KIRKE-LEKSIKON FOR NORDEN

KIRKE-LEKSIKON FOR NORDEN

UDGIVET AF

DR. FREDRIK NIELSEN
BISKOP OVER AALBORG STIFT

II BIND

(F—K)

AARHUS
FORLAGET FOR KIRKE-LEKSIKON
EKSPEDITION: ALBERT BAYERS FORLAG
1904

BR
95
K5
v.2

TRÆFRIT PAPIR FRA GERHARD LOEBER I AMSTERDAM
TRYKT I AARHUS STIFTSBOGTRYKKERI

F.

Faber. 1) **Ernst F.**, f. i Koburg 1839, uddannedes til Missionær paa det rhinske Missionsselskabs Seminarium i Barmen 1858—62 og studerede derpaa Teologi i Basel og Tübingen, Naturvidenskab og Geografi i Berlin og Gotha, hvorhos han gennemgik et praktisk Lægekursus. Han udsendtes til Kina i 1864, hvor han arbejdede i Provinsen Kwantung, indtil han 1880 skilte sig fra det rhinske Missionsselskab og virkede paa egen Haand ved literære Arbejder, ogsaa efter at han 1885 havde sluttet sig til »Allg. evang.-protest. Missionsverein«. Fra 1886 boede han i Shanghaj, men gik 1848 til Tsintov i den nye tyske Besiddelse Kiaotsjov i Shantung, hvor han døde 26. Sept. 1899. Han har vundet Anseelse som en af de dygtigste Sinologer og flittigste Forfattere af betydelige Skrifter for og óm Kina, hvorfor han 1888 blev Dr. theol. fra Jena, og endda har han funden Tid til at tilvejebringe zoologiske og botaniske Samlinger, saaledes et Herbarium paa 4000 kinesiske Plantearter, deraf 120 nye af ham opdagede. Hans Skrifter forfølge et dobbelt Formaal, paa den ene Side at belyse den kinesiske Kultur ved Bearbejdelse af dens klassiske Værker i en Række af Skrifter, i Reglen udkomne baade paa Tysk og Engelsk, saaledes: »Lehrbegriff des Konfucius« samt Fremstillinger af Filosoferne Mencius (»Eine Staatslehre auf ethischer Grundlage«), Licius (»Der Naturalismus bei den alten Chinesen«) og Micius (»Die Grundgedanken des alten chin. Sozialismus«), *Introduction to the Science of Chinese Religion; Prehistoric China;* »China in historischer Beleuchtung«; desuden talrige Artikler i Tidsskrifter. En anden Række af hans Skrifter, og vel den vigtigste og mest paaskønnede, gaar ud paa at gøre den kristelige Kultur tilgængelig for Kineserne. Dertil hører en Kommentar til Markos-Evang. i 5 Bd., en homiletisk Kommentar til Lukas i 6 Bd., Meditationer over G. T. i 3 Bd., om kristelig Opdragelse, Civilisation, østlig og vestlig, i 3 Bd., endelig en kristelig Kommentar til de kinesiske Klassikere i 6 Bd. foruden mindre Skrifter og Traktater, alt paa Kinesisk. *V. Sn.* — 2) **Felix F.**, se Fabri. — 3) **Frederick William F.**, eng. Konvertit, f. i Calverley i Yorkshire 28. Juni 1814, studerede i Oxford og kom dér ind i den anglo-kat. Bevægelse. 1839 blev han ordineret til Præst i den anglik. K.; 1841 var han i Konstantinopel for at undersøge den østerl. Kirkeafdelings Stilling til Anglikanismen. 1842 skrev han et Skrift om Udlandets Kirker, der var Frugten af disse Undersøgelser. 1845 gik han over til Romerk., og derpaa dannede han og hans Venner et Samlag (»Wilfridianerne«, efter Ærkebiskop Wilfrid af York) i Cotton Hall, Cheadle; 1846 skrev Wiseman om ham: »F. lever i Birmingham med en meget opbyggelig lille Flok af unge Konvertiter fra hans tidligere Kreds«. 1847 modtog han rom.-kat. Præstevielse af Wiseman, 1848 sluttede han og hans »Wilfridianere« sig til Oratorianerne i Marydale. 1849 blev han Forstander for Oratorianerne i London, og dér virkede han i 14 Aar, beundret som Prædikant, Hymnedigter *(Faith of our Fathers living still,* er vel hans mest bekendte Hymne; en samlet Udg. af disse foreligger under Titlen *Hymns)* og Forf. af asketiske Skrifter *(All for Jesus; Growth in Holiness; Notes on Doctrinal and Spiritual Subjects; The Creator and the Creature; The Precious Blood; Bethlehem; The Foot of the Cross or The Sorrows of Mary; Father F.s May Book).* Han døde i London 26. Sept. 1863 (J. E. Bowden, The Life and Letters of F. W. F., Derby 1869; F. W. Faber, Brief Sketch of his Early Life, by his Brother, 1869). *Fr. N.* — 4) **Johannes F.** (Heigerlin), en ivrig Bekæmper af Reformationen, f. 1478 i den schwabiske Rigsstad Leutkirch, hed egentlig Heigerlin, men kaldte sig Faber (da Faderen var Smed). Han studerede Teol. i Tübingen og i Freiburg i Breisgau, og man blev snart opmærksom paa ham; han blev Præst i Lindau og Leutkirch, biskoppelig Official i Basel og 1518 Generalvikar i Bispedømmet Konstanz. At han skulde have været Dominikaner, er tvivlsomt. Først tilhørte han den humanistiske og reformatorisk sindede Retning og stod i Forbindelse med Mænd som Erasmus, Zwingli og Melanchthon, misbilligede saaledes Afladshandelen; men efter en Rejse til Rom 1521 optraadte han offentlig som heftig

67068

Modstander af Luther *(Opus adversus nova qvædam dogmata Lutheri,* 1522) og udfoldede nu en utrættelig Virksomhed for Pavens Sag. Overalt var han paa Færde, saaledes 1523 ved Disputatsen i Zürich, hvor han gjorde et forgæves Forsøg paa at modbevise Zwingli ud fra Skriften, samme Aar paa Rigsdagen i Nürnberg, 1524 ved det rom.-kat. Konvent i Regensburg, 1526 ved Disputatsen i Baden og paa Rigsdagen i Speier, og 1530 finde vi ham i Augsburg som Medforfatter til Gendrivelsen af Melanchthons Confession, hvilken *confutatio* (I, 545) just ikke gjorde sine Ophavsmænd Ære. Imidlertid var han kommen i Forbindelse med Kong Ferdinand (som hans Kapellan og Skriftefader) og anvendtes af ham paa forskellig Vis: til Sendefærd til Spanien og England 1527, ved Forfølgelsen af de evangelske i Østerrig. Samtidig bekæmpede F. Ref. i Prædikener og talrige Skrifter. 1530 blev han Biskop i Wien og havde nu foruden sin anti-reformatoriske Virksomhed, som han ikke forsømte, sit store Stift at tage sig af, men tog ogsaa her fat med Iver og Kraft, nøjedes ikke med at forfølge Kætterne, men søgte ogsaa at uddanne dygtige Præster, forbedre Fattigplejen o. lign. Han døde 21. Maj 1541. Nogen fuldstændig Udgave af hans Skrifter findes ikke (en Samling paa 3 Foliobind, Köln 1537—41, indeholder næsten kun homiletiske Skrifter); nogen fuldstændig Monografi over ham er ikke skreven siden C. E. Kettners Dissertatio de J. Fabri vita scriptisqve, Lips. 1737. (Jvfr. A. Horawitz, Joh. Heigerlin, genannt Faber, Bischof v. Wien, bis zum Regensb. Convent, Wien 1884). *J. P. B.* — 5) **Johann F.,** Dominikaner, fra 1517 Maximilian I's, senere Karl V's Skriftefader. Under et længere Ophold i Augsburg erhvervede han sig Tilnavnet »Augustanus« ved sin Virksomhed for Dominikanerkirkens Genopførelse (1513—15). 1516 docerede han i Bologna. Af hans Skrifter kendes kun hans Forslag til Kurfyrst Frederik d. vise om Underhandlinger med Luther. F. stod i Begyndelsen i et nært Forhold til Erasmus, der satte ham meget højt; senere kølnedes dog Erasmus's Beundring, hvortil den slette Maade, hvorpaa F. havde omtalt Erasmus i Rom, bidrog. Den F. tillagte Ligprædiken over Maximilian er forfattet af Biskoppen af samme Navn (se foreg. Art.). Han døde 1531. *Kn. H.* — 6) **Johann Ernst F.,** Orientalist, f. 1746, Prof. i de østerl. Sprog i Kiel og Jena, d. 14. Febr. 1774, udgav »Anmerk. zur Erkl. des Talmudischen und Rabbinischen« (Gött. 1770), en arab. Grammatik (Jena 1773), »Archäologie der Hebräer« (Halle 1773) og »Neue philos. Bibliothek« (Leipz. 1774). *Fr. N.* — 7) **Jørgen Christian Theodor F.,** dsk Postkontrollør, er født 12. Marts 1824 i Holstebro. Efter at have haft forskellige Stillinger under Postvæsnet blev han 1883 Chef for Avispostkontoret i Kbhvn. Han har udgivet »Post- og Rejsehaandbogen« samt »Rejselisten« og var den første, der foreslog Sparefrimærker, hvorom han skrev i flere udenlandske Tidsskrifter. Tillige er han optraadt som religiøs-filosofisk Forfatter, idet han i en Række Smaaskrifter har talt Nyrationalismens Sag, saaledes som den optræder i Sverig. Han døde 16. Febr. 1886. *L. K.* — 8) **Matthias F.,** tysk Jesuit, f. i Altomünster i Øvre-Baiern 24. Febr. 1587, blev, efter at have studeret ved Collegium Germanicum i Rom, rom.-kat. Præst forskellige Steder i Tyskland. 1629 blev han ansat i Byen Neumarkt i Øvre-Pfalz, som nys var vendt tilbage til Romerk., og dér kom han i en literær Fejde med en ref. Præst, der søgte at vinde Byen for Ref. Her fuldendte han ogsaa sit berømte Værk: *Concionum opus tripartitum* (3 Foliobd., Ingolstadt 1631). Da Svenskerne 1633 rykkede mod Neumarkt, flygtede M. F. til Ingolstadt, hvor man forgæves tilbød ham et Professorat og et Præsteembede for at holde paa ham. Han vilde tilbage til Neumarkt og skrev dér et stort polem.-apologet. Arbejde »Fels der kath. Kirchen Lehr und Glauben« (1636). Kort efter traadte han i Wien ind i Jesuiter-Ordenen og virkede som Jesuit i Østerrig og Ungarn, indtil han 23. April 1653 døde i Tyrnau i Ungarn. 1646 udgav han *Auctuarium Operis concionum tripartiti,* 1650 2 Kontroversskrifter mod Protestanterne (»Wunderseltsame Abenteuer, welche entspringen aus der luth. und calvin. Lehre« og »Probirstein oder Censur des luth. Tractätls: Wann wilt du katholisch werden?«). Efter hans Død bleve hans Ligtaler og Brudetaler udgivne. Hans *Opus tripartitum* er optrykt mange Gange, ogsaa i dette Aarh., navnlig i Italien (i 5 Bd. Napoli 1858—66; i 10 Bd. Torino 1879—81). En Bearb. paa Tysk blev udgivet af Schuler og Hoffmann (6 Bd., Paderb. 1861—63, og Forts. i 3 Bd., Würzburg 1864—65). *Fr. N.* — 9) **Nikolaj F.,** Biskop, blev født 19. Juni 1789 i Odense, hvor hans Fader var Prokurator (senere Grosserer i Kbhvn); Student 1807, *Cand. theol.* 1811; var Lærer ved Metropolitanskolen 1812—14, men forlod denne Stilling af økonomiske Grunde og tog Ansættelse paa et Handelskontor. Under denne Virksomhed blev han 1817 *Dr. phil.* Han havde bestemt at tage til Amerika og paabegynde Skolegerning dér, men blev 1820 Præst i Allested og Vejle i Fyn. 1826 *Dr. theol.* og s. A. forflyttet til Sognekaldet i Middelfart. 1830 Stiftsprovst i Odense; 1834 Biskop over Fyns Stift; døde 15. Maj 1848. Foruden de akademiske Skrifter og flere Samlinger Prædikener og Taler har han skrevet om Almueskolen (1832) og om Bibellæsnings Væsen og Vigtighed (1834); endvidere udgivet en »Kateketik« (1845) samt en kortfattet »Realkonkordans og homiletisk Parabolik« (1848). Han var meget interesseret i, at Bibellæsninger bleve almindelig indførte for derved at modarbejde Separatismen. Almueskolen ønskede han omordnet, men var en Modstander af »den indbyrdes Undervisning«. I den store Kirkestrid fra 1825 stod han imod Grundtvig. Som Biskop var han flittig og virksom; men hans mange forskelligartede Forslag paa det kirkelige Livs Omraade led af en besynderlig Upraktiskhed, selv om Viljen til at udrette noget godt var nok saa umiskendelig. *A. J.* — 10) **Nicolaus F.,** Ludvig XIII's Lærer, se Lefévre, Nicolas. — 11) **Petrus F.,** Jesuit, d. 1546, se Favre, Pierre. — 12) **Vitus F.,** Afsending ved Trienter-Konciliet, se Faur, Guy du. — 13) **Zachäus F.,** tysk Psalmedigter, f. i Röcknitz ved Würzen 30. Septbr. 1583, blev 1602 Magister i Wittenberg; d. som Superintendent i Chemnitz 12. Nov. 1632. Han er Forf. til

den meget kendte Psalme: »Herr, ich bin ein Gast auf Erden«. *Fr. N.* — 14) **Ægidius F.** (Gilles de Smidt), berømt Prædikant, f. i Bruxelles 1440, blev, medens han studerede i Louvain, optaget i Karmeliterordenen og docerede efter at have taget Doktorgraden ved Karmeliterkollegiet dér. Hverken hans Prædikener eller asketiske Afhandlinger ere trykte. Den ham tillagte Prædikensamling er forfattet af Chartreuseren Æg. Aurifaber (d. 1466 i Mons Sion i Holland). — F. døde 1506 som Prior i Karmeliterklostret i Bruxelles. — Se Fabre, Fabri, Favre og Lefévre. *Kn. H.*

Faber, Stapulensis, se Lefévre d'Étaples.

Fabian, rom. Biskop 236—250, ligger begravet i Kallist-Katakomberne, hvor man har fundet hans Gravsten. Hvad der fortælles om hans Forhold til Kejser Filip Araber fortjener ikke Tiltro, og de Dekreter, der med hans Navn findes hos Pseudo-Isidor og i *Decretum Gratiani*, ere uægte. Under hans Episkopat mistede de gnostiske Sekter deres Indflydelse og Betydning, de kristologiske Kampe ophørte, Hippolyts Skisma døde hen, og m. H. til Bodens Praksis skete der en betydningsfuld Udvikling. 20. Jan. 250 blev han Martyr under Kejser Decius's Forfølgelse.

Fabiola, en højbyrdig rom. Kvinde, døde 399. Hun besøgte 395 Hieronymus i Betlehem, men vendte kort efter tilbage til Italien for at fortsætte sine Kærlighedsgerninger. Hun var gift med en Mand, der var saa lastefuld, at hun mente det rigtigst at skille sig fra ham; men for at undgaa Farerne ved at staa alene indgik hun et nyt Ægteskab, skønt hendes første Mand endnu var i Live. Efter hendes Død skrev Hieronymus et Brev (Ep. 77, Vallarsis Udg.) til Minde om hendes Liv, og i 2 Breve (Ep. 64 og 78), rettede til hende selv, har han behandlet Ypperstepræstens Dragt og Israeliternes Ørkenvandring. — Den F., der er Hovedpersonen i Kard. Wisemans Roman »F. eller Katakombernes Kirke« (overs. paa Dsk 1857), er ikke nogen historisk Person.

Fabisk Samfund (*The Fabian Society*, opkaldt efter Fabius Cunctator), stiftet 1883 i London, er en socialistisk Forening, der tæller o. 900 Medlemmer, hvoraf de fleste tilhøre den dannede Middelstand. Foreningen tilstræber en Samfundsordning, hvorved saavel Jorden som Kapitalen kommer i Samfundets Hænder. I Modsætning til den ældre Socialisme (Marx, Lassalle) mener man, at en saadan Ordning kun vil kunne hidføres gradvis, ved at udvikle de socialistiske Momenter, som allerede findes i det nuværende Samfund. Endvidere afviser man som sig uvedkommende alle religiøse og moralsk-filos. Spørgsmaal (om Ægteskab, Børneopdragelse osv.), og man hævder bestemt, at Socialismen er ikke et Universallægemiddel for alle Skader, men kun for saadanne, der ere en Følge af Industriens mangelfulde Organisation og en grundslet Fordeling af Eksistensmidlerne. Endelig advares der stærkt mod alle Fraser om Klassekamp, Afskaffelse af Lønsystemet osv. Politisk set er Fabieren Demokrat, fordi han gaar ud fra, at de brede Lag, som har Skoen paa, véd bedst, hvor denne trykker. Man ønsker derfor almindelig Valgret, ogsaa til Overhuset. I øvrigt har man i Øjeblikket nok saa stor Interesse for den kommunale som for Rigspolitiken.

Som Midler til Fremme af deres Formaal bruge Fabierne den praktiske Agitation ved Foredrag og Udgivelse af socialoplysende Pjecer *(Fabian Tracts)*; adskillige af disse (til 1899 var udgivet 86) have faaet en stor Udbredelse. De have alle et bestemt praktisk Anlæg, saaledes særlig de, der gaa ud paa at forklare den bestaaende Arbejderlovgivning for Folket. Foreningens Blad indeholder kun Meddelelser for Medlemmer, idet man sætter det som sin Opgave at faa Adgang til de allerede bestaaende Blade; dette er navnlig lykkedes overfor det radikale Hovedorgan, *Daily Chronicle*, men iøvrigt skriver Fabieren lige saa gerne i konservative, som i liberale Blade, naar de blot ville aabne deres Spalter for ham. Endelig søger man ved cirkulerende Bogkasser at lette Medlemmerne det Studium af sociale Spørgsmaal, som er enhver Fabiers første Pligt.

Samfundets Indflydelse har uden Tvivl været betydelig, navnlig derved, at det i de hidtil udpræget liberalistiske, frisindede engelske Kredse har indført socialistiske Tankegange, saaledes at man langt mindre end tidligere holder paa Privatdrift i alle Forhold. Det har store Fortjenester af at have udsondret det rent socialøkonomiske som Socialismens egentlige Felt og ved den Kritik, det har øvet overfor Fremtidsstatens Utopier og de revolutionære Talemaader. Ved Siden af London-Kredsen ere Kredsene i Oxford og Cambridge af størst Betydning, da man der har faaet Indflydelse blandt Universitetslærere og Studenter. *F. S.* har i mange Maader været Forbillede for *The Christian Social Union* (I, 505). Nogle faa *Fabian Tracts* ere oversatte paa Norsk (se Fabian Tracts, særlig Nr. 41, 51, 69; H. Koch, Engelsk Socialisme, 1898). *H. K.*

Fabre, Jean Claude, fr. Kirkehistoriker, Medlem af Oratoriet, fødtes i Paris 1686 og døde dér 1753. Han har fortsat Fleurys Kirkehistorie og var Gallikaner som denne. Hans Studier drejede sig navnlig om Tiden fra det 15. Aarh.

Fabri (Faber), **Felix**, f. i Zürich 1441 eller 1442, Dominikaner; uddannedes i Klostrene i Basel og i Ulm, hvor han senere blev Lektor og Hovedpræst. De Rejser, han 1480 og 1483 foretog til Palæstina, Sinai og Ægypten, har han behandlet dels i en længere latinsk (udg. i »Sammlung des Stuttgarter liter. Vereins«, 1843), dels i en kortere tysk Beskrivelse (udg. i Uddrag i »Teutsches Hausbuch«, München 1846). Tillige har han forfattet *Historia Suevorum* (i Script. rerum Alemannicarum, Frankfurt 1604). Han døde 1502. *Kn. H.*

Fabri, Friedrich, f. 1824, Missionsinspektør, Kirke- og Kolonialpolitiker, er særlig kendt ved sine »Briefe gegen den Materialismus« (1855 og 1864), der vare rettede mod Evolutionslærens Repræsentanter (Darwin, Lyell). 1857 blev han Leder af det rhinske Missionsselskabs Uddannelsesanstalt i Barmen. Som saadan gjorde han sig i flere Skrifter til Talsmand for en Konføderation, ikke en Union, mellem de ref. og luth. Menigheder, hvis konfessionelle Modsætninger og Stridigheder truede med at sprænge Samarbejdet indenfor Selskabet baade hjemme og ude paa Missions-

marken. Det lykkedes F. at afværge Brudet; og Virksomheden voksede stærkt under hans dygtige Ledelse. Efter 1866 tog han i kirkepolitiske Skrifter Ordet for K.s og Statens Adskillelse, idet han øjnede den sig nærmende Josephinismes Fare; han ønskede ikke en Frikirke, men en Folkekirke, der skulde være en Konføderation paa et presbyterialt og synodalt Grundlag, dannet ved Sammenslutning af alle Provinsernes Kirkeafdelinger. Det uheldige Udfald af Kulturkampen, der ogsaa havde lagt de protestantiske Missionsforeninger Hindringer i Vejen, foranledigede ham til paany at fremstille sine Anskuelser i: »Wie weiter? Kirchenpolitische Betrachtungen zum Ende des Kulturkampfes« (1887). 1884 fratraadte F. sin Stilling i Barmen. 1889 blev han Honorarprofessor i det teol. Fakultet i Bonn. I sine sidste Aar udfoldede han en omfattende Virksomhed i Tale og Skrift for at vække Interessen for den ny tyske Kolonialpolitik, hvortil han selv havde givet Stødet i: »Bedarf Deutschland der Kolonien?« (1879). Han mente, det tyske Rige havde en Kulturmission; men Missionsarbejdet skulde overalt gaa jævnsides med Kolonisationsbestræbelserne. Han døde paa en Foredragsrejse i Würzburg 18. Juli 1891. *Kn. H.*

Fabricius. 1) **Adam Kristoffer F.**, dsk Præst og historisk Forfatter, er født i Bøvling Præstegaard ved Lemvig 18. Juli 1822. Han blev teol. Kandidat 1847 og udnævntes 1849 til Adjunkt ved Aarhus Latinskole. 1855—57 var han udenlands, hvor han sysselsatte sig med historiske Studier, og efter sin Hjemkomst kaldtes han 1859 til Spr. for Bjørnsholm og Malle samt Forstander for Ranum Seminarium. Han forflyttedes 1864 til Drejø og 1874 til Holme og Tranbjerg. 1888 tog han sin Afsked og lever nu i Kbhvn. Han har udgivet en Del Skolebøger og nogle historiske Afhandlinger samt »Drejøs Beskrivelse og Historie«. Men hans Hovedværk er »Illustreret Danmarkshistorie for Folket«, der er udkommet i 3 Udgaver og ikke har bidraget lidt til at udbrede Kendskab til Danmarkshistorie. 1896 udgav F. en »Illustr. Kirkehistorie for Folket« (2. Udg. 1899). *L. K.* — 2) **Andreas F.**, Prof. i Filos. i Löwen, Biskop Truchsess af Augsburgs Orator ved Kurien, døde 1581 som Provst ved Kollegiatstiftet i Altötting. Han var en af Romerk.s betydeligste Polemikere og blev navnlig bekendt ved sin krit. Belysn. af den augsb. Konfession, i hvilken han baade efterviser de formentlige Kætterier i denne og fremhæver de indbyrdes Afvigelser mellem de forskl. Udgaver af Konfessionen. *Fr. N.* — 3) **Friedrich F.**, Præst, Psalmedigter, f. i Stettin 1642, blev tidlig forældreløs, men Byens Borgermester tog sig af ham og hjalp ham frem paa den studerende Vej. Ved Højskolerne i Leipzig, Jena, Leiden og Utrecht viede han sig især til Studiet af østerlandske Sprog og Teol. Efter sin Hjemkomst blev han 1667 Diakon ved Nikolai-Kirken i sin Fødeby og 1690 Sognepræst sammesteds. Han døde 1703. Af hans Psalmer, som tildels udkom i »*Joh. Gerhardi pietatis schola melica* in deutschen Reimen«, 1668, er én oversat af Brorson: »Drag, Jesu, mig dog efter dig« (Psbog for K. og Hjem Nr. 258, Landstads Nr. 414). *J. N. S.* — 4) **Jacob F.** (Schmidt), Generalsuperintendent i Stettin, f. 1593, d. 1654, var i nogle Aar Gustaf Adolfs Feltpræst og Skriftefader. Bl. hans efterladte Skrifter findes ogsaa en Ligtale over Gustaf Adolf. *Fr. N.* — 5) **Jacob F.**, Superintendent, er født i Tønder 30. Jan. 1560. Faderen hed Schmidt, men han latiniserede Navnet. Han gik i Skole først i Flensborg, siden i Lüneburg. Da han var 20 Aar gammel, fik han Tilbud om at blive Rektor i sin Fødeby, men han afslog dette og drog til Helmstädt for at studere. 1585 tog han Magistergraden i Rostock, og 1586 blev han anden Præst i Tønder. 1589 kaldte Hertug Philipp af Gottorp ham til Hofpræst og Visitator for Gottorp Provsti, og da Generalsuperintendent Paul v. Eitzen blev svagelig, blev F. hans Medhjælper fra 1593 og efter hans Død 1600 hans Eftermand, dog kun med Titel af Generalprovst. Da den gottorpske Hertug Johan Adolf nærmede sig Calvinismen, kunde F. ikke følge ham. Han overtraadte et Forbud mod at prædike mod Calvinisterne og fik 1610 sin Afsked. Men ligesom han tidligere havde haft talrige Tilbud om anselige Stillinger, saaledes strømmede de nu atter ind paa ham. Han foretrak Præsteembedet ved St. Jacobi Kirke i Hamburg, hvor han blev meget afholdt, men ogsaa dér fik han talrige Tilbud om andre Embeder, bl. a. som Præst ved Domkirken i Slesvig. Først da Hertug Adolf døde 1616, vendte han tilbage til sit tidligere Embede som Generalprovst. Her ledede han Genoprettelsen af den lutherske Ordning i den hertugelige Del af Slesvig. Da Kongen gav Stephan Klotz Titel af Generalsuperintendent, vilde Hertugen ikke staa tilbage, men gav F. samme Titel 1636. Han døde 5. Nov. 1640. Han har samlet en Del til Slesvigs Kirkehistorie; men hans mærkeligste Efterladenskab er en Autobiografi, som han udgav i sit Dødsaar. — 6) **Jacob F.**, Superintendent, Søn af ovennævnte, f. 1589 i Slesvig, tog 1613 sammen med 3 yngre Brødre Magistergraden i Rostock. 1614 kaldtes han til Præst i Lunden i Ditmarsken og Aaret efter til Provst i den gottorpske Del af dette Landskab. 1616 blev han Slots- og Hofpræst hos Hertug Johan Adolfs Enke i Husum. 1622 blev han adjungeret Faderen som Medhjælper og tillige Hofpræst paa Gottorp, og 1640 blev han Faderens Eftermand. Han døde 24. April 1645. Ligesom Faderen var han en flittig kirkehist. Samler, og han har ogsaa efterladt sig utrykte selvbiografiske Optegnelser. *L. K.* — 7) **Johann F.**, tysk Teolog, f. i Altdorf 1644, studerede i Helmstädt, var en kort Tid evang. Præst i Venezia, derpaa Prof. i Altdorf og blev 1697 Prof. i Helmstädt. Han var Synkretist og udgav 1704 en sammenlignende Symbolik (2. Udg. 1715) om Læreforskellighederne mellem Rom, Wittenberg og de Ref. 1709 maatte han nedlægge sit Professorembede, fordi hans Votum i Anledn. af Prinsesse Elisabeth Christinas Ægteskab med Karl VI af Spanien havde vakt Forargelse. Han døde 1729 som »Abbed« i Königslutter. Han er Forf. til *Amoenitates theologicæ* og til en ræsonnerende Beskrivelse (i 6 Bd.) af det store Bibliotek, han havde samlet. *Fr. N.* — 8) **Johann Albert F.**, Prof. ved det akadem. Gymnasium i Hamburg, f. i Leipzig 11. Nov. 1668, d. i Hamburg 30. April

1736. Han tog Del i Udgivelsen af det hamburgske *Bibliotheca historica* og udgav fl. i bibliografisk Henseende betydelige Skrifter som *Bibl. eccleciastica* (1718), *Bibl. mediæ et infimæ Latinitatis* (1734 f.) og *Centifolium Lutheranum* (I—II, 1728—30), en Fortegnelse over alle Skrifter om Luther og den luth. Ref. Han besørgede endvidere Udgivelsen af de 2 vigtige Samlinger: *Codex apocryphus N. T.* (1703—19) og *Codex pseudepigraphus V. T.* (1713). *Fr. N.*

— 9) **Johann Philip F.**, f. 23. Jan. 1711 i Kleeberg i Hessen-Darmstadt i et alvorligt kr. Hjem, blev i Giessen, hvor han studerede Retsvidenskab, stærkt paavirket af Præsten og Psalmedigteren Rambach og fik 1736 Ansættelse i Halle ved Franckes Anstalter. Kaldet af Francke til Missionen i Østindien 11. Sept, 1739, afrejste han den 22., uden at have kunnet raadføre sig med sin Familie eller tage Afsked, over Kbhvn, hvor han blev ordineret, og London til Trankebar. Fra 1742 virkede han i Madras i den engelske Missions Tjeneste, men blev ved at kalde sig »dansk Missionarius«. Det var svære Tider med Krig og Dyrtid; 2 Gange plyndrede Franskmændene Madras og fordrev F. og Menigheden til Pulikat, og da de kom tilbage, laa alt i Ruiner. F. drev flittigt Hedningeprædiken og ofrede sig helt for sin Menighed, antog sig ogsaa dens timelige Nød og levede selv fattig og ugift. Han gik under Navnet Sanyasi-Ayir, Munkepræsten. Hans tamulske Bibelovers. var et for den Tid fortrinligt Arbejde (N. T. udkom 1750, G. T. 1796), ligeledes hans tamulske Psalmebog 1774, og han udarbejdede den første tamulsk-eng. Ordbog 1779 og en eng.-tamul. 1786. Hans Alderdom formørkedes ved store Sorger, bedrageriske indfødte Medhjælpere misbrugte hans Tillid og forledte ham til at anbringe Missionens og andre betroede Midler i Pengespekulationer, hvorved de gik tabt, og han selv kom i Gældsfængsel i over 2 Aar. Han tabte tilsidst helt Hukommelsen, men var altid gudhengiven, mild og glad selv i Fængslet, hvorfra han først kom ud kort før sin Død 1791 (W. Germann, J. Ph. Fabricius, Erlangen 1864). *V. Sn.* — 10) **Otto F.**, dsk Præst, er født i Rudkøbing 6. Marts 1744. Efter 1768 at have taget teologisk Embedseksamen gik han som Missionær til Grønland. 1773 vendte han tilbage, og det følgende Aar udarbejdede han Supplementer til det grønlandske Leksikon. 1774 blev han Præst for Draugedal og Tørrisdal i Nedre Telemarken, 1781 blev han Præst for Rise paa Ærø, men allerede 1783 Præst ved Vajsenhuset i Kbhvn, og 1789 blev han Præst ved Frelserskirke paa Kristianshavn. Han fik Titel af Professor og ved sit Jubilæum 1818 Rang med Biskopper og den teol. Doktorgrad. Han døde 20. Maj 1822. F. har deltaget i teol. Forhandlinger, saaledes i den liturgiske Fejde i Anledning af Bastholms Forslag til liturgiske Forandringer. Større Betydning har hans *Fauna Groenlandica* og andre naturvidenskabelige Afhandlinger om den arktiske Dyreverden. Ligeledes var han en dygtig Sprogmand; hans grønlandske Grammatik og Ordbog vare i mere end 50 Aar de eneste Hjælpemidler til at lære Sproget. Han har ogsaa oversat det nye Testamente og 1. Mosebog paa Grønlandsk. *L. K.*

— 11) **Theodor F.**, Superintendent i Zerbst, f. i Westfalen 1501, studerede i Wittenberg og blev derpaa Lærer i Köln i Hebr., men maatte flygte paa Grund af sin Sympati for Ref. Derpaa blev han Præst i Hessen, men da han frimodig gjorde Indsigelse mod Landgrevens Dobbeltægteskab, blev han 3 Aar holdt i et strengt Fængsel. 1545 blev han Superintendent i Zerbst. D. 1570. *Fr. N.*

Facundus af Hermiana, Biskop i Hermiana i Provinsen Byzacena i Nordafrika, var en af Førerne i den saak. Trekapitelstrid (se d. Art.). Han var 546 i Konstantinopel og tog rimeligvis Del i det Koncilium, som afholdtes dér sidst i dette Aar. 548 var han til Stede paa et Koncilium i Konstantinopel, men kort efter rejste han tilbage til Afrika. Efter 571 tabe hans Spor sig.

Faddere ere Daabsvidner. Saa snart Barnedaab blev Regel, krævedes ogsaa ved Daaben Vidner, som svarede for Barnet og som kunde vidne, at Barnet var rettelig døbt, ligesom de paatog sig Ansvaret for Barnets kristelige Opdragelse, hvis Forældrene ved Døden eller paa anden Maade vare forhindrede (aandelige Fædre og Mødre, *patrini, matrinæ;* Gudfader, Gudmoder). Allerede Tertullian nævner F.-Institutionen *(sponsores)* som en gængs Ordning ved Daaben. Romerkirken forbyder Forældre at være F. til deres egne Børn; Præster og Munke maa heller ikke være F. Der behøves kun én F.; i det højeste maa der være 2, én Mand og én Kvinde, og Fadderskabet stifter et aandeligt Slægtskab, som bliver Ægteskabshindring. Endvidere er i Romerkirken en Ikke-rom.-Katolik udelukket fra at være Fadder. — Den evang. K. forkaster Læren om »det aandelige Slægtskab« og har i Tidernes Løb stillet sig paa forskellig Maade til Tilstedeligheden af Medlemmer af fremmede Konfessioner som F. Naar D. L. 2—5—5 bestemmer, at F. skulle være »ærlige og uberygtede Folk«, tænkes udelukkende paa Medlemmer af Statskirken. Snart efter, allerede 1690, tillades dog »fremmede Trosbekendere« (Reformerte) som F., dog at de ikke indskrives i Kirkebogen. Forord. af 30. Maj 1828 udvider Tilladelsen til alle, »der bekende sig til den kr. Religion«; iøvrigt skulle de være uberygtede Personer og konfirmerede Kristne. Antallet var fra Reformationstiden ladet ubestemt; men da denne Frihed ofte af verdslige Hensyn blev sørgelig misbrugt, forekommer allerede i 16. og 17. Aarh. Kongebud mod for stort et Antal. D. L. fastsætter, at Tallet ikke maa være over 5 Personer; Forord. 1828, at der ved enhver Daab bør være i det mindste 3 Vidner. At Forældre selv staa F. til deres Børn, er vel imod den Opfattelse, som er udtalt i Kirkeritualet; og Sædvanen i saa Henseende har været meget forskellig gennem Tiderne; nu anses det i Almindelighed ikke alene for rigtigt, men det bliver endog nævnet som en naturlig Forpligtelse. I alle Tilfælde bør det forudsættes, at kr. Forældre lade sig det være magtpaaliggende ved Valget af F. kun at ledes af Hensyn til disses kirkelige Standpunkt og ikke af Forfængelighed eller timelig Fordel. *A. J.*

Fadervor, Herrens Bøn, findes i 2 indbyrdes forskellige Opskrifter i N. T. (Lk. 11,

1 f. og Mt. 6, 9 f.). Det er naturligst at antage, at Lukas har givet os Bønnen i dens historiske Sammenhæng, men at Matthæos, der plejer at samle det ligeartede paa samme Sted, har føjet den ind i Talen om Almisse, Bøn og Faste, hvor den synes at tilintetgøre det symmetriske Forhold imellem de 3 Afsnit. De 2 forskellige Skikkelser, i hvilke F. foreligger i Evangelierne, vise rimeligvis tilbage til Forskjellighed i den liturgiske Brug. Hos Lukas have vi en kortere Form, der senere, i ændret Skikkelse, møder os hos Gnostikeren Markion; hos Matthæos finde vi en udførligere, med den 3. og 7. Bøn forøget Opskrift, der i alt væsentligt genfindes i Didaké (Kap. 8), med Paaberaabelse af »Herrens Befaling i hans Evangelium«. I ingen af disse 2 nytestamentlige Opskrifter har F. oprindelig haft nogen Doksologi; den, der senere blev tilføjet, er rimeligvis dannet efter 1 Krøn. 29, 11. En Doksologi træffe vi først i Didaké, hvor den lyder: »Thi din er Magten og Æren i al Evighed« — en doksologisk Formel, der gentagne Gange findes i Didakés liturgiske Afsnit (om andre nytestl. Doksologier se Art. Doksologi I, 659).

Det er mærkeligt, at vi kun finde faa og tvivlsomme Spor af F. i de paulinske Breve (Rom. 8, 15; Gal. 4, 6), og at vi overhovedet høre saa lidet om dets Brug i den ældste Menighed. For Tertullian (der sætter den 3. Bøn før den 2.), Origenes og Cyprian, der alle skrev Udlæggelser af F. (Cyprians Forklaring er overs. paa Norsk af J. N. Skaar i »Vidnesbyrd af Kirkefædrene« I, Kra. 1880), er denne Bøn de troendes rette, daglige Bøn, og den fik, sandsynligvis senest i Slutn. af 3. Aarh., en fast Plads i Liturgien og blev i Tidens Løb et Led af den kr. Børnelærdom. Man holdt dog i den gl. K. paa, at vantro og Katekumener ikke maatte bede F., fordi Katekumenerne endnu ikke ved Daaben havde faact Ret til at kalde Gud »Fader«. Først efter Daaben blev derfor F. bedet. Af et Udtryk hos Justinos Martyr (Apol. I, 66) har man villet slutte, at F. allerede paa hans Tid blev bedet ved Nadveren; dette er dog saare tvivlsomt. Paa den anden Side er det sikkert, at Brugen af F. ved Nadveren er langt ældre end Gregor d. st., hvem man ofte har villet tillægge F.s Indførelse i Nadverliturgien. Paa Kyrillos af Jerusalems Tid havde F. en fast Plads i den jerusalemske Liturgi, og Augustin siger, at dette var Tilfældet »næsten i hele K.«. Paa en nær Forbindelse mellem F. og Nadveren tyder maaske ogsaa den gl. Udlæggelse af den 4. Bøn, efter hvilken Nadveren er det rette »daglige Brød«. Saa længe som man kastede Mysteriets Slør over Trosbekendelsen, var det samme Tilfældet med Hensyn til F., og efter Overleveringen af Symbolet til Katekumenerne fulgte en *traditio orationis dominicæ*, en Overlevering af F.

F. blev i den gl. K. (t. E. af Augustin) opfattet som Haabets Ord ved Siden af Troens og Kærlighedens (efter 1 Kor. 13, 13), og denne Opfattelse gik i Arv til Middelalderen. Hos Valdesierne, Wyclif, Joh. Hus og de böhm. Brødre var F. en Del af Katekismen; hos Luther blev F. den 3. Part, og ogsaa i de ref. Katekismer fik det sin faste Plads (i Reglen med Overs. »fra den onde« i 7. Bøn). I den rom.-kat. K. bruges F. (ligesom i Vulgata) uden Doksologi, men med tilføjet Amen, og den rom. Katekisme *(Cat. Rom.)* slutter med en vidtløftig Udlæggelse af F.s 7 Bønner og Amen (F. H. Chase, The Lord's Prayer in the early Church, i »Texts and Studies« I, 3, Cambridge 1891; Th. Zahn, Das Vaterunser in der alten K., i »Theol. Literaturblatt« 1892, Nr. 9—10; jvfr. hans »Gesch. des Kanons« II, 471 f. Nyere Udlæggelser: Ch. Gore, Prayer and the Lord's Prayer, London 1898; E. M. Goulburn, The Lord's Prayer, London 1898). *Fr. N.*

Fagerlund, Gustaf Vilhelm, sv. Præst, f. 1799, d. 1867 som Provst og Sognepræst i Lunds Stift, udgav »Minnen ur historien af en gammal kyrkoherde« (1865) og »Vandringsminnen af en gammal kyrkoherde« (1865—66).

Fagius (Buchlein), **Paul,** Hebraist og gltestl. Teolog, f. i Rheinzabern i Kurpfalz 1504, kom 11 Aar gl. til Universitetet i Heidelberg. 1518 lærte han Luther at kende; efter 1522 studerede han det hebr. Sprog i Strassburg under Capitos Vejledning. 1541 blev han kaldet til Capitos Efterfølger som Prof. og Præst i Strassburg, men tiltraadte først dette Embede 1544. I Mellemtiden (1542) udgav han Kimchis Udlæggelse af Psalmerne. 1546 indbød Friedrich II af Pfalz ham en Tid til Heidelberg, for at han skulde virke for Ref. og for Universitetets Omdannelse. Da Interim'ets Indførelse (I, 170) satte en Bom for den evang. Prædiken i Strassburg, fulgte F. (1549) en Indbydelse fra Cranmer og gik til England, hvor han blev Prof. i Hebr. i Cambridge. Men allerede 13. Nov. 1549 døde han af en hidsig Feber. Som Præst i Strassburg var han nidkær for Kirketugten, og han dannede et »kr. Samfund« af Menighedens Medlemmer, der jævnlig kom sammen til Andagtsøvelser. Det var en Foregribelse af Speners *collegia pictatis.*

Fahlcrantz, Christian Erik, f. 30. Aug. 1790 i Stora Tuna i Dalarne; *Mag. phil.* i Upsala 1815; Prof. i Khist. ssteds 1829; udnævnt til *Dr. theol.* 1830; Prof. i Dogmatik 1835; Medlem af det sv. Akademi 1842; Biskop i Vesterås 1849; d. 6. Aug. 1866. F. har vundet Navn som Digter ved »Noachs ark« (1825, 1826), der af G. Wennerberg betegnes som Sverigs ypperste satiriske Digt, »Ansgarius«, et episk Værk i 14 Sange (1835—46) og ved Lejlighedsdigte. Som en ivrig Talsmand for den sv. K.s Bekendelse og Ordninger var F. en skarp Modstander af Romerkirken (»Rom förr och nu« 1858—61), polemiserede mod den evang. Alliance, Evangeliska Fosterlandsstiftelsen samt overhovedet mod pietistiske Retninger. I et Skrift mod C. J. L. Almqvist brød han en Lanse med Rationalismen (1845, 1846). Sammen med A. E. Knös og C. J. Almqvist udgav F. »Ecclesiastik Tidskrift« 1839—42. I hans »Samlade Skrifter« VI (1865) findes flere teol. og kirkl. Afhandlinger (»Om principerna för kyrkohistorien«; »Försök att besvara några af tidens frågor till kyrkan«; »Om vetenskapens förhållande till kyrkan«; »Grunddragen af en missionsverksamhet i rent kyrklig mening« m. fl.). F. var en godmodig og munter Mand i det private Liv, almindelig kendt for sin Livlighed og sine vittige Indfald (Sv. Akademiens Handlingar 43. Bd., G. Wennerbergs Tiltrædelsestale; Nyblom, Sv. Literaturtidskrift 1866). *O. A.*

Fahlenius, Jonas, finsk Biskop, f. 1674 i Falun i Sverig, hvor hans Fader, Nicolaus Haquini, virkede som »Apologist« (Regnelærer) ved Trivialskolen og Hospitalspræst, blev 1695 Student i Upsala, 1707 *Mag.* og derefter Adjunkt i Teol. ssteds. Efter Freden i Nystad flyttede han til Finland 1721, hvor han blev Prof. i Logik og Metafysik og 1722 Prof. i Teol. samt endelig 1734 Biskop i Åbo. Under Willmanstrand-Krigen nødtes han, som mange andre i Finland, til at flygte til Sverig for Russerne; 1743 vendte han atter tilbage, men ramtes 1745 af et epileptisk Anfald, som foraarsagede, at han det følgende Aar maatte søge Afsked som Biskop. Foruden akademiske Disputatser har F. udgivet 3 Ligprædikener (én over Biskop H. Witte), der vise, at hans Forkyndelse holdt sig nær til Bibelordet. Han døde 11. Okt. 1745 og blev begravet i Åbo Domkirkes Kor. *A. N.*

Fairbairn, Andrew Martin, kongregationalistisk Teolog, fødtes 4. Nov. 1838 i Nærh. af Edinburgh. Han studerede 1856—61 Teol. i *the Evangelical Union Theological Hall* i Glasgow og var 1866—67 i Berlin, især for at høre Dorner. Allerede 1861 var han bleven Præst for Independenterne i Bathgate i Skotland; 1872 kom han til Aberdeen, og dér holdt han paa Søndag Aftener de udmærkede Forelæsninger over Hovedpunkterne i Jesu Liv, der 1880 bleve udgivne under Titlen: *Studies in the Life of Christ* (8. Udg. 1896). 1877 blev han *Principal* og Prof. ved Airdale College i England, en af Kongregationalisternes teol. Skoler, og endelig 1886 *Principal* for det kongregationalistiske Mansfield College i Oxford. 1878—83 var han *Muir-lecturer* og holdt som saadan Forelæsninger over Religionsvidenskab i Edinburgh. 1898—99 var han paa Forelæsningsrejse i Indien. Han har i flere Aar været en flittig Medarbejder af *Contemporary Review.* En Samling af de Artikler, han har skrevet i dette Tidsskrift, har han udgivet under Titlen: *Catholicism Roman and Anglican* (1899, hurtig i 3 Oplag). Desuden har han skrevet: *The Place of Christ in Modern Theology* (1868); *The City of God, a series of Discussions in Religion* (1883); *Religion in History and in Life of To-day* (1884), der alle have fundet en stor Udbredelse og oplevet mange Oplag. *Principal* F. er en af Englands betydeligste Teologer i Nutiden, og han har navnlig sin Styrke paa det religionsfilosofiske og apologetiske Omraade. Han stod afd. E. Hatch nær og var Udgiver af dennes *Hibbert-Lectures* om de gr. Tankers og Skikkes Indflydelse paa den kr. K. *Fr. N.*

Fajjumer-Evangeliefragmentet er Navnet paa et Papyrus-Brudstykke af Ærkehertug Rainers Samling, der først blev offentliggjort i Innsbrucker-Tidsskriftet for kat. Teol. 1885 (S. 498 f.) af Prof. G. Bickell (I, 305), som i dette Fragment vilde se »en Levning af et ældgammelt Evangelium, der nu er gaaet tabt«. Fragmentet, der er $3^1/_2$ Centimetre i Højden og $4^1/_2$ Centimetre i Breden, indeholder 7 Linier Tekst, som, navnlig for den første Linies Vedkommende, er meget afbleget. Det stammer fra Provinsarkivet i Fajjum i Distriktet Arsinoe, og er rimeligvis skrevet i det 3. Aarh. e. Kr., maaske endog i Beg. af Aarhundredet. I Faksimile er det gengivet i »Mittheil. aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer« I, 3—4 (1887). Medens Bickells Hypotese om, at vi her have et ældgammelt, ikke-kanonisk, Evangeliefragment, har fundet Tilslutn. hos nogle (se især A. Harnack, i »Texte und Untersuchungen« V, 4, hvor en stor Del af den vidtloftige Literatur om Fragmentet er omtalt), have andre (se især Th. Zahn, Gesch. des neutestl. Kanons II, 780 f.) fundet det naturligere at antage, at vi i det kun have et Stykke af en Prædiken eller af en Afhandling. *Fr. N.*

Fakulteter. I Kirkeretten betegner Ordet F. de Fuldmagter, ved hvilke en højere kirkelig Myndighed overdrager en lavere Udøvelsen af de Rettigheder, der tilkomme den. Saadanne Overdragelser kunne dels gælde det ydre Retsomraade *(forum externum),* dels Samvittighedens indre Omraade *(forum internum conscientiæ).* — Om F. ved Universiteterne, se Art. Universiteter.

Falasjaerne ere en mærkelig jødisk Sekt i Abyssinien, o. 50,000 i Tallet, der leve i egne Landsbyer i smaa runde Hytter ligesom de andre Abyssiniere, men roses for at staa over disse i Renlighed som i Flid, Ærlighed og Sædelighed. Deres Herkomst er omstridt, om de ere Ætlinger af Jøder, flygtede fra det babylonske Fangenskab eller abyssiniske Proselyter eller stamme fra det jødiske himjaritiske Rige i Syd-Arabien. De have Lovbogen i Gezsproget, men ikke de profetiske Skrifter og kende intet til Talmud. De have Præster, skriftlærde (Debteraer), Munke og Nonner, og i hver Landsby et Tempel (Mesgid), en fattig Efterligning af Tabernaklet med et Alter, hvorpaa der ofres, og de holde talrige Faster og Fester med Bønner og Psalmer, Musik og Dans. Ved det første evang. Missionsforsøg (1830—32) kom Gobat i Berøring med dem. Da Missionen fornyedes 1856 fra Chrischona, optog Flad, Stern o. a. Arbejdet iblandt dem omkring Gondar. De modtog med Begærlighed Biblen, og de første 22 F. døbtes 1862, deriblandt Debteraen Beru, der blev en Leder for sine Brødre, og flere fulgte endnu samme Aar; men Arbejdet afbrødes, da Kong Theodoros 1863 kastede Missionærerne i Fængsel, hvorfra de først udfriedes 1868 ved en engelsk Hærs Ankomst. Efter Magdalas Fald maatte de med Englænderne forlade Landet og have ikke siden kunnet faa Lov at virke der. Men indfødte Brødre (Beru, der døde 1890, Argawi o. a.) have fortsat Arbejdet, særlig i Genda, trods Forfølgelser, Krige og Hungerstider, med Understøttelse fra England *(The London Soc. f. promot. Christianity among the Jews),* og der er døbt 1482 F. (J. M. Flad, Falashas, London 1869). *V. Sn.*

Falck, Erik, af gl. sv. Adelsslægt, var en Tid Hofpræst hos Gustaf Wasa og blev 1547 Biskop i Skara. Den kongelige Yndest, han nød, forspildte han dog, i det mindste en Tid, da han 1552 gjorde fælles Sag med Laurentius Petri, der modsatte sig Kongens tredje Ægteskab med hans anden Hustrus Søsterdatter. Som Biskop Botvid af Strengnäs faldt han i Unaade, blev anklaget for en svær Forbrydelse, men, da hans Uskyldighed blev bevist, fik han Lov til at beholde sit Embede og forflyttedes 1558 til Bispestolen i Linköping. Som

det synes, stod F. i høj Anseelse hos Erik XIV og deltog 1561 i Sendefærden til Moskva, der fik Ivan stemt fredelig og afværgede Krigen med Rusland. Efter at have oplevet Rædselstiden i Eriks sidste Aar og set Sceptret gaa over til Johan døde den gamle Bisp 1569. Han skal have udgivet mange Skrifter, af hvilke dog kun 2 ere kendte: »En kort vnderwijsning om några aff the förnemligaste Articlar j then Christeligha läron«, 1558, oversat fra Tysk (det er den »förswenskade *Margarita theologica*«, som i Laurentius Petris Kirkeordinans anbefales »enfoldige Klerke og Prædikanter«) samt »En tröstebok för hafvande qvinnor«, 1564. *O. A.*

Faldistorium *(Fandistorium, Facistorium, Faldestolus,* Knækstol) er Navnet paa en Stol, der bruges af Kardinaler, Biskopper og infulerede Abbeder under kirkelige Funktioner, ved hvilke de ikke kunne tage Plads paa deres sædvanlige Sæde *(cathedra)*. Navnet kommer af, at Stolen kan slaas sammen.

Faldne *(lapsi)* var Fællesnavnet paa dem, der ikke holdt Stand under Kristenforfølgelserne, men paa en eller anden Maade gjorde sig skyldige i Fornægtelse. Se Art. Kristenforfølgelser.

Faleg, se Peleg.

Falk. 1) **Johannes Daniel F.**, tysk Literat og Filantrop, f. 28. Okt. 1768 i Danzig, kom 1787 til Halle for at studere Teol., men følte sig mere tiltalt af F. A. Wolfs filol. Forelæsninger. Han opgav derfor Teol. og slog sig ned i Weimar for i Wielands, Goethes og Herders Nærhed at leve som Literat, navnlig som Satiriker, og udgav i flere Aar en »Taschenbuch« i Tidens sædvanlige Stil. 1806 begyndte han Udgivelsen af et »Tidsskrift for Poesi, Kunst og Tidshistorie«, der bar Titlen »Elysium und Tartarus«, men det var saa dristigt, at det straks blev forbudt. Efter Slaget ved Jena blev F. Mellemmand mellem sine Landsmænd og den franske Kommission, der skulde inddrive Krigsskatten, og dermed begyndte det andet Afsnit af hans Liv. Han blev Vidne til megen Nød og fik Lejlighed til i al Stilhed at hjælpe mange Steder. Som Anerkendelse af hans Virksomhed gav Storhertugen af Sachsen-Weimar ham en aarlig Løn og Titel af Legationsraad, og »der gütige Herr Rat«, som tog sig af alle nødlidende, blev elsket alle Vegne. Da han mistede sine egne Børn, aabnede han sit Hus for forkomne og hjemløse Børn, og sammen med Præsten Horn i Weimar dannede han »die Gesellschaft der Freunde in der Not«. Hans Hus, »Lutherhof«, blev derved efterhaanden Midtpunkt for en stor Virksomhed, der gik ud paa at frelse og opdrage ulykkeligt stillede Børn, og han selv var paa én Gang et Stykke af en A. H. Francke og af en Pestalozzi. »Jeg var«, skrev han med Henblik paa sin tidligere literære Virksomhed i Weimar, »en Pjalt som tusinde andre Pjalte i den tyske Literatur, der mene, at det nok skal gaa Verden godt, naar de kun sidde ved deres Skrivebord«. Da han var bleven den store Børneven, brugte han sin lille Digteraare til at skrive glade Sange for sine smaa Venner. Han døde i Weimar 14. Febr. 1826. Blandt hans Skrifter (»Auserlesene Schriften«, Leipz. 1819; »Satirische Werke« I—VII, 1817 og 1826) maa især mærkes hans lille Bog »Ueber die Grenzen der Volks- und Gelehrtenschule« (1821) og hans efterladte Erindringer om Goethe (»G., aus näherem persönlichen Umgange dargestellt«, Leipz. 1832), der vidner om hans Beundring for den store Digter (»Das Leben des Joh. F.«, Hamburg 1892; J. Köhler, Der Charakter des J. F. und die Bedeutung seines Wirkens für die Gesch. der Inneren Mission, i »Stud. und Krit.« 1900, 212 f.). — 2) **Paul Ludwig Albert F.**, preussisk Kultusminister, var en schlesisk Præstesøn, f. 10. Aug. 1827 i Nitschkau. 1872 blev han efter Mühlers Afskedigelse preussisk Kultusminister, og som saadan spillede han en Hovedrolle i Kulturkampen (se d. Art.), hadet af de rom.-kat., men prist af mange liberale Tyskere som »Deutschlands Edelfalk«. 1879, da der skulde sluttes Fred med Rom, tog han sin Afsked, og 1882 blev han Præsident for Overlandsdomstolen i Hamm i Westfalen.

Falkner, Justus, Præst, Psalmedigter, fra Zwickau, blev under sine teol. Studier i Halle Franckes Discipel. O. 1700 gik han som Præst til New-York, og i den derværende lutherske Menighed arbejdede han med Troskab og stor Velsignelse til sin Død 1724. Han er Forf. af Psalmen »Auf, ihr Christen, Christi Glieder«, overs. af Brorson: »Op, I Christne, ruster eder!« *J. N. S.*

Fallenius, Carl Magnus, f. 15. Jan. 1815 i Vestervik, *Dr. phil.* 1839, *cand. theol.* 1842, Lektor ved Linköpings Gymnasium 1847, Rektor ssteds 1850, *Pastor primarius* i Stockholm 1858 (tiltraadte Embedet 1860), *Dr. theol.* 1860, d. 27. Juni 1879. F. berømmes som en Mand uden Svig, tilforladelig og nidkær. Foruden Disputatser, Prædikener og Taler har han udgivet en Forklaring af Matthæus's Evang., især beregnet paa Konfirmander og Skolernes højere Klasser, samt en Overs. af Martensens Skrift om Daaben. *O. A.*

Fallesen, Lorentz Nikolaj, dsk Præst, f. af nordslesvigske Bønderforældre 1757, blev Student fra Haderslev 1777, teol. Kand. 1784, s. A. res. Kap. i Tikøb, 1790 Kastelspræst i Kbhvn, 1793 Præst i Søborg og Gilleleje, 1797 res. Kap. ved Frue Kirke i Kbhvn, 1808 Spr. ved Trinitatis Kirke ssteds, entlediget 1824, efter i 2 Aar at have haft Jørgen Thisted (se d. Art.) til pers. Kap.; han døde 11. Juli 1824. I en Række af Aar var han som Udgiver af teol. Tidsskrifter literær Vejleder for mange af Landets Præster, som kun gennem hans »Magazin for Religionslærere« (1793—1802), »Theol. Maanedsskrift« (1803—08) og »Theol. Kvartalsskrift« (1809) gjorde Bekendtskab med de nye teol. Skrifter i Udlandet. Han var Tidens Barn og fulgte gennem Aarene Rationalismens Strøm. *A. J.*

Falti, se Mikhael.

Faltin, Rudolph, luthersk Garnisonspræst og Provst i den sydrussiske Provins Bessarabiens Hovedstad, Kischinew, nidkær Medarbejder for Israels-Missionen. Efter at Pastor Rudolph Stern i London er død, som havde døbt langt over 1000 Jøder, findes der blandt de nulevende ingen, der har tilført den kr. K. saa mange døbte Jøder som F. Opvokset i Østersø-Provinserne, hvor han saa Jødernes fortrykte Forhold,

nærede han allerede fra Barndommen af Interesse og Sympati for Israel. Da han efter 2 Aars Tjeneste som Kapellan i Archangel blev forflyttet til Kischinew i 1859, fandt han sig omgiven af en Jødebefolkning paa o. 60,000 Mennesker. Henvendelser fra disse bragte ham snart ind paa en voksende Missionsvirksomhed ved Siden af hans Embedsgerning. Fra Tyskland og London, og ikke mindst fra Norge, blev der ydet ham Støtte af Israels-Missionens Venner, saa at han kunde skaffe sig Medhjælpere og aabne et Asyl for Proselyter. Af det store Antal Jøder, som traadte i Forbindelse med ham, blev højst 10 % stedet til Daab. I de første 36 Aar, indtil Pinse 1895, var der døbt 247 Jøder, fra 1864 til 1897: 277, hvoraf flere bleve Præster eller Jødemissionærer, nogle for en Tid F.s Medhjælpere, saaledes Gurland, senere Præst i Mitau og Riga, Rosenstrauch, Missionær i Köln, siden i Lemberg, Friedmann, Missionær i Wilna efter nogle Aars Katekettjeneste hos F., Oversætter af Luthers lille Katekismus paa Hebr., Feinsilber, Rejsepræst blandt Jøder og Kr. i Ungarn, Fr. Blum, Jødemissionær i Tanger i Nordafrika. F. er Svigerfader til den bekendte tyske Forkæmper for Israels-Missionen, W. Faber. *A. S. P.*

Familien har sit Udspring i Ægteskabet (se d. Art.), den paa guddommelig Indstiftelse (1 Mos. 2, 24) beroende, saavel i det kønslige Naturforhold, som i det sædelige Frihedsvalg grundede, monogamiske Forbindelse mellem Mand og Kvinde, tilsigtende et livsvarigt *mutuum adjutorium* (gensidig Bistand). F. er da den i Ægteskabet rodfæstede sociale Kreds, som er det første Led saavel i det borgerlige som det kirkelige Samfund, i Humanitetens som i Guds Rige. Den kendes allerede ikke blot hos Israels Folk (med den polygamiske Skævhed), men ogsaa i Hedenskabet, baade med den romerske Kulturs ejendommelige autoritative Præg og hos Platon som Republikens Planteskole, men finder sig dog først realiseret i sin gudbestemte Skikkelse i Krdm. Ægteskabet, hvori F. grundes, har en dobbelt Side: den ideale, oversanselige: »dets Hemmelighed er stor, jeg tyder den om Kristus og Menigheden« (Ef. 5, 32. 23—25), og den sanselige, jordiske: »de skulle være ét Kød« (Ef. 5, 29—31), begge Sider sammensluttede i den ægteskabelige Kærlighed. I Analogi hermed gør sig ogsaa i F. et dobbelt Karaktermærke gældende. Dens Idealitet er at være den første Form for Guds Rige, forsaavidt det er kommet, og tillige Begyndelsen til det, som kommer, men dens Fænomen er den udvortes, borgerlige Gyldighed, hvori den fremtræder i Samfundslivet med bevidste Krav og lovbegrundede Rettigheder (f. E. Arveretten). For Udviklingen af begge disse Familielivets centrale Livsbetingelser er det Forældrenes ansvarsfulde Pligt at virke nærmest blandt F.s Børn, især gennem Opdragelsen, som i begge sine Retninger, baade som kristelig og borgerlig, er det uomtvistelige Udtryk for den Aand, der raader i Forældrene. Denne Parallel mellem Ægteskabet og F.s første Led rækker videre. Ægteskabet begynder som den i Øjne faldende Form af den menneskelige Ulighed, dog ikke blot, om end især, i Kønsforskellen, men ogsaa i Begavelse, Dannelse, Temperament og Karakterpræg, forsaavidt dette er naturbestemt, og det er Ægteskabets Sædelighedsopgave at forvandle denne gennemgribende Ulighed til en, i Retning efter det universelle menneskelige Forbillede, saa vidt muligt fuldkommen Lighed. Med Hensyn til den store Forskel, Kønnenes, er denne Lighedsopgave udtrykt, fra den ene Side i Apostelordet om Enheden mellem Hovedet og Legemet, i Kraft af hvilken Kvinderne skulle være deres egne Mænd underdanige som Herren (Ef. 5, 22; Kol. 3, 18); fra den anden i Indstiftelsens Bud, at Manden skal forlade sin Fader og Moder og blive fast hos sin Hustru, og de skulle være til ét Kød (1 Mos. 2, 24), et Ord, som sjældent finder sin fulde Forstaaelse. Det tyder paa Kvindelighedens overlegne Magt, naar den tager Manden helt, til Sjæl og Legeme, drager ham til sig, endog bort fra det, som indtil da var ham det kæreste, Barndomshjemmet (sml. Schleiermacher, Pred. über den christl. Hausstand, Pred., neue Ausg. 1843, I, 562), og forener ham med sig. Anderledes artet og formet, men ligesaa tydeligt fremtræder Ulighedsforholdet indenfor Børnenes Kreds, baade i Køn, Begavelse og Naturpræg, med den samme etiske Opgave (for Opdragelsen): at forarbejde denne Ulighed gennem Lydighed mod Forældre og selvhengivende indbyrdes Kærlighed, altsaa ikke for at ophæve, men for at udjævne og omstemme Uligheden til en harmonisk Forskellighed, hvis Sympati udtrykker sig i F.-Kærligheden, betinger F.-Livets Fred og gør det tiltrækkende for den fremmede. En ejendommelig og vel den skønneste Form for denne Udjævning, navnlig af den kønslige Forskel, mellem F.s Børn er den alderstegne, trofaste Kærlighed mellem Broder og Søster.

En saaledes besjælet F. antager efterhaanden et Karakterpræg, gennem hvis bevidste og tilstræbte Fortsættelse der danner sig en F.-Tradition, en Totalitet af etiske Synspunkter, som fortsætter sig gennem de skiftende Slægtled og gør sig gældende med normativ Virkning i F.s kritiske Oplevelser. I ethvert nyt Slægtled indeslutter en saadan Tradition med Nødvendighed 2 Momenter: en med Fortiden sammenvokset, til Fædrenes Eksempel tilbagevisende Autoritet, og hos de unge, hvem Fremtiden tilhører, et Hjerteforhold til de gamle, beslægtet med Religiøsitet *(pius, pietas)*, der under kr. Paavirkning antager Slægtskab med Lydighed mod Herren (Ef. 6, 1; Kol. 3, 20). Opdragelsesbestræbelser, som gaa i denne Retning, under hvilke Øvelse i Bøn, Husandagt og Læsning i Skriften bør indoptages, udgøre den egentlige kr. Børnetugt, for hvilken Straffen i og for sig er fremmed. Lykkelig er den F., hvis Vækst kan ske blot under Indflydelsen af de nævnte traditionelle Magter, men i Forhold til Menneskeslægtens onde Tradition er dette som gennemgaaende Regel en Umulighed. »En bitter Rod« (Hebr. 12, 15) er fremfor nogen anden den moderne, blinde Opdragelse, som foragter det gamle Visdomsord, at Ris frier fra Helvede (Ordsp. 23, 14), og derved fylder Samfundet med »forbryderske Børn«, hvilke den private Filopædi nu maa antage sig. Dog maa Vreden ikke straffe, end mindre Vilkaarligheden, thi da opirrer Straffen Børnene og de tabe Modet (Kol. 3, 21; Ef. 6, 4).

Til F. hører ogsaa Tyendet. Den under Nutidens Forhold ofte uløselige Opgave staar for den troende Menighed fast med sit ideale Krav, at Tyendet knyttes saaledes til F.s Kreds, at Tjenerne adlyde deres Herrer, gøre deres Gerning som Guds Vilje, af Hjertet, som Kristi Tjenere (Ef. 6, 5. 6; Kol. 3, 22—24), og derved erhverve sig Ret til et Hjem dér, hvor deres Gerning er faldet. Vanskeligheden ved denne Opgaves Løsning er af dobbelt Natur, i Forhold til Tidernes Forskel. Der var en Tid, ikke saa fjern, da Slavepræget endnu ikke var forsvundet (Hustugten), og Herrerne befalede over deres Tjenere som de, der ikke vidste, at de selv have en Herre i Himlen, og Persons Anseelse er ikke hos ham (Ef. 6, 9). Dette Præg er i den nyeste Tid oftest udslettet af den overalt gennembrydende Individualisme, som baade har løst Tjenerne af mange, endog nødvendige Baand og hos Herskaberne dæmpet ialtfald Udbrudet af hovmodige og opfarende Lidenskaber, men paa den anden Side ogsaa løst, hvad der var tilbage af det Kærlighedsbaand, som endnu nogle faa, baade Herrer og Tjenere, til Trods for Tidsaanden og en ond Agitation, have erfaret at knyttes let og naturligt, hvor Kristi Sind bor i Hjerterne. Begges Forbilleder ere: i den gl. Pagt Abraham og Eliezer, især i dennes Bøn for sin Herre til hans Gud (1 Mos. 24, 12), i den nye Høvedsmanden (Mt. 8, 5—9) og den kgl. Tjeners Hus (Joh. 4, 51—53).

Bindeledet mellem F. og det omgivende Samfund er Gæstfriheden. Den er en Pligt, universel for de troende, fordi vi selv ere Gæster og Udlændinge paa Jorden, der søge et Fædreland (Hebr. 11, 13. 14); og den har sin Forjættelse, thi ved den have nogle, uden at vide det, herbergeret Engle (Hebr. 13, 2; jvfr. 1 Mos. 18; Tob. 11—12). *F. V. A.*

Familister, nederl. Sekt i 16. Aarh., se Niclaes, Hendrik.

Faner brugtes allerede i Oldtiden af forskellige Folkeslag som Hærmærker, om hvilke større eller mindre Afdelinger samlede sig. Paa assyr. Reliefter ser man Krigsvogne med F.; Perserne havde som F. en Guldørn paa en Lansespids, Romerne en Sølvørn. En assyr. F. bærer et Billede af en Bueskytte (rimeligvis Guden Asshur); derved fik en saadan F. ligesom senere de rom. Standarter med Kejsernes Billeder) en relig. Karakter, og F. kunde da ogsaa i relig. Henseende være et Samlingsmærke (jvfr. Jes. 11, 10. 12; 13, 2). Ifølge 4. Mos. 2, 2 skulde Israels Børn i Ørken »lejre sig hver hos sit Banner, ved deres Fædres Huses Tegn«, og i Højsangen (6, 4. 10) siges Bruden at være »forfærdelig som Hære under Banner«.

Indenfor den kr. Verden kom F. frem i en ny Skikkelse ved Constantin d. st.s *labarum* (se d. Art.), der blev et Forbillede for de kirkl. F. Saadanne kom i Brug baade i den gr.- og i den rom.-kat. Kirkeafdeling dels til Prydelse af Kirkernes Indre, dels til Brug ved Processioner. Oprindelig var Korset alene, uden Fanedug, de Kr.s Mærke, fordi det mindede om »Korsfæstelsens Hemmelighed« (jvfr. Venantius Fortunatus's Hymne: *Vexilla regis prodeunt — Fulget crucis mysterium*), og de F., der bæres i Spidsen for Processioner, skulde være Kors uden Dug. Men efterhaanden indførtes kirkl. Bannere. I Reglen er Fanedugen ved Hjælp af en kortere Tværstang ophængt frit paa en lang Stang, der ender i et Kors. Dugen kan have forskl. Farver; i Romerk. er den som oftest rød eller hvid og rød. Ofte, især i den gr.-kat. Kirkeafdeling, ere F.ne prydede med Billeder af Kristus eller Helgener; paa den F. fra 10. Aarh. (rimeligvis oprindelig en Krigsfane), der 1864 blev fundet ved Aabningen af de hl. tre Kongers Skrin i Köln, ser man saal. bl. a. Baldyringer af Kristus, Mikael og Gabriel. F., der vare erobrede fra Romerk.s Fjender, bleve ofte ophængte i Kirkerne som Sejrstegn; Joh. Sobjeski skænkede saal. St. Peter og Pave Innocents XI den F., han ved Wien erobrede fra Tyrkerne, og lignende Minder om Sejre over Tyrker og Kættere (Huguenotter) fandt Plads i andre rom. Kirker. Ikke sjælden sendte Paverne Fyrster eller K.s Vaabendragere en indviet F. *(vexillum S. Petri)*; saadanne modtog t. E. Pippin den lille, Karl d. st., Robert Guiscard, Vilhelm Erobreren (hans F. synes at have haft et gult Kors paa hvid Grund) og flere af Forkæmperne mod Tyrkerne. Vor »Dannebrog« er snart (Paludan-Müller, Sagnet om den himmelfaldne Danebrogsfane, 1873) bleven opfattet som »et kirkl. Labarum«, snart (A. D. Jørgensen, Hist. Afhdl. II, 5 f.) sat i Forb. med Johanniterne (se d. Art.). Biskopper og Abbeder havde ogsaa ofte deres egne F., og enkelte af disse fik Betydn. i videre Kredse. Abbeden af St. Denis's F. blev saaledes Frankrigs F. Det rom. *Pontificale* indeholder et Ritual for Krigsf.s Indvielse og Overgivelse *(benedictio et traditio vexilli bellici)*.

Ogsaa i den kirkl. Symbolik have F.ne faaet deres Plads. Ved Siden af Paaskelammet ser man i Reglen en Sejrsf., og den opstandne Kristus har en saadan i Haanden. Joh. Døber afbildes ogsaa ofte med en F., hvis Dug bærer Indskriften: *Ecce agnus Dei.* Ærkeenglene bære F.; mærkeligt nok er dette ikke Tilfældet med Mikael, naar han fremstilles alene, skønt han kaldes *salutis signifer*. Mange Kongehelgener, som Erik d. hl. af Sverig og Ludvig IX af Frankrig, krigerske Helgener, som Georg, Mauritius, Joh. Capistrano o. a. og Helgenfinder, som Ursula, bære ogsaa paa kirkl. Billeder F. *Fr. N.*

Fangen, Anton Wilhelm, norsk Præst, f. i Kristiansand 25. Okt. 1799, blev 1822 teol. Kand. med Udmærkelse. S. A. blev han pers. Kap. til Flesberg, hvor han 1824 blev Sognepræst efter 1 Aars Tid at have været konstitueret som Garnisons- og Tugthuspræst i Kristiania. I 1832 blev han Spr. til Birid, 1839 Garnisonspræst i Kristiania, 1847 Spr. til Aker og 1861 efter dette Kalds Deling Spr. til Vestre Aker. I 1859 var han blevet udnævnt til Hofprædikant. Efter Opdrag af Kirkedepartementet deltog han sammen med Kaurin og Wexels i Udgivelsen af den norske K.s symbolske Bøger saavel i Oversættelse (1850) som i Grundteksten (1853). *A. B.*

Fangenskab, det babylonske, se babylonsk Landflygtighed (I, 195).

Fant. 1) **Michael F.**, f. 16. Aug. 1718 i Alfta i Gefleborgs Len (Slægten stammer fra Gaarden Fanta i Österbotten i Finland), *Mag.*

1743, Præst 1746, ekstraord. Hofprædikant 1747, Spr. i Eskilstuna i Strengnäs Stift 1752, d. 7. Nov. 1754. F. havde Navn som en alvorlig Præst og nidkær Prædikant. Efter hans Død udkom hans »Christeliga betraktelser öfver samteliga Sön- och Högtidsdagars Evangelier« (I—IV, 1760—62). — 3) **Johan Michael F.**, foregaaendes Halvbroder, f. 14. Okt. 1735 i Alfta, *Mag.* 1758, Præst 1760, ledsagede som Prædikant den Sendefærd, der afhentede Kronprinsens Brud i Kbhvn, blev ordinarie Hofprædikant 1768, *Dr. theol.* 1772, Domprovst i Vesterås s. Aar, 1796 Spr. i Leksand; d. 27. Febr. 1813. F. ansaas for en af sin Tids bedste Prædikanter i Sverig. 1783 udgav han under Titlen »Anvisning att predika« en Overs. af Bastholms »Geistlige Talekunst«. Foruden Prædikener og Taler har F. udgivet »Saligheten ordning till de enfaldiges tjenst«, 1799 (optrykt flere Gange). — 3) **Erik Michael F.**, Søn af Michael F., f. i Eskilstuna 9. Jan. 1754, Faderens Dodsaar. Han støttedes under sin Opvækst af Farbroderen, var Nr. 1 ved Magisterpromotionen 1776, blev Docent i Veltalenhed 1777, Prof. i Historie 1781, fik foruden sit Professorat 1788 Alunda og Morkarla Pastorat, blev *Dr. theol.* 1800, *Prof. emeritus* 1816 og døde 24. Okt. 1817. F. er ved Siden af C. G. Nordin Repræsentant for den Skole af kritiske Kildegranskere og lærde Samlere, der fulgte Erik Benzelius's Traditioner. Allerede som ung Docent planlagde F. og Nordin et stort *Corpus Historicorum et Diplomatum* for Sverigs ældre Historie, hvoraf han udgav en Prøve i *Conspectus rei diplomaticæ Svecanæ*. Først med Slutn. af hans Liv begyndte 1. Bind af det store Samlingsværk *Scriptores rerum Svecicarum Medii Ævi* at blive trykt. Denne Del, der udkom 1818, bærer F.s Navn som Udgiver; den fuldendtes af E. G. Geijer og J. H. Schröder, som med Ærkebiskop Lindblom og P. F. Aurivillius undertegnede en Fortale, hvori det hedder, at Bindet med Rette bør kaldes F.s Værk. S. A. udkom 4 Dele af et kronologisk Register til den sv. Historie af F. Som Historieskriver har F. (1794) fortsat Lagerbrings »Sven Rikes Historia« fra 1457 til Sten Sture d. yngres Død, samt udgivet et Udkast til Gustaf II Adolfs Historie (1784—85) m. m. Desuden har han nedlagt Frugterne af sine lærde Undersøgelser i over 300 Disputationer (hvoriblandt: *Acta et Litteræ ad Historiam Reformationis in Svecia*, 1803—7; *Monumentorum Veterum Historiæ Sveo-Gothicæ Prolegomena*, 1814—15). Fra 1793 til sin Død var F. Medlem af de Kommissioner, der skulde arbejde paa Psalmebogens Forbedring. *O. A.*

Fanuel, Fader til Profetinden Anna (Lk. 2, 36).

Fara, By i Judæa (1 Mk. 9, 50 efter Vulg.), se Pireathon.

Faran, se Paran.

Farao, i Biblen det sædvanlige Ord, hvormed Ægyptens Konge betegnes. F. er aabenbart ikke noget hebr. Ord, men Gengivelse af et ægyptisk. I de talrige ægyptiske Tekster, som man i vore Dage har fremdraget, og som man har lært at læse og tolke, vil man, særlig i Skrifter, hvori den daglige Tale gengives, finde, at Betegnelsen (der udtaltes omtr. *per-aa* eller *par-aa* og betyder »det store Hus«) anvendes paa samme Maade som F. i de af de bibelske Bøger, der behandle ældre Tiders Historie; det bruges som Betegnelse for Ægyptens Konge, naar hans Personnavn ikke anføres. Da Ægypten 525 f. Kr. mistede sin Selvstændighed og kom til at adlyde fremmede Herskere, der residerede udenfor Ægypten, var der ikke mere Brug for Ordet, som hørte hjemme i den daglige Tale. Det findes derfor heller ikke anvendt i, hvad vi have tilbage af senere Tiders ægyptiske Literatur. Kun i hieroglyfiske Indskrifter paa Tempelvægge finde vi Ordet brugt ogsaa i denne sildige Tid om Landets Herskere, endog om romerske Kejsere. Men disse Indskrifter ere ikke affattede i Datidens Talesprog; til dem er benyttet et ældgammelt Skriftsprog (»det hellige Sprog«), fra hvilket Talesproget havde fjernet sig meget stærkt. Man vil lægge Mærke til, at i de bibelske Skrifter, der behandle ældre Tider, saaledes de 5 Moseboger, Afsnittet om Salomo i Kongernes Bøger osv., anvendes Ordet F. korrekt, d. v. s., det forbindes aldrig med Kongens Personnavn. Derimod finde vi i de Skrifter, der behandle forholdsvis senere Tider, d. e. det 7. og 6. Aarh. f. Kr., Ordet F. anvendt mindre rigtigt, paa en uægyptisk Maade, nemlig i Forbindelse med Navnet, saaledes: 2 Kong. 23, 29 og 39 f.: F. Neko; Jer. 44, 30: F. Hofra. Vi have her et af de ikke faa Smaatræk, der vise, at Pentateuken har grundigere Kendskab til Forholdene i Ægypten, særlig i ældre Tider, end andre, ellers højst paalidelige, bibelske Skrifter. De ægyptiske Konger havde lange Titler, bestaaende af forskellige Led, som vi kende fra Indskrifterne. En af disse Titler (hvad man læser *pe-ra* eller *pe-re*, d. e. »Solen«) har i Formen en vis Lighed med det bibelske F., hvorfor Rosellini og andre have antaget, at F. var en Gengivelse af dette Ord. Men dels staar det lydligt noget fjernere fra F. end *per-aa;* dels bruges det i Ægyptisk neppe om Kongen, uden at andre Ord tilføjes. I Reglen bruges det i Forbindelse med Kongens Personnavn. Det forekommer i det hele kun sjældent om Kongen; *per-aa* er derimod meget hyppigt. Man har ogsaa tænkt, at F. kunde være en Omskrivning af det koptiske *uro* (»Konge«), med Artiklen *p-uro;* det betegner »Konge« i Almindelighed og kan vistnok ogsaa bruges om Ægyptens Konge; men i Reglen bruges dette Ord netop om fremmede Konger og Fyrster i Modsætning til Ægyptens Konge. Der kan derfor neppe være nogen Tvivl om, at det bibelske F. betyder »det store Hus«. Omskrivninger af denne Art. ere ikke usædvanlige i Østerlandene, baade i ældre og nyere Tider. Med Hensyn til den nøjagtige Udtale af Ordet, kunne vi ikke give nærmere Oplysning, da den ægyptiske Skrift ligesom Hebr. er Konsonantskrift. *V. S.*

Faratoni, By i Judæa (1 Mk. 9, 50, efter den gr. Tekst); se Pireathon.

Farebog er den danske Betegnelse fra Middelalderen for Breviariet, det liturgiske Skrift paa Latin, der indeholder Romerk.s Tidebønner (om disse se Art. Tidebøn). *Breviarium* (Udtog) brugtes bl. a. i den tidlige Mid-

delalder som Navn for de Vejledninger *(directoria)* i kirkl. Forskrifter *(rubricæ)* om Ritus baade ved Messen og Tidebønnerne, der kun indeholdt Formularernes Begyndelse. Selve de gudstjenstlige Handlinger bleve dengang udførte efter de særlige Bøger, som hver for sig indeholdt den fulde Ordlyd (derfor kaldte *plenaria*) af de enkelte Dele af Tjenesterne (saasom *Missale, Psalterium, Lectionarium, Homiliarium, Hymnarium, Antiphonarium, Responsoriale* osv.). Da man af praktiske Grunde samlede alle Tidebønnerne i et særligt Skrift, gik Navnet *Breviarium* efterhaanden, siden 12. Aarh., over paa dette, og siden Pius V er det officiel Betegnelse for F. Udarbejdelsen af dette for K. saa vigtige Skrift skyldtes formentlig Hensynet til Sækulargejstlige og rejsende Munke, der vare forpligtede til Tidesangen, men ikke kunde være til Stede ved Kortjenesten; hermed stemmer det ældre Navn (fare = rejse, færdes); i England hed F. *portuary (portiforium)*. Ved Kortjenesten brugte man dog længe (og bruger ofte endnu) de særlige Skrifter, hvoraf F. er et Uddrag.

Da Tidebønnernes Sammensætning (Indh. er en Sammenarbejdelse af forskelligartede Bønner og Læsestykker af Skriften, Homilier og Helgenlevnedstegninger med de gitstl. Psalmer som Grundbestanddel) oprindelig bestemtes af Bisperne eller Klostrenes Ledere, frembød Middelalderens F.er en broget Mangfoldighed af stedlige Ejendommeligheder, ikke mindst forsaavidt ved lokale Helgenofficier. Vestens Breviarier falde dog i 3 Grundtyper. 1) Den ambrosianske F., nu kun brugt i Milano; 2) den mozarabiske, i sin Tid gængs i Spanien, nu kun bevaret i Toledo og 3) den romerske, bygget paa den Skikkelse, som Benedict fra Nurcia i sin Regel (Kap. 8—19, det ældste fuldstændige Billede af disse Bedegudstjenester) gav Tidelæsningen.

Da Benedictinernes Tidebønner gennem Gregor d. store bleve Grundlag for Roms liturg. Bedegudstjenester, ved Ærkebiskop Theodorus af Canterbury indførtes i den angelsachsiske K., ved Bonifatius i Tyskland og ved Karl d. st. havde faaet betydelig Udbredelse i hans vidt strakte Rige, samt ved Chrodegang (I, 507) kom til at høre til Kannikernes daglige Gudstjenester, havde den rom. F., da den udarbejdedes, de bedste Udsigter til at blive Romerk.s Norm for Tidesangen. Den F., som i snævrere Forstand kaldes *Breviarium Romanum* og gennem Franciskanerne fik vid Udbredelse, er en Gengivelse af den forkortede Form for Tidebønnerne, som Gregor VII indførte i det rom. Kapel. Den reviderede 1241 paa pavelig Befaling af Generalen Haymo. I 16. Aarh. lød der højlydte Ønsker om en ny Udgave, da den efterhaanden var blevet for omfattende, og Helgenkronikestoffet havde bredet sig paa Skriftens Bekostning. Paa Clemens VII's Befaling foreslog da Franciskaner-Generalen, Kard. Quignonez en Revision 1535 (*Breviarium S. Crucis*, efter hans Titelkirke), der lagde Hovedvægten paa Psalteret og Skriftlæsningen, saaledes at hele N. T. og store Dele af G. T. ved *lectio continua* læstes i Flugt i 1 Aar. For Quignonez var Tidebønnen væsentlig Andagtsøvelse, og denne Opgivelse af den rom. Lære om Tidesangens relig. Værdi, samt hans Kritik overfor Legendelæsestykkerne foraarsagede en stærk Indsigelse, især fra Sorbonnen, mod hans Udgaver, og 1558 forbød Paven Bogens Udbredelse. I Spanien brugtes den dog meget, og i England blev den Grundlag for *Common Prayer Book* af 1549. Paa Trienter-Konciliet nedsattes en Kommission til F.s Revision, der væsentlig arbejdede med Kard. Caraffa's (Paul IV) Forarbejder. Trods Omarbejdelser og store Beskæringer beholdt den det Præg, Helgendyrkelsen har sat paa F. Paa Grundlag af dens Arbejder udgav Pius V (ved Bullen *Quod a nobis* 1568) et officielt *Breviarium Romanum*, der forbød Brugen af alle, der ikke havde 200 Aars Aldershævd. De vigtigste senere Revisioner ere fra 1602, 1631 og 1886 *(editio typica* hos Pustet i Regensburg). Dog har F. paa sit Sejrstog ogsaa mødt alvorlig Modstand. I Frankrig udarbejdede man i 18. Aarh. nye Revisioner. De histor. Undersøgelser af Helgenlegenderne havde nemlig paavist Uægtheden af meget af F.s Stof; hertil kom Jansenismens Uvilje mod det Præg, Helgendyrkelsen satte paa F., og Gallikanismens Modstand mod Roms Enevælde. Man vilde gøre F. mere til en Lære- og Opbyggelsesbog og fordrede Fornyelse af den Læsning af Psalteret i Ugens Løb, der er bleven ganske overskygget af de indskudte Helgenofficier. Bl. a. flk Paris 1735 en renset F., og 1787 approberedes en for Maurinerne. Disse fr. Breviarier, der vise indgaaende Skriftkundskab og varm Religiøsitet, ere i vort Aarh. lagte til Side paa Grund af den stærke ultramontane Bevægelse. Roms Talsmænd i denne Sag vare Grev Montalembert, Abbed Guéranger og L. Veuillot i *L'Univers*.

F. deles i 4 Hovedstykker: det egentlige *Psalterium* (de kanoniske Tider til almindelige Ugedage), *Proprium de tempore* (til Kirkeaarets Herrefester), *Proprium sanctorum* (til Helgendage), *Commune sanctorum* (for Fester uden særlige Officier), hvortil kommer foruden Kalendariet flere Tillæg, især indeholdende Maria-Officier og Døde-Officiet. For lokale Helgentjenester ere dog særlige Officier (Diœcesan- og Ordenspropria) tilladte.

F.s kirkelige og religiøse Betydning har været stor. Den indeholder ophøjede Partier og vidner om Middelalderens liturgiske Evne. I Forfaldstider har den, trods det Præg, Helgendyrkelsen giver den, holdt Skriftkundskab oppe, og den har baaret en Arv fra de ældste kr. Tider (særlig ved sit indtrængende Vidnesbyrd om Synds- og Naadeserfaringen) ned gennem Aarhundreder. De gamle Breviarier have ogsaa ved deres forskellige Helgen-Officier Værdi for den stedlige Kirkehistorie. De Uddrag af F., der i den senere Middelalder foranstaltedes paa Folkemaalet for Lægfolk og forsynedes med forskellige Tillæg til Andagtsøvelsernes Fremme, have ikke alene tjent Menighedens religiøse Trang, men ere ogsaa vigtige Kilder for Kunst- og Kulturhistorien, da de i Regien forsynedes med højst interessante Miniaturer. Særlig ere de fr. *livres d'heures* fra den gotiske Tid og Renæssancens Begyndelse sande Perler. De ældste trykte F. høre til de største Sjældenheder og staa som mærkelige Vidnesbyrd om Pressens Fuldkommenhed i dens første Virketid.

Den græske K., der har bevaret den gamle

ugentlige Gennemlæsning af Psalteret, har i sit Horologion et delvist Sidestykke til F. (for de almindelige Ugedages Officier; de særlige Officier staa i 5—6 andre Bøger); ved Tidebønnernes Læsning i Kirken bruges særlige Bøger. — Medens den ref. og luth. Kirkeafdeling (om den liturg. Gudstjeneste i de luth. Skoler og Kapitler samt Morgen- og Aftengudstjenesten, se Art. Tidebønner og liturgisk Gudstjeneste), trods den store Kærlighed til Davids Psalmer som Andagtsbog, opgav F., har den engelske K. ved sin Bibeholdelse af en liturg. Gudstjeneste Morgen og Aften, bevaret store Stykker af den (dog selvfølgelig paa Engelsk) i sin *Prayer-Book* (se ovenfor). Men i Stedet for F.s talrige Smaalæsestykker gennemgaas i Løbet af Aaret N. T. i Sammenhæng 2 Gange, G. T. én Gang (med ringe Undtagelser) og hele Psalteret synges i 1 Maaned. I *Hymns Ancient and Modern* ere Dele af F.s bedste Hymne-Indhold gengivne (ogsaa i den luth. og ref. K.s Psalmer gaa mange af F.s Hymner igen). I England bevirkede Tractarianernes Fremhævelse af F.s Fortrin en varm Interesse for Studiet af den, medens Forslag til dens Genoptagelse i de andre evang. Lande ikke have fundet nævneværdig Tilslutning (V. Thalhofer, Handbuch der kath. Liturgik II, Freiburg 1890, 344 f.; S. Bäumer, Gesch. des Breviers, Freib. 1895; Probst, Brevier und Breviergebet, 2. Ausg., Tüb. 1868; Battifol, Hist. du bréviaire Romain, Paris 1893; Sokolow, Darstellung des Gottesdienstes der orth.-kath. Kirche des Morgenlandes, Berlin 1893; M. Zimmermann, The divine Office in the Greek Church, London 1893). *J. O. A.*

Farel, Guillaume, f. 1489 i Gap i Dauphiné, kom 1508 til Universitetet i Paris, hvor han 1517 blev Magister. Forarget over Præsternes Levned og paavirket af de nye Ideer, som forkyndtes af Lefèvre d'Etaples, gennemgik han 1518—21 en aandelig Krise og tilegnede sig den evang. Tro. En Tid var han Lærer ved Kardinal Le Moines Kollegium, men han maatte paa Grund af sine Anskuelser snart forlade Paris. Biskop Briçonnet af Meaux, som paa det Tidspunkt endnu var en Ven af Ref. (I, 387), knyttede ham til sig, men de første Forfølgelser mod de evangelske nødte ham til at forlade Landet. I Basel blev han venligt modtaget af Oekolampadius, under hvis Indflydelse han udviklede sig til en betydelig Prædikant; han optraadte 1524 ved en Disputats og var Præst for de fr. Flygtninge, men Raadet befalede ham at forlade Byen. Da han derefter prædikede i Montbéliard, forefaldt der saa voldsomme Optrin, at Oekolampadius maatte formane ham til at være besindig; fordreven derfra kom han til Strassburg, hvor han traadte i Forbindelse med Bucer og Capito. Fra 1526 virkede han i Aigle, og efter at han 1528 havde vakt Opmærksomhed ved en Disputats i Bern, blev det ham overdraget at forkynde Reformationen i de Menigheder, der stod under denne By, og han berejste da en stor Del af det romanske Schweiz. Naar Kirkerne bleve lukkede for ham, talte han i Huse og paa Torve; hyppig blev han forfulgt, undertiden mishandlet, men mange Steder fandt Evangeliet Indgang, især i Neuchâtel. 1532 besøgte han Valdesier-Dalene i Piemont, og paa Tilbagevejen standsede han i Genève. Her var han gentagne Gange nær ved at blive myrdet, og han flygtede da til Orbe, men sørgede for, at Antoine Froment fortsatte hans Gerning. Ved Bernernes Mellemkomst fik Reformatorerne snart Tilladelse til at virke i Genève, og F. vendte tilbage for sammen med Viret at tage Kampen op paany. Modstanderne gjorde Forsøg paa at forgive dem, men Disputatser, der afholdtes 1534 og 35, sikrede Ref.s Sejr: Domkirken blev aabnet for F., en Prædiken af ham fremkaldte en Billedstorm, Messen blev afløst af en evang. Gudstjeneste, alle Helligdage, undtagen Søndagen, afskaffedes, og der blev indført en streng Kirketugt. 1536 forlagde F. sin Virksomhed til Pays de Vaud, men overlod snart Arbejdet der til Viret og rejste selv tilbage til Genève, hvor han nu fik en Medhjælper i den unge Calvin (I, 451). De 2 Præster kom imidlertid ved deres Strenghed i et spændt Forhold til Borgerskabet og bleve 1538 udviste. F. rejste til Neuchâtel, virkede her troligt under en hærgende Pest og overvandt de misfornøjedes Modstand. 1541 kunde han og Calvin vende tilbage til Genève, men allerede Aaret efter rejste F. til Metz, og fordreven derfra prædikede han i Gorze, hvor hans Optræden fremkaldte saa voldsomme Tumulter, at flere Personer dræbtes, og han selv blev saaret. 1544 vendte han tilbage til Neuchâtel, og indtil sin Død var han Menighedens Leder dér. Han indførte en lignende kirkelig Ordning som den, Calvin havde skabt i Genève. Calvin indtog nu den første Plads blandt de schweizerske Reformatorer, og F. var den første til at indrømme ham denne Forrang. F. ønskede intet mere end at tjene Calvin; han sagde, at han hellere vilde være den ringeste i Genève end den første noget andet Sted. Han turde dog ikke forlade sin Post i Neuchâtel, men holdt Forbindelsen vedlige med mange andre Menigheder. I en Alder af 69 Aar ægtede han Marie Torel, som for sin Tros Skyld var flygtet fra Rouen, men han blev ved at rejse, besøgte anden Gang Valdesierne, prædikede i sin Fødeegn og i Grenoble og tilsaa Menigheden i Metz. Han døde 13. Sept. 1565.

F. var en djærv Folkeprædikant; hans Røst var stærkere end Kirkeklokkerne, hvormed man i Metz vilde overdøve den, hans Sprog indtrængende og klart; der var i hans Tale en Fantasi, som fængslede, og en Ild, som tændte. Ligeledes var han en betydelig Organisator. Derimod stod han ikke som Teolog i første Række. I Begyndelsen fulgte han i Lærespørgsmaal Oekolampadius og Zwingli, men senere sluttede han sig nærmest til Calvin. Han blev beskyldt for at hylde antitrinitariske Anskuelser, fordi han stærkt fremhævede Faderens Gerning, og tog sig denne Anklage nær, men afviste den ogsaa ved enhver Lejlighed. Han var unionsvenlig og arbejdede for Lutheranernes og de Reformertes Forening. Hans Hovedskrifter ere: *Sommaire*, 1534 (paany udg. af J. G. Baum, Genève 1867), den første evgl. Dogmatik paa Fransk, og *La manière et fasson*, Neuchâtel 1533 (paany udg. af Baum, Strassburg 1859), den ældste evang. Liturgi paa Fransk. Desuden udgav han polemiske Skrifter

mod de rom.-kat. Vildfarelser og Misbrug (M. Kirchhofer, Das Leben W. F.s, I—II, Zürich 1831—33; L. Junod, F., réformateur de la Suisse romande, Neuchâtel 1865; H. Heyer, G. F., développement de ses idées théologiques, Genève 1872; Goguel, Vie de F., Montbéliard 1873; F. Bevan, W. F., London 1893). *C. E. F.*

Fares, se Peres.

Farfa *(S. Maria di Farfa)*, berømt ital. Benedictinerabbedi i Sabinerbjergene ved den lille Flod F., blev grundlagt af Franker og havde længe frankiske Abbeder. En aldeles upaalidelig Legende fortæller, at en hl. Mand ved Navn Laurentius, der i Julian den frafaldnes Dage kom til Rom fra Syrien, skal have grundet Klostret, som derpaa skal være blevet ødelagt af Langobarderne eller, efter en anden Overlevering, allerede af Vandalerne. Siden skal saa Pilegrimmen, Thomas fra Maurienne ved Hertug Faroald af Spoletos Hjælp have genopbygget det, og i den følgende Tid er det da hurtig blevet fyldt med Munke og beriget med Jordegods, som skænkedes det af Hertugerne af Spoleto og af de frankiske og langobardiske Konger. En Krønike af en ukendt Munk i 9. Aarh. *(Liber constructionis Farfensis,* udg. af Bethmann i Mon. Germ. XI, 520—30), der kun delvis og i en omarbejdet Skikkelse (J. Giorgi i Archivio della Società Romana di Storia Patria II, 409 f.) er kommen til os, fortæller Klostrets Historie 705—857. En anden Krønike *(Destructio Farfensis,* anf. Sted 532—39), der i Beg. af 11. Aarh. blev skreven af Abbed Hugo af F. (d. 1039) skildrer dets sørgelige Skæbne under den store Forfaldstid i Italien, da Saracenerne ødelagde det (891), og da ugudelige og usædelige Abbeder huserede dér med deres Kvinder og Børn. I Odo af Clunys Dage søgte Abbed Alberic at bringe Klostertugten paa Fode; men en varig Bedring indtraadte først, da Abbed Hugo paany indførte Cluniacenser-Regelen *(Usus Pharphenses* fra 1039—48, trykte i *Vetus disciplina monastica,* 1726). Allerede 1026 maatte Hugo dog skrive et Skrift om Klostrets Tilbagegang *(De diminutione monasterii,* anf. Sted S. 539—43), og han sendte Kejseren en Klage over Forholdene (anf. Sted 543). Hugos Skrifter ere skrevne paa godt Latin, og i den cluniacensiske Vækkelses Dage stod F. i Spidsen for det aandelige Liv i de Egne. Da Abbed Hugo døde, efterlod han en Kreds af Munke, som fortsatte hans Værk, og til den hørte Gregor af Catino-Grevernes Slægt, der forfattede *Liber gemniagraphus sive cleronomialis eccles. Farf.,* »F.-Registret«, der er et af de værdifuldeste Skrifter til Oplysning af Italiens Historie fra Langobardernes Tid til 11. Aarh., fordi det indeholder en Mængde vigtige Aktstykker, udstedte af Paver, Kejsere, Konger, Hertuger og andre. Gregor udarbejdede endvidere *Liber largitorius* eller, som han ogsaa kaldte Bogen, *Lib. notarius sive emphiteuticus,* der indeholder Dokumenter fra 792 til Gregors egen Tid; *Floriger cartarum,* en udførlig topografisk Indholdsfortegnelse til »Registret« i alfabetisk Orden, og *Chronicon Farfense,* en kritisk Belysning af *Constructio* og *Destructio* ved Hjælp af de hist. Aktstykker, som »Registret« indeholder. I 12. Aarh. oprandt der atter en sørgelig Tid for det rige Abbedi; 2 Abbeder stredes om Klostrets store Indkomster, medens Munkene led Mangel paa alt. I Slutn. af 14. Aarh. blev F. Kommende for en Kardinal, og siden 1842 har det været tillagt Kardinalbiskoppen af Sabina (om Farfa-Krønikerne se U. Balzani, Early Chroniclers of Europe. Italy, London 1883, 106 f. 149 f.).

Farfar, syrisk Flod (2 Kong. 5, 12), vistnok identisk med Nahr el-Awadsch, der udspringer paa Hermon og løber mod Øst, indtil den taber sig i Ørkenen.

Farisæere *(peruschim)* kaldes hos Josefos og i N. T. Tilhængerne af det strengeste Parti indenfor den sildige Jødedom (jvfr. Ap. G. 26, 5; 15, 5), der sluttede sig om de Skriftlærde og med hensynsløs Følgerigtighed vilde føre disses Ideal af Lovopfyldelse ud i Livet (jvfr. det nytestl. Dobbeltudtryk: »Skriftlærde og Farisæere«). Navnet F., der kun sjælden forekommer i den ældste rabbinske Overlevering, betyder »Separatister«, »afsondrede«. Sandsynligvis er det fra først af blevet tillagt Retningen af Modstandere, men er saa blevet optaget (som Hædersnavn) af dens egne Tilhængere: hvad disse satte sig som Maal, var netop »at afsondre sig«, ikke blot fra al hedensk eller halvhedensk Urenhed, men ogsaa fra den Urenhed, som efter deres Renhedsopfattelse klæbede selv ved Massen af deres egne Landsmænd. Indbyrdes holdt F. nær sammen, hvorfor de ogsaa gensidig kaldte hinanden »Fæller«, *chaberim* (af *chaber,* Næste) i Modsætning til »Landets Folk«, *am-haarez,* d. v. s. til den store Mængde, »som ikke kendte Loven« (Joh. 7, 49). Den Aandsretning, som F. repræsenterede, var ingen anden end den, der siden Eksilet og navnlig siden Esra overhoved var blevet den fremherskende i Israels religiøse Liv. Til Forskel fra Saddukæerne, der udgjorde det jødiske Fødsels- og Magtaristokrati og repræsenterede den verdslige Aand i Folket, dannede F. Folkets religiøse Aristokrati, der paa mønstergyldig Maade vilde gennemføre den Lovlydighed, som ifølge Skriftlærddommen var det hele Folks Maal, og ved denne sin strenge Underordning under Loven vilde være om Folkets religiøse Ejendommelighed. Ikke alle Skriftlærde var tillige F. (jvfr. det i Steder som Mk. 2, 16; Lk. 5, 30; Ap. G. 23, 9 liggende indirekte Bevis); og end mindre var alle F. tillige Skriftlærde. Men de ikke-farisæiske Skriftlærde var dog uden Tvivl Undtagelser; og Grundlaget for F.s Lovkundskab og Lovopfyldelse var intet andet end de Skriftlærdes Tolkning og Videreførelse af Loven. F. var de Skriftlærdes Parti.

Vore vigtigste Kilder til Farisæismens Historie og aandelige Ejendommelighed er Josefos's Værker og N. T., dernæst de saakaldte Salomo-Psalmer og den ældste rabbinske Overlevering. Saa lidt, som man af den sidstnævnte Kilde erfarer om Farisæismens historiske Oprindelse og Modsætning til Saddukæismen, saa uvurderlig er den til Anskueliggørelse af det Liv under Loven, som var F.s Ideal.

I Historiens Lys indtræder F. for første Gang under Makkabæeren Johannes Hyrkan (130—105 f. Kr.), idet Josefos véd at fortælle, at denne Fyrste brød med F. og sluttede sig til

Saddukæerne. Ligesom imidlertid disse sidste uden Tvivl hænger sammen med det græskvenlige Parti i den førmakkabæiske Tid, saaledes er efter al Sandsynlighed F. Arvtagere efter de saakaldte Asidæere (»Pietister« eller »fromme«), der fra først af havde støttet den makkabæiske Rejsning, men atter havde trukket sig tilbage, da Rejsningens religiøse Maal var naaet, og Makkabæerne skred frem til Kamp for national Uafhængighed og politisk Magt (jvfr. 1 Mak. 2, 42; 7, 12 f.). Efter at Makkabæerne til Fortrængsel for den gamle ypperstepræstelige Familie havde vidst at erhverve sig den ypperstepræstelige Værdighed og samtidig havde grundlagt et politisk Dynasti, blev Kløften mellem dem og »de fromme« eller »afsondrede« stadig dybere, og det er vel forstaaeligt, at der under Hyrkan indtraadte et formeligt Brud. Dette Brud vedvarede under Aristobul I og skærpedes yderligere under Alexander Jannæos (104—78), da F. endog opgav sin politiske Passivitet, rejste Folket til Oprør og indkaldte en syrisk Konge. I denne Kamp paa Liv og Død sejrede Alexander; men dog skal han have givet sin Dronning og Efterfølgerske Salome Alexandra det Raad at udsone sig med F. Disse, der altid havde stor Indflydelse paa Kvinderne, fik under alle Omstændigheder nu Ledelsen i sin Haand; paa denne Tid var det rimeligvis, at de Skriftlærde blev optagne i Synedriet i Jerusalem, og den aandelige Lederstilling, som F. under Alexandra vandt, tabte de ikke siden: selv under Romerne og Herodianerne forblev den væsentlig urokket. Folkets politiske Nød i den romerske Periode stillede F. under Synspunktet af en guddommelig Tilskikkelse, der maatte bæres, indtil den blev hævet ved guddommelig, messiansk Indskriden. Men i deres Hjerter ulmede dog Hadet til Rom, hvis Herredømme over Israel dé ligefuldt følte som en forbryderisk Anmasselse, og af deres Kreds fremgik derfor ogsaa Zeloternes Parti, der vilde hidføre Gudsfolkets Befrielse med Vold og Magt. Paa Jesu Tid var F. Folkets anerkendte aandelige Ledere, og dem var det, som fastslog Jødefolkets Stilling til Krdm.

Josefos fremhæver som karakteristisk for F., at de lærte »Sjælens Udødelighed« (d. v. s. lærte de dødes Opstandelse og en fremtidig Gengældelse), samt at de paa en Gang hævdede den menneskelige Frihed og »Skæbnens« Medvirken ved enhver Handling (d. v. s. fastholdt Menneskets personlige Ansvar, paa samme Tid som de anerkendte Guds Almagt og Alvirksomhed); i N. T. nævnes det lejlighedsvis, at F. troede baade paa Opstandelsen og paa Engle og Aander (Ap. G. 23, 8). Paa alle disse Punkter indtog F. den sildige Jødedoms rettroende Standpunkt overfor Saddukæernes afvigende Holdning; og det samme var i Virkeligheden Tilfældet, naar de paa Retsudviklingens og Etikens Omraade erklærede den skriftlærde Tolkning og Videreførelse af Loven for ligesaa forpligtende som Loven selv og derfor fandt en Hovednorm for sin Retfærdighedslære i det, som var sagt til de Gamle (Mt. 5, 21 f.), i de Gamles Overlevering (Mk. 7, 3. 5; jvfr. Gal. 1, 14). Paa dette sidstnævnte Felt har Farisæismen og den ortodokse Jødedom overhoved særlig udpræget sin aandelige Ejendommelighed. En fast udformet, normativ Troslære besad den sildige Jødedom overhoved ikke; men vel besad den en ubetinget forpligtende Lov og en dermed jævnbyrdig, stadig rigere udviklet Lovtradition, der med et Utal af Retsbestemmelser og kasuistiske Forskrifter regulerede baade Samfundslivet og den enkeltes Liv og som et tætmasket Net spændte sig over alle Livets Forhold og Situationer. Tanken om ved denne Lovtraditions Hjælp at lægge det udvalgte Folks Liv helt ind under Lovens Herredømme, har i sig selv noget storslaaet ved sig; men dens Gennemførelse ledte i Virkeligheden til Smaalighed og til svære praktiske Misligheder, som Jesu Kritik af Farisæismen skarpt har belyst. Jo fuldstændigere det Reglement var, som man udfærdigede for det hele menneskelige Liv, des mere gik den sædelige Handlens Frihed under, og des mere spaltede sig den sædelige Opgave i en uoverskuelig Mængde Enkeltpligter uden indre Sammenhæng. En ængstelig Trældom under Lovens Bogstav traadte i Steden for den frie Lydighed mod Lovens Aand, og Livets korrekte Form blev vigtigere end dets sædelige Indhold. Løsningen af indtrædende Pligtkollisioner blev vilkaarlig og samvittighedsløs; kun altfor let gik man de sværere Ting i Loven forbi og samlede sin Kraft om dens ydre Detailforskrifter; ja der udtænktes kløgtige og letfærdige Udveje til at affinde sig med Lovens Bogstav, selv i Strid med dens virkelige Mening. Den ydre Lovstrenghed blev da ofte kun et skuffende Dække over indre Urenhed og hemmelig Synd og var dog forbundet med et frygteligt Hovmod, der skyede enhver Berøring med den uvidende og profane Mængde. Og til alt dette kom saa endnu, at de fremherskende sædelige Motiver ledede til Egenretfærdighed og Hykleri. Det store Grundmotiv til det sure Arbejde var Udsigten til den kommende Gengældelse; Lovopfyldelsen, Fasten, Almisserne og Bønnerne var altsammen Fortjenester, der begrundede et retmæssigt Krav paa Løn. Og med dette Motiv forbandt sig et lavere: Hensynet til menneskelig Ære og Anseelse og Begæret efter den med Anseelsen forbundne Indflydelse og Magt.

Det Billede, som vi ud fra Jesu Ord og Liv vinder af F., er meget mørkt. Imidlertid tør det ikke glemmes, at Evangeliet ogsaa kender en Skriftlærd, til hvem Jesus kunde sige: »Du er ikke langt fra Guds Rige« (Mk. 12, 34), og at Paulus giver sit af F. ledede Folk det Vidnesbyrd, at det har Nidkærhed for Gud, om end ikke med Forstand (Rom. 10, 2). Umiskendeligt er det ogsaa, at der i Salomo-Psalmerne aander en alvorlig Fromhed, der midt i sin Bundethed til Budenes Retfærdighed kender Behovet af Syndernes Forladelse og véd at prise Gud som alle gode Gavers Giver; og den rabbinske Overlevering har bevaret adskillige Udsagn, der viser, at de Skriftlærdes formalistiske Lovkasuistik ingenlunde udslukte hos dem det religiøse Instinkt eller helt forvrængte deres sædelige Dom. Overhoved maa F., med alle sine Mangler, dog anerkendes som de indflydelsesrigeste Forkæmpere for religiøst-sædeligt Alvor, ubøjelig Lovtroskab og fast Fremtidshaab indenfor den makkabæiske og efter-makkabæiske Tids jødiske Folk (Well-

hausen, Die Pharisäer und die Sadducäer, 1874; Schürer, Geschichte des jüdischen Volks, 3. Aufl. II, 380 f.). *L. B.*

Farnese. 1) **Alessandro F.**, f. 1468, se Paul III, Pave. — 2) **Alessandro F.**, Kardinal, Sønnesøn af Paul III, blev født i Rom 7. Okt. 1520. Hans Fader, Pier Luigi, var først Hertug af Castro, Ronciglione og Nepi, derpaa (efter 1545) Hertug af Parma og Piacenza; 10. Sept. 1547 blev han myrdet. A. F. studerede i Bologna, og Clemens VII gjorde ham kort før sin Død til Biskop af Parma. Straks efter at hans Farfader var bleven Pave, fik han (Dec. 1534), trods sin unge Alder, Kardinalhatten, hvorfor Rabelais spottende kaldte ham *le petit cardinalicule*. Senere blev han Ærkebiskop af Avignon. 1539 var han Fredsmægler mellem Frans I af Frankrig og Karl V, og 1545 overtog han en vigtig Sendelse til denne Kejser, som han traf i Worms. Det lykkedes ham at tilvejebringe en Udsoning mellem Karl V og Farneserne og at træffe Aftaler om Trienter-Konciliets Sammentræden og Kamp mod Protestanterne. Augsburger-Interim'et (I, 170) kaldte han »en Skandale«, og han tilbød at ville eftervise 7—8 Kætterier i det. Da hans Broder Ottavio, mod Paul III's Vilje, satte sig i Besiddelse af Parma, stillede A. F. sig paa Broderens Side, og det kom til et saa heftigt Optrin mellem Kardinalen og hans Farfader, at den alderstegne Pave skal have taget sin Død over det (1549). I Konklavet lykkedes det A. F. at sætte Julius III's Valg igennem, men Forh. til ham blev saa spændt, at A. F. først slog sig ned i Firenze, siden i Avignon. I Konklavet 1555 foreslog han Paul IV's Valg, men siden sagde han, at han før vilde have troet paa Stortyrkens Omvendelse end paa Muligheden af dette Forslags Gennemførelse. 1572 var der Tale om at vælge ham selv til Pave, men Filip II modsatte sig Valget. 1580 blev han Biskop af Ostia, Kardinal-Dekan og titulær Patriark af Jerusalem. Han døde 2. Marts 1589 og ligger begravet i Jesuiter-Kirken *Gesù* i Rom, som han selv havde bygget for Loyolas Orden, der i ham havde en mægtig og gavmild Velynder. Han var ogsaa en Ven af Videnskaberne, samlede Lærde om sig og opførte flere prægtige Bygninger. *Fr. N.*

Farnovianere, se Farnovski.

Farnovski *(Farnovius, Farnesius)*, **Stanislav**, optraadte efter 1567 som en af Treenighedslærens Modstandere i Polen. Han døde o. 1614; efter hans Død smeltede »Farnovianerne«, der havde haft deres Midtpunkt i Byen Sandec ved den ungarske Grænse og dannet Antitrinitariernes højre Fløj, sammen med Socinianerne, der vare mere konsekvente i deres Unitarisme.

Farrar, Frederic William, eng. Teolog af den bredkirkl. Retn., blev født i Bombay 7. Aug. 1831. Han fik sin Undervisning paa Øen Man og i King's College i London og kom senere til Cambridge. 1857 blev han ordineret; 1854—71 var han Lærer ved Harrow-Skolen og 1871—76 Forstander for Marlborough College. 1869 blev han titulær og 1873 virkelig Kapellan hos Dronningen. 1876 blev han Præst ved St. Margaret i London og Kannik i Westminster, 1895 *dean* i Canterbury. 1890—95 var han Kapellan hos Underhusets *speaker*. 1870 holdt han Hulsean-Forelæsninger i Cambridge *(The Witness of History to Christ)*, 1885 Bampton-Forelæsninger i Oxford *(The History of Interpretation)*. S. A. holdt han i Nord-Amerika Forelæsninger over Dante, Browning og Talmud. Han har skrevet en stor Mængde Skrifter, af hvilke mange ere optrykte i talrige Oplag og oversatte paa de nordiske Sprog. De betydeligste ere: Fortællingen *St. Winifred's or the World of School* (1863); *Seekers after God* (1869); *The Life of Christ* (1874); *Eternal Hope* (1878); *The Life and Work of St. Paul* (1879); *Mercy and Judgement* (1881); *Early Days of Christianity* (1882); *Life of Christ in Art* (1894); *The Bible, its Meaning and Supremacy* (1897); Prædikensamlingen *True Religion* (1899) og Fortolkn. til fl. gl.- og nytestl. Bøger (Dom., 1 Kong., Visdomsbogen og Hebrbr.).

Farver (i Biblen). I Mesopotamien brugte man i den ældste Tid ialt kun 6 eller 7 F., og disse anvendtes mere for at fremhæve den Genstand, der afbildedes, end for at give den Lighed med Naturen. Blandt Hebræerne synes Malerkunsten længe at have været ukendt, og i senere Tider blev den skyet af relig. Grunde. Før Hesekiel er der kun Tale om farvede Tøjer, og F. omtales forholdsvis sjælden i den ældste Del af den gltestl. Literatur. I Deboras Sang (Dom. 5, 30) nævnes »brogede Klæder« ved Siden af »stukne«; i Klagesangen i 2 Sam. 1, 24 siges, at Saul har klædt Israels Døtre »med Skarlagen«. I den jahvistiske Del af 1 Mos. omtales kun »sort« (30, 32 f., i Forb. med »spættet« og »spraglet«), »hvidt« (»hvidere end Mælk« 49, 12), »rødt« (Esau, der var »helt rød« 25, 25), »skarlagen« (»en skarlagenrød Traad« 38, 28. 30) og »graat« (»graa Haar« 44, 29); i Grundskriftet nævnes endvidere »grønt« (»grønne Urter« 1, 30; 9, 3). I 4 Mos. 4, 7 f. omtales »et Klæde af blaat uldent«; i Hes. 27, 7 »blaat Purpur og rødt Purpur«; i 3 Mos. 13, 30 tales om »gult«, i Forb. med Spedalskheden. Da de farvede Varer fra Fønikien i senere Tider bleve indførte og kom i Brug bl. Jøderne, vaktes og næredes deres Sans for F., men nogen rig Udvikling fik denne Sans ikke i Israel. I de senere Bøger af G. T. og i N. T. omtales dog, foruden de nævnte F., ogsaa forskellige Nuancer (jvfr. Magnus, Ueber ethnolog. Untersuchungen des Farbensinns, 1883; Fr. Delitzsch, Iris, 1888 og Bähr, Symbolik des mos. Cultus, 2. Aufl. 1874, I, 331 f.).

De F., der brugtes ved Udstyrelsen af Israels Kultussteder, har man, navnlig i ældre Tid, villet give en symbolsk Betydning (Bähr 337 f.), og sikkert er det, at Jøderne paa Kristi Tid ofte tydede F. symbolsk. Filon og Josefos fandt saaledes i den hvide, purpurrøde, blaa og skarlagenrøde F. Symboler paa de 4 Elementer (Jorden, Vandet, Luften og Ilden), og i Joh. Aab. er den apokalypt. Brug af F. som Symboler, der i Grundtræk allerede findes hos Sakarjah og i 4 Mos., fuldt udviklet (se t. E. Joh. Aab. 6, 2. 4. 5. 8).

Farver, liturgiske. I den rom.-kat. Kirkeafdelings Gudstjeneste er F.s ovenfor omtalte Symbolik taget i Brug til Betegnelse af Kirkeaarets forskellige Tider, tidligst maaske hos de gl. Kelter; den hvide F. var saaledes den festlige F. paa Iona (Warren, The Liturgy and

Ritual of the Celtic Church, Oxf. 1881, 122). Medens K.s Tjenere i Østerleden paa de største Højtider bar de pragtfuldeste og kostbareste Messeklæder, endte Udviklingen i Vesten med, at de forskellige F. bleve satte i Forb. med de forskellige kr. Fester. Indtil langt ind i Middelalderen bar K.s Tjenere under Gudstjenesten altid hvide Klæder; kun en enkelt Gang høre vi om en konstantinopolitansk Patriark (Akakios, d. 489), der som Tegn paa Sorg tog sorte Klæder paa og overklædte Altret og sin biskoppelige Trone med sort Tøj. Men i Tidens Løb, navnlig efter Silkefabrikationens Overførelse til Vesten, blev den liturg. Brug af F. fuldt udviklet. Den hvide F. kom da i Brug paa alle Kristusfester, fra Julenats-Vigilien til Epifanias-Oktaven, paa Mariadage, Alle-Helgensdag, Bekenderdage, ved Bispevielser og Sjælemesser for Børn; rødt var Pinsens, Aposteldagenes og Martyrdagenes F.; den grønne F. blev brugt i Trinitatistiden og i Tiden mellem Epifanias-Oktaven og Søndag Septuagesima, violet i Adventstiden og Fastetiden fra Septuagesima-Søndag, paa de uskyldige Børns Dag og Søndagen Lætare, sort paa Langfredag og ved alle Dødemesser for voksne; gult blev siden F. for St. Josefs Dag og for en af Juledagsmesserne (Hefele, Beiträge zur Kirchengesch., Archäol. und Liturgik, Tüb. 1864, II, 156 f.; H. Otte, Handb. der kirchl. Kunst-Archäol. 5. Aufl., Leipz. 1883, I, 272 f.).

Fasael, ældre Broder til Herodes d. st. Faderen, Edomiten Antipater, havde forstaaet at drage Fordel af Striden mellem de hasmonæiske Brødre Aristobulos og Hyrkan, hvilken sidste han havde i sin Magt. Da Cæsar Aar 47 f. Kr. gjorde Hyrkan til Etnark, blev Antipater udnævnt til Prokurator (Finansminister) over Landet og indsatte da sine Sønner til Statholdere, Herodes i Galilæa og F. i Jerusalem. Efter Slaget ved Filippi (42) faldt hele Asien i Antonius's Hænder, og Brødrenes Sag stod nu saare slet, idet deres Fader, som imidlertid var bleven forgivet, havde sluttet sig til Cæsars Mordere. Alligevel, og trods den saddukæiske Adels Anklager, lykkedes det Herodes at vinde den nye Hersker, saa at han selv og F. i Aaret 41 forfremmedes til Tetrarker i Palæstina, medens Hyrkan traadte tilbage fra sin politiske Stilling. Men næste Aar maatte de optage en alvorlig Kamp mod Makkabæeren Antigonos, der, støttende sig til Partherne, som da oversvømmede hele Forasien, trængte ind i Jerusalem. F. lod sig trods sin Broders Advarsel lokke bort fra Byen til Parthernes Lejr, hvor han tilligemed Hyrkan blev lagt i Lænker og overgivet til Antigonos. Ved at knuse sit Hoved mod en Klippe unddrog han sig Fjendernes Vold efter forinden at have faaet Budskabet om, at det var lykkedes hans Broder Herodes at undslippe fra Jerusalem (Aar 40). — Et af de 3 vældige Taarne paa Herodes's Palads i Jerusalem fik Navnet F. Det ene af dem, der nu er tilbage under Navnet »Davidstaarnet«, er muligvis dette (Schick), men dog snarere efter den almindelige Mening »Hippikos«. *L. G.*

Faselis, betydelig Søstad ved Lykiens Østkyst, anlagt af Doriere fra Rhodos og Argos. F.s Selvstændighed (1 Mak. 15, 23) forledte Borgerne til at give Sørøvere Tilhold, hvorfor den rom. Prokonsul Paulus Isauricus 78 f. Kr. ødelagde Byen og for stedse berøvede den al Betydning. Ruiner findes i Nærheden af Tekirova.

Fasirovs Sønner, Beduinstamme (1 Mak. 9, 66); maaske betyder Navnet »Huleboerne«.

Faste. Østerlændernes medfødte, ubetingede Selvhengivelse til Guddommen fremtræder ligeoverfor Okcidenten ogsaa i deres F.-skik, navnlig i de semitiske Stammer. Hos Jøderne er der indenfor denne religiøse Skik en iøjnefaldende Forskel paa Tiden før og efter Eksilet, der her, som saa ofte ellers, er et Vendepunkt. Eksilet gør den lovbundne, israelitiske Kultus til en Umulighed, hvad der giver Anledning til, at de af denne uafhængige religiøse, forsaavidt friere, Kultusformer tage Opsving.

At faste hedder paa Hebraisk *zum*, som ikke blot betegner F.s ydre, materielle Side, men tillige, især ved Forbindelsen med det Udtryk: *inah nafscho*, en Sjælens Nedbøjethed, i Almindelighed i Ydmygelse ligeoverfor den hellige og retfærdige Gud, navnlig i dyb Sorg (f. E. ved Dødsfald: 1 Sam. 31, 13; 2 Sam. 1, 12), over egne (2 Sam. 12, 16; Ps. 109, 24) og nationale Ulykker (Dom. 20, 26; Joel. 2, 12; Jonas 3, 5 f.), ved Landeplager (Joel 1, 14), dog især som Bod for Synden, baade Folkets (1 Sam. 7, 6; 5 Mos. 9, 18; Esr. 10, 6) og de enkeltes (Ps. 69, 11), og da ofte i Forbindelse med andre Sørgetegn: Sæk (1 Kong. 21, 27), Aske (Jes. 58, 5) Sønderrivelse af Klæder (2 Sam. 1, 11). Men ogsaa den alvorlige og ydmyge Bøn om Guds Frelse, især i overordentlige Tilskikkelser, og da i hele Folkeforsamlinger (2 Krøn. 20, 3; Jer. 36, 6—9), var ledsaget af F., for enkelte tillige under Guds umiddelbare Nærhed (2 Mos. 34, 28), ogsaa som Forberedelse til høje Aabenbarelser (Dan. 10, 3).

For alle Israeliter var F. gjort til en almindelig Pligt ved Loven (3 Mos. 16, 29: *teanu et nafschotekem*, ydmyger Eders Sjæle, nemlig ved F., se ovf.; ssteds 23, 27; 4 Mos. 29, 7, sml. Ap. G. 27, 9), og da strengt: paa den store Forsoningsfest fra Aftenen den 9. i 7. Maaned til Aften den 10. Den, som tilsidesatte dette F.-Bud, betragtedes som en Foragter af Folkets Pagt med Jahve og stod under den Dom »at udryddes af Folket«. Det kan derfor ikke forundre, at Forsoningsfestens F., baade støttet ved Folkeskik og ved af Farisæerne at være udstyret med alle Spidsfindighedens Krav, i Tidernes Løb intet mistede af sin oprindelige Strenghed. Snarere voksede denne (den hvide F., i Modsætning til de andre, sorte F., fordi den fejredes i Dødningeskjorterne). Endnu den Dag i Dag bestaar det samme Bud i fuld Gyldighed for det troende Israel, endog med en Udvidelse fra 24 til 28 Timers streng F.

Efter Eksilet bliver F. anvendt i et videre Omfang, men med sukcessivt Tab af sin oprindelige Betydning. Hos Sak. 8, 19 anordnes en firleddet F.-Cyklus a) i 4. Maaned (Jerusalems Indtagelse af Kaldæerne, Jer. 52, 6—9), b) i 5. Maaned (Stadens og Templets Ødelæggelse, ssteds 12—14), c) i 7. Maaned (Gedaljas Mord, 41, 2), d) i 10. Maaned (Begyndelsen af Jerusalems Belejring ved Nebukadnesar, 2 Kong. 25, 1); alle 4 danne de Rod-

skudet til den gl. K.s Kvatemberf. (se nedenfor). Dertil kom endnu den til Afværgelse af truende Farer, f. E. Regntidens Udeblivelse, af Rabbinerne anordnede F. og ligeledes Vagtmændenes (de saakaldte Stationers F., sml. 1 Krøn. 26). Hvad der særlig gør den eftereksilske F. kendelig, er, at den tidligere til Ofrene knyttede Tanke om en Fortjenstlighed fra da af gaar over paa F., om end under profetisk Indsigelse og Dom (Jes. 58, 3 f.; Sak. 7, 5. 6, sml. Sir. 34, 27; Tob. 12, 10). Det sønderbrudte Hjerte er den rette F. for den barmhjertige Gud (Joel. 2, 12, 13). Idet F. efterhaanden udbredte sig over det borgerlige Liv i dets forskellige Former, og det i et Tidsrum af indtil 40 Dage, blev dog en til det nødtørftigste begrænset Nydelse af Mad og Drikke i Reglen anset som berettiget, medens Essenernes Rigorisme, dog ogsaa i dette Punkt uden Tanker om Fortjenstlighed eller Gerningsretfærdighed, var et asketisk Udtryk for deres Bestræbelse for at forløse deres Sjæle fra den onde Materies Lænker.

At F. genfindes i Islams fantastiske Religion, følger allerede af dens sanseliggiødende Natur. »Faster i Ørkenen, og I skulle se Syner!« Dens religionshistoriske Forbindelse med den jødiske F. er givet med Muhammedanismens Verdensstilling som den fra Krdm. adskilte Jødedoms Reaktion mod det orientalske Hedenskab. Muhammed selv lagde fra Begyndelsen den største Vægt paa haarde Bodsøvelser, deriblandt paa F., som endogsaa indtog en Plads blandt de 5 mosleminske Bud: Trosbekendelse, Bøn, Faste, Almisser og Valfarter til Mekka; siden slog han lidt efter lidt af paa sine Krav i denne Henseende til sig selv og sine, men ganske uden saadanne Spægelser lader en orientalsk Religion sig ikke tænke. Saaledes gjorde han F. obligatorisk i Maaneden Ramadân helt igennem, paa den Vis, at der saalænge Solen stod paa Himlen ikke maatte spises en Bid eller drikkes en Draabe, og dette i den østerlandske Hede. En god Forberedelse til Evigheden, som Muhammed lærte den! (jvfr. Nöldeke, Orientalische Skizzen, S. 70 f.).

N. T. stiller Fasten paa dens rette, etiske Grund. Jesus selv forkaster ikke den ydre Faste. Han stiller den sammen med Almisse og Bøn i Bjergprædikenen (Mt. 6, 1—18), men i Lyset af den F., som kun kan ses af Gud. Han gjorde ikke Indsigelse mod den strenge F., som Døberen paabød sine Disciple, men sine egne mindede han om, at saalænge Brudgommen var hos dem, skulde Brudesvendene ikke faste; først naar han blev taget bort fra dem, skulde de faste (Mt. 9, 14. 15), hvorved vi maa tænke paa F. som det gltestl. Sørgetegn. Han henviser selv til F. som et asketisk Middel i Kampen mod Dæmonerne (Mt. 17, 21); ja han faster selv (Mt. 4, 2), endog 40 Dage i Lighed med Mose (2 Mos. 34, 28), hvorved F. bliver som en Indvielse til den nye Pagt, ligesom den var det til den gamle; men han gør intet Aag af den for sine Disciple, dømmer i Lignelsen Lk. 18, 10—14 Farisæerne, naar de overensstemmende med Traditionen (Halaka) fastede 2 Gange om Ugen (Torsdag og Mandag, efter den rabbinske Beretning om Mose Op- og Nedstigning af Bjerget), og straffer dem, fordi de under deres Omgang med Bægre og Fade indvortes vare fulde af Rov og Uretfærdighed (Mt. 23, 25. 26; Lk. 11, 39). Udenfor den evang. Hist. omtaler Paulus F. blandt Tegnene paa, at han var en Kristi Tjener (2 Kor. 6, 5; 11, 27) og anbefaler den under særlige Forhold til andre Kristne (1 Kor. 7, 5); i den ældste Menighedsorden møder den os atter, som et Indvielsestegn, i den apostolske Ordination (Ap. G. 13, 2; 14, 23). —

Gennem hele K.s Historie indtil Ref. beholder F. sin Ret, dog i 2 forskellige Skikkelser: dels det, for en vis begrænset Tid gældende, fuldstændige Afkald paa Mad og Drikke *(jejunium,* Helf., *a vespera ad vesperam)* eller blot Afholdenhed, navnlig fra Kød *(semijejunium,* Halvf., *abstinentia).* Den gamle K. vilde ikke anerkende nogen anden F. end den strenge, som, oprindelig i Tilslutning til den jødiske Bods- og Sørgef., endog blev lovbefalet for hele 2 Dage (Onsdag og Fredag) og desuden særlig udvidet ved 2 Ugers (undtagen Lørdag og Søndag) *Xerofagia* (tørre F.), navnlig gennemført af Montanisterne, og senere støttet ved den klosterlige Askese. Men efterhaanden dannede der sig ogsaa mildere Former. Efter at i 11. Aarh. Camaldoleserne og Vallombroserne, hvis Eneboerliv fremmede de asketiske Bestræbelser, i det 13. Aarh. (og fremdeles, især gennem Tertiarierne) Fransiskanerne endog havde overdrevet den strenge F., hvis Værdi som Kultusmiddel maatte synke betydelig derved, at de delte det med Datidens værste Kættere, som Bogomiler og tildels Katharer, indrømmede K. allerede i 13. Aarh. en Observans, som i Stedet for Vesper (Kl. 6) som F.timernes Slutning gik tilbage til *Nona* (Kl. 3), ja til *Sexta* (Kl. 12). Den strenge F. kunde ifølge sin Natur ikke slippe, hvad der for den romerske K.afdeling ligeledes var en Slægtskabsarv fra Jødedommen, Tanken om en Fortjeneste, om en overskydende Retfærdighed, som stillede den paa lige Linie med Bøn og Almisse. Allerede Hermas's *Pastor* bærer denne Forestilling frem i 2. Aarh., og den vokser selvfølgelig under Munkelivets Strenghed, gennemtrænger sammen med den hele Lære om *opera supererogatoria* (overskydende Gerninger) den rom.-kat. Middelalder og fremtræder endnu, skønt udtalt med nogen Varsomhed midt i 16. Aarh. paa Tridentiner-Konciliet, i dets Paamindelse til Præsterne om med største Flid at vaage over, at de troende sammen med Konciliets andre Forskrifter fremfor alt adlyde dem, som tjene til at døde Kødet, saasom Forsigtighed i at vælge deres Spiser og Faster (Sess. XXV, 302).

Af Romerk.s ordentlige F.højtider er *Quadragesimal-F.* den vigtigste, af Traditionen stillet i Forhold til det mosaiske Forbillede (2 Mos. 34, 28) og til Kristi 40 Timer i Graven, og fastsat til 40 Timer før Paaske. Som Forberedelse til Paasken var den en Tid det samme til Kirkeaaret, nemlig saalænge dettes Begyndelse faldt sammen med Paasken, hvad der tilhørte Kirkeaarets første Ordning. Uden at man er i Stand til med sikre Kendsgerninger at oplyse Gangen i den derefter til 3, 6 og 7 Uger stedfundne Udvidelse, følger af Leo I's 43. Prdk. *de quadragesima* et Paabud af 40 Dages Faste »efter apostolsk Anordning« *(institutio).* Da Søndagen ikke maatte være Faste-

dag, og der altsaa kun blev 36 saadanne i den egentlige Kvadragesimaltid, gik man tilbage til Aske-Onsdag som F.s første Dag *(caput jejunii)*. Herved blev K. i det hele staaende; dog fastede man paa enkelte Steder endnu som Forberedelse til Kvadr. de 3 forudgaaende Uger, hvoraf Navnene: *quinquagesima, sexagesima, septuagesima* have deres, iøvrigt ikke fuldt forklarlige Udspring (jvfr. Ranke, das kirchl. Perikopensystem, 1843, S. 293). Uden Tvivl var det Paaskefestens Forbillede, som gav Anledning til en enkelt lignende, dog snart forkortet F. før Jul: *quadragesima Martini.* — Ogsaa fastedes enkelte Ugedage: Farisæernes 2 Fastedage (Lk. 18), Torsdag og Mandag (se ovfr.), forandredes til Onsdag og Fredag *(feria quarta* og *sexta)* som Forraadelsens og Korsfæstelsens Dage, ogsaa som *dies stationum* (se ovfr.). Ved Forbindelse af Fredagsf. og den ved senere Brug indrømmede Sabbatsf. forsvandt, under Misbilligelse fra den græske K., Onsdagen som Fastedag, men Gregor VII stadfæstede Okcidentens Fasteordning som økumenisk. Den jødiske F. i 4., 5., 7. og 10. Maaned (Sak. 8, 19) gav K. Anledning til 4 særegne Fastedage og derigennem til en ny Inddeling af Aaret i *quatuor tempora,* hvoraf igen Kvatemberf. har sin Oprindelse, der efter Urban II's Anordning holdtes i Marts 1. Uge (Aske-Onsdag), Juni 2. Uge (Pinse), Sept. 3. Uge (Korsophøjelsen) og Dec. 4. Uge (Sta Lucia), og tillige fik borgerlig Betydning som Terminstider (Tamperdag). Til disse Romerkirkens ordentlige Fastedage maa endnu føjes Vigilierne, oprindelig de foran høje Festdage gaaende natlige, med Bøn og Sang forbundne Andagtstimer (Lk. 6, 12; Ap. G. 16, 25). — De overordentlige Fastetider bleve foreskrevne af de kirkelige Øvrigheder og indtraadte ved særlige Foranledninger, men gennemførtes ikke altid i fuld Strenghed. Om Fastespiserne se d. Art.

Den græske K.s Fasteordning samler sig, under en større Afveksling paa de forskellige Steder, men med stor Strenghed, omkring de faste *dies stationum* (undtagen i Ugerne efter de 3 store Højtider og en Epifani-Uge) og de 4 store Fastetider: 1) ἡ τεσσερακοστή = *quadragesima,* før Paaske; 2) Julef. fra 15. Nov. til 24. Dec.; 3) Mariaf. (ἡ νηστεία τῆς Θεοτόκου) fra 1. Aug. til Marias Himmelfart (15. Aug.) og 4) Apostel-F. (Ap. G. 13, 3) i den første Trinitatistid. Ogsaa denne Kirkeafdeling fejrer Vigilierne ved F.

Den evangelske K. har gennem Ref. tilbageført F. til den i Herrens eget Ord og Eksempel givne Type. Luther misbilliger ingenlunde F. som et Middel til legemlig Tugt og Ave, indrømmer ved Siden af den borgerlige, af Øvrigheden paabudne F., en frivillig, eksempelvis nogle Dage før de store Højtider, og med særligt Eftertryk om Fredagen, men forkaster den absolut som en fortjenstlig Gerning, der formørker Kristi Fortjeneste og Troen paa Syndernes Forladelse i ham (*Conf. Aug.* II, V; *Apol. C.* særlig VIII, 45—48, *Art. Sm.* III). Calvin aabner den vistnok et videre Rum, idet han anbefaler den ved borgerlige og ved kirkelige Forsamlinger, f. E. til Præstevalg, ogsaa i Nødstid, under Hunger, Krig og Pest, men altid med udtrykkelig Paamindelse om, at den ydre F. gavner kun i Forbindelse med et angerfuldt, af Gudsfrygt opfyldt Sind *(Institutio* IV, 12; *Conf. Helv. secunda,* Art. XXIV). Hovedsagen ved den evangelske F. bliver den frie Afholdenhed fra Nydelsesmidler, som, i sig selv neutrale, dog ved Misbrug hindre og besvære det, navnlig i Bønnen, hvortil F. i N. T. er knyttet, pulserende aandelige Liv. De betænkelige Sider ved de i vor Tid saa højtpriste, i sig selv vistnok ogsaa baade i huslig og borgerlig Henseende priselige Afholdsselskaber (I, 31), hidrøre dels derfra, at Friheden hos deres Medlemmer kun er relativ, dels ogsaa fra den dybere liggende Mislighed, at det i aandelig Henseende ikke duer at sy en ny Klud paa et gammelt Klædebon; saalænge det hele indre Menneske ikke er blevet nyt, bryder det ved ydre Midler overvundne Onde frem i andre Skikkelser og ad andre Veje; Hullet bliver værre (Mt. 9, 16). Den evangelske F. staar paa det omfattende Bud: Vogter eder, at eders Hjerter ikke besværes med Fraadseri og Drukkenskab! (Lk. 21, 34). Hvad det fremfor alt gælder om for den etiske Stræben, er en daglig Levevis, som ikke forhindrer den etiske Livsbevægelse: Hjerterne opad! *F. V. A.*

Fastemandater, se Fastespiser.

Fasteprædiken. I 14. Aarh. var det mange Steder Skik, at der, især i Klostrene i Fastetiden, daglig blev holdt en F. *(sermo quadragesimalis, quadragesimalia),* der enten drejede sig om Søndagens Evangelium eller t. E. om de 7 Dødssynder og de 10 Bud. I det 15. Aarh. traadte F. endnu stærkere frem. Stundum var den kun en Genfortælling af et Stykke af Lidelseshistorien, men i Reglen indeholdt den tillige en opbyggelig Anvendelse, ofte ogsaa lærde Betragtninger eller Hentydninger til Fastespillene (Passionsskuespillene) og deres allegoriske Fremstillinger (P. Keppler, Zur Passionspredigt des Mittelalters i »Hist. Jahrb. des Görresvereins« 1882, 285 f. og 1883, 161 f.). De 2 tyske Augustinere, Heinrich af Frimar (d. o. 1340) og den lidt yngre Jordan af Quedlinburg, have efterladt os Passionsbetragtninger, der vise, hvorledes Lidelseshistorien i det 14. Aarh. blev homiletisk benyttet, og i senere Tider har F. spillet en stor Rolle i de rom.-kat. Kirker. Især Frankrig og Italien kunne opvise en lang Række af berømte Fasteprædikanter, hvis Prædikener dog som oftest have haft mest Lighed med apologetiske Foredrag og tit drejet sig om andet end Kristi Lidelse.

I Reformationstiden kom F. ogsaa straks i Gang i de evang. Egne. Hans Tausen ledsagede 1539 sin Postil med 6 Prædikener over Lidelseshistorien efter Bugenhagens Harmoni og anbefalede Præsterne at bruge disse enten paa de 6 Dage i den stille Uge eller paa Onsdagene og Fredagene i Fastetiden efter Midfaste. Ordinansen henlagde derimod hele Lidelseshistorien til Langfredag alene. Palladius skriver i sin Udgave af Bugenhagens Harmoni af Lidelseshistorien (1555), at Præsterne i den have »en ret klar og uforkortet Tekst, naar de om Fasten eller anden Tid af Aaret skulle prædike derover«. Man ser af den samme Bog, at F.er tænktes udbredte over hele Fastens 7 Uger, og at de ikke indskrænkede sig til den egentlige Lidelseshistorie. 19. Jan. 1639 (H. F. Rørdam, Dsk. Kirkelove III, 274 f.)

befalede Christian IV, at Landsbypræsterne hver Onsdag i Fasten, »staaende paa Kirkegulvet«, skulde gøre »med faa Ord en kort Formaning til Tilhørerne om vor eneste Frelsers og Saliggørers Jesu Kristi hellige Døds og Pines Frugt og rette Brug til vores Saligheds og et kristeligt Levneds Forfremmelse«. Derefter skulde der synges en Psalme eller to og gøres en kort Bøn, »nogle faa Linier lang, saa Bønderne den efterhaanden kunde lære udenad af sig selv«. Ritualet og Loven stadfæstede Bestemmelserne om F.er, men Dagene for disse vare forskellige, og i en og samme By, især hvor der var flere Kirker, kunde der være flere, endog 4—6 F.sdage om Ugen. I Slutn. af det 18. Aarh. blev det dog gentagne Gange baade for Danmarks og Norges Vedkommende tilladt at henlægge F. til Søndagen — kun saaledes, at Mariæ-Bebudelsesdags Tekster bevaredes — og at lade en Katekisation træde i Steden for Onsdagsprædikenen. Et Reskript af 10. Febr. 1803 gav en alm. Tilladelse hertil for hele Sjællands Stift, Hovedstaden medregnet, og 1813—31 meddelte en Række Reskripter andre Egne samme Tilladelse som Sjællands Stift. I vore Dage har F. baade i Danmark og Norge paany banet sig Vej, hvor Livet er vakt. Sverig har ogsaa »Passionspredikningar« paa Fastetidens Ugedage og især i den stille Uge. I Stockholm prædikes der t. E. i den stille Uge fra Mandag til Torsdag over Lidelseshistoriens 4 første Afsnit, Langfredag ved Højmessen og Aftensangen over det 5. og 6. Afsnit. I de 5 foregaaende Uger ere de 5 første Afsnit desuden Tekster for Prædikener hver Onsdag og Fredag Aften.

Fastespil, se Passionsskuespil.

Fastespiser. K.s Fastebud (se S. 18b) blev ingenlunde altid og alle Vegne overholdt med samme Strenghed. Krysostomos fortæller i en Prædiken, at man i Antiokia Paaskedag spurgte hinanden, hvor længe man havde fastet, og Svaret lød da forskelligt: 2, 3 Uger eller den hele F. Paa den anden Side kunde man træffe fastende Kr. som de saakaldte Apotaktikere, der hele Aaret rundt kun spiste én Gang hver Dag og i Paaskef. kun nød Vand og Melsuppe om Søndagen, paa de andre Ugedage slet intet. Særlig med Hensyn til Begrebet Fastespise var der ikke Enighed. Nogle regnede Fisk for tilladt Føde i Fasten, andre tillige Fugle, fordi de mente, at ogsaa disse ifølge 1 Mos. 1, 20 f. vare vrimlede frem af Vandet. I den gl. K. nød man paa Fastedage kun Vand og Brød eller Vand, Brød og Salt, senere blev Faste til Afholdenhed (Abstinens) fra visse bestemte Spiser, særlig Kød og Vin. Indenfor den rom. Kirkeafdeling har der ogsaa paa dette Punkt udviklet sig en rig Kasuistik. Man har dér Tilladelse til, selv paa Fastedage, at nyde alle Drikkevarer (Grundreglen er: *liqvidum non frangit jejunium*), der kun tjene til at stille Tørsten (Øl, Vin, Kaffe, Te, Limonade, Sukkervand osv.), men ikke saadanne, der, som Mælk og Suppe, ere Spiser i flydende Tilstand. Det er tvivlsomt, hvorvidt det er tilladt én Gang om Dagen at drikke en Kop tynd Chokolade, kogt i Vand; trods Afgørelser af Paver som Pius V, Gregor XIII, Paul V og Gregor XVI er der Rigorister, som ikke ville tillade Nydelsen af Vandchokolade paa en Fastedag. Fisk og Dyr med koldt rødt Blod maa nydes i Fasten, og hvad der hører under den Kategori skal ifølge Liguori afgøres ved Henblik til *communis æstimatio* og Lægernes Dom. Nydelsen af Muslinger, Frøer, Krebs, Skildpadder og overhovedet alle Skal- og Bløddyr er tilladt; nogle Steder regner man endog Bæverkød og Vandfugle, der leve af Fiskeføde, med til F.; men Vildænder og Vildgæs ere aldeles utilladelige. Fisk er bleven tilladelig Fastespise, fordi der er mindre Næringsstof i Fisk end i Kød, men ogsaa fordi det er vanskeligt alle Vegne at faa den fornødne Planteføde. Nogle Teologer, som Vilhelm Durandus (I, 691), begrunde Fiskespisernes Tilladelighed paa Fiskenes Renhed; de leve jo nemlig i Vandet, der ikke, som Jorden, er blevet forbandet. Andre vise ogsaa hen til, at Fisken (*ΙΧΘΥΣ*) er et gammelt Symbol paa Kristus. Den egentlige Fastespise er dog Grønsel.

K. har Magt til at dispensere fra Fastebudene, og den øver denne Magt gennem Biskopperne, der *potestate ordinaria* for kortere eller længere Tid kunne dispensere de enkelte Personer i deres Stifter, naar der forligger skellig Grund dertil. Præster og Skriftefædre have ingen egentlig Ret til at meddele Eftergivelse paa dette Punkt, men flere Steder har Sædvanen sat dem i Stand til at udstede Fastedispensationer. Ved deres Fastemandater bestemme Biskopperne, hvorledes der hvert Aar skal holdes Faste i deres Stifter, og Fasten indledes ofte med et biskoppeligt Hyrdebrev, der kan behandle brændende kirkelige, stundum ogsaa politiske eller sociale, Spørgsmaal.

Det kirkl. Fastebud forpligter ikke: 1) sindssyge; 2) syge og Rekonvalescenter efter svære Sygdomme, frugtsommelige og Kvinder, der give Die; 3) fattige, der ikke kunne skaffe sig de egentlige Fastespiser; 4) Personer over 60 Aar; disse maa, som Børnene, nøjes med »Abstinens« og have ikke Forpligtelse til fuld Faste. Nogle slappe Moralister mene, at Kvinder allerede ved det fyldte 50. Aar ere fritagne for fuld Faste, men de mere rigoristiske ville ikke vide af en saadan Grænse, før Kvinderne have fyldt det 56. Aar; 4) Soldater og Tyende uden egen Husholdning; 5) de, der arbejde haardt med Legemet eller Aanden; ofte maa ogsaa rejsende, paa Grund af Forh., nøjes med »Abstinens« i Steden for fuld Faste. *Fr. N.*

Fastidius, britisk Biskop af den pelagianske Retning, er rimeligvis Forf. til en Traktat: *De vita Christiana*, der snart er bleven tillagt Augustin, snart Pelagius. Caspari (Briefe, Abhdl. und Predigten aus den 2 letzten Jahrh. des kirchl. Alterthums und dem Anfang des Mittelalters, Chra. 1890, 352 f.) har godtgjort Sandsynligheden af F.s Forfatterskab til den omtalte Traktat. F. levede i den første Halvdel af 5. Aarh.

Fasting, Georg Fredrik Christopher, Seminarbestyrer og Forfatter, blev født i Bergen 1. Jan. 1837 og teol. Kand. 1860. Efter at have virket som Lærer ved forskellige højere Skoler blev han 1873 Bestyrer af Sarpsborgs kommunale Middelskole og 1892 Bestyrer af Skolelærerseminariet i Asker (nu i Holmestrand). 1866 vandt han Universitetets Guldmedalje for Besvarelsen af Prisopgaven »Kirke-

faderen Irenæus's Lære om Skrift og Tradition«. I 1883 disputerede han for den filos. Doktorgrad over Afhandlingen »Til Belysning af Pietismen«. Forøvrigt har han offentliggjort forskellige Afhandlinger af filosofisk, æstetisk, pædagogisk og teologisk Art. Her skal vi især nævne: »Modsætningen mellem Grundtvigianismen i Danmark og den religiøse Vækkelse i Norge« i »For Idé og Virkelighed« (1872); »Vor religiøse Opdragelse« (1892); »Det hellige Liv« (1895); »Om Samvittigheden eller om Troens og Lærens Grund« (1898). Som Teolog indtager F. et liberalt Standpunkt. *A. B.*

Fatalisme er Navnet paa en særegen, grov Betragtning af den guddommelige Almagts Forhold til Verden. Det er ganske vist en religiøs Opfattelse af Tilværelsen, som her foreligger, og det er tillige en saadan, som samler den guddommelige Magt under ét Synspunkt. Men Manglen ligger i den ensidige Maade, hvorpaa Magtbegrebet bliver fremhævet. Vistnok kan der af og til, saaledes som naar de græske Digtere tale om Skæbnen, herved tænkes paa en over de enkelte Guder staaende højere Magt, der ikke behøver at være blottet for en vis Retfærdighed eller Visdom. Men hvor Filosofien, som i Stoicismen, har gennemført Skæbnetroen, dér er det kun den blinde, raa Naturmagt, man staar overfor, og den højeste Dyd maa her alene bestaa i en blot Resignation. Ogsaa paa Monoteismens Grund kan F. optræde. Saaledes i Islamismen, hvor den Opfattelse gøres gældende, at alt det ydre er forudbestemt af Gud og vil saaledes ske, enten saa Menneskene foretage sig det ene eller det andet heroverfor. Den moralske Virkning vil ogsaa her blive en Lammelse af den personlige Energi (se Art. Determinisme I, 625). *F. C. K.*

Fattige fra Lombardiet, se Humiliater og Valdesiere.

Fattige fra Lyon, se Valdesiere.

Fattigpleje. Det er Kirkens Stilling til F., der vedrører os her, men, som Forholdet historisk har udviklet sig, kan den ikke behandles uden Hensyn til Statens legale Ordning af Fattigvæsenet, saa lidt som begge den Dag i Dag kunne undvære hinanden eller den private Velgørenheds Hjælp til Løsningen af Spørgsmaalet. — Allerede i Hedenskabet gaves rige Gaver til fattige, ofte af naturlig Medlidenhed, men især af politiske Grunde (romerske Kornuddelinger; særlige Sitarker og *præfecti annonæ* skulde i Grækenland og Rom afværge Kornmangel og Prisstigning paa Levnedsmidler; i Athen findes der Spor til legalt ordnet F.; Julius Cæsar gjorde lignende Forsøg; Nerva og Hadrian oprettede Stiftelser og Børnehuse; kejserlige Edikter paabød Lavene at sørge for deres fattige). Hovedløsningen af dette sociale Spørgsmaal (Slaveriet) var dog langtfra samfundsbetryggende (Slaveopstande), og de arbejdsudygtige led Nød (det rom. Ejendomsbegreb er bleven kaldt »den disciplinerede Egoismes System«, og Godgørenhed betegnes af Tænkerne som *vitium animi*). — I Israel medførte den religiøse Bevidsthed en skærpet Forstaaelse af Barmhjertighedspligten, og Loven tilsikrede saavel fattige som Slaver visse Rettigheder (jvfr. Fr. Buhl i Dsk Tidsskrift 1898, S. 185 f.; samme, Die socialen Verhältnisse der Israeliten, Berlin 1899).

En virkelig organiseret F., udsprunget af sædelig-religiøs Forstaaelse, virkeliggjordes dog først paa Krdm.s Grund. Kristus og hans Apostle have gennem Kærlighedsbudet, de særlige Formaninger m. H. til de fattige og lidende, samt ved Hævdelsen af, at de jordiske Goder ere Naadegaver, betroede til ansvarsfuld Husholdning, skabt det sikre Grundlag for den. De ydre Forskelle ophæves ikke, hverken mellem fattig og rig (se Art. Ejendom I, 734), eller Slave og fri (lidt efter lidt har dog Tilegnelsen af kr. Moral ogsaa løst Trældommens ydre Baand), men med den religiøse Ligestilling indskærpes Broderkærlighedens (*φιλαδελφία* og *φιλανθρωπία*) selvfornægtende Velgørenhed som sømmeligt Takoffer (om Skriftbegrebet og K.s vekslende Opfattelse deraf se Almisse I, 58). — Allerede i den første Menighed træffe vi, ved Siden af den umiddelbare Trang til Lindring af Nød, Forsøg paa en praktisk Regulering af det derhenhørende Arbejde (Ap. G. 6, 1 f.; 1 Kor. 16, 2 f.), i 2. Aarh. er F. fuldt organiseret. Bispen leder den ved Diakonerne (I, 629), hans »Øjne og Hænder«; overfor Børn og Kvinder have de kvindelige Diakoner (I, 631) og Enkerne ydet Støtte (om K.s Omsorg for Børn se den særl. Art. I, 439). Midler skaffes ved frivillige Gaver: Almisse, faste Bidrag *(stips)* til Menighedskassen *(arca)* eller Naturalydelser (f. E. Nadveroblationerne). Krdm. adlede Opfattelsen af Arbejdet (I, 133) og lagde derfor ogsaa Vægt paa at opdrage til Selverhverv. Grundsætningen var: kun Hjælp til virkelig nødlidende, men saa under alle Former (Lk. 10, 25 f.; Mt. 25, 31 f.). Uværdige udelukkedes, og gennem den nøjagtigt førte Fattigliste *(matricula)* muliggjordes en individualiseret F., hvor Hjælp baade til Legeme (mest Naturalier) og Sjæl ydedes, især overfor Enker, faderløse og syge; gennem Anbefalingsbreve sikredes rejsende og fremmede Gæstfrihed og Pleje. — K.s Sejr skaffede efterhaanden Menigheden store Midler og Privilegier, men uhyre forøgede Forpligtelser overfor de trængende Masser, som Storbyerne husede (deres Matrikler talte nu Navne i Tusindvis). Dog holdt Betragtningen af Kirkegodset som Fattiggods sig, og Fattighuse, Sygehuse, Vajsenhuse, Xenodokier osv. i stor Stil opførtes rundtom af nidkære Bisper. Den individualiserede F. umuliggjordes imidlertid lidt efter lidt, og Anstaltspleje i Forbindelse med privat eller kirkl. Almissegivning afløste nu den gamle Menighedspleje. Samtidig med, at den regelbundne F. ophørte, og Betragtningen af Almissegivningen som fortjenstfuld Handling til eget Sjælegavn afløste den gamle Filantropi, steg paa Grund af de politiske Forhold den sociale Nød, og Tiggeriet af arbejdsføre tog vældigt Overhaand, trods kejserlige Forbud (Valentinian II allerede).

Oldkirkens F. var væsentlig beregnet paa Byer. Med de nye germanske Riger opstod nye Forhold, hvor Tyngdepunktet var Landet. Middelalderens Rigdom paa uopdyrket Jord retfærdiggjorde, at F. nærmest rettedes mod de arbejdsuduelige. Disse henvistes enten til Tiggeri eller anbragtes, om de ikke evnede dette, i de mange Stiftelser. Klostrene have i den Henseende gjort et storslaaet Arbejde. Efter Gregor d. stores Tid bevirkede den Omstæn-

dighed, at Mængder af Kirkegodset længe kom paa urette Hænder, at Fortidens kirkelige Godgørenhed i stor Stil kom i Forfald. Forgæves søgte Bonifatius at reformere i saa Henseende. Pauperismen blandt arbejdsføre antog da atter truende Former under de urolige Forhold. Karl d. stores Forsøg paa, gennem sin Kapitularielovgivning, at skabe en ordnet F., ja indføre en formelig Fattigskat (779) og forbyde Tiggeri, fik ingen Varighed. Middelalderen er derimod rig paa Kærlighedsgerninger. Gennem Bodsdisciplinen steg Almissegivningen enormt, og efterhaanden som Tienden trængte igennem, anvendtes Dele af den til F. Lenssystemet var ogsaa paa mange Maader en Garanti mod Nød, og den forholdsvis ringe Bopælsvekslen gjorde, at Slægtens Betydning for Afhjælpningen af Nød kunde paaregnes. Bisper som Chrodegang af Metz, Hinkmar af Reims, Hugo af Grenoble, Godehard af Hildesheim ere især blevne navnkundige for deres Godgørenhed, de forskellige Klostre have øvet omfattende F., og særlige Ordener stiftedes i Løbet af Middelalderen til Afhjælpning af paatrængende Nød (Hellig-Aands-Ordenen, hvis Program omfattede hele Skalaen fra Mt. 25, 31 f.; Antoniusbrødrene I, 111; Elisabet-Søstrene I, 747; Beginerne I, 249; Johanniterne, Tyskherrerne, Lazaristerne, Alexianerne I, 54). I Byerne fandtes i den senere Middelalder foruden Lavene, der tog sig af deres egne fattige, talrige Gilder, som øvede F. (Elendegilder, Kalenter), og i Italien oprettedes Laanekontorer *(montes pietatis)*. Den splittede Udøvelse af F. samt Betragtningen af Almissers Værd og af Tiggeriet som gudvelbehagelig Askese, ja som berettiget Kald (i Byerne fandtes Gilder og Broderskaber af Tiggere, der betalte Skat) blev et ligefremt Værn om Pauperismen og fremelskede Bedrageri og Løsgængeri. I 14.-15. Aarh. begyndte derfor Stæderne at skride ind mod Tiggeriet, ofte med frygtelige Straffe (men uden samtidig at give tilstrækkelige Anvisninger paa Livsophold) og forgæves, da jo K. helligede Tiggeriet. I 15. Aarh. findes de første Spor til kommunalt Fattigvæsen, med verdslig ansatte By-Fattigplejere og nogle Steder Fattiglæger. — I Norden har især den norsk-islandske F. fra Middelalderen Krav paa Opmærksomhed. Tiggeri og Almissegivning maa ikke uden videre finde Sted. Slægten eller Husbonden er understøttelsespligtig. Frændeløs og til Arbejde ufør Mand gaar paa Omgang i Lægden eller tinges i Underhold i Sognet. Paa Tinge afgøres Fattigsager og gives uføre Tegn, der tillade dem Tiggeri, særlige Embedsmænd tilse de fattige. Hertil kom saa K.s Tiende, Stiftelsers og Gilders Gerning. I Danmark forbød Christiern II 1522 Tiggeri af saadanne, der ikke vare Udsendinge fra autoriserede Hospitaler eller havde Tiggertegn; ogsaa i Sverig gaves Tiggerbreve.

Reformationen skabte nye Motiver for F. og satte den et nyt Maal (ikke Giverens Sjælefrelse, men Humanitetshensynet). Luther vilde have Tiggeriet bort og en virkelig Sogne- eller Menighedspleje paa gammelkirkl. Vis indført. Særlig efter Bondekrigen indrettedes, hvor Protestantismen havde sejret, Sogne-Fattigkasser, hvis Midler dels var stiftet Formue, dels de frie Gaver, især ved Gudstjenesten (Klingelbeutel). Kassen forvaltedes af Kasseherrer eller Diakoner, valgte af Menigheden eller ansatte af Øvrigheden, der nøje skulde undersøge de fattiges Forhold, lægge Vægt paa forebyggende F. og særlig støtte Enker og forældreløse. Udførelsen blev dog højst mangelfuld. Inddragelsen af Kirkegodset og Tiender, Ophævelsen af Ordenerne samt den ændrede Betragtning af »gode Gerningers« Værd tilsandede Kilderne til de nødvendige Midler, og de personlige Kræfter manglede. Kun i den reformerte K., hvor Diakoniet, som apostolsk, ansaas for guddommelig Ordning, og hvor Calvin betonede, at F. er ligesaa nødvendig for Menigheden som Naademidlernes Forvaltning og Kirketugt, skabtes mange Steder en mønsterværdig F. Saaledes naaede Fremmed-Menighederne ved Rhinen (E. Simons, Die älteste evang. Gemeindearmenpflege am Niederrhein, Bonn 1894), Holland og delvis England (Alschrott, Das englische Armenwesen, Leipz. 1886) til en individualiseret evang. F. — Den ved Udviklingen af de moderne Statsforhold stadig stigende Pauperisme foraarsagede, at man først i England skabte et fuldt statsordnet, obligatorisk Fattigvæsen (Elisabets Lov 1601 *for the relief of the poor)*. Rammerne vare stadig de kirkelige, Sognet, og endnu forudsattes, at den aandelige Hjælp ydedes sammen med den materielle. Sognets F. tilses af beskikkede, af Fredsdommeren kontrollerede *overseers*, der skaffe de nødvendige Midler ved Skatteligning, hvis de savnes. Børn sættes i Lære, arbejdsdygtige skaffes der Arbejder eller Raastoffer til Bearbejdelse, arbejdsuføre støttes eller forplejes i Fattighuse. Her som andetsteds opstod evindelig Strid om Hjemstedsret og Forsørgelsessted (foreløbig ordnet 1662 ved *act of settlement)*. I 17.—18. Aarh. blev Systemet stedse mere politiagtigt, og Oprettelsen af de afskyede, og ofte elendigt styrede Tvangsarbejdshuse *(workhouses;* det første store i Bristol 1679), hvor det pædagogiske Hensyn ganske veg for Nyttehensynet, og den moralske, for ikke at tale om den religiøse Luft snart blev afskrækkende, viste tydelig Vrangsiden af Statsfattigvæsenet, om den yderste Nød end var afværget. — Nu er Loven af 1834 Grundlaget for den eng. F.; den bibeholder den gennemførte, men forbedrede Statskarakter, og tager udelukkende Sigte paa det nødvendigste, men meget lidt Hensyn til tilfældig Nød og forebyggende Foranstaltninger. Statsfattigvæsenet forudsætter da ogsaa Nationens kendte storartede, frivillige og kirkelige, Godgørenhed, og en Mængde Foreninger og Anstalter øve human og kristelig F. (særlig omspændes hele England af *London Charity Organisation Society)*.

De lutherske Lande kom delvis ind paa de samme Baner, men længe uden en obligatorisk Ordning, der forvissede om Umuligheden af den yderste Nøds Eksistens og afskaffede Tiggeriet som tilladt Erhverv. K.s Tab af sit Gods og det stadig uløste sociale Spørgsmaal maatte dog minde Staten om dens Pligt. Da Nutidens Arbejdsløshed var ukendt paa Reformationstiden, betonedes stærkt Forskellen mellem dem, der ikke kunde og dem, der ikke vilde arbejde. De sidste underkastedes som skadelige for Samfundet den negative F. ɔ: Forholdsregler mod

og Straf for Tiggeri og Løsgængeri; de førstes Underhold paahvilede de bestaaende Stiftelser, Slægten eller Sognet (Fattigkasserne). Overalt blev derfor Spørgsmaal om Hjemsted snart brændende og gav Anledning til idelig Strid.

I Tyskland sygnede den egentlige Sognefattigpleje omtrent ganske hen under 17. Aarh.s Krige. Tiggerforordninger udstedes i Masse, men det politiagtige Synspunkt (til Undersaatternes Sikkerhed) er overvejende; Arbejds- og Tugthuse florere efterhaanden og tjene tillige ofte som Daarekister og Vajsenhuse. Pietismen, der gennemgaaende manglede Sans for Menighedsplejen, skabte dog store Anstalter (særlig Vajsenhuse), hvor Krdms Aand var levende. Oplysningstiden slog atter stærkt til Lyd for Humanitetstankerne, og en rig Literatur behandlede Fattigspørgsmaalet fra Almenvellets Synspunkt. Fattiganstalten i Hamburg blev Forbillede for en Række lignende Anstalter. 1780 indførte Baiern Fattigskat, 1794 Preussen. Preussens Fattiglov af 1842 blev Grundlag for det nordtyske Forbunds Lov af 1870, der nu gælder for hele Tyskland (undtagen Baiern og Elsass-Lothringen). Hele F. er statsordnet, men man lader de stedlige Autoriteter tilpasse Ordningen efter de særlige Krav. F. skal saa vidt muligt være forebyggende og opdragende. I Elberfeld-Systemet (1853), der har vundet stor Udbredelse, ere Reformationstidens Tanker optagne, og F. individualiseret og gennemtrængt af kr. Aand (Böhmert, Das Armenwesen in 77 deutschen Städten, Dresden 1886; Bø, Om Elberfeldsystemet, Kragerø 1893).

I Danmark bestemte Christian III's 1. kbhvnske Reces 1536, at »Hospitalerne« skulle optage saa mange, som »Renten« tillader. Styrelsen blev verdslig med gejstligt Tilsyn. De andre »arme, syge Folk« maa tigge »efter Sædvane«, men alle raske forbydes det under Livsstraf. Den 2. kbhvnske Reces 1537 ansatte i Byerne Stodderfogeder, der give de privilegerede Tiggere »Tiggertegn«, paa Landet uddele Sognepræster og Herredsfogeder lignende. De arbejdsføre skal man anvise Arbejde, og, hvis de tigge, vise af By. Kirkeordinansen 1539 beordrede Diakoner eller Fattigforstandere til Opsyn med Sognefattigkassen, »den menige Kiste«; de indlægge de »ret vedtørftige og vanføre« i Hospitalerne, der stadig sende deres Vogne ud paa Terminstiggeri. Sognepræsterne skulle tilse Stiftelserne og »trøste Samvittighederne«; de store Hospitaler vedblive at have egne Præster. — De følgende Tider vise, at Tigger- og Løsgænger-Spørgsmaalet stadig var uløst. Recesserne indskærpes med truende Straffebestemmelser. 1587 paabydes det at føre nøjagtige Registre over Sognenes fattige, og paa Landet trues Sognefolk med Straf, om de ikke føde de fattige. I Kbhvn henlagde Frederik II 10,000 Rdl. til de husarme, Christian IV yderligere 23,000 Rdl. samt oprettede Tugt- og Børnehuset, hvortil Børn og arbejdsføre Tiggere indsendtes ogsaa fra Landet. De »rette fattiges« Midler vare dog stadig utilstrækkelige; alligevel laante Kongen 50,000 Rdl. af dem, hvilket atter foraarsagede Frederik III's Plyndring af Præsterne (»Præstegaardsindløsningen« 1662 til »Spindeværkets« Genoptagelse og »andre nyttige Manufakturers« Oprettelse). 1643 var det befalet, at Kirkeværgerne med Sognefolks Hjælp i hvert Sogn skulde bygge et »fattig Folks Hus«, men Manglen paa virkelige Plejehuse vedblev, og 1645 f. E. sender man »blinde, halte og Krøblinger« til Pesthuset (!). 1708 reformeredes Styrelsen af Fattigvæsenet for hele Landet. Tiggeri forbydes, og Fattigfogeder skulle indfange Tiggerne. Midlerne til fattiges Underhold blive Fattigformuen, obligatoriske »frie Gaver«, Embedsskat, Bøder osv. Arbejds- og Tugthuse oprettes nu rundtom i Landet (foruden Kbhvns »Børnehus«, 1742 i Stege, 1743 i Viborg, 1753 i Odense); paa Landet faa de fattige, arbejdsuføre Kosten paa Omgang hos Bønder, i Købstæderne henvises de til Stiftelser og Hospitaler. I Beg. af 19. Aarh. skredes endelig til Opkrævning af en alm. Fattigskat, der nu (siden 1861, 63, 67) indgaar i den alm. kommunale Skat, ligesom Fattigvæsenets særlige Styrelse og Kasse gaar op i den kommunale. Den nugældende Lovgivning er af 9. Apr. 1891. Ombæring af Fattigbøssen (»Tavle«) i Kirketiden afskaffedes udenfor Kbhvn 1856, i Hovedstaden 1878. — I Norge indførtes 1786 en Slags Fattigskat. 1845 gaves den første Fattiglov for hele Landet, der fastslog Hjemstedsregler og omordnede de bestaaende Fattigkommissioner; nugældende Ret er af 6. Juni 1863; en Kommission blev nedsat 1895—96. — I Sverig paabød Kirkeordinansen 1571, at Bispen skulde udstede Tiggerbreve, andre Tiggere straffes. Fattigkassen stod under Præsternes Styrelse; ved Domkirkerne skal der findes Hospitaler, i Sognene »Fattigstuer« under blandet Styrelse. Gustaf Adolf forsøgte forgæves 1624 at centralisere Pengemidlerne og oprette Provinshospitaler og Vajsenhuse. Forordn. af 1642, Kirkeloven 1686, Forordn. 1698, kgl. Kundgørelse 1788 og 1811 bleve Forløbere for Fattigvæsenets systematiske Ordning 1853 og 1871. — I Finland ordnedes F. 1865, 73 og 79. — Hele Norden har saaledes nu et obligatorisk Fattigvæsen, dér stadig mere bliver gennemtrængt af humane Principer og nøje skelner mellem det understøttende, opdragende og straffende, men ogsaa lader rig Plads aaben for frivillig F.

Indenfor Romerkirkens Lande tog den verdslige Øvrighed, paavirket af Reformationens Tanker, sig af F.-Ordningen. Trienter-Konciliet stillede sig imidlertid paa den overleverede middelalderlige Grund og fordrede F. lagt under Bisperne. I de rom.-kat. Lande blev det ogsaa stadig K., Ordenerne og de kr. Barmhjertighedsstiftelser, paa hvilke F. væsentlig hvilede. Af Enkeltmænd af særlig Betydning for F. maa nævnes Carlo Borromeo (I, 367), Vincent de Paul, der stiftede de barmhjertige Søstres Orden (I, 219), Juan Ciudad (de barmhjertige Brødre), Camillo de Lellis (Agonizanterne I, 464); hertil er endnu kommet Kongregationer for Børnepleje, Piarist-Ordenen og de engelske Frøkener (I, 768). Beundringsværdigt Arbejde skete saaledes især i Frankrig ad frivillig Vej. Revolutionen omstyrtede imidlertid hele den bestaaende kirkelige og Anstalts-F. og lovede en statslig, thi »offentlig F. er hellig Pligt«. Ordenerne ophævedes, og alt Gods inddroges. For arbejdsdygtige skulde der oprettes Nationalværksteder, gamle og svagelige skulde have »Statspension«. Man naaede imid-

lertid kun til at ødelægge det bestaaende, og 1798 maatte man genoprette det gamle. Hospitalsgodset tilbagegaves, og Napoléon tilkaldte atter Ordenernes Hjælp. Siden ere nye komne til (de fattiges smaa Søstre 1840; *Dames du Calvaire* 1843 osv.). Hidtil har Staten kun overtaget Børneplejen og Omsorgen for sindssyge obligatorisk, dog stræber man at erstatte Ordenerne ved Syge- og Fattigplejen. — I Østerrig oprettede Josef II »Pfarrarmeninstitute« ledede af en blandet Styrelse, hvorunder alle hidtidige Fattigfonds skulde henlægges. 1863 og 93 naaedes den nuværende Ordning, der er blandet fakultativ og obligatorisk, Midlerne skaffes principielt ved Gaver og stiftede Fonds. Ogsaa i Italien (Lov 1862, Tillæg 1888—90) ere Stiftelserne stadig Grundvolden for F., og Tiggeri faktisk ikke afskaffet.

F. har i 19. Aarh. ved en dybere Forstaaelse af Retfærdighedskravet gjort store Fremskridt overalt. Der lægges fra Staternes Side stedse større Vægt paa det pædagogiske (Hjælp til Selvhjælp, forebyggende F. — f. E. ved Indgreb i Erhvervslivet, Arbejderlove, Assurering osv.), og uden Tab af Rettigheder meddeles Alderdomsunderstøttelse osv. Det viser sig dog stadig, at Samfundet ikke kan undvære den frivillige Godgørenhed, hvad enten denne ydes rent privat, gennem Foreninger eller gennem Menigheden. Staten kan vanskelig naa en virkelig Individualisering i F., den maa handle nærmest i Samfundets Interesse og kan ikke gøre større Forskel i Hjælpen efter de fattiges Evner, Uddannelse og tidligere Stilling; dens Hjælp medfører desuden ofte visse borgerlige Ulemper (Tab af Valgret) og bliver let forretningsmæssigt ydet; langt mindre kan Staten træde den trængende nær i frivillig Kærlighed og med broderlig Interesse. Det er derfor en vedvarende Opgave for Menigheden at optage en organiseret F. i sin indre Missions Program, thi K.s F. maa bæres af den kr. Kærligheds Bevidnelse (E. Fry: »Sjælens Pleje er Fattigplejens Sjæl«). Om Ordningen af denne K.s Gerning, der med det nyvakte Trosliv stedse organiserer sig fastere, se især Art. Menighedspleje i Nutiden (jvfr. Art. Diakoner I, 630 og Indre Mission). Ved Siden af denne Sognepleje maa K. navnlig lægge sig saadanne Arter af F. paa Sinde, hvortil særlig sjælelig Omsorg kræves (Børnepleje, forvildedes Pleje, Magdalenehjem, Huse for løsladte Fanger osv.). Den ofte storartede, i filantropisk Interesse iværksatte, humane F. vil, trods Nytten af Samaritaner, Folkekøkkener, Sygekasser, Sparekasser, Folkeassurancer, Arbejdsanvisningshuse osv., dog stadig savne den Støtte til virkelig Oprejsning, der ligger i en Sjælepleje, som bæres af kr. Barmhjertighed (Uhlhorn, Die chr. Liebesthätigkeit I—III, 1882—90, I—II overs. paa Dsk. 1884—85; Chalmers, Den kirkelige Fattigpleje, ved J. Friis Hansen, 1888; O. Holmström, Om kyrklig fattigvård, 1892; Ratzinger, Gesch. der kirchl. Armenpflege, 2. Aufl., Freiburg 1884; Vold, Om Fattigforsørgelsens histor. Udvikling, Cha. 1882; Ræder, Forsørgelse af trængende efter dansk Ret, Kbhvn 1892; Emminghaus, Das Armenwesen, Berlin 1870; Böhmert, Die Armenpflege, 1890). *J. O. A.*

Faur, Guy du (Vitus Faber), Seigneur de Pibrac, fransk Retslærd, f. i Toulouse 1529, d. i Paris 27. Maj 1584. F., der tilhørte en gammel adelig Familie, var fra 1562 fransk Afsending ved Trienter-Konciliet. Han havde Ord for at være Frankrigs første Taler, men paa Konciliet stødte han straks an ved sine udpræget gallikanske Anskuelser og sin Ringeagt over for Konciliets Arbejder *(nihil agitur)*. 1565 blev han kaldet til Pariser-Parlamentet som Statsadvokat; 1570 blev han Statsraad. I denne Stilling fulgte han 1573 med Henrik af Valois til Polen, da denne var valgt til Konge dér, men allerede næste Aar vendte han tilbage til Frankrig. 1576 spillede han en vigtig Rolle ved den fr. Regerings Underhandlinger med de fr. Protestanter. Han blev Kansler hos Marguerite af Navarra, men 1582 opgav han denne Stilling og overtog Kanslerembedet hos Hertugen af Alençon. Hans Forherligelse af Bartholomæusnatten i hans Brev til Stanislaus Elvidius gør ikke hans Navn Ære. En Samling moralske Digte (50 *Quatrains)* af ham, der ere Efterligninger af Fokylides, Epikarmos og andre gr. Digtere, vandt stor Udbredelse og blev endog oversat paa østerlandske Sprog. *Kn. H.*

Faust er blevet fastsaaende Betegnelse for en digterisk Personifikation af den Menneskeaand, som, bjergtagen af sin umættelige Kundskabstrang, venter sin fuldkomne Lykke ved at naa Forstaaelsen af Naturens Gaader og Beherskelsen af dens Kræfter, men som, følgende denne altomfattende, intellektuelle Trang, friger sig, i trodsig Tillid til at arbejde i den uendelige Aands Tjeneste, fra de moralske og religiøse Baand, og saa vaagner op til Erkendelsen af at have tjent Dæmoner og være bundet i sin lavere sanselige Natur. Typen er selvfølgelig forskellig behandlet efter Digternes forskellige Livsanskuelser; dens Grundidé har imidlertid sin Forudsætning i Krdm. og dens Lære om Mennesket, dets relig.-etiske Livsbetingelser, dets Oprindelse og Maal. Den vidner, med sin hemmelige Gru for Frafald og Dom, om Troens absolute Magt og dens Krav paa at underlægge Tanken Guds Aabenbaring (Martensen: »Modsætningen mellem godt og ondt, ikke blot praktisk, men i den teoretiske Sfære er Substansen i Forestillingen om F.«). — Den første digteriske Udformning af F.-Idéen møder os i den kr. Oldtid (efter Julians Tid) i den Legendecyklus, der handler om Cyprian og Justina (I, 572). Legenden bygger for Justinas Vedkommende paa den skønne Digtning om Tekla *(acta Pauli et Theclæ* se I, 21); overfor denne Repræsentant for den faste kr. Tro og det rene sædelige Liv, værnet af Guds Almagt, staar Cyprian som Repræsentant for de aandelige Kræfter i det hendøende antike Hedenskab, for Filosofien og den Magi, der søger at blive sig sit Væsen bevidst i filos. Form (Jamblikos's Nyplatonisme). Gennem Fald vinder han frem til Kristentro og Martyrsejr. Kejserinde Evdokia (I, 822) omdigtede Legenden. I Tidens Løb influerede den paa Legenderne om den hl. Marina eller Margrete, Maria fra Antiokien, men især paa Theofilus-Sagnet (Djævlepagten) og blev delvis bevaret i »den gyldne Legende«. Den tabte dog efterhaanden i Middelalderen sit dybere Præg og fortaltes (eller opførtes som Mysterium) populært opbyggeligt til Afskrækkelse for Magiens Rædsel og Usædeligheden udenfor K.s

Værn og til Forherligelse af Madonnas frelsende Magt. Navnlig efter den gyldne Legende opbyggede Calderon sin skønne og dybsindige *El mágico prodigioso*.

Reformationen medførte en uddybet Forstaaelse for Menneskeaanden i dens aandelige Higen (et kunstnerisk Udtryk har Dürer givet i sin »Melancholia«) og »Stræben efter at grundlægge Intelligensens Rige uden Gud«. Protestantismens bevidste, ydmyge Trosliv kunde saaledes blive Grunden, hvorpaa F.-Idéen kunde udfoldes i dens spekulative og poetiske Dybde (F. som den frafaldne Kr.). Reformationstiden kendte af egen Erfaring slige forvildede Titanskikkelser, der higede efter Naturens Hemmeligheder og haabede paa gennem Astrologi, Alkymi og Magi at naa til Magten over Naturkræfterne. Et Vrangbillede af disse Okkultismens Dyrkere kom til at give F.-Idéen Navn. *Mag.* Joh. Faustus (f. o. 1485 i Simmern ved Kreuznach, teol. Baccalaureus 1509 i Heidelberg, en Tid Franz af Sickingens Huslærer, d. o. 1539 i Breisgau) var en af de vagabonderende Humanister, der endnu i levende Live omgaves med et hemmelighedsfuldt Skær paa Grund af deres formentlige magiske Kræfter. Han optraadte under Navnet Georg Sabellicus, »Nekromantiens Kilde«, »Heidelberger Afguden«, paastod at kunne gøre Kristi Mirakler osv. og førte et forargeligt Liv, hvorom de værste Rygter gik. Omstændigheder ved hans Død gav den overtroiske Samtid Anledning til at overføre paa ham Middelalders-Legenderne om Simon Magus, Cyprian, Theophilus, Albertus Magnus, Roger Bacon osv., men særlig Historierne om Djævlepagten, den deraf følgende Magt og Indsigt, samt sluttelig ogsaa det grufulde Endeligt. Under hans Navn behandledes nu F.-Idéen saaledes, at Hovedvægten snart lagdes paa hans »svinagtigt epikuræiske Liv«, snart paa den lærde Magers Kundskabstørst efter Naturens Hemmeligheder. Saaledes i Joh. Spies's »Historia von Dr. Johann Fausten« 1587 (udg. af Braune 1878; fotografisk ved Leherer 1884), der indtil 1592 oplevede 14 Oplag, og oversattes paa flere Sprog. Widemann udgav en ny F.bog 1599 til Forherligelse af Gudsmanden Luther som Modbillede mod den »af Papisme« til Troldom forledte F. Den blev Grundlag for den tyske Folkebog, der oplevede talløse Udgaver. Englænderen Marlows digteriske Behandling 1589, efter Spies *(A Tragical History of Dr. F.)*, spilledes i 17. Aarh. af engelske Kunstnere i Tyskland og omdannedes dér til et Folkeskuespil (hvorfra Dukkekomedierne stamme). Med Forkærlighed behandlede »die Stürmer und Dränger« F. som den videbegærlige Titan. Lessings Tragedie, der lader F. frelses fra Helvede, udkom 1759. Med den moderne Filosofi bag sig, som havde opstillet Tvivlen som Tankens Princip, og særlig med Spinoza sat Intellektualismen til Højbords, skrev Goethe sit storslaaede Digterværk (I, 1808; den uklare II Del, der udkom 1832 efter hans Død, løser Spørgsmaalet om F.s Genoprejsning ved et nyt panteistisk Evang., altsaa ganske afvigende fra den egentlige F.idé). Siden har Grabbe (1829), der lader F. og Don Juan kæmpe om den samme Pige, og især Lenau (1836) behandlet F. Kunstnere som Cornelius, Retzsch, Kaulbach osv. fængsledes af F.skikkelsen, og ogsaa Musiken blev brugt til Illustration af den dybsindige Digtning (Spohr, Gounod, Boito, Berlioz, Liszt). — F.s Navn knyttes ogsaa til nogle magiske Skrifter, der i Afskrifter betaltes med høje Priser i 16. og 17. Aarh. (Zahn, Cyprian v. Antiochien und die deutsche Faustsage, Erlangen 1882; Kiesewetter, F. in der Geschichte und Tradition, Leipzig 1893; Falignan, Hist. de la légende de F., Paris 1888; Martensen i Perseus I, 1837). *J. O. A.*

Faustinus, rom. Presbyter, overgav, sammen med en Presbyter ved Navn Marcellinus, 383 eller 384 i Konstantinopel Kejser Theodosius et Bønskrift, der skildrer de Forfølgelser, som Lucifer af Cagliari's (se d. Art.) Tilhængere maatte lide af deres katolske Modstandere.

Faustus. 1) **F. fra Milevi** i Nordafrika, virkede i sidste Halvdel af 4. Aarh. som en anset Lærer indenfor Manikæernes Sekt. I Aaret 383 kom han til Carthago, hvor Augustin, dengang Tilhænger af Sekten og i Forvejen velkendt med hans store Ry, straks søgte ham for hos ham at faa Klarhed i sine mange Tvivl. Han opdagede dog snart, at der bag den bestikkende Veltalenhed ikke fandtes nogen dybtgaaende Personlighed, og F. blev saaledes uden sit Vidende og Vilje en Hjælp for Augustin til at arbejde sig ud af de manikæiske Lærdomme. Nogle Aar efter (386) blev F. anklaget for den hedenske Prokonsul, og kun ved de Kr.s Mægling slap han med Forvisning til en Ø. Langt senere fik Augustin et Skrift af F. i Hænde med Opfordring til at forfatte en Gendrivelse; gennem de lange Uddrag af F.s Skrift, som Augustin i sine »33 Bøger mod F.« meddeler, viser F. sig netop svarende til den Karakteristik, Augustin giver af ham i sine Bekendelser, som en poetisk begavet Natur, hvis store Ry udelukkende skyldtes hans Evne til ved sin sjældne Veltalenhed at dække over Mangel paa Tankeklarhed og grundig Viden. — 2) **F. fra Riez**, f. i Begyndelsen af 5. Aarh., stammede maaske fra Britannien. Faderen døde tidlig, medens Moderen ved sin Fromhed synes at have haft stor Indflydelse paa Sønnen. Efter at have studeret Filos. og Veltalenhed gik han pludselig i Kloster paa Lerina og blev en ivrig og streng Asket. 433 blev han Klostrets Abbed og viste i denne Egenskab Evne til at gøre sin Myndighed gældende saavel indadtil som ogsaa udadtil, da Biskoppen forsøgte at gøre Indgreb i Abbedens Rettigheder. Senere blev han Biskop af Reji (nu Riez i Provence) og blev i denne Virksomhed indtil sin Død i Slutn. af Aarh. Han har efterladt sig en Del Skrifter, der paa det trinitariske og kristologiske Omraade vise ham som en Forkæmper for Ortodoksien. Men Ængstelsen for Augustins Prædestinationslære, der vandt ikke faa Tilhængere i Gallien, bragte ham til at blive Talsmand for den Betragtning, der senere er blevet kaldt Semipelagianisme (se d. Art.). I et Skrift »Om Guds Naade«, som han skrev paa Opfordring af en Synode i Arles (o. 473) og en noget senere Synode i Lyon, fremstiller han sit Standpunkt i denne Sag. Alle Mennesker ere fødte med Synd; deres Vilje er derved bleven saa svækket, at den kun med Vanskelighed vender sig til

Frelsen; men umuligt for den at gøre det, er det ikke; som den syge, der kan forsøge paa at rejse sig, men dog trænger til en hjælpende Haand, trænger ogsaa Viljen til Guds Naades Hjælp. F.s ret yderligt gaaende semipelagianske Tænkemaade lægger sig især for Dagen, naar han tænker sig denne Naade, der hjælpende samvirker med den menneskelige Vilje, ikke som en Aandsvirkning i Menneskets Indre, men som en guddommelig Vejledning gennem den hl. Skrift og Ordets Forkyndelse. Til disse Anskuelser lededes han imidlertid af en praktisk Fromheds Interesse: »Jo mere vi anstrenge os, des mere vil Gud hjælpe. Den, som har, ham skal gives«. Med dette for Øje forstaa vi, at han blev den skattede Prædikant og den nidkære Biskop, hvem hans Landsmænd efter hans Død ærede som en Helgen. Uden Hensyn til, at hans kætterske Anskuelser hindrede hans Anerkendelse af den hele K., byggede de en Basilika til Ære for »den hl. F.« og fejrede den 18. Jan. som hans Mindedag. I 2 Taler over det apostolske Symbol, der tillægges F., finde vi Symbolet omtrent i den Skikkelse, i hvilken det nu bruges (hans Skrifter findes i Bd. 21 af Wiener-Udgaven af Kirkefædrene; Seeberg, Dogmengesch. I, 317 f.). *F. T.*

Favre (Faber). 1) **Pierre F.**, en af Ignacio Loyolas første Fæller, fødtes i Landsbyen Villardet i Savoyen 13. April 1506. 1525 blev han sendt til Paris for at studere, og dér traf han 1529 i S. Barbaras Kollegium Ignacio. P. F. sagde siden, at »alt, hvad han var blevet, var Ignacios Værk«; ingen af Ignacios Venner lod sig i den Grad gøre til et Redskab for en anden som P. F. Han var kun tarvelig begavet, men han havde en ubøjelig Vilje og en overtroisk Fantasi; og han følte en sædelig Trang til at underkaste sig en anden. Han var den første, paa hvem Ignacio prøvede sin relig. Opdragelsesmetode. P. F. udforskede paa hans Raad daglig sin Samvittighed, gik hver Uge til Skrifte og nød Nadveren ugentlig; han begyndte at optage Kampen mod den enkelte Fejl og indøve den enkelte Dyd, og efter 4 Aars Forløb underkastede han sig de fuldstændige *exercitia spiritualia* (I, 835). Ingen af Ignacios Venner levede i den Grad som P. F. i den oversanselige Verden, og ingen var mere begejstret for den strenge Askese og Fattigdommen. Naar han rejste, gjorde han sig nøje bekendt med de forskellige Steders Helgener for at sikre sig deres Bistand. Han satte Gregor d. st. over K.s andre Fædre; thi Gregor har jo fastslaaet Dogmet om Skærsilden, der var P. F.s Yndlingsdogme, fordi det gør Forbønnen for Sjælene i Skærsilden til Pligt for de levende. Ignacio sagde ofte, at ingen var trængt dybere ind i de aandelige Øvelsers Aand end P. F., og at ingen var en bedre Eksercitiemester end han. 15. Aug. 1534, da Ignacio og hans Venner aflagde Løftet paa Montmartre i Paris, læste P. F., der var den eneste præsteviede af dem, Messen. 1537 var han med Ignacio og Lainez i Rom for at forelægge Paul III Planerne til den nye Orden, og da holdt han ekseget. Forelæsninger i Sapienza og underviste Almuen og Børn i Krdmskundskab. 1539—40 virkede han i Parma, hvor han stiftede relig. Foreninger, der bleve Forbilleder for de senere Maria-Kongregationer. 1540 var han i Tyskland i Anledning af Religionssamtalen i Worms, 1541 paa Rigsdagen i Regensburg, hvor han var Cochläus's Eksercitiemester. Fra Regensburg rejste han til Spanien og derfra til Speier og Mainz, hvor han holdt ekseget. Forelæsninger og optog Petrus Canisius (I, 468) i Ordenen (1543). I de følgende Aar virkede han i Tyskland, især i Köln, Italien, Spanien og Portugal. Derfra blev han kaldet til Rom for at faa Instruktioner med Hensyn til Deltagelsen i Trienter-Konciliet, men dér døde han 1. Aug. 1546. 5. Sept. 1872 gav Pius IX ham Plads blandt de salige (Cornely, Das Leben des sel. P. F., Freib. 1873). *Fr. N.* — 2) **Pierre François F.**, f. 1710 i St. Barthélemy i Pays de Vaud, d. 1780 i Assens i samme Kanton. 1738 foretog han i Fællesskab med Biskoppen, François de la Baume, en Visitatsrejse til Cochinkina for at bilægge Stridigheder, der vare brudte ud mellem de fr. Missionærer og Fransiskanerne og de portugisiske Jesuiter paa Grund af de sidstnævntes Virksomhed. Fredsmæglingen kronedes dog ikke med Held. Da det ved F.s Tilbagekomst til Rom lykkedes de derværende Jesuiter at faa hans Tilbud om at genoptage en Missionsvirksomhed i Japan afslaaet, vendte han tilbage til Schweiz. Her udgav han en Beretning om sin Rejse; den blev imidlertid 1746 sat paa Indeks. Senere udgav F. et Forsvarsskrift (*Mémoire apologétique*, 1747), men forsonedes dog aldrig med Romerkirken. *Kn. H.*

Faxe. 1) **Jørgen Jensen F.** (Georgius Faxovius), Stamfader til den skånske Præsteslægt F., blev født i Faxe paa Sjælland 6. Juni 1614. Faderen, Jens Sørensen, var Ridefoged paa Næsbyholm, Moderen var Datterdatter af den berømte lundske Kannik Jon Turesøn. F. kom 1625 i Skole i Køge, 1634 i Roskilde, blev Student 1639 i Kbhvn, *Baccalaureus* 1640. I 2 Aar var han derefter Lærer i Hofprædikanten Jakob Madsens Hus, men blev paa Jesper Brochmands Anbefaling til Tage Thott til Skabersjö Spr. for Skabersjö og Törringe i Lunds Stift, 1661 Provst i Bara Herred og døde 24. Okt. 1681. — F. var en from og retsindig Mand, der lagde en vis Selvstændighed for Dagen, da en af Biskop Hahns Haandlangere, Provst Sven Knutson i Torna Herred, for at fremme Uniformitetsarbejdet søgte at formaa Bara Herreds Præster til at underskrive en Petition til Kongen om Afstraffelse af de Præster, der i Krigens Tid vare gaaede over til de dske, samt om Indførelse af den sv. K.-Ordning. F. meddelte Bispen, at han og en Del Herredspræster, da Sagen var af Vægt, og der ingen Forhandlinger vare gaaede forud, ikke vovede at underskrive. Skabersjö Pastorat gik efter F.s Død over til Sønnen **Jacob** (f. 16. Maj 1659, d. 2. Maj 1725), derefter til dennes Søn **Wilhelm** (f. 7. Maj 1696, d. 1. Apr. 1743). — 2) **Jacob F.**, Søn af sidstnævnte Wilhelm F., f. i Skabersjö 2. Sept. 1730, *Mag.* 1751, Docent i det filos. Fakultet i Lund 1753, fik 1757 Ordre til at holde de Forelæsninger, der hørte til det historiske Professorat, blev 1762 Adjunkt i det teol. Fakultet, 1763 Spr. i Qvistofta og Glumslöf i Lunds Stift, fik 1782 Titel af Prof., blev 1784 Provst i Rönnebergs Herred og døde 7. Apr. 1790. F. nød stor Anseelse som en lærd og flittig Mand. —

3) **Wilhelm F.**, foregaaendes Søn, f. i Qvistofta 18. Maj 1767, *Mag.* 1787, Docent i Latin 1788, Notar ved Lunds Domkapitel 1791 og s. Aar teol. Docent, Adjunkt i Græsk og Østerlandsk 1800 (forbundet med Søderhviddinge Pastorat 1804), ekstraord. teol. Prof. 1808, Prof. i Pastoralteol. og Direktør for det i dette Aar indrettede Pastoralseminarium 1809, udnævntes 12. Aug. 1811 til Biskop i Lund og Prokansler ved Universitetet. At F., skønt han kun var indstillet som den tredje, blev foretrukket, turde skyldes, at man ansaa det for nødvendigt paa Grund af Bondeoprøret i Skaane, at have en yngre, kraftigere Mand paa Bispestolen. F. var en administrativ Kraft, en klog Kirkepolitiker samt en udpræget Repræsentant for den statskirkelige Opfattelse, som ved 19. Aarh.s Begyndelse herskede i det sv. Præsteskab, især blandt dets Ledere. Han har store Fortjenester af den ydre Ordning og navnlig af Undervisningsvæsenet. Til Gennemførelsen af den Regulering af Almueskolen, som tilsigtedes ved den kgl. Forordn. af 1842, fandtes der derfor indenfor Lunds Stift gode Forudsætninger. 1838 indrettedes i Lund et Seminarium for Uddannelse af Almuelærere, der traadte i Virksomhed i Begyndelsen af 1839. Som Efor for Stiftets lærde Skoler foranledigede F. betydningsfulde Forbedringer m. H. til nye Skolebygninger, forøget Lærerpersonale og fuldstændigere Undervisning. Lunds Skole, der siden Universitetets Oprettelse havde tabt sin gamle Betydning og ført et hensygnende Liv, bragtes atter paa Fode som en efter Tidsforholdene velordnet Skole. Til Præsteuddannelsens Forbedring bidrog kraftig den kgl. Forordn. af 1831, hvorved Præsteseminariet opløstes, og Præsteuddannelsen blev det teol. Fakultets Hverv. Forinden havde imidlertid allerede F. som Lærere ved Seminariet knyttet Ahlman, Reuterdahl og Thomander (hvis Ansættelse som Lærere i det teol. Fakultet saaledes blev forberedt). Med stor Gavmildhed havde F., for at skaffe Ahlman tilstrækkeligt Udkomme, da denne 1812 blev Seminariepræfekt og endnu ikke havde faaet Stångby Præbende (1813), afstaaet ham Indkomsterne af Lomma Præbendepastorat. — F. har udgivet adskillige lat. Afhandlinger og en Mængde Taler. Af Interesse for Skånes gamle Kunstværker og Bygninger samt overhovedet for Fortidsminder stiftede F. et Selskab og understøttede Brunius's kunsthistoriske Forskninger, ligesom han skærmede om de historiske Aktstykker, som fandtes i Domkapitlets Arkiv. Selv begyndte han i en akademisk Disputation Udgivelsen af *Privilegia Capituli Lundensis,* en i Arkivet opbevaret, af Oluf Bagger vidimeret Afskrift af Kapitlets Privilegie-Oldbreve, men Udgivelsen standsede og er ikke siden ført videre. — F. døde 22. Sept. 1854 efter at have styret sit Stift i 43 Aar; han er den Biskop, som siden Reformationen har beklædt Lunds Bispestol længst. *O. A.*

Faye, Andreas, Præst og Forfatter, blev født paa Bragernes 5. Okt. 1802 og blev teol. Kand. 1828. I 1833 blev han Spr. til Holt og i 1839 tillige Forstander og Førstelærer ved Holts Skolelærerseminarium. I 1860 blev han Spr. til Sande og i 1864 Provst i nordre Jarlsbergs Provsti. Han døde 5. Maj 1869. F. var en dygtig Skolemand og havde tillige mange videnskabelige Interesser. Navnlig lagde han sig efter norsk Historie og Kirkehistorie og erhvervede sig en værdifuld Samling af Bøger og Haandskrifter; de sidste findes nu i det norske Rigsarkiv. Af hans mange Skrifter skal vi her mærke os hans Lærebog i Norges Historie (1831), der er oversat baade paa Svensk og Tysk, »Norske Sagn« (1833) og især »Christianssands Stifts Bispe- og Stiftshistorie« (1867). Den Fortjeneste, F. har indlagt sig som Historiker, forringes desværre ved en ofte fremtrædende Mangel paa Kritik og Fremstillingsevne. *A. B.*

Fazy, Jean Jacob, i Reglen kaldt James, hørte til en fordreven Hugenotfamilie og blev født i Genève 1796. Han kom i en ung Alder til Paris, hvor han kastede sig over Statsøkonomien og udgav Skrifter, som vakte Opmærksomhed. 1826 grundede han i sin Fødeby *Le Journal de Genève,* som han dog snart opgav, hvorefter han igen rejste til Paris. Her udgav han sukcessivt flere Blade og tog Del i Juli-Revolutionen, men hans voldsomme Demokratisme bragte ham snart paa Kant med det nye Kongedømme, og han sluttede sig da til Republikanerne. Efter flere Gange at være straffet tog han atter Ophold i Genève, hvor han blev Fører for de radikale og udgav *La Revue de Genève.* Han var Hovedmanden i Revolutionen 1846, og det var hovedsagelig ham, der skabte Kantonets nye demokratiske Forfatning. 1847—53 og 1855—61 stod han i Spidsen for Regeringen, og ved at nedrive Genèves Fæstningsværker omdannede og udvidede han Calvins By og paatrykkede den Præget af en moderne Storstad. Som Medlem af Forbundsraadet havde han en væsentlig Indflydelse paa Redaktionen af den føderative Forfatning af 1848. Han var en kraftig Karakter, en fængslende Taler og som Publicist en glimrende Polemiker, men ved sin Hensynsløshed ødelagde han selv sin Stilling. 1861 faldt han igennem ved Valg til Statsraadet og Aaret efter ved Valg til Forbundsforsamlingen, hans Indflydelse var ophørt, hans Formue tabt, og han beholdt kun sit Embede som Professor i Statsret. 1878 døde han som en brudt og ensom Mand, men blev paa Grund af sine Fortjenester begravet paa Statens Bekostning (Henry Fazy, J. F., sa vie et son oeuvre, Genève 1887). *C. E. F.*

Febronianisme, se Hontheim.

Febronius, se Hontheim.

Fécamp (Fécan eller Fescan) er et berømt fr. Kloster i Stiftet Rouen. Det er grundlagt 658 af Grev Vaning af Calais, oprindelig for Kvinder. 841 blev Klostret ødelagt af Hastings og hans Normanner, men 990 blev det genopbygget af Hertug Richard I af Normandiet og befolket med Kanniker. Allerede under Richard II forfaldt dog Tugten, men Abbed Vilhelm af Dijon bragte atter denne paa Fode, og en Tid derefter stod Klosterskolen i F. i stort Ry. Klostret blev unddraget Ærkebiskoppen af Rouens Tilsyn, og det blev Ejer af meget Jordegods. En Tidlang havde Abbeden i F. endog 3 Abbedier under sig. I det 17. Aarh. sluttede F. sig til Mauriner-Kongregationen, men under Revolutionen blev det ødelagt.

Fechner, Gustav Theodor, tysk Fysiker og

Filosof, f. i Nærh. af Muskau 1801, fra 1834 Prof. i Fysik i Leipzig, d. 1887, indtager en ejendommelig Stilling i den nyere Videnskabs Historie. De tilsyneladende mest forskelligartede Evner ere sammenknyttede i hans Begavelse: en skarp Iagttagelsesevne, et barnligt poetisk Gemyt, en klar Tænkning og en rig Fantasi. Det er dog efter hans eget Udsagn det spekulative Grundsyn paa Tilværelsen, saaledes som han har faaet det paa sidste Haand fra Schelling, der er bestemmende for alle de videnskabelige Udførelser, som han i det enkelte har foretaget. For hans Øje staar den hele Tilværelse, saaledes som den i sin rige Anskuelighed frembyder sig, som en indre sammenhængende Enhed. Overalt maa der gaas ud fra det synlige, som ikke paa nogen Maade maa forflygtiges til tomme Abstraktioner; men overalt gælder det tillige om at finde det usynlige og evige bagved den ydre, timelige Form. Under to forskellige Grundformer fremstiller Livet sig nemlig for os, dels som en sjælelig, dels som en legemlig Verden. Men det gælder kun om at forstaa, at det i Virkeligheden ikke er andet end to forskellige Synspunkter for det ene og samme Liv, som her møder os. Det er den Spinozistiske Tanke om Parallelismen mellem Sjæl og Legeme, som F. saaledes optager, rigtignok uddybet ved Antagelsen af en Vekselvirkning imellem dem. Sjæl og Legeme høre nøje sammen: det er den bærende Grundtanke i hans System. Alt det legemlige er besjælet, og det sjælelige er aldrig uden et legemligt Substrat. Tilværelsens sidste Grundpunkter ere Atomer, men disse maa tænkes som punktuelle Kraftcentra, og omvendt er Menneskesjælen ikke et enkelt Atom, men den er det sammenfattende Princip for de mange legemlige Funktioner, og vedbliver at bestaa paa denne Maade efter Døden (synekologisk Opfattelse). Den samme Lovmæssighed maa saaledes omfatte begge Arter af Fænomener, det er paa Forudsætningen herom, at F. opbygger den nye Videnskab, som skyldes ham, Psykofysiken. Det er dens Opgave at maale de sjælelige Bevægelser, Fornemmelserne, ved at gaa ud fra Sammenhængen med de legemlige Bevægelser. Der er dermed givet Stødet til en Udvikling af den eksperimentale Psykologi og den eksakte Æstetik; paa dette Punkt er F.s Fortjeneste af den moderne Videnskab almindelig anerkendt. Men han gaar ogsaa med sin Grundbetragtning langt udover den egentlige Videnskabs Grænser. Idet han betragter Naturen, finder han, at ikke blot Mennesker og Dyr maa være besjælede som efter den almindelige Antagelse, men at det samme maa gælde baade om Planterne og om Himmellegemerne. Idet vi ved Induktion og Analogi gaa fra det lavere til det højere, finde vi, at Livet stadig optages i højere og rigere Former, der blive som Mellemtrin paa Vejen til den allerøverste Enhed, der som den guddommelige Aand forener alt Liv i sig. At Gud er til, er vistnok en Trossag, men den finder sin gode Begrundelse baade ad historisk, praktisk og teoretisk Vej. Det er ikke nogen udvortes, fra os forskellig Realitet, som hermed skal bevises, men det er selve det højeste Liv, hvoraf vi alle selv ere enkelte Dele. Det er saaledes en panteistisk Anskuelse, som her fremstilles, men det er en saadan, som i Modsætning til den almindelige hævder en højeste Bevidsthed for det guddommelige Væsen. Der er ganske vist Udvikling i Gud, thi han kan ikke skilles fra Verdens Liv, til hvilket han svarer som Sjælen til Legemet; men det er en stadig fremskridende Udvikling, hvis endelige Maal er den fulde Overvindelse af alt det onde. Efter F.s Overbevisning er det Grundtanken i Krdm., som han i sin Filosofi har grebet; den bestaar efter ham i at sætte det bedste i Tilværelsen som det højeste. Sin særegne Opfattelse af Krdm.s Væsen skylder han forøvrigt Filosofen Weisse. (F.s spekulative religiøse Anskuelse foreligger i Skrifter som: Büchlein v. Leben nach d. Tode, 3. Aufl. 1887; Nanna od. über das Seelenleben der Pflanzen, 1848; Zendavesta od. über die Dinge des Himmels u. des Jenseits, 1851; Die drei Motive u. Gründe des Glaubens, 1863; Die Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht, 1879; hans naturfilosofiske Anskuelse er udviklet i: Über die physik. u. philos. Atomenlehre, 2. Aufl. 1864; Elemente der Psykofysik, I—II, 2. Aufl., 1889; Vorschule der Aestetik, I—II, 1876). *F. C. K.*

Fecht, Petrus Michaelis (Navnet F. eller Fechten synes først at forekomme i Abr. Andr. Angermannus's Skrifter), Sekretær hos den sv. Konge Johan III, var sandsynligvis født i Stockh. Med Understøttelse af Stockh.s Borgermester og Raad begav han sig til Wittenberg, hvor han indskreves som Student 1558, blev *Mag.* 1561 og endnu opholdt sig 1564. 1571 var han ansat i Johan III's Kancelli, og 1573 havde han tillige Opsigt med Bogtrykkerierne i Landet. Han var præsteviet og skal en Tidlang have deltaget i Skolegerning. Hans bitreste Modstander, Abr. Andr. Angermannus, giver ham det Vidnesbyrd, at han besad udmærket Lærddom og stor Anseelse samt viste særlig Nidkærhed for kirkl. Ordning. F. var en Teolog af Melanchthons Skole, saaledes som den formede sig i Interimsstridighederne under Brydningerne med de saakaldte Gnesiolutheranere. Kong Johan og hans Sekretær fandt hinanden i fælles Kærlighed til Oldkirkens Lære, Kultus og Forfatning. Formentlig har Georg Cassanders (I, 484) Skrift: *De articulis religionis inter Catholicos et Protestantes controversis,* der først bragte Klarhed og Sammenhæng i Johans Idéer, ogsaa udøvet afgørende Indflydelse paa F. Resultatet af deres fælles Studier viser sig ved Kirkemødet i Stockh. Juni 1574, hvor Kongen og F. betonede Nødvendigheden af, under de Splittelser, som nu fandtes, ogsaa blandt Augsburger-Bekendelsens Teologer, at slutte sig til Oldkirkens apostolske og katolske Tro, da den er bekræftet baade af den hl. Skrift og af de hl. Fædres Skrifter; især burde Messeordningen føres tilbage til sin oprindelige Renhed. De 10 Punkter, som Mødet vedtog, røbede vel i et og andet en Tendens mod Romerkirken, men tilsigtede dog i Hovedsagen Sakramentets værdige Forvaltning og Helligholdelse. I Juli s. A. ankom den polske Jesuit Stanislaus Warsewitz til Stockh. Under et o. 14 Dages Ophold i Stockh. vandt han ikke ringe Indflydelse paa Kongen og efter eget Sigende endnu større paa F. Frugten heraf blev, ved fortsat Samarbejde mellem Kongen

og F., Kirkeordinansen af 1575, der fremsattes som en Forklaring og Udførelse af Kirkeordningen af 1571, samt den 1576 udgivne berygtede Liturgi, af ukendte Grunde kaldet Rödaboken, der hovedsagelig blev Grunden til de Stridigheder, som søndersled den sv. K. lige til Johans Død. F. selv bortkaldtes dog ved Stridens Begyndelse. Kongen besluttede at træde i umiddelbar Underhandling med Rom, og Pontus de la Gardie og F. bleve afsendte. Sendefærdéns politiske Formaal var i Rom at udvirke Gregor XIII's Hjælp til et Forbund med Kejseren mod Rusland og, om nødvendigt, mod Danmark, samt at formaa Spanien til at udbetale den sv. Dronnings Mødrenearv; endvidere at forhandle om den sidste Sag i Napoli med den spanske Vicekonge, Ignatius Mendoza. Men tillige havde den et hemmeligt, at underhandle med Paven om en Union paa de Betingelser, som Johan III opstillede. Han ønskede at faa F. viet til Biskop i Rom, da han tvivlede om det sv. Episkopats legitime Karakter, for saaledes at kunne genoprette et uimodsigeligt Episkopat i Sverig. Men det Skib, som i Nov. 1576 skulde føre Afsendingene til Tyskland, forliste ved Bornholm. De la Gardie blev reddet, men F., der kastede sig i Søen for at svømme i Land, druknede. Hans Lig blev fundet og jordet paa Bornholm. Til den over Vennens Død sørgende Konge rettede siden Antonio Possevino den Formaning at slutte sig til den Peter, som gik paa Havet og, da han var ved at synke, frelstes af Herren, i Stedet for til den Peter, som, fordi han ikke var kaldet af Herren, omkom i Bølgerne. Denne Samtale var det, som ledede til Skriftemaalet for Possevino og Messen paa Kongens Værelse 6. Maj 1578. *O. A.*

Fédération britannique et continentale pour l'abolition de la Prostitution légale, se Art. Mrs. Josephine Butler (I, 424) og Prostitution.

Fehr, Fredrik, f. i Stockh. 25. Apr. 1849, Docent i Hebr. i Upsala 1872, *Dr. phil.* s. Aar, præsteviet 1873, Komminister ved Maria Magdalena Menighed i Stockh. 1879, *Pastor primarius* i Stockh. 1884, *Dr. theol.* i Giessen 1892, død 14. Maj 1895. — F.s filos. Doktordisputats behandlede Traktaten Sanhedrin af den babylonske Talmud. Især for at fortsætte sine orientalske Studier foretog han 3. Sept. 1874 til 7. Aug. 1875 en Studierejse i Udlandet, hvor han især opholdt sig i Leipzig og sluttede Venskab med Stade, Schürer, Harnack o. fl. Allerede da hørte F. til Bibelkritikens Mænd og i dogmatisk Henseende til Schleiermachers Skole (især var han paavirket af A. Schweizer) samt nærede Sympatier for »der Protestantenverein«; mod C. v. Bergen (I, 268) og den sv. Protestantforening har han derimod siden udtalt sig skarpt. Samtidig følte han sig dybt greben af den »ypperlige« Ahlfelds og Luthards »mesterlige« Prædikener. I Leipzig skal Harnack have henledet hans Opmærksomhed paa Ritschl, men større Indflydelse fra denne mærkes ikke før i de Teser ved F.s Pastoral-Eksamen, som han forsvarede 13. Sept. 1879. Fra det Øjeblik, F. aflagde »Teologie kandidat-Eksamen« 15. Sept. 1883, »kan han betragtes som Teolog af ritschlsk Observans«, om end med visse Indskrænkninger. — I Maj 1887 gjorde han en 3 Ugers Rejse til Tyskland, hørte Forelæsninger og besøgte en Mængde Teologer, som for ham vare af Interesse: Stade, Schürer, Kattenbusch og Gottschick i Giessen, Ritschl og Schultz i Göttingen, Harnack, Herrmann og Wellhausen i Marburg, Pfleiderer og Kaftan i Berlin m. fl. Denne Rejse har aabenbart givet F. Impulserne til den som »reformatorisk« betegnede Virksomhed, der opfylder Resten af hans Liv. 18. Juni til 5. Juli 1893 foretog F. sin 3. Studierejse til Tyskland, besøgte i Berlin Kaftan og Harnack — hvis Deltagelse i den ved Schrempf foranledigede Strid om den apostolske Trosbekendelse F. fulgte med særlig Interesse — Bornemann i Magdeburg, Stade i Giessen, Merx, Haupt og Wendt i Heidelberg, overværede med sidstnævnte en Sammenkomst af »Wissenschaftlicher Predigerverein« i Karlsruhe, traf i Strassburg sammen med Budde, Lobstein og Spitta samt besøgte i Lausanne Lucien Gautier. — 1891 begyndte Samlingen: »I religiösa och kyrkliga frägor, gammalt och nytt, inländskt och utländskt, i evangelii tjenst, utgifvet af F. Fehr« at udkomme, hvoraf indtil F.s Død forelaa Nr. 1—31 (siden fortsat med Titel: »I rel. och kyrkl. frågor, skriftsamling i evangelii tjenst, grundatt af Fr. Fehr, utgifven af S. A. Fries«). F. bidrog selv hertil med Foredraget: »Några tankar om kristendomsundervisningen i våra skolor« (1891) og en Juledagsbetragtning (1893) samt med en Del Overs. (Luther, Om en kr. menniskas frihed; Ritschl, Den kristliga fullkomligheden; Spitta, Om den heliga Nattvarden; Harnack, Dogmhistoriens trefaldiga utmynning; Kattenbusch, Från Schleiermacher til Ritschl; Harnack, Den apostoliska trosbekännelsen; samme, Svar paa D. Cremers stridsskrift; Wendt, Den äkta kristendomens norm m. fl.). 1894 udgav F. det Værk, i hvilket hans religiøse Opfattelse har faaet sit fuldkomneste og mest afsluttede Udtryk: »Undervisning i kristendomen« (307 Sider), der er stærkt paavirket af Schultz's »Die Lehre von der Gottheit Christi«. Af Ikke-Ritschlianere have især F. A. B. Nitzsch, Lipsius og Pfleiderer øvet Indflydelse paa F. — M. H. til Ritschl (Nekrolog i »Svenska Dagbladet« 27. Marts 1889) kender F. sig som »en ringe herværende Discipel« og betegner ham som »den nuværende evang. Kristenheds betydningsfuldeste Teolog«. Dog afveg han paa mange Punkter fra Ritschl; han ansaa ikke dennes Lære om Synden for »tilstrækkelig dyb«, betragtede »Lidelsens og Dødens Forhold til Synden« paa en noget anden Maade og var »betydelig mere eskatologisk bestemt« end Ritschl. Blandt F.s tidligere Overs. maa nævnes: H. F. Roos's Nadverbønner (1872), Max Müllers Indledning til den sammenlignende Religionsvidenskab (1874), Farrars Jesu Liv (1877—78), Köstlins Luthers Liv (1883—84) osv.; af hans Skrifter: »Barnens Bibel« (1875), »Palestina på Kristi Tid« (1876), »Familjebiblen« (N. T. 1887, G. T. 1889), der fremkaldte en skarp Polemik. — Som Prædikant nød F. stor Anseelse, hans kraftige, malmfulde Stemme fyldte Kirkerummet, og hans mandige Personlighed i Forening med det intelligente, af Overbevisning baarne Foredrag undlod ikke at gøre Indtryk. Selv i sine Prædikener var F. ofte polemisk, hvad enten han følte sig opfordret

dertil af den pietistiske og sekteriske Fromhed, af den rom.-kat. Propaganda eller af den Modstander, som han særlig bekæmpede i den teol. og kirkl. Literatur, »Erlanger-Teologien« (S. A. Fries, F. F., hans verksamhet och betydelse som teolog, 1896). *O. A.*

Feigum og Feigianismen. Hans Kristoffersen Feigum var født i Hafslo Præstegjæld 1798, men tilgiftede sig siden Gaarden Feigum i Lyster i Sogn. Han blev tidlig vakt ved Haugianere og lærte 1815 Hauge personlig at kende. Denne skal i Begyndelsen have sat Pris paa hans Forkyndelse, men fik dog efterhaanden Mistanke til den. F. udviklede sig nemlig mer og mer i en ensidig subjektiv Retning, der tilsidst (i 1830erne) førte til et Brud mellem ham og Haugianismen. Han havde faaet et nyt Lys, der gik ud baade over Luther og Hauge. Han hengav sig til en sværmersk apokalyptisk Mystik forbundet med en streng Askese. Selv mente han at eje profetisk Gave, og paa sin Gaard i Lyster dannede han en Profetskole, hvis Disciple, for Størstedelen Kvinder, efter udstaaet Læretid søgte at udbrede Feigianismen i sine Hjembygder. Nogen synderlig stor Udbredelse fik denne dog ikke, endskønt Feigum personlig nød adskillig Anseelse blandt de vakte for sine profetiske Syner. Foruden i Sogn fandt Retningen især Indgang i Valders og Hallingdal. I Valders havde den et Par af sine mest bekendte Repræsentanter i Helge Eriksen Hagen og Ole Sørflaten. Med den sidste tog det en sørgelig Vending. Medens Feigianismen som Helhed var præget af sædeligt Alvor, udartede det mystiske Sværmeri hos Sørflaten til Libertinisme. Efter nogen Tids Forløb blev der dog sat en Stopper for hans Udskejelser, idet han den 20. Dec. 1843 blev dømt til $1^1/_2$ Aars Slaveri for Gudsbespottelse og Usædelighed. Efterhaanden svandt Feigianismen hen og er nu overalt forlængst uddøet (A. C. Bang, Hauge og hans Samtid, 524 f.; Wefring, »Minder fra mit Rejseliv« i Luth. Kirketid. 1897, Nr. 24). *A. B.*

Feilberg, Henning Frederik, dsk Præst og Sprogforsker, fødtes 6. Aug. 1831 i Hillerød. Hans Fader, N. L. F. (1806—1899) var da Adjunkt ved Frederiksborg lærde Skole, men blev 1834 Spr. i Alslev ved Varde, 1838 i V. Vedsted ved Ribe, 1847—64 i Ulderup i Sundeved (smlgn. hans Breve fra Krigen 1864 i »Musæum«, 1890) og 1865—83 i Kirke-Helsinge paa Sjælland. F. er altsaa fra sin Barndom nøje kendt med vestjydsk Landsbymaal. Som Student fra Ribe (1849) kom han 1854 til at bo paa Borchs Kollegium, hvor han med Glæde lyttede til Filologen K. J. Lyngby, naar han fremstillede sine Iagttagelser om Gerningsordenes Bøjning i jydske Mundarter. Efter 1855 at have taget teol. Eks., paatog F. sig at være Kap. hos Spr. i St. Solt i Angel, Lic. E. H. Hagerup, som 1853 havde udgivet en Bog om »det danske Sprog i Angel«, der i høj Grad havde tiltalt Lyngby. I dennes Ven, F., fandt Hagerup nu en god Hjælper i sin Sproggranskning. Paa en Rejse til København for at besøge sin senere Hustru, L. A. v. Nutzhorn (1831—97), traf F. nogle Udsendinge fra den evang. Alliance, deriblandt Dr. Robson fra Glasgow; han blev deres Tolk under Opholdet i Kbhvn og blev indbudt til at besøge Robson. Det blev kun en ganske kort Rejse, han gjorde over Vesterhavet; men han hørte C. H. Spurgeon i London og fik Lyst til at oversætte nogle af hans Prædikener, der udkom 1862. I dette Aar blev F. forflyttet fra Valsbøl ved Flensborg, hvor han fra 1859 havde haft sit første selvstændige Embede, til det nogle Mil sydligere liggende St. Vi. Da Krigen i 1864 gjorde Ende paa hans Virksomhed i Slesvig, var han en Tid Hjælpepræst i Marslev og Lærer i Odense, men fik 1869 det lidet indbringende Embede i Brørup i Ribe Amt, hvorfra han 1876 blev flyttet til Darum. Her slap han for trykkende Næringssorger og havde mere Fritid. Ogsaa Lyngbys Død virkede til, at han fik Mod til for Alvor at tage fat igen paa Granskningen af Almuens Talesprog. Universitetsjubilæets danske Samfund udgav 1887—94 Bind I af hans »Bidrag til en Ordbog over jydsk Almuesmaal« (der stadig fortsættes), og Universitetet i Kbhvn viste ham sin Anerkendelse ved 1894 at gøre ham til Æresdoktor. Prof. Lundell i Upsala har om F.s Værk skrevet, at det som Dialektordbog overtræffer alt, hvad Skandinavien ejer i den Retning, og at kun én europæisk Dialektordbog kan staa Maal med den. Værket er imidlertid mere end en Dialektordbog; den indeholder en Mængde Oplysninger om Folketro og Folkeskikke. Men om disse Emner har F. tillige skrevet Afhandlinger og Bøger, der paa engang ere let læselige, dybsindige og rige paa Oplysninger, hentede dels fra hans og hans mange Medarbejderes Iagttagelser i vort eget Folks Liv, dels fra Udlandets rige folkloristiske Literatur. I Aarene omkring 1890 tegnede det til, at Sygdom skulde afbryde F.s omfattende Virksomhed. Da en Udenlandsrejse ikke vilde hjælpe, nedlagde han 1892 sit Embede og tog Bolig i Askov tæt ved Folkehøjskolen. *L. S.*

Felicissimus var, om ikke den eneste, dog den virksomste Anstifter af en Kirkespaltning i Carthago (under Cyprians Episkopat midt i 3. Aarh.) som almindelig kaldes efter ham. Den Utilfredshed med Cyprians Biskopsvalg, som delvis var tilstede fra Begyndelsen, fik en, dog kun tilsyneladende berettiget Grund ved hans Fraværelse fra sit Bispesæde under Kejser Decius's Kristenforfølgelse, og næredes ved hans, om end milde, dog faste Optræden i Spørgsmaalet om Genoptagelse i Menigheden af *lapsi* (de faldne) og om Konfessorernes Ret til at lyse »Fred« over dem paa Tilbagevejen til det kirkl. Samfund (se Cyprian, I, 572 f.). Slapheden, som her havde gjort sig gældende, søgte en Støtte i de misfornøjedes Kreds, af hvilke Presbyteren Novatus indsatte F. til Diakon. Da Cyprian, endnu fraværende, men kort før sin Hjemkomst i 251 ved nogle underordnede Gejstlige vilde foretage en Visitation, og Opsætsigheden mod hans Magtstilling herved skærpedes, samtidig med at den romerske Menighed, navnlig ved Synoden i Rom 251, havde støttet Cyprians disciplinære Optræden, afsatte denne i Kraft af sin biskoppelige Myndighed F., som efterhaanden under Opgivelse af sin tidligere mildere Opfattelse af Spørgsmaalet om de faldne, havde vendt sig til det

rigoristiske Parti og nu ikke betænkte sig paa, ved sine ligesindedes Hjælp at gennemføre Partivalget af en Modbiskop overfor Cyprian, Fortunatus. Herved konstateredes Indtrædelsen af et Skisma i Carthago, som havde sin Parallel, om ikke ligefrem sin Virkning i den omtrent samtidige Spaltning af Menigheden i Rom under Ledelse af den katolske Biskop Cornelius og Novatian som den skismatiske Modbiskop. Virkningerne af F.s Optræden i Carthago dæmpede Cyprian efterhaanden ved Klogskab og Fasthed, støttet baade ved sin Anseelse blandt Nordafrikas Biskopper og især ved sin Forbindelse med Menigheden i Rom. Men overvinde dem kunde han ikke. Alle tidligere og nyere Bestræbelser for »den rene Menighed«, som de spirede allerede i Montanismen og udfoldede sig med Kraft i Donatismen, bære Mærket af den Aand, i hvilken F. og Novatian havde virket. *F. V. A.*

Felicitas er Navn paa 2 kvindelige Martyrer. Den ene, hvis Mindedag er 23. Nov., led med sine 7 Sønner Martyrdøden o. 150 under Antoninus Pius; den anden, hvis Mindedag er 7. Marts, var Katekumen i Carthago og blev Martyr 202 eller 203. Lucas Holstenius fandt hendes og hendes Lidelsesfællers Martyrakter i Biblioteket paa Monte Cassino. Disse gøre i det hele et troværdigt Indtryk og synes affattede af en montanistisk sindet Forf. Tertullian omtaler F.s Martyrdød i sin Bog »om Sjælen«, og Augustin har holdt 3 Prædikener om hendes Martyrium.

Felix, Byen Zürichs Helgen, hvis Mindedag er 11. Sept., skal efter en lidet troværdig Legende sammen med sin Søster Regula have lidt Martyrdøden under Kejser Decius. Selv Bollandisterne vare betænkelige ved Optagelsen af disse Martyrers Akter *(Acta Sanctorum,* 11. Sept. III, 763 f.); deres Legende er maaske ikke synderligt ældre end det St. Galler-Haandskrift fra Slutn. af 8. Aarh., der er den ældste Kilde til Martyriet. Til St. F.s og Regulas Kirke sluttede sig i 9. Aarh. en Korherrestiftelse, der i 14. Aarh. blev kaldet »Grossmünster« for at undgaa Forveksling med Abbediet »Fraumünster« hinsides Limmat.

Felix. Paver. **F. I** skal have været Pave fra 5. Jan. 269 til 30. Dec. 274. Pavebogens Fortællinger om ham ere lidet troværdige. Han er rimeligvis død en naturlig Død og er bleven bisat i Calixt-Katakomben (J. Langen, Gesch. der röm. K., I, 365 f.). — **F. II** var Pave 355—358. Han skal være bleven bispeviet af 3 arianske Biskopper, efter at Liberius (se d. Art.) var bleven forvist til Berøa, fordi han havde gjort Indsigelse imod Kejser Constantius's kirkl. Politik. Præsteskabet sluttede sig til ham, men Menigheden vilde ikke anerkende ham som deres rette Biskop, og det kom gentagne Gange til Kampe i Gaderne. Da Liberius vendte tilbage (358), maatte F. II flygte, og han døde 22. Nov. 365 i Porto. Sagnet har forvandlet denne menederske, af fanatiske Arianere ordinerede og Romerne paatvungne Modbiskop til en Helgen, der er bleven regnet med i Paverækken, medens Liberius i den følgende Tid blev fremstillet som en blodbesudlet Tyran og Kætter (Döllinger, Die Papst-Fabeln des Mittelalters, 2. Aufl., München 1863, 112 f.). — **F. III** (483—492), Søn af en rom. Presbyter, blev valgt med Odovakars Tilladelse. Han skal før sin Ophøjelse paa Bispestolen have været gift, og fra et af hans Børn nedstammede Gregor d. st. Hans Papat var optaget af en heftig Kamp mod Kejser Zenons monofysitiske Politik, der 484 førte til et Brud mellem Vesten og Østen, idet F. III med stor Energi hævdede den kalkedonske Formel og afbrød Samfundet med dennes Modstandere. F. III var ogsaa en virksom Ven og Støtte for de nikæniske Kristne i Vandalernes Rige. Han blev 492 begravet ved Siden af sin Hustru og sine Børn i Kirken S. Paolo, hvis Diakon han havde været, før han blev Pave. Han blev æret som Helgen og mindes 25. Febr. — **F. IV** (526—530) tog Del i den semipelagianske Strid, idet han udtalte sin Billigelse af Cæsarius af Arles's (I, 575) Lære om Naaden og den frie Vilje. — **F. V,** Modpave, se Amadeus VIII (I, 65).

Felix. Biskopper. 1) **F. af Aptunga,** se Art. Donatisme (I, 669). — 2) **F. af Dunwich,** Østanglernes Apostel, var født og ordineret i Burgundien, men blev af Ærkebiskop Honorius af Canterbury (d. 653) sendt til Østanglerne og bispeviet 630. Han døde 8. Marts 647. — 3) **F. af Urgel,** en catalonisk By i Nærh. af den galliske Grænse, var en født Spanier. Han døde 818. F. var en ivrig Adoptianer (I, 28), og ved hans Død fandt man nogle Optegnelser *(schedula),* af hvilke det fremgik, at han, trods Tilbagekaldelsen af sin Vranglære, var død i den. Agobard af Lyon (I, 38) skrev efter hans Død et Modskrift, der indeholder Uddrag af F.s *schedula.*

Felix fra Nola i Campanien var en Præst og Bekender, der navnlig er bleven berømt ved Biskop Paulinus af Nolas (409—431) Digte. Han skal være født i Nola og være præsteviet 250. Under Forfølgelserne trak han sig, efter at have aflagt Vidnesbyrd om sin kr. Tro, tilbage til et Skjulested, men hans Anseelse var alligevel saa stor, at hans Bysbørn vilde vælge ham til deres Biskop. F. afslog imidlertid deres Tilbud, og han døde som Presbyter i stort Ry for Hellighed. Der gik Sagn om Mirakler ved hans Grav, og over den blev der (af Biskop Damasus?) bygget en Kirke (J. C. W. Augusti, Beiträge zur christl. Kunst-Gesch. und Liturgik, Leipz. 1841, I).

Felix, Antonius, Broder til Kejser Claudius's Yndling Pallas, opnaaede gennem denne, trods sin fuldstændige Mangel paa Evner til at udfylde den vanskelige Plads, Embedet som Landshøvding (Prokurator) i Palæstina (o. 52—60). Hans tyranniske Styrelse, slette Levned og modbydelige Ugerninger lagde Grunden til den store jødiske Opstand. Den religiøse og politiske Ophidselse gav sig Udslag i gentagne Mord og farlige Sammenrottelser (om den ægyptiske Jøde, der havde samlet en Skare i Ørkenen og led et blodigt Nederlag ved Jerusalem jvfr. Ap. G. 21, 28). N. T. giver i faa Træk et betegnende Billede af F. og Tilstanden under ham. Den Mand, om hvem Tacitus siger, at han paa Grund af sin Nepotstilling »troede ustraffet at kunne øve alle Skændselsgerninger«, søge de ledende Jøder at smøre om Munden med det elendigste Smigreri (Ap. G. 24, 3), og forgæves maa Paulus vente sin Ret hos Claudius's Frigivne, hvis usminkede Slave-

Ehe läßt es als möglich erscheinen, daß die A. Überreste einer gnostischen Sekte waren. Vielleicht sind sie auch von manichäischen Einflüssen berührt gewesen, sofern die Manichäer von ihrem Verwerfungsurteil über das AT die frommen Menschen der ältesten Vorzeit, die Träger und Organe der Urreligion, ausnahmen (s. F. C. Baur, das manichäische Religionssystem, Tübingen, 1831, 366). Indessen ergiebt sich aus Augustins Berichterstattung nicht deutlich, welchen Wert sie selbst auf die Benennung nach Abel gelegt haben, und ob sie sie überhaupt für sich in Anspruch nahmen. (Herzog) **Krüger.**

Abendmahl. I. Schriftlehre. Lightfoot, hor. hebr. et talm. zu Mt 26, 26. Schöttgen, hor. hebr. etc. zu Mt 26, 26. Otho, lex rabb. S. 440 ff. s. v. Passa. J. G. Scheibel, Das A. des Herrn; hist. Einleitung, Bibellehre und Geschichte derselben, Breslau 1823. Dav. Schulz, Die christl. Lehre vom heil. A. nach dem Grundtext des NT, Breslau 1824. Th. Schwarz, Über das Wesen des hl. A., Greifswald 1825. F. W. Lindner, Die Lehre vom A. nach der Schrift, Hamb. 1831. Kahnis, Die Lehre vom A. Leipz. 1851. L. J. Rückert, Das A, sein Wesen und seine Geschichte in der alten Kirche, Leipz. 1856. Stier, Reden Jesu, 2. Aufl. VI S. 1—160. Hofmann, Schriftbeweis. II, 2 S. 201—258. Beck, Vorlei. über die christl. Ethik I, 288 ff., 355 ff. Keim, Das Nachtmahl im Sinne des Stifters, JdTh 1859, 1. Ders., Geschichte Jesu von Nazara, 3, 266 ff. Wichelhaus, Komm. zur Leidensgesch. Halle, 1855 S. 271 ff. Thoma, Das A. im NT, ZwTh 1876. H. Schultz, zur Lehre vom hl. A. ThStK 1886. Lobstein, la doctrine de la sainte cène. Laus. 1890. Weizsäcker, Das apostol. Zeitalter, 2. Aufl. 1892 S. 574 ff. A. Harnack, Brot und Wasser, die eucharist. Elemente bei Justin, TU VII, 2. 1891. Th. Zahn, Brot und Wein im A. der alten Kirche, Leipz. 1892, und dagegen Harnack in ThLZ 1892, Nr. 15. Jülicher, Geschichte der A.feier in der ältesten Kirche, in theol. Abhdl. K. v. Weizsäcker gewidmet 1892. Spitta, Die urchristl. Traditionen über Ursprung und Sinn des hl. A. in Zur Geschichte u. Litteratur des Urchristent. I, 1893. E. Grafe, Die neuesten Forschungen über die urchristl. A.feier, in ZThK 1895, 2, S. 101—138. E. Haupt, Über die urspr. Form u. Bed. der A.worte, Halle 1893. Zöckler, moderne Abendmahlskontroversen, EvKZeit. 1895, 7—9. Anonym: Die urchristl. A.feier, in Ev.-luth. Kirchenzeit. 1895, Nr. 36—41. Fr. Schultzen, Das A. im NT Gött. 1895.

1. Die Stiftung. Bis auf H. E. G. Paulus, dem Kaiser in seiner Bibl. Theol. folgte, ist die Einsetzung des heil. A. als einer Stiftung des Herrn für seine Gemeinde nicht bezweifelt worden. David Strauß, der sie dann ebenfalls in der ersten Aufl. seines Lebens Jesu selbstverständlich leugnete, erklärt sie in seinem „Leben Jesu für das deutsche Volk bearbeitet" S. 282 für möglich, nur sei es eine andere Frage, ob alles auch so, wie es die Evangelisten berichten, vor sich gegangen. Paulus gebe die Überlieferung, wie er sie bei seinem Eintritt in die Gemeinde vorgefunden; wie viel aber davon aus dem ursprünglichen Vorgang und wie viel aus der seitdem aufgekommenen christlichen Sitte stamme, sei nicht so leicht zu bestimmen. Rückert a. a. O. S. 123 ff. ist der Annahme geneigt, daß Jesus nichts über eine Wiederholung dessen gesagt habe, was er gethan, daß man aber von Anfang an das Mahl täglich wiederholt habe in dem festen Glauben, es sei ihm aufs mindeste so genehm, und daß aus dieser Überzeugung dann die Vorstellung von einem ausdrücklichen Befehl Christi entstanden sei. Nach B. Weiß (Bibl. Theol. des NT § 31) besaß die älteste Kirche weder einen ausdrücklichen Befehl Jesu zur Vollziehung des Taufritus, noch einen solchen „zur Wiederholung des Brotbrechens und der Kelchweihe", die Jesus beim Abschiedsmahle vollzogen hatte; aber die Geschichte lehre in betreff beider, daß die apostolische Praxis darin von vornherein die Intention Jesu erkannt und ein Band der Gemeinschaft für die Jünger gefunden habe. Weizsäcker dagegen sagt (a. a. O. S. 574): „Die Feier des Herrenmahles beruht auf einer Anordnung Jesu selbst. Jede Annahme eines Aufkommens derselben erst in der Gemeinde durch die Erinnerung an die Tischgenossenschaft mit ihm und das Bedürfnis der Erinnerung an seinen Tod ist ausgeschlossen". Beyschlag aber nennt (neutest. Theol. I, 155) geradezu die Abendmahlseinsetzung das Gewisseste von allem Gewissen, das uns von Jesu überliefert ist.

Neuerdings nun haben Jülicher und Spitta aufs entschiedenste eine „Einsetzung" oder die auf eine Wiederholung seitens der Seinen gerichtete Absicht Jesu geleugnet, während Harnack dieselbe anerkennt, dem A. aber eine andere Bedeutung beilegt, als die neutest. Berichte aussagen.

Die Leugnung des Stiftungscharakters des Vorgangs bei dem von Jesu mit seinen Jüngern gehaltenen Mahle knüpft an die Differenz der Berichte an, indem nur in zweien derselben bei Lc 22, 19 und Paulus 1 Ko 11, 25 sich die Worte finden: „das thut zu meinem Gedächtnis", also die ausdrückliche Aufforderung zur steten Wiederholung. Diese Differenz werde noch bedeutsamer dadurch, daß der Text des Lucas im Cod. D. Kap. 22,

i Seeg ved Füssen. Under Studiet af den hl. Skrift nærmede han sig den luth. Lære om Retfærdiggørelsen af Troen, men da hans kirkelige Øvrighed mærkede det, blev der indledet en Undersøgelse imod ham, og han maatte tilbagekalde nogle Sætninger — som han ikke havde lært. Da Bispedømmet Augsburg blev sækulariseret og forenet med Baiern (1803), slap han for Øvrighedens Mistænksomhed, og 1805 blev han forflyttet til Vöhringen mellem Ulm og Kempten; dér fuldendte han sin Oversættelse af N. T., som Georg Wittmann siden udgav. F. døde 12. Okt. 1812 (Sailer, Aus Fenebergs Leben, München 1814; Fr. Nielsen, Romerk. i det 19. Hdaar. Det indre Liv. I, 277 f.).

Fénelon, François de Salignac de la Mothe, blev født paa Slottet Fénelon i Périgord (SV. Frankrig) 6. Aug. 1651. Efter at være undervist i det adelige Hjem til sit 12. Aar kom han til Universitetet i Cahors, hvor han studerede i 3 Aar, og rejste derefter til Paris, hvor han udmærkede sig saavel ved sine retoriske Gaver som ved sine Kundskaber, ikke mindst i Oldtidens Klassikere. 24 Aar gammel blev han præsteviet og fungerede nogle Aar i Paris. Han blev Rektor for Anstalten *Nouvelles Catholiques* ɔ: for kvindelige Konvertiter, hvis Konversion yderligere skulde befæstes. Her gjorde han Bekendtskab med Bossuet, hvis Yndest han vandt, og skrev sin Afhandling om »Pigebørns Opdragelse« (overs. paa Dsk. 1770), et pædagogisk Indlæg, som har hævdet sin Anseelse gennem Tiderne. Efter Bossuets Tilskyndelse skrev han ogsaa et Par filos. Arbejder og »Om Præsteembedet«, hvori han nægter, at Protestanterne have Præster. Efter det Nantiske Edikts Tilbagekaldelse fik F. efter Bossuets Anbefaling det Hverv at forestaa Protestanternes Omvendelse i Vestfrankrig; men han frabad sig udtrykkelig Dragonnaderne: »man bør vel træde op med Myndighed, men ikke med Voldsomhed«. Det Held, som fulgte F.s Mission, bevirkede, at han bragtes i Forslag til flere overordnede kirkelige Embeder; men alle disse Planer strandede ved hans Udnævnelse 1689 til Lærer for Ludvig XIV's Sønnesøn, Hertugen af Burgund (senere blev han ogsaa Lærer for dennes yngre Brødre); for denne vanskelige Elev, hvis Hengivenhed han ganske vandt, skrev han sine »Fabler« og *Dialogues des morts;* og til Brug ved hans Undervisning udarbejdede han sit verdensberømte, klassiske Værk *Les aventures de Télémaque,* halvt Roman, halvt politisk Satire, hvori han anticiperer den franske Revolutions Friheds- og Ligheds-Idéer. Han fik Sæde i det fr. Akademi 1693, og efter et Aar at have været Abbed i St. Valéry udnævntes han 1695 til Ærkebiskop i Cambrai og blev bispeviet af Bossuet. Men fra nu af ophører ogsaa den fredelige Forstaaelse mellem disse Stormænd. Mme Guyons (se d. Art.) Skrifter havde fremkaldt en Del Bevægelse ogsaa i Hofkredsen. En Kommission blev nedsat for at undersøge disse, og under Bossuets Forsæde erklæredes adskillige Sætninger hos Guyon for kætterske; og for yderligere at knuse den forhadte »Mysticisme« skrev den mægtige Prælat sin *Etats d'oraison* med stærke Sidehug til F. Dette fremkaldte hastigt F.s *Explication des maximes des Saints* (1697), hvori han forsvarede »den interesseløse Kærlighed til Gud«: ikke vor Salighed, men Guds Ære skal være vort Hovedøjemed; at elske Gud af nogen anden Grund er et ufuldkomment Trin; jeg bør elske Gud, selv om han vil slippe mig i Døden og lade mig synke i Tilintetgørelsens Nat (jvfr. Martensen, Den chr. Ethik, I, 406 f.). — Nu blussede Krigen op i vældige Flammer, og hele Paris tog Del i Bevægelsen for eller imod; intet af Partifanatismens ureneste Midler skyedes for at komme F. til Livs. Kongen blev forbitret paa ham, og han forvistes fra Paris til sit Stift. Anklage rejstes hos Paven; og ved Innocents XII's Breve af 12. Marts 1699 sattes F.s Bog paa Indeks, og 35 af Bogen uddragne Sætninger erklæredes for kætterske. Med den største Selvfornægtelse og Ydmyghed oplæste F. Pavens Dekret fra Prædikestolen og medvirkede selv ved Tilintetgørelsen af de konfiskerede Eksemplarer. Hans ædle Sagtmodighed gjorde et dybt Indtryk paa alle, selv i Vatikanet, kun ikke paa Bossuet; men F. voksede i Anseelse under denne Kamp, og det blev et udbredt Ord, at »Svanen i Cambrai« havde et ligesaa kraftigt Vingeslag som »Ørnen i Meaux« ɔ: Bossuet). I det nye Aarh. viede F. sin hele Kraft til sit Stifts Administration. Han førte en udbredt Korrespondance og blev gennem sine Breve en indflydelsesrig Sjælesørger for mange *(Correspondance de F.,* I—XI, Paris 1827—29; deraf paa Dsk »F.s Breve til Grevinde Gramont«, ved C. E. Scharling, 1855). I sine politiske Skrifter viser han sig som Profet for det indskrænkede Monarki, medens Bossuet er Absolutismens Forsvarer. Hans religiøse Skrifter indeholde en overordentlig Dybde og Rigdom; men de ere ikke for Begyndere i Troen eller for dem, for hvem Krdm. er uadskillig fra den stødende Kamp udadtil; og de kræve øvet kritisk Sans ved deres kvietistiske Misvisning. Det store, man ofte maa beundre ved Læsningen af F., er hans Blik for det smaa; han indskærper Troskab ikke blot i det store, men i alle Livets Smaating, dog saaledes, at Freden ikke forstyrres ved Livets daglige Bekymringer og Fortrædeligheder. F.s hele Liv viser os den kr. Vismand, gennemtrængt af Kærlighed, Resignation og Fred, hvad ogsaa staar præget i hans aandrige, fine Ansigtstræk; det er en af Kirkehistoriens ædleste Skikkelser. Han døde i Cambrai 7. Jan. 1715. Hans samlede Værker ere udgivne 1789—92 af Querboeuf i 9 Bd.; 1821 f. af Gosselin og Caron i 21 Bd.; en Pariserudgave 1852 f. i 10 Bd. (Biografier af Bausset, I—IV, ny Udg. 1852; P. Janet, F., Paris 1892; Scharling og Engelstoft, N. theol. Tidsskr. V, 375 f.; »F.s Christendom. Med Fortale af E. Naville«, Kbhvn 1874). *A. J.*

Fenger. 1) **Hans Mathias F.,** dsk Præst, f. 9. Aug. 1850 paa Nordgaard ved Ringsted, blev Student 1868, teol. Kand. 1873, 1878 Kateket ved St. Stefanskirken i Kbhvn, 1880 resid. Kap. ved Vor Frelsers Kirke og 1888 resid. Kap. ved Garnisonskirken i samme By. 1879 vandt han den teol. Licentiatgrad ved en Afhandling om Hans Egede og den grønlandske Mission. Han har taget virksom Del i den indre Missions Gerning i den dske Hovedstad og udgivet nogle af de Bibellæsninger, han holdt i Mis-

richtes aus dem Zweck des Evangeliums zu erklären, welches Bekanntschaft mit der evangelischen Geschichte voraussetzt und überdies in der Rede Kap. 6, ohne daß dieselbe vom A. handelt, dennoch bietet, was ebenso in innerem Zusammenhange mit der Gabe Christi im A. steht, wie die Worte vom geboren werden aus Wasser und Geist Jo 3, obwohl dort nur an die Johannestaufe gedacht ist, mit der christlichen Taufe.

Der eigentliche Grund für die Ablehnung einer Einsetzung des A. für die Gemeinde liegt überhaupt anderswo, als in der Differenz der Berichte. Während für Rückert die Schwierigkeit in der mit einem „Ritus" unabweisbar sich verbindenden Gefahr der Veräußerlichung liegt, die Christo unmöglich habe verborgen sein können, weist namentlich Spitta die Einsetzung als Stiftung für die Gemeinde deshalb ab, weil er die Beziehung des A. auf Christi Tod für unmöglich erklärt, und weil allerdings diese Beziehung auf Christi Tod nur im Zusammenhang mit der einhelligen neutestamentlichen Anschauung von der Person und Bedeutung Christi statthaben kann, gegen die er und andere sich entschieden ablehnend verhalten. Daß es nicht unbedingt notwendig ist, aus diesem Grunde die auf eine Wiederholung oder auf eine bleibende Einrichtung in der Gemeinde gerichtete Absicht Christi zu leugnen, beweist die Stellung Harnacks zu dieser Frage. Immerhin aber verliert die Stiftung ihren wirklichen bleibenden Wert, wenn die in allen Quellen enthaltene Anschauung nicht anerkannt wird. Auf diese kommt es nunmehr an.

2. Zweck und Inhalt der Stiftung. Wir sind für das Verständnis des Zweckes und Inhaltes lediglich auf die 4 Berichte angewiesen, deren sparsame Knappheit in umgekehrtem Verhältnis steht zu der Stellung und Bedeutung, die das A. von Anfang an in den Zusammenkünften der christgläubigen Gemeinde hat, — doch wohl ein Zeichen davon, daß die Urgemeinde ihrerseits nicht zweifelhaft gewesen ist über das, was der Herr hinterlassen. In keiner neutest. Schrift finden wir eine Ausführung über Sinn und Bedeutung des A. Auch was Paulus 1 Ko 10, 14—22. 11, 23 ff. schreibt ist nicht eine Belehrung sondern nur eine Erinnerung an etwas, was sich für die Gemeinde von selbst versteht, wenn gleich es, wie so vieles, was selbstverständlich ist, nicht bloß in Korinth nicht genügend bedacht und gewürdigt wurde.

Nach allen Quellen steht zunächst die Einsetzung selbst in unmittelbarem sachlichen, nicht bloß zeitlichen Zusammenhang mit dem Tode Christi. Im Blick auf seinen Tod stiftete Christus das A. Er ist zum letztenmal mit seinen Jüngern zur Passahmahlzeit versammelt. Nicht ein Moment der Begeisterung ist es, in welchem er Brot und Kelch ergreift und seinen Jüngern darbietet, um ihnen abzubilden, wie sie „den Messias essen und trinken" d. h. ihn genießen, ihn erleben und von ihm leben werden im vollendeten Messiasreiche (Spitta), dessen Kommen ihm gewiß ist. Jesus steht vor dem Tode, den er von Anfang seines Weges an vor sich gesehen hat und sieht, nicht bloß als unausweisliches Geschick, sondern zugleich als sonderliche Aufgabe seines Berufs. Er hat es den Jüngern wiederholt gesagt, seit sie so weit waren, daß sie nicht bloß trotz dieser Aussicht den Glauben an ihn, an seine Messianität nicht zu verlieren brauchten, sondern auch etwas von den Gedanken Gottes hätten fassen können (Mt 16, 23). Aber sie haben ihn nicht begriffen, wenn auch der eine oder andere unter ihnen sich der Erkenntnis nicht hat entziehen können, daß der Tod ihres Herrn unausweichlich sei (Jo 11, 16). Die Stunde des Passahmahles ist gekommen, des Mahles, an welchem das Gedächtnis der grundlegenden und für Israel bleibend bedeutungsvollen Erlösung aus Ägypten (Ex 20, 2. 12, 14. 26 ff. 13, 3 ff.) sich, wie das zur Feier des Mahles gehörige große Hallel, der Lobgesang (Ps 116—118) zeigt, mit der Hoffnung auf alle Verheißungserfüllung, auf die Enderlösung (Ps 118, 14 ff.) verband. Was wird aus dieser Hoffnung, wenn Jesus stirbt? Wo bleibt die verheißene neue *διαθήκη* (Jer 31, 31 ff.)? Es wird dazu kommen. Dies ist das letzte Passahmahl des alten Bundes. Einst wird er es in neuer Weise mit ihnen feiern in seinem Reiche (Lc 22, 16. 17. 29. 30. Mc 14, 25. Mt 26, 29). Aber was dazwischen liegt, sein Tod, das verstehen die Jünger noch nicht und halten es auch immer noch nicht für möglich, wie ihr Rangstreit (Lc 22, 24 ff.) zeigt. Sie erwarten den Anbruch der neuen *διαθήκη* — das ist alles.

Jesus greift zum Symbol. Er nimmt von dem beim Passahmahl verwendeten Brot, reicht es ihnen und spricht, demselben eine neue Bedeutung gebend, „das ist mein Leib" — so nach Mc und Mt, „das ist mein Leib für euch, euch zu gut, *τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν*" nach Paulus, „das ist mein Leib, der für euch gegeben wird, *τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον*" nach Lucas. (Die Aufforderung *λάβετε* nur bei Mc, *λάβετε, φάγετε* bei Mt.) Am Ende der Mahlzeit vor dem An-

stimmen des Hallel nimmt er auf die gleiche Weise den Kelch mit Wein, der beim Passahmahl viermal herumgereicht ward, also entweder den letzten Becher, oder nach dem letzten mit der nur bei Mt sich findenden Aufforderung: *πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες*, und spricht nach Marcus: *τοῦτό ἐστιν τὸ αἷμά μου τῆς διαθήκης τὸ ἐκχυννόμενον ὑπὲρ πολλῶν*, nach Mt. mit einem die Aufforderung begründenden *γάρ* angeschlossen: *τοῦτο γάρ ἐστι τὸ αἷμά μου τῆς διαθήκης τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυννόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν*, nach Paulus: *τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐστὶν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι*, nach Lucas dieselben Worte ohne die Kopula *ἐστίν*, aber mit dem Zusatz: *τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυννόμενον*. Lucas und Paulus fügen zu den die Darreichung des Brotes begleitenden Worten hinzu: *τοῦτο ποιεῖτε εἰς ἐμὴν ἀνάμνησιν*, Paulus zur Darreichung des Kelches: *τοῦτο ποιεῖτε, ὁσάκις ἐὰν πίνητε, εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν*. Welches die ipsissima verba Jesu Christi sind, läßt sich nicht feststellen. Die Frage wäre nur, ob die reicheren Formen dem Sinne Jesu entsprechen oder dem ursprünglichen Sinne etwas hinzufügen bezw. ihn vereinseitigen. Diese Frage entscheidet sich durch die zweifellose Zusammengehörigkeit der beiden Darreichungen. Bilden sie ein Ganzes, dann weist die allen Berichten gemeinsame Erwähnung der *διαθήκη* bei der Darreichung des Kelches den Weg. Dieser Begriff verbindet die Stiftung mit dem Passah. Wie das Passah und die alte *διαθήκη*, so gehören diese Stiftung und die neue *διαθήκη* zusammen (vgl. Jer 31, 32), und demgemäß wird dem *σῶμα* dieselbe Beziehung auf die Begründung der *διαθήκη* eignen wie dem *αἷμα*, m. a. W. beide Darreichungen beziehen sich auf den Tod, den Opfertod (vgl. Hbr 10, 10) Christi. Auf die Begründung der *διαθήκη* sagen wir, denn diese wird bedeutet durch die Blutvergießung für viele, deren Zweck die Sündenvergebung ist, so daß die neue *διαθήκη* in Kraft des Blutes Christi (*ἐν τῷ αἵμ. μ.*) besteht und übereignet wird. Sie ist es, in welcher sich das *τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν* vollendet (gegen Weizsäcker). Die paulinische Ausführung 1 Ko 10, 17 giebt auch in Verbindung mit 12, 27 keinen andern Gedanken, denn sie ist nicht hervorgegangen aus der in der Didache vertretenen Vorstellung von der aus vielen Körnern zu stande gekommenen Broteinheit — dies Bild liegt überhaupt nirgend im NT vor, wo von der Gemeinde als dem Leibe Christi oder als einem einheitlichen Leibe die Rede ist, sondern wird einfach hineingetragen. Der Satz 1 Ko 10, 19: *ὅτι εἷς ἄρτος ἓν σῶμα οἱ πολλοί* ruht, wie die folgende Begründung zeigt, auf der Teilnahme an einem Brote, und dies eine Brot des A. ist, wie V. 16 sagt, *κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ*, wie der Kelch *κοινωνία τοῦ αἵμ. τ. Χ.*, Gemeinschaft mit dem Leibe, mit dem Blute Christi, entsprechend der Gemeinschaft derer mit dem Altar, die von dem altfest. Opfer essen, und der Gemeinschaft mit den Dämonen, in die man gerät durch die Teilnahme an den heidnischen Opfermahlzeiten. Die Opfervorstellung beherrscht die paulinische Ausführung und enthält damit diejenige Auffassung des *τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν*, welche sich aus der Zusammengehörigkeit des Brotes und Kelches und ihrem Verhältnis zur *διαθήκη* ergiebt und in dem Zusatz *διδόμενον* bei Lucas ausspricht.

Die Erwähnung der *διαθήκη* ergiebt, was Jesus seinen Jüngern symbolisieren — und wie wir sehen werden, nicht bloß symbolisieren will. Er wird sterben, aber sein Tod ist nicht, wie sie meinen, ihr Unglück, sondern kommt ihnen zugute, weil er zum Zweck der *διαθήκη* geschieht, also ein Opfertod ist. Das soll ihnen helfen in den dunklen Stunden, die nun kommen werden. Er will jener Verzweiflung vorbeugen, in der wir die Emmausjünger am Ostertage finden, wenn sie sagen: wir hofften, er werde Israel erlösen. Es ist nicht aus mit der Verheißung und Hoffnung. Im Gegenteil, gerade der Verheißungserfüllung, jener neuen *διαθήκη* Jer 31, 31 ff. dient sein Tod. Er begründet die neue *διαθήκη*, — die alte und schon zur Zeit der Verheißung veraltete, welche durch das Passah gefeiert wurde, ist zu Ende.

Aber das ist nicht alles. Jesus symbolisiert nicht bloß; er will nicht lediglich den Jüngern neue Anschauungen vermitteln und den richtigen Gesichtspunkt für das Verständnis des Rätsels seines Todes geben. Was er thut, geht weder in der symbolischen Darstellung des Zweckes und Ergebnisses seines Todes, noch in der symbolischen Darstellung des Verhaltens auf, welches er als Essen und Trinken von ihnen fordert. Er giebt und sie nehmen. Er begegnet der Wirkung seines rätselvollen, dunklen Scheidens damit, daß er ihnen etwas giebt, daß er sich ihnen giebt, damit sie ihn haben und so über die Anfechtung hinwegkommen, in die schon bisher der Gedanke an seinen Tod sie versetzt hat, geschweige denn der Eintritt seines Todes sie versetzen wird. Was er thut ist anders, als wie er dort in Kapernaum (Jo 6) geredet hat. Was

lige Arvelande, hvor Bølgerne gik saa højt, at Enden paa F.s Herredømme syntes for Haanden. 1620 blev den böhmiske »Vinterkonge« slaaet ved det hvide Bjerg; og 1621 og det følgende Aar tog F. blodig Hævn over Oprørerne i Prag. Majestætsbrevet blev sønderrevet og Böhmen erklæret for Arverige. Reaktionen sejrede nu fuldstændig her, i Mähren, Schlesien og Østerrig, ogsaa i Ungarn gjorde Romerkirken igen store Fremskridt. Heller ikke den Koalition af protestant. Magter, paa hvis Vegne Christian IV optog Kampen mod det truende habsburgske Vælde, kunde standse den rom. Reaktions Sejrsgang. Ved Wallenstein var der pludselig (1625) skabt en særlig, kejserlig Hær, og 1626 besejrede Tilly den danske Konge ved Lutter am Barenberg. Wallenstein trængte ind over den jyske Halvø, og Øjeblikket syntes nær, da de jesuitiske Planer om at føre de lutherske Stater tilbage til Rom, kunde virkeliggøres. F. haabede paa Herredømmet baade over Østersøen og Vesterhavet, og Wallenstein blev udnævnt til Øverstbefalende over begge Have. Da F.s Flaade ikke var stærk nok, maatte han dog ved Freden i Lübeck 1629 give Afkald paa disse Drømme. Men i Tyskland spillede Kejseren Herre, og den snilde pavelige Nuntius, Caraffa, arbejdede med Kraft paa en Reduktion af de gejstlige Besiddelser, der ved Forliget i Passau vare tilfaldne Protestanterne. — Overdragelsen af den pfalziske Kurhat til Baiern (1623), hvorved Pariteten i Kurfyrstekollegiet forrykkedes, Restitutions-Ediktet af 6. Marts 1629, hvorved alle siden 1552 inddragne Kirkegodser gaves tilbage til den rom.-kat. K., Wallensteins egenmægtige Fremfærd og Kejserens italienske Politik, som endog bragte ham i Konflikt med Urban VIII, vakte dog efterhaanden en Storm af Forbitrelse henholdsvis hos Protestanter og besindige rom. Kat., og snart ændredes Kejserens Stilling føleligt. 1631 maatte F. af Hensyn til Gustaf Adolfs Sejre atter ty til Wallenstein, der 1630 var afskediget paa Pavens og den rom.-kat. Ligas Forlangende, og overdrage ham Hærens uindskrænkede Ledelse. Gustaf Adolf stod dengang i Baiern og truede de østerrigske Arvelande. Hans Død ved Lützen 1632 reddede F. for Ydmygelsen, men Situationen blev atter faresvanger, da Axel Oxenstierna fik dannet Forbundet i Heilbronn (1633), og den upaalidelige Wallenstein indlod sig i selvstændige Underhandlinger med ham og Richelieu. Wallensteins Mord (Febr. 1634) og Svenskernes Nederlag ved Nördlingen blev den nye Redning. — Fra nu af fik Kampen udelukkende politisk Karakter, og allerede 1635 sluttede F. i Prag Forlig med Sachsen, en Fred som flere protest. Stænder snart tiltraadte. Trods Frankrigs direkte Indgriben var dog den fuldstændige Omstyrtelse af, hvad F. havde bygget op, nu umulig. — F. døde 15. Febr. 1637. Personlig var F. venlig, retfærdig som Dommer og gavmild indtil Ødselhed, men, trods sin pligtopfyldende Flid, var han en Bold for sine Raadsherrer og Yndlinge (især Eggenberg og Trautmannsdorf), da han manglede politisk Blik og ønskede at overlade Ansvaret til andre. Han var musikalsk, men iøvrigt uden Sans for Kunst og Videnskab; hans eneste Læsning var Opbyggelsesbøger og Legender. Han var hele sit Liv igennem Jesuiternes Elev; hans Skriftefædre (B. Villery 1597—1619, M. Becanus 1619—24, W. G. Lamormaini 1624—37) havde stor Indflydelse paa ham; men dog kunde hans Herskesyge og hans stærke Selvfølelse som Kejser af Guds Naade bringe ham til at sætte sig ud over deres Raad, ja til at støde sammen med Paven (F. Hurter, Geschichte Kaiser F. II, I—XI, Schaffh. 1850 f.; Gregorovius, Urban VIII im Widerspruch zu Spanien und zum Kaiser, Stuttg. 1879). — **F. III** (1637—57), f. 13. Juli 1608, var Søn af F. II i første Ægteskab. 1626 blev han Konge i Ungarn, 1627 i Böhmen. 1634 havde han, i alt Fald af Navn, Overledelsen af den kejserlige Hær, da denne vandt den glimrende Sejr ved Nördlingen. Da han 1637 efterfulgte sin Fader som Kejser var Trediveaarskrigen indtraadt i sin sidste Fase, hvor en Uendelighed af polit. Intriger og gensidig Jalousi hos de krigsførende Magter hæmmede Opnaaelsen af den Fred, alle sukkede efter. Da Frankrig og Sverig 1638 fornyede deres Forbund, blev Presset paa de kejserlige Forbundsmagter atter stort. Paa Rigsdagen i Regensburg 1640—41 forlangte Stænderne sammenkaldt en almindelig Fredskongres, og F. blev nødt til at give efter. Torstensons Sejr over Danmark og Frankrigs glimrende Felttog ved Rhinen bevirkede, at Kejseren ratificerede Fredspræliminærerne, og 1643—44 samledes Gesandterne i Osnabrück og Münster. Først i Okt. 1648 naaede man, trods alle Spaniens Anstrengelser for at afholde Kejseren fra Fred, at undertegne den westphalske Fred (se Art. Trediveaarskrigen); men ved Gennemførelsen af Fredsbetingelserne gav F. disse den snævrest mulige Fortolkning. F. var en god Familiefader og i det hele en from og ædel Mand. Skønt han var en lydig rom. Katolik og i en Aarrække havde jesuitiske Skriftefædre, var han mindre fanatisk end Faderen (Koch, Geschichte des deutschen Reichs unter F. III, I—II, 1865—66).

Ferdinand II den katolske, f. 10. Marts 1452, var Søn af Kong Johannes II, hvem han 1479 efterfulgte i Aragonien. Allerede tidligere havde hans Hustru Isabella arvet Castilien, og hun beholdt Regeringen her til sin Død. 1492 faldt Granada for F.s og Isabellas Angreb og dermed det arabiske Herredømme i Syd-Spanien, og Colons Opdagelsesrejse bragte samtidig Spanien en hel ny Verden hinsides Atlanterhavet. 1495 dannede F. den store Liga mod Frankrig, 1501—3 erobrede han Napoli, 1512 Navarra. Derimod mislykkedes hans Plan om at forene Portugal med Spanien. Ogsaa i det indre styrkedes Kongemagten. Krongodser, som vare givne bort som Len, generhvervedes, Retten haandhævedes strengt; Stormesterværdigheden for Ridderordenerne af St. Jago, Alcantara og Calatrava forenedes med Kronen, og Adel og Gejstlighed maatte bøje sig for den dygtige Hersker. Maurerkampene, for hvilke især Isabella var ivrig, berigede Statskassen og skaffede F. og Isabella fra Pave Innocents VIII Hædersnavnet *reges catholici*. Efter Overvindelsen af Maurerne gik man ad Rettens Vej strengt frem mod de tilbageblevne saa vel som mod Jøderne. I dette Formaals Tjeneste oprettedes eller reorganiseredes den spanske Inkvisition. Den skulde tjene baade K. og Staten, og enkelte rom.-kat.

Forskeres Forsøg paa at vælte hele Skylden over paa Staten og F. kan ikke ophæve det Faktum, at den er stadfæstet af Sixtus IV ved et Breve af 1. Nov. 1478. Men ganske vist protesterede Paven senere mod Inkvisitionens Grusomhed, hvorover ogsaa Cortes førte Klage. Ved at forbyde Offentliggørelsen af pavelige Buller med Klager over Inkvisitionen under Dødsstraf, ligesom ogsaa ved andre Lejligheder, viste F., at han kun var K.s lydige Søn, naar det kunde forliges med hans egne Interesser. Inkvisitionen indskrænkede ikke sin Virksomhed til Maurere og Jøder, men under de 3 paa hinanden følgende Storinkvisitorer, Thomas Torquemada, Diego Deza og Ximenes gik det voldsomt ud over alle, som angaves for Kætteri (Inkvisitionens Historieskriver Llorente beregner Antallet af de under Torquemada brændte til 10,220). Adskillige fremragende Gejstlige stod ogsaa i Statsstyrelsen F. og Isabella bi, saaledes Mendoza og især Ximenes, der, efterat Isabellas Skriftefader, Fernando de Talavera, var bleven Ærkebiskop i Granada, efterfulgte denne i hans indflydelsesrige Stilling, og senere blev Kardinal og, som Ærkebiskop i Toledo, Spaniens Primas. Da Isabella døde 1504, var Kongeparrets eneste efterlevende Datter, Johanna, Arving; hendes Mand, Ærkehertug Filip af Østerrig, tiltraadte Regeringen i Castilien, men da han døde 1506, og Johanna var bleven vanvittig, fik F. ogsaa Regeringen i Castilien til sin Død 23. Jan. 1516. Han efterfulgtes af Karl I (i Tyskland Karl V). Om F.s politiske Begavelse og Dygtighed som Regent kan der ikke tvivles; men m. H. til hans Person beholder vel Hefele Ret, naar han betegner ham som en Mester i den machiavellistiske Politik og ikke ulastelig i sit Privatliv (W. H. Prescott, History of the Reign of F. and Isabella the catholic, I—III, 1838, paa Dansk ved L. Moltke). *V. A.*

Feresiter, Folkestamme i Vestjordanlandet i den førisraelitiske Tid. Da F. ikke nævnes blandt Kanaans Efterkommere 1 Mos. 10, 15, kunne de næppe have været en kanaanæisk Stamme. Ligeledes taler meget imod, at Navnet ikke skulde betegne en Stamme, men betyde »Sletteboerne«. Derimod anbefaler Sammenstillingen i Josva 17, 15 mellem F. og Refaiterne at antage F. for en Urstamme, der af de indtrængende Kanaaniter dels opslugtes, dels trængtes tilbage til Bjergskovene i Midten af Landet, hvor de træffes ved den historiske Tids Begyndelse (1 Mos. 13, 7; 34, 30; Dom. 1, 4 f.; 3, 5).

Fergusson. 1) **Adam F.,** skotsk Moralfilosof, fødtes 20. Juni 1723 i Logierait i Perthshire og studerede i St. Andrews og Edinburgh. Efter i fl. Aar at have været Feltkapellan blev han 1757 David Humes Efterfølger som Bibliotekar ved Advokaternes Bibliotek, og 1759 Prof. i Naturfilos. i Edinburgh, 1764 Prof. i Moralfilos. dér. 1766 udgav han *Essay on Civil Society,* og 1772 *Institutes of Moral Philosophy,* der vandt stor Udbredelse i Udlandet, navnlig i Rusland. 1773 rejste han til Fastlandet som Ledsager for Jarlen af Chesterfield og besøgte Voltaire i Ferney. 1776 overtog han igen sit Professorat i Edinburgh; 1778 var han i Nord-Amerika. 1785 nedlagde han sit Professorat, men for at han fremdeles skulde have noget at leve af blev han udnævnt til et Professorat i Matematik, som en yngre Mand varetog paa hans Vegne. 1792 udgav han *Principles of Moral and Political Science.* Som Politiker var han nærmest en Whig af den ældre Skole. Han døde i St. Andrews 22. Febr. 1816; hans sidste Ord vare: »Der er en anden Verden!« (Om hans Moralfilos. se Cousin, Cours d'hist. de la philos. morale au XVIIIe siècle, II, 1839, og Martensen, Ethik, I, 548). — 2) **David F.,** skotsk Protestant, fødtes o. 1525, rimeligvis i Dundee. Han synes ikke at have studeret ved et Universitet, men var vel hjemme baade i Latin og Græsk. Siden roste han sig af at have været en af de »6 første«, der prædikede Ref.s Lærdomme i Skotland. Først var han Præst i Dunfermline, derpaa i Rosyth. 1563 skrev han et Svar paa et Brev, som den fr. Doktor og »Prof. i Guds Ord«, René Benedict, havde skrevet til John Knox. 13. Jan. 1571 holdt han en meget omtalt Prædiken for Synoden i Leith, der indeholdt en djærv Indsigelse mod at bruge K.s Gods til andet end Kirker og Skoler og Fattighjælp. John Knox udtalte paa sit Dødsleje sin Glæde over D. F.s mandige Ord. 1573 og 1578 var han *moderator* paa Nationalsynoderne i Edinburgh, og 12. Maj 1596, da *covenant* (I, 562) blev fornyet paa Fife-Synodens Møde i Dunfermline, førte han Ordet. Ved den samme Synodes Møde i Cupar (Febr. 1597—98) udtalte han sig, som Skotlands ældste Præst, mod Forslaget om at give Præsterne Stemme i Parlamentet. Han døde 13. Aug. 1598. Jakob I satte stor Pris paa den lærde og vittige Præst, der var en Ven af Modersmaalet og de skotske Ordsprog, og som samlede et Udvalg af disse, der dog først udkom 1641. F. efterlod sig ogsaa en Dagbog, der rimeligvis er benyttet af hans Svigersøn, John Row (d. 1646), i dennes *History of the Kirk.* Hans Smaaskrifter bleve 1860 under Titlen *Tracts by D. F.* udgivne for Bannatyne-Klubben af David Laing.

Fermaud, Charles, f. 1855, schweizersk Oberstløjtnant. Da K. F. U. M.s (Kr. Foreninger f. unge Mænd) Verdenskomité i Genève oprettedes 1878, blev F., dengang Bankkasserer og Formand i Byens K. F. U. M., dens Generalsekretær. F., der er meget sprogkyndig (bl. a. taler han Dansk), har gentagne Gange besøgt Skandinaviens K. F. U. M. 1884 var han med at stifte K. F. U. M. i Stockholm. *Kn. H.*

Fermentarii (af *fermentum,* Surdejg) var Vesterlændernes Skældsord om Grækerne, fordi disse brugte syret Brød i Nadveren.

Fernandez. 1) **Antonio F.,** portugis. Jesuit, f. i Lissabon 1566, var Missionær i Østindien og Habessinien. Han døde i Goa 1642. Han har bl. a. oversat *Rituale Romanum* paa Æthiopisk. — 2) **Juan Patricius F.,** Jesuit i Paraguay, døde 1672. — 3) **Lodovico F.,** portugis. Jesuit, f. i Lissabon 1550, gik 1570 som Missionær til Indien. Han stod i Spidsen for Missionen i Vaçaim og var navnlig virksom for Krdm.s Udbredelse paa Molukkerne. Han døde 1603.

Ferrandus, Fulgentius, se Fulgentius.

Ferrara, By i Nord-Italien, er nu kun en Skygge af, hvad den tidligere var som en blomstrende Handelsstad med 100,000 Indb. og

som Huset Estes By. Azzo II (d. 1097) var Markgreve af Este; hans ældste Søn Fulco (d. 1135) var Stamfader til Fyrstehuset Este, medens hans anden Søn Welf blev Fader til Henrik den stolte af Baiern og derved Stamfader til Huset Braunschweig-Hannover. Borso af Este fik 1452 af Kejser Frederik III Titel af Hertug af Modena og Reggio og 1470 af Pave Paul II Titel som Hertug af F. Hans Brodersøn Alfonso I (d. 1534) var i andet Ægteskab gift med Lucrezia Borgia. Alfonso I's Søn, Ercole II (1534—58), blev gift med den fr. Kong Ludvig XII's Datter, Renata (se d. Art.), der snart følte sig uhyggelig i det fremmede Land. Fra Foraaret 1535 søgte forfulgte Protestanter Tilflugt i F., bl. a. Sangeren Jehannet og Clement Marot (se d. Art.). Sidst i Marts eller i Beg. af April 1536 kom Calvin (I, 451) dertil, men allerede sidst i April eller først i Maj forlod han atter F. (C. A. Cornelius, Hist. Arbciten vornemlich zur Ref. zeit, Leipz. 1899, 105 f.) Renata stod endnu dengang Ref. temmelig fjern, men Calvin vandt hendes Hofdame, Françoise Boussiron de Grand-Ry. Under Renatas Søn, Alfonso II (1558—97), Torqvato Tassos Beskytter, naaede F. sin Glansperiode. Efter Alfonsos Død inddrog Clemens VIII F. som et herreløst Len. 1796 blev Landet besat af Franskmændene, senere blev det indlemmet i Kongeriget Italien; men ved Wiener-Kongressen fik Pavestolen det tilbage. 1832 blev Hertugd. F. omdannet til »Legationen« F., og denne blev 1860 annekteret af Victor Emanuel. — Domkirken i F., *S. Giorgio*, har en smuk Façade i den lombardiske Stil; den nederste Del af Bygningen stammer fra det 12., den øverste Del fra 13. Aarh., de fleste Skulpturer fra 13. og 14. Aarh.; Reliefferne i Hovedportalen ere dog en Del ældre. — Universitetet (genoprettet 1824) har kun o. 50 Studerende, der dyrke Medicin, Matematik eller Retsvidenskab. — Ærkebiskoppen i F. er »exemt« og staar umiddelbart under Paven. Se næste Art.

Ferrara-Konciliet. I Slutn. af 1437 henlagde Pave Eugen IV Baseler-Konciliet (I, 231) til F., og 10. Jan. blev Konciliet aabnet i Domkirken i F. med Bandlysning over dem, der blev tilbage i Basel, og Trusel om Band og Interdikt over Basels Borgere, hvis de ikke jog de dér forsamlede Fædre ud af deres By. Da 700 Grækere med Kejser Johannes VII Palæologos og Patriarken Josef i Spidsen vare komne til Byen, bleve Forhandlingerne 9. April fortsatte med stor Iver. Efter at en Rangstrid lykkeligt var bragt ud af Verden (Fr. Nielsen, Hdb. i Middelalderens Khist., 2. Udg., 899), begyndte Unionsforhandlingerne. En Del af Latinerne vilde, at Østens Kr. uden videre skulde gaa over til Roms Opfattelse af de omtvistede Punkter (Skærsilden, *filioque*); en lille Minoritet af Gr., anførte af Ærkebiskop Markos Evgenikos af Efesos, holdt derimod fast paa den gr. Opfattelse. Et stort Mellemparti, dannet baade af Lat. og Gr., vilde have Unionen gennemført, Lat., fordi der derved blev kastet Glans over Pavedømmet, Gr., fordi der derved blev aabnet dem Udsigt til Hjælp. En af Flertallets mest fremtrædende Mænd var Bessarion (I, 279). Da der udbrød en pestlignende Syge i F., og da den milanesiske Condottiere Piccino truede Byen, tænkte Paven, trykket af Pengenød, paa at henlægge Konciliet til en anden By. Og da Fiorentinerne tilbød rigelig Pengehjælp, hvis Konciliet kunde blive henlagt til deres Stad, blev Translationen besluttet sidst i Jan. 1439, og 26. Febr. blev det første Møde i Firenze aabnet. Se Firenze (Hefele, Conciliengesch. VII; Aktstykker i Cecconi, Studi storici sul concilio di Firenze, Fir. 1869, S. CCCCLXIII).

Ferrari, Bartolommeo, f. i Milano 1497, d. 1554, var en af Antonio Maria Zaccarias Medstiftere af Barnabiter-Ordenen (I, 220).

Ferraris, Lucius, Fransiskaner-Observant, f. i Solero ved Alessandria, en Tidlang Provinsial og tilsidst Konsultor i det hl. Officium, udgav 1746 i Bologna det berømte *Prompta Bibliotheca canonica, juridica, moralis, theologica necnon ascetica, polemica, rubristica, historica.* Værket var dediceret til Pave Benedict XIV, men denne dadler i sin Bog *De synodo dioecesana* gentagne Gange Værkets lakse Retning. Det er siden mange Gange optrykt, saaledes i 7 Kvartbd. (Napoli 1844—55) ved Munkene paa Monte Cassino; i 8 Bd. i en fortræffelig Pariserudg. (Paris 1884). Især som *Bibliotheca canonica* har L. F.s Værk endnu stor Betydning.

Ferrer, Vincenzo, sp. Dominikaner, f. 23. Jan. o. 1350 (Fødselsdagen, men ikke Fødselsaaret, er sikker), traadte 1374 ind i Domingos Orden. Indtil 1380 levede han i Stilhed i Dominikaner-Klostret i Valencia, men da rejste han til Barcelona og Lerida for at studere. Paa den Tid skrev han en Traktat om det kirkl. Skisma, i hvilken han udtalte sig for Clemens VII (I, 521) mod Urban VI (se d. Art.). 1384 fik han til Løn for dette Arbejde den teol. Doktorgrad, navnlig efter Tilskyndelse fra Pedro de Luna, Clemens VII's Legat. S. A. vendte han tilbage til Valencia og virkede dels som Prædikant, dels som Forf. af asketiske Skrifter. Kong Johan af Aragonien valgte ham til sin Hofprædikant, og han blev Dronning Yolandas Skriftefader. Da Pedro de Luna 1394 som Benedict XIII (I, 257) besteg Pavestolen i Avignon, blev V. F. udnævnt til Stor-Pønitentiar og kaldt til Avignon; hvorvidt han tillige dér har været *Magister sacri palatii*, pavelig Hofteolog, er derimod tvivlsomt. 1398, kort før Benedict XIII's Stjerne dalede, vendte han tilbage til Valencia, men Sorgen over Tidens Ulykker (jvfr. den profet. Traktat *De eversione Europæ*) bragte ham til at begynde et rigt velsignet Vandreliv som Prædiker. Benedict XIII udnævnte ham til apostolsk Prædikant med Legattitel og udstyrede ham med udstrakt Fuldmagt til at løse og binde. V. F. var ofte ledsaget af store Skarer af *Bianchi* (I, 288) eller Svøbebrødre (se d. Art.); til Tider havde han et Følge paa 10,000 Personer, som han ofte flere Gange dagligt prædikede for. Man fortalte om underfulde Virkninger af hans Tale, især paa Jøderne, og store Masser bleve omvendte ved hans Prædiken. I Spanien, Syd-Frankrig og Nord-Italien øvede han med stor Iver sit Apostolat, og ikke sjælden, som ved Kongevalget for Catalonien, Aragonien og Navarra 1412, fik han ogsaa politt. Betydning. 1416 blev han indbudt til Konstanzer-Konciliet, men fulgte ikke Indbydelsen. I sine sidste Aar holdt han sig, efter Joh. Gersons og P. d'Aillis Formaninger, borte fra Svøbe-

brødrene. Men endnu i Febr. 1418 skal han i Nantes have samlet 70,000 Tilhørere om sin Prædikestol, og man fortalte om hans underfulde Helbredelser, saa længe han levede. Han døde i Vannes 5. April 1419. 1455 satte Calixt III ham paa Helgenlisten, men først 1458 — under Pius II — blev hans Kanonisationsbulle udstedt. I det nord-cataloniske Chartreuser-Kloster *Scala coeli* gemmer man endnu den Snor med Jærnpigge, med hvilken V. F. piskede sig selv (P. Fages, Hist. de S. V. F., apôtre de l'Europe, I—II, Paris 1894).

Ferreras, Juan de, sp. Historieskriver, f. 7. Juni 1652 i Labañeza i Stiftet Astorga, var først Præst i Santiago de Talavera, siden i Alvares, tilsidst i Madrid. Han var en tro Tilhænger af det bourbonske Parti og Paven. 1713 blev han Medlem af det sp. Akademi, ved hvis Oprettelse han var medvirkende. Han døde som Bibliotekar i Madrid 8. Juni 1735. Hans Hovedværk er *Synopsis historiæ de Espana* (til 1598), der udkom 1700—27 i Madrid i 16 Bd. og siden i nyere Udgaver. Paa Tysk blev det oversat (med Forts. til 1648) af S. I. Baumgarten, Semler og Ph. E. Bertram (I—XIII, Halle 1754—72).

Ferretti, Gabriele, Kardinal, f. 31. Jan. 1795 i Ancona, var først Militær, men traadte senere ind i den gejstl. Stand og blev af Leo XII udnævnt til Biskop af Rieti. Siden kom han som pavelig Nuntius til Napoli, hvor han under Kolera-Epidemien (1838) viste stort Mod og Menneskekærlighed. 1839 blev han Kardinal og Ærkebiskop af Fermo og Pesaro, og 26. Juli 1847 kaldte hans Fætter, Pius IX, ham til Rom som Statssekretær. Da G. F. modtog sin Broder, Pietro F., der havde taget Del i de revolutionære Bevægelser i 1831, vakte dette Ængstelse hos Gregorianerne og de konservative Regeringer. 1848 blev han sendt til Ravenna og Ferrara som apostolsk Legat, men derpaa trak han sig tilbage fra det offentlige Liv. Han døde 1853.

Ferto *(fertum pro autore)* kaldes den Afgift, som en Kleriker af sine Efterladenskaber skal overlade sin Biskop.

Ferula (Ferle, *νάρθηξ*) er Navnet paa den smalle Forhal i Basilikaerne.

Ferus, Johann, se Wild.

Fesch, Joseph, Kardinal og Ærkebiskop af Lyon, Halvbroder til Napoléon I's Moder, blev født 3. Jan. 1763 paa Corsica. Efter at have modtaget Undervisning i Præsteskolen i Aix, blev han Kannik og Arkidiakon i Ajaccio, men da Revolutionen udbrød, opgav han sin præstelige Stilling, flygtede til Frankrig og blev Magasinforvalter i Savoyen. 1796 fulgte han med General Bonaparte til Italien som Krigskommissær. 1802, efter Konkordatet, traadte han atter i K.s Tjeneste og blev Ærkebiskop af Lyon; 1803 blev han Kardinal. S. A. gik han til Rom som Frankrigs Afsending, og som saadan bevægede han Pius VII til at rejse til Paris for at salve Kejser Napoléon. Dagen før Salvingen og Kroningen viede F., med Fuldmagt fra Pius VII, i al Hemmelighed Napoléon og Josephine, der tidligere kun havde indgaaet borgerligt Ægteskab. Efter Kroningen vendte han tilbage til Rom, og i de nærmest følgende Aar blev han baade af Kejser og Pave overvældet med Titler og Værdigheder. 1806 blev han kaldt hjem fra Rom, og Napoléon tilbød ham at blive Kurfyrsten af Mainz's Koadjutor og Efterfølger, men F. tilbageviste baade dette Tilbud og et senere Tilbud om Ærkestolen i Paris. Han førte Forsædet paa det saakaldte Nationalkoncilium i Paris 1811, men efter det rejste han til Lyon i Kejserens Unaade. Efter Napoléons Fald flyttede han til Rom med sin Halvsøster, Napoléons Moder, og dér døde han 13. Maj 1839. Han lod en Vikar styre Ærkebispedømmet Lyon, som den fr. Regering gerne havde set i en andens Haand (Lyonnet, Le card. F. I—II, Paris 1841; Ricard, Le card. F., Paris 1893; Fr. Nielsen, Paved. i det 19. Hdaar. I, 291 f.).

Fessler, Joseph, rom.-kat. Biskop, f. 2. Dec. 1813 i Lochau ved Bregenz, studerede i Salzburg og Innsbruck, modtog 1837 Præstevielsen og blev 1838 Hjælpeprofessor i Kirkehist. og Kirkeret ved den teol. Læreanstalt i Brixen. Efter en midlertidig Virksomhed ved en Præsteskole i Wien vendte han 1841 tilbage til Brixen som Professor. 1848 var han i Frankfurt som Medlem af Parlamentet; s. A. tog han Del i Biskoppernes Konferens i Würzburg; 1849 var han til Stede ved de østerrigske Biskoppers Forsamling i Wien. I Brixen udgav han *Institutiones Patrologiæ* (I—II, 1850—51). 1852 blev han kaldet til Wien som Prof. i Kirkehist.; 1856 overtog han Professoratet i Kirkeret. 1862 valgte Fyrstebiskop Vincenz Gasser ham til sin Viebiskop og Generalvikar i Vorarlberg; som saadan fik han Titlen Biskop af Nyssa. 1865 blev han Biskop af St. Pölten. F. stod i stor Yndest hos Pius IX, der udnævnte ham til Vatikaner-Konciliets Sekretær. Han døde 25. April 1872. Han har udgivet fl. Skr., der omhandle Konciliet: »Das letzte und das nächste allg. Concil« (Freib. 1869); »Die wahre und die falsche Unfehlbarkeit der Päpste, zur Abwehr gegen Dr. Schulte« (Wien 1871); »Das vatik. Concil, dessen äussere Bedeutung und innerer Verlauf« (Wien 1871).

Fester, jødiske. I de forskl. Pentatevkkilders Love findes der, mere eller mindre udførlige, Bestemmelser om F. — I de jehovistiske Love (2 Mos. 23, 10—17; 34, 18—26 jvfr. 12, 21—27. 34. 39; 13, 3—10, der dog af flere nyere antages at foreligge i delvis bearbejdet Skikkelse) paabydes følgende F.: de 3 aarlige F., som man skal fejre foran Jahves Ansigt ɔ: med Ofre ved Helligdommen (2 Mos. 23, 17; 34, 23), nemlig de usyrede Brøds F. *(massot)* i Maaneden Abib, en 7 Dages F. til Erindring om Udfrielsen fra Ægypten, Høstf. *(qasir,* 2 Mos. 23, 16) eller Ugernes F. *(schabnot,* 2 Mos. 34, 22), samt Frugtindsamlingsf. *(asif)* ved Aarsskiftet; videre Paasken (2 Mos. 34, 25 jvfr. 12, 21 f. 34. 39; 13, 3 f.); endelig Sabbaten, den ugentlige Fridag (2 Mos. 23, 12; 34, 21), hvortil slutter sig Bestemmelsen om, at hvert 7. Aar skal være Hvileaar for Mark og Have, hvis Udbytte da tilfalder de fattige (2 Mos. 23, 10 f.).

De devteronomiske F.love (5 Mos. 16, 1—17) nævne de 3 store F. som Valfartsf. med Offermaaltider ved Centralhelligdommen (»det Sted, som Jahve vælger«). Paasken i Maaneden Abib til Erindring om Udfrielsen fra Ægypten skal fejres som 7 Dages F., idet man

dog kun behøver at være den første Dag ved Centralhelligdommen, medens de øvrige F.dage kunne fejres i Hjemmet ved Nydelsen af usyret Brød. De jehovistiske Loves Paaske og Massot ere her altsaa kombinerede under Fællesbenævnelsen Paaske. 7 Uger efter Høstens Begyndelse fejres Ugef., og paa Vinhøstens Tid Løvhyttef. *(sukkot* = den jehovistiske *asif)* i 7 Dage. Sabbatsbudet findes i den devteronomiske Dekalog (5 Mos. 5, 12 f.) som Fridag. I Forbindelse dermed staar (5 Mos. 15, 1 f.), at hvert 7. Aar skal al Gæld eftergives og israelitiske Trælle frigives. Ligheden mellem de jehovistiske og de devteronomiske Love er her iøjnefaldende; fælles er Sabbaten som Fridag, de 3 aarlige F., af hvilke Paaske = *massot,* er Mindef., samt at F.ne ikke ere kronologisk nøje bestemte; Forskellen er navnlig, at Devteronomium forlanger Aarsf.ne (derunder Paasken) fejrede ved Centralhelligdommen, samt den noget forskl. Bestemmelse angaaende det 7. Aar.

De præstelige F.love findes hovedsagelig 3 Mos. 23 og 4 Mos. 28—29, saaledes at førstnævnte Sted (Bearbejdelse af en ældre Lovgruppe) nærmest giver F.tiderne, sidstnævnte nærmest de til F.ne hørende Ofre; videre Paaske-(med *massot-*)loven 2 Mos. 12, 3—20. 43—50, Forsoningsf.loven 3 Mos. 16 samt Sabbats- og Jubelaarsloven 3 Mos. 25. De F.tider, som her paabydes, ere — foruden det daglige Morgen- og Aftenoffer *(tamid* 4 Mos. 28, 3 f. jvfr. 2 Mos. 29, 38 f.) — følgende: Sabbaten, der fejres med fuldkommen Hvile, Festforsamling ved Helligdommen og særlige Ofre (3 Mos. 23, 3; 4 Mos. 28, 9 f.), og hvortil slutte sig Bestemmelserne om, at hvert 7. Aar skal være Hvileaar for Mark og Have, hvis Udbytte da er Fællesejendom, samt om Jubelaaret hvert 50. Aar, i hvilket ligeledes Landet hviler, samt tillige israelitiske Trælle frigives, og Israeliter, der have maattet afhænde deres Grundejendom, faa den tilbage (3 Mos. 25); Nymaanef.ne med særlige Ofre (4 Mos. 28, 11 f.), blandt hvilke den 7. har særlig Hellighed med Hvile og Festforsamling samt ejendommelige Ofre (3 Mos. 23, 23 f.; 4 Mos. 29, 1 f.); Paasken, den 14. i den første Maaned, der skal fejres som huslig F. ved Nydelsen af Paaskelammet med bitre Urter og usyret Brød samt Blodets Paastrygning paa Dørstolperne, til Minde om Israels Bevarelse under den sidste af de ægyptiske Plager (2 Mos. 12, 3 f. osv.); de usyrede Brøds Fest *(massot)* fra 15. til 21. i 1. Maaned, med særlige Ofre, samt Hvile og Festforsamling paa 1. og 7. Dag, til Erindring om Udfrielsen fra Ægypten (2 Mos. 12, 14 f.) samt tillige som F. for Høstens Begyndelse (3 Mos. 23, 9 f.) med Indvielse af det første Neg af den nye Høst; Ugernes F. eller Førstegrødefesten *(bikkurim)* 7 Uger efter Paasken, nøjagtigere efter den Dag, da Neget blev indviet, med Hvile, Festforsamling og særlige Ofre; Løvhyttef. fra 15. til 22. i 7. Maaned, med særlige Ofre samt Hvile og Festforsamling paa 1. og 8. Dag, en Erindringsfest til Minde om Ørkenvandringen, men tillige en Takkefest for Frugthøsten (3 Mos. 23, 33 f.; 39 f.); Forsoningsdagen (3 Mos. 16; 23, 26 f.; 4 Mos. 29, 7 f.) den 10. Dag i 7. Maaned, med fuldkommen Hvile og F.forsamling samt Faste og særlige Ofre. — Med de præstelige Love have Hesekiels F.anordninger (45,17—46,15) megen Lighed. F.tider ere her — foruden et dagligt Morgenbrændoffer med tilhørende Meloffer — følgende: Sabbater og Nymaanedage med særlige Ofre; Paasken som 7 Dages Fest fra 14. (flere nyere antage som oprindelig Tekst: 15.) i 1. Maaned; Løvhyttef. 7 Dage fra 15. i 7. Maaned; endelig to Forsoningsdage aarlig, nemlig den 1. i den 1. og (LXX) den 7. Maaned. Om »Ugernes F.« er der hos Hesekiel ikke Tale (45, 21 er den massoret. Tekst urigtig og følges ikke af dsk Overs.).

Fælles for de præstelige Love og Hesekiel er den kronologisk nøjagtige Fiksering af F.ne, fremdeles at disse fejres (overfor de devteronomiske Offermaaltider) med Menighedsofre, blandt hvilke der paa alle de aarlige Fester, i de præstelige Love tillige paa Nymaanedagene, er Syndofre. Ejendommeligt for Hesekiel er navnlig, at han har to Forsoningsdage, samt mangler Ugefesten; ejendommeligt for de præstelige Love er Fremhævelsen af det historiske Synspunkt for Paaske*(-massot)* og Løvhyttef., af agrarisk Synspunkt for *massot,* Ugef. og Løvhyttef., samt at de store F.dage ere Hviledage, Forsoningsdagen endog Fastedag. Fra de devteronomiske Bestemmelser adskille de præstelige sig navnlig ved deres Fordring om Menighedsofre, derunder Syndofre, deres nøjagtige Fiksering af F.tiderne, deres Bud om Hvile paa de store F.dage, det større Antal af F., samt at Foraars- og Efteraarshovedf.ne have en Dag mere, fremdeles ved det agrariske Synspunkt for Massotf. (3 Mos. 23, 10 f. hørende til den ældre Lovgruppe: 3 Mos. 23) samt det historiske Synspunkt for Løvhyttef., endelig ved den ejendommelige Sabbats- og Jubelaarslovgivning.

Udenfor Lovene træffe vi i G. T. forskl. Meddelelser om F. I den ældre Tid, om hvilken vi oplyses i de ældre historiske og profetiske Skrifter, har man fejret Offerf. i mindre Kredse paa forskl. Steder (saaledes 1 Sam. 9, 12 f. en Offerf. i Samuels Hjemstedsby; 1 Sam. 20, 6 en Slægtsofferf. i Betlehem), ogsaa større F., hvortil man kom sammen ved en større Helligdom (saaledes i Silo: 1 Sam. 1, 3 f.; Dom. 21, 19; i Betel, Gilgal o. a. St.: Amos 4, 4 f. jvfr. 5, 21 f., foruden naturligvis i Jerusalem: Jes. 1, 13; 30, 29). Navnlig synes Løvhyttef. at have haft en samlende Betydning, at have været betragtet som den egentlige Hovedf. (Dom. 21, 19; 1 Kong. 8, 2; 12, 32 jvfr. Hes. 45, 25). Om denne F. hedder det (1 Kong. 12, 32), at man i Nordriget fejrede den i den 8. Maaned. Andre F. omtales Amos 5, 21 jvfr. 8, 10; Hos. 2, 13; Jes. 1, 13. Et Morgen-Brændoffer og Aften-Madoffer i Jerusalem omtales paa Akas's Tid (2 Kong. 16, 15). Særlig Betydning have Sabbaterne og Nymaanedagene haft; de omtales oftere sammen (2 Kong. 4, 23; Amos 8, 5; Hos. 2, 13; Jes. 1, 13, Nymaanedagene tillige 1 Sam. 20, 5). De vare Hviledage (Amos 8, 5), som man blandt andet benyttede til Rejser til Profeterne (2 Kong. 4, 23). En F., som ikke er paabudt i nogen af Lovene, men som har haft en stor Betydning, er Faareklipningsf. (1 Sam. 25, 2 f.; 2 Sam. 13, 23 jvfr. 1 Mos. 31, 19; 38, 13). Karakteristisk for F.ne i den ældre Tid er den glade F.stemning (jvfr. Amos 8, 10; Hos. 2, 13); hvor dog Glæden ofte

kunde antage temmelig løsslupne Former (Hos. 9, 1; Jes. 28 jvfr. 1 Sam. 1, 13). Dans (Dom. 21, 19 f.; 2 Sam. 6, 14) og Sang og Spil (Amos 5, 23; Jes. 30, 29) hørte til. En Sørgef. omtales dog (Dom. 11, 40), den aarlige 4 Dages Klage over Jeftas Datter. — Et Vendepunkt i F.nes Karakter, som overhovedet i den gltestl. Gudstjenestes Historie, er Kultusens Centralisation under Josia Aar 622 paa Grundlag af den devteronomiske Fordring om Centralisation. Ved den Lejlighed fejres »for første Gang siden Dommernes Dage« (2 Kong. 23, 21 f.) en Paaskefest efter den devteronomiske Fordring. Den hermed indledede Forandring i F.nes Karakter fuldendtes i Tiden efter Eksilet, navnlig fra Esra—Nehemjas Tid, da der »for første Gang siden Josuas Dage« (Neh. 8, 14 f.), fejres en Løvhyttef. efter de præstelige Loves Fordring. Den med Centralisationen følgende Forandring viser sig for det første i, at, medens det tidligere var let at komme til en Helligdom (2 Mos. 23, 17), blive F.ne nu besværlige Valfartsf. (5 Mos. 16, 16, et Bud, som efter Sagens Natur ikke kunde fuldt overholdes, jvfr. Joh. 6, 4; 7, 8). Tillige følger med Centralisationen, at F.ne i det hele maa faa en alvorligere Karakter; vel er i de devteronomiske Love selve F.glæden Hovedpræget (5 Mos. 12, 7. 12. 18; 14, 26; 16, 11. 15); men med Centralisationen følger, at Privatofrene maa træde i Baggrunden for Menighedsofrene, hvilket — i Forbindelse med den ved Eksilet stærkt udviklede Syndsbevidsthed og den dermed stigende Betydning af Syndofrene — netop maa virke en alvorligere Stemning over F.ne. Fremdeles komme disse ved Gennemførelsen af det for hele Folket fælles, nøjagtigt bestemte Tidspunkt for F.ne til at staa i en løsere Forbindelse med de naturlige Forhold, Høst osv., og Synspunktet af Mindef. kommer derved stærkere frem; dog er det først i den talmudiske Periode, at Ugef. (Pinsen) bliver Mindef., nemlig for Lovgivningen ved Sinai.

Til de i Lovene omtalte F. kom paa Eksilets Tid forskl. aarlige Fastedage, Mindef. om nationale Ulykker (Sak. 7, 3. 5; 8, 19); de bleve i den talmudiske Periode genoplivede, da nu Jerusalem paa ny var ødelagt af Fjenderne. I den eftereksilske Tid opkom 2 nye aarlige F., nemlig Purimfesten i 12. Maaned, Adar, til Minde om Jødernes Frelse ved Ester (Est. 9, 17 f. jvfr. 2 Mak. 15, 36, Dsk Overs. V. 37), samt Tempelvielsesf., en 8 Dages F. til Minde om Templets Renselse den 25. i 9. Maaned, Kislev, efter Vanhelligelsen under Antiokos Epifanes (1 Mak. 4, 59; 2 Mak. 10, 5 f. jvfr. Ps. 30, 1; Joh. 10, 22). — Se forøvrigt Art. om de enkelte Fester (Buhl i Realencyklopädie für protest. Theologie und Kirche, 3. Aufl., VII, 19 f.). *J. C. J.*

Fester, kristne, se Art. Kirkeaaret og de enkelte Fester.

Festus, Porcius, rom. Landshøvding i Palæstina (60—62), Felix's Efterfølger, en streng, men ganske retsindig Mand, hvem Josefos giver godt Vidnesbyrd, modsat hans elendige Forgænger. I Paulus's Sag, som han straks tog for, viste han dog en vis Tilbøjelighed til at gaa Modpartens Ærinde, der bevirkede, at Apostlen indskød sig, som rom. Borger, for Kejserens Domstol (Ap. G. 25, 1 f.). Under det Forhør, F. siden foranstaltede i Agrippas Nærværelse, viste han den overlegne Verdensmands hele Mangel paa Forstaaelse for det store Vidnes Ord (ssteds 26, 24). *J. O. A.*

Fetishisme, Betegnelse for en lavtstaaende Kultusform, ved hvilken tilfældige Genstande tilbedes eller betragtes som overnaturlige Hjælpere. Ordet afledes af portugisisk *feitiço* = Trolddom (jvfr. lat. *factitius*). F. vakte tidligst Opmærksomhed hos Afrikarejsende, der ansaa denne Kultusytring for Negrenes hele Religion, og Teoretikere, som Schleiermacher, Auguste Comte o. a. betegnede overhovedet med Ordet F. det laveste Trin af primitiv Religion, hvor legemlige Ting anses for besjælede Væsener og tilbedes som Guddomme.

Man er nutildags, især efter Tylors Undersøgelser (*Primitive Culture* II, 143 f.), klar over, at F. hverken er nogen enkelt Religion eller noget enkelt Religionstrin, men et religiøst Forhold, der melder sig i alle lavtstaaende Religioner, om end særlig stærkt i de afrikanske, og som endogsaa kan forfølges op i Gudsdyrkelser, der iøvrigt have en fremherskende aandelig Karakter. Ejendommeligt for F. er, at enhversomhelst Ting kan betragtes som hellig og mægtig, og at Tingen kan miste sin Helligdom og Magt ligesaa let, som den er kommet til den. Fremdeles er Fetishen, i Modsætning til et Gudebillede, oftest en rent individuel Helligdom (skønt der ogsaa kan findes Familie- og Stammefetisher). Har en Vild haft særligt Held med et Vaaben, træffer han paa en Lykkedag en forunderlig Sten, kommer han paa uventet Maade i Besiddelse af et Smykke, erhverver han en Trofæ paa Jagt eller i Krig, da kunne disse Ting blive hans eller hans Huses Fetisher; han mener vel, at Aanden, der hjalp ham, eller som han betvang, har taget Sæde i Tingen, og viser den sig senere unyttig, da er det, fordi Aanden har forladt den, og den kastes da bort som værdiløs. Fetishen er m. a. Ord den Vildes private Tryllemiddel, hvilket han ved suggestiv Tro tillægger Almagt indenfor et vist Omraade. Hvor den optræder som Hus-Fetish, kan der fejres Fester til dens Ære, ved hvilken den endogsaa nydes som Sakrament (pulveriseret i Vand eller lignende). Vinder en Fetish fastere Hævd, har den samme Betydning som et Gudebillede, og Overgangen fra det ene til det andet er overhovedet flydende. I højere Religioner optræder ofte en vis F. dels i privat Overtro (Brugen af Amuletter, se I, 75, eller andre fingerede Beskyttere), dels i stærkt udviklet Ritualisme (Tilbedelse af Kirkekar eller andet gudstjenstligt Tilbehør; Lægekræfter i Klokkerust og Kirkebly o. l.). Romerkirken er farvet af en Slags Fetishisme i mange af dens Paastande om *opus operatum*, i Relikviedyrkelsen og Transsubstantiationslæren, ja der kan i det hele taget tales om F. overalt, hvor man tankeløst tillægger religiøst uvæsentlige Ting eller Dokumenter guddommelig Iboen eller hellig Magt. Udenfor Kirkelivet fortsætter F. sig den Dag i Dag i Folks Tro paa saadanne Universallægemidler, der i Realiteten kun virke ved den Heksekraft, man tillægger dem. *Edv. L.*

Feuardent, François, fransiskansk Kontro-

versprædikant, f. 1539, studerede i Bayeux og Paris, hvor han 1576 erhvervede sig Doktorgraden. Kort efter optraadte han som en glødende Forsvarer af Ligaen og udtalte sig med den største Dristighed ikke alene mod Henrik III og Henrik IV, men ogsaa af og til mod Ligaens egne Førere. 1579 var han Guardian i Fransiskaner-Klostret i Bayeux; han døde i Paris 1. Jan. 1610. Han har udgivet Ildefonso af Toledo, Irenæos og Skrifter af Michael Psellos, Afrem Syrer og andre Fædre, tildels med polemiske Sideblik til Huguenotterne, og desuden direkte polemiske Værker og Fortolkn. til nogle gl.- og nytestl. Bøger. Disse vidne om Forf.s Skarpsindighed, men ogsaa om hans grænseløse Fanatisme.

Feuerbach, Ludwig Andreas, f. 28. Juli 1804 i Landshut i Baiern, Søn af den bekendte Jurist Anselm v. Feuerbach, d. 13. Sept. 1872, en af Krdm.s betydeligste Modstandere i 19. Aarh. Sin Udvikling har han selv sammenfattet i Sætningen: »Gud var min første Tanke, Fornuften min anden, Mennesket min tredje og sidste Tanke«; dog spiller hans første Standpunkt ikke nogen Rolle i Literaturen. Allerede som Gymnasiast i Ansbach sysselsatte han sig med Studiet af Biblen som Grundlaget for den kr. Teol., og hans teol. Interesse vedblev ogsaa en Tid, efter at han havde forladt Gymnasiet 1822 og i 3 Semestre studerede Teol. i Heidelberg under Daub og Paulus. Det var imidlertid nærmest en Tanketrang, ikke en religiøs Trang, som havde ført ham ind paa Teol., og samme Trang drog ham igen til Berlin, hvorhen især Hegels berømte Navn lokkede ham. Kun en kort Tid hørte han Neander og Schleiermacher, opgav saa definitivt Teol., fulgte Hegels Forelæsninger i 2 Aar og optog hans Filos. i sig; hans Dissertation fra 1828: *de ratione una, universali, absoluta* er et Stykke ægte Hegelianisme, kun at han overensstemmende med hele sin Tankeretning har sat Begrebet »Fornuft« i Stedet for Hegels »Aand«. Som Docent i Erlangen 1829—32 læste han over Cartesius og Spinoza, Logik og Metafysik, men vakte allerede den Gang stærk Modvilje, da det blev bekendt, at han var Forfatter til det anonyme Skrift »Gedanken über Tod und Unsterblichkeit« 1830, hvis Omkvæd er: kun det almene er, det individuelle er blot vordende Reflekser, og Døden er den ydre Virkeliggørelse af den indre Spaltning i alment og individuelt; Døden, den evige, oversanselige Død , er — Gud. Dette Skrift glemte man ham aldrig, det var Skyld I, at han aldrig opnaaede noget Professorat. Fra 1832—35 levede han afvekslende i Frankfurt, Erlangen og Nürnberg, sysselsat med Filos.s Historie (»Geschichte der neueren Philosophie von Bacon von Verulam bis Benedict Spinoza«, 1833), og under dette Studium vaagnede Sansen for det individuelle til Forskel fra det almene, ligesom Livet aabnede hans Blik for Kærlighedens Betydning til Forskel fra Fornuften; Skriftet »Abälard und Heloise« eller »Der Schriftsteller und der Mensch«, hvori han tager Ordet for den kvalitative Udødelighed til Forskel fra den kvantitative, staar som et Vidnesbyrd derom. Dette Skrift tilligemed det noget senere om Leibnitz (1837) og Pierre Bayle (1838) staar som en Indvarsling af og Overgang til hans tredje, antropologiske Standpunkt. Imidlertid havde han 1837 giftet sig med Bertha Løw og bosat sig paa Bruckberg, hvor han tilbragte sine lykkeligste Aar, især optaget af at studere Naturen. Dette Studium fik en afgørende Indflydelse paa hans Filos., Empirismen begyndte at gøre sig gældende mod Spekulationen, og han fik Syn for det sanseliges Sandhed og Virkelighed, om end endnu kun paa Naturvidenskabens, ikke paa Filosofiens og Religionens Omraade. Men netop paa Religionens Omraade gik det senere op for ham, at det sanselige har absolut Realitet, idet han erkendte, at det Væsen, som man i Religionen stiller i Modsætning til det sanselige som et heterogent Væsen, selv ikke er andet end Sanselighedens abstrakte eller idealiserede Væsen. Kritiken af Hegels Filos. og hans delvise Identifikation af Religion og Filosofi tog da sin Begyndelse. Religionen bestemmes som praktisk, der bestandig kun egoistisk har Mennesket selv for Øje, medens Filos. er teoretisk og kun tager Hensyn til Genstanden selv. Det fuldstændige Brud med Hegels Filos. fuldbyrdedes 1839 i »Philosophie und Christenthum« og »Kritik der Hegelschen Philosophie«, hvori han bebrejder Hegel, at han aldrig kommer ud over den abstrakte Logik, fordi han ikke begynder med Tankens Andet-Væren, men med Tanken om Tankens Andet-Væren. I 1841 udgav F. sit Hovedværk »Das Wesen des Christenthums«, hvis Opgave dels er at paavise Religionens sande d. e. antropologiske Væsen, dels at polemisere mod Religionens usande d. e. teol. Væsen, fordi det sande sædelige herved tilsidesættes. Religionen, specielt Krdm. er nemlig for ham Menneskets Forhold til sit eget Væsen, deri ligger dens Sandhed, men til sit eget som et andet fra ham selv forskelligt Væsen — deri ligger Usandheden. Religionens Hemmelighed bestaar i, at Mennesket gør sit Væsen, Menneskeslægtens Væsen, Fornuften, Viljen og Hjertet til Genstand, men saa atter egoistisk for sin egen Lyksaligheds Skyld gør sig selv til Genstand for denne Genstand, der ved det menneskelige Gemyt og ved Fantasien er forvandlet til Person. Mennesket selv er Religionens Begyndelse, Midtpunkt og Ende, og der bliver paa denne Maade en ødelæggende Splid mellem Tro og Kærlighed, idet Troen kun elsker for Guds Skyld d. e. egoistisk for sin egen Skyld, medens Kærligheden kræver, at Mennesket skal elskes for Menneskets egen Skyld. Derfor er Helvedes Flammer kun Gnisterne af det tilintetgørende, af Vrede glødende Blik, som Troen kaster paa de vantro, Helvede forsøder de salige troendes Glæde. Man bør altsaa komme bort fra Religionen, da det teoretisk er bevist, at Teol.s Hemmelighed er Antropologien, og det praktisk er vist, hvilke sørgelige Konsekvenser denne Illusion har. *Homo homini Deus est* — det er det store Vendepunkt i Verdenshistorien. Søgte han saaledes at reformere Religionen ved Filos., blev han paa den anden Side herigennem ført til at reformere Filos. ved Religionen. I »Wesen d. Christenthums« er han kommen ind paa sin sidste Tanke »Mennesket«; han begynder ganske vist med, at Teol. skal opløses i Antropologi, men Fortsættelsen er, at ogsaa Filos.

skal være Antropologi, idet han samtidig stadig bevæger sig bort fra det almene til det individuelle, fra Fornuften til Sansningen. Begreberne Sanselighed, Enkelthed, Menneske optages nu som filos. Principer, særlig i hans »Grundsätze der Philosophie der Zukunft« 1843, hvor han vil, at Filos. skal afløse Religionen, men netop derfor selv maa blive Religion, en fra den tidligere helt forskellig Filos. Derfor polemiserer han ligeledes mod Psykologien (»Wider den Dualismus von Leib und Seele, Fleisch und Geist«, 1843), fordi ogsaa denne lige saa vel som Teol. gør sine Kimærer til Væsener; kun Antropologien er Sandhed, det er ikke Sjælen, der tænker og føler, heller ikke den fysiologiske Abstraktion, Hjernen, men det hele levende, sansende Menneske. Men idet han saaledes selv havde lært af Religionen, kom han til at stille sig mere anerkendende til Religionen (»Wesen des Glaubens im Sinne Luthers«) hvilket navnlig viser sig i, at han nu i Modsætning til tidligere indrømmer, at Krdm. kan have Ret i at udlede Moralen af Religionen, thi Kærlighed til sig selv tilkommer der ogsaa Plads i Moralen, og det er netop denne, der er saa stærkt fremme i Krdm., hvor Gud i Kristus, Gud-Mennesket, er det kr. Menneskes tilfredsstillede Lyksalighedstrang. Men idet han i Afhandlingen »Der Unterschied der heidnischen und christlichen Menschenvergötterung«, 1844, sætter Forskellen paa Krdm. og Hedenskabet i, at Krdm. tilbeder Menneskets Væsen, Hedenskabet derimod de menneskelige Egenskaber, er hermed allerede antydet, at han i den videre Udvikling af sit venskabelige Forhold til Religionen, overensstemmende med sin egen filos. Udvikling bort fra det almene henimod det individuelle, maa komme til at gøre Svingningen saaledes, at det bliver Hedenskabet, som hans Begejstring og Sympati vækkes for, medens Krdm. kommer til at staa for ham som altfor abstrakt. Dertil kom, at han ved at vende Blikket mod de hedenske Religioner fik Øje for et Moment i Religionen, som han tidligere havde lagt mindre Vægt paa — Naturen. Aaret 1845 bragte en selvstændig Behandling af Natur-Guden ved Siden af Menneske-Guden i »Wesen der Religion«, der senere fik en nærmere Udvikling i »Vorlesungen über das Wesen der Religion«, som han holdt i Raadhussalen i Heidelberg 1848. Her føres Religionernes Oprindelse tilbage til Menneskets egoistiske Ønske om Frihed fra den Afhængighed, som Mennesket føler overfor Naturens Magter. Berettigelsen af Menneskets egoistiske Ønsker anerkendes, men Tilfredsstillelsen skal ikke naas ad Religionens, men ad Kulturens og Sædelighedens Vej, dog saaledes at alle fantastiske Ønsker opgives, hvoriblandt Ønsket om Udødelighed er det mest fremtrædende. Det sidste behandles i et særligt Skrift fra 1846 »Die Unsterblichkeitsfrage vom Standpunkt der Anthropologie«, hvor Aanden betragtes som Sanselighedens Attribut. Mere og mere stiller han sig paa det individuelt sanseliges Standpunkt, og han bebrejder nu Religionen, at den teoretisk bliver uren ved ikke at blive staaende ved det sanselige, men uddrager Gud som en almen Essens af det naturlige og det menneskelige, idet den tillige praktisk er fordærvelig ved dens blot indirekte Egoisme. Det gælder nemlig om Gennemførelse af en human Etik med Menneskekærlighed til Princip og med Anerkendelse af berettigede Ønsker og en berettiget Egoisme, med andre Ord: at gøre Menneskene »aus Candidaten des Jenseits zu Studenten des Diesseits«. Man skulde vente, at F.s Ateisme og Sensualisme konsekvent maatte ende i Naturalisme og Materialisme, men selv vil han dog ikke ud over det antropologiske Standpunkt, end ikke naar han i en Anmeldelse af Moleschotts »Lehre der Nahrungsmittel« udtaler den famøse Sætning: »der Mensch ist, was er isst«, thi han tænker i alt Fald derved ogsaa paa at spise med Luftrøret, med Sanserne, særlig Øjne og Øren, og at fordøje med Hjernen, saa at han i det mindste bliver indenfor en antropologisk Materialisme. Hans Skrift »Theogonie«, 1857, som han selv satte meget højt, er i Virkeligheden kun Variationer over det Tema, der allerede tidligere havde været fremsat, at Gud er Menneskehjertets realiserede Ønske, og at Menneskets Afhængighed er Stedet hvor, hans ubændige Lyksalighedsdrift Stoffet, hvoraf Guderne udspringe; et Skridt henimod Materialismen er der dog, naar han fremhæver Materialismen og ikke Idealismen som Oprindelse til Guderne; kun Hungeren gør Kornet til Demeter, kun Tørst gør Kilden til Nymfe, og Lyksaligheden er Kilden til Dyden, deri har Religionen Ret. I sit sidste Skrift »Gottheit, Freiheit und Unsterblichkeit« 1866, har han rekapituleret og afsluttet de Begreber, som havde sysselsat ham hele hans Liv; han forfægter heri den antropologiske Determinisme og sætter Moralens Princip i Lyksaligheden som den to- eller alsidige, Tveegoismen, Jeg'ets og Du'ets Lyksalighed. Imidlertid var der foregaaet en Forandring i hans pekuniære Forhold, han maatte forlade sit kære Bruckberg og levede sine sidste Aar i Rechenberg ved Nürnberg under temmelig trykkede Vilkaar. Allerede 1867 fik han et let Slagtilfælde, der gentog sig 1870 og medførte Døden 1872 (F.s sämmtliche Werke I—X, 1846—66; Karl Grün, L. F. in seinem Briefwechsel und Nachlass sowie in seiner philos. Charakterentwicklung I—II, 1874; m. H. t. Kritiken af ham og hans Forhold til Krdm. se L. W. Schat-Petersen, L. F. og Kristendommen, 1883). *Sch. P.*

Feuillanter. 1) **F.-Kongregationen** (Fuilienserne) kaldes en Kongregation af Cistercienserе, stiftet af Jean de la Barrière (i Slægt med Familien Turenne), der blev født 23. April 1544 i St. Céré i Dept. Lot og døde 25. April 1600 i Rom. 18 Aar gl. fik han som Kommende Abbediet *Les Feuillants (Fulium)* i Nærh. af Toulouse. I 11 Aar havde han dette Abbedi kun som Kommende, men derpaa traadte han selv ind i Cistercienser-Ordenen og stræbte at reformere sit Kloster, i hvilket Protestantismen havde fundet ikke ringe Indgang. Han søgte især at genoprette den gamle, strenge Klostertugt og gik selv i Spidsen med en vidt gaaende Askese; han bar en Haarskjorte, gik barhovedet og barbenet, sov paa en Brædderseng og levede af Vand og Brød. 7. Maj 1589 stadfæstede Sixtus V den af ham reformerede Cistercienser-Regel, og Paven be-

stemte, at de efter denne Regel reformerede Klostre skulde danne en egen Kongregation, der kun i enkelte Retninger skulde være afhængig af Citeaux. Borgerkrigene i Frankrig lagde dog en Tidlang Hindringer i Vejen for den nye Kongregations Trivsel, men da de vare overvundne, bredte den sig i Frankrig og Italien. I Paris havde Henrik III tidlig skænket F. et Kloster i Gaden St. Honoré; i dette Klosters Kirke hørte Henrik IV Messe den Dag, han blev myrdet. Hos F. i Gaden St. Honoré plejede senere de pavelige Nuntier, der kom til Paris, at tage deres Bolig. I Rom gav Sixtus V dem S. Pudenziana og en smuk Klosterbygning i denne Kirkes Nærhed. Jean de la Barrière blev imidlertid anklaget og stillet for en Inkvisitionsdomstol, fordi han havde sluttet sig nøje til Henrik III, og Inkvisitorerne kendte ham skyldig i »Forræderi mod den kat. K.«, hvorpaa han blev afsat fra alle sine Embeder og Værdigheder. Baronio fik dog denne Proces revideret, og ved Revisionen blev Barrière frikendt. Inden hans Død havde et Generalkapitel i Rom 1595 vedtaget nogle Lempelser i de oprindelige rigoristiske Bestemmelser (det blev t. E. tilladt at drikke Vin, at bære Hovedbedækning og Træ-Sandaler), og disse Lempelser bleve godkendte af Clemens VIII, som befriede F. helt fra Afhængigheden af Citeaux, saa at de herefter dannede en selvstændig Orden paa Benedictiner-Regelens Grundlag. — 22. Maj 1630 tillod Urban VIII, at de fr. og ital. F. maatte danne 2 selvstændige Kongregationer, der hver havde sin General. Italienerne, som i Kongregationens Blomstringstid havde 43 Klostre, kaldte sig *Reformati di S. Bernardo;* Franskmændene, der havde Klostre i Bordeaux, Lyon, Rouen, Soissons osv., ialt 31, beholdt derimod Navnet F. De ital. F. bar en hvid Kutte uden Skapulér og en lang hvid, spids Kabuds; de fr. F. bar en tæt sluttende Sutane af grovt, ufarvet Uld, en kortere Kabuds og Sko. — Da de relig. Ordener vare undertrykte i Frankrig, holdtes der flere polit. Forsamlinger i F.s Kloster i Paris, og da Konventet henlagde sine Møder fra F.-Klostret til Tuilerierne, blev dette Kloster Mødested for den berømte Klub, der modarbejdede Jakobinerne. Ludvig XVI og hans Familie sad nogle Dage fængslede i F.-Klostret, før de bleve satte i Tempeltaarnet. 1804 blev Klostret og dets Kirke jævnet med Jorden, og Rivoli-Gaden blev anlagt, hvor det havde staaet. Navnet er dog endnu bevaret i *la terrasse des F.* i Tuileri-Haven. De ital. F. gik deres Opløsning i Møde, da Napoléon sejrede i Italien. Til F. hørte blandt andre den berømte Liturgiker, Kard. Giovanni Bona (I, 353). — 2) **Kvindelige F.** *(Feuillantines)* kaldtes nogle fromme Kvinder, der levede under Jean de la Barrières Ledelse paa Slottet Sauvens ved Toulouse; senere fik de et Hus i Montesquiou, men dette blev flyttet til Toulouse, da der var saa mange, især højbyrdige Kvinder, som søgte Optagelse. I Rom byggede Kard. Rustico Klostret S. Susanna for nogle ital. Kvinder, der fik F. til Skriftefædre. Men 1595 og 1598 bestemte Generalkapitlerne, at Ordenen kun maatte overtage Ledelsen af Klostret i Toulouse. 1662 lykkedes det dog Anna af Østerrig, Ludvig XIII's Dronning, i Paris at faa aabnet et Kloster for kvindelige F.

Fèvre, le, se Lefèvre.

Fiachra *(Fiacrius)*, **St.**, irsk Eneboer, virkede i Beg. af 7. Aarh. i Egnen om Meaux (om Kilderne til hans Liv se Wattenbach, Deutschlands Gesch.-Quellen im Mittelalter, Berlin 1885, I^{6}, 423). Han var en af Frankrigs store Helgener, og dér byggedes mange Kapeller til hans Ære, 30. Aug. er hans Helgendag. Da der skulde foretages en farlig Operation paa Ludvig XIV, satte Biskop Bossuet af Meaux sig i Spidsen for en stor Procession til St. Fiacre's Helgenlevninger. — Kort i Forvejen havde Paris faaet sin første Station for Hyrekareter, og da denne var indrettet i et Hus, der var prydet med St. F.s Billede, blev en Hyrekaret siden kaldet *fiacre.*

Fibiger, Johannes Henrik Tauber, Præst og Digter, f. 27. Jan. 1821 i Nykøbing p. F., hvor Faderen var Rektor, Student 1837 og teol. Kand. 1845. Var i nogle Aar Huslærer; blev 1850 Lærer ved Haderslev lærde Skole og forenede hermed Stillingen som Hospitalspræst; forflyttedes 1859 til Kbhvn som res. Kap. ved Garnisons Kirke; fra 1874 Præst paa Landet, først i Vallensved, senere i Ønslev-Eskildstrup. Den præstelige Stilling omfattede han med dyb Alvor, og navnlig tiltalte det ham at kende de enkelte og at blive noget for dem gennem sit Vidnesbyrd om Guds Kærlighed. En særegen Opmærksomhed vakte hans Prædiken ved Rigsdagens Aabning i 1872, da den opfattedes som et Angreb paa Venstre. Ved Siden af hans præstelige Arbejde var der imidlertid andre Interesser, som i høj Grad lagde Beslag paa ham. Udstrakte og indgaaende Studier af Religionshistorien optog ham i høj Grad, navnlig i hans senere Aar; men endnu mere var han opfyldt af Driften til digtersk Virksomhed. Hvad han har præsteret af poetiske Arbejder, er i Omfang ikke ubetydeligt. Først skal nævnes en Række bibelske Dramaer: »Jephtas Datter« (1849), »Jeremja« (1850) og »Johannes d. Døber« (1857). Senere udkom »Kors og Kærlighed«, en Familietragedie (1858). Intet af disse Arbejder trængte igennem; de indeholde meget baade dybt og skønt, men ere ikke let tilgængelige. Derimod maa de i 1878 under Pseudonymen Diodorus udgivne, episke og dramatiske Digte »Den evige Strid« betragtes som et meget betydeligt Arbejde baade paa Grund af deres dybsindige Indhold og deres vel formede Vers. Under samme Forfattermærke udkom »Graabroderen« (1880) og Romanen »Mine Søstre« (1882). — F. tog sin Afsked 1895 og døde i Kbhvn 13. Nov. 1897. Efter hans Død (1898) har hans Plejesøn Karl Gjellerup udgivet hans efterladte Selvbiografi, »Mit Liv og Levned, som jeg selv har forstaaet det«; den indeholder interessante Bidrag til Tidens Historie og bekræfter, at F. var en rigt udrustet og fint dannet Natur, medens den paa samme Tid godtgør hans Tilbøjelighed til at se tungt, stundum sygeligt, baade paa Livet og sig selv. *V. C. S.*

Fichte. 1) **Johann Gottlieb F.**, tysk Filosof, er født i Rammenau i Oberlausitz 1762 af fattige Forældre. Han var tidligt paavirket af Spinoza, men siden betog Kant ham helt. Hans første

Skrift »Versuch einer Kritik aller Offenbarung« (1791) er ganske forfattet i Kants Aand. Det erhvervede ham ikke blot den store Filosofs Agtelse, men blev almindeligt, da det udkom anonymt, anset for et Værk af selve Kant; det bidrog saaledes til at henlede Opmærksomheden paa den unge Forfatter, da han navngav sig. Ud fra Forudsætningen om, at Religionens Væsen ikke er andet end Moral, gennemfører det den Betragtning, at en Aabenbaring vel ikke er nødvendig i og for sig selv, da Moralloven er given i Menneskets Indre, men at den dog under visse Forhold kan være hensigtsmæssig af Hensyn til den menneskelige Naturs Svaghed.

Paa dette Standpunkt blev F. imidlertid ikke staaende. Efter at være bleven Prof. i Jena 1794, udviklede han et ejendommeligt filosofisk System, der gik langt udover Kant. Dets teoretiske Del foreligger i forskellige Behandlinger af Videnskabslæren, af hvilke den fra 1794: »Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre« er den bedste; dets praktiske Del er given i: »Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre« (1796) og »System d. Sittenlehre nach Princ. d. Wiss.« (1798). Det er hans Fordring, at al Tænkning skal udledes fra et Grundprincip. Denne Fordring finder han ikke opfyldt hos Kant; her er der i Bestemmelsen af Erkendelsen en Dobbelthed, altsaa en Modsigelse til Stede; denne maa nu hæves, og Kants Udvikling føres videre. Ifølge Kant beror nemlig Erkendelsen paa en Forening af to Faktorer, en ydre Affektion og en indre spontan Sjælevirksomhed; begge Dele er lige nødvendige. Herimod opponerer F. En Ting i sig selv, som skulde kunne tænkes at eksistere uafhængig af den tænkende Bevidsthed, er en Utanke. Det er umuligt at gaa udenfor Bevidstheden; kun i denne er Udgangspunktet for al Erkendelse given, den er bestemmende for hele Tilværelsen. Saaledes som Verden maa tænkes af det intelligente Jeg, saaledes og ikke anderledes maa den ogsaa i Virkeligheden være beskaffen; den logiske Sandhed indeholder altsaa i sig den højeste Realitet. Det er nye og dristige Tanker, som her udtales. Det er ikke mindre end Overgangen fra den kritiske til den spekulative Filosofi, som her fuldbyrdes. Naar Kant ganske nøgternt har paavist Jegets Betydning for Erkendelsen i formal Henseende, saa er nu Jeget blevet gjort til Midtpunktet for al Realerkendelse. Her ligger i sin Kerne hele den romantiske Spekulation, saaledes som den senere i rig Blomstring skyder frem hos Schelling og Hegel.

Det gælder nu imidlertid om at paavise i det nærmere, hvorledes den hele objektive Verden kan udledes af det tænkende Subjekt. Det er Opgaven for Videnskabslæren, som hermed er stillet. Der gøres da opmærksom paa, at al Viden i sin sidste Grund viser tilbage til en Selvhævdelse af Jeget. Endog den simpleste Sætning, som A = A, forudsætter Jeget som en virkende Realitet. Og det er ikke som en blot Kendsgerning, men derimod som en levende Virksomhed (»Thathandlung«) at Jeget saaledes ligger til Grund. Ganske vist adskiller det fra sig et Ikke-Jeg, en Væren, som danner en Modsætning til dets eget Væsen, men denne Modsætning er ikke nogen absolut; ogsaa dette Ikke-Jeg har kun sin Eksistens ved Jeget selv og indenfor dette. Den Bestemthed eller Begrænsning, som Jeget forefinder i sin umiddelbare Væren, er saaledes dybere set Produktet af en spontan Selvbestemmelse. Hermed er nu Overgangen gjort til det praktiske; i dette maa Tyngdepunktet for F.s Filosofi komme til at ligge. Det er først her, at den afgørende Besvarelse kan gives paa Spørgsmaalet om, hvorfor Jeget sætter sig som bestemt ved et Ikke-Jeg. Indenfor den praktiske Filosofi udvikles det, at Jeget trænger til en Skranke for at have noget at overvinde; for sin egen Skyld maa Jeget derfor kræve en Begrænsning. Ganske vist skal den bekæmpes og overvindes mere og mere af den sædelige Personlighed, men just i denne Kamp er Udviklingen givet. Fordringen for den enkelte er den fulde Hævdelse af Jeget, den frie Selvbestemmelse; at blive tilbage i Uvirksomhed er, hvad der maa skys; Grundsynden er Dovenskab, den er Kilden til alle Laster. I samme Grad som det enkelte Jeg lader sig helt bestemme af det almene Jeg, som er et med selve Fornuften, vil Fremskridtet fuldbyrde sig. Det er da ikke alene for sig selv, at den enkelte arbejder; det er paa samme Tid for hele Samfundet, i hvilket han staar, at han kæmper, thi han stræber efter at frigøre Menneskeslægten mere og mere fra Naturens Tvang. At Fremskridtet vil sejre, derfor borger den moralske Verdensorden, paa hvilken den sædelig-handlende nødvendigvis maa tro.

Saaledes er denne Udvikling, der, til Trods for den skarpe Dialektik, hvormed den er gennemført, dog gør et ganske utilfredsstillende Indtryk. Indenfor den teoret. Filos. er der en afgørende Uklarhed i Bestemmelsen af Jeget. I Stedet for det givne menneskelige Jeg hos Kant have vi nu faaet et fantastisk, transscendentalt Jeg, som man ikke ret véd, hvor findes. Det er overalt i Systemet ikke ret tydeligt, hvad det er for et Jeg, der handles om, enten det almene = Fornuften eller det konkret-individuelle. Og hvad den praktiske Filosofi angaar, da betegner den vistnok et virkeligt Fremskridt udover Kant, fornemmelig ved Fremhævelsen af Kaldets Begreb, der anvendes til at begrunde de enkelte Pligter; men ogsaa her kommer der straks Mangler til Syne; hverken for Naturens eller Individualitetens Betydning har F. haft Syn. — Det blev imidlertid den ufuldkomne Bestemmelse af Religionen, som nærmest blev Genstand for Angreb. I sin Afhandling af 1798 »Über d. Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung« havde F. udviklet, at »den levende og virkende moralske Ordning er selv Gud; vi behøve ingen anden Gud og kunne ingen anden fatte«. At tænke et særegent Væsen som Aarsag hertil, har ingen Mening. Og det lader sig slet ikke gøre. Thi Personlighed og Absoluthed ere 2 Bestemmelser, som ikke lade sig forene, da de ganske modstride hinanden. Dette var tydeligt nok et Angreb paa den herskende Tro. Det blev først fra privat Side gjort gældende, at slige Anskuelser vare farlige for de unge, og siden efter foranledigedes der en Indskriden fra Statens

Side, der havde til Følge, at F. mistede sit Professorat i Jena (1799). I den literære Strid, »Ateismusstriden« kaldet, som ved denne Lejlighed førtes, deltog han endnu med et Par Forsvarsskrifter imod Anklagen for Ateisme.

En ny Tid oprandt nu for F. Han gik til Berlin, hvor han optoges i den Kreds af Romantikere, som der fandtes. Fra denne Overgangstid hidrører hans lille smukke Skrift: »Die Bestimmung des Menschen«. Det er en populær Fremstilling af hans moralske Grundanskuelse, og, udkommet samme Aar (1800), som Schleiermachers Monologer, danner det en ejendommelig Parallel hertil. Med disse 2 Bekendelser af de største sædelige Karakterer, som denne Epoke frembragte, aabnes det nye Aarhundrede. Snart lagde den nationale Kamp fuldkomment Beslag paa F.s Kræfter. Et levende Vidnesbyrd herom har han givet i sine berømte »Reden an die deutsche Nation« (1807—1808), der, holdte i Akademiet i Berlin, medens Fjenden endnu havde besat Byen, i sig selv var en Handling af moralsk Mod. Virkningerne af hans begejstrede Ord sporedes snart i vide Kredse, og ikke uden Grund har man tillagt ham en betydelig Andel i det tyske Folks senere Frigørelse. Ved Oprettelsen af Universitetet i Berlin (1809) blev han straks ansat som Professor, men han virkede ikke længere end til Begyndelsen af 1814, da han bukkede under for en Nervefeber, som han havde faaet ved Smitte fra sin Hustru, der havde paadraget sig den ved Sygepleje paa Lasaretterne. Han fik dog Lejlighed forinden til at give sin Filosofi en videre Udvikling, fornemmelig i religiøs Henseende. Medens det tidligere udelukkende var den moralske Side, som F. fremhævede under Personlighedens Udarbejdelse, saa er det nu den mystiske Side, som træder i Forgrunden for ham. Han tænker sig nu Gud som det eneværende, højeste Liv, som den absolute, og han tager heri Udgangspunktet for hele sin Tænkning. Det er fornemmelig i »Anweisung zum seligen Leben« (1806), at dette Standpunkt er begrundet; det minder meget om Schellings filosofiske Betragtning.

Til Trods for den stærke Skiften af Standpunkt, ikke mindst paa det religiøse Omraade, er F.s Filosofi dog særlig interessant i religionsfilosofisk Henseende. Selv naar han optræder polemisk mod Kirkelæren, saaledes som naar han afviser Substansbegrebets Anvendelse paa Gud, er hans Udvikling frugtbar og lærerig. Men ogsaa positive Resultater har hans Tænkning her at opvise; det er navnlig Forholdet mellem Moral og Religion, som han med indtrængende Forstaaelse har udviklet. Medens Moralen kun kan lære Menneskene at gøre Ret, hæver Religionen Menneskelivet til at være »ein freudiges Rechtthun«; ved den sande Religion lærer man en Pligtopfyldelse i den sikre barnlige Tillid til den guddommelige Forsorg. Det er saadanne Tanker, som ere endnu mere uddybede og nærmede til det kristne Billedsprog i F.s sidste Tid. En særegen Tiltrækning faar hele den her nævnte Filosofi ved den Maade, paa hvilken den bestandig afspejler Filosofens fulde Personlighed. Varm, energisk, næsten hyper-energisk er han altid i Bevægelse, en ægte Søn af den tyske Romantik. Direkte har han kun bundet faa til sig som sine Tilhængere; men indirekte, gennem vækkende Impulser, har han haft en stor Betydning (F.s samlede Skrifter foreligge i en Udgave af hans Søn, I. H. F., I—VIII, 1845—46; i V findes hans religionsfilosof. Skrifter; tidligere var udgivet af samme »Nachgelassene Schriften«, I—III, 1834; jvfr. Kuno Fischer, Gesch. der neueren Philos., V; I. H. Löwe, Die Philos. F.s, 1862; R. Adamson, Fichte, 1881; F. Zimmer, I. G. F.s Religionsphilos., 1878). *F. C. K.*

— 2) **Immanuel Hermann F.**, tysk Filosof, f. 1797, d. 1879, Søn af førnævnte I. G. F., er en af den nyere spekulative Teismes mest bekendte Repræsentanter. Han benævner sig selv som Personlighedsfilosof, og Hævdelsen af det personlige Livs Betydning staar virkelig for ham gennem hans hele filos. Virksomhed som den betydningsfuldeste Opgave. Det viser sig først overfor Gudsbegrebet. I sine tidligste Skrifter, bl. a. »Spekulative Theologi« 1846-47, er han fornemmelig optaget af at bekæmpe Panteismen. I Modsætning til denne søger han ud fra den givne Verden at godtgøre den personlige Gud som dens nødvendige Forudsætning. Verden maa nemlig i sin Grund tænkes at indeholde visse bestemte Ur-Positioner eller substantielle Former; men en saadan Mangfoldighed kan kun bestaa, naar den er behersket af en indre, omfattende Enhed, der sætter dem alle i et Forhold til hinanden. Der vises saaledes tilbage til en skabende Ur-Enhed og denne maa tænkes ikke blot som en Bevidsthed, men tillige som en sættende Vilje, naar der ses hen til den indre teleologiske Sammenhæng, som aabenbarer sig i hele Verdenslivet. At tænke sig en absolut Selvbevidsthed, har efter F. slet ingen Vanskelighed; derimod polemiserer han imod Kirkelærens Tanke om en mirakuløs Skabelse af intet, rigtignok uden at kunne give sine egne Tanker nogen klar Form. I sine senere Skrifter beskæftiger han sig fornemmelig med Sjælelæren; det er nu Materialismen, som han er optaget af at bekæmpe. Han gaar imidlertid saa vidt, at han polemiserer mod selve Atomlæren, saaledes i Antropologien (1856) og for at løse det psykologiske Hovedproblem opstiller han en ejendommelig Teori, hvorefter Sjælen gennem en ubevidst organiserende Fantasivirksomhed skal tænkes selv at producere sit Legeme; det udvortes, synlige Legeme er ikke det eneste, ja ikke engang det rette og sande, men dette er derimod et indre, usynligt, som bliver tilbage ogsaa i Døden, naar det ydre opløses og fortæres. Udødelighedstanken finder saaledes en fyldig Begrundelse. Men man maa sikkert give H. Lotze Ret i, at den hele Teori maa betegnes som saare fantastisk og uklar. En særegen Betydning har F. faaet som Udgiver af »Zeitschrift für Philos. und spekulative Theol.« (fra 1837; fortsat fra 1847 under Titel »Zeitschrift für Philos. und philos. Kritik«). Dette Tidsskrift havde sat sig som Opgave at repræsentere en særlig kristelig Spekulation, og det samlede ogsaa om sig en Række betydelige Filosofer og Teologer. Af F.s Skrifter kunne endnu nævnes: »Die Idee der Persönlichkeit und der individuellen Fortdauer« (1834; 2. Aufl. 1855), »System der Ethik« (1850—53), »Psycho-

logie«, I—II (1864), »Die Seelenfortdauer und die Weltstellung des Menschen« (1867), »Die theistische Weltansicht und ihre Berechtigung« (1873). *F. C. K.*

Ficino, Marsiglio, ital. Filosof, fødtes 1433 i Firenze. Hans Fader var Livlæge hos Cosimo dei Medici, der, paavirket af Gemistos Plethon, havde udkastet en Plan til et platonsk Akademi i Firenze. M. F. blev uddannet med det Formaal for Øje, engang at blive Leder af dette Akademi, for at han derved kunde blive en Læge for Sjælene, som hans Fader var det for Legemerne. Da M. F. var 30 Aar gl., gav Cosimo ham det Hverv at oversætte og fortolke Hermes Trismegistos og nogle af Platons Skrifter, og i Cosimos Villa i Careggi holdt den unge Filosof Foredrag over Platon. Senere studerede M. F. Plotinos's Skrifter, som Cosimo havde samlet, og han fandt, at »den guddommelige Plotinos« var den første, der havde draget Sløret bort fra »den guddommelige Platons« Filosofi og fra »de gamles Hemmeligheder«. Plotinos stemmede efter M. F.s Overbevisning helt vel med den kr. Lære, og M. F. blev Stifter af en Skole af mystiske Filosofer, der siden fik sin Hovedmand i Pico af Mirandola (se d. Art.). M. F. oversatte baade Platon og Plotinos paa Latin og samlede om sig det platonske Akademi, som Cosimo havde planlagt. Hver 7. Nov., Platons Fødsels- og Dødsdag, samledes Akademiets Medlemmer til et kongeligt Gæstebud, ved hvilket »Symposion« blev foredraget og symbolsk fortolket i nyplatonsk og mystisk Aand. 1475 blev M. F. præsteviet, men han brød ikke derfor med sin Platonisme; han nøjedes med at erklære, at han i alle Tilfælde kun vilde holde fast ved det, der var billiget af K. Da Medici'erne bleve fordrevne fra Firenze, trak M. F. sig tilbage til landlig Ensomhed og levede af et Kanonikat, som Kard. Giovanni dei Medici havde skaffet ham. Han døde 1499.

Fidanza, Giovanni, se Bonaventura (I, 354).

Fidelis, St., hed oprindelig Marcus Roy og var født i Sigmaringen 1577. Han var Jurist, indtil han 1611 traadte ind i Capuciner-Ordenen. Efter sin Præstevielse studerede han Teol. i Klostrene i Konstanz og Frauenfeld, blev Præst i Rheinfelden og Fribourg og tilsidst Guardian i Klostret i Feldkirch i Vorarlberg. Som saadan gjorde han sig megen Umag for at omvende Calvinister, og i Beg. af 1622 blev han sat i Spidsen for den rom.-kat. Propaganda i Rätien. Under denne Virksomhed blev han ved Grüsch dræbt af en Bondehob 24. April 1622. Hans Lig gemmes i Feldkirch, hans Hoved og hans venstre Fod i Domkirken i Chur. 29. Juni 1746 gav Benedict XIV ham Plads paa Helgenlisten (Schnell, Dr. M. R., Freib. 1877).

Fidsji (eller **Viti**) Øerne bestaa af over 200 (80 beboede) bjergfulde Øer imellem 15° og 20° sydl. Br. i Sydhavet, den næststørste (Vanualevu) af Størrelse som Sjælland, den største (Viti-levu) dobbelt saa stor, de andre smaa. De ere meget frugtbare med frodig Plantevækst og et varmt, men ikke usundt Klima. Beboerne ere Melanesiere, men bære stærke Spor af Berøringen med de polynesiske Naboer i Sæder og Forestillinger, ogsaa noget i Sproget, der deler sig i forskellige Dialekter og udmærker sig ved et rigt Ordforraad og Bøjelighed. De ere kraftige, velvoksne og velbegavede, dygtige Agerdyrkere, Fiskere og Handelsmænd, muntre og venlige, ligesom de elske Sang og Musik, men ogsaa mistroiske, lumske og grusomme. I Hedenskabets Tid herskede det grueligste Menneskeæderi, og de mange Stammer under tyranniske Høvdinger oprev hinanden i uafladelige Krige, hvorefter Fangerne fortæredes. De dyrkede mange Guddomme (Kakonvu; Hovedguden Noongei tilskrev de Verdens Skabelse) samt de afdøde Høvdingers Aander; de havde ingen Billeder, men talrige Offersteder. Paa alt dette har den evang. Mission gjort Ende, som her har fuldbragt et Storværk under de største Vanskeligheder. De eng. Wesleyanere (Calvert, Hunt o. a.) begyndte 1835 og tælle nu o. 100,000 Kr.; desuden er der o. 1000 rom. Kat., og Hedenskabet er helt udryddet iblandt F. Den indfødte Befolkning, der i 1874 talte 140,000, formindskedes i 1875 ved en Farsot med $^1/_9$, og talte 1891 109,000, desuden er der indvandrede Europæere og indførte indiske (8000) og polynesiske (2500) Arbejdere, der endnu give Missionen en Opgave, ialt 123,000 Beboere. Siden 1874 er F. engelsk Kronkoloni. *V. Sn.*

Field, Frederick, eng. Filolog og Teolog, fødtes i London 1801 og døde i Norwich 19. April 1885. Han studerede i Cambridge og var 1824—43 *fellow* i Trinity College dér; 1842—63 var han Præst i Reepham. F. var Medlem af den Komité, der reviderede den eng. Overs. af det gl. T. Han udgav Krysostomos's Homilier over Matthæos (I—III, Cambr. 1839) og over alle de paulinske Breve (I—VII, Cambr. 1849—62), Levningerne af Origenes's Hexapla (I—II, 1867—74) og under Titlen *Otium Norvicense* (I—III, 1864, 76, 81) værdifulde filologiske Studier over de gl. Overs. af det gl. T. og over enkelte Steder af det n. T. 1878 udgav han ogsaa et Bind *Sermons*.

Fieschi. 1) **Sinibaldo dei F.**, se Innocents IV. — 2) **Ottobuono dei F.**, se Hadrian V.

Fiesole, Giovanni fra, se Angelico, Fra (I, 88).

Figen er Frugten af Figentræet, *ficus carica L.*, der har sit Hjem i Forasien og er udbredt i alle Middelhavslande. Det bliver o. 20 Fod højt og yder med sine talrige fingrede Blade en kærkommen Skygge (1 Kong. 4, 25; Mi. 4, 4; Joh. 1, 48). Blomsterne ere meget uanselige; Befrugtningen foregaar gerne ved en Hvepseart og kan fremhjælpes ved Kunst, saa et Træs Ydeevne derved kan stige fra 25 Pd. F. aarlig til 300. I milde Egne, som ved Genesaret Sø, kan man plukke F. omtrent hele Aaret, idet de Frugter, der ikke naa Modenhed i Løbet af Sommeren, blive siddende Vinteren over og modnes tidlig om Foraaret (Mk. 11, 12 f). Samtidig med at disse »Vinterfigen« modnes, endnu før Bladene skyde frem, vokse de saakaldte »Vaarfigen« ud og modnes i Forsommeren, hvorefter de egentlige »Høstfigen« begynde at kunne indplukkes. F. er en usædvanlig nærende Frugt (62,5 % Sukker) og bruges ogsaa i sin Hjemstavn til Medicin (2 Kong. 20, 7; Jes. 38, 21). Figentræets Ved er yderst let, sort, svampet; det bruges til Daaser, Æsker osv. Om det ufrugtbare Figentræ (Mt. 21, 18 f.

og Mk. 11, 12 f.) se R. C. Trench, Notes on the Miracles of our Lord (London 1895) 468 f.

Filadelfia, By i Lydien Ø. for Sardes, anlagt af Pergamenerkongen Attalos II Filadelfos o. 150 f. Kr., blomstrede hurtig op og var i Romertiden Midtpunkt for en Del af Provinsen Asien. I sidste Fjerdedel af 1. Aarh. e. Kr. fandtes i F. en kr. Menighed, der i Brevet i Joh. Aab. 3, 7 f. faar Ros for sin Udholdenhed under Forfølgelser (se R. C. Trench, Commentary on the Epistles to the seven Churches in Asia, 6. ed., London 1897, 181 f.; P. Madsen, Joh. Aab., 2. Udg. 1896, 377 f. og O. Møller, St. Joh. Aab., 1889, 152 f.). Til samme rettede ogsaa Ignatios et af sine Breve. F. holdt sig som bysantinsk Stad indtil 1390, da Byen faldt i Osmannernes Hænder og blev omdøbt til Alaschehr. *C. J.*

Filadelfisk Selskab kaldtes et lille Samfund af mystiske Sværmere, som fra England bredte sig ogsaa paa Fastlandet i 17. Aarh. 1652 var den første Begyndelse til Samfundet sket, idet John Pordage, der først var Præst, men senere blev afsat og levede som Læge, samlede om sig nogle fremmede ligesindede. Men først 1670 stiftedes Selskabet formeligt i London. Den ledende var nu Jane Leade, f. 1623 i Hertugdømmet Norfolk, hvor hendes Fader, Ward, havde en anset Stilling. I sit 16. Aar blev Jane grebet af heftig Smerte ved en Julefest i hendes Faders Hus, hvor det gik lystigt til med Dans o. lign. Paa Grund af en Løgn, hun havde sagt, levede hun 3 Aar i Bodskamp, men mente i sit 19. Aar at faa et med Segl forsynet Naadebrev, der tilsagde hende Tilgivelse. Dette var den første af hendes formentlige Aabenbaringer, som hun mente maatte sættes paa lige Trin med Apostlen Johannes's Syner paa Patmos. 1643 drog hun til London, hvor hun Aaret efter ægtede William Leade. 1670, efter Mandens Død, besluttede hun at føre et gudindviet Enkeliv, og samme Aar sluttede hun sig til Pordages Kreds. Indtil sin Død 19. Aug. 1704 modtog hun en lang Række Aabenbaringer, som hun skildrede i Traktater. At det F. S. forfulgtes af den engelske K., var ikke mærkeligt, thi Leade ansaa alle ydre kirkelige Menigheder for en ufrugtbar Vingaard, og ud fra et interkonfessionelt Standpunkt forkastede hun alle de af Reformationen fremgaaede Spaltninger. Nu var den filadelfiske Tid kommen: der skulde virkes for kr. Gudsfrygt og Fred og Kærlighed mellem alle Mennesker i Lydighed mod de verdslige og gejstlige Øvrigheder. Disse, af J. Böhme stærkt paavirkede Tanker, søgtes ogsaa udbredte paa Fastlandet. J. Leade korresponderede med tyske Pietister som Petersen, ja Spener. Joh. Dittmar sendtes som »Inspektør« til Tyskland. Hans Mission, som særlig skulde tage Hensyn til Francke og de Halleske Pietister, mislykkedes dog, og paa Foranledning af Spener udtraadte den egoistiske Mand af Samfundet; senere endte han som Tyv. 1703 formuleredes en filadelfisk Bekendelse, som skulde omfatte alle Religioner, men som gav Anledning til Spaltning, idet Hollænderne udtraadte. *V. A.*

Filaleter, se Philalether.

Filantropiner blev i Slutningen af 18. Aarh. en fælles Betegnelse for de Mønsteropdragelsesanstalter, som anlagdes af de af Rousseau paavirkede tyske rationalistiske Pædagoger (de saakaldte Filantroper). Ophavsmanden til Tanken og Navnet er den bekendte Teolog og Pædagog Basedow (I, 229). Samtidig med at han (1774) udgav sit berømte »Elementarværk« stiftede han ogsaa det første F. i Dessau, der i Begyndelsen fandt kraftig Tilslutning hos flere af Datidens betydeligste Mænd (Kant, F. H. Jacobi). Det var et meget forhastet Foretagende; de allernødvendigste Midler fattedes. Selv vilde han ikke deltage i Lærergerningen, men lede Anstalten som dens Kurator og skrive Bøger til den; den vigtigste af Lærerne var Wolke. For at skaffe Penge udsendte han (Dec. 1774) et Opraab, »Das in Dessau errichtete Philantropinum, eine Schule der Menschenfreundschaft für lernende und junge Lehrer«. Han kundgjorde her, at hans F. skulde være 1) et Seminarium til Uddannelse af Lærere, 2) en Opdragelsesanstalt for Børn af velhavende Forældre, 3) en Opdragelsesanstalt for fattige Børn, som burde uddannes efter deres Evner »entweder zu Pädagogen oder zu Schulhaltern in niederen Schulen oder zu guten Bedienten«. Den hele Anstalt til »Uddannelse af Europæere« frembød, som Basedows Virken overhovedet, en sær og forvirret Blanding af gode Tanker (en virkelig Læreruddannelse, mindre Udenadslæren, bedre Metode for Sprogundervisning, Bestræbelse for at vække Barnets Interesse for Undervisningen og beskæftige dets Fantasi gennem Anskuelse, Barnets legemlige Uddannelse) og Pedanteri og Svulst i deres Gennemførelse. Der opstilledes Masser af Regler for den daglige Gerning, og Bestræbelsen for at forvandle Undervisningen til Børneleg maatte avle adskillig Overfladiskhed, saa at det hele ikke blot paa Mænd af den gamle Skole, men ogsaa paa flere af Tidens mere fremskredne Aander (Herder, Goethe) gjorde Indtryk paa den ene Side af et opstyltet, forskruet Væsen, paa den anden Side af en overdreven Dressur (idet Basedow, her i Modsætning til Rousseau, søgte at producere Vidunderbørn). Særlig græsselig var Basedows Religionsundervisning, idet han indrettede »Gottesverehrungen«, der skulde være »allgemein gefällig« ɔ: behage baade Kristne, Jøder, Muhammedanere og Deister ɔ: et Slags religiøst Volapük, hvorfor han ogsaa støttedes stærkt af Frimurere og Jøder. — Et nyt Opraab og en afholdt Prøveeksamen (1775) fik de sparsomme Bidrag til at flyde rigeligere. Snart blev imidlertid den rastløse Mand ked af Forholdene. 1776 blev Campe Medkurator, men fratraadte 1777, og 1778 nedlagde han helt Bestyrelsen. 1793 maatte Anstalten nedlægges. Imidlertid havde den givet Signalet til Opretelse af adskillige andre F., af hvilke de fleste dog temmelig hurtig forsvandt igen; kun ét har holdt sig til vore Dage, nemlig det i Schnepfenthal ved Gotha, hvor særlig Salzmann virkede, vistnok den mest praktiske af Filantroperne. Trods alle Skævheder — og en retfærdig Bedømmelse maa altid tage Hensyn til Vanskelighederne ved første Gang at føre Ideer ud i det praktiske Liv og til den en Gang givne Tidsaand (Oplysningstiden med dens Nytte-Princip) — har dog denne filan-

tropiske Bevægelse udrettet meget til Opdragelsens og Skolevæsenets Forbedring (K. v. Raumer, Gesch. der Pädagogik, Stuttg. 1843, II, 242 f.). *J. P. B.*

Filaret, se Philaret.

Filarkes, en af Judas Makkabæerens Modstandere (2 Mak. 8, 32).

Filemon og F.-Brevet. F. var, som det fremgaar af Brevet til ham, en velstaaende og anset Kr., som af Paulus selv var vundet for Troen (V. 19). Hans Hus var Samlingsstedet for en Menighedskreds i hans By (V. 2); og Apostlen roser ham for Velgørenhed mod de troende (V. 5—7). I V. 1 kalder han ham sin »Medarbejder«, hvilket viser, at han paa en eller anden særlig Maade maa have været virksom for det kr. Missionsarbejde. Den i Overskriften nævnte Apfia er sandsynlig hans Hustru, ligesom ogsaa den ssteds nævnte Arkippos (der efter Kol. 4, 17 har haft en Menighedstjeneste enten i Kolossæ eller i Laodikea) vel har været en Slægtning af ham (hans Søn?). Da hans Træl Onesimos i Kol. 4, 9 udtrykkelig betegnes som Kolosser, maa Kolossæ ogsaa have været F.s Bosted. Vistnok havde Paulus endnu ikke besøgt denne By; men F. kan meget vel tænkes at have mødt Paulus paa en Rejse eller tidligere at have opholdt sig andensteds. Anledningen til Brevet var følgende. Trællen Onesimos var, muligvis paa Grund af en eller anden Forseelse (V. 18), rømt og var paa sin Vej, uden at vi ved hvorledes, kommen sammen med den fangne Apostel og ved ham bleven omvendt til Krdm. Apostelen vil nu, at han skal bevise sin Omvendelses Sandhed ved at vende tilbage til sin Herre og atter overtage den uretmæssig opgivne Trælletjeneste, og for at lette ham Opfyldelsen af hans Pligt giver han ham denne korte Anbefalingsskrivelse med, hvori han søger at bevæge F. til i tilgivende Kærlighed at tage imod den angrende Rømling som en Broder i Herren. Efter Kol. 4, 9 er vort Brev skrevet samtidig med Kolosserbrevet og er da med dette vistnok at henføre ikke til Kæsarea, men til Rom. Sin Optagelse i Kanon skylder dette lille, rent private Vennebrev uden Tvivl sin nære Sammenhæng med Kolosserbrevet, men det hævder ogsaa fuldt ud denne sin Plads. Ikke blot aabner det os et Indblik i Paulus's personlige Karakter, som ikke kan andet end forhøje det opbyggelige Indtryk af den store Apostel som kr. Personlighed: med den ømmeste, mest rørende Kærligheds Finfølelse forbinder sig til uimodstaaelig Virkning alvorsfuld Værdighed og ægte Humor (saaledes navnlig V. 19 og 20), Egenskaber, der maa have gjort Paulus til en Mester i den Kunst at omgaas de enkelte Mennesker og at vinde Hjerterne for sig og sin Sag. Og ikke blot er vort Brev et glimrende Vidnesbyrd om hans uforlignelige Evne til at behandle Dagliglivets konkrete Forhold under mere ophøjede, ideale Synspunkter; men det er tillige en højst virkningsfuld Illustration af den Maade, hvorpaa Apostelen som Sjælesørger behandlede et af Samtidens vanskeligste og ømtaaligste Samfundsspørgsmaal, og af den Stilling, han i det hele indtog til de bestaaende Retsordninger. Af Trællen fordrer han den mest ubetingede Anerkendelse af Herrens Ret, men saa ogsaa af Herren den mest uforbeholdne Udøvelse af broderlig Kærlighed og Agtelse overfor Trællen. Vi have saaledes i vort Brev en konkret Anvendelse af den i 1 Kor. 7, 20 f. opstillede alm. Grundsætning. Om Frigivelse af Trællen er der ikke Tale; i det højeste kan der i V. 21 findes en Antydning i den Retning. At gribe ind i de bestaaende Samfundsforhold med udvortes Reformer og paa den Vej søge at omdanne dem er overhovedet ikke Krdm.s Sag. Den har meget mere at se sin Opgave i at forkynde Frelsens Budskab og saa i Tillid til dette Ords iboende Evne til etisk Fornyelse af Personligheden at overlade det til Udviklingen selv at skabe de nye Former, der er det tilsvarende Udtryk for Evang.s store Grundtanker. Mod vort Brevs Ægthed har kun ganske faa Røster hævet sig (først F. C. Baur); med Rette betegner en af de nyeste Kritikere vort Brev som hørende til Paulus's sikreste Ejendom. Den senere Tradition gør F. til Biskop i Kolossæ og til Martyr under Nero, ligesom den gør Onesimos til Biskop i Berøa og lader ham lide Martyrdøden i Rom. *S. O.*

Filetos, Vranglærer (2 Tim. 2, 17). Hans Lære om, at »Opstandelsen allerede er sket«, tyder hen paa den gnostiske Udlæggelse af Herrens Udsagn om Opstandelsen som gældende den aandelige Genfødelse (se Hymenæos).

Filioqve. I det nikæsk-konstantinopolitanske Symbol staar der i den 3. Artikel om den Hellig-Aand: »som udgaar fra Faderen« (*τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον, qui ex Patre procedit*). De gr. Kirkelærere lærte nemlig, at den Hellig-Aand udgaar fra Faderen ved Sønnen, men ikke fra Sønnen. I Modsætning til denne gr. Opfattelse, der i Grunden indeholder en Levning af Subordinatianisme, gjorde Augustin gældende, at den Hellig-Aand udgaar fra Faderen og Sønnen (*a patre filioqve*), efterdi de to ere ét. Leo I brugte ogsaa over for Priscillianerne det Udtryk om den Hellig-Aand: »som udgik fra begge« (*qvi de utroqve processit*, Ep. ad Turibium I), og i Tilslutning hertil lærte man i den sidste Halvdel af 5. Aarh. i Spanien, at den Hellig-Aand »udgaar fra Faderen og Sønnen« (*a patre filioqve procedens*). Paa den 3. Synode i Toledo (Maj 589) under Kong Reccared blev det bestemt, at det nik.-konst. Symbol skulde afsynges ved Messen, og det med Udtrykket: *ex patre et filio procedentem*. Derved blev *f.* højtideligt indføjet i Symbolet, i længere Tid dog under Protest fra Roms Side, som vel fandt Tilføjelsen dogmatisk rigtig, men misbilligede, at der blev gjort Indskud i et Symbol, som formentlig stammede fra et økumenisk Koncilium. Endnu Leo III erklærede sig imod Tilføjelsen og udelod denne i det 809 paa 2 Sølvskjolde indgravede Symbol, som han opstillede i Peterskirken; men ved Midten af 11. Aarh. var *f.* ogsaa i Rom optaget i Symbolet. De fleste mene, at Optagelsen er sket under Pave Benedict VIII (1012—24). I Middelalderen og endnu den Dag i Dag er den dogmatiske Erkendelse, der har fundet sit Udtryk ved Tilføjelsen af *f.*, et Stridsemne mellem den rom.-kat. og den gr.-kat. Kirkeafdeling, idet denne sidste stadig, i Tilslutning til de gr. Fædre, forkaster *f.*

Ved Unions-Dekretet i Firenze (1439) godkendte Gr. den dogmatiske Rigtighed af *f.*, men det blev ikke paalagt dem at optage Tilføjelsen i deres eget Symbol. Dette Unions-Dekret fik dog hverken store eller varige Følger.

Filip. Konger af Frankrig. 1) **Filip II August**, f. i Aug. 1165, regerede 1180—1223. Han tog Del i det 3. Korstog (se Art. Korstog); hans Ægteskab (14. Aug. 1193) med Ingeborg af Danmark (d. i Corbeil i Juli 1236), som han straks efter Brylluppet forskød, bragte ham i Strid med Innocents III, der tvang ham til igen (1213) at tage Ingeborg til sit Hof (se Art. Innocents III). — 2) **Filip IV, den smukke**, f. 1268, regerede 1285—1314. Han førte en lang og heftig Strid med Pave Bonifatius VIII (I, 356, 521); om hans Forfølgelse af Tempelherrerne, der førte til den mægtige Ordens Ophævelse, se Art. Tempelherrer.

Filip II, Konge af Spanien, Søn af Karl V, fødtes 21. Maj 1527 i Valladolid. 1556 blev han sin Faders Efterfølger i Regeringen; han døde paa Slottet Escorial (I, 799) 13. Sept. 1598. F. II var i næsten et halvt Hundredaar Romerk.s og den rom.-kat. Sags bedste Forkæmper, og hans lange Liv var »et Korstog« (Prescott). Det skyldes i en ikke ringe Grad ham, at Spanien blev Kontra-Reformationens bedste Støtte. 1553 ægtede han Maria den blodige af England, og derved fik han Lejlighed til at bekæmpe Protestantismen i England. 1559 ydmygede han Frankrig ved Freden i Cateau-Cambrésis; 1571 slog hans Flaade den tyrkiske ved Lepanto; 1580 blev Portugal forenet med Spanien. Derimod lykkedes det ham ikke at underkue Nederlandene; 1579 erklærede de nordlige Stater sig for uafhængige. Heller ikke i Kampen mod Dronning Elisabet af England, som han forgæves bejlede til efter Marias Død, var han heldig; den »uovervindelige« Armada blev adsplittet af Storm (1588). Det lykkedes ham imidlertid ved Inkvisitionens Hjælp og talrige »Autodaféer« grundigt at udrydde Protestantismen, og de mange Tjenester, han havde Lejlighed til at vise Rom, bragte ham til at hævde den sp. Krones Rettigheder endog over for Rom og Trienter-Konciliets Beslutninger. Gentagne Gange (1559, 1572, 1590) brugte han Eksklusiven over for Paveemner, der ikke tiltalte Spanierne, og han vilde hverken finde sig i Appellationer til Rom eller i Kuriens og Biskoppernes Indblanding. Men den Konge, der for første Gang i sit Liv skal have let, da han hørte om Bartholomæusnatten (I, 226), var, trods sine høje Tanker om en sp. Konges Rettigheder, en Fyrste efter Roms Hjerte. Derfor udtalte Clemens VIII ved Budskabet om hans Død: »K. og den hl. Stol have lidt et tungt Tab, ja det tungeste, de kunde lide« (W. H. Prescott, Ph. II, Konge af Spanien, I—III, dsk. Overs. Kbhvn 1860).

Filip af Hessen, Landgreve, med Tilnavnet »der grossmüthige«, tysk protest. Fyrste paa Ref.tiden. Denne begavede og daadskraftige Fyrste fødtes 23. Nov. 1504 og kom allerede tidlig til Regeringen. I sit 17. Aar var han til Stede paa Rigsdagen i Worms, og deltog i 1522—23 ivrig i Kampen mod Sickingen, samt 1525 i Bekæmpelsen af Bondeoprøret. S. A. fulgte hans bestemte Tilslutning til Evangeliet, og nu indledede han en ihærdig og dygtig Politik, hvis Formaal var ved Sammenslutning af alle evang. sindede Rigsstænder, ja ved Forbund med udenrigske Magter, at sikre den til Evang.s Bestaaen og Udbredelse nødvendige politiske Magtstilling. Den 1526 til Speier udskrevne Rigsdag og den truende Sammenslutning af rom.-kat. Rigsstænder foranledigede ham til at faa Torgauer-Forbundet i Stand mellem Hessen og Kursachsen, senere tiltraadt i Magdeburg af andre nordtyske Fyrster. Paa selve Rigsdagen (se Art. Speier) var hans kraftige Optræden medvirkende til det for de evang. gunstige Udfald. I de følgende Aar falder Gennemførelsen af Ref. og Ordningen af Kirkeforholdene i Hessen (Synoden i Homburg, se Art. Lambert af Avignon) fik vel ingen praktisk Betydning, men 1528 blev der gennemført en Kirkevisitation efter sachsisk Mønster, og 1527 stiftedes Universitetet i Marburg. Samtidig begik F. rigtignok et politisk Misgreb, idet han i sin, vistnok ikke ugrundede, Mistanke til sine rom.-kat. Naboers Hensigter, fæstede Lid til, hvad den i den rom.-kat. Hertug Georgs Tjeneste staaende Otto v. Pack meddelte ham om, at der skulde være afsluttet et hemmeligt Forbund mellem de rom.-kat. Fyrster. Dette viste sig dog at være Opspind, men F. havde været lige ved at bryde Freden og benyttede Situationen til at afnøde Bisperne af Würzburg, Bamberg og Mainz betydelige Indrømmelser. Dette satte med Rette ondt Blod, og den forbitrede Stemning traadte frem paa Rigsdagen i Speier 1529, hvor Landgreven, støttet af Melanchthon, atter var den ledende Personlighed paa evang. Side og blandt andet ogsaa ivrig antog sig Zwinglianernes Sag. Dette, at faa Schweizerne optagne i Forbundet med de luthersk sindede Magter og i dette Øjemed at faa Kløften udjævnet mellem de schweizerske og de wittenbergske Reformatorer, blev fra nu af et Hovedpunkt i F.s Politik, hvori han ivrig støttedes af Bucer, der herefter blev hans fortroligste Raadgiver. Forgæves søgte F. at bringe Enighed til Veje ved Religionssamtalen i Marburg 1529 (se d. Art.). Heller ikke paa Rigsdagen i Augsburg 1530 opnaaede han sin Hensigt, idet Melanchthon her krydsede hans Bestræbelser (se I, 171 og Art. Melanchthon). Man frygtede endog en Tid lang for, at »Makedonieren«, som Melanchthon kaldte ham, skulde gaa helt over til Schweizerne. Dette skete dog ikke; han underskrev, om end modstræbende, Konfessionen, men de følgende Forhandlinger vare ham inderlig imod, og 6. Aug. forlod han hemmelig Staden, hvad der vakte stor Opsigt og ikke blev uden gavnlige Følger. Nu udfoldede han en omfattende Virksomhed; gennem sine Sendemænd i Augsburg modarbejdede han Melanchthons altfor store Eftergivenhed, fortsatte sine Forhandlinger med Schweizerne, fik virkelig et evang. Forbund i Stand i Schmalkalden 1531, hvortil ogsaa Danmark senere sluttede sig, og stod i diplomatisk Forbindelse med Frankrig, Baiern og England. Protestanterne havde nu, væsentlig ved F.s Anstrengelser, naaet en politisk Magtstilling, der bar sine Frugter paa Rigsdagen i Augsburg 1532, og da F. 1534 i et sejrrigt Felttog (Slag

ved Laufen, Fred i Kadan) indsatte den fordrevne Hertug Ulrich af Württemberg i hans Land, som derved aabnedes for Ref., stod han paa Højdepunktet af sin Magt. Ogsaa hans ireniske Bestræbelser i Nadverspørgsmaalet syntes at skulle lykkes (se Art. Wittenbergkonkordien 1536). Da var det, hans skæbnesvangre Dobbeltægteskab ganske forandrede Situationen. Det Ægteskab, hvori han levede, kunde ikke tilfredsstille hans ubændig sanselige Natur; han led imidlertid selv under sin Utroskab, holdt sig borte fra den hellige Nadver, og bestemte sig til sidst efter mange hemmelige Forhandlinger, hvori særlig Bucer var medvirkende, til at indgaa Ægteskab med en Hofdame hos hans Søster, med sin Hustrus og ogsaa de wittenbergske Reformatorers Indvilligelse. Denne sørgelige Begivenhed, der som ingen anden har skadet Ref.s Sag, havde politisk set de alleruheldigste Følger, idet F. for at undgaa Tiltale for Bigami (hvorfor der var sat Dødsstraf) maatte tjene Kejserens Interesser, hvortil han 1541 i Regensburg ligefrem forpligtede sig i politiske Spørgsmaal. Derved svækkedes det schmalkaldiske Forbund meget, og heri laa Spiren til de senere Ulykker. Vel lykkedes det endnu F. i Forbindelse med Kursachsen at indføre Ref. dér, og Rigsdagen i Speier (1544) var en Triumf for ham, men paa andre Punkter viste Svagheden sig, og 1546 udbrød den schmalkaldiske Krig, der endte med Kurfyrstens Tilfangetagelse og F.s Kapitulation. Mod de her opstillede Betingelser lod Kejseren F. fængsle ved et Gæstebud og holdt ham i 5 Aar i haardt Fangenskab, indtil Forliget i Passau 1552 befriede ham, og han atter kunde vende tilbage til sit Land. Modgangen og vel ogsaa Alderen havde gjort ham mildere og forsonligere; de store politiske Planer opgav han, men for Religionsforhandlingerne bevarede han sin Interesse; han delte Melanchthons ireniske Sympatier og støttede ham i de filippistiske Stridigheder. Han døde 31. Marts 1567 (v. Rommel, Ph. der Gr., I—IV, Giessen 1830; Heidenhain, Die Unionspolitik des Landgraf Ph. d. gr., Breslau 1886; J. Wille, Ph. d. Gr. u. die Restitution Herz. Ulrichs v. Württ., Tüb. 1882; Schwarz, Landgraf Ph. u. die Packschen Händel, Leipz. 1884; K. v. Heister, Die Gefangennehmung Ph.s d. Gr., Marb. 1868; M. Lenz, Der Briefwechsel Landgraf Ph.s mit Bucer, Leipz. 1880—87). *J. P. B.*

Filip Neri, se Neri.

Filippi og Brevet til F. F., en By af Middelstørrelse i det østlige Makedonien, ved *via Egnatia*, ikke langt fra Ægæerhavets Kyst, hed opr. Krenides (»Kilderne«) og hørte til Thrakien. Sit nye Navn fik den efter sin Erobrer og Nygrunder, Makedonerkongen Filip, som af Hensyn til dens fortrinlige strategiske Beliggenhed gjorde den til en stærk Fæstning. I dens Nærhed var rige Guldminer. Som dens Havnestad gjaldt Neapolis (Ap. G. 16, 11). Efter det bekendte Slag i 42 f. Kr. fik Byen en rom. Koloni, der efter Octavians Sejr ved Actium (31 f. Kr.) betydelig forøgedes. Fra da af hed den *Colonia Augusta Julia Philippensis* (sml. Ap. G. 16, 12). Sin største historiske Interesse har F. som Sædet for den første af Paulus grundede europæiske Menighed. Ledsaget af Silvanos, Timotheos og Lukas, kom han did paa sin anden Missionsrejse fra Troas (Ap. G. 16, 12—40, jvfr. 1 Thess. 2, 2). Muligt at Lukas, da Paulus maatte forlade F., blev tilbage og virkede dér gennem flere Aar (jvfr. Ap. G. 20, 5, hvor »vi« først igen optræder). Selv har Paulus atter besøgt F. paa sin 3. Missionsrejse 2 Gange (Ap. G. 20, 1—6).

Det os opbevarede Brev fra Paulus til den filipp. Menighed giver Billedet af et særlig inderligt og uforstyrret gensidigt Tillids- og Hengivenhedsforhold. Dets Tone udmærker sig helt igennem ved en høj Grad af ligefrem Hjertelighed; som en faderlig Ven aabner Apostelen sit Indre for Læserne. Navnlig 4, 10—20 minder i Aand og Præg stærkt om Brevet til Filemon. Allerede meget snart efter Menighedens Tilblivelse havde den ikke mindre end 3 Gange sendt P. frivillige Pengegaver til Fremme af hans Missionsværk (4, 15 f.; sml. 2 Kor. 11, 8 f.). Efter at ugunstige økonomiske Kaar for en længere Tid havde medført en Standsning heri (4, 10), uden at dog Forholdet til Paulus derfor havde mistet noget af sin Inderlighed (1, 7. 8; 4, 1), havde Filippesierne i den sidste Tid atter glædet ham med en Gave, der blev ham overbragt ved en af deres Midte, Epafroditos, der tillige havde faaet i Opdrag at gaa Apostelen personlig til Haande (2, 25), ligesom Menigheden ogsaa havde udtalt et inderligt Ønske om snart at se Paulus igen. Dens aandelige Liv har aabenbart gennemgaaende udfoldet sig kraftigt og sundt. Dog synes Paulus at have savnet hos den den fornødne Kritik (1, 9 f.) og den ønskelige Samdrægtighed og Almenaand (1, 27; 2, 1—5; sml. ogsaa det paafaldende »alle« i 1, 1. 4. 7). Specielt nævnes en Uenighed mellem 2 mere fremtrædende Kvinder, Evodia og Syntyke (4, 2). Som det synes, har der ogsaa hos flere eller færre vist sig Ytringer af kødelig Tryghed, Slappelse af den sædelige Energi i Forbindelse med sædelig Selvovervurdering (2, 3. 12; 3, 12 f.). Med Hensyn til Trosstandpunkt har den efter al Sandsynlighed væsentlig hedning-kr. Menighed aabenbart holdt fast ved det paulinske Evang., uforstyrret af fremmede Indflydelser (1, 5 f.; 2, 12). Den i 3, 2 f. givne Advarsel mod Judaisterne er uden Tvivl rent profylaktisk, fremkaldt ved Paulus's Erfaringer fra andre Steder. Ellers viser Menigheden sig overhovedet at have været i en trykket Stemning, hvad der vel særlig har haft sin Grund dels i Ængstelse for Epafroditos, om hvem man havde erfaret, at han var bleven syg under sit Ophold hos Apostlen (2, 26 f.), dels i Uvisheden om Paulus's og Evang.s Skæbne under det Fangenskab, hvori Paulus dengang befandt sig (1, 7. 13 f. 17), dels vel ogsaa i egne ydre Trængsler (1, 27 f.). Gentagende opfordrer Paulus dem til Glæde, ligesom han Gang paa Gang udtaler sin egen Glæde. Glæde er i det hele vort Brevs Grundtone, hvorfor Bengel med Rette har kaldt det en *epistola de ogaudi* og sammenfattet dets Indhold i de to Ord: *gaudeo, gaudete* (jeg er glad, og I skal være glade). — Den nærmeste ydre Anledning til vort Brevs Affattelse var Hjemsendelsen før Tiden af den helbredede Epafroditos (2, 25 f.). Tillige gentager Paulus sin sikkerlig allerede

tidligere udtalte Tak for den tilsendte Gave (4, 10 f.) og lover dem som Erstatning for sin personlige Nærværelse at sende Timotheos (2, 19 f.). Men samtidig benytter han ogsaa Lejligheden til at berolige Menigheden med Hensyn til sin egen og Evang.s Skæbne, i det han, overladende til Epafroditos at meddele de ydre Kendsgerninger, indskrænker sig til at stille Forholdene i et saadant Lys, at hans egen glade, frejdige Stemning kan meddele sig til Læserne (1, 12—26). Og endelig tilføjer han enkelte praktisk-sædelige Formaninger i Overensstemmelse med Menighedens særegne Behov (1, 27—2, 18) samt Advarsler mod Judaisme (3, 2—16) og mod Libertinisme (3, 17 f.). — Noget egentlig lærende Afsnit findes ikke; hvad der forekommer af lærende Stof, tjener kun til at støtte Parænesen (sml. navnlig det vigtige kristologiske Afsnit 2, 6—11). Af 3, 1b synes at fremgaa, at Paulus allerede i et tidligere Brev har rettet en lignende Advarsel til Menigheden mod Judaismen.

At vort Brev er skrevet, ikke fra Kæsarea, men fra Rom, fremgaar med Sikkerhed af 4, 22, hvor Paulus hilser fra »de hellige af Kejserens Hus« ɔ: af den kejserlige Hofbetjening, og af Omtalen af »Prætoriet« ɔ: Prætoriangarden (1, 13). I samme Retning peger ogsaa den dobbelte Omstændighed, at han aabenbart venter en snarlig Afgørelse af sin Sag (1, 19 f.; 2, 17. 23), og at han, for saa vidt hans sikre Forventning om Frigivelse opfyldes, har i Sinde atter at besøge sine Menigheder i Østen (1, 25 f.; 2, 24), medens han i Kæsarea utvivlsomt har haft sit Blik rettet mod Rom. Ogsaa passer Skildringen af hans Forhold (1, 12 f.; 2, 19 f.) godt til Ap. G. 28, 16 f. En Sammenligning af 1, 25 og 2, 24, med 2 Tim. 4, 6 f. viser, at der her kun kan være at tænke paa Apostlens 1. rom. Fangenskab. Nærmere bestemt falder vort Brevs Affattelse henimod Slutningen af de 2 Aar. Han har i længere Tid været i Lænker i Rom (1, 12 f.; 2, 26 f.) og venter snart at blive løsladt (2, 24), og Filippesierne paa sin Side har ikke blot faaet Underretning om hans Ankomst til Rom og derefter sendt Epafroditos til ham, men har ogsaa faaet Besked om dennes Sygdom og udtalt sine Følelser i den Anledning (2, 26). — Vort Brevs Ægthed, der først blev angrebet af F. C. Baur, er for nærværende temmelig almindelig anerkendt af Kritiken. Uden tilstrækkelig Grund har enkelte, særlig paa Grund af 3, 1b, villet dele vort Brev i 2, til forskellig Tid affattede, Breve. *S. O.*

Filippinerne, o. 600 større og mindre Øer, tilsammen af Størrelse næsten som Japan, strække sig fra Formosa til Borneo. De ere meget frugtbare med frodig Plantevækst. Klimaet er varmt og ikke sundt for Europæere; stærke Regnskyl afløses af længere Tørke, og Orkaner og voldsomme Jordskælv have ofte hærget Øerne. Befolkningen anslaas til 8—10 Mill. De fleste ere af malajisk Herkomst, delte i mange Stammer med forskellige Dialekter; disse falde dog i 2 Hovedgrupper. Den vigtigste er Tagalog paa den største nordlige Ø Luçon (Regeringens Sæde), hvis Sprog tales af henved $1^1/_2$ Mill.; paa de sydlige Øer er Hovedstammen Visaya, 2 Mill. Desuden lever der o. 100,000 bosatte Kinesere og et Blandingsafkom af disse, Sangleyer; af Spaniere og halvblods er der næppe 25,000. I det bjergfulde Indre findes forkomne Levninger af Urbefolkningen, Negritoer eller Igorroto. Da Spanierne 1565 bemægtigede sig Øerne, var der alt nogen Kultur; Beboerne havde en egen Bogstavskrift og dyrkede Musiken, som de endnu elske; de troede paa et højere Væsen Balhala og en Mængde Aander, Anitoer, hvilke de dyrkede ved Ofringer. Paa kort Tid indførte de spanske Fransiskanere en overfladisk rom. Katolicisme med et uindskrænket Præstevælde, medens Befolkningen er holdt nede i Uvidenhed og i stor Fattigdom, trykket af haarde Skatter. Den skildres som venlig og fredsommelig, men ogsaa indolent og overtroisk; nu kæmper den dog for sin Frihed imod Amerikanerne, som før imod Spanierne. Foruden o. 7 Mill. rom. Kat. findes endnu 1,300,000 Hedninger og 700,000 Muhammedanere. *V. Sn.*

Filippismen har sit Udgangspunkt i Philip Melanchthons Teologi. Hans Trang til at udjævne de bratte teol. Modsætninger havde paa flere Punkter ført ham ind paa en Mæglingsteol., saa at han særlig i Nadverspørgsmaalet nærmede sig Calvins Opfattelse (jvfr. *Confessio variata*, 1540) og i Spørgsmaalet om Viljens Frihed hævdede et synergistisk Stade. Den Modsætning mellem ham og Luther, der herved fremkom og selvfølgelig ikke kunde forblive skjult, brød dog først efter Luthers Død frem i aabenbar Strid, idet de, der følte sig som Luthers ægte Disciple (Gnesio-Lutheranerne), drog »Philips« Rettroenhed i Tvivl og anklagede hans Forsvarere og Tilhængere for »F.«. Anledningen til Stridens Udbrud var Leipziger-Interimet 1548 (se d. Art.) med dets vidtgaaende Indrømmelser til de rom. Kat. (se adiaforistisk Strid I, 26). Mod denne Koncessionens og Kompromisets Aand blev M. Flacius den ivrigste Forkæmper, og hans ivrigste Medstridere vare Amsdorf og Wigand. Medens Universitetet i Wittenberg var et af Hovedarnestederne for F., blev Jena (med en kortere Afbrydelse 1562—67) Hovedsædet for den ortodokse Lutherdom. Ogsaa den synergistiske Strid (Flacius mod Strigel) og den majoristiske Strid (Amsdorf mod Major og Menius) vare Optrin af den staaende Kamp mellem F. og Lutherdommen, og Jenenserne gik endogsaa saa vidt, at de Aaret før Melanchthons Død i den weimarske Konfutationsbog fordømte foruden andre ogsaa de filippistiske Vildfarelser. Dog saa det særlig i Kursachsen en Tid lang ud til Sejr for F., idet de wittenbergske Teologer, støttede af den indflydelsesrige Livlæge, Melanchthons Svigersøn, Kaspar Peucer arbejdede paa i al Stilhed at indføre Calvinismen; særlig drejede det sig om Nadverlæren. Vi møde her den saakaldte Kryptocalvinisme, der nu bliver en anden Betegnelse for F. Omsider blev det dog Kurfyrst August klart, at hans Raadgivere og Teologer drev falsk Spil, og han gjorde da hurtig Ende paa F. i sine Lande (1574). Ved Konkordieformlen 1577 befæstedes den ortodokse Lutherdom nu i Sachsen og efterhaanden i de fleste lutherske Landskirker; et fornyet Calvinisationsforsøg i Kursachsen under Christian I mislykkedes ligeledes (1591, se Nik. Krell). Andre Steder førte imidlertid de kryptocalvin-

istiske Kampe til Calvinismens Sejr, saaledes i Pfalz, Bremen, Anhalt, Hessen-Kassel og Lippe og det kurfyrst. brandenburgske Hus gik ligeledes over til Calvinismen (se Johann Sigismund). — Ogsaa i Norden trængte F. ind. I Danmark havde den i Melanchthons Discipel, Niels Hemmingsen, en af sine ypperste Repræsentanter, men den lutherske Reaktion i Kursachsen efter F.s Fald 1574 naaede ogsaa herind og nødte Frederik II til først at forlange Genkaldelse af visse calviniserende Ytringer og omsider skride til N. Hemmingsens Afsættelse 1579. Ganske vist blev Konkordieformlen ikke antaget, men den ortodoks-lutherske Aand sejrede dog ogsaa her; dens Forkæmper, H. P. Resen, gik sejrrig ud af sine Kampe med F., og i Brochmand fik den sin ypperste danske Repræsentant. I Sverig var vel Erik XIV stemt for Calvinismen, men om filippistiske Bestræbelser bliver der dog først for Alvor Tale under Karl IX (1600—11), der søgte ved Ændringer i Kirkehaandbogen, ved Udgivelsen af en Katekisme og flere Stridsskrifter at faa Calvinismen indført, men fandt en jævnbyrdig og slagfærdig Modstander i Ærkebisp Olaus Martini, der ved Disputatsen i Upsala 1601 besejrede den calvinske Præst Mikronius; ogsaa her maatte altsaa F. vige for den ortodokse Lutherdom. F. havde vel i sin Stræben for friere teologisk Videnskabelighed og sin Længsel efter større kirkelig Enighed en delvis Beretligelse, men da den løb ud i en Ivren for visse ulutherske Lærdomme, der ikke var kvalitativ forskellig fra den strengt-lutherske Iver for ren Lære, formaaede den lige saa lidt som dens senere Aflægger, Synkretismen, at hævde sig overfor sin ensidigere og derfor stærkere Modstander. *J. P. B.*

Filippos. Personer, nævnte i Biblen. 1) **F. II** af Makedonien nævnes i Forbigaaende som Alexander d. st.s Fader (1 Mak. 1, 1; 6, 2). — 2) Til **F. III** af Makedoniens Nederlag ved Kynoskefalæ (197 f. Kr.) overfor Romerne under Flamininus hentydes i 1 Mak. 8, 5. — 3) En Frygier **F.**, Ven af den syriske Konge Antiokos Epifanes (2 Mak. 9, 29), tjente denne som Statholder i Jerusalem siden Antiokos's Plyndring af Templet (169 f. Kr.) og var saaledes virksom Deltager i den Religionsforfølgelse, der fremkaldte den makkabæiske Rejsning, »i Adfærd endnu mere raa end dem, der havde indsat ham« (2 Mak. 5, 22), meget haard mod Jøderne (2 Mak. 6, 11). F. maatte derefter opleve de syr. Hæres Nederlag mod Judas (8, 8 f.), hvorved han sandsynligvis selv blev tvungen til at fortrække. 1 Mak. 6, 14 omtales han atter som Antiokos Epifanes's Ledsager paa Felttoget mod Partherne, hvor Kongen ved sin Død (164) gjorde ham til Rigsforstander og Formynder for sin Søn Antiokos V. F. begav sig derfor til Antiokia. Men Feltherren Lysias, der med den unge Konge stod i Palæstina, opkastede sig ogsaa til Formynder, sluttede Forlig med Jøderne (162) og rykkede mod Antiokia, som blev indtaget (1 Mak. 6, 55. 63 jvfr. 2 Mak. 13, 23 f., hvor Fremstillingen er mindre nøjagtig). Josefos siger i *Arkæol.* 12, 9. 7, at F. blev henrettet; men da 2 Mak. 9, 29 b (om F.s Tilflugt til Ægypten) muligvis er at forstaa om Tidspunktet efter F.s Nederlag, er Josefos's Beretning usikker, hvad ogsaa 1 Mak.s Tavshed kunde tale for. — 4) **F.**, Søn af Herodes d. st. og en af hans Hustruer, Kleopatra fra Jerusalem, var i sin Faders Testament bestemt til og af Augustus stadfæstet som Tetrark (en Slags Storhertug) over Jødelands nordøstl. Landskaber, Batanæa, Avranitis, Trakonitis, Gavlanitis og Panias. Saaledes hos Josefos; i Lk. 3, 1 nævnes ogsaa Ituræa, der i snevrere Betydning formodentlig er = Landskabet Panias ved Jordans Kilder, der tidligere havde hørt til Iturær-Riget, medens Trakonitis ogsaa anden Steds (f. E. Josefos's *Arkæol.* 18, 5. 4) bruges om F.s Landskaber under ét. I disse Egne var Befolkningen mere syrisk-gr. end jødisk. F. regerede i 37 Aar (4 f. Kr.—33-34 e. Kr.). Han var en sand Undtagelse blandt Herodes's Sønner og roses af Josefos som en fredelskende og retfærdig Fyrste, der med Omhu varetog Retsplejen i sit Land. Kun i Byggelyst lignede han sin øvrige Slægt. Det gamle Panias forskønnede han og gav det Navnet Kæsarea (Mt. 16, 13; Mk. 8, 27: »F.s Kæsarea« til Forskel fra »K. ved Havet«). Den anden By, han nybyggede, var Betsajda nær ved Jordans Udløb i Gennesaret, efter Augustus's Datter kaldet B. Julias (Mk. 8, 22; Lk. 9, 10), hvor F. selv døde. I politisk Henseende var han en afgjort Romerven. F. deltog sammen med Antipas og andre af sine Brødre i Jødernes sejrrige Klage over Pilatus, da denne havde opstillet anstødelige Kejserskjolde i Herodes's Palads i Jerusalem. Efter F.s Død lagdes hans Lande en kort Tid til Syrien, indtil Aar 37 Agrippa I blev Tetrark. F. var mod Slutningen af sit Liv gift med den langt yngre Salome, den i Evang. endnu som κοράσιον omtalte Datter af Herodias i hendes ulovlig brudte Ægteskab med Herodes F. — 5) **Herodes F.** var Søn af Herodes d. st. og den anden Mariamme og levede som rig Privatmand i Jerusalem, efter i sin Faders første Testament at have været bestemt til eventuel Tronfølger. Han var gift med sin Halvbroder Aristobulos's Datter, den bekendte Herodias. Hos Josefos kaldes han kun Herodes, medens Mk. 6, 17 (jvfr. Mt. 14, 3) kalder ham F., hvilket ikke behøver at være en Forveksling med hans Broder og senere Svigersøn Tetrarken F., da H. er Slægtsnavn, F. Egennavn, og de to F. tillige kun vare Halvbrødre. Markos maa ogsaa ifølge Ap. G. 12, 12 have været velkendt med Forholdene i Jerusalem, hvor Herodias's Ægtefælle levede. — 6) **Apostlen F.** fra det vestlige Betsajda i Nærheden af Kapernaum (forskellig fra B. Julias), Peters og Andreas's Bysbarn. Med dem omtales han blandt Jesu første Disciple (Joh. 1, 44 f.) og er ogsaa ved andre Lejligheder sammen med Andreas (Joh. 6, 5 f. og 12, 20 f.). I Apostelfortegnelserne er han stedse den 5., udenfor dem omtales han kun i Joh. Evang., foruden de anførte Steder ogsaa 14, 8 f. F. var uden Tvivl, før Herren kaldte ham, en af Joh. Døbers Disciple. Han førte sin Ven Nathanael til Jesus (Joh. 1, 46 f.). Skriftens Antydninger forslaa ikke til at danne sig et fyldigt Billede af F.; en vis aandelig Forsigtighed træder frem i Forbindelse med Ædruelighed og Sandhed. Efter Klemens Alex. skal Disciplen i Mt. 8, 21 f. have været Apost-

len F. Traditionen lader F. siden hen virke i Lilleasien, hvor han skal være død i Hierapolis, men Efterretningerne om ham ere hos Kirkefædrene flydte sammen med Erindringerne om Evangelisten F. (A. Rindom, Elleve af Herrens Apostle, Kbhvn 1897, S. 31—71). — 7) **Evangelisten F.** omtales i Ap. G. 6, 5 som en af de 7 Uddelere, prædikede siden hen i Samaria med megen Virkning (8, 5 f.), døbte den æthiop. Dronning Kandakes Hofmand (8, 26 f.) og nævnes (21, 8 f.) som Evangelist (Missionær), boende i Kæsarea ved Havet, hvor Paulus opholdt sig hos ham paa sin sidste Rejse til Jerusalem. F.s Missionsvirksomhed blandt Samaritanerne og Æthioperens Daab er et betydningsfuld Overgangsled til Hedninge-Missionen; maaske var han som flere af »Syvmændene« selv Hellenist. Det sidste Sted i Ap. G., hvor F. nævnes, omtales ogsaa, at han havde 4 Døtre, der vare ugifte og profeterede. I de patristiske Efterretninger siges han siden hen at have boet i Hierapolis i Frygien, hvor Papias af hans Døtre har hørt Meddelelser om ham. Ogsaa Gajus fra Rom omtaler F.s Ophold i Hierapolis. Hos Polykrates af Efesos hedder det derimod, at »Apostlen« F. hviler i Hierapolis tillige med 2 af sine Døtre, der døde ugifte, medens en 3. Datter er begravet i Efesos. Her synes dog at være en Forveksling, saa at det maa gælde ikke Apostlen, men Evangelisten F. Hos Evsebios (Kirkehist. 3, 31) ere de heller ikke holdte ud fra hinanden. At Evangelisten F. er kommen til Lilleasien, maa altsaa anses for temmelig sikkert; hvorvidt ogsaa Apostlen F. har færdedes i de samme Egne er mere tvivlsomt. *L. G.*

Filippos fra Side *(Sidetes)*, pamfylisk Præst, levede i første Halvdel af 5. Aarh. Han forfattede en Gendrivelse af Kejser Julians Angreb paa Krdm. og en »kr. Hist.« (*χριστιανικὴ ἱστορία*) i 36 Bøger, der foruden K.s Historie tillige omhandlede Geometri, Astronomi, Aritmetik og Musik. Fotios (se d. Art.), der kendte Værket, fandt, at det var lidet smagfuldt skrevet og altfor rigt paa Ord. Begge F.s Skrifter ere imidlertid gaaede tabt. Nogle Ekscerpter af den »kr. Hist.« ere udgivne af H. Dodwell (Oxf. 1689) og C. de Boor (Texte und Unters., von Gebhardt u. Harnack V, 2, 167 f.). Jvfr. ogsaa G. I. Neumann, Script. Græc., qvi Chr. impugnaverunt religionem, qvæ supersunt (Lipsiæ 1880) III, 33 f.

Filippos *(Solitarius, ὁ Μονότροπος)*, en Munk, der levede under Alexios I, Komnener, forfattede et meget læst opbyggeligt Digt (*Δίοπτρα*, Dydens Spejl) i Dialogform og Læredigtet »Klagerne« (*Κλαυθμοί*). Om Udg. af disse Digte se Krumbacher, Gesch. der byzant. Lit. (München 1897) 743 f.

Filippovitsch, Daniel, russisk Sektstifter, stammede fra Landsbyen Staraja (i Guvernementet Kostroma, Kredsen Jurjevets), hvor han boede i sin Broder Feodors Hus. D. F. kaldte sig »Sebaot« og sagde, at han vilde bringe Krdm. tilbage til dens oprindelige Renhed og Aandelighed. Han rejste rundt i Statholderskaberne Kostroma, Vladimir og Nishni-Novgorod og vandt mange Tilhængere, især blandt Bønderne. Han bød sine Disciple at undgaa Ægteskab eller, hvis de vare gifte, at skilles fra deres Hustruer, at være totalafholdende, holde sig borte fra Daabshandlinger og Brylluper og fremfor alt at tro, at han var den eneste Gud. Efter 7 Aars Forløb udvalgte han Bonden Ivan Timofejevitsch Susslov fra Isushky til sin »Kristus« og fortalte en lang, blasfemisk Historie om dette »Gudmenneskes« Levnedsløb. Susslov skal efter mange Forfølgelser have slaaet sig ned i Moskva, hvor han gik under Navnet »Sionskij«. I hans Hus skal D. F. have fundet Tilflugt og være død dér paa den hl. Vassilij's Dag 1700. Hans Tilhængere (»Gudsmenneskene«, Liudi Boschije) fortælle, at han da »i Vidners Nærværelse løftede sig op til den 7. og højeste af sine Himle, hvor han herefter tronede som den Herre Sebaot«. D. F.s Sekt, »Klysterne«, er en af de væsentligste Rødder til de mystiske Sekter i Rusland (J. Gehring, Die Sekten der russ. Kirche, Leipz. 1898, 137 f.).

Filisterne. Deres Oprindelse er temmelig dunkel. Ifølge Amos 9, 7; Jer. 47, 4, jvfr. 5 Mos. 2, 23 ere de indvandrede fra Kaftor, der Jer. 47, 4 kaldes et Kystland; 1 Mos. 10, 14 siges, at de ere udgaaede fra Kaslucherne, med mindre der her har fundet en Omstilling af Ordene Sted, saa at »og Kaftorerne« skulde følge lige efter »Kaslucherne«. Kaftor antages af nogle at være en Del af det ægyptiske Delta, hyppigst dog identificeres det med Kreta; for denne Opfattelse taler, at flere gltestl. Steder (Sef. 2, 5; Hesek. 25, 16, jvfr. 1 Sam. 30, 14) om F. bruge Betegnelsen *k'reti*, der vel betyder Kreter (jvfr. den hyppige Betegnelse om Davids Livvagt *k'reti* og *p'leti*, der simplest antages at betyde Kreter og Filister). Hermed er dog ikke givet, at Kreta er deres oprindelige Hjemstavn, og ved Benyttelse af ægypt. Indskrifter komme flere nyere til den Opfattelse, at deres egentlige Hjemstavn er at søge i Lilleasien, hvorfra saa Sørøvertog have ført dem til deres senere Boliger. Kreta og andre Egne kunde da have været Mellemstationer for dem inden deres egentlige Bosættelse i Kanaan. De i ægyptiske Indskrifter fra Ramses III's (o. 1200) Tid omtalte *Purasati* antages almindelig for at være Filister; disse *Purasati* siges at hærge det asiatiske Kystland N. for Ægypten. Omtrent paa denne Tid, formodentlig noget senere, paa Dommertiden, har deres egentlige Bosættelse i det sydlige kanaanæiske Kystland fundet Sted, saa at deres Omtale 1 Mos. 21, 32; 26, 1 f.; 2 Mos. 13, 17 maa være en Anakronisme. Det af dem erobrede Land i Kanaan var Kyststrækningen fra den ægyptiske Grænse nordpaa (i Beg. som det synes til helt op mod Karmel), hvis tidligere Beboere vare Avviterstammen (5 Mos. 2, 23, jvfr. Josua 13, 3); dog holdt Rester af den gamle Kæmpeslægt sig i længere Tid blandt Filisterne (Josua 11, 22, jvfr. 2 Sam. 21, 15 f.) f. E. Goliat. Midtpunkter for den filistæiske Magt vare de erobrede kanaanæiske Stæder Gazza, Askalon, Asdod, Gat og Ekron; de udgjorde et Forbund under Smaakonger, der i G. T. kaldes *seranim* (Fyrster, Josua 13, 3; Dom. 3, 3 og oftere), dog forekommer ogsaa oftere Ordet *melek* (Konge) om dem (1 Sam. 27, 2 jvfr. 21, 11; Jer. 25, 20; Sak. 9, 5). Det undertvungne Folks kanaanæiske Sprog antog F., ligesaa vel i Hovedsagen

dets Kultur og Religion. Blandt de filistæiske Guddomme ere: Baalzebub (2 Kong. 1, 2 f.), Astarte (1 Sam. 31, 10), begge gamle kanaanæiske, videre Dagon (Dom. 16, 23; 1 Sam. 5, 2 f.) samt Derketo eller Atargatis. Filistæiske Orakler omtales 1 Sam. 6, 2; 2 Kong. 1, 2; Jes. 2, 6. Som uomskaarne omtales F. hyppigt i G. T. (saal. Dom. 14, 3; 15, 18; 1 Sam. 14, 6; 17, 26. 36; 18, 25 osv.).

For Israel bleve F. snart efter deres Indvandring en farlig Fjende, først for de tilgrænsende Stammer navnlig Dan, der led meget under deres Plyndringer (jvfr. Dom. 13—16, Samson), hvilket vel var medvirkende Grund til, at en Del af Dan maatte vandre længere Nord paa (Dom. 1, 34; 17—18), men snart for det hele Israel. I 1 Sam. 4 berettes om den Kamp, hvor Elis Sønner dræbtes, og Arken faldt i F.s Hænder. Kom end Arken snart tilbage (1 Sam. 5—6), og skaffede end Samuel en midlertidig Lindring (1 Sam. 7, 7 f.), var Israels Stilling dog højst sørgelig; en stor Del af Landet var endnu i F.s Vold; i Geba havde de en *n'sib* ɔ: enten en Foged eller en Søjle (som Symbol paa deres Magt, 1 Sam. 13, 3). Fra denne Nedværdigelse blev Israel befriet ved Sauls og Jonatans Sejre (1 Sam. 13—14 jvfr. 9, 16); dog maatte Saul ogsaa senere i mange Kampe, hvor navnlig David udmærkede sig (1 Sam. 17—18), værge sig mod dem (jvfr. ogsaa 1 Sam. 23 og 24, 27), og efter den sidste, ulykkelige Kamp, som kostede Saul og hans 3 Sønner Livet (1 Sam. 28—31), vare F. igen Israels Herrer, og formodentlig som deres Vasal har David besteget Tronen. Men han brød fuldstændigt deres Overherredømme i en Række sejrrige Kampe (2 Sam. 5, 17—25; 8, 1 jvfr. Jes. 28, 21; jvfr. ogsaa de om Davids Helte berettede Bedrifter 2 Sam. 21, 15 f.; 23, 8 f.). Dog vedbleve F. at bestaa som Folk, om end deres Magt var svækket. Under Nadab og hans nærmeste Efterfølgere var Byen Gibbeton besat af dem (1 Kong. 15, 27; 16, 15). Kronisten beretter, at Josafat modtog Tribut af dem (2 Krøn. 17, 11), men at de (i Forb. med Arabere) under Jorams Regering faldt ind i Juda og plyndrede Jerusalem (2 Krøn. 21, 16 f.; jvfr. Amos 1, 6 f.) Aramæerkongen Hasael erobrede paa den judaiske Joas's Tid Gat (2 Kong. 12, 18), der dog paa Amos's Tid igen omtales som en mægtig By (Amos 6, 2; Tekstens Rigtighed forudsat). Ifølge Kronisten betvang Uzzia F. (2 Krøn. 26, 6 f.), medens Akas tabte flere Stæder til dem (2 Krøn. 28, 18). I denne Periode kom filistæiske Byer gentagne Gange under Assurs Herredømme. Tiglat Pilesars Tog mod Gazza og Sargons mod Gazza og senere mod Asdod berettes udførligere i disse Kongers Indskrifter (jvfr. ogsaa Jes. 20, 1). Under Sanherib deltog Askalon og Ekron med andre Stater, deriblandt Juda under Hiskia, i en Koalition mod Assur (jvfr. Jes. 14, 29), hvilket førte til Sanheribs store Tog 701 (2 Kong. 18, 14 f.). Formodentlig efter den Tid falder Hiskias Sejr over F. (2 Kong. 18, 8). Assurhaddon nævner Gazza, Askalon, Ekron og Asdod som ham undergivne. I den følgende Tid ere filistæiske Byer fra Tid til anden blevne indtagne af Ægypterne (jvfr. saaledes Jer. 47, 1); men i det hele ophører nu omtrent samtidig med Eksilet den egentlige filistæiske Stat, idet dog de enkelte Byer bevare deres Betydning, men med en stærkt blandet Befolkning og ude af Stand til at holde sig overfor den fremmede Paavirkning, navnlig i den hellenistiske Tid med dens vekslende, af Kampene mellem Selevkider og Ptolemæere bestemte, Forhold. — Foruden i de ovennævnte Steder findes i G. T. endnu profet. Udtalelser om F. i Sef. 2, 4 f.; Jer. 25, 20; Hesek. 25, 15 f.; Sak. 9, 5 f.; Joel 4, 4 (Dsk. Overs. 3, 9). Jvfr. Hitzig, Urgesch. und Mythol. der Philister, 1845; Stark, Gaza und die philistäische Küste, 1852; V. Schmidt, Assyriens og Ægyptens gl. Hist. I, 289; II, 621 f.; M. Müller, Asien und Europa auf altägypt. Denkmälern, 1893, 387 f.; Winckler, Gesch. Israels I, 1895, 216 f. og Keilinschriftl. Textbuch, 1892, 13 f.; Buhl, Jesaja 7 f. *J. C. J.*

Filologos, rom. Kr. (Rom. 16, 15) efter Sagnet en af Kristi 70 Disciple og Biskop af Sinope i Pontos.

Filometor, se Ptolemæos F.

Filon, jødisk Religionsfilosof fra Alexandria, f. o. 20 f. Kr. i Alexandria, hørte til den indflydelsesrigeste jødiske Familie dér og førte, som han selv fortæller i Skriftet *de legatione ad Cajum*, en Sendefærd til Caligula i Anledning af Forfølgelser mod Jøderne i Alexandria. Ellers vide vi intet om hans Liv. Men som Tænker har han i sine Skrifter sat sig et varigt Minde. Han var den mest fremragende af de Jøder, der i den vestlige Diaspora søgte at forene gr. Filos. med jødisk Tro. Den uimodstaaelige Tiltrækning, som det mægtige gr. Aandsliv med dets Digtning og Filosofi udøvede selv paa jødiske Aander, hvorom adskillige apokryfiske og psevdepigrafiske Skrifter vidne, naaede hos F. sit Højdepunkt og gav sig i hans Skrifter et Udslag, der blev af ikke ringe Betydning for Eftertiden. Problemet var dette: at anerkende og indoptage gr. Tænkning uden at krænke den jødiske Tro. Men som Jøde var F. bunden til de hl. Skrifter, fremfor alt Mosebøgerne. Naar denne Ramme ikke skulde brydes, var der kun ét Middel: ad kunstig Fortolknings Vej kunde den gr. Visdom fremsættes som gammel jødisk Lærdom. F. er den allegoriske Fortolkningskunsts genialeste Mester. Den var benyttet før ham, baade af Grækere (Stoikernes alleg. Fortolkn. af Myterne) og af Jøder (den jødiske Haggadah). Men F. sætter Allegoriseringens Vilkaarlighed i System. For F. er den allegor. Fortolkning altid den vigtigste og, hvor en ligefrem Fortolkning vilde udsige noget upassende om Gud, tillige den eneste gyldige. At anføre de mangfoldige Regler, hvorefter f. E. Patriarkerne betyde Sjælstilstande, Mose's Drab af Ægypteren Underkuelse af Lidenskaben, vilde her føre for vidt. Forudsætning er den gr. Bibelovers.'s (LXX) Bogstavinspiration. Ad denne Vej viste F. nu i talrige Skrifter især over Pentatevken (her atter særlig Genesis), at hos Mose var Kilden til al Visdom; hos ham havde ogsaa de hedenske Filosofer, frem for alle den »store« Platon, øst deres Visdom. Ad denne Vej fjernes alle Antropomorfismer af Biblen, og Mose og Profeterne gøres til Talsmænd for et hellenistisk, væsentlig stoisk-platonsk (nypytagoræisk) Tankesystem. Dets Hovedtanker ere følgende:

F. gaar ud fra en Dualisme mellem Gud og Verden. Gud er det fuldkomne; Verden, Materien, det ufuldkomne, ja onde. Denne Fuldkommenhed hos Gud betones nogle Steder saa stærkt, at Gud bliver den egenskabsløse, den, hvis Væsen er ganske ufatteligt og uudsigeligt. Efter F.s Forestilling er et umiddelbart Forhold mellem Gud og Skabningen en Umulighed. Derfor maatte Tanken dukke op om Mellemvæsener, der kunde formilde dette Forhold (Tanken forberedt i den jødiske Engleforestilling, den gr. Dæmonforestilling, Platons Idélære, den stoiske Lære om de virkende Aarsager). F. taler da om saadanne Potenser (*δυνάμεις*) eller Ord (*λόγοι*), der paa en mærkelig Maade svære mellem personligt og upersonligt Liv. Disse Potensers Tal begrænses ikke; dog nævnes hyppigst 2: Godheden og Magten. Men den jødiske Trang til Enhed i Gudsforestillingen bevirker, at disse Mellemvæsener atter samles i ét: den guddommelige Logos. I denne Logosidé har F.s Tanke naaet sit ejendommeligste og betydningsfuldeste Udtryk, Logos er Idéernes Idé, Kræfternes Kraft, Guds førstefødte, hverken skabt eller uskabt, Verdenstilblivelsens Formidler, Guds Profet, Ypperstepræst, Paraklet; Melkisedek-Skikkelsen tydes paa Logos. Men trods disse personlige Betegnelser er Logos dog atter kun Udtrykket for det i sig selv upersonlige Forhold mellem Gud og Verden. Systemet trænger saa at sige til begge Dele. Naar Guds upersonlige Kraft skildres som et selvstændigt Personvæsen, saa dækkes der lige som over, at der i Logos er fuldbyrdet en Forbindelse mellem Gud og Verden, der i Virkeligheden efter Systemets Forudsætninger er umulig. — Det onde stammer fra Materien; kun om Verdensdannelse kan der tales, ikke om Skabelse. Dualismen forplanter sig selvfølgelig til Antropologien, idet Mennesket ved Legemet og Lidenskaberne er bundet til Materien, medens Sjælelivets aandelige Side, Fornuften, er som en Straale fra Gud, et Pust fra Guds egen Aande. Etiken maa da blive asketisk, og slutter sig nær til den stoiske, men har dog modsat denne en religiøs Side, der i sit Højdepunkt bliver Ekstasens Forening med Gud: da gaar Menneskets Selvbevidsthed under i Guds Dybder, og Guds Aand alene spiller paa Sjælens Strenge. — F.s Indflydelse paa den følgende Tid er uomtvistelig, men dens Omfang meget omstridt. Navnlig gælder dette hans Indflydelse paa N. T.s Forfattere. For de synoptiske Evang.s og Paulus's Vedkommende vil en saadan næppe kunne eftervises. Anderledes staar det med Johannes-Evangeliet og Hebræerbrevet, hvis Udtalelser om Kristus paa det stærkeste minder om F., selv om de ere talte ud af en total forskellig Aand (F.s Værker ere udg. af Mangeys, I—II, London 1742; en ny Udgave er paabegyndt af Cohn og Wendland, hidtil 2 Bd., Berl. 1896—97; Siegfried, Ph. v. Alex., Jena 1875; Zeller i Die Philos. d. Griechen, III, 2, 3. Opl., 1881; Schürer, Gesch. d. jüd. Volkes im Zeitalter f. Chr., III, 3. Opl., Leipz. 1898). *J. P. B.*

Filosofi, se de enkelte Filosofers Navne.

Filostorgios, gr. Kirkehistoriker, f. senest 365, skildrede fra et ariansk Standpunkt K.s Historie 300—425 i lige saa mange Bøger, som hans Navn havde Bogstaver (12). Paa Grund af F.s Heterodoksi er hans Værk gaaet til Grunde, og vi kende det nu kun af et Udtog hos Fotios (se d. Art.) og af en Samling Ekscerpter (L. Jeep, Quellenunters. zu den gr. Kirchenhistorikern, Leipz. 1884, 56 f.; Batiffol, Qvæstiones Philostorgianæ, Paris 1891). Batiffol forbereder en ny Udg. af de Brudstykker af F., som vi have; den bedste ældre Udg. skyldes Valesius (i Udg. af de gr. K.historikere, Paris 1673); den er optrykt hos Migne, Series Græca 65.

Filoxenos, syr.-monofysitisk Kirkelærer og anset Forfatter. F., hvis egentlige Navn var Aksenaja, var født paa Grænsen imellem Persien og Mesopotamien i Tahal, der hørte til Sassanidernes Rige. Han studerede i Edessa og havde her Ibas til Lærer. Han lod sig dog ikke paavirke af dennes Fjendskab imod Monofysitismen, men blev en ivrig Forfægter af denne Læreform, der forøvrigt først efter hans Død systematiseredes og dannede et Kirkesamfund. 485 blev F. af Biskoppen (Patriarken) i Antiokia, Peter Valkeren, kaldet til Biskop i Byen Mabog eller Membidj, Grækernes Hierapolis, i Nord-Syrien nær Evfrat. Efter Kejser Zenons Død søgte F. at benytte sig af den Yndest, hvori Monofysiterne stod ved Hoffet, til at faa Hovederne for det ortodokse Parti fjernede, saaledes Biskop Flabian i Antiokia. I hans Sted indsattes 512 Severos i Antiokia. Men da Justin blev Kejser, fik de ortodokse atter Magten, og F. maatte som flere andre monofysitiske Biskopper vandre i Landflygtighed. Han forvistes først til Filippopel (i Thrakien) og siden til Gangra i Paflagonien, hvor han kvaltes 523 af Kulos eller Rog i det Værelse, hvori han var indespærret. Mest kendt er F. ved den Bibelovers., der bærer hans Navn; den er dog ikke forfattet af ham, men kun fremkommet efter hans Opfordring (508) og skyldes hans Landbiskop Polykarp. Man var nemlig ikke ret fornøjet med den alm. udbredte syr. Overs. (Peshitta) og ønskede en mere ordret. Den ny Overs. synes at have været meget paaskønnet og udbredt i monofysit. Kredse omtrent et Aarh., men den fortrængtes senere af den af Paul af Tella 615—616 forfattede Overs. efter Origenes's heksaplariske Tekst af G. T. og af Thomas af Harkels Oversættelse af N. T. Af F.s Oversættelse ere kun Brudstykker bevarede. Stykker af Jesaja ere udg. af Ceriani (*Monumenta sacra et profana*, Milano 1873); om Evang. se Hall, *Syriac Ms., Gospels* (Philadelphia 1884). Af de mange Skrifter F. forfattede, og som udmærke sig ved et fortræffeligt Sprog, er ikke lidet bevaret, men først i de senere Aar har man begyndt at udgive dem. Frothingham har i sit Skrift om Bar-Sudaili (se I, 224) udgivet hans Brev til Præsterne Abraham og Orestes imod den nævnte Panteist; Guidi i Rom har udgivet et andet Brev 1886, og E. A. Wallis Budge et rigt Udvalg af Afh. og Taler af F.: *The Discourses of Ph.* (London 1893—94, I—II), i II findes en eng. Overs. og en Indledn., hvori F.s Liv. Se ogsaa R. Duval, La littérature Syriaque (Paris 1899). *V. S.*

Finck, Salomo, f. 1565 i Königsberg, d. 1629 ssteds, var fra 1612 Adjunkt hos den luth. Hofpræst Müller i Berlin, men selv Kryptokalvinist.

Som saadan søgte han, værnet af Joh. Sigismund, at bane Vej for den ref. Konfession. 1614 udgav han »Sacrament-Spiegel« I—II, hvori han angreb den luth. Nadverlære. Hoë von Hoenegg skrev til Forsvar mod hans Angreb: »Unvermeidliche Erinnerung an alle luth. Christen«.

Fine, Arnold de, Biskop i Trondhjem, blev født 1614 i Helsingborg, hvor hans Fader var Præst. Da han var en Svoger af Biskop Munthe i Bergen, blev han i 1637 kaldet did som Konrektor og blev 1647 Rektor og 1663 Lektor ssteds. 1639 havde han taget Magistergraden i Kbhvn. Efter Opfordring af Norges Kansler, Ove Bielke til Østraat, gav han sig i Færd med at samle Materiale til en Norges Historie paa Latin. Efter at have ansøgt Kongen om Hjælp til at bestride Udgifterne ved dette Arbejde fik han i 1667 Løfte om den første ledige Bispestol i Norge mod paa egen Bekostning at fuldføre det nævnte Værk. Han overrakte Griffenfeld en Prøve deraf og blev virkelig, trods dets Mangler, i 1671 udnævnt til Vice-Superintendent i Trondhjem med Løfte om at efterfølge den svagelige Erik Bredal, men tillige med Forpligtelse til at tilendebringe sin Norgeshistorie inden 2 Aar. Bredal døde 1672, og de F. overtog straks hans Embede, men døde selv blot nogle faa Maaneder senere, 6. Nov. 1672. Hans ufuldendte historiske Arbejde er forsvundet, men efter hvad man véd derom, er dette næppe synderlig at beklage (Daae, Trondhjems Stifts gejstl. Hist.). *A. B.*

Fine Mennoniter, se Mennoniter.

Fineas, se Pinehas.

Finland (Suomi, Suomenmaa), er et konstitutionelt Monarki, hvis Statsoverhoved, Kejseren af Rusland, er Storfyrste af F.; det omfatter et Areal af 365,590 □ Km. med ($^1/_1$ 1899) 2,637,130 Beboere. Allerede Tacitus omtaler Finnerne *(fenni,* hvormed formodentlig menes Lapperne), og o. 700, eller lidt senere, besad de deres nuværende Boplads. Den finske Befolkning *(Suomalaiset;* Sproget hører til den finsk-ugriske Familie) bestaar af 3 Stammer: Tavaster *(Hämälaiset),* Kareler og Savolakser *(Karjalaiset, Savolaiset)* samt Kvæner *(Kainulaiset),* 1890 udgjorde de 2,048,545 eller 86,07 %. — 322,604 (13,56 %), Efterkommere af tilflyttede Svenskere *(Ruotsalaiset),* talte Svensk; endvidere fandtes 5,795 (0,24 %) Russisk talende, endvidere Tyskere osv. samt Zigeunere og o. 400 (0,05 %) Lapper. Folkets Tilvækst beregnes til en Fordobling i 70 Aar. 1890 havde F. 2,334,547 Lutheranere (98,08 %), 45,132 gr. Katoliker (1,9 %) og 461 rom. Kat. (0,02 %); Procenttallet af Analfabeter var 1890 2,1 %, for største Delen abnorme og ældre gr. Kat.

En stor Skat af Levninger fra Folkets hedenske Tro og Forestillinger ere bevarede i Sange og Sagaer; Nationaleposet Kalevala (se d. Art.) er kun en ringe Del af den rige Folkepoesi. F.s hedenske Religion var Schamanismen; man dyrkede Ukko Ylijumala (ɔ: den gamle Overgud, Tordenens og Himlens Gud), Ahti, Vandets Hersker, med hans Hustru Wellamo, samt Tapio, Skovens Gud, med hans Hustru Mielikki; hver Kilde, Flod og Træ var befolket med særlige Aandevæsner (Haltiaat) og i Dødsriget (Tuonela) raade Tuoni. De vigtigste dyrkede Heroer, »Kalevas Sønner« (om hvis Bedrifter »Kalevala« fortæller), vare Wäinämöinen, den evige Sanger, Ilmarinen, der smedede Himmelhvælvingen, og den modige Kæmpe Lemminkäinen. Guderne dyrkedes med Ofre i Lunde og paa Høje, og flere aarlige Fester fejredes i Hjemmene. Tro paa det udtalte Ords Besværgelses- eller Velsignelsesmagt lægge de finske Trolddomsruner stadig for Dagen, og Besværgerne *(arpoja, tiefäjä)* holdtes højt i Ære (om finsk Hedendom og Gudsdyrkelse se J. Krohn, Suomen Suvun pakanallinen Jumalan palvelus).

Krdm. siges tidligt at være forkyndt Finnerne; det paastaas saaledes, at det gr. Kloster Walamo (i Ladoga) er grundet o. 992, og 1072 forkyndte Norrlands Apostel, Biskop Stefan, Korsets Evang. for de saak. Skritfinner. — Til o. 1157 henføres Erik Jedvardsøns (se I, 787) Korstog til Åbo-Egnen, hvormed den sv. Erobring af F. begyndte. Biskop Henrik, der lodes tilbage, blev F.s Apostel, men myrdedes 19. Jan. 1158 i Kjulo af Bonden Lalli. Svenskerne grundlagde Åbo Slot til Støtte for den kr. Menighed; Bispesædet, der 1229 paa pavelig Befaling henlagdes til Räntämäki (St. Mariæ), flyttedes først senere til det nuværende Åbo (I, 4). Blandt de rom.-kat. Bisper (se Art. Åbo og de enkelte Navne) udmærkede den kraftige Englænder Thomas (1209 [?]—45) sig ved sit mislykkede Forsøg paa at frigøre F. fra Sverig og danne en gejstlig Stat, direkte under Paven. 1249 gjorde Birger Jarl (I, 322) det 2. Korstog til F., besejrede Tavastlændingerne og opførte Kronoborgs Slot (nuvær. Tavastehus). Kysten ved Nyland befolkedes da med sv. Kolonister. Karelerne om Ladoga siges først at have faaet Krdm. fra den gr. K. (om Walamo se ovenf.), og 1227 siges Fyrst Jaroslaw Wsevolodowitsch at have sendt Præster til Karelerne. Siden gjorde ogsaa Svenskerne Fordring paa Karelen. Rigsmarsk Torkel Knutson foretog det 3. Korstog 1293 derhen og anlagde Wiborgs Slot, og Keksholm ved Ladoga fik sv. Besætning. Rusland gjorde dog fremdeles Fordring paa Karelen, og Striden fortsattes til Freden i Nöteborg 1323, hvorved Rusland fik Ladoga-Karelen og den østligste Del af Landet N. for de nævnte Steder. — Ogsaa til Kvænerne i Österbotten kom Krdm., og o. 1303 var den indført i dets sydlige Del. Lapperne mod N. vare uafhængige til Magnus Ladulås's Tid; han overdrog Handelsselskabet »Birkarlarne« at lægge dem under den sv. Krone, men Krdm. indførtes først planmæssigt under Gustaf Wasa, og først fra Karl IX's Tid blev Omvendelsesarbejdet drevet med Eftertryk.

Den første Biskop af finsk Byrd var Magnus I (1291—1308); Hemming (1339—65; skrinlagt 1514) forfattede 1352 egne Statuter for den finske K. og befalede Præsterne at overholde Cølibatet. Magnus Olai Tavast (1412—50) befæstede Katolicismen, hævede Præsteskabets Anseelse og Magt, forøgede Gudstjenestens Pragt og skaffede K. større timelige Fordele. Paa hans Tid besluttedes i Söderköping, at Fadervor, *Ave Maria* og *Credo* skulde læses paa Folkemaalet ved Gudstjenesterne. Han søgte ogsaa at lindre Folkets Nød. Stiftet kaldes først *Finnensis s. Finlandiæ dioecesis,* fra o.

1300 *dioecesis Aboënsis* (Bispen kaldes allerede 1258 *episc. Aboënsis)*; Domkapitlet, der allerede omtales 1229, skønt den sv. Ærkebisp først 1276 gav det fuld Stadfæstelse, flyttedes 1300 til Åbo (Domprovstiet oprettes 1340, Arkidiakonatet nævnes 1398, *Decani* 1493, *Archipresbyteri* 1493, *Canonici* 1291; *Officiales, Sacristani, Oecononi, Chorales* samt *Præbendati* i 1. Halvdel af 14. Aarh.). En Katedralskole fandtes i det mindste allerede 1326; ligesaa fandtes Skoler ved de finske Klostre: Dominikaner-Klostret i Åbo (1249), i Wiborg (nævnes 1445), paa Kökar-Øen i Ålandsskærene (nævnes 1472); Fransiskaner-Klostret i Wiborg (1392) og i Raumo (1449); bekendtest er Birgittiner-Klostret i Nådendal *(Vallis gratiæ)*. Disse ophævedes efterhaanden siden Protestantismens Sejr, derimod bestaa fremdeles de gr.-russiske Klostre paa Walamo og Konevits, Øer i Ladoga. — Kulturen og Folkekarakteren i F. blev vesterlandsk, i Vesten har man derfor stadig søgt Dannelsestrangen afhjulpet, og i Middelalderen studerede ikke faa Finner ved udenlandske Universiteter eller i Upsala. Af Byer fandtes i Middelalderen i F.: Åbo, Wiborg, Ulfsby (Björneborg), Borgå, Raumo og Nådendal. F., der 1362 fik Ret til at deltage i det sv. Kongevalg, har polit. Historie fælles med Sverig indtil 1809.

Rigsdagen i Westerås 1527 og Kirkemødet i Örebro 1529 brød Romerkirkens Magt i Sverig. Bispeværdigheden blev dog bevaret baade i Sverig og Finland. De kirkelige Godser ligesom Klostergodset tilfaldt Staten. I Finland prædikede Petrus Särkilaks først luthersk Lære, og Michael Agricola (I, 39), der 1542 udgav en finsk ABC, siden en Bønnebog, N. T. (1548) og Dele af G. T., arbejdede først paa at skabe en religiøs Literatur paa Finsk. 1554 deltes F. i 2 Stifter; Kirkestyrelsen for det østlige henlagdes til Wiborg (1. Biskop var Paul Juusten). Paa Gustaf Wasas Tid gav Sabbatismen, en judaiserende Vildfarelse, Anledning til et kgl. Brev (1554) til Menigheden i F. Paa hans Tid grundlagdes ogsaa Helsingfors (1550), og de indre Dele af Landet bleve mere beboede, samt hele Styrelsen ordnet. Biskop Ericus Erici (Sorolainen; I, 785), der 1583—1618 styrede hele den finske K., indførte Johan III's Liturgi i F., (som siden 1581 er et Storfyrstendømme), skønt han selv var ortodoks. Men siden Upsala-Mødet 1593 blev den evang.-luth. Lære eneraadende her som i Sverig, og E. Erici sørgede for Udgivelsen af finsk rel. Literatur (Postille, Katekisme). Vel besejrede (1597) Sigismunds trofaste Tilhænger Rigsmarsken Klas Fleming de oprørske Bønder i Österbotten (Klubbekrigen), men Hertug Karl, der 1599 paa et Tog til F. erobrede Åbo og Wiborg, blev Herre i Landet. Efter Krigen med Rusland og Freden i Stolbova, hvorved Keksholms Len og Ingermanland tilfaldt Sverig, indsattes 1618 en egen Biskop i Wiborg (se Elimæus, I, 743), og Åbo fik 1623 en egen Hofret. Særlig Ære indlagde Finnerne sig i 30-Aarskrigens Kampe.

Kirkeordinansen af 1571 blev fuldstændiggjort ved Åbo-Bispen Isak Rothovius's (1627—52) *constitutiones* (1628, 33 osv.). Han ordnede Kirkebogsførelsen, indførte Kirke-Seksmænd (Sognekirkeraad) m. m.; 1630 indrettede han i Åbo et Gymnasium, der 1640 ved F.s berømte Generalguvernør Per Brahes Tilskyndelse ændredes til et Universitet, som et Par Aar efter fik eget Trykkeri, det første i F.; 1642 udkom i Stockholm hele Biblen i finsk Overs. Paa Rothovii Tid begyndte de berygtede Hekseprocesser, der vedblev til o. 1640—80. Åbo-Bispen Johan Terserus (1658—64) mistede sit Embede paa Grund af Prof. Svenonis Anklage mod ham for Synkretisme. Han efterfulgtes af en af F.s fortrinligste Bisper, Johan Gezelius d. æ. (1664—90), der fremmede Læsekundskab og ivrede for Katekismeundervisning. Hans *perbreves admonitiones* (1673) hører til de bedste Kirkeforordninger før Kirkeordningen af 1686. Hans Bibelværk (begyndt 1670) udkom 1711—28. — Under den store nordiske Krig led F. frygteligt af Russernes Ødelæggelser; medens Udskrivningerne til Karl XII's Krige uafbrudt vedvarede, blev F. saa godt som overladt ganske værgeløst til Fjendens grusomme Hærgninger. Åbo Akademi opløstes, Lærerne og alle, der kunde flygte, begav sig til Sverig. Wiborg-Bispen David Lund flygtede 1711, Åbo-Bispen Johan Gezelius d. y. 1713, og K. styredes en Tid af Provst P. Serlachius i Borgå og Provst J. Ritz i Somero. I Wiborg indsatte Russerne en luthersk K.styrelse under Magnus Alopæus (I, 60). F. var uden Trykkeri, og for at Læsekundskaben ikke aldeles skulde forfalde, udgaves en finsk ABC i Træsnit (Stereotyp-Tryk). Først efter Nystad-Freden 1721 begyndte den gamle Ordning at indføres igen. I den Del af F., der tilfaldt Rusland, styredes K. ved Konsistoriet i Wiborg (1721—1812), forestaaet af Domprovsten dér. For den svenske Del oprettedes 1723 et Bispesæde og Gymnasium i Borgå (I, 364); desuden fik Åbo atter sin Stiftstyrelse og sit Akademi. Foruden den ældre Pietisme vakte paa den Tid de separatistiske Brødre Erickson (I, 785) Opsigt. — Efter Willmanstrand-Krigen (Fred i Åbo 1743) tilfaldt Landet Ø. for Kymmene-Elv og Strækningerne om Nyslott Russerne; et nyt luthersk Konsistorium indrettede disse nu i Fredrikshamn (1743—1812), ledet af Byens Spr., der fik Titel af Domprovst. Efter Krigen 1808—9 lagdes hele F. under Kejser Alexander I, der ved Landdagen i Borgå 1809 lovede at opretholde Landets Religion, Grundlove, Stændernes og de privates Privilegier. Disse Privilegier (Regeringsformen af 1772 og Forenings- og Sikkerheds-Akten af 1789) have udgjort Grundvolden for F.s politiske Udvikling siden 1809, da Kejseren erklærede F. for »ophøjet blandt Nationernes Antal« og selvstændigt. Især under Alexander II's velsignelsesrige Regering har F. naaet en alsidig Udvikling. 1858 aabnedes den første Skole med Undervisning paa Finsk, 1863 det første Folkeskoleseminarium (i Jyväskylä); 1898 fandtes 1510 Folkeskoler i F. med 1706 Lærere. 1869 skiltes Skolen fra K., der dog vedblivende har Tilsyn med Religionsundervisningen.

Ved Landdagen 1867 vedtoges en ny Kirkelov, stadfæstet af Kejser-Storfyrsten 9. Dec. 1868. Den indførte bl. a. »Allmänna Kyrkomötet« (Præster og Lægmænd), der har Beslutningsret i rent kirkl. Sager og i andre for-

bereder Forretningerne til Landdagens videre Behandling. Kirkeraad ere indsatte til at vaage over Sædeligheden i Menighederne og forberede Sagerne til Kirkestævnets Behandling. Nye Examiner for Domkapitlerne (I, 834) skulle aflægges før Overtagelse af »ordinarie« Præstetjenesten. Domkapitlerne ere omorganiserede; de bestaa foruden Biskoppen og Domprovsten (Stiftsbyens Spr.) af 2 teol. dannede Assessorer, valgte af Stiftets Præster paa 3 Aar, samt af én juridisk dannet Domkapitelssekretær med Sæde og Stemme i Kapitlet og 1 eller 2 Domkapitelsnotarer. Bispen vælges af Stiftets Præster og Domkapitel, Ærkebispen af Åbo-Ærkestifts Præster og Landets samtlige Domkapitler. De 3, der have faaet flest Stemmer, opføres »å förslag«, hvorefter Kejser-Storfyrsten udnævner én af disse. — Sognepræster vælges af Menighederne blandt 3 af Domkapitlet foreslaaede; Udnævnelsen tilkommer i de imperiale Pastorater (i Øjeblikket 250) Kejseren (efter 1896 det kejserlige Senat), i de konsistoriale (170) Domkapitlet. — En kejserlig Forordning af 1895 har ændret visse Dele af Kirkeloven, og 1889 udkom eñ Dissenterslov, ifølge hvilken der nu (1900) findes 4 metodistisk-episkopale og 10 Baptist-Menigheder. Der eksisterer et Par smaa rom.-kat. Menigheder og 28 gr.-kat. (1896: 46,811 Personer). Ved en kejserl. Forordning af 1895 er indrettet et særligt gr.-russisk Stift i F.

1817 fik Åbo-Bisp Titel af Ærkebisp. 1812 ophævedes Domkapitlerne i Wiborg og Fredrikshamn og lagdes under Bispestolen i Borgå. 1851 oprettedes Kuopio-Stift, hvis Styrelse 1900 skal henlægges til Uleåborg, og 1897 har Nyslott faaet Biskop og Domkapitel. —

Det alm. Kirkemøde 1886 vedtog nye Psalmebøger paa Sv. og Finsk og nye Perikoper (med 3 Tekstrækker) samt anbefalede en ny »Handbok« (Ritual) og en Lærebog i Kristendomsundervisning. Om finsk indre og ydre Mission se Art. nedenfor. — Rækkevidden af Manifestet af 15. (3.) Febr. 1899 — et Resultat af det panslavistiske Partis Makinationer i Rusland —, der synes at true hele F.s statsretslige Stilling, er saa vidtgaaende, at først Fremtiden vil kunne skønne Resultatet af den Lovgivning, som det dunkelt antyder, men som forhaabentlig dog ikke vil indvirke paa den finske K.s Ordning (H. G. Porthan, Chronicon episcoporum Finlandensium; Y. Koskinen, Suomen kansan historia; M. G. Schybergson, Finlands historia; E. Bergroth, Finska kyrkans historia; samme, Wåra dissenters; A. Neovius, Suomen kirkon Matrikkeli. — Kildeskrifter: R. Hausen, Åbo Domkyrkas Svartbok [1229—1515]; A. I. Arwidsson, Handlingar till upplysning af F.s häfder [1316—1757]; Grönblad, Källor till F.s medeltids historia [1375—1524]; Leinberg, Handlingar rörande F.s kyrka och presterskap [1535—1651]; samme, Det odelade finska biskopsstiftets herdaminne [til 1554]; C. H. Strandberg, Åbo Stifts Herdaminne; M. Akiander, Herdaminne för Wiborgs och Borgå Stift; samme, Religiösa rörelser i F.; H. Råbergh, Theologiens studium vid Åbo Universitet; om F.'s statsretslige Forhold se Skrifter af Getz og C. V. Nyholm, begge 1900). *A. N.*

Finlands Mission. 1) Hedningemission. Kapellanen i Ylivieska Jonas Lagus var den første i F., som paa virksom Maade arbejdede for Missionen. Af egne Midler købte han et Landgods og opførte en Bygning til en Missionsskole. 1837 var han rejst til Stockholm for at studere sv. Missionsarbejde, og fra 1847 begyndte Kapellanen i Sordavala, Henrik Renquist at indsamle Penge, der sendtes til den sv. Mission. Da man fejrede 700 Aarsfesten for Krdm.s Indførelse 18. Juni 1858, foreslog Prof. (siden Biskop) Frans Ludvig Schauman at knytte til Mindet en Paamindelse om den Skyldighed til Missionsvirksomhed, der ogsaa paahvilede det finske Folk. Der samledes da en Kollekt i alle Landets Kirker, der indbragte 4000 Rubler (16,000 Mark finsk). Et Missionsselskab dannedes, hvis Love stadfæstedes 28. Okt. 1858. Som nærmeste Formaal laa vel de hedenske Folk i Rusland af finsk-ugrisk Folkestamme, men, da det var Selskabet forbudt at virke blandt disse (indenfor Kejserdømmet) sendte man til at begynde med de indsamlede Midler til Leipziger-, Hermannsburger- og det Gossnerske Selskab. Med det sidste traf man Overenskomst om at udsende en Prædikant, underholdt for finske Midler, som den finske Missions Repræsentant. I Marts 1861 ankom til Hazaribag i Indien den første af Finland bekostede Missionær, Herman Onasch, men efter nogle Aar anbragte Gossner-Missionen ham andet Steds, og Hazaribag, hvor en ny Station, Suomi (ɔ: Finland) var blevet indrettet, forvandledes til en almindelig Gossnersk Missionsstation. — Imidlertid havde man i F. allerede fra Juli 1859 begyndt at udgive egne Missionsblade, saavel paa Sv. som paa Finsk (»Missionstidning för Finland« og *Suomen Lähetyssanomia)*; 1898 udkom de i 23,000 Eksp. 17. Nov. 1862 aabnedes Missionsskolen i Helsingfors; tidligere havde Missionseleverne Alex. Malmström og K. E. Jurvelin studeret ved Missionsskolen i Hermannsburg. Skolens Leder fra 1865 blev Carl Gustaf Tötterman, der til sin Død (20. Maj 1895) var Missionsarbejdets nidkære Befordrer. Paa Opfordring af den tyske Missionær Hugo Hahn besluttede man, at de første til Missionærer indviede (i Helsingfors 10. Juni 1868) Finner: B. B. Björklund, P. Kurvinen, M. Rautanen, K. L. Tolonen og K. A. Veikkolin skulde sendes til SV.-Afrika og over den tyske Missionsstation Oljimbingne rejse til Owambo-Landet, hvor den f. M. siden har virket. Paa Ondonga-Sproget er der ved den f. M. udgivet en ABC, en Læsebog for Skolen, Luthers lille Katekisme, 2 forskl. Udgaver af Bibelhistorien, en Psalmebog, »Kirkehaandbog«, Evangelietekstbog, største Del af N. T., Dele af G. T., og i Manuskript findes udarbejdet en Ondonga-Sproglære. Der er indrettet Spinderi- og Væveriskoler, og der findes allerede indfødte Skolelærere i den af den f. M. kristnede Menighed (o. 800 Msk.) i Owambo. — 1898 var der 250 i Finland for d. f. M. arbejdende Syforeninger; Missionsindtægten var d. A. ialt 282,819 Mark. Lederen er siden 1898 Lektor Jooseppi Mustakallio. I den allersidste Tid er det kommet paa Tale at flytte det finske Missionsfelt fra Owambo til Sojoterna i NV.-Kina. — Ogsaa for Missionen bl. Jøderne arbejdes der fra F.'s Side.

2) Indre Mission. For den virke nu o. 40 Foreninger for kr. Kærlighedsgerninger, Sædelighed og indre Mission i F., saasom a) Bibelselskabet i Åbo, grundlagt 24. Marts 1812 (Filialer i Borgå, Helsingfors, Wiborg, Kuopio, Joensuu, St. Michel, Tavastehus, Bjørneborg, Wasa og Uleåborg) — b) »Finska Evangelieföreningen« i Åbo, grundlagt 31. Okt. 1817; »Evang.-luth. föreningen«, grundlagt 13. Nov. 1873, med eget Bedehus og Præst og Tidsskrifterne »*Sanansaattaja*« og »Sändebudet«. Desuden virke flere Foreninger i Stæderne og Landsbyerne for den luth. K.s Befæstelse. Stadsmissioner findes i Helsingfors (med egen Præst), Åbo, Nådendal m. fl. Byer. En evang.-luth. Søndagsskoleforening, grundlagt 1887, med egen Præst og Tidsskrift, har sin Hovedstyrelse i Helsingfors. 1898 fandtes 7952 Søndagsskoler, 13,102 Lærere, 167,643 Elever. — c) »Sjömansmissionsföreningen« med Styrelse i Helsingfors, fik sine Love stadfæstet 22. Juni 1875. Foruden en Rejsepræst i F. udsender den Sømandspræster til London (Stationen oprettet 1882), Pensacola (1894), Hull-Grimsby (1880 jvfr. Art. G. E. Bergroth, I, 269), San Fransisco (1890) og New-York (1887); desuden findes sidstnævnte Sted stationeret en Præst for finske Emigranter. Foreningens Organer ere »Sjömansvännen« og *Merimiehen ystävä*, der 1898 udgik i 4,500 Ekspl. — I Kotka og Åbo virke desuden Foreninger for Mission blandt Sømænd paa Fartøjer i disse Byers Havne. *A. N.*

Finno, Jacobus Petri, der ogsaa kaldte sig Suomalainen (Finlænder), finsk Psalmedigter, blev 1563 indskrevet ved Universitetet i Wittenberg, 1567 i Rostock og har, formentlig i Udlandet, vundet Magistergraden. 1568—78 og atter 1583—88 var F. Åbo-Katedralskoles Rektor, han blev Poenitentiarius ved Domkirken, teol. Lektor ved Skolen og Spr. til St. Mariæ (12. Dec. 1578), samt 1584—86 Dekan ved Domkapitlet. 1578 overdrog Johan III ham at oversætte nogle »nyttige« Bøger paa Finsk. O. 1580—82 udkom saa den, i Stockholm trykte, finske Psalmebog *(Yxi wähä Suomalainen Wirsikirja, tehty* M. Jacobilda Suomalaiselda). 56 af dens 100 Psalmer ere oversatte efter den sv. Psalmebog af 1572, 17 efter tyske Originaler og 10 efter latinske; 2 ere af Mich. Agricola, og de øvrige ere formentlig af F. selv (et nøjagtigt Optryk efter 1. Oplag, hvoraf kun 1 Eks. eksisterer i Upsalas Universitetsbibl., udgav Provst J. A. Cederberg, 1893). Den noget stive Sprogbehandling i Psalmebogen opvejes af dens store Betydning som grundlæggende Arbejde paa Psalmedigtningens Omraade i den finske Literatur. 1583 udgav F. en Bønnebog *(Yxi wähä Rucouskiria)* samt endelig en Katekisme, af hvis 1. Opl. intet Eks. længere eksisterer. I Manuskript findes bevaret en Messebog med Angivelsen: *in Finnonicum idioma translatum et demum a reverendo Jacobo F. corrigendum.* — F. døde af Pesten Sept. 1588. *A. N.*

Finnsson, Hannes (Finsen), islandsk Biskop, 1739—96, f. af en lærd og anset Præsteslægt paa Snorri Sturlusons Gaard, Reykholt i Borgarfjorden, 8. Maj 1739. 16 Aar gammel kom han til Universitetet for at studere Teol., men ved Siden deraf drev han med stor Iver historiske og nordiske Oldtidsstudier, og 21 Aar gammel havde han allerede gjort sig bemærket som lovende Forf. Han blev teol. Kand. 1763. De følgende Aar opholdt han sig for det meste i Kbhvn, optagen af mangesidig literær Virksomhed; saaledes besørgede han Udgivelsen af Faderens, Biskop Finnur Jónssons, *Historia ecclesiastica Islandiæ;* han kan endog ved sine mange Rettelser og Tilføjelser af vigtige Aktstykker, hentede fra Kbhvn.s Biblioteker og Arkiver, regnes for Medarbejder paa dette store og betydningsfulde Værk. I Foraaret 1776 viedes F. af sin Velynder, Biskop Harboe, til Hjælpebiskop hos sin gamle Fader paa Skálholt, med Sukcessionsret, men først 1777 tog han hjem til Island. Faderen døde 1789, men allerede 1785 havde F. helt overtaget Bispegerningen.

F.s Tiltrædelse af Bispeembedet faldt i en stor Trængselstid. Frygtelige Vulkanudbrud og Jordskælv havde hærget Landet. Bygningerne paa Skálholt vare nedstyrtede, hvilket blandt andet førte til Nedlæggelsen af det gamle Bispesæde. 1785 kom en kgl. Befaling om Stiftelsens ɔ: Bispestolens og Skolens Forflytning til Reykjavik, »hvor der ikke har været Jordbrand siden Landets Beboelse«; samtidig skulde Godserne sælges, og Biskop og Skole underholdes direkte af Kongens Kasse. F. fik ogsaa Paabud om at opslaa sin Bolig i Reykjavik, hvilket han dog blev fritaget for, og han blev saaledes den sidste bosiddende Biskop i Skálholt. Dette vigtige Skridt blev foretaget efter F.s Tilskyndelse, da han frygtede for det store Ansvar ved Jordegodsernes Administration i de yderst daarlige Tider. Senere skal han have angret det, muligvis har han ogsaa anet, hvad der senere stadfæstede sig, at de islandske Bispers gamle Magtstilling vilde tabe meget ved Forandringen, og ikke mindst ved Bispesædets Forlæggelse til »Stiftbefalingsmandens« umiddelbare Nærhed. F. roses meget som en særdeles human og vennesæl Mand, der varetog sit Embede med stor Nidkærhed og Dygtighed, særlig virkede han for Forbedringer af Ungdommens Undervisning. I sine sidste Leveaar forberedte han, igennem det islandske »Landoplysnings-Selskab«, Udgaven af en ny Psalmebog, der skulde afløse Biskop Gudbrandur Thorlakssons Arbejde fra Slutningen af Reformationsaarh., hvilken Revision dog først gennemførtes af Eftermanden, Biskop Geir Vidalin, 1801. F. havde varm Interesse for Landets materielle Opkomst og Folkeoplysningen, hvorom hans Skrifter fra Bispetiden vidner. Af disse skal kun nævnes hans »Kvöldvökur« (Vinteraftener), en belærende og moraliserende Bog for Ungdommen, der har været meget yndet og endnu læses ikke saa lidt. 1790 blev han kreeret til Æresdoktor i Teol. ved Kbhvns Universitet. Han døde paa Skálholt 4. Aug. 1796. *Th. B.*

Finx, se Francisci, Erasmus.

Fiore, S. Giovanni in, ital. Benedictiner-Abbedi i Sila-Bjergene i Calabrien, blev grundet o. 1190 af Gioachino fra F. (se d. Art). Dette Kloster kom snart i Spidsen for en Kongregation, hvis Konstitutioner 25. Aug. 1196 bleve godkendte af Cælestin III. *Ordo Florensis* dannede derpaa en Tidlang en af Cistercienserne helt uafhængig reformeret Kongregation af Be-

nedictinerne, indtil den o. 1500 blev forenet med Cistercienserne (Janauschek, Origines Cisterc., Vindob. 1877).

Firenze *(Florentia,* Blomsterstaden) ved Floden Arno var indtil Markgrevinde Matildes Død (1115) en ubetydelig By; dens ældste Historieskriver regner dens Opsving fra 1125, til hvilket Aar Sagnet henlægger det nære Fiesoles Ødelæggelse, hvorefter Fiesolanerne skulle være flyttede til F. Allerede i Beg. af 13. Aarh. var F. bleven en af Mellemitaliens betydeligste Byer og et Knudepunkt for Italiens Pengeforretninger. De fiorentinske Banker havde Afl æggere og Agenter lige fra Atlanterhavet til Nilen og langt ind i Asien, og den fiorentinske Guldmønt med Byens Lilievaaben *(florinus, fiorino, florin)* var gængs overalt. Som andensteds i Italien førtes der i F. i 13. og 14. Aarh. heftige Kampe mellem Ghibellinerne og Guelferne. 1250 tilkæmpede de i Lavgene *(arti)* organiserede ikke-adelige Borgere *(popolo)* sig en egen Forfatning ved Siden af Adelsregimentet; den blev yderligere udviklet i den nærmest følgende Tid. Efter 1267 havde den guelfiske Adel og Popolanerne faaet Bugt med Ghibellinerne, men i Slutn. af 13. Aarh. rasede der heftige Kampe imellem de »hvide« *(bianchi)* og »sorte« *(neri),* to polit. Partier, der oprindelig vare udgaaede fra Guelferne. Som Fører for »de hvide« tog Dante (I, 603) Del i de polit. Kampe i F. Medens han (1302) var i Rom som Byens Afsending, tilrev »de sorte« sig Magten, og Digteren blev da forvist. De indre Kampe i F., der dengang havde o. 100,000 Indbyggere, bleve fortsatte gennem hele det 14. Aarh., og fremmede Fyrster af Husene Anjou eller Valois bleve indkaldte af de forskellige Partier i Byen, indtil tilsidst Familien Medici (se d. Art.) fik Hegemoniet ved Giovanni de' Medici (d. 1429). Under hans Sønnesøns Søn, Lorenzo *il magnifico* (1469—92), var F. et Brændpunkt for Renæssancen baade paa Videnskabens, Poesiens og Kunstens Omraader. Efter Lorenzos Død blev Dominikaneren Savonarola (se d. Art.) den mægtigste Mand i Byen. Da han havde lidt Døden paa Baalet, fik Piero Soderini Magten som Gonfaloniere paa Livstid; 1512 førte imidlertid spanske Tropper Giovanni (senere Leo X) og Giuliano de' Medici tilbage. 1527 tvang Roms Fald atter Medicierne til at forlade F., men 1530 befæstede Kejser Karl V Familiens Regimente paany. Cosimo I (1537—74) udvidede Byens Herredømme navnlig ved Erhvervelsen af Siena, som Kejseren overlod ham. 1737 uddøde Familien Medici, og Kejseren indrog da Toscana som et hjemfaldet Rigslen for derpaa at overdrage det til sin Svigersøn, François Étienne af Lothringen. Da han 1745 blev tysk Kejser under Navnet Franz I, gjorde han Toscana til et østerigsk Secundogenitur, der skulde have sin egen Hersker. Ved Franz I's Død blev Leopold Storhertug i Toscana, og da Leopold blev Kejser, arvede hans Søn, Ferdinand III, Landet. Han maatte 1801 afstaa Landet til Frankrig, og Toscana blev derpaa først Republik, senere (sammen med Parma) Kongeriget Etrurien, og tilsidst indlemmet i Frankrig. 1814 vendte det gamle Fyrstehus tilbage, og det regerede dér, indtil Landet ved Plebiscitet af 15. Marts 1860 sluttede sig til det Kongerige Italien, som da var ved at danne sig.

Paa en rom. Synode 313 i Anledn. af Donatismen nævnes en Biskop Felix *a Fiorentia Tuscorum,* den ældste fiorentinske Biskop, vi kende; først langt senere, med Reparatus, der var til Stede paa en rom. Synode 679, begynder den fuldstændige Fortegnelse over de fiorentinske Biskopper. Poggius II (d. 1002) fik Palliet ved Markgrev Hugos Hjælp, og flere af de følgende fiorentinske Biskopper spillede en Rolle under de polit. Kampe. 1410—11 var den berømte Kanonist og Filosof Zabarella Biskop i F.; under hans Efterfølger, Americo Corsini, blev F.s Biskop, der hidtil havde hørt til den rom. Kirkeprovins, Metropolit (2. Maj 1420). Blandt Ærkebiskop Corsinis Efterfølgere maa især nævnes: Sant' Antonino (1446—59, se I, 110), Antonio Martini (1781—1809), bekendt som Bibeloversætter, og Eugenio Cecconi (1874—89), der har gjort sig fortjent ved Kildesamlinger til det fiorentinske og til det vatikanske Konciliums Historie. —

Blandt F.s 170 Kirker maa især mærkes Domkirken, S. Maria del Fiore, hvis Opførelse paabegyndtes 1296 af Arnolfo di Cambio og fortsattes af Giotto, Andrea Pisano og andre. Kuplen blev 1420—36 bygget af Filippo Brunelleschi; Lanternen blev færdig 1471; den nuværende prægtige Façade blev først udført 1875—87 efter de Fabris Planer. 25. Marts 1436 blev Kirken indviet. Klokketaarnet *(Campanile)* blev paabegyndt af Giotto (1334—36), men først fuldendt 1387. Lige over for Domkirken ligger Baptisteriet *(S. Giovanni Battista),* en 8kantet Kuppelbygning i toscanskromansk Stil, der indtil 1128 var Byens Domkirke. Berømte ere dens 3 Broncedøre (se Ghiberti, Lorenzo). S. Lorenzo, Renæssancens første store Kirkebygning med Mediciernes Gravkapel, har 2 Sakristier, af hvilke det ene skyldes Brunelleschi, det andet Michelangelo. I det Kloster, der støder op til denne Kirke, findes det berømte laurentianske Bibliotek. Andre berømte Kirker ere: S. Maria Novella, der ligger ved et forhenværende Dominikanerkloster, hvis Kapitelsal, det saakaldte »spanske Kapel«, er smykket med nogle i kirkehistorisk Henseende betydningsfulde Fresker af Giottos Disciple (H. Hettner, Ital. Studien 1879, 110 f.); Santissima Annunziata-Kirken med en Forgaard, der indeholder Fresker af Andrea del Sarto; S. Croce, det fiorentinske Panteon, med nogle af Giottos ypperste Fresker og Gravmindesmærker for navnkundige Fiorentinere; til denne Kirke slutter sig Pazziernes Kapel, bygget af Brunelleschi. Det berømteste Kloster er Dominikanerklostret S. Marco, hvor Savonarola var Prior. —

I F. er der holdt flere Synoder: 1055 under Pave Victor II's Forsæde; 1105 under Paschalis II's; 1517, 1518, 1563 og under Ærkebiskop Nicolini (1632—51) afholdtes der her Provinskoncilier. Af størst Betydning var dog det Afsnit af Baseler-Konciliet (I, 230), der blev henlagt til F. Ved at love Konciliefædrene i Ferrara (se S. 38) store Pengesummer lykkedes det Fiorentinerne at faa Konciliet flyttet til deres By i Beg. af 1439. 26. Febr. holdtes Konciliets første Møde dér. 6. Juli 1439 vedtoges i

F. Unions-Dekretet med Grækerne (aftrykt i Denzinger, Enchiridion, Würzburg 1894, 158 f.), som blev oplæst i Domkirken paa Latin af Cesarini, paa Græsk af Bessarion. Ifølge det godkendte de gr. Katoliker den dogmatiske Rigtighed af Tilføjelsen *filioque* (S. 49); men det blev ikke paalagt dem at optage denne Tilføjelse i deres eget Symbol. Begge Parter indrømmede endvidere, at der kunde holdes Nadver baade med syret og usyret Brød, og ogsaa m. H. til Skærsilden var der til en vis Grad opnaaet Enighed. Vanskeligst havde det været at naa til Forstaaelse om Pavens Primat, men tilsidst vare Gr. gaaede ind paa at godkende Paven som hele K.s Hoved og alle Kr.s Fader og Lærer, med Forbehold af alle de østlige Patriarkers Privilegier og Rettigheder; Unionens gr. og lat. Tekst dække dog ikke her hinanden, saa at der i den nyeste Tid, før og under Vatikaner-Konciliet, har været ført heftige Stridigheder om Forstaaelsen af Dekretets Bestemmelser om Papatet. Patriarkerne i Jerusalem, Antiokia og Alexandria udsendte allerede 1443 i Fællesskab en Rundskrivelse, i hvilken de kaldte Synoden i F. en Røversynode og den konstantinopolit. Patriark, der var gaaet ind paa Unionen, en Kætter og Modermorder. Efter Unionen rejste Gr. hjem fra F., men Konciliet fortsatte sit Arbejde uden dem. Det forkastede Baseler-Dekreterne om et Konciliums Overhøjhed over Paven og kaldte Baselernes Afsættelse af Evgenius IV en utilgivelig Brøde. 22. Nov. 1439 blev der vedtaget et Unions-Dekret med Armenierne, der blev højtideligt proklameret ved Bullen *Exultate Deo* (Denzinger S. 160 f.), som indeholder en afsluttende Fremstilling af Læren om de 7 Sakramenter, der kom til at danne Grundlaget for Tridentiner-Koncliets Sakramentlære. 4. Febr. 1442 blev der sluttet en lignende Union med de ægyptiske og æthiopiske Monofysiter, og derpaa blev Konciliet henlagt til Rom. Om dets Arbejde dér have vi kun faa Efterretninger. 30. Sept. 1444 blev der vedtaget en Union med Syrerne, 7. Aug. 1445 med de kaldæiske Nestorianere og med Maroniterne (E. Cecconi, Studi storici sul concilio di F., Firenze 1869, I; Th. Frommann, Krit. Beiträge zur Gesch. der F.-Kircheneinigung, Halle 1872; sammes Afhdl. i »Jahrb. f. deutsche Theol.« 1877 og Knöpfler i »Freiburger-Kirchenlexikon« IV, 1371 f.). *Fr. N.*

Firmicus Maternus, er kun bekendt gennem et Skrift »om de hedenske Religioners Vildfarelse«, hvis Affattelse med temmelig stor Sikkerhed kan sættes til Tiden mellem 343 og 350. Skønt det ikke er fuldstændig bevaret, er dets hele Anlæg dog klart. Forf. polemiserer ikke mod den gr. eller rom. Gudelære, men derimod mod de mange indførte orientalske Kultusformer. I de saakaldte Mysterier ser han Vrængbilleder af Krdm., opstaaede ved Djævelens Forsøg paa at efterligne Forløsningens Hemmeligheder. Der sluttes med en Opfordring til Kejserne om at ødelægge de hedenske Templer og omstyrte Afgudsbillederne. Som Begrundelse henvises til Moselovens Befaling til Israeliterne om Hedningernes Udryddelse. Dette Skrifts Betydning er dels at være et af de ældste bevarede skriftlige Vidnesbyrd om den Intolerance, der greb saa stærkt om sig i de kr. Kredse, da Krdm. var bleven Statsreligion, dels at have bevaret for Efterslægten adskillige Efterretninger om hedenske Riter, der ikke kendes andet Steds fra (Skriftet er udg. af Münter, Hauniae 1826; bedste Udg. ved Halm, Wien 1867). *F. T.*

Firmilian omtales af Evsebios som Biskop i det kappadokiske Kæsarea 232, idet han nemlig dengang optraadte som Ven og Beskytter af den landflygtige Origenes. Han omtales senere som Medindbyder til en Synode i Antiokia mod Novatianerne og fornemmelig som Deltager i Striden om Kætterdaabens Gyldighed. F. stod i denne Strid paa Cyprians Side mod den romerske Biskop Stefan, der i den Anledning vilde udelukke ham fra Kirkesamfundet. Blandt Cyprians Breve er bleven opbevaret et (rimeligvis noget interpoleret) Brev fra F. til Cyprian, i hvilket han gør gældende, at Kætternes Daab maa være ugyldig, da Helligaanden kun kan meddeles gennem det af Kristus indsatte Episkopat. Han benytter i Brevet stærke Ord mod den rom. Biskop, hvilket undertiden har ledet rom.-kat. Forskere til — vistnok med Urette — at tvivle om Brevets Ægthed. Et af Basilios den store omtalt Skrift af F. (med Titlen λόγοι) er tabt, medens det er tvivlsomt, om et ham tillagt Skrift om Forfølgelserne overhovedet nogen Sinde har eksisteret. F. døde i Tarsos paa Vejen til Antiokia (268), hvor han vilde deltage i den 3. Synode mod Pavlos fra Samosata (Harnack, Gesch. der chr. Lit. I, 407 f.). *F. T.*

Fischart, Johann, kaldet Mentzer, satirisk Digter, fødtes o. 1550 i Mainz. Som ung synes han at have gjort Rejser til England, Frankrig, Nederlandene og Italien, og i Siena fuldendte han sine Studier. Senere kom han til Frankfurt og Strassburg, tildels sysselsat som Korrektør hos sin Svoger, Bogtrykkeren Bernhard Jobin fra Basel. 1574 blev han *Dr. jur.* i Basel. Mellem 1575 og 1581 falde hans Hovedværker: »Gargantua«, en Bearbejdelse af en Del af Rabelais's Bog med samme Titel, »das glückhafte Schiff«, »das podagrammisch Trostbuchlin«, »das Ehzuchtbuchlin«, »der Bienenhort und der Feldbau«, »das Jesuiterhütlin«, Overs. af Bodins (I, 346) »Dämonomanie«. 1582 var han i Speier, senere blev han Amtmand i Forbach. Om hans senere Liv vides intet; han er død før 1591. 1590 udkom hans satiriske Bogfortegnelse *Catalogus catalogorum*. F. var den vældigste tyske protestantiske Publicist efter Luther, en Ven af Calvinismen, ingen Fjende af Lutherdommen, men en Modstander af Konkordieformlens Teologi. Han skrev Psalmer og aandelige Sange, formanede sine Medborgere til en kr. Børneopdragelse og priste Musiken ligesom Luther, der i hans Øjne, som Psalmesanger, stod tæt ved Siden af Kong David. Hos F. finder man mange af en stor Digters gode Egenskaber, men han forstod ikke Begrænsningens Kunst og kunde let forfalde til Smagløshed. Hans Digtninger ere udgivne af K. Goedeke (Leipz. 1880).

Fischer. 1) **Karl Philipp F.**, tysk Filosof, f. 1805 i Herrenberg, først Docent i Filos. i Tübingen, 1841—76 Prof. i Filos. i Erlangen, d. 1885 i Lindau, var (sammen med Weisse og den yngre Fichte) en af Grundlæggerne af den saakaldte »konkrete Teisme«. Hans Hovedværk er »Grundzüge des Systems

der Philos.« (I—III, Frankfurt 1845—55). — 2) **Ernst Kuno Berthold F.**, tysk Filosof, f. 23. Juli 1824 i Sandewalde i Schlesien, blev 1850 Privatdocent i Heidelberg, men 1853 afsat paa Grund af sin Hegelianisme; 1856 blev han Prof. i Filos. i Jena, og 1872 vendte han tilbage til Heidelberg som filos. Prof. Hans Standpunkt, som det er udviklet i »Logik und Metafysik« (2. Aufl. 1865), er den Hegelske Filosofis. Det er imidlertid mindre som selvstændig Tænker, at han har sin Betydning, end som Fremstiller af andres Tanker. Det er fornemmelig hans »Geschichte der neueren Philosophie«, som har skaffet ham Berømmelse. Den begyndes i 1854 og er senere kommet i forskellige Oplag (4. Opl. 1897 f.). Den omhandler de store filos. Systemer fra Descartes af lige indtil Schopenhauer. En særlig Opmærksomhed er der skænket Kant, hvis Filosofi F. har haft en delvis Fortjeneste af atter at have fremdraget. VII. Bind, som skal omhandle Hegel, er dog endnu ikke kommet. En særskilt Fremstilling er helliget Francis Bacons Filos. Ved Siden heraf har F. ogsaa gjort enkelte store Digtere, især Goethe og Schiller, til Genstand for indgaaende Prøvelse; det er især deres Hovedværker og de heri udtalte Livsanskuelser, som han holder sig til. Hans Fremstillingsævne er betydelig. I et smukt, velformet Sprog véd han paa en underholdende Maade at genfremstille de fremmede Tanker, og idet han søger at give en Forstaaelse, kan han maaske af og til tilsløre Vanskeligheder, men hvad han giver, er altid klart og anskueligt. Han er egnet til at føre ind i Problemerne, men det sidste Ord siger han ikke. *F. C. K.*

Fisher. 1) **George Park F.**, amerik. Kirkehistoriker, fødtes i Wrentham, Massachusetts, 10. Aug. 1827; 1854 blev han, der tilhører den kongregationalistiske Denomination, teol. Prof. ved Yale College og 1861 Prof. i Khist. ssteds. Blandt hans Skrifter maa mærkes: *Essays on the Supernatural Origin of Christianity* (1865); *Life of Benjamin Silliman* (I—II, 1866); *The Reformation* (1873); *The Beginnings of Christianity* (1877); *Faith and Rationalism* (1879); *Discussions in History and Theology* (1880); *Outlines of Universal History* (1885); *History of the Christian Church* (1887); *History of Christian Doctrine* (1896). — 2) **John F.**, eng. Biskop og Kardinal, fødtes i Beverley 1459. Efter en udmærket Lærervirksomhed i Græsk og Teol. ved Universitetet i Cambridge blev han 24. Nov. 1524 viet til Biskop af Rochester, og 1505—8 var han tillige *Master* for Queens College. Han var en from og hæderlig Mand og en fast Karakter med strengt konservative Principer. Han modsatte sig Henrik VIII's Skilsmisse fra Caterina af Aragonien og Kongens Statut om Suprematiet, hvorfor han tilsidst blev kastet i Tower (1534). Da Paul III uden at ænse Kongens Uvilje over for F. gav ham Kardinalhatten, sagde Henrik VIII, at han vilde sørge for, at F. ikke skulde have noget Hoved til at sætte den paa. Der blev derpaa nedsat en særlig Kommission til Undersøgelse af hans Sag, og 22. Juni 1535 blev han henrettet (Bridgett, Life of F., Biskop of Rochester, London 1888).

Fisk, som Fastespise, se S. 20; som Symbol, se Art. Symboler. Om Fiskeriet i Genesaret Sø se H. B. Tristram, Eastern Customs in Bible Lands (London 1894).

Fiskerring *(annulus piscatoris)* kaldes den Ring, som Paverne siden 14. Aarh. have baaret til Tegn paa deres Værdighed som Peters Efterfølgere. I F. findes en Sten med Pavens Navn og et Billede af Apostlen Peter, der kaster sit Garn ud fra en Baad. F. overrækkes Paven i Konklavet af Camerlengo'en og bruges til Forsegling af de pavelige Brever (I, 386). Efter Pavens Død sønderbrydes den.

Fispa, Mand af Assers Stamme (1 Krøn. 7, 38).

Fjellstedt, Peter, sv. Missionær, religiøs Forfatter og virksom Prædikant i Hjemlandet, blev født 1802 af fattige Forældre i Vermland. Efter mange Savn i sin Barndom og Ungdom, da F. mest tjente sit Brød som Vogterdreng, kom han i 17 Aars Alderen i den lærde Skole i Karlstad og blev 1823 Student i Lund, præsteviedes 1828 i Karlstad og rejste straks derefter til Basel for at forberede sig som Missionær. Efter videre Uddannelse ved det engelske Kirke-Missionsselskabs Institut i London udsendtes F. af dette Selskab. 1831—35 arbejdede han blandt Tamulerne i S.-Indien med Station i Palamkotta i Landskabet Tinnevelli, hvor han forestod et Missionsseminarium for Uddannelse af indfødte Præster og Lærere. Af Helbredshensyn nødtes han til at forlade Indien, men udsendtes efter en kort Hviletid af samme Selskab til Smyrna i Lilleasien for at virke blandt Muhammedanerne (1836—40). En blivende Frugt af hans Virksomhed dér ere hans literære Arbejder (bl. a. reviderede han den tyrkiske Bibelovers.). Dels af Helbredshensyn, dels som Følge af de ringe Udsigter til noget Resultat her, vendte F. tilbage til Europa, og begyndte sin betydningsfulde og rigt velsignede Virksomhed som Rejsepræst, særlig for at vække Kærlighed til Hedningemissionen. Paa Baseler-Missionsselskabets Vegne rejste F. først i Schweiz, Frankrig og Tyskland og fra 1843 i sit Fædreland, til hvilket han siden lige til sin Død væsentlig helligede sine Kræfter. Især paa Gr. af hans nidkære Virken stiftedes Lunds Missionsselskab 1845, og F. blev Forstander for den 1846 aabnede Missionsskole i Lund. Da Missionsselskabet forenedes med »Svenska Missionssällskapet«, flyttedes Skolen 1856 til Stockholm, men udvidedes til ogsaa at være en Præste- og Kateketskole for fattige unge Mænd. F. opgav Forstanderskabet, men beholdt Tilsyn med Skolen sammen med en Styrelse. 1859 flyttedes den til Upsala, hvor den snart ændredes til udelukkende at være en forberedende Præsteskole og endnu bestaar under Navn af »Fjellstedtska skolan«. Siden Skolens Ledelse 1862 overgik til andre Hænder, var F. mest paa Rejser (skønt han 1862—64 var »Bruks-predikant« i Öfverum i Småland og 1864—72 Kapellan hos sin Ven Domprovst Wieselgren i Göteborg). Den Missionskærlighed, som nu findes i Sverig, er væsentlig en Frugt af F.s Rejser. 1853 kreeredes han til *Dr. theol.* ved Halles Universitet. I sine sidste Aar, siden hans Hustru døde i sit Fædreland Württemberg, var F. bosat i Upsala, hvor han døde 4. Jan. 1881. — F. var en Mand af kr. Barne-

enfold, med varm Begejstring og rig Begavelse. Især var han bekendt for sin usædvanlige sproglige Begavelse og sin forbavsende Hukommelse, der gav ham en stor Receptivitet. Som Prædikant udøvede han en meget stor Indflydelse ved sin bibelske og evang. Forkyndelse i mild luthersk Aand samt i en varm, klar og ukunstlet Form. Samme Egenskaber udmærke hans Skrifter (»Bibeln med förklaringar«; Bladene: »Lunds Missionstidning«, der endnu udkommer, »Bibelvännen«, »Folkskolan« og »Samariten«, bestemt for Fanger; »Grunddragen till N. T.s lära om det andeliga prästerskapet och församlingens ämbeten«; »Hvad lärer Bibeln om försoningen«, rettet mod P. Valdenströms Angreb mod Kirkelæren; »Bibliska framtidsvinkar«). F. har ogsaa udgivet en sv. Overs. af de symbolske Bøger. Hans »Samlade skrifter« I—III udgaves 1883—84; i III findes en Selvbiografi (E. Ahnfelt-Laurin, P. F., hans verksamhet i fosterlandet mellan åren 1843—81, 1881, ikke altid paalidelig). *Hj. D.*

Fjellström, Per, f. 2. Marts 1697 i Silbojoks Præstegaard i Piteå Lappmark, blev 1715 Student i Upsala, nedsatte sig 1718 i Lappland som Skolemester i Lycksele og virkede som saadan i 20 Aar. I sine ledige Timer udarbejdede han en Grammatik og et Leksikon i Lappisk. Af Fattigdom og Mangel paa Opmuntring afbrød han dog Arbejdet, men optog det atter 1734. Med offentlig Understøttelse udgav han saa 1738 sit *Dictionarium suecolapponicum* og sin *Grammatica lapponica* samt en Overs. til Lappisk af Swebilius's Forklaring af Luthers lille Katekisme. 1739 blev F. Spr. i Lycksele. 1744 udgav han i lappisk Overs.: Abc-Bogen, Psalmebogen (2. Opl. 1786), Evangelierne og Epistlerne (2. Opl. 1786) samt Kirkehaandbogen og 1755 det nye Testamente. F., der saaledes har udført et Storværk i den lappiske Missions og i Kulturens Tjeneste, døde i Lycksele 30. Juni 1764. *O. A.*

Fjerdingsfyrste, gr. Tetrark, var en Titel, der i N. T. føres af følgende Personer: 1) Herodes Antipas, Søn af Herodes d. st., F. over Galilæa og Peræa (Lk. 3, 1), der Mt. 14, 9 unøjagtig kaldes Konge; 2) hans Broder Filippos, F. over Trakonitis o. m.; 3) Lysanias, F. over Abilene. Ordet F. maa efter det gr. Ords Dannelse betyde enten Herredømme over 4 eller over en Fjerdedel. Det sidste er almindeligt i polit. Sprogbrug, stammende fra Makedonien, som fra Arilds Tid havde været delt mellem 4 F. Senere tabte Ordet dog sin oprindelige Betydn., og i Romertiden var det en i Forasien sædvanlig Titel paa de Fyrster, de ikke indrømmede Titlen »Konge«, men som kun vare Lensfyrster af Roms Naade over ubetydelige Landstrækninger. Der tænkes altsaa slet ikke paa en Firdeling af Palæstina. *C. J.*

Flabellum, en Vifte, der fra Oldkirkens Dage har været brugt ved Gudstjenesten og liturgiske Optog. Ifølge de apostolske Konstitutioner (8, 12) skulle 2 Diakoner under Messen (fra Offringen til Kommunionen) staa med Lædervifter ved Altret for at holde Insekter borte fra Kalken. Efter Basilios's og Krysostomos's Liturgier skulle saadanne Vifter bruges under Konsekrationen. I nogle italienske Kirker bruges store Skærme paa lange Skafter ved festlige Processioner, og naar Paven bæres om i Bærestol, ledsages han af 2 *camerieri segreti,* der bære F. af Paafugle- og Strudsfjer.

Flabianos *(Flavianus),* Konstantinopels 8. Biskop (446—49), var Proklos's Efterfølger og Anatolios's Forgænger. Før han blev Patriark i Konstantinopel, skal han have været Vogter af de hl. Kar i Byens store Kirke, og have staaet i Ry for et helligt Levned. Om hans Liv og Skæbne se Art. Evtykes (I, 829 f.).

Flacius (Vlacich, ogsaa kaldet Francovich), **Matthias,** er f. 3. Marts 1520 i Albona i Istrien (derfra Tilnavnet *Illyricus*). Efter at have nydt humanistisk Undervisning ønskede han at indtræde i et ital. Fransiskanerkloster, men hans Slægtning, Provinsialen Baldo Lupetino (siden fængslet og druknet for sin evang. Overbevisnings Skyld) sendte 1539 den lovende Yngling til Tyskland, for at han kunde lære Luthers Tanker at kende. Foreløbig kom han dog til Basel, hvor han boede hos Simon Grynæus, og derfra til Tübingen, hvorfra han drog videre til Melanchthon i Wittenberg, forsynet med en Anbefaling fra J. Camerarius (I, 464). Han blev nu en af Melanchthons mest begavede Disciple. I 3 Aar maatte han gennemgaa haarde Sjælekvaler, indtil han ved personlig Paavirkning fra Luther førtes til Hvile i den evang. Retfærdiggørelseslære. 1544 blev han Prof. i Hebr.; 1545 giftede han sig. Paa Grund af den schmalkaldiske Krig maatte han 1547 en Tid flygte til Braunschweig. 1549 udgav han *De voce et re fidei;* det hædrende Forord, som Melanchthon skrev til denne Bog, lader ikke ane, at der allerede da var begyndt en Strid imellem ham og F., som skulde ryste hele det lutherske Tyskland. Paa Grund af sin Uvilje over Interimerne 1548 gik F. til Magdeburg, hvor han sluttede sig sammen med Amsdorf og blev Opsynsmand ved Trykkerierne. 1557 blev han Prof. ved Universitetet i Jena, hvor der om ham samledes en gnesioluthersk Kreds (S. Musæus, Wigand, Judex o. fl.). 1561 blev F. afsat, fordi han gjorde skarp Indsigelse mod det Formynderskab, som Hertug Johann Friedrich øvede over K. ved Censur og ved egenmægtig Oprettelse af et Konsistorium. F. levede siden 1548 i uophørlig og bitter Strid. Han erhvervede sig paa denne Maade mange Fjender, bl. a. Kurfyrst August af Sachsen. Da denne ophidsede Kejser Maximilian II mod F., turde Regensburg, hvor han var tyet hen, i Længden ikke huse ham. Han drog da 1566 til den lutherske Menighed i Antwerpen, for hvilken han udarbejdede en Bekendelse og en Agende, men da han blev nødt til at vende tilbage til Tyskland, fandt han, at alle Døre vare lukkede for ham paa Augusts Foranstaltning. I Strassburg fandt han vel en Tid Ly, efter forgæves at have prøvet at bosætte sig i Frankfurt a. M., men da hans Arvesyndslære bragte ham i Konflikt med den ham forhen venligsindede Gejstlighed i Strassburg, blev han 1573 som manikæisk Kætter dømt til at rømme Staden. I Frankfurt a. M., hvorhen han nu søgte, og hvorfra han foretog en Rejse til Mansfeld, Berlin og Schlesien, værnede en behjertet Forstanderinde for et til Vajsenhus omdannet Kloster ham en Tid, men ogsaa her traf Udvisningsordren ham. Kun hans Død 11.

Marts 1575 friede ham fra at efterkomme den.

F. var i en ganske uhørt Grad en Stridens Mand: den ortodokse Lutherdom saa han det som sin Livsopgave at værne mod alle ydre og indre Fjender, og han udførte denne Opgave gennem utallige, tildels endnu utrykte, Stridsskrifter (alene mod Osiander skrev han 17). Stor Fortjeneste indlagde han sig hos sine Trosfæller ved sin Kamp mod Romerkirken. I dette polemiske Øjemed er hans store videnskabelige, saavel kirkehistoriske som eksegetiske, Skrifter blevne til. Hans *Catalogus testium veritatis* 1556 skal gennem o. 400 Eks. vise, at der altid i Kirken har været Mænd, som aflagde Vidnesbyrd om det sande Evang. overfor K.s Fordærvelse. Et lignende Formaal har »de Magdeburgske Centurier«. For at slaa Papisterne med Historiens Vaaben skrev F. det epokegørende Værk, hvorved han blev den protest. Kirkehistorieskrivnings Grundlægger. Ved Hjælp af en Del Medarbejdere (Marcus Wagner, Wigand, Judex o. fl.) blev Bibliotekerne i Tyskland, Danmark, Skotland osv. gennemsete, Bøger og Haandskrifter i Mængde købte eller laante, Materialet dernæst bearbejdet og ordnet efter Aarh., naturligvis en noget for udvortes Inddeling. De 3 første »Centurier« udkom 1559, XII 1569, XIII, hvorved F. ikke mere var Medarbejder, 1574. Polemiken mod Rom er skarp, men skarpsindig (saaledes er her de psevdo-isidorske Dekretalers Uægthed paavist); Kilder ere benyttede i en da ukendt Udstrækning. 1567 udgav F. *Clavis scripturæ sacræ*, en Bibelordbog og Hermenevtik, som afviser den allegoriske Fortolkning og hævder Inspirationen, omend i en meget overdreven Skikkelse (endog de hebr. Vokalers Inspiration), men dog har Blik for Stilforskellen mellem de bibelske Forfattere. 1570 gav han i sin *Glossa compendiaria in N. T.* en Prøve paa metodisk Skriftudlægning. — F. traadte ogsaa op mod Schwenkfeld og mod Zwinglianere og Calvinister. Men hans fleste Kampe falde indenfor den luth. K. Sammen med Melanchthon hævdede han 1552 f. den forensiske Retfærdiggørelseslære overfor Osiander (se d. Art.). Men iøvrigt var der allerede den Gang en dyb Kløft mellem F. og hans gamle Lærer. Overfor dennes Indrømmelser til Romerk. ved Leipziger-Interimet 1548 hævdede F., at Betegnelsen af de rom.-kat. Kirkeskikke som Adiafora var at sammenblande Kristus og Belial (se I, 26). F. har unægtelig Fortjeneste af at have friet den luth. K. fra at komme ind paa Akkordens Vej, men F. viste haardnakket Ubøjelighed til Forlig med Melanchthon, hvis denne ikke ligefrem tilbagekaldte, hvad han ikke vilde. Han hævdede ogsaa sin Stilling som Gnesiolutheranernes Fører i den Majoristiske Strid om de gode Gerningers Nødvendighed, idet han optraadte saavel mod Filippisterne Major (se d. Art.) og Menius som mod sin Meningsfælle Amsdorf (I, 76), og naturligvis stod han ogsaa i den kryptocalvinistiske Strid paa den ortodokse Side. I den synergistiske Strid hævdede han i Begyndelsen sin Førerstilling ved Skrifter mod Pfeffinger og sin Kollega i Jena, Strigel, men allerede 1560 ytrede han lejlighedsvis den Anskuelse, som, da den 1567 blev gentaget i en til hans *Clavis* føjet Traktat, skulde hidføre hans Fordømmelse. F. opfattede Arvesynden som *substantia formalis*, idet Guds Billede ved Faldet var bleven forvandlet til Satans, saa at Mennesket i Omvendelsen ikke blot forholdt sig *pure passive*, men rasede mod Gud. Nu rejste ikke blot Filippisterne sig mod ham, men ogsaa Gnesiolutheranerne som Wigand og Hesshusius, hvilken sidste var utrættelig i at give forvrængede Fremstillinger af dette »manikæiske Kætteri«. I Strassburg blev der udtalt en formelig Kætterdom over ham, og han blev nu en enlig Mand, forladt af sine gamle Venner. — At F. i Skarpsindighed hævede sig højt over sine ortodokse Meningsfæller er lige saa uomtvisteligt som hans grundige Lærddom og enorme Arbejdskraft, og de nyere Forskere have paavist Uholdbarheden i mange af de Beskyldninger og Forhaanelser, som hans filippistiske Modstandere udslyngede imod ham. Men han var en af Tidens mest fanatiske Kamphaner, som med den ubønhørligste Konsekvens og uden Forstaaelse for andre Synspunkters Berettigelse forfægtede, hvad han holdt for ægte Lutherdom. For dennes Væsen havde han unægtelig et klarere Blik end mange i hans Samtid. Selv i Arvesyndslæren maa man maaske snarere bebrejde ham en ny og let misforstaaelig Formulering af Luthers Tanker end egentlig Genoptagelse af den manikæiske Dualisme (W. Preger, M. Flacius, I—II, Erl. 1859—61). *V. A.*

Flagellanter, se Svøbebrødre.

Flaminio, Marco Antonio, italiensk Digter, Søn af Digteren og Filosofen, Prof. Giovanni Antonio F. i Bologna, blev født i Serravalle 1498. Han sluttede sig til Ref. og var en af de »højt dannede Literater«, som Teatinerne opsporede i Napoli og udpegede som »farlige Kættere«; de andre vare Valdés, Vermiglio og Ochino (O. Jensen, Giovanni Pietro Caraffa, Kbhvn 1880, S. 115). Han havde imidlertid en Velynder i Kard. Alessandro Farnese, paa hvis Tilskyndelse han gav sig til at oversætte Psalmerne paa Latin. Foruden en *Explanatio in Librum Psalmorum* udgav han en *Paraphrasis in XXX Psalmos versibus scripta* og *Carmina de rebus divinis*. Hans Digtning er præget af dyb Fromhed, og han var en af dem, der paa den Tid skrev de bedste lat. Vers. Paul III tilbød ham 1545 Stillingen som Sekretær ved Tridentiner-Konciliet, men han afslog dette Tilbud, efter nogles Mening paa Grund af sine ref. Anskuelser, muligvis dog af Helbredshensyn. I Antonio Caracciolos *Vita Pauli IV* (O. Jensen, Caraffa, S. 199 f.) skildres han som en Mand, der udmærkede sig ved høj literær Dannelse og gode Sæder, men i mange Aar var en Kætter, især i Læren om Retfærdiggørelse, gode Gerninger og Helgenpaakaldelse, og tilsidst fortælles, hvorledes han inden sin Død i Rom 1550 blev ført tilbage til Romerkirkens Lære. Hans Skrifter bleve opførte paa Listen over forbudte Bøger. Fr. M. Mancurtius udgav hans Digte tilligemed en Levnedsbeskrivelse, Padova 1727 og 1743 (hans aandelige Digte ere ofte udg.; overs. paa Fr. af Anne de Marquets: *Divines Poësies*, Paris 1568; paa Tysk af H. E. Schack: »Lieder nach Flaminius«, Gotha 1775, og af C. P. Schüter, Mainz

1847; hans *Epistolæ familiares* ere udg. af Capponi, Bologna 1744). *C. E. F.*

Flatt, Johann Friedrich, württembergsk Teolog af den ældre Tübingerskole (»der rationale Supranaturalismus«), var 1785—92 filos. Prof. (den første, der læste over Kant), fra 1792 teol. Prof. i Tübingen. Sammen med sin Lærefader Storr og Süskind udgav F. »Magazin für chr. Dogmatik u. Moral« (1796 f.). F.s Forelæsninger vare ofte Opbyggelsestimer, hans Prædikener Forelæsninger. Han virkede for Missionen ved Foredrag. D. 1821. *Kn. H.*

Flattich, Johann Friedrich, württembergsk Præst, f. 1713 af adelig mährisk Emigrantslægt. Opdragen i Kloster-Denkendorf blev han en af I. A. Bengels bedste Disciple i det praktiske Kirkeliv. Efter endt Studietid i Tübingen virkede han nidkært som Sjælesørger og Pædagog, sidst i Münchingen fra 1760. D. 1797. Den fromme og originale »Fader Flattichs« Navn lever endnu i Folkemunde; mange træffende Ord og Svar tilskrives ham. *Kn. H.*

Flavia Domitilla, se Domitilla-Katakomben (I, 664).

Flavianus, se Flabianos.

Fléchier, Esprit, f. 1632 i Pernes i Nærh. af Avignon, blev 1648 optaget i Doctrinariernes Kongregation (I, 654), men traadte snart ud af denne, rejste til Paris og lagde sig efter Digtekunsten. En Tid var han Lærer paa Landet og i Narbonne, men derfra vendte han tilbage til Paris, hvor han virkede som Kateket og var en hyppig Gæst i Hotel de Rambouillet, et Samlingssted for Skønaander. I denne Tid skrev han sine *Mémoires sur les Grands-Jours, tenues à Clermont-Ferrand en 1665—1666,* en Skildring af Striden mellem Jansenisterne og Jesuiterne; Bogen er dog først udg. af B. Gonod, Paris 1844 (ny Udg. ved Chéruel med Indledning af Sainte-Beuve, Paris 1856), og dens frivole Tone paa nogle Steder vakte i Begyndelsen Tvivl om, at den var skrevet af F. 1668—86 var han Lærer for Dauphin, og til Vejledning for ham udgav han moraliserende Skrifter. Under sit Ophold ved Hoffet kom han i Forbindelse med Bossuet og fik Lejlighed til at udvikle sine Evner som Prædikant. Som Taler havde han mere tilfælles med Bourdaloue og Massillon end med Bossuet, og han var ogsaa mere liberal end denne, men han var ikke saa fremragende som nogen af de tre; hans Prædikener udmærke sig ved sindrige Kombinationer i et elegant Sprog, men ikke ved stor Originalitet. Det var hans Sørge- og Lovtaler, der gjorde ham berømt, især hans Tale over Konvertiten Marechal Turenne. 1673 blev han Medlem af Akademiet, samme Dag som Racine, og 1685 Doktor ved Sorbonne; 1686 blev han Biskop af Lavaur og allerede Aaret efter Biskop af Nîmes, i hvilken Stilling han døde 1710. Han grundede et Akademi og søgte ivrigt at omvende Protestanterne. Foruden *Oraisons funébres* (Paris 1680, ny Udg. 1878), og *Panégyriques des Saints* (Paris 1690), udgav han: *Histoire du cardinal Ximenès,* I—II, Paris 1693. Hans samlede Værker udkom i 10 Bd. i Nîmes 1728 og Paris 1825; en ny Udg., I—II, er besørget af Migne, Paris 1856 (A. Delacroix, Histoire de F., I—II, 2. éd. Paris 1856; A. Fabre, La jeunesse de F., I—II, Paris 1882). *C. E. F.*

Fleet-Giftermaal var Benævnelsen paa hemmelige Ægteskaber i England, der bleve indviede af Præster, som sad fængslede i Londoner-Gældsfængslet Fleet. Mange for Gæld fængslede eng. Præster søgte nemlig at tjene Penge ved at indvie Ægteskaber, der vel vare gyldige for Loven, men af en eller anden Grund mislige. Lige indtil Hardwickes Lov af 1753 vare saadanne F.-G. ret almindelige; men den nævnte Lov opstillede Krav for Indgaaelsen af kirkl. Ægteskaber, der umuliggjorde Fortsættelsen af Ægtevielserne i Fleet.

Flegon, rom. Kr. (Rom. 16, 14), var efter Legenden en af Kristi 70 Disciple og senere Biskop i Marathon.

Fleischer. 1) **Adolf Fredrik Hilarius,** irvingiansk Tilsynsmand, er født i Aarhus 12. Juni 1816. Efter 1836 at være blevet Student tog han fat paa Teol., men maatte paa Grund af Sygdom opgive Studiet. Han blev 1843 Adjunkt paa Herlufsholm, men 1850 fik han, da han giftede sig, sin Afsked. Han bosatte sig da i Næstved og tog Landmaalereksamen. 1852 rejste han til Napoli for at hæve en Arv, der var tilfaldet ham, og efter Hjemkomsten nedsatte han sig i Hillerød som Landmaaler; siden købte han Nybogaard ved Helsingør. 1854 valgtes han til Folketingsmand i Svendborg Amts 4. Valgkreds. Paa denne Tid lærte han den irvingianske Forfatter Charles Böhms (I, 849) Skrifter at kende, og paa en Rejse til Berlin traadte han i Forbindelse med de saakaldte apostolsk-katolske Menigheder og blev 1861 ordineret til Forstander for den samtidig i Kbhvn oprettede Menighed, og tillige blev han Tilsynsmand for de mindre Menigheder, der dannede sig andre Steder i Landet. Ved et Skrift »Om Kristi Tilkommelse og de forudgaaende Tegn« søgte han 1863 at vække Opmærksomhed for Sektens ejendommelige Lærdomme. — 2) **Esaias F.,** dansk Præst, f. i Kbhvn 25. Okt. 1633, blev 1652 immatrikuleret ved Universitetet. Her kom han i Berøring med Sværmeren Niels Svendsen Chronich (I, 507), og han lod sig forlede til at bruge meget ubetænksomme Ord om Kbhvns Sognepræster, fordi de ikke gjorde deres Skyldighed. Der blev da anlagt Sag mod ham ved Konsistorium, og han fradømtes alle sine akademiske Rettigheder. Han drog derpaa 1656 udenlands og studerede ved mange forskellige Universiteter i 8 Aar. Da han kom hjem var der intet til Hinder for hans Befordring. Han blev 1665 efter at have taget Magistergraden Spr. ved Helligaandskirken. Han maatte som saadan ledsage Griffenfeld til Skafottet, vistnok efter dennes eget Ønske. Af Sværmeriet var der intet tilbage, men han var en uforfærdet og djærv Mand; da han 1670 skulde holde Gudstjeneste og takke Gud for Freden med Sverig, kaldte han denne en skammelig og skidden Fred, hvad der ikke blev vel optaget: »der sprang siden gode Penge for ham til dem, der talte hans Sag i Lave«. Han døde 5. Febr. 1697. *L. K.*

Fleming, Paul, Læge, Digter, f. 1609 i Hartenstein, gennemgik den lærde Skole i Mittweyda og kom til Universitetet i Leipzig, hvor han studerede Lægevidenskaben og tillige lagde sig efter Digtekunsten, tilskyndet dertil af Opitz,

for hvem han nærede en stærk Beundring. 1632 tog han den filos. Magistergrad; men Aaret efter maatte han paa Grund af Trediveaarskrigen forlade sit Fædreland og gaa til Holsten. Hertug Frederik af Holsten-Gottorp stod da i Begreb med at sende et Gesandtskab til Moskva, og ved Venners Hjælp kom F. med som Hofjunker og drog afsted i Okt. 1633. Vaaren 1635 kom han tilbage til Holsten, men allerede Høsten s. A. gik han med et større Gesandtskab til Persien. Paa denne Rejse havde han megen Møje og mange Farer at udstaa og kom først Sommeren 1639 tilbage til Holsten. Han nedsatte sig nu i Hamburg som Læge, men døde allerede 2. Apr. 1640. Som Digter er han nærbeslægtet med Opitz, dog langt mere begavet. Naar han imidlertid selv har udtalt, at hans Digternavn vil blive nævnt, til Verden staar i Brand, er dette Ord ikke gaaet i Opfyldelse, med mindre man tænker paa hans Rejsepsalme, »In allen meinen Thaten«, som han digtede, da han 1633 gjorde sig rede til sin første Rejse. Denne Psalme er kommen ind i de fleste tyske Psalmebøger. Den blev oversat paa Svensk o. 1680 og optoges i Swedbergs Psalmebog. Paa Dsk. (Pontopp.s Psbg. Nr. 422, jvfr. Landstads Nr. 597) er den oversat af Ægidius: »I alle mine Sager« (E. E. Koch, Geschichte des Kirchenlieds u. Kirchengesangs, III, 73 f.). *J. N. S.*

Flensburg, Wilhelm, tilhørende en, fra Sønderjylland stammende, skaansk Præsteslægt, blev født i Södra Rörum i Lunds Stift 3. Aug. 1819; han blev *Dr. phil.* 1841, Docent i systematisk Teol. 1847, teol. Adjunkt 1849, Prof. i Dogmatik og Moral 1858, *Dr. theol.* 1860, Biskop i Lunds Stift og Universitetets Prokansler 21. Dec. 1865 og døde 31. Okt. 1897. — I sin tidlige Ungdom modtog F. uudslettelige religiøse Indtryk dels gennem Schartaus 2 Disciple, Prof. Florman og Prof. Holmbergsson, dels gennem Provst Kallenbergs Virksomhed i Tygelsjö med det kraftige lutherske Menighedsliv dér. Hans eminente, videnskabelige Begavelse udvikledes i den nye Tid, som var skabt ved Lunds teol. Fakultet af Ahlman, Reuterdahl og Thomander. Høstterminen 1841 holdt Melin sine berømte, mod Strauss rettede, Forelæsninger over Jesu Liv, om hvis Virkninger F. ytrer, at »man erfarede en lignende Stemning som den, der gennemtrængte den ældste Discipelkreds, da Raabet: »Herren er sandelig opstanden og set af Peter« pludselig hørtes«. Martensen begyndte med sin Afhandling om »Den menneskelige Selvbevidstheds Autonomi« (1837) sin ikke mindst i Lund med den mest levende Interesse fulgte teol. Produktion. Under disse Forhold udgav F. 1847 sin Docentafhandling »Om Guds allestädesnärvarelse«, maaske det skarpsindigste Originalarbejde af den sv. spekulative teol. Literatur. Det er ogsaa blevet sagt, at F. var den skarpsindigste sv. Tænker efter Boström. Han vender sig mod Panteismen hos Hegel-Strauss paa samme Tid, som han erkender, at Hegel »gennem sin storartede Opfattelse af Livet og Tilværelsen« har givet Forudsætninger for »en virkelig, til Grunden gaaende Begribelse af Krdm.s Dogmer«. 1849 udkom F.s lat. Adjunktafhandl. om den rette Betydning af Parablen Lk. 16, 19—31, og 1855—63 redigerede han med E. G. Bring og A. N. Sundberg »Svensk Kyrkotidning«. Redaktørernes Solidaritet fremgaar af, at de ikke brugte Signaturer. Af F.s Afhandlinger heri maa særlig nævnes »Om arfsyndens tillräknelighet« (1858). Hans Rektorprogram 1865 indeholder en Kritik af Schleiermachers Forsoningslære og hans Indbydelsesskrift til Doktorpromotionen 1868 en Afhdl. »Om den naturliga viljans förmåga i andligt hänseende«. Hegels Indflydelse paa hans Docentafhandl. spores ikke i hans følgende Skrifter. — Hele sit Liv elskede F. Studierne og fulgte saavel med i den teol. som den filos. Literatur. Særlig beundrede han Martensens og Dorners Skrifter. Som Lærer anses F. for en af de ypperste, Lund har ejet. Ikke mindre overlegent deltog han i den parlamentariske Debat (den sidste Stænderrigsdag 1865—66 og Kirkemøderne 1868, 73, 78, 83). Hans berømte, af patriotisk Begejstring baarne Forsvarstale for Stænderrepræsentationen er 1897 optrykt i Festskriftet »Åt minnet af C. J. Boström 1797—1897«.

I o. 32 Aar beklædte F. Lunds Bispestol og det dermed forbundne Universitets-Prokanslerembede. Hans repræsentative og humanistisk gennemdannede Personlighed gjorde ofte et uforglemmeligt Indtryk ved de akadem. Fester (1868 ved Hertug Oscars Doktorpromotion under Jubelfesten; 1893, da han som Olding fæstede Laurbærkransen til Minde om de 25 Aar paa Kongens Hoved). Rigest og alsidigst kom hans aandelige Kræfter Bispegerningen til Gode. Det store Stift havde i ham sit aandelige Centrum. Til Fremme af teol. Dannelse bidrog de aarlige Stiftskonferenser, hvor teol. og kirkelige Emner behandledes under hans Ledelse. Almindelige Præstemøder (Stiftssynoder) afholdtes 1870, 76, 83 og 91. F.s Programforedrag ved disse behandlede flere for Præsterne vigtige Tidsspørgsmaal (1870 »Om prestens närvarande ställning i den sv. kyrkan«; 1876 »Om den närv. religiösa rörelsen inom den sv. k. och kyrkans deraf beroende framtidsutsigter«, hvori han ønsker Lægmandsarbejdet organiseret om Præstestanden som Menighedens naturlige Midtpunkt; 1883 »Teologiens vetenskapliga betydelse och värde«; 1891 »Om presteden till dess sedligt religiösa vigt och betydelse«). — I hans, efter hans Død udgivne, 5 Hefter »Prestvigningstal« møder os, ligesom i hans hele Livsgerning, en Aand, stærk i Tro, i Bøn, i Kærlighed og i Taalmod. *O. A.*

Fletcher (de la Flechère), **John William**, »Metodismens Helgen«, fødtes i Nyon i Schweiz 1729, men kom tidlig, efter et kort Ophold som Soldat i Portugal, til England. Han var først Præst i Madeley, hvor John Wesley besøgte ham og glædede sig over hans fulde Kirke. 1768 blev han Forstander for det Kollegium i Trevecca, som Lady Huntingdon aabnede, men da Prædestinationsstriden udbrød, stillede F. sig helt paa Wesleys Side og forsvarede, bl. a. i *Checks to Antinomians* (1771), baade med Skarpsindighed og Humor den arminianske Opfattelse (I, 144) over for Toplady, Shirley og den unge Rowland Hill. Wesley satte overordentlig stor Pris paa F. og mente, at han vilde være den bedste Efterfølger, han kunde faa som Leder af »Selskaberne« (se Art. Metod-

isme). Men F. længtes efter Ro og Stilhed og følte sig for svag til at lade sig udpege til en saadan Stilling. Han rejste til Schweiz for at genvinde sit Helbred, og da det nogenlunde var lykkedes, vendte han tilbage til England og ægtede 1781 Miss Mary Bosanquet, en af Metodismens betydeligste Erobringer i den kvindelige Verden. Men allerede 14. Aug. 1785 døde han; Wesley holdt Ligtalen over ham og skildrede denne sin Ven som »en stor og god Mand«.

Fleury *(Floriacus)* ved Loire, et berømt Benedictiner-Abbedi, blev stiftet o. 650 af Abbed Leodebod af St. Anian, senere Biskop af Orléans. Klostrets første Abbed var St. Momble (Mummolus). Han skal have ladet Munken Aigulph, der siden blev hans Efterfølger i Abbedværdigheden, gaa til Monte Cassino for at hente Benedicts Lig, og denne dyrebare Relikvie var en af F.s største Skatte, der lige til Reformationstiden aarlig samlede Tusinder af Pilegrimme i det franske Kloster. For at Kvinderne, som ikke maatte træde over F.s Tærskel, ogsaa kunde faa Lejlighed til at nærme sig den dyre Helgenlevning, blev Benedicts Lig af og til udstillet paa en skovkranset Plads. Klosterskolen i F. nød i lang Tid stor Anseelse, navnlig i den berømte Abbos Dage (I, 11). Der kom ogsaa mange Englændere til F. for at blive indviet i Videnskaberne og lære klosterlig Tugt. En af Abbos Disciple, Constantin, stod i Brevskifte med Gerbert (Sylvester II). En Mængde Bøger bleve afskrevne i F., saa at Klostret kom i Besiddelse af et stort og værdifuldt Bibliotek. I det 17. Aarh. sluttede F. sig til Mauriner-Kongregationen.

Fleury. 1) **André Ercole F.**, Kardinal, fødtes i Languedoc 22. Juni 1653. 15 Aar gl. blev han Domherre i Montpellier, senere *aumônier* hos Ludvig XIV og 1698 Biskop af Fréjus. 1715 gav han paa Grund af Alder og Svaghed Afkald paa sit Bispedømme og blev da Opdrager for den senere Ludvig XV. 1726 fik han Kardinalpurpuret og blev kort efter Førsteminister. Som saadan styrede han Frankrig til sin Død (1743). — 2) **Claude F.**, fr. Kirkehistoriker, fødtes i Paris 6. Dec. 1640 og blev opdraget hos Jesuiterne i Clermont. 1658—67 var han Parlamentsadvokat, men derpaa traadte han ind i den gejstlige Stand. 1680 betroede Ludvig XIV ham Opdragelsen af et af sine uægte Børn (Prinsen af Vermandois), og 1684 modtog han efter sin Elevs Død Cistercienser-Abbediet Locdieu i Stiftet Rodez. 1689 fik han Del i Undervisningen af 3 af Ludvig XIV's Børnebørn, og til Løn herfor overdrog Kongen ham 1706 det rige Abbedi Argenteuil ved Paris. 1716—22 var han Skriftefader hos Ludvig XV; han døde 14. Juli 1723. Ved Hoffet levede han meget tilbagetrukket, tidlig og silde sysselsat med Studier. De mest bekendte af hans Skrifter ere hans Kirkeret (1677) og en vidtløftig Kirkehistorie i 19 Kvartbind (1690—1719), der begge ere prægede af Gallikanismen. Hans Kirkehistorie blev fortsat af Jean Claude Fabre (S. 3). F.s mindre Skrifter ere samlede i *Opuscules* (Nîmes 1780) og *Nouveaux opuscules* (Paris 1807).

Fliedner. 1) **Georg Heinrich Theodor F.**, »Diakonissegerningens Fornyer i vor Tids evang. Kirke«, f. 21. Jan. 1800 i Landsbyen Eppstein i Nassau, hvor hans Fader var Præst, med en hel Række Ætmænd af lutherske Præster; ogsaa hans Moder var Præstedatter. 1813 døde Faderen fra Enke og 11 Børn, hvis Nød øgedes ved Krigens Uro, Indkvartering og Plyndring. Venner, hvem det gæstfrie Hjem i den smukke Egn havde staaet aabent, hjalp ved en Indsamling bl. a. F. og hans ældre Broder til at studere; dog maatte han alt fra 14 Aars Alderen tjene Brødet ved Undervisning og sørge for sig selv i de fleste Henseender. Student 1817 studerede han i Giessen, Göttingen og ved det teol. Seminarium i Herborn, hvorfra han udgik som Kand. 1820. Positive Tilskyndelser, modsat Tidens sædvanlige Retning, fik han af Prof. Heidenreich i Herborn og Pastor Kraff i Köln, der brugte ham som Sekretær ved sit Bibelselskab, en Filial af det britiske. Ved sin store Sparsommelighed og Nøjsomhed lykkedes det ham at foretage flere Rejser, hvor han bl. a. blev grebet af Franckes Anstalter i Halle. Fra en begyndt Lærergerning blev han kaldet til Præst i det lille Kaiserswerth ved Rhinen, hvor han en Gang paa en Vens Opfordring havde holdt Prøveprædiken, og hvortil han kom i Jan. 1822, knap 22 Aar. En evang. Menighed paa et Par Hundrede Sjæle (Resten er rom.-kat.) kunde ikke give hans ualmindelige Virkekraft — han sagde f. E., at han »aldrig i sit Liv havde haft Tid til at ryge!« — Arbejde nok, men viste ham udover sine Grænser, og dette saa meget mere, som en Fabriks Fallit, kun 4 Uger efter hans Indsættelse, gjorde de fleste af hans Sognebørn brødløse og bragte Regeringen til at tænke paa at opløse Menigheden. For at forhindre dette foretog han i $1^1/_2$ Aar en Indsamling først i Rhinprovinsen, saa i Holland og England, hvis stærke Trosliv og rigt udviklede kr. Filantropi han tilegnede sig baade med Hoved og Hjerte. Den første Frugt efter Hjemkomsten var Stiftelsen af det Rhinsk-westphalske Fængselsselskab (Juni 1826), det ældste og vigtigste i Tyskland, hvis Sekretær han var i en Aarrække. Forinden havde han ved talrige Besøg forvisset sig om, hvor slet Tilstanden var i Fængslerne, uden ordentlig Klassifikation af Fangerne, uden Undervisning og Sjælepleje, uden Sysselsættelse i Straffetiden og uden Omsorg for de løsladte. Vigtigere endnu var det dog, at han selv frivillig paatog sig fra 1825—28 at prædike hveranden Søndag i Fængslet i Düsseldorf, hvortil han uden Hensyn til Vejret gik paa sin Fod de $^7/_4$ Mil. Hans Ønske om i 14 Dage at blive indespærret med Fangerne, for rigtig at kende deres Lod, kunde ikke opfyldes. Men Myndighederne tog sig efterhaanden af hans Oplysninger og Raad, der støttedes ved saa uegennyttig og opofrende Handling. Efter at han med offentlig Understøttelse atter havde besøgt England og Skotland for nærmere at undersøge Sagen, skred han (Sept. 1833) til Oprettelsen af den første Kaiserswerth-Anstalt, »Asylet for kvindelige Straffefanger«, hvor de kunde oplæres til at paatage sig en hæderlig Tjeneste. Dets første Lokale var det navnkundige Lysthus i Præstegaardshaven, der nu er købt til Diakonisse-Huset og indeholder F.s Buste. Det benyttedes endnu en Gang (1835) til at

grundlægge et Asyl for Smaabørn efter engelsk Mønster. Alt dette var dog kun Etapper paa Vejen til hans Hovedgerning, Grundlæggelsen af det første Diakonissehus (I, 631) i Okt. 1836. I hans første Udtalelser derom (fra 1823) se vi, at han, ligesom saa ofte andre, endnu ikke klart adskilte Enkerne (1 Tim. 5) og Diakonisserne; senere blev det den praktiske Mand klart, at »ikke under 60 Aar« betegner hines Kald som en Hædersstilling og et Tilsynshverv, medens Diakonisserne behøve de yngre Aars Kraft til deres personlige Arbejde blandt syge og fattige, som de senere maa opgive, naar de naa hin Alder. Med al sin Kraft arbejdede han paa denne Sags Udvikling og støttede gerne med Raad og Daad enhver, som vilde tage den selvstændigt op. Han naaede ogsaa at have sine Søstre virksomme i 4 Verdensdele, medens 29 andre Diakonissehuse stode i Forbund med Kaiserswerth. Mange fyrstelige Personer og fremragende Kr. havde besøgt ham, mangfoldige Kvinder fra nær og fjern faaet Uddannelse dér. Universitetet i Bonn havde kreeret ham til *Dr. theol.*, skønt hans Skrifter hverken ere mange eller betydelige (Beskrivelse af nogle af hans Rejser, en Visebog for Asyler, Martyrhistorier og Kalenderbiografier). — En Brystsygdom, som aldrig rigtig kunde læges, da han hverken undte sig Tid eller Ro til at komme sig af den, medførte efterhaanden stor Svaghed, som dog heller ikke kunde hindre den rastløse Mand i at rejse og arbejde til det sidste. Han døde den 4. Okt. 1864 (Georg Fliedner, Th. F., Kurzer Abriss seines Lebens u. Wirkens, 3. Aufl., Kaiserswerth, 1892). — 2) **Friederich F.**, en af foregaaendes talrige Børn (af hvilke Georg og Heinrich ere Præster og Minna Forstanderinde ved Anstalterne i Kaiserswerth), er født 10. Juni 1846 i Kaiserswerth. Da Spanien i 1868, ved Dronning Isabellas Forjagelse, fik Religionsfrihed, optog man fra flere Sider Arbejdet for dets Evangelisation. Ogsaa i Tyskland vaktes Interesse derfor, og Kredse dannedes i Stuttgart, Berlin og Barmen. Imidlertid havde den unge Kand. F. i Paasken 1869 været i Spanien og vendte hjem, begejstret for Opgaven. Grev Andreas v. Bernstorff foretog en Rejse dertil for at undersøge Forholdene, og i Efteraaret 1870 kunde F. drage til Madrid (over Sicilien paa Grund af Krigen) som Afsending for den tyske Komité med Greven som Formand og Pastor Hildebrand i Berlin som Sekretær. Med Faderens Nøjsomhed, rastløse Arbejdsomhed og praktiske Organisationstalent har F. forstaaet at drage ikke alene Tyskland, men ogsaa Storbritannien (han er gift med en skotsk Dame) og delvis Norden ind i Interessen for sit Arbejde, der nu (Statistik 1898) sysselsætter 2 tyske og 1 spansk Præst, 1 teol. Kand. (F.s Søn) og 4 Evangelister foruden 20 Lærere og Lærerinder og 4 Boghandlere, udgiver 2 Tidsskrifter, af hvilke det ene, »Børnevennen«, ogsaa naar til det spansktalende Amerika (3000 Eks.), underholder 56 forældreløse Børn og underviser 473 Børn i Dagskoler, 112 i Aftenskoler. Samtlige Ejendomme ere vurderede til $^1/_2$ Million Pesetas (= Francs) med Grundstykker til 600,000 Pesetas; de vigtigste ere Jesuskirken med Skoler, Børnehjem og et lille Hospital i Calatrava-Gaden 27, og Ynglingehjemmet med Latinskole i Bravo Murillo 61 i Madrid. Hovedopgaven er at vinde Børnene som Fremtidens Bærere, og næsten hele hans Lærerkorps er ogsaa allerede udgaaet fra hans egne Opdragelsesanstalter. At F. har en ikke ganske ringe Betydning, synes ogsaa at fremgaa af det Had, han er Genstand for fra Jesuiternes Side; han har maattet kæmpe sig frem Skridt for Skridt mod Fjendernes Magt og List; selv Fængslet har han maattet prøve (F., Das Evangelium in den römischen Landen, ovs. paa Dansk; Dalton, Deutsche Mitarbeit an der Evangelisation Spaniens, Berlin 1895). *N. D.*

Flint, Robert, skotsk Religionsfilosof, fødtes 1838 i Nærh. af Dumfries, studerede i Glasgow, var Præst 1859—64, blev derpaa Prof. i Moralfilos. og polit. Økonomi i St. Andrew's og 1876 teol. Prof. i Edinburgh. Han har bl. a. skrevet: *The Philosophy of History in France and Germany* (1874), *Theism* (Baird lectures for 1876), og *Anti-Theistic Theories* (Baird lectures for 1877) og paataget sig at skrive en Religionsfilosofi til *The International Theological Library*.

Flir, Alois, Rektor for Maria dell' Anima i Rom, fødtes i Landeck i Tirol 7. Okt. 1805, gik i Skole i Innsbruck, studerede i Wien, først Medicin, senere Teol., blev præsteviet 1834 og Aaret efter udnævnt til ekstr. Prof., 1844 til ord. Prof. i klassisk Literatur og Æstetik i Innsbruck. 1848 var han Medlem af Frankfurter-Parlamentet, senere Embedsmand i det østerrigske Kultusministerium. 1853 blev han Rektor for Maria dell' Anima, senere tillige *uditore della rota Romana* og pavelig Husprælat. Han døde 7. Marts 1859. Efter hans Død udgav L. Rapp en Samling af hans Breve under Titlen »Briefe aus Rom« (Innsbr. 1864); de give ret mærkelige Bidrag til Romerk.s nyere Hist. F. skrev 1855 en nordisk Tragedie: »Regnar Lodbrog oder der Untergang des nord. Heidenthums«.

Flodin, Johan Gustaf, f. 18. Jan. 1741, filos. Mag. i Upsala 1764, ord. Hofprædikant 1771, Spr. i Adolf Frederiks Menighed i Stockholm 1773, *Dr. theol.* 1779, Pastor primarius 1786, kgl. Overhofprædikant og Konfessionarius 1792, Ordensbiskop 1794, Biskop af Vesterås 1800, d. 4. Jan. 1808. 1786 blev han Kronprins Gustaf Adolfs Religionslærer og vedblev som saadan til den unge Konges Konfirmation 1794. Han anses for at have bidraget meget til Gustaf Adolfs Iver for den rene Lære og angives af Adlerbeth som Ophavsmand til det kgl. Cirkulære (27. Dec. 1799) til Rigets Konsistorier, der opfordrer disse til at bekæmpe Tidens »forvendte Oplysning« og tilse Præsterne, »at Guds Ord bliver af dem, i Overensstemmelse med deres Pligt, redelig prædiket, og Kristi Lære i dens Renhed fremstillet efter den luth. Bekendelse, som antagen er«. *O. A.*

Flodoard, frankisk Krønikeskriver, f. 894, var Arkivar ved Kirken i Reims og kom til Rom under Pave Leo VII (936—39). Dér forfattede han i Heksametre et stort Værk i 3 Dele, af hvilke de 2 første handle om Kristi Gerninger og de ældste palæstinensiske og antiokenske Helgener, den sidste i 14 Bøger om de rom. Paver. Hele Værket er helliget Ærke-

biskop Rotbert af Trier, som indtrængende opfordrede F. til at skrive Reimser-Kirkens Historie. Denne Opfordring fulgte F. i sin *Historia Remensis ecclesiæ* (trykt i Mon. Germ. XIII, 405—599), der gaar til Aaret 948 og er et i høj Grad fortjenstfuldt Arbejde, som paa mange Punkter støtter sig paa Aktstykkerne. Den Del af Skriftet, der omhandler hans egen Tid, er for en Del gentaget i hans *Annales* (Mon. Germ. III, 363—408), der gaa fra 919—966 (om disse se G. Monod i Revue critique 1873, II). F.s Bearbejdelse af Stoffet er meget mangelfuld, men dette er samlet og gengivet med stor Paalidelighed og Sandhedskærlighed, og han bringer en stor Mængde værdifulde Efterretninger ikke alene om Forholdene i Frankrig, men ogsaa om Lothringen og det østfrankiske Rige. I sin Alderdom traadte han ind i Klostret St. Basle; 966 døde han, sysselsat med Annalerne næsten til sin Dødsdag.

Florentiner-Konciliet, se Firenze.

Florentini, Theodosius, Slægtning af Biskop Nikolaus F. af Chur (d. 1876), f. 1808 i Münster i Graubünden, traadte 1825 som Novitse ind i Capuciner-Ordenen og stiftede senere et relig. Samlag for Kvinder, der gav sig af med Undervisning, Syge- og Fattigpleje og forplantede St. Vincents-Foreningernes Arbejde til Schweiz. Efter at have virket i forskl. Kantoner blev F. 1860 Generalvikar i Chur, og han optraadte i den følgende Tid som Organisator paa det sociale Omraade. Han døde 15. Febr. 1865 (Krauthahn, P. Th., sein Leben, sein Wirken und seine letzten Lebensstunden, St. Gallen, 1865).

Florentius Radewijns, se Radewijnsson.

Florents, se Firenze.

Florez, Enrique, sp. Kirkehistoriker, f. i Valladolid 14. Febr. 1701, traadte ind i Augustiner-Ordenen og blev *Doctor y Catedratico* ved Universitetet i Alcalà, Rektor ved det kgl. Kollegium ssteds, teol. Konsulator hos Castiliens øverste Embedsmand og tilsidst sin Ordens Generalassistent for Spanien. Han døde i Madrid 1773. Den frugtbare Augustiners Hovedværk er *España Sagrada*, der med Fortsættelserne udgør 47 Bd., af hvilke F. selv har udgivet de 29 første (1747—74). Det indeholder Spaniens Bispe- og Klosterhistorie og en Mængde værdifulde Biografier og Undersøgelser om enkelte omtvistede eller dunkle Punkter.

Floriacensere eller Floriensere se Fiore.

Florian, Værnehelgen for Øvre-Østerrig, paakaldes navnlig mod Fare fra Ild og Vand. Han skal have lidt Martyrdøden 304, men hans Helgenkrønike *(Passio)* er værdiløs, og tidligere end i 8. Aarh. nævnes han ikke.

Florian, St., Kloster for regelbundne Kanniker, ligger i Øvre-Østerrig ved den hl. Florians (se ovenfor) Grav. Det ejer en betydelig Møntsamling (Fr. Kenner, Die Münzsammlung des Stiftes St. F., Wien 1871), et Bibliotek paa over 70,000 Bind og mange Haandskrifter (Czerny, Die Handschriften der Stiftsbibl. St. F., Linz 1871), og det havde længe en berømt Klosterskole (Die Klosterschule von St. F., deren Entstehung, Verlauf, Ende, 1071—1783, Linz 1873). 1854 blev der i St. F. indrettet en Præsteskole for Øvre-Østerrig, som endnu bestaar (Das Chorherrenstift St. F., seine Gesch., Besitzungen, Gebäude und Sammlungen i »Oesterr. Revue«, 1867).

Florinus, Gnostiker i 2. Aarh., der levede ved Hadrians Hof, var oprindelig en Discipel af Polykarp. Senere blev han Præst i Rom, men udelukkedes af Præsteskabet, fordi han forfaldt til Gnosticisme. Irenæos, der kendte ham fra Smyrna, skrev 2 tabte Skrifter imod ham. Af det sidste af disse (*De Ogdoade seu de Octonario)* findes et Brudstykke hos Evsebios (5, 20). F.s Tilhængere skulle have givet sig hen til vilde Udsvævelser.

Florus *magister*, Digter og teol. Forf., fødtes henimod Slutn. af 8. Aarh. og døde 860 i Lyon som Diakon (eller maaske endog kun Subdiakon). F. var en ivrig Talsmand for den gallikanske K.s Ejendommeligheder og for K.s Frihed; i sit Skrift *De divina psalmodia* brød han (forgæves) en Lanse for den gallik. Liturgi, i Skriftet *De electione episcoporum* tog han Ordet for det kanoniske Bispevalg. M. H. til Nadveropfattelsen var han en Modstander af Forvandlingslæren. Han har efterladt sig en stor Fortolkn. til de paulinske Breve. Den første (endnu utrykte) Del af denne er en Katene af 12 Fædres Udtalelser, den sidste Del hviler væsentlig paa Augustin. F. har ogsaa skrevet en Mængde Parafraser af Psalmerne, Hymner og poetiske Breve til Vennerne. Et af de skønneste af hans Digte er hans Klagesang *De divisione imperii post mortem Ludovici imperatoris*.

Flüe, Niklaus von, Eneboer, f. 1417 i Flüeli i Unterwalden og opdraget af fromme Forældre, udmærkede sig som Barn ved Fromhed og oplevede Aabenbaringer. Som ung deltog han med Udmærkelse i sit Fædrelands Krige; levede senere som anset Borger, Landraad og Dommer, omgivet af en stor Familie (5 Sønner og 5 Døtre). Særlig Berømmelse vandt han 1462 ved at bilægge en Strid mellem Klostret Engelberg og Menigheden i Stans; men 1467 trak han sig pludselig tilbage fra alt og blev Eneboer. Menigheden i Sachseln byggede ham et Kapel og en Celle. Her levede han et strengt asketisk Liv; Rygtet fortalte, at han kun nød Hostien. Alle Vegne fra søgte man til ham for at hente Raad og Hjælp og udbede sig hans Forbøn. Hans Indflydelse standsede 1481 den udbrydende Krig mellem de Edsforbundne. Klokkeringning, »Gud og den fromme Broder Klaus til Ære«, forkyndte hele Landet Freden. Til sin Død 1487 vedblev han at prædike og stifte Fred. Han æres som Helgen i Schweiz med pavelig Tilladelse, men hans Kanonisation er gentagne Gange mislykket (E. Herzog, Bruder Kl., Bern 1887; C. T. Riggenbach, N. von F. und der Tag von Stans, Basel 1882). *Kn. H.*

Fløjte, yndet Musikinstrument hos alle Oldtidens Folk, i Formen meget varierende lige fra de simpleste til sammensatte Dobbeltf. med lange, fuldstændige Tonerækker. I Biblen omtales F. baade ved Glædesfester (Jes. 5, 12; 1 Kong. 1, 40; Jes. 30, 29; Mt. 11, 17; Joh. Aab. 18, 22) og ved Sorg (Mt. 9, 23). Ved den jødiske Gudstjeneste var F. dog paafaldende lidt brugt; ligeledes er det tvivlsomt, hvorvidt nogen af Davids Ps. har været bestemt til at ledsages af F. *C. J.*

Fo og Foisme (Buddha og Buddhisme i Kina), se Buddha (I, 410 f.).

Fodkys, som Tegn paa den højeste Ærefrygt og ydmyg Underkastelse, kom i liturgisk Brug i Middelalderen. Den første rom. *Ordo,* der med Urette tillægges Gregor I, foreskriver, at Diakonen, før den højtidelige Oplæsning af Evangeliet, skal kysse Pavens Fod, og Innocents III forsvarer denne Skik ved Henvisning til Lk. 7, 38 og Joh. 20, 17. Ogsaa udenfor Liturgien var det i Middelalderen Skik, at baade Klerikere og Fyrster kyssede Pavens Fod. Selv en Fyrste som Kejser Frederik I maatte tilsidst bøje sig under Skikken og tillige holde Stigbøjlen for Hadrian IV; Karl V var den sidste Kejser, der viste en Pave (Clemens VII) dette Tegn paa Underkastelse. F. paa det Kors, der er syet paa Pavens Sko, gælder dog ikke Pavens Person, men Kristus, hvis Stedfortræder Paven jo gør Fordring paa at være. Det ydes nu, som Hyldingsakt, af Kardinalerne efter et Pavevalg, først i Konklavets Kapel, derpaa i det sixtinske Kapel og tilsidst i Peterskirken. Det bruges ogsaa ved Audienser hos Paven; Patriarker, Ærkebiskopper og Biskopper kysse først Pavens Fod, derpaa hans Knæ, medens andre nøjes med at kysse Pavens Fod.

Fodvaskning var paa Grund af Brugen af Sandaler, almindelig i Østerland, og den gjaldt i Biblen som et Gæstevenskabstegn (1 Mos. 18, 4; 1 Sam. 25, 41; Lk. 7, 38; 1 Tim. 5, 10). Jesus tvættede, maaske med den i Lk. 22, 24 omtalte Strid som ydre Foranledning, sine Disciples Fødder (Joh. 13) »for ved denne billedlige Handling at stille disse for Øje, at hans Øjemed er at rense (frelse) fra Synder, og at han, Herren, for at naa dette Øjemed maatte fornedre sig til de ringeste Trællekaar« (T. S. Rørdam). Kristi Tvætning af Disciplenes Fødder var dog ikke ledsaget af en Befaling om dens Gentagelse; den skulde være et Forbillede paa, at Jesu Disciple skulle tjene hinanden i Kærlighed. Allerede i den gamle K. opfattede man imidlertid denne Fodtvæt i Evangeliet som en Handling, der skulde efterlignes, og i Augustins Dage var F. mange Steder almindelig paa Skærtorsdag. Ambrosius brugte endog stærke Ord om F.s Kraft til at tilintetgøre Synder. En Synode i Toledo 694 gik saa vidt, at den truede dem, der ikke vilde tvætte andres Fødder eller lade deres egne tvætte af andre, med Afvisning fra Nadveren. Bernard af Clairvaux anbefalede i en Skærtorsdagsprædiken F. (som *sacramentum remissionis peccatorum qvotidianorum),* og ogsaa i den gr. K. gjaldt den for at være et Sakramente. I Rom vasker Paven, med en af Pius V fastslaaet Ritus, endnu stadig hver Skærtorsdag 12 fattiges Fødder, og det samme gør den østerrigske og den russiske Kejser, Kongerne i Baiern, Spanien og Portugal og mange Biskopper og Abbeder. Luther udtalte sig tidlig, i en Skærtorsdagsprædiken i hans Huspostil, mod den hyklerske Fodtvæt, »ved hvilken de, der faa deres Fødder tvættede, bukke sig endnu dybere for dem, der tvætte dem«, og den anglik. K., der en Tidlang holdt fast ved F., har siden ladet denne fare. Gendøberne erklærede derimod, støttede til Joh. 13, 14 og 1 Tim. 5, 10, F. for et af Kristus indsat Sakramente, og Brødremenigheden tog denne Skik op som en fri Handling (»die kleine Taufe« efter »Suverænens« Anvisning), indtil Synoden 1818 afskaffede den helt.

Fog, Bruun Juul, Biskop, f. 11. Marts 1819 i Stege, Søn af Kaptajn, senere Stadsvejermester, L. F.; hans Moder, der tidlig blev Enke og havde stor Indflydelse paa sine Børn, var født Munthe af Morgenstierne. F. blev Student 1837 og teol. Kand. 1843. 2 Aar senere blev han Adjunkt i Roskilde, 1847 Spr. til Nestelso og Mogenstrup og 1856 *Dr. phil.* ved en Afhandling om Cartesius. Aaret efter blev han kaldet til 1. res. Kap. ved Holmens Kirke i Kbhvn. Som den, der ogsaa udenfor Teologien havde store og omfattende Kundskaber, særlig i klassisk Filologi og Filos., og som tillige besad en ejendommelig og kraftig Personlighed, der kunde træde frem paa en ualmindelig værdig, ofte imponerende Maade, havde F. gode Betingelser for at udrette noget i Hovedstaden. Hans Veltalenhed var imidlertid ikke af den Art, som frembringer en Modepræst, og det varede derfor nogen Tid, inden han slog fuldt igennem, men efterhaanden samlede hans stærkt tonende, billedrige og baade til Angreb og Forsvar genialt udrustede Forkyndelse en stor Kreds omkring ham. Blandt de saakaldte »dannede«, som i vore Dage af de rent humane Ideers tilsyneladende Rigdom lade sig friste til at blive staaende i et søgende, men køligt Forhold til Aabenbaringen, var der mange, som F. i særlig Grad forstod at drage til Kirke; de fandt i ham en Mand, der var absolut hjemme paa alle humane Enemærker, hvorimod han hverken tillod sig selv eller andre at blive staaende dér, men krævede at Hjerterne skulde oplades for »den store Glæde«. F. var Discipel af Mynster og stod i det nøjeste Forhold til Martensen; men han var dog i fuldt Maal sig selv og vandt just herved saa stor Indgang. Til mange af de studerende kom han i et nært Forhold, hvortil det vel ogsaa bidrog, at han i nogle Aar docerede ved Universitetet; af hans Arbejde her er der særlig Grund til at mindes Forelæsningen »Om det theologiske Studium«, der udkom som Bog (1861). Senere ledede han i en Aarrække de homiletiske Øvelser ved Pastoralseminariet og ansporede ogsaa her mange unge til at tænke dybere over deres tilkommende Gerning. — 1867 blev F. Spr. ved Holmens Kirke og Provst, 1879 kreeret til *Dr. theol.*; 1881 udnævntes han til Biskop i Aarhus, hvor han befandt sig saa vel i sin Gerning, at det ikke var uden Betænkelighed, han 1884 gik ind paa at blive Martensens Eftermand paa Sjællands Bispestol. I den egentlige Bispegerning, naar F. færdedes mellem Præster og Lærere, følte han sig hjemme og var meget afholdt. Derimod faldt det ham sværere at være Formand i det kirkelige Raad. Stundum kunde han paa enkelte, mere underordnede Punkter, vise en overraskende Frisindethed; men gennemgaaende var hans konservative Sindelag af en saa udpræget Art, at der vanskelig med hans gode Vilie kunde blive Tale om Reformer paa de kirkelige Enemærker. — F. besad store Forudsætninger for at kunne have leveret literære Bidrag af Betydning, navnlig vel paa det apologetiske Omraade; hans store Alsidighed gjorde det imidlertid svært for ham at samle sig til bestemte større Ar-

bejder. Med Undtagelse af Skriftet om det teol. Studium er derfor hans Forfatterskab indskrænket til nogle Samlinger af Prædikener og Taler (»Prædikener mellem Jul og Fasten«, 1867; »Prædikener i Advent og Jul«, 1886; »Kirkelige Taler«, 1888). Ved Siden heraf bør det imidlertid mindes, at han ejede en stor Gave til i korte Udtalelser, særlig i Bladartikler, at henlede Opmærksomheden paa Ting, der laa ham paa Hjerte, og at gøre det paa en saadan Maade, at hans Ord maatte blive hørte; der kunde da være en næsten voldsom Kraft over hans Fremstilling. — F. tog sin Afsked 1895 og døde 22. Febr. 1896 (J. Bondo, Biskop B. J. F., 1897). *V. C. S.*

Fogdö Kloster, paa F. i Mälaren nær ved Kysten mellem Stockholm og Strengnäs, var et Nonnekloster af Cistercienser-Ordenen, indviet til Jomfru Maria, hvorfor det ogsaa kaldtes Marieberg, Wårfruberg eller sædvanligt Wårfruberga-Kloster. 1233 stadfæster Ærkebiskop Olof og hans Suffraganer F. og tager dets Ejendom i Værn. Stifterne nævnes ikke, men af Omtalen skønnes, at de vare bekendte. 3 Kirker laa under Klostret, der forestodes af en Priorinde Margareta (siden af Abbedisser). Ericus Olai omtaler for 1289 (*S. R. S.* II, 1, 68), at »et Konvent ankom til den hl. Jungfruns berg«, hvoraf synes at fremgaa, at en Forflytning til et andet Sted paa F. fandt Sted. En Bekræftelse herpaa kan hentes fra, at F.-Sogn kaldtes »Gamlaklosters« Sogn. Biskop Isar annekterede det og 2 andre Sogne til det nye Kloster. F. har mange gamle Værne- og Frihedsbreve lige fra Kong Valdemars Tid, ligesom Gavebreve og testamentariske Bestemmelser, der ogsaa vise, at de bedste Slægters Døtre optoges her og medbragte Ejendom. Flere Strengnäs-Bisper berigede F. Efter Gustaf Vasas Reduktion fik Biskop Botvid, der blev afsat fra sit Embede, efter sin Løsladelse F.-Pastorat. *O. A.*

Fogtmann, Nikolaj, Biskop, var en jysk Præstesøn, f. 16. Nov. 1788 i S. Bork. Han blev Student fra Ribe 1808; teol. Kand. 1814; Adjunkt 1815 paa Herlufsholm; 1820 Overlærer ssteds; 1821 *Lic. theol.;* Aaret efter Lektor i Moral ved Sorø Akademi; 1826 *Dr. theol.;* 1830 teol. Prof. i Kbhvn, men allerede 1831 Biskop i Ribe og 1833 forflyttet til Aalborg Bispestol. Han døde 13. Sept. 1851. Medens han var Lektor i Sorø, skrev han en Lærebog i Religion »for den studerende Ungdom« (1823; 3. Oplag 1836), som i en Del Aar brugtes i Landets Skoler. Iøvrigt indskrænkede hans Forfattervirksomhed sig mest til mindre Afhandlinger i Tidsskrifter. Han var en klar og grundig Tænker, og hans Indlæg i Tidens aandelige Rørelser savnede ikke Vægt og Betydning. Han havde selvstændig Opfattelse og indtog ingen udpræget Partistilling under Kirkekampen, men var Modstander af udvortes Tvang i aandelige Anliggender. Samtale med ham var lærerig og underholdende, selv om hans Satyransigt og underlige Fagter i Begyndelsen kunde frastøde. I forskellige Samlinger meddeles Breve fra ham, og disse indeholde ofte højst træffende, kritiske Bemærkninger om Literatur og Samfundsforhold. *A. J.*

Foinikere, se Fønikere.

Fokas, bysantinsk Kejser 602—610, var et Uhyre, fordrukken, løsagtig og grusom, og hans Regering blev skæbnesvanger indad til ved Anarki, udad til ved alle Slags Ulykker. Det er en Plet paa Gregor I's Karakter, at han nedlod sig til at sende F. som nyvalgt Kejser Breve, fulde af den fadeste Smiger, og den F.-Søjle, som Eksarken Smaragdus 608 rejste paa Roms Forum, staar endnu som en Skamstøtte over Romernes Trællesind. F. skænkede Pave Bonifatius IV Pantheon, som derpaa blev omdannet til en kr. Kirke (*S. Maria ad Martyres*). Fortællingen i *Liber pontificalis* om, at F., af Velvilje for Bonifatius III, der havde været *apocrisiarius* i Konstantinopel, og af Uvilje over for den konstantinopolit. Patriark, skal have givet den rom. Biskop Eneret til Titlen *episcopus universalis* (almindelig Biskop), er sikkert ikke troværdig.

Fokylides var en gnomisk Digter fra Milet, der skal have levet 537 f. Kr.; han skrev sædelige Regler paa Heksametre og i Distiker, men kun faa af hans Vers ere, gennem Citater hos andre, komne til os. Derimod have vi under hans Navn et Læredigt i 230 Heksametre, der straks ved sin Begyndelse (*πρῶτα θεὸν τίμα*) minder om de 10 Bud. Den tyske Filolog J. Bernays (Ges. Abhdl. I, 192 f.) har godtgjort, at dette saakaldte fokylideiske Digt skyldes en alexandrinsk Jøde, der levede i Tiden mellem 2. Aarh. f. Kr. og Kejser Nero. Et enkelt Vers (V. 129), der synes at forudsætte den kr. Logoslære, er efter al Sandsynlighed en senere Interpolation.

Foicher, Johannes, f. i Kalmar 1664, studerede i Upsala 1684 og siden i Udlandet, hvor han i Giessen vandt den teol. Licentiatgrad. 1698 blev han, skønt mistænkt for at være Speners Discipel, Lektor ved Kalmars Gymnasium og 1701 teol. Prof. i Pernau. Da han vedblivende beskyldtes for Pietisme, overdroges Undersøgelsen af hans Sag til en Kommission i Stockholm, der afgav sin Betænkning 10. Juli 1710. Efter at Pernau s. A. var faldet i Russernes Hænder, kom F. tilbage og søgte først Tjeneste ved Gymnasiet i Kalmar, og da det mislykkedes, begav han sig til Stockholm 1712. Her forhørtes han først for Konsistoriet og maatte derefter staa en af Justitsrevisionen forordnet Deputation med Biskop Johan Gezelius d. y. fra Åbo som Leder til Rette. Følgen blev, at han maatte vandre i Fængsel. Efter Karl XII's Hjemkomst foretoges en ny Undersøgelse, hvorefter han afsattes fra Præste- og Professorembedet 1718 og holdtes i Fængsel til Ulrika Eleonoras Kroning. Efter sin Frigivelse bosatte han sig i Asarum i Bleking paa en Gaard (siden kaldet »Professorgaarden«), hvor han døde 24. Nov. 1729. Ærkebiskop Steuchius skal ved hans Afsættelse have ytret, at han ikke mente, han førte nogen Vranglære. *O. A.*

Follingius, Petrus Nikolai, finsk Ordinarius (Biskop), f. i Östergötland, studerede ved Kbhvns Universitet, hvor han var *depositor beanorum* og blev Magister. 1545 blev han Rektor og Kannik i Linköping. 1558 udnævntes han mod Hertug Johans Ønske til Biskop *(ordinarius)* i Åbo. Paa Grund af sit Ukendskab til Finsk maatte han bruge Tolk. Af Præsteskabet var han ikke lidt, og Gustaf Vasa siger 1560 i et

Brev, at han »begærer, hvad utilbørligt er, og at han tager sig stor Vælde og Dignitet, dér som det lidet behøves baade ved Visitering og ellers«, og Høvidsmanden Joachim Bulgrin formanedes til at passe paa ham, »at han ikke sætter Biskopshatten for højt, da den kan falde af ham, førend han deraf ved«. Efter nogle Opgivelser skal F. have været svigefuld, gerrig og saa hadefuld mod Finsk, at han havde lagt en Plan til Sprogets Udryddelse; efter andre har han passet sit Kald vel, været en lærd Mand og en kyndig Musikus. 1563 blev han afsat og udnævntes 1565 til Biskop i Reval, men s. A. døde han i Åbo, hvortil han var kommen for at hente sin Ejendom. *A. N.*

Fonseca. 1) **José Ribeiro de F.**, rom.-kat. Biskop, fødtes 3. Dec. 1690 i Evora, studerede dér og i Coimbra og traadte 1712 ind i Fransiskaner-Klostret Aracoeli i Rom. Han fik en fremskudt Stilling indenfor den hl. Frans's Orden og nyttede sin Indflydelse til at virke for Genoprettelsen af den gamle Observans og for Fjernelsen af forskl. Misbrug, der havde indsneget sig. Efter gentagne Gange at have afvist Tilbud om Bispestole modtog han Bispedømmet Porto i Portugal og døde dér 14. April 1760. — 2) **Pedro da F.**, »den portugisiske Aristoteles«, fødtes 1528 i Cortizada i Portugal, traadte 1548 i Coimbra ind i Jesuiter-Ordenen og blev Prof. i Filos. ved Universitetet i Evora. Han døde i Lissabon 1599. Ludvig Molina (se d. Art.), der søgte at løse Problemet om Forholdet imellem Naaden og Friheden ved Antagelsen af en *scientia media* i Gud, var en Discipel af F., som havde fremsat denne Løsning af det store Problem i sine mundtlige Foredrag.

Fontevrault-Ordenen *(ordo fontis Ebraldi)* er stiftet af Robert fra Arbrissel (nu Arbresec i Stiftet Rennes), et Fattigmandsbarn, der ved sine Evner og sin hensynsløs asketiske Fromhed kom til at faa en vækkende Betydning for det nordvestl. Frankrig. Robert blev født o. 1047, studerede i Paris, blev Magister og 1085 Ærkepresbyter hos Bispen i Rennes; hans strenge Reformforsøg i Domkapitlet behagede ikke Kannikerne, der fordrev ham. En Tid studerede han i Angers, men Herrens Kald om at forlade alt for hans Skyld lød stedse mere indtrængende til ham. Han begyndte et Eremitliv i Craons Skove (Dep. Mayenne), levede af Urter og drev den strengeste Askese. Ensomhed for en saadan Mand var dengang umulig. Beundrere opsøgte ham, og af Tilløbet fremgik en Klosterstiftelse, som Robert gav de regelbundne Korherrers Augustiner-Regel (1094) og Greven af Craon byggede et Abbedi for *(de Rota)*. Stifteren vandrede derimod selv barfodet om til Byer og Landsbyer som Vækkelsesprædikant, medens han aabenbart lagde Vægt paa en udvortes Efterfølgelse af Kristus. De Skarer, han samlede, beholdt han om sig, idet han formanede dem til at forlade alt for Kristi Skyld og opholdt dem ved de Almisser, man skænkede ham. Pave Urban II, der lærte ham at kende, brugte ham som Korstogsprædikant. Da Mængden af Kvinder og Mænd, som fulgte ham, blev for stor, førte han den til et øde Sted i det nuværende Departement Indre-et-Loire ved Navn Ebraldskilden og lod opføre Hytter og Bedehuse til dem (1099). Mænd og Kvinder adskiltes ved en dyb Grav og fik hver deres Oratorium; de sidstes Arbejde skulde udelukkende være at synge Gud Lovsange for Frelsen, de første skulde foruden aandelige Øvelser arbejde til Fællesskabets Tarv. Alle, baade unge og gamle, syge og sunde, optoges i det nye Sambo. Efterhaanden fik Dobbeltklostret storartede Bygninger. Kvindeafdelingen omfattede egentlig 3 Klostre: *le grand Moutier* (*magnum monasterium*, indviet til Guds Moder) med o. 300 Jomfruer og Enker, *St. Lazare* for de syge og spedalske og *St. Madeleine* for de faldne Kvinder. Mandsklostret helligedes Evangelisten Johannes og skulde ledes af Kvindeklostret, thi Kristus havde jo selv sat Maria til aandelig Moder for Johannes og befalet ham at sørge for hende. Den vældige, fælles Kirke for hele Stiftelsen, hvis storartede Konstruktioner fik arkitektonisk Betydning for den tidlige Gotiks Udvikling, som navnlig er knyttet til Anjou (især Angers), indviedes 1119 af Pave Calixtus II; da var Stifteren død. I Kirken *(Grand-Moutier)* hvile flere af Huset Plantagenet, som, medens de vare Konger af England, gav F. store Gaver. Af Klosterbygningerne, der, trods Ødelæggelse, ere af stor Interesse, maa nævnes det mærkelige *tour d'Evrault*, det gamle Køkken.

Stiftelsen fik pavelig Stadfæstelse 1106 og 1113, som eksimerede den fra den bispelige Jurisdiktion og udtrykkelig godkendte den kvindelige Overledelse. Denne Tanke, der minder om den senere Brigittiner-Ordens Forhold, er muligvis Stifterens egen, men lignende Stiftelser have i alt Fald langt tidligere eksisteret i Nord-England (Whitby) og selv flere Steder paa Fastlandet. Reglen var en skærpet Benedictiner-Regel. Al Kødspise var forbudt, selv for syge, Tavshedspligten saa streng, at end ikke Tegnsprog maatte bruges uden i Nødstilfælde, og Klausuren gennemførtes saa skarpt, at de døende Nonner skulde føres over i Kirken, da ingen Mand maatte betræde Kvindeklostret, end ikke for at administrere Sakramenterne. Klædningen var af groveste Tøj og Snit, for Mændene sort, for Kvinderne hvid, i Koret brugtes Benedictinernes sorte Kutte. Ordenens Aflæggere i England og Spanien fik ingen større Betydning, derimod bredte den sig ret stærkt i Vest-Frankrig. 1145 skrev Abbed Suger til Eugen III, at den talte 5000 Medlemmer. Men Kritiken overfor disse Dobbeltklostre var tidlig vaagen, og allerede i Roberts Tid lød højst ugunstige Rygter om Munkenes Forhold til Nonnerne. I alt Fald sank Tugtens Strenghed snart, og de senere Reformforsøg fik ingen Varighed. Derimod gav det kvindelige Supremati Anledning til evindelige Stridigheder. Af de Kongregationer, der dannede sig allerede i 12. Aarh., sluttede den fra Savigny sig til Cistercienserne, en anden knyttedes til Maurinerne. Paa Grund af F.s Rigdom bleve Kvindeklostrene Hjemsted for Aristokratiets Damer, og Abbedisser af kongelig Æt vare ikke sjældne. I forrige Aarh. omfattede F. 57 Priorater i 4 Provinser. Revolutionen gjorde Ende paa disse Klostre, og den sidste Abbedisse døde 1799 i Nød i Paris. — Robert fra Arbrissel optog efter Stiftelsen af F. sit

gamle Vandreliv. Han døde 25. Febr. 1117 i Klostret Orsan i Berry (Heimbucher, Die Orden und Kongregationen I, 214 f.; Zöckler, Askese u. Mönchtum, 214 f.; Dom Beda Pleine, De vita et gestis b. Roberti A., i »Studien u. Mitteilungen aus den Benedictiner u. Cistercienserorden« VI). *J. O. A.*

Forbehold, det gejstlige, se *Reservatum ecclesiasticum.*

Forbes, John, f. 1593 paa Herresædet Corse i Skotland, studerede Teol., først i Aberdeen, 1612—15 under Pareus i Heidelberg, hvor han flittigt benyttede den rige Samling af orientalske Haandskrifter, og derefter ved Højskolen i Sedan under sin Slægtning Andrew Melville og ved flere Universiteter. 1619 blev han i Middelburg ordineret som presbyteriansk Præst, giftede sig og vendte tilbage til Aberdeen, hvor hans Fader var bleven Biskop. 1620 blev han Prof. i Teol. ved Kings College, og her holdt han bl. a. Forelæsninger over Dogmehistorien, som han nu særlig lagde sig efter. Han var en udpræget Ireniker og tog Del i Tidens Bestræbelser for at forene de evang. Kirkesamfund. I den Strid, som da førtes mellem de biskoppelige og Presbyterianerne, optraadte han med et Skrift, *Irenicum Amatoribus Veritatis et Pacis in Ecclesia Scotiana,* hvori han hævdede Bispedømmets Ret. Han misbilligede Karl I's Forsøg paa at indføre den anglikanske Kirkeordning i Skotland, men ansaa paa den anden Side Presbyterianernes *Covenant* af 1638 (se I, 562) for ulovligt og udgav en Protest imod det, *A Peasable Warning to the Subjects in Scotland.* Da han vægrede sig ved at underskrive Covenantet, blev han afsat, og forgæves ansøgte Aberdeen-Synoden K.s *General Assembly* om at tillade ham at holde Forelæsninger. Han forblev i den presbyterianske K. og tog stadig Del i dens Gudstjeneste uden dog at opgive sin Overbevisning om, at »Bispedømmet er lovligt og stemmende med Guds Ord«; men da Parlamentet 1643 godkendte Covenantet, og alle voksne skulde underskrive det, saa han sig nødsaget til at flygte. Han besøgte de større Byer i Nederlandene og tog Ophold i Amsterdam, hvor han 1645 udgav sit dogmehistoriske Værk: *Instructiones historico-theologicæ de Doctrina Christiana,* hvorved han vandt et Navn som en af Tidens største Teologer i den ref. K. (se I, 658). I Nederlandene prædikede han ofte i engelske og skotske Kirker. 1546 vendte han tilbage til Skotland, og han levede derefter paa Corse, som han havde arvet efter Faderen, men døde allerede 1648. Hans *Diary,* som gaar fra 1624 til 1647 bevarer Mindet om et sjelden skønt Kristenliv. Hans *Instructiones* blev paany udg. i Genève 1680, og 1702—3 tryktes alle hans lat. Værker i Amsterdam i 2 Foliobind med en Levnedsbeskrivelse ved Dr. G. Garden. *C. E. F.*

Forbøn, Bønnen for andre, er en oprindelig og væsentlig Del af Bønnens Liv overhovedet. Den findes alt paa Bønnens laveste Trin, saa vist som Sympatien er lige saa oprindelig i Mennesket som Egoismen, ja mangen Gang begynder et Menneske først at bede ved F. Den vokser, alt som Aandslivet vokser; i samme Grad Mennesket lærer at leve for andre, bliver ogsaa dets Bøn til F., hvorfor ogsaa F. er kaldt Bønnelivets egentlige Krone. Frelserens Bøn var helt igennem F.; selv, hvor han beder for sig selv, er Maalet Velsignelse for andre (Joh. 17, 1 f.). Ogsaa Fadervor er helt igennem F.

F. findes derfor overalt i Biblen (Eks. af G. T.: 1 Mos. 18, 23 f.; 20, 17; 2 Mos. 17, 8 f.; 32, 30 f.; 4 Mos. 12, 13; 14, 13 f.; 1 Sam. 12, 23; 1 Kong. 8, 26 f.; 18, 42 sml. Jak. 5, 17 f.; Jesu F.: [Jes. 53, 12] Lk. 22, 32; 23, 34; Joh. 17; Rom. 8, 34; Hebr. 4, 14 f.; 7, 25; 12, 24; 1 Joh. 2, 2; Aandens F.: Rom. 8, 26 f.; Stefanus's F.: Ap. G. 7, 60; Menighedens i Jerusalem: Ap. G. 4, 29; 12, 5). F. indskærpes udtrykkelig Mt. 5, 44 (for Fjender), Ef. 6, 18 (for alle de hellige), 1 Tim. 2, 1 f. (for alle Mennesker, Konger og dem i Højhed), Jak. 5, 14 (for syge, sml. Mt. 17, 21). Paulus beder for sine Menigheder (Rom. 1, 9 f.; 10, 1; 1 Kor. 1, 4; Ef. 1, 15 f.; 3, 14 f.; Fil. 1, 3 f. 9; Kol. 1, 3. 9; 1 Thess. 1, 2; 2 Thess. 1, 3; 2 Tim. 1, 3), og Paulus beder om Menighedens F. for sig (sin Virksomhed): Rom. 15, 30; 2 Kor. 1, 11; Ef. 6, 18 f.; Kol. 4, 3; 1 Thess. 5, 25; 2 Thess. 3, 1 (sml. Hebr. 13, 18). — Særlig berømte Eksempler fra K.s Historie ere: Monnica for Augustin, Luther for Melanchthon.

For hvem bede vi? F. har 2 Udgangspunkter, den naturlige Kærlighed (din Næste, 3 Mos. 19, 18), og det genfødte Livsmaal (Guds Rige, Mt. 6, 33), men ogsaa F. til Guds Riges Fremme udvikler sig efter Loven: din Næste. En særlig Vægt faar F. for de Mennesker, hvem vor Kærlighed ikke kan gøre andet for (uhelbredelig syge, vore kære i det fjerne, vildfarne Syndere, Hedningene).

F.s Indhold er lige saa omfattende som al Bøns, Taksigelse, Lovprisning, Syndsbekendelse og egentlig Bedebøn. Og denne sidstes Indhold kan angaa »hvadsomhelst«, baade timelige og aandelige Velgerninger, kun at i al sand kristelig Bøn alt timeligt maa underordnes og indoptages i det aandelige Maal (»dog ske ikke min Vilje« — »alt i Jesu Navn« — »at Gud maa æres i alle Ting«).

F.s Magt er stor (Jak. 5, 16). Den har fuld Del i alle Bønnens Forjættelser. Dog har den en særlig Grænse — foruden den almindelige Grænse for Bønnen: »efter Guds Vilje« (1 Joh. 5, 14) — nemlig det Menneskes Vilje, der bedes for; Gud kan ikke, selv paa F., tvinge et Menneske til Frelse. Derfor kan F. for et andet Menneskes Omvendelse og Frelse ikke være absolut ubetinget, undtagen hvor den igennem Bønnens Kamp selv har vundet Bønhørelsens Vished (som Bøn i Jesu Navn). Der vil derfor ogsaa være Forhold, hvor der ikke tør eller skal bedes for Mennesker (Jer. 7, 16; 1 Joh. 5, 16; derimod hører Joh. 17, 9 ikke herhen).

Ifølge Sagens Natur bliver F. ej blot den enkelte Kristnes, men ogsaa Menighedens Sag (Mt. 18, 19 f. knytter særlige Forjættelser til Fællesbønnen; Jak. 5, 14 overdrager et særlig F.s Hverv til Menighedens Ældste). Lige fra K.s Fødsel udgør derfor F. en væsentlig Del af K.s Liv. Til det nye hellige Folks bestandige Præstetjeneste for Gud (1 Pet. 2, 5. 9) hører det, at der paa ethvert Sted opløftes hellige Hænder (1 Tim. 2, 8), ved hvilke Menigheden

i den indbyrdes Kærligheds Solidaritet (Rom. 12, 15; 1 Kor. 12, 26) nedbeder Velsignelse over alle sine Lemmer, ja strider med i F. for Verdens Frelse. Ved Menighedens Sammenkomster har dette sit Udtryk i Kirkebønnen, der med sin altomfattende F. er et selvstændigt Led af Gudstjenesten fra Oldtiden af.

Men af Menighedens F. er den rom.-kat. K.s Misbrug af F. udsprungne. De heri liggende Vildfarelser: ere 1) at Kristi Forbøn *(intercessio)* ej blot er en stadig Hjælp for Guds Børn (1 Joh. 2, 2), men en stadig Midlergerning (imod Joh. 16, 26); 2) at denne Midlergerning øves paa Kristi Vegne af K., d. v. s. Gejstligheden; 3) at den ved sakramentale Midler (Sjælemesser) kan udføres som et *opus operatum*, der har sit Værd for Gud ved den rent objektive Udførelse; 4) at den efter K.s Disposition kan komme ogsaa de afdøde (i Skærsilden) til Gode; F. for de døde, i K.s ældste Dage kun øvet som en Takkebøn for deres Bortgang i Troen (Martyrernes Mindefester, sml. Hebr. 13, 7), støttes i Romerkirken paa 2 Mak. 12, 43 f. og er sanktioneret i *Conc. Trid. Sess.* 25 og 22, at »de hellige« i Saligheden, ogsaa Englene, deltage i K.s Intercession og derfor bør anraabes om F. Herfor paaberaaber Romerkirken sig 2 Mak. 15, 12—14; Jer. 15, 1 (!) og Joh. Aab. 5, 8, hvor der dog aabenbart kun tales om Tak- og Lovprisningsbøn (se V. 9 f.).

Utvivlsomt har Romerkirkens Misbrug bevirket, at F.s Tjeneste er trængt mere tilbage i den evang. K. end tilbørligt. I vort Aarh.s Kirkeliv bryder den dog atter stærkere frem, ej blot i dé egentlig højkirkelige Bevægelser (f. E. Neuendettelsau og i den engelske Højkirke), men ogsaa med en forunderlig Magt i den store »evangeliske« Livsbølge, hvor nu i store Kredse den fælles kirkelige Intercession betones som den vigtigste Hovedfaktor i Guds Riges Arbejde, — et af de mange Tegn paa, hvorledes Aandslivet ved sin egen, indre Magt, selv hvor det begynder i det »lave«, fører tilbage til de gamle »høje« Kirketanker. *H. U.*

Fordømmelse, evig, se Evige Helvedstraffe (I, 824).

Foreiro, Francesco, portugisisk Teolog, fødtes i Lissabon og traadte tidlig ind i Dominikaner-Ordenen. Efter et Studieophold i Paris vendte han 1540 tilbage til Portugal, hvor han blev teol. Prof., Censor og Hofprædikant. 1561 gav han Møde paa Konciliet i Trient, og efter Konciliets Slutning blev han Medlem af den romerske Kommission, der skulde udarbejde en Katekisme, revidere Missalet og Farebogen, og tillige blev han Sekretær i den Kongregation, der skulde fuldende Udarbejdelsen af *Index*. 1566 rejste han atter til Portugal, blev først Prior for Dominikaner-Klostret i Lissabon og senere Ordenens Provinsial. 1571 trak han sig tilbage til Klostret i Almeida for alene at sysselsætte sig med Studier, og dér døde han 10. Jan. 1581. Han fik det hædrende Hverv at gennemse Trienter-Dekreternes Tekst. Hans Overs. og Udlæggelse af Profeten Jesaja blev trykt 1563 og oftere optrykt, men andre ekseget. Arbejder til G. og N. T. og et hebraisk Leksikon ere forblevne utrykte.

Forenede Stater, se Nordamerikanske Fristater.

Forhærdelse eller **Forstokkelse** (*πώρωσις, σκληρότης*) er den Tilstand, hvori et Menneske er utilgængeligt for Gud og hans Ord. N. T. henviser til Farao (2 Mos. 4 f.; Rom. 9, 17—18) og det vantro Israel (Jes. 6, 9—10; Mt. 13, 14—15) som de i G. T. givne historiske Eksempler paa denne Tilstand. Skriften siger snart, at Gud forhærder et Menneske (2 Mos. 4, 21; 7, 3; Jes. 6, 10; Rom. 9, 18), snart at Mennesket forhærder sig selv (2 Mos. 8, 32; Hebr. 3, 8). Begge Synspunkter have deres Ret; thi F. er Resultatet af et Vekselforhold mellem Guds og Menneskets Virksomhed. Den sker ved, at Guds Kaldelse og hans Viljes Aabenbarelse trænger ind paa Mennesket og tvinger det til Afgørelse for eller imod, men at Mennesket ikke vil indlade sig dermed; ifølge den psykologiske Udviklings Lov drives Menneskets Vilje ad denne Vej længere og længere bort fra Omvendelsens Mulighed. Derfor omtaler Skriften aldrig F. som uforskyldt, men altid som en Straffedom fra Gud. F. fuldbyrder sig sukcessivt gennem en sjælelig Udvikling, i hvilken Synden faar mere og mere Magt over Mennesket. Derfor er F. ikke altid en Tilstand, der udelukker Omvendelse (Hes. 12, 2—3; Rom. 11, 1—32); den har Trin og Grader, indtil den bliver uovervindelig. F.s Højdepunkt er Bespottelsen af den Hellig-Aand; da Aanden er den, der indvortes overbeviser Mennesket om Guds Ords Sandhed, vil denne Synd sige den bevidste Afvisning af Frelsestilbudet, skønt dette har godtgjort sig uimodsigeligt som Sandhed for det indre Menneske. Denne Synd er Synden til Døden (1 Joh. 5, 16); for den er der ingen Tilgivelse (Mt. 12, 31—32), fordi der ingen Omvendelse er mulig (Hebr. 6, 4 f.); thi Mennesket har udrevet Modtageligheden for Gud af sin Sjæl. Denne Synd kan begaas ikke blot af de genfødte (Hebr. 6), men ogsaa af de kaldede (Mt. 12), der ikke ville indlade sig med Ordet, skønt Aanden overbeviser dem om, at det er Sandhed. *P. M.*

Forløsning kan i sin Almindelighed siges at være Udtrykket for, hvad Menneskene søge i al Religion: Frigørelsen fra Livets Hindringer og Onder. Men først i Aabenbaringens Religion er den Frigørelse, hvortil Mennesket trænger, erkendt i sin hele Dybde og efter sin sande, religiøs-etiske Beskaffenhed. I de hedenske Religioner naas der ikke videre end til at søge en Frigørelse fra disse eller hine udvortes Onder eller endog fra Legemligheden eller Endeligheden selv. Men allerede i G. T. ses F. som en Frigørelse, hvis inderste Væsen er Befrielse fra Synden (Jes. 54, 5; 60, 16; Lk. 1, 68). Dette kommer til sin klare og fulde Udvikling i N. T.

F. (*ἀπολύτρωσις*) bruges i N. T. som det omfattende Udtryk for Frelsen i Jesus Kristus efter hele dens Indhold og gennem alle dens Trin. Det bruges om Jesu Kristi Gerning i hans Køds Dage, baade fra den Side, at han har løskøbt Menneskeslægten fra Syndeskylden, fra Guds Vrede (Rom. 3, 24—26; Hebr. 9, 15; i det kirkelige Sprog: den objektive Forsoning, se d. Art.), og fra den anden Side, at han har frigjort Menneskeslægten fra Syndens og Dødens og Djævelens Herredømme (1 Pet. 1, 18; Rom. 8, 3; Gal. 4, 5; Hebr. 2, 14; den

objektive Forløsning). I begge disse Betydninger staar det altsaa om, hvad han har udført én Gang for alle paa Menneskeslægtens Vegne. Men dernæst bruges F. om Overførelsen af alt dette paa den enkelte (den subjektive F.): baade om den enkeltes personlige Befrielse fra Syndeskylden ved Syndsforladelsen eller Retfærdiggørelsen (Ef. 1, 7; Kol. 1, 14) og om den enkeltes personlige Frigørelse fra Syndens Herredømme (Tit. 2, 14; Rom. 6, 18). Endelig bruges det om den sidste og afsluttende Befrielse fra alt ondt, baade aandeligt og legemligt, naar Guds Rige fuldendes i Herlighed (Rom. 8, 23; Ef. 1, 14; 4, 30).

Men i det kirkelig-dogmatiske Sprog bruges F. sædvanlig i en snævrere Betydning om det, som vi ovenfor kaldte den objektive F. Forsoningen og F. udgøre da tilsammen de to Sider af det Frelserværk, som Herren fuldbyrdede her paa Jorden fra sin Fødsel til sin Himmelfart, og bruges derfor af flere nyere Dogmatikere til at erstatte den gamle Inddeling af hans Værk i det profetiske, ypperstepræstelige og kongelige Embede (I, 756). Forsoningen gaar paa Forholdet til Gud, F.en paa Forholdet til alt det onde i Mennesket selv og i Verden. Forsoningen er Forudsætningen for F.en. Menneskets Skyldsforhold til Gud gør det til Syndens, Dødens og Djævelens Fange; det er Verdensordenens Retfærdighed, at den hellige Guds Vrede over Synden maa lade Mennesket hjemfalde til Syndens Følger. Derfor er Borttagelsen af Guds Vrede, den objektive Forsoning, Grundlaget i Kristi Gerning; men F. er Forsoningens Hensigt og umiddelbare Virkning. Han er i sin Person begge Dele: Forsoneren, i hvem Faderen har Velbehag, og Forløseren, hvis Livsførelse er en Overvindelse af alle de onde Magters Herredømme i Menneskenaturen: han har overvundet Synden i sit syndfri Liv (Mt. 4, 1—11; Joh. 8, 46; Rom. 8, 3), Døden ved sin egen Opstandelse, og Djævelen (Joh. 12, 31; 14, 30; 16, 11; Kol. 2, 15; Hebr. 2, 14). Men F.en er ikke blot en i hans Person fuldbyrdet og fremstillet Kendsgerning; men alle hans Ord og Gerninger ere Udstraalinger og Ytringer af den i hans Person tilstedeværende F.s Kraft. Hele hans Forkyndelse af Guds Riges Nærværelse er et Befrielsesbudskab for de i Synden bundne (Lk. 4, 18—19), et Budskab, som, hvor det modtages, virker, hvad det udtaler: Syndsforladelse (Mt. 9, 2 f.) og Ødelæggelse af Djævelens Rige (Lk. 10, 17—18). Og hvor hans Ord iklæder sig den udvortes Undergernings Form, viser det sig ligeledes som overvindende Døden (hans Opvækkelser af døde) og Djævelen (Dæmonuddrivelserne). Disse forløsende Virkninger strække sig over alle hans Ord og Gerninger her paa Jorden; ogsaa hans Nedfart til Dødsriget (se d. Art.) er, hvorledes den end opfattes, et Led i hans forløsende Gerning.

I Oldkirken fremhævede man F.en som det overvejende Synspunkt for Kristi Frelserværk, uden at man i samme Grad havde Blik for, at Forsoningen, Fyldestgørelsen af Guds Helligheds Krav, er dens nødvendige Forudsætning. Følgen heraf var hos mange Kirkefædre, at de, naar Skriften taler om, at Jesus har hengivet sit Liv som Løsepenge (Mt. 20, 28), forstod det saaledes, at han har betalt Løsepengene til Djævelen, for at denne skulde slippe Menneskeslægten ud af sit Fængsel. Men dette er en Misforstaaelse af Djævelens Stilling og Magt. Mennesket er og bliver Guds Ejendom og kan ikke give nogen anden Ejendomsretten over sig; Djævelen havde ingen Ret til Mennesket, som skulde afkøbes ham, saa lidt som en Voldsmand har Ret til det røvede Gods; naar den stærkere kommer over ham, maa han slippe sit Bytte (Lk. 11, 21—22). Det er Guds Retfærdighed, der har ladet Mennesket hjemfalde til Syndens Følger og til Djævelens Magt; naar Guds Retfærdighed er fyldestgjort, er Befrielsen sket. *P. M.*

Formalprincip, Protestantismens, se Principer, protestantiske.

Formosa (Taiwan), en Ø, halvt saa stor som Irland, 50 Mil lang, 16 Mil bred, er meget bjergfuld, særlig i Midten og paa Østkysten, der bedækkes af Urskoven. Her leve de oprindelige malajiske Beboere, som Kineserne kalde Chi-hoans, som vilde Hovedjægere i stadig Fejde med Kineserne og med hverandre. De have ingen Afgudsbilleder, men dyrke deres Forfædre og iagttage visse Skikke, ledede af Præstinder; iøvrigt er deres Religion ikke meget bekendt, og Missionen har endnu ikke naaet dem. Den vestlige flade Del er meget frugtbar og vel dyrket, yder navnlig The og Ris; paa den findes ogsaa Øens faa gode Havne. Men Klimaet er ikke sundt, der hersker Malaria og Kolera, og Øen hjemsøges af Taifuner. Her bo de 3 Mill. Kinesere, der ere indvandrede fra det lige overfor liggende Fastland, og have trængt de oprindelige Beboere op i Bjergene. En Del af disse har antaget kinesiske Skikke og Religion, til Dels ogsaa Sprog; disse kalde Kineserne Pipe-hoans og Sek-hoans, og det er overvejende blandt dem, Missionen har samlet sine omvendte. Portugiserne, der have givet Øen dens Navn, satte sig fast 1590, men fortrængtes 1624 af Hollænderne, disse atter 1662 af en kinesisk Sørøver Coxinga; 1683 kom den til Kina, der 1895 maatte afstaa den til Japan. I Hollændernes Tid dreves der en Regeringsmission, der gjorde Fremgang, men ophørte med deres Regimente. Først 1865 toges der atter fat, ved de engelske Presbyterianere fra Amoy (Dr. Maxwell o. a.), i den sydlige Del (Taiwanfu); de have samlet over 2600 døbte. I Nordformosa (Tamsui) har Dr. Mackay af de kanadiske Presbyterianere arbejdet siden 1872, mest med indfødte Medhjælpere, dygtigt og solidt, og har allerede 5000 døbte. Ogsaa de japanesiske Kristne ville nu tage fat (Mackay, From Far Formosa, the Island, its People and Mission, 1896). *V. Sn.*

Formosus, Pave 891—96, f. o. 816, blev 864 Kardinalbiskop af Porto og 2 Aar senere skikket til Bulgarerne som pavelig Afsending. Bulgarer-Fyrsten Bogoris ønskede at faa ham til Bulgariens Ærkebiskop, men herpaa vilde Pave Nikolaus I ikke gaa ind. 869 sendte Pave Hadrian II ham til Gallien for at forhandle med Kong Lothar af Lotharingien, der vilde skilles fra Thietberga. Ogsaa under Johannes VIII fik han i Begyndelsen vigtige Hverv og stod i høj Gunst, men da han modsatte sig denne Paves vestfrankiske Politik, faldt han i

Unaade, blev afsat og gentagne Gange bandsat. Han blev dog efter nogle Aars Forløb atter optaget i Kirkesamfundet, men opholdt sig til Johannes VIII's Død i Vestfranken. Under Johannes VIII's Efterfølger blev han imidlertid genindsat i sit Bispedømme, og 891 blev han Pave. Som Pave traf han Afgørelse i Striden mellem Köln og Hamburg-Bremen (se Art. Adalgar I, 23). Han døde 4. April 896. Hans korte Regeringstid var paa Grund af de opløste Forhold i Frankeriget meget urolig. For at hævde sin Stilling maatte han i Beg. støtte sig til den spoletanske Hertug Guido og krone ham og hans Søn Lambert; men da han mærkede, hvor trykkende Spoletanernes Magt blev for St. Peters Stol, indkaldte han den tyske Kong Arnulf, som han kort før sin Død rakte Kejserkronen. Efter hans Død fik Spoletanerne atter Magten i Rom, og F.s Lig blev da gravet op, iført det pavelige Skrud og sat paa den pavelige Trone. En i Hast samlet »Rædsels-Synode« erklærede derpaa, at F. havde været uværdig til den pavelige Værdighed, hans Vielser bleve kendte for ugyldige, det pavelige Skrud blev revet af ham, og hans Lig kastet i Tiberen. K. har ikke godkendt Rædsels-Synodens Dom; F. er af Eftertiden bleven erkendt som en retmæssig Pave.

Formula concordiæ, se Konkordieformlen.

Formula consensus Helvetici, se I, 547.

Fornari, Maria Vittoria, se Art. Annunciater 4), I, 99.

Fornedrelse, Kristi, se Kenose.

Forsabbat (gr. *paraskeue*, Beredelse; hebr. »Sabbatsaften«), Fredag (Mk. 15, 42), paa hvilken Dag der Kl. 3 e. M. blev givet Hornsignal til Forberedelsen til Sabbaten. Denne bestod i Tilberedelse af Mad (sml. 2 Mos. 16, 5. 23), Tvættelse og Iførelse af Festdragt, Dækning af Bordet og Lampernes Antændelse. En lignende Forberedelse gik forud for de store Fester; Paaskens F. begyndte endog Kl. 12. Talmud siger, at der paa F. ingen Retsmøder holdtes; da imidlertid Kristus blev dømt paa F., har denne Bestemmelse maaske ikke været gældende paa Kristi Tid. *C. J.*

Forsagelsen (*ἀπόταξις, abrenuntiatio*) ved Daaben omtales ikke i N. T., og de Hentydninger, man dér (Ap. G. 26, 18. 20; Tit. 2, 11 f. og Hebr. 6, 1) har villet finde til den, ere i høj Grad omtvistelige. I Klemens-Homilien (II Clem. ad Cor. VI) tales der om Nødvendigheden af at forsage Hor osv. for den, der vil »bevare sin Daab ukrænket«; i Justinos Martyrs Apologi (I, 14. 49) og hos Klemens Alexandriner (Pædag. I, 6, 32; Strom. VI, 6, 44) træffe vi sikre Hentydninger til F., og hos Origenes og Tertullian lære vi dens Ordlyd at kende. Origenes siger (Hom. VIII in Exodum): »Naar vi komme til Daabens Vand, forsage vi alle andre Guder og Herrer og bekende Gud Fader, Søn og Hellig-Aand«, og et andet Sted (Hom. XII in Numeros) opfordrer han de troende til at mindes, hvilke Ord de brugte, da de ved deres Daab forsagede Djævelen, nemlig at de ikke vilde staa i hans Tjeneste eller adlyde hans Vellyster. Tertullian skriver (de corona 3), at de Kristne, naar de gaa til Daabsvandet, bevidne, hvad de alt noget i Forvejen i Kirken have bevidnet for Præsten, at de forsage Djævelen, hans Væsen og hans Engle. Andensteds (de spect. 24) regner han Skuespillene til det Djævelens Væsen (*pompa diaboli*), som de Kristne ved Daaben have afsvoret, og han udtaler (de idol. 6), at det strider mod F. af Djævelen og hans Engle at indlade sig paa Forfærdigelsen af Afgudsbilleder. Lignende Ytringer kan man finde hos Tertullians Discipel, Cyprian, og for den gl. K. stod det fast, at Daabens Pagt indeholdt 2 Stykker: F. og Troen (jvfr. saal. Const. ap. VII, 40). Forud for Tilslutningen til Kristus og Troen paa den treenige Gud brugtes, saa langt vi kunne gaa tilbage og hele Oldkirken igennem, lige fra Syrien til Irland, en F. med flere eller færre Led og med noget forskellig Rækkefølge af Ledene. I de ap. Konstitutioners 7. Bog lyder F. saaledes: »Jeg forsager Satan og hans Gerninger og hans Væsen og hans Dyrkelse og hans Engle og hans Paafund og alt, som er ham underlagt«. I den ældre Middelalder blev F. stundum endnu længere, idet den, til Forklaring ude paa Missionsmarken, men sandsynligvis ikke til Brug ved Døbefonten, blev udvidet med en F. af vedkommende Folkeslags Guder, hos Sachserne t. E. med Tillæget: »og Thuner, Uoden og Saxnot [Frøj] og alle de Uvætter (*allum thêm unholdum*), der staa i Ledtog med dem«.

Man har, til Dels med Blikket rettet paa disse Tillæg, stundum villet hævde, at F. væsentlig bør opfattes som en Bortvendelse fra Hedenskabet, dets Afgudsdyrkelse og dets Usædelighed. Dette er uden Tvivl urigtigt. Vi finde allerede i den gl. K. (t. E. hos Nilos) Opfordringer til at bekende F. og Troen og gøre Korsets Tegn, hver Gang man forlader Hjemmet, som et Udtryk for, at hele Livet skal leves i F. af Synd og Laster; og i den ældre Middelalder have vi flere mere eller mindre officielle Forklaringer til F., der godtgøre, at man opfattede denne som en Afsigelse af Synden, ikke alene af Hedenskabet og dets Afguder. F. var ogsaa lige til Middelalderens Slutning, ved Siden af Troen, et fast Led af den Liturgi, der var knyttet til Prædikenen og brugtes paa Prædikestolen.

I den rom.-kat. K. fremtræder F. i følgende 3 Spørgsmaal: *Abrenuntias satanæ — et omnibus operibus ejus — et omnibus pompis ejus*, og til hvert af disse skal der svares: *abrenuntio*. I sin »Døbebog« af 1528 gengav H. Tausen F. saaledes: »Forsager Du Diævelen? — Og alle hands Gierninger? — Og all hands Handel og med-fyll?« hvortil der 3 Gange skulde svares: »Ja!«. I Peder Palladius's Overs. af Luthers Enchiridion (1538) lød de 3 Spørgsmaal saaledes: »Forsager du dieffuelen? — Oc alle hans gerninger? — Oc alle hans Væsen«. I Zwinglis og Calvins Ordning af Daaben faldt F. bort; men før Daaben vil Calvin, at Fadderne skulle formanes til at lære Barnet »at forsage sig selv og sine egne Lyster«. I den eng. *Common-Prayer-Book* lyder F.: »*Dost thou, in the name of this Child, renounce the devil and all his works, the vain pomp and glory of the world, with all covetous desires of the flesh, and the carnal desires of the flesh, so that thou wilt not follow, nor be led by them?*« Svaret herpaa skal lyde: »*I renounce them all*«.

I Rationalismens Dage var man meget tilbøjelig til at sammenblande og forveksle F. og Exorcismen (I, 835), skønt disse to Handlinger ere forskellige ikke alene m. H. til deres Betydning, men ogsaa m. H. til de handlende Personer; ved Aflæggelsen af F. er det jo Daabskandidaten, eller paa hans Vegne Fadderen, der er virksom, men ved Exorcismen er det den, der forretter Daaben. I Rationalismens Øjne vare de to Handlinger imidlertid lige forargelige, fordi der ved dem begge er Tale om Djævelen. Derfor ønskede Rationalisterne dem begge fjernede. I Sverig forsvandt baade F. og Exorcismen ved Ritual-Forandringen 1811, i Danmark-Norge forsvandt kun Exorcismen, men F. blev staaende i Daabs Ritualet. Og baade i Danmark og i Norge har der hævet sig Røster for at give F. en fast Plads i Søndags-Liturgien ved Siden af Trosbekendelsen (jvfr. Grundtvig, »Forsagelsen i Daabspagten« i »Den chr. Børnelærdom«, 2. Udg. 1868, 28 f.). *Fr. N.*

Forsman, Carl Rudolf, finsk Præst, af en gammel Præsteslægt fra Österbotten, der oprindelig stammer fra Sverig, og fra hvilken flere berømte Mænd ere udgaaede. F. blev født 15. Aug. 1802 i Öfvervetil, Student 1820, præsteviet 1823, Magister 1827. Efter at have virket som Lærer og have udgivet en Mængde lat. Arbejder blev han 1850 Spr. i Ilmola og var længe Kontraktsprovst. Ved Præstemødet i Åbo 1859 var F. Præses og forfattede Synodalafhandlingen *Pyhäin palveluksesta* (Helgendyrkelse). 1865 udgav han »Blick på evang.-luth. kyrkans tillstånd i vår tid jemte anmärkningar vid förslag till kyrkolag«, 1867 »De 3 ekumeniska symbola, augsburgiska bekännelsen och bekännelsens apologi på deras grundspråk«. F. døde i Wasa 29. Juli 1882. *A. N.*

Forsoningen er den Side af Jesu Kristi Frelsergerning, at han ved at opfylde Guds Helligheds Krav til den faldne Menneskeslægt har aabnet denne Adgangen til Guds Kærlighed. F. danner, som Menneskeslægtens Udfrielse fra Guds Vrede, Forudsætningen for Forløsningen, der er Frigørelsen fra Syndens Herredømme (se Art. Forløsningen). F. er den Side af Kristi Gerning, der fra gammel Tid er bleven betegnet som hans ypperstepræstelige Embede (I, 756). Man benævner den ofte for Tydeligheds Skyld »den objektive F.«, i Modsætning til de Teorier, der ville sætte en saakaldet »subjektiv F.« i Stedet: de ville ikke høre om en forsonende Indvirkning paa Gud, da han er uforanderlig Kærlighed og derfor ikke behøver at forsones, men kun om en forsonende Indvirkning paa Mennesket, der bringes til at opgive sit Fjendskab mod Gud og tro paa hans Kærlighed. Den objektive F. er et centralt Led i den kr. Lære og bekendes med enstemmig Røst af alle de store Kirkesamfund.

Den kirkelige F.slæres Grundtanker, saaledes som de gennem Tidernes Løb mere og mere have arbejdet sig frem til dogmatisk Klarhed, ere følgende:

F.s inderste Grund er ene og alene Guds Kærlighed til den faldne Verden (Joh. 3, 16): at han vil frelse Synderen, skønt han hader Synden. Men Guds Kærlighed kan ikke ophæve Hellighedens Krav; thi Hellighedens er lige saa vel en Side af hans Væsen som Kærligheden (I, 725 f.). Den krænkede Hellighed kan, saa sandt som Gud er Gud, ikke opgive at straffe Synden. Fordi Gud er den absolute, maa alt, hvad der oprører sig mod ham som den ukrænkelige Realitet, hjemfalde til Straf. Hellighedskravets Absoluthed er ét med dets Ueftergivelighed; dersom Forpligtelsens Overtrædelse uden videre kunde eftergives, da var det ikke fuldt Alvor med Verdensordenens Retfærdighed og sande etiske Karakter. Derfor vil Kærlighedens Storhed ikke vise sig i at ophæve Hellighedens Krav, men i at tilvejebringe Midlerne til at opfylde det. Først saaledes fremtræder baade Helligheden i sin ubetingede Gyldighed og tillige Kærligheden som den aandeligt stærkeste Magt. Den sande Kærlighed viser sig altid som Lovens Fylde. Det gælder indenfor vor menneskelige Erfaringskreds, at, alt som Kærligheden vokser, vokser den ogsaa i Pietet mod Forpligtelsen; jo mere den vokser, desto mere frygter den for at krænke det gudes Ret. Men deraf maa vi lade os vejlede til at forstaa Kærlighedens sande og absolute Væsen: den guddommelige Kærligheds højeste Aabenbarelse maa vise sig i Stand til ethvert Offer i Hellighedens Tjeneste, i Troskab mod Forpligtelsens Ukrænkelighed. Gengældelsen er, som den menneskelige Samvittighed bevidner, en Grundlov i Verdensordenen; kun fordi den er fuldbyrdet, leve vi nu i en Verdensorden, hvor Tilgivelsen kan raade, baade fra Gud til Menneskene og mellem Menneskene indbyrdes (Ef. 4, 32—5, 2). Naar Modstanderne anklage denne Lære for at tillægge Gud Grusomhed og Blodtørst, da er dette en grov Forvirring af Begreberne. Vi prise Guds Kærlighed som Forsoningens Alfa og Omega, baade som Motivet og Maalet; men vi glemme ikke Helligheden som Væsensbestemmelse i Gud. Kærligheden til den faldne Verden kan kun aabenbare sig i sin absolute Rigdom sammen med Hellighedens Fyldestgørelse. — Hvilket er da Hellighedens Krav? Først at den syndige Slægt maa lide Straffen (»Lovens Forbandelse«) d. e. Døden, som er Syndens Sold (Rom. 6, 23). Men derved alene kan Samfundet mellem Gud og Mennesket ikke genoprettes; thi under Lidelsen af Straffen kan Synderens Sindelag blive ved at være lige saa fremmed for Gud som før; ikke ethvert Menneske, som dør, bliver derfor saligt; ikke enhver Forbryder, som lider sin Straf, har derfor, aandelig talt, sonet sin Synd. Kravet er her ikke blot at bøde for Synden, men at sone den. At sone Synden (paa Hebraisk *kipper*, paa Græsk *ἱλάσκεσθαι*, Hebr. 2, 17; paa Latin *expiare)* vil sige: at borttage dens Skyld og Straf, saa at Mennesket kommer til at staa som velbehageligt for Gud. Derfor er Soningen et langt rigere Begreb end Straffen; thi den indeholder foruden Straffen tillige Viljens Enhed med det guddommelige Hellighedskrav, saa at Straflidelsen overtages i frivillig Lydighed *(obedientia passiva);* Soningen indeholder, at Synderen i sit Hjerte har brudt med Synden og stiller sig paa Guds Retfærdigheds Side mod sig selv. Men heller ikke en saadan lidende Lydighed er den udtømmende Opfyldelse af Guds Helligheds Fordring til Menneskeslægten. Thi Gud kræver ikke blot Menne-

skets Underkastelse under Lidelsen og Døden, men tillige at hele Menneskelivet leves i fuldkommen Overensstemmelse med Guds Vilje; ellers gik Guds Vilje jo op i at straffe Synden, medens den opgav at fastholde det, som er Menneskets Bestemmelse fra Begyndelsen. Til at have Guds Velbehag kræves intet mindre end Virkeliggørelsen af det Livsideal, hvortil Mennesket er skabt (*obedientia activa,* den omfattende Lydighed i hele Livsførelsen). Først ved denne dobbeltsidige Lydighed, baade i Liden og Handlen, vil Synden være sonet *(expiatio)* og Fyldestgørelsen af Guds Hellighedskrav være sket *(satisfactio poenalis* og *legalis).* — Dette Hellighedskrav formaar ingen Synder at opfylde. Men det er Guds Kærligheds Raadslutning (Rom. 5, 8; 1 Joh. 4, 10), at Sønnen, den evige Logos, bliver Menneske, tager Menneskeslægtens Skyld paa sig og i frivillig Selvopofrelse underkaster sig alt, hvad Menneskeslægten var skyldig baade i Liden og Handlen (Mt. 3, 15: al Retfærdighed), for saaledes at blive den, i hvem alle kunne faa Del i Guds Kærlighed. Som Gudmennesket staar han ikke udenfor Menneskene, saaledes som det ene Menneske staar udenfor de andre; thi som Logos er han den, i hvem Menneskeslægten er skabt og derfor evigt sammenfattet til Enhed; hans Menneskeblivelse er den levende Kilde til den faldne Menneskeslægts Genforening med Gud; han er det i enestaaende Betydning sande Menneske, den anden Adam (Rom. 5, 14—19; 1 Kor. 15, 45—47), Centralmennesket i en uendelig rigere Betydning, end den første Adam var det. Derfor kan han træde i Menneskeslægtens Sted og handle paa dens Vegne, ikke ved en udvortes Vikarieren, men ved sin indre Enhed med den (2 Kor. 5, 14). I ham virkeliggøres paa enestaaende Maade den Lov, der gaar gennem Menneskeslægtens Historie, at dens Vilkaar, baade de udvortes og de aandelige, ikke bestemmes af Individernes atomistiske Forhold hver for sig, men at baade hele Slægtens og alle de mindre Samfunds Liv bæres af de repræsentative Personligheder. Derved kan der fremkomme en empirisk Uretfærdighed, naar den aandelige Sammenhæng mangler, og naar der ikke bliver Plads for den enkeltes Frihed. Men her er der et evigt Enhedsforhold mellem ham og Slægten, og ingen kommer ind under Virkningen af hans Gerning uden gennem fri aandelig Tilegnelse. Derfor er hans Forhold til Menneskeslægten Virkeliggørelsen af hin Samfundslov i den fuldkomne Skikkelse. Og som Følge af hans Persons Væsen kan det med fuld Ret siges, at hans Gerning har uendeligt Værd, er i Stand til at opveje al Menneskenes Synd. Derfor priser Menigheden ham som den, der ved sin »dobbelte Lydighed« har ydet Soningen og Fyldestgørelsen paa Menneskeslægtens Vegne *(expiavit peccatum, — satisfecit Deo, reconciliavit nobis patrem).* Overfor dette er den rationalistiske Indvending, at den ene ikke kan træde i Stedet for den anden i noget af, hvad der angaar Forholdet til Gud, kun en Miskendelse af hele Forholdet; den kender hverken Menneskeslægtens Samfundsenhed, ej heller Gudmennesket, følgelig heller ikke hans enestaaende Enhedsforhold til Slægten. — Hans Gernings Frugt for os (»hans Fortjeneste«, *meritum Christi,* i det gamle danske Sprog: hans Værdskyld) er Børnekaar hos Faderen, Retfærdiggørelse og evigt Liv. Men ingen faar Del i aandelige Goder uden ved aandelig Modtagelse; derfor er Troen den ueftergivelige Betingelse; kun ved den komme vi ind i den nye Menneskeslægt, for hvilken han er Stamfaderen. Derfor gælder det paa den ene Side, at han har erhvervet Frelsen for alle (1 Joh. 2, 2), og paa den anden Side, at den kun bliver Virkelighed for »mange« (Mt. 20, 28; 26, 28), nemlig for dem, som modtage ham i Tro.

Den her udviklede Betragtning er ikke et Foster af en abstrakt Tænkning, men har efter sit almindelige Grundlag Medhold i den almindelige menneskelige Bevidsthed. Den naturlige Samvittighed vidner om Guds Viljes Ukrænkelighed og Syndens Strafværdighed, og i alle de hedenske Religioner ytrer F.strangen sig i Sonofres Frembærelse. Men klarere ses det i Israels Religion. Den gamle Pagt stiftedes (2 Mos. 24, 1—8) ved Pagtofrets Blod, der stænkedes baade paa Altret og Folket, det første i Lighed med Sonofrets senere Ritus, det andet som Tegn paa Folkets Indlemmelse i Pagtsamfundet med Gud. Men det er især Sonofrene, til hvilke vi henvises. Verbet *kipper* (dække, sone) bruges overhovedet om at afvende en andens Vrede (1 Mos. 32, 21; Ordspr. 16, 14). Men særlig om Forholdet til Gud har Verbet sin udstrakte Brug. Ogsaa dér staar det synonymt med at bortvende Guds Vrede: Ps. 78, 38; 4 Mos. 25, 11. 13. Udenfor Offerlovene har det sædvanlig til Objekt Synden eller Skylden, der tildækkes for Guds Ansigt, saa at den ikke længere er til for ham; Subjektet er sædvanlig Gud: Mennesket formaar ikke at bortskaffe Guds Vrede over dets Synd, men Gud maa selv i sin Barmhjertighed tilvejebringe en saadan Soning, naar den overhovedet skal blive mulig. Indenfor Kultuslovene findes en noget anden Udtryksform, der dog ikke berører Sagen selv. Objektet er ikke Synden, men Synderens Sjæl, og Subjektet er ikke umiddelbart Gud, men Præsten, der paa Folkets Vegne frembærer det Sonemiddel, som Gud i sin Barmhjertighed har givet det. Forholdet er udtrykt 3 Mos. 17, 11: »Jeg har givet eder Blodet paa Altret til at sone for eders Sjæle; thi det er Blodet, der soner ved Sjælen (som er i Blodet)«.

Utvivlsomt er her Tale om, at Synderen dækkes overfor Guds Hellighed, og at Dyreblodet er stedfortrædende i denne Henseende. Men Spørgsmaalet bliver om Blodets nærmere Betydning. Det kunde i og for sig ligge nær, i Offerdyrets Slagtning at se den hellige Guds Straffedom over Menneskets Synd; saaledes talte vor Kirkeafdelings gamle Lærere om Offerdyrets Død som en stedfortrædende Straflidelse *(poena vicaria),* en Opfattelse, der endnu har sine Talsmænd. Men der staar intet derom i de gltestl. Offersteder; og i modsat Retning taler vel allerede det, at de Synder, som kunde sones ved Ofring, netop ikke var dem, som medførte Dødsstraf for Mennesket; Dødsstraffen var nemlig kun sat for de Synder, som vare begaaede i Trods eller med Forsæt, medens

Sonofrene kun gjaldt for dem, der vare begaaede i Vildfarelse eller af Vanvare (4 Mos. 15, 22—31); men endnu mere afgørende er det, at den egentlige Offerhandling ikke var Dyrets Død, men Blodets Udgydelse ved Bestænkelse enten paa Altret eller paa det inderste Forhæng eller paa Laaget over Pagtens Ark; derfor hedder det aldrig, at Offerdyret dræbes, men altid, at det slagtes d. e. aflives paa en saadan Maade, at det afgiver Blod til Frembærelse for Gud. Naar altsaa Offerhandlingen er Frembærelsen af Dyrets Blod, »hvori dets Sjæl eller Liv er«, maa Sonofrets Betydning vistnok være Fremstillingen for den hellige Gud af en skyldfri Sjæl, et rent Liv i Stedet for Synderens eget, — en Substitution (Erstatning), der ved det stedfortrædende Blods Utilstrækkelighed viste fremad til et Offer med virkelig sonende Kraft (Hebr. 10, 1—4). Medens der saaledes ikke ved Sonofret er direkte tænkt paa en Lidelse af Syndens Straf, kommer denne klart frem i Jes. 53, hvor Herrens Tjener beskrives som den, der lider i sit Folks Sted, idet han frivillig tager den Straf paa sig, som dette havde fortjent (V. 4—5. 10. 12).

I N. T. anvendes baade Sonofret og Jes. 53 paa en saadan Maade, at den objektive F. uimodsigeligt er givet deri. Allerede Døberen betegner (Joh. 1, 29) efter Jes. 53, 7. 11—12 Frelseren som det Guds Lam, der bærer Verdens Synd; at bære Synden vil efter Skriftens Sprogbrug (4 Mos. 14, 34) sige at lide dens Straf, saa at den stedfortrædende Straflidelse her er udtalt. Herren siger om sig selv Mt. 20, 28, at han giver sit Liv som Løsepenge for mange: den Løsesum, som ingen kunde tilvejebringe for sin egen Sjæl (Mt. 16, 26), betaler han for dem til Gud. Han indstifter Nadveren med de Ord (Mt. 26, 28): Dette er mit Blod, hvorved den nye Pagt stiftes, og hvis Udgydelse, ligesom det gltestl. Pagtoffers Blod, er Syndsforladelsens Kilde. Sjæleangsten i Getsemane (Mt. 26, 36 f.) og Gudforladtheden paa Korset (27, 46) vilde være uforklarlige, hvis det kun var den frommes og uskyldigt lidendes Død, han gik i Møde; de have deres Forklaring i, at han, den Hellige og Guds Søn, nu er ladt ind under Guds Vrede, at den Død, han gaar i Møde, er Syndens Straf. — Blandt Apostlene viser Peter ved flere Udsagn tilbage til det gltestl. Grundlag. 1 Pet. begynder med Henvisning til, at vi ere bestænkede med Jesu Kristi, det nye Pagtoffers Blod (1, 2), d. e. rensede fra Skylden, som hindrede Samfundet med Gud. Det hedder 2, 24, efter Jes. 53, 11—12: han bar vore Synder paa sit Legeme op paa Korsets Træ, d. e. han led i vort Sted Straffen for vore Synder, idet han blev hængt paa Korset. 1 Joh. 2, 2; 4, 10 betegner ham som Soningen, d. e. hans Blod borttager de begaaede Synders Skyld. Ogsaa Paulus overfører det gltestl. Sonoffer paa Kristi Død (Ef. 5, 2; jvfr. Rom. 3, 25); men sædvanlig tager han hverken sit Udgangspunkt i Sonofret eller i Jes. 53; men han naar til den objektive F. ad en anden Vej, nemlig ved Betragtningen af, hvad Guds Retfærdighed maatte fordre af den til Lovens Forbandelse eller Syndens Straf hjemfaldne Menneskeslægt. Navnlig Steder som 2 Kor. 5, 21; Gal. 3, 13; Kol. 2, 14 ere afgørende; det første Sted siger, at han blev regnet som Synder (ved sin Død V. 15), for at vi kunde blive regnede som retfærdige; han byttede Vilkaar med os, idet han tog vor Synd paa sig, for at vi kunde faa hans Retfærdighed; det andet udsiger, at han har lidt den Død, hvortil Lovens Overtrædere vare hjemfaldne; men da han ikke selv havde overtraadt Loven, har han lidt Straffen i vort Sted og derved aabnet os Adgang til Abrahams Forjættelse; det tredje Sted indeholder, at, idet Lovens Fordring og Dom er sket Fyldest ved Kristi Død, er den selv udslettet paa det Kors, hvor han led Døden. Men i begrebsmæssig og omfattende Skarphed udvikles Grundtanken i den objektive F. Rom. 3, 24—26: Gud har i sin Naade fremstillet Jesus Kristus som Sonemiddel, hvorved det dobbelte kunde naas: at Guds Retfærdigheds Krav kunde ske Fyldest, og at han kunde skænke Syndsforladelse til dem, der tro paa Kristus. Thi det var Guds Formaal at retfærdiggøre Mennesker (V. 26); men dette maatte ske saaledes, at hans egen Retfærdighed ikke ophævedes derved (ssteds). Men til hans Retfærdighed hørte det at straffe Synden. Da han i Langmodighed havde ladet de tidligere Tiders Synder gaa ustraffede hen (V. 25), saa maatte Straffen nu fuldbyrdes ad Soningens Vej ved Kristi Blod, hvorved Gud paa én Gang beviser sin Naade og sin Retfærdighed. — Overhovedet fremhæves Kristi Blod og Død idelig hos Paulus som det, hvorved vi ere befriede fra Guds Vrede, fra hans Fjendskab imod os (Rom. 5, 9—10; 2 Kor. 5, 19; Ef. 1, 7; Kol. 1, 20). Kristus fremhæves som den anden Adam, ved hvem Menneskeslægten har faaet nye aandelige Livsvilkaar (Rom. 5, 15—19; 1 Kor. 15, 45 f.), og det ikke blot ved hans Død, men ved hans hele Lovopfyldelse (*δικαίωμα* Rom. 5, 18) og Lydighed (*ὑπακοή* V. 19; Fil. 2, 8; jvfr. Hebr. 5, 8), der omfatter hele hans Livførelse og fuldendes i hans Død. Saaledes lærer Paulus baade Stedfortrædelsen og Straflidelsen og Lydigheden saavel i Liden som i Handlen. — Hebræerbrevets Grundanskuelse samler sig helt igennem om Kristi Gernings præstelige Karakter; derfor kommer det gltestl. Offerbegreb her til mere gennemført Anvendelse end i noget andet nytestl. Skrift. Kristi Frembærelse af sig selv i Døden paa Korset er det fuldkomne, Gud velbehagelige Offer, der som saadant er sket én Gang for alle og udelukker enhver Gentagelse (7, 27; 9, 12; 10, 14). Hans Blod er det fuldkomne Sonoffer, hvorved han som den sande Ypperstepræst har sonet Folkets Synder (2, 17) d. e. borttaget dets Skyld og Straf, nemlig ved selv at bære manges Synder (9, 28) d. e. lide Straffen i deres Sted. Og ligesom Ypperstepræsten paa den store Forsoningsdag gik ind i det jordiske Tempels Allerhelligste med Sonofferdyrets Blod, er Kristus gaaet ind i det himmelske Allerhelligste med sit eget Blod, for der at gøre sit Sonoffer gældende for Gud. Endelig er hans Offer som det, hvorved den nye Pagt én Gang for alle stiftes, Modbilledet til det gltestl. Pagtoffer. Ligesom Gud den Gang ikke kunde træde i Samfund med Folket, uden at baade dette og Helligdommen rensedes ved Blod,

som virkede Syndsforladelse, saaledes gentager det samme sig ved den evige Pagts Oprettelse (9, 15—22; 13, 20).

Det foreliggende Lærepunkt hører ikke til dem, Oldkirken gav en formuleret Skikkelse. Kirkefædrene drøftede mere Kristi Person end hans Gerning; thi de gik ud fra, at naar hans Person er Gud og Menneske i Enhed, er det med det samme givet, at hans Gerning maa have til Hensigt at tilvejebringe Samfundet imellem dem. Naar de nærmere udviklede hans Gernings Betydning, saa de den mere som Forløsning end som F., hvilket atter hang sammen med, at man mere saa Synden som Afmagt end som Skyld. Derfor var Betragtningen af Kristi Død som Løsepenge til Djævelen meget udbredt (se Art. Forløsning). Dog gaar F.ssynspunktet ved Siden deraf allerede fra Begyndelsen, idet hans Død meget almindeligt fremstilles som det stedfortrædende Offer. Men det er først i Middelalderen, at der gøres et Forsøg paa en gennemført Teori om Forsoningen, nemlig hos Anselm (I, 99) i hans Skrift *Cur Deus homo* (Aar 1094—98). Skriftets Grundtanker ere følgende: Synden er en Krænkelse af Guds Ære, som han skylder sig selv at fordre genoprettet. Dette kan kun ske enten ved Straf eller ved Fyldestgørelse, Satisfaktion. Straffen vilde være ét med Menneskeslægtens Fordømmelse. Men Gud vil i sin Godhed saliggøre Menneskene, ogsaa for at erstatte de faldne Engles Plads i den frelste Skabning; derfor vælger han i sin Barmhjertighed Fyldestgørelsens Vej. Satisfaktionen er en frivillig Ydelse til Gud, som Mennesket ikke var skyldigt, men som er stor og værdifuld nok til at opveje den Gud tilføjede Krænkelse. Men da Krænkelsen er rettet mod den absolute Gud, kan dens Skyld ikke opvejes af den hele Verden, af alt hvad der ikke er Gud; Fyldestgørelsen kan derfor ikke ydes af Mennesker, men kun af Gud selv; alligevel skal Mennesket yde den; følgelig bliver Gud Menneske for at tilvejebringe den. Gudmenneskets Ydelse bestaar ikke i hans Syndfrihed og i hans Lydighed mod Guds Vilje i hele hans Livsførelse; thi til en saadan Lydighed er enhver Skabning forpligtet. Derimod var det hellige Menneske ikke forpligtet til at dø, og idet han gav sit Liv som det uendeligt værdifulde hen i Døden, erhvervede han sig derved en Fortjeneste hos Gud, som Gud maa belønne; men da han ikke selv trænger til nogen Belønning, afstaar han den til Menneskene, for hvis Skyld han er død. Saaledes udjævnes Modsætningen mellem den guddommelige Retfærdighed og den guddommelige Barmhjertighed; de komme begge til deres Ret. — Denne »Satisfaktionsteoris« Mangler ere iøjnefaldende nok. Naar Synden ses som en Krænkelse af Guds Ære i Stedet for af hans Hellighed, hviler det paa en mangelfuld Erkendelse af hans etiske Væsen. Ogsaa Satisfaktionsbegrebet trænger til Beriigtigelse. Man kan vistnok ikke forkaste selve Begrebet med Henvisning til, at det ikke forekommer i Skriften, og at det betyder Tilfredsstillelsen af et Retskrav, medens Forholdet til Gud ikke maa opfattes paa juridisk Maade; thi herimod gælder, at Skriften har beslægtede Betegnelser (Sonoffer og Løsepenge), og at Guds Helligheds Krav jo i sig selv ogsaa er det højeste Retskrav. Men naar Straf og Satisfaktion modsættes hinanden, da hviler det paa et falsk Begreb af Satisfaktionen som en Erstatning, der i Lighed med en Æresoprejsning falder udenfor Straflidelsen, i Stedet for at, som allerede Hilarius og Ambrosius havde erkendt, Satisfaktionen maa indbefatte Straffens Overtagelse; Anselm kan aldeles ikke forklare den Række Skriftudsagn, der tale om Jesu Kristi Gerning som en Lidelse af vor Straf. Det er en Ytring af Middelalderens Gerningsvæsen, naar Satisfaktionen opfattes som en udvortes Erstatning med noget, Kristus ikke var Faderen skyldig, altsaa som en overskydende Ydelse *(opus supererogatorium)* i Stedet for som en Opfyldelse af Guds Retfærdigheds Krav. Naar endvidere kun Kristi Død, men ikke hans Liv faar fyldestgørende Betydning, fordi han som Menneske var den fuldkomne Lydighed skyldig, da miskendes det, at hele hans Menneskevordelse var noget, han slet ikke var skyldig, og at derfor alt, hvad der hører med til og følger af den, kommer os til gode. Endelig mangler den organiske og aandelige Begrundelse for, at hans Gernings Frugt kan overføres paa Menneskene; thi han ses ikke som Hoved for en ny Menneskeslægt, i hvilken det enkelte Menneske indlemmes ved Troens aandelige Tilslutning. Hele Teorien er gennemtrængt af den skolastisk-formalistiske Aandsretning, der behandler den etiske Verdensordens dybeste Forhold som et logisk Regnestykke i Stedet for at appellere til Samvittighedens og Sjælelivets Erfaringer. — Men Teoriens bærende Grundtanker: Syndens Skyld, Soningens Nødvendighed og Kristi Død som Frelsens Grund stod i en saa inderlig Pagt med den menneskelige Samvittigheds Trang og den kr. Helhedsanskuelse, at det maatte blive Fremtidsarbejdets Opgave at fordybe sig i dem og give dem en mere tilfredsstillende Udvikling. Derfor kunde den »Promulgationsteori«, som Abélard (I, 13) fremsatte, uden dog konsekvent at gennemføre den, ikke trænge igennem: at der i Stedet for den objektive F. skulde sættes en blot subjektiv, idet Maalet for Kristi Gerning kun var at fremstille Guds Kærlighed for Menneskene og saaledes vække vor Genkærlighed.

Allerede Thomas Aquinas afhjalp en Række Mangler ved Anselms Teori: han lader Satisfaktionen omfatte Straflidelsen og forklarer Overførelsen af Kristi Fortjeneste paa Menneskene ved, at han er den frelste Menneskeslægts Hoved. Men det epokegørende Fremskridt i denne Lære skete paa Reformationstiden. Reformatorerne godkendte Anselms Grundbetragtning, men gav den en Videreførelse, som i alle væsentlige Punkter maa kaldes tilfredsstillende. De gik nemlig ud fra Erfaringen om Gudsforholdets etiske, personlige Væsen, om Syndens uendelige Skyld og den guddommelige Helligheds ueftergivelige Krav. I Stedet for Guds Ære sattes Guds Hellighed som Udgangspunktet, og hans Kærlighed fremhævedes som det ublandede Motiv; Satisfaktionen blev ét med Straflidelsen, og Kristus blev forstaaet som Slægtens Hoved. I selve Reformationstiden henviste man i

Reglen kun til Kristi Død som den gyldige Satisfaktion *(qui sua morte pro nostris peccatis satisfecit,* Conf. Aug. Art. 4; *reconciliavit nobis patrem,* Art. 3; *placavit nobis Deum).* Men gennem fortsatte Forhandlinger (se Art. Osiander og Parsimonius) fik man Øje for Nødvendigheden af at fremhæve Kristi Lovopfyldelse som medvirkende Forudsætning for vor Retfærdiggørelse, saa at vor Retfærdighed hviler ikke blot paa hans Død, men paa hans Lydighed mod Faderens Vilje i omfattende Betydning, baade i Liden og Handlen *(obedientia passiva* og *activa;* Konkordieformlen S. 685). Hermed er F.slærens Udvikling i Hovedsagen afsluttet; den følgende Tid havde væsentlig kun til Opgave at udforme den nærmere i det enkelte. Paa to Punkter var den følgende Tids Udvikling ikke uden Misvisning. Dogmatikerne søgte at undvige den falske (socinianske) Indvending, at Frelserens aktive Lydighed ikke kunde være forsonende for os, men kun var, hvad han som Menneske var skyldig, ved at lægge den afgørende Vægt ikke paa hans Virkeliggørelse af hele det menneskelige Livsideal, men paa, at han gik ind under Moseloven, som han ikke havde været skyldig at opfylde. Dette er en Miskendelse af, hvad der maatte høre til, for paa Menneskeslægtens Vegne at fyldestgøre Guds Helligheds Krav. De yndede dernæst det Udtryk, at han har lidt Helvedkvalerne, de fordømtes Pine, i vort Sted; dette er kun rigtigt, for saa vidt som Guds straffende Vrede over Menneskeslægtens Synd (Lovens Forbandelse) udgød sig over ham; men ligesaa fuldt maa det fremhæves, at hvis han havde lidt saaledes, som de fordømte lide, kunde han ikke have været Forsoner; han har ikke lidt, saaledes som de skulle lide, der forblive i Døden, men saaledes som vi skulde lide for at gaa frelste og sejrrige gennem den: i Viljens fulde Enhed med Guds Vilje; kun fordi denne Enhed ikke paa noget Punkt brødes hos ham, kunde han opstaa med Sejr.

Angrebene paa K.læren aabnedes af Socinianerne, der bestred saavel Nødvendigheden som Muligheden baade af F. og Stedfortrædelsen. Kristus er det Sendebud, gennem hvem Gud har forkyndt sin syndstilgivende Kærlighed, for at vi skulde lade os forsone med Gud d. e. aflægge vort fjendtlige Sindelag imod ham og derved faa Del i hans Syndstilgivelse. Deres Indvendinger mod F.slæren, som siden saa ofte ere blevne gentagne, kunne samles i følgende Hovedpunkter: Det vilde stride mod Guds Godhed og Kærlighed, hvis han ikke kunde tilgive Synden uden Straf. Tilgivelse og Fyldestgørelse udelukke hinanden, saa at det er en Modsigelse at ville forene dem. Overførelse af Skyld og Straf eller af Fortjeneste fra den ene til den anden er umulig, da disse Begreber udtrykke noget rent personligt. At give baade den aktive og den passive Lydighed Del i den fyldestgørende Virkning, er at tillægge Gud dobbelt Betaling for Skylden. Den aktive Lydighed kan i ethvert Tilfælde ikke virke til Fyldestgørelse for os, da han som Menneske var forpligtet til den. Kristus har ikke lidt den Straf, som svarer til Menneskenes Skyld: han er jo saa langt fra at have lidt den evige Død, at han tværtimod er opstanden. Hans Lidelse er overhovedet ikke i egentlig Betydning at kalde Straf, men er Kampen for at naa Ophøjelsen som Løn. Har Kristus gjort alt, hvad vi vare skyldige, saa kan Gud intet kræve af os, ikke engang Troen. Alle disse Indvendinger ere tilstrækkeligt imødegaaede i vor positive Udvikling. — Mod den socinianske Kritik søgte Hugo Grotius at forsvare Kirkelæren; men i Virkeligheden opgav han det, som var dennes Midtpunkt: selve den objektive F. Han ser i Kristi Død ikke en Fyldestgørelse af Guds Helligheds Krav, men en Foranstaltning af Guds styrende Visdom, der ikke tør eftergive Straffen, da Menneskenes Frygt for at synde derved vilde svækkes, men heller ikke kan fuldbyrde den uden at ødelægge Menneskeslægten, og derfor ved en »Ombytning« lader den uskyldige lide de andres Straf, som det hensigtsmæssigste Middel til at afskrække Menneskene fra Synden og til paa én Gang at straffe og tilgive den. Denne Teori, hvorefter Hovedvægten ikke falder paa Tilgivelsen af begaaede, men paa Forebyggelsen af fremtidige Synder, mangler ikke blot ethvert Skriftbevis, men ogsaa det rette etiske Gudsbegreb og den etiske Alvor i Betragtningen af Synden. — Indenfor K. selv begyndte Angrebene paa Forsoningslæren med Nægtelsen af, at Kristi aktive Lydighed kan være forsonende for os; saaledes den reformerte Teolog Piscator (paa Grænsen af 16. og 17. Aarh.) og senere J. G. Töllner (1768). Men den socinianske Forkastelse af hele Læren genoptoges af Rationalismen, der bebrejdede K.læren, at den skadede Menneskets Stræben efter at erhverve sig Guds Velbehag ved sit Levned, og at den forestillede sig Gud som en Molok, der tørster efter uskyldigt Blod. — Filosoferne gav K.læren en symbolsk Omtydning i rent subjektiv Retning: efter Kant medfører det gode Princips Sejr over det onde, at det nye Menneske maa bære det gamles Lidelser; Schelling og Hegel henvise til den F. mellem det endelige og det uendelige, som foregaar i Menneskets Bevidsthed.

Da det evangeliske Trosliv atter vaagnede, fornyedes den gamle Lære indenfor den kirkl. Teologi. Men der fremkom tillige en Række Tilnærmelser til den subjektive F.steori, væsentlig med Schleiermacher som Udgangspunkt. Han urgerer det levende Samfund med Kristi Person som Sjælen i al Teologi. Men efter hans Lære om Gud og Mennesket bortfalder Syndens Skyld overfor Gud og dermed det bibelske og kirkl. Begreb af F. I Stedet for F. af Gud sætter han Menneskets subjektive Forløsning: han fremhæver med uforglemmelig Kraft Kristus som Forløseren, der optager de troende i sin fuldkomne Gudsbevidsthed. Ved Siden deraf taler han rigtignok ogsaa om Kristi forsonende Virksomhed: den bestaar i, at han optager de troende i den fuldkomne Salighed, som han fastholdt under alt, hvad han led baade ved sin Medfølelse med vor Synd og ved alle det syndige Menneskelivs Onder, som han bar med os. Men det ses let, at F. i denne Betydning kun er en Side af Forløsningen og ikke fører ud over det subjektive. Indenfor den luth. K.afdeling vakte omkring

Midten af Halvtredserne Erlangeren J. C. K. v. Hofmanns Forsoningslære en levende Strid. Kristi Død er efter ham ikke en stedfortrædende Straflidelse, et Sonoffer, hvorved Guds Retfærdighed er fyldestgjort og Lovens Forbandelse borttagen; men den er Fuldendelsen af Kristi egen Retfærdighed. Hans Frelserkald: at forny den syndige Menneskeslægts Samfund med Gud og fremstille den fuldkomne Retfærdighed, førte med sig, at han maatte gennemgaa alle Syndens Følger og Lidelser, som Ondskabens Rige har til sin Raadighed; idet han sejrrigt har bestaaet Prøven gennem alt dette, ogsaa gennem Døden, er den nye Menneskeslægt, hvis Hoved han er, forsonet med Gud i ham. I den nyeste Tid har Albr. Ritschls Omdannelse af F.slæren kaldt Æmnet frem til ny Forhandling i hele den protest. Teologi. Ogsaa hos ham mangle de teol. Forudsætninger for en virkelig F., idet han nægter Guds straffende Retfærdighed og gør Guds Vrede til et blot eskatologisk Begreb. Han stiller F. efter Retfærdiggørelsen og forstaar ved F. den Fred med Gud og den Forvisning om at have Del i hans Rige, som den retfærdiggjorte faar ved at opgive sin Mistillid til ham og sit Fjendskab imod ham, altsaa atter noget subjektivt, ganske forskelligt fra, hvad K. forstaar ved F. — Fra indbyrdes højst forskellige Udgangspunkter, have i Danmark H. N. Clausen og Otto Møller (Om Genløsningen, 1884), og i Sverig P. Waldenström, bestridt den objektive F.slære. — Men om K. som Helhed gælder det, at den objektive F. har været fastholdt gennem Tiderne som Samvittighedernes Trøst baade i Liv og Død og som den uomstødelige Grundvold for Forvisningen om, at Guds Faderkærlighed staar aaben for alle, som tro (F. C. Baur, Die christl. Lehre von der Versöhnung in ihrer geschichtl. Entwickelung von der ältesten Zeit bis auf die neueste, 1838; Ritschl, Die christl. Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung I—III, 3. Udg. 1888—89, Kreibigs og Härings Skrifter, M. Kähler, Dogmat. Zeitfragen II (1898). Jvfr. de herhen hørende Afsnit i Martensens, Thomasius's, Philippis og Dorners Dogmatiker). *P. M.*

Forsoningsfesten, hebr. *jom hakkippurim*, i Talmud ogsaa blot *joma* (Aram.) ɔ: Dagen, omtales i G. T.s Kanon kun i de præstelige Love: 3 Mos. 16; 23, 26—32; 4 Mos. 29, 7—11; 2 Mos. 30, 10 og 3 Mos. 25, 9 (Jubelaaret skal begynde med F.), idet dog Hesekiel i sit Fremtidsbillede har noget tilsvarende: bestemmer 2 aarlige Sonedage, den 1. i den 1. og 7. Maaned (saaledes øjensynligt med LXX at læse) Hes. 45, 18—20. Den præstelige Lovgivning bestemmer 1 aarlig Sonedag, den 10. i den 7. Maaned. Den fejres med streng Hvile, Festforsamling ved Helligdommen samt Faste (hvorfor Dagen Ap. G. 27, 9 kaldes Fasten) og særlige Ofre. Disse ere 1) 4 Mos. 29, 7 f.: de samme som i særligt ere knyttede til 7. Nymaanefest, nemlig som Brændoffer 1 ung Tyr, 1 Vædder og 7 etaarige Lam, med de tilhørende Melofre, samt som Syndoffer 1 Gedebuk; 2) 3 Mos. 16, 3 f.: de for F. ejendommelige Ofre, nemlig for Ypperstepræsten 1 ung Tyr som Syndoffer og 1 Vædder som Brændoffer samt for Folket 2 Gedebukke som Syndoffer og 1 Vædder som Brændoffer. Ritus er nærmere bestemt 3 Mos. 16 samt, som den traditionelt udformedes, i Mischna-Traktaten *Joma*. Til Ejendommelighederne ved F.s Ritus hører navnlig, at Ypperstepræsten selv fungerer og paa denne ene Dag gaar ind i det Allerhelligste, samt Behandlingen af den ene Syndofferbuk; den skal ikke slagtes, men Ypperstepræsten skal lægge Hænderne paa dens Hoved og bekende Folkets Synder, hvorefter Bukken skal føres ud i Ørkenen til Asasel (I, 153) med Folkets Synder paa sig og slippes løs dér (3 Mos. 16, 8. 10. 20—22). At Bukken ikke skulde komme tilbage, sikrede man sig i den traditionelle Udformning af dette Bud ved ude i Ørkenen at styrte den ned fra en Klippe, saa at den knustes. Hvad den anden Syndofferbuk og Syndoffertyren angaar, behandles deres Kød som Kødet af almindelige store Syndofre, der ikke, som ved Privatsyndofrene, tilfalder Præsterne, men brændes »udenfor Lejren« (3 Mos. 16, 27 jvfr. 4, 12. 21; 6, 19), en Bestemmelse, hvortil der hentydes Hebr. 13, 11.

F.-Offeret er Led i de gltslige Syndofre og gaar ind under det almindelige Synspunkt for disse. Syndofre bringes — foruden ved en Række Fester (4 Mos. 28—29) — 1) ved Indvielse af Personer eller Ting til hellig Tjeneste (saaledes 2 Mos. 29, 14. 36; 3 Mos. 8, 2; 4 Mos. 8, 8; 7, 16); 2) ved visse Tilfælde af fysisk Urenhed (saaledes 3 Mos. 12, 6; 14, 19; 15, 15. 29); 3) for Svaghedssynder *(sch'gagot)* (saaledes 3 Mos. 4; 5, 1—13), ikke derimod for Synder »med opløftet Haand« *(b'jad rama,* 4 Mos. 15, 22 f.) ɔ: af Trods, Synder, som bryde Pagten og derfor ikke kunne sones, men kræve Døden (jvfr. Modsætningen mellem de uvidende og vildfarende og dem, som synde med fuld fri Vilje, Hebr. 5, 2 og 10, 26); Syndofrene skaffe altsaa ikke egentlig Syndsforladelse, de kunne ikke »fuldkommengøre med Hensyn til Samvittigheden« (Hebr. 9, 9 jvfr. 10, 4), men de ere det udvortes Udtryk for, at det rette teokratiske Forhold bestaar, trods Urenhed og Svaghedssynder ɔ: de kunne »hellige med Hensyn til Kødets Urenhed« (Hebr. 9, 13), og kun for saa vidt, ɔ: i ydre teokratisk Forstand, ere de syndsforladende (Hebr. 9, 22); med andre Ord: Ofrene ere Naademidler indenfor Pagten, men ikke Grundlag for Pagten, der ogsaa i de præstelige Dele af Pentatevken er oprettet som fri Naadeshandling fra Guds Side. Under dette almindelige Synspunkt gaar ogsaa F.-Offeret, ligesom de øvrige Festsyndofre, ind, idet F.-Offeret (3 Mos. 16, 16 f. jvfr. V. 32 f.) netop betegnes som en Soning, Renselse af Helligdommen fra Urenheden, som følger med Israels Synder jvfr. (V. 22), at Syndebukken bærer Folkets Synder bort ud i Ørkenen. Ogsaa Hesekiel har (45, 18—20) for sine 2 aarlige Soningsfester samme Synspunkt. Naar dog F.s Ofre have en tydelig betegnet særlig Karakter, bl. a. ved at Ypperstepræsten bringer dem, og det delvis i det Allerhelligste, da ligger deri ikke en Kvalitetsforskel fra de øvrige Syndofre, men en Sammenfatning af alt, hvad den gltestl. Syndofferinstitution i sig indeholder, bortset fra, at mange Forseelser, der i Aarets Løb egentlig havde krævet Syndoffer, uden at saadant i Virkeligheden maaske er blevet bragt,

nu under ét sones paa den aarlige F. At Soningen forudsætter det angrende Sind, er i Loven udtrykt ved den ypperstepræstelige Syndsbekendelse (3 Mos. 16, 21) samt symboliseres ved Fasten, den eneste i Loven paabudte Faste (3 Mos. 16, 29; 23, 29), og fremhæves udtrykkelig i den jødiske Tradition.

Da F. i G. T. kun omtales i de præstelige Love, er Spørgsmaalet om dens Ælde nøje knyttet til Spørgsmaalet om disse Loves Oprindelse (se Art. Mosebøgerne). Antages de præstelige Love for tilblevne i Eksilet, haves altsaa ingen føreksilske Efterretninger om F. Men heraf vilde næppe i og for sig kunne udrages noget Bevis for dens eftereksilske Oprindelse, da den nemlig i den eftereksilske, førkristelige Tid kun er omtalt Sirak 50, 5 f. og dog sikkert har været fejret i flere Aarh. før Kristus. Videre afgiver den Omstændighed, at den ikke omtales Neh. 8, medens en særlig Bodsdag, den 24. i 7. Maaned, omtales Neh. 9, 1, næppe noget Bevis for, at Bestemmelsen om den for F. ganske særlige Ritus manglede i den af Esra offentliggjorte Lovbog, da nemlig dennes Bestemmelser ikke kunde gennemføres med ét Slag. Den største Vanskelighed ved at antage F.s føreksilske Bestaaen ligger i, at den i hvert Fald i sin i Loven fikserede Form synes nøje sammenhørende med de i Tiden omkring Eksilet, navnlig ved Kultuscentralisationen, fremkomne ejendommelige Forudsætninger; en anden Sag er det, at den kan være vokset ud af et føreksilsk Grundlag, hvorom imidlertid ingen Efterretninger haves. Efter Jerusalems Ødelæggelse Aar 70 maatte naturligvis F.s Karakter af Offerfest ophøre, medens den holdt sig som almindelig Bods- og Fastedag (om Literaturen se Dillmann, Die Bücher Exodus und Leviticus, udg. af Ryssel, 1897, S. 571 f.; N. Lindberg, Templet i Jerusalem og Forsoningsdagen hos Jøderne, 1880; Bertha Hahn, Jødisk Liv i den eftereksilske Tid, 1897, S. 72 f.). *J. C. J.*

Forsyn, lat. *providentia*, deraf Tillægsordet »providentiel« d: hidført af Guds F.-styrelse. — I alm. relig. Talebrug, nærmest dog en Eftervirkning af Rationalismen, forekommer Ordet F. som Betegnelse for Gud selv, opfattet som den mere eller mindre personlige Magt, der forsørger Mennesket og leder dets Liv. I Troslæren udtrykker Ordet en Virksomhed af den Gud, som har skabt og vil forløse Verden, idet dog denne Virksomheds Indhold og Omfang bestemmes forskelligt i de dogmat. Fremstillinger. I Begrebet: guddommelig Omsorg eller Forsorg mødes de forskellige Opfattelser, og naar de ikke falde sammen i Bestemmelsen af, hvilke Virksomheder der bør henføres under F.sbegrebet, hidrører dette vel fra, at den hl. Skr. ikke har nogen bestemt Sprogbrug i saa Henseende.

Bortset fra, at Ordet F. bruges af den ældre Bibelovers. Ap. G. 2, 23 i Betydning af Forudviden, — en Udtryksmaade, som stammer fra Bibelen af 1550 — og at det gr. Ord *πρόνοια* Ap. G. 24, 3 og Rom. 13, 14 anvendes paa menneskelig Virksomhed, findes selve Begrebet ikke nævnt i de kanoniske Bøger, derimod i Visd. 14, 3 og 17, 2. Desto fyldigere er Sagen selv bevidnet baade i G. og N. T. Om Guds Omsorg for sin Skabning og hans Styrelse af dens Veje genlyde navnlig Psalmerne, f. E. 104, 10—27, 4; 136, 25; 145, 15; 147, 9; 33, 11—19; 36, 7; 37, 3—6; 55, 23; 121, 4—8; 139, 9 f. 16—17; Ps. 23; Ps. 91, ligeledes Lovprisningerne af Guds Førelser med sit Folk og hans Herredømme over Jordens Folk f. E. Ps. 114; 81; 78; 47, fremdeles den hele gltestl. Fremstilling af Israels Historie, Profeternes Vidnesbyrd i og om denne og om Hedningernes Forhold dertil (smlgn. Jes. 10, 5 f.; 37, 28—35); endelig i N. T. Jesu egne Udtalelser Joh. 5, 17, Mt. 5, 45; 6, 25 f.; 10, 29 f., Apostlenes Vidnesbyrd Ap. G. 4, 27—29; 14, 17; 17, 26 f; 1 Pet. 5, 7; Fil. 4, 6; Ef. 4, 6; Kol. 1, 17; Hebr. 1, 3; Rom. 11, 32 f. og den hele Grundbetragtning i Joh. Aab. af Verdensudviklingen og dens Afslutning. I den bibelske Verdensbetragtning og Livsanskuelse er det baade Baggrund og Forgrund, at Gud, som har skabt Verden, bærer og omslutter den i sin Forsynsnaade for at lede Mskeheden og det enkelte Mske frem imod Frelsens Maal eller hans Riges Fuldendelse som det højeste Gode.

Denne bibelske Grundbetragtning, som ogsaa er uadskillelig fra al levende Trosbevidsthed, og som finder sin mangfoldige Stadfæstelse gennem den troendes Livserfaringer, blev af den ældre luth. Troslære formuleret saaledes, at Guds F. fuldbyrder sig gennem de 3 Virksomheder: Opholdelsen (se Art. *Conservatio Dei*), Guds Medvirken med det skabte i alt, hvad der sker (se Art. *Concursus Dei*) og Styrelsen (*gubernatio*). Ligeledes blev F.sviksomhedens Omraade angivet trefoldigt: et alt omfattende, for saa vidt som Guds Omsorg og Ledelse udstrækker sig til hele Skabningen (*providentia generalis*), dernæst Mskeverdenen, baade Individet og Slægten, som paa særegen Maade staar under hans F. (*prov. specialis*), og endelig Guds Børn eller Menigheden, hvis Liv han i inderligste Betydning har i sin bærende og styrende Haand (*prov. specialissima*), fordi her fremarbejdes selve Virkeliggørelsen af hans Frelsesraadslutning, for hvis Skyld al F.sviksomhed finder Sted. Hvad enten man nu med de gl. Dogmatikere giver F.et de anførte rummelige Grænser, eller man, som flere nyere, udelukker Opholdelsen fra dette Lærestykke, har F.sbegrebet i hvert Fald sit Tyngdepunkt i Styrelsen. Det er ikke for at forsørge Verden, at Gud styrer den, men omvendt forsørger han Verden og vaager over Menneskelivet, fordi hans Verdensstyrelse er bestandig virksom med det evige Frelsesformaal eller Guds Riges Fuldendelse for Øje (Frank). For saa vidt kan F.et begrebsmæssigt underordnes Verdensstyrelsen, og dette faar sin Betydning, naar man staar overfor Spørgsmaal om, hvorfor Gud unddrager sine Gaver og vender sin Haand bort fra nogle, medens han beskytter andre vidunderligt og leder dem paa jævne Stier. Det hidrører fra, at den særlige F.sviksomhed er tjenende for Verdensstyrelsen, som bestandig har sine Normer i, hvad der kan fremme Frelsesraadslutningens Virkeliggørelse i Slægten og hos den enkelte, Normer, som ikke ere beskuelige for det endelige Blik, men ere nærværende for Guds Alvidenhed og Visdom. F.et bliver da Guds frelsende Kærlighed, som med sin mangfoldige Visdom og verdensmægtige

Kraft arbejder hen til Fuldbyrdelsen af sit barmhjertige Raad under stadig Samvirken med Skabningens Kræfter og den mskl. Frihed.

Mskets Frihed ophæves ikke af F.stroen, men forudsættes som anlagt paa og forpligtet til at samarbejde med Guds Forsyn. Derved adskiller F.stroen sig fra Skæbnetroen, som lader alt være forudbestemt af en blind Nødvendigheds Lov, Fatum (se Art. Fatalisme). Paa den anden Side staar den i Modsætning til Tilfældighedslæren, for hvilken hele Tilværelsen kun er lutter Sammentræf og Vilkaarlighed uden Sammenhæng, Ledelse og Formaal. Medens nu Troen i den relig. Umiddelbarheds Vished har let ved at forene guddommelig Forudviden og Forudbestemmelse med menneskelig Frihed, Guds Styrelse med Skabningens og de endelige Aarsagers relative Selvstændighed, er der her Vanskeligheder for Tænkningen, som den kun tilnærmelsesvis kan løse paa vort nuværende Erkendelsestrin. Det ligger i, at begge Led i denne Samvirken, baade det skabtes inderste Væsen og Love og endnu mere Guds Væsen og Handling kun tilnærmelsesvis og stykkevis kunne gennemtrænges af den mskl. Begriben. Man kunde være fristet til at opfatte F.sstyrelsen saaledes, at den alene bliver bestemmende for Hovedbegivenhederne i Verdensløbet og det enkelte Mskes Liv, imedens de mindre betydningsfulde Tildragelser overlades til det mskl. Frihedsvalg og Kræfternes Vilkaarlighed. Men saasnart det nærmere skal bedømmes, hvad der er stort eller smaat, vil det vise sig, at enhver indgribende Begivenhed er hidført eller forberedt gennem en Række af Omstændigheder og Handlinger, som med deres tilsyneladende Ubetydelighed have banet Vejen for og bidraget til det afgørende Vendepunkt, saa at ogsaa de hver for sig og i deres Sammenspil gaa ind under Begrebet af det providentielle. Lige saa lidt staar den Udvej aaben, at stramme F.sbegrebet saa stærkt, at der intet Rum blev for Tilfældighed i de skabte Kræfters Virken og for den mskl. Villies Frihed og Ansvar. Herimod protesterer Samvittighedens Vidnesbyrd og Virkelighedens faktiske Forhold. Vanskelighedens Løsning, saa vidt den herneden kan gives, vil ligge i det rette Begreb af Guds Forudviden og Almagt, etisk bestemte i Forhold til Frihedsverdenen og dens Maal, og i det rette Begreb af Skabningen som anlagt paa at skulle røre sig i relativ Selvstændighed og dog give Rum for Guds Samvirken og Ledelse (smlgn. Art. Egenskaber: Guds Alvidenhed, I, S. 723 f; Almagt S. 725).

Efter deres medskabte Natur virke Kræfterne selv med i Retning af de Formaal, som Gud har tilsigtet med dem indenfor Verdensordenens mangesidige Husholdning, medens Mskets som den frie Skabning har til Opgave at være Forsynets Medarbejder. Og efter deres medskabte Natur ere Kræfterne tillige bøjelige for Guds Styrelse og modtagelige for hans Indgriben, naar denne ifølge hans altid aarvaagne Visdom maa træde til for at gennemføre hans Raadslutning. I Guds Riges Udviklingsgang eller Aabenbaringshistorien ses derfor Underet som F.s Virkning og Middel, ikke fantastisk og monstrøst som i Æventyrverdenen, men formaalstjenligt, indorganiseret i det hist. Forløb og tildels med potenseret Benyttelse af forhaandenværende Kræfter, ikke i Flæng, men svarrende til Udviklingens Økonomi og derfor mest fremtrædende ved de større Vendepunkter i Aabenbaringens Historie. Her og i det sædvanlige Liv staar F.sstyrelsen overfor det onde eller Frihedens Misbrug og Følgerne deraf. Det onde tages ind under F.ets Ledelse, hvis guddommelige Overlegenhed viser sig i at kunne slynge Frihedens Afveje saaledes sammen og benytte Udartningens Virkninger med saadan Visdom og Barmhjertighed, at det gode derved befordres og Guds Kærlighedsvillies Maal bliver naaet, omend ad de Omveje, som blive nødvendige, naar den af Gud selv satte Frihedsudvikling ikke skal ophæves eller krænkes. Af de gamle Dogmatikere henførtes F.s forskelligartede Forhold til det onde under følgende Hovedsynspunkter: *permissio* d. e. Tilstedelsen, Ps. 81, 13; *impeditio* d. e. at Gud hindrer det onde 1 Mos. 20, 6; 31, 24; 4 Mos. 22, 12 f.; *directio* d. e. Ledelsen 1 Mos. 50, 20, og *determinatio* d. e. at Gud sætter bestemte Grænser Job 1, 12; 2, 6; Ps. 124. En saadan Inddeling giver dog kun formelle Bestemmelser, medens Hovedsagen er denne, at Guds F. baade respekterer Friheden og magter Friheden og ad sine mangfoldige Veje styrer det onde saaledes, at det tilsidst maa tjene hans Formaal. Saaledes kan Troen midt i denne onde Verden, uagtet alle personlige Fejlgreb og Overtrædelser, under Livets Lidelser fortrøste sig til Guds Forsyn, som fører al Ting herligt ud.

Imedens nu dette staar urokkeligt fast som Forsynstroens Hovedsum (Rom. 8,28), vil det dog kun delvis være muligt at paavise uimodsigeligt i Livet og Historien. En Theodicee (se d. Art. og Art. Leibnitz) eller en Retfærdiggørelse af Guds Styrelse kan kun gives i de store Træk. Først naar den hinsidige Verden ligger afsløret efter Dommen, ville alle Guds Veje aabne sig for Forstaaelsen. Indtil da maa det fastholdes som den sande Theodicees retledende Grundsætninger, at det moralske Onde udspringer af den misbrugte Frihed, som har Smertens Onde til sin Følge, at Forsynsstyrelsen kæmper baade mod og med begge, benyttende dem efter sin Visdom, og at dens Sejr kan ses fremskridende i Historien, navnlig i den hl. Historie med dens Beredelse af Tidens Fylde (Gal. 4, 4, Mk. 1, 15; Dan. 7, 22. 25) og dens Fremskriden efter Tidens Fylde, hvilket paa mange Maader har sit tilsvarende indenfor det enkelte Menneskes Liv. Vistnok viser det sig her, at Guds Førelser krydse vore Planer og Ønsker (Ordspr. 16,9); men dog glimter det igennem og bliver navnlig klart for Tilbageblikket over vort Livs forskellige Afsnit, at Guds Veje og Tanker ere højere end vore, ja, som Himmelen er højere end Jorden (Jes. 55,8 f). *A. S. P.*

Fortelius, Gabriel, finsk Biskop, f. i Björneborg 11. Aug. 1700, hvor Faderen var Spr. efter tidligere at have været Prof. ved Åbo Akademi, maatte 1713 flygte fra Raumo Trivialskole til Sverig for Russerne og tog 1719 Studentereksamen i Stockholm for Rektoren ved Åbo Akademi. Efter Freden 1721 vendte han tilbage, blev 1726 Magister og et Par Aar senere ekstra-

ord. Lektor ved Borgå Gymnasium. 1729 blev han præsteviet og 1732 ordinær Lektor, Arkidiakon ved Borgå Domkirke og udnævntes 1742 til Spr. til Ulfsby og Björneborg samt 1746 til Domprovst i Borgå. 1752 blev han *Dr. theol.*, og 1762 valgtes han til Biskop i Borgå. Som saadan holdt han flere Visitatser ogsaa i de indre og afsides Dele af Stiftet. Han overværede ogsaa flere Rigsdage og holdt Synodalmøder 1768 og 1774. F., der var almindelig afholdt for sit blide Væsen, døde 24. Marts 1788. Han var 4 Gange gift. Foruden nogle akademiske Afhandlinger har han udgivet en Ligprædiken over sin Forgænger paa Bispesædet, Joh. Gezelius. *A. N.*

Fortunatus, Medlem af Menigheden i Korinth (1 Kor. 16, 17), besøgte Paulus i Efesos. Navnet var meget almindeligt, saa at det er voveligt at identificere F. i 1 Kor. med den F., der omtales hos Clemens Romanus (Kap. 59).

Fortunatus, Venantius Honorius Clementianus, lat. Hymnedigter, fødtes o. 535 i Nærh. af Treviso, studerede i Ravenna og kom senere til Gallien, hvor han opholdt sig hos Kong Sigibert af Austrasien. Siden kom han til den hl. Martins Grav i Tours, hvor han blev helbredet for en Øjensygdom, og til Poitiers, hvor han lærte Chlotar I's fraskilte Hustru, den fromme Radegunde fra Thüringen, at kende. F. blev i Poitiers som Presbyter og vandt stort Ry som Digter. I Slutn. af 6. Aarh. blev han Biskop i Poitiers. Han døde først i Beg. af 7. Aarh. F. var en frugtbar Hofpoet og Lejlighedsdigter, som kunde besynge store og smaa Begivenheder i billedrige Hymner, der ofte baade ere svulstige og fulde af en lidet tiltalende Panegyrik. Mærkelig er hans Sans for Naturen, der t. E. kommer frem ved Skildringen af en Rejse fra Metz til Andernach og af Biskoppen af Triers Borg ved Moselfloden. Grundtvigs frie Gengivelse af hans berømte Passionspsalme *Vexilla regis prodeunt* (Lad vaje højt vort Kongeflag) er i forkortet Skikkelse optaget i »Psbog for K. og Hjem« som Nr. 228. Hans Værker ere udg. af Br. Krusch i Monum. Germ. Auct. antiq. IV (Berlin 1881 f.).

Forudbestemmelse, se Prædestination.

Forudviden, Guds, se I, 723 f.

Forum Appii (Ap. G. 28, 15), en smuk lille By i Latium, var en af Paulus's Stationer paa Rejsen til Rom. Den havde Navn efter Censoren Appius Claudius Cæcus, som havde anlagt Vejen, der førte forbi den. Horats, der kom til Byen paa Rejsen fra Rom til Brindisi, klager over dens daarlige Drikkevand. Rejsende tog hellere ind i *Tres tabernæ* (se d. Art.).

Forvandlingslæren, se Transsubstantiation og Nadver.

Foscarari, Egidio, ital. Teolog, f. 27. Jan. 1512 i Bologna, traadte tidlig ind i Domingos Orden og var Lærer i flere Dominikaner-Klostre, indtil han 1546 blev kaldt til Rom som pavelig Hofteolog *(Mag. sacri palatii)*. 1550 blev han Biskop af Modena og var 1551 med i Trient. Under Paul IV satte Inkvisitionen sig ogsaa i Bevægelse mod den fromme og lærde Biskop af Modena. I Jan. 1558 blev han fængslet paa Inkvisitionens Bud og sad derpaa 7 Maaneder i Fængsel. Under Pius IV (1. Jan. 1560) blev han imidlertid fuldt rehabiliteret og kunde atter overtage sin Bispestol. Derpaa gik han igen til Trient og overværede Konciliets sidste Sessioner. Han blev Medlem af de Kommissioner, der skulde udarbejde Katekismen og revidere Missalet og Farebogen og var ogsaa med i den Kongregation, der tilvejebragte Indeks. Men han døde allerede 23. Dec. 1564, inden disse Arbejder vare tilendebragte. Han ligger begravet i Maria sopra Minerva, og hans Gravskrift tillægger ham en væsentlig Del af Æren for de ovenfor nævnte vigtige Arbejder.

Foss. 1) **Anders F.**, Biskop i Bergen, blev født 1543, uvist hvor. Efter at have studeret i Kbhvn, Tyskland, Nederlandene og Frankrig blev han Rektor ved Klosterskolen i Andvorskov. 1566 tog han Magistergraden i Kbhvn og blev 1567 Spr. i Stege paa Møen. I 1583 blev han udnævnt til Biskop i Bergen. Han døde 25. Jan. 1607. Som Biskop lagde han baade Nidkærhed og Dygtighed for Dagen. Da han var en myndig Personlighed, indvikledes han i mange Stridigheder, især med Tyskerne i Bergen og med Befalingsmanden Peder Thott. Den største Ærgrelse voldte det ham, da hans Hustru blev anklaget for Trolddom og kun med Nød og næppe undgik Baalet. — Anders Foss vil især blive mindet som Historiker. Han besad ikke blot betydelige historiske Kundskaber, men tillige ⁊ hvad der i hin Tid var endnu sjældnere — en skarp kritisk Sans. I denne Henseende er især hans Afhandling over Saxo mærkelig, idet han her underkaster dennes Historieskrivning en skaanselløs Kritik. Foruden denne er kun hans *Genealogia regum Daniæ et Norvegiæ* opbevaret. I sine sidste Aar deltog han efter Kongens Opdrag sammen med de 3 øvrige norske Biskopper i Udarbejdelsen af den norske Kirkeordinans, der udkom 1607 (Bang, Den norske Kirkes Hist. i Reformationsaarh.). *A. B.* — 2) **Desiderius F.**, Søn af Præsten Mag. Hans F. i Odense og Hans Tavsens Datter, kom 1561 til Universitetet i Kbhvn, rejste 1566 som Hovmester for en Adelsmand til Udlandet, blev *Mag.* 1568 i Wittenberg, 1574 Rektor i Roskilde, 1580 *Prof. pædagogicus* i Kbhvn og 1582 Spr. ved Frue Kirke dér. 1587—88 deltog F. i Bibelrevisionen. Paa Grund af Sygdom og Aandssvagelighed fik han 1598 sin Afsked og døde snart efter. — 3) **Matthias F.**, Søn af Læge Niels F., f. 12. Okt. 1627 i Lund, kom efter at have gaaet i Skole i Lund 1642 til Sorø, blev Student 1644, tog teol. Eksamen 1647, var 1648—50 Hører i Lund, og rejste derpaa udenlands (Holland, England, Tyskland, Italien). Efter sin Hjemkomst 1653 blev han Rektor i Lund og Spr. i Fjelie, 1655 *Mag.* ved Kbhvns Universitet og 1660 Slotspræst. Som saadan anklagedes han engang for at have behandlet Statssager paa Prædikestolen, men efter at have afgivet en ydmyg skriftlig Forklaring og Forsikring om sin underdanige Troskab kom han atter i Kongens Naade. En Tid var han den fangne Eleonora Christinas Skriftefader. 1665 klagede han over i 5 Aar ikke at have faaet sin Løn. S. A. blev han *Prof. theol.* 1667 deltog han efter Kongens Befaling i en Disputation om Treenighedslæren med Socinianeren Stanislaus Lubinietzky. 1672 blev F. Biskop i Aalborg, 1675

Dr. theol. 1674 deltog han med de andre Bisper i Forarbejderne til Danske Lovs 2. Bog. S. A. kaldtes han med 3 andre Teologer til Kolding for at afgive Betænkning i Anledning af Griffenfelds Plan om at skaffe Prins Jørgen den polske Trone, hvilket ikke kunde ske, uden at Prinsen traadte over til Romerkirken. Af de 3 forelagte Spørgsmaal var det første dette: »Om det er muligt uden Saligheds Spilde at bekende den rom.-kat. Religion«. Svaret lød, at »et Guds Barn, som ved Guds Naade og Aandens kraftige Bevisning er i sit Hjerte og i sin Samvittighed overvunden og fuldkommen forsikret om den Religions Renhed og Sandhed, som han hidtil har bekendt, kan aldeles ikke uden sin Saligheds Spilde aftræde fra den«. F. var en helstøbt Personlighed med stor administrativ Dygtighed og en fremtrædende Prædikant. Stor Vægt lagde han paa Modersmaalets Udvikling. Om hans kateketiske Evne vidner »De 4 Biskoppers Catechismus«, som udgaves 1721 af Provst C. Mumme, der har benyttet 4 aalborgske Bispers Anvisninger (af disse er F. den første). F. var en formuende Mand og skrev sig som Godsejer »til Hvidstedgaard i Vendsyssel«. I sine sidste Aar var han sygelig og opfyldt af Ængstelse for kommende Revolutioner; han tænkte sig, at Verden skulde gaa under 1684. F. døde 8. Juli 1683. Det store Fossiske Legat for trængende Studenter ved Universitetet er stiftet af Matthias F. og hans Broder. *O. A.*

Fosterlandsstiftelsen, sv. Selskab for indre og ydre Mission. »Evangeliska F.«, som dens fulde Navn er, dannedes i Stockholm 1856 som en Frugt af de aandelige Rørelser, der fremkom 1840—60, og i Carl Olof Rosenius havde deres mest fremragende Leder. Denne deltog ogsaa i F.s Stiftelse, men som dens egentlige Grundlægger regnes Præsten Hans Jakob Lundborg (d. 1867), der paa et Besøg i Skotland havde faaet mange Impulser fra Frikirken og dens Virksomhed her. F. tilsigtede i Begyndelsen udelukkende at udbrede Skrifter ved Kolportører, men disse bleve snart saa virksomme Prædikanter, at Ordet »Kolportør« i daglig Tale i Sverig betyder Lægprædikant. — 1861 optoges Hedningemissionen paa Programmet, og 1862 aabnedes i Stockholm et Missionsinstitut, hvis første Forstander blev den senere Prof. i Teol. W. Rudin. 1863 flyttedes det til det naturskønne Johannelund, nær ved Stockholm. 1865 udsendtes de første Missionærer til Øst-Afrika med det Formaal at virke blandt Gallaerne. Trods store Ofre af Penge og Kræfter er det dog hidtil kun lykkedes at sende indfødte Lærere derhen, med hvem det har været umuligt at staa i nærmere Forbindelse; men deres Arbejde synes ikke at have været aldeles uden Frugt. Missionærerne have i Stedet, efter en kort Virksomhed i Kunamalandet (paa hvis Genoptagelse der nylig er gjort et Forsøg), indskrænket sig dels til et ingenlunde let Arbejde blandt de Tigré talende Muhammedanere ved Kysten, dels til en Slags indre Mission, ogsaa rig paa Vanskeligheder, i den abyssinske K. 1877 optoges, da den afrikanske Mission gav saa ringe Udbytte, en ny Arbejdsmark i Midt-Indien blandt Gonder (Hovedfeltet) og Hinduer. — Samtidig med Hedningemissionen begyndtes Sømandsmissionen, der nu drives i flere udenlandske Havnebyer. 1872 sendtes Præster til Åland og de følgende Aar til Estlands Øer, en Virksomhed, som dog er hørt op igen. —

Den indre Mission er siden F.s Stiftelse bleven betydelig udvidet samt organiseret. Fra Begyndelsen af har F. haft »Provinsombud«, Mænd, (hvoriblandt ogsaa mange Præster), som paa Landet repræsentere F. og staa i skriftlig Forbindelse med Styrelsen i Stockholm. Fra 1865 ansættes »Reseombud« ɔ: Lægprædikanter, som berejse større Dele af Landet; gennem dem staar Styrelsen i Berøring med Missionsforeningerne paa Landet, der have sluttet sig til F. Fra 1874 have disse lokale Foreninger Del i hele Stiftelsens Forvaltning gennem befuldmægtigede Ombud til den i Forbindelse med Aarsmødet holdte »Konferens«, paa hvilken Ombudene ligesom Styrelsens Medlemmer have Sæde og Stemme. Styrelsen bestaar nu af mindst 12 i Stockholm og nærmeste Omegn boende Mænd, valgte af Konferensen. En Kolportørskole i nær Forbindelse med F. oprettedes 1862 af Pastor Lundborg, og 1867 aabnede F. selv en saadan med Lundborg som Forstander (den er nu under Navn »Skola för hemlandsmissionen« flyttet til Johannelund). Kolportørerne faa i Reglen Ansættelse af Missionsforeninger som deres Prædikanter.

Skriftudbredelsen har været og er betydelig. Allerede 1856 aabnede F. sin endnu bestaaende Boghandel i Stockholm. Siden 1877 er denne Del af F.s Arbejde overtaget af et særligt Aktieselskab »Evangeliska F.s förlagsexpedition«. Foruden Biblen er der udbredt Opbyggelsesbøger og Missionsliteratur samt kr. Skrifter for Ungdommen. Særlig have Rosenius's Skrifter faaet stor Udbredelse gennem F. Baade Skrifter af luthersk og af reformert Karakter har F. skaffet en stor Læsekreds. —

F.s Stilling til K. og Bekendelse er angivet saaledes i Statuterne: »F. vil paa den evang.-luth. Bekendelses Grund fremme Kristi Riges Fremvækst« og »med fri Tilslutning til vort K.samfunds Indretninger . . . udgøre et Foreningspunkt for frivillige Kræfter, som i vort Land paa de forskellige Steder virke i Evang.s Tjeneste«. Overensstemmende hermed har F. ladet Flertallet af dens Hedningemissionærer ordinere i den sv. K. F. har ogsaa gærne villet virke sammen med K.s Præster. Fra kirkelig Side har imidlertid Lægmandsvirksomheden, som F. udøver, den pietistisk farvede Individualisme og den Brist paa Samfundssind, som man har fundet hos F., fremkaldt Misstemninger. Ogsaa fra anden Side og af anden Grund har F. mødt Dadel. Dens, i det mindste i Begyndelsen, utvivlsomt ensidige Betoning af den objektive Forsoning og Retfærdiggørelsen paa Bekostning af Helliggørelsen (der i Slutningen af 1860erne foraarsagede, at W. Rudin opgav sin Plads som F.s Missionsforstander), fik i 1870erne i Waldenströms Retning en Modsætning af sociniansk Art, parret med skismatiske Tilbøjeligheder af donatistisk og independentisk Beskaffenhed. Waldenström, der selv hørte til F., vandt mange Tilhængere indenfor den. Da F.s Konferens 1878 forkastede et Forslag om Ophævelse af Missions-

arbejdernes Bundethed ved den augsburgske Konfession, forlod Waldenströmianerne F. og dannede 1879 »Svenska Missionsförbundet«. Saaledes lykkedes det F. at fastholde sit gamle Standpunkt, men den fik en farlig Medbejler i Udøvelsen af den »frie Virksomhed«, især da den ikke som »Missionsförbundet« kan og vil give Lægmænd Ret til at forvalte Sakramenterne, men har indskrænket deres Naademiddelsforvaltning til Ordets Forkyndelse.

Efter F.s Aarsberetning havde den 1. Jan. 1900 72 ordinerede og 4 uordin. Missionærer i Afrika, 15 ordin. og 2 uordin. i Indien, hvortil kommer 8 ugifte kvindl. Missionsarbejdere; Menigheden paa Missionsmarken talte henholdsvis 448 og 733 Medlemmer. Sømandsmiss. havde i Maj 1900 7 ordinerede og 5 uordin. Arbejdere; samtidig fandtes 663 Provinsombud (heraf 313 Præster), 28 Rejseombud, og 136 Kolportører, og 182 Missionsforeninger havde Tilslutning til F. Indtægten i kontant indkomne Gaver var 1900 o. 365,000 Kr. F. udgiver 4 Blade, der 1900 havde følgende Udbredelse: »Budbäraren« 7000 Eksp., »Missionstidningen« 23,500 Eksp., »De unges Tidning« 9500 Eksp. og »Barnens vän« 41,000 Eksp. (Hj. Hazelius, Evang. Fosterlandsstiftelsens tjugufemåriga verksamhet, 1881, jvfr. Aarsberetninger, de paa F.s Forlag udkomne Missionsskrifter samt Redegørelser fra de nordiske Missionsmøder). *Hj. D.*

Fotinos fra Sirmium, Galater af Fødsel, Discipel af Markellos fra Ankyra, var først Diakon, siden Presbyter ved dennes Kirke. Senere blev han Biskop i Sirmium (ved Floden Sava nær dens Udløb i Donau). Ligesom sin Lærer blev ogsaa han af det herskende arianske Parti anklaget for Vranglære; endogsaa Vesten, der dog tog Markellos i Forsvar, mente ikke at kunne støtte F. Efter forskellige Synoders Erklæringer mod ham blev han ved en i Kejserens Nærværelse afholdt Synode i Sirmium afsat (351). Han synes at være vendt tilbage under Kejser Julian, men atter senere at være bleven nødt til at gaa i Landflygtighed, maaske til sin Fødeegn i Galatien, hvor han døde. Saa vidt det er muligt ud fra de noget forvirrede Efterretninger fra Modstanderne at danne sig en Forestilling om hans Lære, synes han at stemme overens med Markellos i Bestræbelsen for at hævde Guds Enhed med Opgivelse af Tanken om en evig Personforskel i Gud. Men for Kristi Persons Vedkommende synes han at afvige fra sin Lærer derved, at medens denne lod Logos være det egentlig persondannende i Kristus, var efter F.s Betragtning Jesus Kristus, hvis overnaturlige Undfangelse han dog ikke synes at have benægtet, efter sit Væsen et med Guds Kraft opfyldt Menneske. Denne ikke ubetydelige Afvigelse fra Markellos bevirkede, at han blev dømt strengere end sin Lærer, ligesom den ogsaa gør det forstaaeligt, at Kætternavnet Fotinianer senere træffes som enstydigt med Bonosianer (I, 360), og paa Reformationstiden med Socinianer (Zahn, Marcellus von Ancyra, Gotha 1867, 189 f.). *F. T.*

Fotios, f. o. 820, havde erhvervet sig en sjælden Lærdom og desuden udført flere betroede Hverv, inden Patriarkværdigheden i Konstantinopel pludselig blev ham tilbudt af hans Velynder Bardas. Denne, en energisk, for Videnskaberne interesseret, men usædelig og hensynsløs Mand havde under den svage Kejser Mikael III erhvervet sig en betydelig Magt, som imidlertid den daværende Patriark Ignatios, en asketisk og nidkær Kirkefyrste, vovede at trodse. Da han i Aaret 857 endog nægtede Bardas Nadveren, bevægede denne Kejseren til at afsætte Ignatios, og Bardas satte nu igennem, at Patriarkværdigheden blev overdragen hans Ven F., der endnu var Lægmand og derfor i 6 paa hinanden følgende Dage maatte gennemgaa de forskellige Vielser. I Begyndelsen følte F. sig vistnok noget ængstelig i den uvante Virksomhed, men længe modstod hans svage Karakter ikke Hoffets demoraliserende Indflydelse. Smigreri for Magthaverne, tvetydig Adfærd og lignende vare de Midler, han ikke tog i Betænkning at benytte for at naa sine Maal. Haardnakket Modstand mod Rom er det mest fremtrædende Træk i hans Patriarkat. Paa en Synode 861 lykkedes det ham ved Snildhed at bevæge Pave Nicolaus I's Legater til at anerkende Ignatios's Afsættelse, og F. tillod nu, at Bardas grusomt forfulgte alle den afsatte Patriarks Tilhængere. Da en Synode i Rom (863) forkastede de ved Synoden i Konstantinopel vedtagne Bestemmelser og lyste Band over Fotios, svarede denne med at lede Striden over paa et andet Omraade. I en Rundskrivelse anklagede han Latinerne dels for Afvigelse fra den ortodokse Lære paa adskillige Punkter, især med Hensyn til Aandens Udgang fra Faderen og Sønnen, dels for med Urette at have trængt sig ind blandt Bulgarerne, hvor gr. Missionærer havde forkyndt Krdm. Da F. ikke undsaa sig for at smigre for Kejserens ny Yndling Basilios, der imidlertid havde dræbt F.s tidligere Velynder Bardas, opnaaede han, at den i ovennævnte Rundskrivelse indvarslede Synode i Konstantinopel 867 anerkendte ham og lyste Paven i Band. Hurtigt vendte dog Bladet sig. Basilios myrdede Mikael III og blev selv Kejser; formodentlig af politiske Grunde søgte han nu Støtte hos den afsatte Ignatios. En Synode (den 8. økumeniske) i Konstantinopel 869 genindsatte Ignatios og afsatte F., som, forladt af alle sine Venner, blev dømt til Klosterfængsel; endogsaa hans kære Bøger fratog man ham. Endnu engang smilede Lykken til ham, da han blev Opdrager for Kejserens Søn Leo og efter Ignatios's Død atter Patriark (878). En ny Synode (efter Grækerne den rette 8. økumeniske) forkastede Synoden af 869 og anerkendte F. (879). Den svage Pave Johannes VIII turde dengang ikke modsætte sig, men senere fornyede baade han og en følgende Pave Bandet over F., som under Kejser Leo VI (med Tilnavn Filosofen) atter maatte ombytte Patriarkværdigheden med et stille Kloster, hvor han endte sine Dage (891). Som han i sin Virksomhed udadtil er en energisk Forkæmper for den gr. K.s Lære og Magtstilling, saaledes træder han os ogsaa i sine Skrifter i Møde som en Mand, der er inderlig stolt over den gamle gr. Videnskabelighed, begejstret saavel for dens abstrakte metafysiske Spekulationer som for dens Mystik. Og som hans Virksomhed ud ad til ikke viser os ham som en fast Karakter, saaledes skyldes hans Betydning som Forf. ikke hans Person-

ligheds Originalitet eller Dybde, men udelukkende hans Samlerflid. Denne hans Flid og hans store Kærlighed til Studierne, der selv i de Tider, hvor Politiken lagde Beslag paa hans meste Kraft, bevægede ham til altid i sit Hus at have en Skare lærelystne unge om sig, med hvem han kunde arbejde og diskutere, er overhovedet det mest tiltalende Træk i hans Karakter. Hans berømteste Værk, alm. kaldet *Bibliotheca* eller *Myriobiblos*, indeholder en Fortegnelse over og Uddrag af de af ham læste Bøger med tilføjede historiske eller kritiske Bemærkninger. Dette (før 857 skrevne) Værks Værdi bestaar i, at der her for Eftertiden er bevaret Brudstykker af en stor Mængde ellers tabte Værker, hvorimod F.s egne kritiske Bemærkninger ere af mindre Betydning. Endnu bør nævnes hans Stridsskrifter mod Paulikianerne og mod Vesterlændingerne, hvorimod den under hans Navn kendte Samling af kirkeretlige Aktstykker *(Nomokanon)* i nyere Tid frakendes ham *(Bibliotheca* er udg. af I. Bekker, I—II, Berlin 1824; Hergenröther, Ph., Patriarch von Konstantinopel, I—III, Regensburg 1867—69; Krumbacher, Gesch. der byzant. Literatur, 1891, 223 f.). *F. T.*

Fourier, Charles, f. 1772, d. 1837, er en af de mest fremtrædende Skikkelser i Socialismens Historie. Om hans ydre Liv véd man ikke meget. Han blev opdraget til Handelen og levede i en lang Aarrække som Handelsmedhjælper. Som Forfatter optraadte han første Gang 1808 og stod i Begyndelsen temmelig ene, men fik efterhaanden en lille Skare tro Tilhængere, hvoriblandt Considérant kan nævnes. Hans Skrifter ere aandfulde og dybsindige, med mærkelige Fremblik paa Nutidens Udvikling; men den tunge og uklare Fremstilling, med det mystiske og fantastiske Præg, gør dem lidet tilgængelige for Nutidens Læsere.

For at tilvejebringe Samfundsharmonien vil F. ikke afskaffe Privatejendomsretten; han vil tvertimod have Udbyttet delt mellem Arbejdet, Kapitalen og Talentet (d. v. s. den teoretiske Uddannelse), og Jorden skal dyrkes i det store, af Aktieselskaber, der have alle Videnskabens Hjælpemidler til Raadighed. Han tænker sig, at Befolkningen slutter sig sammen i »Falankser« paa henad 2000 Mennesker, der leve sammen i rummelige og flot indrettede Fællesboliger »Falansterier«. I Arbejdet skal der herske megen Afveksling og Frihed, og enhver lærer et stort Antal Arbejder, for at der kan foregaa en idelig Omskiften. For Arbejdslønnen er der en bestemt Skala, saa at de mest nødvendige og tillige sædvanlig ubehageligste Arbejder lønnes bedst, men iøvrigt er der garanteret en Minimalløn. De enkelte Falankser ere samlede i Provinser, disse i Riger, og disse atter i et stort Verdensrige med Hovedstad i Konstantinopel; Styrelsen er hierarkisk; F. forudsætter en saadan Samfundsharmoni, at Domstole, Politi osv. ikke behøves.

I Fyrrerne fandt F.s Ideer Vej til Nordamerika, og en Del praktiske Forsøg blev gjort, som dog alle mislykkedes. Disse Selskaber vare sædvanligvis meget mindre end F. havde tænkt sig; oftest var der paa Forhaand Mangel paa Samarbejde mellem Medlemmerne indbyrdes, og selv hvor der var økonomisk Fremgang, kom der snart Rivninger og Spænding, idet det hævdedes, at Kapitalen fik for stor Andel. Efter at have gjort frugtesløse Forsøg paa at oprette Falansterier i Frankrig søgte Considérant at grunde en Koloni i Texas, men klimatiske Vanskeligheder og Ukendskab med Forholdene bragte Foretagendet til at strande. *H. W.*

Fournier, Jacques, se Benedict XII (I, 257).

Fox, George, se Kvækerne.

Fra, Forkortelse af *frate* (Broder), er i Italien og Spanien Betegnelse for en Tiggermunk.

Fragmenter, Wolfenbütteler-, se Art. G. E. Lessing og H. S. Reimarus.

Franchi, Alessandro, Kardinal-Statssekretær, fødtes i Rom 25. Juni 1819, studerede i Collegium Romanum og blev Prof. i Kirkehist. ved det rom. Universitet. Da Kard. Lambruschini gav ham en underordnet Stilling i Statssekretariatet, kom han ind paa den diplomatiske Løbebane; han blev sendt til Spanien og kom senere til Firenze som Nuntius hos Storhertugen. 1856 blev han Ærkebiskop af Thessalonike, *i. p.*, 1859 kaldet til Rom som Sekretær for den hl. Stols overordentl. kirkl. Anliggender med det Hverv, tillige at forklare den diplomat. Kodeks i det gejstl. Akademi i Rom. 1866 gik han atter til Spanien, denne Gang som Nuntius, men allerede 1868 nødte Revolutionen dér ham til at vende tilbage til Rom. Derpaa blev han sendt til Konstantinopel, hvor han, forgæves, gjorde Forsøg paa at løse det armeniske Spørgsmaal. 1873 rakte Pius IX ham Kardinalhatten og gjorde ham til Præfekt for Propagandaen. I Konklavet efter Pius IX's Død var F. et af Paveemnerne, og da Leo XIII var bleven valgt (3. Marts 1878), gjorde han F. til sin Statssekretær; men allerede 31. Aug. 1878 døde F.

Francisca Romana, Ordensstifterinde, fødtes i Rom 1384 og fik af Pave Eugen IV 1433 Lov til at danne en klosterlig Stiftelse, »Oblaterne af Spejltaarnet« *(Tor de' Specchi),* hvis Medlemmer ikke aflagde et egentligt Løfte, men nøjedes med en »Oblation«, hvorfor de kaldtes »Oblater«. Efter sin Ægtefælles Død gik F. R. selv ind i sin Stiftelse, der væsentlig fulgte Benedicts Regel. Hun døde 9. Marts 1440, og blev kanoniseret 29. Maj 1608 af Paul V (G. Fullerton, F. R., die heil., Köln 1870).

Francisci, Erasmus (Finx), Psalmedigter, født i Lübeck 19. Nov. 1627, levede som Skribent i Nürnberg, hvor han døde 20. Dec. 1694. Han udgav »Geistl. Goldkammer« (1675); »Geistl. Hanen-Geschrey (1676); »Ruhestunden« (1679—80) og »Letzte Rechenschaften aller Menschen« (1681). Han er Forf. til Psalmen: »Mildhed, Kærlighed og Glæde« (»Psbog for K. og Hjem« Nr. 8).

Franck. 1) **Caspar F.,** f. 1520, var Præst i Joachimsthal, hvor han afgik ved Døden 16. Juni 1578. Han antages at være Forf. af Psalmen »Last vns volgen S. Paulus ler« (af flere tillagt Johan Mathesius), paa Dsk af H. Thomissøn: »Sancte Pouels ord oss følge bør«, som er omarbejdet af W. A. Wexels: »Guds Ord og Bud os følge bør«, og delvis optaget i »Psbog for K. og Hjem« (Nr. 448). — 2) **Johan F.,** Borgermester, Psalmedigter, f. 1618 i Guben i Nedre-Lausitz, blev tidlig faderløs og kom i

Huset hos en nær Slægtning, som lod ham gennemgaa den lærde Skole, saa han 1637 kom ind paa Højskolen i Königsberg for at studere Retsvidenskaben. Under Simon Dachs Vejledning uddannede han her tillige sit Digtertalent. Efter sin Moders Ønske nedsatte han sig senere som Sagfører i sin Fødeby, blev her Raadmand 1648 og Borgmester 1661. F. døde 1677. I sin verdslige Digtning viser han sig som tilhørende den opitzske Skole og er kunstlet og svulstig. Ganske anderledes højt staar han som Psalmedigter. De bedste af hans Psalmer ere ikke langt fra at kunne stilles ved Siden af Paulus Gerhardt. Forøvrigt baner han til Dels Overgangen til den udpræget subjektive Andagtspsalme, som den mystiske og pietistiske Retning frembragte. Af F.s Psalmer ere følgende optagne i nordiske Psalmebøger: »Alle Welt, was lebt u. webet« (paa Svensk af Arrhenius, Wallins Psalmebog, Nr. 268), »Brunnquell aller Güter« (Brorson, »Kraft udaf det Høje«. Paa Svensk af P. Brask, Wallins Psbog, Nr. 137), »Du, o schönes Weltgebäude« (paa Dansk ved Ægidius, Pontoppidans Psbog Nr. 358), »Dieses ist der Tag der Wonne« (paa Svensk ved G. Ollon, Wallins Psbog, Nr. 112), »Herr, ich habe miszgehandelt« (paa Dansk ved Ægidius, Pontoppidans Psbog, Nr. 268, Psbog f. K. og Hjem Nr. 464, Landstads, Nr. 388), »Jesu, meine Freude« (paa Dansk ved Rostgaard i Birg. Kaas, Pontoppidans Psbog, Nr. 441, Grundtvig, Kirke-Aaret i Salme-Sang, Nr. 206, Wallins Psbog, Nr. 216), »Schmücke dich, o liebe Seele« (paa Dansk ved Rostgaard, Pontoppidans Psbog, Nr. 213), »Unsre müden Augenlieder« (overs. af P. Møller, Cassuben, Pontoppidan Nr. 532, Guldberg Nr. 398). — 3) **Michael F.**, f. 1609 i Schleusingen, var i flere Aar Bager i sin Fødeby; men efter at han under Trediveaarskrigen havde mistet al sin Ejendom, flygtede han 1640 til Koburg, hvor han nogle Aar senere blev Lærer for de nederste Klasser i en af Byens Skoler. Han døde 1667. F. omfattede Digte- og Tonekunsten med megen Kærlighed og har forfattet en Del Psalmer, hvoraf en (»Ach, wie flüchtig, ach, wie nichtig«) er oversat paa Dsk af S. O. Bruun: »Hvor forfængelig, hvor forgængelig«. En anden er oversat af L. C. Arup i hans »Bidrag til et nyt Psalmeværk for den norske Kirke«, Nr. 50. — 4) **Salomo F.**, Psalmedigter, f. i Weimar 1659. Efter at have fuldendt sine Studier blev han Konsistorialsekretær i Jena og fra 1702 i Weimar, hvor han tillige var Bibliotekar. Han fik prøve megen Sorg ved Tabet af sine Nærmeste og afgik ved Døden 1725. *Non ist mortale, quod opto* (hvad jeg attraar, dør ikke), var hans Valgsprog. Han er en af den Tids bedste tyske Digtere og optoges allerede i ung Alder som Medlem af det saakaldte »frugtbringende Selskab«. Hans Psalmer, som udmærke sig ved smuk Form og megen Hjertelighed, udkom fra 1685 til 1716. En Del af dem have fundet Indgang i tyske Psalmebøger og et Par er oversatte paa Norsk: »Heilger Tisch, den Jesus decket« (Landstads Kirkepsbog, Nr. 59) og »So ruhest du, o meine Ruh« (J. N. Skaar, Lovsange og aandelige Viser, Nr. 41). *J. N. S.* — 5) **Sebastian F.**, en af Ref.s »Schwarmgeister«, fødtes 1499 i Donauwörth og studerede i Ingolstadt og i Dominikaner-Studiet Betlehem i Heidelberg. Først var han rom.-kat. Præst i Stiftet Augsburg, men 1527 optraadte han paa Ref.s Side som Prædikant i Nærh. af Nürnberg. Da var han en ivrig Modstander af Gendøberne og de Reformerte; lidt efter lidt løsnedes imidlertid det Baand, der bandt ham til den luth. Opfattelse, og han optraadte da som Talsmand for en mystisk Spiritualisme, der skulde være en fjerde »Tro« ved Siden af den luth., den ref. og den gendøberske. 1528 nedlagde han sit evang. Prædikeembede og gik til Strassburg, hvor han begyndte en folkelig Forfattervirksomhed, ved hvilken han fik rigelig Lejlighed til at røbe sin Uvilje over for Lutheranerne og sin Sympati for en vidt gaaende Spiritualisme. Hele det ydre Kirkevæsen var efter hans Anskuelse kun en Fordærvelse af den oprindelige Kristendom, men en Fordærvelse, der gik tilbage lige til Apostlenes Dage. 1531 udgav han sit første større Værk: »*Chronica*, Zeitbuch und Geschichtsbibel«, den første tyske Verdenshistorie. Det mærkeligste Afsnit af denne Bog er hans »Ketzerchronik« i den 3. Del. I den lader han sit Vid og sit Lune i lige Grad gaa ud over dem, K. ærede som sine Støtter, og dem, den kaldte Hæretikere, og ogsaa over Fyrsterne og Adelen. Efter Udgivelsen af denne dristige Bog maatte S. F. en Tidlang gaa i Fængsel, og ingen i Strassburg turde trykke hans »Weltbuch«. I Ulm fandt han dog et Fristed, og dér udkom 1534 hans »*280 Paradoxa* aus der heil. Schrift« og de 3 Traktater, der tilsammen danne hans »Kronbüchlein«. Samtidig blev hans »Weltbuch« optrykt i Tübingen. I de nye Skrifter udviklede han yderligere sine Tanker og formanede til at følge »det indre Ord« i Steden for Skriftens Bogstav. Derpaa udbrød der en ny Storm, som dog snart lagde sig, og S. F. levede et Par Aar i Fred og Ro som Bogtrykker, Forlægger og Forf. 1538 kom hans tyske Krønike, *Germaniæ Chronicon*, og flere andre Skrifter. Men 1538 brød Uvejret atter løs, og næste Aar maatte han forlade Ulm. 1540 afgav de luth. Teologer, med Melanchthon i Spidsen, paa Konventet i Schmalkalden en Erklæring imod ham, hvori de bl. a. beskyldte ham for Foragt for Biblen og Prædikeembedet. Fra Ulm tog S. F. til Basel, og dertil flyttede han ogsaa sit anselige Trykkeri. I Basel døde han 1542 eller 1543, til det sidste virksom med sin Pen. 1541 udkom hans udmærkede Ordsprogsamling. Hans talrige Skrifter gik længe rundt blandt de stille i Landet, som delte hans Uvilje imod det ydre Kirkevæsen, og især i Holland kunde man længe spore en ikke ringe Eftervirkning af hans Tanker. Han var en livlig Aand, der optog alle Tidens Rørelser i sig, og han var aldrig bange for at sige, hvad han tænkte (C. A. Hase, S. F. von Wörd, der Schwarmgeist, 1869; A. Hegler, Geist und Schrift bei S. F., 1892). *Fr. N.*

Francke. 1) **August Hermann F.**, den halleske Pietismes Fører og Grundlægger af de berømte Barmhjertighedsstiftelser, blev født 12. Marts 1663 (gl. St.) i Lübeck. Da Faderen (fra 1666 til sin Død 1670) var juridisk Embedsmand i Ernst d. frommes Tjeneste (I, 797), kom F. tidlig, ved sin Skolegang i Mønster-Gymnasiet i Gotha (ligesom allerede i Hjemmet),

under Paavirkning af ægte luthersk Fromhed. Han bestemte sig for Teologien og studerede først i Erfurt, saa i Kiel (1679—82), hvor han boede hos Speners Discipel Kortholt. Allerede dengang tilstræbte F., fyldt af indre Uro for sit »naturlige Menneske«, en asketisk Indøvelse i Krdm. Sine Studier rettede han navnlig paa Biblen og Grundsprogene. Efter et hebr. Kursus hos Edzardi (I, 718) i Hamburg (1682—84) og et Ophold i Gotha afsluttede han (1684—85) foreløbig Studierne i Leipzig ved Magistergraden. Her begyndte han med sin Ven *Mag.* P. Anton (I, 108) 1686 det *Collegium philobiblicum*, der baade førte ham selv og de mange deltagende Studenter nøjere ind i Skrifteksegesen. Samtidig mættede han sin stadige Trang til levende Krdm ved Læsning i Mystikeren Molinos's Skrifter. 1687—88 fortsatte han Bibelstudiet hos Superintendent Sandhagen i Lüneburg, en af de fromme Lutheranere, for hvem Tanken om Parusien belyste Livet. F., hvis religiøse Liv gennem stadige Selvbebrejdelser over »Freden med Verden« dengang nærmede sig en Krise, faldt her, under Forberedelsen til en Prædiken over Joh. 20, 31, i hvilken han vilde skildre den levende Tro, i bitre Tvivl om sin egen Tros Sandhed. Anfægtelsen, der fra Tvivl om den Teologi, han hidtil havde taget for »ren Lære«, førte til Tvivl om Skriftens Sandhed som Guds Ord, gennemkæmpedes i en angstfuld Bøn til den Gud, hvis Tilværelse hans Tanke allerede benægtede, og »han bønhørte mig fra sin høje Trone, da jeg endnu laa paa mine Knæ« (F.s Selvskildring i Kramer, Beiträge zur Gesch. F.s, 1861, S. 28—55). Tvivlen var borte, »som man vender en Haand«, og Troen beseglet med en Vished, som siden stod urokket i Livets Kampe. Ved F.s senere Trosliv paa dennes Naadeserfaring er hin aandelige Kamp bleven til Velsignelse for store Mængder i de evang. K.samfund. Men skæbnesvanger blev ogsaa F.s urokkelige Overbevisning, at dette var hans »Omvendelse«, Begyndelsen til hans »Naadestand«; thi F.s Vishedserfaring og pludselige Griben af Troen blev i brede Kredse betragtet som normativ for Kristenlivet overhovedet (jvfr. den senere Pietisme, Paavirkninger paa Brødremenigheden gennem Zinzendorf, disses Indflydelse paa Methodisterne osv.).

F.s følgende Ophold 1688 hos Speners Ven, den for Fattigskoler virksomme Hamburger-Præst, Joh. Winckler, fik Betydning for hans senere Gerning, ligesom et Besøg hos Spener i Dresden, der knyttede et varmt Venskab mellem de 2 betydelige Mænd. Hjemkommen til Leipzig i Febr. 1689 begyndte hans missionerende Virksomhed blandt Studenterne snart at afsætte sig Spor. En Vækkelse greb de unge, der stormede til de af Bøn og from Skriftfordybelse baarne eksegetiske Forelæsninger og hyldede F.s Tanker om Studiets Betingethed ved *praxis pietatis (s. interioris Christianismi)* og dets Formaal: den relig.-etisk Fuldkommengørelse. Hermed vil F. ingenlunde slaa af paa Studiets Videnskabelighed og Grundighed, men, som hans senere metodiske Skrifter klarere vise, gøre Mønsterkristne af Studenterne. Hans asketisk-puritanske Tilbøjelighed og teol. Opfattelse grebes i Vækkelsens Varme med Ensidighed af de unge, om hvem Spottenavnet »Pietister« nu blev gængs, og Anklagerne for Foragt overfor Skik og Brug og Videnskab samt for Hang til Farisæisme vare ikke ugrundede. Det Verdens Fjendskab, F. havde ønsket sig, kom nu i rigt Maal. Stridsskrifter offentliggjordes (J. B. Carpzow), og man forbød hans *collegia philobiblica*, fordi F. som *Mag.* ikke havde Ret til at læse over Teologi (Forbudet stadfæstedes 1690 af Overkonsistoriet). — 1690 fik F., trods Modstand, en Kaldelse til Erfurt som Diakon. Med Iver kastede han sig her over sin gejstlige og indremissionerende Virksomhed, men allerede Sept. 1691 blev han som Demagog afsat af Raadet, der »med Guds Hjælp vilde udrydde Vildfarelsen«.

Til Held for F. og den evang. K. kom han snart i praktisk Virksomhed igen. Spener, hvem han besøgte i Berlin, udvirkede nemlig hans Udnævnelse til Spr. i Glaucha samt Prof. i Græsk og orientalske Sprog ved det endnu ikke færdige nye Universitet i Halle. Jan. 1692 kom F. til sit nye Hjem, hvorfra hans vidtrækkende kirkehistoriske Indflydelse skulde udgaa. — Som Universitetslærer ved den nye Højskole, der havde og længe bevarede et pietistisk Præg (Breithaupt, Baier, Anton, Lange, Michaelis, Herrnschmidt osv.) virkede han fra 1694 i det filos., fra 1698 i det teol. Fakultet. Fra første Færd samlede hans Lærergerning sig om Biblens Fortolkning (Eksegese og Hermenevtik); thi hele Teologien er egentlig for ham identisk med Bibelstudiet. Til dette ønsker han de bedste Fortolkningsmidler, ogsaa positive Kundskaber i Fag som Geografi, Historie og Arkæologi: men først og sidst er den opbyggende og videnskabelige Læsning ham en Enhed, og Bønnen, der atter forudsætter Omvendelsen, Betingelsen ikke blot for Studiets personlige Gavn, men for dets teol. Udbytte. I flere Skrifter har han skildret det teol. Studiums Metode, der skal føre til Fromhed og stadig have Præstegerningen for Øje (»Timotheus zum Vorbilde allen *theol. studiosis* vorgestellen« 1695; *Idea stud. theol.* 1712; *Methodus* 1723; jvfr. hans *Lectiones paræneticæ*, holdte uden Forberedelse, udgivne efter Optegnelser i 7 Bind 1726—36). Den polemiske Teol. vil F. have indskrænket, den systematiske er ham nærmest et Middel til Skriftfordybelse. Hans inderlige Forsynstro og Opfattelsen af den subjektive Frelse har vel paavirket den pietistiske Dogmatik, men hans Mangel paa Sans for Individualiteten paa den ene og for Kirken paa den anden Side svækkede den Betydning, Pietismen kunde have haft for den kr. Læreudvikling. Overfor Filosofien, som Produkt af den ugenfødte Natur, stod F. uvillig. Kun den sande Kr. er sand Filosof og bruger Filos. apologetisk. Den Vægt F., trods sin Ensidighed, stadig lagde paa teol. Videnskabelighed har imidlertid sikkert været Pietismen til største Gavn og værnet den mod sværmerisk Mystik.

Kun ved gennemført Nøjagtighed i Brugen af Tiden og ved Anspændelse af hele sin forbavsende Energi formaaede F. ved Siden af sin Universitetsvirksomhed at overkomme det Arbejde, hans Præstegerning førte ham ind i. Hans ukunstlede, kraftfulde og hjertevarme Prædikener samlede fra første Færd en talrig Tilhørerkreds i den gamle St. Georgskirke i

Glaucha. Hertil kom daglige Bedegudstjenester, Katekisationer, samt den alvorlige, gennemførte Sjælesorg ved Husbesøg, Skriftemaal osv. Fra 1715 forflyttedes han til Sognekaldet ved St. Ulrichskirke i Halle. — I den meget blandede, indvandrede Befolkning i Halle-Glaucha stod det sædelige Niveau dengang særdeles lavt. Dette har sikkert bidraget sit til den strenge Alvor, hvormed F. kæmpede mod Ligegyldighed overfor de saakaldte »Mellemting«. Eftervirkningerne af Trediveaarskrigen opfordrede dog tillige til en Kamp mod den sociale Nød. F. fik ogsaa snart bragt Orden i den forfaldne materielle Fattigpleje (og efter hans Mønster udarbejdedes 1706 Fattigordningen for Halle og dens 2 Forstæder). Men den Varme og Iver, hvormed han fra først af havde taget sig af Sjælesorgen, drev ham imidlertid videre, til Grundlæggelse af de berømte Franckeske Stiftelser. Paaske 1695 aabnede han i et Værelse i Præstegaarden sin Fattigskole, efter at han i Fattigbøssen havde fundet den »særlige Kapital« af 4 Thaler og 16 Groschen. Af denne udviklede sig efterhaanden Elementær- og Borgerskolerne samt de 2 højere Skoler, Pædagogiet for fornemme Folks Børn (1696) og Latinskolen (1697), og endelig Vajsenhuset. Allerede i Pinsen 1695 tog F. flere forældreløse Børn til sig, 1697 sendte han G. H. Neubauer til Holland for at studere de derværende Vajsenhuse, og i 1698 kunde han for o. 19,000 Thaler, som vare skænkede i dette Øjemed, købe Værtshuset »Zum güldenen Adler« paa Glauchas Grund med dets udstrakte Have og indrette sit Vajsenhus og de andre Anstalter her. Senere købtes flere tilstødende Grunde, og 1698 lagdes Grundstenen til den imposante »Hovedbygning«, der endnu knejser paa Skellet mellem Halle og Glaucha. Kræfterne til at lede disse stadig voksende Anstalter fik han i fattige Studenter, der uddannedes i hans *seminarium præceptorum* (fra 1696; et af de første Lærerseminarier med teoret. og prakt. Øvelser), og til Løn for deres Arbejde bespistes og understøttedes. Hvad Midlerne angik, strømmede de ind til ham, og selv naar Nøden syntes størst, kom Hjælpen stadig. Allerede inden F.s Død udgjorde Stiftelserne en lille By for sig, og Skolerne talte over 2300 Børn (134 forældreløse) med 167 Lærere, 8 Lærerinder og 8 Inspektører; 255 Studenter samt 360 Elever bleve bespiste.

At dette vældige Værk ikke uden F.s urokkelige Tillid til Gud kunde have udviklet sig til sin Storhed, langt mindre have faaet sit kirkehistorisk betydningsfulde aandelige Præg er sikkert, men man forstaar dog den Kritik, F.s udæskende Udtalelser om Guds særlige Forsyn for Stiftelserne vakte, navnlig naar henses til de ualmindelig praktiske Evner, F. besad, baade m. H. til at faa Mennesker til at give, og Fyrster til at støtte den ved Privilegier (1697, 98, 1702, hvorved Anstalterne under fri Selvledelse fik »publique« Karakter og som Landsinstitut blev direkte underlagt Ministeriet) og m. H. til at gøre Stiftelserne selvbærende og produktive. Naturalleverancerne besørgede Stiftelsernes egne Mejeri og Landgodser, og foruden af den ikke ringe Industri, der dreves, havde de store Indkomster baade af Boghandelen (grundlagt 1698 med flere Sortimentsudvalg i tyske Byer; blev snart Hovedforlag for den store pietistiske Literatur), Trykkeriet (grundlagt 1701) og Apoteket (grundlagt 1698) trods den Rundhaandethed, hvormed F. uddelte gratis Medicin til fattige, men især af »Medikament-Expeditionen«, der længe var en sand Guldgrube. Dens Vidunderlægemidler, især *Essentia dulcia*, og dens »Husapoteker« skaffede Stiftelserne Ry vidt ud over Tysklands Grænser. — Denne Form for Virksomhed medførte atter Anlæg af en fortrinlig Apoteker-Have, et klinisk Institut, et eget Sygehus, ligesom F. ved at sørge for god Vandforsyning viste sit aabne Øje for Hygieinens Værd. — Endelig maa omtales den v. Cansteinske Bibelanstalt (I, 470), der fik ikke mindre Betydning for den luth. Kirkeafdeling end for Stiftelsernes Ry, og den fra den udgaaede Halleske Mission (se d. Art.).

Som Pædagog har F. ved sin praktiske Sans og sin omfattende Organisation af en Række Anstalter, bestemte for Børn af højst forskellige Alderstrin og Samfundsklasser, uden at besidde skabende Originalitet, erhvervet sig varigt Ry. Paavirkningen fra 17. Aarh.s pædagogiske Foregangsmænd er tydelig. Fællespræget paa Skolerne er, at Undervisningen og Opdragelsen skal gaa Haand i Haand, baaret af Kærlighed til Børnene (hvad dog ikke udelukkede streng Tugt) og byggende paa Krdm. Der lagdes derfor største Vægt paa Lærernes Personlighed ligesom paa omfattende Religionsundervisning. Overdrevne Andagtsøvelser (samt hyppig tvungen Kirkegang og Katekisation), der dog i Virkeligheden blev en Akilleshæl for Anstalterne, skulde føre Børnene til »en retskaffen Krdm.«. Ved Stoftilegnelsen indskærpedes Hensynet til Børnenes Fatteevne, der anvendtes Anskuelsesundervisning og Indøvelser. I de lavere Skoler lagdes største Vægt paa Modersmaalets Behandling, og Historie og Geografi medtoges; i de højere, der bares af Latinen, medtoges dog Geografi, Historie, Matematik og Sang samt »fakultativt« Naturfag (egentlige »Realskoler« skabte først J. J. Hecker, der var uddannet i F.s Seminarium); ejendommelig for disse var (indtil 1838) det indviklede Fagsystem (ikke Klasseinddeling). — Stiftelserne blomstrede indtil over Midten af 18. Aarh.. Bygningerne fuldendtes i storslaaet Stil, og Arbejdet i dem førtes i Stifterens Aand. Efter Syvaarskrigen begyndte den økonomiske Tilbagegang, og derved Indskrænkninger i Virksomheden. Da Rationalismen holdt Indtog i Halle, ændredes ogsaa Aanden i Stiftelserne. A. H. Niemeyer (1799—1828) blev deres pædagogiske Reformator og »2. Grundlægger«; de fik nu fuld offentlig Karakter og traadte i nærmere Forhold til den preussiske Stat (1806, 18, 30). Siden 1832 ere de et af Staten forvaltet Institut (5 Skoler, 2 Opdragelsesanstalter, Boghandel, Trykkeri, Apotek, Bibelanstalt og Missionsanstalt). — F.s storslaaede Personlighed skæmmes, trods hans omfattende Livsopgaver, af Pietismens hele Snæversynethed. Overfor sine rigtignok smaaligt dømmende Modstandere brugte han de skarpeste Domme selv fra Prædikestolen, og han gik ikke af Vejen for at anvende sin Indflydelse paa højere Steder mod dem (Filosofen Wolffs Fordrivelse fra Universitetet). Uhyggelig var

hans langvarige Fejde med Præsterne i Halle, der medførte en kurfyrstelig Kommissions Indskriden 1700, men først endte, da F. selv blev Spr. i Byen. Om de literære pietistiske Stridigheder se Art. Pietisme. F.s talrige Skrifter (mest opbyggelige og praktiske) foreligge ikke samlede; ved enkelte Digtninger har F. ogsaa bidraget til »den Halleske Skoles« Psalmeskat. Den utrættelige Arbejder i kr. Kærligheds Tjeneste døde 8. Juni 1727 paa Trinitatissøndag (Kramer, A. H. F., ein Lebensbild I—II, 1880—82; Ritschl, Gesch. des Pietismus II, 1, 249—94; G. F. Hertzberg, A. H. F. und sein Hallisches Waisenhaus, 1898; W. Fries, Die Franckeschen Stiftungen in ihrem 2. Jahrh., 1898; A. Schürmann, Zur Gesch. der Buchhandlung des Waisenhauses und der Canstein-ischen Bibelanstalt, 1898). — 2) **Gotthilf August F.**, foregaaendes Søn, f. 21. Marts 1696, d. 2. Sept. 1769, blev 1720 Præst ved Tugt- og Arbejdshuset i Halle, 1723 ved St. Marie, hvor han efterhaanden steg til Arkidiakon; tillige virkede han fra 1723 ved Universitetet, blev 1727 ord. teol. Prof. og indtraadte s. A. i Direktionen af Vajsenhuset og de andre Anstalter. I 42 Aar styrede han først med Svogeren Freylinghausen, siden med J. G. Knapp Stiftelserne ganske i Faderens Aand, fuldførte Bygningerne og erhvervede nye Jordegodser. Han besad hverken Faderens Energi eller tændende Begejstring, men oprigtig Fromhed, Samvittighedsfuldhed og stor Pietet mod Faderens Indretninger. Omslaget i Tidsaanden gjorde det imidlertid stedse vanskeligere at skaffe Medarbejdere, der havde det gamle Syn paa Gerningen. *J. O. A.*

Frandsen, Peder (Rytter), dsk Lægprædikant, kom o. 1798 til Uldum Sogn i Vejle Amt som »en gammel Ungkarl med en Kiste Bøger« og tog Tjeneste hos en Gaardmand. I Uldum fremkaldte han en relig. Vækkelse, der holdt sig længe, men voldte ham selv en Del Forfølgelse. Han døde 1. April 1810 i en Alder af 76 Aar (Khist. Saml. 3. Række III, 610 f.).

Frank. 1) **Franz Hermann Reinholt F.**, evang.-luth. Teolog, Prof. i Erlangen, blev født 25. Marts 1827, døde 7. Febr. 1894. Sin første Barndom tilbragte F. i Altenburg, hvor Faderen var Præst og Lærer, og kom tilbage dertil som Latinskoleelev i 11 Aars Alderen, medens Fædrenehjemmet var flyttet til Præstegaarden i Landsbyen Zschernitzsch ved Altenburg. Livet i Naturen, Legemsøvelser og Musik dyrkede han med samme Iver som Læsningen, og ved Universitetet i Leipzig, hvor han studerede fra 1845, erhvervede han sig en alsidig Uddannelse. Til en Begyndelse kastede han sig over Studiet af Filos., navnlig Schelling, Hegel, Trendelenburg, og førtes gennem disse til Aristoteles; samtidig begejstrede den store Filolog Gottfrid Hermanns Forelæsninger ham for de gamle klassiske Sprog; han dyrkede dem saa energisk, at han endnu som ældre Mand blev beundret for sin Færdighed i at tale Latin. Literaturstudier i Tysk sysselsatte ham ogsaa, og den gunstige Lejlighed i Leipzig til at indleve sig i Musikens Verden blev ikke ubenyttet; med Händels og Bachs Værker gjorde han sig især fortrolig. Under alt dette beholdt dog Teol. hans Hovedinteresse, navnlig efter at Harless, som ved Siden af Winer og Niedner blev hans indflydelsesrigeste Lærer, var kommen til Leipzig som Docent og Prædikant. Det skyldtes ogsaa ham, at F., som oprindelig havde villet være Præst, bestemte sig for Universitetsvejen og efter udmærket bestaaet Eksamen endnu opholdt sig 3 Aar i Leipzig (1848—51) for at fortsætte sine Studier. Her blev han *Dr. phil.* og *Lic. theol.* og havde megen Indflydelse paa en stor Kreds af Studenter, ikke mindst ved sin dybt anlagte, religiøse Personlighed.

Sin første Embedsstilling fik han som Subrektor ved Latinskolen i Ratzeburg i Hertugdømmet Lauenburg (1851—53). Endnu paa sine gamle Dage mindedes han med Glæde den Tid, da han havde den danske Konge til sin Landsherre. Fra 1853 til 57 var han ansat ved Latinskolen i sin Fødeby Altenburg og nød en overordentlig Anseelse som Religionslærer. Inden han paatog sig denne Stilling, forlangte han, betegnende nok, at blive forpligtet paa den luth. K.s Bekendelse, idet han forudsaa en Modstand, som heller ikke udeblev. Hans Lærergerning omfattede tillige Hebr., Latin, Græsk og tysk Literatur. Fra denne Tid stammer hans »Evangelische Schulreden« (Altenburg, Hager, 1856). I disse er han bl. a. en varm Talsmand for den klassiske Dannelse. Sin Virksomhed udstrakte han til videre Kredse, stiftede et Selskab for Kunst og Literatur, arbejdede sammen med Generalsuperintendent Braune (I, 382) paa at hæve og berige det kirkl. Liv og var utrættelig i at medvirke ved Præste-Konventer og Missionsfester. Samtidig arbejdede han med lærde Studier og beredte sig til den teol. Professorgerning. Forstudierne til Værket om Konkordieformlen vare allerede vidt fremskredne. Til at forlade Skolegerningen og blive Universitetslærer foranledigedes han ved en pinlig Strid, som blev rejst imod ham, fordi han som Religionslærer kritiserede den gamle rationalistiske Altenburger-Psalmebog og skrev imod den som uforenelig med den luth. Bekendelse. Det blev til en Retssag, og F. undgik kun at blive dømt ved Landsherrens personlige Indskriden, som standsede den fjendtlige Agitation og forbød Processens Videreførelse. Som Forkæmper for den luth. Bekendelse blev han kaldet til Universitetet i Erlangen og blev ekstraord. Prof. i Teol. 1857; det var Harless, som fik dette iværksat. 2 Aar efter udnævntes han til *Dr.* og ordentlig Prof., og Resten af sit Liv tilbragte han i denne Stilling som højt skattet Lærer for Studenterne, over hvem han øvede en velsignelsesrig Indflydelse baade fra Katedret og i personlig Berøring. Han virkede her sammen med Thomasius, Delitzsch, von Hofmann, von Zezschwitz og Heinrich Schmid. Sidstnævntes Datter blev hans Hustru. Efter Thomasius's Død 1875 fik han de systematiske Fag til sit særlige Omraade og ydede her sit Livs Hovedarbejde, for hvilket han var udrustet som faa ved sine rige Aandsevner, sin skarpe Tænkning, sit inderlige Trosliv, sin alsidige Dannelse, sine filos. og dogmehist. Forstudier. En Hovedfrugt af disse sidste nedlagde han i Værket »Die Theologie der Konkordienformel« (I—IV, Erlangen 1858—64).

F.s teol. Standpunkt er betegnet dels ved den dybe Rodfæsten i den luth. Bekendelse, dels ved hans Tilslutning til v. Hofmanns Syn paa Aabenbaringen og dens Forhold til den kr. Subjektivitet. Ved stærkt at hævde Sfæreforskellen mellem Aabenbaringsverdenen med dens reale, overnaturlige Kræfter og det naturlige Menneskeliv i Historien og den enkelte kom F. i Opposition mod den traditionelle Behandling af Dogmatikens Underbygning, saaledes som denne plejer at fremstilles i de saakaldte *Prolegomena*. I Steden for disses Blanding af religionsfilosofiske, apologetiske og erkendelsesteoretiske Undersøgelser skabte han en ny første Del af det systematiske Hele og kaldte denne »System der christl. Gewissheit« (I—II, 1. Udg. 1870—73, 2. Udg. 1881—83). Medens dette af mange blev misforstaaet, som om han subjektivistisk vilde udlede hele Dogmatikens Indhold af den troende Bevidsthed, og af andre, som om han her vilde give en Apologi for Aabenbaringens Sandheder, var hans Grundtanke denne, at man ikke kan videnskabeligt fremstille den aabenbarede Sandhed fra Troens Stade, uden at man først har gjort sig Rede for Udgangspunktet selv, Troens Vished, dens Tilblivelse og dens Forhold til Trosindholdets væsentlige Sider. Vishedens Grundvold fandt han i selve det genfødte Jeg, hvis Vorden og Bevidsthedsliv han analyserede baade i Forhold til den naturlige Bevidsthed og som Virkning af overnaturlige Kausaliteter. Fra Trosvishedens inderste Centrum bleve Forbindelseslinierne dragne til Aabenbaringssandhedernes hele Kompleks, saaledes som dette indgaar i den kr. Subjektivitets Tilegnelse, og samtidig oplodes Forstaaelsen af den naturlige Bevidstheds modsatte Standpunkter i Rationalisme, Panteisme, Kriticisme og Materialisme. Selv om F. kan være gaaet for vidt i sin Analyses Gennemførelse, og selv om dennes Udgangspunkt muligen burde end mere begrænses eller uddybes, saa er denne Redegørelse for Troens Vished og dens Forhold til »de immanente, transcendente og transeunte Objekter« et første Rangs Arbejde af original og indtrængende Tænkning paa Troens Grund og betegner en Epoke i Udviklingen af den systematiske Teol., som heller ikke har kunnet undlade at komme bestandig tilbage til og forske videre over de Problemer, som F.s Værk satte i Bevægelse.

Sit System byggede han videre og bragte det til Afslutning i 2 følgende Hovedværker, en Dogmatik, kaldet »System der chr. Wahrheit« (I—II, 1. Opl. 1878—80; 3. Opl. 1893—94), og en Etik, »System der chr. Sittlichkeit« (2 Bd. 1884—87), begge udmærkede ved den samme Stringens i Tænkningen, Dybde i Indholdet, rig Udnyttelse af Skriftens Vidnesbyrd og nøje Tilslutning til den luth. K.s Lære. Forbindelsen mellem disse 2 Værker indbyrdes og med det foregaaende er angivet af F. selv saaledes: »Som dogmatisk Udsagn tør intet gælde, uden at det kan have sit Udspring i Troens inderste Væsen. Naar nu den kr. Sædelighed er en saadan Tros Livsvirkning, saa vil det være en Prøve paa, at den kr. Sandhed er bleven rigtig opfattet og fremstillet, dersom det viser sig, at en saadan Sædelighed kun kan eksistere paa Grundlag af hin Tro.« I Dogmatiken fremstiller han ud fra det Realprincip, hvortil Vishedssystemet førte tilbage som første Aarsag, nemlig Gud selv, Aabenbaringens Sandheder under Synspunktet af »Das Werden der Menschheit Gottes« (Princip des Werdens, Vollzug des Werdens, Ziel des Werdens), og svarende hertil er Etikens Grundtanke: »Das Werden des Menschen Gottes« (an sich, in seiner Beziehung auf die geistliche Welt, in seiner Bezieh. auf die natürliche Welt). Gennemgaaende er Stilen tung, ikke sjældent løftende og river med, altid præget af Forfatterens vide Blik. Hans Troskab imod den luth. Lære og Livsopfattelse beror tydeligt nok ikke paa stiv, doktrinær Ortodoksi, men paa inderlig Overbevisning og paa dyb og alsidig Tilegnelse, med Bevidsthed om, at Kirkesamfundenes konfessionelle Udvikling skrider frem gennem Ensidighed og Begrænsning og ikke hver for sig kan naa at omspænde Sandhedens Totalitet ubeskaaren.

I den teol. Diskussion og kirkl. Kamp tog F. levende Del som Medarbejder ved »Zeitschr. f. Protestantismus u. Kirche« og senere som Medudgiver af »Neue kirchliche Zeitschrift«, ogsaa ved særskilte Skrifter: »Über die kirchliche Bedeutung der Theologie A. Ritschls« (1888, omarbejdet 1891); »Dogmatische Studien« (1892), »*Vademacum* für angehende Theologen« (1892). Efter hans Død udkom »Geschichte u. Kritik der neueren Theologie insbesondere der systematischen, seit Schleiermacher« (3. Aufl. 1898). I disse Skrifter møder man gennemgaaende ligesom i alle hans senere Tidsskriftsafhandlinger en energisk og principiel Bekæmpelse af den Ritschlske Teol., hvori han saa K.s store Fare uagtet al Anerkendelse af denne Nutidsteologs videnskabelige Betydning. F. var lykkelig i sit Hjem og lykkelig i sin Gerning og nød stor Paaskønnelse blandt Kolleger og Studerende og af Regeringen, som ved Tildelelsen af den baierske Kroneorden fik ham adlet. Deraf de senere Aars Navneforandring: von Frank. *A. S. P.*

— 2) **Gustav Wilhelm F.**, tysk Teolog, f. i Schleiz 1832, blev 1864 extr. Prof. i Teol. i Jena, 1867 Prof. i Dogmatik og Symbolik i det evang. Fakultet i Wien og tillige Medlem af det evang. Overkirkeraad. Hans Hovedværk er hans »Gesch. der protest. Theol.« (I—III, 1862—75), hvortil slutter sig Afhdl. »Mysticismus und Pietismus im 19. Jahrh.« i »Hist. Taschenbuch« for 1887.

Frankenthaler-Samtalen kaldes en Religionssamtale, som Kurfyrst Frederik III, den fromme 28. Maj — 9. Juni 1571 holdt med 15 Gendøbere i Kirken i det forrige Kloster Gross-Frankenthal. Kurfyrsten var selv til Stede; Mødet blev ledet af Kansleren Christoph Ehem, og der blev optaget en Protokol over Forhandlingerne. Den stod længe i næsten symbolsk Anseelse hos Gendøberne (A. Kluckhohn, Friedrich der fromme, 1879, 386 f.).

Frankfurt am Main. Dér holdtes 794, under Karl d. st., i 2 pavelige Legaters Nærværelse i det kejserlige Palads en berømt Synode, der bl. a. udtalte sig imod Adoptianismen (I, 28) og om den rette Brug af Billederne i Kirkerne (I, 314).

Frankrig. Kirkelig Statistik. F. havde

ved sidste Folketælling (1891) 38,343,192 Indb. Paa Listerne fandtes der ingen Rubrik for Konfession, da der 1881 var 7,684,906 Personer, som vægrede sig ved at give Oplysning om deres religiøse Standpunkt. Dengang taltes der 29,201,703 rom. Kat., 682,000 Protestanter, 33,042 Personer hørende til en Mængde forskellige Samfund og 53,436 Jøder. Ifølge den rom.-kat. K.s Opgivelser skal den have 37,608,300 Medl. (1898), idet de konfessionsløse tælles med.

Den rom.-kat. K.afdeling. Dens Forfatning hviler paa Konkordatet af 1801 og de dertil knyttede »organiske Artikler«, men den Afhængighed af Staten, som derved blev etableret, er mildnet ved Konkordatet af 1813, Ludvig XVIII's Overenskomst med den rom. Kurie af 1822 og en Række Anordninger fra Napoléon III's Tid. Dog er K. endnu i ikke ringe Grad af hængig af Staten. Dennes Overhoved udnævner Biskopper og Ærkebiskopper og indstiller til Kardinalværdigheden; til Indkaldelse af en Synode kræves Regeringens Samtykke, og en Kundgørelse fra Paven eller den rom. Kurie maa ikke offentliggøres uden dens Tilladelse. Der er 17 Ærkebiskopper og 66 Biskopper; men Gallikanismen (se d. Art.) er siden 1871 forsvunden, og K. styres nu helt af Paven og af Staten. Biskopperne assisteres af Generalvikarer og Sekretærer eller Kanslere. Kapitlerne bestaa af *chanoines titulaires,* der besørge Bispedømmets Forretninger, og *ch. honoraires,* hvortil Præster i Stiftet kunne udnævnes, medens Præster fra andre Stifter hædres med Titelen *ch. d'honneur.* Sognepræsterne *(curés)* vælges af Biskoppen under Statens Kontrol; deres Antal er 3401. De have Medhjælpere, *vicaires,* af hvilke der findes 6555. *Succursales,* Præsterne ved Hjælpekirker, vælges af Biskoppen uden Kontrol og skulle staa under Spr.s Tilsyn; de ere dog saa godt som selvstændige og kunne betragtes som en lavere Klasse af Spr.; Antallet er 30,792. Til Hjælp for den faste Gejstlighed i de store Byer har Staten anerkendt over 4000 *prêtres habitants.* Endelig findes der o. 3000 *fonctionnaires ecclésiastiques.* d. e. Præster ved Stiftelser, Hospitaler og Skoler, i Hæren og i Flaaden. — K.s Ejendom bestyres af et *conseil de fabrique,* som bestaar af Spr., Mairen og nogle Lægmænd, valgte dels af Biskoppen dels af Præfekten. Staten lønner Gejstligheden og sørger for Kirkernes Vedligeholdelse, hvortil den aarlige Bevilling er o. 42 Mill. Frcs., men K.s Arbejde kræver yderligere store Gaver af Menighederne. — Foruden de gl. Ordener findes der et stort Antal nyere og en Mængde relig. og verdslige Kongregationer, af hvilke de fleste ere stiftede i 17. og 18. Aarh. De relig. Ordener og Kongregationer bleve ophævede ved Lov 1790 og 93, men 1809 genindførte Napoléon kvindl. Samfund for Sygepleje, og derefter bleve efterhaanden de gl. Ordener genoprettede; nogle bleve anerkendte, andre vare kun taalte, og efter Udvisningen 1880 ere de alle kun taalte. Ogsaa Jesuiterne have holdt sig. Samtlige religiøse Samfund have et Antal af o. 200,000 Medl. Der findes tillige mange kirkl. Foreninger, der ere organiserede paa lignende Maade som Kongregationerne, og der er mange Lægfolk, som uden at forlade deres Livsstilling staa i Forbindelse med de relig. Samfund og virke i Barmhjertighedens Tjeneste, f. E. *Dames de charité.* Især i Paris er der en vidt forgrenet Virksomhed, som omfatter alle Arter af Kærlighedsgerninger. Vel har Kommunalbestyrelsen indført en fortrinlig Fattig- og Sygepleje, men et endnu større Arbejde skyldes de kirkl. Organisationer. Nogle af disse have oprettet Børnehospitaler, Sanatorier, Rekonvalescenthjem, Anstalter for blinde, døvstumme og Idioter, andre have grundet Lærlingehjem, Haandværkerforeninger o. lign. Mange Kongregationer sørge for Bespisning, Beklædning og Husly for fattige; tildels arbejde de sammen med det offentlige Fattigvæsen. 2 Selskaber søge at faa frie Forbindelser erstattede af retsgyldige Ægteskaber og bringe aarlig o. 4000 saadanne i Stand. Der er 5 Magdalenehjem, og 8. rom.-kat. Foreninger antage sig løsladte Fanger. Foruden Statens 20 store Hospitaler findes der mange mindre, i hvilke Sygeplejen udfores af Søstre. Adskillige Selskaber virke for det kirkl. Livs Fremme, Udstyrelse af Kirker, Udbredelse af relig. Literatur o. lign., *Comité cath. de Paris* for Søndagens Helligholdelse, Religionsundervisningens Fremme og Forbedring af de sociale Forhold. En Johannes-Forening støtter den kr. Kunst. De fleste Sogne have rom.-kat. Biblioteker. Siden 1870 bestaar der en Sammenslutning mellem alle de kirkl. Foreninger i Landet, og hvert Aar holdes der i April eller Maj et stort Fællesmøde i Paris.

K.s Indflydelse paa Skolen er stor, skønt Lovgivningen har søgt at tilintetgøre den. Baade i Folke-, Middel-, Fag- og Højskolen er Lærervirksomheden i stor Udstrækning i Gejstlighedens eller de verdsl. Kongregationers Hænder. Desuden er K. repræsenteret i *Conseil supérieur de l'instruction publique,* som bestaar af over 50 Medl. 17 Kongregationer virke i Skolens Tjeneste; størst Betydning have *Frères des écoles chrétiennes,* som lede 22 Lærerseminarier, *Pétits F. de Marie,* som have 5000 Lærere i 575 Skoler med over 100,000 Børn, og *F. de l'instruction chrétienne* med et lign. Antal Skoler. 88 Seminarier uddanne vordende Præster; til dem og til Universiteterne forberede særlige Anstalter *(collèges, pétits séminaires).* Der er 570 andre rom.-kat. Middelskoler. 5 rom.-kat. Højskoler ere oprettede af K. og underholdes af den, staa under Biskoppers Tilsyn og ere ligestillede med Statsuniversiteterne, nemlig: *Facultés cath. de l'ouest* i Angers (Teol., Jura, Literatur, Naturvidenskab, dog ikke Medicin); *F. cath. de Lille* (samme Fag og Medicin); *F. cath. de Lyon* (ligesom i Angers); *Institut cath. de Toulouse* (Jura og Filos.); *Inst. cath. de Paris* med et tredelt teol. Fak. (Teol., kanon. Ret, Filos.), et jurid. Fak. med 16 Prof. og en *École libre des hautes Études.* Biskopperne have Indstillingsret til Professoraterne. Thomas fra Aquinos Teol. er eneraadende. Ved Præsteembedernes Besættelse tages der kun ringe Hensyn til Diplomer fra Højskolerne.

Gudstjenesten er rigt udviklet og har et vidtløftigt Ceremoniel. Flere Blade, bl. a. *Rosier de Marie,* behandle herhen hørende Spørgsmaal. Den hl. Familie paakaldes meget, især Josef; foruden gl. Valfartssteder som Auray besøges især La Salette, Lourdes og Paray le

Monial. Det rom. Breviarium (se S. 11 f.), Missale, Rituale, Ceremoniale og de rom. Hymner have fortrængt den gallikanske Liturgi. I de større Byer lægges der stor Vægt paa den gejstl. Veltalenhed, men de, der ere under Indflydelse af de politiske, literære og kunstneriske Kredse eller Frimureriet, holde sig i Reglen borte fra Kirken.

For Hedningemissionen arbejde ikke blot mange Ordener og Kongregationer, men ogsaa mange særlige Organisationer. *Oeuvre de la propagation de la foi* har en gejstl. Afdeling i Paris og en Lægmandsafdeling i Lyon (siden 1822). Denne sidste er Midtpunktet for en Mængde Selskabers Virksomhed og har en aarlig Indtægt af henimod 7 Mill. Frcs. Fra Lyon udgaa 2 Blade: *Annales de la propagation de la foi* (278,000 Eks.) og *Les Missions catholiques. Oeuvre Apostolique,* grundet 1838, er forgrenet over 57 Byer og underholder o. 350 Missionærer. *Oeuvre de Sainte Enfance* virker især i Kina. *Oeuvre des partants* sørger for Udstyrelse af bortrejsende Missionærer. Nyere ere *Oeuvre des écoles d'Orient og Société antisclavagiste,* som er grundet af Kard. Lavigérie. I Kina arbejde Vincentinerne, ligeledes *Missions étrangères,* som ogsaa har Stationer i Japan, paa Korea og i Indien. Afrika er Virkekreds for *Congr. du St. Esprit, Missionnaires d'Afrique og Sacrés coeurs.* De sidste have ogsaa mange Arbejdspladser i Syd-Amerika og Australien.

Den rom. K. har i ikke ringe Grad holdt den stærkt udbredte Radikalisme Stangen og øvet en stedse stigende Indflydelse paa Stats- og Samfundslivet. Som et Tegn paa en begyndende Reaktion mod Fritænkeriet kan anføres, at flere Forfattere, som havde forladt Kirken, atter have vendt sig til den (Brunetière, Coppée, Huysmans, Verlaine). Men Ultramontanismen har overvundet alle friere Rørelser i K. Dog har der i de senere Aar hos en Del Præster vist sig Trang til en Reform af den rom.-kat. Kultus; de fleste af dem ville indefra virke for en saadan, men over 20 Præster og Munke ere traadte ud. Den betydeligste af disse er Abbé Bourrier, som var rom.-kat. Præst i Marseille, men 1896 tog sin Afsked og nu er ref. Præst i Paris, hvor han udgiver Bladet *Chrétien français* (A. Debidour, Hist. des rapports de l'église et de l'état en France 1789—1876; E. Keller, Les congrégations religieuses en France, Paris 1880; Manuel des Oeuvres; Almanach cath.; La France charitable et prévoyante).

De protestantiske K.afdelinger. Deres retslige Stilling blev efter den store Revolution fastsat ved Lov af 18. Germinal An. X og blev senere ændret ved Lov af 26. Marts 1852. Over Presbyterierne stilledes Konsistorier, der sammensattes ud af dem, og 5 Konsistorier skulde danne en Provinssynode (ref.) eller en Inspektion (luth.). I Spidsen for den ref. K. stod et *conseil central,* som ikke havde den tidligere Generalsynodes Myndighed, og for den luth. K. et Overkonsistorium (lovgivende) og et Direktorium (administrativt). Men efter 1871 ere de protest. K.samfund blevne reorganiserede og have faaet større Selvstændighed. — 1) Den reformerte K. I Beg. af 19. Aarh. fandtes der i denne et ortodokst og et liberalt Parti, repræsenterede henholdsvis af D. Encontre og S. Vincent. Fra Midten af Aarh. udviklede det sidste sig mere og mere i rationalistisk Retning (Colani, Schérer, den yngre Coquerel, A. Réville); det fik sit Organ i *Revue de Strasbourg* og dannede en *Union protestante libérale.* Renans Bog om Jesu Liv fremskyndede Krisen; 1864 blev Coquerel afsat (se I, S. 554), og paa Pariserkonferensen s. A. vedtoges paa Forslag af Guizot en Deklaration, der hævdede K.s gl. Tro. Kampen var derefter staaende, og da Pariserkonferensen 1866 stillede sig paa den apostolske Bekendelses Grund, traadte de liberale ud. Den positive Retning arbejdede nu for Sammenkaldelse af Generalsynoden, og de liberale modarbejdede dette. Saa kom Krigen 1870—71, der betegner et Vendepunkt. 29. Nov. 1871 udstedte Thiers et Dekret, ved hvilket Generalsynoden sammenkaldtes, for første Gang siden Synoden 1650. 21 Provinssynoder delegerede da 49 Præster og 59 Lægmænd, som 6. Juni 1872 traadte sammen i Paris. Der dannede sig 4 Partier, Højre, højre Centrum, Venstre og venstre Centrum. De første 2 Partier, der ligesom de 2 sidste stemte sammen, udgjorde Flertallet, og følgende Beslutninger bleve vedtagne (jvfr. Ph. Schaff, Creeds of Christendom I, 498 f.): Denne Generalsynode har samme Myndighed som de tidligere; den fastholder den ref. K.s gl. Bekendelse; enhver Kandidat til Præsteembedet skal før Ordinationen erklære, at han slutter sig til den; Provinssynoder træde sammen 1 Gang aarlig og skulle vaage over Læren, Generalsynoden hvert 3. Aar og saa ofte 2 Tredjedele af Provinssynoderne kræve det; enhver, der vil optages paa Vælgerlisterne, maa erklære, at han vil forblive tro mod den ref. K. og den aabenbarede Sandhed, som den er udtalt i den hl. Skrift. 41 liberale Konsistorier protesterede mod Synodens Beslutninger, men Regeringen kasserede disse Indsigelser. Da Generalsynoden igen samledes 1873 for at gennemføre den vedtagne Ordning, udebleve de liberale. Ved Dekret af 28. Febr. 1874 blev derefter den af Synoden formulerede Trosbekendelse autoriseret. Efterhaanden have de fleste liberale Konsistorier anerkendt Synodens Beslutninger, idet Kultusministeriet har tilladt dem at fortolke disse »efter deres Samvittighed«. Siden har Regeringen ikke tilladt Sammenkaldelse af Generalsynoden, men det ortodokse Parti har organiseret 21 Provinssynoder, der træde sammen 1 Gang aarlig, og en officiøs Generalsynode, repræsenteret af en *Commission permanente,* der har den øverste Styrelse af K. Det liberale Parti har ogsaa dannet en Repræsentation, *Délégation libérale.* 1896 nedsattes en *Commission fraternelle,* som skulde mægle mellem Partierne, hvilket hidtil ikke er lykkedes. — 2) Den lutherske K. De fleste Lutheranere fandtes i Elsass-Lothringen, og efter Krigen 1870—71 forbleve kun Menighederne under Inspektionerne i Montbéliard og Paris fr. (80—100,000 Sjæle). 23. Juli 1872 traadte en af Regeringen sanktioneret Generalsynode sammen i Paris. Den stillede sig paa Augsburger-Konf.s Grund og vedtog følgende Beslutninger: K. deles i 2 Synodaldistrikter, Montbéliard og Paris; Præsterne udnævnes af

Konsistoriet, der dog skal raadføre sig med Menighedens Presbyterium (Regeringen ændrede denne Art. saaledes: Presbyteriet indstiller 3 Kandidater, mellem hvilke Konsistoriet har at vælge); Inspektorerne vælges af Provinssynoden paa 9 Aar; Provinssynoden bestaar af samtlige Medlemmer af Distriktets Konsistorier, holdes 1 Gang aarlig og repræsenteres i Mellemtiden af en *Commission synodale* bestaaende af Inspektor, 1 Præst og 3 Lægmænd; Generalsynoden, som træder sammen hvert 3. Aar, skiftevis i Montbéliard og Paris, bestaar af et vist Antal Præster, valgte af Provinssynoderne, dobbelt saa mange Lægmænd og en teol. Prof.; den vaager over Forfatningen, prøver liturgiske Formularer og Lærebøger og indstiller til de teol. Professorater. Hyppige Ministerskifter og den ref. K.s Unionsbestræbelser lagde Hindringer i Vejen for Godkendelsen af disse Beslutninger, men 1. Aug. 1879 fik de dog Lovskraft, og ved Dekret af 12. Marts 1880 blev der givet dem et Supplement. Det teol. Fakultet i Strassburg blev ved Dekret af 27. Marts 1877 forlagt til Paris, hvor der oprettedes et blandet Fakultet (ref. og luth.) med 6 Prof. og 4 *maîtres de conférence,* Halvdelen af hver Konfession. Desuden har den luth. K. et Kollegium, der dog ogsaa optager ref. Studerende, mens den ref. K. i Montauban har et Fakultet med 7 Prof. — 3) Den frie reformerte K. Paa den officiøse Generalsynode 1848 krævede Fr. Monod, at K. skulde vedtage en Lærenorm, og da hans Forslag blev afvist, traadte han ud og dannede 1849 sammen med fl. uafhængige Menigheder *Union des Églises évangéliques,* i Reglen kaldt *Église libre.*

Man regner, at der i F. og Algier findes o. 650,000 Protest., deriblandt 80—82,000 Luth. Den ref. K. har 101 Konsistorier, 553 Menigheder, 638 statslønnede Præster og desuden 699 Filialer. Der holdes Gudstjeneste i 920 Kirker og Bedesale og 256 uindviede Lokaler. Den luth. K. har 6 Konsistorier, 49 Menigheder, 62 statslønnede Præster, 89 Kirker og Bedesale. I Algier findes der 3 blandede Konsistorier, 17 Menigheder, 21 Præster. Statens aarlige Udgift til de protest. K. i F. er 1,549,600 Frcs., i Algier 93,500 Frcs. og desuden til de 2 teol. Fakulteter 85,800 Frcs. Den ref. Frik. har o. 50 Menigheder, men er i Tilbagegang; fl. af dens Præster, saaledes i sin Tid Bersier (se I, S. 273) ere traadte ind i den ref. Nationalk. — Methodisterne have 25 Menigheder og 51 Præster, Baptisterne 29 Menigheder og 38 Agenter.

Den Vækkelse, som o. 1820 fra Schweiz forplantede sig til F., vakte en stærk Missionsiver. 4. Nov. 1822 stiftedes i Paris det evang. Missionsselskab, som især har virket i Afrika, paa Madagaskar og paa Tahiti. 1896—97 havde det en Indtægt af 675,638 Frcs. og 62 Missionærer paa 29 Stationer. Biblen udbredes af det britiske Selskab (siden 1820), *Société biblique de Paris,* grundet 1818, og *Soc. bibl. de France,* grundet 1864. For Evang.s Udbredelse i F. virker *Soc. évang. de France,* som er stiftet 1833 og især støttes af Frikirken. Samme Formaal har *Soc. centrale protestante d'Évangélisation,* som er knyttet til den ref. Nationalkirke; det havde 1896—97 en Indtægt af 381,540 Frcs., 140 lønnede Agenter (deriblandt 64 Præster), som betjene 35,000 Mennesker og undervise 4650 Børn i Religion. Dette Selskab har i Paris en teol. Præparandskole og i Montpellier en Skole for Evangelister *(École Félix-Neff).* Ogsaa *Institut de Glay* uddanner Evangelister. *Oeuvre des prêtres* tager sig af udtraadte rom.-kat. Præster. 1822 stiftedes et Traktatselskab. Allerede i 1. Halvdel af 19. Aarh. begyndte en Israelsmission; den nuværende Forening for denne Sag blev dannet 1888 og udgiver *Le Réveil d'Israël.* Fra England indførtes 1851 Kr. Forening for unge Mænd, og Aaret efter stiftedes en Forening for Søndagsskoler. Siden 1854 er der drevet Soldatermission. 1872 begyndte Mac' All (se d. Art.) sin Mission i Paris. — Som den rom.-kat. K. er den protest. rig paa Kærlighedsgerninger. Diakonatet oprettedes 1803 i den ref., 1857 i den luth. K. 1841 indførtes Diakonissegerningen, som siden har forgrenet sig stærkt. Betydningsfulde ere John Bosts Barmhjertighedshjem (se I, 370 f.); paa Grev Agénor Gasparins Initiativ er der grundet Landbrugskolonier i Sainte-Foy. Foruden 34 Vajsenhuse findes der en Mængde Sanatorier, Rekonvalescenthjem, Hjem for gamle og syge o. lign. — *Société pour l'encouragement de l'instruction primaire,* stiftet 1829, har paa mange Maader fremmet Protestantismens Skolevæsen og giver nu i *Écoles du jeudi* Religionsundervisning til konfessionsløse Skolers Elever. Paa Grund af Præstemangel aabnedes 1885 *École Samuel-Vincent,* en Præparandskole for de teol. Fakulteter. I 2. Halvdel af 19. Aarh. har der været en stigende Interesse for Teol. *Soc. de l'histoire du Protestantisme français,* stiftet 1852, har fremmet Studiet af den fr. Protestantismes Historie og støttet Udgivelsen af en Række værdifulde Værker, ligesom det ogsaa udgiver en Bulletin. I Montauban udkommer *Revue de Théologie.* Iøvrigt fører Pariser Fakultetet an (A. Sabatier). Lichtenberger har udgivet en stor *Encyclopédie des sciences religieuses.* — I Gudstjenesten ligger Hovedvægten paa Forkyndelsen. Der har været mange betydelige Prædikanter; til de mest fremragende hørte Ad. Monod, E. de Pressensé og Bersier. Den liturgiske Del af Gudstjenesten er tarvelig, men Bersier indførte i Chapelle de l'Étoile i Paris en smuk Liturgi efter oldkirkelige Forbilleder. — Den religiøse Literatur er frodig og har mere og mere frigjort sig fra den engelske Indflydelse. Af de talrige kirkl. Blade er Ugebladet *Le Christianisme au XIXe siècle* den positive Retnings Hovedorgan. *Revue du Christianisme pratique* behandler de sociale Spørgsmaal fra et kr. Synspunkt. — I den luth. K. i Paris har der under Ledelse af Præster som Louis Meyer og Vallette været et opblomstrende Liv. Ugebladet *Le Témoignage* har siden 1866 været dens Organ. Den har sin egen indre Mission, der allerede begyndte 1840; før den Tid var der kun 1 Forsamlingssted i Paris, nu er der 11. Det var et Tab for den, at den i 1870 blev skilt fra de tyske Lutheranere, og samtidig stillede Indvandringen fra Elsass forøgede Krav til den indre Mission. Skønt de fr. luth. Menigheder i Paris kun have

30—40,000 Medlemmer, hævde de sig dog ved Siden af den ref. K. Siden 1874 have de deres egen Diakonisseanstalt. 1896 begyndte de en Hedningemission paa Madagaskar sammen med den norske Mission og have allerede sendt 2 Præster og 2 Lærere dertil (A. Lods, La législation des cultes protestants 1787—1887, Paris 1887; S. Beaujour, L'Église réformée de France unie à l'État, Caen 1883; W. Jackson, Recueil de documents relatifs à la Réorganisation de l'Église de la Confession d'Augsbourg, Paris 1881; Ed. Davaine, Annuaire du Protestantisme français, Paris 1894. Om det indre Liv findes Oplysninger i det store under Ledelse af Frank Puaux udg. Værk: Les Oeuvres du Protestantisme français au XIXe siècle, Paris 1893). *C. E. F.* — Den **franske Bekendelse** *(Confessio Gallicana)* skyldes Calvin og hans Discipel Antoine de Chandieu (I, 495), der spillede en Hovedrolle paa den 1. Nationalsynode i Paris (25.—28. Maj 1559), hvor Bekend. blev vedtagen. 1560 blev den i Amboise overrakt til Frans II. Den blev gennemset og godkendt paa den 7. Nationalsynode i La Rochelle (1571) under Bezas Forsæde; derfor kaldes den ofte *La confession de La Rochelle.* Den er aftrykt hos Schaff III, 356 f. (med eng. Overs. ved Siden).

Frans fra Assisi, en af Middelalderens berømteste Ordensstiftere, blev f. i Assisi i Umbrien 1182. Forældrene vare den formuende Købmand Pietro Bernardone, der stod i Handelsforbindelse med Frankrig, og hans Hustru Pica. I Daaben fik F. Navnet Giovanni, der snart fortrængtes af Francesco, som Faderen efter Legenden gav ham af Forkærlighed for Frankrig — efter en anden Opgivelse fik den unge Bernardone det paa Grund af sin Dygtighed i Fransk. Under Opvæksten viste han kun ringe Tilbøjelighed for Faderens Erhverv. Dennes Rigdom satte imidlertid den levelystne Yngling i Stand til at slutte sig til en af Tidens Foreninger *(corti)* for *la jeunesse dorée.* Her blev han den gladeste blandt de glade og fik snart en Leders Stilling *(princeps juventutis).* I Kammeraternes muntre Lag hengav han sig til de kaadeste Paafund. Klædt i broget Skrud drog Ungdomsskaren som *joculatores* under Sang og Skæmt Dag og Nat gennem Gaderne. Fremtiden afspejlede sig for F. som ét langt Karneval med halsbrækkende ridderlige Eventyr og glimrende Fester. Sikkert blandede der sig ikke lidt Ærgerrighed i disse Drømme. — 1201 deltog F. i Assisis Krigstog til Perugia, blev Krigsfange og udholdt taalmodig et aarelangt Fangenskab. Efter sin Hjemkomst faldt han i en svær Sygdom, der førte ham til Gravens Rand. Herved banedes Vej for en afgørende Krise. Enkelthederne i hans Omvendelseshistorie ere ikke fuldt sikre, men vist er det, at F., der under Sygdommen allerede havde vist Prøver paa sin Barmhjertighed mod lidende, nu undveg de tidligere Kammerater. Da de paa Dril spurgte ham, om han tænkte paa at gifte sig, svarede han: »Ja, med en ædlere og skønnere Brud end I nogen Sinde saa« — hvorved han allerede tænkte paa Dronning »Fattigdom«. Han søgte Ensomhed og vendte sig i Bøn og Meditationer til Gud. Han tog sig af fattige og syge, særlig spedalske, skønt denne Sygdom var ham modbydelig. Da han paa en Valfart til Rom en hel Dag havde siddet dér i en Tiggers laante Pjalter og tigget til de fattige, erfarede han under en Bøn Guds Kaldelse til at genoprette hans faldne Kirke. For at begynde paa Udførelsen af Guds Formaning solgte han noget Tøj, som tilhørte Faderen, og sin Hest, og gav Pengene til en Præst til Reparation af den forfaldne St. Damianus-Kirke nær ved Assisis Byport. Dette og Sønnens hele forandrede Færd vakte Faderens Forbitrelse. Med Trusler og Prygl søgte han at faa Sønnen til at slaa ind paa en anden Vej. I Nærværelse af Biskoppen af Assisi frasagde F. sig nu al Hjælp fra Faderen, kastede endog sine Klæder for dennes Fødder og erklærede, at han fremtidig i Stedet for »Fader Pietro Bernardone« alene vilde sige »Fader vor, som er i Himlene«. Efter at have vandret om i Assisis Omegn vendte han tilbage til Byen, hvor han snart fandt baade Beundrere og Spottere. Ved de førstes Hjælp fik han genopbygget flere Gudshuse: St. Damianus, Kapellet S. Pietro og det til Jfr. Maria helligede Portiuncula-Kapel, hans Yndlingssted. Her hørte han 1209 Mt. 10, 5 f. oplæses, og besluttede sig ligesom Valdes til at leve et Liv i apostolsk Fattigdom. Han bortkastede Taske, Stav, Pung og Sko, klædte sig i en grov Dragt, bandt et Reb om Livet og begyndte at prædike Bod. Hans enkle, gribende, af glødende Begejstring baarne Forkyndelse for Folket udøvede snart stor Indflydelse. Han og nogle andre Ynglinge, Bernardo fra Quintovalle, Pietro og Egidio fra Assisi m. fl. sluttede sig sammen til et Bodsbroderskab *(poenitentes de Assisi).* De vilde ikke leve i klosterlig eller eremit-agtig Ensomhed, men tvertimod efter apostolsk Forbillede — saadan som Middelalderen forstod dette — vandre om og prædike Bod samt tage sig af syge og lidende. Ved deres strenge Askese og haarde Bodsøvelser (Selvtugtelser osv.) søgte de at forstærke Indtrykket af deres strenge Prædikener. Trods alt viste de sig glade, gik syngende om i Landsbyerne, og opmærksomt lyttende Skarer samledes om dem. — F.s Maal var sikkert ikke fra Begyndelsen at stifte en ny Munkeorden. Derimod gav han tidlig, rimeligvis 1209, sit Broderskab en enkel Regel, sammensat af Skriftsteder (f. E. Mt. 10, 5 f.; 19, 21; Lk. 9, 23), der indskærpede Pligten til fuldstændig apostolsk Fattigdom, til selvfornægtende Efterfølgelse af Jesus og til Sønderbrydelse af alle de Baand, der bandt den enkelte til Familie og Samfund. 1210 gav Innocents III F. Stadfæstelse paa Regelen. Mødet mellem den mægtigste Pave paa St. Peters Stol og den fattige Bodsprædikant gav Legenden siden en typisk, betydningsfuld Udformning.

Bodsbrødrene fra Assisi eller Minoriterne *(fratres minores),* som de vel nu begyndte at kaldes, helligede sig til et strengt virksomt Liv. Deres ildfulde Prædiken og opofrende Pleje af syge, fattige og lidende skaffede dem en voksende Indflydelse, og Brødrenes Antal tog stadig til. Snart opsøgte man fjernt liggende Egne. F. skal selv, allerede 1212, have foretaget en Missionsrejse til Orienten, der dog hindredes af Modvind; en anden Rejse til

Marokko blev afbrudt ved Sygdom. Vore Underretninger om disse første Forsøg, ligesom om Minoriternes særlige Virksomhed i de første Aar ere dog usikre. Rimeligvis hører Mødet mellem F. og Domingo (I, 660) i Rom ved 4. Lateran-Møde til Sagnets Verden, derimod støtte Kilderne F.s Rejse 1219 til Ægypten og Palæstina, hvor han under Korsfarernes Belejring af Damiette søgte at omvende Sultan Kamel. Under hans Fraværelse opstod der Partidannelser og Stridigheder mellem Brødrene. Sammen med Elias fra Cortona (I, 741) vendte saa F. tilbage til Italien (1220) og nødtes til at give efter for Ønskerne om en fastere Organisation og nærmere Tilslutning til Pavestolen. Det angives, at F. lod sig formaa til selv at bede Paven om, at Kardinal Ugolino (siden Gregor IX) maatte blive Foreningens *gubernator* og Protektor i Pavens Navn. I hvert Fald billigede Paven denne Ordning, og Ugolinos Virksomhed gik nu ud paa at indordne F.s Forening i det hierarkiske System og gøre den til et virksomt og højeligt Organ for Kuriens Øjemed. F. maatte opgive det oprindelige Fransiskanerideal og lade Broderskabet forvandles til en formelig Orden. Den gamle Regel omarbejdedes, og den nye godkendtes Pinse 1221 af det store Brødre-Kapitel. Men først, efter at Ugolino yderligere havde ændret Regelen i hierarkisk Retning, blev den 29. Nov. 1223 stadfæstet af Honorius III (om Forfatningen se Art. Fransiskanere).

Med dyb Smerte havde F. fulgt Udviklingen af sit Værk. Sit Ideal, Fælleslivet i apostolsk Fattigdom, havde han maattet lade falde for en pavelig privilegeret Munkeorden. Selve Ledelsen gik nu over til Elias fra Cortona, hvis Indflydelse i hierarkisk og verdslig Retning gjorde sig stadig mere gældende. F.s Misstemning herover gav sig til Kende i mangt et bittert, dadlende Ord, og hans Testamente vidner om det Vemod, hvormed han saa paa Fransiskaner-Ordenens Fjernelse fra Stifterens Ideal. Mere og mere drog F. sig tilbage i Ensomhed, hvor han under Bøn og Sang levede med sin Gud. — Clarissernes Ordensregel (I, 515) hidrører fra F. Sin berømte Solsang *(laudes creaturarum)*, den eneste sikkert ægte af de Sange, der tillægges ham, digtede han mod Slutningen af sit Liv. Med uforlignelig Naivetet og Inspiration vender han sig her til »Broder Sol«, som er »skøn og straalende med stor Glans«, til »Søster Maane og Stjernerne«, til »Broder Vind og Søster Vand« osv. samt tilsidst til »Broder Død«, dem alle maner han til at istemme den Højestes Pris. Stadig føler han større Væmmelse ved at betragte Verdens Forfængelighed, men glædes og længes mod de himmelske Virkeligheders Verden.

F. endte sit Løb med Eremitlivet, med hvilket saa mange Ordensstiftere begyndte deres. Snart opholdt han sig ved Alvernerbjerget i en vanskeligt tilgængelig Kløft ved Arnos øvre Løb, snart i Rieti, snart i sin elskede Portiuncula-Kirke. Hans Sjæls Higen efter Foreningen med Kristus og Ligedannelsen med hans Død voksede stadig. Efter en lang Faste og Bøn paa Alvernerbjerget modtog han mellem Kristi Himmelfartsdag og St. Mikaelsdag 1224 Kristi Saarmærker (se Art. Stigmatisation) paa sit Legeme. Virkeligheden heraf er vel bekræftet af de ældste Kilder; Bidrag til Fænomenets Forklaring kunne formentlig vore Dages psykologiske og fysiologiske Forskninger give (Suggestionens Magt osv.). 3. Okt. 1226, kort efter Solnedgang, hensov F. efter at have velsignet sine hosstaaende Brødre. Allerede 1228 kanoniserede Gregor IX ham. 1849 besørgede J. v. d. Burg en Udgave af F.s Skrifter. Af den store Literatur om F. kan nævnes: blandt de ældste Ordenslegender: Tomas fra Celanos Vita I (forfattet 1228); af nyere kildekritisk behandlede Monografier især Paul Sabatiers (1894), overs. paa flere Sprog. Paa Dsk H. Ussings Biogr. af F. (1894). *H. L.*

Frans fra Paola, ital. Ordensstifter, fødtes 1416 i den calabresiske By Paola. 13 Aar gl. kom han i Fransiskaner-Klostret i den lille By S. Marco og udmærkede sig straks ved sin Askese. 20 Aar gl. trak han sig tilbage til Ensomheden og samlede om sig nogle Asketer, for hvilke han tilsidst, med Biskoppen af Cosenzas Tilladelse, fik bygget en Kirke og et Kloster. 1474 godkendte Paven det Fællesliv, som de calabresiske Eneboere førte under F. fra Paolas Overtilsyn som deres Generalsuperior. 1482 blev F. kaldt til Frankrig, hvor Ludvig XI, der gruede for Dødens Komme, ønskede at have ham i sin Nærhed. Karl VIII lod ham bygge 2 fr. Klostre, et i Parken ved Plessis-les-Tours, et andet i Amboise, og i Paris kendte man Asketerne fra disse Klostre under Navnet *bons hommes*. Til Spanien kom F.s Venner ogsaa, og dér kaldte man dem »Sejrens Fædre«, fordi Ferdinand den katolske mente, at Malagas Fald skyldtes deres Bønner. 1497 kom de til Tyskland, hvor Kejser Max var deres Velynder. 1493 var F. endelig færdig med sin Regel, der fik en 3dobbelt Skikkelse: 1) for Mænd, 2) for Kvinder, 3) for Tertiariere. I Spidsen for hele Ordenen skal der staa en *Corrector generalis*, og hvert Ordenshus staar under en *Corrector*. Medlemmerne kalde sig *Minimi* for endnu stærkere end de egentlige Fransiskanere *(fratres minores)* at betone deres Ydmyghed, maaske ogsaa med Henblik til Kristi Ord i Mt. 25, 40. Fasten er streng hos disse Munke; »Fasten«, sige de, »ligner Olien, der altid svømmer ovenpaa«. De forkaste Nydelsen af Kød, Æg, Smør, Ost og Mælkemad og ville leve alene af Brød, Vand og Olie. Alexander VI (1502) og Julius II (1506) stadfæstede Regelen for *Minimi*, og da F. døde (2. April 1507) havde hans Orden allerede 5 Provinser. Ordenens Medlemmer bære en tarvelig sort, ulden Dragt.

Frans fra Paris, en rom.-kat. Englænder ved Navn Jenkins, f. 1618, kom som ung til Frankrig, blev af Le Maître de Saci vunden for Jansenismen og traadte ind i Port-Royal, og dér arbejdede han som Gartner og gik under Navnet Frans. Ærkebiskoppen af Paris, som visiterede Klostret, befalede ham at forlade dette, og han tʳak sig da tilbage til Liancourt, men vendte senere tilbage til Port-Royal, hvor han efter 40 Aars Ophold døde 1690. En lat. Gravskrift skildrer ham som en Mand, »der altid arbejdede i fri Luft, altid var tavs, altid ene med Gud, til hvem hañ hengav sin Sjæl i hyppige Bønner, aldrig var ledig, naar han

ikke var i Kirke, aldrig havde travlt undtagen for at være én af de første til at komme derhen, mild imod alle, smilende og alvorlig, fortrolig alene med Gud‹. Hans Grav paa St. Médard Kirkegaarden i Paris blev et Valfartssted for Appellanterne (se I, S. 128), og de paastod, at der ved den foregik underfulde Helbredelser. Især efter 1730 taltes der om sælsomme Aabenbaringer, og mange faldt i Ekstase og Konvulsioner. Ærkebiskoppen af Paris erklærede disse Undere for opdigtede, og paa Kongens Befaling blev Kirkegaarden lukket 1732. En Del Sværmere, blandt hvilke der var enkelte Gejstlige, men især mange Kvinder, hengav sig nu i Husene til den konvulsiviske Ekstase, og det hed sig, at de i denne Tilstand vare følesløse og usaarlige. Adskillige Appellanter misbilligede dette Sværmeri, som ogsaa skadede Jansenismens Sag (Sainte-Beuve, Port-Royal, IV, Paris 1860, S. 107 f.; P. F. Matthieu, Histoire des miraculés et des convulsionnaires de Saint-Médard, Paris 1864). *C. E. F.*

Frans fra Sales, rom.-kat. Helgen og Kirkelærer, hører til en gammel, grevelig Slægt og blev født paa Slottet Sales i Savoyen 21. Aug. 1567 af strengt rom.-kat. Forældre. Fra Kollegiet i Annecy kom han til Paris og uddannedes af Benedictinere og Jesuiter; senere maatte han efter sin Faders Vilje studere Retsvidenskab i Padova, og Faderen havde allerede udset en Advokatstilling til ham og valgt en Brud for ham, da hans inderlige Ønske dog sejrede: han blev præsteviet 1591 og optaget i Domkapitlet hos Biskoppen *(in partibus)* af Genève, som residerede i Annecy nær ved F.s gamle Hjem. Indbyggerne i et Distrikt i det nordl. Savoyen, som atter var kommet under Piémont, skulde føres tilbage til Romerkirken, og F. fik Fart i denne Mission, efter at han havde faaet Bemyndigelse til at landsforvise alle protest. Præster og oprette et Jesuiterkollegium i Hovedstaden. Andre nærliggende Distrikter bleve efter F.s Anvisning og under hans Ledelse behandlede paa samme Maade, og han udstrakte sine Anstrengelser endog til Genève for at faa selve Beza (I, 288) til at konvertere. Beretningen derom haves rigtignok kun fra rom.-kat. Side, hvorfor heller ikke vanærende Beskyldninger mod den gamle ref. Teolog mangle ved denne Lejlighed. 1599 blev han sin Biskops Koadjutor; i Kirkens Anliggender gjorde han Rejser til Rom og Paris; her prædikede han ofte og vandt særlig Berømmelse for sine heldige Konversioner. 1602 døde Biskoppen af Genève, og han blev hans Efterfølger; han blev nu om muligt endnu ivrigere for at hævde den pavelige Magt. I Lyon 1604 lærte han Mystikeren, Fru Chantal (I, 495), at kende, og dette Bekendtskab udvikledes snart til det inderligste Venskab. I deres Brevveksling bruge de gensidig Sprogets stærkeste Udtryk for at betegne deres aandelige Forening *(›je suis vous même‹)*. De staa begge som Repræsentanter for Kvietismen. I Forening stiftede de 1610 den kvindelige Orden ›Visitantinderne‹ *(l'Ordre de la Visitation de Notre-Dame)*, helliget Sygepleje, senere ogsaa Børneundervisning. Med Port-Royal stod F. ogsaa i Forbindelse fra 1619; men hans Mystik kunde dog ikke faa Indgang dér. Som asketisk Forfatter har han overordentlig Betydning. Hans »*Philothea* eller Vejledning til et gudfrygtigt Liv‹ (overs. paa Dsk. 1678 og 1858) er næst Thomas fra Kempens den mest udbredte Opbyggelsesbog i Romerkirken. I sit andet Hovedværk *Traité de l'amour de Dieu* (1616) staar han som Forløber for Molinos og Fénelon. Her forlanger han ligesom disse den fuldstændig interesseløse Kærlighed til Gud: ›At begære sin Sjæls Frelse, er vistnok godt; men bedre er, aldeles intet at ønske. Kun ét skulle vi søge, Guds Ære‹. Det er derfor besynderligt, at Fénelon er sat paa Indeks, medens F. ikke blot er kanoniseret (1665), men 19. Juni 1877 af Pius IX proklameret som Kirkelærer *(Doctor ecclesiæ)*. F. døde i Lyon 28. Dec. 1622. Hans samlede Værker foreligge i adskillige Udgaver, en Pariserudg. 1821 f. i 16 Bind; den nyeste, Lyon 1868 f., udgør 8 Bind. Biografier af Marsollier (I—II, 1700 og oftere), Pfeiffer (Augsb. 1820), Dauphine (Paris 1870), jvfr. Sainte-Beuve, Port-Royal I. *A. J.*

Frans fra Vittoria, sp. Skolastiker, fødtes o. 1480 i Byen Vittoria i de baskiske Bjerge og kom tidlig med sine Forældre til Burgos, hvor han fandt Optagelse blandt Dominikanerne. Som Dominikaner studerede han i Paris, hvor han boede i St. Jacques og havde Belgieren Pierre Crockart til Lærer i den thomistiske Teol. 1516 optraadte han selv som Lærer i Paris, men vendte 1522 tilbage til Spanien, hvor han opslog sin Lærestol først i Valladolid, siden i Salamanca. Der hørte Melchor Cano (I, 469) til hans Disciple. 1544 tvang Skrøbelighed ham til at opgive Lærergerningen, og 12. Aug. 1546 døde han. Han har kun efterladt sig 13 saakaldte *Relectiones* (Repetitorier) over etiske og juridiske Emner.

Frans Borgia (Francisco de Borja), se I, 364.

Frans Mayron, se Mayron, François.

Frans Solano, se Solano, Francisco.

Frans Xaver, se Xaver, Francisco.

Fransiskaner-Ordenen (Minoriterne, *fratres minores*, de serafiske Brødre, Barfodbrødrene, i Norden ogsaa kaldet Graabrødrene) er den ældste og mest udbredte Tiggerorden, stiftet af Frans fra Assisi. Efter Stifterens oprindelige Plan og Regel fra 1209 skulde den udgøre et Bodsbroderskab *(Fraternitas, viri pœnitentes de Assisi)*, der skulde prædike for Folket og efterfølge Kristus i apostolsk Fattigdom. Først da der under Frans's Rejse til Orienten var opstaaet Stridigheder, indsaa han Nødvendigheden af en fastere Organisation, og under Indflydelse af Kardinal Ugolino og flere foretog han selv en Omarbejdelse og Udvidelse af Regelen, der billigedes paa Kapitlet 1221. I denne Regel fremtræder en hel anden Aand end i den oprindelige. Den første (nu ikke fuldstændig bevarede) fortjente næppe Navnet Munkeregel. Med sin simple Livsordning for en Forening af lignende Art, som de af Innocents III i Modsætning til Valdenserne oprettede *pauperes catholici*, havde den lidet eller intet tilfælles med augustinske eller benedictinske Klosterforskrifter. Men allerede ved Regelen af 1221 var den væsentlige Omorganisation til en Munkeorden, tjenlig til at støtte

hierarkiske og papistiske Formaal, fuldbragt. Men endnu fuldstændigere blev Regelen omdannet i nævnte Retning, inden Honorius III 29. Nov. 1223 stadfæstede den. I denne Ugolinos officielle Omarbejdelse har Frans næppe haft nogen som helst Del. Den opbyggelige Tone og stadige Henvisning til Bibelsteder, som udmærkede de 2 første Regeler, mangler her. Navnlig er Henvisningen til Lk. 9, 23 bortfalden. De 3 almindelige Munkeløfter ere obligatoriske; men desuden betones eftertrykkelig Ordenens Ejendommelighed som Tiggerorden; Ejendomsløshed og Tiggeri ophøjes til F.s hellige Palladium. Munkene skulle leve af Almisser og maa ikke under noget Vilkaar modtage Penge. Arbejde kræves ikke som almindelig Pligt, men blot som Middel mod Dovenskab. En Mængde Bestemmelser egnede sig til at knytte F. nærmere til Pavestolen og fremme den hierarkiske Interesse. Nu skulde en Kardinal paa Pavens Vegne vaage som Protektor over Ordenens Virksomhed. Den romerske Farebog blev Grundvolden for Ordenspræsternes Andagtsøvelser osv.

Efter sikker Overlevering skal Stifteren selv med Smerte have set denne Forvandling. Kort før sin Død forfattede Frans sit »Testamente«, som han paalagde Brødrene at forelæse, hver Gang de samledes til Kapitel. Her indskærpes vel Lydighedspligten mod Paven og Ordenens Styrere, men samtidig fastholdes strengt de oprindelige Grundsætninger om Efterfølgelsen af Kristi fattige Liv. Brødrene advares mod at lade verdsliggørende Indflydelser indvirke paa deres Samfund. Særlig forbydes det dem, direkte eller indirekte, at udbede sig pavelige Privilegier. Hele »Testamentet« er iøvrigt præget af en vemodig Tone og en bævende Forudanelse om en fremtidig tiltagende Udvortesgørelse af det oprindelige Ordensideal.

I Begyndelsen var F.s indre Missions Virksomhed indskrænket til et ringe Omraade af Mellemitalien, men allerede paa Pinse-Kapitlet 1219 udvidedes Virkeomraadet ved Beslutningen om at udsende Brødre som Evangeliets Forkyndere til Tyskland, England, Frankrig, Spanien og Ungarn, og tillige bestemtes det at sætte en Forstander *(minister)* i Spidsen for hver Mission. Overordentlig hurtig udbredte nu Ordenen sig, og særlig fik dels den 1221 under Ledelse af Cæsarius af Speier til Tyskland, dels den 1224 til England sendte Mission stor Fremgang.

I 1230erne skulle disse Vandreprædikanter være komne til Norden, nemlig 1232 til Ribe og de følgende Aar til Slesvig, Randers og Roskilde. O. 1238 fik de fast Fod i Lund, hvor Ærkebiskop Uffo var deres mægtige Ynder. Graabrødrenes Udbredelse til Danmark og Sverig gaar i det hele ret ubemærket for sig. Til Mellemsverig skal F. være kommet over Gotland, saaledes at de 1233 slog sig ned i Visby, 1235 i Söderköping, 1242 i Skara, 1247 i Upsala og 1250 i Enköping. O. 1343 omfattede F. 34 Ordensprovinser (Provinciale Ord. Fratr. Minor. vetustissimum ed. F. C. Eubel, Quaracchi 1892), hvoraf *Dacia* strakte sig over de 3 nordiske Riger, samt 8 Ordensvikariater. Klosterkonventernes Antal opgives til over 1500. *Dacia*, den 16. Provins, bestod da af 8 Kustodier: 1) Norge (5 Konventer: Marstrand, Kongshelle, Oslo, Tønsberg, Bergen). Mærkeligt nok nævnes ikke Nidaros, skønt det med Sikkerhed vides, at der fandtes et Fransiskanerkloster dér (Lange, Klosterhistorie, I, 235. 238). 2) Linköping (5 Konv.: Skara, Linköping, Söderköping, Jönköping, Visby). 3) Stockholm (5 Konv.: Stockholm, Arboga, Upsala, Nyköping, Enköping). 4) Lund (3 Konv.: Lund, Trelleborg, Ystad). 5) Roskilde (4 Konv.: Roskilde, Kbhvn., Næstved, Kalundborg). 6) Odense (3 Konv.: Odense, Svendborg, Nyborg). 7) Viborg (4 Konv.: Viborg, Aalborg, Randers, Horsens). 8) Ribe (5 Konv.: Ribe, Gelting, Tøndern, Flensborg, Slesvig).

I Finland nævnes Minoriter allerede i en pavelig Bulle af 1317 til Bispen i Åbo. 1403 omtales dog første Gang et Kloster med Kirke og Konvent i Wiborg, og 1449 et i Raumo. Det tredje finske F.-Kloster laa i Kökar paa Hamnö-Holm i Ålandsskærene (Kökar eller Tjökkekar-Kloster), og 1472 omtales dets tidligere Guardians Død (jvfr. Leinberg, De finske klostrens historia).

Hele Ordenens Historie, særlig de 3 første Aarh., faar sit karakteristiske Præg ved Stridighederne om Ejendomsløshedens Princip. Allerede i Frans's Livstid havde dels en asketisk-rigoristisk, dels en fuldstændig modsat Tendens gjort sig gældende. For sidstnævnte (Fremskridtspartiet), der fremfor alt stræbte efter at gøre Ordenen brugbar i Kuriens Tjeneste, er Elias fra Cortona (I, 741) den første Hovedrepræsentant. Han kæmpede ivrigt mod det konservative eller strengere Parti (Observanterne, *zelanti)*, der holdt fast ved Stifterens oprindelige Tanker og hans »Testamente«. Som Hovedrepræsentant for disse i den første Tid har man før regnet Antonius fra Padova (I, 111), men nyere Forskninger have vist, at han snarest hørte til den slappe Retning. Den ægte Leder for Observanterne var Broder Leo, der i *Speculum perfectionis* polemiserer mod det lakse Parti. En anden Hovedleder for de konservative var Johannes Parens, der paa Generalkapitlet efter Frans's Død (1226) eller 1227 valgtes til Ordensgeneral, og, trods heftig Modstand fra Elias's Tilhængere, beholdt Stillingen til 1232, da sidstnævnte valgtes. Allerede fra 1222 havde Elias dog udøvet den største Indflydelse paa Ordenens Udvikling. Han udvirkede vigtige pavelige Privilegier for F., ganske i Strid med »Testamentets« Forbud, og arbejdede med Held paa Ordenens Udbredelse. Trods Stifterens Ringeagt for videnskabelige Studier optoges nu ogsaa saadanne paa Programmet (ved Oxford virkede f. E. allerede fra 1228 Alexander fra Hales, I, 52). Rigelige Gaver indstrømmede til F., og man vidste behændigt at omgaa Frans's Forbud mod at modtage Penge. Gregor IX gav nemlig, formentlig paavirket af Elias, Brødrene Tilladelse til at lade en Tillidsmand *(nuncius, vir fidelis)*, som dog ej var Ordensbroder, indsamle og styre for Brødrene Pengegaverne, der vedblivende skulde betragtes som Givernes Ejendom.

Mod denne Fortolkning og den stigende Verdslighed rejste sig en heftig Opposition, som Elias vel i Begyndelsen kuede, men som snart

blev ham for mægtig. 1239 fik Observanterne Elias afsat. I Ordensledelsen gjorde dog snart de slappere Synspunkter sig gældende igen under Haymo af Faversham's (1240—44) og Crescentius af Jes's (1244—47) Generalater. Især den sidste forstod at udvirke pavelige Privilegier. Ved Bullen *Pro commodis* (14. Nov. 1245) fik Brødrene Ret til at henvende sig til Nuntierne, ikke blot naar det gjaldt Livets Nødtørft, men ogsaa visse Lindringer og Bekvemmeligheder. Desuden fortolkede man den Ordenen til Nydelsesret givne Ejendom som hele Kirkens. Saa kraftig var dog Observanternes Modstand herimod, at Generalen maatte gaa af, og han efterfulgtes af Johannes af Parma (1247—57), der vel nøje fastholdt den strengere Praksis overfor Fattigdomsløftet, men dog gærne tog mod andre Beviser paa pavelig Yndest, som fremmede F.s Magt og Anseelse, saaledes m. H. til Tertiarierne (denne saakaldte 3. Orden stiftede Frans 1221, den 2. Orden var Clarisserne se I, 515 og Tertiarier) og Brødrenes videnskabelige Virksomhed. Johannes blev dog styrtet paa Grund af uforsigtig Velvilje overfor den blandt det strengere Parti meget udbredte apokalyptiske Retning, hvis Ophavsmand var Joakim fra Fiore (se d. Art.). Dennes Anskuelser bleve kendte indenfor F. ved Ordensmedlemmet Gerardino Borgo Sti Domini, der 1254 udsendte Skriftet *Introductorius in evangelium æternum*, en Redegørelse for Joakims Hovedtanker og Skrifter. Blandt andre berømte Generaler maa nævnes Bonaventura (1257—74, I, 354), fra hvis Tid Navnet Spiritualer særlig anvendtes om det strengere Parti paa Grund af dets Aandelighed og religiøse Alvor. Modpartiet, der har talt det store Flertal, fik Navnet Konventualer (muligvis dog først efter 1517) eller Tilhængere af Fællesskabet *(communitas ordinis)*.

Blandt Spiritualerne optraadte flere fromme og dygtige Mænd, men ogsaa mange Sværmere. Meget omtalt var Peter Olivi fra Languedoc (d. 1298), af nogle æret som Helgen, af andre hadet som Kætter. Hans Skrift *Postilla super Apocalypsin* betegner Romerkirken som den babylonske Skøge. En berømt Spiritual var Fra Angelico fra Clarino (d. 1337), formentlig Forfatter til den fra rigoristisk Standpunkt skrevne Ordenshistorie *Historia VII tribulationum ordinis minorum*. Hans Tilhængere kaldtes (o. 1310) *Clareni fratres*. De fastholdt ikke blot Frans's Regel, men ogsaa hans »Testamente« og bleve Hovedstammen til de af K. forfulgte Fraticeller (se d. Art.). En Del af Spiritualerne fik allerede 1294 af Cølestin V Tilladelse til at danne en selvstændig Kongregation (Cølestiner-Eremiterne, I, 577), som dog allerede opløstes 1317 af Johan XXII. I det hele forfulgtes Spiritualerne i hele Middelalderen; dog vedblev de at opponere mod Frafaldet fra det oprindelige Fransiskanerideal.

En vigtig Plads i Ordenshistorien indtager den saakaldte teoretiske Fattigdomsstrid om Spørgsmaalet, hvorvidt Kristus og Apostlene havde haft Ejendom eller ej. En mæglende Erklæring fra Spirituallederen Ubertino fra Casale hemmede en Tid Striden herom, men da Paven 1322 erklærede Læren om, at Kristus og Apostlene ikke havde haft Ejendom, for kættersk, fremkom en Storm indenfor F. Ordensgeneralen Mikael fra Cesena (I, 492) forsvarede den kætterske Sætning og erklærede, at Paven havde fejlet, samt appellerede fra Paven til hele Kirken. Allerede 1329 underkastede vel største Delen sig atter Paven, uden at Oppositionen dog helt ophørte. Medens de ekstreme Spiritualer dreves til Oprør mod den pavelige Myndighed, søgte de mildere Spiritualer ad lovlig Vej at opnaa deres Maal, og efter lange frugtesløse Forsøg fik endelig Paolo fra Trinci 1368 Tilladelse af Ordensgeneralen (1373 af Paven) til sammen med nogle ligesindede at iagttage Ordensregelen i hele dens oprindelige Strenghed. Fra den Tid fremtræde tydeligt skilte de 2 Hovedgrene af F. Konciliet i Konstanz fastslog kanonisk, at hver Fransiskaner maa tilhøre en af disse Grene eller Kongregationer. De franske Observanter fik ogsaa af Konciliet Ret til at vælge en af Generalministeren uafhængig Generalvikar. Stridighederne fortsattes indtil Leo X i en Bulle 1517 bestemte, at *Minister generalis totius ord. S. Francisci* udelukkende skulde vælges af Observanterne, for saa vidt de opgav deres Separatnavn og enedes som Minoriter af regelbunden Observans. Konventualerne tilkendte han Retten til at vælge en *Magister generalis* uden hin Tilsætning. Fra den Tid voksede Observanterne stærkt, men indenfor dem fremtraadte uophørlig nye Reformbestræbelser, der førte til Nydannelser som de 1525 ved Spanierne Stefano Molina og Martino af Guzman i Italien stiftede *Riformati*, Rekollekterne i Spanien og Frankrig, de af Petrus af Alcantara i Spanien grundede Minoriter af strengeste Observans samt Capucinerne (I, 474), der 1619 fik Ret til at vælge en egen Generalminister og saaledes kan regnes for en selvstændig Orden.

Med Dominikanerne søgte F. at kappes paa det videnskabelige Omraade. Med stor Berømmelse virkede i England foruden Alexander fra Hales ogsaa Adam fra Marsh i 1. Halvdel af 13. Aarh. Andre berømte mid delalderlige Videnskabsmænd af F. ere Roger Baco, (I, 197), Nicolaus af Lyra, Occam osv. Efter Decenniers lange Kamp naaede Tiggerordenerne at faa Professorposter i Paris, og F.s berømteste Navne ved dette Universitet bleve Bonaventura og Duns Scotus (I, 688).

Langt større Indflydelse har F. dog haft paa det pastorale Omraade. Til Heldet paa dette Ordenens egentlige Felt bidrog ikke lidet forskellige Privilegier, saasom Retten til at jorde paa Klostrenes Kirkegaarde Ikke-Ordensmedlemmer, til ogsaa under Interdikt at holde Gudstjeneste i deres Kirker, til overalt at holde Skriftemaal (1237, tilbagetaget 1254, gengivet 1255) osv. Som Folkeprædikanter og Skriftefædre greb de ofte ind paa Sognepræsternes Omraade til stor Misfornøjelse for disse. F.s Prædikanter, som Antonius fra Padova og Berthold fra Regensburg, udøvede stor Indflydelse paa Masserne. Som Pavens Vaabendragere have de populære Munke, maaske mere end andre forstaaet at gøre Pavemagten yndet i de brede Lag. — Paa den ydre Missions Omraade har F. indlagt sig store Fortjenester og overgaar Dominikanerne. Paa

Kunstens Omraade kappes de med dem (Gravkirken i Assisi, Portiuncula-Kirken).

Trods Leo X's Bulle have lige til vore Dage forskellige Grene af Observanter holdt sig, men 4. Okt. 1897 forenede Leo XIII alle disse under en Fransiskanergeneral, som 1900 var *P.* Aloys Lauer fra Klostret Bischofsberg ved Fulda. Medens F. i dens Blomstringstid skal have talt o. 200,000 Medlemmer, findes nu efter rom.-kat. Angivelse kun o. 17,000 Observanter; Konventualerne (de fleste i Italien) udgøre kun o. 1500, fordelte i knap 300 Klostre. Konventualernes nuværende General er *P.* Lorenzo Carafelli (Heimbucher, Die Orden u. Kongregationen). *H. L.*

Fransk Bekendelse, se S. 98.

Fransk Bibeloversættelse, se I, 295.

Franson, Fredrik, er født nær Nora Stad i Westmanland 17. Juni 1852 i et kr. Hjem og fik en meget god Skoleuddannelse. Sprog laa særligt for ham, og allerede i Skolen lærte han baade Latin og Græsk foruden Tysk, Fransk og Engelsk. 1869 udvandrede hans Forældre til Kansas og flyttede senere til Omaha i Nebraska. 1875, 3 Aar efter hans Omvendelse, blev han kendt med D. L. Moody, sluttede sig til hans Kirke-Samfund i Chicago og begyndte fra nu af selv at prædike i Amerika, bl. a. ogsaa et Aar i Utah, hvor han skrev en lille Bog, »Forførelsens Kunstgreb afslørede«; den aabnede manges Øjne for Mormonismens Elendighed. Hans næste lille Bog var om en »Profetisk Konferens i Chicago« 1881, og ved disse Bøger blev han kendt i Sverig-Norge, før han 1881 selv kom til Sverig og begyndte at holde Vækkelsesmøder under ualmindelig stor Tilstrømning, men ogsaa under megen Modstand. Ikke mindre end 7 »kyrkorådsförbud« udstedtes mod ham, Konsistorier og Biskopper stadfæstede dem, og de verdslige Myndigheder greb flere Gange ind imod ham. Han drog saa til Norge, og dér gik det paa samme Vis med Vækkelsesmøder og Modstand. 1885 kom han til Sjælland, men da han ude paa Holbækegnen under Forsøg paa Helbredelse ved Bøn beskadigede en syg Kvindes Arm, blev han arresteret 38 Dage, og derefter hævedes Sagen mod ham ved, at han blev udvist af Landet. Derfor har han ikke senere virket i Danmark, medens han atter og atter vender tilbage til Sverig og Norge. Han gav under de her nævnte Besøg stærke Stød til »Frimissionens« Concentrering under Navnene »det norske Missionsforbund« og »det danske Missionsforbund« samt til Grundlæggelsen af deres Blade, det norske »Missionæren« og det dske »Morgenstjernen«. Medens han sad fængslet i Danmark, fik han fat paa en tysk Grammatik, kastede sig derpaa over dette Sprog, som han studerede i Bonn, hørte samtidig Forelæsninger af Prof. Christlieb og holdt derefter Vækkelsesmøder i Rhinprovinserne, Württemberg, Baden og det tyske Schweiz. Saa kastede han sig over Fransk og prædikede en Tid især i den fr. Frikirkes Lokaler og Mac-All-Missionens Sale. Efter at have besøgt flere Valdesierkirker i Nord-Italien, rejste han 1887 over Rom, Napoli, Alexandria og Ægypten til Jerusalem og hjem over Smyrna, Konstantinopel og Rusland; alle Vegne holdt han Møder enten paa de Sprog, han kunde, eller ved Tolk. Da han kom tilbage til Tyskland indbød Greverne Bernstorff og Pückler ham til at prædike i deres Prædikesale i Berlin. Fra 1888 af holdt han »Evangelist-Kursus« til Uddannelse af Hjemmemissionærer rundt om i Norge. Disse Kursus varede 14 Dage, og det hed derom i et Opraab af ham: »Da Guitaren har vist sig som et virksomt Middel til at drage Folk til Møderne, vil der ved dette Evangelistkursus blive undervist i Guitarspil. Men hvad vi fremfor alt ved dette Kursus vil bede om, er Helbredelsens Gave, der har vist sig at være det kraftigste Middel nu, ligesom i Apostlenes Dage, til at faa en Vækkelse i Gang, dér hvor intet andet hjælper«. Derefter holdt han lignende »Evangelist-Kursus« til Uddannelse af Hjemmeprædikanter i Helsingfors, Berlin og Barmen. Ved denne Tid blev han greben af Tanken om at gøre noget for Hedningemissionen, stiftede 1889 et tysk Kina-Alliance-Missionsselskab og fik udsendt en halv Snes Missionærer under Emanuel Olson fra Helsingborg. 1890 rejste F. tilbage til Amerika og holdt i 2 Aar Bibelkursus dér med det Resultat, at »Den skandinaviske Alliance-Mission« grundlagdes, og omtrent 100 Missionærer udsendtes til Kina, Japan, Indien, Mongoliet, Øst- og Syd-Afrika. 1892 modtog han fra *International Missionary Alliance* i Amerika Kaldelse til at rejse til Sverig og dér uddanne Missionærer til dem; han fik 60 saadanne udsendte. 1894 begyndte han selv en Rejse Jorden rundt for at besøge Missionærerne og var da 6 Maaneder i Indien, 3 i Japan og 7 i Kina, og alle Vegne holdt han Møder og sammenkaldte Missionærerne til Missionskonferenser. 1895 kom han tilbage til Amerika, 1897 rejste han igen til Norge og skrev dér en ny Bog »Himmeluhret« (2. Opl. 1898). Derefter har han paany virket i Tyskland, Finland og Sverig. Han lod sig o. 1895 ordinere i Amerika, og som Formand for »Den skandinaviske Alliance-Mission«, hvis Sæde er i Chicago, kaldes han »Missionsföreståndare«. Sin Rejse om Jorden har han beskrevet i Bogen: »F. F.s Rejse um die Welt« 1892—95, Barmen 1896 (K. E. Forsell, Missionær F. Fr., Massachusets 1897). *T. L.*

Frantzen, Johan Nikolai, Præst, blev født i Kristiania 1808. Da han var $2^1/_2$ Aar gammel, mistede han sin Fader, Matros Frans Preus, og Moderen, Anna Eriksdatter, sad igen i trange Kaar. I Folkeskolen tiltrak F. sig Inspektørens Opmærksomhed og fik ved hans Hjælp Adgang til Søndagsskolen for konfirmerede. Denne Skoles Forstander, Raadmand Saxild, tog sig nu af den opvakte Gut og hjalp ham til at faa højere Skoledannelse. Han blev Student 1827, men maatte straks tage ud som Huslærer, og først 1833 kunde han underkaste sig teol. Eksamen. Aaret efter blev han pers. Kap. hos Spr. Heyerdahl i Øier, 1839 res. Kap. til Slidre, 1844 Spr. til Valle, 1856 til Ørlandet og 1865 til Inderøen. Her døde han 1868. F. var en begavet og virksom Præst med ikke liden videnskabelig Interesse. I Firtiaarene, da Trangen til en ny Psalmebog for den norske K. var bleven levende, var F. en af dem, som søgte at levere Bidrag til et saadant Værk. Han udgav 1851 »Christelige

Psalmer til Husandagt og Skolebrug«. Som Digter kan han dog ikke sættes højt. Hans Psalmer, 108 i Tallet, over Kirkeaarets Evangelier ere i Reglen stemningsløse og trivielle. Landstad har benyttet én (Nr. 269). Blandt de bedste er den kr. Fædrelandssang: »Det Land, hvor Dagens Lys jeg saa«. *J. N. S.*

Franzén, Frans Michael, sv. Digter og Biskop, af finsk Byrd, blev født 1772 i Uleåborg, hvor Faderen var Handelsmand. Trods Sygelighed i Barndomstiden røbede F. usædvanlige Sjælsgaver, og hans Ungdomsvejleder, den berømte finske Lærde, Porthan, udtalte om ham ved hans Studentereksamen (i Åbo 1785), at han vilde blive et *lumen reipublicæ literariæ*. 1789 blev F. *Mag. philos.* i Åbo, 1790—91 studerede han Kants Filos. i Upsala under Dan. Boethius's Vejledning. Efter at have aflagt »Lærddomsprøve« i Åbo (over Emnet (»Sprogets Oprindelse«), blev han 1792 Docent i Veltalenhed. — 1793 offentliggjorde F. forskellige Digte i »Stockholmsposten« (ledet af Digteren Kielgren), der vakte Opsigt ved den rene og milde Tone, som overhovedet er ejendommelig for F.s og andre Finners Digtning (F. har paavirket Runeberg). Fra hans yngre Aar stamme en stor Del af de smukke lyriske Digte, der især have gjort ham elsket, og i hvilke afspejler sig en ejendommelig idyllisk, uskyldsfuld Verdensanskuelse (»Till Selma« i Cyklus'en »Selma och Fanny«, der først fuldendtes i 20erne). De udmærke sig ved Ukunstlethed, folkelig Enkelhed og Skønhed i Udtrykket, og de gennemtrænges af en varm Religiøsitet samt af Fredens og Kærlighedens Tone, der forbavser i Revolutionens og Napoléonskrigenes urolige Tid. Samtidig med Offentliggørelsen af Neutralitetsforbundet mellem Sverig og Danmark (1784) offentliggjorde F. sit Digt, »Svenska sånggudinnan till den danska«, der betegner en skandinavisk Tilnærmelse i den literære Verden. Efter Finlands Afstaaelse flyttede F. 1811 til Sverig som Spr. i Kumea i Nerike (udnævnt 1810); 1824 blev han Spr. i Klara Menighed i Stockholm og tjenstgjorde tillige som Sekretær ved det sv. Akademi, indtil han 1834 tiltraadte Bispesædet i Hernösand, hvor han døde 1847.

F. fortsatte i sin senere Periode sin lyriske Digtning (de religiøst stemte Sange om Fanny i »Selma og Fanny«, der se det jordisk skønne som himmelsk Laan); desuden skrev han reflekterende Digte samt større episke og dramatiske Værker, der dog ere af mindre Værd. En særlig Berømmelse nyder F. for sine jævne Viser, med hvilke det er, »som med vore gamle Sagaer, de glæde Barnet, opildne Ynglingen og gengive Mandens dybsindigste Tanker om Livet« (Runeberg). — F. er ogsaa en udmærket Psalmedigter. I den endnu brugte Psalmebog (fra 1819), paa hvilken F. arbejdede jævnsides med Wallin, ere 23 af hans Psalmer optagne. Blandt disse maa mærkes den herlige Paaskepsalme: »Hvad ljus öfver griften! Han lefver, o fröjd!« (Nr. 102), den skønne Nadverpsalme: »O Jesu! än de dina Du vill omkring dig se« (Nr. 150), et Par milde fredtonende Aftenpsalmer (Nr. 433 og 436), Psalmen ved Ringningen til Gudstjeneste: »Hör, Gud ännu sin nåd dig bjuder« (Nr. 323) m. fl., alle udmærkede ved ægte Barnefromhed og en enkel, trohjertig Form. — Som Biograf er F. en af Sverigs mest fremragende. Han byder ikke meget nyt, »men den skønne Hemmelighed ved den Kunst, han har nedlagt i dem, ligger i, at de spredte Træk .... under hans Hænder have samlet sig til et helstøbt Billede« (B. E. Malmström, F.s Efterfølger i Akademiet). — Samme Ukunstlethed og Klarhed komme til Syne i hans ved praktisk, pastoralt vejledende, Karakter udmærkede Prædikener. F. regnes med Rette blandt Sverigs betydeligste gejstlige Talere i den Brydningstid, der danner Overgangen fra Rationalismen til den kirkelige Genoplivelse. Wieselgren (»Sv. kyrkans sköna litteratur«) betegner ham som den første, der atter med nøje lagttagelse af den ydre Form tillige forkyndte de gamle Sandheder, med samme Troskab som Schartauanerne, baade i bibelsk Aand og med dens Bogstav. F.s Forbillede var Nohrborg. F. brød ogsaa Isen med Prædikens etiske Anvendelse paa Samfundslaster. »Med Ro og Klarhed beviste han det syndige og gale i Periodens mange Livsvaner og fik Held med, som Luther, at overbevise mange om, at alle Synder, selv fra Fornuftens Standpunkt, ere fordærvelige for Menneskers Samvittighedsro, Ære, Helbred, Velstand og Liv« (Wieselgren). Siden F.s ligefremme Tale blev det i Stockholm omsider mindre og mindre sjældent at høre de kr. Hovedsandheder uden Fordrejelser. »Hans Prædikestil er et klart Bjergvand, udsprunget som et dybt Kildespring af hans Hjertes Tro paa Jesus Kristus, Guds Søn (C. D. Wirsén, Minne af biskopen, Doktor F. M. F., Svenska Akademiens Handlingar 1887). *H. W. T.*

Fraser, Donald, eng. Presbyterianer, fødtes 15. Jan. 1826 i Inverness, studerede i Aberdeen, Toronto og Edinburgh, blev 1851 presbyteriansk Præst i Montreal, 1859 i Inverness og 1870 ved den presbyterianske Marylebonekirke i London. Som saadan blev han Vicepræsident for det eng. Bibelselskab og Sekretær ved den evang. Alliance. Han har skrevet en Biografi af Th. Chalmers (London 1881) og forskl. ekseget. Skrifter.

Frat, se Evfrat (I, 823).

Fraterhuse, se Brødrene af Fælleslivet (I, 406).

Fraticeller *(fraticelli,* et Formindskelsesord af *frate)* er en fælles Betegnelse paa indbyrdes højst forskellige Medlemmer af den yderligt gaaende Fraktion af Fransiskanerne, som i stigende Grad voldte K. Vanskeligheder. F. udgik fra Spiritualerne (S. 102), men satte disses Spiritualisme paa Spidsen. De gjorde Fordring paa at være de eneste ægte Disciple af Frans fra Assisi og lovpriste den absolute Ejendomsløshed; de vilde ikke have noget med K. og Hierarkiet at gøre og tilegnede sig Spiritualernes profetiske Fordømmelse af alt det ydre Kirkevæsen, der i deres Øjne var fremkaldt ved et religiøst Syndefald. I det ydre viste F. deres Sindelag ved at bære en kortere Kutte og ved en suveræn Foragt for Renlighed. Stundum dristede de sig til fanatiske Angreb paa K., Sakramenterne og Afladsvæsenet, og de gav Inkvisitionen meget at bestille. Endnu saa sent som 1466 led en Gruppe fattige F.

Martyrdøden i Rom, fordi de paastod, at den eneste ægte Aflad var den Portiuncula-Aflad (se d. Art.), som deres Ordensstifter havde faaet af Kristus (Ehrle i Archiv f. Lit. und Kgesch. des Mittelalters I).

Fratres communis vitæ, se Brødrene af Fælleslivet (I, 406 f.).

Fratres gaudentes *(frati allegri)* var en Ridderorden til Marias Ære *(frati cavalieri delle B. V. Maria gloriosa)*, der 1233 blev stiftet af Dominikaneren Bartoloméo, senere Biskop af Vicenza, for igen at tilvejebringe Orden i de ital. Byer, hvor alt var bragt i Forvirring ved Kampene mellem Guelferne og Ghibellinerne. Disse »glade Brødre« lovede at følge Augustins Regel, at bevare Kyskhed indenfor Ægteskab og at værne Enker og faderløse. De gik i en hvid Dragt, over hvilken de bar en graa Kappe med et rødt Kors. Ordenen blev stadfæstet 23. Dec. 1261 af Urban IV og fik Kommender i Bologna, Mantova, Modena og Treviso. Paa det sidste Sted holdt den sig til ind i 18. Aarh.

Frauen, Johan, kgl. Konfessionarius, f. i Trondhjem 31. Maj 1688, Student 1706, uddannede sig baade ved Kbhvns Universitet og i Udlandet. I Halle blev han grebet af A. H. Franckes Ord og sluttede sig til Pietismen. Efter sin Hjemkomst virkede han en Tid som Korrektør ved Missionstrykkeriet paa Elers Kollegium. 1721 blev han Spr. i Gjerlev-Draaby, 1731 kgl. Konfessionarius og Medlem af Kommissionen til Universitetets Reform. 1733 holdt han i Hoffets Nærværelse paa Frederiksborg Slot en mærkelig, frimodig Prædiken mod den separatistisk og mystisk farvede Pietisme (Khist. Sml. 3 R. IV, S. 781). Han sammenlignede den omsiggribende Dømmesyge med Farisæismen og advarede mod dem, der forlod »den kr. K.s offentlige Forsamlinger«. »Længe have vi lidt og taalt . . . at vi lutherske Præster ere blevne kaldede Baals Præster og vore dejlige viede Kirker Afgudstempler, nu gælder det vore Skriftestole«. Trods Advarsler vedblev han at bebrejde Hoffet dets Forhold til disse »itzige Pietister« (der menes vist den begyndende Herrnhutisme), fik saa 1733 sin Afsked med Pension, og blev bortvist fra Kbhvn. Siden skaffede dog Bluhme ham Kongens Tilgivelse, men han døde uden at have faaet nyt Embede (20. Dec. 1736). *J. O. A.*

Frayssinous, Denis Antoine Luc, fr. Biskop, fødtes 9. Maj 1765 i Curières (i Dept. Aveyron). 1789 modtog han Præstevielsen, men under Revolutionens Udskejelser maatte han flygte til sin Hjembygd, hvor han i 8 Aar i al Stilhed gjorde Præstetjeneste, ofte under Farer og Savn. Kort før Afslutningen af Konkordatet kaldte Abbé Émery (I, 758) ham til Paris og overdrog ham at holde Katekisationer, først i Karmeliter-Kirken, siden i St. Sulpice. Senere holdt han ogsaa apologet. Foredrag dér. 1809 forbød Napoléon disse, og i de næste 5 Aar levede F. i Paris som Inspektør ved Akademiet. Efter Napoléons Fald besteg han atter Prædikestolen, og Pius VII udnævnte ham 1822 til Biskop i Hermopolis *i. p.;* 1823 blev han Stormester for Universitetet, Pair af Frankrig med Grevetitel, Medlem af Akademiet, og 1824 Minister for K. og Skole. Hans Fortid og hans Dannelse havde gjort ham til Gallikaner *(Les vrais principes de l'église gallicane* 1818; 3. Udg. 1826), hans Stilling som Minister gjorde ham til Gallikanismens Fører, og han tørnede voldsomt sammen med dem, der dengang vilde »jorde« de gallik. Friheder (Fr. Nielsen, Romer-K. i det 19. Hdaar, det indre Liv I, 169 f.). Efter Juli-Revolutionen gik han til Rom som Opdrager for Hertugen af Bordeaux, men 1838 vendte han tilbage til Frankrig. Han døde 12. Dec. 1841 i St. Géniez. En Samling af hans Prædikener *(Défense du Christianisme* I—III, 1826) vandt stor Udbredelse (Henrion, Vie de Msgr. F. I—II, 1844).

Fred i absolut Forstand forudsætter en Tilstand, hvor Kærlighedslivet er fuldkomment, idet ikke blot Hjertets Egoisme er overvundet i den enkelte, men al Mulighed for Vrede, Had og Kamp, ogsaa udefra, er borte. Saaledes bliver F. en Bestemmelse ved Gudsriget i dets Fuldendelse. De Billeder fra de oprindelige Skabningsvilkaar, Paradis-Tilstanden, der bruges for at anskueliggøre Fuldendelseslivet (Jes. 11, 6 f.; 65, 25; Joh. Aab. 22, 2 f.), drage ogsaa umiddelbart Tanken om F. med sig. — Ved Skildringen af Messias-Riget under jordiske Vilkaar indgaar dog F. som et væsentligt Træk (Jes. 9, 6; 32, 18 f.; 57, 19; Jer. 33, 6 jvfr. Lk. 19, 38; Rom. 14, 17). F.ens Væsen betinges nemlig af Livsforholdet til Gud (Lk. 19, 42), hvortil naturligt svarer den i N. T. hyppige Benævnelse »F.ens Gud« (Rom. 15, 33; 16, 20; 1 Kor. 14, 33; 2 Kor. 13, 11; Fil. 4, 9; 1 Thes. 5, 23; Hebr. 13, 20). Da Naadebudet om Guds Vredes Ophør og Syndeskyldens Borttagelse formidles os ved Kristus, bliver hans Person for os Kr. Pantet paa F. paa Jorden (Lk. 2, 14), ikke blot saaledes, at den enkelte ved ham finder F. med Gud (Rom. 5, 1 jvfr. Kol. 1, 20), men ogsaa saaledes, at han ved sin Gerning er F. mellem de troende af Israel og Hedningene (Ef. 4, 14 f.) og gennem Meddelelsen af den Aand, som herliggør ham, Grundlæggeren af et spirekraftigt F.ens Liv mellem de Kr. indbyrdes (Joh. 14, 27 jvfr. Rom. 8, 6; Gal. 5, 22). Evangeliets Indhold kan derfor kortelig betegnes som F. (Ap. G. 10, 36; Rom. 10, 15; Ef. 6, 15); og de nytestl. Breves Jævnstilling af F. med Naaden og Barmhjertigheden (især i Brevenes Indgang) — som det nærmestliggende Udtryk for et omfattende kr. Ønske om personlig Erfaring af den nye Pagts Gave — samt af F. med Glæden (Rom. 15, 13; 14, 17; Gal. 5, 22) viser os samme Opfattelse af F.ens Forhold til Evang.s Væsen. Denne dybe og omfattende Betydning bekræftes ved Ordet, at Guds F. bevarer os i Kristus (Fil. 4, 7) og ses maaske klarest af Sammenstillingen af Liv og F. som Udtryk for Aandens Skaben i et Menneskehjerte (Rom. 8, 6).

Den Kr.s Vished for, at F. som en Kendsgerning af supernaturalt Væsen (Fil. 4, 7) erfares allerede i Menighedens Liv paa Jorden, udelukker dog ikke den Sandhed, at den absolute F. hører Fuldendelsen til. Alt aandeligt Liv foregaar gennem Udvikling og efter vor jordiske Erfaring gennem Brydninger, stærkere eller svagere. Saa længe Synden hersker i Verden, vil den Kr. derfor have Kamp baade indadtil og udadtil (jvfr. Mt. 18, 8 f. og Billedet af Stridsmanden), og kun for Selvoplevelsen

vil den tilsyneladende dialektiske Modsigelse, der ligger i den samtidige Erfaring af F. og dens Modsætning, svinde (jvfr. den kr. Dobbelterfaring af Retfærdighed og Syndighed). Den samme Herre, som er Fredsfyrsten, og hvis Rige tilhører den fredsommelige (Mt. 5, 9), siger derfor, at han ikke er kommet for at bringe F., men Krig (Lk. 12, 51). Paa Grund af Synden kan den Kr. kun have F., saa vidt det staar til ham (Rom. 14, 18), kan heller ikke finde F. i enhver Forstand attraaværdig, ja kan i Verdens Øjne netop komme til at staa som Fredsforstyrreren (Ap. G. 17, 6).

Det forstaas da ogsaa, at Kristus aldrig lovede sin Menighed F. i udvortes Forstand (Mt. 5, 11; 16, 24 f.; 24, 9), og at der, selv blandt dem, der høre til Menigheden, fordi Kødet ogsaa her begærer mod Aanden, ikke findes F. i absolut Forstand (jvfr. de hyppige, nødvendige Formaninger i N. T.: Mk. 9, 15; Ef. 4, 3; 2 Kor. 13, 11; 1 Thes. 5, 13 osv.). Men den kr. Menigheds stadige Arbejde maa rettes mod F., og den nærmestliggende Pligt bliver, trods Brudene paa F., hvad enten de skyldes Lære eller Liv (1 Kor. 11, 19; 2 Kor. 12, 20; Lk. 17, 1 f.), at bevare Kærligheden, hvoraf F. kan fremspire (Mt. 5, 38 f.; 18, 21 f.), og vogte sig for utidig Dom m. H. til andres Samvittighedsliv (Rom. 14 jvfr. V. 12. 13. 19). Arbejdet maa ske indefra udefter, thi F.s Sæde er Hjertet og særlig Viljen (mislykket Stræben: Askesen se I, 156; den intellektualistiske Overtro paa Formaalets Opnaaelse ved rationel Opdragelse og Oplysning; Selvskuffelsen, at ville skabe den indre F. ved ydre Voldsmidler, Inkvisition, Missionskrige osv.). Forsøg paa en slavisk ydre Efterfølgelse af Jesu Fredsbud (Mt. 5, 39 f.) kan ikke føre til Maalet (Rom. 12, 18; Lk. 17, 3 b.).

Trods den sidste Erfaring vil Spørgsmaalet om, hvorvidt den Kr. kan deltage i Krigen, og om Krigerstanden ikke kristeligt set er forkastelig (se Art. Mennoniter, Kvækere) bevare en fremtrædende Plads i den kr. Etik. En jesuitisk Henvisning til, at højere Formaal hellige daarlige Midler (jvfr. Rom. 3, 8), kan her ikke nytte, og den, for hvis Samvittighed det staar som en Overtrædelse af Guds Lov, maa naturligvis lyde Samvittighedens Bud. Kun ved Biblens Betragtning og den kr. Erfarings Erkendelse af Krigen som et Straffemiddel efter Guds Bestemmelse til Hævdelse af Retfærdighedens Idé under de syndige Forhold, kan Spørgsmaalet løses (se Art. Krig). Betragtes Statens, Nationaliteternes og Øvrighedens Stilling som Ordninger efter Guds Bestemmelse, maa Krigen ligesom Dødsstraffen fastholdes som Nødværgeret (jvfr. Conf. Aug. 16: *jure bellare*). Samfundets Ret til Beskyttelseskrig er da ligesaa lidt hævet ved Mt. 5, 39 som Øvrighedens Pligt overhovedet (Rom. 13, 4) eller Forældres Tugteret, og Krigerstanden som saadan dadles derfor heller ikke i N. T. (Lk. 3, 14 jvfr. Mt. 8, 8 f.; Ap. G. 10, 1 f.). Men unægtelig lægger ethvert Fredsbrud et tungt Ansvar paa den eller dem, der foranledige det, og det er klart, at der ofte ud fra gltestl. Henvisninger er drevet forargeligt Uvæsen med Tale om »Herrens Krige« (jvfr. ogsaa Missionskrige og Korstog). Paa Grund heraf kan det i en vis Forstand siges, at den Kr.s Forhold til denne stadige Aabenbarelsesform for Jordelivets Syndighed er lidende. *J. O. A.*

Fredegar, burgundisk Krønikeskriver, bearbejdede 642 nogle ældre burgundiske Annaler; senere (o. 658) føjede en anden Bearbejder, en Austrasier (fra Metz?), nogle Tillæg til F.s Arbejde, og tilsidst fik F. endnu en yderligere Fortsættelse (Br. Krusch, Die Chronica des sog. F. i »Neues Archiv« VII).

Frederik, tysk-rom. Kejsere. **F. I, Barbarossa**, paa mødrene Side Welfer, paa fædrene Hohenstaufer, f. o. 1123, Hertug af Schwaben 1047, deltog med Hæder i 2. Korstog og valgtes 1152 ved Kompromis til tysk Konge. F. er ved sit Livs Kamp for Rigets Glans og den verdslige Magts Højhed, ved sin rige personlige Begavelse og sin Sans for Videnskab, Kunst og ægte Riddervæsen blevet Middelalderens Type paa en tysk-rom. Kejser. Genoprettelsen af Ottonernes og Karl d. stores Tid, ja af den antike Kejsermagts Vælde var hans Maal, og længe syntes Lykken at føje ham baade m. H. til at bøje K.s Hildebrandisme i Knæ, knuse den kommunale Frihedsbevægelse i de norditalienske Byer og skabe i Tyskland en Centralmagt, der kunde gøre Ende paa den feudale Sønderlemmelse ved den uhindrede Næverets og de personlige Interessers evindelige Kampe. — Hans 1. Tog til Italien 1154 forskaffede ham baade Jernkronen i Pavia og Kejserkronen i Rom, men han manglede baade Kraft til at underkue Kommunen i Rom til Fordel for Paven og til at omstyrte de lombardiske Byers faktiske Uafhængighed. Derimod syntes Kampen mellem Staufere og Welfere i Tyskland endelig afsluttet, og hans Venskab med Welfernes Leder, Baierns og Sachsens Hertug, Henrik Løve, skaffede ham Støtte baade m. H. til at sikre Landefreden og fremme Kongemagten. Ogsaa K.s Mænd begyndte at begejstres for Statens Vælde og en voksende Nationalfølelse udviklede sig. Krdm. og tysk Kultur bredte sig over de slaviske Lande, og Kejserens Magt sporedes ud over Rigets Grænser (Danmark).

Det siden Romertoget kølige Forhold til Paven forværredes ved Kejserens Forhold til den fangne dske Ærkebiskop Eskil (se I, 801) og et ligefremt Brud indtraadte, da Hadrian IV i en Skrivelse 1157 brugte Lensbetegnelsen *beneficium* om Kejserdømmet. Støttet af den nationale Stemning selv blandt K.s Mænd vendte den forbitrede Fyrste, ledet af Kansleren Rainald af Dassel, en ivrig Statskirkemand, sig i en Protestproklamation til sit Rige. Rainald tilraadede ligefrem at organisere en selvstændig tysk Nationalkirke om Trier, det andet Rom. Med hele Rigets Vælde kunde F. tiltræde det 2. Tog til Italien 1158, der skulde ydmyge Paven og knuse de oprørske Lombardere. Paven faldt ogsaa til Føje, og paa de roncaliske Marker ved Piacenza holdtes Nov. 1158 en Rigsdag, hvor italienske Lensmænd og Byer svor at godkende Love, der udfra Romerretten gjorde Ende paa kommunalt Selvstyre og indførte et tysk feudalt Monarki med kejserlige Podesta'er i Byerne. F.s juridiske Støtte vare Bolognas Legister, og Universitetet lønnedes med sit berømte Frihedsbrev (I, 852). Denne Omstyrten af den historiske Udvikling vakte imidlertid al-

mindelig Uvilje, og Udjagelsen af Podesta'erne blev Signalet til en blodig Krig, der i 18 Aar hærgede Italien. Samtidig brød Striden med Paven, der støttede Byernes Frihedskamp, atter løs om Matildes Allodier, og F. truede med at fratage K. Gods og Rettigheder og krævede Skat af Bisperne: Kristus betalte jo ogsaa Skat for St. Peter. Hildebrandismens Tid syntes omme, og Karl d. stores Dage genfødte. Den af Majoriteten efter Hadrian IV's Død (1159) valgte Alexander III (se I, 51) flakkede hjemløs om, medens en af Kejseren afhængig Modpave, Victor IV (Kardinal Octavian) stedse vandt større Anerkendelse. I Norditalien ødelagdes Crema og Milano, og i Tyskland, hvor Rainald besteg Kölns Ærkesæde, stod Episkopatet fast om F. Men Victor døde 1164, og hans efterfølgende Modpaver vandt ikke Indgang; de lombardiske Byer fortsatte heltemodigt Kampen, og Alexander forstod, støttet af Frankrig, at vække stedse større Iver i kirkelige Kredse for sin Sag. I Tyskland begyndte Hierarkiets Rækker at vakle (Konrad af Wittelsbach, Ærkeb. af Mainz), og Paven vendte tilbage til Italien. Vel erobrede den kejserlige Hær Rom 1166, men Pesten bortrev i 1 Uge 25,000 Tyskere, deriblandt ogsaa Rainald — en frygtelig Vending, der opfattedes som en Gudsdom og fik største moralske Betydning for K.s Sag. Først 1176 kunde F. atter vise sig i Italien, hvor de lombardiske Byer (siden 1167) havde indgaaet en ny Liga under Pavens Værn, men hans Kraft var svækket, da Henrik Løve havde brudt med ham. Uheldet vedblev, et afgørende Nederlag ved Legnano nødte ham til Udsoning med Alexander, hvis Ret til St. Peters Stol og Suveræneret over Rom godkendtes (Fred i Venezia 1177), og 1183 anerkendtes ved Freden i Constanz Byernes væsentlige Selvstyre. Henrik Løve fik F. vel ydmyget og afstraffet (1181), men ved Delingen af hans store Len indlededes atter en Politik, der undergravede Rigsenheden og prisgav Landefreden til de talrige smaa Lensmænds Forgodtbefindende. De værste Følger oplevede Kejseren dog ikke; han døde 1189 paa det 3. Korstog, hvor han, efter at have indtaget Ikonion, forulykkede i Salef-Floden (Kalykadnos). 1184 havde han faaet sin Søn Henrik trolovet med Arvingen til Sicilien-Napoli, Costanza, hvorved de Bestræbelser for at knytte Nord- og Syd-Italien sammen indlededes, der affødte nye voldsomme Kampe med Pavestolen. I Folkets Erindring bevaredes Mindet om den store Kejser længe og sammenblandedes med Fortællingerne om Kejser Frederik II til Sagnets »F. Rødskæg« (Prutz, Kaiser F. I, I—III, 1871—73; Reuter, Gesch. Alexanders III u. die Kirche seiner Zeit, 1860—64; Ficker, Reinald v. Dassel, 1850; v. Giesebrecht, Gesch. d. deutschen Kaiserzeit V, 1888).

— **F. II**, Søn af Henrik VI og Constanza af Napoli, f. i Jezi i Ancona 26. Dec. 1194, skyldte væsentlig sin Formynder, Pave Innocents III, at hans Mødrenearv, Syditalien, blev bevaret for ham i den Opløsningstid, der fulgte efter Faderens Død (1197). 1208 overtog F. Regeringen, og 1211 sendte Paven ham som K.s Prætendent til Tyskland, da Welferen Otto IV havde optaget en kirkefjendsk Politik. F. blev kronet til tysk Konge 1215, men efter Innocents's Død 1216 og sin Kejserkroning 1220 optog han den gamle Staufer-Politik og satte sig særlig ud over sine udtrykkelige Løfter om ikke at forene Syditalien med Riget. Et lovet Korstog udsattes stadigt, hvorfor Gregor XI endelig udslyngede Bandstraalen mod ham. 1228 stævnede F. dog til Palæstina og erhvervede sig ved klog Benyttelse af Muhammedanernes indbyrdes Splid Jerusalem og enkelte Dele af det hellige Land. I Gravkirken paasatte den bandlyste sig selv Kronen. Hjemkommen til Italien fandt han Napoli-Sicilien besat af de pavelige »Nøglesoldater«, men tvang foreløbig Paven baade til Fred og til at hæve Bandlysningen. — I de følgende Aar søgte han med Kraft at gennemføre et lignende absolut Monarki i Norditalien, som han havde skabt i Syditalien. Snart kæmpede de norditalienske Byer igen en fortvivlet Kamp for deres Selvstændighed, hemmelig støttet af Paven. 1236 fornyede denne Kravet om Overherredømmet over hele Italien som Apostelfyrstens Efterfølger, og da F. i Slaget ved Cortenuova (1237) havde besejret Milaneserne, fik han dannet et Forbund med Genova og Venezia, fornyede Bandlysningen og opfordrede Tyskland til Frafald. Baade her og i Italien rasede atter Krigen. Kejser og Pave udsendte Rundskrivelser til Fyrster med skarpe Anklager og Hentydninger til, at de apokalyptiske Tider vare for Haanden (F. kaldte Gregor »den falske Profet«, denne F. »Dyret fra Havet«). Trods Pavens Korstogsprædiken mod den bandlyste, havde F. dog længe Overmagten. Kirkestaten blev besat, et paatænkt Kirkemøde i Rom forhindredes, og Gregor døde 1241, indesluttet i den evige Stad. I Tyskland opholdt F.s Søn Conrad Kejserens Sag, ligesom den tapre Søn Enzio i Italien. Efter et 2aarigt Pavelose syntes F.s Sejr fuldstændig, da hans Ven, Kard. Sinibaldo Fieschi 1243 valgtes til Pave. Men Innocentius IV optog den traditionelle Pavepolitik, og 1245 fornyedes Bandet paa det alm. Kirkemøde i Lyon. F. afsattes for Mened og Kætteri, Tyskerne løstes fra Troskabseden, og Sicilien erklæredes for hjemfaldent Len til Pavestolen. Medens Fransiskanere og deres Tertiariere overalt ophidsede mod den bandlyste, svigtede kirkelige og verdslige Stormænd i Tyskland Kejseren og valgte 1246 Henrik Raspe til Modkonge. Staufervældets Fald begyndte, i Tyskland oprandt en usalig Tid, og i Italien kæmpedes ikke blot mellem By og By, men i Stæderne rasede Partikampene (Navnene *Ghibellini* og *Guelfi* udviklede sig nu fra at kendetegne de kejserlige og pavelige til at betyde Aristokrater og Demokrater). 1248 led de kejserlige et stort Nederlag ved Erobringen af Vittoria. 1249 lod F., ængstet ved gentagne Mordforsøg, i et Anfald af Mistro sin Raadgiver Pietro della Vigna, der gennem den joakimitiske Bevægelse (se d. Art.) havde modarbejdet Pavevældet ved de farlige Krav om K.s Reformation i apostolsk Aand, blinde, og s. A. blev Enzio taget til Fange. 1250 døde han selv paa Tog mod Rom, efter at Ærkebispen af Palermo havde meddelt ham K.s Absolution. Det tysk-rom. Kejservældes Storhedstanke var dermed knust. F., hvis Maal havde været et Arvemonarki med Personalunion mellem det

feudale Tyskland og Italien og med Statens Overhøjhed over K., efterlod Tyskland til det store Interregnum og Italien til et tilsvarende Anarki. — Storslaaet var hans Virksomhed i Napoli-Sicilien, hvor han skabte en ejendommelig Kulturblanding af lat., gr., normanniske og arabiske Elementer, omordnede den financielle og civile Administration, regulerede den lovgivende Magt og fremmede Landets produktive Evner. Han grundede Universitetet i Napoli og Lægeskolen i Salerno, og ved hans glimrende, halvt orientalske Hof færdedes en international Skare af Kunstnere og Videnskabsmænd. Den begavede Fyrste med den højst sammensatte Karakter, der spændte over ubændig Grusomhed og forførende Elskværdighed, minder ved sin Sans for Aandsdannelse og Kunst og sit Ry baade som Lovgiver, Kriger og Diplomat, ja som Tænker og Digter (ogsaa paa Folkemaalet) om Renæssancens Fyrster, hvis frivole religiøse og sædelige Livsanskuelse han ogsaa i flere Henseender har foregrebet (Gregor IX tillagde ham Ordet om de 3 Bedragere; se Art. Tre Bedragere); trods sin Aandsfrihed og sit Had til Hierarki var det ogsaa F., der tændte Kætterbaalene ved sin Lov om Hæretikeres Opbrænding. Mindet om dette »Verdens Under« glemtes ikke let. Man troede ikke paa hans Død. Fransiskanerne lærte længe, at F. var Antikristen, hvorimod de joakimitiske Dominikanere ansaa ham for en K.s Reformator, der skulde forny de apostolske Tider og fri Verden fra Pavedømmets og Hierarkiets Antikristendom. Gang efter Gang opstod falske F. (endnu 1546), og i Sagnene blandedes F. og Frederik Barbarossa sammen (Schirrmacher, Kaiser F. II, I—IV, 1859—61; Raumer, Gesch. der Hohenstaufer, 1873; Huillard-Bréholles, Vie et correspondance de Pierre de la Vigne, 1865). *J. O. A.*

Frederik, dsk-norske Konger. **F. I**, f. 7. Okt. 1471, var Christian I's yngste Søn. Ved Faderens Død var han næppe 10 Aar gammel. Moderen, Dronning Dorothea, hvis Yndlingssøn han var, søgte at skaffe ham Hertugdømmerne, da den ældre Broder, Hans, blev Konge i Danmark og Norge. Dette lykkedes vel ikke; men Kong Hans gik dog 1482 ind paa en Art Samregering med Broderen i Hertugdømmerne, og 1490 foretoges en Deling af disse Landskaber, hvorved den saakaldte gottorpske Del tilfaldt F., medens Kongen fik den segebergske Del. F. var dog ikke tilfreds, og Forholdet mellem ham og Broderen var derfor ikke altid det bedste; endnu ringere blev Enigheden mellem F. og hans Brodersøn, Christian II, og da F. 1523 gjorde fælles Sag med de misfornøjede dske Herrer, maatte Christian vige, hvorpaa F. blev hyldet som Danmarks og senere ogsaa som Norges Konge, og hævdede sig i denne Stilling indtil sin Død, trods Christians forskellige Forsøg paa at genvinde de tabte Riger.

F., hvis Personlighed var præget af en vis ydre Ro og forsigtig Klogskab, maatte synes mindre oplagt til at bryde med Romerkirken, i hvilken han var opdragen; men da han indsaa, at Reformationen bød Statens Styrer flere Fordele, og da Forholdene føjede sig saaledes, at han for at hævde sin usurperede Magt næsten blev nødt til at søge Støtte hos det evangelsksindede Parti hjemme og ude, saa blev hans Regering dog meget betydningsfuld i kirkelig Henseende, og Ref. gjorde baade i Danmark og Hertugdømmerne saa store Fremskridt, at den næppe mere kunde trænges til Side. Ganske vist havde F. i sin Haandfæstning forpligtet sig til at modarbejde det lutherske »Kætteri«; men efter at hans Datter, Dorothea, 1526 havde ægtet Hertug Albrecht af Preussen, der bestemt havde brudt med Romerkirken (I, 48), betænkte F. sig ikke paa, om end med Forsigtighed, at følge Svigersønnens Spor, saa meget mere som der ogsaa var foregaaet et Omslag i hans egen Betragtning, formodentlig især ved Paavirkning gennem hans ældste Søn, Christian (III), der tidlig med stor Bestemthed havde valgt sit Parti. — Det var til stor Støtte for Ref. i Danmark, at F. paa Herredagen i Odense 1526 og 27, samt i København 1530 med stigende Fasthed hævdede, at ingen maatte lide Ulemper for sin religiøse Overbevisnings Skyld, og at de lutherske Prædikanter, som Kongen havde givet Værnebreve, ikke maatte drages for rom.-kat. Bispers og Prælaters Domstole, men skulde alene staa Kongen til Rette, hvis man i kirkelige Sager havde noget at klage over dem. Ligeledes blev det af Betydning, at det ved Kongens og Rigsraadets Beslutning vedtoges, at Bisperne fremtidig ikke skulde søge Stadfæstelse hos Paven, men hos Kongen, hvorved de store Pengesummer, der tidligere vare gaaede til Rom, blev her i Landet, og Bispernes Afhængighed af Paven tildels ophørte. Ved at gøre sin Stadfæstelse af Bisperne afhængig af, at de fraskrev sig Retten til at forfølge anderledes troende, bidrog Kongen i ikke ringe Grad til at sikre Evangeliets uhindrede Fremgang. Da F. døde, havde Ref. derfor allerede vundet Fodfæste paa ikke faa Steder her i Landet, særlig i Viborg, København og Malmø, ikke at tale om, at den fuldt ud havde sejret i flere Egne af Slesvig, særlig i Haderslev- og Tørning-Len, hvor Hertug Christian var gaaet mere hensynsløst til Værks i sit Brud med Fortiden, end hans forsigtige Fader maaske altid syntes om. F. I døde 10. Apr. 1533 paa Gottorp Slot, hvor han mest havde opholdt sig. — **F. II**, Søn af Christian III og Dronning Dorothea, blev født 1. Juli 1534 paa Haderslevhus, 3 Dage før Faderen valgtes til Konge i Danmark. 1542 hyldedes han som Tronfølger paa alle Landsting i Danmark, og 1548 blev han hyldet i Oslo. Ved Faderens Død 1. Jan. 1559 blev F. Konge i Danmark og Norge. — I sin Barndom havde han under sin Moders Overopsyn haft Prof. Hans Svaning, Discipel af Luther og Melanchthon, til »Tugtemester«. Denne Mand var lærd Historiker; men om han end maaske har forstaaet at fange Prinsens Opmærksomhed ved Fortælling om Fortidens Begivenheder, lykkedes det ham dog ikke at faa den unge Kongesøn interesseret for den klassiske Lærddom, som hin Tid satte saa højt. Ikke desto mindre er der næppe nogen dsk Konge, der har gjort saa meget for den lærde Undervisnings Fremme som F. II. Vi mindes saaledes hans betydelige Donationer af Kongetiender til en Række af Landets Latinskoler og hans Stiftelse af Kommunitetet ved Kbhvns Universitet (1569), hvor-

ved Muligheden aabnedes for 100 fattige Studenter til frit Universitetsophold (Bespisning i »Klostret«). En Følge heraf var, at fremtidig kunde man gøre Universitetsstudier til Betingelse for Adgang til Præsteembeder, hvad man ikke før havde kunnet, da mange unge studerendes Fattigdom havde nødt dem til at nøjes med den Uddannelse, de havde kunnet faa i Kapitels- og Klosterskoler. — F. II var fuldt ud opdraget i Ref.s Grundsætninger; i sin Faders udpræget luthersk-kirkelige Holdning saa han sit Forbillede. Han var en flittig Læser af Luthers tyske Bibel — hans Anetegnelser i samme, ligesom hans Dagbog, ere paa Dsk — og da der trængtes til en ny og gennemset Udg. af den dske Bibel af 1550, laa det F. alvorlig paa Hjerte at faa Værket fremmet med saa stor Omhu som muligt. Resultatet foreligger i den smukt udstyrede og omhyggelig gennemsete saakaldte Kong F. II.s Bibel af 1588. I kirkelig Henseende var det F.s Hovedbestræbelse at hævde den Stilling, som hans Fader havde indtaget, og at værne om de aandelige Goder, som den lutherske Ref. havde bragt Menigheden. Alle Nyheder paa det kirkl. Omraade vare ham derfor stærkt imod. Denne Grundstemning var Aarsag til hans Afvisning af alle kirkl. Yderligheder. Han misbilligede lige saa vel Niels Hemmingsens Kryptocalvinisme som hans egne nære Slægtninges ivrige Bestræbelser for at gøre Konkordieformlen til bindende Norm for Kirkelæren i alle lutherske Lande. At han uden Betænkning afviste Pavens Forsøg paa Tilnærmelse, følger af sig selv. I det hele var det F. II imod, at hans Riger og Lande skulde indblandes i udefra kommende Lærestridigheder, derfor hans Forbud (1574) imod, at Præsterne drog disputable Emner, særlig vedrørende den hl. Nadver, frem i deres Forkyndelse for Menigheden. Paa den Maade mente han bedst at kunne værne om Arven fra Luther, uden at have Øje for Betydningen af Luthers Ord om, at i Aandens Verden hører Kampen med til Livets Fornødenheder. — Nogen stor Konge var han ikke, men Danmarks Trone har sjælden været omgivet af ypperligere Mænd end i F. II.s Tid, og Kongen, der ikke anslog sine egne Evner højt, gav dem fri Haand til at virke. Han blev let heftig og opbrusende, naar han mødte Modstand, men faldt sædvanlig snart til Føje, og lod saa dem raade, der forstod det. Kun hans Mangel paa Selvbeherskelse, naar han i Vennekredsen sad ved de fulde Bægere, kaster nogen Skygge over hans ellers i mange Henseender tiltalende Kongeskikkelse. — **F. III**, Søn af Christian IV og Anna Cathrine af Brandenburg, var født 18. Marts 1609 paa Haderslevhus. I sin Ungdom fik han en omhyggelig, næsten lærd Uddannelse. Da der ingen Udsigt var til, at han i Tiden skulde blive Konge, hvortil hans ældre Broder, Prins Christian, var udvalgt, skaffede Faderen ham nogle sækulariserede, nordtyske Bispedømmer, særlig Ærkebispedømmet Bremen. Heri bragte Trediveaarskrigen dog Forstyrrelse, og efter flere Lykkens Omskiftelser maatte F. opgive disse Besiddelser. Da hans ovennævnte Broder døde 1647, og Faderen Aaret efter, blev han imidlertid Konge, efter at et Valg var foregaaet i Maj 1648, og han ved sin Haandfæstning havde paataget sig Forpligtelser, der vare strengere end de, hans Forgængere havde maattet gaa ind paa. — Krigen med Sverig 1657—60 bragte Riget paa Afgrundens Rand; men da Udgangen dog tilsidst blev taaleligere, end man en Tid havde kunnet vente, benyttede Kongen sig af de borgerlige Stænders Misfornøjelse med Adelens store Indflydelse paa Statens Anliggender til under Rigsdagen i Kbhvn i Efteraaret 1660 at tilegne sig arveligt Enevælde i Danmark og Norge. De følgende Aar af hans Regering gik især hen med paa forskellig Maade at befæste den vundne Magt. — F. III.s Tid var i kirkl. Henseende en temmelig gold Tid. Landets Ødelæggelse ved langvarig Krig maatte svække de aandelige Interesser. Enevældens Indførelse bevirkede, at de gamle Præstevalg afløstes af kgl. Udnævnelser. Ved Kongeloven af 14. Nov. 1665 sloges det fast, at Kongen og alle hans Efterfølgere skulde bekende sig til den uforandrede augsburgske Konfession »og ved samme rene og uforfalskede christelige Tro holde Landsens Indbyggere, og den vældeligen haandhæve og beskærme i disse Lande og Riger mod alle Kættere og Sværmere og Guds Bespottere«. Endvidere: »Kongen skal ene have højeste Magt over al Kleresiet fra den højeste til den laveste, at beskikke og anordne al Kirke- og Gudstjeneste, Møder, Sammenkomster og Forsamlinger om Religionssager, naar han det raadeligt eragter, byde og forbyde«. Grundvolden lagdes saaledes til en kirkl. Tilstand, der varede henved 200 Aar. Den servile og krybende Tone, som snart hos høje og lave, og ikke mindst blandt Gejstligheden, blev den raadende overfor den enevældige Konge af Guds Naade, er et af Tidens mest fremtrædende Tegn. — F. III var en af de faa lærde Konger, Danmark har haft. Han var det lat. Sprog fuldstændig mægtig og hørte gerne Prædikener i dette Sprog. For teol. Undersøgelser havde han stor Interesse, hvorfor han undertiden lod afholde Disputatser mellem lærde lutherske Præster eller Prof. og Bekendere af andre Konfessioner (rom. Kat., Socinianere), der opholdt sig her i Landet. F. III døde 9. Febr. 1670. — **F. IV** var en Søn af Kong Christian V og Dronning Charlotte Amalie af Hessen, og fødtes 11. Okt. 1671. Ved Faderens Død 1699 besteg han Tronen. Den første Del af hans Regering var opfyldt af Krig; men efter at Freden endelig var sluttet 1721, indtraadte roligere Tider; lykkelige vare de dog ikke, baade fordi Landet var haardt medtaget af Krigen, og fordi flere Landsulykker indtraf, særlig den ødelæggende Brand, der 1728 lagde det meste af Hovedstaden i Aske. F. IV.s Tid var i kirkl. Henseende en Overgangstid. Den gl. lutherske Ortodoksi kæmpede om Herredømmet med nye Retninger, særlig den fra Tyskland indvandrende Pietisme, der efterhaanden vandt ikke ringe Tilslutning. Kongen var, trods de store Pletter, hans sædelige Liv havde, en religiøs Natur og interesserede sig varmt for adskillige Formaal, der berørte det kirkl. Liv, deriblandt navnlig for Missionen blandt de i hans Stater, i Finmarken, Grønland og Østindien, levende Hedninger. I det hele vandt han Berømmelse som

den første protest. Regent, der gjorde noget alvorligt for Hedningemissionen. Denne Interesse delte Kongen med sin Dronning, Louise af Mecklenburg, som under de trange Kaar, hendes lidet lykkelige Ægteskab medførte, fandt Tilfredsstillelse ved at træde i nærmere Forhold til de religiøse Bestræbelser, der vare oppe i Tiden. Ogsaa Kongen begunstigede disse. Særlig kan fremhæves hans Anlæg af 240 Almueskoler paa Krongodset og Opførelsen af Vajsenhuset i Kbhvn, der var en Efterligning af det i Halle, og hvis Funktionærer gennem et længere Tidsrum næsten alle tilhørte den pietistiske og herrnhutiske Retning. — Efter Dronning Louises Død 1721 formælede F. IV sig straks højtideligt med Anne Sofie Reventlow, med hvem han tidligere havde levet i morganatisk Ægteskab, og kronede hende snart efter som Dronning. Han døde i Odense 12. Okt. 1730. *H. F. R.*

Frederik, preussiske Konger. F. I, f. 22. Juli 1657, arvede 1688 ved sin Faders, Frederik Wilhelms, Død Kurhatten, som han ivrigt ønskede at ombytte med en Kongekrone. Dette Ønske gik i Opfyldelse 1701, da han kronede sig i Königsberg efter Aaret forud at have faaet Kejserens Indvilligelse, og hans Navn blev nu F. I, Konge af Preussen, ikke som før F. III, Kurfyrste af Brandenburg. Uden at besidde sin Faders Dygtighed fulgte F., paa mange Punkter med Held, de fædrene Traditioner, saaledes ved at værge de mindre Staters Selvstændighed og Trosfriheden overfor Ludvig XIV. Han var derfor efter 1688 Medlem af Koalitionen mod Frankrig, og hans Hære kæmpede med Udmærkelse. Ogsaa i den spanske Arvefølgekrig stod han paa Ludvig XIV.s Modstanderes Side, og i god Overensstemmelse med sit Huses ref. Trosbekendelse modtog han de fordrevne Huguenotter, hvorfor Preussens Befolkning voksede trods de stadige Krige. Han søgte at fremme sit Lands Tarv ved at udvide Hæren og ved Landboreformer, men lige saa fuldt ved at støtte Tidens aandelige Rørelser. Til disse hørte Pietismen. I Hovedstaden blev Spener ansat 1691, og 1694 stiftedes Frederiks-Universitetet i Halle, hvor Pietismen fik betydelig Indflydelse. 1696 stiftede F. Kunstakademiet i Berlin, og 1700 lagde han paany sin Interesse for Lærddommen for Dagen ved, tildels efter Opfordring af Leibnitz, der den Gang opholdt sig ved Hove, at stifte Videnskabernes Selskab med det Formaal at iagttage Naturen, at udbrede den kr. Tro blandt Østens Folk og at bevare det tyske Hovedsprogs Renhed. — **F. II,** Konge af Preussen, blev født 24. Jan. 1712 i Berlin, og døde 17. Aug. 1786 paa Sanssouci i Potsdam. Hans Fader, Soldaterkongen Fr. Wilhelm I vilde opdrage sin Søn til Officer, og Prinsen blev Officer, men hans intelligente Hoved kunde ikke lade være med tillige at huse andre Interesser. Ogsaa paa andre Punkter skiltes hans og Faderens Veje. Medens denne var bibeltroende Calvinist og i sin Politik i alt Fald i Begyndelsen venlig mod Østerrig, var F. tidlig bleven betaget af den fr. Vantro og sympatiserede i polit. Henseende med England, ligesom hans Moder Sophia Dorothea var en hannoveransk-engelsk Prinsesse. Spændingen mellem F. og Faderen blev tilsidst saa stærk, at Sønnen 4. Aug. 1730 besluttede at flygte. Men han blev greben og som Desertør stillet for en Krigsret, der imidlertid erklærede sig inkompetent til at dømme Kronprinsen. Efterhaanden blev Fader og Søn dog fuldstændig forsonede, især da F. efter Faderens Vilje 1732 ægtede Elisabeth af Braunschweig. Ved Faderens Død 31. Maj 1740 tilfaldt Kronen F. Hans Regering blev meget urolig. I de 2 schlesiske Krige (1740—42 og 1744—45) erobrede F. Schlesien fra Maria Theresia. Da Maria Theresia allierede sig med Frankrig for at vinde det tabte tilbage, begyndte F. den preussiske Syvaarskrig (1756—63). Da ogsaa flere tyske Stater, Sverig og Rusland sluttede sig til F.s Fjender, var han Undergangen nær, men den russiske Kejserinde Elisabeths Død 1762 forvandlede pludselig Rusland til hans Forbundsfælle. Da Forholdene paa Balkanhalvøen havde fremkaldt en stærk Spænding mellem Rusland og Østerrig, søgte F. med Held at aflede Uvejret ved at give Kejserinde Katharina Anvisning paa Polens første Deling 1772. Ved denne Lejlighed erhvervede han selv Vestpreussen undtagen Danzig og Thorn. I sine senere Aar fik han betydelig Indflydelse i det tyske Rige, hvor Kejseren hidtil havde domineret; men nu modsatte F. sig med Held Østerrigs Planer om at bytte Nederlandene med Baiern m. m. — I den indre Styrelse var hans Hovedformaal at forøge Folkemængden; thi paa den beroede efter hans Mening Statens Kraft. Han ophjalp Agerbrug, Handel og Industri; Statskassen fyldte han ved en høj Told, som foruden at tjene merkantile Formaal tillige skulde befri den fattige Landadel for Fristelser til Luksus. I Retsplejen var han upartisk og arbejdede for Reformer. For Videnskaberne sørgede han ved paany at grundlægge Videnskabernes Akademi; han beskyttede Oplysningsfilosofien (saaledes kaldte han 1740 Wolf tilbage til Halle) og hjalp den til Herredømme i Embedsstanden. I Kirkestyrelsen blandede han sig saa lidt som muligt; han stod paa en god Fod med Romerkirken, og for sine nye rom.-kat. Undersaatter i Schlesien indkaldte han fr. Jesuiter i Stedet for de østerrigske. Paa alle Punkter var F.s Anskuelser prægede af den fr. Oplysningsfilos. baade med dens ægte Frisind og med dens kolde Indifferentisme. Ægte frisindet er hans Opfattelse af Regeringsformen. Han antog nemlig Regeringsmagtens demokratiske Oprindelse, erklærede Republiken for berettiget og beundrede den engelske Folkerepræsentation; Fyrsten betegnede han, omend han selv ikke altid undgik Fristelsen til Despotisme, som Statens første Tjener (saaledes i Skriftet »Antimacchiavel« fra 1739). Hans politiske Interesser vare dynastiske og statslige; det egentlig nationale kvaltes af hans Beundring for fr. Væsen og fr. Sprog. Han hævdede stærkt Samvittighedsfriheden, ogsaa for de Sekter, som han egentlig foragtede. Hans strenge Opdragelse har maaske bidraget til at give ham Afsmag for Religionen, og hans forbudne Filos. Læsning (først Wolf og Locke, saa Voltaire) førte ham fuldstændig bort fra K.s Tro. Dogmerne betragtede han som en Fordærvelse af den oprindelige Krdm.,

hvis Sædelære han betragtede som evig gyldig. Voltaire var Genstand for hans Beundring, men fik dog ogsaa at føle den Satire, som denne kolde og mistroiske kongelige Filosof raadede over. F. har skrevet en lang Række Skrifter paa Fransk af poetisk, filos., historisk og krigsvidenskabeligt Indhold. Mange af dem ere flere Gange udgivne; 1846—57 foranstaltede Berliner-Akademiet en Pragtudgave. Naar man maaler F. med den politiske Verdenskløgts Alen, er det utvivlsomt, at hans geniale Udenrigspolitik, hans fremragende Evner som Hærorganisator og Hærfører og hans overordentlige Dygtighed i den indre Styrelse saavel som hans utrættelige Energi og det for Tysklands, ja hele Verdens Historie vigtige Resultat, han naaede, nemlig gennem Krig og Fred at hæve Preussen til en folkerig, velstaaende og med en ypperlig Hær forsynet Stormagt, fuldtud retfærdiggør det Tilnavn »den store«, hvormed Efterverdenen har hædret ham; men hans Personlighed er mere imponerende end tiltalende, og om hans Politik i det hele, særlig ved en Lejlighed som Polens Deling, kan bestaa for en højere Domstol, er mindre sikkert (L. v. Ranke i Allg. deutsche Biographie). *V. A.*

Frederik, Kurfyrster. 1) **F. III den vise,** Kurfyrste af Sachsen 1486—1525, blev født i Torgau 17. Jan. 1463. Efter sin Faders, Ernsts, Død overtog han Regeringen i Kurkredsen, men den øvrige Del af det ernestinske Omraade styrede han i Fællesskab med sin Broder, Johan den standhaftige. Han gik i Skole i Grimma, hvor han vandt Forkærlighed for Augustiner-Eremiterne, skønt han stadig efter sit Huses Tradition valgte Fransiskanere til sine Skriftefædre. Han hørte daglig Messe, og 1493 foretog han som ydmyg Pilegrim, ikke som Fyrste, en Valfart til det hl. Land for at vinde Aflad og for at lade sig optage bl. den hl. Gravs Riddere. Dér erhvervede han bl. a. den hl. Annas Tommelfinger, og efter hans Hjemkomst fik Ærefrygten for denne Modehelgeninde Løb ogsaa i Sachsen. F. var Medlem af mange Broderskaber, og efterhaanden lykkedes det ham i Allehelgenskirken i Wittenberg at tilvejebringe en i Tyskland enestaaende Samling af Helgenlevninger, der 1509 indeholdt 5005 Partikler (»Wittenberger Heiligtumsbuch«, herausgeg. von G. Hirth, 1883). Mandag efter Misericordias, naar i Reglen en Del af Relikvierne vare udstillede, og paa Alle-Helgensdag strømmede store Skarer til Wittenberg for at vinde den rige Aflad, der var lovet dem, som besøgte den dyre Relikvieskat. 1502 lagde F. Grunden til Universitetet i Wittenberg, der blev indrettet efter Tübingens Forbillede og blev et Hjemsted for Humanismen. Luthers Teser om Afladen kunde naturligvis ikke tækkes en Relikviesamler som F., men han gav den dristige Munk Lov til at tænke og skrive frit og fik lidt efter lidt stor Interesse for Bevægelsen i Wittenberg. Men han lod, som Melanchthon senere skrev til Landgrev Filip, »den Luther sein Abenteuer selbst bestehen«, og fortsatte Indsamlingen af Relikvier. 1520 havde han faaet ialt 19,013. Kejser Karl V kunde væsentlig takke ham for Kejserkronen, og F. var højt anset blandt Tysklands Fyrster. Den passive Modstand, han gjorde over for Roms Skridt imod Luther, var et Udslag af hans Retfærdighedsfølelse og Retsindighed, men ikke et Tegn paa, at han billigede Luthers Lære. I Worms holdt han sig borte fra Luther, for at man ikke skulde mene, at han delte den anklagede Munks Paastande; derfor sammenlignede Luthers Venner ham med den fornægtende Peter. F. var vel medskyldig i, at der efter Worms blev ydet Luther Beskyttelse, men han vidste i lang Tid ikke, at Luther sad paa Wartburg. Den følgende Udvikling af Reformationsværket vakte ofte hans Ængstelse, men han afviste enhver Opfordring til Indgriben, fordi han »kun var en Lægmand«, og fordi han var bange for at handle imod Guds Ord. Det faldt ham haardt at se sine kære Relikvier synke i Kurs, og da Messetjenesten blev afskaffet i Wittenberg, holdt han en Tidlang bestemt paa, at Stiftsherrerne skulde have Lov til at blive ved det gamle. Under Spalatins Paavirkning blev han imidlertid mere og mere »ein sonderlicher Liebhaber des heil. Wortes«; 1 Pet. 1, 25 var hans Yndlingsord. Men med Luther vilde han personlig intet have at gøre. Luther har aldrig talt med ham og kun set ham paa Rigsdagen i Worms. Da han laa paa det yderste, blev der sendt Bud efter Luther; men Reformatoren kunde ikke komme, fordi han var langt borte for at forhandle med Bønderne. F. døde 5. Maj 1525 efter, som den første af de tyske Fyrster, at have nydt Nadveren under begge Skikkelser. Den største Tjeneste, han viste Ref., var, at han tillod Sandheden at bane sig selv Vej (Th. Kolde, F. der Weise und die Anfänge der Ref., 1881, og Rettelserne dertil i RE[3] VI, 279 f.). — 2) **F. III, den fromme,** Kurfyrste af Pfalz, fødtes i Simmern 14. Febr. 1515. Han studerede i Köln, kom til Frankrig for at lære Fransk og tog 1532 Del i Tyrkekrigen. 21. Okt. 1537 blev han gift med Markgrev Casimir af Brandenburgs 18aarige Datter, Maria, og hun vandt lidt efter lidt sin Ægtefælle for Luthers Lære. 1546 traadte han aabenlyst frem med sin evang. Bekendelse, og da han (1557), efter sin Faders Død, blev regerende Hertug af Simmern, fremmede han Reformationen paa alle Maader. 1559 tilfaldt ogsaa Kurværdigheden ham efter Ottheinrichs Død, og derved blev han straks stillet over for konfessionelle Vanskeligheder; thi i Pfalz var der mange Disciple af Melanchthon og Calvin. Efter et forgæves Forsøg paa at mægle kastede han sig ind i teol. Studier for at vinde Forstaaelse af Stridsspørgsmaalene. Lidt efter lidt kom han den reformerte Opfattelse nærmere, og de luth. Zeloter bleve mindre og mindre tiltalende i hans Øjne. Efter Fyrstedagen i Naumburg (1561) skete det afgørende Brud med Lutheranerne; der blev kaldet ref. Teologer til Heidelberg, Kirkevæsenet blev omordnet efter ref. Mønster, og Heidelberger-Katekismen blev Læreregel og Skolebog. 1565 bød Kejser Maximilian ham bringe alt paa den gamle Fod og truede ham med Tabet af Kurværdigheden, hvis han ikke adlød. Men F. erklærede, at det i de Sager, hvorom der her var Tale, kun gjaldt at lyde Kongernes Konge; og Truslen blev ikke udført. Derimod lykkedes det ham ikke i Øvre-Pfalz at gennemføre de Reformer, der saa let vare gaaede

igennem i Rhinpfalz. Han døde 26. Okt. 1576 efter et virksomt Liv, der ogsaa havde bragt ham i nøje Forbindelse med de Reformerte i Frankrig og Nederlandene (A. Kluckhohn, Fr. der Fromme, 1877). *Fr. N.*

Frederik, Biskopper. 1) F., islandsk Missionsbiskop, se Fridrekur. — 2) F., Biskop af Slesvig 1167—79, tjente først som Notarius hos Kong Valdemar I. Han var til Stede ved Knud Lavards Skrinlægning i Ringsted 1170. I Foraaret 1179 skulde han med Sønderjyderne deltage i et Tog til Venden. Paa Vejen derhen forliste det Skib, han var paa, og han og alle hans Skibsfæller druknede. Hans Lig drev siden op et Sted paa Sjællands Kyst, og Absalon lod det føre til Sorø og begrave dér. I Sorø Kirke findes endnu Vaabenskjoldet med hans Navn; Skjoldmærket er 3 Vandstrømme (Weeke, Lunde Domkapitels Gavebøger 1884 f., S. 105 f.). — 3) F., Hertug og Biskop, Søn af Kong Frederik I og Sophie af Pommern, modtog en halvlærd Opdragelse, da han var bestemt til at træde i K.s Tjeneste. 1544, ved Hertugdømmernes Deling, maatte han lade sig nøje med et Kanonikat i Köln i Steden for at faa Ærkestolen i Bremen, men 7. April 1549 blev han af Domkapitlet valgt til Koadjutor hos Tileman von Hussen, Biskop af Slesvig og Herre til Svabsted. Inden Aaret var omme, opgav han al Ret til Hertugdømmerne mod, foruden Slesvig Stift, at faa 9000 Mark aarlig, indtil han kunde faa et større Stift. 1551, efter Tilemans Død, overtog han Stiftet Slesvig ved at rykke ind paa det biskoppelige Slot i Svabsted, og 1552 blev han tillige Biskop af Hildesheim. Han døde af Tæring i Kiel 27. Okt. 1556 og testamenterede alle sine Ejendomme til sin Broder Adolph, som han havde valgt til sin Koadjutor.

Frederik Vilhelm III og IV, preussiske Konger, se Union, den preussiske.

Fredrikshamns Stift (1744—1812). Efter at Russerne i Krigen 1741—42 havde erobret den Del af Finland, som ligger mellem Wiborg og Kymmene-Elf (Kymmenegårds län) med Byerne F., Willmanstrand og Nyslott samt 19 Sogne og Dele af 6 Sogne, tilsikrede man ved Freden i Åbo 1743 Indbyggerne bl. a. Beholdelsen af den luth. Lære. En evang.-luth. Stiftsstyrelse indsattes i F. ved Petersborger-Senatets Ukas af 8. Dec. 1743. Spr. Fabian Niklas Gudzäus (f. 1700) i F. udnævntes til Stiftets Domprovst og *Præses consistorii* (10. Jan. 1744). Efter dennes Død (6. Juni 1790) blev *Mag.* Emanuel Indrenius (f. 28. Marts 1753, d. 3. Juni 1816) hans Efterfølger, der var Konsistorialpræsident, indtil Wiborg Len med Konsistorierne i Wiborg og F. efter Alexander I's Erobring af Finland (1808—09), atter forenedes med dette (kejserl. Manifester af 6. Nov. og 23. Dec. 1811 samt 7. Febr. 1812); de nævnte Stiftsomraader lagdes da under Stiftsstyrelsen i Borgå. I Indrenius's Tid oplevede F. en liturgisk Strid i Miniaturstil. En finsk »Kirkehaandbog«, forfattet paa F.s Stifts Vegne, udkom 1808 og blev paabudt til Indførelse; men Konsistoriet nølede med at publicere Bogen, da dens Lære ikke var ren. Følgen blev, at Konsistoriets Medlemmer fik hemmelig Arrest, til de gav efter. Dog blev den gamle Haandbog af 1694 snart genindført (udkom paa Finsk 1697, 1757 osv.), da Stiftet 1812 atter lagdes under Biskoppen af Borgå. — I F., som allerede 1336 var Købstad (den hed Wekkelaks, saaledes endnu 1723), sluttedes 17. Sept. 1809 den Fred, hvorved Sverig afstod hele Finland samt Åland og en Del af Westerbotten. Siden 1820 findes Finlands højeste militære Uddannelsesanstalt (Kadettkorpsen) i F. *A. N.*

Fredsagen. Skønt Skriften med Tydelighed taler om Krigen som et blivende Onde, ja endog ved Skildringen af de sidste Tider lægger stor Vægt paa dens potenserede Grufuldhed, vil den kr. Menighed dog aldrig opgive sit Arbejde for Freden, da den derved vilde opgive sig selv. I Forhold til K.s praktiske Indflydelse paa Samfundsforholdene til de forskellige Tider har ogsaa dette Arbejde præget de Retsbegreber, hvorpaa Folkenes indre og fælles Liv hvile. Den Opgave, man særlig i de sidste Menneskealdre har taget kraftigt op og benævnt »Fredsagen«, vil derfor i alt Fald efter sin Idé have de Kr.s fulde Sympati og kunne paaregne deres aandelige og materielle Støtte, hvor Arbejdet hviler paa sand moralsk Grund. F.s Venner have gennem Tiderne været højst forskellige. Fra nogles Side fastholdes det utopiske, religiøse og moralske, Maal, at grundfæste den absolute Fred paa Jorden, fra andres stræbes der blot hen til paa rationelt juridisk Grundlag at befæste saa mange sociale Baand som muligt mellem Nationerne, saa at Fredsbrud forhales eller undgaas saa vidt muligt, og der ved omsigtsfulde Foranstaltninger sikres den uforstyrrede Orden i de enkeltes og Folkenes Liv (varig udvortes F.). Med Rette kan der vises hen til, at Fredsagen, trods Menneskeslægtens Krigshistorie, har gjort vældige Fremskridt, der love stort for Fremtiden.

Den ældre Samfundslære, der ud fra et væsentlig intellektualistisk Stade ventede sig utopiske Muligheder af Civilisationens Fremskridt, lærte, at Mennesket var begyndt i absolut Isolation, og at Krigen var dets primitive Tilstand; efterhaanden som Fornuften sejrede, bragtes saa ved en Overenskomst eller en Slags Kontrakt *(contrat social)* ordnede Samfundsforhold til Veje, hvis stadige Forbedring vil hidføre »den evige Fred«. Den moderne Samfundslære ser mindre konstruktivt paa Menneskelivets Udvikling. Selv i de mest primitive Tilstande træffe vi sociale Ordninger i mindre Kredse og dermed Midler til at hidføre F. Efterhaanden som Menneskelivet ændres (Familiens Vækst til Stammer, faste Boliger, tættere Behyggelse, Dannelse af Riger) underkastes Suspensionen af det egentlig sociale Liv traditionelt fastslaaede Regler, hvis Brug vise Samfundslivets Indflydelse, selv hvor dets Bestaaen løber Fare (Krigserklæring osv.). Samfundssamkvemmet bevirker, at ikke enhver fremmed som saadan anses for Fjende, Krigens Lidelser, at Motiverne til Kampen blive betydningsfuldere, Krigskunstens Udvikling lokaliserer Krigen, og Arbejdsdelingen unddrager Dele af Folkene fra Krigshaandværket. Religiøse, politiske og sociale Baand knytte større Masser sammen, og Staterne blande sig i de enkeltes Tilbøjeligheder til Fredsbrud. Historien viser, hvor

vanskeligt et saadan Arbejde for Pacifering indadtil har været (Blodhævn osv.). Allerede Oldtiden kendte dog til Fredshelg (Templer), til en vis Brug af Diplomatiens ganske vist dengang paa ensidig Fordel sigtende Kunst (Filip af Makedonien) og til Voldgift mellem de mindre Statssamfund (Amfiktyonerne i Grækenland). Verdensrigernes Forberedelse af kosmopolitiske Tanker bragte ogsaa Fredstanken med sig (allerede Alexanders Rige skulde grunde Verdensfreden; Haabet om Guldalderen; Romernes Janustempel; Krigsberedtheden i Fredens Øjemed: *si vis pacem, para bellum).*

Krdm.s sædelige Fornyelse bragte Fredstanken ny Kraft. Haabet om Tusindaarsriget har sat sit Præg paa den ene Slægts Virken efter den anden, og Evangeliets Bud har præget Folkenes Retsbegreber og sociale Forhold. K.s Krav om Stedsfred og Tidsfred har haft den største pædagogiske Betydning for Middelalder-Folkenes Samfundsudvikling (Hjemfred, Kirkefred, Gæstebudsfred, Tingsfred, Torvefred, Kvindefred, Julefred, Paaskefred, Pinsefred og Høstfred, de høje vedtagne Bøder for Fredshelgsbrud; jvfr. særlig Art. Gudsfred). Paven har spillet Rolle som »Folkenes Mægler« (ogsaa ved Udviklingen af Gesandtskabsvæsenet), og Kejsermagten har til Tider baaret sin Del af denne civilisatoriske Opgave. Hvor vanskeligt Maalet var at naa, viser Kejsermagtens Kamp for Gennemførelsen af den tyske Landefred. I 11. Aarh. begyndte Konger og Fyrster edelig at forpligte sig og Folket til i visse Aar at forsage Fejder, forfølge Mordere og Voldsmænd og straffe Fredsbrud. Fra Frederik I's Tid udgaves disse Konstitutioner uden Tidsgrænse, men siden 13. Aarh. forfaldt atter Landefreden. Fyrsterne og Byerne indgik da, under Kejsermagtens Forfald, Forbund med Forpligtelse til Voldgift. 1495 fik Maximilian i Worms alle Rigsstænder til at indgaa en »evig« Landefred, Rigskammerretten skulde afgøre Tvistigheder, og en Skat paalagdes til Afholdelse af Omkostningerne. Augsburger-Religionsfreden 1555 (I, 171) var ogsaa en almindelig Landefred.

Var Vanskelighederne ved at afløse Krigen med fredelige Forhandlinger paa bestemt juridisk Basis saa store indenfor det enkelte Statsområde, forøgedes de selvfølgelig, naar Talen var om fremmede Nationer. Alligevel banede mange Forhold, foruden religiøse Hensyn (overfor Kristenhedens Folk særlig), Vejen. Handelsinteresser og økonomiske Forhold skabte i store Kredse af Borgerskabet en Aand, der stod den tidligere Krigslyst fjern. En Række Forfattere fra den nye Tid kæmpede direkte mod den for Mennesker uværdige fortsatte Blodsudgydelse og det for Menneskeliv hensynsløse Magtstræb hos Fyrsterne. Erasmus fra Rotterdam førte Krig mod Krigen, og en Del af »Utopierne« (R. v. Mohl, Gesch. u. Literatur der Staatswissenschaften I, 167—214) og de satiriske Rejseromaner (J. Paludan, Om Holbergs Niels Klim, 1878), der fik saa stor Indflydelse paa den moderne Tankegang, erklærede enten kun Forsvarskrig for tilladelig (allerede Morus), eller propagerede Tanken om hellere at lide Uret end at føre Krig. Man fordømte Udlejningen af Tropper (jvfr. ogsaa Zwingli) og virkede for Krigens Humanisering. Især paa reformert Grund blev Religions- og Frihedskampene Anledning til en videnskabelig Grundlæggelse af Natur- og Folkeretten, der oftest ud fra den mytiske Forestilling om den oprindelige Krig, *(bellum omnium contra omnes)* og den sociale Kontrakt fordømte Krigen og haabede paa en rationel Sikring af Freden ved Voldgift. Særlig H. Grotius's Bog *de jure belli et pacis* 1625 begrænsede Krigens Ret til Nødværget og blev 17.—18. Aarh.s Statsmænds og Krigeres Ledetraad m. H. til humane Foranstaltninger under Krigene. — Udviklingen af det internationale Samkvem og af Diplomatien (siden 16. Aarh. bleve stadige Gesandtskaber almindelige i Europa) under forøget Sans for Anerkendelse af gensidige historiske Rettigheder (særlig siden den westfalske Freds Forhandlinger) gav Tanken om en Statsføderation til Virkeliggørelse af »evig Fred« (af Diplomatien opfattet som Varigheden af *status quo)* nyt Liv. Allerede Henrik IV og Sully havde udkastet Idéen om et »kristeligt-europæisk Statsforbund« *(le grand dessein),* og Abbé St. Pierre (Charles Irénée Castel) vakte europæisk Opsigt med sin »*Projet de paix perpétuelle entre les souverains chrétiens* 1713, der anbefalede den. Principielt religiøse Fredsvenner vare Mennoniter og Kvækere (W. Penns Skrift om F. 1693), og Forfattere saa forskellige fra dem som Cyrano de Bergérac og Swift udbredte Had til Krigen. Oplysningstidens Idealister, der, modsat Kontraktisterne, saa hen til Naturtilstanden som Guldalderen, mente, at F. kunde virkeliggøres ved at modarbejde Overcivilisation, det absolute Kongedømme og de staaende Hære (Rousseau). Det sidste blev Oplysningsmændenes Feltraab: Genindførelsen af Folkenes Ret vil blive F.s Sikring. Voltaire erklærede Krigen for Djævelens Værk og en europæisk Krig for Borgerkrig, Mirabeau troede Øjeblikket nær til at standse Krigen ved Folkenes Frihed, og Revolutionen proklamerede Krig mod Konger, Fred for Folkene! Kants berømte Bog »Zum ewigen Frieden« 1795 anbefalede Folkenes Selvstyre, staaende Hæres Afskaffelse, Folkeføderation og Ikke-Interventionsprincipet. Efter Revolutionen og Napoléons-Krigene nød Europa ved den hellige Alliances (1815) Anerkendelse af Fr. Baaders Program (»Ueber das durch die französ. Revolut. herbeigeführte Bedürfniss einer neuen u. innigeren Verbindung der Religion und der Politik) en 40-Aars Fred, trods al Reaktion mod Folkefriheden, et Vidnesbyrd om, at Fyrstemagten ikke var Fredens fødte Fjende (I, 57). De demokratiske Forfatningers Sejr har ogsaa vist, at Fredsagens Hindringer ligge dybere.

Fredsagens Bærere i vort Aarh. have dannet talrige Fredsforeninger hele den civiliserede Verden over, der gennem Agitation i Pressen, ved Pjecer og Møder arbejde for internationale Voldgiftsdomstole, for Afvæbning, for Afgørelse af nationale Stridsspørgsmaal ved Folkeafstemninger, for Opdragelse af en fredsvenlig Slægt (Revision af Lærebøgerne i Historie osv.). Den første dannedes af Kvækere i London (W. Allen), og særlig den amerik. Kvæker, Elihu Burrit (I, 422) har bidraget til deres Udbredelse. 1848 holdtes den første Fredskongres i Bruxelles. Det i Bern oprettede internationale Fredsbureau støttes ogsaa af Stater (Norge).

Blandt Skrifter, der i vide Kredse have vakt Afsky for Krigens baade aandeligt og materielt ødelæggende Virkninger, maa nævnes Bertha v. Suttners »Die Waffen nieder« (1889). — Blandt Jurister og Politikere (se Schlief, Der Friede in Europa) er der arbejdet paa at fremme en international Procesret og grundlagt det højt ansete *Institut de droit international,* der har holdt Møder i forskellige Hovedstæder. Folkenes bevilgende Myndigheder kræve Rustningernes Standsning, og Statsmænd som J. v. Bloch have belyst den fremtidige Krigs uhyggelige militære, sociale og politiske Betydning. Paavirket af denne Forfatters Bog om Krigen foranledigede Czar Nikolaj II 1899 en Fredskongres afholdt i Haag, hvis praktiske Resultater udover at fuldstændiggøre Genfer-Konventionens Bestemmelser (1864) om Humanitet under Krige, dog synes ringe. — Stor praktisk Betydning for Opretholdelsen af Freden har det ved Samfærdselsmidlernes rivende Udvikling forøgede internationale Erhvervsliv, der har fremkaldt Konsulatsvæsenet og talrige internationale Retsbestemmelser, endvidere de gennem Pengelaan skabte økonomiske Interesser i udenlandske Landes Velfærd, samt endelig den stærkt stegne Udveksling af aandelige Værdier (Literatur, Kunst). — Voldgiftstanken har praktisk været brugt ved adskillige vigtige Stridspunkters Udjævning mellem de større Stater og Stormagterne have garanteret Smaastater Neutralitet. En vigtig Faktor i Fredsarbejdet er endelig Socialdemokratiets internationale Bestræbelser.

Men hvor store de Interesser end ere, paa hvilke Fredsvenner grunde deres Arbejde, viser Erfaringen dog klart, at de for Folkeegoismen, naar Lidenskaben sættes i Bevægelse, uden større Vanskelighed kunne tilsidesættes. Krigen, der, trods sine sørgelige Virkninger, ofte ogsaa har haft heldbringende, vækkende og rensende Betydning som Nationernes »Tugtemester« (Tacitus), har da ogsaa fundet talrige Forsvarere (v. Moltke: »den evige Fred er en Drøm og ikke engang en smuk Drøm«), og Tilhængere af Darwins Teori have prist dens Nødvendighed for Udviklingen. Fra et kr. Standpunkt set, afhænger Fredsagens Fremtid af det moralsk-religiøse Livs Kraft (se Art. Fred); bygges Retsudviklingen kun paa det ved »Interesser« skabte Grundlag, vil Usikkerheden snart vise sig og give Spillerum for macchiavellistiske Statsmænds opportunistiske Virksomhed. Allerede under den væbnede Fred sker jævnlig Benyttelsen af Overmagtens Uretfærdighed, og indadtil sikrer udvortes Fred ikke mod de sociale og økonomiske Kampe, hvis Voldsomhed ikke giver Krigens noget efter. *J. O. A.*

Fredshilsen. Efter Lk. 24, 36; Joh. 20, 19. 21. 26 (jvfr. Joh. 14, 27) blev den, ogsaa blandt Jøderne brugelige Hilsen: »Fred være med eder!« optagen i de gr. Liturgier som: »Fred over alle!« (*εἰρήνη πᾶσιν*), og til denne Hilsen svarede Menigheden Præsten: »Og med din Aand!« I den vesterl. K. traadte Hilsenen: »Herren være med eder!« *(Dominus vobiscum)* mere i Forgrunden, og dér blev det en Forret for Biskopperne, som Kristi Stedfortrædere, i de Messer, der have *Gloria in excelsis,* før Kollekten, at lyse Fred over Menigheden med Ordene: *Pax vobiscum.* I evang. Kirkesamfund har Herrens F., uden at have opnaaet fast Plads i Liturgien, mange Steder skaffet sig Indgang t. E. som et Tillæg til Velsignelsen, og dens Betydning som Del af K.s Arv fra Herren er navnlig fremhævet af Grundtvig.

Fredskys. I Slutn. af nogle af de ap. Breve (Rom. 16, 16; 1 Kor. 16, 20; 2 Kor. 13, 12; 1 Thess. 5, 26; 1 Pet. 5, 14) findes en Formaning til at hilse med et Kys, maaske som en Efterligning af en Skik i Synagogen. Dette Kys skulde være et Udtryk for den broderlige Kærlighed og den broderlige Tilgivelse (Mt. 5, 37). Ved Midten af 2. Aarh. fik F.set Plads i Nadverliturgien, og dér var det længe, skønt indsat paa forskellige Steder, i fast Brug. Naar der var sagt: »Fred over alle!« kyssede først Klerikerne hinanden, og derefter fulgte Menighedsmedlemmerne deres Eksempel. Endnu i Innocents III's Dage var F. i Brug ved Gudstjenesten, men næppe alle Vegne, og i Reglen vist kun ved Paasketid. Det var efterhaanden bleven mere almindeligt at kysse Altret, Nadverelementerne, Præstens *Stola,* Relikvier eller Evangeliebogen, stundum ogsaa Præstens Haand; nogle Steder havde man endog en særlig Kys-Tavle *(osculatorium, instrumentum pacis)* af Metal med et Billede af Korset, der i Beg. blev rakt frem til alle, senere kun til Præsterne. I 19. Aarh. søgte R. Rothe og Bunsen (I, 419) at genindføre F.set ved den tyske Gudstjeneste paa Capitolium. — Ogsaa ved Daaben fik F.set Plads som Tegn paa den indbyrdes broderlige Kærlighed; i de ap. Konstitutioner omtales det ved Biskoppernes Ordination, senere ogsaa hos Psevdo-Dionysios, i Gregor d. st.'s *Sacramentarium* og i de østerl. Liturgier. Ved Ægteskabers Indgaaelse var F. ofte Seglet paa den afsluttede Kontrakt mellem Mand og Kvinde (jvfr. Qvintilians: *uxorem aut maritum tantum osculo putari).* Og ogsaa de døde gav man F.; navnlig i Klostrene var denne Skik almindelig.

Freewill-Baptists er en Gren af Baptisterne, der stammer fra Amerikaneren Benjamin Randall i New Durham. B. R. udgik fra Kongregationalisterne, men blev Baptist, uden dog at ville godkende Calvins Lære om Forudbestemmelsen og den uimodstaaelige Naade, som Baptisterne dengang holdt fast ved. Af den Grund brød Baptisterne med ham 1779, og Aaret efter dannede han med 2 andre Baptistpræster den første *F.-B.* K. Mange sluttede sig til disse saakaldte *Freewillers,* navnlig i de nordlige Stater; i de sydlige havde denne Denomination kun faa Tilhængere, fordi den var en afgjort Modstander af Negerslaveriet. Allerede 1835 fremkom Konferensen for *F.-B.* med en Fordømmelse af dette. 1841 sluttede New Yorks *Free-Communion B.* sig til *F.-B.,* men senere mistede disse mange Tilhængere ved den adventistiske Bevægelse. *F.-B.* have fremstillet deres Lære i en *Treatise,* der 1832 blev affattet af Generalkonferensen, og som siden er bleven gennemset. I denne symbolske Bog hævde de Guds frie Naade, Menneskets Frihed baade til at følge og til at modstaa Guds Kaldelse, og tillige det aabne Nadverbord *(open communion).* Hvert andet Aar holde de en Generalkonferens, og desuden have de aarlige og fjerdingaarlige Møder for mindre Kredse.

Hver Kirke har foruden sin Præst ogsaa Diakoner, der hjælpe til ved Daaben og Nadveren, som uddeles hver Maaned. Siden 1791 have de haft kvindelige Prædikanter, og Kvinder ere ikke udelukkede *(not debarred)* fra at modtage den samme Indvielse (Ordination), som Mændene. 1895 havde Denominationen i 33 Stater, navnlig i Norden og Vesten, 1586 Menigheder med 87,898 Nadvergæster. I Staten Maine, som er deres faste Borg, have de 16,294 Medlemmer.

Freiburg i Breisgau, Badens 3. største Stad, er bekendt ved sin Domkirke, hvis ældste (romanske) Del stammer fra 1230—50; en Del af Langhuset og det store Taarn tillægges af nogle Erwin fra Steinbach (I, 798); i Dec. 1513 blev Kirken indviet. Universitetet blev oprettet 1455 ifølge Calixts III's Bulle, men traadte først i Virksomhed 1457. Ved det virkede i 16 Aarh. Mænd som Eck, Faber, Geiler af Kaisersberg og Thomas Murner (Schreiber, Gesch. der Universität F. I—III, 1857—60). Ved Bullen *Provida solersqve* af 16. Aug. 1821 (hvortil senere kom Leo XII's Bulle *Ad Dominici Gregis custodiam* af 11. April 1827) gjorde Pius VII F. til et Ærkesæde. Ærkebispen af F., der er den øvre-rhinske Kirkeprovins's Metropolit, har 4 Lydbiskopper: Rottenburg, Mainz, Fulda og Limburg. Blandt F.s Ærkebisper maa især nævnes: Hermann von Vicari (1843—68), efter hvis Død Ærkestolen stod ledig i 14 Aar (se Art. om ham).

Freising, By i Øvre-Baiern ved Moosach, var tidligere Sæde for en baiersk Fyrstebiskop. Ifølge Konkordatet 1817 mellem Kong Max Joseph I og Pavestolen blev Bispedømmet F. forandret til Ærkebispedømmet München-Freising, se München.

Frelsens Hær er udgaaet fra en Gren af Metodismen, den saakaldte *New Connexion* (se d. Art.). Dens aandelige Ophavsmand er William Booth (I, 361), der ved Fødselen tilhørte den anglik. Statsk., men som i en Alder af 13 Aar med sin Faders Samtykke sluttede sig til Wesleys Disciple. 15 Aar gl. oplevede W. B. en metodistisk Opvækkelse, og kort efter begyndte han at holde Friluftsprædikener. 24 Aar gl. blev han en af *New Connexion*'s Præster og virkede først i London. Da han paa en Missionsrejse til Guernsey havde fremkaldt en stor Vækkelse paa Øen, blev han kaldet til York, Sheffield, Leeds og Halifax, senere til Yarmouth, Birmingham, Bristol og andre Steder, og overalt, hvor han prædikede, viste der sig stærke Vækkelser. Metodisterne vare dog ikke helt tilfredse med det excentriske Væsen, han paa sine Rejser lagde for Dagen, og de søgte at bringe ham til Ro ved at anvise ham en Virksomhed i Halifax og senere i Gateshead ved Tyne; men B. vilde ikke lade sig binde. Han troede paa sit Evangelist-Kald og brød 1861 med *New Connexion,* navnlig tilskyndet af sin Hustru, Catherine B., f. Mumford, (I, 362), der allerede et Aar i Forvejen paa forskellige Steder var optraadt som Prædikant. Før havde man nok set Kvinder prædike, men det var usædvanligt, at en Kvinde, som Mrs. B., fremtraadte med den Paastand, at det var hendes Pligt at prædike.

W. B. og hans Hustru begyndte deres Virksomhed i Cornwall, Metodismens gamle og faste Borg; derpaa henlagde de deres Arbejde til Mellem-Englands store Handelsbyer, og 1865 kom B. igen til London. I Whitechapel, hvor han havde rejst et Telt til Vækkelses-Gudstjenester, fattede han Planen til et Missionsarbejde blandt de dybest sunkne. Lidt efter lidt udvidede han sin Virksomhed til at blive en saakaldet *East London Christian Mission,* der med Held kastede Garnet ud blandt Londons Tyve, Drukkenbolde og Skøger. Efter 1870 bredte denne »kr. Mission«, som den i Reglen for Kortheds Skyld kaldtes, sig ogsaa til Provinserne, men da Arbejderne vare komne fra forskellige Lejre, var der en vis Uensartethed i Arbejdet. Dette kom navnlig frem, da B. i 1872 en Tidlang blev fængslet til Sygelejet; og heri saa baade han og hans Hustru en stor Fare. Maalet for dem var at udløse alle af de konfessionelle og sekteriske Begrænsninger, saa at »Missionen« kunde virke som én Mand, i Lydighed mod én Vilje. Kun derved vilde den efter deres Mening blive saa »aggressiv«, som den burde være.

I Okt. 1877 havde »Evangelisten« Cadman, en tidligere Kaminfejer, i Whitby paa Englands Østkyst, betegnet det Arbejde, han dér vilde gøre, som »Krigen i Whitby«, og givet Missionen Navnet »Halleluja-Hæren«. Kort efter, da der skulde udgives en Skildring af Missionsarbejdet, skrev den energiske George Railton, som Hæren skylder saa meget: »Den kr. Mission er en frivillig Hær af omvendte Arbejdere«. »Nej«, sagde B., »vi ere ikke frivillige; thi vi føle, at vi maa gøre, hvad vi gøre, og at vi kun opfylde vor Pligt«. Han strøg saa Ordet »frivillig« ud og skrev oven over: *salvation,* saa at der kom til at staa: »Den kr. Mission er en Frelsens Hær af omvendte Arbejdere«. Saaledes fik »den kr. Mission« det Navn, der har gjort den berømt i hele Verden — og Navnet drog mange Konsekvenser efter sig. Der gik i den følgende Tid Militarisme i den metodistiske Vækkelse. Lederen blev »General«, Konferenserne »Krigsraad«; »Hæren« fik sin Fane med »Blod og Ild« — Kristi Blod og den Hellig-Aands Ild — og 1878 ogsaa sin »Soldaterbog« *(Orders and Regulations for the Salvation Army),* en Efterligning af Sir Garnet Wolseleys »Soldaterbog« for den eng. Hær. Samtidig fik den ogsaa kvindelige Officerer (»Halleluja-Piger«, *Hallelujah Lasses),* Kadetskoler *(training homes)* og et eget Organ: »Krigsraabet« *(the War Cry),* et Ugeblad, hvis første Nr. udkom 27. Dec. 1879; efter 1883 udkommer det 2 Gange ugentlig. Allerede 1884 blev det trykt i 400,000 Eksemplarer, saa at det, hvad Læsekredsen angaar, hurtig kom paa Højden med de store eng. Aviser.

1880 bar G. Railton Hærens sejrrige Fane til Nord-Amerika, og for at vække større Opsigt dér havde Medlemmerne anlagt Uniformer. Forfærdigelsen af disse skaffede Hæren en betydelig fast Indtægt, og de uniformerede Frelsessoldater vare noget nyt, der gjorde Indtryk paa mange. 1881 blev »Angrebet« rettet mod Kolonierne, først mod Adelaide i Syd-Australien, og i April s. A. besluttede Generalens Datter, Miss Catherine B. (I, 362) at storme Satans Forter i Paris. Et Aar efter »Invasionen« i

Frankrig kunde »Marskalkinden«, som hun gerne kaldes, som »Trofæer« fremvise fl. omvendte Parisere og Pariserinder.

Det gik dog ikke alle Vegne af uden »Slag«. I England dannede Restavratørerne endog stundum en Modhær, der skulde forstyrre F. H.'s Arbejde, den saakaldte *Skeleton Army,* »Skelet-Hæren«, hvis Fane bar et Dødningehoved og Knokler; hvor F.s H. sang sine Psalmer, hujede »Skelet-Hæren« for at forstyrre Omvendelsesarbejdet. Regeringen fandt det derfor tilsidst raadeligst at forbyde Hærens larmende Processioner, men Forbudet blev overtraadt, og derved fik Hæren sine Martyrer. Forfølgelsen øgede dog kun dens Rækker, og fl. Biskopper, som Biskop Tait af London, udtalte sig sympatetisk om den. Snart kunde *Times* i en ledende Artikel tale om »en Sky af biskoppelige Vidner om General B.'s Fortjenester«, og Pressen stillede sig lidt efter lidt helt paa Hærens Side. Rige Pengemidler strømmede ind, saa at »Hovedkvarteret« kunde flyttes fra Whitechapel til Queen-Victoria Street. Og alle Vegne fra indløb der »Sejrs-Bulletiner«, som meldte om Hærens Fremgang. Mr. F. de Lautour Tucker plantede Fanen i Indien, hvor F.s H. snart vandt »Sejre«, der overstraalede alle Missionsselskabers. Keshab Chander Sen (I, 378) tog sig af dem, og da de ikke lagde Vægt paa Daaben, kunde der i Løbet af kort Tid meldes om »Hvervinger« i Tusindvis og om Masser af »indfødte Officerer«. 1882 begyndte Frk. Hanna Ouchterlony Kampen i Sverig, og ogsaa mod Danmark, Norge og Schweiz, hvor det kom til alvorlige Konflikter, rettede Hæren sine Angreb.

I England selv var der 1884 kommen en vis Ro i Tingene; men saa fandt Generalen paa noget nyt. 1884 aabnede Hæren et Hjem for faldne Kvinder *(rescue-home),* og 1885 udsendte Generalen *Cellar-, Garret-* og *Gutter-Brigades* af *Slum-Sisters,* der tog sig af Renligheden i de fattige Hjem, og en *Drunkards-Rescue-Brigade* bragte de fulde Folk i Hus og gav dem Kaffe. For at standse »den hvide Slavehandel« (Salget af unge Piger til Utugtshuse) forbandt s. A. en af Generalens Sønner, Bramwell Booth, sig med Mr. Stead, Redaktøren af *Pall Mall Gazette,* og Mrs. Josephine Butler (I, 424) om at undersøge Lastens Huler i London, og Mr. Stead offentliggjorde derpaa *Maiden Tribute of Modern Babylon* (dsk Overs. 1885), der vakte en uhyre Opsigt. Generalen og hans Hustru agiterede i hele England for en Ændring i *Criminal Law Amendment Act,* der skulde sætte Værnetiden for Pigebørn op fra det 13. til det 18. Aar, og i Løbet af 17 Dage fik en Petition herom 343,000 Underskrifter. Under den offentlige Menings Tryk satte Parlamentet Lavalderen op, dog kun til det 16. Aar. Derpaa fremkom Generalen med et Forslag til et internationalt Foretagende, der skulde værne unge Piger og frelse faldne Kvinder; men denne Plan traadte en Tidlang i Skygge paa Grund af en Proces, der knyttede sig til Mr. Steads Afsløringer *(the Armstrong case).*

Efter en Rejse til Canada holdt Generalen (28. Maj — 4. Juni 1886) Hærskue over sine Tropper, og de 120,000 Personer fra alle Verdens Lande, der da mødtes i London, vidnede om Bevægelsens internationale Karakter. I de følgende Aar blev der gjort alvorlige Forsøg paa at gøre Erobringer i Tyskland og paa at faa større Fremgang i Schweiz; men dér stødte Hæren stadig paa store Vanskeligheder. Værre gik det dog i Holland; ogsaa dér blev dog Modstanden tilsidst besejret. I de følgende Aar indløb den ene Sejrsbulletin efter den anden fra Belgien, Italien og Ungarn, men fra Spanien kunde Frelsessoldaterne kun melde om Nederlag. 15. Juli 1890 holdtes Hærens Jubilæum med stor Reklame (»Monstre-Knæbøjning« osv.) i London, og fra sin Dødsseng sendte Generalens Hustru de forsamlede Frelsessoldater sin sidste Hilsen; den var trykt med kæmpestore Bogstaver paa et blaat Baand. der lidt efter lidt blev rullet op. Hun døde i Clacton 4. Okt. 1890 »under Hærens Banner« og blev jordfæstet med den største Højtidelighed. Hendes Jordefærd var ogsaa en stor Reklame.

Kampen mod den hvide Slavehandel havde givet Generalen et endnu dybere Indblik i de store Stæders sociale Elendighed, og allerede medens hans Hustru levede, havde han begyndt at gruble over Løsningen af de sociale Spørgsmaal. Han havde i London og andensteds aabnet Herberger for de allerfattigste, og i sin Hustrus Dødsaar fremstillede han sine sociale Planer i *In darkest England and the Way out,* efter at Mr. Stead i *Review of the Reviews* havde gjort Reklame og prist Bogens Forf. som »vor Tids store Apostel«. Efter Udgivelsen af Generalens sociale Program er Hærens Arbejde traadt ind i et nyt Stadium, i hvilket den sociale Interesse synes at skulle faa absolut Overvægt. Generalen har utrættelig inspiceret Soldaterne i alle Verdensdele, og den nye sociale Streng, han har faaet paa sin Bue, har indbragt ham stor Sympati og Hjælp fra nye Venner. Navnlig have de forskellige Herberger, der ere oprettede i en Mængde af de større Stæder, og Forsøget med de salvationistiske Kolonier aabnet Hæren mange Døre, som før vare stængede. Da Generalen 10. April 1899 fejrede sin 70. Fødselsdag, lød der fra Hæren et enstemmigt Raab om, at man tro mod de gamle Grundsætninger, fremdeles vilde kæmpe for »de to SS« — *souls and sovereigns,* Sjæle og Penge!

Hvorledes skal Masserne erobres for Kristus? Det var det Problem, F.s H. fra Begyndelsen søgte at løse, og Løsningen skulde ligge deri, at Kristendommen blev mere »angribende« (aggressiv). Den Valplads, Hæren udsøgte sig, var den 5. Stand, det Samfundslag af ulykkelige og forkomne, der ligger lavere end den egentlige Arbejderstand, og hele det ydre Apparat af Reklame, den bruger, har til Formaal at gøre Indtryk paa de allerfattigste. Dertil sigter dens ejendommelige Sange, der næsten altid ere Kampsange, dens Guitarspil, dens Processioner og Gadeprædikener og de forskellige dramatiske Optrin, den arrangerer, dens offentlige Bryllupper, dens store Begravelser og dens »Udstillinger«.

F.s H. er som kirkehistorisk Fænomen at regne for en ny Form af den sværmerske Entusiasme, der ofte er kommet til Syne i K.s Historie, t. E. i Middelalderens Svøbebrødre

og Halleluja-Bevægelse. Dens Dogmatik, om man tør tale om en saadan, lære vi at kende gennem *Doctrine and Discipline of the S. A.* og af en Afhandling af Generalen i *Contemporary Review* for 1882. Hærens Troslære har et afgjort reformert, nærmere bestemt radikalt metodistisk Præg, og der lægges aldeles ingen Vægt paa Sakramenterne; dem kan man bruge og undlade at bruge, ganske som man vil. Vanddaaben nytter intet; Aandsdaaben (Ild og Blod) er alt. Men Generalen fralægger sig Mistanke for at have Sympati med den moderne Rationalisme. »Vi tro«, siger han, »af ganske Hjerte paa K.s 3 Symboler«; og Biblen sættes højt af F.s Hær. Kristi Efterfølgelse (som i Middelalderen »Kristi fattige Livs Efterfølgelse«) er ét og alt for Salvationisterne, og fra Metodismen have de arvet Læren om den øjeblikkelige Omvendelse: Kl. 5 en Drukkenbold, Kl. $5^1/_4$ et frelst Menneske. Hovedsagen for dem er ikke Troen, men Helliggørelsen, den fuldkomne Helliggørelse *(to be fully saved,* modsat *to be saved),* der dog ikke, efter Booths Mening, kan naa til den syndeløse Fuldkommenhed *(sinless perfection),* som Metodismen ofte har talt om. Til Helliggørelsen kommer man ved først og fremmest at forsage alle »tvivlsomme« Ting (Rom. 14, 23), saasom Tobaksrøgning, Nydelsen af Vin og stærke Drikke og den moderne Klædedragt, ved at give sig selv og alt, hvad man ejer til »Krigens Fremme« *(to promote the war),* og ved en fast Tro paa, at den, der lever i den af Hæren paabudte Forsagelse, ved Kristi Blod bliver renset fra al Synd. »Kristi Blod og den Hellig-Aands Ild« ere ikke alene Indskriften paa F.s H.s Fane, men tillige det mest sammentrængte Udtryk for dens Dogmatik. Hæren har særlige Ritualer for Ægteskaber mellem Frelsessoldater, for Begravelser og for Børnenes »Overgivelse til Herren og Hæren«, der stiller den kr. Daab i Skygge. Dens inderste Væsen er sekterisk; Ordet K. har ingen Betydning for den, og det er dens Tro, at den selv skal træde i Steden for de tidligere Hundredaars Kirkesamfund (Fr. Nielsen, F.s Hær 1890; Th. Kolde, Die Heilsarmee, 2. Aufl. 1899). Om det statskirkl, Modstykke til F.s H. se Art. *Church Army* (I, 508). *Fr. N.*

Frelsens Orden *(ordo salutis)* er den Benævnelse, hvorunder man i den luth. Dogmatik plejer at sammenfatte de sukcessive Stadier paa Frelsestilegnelsens Vej eller Rækken af de Udviklingsmomenter, hvorigennem Frelsen fuldbyrder sig i det enkelte Menneske. Da denne Udvikling bestaar i Modtagelsen og Tilegnelsen af, hvad Guds Aand virker og skænker, benævnes dens Indhold ogsaa som »Naadevirkningerne«.

Den ældste luth. Dogmatik talte ikke om en saadan F.s O., men nøjedes med at behandle de enkelte Led, hvorom der var Strid med de andre Kirkesamfund (navnlig Tro, Retfærdiggørelse, gode Gerninger). Fra Midten af 17. Aarh. begyndte man at samle alle Leddene til en afsluttet Rækkefølge, under forskellige Enhedsbenævnelser, f. E. den Hellig-Aands tilegnende Naade; først i Pietismens Tidsalder opkom det senere almindelige Navn »F.s O.«. Leddenes Tal var hyppigst følgende sex: Kaldelsen *(vocatio),* Oplysningen *(illuminatio),* Omvendelsen *(conversio),* Genfødelsen *(regeneratio),* Guds Iboen i de troende *(unio mystica),* Helliggørelsen *(sanctificatio);* men undertiden tilføjedes flere, saa som Retfærdiggørelsen *(justificatio)* og Herliggørelsen *(glorificatio).*

Det ligger i Sagens Natur, at der kan tales om bestemte Stadier paa Frelsestilegnelsens Vej; thi Frelsesprocessen er en organisk Udvikling, hvis Indhold og Hovedtræk maa være fælles for alle, hvor meget end de individuelle Forskelle gøre sig gældende i det enkelte. Jvfr. Ap. G. 26, 17—18 (Jeg sender dig til Hedningerne, til at oplukke deres Øjne, for at de maa omvende sig fra Mørke til Lys og fra Satans Magt til Gud, for at de kunne faa Syndernes Forladelse og Lod blandt de helliggjorte ved Troen paa mig) og Rom. 8, 30 (Dem, han har forud bestemt, dem har han ogsaa kaldet; og dem, han har kaldet, dem har han ogsaa retfærdiggjort; og dem, han har retfærdiggjort, dem har han ogsaa herliggjort); vi minde ogsaa om Luthers Ord i den lille Katekismus under Forklaringen af den 3. Trosart.: »den Hellig-Aand har kaldet mig ved Evangeliet, har oplyst mig med sine Gaver, har helliget og opholdt mig i den rette Tro«. Men Spørgsmaalet er her, hvor mange Led der med begrebsmæssig Ret kunne adskilles og opstilles i en systematisk Fremstilling. Ud fra dette Synspunkt vil Troslæren ikke kunne beholde Rækken i den af de gamle Dogmatikere givne Form. Herliggørelsen kan ikke medregnes, da den hører ind under Menighedens hinsidige Fuldendelse, ikke under den jordiske Udvikling. Heller ikke Retfærdiggørelsen hører herhen, da den ikke udtrykker noget, der foregaar i Mennesket som Led i dets Tilegnelse af Frelsen, men udtrykker Guds frikendende Dom over Mennesket. Hvad endelig de øvrige Led angaar, da indeholder Rækken ikke blot saadanne, der virkelig udgøre hvert sit enkelte Stadium og saaledes kunne adskilles fra hverandre i Tidsfølge, men ogsaa saadanne *(illuminatio* og *unio mystica),* der ere til Stede gennem alle eller flere Stadier og derfor ikke kunne sideordnes med de andre. Skal Fordringen om en sukcessiv Fremskriden fastholdes, vil der kun kunne adskilles 3 Trin: Kaldelsen, Genfødelsen (med Omvendelsen) og Helliggørelsen. Under disse Overskrifter vil hele Frelsestilegnelsens alsidige Udvikling kunne samles. *P. M.*

Frelser, se Jesus Kristus.

Frelserens Orden, se Birgittinerordenen (I, 325).

Fremantle, William Henry, eng. Teolog af udpræget bredkirkelig Retning, fødtes i Swanbourne 12. Dec. 1831. Han gik i Skole i Eton, studerede i Oxford og blev præsteviet 1856. 1861—82 var han Kapellan hos Dr. Tait, baade medens denne var Biskop af London, og da Tait var bleven Ærkebiskop af Canterbury; 1882 blev F. Kannik i Canterbury og *tutor* i Balliol Kollegium i Oxford, 1895 *dean* i Ripon. 1883 var han *Bampton-lecturer (The world as the Subject of Redemption).* Han har desuden bl. a. skrevet: *Reconciliation to God through Jesus Christ* (1870), *Church Reform* (1887) og oversat Skrifter af Rufinus og Hieronymus.

Fremling, Mattheus, šv. Filosof, f. i Malmø

1745, studerede i Lund 1762—70, blev *Dr. phil.* i Greifswald, Docent i Fysik ved Lunds Universitet 1771, studerede siden i Upsala og Stockholm (her Anatomi og Medicin) og beklædte derefter o. 40 Aar til sin Død 1820 den Lærestol i Logik og Metafysik i Lund, hvis mest fremragende Indehaver har været (1720—30) den berømte Andr. Rydelius, Grundlæggeren af sv. Filosofi, ja af den moderne sv. literære Kultur. De sv. Filosofer i Lund have endnu ikke fundet deres Historiker, men sikkert er det, at F. indtager en betydelig Plads blandt dem. Vel hedder det sig endnu, at Upsala-Filosofen Boëthius skal have sagt om F., at han var en »främling« i Filosofien. Men det tjener nærmest kun til Karakteristik af de akademiske Forhold i Sverig til visse Tider. Alle andre have vidnet anderledes om F. Som ældre samtidig til den Kreds af glimrende og begavede Lærde, der, samlede om C. A. Agardt og Es. Tegnér, i sin Tid gjorde Lunds Universitet til en Arne for den højeste Kultur, har F. især af de nævnte 2 Mænd et udmærket Vidnesbyrd. Ogsaa alle senere bekræfte det, især den berømte Prof. Axel Nybläus i Lund (oprindelig tilhørende Boströms Skole i Upsala) i sit Skrift »Den filosofiska forskningen i Sverige«. Tegnérs herlige Kvad ved F.s Død giver maaske det bedste Billede af Manden.

Som Skaber af en egen Lærerbygning er F. vel ikke kendt, men desto mere berømt er han for den Klarhed, Finhed, Skarpsindighed og Sundhed, hvormed han fremstillede og bedømte de forskellige samtidige Filosofer i de store Kulturlande. Paa denne Opgave lagde F. største Vægt, uden dog at blive en protevsagtig Eklektiker. Som en udmærket Redegører og selvstændig Bedømmer af Kants Undersøgelser om Gud og Udødeligheden forskaffede han sig Leopolds dybe Beundring. Da F. siden fordybede sig i Schellings Filosofi, ikke blot som Genstand for en teistisk Tænkers Kritik, men ogsaa som Bærer af nye og høje, i den nærmest foregaaende Filosofi oversete Tanker (særlig Guds Immanens og umiddelbare Nærværelse i Verden), medførte det en mærkelig Skriftveksling mellem F. og Universitetskansleren Lars v. Engestrøm, en Modstander af Schellings Filosofi og taknemmelig Elev af F.s Forgænger Nelander. Skriftvekslingen, som findes gengivet i Kahls »Tegnér och hans samtida«, vidner om F.s Mod m. H. til Forsvaret for den akademiske Lærefrihed, men sluttelig ogsaa om den retsindige Kanslers sunde Omdømme. F.s udmærkede Redegørelse for sin Lærervirksomhed fuldender det Billede, som Tegnérs Digt paa sin Vis har givet. I denne Redegørelse finder man, at F. ogsaa med Iver omfattede de til hans Lærerstol hørende Discipliner: Pædagogik og Didaktik. Til Karakteristik af den elskede og berømte Lærer kan sluttelig ogsaa anføres det Ord, der ytredes ved hans Død og tilskrives enten den alvorlige og kraftige Teolog Henrik Schartau eller dennes nære Ven og Sjælsfrænde, den ansete Anatom og Fysiolog A. Florman: »Nu har F. gått hem«. *P. E.*

Fremmedartiklerne *(articuli pro peregrinis)* er Navnet paa en Række Spørgsmaal om Troslærdommene, som ifølge Kong Frederik II's Befaling skulde forelægges alle fremmede, der vilde tage Bolig i Danmark og Norge. Anledningen til Udstedelsen var den Indvandring af Udlændinge, som fandt Sted under de blodige Religionsforfølgelser i Holland og Skotland. Særlig havde en Del Hollændere søgt Tilflugt til Helsingør. I Begyndelsen bleve de modtagne med stor Velvilje og fik 10 Aars Skattefrihed; men da det rygtedes, at de nok ikke havde den her i Landet herskende Tro, men holdt hemmelige Forsamlinger indbyrdes, »og der brugte deres Handel og den Vis, som Vederdøbere og Sakramentere pleje at gøre«, saa udgik der i Juli 1569 kgl. Befaling til Professorerne ved Universitetet om at anstille nøjagtige Undersøgelser, hvorvidt det forholdt sig saaledes, og at gøre Indberetning derom, da Kongen ingenlunde var til Sinds at taale, at noget saadant fik Indgang i hans Riger. Resultatet blev Udstedelsen af »Fem og tyve Artikler, som skulle foregives alle de fremmede og Udlændinge, som begære af Kgl. Maj. Værelse og Bolig i disse Riger, Danmark og Norge«. Artiklerne ledsagedes af en kgl. Forordn. af 20. Sept. 1569, hvori befaledes, at alle fremmede, der vare komne her ind i de sidste 2 Aar, eller her efter kom og vilde tage fast Bolig her, skulde overhøres, om de gav disse Artikler deres Bifald. Gjorde de det, maatte de blive, hvis ikke, skulde de udvises af Landet. »Befindes og nogen under et helligt Skin eller svigelig at annamme og sværge paa samme Artikler, og der efter kan spørges og i Sandhed bevises anderledes at gøre, da skal den eller de, hvis Brøst saa findes, straffes paa Liv og Gods uden al Naade i nogen Maade«. Ifølge almindelig, fra Samtiden stammende Antagelse ere F., der indeholde de vigtigste Punkter af den lutherske Lære, forfattede af Professor Niels Hemmingsen. Nadverartiklen er utvivlsomt luthersk, men uden den Tendens til konfessionel Tilspidsning, der da og senere var raadende i strengt lutherske Kredse. Efter Udstedelsen bleve F. med den tilhørende Forordning publicerede i 3 Sprog (Latin, Dansk, Tysk), og senere blev det paalagt Bisperne i begge Riger at lade det kgl. Mandat opslaa paa Kirkedøre og Raadhuse i Købstæderne i deres Stifter, og med Flid vaage over dets Overholdelse. I et Synodalmonitum fra hin Tid paalægges det Præsterne en Gang hvert Aar at oplæse Forordningen fra Prædikestolene. I et Brev af 1576 til Kurfyrsten af Sachsen forsikrede Frederik II, at der mange Gange om Aaret holdtes offentlige Overhøringer af Kongens »forordnede Pastorer og Teologer« over F., og at man lod de fremmede, der underkastedes denne Prøve, bekræfte deres Udsagn med Ed. — I lang Tid vedblev, i alt Fald lejlighedsvis, Iagttagelsen af Forordningens Bud om Overhøring af fremmede, om end i Længden næppe med samme Nidkærhed som i Begyndelsen. Det var et Vaaben, man kunde bruge eller hænge hen, som man fandt det tjenligt. Kort efter den første store Reformationsfest »sammenkaldte«, som en samtidig Forf. siger, »Biskop Hans P. Resen 21. Febr. 1618 i Frue Kirke alle Borgere i Kbhvn, om hvem han vidste, at de vare af anden Religionsbekendelse, og nødte dem til at sværge paa Frederik II's Artikler«. Der findes nye

Oplag af Artiklerne fra 1615 og 1643, sidste Gang dog kun i en større Samling af Forordninger. Men som Tiden skred, faldt Benyttelsen af dem mere og mere hen. Danske (og norske) Lov (1683) indeholder ikke nogen Hentydning til F. *H. F. R.*

Fremstad, Martinus, bekendt norsk Lægprædikant, blev født 22. Dec. 1830 i Birid og døde 23. Sept. 1891. Var først Skolelærer, saa Gaardbruger. Ved Siden deraf virkede han som Lægprædikant og nød som saadan almindelig Tillid. I mange Aar rejste han som Bibelbud og Emissær for den norske Lutherstiftelse. *A. B.*

French, Thomas Valpy, f. 1. Jan. 1825 i Burton upon Trent, studerede i Oxford og meldte sig 1850 til Church Miss. Soc., der sendte ham til Indien for i Agra at grunde en højere kr. Undervisningsanstalt *(collegc)*. Her var han i 8 Aar og kom meget i Berøring med Muhammedanerne, som han droges til at arbejde iblandt. Overanstrengelse og Sygdom drev ham flere Gange hjem, men han gik atter ud til Indien 1862—63 som Missionær blandt Afghanerne i Derajat (i Pandsjab), 1869—73 for at oprette en teol. Skole i Lahore og 1877 som Biskop for det nyoprettede Stift Lahore (for Pandsjab). Dette Embede nedlagde han 1888 for at kunne virke som Missionær blandt Muhammedanerne. Han gennemrejste derefter Mesopotamien, Syrien og Palæstina samt Algier, Tunis og Ægypten og slog sig saa ned i Muskat i Arabien. Her døde han 14. Maj 1891. Hans store Lærdom og Fromhed, hans Selvfornægtelse og fulde Hengivelse til Gerningen har sat dybe Spor i Indien (Birks, Life and Correspondence of Th. V. F., I—II, London 1895). *V. Sn.*

Freppel, Charles Émile, fr. Biskop, fødtes 1. Juni 1827 i Obernai i Alsace. 1852 blev han Kapellan ved St.-Geneviève i Paris, Aaret efter fik han den teol. Doktorgrad, 1855 blev han Hjælpelærer i gejstlig Veltalenhed ved Sorbonnen, 1858 Professor ved Sorbonnen. Som saadan holdt han en lang Række senere udgivne Forelæsninger over Apologeterne og de ældste Kirkefædre. Da Biskop Maret (se d. Art.) optraadte imod den paatænkte Proklamation af Ufejlbarhedsdogmet, tog F. Ordet til Forsvar for Ultramontanismen. Sidst paa Aaret 1869 blev han kaldt til Rom for at tage Del i de forberedende Arbejder til det vatikanske Koncilium. Under Konciliet blev han (1870) valgt til Biskop af Angers og tog som saadan Del i Forhandlingerne og virkede ufortrødent for det nye Dogme om Ufejlbarheden. Efter sin Hjemkomst fulgte han med stor Interesse den politiske Udvikling, og i sine Hyrdebreve behandlede han ofte de brændende Spørgsmaal, ogsaa Forholdet til Tyskland, der laa ham, som født i Alsace, særlig paa Sinde. 1873 maatte den fr. Kultusminister paa Bismarcks Forlangende give ham en blid Formaning til ikke at volde Regeringen Vanskelighed ved en altfor uforbeholden Udtalelse af berettigede Følelser. 1880 blev han valgt til Medlem af Deputeretkammeret, som Ombud for Brest, og siden genvalgt 1881, 1885 og 1889. Som Deputeret spillede han en ikke ringe Rolle og var en af Lederne for det romersk-katolske Højre, frygtet og hadet paa Grund af den hensynsløse Veltalenhed, der var hans Styrke. Han døde 22. Dec. 1891 (E. Cornut, Msgr. F., 1893).

Frese, Jakob, finsk Digter, blev født i Wiborg o. 1690 i en gammel finsk Slægt. Faderen var Raadmand. F. blev Student 1703 i Åbo, flygtede i den store Krigs Tid til Sverig, hvor han i det mindste allerede 1712 opholdt sig. I Begyndelsen var han ansat i Kongens Kancelli og blev 1724 Kancellist ved Kammerekspeditionen. Han døde i Stockholm efter langvarig Sygelighed 31. Aug. 1729. Hans Digte vare i Begyndelsen glade Bryllupssange og Kærlighedsdigte, men med hans tiltagende Sygelighed stemtes Tonerne fra hans Lyre stedse mere alvorligt, især da han traadte i Forbindelse med den pietistiske Vækkelse. 1712—28 forfattede F. »Werser i sjukdom«, gennemtrængte af en strengt religiøs Stemning; desuden har han udgivet »Andelige och werdslige dikter« (1726), »Kårta sedelärar«, »Några poetiske samblingar« og »Passions-Tankar« (alle fra 1728). *A. N.*

Fresenius, Johann Philipp, tysk pietistisk Præst, f. 1705, studerede i Strassburg, blev 1729 Præst efter sin Fader i Niederwiesen, derefter anden Slotspræst i Giessen og 1736 Hofdiakonus i Darmstadt. Her arbejdede F., som 1731 mod Jesuiten Weislingers Smædeskrift: »Friss Vogel oder stirb« havde udgivet *Antiweislingerus,* ivrigt for Proselyters grundige Undervisning i den evang. Lære; han fik ved Landgrevens Hjælp oprettet en Proselytanstalt i Darmstadt, hvis aandelige Leder han blev. Den optog efterhaanden og hjalp aandeligt og timeligt over 400 Proselyter, mens mere end 600 som uærlige bleve afviste. Efter en kort Virksomhed som Prof. i Giessen, blev F. 1743 Præst i Frankfurt a. M., senere tillige Senior for Byens evang. Præsteskab indtil sin Død 1761. Frederik V af Danmark tilbød ham forgæves Generalsuperintendenturet i Slesvig. — F.s Betydning ligger dels paa det praktisk-pastorale Omraade, dels paa det polemiske. Mest kendt er hans Navn bleven ved hans »Beicht- und Kommunionbuch« (1746, 10. Aufl. 1885; overs. paa Dsk 1765, 7. Opl. 1853; paa Svensk 1753, 10. Opl. 1861). Af hans andre Opbyggelsesskrifter (»Pastoralsammlungen«, I—XXIV, 1748—60; »Heilsame Betrachtungen über die Sonn- und Festtagesvangelien«) ere Dele overs. paa Dsk og Svensk. — F.s Virksomhed faldt samtidig med en stærk herrnhutisk Bevægelse i Frankfurt og Omegn, der i disse Aar (Menighedens saakaldte »Sichtungszeit«) undertiden havde en sværmersk Karakter. F. blev Herrnhutismens ivrige og forargede Modstander; af hans polemiske Skrifter kan nævnes »Vorläufige Antwort, welche er denjenigen zu ertheilen pfleget, die ihn fragen, ob sie zu der Herrnhutischen Gemeine übergehen, oder in derselbigen bleiben sollen« (overs. paa Dsk. 1748), videre ført i »Bewährte Ansichten von Herrnhutischen Sachen« (I—IV, 1746—51) og »Nötige Prüfung der Zinzendorfischen Lehrart«. Tillige udgav han I. G. Walchs »Theolog. Bedenken von der Beschaffenheit der herrnh. Secte« (overs. paa Svensk af I. Kumbläus 1749). — Fra herrnhutisk Side, særligt af Zinzendorf, blev der fældet en haard Dom over F., fra

anden Side (Susanne v. Klettenberg, Goethe i »Wahrheit u. Dichtung«) skildres han som en værdig og dygtig Præst. *Kn. H.*

Freylinghausen, Johann Anastasius, Præst og Psalmedigter, f. 1670 i Gandersheim i Fyrstendømmet Wolfenbüttel, blev undervist af sin fromme Moder og fra sit 12. Aar tillige af sin Morfader, Præsten Pölin. 1689 kom han til Universitetet i Jena, stiftede her Bekendtskab med Studenter af Spener'sk Aandsretning, hørte Francke i Erfurt og blev fra 1692 hans og Breithaupts Discipel i Halle, hvor han fuldendte sine Studier. En kortere Tid opholdt han sig nu i Hjemmet; men 1695 fulgte han Franckes Kaldelse til at blive Kapellan hos ham. Som saadan prædikede han hver Søndag til Aftensang, forrettede Ugegudstjenesterne og havde desuden en Del Timer i Vajsenhusets Skole. I denne underordnede Stilling blev han staaende i 20 Aar uden at modtage saa meget som én Øre i Løn. Men da Francke 1715 forflyttedes til Ulrichskirken i Halle, blev F. hans Eftermand i Glaucha og tillige s. A. hans Svigersøn. Efter Franckes Død 1727 blev hans »højre Haand« F. ogsaa hans Eftermand i Halle som Præst ved Ulrichskirken samt Direktør for Vajsenhuset. Til stor Velsignelse fortsatte F., trods nedbrudt Helbred, Arbejdet og Omsorgen for de af Francke grundede Stiftelser, indtil han 1739 fik Hjemlov. — Af de pietistiske Psalmedigtere er F. en af de fortrinligste. »Hans Psalmer«, siger Dr. Lange, »udmærke sig ved Erkendelsens Renhed, Følelsens Inderlighed, Tankens Klarhed og Udtrykkets Skønhed«. Til en større Psalmebog, han udgav (I 1704, II 1714, udg. i flere Oplag), og hvori findes 44 af hans egne Psalmer, samlede og tildels skabte han de saakaldte »Halleske Melodier«, som især inden pietistiske Kredse var i megen Yndest. Følgende af F.s Psalmer har Brorson oversat: »Op, thi Dagen nu frembryder« (Psbg. f. K. og Hjem 391; Landstads 95), »Uopløselige Kilde«, »Triumph, Triumph, vor Sol er alt oprunden« (Pontoppidans Psbg. 112, Rosk. Konv. Psbg. 230), »O alle Tings Monark«, »Hvor er saadan en«, »Kommer, hvo vil Visdom lære« (Pontoppidans Psbg. 291, Guldbergs 350, Psbog f. K. og Hjem 499). Overs. af Ægidius's: »Bort er den Dag« (Pontoppidans Psbg. 534). (Jvfr. E. E. Koch, Geschichte des Kirchenlieds u. Kirchengesangs, IV, 322 f.). *J. N. S.*

Freymann, Katrine, hørte til en Kreds af vakte, der i 1720-Aarene samlede sig om Stiftsprovst Anders Hof i Kristiania. Hendes Forfædre havde tilhørt de mähriske Brødre. Selv traadte hun i Forbindelse med Herrnhut, gav det første Stød til Dannelsen af et »Brødresamfund« i Kristiania og foranledigede i 1737 Brødremenigheden i Herrnhut til at sende 2 Prædikanter til Norge. *A. B.*

Fri østafrikansk Mission, stiftedes 1889 i Kristiania af den forhenværende Zulu-Missionær og Præst i den norske K., Paul Wettergren. Hans 2 Sønner Jakob og Olaf afrejste 4. Juli tilligemed deres Hustruer samt Frk.ne Olava Solberg, Martha Sanne og Sofie Nielsen fra Danmark (17 Aar gl.). Paul Wettergren døde under deres Overrejse til Durban i S. Afrika, men en Komité i Kra. paa 9 Medlemmer fortsatte Hjemmearbejdet. Nogle Dage efter Ankomsten til Afrika døde Olaf Wettergrens Hustru paa en uopklaret Maade. Den af den sv. Statskirke udsendte, men fra denne udtraadte Missionær Otto Witt traadte nu i Forbindelse med dem og blev Missionens Leder; en Farm indkøbtes, og Stationen kaldtes Ekutandaneni (ɔ: Broderkærlighed). Nogle flyttede derhen, andre bleve i Durban og drev Mission. I Dec. 1889 døde Jakob Wettergren, og hans Enke rejste hjem. Witt slog snart helt over i Sværmeri, vilde hverken anerkende nogen Styrelse eller Menighedsordning, men kun prædike Evangeliet frit paa Rejser. Han rev de andre med sig, og de sagde sig løs fra Komitéen. Olava Solberg giftede sig med en engelsk Missionær Dawson, men døde 1890; Witt forlod dem og rejste til Sverig; men den dske Fru Petra Nielsen med Søn, Peter, sluttede sig til dem 1891. Paa Olaf Wettergrens Opfordring dannedes saa en ny Komité i Kra., og denne fungerer endnu med Kaptajn A. Bergh som Formand. 1893—94 var Fru Nielsen paa Besøg i Norge, og hun fik Niels Schaug med sig, da hun rejste tilbage. Olaf Wettergren kom ind paa uskriftmæssige Lærdomme, og da han ikke vilde bryde dermed, afskedigedes han af Komitéen. Opløsning var i det hele taget kommet ind i Rækkerne; S. Nielsen rejste ogsaa bort, et Par ugifte Kvinder ligeledes, saa at af de første 9 Udsendinge er nu kun tilbage Frk. Sanne, som arbejder ved en Bistation nede ved Havet, medens Fru Nielsen, Schaug og en Frk. Høidalsvik ere paa Hovedstationen. Missionen støttes af det norske og det danske Missionsforbund; i Løbet af de svundne 10 Aar er der indkommet 52,445 Kr., men Missionærerne have ofte lidt under aldeles utilstrækkelige Pengemidler. *T. L.*

Fribourg i Schweiz, Hovedstad i Kantonen af samme Navn, er bekendt ved sin St. Nikolaj-Kirke, der har et af Verdens største Orgeler (67 Registre med 7800 Orgelpiber); det er bygget af A. Mooser (d. 1839). 1883 blev Mermillod (se d. Art.) rom.-kat. Biskop af F., og 1889 lykkedes det ham dér at faa oprettet et rom.-kat. Universitet med et teol. Fakultet af Dominikanere.

Fricke, Gustav Adolf, tysk Teolog, f. 1822, var teol. Prof. og Præst i Leipzig 1867—87. Som Ekseget overgaar F. i stringent Metode sin Lærer R. Anger (I, 91); hans dogmatiske Standpunkt er et andet mere subjektivt, paavirket af Schleiermacher. I en Lærestrid paa Meissner-Konferensen 1866 stillede han sig paa *Formula concordiæ's* Stade, men sluttede sig samtidig i Praksis til Unionen. 1882 rettede F. i »Metaphysik und Dogmatik in ihrem gegenseitigen Verhältnis« et skarpt Angreb paa Ritschls Teologi. Hans Prædikener »Gottesgrüsse« 1883 f. minde i deres Anlæg om Vinets *Conférences.* I flere Aar (fra 1874) var F. Gustav Adolf-Foreningens dygtige Leder. *Kn. H.*

Friderichsen, Johan, Skolemand, Digter, f. i Flensborg 1603, hvor hans Fader, *Mag.* Fr. Hansen, var Diakonus ved St. Nikolaj Kirke, viste sig tidlig som en af Flensborg Skoles mest udmærkede Disciple. Han blev Student 1622, rejste flere Aar udenlands og blev efter sin Hjemkomst Rektor i Køge. 1633 tog han Magistergraden i Kbhvn og begav sig atter paa Rejser i Udlandet. Han vandt et stort Navn

som Digter, saa Kejser Ferdinand II skænkede ham et Digtervaaben. 1638 blev han Rektor i Malmø og Aaret efter i Roskilde, hvor han tillige var *Prof. poëseos* ved Byens Gymnasium. Han gjorde sig bemærket som en dygtig Skolemand og var en stor Elsker af Sang og Musik. F døde allerede 9. Apr. 1641 af Brystsyge. — I Anledning af sit Bryllup forfattede han Psalmen »I Jesu Navn skal al vor Gerning ske«, som han med sin klangfulde Røst sang til Orglet paa sin Bryllupsdag. Hans Psalme optoges i Holsts Psalmebog og gik derfra over i Kingos og alle senere dske og norske Kirke-Psalmebøger (Ny Kirkehist. Saml. IV, 158 f.). *J. N. S.*

Fridolin eller Fridold kaldes den mytiske Stifter af Klostret Säckingen paa en Ø i Rhinen. Munken Balther af St. Gallens Fortælling om denne formentlig keltiske Missionær er en ren og skær Opdigtelse (A. Hauck, Kgesch. Deutschlands I, 2. Aufl. 1898, 328).

Fridrekur (Frederik), Islands første Missionær, var »en Biskop fra Sachsland«. I sin Hjemstavn døbte han Thorvald den Vidførle, og denne bad siden Bispen drage med op til Island, »for at døbe hans Fader og Moder og andre Frænder«. Deres Ophold paa Island falder i Aarene 981—85. Paa Nordlandet havde de, trods Hedningernes Fjendskab, nogen Fremgang, og Landets første Kirke byggedes paa Ås i Hjaltedalens vigtigste Bygd, Skagafjorden, hvor senere Nordlandets Bispesæde Hólar oprettedes. Paa Altinget mødte deres Forkyndelse blot Forhaanelse. Thorvalds heftige Sind og Vikingenatur forenedes ikke med F.s kristelige Sagtmodighed, hvilket førte til deres Adskillelse, og Bispen drog hjem til Tyskland, hvor han døde. »Kristni saga« regner ham for »en sandhellig Mand«. Han kendes kun fra de islandske Sagaer, der give en særlig smuk og sympatetisk Skildring af ham og tillægge ham adskillige Undergerninger. *Th. B.*

Friedberg, Emil Albert, f. 22. Dec. 1837 i Konitz i Vestpreussen, har, efter kortere Ophold i Berlin som Privatdocent fra 1862, i Halle som Professor fra 1865 og i Freiburg fra 1868, virket som Lærer i Kirkeret ved Universitetet i Leipzig siden 1869. F. har i en Række Skrifter givet Bidrag til brændende kirkepolitiske Spørgsmaals Løsning (Forholdet mellem Stat og Kirke, Statens Forhold til Romerk.), og han øvede en betydelig Indflydelse paa Kirkelovgivningen i det nye tyske Rige (Majlovene). Ægteskabslovgivningen har han behandlet i flere Skrifter. 1879—81 udgav F. *Corpus juris canonici I—II,* og 1884 udkom en omarbejdet Udgave af hans »Lehrbuch des Kirchenrechts«. F. har desuden været en flittig Bidragyder til »Zeitschr. f. Kirchenrecht«, hvis Medudgiver han blev 1864, og til dets Fortsættelse »Deutsche Zeitschr. f. Kirchenrecht«, som han nu udgiver sammen med Professor Sehling i Erlangen. *Kn. H.*

Friedlieb, Søren, norsk Biskop, f. i Andsager 11. Aug. 1717, teol. Kand. 1738. Efter et Par Aar at have været Rektor i Hobro blev han 1741 Spr. til Vestre Moland og 1760 Stiftsprovst i Kristiansand. 1762 fik han Titlen af ekstraord. Prof. i Teol. ved Kbhvn.s Universitet. Efter i 4 Aar at have fungeret som konstitueret Biskop i Kristiansand blev han 1778 udnævnt til Biskop i Bergen, men døde allerede 1. Marts 1779. F., der var en ivrig Tilhænger af den gamle Ortodoksi, var en dygtig og nidkær Gejstlig og tog sig især med Iver af Almueskolevæsenet. Som Biskop i Bergen udarbejdede han en Plan til Omdannelse af *seminarium Fredericianum,* men oplevede ikke Sagens Afgørelse. Han har udgivet en Del Prædikener. *A. B.*

Friedrich, Johann, gammelkat. Teolog, fødtes 5. Maj 1836 i Poxdorf i Baiern. Han studerede i Bamberg og München og blev præsteviet 1859. 1862 blev han Privatdocent og 1865 extr. Prof. i Teol. i München. 1869 fulgte han med Kardinal Hohenlohe til det vatikanske Koncilium som dennes Teolog. Hans »Tagebuch, geführt während des vatik. Konzils« (2. Aufl. 1873) og hans »*Documenta ad illustr. Conc. Vatic.*« ere ikke uvæsentlige Kilder til Konciliets Historie. Da han efter sin Hjemkomst vægrede sig ved at underkaste sig de vatik. Dekreter, kom der (13. April 1871) Forbud mod Besøget af hans Forelæsninger, og 17. April s. A. blev han (og Döllinger) ekskommuniceret. Da han trods Ekskommunikationen 25. Juni rakte sin Kollega, Zenger, ligeledes en Modstander af Ufejlbarhedsdogmet, Dødssakramentet, mistede han sit Beneficium ved Hofkirken. Han tog Del i Grundlæggelsen af det gammel-kat. teol. Fakultet i Bern og holdt Forelæsninger dér 1875. Derimod sagde han sig 1878 løs fra de tyske Gammelkatolikers Synode (se Art. Gammelkatoliker), fordi han ikke vilde gaa med til Ophævelse af Cølibatstvangen. Han har bl. a. skrevet en vidtløftig »Gesch. des vatik. Concils« (I—III, 1877) og paany udgivet Döllingers Skrift om Paven og Konciliet (»Das Papstthum« 1892). For Tiden er han i Færd med at skrive en udførlig Biografi af Döllinger.

Fries. 1) **Jakob Friedrich F.**, tysk Filosof, er født i Barby 1773; han var først Prof. i Filos. i Heidelberg, siden 1817 Prof. i Filos. i Jena; han døde 1843. Hans Filosofi kan betegnes som et Forsøg paa at forene Kant og Jacobi med hinanden. Ligesom Kant lader han Filosofien begynde med en Kritik af Erkendelsens Væsen, men han gaar udover Kant, idet han forsøger at underbygge denne Kritik med en psykologisk Fremstilling. De aprioriske Elementer i vor Fornuft kunne kun faststilles gennem en empirisk Paavisning. Men en saadan vil ikke blot godtgøre, at der gives en virkelig Viden ɔ: en sanselig, forstandsmæssig Erkendelse, men den maa ogsaa anerkende Tilstedeværelsen af en Fornufterkendelse. Vi støde nemlig med vor sanselige Erkendelse overalt paa Skranker, og hermed henvises vi da til en højere Betragtning af Tilværelsen. Det er gennem Ideérne, at den gør sig gældende og Navnet paa den er Tro. Den øverste Idé er det absolutes, der fremkommer ved en Negation af alle Skranker. Idet vi anlægge en saadan ideal Betragtning paa Tilværelsen, ere vi vistnok ude over den egentlige Videnskab, men det er ligefuldt en Virkelighedserkendelse, som her foreligger. Under 3 Synspunkter frembyder Tilværelsen sig for os, og hertil svarer der 3 forskellige Arter af Erkendelse. Den ydre, sanselige Verden er den nærmest liggende; den

er imidlertid kun af fænomenal Art (Erscheinung); den opfattes gennem Viden. Saa er der en indre usynlig Verden, der ligger til Grund for den ydre; den er en Realitet i sig selv (Ding an sich); den gribes gennem Troen. Og endelig er den ydre Verden en Afspejling af den indre; dette Forhold opfattes gennem Anelsen. Herved forstaas en nødvendig Overbevisning, som grunder sig paa en blot Følelse, idet den finder det evige i det timelige. — Som Troens Genstand maa det absolute bestemmes som den hellige Urgrund til alt. Den nærmere Udførelse heraf kan imidlertid kun gives, naar man tager Værdibestemmelsens eller Formaalets praktiske Synspunkt med til Hjælp. Herefter bliver Verden for den religiøse Betragtning et Formaalenes Rige, hvor baade Idéen om Friheden og Sjælen faar deres Plads. Men det maa stadig indrømmes, at det kun er gennem Anelsen, at denne Betragtning vindes; det vil med andre Ord sige, at den religiøse Verdensbetragtning ikke er af intellektuel, men af æstetisk Art; den hviler paa en Følelse, paa en Grundstemning af Andagt, thi deri bestaar Religionens Væsen. Men heraf følger da endelig, at den tankemæssige Bestemmelse, som gives af de religiøse Objekter, kun kunne have en billedlig eller symbolsk Karakter. Idéerne ere efter deres Væsen af negativ Art, og enhver positiv Fremstilling maa blive ganske uadækvat. Der kan nok tales om en Aabenbaring, men den sande Aabenbaring er dog en naturlig. Det kan have sin Betydning at betragte hele Tilværelsen under et religiøst Synspunkt, hvilket vil sige det samme som at se alle Livets Modsætninger udjævnede i en æstetisk Harmoni, og det har sin særlige Betydning at finde den religiøse Symbolik udtrykt i den positive Religion med dens Kultus og Lære; men Billedet og Sagen maa aldrig forveksles, og den mytologiske Karakter maa aldrig glemmes. — Den kritiske Karakter, som præger den hele Tankegang, vil lettelig ses, og det vil forstaas, at F., som levede samtidig med den romantiske Spekulations Heroer, maatte blive Genstand for stor Antipati og Haan fra deres Side. Til Trods herfor har hans Tanker dog vist sig at have større Rækkevne end hines. Ikke blot har F. haft ansete Disciple, saadanne som Filosofen Apelt og Teologen de Wette, og ikke blot staar han som særlig Repræsentant for den Retning i den nyere Religionsfilosofi, som man har kaldt æstetisk Rationalisme, men ved sin Afvisning af Metafysikens Forbindelse med Religionen har han dannet Indledningen til den senere Ny-Kantianisme i Teologien, som hvis fornemste Repræsentanter i nyeste Tid kan nævnes Lipsius og Ritschl. — Af hans Værker kunne nævnes: »Neue Kritik d. Vernunft«, I—III (1807, 2. Aufl. 1828—31), »Wissen, Glaube u. Ahndung«, (1805), »Religionsphilosophie o. d. Weltzwecklehre« (1832), jvfr. E. Henke, J. F. Fries aus seinem handschriftl. Nachlasse dargestellt, 1867. *F. C. K.* — 2) **Karl F.**, f. 8. Sept. 1861 i Stockholm, blev 1892 *Dr. phil.* i Upsala for en paa Tysk skreven Afhandling »*Weddâsê Mârjâm* Ein äthiopischer Lobgesang an Maria, herausgegeben und übersetzt«. 1888 blev F. Sekretær i K. F. U. M. i Stockholm og Sekretær i »Förbundet mellan Sveriges kristliga Föreningar af unge Män«. Ved Stiftelsen af »Verdens kr. Studenterforbund« (se d. Art.) 1895 blev F. dettes Formand. *Kn. H.*

Friesere er Navnet paa en germansk Folkestamme, der, saa langt vi kunne følge den tilbage, har boet ved Nordsøens lave Kyststrækninger, og hvis Sprog efter Filologernes Mening har dannet en Enhed med det angelsachsiske inden Udvandringen. Da Romerne skød deres Grænse frem til Rhinens nederste Løb, bleve F., der dengang i det mindste boede mellem Schelde og Ems og allerede udmærkede sig ved deres Agerbrug, Kvægdrift og deres Selvstændighedstrang, delvis undertvungne. Trods Romernes Fremtrængen mod Nord vedblev i Virkeligheden Rigets Grænse efter Kristi Fødsel at være Rhinen, og den diokletianske Provins *Germania inferior* havde ikke et nordligere Kulturcentrum end *Trajectum ad Rhenum* (Utrecht). Under Folkevandringen bredte F. sig langs Kysten mod Øst, inddigende det flade Marskland, og de dannede formentlig allerede i den ældre Middelalder de 3 Landsdele eller Retsomraader, som de gamle Love vidne om (Vestfriesland, svarende til nuværende hollandske Provinser: Zeeland, Zuid- og Noord-Holland samt en Del af Utrecht-Zuidersøen var indtil 13. Aarh. en Indsø; Mellemfriesland: Prov. Friesland; Østfriesland: Prov. Groningen, preussisk Ostfriesland og Dele af Oldenburg). Deres Hedenskab var det almindelig germanske; en betydningsfuld Plads indtog *Stavo* (Thor), efter hvem det gammelfriesiske Kongesæde Stavoren ved Zuidersøen er opkaldt.

Frankerkongen Dagobert begyndte Missionen mellem F. efterat have faaet Utrecht i sin Magt. Her byggedes et Kapel o. 630, og Biskop Amandus fra Maastrecht (I, 66), Remaclus og Eligius fra Noyon (I, 742), forsøgte at skaffe Krdm. Indpas. Den frankiske Mission naaede dog ikke vidt, og da Kong (eller Hertug) Radbod siden ødelagde Kirken, syntes dens Spor udslettede. Imidlertid havde Angelsachseren Wilfrid af York 678 forkyndt Evangeliet i Egnen ved Zuidersøen og tog nu Missionen op ved sine Sendebud. Ogsaa den hl. Egbert sendte Missionærer. Efter et forgæves Forsøg af Wictberct kom 690 »F.s Apostel« Willibrord (se d. Art.) med 12 Ledsagere for at omvende de haardnakkede Hedninger. Paa Grund af Radbods heftige Fjendskab mod Frankernes Religion, maatte dog Willibrord, der imidlertid i Rom havde faaet Missionstilladelse, vende sig til de Friesere, som vare under frankisk Indflydelse. Virkefeltets Omfang udvidedes imidlertid netop nu, thi Pepin af Heristal trængte atter Radbod tilbage og satte sig i Besiddelse af hele Vestfriesland. Den Angelsachser Suitbert, som, under Willibrords Fraværelse, i York var viet til F.s Biskop, vilde Pepin dog ikke anerkende, da han ikke ønskede den nye Kirke indordnet under en fremmed Interessesfære. 22. Nov. 695 viede saa Paven Willibrord til Ærkebiskop over F. med Sæde i Trajectum, og nu grundlagdes Kirker og Klostre i det undertvungne Land. Derimod opnaaede Willibrord intet væsentligt i Mellemfriesland. Da Pepin døde 714, kom Landet atter i Radbods Hænder, Kirker ødelagdes, og Willibrord maatte flygte. Allerede

718 overvandt dog Karl Martell Radbod, der døde 719. Vestfriesland til Vlie blev atter frankisk, og Willibrord døde 739 i sit Ærkesæde, der imidlertid foreløbig ikke blev besat. Præsten Gregor, der styrede Kirken i Utrecht, tog sig særlig af Skolegerningen. Den berømte Wynfrith (Bonifatius), der stod ved Willibrords Side i hans sidste Aar, led Martyrdøden 754 i Doccum i Mellemfriesland, da han, efter at have fuldendt sin store Gerning i Tyskland, atter vovede sig ind paa de uafhængige F.s Omraade (I, 357). Først Karl d. store banede med sine Vaaben (775—85) Evangeliet Vej her, og trods Modvilje og Opstande, slog Krdm. nu varig Rod i hele Friesland til Weser, især ved Angelsachseren Willehed (af Bremen) og Frieseren Luidger (af Münster), Gregors Discipel. 785 ordnede Karl ved en kr. Bearbejdelse af *lex Frisionum* de 3 Landsdeles Forhold, til hvis Styrelse beskikkedes Grever. Den tidligere paatænkte kirkelige Organisation blev imidlertid opgivet, idet Landet i kirkelig Henseende indordnedes under de Sæder, hvortil Missionerne vare knyttede. Utrecht (nu Bispesæde under Köln) fik Broderparten (Vest- og Mellemfriesland), Bremen det østligste, Resten deltes mellem Osnabrück og Münster. Fra nu af steg F.s Betydning; fra det vestlige Friesland dreves vigtig Handel paa Udlandet, og en By som Duurstede fik Betydning for Krdm.s Udbredelse til Norden; paa den anden Side kom F. i 9. Aarh. til at lide under Normannernes Plyndringer, en Tid (til 885) satte de sig endog fast i Landet.

Efter Forliget i Verdun 843 hørte F. til Lothringen (Østfranken). 870 kom de med dette til Tyskland, men 911 udskiltes F. fra Lothringen, og Friesland blev i Virkeligheden et selvstændigt Landskab, der dog regnedes til Tyskland. I 11—12. Aarh. bredte F. sig til de wendiske Lande og til Marskландene ved Vesterhavet (Ditmarsken og »Utland« i Sønderjylland, jvfr. P. Lauridsen i Histor. Tidsskrift 1893). Vestfrieslands Selvstændighed gik først til Grunde, idet Greverne af Holland vandt større og større Magt; i den nuværende Provins Nordholland var især i 13. Aarh. Kampen haard; endnu er Navnet »Vestfriesland« dog bevaret her, ligesom Sproget holdt sig langt ned i Tiden; nu er det fortrængt. Mellem- og Østfriesland dannede fra Midten af 12. Aarh. et Folkeforbund, delt i »Gaue« og Bylag, ledede af folkevalgte Dommere og Talsmænd. Fællesstyrelsen dannede den aarlige Forbundsdag ved »de Upstallsboom« ved Aurich. Selv overfor deres kirkelige Overherrer besad de stor Frihed. Mod de saakaldte Stedinger, der boede paa begge Sider af Weser N. for Bremen, tillod Paven allerede 1207, at der prædikedes Korstog paa paa Grund af deres Ulydighed. 1232 anklagede Gerhard II af Bremen dem som Kættere, og ved Konrad af Marburgs Iver udbredtes de frygteligste Historier om deres Djæveldyrkelse og usædelige Liv. Et nyt Korstog ordnedes af de omboende Fyrster, og Stedingerne erklæredes i Rigens Akt. Efter det frygtelige Nederlag 1234 delte Bremen og Oldenburg Byttet. I 14. Aarh. gik under indbyrdes Uenighed og fremmed Angreb ogsaa Friheden i »de 7 friesiske Sø-Lande« til Grunde. Mellemfriesland og Groningen tilfaldt 1524 det habsburgske Hus og deler fra da Skæbne med det øvrige Holland. Da Ref. trængte ind, sejrede den ogsaa blandt F. Ikke ringe Udbredelse vandt Mennoniterne blandt F. baade i og udenfor Holland. Et Parti blandt dem i Provinsen Nordholland kaldtes ligefrem »Friesere«. Det gamle Sprog er bevaret i Provinsen Friesland paa Landet til vore Dage. I 17. Aarh. tryktes Lejlighedsskrifter paa Friesisk, og i Gysbert Japicx (1603—66) fik F. en betydelig Digter, der ogsaa skrev og oversatte Psalmer. I vort Aarh. dyrkes det gamle Sprog atter ivrigt. — De vestligste F. i Tyskland bleve efter frygtelige Kampe mellem Høvdingene 1454 et Rigsgrevskab under Huset Cirksena, og da dette uddøde 1744, tilfaldt det Preussen. Naar undtages friesisk Oldenburg ere ogsaa de øvrige Dele af F.s gamle Land sluttelig tilfaldet Preussen, og Sproget er omtrent helt trængt bort af det Plattyske. I Oldenburg indførte Anton I Ref. og ophævede Klostrene. 1573 indførtes ved Hamelmann og Selnecker en strengt luthersk Kirkeordning. I Østfriesland prædikede Jürgen von der Döre (Aportanus) tidlig Evangeliet. Zwinglianere og Sværmere (Karlstadt, M. Ring, begge uddrevne 1530) vandt ogsaa Indpas. Forgæves søgte Grev Enno at indføre Lüneburger-Kirkeordningen. 1543—47 virkede den indkaldte Joh. a Lasco i Emden og Omegn, og der fremstod nu blomstrende reform. Menigheder. Hertil kom flygtende Englændere og Nederlændere. Modstanden fra Lutheranerne tvang endelig Lasco bort, men forgæves søgte Regeringen at skabe et Kompromis mellem de 2 evang. Lejre. Det 1643 oprettede luth. Konsistorium laa i stadig Strid med de Reformerte, der fordrede, at det skulde indrettes paritetisk. Først 1882 have de Reformerte naaet fuld Ligeberettigelse og Selvstændighed under det paritetisk ordnede Konsistorium i Aurich. *J. O. A.*

Frihed er i sig selv et negativt Begreb, som betegner Modsætningen til at være hemmet eller bundet ved noget bestemt. Men med det samme er der vist hen til en positiv Betydning af Ordet; det maa betegne Evnen til at udvikle sig i Overensstemmelse med sit eget Væsen. Det kan vistnok siges om et Dyr, at det er frit, naar det har Lejlighed til at leve indenfor de Forhold, som bedst passer for det, saaledes som Fuglen i Luften eller Fisken i Vandet. Men i fuld Forstand er der dog først Tale om F., hvor det er det paagældende Væsen selv, som bestemmer, hvad der er i Overensstemmelse med dets Væsen. F. bliver saaledes en menneskelig Egenskab, der er uadskillelig forenet med Bevidsthed og Vilje. Den fuldbyrder sig ved Hjælp af en Overvejelse gennem et Valg.

Men ogsaa indenfor Menneskelivet er der Uenighed om, hvad F. vil sige, og det er sikkert, at Ordet kan tages i mange forskellige Betydninger. Selv om det nemlig fastholdes, at F. er Evnen til at bestemme sig i Overensstemmelse med sig selv, saa viser det sig, at dette Selv kan opfattes paa meget forskellig Maade. Man kan først tænke paa en udvortes F. ɔ: en saadan Tilstand, hvor ingen ydre Hindringer træde i Vejen for Udøvelsen af de givne Evner. Eksempler paa en saadan er den politiske eller

sociale Frihed. En nærbeslægtet Brug af Ordet er det, naar man herved tænker paa en Uafhængighed af indre Tvang, saaledes at man uden at være hemmet ved Frygt for Følgerne af sin Handlen tør følge sin Naturs Tilskyndelser. Et saadant Frihedsbegreb er ret almindeligt i den nyere radikale Literatur. Det er i Virkeligheden ikke andet end en rent driftsmæssig, naturlig Tilstand, som hermed betegnes, Overensstemmelsen med den givne Natur, som maa fremkalde en vis Lyst. I en anden Betydning tages Ordet, naar man herved tænker paa Evnen til at beherske sig selv, saaledes at man til enhver Tid er Herre over sine egne Handlinger og ikke gør noget i Blinde, uden at vide eller ville, hvad man gør. Her er F. nærmest opfattet som den fornødne Styrke til at handle. Som saadanne Faktorer, der kunne fremkalde en slavisk Afhængighed hos et Menneske, kan især nævnes Sindssygdom, Drukkenskab og habituelle Laster. Det er den særlig retslige Betragtning af F., som her kommer frem. Kun den, der har Herredømme over sig selv, er at betragte som tilregnelig, og kun han kan derfor straffes; kun her kan der overhovedet ogsaa være Tale om Handlinger i egentlig Forstand. I en noget lignende, men snævrere Betydning kan Ordet tages, naar man derved tænker paa det fornødne Kendskab til de forskellige Muligheder, hvorimellem der kan vælges, idet man skal handle. Det er jo ganske vist, at Muligheden for at gøre det rette er betinget ved Kundskaben dertil. Den, som ikke kender det gode, er for saa vidt bundet til det slette. Dette Synspunkt bliver undertiden fra intellektualistisk Side urgeret saa stærkt, at F. næsten bliver sat lig med Oplysning. Endelig kan F. betegne den specifiske Evne hos Mennesket til at hæve sig op over sine sanselige Drifter og Tilbøjeligheder og i Stedet for lade sig bestemme af fornuftige og aandelige Motiver. I højeste Forstand er det Evnen til at overvinde sin egoistiske Natur og derimod at lade sig bestemme ved et uegennyttigt Hensyn til andre, som her kommer i Betragtning. Det er den saakaldte sædelige F. Først her staa vi ved den Egenskab, der i fuld Forstand betegner, hvad den menneskelige F. betyder. Det er til Anerkendelsen af den, at Forestillingen om Menneskets ejendommelige Værdighed knytter sig; her er Betingelsen givet for al sand Moral. Det er denne samme Egenskab, som af Kant betegnes som Viljens Autonomi.

Men hermed er vi ikke færdige. Thi Refleksionen over den sædelige F.s Begreb har ført til videre Bestemmelser. Fra gammel Tid af har man fundet, at Jeget som sædeligt frit maa bære Ansvaret for, hvad for Handlinger det foretager, og man har derudfra sluttet, at Viljen maa være fri i den Forstand, at den har Grunden til, hvad den vælger, alene i sig selv, i sin egen vilkaarlige Evne til at vælge, uden at den kan tænkes afhængig af nogen Kausalitet udenfor. F. opfattes her som en Modsætning ikke blot til Tvang, men til Nødvendighed; den er Evnen til at begynde i absolut Forstand, som ren Spontaneitet. Det er den saakaldte formelle Frihed, *liberum arbitrium* eller *libertas indifferentiæ*. Som Modsætning hertil gør man fra deterministisk Side gældende, hvad der kaldes for den positive eller den reale F. Ogsaa dette er en gammel Bestemmelse, der kan føres tilbage blandt andet til N. T. (Joh. 8) og til Kirkefædrene. Der betegnes herved en Gennemførelse af den sædelige Frihed i den Forstand, at de aandelige og uegoistiske Motiver ere blevne raadende og herskende. Mennesket er bleven frit derved, at hans Vilje er kommen i fuld Overensstemmelse med hans inderste Væsen, og Resultatet heraf maa blive den dybeste Hvile. Om Anvendelsen af denne Art af F. ere baade Determinister og Indifferentister enige; Uenigheden er kun om, hvorvidt den som sin nødvendige Betingelse kræver den formelle Frihed eller ikke (se Determinisme I, 25 og Indifferentisme). *F. C. K.*

Friis. 1) **Anders F.**, *Mag.*, Spr. ved Nikolaj Kirke i Kbhvn samt Kantor ved Frue Kirkes Kollegiatkapitel (1497), beklædte gentagne Gange Stillingen som Universitetets Rektor. Han viste stor Gavmildhed overfor de 2 Kirker, han var knyttet til, og har, foruden ved sine Stiftelser, Fortjeneste af Gudstjenestens værdige Udførelse ved Udgivelsen af *Missale Hafniense* (1510) og *Diurnale Roscildense* (1511); han døde 19. Febr. 1526. — 2) **Christen Begtrup F.**, dsk Præst, f. 24. Maj 1808, blev teol. Kand. 1833, virkede først som Skolemand, siden 1836 som Spr. i flere Embeder, indtil han 1876 tog sin Afsked. F. har udgivet Haandbøgerne: »Landsbyskolen« (1857) og »Præstegjerningen i den danske Kirke« (1878). F. døde 28. Okt. 1898. — 3) **Christian F. til Borreby**, Kongens Kansler 1596—1616, blev født 21. Dec. 1556 paa det nuværende Ørbækslunde paa Fyn. Allerede i 10 Aars Alderen sendtes han til Udlandet og studerede ved forskellige Universiteter i Tyskland, Schweiz, Frankrig og Italien. Med sin fortrinlige Uddannelse og fremtrædende Begavelse, sin faste Karakter, og sin Støtte i den ansete og rige Familie betraadte han efter sin Hjemkomst 1581 en ærefuld Løbebane. Efter administrativ Uddannelse i Renteriet og Kancelliet og forskellig Lensbestyrelse, tiltraadte han 1596 det betydelige Embede som Kongens Kansler og fik Sæde i Rigsraadet (tillige indtil Christian IV's Kroning i Regeringsraadet). I disse Stillinger har han haft væsentlig Del i Datidens indeu- og udenlandske Politik. Ikke mindst mærkedes dog hans Indflydelse i Kirken og Skolen. Allerede hans Indberetninger som Lensmand i Trondhjem foraarsagede den vigtige Visitats i det nordenfjeldske Norge, der væsentlig afhjalp Misligheder i Præsternes Liv og forøgede deres Antal (trondhjemske Reformats 1589). Særlig efter at han var kommet under H. P. Resens Indflydelse, befordrede han Ortodoksien. Ordinansens Overholdelse holdt han strengt paa, og han optraadte kraftigt mod Rester af »papistisk Afguderi« (Valfarter). Ved Universitetet foretoges omtrent ingen vigtigere Afgørelser uden at indhente den paapasselige Kanslers Minde. Han tilsaa Studenternes sædelige Liv og holdt Professorerne haardt til Ilden med deres Forelæsninger og paabudte Disputatser. Under hans Auspicier fuldendtes den nye store Auditoriebygning (1601). Resens Ansættelse i det teol

Fakultet skyldtes F., og under Striden med den calvinsk-sindede Prof. Stub mødte F. selv i Konsistorium og fordrede Stubs Domfældelse. Han delte Resens Interesse for Skolesagen, hvor Forbedringer ikke mindst nødvendiggjordes af H. til den farlige Konkurrence fra udenlandske Jesuitskoler. Skoleordningen af 1604, der optog Græsk, Hebr., Aritmetik og Geometri paa Skoleplanen, var dog ugennemførlig. Derimod fik han kort før sin Død indført faste Konrektorer i de større Skoler. Ogsaa for det danske Sprog i Skolen interesserede han sig, ligesom han støttede dansk Videnskabelighed. F. døde 29. Juli 1616 i Oslos Havn. I Hofpræst M. J. Medelfars Ligprædiken prises hans Visdom, Forfarenhed og store Arbejdsdygtighed. »Dog gøres hermed ingen Engel af ham, han jo som et andet Adams Barn kunde og have haft sin Bræk«. Til disse Pletter hører ikke mindst hans Haardhed overfor Tyge Brahe. — 4) **Christian F. til Kragerup,** Kongens Kansler efter foregaaende, f. 4. Nov. 1581 paa Krastrup i Viborg Stift, gennemgik efter Skolegang i Sorø en omhyggelig lærd Uddannelse ved udenlandske Universiteter (Tyskland, Frankrig og Italien) og indtraadte siden 1607 i kgl. Tjeneste. Under Kalmarkrigen fik han gentagne Gange Lejlighed til at hendrage Kongens og Kansler Friis's Opmærksomhed paa sig, og 1615 udsaas han til den udvalgte Prins's Hofmester. Allerede i Dec. 1616 blev han Kongens Kansler, Rigsraadets Leder og Ridder. Hans noble Fremtræden, ædle, milde og fromme Tænkesæt, hans Kundskabsrigdom og videnskabelige Interesse, hans utrættelige Arbejdsdygtighed og praktiske Evner hjalp ham med Hæder gennem den omfattende og mangesidige Virksomhed, han trods sin Ungdom kaldtes til. Som Politiker savnede dog F. den Maalbevidsthed og Energi, som de højst vanskelige Forhold under Trediveaarskrigen krævede. Han manglede ingenlunde Klarhed over den farlige Situation, Kongen skabte for Landet ved at blande sig i den tyske Krig og fastholde sin uvenlige Politik overfor Sverig, og holdt igen efter Evne, men hans ægte lutherske Opfattelse af Øvrighedens Betydning tillod ham ikke, før den yderste Nød var for Døren, at optræde med den nødvendige Skarphed overfor Christian IV. Den voksende Uvilje mod Adelen og Rigsraadets ofte spændte Forhold til Kongen beklagedes af Hjertet af den retskafne og velvillige Kansler, der baade interesserede sig for Borgerstandens Opkomst og var villig til at hæve Vornedskabet. Foruden ved den anerkendte Dygtighed, hvormed han varetog sit omfattende Arbejde paa Herredagene og ved Rigsraadsmøderne har F. især vundet Navn ved sin usvækkede Interesse for Videnskab, Skole og Kirke. Særlig støttede han redebont Forskerne af Danmarks Antikviteter og Historie. Ved Siden af Holger Rosenkrantz staar han som Foregangsmanden i Adelen m. H. til Arbejdet for at faa nye brugelige Undervisningsmidler, forbedret Metode, udvidet Læseplan ved Stiftsskolerne og tidssvarende Reformer ved Universitetet (de nye Skolebøger, den giessenske Undervisningsmetode, Oprettelsen af Stiftsgymnasier eller *Collegia,* af Sorø Akademi, Udarbejdelsen af Universitetets »Noveller«). Da H. Rosenkrantz (se d. Art.) kom paa Kant med de ledende Teologer, anvendte F. al sin Flid for at opretholde Freden i Kirken, men ogsaa paa at værne den fromme Adelsmand mod uvillig Behandling. For K.s Tarv havde han aabent Øje og lagde tillige ved privat Gavmildhed sin Interesse for Præstestanden for Dagen. F. døde 1. Okt. 1639. *J. O. A.* — 5) **Jacob Jørgen Frederik F.,** dsk Præst og Romanforf., fødtes i Faaborg 4. Maj 1815, blev teol. Kand. 1848, 1858 Spr. for Horne og Asdal i Aalborg Stift, 1871 for Veggerby og Bislev i Viborg Stift. D. 15. Nov. 1879. Han har skrevet en Række Romaner, hvis Stof tildels er hentet fra Laaland, hvor han havde tilbragt sine Kandidataar som Huslærer og Lærer i Nakskov (»Svenskerne paa Lolland« 1856; »Fiskelars« 1857; »Lybekkerne i Nakskov« 1858; »Magnus Heinesen« 1870). Han besørgede ogsaa en ny Udg. af P. Rhodes »Samlinger til Laalands og Falsters Historie« (1859—60), og efter hans Død udkom hans »Ungdomserindringer og Fortællinger« (1880). *Fr. N.* — 6) **Jep F.,** tidligere Kannik i Ribe, blev 1453 Biskop af Børglum. Som Medlem af Rigets Raad tog han Del baade i uden- og indenrigske Sager. I Børglum stiftede han et Kapel, men efter hans Død 1486 rejste Kapitlet Erstatningskrav mod hans Familie for bortkommet Gods. — 7) **Johan F. til Hesselager,** f. 1494, studerede efter Skolegang i Odense og Aarhus (Morten Børup) i Kbhvn og udenlands, hvor han i Köln tog Magistergraden og i Wittenberg blev vundet for Evangeliet. Allerede under Frederik I blev han Kongens Kansler, og efter dennes Død virkede han med Iver for Christian III's Sag. Under Grevefejden blev han taget til Fange af Christoffer af Oldenburg og maatte sværge ham Troskab, siden undslap han og sluttede sig til Christian III, og efter dennes Sejr overtog han atter sit gamle Embede og arbejdede med Iver for at bringe Kirken, Universitetet og Skolerne paa god Fod igen. F. var en Ynder af historisk Videnskab og støttede baade Svaning og Vedel i deres Arbejde. Vedel, der holdt Ligtalen over ham, roser ogsaa hans Iver for at sætte »klar Skilsmisse imellem den rette og falske Lærdom« i Kirken. F., viste ogsaa stor Redebonhed til af sin store Rigdom at støtte studerende og Videnskabsmænd og stiftede et betydeligt Legat ved Universitetet. Oprettelsen af Kommunitetet skal ogsaa skyldes hans Tilskyndelse. Han døde 5. Dec. 1570. — 8) **Jørgen F.,** f. o. 1494, var en af de verdsligsindede og godskære Prælater, der ved deres kirkelige uværdige Liv og Virksomhed i høj Grad arbejdede Ref. i Hænde. F. der havde endt sine Studier med Magistergraden, kom meget tidlig i Statens Tjeneste og fik gode Præbender (1519 Provst i Bogense, 1520 Domprovst i Viborg). Ved kgl. Gunst blev han anbefalet til Bispesædet i Viborg og 1521 udnævnt ved pavelig Provision. Han indviklede sig straks i en Række Godsstridigheder og kom paa Kant med Klostrene i Stiftet. Hans sædelige Liv var ingenlunde eksemplarisk. Efter at have svigtet Christian II's Sag og arbejdet for at jævne Farbroderen Vejen til Tronen, kom han snart til at staar overfor en ny Tid. hvis Kræfter han var magtesløs overfor. 1525

kom Hans Tausen til Viborg og rejste den evang. Bevægelse dér, som tvang Bispen, der aldeles manglede aandelig Myndighed til at imødegaa de nye Lærere, til at forlade sin Stiftsby. Snart laa den forhadte Prælat ikke alene i Strid med de lutherske Prædikanter, der forplantede Bevægelsen rundt i Stiftet, skærmede af Kongens Værnebreve, med Præsterne, der giftede sig og unddrog sig hans gejstlige Jurisdiktion, og med Borgerne, der tilrev sig Klosterkirker og nedrev de overflødige Sognekirker, men ogsaa med Kongen, ja med K. selv, idet en pavelig Bandbulle opsloges mod ham i Anledning af en Strid med en anden Prælat. Efter Frederik I's Død gav han sit Had til de lutherske Præster frit Løb, men i Viborg opnaaede han end ikke at faa den rom.-kat. Messetjeneste fornyet i Domkirken. Snart kom ogsaa Bondestormen, der fik et af sine Hovedpunkter i Viborg. Efter Grevefejdens Afslutning var J. F.s Tid omme, skønt han allerede ved Mødet i Ry 1534 havde sluttet sig til Christian III. Aug. 1536 toges han til Fange ved sit stærkt befæstede Slot Hald og fik først sin Frihed efter at have opgivet sit Embede. Han blev dog atter Medlem af Rigsraadet og verdslig Lensmand. Hans evindelige Godsstridigheder ophørte ikke. Manglen paa almindelig Anseelse, som hans umaadelige Begærlighed og mindre ærlige Optræden allerede tidligere havde forskaffet ham, og som havde paadraget ham Beskyldning for Falskneri, blev uforandret til det sidste, saaledes at en Adelsmand mod Slutningen af hans Liv erklærede, »at han ikke vidste, om Hr. J. F. var den Mand, han burde gaa i Rette med«. F. døde 1547 (A. Heise i Ny kirkehist. Sml. V). — 9) **Jørgen Lauridsen F.**, Præst i Sevel, Ribe Stift (fra 1637), er blevet bekendt ved den haarde Behandling, han blev Genstand for i Anledning af sin stærke Fremhævelse af Retfærdiggørelseslæren og Daaben som stadig Kilde til Syndsforladelse. Knud Gyldenstiernes Hustru, Christence Juel, havde nemlig, paavirket af Biskop Jersin og Holger Rosenkrantz, indrettet sig en Husgudstjeneste paa Stubbergaard med Bedetimer og en ugentlig Fastedag. Overfor dette fastholdt Præsten, at »ingen kommer i Venskab med Gud ved den usle Pønitents«, og fra Prædikestolen begyndte han med Iver at modarbejde en saadan Form for Helliggørelsesliv. 1642 anklagede Fruen ham for Vranglære i Bispens og flere Præsters Nærværelse. Skønt man havde ondt ved at finde Afvigelse i Lære hos ham, og Menigheden gav ham det bedste Vidnesbyrd, kom Sagen for Varde Landemode og siden for samtlige Bisper og det teol. Fakultet. Bispen anklagede ham mærkelig nok for »kalvinistiske Irringer«, og 1643 fradømtes han sit Embede. Christian IV, der var forbitret over »den lemfældige Dom«, mente, at »Bødlen burde rive Tungen ud« paa »den fine Pønitentspræst«, og lod ham sætte i Blaataarn og siden i Jærn paa Bremerholm. Omsider slap han dog fri, fik i Rostock Testimonium for ren Lære og opnaaede endelig et Embede i Halland, der nu var i svensk Besiddelse. Ogsaa her indvikledes han i Strid med Bispen. Han døde som Spr. i Veddige 1688 (O. Nielsen, Hjerm og Ginding Herreder, S. 461—86). *J. O. A.* — 10) **Morten F.**, dsk Teolog, f. 8. Juli 1684 i Ribe, blev Magister 1712, 1717 Hærpræst og 1719 teol. Prof. i Kiel. Dér døde han 15. April 1750 efter i 14 Aar at have været Universitetets Prokansler. Han har udgivet *Fundamenta theologiæ theticæ* (1724). — 11) **Nicolaus Christian F.**, norsk Præst, fødtes i Christianssund 1. Febr. 1714, tog teol. Embedseksamen 1736 og blev næste Aar resid. Kapellan i Alstadhov og Missionær for Finnerne dér og i Vefsen. 1744 blev han Sognepr. i Bodø, og 1748 gjorde han sig Haab om at blive Biskop i Trondhjem. Han maatte dog nøjes med for 8000 Rdl. at faa Titel af Biskop. En falsk Anklage fra ham mod en Lægmand vakte Harme imod ham, og der blev derpaa indledet en Undersøgelse om hans Styrelse af Missionens Kasse, som bragte hans Kassesvig for Dagen. Trods alt dette gjorde Struensee ham 1771 til Præst ved Korskirken i Bergen, og 1772 blev han genindsat i sit forrige Embede. Han lod dog Embedet bestyre af en Vikar og døde i Bergen 1777. *Fr. N.* — 12) **Niels F.**, ældre Broder til ovennævnte Jep F., var Magister og blev efter Tjeneste i Kancelliet belønnet med Viborg Bispestol (1498). Ved sin kirkelige Virksomhed har han ikke sat sig noget Minde af Betydning. Hans Dødsaar er ukendt. 1508 er Erik Kaas *electus* i Viborg. — 13) **Niels F.**, ældre Halvbroder til ovennævnte Biskop Jørgen F., var Magister og fra 1518 Kantor ved Viborg Kapitel. I Anledning af sin Forlening, Sebber Kloster, kom han i heftig Strid med Broderen og sluttede sig nu til Lutherdommen. F. deltog siden i Forhandlingerne om Kirkeordinansen af 1539. Han var gift. D. 1557. — 14) **Peder F.**, Biskop i Børglum (o. 1396 — o. 1426), var tilstede ved det berømte Kalmarmøde 1397 og deltog som Rigsraad i flere vigtige Forhandlinger. Han hævdede med Kraft sin Jurisdiktionsret over Læsø overfor Viborg Kapitel. 1425 deltog han i det vigtige Provinskoncil i Kbhvn, der søgte at værne om Sognepræsternes Ret overfor Munkenes Overgreb i Sjælesorg, men ogsaa at gennemføre Reformer i Præsternes Liv. *J. O. A.*

Frikirke, frie Kirke eller frie Kirker er officiel Betegnelse for en Del evang. Kirkesamfund i England, Skotland, Frankrig, Schweiz og Italien, der m. H. til Lære, Styrelse og Underhold staa uafhængige af Staten. Gængs Sprogbrug anvender ogsaa Ordet om en Del andre protest. Menighedsdannelser, der have løsrevet sig fra Statskirker (Tyskland og Holland), men ikke optaget Navnet. Selvunderhold og Selvstyre i Forhold til Staten findes ogsaa i de kirkelige Samfund, der i ældre og nyere Tid især af dogmatiske Aarsager have dannet sig paa protestantisk Grund (de saakaldte Sekter) og i de baade evang. og ikkeevang. Samfund, som bestaa i Lande, hvor Staten betragter Religionen som Privatsag (Amerika), eller hvor Statskirken i alt Fald er ophævet (de engelske Kolonier); og væsentlig lignende Forhold genfinde vi for Romerkirken i visse Diasporalande (f. E. hos os), for visse orientalske K. i Hedningelande, og, hvad Selvstyret angaar, for visse af Romerkirken udskilte Samfund osv.

Den Opfattelse af det i Navnet liggende Be-

greb, som trods al Usikkerhed arbejder sig frem i Frikirkekredse, gør det dog rimeligt, at begrænse Sprogbrugen af Navnet til visse evang. Samfund. Vel har »Fri Kirke« været en Programbetegnelse, saalænge der har været noget Forhold mellem Stat og K.; og Frikirkeprincipet: Læren om, at Guds Rige som et aandeligt kun har Kristus som eneste Hoved og Lovgiver, er egentlig almenkirkeligt, hævdet baade af Romerkirken i dens alvorlige Kampe med Staten og af Forsvarere af den territoriale Statskirke, men den moderne Frikirkeopfattelse har sin Rod i Reformatorernes Optagelse af denne Lære og særlig i den kalvinske og visse engelske Dissenters-Kredses Forstaaelse af dette Princip. Ikke den ydre Adskillelse af Stat og K. alene er for dem Kendetegnet paa den frie K. (absolut gennemført kan den aldrig blive, da Statens Tilsynsret, ogsaa hvor K. er privat Korporation, vedbliver, og Spørgsmaalet om Stillingen til visse fælles Omraader f. E. Skolen ingenlunde er løst; Stillingen til pekuniær statslig Understøttelse er ogsaa forskellig), heller ikke den selvstændige kirkelige Organisation i enhver Form, men en saadan Organisation, hvor Organet for det Regimente, som ene tilkommer Herren gennem hans Ords vejledende Kraft, er Menigheden selv som den, der ledes af den forjættede Hellig-Aand. I den presbyteriale Menighedsordnings Protest mod alt Hierarkis Enevælde og mod Statens Overgreb paa det den fremmede Omraade ligger den moderne F.s Oprindelse. Tilsidesættelser af den levende Menigheds Ret ved Staten eller det paa den sig støttende Præsteskab (m. H. til Lære, Kultus eller egentlig Styrelse) medførte de ydre nødtvungne Separationer; men siden dem har ganske vist Voluntaristgrundsætningen: at K. bør underholde sig selv, vundet større og større Raaderum indenfor F., dels af H. til den paaviselige Stigning i Menighedslivets Kraft og Sandhed (Borteblivelsen af Skinkristne), dels fordi Forudsætningerne for at tale om en »kristen Stat« væsentlig have ændret sig (de frie Forfatningers Indflydelse; Radikalismens og Ateismens Vækst). Og Kamp mod Rangforhold mellem Konfessioner og mod Opretholdelse af Statskirker er derfor taget op med fornyet Kraft. Optagelsen af Voluntarismen som nødvendig Side af Frikirkeprincipet er udgaaet fra de engelske Dissenters; og fra Kongregationalismen stammer ogsaa den i flere F. herskende independentiske Hævdelse af Enkeltmenighedernes fulde Selvstændighed (jvfr. Samfundets Benævnelse »frie Kirker«). Det Arbejde for Tolerance, som Independentismens Respekt for aandelig Frihed tidlig affødte i Dissenterskredse, ytrer sig i den moderne F. i den levende ireniske Sans, der f. E. har skabt en Union af saa forskelligt lærende Menighedssamfund som dem, der arbejde sammen under *The national Council of the Evangelical Free Churches;* en Sans for Individualisme, der ofte nærmer sig til dogmatisk Indifferentisme.

Medens Reformatorernes Optagelse af Læren om Stat og K. som 2 forskellige, men selvstændige og guddommelig indsatte Sfærer (modsat Romerkirkens Teokrati) og Forkastelse af Læren om et synligt Hoved for K. i de lutherske Lande »kun førte til en Kirketeori uden tilsvarende Livsform« (se Art. Statskirke), idet K. blev Departement af Staten og dens Ordning og Styrelse beroende paa Statslovgivning, skabte den calvinske Indflydelse i reformerte Lande Ordninger, der hævdede K.s Ret til »eksklusiv Jurisdiktion« (Lovgivning og Ordning uden Statens Indblanding). Trods K.s Frihed blev Calvins K. dog Statskirke, opretholdt af Staten og forsvaret af den; thi andre Opfattelser taaltes ikke og straffedes. Men denne »Magistratens« Støtte i de aandelige Ting kom snart til at hævne sig. — I Skotland, hvor Calvins Tanker gennemførtes med Klarhed og Kraft, dannede Menigheden 1560 paa egen Haand, uden Parlamentets Samtykke, en Oversynode *(General Assembly)* af Præster og Lægfolk, der overtog Kirkestyrelsen og i *Book of Discipline* (ny Udarbejdelse 1581) hævdede den uafhængige og eksklusive kirkelige Jurisdiktion. Lægmandspatronatet indskrænkedes, saaledes at de enkelte Menigheders Kaldelsesret ikke tilsidesattes (om Skotternes gentagne Kampe for denne Ordning se Cameronianere I, 464). 1712 genindførtes Lægmandspatronatet, og under den sig bredende »Moderatisme« nyttede Protester og Ansøgninger intet. 1743 foretog da Erskine atter en Udtrædning (I, 797), og 1752 foregik af samme Grund en ny Secession *(the Relief Church).* 1847 forenede disse Frikirker sig til *The United Presbyterians.* Da 19. Aarh. bragte nyt religiøst Liv i den af Indifferentisme udmartrede Statskirke, vaagnede ogsaa Klarheden over Betydningen af Grundsætningen om Kristi aandelige Kongedømme og de Menigheden deraf flydende Rettigheder. 1834 vedtog Generalsynoden Veto-Loven, at ingen Præst maatte paatvinges Menigheden mod Ønske. Da den civile Domstol *(Court of Session),* trods Prebyteriers, Provinssynodens og *General Assembly*'s Veto, dømte (1838), at en Patronatskandidat skulde indsættes i Embede, vedtog Generalsynoden højtidelig en Erklæring om K.s aandelige Uafhængighed; men 1839 stadfæstede *House of Lords* Civilrettens Afgørelse. Under Ledelse af Dr. Chalmers (I, 494), Dr. Welsh og Th. Guthrie optoges saa Kampen for K.s gamle Frihed. Da de borgerlige Domstole vedblev at fælde Domme, der viste, at K.s Styrelse i Virkeligheden var i Hænderne paa Staten, traf man Forberedelse til Dannelse af en F. efter Chalmers Plan, og 18. Maj 1843 skete Separationen *(The Free Church of Scotland).* 470 Præster udtraadte, en stor Del af Menigheden og alle K.s Missionærer fulgte. Ved sjælden Offervillighed tilvejebragtes Kirker, Skoler og en videnskabelig Anstalt for Præster *(New College,* Edinburgh) samt Fonds til Løning af Præster, Underhold af Mission osv. F., der stadig har vokset sig stærkere, har gentagne Gange søgt Union med *United Presbyterian Church,* der principielt holder paa Voluntaristgrundsætningen, medens F., der har fastholdt, at Øvrigheden »lovlig kan anerkende K.s Tro og Jurisdiktion som værende i Overensstemmelse med Guds Ord«, ikke har villet forkaste en Ordning med Statsunderstøttelse. Nu har Frivillighedsprincipet dog sejret i F., og i Okt. 1900 skulle de 2 Samfund danne *The*

united Free Church. Allerede 1876 har en Del af *The Reformed Presb. Church* sluttet sig til F., der nu bliver Skotlands (se d. Art.) største Kirkesamfund (C. E. Fløystrup, Folkekirken og den frie K. i Skotland; Bayne, The Free Church of S., 1893).

I England gennemførtes Ref. ved Statsmagt, og Henrik VIII erklærede sig for K.s Hoved. Enkelte fremragende Talsmænd for K.s Selvstændighed optraadte vel (Biskop Hooper, Th. Cartwright »den eng. Presbyterianismes Fader«, I, 482), men de frikirkeligsindede maatte paa Grund af Statens Forfølgelse og Statskirkens Intolerance danne smaa Menigheder i det skjulte. Disse Dissenters vare selv gennemgaaende ligesaa intolerante og anbefalede »Magistratens« Ret og Pligt til Forfølgelse af »Kætterne«. I de baptistiske Menigheder er den klareste Protest mod Samvittighedstvang først udtalt, og Frivillighedsprincipet hævdet; Independenterne bleve ogsaa modsat Presbyterianerne tidlig Tolerancens naturlige Fortalere. Kvækerne have dog især udmærket sig som Tolerancens og F.s principielle Tilhængere i moderne Forstand. Den Række Love, som fra 1661—73 (se Corporations-Akten I, 557) rettedes mod Nonconformisterne, bidrog i Virkeligheden til at styrke deres aandelige Magt, og fra deres Tid datere en Mængde Frimenigheder sig. Forfølgelserne standsedes ved Tolerance-Loven 1689, og Dissenters kunde nu i Ly af Retten rejse sig Huse til Gudstjeneste; men Hadet og den borgerlige Undertrykkelse vedblev, og den om sig gribende Indifferentisme medførte en øjensynlig Nedgang i de frikirkelige Samfunds aandelige Indflydelse. Ogsaa dem kom dog Metodismens Vækkelse til Gode. Fra Slutn. af 18. Aarh. daterer Fornyelsen sig, der viste sig baade i Iver for filantropisk Arbejde og for Missionen (Baptistselskabet 1792). Den endelige Metodist-Separation fik ogsaa stor Betydning for de frikirkelige Idéers Vækst. Baptisterne (1813) og Kongregationalisterne (1832) styrkede sig ved Unioner, og siden ere andre Dissenters fulgt efter. Dissenters's voksende Betydning lagde sig ogsaa for Dagen gennem Ophævelsen af de gamle Love, der indskrænkede deres Borgerrettigheder og hæmmede deres virkelige religiøse Frihed. 1828 ophævedes Test- og Corporations-Akterne. Indtil 1836 maatte Frikirkernes Medlemmer gaa til Statskirkerne for at vies; 1854 aabnedes Adgang for dem til at tage Grader ved Oxford-Universitetet; 1868 ophævedes de kirkelige Afgifter, hvorved Dissenters maatte bidrage til Opretholdelse af et Kirkesystem, som de misbilligede, og endelig 1880 aabnedes Kirkegaardene for dem, saaledes at Begravelsen kan ske ved deres egne Præster. Dissenters-Prædikanterne tildrog sig voksende Opmærksomhed. Spurgeons Forkyndelses Virkninger fik et synligt Udtryk i Indrettelsen af det enorme *Metropolitan Tabernacle* (1861). Ægteparret Booth (I, 361) begyndte deres vældige Arbejde i Londons *East-End*. En stadigt voksende Virksomhed er i den sidste Menneskealder taget op baade m. H. til indre og ydre Mission fra Frikirkernes Side; og den ritualistiske Strømning i Statskirken, der særlig i de sidste Aar atter er kommet saa stærkt frem, har ført de mange Samfund nærmere sammen i Kampen for Englands »Evangelisation« og, gennem Indflydelse i Parlamentet, for Statskirkens Afskaffelse (jvfr. den allerede 1844 dannede *Anti-state-church-association*). 1863 begyndte Kolonierne at ophæve Statskirkerne (først New South Wales), 1869 nedlagdes den irske Statskirke, og 1871 indbragtes Forslag om Ophævelsen af den engelske Statskirke, et Maal, der stadig arbejdes henimod fra frikirkelig Side. Af største Betydning for Frikirkernes fremtidige Virksomhed er imidlertid Iværksættelsen af den store Føderation, der efter Forberedelser gennem *Councils* rundt om i Landet, fuldførtes 1896 i Nottingham *(First National Council of the Evangelical Free Churches)*. Hovedlederne i denne Bevægelse vare Ch. Berry, T. Law, J. M. G. Owen, Mackennal. Føderationen omfatter: Kongregationalisterne, Baptisterne, Metodisterne, Presbyterianerne, de frie biskoppelige Kirker og Kvækerne. Et ivrigt Opvækkelsesarbejde paa ikke-konfessionel *(indenominational, unsecterian)* Grund er sat i Gang, og ved Optagelse af et Sognesystem med hyppige Husbesøg, ved Masser af Møder og Agitation baade i Tale og Skrift haaber man paa en enestaaende *spiritual movement* (Skeats & Miall, History of the Free Churches of England 1688—1891, London 1891; Houlder, A short History of the Free Churches, 1899; Free Church Catechism; F. C. Hand-Book).

Nederlandene har fra gammel Tid været Tolerancens Arnested, og her har i broget Flæng levet frie smaa lutherske, mystiske, rationalistiske, wallonske, engelske og skotske Menigheder; her fandtes Romerkirken, senere ogsaa *De oude Roomsch-katholieke Kerk* (Jansenisterne, Mennoniter *(Doopsgezinden)*, og her dannede Remonstranterne efter at være udstødte af Statskirken deres egne Menigheder. Særlig de 2 sidstnævnte have arbejdet den independentiske F. i Hænde. Intetsteds som i Holland har i vort Aarh. Tanken om at adskille Stat og K. vundet saa almindelig Indgang i de forskelligste Kredse. Faktisk er Gennemførelsen ogsaa sket. Kultusministeriet er ophævet; Skolen er religionsløs. Kun paa det økonomiske Omraade er Adskillelsen ikke fuldstændig. — Indtil 1795 var Dordrechter-Bekendelsens *Gereformeerde Kerken* Statskirke, men Grundlæggelsen af den bataviske Republik gav alle Religionssamfund Ligeberettigelse og Frihed. Statskirken, der omordnedes 1816, fik (under Navn *Hervormde Kerk)* imidlertid en meget bureaukratisk Karakter, og under den herskende Rationalisme blev den fra en Bekendelseskirke til en Reglementskirke. Da Vækkelsen til Dels ved Opbyggelsesskrifter fra Schweiz og Frankrig kom i Trediverne, ved hvilken Digteren Bilderdijk (I, 307), Statsmanden Groen van Prinsterer og de 2 Proselyter, Digteren da Costa og Lægen Cappadose, optraadte mod den livløse Supranaturalisme og Rationalisme, var Sansen for calvinsk Lære og den gamle Presbyterialordning ikke levende. Men ude i Folket mødte Lederne en pietistisk Calvinisme i overvintrede Smaakredse. Her vilde man ikke vide af den nye Psalmebog af 1805 med dens evang. Hymner, og i Okt. 1834 traadte Præsten de Kock, en ivrig Calvinist, i Ulrum i Groningen

med den største Del af sin Menighed ud, og trods Forfølgelse bredte Separatismen sig. Kirkegodset, som de paastod tilhørte de enkelte Menigheder, maatte de dog give Afkald paa. 1869 forbandt disse udtraadte sig med en Del andre smaa »reformerede Menigheder under Korset«, der ogsaa havde udskilt sig af konfessionelle Grunde, og i Stedet for det tidligere Navn »kristelig fraskilte Kirker« (Afgescheidene christelijk-gereformeerde Gemeenten) optoges Benævnelsen »kr. reformert Kirke« (Christelijkgereformeerde Kerk).

En ny Udtrædelse af Statskirken (der imidlertid ved Ordningerne 1852, 64, 70 i Virkeligheden var naaet til samme Frihed overfor Staten som de andre Kirkesamfund) skyldes ogsaa Kampen mod den herskende Rationalisme (»moderne« Religiøsitet) samt Synodalordningens Tilsidesættelse af Enkeltmenighedernes Ret (»Hierarkiets Aag«). Bevægelsen lededes af den fremragende calvinske Teolog og Politiker Dr. Kuyper og Prof. Rutgers. Oprindelig var Tanken en Generobring af Statskirken for Calvinismen, aandeligt ved en Nyvækkelse i Menigheden (fra det i Amsterdam 1880 grundlagte frie Universitet skulde skaffes rettroende Præster), materielt ved Kampen for Paastanden om de enkelte Menigheders fulde Autonomi og Ret til Kirkegodset. 1885 kom det til ligefremme Nævekampe om Nieuwe Kerk i Amsterdam, som de ortodokse i Tillid til Menighedsretten erobrede fra de moderne, der støttedes af Classikaløvrighed og Synoder. Da den retslige Afgørelse gik de ortodokse imod, besluttede man sig til en Nydannelse af den reformerte K. før 1816, og Jan. 1887 holdtes en Kirkekongres, der vedtog Grundsætningen om Kristus som Kirkens eneste Hoved og fordømte det »synodale Hierarki« som »vild Sammenblanding«. I Kirkerne paa Landet kom det mange Steder til uhyggelige Sammenstød mellem Partierne. I Juni samledes under Rutgers Forsæde i Rotterdam den nye Frikirkes Synode, der vedtog den gammeldags presbyteriale Organisation *(Voorloopig Kerkverband van Nederl. Gereformeerde doleerende Kerken).* Hidtil har man forgæves søgt en Union med Secessionkirken af 1834 (Chantepie de la Saussaye, La crise religieuse de Hollande; Gloel, Hollands kirchliches Leben, Wittenb. 1885; Matthes, Allg. kirchl. Chronik; Organet for den nye F. er *De Heraut).*

I det nuværende Schweiz herskede Rationalismen i Præsteskabet i Beg. af Aarhundredet, og Territorialtankens Sejrsløb gennem Europa havde ogsaa gjort det af med den gamle calvinske Menighedsfrihed. I Genève (siden 1815 schweizisk Kanton) optraadte det rationalistiske *vénérable compagnie des pasteurs* mod enhver Menighedsrørelse, baade de ældre Pietisters og den nyere Vækkelse, der begyndte ved Fru v. Krüdener (1813) og Skotten Robert Haldanes Bibellæsninger (1817). Mænd som Historikeren Merle, Præsterne Gaussen og Malan vaktes ved denne Forkyndelse, der atter hævdede Herrens Guddom (om den metodistisk farvede og særlig ved indvandrede Englændere og Skotter fremkaldte *Réveil,* se Empaytaz I, 759 og P. A. Bost I, 370). Forfølgelsen af Privatforsamlingerne gav Anledning til Dannelsen af 2 Frimenigheder (1816 den i Bourg-de-Four, 1824 *l'église du témoignage).* 1849 sammensluttedes de til *Église Évangelique,* der er presbyteriansk og bekendelsestro (Apostolikum). Den lille K. (700 Medl.) staar i et aandelig nært, men frit Forhold til det 1831 ved Gaussen stiftede *société evangélique,* ved hvis Præsteskole Merle virkede. — Ogsaa Frikirken i *Pays de Vaud* skylder »Opvækkelsen« sin Tilblivelse. Forfølgelser ramte Konventiklerne, troende Præster afsattes, og de vakte dreves over i sekteriske Samfund. Tanken om en Adskillelse af Stat og K. for at hidføre Tolerence kom nu frem, og det af Vinet (se d. Art.) 1825 udgivne *Mémoire en faveur de la liberté des cultes* bidrog stærkt dertil, skønt Forf. endnu holdt paa Statskirken. 1839 udstedtes en Landslov, der ganske lagde Kirkestyrelsen i Statens Haand, og nu afskaffedes den helvetiske Bekendelse. 11 Præster nedlagde deres Embede og en stærk Bevægelse mærkedes i de vakte Kredse; ogsaa Vinet nedlagde af Samvittighedsnød 1844 sit Embede som Prof. ved Akademiet i Lausanne paa Grund af det intolerante Kirkestyre. Da den radikale Regering, der fulgte Revolutionen 1845, opfordrede Præsterne til som Statsembedsmænd at godkende den nye Ordning, protesterede 221. Nov. 1845 indgav 150 deres Dimission; overfor Statens radikale Holdning var der intet andet at gøre end at danne et nyt Samfund. 1847 samledes den første Synode for *l'église Évangélique libre du canton de Vaud,* der nu tæller 42 Menigheder og gennemgaaende bestaar af de intelligenteste Elementer i Folket. Hvad Læren angaar, staar den frit, og Professorerne ved det teol. Fakultet i Lausanne staa i nøje Forbindelse med den tyske Teologi. Præsterne vælges af Menighederne, men lønnes af K.s Fælleskasse. Hovedstyrelsen findes hos Synoden, der er sammensat af Præster og Lægfolk. K. har med Iver optaget Missionsarbejdet (især i Transvaal; nu fælles for Schweiz's 3 Frikirker). — Dannelsen af *Église Évangélique Neuchâteloise, indépendante de l'État* skyldes det store Raads Vedtagelse 1873 af Statsraadets Udkast til en Kirkelov, mod hvilken Synoden havde protesteret som en Haan mod Menighedens Ret. Det indførte nemlig grænseløs Lærefrihed, regulerede Præstevalget, saaledes at politisk og kirkelig Valgret faldt sammen, og ophævede Synodens kirkelige Selvstændighed. En Petition fra 10,300 Vælgere tog Raadet ikke Hensyn til, og en ny Petition om Adskillelse af Stat og K. forkastede en Folkeafstemning med 16 Stemmers Majoritet. 21 Menigheder med 24 gejstlige dannede saa Frikirken og et nyt teol. Fakultet i Neuchâtel. Frikirken er nærmest at betragte som Folkekirke (o. 14,000 Medl.), den er væsentlig ortodoks. Ogsaa her lønnes Præsterne af Synodens Fælleskasse. Ogsaa her er livlig Deltagelse i Missionsarbejde, og alle 3 Frikirker have virket med Iver for Evangelisationsarbejdet i Frankrig, Belgien, Spanien, Italien osv. (Guers, Notice historique sur l'Église évang. libre de Genève, 1875; Cart, Hist. du mouvement relig. dans le canton de Vaud, I—IV, 1870; Fr. Nielsen, Karakteristiker og Kritiker (1884); Monvert, Hist. de la fondation de l'Église évang. Neuchâteloise indépendante, 1898).

Til Frankrig bredte Frikirkebevægelsen sig fra Schweiz, forberedt her som dér ved engelsk Evangelisationsarbejde. Den reformerte K., der, medens det nantiske Edikt gjaldt, var en statsgrundet F., havde siden Ophævelsen levet under de mest trykkende Forhold, men særlig i Slutningen af 18. Aarh. sank den hen i Rationalismens Død. Excesser mod Protestanter vare ikke ualmindelige (1814); da Vækkelsen fik Fart, oprettedes flere Steder Kapeller (»ikke lønnede af Staten«) og Frimenigheder (1831 i Lyon om Adolphe Monod), og 1833 dannedes et *Société évangélique* som det i Genève, der virkede for Evangelisation ved Prædiken, Bibeludbredelse og Traktatspredning. Vinets Tanker om religiøs Frihed vandt megen Udbredelse, og Forlangender lød om Adskillelse af Stat og K. (1848). Da den ref. K. i dette Aar samledes til Synode, bevirkede den liberale Majoritets Optræden, at Præsten Fr. Monod og Grev de Gasparin opfordrede til Dannelse af en F. 1849 dannedes i Paris *Union des Églises évangéliques libres de France*, der har o. 50 Præster og Evangelister. Menighederne ere fritstaaende baade m. H. til Kultus, Disciplin og Forfatning, ogsaa hvad Læren angaar, hersker, trods Positivitet, stor dogmatisk Frihed. — Foruden denne F. besidder Frankrig flere *Églises indépendantes*, Baptist og Metodistsamfund osv.

De frikirkelige Menighedsdannelser i Italien henhøre, bortset fra mindre Samfund og Baptisternes og Metodisternes osv. Diasporamenigheder, til Valdenserkirken eller til *Unione delle chiese libere in Italia*. Om det førstnævnte se Art. Valdensere. 1848 fik de Kultusfrihed og borgerlig Ret i Sardinien, siden have de bredt sig med Kongeriget Italien ud over hele Landet og virke baade ved Evangelisation, Bogudbredelse og Skoler. Hidtil er Valdenserkirken dog mere at betragte som en Missionskirke, der maa støttes med fremmede Bidrag fra evang. Lande. Hovedstyrelsen er et Slags Konsistorium, valgt af den aarlige Synode, der ogsaa vælger Evangelisationskomitéen. Præsteskolen i Torre Pellice (1855) flyttedes 1862 til Firenze; dens bekendteste Lærer har Desanctis (I, 624) været. — Frikirkernes Union stammer fra 1870, da 23 evang. Menigheder, der stod uafhængige af Valdenserne og havde et mere protestantisk Præg, paa Foranledning af den tidligere Barnabit Al. Gavazzi (se d. Art.) sluttede sig sammen i Milano under egen Bekendelse og Forfatning. Disse Menigheder vare delvis fremkomne ved en Spaltning indenfor Valdenserkirken, ved hvilken Mazzarelli (se d. Art.) og Desanctis udtraadte 1855; Darbyisterne havde faaet stærk Indflydelse i disse Kredse, men bekæmpedes bl. a. af Gavazzi (de Menigheder, som ikke sluttede sig til Unionen, kalde sig *Chiesa Cristiana libera de' Fratelli*). Ogsaa Unionen støttes ved fremmede Bidrag. Den Spænding, der har hersket mellem den og Valdensernes Samfund, er vel blevet mindre, men Forsøgene paa en Union, der i 1886 syntes at skulle krones med Held, ere dog hidtil slaaet fejl. 1890 besluttede Generalforsamlingen, der repræsenterede 40 Menigheder, at optage Navnet *Chiesa evangelica in Italia* (Borgia, Ursprung u. Entwickelung der freien chr. K. in Italien, Triest 1880; Angelico, Die freie chr. K. in Italien u. ihr Evangelisationswerk, Rom 1887; Free Chr. Church in Italy, Firenze 1887; Muston, Herrens Folk i Alperne, 1898; Comba, Storia dei Valdesi, Torino 1893).

I den luth. K. begravedes de oprindelig frikirkl. Tanker tidlig i Statskirkesystemets tætsluttende Grav. Sporadisk Forsvar for Menighedsselvstyre (Flacius, J. V. Andreæ, Th. Grossgebauer, til Dels Spener) fik ingen virkekraftig Betydning, og naar undtages Brødremenigheden (I, 402) have de smaa Frimenighedsdannelser, der under trykkede Forhold fremstod hist og her med visse Særlærdomme, ingen almenkirkelig Indflydelse faaet, dels paa Grund af den herskende Tvang, dels fordi selve F.-tanken var tilbagetrædende hos dem. — I Preussen foraarsagede Proklamationen af Unionen (se d. Art.) mellem de to evang. Kirkesamfund og Paabydelsen af den reviderede Agende 1830 en frikirkelig Separation til Bevarelse af luthersk Lære. Bevægelsen havde sit Udgangspunkt i Breslau, hvor Prof. og Diakonus Scheibel allerede 1817 havde protesteret i Lutherdommens Navn. Hans Optræden mod Agenden medførte Suspension, men over 2000, mest Haandværkere, men ogsaa Mænd som Prof. Huschke og Prof. Steffens holdt fast ved ham og Wittenberg-Agenden og indgav Andragender til Regeringen om at maatte danne en særlig luthersk K. med egen Forfatning. Herpaa kom intet Svar. 1832 nedlagde Scheibel sine Embeder og forlod Preussen. Separationen, der havde bredt sig i Schlesien og snart ogsaa udenfor, fik nu Huschke til Leder, og 1834 samledes den første Synode i Breslau. Staten betragtede dem nu som Oprørere; de Præster, som havde sluttet sig til Kredsen, afsattes, Pengebøder og Fængselsstraf idømtes, og i en Landmenighed, der modsatte sig Agenden, anvendtes Militærmagt og Indkvartering. Forfølgelserne vakte stadig større Tilslutning, og Regeringen, der stod raadvild, benyttede derfor Tronskiftet 1840 til at hidføre Freden. Friedrich Wilhelm IV tænkte at kunne bevare Gammellutheranerne som en Trope i Statskirken, men paa Generalsynoden i Breslau 1841 fik Huschke gennemført en presbyteriel Forfatning, med en Generalsynode hvert 4. Aar. Den udøvende Magt fik et Overkirkekollegium. Konkordiebogen fastholdtes som Lærenorm. 1845 gav Kongen »de fra Landskirken adskilte Lutheranere« en General-Koncession; men forgæves androg de om en Del af Kirkegodset og Statshjælp. 1847 skete en ny Udtrædelse af Statskirken, der tilførte Gammellutheranerne o. 10,000; men Uenigheden om Overkirkekollegiets Ret og Betydning, som allerede før var kommet frem, spaltede nu snart Samfundet, saa indbyrdes Strid lammede dets Kraft. Afsættelsen af Præsten Diedrich i Jabel 1862 medførte Dannelsen af et særligt Samfund Immanuel-Synoden (se d. Art.). Nogen gennemgribende Betydning for Tyskland i frikirkelig Retning have Gammellutheranerne ikke faaet. En Del mindre frie K. have vel dannet sig (i Sydtyskland, Sachsen og især i Hannover, sidstnævnte vigtig ved sin Missionsiver), men de fleste Steder er der indtraadt Spaltninger. Breslauer-Frikirken er i Tilbagegang (om rationalistisk

og frireligiøs F.dannelse se Lysvenner). — Den lutherske K. i Tyskland er vel blevet løst fra den tidligere ydmygende Afhængighed af Staten ved Forfatninger; men Summepiskopatsbaandet er ikke ophævet, og den stærke Trang til fuld Adskillelse mellem Stat og K., som ytrer sig i de evang. Kirker, der grunder paa Calvinismen, er ikke kommet kraftig til Orde. Erkendelsen af de store Vanskeligheder ved et voldsomt Brud med det historisk overleverede, den endnu svage Sans for Selvvirksomhed hos Menigheden og endelig Statens stadige Værdsættelse af de aandelige Goder (for Samfundsmoral, Skole osv.), som den nøje Forbindelse med Kirken betyder, har hidtil holdt igen paa den Udvikling, hvorimod rigtignok den stigende Modsætning mellem bevidst Trosliv og voksende religiøs Indifferentisme synes at vise hen. Det voldsomme Angreb paa »officiel Krdm«, som S. Kierkegaard fremførte hos os, indeholder Væsensmomenter af Grundkraften i det evang. F.princip, og den sidste Menneskealders Genoptagelse af Lægmandsvirksomheden samt Erfaringer i større Omfang m. H. til Voluntaristprincipet (indre og ydre Mission, Kirkenødsspørgsmaalet hos os f. E.) afgive Forudsætninger for en Vækst til virkelig kirkeligt Selvstyre. Jvfr. Art. Stat og K. og Tolerance (Fr. Nielsen, Statskirke og Frikirke, 1883; Lohmann, Die luth. Separation in Deutschland, 1878; Rudelbach, Den evang. Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip, 1849; Thirsch, Krdm. og Staten, 1886). *J. O. A.*

Frimann, Claus, norsk Provst, Digter, blev født i Sælø Præstegaard 25. Maj 1746. Hans Forældre vare Spr. Peder Harboe F. og Sara Cold. Efter Faderens Død 1759 nød han med sine 3 Brødre Undervisning i Hjemmet og blev Student 1765. Saasnart han havde taget Andeneksamen, maatte han rejse hjem igen og blev nu Huslærer hos Præsten til Fane, Jørgen Meldal, med hvis Datter han blev forlovet. Ved den Vejledning, hans Spr. gav ham, men dog især ved Selvstudium, drev han det til, at han 1768 kunde underkaste sig teol. Embedseksamen. Straks efter blev han Huslærer hos Spr. til Valden, den lærde Hans Strøm, og fra 19. Dec. 1771 tillige hans Personelkapellan. Dette Ophold hos Prof. Strøm og trolig Benyttelse af hans store Bogsamling bidrog uden Tvivl meget til F.s Udvikling i mange Retninger. Da Strøm 1779 forflyttedes til Eker, rejste F. til Kbhvn for at søge Befordring og udgav under sit Ophold der sin 1. Psalmesamling, blev 18. Okt. 1780 udnævnt til Spr. til Daviken i Nordfjord og 1800 til Provst i Nordfjords Provsti. 9. Jan. 1822 fik han Afsked fra sine Embeder og boede siden paa sin Ejendomsgaard Frimannslund tæt ved Davikens Præstegaard til sin Død 1. Okt. 1828. Om han som Teolog ikke blev aldeles upaavirket af Oplysningstidens Synsmaader, kan han dog ikke med Rette kaldes Rationalist, og om han som Præst, navnlig i sine yngre Aar, af og til laa i Strid med sin Menighed, er Grunden dertil næppe at søge udelukkende hos ham. — Ved sit prisbelønnede beskrivende Digt »Fjeldet Hornelen« (1776) vendte han Opmærksomheden hen paa sig som Digter og befæstede senere sit Digterry navnlig ved sin i 1790 udgivne Digtsamling »Almuens Sanger«. Som Salmedigter af Rang viser han sig i den nævnte Samling »Sange over Evangelierne«, tildels ogsaa i »Søe-Cabinet« (Kbhvn 1793), og »Nyeste originale Psalmer, efter Indbydelse forfattede som Bidrag til den forventede nye Psalmebog« (Kbhvn 1794). Blandt disse sidste, 100 i Tallet, er der ikke faa, hvori K.s Tro og især dens Haab har fundet et baade sandt og smukt Udtryk. I »Evang. kr. Psalmebog« er F. rigt repræsenteret. Af dens 560 Psalmer ere 60 af ham. 14 ere hentede fra »Sange over Evangelierne« (75, 76, 122 [Ros. Konv. Psbg. 182], 146, 183, 313, 319, 328 [Ros. Konv. Psbg. 523], 333 [Ros. Konv. Psbg. 535], 340 [Ros. Konv. Psbg. 529], 384, 425 [Ros. Konv. Psbg. 262], 436, 538); 11 fra »Søe-Cabinet« (81 [Ros. Konv. Psbg. 30], 544, 545, 546 [Ros. Konv. Psb. 119]. 547 [Ros. Konv. Psbg. 123], 548, 549, 550, 551, 552, 553 [Ros. Konv. Psbg. 392; Psbg. f. K. og Hjem 456]), og 35 fra »Nyeste origin. Psalmer« (24, 27, 65, 94, 111 [Ros. Konv. Psbg. 116], 143 [Ros. Konv. Psbg. 244], 155, 160, 162, 200 [Ros. Konv. Psbg. 462], 204, 214, 246, 253 [Ros. Konv. Psbg. 461], 260 [Ros. Konv. Psbg. 425; Psbg. f. K. og Hjem 375], 275, 320, 345, 355, 377, 386, 387, 391, 405 [= 204], 416 [Ros. Konv. Psbg. 552], 422 [Ros. Konv. Psbg. 389], 445, 450, 492, 495, 505, 535 [Ros. Konv. Psbg. 372], 540, 541, 543 [Ros. Konv. Psbg. 399]). Uagtet de optagne Psalmer ere i Reglen stærkt omarbejdede og derved berøvede meget af sin oprindelige Kraft og Friskhed, ere de dog blandt de bedste i Bogen. *J. N. S.*

Frimenigheder kaldes i Danmark de smaa frikirkelige Menighedsdannelser af grundtvigsk Farve, hvem den ved Valgmenighedsloven givne Frihed ikke har været tilstrækkelig stor til at opretholde Samfundet med Folkekirken. For Tiden bestaar der kun 4. Enkelte andre Menighedsdannelser (se Carstensen, I, 481 og Grunnet) med særegne Lærdomme samt hjemlige Diaspora-Samfund af fremmede Dissenters kaldes ogsaa ofte F. I Tyskland bruges Navnet foruden om Dissenters-Samfund især om de liberalt sindede Samfund, der som Udløbere af den gamle Rationalisme fremstod med Protest mod den af Friedrich Wilhelm af Preussen i Statskirken skærmede Ortodoksi (Protestant-Venner, Lysvenner, se d. Art.); siden 1848 kalde de sig ofte »frireligiøse«, og Bevægelsen er ofte løbet ganske ud fra den kirkelige Bane (Tilslutning til »Internationalt Fritænkerforbund« af 1880, til Socinianerne eller Forkæmperne for »den frie Tanke og Menneskelighed«). Om Sverig se Art. Sverig og Waldenström. *J. O. A.*

Frimission. Ved F. forstaas i Sverig al kr. Virksomhed, som øves uden at udgaa fra den sv. Statskirke, altsaa i videste Forstand baade »Evang. Fosterlandsstiftelsen«, »Sv. Missionsförbundet«, »Helgelseförbundet«, Metodister og Baptister. Medens den førstnævnte staar aldeles bekendelsestro i den lutherske K. ere alle de andre »okyrkliga«, men vedblive dog at staa indenfor Statskirken, som derfor er fuld af »frikyrkliga«, om end de staa i Modstrid med dens Lære og dens Præster. Men nogen enkelt Mission under Navnet F. findes altsaa ikke i Sverig, hvorimod det bruges om en bestemt organiseret Virksomhed i Norge og Danmark, opstaaet netop ved Paavirkning fra Missions- og Helgelseförbundene i Sverig.

I Begyndelsen af Firserne fik alt det »okyrkliga« og »frikyrkliga« Lægmandsrøre Indgang i Norge, særligt i Smaalenene langs Sverigs Grænse og i Kristiania, Drammen og Larvik, men det har efterhaanden bredt sig ikke alene over Østlandet, men er ogsaa trængt frem paa Vestlandet. Efter i længere Tid at have gaaet paa egen Haand sluttede ved Fransons (se S. 103) Tilskyndelse de forskellige smaa Kredse sig sammen under Navnet »Det norske Missionsforbund«, hvis Organ er »Missionæren«, som begyndte at udkomme 1889 (1 Gang ugentlig). Særlig Fart fik F. i Norge, da den forhenværende Missionær i Zulu og Præst i den norske K., Paul Wettergren, i sit sidste Leveaar 1889, lod sig gendøbe af dem. Hans 2 Sønner stiftede s. Aar den frie østafrikanske Mission (se denne). Forbundet har en Hovedbestyrelse i Drammen og Kristiania, hvilken leder alle dets Anliggender. De opgive selv at tælle »en 50,000 sympatiserende, tildels indskrevne Medlemmer«. Det norske Missionsforbund har egen Mission i Zulu, Kina og blandt Lapperne.

Til Danmark kom F. o. 1883 ved indvandrende Lægfolk fra Norge og Sverig, fra Norge mest til Nordjylland, fra Sverig mest til Sjælland, hvilke til Dels ved Hjælp af Zitar sang Folk til sig med deres amerikansk-metodistiske og frelseshærsagtige Feltraab. Paa Sjælland fik Franson givet Bevægelsen Vind i Sejlene. Han og de andre sv. Lægmænd fik venlig Modtagelse af en lille Forening i Kbhvn »Traktatforeningen«, der senere antog Navnet »Kbhvns kr. Missionsforening«. I Nordjylland fik Bevægelsen navnlig stærk Fart ved Frk. Juel fra Norge, som holdt talrige Møder, og om hvem alle Slags sekterisk bevægede Folk samlede sig. En særlig, dygtig Leder fik Frimissionen i Fiskehandler Jensen-Maar, som lod sig gendøbe i Thisted Bredning og efter at have prædiket rundt om i Danmark ogsaa rejste til Norge og blev en anset Taler indenfor det norske Missionsforbund. En nærmere Sammenslutning mellem de enkelte Smaakredse bragtes 1889 tilveje under Navnet »Det dske Missionsforbund«, men hvert Samfund har sin lokale Styrelse og leder sine indre Forhold aldeles uafhængigt. De enkelte Samfund benævne sig forskelligt, f. E. »Arentsminde fri Missions Menighed«, »Frederiksværks Menighedsforsamling«, »Morsø Friforsamling«, »Harridslev Menighed«. Miss. Forbundet ledes af en valgt Bestyrelse. De enkelte Forsamlinger have Ældste, der vælges af Menighederne paa 2 Aar, og hvis Pligt det er at iagttage, at Møderne gaa sømmeligt og med Orden, at Menighedsmedlemmerne leve et aandeligt og kr. Liv samt i Kærlighed søge at komme de faldne til Hjælp for om muligt at redde dem«. Med Hensyn til Sakramenterne hersker der et meget frit Forhold. Daaben betragtes nærmest som en Trolovelse, og Gendaab bruges; Barnedaaben bruges ogsaa, men ses ikke som Genfødelsens Bad. Nadveren ses nærmest som en Ihukommelse. I Sommeren 1899 vedtog Generalforsamlingen: »Daab og Nadvere forrettes af alle Forbundets Prædikanter efter deres Opfattelse af Skriften; dog tillades det de Ældste at uddele Nadveren i paatrængende nødvendige Tilfælde«. Virksomheden gaar særligt ud paa at opvække til Omvendelse og Tro paa Kristus, og af Bibelordet fremdrages derfor mest det, som sigter paa Vækkelsen, nærmest i den amerikansk-svenske Vækkelsesform. Ligesom »Frelsens Hær« holder Missionsforbundet ogsaa »Forsagelsesuger« for at skaffe Pengemidler til sin Virksomhed. Der holdes ogsaa Prædikantmøder. Efter at have været paa Prøve »beskikkes Evangelister til Evang.s Tjeneste under Bøn og Haandspaalæggelse af de Ældste«. De iblandt Prædikanterne, som have nogen særlig Uddannelse, have faaet den ved »Svenska Missionsförbundets« Skole. For Tiden findes 28 ordinerede Prædikanter. Ved Møderne i Hanherrederne for nogle Aar tilbage fandt adskilligt Sværmeri Sted, ja noget, der maatte minde om onde Aanders Indgriben med Skrigen og en Slags Henrykkelser, men det var rent lokale Fænomener og gælder ikke Helheden. En overfladisk Vækkelsesmaade og en falsk Aandelighed kendetegner derimod denne; men der er ogsaa skønne og alvorlige Personligheder imellem dem, om end alle Slags Sekterere holde sig nær til dem. Mellem Missionsforbundets Tilhængere og den Indre Missions Folk har der oftere været skarpe Rivninger, fordi F.s Førere have forsøgt at modarbejde den kirkelige Forening for Indre Mission. Nu er ogsaa dette stilnet af, og F. fører en mere ubemærket Tilværelse end under det stærke Røre ved dens Fremkomst. Der findes i Danmark 27 organiserede frie Forsamlinger (Aalborg, Aarhus, Arden, Arentsminde, Bislev, Bolleskov, Brobyværk, Frederiksværk, Gjøl, Halager, Harridslev, Hellum, Helsingør, Holbæk-Mørkøv, Horsens-Hammer, Jetsmark, 2 i Kbhvn, Morsø, Nibe, Randers, Stjær og Søballe, Thisted, Tolstrup, Torslev, Truslev, Tylstrup). Desuden en uorganiseret i Nørre-Sundby. Som man vil se findes Flertallet i Aalborg Stift og Nord-Sjælland. 10 af disse have Forsamlingshuse som egen Ejendom; de andre have dels lejede Lokaler, dels samles de i private Huse. De vide ikke selv deres samlede Antal, men antage, at det er ca. 2000. Sidste Regnskabsaar var Indtægten til Fællesvirksomheden 6243 Kr. 16 Øre. De støtte den frie østafrikanske Mission, Madras Tamul-Mission og underholder Marie Petersen i Baltistan ved Tibets Grænser sammen med den skandinaviske Alliance Miss. Forbundets Formand og Sekretær er Missionær S. K. Nielsen i Aalborg, dets Redaktør Jensen-Maar i Hellerup; dets Blad »Morgenstjernen« udkommer 2 Gange maanedlig siden 1889. Deres Sangbog, som er en Blanding af Kirkepsalmer og amerik.-sv. Opvækkelses-Sange, hedder »Evangeliets Basun«. — Med Missionsforbundet maa ikke forveksles »Frimissionær« N. Rask, der nu bor i Rudkøbing og udgiver »Morgenrøden«. Han staar ganske isoleret og har ved sin Færd gentagne Gange paadraget sig Domme, senest i Okt. 1898 en Højesteretsdom, og efter denne har hans Virksomhed faaet et Knæk. *T. L.*

Frimodt, Jens Christian Rudolf, blev født 24. Dec. 1828 paa Birkendegaard; hans Fader, Johan F., var Godsinspektør paa Lerchenborg. F. blev teol. Kand. 1854, s. A. Lærer i Borgerdydsskolen paa Kristianshavn, 1857 Adjunkt i Sorø, og 1861 Spr. ved den nyopførte St. Johannes-Kirke i Kbhvn. Hans store Gaver til at paa-

virke andre kristeligt, der allerede havde vist sig i hans Lærervirksomhed, kom her ret til Udfoldelse; han blev en varm og veltalende Vækkelsesprædikant, om hvis Prædikestol store Skarer samledes. 1865 var han Medstifter af »Kirkelig Forening for indre Mission i Kbhvn« (se Art. Indre Mission), der, ligesom den nogle Aar før af F.s Barndomsven Vilh. Beck (I, 244) omorganiserede »Kirkelige Forening for indre Mission i Danmark«, vilde arbejde for Kristenlivets Vækkelse. F. blev dens Formand til sin Død; og flere af dens Virksomheders Oprettelse skyldes ham (Magdalenehjemmet). I »Kbhvns Kirkesag« blev F., den første Præst ved den første nye Kirke i den hurtigt voksende By, en Foregangsmand; ham skyldtes Opførelsen af Stefanskirken (1874) og Jakobskirken (1878). Men endnu mere skylder Kirkesagen ham indirekte; mange af dens senere Venner og Talsmænd bleve ved F.s Forkyndelse vakte til kr. Alvor. Faa dske Præsters Gerning har baaret saa rig Frugt i Menighedslivet som hans. F. døde allerede 21. Marts 1879, begrædt og savnet som faa. Han udgav 1866 »20 Prædikener«, 1871 »Nogle Prædikener fra Trinitatistiden«; efter hans Død udkom 1879 »24 Prædikener« og 1896 »Prædikener paa Kirkeaarets Søn- og Helligdage« (H. Stein, R. F., 1879; P. Krag, J. C. R. F. i »Ny chr. Samler« 1880). *Kn. H.*

Fristelse. Det etiske Begreb af F. er det af en, den sædelige Personlighed angribende og mod dens Fald henbøjende Indvirkning, hvad enten dette Fald bestaar i enkelte Brud paa Loven eller endog i Menneskets Affald fra Samfundet med Gud. Men dette rent etiske Begreb er vanskeligt at udklare af Skriftordet. De Skriftord, som baade ifølge deres Betydning i Grundsprogene og deres teol.-kirkelige Brug indeslutte Begreberne friste og F., fremholde nemlig tillige en Forestilling, som mindre vedrører F.s Væsen end de ikke blot i aandelige Kriser, men i alle Afgørelser, ogsaa udenfor det etiskes Omraade, gyldige Virkemidler: at forsøge og at prøve. Som saadanne Skriftord maa nævnes, i G. T.: *nisah,* Piel af en ubrugelig Kalform *nasah,* forsøger (frister); deraf *massah,* Forsøgelse (Fristelse), undertiden ogsaa *bakhan,* prøve; i N. T. *πειράζω,* forsøger (frister); *δοκιμάζω,* prøver, undersøger; deraf *πειρασμος, δοκιμή, δοκιμασία, το δοκίμιον.* Tvetydigheden i disse Ord har faaet en vis Hjemmel i det lutherske Kirkesprog, navnlig fra Tysk, gennem Dobbeltbetydningen af »versuchen« baade at forsøge (prøve) og at friste. I Forholdet til Gud, lad os kalde det Evighedsforholdet, og indenfor dette fra det teocentriske Standpunkt ɔ: saaledes, at det er Gud, som tænkes fristende (forsøgende) Mennesket (f. E. 1 Mos. 22, 1; 2 Mos. 16, 4; Dom. 2, 22), vise Skriftordene med Nødvendighed tilbage til den guddommelige Forsynsstyrelse, indenfor hvis Kreds et til Brud med Guds hellige Vilje sigtende Formaal eller tilsvarende Indvirkning paa Menneskelivet dog ikke lader sig tænke. »Gud frister ingen« (Jak. 1, 13). Antropocentrisk derimod set, ɔ: det er Mennesket, som prøver, forsøger Gud (hans Langmodighed, Retfærdighed osv.), fremkommer det i Skriftordet ved Siden af de nævnte Betydninger slumrende Begreb af et fristende med selvstændig Ret, som ogsaa Ordet udtrykkeligt udsiger: »Mennesket frister Gud« (5 Mos. 6, 16; Ps. 78, 18; 95, 9; Jes. 7, 12; Ap. G. 15, 10, sml. Mt. 16, 1; 22, 18; Lk. 10, 25; 1 Kor. 10, 9; Hebr. 3, 9), hvori tilsidst dog kun ligger en Anklage af og en Dom over det Menneske, som nærer den Gud fristende Tanke og, naar han kommer frem med den, gør sig skyldig i oprørsk, om end afmægtig Trods mod Guds Majestæt; thi »Gud fristes ikke af det onde« (Jak. ssteds). Heller ikke dér, hvor det direkte Gudsforhold er udelukt, hvor F. altsaa staar paa Menneskelivets egen Grund, være sig i sanselig eller i aandelig Skikkelse, er den omhandlede Dobbelthed fjernet. Der gives mangt et *πειράζειν* og *δοκιμάζειν,* mange Forsøg og Prøver, ogsaa med en vis etisk Betydning, som forsaavidt kun have Øjeblikkets Ret, som deres Resultater forsvinde med dette, medens den menneskelige Sjælehistorie lærer os at kende ogsaa saadanne Forsøgelser, som række ind i Livets Dybder, og hvor det, naar de tage Fristelsens Skikkelse og Magt, gælder om Personlighedens Inderste. Aabenbart behøver Skriftforskeren her en Mellembestemmelse, som kan opløse og klare Dobbeltheden.

Mellembestemmelsen, som kræver at indføres i denne kun i store Træk paapegede Skriftsammenhæng for at udklare F.s rent etiske Begreb, er Menneskets syndige Natur. I enhver F. er der 2 Momenter til Stede: det befrugtende, efter sin Natur fristende, som bringer Syndens Sædekorn til at spire, hvor det opnaar Forbindelse dermed, og det undfangende, den relative, af den syndige Natur begrænsede, Valgfrihed, som i Undfangelsens Øjeblik slaar over i Begærligheden, der drager og lokker (Jak. 1, 14). Begge Momenter ere fornødne for at frembringe en F.; derfor, og fordi det sidste hos de første Mennesker fattes den afgørende, Modtageligheden betingende Mellembestemmelse, er det første Syndefald et Mysterium, hvis Kendsgerning ikke lader sig forklare, skønt hele Syndens Historie og Magt forklares ud fra den.

Vende vi nu først tilbage til Evighedsforholdet, det mellem Gud og Menneske, hvor der, som ovenfor berørt, ikke kan være Tale om en som F. tilsigtet Indvirkning af Gud paa vor syndige Vilje, fremtræder ikke desto mindre her det store Realitetsfænomen, som formedelst den syndige Naturs Mellembestemmelse er bleven øjensynlig Virkelighed, at i den almindelige, den hele Menneskeslægt givne Aabenbarelse af Guds hellige Vilje, Loven, er der for Menneskets af Naturen forvendte, syndebundne Vilje sat en almengyldig F., en Sollicitation, som ægger til Synd (Rom. 7, 5). Lovens Kraft er ikke blot den, at den virker Syndens Erkendelse (Rom. 3, 20) — endog Begærligheden kendte jeg jo ikke (nemlig som Synd), hvis Loven ikke havde sagt: du maa ikke begære (Rom. 7, 7) — og dømmer Synden (Rom. 5, 13. 20), men ogsaa den, at den forøger Synden. Uden Lov er Synden død, men da Budet kom, blev den levende; den tog Anledning af Budet, forførte og dræbte mig ved dette (Rom. 7, 7—11). Ved Siden af denne, for den hele syndige Menneskeslægt fælles, uimodsigelig fra Guds Side komne Anledning til Synd, staar endnu en anden, indenfor Verdensstyrelsens Plan ud-

sprungen, nemlig den guddommelige Prøvelse, især gennem Trængsler, Lidelser (Ijob. 34, 36; Ps. 66, 10. 11; Visd. 3, 5; Jer. 9, 7; Sak. 13, 9; 2 Kor. 8, 2; Jak. 1, 3; 1 Pet. 1, 6, 7), for Vantroen til Opvækkelse og Dom, men for de Kristne sigtende til at prøve Troen og gennem Forsøgelsen at styrke Taalmodigheden og Haabet. Dér støde de saa sammen med den syndige Natur, med det, ogsaa i de genfødte levende, gamle Menneske, Moderskødet for alle de troendes Fristelser og, netop fordi de ere genfødte, grundige Fald, som selv Paulus øjnede som sit Livs dunkle Mulighed (1 Kor. 9, 27). Saaledes »fristede« Gud Abraham (1 Mos. 22, 1) ɔ: prøvede (jvfr. Hebr. 11, 17, hvor Lindberg oversætter: »satte paa Prøve«) hans Tro og Lydighed. I denne enestaaende Prøve reflekterer sig hos Gud selv den menneskelige Egenvilje, Faderens Vilje lige over for Barnet, som det befrugtende Moment, der gennem Mellembestemmelsen af Naturens Syndighed modstaar Abrahams Frihedsvalg i Retning af Troens Underkastelse. Men Undfangelsen udeblev: Abraham bestod Prøven (sejrede i F.), fordi Guds Forjættelse var stærkere i ham end F.s Magt, Tvivlen, Dobbeltheden. Som de troendes Fader tvivlede han ikke, men gav Gud Æren, styrket i Troen (Rom. 4, 20). Saaledes »fristede«, prøvede Gud Ijob (Ijob 7, 18; 23, 10), men han bestod ikke, fordi hans syndige Natur, det gamle, selvraadige Menneske undfangede i Utaalmodighedens F. og fødte Synd, da det formørkede Guds Raad med uforstandig Tale (Ijob 38, 2). Guds Prøvelse er for det genfødte Menneske som Smelterens Ild og som Tvætterens Lud (Mal. 3, 2), der lige over for Dobbeltheden i den genfødtes Natur kommer tilsyne i en dobbelt Virkning: Guldet falder rent til Digelens Bund (1 Pet. 1, 6. 7; sml. Hagg. 2, 8); men hvad der tilhører den fordærvede Natur fortæres som Hø og Straa af Herrens Ild (1 Kor. 3, 12. 13).

De 2 Potenser, som alle Vegne samvirke i F., fremtræde med ikke mindre Klarhed, hvor den staar blot paa Menneskelivets Grund. Her er Jak. 1, 13—15 Hovedstedet, og det væsentlig, fordi det ikke fremstiller Fristelsens Genesis, dens Oprindelse, men griber midt ind i dens Historie, dens Udviklingsgang dér, hvor den i sig selv passive syndige Natur (σάρξ καὶ αἷμα) sættes i Bevægelse af den befrugtende Potens og virker som Begærlighed. Men naar saa Fristelsesprocessen er fuldbyrdet, og Begærligheden har undfanget, har optaget i sig det befrugtende Element, og Personligheden, Viljen, har overgivet sig, enten den nu samtykker med en Beslutning, eller den ligger under for den viljeløse Betagethed, føder den Synd. Som Kød og Blod i sig selv er neutralt, hvilende, saaledes har det ingen Del i den aandelige Kamp, før det tages i Tjeneste af den befrugtende Potens: »vi have ikke Kamp mod Kød og Blod, men mod Fyrstendømmer og Magter, mod Verdens Herrer, mod Ondskabens aandelige Hær under Himlen« (Ef. 6, 12). I denne fyldige paulinske Bestemmelse er Syndens sidste drivende Magt, den befrugtende, nævnet i en Sum som Ondskabens aandelige Hær, der har sin Fyrste, Djævelen (ssteds V. 11), hvis Væsen og Gerning gennemvirker alle F.r. Negativt, naar han tager Ordet af deres Hjerte, at de ikke skulle tro og blive salige (Lk. 8, 12). Positivt, naar han i Paradiset frister de første Mennesker i Slangens Skikkelse, thi Slangen er Djævelen og Satanas (Aab, 12, 9; 20, 2); naar han i Ørken frister den anden Adam (se Art. Jesu F.); naar han endnu frister baade den første Adams Børn og den anden Adams Brødre gennem sine Tjenere, der ere en Hær. Som denne Hær er iblandt os »i denne Tids Mørke«, er den mangfoldig, forskellig, dog baade disciplineret og til en vis Grad uniformeret, og den kommer ad mange Veje. Ved Træskhed (2 Kor. 11, 3), ved Forførelsens Kunstgreb (Ef. 4, 14), ved Snarer (1 Tim. 3, 7), og i forskellige Skikkelser, som Potifars Hustru, naar Satan frister hemmelig ved Kødets Lyst (1 Kor. 7, 5; 2 Tim. 3, 6), men ogsaa aabenbart, som en brølende Løve, der søger, hvem han kan opsluge (1 Pet. 5, 8), blændende som en Lysets Engel (2 Kor. 11, 14), især i Kunst og Videnskab, ja endog i en Apostels Skikkelse (Mt. 16, 23). Men med alt dette er han kun »Guds Sigtetræl« (Besser); han er stillet ved Sigtekværnen af Gud for mod sin Vilje at skille Hveden fra Avnerne, og for de troende strander den ondes F. paa den Helliges Forbøn, at deres Tro ikke maa aflade (Lk. 22, 31). Han bruger ogsaa Menneskenes Lidelser, de rene Smerter, de af Gud bestemte Naadens Prøvelser (1 Pet. 1, 6. 7; 4, 12. 13; jvfr. Lk. 13, 16 om den Abrahams Datter, som »Satanas i 18 Aar havde bundet« i Sygdoms Baand) og blander dem med Utaalmodighedens, Forbitrelsens Trods (»Meriba«: 4 Mos. 20, 24; 5 Mos. 33, 8; Ps. 81, 8), saa de blive ikke til Troens Befæstelse, men til Fald.

Mod alle disse F., alle Djævelens snedige Anløb (Ef. 6, 11) har en Kristen de to daglige Vaaben, Herrens Ord, Kraftordet: Vig tilbage, Satan; og Bønnen, den 6. i Herrens Bøn: Led os ikke i F. Gud frister ingen, leder intet Menneske gennem Uskyldighedens relative Valgfrihed ind paa Syndens Veje. Men paa den anden Side kan Tanken i den 6. Bøn heller ikke være den, at Gud skulde lede os gennem det umulige, saa at vi undgik de F., hvis universelle Magt over Menneskelivet, der er som Luften, vi indaande (Ef. 2, 2), grunder i vort eget Fald, og hvorfor vi ej kunne unddrage os vor egen Del af Skyld; thi Skylden er ikke blot det enkelte Menneskes, men Menneskets for os alle principielle Skyld (Augustin: *non inviti tales sumus).* Hvad der til Bønnens Forklaring derfor nødvendig maa bemærkes, er den organiske Forbindelse af den 6. med den 7. Bøn: »men fri os fra det onde«. Vi bede altsaa, at de Forhold, gennem hvilke Gud fører vor Vej, ikke maa bringe os i saadanne F., hvor vi fristes over vor Formue (1 Kor. 10, 13), saa det onde vinder Sejr, men at baade F. og dens Udgang maa blive til Guds Ære og saaledes, at vi kunne taale det. Svaret paa denne Bøn have vi fra den samme, som gav os Bønnen: Vaager og beder, at I ikke skulle falde i F.

Den højeste af alle F. er den, som kun de troende kende og de, som endnu ikke helt have lidt Skibbrud paa Troen (1 Tim. 1, 19), den aandelige Anfægtelse, hvor alle Naademidler svigte, fordi Kristenlivets faste Grund er an-

grebet, og Tvivlens F.r true med at opløse Troen og gøre Guds Naade forgæves. Anfægtelsen er altid en F. af den subjektiveste Art, fordi den angriber Personligheden i dens dybeste Grund, men Anfægtelsens Nerve, Tvivlen, kan have baade en udvortes og en indre Grund. Den første er tilstede, naar Tvivlen gælder Aabenbaringens Sandhed i Almindelighed eller, særlig naar den stiller det højeste Trosproblem under Debat: hvis Søn er Kristus? og Forargelsen ligger for Døren. Da er der ingen anden Udvej end den, Johannes den Døber valgte i sin Anfægtelse, at gennembryde Belejringen og gaa til Herren selv med sit Spørgsmaal: »Er du den, som kommer, eller skulle vi vente en anden« og at bære Svaret hjem, som han fik det, og bevare det, om end til en Tid sammen med og i Kamp med det naturlige Menneskes fristende Tvivl, men i en fast Beslutning at ville opleve Sandheden af Forjættelsen: »Salig er den, som ikke forarges paa mig« (Mt. 11, 3, 6). Smerteligere, men neppe fuldt saa farlig, er Anfægtelsens F., naar Tvivlen staar paa den indre Grund som Tvivl om egne Synders Forladelse og dermed om egen Frelse. Ikke om Syndernes Forladelse i det store og almindelige, men om dens Gyldighed for dette Menneske selv; fordi hans Synder ere altfor store, de raabe til Himlen, og hans Tro er altfor lille til at gribe Forjættelsen og holde den fast. Her er Udvejen den, at se ganske bort fra os selv og alt vort eget for alene at kaste os paa Guds Barmhjertighed, den Vej, som Luther har vist de saaledes anfægtede: Gud har befalet dig at tro dine Synders Forladelse, og om Troen kun er et Sennepskorn, men levende, flytter den Syndens og Dødens Bjerge (Mt. 17, 20; 21, 21). Hvor fuld af Mørke og Angst end denne Anfægtelse kan være, er den dog neppe saa farlig som den første, fordi den første vokser med en stigende Kuldegrad, men den sidstes Element er den personlige Smerte. Gud bryder ikke det knuste Rør og udslukker ikke den rygende Tande (Es. 42, 3), og Forargelsens Dyb er her endnu langt borte.

F. V. A.

Fristelse, Kristi, se Jesus Kristus.

Fritsch, Ahasverus, f. 1629 i den lille kursachsiske By Möcheln, hvor hans Fader var Borgermester. Trediveaarskrigen rasede dengang, og da han var 2 Aar gammel, maatte han med sine Forældre tage Flugten. Möcheln blev lagt i Aske, og alt det, de ejede, gik tabt. Flere Aar maatte nu Familien vanke om fra Sted til Sted. Da F. var 14 Aar, mistede han sin Fader, men Moderen udvirkede, at han kom ind i Gymnasiet i Halle. Efter 6 Trængselsaar kom han 1650 til Universitetet i Jena for dér at studere Retsvidenskaben, men maatte allerede det følgende Aar vende tilbage til Halle og dér overtage en Huslærerpost. 1653 saa han sig i Stand til at fortsætte sine Studier i Jena og opholdt sig dér til 1657, da han uventet blev kaldet til Rudolstadt, for at være den unge Grev Albert Antons Lærer. 1661 tog han Doktorgraden og blev s. A. udnævnt til Hof- og Justitsraad, 1679 til Konsistorialpræsident og Efor for alle schwarzburgske Skoler, og endelig 1687 til Jena-Universitetets Kansler. Han var en Mand med usminket Gudsfrygt samt dygtig og tro i al sin Gerning. F. døde 1701, rammet af Slag. I de Psalmesamlinger, han besørgede, og hvoraf den første udkom 1668 under Titel »Neue himmelsüsze Jesuslieder«, er der flere, som ere digtede af ham selv, men ogsaa en Del, som han har hentet fra andre »Paradishaver«. Til de første maa henregnes de af Brorson oversatte: »Alle Vegne, hvor jeg vanker« (Psbog f. K. og Hjem Nr. 641, Landstads Nr. 400), »Er det saaledes, eller sker«, »Hvo er denne Fyrste-Datter«, samt den af J. Arrhenius paa Sv. omplantede »Jesus allt mitt goda är« (Wallins Psbg. Nr. 215). *J. N. S.*

Fritzsche. 1) **Karl Friedrich August F.,** tysk Ekseget, f. 16. Dec. 1801, blev 1826 Prof. i Teol. i Rostock, 1841 i Giessen. Han døde 6. Dec. 1845. Som Filolog var han uddannet i Gottfr. Hermanns Skole, og hans Styrke var den sproglige Side af Eksegesen. Hans Hovedværk er hans Kommentar til Romerbr. (I—III, 1836—43); ogsaa Matth. (1826) og Mark. (1830) har han fortolket. En Del af hans lærde Programmer ere optagne i *Fritzschiorum opuscula academica* (1838). — 2) **Otto Fridolin F.,** ovennævntes Broder, f. 23. Sept. 1812, blev 1837 Prof. i Teol. i Zürich og virkede her til sin Død (1896). Ham skyldes den bedste Haandudg. af det gl. T.s Apokryfer (1871), og i Forening med W. Grimm i Jena udgav han en kortfattet ekseget. Haandbog til de gltestl. Apokryfer (1851—60).

Fritænkere. Navnet F. stammer fra den eng. Deismes (I, 619) Dage. Da skrev Filosoffen Anthony Collins (I, 536) et lille Skrift: *A discourse of Freethinking, occasioned by the Rise and Growth of a Sect called Freethinkers,* der skulde bevise, at ethvert Menneske har Ret til at tænke frit om alt, ogsaa om religiøse Emner, og at Brugen af denne Ret er det eneste Middel til at undgaa Overtroens Onde. Fritænkningens Nødvendighed vilde Collins godtgøre ved at vise hen til den uendelige Mængde forskellige Meninger om alle relig. Spørgsmaal, som Præster have haft. Han gennemgaar dernæst de Indvendinger, der kunne gøres mod den frie Tænkning og slutter med at give en Liste over 19 vise og dydige Fritænkere lige fra Sokrates til Ærkebiskop Tillotson. I den følgende Tid brugtes Navnene F. og Deister i Flæng, saaledes t. E. allerede af Biskop Warburton. Derved blev der banet Vej for den Opfattelse, at enhver Brug af Tankens Frihed med Nødvendighed maatte føre til lignende Angreb paa Kristendom og kr. Tro som Deismens. Deisterne vare ivrige for at hævde deres Eneret til Navnet F., og mange fromme Sjæle, der paa alle Punkter vare Tilhængere af det gamle og ængstelige for Lys og Frihed, arbejdede for Udbredelsen af denne Misbrug af Navnet F. ved at kalde enhver, der hævdede Retten til og Nødvendigheden af en Prøvelse af det overleverede, en F. Derved blev den nu almindelige Brug af Ordet lidt efter lidt slaaet fast.

Frivillig Studenterbevægelse *(Volunteers, Student Volunteer Movement)* kaldes den Missionsbevægelse, der i de sidste Decennier er opstaaet i Studenterkredse, især i Amerika og England. I Sommeren 1886 indbød D. L. Moody paa Mount Hermon i Northfield, Mass., Studenter til at samles en Maaned om Bibel-

studium og Bøn. Blandt de 251 Deltagere var Rob. P. Wilder fra Princeton College. Han samlede de Studenter, der havde bestemt sig for Missionsgerningen, og 21 i Tallet underskrev de følgende Erklæring: »Jeg er villig til og attraar, om Gud tillader det, at blive Hedningemissionær«. Heraf Navnet »de frivillige« *(Volunteers)*. Ved Mødets Slutning havde o. 100 underskrevet Erklæringen, og derved sluttet sig til »de frivilliges« Feltraab: »Verdens Evangelisation i vor Generation«. Ved udsendte Repræsentanter (Rob. P. Wilder og John M. Formann) forplantedes Bevægelsen til Højskolerne i Nord-Amerika og Kanada; paa Konferensen i Northfield 1888 fik den en fast Organisation.

Uafhængig af den amerikanske, var en lignende Bevægelse allerede 1884—85 begyndt ved engelske Universiteter. Stødet til den gav nogle Studenter, »de 7 fra Cambridge«, der rejste som Missionærer til Kina; deres kr. Opvækkelse skyldtes Moody, der 1882 havde besøgt Cambridge. Før Afrejsen foretog 2 af dem, begge kendte Mænd i Sportskredse, Stanley Smith og Charles T. Studd, en Rundrejse til Universiteterne, hvor mange vaktes til Kristentro og Missionsiver; saaledes i Edinburgh, hvor Bevægelsen fra 1884—94 fik en fremragende Leder i Henry Drummond (I, 681). Under amerikansk Paavirkning skabtes en Organisation, men Englænderne forholdt sig dog ret køligt overfor Amerikanerne og vilde ikke vide af den underskrevne Erklæring. Ved Rob. P. Wilders Besøg 1891—92 (paa Vej til hans Missionsstation i Indien) dannedes et engelsk Forbund efter amerikansk Mønster *(Student Volunteer Missionary Union)*. Aarlige Møder (Keswick, Aberyswith, Ripon) holdes i Fællesskab med det store kr. Studenterforbund *(British College Christian Union)*. Stor Betydning fik Liverpool-Konferensen Jan. 1896. Her antog Englænderne Amerikanernes Feltraab: »Verdens Evangelisation i vor Generation«. Til Liverpool vare efter Indbydelse Studenter komne fra Holland, Frankrig, Schweiz, Tyskland og Skandinavien. Ved deres Tilbagekomst kom der nyt Liv i de smaa missionsinteresserede Studenterkredse i Hjemlandene, de fleste Steder dannedes smaa Forbund af »frivillige«. Senere have Wilder's, Luther D. Wishard's og Formanden for Liverpool-Konferensen Donald Fraser's Besøg fremmet Sagen. De frivilliges Antal er (Jan. 1900) o. 6200 (i Amerika 4000, England 1652, Tyskland 62, Australien 78, Sydafrika, hvis Højskoler Fraser besøgte paa Vejen til sin Missionsstation i Livingstonia, 150), af hvilke o. 2000 arbejde paa Missionsmarken. De skandinaviske »Frivillige Studenters Missionsforbund« (F. S. M. F.) ændrede ved Studentermødet paa Setnesmoen 1899 sit Navn til »Akademiske Frivilliges Missions-Forbund« (A. F. M. F.). Dets Motto er Sak. 4, 6. Det var stiftet 28. Marts 1896 i København ved Donald Fraser's Besøg med 6 Medl. (Danmark 1, Norge 2, Sverig 3); Jan. 1900 tæller det 32 (Danmark 17, Finland 4, Norge 7, Sverig 4), af hvilke 2 ere paa Missionsmarken. — Ordlyden af de »frivilliges« Erklæring er forandret til: »Det er mit Forsæt, om Gud vil, at blive Hedningemissionær«. Amerikanerne og Englænderne forlange den underskreven, A. F. M. F. og det tyske »Studentenbund für Mission« (S. f. M.) derimod ikke. Frivilligbevægelsen og den af den fremkaldte kr. Vækkelse førte til Stiftelsen af »Verdens kr. Studenterforbund« (se d. Art.); her i Norden gav den Stødet til de »Nordiske Studentermøder med kr. Program« (se d. Art.). Den har fremmet Bibel- og Missionsstudium og udgivet mange Smaaskrifter desangaaende. (H. W. Oldham, The Student Christian Movement of Britain 1899; I. E. Nielsen, Frivillige Studenters Missionsforbund i de nordiske Lande; H. Ussing, Evangeliets Forkyndelse for hele Verden i vor egen Tid). *Kn. H.*

Frobenius, Johann, Bogtrykker, stammede fra Hammelburg i Franken, men nedsatte sig 1490 i Basel, hvor han havde studeret. Det første gr. N. T. blev trykt hos ham (1516). Erasmus brugte hans Trykkeri meget, men F. nægtede, af Hensyn til ham, at trykke Luthers Skrifter. Han døde 1527.

Froment, Antoine, f. i Dauphiné henimod 1509, sluttede sig til Reformationen, ledsagede fra 1529 Farel (se S. 13) og blev 1532 af ham sendt til Genève, hvor han aabnede en Skole og forkyndte den nye Lære. Da hans Tilhørere 1. Jan. 1533 ikke kunde rummes i den Sal, hvori han talte, bar de ham ud paa en offentlig Plads, og dér prædikede han saa mod Kirkens Misbrug. Han maatte derefter flygte, men vendte snart tilbage og forblev i Genève, indtil Ref. 1536 havde sejret. Aaret efter blev han Præst i Thonon i Chablais, men han gav Anstød ved at drive en Købmandsforretning. Farel var meget misfornøjet med ham og skrev til Calvin: »Jeg véd ikke, om Froment mest er fræk eller uvidende«. Han blev forflyttet til et andet Sted, men forlod 1549 Præstegerningen; hvorledes dette er gaaet til, véd man ikke. En Tid var han Sekretær hos den lærde Bonivard, der overdrog ham at skrive Genèves Historie, og 1552 blev han Notarius publicus, men 10 Aar efter blev han paa Grund af løse Sæder afsat fra dette Embede. 1574 blev han imidlertid genindsat, og i denne Stilling døde han 1581. Han efterlod sig et Skrift, *Les actes et gestes merveilleux de la cité de Genève*, som først blev udgivet af G. Revilliod 1854. *C. E. F.*

Frommel. 1) **Emil Wilhelm F.** blev født i Karlsruhe 5. Jan. 1828. Faderen var Maler og Kobberstikker. I det gennemdannede, kunstelskende Hjem var der stor Gudsfrygt. F. studerede i Leipzig, Erlangen og Heidelberg, her paavirkedes han stærkt af Ullmann og Umbreit. 1850 blev han Vikar i Alt-Luszheim; foretog en Rejse med Broderen Max til Italien; blev 1854 Præst i Karlsruhe. Kom 1864 til Wupperthal, hvor der var et udviklet Menighedsliv, og hvor det lykkedes ham at faa 2 Kirker byggede. Her virkede han utrættelig under en Koleraepidemi. 1869 blev han Garnisonspræst i Berlin; deltog som Feltpræst i Krigen 1870—71 og havde Kvarter ved Strassburg. Kejseren, som satte megen Pris paa F., udnævnte ham 1872 til Hofpræst i Berlin, hvor han fik en stor Virksomhed. 1895 tvang Sygdom ham til at nedlægge sit Embede. 1896 flyttede han som Overkonsistorialraad til Plön, hvor han overtog Religionsundervisningen for Kejser Wilhelm II's 2 ældste Sønner. Her døde han 9. Nov. 1896. Foruden mange Folke-

skrifter og Prædikensamlinger har han udgivet »Von der Kunst im täglichen Leben«. Siden 1880 var han Medudgiver af »Neue Christoterpe«. Han er en Mester i at fortælle og gøre Anvendelse af det fortalte. Han var en veltalende Mand, hos hvem Alvor og Humor kom jævnsides til Orde. Hans Skrifter udmærke sig ved vækkende Tanker og stor Trosvarme. — 2) **Max F.**, Broder til foran omtalte, blev født 15.-Marts 1830 i Karlsruhe. Studerede i Halle under Tholuck og Jul. Müller, i Leipzig under Harless, 1850 i Erlangen, hvor Hofmann paavirkede ham. Her kom hans Trosliv til Gennembrud under Samlivet med akademiske Venner. — Han udtraadte af den unerede Landskirke og sluttede sig til den luth. K.; det var ham en Samvittighedssag at bringe dette Offer. Fra 1853 var han Hjælpepræst i Liegnitz. Blev 1854 Præst i Reinswalde, hvorfra han betjente flere, spredte Menigheder. 1858 overtog han en lignende Stilling i Ispringen; den krævede vældigt Arbejde, og han gennemgik mange aandelige Kampe, men virkede til stor Velsignelse; særlig i Sjæleplejen var han fortrinlig. 1880 blev F. Generalsuperintendent i Celle. Skønt det ikke lykkedes ham at overvinde de separatistiske Spaltninger i den hannoveranske Landskirke, virkede han mægtigt ved sin Prædiken og viste stor styrende, organisatorisk Evne. 1883 blev han teol. Æresdoktor ved Universitetet i Dorpat. Da han paa Grund af Svagelighed ikke mere kunde prædike, udsendte han mangt et Skrift. Foruden de paa Dsk oversatte (Karakterbilleder; Indad, opad, fremad) har han udgivet tre Postiller (Herzpostille, Hauspostille, Pilgerpostille). F. døde 5. Jan. 1890 i Celle efter mange, svære Lidelser. *J. P.*

Fronton du Duc *(Fronto Ducæus)*, fr. Jesuit, f. 1558 i Bordeaux, traadte 1577 ind i Jesuiter-Ordenen. Han døde i Paris 25. Sept. 1624. Vi skylde ham bl. a. fortrinlige Udg. af Krysostomos (1614), Basilios (1618) og Nikeforos Kallisti (1638).

Frosterus, en finsk Præsteslægt, hvis første Medlem ordineredes allerede 1573. — 1) **Johan F.**, f. 1751, præsteviedes 1771 og blev Kapellan i Karsämäki og Spr. i Pudasjärvi; 1809 blev han Spr. i Kolajoki, *Dr. theol.* 1826 og døde 1838. Han udgav 1826 53 af ham digtede Psalmer og 1829 en finsk Haandbog i Kristendomslæren. — 2) **Robert Valentin F.**, foregaaendes Søn, f. i Pudasjärvi 14. Febr. 1795, blev 1810 Student i Åbo, *Dr. phil.* 1819, Docent i Teol. ved Universitetet 1821, teol. Licentiat 1824, præsteviedes 1826, blev siden teol. Adjunkt og betjente forskellige Professurer. 1837 tiltraadte F. Sognekaldet i det vidtstrakte Idensalmi Pastorat, og 1840 promoveredes han til *Dr. theol.* Da et nyt Stift oprettedes i Kuopio blev F. den første Biskop 1851. I sin lange, 33aarige Bispegerning blev han mangfoldige Gange benyttet til offentlige Hverv. Hans teol. Standpunkt var det i Aarhundredets 1. Halvdel almindeligt herskende deistiske. Ved sin kraftfulde, viljestærke Personlighed vandt han Anseelse indenfor sit Stift. Nogle Aar før sin Død (20. Maj 1885) mistede han sit Syn. *A. N.*

Froude, Richard Hurrell, eng. Præst, blev født i Dartington i Devonshire 1803. Han gik i Skole i Eton og studerede i Oxford, hvor han boede i Oriel College. 1826 lærte han Newman at kende, og 1828 bragte han denne og Keble sammen. Under Paavirkningen fra Newman følte F. sig stærkt dragen til Rom, men en Rejse, han for sin Sundheds Skyld gjorde til Italien (1832), aabnede hans Øjne for Romerk.s Mangler. Han døde allerede 28. Febr. 1836. F. var Oxforder-Bevægelsens *go-a-head spirit*, og da Keble og Newman 1838 begyndte Udgivelsen af hans *Remains*, med de stærke Fordømmelser af Ref. og Reformatorerne (t. E. *Really I hate the Reformation and the Reformers more and more*), vaktes der stor Forargelse. Se forøvrigt Art. Puseyisme. — R. H. F. var Broder til den eng. Historiker James Anthony F. (f. 1818, d. 1894), som har skildret sine Indtryk af Oxforder-Bevægelsen i Afhdl. *The Oxford Counter-Reformation (Short Studies on great Subjects* IV, 231 f.).

Fruedage, se Mariafester.

Frumentios, Abessiniens Apostel, efter de fra Abessinien stammende æthiopiske Skrifter ikke blot Evang.s første Forkynder i Landet, men ogsaa Kirkens første *Abba Salama* (»Fredsfader«), en Benævnelse, der beteguer det samme som det nu brugelige *Abuna* (»vor Fader«) ɔ: hele den abessinske K.s Patriark. Denne Fremstilling viser sig imidlertid snart som langt senere Tiders mindre nøjagtige Opfattelse af Fortiden, udmalet efter Forholdene paa den Tid, Beretningen forfattedes. Abessinien har nemlig ingen virkelige gamle nationale historiske Skrifter; alt er nedskrevet i en forholdsvis meget sildig Tid, tildels med Benyttelse af græske Forfatteres Meddelelser om Riget Axum. De æthiopiske saakaldte historiske Skrifter ere derfor ikke altid lette at bringe i Samklang med de højst vigtige Indskrifter, som man i vort Aarh. har fundet i Abessinien. Heldigvis have vi andre værdifulde samtidige Efterretninger om F. Af hans Samtidige, Athanasios's Apologi imod Arianerne se vi, at F. under sin Missionsvirksomhed i Axum, Abessiniens daværende Hovedstad, havde sluttet sig nøje til Athanasios, og at han havde været hos denne i Alexandria og var af ham bleven indviet til Ordets Tjener i Axum, vel ikke blot til Præst, men ogsaa til Biskop. Men om mere kan der ikke godt være Tale, thi om Krdm. end, takket være F. og den Anseelse, han nød hos Landets Konger, havde slaaet dybe Rødder, var dog største Delen af Befolkningen i Riget i hans Dage sikkert aldeles ikke berørt af den. Krdm.s Sejr overalt i Riget falder først senere, og endnu længe efter F.s Dage var der vistnok Hedninger paa Rigets Trone. Af Athanasios erfare vi ogsaa, at Kejser Constantius stræbte at bringe de abessinske Kr. ind under Arianismen, og at han skrev til Kongen i Axum, med Anmodning om, at han skulde lade sine kr. Undersaatter træde i Forbindelse med den arianske Biskop i Alexandria, en Efterretning, der viser, at det var en almindelig kendt Sag i Romerriget, at Krdm. havde gjort store Fremskridt i Abessinien; takket være F. fik Arianismen dog ingen Indgang. Om Anledningen til, at F. kom til Abessinien, finde vi en Fortælling hos Rufinus (Hist. ecclesiastica I, 9), der med ubetydelige Forandringer gentages af So-

krates (I, 19), Sozomenos (II, 24) og Theodoret (I, 23). F. var med sin Broder Aidesios fra sin Fødeby Tyros draget med en ældre Slægtning eller Ven, Meropios, en Filosof eller Købmand eller begge Dele, paa en lang Rejse til Indien (d. e. Landene ved det indiske Ocean). I dette fjerne Land blev Meropios med sine fleste Ledsagere dræbt, og de 2 unge Mennesker kom som Slaver til Kongens Hof, hvor de efterhaanden fik ansete Stillinger. Efter Kongens Død fik de deres Frihed, men Enkedronningen fik dem til at blive under den nye Konges Mindreaarighed, for at staa hende bi med Raad og Daad. Men tilsidst drog de hjem, Aidesios blev i Tyros som Presbyter, men F. gik til Alexandria for at bede Athanasios om at sende en dygtig Krdm.s Forkynder til »Indien«, d. v. s. til Axum. Athanasios mente, at ingen var bedre skikket dertil end F. selv, og indviede ham, hvorpaa F. drog tilbage til »Indien«. Den Omstændighed, at Landet i disse Beretninger kaldes »Indien«, kan ikke med Baronio benyttes som Bevis for, at der hos Rufinus og hans Efterfølgere menes et andet Land end Abessinien. »Indien« i Oldtiden bruges om alle Lande ved det indiske Ocean. *V. S.*

Frundsberg (Freundsberg), **Georg**, tysk Hærfører, f. 1473 paa Slottet Mindelheim i Schwaben, døde 1528 af Følgerne af Toget til Italien med Landsknægtene. Det var ham, der i Worms sagde til Luther: »Lille Munk, lille Munk! du gaar nu en Gang, der er værre end den, jeg og andre Krigere have gaaet i de alleralvorligste Kampe. Er du vis i din Sag, gaa saa kun i Guds Navn videre og vær frimodig! Gud vil ikke forlade dig«.

Fry, Elisabeth, bekendt for sit Arbejde for fængslede og løsladte Forbrydere, blev f. 21. Maj 1780 i Earlham i Norfolk som Datter af den rige John Gurney, der tilhørte en gammel Kvækerslægt. Efter selskabelige Ungdomsaar begyndte hun 1789, stærkt vakt ved Amerikaneren William Saverys Prædiken, at besøge Omegnens fattige og at holde Skole for deres Børn. 1800 ægtede hun Købmanden Joseph Fry i London og levede med ham i et lykkeligt Ægteskab, omgivet af en stor Familie. Hendes Medvirken i Sørgehøjtideligheden ved Faderens Jordefærd foranledigede, at hun begyndte at deltage i Kvækersamfundets Prædiketjeneste, og hendes Prædiken gjorde straks et dybt Indtryk paa alle Tilhørere. Allerede som Barn var hendes Interesse bleven vakt for de fængslede og deres Kaar, men først o. 1816, da William Forster og andre af hendes Venner henledte hendes Opmærksomhed paa den elendige Tilstand blandt de kvindelige Fanger i Newgate, begyndte hendes egentlige Livs-Arbejde. Det lykkedes hende at stifte en Forening af Kvinder til Forbedring af de kvindelige Fangers Kaar, og virkelig at forbedre Tilstanden i Newgate-Fængslet, dels ved Oprettelsen af en Skole, dels ved Indførelsen af kvindeligt Opsyn, men først og fremmest ved sin betydelige Personligheds Magt. E. F. udstrakte snart sit Arbejde til andre Fængsler. Det vakte en umaadelig Opsigt, ogsaa udover Englands Grænser. Paa Rejser lærte hun Fængselsforhold andet Steds at kende og virkede for deres Forbedring. For at støtte Fangerne i den vanskelige Tid efter Løsladelsen fik hun oprettet Beskyttelses- eller Fængsels-Selskaber. Hun besøgte Frankrig, Holland, Belgien, Schweiz og Tyskland, og hendes Ord og Personlighed øvede en mægtig Virkning paa alle, høje og lave. Til Danmark kom hun 1841 (se Fædrelandet 1841, Nr. 620 og 624) sammen med sin Broder, Joseph Gurney, Neger-Emancipationens Forkæmper. Ved Hoffet skal hun være gaaet i Forbøn for de da fængslede Baptister (I, 213), og ved et Møde i Hotel Royal 28. Aug. gav hun Stødet til Dannelsen af Fængselsselskabet i Kbhvn (endeligt konstitueret 1. Dec. 1843), der var det første Selskab af denne Art i Danmark. Ogsaa paa andre Omraader medvirkede hun i Kærlighedens Tjeneste for at forbedre de lidendes og undertryktes Kaar. Til sin Død i Ramsgate 12. Okt. 1845 vedligeholdt hun en udstrakt Korrespondance med sine mange Venner (Memoirs of the Life of Mrs. Fry, by two of her daughters I—II, 1847, The Life of E. F., by Sus. Corder 1853). *Kn. H.*

Frygien, Oldtidens Navn paa en Del af det vestlige Lilleasien, Vest for Kappadokien og for Floden Halys (Kisil-Irmak). F. tages oftest i mere indskrænket Betydning om det egentlige F. (Stor-F.), det midterste Landskab i Lilleasien, men undertiden tages det i mere udvidet Forstand, saaledes at det ogsaa indbefatter Landet S. for Propontis eller Marmara-Havet (Lille-F.). F. er i det Hele et frugtbart Land, kun den sydøstlige Del er en Saltslette, temmelig gold i den tørre Aarstid. F. var tidlig bebygget og tidlig temmelig fremskreden i Kultur, vistnok fra gammel Tid paavirket af Kulturstrømninger fra Babylonien. Befolkningen, Frygerne, talede et Sprog, som vi kun kende meget lidt til, vi have vel nogle gamle Indskrifter i det frygiske Sprog, men de ere ikke mange i Tal og temmelig korte. Sproget antages gerne for indo-europæisk. Om Befolkningens Herkomst og Slægtskab med andre Folk vide vi heller ikke noget sikkert. Frygerne synes at have haft en temmelig forskellig Folkekarakter fra deres Naboer imod Vest, Grækerne. Imedens disse sidste havde et let og muntert Sind, var, som det synes, en mørkere Sindsstemning fremherskende hos Frygerne. I F. tilbades forskellige Guddomme, hvoraf vi lære en Del at kende gennem de mange gr. Indskrifter, der efterhaanden ere opdagede i Landet. Andre Gudenavne kunne spores gennem teofore Personnavne, særlig i Indskrifterne. Den mest ansete Gudinde var Kybele, som Grækerne sammenlignede med deres Rhea. I flere Byer fandtes højt ansete Templer, med talrige Præsteskaber; ogsaa Kvinder stod i mange Templers Tjeneste, og paa adskillige Steder skal der være drevet slem Utugt. I flere Byer var Forfatningen hierarkisk. Præsteskaberne, med Ypperstepræsterne eller en Overpræstinde i Spidsen vare suveræne Herrer i Byerne og deres Distrikter. Dog var der ogsaa Riger, der styredes af Konger. Efter Herodot hed flere Konger i F. Gordios og Midas. Det sidste Navn er fundet i en frygisk Indskrift paa et Gravmæle (»Midas's Grav«). Man har fundet adskillige Mindesmærker i F. fra forhistorisk eller tidlighistorisk Tid, huggede ud i Klipperne (beskrevne af Per-

rot et Chipiez i »Histoire de l'Art« IV og V Paris 1887—90). F. udmærkede sig i det hele tidlig ved sin Agerdyrkning, Kvægavl og Kunstflid. Grækerne lærte ikke lidet af Frygerne. Allerede hos Homer omtales de velbyggede Byer i F. I 6. Aarh. f. Kr. kom F., der en Tidlang havde dannet et eget Rige, under Kroisos i Lydien og ved hans Fald under Perserne. Efter Alexanders Død skiftede F. oftere Herrer; under de idelige Kampe faldt en Skare Galler ind i Landet og gjorde sig til Herrer over den østlige Del af F., som efter dem kaldtes Galatien (s. Art. Galaterbrevet). Efter Romernes Sejr over Antiokos III 190, gav de F. til Kongen af Pergamos, og med dette Rige kom F. 132 under Romerne. I Tiden efter Alexander bosatte mange Jøder sig i F. ligesom i andre Egne af Lilleasien. Krdm. kom tidlig til F., særlig til de vestlige Byer, Hierapolis, Laodikea og Kolossai. Apostlen Paulus drog paa sine Missionsrejser to Gange igennem F. (Ap. G. 16, 6 og 18, 23). I F. er der opdaget adskillige gamle kr. Indskrifter (Aberkios-Indskriften er vistnok kr., ikke hedensk). I 2. Aarh. blev F. Hjemsted for en sværmersk kr. Retning, der efter Montanos kaldes Montanismen. Man kaldte dem ogsaa Katafryger. Et af Hjemstederne var Pepuza. Efterhaanden trængte Krdm. helt igennem i F., der siden har delt Skæbne med det øvrige Lilleasien. F. er i vort Aarh. blevet berejst og undersøgt bl. a. af Leake, Hamilton, Texier, Le Bas, Barth, Perrot, Hirschfeld, Radet (»En Phrygie«, Paris 1896) og W. M. Ramsay (The Cities and Bishoprics of Phrygia« I, Oxford 1895 og 1897, et Hovedværk om F.). Om Sproget i F. se P. Kretschiner, Einleitung in die Gesch. der griech. Sprache (1896) 171 f. F. var længe yderst besværligt at berejse. I vore Dage er det lettere, efter at der er aabnet en Jernbanelinie fra Scutari, der ved Eski Shehir deler sig i 2 Grene, hvoraf den ene gaar til Konieh, den anden til Angora. *V. S.*

Fryth, John, engelsk Reformator, blev født 1503, i Westerham i Kent og studerede i Cambridge, hvor han tog Baccalaureus-Graden 1525. Derpaa ansattes han i Oxford ved Cardinal College (nu Christ Church) efter Stifteren Kardinal Wolseys Ønske. Han paavirkedes stærkt i reformatorisk Retning af W. Tyndale (se d. Art.), som han senere hjalp ved Bibeloversættelsen. F.s Iver for de reformatoriske Ideer bevirkede hans Fængsling; dog løslodes han snart paa Wolseys Forbøn. Han flygtede nu til Fastlandet, hvor han i Marburg og Antwerpen traf ligesindede som Patrick Hamilton og Tyndale. I Marburg synes han at have giftet sig. Henrik VIII tilbød ham Hjælp, hvis han vilde genkalde; men F. svarede, skønt han netop levede i stor Fattigdom, med en Bog om Skærsilden, rettet mod Biskop Fisher, Sir Thomas More og Rastel. 1532 kom F. tilbage til England. I Reading blev han arresteret som Landstryger, men atter løsladt paa Rektoren Leonard Cox's Forbøn. Snart efter blev F. igen fængslet og sat i Tower paa Thomas Mores Befaling, der ansaa ham for en af de værste Lutheranere. I Fængslet nedskrev F. sin Nadverlære. Efter Mores Afgang som Lordkansler blev hans Fængsel mildere. Svigefuldt bragtes en Afskrift af hans Nadverlære til More, der skrev et Modskrift. Det medførte en Kommissions-Undersøgelse af F.s Lære, som han uden Vaklen fastholdt. Stillet for en bispelig Domstol, benægtede han atter Transsubstantiationen og Skærsilden og dømtes til Baalet som haardnakket Kætter. Udleveret til den verdslige Arm, blev han brændt i Smithfield 4. Juli 1533. Hans meget læste Skrifter bidrog stærkt til Ref.s Fremgang. *Kn. H.*

Fryxell, Anders, sv. Historiker, Pædagog og Præst, blev født i Edsleskog Præstegaard paa Dal 1795. Faderen, Provst Mattias F., ledede Sønnens første Opdragelse og indpodede ham allerede i Drengeaarene den Kærlighed til Fædrelandets Historie, som skulde bestemme hans Livs Udvikling. F. blev Student i Upsala 1813, aflagde 1819 Filosofie-Kandidatexamen, blev præsteviet 1820 og promoveredes s. A. til *Dr. phil.* I disse Aar begyndte F. sit historiske Forfatterskab, men sysselsatte sig ogsaa med digterisk Produktion (f. E. den friske og yndefulde Vise »O Vermeland, du sköna, du härliga land«). 1822 udnævntes F. til »Kollega« (Adjunkt) ved Maria-Skole i Stockholm, hvor han 1828 blev Rektor. Derfra forflyttedes han siden til Rektorstillingen ved Nya Elementærskolan i Stockholm. I en lille Pjece, »Förslag till Enhet och Medborgerlighet i de allmänna undervisnungsverken« (1823) var F. optraadt som Forkæmper for betydningsfulde Reformer i de højere Skoler, idet han, modsat den bestaaende Deling af Skolerne efter en forældet Stands- og Klasseadskillelse (Militærskoler, Gymnasier, Trivial-, Apologist- og Sogneskoler), fremhævede Nødvendigheden af Skolernes Enhed og den almindelige medborgerlige Dannelse som deres Enhedspunkt. Eftertrykkeligere end nogen før i Sverig bestred F. Gyldigheden af de hævdvundne Forestillinger om Latinens Nødvendighed som Grundvold for grammatisk Undervisning og fordrede, at al Sprogundervisning skulde begynde med sv. Grammatik, fortsætte med Fransk og Tysk og slutte med Latin og Græsk. Med dette for Øje udgav han sin »Svensk språkläre till skolans tjenst«, bestemt for den første Undervisning i Ordformer og Sætningsbygning efter den paa den Tid, ogsaa af F., højt priste »indbyrdes Undervisning«. 1831 blev F. titulær Professor, og 1836 tiltraadte han Sunne Pastorat i Värmland, blev s. A. Kontraktsprovst og udnævntes 1845 til *Dr. theol.* Fra 1847 til sin Død 21. Marts 1881 var F. næsten uafbrudt fritagen for sin Præstegerning for at kunne hengive sig fuldt og helt til literære Sysler. Største Delen af hans Kraft anvendtes til hans Hovedværk »Berättelser ur svenska historien«, der i 46 Bind skildrer det sv. Folks Historie til 1772. De ældre Dele (til Gustaf Adolf inkl. [illegible]), der mere vare anlagte paa [illegible] hvad [illegible] og Folkelæsning, have vur[illegible] mod Ordene (2 Kong. kendelse for udmærke[illegible] ingen anden Udvej end idet Navn paa den befortræffelig Oversigt. I [illegible] det Navn paa den anlagte efter en brede[illegible]ge Tiglat Pilesar (747— videnskabelig Maaleste[illegible] Krigstog til Syrien. P. op mod visse hævdvu[illegible]ning af det lange Del historiske Personli[illegible] kunde P. være Kongog Forhold, noget, som [illegible]n han ved sin Thronfede ham megen Mods[illegible]hyttet med det i den rerne en Strid med [illegible]nmelige Navn, Tiglat-

fordømmelsen i Sverigs Historie« (H. L. Forsell, Minne af A. F., Sv. Akademiens Handlingar 1882). *H. W. T.*

Fröbel, Friedrich, fremragende tysk Pædagog, blev født i Landsbyen Oberweissbach i Schwarzburg-Rudolstadt 21. Apr. 1782. Hans Fader var Præst; hans Moder døde, medens han var spæd, og hans første Opdragelse blev da meget forsømt, saa meget mere, som man betragtede ham som et baade vanskeligt og ringe begavet Barn; Udenadslæren faldt ham nemlig svært. Overladt til sig selv, fordybede han sig i sine Iagttagelser af Naturlivet. Da han var bleven voksen, bestemte han sig først for Landvæsenet, opgav saa dette for at studere Naturvidenskaberne; men Studierne ved Universitetet i Jena vare spredte og kortvarige, idet han manglede Midler til at blive ved. Senere vilde han gøre sig bekendt med Bygningskunst, og medens han i dette Øjemed opholdt sig i Frankfurt a. M., traf han Skolebestyreren Gruner, der gav Stødet til, at han kom ind paa Opdragerbanen, idet Gruner formaaede ham til at blive Lærer ved sin Skole (1804).

F. følte sig straks hjemme i denne Virksomhed; med Iver læste han nu Pestalozzis Skrifter. Længe blev F. dog ikke ved Gruners Skole. Dels ønskede han friere Hænder, dels ønskede han selv at lære mere; han overtog da en Plads som Huslærer paa et Landgods i Nærheden af Frankfurt a. M. 1808 drog han med samt sine 2 Disciple til Pestalozzi i Yverdun ved Neuchatel Sø. Under megen Sympati fra Mesterens Side tilbragte han hos ham 2 Aar, rige paa Udbytte. I det følgende Par Aar søgte F. at supplere sin Kundskab og Dannelse ved Universitetsstudier i Göttingen og Berlin, hvor han lagde sig efter Sprog og Naturvidenskaber, særlig Krystallografi. Men Studierne afbrød han for som Frivillig i det Lützowske Korps at gaa med i Krigen 1813—14. I Felten erhvervede han sig 2 Venner, der senere bleve hans Medarbejdere, Langethal og Middendorf, begge teologiske Studerende. Efter Deltagelsen i Krigen blev F. Inspektør ved det mineralogiske Museum i Berlin.

Skønt denne Stilling var god, vilde F. dog ikke forblive i den; han følte det nemlig som sit Livs Kald at oprette en Mønsteropdragelsesanstalt for ad denne Vej at bidrage til Menneskehedens Forædling og Lykke. I Landsbyen Griesheim ved Ilmenau paabegyndte han Værket (1816). 1817 flyttedes Anstalten til Keilhau ved Rudolstadt, hvor saa Langethal og Middendorf virkede i Forening med F. 1818 giftede F. sig med en for hans Ideer begejstret Kvinde. Snart sluttede ogsaa en ældre Broder til F. sig til Forehavendet og tilførte det pekuniær Støtte. En [illegible]ate, Medarbejder var fremdeles J. A. Baening af Kvinder til [illegible]de. Det lykkedes da i rask Fremgang og af 60. Men efter 1825 lige Fangers Kaar, og standen i Newgate-Fængs Anstalten fik Ord for af en Skole, dels ved It endenser i Retning af Opsyn, men først og en preussiske Regering tydelige Personligheds dede Fyrst Günther af snart sit Arbejde til an en burde lukkes. Fyrsten en umaadelig Opsigt, n undersøge Forholdene, Grænser. Paa Rejser alten i høje Toner og ønhold andet Steds at k Lykke med, at det ejede en saadan. Men Angreb og Bagvadskelser bleve ved, og Discipeltallet sank til 5. 1831 forlod F. Keilhau; under Barups Ledelse opnaaede Anstalten dér senere en ny Blomstringstid; endnu den Dag i Dag er den til. I Keilhau havde F. skrevet sit Hovedværk »Menschenerziehung« (1826). F. virkede nu nogle Aar i Schweiz, dels i Wartensee og Willisau i Kanton Luzern under megen Modstand fra en fanatisk Gejstligheds Side, dels som Bestyrer af Vajsenhuset i Burgdorf i Kanton Bern. Her blev han mere og mere optaget af Problemet, hvorledes Smaabørn, før de kom i Skolen, skulde opdrages, og da han ikke kunde give sine Tanker derom praktisk Udførelse i Burgdorf, opgav han sin gode og hædrede Stilling dér, drog til Tyskland (1836) og virkede nu hele Resten af sit Liv for den rette Opdragelse af Børn i Alderen før det 6. Aar.

Han udgav et Søndagsblad med det Motto: Kom, lad os leve for vore Børn; han rejste og virkede mundtligt i Dresden, Leipzig og mange andre Steder; og i Blankenburg nær ved Keilhau oprettede han 1840 en Opdragelsesanstalt for Børn i Alderen fra 3 til 6 Aar. Han lagde Planer om at udvide denne Anstalt, for hvilken han dannede Navnet Børnehave, meget betydeligt, saa at den skulde omfatte, foruden en Mønsterbørnehave, et Seminarium for »Kindergärtnerinnen«, Værksteder til Forfærdigelse af de Ting, der skulde bruges ved Legene, og en Forlagsforretning for pædagogisk Litteratur. Pengene skulde bringes til Veje ved, at 10,000 tyske Kvinder hver tegnede sig for en Aktie paa 10 Thaler. Imidlertid kom han til at nøjes med langt ringere Pengemidler, og hele Anstalten kom til at lide under Fattigdom. 1843 udkom hans »Mutter- og Koselieder«, en Samling Sange med Billeder, der skulde være en Ledetraad ved den allerførste Opdragelse. Til sidst maatte F. opgive hele Anstalten og forlade Blankenburg. Den ædle Friherreinde Bertha v. Marenholz-Bülow, der beundrede det Frøbelske Værk, stemte Hertugen af Meinungen gunstig for F., og Hertugen overlod ham 1850 det lille Slot Marienthal ved Liebenstein, hvor F. saa til sin Død underviste Kvinder i Lovene for den første Opdragelse. 1851 giftede F. sig paa ny (hans første Hustru var død 1839), skønt han nu var 69 Aar gammel, med en Kvinde, der i Forvejen længe havde hjulpet ham med hans Gerning. S. A. udstedte den preussiske Regering ved Minister v. Raumer et Forbud mod Fröbelske Børnehaver, men nu var F.s Gerning altfor grundfæstet til, at den kunde berøres videre heraf. F. døde 17. Juni 1852.

F. har hele sit Liv igennem levet for sit Kald og for dets Skyld paataget sig de største Opofrelser. Han elskede Børn, og ingen kunde som han forstaa dem og omgaas dem. Og selv saa interesseret har han i vide Kredse vakt Interessen for Børneopdragelse. Opdragelsens Maal er efter F. at hjælpe Barnet til et harmonisk, et helligt Liv. Fra Gud er alt udrundet; i Mennesket er hans Væsen, i Naturen er hans Væsen. Mennesket skal da ledes til Forstaaelse af det guddommelige hos sig selv, til Forstaaelse af det guddommelige i Naturen og til Liv i Gud. Religiøsitet, Arbejdsomhed og Maadehold er Vej henimod et saadant har-

monisk Liv, hvorved der skabes en Himmel her paa Jorden. Tidlig maa Opdragelsen begynde; thi i Menneskets Udvikling er der en saadan Sammenhæng, at hvad der skal komme frem paa et vist Udviklingstrin, beror paa, hvad der var paa det foregaaende; hvad der skal forme Barnet gennem dets 6 første vigtige Leveaar, bør da ikke overlades Tilfældet, men bør være Genstand for særlig Omsorg. Og Formningen skal foregaa ved, at man lader Barnet selv være virksomt og saaledes udfolde, hvad der er anlagt i det. Barnets Virksomhed er nu dets Leg, og Børnehavernes Opgave er da at byde Børnene de mest passende og mest opdragende Lege. Legene skal bringes i lovmæssig Sammenhæng, for de skal følge Barnets Udvikling, følge dets aandelige og legemlige Kræfters Vækst og befordre denne; og saa omfattende skal det hele System af Lege være, at Barnet ved det kan øves til alle Dygtigheder og Dyder; ved at passe Planter og Dyr øves Barnet f. Eks. i Barmhjertighed; ved Leg med Kammerater udvikles dets Samfundsfølelse osv. F. vilde, at Børnehaverne skulde forestaas af Kvinder; det var Kvindens Kald at opdrage Smaabørn; og gennem saadan Virken i Børnehaven kunde hun dannes til at være Moder for sine egne Børn paa ret Maade (W. Lange, Zum Verständniss F. F.s, Hamburg 1850; H. Trier, Kort Overblik over F.s Opdragelsestanker, Kbhvn 1871; H. Goldammer, F. F., der Begründer der Kindergartenerziehung, Berlin 1880; Reineche, F. F.s Leben und Lehre, Berlin 1885; B. v. Marenholz-Bülow, Handbuch der Fröbelschen Erziehungslehre, Kassel 1886; A. Fenger og M. Topsøe, F. F. i »Vor Ungdom« 1887. *F. L. Ø.*

Frølich, Eva Margareta, sv. relig. Sværmerinde, blev i Riga gift med en svensk Oberst, som hun imidlertid snart forlod for 1684 at optræde i Stockholm som Lærerinde i en ny Vævningsmaade og som Profetinde. Hun varslede Karl XI, at han med Danmarks Hjælp skulde ødelægge Pavedømmet, indtage det hl. Land, opbygge Jerusalem, oprette Tusindaarsriget og tilsidst herske over hele Kristenheden. Paa Grund af disse Profetier blev hun stævnet for Stockholms Konsistorium, og for det mødte hun i hvide og grønne Klæder som Tegn paa sin Uskyld. 1685 blev hun forvist fra Sverig og gik derpaa over Lybeck til Hamburg, hvor hun lod nogle af sine Profetier trykke og digtede »Sechs Lieder, gemacht auf die gottlosen Consistorial-Priester in Stockholm, die mich verfolgten um Ihres verfluchten Beichtgeldes willen«. Da hun dristede sig tilbage til Sverig, dømte Hofretten hende til livsvarigt Fængsel, men allerede 1692 døde hun.

Fröschel, Sebastian, Diakonus i Wittenberg, f. i Amberg i det baierske Øvre-Pfalz 24. Febr. 1497, studerede i Leipzig. Disputatsen dér (se Art. Luther) gjorde et stærkt Indtryk paa den unge Magister, der dog 1521 lod sig vie til rom.-kat. Præst; men kort efter Ordinationen kom han i Konflikt med den kirkelige Øvrighed. 1522 gik han til Wittenberg, hvor han hørte Bugenhagens Forelæsninger over de paulinske Breve. Nogle Prædikener, han holdt under et Besøg i Leipzig, førte til, at han blev fængslet og siden vist ud af Hertug Georgs Lande. Han gik da, efter et kort Ophold i Halle, til Wittenberg, hvor han først var Hjælper hos Bugenhagen. 1528 blev han 3. Diakonus ved Sognekirken i Wittenberg, og som saadan virkede han, tilsidst med Titlen Archidiakonus, til sin Død (20. Dec. 1570). Han søgte at udmønte Melanchtons Guld i Smaamønt til Folkets Brug; hans forskellige Skrifter ere vigtige ved enkelte Træk om Reformatorernes Liv, der er meddelt i dem.

Ful (Phul, ogsaa kaldet Pul), i Biblen Navn paa en assyrisk Konge, der faldt ind i Israels Rige og tvang Kong Menahem til at udrede 1000 Talenter Sølv, »for at han skulde befæste Riget i hans Haand« (2 Kong. 15, 19—20). Da man i vort Aarh. kom i Besiddelse af en Mængde assyriske Indskrifter i Kileskrift, hvoraf mange skyldtes Assyriens Konger, søgte man at finde et Kongenavn, som kunde læses P., ligesom man hurtig havde fundet Navnene Tiglat-Pilesar, Salmanasser, Sargon, Senakkerib og Assurhaddon. Man fandt da snart en Konge, som kunde antages maaske at have været samtidig med Menahem. Hans Navn var, som de fleste assyriske Navne, skrevet med et Monogram, der kan læses paa flere forskellige Maader. Man foreslog da at læse det: Pul, men uagtet man endnu ikke kan afgøre med Sikkerhed, hvorledes det omtalte Monogram er at læse, har man forlængst indset, at Navnet ikke kan læses som Pul. Det blev desuden ved de assyriske Indskrifter godtgiort, at den tidligere brugte saakaldte bibelske Kronologi maatte reduceres med o. 40 Aar, og at Menahem var langt yngre end den omtalte assyriske Konge. Nøjere Undersøgelser af de assyriske Aktstykker, der for dette Tidsrums Vedkommende netop flyde meget rigeligt og sætte os i Stand til at følge Assyriens Historie og Kongernes Krigstog Aar for Aar, have godtgjort, at der ingen assyrisk Konge er af Navnet Pul. Man har derfor stundum ment, at F. kunde være en babylonsk Konge. Man kan herfor beraabe sig paa et bestemt Vidnesbyrd, idet Evsebios i den Udgave af sin Krønike, som vi have paa Armenisk (ed. Schoene S. 25) fortæller, som det synes efter Alexander Polyhistor (der har benyttet den babylonske Historiker Berosos), at der i Babylon i 8. Aarh. herskede en Konge P., Evsebios føjer hertil, at det var denne P., der omtales i G. T. Den samme Konge nævnes ogsaa i et andet græsk Aktstykke mere korrekt under Navnet Poros. I babylonske Kileskrifts-Aktstykker omtales han ogsaa. Men uheldigvis findes der ingen som helst Antydning af, at denne Konge, der neppe engang har hersket over hele Babylonien, skulde have foretaget Krigstog til fremmede Lande. Babylonien havde paa den Tid nok at gøre med at hævde sin Uafhængighed lige over for Assyrien. Der er altsaa ingen Rimelighed for, at Biblens P. har været nogen babylonsk Konge, hvad der desuden strider ligefrem mod Ordene (2 Kong. 15, 19). Der bliver da ingen anden Udvej end at antage P. for et andet Navn paa den bekendte assyriske Konge Tiglat Pilesar (747—729), der foretog flere Krigstog til Syrien. P. kan enten være Afkortning af det lange fremmede Navn, eller ogsaa kunde P. være Kongens egentlige Navn, som han ved sin Thronbestigelse kan have ombyttet med det i den assyriske Historie berømmelige Navn, Tiglat-

Pilesar. At denne Konge i Kongernes Bøger nævnes med to forskellige Navne, har intet urimeligt. Forfatteren fulgte kun med Troskab sine Kilder. *V. S.*

Fulbert. 1) **F. af Chartres**, fr. Biskop, f. o. 960 i Frankrig (Chartres?), gik i Skole i Reims hos Gerbert og grundede derpaa selv en Skole i Chartres, hvor han 1006 blev Biskop. 1020 brændte hans Bispekirke. Derpaa begyndte han Opførelsen af en ny Kirke, der dog i hans Levetid ikke kom videre, end at Krypten blev indviet. Han døde 10. April 1028. Han har efterladt sig en Samling Breve, af hvilke flere have Betydning i dogmehist. Henseende (F. var en Tilhænger af Transsubstantiationen: *terrena materies in Christi substantiam commutatur*), nogle Prædikener og Afhandlinger, Digte, Bønner osv. Hans Skrifter ere udg. af Migne (Ser. Lat. 141). *Fr. N.* — 2) **F. af Ribe** skal være indviet til Bispeembedet af Ærkebiskop Adeldag. 988 udvirkede han, ifølge Kejser Ottos Værnebrev for de danske Bisper, Toldfrihed for disses(?) Fæstere i det tyske Rige. Ribe-Bispekrønike vil ikke regne ham blandt Bisperne, da »de fleste« ikke vilde tage mod ham. Hans Efterfølger blev Odincar. *J. O. A.*

Fulco af Neuilly, Folke- og Korstogsprædikant, var oprindelig en verdslig sindet og lidet oplyst Præst, men 1192 oplevede han en Vækkelse, der bragte ham til baade at studere og lægge Vind paa et helligt Levned. Derpaa blev han en vældig Bodsprædikant, der ogsaa prøvede sine Gaver paa Kong Richard Løvehjerte, som han raadede til at jage de 3 slemme Døtre, »Hovmod«, »Begærlighed« og »Vellyst«, ud af Huset. Da hans Prædikener efter nogen Tids Forløb begyndte at tabe sin fængende Kraft, trak han sig tilbage til sin Præstegaard og levede dér i Stilhed. 1198 blev det overdraget ham at prædike Korstog, og 1201 fortalte han paa Cisterciensernes Kapiteldag, at han havde rakt 200,000 Korset. Han døde kort efter (1202), forgudet af Folket, som troede ham i Stand til at gøre Undere. Hans Grav blev lige til Revolutionstiden fredet i Neuilly.

Fulda. Grunden til Klostret i F. blev lagt 12. Marts 744 af Sturm, en Discipel af Bonifatius. Det blev indrettet efter Monte Cassinos Forbillede og fulgte Benedicts Regel. 753 fik Klostret Exemtion, og blev da stillet under Kongens (Pippins) særlige Værn. Bonifatius blev begravet i det. F.-Klostret blev rigt, og dets Rigdomme blev brugt til Fremme af Kunst og Videnskab. Klosterskolens Blomstringstid faldt, medens Hraban var Lærer og Abbed i F.; dengang var det Midtpunkt for den lærde Dannelse i Tyskland. Skolen i F. tabte dog forholdsvis hurtig sit Ry. 1513 blev det nære Abbedi Hersfeld forenet med F. Paa Reformationstiden trængte de nye Tanker ind i F., og 1542 blev F. reformeret, saa at det blev halvt protestantisk. Men 1573 indledede Abbed Balthasar en Modreformation. 1631 modtog Landgrev Vilhelm V af Hessen F. som et svensk Len, og dermed havde Ref. en Tidlang sejret paa det gamle Klosters Omraade. Efter Slaget ved Nördlingen blev F. imidlertid atter rom.-kat., og 1752 gjorde Benedict XIV det til et exemt Bispedømme. 1866 blev F. indlemmet i Preussen som en Del af Kurfyrstendømmet Hessen-Kassel. Nu staar Bisped. F. som Led af den øvre-rhinske Kirkeprovins, under Ærkebiskoppen i Freiburg. Biskop Chr. Fl. Kött (1849—79) var den første preuss. Biskop, der kom til at lide under »Majloven«. Hans Efterfølger (1881) var Georg Kopp (se d. Art.).

Fuldkommenhed. I Bjergprædikenen opstiller Jesus som Maalet for og Kravet til sine Disciple en F. »som eders Fader i Himlene er fuldkommen« (Mt. 5, 48). F.ens Omraade er her nærmest Kærlighed til Fjender (V. 45), men dernæst i det hele den Mildhed, Renhed, Sanddruhed og Kærlighed, der omhandles i Kapitlet. Da denne F. skal være som Guds F., er den absolut, forudsætter Udrensning af al Synd ɔ: Syndfrihed. Dette Maal naas ikke fuldtud inden Døden (se Fadervors 5. Bøn; Formaningerne i N. T.s Breve; Fil. 3, 12; 1 Joh. 1, 8—10; Gal. 5, 17 og al kristelig Erfaring, der, selv om Rom. 7, 7—24 ikke eksegetisk kan henføres til den genfødte, dog, naar den er ædruelig, nødes til i dette Afsnits Klager at genkende noget af sit eget). Men Kristenlivet skal være en alvorlig Stræben efter og Fremskriden imod den absolute F. og dermed Syndfrihed. Og det er ejendommeligt for N. T., at saadan Stræben benævnes som F. At Ordet saaledes bruges om relativ F., der fra anden Side set kun er Ufuldkommenhed, beror navnlig paa Betydningen af det græske Ord *τέλειος*, der ikke blot betyder fejlfri, men ogsaa »fuldvoksen« (bruges om Mennesker fra 25—50 Aar og om Heste modsat Føl). Her ud fra bruges Ordet i N. T. (i Lighed med LXX Gen. 6, 9; 1 Kong. 15, 14) om saadanne Kr., der erkende den guddommelige Visdom i Kristi Kors og derved udløses fra at jage efter menneskelig Visdom og Visdomslærere (1 Kor. 2, 6), eller som fatte de dybe kr. Sandheder om Kristi Ypperstepræstedømme som det melkisedekitiske modsat det aronitiske (Hebr. 5—6), eller som ere saa fæstnede i Troen paa Kristus, at de ikke ombølges af vildfarende Menneskelærdomme (Ef. 4, 13 sml. Kol. 1, 28), men derimod ere fuldvisse paa, hvad der er Guds Vilje i alle Forhold (Kol. 4, 12). Idet F. saaledes bruges som Betegnelse af en fremskreden og befæstet Kristenstand, ligger den midt imellem den ubefæstede, i Stampe staaende Kristenstand (*νηπιοι ἐν Χριστῷ*, 1 Kor. 3, 1) og den absolute F. Den føler altid Maalet foran sig (Ef. 4, 13; Kol. 4, 12 jvfr. Jak. 3, 2), ja bestaar just i, at dette med Ydmyghed indrømmes, og at der saa jages og iles fremad mod Maalet (Fil. 3, 15 jvfr. V. 12—14). Den er kun værende, for saa vidt den er vordende. Den er en begyndende F., en Vejens, ikke en Maalets F. Stærke Skildringer af Kristenlivets Sejr over Synden findes i Rom. 6 og 8; 1 Joh. 3; og paa Steder, hvor Paulus taler om Troskab i sit Kald (1 Kor. 4, 1—5; 9, 11—18; 2 Kor. 10, 8—18); men dog fører dette ikke ud over den vordende F. — I Rom. 6, 6 f. skildres vel en Tilstand, men en Tilstand i Viljen, der skal gennemføres i daglig Kamp (V. 12). Med den tilsyneladende Syndfrihed i 1 Joh. 3 menes den daglige Renselse fra Synd (se Overgangen mellem V. 3 og V. 4). Og Apostlens stærke Troskabsudtryk udelukke dog ikke, at han maa kæmpe daglig for ikke at gaa fortabt (1 Kor. 9, 27).

I den kirkehistoriske Udvikling møde vi i Forstaaelsen af F. 2 Skævheder. Dels en udvortes Klassedeling i fuldkommen og laverestaaende Kristenstand, dels en Overdrivelse i Retning af Syndfrihed. Til den første Ensidigheds Fremkomst bidrog den antike Etiks Aristokratisme og Grundtankerne i de elevsinske og andre Mysterier, hvor τέλειος var et teknisk Udtryk for de indviede. Gnosticismens Skelnen mellem Pnevmatikere og Psykikere, Manikæernes og Katharernes aandsaristokratiske Adskillelse mellem »fuldkomne« paa den ene Side, og »Tilhørere« eller »troende« paa den anden Side, ere Udtryk for de samme Tendenser, som indenfor den rom.-kat. Kirke føre til Læren om den dobbelte Sædelighed — som alt Montanismen syslede med —, en Lære, der foreligger afsluttet hos Thomas fra Akvino. Den lavere Sædelighed findes i de almindelige kr.s Liv, for hvilket de guddommelige Bud ere gældende. For den højere Sædelighed gælder tillige de evang. Raad ɔ: at Livet skal leves i Fattigdom, Cølibat og Lydighed. Dette Liv, Munkelivet, er den sande kr. F., i hvilken der leves over den almindelige Kristenpligt og erhverves overflødig sædelig Fortjeneste. — Reformatorerne fremhæve, at F. ej blot angaar et aristokratisk Udvalg af Menigheden, men er Maalet for alle Kr. Den kan derfor udøves i enhver Stand og bestaar i af Hjertet at frygte Gud og tro paa ham (Conf. Art. XVI). Men heri skal den Kr. tiltage, saalænge han lever. Og den anabaptistiske Lære om, at den Kr. hernede kan naa F. i Betydning af Syndfrihed, afvises (Conf. Art. XII). Scriver fremhæver, at Krdm, ogsaa naar den her nede har naaet sit Højdepunkt, mere bestaar i erkendt Ufuldkommenhed end i opnaaet F., men at det dog ej maa forundre os, at de Kr. i N. T. kaldes fuldkomne; thi de ere dette a) i Kristus, b) paa Grund af deres bestandige Higen derefter, c) paa Grund af Hjertelagets Oprigtighed og Renhed, hvorhos det er en *perfectio partium, non graduum*. Den anabaptistiske Vranglære møde vi i 17. Aarh. hos Perfektionisterne i England samt i Berleburger-Kredsen i Tyskland (I, 270).

I ædlere Form møde vi den samme Overdrivelse hos den franske Kvietisme med den fuldkomne Hvile i Gud, »ud over Modsætningen mellem Synd og Naade«, hvor man ikke mere trænger til at bede 5. Bøn. John Wesley føres samtidig med sin store kristelige Kraftudfoldelse ind i vrange og overdrevne Udtalelser om den kr. F. Medens Mennesket ved Retfærdiggørelse bliver et Guds Barn, føres han senere, pludseligt eller gradvis, ind i F.s Stand gennem et ved dyb Ydmygelse i Syndserkendelse fremkaldt aandeligt Gennembrud, der er »en Forandring, uendeligt større end det, der skete ved Retfærdiggørelsen«. Han er nu »frelst fra Synd«, behøver aldrig at føle nogen Synd, elsker Gud af et helt Hjerte og Næsten som sig selv, saa Intet, der strider mod Kærligheden, forbliver i Hjertet, men alle Tanker, Ord og Gerninger beherskes af den fuldkomne Kærlighed, medens al Kødets og Aandens Urenhed er borttagen, og den indre Synd er ophørt. Hermed kunne dog forenes saadanne Vildfarelser og Fejl, der følge af den med vort forkrænkelige Legeme sammenhængende Uvidenhed og Begrænsning i Erkendelsen, f. E. at tro Næsten bedre, end han er, og saaledes fejle, omend ud af ren Kærlighed til ham. Men saadanne Fejl bør ikke kaldes Synd. De wesleyske Tanker om F. — i stærkere eller svagere Former — genkendes i forskellige metodistiske Bevægelser (saaledes »Frelsens Hær«) og præge ogsaa den nyere amerikansk-eng. Helliggørelsesbevægelse. De 2 amerik. Lægmænd Boardman og Pearsall Smith holdt i 1874 store Helliggørelsesmøder i Oxford. Disse Mænd og mange af deres Tilhængere vare ej blot grebne af kr. Nidkærhed, men ogsaa af sværmerske Tanker (vi leve i Tusindaarsriget — en særlig Forlovelse med Jesus — Helbredelse alene ved Bøn — ingen Læge og Medicin), og man tenderede mod at opfatte F. som Syndfrihed. De store aarlige Helliggørelsesmøder, hvor Folk af alle kirkl. Farver, Sekter og Kirkesamfund mødtes, ere senere flyttede fra Oxford til Byen Keswick, der har faaet sit amerikanske Sidestykke i Byen Northfield. Ved Keswick-Northfield-Bevægelsen synes der at være gjort et stort kristeligt Kraftindskud i de reformerte Kirkesamfund. Følgerne kendes ikke mindst i Hedningemissionen (den kristl. Studentermissionsbevægelse). Men skønt mange af de fremtrædende Repræsentanter for Retningen (Hudson Taylor, F. B. Meyer, A. Murray, Stockmayer) have virket modererende overfor Overdrivelser, er der dog Spor nok af de wesleyske og de kvietistiske Tanker om F. Efter 1890 ere mange af Retningens opbyggelige Skrifter i Oversættelse indførte herhjemme (f. E. »Et lykkeligt Liv« af Pearsall Smiths Hustru), og der kendes Virkninger baade af Lys- og Skyggesiderne foruden af den reformerte Aandsretning med Sakramenternes tilbageskudte Stilling (Jellinghaus, Das völlige gegenwärtige Heil durch Christum; A. Ritschl, Die christl. Vollkommenheit; E. Cremer, Über die christl. Vollkommenheit). *G. K.*

Fulgentius fra Ruspe, f. o. 468 i Telepte i Nordafrika. Hans Moder var ivrig for, at Sønnen skulde faa en grundig Uddannelse, der kunde skaffe ham en glimrende verdslig Løbebane. Han var imidlertid ikke kommen langt frem paa denne, før han oplevede en religiøs Vækkelse. Han attraaede nu kun det ene »at leve i Fred med Gud, intet frygtende undtagen sin Synd«. Han traadte ind i et Kloster og levede en Tidlang et asketisk Liv baade hjemme og i fremmede Lande, hvortil han begav sig forjaget ved Vandalerkongens Forfølgelser. Efter sin Hjemkomst blev han valgt og ordineret til Biskop i den lille nordafrikanske Søhavn Ruspe, til Trods for Vandalerkongens Forbud mod Indsættelse af nye Biskopper. Snart blev han tilligemed en Del andre Biskopper forvist til Sardinien, hvor han baade ivrigt virkede blandt Øens Beboere og skriftlig stod i Forbindelse med Menigheder i andre Egne. Efter Kong Thrasamunds Død (523) kunde han vende tilbage til Ruspe, hvor han som Biskop fortsatte sin selvopofrende asketiske Levemaade, indtil Trangen til Ensomhed drev ham til at trække sig tilbage til et Kloster paa en lille Ø, hvor han Aaret efter døde (533). Han besad i fuldeste Maal den Forening af Verdens Forsagelse og

grundig Lærddom, der udmærker saa mange af Oldkirkens ædleste Bispeskikkelser. I sine mangfoldige Skrifter optræder han overalt som Forsvarer af den ortodokse Lære. Mest Betydning har han som Bekæmper af Semipelagianismen; ved en besindig Fremstilling af Augustins Tanker lykkedes det ham at formindske den Frygt, som mange nærede for Prædestinationslærens Konsekvenser, og han bidrog derved sit til, at Semipelagianismen, i det mindste midlertidig, blev trængt tilbage (F.s Skr. findes i Mignes Udg. af de lat. Fædre, Bd. 65; hans Levnet, skildret af Fulg. Ferrandus, er oversat paa Tysk af Mally, Wien 1885). *F. T.*

Fulgentius Ferrandus, Ven og Discipel af Fulgentius fra Ruspe, fulgte denne i Landflygtigheden og blev ved Hjemkomsten Diakon i Carthago og døde som saadan i Slutningen af 546 eller Begyndelsen af 547. Under hans Navn er bevaret en Del Breve og mindre Skrifter, hvoriblandt de vigtigste ere hans Skildring af Fulgentius fra Ruspes Liv samt hans Sendebrev til 2 romerske Diakoner, Pelagius og Anatolius. Han erklærer sig i dette sidste mod den Fordømmelse af de saakaldte »3 Kapitler«, som Kejser Justinian havde udstedt (544), og begrunder det hovedsagelig ved, at der intet kan ændres ved den Afgørelse, som et økumenisk Koncil har truffet. Han indledede derved den stærke Opposition imod den romerske Biskop Vigilius, som dennes vaklende Holdning i dette Spørgsmaal fremkaldte baade i Nordafrika og andet Steds. Desuden har F. efterladt sig en vigtig Samling af afrikanske og græske Synodalbeslutninger (hans Skrifter findes i Mignes Udg. af de lat. Fædre, Bd. 67. Fem hidtil ukendte Breve udg. af Reifferscheid i »Anecdota Casinensia«). *F. T.*

Fuller, Andrew, eng. Baptist, f. i Cambridgeshire 6. Febr. 1754, d. 7. Maj 1815 i Kettering, hvor han var Præst fra 1782, blev 1770 optaget blandt Partikularbaptisterne. Han blev, tildels under Paavirkning af Jonathan Edwards, vundet for en mere maadeholden Calvinisme. 1786 skrev han det berømte Flyveskrift *The Gospel worthy of all Acceptation*, og senere andre aggressive Smaaskrifter, som fandt stor Udbredelse. Han var en varm Ven af Missionen og en af Stifterne af det bapt. Missionsselskab.

Funch, Kristian, pietistisk Student fra Halle, optraadte i Begyndelsen af 18. Aarh. i Kristiania, hvor han var Huslærer, med en Forkyndelse, der blev mistænkt for at føre til Separatisme og Vranglære. Efter at være underkastet et Par Forhør af Stiftsprovsten Jakob Lodberg maatte han i 1707 forlade Landet. Hans senere Liv er ukendt. *A. B.*

Funck, Johann, f. 1518 i Wöhrd ved Nürnberg, studerede og tog Magistergraden i Wittenberg og blev efter præstelig Virksomhed andensteds Præst i Nürnberg. 1547 maatte han forlade denne Stilling paa Grund af sin Holdning overfor Kejseren i den schmalkaldiske Krig, men fandt en god Modtagelse hos Hertug Albrecht i Königsberg, der lod ham fungere som Præst ved Kirken i Altstadt; dette Embede overdroges dog kort efter til Osiander (se d. Art.), medens F. udnævntes til Hofpræst. I de heftige osiandristiske Stridigheder stillede F. sig efter nogen Vaklen paa Osianders Side, og blev efter dennes Død (1552) Partiets Leder. Sammen med Livlægen Aurifaber steg han højere og højere i Hertugens Gunst, saa at han kunde besætte alle Embederne med sine Venner. Da han ogsaa blandede sig i andre Forhold (han mentes saaledes at have bidraget til en ny Kirkeordning), vakte han Adelens og Stændernes Uvilje. F. søgte at forsvare sig mod deres Angreb ved at skaffe sig en Rettroenheds Attest fra Teologerne i Wittenberg og ved at genkalde sin osiandristiske Lære i 4 Prædikener om »Synderens Retfærdiggørelse for Gud ved Troen«, men blev alligevel indstævnet for en Kommission, nedsat af den polske Konge som Landets Overlensherre. Den dømte F. til Døden for Krænkelse af Landets gamle Kirkeordning, for hans Tilslutning til Kætteren Osiander, og fordi han havde foraarsaget mange fromme Kirketjeneres Bortrejse fra Landet; men utvivlsomt har Partilidenskaben haft Indflydelse paa Dommen. Med 2 andre domfældte Raader blev han halshugget i Königsberg 1566. — Foruden Stridsskrifter i den osiandristiske Strid har han udgivet *Chronologia ab orbe condito*, 1545—52, og andre hist. Værker, samt enkelte Psalmefortolkninger. *Kn. H.*

Funcke, Otto Julius, f. 9. Marts 1836 i Wülfrath ved Düsseldorf. Faderen var Læge, Moderen, en Præstedatter fra Mülheim, var en vis, from, praktisk Kone, der lærte Sønnen, hvad Krdm. var, og kommenterede Læren ved sit Liv. F. var meget sygelig som Barn og i den første Ungdom, men derved aabnedes hans Øje for Livets indre Skønhed og sande Lykke. En gammel Silkevæver Wagner havde betydelig Indflydelse paa ham og hjalp ham gennem Tvivlens Kampe. Han besøgte et Par Gymnasier bl. a. i Gütersloh. Først var han Præst i Landsbyen Holpe, hvor han gjorde sig bekendt ved Udgivelsen af et Ugeblad. 1867 kaldtes han til Bremen i Indre Missions Tjeneste. Siden 1868 Præst ved Fredenskirke. Han har været 3 Gange gift. Han tilhører den ref. K., men kalder sig selv evang. Hans Hovedbetydning maa søges i hans Forfattervirksomhed, og hans fleste Skrifter ere overs. paa Dsk eller Norsk (f. E. Forvandlingerne; Glæde, Lidelse, Arbejde; Guds Skole; Husandagtsbog; Sjælekamp og Sjælefred; Apostlen Paulus; Rejsebilleder I—III; Brød og Sværd; Livet i Gud; Fra England; Vejen til Lykke; Du og din Sjæl, o. m. a.). I sine Skrifter viser han sig som en praktisk anlagt Natur, der alene spørger efter det kr. Kærlighedsliv. Han er en fin Iagttager med aabent Øje for det smaa i Livet. Der gaar en stærk apologetisk Strømning gennem hans Arbejder, men Apologien er væsentlig Livets og Erfaringens. Humor og Alvor gaa Haand i Haand. Men det kan ikke nægtes, at han stundum forfalder til en trættende Vidtløftighed. Den bibelske Historie forsvinder tit under hans Forsøg paa at komme Samtiden paa nært Hold. Naademidlerne og Kirkesamfundet træde i Skygge for hans Subjektivisme, ligesom han kun har lidet Syn for den kirkelige Bekendelses Betydning. Imidlertid bygger han paa Jesus Kristus som den eneste Grundvold, skriver med megen Inderlighed og Varme og viser, at

det er ham om at gøre at hjælpe Mennesker paa den rette Vej. *J. P.*

Fundamental-Artikler var hos de gl. luth. Dogmatikere Betegnelse for de Stykker af den kr. Lære, som efter disse Dogmatikeres Mening vare aldeles nødvendige til Salighed. Se om dette Begreb Rudelbach, Ref., Lutherthum und Union (1839) 540 f.

Funk, Frans Xaver, rom.-kat. Teolog, f. i Abtsgmünd i Württemberg 12. Okt. 1840, studerede i Tübingen og Rottenburg, senere ogsaa i Paris. 1866 blev han Repetent i Tübingen, 1870 extr. Prof. i Kirkehist., Patrologi og Arkæologi, 1875 ord. Prof. Han har bl. a. skrevet en Afhandling om »Die nationalökonom. Anschauungen der mittelalterl. Theologen« (1869); »Gesch. des kirchl. Zinsverbotes« (1876), en fortrinlig Lærebog i Kirkehistorien (2. Opl. 1890), og udgivet de ap. Fædres Skrifter (ny Udg. af Hefeles Udg.), Didaké osv. Af det rom.-kat. Tübinger-Zeitschrift har han været en flittig Medarbejder, og de vigtigste Afhandlinger, han dér og andensteds har skrevet, ere samlede i 2 Bd. »Kirchengeschichtliche Abhandlungen und Untersuchungen« (I—II, 1897—99), der vidne om hans sunde Kritik og ubestikkelige Sandhedskærlighed.

Funon, Lejrplads for Israel under Ørkenvandringen, mellem Zahnona og Obot, 4 Mos. 33, 41 f. Stedet er endnu ikke bestemt fundet, men efter Omgivelserne i 4 Mos. maa det have ligget Ø. for Bjærget Seir ved en Karavanvej fra N. til S., mellem dette Bjerg og det høje Kalkplateau mod Ø. Paa Hieronymus's Tid kendtes endnu Stedet under Navnet Fainon; der var Bjergværker dér, hvad der stemmer godt med, at Begivenheden med Kobberslangen 4 Mos. 21, 8 f., skal være foregaaet, lige før Israeliterne naaede Obot.

Furrer, Konrad, schweizersk Præst, f. i Fluntern ved Zürich 5. Nov. 1838, blev 1876 Præst ved St. Peter i Zürich. 1885 blev han ogsaa ansat ved Universitetet dér som Docent i Religionshistorie. Han tilhører den venstre Fløj af den kirkelige Liberalisme i Schweiz.

Fygelos (2 Tim. 1, 15), en asiatisk Kristen, der forlod Paulus under Apostlens rom. Fangenskab.

Fyldestgørelse, se Satisfaktion.

Fyrretyve Riddere. Der fortælles, at under Kejser Licinius skulle 40 kr. Soldater i det armeniske Sebaste en Vinternat være sat ud paa en frossen Dam, fordi de ikke vilde fornægte deres Tro; men ved Siden af Dammen holdtes et varmt Bad rede for dem, der vilde falde fra Kristendommen. Efter Sagnet skal en af disse kr. Soldater have ladet sig lokke til Fald; men da han fra den haarde Kulde kom i det varme Vand, skal han straks være død. Dette blev af mange opfattet som en Gudsdom, og en af Vagten blev saa greben deraf, at han tog Soldatens Plads, saa at Tallet igen blev fuldt; og da Natten var til Ende, bleve de »40 Riddere« kastede paa Baalet. Navnlig i Østen æredes disse Ofre for Licinius's Forfølgelse højt, og der byggedes Kirker med deres Navn. — For kort Tid siden har man fremdraget et Aktstykke, der giver sig ud for at være disse Ridderes »Testamente«. Det indeholder en enfoldig Opfordring til at bruge det korte Liv i Verden paa rette Maade og vise Broderkærlighed (N. Bonwetzsch, Das Testament der 40 Märtyrer in Sebaste i »Neue kirchl. Zeitschrift« 1892). 9. Marts er de 40 R.'s Helgendag, og den har fra gammel Tid af spillet en Rolle i Vejrprofetierne.

Fyrstbiskop (eller Fyrstærkebiskop) er en Titel, som i Østerrig føres af Biskopperne af Prag, Olmütz, Wien, Salzburg, Brixen, Gurk, Laibach, Lavant, Seckau, Trient og Görz, og i Preussen af den exemte Biskop af Breslau.

Fürst, Julius, jødisk Lærd, fødtes i Zerkowo i Posen 1805, habiliterede sig 1839 som Privatdocent i Leipzig og blev 1857 dér *lector publicus* i de østerl. Sprog. Han har bl. a. skrevet: *Concordantiæ librorum V. T. sacrorum hebraicæ atqve chaldaicæ* (1837—40); »Hebr. Taschenwörterbuch über das A. T.« (1842); »Henriette Herz, ihr Leben und ihre Erinnerungen« (2. Aufl. 1858); »Hebr. und chald. Schulwörterbuch über das A. T.« (1857); »Gesch. der bibl. Lit. und des jüd.-hellenist. Schriftthums« (I—II, 1867—68); »Hebr. und chald. Handwörterb. über das A. T.« (I—II, 1856 f.) og udgivet »Illustrirte Prachtbibel für Israeliten« (1870—73). Han døde 1873.

Fürstenberg, Friedrich Wilhelm Franz, af den westfalske Friherreslægt F., f. 1728, Domherre i Münster. Som kurfyrstelig Minister 1762—80 ophjalp han i alle Retninger Bispedømmet og bragte dets Skolevæsen i en blomstrende Forfatning, understøttet af den fromme Præst Bernard Overberg. Da F. 1780 blev forbigaaet ved den ubetydelige Ærkehertug Maximilian Franzs' Udnævnelse til Koadjutor, trak han sig tilbage fra Ministerstillingen, men vedblev som Generalvikar at arbejde for Landets aandelige Fremgang (Gymnasie-Reform, Oprettelsen af et fuldstændigt Universitet og Præsteseminarium i Münster). I sin Ungdom havde F. været smittet af Tidens Vantro, men naaede senere frem til en fast Aabenbaringstro. Derved kunde han blive Fyrstinde Gallitzins (se d. Art.) Vejleder til Kristus. Han blev hendes fortrolige Ven og spillede en betydelig Rolle i hele den münsterske Kreds. F. døde 1810 (Fr. Nielsen, Romerkirken i 19. Aarh., Det indre Liv, I, 219; Esser, Franz von Fürstenberg, 1842). *V. A.*

Fysiko-teologisk Bevis for Guds Tilværelse, se I, 284.

Fædre. 1) **Dødens F.** *(frères de la mort),* er Navnet paa de fr. Paulinere, hvis Samling ofte henføres til Guillaume Callier, som 1620 af Paul V fik Stadfæstelse paa Statuterne for en fr. Gren af Paulinerne. 1621 gav Ludvig XIII Tilladelse til, at der oprettedes Pauliner-Klostre i Frankrig. Disse bleve lagt baade i Byer og paa øde Steder; i Byerne besøge D.'s F. de syge og fangne og ledsage Forbrydere til Retterstedet. De skulle navnlig gøre sig fortrolig med Tanken om Døden. Deres gensidige Hilsen er: *memento mori;* naar de spise, begynde de med at kysse et Dødningehoved, der under Maaltidet staar paa deres Bord. Alle Livets Nydelser er dem forbudt, lige til Blomsternes Duft. Denne Orden har kun holdt sig i 2 Klostre i Stiftet Krakau: Rupella og Lèsniov. — 2) **F. for en god Død** (Agonizanter, Camillianere, *clerici regulares ministrantes*

infirmis) kaldes Medlemmerne af Camillo de Lellis's Orden (I, 464). De ere nu (1900) i Færd med at nedsætte sig i Aalborg. — 3) **F. af den hl. Grav** kaldes de Fransiskanere, der vaage over den hl. Grav. De have i Jerusalem et Pilegrimshus og en stor Haandværkerskole, og de øve Sjælesorg blandt de paa Stedet boende rom. Katoliker. Deres Kloster er St. Salvator-Klostret. — 4) **F. af Jesu allerhelligste Hjerte** stammer fra Issoudun i Stiftet Bourges, hvor J. Chevalier 1854 grundede et Ordenssamfund af Missionærer for Jesu allerhelligste Hjerte. Dette, ligesom ogsaa det af I. M. Vandel begyndte »lille Kærlighedsværk af det hl. Hjerte«, driver indre og ydre Mission (navnlig i Melanesien og Mikronesien). Moderhuset er nu flyttet fra Issoudun i Stiftet Bourges til Antwerpen. — 5) **Oratoriets F.**, se Oratoriet.

Fængselsvæsen. Med Navnet »Fængsel« kan man i og for sig betegne ethvert Opholdssted, der er indrettet til deri at holde de Mennesker indespærrede, hvem Friheden til at fjerne sig eller til at foretage sig, hvad de ville, skal berøves. Det er en Selvfølge, at kun Statsmagten, og ingen privat, har Myndighed til at berøve nogen Medborger hans personlige Frihed, allermindst ved at indsætte ham i et Fængsel eller en Straffeanstalt, hvorved oven i Købet hans Ære i Reglen vil være krænket. Kun undtagelsesvis kan det være nødvendigt som Nødværge f. E. over for utilregnelige og farlige Mennesker at holde dem i Forvaring. Heller ikke er der noget at indvende mod, at Vagabonder indsættes i Tvangsarbejdsanstalter. Derimod var det fornuftstridigt, hvad der tidligere fandt Sted i de fleste Lande, at Skyldnere, der ikke kunde betale, af Kreditor kunde forlanges indsatte i Gældsarrest. For Forbrydelser dømmes Gerningsmændene til Straf af Fængsel, i Dommen betegnet som Tugthus eller Forbedringshus eller som simpelt Fængsel, Fængsel paa sædvanlig Fangekost eller Fængsel paa Vand og Brød.

Fængsler have været brugt vistnok i alle Lande fra den ældste Tid, men naturligvis fra først af i meget primitiv Form. Krigsfanger saa vel som Forbrydere bleve ikke blot indespærrede, men ogsaa tvungne til at arbejde; men Principer for F. tænktes der saa godt som ikke paa. Under Paavirkning af Krdm.s Aand maatte uundgaaeligt en noget mindre barbarisk Behandling af Fangerne finde Sted end i Oldtiden; men det almindeligste var dog, at Fangerne led under Manglen af en retfærdig, endsige human Behandling, hvorved Fængslet kunde være til Velsignelse for Fangerne. De holdtes indespærrede for at hindres i at gøre Ulykker; de plagedes med daarlig Kost, slette Klæder, Jernlænker osv. som pinlige Straffeonder »til Skræk og Advarsel«, de maatte udføre svære eller usunde Arbejder til Indtægt for Staten (f. E. at raspe Farvetræ, hvad Fangerne nærede en overdreven Frygt for at sættes til), men der var meget liden Tro til, at nogen Fange virkelig forbedrede sig. For en ikke ringe Del var selve Fængselsbehandlingen Skyld i, at der kun kunde gøres daarlige Erfaringer. De værste Ting kunde foregaa i Straffeanstalten, uden at nogen tog sig deraf; men at det ikke var af Humanitet, man viste Slaphed, bevistes af Brændemærkerne og Kagstrygningerne. Danmark var i det hele hverken forud for andre Stater eller bagefter.

Først henimod Slutn. af forrige Aarh. begyndte Kravene paa en Reform af Fængselsvæsenet at lade sig høre, og det først i Amerika hos Kvækerne. De optraadte 1788 med det Princip, at Straf er til for at frelse Synderen, og foreslog derfor Bodsfængsel, hvorved Straffen bestod i Ensomhed og Tavshed; Forbryderen skulde ikke have anden Adspredelse end Gudstjenesten, Læsning i gode Bøger, Samtale med dem, hvis Gerning var at paavirke ham til det gode, og (maaske) Arbejde. — John Howard (d. 1790) rejste igennem Europa, undersøgte Fængslerne og gav Beretning om den uforsvarlige Tilstand, han fandt i dem næsten overalt. Hans utrættelige Virksomhed vakte stor Interesse. Ved Siden af ham (den »første Fængselsreformator«) maa vi mindes »Fængslernes Engel«, Kvækerinden Elisabeth Fry (se S. 138). Hun arbejdede 21 Aar i Fængslet Newgate paa at gøre vel imod Fangerne. I Fængslet fandt hun, da hun første Gang kom dér 1813, 300 Kvinder indespærrede i et Par Rum i Snavs og Stank, halvnøgne, drikkende Brændevin, liggende paa Gulvet uden Madratser, pryglede og mishandlede efter Lune af Opsynet. I samme Fængsel var der endog en Mængde Smaabørn. For at lære Fængselsforholdene yderligere at kende rejste hun gennem flere Lande i Europa og Amerika. Hun vakte maaske endnu mere Opmærksomhed for Fangerne end Howard. Det var overhovedet ikke svært at vække denne Interesse i en Tid, da Humanitetens Krav vare stærkt oppe; men langsomt gik det, og ikke mindst i Norden, thi det var meget svære Tider med Krig, Pengenød og alskens Vanskeligheder; men blandt andet i Lovene ses det, at Bevidstheden blev vakt.

I en dansk Lov om Tyverier udtales, at Straffen bør virke med Forbedring for Øje, og en anden Lov skælner bestemt mellem Tugthus og Forbedringshus. Ved Aar 1800 var der forskellige Straffearbejdsanstalter i Danmark: Fæstningsarbejde (Kronborg, Nyborg, Rensborg, Bremerholm, alle disse sorterede under militære Autoriteter; Fangerne, der kaldtes Slaver, arbejdede i Lænker, jævnligt i fri Luft), Tugt- og Rasphuset (et Slags Forbedringshus, der regnedes for det haardeste, men hvortil en Fange kunde stille en Tugthusfange i sit Sted). Endvidere var der flere Straffeanstalter, Viborg, Odense, Stege. De fleste af de gamle Straffeanstalter vare allerede saa forældede, at der maatte tænkes paa nye, og det var i sig selv godt nok, da gamle Bygninger nødvendigt hindre Indførelse af nye Systemer. Det blev paatrængende nødvendigt at gennemtænke og fastslaa Principerne. Politikeren David, der i 1840 blev Medlem af Fængselskommissionen og 1849—58 var Overinspektør for Fængselsvæsenet, har den største Fortjeneste af dette Arbejde.

Kvækernes Principer ere aldrig helt uforandrede traadt i Kraft i noget Land i Europa. Det syntes snart, at Straffen blev altfor haard, naar Fangen i lang Tid levede i den fuldkomne Afspærring uden Afveksling eller Forandring. Med al Anerkendelse af Kvækernes Fortjeneste

har man derfor væsentlig modificeret dette Princip paa forskellig Maade. I de danske Straffeanstalter følges væsentligt det irske »progressive« System, hvorefter Fangerne ere inddelte i Klasser, saaledes at de, efter som de ved god Opførsel og Flid rykke op i Klasserne, faa Begunstigelser, f. E. større Dusør for Arbejdet, større Frihed til at sysselsætte sig med Læsning o. a., endelig Udsigt til Benaadning m. m. Tanken er altsaa at opdrage Fangerne til et nyttigt og lovlydigt Liv. Fangernes Rettigheder og Pligter ere nøje bestemte. Ingen Opsynsmand eller andre maa selv straffe en Fange for Forseelse, men maa indgive sin Melding til sine overordnede, og en Fange, der føler sig forurettet, har fuld Adgang til at forlange sig fremstillet for Inspektøren eller dennes foresatte.

Vi have i Danmark en Straffeanstalt i Horsens baade med fælles Arbejdsstuer og med Enkeltceller, alene bestemte for Mænd, en lignende Anstalt paa Christianshavn, alene for Kvinder, og et Enkeltcellefængsel i Vridsløselille, alene for Mænd. I Reglen skulle de yngre Personer, der dømmes til Forbedringshus, indsættes i Enkeltcelle; derved undgaa de saa vidt muligt Samkvem med de andre Forbrydere; endog i Kirken undgaa de at se og ses. I Horsens Straffeanstalt indsættes alle mandlige Tugthusfanger, altsaa i Reglen de værste Forbrydere, samt de Forbedringshusfanger, der ikke egne sig til den strengere Afspærring i Vridsløselille. At Enkeltcellestraffen er langt at foretrække for Fællesskabet, synes bevisligt nok. De bedre Fanger ville yderst nødig flyttes fra Enkeltcelle til Fællesskab. I det tyske Mønsterfængsel »Moabit« har der vist sig færre Selvmord ved Enkeltcellestraf; og naar Fanger, der i 3 Aar have været i Celle, overensstemmende med den tyske Lovgivning spørges, om de ønske at flyttes til Fællesskab, bede de stadig om at maatte blive i Cellen. Behandlingen af Fangerne er efter Fængselsanordningerne i det hele meget human. Forplejningen med Hensyn til Føde, Renlighed osv. er særdeles god; der er en ensfarvet graa Fangedragt, men den berygtede gamle Slavedragt er forlængst afskaffet; Lænker bruges ikke, uden naturligvis i Nødsfald overfor rasende Mennesker. Som særskilte Straffe for grove Forseelser i Straffeanstalten kan dikteres mørk Arrest eller Legemsstraffe, der dog anvendes yderst sjældent. Arbejdstiden er meget lang, men Arbejdet er ingenlunde haardt. I Arbejdstiden maa ingen være ledig; men Fangerne kunne faa en Arbejdsfortjeneste, der for største Delen oplægges indtil Løsladelsen.

Straffeanstaltens Lærere give Fangerne Undervisning i de almindelige Skolekundskaber, ogsaa f. E. i Engelsk. Til Fangernes Læsning er der en god Bogsamling. Ved hver Straffeanstalt er ansat en Præst, der har al den sædvanlige Præstegerning, ganske særlig Sjælesørgervirksomhed for Fangerne, der søge hans Raad og Hjælp overmaade meget; naturligvis forefalder der sjælden Daab og Konfirmation og saa godt som aldrig en Vielse. Nadveren benyttes kun altfor meget (aarlig over 100 Procent af Fangetallet). Enhver Fange har Ret til at melde sig til Samtale med Præsten; den foregaar altid i Enrum og giver tit udmærket Udbytte, og endnu mere virker Gudstjenesten, der regelmæssig holdes i Straffeanstaltens Kirke. Den overraskende smukke Psalmesang, der ræder de besøgende i næsten alle Straffeanstalters Kirker, giver Vidnesbyrd om, hvor Fangerne ere grebne af Kirkegangen. Der er mønsterværdig Ro under Gudstjenesten. Selvfølgelig have Fangerne intet tvungent Arbejde om Søndagen.

I Sverig findes 3 centrale Straffeanstalter for Mænd (Långholmen ved Stockholm, Nya Varfvet ved Göteborg, samt Malmø) og en for Kvinder (ved Göteborg), men desuden 46 mindre Cellefængsler. Af Tvangsarbejdsanstalter er der 4, deraf en for Kvinder. Straffene afsones aldeles overvejende i Enrum, Cellestraffens Maksimum er 3 Aar. Er den idømte Straffetid mere end 3 Aar, udstaas Resten deraf i Fællesskab; dog sove Fangerne altid i Natceller. Personalet rekruteres mest fra Hæren. Af den Arbejdsdusør, som en Fange tjener, kan han disponere over Halvdelen, bl. a. ved at sende Penge hjem til sin Familie, og dertil faar han ofte et Tilskud fra Fængselsvæsenet. Med Hensyn til Sjælesorgen har der flere Steder dannet sig Foreninger, der aflægge Cellebesøg hos Fangerne. I alle Fængsler holdes regelmæssig Gudstjeneste og gives Undervisning, og til Læsning for Fangerne haves ret store Bogsamlinger (ialt o. 60,000 Bind).

I Norge findes af Straffeanstalter: Bodsfængslet i Kristiania (Cellefængsel for Mænd), Akershus ved Kristiania, (Fælles-Anstalt for Mænd), Trondhjem (Fællesanstalt for Mænd) samt Fællesanstalt og Cellefængsel for Kvinder i Kristiania. Endelig findes for sindssyge Forbrydere et Kriminalasyl i Trondhjem med omtrent 15 Fanger. Af Distriktsfængsler findes desuden 54 med 680 Celler, 73 Fællesrum og 66 Arrestrum. Med Gudstjeneste og Undervisning forholdes omtrent som i Danmark og Sverig; teologiske Kandidater og Lægmænd aflægge Cellebesøg i Kristianias Distriktsfængsel o. a. Steder. *S. M. H.*

Fængselsselskaberne ere private velgørende Selskaber, hvis Formaal er at støtte saadanne løsladte Fanger, om hvis Oprejsning der er Haab, dels til Afhjælpning af den øjeblikkelige Nød, dels til at faa Arbejde, undertiden ogsaa til Udvandring. I Danmark er der dels Fængselsselskaber, som ere knyttede til de større Straffeanstalter (København, Horsens, Vridsløselille), dels saadanne, hvis Virksomhed er knyttet til provinsielle Omraader. For Samarbejdets Skyld er der en Fællesbestyrelse i København med Kontor ssteds. Staten og Københavns Politi tilskyder hvert Aar et Pengebeløb. I Sverig er der 24 Fængselsselskaber til at tage sig af løsladte Fanger, i Norge 10. *S. M. H.*

Færøerne. Som et under Sjællands Stift hørende Amt ligger Øgruppen F. ude i Atlanterhavet med sine 17 af o. 15,000 Indbyggere beboede Øer paa 61—63 Gr. nordlig Brede, 80 Mil Vest for Bergen og o. 45 Mil Nordvest for Shetlands-Øerne.

De ere hovedsagelig befolkede fra Norge, antagelig i Beg. af 9. Aarh. af Vikinger, som dér have haft deres Tilflugtssted; og senere i samme Aarh. efter Harald Haarfagers Enevælde er der

sket en større Udvandring dertil, hvoriblandt af mægtige Slægter, som ikke kunde finde sig i det nye Herredømme og derfor søgte til Øerne ude i Vesterhavet: de nuværende skotske-britiske Øer, Færøerne og senere Island, hvor mægtige Høvdinger iblandt dem spillede en stor politisk Rolle. Vel tale Sagnene paa F. om en delvis Befolkning paa den sydligste af Øerne ved en dansk Konge eller Høvding Frode, som Bygden Frodebø skulde have Navn efter; og den irske Munk Dicuil (I, 851) beretter, at der var nogle Irere, som af Lyst til Eneboerlivet havde haft Ophold dér paa Øerne i en 100 Aar, »men Øerne ere nu«, skriver han ved Affattelsen af sit Værk, »paa Grund af de normanniske Sørøvere forladte af Eneboerne«. — Disse vare Kristne, de indvandrede Nordmænd Hedninger. Denne Indvandring er uden Betydning for Øerne, da den ikke har efterladt sig Spor; — det er den norske indvandrede Befolkning, som her skal omhandles.

Den interessante Færeyingasaga fortæller da om 2 Høvdingeslægter, som føre Herredømmet over Øerne: Göteskæggerne, hvis største og mest fremragende Mand er den kloge og snedige Trond i Göte, og det vennesæle Broderpar Brester og Beiner paa Skuvø. I sit Magtbegær faar Thrond disse ryddede af Vejen ved lumskeligt Overfald, men tager saa de faldne Høvdingers Sønner, Sigmund Brestersson og Thorer Beinerssøn, til Opfostring hos sig i Göte. Thrond faar en norsk Skipper til at føre Drengene bort fra Øerne, for at han i Fremtiden ikke skal have noget at frygte for af dem; efter mange Eventyr paa Vandring igennem Norge komme de til Hakon Jarl, der tager vel imod dem, udruster dem med Skibe til Vikingefærd, hvor især Sigmund Brestersson viser sin Kampdygtighed. Jarlen sender ham som sin Hirdmand til Færøerne, for at han der kan genvinde sin Fædrenearv under Jarlens Overhøjhed, hvilket ogsaa lykkes ham. Da Olav Trygvesøn var bleven Konge over Norge, sendte han Bud til Sigmund om at komme til sig, og Kongen overtaler ham da til selv at antage Krdm. og at drage ud at kristne F. ved medfølgende Præster. Sigmund kommer til Thorshavn, hvor han stævner til Ting; og da han havde holdt en indtrængende Tale til den forsamlede Mængde om at antage Krdm. og lade sig døbe, stod Thrond frem og sagde til Sigmund, at det var billigt, at Bønderne fik Tid til at overveje en saa vigtig Sag, inden de gav deres Mening til Kende. Derpaa gik Bønderne afsides med Thrond, men de kom ophidsede tilbage med opløftede Vaaben mod Sigmund; Thrond udtalte da som Bøndernes Bestemmelse, at de vilde dræbe ham dér paa Tingstedet, dersom han ikke vilde aflægge Løfte om aldrig mer at fremføre denne Sag paa Øerne. Sigmund maatte da bøje sig for Overmagten og lade Sagen falde. Næste Vaar overrumplede han Thrond i Göte og satte ham to Vilkaar at vælge imellem: enten at lade sig døbe eller lide Døden, og da Thrond af 2 slemme Ting valgte det første, blev han og hans Husfolk døbte, og Sigmund fører ham nu med sig rundt paa alle Øerne, indtil Beboerne alle ere døbte; — dette skete 999.

Skønt det saaledes var ved Tvang, Krdm. blev indført paa F., ser man dog ikke, at der, efter at Befolkningen har bøjet sig under Magtbudet, er opkommet Frafald eller Kamp imod den nye Lære. Den gamle Tro paa Guderne var i Forfald, og Troen paa egen Kraft og Styrke, som da var bleven almindelig, kunde ikke være tilfredsstillende for nogen alvorlig tænkende Mand. Til den Tale, Olav Trygvesøn holdt til Sigmund Bresterssøn om den nye Læres Herlighed, svarede Sigmund, at han ikke havde villet ofre til Afguderne, fordi han længe havde indset, at den Tro ikke tjente til noget, skønt han ikke havde kendt nogen bedre, og derfor var han villig til at antage den Tro, som han efter Kongens Tale skønnede var langt herligere end den, som Hedningerne havde. Selvfølgelig trængte denne i Skynding paatvungne Krdm. i høj Grad til at indøves og befæstes hos Befolkningen, dersom den skulde faa dybe Rødder og ønskelig Indflydelse paa Liv og Sæder; men nu kom det store Tab for Øerne, at den, hvem det laa mest paa Hjerte at sørge for Krdm., den ædelmodige Høvding Sigmund Bresterssøn, Færingernes Nationalhelt, allerede 1002 faldt fra, overfalden paa Skuvø af Thrond, saa han maatte flygte og søge at redde sig ved Svømning til Suderø, hvor han udmattet laa i Tangen ved Strandbredden i Bygden Sandvig (nu Hvalvig); dér blev han funden af Thorgrim den onde og hans Sønner og myrdet, da de paa hans Haand havde set den tykke Guldring, som han havde faaet af Hakon Jarl, og som Olav Trygvesøn havde begæret af Sigmund, fordi det stod ham for, at denne Ring vilde blive Sigmunds Ulykke.

Der fortælles i Sagaen et lidet Træk, som kaster lidt Lys over Tilstanden i denne Tid. Sigmunds Dattersøn var taget til Opfostring hos Thrond i Göte, og da Moderen en Dag kommer derhen for at se til sin 9aarige Søn Sigmund Leifssøn, spørger hun ham, hvad han af sin Fosterfader er oplært i. Drengen nævner da først Sagsøgning og Rettergang for sig selv og andre, hvilket han viser, han har paa rede Haand. Men det er hende mest om at erfare, hvad han har lært af den hellige Tro, og da han svarer, at han har lært *pater noster* og *credo*, hører hun ham deri og synes da, at med *pater noster* gaar det nogenlunde, men hans *credo*, erklærer hun, ligner ikke efter noget, hvilket hun bebrejder Thrond. — Af Sagaens Beretninger fremgaar det, at Krdm. i den første Tid ikke har udøvet nogen synderlig Indflydelse paa Befolkningens Liv; endnu spores ikke noget af det nye Sind, som Evangeliet skulde fremkalde, med Mildhed og Forsonlighed; blodige Familiestridigheder, Kampe om Herredømmet, udøve den ødelæggende Indflydelse paa Samfundet og giver et sørgeligt Billede af dette Tidsrum paa Øerne.

1080 antages det, at Bispedømmet er blevet oprettet paa F., og dermed begynder en ny Æra for F. med Ordning af Kirkeforhold, Opførelse af flere Kirker og Bedehuse, Oplærelse af Gejstlige i Præsteskolen ved Bispesædet i Kirkebø paa Sydstrømø. At denne Præsteskole har haft stor Betydning for Øerne, er utvivlsomt; — den lærde Kong Sverre har dér faaet sin præstelige Uddannelse under Biskop Roe (Hrói). Peder Clausen har i sin Norges Beskrivelse en Bisperække for F. indtil den sorte Død 1349

(»sóttin svarta«), som bortrev saa stor en Del af Befolkningen, at flere store Bygder bleve helt udslettede, hvor man nu kun finder Spor af forhenværende Kirkegaarde og nedlagte Kirker. Navnene paa de fleste færøske Biskopper saavel som Aarstallene, naar de af Erkebiskopperne i Throndhjem indviede Biskopper ere komne til F., kende vi; men naar der ellers intet er bekendt om deres Embedsvirksomhed, have Navnene kun liden Interesse. Man har Beretninger om, at færøske Biskopper have været tilkaldte til Meddelagtighed i Afgørelse af Sager i K.s og Statens Anliggender; en ellers ukendt færøsk Biskop Orm omtales af Suhm paa Konciliet i Lund 3. Aug. 1139; Halgejr paa Raadsforsamlingen i Oslo 29. Marts 1392; Jöns ved Kong Christierns Kroning i Nidaros 1453.

Ved Biskop Erleuds Død 1308 vælger Ærkebisp Jörund af Nidaros Lodin, men Biskop Arne af Bergen protesterer mod dette Valg, da han paastod at have Hævd paa med sit Kapitel at vælge de færøske Biskopper. Denne Sag bliver først bilagt 1312, da begge de stridende Parter paa Mødet i Vienne valgte Ærkebiskop Nicolaus af Upsala til Voldgiftsmand; Valget af Lodin bliver da stadfæstet, og Bispestolen i Kirkebø bliver atter besat. Biskop Hilarius, som døde 1511, begynder paa Opførelsen af en ny Katedralkirke i Kirkebø, der staar endnu som en storartet smuk, men ufuldendt Ruin, medens den gamle Kirke har været benyttet gennem Tiderne og er først i 1874 restaureret.

1532 blev Kannik i Bergen Amund Olafsøn valgt til Biskop paa F.; ved Stadfæstelsen af hans Valg fremkommer noget nyt, som tyder paa, at det lakker mod Enden med Papismen, og at Ref. forberedes og er nær. Det er nemlig ikke Paven, som stadfæster dette Valg, men den dansk-norske Konge Frederik I, som af Biskop Amund modtager 1000 Gylden for Stadfæstelsen og under 1. Jan. 1533 giver ham »Livsbrev paa F.s Biskopsdømme, efter deres Udvælgelse, Kaar og Begæring, som der paa Landet bo, paa det at Guds Ord og det hellige Evangelium maa desydermere fange Fremgang og kærligen prædikes og læres i alle Kirker paa Landet, og skal han være Hs. Majestæt og efterkommende Konger i Norge tro« osv. Efter Ordene i denne Stadfæstelse synes det at fremgaa, at det er efter Begæring fra F., at Amund er valgt og stadfæstet som Biskop. Færøboerne stod paa den Tid i nøje Forbindelse med Bergen, da deres Handel dreves paa denne Stad, og der kunde saaledes være Mulighed for, at Amund var bleven bekendt for Færinger. Han er Biskop paa Færøerne til 1538, da Ref. maa antages at være indført dér paa Øerne, hvilket ogsaa stemmer med Provst Christen Jensen Djurhuus's Angivelse i Fortalen til hans i Aaret 1759 haandskrevne Fortegnelse over den færøske Gejstlighed efter Ref. Hverken Gejstlighedens Mødeprotokoller eller Tingbøger findes fra den Tid. Lucas Jacobsen Debes melder i sin Beskrivelse af F. af 1675, at franske Sørøvere opbrøde Landsens Skrin og borttoge Landets Protokoller og andre Dokumenter.

1540 blev Jens Gregersen Riber Superintendent paa F., men da han efter Lucas Debes's Beretning »blev nogle Gange røvet af franske Sørøvere«, begav han sig i 1556 til Kbhvn og blev derfra det følgende Aar befordret til Biskop i Stavanger, i hvilket Embede han blev til sin Død i 1571. Efter ham blev Bispestolen paa F. nedlagt, og som øverste Gejstlig paa Øerne ansat en Provst (Landprovst), hørende under Bergens Biskop, og senere, da Handelen paa F. blev forflyttet fra Bergen til Kbhvn, under Sjællands Biskop. Den første Provst var Heine Jonsen med Tilnavnet Havreki, der havde været *famulus* hos Riber. Ved Ref.s Indførelse bleve adskillige Kirker og Bønhuse nedlagte, saa at der i de 7 Præstegæld blev 39 Kirker; i 1858 blev den i Saksen paa Nordstrømø nedlagte Kirke atter opført, saa at Kirkernes Antal nu er 40. Præsterne blev der tillagt Embedsgaarde med tiendefri Jord af Christian III, og Landprovsten blev særlig beneficeret med en større Gaard paa Østerø. Christian IV forbedrede Præsternes Indtægter ved ifølge Forordn. 8. April 1632 at tillægge Embederne tiendefri Anneksgaarde; — disse tilfalde Enkerne efter Sognepræsterne, som det ogsaa særlig bekræftes i Forordn. af 16. April 1673.

I sin Beskrivelse af 1675 har Debes givet en Skildring af de kirkelige Forh. paa den Tid, saa vel af Præsternes Gerning og Kaar som af Menighedernes kr. Oplysning. Hver af Præsterne havde dengang som endnu 4 til 7 Kirker at betjene, og i de fleste af Præstegældene gøre Præsterne i Reglen 6 Omrejser om Aaret til Annekskirkerne, og paa nogle af Udøerne kun 2—3. De fra Kirkerne fjernere liggende Udbygder deltage saaledes i Almindelighed kun 3 Gange om Aaret i Gudstjenesten, naar Præsten prædiker, samtidig med at de holde deres Altergange. Ved de 6 aarlige Altergange, som i de større Præstegæld holdes, dele Beboerne sig, saa at Halvdelen af hver Families Medlemmer skiftevis gaa til Alters. I Hovedsognene og de mindre og bekvemmere Præstegæld kan det være anderledes med Altergange. Lucas Debes skriver her om bl. a. saaledes:

»Efter at Gud hafver antændt et større Lius for disse Indbyggere ved Evangeliets rette Forklaring, da hafve de saaledis tiltaget udi den sande Guds oc deris Saligheds Kundskab, at det kand i Sandhed skrifvis, at deris lige iblandt den Gemene-Mand udi Religionens Kundskab findis icke udi Danmarck. Thi efter at de faa sjælden Guds Ord at høre lydeligen aff deris Lærere, da øfve Tilhørerne sig selff udi Læsning, hafve deris Danske Postiller, hvoraff de for deris Folck udi Præstens Fraværelse Evangelii Forklaring gifve, hafve derhos andre aandelige Skrifter, saavelsom den hellige Skriftis Bøger, hvilcke de flitteligen læse: Hvorudofver de saaledis ere grundede udi Guds Ord, at de vide med god Fynd at conferere med deris Lærere udi deris Forsamlinger om Religionens adskillige Artickler saa oc andet merckeligt, der kand falde uði Guds Ord. Oc eftersom alt Huus-Folcket sidde den største Tid hiemme udi deris Huuse om Vinteren, öfve de sig idelig udi Psalmer at sjunge . . . . Oc effterat Tilhørerne de gamle ere saaledis forfremmede, lære de deris Ungdom oc̃saa flitteligen, hvortil de ocsaa troligen tilholdis aff deris Præster

saa oc Prousten udi Visitatzen. Hvorudofver de unge mange, som icke ere ofver deris ti eller tolf Aar gamle, kunne uden ad paa deris Fingre icke alleniste Luthers Catechismum med sin enfoldige Forklaring, men endoc S. Doctor Jesper Brochmands Sententser aff den H. Skrift sammendragne ofver Religionens Artickler. Hvorfor dette fattige Folck er rigeligen opfyldt med allehaande Vissdom oc Forstand udi Gud‹.

I sit Skrift ›Færøerne 1600—1709‹ (Kbhvn 1895, 343—444) har Herredsfoged N. Andersen meddelt en udførlig Præstehistorie for det nævnte Tidsrum, saa vel som i et andet Afsnit af Bogen om den latinske Skole i Thorshavn, der har skaffet Øerne en hel Del Præster og har tillige gjort den Nytte, at Oplysning er bleven spredt ud ved, at en Del Disciple, der ikke havde fuldendt deres Skolegang, have lært at læse og skrive, og naar de ere komne til deres Hjembygd, have lært andre det. Ungdommens Oplærelse blev igennem Tiderne dreven ved Hjemmeundervisning, indtil der i 1845 udkom et ›provisorisk Skolereglement for F.‹. Dette Reglement blev paa Grund af Præsternes Beklagelse over Ungdommens Tilbagegang, at de i Almindelighed ikke havde saa flinke Konfirmander som før, ophævet ved nye Love af 1852 og 1. Marts 1854, hvorved Undervisningen atter blev overladt til Hjemmene under Tilsyn af en Skolekommission i hver Bygd, bestaaende af Sognepræsten og 2 valgte Mænd. Senere er der ad Frivillighedens Vej bragt Ofre af Befolkningen til at oprette Skoler i Bygderne, hvortil der af Statskassen er blevet ydet betydelig Hjælp til de fattige Kommuner (jvfr. Færøsk Anthologi, Kbhvn 1891, XXIII—XXIV).

At Færingerne igennem Tiderne have vist sig som et religiøst og fromt Folkefærd, have de faaet Vidnesbyrd for af deres Præster og andre, som ere komne dem nærmere og nøjere have lært at kende dem. De færdes jo idelig paa farefulde Veje, og naar de i deres aabne Baade tage ud til Fiskeri paa det store Hav med de mægtige Bølger, hører man dem altid, naar de lægge ud fra Land, istemme deres Psalmer med blottede Hoveder og befale sig i Guds Varetægt, som ogsaa, naar de gaa paa Fuglefangst. Naar nogen siger Farvel og tager Afsked fra en Familie, lyder der altid til den bortdragende: Jesus følge dig! I de fleste Huse holdes der Aftenandagt (naar Omstændighederne tillade det, ogsaa Morgenandagt), hvor de, som mangle Andagtsbøger, søge hen til dem, der ere forsynede med saadanne og bruge dem, og da lyder Aftensangen af fuldt Bryst med stærke Stemmer ud fra Husene, inden de skilles ad og gaa til Ro (Rønne, Færøerne, Kbhvn 1900).

Naar danske Præster, som have været vante til det kirkelige Liv i mange Kredse i det øvrige danske Rige, blive ansatte som Præster paa F. og ere udprægede af en af de kirkelige Retninger her, vil det ofte forekomme dem, at det kirkelige Liv paa Øerne er stagneret og dødt, da den levende Forkyndelse af Ordet ikke straks synes at finde Indgang og blive tilegnet, saaledes som de kunde vente. Og det kan ikke nægtes, at der ofte for dem kan være Anledning til at fælde en saadan Dom. Men man maa da tænke paa, at det fremmede Sprog, i hvilket Forkyndelsen meddeles dem med den danske Udtale, som ofte præges af københavnsk eller provinsiel Ejendommelighed, ikke er saa let for Tilhørerne fuldtud at opfatte, da Færingen er vant til at tale det og ved Forelæsning at høre det udtalt efter Bogstaven (f. E. jeg, mig, i Stedet for jaj, maj, o. lign.); — jo nærmere man holder sig til den bogstavrette Udtale, jo bedre bliver det forstaaet. Dernæst maa det ogsaa betænkes, at Færingen hovedsagelig er henvist til Læsning af gamle Postiller (Brochmands) og Andagtsbøger og ikke til Hørelsen af et levende Vidnesbyrd, efter som Præsten i Reglen kun kommer 6 Gange om Aaret til sine mange Annekskirker, hvor største Delen af Beboerne i Almindelighed kun 3 Gange om Aaret faar at høre en Prædiken af deres Præst, da de fra Udbygderne maa dele sig i to Hold, for at Hjemmene ikke skulle være uden Hjælp i den lange Tid, der medgaar for at komme til Kirke. Der er ikke faa Færinger, som ere flittige Bibellæsere og ved deres skarpe Hukommelse ere velbevandrede i den; yndede Præsters Prædikener, som de have kunnet følge og tilegne sig, kunne de i lange Tider efter gengive næsten ordret store Partier af. — Paa F. findes kun faa Dissenters. For o. 40 Aar siden søgte Baptismen at vinde Indgang gennem Mr. Sloan fra Shetlands-Øerne, men først i den senere Tid er der, af Baptisten Mr. Mitchell, vundet o. 30; de fleste bo i Thorshavn, hvor Baptisterne have et Forsamlingshus. — 1857 kom 2 tyske rom.-kat. Præster til F.; den ene (Bauer) blev der i 13 Aar og fik bygget en rom.-kat. Kirke i Thorshavn. Der blev dog ialt kun vundet 7 Færinger for Romerk., mest fattige og gamle Mennesker, som nu ere døde; den rom.-kat. Kirke er nu nedlagt og forvandlet til en Dansesal (A. v. Geyr-Schweppenburg, Meine Reise nach den F., Paderb. 1900). *W. U. H.*

Føbe hed en Kvinde, der nævnes i Rom. 16, 1 som Tjenerinde og Værnerinde (*προστάτις*) for Menigheden i Kenkreæ. Hun opfattes i Alm. som Diakonisse, men hun har maaske kun været en velstillet Kvinde, der har været Patronesse for den lille Menighed i Kenkreæ.

Føderalteologi (Pagtteologi), se Coccejus (I, 527 f.).

Fønikerne, Grækernes Navn paa Beboerne af det smalle Kystland V. for Libanon og NV. for det hellige Land. Selv kaldte de sig ikke saaledes, før de ombyttede deres semitiske Sprog med Græsk, hvad der vist kun skete delvis. Navnet F. forekommer ikke i Biblen, hvorimod Navnet paa Landet, *Fønike*, omtales i Ap. G. F. talede oprindeligt et med Hebr. nær beslægtet Sprog, som vi kende fra de i Landet opdagede fønikiske Indskrifter, ligesom fra de talrigere Indskrifter fra Kolonierne særlig Carthago (Indskrifterne samles i Corpus Inscriptionum Semiticarum I, Paris 1881 f.). Selv kaldte de vistnok deres Land Kanaan, og de betegnede sig rimeligvis som Kanaaniter, forsaavidt de ikke foretrak, hvad der vel i Reglen var Tilfældet, at betegne sig efter de Byer eller Riger, hvor de levede, som Sidoniere, Tyriere osv. Da Aramaisk blev Folkesprog i hele Syrien (ogsaa i det hellige Land), trængte det ogsaa ind blandt F. Med Arabernes Herredømme kom i Middelalderen Arabisk ind i

Landet, hvor det nu i Aarhundreder har været Folkesprog. Med det gr. Herredømme trængte efter Alexander den store gr. Sprog ind i Landet, men i Middelalderen svandt dette efterhaanden atter bort. F. dannede neppe nogen Sinde noget politisk Hele. I Uafhængighedens Dage var Landet delt i flere Riger, der beherskedes af Konger. F. brugte fra en tidlig Tid Bogstavskrift, og det ikke blot til Optegnelser, der kunde tjene deres Handelsinteresser; de havde ogsaa en virkelig Literatur, bl. a. en historisk Literatur. Men saa godt som intet er bevaret. Vi have kun et Par smaa Uddrag, indeholdende en Kongerække, som Josefos har øst af et Par hellenistiske Forfattere, Menandros fra Efesos og Dios, hvilke begge have hentet deres Oplysninger fra fønikiske historiske Optegnelser. Andre gode Oplysninger om F. i ældre Tider kunne findes i assyriske og ægyptiske Indskrifter, i Biblen, ligesom ogsaa hos gr. og rom. Forfattere. Hertil kommer Mønter, Indskrifter fundne i Landet, og de øvrige Levninger fra Oldtiden, som efterhaanden ere komne for Dagens Lys i Landet. De vigtigste Kongestæder vare Sidon, Tyros (Zor), Byblos (Gubal) og Arados (Arvad). Hvorledes det forholder sig med de 2 første Byer, om de dannede ét Rige med en fælles Konge eller 2 Riger, er ikke klart. Men da Kongen af Tyros kaldes »Sidoniernes Konge«, er det nok muligt, at de 2 Byer i alt Fald til visse Tider dannede et Rige, og at »Sidoniernes Konge« residerede i Tyros. Kong Itobal eller Etbaal af Tyros, Jesabels Fader, kaldes 1 Kong. 16, 31 »Konge af Sidon«. Senere, saaledes i 4. Aarh. f. Kr., residerede Kongerne derimod i Sidon, og her har man fundet Datidens Kongers Sarkofager, 2 med fønikisk Skrift, i hvilke Kong Esmunezer og Kong Tabnit (Tennes) hvilede, og flere Marmorkister fra den skønneste gr. Tid. Den første, Esmunezer's Sarkofag, fandtes 1856 og er i Louvre. De sidste, der ere beskrevne i Pragtværket »La Nécropole royale de Sidon« af Hamdi-Bey og Th. Reinach (Paris 1896), ere i Musæet i Konstantinopel og høre til de mest fuldendte Kunstværker, vi have tilbage fra Oldtiden. Foruden de omtalte Kongestæder var der i Landet flere andre ret betydelige Byer, som Sarepta, Berytos (Beirut), Tripolis o. fl. a. Dernæst fandtes ikke faa Landsbyer, dels ved Kysten, dels paa Affaldet af Libanon. Landet var godt dyrket, i Bjergene fandtes ogsaa Metaller. I Havet fangedes Purpurmuslinger, i Byerne var der Purpurfarverier, Glasværker og andre Fabriker. Med disse Varer droge F. paa lange Farter og tiltuskede sig mod disse mange kostbare Sager i fremmede Lande, Sølv i Spanien, Tin i Britannien, maaske ogsaa Rav. De sejlede ogsaa langs Afrikas Kyst, og under Neko omsejlede de Afrika. Men de nøjedes ikke med at forhandle deres egne Frembringelser, de hentede Varer i Ægypten, Assyrien og Babylonien og solgte dem i fjerne Lande. O. 1500 f. Kr. se vi F. i Afhængighed af Ægypten. I Byerne residere ægyptiske Statholdere, ofte Indfødte. Iblandt Brevene (med Kileskrift paa Lertavler) fra Tell-el-Amarna er der flere til Amenhotep IV fra Statholdere i Byerne i Fønike. Da Josva trængte frem i Kanaan, forblev F. i Besiddelse af deres Kystland. Ved den Tid var Sidon, som det synes, den første Stad. Siden overskyggedes den af Tyros, saaledes under Kong Hiram, der stod i Venskabsforhold til David og Salomo. Indre Uroligheder gav Anledning til en Udvandring fra Tyros til Carthago »Nystaden«, man antager o. 814. Med Israel, særlig Nordriget, stod F. i 9. Aarh. i livlig og venskabelig Forbindelse (se 1 Kong. 16, 31). I 9. og 8. Aarh. maatte F. flere Gange hylde Assyrerkongen som deres Overherre og betale Tribut. Undertiden bleve Assyrernes Fordringer til de rige Handelsstæder altfor overdrevne, og det kom til Krig, saaledes imellem Salmanasser og Tyros (o. 725) og imellem Assarhaddon og Sidon (o. 679). Men disse Krige endte neppe til Fordel for Handelsstæderne. O. 609 kom F. under Neko, men det ægyptiske Herredømme varede kun faa Aar, 606 blev Babylonierne Herrer i Syrien. F. deltog flere Gange med Juda Rige i Anslag imod Babylons Konge. Efter Jerusalems Fald 587 brød Uvejret løs over Tyros, der maatte udholde en Belejring, som varede 13 Aar. Den endte rimeligvis med Byens Kapitulation. Til disse Tidsrum henhøre flere Profetier mod F., især imod Tyros. Efter 570 stod F. under Babylon og fik herfra sine Konger, der vel hørte til den fra Byen bortførte Kongeslægt. I Persertiden gjorde F. et Par Gange Oprør imod Perserkongerne, bl. a. Sidon, men da Alexander kom, viste Tyros sig tro og forsvarede sig tappert imod Makedonerne i 7 Maaneder. Siden kom F. under Ægypten og o. fra 203 under Syrerne. I Makkabæernes Bøger omtales Fønike som dannende med Kølesyrien en Provins af Selevkidernes Rige. Ved Pompejus kom F. under Romerne. Dog beholdt Byerne længe en vis Selvstændighed. Kongemagten afskaffedes efterhaanden, naar, vide vi ikke. Efter Stefanos's Mord vandrede en Del Kr. til Fønike og forkyndte Evang. (Ap. G. 11, 19). Paulus drog igennem Landet fra Antiokia med Barnabas paa Vejen til Apostelkonventet i Jerusalem (Ap. G. 15, 3) og gjorde siden en Uges Ophold i Tyros paa sin Rejse til Jerusalem (Ap. G. 21, 2—7). Endnu i Kejsertiden drev F. ikke liden Handel, og Byerne havde en rig Industri, men den gamle Glans var stærkt falmet. F. tabte efterhaanden sine Ejendommeligheder og gik op i den alm. syr. Nationalitet. Landet delte Skæbne med det øvrige Syrien, kom, efter at det gr. Herredømme gik tabt, under Arabere og Tyrker. Paa Korstogenes Tid stod større Strækninger af Landet i længere Tid under det kr. Kongerige Jerusalem. *V. S.*

Føniks, en fabelagtig Fugl, som, efter hvad der fortælles af gr. og rom. Forf., med lange Mellemrum skulde komme fra Arabien eller Indien til Heliopolis i Ægypten (Biblens On). Efter den hyppigste Fremstilling skulde F. her af Myrrha danne sig en Rede og brænde sig op i den, hvorpaa den atter opstod forynget af Asken. Herodot, der først fortæller om F., siger (II, 73), at han i Templet i Heliopolis saa et Billede af F., hvad der vist er rigtigt; men forresten taler han ikke om Forbrændingen, men fortæller, at F. sagdes at hidbringe sin Faders Lig i et Hylster af Myrrha for at henlægge det i Helligdommen. Som oftere Til-

fældet er med mærkelige Fortællinger af denne Art hos gamle Forfattere, ligger der noget til Grund, men misforstaaet og sammenblandet med andre Ting. I Hieroglyf-Indskrifterne tales der i Virkeligheden oftere om en Fugl, hvis Navn man gerne læser *bennu*, men som maaske snarere har lydt som *fenni*. Den var et Symbol paa Solen, der forsvinder og dog atter kommer igen. Der var nemlig en Fuglеart, vel en Hejre, som kommer pludselig til Ægypten, ved Oversvømmelsen, og atter forsvinder. Den hl. *bennu* kaldtes »Solens, *Ra's* eller *Re's* Sjæl«, og dyrkedes i Heliopolis. Paa Mindesmærker ses oftere Fuglen *bennu* i et Træ ved Siden af Osiris's Kiste som Symbol paa Udødeligheden. Da Sagnet om F., der opstod af sin Aske, var vel kendt overalt i Hedningeverdenen, kunde de Kristne anvende F. som Symbol uden Frygt for, at de derved vilde vække Hedningenes Mistænksomhed eller Ødelæggelseslyst. F. syntes dem nemlig at være et nærliggende Billede paa Opstandelsen, Kristi og de troendes. Allerede den rom. Klemens taler om F. i sit Brev til Korinthierne (I, 25), og ser i F. ikke blot et Symbol paa Kristi Opstandelse, men et Bevis for Opstandelsen, hentet fra Hedenskabet. I Katakomberne ses F. flere Gange, men undertiden er det ikke let at se, om en dér malet Fugl er en F. eller en Due. Da Krdm. sejrede og overalt kunde træde aabenlyst frem, uden at dølge sig under Symboler, hørte F. til de Billeder, man beholdt. Paa Konstantins Sønners Mønter ses ofte F. paa Toppen af en Stabel Tømmer; F. findes ogsaa paa Sarkofager, Glas, Blymedailler osv., ligesom i gamle Kirkers Mosaikbilleder. Snart sidder F. paa en Palmegren, snart paa et Palmetræ; baade F. og Palmen hed paa Græsk *φοίνιξ*, paa Ægyptisk begge *bennu*. I 3 gl. Kirker i Rom ses i Mosaikerne i Apsis F. paa et Palmetræ paa begge Sider af Kristus; det samme saas i den gamle Peterskirke. Endnu langt hen i Middelalderen forekommer F. som Symbol i den kirkl. Kunst; ligesom ogsaa i Middelalderens Digtninger. Sagnet om F. behandles saaledes i de rigeste af dem alle, i Angelsaksernes Oldkvad, hvorfra Grundtvig før nogen anden fremdrog det (»Phenix-Fuglen«, 1840); man sammenligne Fr. Hammerich: »De episk-kr. Oldkvad hos de got. Folk« (1873). Om den gamle Myte sammenlign K. J. F. Henrichsen »De Phoenicis fabula« (Kbhvn 1825—1827). *V. S.* — 2) **F.**, gammel fønikisk By og Havn paa Sydkysten af Kreta (Ap. G. 27, 12), nu Lutro. Det er den eneste Havn paa Kretas Sydkyst, som hele Aaret om yde Skibene sikker Tilflugt.

Förster, Heinrich, Fyrstebiskop af Breslau, er født 24. Nov. 1800 i Gross-Glogau, studerede Teol. i Breslau, hvor han 1825 blev Præst, 1837 Domkapitular. 19. Maj 1853 valgtes han til Fyrstebiskop af Breslau. Af det ultramontane Parti nødedes han til at skride ind mod Prof. Baltzer (I, 206). Paa Vatikanerkonciliet 1870 var F. Modstander af Ufejlbarhedsdogmet og forlod Rom efter Protesten af 13. Juli; men efter forgæves at have ansøgt Paven om Afsked, underkastede han sig og skred ind mod det teol. Fakultet i Breslau. I Kulturkampen stod han skarpt overfor den preussiske Regering og idømtes flere Gange Bøder for Modstand mod »Majlovene«. Da der forefaldt klerikale Demonstrationer ved hans 50 Aars Præstejubilæum, blev der indledet Proces oe udstedt Arrestordre imod ham, og han flygtedg over den østerrigske Grænse til Johannisberg, som ogsaa laa i hans Stift, hvorefter han 6. Okt. 1875 blev afsat som Biskop i preussisk Schlesien. Han døde 2. Okt. 1881 i Johannisberg. Han var i sin Tid en skattet Prædikant og udgav 6 Bd. »Kanzelvorträge« 1849 (senere i 5. Oplag). Desuden skrev han: »Der Ruf der Kirche in die Gegenwart« (I—II, 4. Opl. 1879), »Die christliche Familie« (5. Opl. 1879), »Gesammelte Hirtenbriefe aus den 25 Jahren 1853—78«, I—II, og en Levnedsskildring af sin Forgænger Melchior Diepenbrok (3. Opl. 1878). *V. A.*

G.

Ga'al (Dom. 9, 26 f.). Sikemiterne, der følte sig skuffede af Abimelek, Gideons Søn, bleve yderligere ophidsede imod ham af G., en ærgerrig Praler, der hurtig blev slaaet af Abimelek udenfor Sikem og derefter fordreven af Zebul, Byens (vistnok indfødte) Kommandant. G.s israelitiske Byrd fremgaar af hans Faders Navn, der ifølge Septuaginta har været Jobel ɔ: Jahve er Ba'al. *L. G.*

Ga'as, et Bjerg i Efraim, Syd for Timnatserah og Josvas derværende Grav (Josva 24, 30). Muligvis er et højt Bjerg med mange Gravhuler Syd for Ruinerne Tibne dette G. 2 Sam. 23, 30 og 1 Krøn. 11, 32 nævnes »G. Bække«. *L. G.*

Gaas, Hans, norsk Biskop, tilhørte en mindre, adelig Slægt fra Fyn, hvor han ejede Jordegods. Han studerede i sin Ungdom baade i Kbhvn og Wittenberg, hvor han paavirkedes af den evang. Lære. Under Grevefejden virkede han med Iver for Christian III's Sag. Efter Ref.s Gennemførelse var G. Spr. ved Frue Kirke i Svendborg og Provst i Sunds Herred. 1548 nedlagde han sit Embede og tog Ophold i Kbhvn, hvor han vandt Magistergraden, men allerede 26. Maj 1549 udnævntes han til Superintendent i Trondhjem. Her indlagde han sig Fortjenester ved sin Iver for den nye Ordnings Gennemførelse under de vanskelige Forhold, men indvikledes ogsaa i langvarige Stridigheder med Stiftslensmanden Evert Bille, der klagede over hans Embedsførelse og voldelig fratog ham hans Embedsbolig, Helgesæter Kloster. De Krænkelser, der vistes ham og hans Hustru, skønt hun ogsaa var adelig født, ere ikke blot betegnende for Tidens Raahed, men ganske særlig for det Overmod, hvormed en Mængde af Adelen og Lensembedsmændene saa ned paa den nye, økonomisk daarligt stillede Gejstlighed. Under Syvaarskrigen, da Trondhjem var besat af Svenskere, holdtes G. en Tid i Fængsel paa Grund af sin Troskab mod sin Konge. Han døde 17. Sept. 1578. *J. O. A.*

Gabael, en Jøde i Rages i Medien, til hvem den unge Tobias blev sendt for at hente de 10 Talenter Sølv, hans Fader Tobit havde betroet G. (Tob. 1, 14). — Ogsaa en af Tobits Forfædre hed G. (Tob. 1, 1). *L. G.*

Gabata (Dsk. Overs. Gabbata) kaldes i Tillæg til Esters Bog den 1 Est. 2. 21. 6, 2 omtalte Bigtam eller Bigtana; se dette.

Gabbaj-Sallaj nævnes Neh. 11, 8 blandt de benjaminitiske Slægter i det eftereksilske Jerusalem, men findes ikke i 1 Krøn. 1, 8, hvorfor V. 8ª maaske med Guthe er at læse »og han, (Sallus) Brødre, tapre Mænd *(gibbore-hail)*« der specificeres i 17 V. anf. St. *L. G.*

Gabbata kaldes Joh. 19, 13 det Sted, hvor Pilatus's Dommersæde stod foran Herodes d. st.s prægtige Palads, hvor Pilatus sandsynligvis residerede. Det har, som det aram. *gabbata* viser, været en ophøjet Plads, der, som det gr. *lithostroton* antyder, har været smykket med en Mosaikbelægning. Lignende omtales ogsaa ellers hos høje romerske Embedsmænd. *L. G.*

Gabinius, romersk Feltherre, Pompejus's Yndling, var allerede Aar 63 f. Kr. med Pompejus ved Jerusalems Indtagelse og fra 57 til 55 Prokonsul i Syrien, som han udsugede med grænseløs Havesyge. I denne Stilling dæmpede han Aar 57 Makkabæeren Alexanders Opstand og fratog nu Ypperstepræsten Hyrkan hans politiske Magt, idet han delte Jødernes Land i 5 Distrikter, der stilledes umiddelbart under den romerske Provins Syrien, hvorved den sidste Rest af Selvstændighed var fratagen Jøderne. *L. G.*

Gabler, Johann Philipp, tysk Teolog, f. 4. Juni 1753; blev Griesbachs Discipel og 1812 hans Efterfølger som 1. teol. Prof. i Jena, hvorhen han var kaldet 1804. G. virkede i udpræget rationalistisk Aand, men hans Personlighed var præget af dyb sædelig Alvor og en Finhed, der afviste al Frivolitet. G. udgav paany Eichhorns »Urgeschichte« (I, 730). De fleste af hans egne Arbejder fremkom i den af ham fra 1798 redigerede »Neuestes theologisches Journal« og dens Fortsættelser »Journal für theologische Litteratur« og »Journal für auserlesene theologische Litteratur«. D. 17. Febr. 1826. *Kn. H.*

Gabrias (Tob. 1, 14), Broder til Gabael i Medien.

Gabriel. Den eftereksilske Jødedoms langt mere udformede Engleforestilling lægger sig ogsaa for Dagen i Brugen af Egennavne om Englene, og blandt disse Navne er ingen af

saa høj Rang som Mikael og G., der begge første Gang nævnes i Danielsbogen (8, 16 og 9, 21), hvor G., hvis Navn betyder »Guds Helt«, er den Engel, der udtyder Synerne for Daniel. I N. T. er det som bekendt G., der udsendes til Zakarias og Maria (Lk. 1, 19. 26). I Ordene »som staar for Guds Ansigt« antydes G.s høje Rang som en af Englefyrsterne, der omgive Guds Trone. I de talmudiske Skrifter tænkes Mikael (Hvo er som Gud!) som Israels egentlige Skytsengel, tilhøjre for Tronen, G. (Guds Helt) tilvenstre for den, Uriel (Guds Glans) fortil, og Rafael (Guds Lægemagt) bagtil. Der tales ogsaa om 7 Englefyrster, deriblandt G., foran Guds Trone. G. er den største efter Mikael, opskriver Guds Domme og udfører Guds Straffe over Israels Fjender; han ødelagde Sodoma, reddede Mose, viste sig for ham i Tornebusken, udfriede Daniels Venner af den glødende Ovn; hans Skikkelse er som Ilden, og han bringer Frugterne til at modnes. — Ogsaa i den islamitiske Overlevering har G. Betydning som den, der giver Muhammed Aabenbaringerne og siden bærer ham til Paradis. *L. G.*

Gabriel af Verona, Fransiskaner, blev 1476 Biskop i Erlau i Ungarn, senere desuden Kardinal og Nuntius for Tyskland og Ungarn. Han optraadte som Fredsmægler mellem Kejser Frederik III og Ungarns Konge Matthias Corvinus. D. i Rom 1486. *Kn. H.*

Gabutius, Anton, Barnabitermunk, f. i Navarra 1551, d. i Rom 1627, var en berømt Latinist, der af Pave Paul V fik det Hverv at redigere det rom. Ritual. Han samlede Pius V's Breve (Antw. 1640) og skrev en latinsk Biografi af denne Pave (Rom. 1605).

Gad. I Bibl en. 1) **G., Jakobs 7. Søn**, Silpas førstefødte (1 Mos. 30, 10 f.), Stamfader (1 Mos. 46, 16.; 4 Mos. 26, 15 f.) til Stammen G., hvis Mandskabs Tal angives i 4. Mos. 1 og 26. Den fik et græsrigt Land Øst for Jordan sammen med Ruben og den halve Manasse Stamme (4 Mos. 32, 33 f.; 5 Mos. 3, 12 f.; Josva 13, 24 f.). Gaditerne boede i Gileads Bjerge samt delvis Nord for Jabbok og i Jordan-Lavningen op til Gennesaret Sø. De deltog efter Løfte (4 Mos. 32) i Erobringen af Vestjordanlandet (Josva 1, 12 f., 4, 12 f., 22, 1 f.) med Tapperhed og Kraft og berømmes i det hele for disse Egenskaber (1 Mos. 49, 19.; 5 Mos. 33. 20 f.; jvfr. 1 Krøn. 5, 11 f. og Dommeren Jefta, der var fra Gilead, Dom. 11). Mellem dem var nogle af de ypperste af Davids Helte (1 Krøn. 12, 8—15), og til deres Bjerge tog David sin Tilflugt under Absalons Oprør (2 Sam. 17, 24 f.). Ved Rigets Deling tilfaldt G. Israels Rige. Af den moabitiske Konge Meshas Sejrsindskrift fra Dibon o. 850 ses Gaditerne at have bosat sig ogsaa i en Del af de tidligere rubenitiske Byer, hvorfra de nu fortrængtes af Moabiterne. Da Israels Rige, som en kort Tid under Jeroboam II atter havde udvidet sig til det døde Havs Nordøsthjørne, brat sank sammen for Assyrernes Angreb, saa Juda-Kongerne Uzzija og Jotam Lejlighed til at udvide sig i disse omstridte Egne Øst for Jordan (1 Krøn. 5, 17, 2 Krøn. 26, 8. 10), men Aar 734 bemægtigede Assyrernes Konge Tiglat Pilesar sig hele Østjordanlandet, hvorved ogsaa Gaditerne bortførtes. Saa »tog Milkom (Ammons Gud) Gad til Eje, og hans Folk Bolig i dennes Stæder« (Jer. 49, 1). — 2) Profeten **G.**, var med David i hans Trængselsaar under Sauls Forfølgelse (1 Sam. 22, 5) og talte Herrens Ord til David efter den uteokratiske Folketælling (2 Sam. 24, 11 f.). Hans nære Forhold til David fremgaar ogsaa af 1 Krøn. 29, 29 og 2 Krøn. 29, 25. — 3) En Guddom **G.**, der dyrkedes ivrig i Syrien og Fønikien (Kanaanæerne) som Lykkegud, idet Begrebet Lykke (som Ordet G. betyder) har fortættet sig til en konkret Personlighed. Spor heraf findes i Stednavnene Ba'al-G. (B. som Lykkegud) og Mikdal-G. (Guden G.s Taarn) i Josva 11, 17 og 15, 37. Guden selv nævnes kun Jes. 65, 11, hvor frafaldne Jøder i Babylonien siges at bredе Dug for »G.« og skænke Blandingsdrik for »Meni«. Da disse Gudenavne ikke ere paaviste hos Babylonierne, skal der muligvis tænkes paa de bekendte babylonske Guddomme Marduk og Istar under hebr. Navne = Lykkeguden og Skæbneguden. *L. G.*

Gad. 1) **Christen Pram G.**, dsk Præst, Søn af Præsten Elieser G., der døde som Andenpræst ved Roskilde Domkirke, f. paa Bornholm 1801, blev Stud. fra Frederiksborg Skole 1817 og teol. Kand. 1822. G. kom 1824 som Præst til Færøerne (Thorshavn), men blev 1833 udnævnt til Spr. i Rudkøbing og Provst paa Langeland. 1839 blev han Faderens Eftermand som Andenpræst ved Roskilde Domkirke; 1846 Spr. ved Helligaands Kirken i Hovedstaden og 1856 forflyttet til Stouby og Hornum Sognekald ved Horsens; han døde 1. Maj 1877. G. var i sin Tid et meget anset Medlem af Kbhvns og Roskilde Konventer. Som Medlem af Komitéen, der samlede Roskilde Konvents Psalmebog, fik hans Virksomhed ikke ringe Betydning i konservativ Retning; han optraadte til Forsvar for »Evang. kr. Psalmebog« og fik ved sin Indflydelse en stor Del korte Psalmer optagne. Han besad selv en digterisk Aare, og han skrev flere Psalmer og adskillige Lejlighedsdigte. Efter at han var kommen til Jylland, hørte Offentligheden kun lidt til ham. *A. J.* — 2) **Hemming G.**, sv. Biskop og Statsmand, f. o. 1440 i Hossmo ved Kalmar, blev 1471 indskrevet ved Universitetet i Rostock, hvor han knyttede Venskab med den nordtyske Krønikeskriver Albert Krantz. Efter sin Hjemkomst (1477) blev han Kansler hos Biskoppen i Linköping. 1479 gav Rigsforstander Sten Sture d. ældre ham det vigtige Hverv at forsvare Sverigs Sag mod det danske Hof ved Kurien i Rom, et Hverv, som G. udførte med stor diplomatisk Finhed. I 20 Aar forblev han i denne Stilling. Pave Alexander VI gjorde ham til Kammerherre, og Sten Sture gav ham adeligt Vaaben og indsatte deri sit eget Mærke, de 3 Søblade; tillige fik han Domprovstiet i Linköping. Da Sten Sture 1497 maatte vige, kom G. i Sommeren 1500 tilbage og gjorde alt for at forsone Hr. Sten med Flertallet af Bisperne og Svante Nilsson Sture. Til Løn blev han, efter et stærkt Tryk paa det modstrædende Domkapitel, i Jan. 1501 valgt til Biskop i Linköping. Da Rejsningen mod Kong Hans i Aug. s. A. brød løs, ledte G. selv Belejringen af Stockholm, som Dronning Kristine Maj 1502 maatte overgive, og han erobrede 9. Maj 1503 Kalmar. Da gamle Hr. Sten døde 14. Dec. 1503, lod G. en Mand iføres den dødes Klæder og i

en overdækket Slæde rejse til Hovedstaden, og skjulte Dødsfaldet, til det lykkedes ham at sikre Svante Sture Rigsforstanderskabet. Okt. 1506 generobrede han Kalmar, som var faldet i de Danskes Hænder, og opholdt sig dér i 3 Aar under de forgæves Forsøg paa at indtage Slottet. Med Freden i Kbhvn 1509 var G. højlig misfornøjet. I Kalmar skal han 1510 i Nærværelse af Lübecks Sendebud og det sv. Rigsraad have holdt sin berømte, bevarede Tale mod Danskerne, der gav hans mere end 30aarige Had Luft. Da Krigen atter brød ud, gik G. i Aug. 1510 paa en sv. Flaade fra Kalmar paa Plyndringstog sammen med Lübeckerne til Bleking og Laaland, derfra til Lübeck, hvor Forbundet med Sverig blev undertegnet 17. Sept. Nogen Tid efter faldt Kalmar Slot i Svenskernes Hænder. G. opholdt sig 2 Aar i Udlandet for at puste til Ilden mod Danmark; han vendte først tilbage efter Hr. Svantes Død, da Forliget med Danmark 23. Apr. 1512 havde krydset hans Planer. — Nogen biskoppelig Virksomhed kom G. næppe nogen Sinde til at udøve; kun se vi, at han har stadfæstet et Par Konfessorvalg. Allerede 1501 havde Paven forordnet en født Spanier Jacobus Arborensis, rom. Kardinal, til Administrator af Linköpings Stift. Nogle Aar derefter blev G., da ingen Afgørelse kunde ske med ham, truet ved en pavelig Bulle af 20. Jan. 1506 med Bandlysning, hvis han ej opgav sin Bispestol. Hans Forsvarere, Sten Sture, som allerede havde været død et Par Aar, og Svante Sture, idømtes Kirkestraffe. Paa en Herredag i Stockholm s. A. synes man at have taget en Beslutning mod G., og Raadet forbød ham at »på hvad sätt det måtte vara inblanda sig i förvaltningen af Linköpings stift«. Dog kaldes han vedblivende *electus* — viet blev han aldrig — og bibeholdt Indkomsterne, indtil han efter 1512 maatte vige. Da Jacob Arborensis, der troligt aldrig har befattet sig med Stiftets Sager, frivilligt traadte fra, blev endelig 1513 G.s Efterfølger som Domprovst i Linköping, Hans Brask (I, 381), valgt og indviet til Biskop. G. maatte nu nøjes med Titlen og en ringe Del af Indkomsterne, og under Sten Sture d. yngre fik han ikke sin gamle Indflydelse; dog vedblev han at være Medlem af Rigens Raad. 1513 og 1514 var han i Finland, 1517 deltog han i Erklæringen mod Ærkebiskop Trolle, 1518 blev han, ligesom Gustaf Vasa og 4 andre Stormænd, mod Tro og Love, af Christiern II ført til Danmark, men 1520 kom han tilbage som Kongens Tilhænger og bidrog ved sin Indflydelse kraftigt til Stockholms Kapitulation i Sept. Siden sendtes han af Kongen til Finland, hvor han snart fik Slottene i sin Haand og i Kongens Navn indsatte en ny Styrelse. Den 80aarige Mands Løn blev, at hans Hoved 16. Dec. 1520 paa Kongens Befaling faldt for Bøddelens Økse udenfor Raseborg Slot. Hvilke Planer den gamle Patriot har haft med sin Overgang til Christiern II, er ukendt. Hensynsløs i Had, varm i Venskab, veltalende, dybt indviet i alle Tidens Ränker var G. som den, der havde faaet sin Statsmandsdannelse ved Borgiaernes Hof, uden kirkelig og præstelig Sans, men en tapper Kriger og Fædrelandsven med varm Følelse for det menige Folk, og han staar som en af den sv. Middelalders mest udprægede Personligheder. *O. A.* — 3) **Peter Christian Stenersen G.**, dsk Biskop, ældre Broder til ovenforanførte C. Pram G., f. paa Bornholm 1797, blev Stud. fra Frederiksborg 1813 og teol. Kand. 1817. Han var derefter Adjunkt ved Frederiksborg Skole fra 1821 til 1825, da han blev res. Kap. ved Frue Kirke i Aalborg, men 3 Aar efter res. Kap. ved Trinitatis Kirke i Kbhvn og 1831 forflyttet til samme Stilling ved Frue Kirke i Kbhvn. 1840 blev han *Dr. theol.*, 1845 Biskop over Laaland og Falster, 1848 Biskop i Fyen og døde 12. Okt. 1851. Ved sit Ægteskab med en Datter af Stiftsprovst H. G. Clausen (I, 518) stod han den Clausenske Vennekreds nær, og i Kirkekampen fra 1825 deltog han som sin Svoger H. N. Clausens trofaste Fælle. Særlig fik han en heftig Strid med J. C. Lindberg; og da G. tillod sig nogle Ændringer i Ritualet ved Nadvertjenesten, kastede Lindberg sig voldsomt over ham og opnaaede, at Biskop P. E. Müller tildelte ham en Tilrettevisning. Han udgav da et Par Lejlighedsskrifter, »Den danske Præsts mislige Forhold til Ritualet« (1831) og »Om liturgisk Frihed. En Undersøgelse, tilegnet de danske Biskopper« (1832), hvori han hævdede, at Ritualets Formularer kun kunde og burde være Anvisninger for Præsterne, men disse kunde ikke lovbindes til hvert enkelt Ord og hvert Udtryks Bogstav. Samme Stilling indtog han ogsaa senere, da han søgte at komme Præsten Visbye til Hjælp i dennes Fejde med Lindberg. Da han blev Biskop, optraadte han saavel paa Laaland som i Fyen som Modstander af den grundtvigske Retning. Ligesom Svogeren Clausen var han en ivrig Forfægter af den nationale Frihedsstræben og havde betydelig Anseelse i Arbejdet for at fremme Folkeoplysningen. *A. J.*

Gadara, hellenistisk By i Østjordanlandet, hørte til Dekapolis-Forbundet og har ligget ved Ruinerne Mkês, $1^1/_2$ Mil Sydøst for Gennesaret Sø; den var berømt for sine varme Kilder og meget anselig, nævnes oftere i Makkabæer- og Romertiden, i Biblen kun i Evang.s Fortælling om den (eller de to) besatte og Svinehjorden, der styrtede ned over Skrænten i Søen (Mt. 8, 28 f., jvfr. Mk. 5, 1 f., Lk. 8, 26 f.). Stedsbetegnelsen vakler i Haandskrifterne noget mellem de 3 Navne: G., Gerasa og Gergesa. »Gerasa« har selvfølgelig intet at gøre med den langt sydligere By Gerasa i Gilead, men kan — ligesom Gergesa, der omtales af Evsebios som en Landsby paa Bjergene ved Gennesaret Sø — sammenstilles med Ruinerne ved Kursi eller Kersa paa Søens Østside ved Samak-Dalen. Formodningen støttes ogsaa ved Terrænforholdene, idet Bjergene et Kvarters Gang Syd for Kursi nærme sig Søen og danne en brat Skrænt, i hvis Nærhed der ogsaa findes Klippehuler, der kunne have tjent som Grave. Naar Mt. taler om »Gadarenernes Land« er det en mere ubestemt, men ingenlunde urigtig Betegnelse, idet Byen G., som det vides fra Josefos og Mønter fra G. med Skibsbilleder, havde Distrikter nede ved Søen, paa hvilke der kan tænkes (jvfr. F. Buhl, Gennesaret Sø, 1889, 48 f. og sammes Palæstina, 1890, 144). *L. G.*

Gaddi, en af de 12 Spejdere, Mose sendte ind i Kanaan (4 Mos. 18, 11).

Gaddiel, en af de 12 Spejdere (4 Mos. 13, 1 a).

Gadi, Kong Menahems Fader (2 Kong. 15, 14).

Gade, Niels Wilhelm, f. i Kbhvn 22. Febr. 1817, d. ssteds 21. Dec. 1890, var Søn af en bekendt Musik-Instrumentmager og skulde selv uddannes som saadan. Men hans tidlig vakte musikalske Begavelse vandt Overhaand, han fik 18 Aar gammel Wexschall til Lærer i Violin og drev det her saa vidt, at han blev Elev i det kgl. Kapel og tillige med Held optraadte paa Koncerter, baade herhjemme og i Sverig og Norge. Hans Lærer i Teori var A. P. Berggreen. Som Komponist slog han første Gang igennem ved sin Ossian-Ouverture, hvormed han vandt den af Musikforeningen udsatte Pris (1840). Det udpræget originale i dette Arbejde, dets nordiske Kolorit og fine Poesi, gjorde sig ligeledes gældende i hans næste betydelige Værk, Symfonien i C-Moll, komponeret over hans Melodi »Paa Sjølunds fagre Sletter«. Han sendte den til Musikens første Stormand dengang, Mendelssohn, der modtog den med største Paaskønnelse og opførte den ved »Gewandhaus«-Koncerterne i Leipzig (1843). Hermed var G.s europæiske Navn slaaet fast. Med Stipendium rejste han udenlands, tog derpaa for flere Aar Ophold i Leipzig, hvor han virkede Side om Side med Mænd som Mendelssohn og Robert Schumann, dels som Lærer ved det store Konservatorium, dels en Tidlang som Dirigent ved »Gewandhaus«-Koncerterne. I denne hans fredelige kunstneriske Tilværelse gjorde Oprøret i Hertugdømmerne og den derpaa følgende Krig et dybt Skaar. Sin fremskudte Stilling i den berømte Musikstad opgav G. uden Betænkning og drog tilbage til sit Fædreland. Her ventede der ham en betydningsfuld Gerning som Leder af Koncerterne i Musikforeningen i Kbhvn og derved af hele Musiklivet i den dske Hovedstad. Ved sit indtrængende Kendskab til Musikliteraturen, navnlig den klassiske og romantiske, og som aandfuld Dirigent var han her ganske paa sin Plads. Stor Fortjeneste har han indlagt sig ved i den lange Periode, han beklædte denne Post (fra 1850 til sin Død), ufortrødent at have arbejdet paa Publikums musikalske Udvikling. Til denne hans Manddoms Gerning knytter sig hele Rækken af hans Kompositioner, der bar Bud videnom om hans store kunstneriske Snille, om hans nordiske lyse Sind, hans Glæde over Skønhed og Harmoni. For blot her at nævne de vigtigste: B-Dur-Symfonien »Foraarsfantasien«, Balletten »Et Folkesagn«, Koncertdramaet »Elverskud«, efterfulgt af de andre store Værker af samme Art: »Korsfarerne«, »Kalanus«, »Zion« og »Psyche« med deres Skildring af store verdenshistoriske eller mytologiske Emner. — Til Kirken var G. knyttet i sin Egenskab af Organist, først (1851) ved Garnisonskirken, senere (siden 1858) ved Holmens Kirke. I Aarenes Løb følte han sig altid stærkere knyttet til denne Virksomhed, fra hvilken der stammer en Del Kompositioner, dels Kirkemelodier, dels Orgelstykker. Som Psalmekomponist var han ikke særlig frugtbar — alt i alt gaar Tallet paa hans Kirkemelodier op til ikke meget over en halv Snes —, men enkelte af dem have med Rette sat sig fast, saaledes: »Paaske vi holde«, »Udrust dig, Helt fra Golgata«, »Op, thi Dagen nu frembryder«. Hans Kompositioner for Orgel ere: 3 Tonestykker Op. 22, Koralforspil til »Hvo ikkun lader Herren raade«, Andante med Strygere og Blæsere, Koral med 7 Variationer (4-hændige), Fantasi over »Lover den Herre«, alle, paa nær Op. 22, Manuskript. *A. H.*

Gadolin. 1) **Jakob G.,** finsk Biskop, Statsmand og Matematiker, f. 13. Okt. 1719 i Strängnäs, hvor hans Forældre da opholdt sig som Flygtninger. Hans Fader var en finsk Bondesøn, Jakob G., der døde som Sognepræst i Wirmo. Efter at have besøgt Skolen i Bjørneborg blev G. Student i Åbo 1736, i Upsala 1742—44, og promoveredes til Magister i Åbo 1745; udnævntes s. A. til Docent i Matematik ved Akademiet i Åbo og 1748 til ekstraord. Professor. Han iværksatte Triangelmaalinger i geografisk Øjemed i den finske Skærgaard (udg. af »Finska vetensk. Soc.«, 1895), blev 1751 Medlem af det sv. Videnskabernes Akademi og udførte Observationer for at udforske Maanens Parallaxe. 1753 blev han Prof. i Fysik, 1763 teol. Prof. og var desuden fra 1752 Spr. i Åbo finske Menighed. Ved Greifswalds Universitets Jubelfest 1756 blev han *Dr. theol. honor.*, og 1788 Biskop i Åbo, efter at han allerede 1775 var bleven foreslaaet dertil. Han var en af Hattepartiets mest fremtrædende Mænd paa samtlige Rigsdage fra 1755 til 1800 (inkl.). Ved Rigsdagen 1771—72 holdtes han under Revolutionen i Aug. 1772 fængslet sammen med andre Medlemmer af det hemmelige Udvalg. Han var en af »Finska Hushållningssällskapets« Stiftere og blev dets første Formand (1797). Nogen dybtgaaende Betydning som Biskop fik G. ikke. Han døde i Åbo 26. Sept. 1802. — 2) **Gustav G.,** Søn af ovenfor omtalte J. G., finsk Prof. og Domprovst, f. i Åbo 22. Juli 1769, Student 1782, *Dr. phil.* 1789, Docent i orientalske Sprog ved Åbo Akademi 1790; blev 1795 Prof. i nævnte Sprog samt Græsk og hørte til Tidens betydeligere Sprogmænd i Finland. Han blev 1805 teol. Prof., havde fra 1796 som Præbende-Pastorat Åbo finske Menighed, 1803 Nådendals Pastorat, og blev 1812 Domprovst og Spr. i Åbos sv. Menighed; promoveredes 1812 til teol. Doktor og var Medlem af den s. A. nedsatte Kirkelovskomité. Han erholdt 1827 Storkyro som personligt Præbende. I sine Anskuelser var han konservativ og var en af dem, der saa at sige forbandt de nyeste Begivenheder i Finlands Historie med ældre Tider. Han var nemlig Rigsdagsmand i Norrköping i Aaret 1800 og Medlem af Landdagen i Borgå 1809. Hans Børn adledes paa Grund af Faderens Fortjenester 1816 med Navnet af Gadolin. G. døde 22. Aug. 1843. *A. N.*

Gaëtano fra Thiene, se Theatinere.

Gagner, Lars Peter, sv. Præst og Teolog, f. i Karlstad 1791, *Mag. phil.* i Upsala 1818, præsteviet 1819, beklædte flere præstelige Embeder, først som Regimentspastor, siden som Spr. og døde 1869 som Kontraktsprovst og Spr. i Aroska i Karlstads Stift. Blandt G.s Skrifter, af hvilke nogle opnaaede flere Oplag, maa nævnes Prædikensamlinger (over de gl. Evang. og de nye Teksters første Aargang) samt et stort Antal Opbyggelsesbøger og kateketiske Læreskrifter. Ærkebiskop Wingård skriver i sin »Öfversigt af kr. kyrkans senare händelser

og nuvarande tillstånd« (1843) om G., at han »udmærker sig ved Mængden af Skrifter, der havde nødig at hvile paa dybere Grund og holdes nærmere til Troens Regel«. Wieselgren (»Sv. kyrkans sköna litteratur«) karakteriserer G. som »Mystikens, særlig Frimurer-Mystikens Forkynder«. I hans Skrifter spores Swedenborgianismens Indflydelse. *H. W. T.*

Gaham, en Aramæer-Stamme af Nahors Efterkommere (1 Mos. 22, 24).

Gahars Børn nævnes Esra 2, 47 og Neh. 7, 49 blandt Templets Livegne, der vendte hjem fra Babylon.

Gaibai (Dsk. Overs. Gæbe), der nævnes Jud. 3, 12 som et Punkt i Nærheden at Skytopolis (Betseen), er rimeligvis Fejlskrift for Gilboa.

Gajus i Bibelen. 1) En Makedoner G., Paulus's Rejsefælle, der blev slæbt afsted under Tumulten i Efesos (Ap. G. 19, 29). — 2) En G. fra Derbe i Lykaonien, ligeledes Paulus's Rejsefælle (Ap. G. 20, 4). — 3) En G. i Korint, døbt af Paulus personlig i den korinthiske Menigheds Begyndelse (1 Kor. 1, 14), rimeligvis den samme, der i Rom. 16, 23 nævnes som Paulus's og hele Menighedens Vært. — 4) En lignende gæstfri Kristen var den G., til hvem 3 Joh. er skrevet, og om hvem Apostlen Johannes her udtaler sig med stor Kærlighed. Han maa have boet i Egnene om Efesos eller det vestlige Lilleasien. *L. G.*

Gajus. 1) **G.**, rom. Biskop 283—296, styrede den rom. Menighed i den fredelige Tid før den diokletianske Forfølgelse. Om hans Embedsstyrelse vides intet. Efter en upaalidelig Efterretning skal han være død som Martyr. — 2) **G.**, en rom. Forf. fra Beg. af 3. Hdaar, kaldes af Evsebios »en meget veltalende og kirkelig Mand«. G. bebrejdede Montanisterne deres Dristighed med Affattelsen af nye Skrifter, omtalte de Steder i Rom, hvor Peter og Paulus havde lidt Martyrdøden, bekæmpede Kiliasmen og forkastede »Johannes's Aabenbaring«, som han synes at have tilskrevet Kerinthos. Han har maaske staaet i Forbindelse med de lilleasiatiske Aloger (I, 60). Englænderen Gwynn har for ikke længe siden fundet 5 Brudstykker af Hippolytos's *Capita adv. C.* (overs. paa Tysk i Harnack, Texte und Unt. VI, 3, 121 f., 1890), der vise, at C. søgte at godtgøre det umulige i at forene Apokalypsens Varsler om de sidste Ting med »Skriften (ɔ: G. T. og Evangelierne) og Paulus«. *Fr. N.*

Galal, en af Leviterne i det eftereksilske Jerusalem (1 Kr. 9, 15) nævnes ikke Neh. 11, 15 f. — En anden G., ogsaa Levit, er ældre og nævnes blandt den eftereksilske Obadjas (Neh. Abdes) Forfædre (1 Kr. 9, 16. Neh. 11, 17).

Galaterbrevet. Oprindelig var »Galaterne« kun et andet Navn for »Kelterne« eller, som Romerne plejede at sige, »Gallerne«, et Folk af indogermanisk Herkomst, som allerede i meget gammel Tid havde taget Ophold V. for Rhinen, i Gallien og paa de britiske Øer, og som fra Gallien af udbredte sig i forskellige Retninger. I Begyndelsen af 3. Aarh. f. Kr. drog saaledes store Skarer af disse Kelter østover og oversvømmede Makedonien og Thessalien, medens en Del af dem trængte videre gennem Thessalien og satte over til Lilleasien. Her fik de endelig efter udstrakte Hærjinger og haarde Kampe (o. 240) sit blivende Opholdssted i en Del af det gamle Frygien, som efter disse sine nye Indvaanere blev kaldt Galatien, eller, da de snart blev blandede med gr. Elementer, *Gallo-Græcia*. Deres vigtigste Byer var Ankyra, Pessinos og Tavium. Efterhaanden gik saa Navnet Galater over til særskilt at betegne disse lilleasiatiske Kelter eller Galler. 189 f. Kr. blev de undertvungne af Romerne, men fik dog beholde egne Fyrster og et betydeligt Maal af borgerligt Selvstyre. En af deres Fyrster, Dejotarus, samlede dem til en politisk Enhed og fik Kongetitel (o. 60 f. Kr.). Hans Efterfølger, Amyntas, opnaaede ved Augustus's Gunst en betydelig Udvidelse af sit Magtomraade (Pisidien, Isaurien samt Dele af Lykaonien, Pamfylien, Frygien og Kilikien). Efter hans Død blev hans Rige, med Udskillelse af dets kilikiske og pamfyliske Dele, omdannet til en romersk Provins *(Galatia)* under en af Kejseren udnævnt Proprætor med Sæde i Ankyra (25 f. Kr.).

Efter den traditionelle og fremdeles almindelig raadende Anskuelse er G. skrevet til Menigheder i det gamle Landskab Galatien, som Paulus ifølge Ap. G. 16, 6 og 18, 23 har gennemrejst 2 Gange. Da Brevet tydelig forudsætter ham som Stifter af de galat. Menigheder og tillige hentyder til et gentaget Ophold i disse Egne (4, 13), plejer man at henlægge disse Menigheders Tilblivelse til 2. Missionsrejse (Ap. G. 16, 6) og Brevets Affattelse til Tiden efter Ap. G. 18, 23. Rimeligst vil Affattelsen da være at sætte til hans Ophold i Efesos (Ap. G. 19). — Større Sandsynlighed turde dog en anden Opfattelse have, hvorefter G. er skrevet til Menighederne i den romerske Provins Galatien ɔ: til de af Paulus og Barnabas paa 1. Missionsrejse (Ap. G. 13 og 14) stiftede Menigheder i det pisidiske Antiokia, Ikonion, Lystra og Derbe, som Paulus besøgte igen sammen med Silas paa sin 2. Rejse (Ap. G. 16, 1 f.). Man plejer at kalde denne Hypotese, som første Gang blev fremsat af en Tysker, I. I. Schmidt, »den Mynsterske« (efter J. P. Mynster, der først forsøgte at begrunde den nærmere i 1825) eller, hvad der i den sidste Tid er almindeligst, »den sydgalatiske«. Efter denne Anskuelse vil Brevets Affattelse rimeligst sættes til Paulus's Ophold i Grækenland, resp. Korinth under 2. Rejse (Ap. G. 18, 1 f.), og Brevet selv vilde da være at betragte som et af de ældste, kanske det ældste af de os opbevarede Paulusbreve. Enkelte af denne Hypoteses Tilhængere har forøvrigt ment, at der blandt Brevets Adressater ogsaa er at tænke paa de sikkerlig kun meget faatallige Kr. i det gamle Landskab (Ap. G. 18, 23), som maa antages omvendte ved P. under hans Gennemrejse dér i Ap. G. 16, 6.

I ethvert Tilfælde er G. foranlediget ved Efterretninger, som P. netop havde modtaget om visse ham fjendtlige Missionærers Indtrængen i de galat. Menigheder, der, om end vistnok ogsaa omfattende enkelte Kr. af jødisk Byrd (3, 26—28), ganske overvejende har bestaaet af forhenværende Hedninger (4, 8). Uden Tvivl var disse nye Lærere Jødekristne af væsentlig samme Retning som de kristelige Farisæere, der tidligere havde voldt Forvirring i Menig-

heden i det syriske Antiokia (Ap. G. 15, 1 f.), og som Paulus i Gal. 2, 4 kalder »falske Brødre«. Disse »Judaister«, der betragtede og fremstillede sig selv som Bærere af den ægte og oprindelige kr. Sandhed, anerkendte vistnok ogsaa Evangeliets Universalitet. Men de mente tillige, at Hedningerne, for at blive fuldgyldige Medlemmer af den nye Pagts Frelsessamfund, foruden at tro paa Jesus som Messias ogsaa maatte indlemmes i Israel, Forjættelsernes Folk, ved Omskærelsen og overhovedet stilles ind under den mosaiske Lov. De var derfor ivrige Modstandere af Paulus's lovfrie Evang., som de desuden fandt yderst betænkeligt i sædelig Henseende, for saa vidt det efter deres Mening nødvendigvis maatte føre til sædelig Slaphed og Vilkaarlighed. Paa Apostelmødet var deres Standpunkt blevet afvist; men de gav ikke derfor tabt. De optraadte meget mere som Missionærer og, som det synes, særlig paa Steder, hvor det paulinske Evang. allerede havde fundet Indgang. For at vinde de galatiske Kr. for sine Synsmaader maatte de imidlertid først søge at rokke deres Tillid til Apostelens Person. Paulus havde, sagde de, sit Missionshverv ikke direkte fra Herren, men fra de 12, af hvem han ogsaa oprindelig havde faaet Evang. Den Selvstændighed, hvormed han optraadte som Apostel, var derfor højst uberettiget, og navnlig var hans Forkyndelse intet andet end en vilkaarlig Forvanskning af Sandheden, idet han for at opnaa saa meget større og hurtigere Resultater havde tillempet Evang. efter Hedningernes Smag.

Med disse Paastande har de galatiske Agitatorer bragt Uro og Tvivl i de unge og endnu ubefæstede Menigheder. Vistnok havde det endnu ikke lykkedes dem at bevæge en eneste galat. Hedningekristen til at underkaste sig Omskærelsen. Men man havde dog allerede indført den jødiske Festcyklus (4, 10), og Paulus befrygter aabenbart det værste, et fuldstændigt Frafald fra sit Evang. (1, 6; 3, 1; 4, 11. 19. 21; 5, 4. 7). Helst havde han ønsket at være personlig nærværende; men det var ham umuligt (4, 20). Saa maa han ty til Pennen, og han kæmper da i det under disse Omstændigheder tilblevne Brev som en Atlet for den kr. Frihed fra Lov og Omskærelse, idet han Gang paa Gang giver sin dybe Uvilje mod hine Sandhedens Fornægtere Luft og tillige udtaler sin ængstelige Bekymring for Læserne.

Allerede i G.s Overskrift og Hilsen (1, 1—5) træder Brevets Grundtanker frem. Ejendommelig er ogsaa den derpaa følgende Indgang (1, 6—10), hvor han, i Stedet for som ellers i sine Breve at begynde med Tak til Gud, udtaler sin smertelige Forundring over den galat. Situation og med afgjort Bestemthed hævder sit Evang. som det ene sande. Det øvrige Brev falder i 3 Hoveddele: 1) en historisk-apologetisk Del, hvori han paaviser sit Evangeliums guddommelige Oprindelse saavel som sin apostoliske Selvstændighed og sin Jævnbyrdighed med de 12, idet han specielt gør gældende, at baade hans Forkyndelse og hans apostolske Selvstændighed var bleven udtrykkelig anerkendt af Apostlene og den jerusalemske Menighed (1, 11—2, 21); 2) en dogmatisk Del, hvori han paaviser sit lovfrie Evang.s guddommelige Sandhed og Ret (3, 1—4, 11) og 3) en parænetisk Del, hvori han opfordrer Galaterne til at holde fast ved den kr. Frihed, advarer mod kødelig Misbrug af denne Frihed og formaner til at vandre i Aanden (4, 12—6, 10). Derpaa følger i 6, 11—18 en egenhændig Efterskrift, hvori han atter advarer mod Judaisterne, der med sin Fordring paa de Hedningekristnes Omskærelse kun søger egen Ære, medens han med lidelsesvilligt Sind holder fast ved Kristi Kors, hans eneste Ros og Ære. *S. O.*

Galban, en bitter, hvidgul Plantesaft med skarp Lugt, der produceredes i Syrien, brugtes tilligemed andre Plantestoffer til den hellige Røgelse (2 Mos. 30, 34.).

Galdenblad. 1) **Anders G.**, sv. Konvertit fra 17. Aarh., var Søn af en Borgmester i Skara. I sin Ungdom skal han af den franske Minister i Stockholm være sendt til Rom og opfostret i et Jesuiterkollegium. Siden blev han Dronning Kristinas Sekretær i Rom og adlet af hende, hvorhos han antog Navnet G. At han var stor Kunstelsker, skønnes af hans Brev til Ceremonimester Sparfoenfeldt 1681. Efter Kristinas Død ordnede han hendes Papirer og uddelte Afskrifter af hendes *Ouvrage de loisir*. Siden flyttede han til et Landgods i Italien, hvor han skal have endt sine Dage. — 2) **Johan G.**, førnævntes Broder, blev tilligemed endnu en Broder, Lars (d. som Kommandant paa en italiensk Fæstning) kaldt til Italien af Anders G. En Tid tjente han som Dragon ved et kejserligt Regiment i Ungarn, men 1699 omtales han som Rektor eller Prior for et Jesuiterkollegium i Linz, helliget St. Erik, St. Knud og St. Olaf, hvis Maal var at undervise unge Mænd fra Norden. Paa egen Bekostning oprettede han en Slags adeligt Akademi, hvor 40 fornemme Ynglinge undervistes, og derhen søgte han at drage unge Mænd fra Norden. 1715 var han i Wien som Kejserens Skriftefader. 1736 døde *Pater* G. i Linz i høj Alder. *O. A.*

Galen, Peder II Jensen, Ærkebiskop i Lund, af fornem skaansk Adelsslægt, Medlem af Lunds Kapitel, blev o. 1329 Dekan og valgtes 1334 *per viam compromissi* til Ærkebiskop. Først 1336 kunde han vende hjem fra Avignon med Stadfæstelse og Pallium, men det varede flere Aar, før han kunde betale sin skyldige Afgift til Kurien. 1340 deltog G. i den nye Hyldning af Magnus Smek, og da Skaane 1343 ligefrem afstodes af Kronen til Sverig, var han Opmanden mellem den danske og sv. Konge m. H. til Fredens Gennemførelse. Forholdene i Stiftet vare sørgelige; ved Siden af økonomisk Nød, som Følge af de stadige Krigsuroligheder og de pavelige Tiendeindsamlinger, var det sædelige-religiøse Niveau i høj Grad sænket; Overgreb overfor Gejstligheden vare almindemindelige, og Kirker og Kirkegaarde besudledes ved Voldshandlinger. Paa Provinsialsynoden 1345 i Helsingborg gennemførtes derfor strenge Straffe for slige Voldshandlinger, og Gudstjenesteforholdene forbedredes. Da G. var Medgarant for det store Laan, Kong Magnus 1351 fik af Paven, som ikke blev tilbagebetalt efter Bestemmelserne, kom Lundestolen paa Undergangens Rand. Paven reserverede sig Besættelsen af Ærke-

sædet efter G.s Afgang og efter hans Død (16. Apr. 1355) lod Kong Magnus hans efterladte Gods og Ærkestolens Indtægter beslaglægge. G. hviler i sin Domkirke. *J. O. A.*

Galgala, (1 Mak. 9, 2), maaske, hvis Læsemaaden er rigtig, = Djildjulie (Gilgal) Nordøst for Joppe.

Galilei, Galileo, Italiens største Naturkyndige og hele den nyere Naturforsknings egentlige Gennembrudsmand, var af gammel, men fattig Adel og født i Pisa 18. Febr. 1564, Michel Angelos Dødsdag. 1581 kom han til Universitetet i Pisa og begyndte at studere Lægevidenskab, jævnsides med at han fordybede sig i Aristoteles. Som 19aarig faldt han i Tanker over Lysekronernes Svingninger i Pisas Domkirke og førtes derved til Pendullovene og Lovene for Faldbevægelsen. Ved at forbedre Kikkerten kunde han studere Stjernehimlen og gjorde her vidtrækkende nye Opdagelser, der førte ham til Forsvar for det kopernikanske System, som vel var offentliggjort 70 Aar tidligere, men hidtil kun kendt og paaagtet af faa. Hans Paastand, at Jorden drejede sig om sin Akse, vakte den største Uro blandt K.s Lærere. Medlemmer af Augustiner- og Karmeliter-Ordenen hævdede imidlertid, at den nye Lære ingenlunde stred mod Biblen; selv Kardinal Barberini (den senere Pave Urban VIII) forherligede den i Poesi; men saa meget heftigere optraadte nogle Dominikanere derimod: den nye Lære stred saavel mod Biblen som mod Aristoteles og var derfor kættersk. De søgte at vinde Paven, Paul V, for deres Opfattelse, og 1611 begav G. sig første Gang til Rom for at afvende det truende Uvejr. I Begyndelsen modtog han mange Æresbevisninger; Paven selv syntes ikke uvillig stemt; men ved G.s videnskabelige Forsknings videre Fremskriden ophobede Dominikanerne flere og flere Anklagepunkter mod ham, og 1615 maatte han atter til Rom. Hans personlige Nærværelse afvæbnede vel flere tidligere Modstandere; men ved sit heftige Sind vanskeliggjorde han sin Stilling. Efter adskillige Aars Kampe (Barberini var imidlertid bleven Pave 1623) kom Sagen endelig for Inkvisitionen, og G. blev 1633 stævnet til at møde for denne Domstol. Han var dengang 70 Aar gl. og af meget svækket Helbred. Dommen lød paa »skyldig«, fordi G. havde forsvaret en Lære, som ikke kunde forenes med den hellige Skrifts Lærdomme. Knælende afsvor han da sit »Kætteri«: »Jeg afsværger, forbander og fordømmer af et oprigtigt Hjerte og uhyklet Tro nævnte Vildfarelser og Kætterier saavel som enhver anden Vildfarelse, der staar i Strid med den hellige K.«. Straffen formildedes til Fængsel paa Naade og Unaade; i 3 Aar skulde han hver Uge bede de 7 Bodspsalmer. Dagen efter benaadede Paven dog den ulykkelige Olding, og noget senere fik han Lov til at vende tilbage til sit tidligere Opholdssted Arcetri, 1 Mil fra Firenze; dog blev det ham forbudt at modtage Besøg. 'Hvor meget han end længtes efter Firenze, nægtedes det ham dog at tage Ophold dér, indtil selve Inkvisitionen anbefalede hans Ønskes Opfyldelse, da Oldingen var bleven ganske blind og led af mange svære Sygdomme, hvorfor han ikke mere kunde anses for farlig. Saa bevilgedes endelig hans Bøn; dog maatte han ikke gaa ud og heller ikke tale med nogen om den af K. fordømte Lære, at Jorden bevægede sig. Hvor nedbrudt end G.s Legeme var, besad han dog til det sidste sine Aandskræfter usvækkede. Tilsidst vendte han tilbage til Arcetri, og snart samledes om ham en Kreds af begejstrede Disciple, med hvem han underholdt sig om de vanskeligste videnskabelige Problemer. Han døde 8. Jan. 1642. Hans Lig hviler i Kirken St. Croce i Firenze, hvor der 1737 blev rejst ham et prægtigt Monument.

Ved Dommen over denne Videnskabens Martyrs tragiske Kampe er det uretfærdigt at se bort fra Datidens hele Standpunkt. Den nyeste Tid har fra Arkiverne fremdraget et meget stort Materiale til Belysning af Processens Gang og derved fremkaldt en hel Galilei-Literatur, i hvilken Brydningerne gaa højt for og imod Rom. Det er uhistorisk, at G. er lagt paa Pinebænk af Inkvisitionen; ligeledes maa det henvises til Fablernes Verden, at G., efter at have afsvoret sit »Kætteri«, skulde have stampet med Foden og sagt »*E pur si muove*« (og dog bevæger den sig); først i Slutningen af 18. Aarh. kommer denne Krønike frem. Protestanterne bør heller ikke raabe for højt om Romerkirkens Aandstyranni i Anledning af denne Sag; saavel selve Reformatorerne som betydelige Lærere i den efterfølgende Tid tale forkastende, spottende Ord om det kopernikanske System; og endnu i 19. Aarh. have fremragende Gejstlige i Danmark og Tyskland villet hævde Biblens astronomiske Opfattelse imod Videnskabens Resultater (F. H. Reusch, Der Process Galileis u. die Jesuiten, 1879; O. Zöckler, Guds Vidner i Naturriget, norsk Overs. 1882, S. 69 f.). *A. J.*

Galilæa, den nordlige Del af Vestjordanlandet. Navnet er den græciserede Form af det hebr. *galil,* Kreds, Landstrækning, Omraade. I sin fuldstændige Form *g'lil haggojim,* Hedningenes Omraade, en Betegnelse, der viser, at der mellem den jødiske Befolkning dér fandtes adskillige Hedninger, findes det Jes. 8, 23 (Dsk. Overs. 9, 1); ellers bruges det i G. T. i den kortere Form *haggalil* (eller *haggalila).* Dette Landskabs Grænser angives ikke i G. T.; men af Jos. 20, 7; 21, 32; 1 Krøn. 6, 61 (Dsk Overs. V. 76) ses det at have omfattet Byen Kades i Naftali; 2 Kong. 15, 29 og Jes. 8, 23 synes det at omfatte hele Naftali, og af 1 Kong. 9, 11 f. kan vel sluttes, at Byen Kabul i Asser har hørt dertil; altsaa har det vel i Hovedsagen betegnet Bjerglandet Vest for Jordans øvre Løb, Nordvest for Gennesarèt Sø, Naftalis og Assers Land. Det nytestl. G. omfattede (ifølge Angiveiser hos Josefos) hele det jødiske Vestjordanland Nord for det samaritanske Landomraade, helt ned til Skythopolis (Betsh'an), altsaa ogsaa Sebulons og delvis Jissakars gamle Stammeomraade, derunder Jezreelsletten, medens paa den anden Side de nordligste Dele af det gamle Naftali nu ikke vare i Jødernes Besiddelse. Mod Vest og Nord stødte det til Fønikien, »Tyros's og Sidons Egne«, (Mt. 15, 21), hvor dog Grænsen trods Josefos's Angivelser nu er vanskelig at bestemme; den har dog næppe gaaet synderlig nordligere end Bjergpartiet Vest for Hulesøen. Østgrænsen var Jordan og Gennesaret Sø; dog regnedes

undertiden Søens Nordøst- og Østkyst med til G. (jvfr. at Judas fra Gamala kaldes »Galilæeren« i Ap. G. 5, 37). Det galilæiske Bjergland deler Josefos, overensstemmende med de naturlige Forhold, i en sydlig og en nordlig Del, adskilte fra hinanden ved Dalen ved er-Rame, det gamle Rama i Naftali, omtrent midtvejs mellem Akko og Jordan. Nordfor denne Dal hæve Bjergene sig stejlt, og Nordg. er som Helhed betydeligt højere end Sydg., naar i Djebel Djermak en Højde af 1199 Meter og i flere Toppe mellem 1000 og 1100 Meter, medens Bjergene i Sydg. kun naa omtrent den halve Højde, Tabor 562 Meter, en Bjergtop Nordøst for Nazaret 560, nebi Dahi, »det lille Hermon« Syd for Tabor 515 Meter. Nord for Bjergene ved Nazaret udvider Sænkningen sig til en større Slette, el-Battof. Saavel Nord- som Sydg. var i den gamle Tid og er endnu meget frugtbart (jvfr. 5 Mos. 33, 23); Jordbunden er vulkansk, og Landet gennemskæres af talrige Dale med rigeligt Vand. Gennem Jezreelsletten strømmer Nahr-el-Mukatta, den gamle Kison, som fra højre optager den fra Battofsletten kommende Wadi-el-Melek; til Middelhavskysten mod Vest flyde endvidere talrige Vandløb, ligesaa til Jordan og Gennesaret Sø mod Øst; mod Nord løber Wadi Selukije og den med denne sig forenende Wadi Hadjer ud i den fra Kølesyrien kommende kraftige Nahr-el-Kasimije, Litanifloden, det galilæiske Bjerglands naturlige Nordgrænse. Landet var da i den gamle Tid ogsaa meget tæt befolket.

Ved Israels Bosættelse i Kanaan kom det kun temmelig ufuldstændigt i Besiddelse af disse nordlige Egne. Om Erobringskampe dér berettes Josua 11, 1 f., hvor Josua besejrer de under Kong Jabin af Hasor (i Højlandet vest for Hulesøen) forbundne nordkanaanæiske Konger. Dom. 1, 31—33 nævner de Byer, som Asser og Naftali ikke fik erobret, og medens i det øvrige af Israel besatte Land Kanaanæerne efterhaanden bleve helt betvungne og, for saa vidt de ikke bleve udryddede, gik op i Israel, holdt Fremmedelementet sig i de nordlige Grænsedistrikter, vel ogsaa foroget ved Indvandring. Paa Dommertiden udmærkede Naftali Stamme med Barak fra Kades sig i Kampen mod Kanaanæerne (Dom. 4—5). David befæstede Herredømmet dér (2 Sam. 24, 5 f., jvfr. 2 Sam. 20, 18 f., hvor Byen Abel-bet-Maaka, højt mod Nord mellem Litaniflodens Knæ og Hermon, roser sig som ægte israelitisk). Salomo befæstede Hasor (1 Kong. 9, 15), men maatte for at faa Penge til sine store Byggeforetagender pantsætte 20 Byer i Galil til Hiram i Tyros (1 Kong. 9, 11 f.). I de aramæiske Krige led disse Egne, sammen med Østjordanlandet, naturligvis mest; Benhadad hærgede (1 Kong. 15, 20) hele Naftali, formodentlig er noget lignende sket under Hazael (2 Kong. 12, 18; 13, 22), og Aramæerne maa i denne Periode have haft de nordlige Dele af Israel i varig Besiddelse, siden Jeroboam II (2 Kong. 14, 25 f.) tilbageerobrede dem. Under Pekah bemægtigede Tiglat Pilesar sig hele Galil 734 (2 Kong. 15, 29, jvfr. Jes. 8, 21 f.) sammen med Gilead og deporterede Indbyggerne, hvilket vel er at forstaa paa lignende Maade som ved de senere Deportationer af Efraim og Juda, at Levninger af Befolkningen bleve tilbage. Men det israelitiske Herredømme i de nordlige Egne ophørte dermed for Aarhundreder. Som betydeligere Byer i denne foreksilske Periode nævnes Hasor, Kades, Abel-bet-Maaka, Ijon og Janoah (2 Kong. 15, 29), Kabul (1 Kong. 9, 13), jvfr. ogsaa de Jos. 19, 24—39 opregnede Byer. — I den efter-eksilske Tid udbredte Jøderne sig efterhaanden igen over G., dog saaledes at Befolkningen stadig var meget blandet med Hedninger (jvfr. paa N. T.'s Tid Joh. 1, 47; 7, 52). Galilæerne talte paa Kristi Tid en fra Judæernes noget forskellig aramaisk Dialekt (jvfr. Mt. 26, 73). Det er først fra Makkabæertiden, at vi høre om galilæiske Jøder i større Tal. Makkabæeren Simon sendes 164 af sin Broder Judas med en Hær til deres Beskyttelse mod Overfald fra Naboerne; han førte saa de galilæiske Jøder til Judæa (1 Mak. 5, 14 f.). Under Johannes Hyrkans Søn Aristobulus blev G. erobret fra Ituræerne, og Omskærelse paatvunget Befolkningen. G. var nu forenet med Judæa under Aristobulus, Alexander Jannæus, Salome samt Aristobulus II, indtil Pompejus 63 erobrede Palæstina, hvorefter det stod under romersk Overhøjhed med Hyrkan II som Ypperstepræst. Forskellige Opstande af Aristobulus og hans Søn Alexander i Aarene 57—55 kvaltes af Prokonsulen Gabinius. Efter Cæsars Sejr over Pompejus 48 blev Antipater Prokurator i Palæstina; han gjorde 47 sin Søn Herodes til Statholder i G., som Herodes beholdt under Cassius og Antonius, indtil han 41 sammen med sin Broder Fasael fik Regentskabet i hele Palæstina; efter at Aristobulus's Søn Antigonus ved Parthernes Hjælp havde vundet et kortvarigt Kongedømme (40—37), blev Herodes (den store) Konge i hele Palæstina (37—4 f. Kr.). Da Landet ved hans Død deltes mellem hans Sønner, tilfaldt G. sammen med Peræa Herodes Antipas som Tetrark (fra 4 f. Kr. til 39 e. Kr.), under hvem Galilæeren Judas's Opstand fandt Sted som Følge af Quirinius's Skatteudskrivning (Aar 7). Under Herodes Antipas falder Jesu Virksomhed, der for største Delen var knyttet til G. Aar 39 fik Agrippa I, der allerede var Konge over de Landsdele, der tidligere havde tilhørt Tetrarken Filip, tillige G. og Peræa og Aar 41 hele Herodes den stores Rige. Ved hans Død 44 (Ap. G. 12, 23) kom G. sammen med Judæa under romerske Prokuratorer; enkelte galilæiske Byer, Tiberias og Tarichæa, blev senere af Nero givne til Agrippa II, der 53 havde faaet Filips Tetrarki. Under Oprøret 66 f. Kr. fik Josefos (Historieskriveren) af Jøderne Kommandoen i G., men maatte i Fæstningen Jotapata overgive sig til Romerne, der ved Oprørets Betvingelse 70 definitivt gjorde Ende paa Landets Selvstændighed. I de følgende Aarhundreder bleve forskellige galilæiske Byer Midtpunkter for jødisk Skriftlærddom, saaledes Sepphoris og navnlig Tiberias. Blandt de bekendteste galilæiske Byer fra den gr.-rom. Periode ere at nævne de i N. T. omtalte Nazaret, Kana, Nain samt de ved eller i Nærheden af Gennesaret Sø liggende Tiberias, Magdala (Magadan), Kapernaum, Betsaida (?), Korazin; desuden de af Josefos omtalte Simonias (nu Semunije), Exalot (Iksal), Dabaritta (Daburije), Tarichæa

(ved Sydenden af Gennesaret Sø), Arbela (Irbid), Sepphoris (Seffurije), Jotapata (Djefat), Chabulon (Kabul), Achabara (Akbara), Seph (Safed), Gischala (Djish) (Guérin, Descript de la Palestine III, Galilée 1—2, 1880, samt den øvrige hos Buhl, Palæstina i kortfattet geograf. og topograf. Fremstilling (1890) og Geographie des Alten Palästina (1896), samt Det israelit. Folks Historie (3. Udg. 1899) nævnte Literatur). *J. C. J.*

Gallaerne, der selv kalde sig Ormaer, udgøre 8—9 Mill. og bo fra det sydlige Abyssinien til noget Syd for Ækvator, skilte fra Kysten ved Somalierne, med hvem de ere beslægtede ligesom med de sydligere boende røverske Masai og de i Uganda herskende Wahumaer, der alle regnes til Hamiterne. De ere smukke, kraftige Folk, derfor meget eftertrædte af Slavejægerne, med en ofte temmelig lys Hudfarve, dog i Syden stærkt blandede med Negerblod. De 2 nordlige Grupper af G. i Shoa og tilstødende Egne (Wollo-G.) og i Harrar ere flittige Agerdyrkere, medens den sydlige Gruppe lever et nomadisk Hyrdeliv med Uvilje imod alt Arbejde. Alle ere de krigerske og grusomme, men de skulle være gæstfrie og velvillige i Fred. Deres levende Frihedsfølelse har forhindret Dannelsen af en stærk Stat iblandt dem, der kunde beherske Naboerne. Nogle af de nordlige G. ere fanatiske Muhammedanere, men de fleste ere Hedninger; ogsaa disse kende dog en Gud i Himlen, hvem de kalde Wak og ære som Verdens Skaber og Giveren af alle gode Ting, der ogsaa vil dømme de døde efter deres Gerninger. De hedenske G. har den evang. Mission oftere søgt at naa. Krapf (af *Church Miss. Soc.)* arbejdede iblandt dem fra Shoa 1842—46. Hermansburgs første Udsendinger gik ud 1853 med G. som Maal, men maatte opgive det. Ogsaa den sv. evang. Fosterlandsstiftelse (S. 86) vilde begynde der 1865, men har først senere hen faaet et Arbejde i Gang ved indfødte Evangelister i Djimma, og den ved den sv. Mission døbte G., Onesimus, har 1898 fuldendt Oversættelsen af hele Biblen paa Gallasproget. Endelig har Fosterlandsstiftelsen 1898 anlagt en Station i Kismayu ved Jubafloden for derfra at naa de sydlige (Borana) G. *V. Sn.*

Gallandi, Andreas, lærd Oratorianer, f. 7. Dec. 1709 i Venezia, udgav *Bibliotheca graecolatina vet. patrum antiqvorumque script. ecclesiast.* (Venezia 1765—81 i 14 Bd.) samt *Syllage dissertationum de vetustis canonum collectionibus* (Venezia 1778). D. i Venezia 12. Jan. 1779 eller 1780. *Kn. H.*

St. Gallen, forhen berømt Kloster, nu Bispedømme i Kanton Gallen i Schweiz. Da Columban (I, 538) fordreves fra Egnen ved Bodensøen, efterlod han en Discipel, Ireren Gallus (Cellach eller Caillech) dér. G. (se S. 164) byggede i den øde Egn ved Steinach et Enebo, der blev Moder til det vidtberømte St. Gallen (o. 612). Han blev Midtpunkt i en Kreds af Eneboere, hvis Celler laa samlede om en lille Trækirke, og han missionerede nidkært blandt de omboende Alamanner til sin Død. Efter at St. Gallen i de følgende halvhundrede Aar under de urolige Forhold havde gennemgaaet allehaande Omskiftelser, og Grev Viktor af Ræthien endog havde forsøgt at røve Gallus's Lig for at lede de frommes Gavestrøm over til en af sine egne Kirker, fik St. G. en dygtig Abbed i Otmar, indsat af Karl Martel 720. Under hans Styrelse voksede Klostret stærkt og modtog store Jordegodsgaver fra en vid Omkreds. Pippin og hans Efterfølgere vare det gunstige, men Stridigheder udbrød, da Biskop Sidonius i Konstanz vilde hævde sit Supremati. Fængslet af denne og de schwabiske Statholdere, Greverne Warin og Ruodhart, døde Otmar 759. Hans Arbejde for Indførelsen af Benedicts Regel fuldendtes af Abbed Johannes, som Sidonius indsatte. Først 816 blev St. G. ved Ludvig d. frommes Hjælp uafhængigt af Konstanz; samtidigt sikredes det frie Abbedvalg, der dog senere gentagne Gange krænkedes af Ludvig den tyske. Abbed Gozbert opbyggede Klostret af nyt o. 830. Byggeplanen, kommen fra Italien, findes endnu (F. Keller, Bauriss des Kl. St. Gallen v. I. 820, Zürich 1820) og er en af de vigtigste skriftlige Kilder til Bygningskunstens Historie i den ældre Middelalder. Under Abbed Grimald (d. 872), Ludvig d. tyskes Kansler, der paanødtes St. G. 841, og hans Efterfølger, Hartmut, Grimalds tidligere Vikar, nød St. G. godt af det nære Forhold til Statsmagten, og det samme var ikke mindre Tilfældet under Salomon, der paanødtes Klostret 890 af Kong Arnulf. Salomon, tillige Biskop af Konstanz, fremmede med Iver Videnskab og Kunst, men kom i Strid med Klostrets Beboere. Efter Salomons Død (920) indtraadte en ydre Forfaldsperiode, der skyldtes de politiske Forhold, det sachsiske Herskerhus's ringe Interesse for Klostret, Ungarernes Indfald 926, en Ildebrand 937 og Saracenernes stadige Røvertog. Ottonerne søgte atter at bringe Klostret paa Fode. I 11. Aarh. forsøgte Abbed Nortpert (o. 1034) forgæves at gennemføre de cluniacensiske Reformer; han maatte snart trække sig tilbage. St. G. indvikles i Striden mellem Kejser og Pave og kommer derved under Abbed Ulrich III i Strid med det nærliggende Reichenau, der stod paa Rudolfs og Pavens Side. Klostrets aandelige Liv gaar tilbage, men Abbedernes verdslige Magt stiger, navnlig i 13. Aarh. 1210 bliver St. G. af Filip IV gjort til et fyrsteligt Rigsabbedi. Under Urolighederne i 14. Aarh. gik St. G.s Magt næsten ganske tabt, og Forsøg, der gjordes paa atter at tilbagevinde denne ved Forbund med de omliggende Stæder og Kantoner, mislykkedes. Ved Reformationen forblev Klostret papistisk, men i Staden St. Gallen afskaffede Borgerskabet den rom.-kat. Gudstjeneste 1525 under Ledelse af Borgmesteren, Zwinglis Ven, den humanistisk sindede Vadian (se d. Art.). Efter Zwinglis Død lykkedes det Abbed Diethelm Blaarer (d. 1554) at tilintetgøre Ref. i Størstedelen af Stiftet, og under haus dygtige Efterfølgere hævede Klostret sig til ny Blomstring. Sit eget Trykkeri fik det 1633. Under Borgerkrigene i 18. Aarh.s Begyndelse led St. G. betydeligt, men fik atter en dygtig Abbed i Cølestin Gugger von Standach, og den videnskabelige Aand vaagnede igen. Bibliotekaren Pius Kolb (d. 1762) udgav Klostrets Bogkatalog. I Aarh.s Slutning kom atter Stormtiden, og 1805 blev St. G. ophævet. Den sidste Fyrste-Abbed, Pankratis Forster fra Wil, døde 1829 i Klostret

Muri. Et eget Bispedømme oprettedes 1823, i Beg. forenet med Chur, fra 1847 selvstændigt.

St. G.s Blomstringstid faldt i det 8.—10. Aarhundrede, og Klostret var dengang et af de vigtigste Arnesteder for klosterlige Studier. De irske Munke havde medbragt Kundskab i det gr. Sprog, men ogsaa Modersmaalet dyrkedes, og Krønikeskrivningen fandt her et Hjem. Dets Bogsamling voksede stærkt under Gozbert, Grimald og Hartmut, fra hvis Tid den ældste Bogfortegnelse paa over 400 Bind stammer. Under Gozbert skrev Munken Wetti (d. 824) Gallus's Levned paa Grundlag af en ældre Krønike; senere udarbejdede Diakonen Gozbert en Beretning om Underne ved Gallus's Grav og Otmars Levned (omarbejdede af Walahfrid Strabo). Blandt Klosterskolens Lærere nævnes Iso (d. i Klostret Grandval i Jura 871), Skotten Mongal (Marcellus) og den strenge Ratpert (d. efter 884). Ratpert, der ogsaa vandt Berømmelse som Digter og Musiker, begyndte den meget tendentiøse Klosterkrønike, *Casus S. Galli* (overs. paa Tysk 1878). Musikskolens store Lys vare Notker (se d. Art.) med Tilnavnet Balbulus, der tillige skrev *Gesta Caroli Magni*, en Samling historiske Anekdoter, og Tutilo, der tillige optraadte som Billedhugger. Ogsaa Abbederne Salomon og Hartmann vare Krønikeskrivere. I 10. og 11. Aarh. maa nævnes Ekkehart I og hans fire Nevøer, særlig Notker Labeo (se d. Art.) og dennes Discipel Ekkehart IV, der fortsatte *Casus S. Galli* (se Ekkehart I, 736). Den irske Skrivekunst fandt flittige Efterlignere i St. G., bl. dem Waldo (d. 813 i St. Denis). Under Hartmuts Paavirkning hævede Skrivekunsten og Miniaturmaleriet sig endnu højere, og den karolingiske Stil fremkom. Typiske ere Hartmuts *Psalterium*, udført af Folchard, og *Psalterium aureum* (udg. 1878 af St. G.s hist. Forening). I Byen St. Gallen findes endnu Klostrets verdensberømte Bibliotek med o. 1500 Haandskrifter. — Bispedømmet St. Gallen tæller o. 180 Sogne med 245 Præster; af dets 273,000 Indbyggere ere 142,000 rom. Katoliker. *Kn. H.*

Gallienus, Publius Zicinius, Søn af Kejser Valerianus, var siden 254 dennes Medregent og efter hans Død (260) Enekejser, indtil han 268 faldt som Offer for en Sammensværgelse. De Vanskeligheder, som Kejserdømmet i hine Tider havde at kæmpe med, nemlig Barbarernes Indfald og militære Usurpatorer, bekymrede han sig ikke meget om, derimod mere om Digtekunst og Filos. Særlig var Filosofen Plotinos hans Yndling; efter hvad Plotinos's Biograf beretter, skulde G. endog have tænkt paa at overdrage Filosofen et Territorium i Italien til Oprettelse af en Idealstat. Hos de Kr. fik han et godt Eftermæle, fordi han opgav sin Faders Valerianus's Forfølgelsespolitik, uvist af hvilke Grunde. Efter manges Mening skal han ved et Edikt endog ligefrem have gjort Krdm. til en anerkendt Religion; den Omstændighed, at en af Evsebios bevaret Rundskrivelse fra Kejseren er rettet til Biskopperne, i Forbindelse med de Kr.s frimodige Appel til den senere Kejser Aurelianus i Striden om Bispestolen i Antiokia, kunde synes at tyde herpaa; dog tør man ikke som sikkert fastslaa mere, end at G.s Regering for de Kr. indvarslede en Fredsperiode, som varede til Kejser Diocletianus's Tid. *F. T.*

Gallikanisme er Betegnelse for den franske rom.-kat. (gallikanske) K.s nationale Ejendommelighed, den paa særegne Rettigheder grundede forholdsvis frie Stilling overfor Pavemagten, som den havde indtil 1789. Allerede i 4. Aarh. fik Biskoppen af Arelate (Arles) et Primat i Gallien som Pavens Stedfortræder, og en Række Synoder, af hvilke den i Arelate 314 var den første, organiserede den galliske K. Under Merowingerne svækkedes Synodernes og Biskoppernes Magt, men denne var fra Carlomans og Pepins Tid atter i Stigen og blev især stærk under Karl den store. Den galliske K. havde udviklet sig temmelig uafhængigt af Pavedømmet og i nøje Forbindelse med Kongedømmet; nu blev Kirkestyrelsen næsten helt underlagt den verdslige Magt. I kirkelige Sager benyttedes ved Siden af de af Synoderne vedtagne *Canones* tillige Rigslovene, men Pavedømmets Indflydelse viser sig dog i Karls Anerkendelse af *Codex Dionysio-Hadrianus* som kirkelig Lovbog 802. Under de svage Karolinger fik Pavedømmet, til Dels ved Hjælp af de pseudo-isidoriske Dekretaler (se Pseudo-Isidor), større og større Magt ogsaa i Frankrig. De gallikanske Rettigheder kunde da kun hævdes gennem Kamp, og denne begyndte paa Synoden i Reims 991. Under den følgende Tids Brydninger mellem Konge- og Pavedømmet voksede G. i Styrke, men den saakaldte pragmatiske Sanktion af 1269, der er bleven betragtet som dens *magna charta*, er ægte. Spændingen mellem de 2 Magter naaede sit Højdepunkt i Bonifatius VIII's Stridigheder med Filip den smukke. Bullen *Unam sanctam* af 1302 forkyndte Pavens uindskrænkede Magt, men da B. i Anagnis Domkirke vilde lyse F. i Band, blev han fanget af ital. Adelsmænd, der vare i fr. Sold; han blev hurtig frigivet og døde kort efter. Ved Dekretalet *Meruit* ophævede Clemens V 1306 den forhadte Bulle, og dermed havde G. sejret. De Rettigheder, der ere formulerede i det Dokument, der blev foregivet at stamme fra 1269, bleve stadfæstede og udvidede i Karl VII's pragmatiske Sanktion af 1438, som det følgende Aar blev indregistreret af Pariser-Parlamentet og derefter blev Grundlag for enhver Klage over Overgreb fra Pavedømmets Side *(appel comme d'abus)*. Den gallikanske K. var fra den Tid saa lidt afhængig af Pavedømmet, at Tridentiner-Koncilets Dekreter kun delvis kunde gennemføres i Frankrig. I sit Værk *Les libertés de l'église gallicane* (Paris 1549) formulerede Pierre Pithou G.s Grundsætninger m. H. til Pavens, Kongens og Bispernes Stilling. Pierre Dupuy udgav anonymt de derhen hørende Dokumenter, *Preuves des libertés de l'église gallicane* (Paris 1639 og oftere), og supplerede denne Samling med sin *Commentaire sur la traité des lib. de l'église gall. de maistre Pierre Pithou*, 1652. Bispernes Protest mod Pithous Værk blev forbudt af Parlamentet, og det blev ved kgl. Foranstaltning paany optrykt. Under Ludvig XIV kom det til en ny Kamp mellem Pavedømmet og den gallikanske K. Aarsagerne dertil vare den af Kongen benyttede *jus regaliæ* (Ret til Indtægten af ledige gejstlige Embeder), den Asylret, han havde i Gesandtskabshotellet i Rom, Pavens Kassation af en af Pariser-Parlamentet

fældet Dom og Forfølgelsen mod Jansenisterne. Kongen sammenkaldte Bisperne, der mødte i Paris og 19. Marts 1682 vedtog den berømte *Declaratio Cleri Gallicani* (aftrykt i E. Ollivier, Nouveau manuel du droit ecclés. fr., Paris 1880, 35 f.), som var redigeret af Bossuet og blev indregistreret af Parlamentet. Indholdet af dens 4 Artikler er følgende: 1) Gud har overgivet St. Peter og hans Efterfølger Magten over de aandelige, men ikke over de borgerlige og timelige Ting (Joh. 18, 36; Lk. 20, 25). Kongerne og Fyrsterne ere ifølge guddommelig Anordning (Rom. 13, 1. 2) i verdsl. Ting uafhængige af Kirkemagten; de kunne hverken umiddelbart eller middelbart afsættes ved Hjælp af den kirkelige Nøglemagt, og deres Undersaatter kunne ikke løses fra deres Troskabs- og Lydighedspligt. 2) Der tilkommer den apostolske Stol og Peters Efterfølger som Kristi Stedfortrædere fuld Magt over de aandelige Ting, men saaledes, at tillige de paa Konciliet i Konstanz kundgjorte Dekreter om de almindelige Koncliers Autoritet skulle blive ved at gælde; disse Dekreter ere godkendte af den apostolske Stol, ere stadfæstede ved at anvendes af de rom. Bisper og hele Kirken og ere altid med den største Samvittighedsfuldhed blevne overholdte af den gallikanske K., og denne anerkender ikke den Opfattelse, der søger at svække deres Kraft, som om de vare af tvivlsom Oprindelse og ringere Autoritet eller kun bestemte for Skismaets Tid. 3) Derfor maa Udøvelsen af den apostolske Magt reguleres efter de med den Hellig-Aands Bistand affattede og ved hele K.s Anerkendelse helligede *Canones;* retmæssige ere ogsaa de Regler, Skikke og Indretninger, der ere vedtagne af Kongemagten og den gallikanske K. 4) Ogsaa i Trosspørgsmaal har Paven den væsentligste Andel i Afgørelsen, og hans Dekreter gælde hele K.; men hans Dom er ikke uigenkaldelig, naar ikke hele K.s Tilslutning er kommen til. — Erklæringen var underskreven af 8 Ærkebisper, 26 Bisper og 37 Doktorer og andre. Gejstligheden maatte aflægge Ed paa den, og det blev forbudt at lære noget imod den. Den var indtil 1789 Grundlaget for den fr. K.s Forfatning. Kirkestyrelsen gik næsten helt over til Staten; pavelige Buller, Kundgørelser og Konciliedekreter havde kun Gyldighed i Frankrig, naar Kongen meddelte et *Placet.* Gejstlige Retssager hørte under de verdslige Domstole, naar de ikke angik rent kirkelige Forhold; kun skulde Bisperne dømmes af Metropolitankonciliet. Især fik Staten saa godt som helt Magten over K.s Ejendomme og Indtægter. Uden dens Tilladelse maatte intet Kirkegods afhændes. Kongen gjorde Krav paa at have Ret til at beskatte Gejstligheden og Kirkegodset; dog vægrede K. sig for det meste indtil 1789 ved at betale Skat til verdslige Formaal. Kongen hævede ledige Bispeembeders Indtægter (Regalieretten), og saa længe Vakancen varede, uddelte han de ledige Præbender. Man afviste bestemt den rom. Kuries Indblanding i Kirkestyrelsen: ingen rom. Myndighed havde Jurisdiktionsret, og ingen rom. Kongregation kunde virke i Frankrig; en fr. Præst, der var ordineret i Rom, havde ikke Ret til at udøve gejstlig Virksomhed i sit Fædreland. Overfor Forsøg i disse Retninger anvendtes *appel comme d'abus,* hvorved Staten fik Lejlighed til at gøre sin Indflydelse gældende.

Den gallikanske K. havde vundet en delvis Selvstændighed overfor Pavemagten, men var til Gengæld bleven afhængig af Staten. Revolutionen af 1789 og det efterfølgende Kejserdømme berøvede den saa godt som helt den sidste Rest af Frihed; »de organiske Artikler«, der bleve føjede til Konkordatet af 1801, vare kun et svagt Forsøg paa at bevare de gallikanske Rettigheder. — I 19. Aarh. har G., især i Kampen mod Jesuiterne, atter og atter forsøgt at rejse sig, men er bleven holdt nede af Ultramontanismen (Bossuet, Defensio declarationis, 1730, I—II; Fleury, Discours sur les libertés de l'égl. gall., 1690 og senere; J. de Maistre, De l'Eglise gallicane, 1854; Fr. Nielsen, Pavedømmet i det 19. Hundredaar, 2. Udg. I—II, 1895—98). *C. E. F.*

Gallikanske Rettigheder, se Gallikanisme.

Gallim, et ubekendt Sted i Benjamins Stamme i Egnen Nord for Jerusalem (Jes. 10, 30; 1 Sam. 25 44).

Gallion, romersk Prokonsul i Provinsen Akaja Aar 53 og 54 under Paulus's 1. Ophold i Korinth, Broder til Filosofen Seneca, efter hvis Død ogsaa G. havde den Skæbne at blive henrettet af Nero, i hvis Gunst han havde staaet. I Ap. G. 18, 12 f. fortælles, at Paulus blev anklaget af Jøderne i Korinth overfor G., der korrekt afviste Klagen, fordi den angik jødiske Lærestridigheder, som han ikke vilde have med at gøre som Dommer. Hans Tilskuerrolle ved det følgende brutale Optrin mod Jøderne i selve Retssalen tyder snarest paa en suveræn Foragt for dette Folk i Lighed med Pilatus's Ord »Er jeg en Jøde?« (Joh. 18, 35). G. skal iøvrigt have været mild og menneskevenlig. *L. G.*

Gallitzin (Galizyn), **Adelheid Amalia,** Fyrstinde, en af den nyere rom. Katolicismes ypperste Kvindeskikkelser, er født i Berlin 28. Aug. 1748. Faderen, Feltmarskalk S. v. Schmettau (d. 1751), var Protestant, men Moderen rom. Kat., og Datteren blev opdraget i hendes Konfession; men i et Institut i Berlin blev hun grebet af Oplysningsfilosofiens Aand og debatterede siden med Iver filos. Problemer. Paa en Rejse lærte hun 1768 den russiske Fyrste Dimitri af G. at kende, og da hun haabede i denne Ven af Voltaire og Diderot at finde en Mand, der kunde føre hende dybere ind i Videnskaberne, ægtede hun ham d. 10. Aug. s. A. Fyrsten var russisk Gesandt i Haag, og Ægteparret tog Ophold dér. Residensstadens Selskabsliv hindrede hende imidlertid i at føre et tænksomt Liv, og 1774 trak hun sig tilbage til en Mejerigaard, som hun kaldte Nithuys (ɔ: ikke hjemme). Hun levede nu alene for sine Børn og for Studierne, især af gr. Filos., som hun drev under Vejledning af Filosofen Frants Hemsterhuys. Efter i nogle Aar at have levet i platonisk Begejstring, hvorom ogsaa Navnene Sokrates og Diotima, som Hemsterhuys og Fyrstinde G. gensidig gav hinanden, bære Vidnesbyrd, drog hun til Münster, for der at lære den kurfyrstelige Minister Friherre v. Fürstenbergs (S. 145) pædagogiske Ordning at kende. Det Indtryk, som den gamle Bispeby gjorde paa hende, var saa stærkt, at hun 1779

tog Bolig dér. Hun betragtede dengang Krdm. som en Pøbelreligion og frabad sig alle Omvendelsesforsøg fra Fürstenbergs Side. Denne sin nye Ven satte hun forøvrigt meget højt, men mente, at man maatte holde ham hans Tro til Gode som en Følge af hans Opdragelse. Men Omsorgen for hendes Børn paanødte hende det religiøse Problem. Hun ledede selv deres Undervisning, og da hun ikke længer kunde nøjes med at give dem rent historiske Oplysninger om Krdm., gav hun sig til ivrig at læse Skriften og blev særlig slaaet af Joh. 7, 17. Hun begyndte nu at dømme sig selv. Under en farlig Sygdom 1783 nægtede hun vel at modtage Fürstenbergs Skriftefader, men lovede dog Vennen at tænke alvorligt over Krdm., hvis hun kom sig. Efter 3 Aars Kampe skriftede hun for den udmærkede rom.-kat. Præst Bernh. Overberg, som hun valgte til sin Sjælesørger, og nød kort efter Nadveren.

Hun var fra nu af til sin Død (27. Apr. 1806) Centrum for en from Kreds, der dels samledes i Münster, dels stod i Brevveksling med Vennerne dér. Til Kredsens rom.-kat. Medlemmer hørte, foruden de ovenfor nævnte, Katerkamp i Münster, som 1826 skrev en Biografi af Fyrstinden, 3 Medlemmer af Familien Droste zu Vischering (I, 678 f.), og Sailer samt fremfor alle Grev Stolberg, som 1800 gik over til Romerkirken. Men i det hele vare de konfessionelle Ejendommeligheder ikke skarpt fremtrædende. Til Kredsen hørte ogsaa en Del fromme Protestanter, saaledes Lavater, som dog stod i fjernere Forhold til Fyrstinden; Claudius, hvem hun paa en Rejse til Stolberg i Eutin besøgte i Wandsbeck, men navnlig Hamann, hvis Skrifter allerede gjorde et stærkt Indtryk paa hende, og som ved sit Ophold i Münster gjorde et saa vældigt Indtryk, at hun efter hans Død 1788 udbad sig Tilladelse til at jorde hans Lig i sin Have. Ogsaa paa Mænd af mindre udpræget kristeligt Sindelag som Jacobi, Herder, ja selv Goethe, øvede Fyrstinden stærk Tiltrækning. Iblandt Smaafolk arbejdede hun meget for at lindre Nød og udbrede religiøse Skrifter. Hendes sidste Aar efter Mandens Død 1803 formørkedes af økonomiske Vanskeligheder. Sine 2 Børn havde hun givet en omhyggelig, men forkvaklet Opdragelse. Sønnen Dimitri (1770—1840) gik 1792 til Amerika, hvor han blev Præst 1795, og indtil sin Død virkede han som Missionær i det vestlige Pennsylvanien (Fr. Nielsen, Romerk. i 19. Hundredaar. Det indre Liv, I, 1881, 212 f.; J. Galland, Die Fürstinn G. und ihre Freunde, 1880). *V. A.*

Gallus, Cajus Vibius Trebonianus, rom. Kejser 251—253, først sammen med Decius's Søn, efter dennes Død alene. I Grænsekampene mod Barbarerne var han uheldig, og samtidig hærgedes saavel Rom som Provinserne af en frygtelig Pest. Hvad Forholdet til de Kr. angaar, hørte de strenge Forfølgelser fra hans Forgænger Decius's Tid op, om der end i sidste Del af G.s Regering atter fandt Forfølgelser Sted hist og her, bl. a. i Rom. G. og hans Søn Volusianus faldt begge i Kampen mod den oprørske General Æmilianus, maaske for deres egne Soldaters Haand. Æmilianus fik kort efter en lignende Skæbne, hvorefter Herredømmet tilfaldt Valerianus. *F. T.*

Gallus, Grundlægger af et Eneboerlag paa det Sted, hvor senere det efter ham benævnte berømte Kloster St. Gallen (S. 161) opstod, og hvor endnu Byen af samme Navn ligger. Beretningerne om hans Liv ere saa legendariske, at den historiske Sandhed kun vanskelig lader sig udskille. Han synes at have været af irsk Afstamning og at være bleven opdraget i det berømte Kloster Bangor (I, 210). Med Columba (I, 537) drog han til Frankrig og ledsagede denne under det omflakkende Liv, som han paa Grund af den burgundiske Konges Efterstræbelser blev nødt til at føre. Saaledes kom han med ham til Egnen om Bodensøen, hvor han forblev, da Columba drog længere mod Syd. Hvilken Grund der bevægede ham til at skille sin Sag fra Columbas, kan ikke sikkert siges; maaske var det Sygdom, maaske Uoverensstemmelse. Han skal efter en gammel Beretning have afslaaet et Tilbud om at blive Biskop i Konstanz og et senere Tilbud om at blive Abbed i det af Columba oprettede Kloster i Luxeuil, idet han ikke for nogen Pris vilde opgive sit Eneboerliv. Hans Dødsaar kendes ikke, men maa være o. 645. Irske Pilegrimme vedblev længe at søge til hans Eneboerlag, hvoraf snart Klostret St. Gallen (se d. Art.) opstod. *F. T.*

Gamala, en By i Gaulanitis nær ved Gennesaretsøens Østside, uden Tvivl identisk med Ruinerne Kal'at el-høsn. Herfra var Judas Galilæer, hvis Opstand omtales Ap. G. 5, 37. *L. G.*

Gamaliel, hebr. *Gamliel.* 4 Mos. 1, 10; 2, 20 nævnes en G., Manasse Stammefyrste. — I N. T. omtales den berømte Skriftkloge, »Rabban G. den gamle« eller G. I, ved hvis Fødder Paulus har siddet som Discipel (Ap. G. 22, 3), og som har været Jesu formodentlig noget ældre samtidige. Det var paa G.s Raad om at overlade Sagen til Gud, at Synedriet løslod Apostlene, da de vare ført frem for det, fordi de ikke vilde ophøre med deres Prædiken om den opstandne Jesus Kristus (Ap. G. 5, 34 f.). Naar den kr. Legende i den Anledning har gjort G. til Kristen, strider det bestemt mod den jød. Tradition om G. som den fejrede Lærer og Mønster paa en Farisæer, om hvem man sagde: »Efter at G. er død, gives der ikke længere Ærefrygt for Loven, og samtidig døde Renhed og Afholdenhed«. Hans Valgsprog var: »Tag dig en Lærer, saa undgaar du det tvivlsomme, og giv ikke ofte Tiende paa blot omtrentlig Maade!« Om han har været den berømte Hillels Sønnesøn, er mere end tvivlsomt, og ligeledes er det uhistorisk, naar man har villet gøre ham til Synedriets Formand; thi det var Ypperstepræsten indtil Jerusalems Ødelæggelse (saaledes ogsaa i Ap. G. 5). — G.s Sønnesøn, G. II, var omkring Aar 100 den største Autoritet blandt Jøderne og stod i Spidsen for Domstolen i Jabne. Mellem hans Omgangsvenner var bl. a. den noget yngre Rabbi Akiba (I, 44). *L. G.*

Gamborg, Anders, dansk Filosof, var en Præstesøn fra Kirke-Hvalsø ved Roskilde. Han fødtes 24. Nov. 1753, blev Student fra Roskilde 1771, teol. Kand. 1777 og var derefter 2 Aar i Udlandet, hvor han navnlig paavirkedes af de engelske Deisters Skrifter. 1788 blev han Regensprovst og overordentl. Prof. i praktisk Filosofi ved Kbhvns Universitet; 1796 ord. Prof.

og holdt Forelæsninger over Etik og Pædagogik. Paa Grund af Sindssygdom maatte han 1803 nedlægge sit Embede. Han flyttede da til Roskilde og var til 1822 Matematiklærer ved Katedralskolen dersteds. 1828 vendte han tilbage til Hovedstaden, hvor han døde 11. Sept. 1833. Ved sin Karakter og Uegennytte var han almindelig afholdt, men var i alle Retninger en Særling. Hans Foredrag var levende og alvorligt, selv om det i Aarenes Løb sank ned i det platte; men hans Evner vare temmelig begrænsede. Tilskyndet ved Læsningen af Jerusalems »Betragtninger om Religionens vigtigste Sandheder« følte han sig overbevist om, at Syndefald og Arvesynd ikke kunne bestaa med fornuftige Begreber om Gud. Han udgav da »Nysa eller filosofisk-historisk Undersøgelse om Gen. II. III.« (1790); heri vil han hævde, at Biblens Fortælling om Syndefaldet skyldes en urigtig jødisk Tydning af et eller andet ægyptisk Billede. Det lille Skrift vakte stor Opsigt, ikke just til Forfatterens Fordel, hvorfor G. snart efter udsendte »Anhang til Nysa anbelangende Kritikerne over samme«. Iøvrigt har han udgivet en stor Del populærfilos. og pædagogiske Afhandlinger, der nu alle ere sunkne i Glemsel, men som heller ikke formaaede ved deres Indhold at hæve sig til noget blivende Værd. *A. J.*

Gammader. I Hes. 27, 11 maa *gammadim* (Dsk. Overs. tapre Mænd) efter Sammenhængen være et Folkeslag, muligvis det i Tell-el-Amarna-Brevene omtalte Kumidi, ægypt. Gamdu, Nord for Hermon. *L. G.*

Gammadia og **Gammadium** kaldes allerede o. 400 det Dobbeltliniekors, der minder om 4 sammenstillede græske G. . Derfra synes Navnet at være gaaet over paa Forhæng og Klædningsstykker fra den ældre Middelalder, der prydedes med dette Kors. *J. O. A.*

Gammel-Katoliker. Allerede inden Pius IX paa Vatikaner-Konciliet havde forkyndt det nye Dogme om Pavens Ufejlbarhed (se d. Art.), var der i flere romersk-katolske Lande begyndt oppositionelle Bevægelser, og Proklamationen af Dogmet i Konstitutionen *Pastor æternus* (18. Juli 1870) gav Anledning til en Spaltning. 27. Aug. samledes paa Döllingers Indbydelse en Kreds af fremragende Katoliker, som vedtog en Protest mod de vatikanske Dekreter, og den blev tiltraadt af en stor Mængde Professorer fra Bonn, Breslau, Braunsberg, München, Münster, Prag, Würzburg osv. Men den 30. Aug. havde, paa Ærkebiskop Melchers af Kölns Opfordring, 7 tyske Biskopper (blandt dem v. Ketteler) og 2 Kapitelforvaltere haft en Sammenkomst i Fulda, og efter dette Møde blev der skredet ind imod Opponenterne imod det nye Dogme. Döllinger, Friedrich, Langen, Michelis, Reinkens, Reusch og mange andre bekendte romersk-katolske Teologer bleve ekskommunicerede. Foreløbig ramte Bandstraalen ikke Lægfolk; af dem krævede man kun tavs Anerkendelse. Heller ikke Lægmændene vilde dog tie. Allerede i Sept. 1890 var der i Königswinter (ved Rhinen) fra en Lægmandskreds udgaaet en Protest, der snart fik o. 1350 Underskrifter. Men i Begyndelsen lod flere af de tyske Regeringer (navnlig Württemberg og Baiern) Modstanderne af det nye Dogme i Stikken, og de tyske Biskopper, der paa Konciliet havde modsat sig Ufejlbarheden, underkastede sig efterhaanden alle. Den sidste, der faldt til Føje, var Hefele af Rottenburg (April 1870).

Ved Pinsetid 1871 blev der i München under Döllingers Forsæde holdt en Forsamling, der vedtog en ny Protest mod de vatikanske Dekreter, og efter at der 5.—6. Aug. var holdt et forberedende Møde i Heidelberg, holdtes 22.—24. Sept. i München den første Kongres af de med det nye Dogme misfornøjede, som kaldte sig »G.-K.«. Under Kirkeretslæreren v. Schulte's Ledelse blev der her vedtaget et Program, som udvidedes paa den næste Kongres, der holdtes 20.—22. Sept. 1872 i Köln, ligeledes under v. Schultes Styrelse. Dér blev der tillige nedsat en Kommission, som skulde forberede Valget af en Biskop. Döllinger modsatte sig Forslagene om at organisere en egen Gudstjeneste og om at vælge en gammel-katolsk Biskop, og da disse Forslag ikke desmindre gik igennem, trak han sig tilbage fra Ledelsen, men uden at skille sig fra Bevægelsen. I Beg. af 1873 gav Bismarck Preussens Tilsagn om at ville anerkende en gammel-katolsk Biskop, og 4. Juni s. A. valgte 22 Gejstlige og 55 Lægfolk, som Ombud for gammel-kat. Foreninger i Baden, Baiern, Hessen og Preussen, i Pantaleons-Kirken i Köln, Dr. Josef Hubert Reinkens, tidligere teol. Prof. i Breslau. 11. Aug. blev Dr. Reinkens (d. 1896) bispeviet i Rotterdam af Biskop Heykamp af Deventer, der hørte til den jansenistiske Kirke i Holland. Preussen, Baden og Hessen anerkendte straks den nye Biskop, men det baierske Ministerium vægrede sig ved at forelægge Kongen et Anerkendelsesdokument, fordi Anerkendelsen af den nye Biskop formentlig vilde stride mod den gældende Statsret. 1874 begyndte baade Baden og Preussen at yde det gammel-kat. Samfund økonomisk Støtte, men da Preussen havde sluttet Fred med Pavedømmet, kølnedes Interessen for G.-K.ne betydeligt.

Disse havde imidlertid i Aarenes Løb søgt at fæstne deres Organisation. Paa den 3. Kongres i Konstanz (Sept. 1873) blev der vedtaget en Synodal- og Menighedsordning, og de følgende Kongresser (i Freiburg 1874, Breslau 1876, Mainz 1877, Baden-Baden 1880, Crefeld 1884, Heidelberg 1888, Köln 1890, Luzern 1892, Rotterdam 1894) sysselsatte sig væsentlig med Gammelkatolicismens ydre Anliggender, navnlig Samfundets Udbredelse og Forhold til andre Kirkeafdelinger.

27.—29. Maj 1874 holdtes i Bonn den første Synode, og den blev efterfulgt af andre, som samledes i Beg. hvert Aar, senere hvert andet Aar. Ad den Vej blev der autoriseret en »Katolsk Katekisme« paa 66 Sider, der fremstiller Troslæren i Spørgsmaal og Svar, med stadig Henvisning til den hl. Skrift. Til den sluttede der sig senere en »Ledetraad for den kat. Religionsundervisning ved de højere Skoler«, der ogsaa indeholder Hovedpunkterne af Kirkens Historie. Den første Synode ophævede det pavelige Paabud om aarligt Skriftemaal og gjorde Skriftemaalet til en fri Sag, og de følgende Synoder have afskaffet flere rom.-kat. Misbrug. Der blev vedtaget et nyt »Kat.-Ritual«, og det blev tilladt i enkelte Dele af Messen at bruge Modersmaalet;

nu er den tyske Messe i Brug i næsten alle gammel-kat. Menigheder. Ved Siden af Biskoppen staar en Repræsentation for Synoden, bestaaende af 5 ordentlige (2 gejstl. og 3 verdsl.) og 4 overordentlige (2 gejstl. og 2 verdsl.) Medlemmer, der samles under Biskoppens Forsæde og overtager Ledelsen under et Bispeløse. Til Synoden sende Menighederne Medlemmer efter deres Tal (1 for Menigheder paa indtil 200 Medlemmer; for større Menigheder 1 for hver 200 Medlemmer). Den sammenkaldes af Biskoppen, med Synodal-Repræsentationens Vidende og Vilje, hvert 2. Aar. Den 5. Synode 1878 vedtog Reglerne for den kirkelige Disciplin og ophævede tillige det tvungne Cølibat, hvilket førte til, at ikke faa af G.-K.'nes bedste Mænd, som Friedrich, Langen og Reusch trak sig mere eller mindre tilbage fra Bevægelsen. Da Reinkens døde, blev Theodor Weber deres Biskop, og han er det endnu (Jan. 1901). 1895 var der i det tyske Rige over 90 gl.-kat. Menigheder med o. 60 Præster. De fleste vordende gammel-kat. Præster faa deres Uddannelse i Bonn. —

Den gammel-kat. Bevægelse forplantede sig til Schweiz, hvor G.-K. kaldes »Krist-Katoliker«. 1871 begyndte ogsaa dér Bruddet med Rom, og paa Synoden i Olten 1876 besluttede Schweiz's Krist-Kat. at indføre Modersmaalet ved Gudstjenesten, ophæve Cølibatstvangen og Paabudet om det aarlige Skriftemaal og vælge en Biskop. Valget faldt paa Prof. Herzog. 1879 var der i Schweiz o. 70,000 Krist-Kat. med 72 Præster. 1874 blev der ved Universitetet i Bern oprettet et krist-kat. Fakultet. — Ogsaa i Østerrig rejste den gammel-kat. Bevægelse Hovedet, først i Wien, hvor Præsten Anton dannede den første gammel-kat. Menighed paa østerrigsk Grund; senere dannedes der flere i Böhmen og Øvre-Østerrig. 1877 fik de Statens Anerkendelse, 1880 holdt de deres første Synode, der vedtog lignende Bestemmelser som de tyske gammel-kat. Synoder, bl. a. ogsaa Ophævelsen af det tvungne Cølibat. — I Frankrig rejste Abbé Michaud Gammelkatolicismens Fane; han blev ekskommuniceret og er nu Prof. i Bern og Udgiver af en international teologisk Revue. Den forhv. Karmeliter Hyacinthe Loyson (se d. Art.) indrettede en »kat.-gallikansk« Kirke i Paris, men uden at vinde synderlig Tilslutning, og efter nogen Tids Forløb søgte han andensteds hen. — I Italien rejste Grev Campello (I, 467) en beslægtet Bevægelse, der førte til Dannelsen af en *Chiesa cattolica nazionale*, og den i Spanien dannede *Iglesia Española* og *Iglesia de Jesus* i Mejiko have meget tilfælles med det gammel-kat. Samfund.

Tanken om en Union mellem alle Kr. paa Grundlag af en Reformation indenfor den rom.-kat. K. har haft flere Forkæmpere blandt Gammel-K.ne, og 1874 og 1875 blev der i Bonn afholdt saakaldte Unions-Konferenser, paa hvilke navnlig Anglikanere og græske Katoliker spillede en Rolle (v. Schulte, Der Altkath., Gesch. seiner Entwickelung, inneren Gestaltung und rechtlichen Stellung in Deutschland, 1887; E. Herzog, Beiträge zur Vorgesch. der christkath. K. der Schweiz, 1896; C. Bühler, Der Altkath., hist.-krit. dargestellt 1880; Martensen, Kath. og Protest. 1874, S. 49 f.). *Fr. N.*

Gammel-Lutheranere kaldes de luth. Kristne, der under Striden om den af Kong Friedrich Wilhelm III af Preussen paabudte halvreformerte Agende, holdt fast ved deres Lutherdom og den gamle luth. Liturgi (se Art. Union). Denne Bevægelse begyndte i Schlesien, hvor Scheibel, Diakonus og Prof. i Breslau (se Art. Scheibel), var den første Leder af de med den nye Agende misfornøjede. Da han blev suspenderet (1830), samledes der om ham en Skare trofaste Lutheranere, bl. a. Professorerne Huschke og Heinr. Steffens (se de Art. og S. 130), som en Tidlang holdt private Gudstjenester eller søgte til Præsten Berger i Hermannsdorf, $1^1/_2$ Mil fra Breslau, for at faa deres religiøse Trang tilfredsstillet. Da Scheibel 1832 havde nedlagt begge sine Embeder og flyttede til Dresden, overtog Huschke Ledelsen af »G.-L.«ne, og mange større og mindre Kredse (i Berlin, Pommern, Posen og Sachsen) sluttede sig til Breslauerne. Bl. de Præster, der gjorde fælles Sag med G.-L.ne, maa nævnes: Berger, Kellner i Hönigern, Kavel i Klemzig, Bieler i Kaulwitz, og senere Ehrenström, Grabau, Kindermann, Wermelskirch og Kirkehistorikeren Prof. Guericke i Halle. Skønt en kgl. Kabinetsordre af 28. Febr. 1834 havde stemplet det som noget i høj Grad »ukristeligt« at tillade Unionens Fjender at danne et særligt Religionssamfund, sammenkaldte Huschke en Synode af de »separerede Lutheranere«, og 40 Ombud fra luth. Kredse i Schlesien og Pommern mødtes i Breslau. Denne første gl.-luth. Synode udtalte, at man, indtil Opretholdelsen af en luth. K. var sikret, vilde danne en egen luth. Menighed, der ved en selvvalgt Myndighed vilde føre Tilsyn med dens Medlemmers Kultus, Lære, Bekendelse og Liv. Teologen Scheibel havde fundet sit Ideal i Aposteltidens Frimenigheder, og han ønskede en demokratisk Kirkeforfatning med Synoder og streng Kirketugt; Juristen Huschke udviklede derimod en Teori om K. som en af Staten uafhængig legemlig-aandelig Organisme, der ikke alene for at kunne bestaa krævede en Lære, der var i Overensstemmelse med Skriften, men tillige en bestemt Forfatning og et kirkeligt Regimente. Dette juridiske Synspunkt sejrede, og den gl.-luth. Separation fik et juridisk Modermærke, der aldrig er helt forsvundet.

Regeringen gik voldsomt frem mod de »renitente« Præster og Professorer. Navnlig i Hönigern forefaldt der 1834 et uhyggeligt Optrin, der mindede om Dragonnaderne og endte med Pastor Kellners Fængsling. Prof. Guericke blev afsat fra sin Professur i Halle, og mange G.-L. besluttede under disse vanskelige Forhold at forlade Fædrelandet. Grabau gik til Amerika, hvor han, sammen med H. v. Rohr dannede Buffalo-Synoden (I, 414); Kavel gik til Australien.

Da Friedrich Wilhelm IV 1840 besteg Tronen, ophævede han Tvangsforholdsreglerne mod G.-L.ne og frigav de fængslede, hvorpaa G.-L.ne paa den første Generalsynode i Breslau 1841 konstituerede sig som en af Statskirken fuldstændig uafhængig luth. K. i Preussen, og 1845 fik dette Samfund af Kongens Naade en saakaldt »General-Koncession«. Ledelsen af den frasøndrede luth. K. blev lagt i Hænderne paa et Overkirkekollegium, med Sæde i Breslau,

der i Huschke fik en dygtig og energisk Styrer. I de nærmest følgende Aar, især 1847 og 1848, sluttede mange mindre og større Kredse og mange dygtige Præster (som Nagel, Besser, Pistorius, Diedrich, Wolf, Kornmann, Wagner og Ebert) sig til Overkirkekollegiet i Breslau; men der udbrød snart pinlige Stridigheder blandt de udtraadte Lutheranere. Separationens Aand var faret i dem, og forskellige Opfattelser af Kirkeregimentets Værd og Væsen og af Kiliasmen fremkaldte først bitre literære Stridigheder og senere uhyggelige Spaltninger med gensidige Forkætrelser. 1862 samlede de med Huschkes Styrelse misfornøjede sig i Magdeburg til den saakaldte Immanuel-Synode (se d. Art.). Aaret i Forvejen havde Breslauerne i Berlin holdt et Møde, hvor ogsaa Kahnis, Meijer, Delitzsch (I, 621) og andre vare til Stede; Hensigten med Mødet var, paa Grundlag af 63 Teses, som Huschke havde opstillet, at enes om den rette Stilling over for de urolige. 1862 fik Breslauerne en god Støtte i en Erklæring fra det preuss. Kultusministerium, der gik ud paa, at »General-Koncessionen« kun gjaldt dem, der sluttede sig til Overkirkekollegiet i Breslau, og at kun saadanne Menigheder kunde gøre Krav paa at nyde Korporationsrettigheder og offentlig Godkendelse. Immanuel-Synoden vilde dog ikke falde til Føje, men fastholdt — i Modsætning til Breslauerne, der hævdede Kirkeregimentets guddommelige Indstiftelse — »at der i K., ifølge Art. 28 i den augsb. Konf. og de schmalkald. Artikler, ikke er noget fra Prædikeembedet forskelligt, særligt Kirkestyrelses-Embede«. 1840 var Pastor Stefan (se d. Art.), en luth. Zelot, draget til Nordamerika, hvor han stiftede Missouri-Synoden. Da et dybt sædeligt Fald havde gjort ham umulig som religiøs Leder, dannede den energiske Prof. Walther 1847 »Synoden for Missouri, Ohio og andre Stater«, der har ført et kraftigt Liv (se Art. Missouri-Synoden). Nogle af Missourierne vendte imidlertid tilbage til Europa og dannede i Sachsen en »Lutheraner-Forening«, der med Præsten Ruhland i Spidsen, satte sig til Dommer over alle Europas Lutheranere, baade Statskirken, Breslauerne og Immanuel-Synoden, og indenfor Missouriernes egen Kreds førte Separatismen til nye Adskillelser, hvorfor G.-L. ikke have formaaet at bevare den varme Sympati og Beundring, som de i Begyndelsen havde vakt hos saa mange alvorlige luth. Kristne i andre Lande. *Fr. N.*

Gamul, et af de 24 Præsteskifter (1 Krøn. 24, 17).

Gandersheim var et berømt Benedictiner-Nonnekloster i Brunsvig, 4 Mil fra Goslar. Det blev stiftet af Sachsernes første Hertug, den fromme Liudulf, og hans Hustru Oda og forsynet med mange pavelige Privilegier. Det egentlige G.s Opførelse begyndte 856 og afløste ved sin Indvielse 881 tildels det tidligere Kloster i Brunshausen, $^1/_2$ Mil derfra. 5 af Liudulfs Døtre indtraadte i Klostret, og 3 fulgte hverandre som Abbedisser. Nonnerne hørte til de fornemste Slægter, og Lærdommen trivedes blandt dem. Her levede Digterinden Hrotsuit (Roswith). 1568 forvandledes Klostret, efter at dets Stilling til Ref. i længere Tid havde skiftet efter de regerende Fyrsters Trosbekendelse, til en luth. adelig Stiftelse, der ophævedes 1802, da Hertugdømmet Braunschweig inddrog dets Godser. *Kn. H.*

Gangancelli, se Clemens XIV (I, 523).

Gangdage kaldes de Dage, paa hvilke der i den kat. Tid skete højtidelige Optog, særlig de 3 sidste Dage før Kristi Himmelfartsdag (jvfr. Bededag I, 247). I det verdslige Sprog er en G. den Dag, da en Bonde gør Hovarbejde med gaaende Folk. *Kn. H.*

Gangelbauer, Cölestin, Ærkebiskop af Wien, fødtes 20. Aug. 1817 i Thaustetten i Stiftet Linz. Efter at have studeret i Kremsmünster traadte han ind i Benedictiner-Ordenen og blev præsteviet 1843. Hans store Sprogkundskaber gjorde ham til selvskreven Lærer ved Klosterskolen i Kremsmünster; 1875 blev han Stiftsprior, 1876 Abbed for Benedictinerne i Kremsmünster og 1877 Medlem af det østerrigske Herrehus; 1881 blev han kaldet til Ærkebiskop af Wien; 1884 gav Leo XIII ham Kardinalhatten (med S. Eusebio som Titelkirke). Han døde 14. Dec. 1889.

Gangra var efter Midten af 4. Hdaar Paflagoniens Metropolitsæde. Dér holdtes 343 (eller 340) en Synode, der var rettet mod Evstathios af Sebastes Disciple (I, 828). Vi have endnu 20 *Canones* fra den og en af den til Armeniens Biskopper udfærdiget Synodalskrivelse. Se Hefele, Conciliengesch. I^2, 777 f.

Gaon (Flertal: Geonim, et hebr. Ord for Herlighed) var fra 7. Hdaar til 1040 Embedstitel for Hovederne for de relig. Akademier i Babylonien.

Garantilov *(la legge delle guarantigie)* kaldes den Lov af 13. Maj 1871, ved hvilken den italienske Rigsdag under Ministeriet Lanza bestemte, hvorledes Forholdet mellem Pavedømmet og Italien skulde være efter Roms Fald (den er aftrykt i Scaduto, Guarantigie pontificie, Torino 1884, Aktstykkerne S. 72 f.). Ifølge den er Pavens Person hellig og ukrænkelig, og Forbrydelser mod ham straffes som Forbrydelser mod den kgl. Majestæt. Men »Diskussionen om relig. Emner skal være fuldstændig fri«. Den ital. Regering forpligter sig til at vise Paven de samme Æresbevisninger som andre Suveræner og at indrømme ham den Hæders-Forrang, de rom.-kat Suveræner tillægge ham. Paven skal have Ret til at holde det sædvanlige Antal Gardister til Værn for sin Person og sine Paladser. Der skal aarlig udbetales ham 3,225,000 Lirer, og denne Aarpenge skal være fri for enhver Tynge og Skat og kan ikke formindskes, selv om den ital. Regering senere skulde beslutte sig til at overtage Udgifterne til de vatikanske Musæer og det vatikanske Bibliotek. Vatikanet, Lateranet med alle tilhørende Bygninger, Haver og Grundstykker, samt Slottet i Castel Gandolfo, skulle staa til Pavens Raadighed. Naar Pavestolen er ledig, kunne Kardinalerne samles frit, og Regeringen vil drage Omsorg for, at hverken Konklaver eller økumeniske Koncilier i nogen Maade skulle lide Forstyrrelse. Ingen ital. Embedsmand maa betræde de pavelige Paladser uden Pavens Tilladelse, og Paven skal have fuld Frihed til at udøve sit Embedes Funktioner. Fremmede Magters Gesandter hos St. Peters Stol skulle have de Rettigheder, der efter den internationale

Ret tilkommer diplomatiske Agenter, og det samme skal være Tilfældet med de pavelige Gesandter hos fremmede Regeringer. Paven skal uhindret kunne træde i Forbindelse med Episkopatet og hele den rom.-kat. Verden; han maa have sit eget Postvæsen og sin egen Telegraf. Alle Seminarier, Akademier og Kollegier i Rom og de suburbikariske Bispedømmer skulle kun være afhængige af den hl. Stol, og Medlemmerne af det kat. Præsteskab skulle have fuld Frihed til at forsamle sig. Regeringen giver Afkald paa Retten til at udnævne eller gøre Forslag til Besættelsen af de højere kirkelige Embeder i Italien; og af de ital. Biskopper skal der ikke kræves Ed til Kongen. Alle højere og lavere Beneficier udenfor Rom, alene med Undtagelse af Kardinal-Bispestolene i denne Bys Nærhed, kunne kun tildeles ital. Borgere. *Exequatur, Placet regium* og alle andre Former for Regeringens Tilladelse til Offentliggørelse og Udførelse af de kirkelige Myndigheders Afgørelser, skulle falde bort, dog med en Begrænsning, der vil medføre, at ingen Biskop og Præst udenfor Rom og de suburbikariske Bispedømmer vil kunne nyde de med hans Stilling forbundne Indtægter, førend hans Valg er godkendt af den ital. Regering. Denne G. var, som navnlig Minghetti betonede, fra Kongeriget Italiens Side, helt og holdent et Værk af politisk Opportunisme, og hverken Pius IX eller Leo XIII have villet godkende den eller gøre Brug af de økonomiske Fordele, den tilbyder. Men 19. Febr. 1878 blev den, ved en Erklæring af Statsraadet, indlemmet blandt Statens Grundlove. Italienerne have med Styrke hævdet, at G. kun er en ital. Lov, ingen international Aftale, og det er almindelig godkendt. Om dens Tilblivelse og Pavedømmets Stilling til den se Fr. Nielsen, Pavedømmet i det 19. Hdaar II [2], 464 f.

Garasse, François, fr. Jesuit, f. i Angoulême 1585, indtraadte i Jesuiter-Ordenen 1601 og virkede derpaa mange Aar som en fejret Lærer og Prædikant i Frankrig og Lothringen, hadet paa Grund af sine voldsomme Angreb paa Romerkirkens Modstandere. Han døde 14. Juni 1631 i Poitiers, hvor han levede i en Slags Forvisning og med stor Opofrelse plejede pestsyge.

Garcia de Loaysa, sp. Biskop, var Dominikanernes 39. *Magister generalis* og Skriftefader hos Karl V. 1495 blev han, i en ung Alder, optagen i Dominikaner-Ordenen, derpaa en Tidlang Provinsial for Spanien, og 1518 Thomas de Vios (I, 444) Efterfølger som Ordenens *Magister*. 1524 blev han viet til Biskop af Osma, og i de følgende Aar fik han, paa Grund af de store Tjenester, han viste Karl V, mange vigtige Hverv; og over for sin Kejser talte han altid frit. Det var efter hans Raad, at Kong Frans I blev løsladt af Fangenskabet. 1530, ved Karls Kroning i Bologna, fik G. Kardinalhatten af Clemens VII. Samtidig blev han Biskop af Liguenza og Aaret efter Ærkebiskop af Sevilla. Han døde i Spanien 1547 som Ærkebiskop af Sevilla og Generalkommissær for Inkvisitionen. G. Heine fandt i det sp. Rigsarkiv i Simancas G.s Breve til Karl V fra Aarene 1530—32; de udkom 1848 i tysk Overs. og give ret vigtige Bidrag til Tidens relig. Historie.

Gardiner. 1) **Allen G.,** f. 1794 i Berkshire i England, voksede op i et kr. Hjem og kom paa sine Rejser som engelsk Søofficer (Kaptajn 1825) i Berøring med Hedningerne, hvorved hans Missionsiver optændtes. Fra 1834 helligede han sig helt til Missionen, først 1834—36 iblandt Zuluerne i Natal, men efter 1838 i Sydamerika, blandt dets af den rom.-kat. K. saa forsømte Indianere, og fik 1844 stiftet i England et sydamerikansk (patagonisk) Missionsselskab. Efter forgæves Forsøg hos Arankanerne i Chili o. a. under Modstand fra de rom.-kat. Myndigheder, vendte han sig til de forkomne Indbyggere i det barske øde Ildland. Det første Forsøg 1848 strandede paa Beboernes Fjendtlighed, men med store Anstrengelser og personlige Ofre fik G. et nyt i Gang 1850 med 6 offervillige Ledsagere. De lod sig landsætte 5. Dec. 1850 paa Øen Picton, men det strenge Klima, Indbyggernes fortsatte Fjendtlighed og Sult og Sygdom førte dem en efter en i Døden under store Trængsler, udholdte med Taalmodighed og Hengivelse i Gud, som det fremgik af deres Dagbøger, der naaede til 6. Sept. 1851; G. var vistnok den sidste. I Oktober kom det ventede Skib med Forsyning, men fandt ingen i Live. Budskabet om deres Død vakte Kærlighed til deres Gerning, der optoges 1854 af det fornyede sydamerik. Missionsselskab og førtes videre under fortsatte Trængsler og nyt Martyrium (1859), med det Resultat, at der nu er døbt o. 330 Yakyaner, der ere førte ind i et kr. ordnet Liv i Ushuwaya, nu i Tekcnika. Men de svinde hen for de indtrængende hvide Nybyggere. Det sydamerik. Miss. har ogsaa optaget de andre Grene af G.s Missionsplaner blandt de hedenske Indianere i Patagonien, Chili, Bolivia, Paraguay (Chaco), og Evangelisation blandt de rom.-kat. Indbyggere i Buenos-Ayres, samt Præstegerning blandt engelske Kolonister og Søfolk paa forskellige Steder i Sydamerika. *V. Sn.* — 2) **Stephen G.,** f. mellem 1483 og 1490, studerede i Cambridge og blev Doktor i den verdslige og gejstlige Ret. Som Privatsekretær ledsagede han 1527 Kard. Wolsey til Paris, hvor han lærte Erasmus at kende. Gentagne Gange blev han af Henrik VIII sendt til Paven i Anledning af Kongens Plan om Skilsmisse fra Katarina, og i Cambridge søgte han at vinde de lærde for Sagen. Han steg mere og mere i Kongens Gunst og blev Arkidiakon, først af Norfolk, derefter 1531 af Leicester; s. A. udnævntes han til Biskop af Winchester, men straks efter rejste han som Henriks Sekretær til Frankrig. Kongen sagde, at naar hans Sekretær var borte, var det, som om han havde mistet sin højre Haand. G. var Medlem af den Domstol, der erklærede Henriks Ægteskab for ugyldigt, og ved Anna Boleyns Kroning var han en af dem, der bar hendes Slæb. Han fik Tilladelse til at overtage sin Bispegerning, men blev dog snart kaldt tilbage til Hoffet. Efter Englands Løsrivelse fra Pavedømmet udgav han 1535 den berømte Tale *de vera obedientia*, hvori han frakender Roms Biskop Jurisdiktionsret over andre Kirker og forsvarer Kongens Overhøjhed over Englands K. Han stod i et spændt Forhold til Th. Cromwell og Cranmer, der vilde fremme Reformationen, og en Tidlang var Henrik mistænksom over for ham, men han

forstod at genvinde Kongens Tillid, og gentagne Gange blev han i vigtige Ærinder sendt til Frankrig og Tyskland. Bekendtskabet med tyske Protestanter havde ingen Indflydelse paa hans religiøse Anskuelser. Han var en klog, men fordomsfuld Mand, haardhjertet og hensynsløs. Efterhaanden fortrængte han Th. Cromwell og Cranmer, og de 6 Artikler af 1539 (Blodartiklerne) vare uden Tvivl hovedsagelig hans Værk. Ved dem uddybedes Kløften mellem ham og Cromwell, og efter dennes Henrettelse 1540 beherskede han helt Kongen. Han efterfulgte sin Rival som Kansler for Universitetet i Cambridge. Selv var han meget lærd, og han viste Iver for Videnskabernes Fremme, men Frygt for Reformationen gjorde hans Styrelse af Universitetet reaktionær. Til det sidste bevarede han Kongens Gunst, og det er urigtigt, at han skulde have søgt at bringe Henriks 6. Dronning, Katarina Parr, i Unaade og derved have paadraget sig Kongens Vrede. Protestanterne betragtede ham med Rette som deres værste Fjende. Efter Edvard VI's Tronbestigelse blev han derfor udelukket af Statsraadet, senere afsat og fængslet i Tower, hvor han sad indtil den unge Konges Død. Maria gjorde ham til Rigets Lord-Storkansler, og han kronede hende. Da Forfølgelsen mod Protestantismen ramte Cranmer, søgte G. forgæves at frelse ham; derimod kan han ikke frikendes for Medskyld i den haarde Behandling, Prinsesse Elisabet fik. Han døde 12. Nov. 1555 (J. S. Brewer, The Reign of Henry VIII to the death of Wolsey, I—II, 1884; N. Pocock, Records of the Reformation, I—II, 1870). *C. E. F.*

Gareb, en Høj ved Jerusalem mod Sydvest (Jer. 31, 39), formodentlig det Punkt, der omtales i Josva 15, 8. — G. var ogsaa Navn paa en af Davids Helte (2 Sam. 23, 38. 1 Krøn. 11, 40). *L. G.*

Garet. 1) **Jean G.**, f. 1617, Medlem af Mauriner-Kongregationen, udgav Cassiodors Værker i 2 Bd. (Rouen og Paris 1679). D. 1694 i Jumieges. — 2) **Johannes G.**, f. o. 1499, d. i Löwen 1571 som Korherre af Augustins Orden, forsvarede i sine Skrifter Romerkirkens Lærdomme om Bøn for de døde, Helgenpaakaldelse, Transsubstantiationen og Messeofret. *Kn. H.*

Garitzim og **Ebal**, de to Bjerge ved Sikems dejlige, 500 Meter brede Dal, E. mod Nord, noget højere end det paa Dalens Sydside liggende G., hvis sparsomt med Krat bevoksede Kuppel hæver sig 250 Meter over Dalbunden. Fra G., der altsaa ligger til højre for den, der ser mod Øst, skulde efter Moses Befaling Herrens Velsignelse over de lydige, og fra E. hans Forbandelser over de genstridige, forkyndes af Folkets Stammer under Leviternes Ledelse, hvilket ogsaa udførtes af Josva (5 Mos. 11, 29 f. 27, 12 f., Josva 8, 30 f.). Ebal omtales ellers ikke i G. T., G. derimod i Dom. 9, 7, hvor Jotam, Gideons Søn, staaende paa G., taler til Sikemiterne om Træerne, der fik Tornebusken til Konge. Et Klippefremspring, der findes tæt over Vejen ned fra Bjerget, kan fortrinlig have egnet sig til Prædikestol ved denne Lejlighed. Paa G. rejste sig i den efterexilske Tid et samaritansk Tempel, efter at Jøderne havde afvist Samaritanerne fra Samfund med Israels Menighed. En af Nehemja (Aar 432) fordreven jødisk Præst **Manasse**, der havde ægtet Samaritanen Sanballats Datter, fik dette Tempel opført, og det blev Midtpunkt for den samaritanske Menighed. I 2 Makk. 6, 2. 5, 23 fortælles, at Kong Antiokos Epifanes, samtidig med sin Voldsfærd mod Jøderne (Aar 168), helleniserede Templet paa G. og indsatte en Befalingsmand paa G.s Borg. Templet blev ødelagt 128, eller kort derefter, af Makkabæeren Johannes Hyrkan, men G. vedblev (jvfr. Joh. 4, 20) at være Samaritanernes Helligdom og er endnu Samlingssted for den forkrøblede samaritanske Menighed, der findes i Nablus, det gamle Sikem; der holdes en aarlig Paaskefest med Ofring af 7 Lam. I 5 Mos. 27, 4 f. læse Samaritanerne tendentiøst, at det Alter, der tales om, skulde rejses paa G., i Stedet for, som den hebr. Tekst har, paa Ebal. Paa G. findes endnu Ruiner af en kr. Kirke, der sandsynligvis er bygget paa Kejser Justinians Tid. *L. G.*

Garmann, Jens Skanke, Præst, blev født i Finmarken 24. Sept. 1781 og blev teol. Kand. 1803. Under en Rejse i Tyskland som Hovmester erhvervede han sig i Leipzig baade Magistereksamen og den filos. Doktorgrad. Efter et Par Aars Lærervirksomhed i Trondhjem blev han 1810 Kapellan ved vor Frelsers Kirke i Kristiania. Han omkom under Badning 15. Juli 1822. Blandt hans Skrifter mærke vi os hans Afhandling for Doktorgraden om de hedenske Begravelsesskikke i Skandinavien samt en »Ledetraad for Skolelærere ved Religionsundervisningen«. *A. B.*

Garmit, Tilnavn til den judæiske By Ke'ilas Grundlægger (1 Krøn. 4, 19).

Garnier. 1) **Jean G.**, lærd fr. Jesuit, f. i Paris 1612, d. i Bologna 1681 paa Rejsen til Rom. Han har udgivet fl. Kirkefædre (navnlig Theodoretos af Kyrros), *Liber diurnus Rom. Pontif.* osv. — 2) **Julien G.**, lærd fr. Mauriner, f. i Connerré i Stiftet le Mans, d. i Charenton 1725, var en af sin Ordens dygtigste Kritikere. Den ypperlige Udgave af Basilios den stores (I, 234) Værker skyldes væsentligst ham. Den blev efter hans Død fuldført af hans Ordensbroder **Maran** (1730).

Garrucci, Rafaele, rom. Kunsthistoriker, f. 23. Jan. 1812, traadte tidlig ind i Jesuiter-Ordenen og kastede sig over det arkæologiske Studium, som han dyrkede i Rom samtidig med de Rossi under Katakombeforskeren Marchis Vejledning. Han har behandlet en Række numismatiske, epigrafiske og kunsthistoriske Æmner (Spotkrucifikset og Katakombe-Glassene (Ampuller I, 75). Gs Hovedværk er *Storia dell' arte christiana,* der omfatter de første 8 Hundredaar. D. 5. Maj 1885. *Kn. H.*

Garve. 1) **Carl Bernhard G.**, herrnhutisk Præst, f. 1763, døde i Herrnhut 1841. Han er Forf. til den af Boye oversatte Psalme: »Dit Ord, o Gud, som Duggen kvæger« (Psbog f. K. og H. Nr. 336). — 2) **Christian G.**, tysk Filosof, f. i Breslau 1742, var 1768—70 ekstraord. Prof. i Leipzig, levede Resten af sit Liv i Breslau (d. 1798), idet Sygelighed hindrede ham i at overtage noget Embede. G. hører til de saakaldte Popularfilosofer, der satte sig til Maal at give den teoretiske Begrundelse af »Oplysningen«s Grundsætninger paa en saadan Maade, at disse kunde

føres ud i de videste Kredse. De egentlig religiøse Begreber blive ikke hos G. Genstand for nogen indgaaende Fremstilling. At mærke er dog her hans Skrift »Ueber das Dasein Gottes«, der har sin historiske Interesse, fordi det blev skrevet for at gendrive de Indvendinger, som var rejst mod Mendelssohns »Morgenstunden«, og de Tvivl om Metafysikens Værdi, som var vakt ved Kants »Kritik der reinen Vernunft«. G.s Interesse ligger paa den praktiske Morals Omraade. Han hører til Tidens dygtigste Moralister med deres Svaghed, idet man savner et højere Moralprincip, og med deres Fortrin, idet han med mere end almindelig fin og aaben Sans gaar nøje ind paa de enkelte konkrete Livsforhold. Ved Siden af dygtige Oversættelser (Fergusons Moralfilos. [1772] og Ciceros »Om Pligterne« [1783]) er hans betydeligste Skrift »Versuche über verschiedene Gegenstände aus der Moral, Literatur u. dem gesellschaftlichen Leben« 1792, 3. Opl. 1821, (Schelle, Briefe über G.s Schr. u. Philos., Leipzig 1800). *C. B.*

Gashmu (Neh. 6, 6) eller **Geshem** (Neh. 2, 19. 6, 1. 2), en Araberhøvding blandt Nehemjas og Jødernes Fjender, i Jerusalems Nærhed, rimeligvis i det sydlige Palæstina (jvfr. Neh. 4, 1, dsk. Overs. 4, 7). *L. G.*

Gasparin. 1) **Agénor Etienne de G.**, Greve, blev født i Orange 1810. Han studerede i Paris og var under Juli-Kongedømmet ansat under Faderen, der først var Landbrugs-, derefter Indenrigsminister. Senere fik han som *maître des requêtes* i Statsraadet Lejlighed til at sætte sig ind i mange vigtige Spørgsmaal. I en Bog *Esclavage et traite* angreb han Slaveriet. Efter 1842 at være valgt ind i Deputeretkamret optraadte han som ivrig Talsmand for Negerslaveriets Ophævelse, Religionsfrihed og Parlamentsreformer. Han var Sjælen i den Kreds, der 1842 grundede Landbrugskolonien i Sainte-Foy til Anbringelse af fordærvede og straffede protestantiske Børn. Imidlertid kostede hans frimodige Optræden og hans protestantiske Bekendelse ham 1846 hans Sæde i Kamret. Han foretog da en Rejse i Orienten, og efter sin Hjemkomst levede han helt for Frankrigs protestantiske K. Allerede 1843 havde han udgivet et Skrift *Intérêts généraux du Protestantisme français* og 1846 *Christianisme et Paganisme*, I—II. Paa Generalsynoden 1848 kæmpede han sammen med Fr. Monod for Vedtagelsen af en kirkelig Bekendelse, og da Forslaget blev forkastet, dannede de en Frikirke. Straks efter bosatte G. sig dog i Genève, hvor han forblev til sin Død. Med stor Interesse fulgte han den kirkelige Udvikling hjemme og ude, og i Lejlighedsskrifter og Bladartikler tog han Del i de kirkelige Forhandlinger. I *La Question de Neuchâtel* forsvarede han 1857 sit nye Fædreland mod Preussen. Negerslaveriet angreb han i de to smukke Skrifter: *Un peuple qui se relève*, 1861, og *L'Amérique devant l'Europe*, 1862. Han udgav flere Rækker af veltalende Foredrag, der vare holdte for store Tilhørerkredse i *La Salle de la Réformation;* efter hans Død udkom: *Luther et la réforme au XVI siècle*, 1873. Under den fr.-tyske Krig foreslog han Neutralisation af Elsass (*La République neutre d'Alsace*, Genève 1870), og kort efter udkom *La France, nos fautes, nos périls, notre avenir*, der kan betragtes som hans politiske Testamente. Han døde 8. Maj 1871 (A. Naville, Le comte A. de G., Genève 1871; Th. Borel, A. de G., Paris 1879). — 2) **Catherine Valérie de G.**, f. Boissier, blev født i Genève 1813 og ægtede 1837 ovennævnte. Hun var opdraget i en rig Familie og højt dannet. Som ung udgav hun, under Psevdonymet Ant. Goru, 3 Noveller, og efter at være bleven gift udfoldede hun en stor literær Virksomhed. Hendes Værk *Le Mariage au point de vue chrétien*, I—III, 1842, blev belønnet med det fr. Akademis Guldmedaille. De religiøse Skrifter: *Les Horizons prochains*, 1858, *Les Horizons célestes*, 1859, og *Les Tristesses humaines*, 1863, udkom i mange Oplag. I en Række Bind skildrede hun de Rejser, hun foretog sammen med sin Mand i Orienten, i Jurabjergene og i Spanien. Desuden oversatte hun et stort Antal engelske og amerikanske Bøger og gav i Flyveskrifter og i Tidsskrifter Bidrag til Tidens offentlige Forhandlinger. *La Lèpre sociale*, 1870, er rettet imod den offentlige Prostitution, *Sept hommes*, 1871, imod Drukkenskaben. Alle hendes Skrifter ere anonyme (A. Pommier, Mdm. la comtesse A. de G., Bruxelles 1864). *C. E. F.*

Gass. 1) **Joachim Christian**, protestantisk Teolog, f. 26. Maj 1766; var en pommersk Præstesøn, kom 1785 som Student til Halle, hvor han dyrkede Teologi (under Semler) og Filosofi, og blev 1795 Garnisonspræst i Stettin. 1806; som Feltpræst i Halle traf han sammen med Steffens, som han senere fortsatte Omgangen med i Breslau, og Schleiermacher, til hvem han allerede tidligere var traadt i nært Venskabsforhold. 1807 blev G. Præst ved Mariakirken i Berlin, 1810 Overkonsistorialraad i Breslau. Da Frankfurter-Universitetet 1811 flyttedes til Breslau, blev G. tillige Prof. i systematisk Teol. Efter flere Aars Sygelighed døde han 19. Febr. 1831. Hans væsentligste Betydning ligger i hans Arbejde for en bedre Ordning af de schlesiske Kirkeforhold. I den Agendestrid, som fremkaldtes ved den preussiske Union (se d. Art.), stod G. en Tid lang som Regeringens Modstander, men underskrev tilsidst 1829 Fortalen til Agenden. Som Teolog er han stærkt paavirket af Schleiermacher, navnlig i Dogmatiken. Af hans literære Arbejder er at nævne 2 Prædikensamlinger (fra 1801 og 1806), en kirkelig Aarbog (1818, 1820) og »Über den christlichen Cultus« 1815. — 2) **Wilhelm G.**, protest. Teolog, Søn af foregaaende, blev født i Breslau 28. Nov. 1813. Efter at være bleven undervist paa en noget mærkværdig Maade i sin Faders Hus, der var et Samlingssted for det aandfuldeste Selskab i Breslau, kom han i Latinskolen dér og blev 1832 Student. Han studerede Teol. i Breslau, senere i Halle, hvor han var udsat for Paavirkning fra meget forskellig Side (Wegscheider og Tholuck), og endelig i Berlin, særlig under Neander. Ogsaa sin Faders Ven Steffens kom han i nært Forhold til, hvorimod han forblev uberørt af den Hegelske Filosofi. Han vendte senere tilbage til Breslau, blev 1836 *Dr. phil.*, 1839 *Lic. theol.* og Privatdocent, 1846 overordentlig Prof. 1847 forsattes han til Greifswald, hvor han 1854 blev *Dr. theol.*, 1855

overordentlig Prof.; 1862 forflyttedes han til Giessen, 1868 fik R. Rothe ham efter sit Ønske til Efterfølger i Heidelberg. Han døde 21. Febr. 1889. Hans Værker ere væsentlig af historisk Art. Foruden Afhandlinger i »Zeitschr. f. Kirchengeschichte«, hvoraf han siden 1875 var Medudgiver, samt andre mindre Arbejder har han skrevet: »Gennadius und Pletho« (1844), »Die Mystik des Nikolaus Kabasilas vom Leben in Christo« (1849), »Symbolik der griechischen Kirche« (1872), »Georg Calixt und der Synkretismus« (1846), »Gesch. der protest. Dogmatik« I—IV (1854—67), »Gesch. der Ethik«, I—II (1881—87). Som Teolog var G. af en moderat liberal Retning, med den mest afgjorte Sympati for den preussiske Union, som han forsvarede i det praktiske Kirkeliv, og hvis Forhistorie hans Arbejder angaaende den protest. Dogmatiks Historie skulde klarlægge. *V. A.*

Gassendi, Pierre, fr. Filosof, er født i Digne i Provence 1592. Tidlig udviklet, blev han snart Prof. i Filos. i Aix, senere Provst i Digne, tilsidst Prof. i Matematik i Paris. Skønt Prælat er det ham, som først bestemt har genindført Materialismen i den nyere Filos. I Opposition mod Aristoteles staar han ved Siden af Descartes; men medens denne sætter en idealistisk Filos. i Stedet, saa holder G. sig nøje til Erfaringen, med Undtagelse af de Indrømmelser, som han nødes til at gøre til Kirkelæren. Som den Filosof, han særlig støtter sig til, nævner han dristigt Epikur; hvor farligt det end var paa den Tid at forsvare denne, vover han dog et saadant Skridt, baade for hans Persons og hans Læres Vedkommende. Det er særlig Atomlæren, saaledes som Epikur har udviklet den, som G. optager. I det uendelige Rum og gennem den uendelige Tid udfolder Verden sig; det er Materien, som her dominerer; den er det stadigt værende, der ikke opstaar eller forsvinder; af intet kan intet fremkomme. Al Forandring er kun en Omsætning af Atomer. Princippet for Bevægelsen er overalt af legemlig Art; selv Sjælen kan kun gøre sig gældende, forsaavidt den er af sanselig Art. Alt dette lyder jo farligt nok. Men G. forstaar ogsaa at berolige den herskende Kirke. For det første er der kun Tale om de engang givne Atomer og de dermed følgende sekundære Aarsager; det nægtes ingenlunde dermed, at alle Atomerne oprindelig stamme fra Gud, at de ere skabte af ham som den første Aarsag. Og dernæst indrømmes der, at der foruden de materielle Sjæle maa tænkes andre af rent aandelig Art; hertil hører Gud selv og Menneskeaanderne som de, der ere udgaaede fra ham og i Kraft deraf ere udødelige. Det bliver en Slags Dualisme i selve Sjælen, som saaledes statueres. Og endelig, hvad Verdenssystemet angaar, da tager han ikke ligefrem Parti for Kopernikus, om end han gør, hvad han kan, for at bane Vejen for ham. Han antager tilsyneladende Tycho Brahes System. Hvor forskellig hans Tænkning var fra Descartes's, ses af hans Polemik mod denne. Det er særlig hans Forkastelse af Descartes's ontologiske Bevis for Guds Tilværelse, som er bleven bekendt; han gør heroverfor gældende, at Eksistens i sig selv ikke er nogen Fuldkommenhed. Han døde 1655. (A. Lange, Geschichte des Materialismus, I; H. Høffding, Den nyere Filosofis Historie, I). *F. C. K.*

Gasser, Vincenz Ferrerius, Fyrstebiskop af Brixen, fødtes 30. Okt. 1809, blev Prof. i Gl. Test. og orientalske Sprog i Brixen, 1855 Domkapitular, men vedblev at virke som Lærer til sin Bispevielse 1857. D. 6. April 1879. G. var en Kirkefyrste i stor Stil, i Besiddelse af en altomfattende Lærddom og personlig Hengivelse i sin Gerning. Hans Kirkepolitik var rettet paa ved alle Midler at bevare Trosenheden i sit Stift. Paa Vatikaner-Konciliet indtog han en fremragende Stilling som Pavedømmets haandgangne Mand, og det tilfaldt ham ved Skemaet om Pavens Primat at forsvare Kap. 4: *de infallibilitate* (I. Zobl, V. F., Fürstbischof von Brixen, Brixen 1883). *Kn. H.*

Gassner, Johann Josef, berømt Eksorcist, f. i Vorarlberg 1727, studerede Teol. i Innsbruck og Prag og blev 1758 Præst i Landsbyen Klösterle i Bispedømmet Chur. Han helbredte ved Paakaldelse af Jesu Navn, Haandspaalæggelse, Korstegn o. lign. først sig selv og dernæst andre for Sygdomme (ej blot Krampe og Epilepsi, men, efter hvad der siges, ogsaa Blindhed og Lamhed), der skulde skyldes sataniske Magter. Til hans Tilhængere og Velyndere hørte en Del fornemme Mænd og enkelte Protestanter som Lavater. Grev J. Fugger, Biskop af Regensburg og Provst af Ellwangen, kaldte ham først til Ellwangen, hvor hans Patienters Antal i Dec. 1774 var 2700, dernæst til Regensburg, hvor han udnævntes til gejstlig Raad. Der kom imidlertid mange Klager over ham baade fra Teologer og fra gejstlige og verdslige Myndigheder. Pius VI's Erklæring blev indhentet; den gik ud paa, at Eksorcismen i sig selv var gavnlig, men det rom. Ritual, skulde nøje følges. Det voldsomme Tilløb til G. standsede, og han døde 1779 som Dekan i Pondorf i Stiftet Regensburg. I den livlige Polemik om Helbredelserne havde G. selv taget Del. Et Skrift af ham »Nyttig Undervisning til at stride med Djævelen«, opnaaede 1774—1787 12. Opl. *V. A.*

Gaston fra Dauphiné, se Antonius-Ordenen (I, 111).

Gat, en af Filisternes 5 Hovedstæder (Josva 13, 3), nævnes allerede i Tell-el-Amarnabrevene (Gimti), men er forholdsvis tidlig gaaet til Grunde, saa at dets nøjagtige Beliggenhed allerede var ukendt i den ældste kr. Tid og ikke kan paavises. Af Omtalen i G. T. ses det at have ligget i Nærheden af Asdod og Ekron (1 Sam. 5), længere ind imod Juda Stamme (1 Sam. 17, 52). I G. fandtes Rester af Urbefolkningen (Josva 11, 22), navnlig en Kæmpeslægt, hvoraf Goliat er den berømteste (1 Sam. 17, 4. 2 Sam. 21, 15 f. jvfr. 1 Krøn. 20, 4 f.). David, der under Sauls Forfølgelse havde haft Tilflugt hos Kong Akis i G. (1 Sam. 21, 11 f. 27, 2 f.), indtog som Konge ogsaa denne filistæiske By (1 Krøn. 18, 1); af 1 Kong. 2, 39 ses den endnu under Salomo at have beholdt sin egen Konge som Vasal. I Davids Livvagt fandtes ogsaa Gittiter, f. E. Ittai, (2 Sam. 15, 18 f.). Rehabeam befæstede Staden (2 Krøn. 11, 8). Under Joas erobredes den af den syriske Konge Hazael (2 Kong. 12, 18), men tilbageerobredes af Kong Uzzija, der nedrev dens

Mure (2 Krøn. 26, 6). Efter den Tid synes den at være afblomstret (Amos 6, 2) og var saa ubetydelig, at Profeterne — undtagen Mi. 1, 10 for et Ordspils Skyld — ikke nævne den ved Siden af de fire andre bekendte Stæder (Amos 1, 6—8; Zak. 9, 5. 6; Sef. 2, 4; Jer. 25, 20). — Med Ordet Gat (Perse) er et Par Bynavne dannede: G.-hefer Nordøst for Nazaret i Sebulons Stamme (Josva 19, 13) Jonas's Fødeby (2 Kong. 14, 25) nu el-meshhed; og G.-rimmon (Josva 19, 45), en ubekendt By i Dans Stamme, Levitstad (Josva 21, 24). Et andet G.-r. i Josva 21, 25 maa være en Skrivefejl; der skal efter Septuaginta og 1 Krøn. 6, 55 læses Jibleam. *L. G.*

Gatam (Dsk. Overs. Gaetam) nævnes 1 Mos. 36, 11. 16 og 1 Krøn. 1, 36 bl. Edomiternes Slægter.

Gaudentius. 1) **G.** hed en Martyr og Helgen, der skal være bleven halshugget i Casaccia (Graubünden) i 2. Halvdel af 4. Aarh. Han nævnes først i en Dødebog fra 7. Aarh. og i *Martyrologium Bruxellense* ved 7. Maj. Over hans Grav blev der bygget en Kirke, der indtil Ref. var et søgt Valfartssted. Man har ofte forvekslet denne G. (»G. fra Bergell«) med Biskop G. af Navara (d. 417). — 2) **G.**, Biskop af Brescia (Brixia, ikke at forveksle med Brixen), skal være født o. 360, rimeligvis i Brescia. Han blev Biskop dér, og da Arkadios forfulgte Krysostomos (se d. Art.), rejste han til Konstantinopel med Afsendinger fra Kejser Honorius og Biskop Innocentius I i Rom til Østen for at tale Krysostomos's Sag. Men han opnaaede intet. Bl. Krysostomos's Breve findes et, hvori han takker G. for hans forgæves Møje. 410 tilegnede Rufinus ham sin lat. Overs. af de clementinske *recognitiones* (se Art. Klementinerne). Han skal efter nogle først være død o. 427. I S. Giovanni-Kirken i Brescia mener man at have hans Relikvier. 25. Okt. er hans Helgendag. Han har efterladt sig fl. smaa Traktater og Prædikener, der ere samlede i 20 Bd. af Mignes lat. Patrologi.

Gaudiorum Mariæ festum, Marias Glædesfest, fejres 24. Sept. til Minde om den velsignelsesrige Virksomhed, der blev udfoldet af den 1198, til Befrielse af kr. Fanger fra saracenisk Trældom, stiftede Maria-Orden *(S. Mariæ de redemptione captivorum)*. Festen blev tilladt 1745 af Pave Benedikt XIV. Den kaldes i det rom. Missale: *f. M. virg. de mercede.*

Gaulanitis eller **Golan**, det bjergfulde Landskab Øst for Jordan fra dens Udspring ved Kæsarea Filippi indtil Sydspidsen af Gennesaret Sø. Den gamle Hovedstad Golan, der var en af de østlige Tilflugtsstæder (5 Mos. 4, 43; Josva 20, 8; 21, 27), er genfunden 3—4 Mil Øst for Søen, i Landsbyen Saham-edjdjolan. Landskabet hørte i gammel Tid til Øst-Manasse, paa Kristi Tid til Filips Tetrarki med en blandet Befolkning af Jøder og Hedninger. *L. G.*

Gaume, Jean Joseph, f. 1802 i Fuans i Doubs, blev 1827 Lærer ved det biskoppelige Seminarium i Nevers, senere dets Direktør og Generalvikar i Nevers. 1854 blev han pavelig Prælat med Titel af ap. Protonotar; i Prag erhvervede han den teol. Doktorgrad. Paa Grund af sine Angreb paa Undervisningen i Klassikerne maatte han opgive denne Stilling, men blev senere Generalvikar i Reims og Montauban. Han udgav Bernard fra Klairvaux's Breve og oversatte nogle af Alfonso Liguoris Skrifter, men hans Hovedforfatterskab blev hans skarpe og udholdende Angreb paa den klassiske Undervisning, som han ønskede erstattet af Læsning i Kirkefædrene. Bl. hans Skrifter kan nævnes: *Ver rongeur des sociétés modernes* (1851); *Lettres sur le paganisme dans l'éducation* (1852), som Jesuiten Daniel (I, 594) svarede paa i: *Des Études classiques dans la société chrétienne* (1853). Ogsaa Biskop Dupanloup af Orléans tog Del i Striden og forsvarede Klassikerne (Lagrange, Vie de Mgr. D. II[7], 131 f.), medens Louis Veuillot og Abbé Toursel i Bladet *l'Univers* kom G. til Hjælp. I »*La Revolution*« i 12 Bd. 1856 vil G. vise, at alle Revolutioner i Europa i de 3 sidste Hundredaar ere »Døtre af den i Kollegierne meddelte (klassiske) Dannelse«. Hans sidste Værk var *Pie IX et les études classiques.* D. 19. Nov. 1879. — Hans Broder **Alexis G.** (d. 1869) oversatte Biblen paa Fransk. *Kn. H.*

Gaunilo, Munk i 11. Aarh. Som Adelsmand deltog han i Touraines Borgerkrige, men trak sig derefter tilbage til Klostret Marmoutier ved Tours. I *Liber pro insipiente* gav han den første skarpe Kritik af Anselms ontologiske Bevis (se I, 100). *Kn. H.*

Gaussen. 1) **Etienne G.**, fr. protest. Teolog, f. i Begyndelsen af 17. Aarh., havde en Velynder i Duplessis-Mornay (I, 690) og blev Prof., først i Filosofi og derefter 1665—75 i Teologi, ved Akademiet i Saumur, som paa den Tid var den betydeligste protestantiske Højskole i Frankrig. Han var en filosoferende Teolog, der især behandlede nogle af Dogmatikens Grundproblemer og fremstillede Calvinismen i den mildere Form, der længe havde været raadende i Saumur. Han udgav følgende Skrifter: *De consensu gratiæ cum natura* (Saumur 1659); *de verbo Dei* (ssteds 1665); *Quatuor dissertationes theologicæ* (ssteds 1670); de ere flere Gange paany udgivne (Em. et Eug. Haag, La France protestante V). — 2) **François Samuel Robert Louis G.**, f. i Genève 1790, nedstammede fra fr. Réfugiés. Han studerede Teologi i sin Fødeby, blev ordineret 1814 og var fra 1816 Spr. i Satigny. Fra den rationalistiske Aandsretning, som han var vokset op i, førtes han ved Læsning i Biblen og gennem Sorgen over sin Hustrus tidlige Død ind i en dybere Opfattelse af Kristendommen. Han blev ogsaa paavirket af de eng.-skotske Evangelister, der virkede i Genève, og da der under deres Indflydelse blev stiftet Frimenigheder (Fr. Nielsen, Statskirke og Frikirke, S. 273 f.), forblev han vel i Statskirken, men gjorde Indsigelse mod de haarde Forholdsregler, der toges over for de udtraadte. Efter længe at have været i Opposition mod Præsteskabet blev han 1831 afsat, fordi han ved Ungdommens Undervisning brugte Biblen i Stedet for den rationalistisk farvede Katekisme, fordi han holdt gudelige Forsamlinger, og fordi han havde medvirket ved Oprettelsen af en Præsteskole. I to Forsvarsskrifter optraadte han som en dygtig Polemiker, fast i

sin Overbevisning, hensynsfuld i Formen. Efter et Ophold i Italien og England blev han 1834 Professor i Dogmatik ved den nævnte Præsteskole. Han var en streng Calvinist og hævdede i sine Skrifter, *Théopneustie* (1840 og 42) og *Canons des Ecritures* (1860), den gamle Inspirationsteori. Det antoges, at det var paa Grund af hans overspændte Ortodoksi, hans Kollega E. Schérer nedlagde sit Embede, og han tog sig denne Sag meget nær. Han var anset som Prædikant og udgav en Samling *Sermons;* i de senere Aar af sit Liv opgav han den egentlige Prædikegerning, men holdt Børnegudstjenester, hvoraf der fremgik en Række populære Udlægninger af bibelske Skrifter. Han døde 1863. *C. E. F.*

Gautbert (Gauzbert) se Art. Ansgar (I, 101).

Gavanti, rom.-kat. Liturgiker, f. i Monza 1569, traadte ind i Barnabiter-Ordenen og blev, efter at have været Lærer i flere af denne Ordens Huse, dens General. Paa Grund af hans omfattende liturgiske Studier blev han Konsultor for Ritus-Kongregationen og var tillige Medlem af det Udvalg, der af Clemens VIII blev nedsat for at revidere Missalet og Farebogen. Da Revisionsarbejdet blev taget op under Urban VIII, blev G. ogsaa Medlem af den nye Kommission. Fra Udlandet modtog G. mange ærefulde Hverv og Indbydelser, og 1632 overdrog Ærkebiskoppen af Milano ham at revidere Milano-Kirkens Ceremoniel. Han døde i Milano 1638. Hans Hovedværk er *Thesaurus sacrorum rituum, sive commentaria in rubricas Missalis et Breviarii Romani* (1628, paany I—IV, Rom 1736—38; I—V, Turin 1736—40) udg. med Tillæg og Rettelser af Theatineren Merati (d. 1745). Det er et af de ypperste liturgiske Værker.

Gavazzi, Alessandro, fødtes i Bologna 21. Marts 1809 i en rom.-kat. Familie; hans Fader, en berømt Advokat, var en ivrig Modstander af Jesuiterne. 1825 traadte han ind i Barnabiter-Ordenen og blev 1829 Lærer i Kollegiet i Caravaggio ved Napoli. Efter at være præsteviet vakte han stor Begejstring som rejsende Prædikant. Da Pius IX besteg Pavestolen, hilsede G. den liberale Pave med Jubel, og som en ny »Peter Eremit« søgte han 1848 at rejse Italienerne til »Korstog« imod Østerrig. Men efter at Pius IX havde sluttet sig til Reaktionen og kastet sig i Jesuiternes Arme, flygtede G. til England og brød med Romerkirken. I nogle Aar rejste han derpaa rundt i England og Amerika og talte mod Pavedømmet. 1860 var han med Garibaldi paa Sicilien, og 1870 kom han til Italien og virkede med ved Dannelsen af den italienske Frikirke *(Chiesa libera)*. Senere (1875) var han ogsaa virksom ved Oprettelsen af denne Frikirkes Præsteskole, ved hvilken han foredrog Dogmatik, Apologetik og Polemik. Han prædikede i Frikirkens Bygning lige for Engelsbroen, og Garibaldis Lejrpræst drog ikke blot fremmede, men ogsaa mange indfødte til Kirke. Han har skildret sine Oplevelser *(Memoirs,* London 1851) og udgivet Prædikener og et Modskrift mod Kard. Wisemans Erindringer om de sidste 4 Paver. Han døde 9. Jan. 1889.

Gavebøger i Klostre, se Nekrologier.

Gaver, se Naadegaver og Offergaver.

Gavnø, St. Agnete Kloster i Hammerherred, 8 Km. S. for Næstved paa en Ø i Susaaens Udløb i Karrebæksminde, er stiftet af Dronning Margrete og fik pavelig Stadfæstelse 1403. En Adelsfrue, Ide Falk af Gladsaxe i Skaane, havde testamenteret sit Gods til Oprettelsen af et Kloster for Dominikaner-Nonner fra St. Agnete Kloster i Roskilde, men da Gladsaxe ikke egnede sig til Klosteranlæg, flyttede Dronningen Nonnerne til G. og gav Klostret Navn efter Moderklostret. Det fik betydelige Gaver i Jordegods og udstyredes med rigelig Aflad, men dets Historie er lidet kendt. Det styredes af en Priorinde, medens Godsstyrelsen paahvilede en Provisor, en Adelsmand, der valgtes af Kongen og betragtedes som hans Lensmand. Efter at Klostret var ophævet ved Ref., vedblev det at være Kronlen til 1584, da det ved Mageskifte kom i privat Eje. Klosterlevningerne forsvandt for største Delen ved Statsminister O. Thotts Ombygninger 1755. Kun Klosterkirken er endnu bevaret som Kapel i det nuværende Herresædes søndre Fløj, ligesom der ogsaa paavises Kælderhvælvinger fra Klostertiden i den nordre Fløj. Gavnø-Gaard og Gods, som 1805 ophøjedes til et Baroni, besiddes nu af Slægten Reedtz-Thott (Daugaard, Klosterhistorie, 280 f.) *S. M. G.*

Gaza (hebr. *'azza,* den stærke), den sydligste og vigtigste af Filisternes 5 Hovedstæder (Josva 13, 3), i Kanaans Sydvesthjørne (1 Mos. 10, 19), laa $^1/_2$ Mil fra Havet paa og omkring en lav Højning i et meget frodigt Sletteland med rige Frugt- og Palmehaver og med en af Palæstinas største Olivenskove. Paa Grund af dens Frugtbarhed og en udmærket Beliggenhed foran Ørken, paa et Punkt, hvor Karavanvejene fra Syrien og Arabien til Ægypten stødte sammen, blomstrede G. som et Knudepunkt for Handelssamfærdselen; ogsaa med Grækenland stod G. allerede i Persertiden i Handelsforbindelse fra sin Havn Majuma. Handel med Slaver omtales Amos 1, 6, og paa Markedet i G. lod ogsaa Kejser Hadrian de fangne Jøder sælge.

Af de ældste Beboere, Aviter og Anakiter, holdt der sig længe Rester i G. (5 Mos. 2, 23; Josva 11, 22). Ifølge Dom. 1, 18 har Juda Stamme ved Israeliternes Indtrængen erobret G., og i Stammernes Landomraade regnes det til Juda (Josva 15, 47); men af Josva 13, 3 og Dom. 3, 3; 1, 19 fremgaar, at denne Erobring i alt Fald ikke havde Varighed, og G. var i den følgende Tid en af Filistrenes Hovedstæder. I G. holdtes Samson fangen, og han fandt dér i Dagontemplet sin Død sammen med mange Filistre (Dom. 16). For David maatte endelig G. tilligemed de andre Filistre bøje sig; det vedvarede ogsaa under Salomo (1 Kong. 4, 21), men derefter rejste de sig snart igen. Af de stadig tilbagevendende Kampe kan fremhæves Kong Hiskias Sejre (2 Kong. 18, 8). Om G.s Magt og Fjendskab mod Juda Rige vidne Profeternes Udsagn (som Amos 1, 6. 7; Zak. 9, 5; Sef. 2, 4; Jer. 47, 5). I de assyr., babyl., pers. og gr. Felttog mod Ægypten var G., som den ved Siden af Tyros betydeligste Fæstning paa Hærenes Vej langs Kysten, stadig Genstand for Angreb. I Jer. 47, 1 omtales en Erobring af Ægypterne. Et Vendepunkt for G. var Alexander d. st.s Erobring efter en 2

Maaneders mejsommelig Belejring 332 f. Kr.; fra da af blev G. mere og mere en gr. By. I Krigene mellem Ptolemæer og Seleukider var G. atter et fremtrædende Punkt, saa vel som i Makkabæertidens Kampe. Omkring Aar 96 f. Kr. indtog Alexander Jannai Byen efter et Aars Modstand og ødelagde den grundig. Paany opbygget af den rom. Feltherre Gabinius (58 f. Kr.) kom G. atter til Kræfter; efter at have været i Herodes d. st.s Besiddelse blev det efter hans Død lagt til Provinsen Syrien. Hellenistisk Dannelse i Forbindelse med ivrig hedensk Gudsdyrkelse vanskeliggjorde længe Krdm.s Fremgang. — Jvfr. endnu Bemærkningen i Ap. G. 8, 26, hvor det er Vejen til G., der kaldes »øde«. *L. G.*

Gazara, se Gozer.

Gazez, Judæer af Kalebs Slægt (1 Krøn. 2, 46); efter V. 46 b, som LXX udelader, er der 2 af samme Navn, med mindre det skal forklare, at G., strengt taget ikke er Søn, men Sønnesøn af Kaleb.

Gazzâli, Abu-Hamîd Muhammed, Allerede i 8. Aarh. (2. Aarh. efter Hedjra) begyndte Kundskaben til gr. Filos. gennem Overs. at udbrede sig og udøve en stærk Indflydelse paa Islam. Under Kalifen al-Mamun, Harun-al-Rashids Efterfølger, se vi en voldsom rationel Opposition hæve sig mod den naive og ureflekterede religiøse Opfattelse med de saakaldte Mutaziliter (ɔ: de udskilte, en Art Protestanter), og fortsættes o. 200 Aar, indtil en Reformator, skønt selv tilhørende denne Sekt, Abu-l-Hasan al.-Ash'ari, søgte at bringe en Forsoning i Stand. Efter offentlig at have afsvoret det mutazilitiske Læresystem blev han ivrig Forsvarer, indtil sin Død 324 efter Hedjra (eller 330), af den ældre Ortodoksi, og hans apologetiske Skrifter udbredtes overalt i Begyndelsen af 4. Aarh. efter Hedjra. Striden var imidlertid hermed ikke bilagt, men fortsattes uafbrudt, indtil endelig G. bringer i strengt videnskabeligt System den af al-Ash'ari henved 200 Aar tidligere begyndte Reform. Denne for sin Lærddom, Fromhed og Begavelse berømteste Teolog i Islam var født i Byen Thus i Khorasan 1058 (450 efter H.). Hans Navn skrives snart Gazali, snart Gazz. (af Gazzâl, Bomuldsvæver, hans Faders Haandværk). Efter at være betroet af den seldshukiske Fyrste Malik-Shah Ledelsen af Højskolen Nizâmia i Nisapur foretog han efter nogle Aars Virksomhed her den hellige Rejse til Mekka og vandt Berømmelse ved forskellige sufiske Skoler i Damask, Jerusalem og Alexandria; efter 11 Aars Fraværelse (488 e. H. — 499 e. H.) vendte han endelig tilbage og overtog efter Fyrstens Befaling sit gamle Embede, stærkt paavirket af Sufismens kontemplative Livsanskuelse. Af en Mængde apologetiske Skrifter, der skaffede ham Tilnavnet »Islams Bevis og Troens Prydelse« (»Huggat-ul-Islâm« »Zein-ed-din«), nævne vi her kun 3: hans berømteste Værk *Ihyâ-ul-Ulum* (ɔ: Videnskabernes Genopvækkelse), *al Munkidh* (Frelsen fra Vildfarelse) og *Tehâfut-ul-Filasafati* (Filosofiernes Sammenstyrtning). Det første, Grundlaget for Islams nyere og videnskabelige Opfattelse, omfatter 40 Afsnit i 4 Bøger: 1) om Forholdet mellem Videnskab og Tro; 2) om Sæder og Skikke (Etik); 3) om de for Sjælens Udvikling fordærvelige Forhold; 4) om de i samme Henseende nyttige og velsignelsesrige Forhold (Pragtudg., Câhirah 1282 e. H.). — Munkidh (nøjagtig Udg. Konstantinopel 1270 e. H.) er af ringe Omfang, idet Forfatteren i sit 50. Livsaar gør Rede for Datidens forskellige teol. Systemer: den skolastiske Teol. (al-Kelâm), den mystiske (al-Bâthini) der søger sin Støtte i en Imâms Vejledning; den filos., der holder sig til Fornuftbeviser og den sufiske, der hengiver sig til Intuition og Ekstase. Til denne sidste havde G. stærk Tilbøjelighed, da han efter Fyrstens Befaling kaldtes tilbage til sin praktiske Virksomhed ved Højskolen i Nisapur. — *Tehâfut* (udg. i et Samleværk, Câhirah 1303 e. H.), Filosofiernes indbyrdes Selvmodsigelse og Sammenfald, er et polemisk Skrift, hvor Tidens Stridsspørgsmaal vidtløftig behandles (om Guds Alvidenhed omfatter det partikulære, eller kun, efter Alfarâbi og Avicenna, det almindelige, om Legemets Opstandelse, Sjælens Udødelighed, Gengældelsen og Straffen hinsides o. l.). Ved Averrhoes's bekendte Gendrivelse »Tehâfut-al-Tehâfuti«, Sammenstyrtningen af G.s Værk »al-Tehâfut« har dette Skrift vundet en vis Berømmelse. G.s genoptagne praktiske Virksomhed ved Højskolen i Nisapur synes at have været kortvarig, idet vi snart efter finde ham vendt tilbage til sin Fødeby Thus, hvor han endte sit daadrige Liv 1111 (505 e. H.). *A. F. M.*

Gazzams Børn, en Familie af Templets livegne (Esra 2, 49; Neh. 7, 51).

Gazzaniga, Pietro, berømt Thomist af den strenge Observans, fødtes i Bergamo 3. Marts 1722 og blev meget tidlig optagen i Dominikaner-Ordenen. 1760 kaldtes han af Maria Theresia til Wien, men efter noget over 20 Aars berømmelige Virksomhed dér vendte han tilbage til Italien. Han døde i Vicenza 11. Dec. 1799. Hans Hovedværk er *Prælectiones theologicæ* (I—IX, 1788—93); det bærer paa fl. Punkter Spor af Forf.'s jansenistiske Aandsretning.

Geba, Præstestad i Benjamins Stamme (Josva 21, 17), $1^1/_2$ Mil Nord for Jerusalem, forskellig fra det sydligere liggende Gibea, som det fremgaar af Jes. 10, 29. Byen befæstedes af Asa (1 Kong. 15, 22) og nævnes som Judas Nordgrænse (2 Kong. 23, 8; Zak. 14, 10). Landsbyen Djeba paa Sydsiden af Suvenitkløften er det gamle G. I den hebr. Tekst maa der i Dom. 20, 10, 1 Sam. 13, 16 læses Gibea (som i dsk. Overs.); i 2 Sam. 5, 25 staar G., hvor der med 1 Krøn. 14, 16 snarere skal læses Gibeon. *L. G.*

Gebal. 1) En fønikisk Kyststad mellem Tripolis og Beirut, gr. Byblos (Hes. 27, 9). Beboere af G. nævnes Josva 13, 5; i 1 Kong. 5, 32 (Dsk. Overs. 5, 18) skal derimod formodentlig læses et Verbum: »de gjorde Randfuger«. — 2) En senere (arab.) Benævnelse paa den nordlige Del af Edoms Bjergland, der efter Eksilet beboedes af arab. Stammer, særlig Nabatæerne. I Ps. 83, 8 nævnes saaledes Gebaliterne ved Siden af Edomiterne mellem andre fjendtlige Nabofolk. *L. G.*

Gebauer, Johan Christian, f. i Kbhvn 6. Dec. 1808, d. ssteds 24. Jan. 1884, havde fra sin Fader, den bekendte Dyremaler G., arvet kunstnerisk Anlæg, der tidlig røbede sig navnlig paa det musikalske Omraade. Som Dreng kom

han til sin Farmoder i Christiansfeld. Efter at have fuldført sin Skolegang der, vendte han, 18 Aar gammel, tilbage til Kbhvn, hvor han med stor Iver studerede Musik hos Fr. Kuhlau, senere ogsaa hos Weyse, P. C. Krossing og I. P. E. Hartmann. Han blev en udmærket Musiker, særlig at nævne i 3 Retninger, som Organist, Musikteoretiker og Komponist. Som Organist virkede han siden 1846 ved St. Petri Kirke, siden 1859 ved Helligaandskirken i Kbhvn. Hans Biograf, Madsen-Steensgaard, siger om ham i et lille Mindeskrift (Kbhvn 1894): »Han var Organist i Ordets egentlige Betydning. Aldrig gik han om Helligdagen den vante Gang til Kirken, før han i sit Hjem havde læst Dagens Evangelium, og faa Organister var som han »forberedte« til Gudstjenesten«. Som Musikteoretiker var G. meget søgt i Egenskab af Lærer, fik som saadan megen Betydning for den opvoksende Slægt af Musikere, ikke mindst efter at Gade ved Musikkonservatoriets Stiftelse (1866) havde ansat ham dér som Lærer. Han bearbejdede Richters »Harmonilære« paa Dsk og forfattede mindre teoretiske Lærebøger. Som Komponist har G. især gjort sig bemærket ved sine indtagende, melodibaarne Sange. Hans Børneviser staa højt, ligeledes hans Melodier til Psalmer og aandelige Sange, hvoraf flere har vundet fast Borgerret, »Saa vil vi nu sige hverandre Farvel«, »Den store, hvide Flok«, »Hyggelig, rolig« og fl. Han holdt iøvrigt paa den gamle, simple Koral og var en Modstander af de »livlige« Melodiers Stilløshed. En Artikel, han skrev »Om Menighedssangen«, viser hans rene Smag og varme Hjerte. *A. H.*

Geber, en af Salomons 12 Guvernører (1 Kong. 4, 19); hans Distrikt laa Øst for Jordan, rimeligvis Syd for det i V. 13 nævnte. I Slutn. af V. 19 læs: »og én Befalingsmand var over alle Befalingsmændene i Landet«. *L. G.*

Gebhard af Eichstädt, se Pave Victor II.

Gebhard Truchsess, Friherre af Waldburg, f. 10. Nov. 1547, blev 1577 valgt til Ærkebiskop og Kurfyrste i Köln af Kapitlets protest. og lunkne kat. Medlemmer. Da han gik for en god Katolik, lod sig præstevie og besvor Tridentinum, afviste Kurien Klagen fra hans Modkandidat, Hertug Ernst af Baiern, og stadfæstede hans Valg 1580. Men omtrent samtidig traadte G. i Forhold til Agnes af Mansfeld og besluttede at ægte hende; i den Anledning erklærede han sig selv for *Conf. Aug.* og stillede Valget af Konfession frit i Stiftet. Hans Forsøg paa, trods dette, at beholde Ærkestolen mislykkedes dog; han blev afsat, og Hertug Ernst, der var berygtet for sit usædelige Liv, blev enstemmig valgt i hans Sted. Det kom nu til aaben Kamp i den saakaldte »kölnske Krig«, men Gebhard led afgørende Nederlag. Han døde i Strassburg d. 21. Maj 1601. Saavel G. som Hertug Ernst, der blev baaren frem af Modreformationens stærke Bølge, høre til det 16. Aarh.s mindst tiltalende Personligheder (Lossen, Der Kölnische Krieg, I—II, 1882 og 1897). *Kn. H.*

Gebhardt, Oskar Leopold von, f. 22. Juni 1844 i Wesenberg i Estland, studerede i Dorpat, Tübingen, Erlangen, Göttingen og Leipzig, blev 1875 Assistent ved Universitetsbiblioteket i Leipzig, 1876 Kustos i Halle, 1880 Underbibliotekar i Göttingen, 1884 Bibliotekar og 1891 Afdelingsdirektør ved det kgl. Bibliotek i Berlin, 1893 Overbibliotekar og »ord. Honorarprofessor für Buch- und Schriftwesen« ved Universitetet i Leipzig. G. er bekendt som Udgiver af bibelsk og gammelkristelig Literatur, og af hans talrige Arbejder kan fremhæves: *Graecus Venetus* (Leipz. 1875), *Nov. Test. Graece* (11. Opl. af den Theileske Stereotypudg. 1875, senere i flere Oplag), »Das N. T. griechisch und deutsch«, (1881, ogsaa i flere Oplag), *Nov. Test. Graece* efter Tischendorf (1881, ligeledes i flere Opl.), *Editio minor* (1887), *The miniatures of the Ashburnham Pentateuch* (Lond. 1883), Ein Bücherfreund in Bobbio (Leipz. 1888). Sammen med Harnack og Zahn udgav han *Patrum apostolicorum opera* (Leipz. 1875—78, ed. minor 1877), og med Harnack alene *Codex Graecus purpureus Rossanensis* (1880) og siden 1882 »Texte und Untersuchungen zur Geschichte der alt. chr. Litteratur«. *Sch. P.*

Gebim, et ukendt Punkt lidt Nord for Jerusalem (Jes. 10, 31).

Gedalja eller **Gedaljahu**. 1) G., Ahikams Søn, af fornem jødisk Slægt, en Tilhænger af Jeremja, blev efter Jerusalems Indtagelse (586) af Kong Nebukadnesar gjort til Statholder over det fattige, tiloversblevne Folk i Juda (Jer. 40, 5; 2 Kong. 25, 22) og begyndte fra Mispa Nordvest for Jerusalem paa en sund Maade at samle og organisere det haardt medtagne Folks Rester under Kaldæernes Overherredømme. Allerede efter 2 Maaneders Forløb blev han dog forræderisk myrdet af Ismael, en Mand af den kongelige Slægt, paa den ammonitiske Konge Baalis's Anstiftelse (Jer. 40 og 41). Af Frygt for Nebukadnesar flygtede derefter mange af Jøderne til Ægypten. Eftertiden mindedes med god Grund G.s Mord ved en aarlig Faste den 3. i 7. Maaned, Tisri (Sak. 7, 5. 8, 19). G.s Fader, Ahikam, der ogsaa nævnes 2 Kong. 22, 12, reddede under Jojakims Regering Jeremjas Liv (Jer. 26, 24). Bedstefaderen Safan identificeres ofte med Josias's Statsskriver S. (2 Kong. 22, 8); men paa Grund af 2 Kong. 22, 12 synes dette at være tvivlsomt. — 2) G., Pashurs Søn, nævnes Jer. 38, 1 blandt de mod Jeremja fjendtlig sindede Stormænd; hans Fader Pashur er rimeligvis den i Jer. 20 omtalte Præst. — 3) En af Davids levitiske Sangere (1 Krøn. 25, 3. 9). — 4) Profeten Sefanjas Farfader (Sef. 1, 1). — 5) En af de Mænd af selve den yppersteprælstelige Familie, der paa Esras Tid havde taget hedenske Hustruer (Esra 10, 18 f.). *L. G.*

Geddie, John, f. i Skotland 1815, voksede op i Ny-Skotland med Missionstanker fra sin Barndom, men var først i 7 Aar presbyteriansk Præst paa Prins Edwards Ø. Han fik sit Kirkesamfund til at optage en Mission i Sydhavet og gik selv derud 1846 som dets første Missionær. Sin Arbejdsmark fandt han 1848 paa Anejtjum, Ny-Hebriderne, blandt en vild og mordersk Befolkning, hvis Tillid og Hengivenhed han vandt, saa han 1852 kunde døbe de første 13. Sammen med en anden presbyteriansk Missionær, Inglis, der kom derud fra Skotland, fik han hele Øen kristnet, og efter hans Død 1872 i Geelong i Victoria indsattes en Minde-

tavle i den af G. opførte Kirke paa Anejtjum med den Indskrift: »Da G. landede, fandtes ingen Kristen her; da han døde, var her ingen Hedning mere«. *V. Sn.*

Geden, John Dury, eng. Metodist, f. i Hastings 4. Maj 1822, Prof. i Hebr. i den wesleyanske Præsteskole i Didsbury ved Manchester, d. 1886, var Medlem af den Komité, der 1870—85 reviderede den eng. Overs. af G. T.

Geder (ɔ: ommuret, befæstet Plads), et kanaanæisk Kongesæde, erobredes af Josva (Josva 12, 13); formodentlig det samme som Bet-gader i Juda Bjergland (1 Krøn. 2, 51). I 1 Krøn. 27, 28 omtales Gederiten Ba'alhanan. *L. G.*

Gedera (Josva 15, 36 og 1 Krøn. 4, 23 — hvor dsk Overs. »indhegnede Steder«), en By i Juda Stammes Lavland, det nuværende Djedire. Herfra (?) Gederatiten Josabad af Davids Mænd (1 Krøn. 12, 4). *L. G.*

Gederot, ogsaa i Juda Stammes Lavland (Josva 15, 41), erobredes under Ahas af Filisterne (2 Krøn. 28, 18). Kan muligvis identificeres med Katra Sydøst for Jabne og med Kedron (1 Mak. 15, 39, 41). *L. G.*

Gederotaim (Josva 15, 36) er muligvis kun en gl. Glosse til det forangaaende Gedera, idet der foruden G. er nævnt 14 Byer. *L. G.*

Gedicke, Lampertus, tysk Præst og Psalmedigter, fødtes i Altmark 1683, kom 1701 til Halle for at studere Teologi. Dér traadte han i nøje Forhold til A. H. Francke, blev Lærer ved Vajsenhuset, 1709 Hærpræst for et Garderregiment i Brabant og 1717 Garnisonspræst i Berlin. Han døde 21. Febr. 1735. Han er Forf. til Psalmen: »Hvor Gud mig fører, gaar jeg glad«, der er oversat af H. A. Brorson.

Gedor. 1) En By i Juda (Josva 15, 58, jvfr. 1 Krøn. 4, 4. 18 og 12, 7), genfundet i Ruinerne Djedur Nord for Hebron. I 1 Krøn. 4, 39 skal der med den alex. Overs. læses Gerar. — 2) En Benjaminit (1 Krøn. 8, 31. 9, 37). *L. G.*

Geet, Jacobus, Landprovst i Østerbotten i Finland, Søn af Borgeren Sigfrid G. i Nådendal, Spr. i Storkyro 1550—87; kaldtes paa Grund af sin Rigdom og Indflydelse »Kyro's Storfyrste«. Han stod i høj Gunst hos Erik XIV, der gav ham Forleninger, som satte ham i Stand til at optræde som Mæcen overfor Kirkerne i hans Menighed. Han indførte Johan III's katholiserende Liturgi. *A. N.*

Geffcken. 1) **Friedrich Heinrich G.**, f. i Hamburg 9. Dec. 1830, virkede som Diplomat i Fristædernes Tjeneste, dernæst som Syndicus i Hamburg fra 1869, indtil han blev statsvidenskabelig Professor i Strassburg (1872—82). G. har skrevet en Række polit. Skrifter, samt »Staat u. Kirche in ihrem Verhältniss, gesch. entwickelt« (1875) og »Die völkerrechtliche Stellung des Papstes« (1875). Hans nære Forhold til Kejser Friedrich og Offentliggørelsen af dennes Dagbog (i »Deutsche Rundschau« 1888) paadrog ham Bismarcks Vrede; G. blev fængslet, men frikendt. D. 30. Apr. 1896. — 2) **Johannes G.**, Kirkehistoriker og Hymnolog, f. 20. Febr. 1820, Præst ved St. Michael i Hamburg, død 2. Okt. 1864. G. arbejdede ivrigt for Gustav Adolfs-Foreningen og for Hamburgs historiske Forening, hvis Formand han var. Hans betydeligste Skrift, »Der Bilderkatechismus des 15. Jahrh.s und die kat. Hauptstücke in dieser Zeit« (I, 1855), giver et vigtigt og fordomsfrit Bidrag til Tiden lige før Ref. Af hans mange mindre Skrifter maa især nævnes de 2 Foredrag over »Das kirchl. Hamburg vor 100 Jahren« (1860). *Kn. H.*

Ge-harasim (1 Krøn. 4, 14; Neh. 11, 35), »Arbejdernes Dal«; Ruinerne Hirsha Øst for Lydda svare vel hertil. *L. G.*

Gehasi (Gehazi), gr. og dsk. Overs. Gihesi, en Mand, der fulgte med Profeten Elisa og tjente ham. Han omtales i Fortællingen om den sunamitiske Kvinde (2 Kong. 4, 8—37) og det dermed sammenhørende Stykke 2 Kong. 8, 1—6 (vel ogsaa 4, 43). Han søgte at tilvende sig Fordel af Na'amans Helbredelse (2 Kong. 5, 20 f.); til Straf blev han selv spedalsk. G.s Karakter og dybe Fald minder om Judas; hans Praktiskhed var blandet med Lavsind, der træder afstikkende frem overfor Elisas ædle og hellige Tænkemaade (4, 27 og særlig 5, 16 sammenlignet med V. 20). *L. G.*

Gehenna. Ordet G. stammer igennem den aram. Form *ge-hinnam* fra det hebr. *ge-hinnom* ɔ: Hinnoms-Dalen (Josva 15, 8. 18, 16; Neh. 11, 30), der ogsaa kaldes *ge-ben-hinnom* (Hinnom-Søns Dal, Josva 15, 8. 18, 16; Jer. 7, 31. 32. 19, 2. 6) eller *ge-bne-hinnom* (Hinnom-Sønners Dal, 2 Kong. 23, 10 Ktib.; 2 Krøn. 33, 6 i alex. Overs.). I topografisk Henseende var det en Dal paa Sydsiden af Jerusalem (se Art. Hinnoms Dal). Men Navnet er gaaet over i den relig. Brug til Betegnelse af de ugudeliges Pinested efter Dommen. Saaledes træffe vi det ogsaa paa Kristi og Apostlenes Tid i N. T.

At netop denne Dals Navn er kommet til at betyde Helvede, har sin historiske Oprindelse fra, at den under Kongerne Ahas, Manasse og Amon blev Scenen for de umenneskeligste af alle Afgudsofre, hvor Forældre paa en Alterplads, der kaldtes Tofet, brændte deres Børn som Ofre til Molek (Molok 2 Kong. 16, 3. 21, 6; Jer. 7, 31. 19, 5. 32, 35); denne Kultus varede ved, indtil Josias vanhelligede Stedet (2 Kong. 23, 10). Om Børnene bleve slagtede først, hvad Hes. 16, 20. 21 kunde tyde paa, eller, som det skete i Karthago, og Rabbinerne berette, bleve brændte levende, er ikke afgjort; men denne forfærdelige Dyrkelse synes at have givet Dalen Navn; thi, da alle Steder, hvor den nævnes, ogsaa de i Josva Bog (af Kildeskriftet P), ere fra Tiden efter den omtalte Afgudsgru, ligger det nærmest at tage »*hinnom*« ikke som Navn paa en (ubekendt) Person, men appellativisk = Jammer (jvfr. arab. *hanna*: sukke, jamre), saa at Navnet med Hentydning til Børnenes Skrig betyder »Jammerdalen« eller »de (den) jammerendes Dal«.

Efter at være bleven besmittet af Afgudsskændselen blev Hinnoms-Dalen som sagt gjort vanhellig af Josias, og dette er, i Forbindelse med Jeremjas's Forbandelse over den (Jer. 7. 32. 33. 19, 6 f.) et væsentligt Led i Ordets Omdannelse. Forskellige Ting tyde paa, at den urene Dal blev et Samlingssted for Urenhed. Allerede Jer. 19, 2 kaldes Porten ud imod den: »Skaarenes Port«, og Jer. 31, 40 (maaske fra en senere Haand) tales om den som »Dalen med Aadslerne og Asken«; i Jes. 66, 24 (efterexilsk), hvor de fromme skulle »gaa ud« af Jerusalem og se paa Ligene af de

frafaldne Mænd, kan aabenbart heller ikke være ment andet end Hinnomsdalen. Dette stemmer med, hvad Rabbi Kimchi langt længere ned i Tiden (d. 1235 e. Kr.) siger, at »Gehinnam« var et foragtet Sted nær ved Jerusalem, paa hvilket man henkastede Affald og Lig, og der var dér stadig en Ild til at brænde hint Affald og Benene; derfor kaldes billedlig de ugudeliges Dom »Gehinnam«. Om Ordet »stadig« tør betones, er vel et Spørgsmaal. Sandsynligvis bleve Ligene af henrettede Forbrydere, til hvis Straf i visse Tilfælde Opbrænding føjedes som Skærpelse (jvfr. 1 Mos. 38, 24; 3 Mos. 20, 14. 21, 9; Josva 7, 15), brændte paa dette vederstyggelige Sted. Hvad andet skulde der ogsaa sigtes til i Mt. 5, 22 (Ildens Gehenna), hvor Guds Straf over Vredens forskellige Grader anskueliggøres ved Analogi fra den jordiske Rettergang i de tre Trin: at stilles for den almindelige Domstol, for det høje Raad i Jerusalem, og endelig at findes skyldig til baade at lide Døden og tillige opbrændes udenfor i Hinnoms-Dalen?

Iøvrigt var G. for Jøderne ingenlunde kun et Billede paa Helvede, men de troede, at Gud i den messianske Dom virkelig vilde gøre selve dette Sted til de frafaldnes og ondes Straffested; dette ses tydelig af Henoks Bog, 4. Esra og allerede Jes. 66, 24, og svarer til, at det jordiske Sion skulde blive Midtpunktet i Messias's Kongerige, og ligeledes til den Tanke, at de fromme med egne Øjne skulde se de ugudeliges Straf. Som Herren spaltede Jorden, saa at den opslugte Korah og hans Bande, vil han i Dommen aabne Hinnoms-Dalen og lade alle ugudelige opsluges af Ilden, der allerede brændte under den. Thi dette har endelig været medvirkende til at tænke sig den kommende Dom just her, at Stedets egen Natur ledede Tanken hen paa sligt; der opsteg nemlig af Naturen Røg i Dalen fra underjordisk Ild, hvorom Talmud taler og kalder det Sted Helvedes Munding »ved to Palmetræer, mellem hvilke en Røg stiger op«. Egentlig var G. kun Straffestedet for de frafaldne og frække i Guds eget Folk, men Bestemmelsen udvidedes til ogsaa at gælde andre, som det laa nær efter de profetiske Udsagn om Hedningernes knusende Nederlag udenfor Jerusalem (Joel 4, 12 f. [dsk Overs. 3, 17 f.], Jes. 30, 30—33, Sak. 14, 3 f.).

Som vi møde Ordet G. i N. T., er det forberedt gennem den eftereksilske Jødedoms mærkelige Udvikling m. H. til Forestillingen om det hinsidige Liv og er først præget, da Troen paa en endelig Dom og Opstandelse modnedes. Hovedstedet herom er Dan. 12, 2 med den dobbelte Udfoldelse: somme opvaagne til et evigt Liv, og somme til Skam, til evig Afsky. Et fremragende Led i denne sidste Tankes Udvikling har aabenbart allerede Jes. 66, 24 været (Ormen, der ikke dør; Ilden, der ikke slukkes); jvfr. Sir. 7, 17 (dsk Overs. V. 18). Judit 16, 17 (dsk Overs. V. 20. 21), ogsaa Mk. 9, 48. Selve Ordet G. findes ikke i G. T., heller ikke i Apokryferne, men derimod i de pseud-epigrafiske Apokalypser og i Farisæernes Undervisning. Fremfor alt er Henoks Bog (fra Slutn. af 2. Aarh. f. Kr.) af Betydning. Den skelner allerede i Dødsriget (Sheol) mellem forskellige Opholdssteder for de døde som en foreløbig Gengældelse (Kap. 22); men med Messias's Komme indtræder Dommen over de frafaldne Israeliter; de retfærdige samles da i Paradis paa Sion, men de ugudelige blive kastede i »den forbandede Dals« Ild (Kap. 27. 90, 26) ved Siden af, og Israels hedenske Forfølgere i et andet Ilddyb (90, 24). Efter Messiasrigets Tid skal saa tilsidst Himmel og Jord fornyes, og de faldne Engle bundne med Lænker kastes i den store Ild (91, 15—17. 56, 3—6). Paa lignende Maade 4. Esra, der efter det messianske Rige forventer Verdensfornyelsen med de ugudeliges Fordømmelse i »Gehennas Ovn« (7, 36).

G. udtrykte altsaa en evig Dom over de ugudelige. Der findes ikke i Apokryferne og Pseudepigraferne nogen Støtte for Tanken om et Ophør af den i Retning af Apokatastasis, og Farisæerne lærte ligesaa en evig Straf (Josefos's Arkæol. XVIII 1, 3; Jød. Krig II 8, 11. 14). I Skolernes Spekulationer og navnlig i Talmud (jvfr. Weber »Jüdische Theologie«) er G. dog ogsaa tænkt som et Renselsessted for Israels Vedkommende med endelig Frelse for dem, der have Omskærelsens Tegn. Men disse eller lignende Tanker hist og her om en endelig Tilintetgørelse have ikke haft nogen Magt i Folkets Tro, med hvilken Kristus og Apostlene havde at gøre.

I N. T. er det i Kristi Taler hos de 3 første Evangelister og i Jakobs Brev, vi træffe Navnet G., medens Apostlene senere overfor Hedningene naturligvis brugte andre Udtryk. Ordets strenge Forstaaelse fremgaar af N. T.s eskatologiske Udsagn i det hele, f. E. »den evige Ild«, »uslukkelig Ild«, »Ildovnen«, »Ildsøen«. Bibeloversættelserne burde skelne mellem Hades (i G. T. Sheol) = Dødsriget og G. = Helvede. Samtlige de Steder, hvor G. forekommer i N. T., ere: Mt. 5, 22 (hvor selve Hinnoms-Dalen menes, men rigtignok Skridtet til G. ikke er stort); 5, 29. 30. 10, 28. 18, 9. 23, 15. 33. Mk. 9, 43. 45. 47; Lk. 12, 5; Jak. 3, 6. — I mærkelig Afsvækkelse forekommer G. i moderne Sprog som fr. *gêne*, hvoraf vort »genere«. *L. G.*

Geiger, Abraham, en af den moderne Jødedoms betydeligste Forkæmpere, fødtes 24. Maj 1810 i Frankfurt. Som Rabbiner i Wiesbaden fra 1832, i Breslau fra 1838, i Frankfurt fra 1863 og i Berlin fra 1870, traadte han i Skranken for en reformeret Jødedom, der i mange Stykker bar Nyrationalismens Mærke. Han mente, at Jødedommens Forfald stammede fra den »onde gammel-talmudiske Aand«, der var trængt ind blandt Rabbinerne, som vare blevne »bortvendte fra videnskabelig Syssel«; Talmud forkastede han derfor, og vilde genføde Jødedommen ved Videnskabens Hjælp. Efterhaanden angreb han skarpt de fleste af Jødernes hellige Skikke (saaledes Omskærelsen, som han kaldte »en barbarisk Skik«, Spiselovene, Sabbatsbudet osv.). Sine Tanker fremsatte han i sit »Wissenschaftliche Zeitschrift für jüdische Teologie« (1835—47) og andre Skrifter. I Frankfurt udgav han »Das Judenthum u. seine Geschichte« (1864—71) med bitre Angreb paa Kristendommen. Rabbi Hillel opstilles heri som vor Frelsers straalende Modbillede (mod ham skrev Fr. Delitzsch sin lille Monografi »Jesus und Hillel«). I Berlin traadte adskillige Nyrationalister under hans

Paavirkning over til Jødedommen. G. døde i Berlin 1874 (Fr. Nielsen, Karakteristiker og Kritiker, 1884, 208 f.). *Kn. H.*

Geijer, Erik Gustaf, Sverigs berømteste Historieskriver, derhos Digter, Tænker, Taler, Tonekunstner af høj Rang, udmærket og indflydelsesrig i sit Kald som akademisk Lærer. G. har desuden, om end mere indirekte, ved to betydningsfulde Vendepunkter i hans Fædrelands Historie, ved Tiden omkring 1809 og i Begyndelsen af Fyrrerne, som Forfatter givet Indlæg af stor politisk Betydning. G.s Statue (af Börjesson) med den symbolske Figur, G.s Tanke, paa Sokkelen pryder med Rette Pladsen foran den nye Universitetsbygning i Upsala som Vidnesbyrd om det bedste og mest særegne, den uppsvenske Højskole ejer. — G. blev født i Wärmland 1783. Han opvoksede i et højt dannet, alvorligt, gudfrygtigt, men livsglad og gæstevenligt Hjem. G. blev Student i Upsala 1799. Blandt hans Yndlingsstudier i de første Aar indtog Rousseaus Skrifter en fremtrædende Plads ved Siden af de sædvanlige klassiske Studier. Blandt de Lærere, som mest indvirkede paa ham, var Filosofen Benjamin Höijer (se d. Art.). Dennes Skrift om pragmatisk Historieskrivning har faaet en herlig Illustration i G.s Forfatterskab. G.s første Skrift, »Åreminne öfver Sten Sture d. äldre«, fremgik nærmest af tilfældig Anledning. Det var et Konkurrenceemne, fremsat 1803 af det sv. Akademi. Det blev belønnet med Prisen, og derved vandtes mere, end der tilsigtedes, nemlig et Bevis paa Alvoren i G.s noget uregelmæssige Studier.

Nys trolovet rejste G. 1809 til England. Her modtog han stærke Indtryk af Landets frie Forfatning og de religiøse Forhold. Denne Omstændighed har haft stor Betydning for hans Udvikling; dog har Sverigs egen gamle Historie med dets Frihedsforhold fra Arilds Tid været endnu mere afgørende for hans historiske og filosofiske, saa vel som for hans religiøse Opfattelse. Tidlig forstod han at skatte sit Folks, baade i politisk og religiøs Henseende fremragende Stilling blandt Europas Nationer i nyere Tid. Efter sin Hjemkomst følte han det som sin Pligt sammen med nogle aandeligt beslægtede samtidige at bidrage kraftigt til Fædrelandets Rejsning efter Ulykkerne i Aarh.s Begyndelse. Han vilde genoplive den ægte nordiske Aand og fremdrage de Skatte, som gennem vor Historie udgjorde Sverigs og hele Nordens uafhændelige og rent aandelige Ejendom. Han blev en af »Götiska förbundet«s Stiftere og i dets Begyndelse den egentlige Sjæl deri. Ogsaa med den Kreds, som efter Tidsskriftet »Fosforus« fik Navnet »Fosforisterne«, stod G. i nær Forbindelse, og han deltog i denne sv. romantiske Skoles Stræben. Fosforisterne vare hans Kammerater i Upsala, da han 1806 blev *Dr. phil.*, 1816 ekstraord. Adjunkt og 1817 Prof. i Historie dér. I denne Stilling blev han til sit Livs Ende. Tilbudet om at indtræde i Regeringen afviste han, ligesom Udnævnelsen til Biskop i Karlstad. Hans Virksomhed blev kun afbrudt ved Rigsdagshverv og Forskningsarbejde i Arkiver.

Forholdet til Romantikens saakaldte historiske Skole blev afbrudt 1838, ikke saa meget ved en Ændring i G.s Opfattelse, som ved hans bestemtere Formulering af et Program, som syntes at staa i Strid med denne Skole. Heri bestod G.s saakaldte Frafald. Nye Tanker i Retning af Fremskridt, og særlig af Personlighedsprincipets Hævdelse over for Standsprincipet, hilste han med Bifald og gav dem selv dybere Udvikling. Overhovedet saa han forhaabningsfuldt hen mod samtidige Frihedsbestræbelser i Europa.

Hvor G. som Historieskriver staar højest, enten i sin stort anlagte, men ikke fuldførte »Svea rikas häfder«, eller i sin ogsaa ufuldendte »Svenska folkets historia« (ogsaa udg. paa Tysk som Del af »Gesch. der europäischen Staaten«), eller i sin mere sammentrængte, men storslaaede Behandling af Hovedepokerne i Sverigs Historie, som ikke behandledes i de store Arbejder, dels af almenmenneskelige Emner af vigtigere Betydning, og tilsidst i sine Forelæsninger over »Människans historia«, er ikke let at afgøre. Alle Steder er han den træffesikre Realist, men stedse tillige i sin Bedømmelse en sand kristen Idealist af dyb moralsk-religiøs Karakter. En kristen Historieskriver »af Guds Naade« maa han i Sandhed kaldes.

Ligesom han som Historiker stedse viser sig som den kristne Filosof, saaledes er hans Filosofi præget af ægte historisk Sans. Heri udmærker G. sig fremfor C. J. Boström (I, 371). Begges Filosofi var en Personlighedens Filosofi, hos Boström dog med ensidig intellektualistisk Overvurdering af Forstanden med dens aprioriske Evighedsindhold, hos G. uden Ensidighed; Samvittigheds- og Hjertelivet samt den historiske Udvikling fik deres Ret tilkendt. Historien selv er for G. en evighedsfyldt Virkelighed, og det evige er for ham fremfor alt det personlige Kærlighedsliv. Begge de Tænkere, som i Aarh.s sidste Halvdel stærkest have indvirket paa Ungdommens dybere Uddannelse, Pontus Wikner og Viktor Rydberg, have mere fortsat G.s Filosofi end Boströms.

Ogsaa over for den tyske Almenhed har G. saavel historisk som filosofisk udtalt sig om »Tidens kirkelige og religiøse Spørgsmaal« i et Skrift med denne Titel. Som Religionsfilosof kan G. siges at være Banebryder for den nye Religionsfilosofi, der synes at arbejde sig mere og mere frem. Han har nemlig ikke blot hævdet, at Filosofiens højeste Begreb, det højeste Væsen, er ét med Religionens højeste Begreb, det umiddelbart religiøst opfattede Begreb: Gud, men har desuden ikke alene med Schleiermacher hævdet Religionens Selvstændighed og Frihed, men bestemt Religionen som Menneskets tilværelsens højeste Livsområde, fra hvilket Filosofien ene kan vinde, hvad den behøver for en tilfredsstillende Verdensforklaring. G. sammenblander saaledes hverken Religion og Religionsfilosofi eller sætter Religionen ved Siden af eller under Filosofien.

Sin musikalske Gave lignede G. selv ved en af de 5 Fingre, hvormed hans Haand var udrustet. Skønt Dilettant har han dog komponeret Stykker af uforgængelig Skønhed og har af sin fortrolige Ven, den berømte Musiker A. F. Lindblad, faaet det bedste Vidnesbyrd. Ved den Tillid, J. O. Wallin nærede til G., har denne øvet stor Indflydelse paa Bestemmelsen

af den Koralbog, som skulde gælde for den sv. K.s 1819 udgivne Psalmebog, den Haeffner'ske. I nævnte Psalmebog ere ogsaa nogle herlige Psalmer af G. optagne, som H. Schartau har karakteriseret med sit højeste Udtryk: »Mærker af aandelig Kaldelses Poesi«. Senere Psalmebogskommissioner med snævrere Synskreds have søgt, om end forgæves, at faa G.s Psalmer udeladt af vor Psalmebog. Af G.s Veltalenhed eje vi Prøver i hans »Æreminder« og Taler i »Svenska Akademien« (bl. a. over Wallin og Tegnér). Men ikke mindre storslaaet har han været som Taler, naar han stod over for den akademiske Ungdom. Som politisk Taler havde han ikke samme Rang, og han har her mere virket som aandelig Sædemand end som egentlig Politiker. Professoren G., Manden blandt den studerende Ungdom, selv Student ud og ind — det er hans rette Signatur. Bedst er G.s Billede tegnet af A. Nyblæus i »Den filosofiska forskningen i Sverige från slutet af 18. århundradet«. Her er ogsaa gjort Rede for Religionsprocessen mod G. og for hans Stilling til Skandinavismen, hvor G. handlede i Overensstemmelse med sin skandinavisk sindede Konges Ønsker. Ligeledes udvikles dér G.s dybe Tanker om de store pædagogiske og sociale Spørgsmaal, som endnu søge deres Løsning. *P. E.*

Geiler af Kaisersberg, berømt middelalderlig Prædikant, f. 16. Marts 1445 i Schaffhausen, som da stod under Østerrig, studerede i Freiburg, hvor han 1464 blev *Mag. art.*, og i Basel, hvor han 1475 blev *Dr. theol.* Her traf han Sebastian Brant (I, 380). 1476 vendte han tilbage til Freiburg, og dér begyndte han at prædike. Det store Ry, der gik af hans Prædikener, bragte Biskoppen af Würzburg til at indkalde ham som Prædikant med 200 Gylden i Løn. Paa Vejen til Würzburg kom G. til Strassburg, og dér holdt man saa fast paa ham, at han blev i Byen til sin Død, beundret og frygtet paa Grund af sin djærve Veltalenhed, der ikke tog Hensyn til Stand og Stilling, men tugtede Præsteskabets Synder og Brist lige saa godt som Lægfolkets. Han var helt og holden en romersk Katolik, begejstret for »den ædle Dialektik« (Skolastiken), ængstelig for Humanismen, fuld af middelalderlig Overtro paa Hekseri, Spøgelser og Stjernetyderi, en Ven af Valfarter og en Lovpriser af de gode Gerninger. Alle, der kom til Strassburg, vilde høre den berømte Prædikant, som mente, at Antikristens Tid var i Frembrud, og at Gud vilde straffe Kristenhedens mange Synder ved at sende Tyrkerne over dem. En af G.s ivrigste Beundrere var Kejser Max, der gjorde ham til »kejserlig Kapellan«. Han døde 10. Marts 1510 og blev bisat nedenfor Prædikestolen i Strassburg Domkirke. Hans ældste Skrifter ere udg. af Dacheux (Freib. 1882); en »renset« Udg. af hans Skrifter skyldes Ph. de Lorenzi (I—IV, Trier 1881—83). Jvfr. L. Dacheux, Un réformateur cath. à la fin du XVe siècle (Paris 1876).

Geisa, ungarsk Hertug i 10. Aarh., ægtede Hertug Gylas's Datter Sarolta. Derved kom Evangeliet til G.s Hovedstad Gran, men Kristendommen ved hans Hof var kun »sløv og lunken«. *Kn. H.*

Geissel, Johannes von, rom.-kat. Ærkebiskop og Kardinal, blev født 5. Febr. 1796 i Gimmeldingen i det baierske Rhinpfalz. 1815 kom han i det af Liebermann ledede biskoppelige Seminarium i Mainz, og 1818 modtog han Præstevielsen, 1819 blev han Professor og Religionslærer ved Gymnasiet i Speier, 1822 Domkapitular dér, 1836 Domdechant og 1837 Biskop af Speier. 1841 blev han udnævnt til Koadjutor hos Ærkebiskop Clemens August af Köln med Ret til at blive dennes Efterfølger. Dermed endte Striden i Köln (I, 679). 1842 blev han prækoniseret til Ærkebiskop af Iconium *i. p.*, og 1845, efter Clemens Augusts Død, blev han endelig Ærkebiskop af Köln. S. A. modtog han Palliet fra Rom, og 11. Jan. 1846 skete den højtidelige Intronisation i Domkirken i Köln. Som Ærkebiskop i Köln gik han frem med megen Klogskab under de vanskelige Forhold. Striden om Hermes's Filosofi (se Art. Hermes) blev bragt til Ende; de Farer, der truede fra Anton Günthers Filosofi og den tysk-katolske Bevægelse (se Art. Tysk-Katoliker), bleve lykkelig afværgede, og G. gav Møde paa den konstituerende preuss. Nationalforsamling. 1848 (19. Okt. — 16. Nov.) samledes paa hans Indbydelse alle Tysklands rom.-kat. Biskopper til et betydningsfuldt Møde i Würzburg, hvor der blev truffet vigtige Aftaler om Ordningen af Romerk.s Forhold i Tyskland. 1850 modtog han i sin Domkirke af den apostolske Nuntius Kardinalbaretten; Kardinalhatten hentede han selv i Rom 1857. 1860 sammenkaldte han et Provinsial-Koncilium i Köln, og 1861 var han til Stede ved Kroningshøjtidelighederne i Königsberg. 1863 fejredes under hans Ledelse Fuldendelsen af Domkirken, og 1864 bleve de hl. tre Kongers Relikvier højtideligt bragte fra Milano. I den Festuge, der knyttede sig til denne Begivenhed, var G. syg, og 8. Sept. 1864 døde han. J. v. G. var en af den rom. K.s betydeligste Bispeskikkelser i Tyskland, og den begunstigede Stilling, som Romerk. indtil Kulturkampen indtog i Tyskland, skyldes for en ikke ringe Del hans kloge og ufortrødne Arbejde (O. Pfülf, Cardinal v. G., I—II, 1895—96). *Fr. N.*

Geitlin, Gabriel, finsk Orientalist; f. 3. Marts 1804 i Nådendal, hvor hans Fader Anders G. var Raadmand. Han blev Student 1821; 1826 filos. Magister og Lektor, kort efter ekstraord. Prof. i russisk Sprog og Literatur ved Universitetet i Helsingfors; studerede orientalske Sprog og udnævntes 1835 til Prof. i orientalske Sprog. Da hans Discipel, den berømte Orientalist G. A. Wallin, vandt Navnkundighed, traadte G. 1849 over i det teol. Fakultet og blev en af de betydeligste bibelske Eksegeter, Universitetet har haft. 1861 blev han Formand i den finske Bibeloversættelses-Komité; selv oversatte han Ijobs Bog (1863), Salomos Ordsprog og Prædikeren (1865) paa Finsk; 1864 tog han sin Afsked og døde paa sit Præbende-Pastorat Esbo 12. Juli 1871. Af hans Arbejder kan mærkes: *Russisk og svensk Lexicon,* 1833—34; *Spec. acad. Pendnâmek,* 1835; *Principia grammatices neopersicæ* 1839—46; *Hebreisk Grammatik,* 1856. *A. N.*

Gejstlige (aandelige) kaldes Kirkens Tjenere (modsat de verdslige) med et Udtryk, der kan

føres tilbage til de saakaldte pseudo-isidorske Dekretaler (se Art. Pseudo-Isidor), som drog et dybt Skel imellem Klerikerne *(spiritales*, de aandelige) og Lægfolk *(carnales*, de kødelige).

Gelasius. G. I blev Biskop i Rom 492. Hans Forgænger havde lyst Konstantinopels Biskop Akakios i Band, fordi denne vedligeholdt Forbindelsen med den forhenværende monofysitiske Biskop af Alexandria, Petros Mongos. Akakios's Efterfølger Evfemios søgte Udjævning af Striden ved at skrive venligt til G., men denne fastholdt det uigennemførlige Krav om, at Akakios's Navn skulde slettes af Diptykerne. I Breve saavel til Evfemios som til Kejseren Anastasios forsvarer G. sin Adfærd ved sin Paastand om den rom. Biskops Overhøjhed over alle andre. Allermindst tilkom der Konstantinopels Biskop nogen Sidestilling; Kejserens Ophold i denne By kunde ikke gøre nogen Forandring heri, thi paa det religiøse Omraade havde han intet at sige. Kun i den gl. Pagt, i Melkisedeks Person, kunde den verdslige og gejstlige Magt forenes; efter Kristi Tid ere de for bestandig udskilte, og den gejstlige Magt er for saa vidt den betydningsfuldeste, som Præsterne ogsaa skulle gøre Regnskab for Fyrsternes Sjæle. Den rom. Biskop var ogsaa hævet over Synoderne, hvis Afgørelser kun ved hans Stadfæstelse fik deres Gyldighed; derfor kunde G. ikke anerkende som berettiget en Henvisning til Kalkedon-Synodens Bestemmelse om Konstantinopels Biskops høje Rang, thi denne Bestemmelse var aldrig bleven godkendt af en rom. Biskop. Denne G.s Holdning bevirkede, at Brudet med Konstantinopel ikke blev lægt dengang (det skete først under Biskop Hormisdas 519). Blandt de verdslige Herskere i hans mere umiddelbare Nærhed stod han paa en spændt Fod med Odoaker, derimod i et venligere Forhold til den hensynsfulde og besindige østgotiske Kong Theodorik. — G. har efterladt en Række dogmatiske og polemiske Skrifter; i et af disse ytrer han sig paa en saadan Maade om Nadveren, at det klart deraf fremgaar, at han ikke har hyldet Forvandlingslæren. Af den Grund have rom.-kat. Forskere, temmelig sikkert med Urette, villet frakende ham Forfatterskabet. Mere tvivlsomt er det derimod, om det er berettiget til hans Papat at henføre Vedtagelsen af et Dekret om, hvilke Bøger der bør antages, og hvilke Kirken maa forkaste. Der handles her ikke blot om de bibelske Bøger, men ogsaa om Kirkefædrenes Skrifter, af hvilke mange forkastes, f. E. Tertullians, Klemens af Alexandrias m. fl. Ligeledes nævnes i dette Dekret de Synoder, hvis Beslutninger godkendes. Endnu mere omstridt er det, hvorvidt det saakaldte Gelasianske Sakramentarium hidrører fra ham. Gennadius samt en Del middelalderlige Forfatteres og Haandskrifters Vidnesbyrd synes at tale derfor; dog er der endnu ikke opnaaet Enighed om mere end, at der har eksisteret et førgregoriansk Sakramentarium; hvilken Betydning G. har haft for dets Affattelse, kan derimod ikke sikkert siges. G. døde 496; han regnes i den rom.-kat. K. for en Helgen. *F. T.* — **G. II**, Pave 24. Jan. 1118—29. Jan. 1119, hed før sit Valg Johannes fra Gaëta. Han var opdragen i Monte Cassino og blev derfra kaldet til at være Urban II's Kansler. Under denne Pave blev han udnævnt til Kardinaldiakon, og under Paschalis II kreeret dertil. 1111 blev han sammen med Paschalis II ført som Fange til Henrik V, og han forsvarede det Konkordat, Paschalis II havde sluttet, over for de forbitrede Kardinaler. Efter Paschalis II's Død blev han Pave, og som saadan kom han straks i de største Vanskeligheder, navnlig da Henrik V rykkede mod Rom. For ikke at blive tvunget til et nyt for Rom ufordelagtigt Konkordat flygtede han til Gaëta, og først dér modtog han Bispevielsen. Da Henrik V ikke kunde lokke ham ud af dette sikre Tilhold, lod han Romerne vælge en Modpave (Gregor VIII), hvorpaa G. II i Capua satte baade Kejseren og Gregor VIII i Band. Efter Henrik V's Hjemrejse, vendte han tilbage til Rom, men efter kort Tids Forløb maatte han igen flygte, denne Gang til Frankrig, hvor han i Vienne (Jan. 1119) holdt en Synode. Efter den rejste han med Kardinalerne til Cluny, og dér døde han. Han gav 1118 Norbert, Præmonstratenser-Ordenens Stifter, Ret til fri Prædiken *(libera prædicandi facultas)*. Før sin Død var han sysselsat med Forberedelserne til et stort Kirkemøde, der skulde bilægge Striden mellem Stat og Kirke (Gregorovius, Gesch. der Stadt Rom, IV^3, 354 f.).

Gelilot (Josva 18, 17), et ikke nærmere bekendt, højtliggende Punkt paa Grænsen mellem Juda og Benjamins Stammer i Bjerglandet henimod Jordansletten; Navnet betyder Stenkreds. I Josva 15, 7 kaldes det Gilgal, der har samme Betydning; men dette Gilgal er forskelligt fra Israels bekendte Lejrsted Gilgal mellem Jeriko og Jordan, med hvilket derimod det i Josva 22, 10. 11 omtalte Gelilot kan identificeres. *L. G.*

Gellert, Christian Fürchtegott, Prof. og Digter, f. 1715, Præstesøn fra en lidet By i de sachsiske Erzgebirge, kom 1734 til Universitetet i Leipzig for under Mosheims og Ernestis Vejledning at studere Filos. og Teol. Efter et 4aarigt Ophold dér vendte han tilbage til Hjemmet for at hjælpe sin Fader i Prædikegerningen. Men han blev saa plaget af Ængstelse hver Gang, han skulde prædike, at han trak sig tilbage og 1739 blev Huslærer i Dresden. Fra 1741 havde G. atter Anledning til at fortsætte Universitetslivet i Leipzig, hvor han nu stiftede Bekendtskab med flere unge Digtere og udgav sine »Fabler og Fortællinger«, som trods sine Svagheder faldt aldeles i Tidens Smag og indbragte ham Lovord. 1744 tog han Magistergraden, blev Aaret efter Privatdocent ved nævnte Universitet og 1751 Professor s.steds. Med sine Forelæsninger, navnlig over Moralen, samlede han tætte Skarer af af Studerende omkring sin Lærestol. Han forstod at røre de Strenge, som helst gav Genklang hos den Tids Mennesker, og øvede desuden en endnu stærkere Paavirkning ved sin i høj Grad ædle Personlighed. Han havde altid været svag og sygelig, og i sine senere Aar blev han saa plaget af Hypokondri, at han tildels hindredes i at gøre sin Gerning. Den 15. Dec. 1769 døde han. — 1757 udgav han »Geistliche Oden und Lieder«. Disse Psalmer, 54 i Tallet, hvoraf en større Del er

optaget i tyske Psalmebøger, ere i Reglen docerende, uden synderlig Flugt, og danne Overgangen til den følgende Tids stemningsløse, moraliserende Psalmesang. Paa Dansk blev hans Oder og Sange oversatte af J. E. Heilmann (1775); men ingen af dem fandt derved nogen Indgang i den dansk-norske K. Dette blev derimod Tilfældet med dem, som bleve oversatte af Birgitte Boye, og som optoges i Guldbergs Psalmebog (Nr. 169, 189, 226, 276, 308, 311, 313, 322, 325, 326, 327, 337, 368, 369, 403). I den svenske Psalmebog (1819) er Nr. 151, 252 og 453 efter G. *J. N. S.*

Gelzer, Heinrich, Historiker, f. 17. Okt. 1813 i Schaffhausen, blev 1844 Prof. i Historie i Berlin, men opgav denne Stilling 1850 paa Grund af Sygdom. 1841 udkom hans Hovedværk »Die neuere deutsche National-Litteratur«; han vender sig heri, som i alle sine senere Skrifter, baade mod en »ængstelig dogmatisk Religionsform« og mod den »moderne æstetiske Paganisme«. Fra 1852 boede G. i Basel og udgav »Protestantische Monatsblätter für innere Zeitgeschichte« (1852—70), understøttet af en Række fremragende Medarbejdere. Den badenske Storhertug Friedrichs Venskab lod ham gøre sin Indflydelse gældende paa Verdenshistoriens Skueplads under Kampene for Tysklands Enhed. D. 15. Aug. 1889 (F. Curtius: H. G. 1882; H. L. Martensen, Af mit Levned, III, 185 f.). *Kn. H.*

Gemalli, Fader til Ammiel, som var en af de 11 Spejdere (4 Mos. 13, 12).

Gemara, se Talmud.

Gemarja. 1) Kong Jojakims Statsskriver, fra hvis Halle ud imod Tempelpladsen Baruk læste Bogrullen med Jeremjas's Profetier for hele Folkets Øren (Jer. 36, 10 f.). Forgæves søgte G. tillige med andre at formaa Kongen til at lade være at brænde Bogrullen (V. 25). G. var formodentlig Broder til den i Jer. 26, 24 og 2 Kong. 22, 12 omtalte Ahikam, Safans Søn; i saa Fald er hans Fader Safan næppe Josias's Kansler af dette Navn. — 2) G., Hilkias Søn, en af Kong Sedekias's Sendemænd til Babel, med hvem Jeremja sendte et vejledende Brev til de bortførte (Jer. 29, 3). *L. G.*

Gematria, et i Middelalderens nyhebraiske Sprog, ligesom ogsaa i Syrisk, stundum forekommende Ord, en Gengivelse af det græske *Geometria* (*γεωμετρία*), betegner som dette: Landmaalerkunst, Regnekunst, Matematik o. lign., og desuden: en ejendommelig, gaadefuld, i Oldtiden ikke ualmindelig Maade at udtrykke et Ord eller Navn paa, nemlig ved dets Bogstavers samlede Talværdi. Da flere Ord kunne have samme Talværdi, naar Bogstaverne betragtede som Taltegn lægges sammen, betegner G. endvidere en Fortolkning, der forklarer et Ord ved et andet eller ved en hel Sætning, hvis Bogstaver sammenlagte have samme Talværdi. Denne ejendommelige Udtryksmaade skal allerede have været kendt paa Alexander den stores Tid og stammer vistnok fra Grækerne (som brugte forskellige Udtryk derom — ikke G. —), og optoges snart af andre Folk, bl. a. Jøderne. I Joh. Aab. 13, 18 findes en saadan Udtryksmaade i det gaadefulde Tal 666. Jødiske Lærde i Middelalderen anvendte ofte G. Som Eksempel kan anføres, at da Ordet *Thora* har Talværdien 611, antog man det for en Meddelelse om, at Moses havde givet 611 Lovbud, og da de to første Bud i Dekalogen ere givne umiddelbart af Gud, var der altsaa i alt 613 Bud. G. anvendtes ofte af de senere Kabbalister i deres Fortolkning af Bibelord, idet man i Kraft deraf uden videre erstattede, hvad Ord man vilde, med et hvilket som helst Ord af samme Talværdi, hvorved man omtrent kunde faa enhver Mening, man ønskede, ind overalt i Skriften (sammenlign A. Franck, La Kabbale, S. 167 Anmk. [Paris 1843] og Th. Zahn, Apokalyptische Studien, i Luthardts »Zeitschr. f. kirchl. Wiss.«, 1885, sammenlign ogsaa P. Madsen, Johannes Aabenbaring, II, S. 576 f.). *V. S.*

Gembloux (Gemblours, *Gemblacum*), et gammelt Benedictiner-Abbedi i Nærh. af Namur (Provinsen Brabant, Stiftet Liège), var anlagt af Vicbert (d. 962), der, som Klostrets Forstander, blev efterfulgt af Erluin (d. 987). Under Abbed Olbert (1012—48) fødtes (o. 1030) Sigebert, der tidlig kom i Klostret G. og nød godt af dets udmærkede Undervisning. Efter en Tidlang at have ledet Skolen i St. Vincent i Metz, kom Sigebert (1070) tilbage til G., hvor han virkede som Lærer og Skribent i o. 40 Aar. Han var ivrig for Abbed Vicberts »Elevation«, der fandt Sted 23. Sept. 1110 (Historia elevationis S. W., i Mon. Germ. Script. X, 516 f.); til den nye Helgens Fest forfattede Sigebert Antifonerne og gjorde Udvalget af Læsestykkerne. Han døde 5. Okt. 1112. Om hans betydelige Skrifter se Art. Sigebert fra G. Da den hl. Bernhard 1146 kom i de Egne, hilsede Munkene i G. ham med Begejstring. 1185 eller 86 blev Klostret G. og dets Omegn hærget af Grev Henrik af Namur. Hans Voldshandlinger ere beskrevne i Munken Guiberts Brev til Nonnen Gertrud i Bingen. 1194 blev denne Guibert Abbed i G., men da han i 10 Aar forgæves havde forsøgt at bringe Klostertugten paa Fode, nedlagde han sin Abbedværdighed (d. 1208). Paa Ref.stiden blev Byen G. en af Calvinisternes faste Borge. Klostret blev i 17. og Beg. af 18. Hdaar gentagne Gange hjemsøgt af Ildebrand, og den største Del af dets udmærkede Bogsamling gik derved til Grunde (Gesta abbatum Gemblacensium, i Mon. Germ. Script. VIII, 504 f.).

Genberg, Paulus, sv. Biskop, f. 13. Apr. 1811 i Brunflo Sogn i Jämtland, blev Student i Lund 1828, Mag. 1835 (promoveret samme Gang som E. G. Bring), Docent 1837, Adjunkt i rom. Veltalenhed og Poesi 1842, Prof. i praktisk Filos. 1847. Samme Efteraar blev han Rigsdagsmand for Lunds Universitet og i Apr. 1848 Statsraad og Leder af Kirkedepartementet, indtil han 1852 blev Biskop i Kalmar. 1860 blev han *Dr. theol.*, 1871 Medlem af »Sv. Akademien«, og 29. Sept. 1875 døde han i Kalmar. G. var en genial Mand med mangesidig Lærdom. Som Filosof sluttede han sig til Hegels Skole og søgte med Bibeholdelse af dennes Metode at hævde Personlighedsbegrebet. Fra hans Virksomhed som Kirkeminister maa mærkes Cirkulæret af 6. Juli 1849, hvorved lagdes Grunden til de sv. lærde Skolers nuværende Organisation, samt de nye Universitetsstatuter af 1852; derhos havde han ikke ringe Andel i det 1848 af Regeringen udarbejdede Re-

præsentationsforslag. Som Biskop viste han stor administrativ Dygtighed. Blandt hans udgivne Skrifter mærkes en lat. Afhandling om Moralfilosofiens Princip (1846), hans Indtrædelsestale i »Sv. Akademien« om Reuterdahl (Sv. Akad.s Handl. XLVII) og hans »Valda Skrifter«, udgivne efter hans Død af O. Svahn (Snoilskys Indtrædelsestale i Sv. Akad.; P. G., Minnesteckning af O. Svahn, 1880). *O. A.*

Gendøbere (Anabaptister, »Wiedertäufer«) kaldtes paa Reformationstiden Tilhængerne af en i Tyskland og Schweiz vidt forgrenet religiøs-social Retning, hvis Kendemærke var en afgjort Forkastelse af Barnedaabens Ret og Gyldighed. G. have faaet deres Navn af deres Modstandere. Selv vilde de ikke indrømme, at den Daab, hvis Gyldighed de forkastede, virkelig havde været en Daab, og følgelig heller ikke, at den Daab, de meddelte, var en Gendaab eller Omdaab. De kaldte sig i Reglen selv »getaufte Christen«, »Täufer« eller »Taufgesinnte«, og naar man betegnede dem som »Wiedertäufer«, svarede de ofte ved at give Modstanderne Navnet »Widertäufer«, fordi disse ikke satte Pris paa den Daab, der efter deres egen Mening var den eneste rette og sande Daab.

Allerede enkelte af Middelalderens mystisk-asketiske Sekter, som Petrobrusianerne, forkastede Barnedaaben, men det var dog først paa Reformationens Tid, at Gendøberiet traadte frem som en betydelig religiøs og social Magt. G.-Bevægelsen var den revolutionære Baggrund baade for den lutherske og for den zwingliske Reformation, og saavel de tyske som de schweizerske Reformatorer maatte bestaa alvorlige Kampe med Gendøberiet, der ofte søgte at fiske i de ved den reformatoriske Prædiken og Udbredelsen af den hl. Skrift rørte Vande.

Gendøberiets Rødder ligge i det 15. Hdaar, der, som det 19., var ualmindeligt rigt baade paa sociale Reformforslag og religiøse Vækkelser og paa Sværmere og Fanatikere, der vare hengivne til astrologiske og apokalyptiske Spekulationer. G.s sædelige og religiøse Ideal var »Fuldkommenhed«, saaledes som Middelalderens Klosterfolk forstod dette Begreb, og den Omstændighed, at de mange Steder havde fast Tilhold i Haandværkernes Kredse, har bragt enkelte, t. E. Ritschl, til at søge den væsentligste Rod til den gendøberske Bevægelse i de franciskanske Tertiariere, som, hvad Ritschl antog, men ikke har bevist, skulle have været en Magt i Haandværkerlavene. Gendøberiet var den brede Strøm, i hvilken alle de med det ydre Kirkevæsen og med den daværende Samfundsorden misfornøjede Retninger løb ud. Anabaptisterne vare enige om, at den herskende Kirke var Babel og Mammons Rige, og de vare mest tilbøjelige til at mene, at Skaden skrev sig fra Barnedaabens Almindelighed. I Modsætning til Kirkens Bud og Skriftens Bogstav beraabte de sig paa et indre Ord, der lød i deres Hjerter, og mange af dem vare Forkæmpere for politiske og sociale Idéer, der lede Tanken hen til langt senere Tider. De fleste af dem hilsede Luther og Zwingli med Jubel, men saasnart de mærkede, at det kun gjaldt Reformation, ikke Revolution, vendte de sig bort med Harme. Jævnsides med Gendøberiet gik mange Steder en Bondebevægelse, der snart modtog Paavirkning fra Gendøberiet, snart skaffede de gendøberske Sværmere en større Tilhængerskare. Alle det 14. og 15. Hdaars dristige Tanker, Wyclifitisme, Husitisme og klosterlige Sværmerier, asketisk Begejstring og en fra Traditionens Lænker frigjort Tænkning, havde Talsmænd blandt disse relig.-sociale Idealister, der svingede imellem en slavisk Vedhængen ved enkelte Dele af Skriften og en Trodsen paa Aanden i Modsætning til Skriften, mellem Askese og umættelig Begærlighed, Kærlighed og Grusomhed, ja Blodtørst.

Fra Sachsen og Thüringen udgaa Zwickauer-Profeterne og Thomas Münzer, der med »Gideons Sværd« ville kuldkaste alt det bestaaende for at skabe en Guldalder. I Schweiz er det Mænd som Grebel, Manz og Blaurock (I, 848), der angribe Zwingli, denne »Kedelflikker«, fordi han ikke vil afskaffe Barnedaabens »Afskyelighed« og danne en ny, ren Menighed som Pinsedagens. Midt i Dec. 1524 lod Blaurock sig omdøbe af Grebel, og derpaa omdøbte han sine Tilhængere »for ved Daaben at forene dem med deres Kristus i den sande Troens Lydighed« (J. R. v. Beck, Georg B. und die Anfänge des Anabaptismus in Graubündten und Tirol, 1899); og i den følgende Tid opdukkede der baade i Zürich (E. Egli, Die Züricher Wiedertäufer zur Ref.zeit, 1878), St. Gallen (E. Egli, Die St. Galler Täufer, 1887), Bern (E. Müller, Gesch. der Bernischen Täufer, 1895) og Basel (P. Burckhardt, Die Basler Täufer, 1898) »G.«, medens Dr. Balthasar Hubmaier i Waldshut (1525) udsendte sit gendøberske Skrift »von dem Christenliechen Touff der gläubigen« og opfordrede til at danne Broderkredse, der vare fælles om alt. De schweizerske Myndigheder nølede med at skride ind, men 1527 blev Manz henrettet i Zürich. Derpaa flygtede mange af hans Venner ud af Schweiz, men i Tirol, Syd-Tyskland og Øvre-Østerrig lige til Mähren drev de en Propaganda, især blandt Haandværkerne. Augsburg, Nürnberg, siden ogsaa Strassburg, bleve deres faste Borge. Alle Vegne maatte Ref. bestaa en Dyst med dem, og den nyere Tids Arkivundersøgelser have fremdraget en Mængde Vidnesbyrd om deres Udbredelse selv til mere afsides liggende Steder. Der var Egne, hvor den gendøberske Bevægelse mærkedes stærkere end den lutherske, hvorfor adskillige af Romerk.s Mænd gav Ref. Skylden ogsaa for Gendøbernes Vranglærddomme og Udskejelser. Fra Syd-Tyskland bredte G.ne sig til Nord-Tyskland og Nederlandene (K. Rembert, Die Wiedertäufer im Herzogtum Jülich, 1899), og i Münster (se d. Art.) grundede de under »Kong Johan« (se Art. Bockelson I, 343) et Rige, fra hvilket de vilde erobre Amsterdam, der skulde gøres til Gendøberiets Hovedstad (C. A. Cornelius, Hist. Arbeiten vornehmlich zur Ref.zeit. 1899).

Men 24. Juni 1535 faldt Münster, og dermed var den revolutionære Anabaptismes Saga ude. Blandt dem, der efter Ustyrets Undertrykkelse maatte bøde med Livet var ogsaa Melchior Rinck og Bernt Knipperdollinck, der havde søgt at vinde Proselyter for Gendøberiet i Norden, idet de allerede 1524 med et hollandsk Skib kom til Stockholm. Olof Person og andre af

de evangelisk sindede Svenskere saa ikke straks Farerne ved disse fremmedes Prædiken, men da Gustaf Wasa kom til sin Hovedstad udjog han disse »vederdöpare«, der talte om Barnedaabens Ugyldighed, om Aabenbarelser umiddelbart fra den Hellig-Aand og om Messiasrigets Oprettelse paa Jorden. 1526 kom en tredje fremragende Anabaptist, Melchior Hoffmann, til Stockholm som Præst for Byens Tyskere. Det var under Opholdet i Sverig, at Hoffmann mere og mere nærmede sig Gendøberiet og henfaldt til Sværmeri. 1527 maatte han forlade Stockholm, hvorpaa han gik til Lübeck og derfra til Holsten, hvor Frederik I en Tidlang værnede ham, skønt det var kommet til et aabenlyst Brud mellem ham og Luther, som afviste hans »Drømmerier«. Frederik I gav den tyske Gendøber Tilladelse til at virke frit i Holsten, særlig i Kiel, saa at Hoffmann paa sine Bøger kunde kalde sig »Koninckliker Majestat tho Dennemarcken gesette prediger thom Kyll«. Men efter Samtalen i Flensborg 1529, hvor han skulde forsvare sin reformerte Nadverlære, blev han og alle andre »Sakramenterere« forvist fra Danmark (jvfr. Art. Hoffmann).

Anabaptismen overlevede Münsters Fald og mange Forfølgelser; men i Tidens Løb skiftede den Karakter, og navnlig blev det revolutionære for manges Vedkommende helt tilbagetrængt. I Nederlandene samlede Menno Simons (se Art. Mennoniter) de Gendøbere, der, som stille i Landet, vilde lægge Vind paa en »bibelsk« Kristendom og tage Bjergprædikenen som en ny Lov. Ved i Holland at tiltvinge sig Religionsfrihed have G. bragt dette Lands Calvinister til paa et ikke uvigtigt Punkt at ændre den calvinske Teori og Praksis; og dog havde de under Nederlandenes Frihedskamp mod Spanierne hævdet deres paa Bjergprædikenen grundede Uvilje mod al Krig (»Wehrlosigkeit«) til det yderste. I Beg. af 17. Hdaar brød Gendøberiet paany stærkt frem ogsaa i England, og Anabaptisternes Forkastelse af Barnedaaben og Statskirkevæsenet, og ikke mindst deres politiske Tanker, fandt Genklang hos Baptisterne (I, 210), der vare et Skud paa Indipendentismen. Og indtil denne Dag er Gendøberiet Roden til og den inderste Kerne i mange sekteriske Bevægelser baade i Norden og andensteds (G. Tumbült, Die Wiedertäufer, 1899). *Fr. N.*

General kaldes i flere Munkeordener Forstanderen for Ordenen. Hos Fransiskanerne er Ordet en Forkortelse af *minister generalis*, hos Dominikanerne af *magister generalis*. Den betydeligste af alle Munkeordeners G.er er Jesuiternes G.

Generalabsolution *(benedictio in articulo mortis)* kaldes Pavens Velsignelse med en fuldkommen Aflad for døende. G.en er ikke en sakramental Absolution (Løssigelse fra Synden og den evige Straf), men kun en Eftergivelse af de timelige Straffe. Længslen efter at faa Pavens Velsignelse er gammel, men da Paven boede langt fra de fleste, var det i Reglen vanskeligt at faa den. Derfor bestemte Benedict XIV ved Bullen *Pia mater* af 5. April 1747: 1) at Biskopperne kunde faa Fuldmagt til at meddele den i hele deres Embedstid; 2) at de skulde kunne overdrage denne Fuldmagt ogsaa til Præster i deres Stift, og 3) at Fuldmagten ikke svinder bort ved den vedkommende Paves eller Biskops Død, men varer ved ogsaa under Efterfølgeren, indtil den udtrykkelig tages tilbage. G. kan tildeles alle syge, der ere værdige til at modtage Absolution og den sidste Olie, ogsaa Børn, vanvittige og aandssvage; den kan ogsaa meddeles Soldater, der gaa i Slag, og dødsdømte, der bodfærdigt berede sig til Døden. Derimod bør den ikke tildeles ekskommunicerede og ubodfærdige. I overhængende Dødsfare kan Præsten straks meddele den døende G.; som Regel bør *Confiteor* og forskellige Bønner gaa forud (L. Ludwig, Die kirchl. Lehre von der G., 1878).

Generalbaptister, se Baptister I, 211 f.

Generalkapitler kaldes de, ofte aarlige, Møder, paa hvilke de store Munkeordener afgøre deres vigtigste Ånliggender, som Valg af Forstandere eller Ændringer i Regelen.

Generalkonciliet *(General council)* kaldes et i Amerika 14. Dec. 1866, ved Udtrædelse af Generalsynoden (se nedenfor), dannet strengt luth. Kirkesamfund, der bestaar af forskellige »Synoder«, som have sluttet sig sammen *(The Pennsylvania* og *The New York Ministerium,* Pittsburger-Synoden og den svenske Augustana-Synode, I, 194 f.). Der holdes fast ved den uændrede augsb. Bekendelse. Den første Organisation gik for sig 20. Nov. 1867 i Fort Wayne, Ind., og ved Adskillelsen fra Generalsynoden lagde man navnlig Vægt paa de berømte »4 Punkter«: 1) Forkastelse af Kiliasmen; 2) rent luth. Nadverbord; 3) intet Prædikestol-Fællesskab med Sekterere; 4) Forkastelse af hemmelige og ukirkelige Selskaber. G. har et stort teol. Seminarium i Philadelphia. En af Hovedmændene i den første Tid var Teologen Charles Porterfield Krauth, der udgav G.'s Hovedorgan: *The Lutheran and Missionary.* 1895 bestod den af 8 Synoder i 32 Stater og et Territorium. Omtrent Tredjedelen af dens Medlemmer bo i Pennsylvanien. 1895 havde den 1554 Kirkebygninger, der kunde rumme ialt 588,825 Personer (H. K. Carroll, The relig. Forces of the U. S. 1893, 184 f.).

Generalkonferenser kaldes i England og Amerika de Fællesforsamlinger, der repræsentere de metodistiske Menighedskredse.

Generalmagister, se General.

Generalminister, se General.

Generalskriftemaal *(confessio generalis)* kaldes i den rom. K. Gentagelsen af flere eller af alle Skriftemaal. »Det er«, siger en rom.-kat. Teolog, »af største Vigtighed for Sjælesorgen, absolut nødvendigt for mange, ualmindelig nyttigt for de fleste, kun skadeligt for faa«.

Generalsuperintendent, se Superintendent.

Generalsynode, luthersk, det ældste af de luth. Samfund i Amerika, dannedes i Hagerstown i Maryland 22. Okt. 1820 paa den augsburgske Konfessions Grundlag, med Anerkendelse af, at denne Bekendelse »i det væsentlige« stemmer med Guds Ord. De fleste Medlemmer ere amerikaniserede Tyskere *(American Lutherans),* og det eng. Sprog bruges i Reglen ved Gudstjenesten. Synodens literære Organer ere Ugebladet *The Lutheran Observer* og Fjerdingaarsskriftet *The Evangelical Review* samt det tyske »Lutherischer Kirchenfreund«, der udkommer i Baltimore. G.'s Præsteskole findes

i Gettysburg i Pennsylvanien, hvor bl. a. Teologen S. S. Schmucker har udfoldet en velsignelsesrig Virksomhed. Hans Efterfølger i Professoratet var den indflydelsesrige James A. Brown. G.n staar ikke skarpt over for andre evang. Kirkesamfund, hvorfor den ofte er bleven anklaget for *unionism*. 1895 var der til den knyttet 23 Synoder i 25 Stater, i Distriktet Columbia og i Territoriet New Mexico. Omtr. Halvdelen af dens Medlemmer bo i Pennsylvanien. Den har 1322 Kirkebygninger med 471,819 Siddepladser. Se Art. Generalkonciliet (H. E. Jacobs, The Lutherans in America, 1890, 322 f.; H. K. Carroll, The relig. Forces of the U. S. 1893, 178 f.).

Generalsynode, preussisk, afholdt i Berlin i Aaret 1846 fra 2. Juni til 29. Aug., dannedes af Notabler af den preussiske Landskirke (37 gejstl., 38 verdsl.), som under Kultusminister Eichhorns og Biskop Neanders Ledelse skulde raadslaa om den preussiske Landskirkes Ordning. Synoden vedtog paa K. I. Nitzsch's Tilskyndelse en Ordinationsformular (*›Symbolum Nitzschenum‹*), mod hvilken Minoriteten gjorde saa alvorlig Indsigelse, at der ikke kom noget ud af denne med saa store Forhaabninger hilsede Forsamling (L. Richter, Die Verhandl. der preuss. Generalsynode, 1847).

Generalvikar *(vicarius generalis, officialis principalis)* kaldes i Romerk. Biskoppens Stedfortræder i Udøvelsen af de biskoppelig Jurisdiktionsrettigheder. G.erne afløste i 13. Hdaar Arkidiakonerne (I, 142), der havde en lignende Stilling. For at blive G. maa en Mand være 25 Aar gl., præsteviet og *Dr.* eller *Lic.* i den kanoniske Ret. Han vælges i Reglen af Biskoppen ud af Kapitlets Præster, og han mister sin Stilling, naar den Biskop, der har valgt ham, dør eller forflyttes. Han er Formand for Generalvikariatet (Ordinariatet, Officialatet), der staar ved Biskoppens Side for at give ham Raad og i visse Tilfælde ogsaa dømme.

Genesis (første Mosebog), se Mosebøgerne.

Genesis, den lille, eller Jubilæernes Bog kaldes et gltestlt. pseudepigrafisk Skrift, som nu kun er bevaret i æthiopisk og til Dels i lat. Overs., men som oprindelig, uagtet baade den æthiop. og lat. Overs. hviler paa en gr. Tekst, har været affattet paa Hebr. (eller Aram.). Skriftet indeholder en fri legendarisk Gengivelse af Stoffet i 1 Mos., 1—2 Mos. 12 og har Formen af en Aabenbaring, som ved »Ansigtets Engel« skal være blevet Mose til Del paa Sinai. Ifølge denne sin Form har Bogen et vist Slægtskab med den apokalyptiske Literatur (se Apokalyptik, jødisk, I, 842), men efter sit Indhold maa den rettest betegnes som en haggadisk Kommentar til den kanoniske Genesis, en »Kommentar«, der beriger og udsmykker den til Grund liggende bibelske Beretning efter den senere Jødedoms Smag og i dens Aand. Den »lille« G. er Bogen ikke bleven kaldt, fordi den i Omfang skulde være mindre end den kanoniske G. (den er i Virkeligheden større end denne), og neppe heller, fordi den i Forhold til en fuldstændig, hvert Ord afvejende Kommentar dog er temmelig kort; hvad Benævnelsen skal udtrykke, er vel snarest dens ringere Autoritet i Forhold til 1 Mos. Navnet »Jubilæernes Bog« har derimod sin Grund i Fortællingens kronologiske Anordning, idet det hele Stof er indordnet i Jubelperioder paa 49 Aar, hvoraf hver atter falder i 7 Aaruger. Forf. er ukendt; hans Standpunkt er i det væsentlige det korrekt farisæiske, og da han i stor Udstrækning tegner Fortiden i sin egen Tids Billede og ud fra dens Forestillingsverden, er hans Bog et værdifuldt Mindesmærke om senjødisk Aandsliv. Affattelsestiden tør ikke sættes senere end til det 1. kr. Aarh.; men en tidligere Affattelse (i førkr. Tid) er ikke udelukket (Overs. af den æthiop. Tekst i »Die Apokryphen u. Pseudepigraphen des A. Testaments« herausg. von E. Kautzsch, 1899; E. Schürer, Geschichte des jüdischen Volks III^3, 274 f., 1898). *L. B.*

Genève, Hovedstad i Kantonet af samme Navn, var oprindelig en By i Allobrogernes Land, men blev af Cæsar gjort til rom. Provins. Kristendommen kom dertil i 3. Aarh., og i 4. Aarh. blev G. et Bispesæde, som 450 blev lagt ind under Metropoliten i Vienne. Efter det vestrom. Riges Fald blev Byen Hovedstad i Burgund. 532 erobredes dette Rige af Frankerne, men i Slutn. af 9. Aarh. grundedes der et nyt Burgund, som 1033 kom ind under det tyske Kejserrige; det følgende Aar lod Konrad II sig i G. krone til Konge af Burgund. G. med tilhørende Territorium var et Grevskab, men da en Grev Robert i 11. Aarh. vægrede sig ved at adlyde Kongen, overdrog denne hans Magt til Biskoppen. Ardutius de Faucigny, den første af »de gode Bisper« (fra 1135), blev af Frederik Rødskæg anerkendt som suveræn Hersker. I over 100 Aar holdt Bisperne Stand over for deres Naboers Overgreb, men 1290 tiltvang Greven af Savoie sig visse Rettigheder, som hans Efterfølgere beholdt indtil Reformationen. I 14. Aarh. truede Savoie atter G., og Biskop Guillaume de Marcossay byggede en befæstet Vold om Staden. Flere Bisper krævede forgæves Uafhængighed, og Amadée VIII af Savoie, der 1416 af Kejser Sigismund var ophøjet til Hertug, blev 1422 forlenet med G.; fra 1440 optraadte han som Modpave (I, 65), og 1444 udnævnte han sig selv til Biskop af G. Under Stridighederne med Hertugerne af Savoie forstod imidlertid G.s Borgere at skaffe sig mange Rettigheder, som de siden vaagede over, og da Hertugerne stadig søgte at indskrænke Biskoppens Magt, sluttede G. 1518 Forbund med Freiburg, 1526 med Bern.

Paa Synoden i G. 1493 havde Biskop Antoine Champion gjort Forsøg paa at rense Præstestanden, der var yderst fordærvet. Nu udbredtes Luthers og Zwinglis Skrifter og Lefèvres Bibeloversættelse; og Farel (S. 13) og Viret forkyndte Evangeliet. Hertugen af Savoie klagede til Clemens VII over »den lutherske Sekt«, og Paven opfordrede Karl V til at befri G. for »de elendige Prædikanter«. Kejseren nøjedes dog med at advare Borgerne. Hertugens Tropper rykkede derefter ind i Pays du Léman, men Bernerne sendte 15,000 Mand, der drev dem tilbage (1532). De fleste af Borgerne tog Parti for Reformationen, og Hertugen rettede da 1534—35 et stærkt Angreb mod G. Byen forsvarede sig tappert, og da Frans I tilbød at sende Undsætning, hvis

Grevskabet vilde gaa ind under Frankrig, svarede Borgerne, at de vilde lide alt for at bevare deres Frihed. Endelig bragte Bernerne Hjælp, og dermed havde Reformationen sejret. 2. April 1536 afskaffedes Messen, og Farel, Viret og Froment begyndte Arbejdet med at ordne de nye Menighedsforhold. Da kom i Juli Calvin til G., og han skabte dér et Teokrati (I, 452 f.; se ogsaa F. W. Kampschulte, Joh. Calvin, II, herausg. von W. Goetz, Leipz. 1899) eller, som det er blevet kaldt, »Bibliokrati« (E. Choisy, La Théocratie à G. au temps de Calvin, G. 1897). Menigheden blev Mønster for alle calvinske Samfund; ved det Akademi, som Calvin grundede 1559, studerede Teologer fra mange Lande, og til G. tyede Flygtninge fra Italien, Spanien, Frankrig, Holland, England, Skotland. Især fik de indvandrede Franskmænd og Italienere stor Betydning for G.s Udvikling (I. C. Mörikofer, Gesch. der evang. Flüchtlinge in der Schweiz, Leipz. 1876). Beza (I, 288) fortsatte Calvins Værk (H. M. Baird, Theodore Beza, London 1900); efter Bartholomæusnatten ydede Menigheden under hans Ledelse Hjælp til 2360 fr. Familier, af hvilke de fleste forbleve i G. Guiserne søgte i Forbindelse med Hertugen af Savoie 1589—1601 at bemægtige sig Staden, men Bezas Klogskab og Fasthed sikrede dens Frihed ved Traktaten i Lyon 1602. Natten til 12. Dec. s. A. foretog Savoyarderne den bekendte Storm mod G. *(l'Escalade)*, men bleve slaaede tilbage. Da Hertugen ikke med Magt kunde besejre Protestanterne, søgte han ved glimrende Løfter at lokke dem til Frafald; Biskop Frans af Sales (S. 100) anvendte store Summer i samme Øjemed og forsøgte endogsaa paa den Maade at vinde den gamle Beza (A. Guillot, François de Sales et les Protestants, G. 1873). I 17. Aarh. kom der fremdeles mange Flygtninge. Fra England udvandrede i Karl I's Tid en Del Puritanere til G., og Westminster-Synoden raadførte sig ogsaa med Menighedens Ledere dér. Under den store Udvandring fra Frankrig 1682—1720 var der en stærk Tilstrømning til G., hvorfra samtidig »Ørkenens Kirke« fik Præster. François Turretin søgte at dæmme op for den indtrængende Arminianisme og skaffede den af Heidegger forfattede *Consensus* (I, 547) Godkendelse i G., dog med visse Forbehold (G. Keizer, F. Turretin, sa vie et ses oeuvres et le consensus, Lausanne 1900). Leclerc maatte paa Grund af arminianske Anskuelser forlade Staden. Skotten Durys Unionsplaner (I, 691) fandt Tilslutning, og Bénédict Pictet og J. A. Turretin gik i Spidsen i denne Sag. Den sidste, fra 1697 Prof. i Kirkehistorie, fra 1705 i Dogmatik, betegner Svingningen fra Ortodoksien til en liberalere Retning; 1725 afløstes den gamle Forpligtelse paa Bekendelsesskrifterne af et Præsteløfte i en mildere Form. Voltaire, der fra 1755 boede i Ferney, blev bekæmpet af Præsterne, og Rousseaus »Emile« og »Contrat social« bleve 1763 brændte. Men efterhaanden blev Rationalismen raadende her som alle Vegne. Den fr. Revolution gentog sig i G. 1794 styrtede de misfornøjede Regeringen og indførte et Nationalkonvent, der to Aar efter afløstes af en mere maadeholden Regering. 1798 erobrede Franskmændene G., som blev Hovedstad i Departementet Léman, men Byen genvandt 1814 sin Frihed og traadte det følgende Aar ind i det schweizerske Forbund som den 22. Kanton. Den konservative Regering blev 1846 styrtet (se Fazy), og der indførtes 1847 en demokratisk Forfatning, som bestaar væsentlig uforandret. Lovgivningsmagten er hos et *grand conseil* (1 Medl. for 1000 Indb.), som vælger et *conseil d'État* paa 7 Medl., der har den udøvende Magt.

Kanton G. er lidt over 5 □ Mil og havde ved sidste Tælling (1888) 105,509 Indb., hvoraf 50,975 vare Protest., 52,297 rom. Kat., 700 Jøder; Staden G. havde med Forstæder 72,800 Indb., hvoraf langt over Halvdelen vare Protest. Statskirkens Forfatning har holdt sig temmelig uforandret fra Reformationen indtil den nyeste Tid. Præsteskabet *(la vénérable Compagnie des pasteurs)*, hvortil de teol. Prof. høre, valgte Præsterne og styrede K.s Anliggender; det havde ogsaa stor Indflydelse paa Akademiet og Skolerne. 1842 oprettedes et Konsistorium, som i Forening med Præsteskabet valgte Præster. Fra 1846 valgtes baade disse og Konsistoriet af Folket. Efter 1870 er Forfatningen omdannet ved en Række Love, af hvilke den af 1874 om Ordningen af den protest. Kultus er den vigtigste. Konsistoriet, der bestaar af 6 Præster og 25 Lægmænd, valgte af den protest. Befolkning, er Kirkestyrelsen. Der er 16 Sogne: Staden G. med 5 Kirker og 17 Præster, der udgør 1 Sogn, og 15 Landsogne. Sognet vælger Præsten, der har ubegrænset Lærefrihed (chaque pasteur enseigne et prêche librement sous sa propre responsabilité; cette liberté ne peut être restreinte ni par des confessions de foi, ni par des formulaires liturgiques). Ved Universitetet, det gl. Akademi, som 1868—72 blev ombygget og omorganiseret efter Tidens Krav, er der et teol. Fakultet med 6 Prof.; de fleste teol. Studerende ere fra Frankrig. — Siden Zinzendorfs Ophold i G. fandtes der en herrnhutisk Kreds. Ved Siden af den dannedes der i Beg. af 19. Aarh. et lille Samfund, »Vennerne«, hvortil Bost (I, 370) og Empaytaz (I, 759) hørte. Snart efter begyndte i G. den store Vækkelse, som især skyldtes engelske og skotske Evangelister, og som gik hen over hele den fransktalende Del af den ref. K. (A. Maury, Le réveil religieux dans l'église réformée à G. et en France 1810—1850, Toulouse 1892). Denne Bevægelse førte til Dannelsen af en Frimenighed i G.s Forstad Bourg de Four. 1831 grundede Prof. Gaussen (S. 172) og hans Venner Société évangélique de G., som siden har udfoldet en stor Virksomhed i Kanton G. og især i Frankrig, og s. A. oprettede denne Kreds en École de Théologie med 6 Prof., der har uddannet over 600 Præster, deraf o. Halvdelen fra Frankrig. 1849 organiseredes G.s Frikirke, og i den optoges da baade Frimenigheden i Bourg de Four og den, som havde stiftet det evang. Selskab og den frie Præsteskole, og som samledes i l'Oratoire (Fr. Nielsen, Statskirke og Frikirke, 273 f.). — Som i Frankrigs protest. K. staar der ogsaa i G.s en liberal og en ortodoks Retning over for hinanden, af hvilke den første repræsenteres af Statskirken, den anden af Frikirken. 1880 forkastede Folket med 9306 Stemmer mod 4064 et af de Ultramontane,

de Radikale (Fazyanerne) og de ortodokse Protestanter stillet Forslag om Adskillelse af Stat og Kirke. — Efter Reformationens Indførelse flyttedes Bispesædet til Annecy i Savoie. Til Bisperne af Annecy-G. hørte Frans af Sales (1602—22), hans Broder Johan Frans af Sales (1622—35) og Karl August af Sales (1645—60). Da Frankrig havde gjort G. med dens Landdistrikt til Depart. Léman, blev dette lagt ind under Bispedømmet Chambéry, og da Kanton G. blev oprettet, kom dets rom.-kat. Indb. under Bispedømmet Lausanne-Fribourg. Ved Indvandring steg de rom. Kat.s Antal, og en fra Lyon udgaaende Propaganda støttede Ultramontanismen. 1843 dannedes der en *Union protestante,* som modarbejdede denne. Fazy, der var gaaet i Spidsen for den antiromerske Bevægelse, allierede sig imidlertid med de Ultramontane for at skaffe sig et politisk Flertal, og derved fik de rom. Kat. større Indflydelse. 1864 foretog Paven det første Skridt til Genoprettelse af det gl. Bispesæde, idet han udnævnte Præsten Mermillod til Spr. i G. og derefter til Biskop af Hebron. Kat. delte sig nu i to Partier for og imod den nye Biskop. Det liberale kat. Parti organiserede sig og kaldte 1873 Père Hyacinthe til G. for at holde Foredrag. S. A. blev Mermillod af Pius IX udnævnt til apostolsk Vikar for G., men først efter lange Stridigheder blev han 1883 introniseret som Biskop af Lausanne-G. med Bolig i Fribourg (se Fribourg S. 120, J. Gaberel, Histoire de l'Église de G. depuis le commencement de la réformation jusqu' à nos jours, I—III, G. 1855—62; H. v. der Goltz, Die reformirte Kirche Genfs, Basel 1862; F. Chaponnière, Pasteurs et laïques de l'Église de G. au XIXe siècle, G. 1889; E. Mittendorff, Les institutions philanthropiques génevoises, G. 1888; F. Lichtenberger, Encycl. des sciences relig., vol. V). *C. E. F.*

Genève-Katekismen, se Art. Calvin (I, 451).

Genève-Konventionen kaldes en den 22. Aug. 1864 i Genève afsluttet international Overenskomst, hvis Maal er, saavidt gørligt, at mildne Krigens onde Følger og paa Valpladserne lindre de saaredes Lidelser. Helt ind i 19. Aarh. vare de syge og saarede i Krigstid ofte udsatte for en barbarisk Behandling. Vel kan man historisk paavise en Række Tilfælde allerede fra 17. Aarh.s Beg., hvor Overenskomster i Krigstid have været baarne af den senere G.-K.s Tanker; men det var dog først de ved Rationalismen vakte Humanitetsbestræbelser, der beredte Jordbunden, saaledes at disse Tanker kunde træde frem og faa verdenshistorisk Betydning. Stødet dertil gav Genève-Filantropen I. H. Dunants Skrift: *Un Souvenir de Solferino* (1862), hvori han skildrede de saaredes elendige Stilling efter Slaget ved Solferino. Dette gav Anledning til en forberedende Kongres i Genève 23.—29. Okt. 1863, hvor et foreløbigt Udkast forfattedes. 8. Aug. 1864 traadte dernæst efter det schweizerske Forbundsraads Indbydelse Delegerede sammen fra 16 Stater, hvoriblandt Danmark. I Løbet af 14 Dage fastslog disse G.-K., og 22. Juni 1865 ratificerede Magterne dens Bestemmelser. Efterhaanden have alle europæiske Magter, Tyrkiet, Persien, de forenede Stater, flere sydamerikanske Republiker, samt Japan og Kina (i alt Fald i Princípet) sluttet sig til dem, saa at alle nogenlunde civiliserede Stater nu have tiltraadt Konventionen. Denne bestemmer, at alle ved Lasaretter ansatte Personer og alle, der have at sørge for de saarede, samt Feltpræster, skulle nyde Neutralitet, saalænge de forholde sig neutrale; det samme gælder Lasaretternes Depoter og deres Personale. Som Kendingsmærke tjener Armbind og Faner med et rødt Kors paa hvid Grund. Sammen med Neutralitets-Mærket skal Nationalfanen vaje. De nærmere Bestemmelser m. H. til Udførelsen fastsættes af de krigsførende Hæres Øverstbefalende.

De 15 Tillægsartikler, der bleve undertegnede paa en ny Kongres 20. Okt. 1868, og som ville udstrække Bestemmelserne til Søkrige og nærmere udvikle den oprindelige Konventions Forskrifter, ere aldrig blevne ratificerede. I det hele har det vist sig at være meget vanskeligt fuldt ud at virkeliggøre Konventionens Bestemmelser; men man maa sige, at den har bidraget til en humanere Krigsførelse, hvis denne overhovedet nogen Sinde kan være human. *Kn. H.*

Genevensis, Consensus, se I, 547.

Geneviève, St., se Genovefa.

Genfødelsen *(regeneratio)* er det Begreb, hvorved baade Skriften og K.n klarest udtrykker, at det nye aandelige Livs Tilblivelse hos Guds Børn ikke er deres eget Værk, men skyldes Guds umiddelbare, overnaturlige Virken i dem. G. udsiger, at det nye Livs Tilblivelse fremgaar af en ny Livsspire, som Gud ved sit Ord og sin Aand nedlægger i Mennesket. Retfærdiggørelsen og G. ere de to Sider af den Gave, som Gud skænker ved Indtrædelsen i hans Rige: de forholde sig til hinanden som Meddelelsen af Barneretten og af Barnenaturen.

Begrebet er givet i N. T. Herren selv sætter (Joh. 3, 3. 5) det at »fødes paany« eller »ovenfra« (*γεννηθῆναι ἄνωθεν*) som Betingelse for at komme ind i Guds Rige. Apostlene udtale, at Gud har født os (*ἀπεκύησεν* Jak. 1, 18), genfødt os (*ἀναγεννήσας* 1 Pet. 1, 3. 23; jvfr. *παλιγγενεσία* Tit. 3, 5), og at vi ere fødte ud af Gud (*γεγεννημένοι ἐκ τοῦ θεοῦ* Joh. 1, 13; 1 Joh. 2, 29; 3, 9; 4, 7; 5, 1. 18). Hermed maa jævnføres Udtrykket Nyskabelse (2 Kor. 5, 17; Gal. 6, 15; Ef. 2, 10; 4, 24) om den Handling fra Guds Side, der ligger til Grund for den nye Fødsel.

Naar det nye Menneskes Tilblivelse kaldes en Fødsel, da er dette en fra den naturlige og synlige Verden hentet Betegnelse, der paa den ene Side ikke tør presses til bogstavelig Overførelse i alle sine enkelte Træk, men som paa den anden Side dog kun kan være valgt, fordi dets væsentlige Kendemærker have Gyldighed paa det aandelige Omraade. Al Fødsel har to Karaktermærker, som ogsaa genfindes i Skriftens Tale om G. For det første er al Fødsel en Begivenhed, som vel har sine forberedende Stadier, men hvis egentlige Fuldbyrdelse er momentan, sammenfattet i et enkelt Tidspunkt, med hvilket Livet egentlig begynder. Derfor er det urigtigt, naar mange ville forstaa G. som en Proces, der strækker sig over hele Kristenlivet, saa at dette skal kunne kaldes en fortsat G. En saadan Sprogbrug strider mod N. T., der, som vi have set, alle Vegne taler om Menighedens Medlemmer som dem, der ere genfødte, ikke først i Færd

med at blive det; dette gælder selv den ejendommelige Brug af Ordet i Mt. 19, 28; det staar ogsaa der om det nye Livs Begyndelse som et enkelt Tidspunkt, kun at denne Begyndelse hører hen til Kristi Genkomst; thi Talen er her ikke om det nye Livs Begyndelse hos det enkelte Menneske, men om den hele Verdens Fuldendelse, Tilblivelsen af de nye Himle og den nye Jord, i hvilke Retfærdighed bor. Naar G. er den nye Livsbegyndelse, maa der ganske vist, som ved enhver Begyndelse, følge en Udvikling efter den; men denne Udvikling er, som i al menneskelig Sprogbrug, forskellig fra og kan ikke sammenblandes med Fødslen. For det andet indeholder Benævnelsen Fødsel, at her maa menes en Begivenhed, der sker med os, noget, som vi ikke selv virke (vi fødes, passivt). Et nyt Menneske med et nyt aandeligt Naturanlæg bliver til. Gudsbilledet fornyes i det faldne Menneske (Ef. 4, 24). Ikke saaledes, at det gamle dermed borttages for at give Plads for det nye, saa at et nyt Jeg og en ny Natur indplantes i det gamles Sted. En saadan Betragtning vilde stride mod al organisk psykologisk Udvikling, altsaa være umenneskelig. Den strider ogsaa mod al Erfaring; thi Sammenhængen i Personlighedslivet ophører ikke ved G.; det gamle Menneske vedbliver at være til Stede ogsaa efter den (Ef. 4, 22). Men G. bestaar i, at Spiren til det nye Menneske indplantes som den sejrskraftige Modvægt mod den gamle Adams Væsen i Mennesket, saaledes at der begynder en Proces, som udrenser det syndige og frigør det, som kan optages i den hellige Livsudvikling. G. kan ikke identificeres med en subjektiv Revolution i Mennesket, en Omvendelse, en Opvækkelse eller et Gennembrud, saaledes som de subjektivistiske Retninger ville; thi alt dette er subjektive Livsrørelser, der staa overfor G. som det objektive. G. og Omvendelse ere korrelate; de staa som saadanne i uopløselig indbyrdes Vekselvirkning, idet de forholde sig til hinanden som Guds Gave og Menneskets Tilegnelse deraf. Da G. efter sin Idé ledsages af Omvendelsen, er det naturligt, at i Skriftens praktiske Tale Betegnelsen af de Kristne som genfødte tillige paa flere Steder (f. E. 1 Joh. 3, 9) indeholder, at de subjektivt have tilegnet sig G.; men saadanne Steder bevise ikke, at den subjektive Side i og for sig, rent begrebsmæssigt, ligger i G.

G. betegner altsaa det aandelige Livs Tilblivelse fra dets objektive Side d. e. hvad dets Livskræfter og Livskilder angaar. G. er en Gerning af Guds Aand; thi »Aanden er det levendegørende« (Joh. 6, 63), og Ordet er Aandens Virkemiddel. Alle kristelige Livsrørelser i Menneskehjertet forudsætte genfødende Indvirkninger fra Guds Side; thi det naturlige Menneske formaar ikke af egen Kraft at frembringe dem. Derfor begynde de genfødende Virkninger allerede paa Kaldelsens Trin, naar Guds Ord hos det i Synden bundne, forblindede og afmægtige Menneske virker Kraften til at modtage Naaden, idet Menneskets Erkendelse sættes i Stand til at fatte Evangeliet (1 Kor. 2, 9 f.) og dets Vilje til at gribe og modtage Frelsen. G. afsluttes i sin Fylde ved, at Mennesket delagtiggøres i selve det aandelige Livs Kilde (Ps. 36, 10) d. e. i Samfundet med den treenige Gud. Dette sidste er Indholdet af det Ord, hvorpaa Herren har befalet sin Menighed at meddele Daaben (Mt. 28, 19). Derfor bekender K.n, i Overensstemmelse med N. T., at Daaben er G.s Bad (Tit. 3, 5; Joh. 3, 5; Augsb. Bekend. Art. 2). Men paa samme Tid udleder N. T. ikke alle genfødende Virkninger udelukkende af Daaben, men af Guds Ord overhovedet; Herren betegner Guds Ord i Almindelighed som Guds Riges Sæd (Luk. 8, 11), og Apostlen Peter nævner det Ord, der er blevet Læserne forkyndt, som Genfødelsesmiddel (1 Pet. 1, 23. 25; jvfr. Jak. 1, 18), thi der tales om alle G.s Trin, baade de forberedende og det afsluttende. G.s forberedende Trin fremtræde med iøjnefaldende Tydelighed, naar Daaben skal meddeles til Voksne, idet den bevidste Tro da maa gaa forud for Daaben, altsaa være virket af Ordets Forkyndelse; vi henvise til Ap. G. 2, 38: Omvender eder (som Virkning af Apostlens Prædiken), og lader eder døbe, og I skulle faa den Hellig Aands Gave; 8, 12—13; 16, 14—15. Men Ordets Forkyndelse tilfører kun Bevidsthedseller Viljeslivet nye Kræfter fra denne eller hin Side; derimod bringer Daaben den centrale G.: Spiren nedlægges til hele det nye Menneske, idet det menneskelige Væsens Midtpunkt, som ligger til Grund for al Viden og Villen, befrugtes med det Ord, der rummer Livet i den treenige Guds Samfund. Medens G. hos de Voksne saaledes har forberedende og afsluttende Trin, er ved Barnedaaben alt sammentrængt i ét Tidspunkt; thi den i Barnenaturen tilstedeværende medfødte Forløsningstrang afgiver den villige Tilknytning for, at den centrale G. straks kan finde Sted (se Art. Barnedaab I, 221 f.). Ifølge denne Daabens Betydning: at den meddeler Spiren og Kraften til det nye Liv, maa der tales anderledes til døbte end til udøbte. Det er denne Betragtning, Konkordieformlen gaar ud fra, naar den (S. 675) fremhæver »den uhyre Forskel« mellem de udøbte, hos hvem Viljen er bunden i Synden, og de døbte, hos hvem den er frigjort til at kunne vælge det gode.

Spørgsmaalet, om G. kan mistes og atter genvindes, maa ikke sammenblandes med det tilsvarende om Retfærdiggørelsen og Naadestanden. Et Menneske, som mister Troen, falder med det samme ud af Naadestanden; men det kan vende tilbage til denne, saalænge som der er Mulighed for, at det paany kan omvende sig. G. derimod er en Meddelelse af nye Kræfter, og derfor gælder her, hvad vi ellers kende fra Menneskelivet, at et Menneske ikke mister sine Gaver og Kræfter, blot fordi det forsømmer at bruge dem, men først naar det har ødelagt sig selv. G.s Kræfter mistes ikke, blot fordi de ikke benyttes; derved komme de vel til at staa udenfor Personlighedslivet, men de ophøre først at være til Stede, naar Personligheden er saaledes ødelagt, at dets Evne til aandelig Udvikling er forspildt, d. e. naar Omvendelsens Mulighed er ophørt, og Forhærdelsen er indtraadt. Derfor kan G. ikke gentages; den sker efter sin Natur kun én Gang i et Menneskes Liv; dette modsiges heller ikke af Gal. 4, 19; thi Apostlen ønsker ikke Læserne en ny G., men han ligner kun sit Arbejde for, at Livet skal bryde igennem hos dem,

ved Fødselssmerter. K.s Praksis bekræfter det samme: den har aldrig lært, at de frafaldne, naar de omvendte sig, skulde genfødes paany; thi i saa Fald maatte den have lært, at de skulde døbes paany.

I Romerkirken, der overhovedet er tilbøjelig til at opfatte Naadevirkningerne som magiske Handlinger, kan heller ikke G.s Begreb blive tilstrækkelig aandeligt opfattet. I den protest. Kirkeafdeling vaklede de ældste Dogmatikere længe i Begrebets nøjagtige Forstaaelse; snart erklæredes det identisk med Omvendelsen, snart med Retfærdiggørelsen, snart med Helliggørelsen, snart med begge disse sidste tilsammen (Konkordieformlen S. 685 f.); senere forklaredes det hyppigst ved *donatio fidei*, hvorved det blev overset, at ikke Troen selv, men kun Kraften til at tro kan skænkes af Naaden; Troen selv maa være Menneskets Brug af denne Kraft til at modtage Frelsen. Pietismen og Metodismen saa ensidigt paa den subjektive Side i det aandelige Livs Tilblivelse; de krævede en sand Omvendelse, der, for at være ægte, maatte vise sig i en kortere eller længere Bodskamp, som endte i et Gennembrud, hvilket de da benævnede enten som den egentlige eller som en ny G. Rationalismen havde ingen Brug for Begrebet G., der saa stærkt fremhævede Guds overnaturlige Virkning; man satte en moralsk Forbedring i Stedet. Schleiermacher forstaar ved G. Foreningen af Omvendelse og Retfærdiggørelse, hvilket sidste Begreb forklares som Optagelse i Livssamfundet med Kristus, altsaa væsentlig identisk med, hvad Skriften forstaar ved G. Ejendommeligheden ved hans Lære bliver da egentlig den, at han medoptager Omvendelsen i G.s Begreb. Det samme gør paa en anden Maade Martensen (Dogm. § 253—54), naar han skelner mellem den væsentlige G., som sker ved Daaben, og den virkelige eller personlige, som først sker ved Omvendelsen. Ritschl vil i sin Sky for Mystik ikke høre om en saadan umiddelbar Livsmeddelelse fra Gud til Mennesket, som skulde danne Forudsætningen for den menneskelige Selvbestemmelse. Han frakender derfor G. selvstændig Betydning og forstaar den kun som et andet Udtryk for Adoption eller Retfærdiggørelse, en Identifikation, der gendrives ved al menneskelig Sprogbrug, hvor Adoption og Fødsel netop ere forskellige Ting.

Enhver Lære om G. maa være sig bevidst, at der er en uigennemskuelig Hemmelighed i alt Livs Tilblivelse, ikke mindre paa det aandelige end paa det naturlige Omraade. Hverken Skriften eller Erfaringen giver os Midler til at beskrive G.s nye Livsspire og dens hemmelige Virkemaade. Men vi have Midlerne til at tale klart om, fra hvem og ved hvilke Midler den nye Livskraft skænkes, hvad den virker og hvorledes den vil modtages. Den sunde Lære maa afvise enhver synergistisk Svækkelse, som i Stedet for en ny Fødsel, der hviler paa en ny Skabelse, vil sætte en blot Frigørelse af det bundne; og den maa vogte sig for at henfalde enten til en falsk Subjektivisme, der identificerer G. og Omvendelse, eller til en magisk Objektivisme, der svækker Nødvendigheden af den menneskelige Tilegnelse (Martensens Dogmatik, § 226—27; 232; 253—54; O. Møller, Det faldne Menneskes Genfødelse og Fornyelse ved Daab og Nadver, Kbhvn 1870; O. Ahnlund, Läran om nyfödelsen, bibliskt och historiskt-dogmatiskt undersökt, Upsala 1888). *P. M.*

Genkomst, Jesu Kristi, har til alle Tider været Midtpunktet i den kr. Menigheds Haab om Guds Riges Fuldendelse. Guds Menighed vil aldrig kunne slaa sig til Ro her i den jordiske Tilværelse, saa at den ikke skulde se hen til den Fuldendelse, som Guds Ord forjætter. Dens Jordeliv er en Udlændighedstilstand borte fra Herren (2 Kor. 5, 6. 8; Fil. 3, 20; 1 Pet. 2, 11): Bruden længes efter at forenes med Brudgommen (Joh. Aab. 22, 17). Dens Jordeliv er en Ufuldkommenhedstilstand, hvori den længes efter en Udfrielse fra Syndens og Forkrænkelighedens Trældom (Rom. 8, 23). Og endelig er dens Jordeliv en stadig Kamp med Verden, medens dens Bestemmelse er det evige Sejrs- og Fredsrige; saa sandt som Verden ikke vil opgive sin Modstand mod Guds Rige, men tværtimod mere og mere vil tilspidse den til en udfordrende Kamp, maa Virkeliggørelsen af Historiens Formaal kræve en Katastrofe, hvorved Guds Riges Fjender dømmes, og det selv oprettes i Herlighed. Denne Katastrofe er Kristi Genkomst. Den benævnes i N. T. som hans *Parusi* (παρουσία, Indtrædelsen af hans Nærværelse, hyppig i Brevene, ikke i Joh. Aab.; i Evangelierne kun Mt. 24), hans Aabenbarelse (ἐποκάλυψις, Luk. 17, 30; 1 Kor. 1, 7, jvfr. 1 Pet. 4, 13), hans Tilsynekomst (ἐπιφάνεια 2 Tim. 4, 8; 2 Thess. 2, 8). Den beskrives alle Vegne som en synlig, som Modstykket til hans synlige Himmelfart (Ap. G. 1, 11; Luk. 17, 24; Joh. Aab. 1, 7; 19, 11). Paa denne Begivenhed overføres det gltestl. Udtryk »Herrens Dag« (Joel 2, 11; 3, 4; Mal. 3, 2. 19, dsk Overs. 4, 1; 1 Kor. 1, 8; 1 Thess. 5, 2), hvormed Profeterne udtrykte Guds Riges store Doms- og Fuldendelsesepoke under ét, medens der ifølge Profetiens Natur endnu ikke kunde skælnes klart mellem Messias's første og andet Komme; men i N. T., da Guds Riges aandelige Oprettelse er sket ved hans Komme i Kødet, maa Haabet om dets synlige Fuldendelse rettes paa G. Som enstydig med Herrens Dag forekommer »Dagen« (1 Kor. 3, 13; Hebr. 10, 25), hin Dag (Mt. 7, 22; 2 Thess. 1, 10), den store Dag (Jud. 6; Joh. Aab. 16, 14), den yderste Dag d. e. den, hvormed det nærværende Verdensløb slutter (hos Joh.: 6, 39; 12, 48), Dommens Dag (Mt. 11, 22; 2 Pet. 2, 9), Vredens og Guds retfærdige Doms Aabenbarelses Dag (Rom. 2, 5).

Om Tidspunktet for Herrens G. giver Skriften os ingen umiddelbar Oplysning. Vistnok har der ikke blot i Fortiden været, men er den Dag i Dag mange, som forsøge at udregne Aaret og Dagen, idet de tage de Tal, hvormed Profetien, navnlig hos Daniel og i Joh. Aab., betegner flere af Guds Riges Perioder, som bogstavelige Tidsbestemmelser. Men alle disse Forsøg hvile paa en Miskendelse baade af de profetiske Tals Betydning og af den bibelske Profetis Væsen. Tallene have i Skriften en symbolsk og aandelig Betydning: 3 er, som den fyldige Enhed, det Tal, hvormed Guds Væsen betegnes, 4 er Skabningens, 7 Guds Aabenbaringsgerningers, 12 Guds Folks

10 Mangfoldighedens og Fuldstændighedens Tal; derfor er deres Hensigt i det profetiske Sprog ikke den at afgive Midler til Tidsberegninger, men at antyde Tidernes aandelige Præg. Og Profetien vil efter sit Væsen ikke være en Fremtidskalender, hvor ogsaa Mennesker uden aandelig Sans kunne læse sig til, hvad der forestaar; men den vil vejlede os til at skønne »Tidernes Tegn« d. e. hvad de Tidsforhold, hvorunder vi leve, bære i deres Skød i Retning af den Fuldendelse, hvis aandelige Fysiognomi Profetien beskriver.

Skriftens Vejledning bestaar derfor i at oplyse os om de hist. Forudsætninger, som maa være til Stede, før Udviklingen kan være moden til Afslutning. Disse Forudsætninger samle sig i 3 Grupper. 1) Evangeliet maa have lydt for alle Folkeslag, Missionen maa have fuldendt sit Sejrsløb over den hele Verden: Mt. 24, 14; bestemtest hedder det hos Paulus i Rom. 11, 25—26, at først skal Hedningenes Fylde gaa ind i Guds Rige, og tilsidst skal »hele Israel« frelses: naturligvis menes her ikke samtlige enkelte Israeliter; i den Betydning kan der aldrig tales om en Folkehelhed; thi der vil altid være uimodtagelige Medlemmer; men der menes, at Folkebevidsthed, Folkeliv og Folketype, altsaa Folkesamfundet som saadant, hvormange Undtagelser der end findes i det enkelte, vil lade sig gennemtrænge af Kristendommen; Jødefolket er det eneste, hvem en saadan Helhedsomvendelse er forjættet. 2) Menigheden skal have naaet en saadan kr. Modenhed og Hellighed, en saadan Udvikling i religiøs og sædelig Henseende, at den er rede til at tage imod Herren. Den bevidste Erkendelse af Troens Indhold skal være lige ren hos alle, kun præget af de Forskelligheder, som Individualiteterne medføre (Ef. 4, 13); Menigheden skal være ubesmittet af Verden og følge Lammet, hvor det gaar (Joh. Aab. 14, 4); den skal være smykket som Bruden for Brudgommen (19, 7—8). 3) Ondskabens Rige, som staar overfor Guds Menighed, skal have udfoldet al sin Modstand og have vist, hvad det formaar. Frafaldet og Verdsligheden skal have naaet sit Højdepunkt (Mt. 24, 5 f., 37 f.), og ligeledes Hadet og Forfølgelsen mod Guds Folk (24, 21 f.); i Brevene og i Joh. Aab. forudsiges der en enkelt menneskelig Personlighed, som skal være Ugudelighedens Sammenfatning i den sidste Tid (se Art. Antikrist I, 103 f.).

Om Kristi G. er nær eller fjern, kan da alene skønnes af, hvor nær disse Forvarsler ere ved deres fulde Virkeliggørelse. Og i Bedømmelsen heraf maa det atter tages i Betragtning, at Kirkens Herre kan fremskynde Udviklingen i kort Tid eller forhale den i lange Perioder, efter som det er hans Vilje: én Dag kan have Indhold som tusind Aar og omvendt, 2 Pet. 3, 8. Derfor maa Menighedens Forventning altid være en Forening af den Aarvaagenhed, der er opmærksom paa Forvarslernes Tilstedeværelse, og af den Udholdenhed, der ikke bliver træt, selv om disse atter synes at træde tilbage; Beredtheden og Taalmodigheden ere de to Sider af Forholdet, af hvilke ingen bør mangle. Dertil svarer netop ogsaa N. T.s Tale baade hos Herren selv og hos Apostlene. Herren har selv udtrykkelig sagt, at det ikke tilkommer os at vide Tidspunktet (Ap. G. 1, 7), ja at han selv i sin Fornedrelsesstand her paa Jorden ikke har kendt det (Mk. 13, 32). Han taler baade om, at han vil tøve med at komme (Mt. 25, 5; 24, 14. 48), og om, at han vil komme, inden den med ham samtidige Slægt er uddød (Mt. 10, 23; 16, 28; 24, 34); den sidste Række af Udtalelser er begrundet i, at han overholder den profetiske Tales sædvanlige Vis at sammendrage Fremtidsstadierne til ét: han sigter til Jerusalems Ødelæggelse, der afspejler hans G.s dobbeltsidige Væsen, Fjendernes Dom og Menighedens Frelse. Endnu stærkere træder det dobbelte Hensyn frem hos Apostlene. De tale oftest om Parusien som ganske nær: 1 Kor. 15, 51; 1 Thess. 4, 15; Hebr. 10, 25; Jak. 5, 7—8; 1 Pet. 4, 7; 1 Joh. 2, 18; Jud. 18 og hele Joh. Aab.; thi hvor Haabet er levende, rykker det sin Genstand nær til sig og forkorter Tidsafstanden for dets Virkeliggørelse; denne Forkortelse havde øjensynligt Medhold i Tidernes Tegn, naar man saa hen til Missionens ustandselige Fremgang (Rom. 10, 18), til Menighedens høje aandelige Udvikling og Verdens voldsomme, bestandigt voksende Modstand; hvis det ikke havde været K.s Herres Vilje, at der efter den overvældende Rigdom i Apostletiden skulde følge den lange kirkehist. Forarbejdelsestid (2 Pet. 3, 9), da maatte Fuldendelsen have været ganske nær. Paa den anden Side vare de sig bevidste, hvor meget der endnu maatte ske, og at der var Tegn paa, at Parusien laa fjernere: 2 Kor. 5, 1 f.; Fil. 1, 21—24; 2 Tim. 4, 6 f.; 2 Pet. 3, 8 f. I denne Dobbelthed ved Apostlenes Tale om dette Punkt er der intet, som kan forundre os eller endog vække Tvivl om deres Ufejlbarhed i, hvad de lære os om Guds Rige; thi de kunne ifølge Herrens Ord Ap. G. 1, 7 ikke have til Hensigt at give nogen Lære om, hvor nær eller fjern G.en er; men de tale ud af det praktiske Kristenliv, som vore Forbilleder i Haabets Sundhed, og i den Henseende er deres Tale Norm for alle Tider; den viser netop det dobbelte Forhold, hvori det levende Haab staar til sin Genstand: baade Aarvaagenheden og Taalmodigheden; hvis den profetiske Tale ikke forenede disse to Ting, vilde den modarbejde sin egen Hensigt.

Ifølge N. T.s gennemgaaende Tale drager G.en alle de andre eskatologiske Begivenheder umiddelbart efter sig: de dødes Opstandelse, Dommen over levende og døde og Herlighedsrigets Oprettelse; G.en og Verdensfuldendelsen sammenknyttes som Led i den ene og samme Katastrofe (Mt. 16, 27; 2 Pet. 3, 10). Dog er der enkelte Steder, som antyde, at G.en endnu ikke straks medfører den sidste Fuldendelse, men at der skal ligge et Tidsrum imellem dem. Denne Betragtning kan maaske paavises hos Paulus i 1 Thess. 4, 16—17 og 1 Kor. 15, 23 f.; men med umiskendelig Tydelighed udtales den i Joh. Aab. 20: ved G.en skulle de troende opstaa og forklares til en overjordisk foreløbig Herlighedstilstand, medens der samtidig skal oprinde en Freds- og Sejrstid for den her paa Jorden levende Menighed; dette Tidsrum betegner Aabenbaringen med det symbolske Navn: Tusindaarsriget; først efter dette indtræder Verdensdommen og Verdensfuldendelsen. Denne

ejendommelige Tidsadskillelse er ikke uforenelig med Skriftens gennemgaaende Tale. Forskellen forklares ved, at Profetien i Almindelighed sammenskuer Fremtidsstadierne som en Enhed, og at det kun er den særlige Form for Profetien, som vi kalde den apokalyptiske, der fremstiller Rækkefølgen af de eskatologiske Begivenheder (se Art. Tusindaarsriget). *P. M.*

Gennadios, Patriarker af Konstantinopel. **G. I,** var først Abbed i et konstantinopolit. Kloster og skrev som saadan mod Kyrillos af Alexandrias Anatematismer. 458 blev han Patriark og udsendte da en Rundskrivelse i Anledning af Striden om Kalkedonmødets Beslutninger. Han var en lærd, navnlig skriftlærd Mand, der har skrevet en Fortolkn. til Daniel. Han døde 25. Aug. 471 og blev efterfulgt af Akakios. — **G. II,** Patriark 1454—56, var en af de sidste Repræsentanter for den bysantiske Lærddom. Han hed som Lægmand Georgios Skolarios, fødtes i Konstantinopel i Beg. af 15. Aarh. og fik sin Uddannelse dér. Den berømte Markos Evgenikos var en af hans Lærere. Han var med paa Kirkemøderne i Ferrara og Firenze (S. 38), men var da kun Lægmand. Alligevel udtalte han sig i 3 til Synoden overrakte Taler for Unionen med Latinerne, men da han saa, hvilken Uvilje denne vakte, lod han alle Unionstanker fare og stillede sig kækt ved Siden af Markos Evgenikos. Da hans Kamp mod Unionen bragte ham til Brud med Hoffet, trak han sig tilbage til et Kloster, og som Munk tog han da Navnet G. Efter Konstantinopels Fald blev han enstemmigt valgt til Patriark og modtog som saadan Hyrdestaven af Sultan Muhammed II's Haand. Han overrakte Sultanen en kort Fremstilling af de vigtigste kristelige Trossandheder, der bidrog til at stemme Muhammed II mildt over for de Kr. Ikke des mindre maatte G. allerede 1456 nedlægge Patriarkværdigheden og atter gaa i Kloster. Forinden gjorde han Rede for dette Skridt i et Skrift til hele Kristenheden. Han døde o. 1468. G. var en overordentlig frugtbar Skribent. Mest bekendt er hans *Ἐκθεσις τῆς πίστεως τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν* (Otto, Des Patriarchen G. Confession, Wien 1864). Om hans Forfattervirksomhed se Krumbacher, Byzant. Literaturgesch., 2. Aufl. 109 f.

Gennadius var, efter hvad der berettes i Slutningskapitlet af hans Skrift om berømte Mænd, Presbyter i Massilia (Marseille) og levede samtidig med den rom. Biskop Gelasius, til hvem han skrev »et Brev om (sin) Tro«. Dette, saa vel som de andre paa samme Sted opregnede Skrifter (8 Bøger mod alle Kætterier, 5 mod Nestorios, 10 mod Evtykes, 3 mod Pelagius m. fl.) ere alle gaaede tabt. Hans »Brev om min Tro« har man villet genfinde i et Skrift, der er os overleveret under Titlen »om de kirkelige Dogmer«; dette er imidlertid meget usikkert, selv om det nævnte Skrift skulde være af G. I saa Fald vilde det bekræfte det Indtryk af hans dogmatiske Standpunkt, som vi ogsaa faa gennem Skriftet »om de berømte Mænd«. G. synes nemlig at have næret semipelagianske Anskuelser; at han ikke har været Pelagianer, fremgaar klart af, at han har skrevet mod Pelagius, og af, at han udtrykkelig i Skriftet »om de berømte Mænd« kalder ham en Kætter; ligeledes af, at Afhandlingen om de kirkelige Dogmer en Tidlang overleveredes mellem Augustins Skrifter — et Bevis paa, hvor fjernt dette Skrifts Tankegang ligger fra den pelagianske. Men paa den anden Side viser hans nedsættende Omtale af Augustin tydelig nok, at han i alt Fald ikke har været dennes Tilhænger, og hans Standpunkt er dermed saa godt som givet. Hans væsentligste Betydning for Efterverdenen er det ovenfor nævnte Skrift »om de berømte Mænd«; det er skrevet som Fortsættelse og Efterligning af Hieronymus's Skrift af samme Navn. For mange af de deri omtalte Forf. og Skrifter er G. vor eneste Kilde *(de viris illustribus* er udgivet af Bernoulli, Freiburg 1895). *F. T.*

Gennaios, Fader til Apollonios, der under Antiokos V Evpator var en af de syriske Kommandanter i Palæstina (2 Makk. 12, 2). *L. G.*

Gennembrud, aandeligt, er et uundværligt Moment i en sand kristelig Livsudvikling. Men overfor den ensidige og usunde Maade, hvorpaa det er fremhævet af den yderliggaaende Pietisme og af Metodismen, gælder det om at faststille dets rette og sunde Forstaaelse.

G. er ikke enstydigt med Omvendelse. Omvendelsen er Bruddet med Fortiden gennem Anger og Tro, den bevidste Overgang fra Mørket til Lyset, fra Døden til Livet. Men et G. forudsætter Livets Tilstedeværelse og foregaar indenfor dettes egen Sfære; G. er Overgangen fra det skjulte til det aabenbare, fra det mere eller mindre ubevidste til det fuldt bevidste Liv. Det ligger i Menneskets Væsen som Personlighed, at enhver kr. Livsudvikling maa kende et saadant G. — Blandt dem, der ved Barnedaaben ere optagne i Kirken, findes der vistnok saadanne, som ere opvoksede i Daabens Naade fra Begyndelsen af, saa at deres Liv, saa langt deres Erindring gaar tilbage, har været et Liv i Tro. Her kan altsaa ikke kræves et Brud med Fortiden, en Omvendelse i dette Ords egentlige Betydning. Men vel maa der kræves et G. af det allerede tilstedeværende Liv: der maa komme en Tid, da der ikke længere leves paa andres Autoritet, men Gudsforholdet overtages med fuld Bevidsthed, saa at Sorgen over Synden og Glæden over Naaden opgaar for Mennesket med Evighedens Alvor. Man kan ikke vedblive at leve paa andres Erfaring, men maa gøre sine egne (Joh. 4, 42). Dette gælder overfor alle Menneskelivets Opgaver. Uden et saadant G. bliver Gudsforholdet ikke et i Sandhed personligt; uden det kan en kr. Karakterudvikling ikke finde Sted. — Men det er kun forholdsvis meget faa Mennesker, hvis kr. Livshistorie er en saadan lige fortsat Udvikling fra den spæde Alder af. Baade hos de barnedøbte, som have forvildet sig bort fra Tilegnelsen af den dem skænkede Naade, og hos dem, der have staaet udenfor enhver Berøring med Guds Rige, maa der ske et Brud med Fortiden gennem Omvendelse. Men ogsaa Omvendelsen maa naa til et G.: dens sjælelige Brydninger maa komme til Afslutning, saa at Mennesket bliver sig bevidst som Kristen og finder Fred i Troen; først da har Livet sejret og vundet Skikkelse saaledes, at det kan blive Udgangspunktet for Helliggørelsen (Hos. 13, 13; Gal. 4, 19).

Den sunde Opfattelse af G.ets Væsen maa være sig Individualiteternes Forskel bevidst. Den yderliggaaende Pietisme og Metodismen kræver en bestemt Form for G.det: det skal komme gennem en Bodskamp, hvori Sjælen gennemrystes af Angerens Smerte og tilsidst overvældes af Troens Glæde, — og det skal komme pludseligt i et enkelt Tidspunkt, saa at det ligesom i et Øjeblik lysner for Sjælen. Men dette er en usund og urigtig Betragtning. G.et kan komme gennem Stormvejret, men ogsaa gennem Aandens stille Susen; det kan komme saaledes, at Dag og Time kan angives, men ogsaa gennem en længere Periode, et helt Livsafsnit, hvis Afslutning ikke kan dateres som et enkelt Tidspunkt. G.ets Virkelighed kan ikke maales efter, om det har Skikkelse efter en for alle gældende Model; thi Guds Aand har forskellige Veje efter de aandelige Ejendommeligheder og efter Livsførelsernes Forskellighed; men dets Virkelighed kendes paa den Alvor og Sandhed, der er i det troende Menneskes Hjertestilling til Gud. Nathanael og Paulus fandt deres Frelser ad højst forskellige Veje, og dog var Forholdet til ham lige ægte hos dem begge. De metodistiske Retninger ville endelig identificere G.et med selve Livets Tilblivelse, gøre det til den egentlige Genfødelse. Men overfor en saadan Subjektivisme gælder det at holde den objektive og den subjektive Side af det aandelige Liv ud fra hinanden: selve Livets Indplantelse er en objektiv Gerning af Gud, men G.et hører ind under den subjektive Side, under den menneskelige Tilegnelse. *P. M.*

Genner, Peter, Præst, fødtes i Sønderjylland, gik i latinsk Skole i Ry Kloster (ved Flensborg Fjord) og levede sin første Ungdom dér. Omtr. 1536 kom han til Wittenberg, blev Magister og oversatte 1541 de schmalkaldiske Artikler paa Latin. Fra Kristian III, Hertug Hans af Haderslev og andre forstod han ved sit »nye Munkeri«, som Melanchton kaldte det, at skaffe sig saa rigelig Studie-Hjælp, at han endog kunde gifte sig. 1546 blev han Hofprædikant hos Hertug Hans, 1548 Sognepræst og Provst i Aabenraa. Han døde 1584. *Kn. H.*

Gennesaret Sø. Dens hebr. Navn er i G. T. *jam kinneret* (4 Mos. 34, 11; Jos. 13, 27) eller *jam kin'rot* (Jos. 12, 3, efter Byen *kinneret* eller *kin'rot* (5 Mos. 3, 17; Jos. 11, 2; 19, 35) i Naftali Stamme. Navnet *gennesar(et)* Sø, der findes 1 Mak. 11, 67; Luk. 5, 1 og hos Josefos, har den vel faaet efter Sletten *gennesar* ved Søens Nordvestside. I N. T. findes tillige Benævnelserne Galilæas Sø Mt. 4, 18; 15, 29, og Tiberias' Sø Joh. 6, 1; 21, 1 efter Byen Tiberias, hvoraf ogsaa Søens nutidige arabiske Navn *Bahr et-Tabarije.* Dens største Længde fra Nord til Syd og Bredde fra Øst til Vest ere henholdsvis o. 21 og 9 Kilometer. Flademaalet er o. 170 □ Kilometer. Overfladen ligger 208 Meter under Middelhavets Flade. Foruden fra Jordan, der flyder ind i Søen ved dennes Nordspids, modtager G. Tilløb fra flere mindre Vandløb fra Vest, saaledes gennem *Wadi Hamam,* Duedalen, og Øst, saaledes gennem *Wadi el-Barbutije* og *Wadi es-Samak*; Afløb er Jordan lidt Vest for Søens Sydspids. G. omgives af Bjerge, der vel ikke ere høje, men dog ved, at de de fleste Steder gaa tæt ud til Bredden, tage sig ret anseligt ud; de mangle næsten overalt Trævækst, medens Bredderne i lange Strækninger, navnlig paa Østsiden, ere bevoksede med Oleander og andre Buske; paa nogle Steder vige Bjergene noget tilbage fra Bredden, saa der dannes smaa Lavsletter ved denne, saaledes mod Nordvest den meget frugtbare *el-Ghuweir,* den gamle Gennesarslette, hvori tre Dale med Vandløb, deriblandt Duedalen, udmunde, længere mod Syd den lille Slette ved Tiberias, samt mod Nordøst, lige Øst for Jordan, den vandrige *el-Batiha.* Som Følge af den lave Beliggenhed og de omgivende Bjerge er Sommervarmen høj, tit meget trykkende, navnlig paa Vestsiden, hvor Bjergene spærre for den friske Vest- og Nordenvind; Vinteren kan være temmelig kold, Efteraar og Vinter ere Storme hyppige, jvfr. Mt. 8, 24; 14, 24. Vandet i Søen er klart, ret velsmagende, brugeligt til Drikkevand, samt nu som i Oldtiden meget fiskerigt; Fiskeriet var i Oldtiden en rig Indtægtskilde for de tætbefolkede Bredders Befolkning; jvfr. Evangeliernes Beretninger. De to Brødrepar blandt Apostlene vare Fiskere; jvfr. ogsaa Mt. 7, 9—10. 14, 19: Brød og Fisk som de naturlige Næringsmidler. Ogsaa nu drives der Fiskeri i Søen, dog uden større Betydning. I Søens Nærhed findes flere Steder varme Kilder, saaledes navnlig Syd for Tiberias. I politisk Henseende hørte fra Kristi Tid Søens Vestside til Galilæa, dens Østside, dels, mod Syd, til de under Dekapolis (Mk. 5, 20; 7, 31) hørende Byer, blandt hvilke Hippos laa nær ved Søen, dels, mod Nord, til Filips Tetrarki. Søen var en meget benyttet Færdselsvej mellem de forskellige Provinser; tillige gik dengang, som nu, Karavanvejen fra Damaskus til Ægypten og Middelhavet (Jes. 8, 23, dsk Overs. 9, 1), et Stykke langs Søens Nordvestside for derpaa at bøje op i Bjergene. Blandt de talrige Byer, som i Oldtiden omgav Søen, og af hvilke flere have en særegen Betydning som Skuepladsen for en stor Del af de evangeliske Beretninger, ere at nævne paa Vestsiden Syd fra Tarichæa, Tiberias, Magdala eller Magadan, i hvis Nærhed ogsaa Dalmanuta, Kapernaum, samt et Stykke inde i Bjerglandet, Korazin; om ogsaa Peters og Andreas' Hjemstavnsby Betsaida har ligget paa Vestsiden, eller om den er identisk med Betsaida Julias Øst for Jordan, er omstridt. Foruden sidstnævnte By laa paa Østsiden Gerasa eller Gergesa, hvis Navn maaske er bevaret i det nuværende *Kursi,* et Taarn med en Ruinhob Syd for Samakdalen, videre Hippos, medens det er omstridt, hvorvidt det gamle Gamala er at søge i Søens umiddelbare Nærhed eller længere mod Øst (F. Buhl, Gennesaret Sø og dens Omgivelser, Kbhvn 1889; E. Stave, Sjön Gennesaret och dess närmaste Omgifninger, Stokholm 1892). *J. C. J.*

Genovefa, Byen Paris's Værnehelgeninde, skal ifølge Gregor af Tours være bisat i den Peter-Paulus-Basilika, som Chlodovech (Clodvig) og Crotechild (Clotilde) byggede, og hvori dette Fyrstepar blev begravet. Om hendes Levned vide vi intet paalideligt. En Helgenkrønike (Mon. Germ. Ser. Rer. Merow. III), der i den ældste Skikkelse udgiver sig for at være skreven

520, lader hende fødes i Nanterre ved Paris 422 af kr. Bønderfolk, og den fortæller meget om hendes tidlig udviklede Fromhed og hendes profetiske Evne og Kraft til at gøre Undergerninger. 15 Aar gl. skal hun være kommen til Paris og dér have taget Sløret sammen med et Par Veninder. 451 skal hun have forudsagt en Hungersnød og have bygget Kirken St. Denis over Dionysius's (I, 643) Helgengrav. Legenden sætter hendes Død til 3. Jan. 512. Peter-Paulus-Kirken blev senere opkaldt efter hende, og da den var bleven ødelagt af Normannerne i 9. Aarh., blev der langt senere paa dens Plads af Stefan fra Tournai (1177—80) bygget en ny Kirke (St. Geneviève). — Til G.s Kirke blev der knyttet et Abbedi, der stod i Forbindelse med Victorinerne, og hvis Medlemmer i 12. Aarh. vare nøje knyttede til danske Pariserklerke som Absalon. Derfra kom Abbed Vilhelm (se d. Art.). 1176 blev den ovenfor nævnte Stefan (Étienne) af Tournai Abbed for St. G., og han blev i St. Geneviève, indtil han 1191 blev Biskop i Tournai. I Beg. af 17. Aarh. oplevede Abbediet i St. G. en ny Blomstring og en gavnlig Reform ved Charles Faure, der blev indkaldt af Kard. François de la Rochefoucauld, og dens Virkninger holdt sig indtil henimod Midten af 18. Aarh. I den Tid stod St. G. i Spidsen for en stor Kongregation af Abbedier og Priorater. Paa Revolutionstiden gik Abbediet til Grunde, og dets Bibliotek, det endnu berømte, paa Haandskrifter rige, St. G., blev 1790 Statsejendom (P. Feret, L'abbaye de St. G. et la congrégation de France, I—II, Paris 1883). *Fr. N.*

Genovesi, Antonio, ital. Filosof, fødtes 1712 i Castiglione ved Salerno, blev Munk 1736 og senere Prof. i Retorik ved Seminariet i Salerno og Prof. i Metafysik i Napoli. Som Discipel af Bacon, Descartes, Leibnitz og Locke blev han beskyldt for Hæresi, men beskyttet af Ærkebiskop Galieni af Tarent. Han døde som Prof. i Teol. og polit. Økonomi i Napoli 22. Sept. 1769. Hans Hovedværker ere: *Elementa metaphysices et artis logico-criticæ* (I—V, Napoli 1743—45) og *Lezioni di commerzia e di economia civile* (1757, overs. paa Tysk, Leipz. 1776).

Gensch, se Breitenau (I, 383).

Gentile *(Gentilis)* **Giovanni Valentino,** en Antitrinitarier fra Reformationstiden, f., uvist naar, i Cosenza i Calabrien, forlod sit Fædreland, sagtens bevæget af religiøse Grunde, og ankom 1556 (1557?) til Genève. Her kom han og nogle andre Italienere i heftig Strid med Calvin om Treenighedslæren. G. havde vel først maattet underskrive en ortodoks Trosbekendelse, men da han kort efter blev angivet for Kætteri, begyndte en Proces, der endte med at udtale Dødsstraffen, som imidlertid blev ændret til offentlig Bod og Forbud mod at forlade Byen (2. Dec. 1558). Alligevel flygtede G. til Kanton Bern og derfra til Lyon, stadig sysselsættende sig med Treenighedsproblemet (enkelte Smaaskrifter stammer fra denne Tid: *Antidota* [mod Calvins *Institutio], Confessio, XI protheses theologiæ. Adnotationes in Symbolum Athanasii),* og omsider kom han til Unitarierne Fristed Polen, hvor han traf Blandrata (I, 336) 1563. Allerede 1566 drog han imidlertid tilbage til Kanton Bern og var dristig nok til at udstede en Opfordring til offentlig Disputation. Han blev da greben og ført til Bern, underkastet pinligt Forhør og omsider (som Servet i Genève) dømt til Døden, dog ikke til at brændes, men til at halshugges. Dommen fuldbyrdedes 10. Sept. 1566. — Hvad hans Treenighedslære angaar, saa bekæmpede han dels de kirkelige Udtryk (Homousi, Substans osv.) som ubibelske, dels anklagede han Kirkelæren for en sabelliansk Tendens til at lade de enkelte Personer forsvinde i Substansens Enhed. Han kom da til at udtrykke sig stærkt subordinatiansk, thi det gjaldt for ham først og fremmest om at understrege dette, at Faderen var Gud; men at give en klar og fyldestgørende Forklaring af Sønnens og Aandens trinitariske Forhold lykkedes ham ikke (Trechsel, Die protest. Antitrinitarier II, Heidelb. 1844; Akterne i Genferprocessen er offentliggjort af Fazy i Bd. XIV af Mémoires de l'Institut Génevois 1878—79). *J. P. B.*

Gentillet, Innocent, protest. Jurist, f. i Vienne i Dauphiné, flygtede efter Bartolomæusnatten til Genève, hvor han blev Advokat. Senere kom han tilbage til Frankrig og var Præsident for Parlamentet i Grenoble, men maatte atter udvandre, rimeligvis til Genève. Bl. hans Skrifter maa mærkes: *Apologia pro Christianis Gallis religionis evangelicæ seu reformatæ* (1578; 2. Udg. 1588; fr. Overs. 1584 og 88), et dygtigt Forsvarsskrift for Ref., og *Le bureau du concile de Trente* (1586, paa Latin: *Examen concilii Tridentini* 1586; tysk Overs. 1587), en skarpsindig Kritik af Trienter-Konciliet.

Gentsch (Gensch), se Breitenau (I, 383).

Genubat, Søn af den edomitiske Prins Hadad, der under David var flygtet til Ægypten. Hans Moder var Søster til Faraos Dronning Tahpenes, der opfostrede G. i Faraos Hus midt iblandt Kongens Børn (1 Kong. 11, 19. 20). Han maa siden hen have spillet en ikke uvigtig Rolle i sit Fædreland, hvortil Hadad i Beg. af Salomos Regering vendte tilbage. *L. G.*

Genuflectentes (knælende), se Katekumener.

Genutiis, Hieronymus de, Biskop af Ascoli, fik, sammen med Sylvester Prierias, 1518 af Leo X det Hverv »at dæmpe den Ild, Luther havde antændt«, og at dømme i den dristige Munks Sag. Derfor lod han Luther stævne til Rom (se Art. Luther).

Geografi, bibelsk. Den bibl. G. har til Opgave at beskrive Skuepladsen for den hl. Historie. Hjælpemidler: K. v. Raumer, Palästina (4. Aufl. 1860); G. A. Smith, The historical Geography of the Holy Land (6. ed, 1899); F. Buhl, Palæstina (1890); Bädecker, Palästina und Syrien (1881). Om de sociale Forh. i Palæstina: H. B. Tristram, Eastern Customs in Bible Lands (2. ed. 1894). Bibl.-geogr. Tidsskrifter ere: Quarterly Statements, udg. af Palestine Exploration Fund; Zeitschrift des deutschen Palästinavereins, udg. af Guthe. Bibel-Atlas'er ere udg. af Kiepert, Menke, Conder and Kitschener og Keijser.

Geografi, kirkelig. Den kirkl. G. er en Hjælpevidenskab til Kirkehistorien, der fremstiller det geograf. Stof med Henblik paa Kristendommens Udbredelse og de konfessionelle Forhold. Hjælpemidler: St. Marthe, *Gallia christiana* (1715 f.), med Forts. af Hauréau; Röttcher, *Germania sacra* (1874 f.). B. Fugl-

sang, Khist. Atlas og J. Vahl, Missions-Atlas.

Georg (Jørgen), Helgen, en af de saakaldte 14 Nødhjælpere, kaldes af Grækerne »Ærkemartyren«. Han skal have været en tapper kappadokisk Kriger, der for sin Kristendom led Martyrdøden under Diokletian. Navnlig efter Korstogene kom Dyrkelsen af St. G. stærkt frem, og han blev da afbildet som en harniskklædt Kriger, der med sin Lanse dræber en Drage. National-Konciliet i Oxford 1222 gjorde hans Helgendag (23. April) til Festdag for hele England, og Hosebaandsordenen, der stiftedes 1330, stilledes under hans Værn. Han er ogsaa Værnehelgen for Byen Genova og for det schwabiske Ridderskab, og hans Billede findes i den russiske Kejsers Skjold.

Georg III, Fyrste af Anhalt-Dessau, f. 13. eller 15. Aug. 1507, blev 1518 Kannik i Merseburg og studerede i Leipzig. 1524 blev han præsteviet og fik Domprovstiet i Merseburg. Han var i Begyndelsen en ivrig Fjende af »den luth. Sekt«, men fortsat Fordybelse i den hl. Skr. bragte ham over paa Reformatorernes Side, og han og hans Brødre sluttede sig fra 1530 til Ref. G. traadte navnlig i nøjere Forhold til Justus Jonas. 1532 kaldte de 3 regerende Fyrster i Dessau paa Luthers Raad Nik. Hausmann til Præst i Dessau, og Skærtorsdag 1534 uddeltes i Dessau for første Gang Nadveren efter evang. Ritus. G. var en fredsommelig Natur, der flere Gange søgte at holde Luther fra stærke Udtalelser. 1544 blev han paa Reformatorernes Tilskyndelse udnævnt til »Koadjutor i gejstl. Anliggender« for Merseburg, og derpaa visiterede han sammen med Dompræsten Anton Musa alle Menigheder i Stiftet Merseburg. Aaret efter lod han sig af Luther og andre, der »i Sandhed vare Biskopper«, tildele Bispevielsen. Han var en af Hovedforfatterne til den »Agende«, der 1549 blev affattet paa Leipziger-Interimets Grundlag, og forvaltede i det Aar, inden den nye Biskops Ankomst, Merseburger-Stiftet. I den Tid holdt han nogle vældige Prædikener om de falske Profeter og om Nadveren, rettede mod de romersk-katolske og Sværmerne. Dem udgav han senere i udvidet Skikkelse, da den nye Biskop viste sig at være en Modstander af Ref. Derpaa trak G. sig tilbage til sine anhaltske Besiddelser og døde i Dessau 17. Okt. 1553.

Georg, Araber-Biskop, f. o. 640 i Syrien, d. 724, sluttede sig nøje til sin berømte Landsmand Jakob fra Edessa og blev som denne en af den syr. K.s mest fremragende Lærde. Tilnavnet »Araber-Biskop« betegner ham som Biskop for de arabiske Stammer, boende ved den arabiske Ørkens N.-Ø.-Grænser. G. har udfoldet en alsidig og betydelig Forfattervirksomhed; om stor Læsning ogsaa paa den klassiske Literaturs Omraade vidner hans Udgave af og Kommentar til nogle af Aristoteles's logiske Skrifter. Hans Brevveksling, hvoraf en stor Del er bevaret; bærer Vidnesbyrd om, at hans omfattende Kundskaber have skaffet ham en fremragende Stilling blandt hans Landsmænd. Han behandler i disse Breve alle de Spørgsmaal, der paa den Tid optog Sindene i den syr. K.; navnlig var det kristologiske Spørgsmaal stadig brændende. Vi mærke imidlertid, at Striden ikke længere staar mellem en nestoriansk og monofysitisk Opfattelse (den nestorianske Kristologi afvises rent i Forbigaaende paa overlegen Maade); derimod kæmper G. udfra en udpræget monofysitisk Kristologi mod den i Kalkedon-Symbolet udtrykte kristologiske Grundanskuelse. Liturgiske Spørgsmaal omhandles ofte i Brevene; hvad Nadveren angaar, kæmper han mod Unddragelse af Kalken. Ogsaa nogle Digte fra hans Haand ere naaede til os; i et af disse prises det ensomme Liv; de andre knytte sig til den endnu den Dag i Dag paa Skærtorsdag foretagne Indvielse af den hellige Olie. Denne ses som Symbol paa Kristus, den salvede, der var en Vellugt for Gud (jvfr. Billedet i Ef. 5, 2; 2 Kor. 2, 14). Blandt hans Digte maa endnu nævnes den Slutning, som han digtede til det af Jakob fra Edessa efterladte ufuldendte Digt *Hexaëmeron;* her viser G. sig som en Tilhænger af den af Origenes og andre gr. Fædre fremsatte Apokatastasislære. En Personlighed som G. giver os et interessant Indblik i den syr. K.s Forhold og viser os, hvor rigt baade Livet og Studierne udfoldede sig i disse Egne trods de i politisk Henseende ofte meget urolige Forhold (V. Ryssel, Ein Brief G., Bischof der Araber, Gotha 1883; V. Ryssel, G. des Araberbischof Gedichte und Briefe, Leipzig 1891). *F. T.*

Georg, Markgreve af Brandenburg-Ansbach, den næstførste Underskriver af *Confessio Augustana,* blev født 4. Marts 1484 og var den tredje af 8 Brødre. Han tjente i sin Ungdom ved sin Morbroders, den ungarske Kong Vladislav II's Hof. Som den unge Kong Ludvigs Formynder støttede han med Iver det reformationsvenlige Parti, selv stærkt grebet af Ref.s Tanker, særlig under sit Ophold i Worms 1521, og han indførte Ref. i sine egne Lande og var sin Broder Albrecht (I, 48) en trofast Hjælper. I Speier 1529, ved Samtalen i Schleitz, og paa Konventerne i Schwabach og Schmalkalden viste han det samme Sindelag, om han end bestemt benægtede Retten til væbnet Modstand mod Rigsherren. Paa Rigsdagen i Augsburg 1530, erklærede han overfor Kejseren: »Hellere end vige fra Guds Ord, vilde jeg knæle her paa Stedet og lade mit Hoved afhugge«; men Kejseren svarede: »Löver Först, nit Kopp ab!«. 1533 deltog han i Affattelsen af den brandenburg-nürnbergske Kirkeordning, der indførtes i hans Lande. G. stod i livlig Brevveksling med Luther. Som en af Reformationstidens bedste Fyrster bærer han Tilnavnet »den fromme« eller »Bekenderen«. Han døde 27. Dec. 1543. *Kn. H.*

Georg den skæggede, Hertug af Sachsen, f. i Dresden 27. Aug. 1471, var 4. Søn af Hertug Albrecht, Stamfaderen til Sachsens albertinske Fyrsterække. Skønt hans 3 ældre Brødre døde, før han blev født, saa at han var Arving, blev han alligevel bestemt for den gejstlige Stand, maaske fordi hans Moder Zdena (Sidonia), Georg Podjebrads Datter, ønskede det. Han fik en from Opdragelse, tildels ved Andreas Proles's Medhjælp, og hans teologiske Kundskaber blev saa omfattende, at han kunde danne sig en vel grundet Opfattelse af Tidens teologiske Stridsspørgsmaal. 1488 overtog han, med den erfarne Kansler Sigismund Pflugk ved

sin Side, Regentskabet i Sachsen, da hans Fader ilede sin Ungdomsven, Kong Max, til Hjælp, dengang denne var tagen til Fange af Brügges Borgere. Regentskabet varede lige til Faderens Død i Friesland (1500), og som Hertug var G. tillige »Gubernator af Friesland«, indtil han 1515 solgte Landet til Burgund. Han var en dygtig, sædelig og energisk Fyrste, der alvorligt opfyldte sine Pligter.

Universitetsstaden Leipzig laa i hans Del af Sachsen, og han søgte at ophjælpe sin Højskole, især efter at den havde faaet farlige Konkurrenter, først i Wittenberg, senere i Frankfurt an der Oder. Da Tezel solgte Aflad, optraadte Hertug G. med et Forbud imod hans Virksomhed, og han hilsede Luthers Optræden mod Afladskræmmeren med Glæde. Men da Luther gik videre i sine Angreb paa Pavedømmet, skilte G. sig fra ham, og hans Uvilje mod Luther øgedes ved Disputatsen i Leipzig (1519). Da Luther dér vovede at sige, at ikke alle husitiske Lærdomme vare kætterske, raabte Hertug G.: »Fy for den slemme Syge!«. Dog vilde han ikke gaa med til et Forbud mod Luthers Skrift »til den kr. Adel« (1520), fordi han maatte indrømme, at Forf. i mange Dele havde Ret, og paa Rigsdagen i Worms støttede han den tyske Nations Klager med saa stor Kraft, at den pavelige Nuntius Aleander begyndte at tvivle om, hvorvidt G. fremdeles kunde regnes til Pavens Venner. Men Angrebene paa Cølibatet og Ustyret i Bondekrigen bragte ham til at se paa Luther og Ref. som idel Oprør, og Landgrev Philip af Hessen søgte forgæves at stemme sin Svigerfader mildere. Hertug G. var omgivet af Mænd som Hieronymus Emser (I, 760) og senere Cochläus (I, 529), og de søgte med Held at kvæle hans Sympati for Ref. Hertugen selv stod bag ved Emser, da denne angreb Luther, og han fulgte ogsaa med varm Deltagelse Cochläus's Polemik. G. haabede, at et Koncilium skulde bringe Orden til Veje i de forargelige og forvirrede Forhold, men da det ikke blev til noget med Konciliet, begyndte han paa egen Haand at reformere Klostrene i sit Land.

Da hans Gemalinde Barbara af Polen døde 1534, lod han sit Skæg vokse, og deraf fik han sit Tilnavn. I sin Sorg lod han Dødedansen male paa Slottet i Dresden (den er nu paa Neustädter-Kirkegaarden), og Sorgerne faldt i de følgende Aar endnu tungere over ham. Hans Broder, Heinrich, der var Arving til Landet, efter at G.s Sønner vare døde barnløse, var en Ven af Ref. og Medlem af det schmalkaldiske Forbund, og G. gjorde forgæves Forsøg paa at indsætte den romersk-katolske Kong Ferdinand som sin Arving. Han døde 17. April 1539. Da han laa paa det yderste, opfordrede hans Skriftefader, Dr. Peter Eisenberger, ham til at bede til hans Værnehelgen, St. Jakob, men to Hofjunkere fik Eisenberger fjernet, hvorpaa Livlægen, Dr. Roth, sagde til den døende Fyrste: »Naadige Herre! I har haft det Valgsprog, »Gerade aus macht gute Renner«, tænk derfor ikke paa Helgenerne, men gaa lige til Kristus«. Herpaa svarede G.: »Ja, saa hjælp mig du trofaste Frelser, Jesus Kristus! Forbarm dig over mig og gør mig salig for din bitre Lidelses og Døds Skyld!«. Og derpaa sov han hen. Han ligger begravet i Domkirken i Meissen (H. von Welck, G. der bärtige, Braunschweig 1900).

Georg af Polentz, se Polentz.

George, Henry, socialøkonomisk Forf. og Agitator, f. 1839, d. 1897, opholdt sig i sin Ungdom i Kalifornien først som Guldgraver, senere som Typograf og Redaktør og havde dér rig Lejlighed til at iagttage Kapitalisters egennyttige og hensynsløse Spekulation med Jordejendom. Dette Emne sysselsatte ham længe, uden at han dog formaaede at trænge igennem med sine Idéer, indtil hans Hovedværk *Progress and Poverty* (1879, overs. paa Norsk 1885) med et Slag gjorde ham verdensberømt. Denne Bog fik en umaadelig Udbredelse og blev oversat paa adskillige Sprog.

G. angriber ikke Kapitalrenten, men han er en afgjort Modstander af Jordrenten, der efter hans Opfattelse er Kilden til den sociale Nød, idet en Stigning i Jordens Værdi idelig sker paa Bekostning af Arbejdslønnen. Jorden er en Gave fra Gud til Menneskeheden, ikke noget Produkt af menneskeligt Arbejde, og den bør derfor ikke udnyttes til Fordel for nogen enkelt; det Udbytte, den gode Jord giver ud over, hvad det menneskelige Arbejde afvinder den daarligste Jord, der er taget op til Dyrkning, bør komme hele Samfundet til Gode. For at opnaa dette foreslaar H. G., at alle bestaaende Skatter og Afgifter skulle ophæves og erstattes med en eneste Skat paa Jorden, hvorved Jordrenten faktisk konfiskeres. Ligesom det 18. Aarh.s Fysiokrater foreslaar han altsaa en *impôt unique* paa Jorden. Fysiokraterne vilde fjerne de mange Uretfærdigheder ved det daværende franske Skattesystem, og vilde lægge Skatten paa den Indtægt, der efter deres Opfattelse var den eneste egentlige Renindtægt, men de vilde ikke som H. G. de bestaaende Besiddelsesforhold til Livs. — Sin Skattereform vil H. G. gennemføre uden nogen Erstatning til de nuværende Ejere.

Disse Tanker, som iøvrigt have haft mange Forløbere i Nationaløkonomien, have vundet stærk Tilslutning i forskellige Lande; i England har saaledes Wallace stiftet et *Land Nationalization Society* (1881), der iøvrigt holder paa, at der skal ydes Grundejerne Erstatning, medens et senere oprettet Selskab *(Land Restoration League,* 1883) helt slutter sig til H. G. Til Tyskland er Bevægelsen forplantet ved Flürscheim, der forlanger, at Staten efterhaanden skal overtage Jorden og forpagte den ud. I et Par australske Kolonier har man ved de senere Aars Skattelovgivninger haft en Indbragelse af fremtidig Forøgelse af Jordens Værdi for Øje ved en progressiv Landskat, saaledes paa New Zealand.

Medens de ledende Nationaløkonomer gennemgaaende se med Kritik paa H. G.s Teori om Landbrugets Jordrente, og finde hans Lære om Kapitalrenten i dens Modsætning til Jordrenten uklar, anerkendes det dog i hvert Fald ofte, at Jordens svimlende Værdiforøgelser ved og i de store Byer, hvorved Indehavere af oprindelig værdiløse Jordstykker, uden eget Arbejde, ofte i en Haandevending blive Millionærer, giver Anledning til alvorlige Overvejelser om Muligheden af ved Beskatningsreformer,

eller ved, at Stat eller Kommune overtager Jorden eller lægger stærke Baand paa dens Benyttelse (f. E. ved strenge Byggelove), at lade de store Værdiforøgelser helt eller delvis komme Samfundet som Helhed til Gode. Paa dette Punkt vil man vist nok kunne imødese et frugtbringende Reformarbejde. *H. W.*

Georgien kaldes fra den byzantinske Tid af et Syd for Kaukasus og nordlig for Armeniens Bjergland liggende Kongerige, som 1799 blev forenet med Rusland, og som gennemstrømmes af Kur, Oldtidens Kyros. G. svarer omtrent til de russiske Guvernementer Tiflis, Baku og Kutais; men det meste af det sidste, Mingrelien, hørte kun med til G. i videre Betydning. Russerne kalder G. *Geusien;* af Perserne kaldes G. *Gurdshistan* og Folket *Gurkh.* G. er maaske en Omdannelse af denne asiatiske Benævnelse paa Land og Folk; at G. skulde have noget at gøre med den hellige Georg (S. 193), er lidet rimeligt. Forøvrigt kaldes G. af Landets egne Børn *Karthveli* eller *Karthli.* Armenierne benævne G. *Vrastan* og Folket *Vark.* Muligvis er Grækernes og Romernes Navn paa G., Iberien, en Omdannelse deraf. Sproget i G., som først i de senere Aar er blevet grundigt undersøgt (af Brosset og Tsagarelli), tilhører den sydlige Gren af de saakaldte kaukasiske Sprog (se om disse bl. a. R. v. Erchert, Die Sprachen des Kaukas. Stammes, Wien 1895). Efter Prof. Vilh. Thomsens Undersøgelser synes det beslægtet med det gaadefulde etruriske Sprog. G. er et meget frugtbart og tidlig dyrket Land; hvorfor andre Folk søgte at underkaste sig G. Pompeius trængte ind i G. efter sin Sejr over Tigranes. Senere søgte Konger i Armenien og i Persien at betvinge G. De sidste bestræbte sig for at indføre Zoroasters Lære. Men Kristendommen kom tidlig ind i G., efter hvad der fortælles, ved Aar 300. En Slavinde fra Kappadokien, Nina, der kom til G., vakte Opmærksomhed ved sin Fromhed og Afholdenhed. Ved sin Bøn helbredede hun først et sygt Barn og derpaa den syge Dronning. Kongen bad siden, da han paa en Jagt havde forvildet sig i Taage, til de Kristnes Gud, og da han reddedes, sørgede han for, at Krdm. forkyndtes i Landet. Dette fortælles allerede af Rufinus ved Aar 400. Fra Armenien modtog G. Lærere i Krdm., og ved armenisk Hjælp fik de et Alfabet og en Overs. af Biblen i deres eget Sprog. Siden kom de i nøje Forbindelse med de syriske Kristne, hvis Patriark i Antiokia af G. anerkendtes som Landets kirkelige Overhoved. G. bøjede sig for Beslutningerne i Kalkedon, og det kom herved til et Brud med deres Naboer Armenierne, der vare monofysitisk sindede. I 6. Aarh. var der i G. en kraftig religiøs Vækkelse, hvorfor hverken Manikæere eller Gnostikere, der kom ind i Landet, fik nogen Fremgang. I den følgende Tid led G. meget ved Muhammedanernes ødelæggende Indfald, G. maatte stundum anerkende snart Kaliferne, snart Kejserne i Konstantinopel for Overherrer. Persiske Herskere søgte at udbrede Islam, Tyrker og Tatarer gjorde ofte ødelæggende Indfald. Ved Djengiskan's og siden ved Timur's Angreb led Landet overordentlig meget. Siden blev Perserne Landets farligste Fjender og bestræbte sig for at udbrede Islam, hvorfor Kongen i G. søgte Hjælp hos Russerne, hvad der førte til Rigets Indlemmelse i Tsarens Rige. Kongestammen, hvis Medlemmer fik Pension af Rusland, uddøde 1882. G., der tidligere havde en egen Katolikos i Mzchet, den gamle Hovedstad før Tiflis, kom 1836 ind under den hellige Synode i Rusland og danner nu det grusinske Eksarkat eller Eparki. Antallet af Indbyggere er o. en Million. *V. S.*

Georgios Gemestos Plethon, se Plethon.

Georgios Hamartolos (Synder) forfattede under Mikael III (842—867) en Verdenskrønike i 4 Bøger, der omfattede Historien fra Adam til Kejser Theofilos's Død (842). Om G. H. vide vi kun, at han var Munk, og derpaa tyder maaske ogsaa det ydmyge Tilnavn. Hans Bog fandt i den følgende Tid mange Fortsættere.

Georgios Kedrenos, se Kedrenos.

Georgios af Laodikeia, Biskop i det syriske Laodikeia, var en af Homøusianernes Førere.

Georgios af Nikomedia var en Ven af Fotios (S. 88) og blev 860 af ham indviet til Metropolit i Nikomedia. Han har efterladt sig flere Prædikener, der navnlig dreje sig om Mariafesterne.

Georgios Skolarios, se Gennadios (S. 190).

Georgios Synkellos, se Synkellos.

Gera. 1) Søn (1 Mos. 46, 21) eller rettere Sønnesøn af Benjamin (1 Krøn. 8, 3. 7, i V. 5 en Dobbeltskrivning). Af G.s Slægt var Dommeren Ehud (Dom. 3, 15). 2) En anden G. af Sauls Slægt var Fader til Simei (2 Sam. 16, 5 o. a.). Forskelligt herfra er Ordet Gera (Korn, Bønne), Hebræernes mindste Vægt, $^1/_{20}$ Sekel, f. E. 2 Mos. 30, 13. *L. G.*

Gerar, en af de ældste Filisterbyer, ved Kanaans Sydgrænse, nævnes 1 Mos. 10, 19 i Nærheden af Gaza. Svarende hertil identificeres den i Almindelighed med Ruinerne Djerar, $1^1/_2$ geogr. Mil sydlig for Gaza. Abraham og Isak opholdt sig midlertidig i Egnen ved G. (1 Mos. 20, 1 f. 26, 1 f.), hvis Konge kaldtes Abimelek. Ellers omtales G. i G. T. — foruden vel 1 Krøn. 4, 39, hvor LXX læser G. i Stedet for »Gedor«, — kun i 2 Krøn. 14, 12. 13 (Dsk. Overs. V. 13. 14), der beretter om Kong Asas og Judæernes Forfølgelse af de slagne Æthiopere indtil G. Dette Sted og Bemærkningen om de adskillige omliggende Byer taler ogsaa for ovennævnte Beliggenhed. Trumbull o. a. søge G. i den langt sydligere *Vadi-djerur* Sydvest for Kades. G. var i den glkr. Tid Bispesæde og havde et blomstrende Kloster, som Konstantin d. st. havde grundlagt. — »Gerrenerne« (se dette) i 2 Mak. 13, 24 er sandsynligvis dette samme G. *L. G.*

Gerard, John, f. i England 1564, studerede i det eng. Kollegium i Douai, i Paris og i det eng. Kollegium i Rom. Her blev han præsteviet og 1588 optaget i Jesuiterordenen, hvorefter han som Missionær blev sendt til sit Fædreland. Længe undgik han Forfølgelsen mod Jesuiterne, men tilsidst blev han fængslet i Tower og meget mishandlet. 1597 flygtede han ved at klatre ad et Tov over Fæstningsgraven, og han fortsatte derefter sin Missionsvirksomhed. Krudtsammensværgelsen 5. Nov. 1603 nødte ham imidlertid til forklædt at forlade Landet. Efter i nogle Aar at have levet som eng. Pønitentiar ved Peterskirken i Rom

blev han 1614 den første Rektor for det jesuitiske Kollegium i Liège. 1627 kaldtes han tilbage til Rom, hvor han døde i det eng. Kollegium 1637. Han efterlod sig flere Skrifter, bl. a.: *A Narrative of the Gunpowder Plot* (1606), en af de vigtigste Kilder til Sammensværgelsens Historie (udg. af Morris i: The Conditions of Catholics under James I (London 1871), som ogsaa indeholder en Biografi af G.). Hans Autobiografi, *During the Persecution* (Quarterly Series, vol. 46, London 1886), er ligeledes et vigtigt Kildeskrift. *C. E. F.*

Gerardi, Lubbert, en af de »grove« (waterlandske) Mennoniter (se d. Art.), udgav 1580 en kort og klar Fremstilling af Mennoniternes oprindelige Lære *(Brevis confessio præcipuorum christianæ fidei articulorum)*.

Gerasa og **Gerasenere**, se Gadara og Gadarenere.

Gerberon, Gabriel, berømt Medlem af Mauriner-Kongregationen, fødtes i Calais 12. Aug. 1628. 1655 blev han præsteviet, og derpaa var han Lærer i Bourgeuil, St. Denis og Compiègne. 1666 blev han forflyttet til St. Germain du Près. Dér skrev han *Miroir de la piété chrétienne* (1676), og paa Grund af dette Skrift blev han beskyldt for Jansenisme og forvist først til Argenteuil, senere til Corbie. Herfra flygtede han 1682, for at undgaa Straf for Medforfatterskabet til *L'abbé commendataire*, til Nederlandene, hvor han optraadte som jansenistisk Forfatter og Modstander af Protestantismen, indtil han 1703 blev fængslet, udleveret og bragt til Amiens. Dér døde han 29. Marts 1711 efter at have afsvoret sin Jansenisme. Om Oprigtigheden af denne Afsværgelse har der, under Henblik til G.s literære Virksomhed, været ført en Strid. Foruden hans Udg. af Mikael Bajus's Værker (I, 241) og af Jansens Breve til St. Cyran, maa af hans 111 Skrifter især mærkes hans: *Hist. générale du Jansenisme* (I—III, 1700).

Gerbert, se Sylvester II.

Gerbert, Martin, Abbed i det gl. Abbedi St. Blasien (I, 337) i Schwarzwald, fødtes i Horb ved Neckar 13. Aug. 1720 og blev opdragen hos Jesuiterne i Freiburg og i Klostrene Klingnau i Schweiz og i St. Blasien, hvor han aflagde Benedictiner-Løftet 1737 og blev præsteviet 1744, og 1764 Abbed. Forinden (1759—62) havde han gjort en stor Rejse i Tyskland, Italien og Frankrig, som han skildrede paa Latin. Han var en lærd Mand, navnlig kyndig i de schwarzwaldske Klostres og i Musikens Historie *(De cantu et musica sacra*, I—II, 1774; *Mon. veteris liturgiæ alemannicæ* I—II, 1777; *Scriptores ecclesiast. de musica sacra*, I—III, 1784). Han var en Ven af Gluck. Medens han var Abbed, brændte hele Klostret og Klosterkirken, og begge bleve da genopførte af ham, den sidste med Maria rotunda i Rom som Forbillede (den blev atter ødelagt ved Ildebrand 1874). Han døde 3. Maj 1793. Planen til Værket *Germania sacra* (S. 192) er udkastet af ham, og han har ogsaa efterladt sig Studier til Habsburgernes Historie. Det var hans Yndlingstanke, at de i Basel og Königfeld begravne Medlemmer af det habsburgske Hus skulde stedes til Hvile i St. Blasien, og han lod mure en Kejsergrav til dem (Bader, Fürstabt M. G. von St. Blasien, 1875).

Gerbet, Philippe-Olympe, fr. Biskop, fødtes i Poligny i Jurabjergene 5. Febr. 1798. 1818 kom han i St. Sulpice, hvor han lærte Abbé de Salinis at kende, som blev hans fortrolige Ven. Begge sluttede sig til Lamennais, der var optraadt som Kirkens Værge; men da Paven fordømte Lamennais, skilte begge Venner sig fra ham. G. blev en Tidlang i Paris for at studere Kirkefædrene og Skolastikerne, og i den Tid skrev han ogsaa i *l'Univers*. Senere tog han Bolig i Thieux ved Juilly, og dér skrev han bl. a. *Précis de l'hist. de la Philosophie*. Senere kom han til Rom, og da Salinis var bleven Biskop af Amiens (1849), rejste han dertil. 1854 blev han selv Biskop i Perpignan, og dér døde han 7. Aug. 1864 (Ricard, G. et Salinis, 1883).

Gerbrand indviedes o. 1022 af Ærkebispen af Canterbury til Biskop af Roskilde paa Knud den Stores Befaling. Paa Rejsen til sit Sæde blev han taget til Fange af Bremer-Ærkebispen Unwan og maatte love ham Lydighed. G. skal siden have bevirket, at Kongen bøjede sig for Bremersædets Metropolitanrettigheder over Danmark. *J. O. A.*

Gereon, Martyrhelgen, skal have været Underbefalingsmand i den saakaldte thebaiske Legion (se d. Art.), der efter Sagnet under Maximian (286 eller 297) led Martyrdøden i Köln, hvor en Kirke endnu bevarer hans Navn. Hans Helgendag er 10. Okt. Sagnet fortæller ogsaa, at allerede Kejserinde Helena i Köln byggede en Kirke til hans Ære.

Gergesa og **Gergesenere**, se Gadara og Gadarenere.

Gerhard fra Borgo S. Donnino (ved Parma), Fransiskaner, offentliggjorde 1254 i Paris Skriftet »Indledning til det evige Evangelium«, i hvilket han fremstillede Fransiskanerne som den kontemplative Orden, om hvilken Joakim fra Fiore (se d. Art.) havde varslet. G.s Skrift, der nu kun foreligger i Uddrag, blev angrebet af Vilhelm fra St.-Amour, der skildrede Tiggermunkene som Antikristens Forløbere, og efter en Undersøgelse fordømte Rom G.s Bog.

Gerhard af Brogne, Abbed i Benedictinerklostret Brogne *(Bronium)*, fødtes o. 890. I sin Ungdom tjente han Greven af Namur, men efter et Drømmesyn trak han sig tilbage fra Verden. Senere kom han til Paris, hvor han lærte Munkene i St. Denis at kende, og fra Frankrig vendte han tilbage til Brogne, blev Abbed dér og skal være død 3. Okt. 959. Han reformerede en stor Del af Lothringens og Flanderns Benedictinerklostre.

Gerhard fra Esrom, Abbed i Esrom i 12. Hdaar, spillede en Rolle i Stridighederne imellem Valdemar I og Ærkebiskop Eskil (I, 801).

Gerhard Groot, se Gerrit de Groote.

Gerhard (Gert) **af Roskilde**, se Gyldenstjerne.

Gerhard Segarelli, se Segarelli.

Gerhard fra Ypern, se Hyperius.

Gerhard Zerbolt fra Zütphen, se Zerbolt fra Z.

Gerhard. 1) **Johann G.** At der i Jakob Böhmes og især i de af ham befrugtede, men hvad Lys og Klarhed angaar, fra den fromme Görlitzer Teosof saa vidt fjernede, tildels af Trediveaarskrigens Grøde fremspirede og nærede,

mystiske Aanders Tid maatte danne sig Krdms-opfattelser, i hvilke sandt og falskt paa en farlig Maade blandedes, var ligesaa selvfølgeligt, som at luthersk Tro og Tankesæt maatte fremkalde en ren, evangelisk Modvægt. Den Kreds af fromme og lærde Teologer af luthersk Konfession, paa hvilken her maa tænkes, kan efter sin kirkehistoriske Stilling betegnes som Speners Forgængere, og det saavel med Hensyn til Menighedens almindelig religiøse Trang, som især til en praktisk evang. Krdms Krav i det »skolastiske« 17. Aarh. Ved Siden af den ærværdige, den stive Ortodoksismes af en virkelig evangelisk Mystik besjælede Modstander, Joh. Arnd (se I, 146), bliver her fortrinsvis at nævne hans fortrolige Ven, J. G. Født 1582 af en patricisk Slægt i Stiftet Quedlinburg, led han under en skrøbelig Barndom og faldt allerede 15 Aar gammel i dybe aandelige Anfægtelser, under hvilke han blev støttet af Joh. Arnd, der paa denne Tid ledede hans Fremtidsblik hen til Kirkens Vej. I sin første Studietid i Wittenberg (fra 1599) vaklede han endnu mellem Teol., Filos. og Medicin. Det 1558 stiftede Universitet i Jena drog ham dog snart til sig, vistnok væsentlig ved sit Ry som den rene Læres Bolværk, efter at Wittenberg var bleven filippistisk, og skønt han i Jena ikke synderlig benyttede Forelæsningerne, drev han dog dér grundige, navnlig eksegetiske Studier, som netop paa den Tid maatte skaffe ham et betydningsfuldt Navn af en luthersk Skriftteolog; han erhvervede ogsaa dér Magistergraden 1603. Maaske var det Marburgs endnu navnkundigere og tillige historisk begrundede konfessionelle Ry, som bevægede ham til at ombytte Jena med det sidstnævnte Universitet, hvor han baade for sit Studium og i Privatlivet fandt megen Støtte og Hjælp. Men efter at Calvinismen under Landgrev Moritz havde holdt sit Indtog i Hessen-Darmstadt, gik G. tilbage til Jena, hvor han begyndte at holde teol. Foredrag. Men i varm Omsorg for sin Landskirke i Koburg førte Hertug Casimir ham, kun 24 Aar gl., og samtidig af Fakultetet i Jena smykket med den teol. Doktorkrans, modstræbende til Superintendenturen i Heldburg.

Al denne Hæder, hvormed snart efter forbandt sig hans Udnævnelse til Generalsuperintendent i Koburg, kunde ikke dæmpe hans tungsindige Længsel efter den akademisk-teol. Virksomhed, hvori han alene fandt Livet *(extra academiam non est vita)*. Han skulde heller ikke længe forblive i sin høje kirkelige Stilling. Allerede i 1616 fandt han sig, paa indtrængende kurfyrstelig Foranledning, i Spidsen for det teol. Fakultet i Jena, hvor han altsaa for 3. Gang, og nu for bestandig, tog Ophold. Hans Virksomhed her, lige udmærket paa Katedret, i Administrationen af de mange til Stillingen knyttede Præbender og i sit personlige Forhold til Universitetets yngre Studerende, for hvilke han opofrede sig med faderlig og frugtbar Deltagelse, spredte hans Ry over alle protest. Universiteter og foranledigede den ene Vokation efter den anden, ogsaa her til Norden (Upsala og Sorø). Men han var altfor inderlig knyttet til Jena til at kunne tænke paa at forlade det, hvortil kom, at hans ikke blot i videnskabelig, men ogsaa i kirkelig og tildels i sækulær Henseende udmærkede Arbejde indbragte ham en tilsvarende Løn. Om end den Ros, som blev udtalt over hans Grav, »den thüringske Fakkels verdensopklarende Lys«, turde være rigelig stor, staar dog G.s Navn som en uudslettelig Erindring om, hvad der i hine den luth. Skolastiks Dage blev udrettet baade paa ren teol. og paa kirkelig-apologetisk Grund. I førstnævnte Henseende bliver at bemærke hans ligesaa virksomme som sagtmodige Deltagelse i de synkretistiske Forhandlinger, der endte med en Forkastelse (i Jena 1621) af de helmstädtske (og königsbergske) Teologer, og i de kristologiske Stridigheder mellem Kryptikerne (Tübingen) og Kenotikerne (Giessen); i sidstnævnte hans Bestræbelser for at opretholde den rene luth. Bekendelse mod de jesuitiske Makinationer. Det bekendte Kirkeord: »Enhed i det nødvendige, Frihed i det tvivlsomme, Kærlighed i alt« passede i en særlig Grad paa G. Den luth. Kirkelæres konfessionelle Supremati var ham sikkert nok en kirkelig Nødvendighed, men naar Strengheden hos nogle af hans Medstridere, f. E. Abr. Calov, var større end K.s Ære krævede, stod G. med sin Sagtmodighed baade i det tvivlsomme og ligeoverfor Kærlighedens utvivlsomme Krav vistnok ikke sjeldent og til Sagens Skade for meget paa den modsatte Side, ikke blot under den synkretistiske Strid, men ogsaa f. E. ved Samtalerne mellem Jakob Böhme og Dresdener-Konsistoriet (Leipzig 1624). For Pietismens første og betydningsfulde Rørelser paa luth. Baggrund, navnlig hos Joh. Arnd, savnede han Blik, hvad ogsaa fremgaar af hans *Schola pietatis*, et Skrift, som Spener nægtede sin Tilslutning, og som i Virkeligheden staar langt under hans berømte *Meditationes sacræ* (udg. af H, Scholz, Gütersloh 1863; overs. paa Dsk af Stilling, Kbhvn 1853). Den omfattende og forskellige Virksomhed, til hvilken navnlig Fyrsternes Tillid kaldte ham, undergravede efterhaanden hans ikke stærke Helbred. Han døde allerede 30. Aug. 1637 med Troens Bøn: Kom, kom, Herre Jesus! og han hviler i Jena.

Foruden de ovenfor nævnte Skrifter bør endnu bemærkes hans Dogmatik: *Loci theologici* (Jena 1610—29) i 9 Bind; bedste Udg. i 22 Kvartbd ved Dogmatikeren Cotta (I, 560), Tübingen 1762 f.; en ny Udg. ved E. Preuss, Berlin 1863 f. Fremdeles hans *Confessio catholica et evangelica*, en Fortsættelse af M. Flacius's *Catalogus testium veritatis*, tildels i apologetisk Retning (bl. a. Frankfurt 1679), som ogsaa *Disputationes in quibus dogmata Calvinianorum expenduntur* (Jena 1638); videre *Exegesis s. uberior explicatio* ssteds 1625 og, med et encyklopædisk Præg, *Methodus studii theologici* (Jena 1654). I Eksegese: Harmoni af Lidelses- og Opstandelseshistorien 1617 og Kommentarer til flere Skrifter (Genesis, Daniel og Apokalypsen, der kom som posthume). Homiletik: Prædikener og *Postilla Salomonea* (E. J. Fischer, Vita Joh. Gerhardi, Leipz. 1723; ogsaa S. Günther, Vitæ J. G. brevis adumbratio, i en Udg. af Med. sacræ 1842). *F. V. A.* — 2) **Ludvig G.**, Rektor først i Ratzeburg, senere i Strelitz, og derpaa Magister i Rostock, vakte i Rostock Forargelse ved sine sværmerske Prædikener om Kristus i os. 1718 trak han sig tilbage til Privatlivet og opholdt

sig først i Parchim, senere i Altona, hvor han døde 1738. I Parchim udgav han et udførligt *Systema apocatastaseos*, hvori han fremstillede Petersens (se Petersen, J. W.) Lære om alle Tings Genoprettelse og Helvedstraffenes Ophør, og de i denne Bog udtalte Tanker forsvarede han senere i andre Skrifter.

Gerhardt, Paulus, Præst og berømt Psalmedigter, f. 12. Marts 1607 i Gräfenhainichen, ikke langt fra Wittenberg, hvor hans Fader, Christian G., var Borgmester. Fra 1622—27 gik han paa Skole i Grimma, blev i Begyndelsen af 1628 indskrevet som Student ved Universitetet i Wittenberg og kom 1643 til Berlin som Huslærer. 1651 var han bleven Præst i Mittenwalde. 1657 kaldtes han til Berlin som Tredjepræst ved Nikolaikirken. Her øvede han en velsignelsesrig Virksomhed, til han 1666 blev afsat. Kurfyrst Friedrich Wilhelm ønskede nemlig at faa en Ende paa Striden mellem den lutherske og reformerte Gejstlighed og havde foranstaltet Religionssamtaler til Udjævning af Tvisten om forskellige Lærepunkter. Disse Samtaler ledede imidlertid ikke til nogen Enighed, og Kurfyrsten udstedte derfor i Sept. 1664 et Edikt, hvori det blev forbudt Gejstligheden paa begge Sider at tillægge hverandre urimelige og ugudelige Lærddomme. Ved Udstedelse af Reverser skulde Præsterne forpligte sig til at efterleve Ediktet, ellers skulde de afsættes. Den lutherske Gejstlighed saa i dette Edikt en Indskrænkning af Lærefriheden, en Bestræbelse for ved Magtbud at udjævne Kløften mellem luthersk og reformert Bekendelse og nægtede derfor at underskrive. Et Par af dem blev afsatte 1665. Hvor maadeholdent G. end var optraadt under disse Tvistigheder, blev han dog det følgende Aar afsat. Dyb Sorg herover greb hans Menighed. Magistrat og Borgerskab gik i Forbøn for ham, men forgæves. Først da Stænderne tog sig af Sagen, blev Kurfyrsten gunstigere stemt mod ham og gav Ordre til, at han atter skulde indsættes. Men da Budskabet herom fik det Tillæg, at Kurfyrsten ventede af ham, at han ogsaa uden Underskrift vilde rette sig efter Ediktet, kom G. paany i Samvittighedsnød, og Udgangen blev, at hans Embede blev besat. G. var nu nogle Aar uden Embede, men 1669 modtog han Kaldelse til at være Arkidiakonus i Lübben. Her virkede han i 7 Aar og døde i Juni 1676. — Hvad der især har gjort G.s Navn udødeligt, er hans Psalmer. Han er utvivlsomt en af den tyske lutherske K.s største Psalmedigtere. »G. kan med Hensyn til sine Sanges aandelige Værd opfattes ensidig fra to aldeles modsatte Synspunkter. Hans Digte synes at afspejle den Overgangskarakter, som hans Tid havde, idet det personlige Følelsesliv, den subjektive Retning, begyndte at gøre sig gældende ved Siden af den kr. Menighedsbevidsthed. Saaledes kan man da anse ham som den sidste og tillige mest fuldendte af de Digtere, der var rodfæstede i den konfessionel-kirkelige Tro, og betragte ham som den, der afslutter Rækken af de fuldt ud kirkelige Digtere. Men man kan ogsaa stille ham først i Rækken af de Digtere, i hvis Sange den aabenbarede Guds Pris og Tilbedelse træder til Side for Udtryk af de Følelser, hvoraf Sjælen er grebet ved Beskuelsen af dens Forhold til Gud og til den Frelse, som er den aabenbaret. Det sande er, at P. G. stod paa sin Tids højeste Udviklingstrin, og at begge Retninger var i ham forenede. Digtede han end ikke ligefrem for Menigheden, ikke umiddelbar i saa kirkelig Interesse som Luther, men af personlig Trang, i personlige Anfægtelser, saa var dog den fælles kirkelige Bekendelse hans indre Livs Pulsslag. Hans Kors og Guds Kærlighed, Sjælens Spørgsmaal og Guds Svar, Subjekt og Objekt, begge Dele ere i ham selv som i hans Sange ét, ja saaledes ét, som det kun da kan ske, naar Følelsen ikke alene har personlig Sandhed, men tillige er fælles for det hele Kirkefolk« (Wackernagel).

Af hans 120 Kirkepsalmer, hvoraf de ældste udkom i Crügers *Praxis pietatis melica* 1648, er omtrent en Tredjedel fordansket (af Ægidius, Brorson, Rostgaard, Grundtvig, Stenersen, Landstad, C. J. Brandt m. fl.) og deriblandt: »Hvorledes skal jeg møde«, »O Hoved højt forhaanet« (efter en latinsk), »Drag ind ad mine Porte«, »O Jesu, som har elsket mig« (efter Joh. Arnd), »Taalmodighed behøves«, »Er Gud for mig, saa træde«, »Vælt alle dine Veje«, »Skulde jeg min Gud ej prise«, »Nu hviler Mark og Enge«, »Glæderig og underfuld«, »Hjerte, løft din Glædes Vinger«. *J. N. S.*

Gerhoh af Reichersberg, middelalderlig Teolog og Forkæmper for Domherrernes regelbundne Liv, er født 1093. Som Kannik og Lærer ved Domskolen i Augsburg stod han først ligesom sin Biskop, Hermann, paa Kejserens Side i Investitur-Striden, men ængstet over Bandet trak han sig tilbage til Klostret Raitenbuch, hvor det lykkedes ham at faa sin Biskop udsonet med Rom, hvorefter han ledsagede ham til Lateranmødet 1123. Aaret efter lod han sig formelig optage i Raitenbuch som augustinsk Korherre. Senere var han en Tid i Cham, og 1132 stillede Ærkebiskop Konrad af Salzburg ham i Spidsen for de regelbundne Korherrer i Reichersberg. G. kæmpede ivrig for Udbredelsen af den augustinske Regel. Under et Besøg i Rom, hvor han traf Norbert, opfordrede han forgæves Honorius II til at bandlyse de verdsligt levende Domherrer. Senere udvikler han sine Anskuelser i sin Psalmekommentar (Udlæggelsen af Ps. 64: *De corrupto ecclesiæ statu* er dediceret Eugen III), og i *De investigatione Antichristi* fra o. 1162, hvor han klager over det vederstyggelige Skisma mellem Alexander III og Viktor IV og taler djærve Ord om Kuriens Havesyge. Først 1163 sluttede han sig til Alexander. Da han 1167 var bleven fordreven fra sit Kloster, syntes ham *quarta vigilia noctis* at være indtraadt. G. døde 1169. Han deltog ogsaa med Iver i dogmatiske Stridigheder. Han benægtede, at Hæretikernes (og de bandlyste Præsters) Sakramenter vare virkekraftige, og erklærede deres Messe for et rent Nul, men maatte beklage sig over ej at finde Understøttelse hos den hl. Bernard. Over for de Former af Nestorianisme og Adoptianisme, som fremkom blandt Datidens Dialektikere, hævdede han skarpt, at Mennesket Jesus var Guds Søn i fuld Betydning, og han udførte Læren om de to Naturers Forening paa en Maade, der minder om den lutherske Dogmatiks. G.s talrige Skrifter og

Breve ere i nyere Tid tildels udgivne af forskellige (W. Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, 5 Aufl. II, S. 277 f.; Nobbe, G. v. R., 1881). *V. A.*

Gericke, Christian Wilhelm, f. 1742 i Colberg i Pommern, studerede 1760—65 i Halle og gik April 1766 som Missionær under det anglikanske *Society for promoting Christian knowledge* (S. P. C. K.) til Indien, hvortil han først naaede Juni 1767. Han virkede i 15 Aar i Kudelur med stor Troskab og Hengivelse ved Prædiken paa Engelsk-tamulsk og Portugisisk i Sjælesorg og Skolegerning under store Trængsler, fremkaldte ved Krigen med de Franske og Heider Ali. Tilsidst maatte G. 1782 gaa derfra til Madras og Negapatnam og fik fra 1788 sin faste Gerning i Madras under meget vanskelige Forhold i Menigheden, som han dog ved sin praktiske Dygtighed og sin utrættelige Virksomhed bragte paa Fode. Desuden besørgede han ogsaa Kudelur og Welur, og var to Gange i Tinnevelli, hvor han 1802 kunde døbe over 1000 Tamuler. Han døde 1803 paa en Prædikerejse i Welur, almindelig elsket. Med hans Død var Trankebar-Missionens Blomstringstid forbi. *V. Sn.*

Gerike, Paul, tysk luthersk Præst i Posen, protesterede paa Synoden i Thorn 1595 mod Unions-Bestemmelserne fra Synoden i Sendomir 1570, hvorfor han afsattes. *Kn. H.*

Gerlach (Petri eller Petersz ɔ: Peters Søn), Mystiker, f. 1378 i Deventer, voksede op blandt Brødrene af Fælleslivet. Han gik til Windesheim, hvor han vandt alles Hjerter ved sin Fromhed og den Taalmodighed, hvormed han bar tunge legemlige Lidelser (Stensmerter). Han døde 1411. Foruden en Slags Farebog for Lægfolk *(Breviloqvium)* har han efterladt sig Skriftet *Soliloqvium*, en opbyggelig Skildring af hans egne aandelige Oplevelser (overs. paa Tysk af Tersteegen 1845).

Gerlach. 1) **Ernst Ludvig v. G.**, tilsidst Overpræsident for den preussiske Appellationsret, fødtes i Berlin 1795 og tog Del i Frihedskrigen, der styrkede ham baade i religiøs og national Henseende. Han var, sammen med Mænd som Grev Brandenburg og General von Radowitz, Medarbejder ved »Politisches Wochenblatt«, og en af »Kreuzzeitung«s Stiftere. I det sidstnævnte Blad skrev han i mange Aar ledende Artikler i konservativ Retning, og navnlig i 1848 optraadte han imod Liberalismen. Han var en afgjort Modstander af Bismarcks Politik, og selv efter at den fransk-tyske Krigs Udfald havde stemt ham noget mildere over for Bismarck, optraadte han imod Kulturkampen og Indførelsen af det borgerlige Ægteskab. Da han 1874 blev idømt en Pengebøde paa Grund af et Skrift, der blev holdt for fornærmeligt for den preuss. Regering, tog han sin Afsked. Han døde 1877 i den faste Overbevisning, at Bismarcks Politik, trods dens tilsyneladende saa glimrende Frugter, baade var forfejlet og fordærvelig for Samfundet. — 2) **Otto v. G.**, Præst, fødtes i Berlin 12. April 1801. Han studerede Teologi, vandt den teol. Licentiatgrad og dannede i Berlin Bibelkredse, der skulde fremme Deltagernes Opbyggelse. Samtidig holdt han Forelæsninger ved Universitetet, stiftede Berliner-Selskabet til Evangeliets Udbredelse blandt Hedningerne (1824), oprettede en Missionsskole (1828) og begyndte, paa Fyrsten af Schönburgs Tilskyndelse, Udgivelsen af sit store »Bibelwerk«. 1825—26 virkede han ved Præsteseminariet i Wittenberg. 1834 blev han kaldet til Præst ved den nys byggede Elisabet-Kirke i en af Berlins Forstæder og Hofpræst ved Domkirken. Han døde 24. Okt. 1849. Mange kaldte ham, med Tholuck, »Berlins Wesley« paa Grund af hans nidkære Arbejde for den indre Mission. — 3) **Stephan G.**, luth. Teolog, f. 1546, d. 1612, blev 1579 Prof. i Teol. i Tübingen. Da Tübinger-Teologerne Andreæ og Crusius, paa Grund af Unionsplanerne, 1573 traadte i Forbindelse med Patriarken Jeremias II af Konstantinopel, var St. G. meget virksom. Han var (1573—78) Rejsepræst i Konstantinopel hos den ivrig protest. sindede kejserlige Gesandt, Friherre von Ungnad. Han udgav en Beskrivelse af sit Ophold i Østerleden og skrev mod de ref. og Jesuiter.

Germain en Laye, en lille By i Paris's Nærhed; dér sluttedes i Aug. 1570 en Fred, der stadfæstede Huguenotternes frie Religionsøvelse og gav dem de 4 Sikkerhedsstæder (La Rochelle, Montauban, Cognac og La Charité). *Kn. H.*

Germanos G. I, Patriark af Konstantinopel, f. o. 636, var Patriark fra 11. Aug. 715 til 18. Jan. 730. Tidligere havde han været Biskop af Kyzikos og som saadan monoteletisk sindet. Da Billedstriden udbrød, blev han afsat og trak sig da tilbage paa sit Landsted Platonion, hvor han døde 733. Kejser Leo Isaurier lod hans Skrifter brænde, og den billedfjendtlige Synode 754 satte ham i Band, men den billedvenlige Synode 787 nævnede ham med den største Ros. — **G. II**, Patriark af Konstantinopel, fødtes i Anaplus i Propontis, blev Diakon ved Sofiakirken, Munk i Klostret i Akyrenæ og Patriark under det latinske Kejserdømme 1222—40. Han var meget lidet velvilligt stemt mod Latinerne og modarbejdede Unionen med dem.

Germanus. 1) **G.**, fransk Helgen, Biskop af Auxerre, skal ifølge hans Helgenkrønike være født 380 i Auxerre og 418 være bleven Biskop dér, skønt han var gift, da Kaldet udgik til ham. Andensteds fra vide vi, at han 2 Gange blev hentet til England for at bekæmpe Pelagianismen. D. 31. Juli 448. Allerede i Gregor af Tours's Dage blev han æret som Helgen. — 2) **G.**, Biskop af Paris, fødtes o. 496 i Egnen af Autun, blev 540 Abbed i Stiftet St. Symphorian ved Autun og 550 Biskop af Paris. D. 28. Maj 576.

Germar, Friedrich Heinrich, Præst, f. 29. Sept. 1776 i Ahrensboek i Holsten, studerede i Kiel, blev 1802 Rektor i Glückstadt og 1809 Hofpræst paa Augustenborg. Som saadan konfirmerede han Caroline Amalie, Hertugen af Augustenborg og Prinsen af Noer og viede Kristian VIII og Caroline Amalie. 1848 tog han sin Afsked og flyttede til Altona. D. 8. Maj 1865. Han var en alsidig dannet Mand, der skrev flere Skrifter bl. a. en Hermeneutik (1821) og et Indlæg i Striden om Tro og Viden (1856).

Gerner. 1) **Henrik G.** er født 9. Dec. 1629 i Kbhvn, hvor Faderen, Thomas G., siden blev øverste Renteskriver. Han blev Student 1650, tog teol. Embedseksamen 1652, og efter en Udenlandsrejse blev han 1656 Kapellan og

det næste Aar Sognepræst i Birkerød. Her blev han 1659 indviklet i Sammensværgelsen for at erobre Kronborg tilbage fra de Svenske; han blev af disse fangen, pint, dømt til Døde, men i sidste Øjeblik benaadet; dog sad han 43 Uger i Fængsel, i 18 af disse lænket paa Haand og Fod; Lænkerne hænge endnu til Amindelse i Birkerød Kirke. — Da han var vendt tilbage til sit Embede, udfoldede han en stor Virksomhed ikke blot som Præst, men som Landmand, Digter og Forfatter. Han førte i mange Aar en Strid med P. Syv om dansk Retskrivning; men hans Hovedværk er »De vises *politica practico-sacra*« og »De vises *œconomica practico-sacra*«. Disse Arbejder kunne nærmest betegnes som en Slags social Etik. I det første Skrift handles der om Kongens Stilling og Pligter, om hans Raad, om Gejstligheden og Undersaatterne; i det andet om Familielivet. G. nød i Birkerød mange Begunstigelser; for god Tjeneste i Krigens Tid fik han 200 Rdl. aarlig; indtil 1668 havde han Kirkens Tiende og en Tid tillige Retten til Krohold i Byen. Han tog 1680 Magistergraden og blev 1690 Provst i Lynge og Kronborg Herreder. 1693 kaldtes han til Biskop i Viborg. Her lod han sig det især være magtpaaliggende at bringe Kirkerne, der efter Krigen var i største Forfald, i bedre Orden. Ogsaa her viste han sig som en praktisk Mand, der forstod sig paa at gaa i Enkeltheder; han anviste, hvor gode Mursten var at faa, forbød al »dyneken« ɔ: Hvidtning paa Ydermurene, og de Murmestere, der ikke kunde gøre reelt Arbejde, skulde kasseres; han bestemte, hvorledes Smedearbejde skulde udføres osv. Ligeledes vilde han, at Præsterne skulde paatage sig at være Kirkeværger; »thi mange arme Bønder fortærer selv Kirkernes Korn, saa disse lide Skade derved«. — Han optraadte ligeledes med Kraft mod Proprietærernes Overgreb; nogle af dem, siger han, fordrister sig til at skille uenige Ægtefolk ad, dele Godset imellem dem og kaste Konen paa Gaden; Præsterne skal melde ham, naar saadant sker. Ogsaa forsømmelige Præster taler han alvorligt til; der er dem, der saaledes har lagt sig efter Ladhed, at de lader Studenter forrette hele Tjenesten for dem, endog holde Ligprædiken, hvilket ingenlunde maa ske. — G. døde 14. Maj 1700. *L. K.* — 2) **Henrik G.**, Søn af Provst Jens G. og Sønnesøn af ovennævnte Biskop H. G., er født i Tjæreby ved Fredriksborg 11. Marst 1701. Han blev 1729 Kapellan i Tønsberg og 1731 Sognepræst i Våle og Undrumsdal. Her blev han paavirket i herrnhutisk Retning af sin Ungdomsven C. Langemack Leth, og da denne 1736 kaldtes til Kbhvn, bevirkede han, at G. 1738 uden Ansøgning kaldtes til Stiftsprovst og Præst ved Frue Kirke ssteds. Her kom han straks paa en spændt Fod med Biskop Hersleb, der anklagede ham, især for at have sendt 2 Sønner til Herrnhut. Uagtet dette var aldeles ulovligt, jævnedes dog Sagen, da G. kaldte sine Sønner hjem; men hans Stilling var blevet saa vanskelig, at han 1747 nedlagde sit Embede for at blive »Inspektør for de evangelsk-lutherske Brødremenigheder i Schlesien og Administrator for den lutherske Tropus«. I denne Stilling har han dog næppe følt sig tilfreds; thi 1754 vendte han tilbage til Norge. Han forsøgte atter at søge Embede, men dette lykkedes ikke, fordi han ikke vilde opgive sin Tro paa, at Herrnhutismen var god evangelsk Krdm. Det er ogsaa dette, han forsvarer i »Nogle Mærkværdigheder, som angaar H. G., hans *vita* og *fata*«, som han benyttede Trykkefrihedsperioden til at faa trykt 1772. Han døde 12. Febr. 1786. *L. K.*

Gerninger, gode. I ren Almindelighed maa den etiske Værdi af de menneskelige Gerninger bestemmes efter deres Forhold til Pligten, som, i nærværende Sammenhæng, — ganske bortset fra Spørgsmaalet om Lovens almindelige Gyldighed, — er dennes Krav til den enkelte, hvad enten dette Krav er henstillet for Subjektet som grundet i en ydre, udenfor Aabenbaringens Enemærker altid mere eller mindre begrænset Sædelighedslov, eller den kundgør sig umiddelbart som Loven, skreven i Menneskets Hjerte (Rom. 2, 15). Kun i samme Forhold som denne aandelige, fra Gudsbilledet stammende Naturlov besjæler alle andre, ikke aabenbarede Love, tilkommer der disse Love, saavel som de G., gennem hvilke et mere eller mindre adækvat Pligtforhold udtrykker sig, Navn af sædelige. Men endnu ikke af gode: Gudsbilledet er formørket baade i disse Love og i de dertil svarende G.; »ingen er god uden én, det er Gud« (Mk. 10, 18; Lk. 18, 19), og ingen G. ere gode uden hans og de, som han indoptager under sig og vedkender sig som sine. I umiddelbart Slægtskab med denne de menneskelige G.s almindelige sædelige Værdi efter deres Forhold til Pligten og Loven staar de samme G.s Bestemthed i Forhold til Dyden, under hvilken Pligten træder tilbage for Færdigheden og Subjektets væsentlig deraf flydende Tilfredsstillelse i at realisere Lovens Bydende (se Dyd, I, 693). Forsaavidt som Dyden endnu udenfor Aabenbaringens Grund bestaar i denne virksomme Øvelse i at følge den immanente Lov, den i Menneskets Hjerte, ville G. mere og mere antage Præget af Sædelighed, men endnu ikke Karakteren (og Dyd er altid Karakter) af det gode, det gudfødte i Sædelighedslivet. Dette indtræder først tilsammen med det ovenfra givne Moralprincip, Loven og Pligten i højeste Forstand: »Du skal elske Herren din Gud af dit ganske Hjerte og din Næste som dig selv« (Lk. 10, 27; jvfr. 5 Mos. 6, 5). Her er det gode, det gudfødte, og her er dets personlige Aabenbarelse i den gode, Kærlighedens gudmenneskelige Skikkelse i Verden, den enbaarne af Faderen. I Samfundet med ham, i hvem det gamle er forbigangent, og alt er blevet nyt (2 Kor. 5, 17), i den Enhed, som beror paa den gensidige Selvhengivelse af Gud og Menneske, er de gode G.s Kilde i Menneskelivet. Dette Enhedssamfund set fra Menneskets Side, er Troen, som saaledes bliver det etiske Livsprincip. I Kraft af dette blive de menneskelige G. ikke blot sædelige, men gode, fordi de blive nødvendige, ɔ: de fremtræde med Idealets Nødvendighed, idet Kærligheden tvinger os, nemlig til at elske, som vi ere elskede af Gud; fordi de blive frie, løste baade fra Lovens Trældomsfrygt og fra Lønnens beregnende Forventning, og fordi de i denne Frihed under den fremskridende Helliggørelse mere og mere blive Kristi egne G. Med andre Ord: Troen selv er

den første og store Guds G. i Menneskelivet: »denne er den Guds G., at I skulle tro« (Joh. 6, 29), og dens Virkninger i det fænomenale Trosliv staa til samme Tid under den gudmenneskelige Kærligheds Befaling og under dens Forjættelser; thi de samme G., som han gør, skal og den gøre, som tror paa ham, og han skal gøre større end disse (Joh. 14, 12). For saa vidt som nu Dyd og gode G. ikke blot i den alm. Bevidsthed, men ogsaa i betydelige videnskabelige Fremstillinger holdes i samme Linje, maa det udhæves, at her først fremkommer Begrebet af den kristelige Dyd, og at uden dette Tillægsord er det mere end misligt at stille Dyd og gode G. i Korrelatforhold til hinanden. Dyd, hvis Navn kun forekommer 4 Gange i N. T., endda som en tildels usikker Oversættelse af Grundtekstens ἀρετή, og kun 1 Gang med det habituelle Karakterpræg af Dyden (2 Pet. 1, 5), er nærmest og oprindelig et hedensk Begreb, som i flere Henseender bærer Antikens Fødselsmærker. Det mangler et positivt, et givet Sædelighedsindhold, hvad der paany kommer til Syne i den moderne Etiks Bestræbelser for et autonomt Humanitetsideal, af hvilket den kr. Dyds Kvalitetsbestemmelser af de menneskelige G. som gode (eller onde) selvfølgelig er udelukket. Det var denne, al kr. Sædelighed ophævende Negativitet, som fremkaldte Augustins bekendte Paradoks, at Hedningernes Dyder ere glimrende Laster. Den kr. Dyd er en hel ny Viljesretning, en ny Karakterudvikling, gennem hvilken Betydningen skal klares af Herrens Ord, at han er Livet (Joh. 14, 6; 11, 25), og af Apostelens »Ikke jeg lever, men Kristus lever i mig, og hvad jeg endnu lever i Kødet, det lever jeg i Guds Søns Tro« (Gal. 2, 20). Under dette Synspunkt er Forbindelsen mellem Dyd og gode G. indlysende.

I Forhold til Kilden, hvoraf de gode G. udspringe, kaldes de udtrykkelig Troens G., eller G. i Troen (1 Thess. 1, 3; 2 Thess. 1, 11); i Almindelighed gode G. (f. E. Ef. 2, 10; Kol. 1, 10; 2 Thess. 2, 17; 1 Tim. 2, 10; Hebr. 13, 21); ogsaa skønne G. (καλὰ ἔργα) ɔ: saadanne, som nærme sig Idealet (Mt. 5, 16; 26, 10; 1 Tim. 5, 10; Hebr. 10, 24; 1 Pet. 2, 12). Værdien af de gode G., Troens G., fremlyser af den kvalitative Forskel fra Lovens G., der substantielt kunne have samme Indhold, men virkes af en anden Aand, Trældommens, som avler Frygt, ikke af Kærlighedens, den sønlige Udkaarelses Aand (Rom. 8, 15; jvfr. Rom. 3, 20. 28; 9, 32; Gal. 2, 16; 3, 10). Ogsaa uden Tilføjelse af »Lovens«, men med ganske lige Betydning (f. E. Rom. 4, 2. 6; 9, 11; Ef. 2, 9); Begrebet af Lovens G. skærpes til døde G. (Hebr. 6, 1; 9, 14), som uden Nidkærhed for Loven (Ap. G. 21, 20) have bevaret Overensstemmelsen med dens Bogstav (Nomisme). Hvor denne overtrædes, fremkomme de gode G.s diametrale Modstykke, Kødets G., (Gal. 5, 19), Mørkets G. (Rom. 13, 12), de ufrugtbare (Ef. 5, 11); Djævelens G. (gøre eders Faders Begæring Joh. 8, 44, 41).

Ved den nærmere Opredelse af de gode G.s Betydning for Kristenlivet er der to Spørgsmaal, om hvilke Betragtningen især samler sig, nemlig 1) de gode G.s Stilling til Retfærdiggørelsen, og 2) det dermed forbundne om Nødvendigheden af gode G.

1. Den kirkl. Udvikling har artikuleret det første Spørgsmaal saaledes: om Mennesket retfærdiggøres alene af Troen eller af Tro og G. tillige. Paulus, til hvem den evang. K. i denne Sag er vendt tilbage (*Conf. Aug.* I, 4 og 6; *Apol.* II, især 75—121), hævder med uomtvistelig Sikkerhed, ikke blot, affirmativt, at Mennesket retfærdiggøres for Gud ved sin Tro, men ogsaa negativt, alene ved den, uden Lovens G. (Rom. 3, 20—22; 4, 4—6; Ef. 2, 8. 9). Loven, som er kraftesløs formedelst Kødet (Rom. 8, 3), staar i intet Forhold til de i Kærlighedslivet grundede gode G.; for de Troende er dens Betydning kun effektiv for det gamle Menneske som Vejleder til Syndens Erkendelse (Rom. 3, 20; 5, 20; 7, 7) og som Tugtemester til Kristus (Gal. 3, 24), der er Lovens Ende, til Retfærdighed for hver den, som tror (Rom. 10, 4). Men ved Siden heraf lærer Paulus ikke blot, at vort gamle Menneske er korsfæstet med Kristus, paa det Syndens Legeme skal blive til intet (Rom. 6, 6); advarer ikke blot de retfærdiggjorte mod at blive i Synden og saaledes gøre Kristus til Syndens Tjener (Gal. 2, 17), men udhæver ogsaa, positivt, som en Følge af vor Frigørelse fra Loven, at som de, der fra døde ere blevne levende, ere vi selv blevne Lydighedens Tjenere og vore Lemmer Retfærdigheds Redskaber for Gud (Rom. 6, 13—16); fremstiller endelig det hele Kristenliv, udsprunget af Troens Kilde, som et Væld af sædelige Kræfter, der begynder med Fred, fortsætter sig gennem Haab, Bestandighed og Prøvethed og ender i Guds Kærlighed, som er udøst i vore Hjerter ved den Hellig-Aand (Rom. 5, 1—5). Naar den ældste K. derfor i det hele stod fast i den Overbevisning, at Troen alene er Menneskets Retfærdighed for Gud, men at det hører til Troens Væsen at bevise sig i en hel, ogsaa Gerningslivet omfattende Fornyelse af det gamle Menneske (og ud over denne Troens Nødvendighedsfølge gik vistnok heller ikke den i Hermas's Hyrdebog oftere paaklagede Restriktion af Troen til Fordel for G.), saa tør man ikke betragte denne paa de gode G. lagte Akcent som grundet i en Afsvækkelse af Modsætningen mellem Lov og Evang.; den omtalte Overbevisning er utvivlsomt oldkirkelig, som den er paulinsk Skriftlære. En anden Sag er det, at paa den ene Side Indflydelsen af Jødekristendommen, særlig af den hos Jakob, Jerusalems Biskop, navnlig i hans Brevs 2. Kap. fremtrædende, ofte, endog som bekendt af Luther selv misforstaaede Udhævelse af Gerningerne (se nedenfor) og paa den anden Side især Kampen mod den gnostiske Antinomisme bevirkede en Formørkelse af den paulinske Troslæres Supremati og sukcessivt indførte det gennem hele K.s Historie indtil Reformationen, jo længere desto frodigere, opblomstrende nye Lovvæsen. Romerkirkens Gerningsorden, dens *nova lex*, fjernede sig i Tidernes Løb vidt fra den nye Befaling, som Herren har givet sine Disciple (Joh. 13, 34); de gode G., den krævede, bestod mere i en udvortes Lydighed mod K.s Forskrifter end i en indre mod Herrens, og Retfærdigheden, som den virkede, blev ikke Troens, der griber og tilegner sig Jesu Kristi Retfærdighed baade til Syndernes Forladelse og til et nyt Livs Kraft og Helliggørelse, men den blev Egenviljen og G.s Retfærdighed, efter-

haanden glidende bort fra og tilsidst blottet for den sande Tro, som ikke er en blot historisk, men en Hjertets og Erfaringens Tro *(fides, quæ credit non tantum historiam, sed etiam effectum historiæ, Conf. Aug.* I, 20). Det var paa dette Punkt Reformationen begyndte. Det var Romerkirkens døde Lovvæsen og Roms Semipelagianisme (se denne Art.), som den udformede sig gennem de skolastiske Distinktioner mellem *fides informis* (den uformede Tro) og *fides caritate formata* (Troen udformet i Kærlighed, nemlig ikke som Herren, men som K. kræver og vedkender sig den), en Tro, der først faar Liv og Betydning gennem Gerningernes endeløse Perspektiv; mellem *præcepta evangelica* (de evang. Befalinger) og *consilia evangelica* (de evang. Raad), som slet ikke have universel Betydning, men kun for enkelte Mennesker og under særlige Forhold (Jesu Raad til den rige Yngling Lk. 18, 22), og især den med den sidste Distinktion i Forbindelse staaende Lære om *opera supererogatoria*, ɔ: G., af en overskydende, ikke til Salighed nødvendig Fortjeneste: det var alt dette, som var Ref.s historiske Forudsætning og tilligemed hele den deraf flydende Angst og Samvittighedsbyrde fik Luft i Luthers Klostersuk: o. min Synd, min Synd —; og da Staupitz holdt ham Paulus's Ord for Øre, »den retfærdige af Troen skal leve«, udsprang Ref.s Kilde, og det kom til en Opgørelse mellem Tro og G.

Luther, og med ham den evangeliske K., vendte altsaa i dette Spørgsmaal tilbage til Paulus og bestemmer Retfærdiggørelsen som ét med Syndernes Forladelse, som en ren Naadesakt, ved hvilken Gud erklærer *(Formula Conc. Sol. d.* III, 685) Synderen fri for Syndens Skyld og Straf, idet han tilregner ham Jesu Kristi Retfærdighed og Fortjeneste, uden alle G., som i det hele uden anden Betingelse end, at han griber den i Tro *(F. C. Ep.* III, 584, *S. D.* 684), og saaledes optager Gud ham i Naadestanden som sit Barn og Arving til det evige Liv (se Art. Retfærdiggørelse). Heraf flyder for Gerningslivet følgende Bestemmelser: Den luth. K. hævder Adskillelsen mellem Retfærdiggørelse og Helliggørelse, følgelig ogsaa mellem Tro og G., en Adskillelse som mellem Træ og Frugt *(F. C. Ep.* IV, 589), om end begge voksede paa samme Grund. Retfærdiggørelsen alene af Tro udelukker altsaa de gode G.s retfærdiggørende Kraft, deres Medvirkning til Salighed, men dermed opgiver den ingenlunde Troens sædelige Kraft og Karakter, der ved at gennemvirke Personligheden helliggør og dygtiggør den til gode G. *(F. C. Sol. decl.* IV, 701). Troen er det nye Livsprincip, som, forinden den spørger om de gode G., om deres Ret og Magt, allerede har gjort dem i Mangfoldighed og bestandig er virksom i at gøre det gode. Tro og G. ere uadskillelige *(inseparabiliter connexa)*, ligesom Varme og Lys ere uadskillelige fra Ilden (ssteds 11, 12). Paa den ene Side er Troen receptiv eller instrumental; paa den anden Side produktiv eller aktiv, virksom i gode G., og dette sidste er den med Naturnødvendighed, hvis den er den sande Tro, og kun den sande Tro er tillige den retfærdiggørende. Men retfærdiggørende er den ikke fordi den er aktiv, fordi den frembringer gode G., der ogsaa, endskønt de ere den levende Tros Frugter, fremvoksede maaske under den alvorligste Kamp med Kødet og dets Begæringer, dog ere og vedblive at være ufuldkomne og syndefulde for Gud; retfærdiggørende er den kun, fordi den er receptiv, ɔ: fordi den griber og tilegner Synderen Jesu Kristi alene fuldkomne og alle vore Synder skjulende Retfærdighed (jvfr. Guerike, Symbolik S. 309), hvoraf saa følger, at i samme Grad som Forestillingen indrømmes om en fortjent Løn for de gode G., svækkes Troen paa den uforskyldte Naade, og Kristi Kors taber sin Kraft *(Apol.* III, 98). Den luth. K. bortser fremdeles fra den hele Sum af et Menneskes gode G., idet den hævder Fuldgyldigheden af denne Jesu Kristi Fortjeneste, saaledes at en omvendt og troende Synders ved den ovenfor omtalte guddommelige Naadesakt skete Retfærdiggørelse er en engang for alle afgjort Sag, og der gives i denne ingen Gradsforskel, støttet til en forskellig Gerningsværdi af de forskellige Menneskers Liv: dem, som ingen G. have at fremvise, de fattige, men oprigtige af Hjertet, er den samme Forjættelse given, som dem, der have fuldendt, rige i gode G.: Himmeriges Rige er eders (Mt. 5, 3. 10), og i denne objektive Retfærdighed, hvis Grund er givet i Kristi Lydighed, baade i hvad han gjorde, og i hvad han led, hviler, til Trods for al Gerningslivets Skrøbelighed, en troende Synders Vished om sin Frelse *(F. C. Sol dect.* 605). Endelig hævder den luth. K. Umuligheden af en fuldkommen Opfyldelse af Guds Lov *(Apol.* III, 91; *F. C. Sol. dect.* III, 690); en Fuldstændighed af Troens Frugter i gode G. er ligesaa umulig som det gamle Menneskes fuldstændige Dødelse. De genfødtes Kærligheds- og Lydighedsliv er kun en Begyndelse *(inchoata justitia,* ssteds 34).

Som Modsætninger til disse Lærestykker forkaster den luth. K. den i Romerkirken gennemgaaende Sammenblanding af Retfærdiggørelse og Helliggørelse, af Tro og G., saaledes som den har sit Udtryk i den rom.-kat. Lære om Retfærdiggørelsen som en fysisk Akt, der gennem en indgydt Retfærdighed *(justitia infusa)* gør Synderen retfærdig for Gud under en samlet Virkning af Retfærdiggørelsens 3 Stykker: Syndsforladelse, Helliggørelse og Fornyelse af det indvortes Menneske *(Trid. Sess.* VI, Kap. 7) og saaledes endog leder til et udtrykkeligt Anatema over dem, som benægte den frie Viljes, altsaa ogsaa de menneskelige G.s Medvirkning til Salighed *(Trid. Sess.* VI, Can. 4 og 9). Den afviser fremdeles *(Conf. Aug.* I, 20, 9; *Apol.* 3, 98) de Romerskes semipelagianske Doktrin *(Trid. Sess.* VI, Kap. 16; Can. 26), at det evige Liv er forjættet baade som en ved Kristus erhvervet Naade og som en Løn for Menneskets egne gode G. og Fortjenester. Den afviser fremdeles *(Apol.* 2, 58) det rom.-kat. Begreb af Troen som en udvortes Antagelse af K.s Lærdomme *(notitia.; Trid.* VI, Can. 20), der om ikke efter den rom.-kat. Teoris Bogstav, saa dog efter sin fra et aandeligt Livsprincip (*ἐν τῇ πίστει, πνεύματι ζῇν*, at leve i Troen, i Aanden) vidt fjernede Natur, staar udenfor Sammenhængen med de aandelige G.; og døde G. lade sig ikke indregistrere under Begrebet af de gode. Den forkaster endvidere, og i For-

bindelse hermed, den rom.-kat. Opfattelse, at Frelsens Haab hviler, ikke objektivt i Retfærdiggørelsen som en guddommelig Naadesakt, men subjektivt i Menneskets Helliggørelse og hans Gerningsliv, hvorfor den rom. K. ogsaa lærer, at kun gennem en særegen Aabenbarelse kan et Menneske blive sikker paa sin Udvælgelse og Naadestand *(Trid. sess.* VI, Kap. 9 og 12; Can. 13—16). Den modsætter sig endelig ligesaa meget den rom. K.s Lære om en Forøgelse af Retfærdiggørelsen gennem den menneskelige G. *(Trid. sess.* VI, Kap. 24) som dens Fantasi om en fuldkommen, ja endog overskydende (supererogatorisk), Lovopfyldelse fra de genfødtes Side *(Trid. sess.* VI, Kap. 11; jvfr. Chemnitz, *Examen conc. Trid.* I, l. X 3, ed. Preuss, S. 207 f.), en tom Forestilling, fordi den miskender de gode G.s dybeste evangeliske Natur, at de have deres Princip i Herrens personlige Iboen i det virkende Subjekt, og deres Ekspeditiv i den Helligaands Naadehjælp, naar den bringer alt menneskeligt Arbejde for Guds Rige ind under Idealets Synspunkt.

2. Saalænge Spørgsmaalet om de gode G.s Nødvendighed opfattes som et Spørgsmaal om de Kr.s Pligtforhold til G., er denne Nødvendighed absolut *(Conf. Aug.* I, 20: »de ere nødvendige paa Grund af Guds Vilje«), hvilket uden Tvivl samstemmer med Melanchtons Sætning om en *necessitas ordinis,* en Skyldighed, hvorved han begrænsede det farlige i sin Lære (af 1536) om de gode G.s Forhold til Saligheden som en udelukkende Betingelse. Mislig er derimod Majors Lære om en *necessitas ad retinendam salutem* og Menius's *ad non amittendam salutem* (en Nødvendighed for at beholde og for ikke at miste Frelsen). Denne *necessitas ordinis s. voluntatis dei* udelukker under Hensyn til de genfødtes stadige Afstand fra Pligtidealet enhver antinomistisk Bevægelse *(tertius usus legis).* Baade som indesluttet under de Kr.s Trospligt som Troens umiddelbare og uudblivelige Følge, og tillige i Kraft af det nye Lovforhold lige overfor den ny Befaling (Joh. 13, 34) kan de gode G.s Nødvendighed ikke stilles i Tvivl, hvorfor ogsaa de evangeliske med Grund besvære sig over, at de falskelig beskyldes for at forhindre de gode G. *(Conf. Aug.* I, 20), en Beskyldning, hvortil der under den majoristiske Strid blev givet en fanatisk Anledning ved Amsdorfs Paastand *(pestilentissima persuasio. F. C. Sol. decl.* IV, 706, 708), at gode G. ere skadelige til Salighed. Kærligheden er Bindeledet mellem Tro og G. og udtrykker de sidstes Uefterglvelighed: Joh. 15, 14. 17; Gal. 5, 6; ogsaa Jak. 2, 14, hvor det for den rette Forstaaelse af Jakobsbrevet i det hele er nødvendigt at udhæve Ordet »siger« (at han har Troen), saaledes nemlig, at Jakobs navnlig i Kap. 2 fremstillede Tro maa opfattes som en saadan, der har sin Styrke i Ord, en Mundens Bekendelse, udèn Kraft i Gerning og Liv; Naadestanden, Syndernes Forladelse, medfører tvertimod Forpligtelse til Nidkærhed i gode G. (Tit. 2, 14), ja, til en indbyrdes Bestræbelse hos Guds Børn efter i denne Henseende at overgaa hinanden (Tit. 3, 8). Og der, hvor G. ikke ere Troens Frugter og Kærlighedens Vidner, blive de paa hin Dag til Dom: jeg kendte eder aldrig, I som beflitte eder paa Uret (Mt. 7, 23); enhver G. som sker uden Aandens Drift, er Synd (Rom. 14, 23; *F. C. Sol. d.* IV, 700). Hermed er — sml. iøvrigt det ovenfor givne Skriftapparat — de gode G.s af Pligtforholdet flydende Nødvendighed givet. Men ogsaa udløste fra Pligtforholdet under den nye Lovs Tjeneste blive de gode G.s Nødvendighed fra forskellige andre Synspunkter at hævde. Som en indre Nødvendighed, en umiddelbar Livets Rørelse, som Troens, den usynlige Overbevisnings synlige Fænomen, der i Almindelighed staar i Sammenhæng med Nødvendigheden af den hele usynlige Verdens synlige Aabenbarelsesmaade i denne Tingenes Orden. Fremdeles ikke blot som en Livsrørelse, men som en Livsbetingelse, som Troens Aandedræt; ligesom Troen vokser i Kraft og Vished under de gode G.s Øvelse og Strid *(Apol.* III, 13, 4), saaledes vilde den overhovedet ikke kunne bestaa uden G., thi Troens Hemmelighed kan kun bevares i en god Samvittighed (1 Tim. 3, 9), og uden G. er Troen død (Jak. 2, 20). Som en ydre Nødvendighed, fordi de troendes hele Liv er en Evkaristi, en sakrificiel Tjeneste, hvis daglige Offere i smaat som i stort ere grundede i en etisk Nødvendighed ligesaa fuldt som i en i G. tilsynekommende Frivillighed *(spontanea sacrificia et ex libero spiritu. F. C. sol. d.* IV, 708 og *Ep.* IV, 589), ikke af Trang, men af Hjertet: Gud elsker en glad Giver (2 Kor. 9, 7), ogsaa hvor Offeret ikke kan udmaales i Penge. Og endelig ere de gode G. nødvendige for den menneskelige Personlighed selv, nemlig til at støtte den subjektive Vished om Retfærdiggørelsens Naadestand, som Vidnesbyrd om den Naade, hvori vi staa (Rom. 5, 2) og til den med Naadens oplivende Vished følgende Bekræftelse i vor Børnestand (2 Pet. 1, 10). For saa vidt vi saaledes tør rose os af Haab om Herlighed hos Gud, tør vi ogsaa rose os af G., ikke fordi vi tjene Gud ved vore G., men fordi han af sin Naade har virket dem i os, Gud til Ære og vor Næste til Trøst og Hjælp (jvfr. *F. C. sol. d.* IV 702—706).

Derimod antager Spørgsmaalet et helt andet Præg, naar der handles om de gode G.s Stilling som Salighedsvilkaar; da falder Besvarelsen af Nødvendighedsspørgsmaalet ud i modsat Retning. Vistnok nægter Romerkirken ikke, at der fra Kristus som Legemets Hoved og som Vintræets Stamme til de efter rom.-kat. Begreb ved en »indgydt Retf.« retfærdiggjorte udgaar en de gode G. forberedende, ledsagende og fuldendende Kraft *(Trid. S.* VI, Kap. 16), men ved Siden af denne beholde dog de menneskelige G. en Selvstændighed og et Lovpræg, som ikke kan bestaa med Retfærdiggørelsen af Troen. Konciliets Ord ere i dette Stykke uantagelig for en evangelisk Bevidsthed, naar det lærer »at hos selve de retfærdiggjorte er der ingen Mangel tilstede, som kunde antages at være til Forhindring for en fuldkommen Opfyldelse af den guddommelige Lov ved saadanne G., som ere skete i Gud«; altsaa aabenbart en Fortjeneste, som kommer i Strid med Ordet: af Naade ere I frelste formedelst Troen, det er ikke af eder selv, det er en Guds Gave (Ef. 2, 5, 8); og naar det videre hedder: »dersom de dø i Naaden, maa de antages forud at have fortjent det evige

Liv‹ (ssteds), da en Fortjeneste af en saa utvivlsom Natur, at det vilde være Uretfærdighed hos Gud, hvis han glemte — ikke deres Kærligheds G. og Møje (Hebr. 6, 10), thi at Gud ikke glemmer den, er en evangelisk Tanke, — men, hvad der har en hel anden Betydning, hvis han glemte at belønne deres G. med det evige Liv (jvfr. Chemnitz's Kritik, *Ex. c. Trid. L.* I—X, 4, Preuss, S. 214 f.). Denne Lære om G.s Fortjenstlighed og deraf flydende Nødvendighed til Salighed er rundt forkastet af vor K.; ikke engang hos Troen anerkender den en Fortjeneste, idet denne blot er et Middel, et Redskab, hvorved vi gribe Kristus, vor Frelser, og den i ham givne Retfærdighed, *(Conf. Aug.* I, 20, 28; *F. C. Ep.* III, 584 alib), end mindre for Gud, baade fordi G. i sig selv ere ufuldkomne, og især, fordi de ere Naadens Virkninger i de genfødte.

Skønt altsaa de gode G.s Nødvendighed slet ikke staar i noget Forhold til Salighedens Erhvervelse, taler N. T. alligevel ofte om en Løn i den tilkommende Verden for de menneskelige G. (f. E. Mt. 5, 12; 6, 1; 10, 41. 42; 1 Kor. 3, 8. 14; Joh. Aab. 22, 12). Ingenlunde kan det modsiges, at Forjættelsen om en Løn allerede henpeger ogsaa til det nærværende Liv (f. E. Mt. 20, 8 f., hvor det vel maa bemærkes, hvad ofte bliver overset, at den hele Lignelse har en ganske særlig Anvendelse paa det Regnskab, som Vingaardens Herre holder alt hernede, og hver Dag, med sine Arbejdere, Lk. 10, 7). Men hvor Evighedens Synspunkt *a priori* er anlagt, gaar det ikke an, som Regel at søge den retfærdige Løn for G. i Jordelivets ydre Tilskikkelser, allerede af den Grund, at det iøjnefaldende Misforhold mellem Værd og Skæbne ophæver enhver Forestilling om en retfærdig Fordeling af Lønnen indenfor det nærværende Livs fænomenale Omraade. Tales der derimod om den Løn, som i den jordiske Tilværelse baade lader sig søge og finde i Menneskets Indre, da staar denne i organisk Forbindelse med og er en god Samvittigheds Refleks af den evige Salighed, der, som vi have set, slet ikke lader sig erhverve ved menneskelige G. Der kan altsaa her ikke være Tale om en Løn efter Fortjeneste *(Conf. Aug.* I, Art. 20, 27), men kun om en Naadeløn, et Begreb, som man ofte har fundet beheftet med en Selvmodsigelse, uanset at Rom. 4, 4 hjemler Bestemmelsen af Naadeløn ved udtrykkelig at adskille den fra en Løn ifølge Skyldighed, henførende den første til Troen, den anden til Gerningerne, nemlig hvis der eksisterede saadanne, som vare uden Plet og Lyde. Naadelønnens fuldt ud evangeliske Betydning er indlysende, nemlig som den almindelige, men i hvert enkelt kr. Menneskeliv individuelt realiserede guddommelige Beslutning, at han af idel Naade vil skænke den af Kristus erhvervede Salighed som en fri Gave, altsaa som en Naadeløn, til den Tro, som er af Naade og virker ved Naaden og derfor ikke nogen Steds eksisterer uden gode G., fordi disse ere Troens Frugter, hvorved den skal bevise sin Sandhed; denne Individuation af den almindelige Naadestanke endog saavidt gennemført, at i et troende Menneskes Liv, hvad nylig er antydet, henpeger den indre Tilfredshed og Glæde, der som en beskikket Løn følger endog den enkelte gode, om end ufuldkomne og syndeplettede G., til den evige Salighed.

Ifølge heraf have de gode G., deres Neutralitet i Frelsesspørgsmaal uanset, en stor evangelisk Betydning. Som Frugter af det nye Træ ere de for hver enkelt Samvittighed den store Prøvesten *(lapis lydius)*, og den eneste for dens Forhold til den kr. Livsopgave i Almindelighed, og navnlig ere de Kendetegnet paa Kærlighedens Sandhed og Magt (Mt. 7, 20; Jak. 3, 11, 12). I dette Stykke vil paa Dommens Dag det nye Træ bøje sig sammen med det gamle (Ps. 62, 13; Ijob 12, 14). For Vantroen blive G. en Byrde i Regnskabstimen, ikke blot hvad de have gjort, men hvert utilbørligt Ord, de have talet (Mt. 12, 36), medens det for de troende er en Trøst, at deres G. følge dem (Joh. Aab. 14, 13). De gaa ikke foran; det gør Talsmanden, som er en Forsoning for vore Synder (1 Joh. 2, 1). Men de følge efter som Vidner. Fordi de ere Troens Frugter, derfor bevidne de fremdeles i ethvert kr. Menneske den Vished, som hører til Troens eget Væsen, de befæste vort Kald og vor Udvælgelse (2 Pet. 1, 10) og den Sikkerhed, den Hvile i Børnestanden, hvorved Gerningens Gører er salig i sin G. (Jak. 1, 25). De gode G. ere en Rigdom (1 Tim. 6, 2), en Prydelse (Tit. 2, 10), og især et Eksempel til Efterfølgelse. Det vilde ikke kunne bebrejdes den, der kun talede Etikens Sprog, om han ogsaa i disse Skriftbestemmelser fandt en Ret til at erklære sig for de gode G.s Nødvendighed. *F. V. A.*

Gernler, Lukas, ref. Teolog, f. i Basel 19. Aug. 1625, blev, efter at have studeret i sin Fødeby, i Frankrig, England og Holland, først ›Helfer‹, siden ›Oberhelfer‹ (anden Præst) ved Domkirken i Basel og tilsidst Antistes (første Præst) ved denne. Samtidig var han Prof. i Teol. ved Universitetet. Han døde 9. Febr. 1675. Han var en af Hovedforfatterne til *Formula consensus Helvetici* (I, 547) og en Modstander af John Durys Unionsforsøg (I, 690). Vajsenhuset i Basel blev oprettet paa hans Tilskyndelse; han var nidkær for Søndagshelgen, og den Agende, der indtil 1826 brugtes i Basel, skyldtes ham. Han tilvejebragte ogsaa en betydelig Samling af Aktstykker til den baselske Reformations Historie *(Antiqvitates Gernlerianæ)*.

Gerok, Karl, tysk Præst og Digter, fødtes 30. Jan. 1815 i Vaihingen i Württemberg. Her var hans Fader Præst, men forflyttedes snart til Stuttgart, hvor G. kom til at leve sin meste Tid. Det fromme Barndomshjem indvirkede tidlig paa Drengen, som var en harmonisk anlagt Natur med megen Sans for Digtekunst og Maleri. 1832 begyndte G. sit Studium ved Universitetet i Tübingen og efter en ypperlig Eksamen blev han 1837—40 Vikar i Stuttgart. I disse Aar foretog han en Studierejse. 1840—43 var han Repetent i Tübingen; 1844 blev han Præst i Böllingen. Ved Siden af sin Præstegerning drev han forskellige Studier og udgav nogle videnskabelige Arbejder. 1849 vendte han tilbage til Stuttgart, hvor han efterhaanden beklædte en Række præstelige Stillinger, indtil han 1868 blev Overhofprædikant, Overkonsistorialraad og Prælat. Hans Præstegerning bar

Præg af stor Troskab og aldrig svigtende Iver. Med Nidkærhed øvede han Sjælepleje blandt de mange, som sluttede sig til ham; paa samme Tid maatte han overtage en Mængde forskellige Hverv og deltog ogsaa i Kirkestyrelsen. Han gennemlevede en smuk Alderdom; blev 1877 teol. Æresdoktor og døde 14. Jan. 1890.

Erindringen om ham knytter sig særlig til hans Virksomhed som Prædikant. Der foreligger en stor Række Prædikensamlinger fra hans Haand. Af disse ere flere enkelte Prædikener oversatte paa Dsk og Norsk. J. Paulli udarbejdede efter en af disse Samlinger en Opbyggelsesbog: »For syge og sorgfulde« (3. Opl. 1886). G.s Prædikener, som ere omhyggelig nedskrevne, udmærke sig ved klar Disposition, aandelig Sundhed og en skøn Form, i hvilken man mærker hans poetiske Begavelse. De ere prægede af god, evangelsk, om end ikke særlig dyb Skriftudlægning og ere praktisk anlagte. Ved sin ireniske Aandsretning, sine milde Domme og ved sin varme Tro, der er forbunden med alsidig Dannelse, staar G. som en af Krdm.s bedste Apologeter i vor Tid. Foruden Bibellæsninger over Ap. G. og Psalmerne har G. udgivet en Række, i Tyskland højt skattede, Digtsamlinger. Af den bekendteste: »Palmblätter« udkom 1893 det 100. Oplag. 1875 udkom hans »Jugenderinnerungen«. *J. P.*

Gerold (Jareld) **af Ribe**, tidligere Knud den helliges Kapellan, var allerede 1109 Biskop af Ribe, men skal ifølge en gammel Optegnelse siden have forladt sit Sæde, medførende Pengemidler, tilvejebragte ved Salg af K.s Ejendomme. 1113 var han til Stede i Worms, og ifølge Ælnoth levede han endnu o. 1122. *J. O. A.*

Gerrener (2 Mak. 13, 24). Her maa med Grimm oversættes: »og han (Lysias) efterlod Hegemonides som Befalingsmand fra Ptolemais (Akko) indtil G.ne« (Ordet »hegemonides« er en Person, ikke »Fyrstendømme«, som Dsk Overs. har). G. maa efter Sammenhængen og i Lighed med 1 Mak. 11, 59 søges mod Syd ad Ægypten til. Paa den i selve Ægypten Øst for Pelusium liggende By Gerra kan der naturligvis ikke tænkes. Rimeligvis menes det gl. Gerar sydlig for Gaza; i et Haandskrift læses ogsaa Gerarenerne. *L. G.*

Gersdorf, Henriette Katharina von, f. von Friesen, sachsisk Adelsdame, var Grev N. L. v. Zinzendorfs Mormoder. Efter sin Husbonds, Geheimeraad og Amtmand Nikolaus v. G.s, Død 1702 levede den højt dannede, lærde og fromme Dame, der var vel hjemme i Græsk, Hebraisk og Latin, og som stod i Brevveksling med Tidens lærdeste Mænd, paa sit Gods Gross-Hennersdorf i Øvre-Lausitz. Hun var nær knyttet til de pietistiske Adelskredse (»die frommen Grafenhöfe«) og til Pietismens Fædre, Ph. J. Spener og de Halleske Teologer, af hvilke Anton (I, 108) udgav hendes religiøse Digte (1729). Sammen med sin Datter, Henriette Sophie, udøvede hun en vidtstrakt Godgørenhed. Grev Zinzendorf levede til sit 10. Aar i hendes Hus og modtog her uudslettelige religiøse Indtryk. *Kn. H.*

Gersen, Giovanni, skal have været Abbed i Benedictiner-Klostret S. Stefano i Vercelli 1220—1245. Ham have nogle Benedictinere i nyere Tid (Wolfsgruber, G. G., sein Leben und sein Werk de imitatione Christi, 1880) villet tillægge Forfatterskabet til den berømte Bog »om Kristi Efterfølgelse«, der har gaaet under Thomas fra Kempens Navn. Man har, ved en Mistydning af en Notits i et Haandskrift af den nævnte Bog, ment, at G. G. var fra *Canabacum*, der skulde være identisk med Byen Cavaglio ved Vercelli. De, der mente, at G. har skrevet »om Kristi Efterfølgelse«, bad Pius IX om at sætte den hellige Mand paa Helgenlisten, men dette Forlangende blev naturligvis afvist. Derimod blev der 1874 i Kirken i Cavaglia, efter Biskop Luigi Morenos Tilskyndelse, rejst et Mindesmærke for G. G., der bærer en Medaillon med hans formentlige Billede i carrarisk Marmor, udført efter en Miniatur i en Initial i Codex Cavensis, et af Haandskrifterne til Thomas af Kempens Bog. 1884 blev der ogsaa i Ærkebiskoppen af Torinos Nærværelse rejst G. G. et Mindesmærke i Vercelli. Før det 17. Hdaar var G. en fuldkommen ukendt Skikkelse, og det meste af det, der fortælles om hans Liv, er saare tvivlsomt. Nogle mene endog, at han kun er en Dobbeltgænger af Jean Charlier Gerson (se nedenfor). Trods Italieneren Veratti's, Franskmanden Turgot's og andre »Gerseniter«s Forsøg paa at hævde G.s Forfatterskab til den berømte Andagtsbog staar det fast, at den ikke er af ham; Forf. til »om Kristi Efterfølgelse« var afgjort ikke en Italiener (F. X. Funk, Gerson und G., i »Kirchengeschichtl. Abhdl. und Unters.« 1899, II, 373 f.).

Gersom. 1. Moses og Sipporas førstefødte Søn, (2 Mos. 2, 22. 18, 3). Navnet, der efter en folkelig Etymologi forklares = »fremmed dér«, kunde betyde »Fordrivelse« og er iøvrigt det samme som Gerson. Om G.s Liv fortælles intet; kun lejlighedsvis meddeles i 2 Mos. 4, 25, hvorledes Sippora ved at omskære denne sin Søn reddede Moses Liv. En Søn (Efterkommer) af ham, Jonatan, omtales derimod i Dom. 17 og 18 som en vanslægtet Præst ved Helligdommen i Dan, hvor Billeddyrkelsen dreves. I 18, 30 har man, som Talmud rører, for at skjule denne Skam over Mose Slægt forandret Navnet Mose til »Manasse«. — En anden Efterkommer af G., Sebuel, nævnes 1 Krøn. 26, 24 som Opsynsmand over Guds Huses Skatte paa Davids Tid. — 2. En Mand af Pinehas's Slægt, drog med Esra fra Babylonien (Esra 8, 2). — 3. Levi Søn, kaldes oftest Gerson, se d. Art. *L. G.*

Gerson, eller undertiden i 1 Krøn. Gersom, Levis ældste Søn (1 Mos. 46, 11; 2 Mos. 6, 16; 4 Mos. 3, 17; 1 Krøn. 6, 1. 23, 6). Han havde 2 Sønner: Libni (eller Ladan) og Simei; efter dem deltes Gersoniterne i 2 Slægter (4 Mos. 3, 21). I Kildeskriftet P fortælles om deres Tal og Forretning ved Helligdommen i Ørkentiden (4 Mos. 3, 22 f., 4, 22 f., 7, 7). Ved Lodkastning tildeltes dem af Josva 13 Byer i Øst-Manasse, Issakar, Aser og Naftali Stammer (Josva 21, 6. 27—33). Krønikernes Bøger omtale dem atter ved Beretningen om Helligdommen, særlig ved Davids Indretninger. Asafs Familie hørte til Gersoniterne og nævnes sammen med andre Leviter (Hemans og Etans Familier) som ansat af David til Sangens Tjeneste i Herrens Hus (1 Krøn. 6, 16—32 [Dsk Overs. 31—47], 25, 1—7), ligeledes ved Arkens Indtog i Jerusalem (1 Krøn. 15, 7. 17. 19. 16, 5. 7). G.s

Sønner nævnes 1 Krøn. 23, 7 f., Opsynsmænd over Skattene (1 Krøn. 26, 21. 22. 29, 8). Ogsaa ved Hiskias og Josias's Reformer omtales G. af Kronisten (2 Krøn. 29, 12. 13. 35, 15). Endelig høre vi i Esra og Nehemjas Bøger, at mange G. af de asafitiske Sangere vendte tilbage med Josva og Serubbabel (Esra 2, 41 [Neh. 7, 44], 3, 10; jvfr. Neh. 11, 22 o. a.). *L. G.*

Gerson, Jean Charlier, f. 14. Dec. 1363 i den lille Landsby Gerson (Jarson) i Stiftet Reims. Hans Forældre vare Bønderfolk, men ved Hertugen af Burgunds Hjælp kom han til Studeringerne, først i Reims, siden i Paris. 1383 og 1384 var han *procurator* for den galliske Nation, og 1387 var han med i Pariser-Universitetets Sendefærd til Clemens VII i Anledning af Dominikaneren Jean de Montsons Nægtelse af Marias ubesmittede Undfangelse. 1392 blev han Doktor i Teologien, og 1395 sin Lærers, Pierre d'Aillis (I, 42) Efterfølger som Pariser-Universitetets Kansler. Dette Embede beklædte han til sin Død.

G. var Skolastiker, og ligesom Pierre d'Ailli Nominalist (se Art. Skolastik), men han havde en afgjort praktisk Aandsretning. Hans første Forelæsning handlede om Sjælens aandelige Liv; den blev siden trykt som Traktat. Derpaa læste han over Markus-Evangeliet, og denne Forelæsning gav ham Lejlighed til at komme ind paa mange praktiske Spørgsmaal. Saaledes formanede han Præsterne til at prædike hyppig, og han prædikede selv ofte. Han forkastede Oversættelser af Biblen, fordi de i Lægfolks Hænder kunde blive en Kilde til Vildfarelser. Derimod har han til Lægfolks Brug skrevet en Slags Katekisme (om de 10 Bud, Skriftemaalet og den Kunst at dø). G. tænkte alvorlig paa en Reform af det teol. Studium og fremsatte flere Tanker om Vejen og Maaden for en saadan. Som Nominalist var han ingenlunde Skeptiker; han betragtede Filosofien som en Aabenbaring af Gud, der kun trængte til at udfyldes ved den bibelske Aabenbaring. Den sande Teologi er Mystik, og dens Maal er at vække Bod og Tro. G. vilde forene Skolastik og Mystik, og han fremsatte det mystiske Indhold i skolastisk Form. Hans mystiske Læremestre vare de store Victorinere, Augustin, Bernard af Clairvaux og Pseudo-Dionysios. Den nederlandske Mystik, der udgik fra Ruysbroek, betragtede han derimod som Gift.

Som Kirkepolitiker var G. opfyldt af Pariser-Teologiens (»Studiets«) store Betydning i Samfund og Kirke, og Frankrig var for ham det nye Jerusalem, hvis Kongedømme siden Clovis's Daab havde faaet en almenkirkelig Betydning. Medens d'Ailli var knyttet til Huset Orléans, var han selv fra sin Barndom nøje forbunden med Burgund, og det vanskeliggjorde hans hele kirkepolitiske Stilling og navnlig hans Arbejde paa Ophævelsen af det pavelige Skisma. Men han hævdede med stor Dygtighed et Standpunkt over de stridende Partier. 1404 læste han Paven Teksten, og Aaret efter optraadte han ikke mindre frimodigt over for Orléans. Til Brug for Koncilierne i Pisa og Konstanz skrev han et Par betydelige kirkepolitiske Traktater, i hvilke vi finde den saakaldte Koncilie-Teori klart og dygtigt fremstillet.

I Konstanz var G. selv til Stede. Han havde den Glæde, at hans Grundsætninger bleve lyste i Kuld og Køn af Konciliet dér, og i de kritiske Dage efter Johan XXIII's Flugt spillede han en ledende Rolle. Han var Anklager i Processen mod Hus; men derefter traadte han i Skygge og satte tilsidst hele sin Kraft ind paa at bringe Konciliet til at stadfæste Jean Petits Lære (se Art. Petit), som Biskoppen af Paris havde fordømt. Men han stod næsten ene med denne Bestræbelse, og da han forlod Konciliet, var han bleven en enlig Mand, skilt fra Venner og Meningsfæller, dybt skuffet med Hensyn til det Koncilium, af hvilket han havde ventet sig saa meget. Af Frygt for Hævn fra sin gamle Velynder, Hertugen af Burgund, som han havde gjort til sin Fjende ved sin Optræden i Jean Petits Sag, vendte han ikke tilbage til Frankrig, men gik i frivillig Landflygtighed, først til Rattenberg ved Inn, derpaa til Neuburg og Mölk. Først efter Jean af Burgunds Død vovede han at tage Bolig paa fransk Grund, i Lyon. Han døde 12. Juli 1429, prist som *Dr. christianissimus* (I. B. Schwab, J. G., Würzburg 1858).

Gertrud (Trutha), Helgeninde, f. 6. Jan. 1256, blev i en Alder af 5 Aar overgivet til Benedictiner-Nonnerne i Helpede (Helfta) ved Eisleben. Abbedissen, Gertrud af Hackeborn (d. 1292), en Søster til den hl. Mechtild, tog sig af hende, og hun vandt stor Yndest i Klostret. 1281 mente hun at se Frelseren, der aabenbarede hende, at han stod i mystisk Forbindelse med hende; og fra det Øjeblik til sin Død troede G., at hun levede i Kristi umiddelbare Nærhed. G. blev legemlig svag, men hendes »Brudgom« gav hende aandelig Kraft, og Frelseren skal til Mechtild have sagt, at han var at finde i Tabernaklet og — i G.s Hjerte. Fra Febr. til April 1290 nedskrev G. paa Tysk sine aandelige Oplevelser, og de bleve siden oversatte paa Latin. 12 Aar senere, da hun var for svag til selv at skrive, dikterede hun en Søster en ny Række Skildringer af, hvad hun havde oplevet. G.s Optegnelser bleve prøvede og godkendte af Teologerne, og 1677 blev hun sat paa Helgenlisten (Sintzel, G., der heil. Jungfrau u. Abtissin vom Orden des hl. Benedict, Leben und Offenbarungen I—II, Regensb. 2. A., 1876).

Gertsen. 1) **Henrik G.,** tidligere Kannik og Magister, valgtes 1350 enstemmig af Kapitlet til Biskop af Roskilde. Trods Valg og Ærkebispens Indvielse bad han 1355 om pavelig Stadfæstelse, der fulgte 16. Okt. s. Aar mod et Gebyr af 40 Tournoiser. G. var en trofast Tilhænger af Valdemar Atterdag, der vedvarende brugte ham i sin Tjeneste baade indenlands og udenlands. Da Kongen 1352 forlod Danmark, var Bispen blandt de 5 Statholdere. Fra Paven fik han paa Grund af Alderdomssvaghed Lettelser m. H. til sine Embedspligter. G. døde 17. Sept. 1368 og hviler i sin Domkirke, mod hvilken han viste stor Gavmildhed. — 2) **Jakob G.,** Ærkebiskop, se Ulfstand. *J. O. A.*

Gervasius. 1) **G. og Protasius,** Milano-Kirkens Værnehelgener, skulle være blevne Martyrer under Nero (?), Domitian eller Diokletian. Ambrosius fandt deres Relikvier i April 386, paa en Tid, da Kirken i Milano led ilde af den arianske Kejserinde Justina. Han digtede

en Hymne til de to Martyrers Ære, og deres Dyrkelse bredte sig hurtig. 19. Juni var deres Helgendag. — 2) **G. af Canterbury**, Benedictinermunk, f. o. 1140, skrev en *Chronica* (der gaar til 1199), samlede alle Breve, der omhandlede Ærkestolens Forhold 1185—1200, og affattede en mindre Krønike *(Gesta Regum)*, der af ham vist kun er ført til 1210, men fortsat af andre til 1300. Ogsaa en *Actus Pontificum* (Canterbury-Ærkebispekrønike) til 1205 og en Slags kirkelig Geografi *(Mappa mundi)* tilskrives ham. Hans Dødsaar er ubekendt. W. Stubbs har udgivet baade hans Krøniker og hans *Epistolæ Cantuarienses* i *Rer. Brit. medii ævi scriptores.*

Gesan, en Efterkommer af Kaleb (1 Krøn. 2, 47). *L. G.*

Gesem, se Gashmu. — I den alex. Overs. er G. = Gosen; det menes ogsaa Judit 1, 9. *L. G.*

Gesenius. 1) **Justus G.**, luth. Teolog, f. i Esbeck i Fyrstendømmet Kalenberg 6. Juli 1601, studerede først i Helmstädt under Georg Calixt, senere i Jena, hvor han vandt Magistergraden. 1629 blev han Præst ved St. Magni i Braunschweig, 1636 Hof- og Dompræst i Hildesheim og Medlem af Konsistoriet. Da dette blev henlagt til Hannover, flyttede G. til denne By, hvor han blev Overhofpræst og Generalissimus for Fyrstendømmet Kalenberg. 1643 vandt han den teol. Doktorgrad i Helmstädt. Han døde 18. Sept. 1673 og var den sidste, der i Hannover bar Titlen »Generalissimus«. G. var en dygtig Prædikant, som udgav flere meget paaskønnede Prædikensamlinger; desuden virkede han med ved Udgivelsen af Psalmebøger, Katekismer og en Bibelhistorie. Mest bekendt er hans Katekisme, »Katechismusfragen«, der blev indført mange Steder og vandt en næsten symbolsk Anseelse. Han har ogsaa skrevet Psalmer, men det er vanskeligt i de enkelte Tilfælde at bestemme hans Forfatterskab (E. Bratke, J. G., sein Leben und sein Einfluss auf die hannoversche Landesk., Gött. 1883). *Fr. N.* — 2) **Heinrich Friedrich Wilhelm G.**, tysk Orientalist, blev født 3. Febr. 1786 i Nordhausen, hvor Faderen var Læge; 1803 blev han Student og studerede saa i Helmstädt Teologi samt klassisk og semitisk Filologi. 1806 blev han Repetent i Göttingen, samme Aar *Dr. phil.* og Privatdocent ssteds. Efter derpaa et Aars Tid at have været Lærer ved det rom.-kat. Gymnasium i Heiligenstadt blev han 1810 ekstraordinær Prof. i Teol. i Halle og næste Aar ord. Prof. ssteds, en Stilling, som han beholdt til sin Død (23. Okt. 1842). Kaldelser til Breslau, Göttingen og Oxford afslog han. Hans egentlige Fag var G. T.s Eksegese med tilhørende Bifag, dog læste han i Begyndelsen ogsaa over Kirkehistorie; hans teol. Standpunkt var rationalistisk. Sin videnskabelige Berømmelse har han vundet som Hebraist og overhovedet som Semitist, dels gennem sin Docentvirksomhed, for hvilken han havde ualmindelige Gaver, saa hans Tilhørertal var meget stort, dels gennem sine Skrifter, og han er blevet Grundlægger af hele den nyere hebraiske Sprogforskning, baade leksikalsk og grammatisk; hans Haandbøger paa disse Omraader oplægges stadig paany i Bearbejdelse. Med Undtagelse af hans Jesaja-Kommentar (1820—21), der i Henseende til videnskabelig Metode ogsaa betegner et betydeligt Fremskridt i Forhold til tidligere Behandlinger, ere hans større literære Arbejder alle af rent sprogvidenskabelig Art. I første Række ere at nævne hans hebr. Leksika og Grammatiker. »Hebr.-deutsches Handwörterbuch« udkom 1810—12, en forkortet Udgave deraf 1815, en udvidet latinsk Udgave *Lexicon manuale Hebr. et Chald.* 1833, hvis andet Oplag, bearbejdet af Hoffmann, udkom 1847; imidlertid blev den kortere Udgave flere Gange oplagt, og efter Forf.s Død er den stadig paa ny udgivet, bearbejdet først af Dietrich (5.—7. Oplag), dernæst af Mühlau og Volck (8.—11. Oplag) samt endelig, i gennemgribende Bearbejdelse, af F. Buhl i Forb. med Zimmern og Socin (12.—13. Oplag 1895 og 1899). 1829 havde G. begyndt Udgivelsen af sin store *Thesaurus philologicus criticus linguae Hebr. et Chald. V. T.*, som han selv ikke naaede at fuldende; den afsluttedes 1858 af Rödiger. 1813 udkom første Gang G.s »Hebräische Grammatik«, som ogsaa stadig oplægges (1.—13. Udgave besørgedes af G. selv, 14.—21. af Rödiger, 22.—26, deraf 25.—26 i gennemgribende Bearbejdelse 1889 og 1896, af E. Kautzsch). Tillige har G. skrevet »Gesch. der hebr. Sprache und Schrift« (1815) og »Ausführl. gramm.-krit. Lehrgebaüde der hebr. Sprache« (1817). Blandt hans øvrige Værker ere de vigtigste: *De Pentateuchi Samaritani origine osv.* (1815); *De Samaritanorum theologia commentatio* (1822); *Carmina Samaritana* (1824); *De Bar Alio et Bar Bahlulo lexicographis syro-arabicis ineditis* (1834—39); *Scripturae linguaeque Phoeniciae Monumenta quotquot supersunt* (1837) (en anonym Biografi: Gesenuis, Eine Erinnerung für seine Freunde, Berlin 1843). *J. C. J.*

Geser (Gezer), et gl. kanaanæisk Kongesæde, genfundet 1873 af Clermont-Ganneau i Ruinerne Djezer, Sydøst for Ramle ved Abu-sjusje, Syd for Vejen mellem Jafa og Jerusalem. Der er fundet en gr. Indskrift, »Alkios«, og en hebr. fra Makkabæertiden, lydende: »Gesers Grænse« (Sabbatsgrænsen?). — Da Ægypterne under det 18. Dynasti erobrede Kanaan, fik G. en ægyptisk Kommandant. En saadan nævnes ogsaa i Tell-el-Amarna-Brevene (o. 1400 f. Kr.), hvor Byen kaldes Gazru; i nogle af disse Breve ses en Beduinhøvding Labai sammen med Malkiel at have bemægtiget sig G. og at angribe den ægypt. Vasal i Jerusalem. Da Israel trængte ind i Kanaan, vilde Kong Horam af G. hjælpe Lakis, men blev slaaet af Josva (Josva 10, 33). Byen tilfaldt Efraim og blev Levitstad (Josva 16, 3. 21, 21), men Kanaanæerne bleve kun skatskyldige, ikke fordrevne (Josva 16, 10; Dom. 1, 29). I Kong Merenptahs nylig fundne Indskrift, hvor Israel omtales (o. 1280), nævnes G. atter; den blev erobret af Ægypterne eller af Askalon; den nævnes ogsaa i Davids Filisterkrige (2 Sam. 5, 25; 1 Krøn. 20, 4 — hvor 2 Sam. 21, 18 har Gob — og blev endelig under Salomo erobret af Farao og givet Salomo som Medgift, hvorefter han befæstede det stærkt (1 Kong. 9, 15—17), og fra nu af forblev det i israelitisk Eje. I Makkabæerkampene var den stærke Fæstning, som her kaldes Gazara (Højen hæver sig 650 Fod

over Sletten), et meget omstridt Punkt (1 Mak. 4, 15 [Gazera]; 7, 45. 9, 52. 13, 43. 53 [54]. 14, 7. 34. 15, 28. 16, 1). — I 2 Mak. 10, 32 maa der ved »Borgen« Gazara menes et andet Punkt, muligvis Jaeser Øst for Jordan. *L. G.*

Gessius Florus stammede fra Klazomenæ i Lilleasien; hans Hustru Kleopatras Venskab med Kejserinde Poppæa Sabina blev Anledning til, at han blev sendt som Prokurator til Provinsen Judæa i Aaret 64. Han overgik her langt sin Forgænger Albinus i Vilkaarlighed og Hensynsløshed. Da han til Slut endog forgreb sig paa Tempelskatten og derefter blodigt hævnede de Udslag af Misfornøjelse, der i den Anledning vare fremkomne fra Folkets Side, brast Jødernes Taalmodighed. Et Oprør udbrød Aar 66, og G. F. maatte skyndsomst trække sig tilbage til Kæsarea. Forholdene voksede ham snart helt over Hovedet; det blev andre Mænd, der paa Romernes Side maatte føre den haardnakkede Krig, der endte med Jerusalems Fald (70). *F. T.*

Gessner, Salomon, evang.-luth. Teolog, f. i Bunteel i Schlesien 7. Nov. 1559. I sin Ungdom kæmpede han sig gennem trange Kaar frem til Studeringerne, idet det omsider lykkedes ham at faa Friplads paa Skolen i Strassburg (1576—81); han blev saa Huslærer og derefter (1585) Rektor i Breslau. Denne Plads ombyttede han 1589 med en Rektorstilling i Stettin, men da han 1592 blev fordrevet derfra f de reformerte, blev han, efter et kort Opahold i Stralsund, 1593 Dr. og Prof. i Teol. i Wittenberg. Blandt hans talrige Skrifter af eksegetisk, dogmatisk og polemisk Indhold, som nu ere overgivne til Forglemmelsen, maa særlig nævnes hans *Disputationes pro sanctissimo libro christianæ concordiæ* (1595, 2. Opl. 1612). Her fremsatte han nemlig (omtrent samtidig med sin Wittenberg-Kollega Leonh. Hutter) Paastanden om de lutherske Bekendelsesskrifters Inspiration, hvilken Paastand senere blev et af Stridspunkterne mellem Pietisterne og de ortodokse Lutheranere. D. 7. Febr. 1605. *J. P. B.*

Gesta Pilati, se I, 31.

Gesur var et mindre Rige paa Israels nordøstlige Grænse med aramæisk Befolkning (2 Sam. 15, 8) ligesom Naboriget Ma'aka, sammen med hvilket det nævnes 5 Mos. 3, 14; Josva 12, 5; 13, 11 som grænsende til Basan. Det regnedes til Øst-Manasses Omraade, men blev ikke overvundet (Josva 13, 13), gjorde endog sammen med andre Syrere Erobringer i den nordlige Del af Østjordan-Landet (1 Krøn. 2, 23). Endnu paa Davids Tid var der en uafhængig Konge i G., Talmai, hvis Datter Ma'aka blev Davids Hustru og Moder til Absalon (2 Sam. 3, 3). Efter Amnons Mord flygtede derfor Absalon til G. (2 Sam. 13, 37 f. 15, 8). G.s nøjagtige Beliggenhed er usikker, sandsynligvis i den sydlige Del af Landskabet Golan (Smith og Driver); Dillmann mener, at det nuværende Djedur (som dog etymologisk er forskelligt) Øst for Golan har udgjort en væsentlig Del af det. — I Josva 13, 2 og 1 Sam. 27, 8 nævnes andre Gesuriter i Palæstinas sydvestl. Hjørne, maaske de samme som Avviterne i Josva 13, 3. *L. G.*

Gesz, Wolfgang Friedrich, f. 1819, er et af de betydeligere Navne paa det kristologiske Omraade i 19. Aarh.s sidste Halvdel. Hans teol.-kirkl. Interesse var arvet og fra hans første Leveaar plejet. Under hans Studieophold i Tübingen (fra 1837) viste det sig ogsaa hos ham, at en stærk religiøs Bevægelse meget vel lod sig forene med den hegelske Spekulation, der, om end dens endelige Uforligelighed med historisk Krdm tidlig blev ham klar, dog som en gavnlig Livsvirkning efterlod Nødvendigheden af en systematisk Erkendelsesvej, paa hvilken han væsentlig fandt sig til Rette gennem Studiet af Schleiermachers Dogmatik. Tübingen frembød lykkelige Betingelser for de Studerende ved sin navnkundige Lærerbestand (Baur, Oehler, Ewald o. fl., men især, til bedste saavel for den personlige Tro som for de objektive teol. Studier, C. F. Schmid). G.s første videnskabelige Udflugt, paa hvilken han traadte i Forbindelse med flere baade af Videnskabens og af K.s Lys, som R. Rothe i Heidelberg og Tholuck i Halle og den med Rette berømte Prædikant Wilh. Hofacker i Stuttgart, blev afbrudt ved hans Faders Død. Snart derefter blev han kaldet til Repetent i Tübingen, hvor Beck under hans Fraværelse havde tiltraadt en teol. Professur, og 1847 til Spr. i Grossaspach; dog kom den kirkl.-troende Personlighed, hvortil han havde udviklet sig, først ret for Dagen, da han blev forflyttet til det berømte Missionsstift i Basel, hvor han, Læreren, tillige skal have været en Tilflugt for de i Anfægtelser bestedte Sjæle. Her udviklede han sig ogsaa til sit egentlige Karakterpræg af en bibelsk-kirkl. Teolog, for hvem de kristologiske Problemer, navnlig det kenotiske, stod i Forgrunden.

Under Forbindelsen med betydelige Teologer, tildels af streng positiv Retning, som Auberlen og Stähelin, og under en gensidig frugtbar Foredragsvirksomhed, udkom (fra 1856) for første Gang Hovedværket »Lehre von d. Person Christi«, fuldstændiggjort ved 3 mindre Artikler »über die Versöhnung« (1857—59). I bestemt Tilknytning til Fil. 2, 5—8 stræbte G. i disse Skrifter at fremstille Enheden af Kristi fulde Menneskelighed (Menschsein) og hans virkelige Guddom, og navnlig i hans Død at hævde Guds Retfærdighed, som her, jo mere etisk den opfattes, desto mere svarer til den dobbelte Trang af den menneskelige Samvittighed og den guddommelige Kærlighed. Uden Tvivl foranlediget ved den personlige Forbindelse med Albr. Ritschl, hvori han indtraadte ved sin Forflyttelse til Göttingen i 1864, omarbejdede han det nævnte Hovedværk (Basel 1870—79) under en endnu dybere Indtrængen i de bibelske Grunde, fra Herrens personlige Selvbevidnelser til den johanneiske Logoslæres Højde, hvortil endnu, under Forf.s paafølgende Virksomhed i Breslau, slutter sig en dogmatisk Bearbejdelse af det angivne Bibelstof. Efter hans 1885 indtraadte Entledigelse som Generalsuperintendent i Posen, har han endnu under en vaklende Helbredstilstand udgivet et Skrift om Inspirationen (»Die Insp. der Helden der Bibel u. der Schriften d. Bibel«), i hvilken han indtog en fremskudt apologetisk Stilling. I Juni 1891 døde han med den alvorsfulde Forskers Tilraab til sin Omgivelse: »blot intet Skin, ingen Fraser, ingen Sentimentalitet; kun Guds Ord holder Stik« (se Art. Kenose). *F. V. A.*

Geter, gl. Navn paa en Gren af Aramæerne (1 Mos. 10, 23; jvfr. 1 Krøn. 1, 17). *L. G.*

Getsemane, Stedet for Herrens Sjælekamp, nævnes Mt. 26, 36; Mk. 14, 32 som en Landejendom (*χωρίον*) hinsides Kedrons Bæk paa Oliebjergets Skraaning overfor Jerusalem og med en Have, efter Landets Skik omhegnet med en Mur (Lk. 22, 39; Joh. 18, 1). Navnet betyder Olieperse. 10 Minutters Vej fra St. Stefansporten, o. 50 Skridt forbi Kedrons Leje, vises endnu et lille Indelukke med en Stenmur om, af Form som en skæv Firkant paa o. 70 Skridts Længde, under Navnet G. Det er en sirlig Blomsterhave, der tilhører Latinerne og har en Fransiskanermunk til Gartner. Det mærkeligste ved Haven er de 7—8 meget gamle Oliventræer, som minde om Stedets Navn, men dog ikke kunne antages at naa tilbage til Kristi Tid, bl. a. af den Grund, at Titus og Hadrian lod alle Træer om det belejrede Jerusalem omhugge; i Nærheden er ogsaa andre Grupper af Olietræer. Traditionen om det nuværende G. kan føres tilbage til 4. Aarh. Robinson o. a. nyere Forskere betvivle dens Nøjagtighed, fordi Beliggenheden synes for nær ved Byen; noget afgørende kan dog ikke indvendes. I Beretningen om Silvias Pilegrimsfærd o. 385 (paa Dsk ved Vald. Schmidt 1896) siges, at der paa det Sted, hvor Herren bad, findes en prægtig Kirke, hvor Biskoppen og alt Folket under Optoget holdt Bøn, og det Afsnit af Evangeliet: Vaager, at I ikke skulle falde i Fristelse! læstes. »Herfra gaar man nu under Afsyngelsen af Hymner ned til Getsemane«, hvor der atter holdtes en passende Bøn, blev sunget og læst. Hermed stemmer, at endnu gælder en nærliggende Hule med et Kapel for Stedet, hvor Jesu Sved blev som Blodsdraaber, saa at det oprindelige G. maa have haft et større Omfang end det nuværende. *L. G.*

Geuel, Spejderen af Gads Stamme blandt de 12 (4 Mos. 13, 15). *L. G.*

Geulincx, Arnold, er den egentlige Grundlægger af den filos. Anskuelse, som benævnes Occasionalismen. Han er født i Antwerpen 1625, var først rom.-kat. Prof. i Löwen, men blev mistænkelig paa Grund af sin Tilslutning til den cartesianske Lære. Han tog da til Leiden, hvor han gik over til Protestantismen og tilsidst døde som Prof. ved Universitetet 1669. Udgangspunktet for hans Tænkning er den ved Descartes satte Dualisme mellem Sjæl og Legeme. De ere ganske forskelligartede; hvorledes kunne de da virke sammen? G. antager ganske Forudsætningen. »Det, hvis Væsen man ikke forstaar, kan man ikke selv have bevirket«. Den indre og den ydre Verden staar ganske fremmede overfor hinanden; Viljen og Naturen er noget hver for sig, uden at der kan være Tale om nogen gensidig Indvirkning. Og dette gælder i Grunden hele Tilværelsen; den ene Ting staar ganske for sig selv overfor den anden. Alligevel viser Erfaringen os, at der her er en vis Sammenhæng. Denne maa da tænkes som en middelbar. Idet der opstaar en Bevægelse i Sjælen, bliver den Anledning til, at der opstaar en tilsvarende Bevægelse i Legemet, og omvendt, idet en legemlig Proces optræder, bliver den Anledning til, at en tilsvarende sjælelig Proces indtræder. Det er kun Anledningsaarsager *(causæ occasionales)*, som vi kunne fastsætte. Der maa da tænkes en højere Magt, som er den egentlig handlende, der danner den sidste Forbindelsesgrund for alle disse forskellige Processer. Dette kan kun være Gud. Han alene bevirker, at vor Vilje faar et Udslag i Yderverdenen, og at Begivenhederne her fremkalder et Indtryk, en sjælelig Fornemmelse, i os. Om det er ordnet saaledes engang for alle fra Begyndelsen af, saa at det siden gaar for sig med en vis Nødvendighed, eller om Gud skal tænkes at gribe umiddelbart ind i hvert enkelt Tilfælde, synes ikke at staa helt klart for G. For det første taler den Lignelse, som han bruger om Sjæl og Legeme som 2 Ure, der uden at have noget med hinanden at gøre dog følges ad, fordi de er den samme Mesters Værk. Med særlig Interesse anvender G. sine Principer i den praktiske Filosofi, i Etiken. Han gør her gældende: hvor du intet formaar, dér skal du heller intet ville. Deraf maa udspringe Ydmyghed, idet vi erkende vor egen Afmagt. Selverkendelse er Grundlaget for Etiken. Men tillige fremhæver G. som den positive Pligt Hengivelsen til Gud, som aabenbarer sig for os gennem Fornuften. Kærlighed til Fornuften og Gud er det samme, og den skal foretrækkes for al Egenkærlighed. *F. C. K.*

Geusere kaldes et Parti i Nederlandene under Opstanden mod det spanske Herredømme. Ifølge de fleste samtidige Historieskrivere og saa godt som alle nyere Forskere er Navnet opstaaet paa følgende Maade: 5. April 1566 mødte 300 Adelsmænd paa det af Hertuginde Margrete beboede Slot i Bruxelles, og deres Ordfører, Grev Brederode, overrakte Statholderinden et Andragende, hvori hun anmodedes om at lade deres Bøn om Ophævelse af Filip II's Edikter komme frem for Kongen. Under hendes Forhandlinger med sine Raadgivere derom forsikrede Prinsen af Oranien, at de forbundne vare loyale Adelsmænd, men da traadte en af Raaderne, Berlaymont, frem og sagde: »Hvorledes, Madame! er eders Højhed bange for disse Tiggere *(gueux)*?« Adelsmændene, der havde erfaret, hvilket Haansord der var brugt om dem, optog dette som Partinavn. Tilhængerne anlagde en Dragt af groft Stof, Filthat og Tiggerpose, og om Halsen eller paa Hatten bar de en Skuemønt med Filips Billede og Indskriften »Tro mod Kongen« og paa Reversen en Pose og Ordene: »Lige indtil Tiggerposen«. Da Kongen var uhøjelig og 1567 lod Hertugen af Alva med en stor Hær rykke ind i Landet for at udrydde Protestanterne, bleve disse ved flere Aars Undertrykkelse drevne til en saadan Fortvivlelse, at de tilsidst gjorde Opstand, og under denne bidrog baade Skov-Geuserne og især Sø-Geuserne meget til Sejren. De sidste erobrede 1. April 1572 Briel, hvormed Grunden var lagt til den hollandske Republik (J. L. Motley, Opstanden i Nederlandene, overs. fra Eng., udg. af F. Meldahl, I—III, Kbhvn 1881—82). *C. E. F.*

Gezelius. 1) **Johannes Georgii G. den ældre,** finsk Biskop, født i en Bondeslægt i Gezala By i Romfartuna Sogn i Vestmanland 3. Febr. 1615, blev Student i Upsala 1632, men flyttede 2 Aar senere til Dorpats Universitet, hvor han 1638 blev *Mag.*, samt 1641 udnævntes til Prof. i Gr.

og østerlandske Sprog. Paa denne Lærestol samt som Forf. af Disputatser og Lærebøger udviklede han en nidkær Virksomhed. Ved Siden heraf varetog han efter 1643 et ekstraord. Professorat i det teol. Fakultet og var tillige fra 1645 Medlem af Domkapitlet. 1649 vendte han tilbage til Sverig og udnævntes s. A. til Sognepr. i Stora Skedvi i Dalarne. Som Medlem af Præstestanden gjorde G. sig saa bemærket, at man 1660 betroede ham det aandelige Tilsyn med et af Sverigs nyserhvervede Lande, idet han blev udvalgt til Generalsuperintendent i Liland og Prokansler for Dorpats Universitet. 1664 blev G., der kort forinden som Medlem af en af Regeringen nedsat Kommission havde forkastet Biskop Joh. Matthiæs for Synkretisme mistænkte *Rami olivæ septentrionalis,* udnævnt til den paa Grund af de synkretistiske Stridigheder fratraadte Terserus's Efterfølger som Biskop i Åbo. Her virkede han siden som Stiftstyrer i 1/4 Aarh. til sin Død 20. Jan. 1690. Som Biskop gjorde G. sig højt fortjent af Finlands Kultur, og med fast Haand ordnede han i sit Stift K.s og Skolens Forhold. En usædvanlig Kraft var Hovedtrækket i hans Karakter, der iøvrigt ikke var fri for stor Ømtaalighed for hans Værdighed, hvorved han indvikledes i forargelige Stridigheder og Rettergange. 7 Gange skal han have gennemvisiteret hele sit Stift. Alt forbedredes og ordnedes. G. var utrættelig i at danne og vejlede Præsteskabet. Han holdt Forelæsninger over Homiletik, udarbejdede Udkast til Prædiketekster og bestemte Fordringerne til Præste-Eksamen *(Examen ordinandorum),* forfattede »Paamindelser« *(commonitiones)* for Præsteskabet om, hvad det havde at iagttage ved Embedsgerningerne (trykt første Gang 1673).

For at højne den almindelige Dannelse virkede han i en endnu større Kreds. Han udarbejdede Forslag til en ny Skoleordning, der ved Rigsdagen 1682 indstilledes til Præsteskabets Afgørelse, og gjorde dermed en Forberedelse til den sv. Skoleordning af 1693. Ogsaa som Biskop udøvede G. en mangesidig Forfattervirksomhed særlig af kateketiske og pædagogiske Arbejder samt af Opbyggelsesskrifter. Eksempelvis kan nævnes hans *Encyclopædia synoptica* (1672), en Lærebog, der behandler Grammatik, Retorik, Logik, Metafysik, Pneumatik, Fysik, Matematik, Etik, Politik og Økonomi, og det pædagogiske Værk *Methodus informandi* (1683). For at fremme Udbredelsen af almendannende Literatur anlagde G. allerede 1668 et eget Trykkeri i Åbo, hvorfra en Mængde Lærebøger udgik. Overhovedet har G. vel været Periodens flittigste Lærebogsudgiver. — Det vigtigste af G.s Skrifter er Gezeliernes saakaldte »Bibelværk«, der begyndtes 1674 og fortsattes efter hans Død af hans Søn og Efterfølger. Det gengiver Bibelteksten paa Sv. efter Oversættelsen af 1703, men anfører i Anmærkningerne Afvigelserne fra Grundteksten og Luthers sidste Overs.; tillige indeholder det Parallelstederne og Forklaringer til hvert Vers. Det udgjorde længe Præsteskabets »Nøgle til den hellige Skrift« (J. J. Tengström, J. G. den äldres minne, Åbo 1825). — 2) **Johannes G. den yngre,** finsk Biskop, fornævntes Søn, blev født i Dorpat 6. Sept. 1647 og blev 1661 Student i Upsala, flyttede 1663 til sine Forældre i Riga, 1665 til Åbo, hvor han fortsatte Studierne og under Faderens Vejledning uddannedes til Præst. 1667—70 studerede han atter i Upsala og foretog derpaa med kongelig Hjælp en Rejse til Tyskland, Holland, England og Frankrig. Hans fornemste Maal var ved orientalsk Sprogstudium at forberede sig til det Bibelarbejde, hvortil Faderen allerede havde lagt Planen. I Hamburg studerede han hos Edzardi (I, 718), i Oxford hos Pococke d. ældre, i Cambridge hos Talmudisten Lightfoot, i Paris hos Richard Simon, en af den historiske Bibelkritiks Grundlæggere, og i Strassburg hørte han Teologerne Seb. Schmid og Balth. Bebelius. 1673 opholdt han sig paa Rejsen nogle Maaneder i Frankfurt a. M., gjorde Speners Bekendtskab og paavirkedes stærkt af denne mægtige Personlighed. Efter Hjemkomsten til Åbo udnævntes G. 1675 til ekstraord. teol. Prof. og 4 Aar senere til ord. Prof. Han begyndte nu at ivre mod den skolastiske Prædikens Ensidigheder og dadlede offentlig »de fjernt søgte Ratiocinationer eller vredne Sententier med saftløst Ordpral«. Herved indledede han i Finland den af de kirkeligt mystiske og pietistiske Retninger krævede Reaktion mod den ensidige Dogmatisme og Formalisme med Fordring om en enfoldigere, inderligere og trosvarmere Prædiken. Den personlige Forbindelse med Spener vedligeholdt G. ved en fleraarig Brevveksling. Det ses, at Spener ikke blot sendte G. sin *Pia desideria* (1675) og ønskede at høre hans Dom om Bogen, men ogsaa priste G.s Plan om i Åbo at holde *collegia pietatis* (I, 534). Han haaber meget af G.s Iver for at vække Liv i den sv. K., roser hans og Faderens Skik at sende Præsteskabet i Åbo Stift Prædikendispositioner og takker Gud, der synes at ville vække Norden til nyt Liv, medens den øvrige Verden er kold eller lunken. Det sidste kendte Brev fra Spener til G. er fra 1686. Allerede 1681 var G. blevet Superintendent i Narva i Ingermanland. Ved hans Omvendelsesiver traadte 3000 Familier over fra den gr. K. til den lutherske. Spener udtalte sin Misbilligelse af alle Tvangsforanstaltninger til den lutherske Bekendelses Indførelse og formanede ivrigt til Varsomhed og Fordragelighed. Muligvis bidrog det til at afbryde Brevvekslingen, især da G. snart paa nært Hold fik de betænkelige Sider af den spenerske Pietisme at se og derved forvandledes til afgjort Modstander af den. Dog maa, som Vidnesbyrd om Speners Indflydelse paa G., erindres om, at G. paa Rigsdagen 1686 udgav til Præsteskabet en Betænkning, hvori han fordrede, at en udførligere kateketisk Undervisning burde tilvejebringes, at nye, forbedrede Oplag af Opbyggelsesskrifter som Arnds »Paradishave« og »Sande Kristendom« skulde udgives, at Søndagens Vanhelligelse skulde strengt forbydes, og Forordninger udstedes mod den overhaandtagende Sværgen og Banden.

1690 udnævntes G. til Faderens Efterfølger som Biskop i Åbo og udviklede her en saadan Nidkærhed, at hans Mindetaler ved hans Død kunde bevidne, at indenfor Sverigs Grænser var Folkets Krdmsundervisning ingensteds bedre passet end i Åbo Stift. Som Arving til Faderens Trykkeri og Papirfabrik udøvede han

en udstrakt Forlæggervirksomhed paa Sv. og Finsk, særlig m. H. til gudelig Literatur. G., der med de øvrige Bisper og Superintendenter deltog i den endelige Revision af Kirkepsalmebogen, den saakaldte »gamle Psalmebog« af 1695, besørgede ogsaa et nyt Oplag af den finske Psalmebog, der udkom 1701 og næsten til vore Dage har været i Brug. Især ved sin betydelige Andel i det »Gezeliske Bibelværk« har dog G. sikret sig et varigt Minde i vor sv. Literatur. 1711 og 1713 udgav G. i Åbo N. T.; G. T. blev ikke udgivet før flere Aar efter hans Død (1724—28). At G. hindredes i at lægge sidste Haand paa det berømte Arbejde, beroede paa, at han 1713 efter den fuldstændige Udgave af N. T. maatte forlade Åbo, da Russerne oversvømmede Finland, og flygte til Sverig. Her indvikledes han i Rettergangen mod General Lybecker i Anledning af hans Forseelser med H. til Finlands Forsvar og deltog i Rigsdagen 1713—14. Skønt han ikke gensaa Finland, sørgede han dog saa godt som muligt fra Sverig for Stiftets Anliggender, til han døde paa Viggebyholms Gaard i Roslagen 10. Apr. 1718 (J. J. Tengström, G. d. yngres minne, Helsingfors 1833). — 3) **Johannes G.**, finsk Biskop, Søn af Joh. G. den yngre, f. 6. Maj 1686 i Narva, hvor Faderen da var Superintendent. Efter Studier i Åbo og Upsala samt ved Universiteter i Tyskland, Holland og England, udnævntes han til ekstraord. Prof. ved Åbo Universitet samt hjalp sin Fader med Bibelværket, hvis Ledelse han efter Faderens Død overtog. 1720 blev han 2. teol. Prof. i Åbo og udnævntes 1721 til første residerende Biskop i Borgå, hvorhen efter Freden i Nystad Bispesædet forlagdes fra det til Rusland afstaaede Viborg. »Af alle Kræfter arbejdede han i dette forfaldne Stift paa atter at oprette baade Kirke- og Skolevæsenet« (Rhyzelii Biskopskrönika). G. døde 18. Maj 1733. *H. W. T.*

Gfrörer, August Friedrich, blev født 5. Marts 1803 i Calw. 1825 blev han Repetent i det evang. Stift i Tübingen, 1829 Stadtvikar i Stuttgart, men allerede Aaret efter modtog han Ansættelse ved det kgl. Bibliotek i Stuttgart, og som saadan skrev han en rationalistisk Fremstilling af »Urkristendommens Historie« i en Række Bind med forskellige Særtitler (»Philo und die alex. Theosophie«, »Das Jahrh. des Heils«, »Das Heiligthum und die Wahrheit«, »Die heil. Sage«). Under sine historiske Studier blev han imidlertid greben af Storheden i Pavekirkens hierarkiske Bygning, modtog 1846 en Post som Prof. i Historie ved det rom.-kat. Universitet i Freiburg og traadte 1853 over. Efter at være bleven Papist forsvarede G. med Iver Pavestolens Krav overfor den badenske Regering. Som Medlem af det tyske Parlament 1848 stod han i det stortyske Partis Række; personlig ønskede han Genforeningen af Katoliker og Protestanter. Blandt hans talrige historiske Arbejder kan nævnes: Gustav Adolf, König von Schweden (1835—37, 4. Udg. ved Onno Klopp 1863); Allgem. Kirchengesch. (1841—46) og Papst Gregor VII u. sein Zeitalter (1859—61). G. døde 6. Juli 1861 (P. Alberdingk Thijm, A. F. G. en zijne werken, Haarlem 1870). *Kn. H.*

Ghetto, Navn af hebraisk Oprindelse (= Afsondrethed). Saaledes kaldtes det Bykvarter i forskellige Stæder, i hvilket Jøderne i ældre Tid skulde bo. Særlig bekendt er G. i Rom, grundlagt 1569 af Pave Pius IV. Gregor XIII befalede, at Jøderne her hver Uge skulde høre en Prædiken af en Tiggermunk. Nu er det romerske G., der laa i en usund Bydel, udsat for Tiberens Oversvømmelser, for største Delen sløjfet. *Kn. H.*

Gheysmer, Thomas. Under dette Navn gaar en Danmarkskrønike, udarbejdet af en ukendt Patriot fra Valdemar Atterdags første Tid. Meddelelserne, der gaa til 1341, danne en vigtig Kilde til vor Historie, særlig for 14. Aarh.s Vedkommende; den ældre Del er Excerpter (f. E. af Saxo). I 15. Aarh. blev den oversat paa Plattysk og siden trykt. Efter en Notits i et Haandskrift, der var udarbejdet 1431 og blandt andet indeholdt denne Krønike, opfattede Langebek (S. R. D. II) urigtig en i Stralsund født Munk, Th. G., som Forfatter til Krøniken. *J. O. A.*

Ghibellinere kaldtes i Middelalderen den tyske Kejsers Tilhængere i hans Kamp for Oprettelsen af et tysk-romersk Rige. De fleste antage, at Navnet er opstaaet af Waiblinger, en tysk Slægt, som var opkaldt efter Slottet Waiblingen ved Stuttgart, og som stod paa Kejserens Side, hvorimod Welferne ofte kæmpede imod ham (se Art. Guelfere). Under Frederik I's og Frederik II's Kampe med de norditalienske Stæder, der mere og mere udviklede sig som selvstændige Republiker, samlede disse sig i 2 Partier, af hvilke det gh. repræsenterede Kejserdømmet som den absolutistiske Statsmagt, det guelfiske Pavedømmet. De gh. Idéer herskede især i Genova, Pisa, Venezia og nogle mindre lombardiske Stæder, men begge Partier vare udbredte over hele Nord- og Mellemitalien. Efter Hohenstauferkampens Slutning fik de to Navne en anden Betydning, men denne varierer i de forskellige Byer. Mange af disse førte langvarige Fejder med hinanden, Venezia med Ferrara, Padova med Verona, Mantova og Milano med Cremona, Bologna med Imola og Modena, Parma med Pavia, Firenze med Siena, Genova med Savona, Prato med Pistoja, og i de enkelte Byer bekæmpede hyppig politiske Partier hinanden; men hvad Striden end drejede sig om, brugte man de gamle Navne og beraabte sig paa Kejseren eller Paven. Grundstammen i det gh. Parti var den gamle kejserligt-sindede Adel, som nedstammede fra de tyske *ministeriales,* og paa denne Side stod for det meste Folket. Gh. var saaledes nærmest et demokratisk Parti. I Firenze antog de i 14. Aarh. Navnet »de hvide«, mens Guelferne kaldte sig »de sorte« (se I, 603). *C. E. F.*

Ghiberti, Lorenzo di Cione, f. 1378, d. 1455, var, som saa mange fiorentinske Billedhuggere, oprindelig Guldsmed; og hos ham mærkes gennem hele hans Virksomhed, i Forkærligheden for det fine, udførlige, i Detailen gaaende Arbejde, stadig Sporene af Guldsmed-Virksomheden; han formaaede egentlig aldrig at gennemføre en Figur tilfredsstillende i stor Maalestok, skønt han flere Gange forsøgte det (Johannes Døberen [1414], Matthæus [1422] og Stefanus [1428], Broncestatuer udenpaa Kirken Or San

Michele i Firenze). Han er den af den florentinske Ung-Renæssances Billedhuggere, i hvis Kunst Overgangen fra Middelalder til Renæssance foregaar jævnest, uden skarpt Brud, og han kunde derfor glæde sig ved sine Medborgeres stadige Velvilje. Hans Hovedværker, hvis Udførelse optog Størstedelen af hans Liv, ere Broncedørene paa Baptisterieti Firenze. Efter en Konkurrence blev det overdraget ham at udføre de nordlige Døre (1403—24), paa hvilke han i 20 Felter fremstillede Kristi Historie, de 4 Evangelister og de 4 Kirkelærere. Her slutter han sig temmelig nær til Middelalderen (Andrea Pisanos Broncedøre paa Sydsiden), dog ere hans Kompositioner rigere, hans Skildring af Baggrunden udførligere, hans Relief højere end hans umiddelbare Forgængers, A. Pisanos. Efter Fuldførelsen af disse Døre udførte han Broncedørene, der lukke for Baptisteriets østlige Indgang (1425—52), det berømte Værk, som Michelangelo beundrende ansaa for værdigt til at være »Paradisets Porte«. I 10 Felter fremstillede han Optrin af G. T. (gerne flere, i Tid adskilte, Scener indenfor samme Ramme), og her brød han i Anordning og i Udførelse med Middelalderen, idet han anvendte Baggrundene til udførlige Landskabsskildringer eller Fremstillinger af Bygningsværker, og ved Anvendelse af Lovene for den lige opdagede Linearperspektiv stræbte han at give hvert Relief et illuderende Præg af Dybde. Man kan derfor kalde disse Relieffer »Malerier i Bronce«; hans Landskabsfremstillinger have vitterlig haft Betydning for det senere Landskabsmaleris Udvikling (Ben. Gozzoli). Kompositionerne eje ikke megen dramatisk Kraft, men de ere rige og vel ordnede; det idylliske, genreagtige, ceremonielt-festlige lykkes bedst, og Figurerne udmærke sig ved en ualmindelig Ynde i Omrids og Bevægelser. — G. var udelukkende Broncestøber (Relief paa Døbefonten i S. Giovanni i Siena [1417—27], den hl. Zenobius's Relikvieskrin i Domkirken i Firenze [1432—40] o. a.), og som saadan hører han til sit Fags allerypperste. Han var desuden lidt Forfatter, har skrevet bl. a. om florentinsk Kunsthistorie, og han havde anlagt en Samling Antiker, som han raadspurgte og benyttede ved sine Arbejder (Ph. Weilbach, L. G.s Broncedøre i Florens, i hans: Konst og Æsthetik, Kbhvn 1870). *F. Bt.*

Giah nævnes 2 Sam. 2, 24 som et Sted i Gibeons Ørk, Øst for Gibeon ad Rama til. *L. G.*

Gibbars Børn, en Familie, der vendte tilbage med Serubbabel (Esra 2, 20). Navnet er sandsynligvis en Fejlskrift for Gibeon (Neh. 7, 25). *L. G.*

Gibbeton, en By (Levitstad) i Dans Omraade (Josva 19, 44. 21, 23). Den har været en Plads af Betydning, hvorfor Israels Riges Konger søgte at tage den tilbage fra Filisterne; under Belejringen af den blev Kong Nadab ihjelslaaet af Baesa (1 Kong. 15, 27), og o. 25 Aar senere Feltherren Omri her udraabt til Konge (1 Kong. 16, 15—17). Af Conder o. a. er den bleven identificeret med Kibbîje nordøstlig for Lydda, som dog muligvis er en for nordlig Beliggenhed. *L. G.*

Gibbons, James, Kardinal, f. 23. Juli 1834 i Baltimore, blev præsteviet 1861, 1866 apostolsk Vikar for Nord-Carolina og 1868 bisperviet. 1872 blev han Biskop i Richmond, 1877 Koadjutor hos Ærkebiskop Bayley af Baltimore, og inden Aarets Udgang dennes Efterfølger. 1886 modtog han Kardinalhatten, og S. Maria in Trastevere blev hans Titelkirke. Han var til Stede paa det vatikanske Kirkemøde 1869—70 og ledede som apostolsk Delegat Konciliet i Baltimore (9. Nov.—7. Dec. 1884). G. har skrevet flere Bladartikler, udgivet Prædikener, Flyveskrifter osv. Mest bekendt af hans literære Arbejder er *The Faith of our Fathers* (New York 1874), der blev solgt i en Masse Eksemplarer og oversat paa flere fremmede Sprog. Han har spillet en stor Rolle under de sociale Stridigheder (se Art. Arbejdets Riddere I, 135) og været med i den saakaldte »Amerikanisme« (I, 841).

Gibea, der ligesom Geba betyder en Høj, findes ogsaa som Bynavn. — 1. En By i Juda Stamme (Josva 15, 57) sydlig for Hebron i Nærh. af Karmel, Maon og Sif. — Kalebs Sønnesøn G. (1 Krøn. 2, 49) er, som de andre Navne i Listen 2, 42 f., nok saa meget geografisk som genealogisk og svarer formodentlig til nævnte By. — 2. G. i Benjamins Stamme (Josva 18, 28 Gibeat), nævnes oftere som »Benjamins G.« eller »Sauls G.«, forskelligt fra Byen Geba Syd for Suvênitkløften (Jes. 10, 29; Josva 18, 24. 28). G. laa Nord for Jerusalem, hvor Vejene dele sig til Betel og Geba, og inden man naaede Rama (Dom. 19, 12—14), og svarer saaledes til Højen Tell (Tulêl) el-fûl, fra hvis Top der haves en vid Udsigt over Benjamins Land, og med hvilken det siden Robinson identificeres. G. er nøje knyttet til forskellige Begivenheder i Israels ældre Historie. Dér forøvedes den Skændselsgerning mod en Levits Medhustru, som førte til Borgerkrig og Benjamin Stammes næsten fuldstændige Udryddelse (Dom. 19—21). Indtrykket heraf mindedes langt ned i Tiden (jvfr. Hos. 9, 9. 10, 9). Paa flere Steder i Beretningen ere Geba og G. sammenblandede i Haandskrifterne; 20, 10 maa saaledes læses G.; 20, 31 er »paa Marken« efter Accentuationen parallelt med »paa de alfare Veje«, og G. at ændre til Geba; i V. 33 maa atter læses G. Kong Saul var fra G. (1 Sam. 10, 26). Her kom Sendebudene fra Jabes til ham (11, 4). Krigen mod Filistrene, som »var haard alle Sauls Dage«, berørte naturligvis G. stærkt. I 1 Sam. 13. 14. fortælles om de første Kampe. Saul havde med 2000 Mand besat Højderne ved Mikmas og Betel, medens Jonatan med 1000 Mand var i Benjamins G. Krigen aabnedes da ved, at Jonatan sønderslog Tegnet paa Filisternes Herredømme, deres Triumfsøjle, som stod i G. I den hebr. Tekst læses rigtignok i V. 3 »Geba«; men efter 10, 5, hvor samme Sted, som Talen er om her, kaldes »Guds G.«, maa vistnok i 13, 3 Geba være en Fejlskrift ligesom i 13, 16, hvor der maa læses B.s G. (som i Dsk Overs.) i Stedet for Tekstens B.s »Geba«. Om Guds Gibea (10, 5 og altsaa vel 13, 3) er = B.s Gibea, er omstridt, men i Kap. 13 vil Sammenhængen mellem V. 2 og 3 tale derfor. Efter at Israeliternes Hær paa Grund af Filisternes Overmagt var kommen i stærk Opløsning, tog Saul og Jonatan med Resten, kun 600 Mand, Stilling ved B.s G. (13,

16. 14, 16), en halv Mils Vej sydvestlig for Kløften, der løber mellem Geba og Mikmas; Israeliternes Forposter vare efter Beskrivelsen i Kap. 14 fremskudte længere henimod Kløften (V. 2. 16. 19), saa at Filisternes Færd Nord for denne kunde iagttages. Ved Jonatans dristige Vovestykke begyndte Kampen; Filistrene grebes af en panisk Skræk og flygtede, skarpt forfulgte af Sauls Hær og de andre Israeliter, som fik Mod paa ny. G. var stadig Sauls Kongeby (1 Sam. 15, 34; 2 Sam. 21, 6). Er den og »Guds G.« det samme Sted, har der altsaa været en Jahve-Helligdom dér og et Hjemsted for Profeter (1 Sam. 10, 5 f.). Under Davids Regering blev G. Skuepladsen for den tragiske Hengivelse af 7 af Sauls Sønner til Gibeoniterne som Soning og for Rispas rørende Moderkærlighed (2 Sam. 21). I Jesajas prægtige profetiske Skildring af Assyrernes Ilmarsch mod Jerusalem nævnes ogsaa (Jes. 10, 29) Sauls G. Af Davids Helte vare Ahieser og Joas (1 Krøn. 12, 3) og Ittai, Ribais Søn (2 Sam. 23, 29) fra G. — 3. Pinehas' G., en By i Efraim (Josva 24, 33), som ejedes af den bekendte Præst Pinehas (4 Mos. 25, 7 f.), og hvor hans Fader, Ypperstepræsten Eleasar, Arons Søn, blev begravet. Identificeres af Guérin og Dillmann med Ruinerne Djîbia mellem Tibne (Timnatserah) og Silo. *L. G.*

Gibeat (Josva 18, 28) = Benjamins Gibea, se Gibea 2. *L. G.*

Gibeon, en gammel kanaanæisk By, beboet af Hivviter (Josva 9, 7. 11, 19), der i 2 Sam. 21, 2 betegnes med det mere omfattende Navn Amoriter. Den var en anselig By (10, 2) og synes at have været Hovedstad for et mindre, uafhængigt Omraade med Byerne G., Kefira, Beerot og Kirjat-jearim Nordvest for Jerusalem (Josva 9, 17). Efter Kanaans Erobring hørte den til Benjamins Stamme (18, 25) og tildeltes Præsterne (21, 17). Landsbyen el-djîb 5—6 eng. Mil Nordvest for Jerusalem paa Vejen til Bethoronpasset og et kort Stykke Nord for det gamle Mispa bevarer endnu dens Navn og frembyder ogsaa talrige Rester fra Oldtiden, bl. a. Ruinerne af en gl. kr. Kirke. Terrænet er paa Vestsiden af den Høj, hvorpaa det gl. G. laa, meget frugtbart og veldyrket. Af Frygt for den Skæbne, der havde ramt Jeriko og Ai ved Israeliternes Indtrængen, skaffede G. sig ved List et Forbund med Josva, idet dens Sendebud gave sig Udseende af at komme fra et langt borte liggende Land (Josva 9, 3 f.). Da Bedrageriet efter 3 Dages Forløb kom for Dagen, vilde mange Israeliter, at Gibeoniterne skulde dræbes, fordi Løftet stred mod Herrens Befaling (f. E. 2 Mos. 34, 12), men Josva vilde ikke tillade, at det brødes; dog bleve de gjorte afhængige. Naar Beretningen (sammensat af J—E og P) specificerer dette til, at de bleve Helligdomstrælle, synes det at være en Refleks fra den Stilling, de og andre Kanaanæere under Salomo virkelig kom til at indtage (1 Kong. 9, 20 f., jvfr. Esra 2, 43 f. 55 f.); af 2 Sam. 21, 1. 2, hvor det ses, at den gamle Vrede imod dem havde ulmet, indtil den hos Saul flammede op, saa at han af israelitisk Nidkærhed næsten udryddede dem, fremgaar vel ogsaa, at de indtil da havde haft en forholdsvis Frihed. Blodbadet drog siden tragiske Følger med sig over Sauls Efterkommere, som David til Soning udleverede til G. (V. 2 f.). G.s Forbund med Josva blev Anledning til det store Slag ved G. mod 5 amoritiske Konger (Josva 10), hvori Josva vidunderligt erfarede Herrens Hjælp og vandt en eftertrykkelig Sejr (Sol, stat stille i Gibeon, og Maane, i Ajjalons Dal!).

Af Kampene i Beg. af Davids Regering, da han kun var Konge i Juda, fortælles i 2 Sam. 2, 12 f. om en Fægtning ved G. mellem Joabs og Abners Tropper. Den i V. 13 omtalte »G.s Dam« kan endnu paavises ved Højens østlige Fod, en stensat Vandbeholder, 24 Skridt lang og 14 bred, som ogsaa nævnes Jer. 41, 12: »det store Vand ved G.«, hvor Johanan efter Gedaljas Mord indhentede Ismael og befriede de Fanger, han slæbte med sig. Ifølge Josefos var det ogsaa her, Josva overraskede de amoritiske Konger i det omtalte Slag. »Den store Sten ved G.«, hvor Joabs lumske Mord paa Amasa fandt Sted (2 Sam. 20, 8) kan derimod ikke mere paavises. I 2 Sam. 5, 25 skal sandsynligvis læses G. i Stedet for Geba (jvfr. 1 Krøn. 14, 16 og Jes. 28, 21). David vandt altsaa ved G. en navnkundig Sejr over Filisterne, der havde lejret sig Vest for Jerusalem; ved en omgaaende Bevægelse kom han over dem fra Nord, fra G. af.

En særlig Berømmelse havde G. i dets store Offerhøj, hvor Salomo indviede sin Regering med 1000 Brændofre og havde den bekendte Drøm, hvori han velsignedes af Herren (1 Kong. 3, 4 f.). Den langt senere Fremstilling hos Kronisten tænker sig Tabernaklet og Kobberalteret i G. (2 Krøn. 1, 3 f., jvfr. 1 Krøn. 16, 39 f., 21, 29), medens Arken (1 Krøn. 15) overensstemmende med 1 Kong. 3, 15 er i Jerusalem. Kronisten er i dette Stykke ikke fordomsfri og stemmer ikke heller med 1 Kong. 8, 1 f., der nævner Ark og Tabernakel sammen i Davidsborgen paa Sion.

Gibeoniter nævnes Neh. 7, 25 blandt de først hjemvendte Jøder (i Esra 2, 20 er Gibbar uden Tvivl en Fejlskrift for G.); de tog ogsaa Del i Murenes Rejsning, Neh. 3, 7. Fra G. var en af Davids allerypperste Helte, Jismaja (1 Krøn. 12, 4), ogsaa den falske Profet Hananja, en af Jeremjas' skarpeste Modstandere (Jer. 28, 1). *L. G.*

Giberti, Gian Matteo, rom.-kat. Biskop, f. 1495 i Palermo, var en uægte Søn af en genovesisk Søkaptejn. Han gik tidlig i Kloster, men kom 1513 i Huset hos Giulio de' Medici, som »kaldte ham fra Muserne (de humanistiske Studier) tilbage til Kirken«. Han blev en af Leo X's mest intime Raadgivere og spillede som saadan en betydelig politisk Rolle, saalænge denne Pave levede, i Reglen paa Kejserens Side. Leo X blev ogsaa af denne »Musernes Ven« tilskyndet til at fremme Kunst og Videnskab. Da »Selskabet for den guddommelige Kærlighed« blev dannet, gik G. med i det og lod sig vie til Præst. Efter sin pavelige Vens Død blev han skikket i politiske Sendelser til Flandern og England, til Frankrig og Spanien; fra Spanien vendte han tilbage sammen med Hadrian VI. Clemens VII udnævnte G. 1523 til sin Datar, og han var i Virkeligheden denne Paves mægtige Minister. Det var paa hans Raad, Theatiner-Ordenen fik pavelig Stadfæstelse. 1524 blev han Biskop af Verona, og kort efter Medlem af den Kom-

mission, der skulde foreslaa kirkelige Reformer. I Kampene mellem Frans I og Karl V optraadte G. som Mægler og Underhandler, og Ligaen i Cognac (22. Maj 1526) var væsentlig hans Værk. Under *sacco di Roma* (1527) led han personlig mange Tab, og han var en af de Gisler, Clemens VII stillede ved Kapitulationen. Det lykkedes ham imidlertid at slippe ud af Fjendernes Vold, og 1528 naaede han Verona. De følgende Krigsaar voldte ham nye Vanskeligheder. 1536 blev han atter kaldt til Rom for at raadslaa om Reformer, og han har uden Tvivl haft en væsentlig Del i Affattelsen af det berømte *Consilium de emendanda ecclesia*, et Forslag til kirkelige Reformer. Senere var han med Kardinal Reginald Pole i Frankrig og Belgien, og efter Hjemkomsten tog han Del i de forberedende Arbejder til det forestaaende Koncilium; i Beg. af 1543 var han saaledes i Trient for at ordne forskelligt til Mødet. Han var en nidkær Biskop og en Ven af Munkene, især af Theatinerne, og i Verona samlede han en Kreds af lærde, der udgav græske Kirkefædre, som G. lod trykke paa sin egen Bekostning. Han var ogsaa selv en lærd Mand, vel hjemme baade i Græsk og Hebraisk. Han døde 30. Dec. 1543 (Dittrich, G. von Verona i »Hist. Jahrb. der Görresgesellschaft V, 1886).« *Fr. N.*

Gibliter (Josva 13, 5), se Gebal.

Gichtel, Johann Georg, tysk Mystiker, f. i Regensburg 1638, studerede først Teol., senere Retsvidenskab og blev o. 1664 Advokat i sin Fødeby. Paavirket af den for Missionen interesserede ungarske Baron von Weltz, fulgte han denne til Holland, hvor han gennem Samværet med den mystisksindede Præst i Zwolle, Fr. Breckling (I, 382), fik sit Særpræg, idet han blev ført til det, som for Mystiken var den store Hovedsag: Gud i os. I Regensburg blev han, paa Grund af et heftigt Angreb paa Gejstligheden, afsat som Advokat og forvist og vandrede nu i flere Aar fra Sted til Sted. Fra 1668 til sin Død (1710) levede G. i Amsterdam, idet han snart opgav ethvert Arbejde for sit Livsophold som uforeneligt med den Kr.s Tillid til Gud. Han føres dybere ind i det mystiske Sværmeri med Syner og Aabenbaringer, sænkes ligesom ned i Guds Væsen og omgaas med Engle, idet han tillige drager sig tilbage fra Deltagelse i offentlig Gudstjeneste. Böhmes (I, 432) Skrifter (hvoraf G. i 1682 udgav den første fuldstændige Udg.) øve nu stor Indflydelse paa ham, og han tilegner sig mange af dennes teosofiske Idéer. G. har dog sine Ejendommeligheder, der giver ham en selvstændig Plads i Mysticismens Historie. Han forbyder ikke ligefrem Ægteskabet, men ser det dog som et Brud med Guds egentlige Vilje, idet oprindelig Mand og Kvinde vare ét i Adam. Med den himmelske Sophia (Visdommen) skal derimod den Kr. træde i et aandeligt Ægteskab. En særegen Opgave har dernæst den Kr. som Fortsætter af det ved Jesus virkeliggjorte melkisedekske Præstedømme: gennem Fordybelse i Jesu Blod skal han bringe sig selv som Offer, et Anatema for andre (jvfr. Rom. 9, 3). G. vandt flere Tilhængere, de saakaldte Gichtelianere eller Englebrødre, der uden at danne nogen Menighed, hvad G. ikke tilstræbte, tilegnede sig hans Tanker og levede det samme »englelige« Liv uden Ægteskab. De have i Holland og enkelte Steder i Nordtyskland holdt sig lige ned til vor Tid. G.s Skrifter udkom 1722 under Titel: *Theosophia practica.* *C. B.*

Gichtelianere, se ovenfor.

Giddalti, en af Davids levitiske Sangere, Søn af Heman (1 Krøn. 25, 4. 29). *L. G.*

Giddels Børn. 1. En Familie af Templets Livegne (Esra 2, 47; Neh. 7, 49). — 2. En Familie af »Salomos Trælle« (Esra 2, 56; Neh. 7, 58). *L. G.*

Gideom, ubekendt Sted i eller ved Benjamins Stamme, hvor de andre Stammers Forfølgelse af Benjaminiterne standsede (Dom. 20, 45). *L. G.*

Gideon, ogsaa kaldet Jerubba'al, Joas's Søn, af Abiesers Slægt i Manasse Stamme Vesten for Jordan, fra Byen Ofra, var Israels Befrier fra Midianiterne (Dom. 6—8). Ofras Beliggenhed er endnu ikke fundet, men har sandsynligvis ikke været ret langt fra Jisreels Slette og Gilboas Bjerg. Beduinstammerne fra den syr. og arab. Ørken vare paa den Tid Aar efter Aar trængte over Jordan i Kornhøstens Tid og havde hærget Landet (de mellemste Stammer) saaledes, at »de ikke lod Føde blive tilovers i Israel, ej heller Faar eller Okse eller Asen«. Indfaldsporten har formodentlig været Nahr-djalud, som fører ind til Jisreel-Sletten. Forsagt skjulte Folket sig i Huler og Klippekløfter.

I denne Trængselstid, der som sædvanlig hang sammen med et religiøst Forfald, hvor Jahve og Ba'al sammenblandedes, aabenbaredes Herrens Engel for G., som var i Færd med i Ofra hemmelig at tærske Hvede i en Perse (6, 11 f.). Hvem den fremmede var, forstod G. ikke straks. Paa Engelens Velsignelsesord gav han et meget køligt Svar. Først da hans Gæst ved et Under aabenbarede sit sande Væsen, forstod han, hvem der havde besøgt ham, og begyndte i den samme Nat sit Folks Befrielse ved at nedbryde Ba'als Alter i Ofra og rejse Herren et Alter i Stedet for. Da Byens Mænd næste Dag saa, hvad der var sket, vilde de have slaaet G. ihjel; men hans Fader Joas's vittige Haan om hellere at lade Ba'al selv stride for sin Ære vendte deres Sind. G.s andet Navn Jerubba'al forklares altsaa her: »Lad Ba'al stride mod ham« (hvis han kan!). Rimeligvis har han heddet saaledes forinden: »B. (= Herren) skal stride«, idet Ba'al oprindelig ganske neutralt betyder »Herre« og i israelit. Egennavne som Isba'al og Meriba'al betegner Israels Gud. I 2 Sam. 11, 21 finde vi Navnet bevidst ændret til Jerubbeset ɔ: »Skændselen«, »Afguden« stride. Muligvis har det oprindelige Navn heddet Jeru-ba'al ɔ: Herren skal grundlægge, som Joas's Vid med en lille Ændring gjorde til en Haan mod den afmægtige Ba'al, og denne Klang fik i ethvert Fald Navnet herefter. G. samlede nu Abiesers Slægt, styrkedes i sit Mod ved det 6, 36 f. fortalte Tegn med Uldskindet og lejrede sig med sine kun 300 Mand ved Harod-Kilden, formodentlig Ain-djalud sydøstlig for Byen Jisreel, paa Nordsiden af Gilboa, hvor en dyb Kløft fører ud i Jordandalen (»Gileads Bjerg« i 7, 3 er vel (med G. A. Smith) Nordspidsen af Gilboa, hvor »Djalud«-Kildens Navn endnu minder om

»Gilead«); i Nærheden var Midianiternes Lejr. Om Natten sneg G. sig med sin Tjener ned imod Lejren og hørte en midianitisk Kriger fortælle en anden en Drøm, hvori han saa et Bygbrød rulle mod Anførerens Telt og støde det om. Den anden udlagde det om G.s Sværd. Styrket i Troen vendte G. tilbage til sine Mænd og førte dem i samme Nat, delte i 3 Hobe, ned imod Fjenderne; de bar med sig brændende Fakler, skjulte i Krukker, som de paa et givet Signal sønderslog, hvorefter de pludselig brød frem under Feltraabet »Jahves og G.s Sværd«. I panisk Skræk og Forvirring kom Midianiterne i indbyrdes Kamp og flygtede i vild Flugt ad Jordan til. Nu opbød G. (7, 23. 24) Manasse, Naftali og Aser Stammer til Forfølgelse og Efraim til at spærre Jordans Vadesteder. En Mængde Fjender dræbtes; bl. a. fangede og nedhuggede Efraimiterne 2 Anførere Oreb og Seeb ɔ: Ravn og Ulv (dette sidste Navn er endnu Høvdingtitel i Beni-Advân Stammen Sydøst for Jordan). Da Efraimiterne vare krænkede over ikke selv at have faaet Æren for Hovedbedriften, dæmpede G. broderligt og klogt deres Vrede ved at regne Efraims Efterslæt for rigere end Abiesers Vinhøst. Hermed slutter Beretningen 6, 11—8, 3.

I Stykket 8, 4—21 finde vi G. med sine 300 Mand forfølgende midianitiske Røverskarer, der anføres af Sebah og Salmunna, og som nu vare paa Hjemvejen efter et Plyndringstog. Træt naaede han Byen Sukkot Øst for Jordan i Nærheden af Jabbok-Floden, men bad forgæves om Brød til sig og sine Mænd, og fik et lige saa vrangvilligt Svar i det nærliggende Pnuel, hvorfor han truede dem med en frygtelig Hævn, i Fald han kom tilbage med Sejr. Her er G. altsaa aabenbart ikke en sejrrig Forfølger af slagne Fjender, da man i saa Fald ikke vilde have behandlet ham saa haanligt. Omsider naaede han Midianiternes trygge Lejr paa Karavanvejen sydøstlig for Es-salt, overfaldt dem og fangede de 2 Anførere. Paa Tilbagevejen tog han den lovede Hævn over Sukkot og Pnuel. Vi høre tilsidst, at G. ogsaa havde en personlig Hævn at tage over Sebah og Salmunna, fordi de havde dræbt hans Brødre ved Tabor, og med egen Haand huggede han de 2 Høvdinger ned.

Hvor mægtig Erindringen om G.s Heltebedrift levede i Folket, ses af Jes. 9, 3 [4]; 10, 26, der nævne Midians Nederlag som Forbillede paa Guds Fjenders Undergang (jvfr. senere Ps. 83, 12). Hans Trosmod nævnes ogsaa i Hebr. 11, 32 f. Fortællingen i Dommerbogen er livfuld og af anerkendt historisk Værdi. I literær Henseende er den øjensynlig sammensat af forskellige Beretninger, i Hovedsagen (efter en Indledning) af 6, 11—8, 3 og 8, 4—21, dog med enkelte Indskud. Herrens Engels Aabenbarelse og Ba'als Alters Nedbrydelse staar saaledes i og for sig i god indre Sammenhæng, men 6, 25—32 er paa Grund af Alterets Omtale i V. 24 ikke oprindelig af samme Fortæller som det foregaaende; 6, 35 hører sammen med de 32,000 Mand i 7, 2—8 og kan ikke have samme Oprindelse som 7, 23, hvor Stammerne opbydes efter Overfaldet uden nogen Bemærkning om, at de atter samlede sig. Forf. af Dommerbogen har bestræbt sig for ved smaa Indskud at sammensmelte 8, 4—21 med den foregaaende Beretning, saaledes i 7, 25 (hinsides Jordan) og 8, 10 (de overblevne), maaske ogsaa 8, 4 (Tallet 300); paa lignende Maade tage blandt de nyere Köhler og Kittel Efraimiternes Indgriben blot som en Episode i Forfølgelsen, der fortsættes af G. paa den anden Side Jordan. Men 8, 4—21 kan kun tvungent sammenføjes med det foregaaende. Sandsynligvis skildre de 2 Beretninger forskellige Kampe af G. (Buhl), hvoraf 8, 4—21 da er den første; foran 8, 4 f. maa der oprindelig have været en Begyndelse om Midianiternes Indfald og Drabet af G.s Brødre. Efter den første Kamp er et langt større Hævntog fra Beduinstammernes Side nærliggende, og den derpaa følgende anden Kamps Udfald skildres saa i Kap. 7 til 8, 3. Israeliterne have naturligvis ogsaa samlet sig i større Tal, men for en stor Del tabt Modet, da Fjendernes talløse Skarer strømmede ind. Vi finde saaledes det historiske Grundlag for 7, 2—8, om hvorledes G.s Hær svandt ind fra 32,000 til 10,000 og siden reduceredes til de 300, der ikke lagde sig paa Knæ for at drikke. De nordlige Stammers Deltagelse i Forfølgelsen har da i Virkeligheden været en fornyet Indgriben fra deres Side.

Efter Befrielseskampens lykkelige Fuldførelse tilbød Folket G. arvelig Kongemagt over Israel (8, 22 f.); men han afslog den som en kanaanæisk Indretning og fremmed for den gamle Jahvetro. Dommerbogens Forfatter dadler med Rette, at G. derimod ikke modstod Fristelsen til at gøre Ofra til et berømt og meget søgt Kultussted ved her at danne en Billeddyrkelse af Jahve. Saaledes maa det nemlig forstaas, naar der fortælles, at han af det rige Bytte af Guld, der var gjort fra Midianiterne, lod danne et Efod ɔ: et med Metal (her: Guld) beklædt Billede. Dette »blev Gideon og hans Hus til en Snare«, idet Sammenblandingen med Ba'als-Dyrkelsen blev uundgaaelig og efter G.s Død virkelig fik fuld Kraft paa ny. Efter at G. selv var død i en høj Alderdom, som faktisk Hersker over større Dele af Israel, brød ogsaa svære Ulykker ind over hans talrige Hus; se Art. Abimelek (I, 16). *L. G.*

Gideoni, Fader til den benjaminitiske Stammefyrste Abidan (4 Mos. 1, 11. 2, 22 o. a). *L. G.*

Gieseler, Johann Carl Ludvig, protest. Kirkehistoriker, fødtes 1793 i Petershagen ved Minden, blev opdraget paa Waisenhuset i Halle og blev siden Lærer ved denne Stiftelse. Efter at have taget Del i Frihedskrigen (1813) vendte han tilbage til Halle, men blev 1817 Konrektor i Minden, 1818 Rektor i Cleve. Her skrev han »Hist.-krit. Versuch über die Entstehung und die früheren Schicksale der schriftl. Evangelien«, der aabnede ham Vejen til Katedret. 1819 blev han teol. Prof. i Bonn, 1831 i Göttingen. Han døde 8. Juli 1854. Hans Hovedværk er »Lehrbuch der Kirchengeschichte« (I—V, 1824—57), udmærket ved det rige og skønsomme Udvalg af Kilderne, der ledsager den knappe historiske Skildring. Som Tillæg til den udgav Redepenning efter hans Død paa Grundlag af G.s Forelæsninger en Dogmehistorie. En kort Biografi af ham har Redepenning skrevet i 5. Bd. af Kirkehistorien.

Giessen, gammel By i Øvre-Hessen. 1607 grundlagde Landgrev Ludvig her et Universitet; dets Privilegier udstedtes af Kejser Rudolf II 19. Maj 1607. 1625 flyttedes Universitetet til Marburg, 1650 atter til Giessen. 1830 oprettedes et rom.-kat. teol. Fakultet, men det inddroges atter af Biskoppen af Mainz 1850, da han ikke fandt den 1848 indrømmede Studiefrihed gavnlig for de Studerende af rom.-kat. Bekendelse. Giessens Berømmelse falder i 17. Hdaar, da dets Teologer forsvarede Kenosis-Læren (se d. Art.) overfor Tübingernes Krypsis-Lære. *Kn. H.*

Gifttheil, Ludwig Friedrich, hører til 17. Hdaars Sværmere. G. var Søn af en luthersk Abbed i Württemberg. Han vidnede mod Præsterne som falske Hyrder og vilde arbejde paa Zions Befrielse. Han skrev som »den Herre Zebaots Krigsfyrste« til en Række Fyrster, bl. a. Kongen af Danmark og til »Djævelens Feltmarskalk« Cromwell. 1634 styrtede han i Tübingen bevæbnet løs paa Lucas Osiander, medens denne prædikede, og raabte: »Hvorfor lærer du ej Guds Ord?«. Derpaa blev han fængslet, men løslodes igen. Senere optræder han ved det svenske og det kursachsiske Hof og døde efter megen Omflakken 1661 i Amsterdam. G. har udgivet talrige Skrifter paa Latin, Tysk, Engelsk og Hollandsk. *Kn. H.*

Gihon. 1. En af Paradisstrømmens 4 Forgreninger: Pison, G., Hiddekel ɔ: Tigris, og Evfrat (1 Mos. 2, 13). P. og G. maa søges i det fjerne Østen og have i Lighed med de 2 sidstnævnte berømte Floder gældt for mægtige, frugtbargørende Vandstrømme, hvad ogsaa deres Navne, »den bredtstrømmende« (P.) og »den vandrig frembrydende« (G.), tyde paa. Oldtiden identificerede P. med Ganges eller Indus, om hvilke dunkle Rygter kunne være naaede til Middelhavslandene, og ligeledes G. med Nilens ubekendte Kildeflod (Josefos, Kirkefædrene). At G. i 1 Mos. 2, 13 siges at løbe langs med hele Landet Kush — som i snævrere Forstand er Syd for Ægypten, men i videre Betydning ogsaa omfatter Folkeslag i Sydarabien hen til den persiske Bugt (1 Mos. 10, 6—8) — taler stærkt for, at der ved G. skal forstaas Nilen i dennes fjerne Begyndelse. Efter de gamles uklare Forestillinger om hine Egne er der intet forunderligt i, at Nilen kommer fra Asien; selv Geografen Ptolemæos (2. Aarh. e. Kr.) tænker sig Asien og Afrika forbundne mod Syd. I Jer. 2, 18 gengiver den alex. Overs. ogsaa Ordet Sihor (Nilen) ved G. I Sir. 24, 27 [32] sammenlignes Visdommens Fylde med G. (Se Art. Eden, I, 712). — 2. En Kilde nær ved Jerusalem. Her udraabtes Salomo til Konge (1 Kong. 1, 33 f.). At den ikke er at søge paa Jerusalems Vestside, men paa Sydøstsiden, fremgaar af 2 Krøn. 32, 30, der beretter, at Hiskia ledede Vandløbet fra G. underjordisk til Davidsborgens Vestside, og af 2 Krøn. 33, 14, hvor den Mur, Manasse byggede paa udenom Davidsborgen (og videre langs Byens Østside), siges at være »Vesten for G. i Kløften *(nahal)*«. G. svarer saaledes til den berømte Mariakilde i Kedronsdalen ved Sydøsthøjens Fod. Ad en Tunnel førtes G.s til Tider stærkt fremsprudlende Vand igennem Bjerget til Siloahdammen (se Art. Siloah). *L. G.*

Gil, Juan (Egidio), reformatorisk sindet Spanier, stammede fra Olvera i Aragon og studerede i Alcalá. Derefter foredrog han skolastisk Teologi i Siguenza, og 1557 kaldte Kapitlet i Sevilla ham til *canónigo magistral*. Efter at han havde mødt Rodrigo Valer (se d. Art.), vendte han sig fra Skolastikerne til Profeterne og Apostlene, og den nye Kannik, der før ikke havde kunnet samle Folk om sin Prædikestol, kom i saa stor Anseelse som Prædikant, at Kejseren tænkte paa at udnævne ham til Biskop af Tortosa. Men saa satte Inkvisitionen sig i Bevægelse, og G. blev kastet i Fængsel, fordi han bekæmpede Ærefrygten for Billeder og Helgener, Skærsildslæren og de gode Gerningers Fortjenstlighed, og fordi han kaldte Biblen den eneste Norm for Troen. I det gamle mauriske Kastel i Triana, Sevillas Forstad, skrev han en Apologi, og baade Kapitlet og andre bad om hans Løsladelse. Domingo Soto kom fra Salamanca til Sevilla, og han fik 21. Aug. 1552 G. til i Domkirken i Sevilla offentlig at afsværge 10 Sætninger, tage 8 tilbage og forklare 7 »katolsk«. Saavidt man kan forstaa, er G. — hvis Beretningen om Mødet i Sevillas Domkirke overhovedet er til at stole paa — bleven overlistet, idet Soto synes at have oplæst en anden Formular end den aftalte, uden at G., der stod paa en anden Prædikestol mærkede det, fordi der var saa megen Uro i Kirken. Processen endte med, at G. (1552) blev idømt 3 Aars Fængsel, og at det blev ham forbudt at forlade Spanien, at læse Messe det første Aar, og i 10 Aar at prædike, høre Skriftemaal og tage Del i Universitetets Arbejde. Han døde 1556 efter et Besøg hos Lutheranerne i Valladolid. Kapitlet satte ham et Mindesmærke over hans Grav i Sevillas Domkirke, og hans Venner gemte hans efterladte Arbejder: nogle Fortolkninger til 1. Mosebog, Psalmerne, Højsangen og Kolosser-Brevet, der vise hans Vækst i evangelisk Erkendelse (C. A. Wilkens, Gesch. des span. Protestantismus, Gütersloh, 1888).

Gilalai var Navn paa en af de levitiske Sangere i Optoget ved Indvielsen af Jerusalems Mur (Neh. 12, 36). *L. G.*

Gilbert eller Guilbert, Stifter af Gilbertiner-Ordenen, fødtes i Sempringham i Lincolnshire 1083. Han tilhørte en normannisk Adelsfamilie og fik en from og tillige omhyggelig Opdragelse. Efter at have studeret i Frankrig vendte han hjem til England, lod sig præstevie og arbejdede med Iver paa at styrke Ungdommens Sædelighed. 1141 gav han 7 ugifte Kvinder Tilladelse til at bo paa hans fædrene Gods i Sempringham, og senere stiftede han en Kongregation af Præster og Lægbrødre, der skulde leve efter Augustins Regel og sørge for et Kvindekloster, der vilde følge Benedicts Regel. 1146 stadfæstede Pave Eugenius III Regelen for disse Dobbeltklostre, der vare dannede efter Fontevraults Forbillede (S. 73), men under Henrik II maatte G. og hans Klosterfolk lide meget, fordi han blev beskyldt for at staa i Ledtog med Thomas Becket (I, 241). Han døde 4. Febr. 1189 106 Aar gl., og da var der 13 Gilbertiner-Klostre, deriblandt 9 Dobbeltklostre, med 700 Munke og 1200 Nonner og Lægsøstre. Moderklostret var i Sempringham,

hvor Ordenens *Magister generalis* eller Stor-Prior boede. Korherrerne boede i et Konvent, der ved en høj Mur var skilt fra Nonneklostret; baade Korherrerne og Nonnerne vare forpligtede til stadig Tavshed, og naar Nonnerne nød Nadveren, blev den rakt dem gennem et lille Vindue. Ordenen gik til Grunde under Henrik VIII's Storm paa Klostrene. Gilbertinerne kom aldrig uden for England. Innocents III gav 1202 G. Plads blandt Kirkens Helgener.

Gilbert Cognatus (Cousin) var en Humanist fra Franche-Comté, der blev Kannik i sin Fødeby Nozerai. Han skrev forskellige hist., filol. og opbyggelige Skrifter, der i Basel bleve udgivne i 3 Bd. (1561—62). Senere blev han mistænkt for Calvinisme og døde i Fængsel i Besançon 1567.

Gilbert de la Porrée *(Porretanus)*, skolastisk Teolog, fødtes i Poitiers 1070. Han studerede i Chartres under Bernard af Chartres, hørte i Paris Guillaume af Champeaux og Abélard, i Laon Anselm. Efter først at have staaet i Spidsen for Domstolen i Chartres (1125—36) og være optraadt som Lærer i Paris (fra 1137) kom han 1141 tilbage til sin Fødeby og blev 1142 Biskop i Poitiers, hvilken Stilling han beklædte til sin Død 4. Sept. 1154. I hans Teol., hvor Abélards Paavirkning spores, tumles der med Kristologiens og Treenighedslærens vanskelige Problemer under Anvendelse af en aristotelisk Dialektik og en dermed uformidlet platonisk Idélære. G. gjorde Skel imellem Begreberne Substans *(qvod est)* og Subsistens *(qvo est)* og bragte denne Distinktion i Anvendelse paa Treenighedslæren. Han kom da til at hævde, at man ikke kunde sige, at den guddommelige Subsistens (det, der gør Gud til Gud) var Gud; der maatte skelnes mellem *divinitas* og *Deus*. Ligeledes kom han til at hævde en forskellig Subsistens for hver af de 3 Personer i Guddommen, saa at hans tydelige Antipati mod den sabellianske Treenighedslære førte ham ud i noget, der for hans Modstandere tog sig ud som »Kvaternitet«. Paa det kristologiske Omraade førtes han til betænkelige nestorianiserende og adoptiansk klingende Sætninger (»den guddommelige Natur var ikke inkarneret«, Kristi menneskelige Natur tilkom der ikke *latria*, kun *dulia*, paa Grund af dens Forbindelse med den guddommelige). Herom opkom der en Strid, som førte til en Forhandling i Reims 1148, hvor Bernard af Clairvaux var til Stede og opsatte en Bekendelse, som ogsaa G. billigede. Nogen Fordømmelse blev ikke udtalt, og G. blev i Fred paa sin Bispestol (G.s Værker se Migne, Ser. lat. 64, 188; jvfr. J. Bach, Dogmengeschichte des Mittelalters, Wien 1873 f., II, 133 f.; Berthaud, G. d. l. P. et sa philosophie, Poitiers 1892). *J. P. B.*

Gilbertinere, se Gilbert.

Gilboa, en nøgen Bjergrække ved den sydøstlige Ende af Jisreel-Sletten i Issakar Stamme, nu *Fukûa*. Det gamle Navn er bevaret i Landsbyen »Djelbûn«. Mod Nordøst, hvor Bjergene begrænses af Djalûd-Dalen, naar G. en Højde af 2000 Fod over Jordan-Sletten; mod Syd og Vest er det mindre mægtigt. Ved Nordspidsen af G. er sandsynligvis Harodkilden, hvor Gideon havde samlet sine Mænd (Dom. 7, 1), og i Dom. 7, 3 ville nogle læse G. i Stedet for Gileads Bjerg; men udtrykkelig omtales G. i G. T. kun i Sauls sidste Kamp med Filistrene, hvor Kongen tilligemed Jonatan og andre af sine Sønner faldt paa G.s Bjerg (1 Sam. 28, 4. 31, 1 f.; 2 Sam. 1, 6. 21. jvfr. 21, 12 og 1 Krøn. 10, 1. 8). Navnet Gaibai i Judit 3, 10 [12] er muligvis en Fejlskrift for G. Iøvrigt har G. igennem Tiderne fra Saul til Saladin og Napoléon faaet sin Del af de mange Kampe paa Jisreel-Sletten. *L. G.*

Gildas, den ældste britanniske Krønikeskriver, er Forf. til Bogen *Liber querulus de excidio Britanniæ* (Klageskrift over Britanniens Ødelæggelse). Den falder i 3 Dele: et Forord, Historien og et Brev, men det er et stort Spørgsmaal, om denne Inddeling stammer fra Forf. selv. Om G., der rimeligvis var en romaniseret Brite fra det sydvestl. Britannien, vide vi næsten intet sikkert; han skal være død o. 570. Omtr. 600 nævner Columba fra Luxeuil ham som en Autoritet, og Beda gør flittigt Udtog af Munkens pessimistiske Klager. G.s Klage er, med tysk Overs. (Berlin 1848), udgivet af San Marte (J. Gairdner, Early Chroniclers of Europe, England 1886).

Gildemeister, Carl Hermann, f. i Bremen 18. Nov. 1801, blev i Göttingen *Dr. jur.* og efter 1826 Notar i sin Fødeby. D. 19. Dec. 1875. Han har foruden et Tillægsbind til Gottfried Menkens Prædikener (Bd. 8, Bremen 1865) udgivet en Biografi af denne Bremer-Præst (I—II, Bremen 1861) og 6 Bind med betydningsfulde Studier over Hamann (1857—73).

Gilead, Personer. 1. Stamfaderen **G.**, der oftere nævnes som Søn af Makir og Sønnesøn af Manasse (4 Mos. 26, 29. 30. 27, 1; Josva 17, 1 f.; 1 Krøn. 2, 21. 23. 7, 14. 17), er aabenbart en Personifikation af det tilsvarende Distrikt; G. er Makirs »Søn«, fordi Landet G. var beboet af Makirs Slægter. — 2. Ved en lignende Personifikation (jvfr. Dom. 5, 17) kaldes Jefta (Dom. 11, 1. 2) en Søn af G., men ikke af ren israelitisk Slægt. — 3. En gaditisk Mand (1 Krøn. 5, 14).

Gilead, Landskab. G. er et Distrikt hinsides Jordan, men dets Omfang er i den gltestl. Literatur meget vekslende. — 1. Landet mellem Jabbok og Moab, det nuværende Belka, og særlig dets nordlige Bjergparti, hvor der endnu sydlig for Jabbok er et Ruinsted Djel'ûd og Bjerget Djel'âd (ogsaa med Ruiner). Saaledes 4 Mos. 32, 1; Josva 13, 25. Her boede Stammerne Gad og Ruben; før havde det været Sihons Rige. Men selv indenfor dette snævrere Omraade af G. hæfter Navnet særlig ved det omtalte Bjergparti, saa at der f. E. kan tales om Ruben og G. (Dom. 5, 16 og 17) eller endog Gad og G. (1 Sam. 13, 7). — 2. Andre Steder er Navnet overført til Landet Nord for Jabbok indtil Jarmukfloden, de nuværende skovrige Adjlûnbjerge (saaledes vel 4 Mos. 32, 39 og 5 Mos. 2, 36. 3, 15 f.; Josva 17, 1. 5, ogsaa 1 Mos. 31, 21 f., 47 f.). Manasse Stamme tog disse Egne i Besiddelse, som før havde udgjort en Del af Ogs Rige. — 3. Disse to ved Jabbok adskilte Landskaber sammenfattes ogsaa under ét som »hele G.« (5 Mos. 3, 10; 2 Kong. 10, 33) eller de to »Halvdele af G.« (5 Mos. 3, 12. 13; Josva 12, 2. 5. 13, 31), det senere Peræa.

Hvor der tænkes paa Modsætningen imellem Kanaan som Vestjordanlandet og G. som Østjordanlandet, gaar G. da let over til — 4. om det israelitiske Østjordanland i det hele (4 Mos. 32, 29; Josva 22, 9; Dom. 10, 8. 20, 1; 2 Sam. 24, 6; 1 Kong. 4, 19; 2 Kong. 15, 29; Amos 1, 3. 13). Et enkelt Sted udstrækkes det endog lige til Hermons Fod (5 Mos. 34, 1; jvfr. 1 Mak. 5, 20 f.).

Landskabet G. i dets Udstrækning Nord og Syd for Jabbok er en Kalkstenshøjslette paa 3—4000 Fods Højde over Jordan-Sletten med enkelte endnu højere Partier. Set fra Basan-Siden er det langt lavere end fra Jordan-Dalen. Dets Vestskrænter ere gennemfurede af en Række dybe Vadier, af hvilke *ez-zerka* ɔ: den blaa Flod, det gl. Jabbok, er den mærkeligste. Landets Klima er mere barsk end Vestjordanlandets, om Vinteren ere Højderne ofte snedækte, men i det hele beskrives det som et frugtbart og meget skønt Land med udmærkede Græsgange og i den nordlige Del beklædt med mange Skove (Jer. 22, 6) af stedsegrønne Ege, blandede med Naaletræer, Sykomorer, Pistacier o. a.; Vinhaver og Olivenlunde mangle ikke heller. Her findes maaske endnu den Plante, hvoraf den berømte G.s Balsam tilberedtes (1 Mos. 37, 25; Jer. 8. 22. 46, 11). Det højeste Punkt er Djebel-'osha (ɔ: Hoseas Bjerg, hvor Profeten Hoseas' Grav paavises), 1096 Metre over Havet og med videste Udsigt over Landet. I 1 Mos. 31, 47 f. forklares Navnet G. = *gal'êd* ɔ: Vidnesbyrdets Høj, sigtende til Overenskomsten imellem Jakob og Laban, hvis Møde var Nord for Jabbok; den virkelige Etymologi betegner vel G. som det haarde, faste, »Klippelandet«.

G. var Palæstinas østlige Bulværk mod fjendtlige Angreb, og dets Befolkning berømmes for krigersk Dygtighed (Josva 17, 1; 1 Krøn. 5, 18). Erobringen, der var begyndt paa Moses Tid, fortsattes i Tiden efter denne, herom proleptisk 4 Mos. 32, 39 f. Dommeren Jair, som nævnes her (og Dom. 10, 3 f.), var fra G. Ogsaa Jefta (Dom. 11 og 12) var Gileadit. Andre Kampe omtales 1 Krøn. 5. I Deboras Sang bebrejdes det Gileaditerne, at de bleve hjemme i Baraks Kamp (Dom. 5, 17), men ellers udmærkede de sig ved Troskab, først mod Saul, som havde befriet Jabes i G. (1 Sam. 11, jvfr. 1 Sam. 31, 11 f.), og siden mod hans Søn Isba'al, som tog Ophold i Mahanaim i G. (2 Sam. 2, 8. 9). Under Absalons Oprør vare Gileaditerne tro mod David, som tog sin Tilflugt til deres Land (2 Sam. 17, 24 f., 19, 31 f.). Herovre var Absalons Nederlag (2 Sam. 18). Efter Rigets Deling tilfaldt G. Israels Rige og led meget først under Syrernes og siden Assyrernes Angreb, som endte med, at Befolkningen endnu før Rigets Undergang førtes i Landflygtighed (2 Kong. 15, 29; 1 Krøn. 5, 26). Efter Eksilet var Befolkningen overvejende hedensk; dog maa der have bosat sig et ikke ubetydeligt Antal Jøder (jvfr. 1 Mak. 5, som omtaler Judas Tog i G.). Paa Kristi Tid hørte G. til Herodes Antipas's Rige og blomstrede i den paafølgende Tid stærkt op under Romernes Herredømme.

G.s største Søn var Profeten Elija (1 Kong. 17, 1); i det sydlige ved Betania hinsides Jordan (Joh. 1, 28) færdedes siden hen hans store aandelige Arving, Døberen Johannes. Dér har ogsaa Kristus haft Ophold (Joh. 10, 40), og Evangelierne berette om Skarer fra hinsides Jordan (Mt. 4, 15, 25; Mk. 3, 8), og at Herren ogsaa besøgte Peræa, det gl. G. (Mt. 19, 1, 2; Mk. 10, 1). Menighedens senere Tilflugtssted, Pella, var ogsaa i G. —.

En By G. nævnes Hos. 6, 8. Maaske er den det samme som Ruinerne Djelûd Syd for Jabbok og saaledes rimeligvis identisk med den ofte omtalte By Ramot-Gilead eller Mispe-Gilead. — Endelig omtales i Dom. 7, 3 et Bjerg G. ved Harodkilden, hvor Gideon samlede sine Mænd. Det er muligvis den nordligste Del af Gilboa, hvor Djalûdkløften begynder. Andre ville læse Gilboa i Stedet for G. *L. G.*

Gilgal (ɔ: Stenkreds), i Septuaginta: Galgala. Adskillige Steder af dette Navn forekomme i G. T. — 1. Det mest bekendte er G. Øst for Jeriko, Israeliternes Lejrplads efter Overgangen over Jordan (Josva 4, 19 f.), hvor 12 Mindestene tagne af Flodsengen bleve rejste. Foruden Mindet om Herrens underfulde Hjælp var ogsaa Indførelsen af den regelmæssige Omskærelse, som krævedes af hans Ejendomsfolk, knyttet til G. (Josva 5); i 5, 9 forklares derfor ved en folkelig Etymologi Navnet G. = Afvæltelse, nemlig af den fra Ægypterne vederfarne Haan over dem som uomskaarne. Under de følgende Begivenheder var G. en længere Tid Israeliternes Hovedkvarter (6, 11. 9, 6. 10, 6. 15. 43; ogsaa 14, 6 f. hører til denne Tid).

Dette G., hvis store Betydning fremlyser ogsaa af Dom. 2, 1 og Mika 6, 5, og som formodentlig er det samme som Gelilot i Josva 22, 10. 11, hvilket Navn ligeledes betyder »Kreds«, er i 1865 genfundet af H. Zschokke i en med store Stene bedækket Jordhøj Telldjeldjûl eller Djildjûlie, en god Fjerdingvej Øst for Er-rîhâ (Jeriko), paa Nordsiden af Vadi Kelt; en gammel, meget betydelig Dam findes sammesteds. Beliggenheden svarer ogsaa til Josefos's og Hieronymus's Angivelser. Paa sidstnævnte Kirkefaders Tid var Stedet allerede øde; middelalderlige Pilegrimme omtale en Kirke dér, og hos de indfødte har det endnu bevaret et stort Fortidsry.

At G. i 2 Sam. 19, 16. 41 (15. 40) er dette, er klart, men ogsaa det i Samuels og Sauls Historie oftere omtalte G. (1 Sam. 7, 16. 10, 8. 11, 14. 15. 13, 4. 7 f., 15, 12. 21. 33) er uden Tvivl det samme. Herfor taler Stedets Hellighed og Udtrykkene i 10, 8. 15, 12 (ned til G.) og 13, 15 (fra G. op til Gibea). Hvad laa ogsaa nærmere, end at det var paa de gamle hellige Steder, man i en patriotisk-teokratisk Opgangstid søgte den aandelige Næring, og G. var jo Israeliternes første Helligdom i Kanaan.

Udfra Stedets hellige Karakter gaar Sandsynligheden videre til ogsaa at samle Udsagnene i Hos. 4, 15. 9, 15, 12, 12 og Amos 4, 4. 5, 5 om dette samme G. Under det relig. Forfald, der var indtraadt i Nordriget, har G.s gamle relig. Betydning været Anledningen til her at øve den ivrige Billeddyrkelse, som dreves i det af disse Profeter omtalte G.; af Hosea 9, 15 synes at fremgaa, at G. endog er blevet Udgangspunktet for Israels Riges relig. Synd.

— 2. Et andet G. er derimod det i Josva 15, 7 og vistnok Dom. 3, 19 nævnte (Eglon og Moabiterne vare i Henhold til 3, 28 Vest for Jordan, i Jeriko), overfor Opgangen til Adummim, Sydvest for Jeriko; det veksler i Josva 18, 17 med Navnet Gelilot. — 3. Et tredje G. omtales i Elijas og Elisas Historie (2 Kong. 2, 1. 4, 38) som et Samlingssted for dem og deres Disciple. Det kan sammenstilles med den store, højtliggende Landsby Djildjûlie i det gamle Efraim, nordlig for Betel, til hvilket man tilsyneladende stiger ned (2 Kong. 2, 2), fordi Vejen gaar over den store Dal El-djîb. Dette G. (og det hos Hosea og Amos omtalte) identificeres af nogle med — 4, G. ved »Orakelegen« (Mores Ege) 5 Mos. 11, 30, der rimeligvis er Djulêdjîl Øst for Sikem. — 5. Et vestligt G. menes vel i Josva 12, 23, hvortil Landsbyen Djildjûlie Sydøst for Kafr-saba ved Sarons-Sletten kan svare; at Septuaginta i Stedet for G. læser »Galilæa« er rimeligvis kun en Vekslen af de beslægtede Former G. og Galil (som ved Nr. 2). — 6. Endelig nævnes et Betgilgal i Neh. 12. 29 af usikker Beliggenhed. — Det i 1 Mak. 9, 2 nævnte Galgala er formodentlig ikke noget enkelt Sted, men Landskabet Galilæa; den her omtalte Kamp var efter Josefos ved Arbela nærved Gennesaret-Søens Vestside. *L. G.*

Gill (Aegidius), **Cristóbal**, portugisisk Jesuit, var Prof. i Teol. i Coimbra og Evora. Han var udset til at være Suarez's Efterfølger, men døde 7. Jan. 1608, førend han kunde følge Kaldet til dette Embede. Han har i et filos. Arbejde behandlet Erkendelseslæren. Da Suarez blev kaldet til Coimbra, sagde han: »Jeg véd ikke, hvorfor Portugiserne have indkaldt mig, da de har G.«. Han levede som den fattigste Mand og tiggede daglig den Føde, han maatte tage til sig for at friste Livet.

Gilmours, James, f. 1843 i Cathkin nær Glasgow, studerede i Glasgow 1862—67, derefter endnu i 2 Aar under *London Miss. Soc.* og udsendtes 1870 af dette til Kina for at forny dets 1843 afbrudte Mission i Mongoliet. Med Kalgan som Udgangspunkt gennemkrydsede han den mongolske Slette paa Kamelryg og til Fods, levede i Mongolernes Telte, lærte deres Sprog og delte deres Levevis, med Afbrydelser ved Ophold og Missionsarbejde i Peking. Fra 1885 vendte G. sig til de fastboende Mongoler NØ. for Peking og tog Ophold dér. Men ved den overvældende Arbejdsbyrde og det strenge ensomme Liv under Afkald paa alle det civiliserede Livs Goder fortæredes hans Kraft, og han døde 1891 i Tientsin uden at have døbt nogen Mongol, men nok Kinesere. Men hans gennemførte Hengivelse og Forsagelse har sat dybe Spor hjemme og ude og vil bære sin Frugt ogsaa i den fortsatte Mission i Mongoliet. Hans Skildring: *Among the Mongols* udkom 1885 og efter hans Død *More about the Mongols* (R. Lowett: J. G. of Mongolia, London 1893). *V. Sn.*

Gilo, en By i det sydlige af Juda Bjerge (Josva 15, 51), Ahitofels Hjem (2 Sam. 15, 12. 23, 34). Dets Beliggenhed er ukendt. *L. G.*

Gilse, Jan van, Mennonit, f. 19. Okt. 1810, d. 24. Maj 1859, blev 1836 *Dr. theol.* ved en Afhandling om Hesek. 17. Han var Præst, først i Koog, derpaa i Zaandyk og tilsidst i Amsterdam. 1849 blev han af Mennoniterne valgt til at være Koopmans Efterfølger som mennonitisk Prof. i Amsterdam. Hans videnskabelige og opbyggelige Skrifter bleve efter hans Død udgivne i 5 Bd. af Prof. P. I. Veth.

Gimso, en judæisk By, der paa Ahas's Tid indtoges af Filistrene (2 Krøn. 28, 18); det er det nuværende Djimzu Sydøst for Lydda. *L. G.*

Ginat, Fader til Omris Medbejler Tibni (1 Kong. 16, 21. 22). *L. G.*

Ginnetoi (Neh. 12, 4) eller Ginneton (Neh. 12, 16. 10, 6), en efterexsilsk Præsteklasse. *L. G.*

Ginzel, Josef Augustin, rom.-kat. Teolog, f. 1. Maj 1804 i Reichenberg i Böhmen, blev præsteviet 1828 og 1837 Prof. i Moral ved den teol. Læreanstalt i Leitmeritz, 1843 Prof. i Kirkehistorie og Kirkeret dér, og siden Domherre. Han døde 1. Juni 1876. G. hørte til de liberale Katoliker. 1872 udgav han 2 Bd. »Kirchenhistorische Schriften«, der indeholder de betydeligste af hans Afhandlinger, bl. a. hans Studier til Kyrills og Methods Historie.

Gioberti, Vincenzo, italiensk Tænker og Fædrelandsven, fødtes 5. April 1801 i Torino og blev 1825 Præst, senere ogsaa Lærer i Teol. i sin Fødeby. Paa Grund af sin politiske Liberalisme maatte han flygte til Belgien, og dér udgav han Flyveskriftet: *Del primato morale e civile degli Italiani* (Bruxelles 1843), der var helliget Silvio Pellico. Efter G.s Mening burde der under Pavens Forsæde dannes et italiensk Forbund, saaledes at den folkelige Enhed kunde helliges ved Enhed i Troen. 1847 udgav han Begyndelsen af *Il Gesuita moderno*, som nærede Hadet til Loyolas Orden; der er Sider i denne Bog, som Minghetti regner for de ypperste i den ital. Literatur. Bogen blev forbudt flere Steder i Italien, men da Ministeriet Mamiani var dannet, kom G. til Rom, hvor Pio IX hædrede ham som »Fædrelandets Fader«. Efter et Par Audienser hos Paven forlod G. Rom og mødte i Perugia Ærkebiskop Gioacchino Pecci (Leo XIII), der i høj Grad vakte hans Beundring. Da han var kommen tilbage til Sardinien, blev han Minister, og fra Rom udgik der da Fordømmelse af hans Værker, »fordi han ikke alene bekæmpede det højt fortjente Jesu Selskab, men alle kr. Sandheder«. *In philosophia parvus, in theologia nullus, in religione impius*, saaledes lød Pater Tonninis knusende Karakteristik af G.s Forfattervirksomhed, der blev lagt til Grund for Roms Fordømmelse. G.s politiske Rolle i Torino var hurtig udspillet. Som Minister i Piemont hævdede han, at Paven i sin Nød kun turde søge Hjælp hos en italiensk Magt; thi kun derved kunde han fri Italien for en fremmed Invasions Skændsel. Antonelli (I, 109) afviste imidlertid enhver Tanke om at søge Hjælp hos Piemont, og Radikalismen vandt saa megen Magt dér, at G. maatte trække sig tilbage. Han gik til Frankrig og døde i Paris 1852. Massari har udgivet *Ricordi e Carteggio di G.* i 3 Bd., og i Napoli udkom der 1877 en samlet Udgave af G.s Skrifter i 35 Bd. Om hans Filosofi se Spaventa, La filosofia di G., I—II (Napoli 1864).

Giotto, den største italienske Maler i Middelalderen, fødtes o. 1267. Hans Forgængere, ogsaa Cimabue (ifølge Traditionen G.s Lærer),

havde arbejdet ud fra Hierarkiets Standpunkt; deres guddommelige Figurer og hellige Scener ere fremstillede i ophøjet, straalende Fjernhed, hævede over jordisk Eksistens. G.s Kunst derimod træder Menigheden nær, idet han klart, jævnt og anskueligt udlægger den hellige Historie og Helgenernes Levned. Heri bestaar det store Gennembrud, som hans Kunst betegner, og paa Grund heraf kan man med Rette kalde ham »den fransiskanske Maler«; en Side af Fransiskanernes Virksomhed: den folkelige Udlægning af Evangelierne, fik sin Maler i ham. — Det er værd at mærke, at hans første større Værk var Fremstillingen af Frans af Assisi's Liv paa Væggene i Overkirken i Assisi; den Tilværelse, Kunstneren her skulde gengive, traadte ham nær ind paa Livet: her, hvor han malede, havde Helgenen levet og virket, og Traditionen om ham var endnu frisk. Paa Grundlag af Bonaventuras veltalende Levnedsskildring gav G. en Række Optrin af Helgenens Liv, i hvilke allerede Kunstnerens store Evne for dramatisk Komposition og hans dengang ganske enestaaende Virkelighedssans træder klart frem; kun ved Fremstillinger af Overnaturligheder glipper det her — som bestandig — for ham. Til Udførelsen, der er noget forskellig og ikke altid lige betydelig, synes han at have benyttet underordnede Medhjælpere. — Hans Hovedværk er Udmalingen fra Loft til Gulv af den lille enskibede Kirke Madonna dell'Arena i Padova (fra første Aarti af 14. Aarh.); her malede han i fortløbende Række Kristi Historie (foruden Jomfru Marias legendariske Historie) ganske i fransiskansk Aand, desuden paa Indgangsvæggen Dommedag (med Stifteren, Enrico Scrovegno) og forneden paa Væggene Dyder og Laster. I Henseende til indtrængende, dybtgaaende Skildring og klar og kraftig Komposition er dette Værk aldrig nogen Sinde overgaaet; det er i Ordets egentlige Forstand *Biblia pauperum*. — Fra G.s senere Aar hidrøre de allegoriske Fremstillinger over Højalteret i Underkirken i Assisi af Fransiskanernes 3 Hovedløfter: Armod, Kyskhed og Lydighed (som Kunstneren privat for en Del ansaa for Udslag af Overspændthed), samt af Helgenens Apoteose, ikke fuldt lykkede Billeder, skønt fortrinlige Kompositioner; fremdeles i Fransiskanerkirken Sta. Croce i Firenze Optrin af Frans af Assisi's Liv (i Cappella Bardi; her den berømte, senere ofte benyttede Fremstilling af den hell. Frans paa Ligbaaren) og Optrin af Johannes Døberens og Johannes Evangelistens Liv (i Cappella Peruzzi), ypperlig gennemtænkte Kompositioner, der dog have lidt meget ved moderne Restauration. — G. var desuden som Maler sysselsat over den største Del af Italien (saaledes i længere Tid i Napoli), hvorved hans Stil førtes ud over hele Landet; hans Skole vegeterede endnu langt ind i 15. Aarh.; man har (i Firenze, Bologna, Paris, München) Staffelibilleder fra hans Haand, og han var desuden virksom som Bygmester (Kampanilen i Firenze) og skal have udført eller givet Udkast til Billedhuggerarbejder. Han døde 1337 i høj Anseelse i Firenze, hvor han indtog Stillingen som Overleder af alle offentlige Bygningsværker. Med Rette siger Vasari om G., at han »førte Malerkunsten fra den græske til den latinske Manér«, d. v. s., at han gjorde Ende paa den bysantinske Mosaik-Stil og skabte en Fresko-Stil; han er den egentlige Fader til det italienske Monumental-Maleri (F. Beckett, Florentinske Kunstnere, Kbhvn 1897; M. G. Zimmermann, G., Berlin 1899). *F. Bt.*

Giovio, Paolo *(Paulus Jovius)*, Humanist og Krønikeskriver, fødtes i Como 1483 og døde 1552 i Firenze som Biskop af Nocera. Hans Hovedværk er *Historia sui temporis*.

Giraldus Cambrensis (G. de Barri) tilhørte en normannisk Ridderslægt og fødtes i Manorbeer ved Pembroke i Wales 1147. Han studerede i Paris, og da han kom tilbage derfra, blev han af Ærkebiskoppen af Canterbury sendt til St. David for at gennemføre Celibatet dér. Paa denne Rejse optraadte han med stor Dristighed; han satte endog Biskoppen af St. Asaph i Band paa Grund af en Grænsestrid mellem de to Bispedømmer. 1176 blev han valgt til Biskop af St. David, men Kongen vilde ikke godkende hans Valg, og G. rejste da tilbage til Paris, hvor han holdt Forelæsninger over Kirkeretten. 1180 kom han tilbage til England, og som Hofkapellan ledsagede han Kongen paa Toget til Irland 1185. Senere fulgte han med Ærkebiskoppen af Canterbury til Wales for at begejstre de vallisiske Riddere for Korstoget. 1198 blev han atter valgt til Biskop af St. David, men kom heller ikke denne Gang i Besiddelse af Bispestolen. Han døde o. 1220 og ligger begravet i Domkirken i St. Davids. Han var en frugtbar Forf., som har skrevet topografiske Arbejder, der ere af Betydning m. H. til Irlands og Wales's Topografi; i *Speculum Ecclesiæ* og *Gemma ecclesiastica* svinger han Svøben over Datidens Munke; flere af hans hist. Skrifter, bl. a. *Expugnatio Hiberniæ* og *De instructione principum* indeholde vigtige Bidrag til Samtidens Historie. Hans Autobiografi: *De rebus a se gestis* viser, hvor høje Tanker han havde om sig selv. Hans Skrifter ere udg. i 8 Bd. af Brewer, Dimock og Warner i *Rer. Britt. medii ævi script.*

Girgasiter, et kanaanæisk Folk, der nævnes 1 Mos. 10, 16. 15, 21; 5 Mos. 7, 1; Josva 3, 10. 24, 11; 1 Krøn. 1, 14 og Neh. 9, 8, men ikke er nærmere bekendt. Af Josva 24, 11 kan sluttes, at G. have boet i Vestjordanlandet, men uvist hvor; dog er ogsaa det fra Evangelierne bekendte Gergesa paa Østkysten af Gennesaretsøen vistnok et Spor af dem. Maaske de paa et assyr. Fragment omtalte Kirkisati ere det samme Folk. *L. G.*

Girsiter nævnes 1 Sam. 27, 8 ved Siden af Gesuriter og Amalekiter og maa have boet i Egnene sydvestlig for Kanaan. K're har i Stedet for: Gisriter, der dog efter Beliggenheden ikke kan sammenstilles med Byen Geser. I Septuaginta B læses kun ét Navn, Gesiriter, ved Siden af Amalekiter; nogle ansé derfor Gisriter for en Dublet til Gesuriter; dog har Septuaginta A 2 Navne: Geseriter og Gesræer. *L. G.*

Gisico, fynsk Biskop (1286—o. 1301), tidligere Subprior i Dominikaner-Klostret i Odense, har især vundet Navn ved den Restauration, han mod Slutningen af sit Liv fuldendte, af

Domkirken og det tilhørende Kloster, der vare ødelagte af en voldsom Ildebrand. Herom vidner en, 1301 dateret, udførlig versificeret, latinsk Indskrift udenpaa Kirken under Langskibets Tag, der 1872 blev restaureret efter Stiftsprovst Damgaards skarpsindige Tydning (Ny Khist. Sml. VI, 795 f.). G., der blandt andet viste sin Gavmildhed for at bringe Klosterskolen paa Fode, maa være død snart efter Kirkens Fuldendelse, hvorefter Sædet temmelig længe stod ledig. *J. O. A.*

Gíslason, Olufur, islandsk Biskop, Bondesøn, f. rimeligvis 1692, blev efter at have virket som Præst ved Domkirken i Skálholt, Herredsprovst og Spr. til Odde 1744, indstillet til Bispeembedet i Skálholt af den til Island som »General Kirke-Visitator« af den danske Regering udsendte L. Harboe. 1747 fik han i Kbhvn sin kgl. Udnævnelse. G., der roses for sin Retsindighed og Forretningskyndighed, kom paa Grund af Svagelighed og lidet fremragende Evner ikke til at spille nogen fremtrædende Rolle. Allerede 2. Jan. 1753 døde han. *J. O. A.*

Gislemar hed en Munk fra Corvei, som fulgte med Ansgar til Danmark o. 830. G., der havde været Ansgars Medforstander for Klosterskolen i Corvei, virkede ved Kong Haralds Hof og overlevede Ansgar.

Gislesen. 1) **Henriette Jakobine Martine G.**, f. Vibe, Bispinde, var født i Bergen 9. April 1809. I 1829 blev hun gift med senere Ekspeditionssekretær C. F. Glückstadt, efter hvis Død (1843) hendes Fætter Præsten Stockfleth fik en afgørende Indflydelse paa hendes Udvikling. I 1854 blev hun gift med Præsten Gislesen, som i det følgende Aar udnævntes til Biskop i Tromsø. Bispinde G. har vundet et anset Navn som religiøs Forfatterinde. Hendes første Bog: »En Moders vejledende Ord til sin Datter« er udkommet i mange Oplag og er oversat paa Svensk, Tysk og Engelsk. Hendes Breve (udg. af Bolette Gjør 1885) vidner om hendes virksomme Deltagelse i sin Husbonds Gerning og indeholder flere interessante Træk af det kirkelige og religiøse Liv, især i Tromsø. Hun døde 10. Maj 1859. *A. B.* — 2) **Knud G.**, Biskop, ovenstaaendes Mand, var en Bondesøn fra Telemarken, f. 29. Dec. 1801. I sin Ungdom var han i flere Aar Omgangsskolelærer og Huslærer, forberedte sig saa delvis paa egen Haand til Artium og blev i 1830 teol. Kandidat. Efter i 2 Aar at have været konstitueret Adjunkt ved Skiens lærde Skole blev han i 1833 udnævnt til res. Kap. i Asker og Bestyrer af det i samme Aar oprettede Seminarium ssteds. I denne sin Stilling foretog han et Par længere Udenlandsrejser. 1855 søgte og fik han Gjerpen Sognekald ved Skien, men blev allerede samme Aar udnævnt til Biskop i Tromsø Stift. Under mange Vanskeligheder, der beredtes ham ved de oprevne kirkelige Forhold, som da raadede i Tromsø, virkede han her med Dygtighed og Nidkærhed til sin Død 20. Maj 1860. De fleste af hans Skrifter var Religionslærebøger og Indlæg i Forhandlingerne om Skolespørgsmaal, et Omraade, hvorpaa G. for sin Tid var en Autoritet (se »Hjemmet« 1882, Nr. 12). *A. B.*

Gisonit. I 1 Krøn. 11, 34 kaldes en af Davids Helte »Gisoniten Hasem«. Han har i Henhold til 2 Sam. 23, 32, Septuaginta (A og Lukian), vistnok heddet »Guniten Jasen«. Navnet Guni og Afledningen deraf, Guniter, forekommer ogsaa andensteds. *L. G.*

Gispa, et (Slægts-)Navn blandt Templets Livegne efter Eksilet (Neh. 11. 21), muligvis en Fejlskrift for Hasufa (jvfr. Esra 2, 43; Neh. 7, 46). *L. G.*

Gisriter (1 Sam. 27, 8 i K're og i Septuaginta), se Girsiter. *L. G.*

Gisselkors, Gustaf, Kaptejn og Sekterer, f. 1693 i Finland (Østerbotten), gik i Krigstjeneste og var med paa den bekendte Partifører Stefan Løvings Hærtog mod Russerne. Senere deltog han i Toget til Norge 1718, og kæmpede i Norge 1743 og i Pommern 1757; 1761 blev han afskediget; han synes at være død o. 1768. — G. sluttede sig tidlig til Brødrene Erickssons (I, 785) Lærereretning. Allerede 1736 anklagedes han for tilligemed sin Familie at forsømme Nadveren; han erklærede, at han vilde handle imod sin Samvittighed, hvis han deltog deri uden Helliggørelse; den hellige Kirke skulde ikke besmittes ved hans uværdige Altergang. 1767 skrev han et Sendebrev paa Finsk til sine Trosbrødre, hvori han siger, at han kun har besøgt Kirken som en skinhellig og for ej at give Forargelse; for Fremtiden vil han holde sig borte fra den med Henvisning til Jes. 17, 7—8 og Joh. Aab. 13, 12. *A. N.*

Gissurr hvíti Teitsson (den hvide), d. o. 1020, spillede Hovedrollen ved Krdms endelige Vedtagelse paa Island i Aaret 1000. Slægten var en af Landets mægtigste i Fristatstiden, og udmærkede sig tillige ved stor Lærddom. Da Sachseren Thangbrand vendte tilbage til Kong Olaf Trygvason, i Aaret 999 og klagede over Islændernes fjendtlige Sindelag og haardnakkede Modstand imod Krdm, vrededes Kongen og vilde fare haardt frem mod nogle islandske Høvdingesønner, der opholdt sig i Throndhjem. G. T., som var en Halvfætter til Kongen, fik dog denne formildet imod, at han paatog sig tillige med sin Svigersøn Hjalti Skeggiason at kristne sine Landsmænd. Næste Foraar sejlede de til Island. De naaede frem til Altinget, der sammentraadte ved Midsommertide, og her forkyndte de med stor Kraft og Veltalenhed Krdm. Nogle af Landets bedste Mænd vare allerede døbte eller i det mindste paavirkede af Krdm, og G. T.s mægtige Frænder og Venner sluttede sig til ham. Partierne brød fuldstændig med hinanden, og det saa ud til en Borger-Krig. Da et vulkansk Udbrud i Nærheden af Tingstedet blev meldt, toge Hedningerne det som et Tegn paa Gudernes Vrede, hvortil den kloge Snorri Gode paa Helgafell bemærkede: »I hvad Anledning bleve Guderne vrede, da Lavamarken, vi nu træder paa, brændte?«. Hedningerne besluttede at ofre til Guderne 2 Mænd fra hver Fjerding, og som et Modtræk fremstillede sig 8 udvalgte Mænd inden det kristne Parti, der lovede at ofre sig selv til et fromt, gudhengivent Liv, til »en Sejergave for Herren«; blandt disse vare de 2 ædleste Personligheder i Sagatiden, Gertur Oddleifsson fra Vesterlandet og Hallur paa Sida fra Østerlandet. Nævnte Hallur blev saa udnævnt til »Lovsiger« for det kr. Parti. Skønt

›Kristnisaga‹ og andre Kilder tier om det, maa vi her tænke os, at hemmelige Forhandlinger have fundet Sted mellem de kr. Høvdinger og den ordentlige Lovsiger, Thorgeirr godi paa Ljósavatn, thi Hallur overlader til denne sit Lovsigerembede; og han, som endnu var en Hedning, lader begge Parter i Forvejen forpligte sig til at lyde den Lov, han satte, efter at have holdt en indtrængende Tale om Fredens Bevarelse. Siden erklærede han det for Lov, at hele Folket underkastede sig Daaben, de gamle Templer og Gudebilleder skulde ikke længer være fredhellige, og bevislige Ofringer til de gamle Guder skulde straffes. Nogle Indrømmelser blev der dog gjort til Hedenskabet, der afskaffedes senere under Medvirkning fra Olaf den hellige. De mange tilstedeværende døbtes dels paa selve Altingsstedet, dels paa Hjemvejen, og der spores ingen hedensk Reaktion, og inden ganske kort Tid regnes hele Landet for at være kristnet. Afgørende Betydning har det sikkert haft, at Krdmen havde lige i Forvejen sejret i Norge; de statskloge Høvdinger (Goder) har indset, at Modstand vilde være frugtesløs, og stillede sig da selv i Spidsen for Bevægelsen, i den Hensigt at beholde deres nedarvede Magt under nye Former. For de flestes Vedkommende var denne lovbefalede Omvendelse kun i det ydre; længe var der følelig Mangel paa Præster, og i de første 50—60 Aar ingen ordnede Kirkeforhold. G. T. blev ved at virke for Krdms Grundfæstelse, og med det for Øje rejste han med sin Søn Isleifur ned til Tyskland, for at han kunde uddannes til Præst. Sønnen blev ogsaa Landets første indenlandske og ordentlige Biskop (se Isleifur Gissursson). I Sagaerne omtales Gissur som boende paa sin Fædrenegaard Mosfell, men i de kr. Beretninger fortælles der, at G. T. opholdt sig (altsaa i sine sidste Leveaar), paa det vordende Bispesæde Skálholt, som hørte til Slægtens Landomraade. Her byggede han Stedets første Kirke. Hans Dødsaar sættes til 1020. *Th. B.*

Gissurr Isleifsson, isl. Biskop, Sønnesøn af ovennævnte Gissurr hvíti, blev født 1042. Faderen, Isleifur, var Landets første Biskop. I Faderens Levetid opholdt G. sig meget i Udlandet, studerede nede i Tyskland og blev i ung Alder præsteviet; nogen Tid boede han ogsaa paa Hof i Vopnafjorden, gift med en Kone fra den Egn. Paa sine Rejser opholdt han sig en Tid hos Kong Harald Haarderaade, og denne store Menneskekender gav G. det Skudsmaal, at der var ›Stof i ham til 3 Mænd‹, han egnede sig ypperlig til at være en Vikingefører, en Konge og en Biskop; det sidste vilde dog passe ham bedst. En slig Herskernatur trængtes der haardt til under de daværende kirkelige Forhold paa Island. Den gode Biskop Isleifur døde med det Hjertesuk, at det vilde falde Islænderne vanskelig at faa nogen til at overtage Bispeembedet, med mindre de vilde opføre sig bedre mod Eftermanden end imod ham selv. Muligvis af den Grund vilde han ikke have Sønnen til Eftermand, men udpegede dertil en Præst ved Navn Guttormur. Da Isleifur døde 1080, opholdt G. sig i Udlandet og vendte først hjem den følgende Sommer, og han mødte ikke frem paa Altinget, førend han mente at være sikker paa, at Faderens udpegede Eftermand vilde rejse ned til Udlandet for at bispevies. Men G. havde ikke vist sig paa Altinget, førend Guttormur erklærede, at nu vilde han paa ingen Maade overtage Bispeembedet, og hele Folket bad og bønfaldt saa inderlig den hjemkomne at indtage Faderens Plads, at denne efter lang Nøden gav efter paa den Betingelse, at alle Landets Høvdinger højtideligt lovede ham at være ham strengt lydige i alle kirkelige Sager, hvilket de ogsaa gjorde. Da Bispestolen i Bremen for Tiden var ledig, blev G., efter et Besøg hos Gregor den VII, bispeviet i Magdeburg i Efteraaret 1082; det følgende Aar vendte han hjem til Skálholt. G. var Islands mægtigste Kirkefyrste, kraftig og myndig, vis og retfærdig, men tillige kærlig og vennesæl. ›Alle vilde sidde og staa, som han bød, ung og gammel, rig og fattig, Kvinder og Mænd, og med Rette kunde der siges, at han var baade Konge og Biskop over det hele Land, saa længe han levede‹. Hans store Magt over sine Landsmænd viste sig bedst ved den helt frivillige Vedtagelse af Tiendeloven o. 1097, hvorved K.s økonomiske Stilling blev sikret. Præsterne, der i Begyndelsen vare nærmest som Tyende hos Kirkeejerne, fik en Smule Uafhængighed ved den Indtægt. Alt maatte ordnes ad Frivillighedens Vej, ingen offentlige Midler kunde anvises til Anskaffelse af Kirker og Præster, men Klerkene opmuntrede de bedrestillede Bønder dertil, ved det Løfte, at de fik raade over Plads i Himmelen for lige saa mange Mennesker, som de byggede en Kirke for her paa Jorden. Hvor saa en Kirke var opført, kunde Biskoppen stille sine Betingelser for dens Indvielse. Det faldt ogsaa nogenlunde af sig selv, at en Gode sørgede for en Kirke til sine Mænd. Ved Begyndelsen af 12. Aarh. kunne vi tænke os, at Landet var ad denne private Vej nogenlunde forsynet med Præster og Kirker, hvorved G.s ordnende Haand stadig har været virksom. For selve Bispestolen sørgede han rigelig ved at give den sine store Jordejendomme omkring Skálholt og meget andet Gods; han lod ogsaa bestemme ved Lov, at i Skálholt skulde Islands Bispesæde være til evige Tider, her byggede han ogsaa en stor Domkirke. For endnu bedre at sikre det islandske Episkopats Bestaaen, imødekom G. Nordlændingernes Ønske om en særskilt Bisp paa Nordlandet. Til Bispesæde udvalgtes Hólar i Skagafjorden. G. afstod mere end Fjerdedelen af sit Bispedømme til det nye Sæde, hvor Præsten Jón Øgmundsson (s. d. Art.) paa G.s Anbefaling blev den første Biskop. I G.s Bispetid opblomstrer Videnskaben; Ari fródi (I, 137) og Sæmundur fródi (se d. Art.) ere hans noget yngre samtidige. Der herskede Fred i hele Landet, og Vaaben kom næsten ud af Brug. I økonomisk Henseende var der ogsaa en Blomstringstid for Island. Med Tiendelovens Vedtagelse fulgte en Folketælling af skattepligtige Bønder, hvorefter man har stillet de Beregninger, at Folkemængden paa Island har dengang været betydelig større end nu. G. fik sat igennem, at den af ham valgte Eftermand blev bispeviet i Lund, medens han selv endnu var Live. G. døde den 28. Maj 1118;

rørende skildrer de gamle Sagaskrivere, hvorledes »Landet sørgede«; straks paafulgte alle Slags Ulykker paa Land og Sø, og lige efter kommer de første Tegn paa de indenlandske Fejder, som i 13. Aarh. fuldstændig udtømte Landets Kraft. *Th. B.*

Gissursson, Jón, f. o. 1590, d. 1648, isl. Bonde paa Gaarden Nupur i Dyrefjorden paa Vesterlandet, en Halvbroder til den lærde Biskop Brynjólfur Sveinsson (se d. Art.). J. G. har efterladt sig en ret værdifuld Afhandling om nogle af de isl. Bisper før og efter Reformationen, og omtales saaledes gerne ved Siden af Annalforfatteren Jón Egilsson (I, 728), den sidste er dog langt betydeligere. *Th. B.*

Gittaim, en ukendt By i Benjamins Stamme (2 Sam. 4, 3; Neh. 11, 33). *L. G.*

Gittit, se Musik hos Hebræerne.

Gittiter, Filisterbyens Gats Indbyggere (f. E. 2 Sam. 21, 19), var ogsaa Navnet paa Davids Livvagt (2 Sam. 15, 18), hvis Kerne havde været med ham allerede under hans Ophold i Gat (1 Sam. 27, 2 f.). Om »Gittiteren« Obed-edom (2 Sam. 6, 10; 1 Krøn. 13, 13) er fra det filistæiske Gat, er tvivlsomt. *L. G.*

Giunta fra Pisa, ital. Maler ved Midten af 13. Hdaar, har efterladt sig forskellige Arbejder i Pisa, og Korsfæstelsen paa den vestl. Væg i det sydl. Tværskib af Overkirken i Assisi skyldes rimeligvis ogsaa ham.

Gizzi, Pasquale, Kardinal og pavelig Statssekretær, f. i Ceccano 22. Sept. 1787, var Nuntius i Torino og Bruxelles, blev 1839 Biskop af Theben *i. p.* og Nuntius ved det schweizerske Edsforbund. 1840 kom han atter til Bruxelles, 1844 blev han Kardinal og Legat i Forlí. Som saadan frabad han sig Overførelsen af den bolognesiske Rettergang paa det Omraade, der var ham betroet, hvorved han vandt stor Folkeyndest. Efter Pius IX's Kroning blev han Medlem af det Raad, der skulde gøre Forslag til Reformer i Retsplejen og i Styrelsen, og 20. Juli 1846 blev han Statssekretær. Som Statsmand var G. af Consalvis Skole, men han havde ikke den fornødne Karakterfasthed og Beslutsomhed, og han maatte træde tilbage 1847, efter 5. Juli, mod sin Vilje, at have maattet udstede et Edikt, der tillod Dannelsen af en romersk Borgervæbning. Han var en af de Kardinaler, der fulgte med Pius IX til Gaëta, men allerede 3. Juni 1849 døde han. Om hans Ministerium se Fr. Nielsen, Pavedømmet i 19. Hdaar II², 140 f.

Giødesen. 1) **Berthold Christian G.** (Ægidius), Præst og Psalmedigter, f. 1673 i Bylderup, ikke langt fra Tønder, blev 1701 kaldet til Præst i Varnæs ved Aabenraa. I dette Embede forblev han til sin Død 1733. — Ifølge Biskop Harboes Vidnesbyrd (jvfr. Slutn. af Fortalen til Flensborg-Psalmebogen: »Dette ønsker af Hjertet den, som søger at Befordre Christi Ære«) er han Udgiveren af »En nye Psalmebog, som indeholder de sædvanligste gamle som ogsaa mange nye Psalmer, Flensborg 1717«. Da denne Psalmebog ikke fandt synderlig Afsætning, blev den sendt til Præsten ved Vaisenhuset i Kbhvn, Ewald (I, 850), som lod trykke et nyt Titelblad, Kbhvn 1731, og forsynede den med Prof. Steenbuchs Approbation. Bogen blev nu solgt for Vaisenhusets Regning, indtil Kbhvns Præster indsendte Klage over den til den i 1734 nedsatte kgl. Kommission til Udjævning af den pietistiske Strid. Psalmebogen, hed det i Klagen, burde ikke indføres uden *autoritate regia,* og den indeholdt desuden mange dogmatiske Vildfarelser. Herom rejste sig en heftig Strid. Prof. Steenbuch negtede paa det bestemteste at have approberet Bogen, Pastor Ewald derimod paastod det ligesaa bestemt. Bogens Salg blev standset, og lidt efter lidt døde Striden hen. I flere Menigheder i Slesvig kom den i Brug som Kirkepsalmebog og har paa enkelte Steder været benyttet som saadan lige til Midten af 19. Aarh. Den indeholder 414 Nr. De gamle Psalmer ere ændrede, og de nye ere dels originale, hvoriblandt Psalmer over alle Søn- og Helligdags-Evangelier (Nr. 117—193), dels Oversættelser af tyske. For den dansk-norske K. er Bogen af størst Betydning derved, at den er en af de Kilder, som Pontoppidan har øst af, idet han har optaget 42 af dens nye Psalmer i sin Psbg. Af disse er 18 gaaet over i Guldbergs, 8 i Evang.-Kr. Psbg., 4 i Rosk. Konv. Psbg med Tillæg (Nr. 281, 427, 471 og 679) og 9 i Landstads Kirkepsbg. Om sine Oversættelser siger Udgiveren, at de ere gengivne »i det mindste efter Meningen, naar det ikke føjelig har ladet sig gøre plat efter Ordene«, og i sine nye Psalmer har han »undslaaet sig fra alle høje Ord og Maader at tale og rettet sig efter, som de enfoldige kunde begribe det med Enfoldighed og Tydelighed«. *J. N. S.* — 2) **Jens G.**, Biskop i Aarhus, f. 1550, blev efter at have gjort Skoletjenste A. S. Vedels Efterfølger som Slotskapellan i Kbhvn (1581). Han var en bibelstærk og fyndig Prædikant. 1590 var han Spr. til Nikolaj Kirke, og allerede 1593 besteg han Aarhus Bispestol. Som Biskop har han deltaget i vigtige Forhandlinger angaaende Kirke- og Skolespørgsmaal, og han prøvede omhyggelig Præsternes og Lærernes Kundskaber og Evner til deres Gerning. Ligesom flere af K.s vaagne Mænd havde han aabent Øje for de store sædelige Brist i Menighedslivet, der syntes ham at vise hen mod Enden. Han døde 11. Dec. 1626. *J. O. A.*

Gjøe. 1) **Anna G.**, dansk Adelsdame, f. 18. Dec. 1609, kom efter sine Forældres tidlige Død med sine Søskende i Huset hos den lærde og fromme Holger Rosenkrantz, hvis Hustru var hendes Moster. Her tilegnede hun sig ikke blot en fortrinlig Dannelse og literær Interesse, men modtog ogsaa en aandelig Paavirkning, der gav den fromme og godhjertede Kvindes senere Liv sit Præg. Efter i en Række Aar (fra 1628) at have levet hos sin Broder, Hofmestren i Sorø, Falk G., og efter hans Død hos hans Enke, fik hun 1660—73 sit eget Hjem i Næstved, men tilbragte sine sidste Leveaar i Odense, hvor hun boede i det nuværende Frøkenkloster, der tilhørte hendes Broderdatters Mand, Preben Brahe. Hun døde 9. Jan. 1681 paa Besøg paa Hvedholm. A. G. havde samlet sig et fortrinligt Bibliotek af dansk Literatur, der baade dengang og siden har været mange Forskere til stor Nytte. Det er Hovedstammen i Karen Brahes Bogsamling og bevaret under dennes Navn i Frøkenklostret i Odense. Det indeholder en Skat af ældre dansk religiøs og

særlig asketisk Literatur med store Sjældenheder (Lind, K. Brahes Bibl.). A. G.s Virksomhedstrang og Redebonhed til at give, hendes Hjemmeandagter for hendes Husstand og hendes hjertelige Fromhed vandt hende et smukt Eftermæle. *J. O. A.* — 2) **Mogens G.**, Rigshofmester, Søn af Rigsmarsk Eskil G. (d. 1506), blev født o. 1471. Faderen var en rig Mand, og Sønnen blev endnu rigere, navnlig efter at han havde ægtet Mette Albrechtsdatter Bydelsbach, der bragte ham 7 Herregaarde. Ingen Adelsmand her i Landet kunde maale sig med ham i Godsbesiddelse. Særlig kan nævnes hans Hovedgaarde: Krænkerup (nu Hardenberg) paa Laaland, Gunderslev i Sjælland, Clausholm i Jylland og Tordsø i Skaane. Dertil kom senere overordentlig store Forleninger. — Da M. G. foruden Rigdommen besad ypperlige Evner, var Vejen tidlig banet for ham til de højeste Stillinger i Staten. Allerede i Kong Hans's Tid var han en meget anset Mand, Ridder og Medlem af Rigsraadet. Hans Magt og Indflydelse steg under Christian II og Frederik I, da han først blev Rigsmarsk og senere Rigshofmester, den højeste verdslige Stilling næst Kongen. Skønt der ikke var noget godt Forhold mellem M. G. og Christian II's bekendte Raadgiverinde, Moder Sigbrit, der spottende kaldte ham »Kongen i Nørrejylland«, blev han dog Kongen tro det længste muligt; men da Kongen havde forladt Landet og saaledes selv havde opgivet sin Sag, sluttede G. sig med lige Troskab til Frederik I, for hvem han, efter at han 1526 var vunden for den lutherske Lære, blev en udmærket Støtte i Arbejdet for at fremme Reformationen trods de rom.-kat. Prælaters og mange rom.-kat. sindede Adelsmænds Modstand. Ham skyldes det sikkert i fortrinlig Grad, at de evang. Prædikanter sikredes mod Forfølgelse ved kongl. Beskyttelsesbreve, og at de Bisper, der i Frederik I's senere Aar ansattes, forud maatte forpligte sig til ikke at lægge Kirkeforbedringen Hindringer i Vejen. G.s skarpe Optræden overfor Tiggermunkene, der efter hans Tilskyndelse, eller dog med hans Samtykke, paa mange Steder her i Landet bleve uddrevne af deres Klostre, har paadraget ham Dadel; men han maa sikkert have indset, at netop disse Munkes Virksomhed blandt Almuen var den største Hindring for Ref.s Fremgang. Klosterbygningerne bleve for en stor Del overladte Øvrighederne i vedkommende Byer til Indretning af Hospitaler. — Efter Frederik I's Død (1533) arbejdede M. G. for Valget af Kongens ældste Søn, Hertug Christian, til Faderens Efterfølger; men han blev overstemt i Rigsraadet, Kongevalget blev udsat, og man slog ind paa den Politik, der førte til den fordærvelige Borgerkrig, som kaldes Grevens Fejde. I Frederik I's Tid og senere var G. Lensmand paa Skanderborg Slot. Den Anseelse, han i denne Stilling nød hos Almuen, ligesom hans Meningsfælle, Erik Banner, Lensmand paa Kalø Slot, bevirkede, at den Del af Landet, hvor disse Mænd vare Herrer, forskaanedes for Krigens Ødelæggelser. M. G. var Fører for den jyske Adel, der i Juli 1534 valgte Christian III til Konge paa Forsamlingen i Rye, og siden stod han den udvalgte Konge trofast bi i hans Bestræbelser for at faa hele Riget under sin Haand. Efter at dette var naaet, og Ref. befæstet, træder G. mere tilbage fra Begivenhedernes Skueplads. Han var nu ogsaa en gammel Mand og døde efter et langt og overordentlig indholdsrigt Liv i Aug. 1544 paa Clausholm. Blandt hans mange Børn er Datteren Birgitte G., Herluf Trolles ædle Hustru, især bleven navnkundig. *H. F. R.*

Glaber, Radulphus (Raoul), fr. Cluniacenser, f. i Burgund, d. o. 1050 i Cluny, var en urolig Aand, der havde søgt Tilhold i forskellige fr. Klostre, indtil han tilsidst fandt Hvile i Cluny. Paa Vilhelm af Dijons Opfordring begyndte han at skrive en Krønike, som han sluttede i Cluny efter Abbed Odilos Tilskyndelse. Denne Krønike, der fortæller Frankrigs Historie fra 900 til 1046 er, trods G.s mange Skrøbeligheder og Unøjagtigheder, en vigtig Kilde til de første Capetingers Historie og ogsaa af Betydning i kulturhist. Henseende. Den er aftrykt i Bouquets *Scriptores X.*.

Gladsaxe (Gladsax) **Kloster** i Skaane blev stiftet som Nonnekloster af den rige Fru Ida Falk og stadfæstet af Bonifatius IX 1398 i et Brev til Ærkebiskop Jakob Gerhardi i Lund. Allerede 1400 tilbyttede Dronning Margrete sig G. af Fru Ida mod andet Gods og flyttede Klosterjomfruerne til Gavnø (se S. 173). Af G. Kloster findes ingen Levninger, men derimod af et Slot, som anlagdes efter at G. var blevet Krongods. *O. A.*

Gladstone, William Ewart, eng. Statsmand, f. i Liverpool 1809, d. paa Hawarden 1898, har ikke alene som Politiker, men ogsaa som Apologet, haft stor Betydning for den anglikanske Kirke. Hans Fader var en skotsk født Anglikaner med gammeldags engelsk-skotsk Gudsfrygt, hans Moder en glødende Tilhænger af det evangeliske Parti i den eng. Statskirke (I, 819). Allerede 1818 eller 1819 meldte Mrs. Gladstone en Ven, at hendes Søn William »var omvendt til Gud«, og senere i Eton Skole fik han mange Venner ved sin relig. Alvor og sin sædelige Renhed. 19 Aar gl. blev han Medlem af Christ Church-Kollegiet i Oxford, der dengang endnu var højkirkeligt i gammel Forstand. Dér vakte den unge G. Opsigt ved sit Maaadehold i Brugen af Vin, sin flittige Kirkegang og sine ivrige Studier, især af Butler (I, 424) og Aristoteles. 1831 vare Studierne til Ende, og G. tænkte da paa at blive Præst. Men hans Fader vilde have ham til at være Politiker, og det blev han. 1833 blev han Medlem af Parlamentet som Ombud for Newark. S. A. (11. Juli) holdt Keble sin berømte Prædiken om »det nationale Frafald«, der gav Stødet til Dannelsen af det anglo-kat. Parti (se Art. Puseyisme), og allerede 13. Nov. kunde den senere Kardinal Newman melde, at G. havde sluttet sig til det, væsentlig vistnok, fordi det traktarianske Parti for ham stod som det bedste Værn mod Liberalismen og Irreligiøsiteten, og fordi han var nøje knyttet til James Robert Hope, Fellow i Merton-Kollegiet. 1836 skrev G. en Hymne til Nadveren, og i den følgende Tid søgte han ved et grundigt Studium af *Common Prayer Book* og dens Forhistorie at danne sig en vel begrundet Mening om Stridsemnerne i den traktarianske Strid. Allerede tidligere havde han studeret Hooker; nu læste han Wil-

liam Palmers Afhandling om Kirken. 1838 skrev han Skriftet *The State in its Relations with the Church*, der røbede hans højkirkelige Tænkemaade. Bogen vakte stor Opsigt, og Macaulay anmeldte den og priste Forf. som de strenge Toriers Haab. Den blev 1840 efterfulgt af *Church Principles in their Results*, der vakte langt mindre Sensation. Deri hævdede G. Anglikanismen som den af Gud for England bestemte Opfattelse af den kr. Sandhed og lagde især Vægt paa den apostolske Rækkefølge og paa Sakramenterne. 1841 tog G. en Tidlang Del i Arbejdet for Oprettelsen af det evang. Bispedømme i Jerusalem, men han trak sig snart tilbage og udtalte sig i senere Aar imod dette Forsøg paa Samarbejde med Fastlandets Protestanter. At han i disse Aar alvorligt syslede med aandelige Spørgsmaal, kan man se af en *Manual of Eucharistic Devotions*, som han udarbejdede til sit eget Brug, med Laan fra gamle og nye Andagtsbøger. 1845 begyndte den lange kirkelige Kamptid, og G. oplevede, at to af hans bedste Venner, James Hope og Manning gik over til Romerk.; han lettede sit Hjerte ved et aabent Brev til Biskoppen af London, hvori han — med Blikket rettet paa Gorhams Sag (se S. 238) — udtalte sig imod, at *Privy Council* skulde være den sidste Appelationsdomstol i aandelige Spørgsmaal, og han synes da at have tænkt paa at gaa med til at danne en Frikirke, der skulde opretholde den anglik. K.s Ordination, Sakramenter og Lære.

Denne Plan kom dog ikke til Udførelse. G. blev i den anglik. K., og i den følgende Tid fik baade de evangeliske og de rom.-kat. Elementer i hans relig. Grundanskuelse en fuldere Udfoldelse. »Toriernes Haab« blev en frisindet Statsmand, der gennemførte Ophævelsen af den irske Statskirke, og den højkirkelige G. stillede sig, trods sin Højkirkelighed i det venligste Forhold til de eng. Dissenters. Og i den Fritid, hans Ministervirksomhed levnede ham, som i Mellemrummene mellem de forskellige Ministerier, skrev han ikke blot lærde Værker, der viste hans filologiske Dannelse, men ogsaa en lang Række apologetiske Afhandlinger. Han skrev mod Ingersolls Ateisme og anmeldte Robert Elsmere; han forsvarede Begivenheden i Gergesenernes Land (Mt. 8, 28 f.) over for Prof. Huxley og udtalte sine Tanker om Verdens Skabelse, Forsoningens Hemmelighed (flere af disse Afhdl. fra hans senere Aar ere samlede i *Gleanings of Past Years*, Bd. 8, 1897); han udgav Biskop Butlers Skrifter og ledsagede dem med en Samling skarpsindige *Studies* (1897), og 1874—75 kom han med et alvorligt Angreb paa »Vatikanismen« (»Pavestolen og dens nyeste Færd«, 3. Afhdl., dsk. Overs. 1876). Alle disse Arbejder røbe, at han var en ægte Søn af den eng. K. og nærmere bestemt en afgjort Tilhænger af den besindige Højkirkelighed. Kun m. H. til Sjælens Udødelighed forlod han de gamle Baner; i sine sidste Aar var han en Tilhænger af Læren om den betingede Udødelighed (I, 97), idet han mente, at Udødeligheden var en særlig Gave fra Gud, skænket de troende i Kristus (G. W. E. Russell, Mr. G.s religious Development, London 1899, og M. Mac Coll, Mr. G. as a theologian, i W. Reid, The Life of W. E. G. 1899, S. 245 f.). *Fr. N.*

Glapio, Fransiskanermunk, Karl V's Skriftefader, var, efter Erasmus's Sigende, en saa skjult Natur, at man vanskelig kunde gennemskue ham ved 10 Aars Omgang. Han udtalte i Febr. 1521 i Worms, at han i Begyndelsen havde været venlig stemt over for »Broder Luther«, og han priste den Forstand, Kunst og Aand, der havde aabenbaret sig i Bogen om et Kristenmenneskes Frihed; men Bogen om det babylonske Fangenskab havde forfærdet ham. Han uddrog nogle Sætninger af det sidst nævnte Skrift og forlangte, at Luther skulde tage disse tilbage; naar det var sket, vilde det efter hans Mening være let at ændre Pavens Dom om ham. G. fortalte Brück (I, 400), at Kejser Karl V ikke havde givet efter for den pavelige Legats Opfordring til at lade Luthers Skrifter brænde; »og Paven maatte ikke sige, at Kejseren ikke havde Retten til at handle i saadanne Sager«. Han foreslog, at Luther skulde tie, indtil fromme og upartiske Mænd havde afgivet en Kendelse, som baade han og Paven da skulde underkaste sig. Samtidig søgte G. imidlertid at vinde Aleanders (I, 49) Yndest og at tækkes Paven. Kurfyrst Frederik (S. 111) havde ingen Tillid til G.; derfor kom der intet ud af hans Forslag. Senere aflagde G., som det hed af egen Drift, men i Virkeligheden naturligvis med sin Kejsers Vidende, et Besøg hos Sickingen og Hutten paa Ebernburg, og ved den Lejlighed indrømmede han, at Luther havde Fortjenesten af igen at have aabnet Døren til den hl. Skrifts Dyb. Han foreslog, at Luther, der da var paa Rejsen til Worms, skulde forhandle med ham under Sickingens sikre Tag. Men Luther vilde ikke tale med G. før i Worms, og da var det for silde.

Glareanus, se Loriti, H.

Glas, John, se Sandeman, Robert.

Glasiter, se Sandeman, Robert.

Glasmaleri. Ved den kr. Tids Begyndelse blev Brugen af Glas almindeligere i Romerriget. I kr. Grave og i Ruiner af kr. Boliger har man fundet saavel egentlige Brugsgenstande af Glas som finere kunstindustrielle Produkter (se Guldglas). Oldtiden besad en fremragende Teknik ikke blot m. H. til ved Smeltning at fremstille kulørte ɔ: transparent gennemfarvede Glasmasser, men ogsaa m. H. til ved Sammensmeltning at forbinde forskelligt farvede Masser, hvorimod man ikke evnede at fremstille det fuldt gennemsigtige, aldeles farveberøvede Glas. Hvorvidt Glasset har været brugt til Vinduesbrug (Fund i Herculanum og Pompeji), er der ikke fuld Enighed om. Hvor »Vinduerne« ikke simpelthen vare aabne Lyshuller, ere de, ligesom langt senere i Europa, blevne forsynede med Træskodder, Tremmeværk *(transennæ)* eller tynde Stenplader (gennembrudte eller symmetrisk gennemhullede, *lapis specularis)*, Horn, Skind eller vel oftest Tæppeforhæng *(impannata)* for at skærme for Vejret eller dæmpe Lyset. Gitterværk er fundet baade i Katakomber og i enkelte af de ældste Basilikaer. Meget kunstfærdigt fabrikerede man langt ned i Middelalderen tynde Stenplader, der tillod Lyset at have fri Adgang, men dæmpede dets Varme; saadanne *fenestræ gypseæ* findes endnu f. E. i Kirkerne St. Miniato ved Firenze; i Dom-

kirkerne i Orvieto og Firenze, i Torcello ved Venezia.

Lactantius og Hieronymus kender dog Glasruder; og Prudentius, Sidonius Apollinaris og Gregor af Tours omtale farvede Vinduesglas. I Karolingertiden omtales flerfarvede Vinduer *(vitreæ)*, og fra Frankerne var Kunsten bragt til England allerede i Slutn. af 7. Aarh. (Weremouth). Disse Prydelser for Kirkerne vedblev dog længe at være meget sjældne. I Slutn. af 8. Aarh. lod Leo III anbringe farvede Glasvinduer i Laterankirken, og i Tyskland fandtes i 10. Aarh. en berømt Fabrik for farvede Ruder ved Klostret Tegernsee. Da Abbed Liuthar i Midten af 10. Aarh. prydede Reichenaus Kirke med saadanne, priste Digtekunsten disse Kunstprodukter, der tillod Lysets Klarhed at gennemtrænge det tidligere mørke Hus til Herrens Pris.

De ældste farvede Glasruder fremstilledes ikke ved egentligt Glasmaleri, men vare musiviske Arbejder, hvor de enkelte kulørte Glasstykker indfattedes i Rammeværk eller sammenholdtes ved Bly. De brogede Stykker dannede geometriske Mønstre, der efterlignede Tæppemotiver (»Glasvævning«); strenge Ordener (Cistercienserne f. E.) vedblev senere at foretrække saadanne G.er Naar man har begyndt paa egentlig Figurfremstilling, vides ikke, men allerede i 9. Aarh. omtales »Billeder« i straalende Glasruder. Ogsaa de ældre G.er med Figurfremstillinger vare Efterligninger af Tæpper, og der lagdes stor Vægt paa den ornamentale Omramning. Tekniken var en Forening af Mosaikkunsten og Maleri; man tilskar de farvede Glasstykker med glødende Jern og paamalede Konturer og Skygger med en mørk uigennemsigtig Farve, hvori Mønstre fremstilledes ved Udradering i denne Farve, som saa indsmeltedes i en særlig konstrueret Ovn. De enkelte Glasstykker ordnedes sluttelig paa den gipsdækkede Trætavle, hvorpaa Billedet var skitseret med Farver, og forbandtes ved Bly (senere indsattes Stykkerne ligesom nu i et særlig konstrueret Jærnstativ, der bedre skærmede mod Vindens Tryk).

De ældste bevarede G.er, der udmærke sig ved klar og kraftig Transparens, ere komponerede i romansk Stil. Figurerne staa i Reglen i streng Ubevægelighed, Formerne træde skarpt frem, og der tilsigtes symmetrisk Ordning; selv hvor en livlig Komposition tilstræbes (Billederne af Karl d. store og Roland i Chartres [13. Aarh.]), genfindes den ejendommelige kantede Stivhed. Ypperlige Prøver paa Datidens Kunstfærdighed ere de bevarede Rester af G.er med bibelske Fremstillinger og Ornamentmønstre, som Abbed Suger i Midten af 12. Aarh. skænkede sin Kirke i St. Denis. I Vestfrankrig findes lignende Prøver i Angers, Chartres, Poitiers, Le Mans. I England findes gamle G.er i Canterbury, i Tyskland f. E. i Augsburg, Köln, Strassburg. G.er i smagfulde Tæppemønstre, fremstillet ved bortraderet sort Farve paa hvidt Glas med brune Schatteringer (Grisail), findes ogsaa bevarede fra den romanske Tid (fr. Cistercienserkirker, Heiligenkreutz ved Wien).

Med den gotiske Stils Opløsning af de store Murmasser stilledes der G.et langt betydeligere Opgaver. De vældige Vinduer skulde i langt højere Grad end tidligere erstatte Væggenes Billedsmykke. Af stor Betydning var det derfor, at man i 14. Aarh. lærte at fremstille det saakaldte Overfangsglas. I Stedet for at farve Glasset ved at opløse forskellige Metaliter i den flydende Masse tilvejebragte man nu Farver ved at overtrække Massen med en tynd Hinde af farvet Glas; man dypper det paa Blæsepiben anbragte Farveglas i ufarvet Glas og udblæser det hele paa en Gang. Ved Gennemslibning kan man saa nuancere Farven eller helt borttage den. Ligeledes opfandt man en Række nye Glasmalerfarver af Metaloxyder, der fastgjordes paa det tilskaarne Glas ved Hjælp af et flydende Bindemiddel af Glas, der ved Indbrændingen optog Farverne i sig. Saaledes stod Maleren med langt større Frihed overfor Materialet. Men med det 14. Aarh. begyndte man at fjerne sig fra den ældre Tæppestil, og den arkitektoniske Underordning opgives i 15. Aarh. for at tilstræbe en fri malerisk Komposition med fuld plastisk Form og perspektivisk Virkning. Baggrunden frigør sig fra den arkitektoniske Strenghed med de baldakinagtige Kompositioner over Enkeltbillederne, og Blikket møder i Stedet for egentlig Indramning en frit komponeret Baggrundsarkitektur eller et selvstændigt landskabeligt Sceneri. Ved 1500 tilstræbes en Realisme, der efterligner Oliemaleriet og glemmer G.s dekorative Væsen. Figurfremstillingerne blive langt mere overvejende Gruppebilleder. Berømte G.er i gotiske Kirker findes f. E. i St. Denis (Korstogsemner), Chartres, Bourges, Amiens, Paris (St. Chapelle), Lincoln, York, Orvieto, Assisi, Bologna, Siena (til Italien kom det egl. G. først med Gotiken), Strassburg, Freiburg i Breisgau, Köln, Nürnberg. Særlig ved 15. Aarh.s Slutning kappedes Givere om at smykke Kirkernes Vinduer med storartede Cykler af G.er.

15.—16. Aarh. blev en ny Blomstringstid for G.et, da det trængte almindeligt ind som Smykke af Profanbygninger. De tekniske Fremskridt fordrede nu langt større Specialindsigt, og samtidig lokkede Fresko- og Staffelimaleriets Opblomstring Kunstneren bort fra G.et; der indtraadte derved en Arbejdsdeling, saaledes at egentlige Haandværkere udføre G.er efter Maleres Kartoner. De berømteste Kunstnernavne fra 16. Aarh. er paa den Maade knyttet til G.et Endnu i 16. Aarh. blomstrede Kunsten i Tyskland, Nederlandene (Gouda), Frankrig og Spanien, især hvor man fastholdt Gotiken; men Renæssancen fordrede stærkt Murværk, mindre Vinduer og helst fuldt og rent Lys. Paa protestantisk Grund kunde G.et heller ikke trives. Vel holdt det sig i Schweiz (især Vaabenmalerier) og England i 17. Aarh., men Bygningsstilens stadige Stræben efter »Klassicisme«, den forberedede Fremstilling af rent hvidt Glas, Nyttehensynet til Psalmebøgerne i de protest. Kirker og Foragten for »Middelalderens« Brogethed gjorde det ganske af med G. — Da Interessen atter vaagnede i 19. Aarh. var Tekniken glemt, og først gennem talrige Forsøg har man naaet Resultater, der tilnærmelsesvis kan stilles ved Siden af de gamle G.ers glimrende, farvemættede Transparens. I Kompositionen tilstræber man atter den rette arkitektoniske Stil. Særlige

»Kunstanstalter« for G. ere grundlagte (1827 i München, 1843 i Berlin), og særlig i Frankrig (Sèvres) og i England (Maleren Burne Jones) har man med Iver taget Kunsten op, hvortil overhovedet ogsaa den kirkl. Arkæologis Udvikling og de talrige Restaurationer og Nybygninger i gotisk Stil har givet Anledning (Wackernagel, Die deutsche Glasmalerei, Leipz. 1855; Schäfer, Die G. des Mittelalters u. d. Renaissance, Berlin 1881; Westlake, A history of design in painted glass, Oxford, 1881—94, I—IV). *J. O. A.*

Glassius, Salomon, luth. Teolog, fødtes i Sondershausen 20. Maj 1593, studerede i Jena og derpaa, under Leonh. Hutter, i Wittenberg og blev 1617 Magister og 1619 Adjunkt i det filos. Fakultet i Jena. 1621 blev han dér Prof. i Hebr., et Overgangstrin til det teol. Fakultet. 1625 blev han imidlertid kaldet til Superintendent i Sondershausen, og først Aaret efter tillod hans Beskedenhed ham at modtage den teol. Doktorhat, som Jenenserne tidligere havde tilbudt ham. 1638 blev han Johann Gerhards (S. 196) Efterfølger som teol. Prof. i Jena, men allerede 1640 fulgte han Hertug Ernst den frommes (I, 797) Indbydelse til at overtage Embedet som Hofpræst og Generalsuperintendent i Gotha. Som saadan var han virksom baade i K. og Skole. Han døde 27. Juli 1656. Hans Hovedværk er *Philologia sacra* (1623—36) i 5 Bøger, en bibelsk-filol. Encyklopædi, der i høj Grad har fremmet Studiet af den hl. Skrifts Grundsprog. I Udgaven af 1705 tilføjede I. G. Olearius efter G.s Manuskripter en *Logica sacra.* Baade over for Synkretisterne (I, 447) og Weigelianerne optraadte S. G. med Besindighed. Han var selv en god Lutheraner, men han satte kun Pris paa den rene Lære, naar den var forbundet med et fromt Kristenliv.

Glastonbury *(the Glassy Isle,* Æble-Øen), berømt eng. Kloster i Wessex, knyttes i Sagnet til Josef af Arimathia, Kong Arthur og andre berømte Navne. Det kan i ethvert Tilfælde føres tilbage til Kong Ines (688—725) Dage. G. var Hjemsted for flere af de ældste eng. Ærkebiskopper, og det blev i Tidens Løb et af Englands rigeste Klostre. Dér var blandt andre den berømte Dunstan (I, 688) Abbed, og under hans Styrelse blev G. Midtpunkt for en betydelig relig. Vækkelse. Flere Konger som Edgar og Edmund bleve begravede i G., og Knud den store besøgte det navnkundige Kloster. Navnet G. forklares bedst som »Glestingaburg«, Glæsting-Slægtens Borg.

Glaubrecht, Otto, se Oeser, Rudolph.

Gleich, Johann Andreas, luth. Teolog, f. 1666 i Gera, studerede i Wittenberg, hvor han blev Magister. 1690—96 var han Diakon i Torgau; 1696 blev han Hofpræst i Dresden, 1722 Overkonsistorialraad, og 1724 modtog han fra Wittenberg den teol. Doktorgrad. D. i Dresden 1734. Han er Forf. til de kursachsiske *Annales ecclesiastici* (1730), en Biografi af de sachsiske Hofprædikanter, bl. a. af ham selv.

Gleichen, Greverne af, vare en thüringsk Greveslægt. Et gammelt Sagn fortæller, at en Greve af Gleichen (Ludvig VI eller Ernst III) var med paa Frederik II's Korstog 1227, og da et falsk Rygte meddelte, at hans Hustru var død i Hjemmet, skal han have ægtet en saracenisk Kvinde. Da han efter sin Hjemkomst fandt sin Hustru i Live, skal Paven have givet ham Tilladelse til at leve med begge Hustruer. Paa dette uhjemlede Sagn beraabte Landgrev Filip af Hessen sig, da han indgik sit Dobbeltægteskab (S. 51).

Gleig, George Robert, eng. Præst og Skolemand, fødtes i Stirling 20. April 1796 og studerede i Glasgow og Oxford. 1811 traadte han ind i det 85. Regiment af den eng. Hær og gjorde som Lieutenant Tjeneste i Spanien og senere i Amerika. Efter Slaget ved Waterloo vendte han tilbage til Oxford, blev 1819 *Mag. art.* og 1820 Præst i Westwell i Kent, senere i Ash og Ivy. I Westwell skrev han *Campaigns of the British Army at Washington and New Orleans* og senere (1829) *The Chelsea Pensioners,* der tildels hviler paa virkelige Oplevelser, og han var en flittig Medarbejder af *Fraser's Magazine.* Efter 1830 skrev han en Mængde novellistiske, historiske og biografiske Arbejder, bl. a. *The Chronicles of Walham* (1869), *History of India* (I—IV, 1830—35), *Story of the Battle of Waterloo* (1847) og Biografier af Sir Thomas Munro (1830), Lord Clive (1848) og Warren Hastings (1841); den sidste gav Macaulay Lejlighed til at skrive det berømte Essay, hvori han fælder en haard Dom om G.s Arbejde. 1834 gjorde Lord John Russell ham til Kapellan ved Chelsea Hospital, senere (1844) blev han Feltprovst *(chaplain-general)* for de eng. Tropper og (1846) Generalinspektør for de eng. Militærskoler. 1857 udgav han *India and its Army,* og 1850 havde han begyndt Udgivelsen af en Række nyttige Skolebøger *(G.s School Series);* selv skrev han til denne Række bl. a. en Englands Historie. 1862 udgav han en, paa Brialmonts Biografi og hans egne Oplevelser grundet, Levnedstegning af Hertugen af Wellington; desuden har han skrevet en Andagtsbog for Soldater og en *History of the Bible* (I—II, 1830—31). Lidt efter lidt nedlagde han de fleste af sine Embeder, men beholdt en Præbende i St. Paul i London. Han døde 9. Juli 1888.

Glenstrup Mariekloster, i Nørrehald Herred, 7 Km. SØ. for Hobro ved Glenstrup Sø, ogsaa kaldet Nørrekloster, var grundlagt til Benediktinermunke o. 1261 af Svend Bo og hans Hustru Inger Thott. I Begyndelsen af 15. Aarh. var det ved at gaa til Grunde. Klosterbygningerne vare forfaldne, og de faa Munke, der endnu holdt til der, forsømte Gudstjenesten. Biskop Ulrik af Aarhus tænkte paa at skaffe Midler til Klosterstiftelsens Fornyelse, men overlod 1428 Klostrets Jordegods til Erik af Pommern, som 1431 fik Pavens Tilladelse til at overdrage det til Chartreuserne, der vilde grundlægge et Kloster i Tjæreby i Aarhus Stift. Denne Plan kom dog ikke til Udførelse, og G.s Klostergods blev derefter 1446 overdraget til Birgittinerordenen og lagdes 1451 under Mariagerkloster. Selve Klosterbygningerne i G. havde Biskop Ulrik forbeholdt Aarhus Domkapitel, som vistnok nedbrød dem for at bruge Bygningsmaterialet andensteds. Kun Klosterkirken er endnu bevaret som Sognekirke (Daugaard, Klosterhistorie, 404 f.; Kirkehist. Sml., 3. R. III, 170 f.). *S. M. G.*

Gletting, Benedict, der rimeligvis levede i Basel, skal være Forf. til »Das geistl. Vogelgesang« (Ph. Wackernagel, Das deutsche Kirchenlied I, 808 f.) og til forskellige andre aandelige Sange (Wackernagel IV, 157), bl. a. til »Ich gieng ein mal spacieren«.

Glob. 1) **Elav** (Oluf), Biskop af Børglum, hvem Jens Glob myrdede i Hvidbjerg Kirke i Thy 1260, som Hævn for Prælatens ubarmhjertige og voldsomme Fremfærd mod hans Moder, skal have været Drabsmandens nære Slægtning. Om hans Ret til Bispesædet havde der været ført heftig Strid baade hjemme og for Kurien. Da Forgængeren, Rudolf, indtraadte i Fransiskaner-Ordenen (1252), havde E., dengang Provst i Løver-Syssel i Aarhus Stift, inden Konfirmationen ved Abels Hjælp overtaget Embedet. E. paastod at være kanonisk valgt »ved Kompromis«, men Ærkebispen havde nægtet at vie ham, da Aarhus-Bispen protesterede mod Valget, eftersom E. var sat i Band. Valget synes ogsaa tvivlsomt, da Kannikerne modsatte sig ham. E. begav sig til Rom, og opnaaede efter sin Hjemkomst Vielse af Jakob Erlandsens Haand. — 2) **Lave G.** besteg efter Forgængeren, Jakobs, Nedlæggelse af Embedet 1396 Viborg Bispestol og havde i Begyndelsen en heftig Strid med Biskop Peder af Børglum angaaende Viborg Kapitels Rettigheder over Menighederne til Kapellerne paa Læsø. Efter en delvis bevaret Protest af Aug. 1399 ses det, at Biskop Peder ikke blot optraadte med uhyggelig Voldsomhed mod Øens Folk, ja lod døde opgrave, men endog i selve Aarhus Domkirke, medens flere Kolleger vare tilstede, og under Messen, lod sine væbnede Folk stræbe L. G. efter Livet. Denne fik dog en lang Embedsgerning for sig og nævnes endnu 1427, men trods sin Tilstedeværelse ved vigtige politiske og kirkelige Forhandlinger, har han ikke efterladt sig særlige Spor af sin Virksomhed. — 3) **Niels G.,** Biskop af Viborg 1478—98, gjorde sig mest fortjent af Staten især under Kong Hans, der brugte ham i politiske Øjemed. Skiby-Krøniken roser hans Evner, men ikke hans sædelige Karakter. *J. O. A.*

Gloria in excelsis, ogsaa kaldet Engle-Hymnen, fordi Lk. 2, 14 danner Begyndelsen til den, findes i den rom., den ambrosianske og den motsarab. Liturgi, og i Bearbejdelse i vore Psalmebøger (»Psbog f. K. og Hjem« Nr. 3). Grundstammen til denne Hymne gaar langt tilbage, til en Morgensang, der findes i de ap. Konstitutioner VII, 47. Nogle have ment, at Hilarius af Poitiers har oversat denne fra Græsk paa Latin og tillige omarbejdet den. Fra Gregor den stores Dage har den haft en fast Plads i den rom.-kat. Liturgi, og ved Luther (allerede i *Formula missæ)* fik den Indgang i den luth. Gudstjeneste.

Glorie, se Helgenglorie.

Glossa interlinearis, se Glosser.

Glossa ordinaria, se Glosser.

Glosser. Det gr. Ord γλῶσσα (glossa) Tunge, Sprog, Dialekt, bruges ogsaa som Betegnelse for forældede og derfor uforstaaelige Ord, Provinsialismer og fremmede Ord, som trænge til en Forklaring. Allerede i den klassiske Periode har man indenfor den gr. Literatur følt Trang til Forklaringer og Fortegnelser over saadanne G., og fra Grækerne gik denne Sprogbrug over til Romerne. Ordet *glossarium* forekommer første Gang hos en latinsk Forf. i 2. Aarh. e. Kr. Særlig de bibelske Skrifter, som havde almen Interesse, og som paa den anden Side indeholdt saa mange Udtryk, der ikke vare forstaaelige for alle, bleve Genstand for glossematisk Behandling, de gr. *glossæ sacræ,* hvori vi have Spiren til den senere Leksikografi hos en Hesykios, Fotios, Suidas, Phavorinus. Men allerede flere Aarhundreder før forekommer Ordet G. i en anden Betydning. Medens nemlig γλῶσσα hos Grækerne betegnede det Ord, som trængte til Forklaring, gik *glossa* eller *glosa* hos Latinerne over til at betegne selve den givne Forklaring, enten denne nu bestod i et enkelt Ord eller i kortere eller længere Skolier. Den første, hos hvem denne Forskydning af Begrebet forekommer, synes at være Isidor af Sevilla. De enkelte Ordforklaringer anbragtes i Reglen mellem Linierne *(glossæ intrinsecæ, interlineares),* medens de vidtløftigere Skolier nedskreves i Margenen paa vedkommende Haandskrift *(glossæ extrinsecæ, marginales).* Det næste Skridt var at samle hele Rækken af enkelte Glosser i en fortløbende Tekst *(glossæ perpetuæ),* som ogsaa gik under Navnet *glossa* i Enkelttal. Den berømteste Samling af *glossæ marginales* er foretagen af Walahfrid Strabo, Abbed i Reichenau (d. 849), og sammensat af historiske, mystisk-allegoriske og moralske Bemærkninger og Forklaringer, hentede fra Alkuin, Ambrosius, Augustin, Beda, Cassiodor, Origenes, Krysostomos, Gregor d. st., Haymo, Hesykios, Isidor af Sevilla, Rabanus o. fl.; den var i mere end 6 Aarhundreder *glossa ordinaria,* »Eksegesens mest gangbare *Vademecum*« (Reuss). Den vigtigste Interlinear-Glosse stammer fra Anselm af Laon (d. 1117); den er dog ikke nærmest filologisk, som Tilfældet er med andre, der mere have sproghistorisk Interesse, men teologisk-mystisk, idet den næsten leksikalsk indfører Kvintessensen af Datidens opbyggelige Eksegese ved at skrive de aandelige Slagord oven over Biblens enkelte Udtryk. I mange Haandskrifter er Vulgata overleveret tillige med begge de nævnte Glosser. Endnu i en 3. Betydning forekommer Ordet G., nemlig som Betegnelse for saadanne Indskud, som fra Margenen eller fra Pladsen mellem Linierne ere komne ind i selve Teksten, for saa vidt man da ikke foretrækker at benævne disse ved Glossemer til Forskel fra de egentlige Glosser. Opdagelsen og Udrensningen af disse Glosser eller Glossemer fra Teksten er en af Opgaverne for Tekstkritiken. — En Fortegnelse over den herhen hørende Literatur findes i Klostermanns Artikel i R. E.[3], VI, 709 f. *Sch. P.*

Glossolali, se Tungetale.

Glostrup, Nils Simonssøn, Biskop i Oslo 1617—39, var Søn af Præsten Hr. Simon Jenssøn i Glostrup ved Kbhvn (d. 1619); deraf hans Navn. Han studerede i Kbhvn og Wittenberg og tog 1612 Magistergraden ssteds. Sagnet vil vide, at han gjorde sin Lykke ved at overlade Christian IV sin første Forlovede til Frille, hvorpaa han selv giftede sig med hendes Søster. Først blev han Spr. i Køge, og det var i hans Embedstid, at den bekendte

Historie om »Køge Huskors« indtraf. 1616 blev han Sognepræst i Helsingør, men allerede det følgende Aar udnævnte Kongen ham til Biskop over Oslo og Hamars Stift, hvor han forblev til sin Død 1639. Glostrup viste sig som Biskop ikke uværdig til Kongens Gunst. Han ses at have interesseret sig for Ophjælp af en dygtigere Præstestand, for en bedre kirkelig Disciplin, en ordentlig Bogførsel ved Præstembederne og en betryggende Opbevaring af de gejstlige Arkiver. Men navnlig viede han Skolerne og Ungdommens Krdmsundervisning sin Interesse. Om Præsteskabets Hengivenhed for ham vidner Tilnavnet »den gode Biskop«, som man gav ham i Modsætning til hans Forgænger Biskop Sinning, som kaldtes »den onde Biskop«. Hans efterladte Visitatsoptegnelser, de eneste, som er os opbevaret fra nogen norsk Biskop i 17. Aarh., er af stort Værd for vort Kendskab til Almuens religiøse Oplysning i hans Tid. Til Glostrups Embedstid knytter sig Mindet om hans Stifts Omregulering (1631), om Opførelsen af Oslo nuværende Bispegaard og Kristianias første Kirke samt Oprettelsen af Kristiania Gymnasium 1636 (Biografi af L. Daae i hans og Huitfeldt-Kaas's Udgave af »Biskop Nils Glostrups Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617—37, Kra. 1895). *A. B.*

Glud, Søren, en Præstesøn fra Glud ved Horsens, f. 1621, blev 1648 Spr. til Høje Taastrup. Efter sin Hustrus, Formandens Enkes, Død 1660 ægtede han det følgende Aar Livmedicus Dr. Poul Moths Datter. Hendes Søster blev siden Christian V's Frille, og S. G. fremdroges nu af sine beskednere Forhold. 1673 blev han Biskop af Viborg, 1675 Dr. theol., 1679 fik han adeligt Vaaben. G. døde 1693 uden at have indlagt sig særlig Fortjeneste af sit Embede. Han tog Del i Revisionen af Danske Lovs 2. Bog og var Dommer i Skilsmissesagen mellem Fru Marie Grubbe og Palle Dyre. *J. O. A.*

Glüsing, Johann Otto, er født i Grevskabet Delmenhorst, o. 1676. Han studerede i Jena og kom som Huslærer til Kbhvn, hvor han sammen med en anden tysk Student, Eberhard, blev Leder af pietistiske Konventikler, der var begyndt hos et Par af Byens Borgere. Han henfaldt snart i stærkt sværmeriske Anskuelser med Foragt for Statskirken og dens Præster. Han beskyttedes en Tid af Hofpræst Lütkens, men ogsaa han opgav ham, da Forordn. 2. Okt. 1706 forbød Forsamlinger i Husene af særsindede Personer. G. var dog den Gang alt rejst til Kristiania, hvor han optraadte ligesom i Kbhvn. Biskoppen, Hans Munch, var en svag Mand, der ikke tog sig af Sagen, men Stiftsprovsten Jak. Lodberg paakaldte Politiets Hjælp mod G. og skrev til det teol. Fakultet i Kbhvn om hans Vranglære. Han blev da indstævnet for at give Oplysning om sin Lære og om sine Tilhængere, og som Følge af denne Undersøgelse forvistes han 1706 fra Kongens Riger og Lande. Siden levede han mest i Hamburg og Altona. Her optraadte han ikke saa voldsomt som i Kbhvn og Kristiania. Han sluttede sig til de saakaldte »Gichtelianer« eller Englebrødrene, der tilstræbte en englelig Syndfrihed ved at løsrive sig fra al jordisk Lyst. Han levede af at forfærdige Ure og Instrumenter, men udgav tillige Jak. Böhmes Skrifter med en Biografi af Forfatteren og en *Biblia pentapla,* en Sammenstilling af 5 tyske Bibeloversættelser, samt adskillig asketisk Literatur. Heller ikke i Hamburg undgik han Forfølgelse. 1725 maatte han flytte til Altona, hvor han døde 2. Aug. 1727. Hans Optræden i Kbhvn er ikke uden Betydning; den var det første alvorlige Frembrud af Pietismen i Danmark. *L. K.*

Gnadau, en Herrnhuter-Koloni ved Magdeburg, blev grundlagt 17. Juni 1767. Fra G.s »Unitätsbuchhandlung« udgaa de aarlige »Løsener« (Bibelsprog). — Siden Juni 1827 har G. været Samlingssted for den af Præsterne Uhle og Westermeier dannede G.er-Konferens for de preuss. Lutheranere. — 1841 holdt de saakaldte »Lysvenner« (se d. Art.), med Uhlich i Spidsen, deres første Forsamling i G., og dér organiseredes 17. April 1849 den luth.-kirkl. Forening for Provinsen Sachsen.

Gnadenberg, en Herrnhuter-Koloni ved Bunzlau i Schlesien, blev grundlagt af M. Dober 1743. Derhen flygtede 1759 mange af de fra Neusalz an der Oder fordrevne Herrnhuter. Byen led meget i Syvaarskrigen. Nu har den en bekenkt Pensionsanstalt for Drenge og Piger.

Gnadenfeld. 1. Herrnhuter-Koloni ved Cosel i Schlesien, grundlagt 1766. 1818 blev Brødre-Seminariet i Barby (I, 404) henlagt til G. — 2. Tysk Koloni i Rusland i Guvernementet Taurien, anlagt 1835 af württembergske Udvandrere.

Gnadenfrei, herrnhutisk Koloni ved Reichenbach i Schlesien, grundlagt 1743, er bekendt af en stor Opdragelsesanstalt for Pigebørn.

Gnapheus, Wilhelm (Willem van de Voldersgraft, *Fullonius),* nederl. Humanist, f. i Haag 1493, var først Rektor for Gymnasiet i Sn Fødeby, senere (1535—41) i Elbing. Hertug Albrecht (I, 48) kaldte ham til Königsberg, og dér var han (1544—47) Rektor for Byens Pædagogium. I Preussen oplevede han mange Kampe og blev navnlig af Staphylus og andre anklaget som Kætter (Gendøber). Han blev afsat og flygtede til Øst-Friesland, hvor Grevinden, paa Johan a Lascos Anbefaling, ydede ham et Fristed. Han døde i Norden i Friesland 29. Sept. 1586.

Gnesen *(Gnesna,* paa Polsk *Gniezno),* Hovedstaden i Stor-Polen og næst Posen Polens ældste By, er Ærkebiskoppens Residens, hvor de polske Konger indtil 1320 bleve kronede. Domkirken i G., hvor Adalbert af Prag (I, 23) blev bragt til Hvile, var et berømt Valfartssted, og Adalberts Broder og Ledsager, Radzyn *(Gaudentius),* blev o. 1000 G.s første Ærkebiskop. Til Ærkesædet G. hørte tidlig Lydbispedømmerne: Kolberg, Breslau og Krakau, senere ogsaa Posen (indtil 1821, se I, 623, Art. *De salute animarum),* Kamin, Lebus, Wilna o. a. Efter Polens sidste Deling, og navnlig efter 1821, har Ærkebiskoppen i G. kun én Lydbiskop, Biskoppen af Culm. Blandt Ærkebiskopperne i G. maa især mærkes: Krønikeskriveren Martin *(Polonus),* der 1279 døde i Bologna, paa Hjemrejsen til G.; Jaroslav Bogoria Skotnicki (1342—74); Theodor Potocki (1723—38), »den store Primas«; Martin Dunin (I, 687); Miecislav Ledo-

chovski (1866—86), der blev afsat 1874 (se Art. Ledochovski); Julius Dinder (1886—91) og Florian Stablevski (fra 1891).

Gnosticisme. Ordet »Gnosis« (Erkendelse) brugtes i Oldkirken om Bestræbelserne efter at trænge ind i Evang.s Kerne, Frelsesraadslutningens Hemmeligheder. I den efterapostolske Tid fremkom en vidtforgrenet Bevægelse, hvis Tilhængere ved Anvendelsen af hedensk Magi og Spekulation selv mente som de rette Gnostikere at besidde en højere Krdmsforstaaelse end den almindelige K. K. gjorde energisk Front mod denne *ψευδώνυμος γνῶσις* (1 Tim. 6, 20), og Forkastelsesdommen over denne formentlige Erkendelse gav sig senere Udtryk i Navnet G. Forudsætningen for G.s Fremkomst var den Synkretisme, som var begyndt langt tidligere, og som ikke blot fik Grækere og Romere til at knæle for Østens Guddomme, men ogsaa paa mange Maader drog Israel med sig. Den helleniske alexandrinske Jødedom er dog vistnok kun Parallel, ikke Ophav til G., som derimod havde nærmere Forløbere i Syrien og Palæstina (Essenerne?), og især blandt Samarias Blandingsfolk, hvorfor det ikke er nogen Tilfældighed, at Kirkefædrene enstemmig udlede G. fra Simon Mager (Ap. G. 8). Spor af, at en halv kristelig Blandingsreligion var i Frembrud, finde vi i forskellige Former og mere eller mindre klart i nogle nytestl. Skrifter (Kol., Pastoralbrevene, Johannesbrevene, Jud. og 2 Pet., jvfr. Joh. Aab.s Nikolaiter). I første Halvdel af 2. Aarh. finde vi G. i mangfoldige Egne af K. I mange Henseender har den nyere Forskning stillet G. i en ny Belysning, men dog er meget saa usikkert, at en kortfattet almindelig Skildring af G. maa nøjes med visse Hovedpunkter. Særlig Vanskelighed volder Klassificeringen af de enkelte Sekter, ja denne maa betegnes som haabløs at gennemføre i Enkeltheder, dels fordi vi om mange kun vide lidt mere end Navnet (saadanne nævnes derfor i Reglen ikke i denne Art.), dels fordi nogle Sekter glide over i hverandre, medens andre ere saa forskellige, at man kan tvivle om Retten til at sammenfatte dem under Navnet G.

Fremskridtet i den nyere Forsknings Forstaaelse og Værdsættelse af G. er sket ved, at man stiller sig mere kritisk overfor Modstandernes Beretninger, som jo hverken kunne antages at være helt upartiske eller nogenlunde forstaaende. Vi besidde et stort Antal Beretninger om G. fra Modstandere, dels hedenske (Kelsos, forsaavidt hans Udtalelser ere bevarede, Plotinos), dels navnlig kirkelige (især Justinos, Hegesippos — disse Fædres hæreseologiske Skrifter ere dog kun bevarede fragmentvis — Hippolytos, Irenæos, Tertullian, Klemens fra Alexandria, Origenes, Epifanios, Theodoretos). Tidligere var man næsten udelukkende henvist til disse Modstanderes Efterretninger, men i nyere Tid er der, foruden en Række apokryfe Evangelier, Apostelhistorier o. l., hvor den gnostiske Farve er mere eller mindre kendelig (se Apokryfer I, S. 116 f.), fremdraget nogle paa Koptisk bevarede gnostiske Skrifter, nemlig Pistis Sophia (oversat paa Latin og udgivet af M. G. Schwartze og I. H. Petermann 1851), de 2 Jeu-Bøger (Jeu er et Gudenavn) samt et spekulativt, titelløst Værk (sammen med Jeu-Bøgerne udgivet og oversat af C. Schmidt i »Texte und Untersuchungen« VIII, 1892).

En lille Gruppe af Gnostikere (de gnostiske Ebioniter, Elkesaiterne og Kerinthos) vare jødisk farvede, men gennemgaaende var det en hedensk Verdensbetragtning, der i G. sammensmeltede med Krdm. Hvor stærkt antijødisk denne Tangegang var, ses af, at man ofte nægtede, at Jødeguden var den højeste Gud. Ud fra dennes Dyb (*βυθός, Ineffabilis*) er strømmet en Række Æoner (halvt personlige, halvt upersonlige Aander eller Idéer), der høre med til det guddommelige Pleroma, men den materielle Verden er ordnet af et lavere eller ondt Væsen, Demiurgen, der hyppig identificeres med Jødeguden. Her viser sig altsaa en skarp Dualisme mellem Aand og Materie og disses Guder. Karakteristisk er tillige den panteistiske Farve i Gudsbegrebet og den dermed i Forbindelse staaende Emanationslære (naar Hippolyt tillægger Basilides en Evolutionslære, strider dette ikke blot mod gnostisk Tankegang i Almindelighed, men ogsaa positivt mod andre patristiske Efterretninger, ja hos Hippolyt selv). Den menneskelige Sjæl længes efter Forløsning fra Materien. Denne Forløsning sker dels ved Askese, dels ved Gnosis. En pessimistisk Verdensflugt er den naturlige Følge af at nægte; at Verden er Guds Værk; derfor maa de afskyelige Udskejelser hos visse Sekter, som ikke blot Kirkefædrene dvæle ved, men som ogsaa de bevarede gnostiske Skrifter bekæmpe, ikke anses for et konsekvent Udtryk for den gnostiske Tankegang, men er det almenkendte Fænomen, at Askese ofte slaar over i Libertinisme. Den moralske Livsvandel, der kræves for at naa Forløsningen, er dog nærmest kun Betingelse for at opnaa det egentlige Frelsesmiddel, Gnosis, Erkendelse af Mysterierne. Tidligere opfattede man overvejende denne Gnosis som teoretisk, en religionsfilos. Verdensbetragtning. Denne Forstaaelse stammer fra Kirkefædrene, som dog ogsaa betone, at Gnostikerne virkede ved Magi og Trolddom (jvfr. Udledningen af G. fra Simon Mager). I nyere Tid har man imidlertid, vejledet af de gnostiske Skrifter, indset, at Gnosticismen ikke alene er en Religionsfilosofi med fantastiske, om end digterisk skønne og dybsindige Idéer, og dens Samfund ikke alene filos. Skoler, men at den først og fremmest er en praktisk Religion, rigtignok af stærkt overtroisk Art, og dens Samfund Kultusforeninger, Sidestykker til de antike Mysterier, især Mitra-Mysterierne. De Mysterier, som Gnostikeren skal have Indsigt i, ere Maaderne, hvorpaa Sjælen kan komme løs fra Verden og gennem alle Himlene (nogle Sekter talte 365) med deres Arkonter og Æoner naa ind til Gud. Derfor maa han kende Navnene paa disse Arkonter og de Trylleformularer, som i hvert enkelt Tilfælde skal anvendes. Desuden maa han underkaste sig de hellige Vielser og Sakramenter, som tænkes at virke *ex opere operato*. Hos nogle Sekter gaves der 3 Slags Daab (Vanddaab, Ilddaab og Aandsdaab), samt, maaske i Forbindelse hermed, Nadver med Brød og Vand.

Denne praktisk-magiske Side er næsten ene-

herskende i *Pistis Sophia* og *Jeu*-Bøgerne. Derimod finde vi den mere spekulative Side i det tredje af Schmidt udgivne koptiske Skrift og i de store Systemer som Basilides's og Valentinos's. Gnosis er derfor den forløsende Erkendelse, men hos nogle Gnostikere set væsentlig praktisk som Kendskab til de nødvendige Trylleformularer og Tryllemidler, hos andre mere som en intellektuel Forstaaelse af Tilværelsens store Drama, nemlig, som allerede Tertullian fremhæver, Spørgsmaalene: *unde malum* (reelt = Materien) *et quare? unde homo et quomodo? et quod maxime proposuit Valentinus, unde deus?* Men i begge Former er Gnosis kun for de udvalgte, indviede. Derfor kan baade *Pistis Sophia* og Basilides sige, at Aabenbaringen kun er for en blandt tusinde og to blandt titusinde. Ligesaa aandsaristokratisk er Valentinianernes Inddeling af Menneskene i Hylikere, som helt vare materielle, Psykikere, som maatte nøjes med Tro (saaledes var det med de almindelige Kristne) og Pneumatikere, der alene naaede Gnosis.

Som den eneste, der kunde bringe »Gnosis af den usynlige Gud ved de skjulte Mysterier« (I Jeu) fremhævedes Kristus, og Krdm. saas, særlig modsat Jødedommen, som den absolute Religion. Men det er ikke den historiske Jesusskikkelse, der er Forløseren. Nej, hans Person opfattes doketisk, idet man enten i god Overensstemmelse med den dualistiske Tankegang adskiller mellem Mennesket Jesus og Æonen Kristus, der har forenet sig med ham i Daaben (nogle Gnostikere holdt Fest paa Kristi Daabsdag), men forladt ham før Lidelsen, eller antager, at Kristus kun har iført sig et Skinlegeme, eller bestemmer hans Lidelse paa en saadan Maade, at dens Begreb ophæves. Frelseskendsgerningerne tabe al Betydning; Jesu Gerning bestaar i at meddele Gnosis, særlig i Tiden mellem hans Opstandelse og Himmelfart, der karakteristisk nok ganske overskygger hans Liv i Kødet og udstrækkes længe (i *Pistis Sophia* i 12 Aar). For at paavise deres Læres Oprindelse fra Kristus paaberaabte G. sig dels apostolske Skrifter, ægte (særlig Joh. og Ef. og Kol.) og falske, dels Trosregler og hemmelige Overleveringer.

Forløsningens Maal var Sjælens Befrielse fra Materien. Kødets Opstandelse var en ganske umulig Tanke for G.; dette Led i Trosreglerne fortolkedes derfor spiritualistisk. Dualismen tillader ikke heller ved Verdens Ende nogen Forsoning mellem Aand og Materie. Derfor forkastedes ikke blot de jødiske sanselige Forestillinger paa Eskatologiens Omraade, men alt det realistiske i Urkristendommens Fremtidshaab, ogsaa Kristi Genkomst.

Trods Gnostikernes, af flere nyere Teologer ivrigt forsvarede, Krav paa at være Kristne, have de dog ved at nægte, at Verden er Guds Værk, ved at prædike et Evang. om en blodløs Skygge som Forløseren for de vise og forstandige og ved med Overskærelsen af Baandet mellem den gamle og den nye Pagt at udrense det realistiske i den ældste Menigheds Tro og Haab, sat sig saaledes i Modsætning til den ægte Krdm, at den ældste K. i dem maatte se Antikrister. Paa den anden Side er der dog saa megen saglig og formel Tilslutning til Krdm., at G. for Kelsos flød sammen med den store K., og at Nyplatonismen igennem Plotinos aabnede en skarp Kamp mod G. Om Oprindelsen til de hedenske Elementer i G. føres der stærk Strid. Fra den ene Side menes G. at være opstaaet i Syrien og Mesopotamien, ved Paavirkning fra babylonisk, persisk og mandæisk Religion, men senere græciseret ved sin Fremtrængen mod Vest (saaledes Kessler, Loofs, Krüger og særlig Anz, der søger at paavise, at Centrum i G. er Læren om Sjælens Opstigen forbi de 7 Arkonter til Pleroma, og at denne Lære hænger sammen med babylonisk Magi og Astrologi [Arkonterne oprindelig = Planeterne]). Paa den anden Side paavises Sammenhængen med gr. Mysterievæsen og Filos.; de orientalske Elementer skulle først være naaet til G. gennem Grækerne, og G. er saaledes Krdms akute Hellenisering (Harnack, Schmidt). Meget taler imidlertid for, at den store Gruppe, som, fordi Slangen hos dem spiller en vis Rolle, noget misvisende sammenfattes under Navnet den ofitiske, oprindelig har haft orientalsk Oprindelse, og at gennem den orientalske Elementer ere gaaede over i andre Sekter. En af de ældste Former af den ofitiske Gnosis finde vi hos Naassenerne (af det semitiske Ord *nahas* = Slange), fra hvem Hippolyt har bevaret en smuk Hymne. De Barbelo-Gnostikere (Barbelo er et Gudeeller Gudindenavn), som Irenæos skildrer, vise derimod allerede stærk Paavirkning fra gr. Panteisme. Ofiterne falde i en Mængde Sekter, hvoraf nogle (som Nikolaiter og Kainiter) vare libertiniske, andre (som Severianere og Sethianere) asketiske; fra en asketisk-ofitisk Gnosis stammer de bevarede koptiske Værker. Stærk gr. Paavirkning finde vi hos Basilides og navnlig i Valentinianernes vidtforgrenede Sekt. Syreren Bar-Daisan inddrager derimod atter orientalske Elementer. Ren gr. (platonisk) er Karpokrates i Alexandria; omvendt er Manikæismen saa orientalsk, at den vel kan regnes for en Ofiterne nærstaaende Retning, men paa den anden Side ogsaa kan kaldes en ny Religion (se Kesslers Art. Mani i Herzogs Realencykl. 2. Aufl., der har gjort Epoke paa dette Omraade). For Enkratiterne er det praktisk-sædelige (Askese) i den Grad Hovedsagen, at man trods deres Dualisme kun uegentlig kan regne dem til Gnostikerne. Det samme gælder Markion, der vilde være den eneste ægte Pauliner, men fuldstændig sønderrev Baandet mellem Lov og Evangelium og, tildels i Tilslutning til Kerdon, lærte Dualisme og Doketisme, dog ikke i Form af et egentligt System.

Dersom man med Harnack (se Art. Dogmehist. I, S. 659) i den kirkelige Læreudvikling ser Krdms sukcessive Verdsliggørelse (Hellenisering), da vil man i G. finde det samme i akut Form og i Gnostikerne de første Teologer. Unægtelig findes der baade i hele den intellektualistiske Kdmsbetragtning (ogsaa bag den gnostiske Magi ligger Intellektualisme) og i mange Enkeltheder Fænomener, der ofte senere har vist sig skæbnesvangre indenfor K. Men man kan paa ingen Maade udlede den kirkelige Dogmeudvikling af G. s Betydning for Kirken ligger navnlig i at have fremskyndet og nødvendig-

gjort den allerede før begyndte Udvikling af, hvad der for K.s Mænd var den rette Gnosis, og hvilke dens Normer vare (Trosregel og Skrift). G. har utvivlsomt haft stor Betydning ved at stille Problemet om en nytestl. Kanon. Det tilkom nemlig Gnostikerne, som fremførte hidtil ukendte Lærdomme, at bevise deres Læres apostolske Oprindelse; derfor maatte de først søge at paavise deres Lære i de apostolske Skrifter (Basilides 24 Bøger Fortolkninger til »Evangeliet«, Valentinianeren Herakleons Kommentar til Joh.). De anvendte, med Undtagelse af Markion, hertil en vild Allegori, som nærmest maa have manet Kirkefædrene til større Besindighed. De maatte endvidere i bevidst og skarp Form stille Spørgsmaalet om N. T.s Omfang (Markion), og endelig producerede de en Mængde apokryfe Skrifter, som under apostolske Navne vandt Indgang i den store K.

Den aandsaristokratiske G. har i Reglen ikke formaaet at danne Menigheder, og K. saa klart, at den ved at styrke Menighedsorganisationen med Episkopatet som Midtpunkt vilde skærpe sine Vaaben. Trods den heftige Kamp holdt G. sig dog længe, ja da Manikæismen trængte imod Vest, formaaede den i sidste Halvdel af 4. Aarh. at holde endog en Augustinus i sine Garn i 9 Aar. Og helt op i Middelalderen træffe vi Gengangere af den f. E. Paulikianere, Bogomiler, Katarer osv. (Fr. Nielsen, Oldkirken, 2. Udg. 1893; A. Harnack, Lehrbuch der Dogmengesch., I, 3. Opl. 1894; A. Hilgenfeld, Die Ketzergeschichte des Urchristenthums, 1884, heri Aftryk af de ældste kirkelige Hæreseologer; W. Anz, Zur Frage nach dem Ursprung des G. i »Texte und Untersuchungen«, XV, 1897). *V. A.*

Gnupsøn, Erik, en Mand af isl. Slægt med Tilnavnet »Upsi« skal som Biskop (Missionsbiskop?) være kommen til Grønland 1112, vi vide ikke hvorfra. 1121 forlod han atter Grønland og gik til de Kristne i Vinland, men fra denne Færd synes han ikke at være kommen tilbage. Efter hans Bortgang foreslog Høvdingen Sokke Thoresson, at Bønderne paa Grønland skulde stræbe efter at faa en Bispestol oprettet paa Landet.

Goah, et ubekendt Punkt i Jerusalems Nærhed Syd for Byen (Jer. 31, 39).

Goar, Missionær ved Nedre-Rhinen, skal efter en, i det hele lidet troværdig, Helgenkrønike fra 9. Aarh. (Acta Sanct. Juli II, 333 f.) have tilhørt en anset aqvitansk Familie. Legenden fortæller, at Bisped. Trier 2 Gange blev ham tilbudt, men at han afslog Tilbudet og blev i sin Celle til sin Død (6. Juli 575). Byen St. Goar (mellem Koblenz og Mainz) og St. Goarshausen ere opkaldte efter ham.

Goar, Jacques, lærd Dominikaner, fødtes i Paris 1601. 1619 traadte han dér ind i Domingos Orden, og Aaret efter aflagde han Løftet. Efter 6 Aars Studier blev han Læsemester i Toul, og 1631 sendte Ordens-Generalen Ridolphi ham til Østerland, for at han der skulde studere den græske patristiske Literatur og navnlig Liturgierne og Kirkeskikkene. Han blev i Østen 8 Aar og havde i den Tid fast Ophold paa Kios som Prior for Øens Dominikaner-Konvent. 1640 vendte han tilbage til Italien og blev Prior for Dominikaner-Konventet ved S. Sisto. I Rom levede han i nøje Forbindelse med Leo Allatius (I, 55) og flere Basilianere (I, 232). 1642 boede han i Paris som Novitsemester; 1643 vendte han tilbage til Rom, men snart efter fik han fast Ophold i Paris. Han døde 23. Sept. 1653. Foruden *Eucholo-gium Græcorum* (1647), et vigtigt Hjælpemiddel ved Studiet af Grækernes Liturgi, har han udgivet flere gr. Fædre og Historieskrivere, der bleve optagne i den venezianske Udgave af de byzantinske Historieskrivere. Han efterlod i Manuskript Forarbejder til Udgaver af Blastares's Kanon-Samling og af S. Syropulos's Skildring af Florentiner-Konciliet.

Gob, et Sted, hvor David slog Filisterne 2 eller 3 Gange (2 Sam. 21, 18. 19 og utvivlsomt ogsaa i V. 16, hvor »Jisbi-benob« med en let Ændring af Wellhausen o. a. oversættes: de lejrede sig i G.). 1 Krøn. 20, 4. 5 har ikke Navnet G., men i V. 4 Geser, som dog næppe kan komme i Betragtning overfor det gentagne G. i 2 Sam. *L. G.*

Gobat, Samuel, f. 26. Jan. 1799, Søn af fromme Bønder i Jura i Bern, kom 1819 efter et religiøst Gennembrud til Missionsanstalten i Basel, studerede 1823—24 Arabisk i Paris og sendtes 1825 til England for at blive Missionær under *Church Miss. Soc.* Dette udsendte 1826 G. og Kugler (ogsaa fra Basel) til Habessinien. Efter et længere Ophold i Ægypten og Jerusalem naaede G. sit Bestemmelsessted 1829 og blev vel modtaget af Fyrsten i Tigré, Sabagadis, og rejste 1830 til Gondar, Habessiniens kirkl. Hovedstad. Men Kugler døde, og Krigsuroligheder og Sygdom drev G. hjem 1833. Efter at være bleven gift med Zellers Datter i Beuggen drog G. ud paa ny 1834 og var i Habessinien 1835—36 under vedholdende Sygdom, der fulgte ham under en lidelsesfuld Hjemrejse til Europa. Han gik saa 1839 til Malta for at hjælpe ved literære Arbejder, og kaldtes herfra 1846 ved Kong Fr. Wilhelm IV af Preussen til det for England og Preussen fælles Bispeembede i Jerusalem (I, 840), hvor han døde 20. Okt. 1879. Han virkede meget for Oprettelse af Skoler i Palæstina, og *Church Miss. Soc.* begyndte paa hans Tilskyndelse en Mission dér 1851, men 1050 eng. Kirkemænd nedlagde 1853 en skarp Protest imod hans »skismatiske« Færd og hvad de kaldte hans »Proselytmageri« over for den gr. Kirke. Fra G. skriver sig væsentlig de tyske Evangelisationsbestræbelser med Hospitaler, Børnehjem m. m. i Jerusalem (S. G., sein Leben und Wirken, Basel 1884). *V. Sn.*

Gobel, Jean Baptist Joseph, Ærkebiskop af Paris, fødtes i Øvre-Alsace 1. Sept. 1727 og blev opdraget i Collegium Germanicum i Rom. 1772 blev han Biskop af Lydda *i. p.* og Viebiskop hos Fyrstebiskoppen af Basel; 1787 var han Ombud for Præsteskabet i Nationalforsamlingen, og 13. Marts 1791 blev han af 500 Vælgere valgt til konstitutionel Ærkebiskop af Paris, Øvre-Marne og Øvre-Rhinen. Han optraadte meget radikalt og talte endog 7. Nov. 1793 for Kristendommens Afskaffelse; derpaa nedlagde han sin Værdighed i Konventets Hænder. Han faldt imidlertid i Unaade hos Robespierre, og 13. April 1794 maatte han bestige Skafottet (Pressensé, L'église et la révolution française, 3 éd. 1889, 189. 321 f.).

Goch, Johann von, en af de saakaldte nederl. Forreformatorer, hed egentlig Pupper eller Cappupper og blev født i Byen Goch i Geldern i Beg. af 15. Aarh. Han har rimeligvis gaaet i Skole hos Brødrene af Fælleslivet i Zwolle. I Dec. 1454 blev han immatrikuleret i Köln. 1459 grundede han Klostret Thabor ved Målines for Augustiner-Kanonisser, og det forestod han til sin Død (1475?). Maaske har han en Tidlang studeret i Paris, og maaske har han været Forstander for Fraterhusene i Harderwyk og Gouda. Først 1521 udkom hos M. Hillenius i Antwerpen hans Hovedskrift: *De libertate Christiana,* udg. af Corn. Grapheus. Kun med Urette kan han kaldes »Forreformator« (jvfr. Ritschl, Rechtfert. und Versöhn. I, 142); thi m. H. til Læren om Retfærdiggørelsen staar han helt paa middelalderlig Grund. Over for Skolastiken forholder han sig eklektisk, men han er stærkt paavirket af den nominalistisk-kvietistiske Mystik. Først og fremmest var han en Discipel af Augustin (O. Clemen, J. P. v. G. 1896).

Gode, det højeste. Ved dette Navn betegnes allerede fra Oldtiden det højeste Formaal for den sædelige Virksomhed, saavel den enkeltes, som Slægtens. Det er klart, at der hermed ikke kan betegnes noget enkelt Livsgode, thi hvor dyrebart end et saadant kan være, og hvor høj Pris der sættes paa det, vilde det jo kunne blive endnu højere og endnu mere værdifuldt, om der til dette føjedes et eller flere andre Goder. Det h. G. maa altsaa være en Totalitet, der omfatter alle Goder, saaledes at intet enkelt Gode udelukkes derfra. Fremdeles kan det h. G. ikke tilfalde nogen enkelt alene eller være Genstand for hans isolerede Virksomhed eller Nyden, da begge disse ere betingede af de Samfundsvilkaar, hvorunder den enkelte lever. Hermed bliver det h. G. altsaa Totaliteten af alle Livsgoder, som erhverves ved hele Samfundets sædelige Virksomhed.

Det h. G. har saavel en indre subjektiv, som en ydre objektiv Side. Den første er den sædelige Virken, der lægger sig for Dagen dels som en Sindstilstand, dels som en Virksomhed, altsaa det Godes Virkelighed i den enkelte d. e. Dyden, der atter udfolder sig i en Række af enkelte Dyder. Vi kalde Dyden for *bonum supremum,* fordi den maa være højeste Formaal for den enkeltes sædelige Stræben. Den objektive Side af det h. G. er Tilstedeværelsen af saadanne ydre Livsvilkaar og Goder, som ere Betingelse for, at den sædelige Virksomhed kan gaa uhindret for sig. Denne Fuldendelsens Tilstand kaldes for *bonum consummatum.*

Rent formalt bliver det h. G. at bestemme som den omfattende Enhed af alle Dyder og alle Livsgoder eller Værdier: som Enheden af Dyd og Lyksalighed. Naar det tages i absolut Forstand, bliver det den Tilstand, hvor alt er fuldstændig gennemtrængt af det gode, hvor alle Dyder, Kærlighed, Ydmyghed, Retfærdighed osv. ere virksomme, og hvor alle Livsgoder, Sundhed, Velstand, Ære, Familielykke osv. ere uhæmmede tilstede. Tanken herom er den skjulte Drivfjeder for al menneskelig Handlen, idet denne gaar ud fra Ønsket om at forbedre sin egen eller andres Tilstand og derved komme Virkeliggørelsen af det h. G. nærmere. Paa Grund af den Indskrænkning, som Menneskelivet er underkastet, og den store Ufuldkommenhed, hvorunder det lider, vil det h. G. aldrig kunne virkeliggøres i sit fulde Omfang under de nuværende jordiske Livsvilkaar, men der vil kun finde en stigende Tilnærmelse Sted. En virkelig Fuldendelse vil det h. G. først kunne naa i en hinsides Tilværelse, hvor de Hindringer og Skranker, som her stille sig i Vejen for det, ere fjernede.

Disse formale Bestemmelser af det h. G. ville først faa deres reale Livsfylde ved en religiøs Grundlæggelse. Enheden af den sædelige Stræben og de ydre Livsgoder eller Enheden af Dyd og Lyksalighed vil ikke kunne naas ved den menneskelige Virksomhed alene, eftersom Mennesket staar afmægtig overfor Naturordenen, der betinger Livsgoderne. Her maa altsaa søges en højere Magt, der kan styre baade den menneskelige Virken og Naturordenen saaledes, at begge komme i Harmoni med hinanden. En saadan højere Magt finde vi kun i Gud, der, som den almægtige Visdom og Kærlighed baade kan og vil føre Tilværelsen frem mod sin Fuldendelse og derigennem virkeliggøre det h. G. i sin fulde Udstrækning. Efter hvad ovenfor er bemærket, vil dette først kunne ske i en hinsides Tilværelse, og til Tanken om Gud slutter sig derfor Tanken om Udødelighed.

Medens den græske Filosofi fornemmelig gennem Platon og Aristoteles fik fastsat de formale Bestemmelser af det h. G.s Begreb, har det først faaet sin reale Livsfylde i det kr. Begreb af Guds Rige, som vi finde det udviklet i N. T. Dette bliver da den alt omfattende sædelige Totalitet, som udformes paa Grundlag af Naturordenen, der danner Betingelsen og Grundlaget for det menneskelige Aandsliv, men atter skal sædelig bearbejdes af dette og derigennem løftes op i en højere Tilværelse. Indenfor Gudsriget faar de jordiske Livsgoder deres Plads saaledes, at hint er det absolute Gode, for hvilket alt andet skal gives hen (Mt. 13, 45—46), disse ere derimod de relative Goder, hvis større eller mindre Værd det bliver den kristelige Sædelæres Opgave at bestemme. *H. S.*

Gode Gerninger, se Gerninger (S. 200).

Godebald blev i Sven Tjugeskægs Tid indkaldt fra England for at virke som Biskop paa Sjælland og i Skaane. Lund og Roskilde blev nu Midtpunktet for kirkeligt Liv i Østdanmark, og G.s Virksomhed strakte sig ogsaa til Göterne. Lunde-Kirken vedblev at mindes hans Aarsdag. Efter en engelsk Kilde skal han være død 1004, men Rimelighed taler for, at han levede en Række Aar endnu; først 1022 nævnes Gerbrand som Biskop i Roskilde. *J. O. A.*

Goderstad, Lars Olsen, Lærer og Lægprædikant, f. 1841. Fra 1872—83 virkede han som Indremissionær i Arendal og redigerede ssteds Opbyggelsesbladet »Zions Vægterrøst«. Fra 1883 har han været Lærer ved den kommunale Middelskole i Tvedestrand. Han har udgivet flere Skrifter, mest af opbyggelig Art. *A. B.*

Godeskalk, se Gottschalk.

Godet, Frédéric Louis, reformert Teolog, fødtes i Neuchâtel 25. Okt. 1812. 5 Aar gl. mistede han sin Fader, Advokat Paul G.; gen-

nem sin fromme og fremragende Moder Eusébie f. Gallot og ved Præsten James du Pasquier modtog han tidlig en religiøs Paavirkning, som senere uddybedes ved Læsningen af Zinzendorfs og Spangenbergs Liv. 1831—35 studerede han Teol. i Neuchâtel, Berlin og Bonn. Foruden Steffens, Schleiermacher, Tholuck, Nitzsch og Hengstenberg var det navnlig Neander, som fik Betydning for hans Udvikling. Endnu i sin høje Alderdom skriver han, idet han vier sin nytestl. Isagogiks I. Bind (1893) til Neanders Minde: »Det er dig, som har ført mig ind i Studiet af N. T. . . . Indtil min sidste Time vil jeg velsigne Mindet om dine Forelæsninger i Auditoriet med over 360 Tilhørere og om mine Samtaler med dig«. I nær Forbindelse stod han ogsaa med O. v. Gerlach (se S. 199). Fra 1836 var G. et Par Aar Hjælpepræst i sin Fødeegn. 1838 blev han Lærer i Berlin for Arveprins Wilhelms Søn, den senere Kejser Friedrich III. 1845 begyndte han atter gejstlig Virksomhed, først i et Nabosogn og fra 1851 i Neuchâtel selv, men var samtidig fra 1850 Prof. i Teol. ved Akademiet ssteds. Med sine mangesidige Interesser havde han foruden teol. Studier dyrket Geologi og Etnografi, udgav forskellige Lærebøger i Geografi, arbejdede sammen med Fr. de Rougemont i »Selskabet for Oversættelse af tyske kr. Værker« og udfoldede ved Siden af sit Professorat en vidtstrakt og velsignelsesrig Præstegerning, hvorfra han medbragte den Grundsætning, at ingen bør være teol. Prof. uden først at have været Præst. 1866 nedlagde han for bestandig sit gejstlige Embede og helligede sig ganske til Præstelærerens og Videnskabsmandens Gerning. Da der i 1873 blev givet en ny Kirkelov, som erklærede enhver stemmeberettiget Statsborger uden Forskel for Medlem af K. og indførte ubunden Præstefrihed uden nogensomhelst forpligtende Lærebekendelse for Ordets Tjenere, udtraadte G. af Statskirken og blev Medstifter af Frikirken i Neuchâtel (S. 129). Ved dennes teol. Fakultet fortsatte han sin Professorvirksomhed, og om hans Lærestol ligesom i hans Hjem flokkedes talrige Elever fra Schweiz og Udlandet. Som Lærer for Teologer havde han ualmindelige Betingelser: en stærkt dragende Personlighed, gennemaandet af Troslivets Inderlighed, omfattende og fin Dannelse, en klar og skarp Tanke, lykkelige Fremstillingsgaver, utrættelig Arbejdsdygtighed, et ungdomsfriskt Sind ogsaa som gammel Mand, glødende Kærlighed til K. og dens praktiske Opgaver, udbredt Lærddom og Begejstring for den teol. Ungdoms Undervisning. Med denne fortsatte han indtil 1887, da Sønnen George G. overtog hans Professorat. Men sin Forfattervirksomhed førte han videre og arbejdede endnu som 87aarig Olding med Iver paa Fuldendelsen af et af sit Livs Hovedværker. Han døde 29. Okt. 1900.

Allerede som Student udgav G. sit første Skrift, *Étude sur le St. Simonisme,* derefter *Examen des Vues darbystes sur le st. Ministère* (1846) og *Histoire de la Réformation et du Refuge dans le canton de Neuchâtel* (1858). Men det er som Bibelteolog, at han er bleven kendt langt ud over sit Fædrelands Grænser ved Fortolkninger til Joh. Evang. (3. Udg. 1885), Luk. (3. Udg. 1888 f.), Rom. (2. Udg. 1883 f.), 1 Kor. (1886), samt hans *Études bibliques,* hvis aandfulde Fremstilling af gltestl. og nytestl. Emner i to Dele vandt Udbredelse henholdsvis i 4 og 5 Udgaver. Fortolkningerne, som forene Grundighed og Dybde med Klarhed og smuk Form, have uagtet deres Vidtløftighed banet sig Vej i Oversættelser til hele den protestantiske Kristenhed. De ere udgivne paa Dansk ligesom Forf.s bibelske Studier og hans *Conférences apologétiques* (1869). En samlet Frugt af sit Livs Studier havde G. ønsket at nedlægge i sin *Introduction au N. T.,* hvoraf I. Bind (1893) behandler Pauli Breve og fire udkomne Leveringer af II. (1897—1900) indeholde Fremstillingen af de synoptiske Evangelier. Det blev ham ikke forundt at afslutte dette Værk. — G.s Fortjenester af den eksegetiske Teol. og den evang. K. have skaffet ham et dobbelt Æresdoktorat fra Fakulteterne i Basel 1868 og i Edinburgh 1884. *A. S. P.*

Godske Ahlefeldt, se I, 41.

Goffin, Leonhard, rom.-kat. Forf. til Opbyggelsesskrifter, fødtes i Köln 6. Dec. 1648, traadte 1669 ind i Præmonstratenser-Abbediet Steinfeld i Eifel, virkede 1685—91 som Hjælpepræst i det til Præmonstratenser-Klostret Varlar hørende Coesfeld (i Bisped. Münster), 1691—94 som Præst i Weln ved Maria-Laach (i Ærkebispd. Trier) og fra 1698 til sin Død (11. Aug. 1719) i Oberstein. Hans Hovedværk er »Hand-Postill oder christ.-cath. Unterrichtungen von allen Sonn- und Feyr-Tagen des gantzen Jahres« (Mainz 1690), der er optrykt og bearbejdet mangfoldige Gange under forskellige Titler; den er ogsaa oversat paa en Mængde fremmede Sprog, bl. a. paa Svensk af den rom.-kat. Præst I. L. Studach (Stholm 1851). Desuden har han skrevet en Udlæggelse af Augustins Regel, en Forklaring til Peter Canisius's Katekisme og forskellige Andagtsbøger.

Gog. 1. En rubenitisk Slægtsøverste (1 Krøn. 5, 4). — 2. Fyrsten over Magog, se Magog.

Goiske, Peter Rosenstand-, er født 1. Maj 1704 i Vestervig, hvor Faderen P. G. var Præst og Provst. Han blev Student 1722 og tog teol. Embedseksamen 1724. Han var derefter Huslærer, Lærer i Aalborg, Konrektor i Viborg, og erhvervede 1742 den teol. Doktorgrad, 1746 blev han Stiftsprovst i Viborg, og 1749 kom han i den Stilling, hvori han skulde faa størst Betydning, idet han blev teol. Prof. i Kbhvn. Her samlede han mange Tilhørere om sig; han var den første, der bragte den Wolfiske Filos. i Anvendelse paa Teol. Efter denne kunde Krdm og Fornuft ikke stride mod hinanden, fordi de begge havde deres Udspring fra Gud. Krdm.s Sandhed lod sig derfor bevise ved Fornuftslutninger, og Vantro kom ikke af ond Vilje eller Egenraadighed, men kun deraf, at Mennesker ikke brugte deres Fornuft. Naar de blev ret oplyste, vilde de ogsaa blive troende. Det er nu til at se, at dette Standpunkt ikke er holdbart. Krdm er noget andet og mere end en Lære, og det er ikke Ræsonnementer, der afgør om et Menneske bliver troende eller ej. Men dengang, da de gamle videnskabelige Standpunkter rokkedes, og man ivrigt søgte nye, syntes det mange, at den wolfiske Filosofi kunde give dem, der var usikre,

ny, fast Grund under Fødderne. R.-G.s Betydning for de Studerende havde dog ikke alene sin Grund i hans Filos., men nok saa meget i, at han var en alvorlig from og troende Mand, »en ivrig og andægtig Beder baade i Guds og sit eget Hus, hvor han ofte fandtes liggende paa sit Studerekammergulv anraabende Gud hjerteligt om Naade og Hjælp baade for sig selv og andre«.

1753 begyndte han Udgivelsen af et Tidsskrift »Billige frie Tanker om ubilligt Fritænkeri«. Han vilde her for Lægfolk vise Fritænkeriets Daarlighed. Dette Skrift vil dog for Nutidslæsere synes helt ulæseligt; han havde ikke Ævne til populær Fremstilling. Men der er Vidnesbyrd om, at det, da det fremkom, har gjort sin Nytte (se Art. O. Høegh-Guldberg). Han var altid beredt til at imødegaa Fritænkerne; da saaledes en Advokat Schade i Altona sendte ham et fritænkersk Skrift, skrev han en Gendrivelse deraf. S. trykte da sit Skrift tilligemed Gendrivelsen; men hamburgske Recensenter rejste stærke Anker mod R.-G., og denne bad da Kancelliet skaffe sig Oprejsning. Der blev da anstillet en retslig Undersøgelse. S. blev forvist til Kristiansø, og hans Bog blev af Bøddelen brændt i Hamburg. Rygtet sagde, at R.-G.s Gendrivelse var gaaet samme Vej, men det viste sig dog, at den var bleven forskaanet for Eksekutionen. — R.-G. døde pludseligt 13. Juni 1769. *L. K.*

Gojim, der i G. T. betyder Folkene, Hedningerne, maa i 1 Mos. 14, 1. 9 være Egennavn og betegne et bestemt Folk. Dets Konge Tideal fulgte med Kedorlaomer paa hans Tog mod Øst-Jordanlandet. Assyriologerne formode, at G. er det i Indskrifterne nævnte Gutî eller Qutî i Bjerglandet Nordøst for Babylonien, kurdiske Stammer, identisk med Qoa i Hes. 23, 23. — I Josva 12, 23 staar G. derimod rimeligvis i sin sædvanlige Betydning: Hedningerne. — Under den antisemitiske Strid i Tyskland, Østerrig og Frankrig er Navnet atter kommet frem, »Israel und die G., Beiträge zur Beurtheilung der Judenfrage«, 1880). *L. G.*

Golan, en af de østl. Fristæder, tillige Levitstad, laa i Øst-Manasse (5 Mos. 4, 43; Josva 20, 8. 21, 27; 1 Krøn. 6, 56 [71]); kaldes hos Josefos Gaulane og var i den kr. Oldtid »en meget stor By«. Efter den har Landskabet Gaulanitis eller Djolan Navn. Schumacher o. a. have i nyeste Tid ment at genfinde G. i Landsbyen Saham-edj-djolân, 3—4 geogr. Mil østl. for Gennesaret Sø; Indbyggerne omtale deres By som Djolans Hovedstad i gammel Tid. *L. G.*

Goldast, Melchior, kaldet von Heiminsfeld, Polyhistor, fødtes af fattige Forældre 1578 i Espen ved Bischofszell i Thurgau. 1606 slog han sig ned i Frankrig, hvor han mente at finde gode Betingelser for sin Kundskabstrang. 1615 udnævnte Grev Holnstein-Schaumburg ham til Geheimeraad, og Landgreven af Hessen gav ham en Aarpenge for at skrive hessisk Historie. 1624 tvang Krigen ham til at flygte til Bremen, senere kom han til Giessen, og dér døde han 11. Aug. 1635. Bremen fik en Del af hans værdifulde Bibliotek; de kostbareste Haandskrifter gjorde Svenskerne til Bytte. Nogle af disse Haandskrifter findes i Stockholm, andre kom ved Dronning Kristina i det vatikanske Biblioteks Samling. G. har forfattet en overordentlig stor Mængde Skrifter paa Teologiens, Filosofiens, Retsvidenskabens, Medicinens, Historiens og den klass. Filologis Omraader. Af størst Betydning ere hans historiske Kildesamlinger.

Golgata (i den gr. Tekst Golgota, *Γολγοθᾶ*), bekendt fra Evangelierne (Mt. 27, 33; Mk. 15, 22; Joh. 19, 17). Navnet er det aram. *gulgata*, hebr. *gulgólet* ɔ: Hjerneskal, Kranie, og hidrører, som Lk. 23, 33 (»det Sted, der kaldes Hjerneskal«) tydelig viser, fra Stedets Form som en lille Højde (»*monticulus Golgatha*« i *Itinerarium Hieros.*). Det har altsaa intet at gøre med henspredte Hovedskaller og Dødningeben, hvad der ogsaa vilde stride mod jødisk Lov (5 Mos. 21, 33). Latinernes Navn er *Calvaria* (Vulgata), af samme Betydning. Stedet var efter sin Natur synligt »langt borte fra« (Mk. 15, 40; Lk. 23, 49), i Nærheden af alfar Vej (Mt. 27, 39; Mk. 15, 21. 29) og udenfor Byens (nordlige) Mur (Mt. 27, 32. 28, 11; Joh. 19, 17; jvfr. Hebr. 13, 12), nær ved Staden (Joh. 19, 20), altsaa mod Nord eller Nordvest. Evangelierne tilføje, at en Have med Josef af Arimathæas nye Klippegrav, hvori Herrens Legeme blev lagt, var tæt ved Stedet, hvor han korsfæstedes (Joh. 19, 41 f.).

Kristenkvarteret i Jerusalem har koncentreret sig om det Sted, der af Overleveringen udpeges som Kristi Grav og G., og hvor fra det 4. Aarh. den hl. Gravs Kirke med tilhørende Bygninger har ligget. Evsebios, der paa den Tid levede i Palæstina og var med ved Kirkens Indvielse 335, beretter i sin Levnedsskildring af Konstantin d. st. (III, 25 f.), hvorledes Graven blev fundet. Da nemlig Konstantin lod det Afrodite-Tempel, der under Hadrian eller Antoninerne var opført over det Sted, hvor Kristus havde været begravet, nedbryde for at bygge en Kirke i Stedet for, fandtes ved Jordens Bortfjernelse til største Forbavselse selve Graven. Derefter byggedes saa Kirken. Denne K. kaldtes Anastasis (Opstandelsen) og omsluttede altsaa under sin Runding den hl. Grav. Østlig derfor var en stor aaben Plads med Søjler paa begge Sider, og videre mod Øst byggede Konstantin paa selve G. en mægtig Basilika, der paa Østsiden dækkedes af pragtfulde Propylæer, hvortil en bred Trappe førte op. Til denne K. hørte en underjordisk Del, som hidrørte fra den tidligere Stadsgrav, i hvilken efter gammel Overlevering Kristi Kors blev kastet og, ifølge Kirkefædre fra 5. Aarh., genfundet af Kejser Konstantins Moder Helena. En kr. Legende lader Adam være begravet under G. »Lægen blev ophøjet paa det Sted, hvor den syge laa«, siger Augustin. Bloddraaber fra Kristi Kors faldt da paa Adams Hjerneskal og levendegjorde ham paany. Denne K. (om hvis Historie henvises til Tobler, »G., seine Kirchen u. Klöster« [1851] og Bädeker-Socin, »Palästina«) blev i sin første Skikkelse ødelagt af Perserne 614, genopførtes, men nedbrændtes siden af den ægypt. Kalif Hakem, ombyggedes af Korsfarerne fra o. 1103, led Skade ved en Brand 1808, men er dog endnu i sin ringere Skikkelse en Efterligning af den gamle fra Konstantins Dage.

Da Kristus korsfæstedes, laa G., som Evangelierne berette, udenfor Byen, men nær ved denne (Joh. 19, 20). En halv Snes Aar senere begyndtes imidlertid Opførelsen af Jerusalems 3. Mur, hvis Linie endnu i det væsentlige er den nordl. Bymurs, hvilket ved de nyere Undersøgelser er blevet fastslaaet. Det Sted, hvor Gravkirkens Bygninger ere opførte, har altsaa allerede paa Apostlenes Tid ligget indenfor Jerusalems Nordmur, en Omstændighed, der i og for sig taler godt for, at Overleveringen om G.s Beliggenhed er rigtig, da en senere Tid let vilde have henlagt Stedet udenfor den 3. Mur. Et andet vigtigt Vidnesbyrd om Traditionens høje Ælde er det omtalte Afrodite-Tempel, som man vidste var bygget over Kristi Grav paa Trods af de Kr.s Følelser. Hvad Evsebios beretter, er heller ikke, at det opdagedes, hvor Kristus havde været begravet, men det uformodede Fund af selve Graven i velbevaret Tilstand under hint Tempels Bund. De Indsigelser, der i nyere Tid (f. E. Robinson) have været gjorte mod Traditionens Ret, hænge sammen med Spørgsmaalet om den »2. Murs« Løb, idet Gravens og G.s Ægthed falder, hvis Muren, som disse Forskere mene, har gaaet Norden om den nuværende Gravkirke. Men ved de nyeste Udgravninger, som det russiske Palæstina-Selskab i 1883 har foretaget, og navnlig ved Schicks Undersøgelser, er dette vigtige Spørgsmaal i det væsentlige bragt til Afslutning, idet den »2. Mur« kan paavises at have gaaet i en ret Vinkel Sønden og Østen om G,, hvad der svarer til Josefos's Deling af den i en nordlig og en sydlig Del; af den dybe Stadsgrav udenfor Muren udgør en Del Gravkirkens Krypt. Tilstedeværelsen af en Række Gravkamre i umiddelbar Nærhed af Gravkirken tjener endelig yderligere til at slutte Beviset for Overleveringens Rigtighed (F. Buhl, Jerusalem paa Kristi og Apostlenes Tid, 1886, Afsnittene »Jerusalems Mure« og »Nybyen«). *L. G.*

Goliarder, se Vaganter.

Goliat var Navn paa den fra Davids Historie (1 Sam. 17) bekendte Filister fra Byen Gat, hvor der levede Rester af Urbefolkningen (Josva 11, 22), til hvilken han og andre kæmpemæssige Mennesker hørte (2 Sam. 21, 15 f.). I 1 Sam. 17, 4 angives hans Højde til 6 (hebr.) Alen (à 0,464 Meter) og et Spand ɔ: 4 dske Alen og 19 T. eller over 3 Meter. Josefos og nogle Haandskr. af Septuaginta reducere dette Maal til 4 (hebr.) Alen og et Spand, men den hebr. Tekst fortjener Fortrinnet og svarer bedst til hans Vaabens frygtelige Vægt (Brynjen o. 82 Kilogram, Lansebladet o. 10), der iøvrigt angives med runde Tal. At han virkelig har været saa kæmpemæssig, er, i Sammenligning med andre Meddelelser om Kæmpers Størrelse (f. E. hos Herodot) og fundne Skeletter, ikke utroligt, saa meget mere som han vistnok tænkes maalt i sin Rustning til Toppen af hans Hjelmbusk.

Forskellen mellem 1 Sam. 17, hvor David skildres som en ung Hyrde, indtil da ukendt af Saul, og 1 Sam. 16, 14—23, hvor David allerede er en øvet Krigsmand, da han hentes til Kongens Hof, har man tidlig bemærket, og man har søgt at afhjælpe Vanskeligheden ved smaa harmonistiske Tilføjelser (17, 15 og vel ogsaa i 16, 19 Ordene »som er hos Faarene«). Septuaginta B udelader endog hele 17, 12—31. 40. 50. 55—18, 5, hvorved det opnaas, at David i V. 32 fremstilles som nærværende hos Saul i Forvejen. Dog bliver der selv saaledes i V. 33 og 42 endnu Spor tilbage af Fortællingen om den unge David.

Kap. 17 (der ogsaa ved Udtrykket »Forsamlingen« V. 47 og Anakronismen »til Jerusalem« i V. 54 røber sig som yngre) beretter Davids store, befriende Bedrift, der genlød i Omkvædet »Saul slog Tusind, men David Titusind« (18, 7. 21, 12), saaledes som den i anskueliggørende Fortælling levede i Folket. At her David er bleven gjort noget yngre, end han i Virkeligheden var, har ikke stort at sige. Han, der muligvis havde været fraværende fra Lejren, havde ene af hele Folket, i fyrig Tro paa Herren, Israels Gud, vovet sig imod Filisteren og fældet ham med Hyrdevaaben; det huskede man og gjorde ham saa selv til en ung Hyrde; han har jo ogsaa efter Kap. 16 vistnok endnu været i sin første Ungdom.

Et andet Spørgsmaal er, om den Filisterkæmpe, David slog her i Efes-dammim (17, 1), har heddet G. Dette Navn er vist trængt ind fra en anden Kamp, der omtales 2 Sam. 21, 19, hvor det i denne gamle Beretning hedder, at »Elhanan, Jairs Søn (*Ja'are-øregim* er en Fejlskrift), Betlehemiten, slog Gittiten G., hvis Lanseskaft var som en Væverbom«. I 1 Krøn. 20, 5 siges rigtignok med en lille Forskel i de hebr. Bogstaver, at »Elhanan, Jairs Søn, slog Lahmi, Broder til Gittiten G. osv.«, men det ser ud som en Rettelse fra Kronistens Side. Man har ogsaa her (som ved Forholdet mellem 1 Sam. 16 og 17) følt Vanskeligheden; Targum forbedrer saaledes i 2 Sam. ved at rette Elhanan til David, men denne var jo ikke Søn af Jair; derfor kan man heller ikke, som i nyere Tid Boettcher, hjælpe ved at antage E. for et andet Navn paa David. Man savner i 1 Krøn. Stedsbetegnelsen ved Elhanans Navn. Med Folkets Helte gaar det efter Reglen »den, som har, ham skal gives«, og i dette Tilfælde har den Omstændighed, at Elhanan var en af Davids Mænd og selv fra Betlehem, bidraget til at overføre G.s Navn til Davids Historie, hvor det yderligere har sat Spor i Omtalen af Sværdet (1 Sam. 21, 10 [9]. 22, 10). I 1 Sam. 17 hedder det iøvrigt i Fortællingens Gang stadig »Filisteren«; G. nævnes kun i V. 4 og 23. Kærnen i 1 Sam. 17.s Fortælling om Davids store, uforglemmelige Bedrift, at han paa den dér fortalte Maade fældede Filisternes Kæmpe, lades altsaa uberørt af de underordnede Spørgsmaal om Davids nøjagtige Alder og Stand, om Kæmpens Navn og nøjagtige Beskrivelse. — Et Taarn paa Jerusalems Nordvesthjørne og en Kilde i Nærheden af Jisreel kaldes med G.s Navn. *L. G.*

Goltz, Hermann, Friherre von der, protest. Teolog, f. i Düsseldorf 17. Marts 1835, blev 1861 Præst ved det preuss. Gesandtskab i Rom, 1865 extraord., 1870 ord. Prof. i Basel, 1876 Provst ved St. Peter i Berlin og Honorarprof. ved Universitetet, 1883 ord. Prof. ved samme, senere Medlem af Overkirkeraadet. Han har paa forskellig Vis taget Del i Kirkestyrelsen.

Bl. hans Skrifter maa mærkes: »Die ref. K. Genfs im 19. Jahrh.« (1861); »Die christl. Grundwahrheiten I« (1873); »Die Grenzen der Lehrfreiheit« (1873).

Gomarus, Franciscus, reformert Teolog, fødtes 30. Jan. 1563 i Brügge i Flandern, hvorfra hans Forældre paa Grund af deres reformerte Tro udvandrede til Pfalz. Han kom da til at gaa i Skole i Strassburg hos Rektor Joh. Sturm. Fra 1580 studerede han Teol. i Neustadt og, efter et kort Ophold i Oxford og Cambridge, i Heidelberg. 1587 blev han Præst ved den nederlandske Menighed i Frankfurt a. M. og 1594 Prof. i Leiden. Hans historiske Betydning blev nu den at være den strengeste og ubøjeligste Forkæmper for Prædestinationslæren i dens skarpeste Form overfor den i Nederlandene opstaaende Arminianisme. Med Arminius (I, 144), der 1603 blev hans Kollega i Leiden, levede han i stadig Strid. Striden bredte sig over hele Landet og søgtes forgæves bilagt paa Kollokvierne mellem de 2 Modstandere i Haag 1608 og 1609. Da Arminius døde 1610, og den endnu mere heterodokse Konr. Vorstius skulde være hans Efterfølger, nedlagde Gomarus sit Embede og blev Præst i Middelburg 1611, men faa Aar efter drog han (1614) som Prof. til Saumur, hvorfra han atter 1618 kaldtes til Universitetet i Groningen. Under hans Fraværelse var imidlertid Striden mellem Arminianerne, hvis Fører dengang var Episcopius, og de ortodokse bleven bestandig heftigere og skulde nu omsider finde sin Løsning paa Synoden i Dordrecht (1618—19, I, 672), hvori ogsaa Gomarus kom til at deltage. Han repræsenterede her det mest yderliggaaende, ubetinget supralapsariske Standpunkt, men maatte dog finde sig i, at den infralapsariske Lære anerkendtes ved Siden af den supralapsariske. Fra nu af levede han ret stille og ubemærket i Groningen til sin Død 11. Jan. 1641. Hans Værker ere udg. Amsterd. 1645 og 1664. *J. P. B.*

Gomer. 1. Det i 1 Mos. 10, 2. 3 nævnte Folk, der i folkefamilielig Betydning kaldes »Søn« af Jafet og »Fader« til Askenas, Rifat og Togarma, og som svarer til Kimmerierne hos Homer og Herodot, Nord for det sorte Hav, hvor Halvøen Krims Navn endnu er en Erindring om dem. Senere forvekstedes de af Grækerne med Kimbrerne. Omtr. 700 f. Kr. fordreves de af Skyter fra deres Land og trængte ind i Lilleasien, hvor de angreb det lydiske Rige. Omtr. 675 bleve de slagne af den assyr. Konge Asarhaddon og senere af Lydiens Konge Gyges, der dog tilsidst faldt i Kampen mod dem. Kappadokien kaldtes af Armenierne med deres Navn Gamir og synes at være blevet varig erobret af dem. Dette lilleasiatiske G. er vistnok det, der i Hes. 38, 6 nævnes mellem Folkene i Gogs Hær, og kaldes i assyr. Indskrifter Gimirraja. — 2. G., Diblajims Datter, hedder i Hos. 1, 3 Profeten Hoseas Hustru. Navnet G. betyder Fuldkommenhed. Om der menes et virkeligt Ægteskab, eller det er en Allegori, er omstridt. *L. G.*

Gomorra, en af Byerne i Jordan-Slettens Fortsættelse, den daværende Siddims Dal (1 Mos. 13, 10—12. 14, 2. 3), hvilken Egn med dens Byer paa Soar nær gik fuldstændig til Grunde ved den i 1 Mos. 19, 24—28 fortalte bekendte Katastrofe. G.s Konge paa Abrahams Tid hed Birsha (1 Mos. 14, 2). Da Siddims Dal maa have ligget sydlig for det døde Hav i dets gamle, formodentlig mindre Omfang, maa G.s Beliggenhed ogsaa søges i disse Egne, hvor Soar endnu eksisterede paa Korsfarernes Tid, og hvor Bjerget Usdums Navn minder om Sodoma, og de Saulcys og andres Henførelse af G. til Ruinerne Kumrân eller Gumrân ved det døde Havs Nordvestside er derfor ikke sandsynlig. — Sodomas og G.s Undergang nævnes gennem hele Skriften som typisk for de ugudeliges Straf: 5 Mos. 29, 23; Jes. 1, 9 (Rom. 9, 29). 13, 19; Jer. 49, 18. 50, 40; Am. 4, 11; Sef. 2, 9; 2 Pet. 2, 6; Juda V. 7. Folkets Synder tegne sig ogsaa for Profeterne til et Billede i Lighed med S.s og G.s Ugudelighed (1 Mos. 18, 20): Jes. 1, 10; Jer. 23, 14. Dog gives der nu efter Jesu Ord (Mt. 10, 15) en endnu større Synd, som paa »hin Dag« (Lk. 10, 12) vil drage en endnu værre Undergang med sig. *L. G.*

Gonesius, Petrus, polsk Gendøber, Modstander af Treenighedslæren, f. 1525 i Goniadz, var først ivrig Katolik, men traadte i Tyskland og Schweiz i Forbindelse med Anabaptisterne. 1556 kom han til Melanchthon, der ikke vilde have med ham at gøre paa Grund af hans Gendøberi. Efter hans Hjemkomst til Polen traadte Modstanden imod ham endnu stærkere frem, og han blev anklaget for Arianisme. 1558 fordømte Synoden i Brzesk i Littaven hans Lære, men den mægtige Gan Kiszka kaldte ham som Præst til Wenprov. Freden dér varede dog heller ikke længe for ham; han kom i Strid med forskellige af sine Tilhængere, der vilde gaa endnu videre. Hans Dødsaar er ukendt (Lukaszewicz, Gesch. der ref. K. in Littauen, I—II, 1848—50).

Gonzaga, Aloysius af, se Aloysius I, 60.

Gonzales y Diaz Tunon, Zeffirino, sp. Ærkebiskop, fødtes 1831 i Oviedo, traadte ind i Dominikaner-Ordenen, var Lærer paa Filippinerne og blev 1874 udnævnt til Biskop af Malaga. 1875 blev han forflyttet til Corduba, 1883 blev han Ærkebiskop af Sevilla, 1884 Kardinal med S. Maria sopra Minerva som Titelkirke. Derpaa blev han prækoniseret til Ærkebiskop af Toledo og Spaniens Primas, men af Sundhedshensyn vendte han tilbage til Ærkestolen i Sevilla. Han døde i Madrid 29. Nov. 1894.

Gonzalo, Juan de Berceo, sp. Digter, f. i Berceo 1196, var Præst og skrev som saadan Bønner og Legender i Versform. Han døde 1268. Hans Alexanderdigt, der tidligere gik under Afskriveren Juan Lorenzos Navn, beretter »højst kuriøse og højst ugræske Ting« om den makedoniske Konge.

Goodwin, Harvey, eng. Biskop, fødtes 1818 i Kings Lynn, Norfolk, studerede i Cambridge og blev præsteviet 1844. 1855—57 var han *Hulsean lecturer* i Cambridge, 1858—69 Dean af Ely; 30. Nov. 1869 blev han viet til Biskop af Carlisle. D. 25. Nov. 1891. Foruden forskl. matematiske Skrifter har han udgivet 5 Bd. *Parish Sermons* (1847—62) og Universitets-Prædikener fra Oxford og Cambridge. Hans Hulsean-Forelæsninger handlede om: *Doctrines and Difficulties of the Christian Faith* og *The Glory*

of the Only Begotten of the Father seen in the Manhood of Christ. Desuden har han udgivet Kommentarer til Synoptikerne og *Walks in Regions of Science and Faith* (1883).

Goossens, Pierre Lambert, Kardinal, fødtes i Perk i Ærkestiftet Mâlines 18. Juli 1827, blev Biskop af Abdera *i. p.* 1883, Biskop af Naumur s. A., og 1884 Ærkebiskop af Mâlines og Belgiens Primas. 1889 blev han Kardinal med S. Croce in Gerusalemme som Titelkirke.

Gordon. 1) **Adoniram Judson G.**, amerik. Baptist, f. i New Hampton 19. April 1836, blev Baptistpræst forskellige Steder og arbejdede en Tidlang sammen med Moody. Han har bl. a. skrevet: *In Christ, or the Believer's Union with his Lord* (Boston 1872, i mange Udg.) og *The twofold Life* (1884, ligl.). D. 1898. *Fr. N.* — **George Maxwell G.**, f. 25. Febr. 1839 i England, studerede i Cambridge 1857—61 og blev 1862 Kapellan først i Beddington, hvor han var sammen med T. V. French (S. 119), derefter i et af Londons Fattigdistrikter. Han gik 1866 som ulønnet Missionær under *Church Miss. Soc.* til Sydindien, men kunde ikke taale Klimaet dér og sluttede sig saa til French i Arbejdet ved det af denne ledede teol. College i Lahore som Rejseprædiker i Pandjab, efter paa Udrejsen at have taget Del i Hjælpevirksomheden under Hungersnøden i Persien 1871—72. Fra 1874 gav G. sig helt hen til at være vandrende Missionær i Pandjab som en kristen Fakir (indisk Asket) med Opofrelse af alle Bekvemmeligheder. Han fik en Mission i Gang i Dera Ghazi Khan iblandt Beludjerne, som han holdt oppe af sine egne Midler og selv arbejdede i med en Afbrydelse 1878, da han fulgte den eng. Hær til Kandahar som ulønnet Feltpræst. Han gik atter til Kandahar 1880 og ramtes den 16. Aug. dødelig af en Kugle, da han i den heftige Ild vilde bringe nogle saarede ind. Hans selvopofrende Liv gjorde et stærkt Indtryk paa alle, der mødtes med ham (A. Lewis, G. M. Gordon, the pilgrim missionary of the Punjab, 1890). *V. Sn.*

Gorgias, syr. Feltherre, som deltog i Kampen mod Makkabæerne. Han anførte en Del af den mægtige Hær, der Aar 166—165 f. Kr. efter Judas Makkabæers første Sejre blev sendt mod Jøderne under Anførsel af Nikanor med G. som Hjælper (1 Mak. 3, 38 forklares nøjere i 2 Mak. 8, 8. 9). Den syr. Hær, som havde lejret sig ved Indgangen til Judæas Bjerge ved Emmaus (Nikopolis), hentede sig et Nederlag (1 Mak. 3, 38—4, 25; 2 Mak. 8, 8—29). G. var med en Afdeling dragen ind i Bjergene i den Hensigt at overfalde Judas om Natten, men fandt hans Lejr tom. Ved Efterretningen om G.s Fremrykning havde Judas dristig straks kastet sig over de tilbageblevne Syrer i deres Lejr, som han indtog og stak i Brand. Da nu G. og hans Folk nærmede sig og saa deres Landsmænd flygte og Lejren brænde, greb de selv Flugten, og Judas' Sejr var nu fuldstændig. Fra Filistæa, hvor han var bleven Befalingsmand, »vedligeholdt G. siden Krigen mod Jøderne« (2 Mak. 10, 14) og tilbageslog et Par Aar efter de jødiske Anførere Josefs og Asarjas ubesindige Angreb paa Jamnia (1 Mak. 5, 55—62). Dette forbigaas af 2 Mak., der hellere (12, 32 f.) fortæller om Judas' derpaa følgende Sejre i Idumæa og Filistæa over G., som der dog ikke er Grund til at betvivle (jvfr. 1 Mak. 5, 65 f.). *L. G.*

Gorham, George Cornelius, f. 1787, gik i Skole hos en Kvæker, studerede fra 1805 i Cambridge og var Fellow dér 1810—27. 1811 blev han ordineret, skønt Biskoppen havde Betænkeligheder ved hans calvinske Opfattelse af Daaben. 1814 overtog han et Kapellani i Kent, og efter at have konkurreret til et Professorat, som han ikke fik, var han 1818—27 Præst i London, hvorefter han sukcessivt havde forskellige Landsbykald, indtil Lord-Kansler Cottenham 1848 præsenterede ham til et Sognembede i Nærh. af Exeter. Biskop Phillpotts ansaa sig for berettiget til at eksaminere ham og overraskedes over hans teol. Lærdom, men fandt hans Opfattelse af Daaben stridende mod Kirkens Lære og nægtede derfor at beskikke ham. *Dean of Arches Court* gav Biskoppen Medhold, men G. appellerede til *The Judicial Committee of Privy Council*, som 1850 kuldkastede den fældede Dom, og det følgende Aar blev han indsat i Embedet. Sagens Udfald blev for Manning og andre den ydre Anledning til at træde over til Romerkirken. G. var i sine yngre Dage bekendt som en dygtig Botaniker. 1829 udgav han en hist.-krit. Undersøgelse over Enoks Bog. Hans Arbejder over nogle eng. Byers og de dertil knyttede Helgeners Historie ere betydelige. Desuden udgav han en Række Skrifter om den langvarige Retssag, og ved sin Død 1857 efterlod han sig et ufuldendt Værk om Reformationen. *C. E. F.*

Gortyna, der fra gammel Tid var en af de betydeligste Byer paa Kreta, liggende midt paa Øen, nævnes 1 Mak. 15, 23 som dennes politiske Hovedstad, til hvilken i Aaret 139 det romerske Senatsdekret om Forbundet mellem Ypperstepræsten Simon og Romerne sendtes. Der har altsaa allerede da været ikke faa Jøder paa Kreta. Ogsaa i kr. Henseende blev G. senere hen et Midtpunkt, hvis kirkelige Organisation tilskrives Titus, som Paulus efterlod paa Kreta. *L. G.*

Gosan (Gozan), Landskab (og By) midt i det nordlige Mesopotamien, nu til Dags Kaushan, Indskrifternes Guzana, hos Grækerne Gauzanitis, mellem Floderne Chaboras og Saokoras (Mygdonios), østlig for det bekendte Harran, i hvis Nærhed det nævnes 2 Kong. 19, 12 (Jes. 37, 12). Habor (Chaboras) kaldes i 2 Kong. 17, 6. 18, 11; jvfr. 1 Krøn. 5, 26, »G.s Flod« (i 2 Kong. 17 læser Septuaginta Flertal: »G.s Floder; i 1 Krøn. 5 er »G.s Flod« næppe andet end en efterslæbende Apposition til Habor); ogsaa dette viser, da ingen anden Flod Habor kan komme i Betragtning som bekendt, hen til G.s Beliggenhed i Mesopotamien og ikke i det nordlige Medien, hvor nogle have villet søge det. Det i 2 Kong. 17, 6 osv. i Forbindelse med Habor og G. nævnte Halah er i nyeste Tid rimeligvis fundet omtalt i Indskrifternes Halahha, et Landskab i Harrans Nærhed, til yderligere Stadfæstelse af, at ogsaa G. er at søge i disse Egne. En Del af de fra Israels Rige bortførte bosattes af Assyrerne, som nævnte Steder vise, i det gl. G., hvor de formodentlig snart have tilsat Israels Religion og Præg og i disse hjemlige Egne (1 Mos. 11, 31.

27, 43; 5 Mos. 26, 5) ere sunkne tilbage til at være, hvad de vare før Guds Udvælgelse. *L. G.*

Gosen, i Septuaginta Gesem (som i dsk Overs. forekommer Judit 1, 9), det ægypt. Landskab, hvori Israeliterne boede (1 Mos. 45, 10. 46, 28 f. 47, 1 f. 27. 50, 8; 2 Mos. 8, 18 [22]. 9, 26), og som maa søges i Nedreægypten, Øst for Deltaet. Septuaginta kalder det i 1 Mos. 45, 10. 46, 34 »det arab. Gesem«, *Γεσὲμ Ἀραβίας*, idet de gamle-regnede Ægyptens nordøstlige Grænseprovins og dér liggende Byer som Heroopolis og selv det sydligere Heliopolis til Arabien. Mod Øst har G. grænset til Ørkenen, der skilte Ægypten fra Filistæa (2 Mos. 13, 17), og var her befæstet til Værn mod Ørkenstammerne. Mod Vest naaede det til Nilen, thi Israeliterne havde Overflod paa Fisk (4 Mos. 11, 5), men maaske ikke længer end til den østligste Nilarm, den pelusiske; thi Soan eller Tanis ved Deltaets anden Arm fra Øst af, den tanitiske, nævnes i Ps. 78, 12. 43 ganske vist i Nærheden af G., men dog, som Skuepladsen for Herrens Undergerninger mod Ægypterne, udenfor Israeliternes Omraade. Ogsaa Judit 1, 9. 10 »hele Landet Gesem indtil paa den anden Side af Tanis og Memfis« taler nærmere beset for det samme, idet det ene af disse to parallelle Yderpunkter, Memfis, jo ligger Vest for Nilen og altsaa absolut udenfor G. Paa ægypt. Mindesmærker kaldes ifølge Ebers (»Durch Gosen zum Sinai«) G. med det tilsvarende Navn Kesem eller Kos med Hovedstaden Fakusa (Tell Fakûs). I 1 Mos. 47, 11 veksler Navnet G. proleptisk med »Landet Ramses«, som Septuaginta ogsaa har 1 Mos. 46, 28, saaledes kaldet efter en af Forraadsbyerne, Ramses, som Israeliterne senere tilligemed Pitom byggede i G. for Farao (se disse Art.). G. gav længe Israeliterne fornøden Frihed til at leve deres eget Liv; det passede for dem som et godt Land (1 Mos. 47, 6. 11), der baade egnede sig for Hyrder (1 Mos. 46, 34), og som i de vandrige Dele frembragte en Rigdom af de dyrkede Urter (4 Mos. 11, 5). — Gosen hed ogsaa en By i den sydl. Del af Juda Bjerge (Josva 15, 51), hvor den nævnes sammen med andre Byer Sydvest for Hebron. Ogsaa et helt Landstrøg, der nævnes mellem Josvas Erobringer (Josva 10, 41. 11, 16), kaldtes G. Formodentlig har Byen G. hørt dertil. *L. G.*

Gossner, Johannes Evangelista, mystisk Opvækkelsesprædikant, f. 14. Dec. 1773 i Nærheden af Augsburg, blev, efter at have studeret i Dillingen og Ingolstadt, 1796 præsteviet og virkede nu som Kapellan flere Steder, saaledes hos Feneberg (se S. 32) i Seeg og i Augsburg. Han blev snart greben af den mystiske Vækkelse, som knyttede sig til Martin Boos (I, 361), og led Forfølgelser fra jesuitisksindet Side. 1804 fik han imidlertid af den liberale baierske Regering det gode Embede i Dirlewang, hvor han virkede nidkært ved Prædiner, Katekeser, Udbredelse af Bibler osv. Han havde fundet den evang. Trosfrejdighed med Læren om Retfærdiggørelsen af Troen indenfor sin K., og paavirket af Sailer tydede han meget i den evangelisk. Da han 1811 alligevel følte sig i stærk Modsætning til Romerkirken og tænkte paa at udtræde, fik han af sin lutherske Ven Schöner i Nürnberg det Raad: »Bliv hvor du er; den lutherske Djævel er lige saa sort som den kat.«. 1811 tog han mod en lille Stilling ved Domkirken i München. Her fremkaldte hans Prædikener en Vækkelse, der for rom.-kat. Øjne var ganske sekterisk; ogsaa Sailer opfordrede ham til Lydighed mod K. Han begyndte at tvivle om Transsubstantiationslæren og kom i nær Forbindelse med protestantiske fromme Kredse; han modtog saaledes Besøg af Jacobi og Schleiermacher. Efter Jesuiterordenens Genoprettelse sejrede Reaktionen i Baiern, og G. blev afsat 1817. I et Par Aar var G. derefter Religionslærer og Præst i Düsseldorf; saa modtog han en Kaldelse som sin Ven Lindls Efterfølger i St. Petersborg. Modstanden mod ham var dog saa stor, at Kejseren lod ham falde 1824. G. levede nu en Tid hos sin Ven Tauchnitz i Leipzig; 1826 traadte han over til den protest. K. Efter at have maattet underkaste sig Examen og lidt mange Skuffelser blev G. 1829 Præst ved Betlehemskirken i Berlin. Han virkede her for kr. Vækkelse, Pleje af syge og fattige og ikke mindst for Hedningemissionen (se nedenfor). Han døde 20. Marts 1858. Blandt hans Skrifter maa nævnes en Oversættelse af N. T., en Levnedsskildring af Martin Boos (1826), »Schatzkästlein« og »Geist des Lebens und der Lehre Jesu«, I—II, 1823 (Dalton, J. G., 2. Opl. 1878; Fr. Nielsen, Romer-Kirken i 19. Hundredaar. Det indre Liv, I, 1881, 300 f.). *V. A.*

Gossnerske Mission. Da Gossner 1836 udtraadte af Berliner-Missionsselskabets Bestyrelse, som han havde staaet i siden 1831, fortsatte han det i 1834 begyndte Missionsblad: »Die Biene auf dem Missionsfelde«, men mente ikke at ville optage nogen ny Missionsvirksomhed. Han var imod Missionshuset i Berliner-Missionen og den »megen Studeren og megen Regeren«, han vilde have alt frit, apostolisk, uden lang Uddannelse, han vilde gerne se Teologer i Missionen, men ikke have Haandværkere uddannede videnskabeligt, og der skulde ikke være ordnet Ledelse eller sikret Understøttelse fra Hjemmet. Da kom 12. Dec. 1836 6 unge Haandværkere, bestemte paa at gaa ud og rede til at arbejde paa Gossners Maade, til ham og bad ham prøve dem, raade dem og hjælpe dem til Undervisning. G. besluttede at »forsøge det med den ydmyge Enfold« og havde snart 12 i Undervisning, og 9. Juli 1837 udsendte han 18, som Skotten Dr. Lang førte til Australien for at arbejde blandt Kolonisterne og de indfødte (Zionshill). Det følgende Aar indviede han 12, der gik til Indien, hvor den rige engelske Frimissionær Start anbragte dem ved Ganges (i Hadsjipur). Andre fulgte efter eller gik til Nordamerika og Vestafrika. I 10 Aar udsendte G. over 80, i de næste 10 Aar 25 til de indiske Øer (deriblandt Ottow og Geisler til Ny-Guinea) og 33 til Indien. Her blev en ny Mission optaget iblandt Kolfolket 1845, og 1850 døbtes de første Koler. Imidlertid havde G. maattet oprette en »Missionsforening« 1842, meget imod sin Vilje, for at faa de preussiske Myndigheders Tilladelse til at blive ved. I alt udsendte G. 141 Missionærer (62 gifte), deraf 16 Teologer. Nogle slog sig igennem paa egen Haand eller sluttede sig til andre Missioner, andre maatte gaa over

i andre Stillinger. Og ved Gossners Død 1858 var der kun to Grene af Virksomheden at træffe Anstalter for: Ganges-Missionen — med de dygtige Missionærer Ribbentrop i Tsjapra, 1848—63, og Ziemann i Ghasipur, 1855—81 — og Kol-Missionen, der efter en stærk Fremvækst havde gennemgaaet en svær Krise under den indiske Opstand 1857. Omsorgen for disse overgav G. til Generalsuperintendent Büchsel i Berlin (I, 426). Et Kuratorium dannedes med Dr. Prochnow som Sekretær 1858—67, efter ham fulgte Pastor Ansorge 1867—70, saa Prof. Dr. Plath. Virksomheden gled efter Haanden ind i de ellers almindelige Former, hvilket var en Nødvendighed, naar den skulde bestaa. Og den maatte dyrt betale den »frie« Begyndelse ved de Vanskeligheder, denne afødte i Kol-Missionen: de gamle Missionærer, der vare vante til at raade egenmægtigt, kunde ikke forliges med de nye, der kom til, og nægtede at modtage den fra Ganges-Missionen overflyttede Superintendent Sternberg. Og da den nye Inspektor Ansorge kom derud 1868 for at ordne Forholdene, indtraadte et Brud, idet 6 af Missionærerne søgte og fandt Optagelse i den engelske Mission (S. P. G.) for sig og deres Menigheder, medens største Delen af Menigheden blev ved G.-M., der fortsatte Virksomheden ved Siden af den engelske Mission paa de tre gamle Stationer: Rantsji, Purulia og Tsjaibasa, hvortil kom to nye; senere kom endnu flere til. Saaledes stod der nu to konkurrerende Missioner, og Jesuiterne greb ogsaa til og oprettede en Modmission, der har beredt G.-M. mange Vanskeligheder i Forening med en social-revolutionær Bevægelse i Kolfolket, som Jesuiterne spillede under Dække med. Dertil kom Pengemangel i Hjemmet, hvor G.-M. savner en organiseret Tilslutning. Men med alt dette er dog Gerningen vokset stærkt baade med Tilgang udefra og med indre Udbygning af Missionen: nye Stationers Oprettelse, talrige Dagskoler, større Kostskoler, en Højskole og to Uddannelsesanstalter for indfødte Lærere og Præster i Rantsji. G.-M. har nu 38 Missionærer, 276 indfødte Medhjælpere, deraf 19 dygtige ordinerede, og 20 Stationer, de 5 i Ganges-Missionen med o. 500 Kristne, de øvrige i Kol-Missionen, der tæller 39,000 døbte og 10,000 Katekumener; 1898 døbtes 2422 (jvfr. Funfzig Jahre Gossnerscher Mission, Festschrift 1886; om Kol-Missionen se d. Art.). *V. Sn.*

Goterne og Missionen blandt dem. Efter G.s egne Stammesagn var deres oprindelige Hjem i Skandinavien og i Egnene S. for Østersøen; ved Midten af 2. Aarh. maa de have begyndt deres Vandringer, og allerede o. 200 ere de naaede til det sorte Hav. De falde nu ind og plyndre i mange af Romerrigets Provinser baade paa Balkanhalvøen og i Lilleasien. Kejser Aurelian overlod dem Dakien, og det lykkedes derefter Romerne i o. et Aarh. at holde dem hinsides Donau. Krigene med Romerne bevirkede, at mange Kr. kom som Krigsfanger til G., og disse bleve de første Missionærer blandt dem. Allerede i Nikæa (325) var en gotisk Biskop Theofilos til Stede. Krdm. vandt dog først ret Indgang hos dem ved Vulfilas Virksomhed. Han nedstammede fra en kappadokisk Krigsfange, men følte sig dog helt som Gote. Han var fortrolig med den gr.-rom. Kultur og var derfor godt rustet til det vanskelige Hverv at bringe Krdm. til et Folk, der endnu ikke havde nogen Literatur. Han skænkede dem et Alfabet og en Bibeloversættelse, og trods Forfølgelser, særlig fra en Goterfyrste Athanariks Side, lykkedes det ham at kristne Størstedelen af sine Landsmænd. Da han selv var bispeviet af den ariansksindede Biskop Evsebios af Nikomedia (I, 827), blev den arianske Krdm.sanskuelse den raadende blandt G. Ved Hunnernes Angreb blev en Del af Folket, Østgoterne, undertvungen, hvorimod den kr. vestgotiske Fyrste Fridigern anmodede Kejser Valens om Tilladelse til at søge Beskyttelse paa den anden Side Donau. Denne Tilladelse blev given, men de kejserlige Embedsmænds uforstandige Vilkaarlighed frembragte snart Oprør blandt Goterne; Valens led et Nederlag ved Adrianopel og faldt selv i Slaget (378). Hans Efterfølger Theodosius lykkedes det efterhaanden at stille G. tilfreds; Bestræbelserne for at vinde dem for den nikænske Krdm.sopfattelse mislykkedes derimod baade for ham og for Konstantinopels Biskop Krysostomos, der sendte adskillige Missionærer ud blandt Goterne og bevarede Interessen for denne Mission til det sidste, endog i sin Landflygtighed. Den vestgot. Konge Alariks dristige Tog helt ned paa Peloponnesos overbeviste Kejseren om, hvor farlige Gæster G. vare, og det følte sig derfor som en Lettelse, da Alarik vendte sig mod Italien (400) Til Slut erobrede han endog Rom (410), hvis Kirker og historiske Minder dog i det hele bleve behandlede skaansomt; Alariks Efterfølger Ataulf sluttede Fred med Kejseren mod at faa overladt en Provins i Sydfrankrig. Her grundlægges det vestgotiske Rige, der snart udstrakte sig over Størstedelen af Spanien. At dette Rige aldrig naaede varig Fasthed, havde sin Grund i, at Modsætningen mellem de 2 Folk, der her boede Side om Side, ikke blot var en national, men ogsaa en religiøs. G. fastholdt deres Arianisme og saa som det herskende Folk ned paa Romerne; disse sidste fastholdt den nikænske Ortodoksi og betragtede i Kraft af deres gamle Kultur deres gotiske Beherskere som Barbarer. Den kat. K. fik en mægtig Stilling i Riget; dens store Besiddelser satte den i Stand til at sikre sine Tilhængere ogsaa nu, da den maatte savne Statsmagtens Støtte. Endnu større Betydning fik den ved, at den i Nødsfald kunde stole paa Hjælp hos de omboende kat. Magter, særlig Frankerne. Den isolerede Stilling maatte ogsaa ganske naturligt lede de kat. Biskopper til at slutte sig nøjere til Rom, og den blev saaledes en af de Faktorer, der meget væsentlig bidrog til at øge Romerbiskoppens Indflydelse. De vestgot. Konger havde en meget vanskelig Stilling overfor den kat. K.; snart behandlede de den med Mildhed, til andre Tider, naar Biskopperne spillede for stærkt under Dække med fremmede Magter, nødtes de til at anvende Strenghed, men hverken det ene eller det andet formaaede at bringe Romer og G. nærmere til hinanden. Selv efter at Frankerne havde erobret de vestgot. Besiddelser i Sydfrankrig, saa Riget herefter kun omfattede de spanske Besiddelser

med Toledo som Hovedstad, og selv efter at den vestgot. Arianisme ved Burgunders og Svebers Overgang til den kat. K. var bleven helt isoleret, lykkedes det endnu en dygtig og ivrig ariansk Konge Liuvigild (569—586) ved Svebernes Undertvingelse og ved et kraftigt Regimente i det indre at kaste Glans over det vestgot. Kongedømme. Men kort efter hans Død træder hans Søn Rekkared paa Synoden i Toledo (589) over til den kat. K.; da denne herved bliver Statskirke, bliver dens Forbindelse med Rom noget løsere; de af Kongen sammenkaldte Synoder træffe Afgørelse baade om kirkelige og verdslige Spørgsmaal; Kirken germaniseres, samtidig med at Folket romaniseres. Indbyrdes Kampe om Magten mellem Kongerne, Adelen og Gejstligheden svækkede imidlertid Riget mere og mere, indtil det tilsidst faldt for Arabernes Angreb (711). Den sidste Konge Roderik faldt ved Wadi-Bekka. En Rest af Vestgoterne holdt sig i Andalusien; under fælles Kampe mod Araberne fuldbyrdedes Sammensmeltningen mellem Goter og Romer, af hvilken Blanding den spanske Nation opstod. — En lignende Skæbne fik Østgoterne. Da de vare blevne befriede fra Hunnernes Herredømme og en Tid havde plaget det østromerske Kejserrige, drog de omsider (489) under Theodorik (se d. Art.) paa Kejserens Opfordring til Italien for at besejre Usurpatoren Odovakar, der havde gjort Ende paa det vestrom. Rige (476). Efter en 3aarig Belejring af Ravenna sluttedes der Fred, men kort efter dræbte Theodorik med egen Haand Odovakar. Faa Aar efter (498) tilsendte Kejser Anastasios Theodorik det vestrom. Kejserdømmes Insignier. Lige saa lidt som det lykkedes de vestgot. Konger at grunde et varigt Rige, lige saa lidt skulde det lykkes for Theodorik, og Grunden dertil var den samme. Saa længe den ved Kejser Zenons Troslov Henotikon (482) foraarsagede kirkelige Spaltning varede, var ganske vist Forholdet mellem Kat. og de arianske Goter taaleligt. Da denne Spaltning ophørte (519), saa at Kat. kunde paaregne kraftig Støtte i Konstantinopel, bleve Vanskelighederne større. Saalænge Theodorik levede, gik dog alt godt; men efter hans Død (526) blandede Kejser Justinian sig stedse mere og mere ind i Rigets Forhold. Efter en lang og haardnakket Kamp lykkedes det tilsidst den vestrom. Feltherre Narses at gøre Ende paa det østgot. Rige (553). Ligesom Vestgoterne blev et vigtigt Element i den Blanding, hvoraf den spanske Nation opstod, blev ogsaa Østgoternes endelige Betydning den at afgive et ikke uvæsentlig Bidrag til den italienske Nations Dannelse. Som selvstændig Nationalitet bevarede Goterne sig kun paa Krim, hvor en Gren af Østgoterne havde taget Bolig. Endnu i 16. Aarh. fandtes her Levninger af dem. *F. T.*

Gotfred *(Godefroy)* **af Bouillon**, se Korstog.

Gothenius, Johannes, f. 29. Jan. 1721 i Uddevalla, blev Student i Lund 1739, i Upsala 1746, i Göttingen 1754, disputerede s. Aar i Lund under Sven Brings Præsidium, blev *Mag.* ssteds 1757, Rektor i Marstrand 1758, Vicelektor i Göteborg 1760, præsteviet 1762, Rektor i Göteborg 1763, *Dr. theol.* 1772, Medlem af Bibeloversættelseskommissionen 1773, Spr. i Skee 1779, Provst 1782. G. var en usædvanlig lærd Mand. Med Prof. Munck (siden Biskop i Lund) førte han en heftig Strid om det hebr. Vokalisationssystems Alder og beklagede sig i et Brev til sin Ven Gjörwell over, at man skrev i Lund »som levede man 70 Aar tilbage i Tiden«. Muncks »Ukyndighed«, mente han, kom af, at der ikke fandtes nogen Boglade i Lund. Ogsaa i Svedenborg-Striden i Göteborg indtog G. et friere Standpunkt. Han skrev 1773 til Gjöwall »Tro ej om G., at han er Svedenborgianer eller Discipel af Fantaster. Men det er mod hans Sindelag at gøre Manden Uret og buldre mod ham uden virkelig at vise, hvori den Herre fejlede mod sin Trosbekendelse«. G. døde o. 88 Aar gammel 23. Jan. 1809. *O. A.*

Gothus, se Paulinus, Laurentius; Petri, Jonas; Petri Laurentius.

Gotisk Bibeloversættelse, se Vulfila.

Gotisk Stil. Stil kalder man i de skønne Kunsters Sprog den for et vist Materiale, for et Folk, et Land, en By, et Tidsrum eller for en enkelt Kunstner og hans Skole ejendommelige Formgivning; den kan vise sig saavel ved Anvendelsen af visse konstruktive og dekorative Enkeltheder, som ved disses Bearbejdelse og Behandling. I denne Betydning er Benævnelsen g. S. ogsaa først brugt af italienske Lærde, som hermed vilde betegne den barbariske, middelalderlige Formgivning i Modsætning til den antike, som de mente burde genoptages. Dog, Italienerne lagde ikke Mærke til, at den middelalderlige Formgivning i Tidens Løb var undergaaet betydelige Forandringer, og, skønt de havde opkaldt den efter de Barbarer, som de tilskrev Ødelæggelsen af den antike Kultur, endte de med under g. S. at forstaa den Formgivning, som snart skulde afløses af den fremdrybende Renæssances.

Denne Sprogbrug optoges af de andre vesteuropæiske Nationer, og, naar man hidtil ikke har forladt den, skyldes dette hovedsagelig Vanskeligheden ved at finde en lige saa rummelig, men mere træffende Benævnelse. Man har villet kalde denne Stil for Spidsbuestilen, fordi den forekommer i de Kirkebygninger, i hvilke Ribbehvælvingssystemet med Benyttelse af den spidse Bue er kommet til sin største Fuldkommenhed. Dog, denne Benævnelse slaar ikke altid til og er for lidet udtømmende: den g. S. bruger ogsaa andre Bueformer end Spidsbuen. Man vilde engang kalde den den tyske Stil, fordi man troede, at den hørte hjemme i Tyskland. Med større Ret vilde man kunne have kaldt den den franske Stil, fordi den ovenomtalte Udvikling af Hvælvingsbygningskunsten og i Forbindelse dermed af Vinduernes Stavværk, Gesimsprofiler, Taarne og Spir m. m. begyndte i de franske Kronlande. Dog optoges den nye Stil med en rivende Hurtighed af de omboende Folk, som atter udviklede den, hver paa sin Maade.

Skønt altsaa Benævnelsen er lidet betegnende, har man, som sagt, hidtil ikke fundet nogen bedre. De i den g. S. opførte Bygninger har man for Englands og Frankrigs Vedkommende inddelt i forskellige Afdelinger efter Tidsfølgen, og som Skelnemærke navnlig benyttet Vinduernes forskellige Stavværk. I England, hvor man begyndte disse Inddelinger, skelner man

saaledes mellem 1) *early english* eller *the lançet style* med smalle spidse Vinduer uden Stavværk, 2) *the decorated style* med brede Vinduer, der ere fyldte med rigt Stavværk i geometriske Mønstre, og 3) *the perpendicular* eller *Tudor style* med lodret Stavværk kun iflettet med enkelte Buer. — I Frankrig skelner man mellem 1) *le style à lancettes* (som i England), 2) *le style rayonnant* (med Vinduesrosen) og *le style flamboyant* (med »flammende« paa fri Haand tegnet Stavværk). — I Tyskland skelner man mellem en Overgangsstil fra den romanske til den g. S. og den fuldt udviklede Gotik, men man skelner ogsaa, efter Materialet, mellem Kvaderstens- og Murstensgotiken (W. Lübke, Gesch. der Architektur II, Lecoy de la Marche, Le treizième siècle artistique, Paris 1890, S. 51 f.). *L. F.*

Gotoniel, Fader til Kabris, der var en af Øversterne i Betulia (Judit 6, 15 [11]). Navnet er det samme som Otniel (Dom. 1, 13, LXX). *L. G.*

Gotti, Vincenzo Luigi, Kardinal, f. 7. Sept. 1664 i Bologna, blev opdraget af Jesuiterne, traadte 1679 ind i sin Fødebys Dominikaner-Konvent og studerede forskellige Steder, bl. a. i Salamanca, hvor han blev præsteviet. 1688 vendte han tilbage til Italien, var Lærer i Dominikaner-Konventerne i Mantova, Minerva i Rom og i Faenza. 1695 blev han Prof. i Teol. i Bologna, 1699 Lærer i Byens Dominikanerkloster og 1708 Prior for dette, 1710 Provinsial for Provinsen Bologna, 1714 Storinkvisitor i Milano og 1717 Prof. i Polemik i Bologna. 1728 udnævnte Benedict XIII ham til Kardinal. I Konklavet efter Clemens XII's Død (1740) var han lige ved at blive Pave. Den nyvalgte Pave Benedict XIV udvalgte ham til sin Teolog og til Protektor for Byen og Provinsen Bologna. Han døde 28. Sept. 1742 og ligger begravet i sin Titelkirke S. Sisto i Rom. Hans Hovedværk er: *Theologia scholastico-dogmatica juxta mentem Divi Thomæ Aqvinatis* (16 Bd. 1727—34). Thom. Richini har skrevet hans Biografi (Rom 1742).

Gottlieb. Under dette Psevdonym skrev Jesuiten Tillmann Pesch, f. i Köln 1. Febr. 1836, d. i Valckenburg 18. Okt. 1899 efter længere Tids Sygdom. Han debuterede med 2 Skrifter »Über die moderne Wissenschaft« (1876) og »Über die Haltlosigkeit der modernen Wissenschaft« (1877), men vakte navnlig stor Opsigt ved nogle »Briefe aus Hamburg« (4. Opl. 1894), som han i Nov. 1882 begyndte i det rom.-kat. Organ »Germania« i Anledn. af de Angreb, den tyske »Protestantforening« med Pastor Lüdemann i Hamburg i Spidsen havde rettet mod Romerk. Til disse »Briefe aus Hamburg«, der i den sidste samlede Udg. fylde 900 Sider, sluttede sig senere 2 andre, ogsaa ret omfangsrige, Skrifter: »Der Krach von Wittenberg« (2. Ausg. 1894) og »Wittenberg und Rom« (1898); det sidste indeholder som Tillæg bl. a. en tysk Overs. af den, siden til Romerk. overtraadte, norske Pastor Krogh-Tonnings Skrift om den moderne Protestantisme (»Der Protestantismus der Gegenwart, geschildert von einem Protestanten«). Alle 3 Skrifter ere samlede under Fællestitlen: »Christ oder Antichrist. Beiträge zur Abwehr gegen Angriffe auf die relig. Wahrheit«. Tonen i G.s Breve er overordentlig bitter, navnlig over for »der evang. Bund« (I, 418). P. har endvidere bl. a. skrevet »Das relig. Leben« (9. Opl. 1898); »Das Weltphänomen« (1881); »Die grossen Welträthsel« (I—II, 2. Opl. 1894); »Seele und Leib als zwei Bestandtheile der einen Menschensubstanz« (1893); »Die christl. Lebensphilosophie« (3. Opl. 1897); *Institutiones philosophiæ naturalis* (2. Opl. 1897); *Inst. logicales ad mentem S. Thomæ Aqvinatis* (1888); *Psychologia naturalis* (1896); *Psych. anthropologica* (1898) — et Forfatterskab, der i rom.-kat. Kredse bliver lige saa paaskønnet som P.s Polemik mod Protestantismen.

Gottschalk *(Godeskalk* ɔ: Guds Tjener), en sachsisk Munk, Søn af Grev Berno, f. o. 805, kom tidlig i Klostret Fulda. Efter at han var vokset til, ønskede han at blive fri for Munkekutten. En Synode i Mainz (829) var villig til at fri ham fra hans Løfte, fordi Franker havde været Vidner ved hans Klostergivelse, skønt efter sachsisk Ret kun Stammefrænder kunde vidne i sachsiske Adelsmænds Sager. Abbed Hraban i Fulda indskød Sagen under det forestaaende Rigskoncilium i Worms, men det vilde kun give G. Tilladelse til at ombytte Fulda med Orbais i Stiftet Soissons. G. kastede sig da med Lidenskab over Studierne og gav sin Tanke frie Tøjler. Augustinus's og hans Disciples Skrifter vare især hans Yndlingslæsning, og man kaldte ham selv »Fulgentius« efter Biskop Fulgentius af Ruspe (S. 143). Paa en Rejse til Italien (o. 837) søgte G. at vinde Tilhængere for den Lære om Menneskets Forudbestemmelse (se Art. Prædestination og I, 176), i hvilken han havde fundet Hvile. En italiensk Biskop meldte Hraban, at den veltalende Munk i det fremmede Land udbredte Lærdomme, der kunde føre til Fortvivlelse eller syndig Tryghed. Efter Hjemkomsten fra Syden modtog G., uden sin egen Biskops Vidende, Præstevielsen af en Korbiskop i Stiftet Reims, og herefter kunde han altsaa ogsaa lade sit Lys skinne paa Prædikestolen. Han gik atter (845) til Italien, og dér søgte han endnu en Gang, dækket af Augustinus's store Navn, at vinde Tilhængere for sin Prædestinationslære. Men et Brev fra Hraban vakte en saa stærk Storm imod ham, at han maatte vende hjem (848). Rejsen gik gennem Dalmatien og Pannonien. Overalt prædikede han sin Lære, og i de ulykkelige Tider lyttede mange til hans Ord. I Tillid til sin Sags Retfærdighed gav han Møde paa Rigsdagssynoden i Mainz 848. Til den overrakte han en Trosbekendelse, i hvilken han udtalte: »Der er en dobbelt Prædestination *(gemina est prædestinatio)*, af de udvalgte til Hvilen, af de forskudte til Døden. Ligesom Gud i sin Uforanderlighed før Verdens Grundlæggelse ved sin uforskyldte Naade har forudbestemt alle sine udvalgte til det evige Liv, har den samme uforanderlige Gud paa ganske lignende Maade *(similiter omnino)* ved sin retfærdige Dom urokkeligt forudbestemt alle de fordømte, der paa Dommens Dag skulle fordømmes paa Grund af deres onde Gerninger, til den fortjente evige Død«. Udgangspunktet for G.s Prædestinationslære var Guds Uforanderlighed, og han lærte altsaa en dobbelt Prædestination, men hævdede tillige, at denne dobbelte Forudbestemmelse i Grunden kun var-

to Sider af den samme guddommelige Bestemmelse. Hans Lære mødte almindelig Misbilligelse, og han vakte yderligere Forargelse ved at beskylde Hraban for Semipelagianisme. Derfor fordømte de i Mainz forsamlede Biskopper G.s Lære og dømte ham og nogle af hans Tilhængere til offentlig Revselse som oprørske Munke. Næste Aar (849) mødte G. for Synoden i Kiersy, der berøvede ham hans præstelige Værdighed, lod ham piske paany og dømte ham til evigt Klosterfængsel i Hautvilliers i Stiftet Reims. Forgæves tilbød han at bevise Sandheden af sin Lære ved at gaa i kogende Vand, sydende Olie eller flammende Ild. Dette Tilbud blev kun opfattet som et Bevis for, at han maatte være en Troldmand. Man nægtede ham Nadveren og fratog ham Bøger og Skrivematerialier. Men medens han selv sank hen i stille Vanvid, drøftedes Prædestinationens Problem af andre. Skønt G. ikke var uden Meningsfæller, blev hans Lære fordømt af Synode efter Synode, og den ulykkelige Munk vendte sig forgæves til Pave Nicolaus I. Først efter 20 Aars Fængsel gjorde Døden (868 eller 69) en Ende paa hans Lidelser. Han blev, da han ikke havde villet tilbagekalde, jordet uden Sang og Klang udenfor Klostrets Kirkegaard, men endnu længe efter hans Død mente hans Modstandere at kunne mærke »den prædestinatianske Slanges Hvislen« (Gaudard, G., moine d'Orbais, St. Quentin 1887).

Gottschick, Johannes, protest. Teolog af Ritschls Skole, fødtes i Rochau i Preussen 23. Nov. 1847, studerede i Erlangen og Halle, blev 1878 Prof. og Inspektor ved Pædagogiet i Halle, 1882 Prof. i prakt. Teol. i Giessen, 1892 Prof. i Tübingen, hvor han nu virker. Han er Udgiver af »Zeitschrift für Theol. und K.«, der begyndte at udkomme 1891.

Gottskálksson, Oddur, isl. Reformationsmand, hvis Fødselsaar maa sættes i Begyndelsen af 16. Aarh. Faderen Biskop Gottskálk Nikulásson paa Hólar, var af en rig norsk Slægt, og Sønnen blev 6 Aar gammel sendt ned til en Onkel i Norge og fik Skoleundervisning i Bergen. Han kaldes ogsaa i de isl. Annaler »Oddur norski«. Af sine formuende Slægtninge blev han sendt ned til Tyskland til videre Uddannelse. Man ved ikke, hvor i Udlandet og i hvilken Alder han først stiftede Bekendtskab med Ref.; han fortæller selv om den store Sjælekamp, han gennemgik. Han saa, at mange af de bedste og viseste Mænd sluttede sig til den nye Lære; selv kunde han ikke bekvemme sig til det. I tre gennemvaagede Nætter anraabte han Gud om at vise sig den rette Vej, og lovede at hellige alt sit Liv for den Sag, han blev overbevist om, var den rette. Den tredje Morgen skete der en pludselig Forvandling med ham; han havde fuldstændig glemt alt det gamle, og Vejen laa klar og aaben for ham.

G. kommer til Island o. 1534; rimeligvis har Skalholtbispen Øymundur Pálsson taget den haabefulde unge Mand med hjem til Island paa sin Tysklandsrejse nævnte Aar. Saaledes kom G. ind i Kredsen af de evang. Mænd, der 1530—40 opholdt sig hos den ivrig rom.-kat., men alderdomssvage og snart blinde Bisp. Her oversatte G. Evangelierne efter Luthers Oversættelse og Vulgata. Denne sin Virksomhed maatte han skjule for Bispen, og han tyede til Kostalden. »En underlig Tilskikkelse«, sagde den gudfrygtige Mand, »Vor Herre og Frelser blev lagt i en Æselstald, og jeg maa opholde mig i en Kostald, for at mine Landsmænd kan paa deres eget Maal lære Evangeliet om ham«. Arbejdet fortsattes paa Gaarden Reykir i Ølves. 1539 var Overs. af N. T. færdig, og G. tog ned til Danmark, hvor Bogen paa kgl. Befaling blev trykt i Roskilde 1540; det er den ældste isl. Bog, der haves, en stor og yderst kostbar Sjældenhed. Oversættelsen er i et godt, kernefuldt Sprog, indtager saaledes en smuk Plads ved Siden af andre Bibelovers. i Reformationstiden og har en lignende Betydning som disse. G. vendte hjem til sin Bondegaard, men den første lutherske Biskop paa Skálholt, Gissur Einarsson (s. I, 731), trængte til hans Hjælp. Præsternes store Vankundighed stod i Vejen for evang. Prædiken, der maatte skaffes en Postil paa Modersmaalet, hvoraf Præsterne kunde oplæse, i Stedet for »papistisk Tant og Æventyr«. I de følgende Aar oversætter G. den omfangsrige Postil af Tyskeren Antonius Corvinus (I, 559), atter rejser han ned, denne Gang til Rostock, hvor Bogen trykkes 1546, en endnu større Sjældenhed end hans N. T. Hjemkommen lod han sig overtale til at bestyre Præstekaldet Reykholt, hvor han i Stilhed holdt sig udenfor den heftige Kamp, der førtes om Ref. Men hverken hans gode Ven Gissur Einarsson eller Palladius kunde overtale ham til at modtage Præstevielsen; den præstelige Gerning forrettedes ved en yngre Medhjælper. Han omtales ved denne Tid som Provst i Borgarfjorden. Han var stadig ivrig sysselsat med Oversættelser til Ref.s Fremme, hvoraf noget udkom senere; i Gudbrandur Thorlakssons Bibelovers. fra 1584 skyldes saaledes noget af G. T. hans Arbejde. 1554 blev G. Lagmand over Nord- og Vestlandet, og siden opholdt han sig for det meste paa Reynistað i Skagafjorden, hvor han forvaltede det nedlagte Klosters Jordegods. I Juni 1556, paa Rejsen til Altinget, druknede han i Elven Laxá i Kjøs, o. 50 Aar gammel. Af alle de historiske Personligheder fra Islands Reformationstid er G. den mest sympatetiske, en ædel og ren Karakter. Mange Sagn opbevares om hans Forudsigelser og Fremsynethed, og af Eftertiden blev han kaldt »Oddur den vise«. *Th. B.*

Gouch, John Bartholomew, berømt amerik. Afholdsprædikant, fødtes i Sandgate i Kent (England) 22. Aug. 1817 og døde i Philadelphia, Penn., 18. Febr. 1886. Oprindelig var han Metodist, men i en moden Alder sluttede han sig til en Kongregationalist-Menighed. Han gjorde en stor Mængde Rejser i England, Skotland og Amerika for at fremme Afholdssagen. En Samling af hans *Temperance Lectures* udkom i New York 1879; en ny Samling, *Platform Echoes* i Hartford 1886 *(Autobiography and Personal Recollections,* Springfield Mass. 1869); *Sunlight and Shadow, or Gleanings from my Life-work,* London 1881).

Goudimel, Claude, fransk Kontrapunktiker, f. 1505 i Besançon, d. 1572 i Lyon. Som saa

mange andre Komponister af den franco-belgiske (»nederlandske«) Skole, der i 16. Aarh. førte an i Tonekunsten, drog han til Italien. Man antager ham for identisk med en vis »Goudio Mell«, som af en gammel Kilde angives som Palestrinas Lærer i Rom. Han nævnes desuden som Lærer for dennes samtidige, Animucesa og G. M. Nanini, og bliver saaledes den egentlige Grundlægger af den betydningsfulde romerske Skole. Efter at være vendt tilbage til sit Fædreland satte han Melodier (1565) til den fr. Psalmeovers. af Marot og de Bèze (I, 288), idet han dels tillæmpede kendte Melodier, dels komponerede nye og udsatte dem firestemmigt, paa Tidens Vis med Melodien i Tenoren. Disse Melodier brugtes særlig af Huguenotterne, og G. ansaas derfor at høre til disses Menighed, hvad der efter de nyeste Forskninger (M. Brenet, Besançon 1898) synes at holde Stik. I hvert Fald blev han sat paa Proskriptionslisten over Huguenotterne og myrdet Bartholomæusnatten i Lyon. *A. H.*

Goulart, Simon, ref. Teolog, fødtes i Senlis 20. Okt. 1543. Han studerede oprindelig Retsvidenskab, senere Teologi. 1566 kom han til Genève, men blev s. A. Præst i Chancy. 1571 blev han indkaldt til Genève, som skænkede ham Borgerret. I de følgende Aar gjorde han midlertidig Tjeneste i Forèz, Tremilly og Grenoble, men man vilde ikke slippe ham, da der kom Kaldelser fra Anvers, Orange, Montpellier, Nîmes og Lausanne, hvor man ønskede ham til Prof. ved Byens Akademi. 1589 var G. Hærpræst for Genèves Tropper i Krigen om Gex. Da han 4. Aug. 1595 i en Prædiken gik løs paa Henrik IV's Forhold til Gabrielle d'Estrées, lod Raadet i Genève, af Hensyn til den franske Konge, G. fængsle, men efter 8 Dages Forløb kom han fri, til Ærgrelse for den fr. Afsending, som havde krævet en alvorligere Straf. G. var Th. Bezas egentlige Efterfølger, og i 7 Aar førte han Forsædet i *la vénérable compagnie des pasteurs*, virksom til det sidste. D. 3. Febr. 1628. Han har efterladt sig en Række hist. Skrifter til Oplysn. navnlig af Liguens og Henrik II's Tid.

Goulburn, Edward Meyrick, eng. Præst, f. 11. Febr. 1818, blev opdragen i Eton og studerede i Oxford. 1843 blev han præsteviet. 1849—57 var han *head master* for Rugby Skole. 1866 blev han *dean* i Norwich, og dette Embede beklædte han til 1889. Han døde 2. Maj 1897, sysselsat med literært Arbejde til det sidste. Blandt hans Skrifter maa især mærkes: hans *Bampton-Lectures* (1850) om Kødets Opstandelse; hans 2 ypperlige Andagtsbøger: *Thoughts on Personal Religion* (overs. paa alle 3 nord. Sprog) og *The Pursuit of Holiness*, der foreligge i en stor Mængde Oplag (B. Compton, E. M. G., Dean of Norwich, London 1899).

Gousset, Thomas, fr. Kardinal-Ærkebiskop, fødtes 1. Maj 1792 i Landsbyen Montigny-les-Cherlieu i Haute-Saône. Efter at have studeret ved Seminariet i Besançon blev han præsteviet 1817; 1835 blev han Biskop i Périgueux og 1840 Ærkebiskop af Reims. 1850 modtog han Kardinalhatten, og s. A. blev han Medlem af det fr. Senat. Han døde 22. Dec. 1866. Bl. hans Skrifter maa mærkes: *Théologie dogmatique* I—II (Paris 1843); *La croyance générale de l'Église, touchant l'Immaculée Conception de la bienheureuse Vierge* (Paris 1855); *Exposition du droit canonique* (Paris 1858) og *Du droit de l'Église touchant la possession des biens destinés au culte et à la souveraineté temporelle du pape* (Paris 1862). Hans Biografi findes i Ricard, Les grands Evêques de l'Église de France III, 67 f.

Gråberg, Olof, f. 1716, *fil. Mag.* i Upsala 1743, Spr. ved Ulrika Eleonora Menighed i Stockholm 1760, d. 3. Sept. 1767. Gjörwell skriver i Anledning af hans Død, at han var »en af vore faa grundlærde Teologer og tillige en eksemplarisk Mand«. G. var Medlem af den 1763 nedsatte Psalmebogskomité, hvis Resultat blev de 2 Prøvesamlinger (1765 og 1767), som kaldes den »Celsiska psalmboken« (I, 490). *O. A.*

Graabrødre, se Fransiskaner-Ordenen (S. 100).

Graae, Gomme Frederik August, dsk Præst, f. 23. Aug. 1810 paa Langeland, hvor Faderen var Spr. i Bødstrup, blev 25 Aar gl. pers. Kap. i Lindelse. 1838 Spr. i Marie Malene og Koed i Aarhus Stift. 1848 forflyttedes han til Katrine-Kirken i Ribe. 1851 blev han Præst for den frie danske Menighed i Flensborg. Under 1. slesvigske Krig virkede han med stor Iver for den dske Sag, gennemtrængt som han var af en levende Fædrelandskærlighed. Ogsaa i Flensborg arbejdede han for at bevare Danskheden, paa samme Tid som han samlede en fri Menighed om sig. 1860 valgtes han til Stænderdeputeret. Under Krigen 1864 viste han atter sit Mod og en sjælden Opofrelse. Men som saa mange andre fik han sin Afsked og maatte forlade Flensborg. 1867 blev han Præst paa Falster; søgte sin Afsked 1884; og døde i Kbhvn 22. Juni 1886. Foruden efterladte Dagbogsoptegnelser (1886) og Meddelelser »Mellem Krigene« (1887) har han udgivet en Postil »Krybben og Korset« (1859). *J. P.*

Graa Søstre, se Elisabet-Søstre (I, 747).

Grabau, Johann Andreas August, tysk Lutheraner, f. i Olvenstädt ved Magdeburg 1804, blev 1834 Præst i Erfurt, men 1836 suspenderet, fordi han ikke vilde bøje sig for Unionen (se Gammel-Lutheranere, S. 166). Efter sin Afsættelse tog han til Erfurt, men dér blev han kastet i Fængsel og kun løsladt mod Løfte om at udvandre til Amerika. I Sept. 1839 landede han dér og virkede i den følgende Tid i Buffalo ved Erie-Søen. Sammen med Ehrenström og Kindermann dannede han 1845 Buffalo-Synoden (I, 414). Han døde 2. Juni 1879.

Grabe, Johannes Ernst, lærd Patristiker, fødtes i Königsberg 10. Juli 1666 og døde i Oxford 3. Nov. 1711. Da han 1682 kom til Universitetet i Königsberg, hvor han 1685 blev *Mag.*, vare de synkretistiske Stridigheder i fuld Gang. Gennem dem blev G. ledet til Studiet af Kirkefædrene, og senere fordybede han sig i Bellarmins Skrifter; men da nogle ældre og yngre Teologer i Königsberg gik over til Romerkirken, blev han arresteret. Han kom dog fri og gik til Berlin, hvor man forgæves søgte at vinde ham for et preuss. Universitet. 1697 rejste han til England, hvis biskoppelige Kirkeordning i høj Grad tiltalte ham, og dér slog han sig ned i Oxford for at udgive Kirkefædre. I England udgav han *Spicilegium pa-*

trum et hæreticorum sæc. I—III p. Chr., Justinos' Apologi og Irenæos. Der er rejst ham et Mindesmærke i Westminster-Abbediet.

Gracian, Baltázar, span. Jesuit, fødtes 1603 i Calatayud og døde 1658 som Rektor for Kollegiet i Tarragona. Han skrev forskellige Bøger om Moralens Forhold til det polit. Liv og Samfundslivet og et allegor.-didaktisk Skrift om Menneskelivet *(El Criticon)*. Mest læst af hans Skrifter er *Oraculo manuel y arte de prudencia*, en Samling Leveregler, og *El Discreto*, Skildring af en Vismand. Som Stilist er G. kunstlet og skruet, men hans Leveregler røbe en klar og forstandig Aand. Schopenhauer vilde under Psevdonymet »Felix Treumund« 1832 have udgivet en Oversættelse af G.s *Oraculo manuel*, men hans Arbejde blev først udgivet 1862 af Frauenstädt (4. Aufl. 1891).

Grader, akademiske, se Universiteter.

Grader, forbudne, se Ægteskab.

Gradin, Arvid, sv. Herrnhuter, f. 18. Maj 1704 i Vika Sogn i Dalarne, var Søn af Spr. Arvid G. 1736 blev G. *Magister docens* i Upsala; s. A. fulgte han en Friherre Cederstrøm paa Rejser i Udlandet, hvor han nærmere lærte Brødremenigheden at kende. 1738 begav han sig til Neuwied og blev viet til Præst af herrnhutiske Bisper. Ved sit gode Væsen og sine Sprogkundskaber, særlig i Græsk, vandt han Zinzendorfs Yndest og blev af ham brugt i flere vigtige Sendefærd. 1739 sendtes han til den gr. Patriark i Konstantinopel for at søge at knytte Forbindelse med hans K.afdeling. I Anbefalingsskrivelsen kaldes han Marienborn-Menighedens Protogrammateus. — For at gøre Herrnhutismen kendt i Sverig sendtes G. og Martin Bober, der i flere Aar havde været Doktor og Rektor for Menigheden i Herrnhut, til dette Land med Anbefalingsbrev af 18. Sept. 1741 fra Bisperne Polucarpus Müller og Joh. Nitschmann til Ærkebispen af Upsala, Joh. Steuchius, hvem de skulde overrække en lat. Redegørelse for de böhm.-mähriske Brødres Historie. I Göteborg, hvor de steg i Land, raadede Biskop Jakob Benzelius dem til at vende om, og det blev G. forbudt at prædike dér. Alligevel gik de til Upsala, hvor Ærkebispen modtog dem venligt; han skal have ytret, at deres historiske Redegørelse fortjente at trykkes, men indlod sig iøvrigt ikke nærmere med dem. I Stockholm havde de dog bedre Fremgang. Gennem sin Broder Anders G., der var Adjunkt hos Præses for Stadens Konsistorium, kom G. i venligt Forhold til denne, Dr. Alstrin, og fik Tilladelse til at prædike i Storkyrkan, efter at han 30. Okt. havde overgivet Konsistorierne sin Trosbekendelse. Forud havde han prædiket hos Rigsraaderne Cederström og Gyllenborg. Snart efter forlod G. og Bober Landet. — Efter en Sendelse 1743 til Petersborg kom G. 1748 atter til Stockholm, men Ærkebisp Henrik Benzelius paakaldte nu 12. Okt. 1748 Regeringens Hjælp overfor Herrnhutismen, og 5. Dec. paalagde Kongen Rigets Konsistorier at anvende de Forholdsregler mod Herrnhuterne, der vare anbefalede overfor Dippel. — Overfor Spr. E. Bechman i Kutby, der skarpt kritiserede Zinzendorfs Lære i Fortalen til sin Oversættelse af Tyskeren Cyprians »Varning för de villfarelser, som voro alle religioner lika goda« (Okt. 1748), forfattede G. 6. Nov. et Gendrivelsesskrift, der bl. a. paastod, at en sachsisk Kommission i Gross-Hinnersdorf Aug. 1748 havde erkendt Herrnhuterne som Bekendere af den augsburgske Konfession. Efter Ønske af Overhofprædikanten Troilius og Spr. Hauswolf udarbejdede G. ogsaa 15. Dec. en Afhandling om Lov og Evang., hvorpaa fulgte skriftlige Anmærkninger af de nævnte Mænd. Hauswolf skaffede sig derhos Udtalelser om den sachsiske Kommission baade fra Generalsuperintendent C. G. Hofmann i Wittenberg og fra det teol. Fakultet ssteds, hvoraf fremgik, at Kommissionens Teologer ingenlunde havde kunnet godkende Herrnhuterne som Tilhængere af Augsburger-Bekendelsen. Dette bekræftede yderligere en Skrivelse fra det teol. Fakultet i Leipzig 24. Marts 1749, og Wittenberger-Fakultetet sendte tillige Hofmanns Traktat »Kurze Anzeige der Herrnhut. Irrthümer von der hl. Dreieinigkeit und von Christo«. Fra Beckmann fremkom ogsaa Svar paa G.s Gendrivelse, og Komminister Joh. Kumeläus ved Maria Sogn i Stockholm udgav paa Sv. Walchs Betænkning om Herrnhuterne. — Fra Febr. til Maj 1749 holdtes vidtløftige Forhandlinger med G. i Stockholms Konsistorium, og 4. Juli fordrede dette i et Indlæg til den kgl. Revision, at G. skulde straffes for at have forsøgt at udsprede Vildfarelser, samt forbydes at opholde sig i Sverig. Regeringen frikendte vel 12. Jan. 1750 G. for at have udspredt sine Lærdomme, men da han bekendte sig til en Menighed, hvis Lære stred mod den antagne rene Lære, og da han havde taget mod Præsteembede i den, skulde han ufortøvet begive sig ud af Landet og ikke vende tilbage. Fulgt af en dertil beskikket Person forlod G. da Sverig. Upsala Domkapitel ilede med at underrette de sv. Menigheder i Amerika herom for det Tilfælde, at G. gik derhen. Skønt det fortælles, at han senere besøgte Amerika, synes han dog ikke at være kommet i Berøring med de sv. Menigheder. G. døde i Neuwied 14. Sept. 1757. — Foruden førnævnte Afhandlinger skal han ogsaa have forfattet flere aandelige Sange, hvorhos han lod trykke et Æresminde over sin Moder.

K. H.

Graduale er i den rom. K. 1) Betegnelse for det Responsorium med efterfølgende Halleluja (resp. »Tractus«), hvilket under Messen afsynges mellem Oplæsningen af Epistel og Evang. Navnet afledes af lat. *gradus*, Trin, idet den almindelige Forklaring gaar ud paa, at G. blev istemmet paa de Trin, der førte op til Altret eller til den Ambon, hvorfra Lektionen foregik. Efter en anden Forklaring blev G. afsunget, medens Præsten besteg hine Forhøjninger. 2) Betegnelsen for den med Koralnoder udstyrede Sangbog, efter hvilken Koret synger under Messen, og i hvilken de forskellige Dele af denne ere optegnede. I gammel Tid var G. beregnet paa at læses fra den store Sangerpult af samtlige Korets Kantorer paa engang, hvorfor Formatet er meget stort. Saadanne Folianter, fra gammel Tid prentede paa Pergament, ofte særdeles kunstfærdig udstyrede, fra en senere Tid med Nodetryk og lignende smuk Udstyrelse, er endnu i almindelig Brug,

om end de ere i Færd med at vige Pladsen for mindre Haandbøger, hvoraf hver af de deltagende har sit Eksemplar. — Efter Reformationen bibeholdtes nogle Steder Navnet G. for Korets og Menighedens autoriserede Sangbøger. I Danmark haves saaledes Niels Jespersøns G. 1573 (isl. Udg. 1594 og 1623) og Kingos G. 1699. De er siden afløste af »Koralbøger« med Kirkemelodierne udsatte flerstemmig til Brug for Orgel. *A. H.*

Graf. 1) **Karl Heinrich G.**, f. i Mühlhausen 1815, blev 1847 Lærer ved Fyrsteskolen i Meissen. Han døde 16. Juli 1869. G. er Forf. til: »Der Segen Moses« (1857), »Der Prophet Jeremias« (1863) og »Die geschichtl. Bücher des A. T.« (1866). Han var en af Ophavsmændene til den moderne Pentatevk-Kritik (»den Graf-Wellhausenske Hypotese«). — 2) **Simon G.**, tysk Psalmedigter, f. 1603 i Schässburg i Siebenbürgen, var først Hærpræst, efter 1635 Præst i Schandau. Han døde 1659. 1636 udgav han en Samling Psalmer, »Geistlich Edel Herz-Pulver«, i hvilken der findes flere af ham selv.

Graffmann, Hans, f. 13. Apr. 1747 i Östmo Præstegaard i Södermanland, blev Student i Upsala 1767, præsteviet 1771, fil. Mag. i Upsala 1773, begav sig s. Aar til Halle, hvor han 1774 blev *Dr. theol.* efter en Disputation, hvorom hans Landsmand Prof. Thunnau, der selv var Opponent, skrev til Gjörwell: »I Halle er hver Mands Mund fuld af Dr. G.s Berømmelse. Jeg er ogsaa sikker paa, at man ikke nylig har promoveret en saa kæk *Dr. theologiæ*«. Som Opponenter havde ogsaa Semler, Nösselt, Schulze, Freylinghausen og Griesbach optraadt, og Semler var »aldeles indtaget af ham«. Studenterne, hvoraf o. 800 havde været til Stede, havde efter Disputatsen hilset G. med gentagne »Vivat«. Siden fortsatte G. sine Studier i England, hvorfra han hjemkom 1776, og Aaret efter blev han Hofprædikant, 1778 Spr. i Frustuna, 1800 Domprovst i Strengnäs. G. døde 30. Jan. 1828. *O. A.*

Grafström. 1) **Anders Abraham G.**, sv. Præst og Digter, f. i Sundsvall 1790, kaldtes af Geijer til Docent i sv. Historie ved Upsala Universitet 1820, Lektor ved Karlberg 1821 og i Hernøsand 1833, Spr. i Umeå 1835, valgtes til Medlem af »Svenska Akademien« 1839 og døde 1870. G., som i sin Studentertid i Upsala modtog Indtryk fra Atterboms Digtning, skrev adskillige Digte i Fosforisternes poetiske Kalendere. Dog var han ikke udpræget Fosforist; hans Digtning med dens klare Gennemsigtighed fik ogsaa Opmuntring fra den gamle Skole og de neutrale, til hvilke siden Fuldblodsfosforisterne regnede ham. Hans milde, lyriske Poesi røber iøvrigt Slægtskab med Svigerfaderens, Biskop F. M. Franzéns. Mest kendt er hans pragtfulde Vekselsang »Norrland«, der skildrer dette Landskabs Skønhed. G.s Digte, der udkom i flere Oplag og udgaves samlede 1864, var i sin Tid meget læste og beundrede. Man hører i dem »en Sanger, hvis Stemme vel ikke har noget stort Omfang, ikke mange Toner, men de, den ejer, ere af ypperste Renhed og Vellyd . . . . de gennemaandes af den varmeste Følelse, men en mandig Følelse, uden Spor af Sentimentalitet« (Dahlgren). G. udgav ogsaa adskillige Prædikener og aandelige Taler. Ogsaa i dem røber han sit Slægtskab med Franzén. Som Præst lagde han enestaaende Dygtighed for Dagen og nød stor Anseelse i Hernøsands Stift (F. A. Dahlgren, Minnestal öfver A. A. G., Sv. Akad.s Handl. 1871). — 2) **Tor Fritjof G.**, sv. Præst, foregaaendes Søn, f. paa Karlberg 1827, blev *Dr. phil.* 1851, ekstraord. Hofprædikant og Legationspræst i Paris 1859, forflyttedes 1863 til en lignende Stilling i London. G. udnævntes 1866 til Spr. ved Klara Menighed i Stockholm, 1868 til *Dr. theol.*, 1872 til Kongens Overhofprædikant samt 1880 til Ordensbiskop. Fra 1875 til sin Død 1883 var G. Medlem af Rigsdagens 1. Kammer. — Fra sin Fader og Morfader havde G. arvet en lykkelig Digterevne. Blandt hans Digtninge maa nævnes de af »Sv. Akademien« prisbelønnede »Sångens framtid« og »Fjällappen«. I mange Aar var G. en af Stockholms mest hørte Prædikanter, og 1878—79 udgav han en Prædikensamling »Minnen från Klara kyrka«. Hans Digte udgaves samlede 1884 med en af C. D. af Wirsén udarbejdet Levnedsskildring. *H. W. T.*

Gral (Graal, *san gréal*, den hl. Skaal) danner Midtpunktet i en Sagnkreds, der gaar langt tilbage. Sagnet om G. er rimeligvis kommet til Spanien med Jøderne og Araberne, og en Kristen ved Navn Flegetanis skal o. 1124 i et arab. Skrift have givet det dets kr. Skikkelse. Cluniacenser-Munken Kyot (Guiot) skal have fundet Flegetanis's paa Arab. skrevne Skrift (1170—90), og han skal have sat G.-Sagnet i Forbindelse med Sagnkredsen om Kong Artus og Ridderne ved det runde Bord. Af ham øste siden Wolfram von Eschenbach og mange andre. Sagnet gaar ud paa, at en Sten af Lucifers Krone under hans Kamp med Mikael blev slaaet ud og faldt ned paa Jorden. Af denne Sten dannede en Hedning en Skaal, som Dronningen af Saba siden skænkede Salomo, og som Nikodemos kom i Besiddelse af. Af denne Skaal skal Kristus have spist Offerlammet, og i den skal han have dyppet den Bid, han rakte Judas. Efter en anden Skikkelse af Sagnet var G.-Skaalen den, i hvilken han forvandlede Vinen til sit Blod. Ved Korsfæstelsen samlede Josef fra Arimathæa det Blod, der flød fra Kristi Saar, i G.; han skal være kommen viden om og være den egentlige Stifter af Ridderlaget om det runde Bord og Stamfader til G.-Kongerne. Men intet Menneske var værdigt til at eje den underfulde Skaal, der af Engle blev løftet op til Himlen, indtil den dydige Titurel, Søn af en af de ældste frankiske Konger, blev valgt til Vogter for G., for hvilken der blev bygget et Tempel i Frelsens Land *(Salvaterre)* i en Skovtykning og dannet et Ridderskab, der skulde værne Skaalen. Denne Egn bliver til et Paradis; det Menneske, der ser paa G., faar evig Ungdom, og hver Langfredag flyver en snehvid Due ned fra Himlen og lægger en Hostie paa G., hvorved der gives denne nye Kræfter. At vogte G. er den højeste Salighed for et Menneske. G.-Templet og dets Farvepragt er udførligt beskrevet, og efter denne Beskrivelse byggede Karl IV Helligkors-Kapellet paa Karlstein ved Prag, hvor Böhmens Rigsinsignier gemmes.

Lidt efter lidt blev imidlertid Kristenfolket mere og mere ugudeligt, og derfor vandrede G. og dens Riddere til Indien, til Præstekongen Johannes's Rige. Ogsaa Templet og Borgen kom til Østen, og der var intet Spor af G. i Vesterleden. Men mange Riddere af Kredsen ved det runde Bord drog forgæves ud for at finde den hl. G. — Trubaduren Chrestien de Troyes (d. 1191) omplantede G.-Sagnet paa fr. Jordbund; ved Wolfram von Eschenbach blev det overført paa tysk Grund. G. er her Symbolet paa Evkaristien, G.-Kongen en Slags Efterfølger af Apostlene, Parzival Repræsentant for den vesterlandske Menneskehed, en Slags Faust. Parzival kommer til Kong Artus's Hof og befrier Dronning Condviramur fra hendes Fjender. Men huslig Lykke kan ikke holde ham tilbage. Han drager ud for at søge sin Moder og kommer da til Slottet Monsalvez, G.-Borgen, og efter forskellige Oplevelser bliver han G.-Konge. Romantikerne satte G.-Sagnet og Parzival meget højt, og ved Wagner er G. atter kommet i Folkemunde (L. Lang, Die Sage vom heil. G., München 1862). Om Wolfram von Eschenbachs »Parzival« se W. Scherer, Gesch. der deutschen Dichtung, 3. Aufl., Berlin 1885, 175 f.

Gramann (Poliander), **Johannes**, Præst og Psalmedigter, f. i Neustadt i Baiern 1487, var ved Ref.s Begyndelse Rektor i Leipzig, og ved den berømte Disputation dersteds 1519 mellem Luther og Eck stod han paa E.s Side som hans Amanuensis. Men ved denne Lejlighed blev han ved Luthers Vidnesbyrd vundet for den evang. Sandhed, nedlagde 1522 sit Rektorat og drog til Wittenberg, hvor han sluttede et hjerteligt Venskab med Luther, blev 1523 Præst i Würzburg, gik 1525 som *Dr. theol.* paa Luthers Anbefaling til Preussen for at fremme det der begyndte Reformationsværk og var til sin Død Præst i Königsberg, hvor han arbejdede med stor Troskab. Ramt af Slag døde han 29. Apr. 1541. — Han har digtet Psalmen »Nun lob, mein' Seele, den Herren« efter Ps. 103. Den udkom o. 1540, blev af en ukendt Forf. oversat paa Dsk, indlemmedes i H. Thomissøns Psbg. 1569 (»Min Siel nu loffue Herren«) og gik derfra over i alle yngre danske og norske Psalmebøger. I sv. Psalmebøger findes den fra 1567. *J. N. S.*

Grammatisk (eller **sproglig)-historisk Fortolkning** er den Udlægning af den hl. Skrift, der under sit Arbejde anvender de samme Midler og den samme Metode, som bruges i sprogl. og hist. Undersøgelser i Almindelighed.

Hovedfordringen til Skriftens Fortolkning maa altid være, at den skal hvile paa Troens aandelige Forstaaelse af Indholdet, at den skal være baaren af et Aandsslægtskab, der er retvendt i den Sfære, hvori Skriften bevæger sig, og som derfor formaar at følge de bibelske Forfattere ind i de relig. Dybder. En saadan aandelig Forstaaelse læres kun i den Hellig Aands Skole og kan ikke tilvejebringes selv ved den største sprogl.-hist. Lærdom. Men paa den anden Side behøver den disse Hjælpemidler for at kunne øve den fornødne Tugt over sig selv og for at kunne trænge ind i Skrifternes Indhold med fuld Nøjagtighed. Den allegoriske Fortolkn. (I, 55 f.) er et talende Vidnesbyrd herom; thi Allegoristerne vare meget ofte Mænd, der stod i dyb Forstaaelse af Skriftens Indhold som Helhed, men som alligevel paa Grund af manglende sprogl. og hist. Indsigt vare ude af Stand til at opfatte Indholdets bestemte Nuancer i det enkelte. Skriftens guddommelige Indhold foreligger jo i en menneskelig Form: det er tænkt og nedskrevet i et bestemt Tungemaal; det er talt til og af Mennesker, der levede under en bestemt Tids udvortes Forhold og aandelige Forudsætninger. Enhver Sætning staar i sin bestemte logiske eller hist. Sammenhæng, og Talen bærer ogsaa hos Apostlene Præget af Forfatterens Individualitet. Den sprogl.-hist. Fortolkn. lærer os at være opmærksomme paa alt dette, og den giver os Midlerne til at gjøre det frugtbart for Forstaaelsen.

Det var først denne Fremgangsmaade, der fældede Allegorien og oplukkede Skriften for en nøjagtig gennemført Fortolkn. Den blev hævdet allerede af den antiokenske Skole i Oldkirken (I, 106) og ligeledes af enkelte Mænd i Middelalderen (Nikolaus af Lyra, Laurentius Valla, Erasmus). Men det var først Reformatorerne, der udtalte dens Grundsætninger med fuld Klarhed og selv gjorde Alvor af dem. I den følgende Tid sank Protestantismen tilbage til en blot dogmatisk Skriftbrug, idet man kun søgte sit eget Læresystem i Skriftens Ord. Da fik den sprogl.-hist. Fortolkn. atter ivrige og betydelige Talsmænd i Hugo Grotius og J. A. Ernesti (I, 796); men allerede hos dem mærkedes den falske Betragtning, der siden traadte saa stærkt frem hos Rationalismen, at man mente at have nok i Grammatiken og Historien til at fortolke den hl. Skrift. Det var for Rationalismen en yndet Sætning, at man skulde gaa til Forstaaelsen af den hl. Skrift ligesom til ethvert andet Oldtidsskrift. Her glemmes, at man staar overfor en ejendommelig Aandssfære, som er utilgængelig for den, der mangler Aandens Sans; der hører noget andet til at fortolke Skriften end til at forstaa den verdslige Literatur. Forudsætningsløshed er en Uting overfor den hl. Skrift, der helt igennem taler ud fra den ene store Forudsætning: Troen paa Krdms Sandhed og Virkelighed.

I hele det sidste Aarh.s eksegetiske Arbejde er det en almindelig indrømmet Grundsætning, at Fortolkningen maa være sprogl.-hist.; der er saavel for G. som for N. T.s Vedkommende tilvejebragt en Rigdom af nye Midler ved omfattende Undersøgelser navnlig paa det sproglige og det »tidshistoriske« Omraade (se Art. Tidshistorie, nytestamentlig). Men det maa altid fastholdes, at det sprogl.-hist. kun er en enkelt Side af Fortolkningens Opgave; det er kun et Led i og et tjenende Middel for den sande aandelige Fortolkning. *P. M.*

Grammlich, Johann Andreas, luth. Præst, fødtes i Stuttgart 1689 og døde dér som Hofkapellan 1728. Hans »Opbyggelige Betragtninger til hver Dag i Aaret« blev 1857 oversat paa Dsk af C. M. Kragballe.

Grammont, Ordenen af, en Eneboer-Orden, se Grandmontensere.

Gran, Hovedstaden i det ungarske Komitat af samme Navn, blev Aar 1000 ved Kong Stefan Ungarns Metropolis; den første Ærkebiskop dér

var Dominik I (1000—1002). De sidste Ærkebiskopper i G. ere: Johan Simor 1873—91 og Laurentius Schlauch, Kardinal med S. Girolamo degli Schiavoni som Titelkirke, der fulgte efter ham 1891.

Grand, Jens Torbernsøn, Ærkebiskop af Lund, en Søstersøn af Biskop Peder Bang (I, 210), fuldendte, efter at være blevet oplært i Roskilde, sine Studier i Frankrig. O. 1280 blev han Domprovst i Roskilde og havde allerede som saadan en Strid med Kongen om Præsentationsretten til Mikkelskirken i Slagelse. I de urolige Tider efter Erik Klippings Mord (Nov. 1286), da det kgl. Parti ikke nøjedes med at gennemføre en Dom over de 9 »Kongemordere«, hvis Retmæssighed straks blev bestridt, men gik skarpt frem mod de urolige Stormænd, som ansaas for Medvidere, blev G., hvis Hjerte paa Grund af hans Familieforbindelser og hans tidlig rodfæstede Antipati mod Kongehuset, helt var i de misfornøjedes Lejr, ogsaa betragtet med Mistænksomhed og næppe uden Grund; thi han besad den drevne Politikers Lyst og Evne til at fiske i rørte Vande. Den fyrstelige Gave, han skænkede sit Kapitel 1288 til Oprettelse af 6 nye Præbender, er næppe blot et Udtryk for en storslaaet Offervillighed for K.s Sag, men ogsaa et Vidnesbyrd om, at han følte Forholdene usikre. — Det følgende Aar valgte Kapitlet i Lund ved Kompromis J. G. til Ærkebiskop, en Forfremmelse, der ikke var Kongehusets Venner til Behag. G. maatte udtrykkelig forpligte sig til Troskab mod den unge Konge og til aldrig at forbinde sig med de fredløse. Dette Løfte løste den udvalgte Ærkebiskop sig fra, da han i Rom nedlagde Embedet og modtog det paany ved pavelig »Provision«. Efter sin Hjemkomst optraadte han snart som Kongens politiske Fjende. Han stadfæstede Valget af Jens Krag til Biskop af Roskilde imod Kongens Ønske, han fornyede den aldrig anerkendte Vejle-Konstitution (se Jakob Erlandsen, I, 794), satte Kongens Drost i Band, støttede de fredløse og nægtede at opfylde sin Ledingspligt. Man mente endog, at han som Underhandler med den norske Konge ligefrem havde svigtet sin Troskabspligt. Under disse Omstændigheder lod Kongen ham fængsle i Lund (April 1294) ved Junker Christoffer. Sammen med Domprovst Jakob Lange, der var grebet i selve Kirken, medens han læste sine Bønner, blev han ført til Sjælland. G. anbragtes i et usselt Fangehul paa Søborg, Domprovsten førtes til Kalundborg. Den skaanselsløse Behandling kuede dog ikke J. G.s Stolthed, og de lidet gunstige Tilbud om Forlig mødte han med skyldig Foragt i Tillid til Pavens Indgriben. Fra de danske Prælaters Side fik han dog ingen kraftig Støtte, og det ifølge Vejle-Konstitutionen erklærede Interdikt overholdtes ikke. 1295 sendte Paven Ærkepresbyteren af Carcassone, Isarn, som Nuntius til Danmark for at fordre J. G.s Løsladelse, men inden hans Komme havde Ærkebispen ved en dristig Flugt befriet sig selv. 1296—97 førtes derefter i Rom, hvorhen J. G. selv havde begivet sig fra sit faste Tilhold paa Hammershus, en omstændelig Proces, der ogsaa fornyede de gamle Stridspunkter fra Jakob Erlandsens Tid. J. G. gjorde alt for at fremstille Kongen som en simpel Voldsmand og kirkelig Tyran, medens dennes Prokurator holdt fast ved Ærkebispens Forræderi, skønt man forgæves blandt G.s Papirer havde søgt et utvetydigt Bevis, og søgte at stemme Bonifatius VIII mildt ved Henvisningen til de farlige Forhold i Danmark paa det Tidspunkt, Fængslingen foregik, og til Kongens ungdommelige Ubesindighed. Dommen, der selvfølgelig maatte gaa Kongen imod, fældedes Dec. 1297. Ærkebispen skulde straks genindsættes og have en Skadeserstatning paa 49,000 Mark Sølv (o. 6 Mill. Kroner). Vejle-Konstitutionen godkendtes. Et Pavebrev af 22. Apr. 1298 bød Isarn at skride til Dommens Fuldbyrdelse og Forhandling om de enkelte Stridspunkters Afgørelse. Febr. 1299 lystes Kongen i Band, og Interdiktet, der varede 4 Aar og 10 Uger, sattes i Kraft. Denne Gang blev dets Tryk følt alvorlig i Landet. Forhandlingerne om Stridspunkterne (det kgl. Patronat, Gyldighed af kanonisk Ret, Ledingspligter osv.) og om Skadeserstatningerne førte ikke til noget Resultat. Inden J. G., som sad paa Bornholm, fik Nuntius's Kendelse, der tillagde ham alt kgl. Gods i Lunds Stift som Vederlag for den tilkendte Erstatning, offentliggjort, havde Kongen paa Lunds Landsting ladet Ærkebispen erklære for sin Dødsfjende og indsat en ligefrem Styrelse af Ærkesædets Gods. Dommen blev appelleret til ny Kendelse af Paven, og G. maatte atter rejse til Rom. Den nye, 2aarige Proces endte vel med Kongens ydmyge Begæring til Bonifatius om at stikke St. Peders Sværd i Skeden og læge sin Tjeners Øre, men for J. G. var Udfaldet ganske mod Ønske. Slutningsdommen (28. Febr. 1302) nedsatte Skadeserstatningen til 10,000 Mark, men samtidig forsatte Paven den stivnakkede Prælat til Ærkesædet i Riga, og Isarn flyttedes fra dette til Lund. For Kongemagten var imidlertid den sørgelige Strid et betydningsfuldt Nederlag. — J. G., der ikke vilde tiltræde sit nye Embede, gik til Paris, men blev 1310 Ærkebiskop i Bremen, hvor han snart lagde sig ud baade med sine Suffraganer, Kapitlet og Borgerne i Hamburg og Bremen. Man paastod om den heftige og herskelystne Mand, at han ikke var ved fuld Fornuft. 1316 valgtes en Koadjutor til at administrere Stiftet, men skønt Paven genindsatte G., kom J. G. dog ikke tilbage. Han døde 29. Maj 1327 i Avignon, hvor han indsatte Paven til Arving af sin Rigdom og sin velforsynede Bogsamling. — Ægte kirkelig Begejstring var ikke Drivkraften i J. G.s staalsatte Kampiver, men snarere en Blanding af gammelt Slægtshad, krænket Selvfølelse og umættelig Magtstræben. Den store Hader, hvis Udtalelser mod Fjenderne kun røbe lidet af sand kristelig Aand, vragede ikke de Midler, der frembød sig, og med sin utvivlsomme Begavelse, sin Kundskabsrigdom, Handlekraft og urokkelige Standhaftighed i Lidelsen forbandt han en usympatetisk Karakter, for hvis hensynsløse Egenraadighed og Selvsyge Land og Folks, ja selve Menighedens Ulykker ingen Vægt havde (Erslev i Danmarks Riges Historie, II; Helveg, Den dske K.s Historie til Ref. I; A. N. Hammer i Lunds Universitets Aars-Skrift, 1867; Mackeprang i Histor. Tidsskr. 6 R. III,

643 f.; den samtidige lat. Beretning om J. G.s Fangenskab udgav Huitfeldt 1599: »En historiske Beskriffuelse om en Erchebiskop udi Lund«). *J. O. A.*

Grandmontensere kaldtes en Eneboer-Orden, der blev stiftet af en ung Grevesøn, Stefan fra Auvergne (f. 1046), hvis Fader boede paa Slottet Thiers. 12 Aar gl. fulgte Stefan sin Fader paa en Pilegrimsfærd til St. Nikolaj fra Baris Grav, og derefter blev han sat i Huset hos Ærkebiskoppen af Benevento. Under Opholdet i Syd-Italien lærte Stefan nogle af de strenge calabresiske Eneboere at kende, og da han var kommen tilbage til Frankrig, søgte han at efterligne deres Liv i Ensomhed. I en Bjergkløft ved Muret, 4 Mil fra Limoges, byggede han sig en Hytte af Grene. Han stak en Ring — den eneste Del af sin Fædrenearv, som han vilde beholde — paa sin Finger, gentog Forsagelsen og Troen og hengav sig helt til Gud. Hans Føde var herefter kun Brød og Vand, og han gik éns klædt Sommer og Vinter. Fra alle Sider strømmede Mænd og Kvinder til for at se den strenge Eneboer, der havde et Formaningsord til hver enkelt, særlig til de faldne Kvinder, som han havde dyb Medlidenhed med, fordi deres Fald efter hans Mening som oftest skyldtes deres Fattigdom. Gregor VII gav 1073 Stefan fra Thiers *(de Tigerno)* Tilladelse til at danne en Forening af Eneboere, som skulde følge hans strenge Levevis, og Stefan styrede sin Eneboerforening til sin Død (1124). Kort efter blev Ordenen forjaget fra Muret, og derpaa slog den sig ned i Grandmont, en Mils Vej derfra. Den bredte sig hurtig over Frankrig; allerede 1170 havde den 60 Klostre, og den stod i stor Yndest hos flere af de fr. Konger som Ludvig VII, der 1164 i Vincennes ved Paris grundede et Kloster for disse »*bons hommes*«. I Spidsen for hele Ordenen stod «en Hyrde«, der boede i Grandmont, men de enkelte Klostre, der kaldtes »Celler«, styredes af en *corrector*. Dragten bestod af en Kjortel og et Skapulér, til hvilket der var fæstet en spids Kabuds. Clemens V bestemte, at Dragten skulde være sort. I Beg. af 13. Aarh. udbrød der alvorlige Stridigheder imellem Munkene og de af Ordenen antagne Lægbrødre, hvis Pligter og Rettigheder ikke vare fastslaaede fra Begyndelsen af. For at gøre en Ende paa Tvisten affattede Adhémar af Friac nogle yderst strenge Bestemmelser, der bleve stadfæstede af Innocents III. I 17. Aarh. opstod der paa Grund af Prioren Georg Barys Forsøg paa at indføre større Mildhed en Spaltning imellem G. af den strengere og mildere Observans. Revolutionen gjorde Ende paa begge Grupper af Ordenen, der aldrig har fundet Vej udenfor Frankrig. — 1286 optog Benedictiner-Nonnerne i Drouille la Blanche G.s Regler, hvorved Ordenen ogsaa fik kvindelige Medlemmer. Senere kom et Par andre Klostre for kvindelige G. til.

Granfelt. 1) **Axel August G.**, nedennævnte A. F. G.s Søn, f. 26. Juli 1846 i Hausjärvi; Student 1866; filos. Kand. 1871, *Lic. med.* 1878; har kun i ringe Grad øvet Lægevirksomhed, men arbejdet ivrigt for Afholdssagen og Folkeoplysningen. 1878 blev han Sekretær i »Folkupplysningssällskapet«; fra Besøg i Estland 1874 og 1880 medbragte han Idéen til de folkelige Sang- og Musikfester, der siden 1884 holdes i Finland. Ikke blot i Dagspressen, men ogsaa i særlige Afholdsblade paa Svensk og Finsk har han arbejdet for denne Sag til stor Velsignelse for Landet. — 2) **Axel Fredrik G.**, finsk teol. Skribent, fødtes 26. Apr. 1815 i Hausjärvi Sogn. Han blev Student 1832, filos. Magister 1840, teol. Lic. 1844, teol. Dr. 1857, teol. Adjunkt 1848, Prof. i Dogmatik og Etik ved Helsingfors Universitet 1854, tog Afsked 1875 og døde 16. Jan. 1892. — Hans klare Fremstillingsevne, strenge Logik og store Lærdom gjorde, at hans dogmatiske Undervisning blev fuldstændig epokegørende ved den finske Højskole. Spekulativ anlagt og selvstændig tænkende var han en fremragende Repræsentant for den positive Mæglingsteologi. Især paavirkedes G.s Anskuelse af Martensen. G. var Repræsentant ved Landdagene 1863—64, 1867 og 1872, og ved »det almindelige Kirkemøde« 1876 og 1886. Af hans talrige Arbejder maa nævnes: »Kristlig Dogmatik«, 1861 og »Den Kristl. Sedelära«, 1872—73, der maa regnes til de ypperste sv. Fremstillinger; desuden udgav han en Mængde Afhandlinger og Smaaskrifter: »Begreppen auktoritet och auktoritetstro«, 1846, »Det kr. lifvets vilkor och väsende«, 1847—48, »Om nådens ordning« (1855); »Dansen betraktad från kristl. synspunkt« (1857); »Kr. trons väsende« (1863); »I tidens frågor«, I—III (1876—77); »Läran om de yttersta tingen« (1879); »Om försoningen i Kristus« (1882); »Slutord i försoningsfrågan« (1886); »De första offentligt af finska män emot kristendomen riktade angreppen« (1884); »Apologetiskt och polemiskt« (1885) osv. — alt af saadant Indhold, at det vakte Opsigt ikke blot i hans eget Land, men ogsaa udenfor dets Grænser. *A. N.*

Granholm, Erik, f. i Tuna Sogn i Medelpad 16. Okt. 1714, blev Student i Upsala 1729, *Mag. phil.* 1740, præsteviet s. Aar samt Huspræst hos Baron Joh. v. Pechlin, 1743 Huspræst hos den danske Minister i Stockholm, som han tjente som Spion mod Sverig. Da dette opdagedes, rømte han til Danmark s. A. og fik Titel af Hofprædikant ved det danske Hof med en aarlig Løn. Da han nu her stemplede mod Danmark og forraadte Hemmeligheder til den sv. Ambassadør Tessin og Ministeren Palmstjerna, maatte han med Fare for sit Liv flygte tilbage til Sverig. Her fik han af »Sekreta Utskottet« ved Rigsdagen 1747 en aarlig Pension, til han kunde faa Præsteembede. Ærkebiskop Troilius ansøgte imidlertid om, at han aldrig maatte befordres. Da Palmstjerna saa spurgte Ærkebispen, om G. ikke havde gjort Sverig Tjenester, svarede han, at G. var en Slyngel, da han havde svoret den danske Konge Troskabsed og dér faaet Pension, men siden havde gjort Sverig Tjeneste som Forræder mod Danmark. 1749 blev G. dog af Patronen kaldet til Spr. i Wermdö. Ogsaa her lagde han sin alt andet end præstelige Karakter for Dagen, men blev trods dette 1774 Provst (om hans Strid med Skevikerne se d. Art.). G. døde 26. Jan. 1776. *O. A.*

Granvella, Anton Perennot de, Kardinal, har Navn efter Godset Granvelle ved Besançon, som hans Fader købte. Han fødtes 20. Aug. 1517, studerede i Pavia, Paris og Louvain, hvor

han erhvervede baade den filos. og den teol. Doktorgrad. Hans Fader bestemte ham tidlig til K.s Tjeneste, og allerede som Barn fik han forskellige Præbender. 1540 blev han Biskop i Arras, 1541 var han til Stede ved Religionssamtalen i Worms, 1542 ved Rigsdagen i Regensburg. Baade han og hans Fader, der havde indviet ham i Statsmandskunsten, gav Møde paa Konciliet i Trient som Kejserens Afsendinger, og dér holdt G. en mod Frankrig rettet Tale med bitre Sideblik til Paven, for at undskylde de kejserlige Afsendingers sene Komme. Efter denne Tale blev G. af Kejser Karl V kaldet til Statsraadet, og som Medlem af dette spillede han en stor Rolle. Han var virksom for Forsoningen med Landgrev Filip af Hessen efter Slaget ved Mühlberg, men han var en Modstander af Augsburger-Interimet 1548. Efter sin Faders Død (1550) arvede G. hans Embeder og fik derved endnu større Indflydelse. Han havde ingen Del i Passauer-Forliget, men var Mellemmand ved Ægteskabet mellem Filip II og Maria af England. Filip II gjorde ham derpaa til Maria af Østerrigs Raadgiver i Nederlandene, og dér blev G. lige saa hadet, som han havde været det i Tyskland. Han gjorde Forslag til at indføre den spanske Inkvisition, af Gavn, omend ikke af Navn, i Nederlandene og tilvejebragte en ny kirkelig Orden af Landet i 3 Ærkebispedømmer og 14 Bispedømmer. 1560 blev G. selv udnævnt til Ærkebiskop af Målines, 1561 modtog han Kardinalhatten af Pius IV. Men da blev Modstanden imod ham saa stærk, at der indkom Klageskrifter baade hos Overstatholderinden og Filip II, og 1564 blev G. kaldt tilbage. 10. Marts s. A. forlod han Nederlandene og tog til Besançon med sin Sekretær, den berømte Filolog Justus Lipsius. Pius IV overdrog ham Protektoratet over Jesuiter-Ordenen, og 1570 blev han sp. Afsending i Rom. 1571 afsluttede han det vigtige Forbund med St. Peters Stol og Venezia mod Tyskerne, og s. A. blev han Vicekonge af Napoli. 1575 kaldte Filip II ham til Spanien for at faa hans Hjælp til at bære Statssagernes Byrde. 1577 blev han Medlem af den Kongregation, som Rom havde oprettet til Ordning af de nederl. Forhold, 1579 udnævntes han til Præsident for Castiliens Raad. I de følgende Aar havde han stor Indflydelse paa alle Spaniens Anliggender, og 1581, da Filip II rejste til Portugal, var han midlertidig Spaniens Regent. 1578 var han bleven Kardinalbiskop af Sabina; 1584 ombyttede han Ærkestolen i Målines med den i Besançon, men allerede 21. Sept. 1586 døde han i Madrid. Hans Valgsprog var Æneidens: *Durate et vosmet rebus servate secundis.* Hans Statspapirer ere udg. i 9 Bd. af Weiss i »Collection des documents inédits sur l'hist. de France« (1841 f.); hans Haandskrifter og private Papirer har Abbé Boison samlet; de findes i Stadbiblioteket i Besançon.

Gratianus. 1) **G.**, rom. Kejser, fødtes 359 i Sirmium; som Søn af Kejser Valentinian I fik han allerede 367 Titlen Augustus. Efter Faderens Død 375 blev han sammen med sin Halvbroder Valentinian II Kejser i Vesten, medens hans Onkel Valens vedblev at regere i Østen. Efter at Valens, hvem G. kom for sent til at hjælpe, var falden ved Adrianopel 378, gjorde G. Spanieren Theodosius til Kejser i Østen. Da Generalen Maximus i Aaret 383 rejste Oprørsfanen mod G., blev denne forladt af sin Hær og dræbt paa Flugten i Lyon af den gr. Ryttergeneral Andragathios (25. Aug. 383). G.s Regering havde for K. ikke ringe Betydning. Ledet af Ambrosius, tog han i sine Love bestemt Parti for den nikænske Ortodoksi; alle Kætternes Kirker skulde udleveres til kat. Gudstjeneste, deres øvrige Ejendomme tilfalde Statskassen. Paa den anden Side blev ved en Lov af 377 den ortodokse K.s Gejstlige befriede fra alle offentlige Paalæg og Byrder. Denne Politik gjorde ogsaa Theodosius straks til sin; i Fællesskab udstedte begge Kejsere allerede 379 et Edikt mod Hæretikerne. Samtidig begyndte nu G. under Paavirkning af Theodosius at gaa strengere frem mod Hedenskabet. 380 udstedte Theodosius i sit eget og begge sine Medkejseres Navn i Thessalonike, hvor han under en alvorlig Sygdom havde modtaget Daaben, det berømte Edikt, der højtideligt befaler alle at antage den Religion, som Apostlen Peter havde overgivet Romerne, medens alle andre ere hjemfaldne baade til den guddommelige Vrede og til den Straf, som Kejseren maatte idømme dem. Nu var den kr. K. Statskirke i Ordets fulde Betydning, hvilket ikke blot viste sig ved, at Viktorias Alter blev fjernet fra Senatets Forsamlingssal og ved, at G. nægtede at bære den hedenske Pontifex maximus's Embedsdragt, men ved endnu mere indgribende Foranstaltninger. Alle tidligere givne Statsunderstøttelser til hedensk Kultus og hedenske Præsteskaber, deriblandt ogsaa Vestalinderne, bortfaldt, og de til hedenske Templer testamenterede Grundstykker bleve uden videre ved Lov inddragne som Statsejendom. Det er dog sandsynligst, at disse Love endnu under G. i Praksis ere blevne fortolkede ret lemfældigt. *F. T.* — 2) **G.**, Camaldolesermunk i S. Felice i Bologna, holdt ved denne Bys Universitet o. 1150 Foredrag over Kirkeretten, og af disse opstod det berømte *Decretum Gratiani* (udg. af Migne, Paris 1861) eller *Concordia discordantium canonum.* Senere Angivelser gøre G. til Biskop i hans Fødeby Chiusi og til Kardinal. Se forøvrigt Art. Kirkeret.

Gratias, Takkebøn; saaledes kaldes bl. a. den Bordbøn efter Maaltidet, der er optaget i Luthers lille Katekisme.

Gratius (van Graes), **Ortuinus** (Ortwin), Humanist, fødtes i Landsbyen Holtwich ved Coesfeld i den sidste Tredjedel af 15. Aarh. Han gik i Skole hos Alex. Hegius i Deventer og studerede i Köln, hvor han 1507 blev optagen i Artisternes Fakultet, For at vinde Livets Ophold paatog han sig forskelligt Arbejde med Udgivelse af klassiske og middelalderlige Skribenter. G. stod i Forbindelse med flere af Tidens berømteste Humanister, som priste ham og bleve lovpriste af ham. Men han mistede Humanisternes Sympati, da han i Striden mellem Reuchlin og Kölnerne, stillede sig paa disses Side (se Art. Reuchlin). Den skarpe Satire i *Epistolæ obscurorum virorum* (I, 780) gaar for en Del ud over ham, og han frembød uden Tvivl ogsaa adskillige Blottelser. Han døde i stor Nød 22. Maj 1542

(Reichling, O. G., sein Leben und Wirken, Heiligenstadt 1884).

Gratry, Auguste Joseph, fr. Oratorianer, fødtes i Lille 30. Marts 1805. Han studerede i Paris, en Tidlang ved den polytekniske Skole, og fik Patent som Artillerioffícer. 1830 opgav han imidlertid enhver Forbindelse med Hæren og gik til Strassbourg, hvor han blev Præst. 1840—50 var han Lærer ved Normalskolen i Paris; 1851—52 tog han Del i Dannelsen af Oratoriet for den ubesmittede Undfangelse og blev selv Medlem af det. 1863 blev han Prof. i Moral ved Sorbonnen og 1867 Medlem af det fr. Akademi. Han skrev flere filos. *(De la connaissance de Dieu; Logique; Les sophistes et la critique; La morale et la loi de l'histoire; La philosophie du Crédo; Lettres sur la religion; Les sources de la régénération sociale),* asket. og ekseget. Skrifter. 1870 optraadte han som en af Opponenterne mod Ufejlbarhedsdogmet (3 Breve, rettede til Ærkebiskop Dechamps af Målines) og gav derved Anledning til en livlig Diskussion om denne Sag (E. Friedberg, Sammlung der Aktenstücke zum 1. vatik. Concil, Tüb. 1872, 38 f.). Striden angreb hans Sundhed saa stærkt, at han maatte trække sig tilbage til Stilhed, og i Montreux underkastede han sig 25. Nov. 1871 de vatikanske Dekreter. 7. Febr. 1872 døde han i Fred med Romerk.

Grau, Rudolf Friedrich, tysk Teolog, f. i Heringen ved Werra i Nedre-Hessen 20. April 1835, blev 1860 Privatdocent og 1865 extraord. Prof. i Marburg, 1866 Prof. i Königsberg, d. 5. Aug. 1893. Han var en afgjort Lutheraner, paavirket især af Hofman og Vilmar. Fra 1865 var han en af Udgiverne af »Der Beweis des Glaubens«, og han har bl. a. skrevet »Semiten und Indogermanen« (2. Udg. 1867); »Entwickelungsgesch. des neutestl. Schriftthums« I—II, 1871, og den nytestl. Del af et »Bibelwerk für die Gemeinde« (1877—80).

Graul, Karl, Missionsleder, fødtes 6. Febr. 1814 i Wörletz ved Dessau, som Søn af en from, fattig Væver. Hans rige Evner vakte Opmærksomhed, saa han blev hjulpen til at studere og 1834 kom til Universitetet i Leipzig, hvor han straks vandt en Guldmedaille for en teol. Prisafhandling. Siden udvikledes han ved et længere Ophold i Italien som Huslærer hos en engelsk Familie, og han oversatte Dante (I. Del: Hölle udkom 1843). Han var lige ved at gaa som Jødemissionær til Jerusalem, men blev dog i Hjemmet og kaldtes 1843 til Dresden som Direktor for det evang.-luth. Missionsselskab for Sachsen. Han vilde gøre dette til en fælles luth. Mission med stærk Betoning af det konfessionelle Standpunkt (»Die Unterscheidungslehren der verschiedenen christl. Bekenntnisse«, i mange Oplag, ogsaa paa Dansk) og søgte og fandt Tilslutning fra Baiern, Nordtyskland, Sverig, Rusland. Missionsanstalten blev 1848 forlagt til Leipzig for at drage Nytte af Universitetet, og G. drev paa en grundig Uddannelse, helst med Teologer som Missionærer og med Studium af Indiens Folk og Literatur. Han gjorde selv en lang Rejse til Indien 1849—53, hvis rige Frugter han nedlagde i »Reise nach Ostindien«, Bd. I—V, og Bibliotheca tamulica. Af de 15 Studerende, hvormed det nye Missionshus i Leipzig begyndte 1856, var der 5 Teologer, 2 af disse fra Sverig, Blomstrand (I, 340) og Rydén. Men Stridigheder imellem Missionærerne om Kastespørgsmaalet (K. Graul, Die Stellung der evang.-luth. Mission zur ostindischen Kastenfrage 1861) i Forbindelse med svækket Helbred førte til, at G. traadte tilbage fra Ledelsen 1860 og fra Missionsanstalten 1861. Han flyttede til Erlangen for at virke ved Universitetet dér for Missionen, men kom kun til at holde sin Tiltrædelsesforelæsning: »Über die Stellung und Bedeutung der christl. Mission im Ganzen der Univers.wissenschaften«; d. 10. Nov. 1864. *V. Sn.*

Grav, den hellige, kaldes af de Kr. Jesu Kristi Grav i Jerusalem. I N. T. gives ikke nøjere Beskrivelser af, hvor Jesu G. laa, kun enkelte Antydninger. Af Joh. 19, 41, ser man, at den hl. G. laa nær ved Golgata (se S. 235): der var der paa Stedet en Have, hvor Josef af Arimathia havde ladet udhugge en ny Grav, i hvilken derefter Herrens afsjælede Legeme bisattes, hvorpaa en stor Sten væltedes for Indgangen. Ifølge Lk. 23, 53 var Herrens Grav en Klippegrav. Af Heb. 13, 12 ser man, at Graven laa »udenfor Byen«, altsaa udenfor Byens Ringmur, d. v. s. den Mur, som vi nu kalde »den anden Mur«. Dette stemmer meget godt overens med, hvad der fortælles om Herrens Gang til Golgata. I den følgende Tids Literatur høre vi intet om Jesu G. før hos Kirkehistorikeren Evsebios fra Kæsarea i hans Levnedsbeskrivelse af Konstantin den store (III 25—40): I en »uanselig Afkrog« ved Jerusalem stødte man ved Udgravning af Stedet paa Jesu Grav og paa Golgata. Kejseren lod opføre en Bygning over Graven, som man i Reglen kaldte *Anastasis* »Opstandelsesstedet«, da det havde sin største Betydning for den Kr. som det Sted, hvor Herren var staaet op fra de Døde. Umiddelbart Øst for Stedet opførte han en stor Basilika, der ogsaa omsluttede Golgata og derfor i Reglen kaldtes *Martyrion,* »Lidelses-Stedet«. Til disse Bygninger sluttede sig en fri Plads med Søjlegange og en Indgangsbygning (Propylæer). Efter en Antydning i Evsebios's »Konstantins Liv« (IV, 46) havde han forfattet et eget Skrift om alle disse Bygninger, der højtideligt indviedes 336 (se IV, 43—47), men Skriftet er helt gaaet tabt, om det ellers er blevet færdigt. Efter nyere Undersøgelser af Grunden synes det sikkert, at *Anastasis* var en Rundbygning, 33 Meter i Tværmaal, vistnok uden Tag, *Martyrion* en Basilika med 5 Skibe, o. 75 M. lang. For at skaffe jævne Flader, store nok til Bygningerne, borthuggede man rimeligvis det meste af de Klipper, hvori Gravkammeret var udhugget, og ligesaa af Klippehøjen Golgata. Af Evsebios ser man, at der dengang ikke næredes nogen Tvivl om, at den fundne Grav var Herrens. Det er derfor højst rimeligt, at der blandt de Kr. i Jerusalem havde bevaret sig en Overlevering om, i hvilken Egn Graven var at søge. Thi nærmere kunde den næppe paavises før Konstantins Udgravninger, da Romerne vistnok ved deres Angreb Aar 70 paa den »anden Mur«, som Graven sikkert laa nær, for deres Belejringsmaskiners Skyld, havde dækket hele Strækningen med et tykt Lag Sten og Grus. Evsebios kender

aabenbart ikke noget til den Efterretning, der læses hos hans Fortsættere: Rufinus, Sokrates, Sozomenos og Theodoret, nemlig at man under Konstantins Undersøgelser havde fundet de tre Kors, Herrens og de to Røveres, ligesom han heller ikke véd noget om, at Kejserens Moder Helene havde deltaget i Fundet og i Kirkebygningen; derimod fortæller han, at hun byggede paa Oliebjerget og i Betlehem. Ikke ret længe efter Eusebios's Død maa der i Jerusalem nær Kirken, rimeligvis ved Byggeforetagender, være fundet de tre Kors, af hvilke det, der antoges for Herrens Kors, snart blev Genstand for dyb Ærefrygt og opbevaredes i et eget Kapel eller lille Kirke paa Stedet. Korset omtales allerede af Biskop Kyrillos i hans, o. 350 i Jerusalem skrevne Katekeser (X, 19). Om Gudstjenesten i de 3 omtalte, sammenhørende Kirker have vi en interessant Beskrivelse af et Øjenvidne, en frankisk Dame, der besøgte de hellige Steder o. 385—388 (se »Silvias Pilegrimsfærd«, oversat af Vald. Schmidt, S. 63 f., udg. i »Smaaskrifter til Oplysning for Kristne«, X, 5, Kbhvn 1896). Andre Oplysninger om disse Bygninger kunne hentes fra det paa et Kirkegulv i Madeba i Moab i Mosaik udførte Landkort, hvor der ses en Art Plan af Jerusalem (se Gengivelsen i »Compte Rendu de l'Académie des Inscr.«, 1897, S. 140 f.; se ogsaa V. Schmidt i »Geogr. Tidskrift«, XV, 1899). Alle Bygningerne ødelagdes 614 af Perserne, der i Jøderne fandt ivrige Hjælpere. Korset førtes til Persien, hvorhen Patriarken Zakarias maatte vandre som Fange, men Abbed Modestos, der fungerede for ham, begyndte snart paa Genopførelsen, og i den nye Kirke bar Persernes Overvinder, Kejser Heraklios, Korset ind i højtidelig Procession. Omtr. 670 besøgtes Kirken af en vis Arculf, som har efterladt os et Rids i en Beskrivelse af hans Rejseiagttagelser (se Tobler og Molinier, Itinera Hierosolymitana, Genève 1879). Under Kalifen Mâmûn (813—833) udbedredes Kirken, men Ildsvaade ødelagde Dele af den 936 og 969; 1010 huserede Muhammedanerne frygteligt, og det gik især ud over Graven, men der rejste sig atter en Kirke, der besøgtes stærkt af Pilegrimme, hvis haarde Behandling førte til det første Korstog (1099). Korsfarerne fandt Kirken altfor uanselig og byggede en ny i Stedet i vesterlandsk Stil (se Vilh. Wanscher »Kildeundersøgelser til Bestemmelser af Gravkirkens ældste Skikkelse« i »Teol. Tidsskrift«, XIV, 321—354, 1898). Muligvis blev ved denne Lejlighed en Del af Klipperne borthuggede 1187, og 1244 fandt nye Ødelæggelser Sted, men de Kr. fik dog Lov til at istandsætte Kirken. Ombygninger fandt bl. a. Sted 1400, da to Kupler byggedes, og 1719. 1808 afbrændte næsten hele Kirken, men genopførtes 1810, mest for Penge, der samledes af gr. og armen. Kristne. Da Kirken er delt imellem flere Trossamfund, finde ofte Rivninger Sted imellem dem, og Tyrkerne maa bevogte Kirken. De lat. Kristne have kun en ringe Del af Kirken, Gr. det meste, bl. a. den hl. G. Denne, der er et virkeligt, ud af Stedets Klippegrund udhugget Kammer, er 2 M. lang og 1,8 M. bredt. Foran er et større Rum, »Englekapellet«, 3,4 M. langt og 3 M. bredt. Gravkapellet er pragtfuldt udstyret med Marmor, Lamper osv., men i en yderst barok Stil; det danner Midtpunktet i en Rotunde, hvis Kuppel, over 20 M. i Gennemsnit, nu bæres af 18 Piller. Ø. for Rotunden er Grækernes Katedral, Katholikon, 24 M. lang indvendig og 6 M. bred. Udenom løber en Omgang, 2—4 M. bred. Umiddelbart fra denne stiger man mod Syd ad en Trappe op til »Golgata«, et Kapel, der er 13 M. langt og 10 M. bredt, og hvis Gulv ligger 4,5 M. over Kirkens. Om her foreligger en virkelig Høj, er ikke fuldtud godtgjort endnu; Undersøgelser ere vanskelige. Foruden disse og mange andre tilstødende Kapeller osv. eje de Kr. mange tilstødende Bygninger. Schick har (i »Zeitschrift d. Deutschen Palæst. Vereins«, Bd. VIII, Pl. VII, se S. 259 f.; 1885) givet en meget nøjagtig Grundplan af alle Bygningerne. De senere Opdagelser af Stadsgraven foran »den anden Mur« o. a. have vist, at den hl. G. meget vel kan være ægte. I Omkredsen af Kuplen har man i Grunden fundet gamle udhuggede Grave, sikkert omtr. fra Kristi Tid; de ere rigtignok for smaa til voksne, men vise dog, at der her var Grave. De kaldes, men naturligvis uden Sikkerhed, »Josef af Arimathias Grav«. Flere Lærde ere i den sidste Tid optraadte som Forsvarere af Ægtheden, bl. a. en af de grundigste Kendere af Palæstinas Oldtidslevninger, Ch. Clermont-Ganneau, i »L'authenticité du Saint-Sépulcre», Paris 1877. Om Kirken se bl. a. M. de Vogüé, Les églises de Jérusalem, Paris 1864; Mommert, Die heilige Grabeskirche, Leipz. 1898. — Der opstod i Middelalderen flere gejstlige Ordener, der havde til særlig Opgave at tage sig af den hl. G., Korherrer, Fædre osv. *V. S.*

Grav, Fædre af den hellige, kaldes de Franciskanere, der i 600 Aar have vogtet og værnet den hl. Grav. Mange af disse have under deres Vagttjeneste lidt Martyrdøden. Deres Hovedkloster i Jerusalem er St. Salvator, og desuden have de et mindre Kloster, der er bygget sammen med Gravkirken. Indtil 1870 laa en nærliggende Moskés Hestestald over dette lille Kloster, men da Kejser Franz Josef 1869 besøgte det hl. Land, fik han Stalden fjernet og et Klokketaarn opsat. F. af den hl. G. have ogsaa smaa Klostre og Hospitier forskellige Steder i Palæstina som Nasaret, Betlehem, Jaffa osv. (P. Gaudentius, Die Klöster der Franziskaner im heil. Lande, Bozen 1876).

Gravallius, Daniel Ehrenfried, sv. Præst og Digter, f. 4. Okt. 1777 i Stockholm, blev Student i Upsala 1797, Spr. i Skagershult 1821, i Frustuna 1831 og døde 18. Nov. 1849. Allerede i sin Universitetstid udgav han en lille Samling Digte og optraadte ogsaa siden med adskillige poetiske Forsøg. *O. A.*

Gravamina. Ved G. forstaar man en officiel Sammenstilling af den tyske Nations Kæremaal imod den rom. Kurie, der fra Midten af det 15. Aarh. blev et staaende Emne paa alle tyske Rigsdage. Spiren til disse G. ligger i de Reformforslag *(Avisamenta),* som de større Nationer fremsatte allerede paa Konstanzer-Konciliet. Ogsaa fra Enkeltmænd var der før Midten af 15. Aarh. fremkommet saadanne *gravamina,* og 1452 kom alle de tyske gejstl. Kurfyrster med gode Raad til Rom. 1456 møde vi for første Gang Navnet: *gravamina Alema-*

niæ seu Germanicæ nationis, men først 1518 træde G. officielt frem som en Erklæring af den tyske Nation. Alle disse G. ere et vigtigt Vidnesbyrd om den Misfornøjelse, der i Tyskland var raadende over for den rom. Kurie paa Reformationstiden, ogsaa udenfor den egentlig reformatorisk sindede Kreds (B. Gebhardt, Die G. der deutschen Nation gegen den röm. Hof, 2. A., Breslau 1895).

Grave, Erik Mogensen, Biskop i Aarhus, f. 1624 i Lund, blev, efter med Berømmelse at have nydt Skolens og Universitetets Undervisning, 1645 Hører i Lund og tilegnede sig under Faderens Vejledning — han var teol. Lektor ved Gymnasiet — en praktisk Færdighed i Skolegerning, som Elevernes Vedhængen ved ham giver det bedste Vidnesbyrd. 1649 blev han Rektor i Helsingborg, men allerede Aaret efter Spr. til Hornslet ved Rosenholm. Ikke mindst under Krigsaarene vandt han sin Menigheds Taknemmelighed, og det var »med Graad«, at de skiltes, da G. 1660 udnævntes til kgl. Hofprædikant i Kbhvn. Her var han Genstand for stor Yndest fra Hoffets Side, men udmærkede sig ogsaa baade som Prædikant og som kundskabsrig Teolog (Disputationen 1662 med Socinianeren Lubienitzki og Forhandlingen 1664 med Jesuiten Mulmann). 1664 udnævntes han til Biskop i Aarhus, og 1668 konfererede Kongen ham Graden som Dr. theol. Han deltog i Arbejdet paa Dske Lovs 2. Bog. Som Ortodoksiens og Statskirkens Talsmand voterede han mod at tilstaa Reformerte fri Religionsøvelse. D. 22. Febr. 1691. *J. O. A.*

Grave hos Jøderne indeholdt altid ubrændte Lig, som aldrig vare bisatte i nogen Kiste. Kun Josef, der døde i Ægypten og begravedes dér, lagdes i Kiste (1 Mos. 50, 26) efter ægyptisk Skik. Ligbrænding fandt ikke Sted, uden i yderste Nødsfald for at redde Ligene for endnu mere vanærende Behandling ved Fjendehaand; Brænding af Lig ansaas nemlig for en Forsmædelse. G. laa udenfor Byerne, ofte i Haver. Enten benyttedes Klippehuler, i hvilke Ligene henlagdes umiddelbart paa Gulvet eller paa en Art Stenbænke langs Væggene, hvorefter Mundingen af Hulen tilstoppedes med store Sten, eller ogsaa gravede man under aaben Himmel i Jorden lodrette Fordybninger af Mandslængde, altsaa G., noget lig vore nu brugelige. I dem sænkedes Liget, for derefter at dækkes med Jord og Sten. I ældre Tid benyttedes til G. naturlige Huler, hvorpaa Landet er rigt, i vidt Omfang. Allerede Abraham lod Sara begrave i en saadan, Makpela's Hule ved Hebron (1 Mos. 23, 1—20), hvilken han og hans Slægt siden brugte som Familie-Gravsted. De fleste velhavende og ansete Mænd havde Familiebegravelser, som vi se bl. a. af Gideons og Joabs Historie, ligesom ogsaa af Fortællingen om en Tildragelse under Jeroboam I (1 Kong. 13, 1—32). Det var derfor et almindeligt Ønske iblandt Jøderne at hvile i deres Slægts Begravelse, som vi bl. a. se af Jakobs og Barsillai's Historie (1 Mos. 47, 29 f. og 50, 5; 2 Sam. 19, 37). For fattige Folk var der, i alt Fald i senere Tider, fælles Begravelsespladser (Jer. 26, 23; 2 Kong. 23, 6; Mt. 27, 7). Berøring med G. gjorde uren, hvorfor man, i det mindste efter Eksilet, plejede at overkalke G. efter Foraarsregnen (se Mt. 23, 27), især for at vare de mange fremmede, der drog til Jerusalem ved Paasken. Profeters og andre af Fortiden ansete Mænds G. prydedes undertiden paa forskellig Maade i den senere Tid, mest af Farisæerne (Mt. 23, 29). Forøvrigt havde man allerede i en tidlig Tid, stundum straks efter Begravelsen, paa Stedet rejst Mindestene (se 1 Mos. 35, 20); men Indskrifter sattes aldrig paa disse før efter Makkabæernes Dage, og næppe ret hyppigt. Ubeboede Steder i Nærheden af G. antoges for Yndlingsopholdsteder for Dæmoner og andre ildesindede Væsner (se Mt. 8, 28). I G. nedlagdes undertiden Kostbarheder sammen med Ligene, hvorfor G. oftere udplyndredes. Af Davids Grav skal der saaledes efter Josefos et Par Gange være udtaget Skatte, bl. a. af Herodes. At forstyrre Gravfreden og sprede de dødes Ben antoges forøvrigt allerede i Oldtiden for et afskyeligt Barbari (se Jer. 8, 1). Imedens man oprindelig mest havde anvendt naturlige Huler til G., begyndte man siden, da Kulturen skred fremad, at udhugge kunstige Gravkamre i Klipperne. Af Jes. 22, 16 se vi, at under Hiskia (henimod 700) lod en Stormand, Sebna, udhugge en prægtig Grav ved Jerusalem, hvad Profeten bebrejder ham. Juda Kongers G., som man formoder findes i Sydøsthøjen, vare rimeligvis kunstigt udhuggede i Fjeldet; Anlæget er maaske begyndt under David. I Højderne omkring Jerusalem ser man ikke faa udhuggede Grave, hvoraf flere have adskillige Rum, til hvilke Trapper føre ned. I Væggene af Kamrene er der ofte hugget horizontale Rum af Mandslængde, netop saa store, at et Lig i ret Vinkel med Kammeret kan skydes ind. Disse G. ere alle yngre end Befrielsen ved Makkabæerne. Lignende findes i Nabolandene; alle stamme de fra Tiden efter Alexander. Nogle G. ved Jerusalem have Prydelser i græsk-asiatisk Stil. Adskillige betegnes nu med Navne, som ere rent vilkaarlige og værdiløse. I Josafats Dal findes to ud af Klippen udhuggede, fritstaaende Gravbygninger, der kaldes Absalons og Zakarias's Grav, og to udhuggede Gravhuler, Josafats og Jakobs, af hvilke den sidste har en hebraisk Indskrift. Den største og prægtigste Grav ved Jerusalem kaldes »Kongernes Grave«; det er Dronning Helene af Adiabenes Familiebegravelse (omtr. 60 efter Kr.). De omtalte G., ligesom de saakaldte »Dommernes G.« og »Profeternes G.«, stamme sikkert alle fra græsk-romersk Tid. Kun én Bygning, der maaske er en Grav, naar muligvis op til Tiden før 588. Den ligger ved Landsbyen Siloam, hugget ud af Fjeldet og er i en Art ægyptisk Stil. *V. S.*

Graveson, Ignaz Hyacinthe Amat de, fr. Dominikaner, fødtes 1670 i Graveson ved Avignon. Han blev kaldt til Rom og var med paa Konciliet dér 1725, men maatte af Sundhedshensyn vende hjem. D. i Arles 1733. Han har bl. a. skrevet en Kirkehistorie paa Latin (fortsat af Mansi). Det skyldes væsentligst hans Mægling, at Kard. Noailles (se d. Art.) forligte sig med St. Peters Stol og underskrev Bullen Unigenitus (se d. Art.).

Grebel, Konrad, schweizersk Gendøber, var Søn af en zürichsk Patricier, Raadsherren Jakob G., og Svoger til Vadian. Som Student havde han ført et tøjlesløst Liv, men røbet store

Evner. En Tidlang arbejdede han som Bogtrykker i Basel. Han hørte i Begyndelsen til Zwinglis mest yderligt gaaende Tilhængere, men blev snart hans Modstander, og sammen med Felix Manz og Præsten i Höngg, Simon Stumpf, kastede han sig i Armene paa den relig. Radikalisme og hilsede Th. Münzers Optræden med Jubel. »Sie sogen den Wiedertouf aus dem Münzer«, skrev Bullinger om dem. Zwingli forhandlede flere Gange med G., der kaldte Barnedaaben en djævelsk Opfindelse og lod haant om Nadveren. Da han satte sig i Forbindelse med den sociale Revolution, blev han vist ud af Zürich, men sluttede sig saa kun desto nøjere til Radikalismen og ophidsede Bønderne mod Zwingli. Det skyldes især ham, at Gendøberne kom i Forbindelse med den polit. Bevægelse. Gentagne Gange var han fængslet. Han døde i Sommeren 1526 af Pest i Mainefeld. Der savnes en Biografi af denne mærkelige Mand.

Green. 1) **Johannes G.**, Præst, f. i Nes paa Rosnerike 1708, tog 1733 teol. Attestats og blev Aaret efter. res. Kap. til Fron i Gudbrandsdalen. 1742 forflyttedes han i samme Egenskab til Aker og Garnisonskirken, hvor han 1766 blev Spr. Han døde 1771. G. synes tidlig at have sluttet sig til Pietismen og traadte som Præst i Aker i intim Forbindelse med Herrnhuterne. Paa Grund af sine Konventikler blev han gentagne Gange af Biskop Dorph anklaget for Kirkeinspektionskollegiet, uden at dette dog synes at have taget videre Notits deraf. Endnu en Menneskealder efter G.s Død stødte Hauge i Kristiania og Omegn paa Herrnhuter, som var vakt ved hans Forkyndelse. *A. B.* — 2) **William Henry G.**, presbyteriansk Teolog, fødtes 27. Jan. 1825 i Groveville i New Jersey. Efter at have været Lærer og Præst blev han 1851 Prof. ved Præsteskolen i Princeton. Han var Formand for den amerik. Afdeling af Oversættelseskomitéen for G. T. Blandt hans mange Skrifter maa nævnes en hebr. Grammatik (1861 og oftere), et Forsvar for Pentatevken over for Biskop Colenso (I, 532) og et Skrift om de hebr. Fester med Henblik til den nyere Kritik (1885; tysk Overs., Gütersloh 1894).

Grégoire, Henri, gallikansk Biskop, f. 4. Dec. 1750 i Nærheden af Luneville, gik i Skole hos Jesuiterne og var selv en Tid Lærer ved en Jesuitskole. Derpaa blev han Præst i Emberménil i Nærheden af sit Fødested. 1788 skrev han *Essai sur la régénération physique, morale et politique des Juifs,* hvilken Bog ikke blot indbragte ham Jødernes Taknemmelighed, men ogsaa gav ham stor Anseelse blandt Gejstligheden, som 1789 valgte ham til et af sine Ombud paa Stænderforsamlingen. Her sluttede G. sig straks til Revolutionspartiet. Han var blandt de Gejstlige, der sluttede sig til Tredjestand, da denne erklærede sig for Nationalforsamling; 12. Juli, lige før Stormen paa Bastillen, var han første Gang Præsident. Han roste Jakobinerne og angreb Kongedømmet skarpt, men bestræbte sig tillige forgæves for til en vis Grad at værge K.s Ejendom. Da K.s borgerlige Konstitution var vedtaget, var G. den første Præst, der 27. Dec. 1890 aflagde Ed paa den. Han valgtes derefter 1791 til Biskop i Blois (Departementet Loire-et Cher). I den konstituerende Forsamlings Arbejde tog G. ivrig Del; 20. Juni 1791 foreslog han at stille den flygtede Konge for Retten. Under den lovgivende Forsamling virkede han med Iver i sit Stift, hvor han dog meget maatte beklage at have valgt Chabot (I, 492) til Generalvikar. Af Nationalkonventet var han atter Medlem; straks efter Aabningen 21. Sept. 1792 holdt han en Tale mod Kongedømmet, hvorefter Republiken proklameredes. 15. Nov. foreslog han igen at dømme Kongen. I Jan. 1793 var G. Revolutionens Kommissær i Savoie; han indsendte derfor under 20. Jan. sit Votum skriftlig; det gik selvfølgelig Kongen imod. Dog er det urigtigt, naar han af Legitimisterne brændemærkedes som »Kongemorder«, thi som principiel Modstander af Dødsstraffen ønskede han den heller ikke anvendt i dette Tilfælde. 7. Nov. 1793 afsvor mange Gejstlige med Ærkebiskop Gobel af Paris i Spidsen deres Tro for Nationalkonventet; men G., der hørte om det i et Sideværelse, stormede ind i Salen og aflagde blandt den brølende Skare et heltemodigt Vidnesbyrd om sin Kristentro. Han gik stadig i Bispedragt og læste stadig Messe, men undgik dog Skafottet. 21. Dec. 1794 holdt han en berømt Tale for den religiøse Frihed; 21. Febr. næste Aar blev Gudstjenesten frit tilladt. Under Direktoriet var G. Medlem af de femhundredes Raad, under Konsulatet først af det lovgivende Korps, derefter af Senatet. Med Bonaparte traadte G. ofte dristigt op. I Nationalkoncilierne 1797 og 1801 var han den ledende. Efter Konkordatet opgav han som alle andre Bisper sin Bispestol, skønt han hævdede sin retmæssige Udvælgelse; Bonaparte valgte ham ikke til Biskop igen. 1819 valgte Departementet Isère ham til Deputeret, men Kammeret forkastede Valget. G. døde 28. Maj 1831. Paa Dødslejet fik han den sidste Olie af Abbé Guillon mod Ærkebispen af Paris's Forbud. Ved hans Begravelse hædrede Folket ham, men Gejstligheden holdt sig fjern. Som Gallikaner, Jansenist, edfæstet Biskop, Revolutionsmand og »Kongemorder« blev G. heftig hadet af de ultramontane og Legitimisterne, og hans Optræden overfor Ludvig XVI fortjener vistnok ogsaa en ret skarp Dom. Men om hans Redelighed og Mod kan ingen tvivle saa lidt som om hans Dygtighed som Gejstlig og hans varme Hjerte som Menneskeven, der antog sig de svage (Jøder, Negerslaver osv.). Blandt hans Skrifter maa nævnes: *Essai historique sur les libertés de l'église Gallicane* (1818); *Histoire des sectes religieuses*, I—VI (1828) og hans *Memoires*, I—II (1837). *V. A.*

Gregor, Paver. — G. I, 590—604, var født o. 540, af en meget anset Familie, maaske Aniciernes. Hans Moder gik efter sin Mands Død i Kloster, og Kærligheden til det ensomme Liv tog Sønnen i Arv efter hende. Ganske vist blev han oplært i al verdslig Viden, og da han i en tidlig Alder blev Bypræfekt i Rom, laa en glimrende Løbebane aaben for ham. Men han forlod det verdslige Liv og omdannede sine Ejendomme paa Sicilien til 6 Klostre. Sit Hus i Rom gav han samme Anvendelse og levede selv deri som streng Asket; senere saa han tilbage til denne Tid som den skønneste

i sit Liv. Pelagius II sendte ham 579 som sin Apokrisiarius til Konstantinopel; ved sin Hjemkomst herfra tog han atter Bolig i sit Kloster, hvis Abbed han nu blev. Da Pavestolen 590 blev ledig, valgtes G. enstemmig til Pave af Senatet, Gejstligheden og Folket. Han vægrede sig vel ved at modtage Valget, men endnu før den kejserlige Stadfæstelse kom, optraadte han desuagtet som Pave, idet han holdt en Bodsprædiken og foranstaltede en stor Procession for at anraabe Gud om at afvende den frygtelige Pest. Da Stadfæstelsen kom, flygtede han, men blev ført tilbage af Folket og turde nu ikke længere »modsætte sig Guds Befaling«. I en Rundskrivelse til Patriarkerne i Konstantinopel, Alexandria, Antiokia og Jerusalem meddeler han sin Tiltrædelse af Bispeembedet. Det var overmaade vanskelige Tider; Pest og Hungersnød i Byen, Langobarderne truende udenfor; G. fik derfor rig Lejlighed til at vise sin politiske Dygtighed. Kejseren i Konstantinopel og hans Repræsentant, Eksarken i Ravenna, vilde eller kunde ikke yde ham den fornødne Hjælp mod Langobarderne; han maatte da paa egen Haand indlade sig i Underhandlinger med disse. Ved store Pengesummer skaffede han sig en Tid Fred med dem, men Eksarken vilde lige saa lidt anerkende denne Fred, som han vilde hjælpe. Først 599, da der var kommen en ny Eksark, blev der sluttet en Fred, der sikrede Rom mod Farer fra denne Kant. Som han her havde optraadt som en selvstændig politisk Magt, maatte han ofte paa Grund af de urolige Forhold gribe ind i rent verdslige Anliggender. Ved G.s Papat voksede derfor i politisk Henseende Pavestolens Betydning ikke lidt. Ogsaa i kirkelig Henseende steg dens Indflydelse, selv om det ikke altid lykkedes G. at sætte sine Krav igennem. Da den paa Grund af sit asketiske Levned højt ærede Patriark i Konstantinopel, Johannes Faasteren, havde ladet 2 for Kætteri anklagede Præster legemlig revse, krævede G. ham til Regnskab derfor, hvorfor Johannes sendte ham Sagens Akter. I disse var Johannes stadig omtalt som »økumenisk Biskop«; heri kunde G. ikke se andet end en formastelig Anmasselse; ikke engang Roms Biskop havde nogen Sinde villet' tiltage sig en saadan Titel. G. forbød sin Apokrisiarius i Konstantinopel at holde Kirkefællesskab med Patriarken, saa længe han fastholdt denne Titel, og sendte desuden skarpe Breve baade til Kejseren og Patriarken, men intet frugtede. Saa ivrig var G. for at føre sin Sag igennem, at han, da Kejser Mauritius var bleven myrdet (602), nedlod sig til at skrive smigrende Breve til hans Efterfølger Fokas, der havde tilranet sig Tronen ved at myrde Kejseren, Kejserinden og deres 8 Børn. Det blev dog først under Bonifatius III, at Fokas formelig anerkendte Rom som »alle Kirkers Overhoved« *(caput omnium ecclesiarum)*. Ogsaa i Forholdet til den frankiske K. bragte Iveren for at gøre den rom. Stols Indflydelse gældende G. til at indlade sig i venlig Forbindelse med en Person, hvis Færd havde et alt andet end kr. Præg; med Dronning Brunechild af Austrasien, der af en frankisk Missionær, som iagttog hende paa nærmere Hold, kaldes en anden Jesabel, førte han nemlig en venskabelig Brevveksling, der kun bliver os forstaaelig, naar vi erindre, at hun faktisk paa mange Maader fremmede K.s Sag ved at opføre Kirkebygninger, give Klostrene rige Gaver o. l. Med Ærkebiskopperne i Ravenna og Aquileja havde G. Sammenstød; ingen af Stederne var han heldig; i Aquileja var Modstand mod »de 3 Kapitler« Aarsag til Striden, og først langt senere blev denne Modstand brudt. Derimod var han mere heldig, naar han greb ind i den afrikanske K.s Forhold. Han forstod klogt og skaansomt at tage Hensyn til lokale Traditioner og Sædvaner og befæstede derved Pavestolens Anseelse i disse Egne. — G. kaldte sig med Ydmyghed »Guds Tjeneres Tjener«; men unægtelig mente han, at de andre Biskopper skulde være villige til at »lade sig tjene« af den rom. Biskop, naar de begik nogen Fejl. Er der derimod ingen Forseelse, »ere alle lige, som Ydmygheden kræver«. Dette sidste betoner han især stærkt i Brevet til den alexandrinske Patriark Evlogios, der havde villet smigre G. ved at kalde ham »økumenisk Biskop«; overhovedet var G. Hierark »mere i Praksis end i Læren« (Harnack). G. havde i høj Grad Styrelsens Naadegave; dette viste sig ogsaa i de smaa Ting; saaledes styrede han med stor Indsigt og praktisk Sans de store Jordejendomme, som den rom. Stol besad i Italien, Dalmatien, Nord-Afrika og Gallien *(patrimonia Petri)*. De store Indtægter, han fik herfra, brugte han til Velgørenhed mod Roms fattige, til Løskøbelse af Krigsfanger, til Lindring af al den Nød, som Krigen frembragte, til Missionen m. m. For Missionen havde han i det hele stor Interesse; særlig lagde han dette for Dagen ved at sende Augustinus (I, 178) til Angelsachserne. Naar det gjaldt at vinde Hedninger og Jøder, formanede han næsten altid til Mildhed; derimod overfor Kættere var han streng. Levningerne af Manikæer og Donatister i Nord-Afrika arbejdede han paa at faa udryddet, og blandt Langobarderne stræbte han ved den kat. Dronning Theodalindas Hjælp at vinde Indpas for sin Krdm.sopfattelse. Med stor Glæde modtog han fra Spanien Efterretningen om den vestgotiske Konge Rekareds Overgang til den kat. K. og sendte Palliet til Leander af Sevilla, til hvem han forøvrigt var knyttet ved personligt Venskab. — Med særlig Forkærlighed behandlede han Klostrene; han beskyttede dem mod Biskoppernes Indblanding, og fik paa Lateransynoden (601) en hel Række for Klostrenes Uafhængighed særdeles gunstige Bestemmelser vedtagne. — For Liturgien har Eftertiden tillagt G. stor Betydning; det er imidlertid umuligt i det enkelte at paavise, hvad der skyldes ham. Ikke heller paa Kirkesangens Omraade er det muligt at fastslaa, hvad han har udrettet; at han skulde være Ophavsmand til Koralsangen, er nemlig i nyere Tid bleven betvivlet. Derimod er der næppe Grund til at betvivle Efterretningen om, at han selv har oprettet en Sángskole og ofte været til Stede ved Øvelserne med Riset i sin Haand. Sandsynligvis har han ogsaa digtet Hymner; i det mindste 4 tillægges ham omtrent med Enstemmighed. Prædikenen ansaa han for en af Hyrdegerningens vigtigste Pligter; vi besidde

endnu bl. a. en Række Homilier over Hes. holdte i de bevægede Tider, da Langobarderne truede Rom. — Gennem sin Forfattervirksomhed har han haft en overordentlig stor Indflydelse paa hele Middelalderen. Hans Udlægning af Ijobs Bog, i hvilken han, til Trods for sine egne Teorier om den historiske Fortolknings Fortrin, benytter den allegoriske eller moralske Udlægning, blev for Middelalderen et yndet Kompendium i Moral. Hans 4 Bøger »Dialoger om de italienske Fædres Liv og Mirakler og om Sjælens evige Liv« (2. Bog er Hovedkilden til Benedikt af Nursias Liv) er et Skrift, der ikke blot har øget Kærlighed til Munkelivet, men arbejdet Overtro og usund Mirakelsyge i Hænderne. I sin »Hyrdebog«, der for en Del bygger paa Gregor fra Nazians's berømte Forsvarstale for sin Flugt fra Præstegerningen, vil han tegne Idealet af en Sjælesørger eller, som han selv udtrykker det, »male en smuk Mand«, skønt han selv er »en hæslig Maler«. Dette Skrift blev straks oversat paa Græsk paa Kejser Mauritius's Foranstaltning, blev i England oversat af Alfred den store og blev paa adskillige Synoder i Middelalderen foreskrevet Præsterne som en Rettesnor. Af uvurderlig Betydning for Kendskabet til hans Liv og Karakter er 853 bevarede Breve fra hans Haand. — Hans store Betydning som Teolog er udtrykt ved, at han er bleven regnet som en af de 4 store Kirkelærere. Han taler ofte i augustinske Toner, men Tankerne ere ikke Augustins. Gud har forudbestemt nogle til Salighed — men, tilføjer G., i Kraft af sin Forudviden om deres Tro og gode Gerninger. De gode Gerninger ere ganske vist Guds Gaver — men tillige Menneskets Fortjeneste. Herved fremmer han den skæbnesvangre Udvikling af den rom. Lære om Boden. G. tror ikke, at Mennesket kan naa Vished om sine Synders Forladelse, og har ikke Tillid til, at den ved en saadan Vished hos Mennesket vakte Kærlighed skulde kunne være en tilstrækkelig sædelig Drivkraft. Sikkerhed er for ham Moder til Efterladenhed; K. maa derfor i sine troende holde en Blanding af Haab og Frygt vedlige. For at have en Modvægt mod denne Frygt maa Mennesket have Midlere. Tanken om Kristus, om Englene og Helgenerne som Forbedere spiller en stor Rolle i G.s Teologi. K. fuldbyrder Midlergerningen gennem Nadveren, der er det store Offer, ved hvilket »Himlen aabnes paa Præstens Ord«. Her erhverves Tilgivelse for de levende og de døde. Thi Skærsildstanken, som Augustin taler varsomt om, er for G. en Trossætning. Han har paa dette Punkt, som i Læren om Engles og Helgeners Forbøn, befæstet allerede eksisterende Forestillinger ved at give dem Lærens faste Form. Efter store legemlige Lidelser døde G. 11. Marts 604. K. optog ham senere blandt sine Helgener og gav ham Tilnavnet »den store« (G.s Skrifter ere udgivne af Maurinerne, Paris 1705, og findes hos Migne Bd. 75—79. Om de gamle Levnedsskildringer se Ewald, Die älteste Biographie G.s i »Hist. Aufsätze dem Andenken an G. Waitz gewidmet«, 1886; G. Lau, Gregor I, Leipzig 1845; Wolfsgruber, G. der Grosse, 2. Aufl., 1897). — **G. II**, 715—731, fra sin Barndom bestemt til gejstlig Løbebane. Under hans Papat voldte især Forholdet til Langobarderne og til den østrom. Kejser Leo III Pavestolen Vanskeligheder. I Langobardernes Erobringslyst saa G. den største Fare for Rom; ved Klogskab lykkedes det ham dog længe at bevare et venligt Forhold til Hoffet i Pavia, ja han bevægede endog Kong Liutprand til at tilbagegive Pavestolen Byen Sutri. Vanskeligere blev Stillingen, da Kejser Leo efter 726 begyndte sin Kamp mod Billederne og forgæves søgte at bevæge G. til at støtte sig i denne Kamp; thi nu forbandt Eksarken af Ravenna sig med Langobarderne mod Paven. Den italienske Befolkning rejste sig imidlertid til Forsvar for G., der derved undgik den truende Fare. Da Folket endog vilde opstille en italiensk Modkejser, satte G. sig dog herimod, idet han af Hensyn til Langobardernes truende Holdning ikke vilde drive Modstanden mod Kejseren paa Spidsen. — I Nord-Europa voksede Pavestolens Anseelse under G. Det var G., som gav Bonifatius Pavestolens Velsignelse til hans Missionsgerning (719) og senere viede ham til Biskop (722). G.s Initiativ skyldtes det ogsaa, at Monte Cassino blev genopbygget (720); i det hele fulgte han med Interesse Munkevæsenets og især Benediktinerregelens Udbredelse. Paa dette som paa andre Punkter traadte han i G. den stores Spor. — **G. III**, 731—741, fulgte umiddelbart efter G. II og havde aldeles de samme Vanskeligheder at kæmpe med som sin Forgænger. Hans Forsøg paa at komme i et venligere Forhold til den bysantinske Kejser, Leo III, mislykkedes, da han ikke vilde billige Kejserens voldsomme Fremfærd mod Billederne. En Flaade, som Leo sendte mod ham, gik til Grunde ved Uvejr, men Kejseren lagde derpaa Illyrien ind under den konstantinopolitanske Patriarks Styrelse. Mod Langobarderne søgte G. at sikre sig dels ved at udbedre Roms gamle Befæstning, dels ved Forbund med Hertugerne af Benevent og Spoleto og endelig, da Liutprand truede selve Rom, ved at bede Karl Martel om Hjælp. Denne nøjedes dog med at sende Paven Gaver. G. havde imidlertid ved at henvende sig til Frankerne gjort det første Skridt paa den Vej, som senere fik saa betydningsfulde Følger for Pavestolen. — Den af hans Forgænger bispeviede Missionær Bonifatius viede han til Ærkebiskop (732) og overtalte ham under hans sidste Besøg i Rom (738) til med pavelig Fuldmagt at drage til Baiern for at ordne den baierske og den alemanniske K.s Forhold. I Rom byggede og udsmykkede G. Kirker og Klostre. — **G. IV**, 827—844, var den første Pave, hvis Valg foretoges i Overensstemmelse med de Regler, som vare blevne fastslaaede ved en Overenskomst mellem Eugenius II og Kejser Ludvig I (824). Derfor maatte G. søge Stadfæstelse paa sit Valg hos den frankiske Kejser. Da der udbrød Strid mellem Kejser Ludvig og hans Sønner i Anledning af Kejserens Forsøg paa at forandre Arvebestemmelserne, blev G. af Sønnerne hidkaldt som Mægler. Han kom imidlertid ikke til at spille nogen betydelig Rolle; de Biskopper, der sluttede sig til Kejseren, og som vare forsamlede i Worms, truede ham med Band, hvis han ikke skyndsomst vendte hjem. Ikke heller i Tronstridighederne efter Ludvigs Død (840)

synes G. at have haft nogen Indflydelse paa Begivenhedernes Gang. Det var af G.s Haand, at Ansgar modtog Palliet og Fuldmagt til at rejse ud som pavelig Legat for de nordiske Lande. Af Hensyn til Saracenernes Angreb ombyggede G. Ostia til en Fæstning. — **G. V** (Bruno af Kärnthen), 996—999, den første Tysker paa Pavestolen, blev 24 Aar gammel valgt til Pave ved sin kejserlige Slægtnings Otto III's Indflydelse. Hans Valg vakte Glæde Nord for Alperne, hvor der herskede stor Forargelse over det saakaldte »mørke Aarhundrede«s daarlige Paver. Ivrig efter at straffe alle Brud paa den kirkelige Orden fik G. paa en Synode i Pavia (997) de Biskopper afsatte, der havde været med til at fælde Dommen over Ærkebiskop Arnulf af Reims. Det lykkedes ham endog at tvinge dennes Genindsættelse igennem. Ogsaa gik han strengt i Rette med Kong Robert af Frankrig og Dronning Bertha i Anledning af deres Ægteskab, der stred mod de kanoniske Love. Romerne under Crescentius gjorde imidlertid Oprør mod ham og indsatte som Modpave Ærkebiskop Johan af Piacenza (Johannes XVI). Vel lykkedes det Otto III at besejre G.s Modstandere, at dræbe Crescentius og at tage blodig Hævn over alle hans Tilhængere. Men kort efter at Otto atter havde forladt Rom, døde G. pludselig. Hans Afhængighed af Kejserens Hjælp havde hindret ham i at gennemføre den Kirkepolitik, der forestævede ham som Ideal. Dette viste sig bl. a. deri, at Gerbert, der havde været Hovedmanden ved Arnulf af Reims's Afsættelse, ikke kom til at dele de øvrige Biskoppers Skæbne; ja da Kejseren havde udnævnt ham til Ærkebiskop af Ravenna, maatte G. endog give ham Palliet. — **G. VI**, Modpave 1012, blev under de Stridigheder, der i Beg. af 11. Aarh. herskede i Rom mellem de store Adelsslægter, opstillet overfor Benedict VIII. Kort efter forjaget søgte han Tilflugt hos Kejser Henrik II, der imidlertid sluttede sig til Benedict, af hvem han modtog Kejserkronen. Om G.s Endeligt vides intet. — **G. VI** (Johannes Gratianus, Præst i Rom), 1045—46, købte Paveværdigheden af den letsindige og udsvævende Benedict IX med den fromme Hensigt atter at bringe Pavestolen i godt Ry. Som Følge heraf blev han i Begyndelsen modtaget med Glæde af dem, der ansaa en sædelig Reform af K. for nødvendig (f. E. Petrus Damiani og Hildebrand), ligesom ogsaa Kong Henrik I af Frankrig og Kejser Henrik III af Tyskland anerkendte ham. Da imidlertid kort efter baade Benedict og en tidligere af Romerne valgt Modpave Sylvester III atter gjorde Krav paa Paveværdigheden, og da Kejser Henrik III i den Anledning paa Romernes Opfordring drog til Italien, maatte G. lide samme Skæbne som sine Medbejlere, idet alle 3 afsattes paa Synoden i Sutri (1046). Grunden hertil var vel, at en Mand, der havde købt Paveværdigheden, selv om Hensigterne dermed vare nok saa gode, dog ikke var den rette til at føre Kampen mod Simonien, et af Hovedpunkterne i Reformprogrammet. G. blev ført med til Tyskland, hvor han kort efter døde (1048). Hildebrand ledsagede ham i Landflygtigheden. — **G. VII**, 1073—85, hed oprindelig Hildebrand. Han var født i en lille By i Toskana af fattige Forældre, men kom allerede som Dreng til Rom, hvor han blev opdraget af sin Onkel, Abbeden i Mariaklostret paa Aventinerbjerget. Aanden i dette Kloster var cluniacensisk, saa at G. her tidlig har faaet Øjnene aabnede for den Ulykke og Skam, som en Række uværdige Paver havde bragt over K. Da G. VI blev Pave, valgte han til sin Kapellan den unge Hildebrand, der ogsaa senere ledsagede ham i Landflygtighed til Tyskland. Efter G. VI's Død har Hildebrand sandsynligvis opholdt sig en Tid i Cluny, indtil han 1049 vendte tilbage til Italien med den af Kejser Henrik III udvalgte Pave Leo IX. Under Leo bragte han som Pavens Skatmester Orden i Finanserne og deltog som Pavens Udsending i Synoden i Tours (1054), der skulde paakende Berengar af Tours's Sag. Efter Leos Død, der indtraf, medens Hildebrand var i Frankrig, blev han Deltager i den Sendefærd, der skulde bede Kejseren om en ny Pave. Kejserens Valg faldt paa hans tro Raadgiver Biskop Gebhard af Eichstädt. Ogsaa under hans Papat (Viktor II 1055—57) indtog Hildebrand en betroet Stilling, og efter hans Død overdrog den nyvalgte Pave Stephanus IX ham det Hverv at drage til Tyskland for at skaffe Hoffets Anerkendelse af Pavevalget. Inden han vendte tilbage, var imidlertid Stephanus død (1058), og den rom. Adel, der var misfornøjet med den fremmede Indflydelse, havde paa egen Haand valgt Biskop Johan af Velletri (Benedict X). Hildebrand, der belært af Fortiden tilfulde vidste, hvor skæbnesvanger Afhængigheden af den rom. Adel var for Paven, indsaa Nødvendigheden af at styrte den nyvalgte Pave. Med det tyske Kejserhofs Minde blev ved hans Indflydelse Biskop Gerhard af Firenze valgt til Pave, og ved Hertug Gotfred af Lothringens Hjælp kom han i Besiddelse af Rom (som Pave Nikolaus II 1059—61). Under denne noget svage Pave var Hildebrands Indflydelse i stadig Stigen; med rastløs Energi virkede han for sit store Maal: Befæstelsen af Pavestolens Uafhængighed og Magt. Hertil sigtede det vigtige Dekret om Pavevalget, vedtaget paa Paaskesynoden i Rom 1059. Bestemmelsen om, at Kardinalklerikerne skulde foretage Valget, havde til Hensigt at hindre baade den rom. Adels og den tyske Kejsers Indgriben. Samme Hensigt havde ogsaa Forbundet med Normannerne. Roms Bestræbelser for at støtte Patarinerne i Nord-Italien stemmede godt med det andet store Maal, som G. havde sat for al sin Virken: K.s sædelige Reform ɔ: Præsternes Cølibat. Bestemmelserne om Pavevalget havde imidlertid vakt Uvilje i Tyskland; en tysk Synode afsatte Paven, der kort efter døde (1061). Den rom. Adel, den norditalienske Gejstlighed, det tyske Hof og den tyske Gejstlighed, kort sagt alle de Magter, hvis Indflydelse Hildebrand havde bekæmpet, forenede sig og valgte Biskop Cadalous af Parma til Pave (Honorius II). Men Hildebrands Raadsnarhed gjorde ham hurtigt til Situationens Herre; han kalder Normannerne til Hjælp; Biskop Anselm af Lucca vælges udenfor Rom til Pave (Alexander II 1061—73) og bliver ved Normannernes Hjælp ført ind i Byen. De urolige Forhold i Tyskland under Henrik IV's Mindreaarighed bevirkede, at Mod-

paven ingen Støtte fik derfra, og gjorde det i det hele muligt, at Hildebrand, der ogsaa under Alexander II var den ledende Personlighed, ufortrødent arbejdede videre paa Udvidelsen af Pavens Magtomraade. Allerede den anden Dag efter Alexanders Død (1073) blev Hildebrand under et Opløb i Laterankirken udvalgt til Pave; sandsynligvis har han før sin Indvielse under en eller anden Form søgt Kejser Henrik IV's Godkendelse af sit Valg. I Begyndelsen var Forholdet mellem Henrik og G. i det hele godt; de Vanskeligheder, som Sachserne beredte Henrik, og de Farer, der truede G. fra Normannerne, bevirkede, at de trængte til hinandens Venskab. G. havde endog saa stor Tillid til Henrik, at han tænkte paa at betro ham at beskytte Rom, medens han selv var paa det Korstog til det hellige Land, hvortil han gjorde store Forberedelser. Men efter at Henrik i Sommeren 1075 havde vundet en betydningsfuld Sejr i Tyskland, var det forbi med hans Ydmyghed overfor Paven; hertil bidrog meget, at G. paa Fastesynoden 1075 ikke blot havde gentaget de Aaret forud vedtagne Bestemmelser mod Simoni og Præsteægteskab, men ogsaa havde udstedt Forbud mod Lægmands-Investituren og derved for første Gang rejst det Spørgsmaal, der skulde foranledige en saa heftig og langvarig Strid mellem Kejser og Pave. Snart vakte Henriks egenmægtige Fremfærd ved Besættelsen af Ærkebispestolen i Milano ogsaa G.s Vrede; ved et Budskab af 8. Dec. 1075 truede han Kejseren med Bandlysning. Forbitret herover bevægede Henrik de tyske Biskopper, der ogsaa for deres Vedkommende med nogen Ængstelighed havde set G.s myndige Optræden, til paa Synoden i Worms Jan. 1076 at erklære Paven for afsat. Nogle Biskopper drog afsted med dette Budskab til »Broder Hildebrand«; undervejs sluttede de lombardiske Biskopper sig paa Synoden i Piacenza til dem. G. havde i Vinterens Løb haft store Vanskeligheder at kæmpe med i Rom selv; Oprøreren Cencius havde endogsaa vovet med Vold at føre ham som Fange til sit Palads Julenat 1075. Folket befriede ham ganske vist hurtigt, men Cencius flygtede og indtog en truende Holdning ude i Kampagnen. De tyske Sendebud traf G. i Færd med at holde Fastesynode 1076; G.s Svar blev en højtidelig Bandlysning over Kejseren; tillige løstes hans Undersaatter fra deres Troskabsed. Hvilken Betydning dette Skridt fra Pavens Side skulde faa, afhang af de tyske Fyrster; ingen af disse var imidlertid klartskuende nok til at se, hvilke skæbnesvangre politiske Følger Anerkendelsen af Pavens Ret til at afsætte Fyrster vilde drage efter sig; Magtsyge og Ærgerrighed bragte dem til at rejse sig mod Henrik. Ved en Sammenkomst i Tribur i Okt. 1076 bestemte man, at han skulde miste sin Krone, hvis han ikke kunde formaa G. til at hæve Bandet, inden Aarsdagen for Bandlysningen oprandt, og endvidere at indbyde G. til en Rigsdag i Augsburg for eventuelt at lede Valget af en ny Kejser. Dette Møde mellem G. og Fyrsterne besluttede Henrik for enhver Pris at hindre. Da en ydmyg Henvendelse til G. intet frugtede, flygtede han fra Speier, hvor Fyrsterne holdt ham bevogtet, drog til Nord-Italien, hvor han afslog at benytte forskellige Tilbud om væbnet Hjælp, og indfandt sig i Bodsdragt foran Borgen Canossa, hvor G. havde søgt Tilflugt hos Markgrevinde Mathilde. 3 Dage tilbragte han foran Canossas Port, inden han blev indladt og løst af Bandet (28. Jan. 1077). Kun nødig foretog G. dette Skridt, langt hellere havde han paa en tysk Rigsdag i Nærværelse af en stor Fyrsteforsamling ordnet det tyske Riges Forhold. Ogsaa de tyske Fyrster vare misfornøjede og valgte, skønt Kejseren nu var løst af Bandet, hans Svoger Rudolf af Schwaben til Kejser (1077), uden at de pavelige Legater gjorde nogen Indsigelse derimod. G. søgte i de følgende Aar at bevæge de stridende Parter til at anerkende ham som Dommer mellem dem; men de forskellige Forsøg paa at faa begge til at møde for G.s eller en pavelig Legats Domstol strandede. Den vaklende Politik i disse Aar forringede G.s Anseelse; i Aaret 1080 tog han endelig sin Bestemmelse; paa Fastesynoden i dette Aar satte han atter Henrik i Band og afsatte ham. Denne Gang havde Bandlysningen dog ikke den tilsigtede Virkning; Rudolfs Fald i Kampen, der betragtedes som en Gudsdom, og de bestandige indre Krige, for hvilke man begyndte at gøre G. ansvarlig, havde bragt et Omslag i det tyske Folks Stemning til Fordel for Henrik. Valget af en ny Modkejser, Herman af Luxemburg, fik ikke stor Betydning. Henrik IV lod paa en Synode i Brixen G. afsætte og Wibert af Ravenna vælge til Pave (Clemens III 1080—1100); efter gentagne mislykkede Angreb paa Rom, lykkedes det til Slut Kejseren at erobre den, hvorefter Clemens III Paaskedag rakte ham Kejserkronen (1084). Normannerne, med hvilke G. i Begyndelsen af sit Papat havde ligget i Strid, men som Modgangen havde bragt ham til atter at knytte til sig, kom nu G. til Hjælp, men deres Plyndring af Rom vakte Romernes Forbitrelse mod G., saa at han maatte drage med Normannerfyrsten Robert Guiscard til Salerno, hvor han som en brudt Mand levede o. et Aar, indtil han 25. Maj 1085 døde med de bekendte Ord paa sine Læber: »Jeg har elsket Retfærdighed og hadet Uretfærdighed; derfor dør jeg i Landflygtighed«. De to bærende Grundtanker for al G.s Virken baade før og under hans Papat vare Kampen for en sædelig Reform indenfor K. og Gennemførelsen af Pavens Overhøjhed over den verdslige Magt. Hvad den første Kamp angaar, tog han den i Arv fra sine Forgængere, især Leo IX, og han fandt hos Lægfolket Støtte for sine Bestræbelser. Det frygtelige sædelige Forfald indenfor Gejstligheden i 10. Aarh. og Begyndelsen af 11. Aarh. bragte nemlig et naturligt Tilbageslag; nu kæmpede man ikke blot mod Usædelighed hos Præsterne, men mod deres Ægteskab. Allerede Fastesynoden 1074 paabød Præsternes Cølibat; ikke blot den pataxinske Bevægelse i Nord-Italien, men lignende Bevægelser blandt Lægfolket ogsaa Nord for Alperne støttede dette Paabud; dog mødte det foreløbig saa stærk Modstand, at det var forbeholdt Fremtiden at bringe denne G.s Tanke til fuldkommen Gennemførelse. Ogsaa det andet store Maal, som G. et Øjeblik, nemlig efter den første Bandlysning af Kejseren, syntes nær ved at naa, Oprettelsen af et paveligt

Verdensherredømme, naaede han ikke at se virkeliggjort. Det kunde endog synes, som om hans Bestræbelser i den Retning vare fuldstændig forfejlede. I sine Forsøg paa at gøre sin Myndighed gældende overfor Frankrig, Danmark (Breve til Sven Estridsen og Harald Hein), Spanien og England havde han kun ringe Held, og hans Kamp med Tyskland endte med et foreløbigt Nederlag. Men G.s med saa stort Mod og saa store Opofrelser førte Kamp havde forlenet Tanken om K.s Overherredømme over den verdslige Magt med mægtige Livskræfter. De følgende Aarhundreder skulde bringe denne Tanke store Sejre. Og der kom en Tid, hvor Benedict XIII's Bestemmelse (1728) om, at den 25. Maj skulde fejres i hele K. som Mindefest for G., kunde fremkalde Modsigelse fra forskellige rom.-kat. Stater, alene fordi G.s Navn for den almindelige Bevidsthed var nøje sammenknyttet med Tanken om K.s Overherredømme over Staten. — Stor som Teolog var G. ikke; derom vidner bl. a. hans noget uklare Holdning overfor Berengar af Tours (I, 265); men gennem hans Breve lære vi ham at kende som en betydelig kr. Personlighed, dybt gennemtrængt af Krdm.s sædelige Krav, saa at han satte Kærlighedsgerninger imod Næsten over Bønner og Faste, og som en Mand, der under de mange Bekymringer søgte og fandt Trøst hos »den fattige Jesus«. (Hovedkilderne til G.s Liv ere hans Breve: Ph. Jaffé, Monumenta Gregoriana, Berlin 1865, endvidere en Del samtidige Krønikeskrivere og lidt senere Biografer; se Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen, I—II, 1894, og Watterich, Vitae pontificum I, samt endelig en Samling samtidige polemiske Skrifter udgivne blandt Monumenta Germaniae historica, I—III, 1891—97; udførligere Fremstillinger af G.s Liv af Voigt, 1815, Gfrörer, I—VII, 1859—61 og Martens, I—II, 1894, jvfr. Mirbt, Die Publizistik im Zeitalter G. VII, 1894). — **G. VIII,** Modpave 1118. Ærkebiskop Moritz af Braga med Tilnavnet Burdinus blev paa Kejser Henrik V's Tilskyndelse valgt til Modpave 1118, men maatte kort efter flygte til Sutri, hvis Borgere 1120 udleverede ham til Calixt II. Efter at have lidt en vanærende Behandling, blev han sat i Fængsel, hvor han blev indtil sin Død (1137). — **G. VIII,** 1187. Kardinal Albertus af Mora blev ligesom sine to Forgængere valgt til Pave udenfor Rom (1187) og kom aldrig til at residere i Rom. Vanskelige Opgaver ventede paa Løsning. Han forsøgte med Dygtighed at udjævne Striden med Kejser Frederik I, ligesom Efterretningen om Saladins Erobring af Jerusalem vakte hans Iver for at bringe et nyt Korstog i Stand. Da han imidlertid efter knap 2 Maaneders Forløb døde (Dec. 1187), lykkedes det ham ikke at fuldføre nogen af sine Planer. — **G. IX,** 1227—1241. Grev Hugo (Ugolino) af Segni blev af sin Onkel, Pave Innocentius III, ophøjet til Kardinal. Saavel under ham som under hans Efterfølger Honorius III gjorde G. sig bemærket ved diplomatisk Dygtighed og ved sit venlige Sindelag mod Tiggermunkeordenerne. Efter Honorius's Død valgtes han til Pave (19. Marts 1227). Hele hans Papat var optaget af Strid med Frederik II (se d. Art.), til hvem han tidligere havde staaet i et venligt Forhold. Da Kejseren, hindret ved Sygdom blandt Tropperne, ikke inden den lovede Termin (1227) drog ud paa sit Korstog, slyngede G. Bandstraalen mod ham. Da Kejseren alligevel næste Aar foretog sit Korstog og med et heldigt Udfald, benyttede G. hans Fraværelse til at forsøge at erobre Sicilien; ved sin Tilbagekomst overvandt Frederik imidlertid let Pavens Hær (»Nøglesoldaterne«). Næste Aar (1230) kom der en Fred i Stand mellem Kejser og Pave; Frederik tilsikrede K. store Rettigheder og blev til Gengæld løst af Bandet. Da G. imidlertid stadig understøttede de lombardiske Stæders Oprør mod Kejseren, vedblev Forholdet til Frederik at være spændt; Skærtorsdag 1239 satte G. atter Kejseren i Band. Bandstraalen havde imidlertid ikke den tilsigtede Virkning. Frederik kunde endog 1240 true Rom, som han dog hindredes i at erobre derved, at Romerne nu rejste sig til Pavens Forsvar. Et alm. Kirkemøde, som G. havde sammenkaldt i Rom til Paasken 1241, hindredes ved, at Kejserens Flaade tog over 100 Biskopper til Fange, som paa genovesiske Skibe vare paa Vejen til Rom. Kort efter disse Uheld døde G. (Aug. 1241). For Tanken om Pavens absolute Overherredømme over den verdslige Magt virkede G. ikke alene ved sin ihærdige Kamp mod Kejseren, men ogsaa ved at overdrage Dominikaneren Raimund af Pennaforte at samle de vigtigste siden Gratians Lovsamling udstedte pavelige Retskendelser. Denne Samling *(liber extra)* sendte han, ledsaget af en pavelig Bulle, til Universiteterne i Paris og Bologna (1234). En skæbnesvanger Betydning for K.s Praksis overfor Kættere i de følgende Aarh. fik G. ved at unddrage Biskopperne Domsretten over Kættere og lægge den i Haanden paa særlige Domstole, hovedsagelig bestaaende af Dominikanere. Saavel i Frankrig som i Tyskland opnaaede han denne Ændrings Anerkendelse fra Statens Side, ligesom ogsaa, at Statsmagten indvilligede i at udføre de af disse Domstole idømte Straffe. — **G. X,** 1271—76. Efter at Pavestolen i 3 Aar havde staaet ubesat, da Kardinalerne ikke kunde enes om Valget, valgtes endelig Ærkediakonen Theobald Visconti (1. Sept. 1271), der som Pave kaldte sig G. X. Det græske Skisma og det hl. Lands sørgelige Forfatning laa ham især paa Sinde. I den Anledning sammenkaldte han et alm. Kirkemøde i Lyon til 1. Maj 1274. Først forhandledes Spørgsmaalet om et nyt Korstog; Kirkemødet lagde de kirkl. Autoriteter paa Sinde at afgive en Del af K.s Indtægter til Rustningerne til det paatænkte Korstog. Udover dette bestemtes intet; og skønt der i den nærmest følgende Tid i de forskellige Lande vistes nogen Sympati for Korstogstanken, kom der dog intet ud deraf. Hvad det gr. Skisma angaar, bragte Kirkemødet Paven en fuldstændig Triumf; de gr. Prælater anerkendte Pavens Primat og den rom. Læres Rigtighed i de mellem de 2 Kirkesamfund omstridte Spørgsmaal. Dog skulde Mødets Resultater ogsaa paa dette Punkt snart vise sig kun at have forbigaaende Betydning, idet den gr. K. ikke længe følte sig bunden ved det, som dens Repræsentanter ved denne Lejlighed havde erklæret. Af mere blivende Betydning for Pavedømmet var det, at G., til Gengæld

for sin Anerkendelse af Rudolf af Habsburg som tysk Kejser, af denne fik Stadfæstelse paa alle de af Otto IV og Frederik II tidligere gjorte Indrømmelser. Før den for Rudolfs Kejserkroning i Rom fastsatte Dag døde G. (10. Jan. 1276) og forskaanedes derved for at se, hvorledes de fleste af de tilsyneladende saa glimrende Resultater af hans Pontifikat skulde vise sig at være illusoriske. — **G. XI**, 1370—1378, valgtes i Avignon 30. Dec. 1370. Saavel Birgitta som Caterina fra Siena bad ham indtrængende komme til Rom; den sidste mødte endog personlig i Avignon. Dette, i Forbindelse med Frygten for, at Romerne ellers skulde vælge en Modpave, bragte ham til 1377 at drage til Rom, hvor han dog fandt saa lidt Støtte, at han tænkte paa at vende tilbage til Avignon. Heri hindredes han af Døden (27. Marts 1378). Under sit Ophold i Rom udstedte han 5 Buller paa én Dag mod Wyclif. — **G. XII**, 1406—15, blev valgt i Rom 2. Dec. 1406. Ligesom sin Forgænger stillede han sig fjendtlig til den samtidige Pave i Avignon, Benedikt XIII, og holdt det pavelige Skisma oppe, selv da de fleste af hans Kardinaler forlod ham og drog til Kirkemødet i Pisa 1409. I Tillid til Tysklands og Napolis Hjælp protesterede han mod det Dekret, hvormed Kirkemødet i Pisa afsatte begge Paverne og valgte en ny. Først ved Kirkemødet i Konstanz nedlagde han frivillig Paveværdigheden og blev Kardinalbiskop af Porto. Han døde 1417. — **G. XIII**, 1572—85, af Familien Buoncompagni. Efter et Ungdomsliv tilbragt med Studier og Fornøjelser blev han som Pave ivrig Talsmand for den Bevægelse, der ved en sædelig Reform af K. vilde modvirke Protestantismen. Jesuiter-Ordenen støttede han efter bedste Evne; ved Efterretning om Bartholomæusnatten foranstaltede han store Festligheder og tilskyndede senere Henrik III til Kamp mod Huguenoterne. Desuden har han gjort sig bemærket ved at foranstalte en forbedret Udgave af Kirkeretten og ved i Aaret 1582 at gennemføre Kalenderreformen (den gregorianske Kalender til Forskel fra den endnu i Rusland gældende julianske). — **G. XIV**, 1590—1591. Som sin Forgænger og Efterfølger støttede han sig til det spanske Parti i Rom. Mod Henrik IV af Frankrig slyngede han Bandstraalen, hvilket blev en af de Omstændigheder, der bevægede denne til at træde tilbage til Romerkirken. — **G. XV**, 1621—23, kanoniserede Ignatius Loyola og virkede som Pave i hans Aand. Overalt søgte han at opflamme Iveren for at omvende saavel Kættere som Hedninger; alle saadanne Bestræbelser gav han et Samlingspunkt og fast Organisation i Propaganda-Kongregationen, som han oprettede i Rom 1622. — **G. XVI**, 1831—46. Bartolommeo Alberto Cappellari, f. 15. Sept. 1765, traadte i en Alder af 18 Aar som »Broder Mauro« ind i Camaldulenser-ordenen, indenfor hvilken han efterhaanden svang sig op til at blive Generalvikar (1823). Et Par Aar senere blev han Kardinal og Præfekt for Propagandaen. Efter Pius VIII's Død blev det ham, om hvem de uenige Kardinalers Stemmer bedst kunde samles (2. Febr. 1831). Kort efter udbrød der Oprør i adskillige af Kirkestatens Byer; ved Hjælp af østerrigske Tropper blev G. dog snart Herre derover. De Reformer, som baade Befolkningen og Stormagterne krævede gennemførte i Kirkestatens Forvaltning, forstod G. stadig at skyde ud, samtidig med at han i en Række af Encyklikaer fordømte næsten alle det moderne Samfunds Indretninger, ja endogsaa Bibelselskaberne. I Kirkestaten forsumpede derfor alt; Finanserne kom i en skrækkelig Forfatning, og de urolige Forhold hæmmede Industriens og Agerbrugets Udvikling. Under alt dette voksede Frihedsbevægelserne sig stedse stærkere rundt om i Landet og formørkede i høj Grad G.s sidste Aar. I Forholdet til Frankrig maatte G. efter mange Forhandlinger bekvemme sig til at give efter for den fr. Regerings Fordring om Jesuiter-Ordenens Ophævelse i Frankrig (1845); til Gengæld havde han i Tyskland den Triumf at se den rom.-kat. K. gaa sejrrig ud af Kampen om de blandede Ægteskaber. G. var en Ven af Munkeordener og Relikvieudstillinger; han kanoniserede Liguori og arbejdede paa at udbrede Troen paa Marias ubesmittede Undfangelse. Samtidig søgte han at fremme Kunst og Videnskab; han viste Vatikanets Museer og Bibliotek en altid usvækket Interesse, og en Mængde Videnskabsmænd og Kunstnere havde i ham en trofast Velynder. Han døde efter nogle Dages Sygdom 1. Juni 1846 (Fr. Nielsen, Romerkirken i 19. Aarh., I Pavedømmet, 2. Udg. 1898). *F. T.*

Gregor af Heimburg, tysk Fædrelandsven, fødtes i Beg. af 15. Aarh. i Schweinfurt i Franken af borgerlig Familie og blev o. 1430 *Dr. juris utriusque* i Padova. Paa Konciliet i Basel (I, 230) lærte han Enea Silvio Piccolomini (se Art. Pius II) at kende, og han opholdt sig i Basel indtil o. 1434, da han blev Syndicus i Nürnberg. Dér saa han med Harme, hvorledes Pavedømmet udsugede det tyske Rige, og lidt efter lidt kom han i Forgrunden, naar det gjaldt om at værge Riget imod Roms Overgreb. Da Enea Silvio (som Pius II) blev Pave, kom Spændingen mellem de to gamle Venner til et voldsomt Udbrud. Paa Fyrstekongressen i Mantova 1459 optraadte G. som Sigismund af Østerrigs Afsending med stor Kækhed over for Pius II. Til Straf satte denne Hertugen af Østerrig i Band (se Art. Nikolaj fra Cues), men Sigismund appellerede til et almindeligt Koncilium, og G., der forgæves havde været i Rom med Appellationen, havde den Dristighed at opslaa den paa Firenze-Domkirkens Døre. Til Straf blev ogsaa G. sat i Band, men han appellerede nu selv til et almindeligt Koncilium, og tillige udsendte han flere djærve Skrifter mod Rom, Nikolaj fra Cues o. a. Da Sigismund var bleven forligt med Pavedømmet, flygtede G. til Georg Podiebrad af Böhmen og fortsatte dér, i Böhmens Navn, Kampen mod Rom. Tilsidst fandt han Ly i Sachsen, og dér døde han 1472, efter at Sixtus IV havde løst ham af Bandet. (P. Joachimsen, G. H., 1891.)

Gregor Lusavoretsh (Lysbringeren, *Illuminator*) se I, 143.

Gregor fra Nazianz, sammen med de 2 Brødre, Basilios af Kæsarea og Gregor af Nyssa, regnet blandt de 3 store Kappadokiere, var født i eller ved Nazianz i Kappadokien o. 330. Hans Fader, Gregor, havde hørt til Hypsista-

riernes halvt hedenske Sekt, men var af sin fromme Hustru, Nonna, vor G.s Moder, bleven omvendt til Krdm. og var Biskop i Nazianz. Den unge G. blev alt fra Fødselen af viet Herren af sin fromme Moder og lærte af hende at læse den hl. Skrift. Han fik sin Undervisning først i Kappadokiens Hovedstad, Kæsarea, siden i Kæsarea i Palæstina; derfra gik han til Alexandria og senere til Athen; did ankom han efter en stormfuld og farlig Søreise, der fremkaldte en religiøs Vækkelse hos den endnu udøbte G. I Athen studerede han Videnskaberne sammen med sin Landsmand og Ven, Basilios, samt Julian, den senere Kejser. 10 Aar tilbragte han i Athen, før han vendte hjem over Konstantinopel 356. Han trak sig snart tilbage fra verdslige Sysler og begyndte at føre et asketisk Liv, paa samme Tid som han bistod sin gamle Fader med forskellige timelige Gøremaal. Da hans Ven, Basilios, havde slaaet sig ned som Asket ved Floden Iris i Pontos, overtalte han G. til at komme og bo hos ham. Efter nogen Tid blev han dog kaldt tilbage til sin Fader. Denne havde nemlig i Uforstand sluttet sig til den arianiserende Bekendelse fra Rimini, og de saaledes opkomne Vanskeligheder kunde G. alene løse. Kort efter blev han mod sin Vilje indviet til Presbyter. Han flygtede, men vendte atter tilbage og skrev til sit Forsvar et Skrift, hvori han giver en senere meget berømt Skildring af Præsteembedet med dets Ansvar og Møje (362). Julian søgte som Kejser at vinde sine gamle Studiefæller Basilios og Gregor, men forgæves. Under den arianskindede Valens var Basilios bleven Biskop i Kæsarea 370; han var den nikænske Bekendelses bedste Støtte, og G. vedblev at staa ham nær. Dette gav Anledning til et Brud mellem de 2 Venner. Da Valens delte Kappadokien i 2 Provinser med Hovedstæderne Kæsarea og Tyana, tilrev Biskoppen af Tyana sig Metropolitretten over den ene Provins. For at beholde visse Grænsedistrikter var det, at Basilios nødte G. til at overtage Bispeembedet i den lille, uanselige By Sasima. G. blev meget saaret herved; han blev derhos indviklet i Striden mellem de 2 Prælater og kunde aldrig glemme Basilios's »tyranniske Fremfærd«. Han kom ikke til at virke i Sasima, men blev i Nazianz som sin gamle Faders Medhjælper. Saaledes kunde han 373 optræde med Kraft mod en kejserlig Embedsmand, der skulde straffe Nazianz for et Oprør. Aarsagen til dette var en Skatteopkrævning midt under en forfærdelig Hungersnød. 374 døde begge hans Forældre; hans Søster og hans Broder, den kejserlige Læge, Cæsarius, var allerede gaaet bort. G. blev i Nazianz, hvor han var Biskop vel ikke af Navn, men i Gavn, indtil han 375 trak sig tilbage til et Kloster i Selevkia i Isaurien. Medens han var her, aabnede sig for ham en større Virkekreds. Da Theodosius var bleven Kejser (379), lod G. sig bevæge til at komme til Konstantinopel for at støtte den lille nikænske Menighed i Staden. I det lille Forsamlingshus, der kaldtes Anastasia, samlede han en stedse voksende Skare af begejstrede Tilhørere, deriblandt den bekendte vesterlandske Kirkelærer, Hieronymus. G. talte med Alvor om Livets Hellighed; mest berømt er han dog bleven ved sine 5 Taler om Treenigheden, som har skaffet ham Tilnavnet »Teologen«. G. var faktisk Nikænernes Biskop i Konstantinopel; en skændig Plan, udgaaet fra Alexandria, om at vie til Biskop en vis Maximus strandede i sidste Øjeblik; G., der var syg, flygtede fra Byen, men vendte dog snart igen tilbage. Da Theodosius 380 holdt sit Indtog i Konstantinopel, forlangte Folket med Voldsomhed, at G. skulde blive deres Biskop. Da Mødet i Konstantinopel traadte sammen 381 under Forsæde af den berømte Meletios af Antiokia, blev G. ogsaa virkelig Biskop af Konstantinopel, og ved Meletios's Død overtog han dennes Stilling i Mødet. Men med Meletios's Eftermand i Antiokia fik han store Vanskeligheder. Meletios havde selv ønsket sin gamle Medbejler Pavlinos, Kirkemødet indsatte derimod Flabian. Forholdene voksede G. over Hovedet, især da man begyndte at angribe hans Biskopsstilling; han var jo nemlig allerede viet til Biskop af Sasima, og at bytte Bispestol stred mod Kirkelovene. Han forlod Staden allerede 381 og trak sig tilbage til Nazianz. Her kunde han endnu gøre sin Fædrestad Gavn ved at bekæmpe Apollinarios's Vranglære (I, 117) og redde Indbyggerne fra en Statholders Vrede over et Oprør; men sine sidste Leveaar tilbragte han i landlig Ensomhed, sysselsat med at skrive sine Erindringer og veksle Breve med sine Venner. Han døde 389 eller 390.

G. havde hverken Basilios's Herskerevne eller Gregor af Nyssas Tankedybde; hans Styrke var hans Veltalenhed, hvor han navnlig udviklede stor Dygtighed i overalt at finde betegnende og tiltalende Udtryk. Hans teol. Standpunkt er væsentlig det samme som de andre Kappadokieres; ligesom disse bekæmper han Arianerne og Apollinaristerne paa athanasiansk Grundlag, men med adskillig Paavirkning af Origenes. Han bevæger sig altsaa i samme Baner som Gregor af Nyssa; kun dennes Apokatastasis-Lære finde vi ikke hos ham. Om Gud lærer han, at vi i denne legemlige Verden alene kende hans Virkninger, ikke hans Væsen. De tre Personers Enhed er sikret derved, at de alle er af samme Væsen (Homousi); heri gør det ikke noget Skaar, at Sønnen har Faderen til sin Aarsag. Aandens Guddom betones meget stærkt overfor Pnevmatomakerne. G s Prædikener ere ikke Homilier over bestemte Skriftord, men Taler over visse Temaer og ved visse Lejligheder; den gr. Skole, som han har gennemgaaet, er meget kendelig, hans Stil er rig og blomstrende, langt mindre nøgtern end Basilios's. En Mængde Digte ere bevarede, dels af belærende, dels af historisk Indhold; saaledes findes der en længere versificeret Selvbiografi. Kendere tillægge hans Digtninger en ejendommelig, melankolsk Skønhed. Ogsaa hans 243 Breve udmærke sig ved sin fuldendte Form; de kaste mangt et interessant Strejflys over Tidens Personer og Forhold. Hans Liv gik hen i stadige Svingninger mellem en kr. Askets filosofiske Ro og det praktiske Kirkeliv, som Pligten og Forholdene stadig førte ham ud i, men hvor han aldrig følte sig ret hjemme.

Den bedste Udgave af G.s Skrifter er Benedictiner-Udgaven I, Paris 1778; Værket blev afbrudt ved Revolutionen, saa at II først udkom 1840. Aftryk hos Migne, Patrologia Græca, voll. 35—38 (C. Ullmann, G. v. Nazianz, der Theologe, Darmstadt 1825, 2. Aufl., Gotha 1867; samt Biografien i Benedictiner-Udgaven; en Sammenligning mellem ham og Basilios giver Dr. Newman, Church of the Fathers, S. 116—45, 551.) *W. O.*

Gregor af Nyssa, en af de 3 store Kappadokiere, var en yngre Broder af Basilios den store. Han var sandsynligvis født i Kæsarea o. 335. Sin klassiske Dannelse har han erhvervet sig ikke paa Studierejser som sin Broder, men hjemme i sit eget Land, sandsynligvis under Basilios's Vejledning. Han blev indviet til Lektor, men forlod denne Stilling og nedsatte sig som Veltalenhedslærer. I denne Tid ægtede han Theosebeia, der roses for sin Gudsfrygt. Hans Overgang til Retorstillingen betragtedes af Tidens strenge Kr. som et dybt Fald, og paa alvorlige Forestillinger af Gregor fra Nazianz og Søsteren Makrina bestemte han sig til at opgive denne Stilling og begav sig til Basilios's Kloster i Pontos. Her studerede han med Iver den hl. Skrift og Fædrene, navnlig Origenes, og beklagede meget sit Giftermaal, som skilte ham fra Tidens asketiske Ideal. Basilios, der vilde gøre sin Broders Evner frugtbare for K., nødte ham til at blive Biskop i den lille Stad Nyssa i Kappadokien (372); stor Nytte fik han dog ikke af den lærde, men upraktiske og godtroende Mand. 375 fik Valens's Statholder, Demosthenes, en Synode sammenkaldt i Ankyra for at afsætte G.; han blev ført didhen, men blev syg paa Vejen, og det lykkedes ham omsider at flygte. Trods Basilios's Henvendelse til Demosthenes i Biskoppernes Navn, blev han dog afsat 376. Han levede nu adskilt fra sin Menighed, ofte under mangehaande Savn. Først ved Valens's Død kunde han vende tilbage til Nyssa, hvor han modtoges med stor Glæde. Ved sin Broders Begravelse 379 holdt han Sørgetalen over den afdøde; samme Aar besøgte han sin Søster Makrina og havde med hende den berømte Samtale »om Sjælen og Opstandelsen«, kort før hendes egen Død. Tiderne vare vanskelige. Paa en Rejse til Arabien for at ordne forskellige kirkelige Forhold benyttede han Anledningen til at besøge det hellige Land, men blev dybt bedrøvet over, hvad han dér fik se af Vranglære og Splittelser. Paa det store Møde i Konstantinopel 381 var G. til Stede og spillede som udmærket Dogmatiker en fremragende Rolle, ligesom Kejser Theodosius nævner ham blandt de Biskopper, som de maatte slutte sig til, der vilde anses for rettroende. Den fremskudte Stilling, han saaledes fik, var han under de forhaandenværende Omstændigheder neppe voksen. Han stod højt hos Theodosius, opholdt sig flere Gange i Konstantinopel og døde o. 395.

Som Ekseget var G. ikke betydelig, den allegoriske Fortolkning er altfor fremtrædende, saaledes i hans mystiske Forklaringer af Psalmernes Overskrifter. Større er han som Dogmatiker; han polemiserer mod Evnomios og Apollinarios og søger i sin berømte »store katketiske Tale« at eftervise Krdm.s Overensstemmelse med Menneskehjertets dybeste Trang. I dogmatisk Henseende staar han, trods sin Beundring for Origenes, væsentlig paa Athanasios's Standpunkt, navnlig i Treenighedslæren. Den absolute Gud er efter sit Væsen ubegribelig, men kendes dog af sin Aabenbaring. Fader, Søn og Aand er ikke tre Grader i den samme Guddom, men tre Personer (Hypostaser) med samme Væsen (Homousi). Mod Sabellios hævder han Personernes Virkelighed, mod Arianerne Væsenets Enhed. Sønnen er sand Gud født af Faderen fra Evighed; at Faderen saaledes er Sønnens Aarsag, medfører ikke nogen Forringelse i Sønnens Væsen. Mennesket er paa den ene Side Højdepunktet af den materielle Skabning, men er paa den anden Side først bleven i Stand til at modtage Gud derved, at det, som aandeligt, sædeligt Væsen, er skabt i Guds Billede. Synden har sin Grund i Viljen og bestaar væsentlig deri, at Sanseligheden har faaet Overhaand over Menneskets aandelige Væsen. Denne Sygdom har fundet sin Lægedom allerede deri, at Guds Søn blev Menneske. Idet Kristus tog vor hele, aandelige som legemlige, Menneskenatur paa sig, har han atter forenet Menneskeslægten med Gud; det er nu vor Sag med vor Vilje at slutte os til ham som den anden Adam og saaledes at faa Del i den forhvervede Frelse. Ved sin Død og Opstandelse har han overvundet Døden og paa en vis Maade narret Djævelen til et Overgreb, der berøvede ham hans Magt over Menneskene; ved sin Aabenbaring af Gud har Kristus givet Menneskene Erkendelse, Frihed og Kærlighed, saa han kan ved den Helligaand i Daaben meddele sine Gaver til dem, der give sig hen til ham; saaledes genoprettes, hvad der ved Synden var bleven ødelagt. Ved Døden befries de troende fra Sanselighedens Baand, og ved Opstandelsen optages det forklarede Legeme i Menneskets aandelige Væsen. De onde Mennesker drives ved Dommens Kvaler omsider til at opgive Viljens Vedhængen ved Sanseligheden; G. kan ikke tænke sig, at Menneskets aandelige Natur for evig kan blive skilt fra Gud, i hvis Billede den er skabt. Grunden til denne Lære (Apokatastasis) ligger i G.s Opfatning af det onde som noget, der vel ligger i Viljen, men dog væsentlig er en Mangel ved det gode og tilsidst mere beror paa Sanseligheden end paa Viljens Forvendthed. G. viser sig i sine Skrifter som en Tænker af betydelig spekulativ Kraft; mere indgaaende end Basilios behandler han de gr. Filosofers Meninger. Han forraader, navnlig i sine Breve, et vist Hang til Stuelærdom; han elsker Fred over alle Ting og har liden Lyst og Evne for det praktiske Liv. Et Par udførlige Beskrivelser af Huse og Kirker viser en udpræget æstetisk Sans.

G.s Skrifter ere udgivne af Fronto Ducæus i Paris 1615, I—II Folio; et Tillæg hertil udkom ssteds 1618. Tilligemed senere Tillæg aftrykt i Mignes Patrologia Græca, voll. 44—46. En Del af hans Skrifter og Taler er, med tysk Overs. ved Siden; udgivet af F. Oehler (I—IV, Leipz. 1858—59). En god kritisk Udgave af denne Kirkefader eksisterer endnu ikke (Rupp,

G.s des Bischofs v. Nyssa Leben und Meinungen, Leipzig 1834; Böhringer, Die Kirche Christi, der alten Kirche 8. Theil, 2. Aufl. Stuttgart 1876.) *W. O.*

Gregor af Tours, Biskop og Krønikeskriver, fødtes i Arverna (Clermont-Ferrand), Auvergnes Hovedstad. Han hed oprindelig Georgius Florentius, men kaldte sig G. efter sin Oldefader, Biskop Gregor af Langres. 563 gjorde han en Valfart til Martin af Tours's Grav for at blive friet fra en farlig Sygdom, og 573 blev han valgt til Biskop af Tours. G. var en nidkær Biskop, og han forstod med stor Dygtighed at hævde sin Stilling under de vanskelige politiske Forhold. Han døde 17. Nov. 593 eller 594. Hans berømteste Skrift er hans »Frankernes Historie«, hvis sidste Del hviler paa hans egne Oplevelser (bedste Udgave af W. Arndt i Mon. Germ. Script. Rer. Merov. I; oversat paa Tysk af W. Giesebrecht, 1887). Som Historieskriver er G. naiv; hans Latin er alt andet end ulastelig, fuld af grammatiske Fejl, og al historisk Kunst er ham fremmed. Blandt hans andre Skrifter maa især mærkes hans Bog om den h. Martins Mirakler (Löbell, G. v. T. und seine Zeit, 2. Aufl. 1869).

Gregor Undergøreren (Thavmaturgen) fødtes i Ny-Kæsarea i Pontos og blev sin Fødeby første Biskop. Han tilhørte en fornem hedensk Familie, men blev af Origenes vunden for Kristendommen. Sit Ungdomsliv har han skildret i en Taksigelsestale, det første Tilløb til en Kristens Selvbiografi. Omtr. 240 blev han indviet til Biskop i sin Fødeby, hvor der dengang kun skal have været 17 Kristne; men da han døde (270) var der kun henved 17 Hedninger tilbage i Byen. Hans Naadegave var Styrelsen. Hans Skrifter ere udg. af Fronton le Duc (Paris 1622); flere af dem ere overs. i »Bibl. der Kirchenväter« (1875).

Gregor af Utrecht, Missionær af frankisk Byrd, prædikede for Frieserne i Utrecht og Wijk ved Dorstad sammen med Liafwin og Liudger. Han døde 25. Aug. 775 eller 776 uden, af Ydmyghed, at have villet modtage Bispevielse.

Gregoriansk Sang er med en Fællesbetegnelse Navnet paa den liturgiske Sang i den rom.-kat. K. Den er af ældgammel Oprindelse, stammer aabenbart for en Del fra de første kr. Aarh. som en Art Aflægger af den antike Oldtids Sang. Sit Navn har den efter den almindelige Antagelse af Pave Gregor den store, som efter Legenden har faaet den indgivet af den Hellig-Aand. Med Kendskabet til denne Paves organisatoriske Evne er det rimeligt at antage, at han har foranlediget en Indsamling af de bedste Kirkemelodier rundt omkring fra, har ordnet dem til hver Dags Gudstjeneste, givet dem endelig Form og kodificeret dem. Efter Traditionen skal han have forordnet, at en autentisk Afskrift skulde opbevares, lænket fast til St. Peters Alter, som en ufravigelig Rettesnor for K.s hellige Sang til alle Tider. Dette Originalhaandskrift er dog forlængst forsvundet. De ældste skriftlige Optegnelser — alle med de saakaldte »Neumer« som Nodeskrift — gaa ikke længere tilbage end til 9. Aarh., men Stiftsbiblioteket i St. Gallen mener, dog med tvivlsom Ret, at besidde en Afskrift af dette Gregors Originalhaandskrift. I den nyere Tid er hele Spørgsmaalet om Oprindelsen af den latinske Kirkesang optaget til ny Drøftelse. En lærd Undersøgelse af den bekendte belgiske Musikolog, F. A. Gevaert (Gand 1890), er kommet til det Resultat, at Paterniteten ikke tilfalder Gregor den store, men derimod en af de senere Paver af samme Navn, enten Gregor II (d. 731) eller Gregor III (d. 741), en Antagelse, der dog fra kirkelig Side er bleven stærkt bekæmpet.

Den g. S. (eller »Koralen«) omfatter Liturgien for den daglige Gudstjeneste hele Aaret rundt, altsaa et meget betydeligt Antal Melodier, man tæller over tusinde saadanne. Deraf er antagelig kun en mindre Part kommet senere til i Løbet af Middelalderen. Sangen var oprindelig musikalsk Recitation, som nøje fulgte Tekstens Ord med Betoning og Ikke-Betoning, fri i Rytmen som det talende Foredrag. I Middelalderen blev dog denne oprindelige Form forvansket, idet den g. S. blev benyttet som Underlag, *Cantus firmus,* for kontrapunktisk Overbygning, og derved af praktiske Grunde undergivet en ensartet Rytme med lige lange Noder. Saaledes opstod den saakaldte *Cantus planus,* fransk *Plaint-chant.* I denne forvanskede Form har Koralen holdt sig ned til vore Dage, hvor der dog har gjort sig heldige Bestræbelser gældende for at føre den tilbage til sin oprindelige, frit rytmiske Form (Benedictinerne i Solesmes i Nordfrankrig, fremdeles Skolen i Regensburg m. fl.). Den g. S. deles fra gammel Tid i 2 Afdelinger: *Accentus* med Kollekttone (Epistel, Evangelium, Bønner osv.) og *Concentus,* den mere musikalsk udviklede Del (Haberl, Magister choralis, Regensburg 1865; Joseph Pothier, Les mélodies Grégoriennes, Tournai 1881, ogsaa i tysk Udg.). *A. H.*

Gregorio, Emmanuele di, Kardinal, f. 18. Dec. 1758 i Napoli, blev Arkimandrit af Messina, og 1816 Kardinal. I Konklavet 1829 faldt mange Stemmer paa ham. Pius VIII valgte ham til Storpønitentiar; senere blev han det hl. Kollegiums Skatmester. Han var Biskop af Porto, Santa Rufina og Civitavecchia og Sekretær for Breverne. D. 7. Nov. 1839.

Gregorius de Crescentia, Kardinal, blev af Honorius II sendt som Legat til Danmark. Han var til Stede paa Kirkemødet i Slesvig 1222, hvor han forgæves søgte at faa Cølibatet gennemført. Det var ogsaa ham, der paa den rom. Stols Vegne tiltog sig Devolutionsret og udnævnte Abbed Gunner af Øm til Biskop af Viborg.

Gregoriusfest, en Skolefest, der fejres 12. Marts (Gregor I's Dødsdag). I Middelalderen valgte Børnene paa den ofte en »Skolebiskop«, der i Optog blev ført op i Kirken, hvor han holdt en Tale. Til denne Fest knyttede der sig alle Slags folkelige Forlystelser og megen Sang (Petermann, Christl. Gesänge auf das allbekannte G.fest, lat. und deutsch, Dresden 1654).

Gregoriusorden, et paveligt Udmærkelsestegn, der bestaar af et ottekantet Ordenskors med Gregor I's Billede og Valgsproget: *Pro Deo et Principe,* blev stiftet 1831 af Gregor XVI. Det uddeles som Storkors, Komturkors og Ridderkors, og Pius IX bestemte en egen Dragt for Indehaverne af denne Orden.

Gregory, Caspar René, presbyteriansk Teolog, fødtes 6. Nov. 1846 i Philadelphia i Pennsylvanien, studerede dér og i Princeton, kom til Europa og tog 1876—84 Del i Udgivelsen af »Theol. Literaturzeitung«, idet han for denne forfattede Literaturfortegnelsen. 1878—79 var han Præst ved det amerik. Kapel i Leipzig; 1884 blev han Privatdocent dér, 1885 Prof. i nytestl. Græsk ved John-Hopkins-Universitetet. Han har forfattet *Prolegomena* til den 8. store Udg. af Tischendorfs N. T.

Greifswald, By i Forpommern, fik 1456 et Universitet. Den nærmeste Anledning hertil var, at Borgmester Rubenow og en Del Professorer fra Rostock opholdt sig i G. 1437—43. Baade Stiftelses-Bullen, der skyldes Calixt III, og den kejserlige Stadfæstelse ved Frederik III bleve udfærdigede 1456. I G. virke Mænd som Cremer, M. v. Nathusius, V. Schultze og Zöckler.

Greith, Karl Johann, rom.-kat. Biskop, fødtes i Rapperswyl i Kanton St. Gallen 25. Maj 1807. 20 Aar gl. kom G. til München, hvor han sluttede sig til Görres's Kreds. En Tidlang var han Bibliotekar i St. Gallen og gjorde derpaa Studier i Paris, hvor han fandt Optagelse i St. Sulpice og modtog Præstevielse af Erkebiskop Quélen. Efter sin Hjemkomst blev han ansat ved Præsteskolen i St. Gallen og indviklet i de kirkepolitiske Stridigheder. Hans Deltagelse i disse nødte ham til at tage til Rom, hvor han studerede Historie, udgav et *Spicilegium Vaticanum* og samlede en Mængde Aktstykker til engelsk Historie. 1837 blev han Præst i Mörswyl ved St. Gallen, 1839 Anden-præst i selve St. Gallen. Da Byen blev et Bispesæde (1846), blev han først Domdekan og 1862 Biskop. Han døde 17. Maj 1882. Han har forfattet en stor Mængde Skrifter, der dels belyse den gammelirske Kirke, den ældste Mission i Schweiz og Mystiken i Dominikaner-Ordenen, dels vare Indlæg i Døgnets kirkelige Kampe (A. Baumgartner, Erinnerungen an Dr. K. J. G., Freiburg 1884). Han var i Begyndelsen en Modstander af Ufejlbarhedsdogmet, men underkastede sig siden dette (Jvfr. I. Friedrich, Ign. von Döllinger III, München 1901).

Gremiale kaldes et aflangt Klæde, som den rom.-kat. Præst siden Slutn. af Middelalderen under Messen faar paa Skødet, for at han ikke, medens han under Kyriet, Gloria og Credo sidder paa sin Trone, skal gøre Skade paa Messedragten. G. har forskellig Farve efter Aarstidens liturgiske Farver. Det bæres ogsaa ved andre Lejligheder, naar der er Fare for at tilsmudse Messedragten.

Gretscher (Gretserus), **Jakob**, berømt jesuitisk Forfatter, fødtes i Markdorf i Stiftet Konstanz 1562, blev 16 Aar gl. optagen i Loyolas Orden og senere Prof. i Filos., Moral og Dogmatik ved Universitetet i Ingolstadt. Han var en ivrig Modstander af Protestantismen og blev af sine Ordensbrødre fejret som »Lutheranernes store Overvinder«. Da Markdorferne ønskede at have deres navnkundige Bysbarns Billede til deres Raadhus, svarede G.: »I kan male et Æsel; saa har I mit Billede.« Hans Hovedværk er et Skrift om Korset i historisk og liturgisk Henseende. Han døde i Ingolstadt 29. Jan. 1625.

Gretser, se Gretscher.

Greve, Rollof (Ravn), Skrædder og Stadskaptejn i Bergen, f. 1735, d. 1795, udgav flere Skrifter om religiøse og kirkelige Emner, deriblandt et Par Indlæg i den ved Bastholm vakte liturgiske Fejde (»Et Besvarelsesbrev til en Ven, anlediget ved Bastholms Forsøg«, Bergen 1783; »Tanker i Anledning af den første Strid imod Forsøg til Forbedringer i de udvortes Kirkeskikke«, Kbhvn. 1785). *A. B.*

Gribaldi, Matteo, en padovesisk Jesuit, der var Modstander af Treenighedslæren, døde 1564. For at undgaa Munkenes Efterstræbelser maatte han forlade Padova, og hverken i Genève, Zürich, Tübingen eller Bern vilde man give ham Ly paa Grund af hans Vranglære. Han døde i Farges af Pest.

Griesbach, Johann Jakob, f. 4. Jan. 1745 i den lille By Butzbach i Hessen-Darmstadt, d. som Professor i Jena 24. Marts 1812, berømt som Tekstkritiker. G. tilbragte sin Barndom og Skoletid i Frankfurt, studerede Teol. i Tübingen, Halle og Leipzig, særlig paavirket af Ernesti og Semler, og gjorde i sin Ungdom en videnskabelig Rejse gennem Tyskland og Holland til London, Oxford, Cambridge og Paris for at undersøge Haandskrifter med det Formaal at foretage en kritisk Revision af den hl. Skrift. Fra 1771 blev han Docent, fra 1773 Prof. i Halle, 2 Aar senere i Jena, hvor han blev til sin Død, anset som den ypperste af Datidens Kritikere og hædret paa alle Maader. Med Hensyn til hans Betydning som Tekstkritiker, som Fortsætter af Bengel og Semler, og Grundlægger af en bestemt kritisk Teori, se Artiklen Bibeltekst (I, 303). Som Udgiver af N. T.s Tekst vover G. delvis at bryde med den hidtil gældende Autoritet, *textus receptus*, for hvilket han blev angrebet af Prof. i Rostock, J. Hartmann, og C. F. Matthäi i Moskau. Hans 1. Udg. af N. T. udkom 1774—75 i 3 Bind, Evangelierne først synoptisk, senere hver for sig; den 2. store Hovedudg. med *Prolegomena* og tekstkritisk Apparat i 2 Bind 1796 og 1806, hvortil Haandudgaverne fra 1805 og 1825 med de vigtigste Varianter slutte sig. En Pragtudgave i 4 Bind udkom 1803—07; af en 3. Udg. af Hovedværket efter hans Død foreligger kun 1. Bind ved David Schulz 1827. Andre kritiske Skrifter af G. ere: *De codicibus evv. origenianis* (1771); *Curae in historiam textus epp. paul.* (1777); *Symbolae criticae ad supplendas et corrigendas varias N. T. lectiones* (I 1785, II 1793); *Commentarius criticus in textum gr. N. T.* (1794 f.). Af hans øvrige Skrifter kunne nævnes: hans Afhandlinger om Theopneusti (1784 f.), om Hebræerbrevets Kristologi (1791 f.), hans »Anleitung zum Studium der populären Dogmatik« (i 4. Udg. 1779—89) og hans Forelæsninger over N. T.s Hermeneutik, som udkom 1815 efter hans Død. *Sch. P.*

Grimelund, Andreas, Biskop, blev født i Aker 26. Jan. 1812. Efter at have taget teol. Embedseksamen 1835 var han i nogle Aar Gaardbruger i Aker, blev saa i 1844 res. Kap. til Nannestad, 1847 res. Kap. til Ullensaker, 1852 Lærer i Pastoralteologi, Homiletik og Liturgik ved det prakt. teol. Seminar, 1856 Spr. til Gjerpen og 1861 Biskop i Trondhjem. Som saadan faldt det i hans Lod at krone Kong Oskar 2. og hans Dronning i Trondhjems

Domkirke 1873. I 1883 tog han Afsked fra sit Bispeembede og henlevede Resten af sit Liv i Kristiania (d. 1896). Som praktisk Teolog var G. højt anset, og han hædredes med vigtige kirkelige Hverv. Saaledes var han sammen med Jørgen Moe og W. A. Wexels Medlem af den Komité som udarbejdede Tillæget til den ev.-kr. Psalmebog (tilladt ved kgl. Res. 10. Sept. 1853). I 1865 blev han Formand i den kgl. Kommission, som skulde afgive Erklæring om Landstads og Hauges Udkast til en ny Kirkepsalmebog. Han bistod ogsaa i mange Aar Hauge under hans Arbejde med Psalmebogen. G. var tillige en frugtbar Forfatter. En stor Del af hans Skrifter var Prædikener, Lejlighedstaler og biskoppelige Sendebreve; men han har ogsaa leveret flere Afhandlinger om praktisk-teol. Emner, samt Indlæg i Forhandlingerne om kirkelige Reformer. De vigtigste af hans Afhandlinger findes i »Teol. Tidsskrift« (»Om Nadverens rette Stilling i den kirkelige Gudstjeneste«; »Om flere Helligdages Optagelse i Kirkeaaret«; »Om Skriftemaalet og dets Forbindelse med den hellige Nadver«; »Om flere Perikoperækker« m. fl.). Det betydeligste Mindesmærke, G. har sat sig som videnskabelig praktisk Teolog, er dog hans »Forelæsninger over praktisk Teologi«, trykt som Manuskript 1856 og 1884. *A. B.*

Grimm, Karl Ludvig Willibald, tysk protest. Teolog, fødtes i Jena 1. Nov. 1807, blev først Johannes Falks (S. 8) Discipel og senere Student i Jena. 1837 blev han overordentl. Prof. i Teol. ved Universitetet dér, 1877 ordentl. Honorarprof. Han døde 22. Febr. 1891. Hans Hovedværk er hans Bearbejdelse af Wilkes *Clavis N. T.*, der har vundet stor Udbredelse. G. var Medlem af den Hallensiske Bibelrevisions-Komité (se hans Foredrag: »Die Lutherbibel und ihre Textes-Revision« 1874). Sammen med O. F. Fritsche (S. 135) udgav han en kortfattet ekseget. Haandbog til de gltestl. Apokryfer (1857—60), og han var en af de første, der paaviste de nytestl. Apokryfers Betydning for Fortolkningen af N. T.

Grindersley, St. Pederskloster i Salling, 15 Km. N. for Skive, synes stiftet i Midten af 12. Aarh. for regelbundne Kanniker eller Korherrer af Augustinerordenen, som vistnok ere udgaaede fra Viborg Domkapitel, hvis Overhøjhed de anerkendte 1176, da de indgik Broderskab med det. Deres Prior skulde have sit Valg stadfæstet af Domkapitlet, og da dette sekulariseredes 1440, synes Bispen i Viborg at have forbeholdt sig Højhedsretten over Klostret. I G. holdtes Kapitlet 1234, 1275 og 1284, hvor der fastsloges forskellige vigtige Ordensvedtægter, men iøvrigt er Klostrets Historie lidet kendt. Dog skal det fremhæves til Korherrernes Ære, at deres Kloster i en vis Periode af 15. Aarh. synes at have været Midtpunktet for en religiøs Bevægelse paa Grundlag af Studiet af Middelalderens Mystikere, maaske under Paavirkning fra Windesheim-Kongregationen. Boglige Sysler maa have været drevet i ikke ringe Omfang, og denne Virksomhed har sat sig et smukt Vidnesbyrd i det saakaldte Grinderslev Haandskrift, en Levning af Klostrets Bibliotek, der iblandt andet indeholder Oversættelser af Susos, Bonaventuras og Thomas af Kempis's Skrifter. Efter Reformationen blev Klostret verdslig Forlening, indtil det 1581 ved Mageskifte gik over til Adelsslægten Lykke, som byggede en ny Gaard paa Klostrets Grund. Kun Klostrets St. Peders Kirke er endnu bevaret som Sognekirke, men har i Slutningen af 16. Aarh. modtaget en uheldig Omdannelse (Daugaard, Klosterhistorie, 361 f.; C. J. Brandt, Klosterlæsning I; Ny kirkehist. Saml. VI, 716 f.; Kirkehist. Sml. 4 R. V, 84, 87). *S. M. G.*

Grisar, Hermann, rom.-kat. Teolog og Historiker, fødtes i Koblenz, blev præsteviet 1868 og traadte kort efter ind i Jesuiter-Ordenen. 1871 blev han Prof. i Innsbruck. Han har givet flere Bidrag til Innsbruckernes »Zeitschrift f. kath. Theol.« og er for Tiden i Færd med Udgivelsen af et stort anlagt Værk, »Gesch. Roms und der Päpste im Mittelalter« (I, 1901), der skal være et Modstykke til Ferd. Gregorovius's Skildring af Roms Historie i Middelalderen.

Grischow, Johann Heinrich, studerede Teol. i Halle og blev den første Inspektør ved den Cansteinske Bibelanstalt (I, 470).

Groen van Prinsterer, f. 21. Aug. 1801 i Landsbyen Voorburg i Nærheden af Haag, hvis Latinskole han besøgte. Som Student kom han til Leiden, hvor hans rige Evner hurtig henledte Opmærksomheden paa ham i den Grad, at man før hans fyldte 20. Aar tænkte paa at gøre ham til Prof. i Oldtidens Historie. Hans Fader fik dog dette forhindret; han tog derpaa i Aaret 1823 paa én Gang Doktorgraden i Filologi og Jura. Han kom i Leiden i Forbindelse med den geniale Digter Bilderdijk (I, 307) og blev af denne paavirket i konservativ Retning. Efter en Udenlandsrejse blev han (1829) Kabinetssekretær hos Kongen, hvilken Stilling han 1833 paa Grund af Sygdom maatte opgive. 1830 faldt hans religiøse Gennembrud; fra nu af satte han som Overskrift over al sin Virken: »Jeg er ikke Statsmand, men Bekender af Evangeliet«. Skønt han ikke var Teolog og aldrig kom til at beklæde nogen Stilling indenfor K., har han haft en betydelig Indflydelse paa Hollands kirkl. Liv. Og skønt han i det politiske Liv ikke naaede videre end til i en Række af Aar at være Medlem af Rigsdagen, blev han en Faktor, som hans Modstander Thorbecke, der ikke mindre end 3 Gange var Premierminister, maatte regne med. Det Standpunkt, han i det politiske Liv med stor Kraft gjorde gældende baade i Pressen og gennem Flyveskrifter (især hans »Nederlandsche Gedachten«), betegnede han selv som »antirevolutionært«. Revolutionær er i hans Øjne hver den, der sætter sig op mod Guds Suverænetet og hylder den ved Synden vildledte menneskelige Fornuft. I Praksis lagde hans »antirevolutionære« Standpunkt sig som Regel for Dagen ved Kamp mod den politiske Liberalismes Tanker. Især bleve en hel Række af hans Aar viede til en energisk Kamp mod den konfessionsløse Skole (Loven af 1857). Paa hans Initiativ dannedes »Foreningen for kr.-national Skoleundervisning« (1861); der findes nu over 400 kr. Skoler. Sit kirkelige Syn fremstiller han i en Række mindre polemiske Skrifter. Han stod paa det

ortodoks reformerte Stade og hævder Nødvendigheden af Præsternes Troskab mod Bekendelsen; K. maa ikke blive en videnskabelig Diskussionsklub. At der bag dette Krav om Lydighed mod de kirkelige Symboler ikke laa Intolerance, viste han ved kraftigt at hævde Religionsfriheden. Skønt han ikke sympatiserede med den hollandske Frikirkedannelse, tog han til Orde mod at anvende strenge Forholdsregler overfor de udtraadte. Naar han yndede at betegne sit Standpunkt som »kristeligt-historisk«, hang dette sammen med hans Overbevisning om, at netop de Idealer, som han kæmpede for, bevarede Kontinuiteten med hans Fædrelands Historie. Blandt Hollands Historieskrivere indtager han en høj Rang, dels ved Udgivelsen af *Archives ou correspondence inédite de la maison d'Orange-Nassau* og ved sit Skrift, *Maurice et Barneveld, étude historique,* dels ved sin Haandbog i Fædrelandets Historie. Højt agtet af Venner og Modstandere døde han 19. Maj 1876 (Biografi ved G. J. Vos Az, I—II, Dordrecht 1886—91). *F. T.*

Groningen, hollandsk Universitetsby, var Hjemsted for den saakaldte Groninger-Skole, der egentlig havde sin første Mester i Utrecht i Platonikeren Philip Willem van Heusde (d. 1839). Til hans Disciple hørte bl. a. L. G. Pareau, W. Muurling og I. F. van Oordt, der vare Professorer i G., og desuden forskellige fremragende Rotterdamske Præster. Sjælen i Kredsen i G. var Hofstede de Groot (se d. Art.). Den groningske Teologi forkastede flere af den ref. Kirkeafdelings Yndlingsdogmer, som Prædestinationen, desuden ogsaa Treenighedsdogmet og den objektive Forsoningslære, og den lærte Apokatastasis. Den vilde ikke godkende Biblens Ufejlbarhed og gjorde et skarpt Skel mellem G. og N. T., men angreb tillige under sin Kamp mod »Bibelforgudelsen« Tübingerkritikens Vilkaarligheder. G.-Teologerne forsvarede ogsaa en vidt gaaende Lærefrihed. I mange Aar havde de stor Indflydelse, navnlig gennem deres 2 Tidsskrifter »Waarheid in Liefde« og »Geloof in Vrijheid«, og endog den nederl. K.s officielle Organ, »Kerkelijke Courant« stod en Tidlang under Groningernes Paavirkning. Men Groninger-Teologernes Tid er forlængst omme; nogle ere gaaede videre i Fornægtelse af det grundkr., andre have slaaet ind paa mere kirkelige Veje (C. H. Scharling, Den nyere holl. Teologi, 1865, S. 58 f.; P. Hofstede de Groot, Die Gr. Theologen, Gotha 1863; Gloël. Hollands kirchl. Leben, Wittenberg, 1885, 40 f.).

Groote, Gerrit de, se Brødrene af Fællesliv et (I, 406).

Gropper, Johann, rom.-kat. Kirkepolitiker paa Reformationstiden, fødtes i Soest 24. Febr. 1503. Han studerede i Köln, hvor han vandt den juridiske Doktorgrad og fik vigtige Embeder hos Ærkebiskoppen. G. var en ivrig Tilhænger af Erasmus fra Rotterdam, men ved at være til Stede paa Rigsdagen i Augsburg 1530 fik han sin kirkl. Interesse næret, og paa flere Punkter nærmede han sig Protestantismen. Han forsvarede dog de 7 Sakramenter, Ærefrygten for Billederne og Relikvierne og Pavens Primat og forkastede det alm. Præstedømme. Han tog Del i Religionssamtalerne i Hagenau, Worms og Regensburg (1540 og 1541) og traadte navnlig Bucer nær. Paul IV tilbød ham Kardinalværdigheden, men G. vilde helst blive i Tyskland, og afviste Tilbudet. Han døde 13. Marts 1559 paa en Rejse til Rom og ligger begravet i Maria dell' Anima. 1596 blev hans »Enchiridion«, der var et af de vigtigste dogmatiske Skrifter fra rom.-kat. Side paa Reformationstiden, sat paa Index.

Grossgebauer, Theophilus, Præst, f. i Ilmenau 24. Nov. 1627, studerede i Rostock, hvor han 1650 blev Magister i Filos. og holdt filos. og teol. Forelæsninger. 1653 blev han Diakonus ved St. Jakobs-Kirken dér. Han var en stor Sprogmand, der navnlig ogsaa dyrkede G. T. og den rabbinske Literatur. Han døde 8. Juli 1661. Spener satte megen Pris paa ham og hans Skrifter, blandt hvilke især maa nævnes hans »Wächterstimme aus dem verwüsteten Zion«, og skrev Forordet til den Samling af hans Prædikener, som hans Søn udgav. G. tog til Orde for Genoptagelsen af Katekisationen og hæver Konfirmationen paa Barnedaabens Bekostning (W. Caspari, Die evang. Confirmation, Erlangen 1890, S. 79 f.).

Grosteste, Robert (Capito, Greathead), Biskop af Lincoln *(Robertus Lincolniensis),* f. o. 1175 i Stradbroke i Suffolk. Om hans Ungdom vides ikke stort andet, end at han, der var af ringe Byrd, kom til Studeringerne, og, efter omfattende Studier i Oxford og vistnok ogsaa i Paris, 1209 blev Lærer og Kansler ved Universitetet i Oxford. Under det store Interdikt var han dog rimeligvis atter i Paris (1210—14), men efter sin Tilbagekomst derfra levede han i mange Aar i Oxford som en fejret Lærer og vandt baade Ære og Rigdom. Efter en farlig Sygdom 1232 frasagde han sig imidlertid alle de indbringende Embeder, han i Tidens Løb havde føjet til sin Lærergerning, undtagen sin Lincoln-Præbende, og da han i Aaret 1235 besteg Bispestolen i Lincoln, viste han sig som en myndig Prælat, der førte den ubønhørligste Strid med alt, hvad han ansaa for kirkelig Misbrug. Han tilstræbte en Opvækkelse af nyt kirkeligt Liv og støttede derfor de ny opstaaede Tiggerordener, især Fransiskanerne, med hvilke han allerede som Lærer i Oxford var kommen i Forbindelse; Minoriten Adam Marsh var hans fortroligste Ven. Han var en streng Visitator og taalte ingen uværdige Gejstlige indenfor sit Stift; dette bragte ham 1239 i heftig Strid med hans Domkapitel, der ikke vilde lade sig visitere af ham, en Strid, der først endtes 1245, idet Pave Innocents IV, til hvem G. var rejst ned i Anledning af Kirkemødet i Lyon 1245, afgjorde den til hans Fordel. Derimod fik R. G. ikke Medhold, da han 5 Aar senere atter var i Lyon og dér i Pavens Paahør oplæste en meget djærv (med Urette kritisk anfægtet) Skrivelse angaaende Pavestolens Udsugelser. Med større Held modsatte han sig i sit sidste Leveaar Pavens Overgreb, da denne vilde gøre en Slægtning af sig, en Italiener, til Domherre i Lincoln. Den næsten 80aarige Biskop, der ogsaa var en ivrig Fædrelandsven, besvarede Pavens Skrivelse med en vældig Protest (ligeledes med Urette kritisk anfægtet), der indeholdt drøje Irettesættelser til Pavestolen for dens Op-

træden, en Protest, der naturligvis vakte Pavens højeste Forbitrelse; men han vovede ikke at træde op mod Biskoppen, der saaledes fik sin Vilje. Ogsaa Kongens, Henrik III's, Indgreb i K.s Rettigheder modsatte G. sig med Kraft og Held. Intet Under da, at Mindet om denne mægtige og modige Biskop levede videre, og at senere Mænd som Wyclif og Hus saa op til ham med Beundring. Han var tillige berømt for sin omfattende Lærddom (de gamle Sprog — han indskærpede Nødvendigheden af at gaa tilbage til Grundsprogene — Kirkefædrene, skolastisk Teologi, Fysik, Astronomi, Lægevidenskab) og har skrevet mange Skrifter (saaledes udgav han en latinsk Overs. af de 12 Patriarkers Testamente og Pseudo-Dionysios; af hans teologiske Skrifter maa mærkes 2—300 Prædikener, 60 større Afhandlinger og 147 *dicta*, de fleste dog hidtil utrykte). Ganske særlig gjaldt hans Studium dog den hl. Skrift, hvis Autoritet han satte saare højt, egentlig principielt over Pavens. Ogsaa en Mand som Roger Baco beundrede ham meget. Han døde 9. Okt. 1253. Forsøg paa at faa ham kanoniseret mislykkedes (Luard, R. G. epistolæ, Lond. 1861; G. v. Lechler, J. v. Wiclif u. die Vorgeschichte der Ref. I, Leipz. 1873; I. Felten, R. G., Freib. i B. 1887; F. S. Stevenson, R. G., London 1899). *J. P. B.*

Grotius, Hugo, berømt Jurist, Statsmand og Teolog, fødtes 10. April 1583 i Delft. Han viste tidlig usædvanlig rige Anlæg, der udvikledes under en fortrinlig Opdragelse (særlig ved Præsten Johannes Uytenbogaert), saa at han allerede i sit 12. Aar kunde gaa til Universitetet i Leiden. Her hørte han Junius og Scaliger og drev i 3 Aar særlig klassiske og juridiske Studier. 1598 kom han paa en Udenlandsrejse til Frankrig, hvor han allerede var bleven bekendt som latinsk Digter og lærd Klassiker og blev modtagen med stor Udmærkelse. Efter i Orléans at have erhvervet den juridiske Doktorgrad drog han tilbage til sit Fædreland. 1601 overdrog Generalstaterne ham det ærefulde Hverv at skrive den nederlandske Republiks Historie (hvilket Værk først udkom efter hans Død). Han blev 1607 udnævnt til Generaladvokat for Holland, Seeland og Vestfriesland og 1613 Pensionarius for Rotterdam. Han kunde saaledes ikke undgaa at føres ind i sit Lands relig. og polit. Stridigheder. Han stod paa Arminianernes og Oldenbarnevelds Side mod Gomaristerne og Prins Maurits, men hans Parti led Nederlag, og medens Oldenbarneveld maatte bøde med Livet, blev G. 17. Maj 1619 dømt til livsvarigt Fængsel og Formuekonfiskation. Fra Fængslet befriedes han imidlertid 22. Marts 1621 ved sin Hustrus bekendte List med Bogkisten og flygtede til Paris. Her fik han vel en Aarpenge af Ludvig XIII, men den blev ikke regelmæssig udbetalt. Tilbud fra Tyskland og Danmark vilde han ikke modtage, men besluttede, da Partistridighederne i hans Fædreland sagtnede og adskillige forviste kom tilbage, at forsøge at drage hjem til sit Fædreland 1631. Dog var hans Stilling endnu her uholdbar, og han drog derfor 1632 bort igen og slog sig ned i Hamburg. Her modtog han med Glæde Gustaf Adolfs Tilbud om at træde i svensk Tjeneste og drog 1634 som svensk Gesandt til Paris. Han var ifølge hele sin redelige Karakter just ikke skikket til at agere smidig Hofmand og Diplomat og bad 1644 om sin Afsked fra denne vanskelige Post. Han drog til Stockholm, og Dronning Kristina opfyldte hans Ønske. Men paa Tilbagerejsen blev han syg og døde i Rostock 28. Aug. 1645. Den luth. Præst Joh. Qvistorp var hos ham i hans sidste Dage og bevidnede, at han var død som en angrende Synder i Tro paa sin Frelser.

G.s Fortjenester ligge særlig paa det juridiske Omraade, idet han dels stræbte at befri Retslæren for dens Afhængighed af Teologien, uden dog at opgive Rettens guddommelige Oprindelse, dels lagde Grundlaget for den moderne Folkeret (*mare liberum*, Leiden 1609; *de jure belli et pacis*, Paris 1625; nyeste Udg. Paris 1865—67). Her maa vi imidlertid begrænse os til hans Betydning som Teolog. Han har Betydning som Ekseget ved sine: *Annotationes in N. T.* (Amsterdam 1641—47, ny Udg. i 9 Bd. Groningen 1826—34) og *Annotationes in V. T.* (Paris 1644, ny Udg. ved Doederlein, Halle 1775—76). Det er ingen sammenhængende Kommentar, men han belyser dunkle Steder uafhængigt af dogmatiske Fordomme og efter Grammatikens Regler. Saaledes blev han en Forgænger for Ernesti (I, 796) og en Forløber for den metodiske filol.-hist. Eksegese. Fremdeles havde han Betydning som Apologet ved sit Skrift: *De veritate religionis Christianæ* (Paris 1627). Det var oprindelig et hollandsk Læredigt, skrevet for Søfolk, for at disse kunde hævde Kristendommens Sag overfor Hedninger og Muhammedanere. I denne Form har det dog næppe haft praktisk Betydning, men senere omarbejdede han det til et Værk paa latinsk Prosa i 6 Bøger. Det vakte umaadeligt Bifald, blev optrykt over 30 Gange og oversat paa alle mulige Sprog, selv paa Arabisk, Kinesisk og Malajisk. Ogsaa paa Dansk blev det oversat 1678 af Th. Bartholin, med latinsk Fortale og Approbation af Biskop Bagger, og 1747 af B. Klingenberg, med Dedikation til Erik Pontoppidan. Det var det første Forsøg paa videnskabelig kristelig Apologetik, og man har derfor betragtet G. som denne Videnskabs Grundlægger. Selvfølgelig ere de fleste af hans Argumenter nu forældede, og hans Bevismetode vilde vi nu kalde rationaliserende. Men i Begrænsningen af Opgaven til det almen-kristelige og i Fremhævelsen af Kristi Opstandelse som et Hovedpunkt ligger Bogens blivende Værd. I Aandfuldhed og Dybde taaler han dog absolut ingen Sammenligning med Pascal. — G. var overhovedet ikke særlig konfessionelt sindet. Hans calvinske Oprindelse fornægter sig vel ikke; den præger sig i hans hele, noget kølige, Forstandsretning. Men han var en irenisk Natur, og hans Stræben var overalt rettet paa det fælleskristelige. Vel søgte han overfor Sociinianerne i sin *Defensio fidei catholicae de satisfactione Christi adv. F. Socinum* at forsvare den kr. Forsoningslære, men Forsvaret bestod i Opstillingen af en ny Teori, den saakaldte Kompensationsteori, der opgav Kirkelærens Grundlag, nemlig Begrundelsen af Forsoningens absolute Nødvendighed i Guds ukrænkelige Hellighed, og søgte den i

Guds Visdom. Som Arminianer havde G. opgivet den calvinske Prædestinationslære og forsvarede sit Standpunkt mod Beskyldningen for Pelagianisme *(Disquisitio an Pelagiana sunt ea dogmata qvæ nunc sub eo nomine traducuntur,* Paris 1622). Han hørte til de Aander, der, trættede af Tidens fanatiske konfessionelle Strid og de blodige Religionskampe, beklagede den konfessionelle Splittethed og længtes mod Kirkens første Enhedstid, og han vilde forene, ikke blot de forskellige protestantiske Samfund, men ogsaa Protestanter og Katoliker til én kristelig Kirke. Da han derfor saa betydelig mildere paa Katolicismen end de fleste af sine Trosfæller og f. E. nægtede, at Paven var Antikrist, har man, dog uden tilstrækkelig Grund, villet gøre ham til hemmelig Katolik. Af hans ireniske Skrifter kan nævnes: *Via ad pacem ecclesiasticam* (Amst. 1642); *Votum pro pace eccles.* (Amst. 1642). — Hans teol. Værker ere samlede i: *Opera omnia theologica* (Amst. 1679, 4 vol., Basel 1732, 4 vol). Hans Breve, se: *H. Grotii Epistolæ, qvotqvot reperiri potuerunt* (Amst. 1687); *Epist. ad Joh. Oxenstiernam et Joh. Ad. Salvium etc.*, (Haarlem 1829); H. G. bref till Svenska konungahuset och andra Svenskar (Stockholm 1892). En Bibliografi foreligger i H. C. Rogge: *H. Grotii operum descriptio bibliographica* (Haag 1883). — Om hans Liv se: Neumann, H. G., Berlin 1884. *J. P. B.*

Grove Mennoniter, se Mennoniter.

Grubb, Nils Nilsson, sv. Præst, f. i Umeå 1681, Student 1698, rejste 1701 udenlands og studerede i flere Aar ved Universiteterne i Königsberg, Tübingen, Halle osv. 1706 prædikede han nogle Gange for Carl XII i Altranstadt. 1707 blev han *Mag. phil.* i Wittenberg, 1710 Prof. i Historie og Moral i Greifswald, 1711 fik han Brev paa Umeå Pastorat, men hjemkom først 1713 efter Studierejser i Hannover, Holland og England. Da han havde studeret i Halle, blev han mistænkt for Pietisme og maatte derfor underkaste sig en teologisk Eksamen for Ærkebiskop Spegel i Konsistoriet, men blev siden præsteviet i Hernösand. I sit Pastorat, Umeå, fandt G. svag Kristendomskundskab og daarlig Tugt. Hans Iver for at forbedre Tilstanden udsatte ham for Modvilje. 1719 anmeldte Hernösands Domkapitel, at der holdtes Konventikler i Umeå, uden at G. hindrede det. En Kommission blev nedsat, der dog først i Sommeren 1724 anstillede Undersøgelse paa Stedet. Det viste sig nu, at G. ikke blot var uskyldig, men ogsaa fortjente den største Ros for sin Iver i Sjælesorg og for Religionsundervisningen. Han døde 1724. *O. A.*

Grubbe. 1) **Mogens Jensen G.** var først Kannik i Roskilde og Aarhus, men blev ved Valdemar Atterdags Hjælp Biskop af Børglum og 1364 Biskop af Ribe. Han døde o. 1369. *Fr. N.* — 2) **Samuel G.,** sv. Filosof, Universitetslærer og Statsraad, f. 1786 i Seglora Sogn, Elfsborgs Len, udmærkede sig tidlig ved sin Begavelses ualmindelige Livlighed og Nemme. 1802 indskreves han ved Upsala Universitet, og efter omfattende og grundige Studier i flere Emner, især Filosofi, promoveredes han 1806 som Nummer ét til fil. Magister. S. A. udnævntes han til Docent i teoretisk Filosofi. Efter den berømte Höijers Bortgang 1812, blev G. 1813 Prof. i Logik og Metafysik i Upsala. Efter Bibergs Død (1827) fik han Professuren i Etik og Politik. Denne Lærestol havde han til 1840, da han kaldtes til Kongens Statsraad, ved et Tidspunkt af særlig Betydning i Carl XIV Johans Historie. 1844 fik han sin Afsked og levede siden i Upsala som Privatmand til sin Død 6. Nov. 1853.

G. fik mange Æreshverv og Udmærkelser. 1824 valgtes han til Medlem af Revisionen af Rigets Elementarskoler, og 1826 af Komitéen for Tilsyn med Rigets almindelige Undervisningsanstalter. 1834—35 var han Upsala Universitets Rigsdagsmand, 1829 blev han Medlem af »Vitterhets-, historie- och antiquitetsakademien«, 1830 af »Sv. Akademien« og 1837 af »Vetenskapsakademien«. — G. forsvarer sin Plads som en af Sverigs mest udmærkede Tænkere ved Siden af Höijer, Biberg, Geijer og Boström. »Vel kan G.s videnskabelige Originalitet ikke maale sig med Höijers og Boströms, men man har dog gjort ham Uret, naar man har paastaaet, at han var en Eklektiker, hvis videnskabelige Arbejde egentlig bestod i Bestræbelsen for at udjævne andres Meninger. Ogsaa har en i den Henseende kompetent Dommer, Isr. Hwasser, i sin Indtrædelsestale i »Sv. Akademien« fuldkommen frikendt G. for en saadan Eklekticisme og ytret, at G., ubekymret om de Partier, som særlig i hans Ungdom heftigt bekæmpede hverandre indenfor Videnskaben, gik sin redelige Forsknings lige Vej« (Nybläus).

G. besad en omfattende Lærddom og en rig humanistisk Dannelse. Talrige ere ogsaa de Skrifter, han efterlod. Utrætteligt virkede G. i sit Lærerkald og udførte med Iver alle de offentlige Hverv, som tilfaldt ham. Hwasser anser ham for en af de trofasteste Arbejdere i Kulturens Tjeneste, som Sverig nogen Sinde har haft. Om hans Fremstillelsesgave har Leopold med Rette sagt: »Naar jeg gaar over fra visse af de Arbejder, man i vore Dage behager at kalde Filosofi, til et af G.s Skrifter, forekommer det mig, som var jeg fra en sumpet Egn, omringet af Taage og Lygtemænd, kommet op paa en Højde, hvor jeg aander frit og klart ser Genstandene«.

Oprindelig var G. en afgjort Tilhænger af Schelling. Dette viser sig særlig f. E. i Afhandlingerne »Om reflexionen« og »Om de motsatta tendenserna i menniskolifvet«. I det sidste Skrift indtager han samme Standpunkt som Schelling i det saakaldte Identitetssystem. Det varede dog ikke længe, før G. følte sig utilfreds med denne strenge Panteisme og forsøgte at hæve sig til Begrebet af en personlig Gud. For Resultatet af dette Forsøg og for Værdien af hans selvstændige filos. Verdensanskuelse, som han nærmere uddannede baade i teoretisk, praktisk og æstetisk Henseende, har Axel Nybläus gjort Rede i »Den filosofiska forskningen i Sverige«. De vigtigste af G.s Skrifter ere: »Fenomenologien eller undersökningen om den sinliga erfarenhetskunskapen«, »Ontologien eller läran om det absoluta urväsendet«, »Föreläsningar öfver naturfilosofien och andens filosofi«, »Föreläsningar öfver den empiriska psykologien«, »Praktiska filosofiens historia«, »Filosofiska sedeläran«, »Filosofisk rätts- och sam-

hällslära« I, og »Om den borgerliga straffmaktens grund och väsende«. *P. E.*

Grubenheimere kaldte de rom. Katoliker de böhmiske Brødre (se Mähriske Brødre), fordi disse under Forfølgelserne i 15. Hdaar vare nødte til at søge Skjul i Bjerghuler og Skove.

Gruber, Andreas, ukendt Forf. til »en skøn ny Sang« om Guds Retfærdighed (Wackernagel, Das deutsche Kirchenlied III, 1, 712). Strofernes Begyndelsesbogstaver danne Forf.s Navn. Digtet er vist fra o. 1527; det findes i Rostocker-Salmebogen fra 1531.

Gruet, Jacques, Libertiner i Genève, betragtede Kristendommen som en Fabel og spottede Kristus og Maria. Han blev halshugget 1547 (se I, 455).

Grumbach, Argula af, Datter af Friherre Bernhardin af Stauffen, f. o. 1492, blev 1516 gift med Friedrich af G. Hun blev vundet for Ref.s Tanker og angreb 1523 Universitetet i Ingolstadt, fordi det havde tvunget en ung Lutheraner til Tilbagekaldelse. Eck spottede hende, og hendes Mand forlod hende paa Grund af hendes dristige Optræden. Hun holdt til det sidste fast ved sin luth. Overbevisning. D. 1554.

Grundemann, Peter Reinhold, Missionshistoriker, fødtes 5. Jan. 1836 i Bärwalde (Provinsen Brandenburg). 1869 blev han Præst i Belzig ved Potsdam efter at have rejst i Østerland, Norge, Holland, England og Nordamerika, og 1865—69 arbejdet som Kartograf i Gotha for at kunne udgive sit store »Allg. Missionsatlas« 1867—71, ledsaget af udførlige geografiske og etnografiske Beskrivelser. Dernæst kom 1884: Kleiner Missionsatlas, og 1896: Neuer Missionsatlas (i Calw og Stuttgart), det sidste det bedste f. T. eksisterende alm. Missionsatlas. Desuden udgav han 1876—81 en fuldstændig Omarbejdelse af G. E. Burckardts kleine Missionsbibliothek i 4 store Bind, og 1890 som Fortsættelse: »Die Entwickelung der evang. Mission im letzten Jahrzehnt« 1878—88. En Rejse til Østindien fremkaldte 1894 »Missionsstudien und Kritiken«, hvori han tog Ordet for en stærkt folkekirkelig og kritisk-nøgtern Opfattelse af Missionen, som han yderligere begrundede i »Missions-Studien u. Kritiken«, 2. Reihe 1898. Endvidere har han været Medarbejder ved »Allg. Missionszeitschrift« fra dets Begyndelse 1874, særlig ved dets Missionsrundschau, skrevet en Del folkelige Missionsskildringer, samt en »Missionsbilderbuch mit Versen für Kinder« og udgiver, som Formand for Brandenburgische Missionskonferenz, en »Jahrbuch der nordostdeutschen Missionskonferenzen« 1900. Hans Missionsopfattelse har fundet en Del Modsigelse, men er underbygget med en grundig Viden og omfattende Detailkundskab. *V. Sn.*

Grundtvig. 1) **Nikolaj Frederik Severin G.,** stammer paa fædrene Side fra Nykøbing i Odsherred. Den første Mand, der vides at have baaret Slægtsnavnet, er Hans Jørgensen G., der døde 1700 som Byfoged og Konsumtionsforvalter i den lille nordsjællandske By. G.s Fader, Johan Ottosen G. (1734—1813) var en stille, ydmyg Mand, der holdt sig til sin Barnetro og »sørgede inderlig over den rædsomme Vantro, der under Navn af Oplysning i hans Alderdom oversvømmede Verden«. Efter at have været Kapellan i Egebjerg i Odsherred (1760—66) og Sognepræst i Odden blev han 1776 forflyttet til Udby og Ørslev ved Vordingborg, hvor han døde 5. Jan. 1813. Han havde 1768 ægtet Cathrine Marie Bang (1748—1822). Naar N. F. S. G. har bemærket, at hans Herkomst lige saa vel som hans Opvækst har delt ham imellem Sjælland og Jylland, da maa han have tænkt paa sin Slægt paa mødrene Side. C. M. Bangs Farfader var Præst i Jylland. Sagnet vilde vide, at Familien Bang var en Gren af den navnkundige Hvide-Æt, og det har øvet sin Virkning paa C. M. Bangs yngste Søn. Hvad han ejede af »Sans for Sang og Syn for Saga«, mente han at have arvet med hendes »Adelsblod«. Hun har været en viljestærk Kvinde; hendes Livsord var: »Hellere død end raadvild«. Hun var »en fintfølende og dannet Kone af den gamle Slags«. Hendes Helbred var svagt, allerede før N. F. S. G. blev født.

Da Nikolai E. Balle 1783, kort efter at han var bleven Biskop, visiterede hos Johan G. i Udby, hvis afdøde Søster Frederikke Severine havde været hans første Hustru, er Mindet om hende bleven opfrisket i Svogrenes Samtaler, og dette har ventelig givet Anledning til, at Drengen, som blev født den følgende 8. Sept., blev opkaldt baade efter Biskoppen og hans afdøde Hustru. Det var under den samme Bispevisitats, at Præstekonen kom til at sige om den ufødte, at hvis det blev en Dreng, skulde han holdes til Bogen ligesom hans 3 ældre Brødre, om saa hendes sidste Trøje skulde springe. Selv tog hun sig paa at læse med ham, og det voldte hende ikke ringe Bekymring, da han havde svært ved at lære at stave. Men da det var lykkedes, læste Moder og Søn det ene historiske Værk efter det andet. Samlivet med hende har været det bedste i G.s idylliske Barneliv. Men ogsaa den store Udby Have og Legene i dens Gange med hans eneste, tidlig døde, Søster har præget sig dybt i hans Minde. Dette er ogsaa Tilfældet med Udsigten fra Kirkebakken til Valdemarstaarnet og over Havarmen til Nord-Falsters Bøgeskove. Uudslettelige i hans Sind bleve ogsaa de første Indtryk, han fik af Samtidens historiske Begivenheder: den russisk-tyrkiske Krig i den strenge Vinter 1788—89 og Udbrudet af den franske Revolution, Glæden over Kronprins Frederiks Indtog i København med sin Brud og Thaarups Viser om Frigørelsen af de danske Bønder.

I Foraaret 1792 ombyttede G. det smilende Sydsjælland med en gold jysk Hedeegn. Han blev sat i Huset hos Spr. Laurids Feld, som tidligere havde været Lærer for hans Brødre. Hos ham lærte han godt Latin. Men Opholdet i Tyregodlund Præstegaard i Vejle Amt, der kom til at strække sig over 6 Aar og kun afbrødes ved en aarlig Ferierejse til Hjemmet og ved Køreture med Feld, fik dog især Betydning for G. ved allerede i Opvæksten at udvide hans Synskreds til at omfatte hele Fædrelandet med dets mangfoldige Natur og aabne hans Øre for den Rigdom, Modersmaalet havde i sine forskellige Mundarter. Han beundrede den udholdende Flid, hvormed Bønderne dyrkede de skarpe Agre, den Omhu, hvormed de passede deres Bistader, og den Venlighed, hvormed de om Vinterdagen udskiftede »et lille Korn« til de smaa Fugle, der kvidrede foran Ladedøren. Han mærkede

sig de fyndige Ordsprog og den vittige Skæmt, der kunde være paa deres Tunge. Den kingoske Psalmesang lød godt i Kirken, men ogsaa i »Huskapellet«. Den gamle Nytaarspsalme »Guds Godhed vil vi prise«, som »det var Skik paa Jyllands Heder« at synge til Husandagt Nytaarsaften, »opmuntrede og forlystede« ham mere end de bedste Sange, han siden hørte eller saa. Jelling-Højene bragte ham Bud fra gammel Tid. Med Iver fulgte han den kirkelige Pennefejde i Trykkefrihedens Dage imellem Balle og Horrebow og medtog derfra for sit senere Liv »de liberale Idéer om aandelig Krig og borgerlig Fred«. Ogsaa Verdensbegivenhederne havde i ham en opmærksom Iagttager. Med Tanken om Opholdet i Tyregod har G. skrevet: »Tit det barnlige forgaar, mens man end er Barn i Aar«. Det er Skyggen, der falder over hans Minder fra hine Dage. Hans elskte Lærer har altfor ofte glemt, at »hos Drengen Overmod er en ond og bitter Rod«.

Fra G.s 2aarige Skolegang i Aarhus havde han næsten kun bitre Minder. Han fornøjede sig vel ved at gøre Udtog af Suhms Bog »om Odin og den hedenske Gudelære« og ved at »læse gamle danske Krøniker om Aftenen paa et Skomagerværksted«. Men Krønikerne om Carolus Magnus og Holger Danske vare vel og det sidste, han kunde mindes med Glæde fra den Tid, da han lærte at røge Tobak og spille Kort. »Latinskolen havde paa langt mindre end 2 Aar forvandlet mig til saa kold, selvklog og lavstammet en Person, at jeg ikke engang brød mig om, hvordan det gik med den store Kamp, jeg dog med levende Interesse havde fulgt bogstavelig lige til den Dag, jeg satte min Fod i den forheksede Latinskole; thi Slaget ved Abukir, som stod et Par Maaneder i Forvejen, husker jeg grant, var mig højst mærkværdigt; men paa den klassiske Jordbund mærkede jeg næppe det mindste til Napoleons Hjemkomst eller engang til Slaget ved Marengo«. Værre var det, at G. kom bort fra sin Barnetro, saa da han 1800 kom til Kbhvn og blev Student, var der ikke hos ham Tanke om at sætte sin Fod i en Kirke, undtagen da han paa Svogerskabets Vegne var med at følge Bispinde Balles Lig over i Frue Kirke. Det var da udelukkende for at føje sine gamle Forældre, at han »læste til Attestats« og i Okt. 1803 tog den med Laud, uden at have hørt en eneste Række teologiske Forelæsninger til Ende; hans Færdighed i at bruge det latinske Sprog og hans gode Hukommelse har bødet paa, at det kun var mangelfulde Kundskaber, han havde samlet ved »de rimeligste Manuduktørers« Bistand og ved Læsningen af skrevne Kollegiehefter. — »Et letsindigt Verdensbarn« blev G. imidlertid aldrig. »Arvet Alvor, Fattigdom, Stolthed og Ærgerrighed holdt mig langt borte fra Verdens Lystighed; jeg var en Farisæer af den strengeste Sekt, og jeg kan sige, at et »moralsk Menneske« var det Øgenavn, jeg bar i Verden, og bar det med Stolthed«. Til disse Vidnesbyrd om hans Væsen i Studentertiden kan endnu føjes, at han var »kluntet og folkesky«, saa han har havt svært ved at komme i Forhold til andre unge Mennesker.

Skærtorsdags-Kampen 2. Apr. 1801 paa Kbhvns Red har for G., som for hans Fædreland, varslet om mere, end den forberedte; det har dog haft Betydning for ham, at han paa Toldboden og Langelinie var Øjenvidne til vore Søheltes Udholdenhed overfor Admiral Nelson. Det engelske Overfald havde givet Anledning til Dannelsen af Studenterkorpset, og i dette fandt G. sin »tidligere Ungdoms eneste Ven«: Bornholmeren P. N. Skovgaard. Skovgaard var hjemme i Saxo og Snorre, Eddaerne og hele Islands Sagarække, som G. kun kendte af Navn. »Hans Bekendtskab maa jeg da ikke blot takke for mit forholdsvis tidlige Bekendtskab med Nordens Oldtid, men i det hele for den levende Følelse, at udenfor hele Eksamens-Kredsen laa der en Verden af Kundskaber, det godt lønnede Umagen at berejse«. — Endnu mere Betydning for G. fik Henrik Steffens (s. d. Art.), hvis Moder var Søster til hans Moder, og som han i sin tidlige Barndom engang havde set i Udby Præstegaard, men nu atter traf i deres fælles Morbroders, Prof. F. L. Bangs gæstfri Hjem paa Frederiks Hospital. Steffens var nys kommen hjem fra den store Tysklands-Rejse, der havde bragt ham i nøje Forhold til Goethe og Schiller, Fichte og Schelling, Brødrene Schlegel og Tieck. G. kunde ikke overvinde sin Undseelse og kom derfor ikke i Samtale med Steffens. Det kom der dog ud af Mødet med Fætteren, at G. hørte hans Forelæsninger paa Ehlers Kollegium, baade hans »Indledning til filosofiske Forelæsninger« og om Goethe. Til at blive en Lærling af den »ny Ansgarius« var G. vistnok baade for selvklog og for selvgod. Men Steffens' ildfulde Tale fængslede ham. Han maatte høre ham hver Gang. Han gjorde den Erfaring, at det aandsfyldte Ord »hersker som en Konge midt imellem sine Fjender«. Han undrede sig ved at høre Steffens paavise den store Sammenhæng i Historien og over den Ærbødighed, hvormed han talte om Kristus som Midtpunktet i den hele Udvikling. Ogsaa det, Steffens sagde om de store Digtere, optog hans Opmærksomhed; han kendte intet til Shakespeare og Goethe; men disse Navne bleve brændte ind i hans Sjæl. I G.s senere Liv skulde snart det ene, snart det andet, af hvad han havde hørt af Steffens, faa en afgørende Betydning for ham. Paa ingen af sine Tilhørere har Steffens virket stærkere end paa sin unge Frænde, der dog i Øjeblikket fandt hans Tale baade »mørk« og »urimelig«.

G. gjorde flere forgæves Forsøg paa at faa Undervisningstimer i Kbhvn. Han havde i over et Aar opholdt sig snart hos sine Forældre, snart hos sin ældste Broder, der var Spr. i Torkildstrup paa Falster; — de 2 andre Brødre vare døde som Præster paa Guinea-Kysten. Nu maatte han tænke paa at ernære sig selv, hvor det saa kunde blive. Han paatog sig da i Vaaren 1805 at være Huslærer for en Søn af Steensen de Leth paa Egelykke, en lille Herregaard, der ligger i det nordlige Langeland, gemt mellem Bakker og Skove, med en herlig Udsigt til »Turø og Taasing og Fyn«. Her blev Farisæismens Skal brudt, som laa over Hjertemuldet hos G. Smertens Plov drog sine Furer igennem den haarde Jordbund, og Frøkornet, der var saaet paa den, kunde komme til at spire. En lidenskabelig Forelskelse i

hans lille Lærlings Moder gjorde ikke blot G. grænseløs ulykkelig, fordi den var haabløs, men følte tillige som en stor Ydmygelse for ham, der havde sat sin Stolthed i at være et moralsk Menneske. 3 Aar efter kunde han skrive: »Aar hensvandt, og svag nedsank jeg i den mørkeste Tungsind«. Men da der var forløbet næsten 3 Snese Aar, kunde han hentyde til, hvad han havde oplevet, med disse Ord: »Jeg var nys bleven rørt paa det ømme Sted, hvorved alt kommer op, som ligger i os, — saa kom da ogsaa gamle Minder op hos mig, og jeg modtog med Begærlighed alle de nye Forestillinger, som især i Vaulundur og Aladdin traadte mig i Møde«. Oehlenschlägers »poetiske Skrifter« bragte Bud fra den samme Romantikens Verden, hvori Steffens havde villet indføre sine Tilhørere. G. maatte læse de af Steffens højt priste Forfattere. Han læste Shakespeare og har vel spejlet sig i den Hamlet, der staar afmægtig overfor, hvad der er lagt som en Opgave for ham. Han læste Goethes Werther og fandt meget af sig selv igen. Han lyttede ogsaa til »Schillers og Ossians Harper«. »Med Fichte, Schiller og Schelling grundede jeg over Livets Vilkaar«, skrev han 1817 i et Tilbageblik paa hin Tid. »Hvad Steffens fordum ej kunde bringe mig til at tro, men nødte mig dog til at huske, levede op i min Sjæl, og der skete en Forvandling i mine Forestillinger og min hele Tankegang, som jeg selv først ret mærkede, da jeg atter greb den en Stund henlagte Pen for, efter min gamle Sædvane, at gøre mig selv Rede for, hvad jeg troede og tænkte om det, der i mine Øjne var vigtigt og stort«. Saaledes blev G. Forfatter. Han skrev til kbhvnske Tidsskrifter om mytologiske Emner og vakte derved store Forventninger hos R. Nyerup; han skrev, i Anledning af Biskop P. O. Boisens Forslag til en ny Alterbog, »Om Religion og Liturgi«, og den teol. Prof. P. E. Müller følte sig stærkt tiltalt deraf; han skrev »Om Videnskabelighed« og vakte Juristen og Filosofen A. S. Ørsteds Opmærksomhed. Nu kunde han rejse til Kbhvn med Haab om der at faa lønnet Arbejde. Han forlod, efter 3 Aars Ophold, Langeland, hvor Folk ogsaa efter hans Skøn tog altfor megen Del i det »Maskeradebal i Danmark«, hvormed man søgte at døve Øret for de Varsler om en truende Undergang, som han havde set i Kbhvns Beskydning og Flaadens Tab 1807.

Kort efter at han var kommen til Kbhvn, blev han Alumnus paa Valkendorfs Kollegium, og den Tid, der nu kom, kunde han — trods den stadig nagende Hjertenød — kalde sin Ungdoms »stolteste Aar«. Da levede han i venskabelig Omgang med ildfulde og begavede unge Mennesker som Poul Dons og Chr. Molbech, Sv. B. Hersleb og F. C. Sibbern og havde »Adgang til Selskaber, som de faldt i Ørstedernes, gamle Treschows og Sverdrups Kredse«. Da vandt han sig en smuk Plads i Literaturen ved sin »Nordens Mythologi« (1808) og »Optrin af Kæmpelivets Undergang i Nord« (1809); da udkastede han Planen til imellem disse 2 som første og sidste Led at indføje en hel Kæde af »Optrin af Nordens Kæmpeliv« som en poetisk Bearbejdelse af alle Heltesagnene; da aftalte han med Sibbern Planen, at de i Fællesskab skulde udgive et Tidsskrift; da modtog han ogsaa en Stilling som Historielærer i en af Hovedstadens mest ansete Skoler, det schouboeske Institut.

Det kom ham under disse Forhold ikke vel tilpas, da hans Moder indtrængende opfordrede ham til at blive Kapellan hos Faderen, der i Dec. 1810 vilde kunne fejre sit 50 aarige Jubilæum som Præst, men som var bleven svagelig. Imidlertid besluttede han sig til at bortrydde Hindringerne for en mulig gejstlig Ansættelse ved at holde sin Prøveprædiken. I Følelsen af Vanskeligheden ved en saadan Eksamen, tog han den Beslutning at udsige, hvad han i ensomme Timer, naar han grundede paa Slægtens Trang og Ordets Forkyndelse, talte med sig selv; en saadan Prædiken, men ogsaa kun en saadan, kunde han holde med inderlig Varme, naar kun én var til Stede, paa hvem han ønskede at virke, og hans Dommer var billig nok til at føje ham. Dette er hans egen Redegørelse, som den kan læses i Fortalen af 11. April 1810 til Dimis-Prædikenen. P. E. Müller havde givet ham Udmærkelse for den, og han lod den trykke for at glæde sin Fader. Dens Titel var: »Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus?« Selv lagde G. ikke stor Vægt paa denne Prædiken, og J. P. Mynster har skrevet om den, at den kun blev mærkværdig derved, at den gav Kbhvns Gejstlighed Anledning til at prostituere sig ved at indgive Klage over den. Det var den senere Stiftsprovst, men daværende Kap. ved Frue Kirke, H. G. Clausen, der stod i Spidsen for Kravet paa, at Forf. til dette Skandskrift mod den gejstlige Stand skulde straffes. Denne Klage gav Anledning til en vidtløftig Forhandling, som endte med en kgl. Resolution af 5. Jan. 1811, hvorefter G., der som Alumnus paa Valkendorfs Kollegium stod under Universitetets Myndighed, »bliver for Konsistoriet at indkalde, hvor ham af Rektor magnificus gives en Advarsel og Irettesættelse, fordi han i Trykken haver udgivet indbemeldte Dimisprædiken«. G. modtog denne Irettesættelse Ugedagen derefter. Men forinden havde han gennemgaaet en Trængsel, i Sammenligning med hvilken det, der timedes ham for Prædikenens Skyld, maatte synes ham for intet at regne.

Hans historiske Læsning var paa Grund af hans Skolegerning kommen mere og mere i første Række, og i Høsten 1810 havde han kastet sig over Studiet af Korstogstiden. Han læste da ogsaa, hvad A. v. Kotzebue havde skrevet om Preussens Indtagelse af de tyske Riddere, men blev greben af Harme, da han saa, hvordan Forf. »havde plantet en af sine Giftblomster under, hvad han kaldte det visne Kors«. Det var 9. Okt. 1810. G. kastede Bogen fra sig og »sprang op, som greben af en mægtig Aand, der kaldte ham til Reformator«. Det gjaldt, syntes det ham, om at opbyde et aandeligt Korstog mod Kristi Fjender. Der forløb et Par Maaneder for ham under dette stolte Sværmeri. Da blev han »med ét sønderknust ved de Spørgsmaal: Er du selv en Kristen? og har du dine Synders Forladelse?« Han har i denne Tid læst Bibelen med en Alvor, som aldrig før, og er ventelig bleven slaaet ved, hvad Gud siger til den ugudelige

(Ps. 50): »Hvad kommer det dig ved at fortælle mine Skikke, og vil du tage min Pagt i din Mund, da du dog hader Tugtelse og kaster mine Ord bag dig?« G. kom til at gruble over Forsoningens Hemmelighed, og han kunde ikke finde Hvile hverken Nat eller Dag. Da blev han overvældet af Vanvidets Mørke. Hans Venner maatte skiftes til at vaage over ham. Naar de stærke Anfald kom, maatte de kæmpe med ham, indtil han udmattet faldt tilbage paa Sengen. Da det var bleven noget bedre med G., fulgte Sibbern ham hjem til Udby. Han maatte gøre Faderen Rede for hans Tilstand. »Gud ske Lov!« sagde Johan G., »saa lider han af Anfægtelser«. Det blev en underlig Julefest, G. tilbragte i sit Hjem. Han var noget nær hjælpeløs som et lille Barn og kunde derfor desto bedre faa Minderne op i sin Sjæl om, hvad Julen havde været for ham, da »som Barn paa Landet han var hjemme«. Allerede 29. Dec. kunde han igen rejse til Kbhvn, men vendte 14. Jan. 1811 tilbage til Udby for at blive der et Par Maaneder. Lidt efter lidt vendte hans legemlige Helbred tilbage, og han vandt en større sjælelig Sundhed, end han længe havde ejet. Med god Grund er der peget paa Digtet, som han skrev til Fru Constance Steensen de Leths Fødselsdag den 11. Apr. 1811 som et Skriftemaal, der vidner om, at den Fristelse, hvori hans lidenskabelige Forelskelse havde ført ham ind, var overvundet under »Tugtelsen«, han havde bøjet sig for. Det er trykt under Overskriften »Til en Veninde« i Nytaarsgaven »Saga«. Men denne lille Bog begynder med den smukke Sammenligning imellem ham selv og Gunlaug Ormstunge: hans »Helga« var Elisabeth Blicher (1787—1851), Præstedatteren fra Gunslev, hvem han 1804 »udi Tanke, om end ej i Ord« havde fæstet til sin Brud, og som trofast havde biet paa ham, medens han sværmede langt borte. Sept. 1811 havde hun givet ham sit Ja i Svogeren, P. E. Glahns Præstegaard i Ulsø-Olstrup. Da havde G. allerede i flere Maaneder været sin Faders Medhjælper. Havde hans Moder engang i 1810 bebrejdet ham »Utaknemmelighed, Ustadighed og fejgt Sindelag«, fordi han ikke vilde indgive Ansøgning om den Stilling, hvortil han ved at prædike til Dimis dog havde gjort det forberedende Skridt, saa var han efter det stærke religiøse Gennembrud endnu ivrigere end sine Forældre for, at deres Ønske kunde blive opfyldt. Ved Balles Indflydelse var det lykkedes ham at faa Udnævnelsen til Kap. i Udby 3. Maj 1811, og 29. Maj, Onsdag i Pinseugen, var han bleven ordineret; »da aabnede sig Hjertets Taarekilde, da sprængte Sjælen sine Fængselsbaand«, og han følte sig »forsonet« med sin Gud.

G. tog Præstegerningen op med stor Iver. Længe efter mindedes man i Udby hans stærke Røst og de Bevægelser i Ansigtet og med Hænderne, hvormed han ledsagede sin Tale. Han krævede, at Altergæsterne skulde sige, hvorfor de vilde til Herrens Bord. Han lod Konfirmanderne lære de gamle Psalmer, som ikke mere lød ved Gudstjenesten, og paa Konfirmationsdagen kunde han knæle ned imellem dem og bede for dem. Han kom jævnlig til de syge og »oplevede vidunderlig herlige Øjeblikke ved en fattig Kones Dødsseng«. Han var god mod Fattigfolk og søgte at faa Skolevæsenet i god Skik. Men han kunde ikke slaa sig til Ro med at røgte sin Gerning i den snævre Kreds. Han følte, at de Gaver, Gud havde givet ham som Digter og Historiker, skulde bruges for gammel luthersk Krdms Fornyelse, hvor Lejlighed gaves. Jung Stilling havde prist hans Dimis-Prædiken, da den 1811 var udkommen paa Tysk i Nürnberg, Fr. Schlegel havde oversat en Del af hans Mytologi og kaldt Forfatteren »Danmarks største Digter«; han skrev til G. og indbød ham til at være Medarbejder af sit Tidsskrift. Havde G. ikke Grund til i sligt at se et Fingerpeg paa, at han maaske havde en Gerning overfor det tyske Folk? Da Prof. Fr. V. Reinhard døde, skrev G. det mægtige Digt: »I Wittenberg, i Saxenland«, hvori han dvælede ved Luthers Bedrift og ved Reinhards Gerning som Vogteren ved Luthers Grav; men hvem skulde nu træde i hans Sted? Om én tysk Mand vidste Digteren, at han stod med Troens Skjold og Aandens Sværd, F. L. Stolberg; men ak, han havde forladt det luth. Samfund. Dette Digt har han oversat paa Tysk for at sende det til Stolberg. Kunde G. tænke paa at kalde en tysk-rom. Katolik tilbage til det luth. Samfund, da maatte det ligge ham nærmere at prøve paa at vække betydelige Mænd indenfor den danske Statskirke til at vie dennes Fornyelse deres Kræfter. Hans »Optrin af Norners og Asers Kamp« fra 1811 var bleven vel modtagen trods de bibelske Prædikener, han havde lagt Thorkild i Munden, og som ikke passede ret til den poetiske Bearbejdelse af Vølsunga-Saga, hvor naturligt det end efter det religiøse Gennembrud kunde falde G. at plante Korset paa den gamle Bautasten. 30. Apr. 1812 skrev Sverdrup til Sibbern: »Det lader som det æstetiske Publikum deler sig imellem Oehlenschläger og Grundtvig«. En Digter, der nød saa stor Anseelse, kunde vel 1812 i et Brev til Oehlenschläger mane ham til »at opløfte sine Brødre til Guds Tilbedelse i Aand og Sandhed«. 2 Breve, han senere paa Aaret skrev til J. P. Mynster, tilsigtede at faa ham til at træde djærvere op i Kampen mod Vantroen og Rationalismen. Baade Oehlenschläger og Mynster bleve frastødte ved G.s Formaninger. Og efter at G.s »Verdenskrønike« var udkommen sidst paa Aaret 1812, og det var bleven kendt, at han i denne Bog skrev ligesaa aabent som i de nævnte Breve om forskellige Mænd, der endnu vare i Live og i Virksomhed, vendte mange af hans tidligere Venner og Velyndere ham Ryggen. Molbech brød med ham, og H. Chr. Ørsted begyndte 1814 en skarp Pennefejde med ham om den schellingske Naturfilosofi, der i G.s Øjne ikke satte tilbørlig Skel imellem Gud og Verden saa lidt som imellem godt og ondt, og som derfor ikke kunde forliges med den kr. Tro. — Biskop Fr. Münter havde sat videnskabelige Forhandlinger for Sjællands Stifts Præster i Forbindelse med Landemoderne i Roskilde. Her var en Lejlighed for G. til at fremlægge sine Tanker for ansete gejstlige Embedsmænd. 1812 oplæste han ved Landemodet et Stykke af sine »Roskilderim«, hvori han

har sat en Række Begivenheder af Fædrelandets Historie i Forhold til Hovedpersonernes Krdm. Virkningen paa Tilhørerne var da nærmest Træthed. Men 1814 foredrog han en Afhandling, hvori han stemplede det, der i Almindelighed gik under Navnet »Tolerance«, som »Ligegyldighed for Meninger, som angaa Menneskets højeste Anliggender«. Det fremkaldte Biskoppens Vrede. Nogen Tid efter lod han G. vide, at hvis han oftere vovede at fremstaa ved Landemoderne med saadanne bitre og beskæmmende Udtalelser mod Gejstligheden, som han sidst havde fordristet sig til, da skulde hans Foresatte vide at træffe Midler, hvorved videre Forargelse kunde forebygges og Standens Værdighed hævdes«. — Fra Udby havde G. oftere besøgt Hovedstaden for at prædike i en eller anden Kirke, som blev ham overladt, og efterat hans Fader var død (5. Jan. 1813), og en Eftermand var bleven udnævnt, havde han i Aug. 1813 taget Bolig i Kbhvn, og da prædiket ret hyppigt. Men efter det »farlige Sammenstød« med Münter paa Landemodet blev den ene Præst efter den anden betænkelig ved at overlade ham sin Prædikestol.

G. var bleven, hvad J. Baggesen udtrykte ved Navnet »Biblens ensomme Kæmpe«. Den Del af den dannede Verden, som stod paa 18. Aarh.s almindelige Standpunkt, havde han brudt med før 1811, da han ofte i »Københavns Skilderi« skrev skarpt imod Forfattere af denne Slags. De, der vare paavirkede af Steffens, havde næsten alle med Oehlenschläger, Mynster og H. C. Ørsted skilt sig fra ham i Aarene 1812—14, forsaavidt de ikke vare blevne Professorer i Kristiania (Treschow, Sverdrup, Hersleb). Lejligheden var nu ogsaa berøvet ham til at prædike. Han tog det som en Guds Styrelse, at han til en Tid skulde ophøre med præstelig Gerning i Danmark. Der kunde have været Tanke hos ham om at gaa til Norge, hvor han havde sine bedste Venner. Men Begivenhederne i 1814 hindrede det. I Begyndelsen af dette Aar blev der holdt nogle højst mærkelige Møder paa Ehlers Kollegium, hvor Studenterne samledes, opskræmte ved Budskabet om, at fremmede Hære skulde rykke ind i Jylland for at tvinge Frederik VI til at afstaa Norge. Der var stærk Stemning for at gaa frivilligt med i Kamp mod Fjenden. G. var indbudt til at deltage i Møderne, og han manede til Omvendelse og Tro paa Gud, uden hvilke Fædrelandet ikke kunde frelses. Der var 42 Studenter og Kandidater, som sluttede et højtideligt Forbund med ham; imellem dem var Digterne P. M. Møller og N. Søtoft, Albert Leth, N. Fogtmann og N. M. Spandet. Det Tilbud, de sendte Kongen om at gaa med i Krigen, blev ikke modtaget. Ved Freden i Kiel 14. Jan. 1814 afstod Frederik VI det norske Rige. Det blev til Norges Held, da dets Folk hævdede sin Selvstændighed. Men efter den udvortes Adskillelse imellem de to Riger blev der fra norsk Side fremført haarde Anklager mod Danmark, saa en indre Adskillelse truede med at skulle følge den ydre politiske. Da vaagnede der hos G. en saa stærk og inderlig Kærlighed til hans danske Fædreland, som han aldrig før havde mærket. Han havde paataget sig at oversætte Snorres islandske Norges-Historie; men nu forekom det ham, han kun kunde gøre det med Glæde, naar han samtidig kunde skænke sine Landsmænd en Oversættelse af Saxos latinske Danmarks-Historie. Det lykkedes at danne et Selskab for Udgivelsen af disse Værker. Gehejmeraad Bülow fra Sanderumgaard fik desuden G. til at paatage sig at udgive en dansk Oversættelse af den angelsachsiske Bjovulfs-Drape. I 7 Aar (1815—21) blev disse Oversættelser hans egentlige Livsgerning.

Ved Siden af Kærligheden til Fædrelandet har han engang som Drivkraften til hine Aars Arbejde nævnt sin Kristendom. Det var denne, der havde lært ham i den ringeste af sine Medmennesker at se sin Næste, — i alle sine jævne Landsmænd at se dem, han ved sin Skrift skulde tjene. Havde han før skrevet med den saakaldte dannede eller æstetiske Læseverden for Øje, saa var det nu hans Maal at »opdrage en Læseverden« af jævne Landboere og af Smaafolk i Købstæderne; dem vilde han lære deres Fædres Bedrifter at kende, at de maatte faa Drift til at vandre i deres Spor. Men skulde dette lykkes, da maatte han lempe sit Skriftsprog efter dem. Det kom ham til stor Nytte, at han som Barn daglig havde hørt det sjællandske Tungemaal paa en saare fyndig Maade i en gammel værkbruden Kvindes Mund, og at han under det lange Ophold i Tyregod havde omgaaedes saa meget med jyske Bønder. Men der var ogsaa Bøger, han kunde ty til for at finde en Udtryksmaade, der var ægte dansk. Den gamle Rimkrønike fra Middelalderen forekom ham mere dansk end nogen Bog, han kendte. Saa var der Samlinger af Kæmpeviser, der var Peder Laales og Peder Syvs Samlinger af Ordsprog. Baade hvad han havde hørt, og hvad han i disse Bøger læste, skulde hjælpe ham til at faa et mere ægte dansk Skriftsprog. Men det var ikke blot sit Sprog, G. søgte at fordanske. Han vilde ogsaa »fordanske sig selv«. Hans *Verdenskrønike fra 1817* er et Slags Festskrift i Reformationens Trehundredaar; men det er tillige en Redegørelse for den tyske Literatur og et Opgør med, hvad der var fremkommen deri. I Tidsskriftet »*Dannevirke*« (1816—19) kendes det endnu stærkere, hvordan G. søger at klare sig ud fra den fremmede Tankegang, han som ung var stærkt paavirket af, og navnlig hvordan han søger at gøre en dansk historisk Tankegang gældende i Modsætning til den tysk filosofiske.

Der blev i 1818—19 ført en Pennefejde imellem Jens Baggesen og Oehlenschlägers unge Beundrere. Da G. blandede sig i Striden for at støtte Baggesen, skrev P. M. Møller, Hovedmanden imellem de unge, en Satire over den Sprogform, G. havde lagt sig efter. Schwanenflügel har ikke uden Grund kaldt G. »Nordens første Maalstræver«. Er han kommen lykkeligt fra sit Maalstræv, da kan han takke sin store Digtergave for det. Der indtraadte nogle Aar en Standsning i G.s Digtervirksomhed; men da han 1824 skrev »Nyaarsmorgen«, da skildrede han det som en Dødskamp, han havde gennemgaaet. Det viste sig i de mangfoldige Folkesange og Psalmer, han siden skrev, at han var bleven Herre over sit Modersmaal som aldrig før, og gennem disse Sange, der ere

komne i levende Brug, har han øvet en stærkere Indflydelse, end de fleste ane, paa Nutidens Ordførere i det danske Folke- og Kirke-Liv. Det er ikke blot sit Skriftsprog, han har fordansket; han har virket paa Rigssproget i det hele.

Sammenstødet med P. M. Møller, ligesom et tidligere med J. L. Heiberg (for Ingemanns Skyld), har bidraget stærkt til at uddybe Kløften mellem G. og de akademisk og æstetisk dannede. Dette blev i høj Grad bestemmende for hans kirkelige Virksomhed, da han atter tog Præstegerningen op 1821 som Spr. i Præstø og Aaret efter som res. Kap. ved Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn. — Da han ikke mærkede Frugt af sin Prædiken, blev han mismodig. I Sommeren 1824 vaagnede dog Haabet paany hos ham, og han digtede »Nyaarsmorgen«. Baade først og sidst hilste han sine Læsere med Ønsket om »Guds Fred«, og i Fortalen udtrykte han, hvor inderligt han længtes »efter en lille venlig Kreds af Medarbejdere, der stole paa Herren og stirre stadig paa det store Maal, han sikkert vil, skal naas: Oplivelsen af Nordens Helteaand til kristelige Bedrifter paa en med Tidens Tarv og Vilkaar passende Bane!« Det var et Udtryk for den samme fredelige Stemning, da han besvarede en Opfordring fra A. G. Rudelbach og J. C. Lindberg om med dem at udgive et teol. Maanedsskrift med det Raad, at de hellere maatte gaa til J. P. Mynster derom; først da han vægrede sig, traadte G. til. Underligt nok skulde disse Ytringer af Fredstanker gaa lige forud for den haardeste ydre Strid, hvori G. endnu havde været stedt. Det var det Forhold, hvori han var kommen til Lægfolket, som voldte det.

Først blev G. opskræmt ved de Forfølgelser, som den verdslige Øvrighed efter Angivelser af Præster havde begyndt imod de gudelige Forsamlinger i Kjerteminde-Egnen. Med sin kirkehistoriske Kundskab ventede G. sig ikke stort af de gudelige Forsamlinger. Men han maatte tage dem i Forsvar imod Præster, hvis Lære stred imod den, hvorpaa de vare edfæstede, saa meget mere, som det var om de gamle Psalmer og Luthers Huspostil, Lægfolket samledes. Dernæst faldt han, har han selv fortalt, »i dybe Tanker over den fortvivlede Stilling, hvori Kristi Menighed, og navnlig alle dens Børn og ulærde Medlemmer, var kommen derved, at næsten alle de skriftkloge trodsigt paastod, at ikke alene den hl. Skrifts Oprindelse, Omfang, Ægthed og rette Fortolkning var meget tvivlsomme, men at de kirkelige Grundlærdomme om Treenigheden, Kristi Guddom og Forsoningen, naar man var Grundsprogene mægtig og saa ret til, slet ikke fandtes i Biblen, som hos alle Protestanter jo dog var Troens eneste Hjemmel.« Og da fandt han, »under Bekymringen for den adspredte Hjord«, . . . »Vidnesbyrdet fuldgyldigt for os alle, for Læg med Lærd, det levende Vidnesbyrd, som gik fra Mund til Mund i Kristi Kirke, uforandret gennem alle Omskiftelser, uafhængigt af alle Skoler i Kristenheden, af alle Partier blandt de Skriftkloge«. — »Dybt bedrøvet ved Tanken om alle de kristne Kvinder og Børn, ja om alle de ulærde, . . som enten maatte nedsynke i Tvivlraadighed om deres eneste Frelser og hans Evangelium, eller de maatte bygge deres Tro ene og alene paa vort (de kristne skriftkloges) personlige Vidnesbyrd baade om Biblens Sandhed og Kristelighed. . . . under denne Bedrøvelse var det, jeg lærte at føle Menighedens Trang til et anderledes, sikkert, almindeligt og kraftigt Vidnesbyrd om det Herrens Ord, der ikke skal forgaa med Himmel og Jord, end nogen Bog eller al Verdens boglærde kunde give, og da faldt der Skæl fra mine Øjne, saa jeg klarlig saa, . . at vor fælles apostoliske Trosbekendelse ved Daaben er hele Kristi Menigheds Vidnesbyrd om sin Tro«.

Irenæos's Skrift om den falske Gnosis har bidraget til at henlede G.s Opmærksomhed paa Troens Ord som Menighedens Vidnesbyrd om, hvad der er den ægte Krdm. Thi de to Spørgsmaal, udviklede G. i teol. Maanedsskrift, maatte bestemt holdes ude fra hinanden: Hvad er den sande, det er den ægte, oprindelige Krdm? og: er denne Krdm Sandhed? Det første er et historisk Spørgsmaal, det andet er et Samvittighedsspørgsmaal. Da der ikke findes nogen Menighed med en anden Daabspagt end vor, som den paastaar er den oprindelige, saa maa vor Daabspagt fastholdes som Udtrykket for den ægte, oprindelige, altsaa den sande Krdm. Man kan stille sig i Modsætning til den og paastaa, at noget, der afviger fra den, er Sandhed; men dette maa man da ikke kalde Krdm.

Hele denne Tankegang var ny for G., da den af Schleiermacher stærkt paavirkede unge teol. Prof. H. N. Clausen i Aug. 1825 udgav sin store Bog om »Katholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus». 5 Dage efter at den var udkommen, offentliggjorde G. et »Kirkens Genmæle« imod Clausen, i den Hensigt, ved at prøve hans Læres Ægthed efter Trosbekendelsen, at henlede Opmærksomheden paa dennes Betydning. Clausen blev overordentlig pinlig berørt over Angrebet paa hans Bog, der kom saa hurtigt efter dens Udgivelse. Han saa den akademiske Lærefrihed truet og anlagde en Injurieproces mod G. Denne søgte at faa Retssagen standset, idet han gjorde gældende, at han kun efter sin bedste Overbevisning havde handlet efter sin Embedsed, hvorved han var forpligtet til at bekæmpe falsk Lærdom. Da denne Paastand ikke blev taget gyldig, nedlagde han sit Embede. Dertil havde han dog ogsaa andre Grunde. Præstestillingen i et af Hovedstadens store Sogne medførte mange Pinagtigheder; Mynster havde ved en Prædiken om »den kristelige Visdom« stillet sig imellem hans Modstandere; det blev G. forbudt ved Tusindaarsfesten for Krdms Indførelse i Danmark, som holdtes i Pinsen 1826, at bruge den gamle »Dagvise«, som han dertil havde fornyet, og et Par ny, af ham forfattede, Psalmer. Før Festen tog han sin Afsked. Mulig har han ogsaa ment, at han ved at opgive sit Embede kunde blive fri for Retssagen. De Forsøg, han gjorde paany i den Retning, mislykkedes. Paa at imødegaa Clausens Indlæg indlod han sig ikke. Dommen faldt 30. Okt. 1826. Retten erklærede, at G. havde brugt »utilbørlige og fornærmelige Udtalelser« imod Clausen; han skulde betale en Pengebøde og Sagens Omkostninger. Udgifterne

klarede en Ven for ham. Den værste Følge af Retssagen var, at han kom under en Censur, der først blev hævet i Dec. 1837.

Da en Afhandling af ham blev undertrykt af Censor, skrev han i Mismod sit »literære Testamente«, men fortsatte desuagtet med Afhandlinger i teol. Maanedsskrift, til det af Mangel paa Deltagelse gik ind. Han udgav ogsaa »Breve til gode Venner om sine Prædikener« i den mærkelige Søndagsbog, I—III, hvori han da ogsaa søgte at oplyse den sikre Kirkegrund, han havde fundet i Daabspagten.

1827 synes G. at have været rede til at gaa til Norge, om man derfra havde kaldt paa ham. De økonomiske Sorger, han som Familiefader havde at kæmpe med, har voldt, at han maatte spejde efter Udveje. Heldigvis opdagede en velstaaende sjællandsk Sognepræst, G. Busck, det Tryk, der hvilede paa G. Han tilbød at støtte ham og gjorde det i en hel Række Aar.

Nu begyndte G.s andet »Vintersæde i Studerekamret«, og det var da især Verdenshistorien, der optog ham. Først udgav han »Krønikerim til levende Skolebrug«, siden en »Haandbog i Verdenshistorien efter de bedste Kilder« i 3 Dele. Ogsaa den Fremstilling af »Nordens Mythologi eller Sindbilledsprog«, som han udgav i 1832, bærer Præg af, at han i denne Tid havde Øjet fæstet paa hele Slægtens Levnedsløb. Hans Studier vare imidlertid ikke indskrænkede til hans Hjem og til Kbhvns Biblioteker. 1829 og de 2 følgende Aar foretog han med offentlig Understøttelse Rejser til England for at studere de angelsachsiske Haandskrifter. Han fik Held til at vække de engelske Videnskabsmænds Opmærksomhed for de Skatte, de ejede i deres gamle Literatur. I sin »Middelalderens Historie« fremhævede G. den store Betydning, den angelsachsiske Kirke har haft. Han blev slaaet ved at se den storartede Virksomhed i Øriget og skønnede, at Vilkaaret derfor var Friheden. Derved tænkte han ikke paa den engelske Regeringsform, men paa den personlige eller Enkeltmandens Frihed til at tro og tænke, sige og gøre, hvad han vilde, naar han kun ikke krænkede andres Frihed til det samme. Hvad G. saa hos Frændefolket i Storbritannien, vakte hos ham et levende Haab om, at et lignende virksomt Menneskeliv kunde fremblomstre i Danmark, naar Enkeltmandsfriheden ogsaa der kom til at raade. Kunde det lykkes at faa Skoler for den voksne Ungdom, hvor livfulde Ordførere kunde tale paa deres Modersmaal om Fædrelandet og dets Historie, og om hvad der ellers kunde give Mod paa et ædelt Menneskeliv, da vilde der kunne blive en ny Tid i Danmark. Allerede da Juli-Revolutionen 1830 havde fremkaldt Ønsket om Rigsdage indenfor den danske Stats Omraade, gjorde G. gældende, at der var langt større Trang til »en Højskole for folkelig Videnskabelighed og borgerlig Uddannelse«. Han udførte denne Tanke nærmere i Indledningen til den store Mytologi. Men især efter at Frederik VI havde indført raadgivende Stænderforsamlinger, udgav G. det ene lille Skrift efter det andet om Nødvendigheden af at faa oprettet en Folkehøjskole. Han tænkte sig den som en Statsanstalt, og der var et Øjeblik, hvor det virkelig tegnede til, at hans Ønske skulde blive opfyldt, og han selv som Olding skulde faa Lejlighed til at prøve, hvad han kunde udrette til Folkevækkelse paa en kongelig dansk Folkehøjskole i Sorø; men ved Christian VIII's Død 1848 brast dette Haab. 4 Aar i Forvejen var imidlertid ved private Sammenskud den første Folkehøjskole oprettet i Rødding, og ved Folkefesten paa Skamlingsbanken 4. Juli 1844 holdt G., hvad der vel kan kaldes Indvielsestalen til den ny Ungdomsskole. 8. Sept. 1853 blev der af Venner overrakt G. en Pengegave til Oprettelsen af en Folkehøjskole i Kbhvns Nærhed, der kunde bære hans Navn, og hvor han af og til skulde holde Foredrag; den er siden flyttet til Lyngby. G.s historiske Foredrag paa Borchs Kollegium i 1838 (trykte i »Mandsminde«), hans Bragesnak om gr. og nordiske Myter fra 1843—44, og hans Foredrag i »Danske Samfund«, »Skandinavisk Selskab« og ved nordiske Studentermøder kunne give en Forestilling om, hvordan han vilde have virket som Lærer paa en Folkehøjskole. Inden G.s Død var der ikke blot en stor Mængde Skoler af denne Slags rundt omkring i Danmark; men ogsaa i Norge og Sverig havde man fulgt det danske Eksempel — ligesom senere i Finland og blandt de udvandrede Danske i N. Amerika. Hvad G. havde haabet paa, at der skulde blive en rig Virksomhed i Danmark i den udvortes Verden, som han havde set den i England, er nu øjensynlig til Stede, og den grundtvigske Folkehøjskole har haft sin Del i at fremkalde denne Virksomhed, især i Landbostanden.

Ogsaa for G.s Gerning i den danske Folkekirke fik hans Englandsrejser afgørende Betydning. Der har været et Øjeblik, da han stod overfor det Spørgsmaal, om han ikke burde træde ud af Statskirken med en Menighed af gammeldags troende Lutheranere. Men i England havde han set, hvor uheldigt det var, naar Statskirken mistede sin Indflydelse paa Folket. Det blev fra nu af det store Spørgsmaal for ham, hvordan Statskirken kunde bevares og dog Livet komme til at røre sig frit. Han udformede sit kirkelige Program (smlg. »Den danske Statskirke, upartisk betragtet«, 1834) i den Retning, at den Frihed, som mange Præster selv havde taget sig med Hensyn til Lære og Ritus, skulde lovhjemles, blandt andet ved en Ændring af de Løfter, der krævedes ved Ordinationen, men at paa den anden Side alle Lægfolk skulde have Frihed til at løse Sognebaand og slutte sig til hvilken af Staten ansat Præst, de vilde vælge. Den første Del af dette kirkelige Program (Præstefriheden) er ikke virkeliggiort. Sognebaandsløsningen derimod blev gennemført 1855, og den fik en Udvidelse ved Valgmenighedsloven af 1868, der tillod Oprettelsen af frie Menigheder indenfor Folkekirken (se I, 596). G. havde selv prøvet Aar igennem indenfor Folkekirkens Ramme at virke i en Kreds, der frit samledes om ham, nemlig fra 1832 til 39, da han med Regeringens Tilladelse prædikede til Aftensang i Frederikskirken paa Christianshavn, men uden at maatte døbe eller tage til Alters, konfirmere eller holde Brudevielse. 1839 tog

han imod en Udnævnelse til at være Præst ved Vartov Hospital i Kbhvn. Sognemenigheden bestod her af Stiftelsens Beboere, gamle Mennesker, i hvis Kreds der ikke kunde forekomme Eksempler paa Vielser af fraskilte, — en af de statskirkelige Handlinger, der var G. mest imod. Men Kirken var stor nok til, at G.s Venner fra Frederikskirken kunde samles om ham; der var Døbefont og Alterbord; han kunde konfirmere og holde Brudevielser. Vartov Menighed var i det væsentlige en fri Menighed indenfor Folkekirken. Efter det derved anviste Spor dannedes i nogle Købstæder lignende Hospitalsmenigheder, der i Virkeligheden blev Forbilleder og Banebrydere for Valgmenighederne, kun at disse helt ud maa lønne de af dem valgte Præster og selv sørge for Kirkebygning. — Vartov Menighed fik paa anden Maade stor Betydning for den danske Folkekirke. Særlig efter G. Buscks Tilskyndelse havde G. bearbejdet Psalmer fra G. T. saa vel som gr., lat., angelsachsiske, nyengelske og tyske Kirkesange; han havde med nænsom Haand forandret et og andet Udtryk i gamle danske Psalmer, saa de blev bedre skikkede til Brug i Nutiden. Paa denne Maade og ved hans selvstændige Digtning fremkom hans »Sangværk for den danske Kirke«. Det var da i sin gode Orden, at Kbhvns Præstekonvent nedsatte et Udvalg, hvori Prof. H. Martensen arbejdede sammen med G. paa en Psalmebog, der kunde afløse den højst uheldige »evang. kristelige«, der stammede fra den fade Rationalismes Dage. Biskop Mynster krydsede imidlertid Konventets Planer ved i Febr. 1845 at faa et lille Tillæg autoriseret til Kirkebrug; det skønnedes, at videre kunde man for Tiden ikke komme. Da lod G. et Par Psalmer trykke og afsynge i Vartov K. Juledag 1845, deriblandt »Et Barn er født i Betlehem«. Det gik upaatalt hen — maaske fordi G. jævnlig havde Dronning Caroline Amalie imellem sine Tilhørere — og til andre Højtider blev nu ogsaa trykt Festpsalmer. Det første lille samlede Hefte Festpsalmer fra 1850 indeholder 30 Nummere; ialt kom der til G.s Død 10 Hefter, med tilsammen 311 Nummere. Rung og Lindemann, den ældre og den yngre Hartmann, Barnekow og Vinding satte let syngelige, tildels fortrinlige Melodier til Festpsalmerne. Vartov Menighed blev Moderskødet for en ny Psalmesang, der fik stor Indflydelse paa de senere autoriserede Psalmebøger og Koralbøger.

G.s Samvirken med Martensen i Psalmebogsagen vidner om det venlige Forhold, der i Begyndelsen af Fyrrerne bestod imellem dem. Da Martensen 1854 blev Mynsters Efterfølger paa Sjællands Bispestol, kendtes det ikke mere. Politiken har bidraget sit til at fjerne dem fra hinanden. G.s Forventninger om det jævne danske Folk var bleven styrket ved den Fædrelandskærlighed, han fik Vidnesbyrd om under Krigen 1848—50, hvori hans 2 ældste Sønner deltog som frivillige. Og da nu den konstitutionelle Forfatning, som fik sin Form ved Grundloven af 5. Juni 1849, blev bygget paa udstrakt Valgret, altsaa paa Tillid til det menige Folk, saa forligte G. sig med den nye Statsskik og lod sig selv vælge til Rigsdagsmand. Om Dagens Spørgsmaal skrev han i 1848—51 en Mængde Artikler i sit Ugeblad »Danskeren«. Hans sidste Deltagelse i det politiske Liv falder i 1866, da han med Iver bekæmpede Indskrænkningen af den almindelige Valgret. Martensen kunde ikke dele G.s Tillid til den almindelige Valgret, og han kunde ikke billige G.s kirkelige Frihedskrav. Der udkom 1855—62 et lille Tidsskrift: »Kirkelig Samler«, hvori G. først har offentliggjort en Række Artikler om »den kristelige Børnelærdom«, der siden under denne Titel blev særligt udgivne, og som maa læses af dem, der vil se, hvorledes »den kirkelige Anskuelse«, han kom til 1826, senere har udviklet sig hos ham. Udgiveren af dette Tidsskrift, C. M. Kragballe, vakte ved en Artikel deri Formodning hos Martensen om, at han hældede til »det donatistiske Sværmeri«. Dette gav Anledning til hans Strid med G. om »Alterbogsdaaben« (1856). »Til Forsvar mod den saakaldte Grundtvigianisme« er Titlen, paa et Skrift, Martensen udgav 1863; men da Sjællands Biskop som Olding skrev: »Af mit Levnet«, vidnede han med Styrke om, hvad G. havde været for ham personlig.

Har G. i det hele ikke funden Støtte hos de betydelige Mænd, der i hans Præstetid beklædte Sjællands Bispestol, saa tiltog alligevel hans kirkelige Indflydelse mægtigt i de sidste 30 Aar af hans Liv. 1857 aabnede han det første nordiske Kirkemøde i Kbhvn, og 1871 var han en højt skattet Deltager i det 4. Møde af denne Slags, som ogsaa blev holdt i Kbhvn. Da hans 50 Aars Præstejubilæum blev fejret 1861, fik han af Kongen Rang med Sjællands Biskop, og Enkedronning Caroline Amalie overrakte ham en 7-armet Guldlysestage, der var tilvejebragt ved en Pengeindsamling imellem danske Kvinder, der paaskønnede hans kirkehistoriske Oplysning om de 7 Folkemenigheder (smlgn. »Kristenhedens Syvstjerne« og »Kirkespejl«). Der blev videre overrakt ham en Medaille med hans Billede og en Indskrift, der hentydede til det Lys, der ved ham var kastet over »Daabens Pagt og Troens Ord«, og en Sum Penge til ny Udgaver af »Sangværk for den danske Kirke«. Der var ved Jubilæet et stort Møde af hans kirkelige Venner. Men 1863 og i alle de følgende Aar, med Undtagelse af det ogsaa for G. overordentlig smertelige Krigsaar, 1864, og 1867, da han havde et Anfald af Sindssygdom ligesom i 1810 (og i 1844), blev der holdt store »Vennemøder«. 1872 var der ogsaa indbudt til et saadant først i Sept.; men da maatte de mødte staa ved hans Kiste i Vor Frelsers Kirke og følge den til Graven paa Aasen ved Gl. Køgegaard, hvor Støvet af hans 2. Hustru, tidligere Enkefru Maria Toft, f. Carlsen, var bleven bisat 1854. At han fik saa lang en Arbejdsdag, saa han kunde staa paa sin Prædikestol Søndagen før sin Død, der indtraf 2. Sept. 1872, skyldes for en Del den omhyggelige Pleje, der blev ham til Del af hans 3. Hustru, Enkefru Asta Reedtz, f. Komtesse Krag Juel Vind Frijs (gift med G. 1858, d. 1890). — Grundtvigs Skrifter. Grundtvigs Breve. Skrifter om Grundtvig af Fr. Barfod i J. Kr. Madsens Beretning om hans Jordefærd, af H. Brun,

1—2, 1882, af Fr. Nielsen (›G.s religiøse Udvikling‹ 1889), Fr. Winkel-Horn, 1883, Herman Trier, 1883, L. Schrøder (›G.s Barndom og første Ungdom‹ 1883, og ›G.s Levned‹ 1901), Th. Graae (›G. paa Langeland‹), Fr. Nygaard (›Det schouboeske Institut‹), H. Begtrup (›G.s kristelige Opvækkelse i Vinteren 1810—11‹, ›G. som Bibelkristen 1811—12‹ og ›G.s kirkelige Syn 1825‹), N. W. T. Bondesen (›G. i Præstø 1821‹), Fr. Nygaard (›Kalkbrænderi-Forsamlingerne‹), C. Flor (›G.s mythologiske og historiske Betragtningsmaade‹), J. H. Monrad (›Studier over G.s Digte‹), H. Rosendal (særlig om G.s Forhold t. Dronning Caroline Amalie), F. Rønning (særlig om G.s Forhold t. d. angelsachs. Lit.), N. Lindberg (›G.s politiske Stade‹). Smign fremdeles Autobiografier af J. P. Mynster, H. N. Clausen, Fr. Hammerich og H. L. Martensen, — Bøger og Afhandlinger af Kr. Arentzen, C. J. Brandt, Ludvig Helveg, A. D. Jørgensen og Anna Sandstrøm. *L. S.* — 2) **Frederik Lange G.**, *f.* 1854, Præst, Søn af ovenomtalte N. F. S. G. og hans anden Hustru, Ane Marie Elise Carlsen, blev Student 1876 og tog statsvidenskabelig Eksamen 1881. S. A. rejste G. til N. Amerika og boede i 2 Aar ved Shiocton i det nordlige Visconsin, hvor han fortsatte de Studier over Naturhistorien, som havde optaget ham i hans Studentertid. Han satte sig det ogsaa til Opgave at oplyse Fuglenes Historie i Sagn og Eventyr, ligesom han i det hele forenede folkloristiske Studier med Granskningen af Naturlivet. Imidlertid var han under det ensomme Liv i Amerikas Skove bleven forberedt til en anden Gerning. Sept. 1883 tog han imod Kaldet til at være Præst for den danske Menighed i Clinton, Iowa, i hvilken Stilling han har virket til 1900. Han har været en Hovedmand i ›Dansk Folkesamfund‹, der værner om Modersmaalet og de hjemlige Minder blandt de Danske i Amerika, og har digtet baade Psalmer og Fædrelandssange. Det staar i Sammenhæng med ›Dansk Folkesamfunds‹ Virksomhed, naar der er dannet en dansk Nybygd, ›Danevang‹, i Texas, og en ›højere og videregaaende Skole for danske Amerikanere‹ (Grand View College) i Des Moines, Iowa. Ved begge disse Foretagender har G. været meget virksom. I de senere Aar har han iøvrigt været optaget af ihærdige Studier af Kirkefædrenes Skrifter for at oprede Daabspagtens Historie i Menighedens ældste Tider. 1898 udgav han i Kbhvn ›Troens Ord, Ordet, hvori den himmelske Brudgom renser, fæster og favner sin jordiske Brud osv.‹. 1901 har han overtaget Hvervet som Rejsepræst i Danmark for ›Kirkeligt Samfund af 1898‹. *L. S.*

Grung, Frants Bernhard, teol. og filos. Forfatter, blev født i Holmestrand 28. Juni 1847 og virkede, efter at have taget teol. Embedseksamen (1873), i en Række af Aar som Lærer, dels i Lillesand, dels i Risør. Allerede som Student vandt han Guldmedalje for en Prisafhandling om den græske Filosofis Forhold til Folkets Religion. Senere foretog han et Par længere Studierejser i Tyskland, tog 1886 den filos. Doktorgrad i Heidelberg og nedsatte sig saa som Privatlærer i Kbhvn. Han har udgivet flere Skrifter, væsentlig af teol. og filos. Indhold. (›Bidrag til den sande Lutherdom‹, 1874; ›Kristus og Teologi‹, 1878; ›Das Problem der Gewissheit‹, 1886; ›Aandslænker. En psykologisk Udredning af Pessimismens Væsen‹, 1886.) *A. B.*

Grunnet, Niels Pedersen, Separatist, var Søn af en jysk Gaardmand og født 19. Febr. 1827 i N. Bjært ved Kolding. Straks efter Konfirmationen blev han Skolelærer. Paavirket fra Christiansfeld kom han 1851 paa Missionsskolen i Basel og blev Student. Det danske Missionsselskab tog sig af ham og paatænkte at udsende ham som Missionær. I et Prøveaar skulde han undervises af L. Helveg og Kragballe; men Uenighed med disse Lærere kom snart frem. G. deltog efter Missionsselskabets Ansøgning i Pastoralseminariets Øvelser, ligesom han ogsaa fik Tilladelse til at rejse omkring og prædike. I ›Dansk Missionsblad‹ har han givet Beretning om sin Sommerrejse, og Forhandlinger indlededes med Biskop Martensen om at faa ham ordineret, forinden hans Udsendelse til Hedningeland. Men uventet afbrød han al Forbindelse med Missionsselskabet, rejste til Hamburg og lod sig her prøstevie af en Frimenighedspræst (Nov. 1855). Han kom tilbage til Kbhvn og stiftede den første danske Frikirke. Sin Adskillelse fra Folkekirken grundede han ikke paa Læremodsætninger, idet han fastholdt dennes Bekendelsesskrifter; men han fordrede Kirketugt og en anden Skriftemaalsordning. Skriftemaalet i Folkekirken kaldtes ›et forargeligt Uvæsen‹. I en lille Haandbog: ›Hvad lærer den evangeluth. Fri-Kirke‹ (1860; ny Udg. 1881) gøres Rede for Menighedens Standpunkt. Optagelse i denne finder Sted efter forudgaaet Prøvelse ved en kirkelig Handling, dannet efter Folkekirkens Konfirmationsakt. G. døde i Kbhvn 13. Jan. 1897, og en Søn af ham er efter hans Død Menighedens Forstander. Dens Modermenighed samles i ›Martinskirken‹ i Kbhvn; men den har Filialer rundt om i de danske Provinser. *A. J.*

Grüenwald, Georg, antages at være Forf. af den af Hans Thomissøn oversatte Psalme: ›Kommer til mig, sagde Guds Søn‹ (Landstads Kirkepsbg Nr. 576). I en gammel haandskreven Gendøber-Krønike fortælles nemlig: ›Anno 1530 er Broderen, Georg Grüenwald, en Skomager, en i Gud særdeles ivrig Broder og Jesu Kristi Tjener, fængslet i Kopfstein for den guddommelige Sandheds Skyld, dømt til Døde og brændt, fuldt bestandig i Troen. Han har først sunget (newgesungen) og digtet den Psalme, som begynder saa: Kombt her zu mir, spricht Gottes Sohn.‹ *J. N. S.*

Grynæus. 1) **Simon G.**, der oprindelig hed Gryner, fødtes 1493 i Vehringen i Hohenzollern-Sigmaringen. 14 Aar gl. kom han i Skole i Pforzheim, studerede i Wien, blev derpaa Rektor i Ofen (Buda); men en Strid med Dominikanerne bragte ham til at gaa til Wittenberg, til Melanchthon, der var hans Ven fra Pforzheim. 1524—29 var han Prof. i Græsk, fra 1526 tillige i Latin ved Universitetet i Heidelberg. I Nadveropfattelsen sympatiserede han med Økolampadius, og 1529 blev han ved dennes Hjælp kaldet til Basel. Kort efter gjorde han en Rejse til England, bl. a. for at overbringe Henrik VIII de ref. Teologers Votum i Skilsmissesagen. Senere gik han over

til Luthers og Melanchthons Betragtning af denne Sag, dog saaledes, at han stadig holdt paa, at en Mands Ægteskab med sin Broders Enke stred mod Natur- og Folkeretten. 1531 var han til Stede ved Økolampadius's Dødsleje, men blev ikke dennes Efterfølger. Derimod blev han foruden Prof. i Græsk tillige overordentl. Prof. i Teol. og holdt som saadan Forelæsninger over N. T., men han vilde ikke modtage den teol. Doktorgrad. 1534 hjalp han (og Ambrosius Blarer, I, 336) Hertug Ulrich af Württemberg med Indførelsen af Ref. dér og med Omdannelsen af Tübinger-Universitetet. 1536 tog han Del i Affattelsen af den første Helvetiske-Konfession (se Schweizerske Bekendelser), og i de Møder, der skulde bane Vej for Godkendelsen af Wittenberger-Konkordien; 1540 var han endelig til Stede ved Religionssamtalen i Worms som den eneste Schweizer. 1. Aug. 1541 døde han af Pest. S. G. var en af den Tids bedste Kendere af det gr. Sprog, men som Teolog var han mere Teoretiker end Praktiker. — 2) **Johann Jakob G.**, Slægtning af foregaaende, fødtes i Bern 1. Okt. 1540. 1565 blev han Præst i Rötelen i Baden. 1575 Prof. i G. T. i Basel. Som saadan afviste han den luth. Lære om Ubikviteten (se Art. Nadver) og vilde ikke godkende Konkordieformlen. 1584 blev han kaldet til Heidelberg, hvor han søgte at bane Vej for den ref. Opfattelse; men allerede 1586 vendte han tilbage til Basel, hvor han paa én Gang var Antistes (I, 108), Præst ved Domkirken, Forstander for Byens Præster, Arkidiakon for Præsterne paa Landet og i nogen Tid tillige teol. Prof. Hans Virksomhed havde i konfessionel Henseende ikke ringe Betydning, idet han arbejdede imod den luth. Paavirkning og for den ref. Opfattelse, hvorved Basel kom det øvrige Schweiz nærmere. Han fremdrog atter Baseler-Bekendelsen af 1534 (I, 230), der en Tidlang var skudt til Side, og han var ogsaa i Basels Nabolag virksom for Udbredelsen af den ref. Krdmsbetragtning. Han døde 13. Aug. 1617. Flere af hans Efterkommere indtog i 18. Aarh. betydningsfulde Stillinger i Basel.

Grækenland, Kongeriget, har (siden Freden 1897) paa 87,900 Kvadrat Km. o. $2^1/_4$ Mill. Indbyggere. Kun meget faa af disse ere Protestanter; der er ialt kun 4 evang. Menigheder, hvoraf de 3 findes i Athen (Slotsmenigh.; den anglik. Menigh. og den gr.-protest. Menigh., der kun bestaar af o. 100 Personer, som endda ikke alle ere traadte helt over). — De rom. Katoliker ere delte i 3 Kirkeprovinser (Athen, Naxos og Korfu) med 3 Ærkebiskopper og 6 Biskopper; de 5 af disse (Andros, Syra, Tino, Santorin og det tyrkiske Kios) ere Lydbiskopper under Ærkebiskoppen af Naxos, den 6., Biskoppen af Xante-Kefallenia, staar under Ærkebiskoppen af Korfu. — De gr. Katoliker (»K. i Hellas«) have faaet deres Forhold ordnede ved forskellige Love af 1852 (N. Milas, Das K.recht der morgenl. K., Zara 1897, S. 144 f.). Klostervæsenet blev ordnet ved Kloster-Statutet af 1858 og et Cirkulære af 1859 (anf. Skr. S. 146). Den helleniske K.s Synode har den øverste Myndighed; den bestaar af 5 biskoppelige, med lige Stemmeret udrustede Medlemmer, der samles under Metropoliten af Athens Forsæde. De 4 andre Medlemmer skifte hvert Aar, men kunne genvælges. Synoden aabnes hvert Aars 1. Sept i en kgl. Kommissærs Nærværelse; han har dog ikke Stemmeret. Sagerne deles i indre (ἐσωτερικά), der dreje sig om Troen, den kr. Moral, Gudstjenesten, den kirkl. Lære og Kirketugten og behandles uden Afhængighed af Statsmagten, og ydre (ἐξωτερικά), der skulle afgøres efter Overenskomst med Statsmagten. Først ved Regeringskommissærens Underskrift faar Synodens Beslutninger Gyldighed. Synoden vælger Biskopperne, der dog maa have Regeringens Udnævnelse; den prøver Præsterne og sørger for deres Ordination. Foruden Metropolit-Stiftet Athen er der 38 Stifter, hvoraf 17 ere i det egentlige Gr., 7 i Thessalien. Præsteskabets Tal er meget stort; 1897 fandtes der i 4025 Sogne ialt 5665 Præster, af hvilke kun 242 vare ugifte. De fleste af disse have maattet nøjes med Undervisning i Almueskolerne, kun et ringe Tal have Universitetsdannelse. Præstelønningerne ere i Reglen overordentlig smaa; ofte bestaa de kun af frivillige Gaver og Accidensofre. Ved Siden af Præsten staar der stadig en Diakon, som ogsaa skal underholdes. Der er trods Skoletvangen fremdeles ikke faa Analfabeter; men Mellemskolerne og Universitetet faa større og større Betydning. I Athen er der o. 900 Studenter. Der findes en stor Mængde Klostre, (1900: 170 Mandsklostre med 1322 Munke og $2^1/_8$ Million Drakmers Indtægt), som baade have egentlige Munke og Lægbrødre (H. Gelzer, Geistliches und weltliches aus dem türk.-griech. Orient, Leipz. 1900).

Græsk-katolsk Kirke. Efterhaanden som Krdm. udbredte sig, og hvor den kom frem, gennemtrængte de forskellige Folkeslags Tænkemaade, Sæder og Skikke, kunde det ikke være andet, end at den noget forskelligartede Kultur, som den stødte paa, maatte komme til at gøre sin Indflydelse gældende paa de Former, som den kr. Tænkning, Gudstjenesten og Menighedslivet antog. Navnlig viste der sig tidlig en Modsætning mellem Østen og Vesten. Da Konstantin den store 330 gjorde Konstantinopel til Rigshovedstad, bidrog politiske Grunde til yderligere at uddybe Modsætningen. Ved Kirkemødet i Kalkedon (451) lykkedes det endnu at skabe en Enhedsformel, hvorved man formaaede at dække over den Forskel, der i Virkeligheden var til Stede mellem Østen og Vesten ogsaa paa det kristologiske Omraade. Vel fremkaldte en Opposition i Østen mod Chalcedonense, en Opposition, som gav sig et kraftigt Udslag i Kejser Basiliskos' Enkyklion (476), et noget svagere Udslag i Kejser Zenons Henotikon (482), en kortvarig Spaltning mellem de to Kirkeafdelinger, idet Roms Biskop, Felix III, bandlyste Konstantinopels Patriark, Akakios, som støttede Kejseren; men 519 bøjede Østen sig helt for Roms Biskop, Hormisdas, i uforbeholden Anerkendelse af Kalkedon-Symbolet. Ogsaa under Billedstriden var Kirkesamfundet en Tid afbrudt, men atter denne Gang mødtes man til Slut i Enighed paa alle væsentlige Punkter. Desuagtet udviklede Modsætningerne mellem Øst og Vest sig langsomt i det stille, hvorfor der, da en ny Strid blussede op, nu kunde henvises til

adskillige Differenspunkter. Konstantinopels Patriark, Fotios (se S. 88), søgte da at vise, at Vesterlændingerne paa adskillige Punkter vare Hæretikere; især anklagede han dem for en uberettiget Tilføjelse (*filioqve*, se S. 49) i det nikæno-konstantinop. Symbol. De rituelle og ceremonielle Forskelligheder samt begge Parters Forsøg paa at vinde Bulgarerne og Uvilje i Østen mod det nye vesterlandske Kejserdømme bidrog altsammen til at gøre Sindene bitrere. Desuagtet drev det endnu denne Gang over; det endelige Brud skete først, da Patriarken Mikael Kerularios i 11. Aarh. fik den bulgarske Ærkebiskop, Leo af Akrida, til i et Brev til den italienske Biskop, Johannes af Trani, at rette en skarp Anklage mod Vestens Kætterier. Paven sendte Legater til Konstantinopel, som efter forgæves Forsøg paa en fredelig Udjævning 11. Juli 1054 nedlagde Bandbullen mod Konstantinopels Patriark paa Altret i Sofiakirken.

Vesterlændingernes ukloge og voldsomme Færd i Østen under det latinske Kejserdømme (1204—1261) vakte i det bysantinske Rige en saa stærk Folkestemning mod dem, at den paa Kirkemødet i Lyon (1274) ved Eftergivelse fra Kejser Mikael Palæologos og Patriarken Johannes Bekkos tilvejebragte Union under den følgende Kejser atter opløstes. Endnu en Gang forsøgte en konstantinopolitansk Kejser, Johannes VI, i Nødens Stund, for at faa Hjælp med Tyrkerne, at tilvejebringe en Genforening med Rom, men det i Domkirken i Firenze 6. Juli 1439 oplæste Unionsdekret fik samme Skæbne som Overenskomsten i Lyon. Hadet til Vesterlændingerne gjorde det umuligt for Kejseren at føre Unionen fra Papiret over i Livet, og da Konstantinopel kort efter faldt for Tyrkernes Angreb (1453), ophørte alle Unionsforsøg fra den bysantinske K.s Side. De fra protest. Side gjorte Tilnærmelser ere blevne uden Følger; dette gælder baade Melanchthons Brev til Patriarken Josef II og Tübinger-Teologernes Henvendelse (1576) til Jeremias II. Da Patriarken Kyrillos Lukaris i et Skrift udtalte stor Sympati for Calvinismen, kostede det ham Livet; hans Fjender vakte Sultan Murads Mistanke mod ham, saa at denne lod ham myrde (1638). I nyeste Tid have baade den eng. Højkirke og Gammelkatolikerne (S. 166) forsøgt Tilnærmelser til den gr. K., men Resultatet heraf er kun, at der i enkelte, men vistnok meget begrænsede Kredse er tilvejebragt større gensidig Forstaaelse. Paa udvortes Resultater af lignende Bestræbelser kan kun Rom pege, idet mindre gr.-kat. Samfund have indgaaet Union med Rom mod Tilladelse til at beholde deres egne Liturgier. En Tilslutning af denne Art har Romerk. opnaaet fra flere mindre K.samfunds Side, baade blandt saadanne, der oprindelig tilhørte den ortodokse K. (gr. Menigheder i Syd-Italien, Ruthener, Rumæner) og blandt saadanne, der tilhørte de smaa, allerede i Oldkirken udskilte, orientalske Kirkesamfund (unerede armeniske, syriske eller jakobitiske, kaldæiske eller nestorianske, og maronitiske Kirkesamfund). —

Den gr. K. kalder sig selv »den ortodokse, anatolske (østerlandske) K.«. Ejendommeligt er det, at der i det Navn, hvormed den betegner sig selv, er optaget en geografisk Bestemmelse; der ligger deri antydet Bevidstheden om dens nøje Sammenhæng med bestemte Nationaliteter. Ingenlunde med nogen enkelt Nationalitet, thi udbredt over hele det østlige Europa og Forasien (dens Tilhængeres Antal anslaas til o. 100 Mill.) omfatter den mange forskellige Folkeslag. Hvert enkelt Folks K. besidder fuld Selvstændighed. De vigtigste af disse Nationalkirker ere: den gr. K. i Tyrkiet, den russiske K., »Kirken i Hellas«, den serbiske, den rumænske og den bulgarske K. Disse Kirkesamfund have ikke noget fælles Overhoved, da Titlen »økumenisk Patriark«, som Konstantinopels Patriark endnu bærer, ikke længere har nogen reel Betydning. Trods de forskellige Landskirkers fulde Selvstændighed, og skønt Statsmagten overalt har en større eller mindre Delagtighed i K.s Styrelse, sammenknyttes de dog alle, ogsaa i kirkeretlig Henseende, af et Embedsbaand, idet de alle anerkende samme »kanoniske Ret«. Herved forstaas de kirkeretlige Bestemmelser, som de 7 økumeniske Synoder og de af disse anerkendte lokale Synoder have vedtaget. Paa dette Grundlag bygger man overalt, men det udelukker ingenlunde mange Variationer i Udførelsen. (N. Milas, Das K.recht der morgenl. K., übersetzt von A. R. v. Pessic, Zara 1897.) Overhovedet for den gr. K. i Tyrkiet er den økumeniske Patriark i Konstantinopel, der vælges efter en meget indviklet Valgmetode af Repræsentanter baade for Gejstlighed og Lægfolk, men »udnævnes« af Sultanen (H. Gelzer, Geistliches und weltliches aus dem türk.-griech. Orient, Leipz. 1900, S. 3 f.). Patriarkens Magt er indskrænket af en Synode, bestaaende af 12 Metropoliter, der vælges af alle Metropoliter paa 2 Aar. Ved Siden af Synoden staar et af 4 Biskopper og 8 Lægmænd sammensat »blandet Raad«, der sørger for Skolevæsenet, Syge- og Fattigpleje og lign. Hverken Synodens eller det »blandede Raad«s Beslutninger behøve Stadfæstelse af Sultanen. De 3 andre gamle østerlandske Patriarkater i Alexandria, Antiokia og Jerusalem ere i kirkelig Henseende uafhængige af den økumeniske Patriark, medens de i verdslige Anliggender staa under denne, da alle ortodokse Kristne i det tyrkiske Rige betragtes som »en Nation«. I den russiske K. er den højeste Myndighed den af Peter den store i Aaret 1721 oprettede »allerhelligste dirigerende Synode«. Dens Medlemmer, baade gejstlige og læge, udnævnes af Czaren. Antallet af de gejstlige er ikke konstant; Forsædet blandt dem fører Petersborgs Metropolit. Blandt de verdslige er »Overprokurøren« den ledende, idet han er Kejserens Repræsentant, hvorfor alle Bestemmelser kræver hans, d. v. s. Kejserens, Stadfæstelse; han er tillige Medlem af Ministeriet. Biskopperne staa alle under den hl. Synode og have desuden ved dens Side lokale Synoder, hvis Medlemmer paa Forslag af Biskopperne vælges af den hl. Synode. Ogsaa i »Kirken i Hellas« (se S. 278) er den øverste Myndighed en Synode, bestaaende af Athens Metropolit og af 4 aarlig vekslende Biskopper. I de rent gejstlige Anliggender behøve denne Synodes Beslutninger ikke Regeringens Stadfæstelse. Denne Ordning

blev fastslaaet ved Forfatningen af 1852, hvorved den tidligere paa en Bispesammenkomst i Nauplia (1833) vedtagne Kirkeforfatning sattes ud af Kraft. Ganske lignende Kirkeordninger findes baade i Serbien, Rumænien og Bulgarien (se Milas) — dog er der for den bulgarske K.s Vedkommende (Gelzer S. 111 f.) at bemærke, at dens Selvstændighed aldrig er bleven anerkendt af den økumeniske Patriark, der den 17. Sept. 1872 højtideligt slyngede Bandstraalen mod den. —

Ligesom det fælles kirkeretlige Grundlag bestaar af Bestemmelser vedtagne paa de 7 første økumeniske Synoder, saaledes har heller intet symbolsk Skrift, affattet efter disse Synoders Tid, opnaaet at vinde almindelig Gyldighed. Vel findes der enkelte senere Skrifter, der have opnaaet en næsten lige saa stor Anseelse (især den af Kijefs Patriark, Petrus Mogilas, 1638, forfattede »ortodokse Bekendelse«, anerkendt af alle Patriarkerne 1643; endvidere Synodalakterne fra Synoden i Jerusalem 1672, udgivne sammen med en Bekendelse af Patriarken Dositheos, endelig Patriarken Gennadios's Bekendelse 1453), som endog af en moderne græsk Forsker ligefrem kaldes »symbolske Bøger«. (Monumenta fidei eccles. orientalis I—II, Jena 1850.) Men desuagtet er der ingen Tvivl om, at i strengeste Forstand er det kun det nikæno-konstantinop. Symbol og de 7 økumeniske Synoders Beslutninger, som have symbolsk Betydning. Deraf følger, at »Dogmet« i den gr.-kat. K. kun omfatter Treenighedslæren og Kristologien. Dogmets Overensstemmelse med den hl. Skrift forudsættes som givet, idet Skrift og Tradition i lige Grad betragtes som inspirerede. Der eksisterer vel ikke et almindeligt Forbud mod Lægfolks Læsning i Biblen, men Bibellæsning finder dog kun Sted i ringe Maal; ved Gudstjenesten oplæses den paa det gr. Sprogområde i det gamle gr. Sprog, paa det slaviske Sprogområde i den gamle slaviske Gengivelse. Hvad Gudsbegrebet angaar, har Teologien indenfor den gr. K. aldrig helt arbejdet sig ud af den filoniske og nyplaton. Paavirkning, som de gr. Fædre i Oldkirken i saa høj Grad vare Genstand for. Guds Uerkendelighed betones saa stærkt, at selv Forestillingen om hans Personlighed indenfor Teologien træder noget i Skygge; hertil svarer det passive beskuende, som er et saa væsentligt Træk i den gr.-kat. Fromhed. I Læren om Treenigheden findes den Differens, der af alle Læreforskelle mellem Østen og Vesten har givet Anledning til den heftigste Strid. Her lærer den gr. K. Aandens Udgang fra Faderen alene, hvorimod hele den vestlige K. lærer Aandens Udgang fra Faderen og Sønnen og derfor i det nikæno-konstantinop. Symbol har Tilføjelsen »og fra Sønnen« *(filioque)*. Den gr. K.s Uvilje gælder maaske fuldt saa meget denne »Symbolforfalskning« som den deri udtalte Lære. Om Kirken findes der ingen fastslaaet Lære; man tænker ved K. udelukkende paa den empiriske K.; den anskues især gennem dens Kultus. Centrum i Kultus'en er Sakramenterne eller »Mysterierne«; oprindelig havde Ordet Mysterium samme ubestemte Betydning som i Vesten et Sakramente, og naar Tallet 7 til Slut trængte igennem, var det sikkert under Indflydelse fra Vesten. Adskillelsen mellem de 7 Mysterier og andre hellige Skikke er dog ikke synderlig skarp for den kirkelige Bevidsthed. Daaben sker ved Neddykning og er forbunden med Salving med Olie (*ἔλαιον*); umiddelbart efter Daaben følger en ny Salving med den hellige Salve (*μῦρον*), som kun Patriarken eller en Biskop kan indvie; denne Salving paralleliseres i Reglen med Konfirmationen i den rom. K. I Nadverlæren stemmer den gr. K. overens med den rom. K., men i den rituelle Praksis er der Afvigelser. Der bruges syret Brød, og Messen celebreres ikke som i den rom. K. mange Gange, men kun en Gang om Dagen. Ogsaa til Børn meddeles Nadveren. Det er efter den gr. K.s Opfattelse ikke Recitation af Indstiftelsesordene, men en bestemt Bøn (den saakaldte »Paakaldelse af den Helligaand«), der bevirker Forvandlingen. Messeofret kan frembringes for de døde, ligesom man ogsaa ellers kan bede for disse; derimod vil den gr. K. ikke tale om nogen Skærsild. Bønnens Olie, der svarer til Romerkirkens sidste Olie, betragtes i den gr. K. i Overensstemmelse med Jak. 5, 14 som et Middel til Helbredelse og gives derfor ogsaa til saadanne, der ikke er livsfarligt syge. Ordinationen er det eneste Sakramente, hvis Udøvelse er forbeholdt Biskopperne. Den gejstlige Rangstige omfatter Biskopper, Præster, Diakoner og de 4 lavere Grader: Underdiakoner, Anagnoster (Forelæsere), Psaltere (Forsangere), Lampadariere (som sørge for Lysene). Hvad Kirkestyrelsen angaar, er det karakteristisk for den gr. K. til Forskel fra Romerkirken, at den tilstaar Lægfolkene ikke ringe Andel deri ved at lade dem være Medlemmer af de forskellige Synoder, ligeledes at den energisk fastholder kun at ville tilkende Titlen økumenisk Patriark en rent formel Betydning. Den lavere Gejstlighed (i Rusland kaldet »den hvide«) er forpligtet til at være gift, og Ægteskabet maa have fundet Sted før Indvielsen; thi efter denne kan Giftermaal ikke fuldbyrdes; andet Ægteskab er derfor Præsterne forbudt. En Biskop kan have været gift, men kan som Biskop ikke leve i Ægteskab; Biskopperne vælges derfor i Reglen blandt Munkene. Det er som oftest kun den højere Gejstlighed, som har faaet en egentlig Uddannelse. I Rusland meddeles denne ved 4 Akademier (i Kijef, Moskva, Petersborg og Kasan), som ikke staa i Sammenhæng med Universiteterne; i Konstantinopel findes et lignende Akademi; i Athen er der derimod ved Universitetet et teologisk Fakultet. Som i den rom. K. har Helgen- og Relikviedyrkelsen en fremragende Plads; næsten i hvert Hus findes en Krog, som er forbeholdt en Helgen. Man tillægger Helgenbillederne stor Betydning; de besidde og kunne meddele hemmelighedsfulde Kræfter, fordi de staa i den inderligste Sammenhæng med de Personer, som de forestille. Kun Malerkunsten maa bruges til Fremstilling af de hellige, derimod ikke Billedhuggerkunsten, hvorfor vel Korset, men ikke Kristus hængende paa Korset, tillades (se Art. Billeder). 4 aarlige Fastetider ere paabudte; Faste paa Sabbaten er efter gr. Opfattelse ikke tilladt, hvilket foran-

lediger en Forskel fra Romerkirken i Beregningen af den 40 Dages Faste forud for Paasken.

Ogsaa i Kirkebygningen har den gr. K. sin Ejendommelighed. Den oprindelige Form var Rundkirken, men den er mere og mere gaaet over til Kvadratformen. Kirken bestaar af Forhallen, Skibet og Alterrummet, der ved den saakaldte Billedvæg (Ikonostasen) er adskilt fra Skibet. Midtpunktet i Gudstjenesten er Nadveren, der fejres en Gang om Dagen, og til hvilken der er knyttet en meget omstændelig Liturgi. Ved de mange Bønner og Handlinger skal gennem Billeder hele Kristi Gerning, hele Frelsens Værk, males Menigheden levende for Øje. Ved selve Kommunionen rækkes Vinen (blandet med lidt varmt Vand) og Brødet paa en Ske til den troende, som modtager det med Hænderne korslagte over Brystet. (M. Rajewsky, Euchologion der orth.-kath. K., ins Deutsche übertragen, I—III, Wien 1861; E. v. Muralt, Briefe über den Gottesdienst der morgenl. K., Leipzig 1838.) Af de i den gr. K. brugte Liturgier tillægges de to Krysostomos og Basilios (Krysostomos-Liturgien er den sædvanlige); den tredje, som bruges paa Ugedagene i den store Fastetid, tilskrives mærkelig nok Gregor den store. Ved Oplæsning af den hl. Skrift benyttes ikke Perikopesystemet, men Skrifterne læses i Sammenhæng *(lectio continua)*. Der findes ikke noget fælles Kirkesprog som i den rom K., men Modersmaalet benyttes. Det synes, at der prædikes ret ofte, om end ikke regelmæssigt. Klostrene spille en ikke ringe Rolle; ogsaa Eneboere findes, men K. stiller sig noget mere forbeholdent til disse. Ligesom paa de fleste andre Punkter har Udviklingen ogsaa paa Munkevæsenets Omraade i Østen været ringe; man lever endnu efter 2 gamle Regler, der i det væsentlige kunne føres tilbage til Basilios (I, 232). Klostrene slutte sig nøje til den kirkelige Orden, idet de ere Ærkebiskopperne og Biskopperne undergivne. Nonneklostrene ere langt sjældnere end Mandsklostrene. Den Askese, der findes i Klostrene, bestaar sjælden i ligefremme Selvpinsler, men i en større eller mindre Afholdenhed. Hensigten med denne er at komme til at skue Gud — en rig Mystik har nemlig hjemme i Munkenes Kreds, især i de berømte Klostre paa Athos (I, 168).

Den Begejstring, som man i gammelkat. eller anglokat. Kredse nærer for Oldkirken, har bidraget til i Vesten at vække større Sympati for det Kirkesamfund, der i mange Henseender mest trofast har bevaret de oldkirkelige Skikke, og til at fremme Erkendelsen af, at de strenge Domme om den gr. K.s Stagnation bør modificeres noget. Den gr. K. har formaaet at frelse de af Muhammedanerne undertrykte kr. Folkeslags Nationalitet gennem Trængselstiderne; den har gennem Aarhundrederne omhyggelig vaaget over den gl. Kultur og ofte, navnlig i Perioden før 1453, men tildels ogsaa senere, frembragt en Literatur, hvis Værdi man hidtil har underkendt, fordi man ikke har vidst meget om den, før man i den nyeste Tid med særlig Iver har anstillet Efterforskninger. Desuden rører der sig endnu et rigt Liv indenfor den gr. K.s Omraade, hvorom blandt andet de mangfoldige Sekter vidne. Naar blot de i Oldkirken vedtagne kirkeretlige og dogmatiske Bestemmelser fastholdes, tillader den gr. K. iøvrigt et ikke ringe Maal af Frihed. Saa meget synes imidlertid at staa fast, at selv om den driver nogen Mission (især i Japan), er dens ekspansive Kraft dog ringe. (Neale, A History of the holy Eastern Church, I—II, London 1850; Kattenbusch, Lehrb. der vergleichenden Confessionskunde, I. Die orthodoxe anatolische K., Freib. 1892; Gass, Symbolik der griech. K., Berlin 1872; Ignatius Moschake, The Catechisme of the orthodox eastern Church, London 1894; Krumbacher, Gesch. der byzant, Litteratur, 2. Aufl., München 1897; Ph. Meyer, Die theol. Lit. der gr. Kr. in 16. Jahrh., Leipzig 1899.) *F. T.*

Grønberg, Jakob, Nestor bl. Finlands Præster, f. 19. Febr. 1813 af Bondeslægt i Ylöjärvi Kapell; han blev Student 1829, præsteviet 1835, filos. Kand. 1836, filos. Mag. 1840; Sgpr. i Messuby Sogn samt Tammerfors 1858 og Provst 1862. G. har været Repræsentant for Præstestanden paa alle Landdagene 1863—85 og ved »det almindelige Kirkemøde« 1876. Han har oversat paa Finsk Lærebøger samt den luth. K.s symbolske Bøger, paa Svensk Wegelius's finske Postil. *A. N.*

Grønbæk, Isak, Biskop i Trondhjem 1596—1617, var født i Køge 1564. Efter at han med *stipendium regium* havde studeret i flere Aar ved en Række udenlandske Universiteter, sidst i Leiden, blev han 1593 Spr. ved Nikolaj Kirke i Kbhvn. I det følgende Aar blev han anklaget for Konsistoriet for i en Prædiken at have forsvaret den calvinske Lære om Naadevalget; men da han tilbagekaldte sine Ytringer, slap han for videre Tiltale. 2 Aar efter (1596) udnævnte Kongen ham til Biskop i Trondhjem. Tidligere havde G. lagt videnskabelig Interesse og Dygtighed for Dagen ved flere mindre Afhandlinger, mest af filologisk Art, samt erhvervet Magistergraden, rimeligvis i Wittenberg. Under sin Bispetid forsøgte han sig som Psalmedigter og skrev en rimet Parafrase til Davids Psalmer; den blev aldrig trykt, men Manuskriptet findes paa Kbhvns kgl. Bibliotek. Efter alt, hvad man ved, har G. været en nidkær og virksom Biskop. Han døde 27. Juni 1617. *A. B.*

Grønland opdagedes i Slutningen af 9. Aarh. af en Islænder, Gunbjørn Ulvsen, men først o. 100 Aar senere blev det bebygget. En Normand, Erik den røde, der havde været bosat paa Island, men maatte forlade Øen paa Grund af et Drab, sejlede dertil og byggede Gaarden Brattelid i den senere saakaldte Østerbygd, det nuværende Julianehaabs Distrikt. Der kom snart flere Kolonister til; de fandt Landet godt, der var fuldt op af Fisk og Vildt, og Kvæget kunde gaa ude fra Paaske til Jul. Fra Østerbygden gik Landnamsmændene længere mod Nord, og efter at have sejlet 6 Dage fandt de lignende Fjorde, som ogsaa bebyggedes; her opstod Vesterbygden. Da Bebyggelsen var paa det højeste, antages der at have været o. 200 selvstændige Gaarde, og altsaa formodentlig 2000 Mennesker.

Erik den rødes Søn, Lejf den lykkelige, Op-

dageren af »Vinland det gode«, kom til Kong Olav Trygvesøn i Norge, hvor han blev kristnet, og hvorfra han hjembragte en Præst til Grønland, der skulde omvende hans Frænder og Landsmænd. Hans Fader vilde dog ikke vide af Krdm., han syntes bedre om den Rejse, hvorfra Sønnen havde hjembragt de søde Druer, end om den, hvorfra han kom hjem med »Skademanden«. Moderen og hans Søskende lod sig derimod straks døbe, og den første Kirke byggedes paa Thjodhildestad Vest for Brattelid. Krdm. synes hurtig at have bredt sig over begge Bygder. Hovedkirken blev St. Nikolaus's Kirke paa Gardar, der siden blev Bispekirke. Ruinerne af denne Kirke findes endnu; den er kun lille, 21 Alen lang og 7 Alen bred, opført med 2—4 Alen tykke Stenmure. Ogsaa af Kirken ved Brattelid er der Levninger; den er betydeligt større, dobbelt saa lang og 3 Gange saa bred som Bispekirken, og den har haft Korsform. Den kaldtes senere hen Næskirke, da Gaarden var bleven Sæde for en norsk Lægmand, efter at Grønlænderne 1261 havde hyldet Kong Haakon Haakonsøn. Om Bebyggelsen af Vinland haves der som bekendt kun faa og spredte Efterretninger.

Grønland blev i de første Aar af 12. Aarh. et Bispedømme; hvorledes dette er gaaet til, vides ikke. Den første Biskop var Erik Gnupsøn med Tilnavnet Upsi (Gråsej), der skal være kommet til Landet 1112, og 1119 være draget til Vinland for at tilse de der boende Kr., fra hvilken Rejse han ikke synes at være kommen tilbage. Et Par Aar senere besluttede man i Grønland at søge en ny Biskop; Bonden paa Brattelid, Sokke Thoresen, og hans Søn, Ejnar, vare især ivrige derfor, og paa Altinget ved Gardar besluttedes det, at Ejnar selv skulde rejse til Norge til Kong Sigurd Jorsalfarer for at skaffe en Biskop. Han kom der 1124 og bragte Kongen Gaver, en Hvidbjørn, Hvalrostænder og Pelsværk. Han blev vel modtaget, og Kongen lod en norsk Klerk, Arnold, bispevie af Ærkebiskop Asger i Lund. Efter at han og Ejnar havde opholdt sig en Vinter hos Sæmund Frode paa Island, kom de til Grønland. Først nu synes Gardar at være bleven Bispesæde, og der skal være bleven tillagt det rige Gaver. Bispedømmet omfattede i sin Velmagtstid 16 Kirker, 11 i Øster- og 5 i Vesterbygden. Der nævnes ogsaa baade et Munke- og et Nonnekloster.

G.s Klima var dog for barskt til, at det lille Samfund, der havde dannet sig, kunde holde sig ved Magt; de klimatiske Forhold synes at have forværret sig, idet Havisen mere og mere lagde sig ved Kysten. Skrællingerne indvandrede og ødelagde først Vesterbygden. Østerbygden overfaldtes 1418 af en fjendtlig Flaade, udgaaet fra et hedensk Land, altsaa formodentlig eskimoiske Baade. Den ødelagde Husene og Kirkerne paa 9 afsides liggende Gaarde nær og bortførte mange Indbyggere i Fangenskab; disse synes dog atter at være komne tilbage og at have begyndt at istandsætte Kirkerne; i Aaret 1446 androg de Paven om at faa en Biskop og Præster, og denne overdrog den islandske Biskop at drage Omsorg for, at dette skete; men der vides intet om, hvorvidt denne har opfyldt det ham givne Hverv. Forbindelsen med Norge ophørte mere og mere; fra o. 1500 er den afbrudt, og G. blev kun enkelte Gange besejlet, før Missionen optoges af Hans Egede. Det sidste Kapitel af den nordiske Kolonis Historie kendes kun af Eskimoernes forvirrede Sagn. Grønlandske Biskopper udnævntes dog lige til Reformationen, men de betraadte aldrig Landet. Den sidste, en Nederlænder, Vincentius Kampe, indtog 1520 den beskedne Stilling som Portner ved Bispegaarden i Odense. Men han fungerede tillige som Vikar for Biskop Jens Beldenak, der var fanget, og brugtes som Viebiskop af Joakim Rønnov, der aldrig selv blev ret indviet.

Om den grønlandske Missions Grundlæggelse ved H. Egede og dens Fortsættelse ved Poul Egede, se I, 721 f.; om Brødremenighedens Mission se I, 614 (C. David) og 677 (C. L. Drachardt). I Aaret 1900 har denne trukket sig tilbage fra G. .

Dette kan nu ikke længer betragtes som en Missionsmark, da alle Grønlændere paa Vestkysten ere Kr. Paa Østkysten er der i de senere Aar fundet hedenske Eskimoer, og der er nu oprettet en Missionsstation.

Den danske Mission mellem Grønlænderne kan ikke gøre Fordring paa at kaldes nogen Mønstermission; men den Opgave er dog bleven løst, at kristne det lille Folk, uden at det er blevet tilintetgjort ved Berøringen med den europæiske Civilisation. Befolkningen vokser, om end kun svagt. Den udgjorde 1855: 9648; 1880: 9720 og 1890: 10,750 Mennesker. Der var 1899 7 saakaldte Missionærer, 1 indfødt Præst og 2 ordinerede Overkateketer. (Grønlands historiske Mindesmærker, I—III).

Biskopper: Erik Gnupsøn (1112) — Arnold (1124—52) — Jón Knut (1152—87) — Jón Sverresfostre (1187—1209) — Helge (1209—30) — Nicolaus (1230—40) — Olaf (1240—80) — Thord (1280—1314) — Arne (1314—49) — Jón Eriksson Skalle, Titulærbiskop (1343—58) — Alf (1368) — Henrik (1385) — Berthold (1407—11) — Jakob (1411—17) — Nicolaus de Sancto Yppolito (1418—33) — Bartholomæus de Sancto Yppolito (1433—40) — Gregorius (1440—50) — Andreas, Titulærbiskop (1456) — Vincentius Kampe, Titulærbiskop) 1514, d. 1537). *L. K.*

Grønning, Christian Vilhelm, f. 22. Nov. 1813 i Fredericia, mistede tidlig sin Fader og kom 9 Aar gl. til en from Vævermester i Christiansfeld, hvem han 1827 fulgte til Flensborg. Her blev han som Svend og holdt sig til kr. Kredse, hvorved han førtes ind i Missionstanker, og 1840 blev han optaget i »Norddeutsche Mission«s Skole i Hamborg. Han udsendtes 1845 til Telugu-Missionen i Indien, der 1851 overtoges af de amerik. Lutheraneres General-Council. Efter at have arbejdet i Gunlur, Palnaud og Radsjamundry rejste han hjem 1865 paa Grund af Hustruens Sygdom og blev 1868 Diakonus i Aabenraa, 1873 Præst i Ballum. D. 7. Febr. 1898 i Aabenraa som emeritus. G. har skrevet to smaa Skrifter: »Om Missionen i Ostindien«, Khbvn 1860 og »Noget mere om Missionen i Ostindien«, Haderslev 1866. *V. Sn.*

Gualberto, Giovanni, fiorentinsk Adelsmand, d. 1093, stiftede Vallombrosaner-Ordenen (se d. Art.).

Guardian (af *warda, garda,* paa Ital. *guardiano,* Vogter) er Navnet paa Forstanderne i Fransiskanernes og Capucinernes selvstændige Konventer.

Guastalla, Ludovica fra, se Art. Angelikere (I, 88).

Guayana i Syd-Amerika var oprindelig beboet af 30 forskellige Indianerstammer. 1734 begyndte Brødremenigheden en Mission i det holl. Surinam, men den blev opgivet 1808. Senere have forskellige eng. Selskaber sendt Missionærer (bl. a. Armstrong) til G., og siden 1841 har der i britisk G. været et anglikansk Bispedømme.

Gud er vort Navn paa det højeste Væsen. Om Gud tror vi, at han har skabt alt, hvad der findes, af egen fri Magtfuldkommenhed, den synlige Verden og den usynlige Verden. Vi tror, at han har skabt ogsaa os Mennesker, og vi tror, at han føler for os, som en Fader føler for sine Børn, og at han handler med os, som en Fader handler med sine Børn. I 2 store Hovedpunkter viser dette sig fornemmeligt: 1) Gud lagde sit eget Væsen til Grund, da han skabte os, for at vi skulde nyde Lykken af at leve samme Slags Liv som Gud selv. Han skabte saa denne synlige Verden for at give os den som Virkefelt. Han udrustede os med alle de nødvendige Anlæg, for at vi kunde underlægge os Jorden, nyde hele Frugten af dette Arbejde, og derunder udvikle os selv til vort Væsens hele personlige Modenhed og Rigdom. Han har hermed stillet sig i det personlige Forhold til os. Han er Faderen, der har givet os at leve med sig som sine Børn, sine frie Sønner og med hverandre indbyrdes. Dette Samfundsliv med Gud i frie Hjerter, dannede efter den højeste Fuldkommenhed, og med hverandre, med fuldt Herredømme over den materielle Verden, det er den høje Lykke, hvortil Gud har skabt os. 2) Og da Menneskene misbrugte sin Frihed og tabte den og blev Guds og hverandres Fjender, saa gav Gud sin eneste Søn hen i Døden for at frelse os og gengive os vor Frihed. Saa har Gud elsket Verden, at han har givet sin Søn, den eneste, for Verdens Liv. Derfor hedder det ogsaa om Gud, at Gud er Kærlighed. I disse 2 Handlinger af Gud, Skabelsen og Forløsningen, træder Guds Fadersind mod os klarest frem. Heri har vort Forhold til Gud sin dybe Grundvold. Vi skal tilbede og dyrke Gud, ære og elske ham, lyde ham og række os efter i alt at ligne ham, Grundbilledet for vort eget Væsen.

Gud er helt igennem et Aandsvæsen. Materien udgør ikke nogen Del af det guddommelige Væsen selv. Den er i alle sine Former et Værk af Gud, staar ubetinget i Guds Magt. Gud er Aandsvæsenet i højeste Fuldkommenhed, i levende personlig Fuldendthed. Vi tror derfor om Gud, at han er god og medfølende, fri i sig selv, almægtig, alvidende, raadig til at gribe ind, styre og være overalt. Han er overbærende, langmodig og naadig, saalænge der er Haab og Mulighed, viis og udholdende i at føre de vildfarende tilbage, retfærdig og stærk, hvor der bydes ham Modstand, Trods eller træg Ulydighed, som ikke lader sig bøje. Gud er Tilværelsens faste Grund. Som den har sit Ophav fra ham, har den og sin Bestaaen i ham, sin Udvikling og sit Maal fra ham og ved ham. Det er Livets sikre Grundvold, at Universet og enhver dets mindste Del hviler ubetinget i Guds, den stærke, gode, uforanderlige Guds Magt og Vilje. — Dette er den religiøse Tro om Gud, som Krdm. forkynder.

»Gud« er Egennavn *(nomen proprium)*, Navnet paa dette bestemte Væsen. Men »Gud« er ogsaa Fællesnavn *(nomen appellativum)*, der betegner en vis Art. Men der er af denne Art kun denne ene. Imidlertid hører denne Erkendelse i sin Klarhed og Renhed kun hjemme i Krdm. og delvis i de monoteistiske Religioner. De lavere Religioner har ikke højere Forestillinger, end at de ganske naturligt tænker sig flere Væsener af denne Art: flere »Guder«. Disse Forestillinger er yderst forskellige, eftersom Religionerne selv er til. Ganske vist synes de forskellige Ord for Gud i de semitiske og indogermanske Sprog alle at tyde hen, dels til den Forestilling om Gud, at han er den stærke, som man træder hen til i Frygt og Sky, dels til Forestillingen om Gud som den lysende, den kloge ordnende, — begge Dele Forestillinger af saa høj Art, som Folkene dengang overhovedet magtede. Men disse Forestillinger har ikke formaaet at holde sig og udfolde sig i sin Renhed. Den almindelige Opstykkethed, som tilhører Slægtens Barnealder i det Hele, fik Magten ogsaa over Gudsforestillingerne, og der blev mere og mere Plads for flere, for mange Guder. En forholdsvis sildig Tids filosofisk-panteiserende Reaktion magtede ikke noget nævneværdigt mod et tiltagende Flerguderi med dets Udvorteshed og Overtro. Og jo dybere Folkene er sunkne i Degeneration, desto mere uformuende er de blevne til at fastholde den Forestilling af Ophøjethed, som er Grundlaget for den virkelige Gudsforestilling. Men en liden Rest er dog altid bleven tilbage. Guderne opfattes dog altid paa en eller anden Maade som Magter af aandig Beskaffenhed, de har dog altid med Menneskene og Verden at gøre. De har en Vilje, som de gør gældende. Og derfor gælder det at holde sig til Vens med Guderne. Guderne maa dyrkes for at vindes. Dette er det laveste Vrængebillede af det i sig frie, sædelige Forhold mellem Gud og Mennesket.

Der har tiltrængtes lang Tid, inden Menneskene kunde naa frem til de kr. Forestillinger om Gud. Det er noget, som ligger i deres højt aandelige Karakter. Saavist som en Søn begynder som umyndigt Barn og trænger baade til lang Tid og Opdragelse, inden han bliver den frie myndige Søn, har det gaaet ligedan med Menneslægten. Det er den samme Gud, som fra Begyndelsen har handlet med den. Men Menneskene har i den første Tid set paa ham med andre Øjne. Det første Trin har vi i den gltestl. Aabenbaring. Alene her og i Kristus foreligger virkelig Aabenbaring. Hvad Hedningerne har besiddet, selv i sine bedste Religioner, er i Sammenligning hermed værdiløst. Det har indeholdt altfor faa Momenter af Sandheden, og Udviklingen har været for overvejende intellektualistisk. Det er ikke Meningen hermed at nægte, at Gud i Virkeligheden har handlet med Menneskene ogsaa

udenfor Israel. Det har han gjort i hele Historien. Men kun i Israel er denne Handlen blevet saa fyldigt følt og opfattet, at den har givet andet end vage, intellektualistiske Forestillinger og Begreber. Selv de højeste hedenske Gudsforestillinger er dannede ved filosofisk Spekulation, temmelig uafhængigt af det virkelige Liv. Anderledes i Israel. Den filosofiske Spekulation har der været ringe. Men Folkets oplevede Historie har været Grundkilden til Gudserkendelsen og dennes Udvikling. I G. T., denne Oplevelses religiøse Literatur, træder fornemmelig den Side af Guds Faderforhold i Forgrunden, der maa gøre sig gældende mod Sønnen i de umodne ofte noget vrange Gutteaar. Gud er den høje og mægtige, den hellige og nidkære, men og den gode, milde, trofast mod sit Folk og ubetinget at stole paa. Han vil ikke andet end sit Folks Vel, ikke for dets Fortræffeligheds Skyld, men for sin Trofastheds, sine Løfters og sin Æres Skyld. Der findes ingen anden Gud, der findes ingen Magt i Verden, der formaar noget ved Siden af ham. Men han lader sig heller ikke føre bag Lyset, ikke ved noget Slags Middel. Der findes hos ham ingen Personsanseelse, men den ubrødeligste Retfærdighed. Hans Vilje maa frem, og enhver vil faa efter sin Opførsel. Efter Tidernes Medfør handlede han med sit Folk, straffede det, straffede det haardt, naar det ikke vilde høre og lyde; tilgav og tog sig af det, naar det ydmyget og ringe søgte ind til ham og vilde lyde.

Dette er Hovedtrækkene i den gltestl. Gudsopfattelse, saaledes som den havde dannet sig under Folkets historiske Oplevelser. De udgør Forudsætningerne for den nytestl. Gudsopfattelse. I den øvrige Verden var i samme Tid den almindelige (kulturelle) Aandsudvikling i intellektuel Henseende foregaaet. Den gav de fornødne Tankeformer baade til det omfattende Blik paa Guds Verdensforhold, Forholdet til hvert enkelt Menneske, til hele Slægten og til Gudsforholdets helt igennem etiske Karakter. Tidens Fylde var naaet, og den kr. Opfattelse kunde danne sig, saaledes som vi ovenfor har skitseret det.

I N. T. har Gud helt og fuldt aabenbaret sig for Menneskene. Det ejendommelige ved denne Aabenbaring er, at den er sket ved Jesus Kristus. Og Jesus Kristus betegnes som Guds Søn, der var hos Gud, Faderen, fra Evighed, og atter er vendt tilbage til ham, og nu er hos ham i Evighed, som han var hos ham fra Begyndelsen. Han har været hos Gud og er hos Gud og er selv Gud. Og hos Gud er en Hellig-Aand, som han og Sønnen sender til Verden, og som virker i Menigheden. Heraf erkendes en ny Ejendommelighed ved Gud: der er ikke flere Guder. Men dette, at der blot er én Gud, er dog saa at opfatte, at Gud har en Søn og en Aand af samme Væsen som sig selv. Denne Side ved den kr. Gudserkendelse har Kirken søgt at give Udtryk i sin Treenighedslære (se d. Art.).

Ved den praktisk-religiøse Gudserkendelse har den kr. Teologi ikke kunnet blive staaende. Saa snart den kom i Berøring med den almindelige Dannelse, maatte den tage Stilling til de videnskabelige Gudsforestillinger. Disse er væsentlig fremgaaede af Betragtninger af Verden: af Naturen udenom Mennesket og af Menneskenaturen (se Beviser for Gudstilværelse, I, 283).

Først er det Spørgsmaalet, om Gud overhovedet lader sig erkende. Det er hovedsagelig 2 modsatte Anskuelser, som herom har gjort sig gældende. Paa den ene Side har man paastaaet, at Gud som det uendelige Væsen ikke kan erkendes af den endelige Menneskeaand. Denne Anskuelse naar sin Yderlighed i Agnosticismen, der erklærer enhver Erkendelse af Gud for umulig; ikke engang om nogen Gud findes, kan vi faa at vide. Denne Antagelse hviler paa den irreligiøse Forudsætning, at der intet Virkelighedsforhold findes mellem Gud og Menneskene. Paa den anden Side har man paastaaet, at Gud lader sig erkende af den foreliggende Verden: af Virkningen maa jo Aarsagen kunne kendes. Denne Anskuelse har naaet sin Yderlighed i den Antagelse, at Gud kan erkendes helt og fuldt ud af Menneskene. Denne Antagelse hviler paa den i sin Grund panteistiske Forudsætning, at Gud ikke er mer, end hvad der er kommet frem i Verden. — I Modsætning til disse 2 Yderligheder har den kirkelige Teologi gennemgaaende fastholdt, at Gud vistnok ikke kan udmaales af menneskelig Erkendelse, men at der dog findes en praktisk sand og fuldt paalidelig Erkendelse af Gud. Denne vindes imidlertid ikke gennem Filosofien, men gennem Aabenbaringen og dennes videnskabelige Bearbejdelse i Teologien. Dette maa jo ogsaa anses for det rette. Med andre Ord vil dette jo nemlig sige, at Gud, som alt hvad Mennesket skal erkende, maa først og fremmest empirisk, gennem Liv og Erfaring, optages i vor Erkendelse. Bliver nu dette rigtigt udført, saa bliver det et Spørgsmaal af anden Rang, hvor meget af Guds hele Fylde, vi paa denne Maade kender og erkender.

Dernæst er det Gudserkendelsen selv. Den har lagt til Grund dels den Tanke, at Gud er det værende, dels den Tanke, at Gud er en Person. 1) Den Gudserkendelse, der gaar ud fra, at Gud er det værende, var den fremherskende i den ældre Teologi. Den skrev sig fra den græske Filosofis Indflydelse paa Middelalderens og paa Reformationens Teologi. Den opfatter Gud som det rene Væsen *(ipsum esse subsistens; mera essentia)* og knytter hertil de guddommelige Egenskaber. Guds levende Personlighed kommer herved tilkort, og den religiøse Interesse hungrer. Den har derfor kun haft hjemme i de teologiske Lærebøger og i den filosofiske Spekulation især i panteistiske Systemer. I K. og i Menigheden har den været en fremmed Plante. 2) Den anden Gudserkendelse opfatter og fremstiller Gud som levende Personlighed med de guddommelige Egenskaber som denne Personligheds Livsytringer. Den stemmer med de religiøse Interesser. Men det føltes i alt Fald en Tid, som den ikke havde let for at gøre Fyldest for Videnskaben. Man gjorde nemlig gældende, at allerede det at opfatte Gud som en Person var en Indskrænkning af Guds Uendelighed og derved i Modsigelse med selve Gudsbegrebet. — Dette har i vort Aarh.s Teologi ført til en nærmere Undersøgelse af selve Gudsbegrebet. Man har eftervist fra den ene

Side, at Personlighed maa tillægges Gud; det upersonlige kan nemlig ikke være Aarsag til Personligheder. Skal derfor Gud være Aarsagen til Universet med dets Personverden, saa maa Gud ogsaa selv være en Person. Og paa den anden Side kan Gud jo heller ikke være noget ubestemt. Guds Uendelighed kan ikke betyde, at hans Væsen flyder ud i en Uendelighed, som berøver den ethvert bestemt og dermed ethvert virkeligt Indhold. Guds Uendelighed kan kun være et Udtryk for hans ubetingede Fylde og Overlegenhed udover Skabningen og al Skabningens Maalestok. Saaledes indfører Antagelsen, at Gud er Person, ikke nogen Modsigelse i Guds Væsen.

Denne Opfattelse af Gud udtrykkes af den nuværende Teologi saaledes: Gud er den absolute Personlighed. Ved Personlighedsbegrebet værnes om den religiøse og den etiske Interesse, ved Absoluthedsbegrebet om de Interesser, der knytter sig til Opfattelsen af Gud som Verdensaarsagen.

Det teologiske Arbejde paa en videnskabelig Opfattelse af Gud er en nødvendig Følge af den kr. Religions og K.s Stilling i en Menneskeslægt med Videnskab. Men dens Hovedkilde maa altid blive ikke Spekulationer udenfor det religiøse Liv, men hvad det religiøse Liv oplever af Gud. *Fr. P.*

Gud, Johan af (Juan di Dio), se Art. Barmhjertige Brødre I, 219.

Guddom, Kristi, se Jesus Kristus og Kristologi.

Gude, Ludvig Jacob Mendel, dansk Præst og Teolog, fødtes 23. April 1820 i Rude ved Holsteinborg, hvor Faderen var Birkedommer. 1829 blev han Discipel i Slagelse lærde Skole, hvorfra han dimitteredes 1837. I Studenteraarene fik Martensens Forelæsninger stærk Indflydelse paa ham; senere udviklede der sig et Venskab imellem disse to Mænd. Mynsters Prædikener og Paavirkningen af J. H. Paulli skyldte Gude ligeledes meget, og i Højesteretsassessor Stellwagens Hus fandt han et velsignet Hjem. Da han 1844 var bleven teol. Kand., underviste han i Religion i Borgerdydskolen og manuducerede i Filosofi og Teologi. Han havde ønsket at blive i Kbhvn og mulig gaa Universitetsvejen. Imidlertid blev han 1848 Spr. for Hunseby Menighed paa Laaland. Her havde han god Tid til Studium, men led under en Følelse af Ensomhed. Dog mindedes han med Taknemlighed Samlivet med Pastor Bergenhammer i Maribo. 1866 blev han Domprovst i Roskilde. Her døde han 26. Maj 1895. I en Aarrække var G. Censor ved teol. Embedseksamen. G. var en fin, konservativ, videnskabelig anlagt Natur. Hans Prædikener udmærkede sig baade fra Indholdets og Formens Side. Foruden Afhandlinger i Tidsskrifter og et Par mindre Arbejder om S. Kierkegaard, om Kirkeforfatningssagen, om Søndagen og om Daaben har han udgivet: »Irvingianismens Betydning i vor Tid« (1859); »Den hellige Nadver« (I—II, 1874—87; I forsvarede han for den teol. Doktorgrad); Juleaftenstaler (I—II, 1873—79). A. S. Poulsen udgav en Samling af hans efterladte Prædikener (1895). *J. P.*

Gudgoda *(haggudgoda),* en af Israeliternes Lejrpladser under Vandringen til Kanaan, formodentlig i eller nær ved Araba; nævnes kun i 5 Mos. 10, 7, men er øjensynlig det samme som *Hor haggidgad* i 4 Mos. 33, 32. *L. G.*

Gudhems Kloster i G.s Herred og Sogn i Vestergötland var et Nonnekloster af Cistercienser-Ordenen og omtales først i et Brev fra Kong Knut Eriksson, hvori han stadfæster sin Forgængers (Erik d. hl., hans Fader, eller Karl Sverkersson?) Gave af Gaarden G. til kirkelige Formaal. Grundlæggelsen falder o. 1160. Alexander III stadfæstede Gaven o. 1175, og siden udvidede Konger og Dronninger m. fl. den. Saaledes skænkede Erik Eriksson Dronning, Katarina (d. 1252), der havde til Hensigt at tage Sløret, en stor Del af sin Ejendom, bl. a. Indkomsterne af de Gaarde, hun ejede i Danmark. Hertugerne Erik og Valdemar skænkede 1308 Gaarden Aranäs under Betingelse af, at Nonnerne skulde flyttes derhen; paa lignende Vilkaar gav Kong Magnus Eriksson 1334 Gaarden Rackeby. Cistercienser-Ordenens Abbed i Paris overdrog Abbederne i Varnhem og Alvastra, om der var Grund dertil, at stadfæste denne Flytning, som var bestemt uden Generalkapitlets Samtykke. 1349 befalede Kongen, at Nonnerne skulde sættes i Besiddelse af Aranäs, hvorhen de nu skulde flyttes, og 1351 nævnes virkelig Aranäs-Kloster, men i et af Kong Albrecht 1368 udfærdiget Værnebrev finde vi, at Klostret er flyttet tilbage til G. Dronning Margareta gav G. 13 Gaarde under Betingelse af, at Messer og Aarsdage skulde holdes for hende og Kongerne Håkon og Magnus ved et af hende til Maria opført Alter. 1347 solgtes de danske Gaarde for 300 Mark lødigt Sølv, men Betalingen synes at være udeblevet. Til sidst byttedes de med Gaarde i Vestergötland. I Tidens Løb fik G. mere end 100 sv. Gaarde, og det blomstrede, til Reduktionsbeslutningen 1527 gennemførtes. Tilmed ødelagde en Ildebrand 1529 Klostret. Nu staar blot ubetydelige Rester af de af løs Kalksten opførte Bygninger. *O. A.*

Guðjohnsen, Pjetur, isl. Organist, f. 1812, d. 1877. Som Sanglærer i Reykjavik og Organist i 30—40 Aar samt ved Udgivelsen af Psalmemelodier, har han indlagt sig en stor Fortjeneste af den islandske Psalmesang i Kirken og Hjemmet, der før ham var i stor Vanrøgt og muligvis endda gaaet tilbage ved, at den gamle »Messesangbog« (Graduale, Grallari), med sin musikalske Vejledning, var fortrængt af den nye Psalmebog (1801). *Th. B.*

Gudmenneskelighed, Kristi, se Jesus Kristus og Kristologi.

Guðmundsson, Dadi, isl. Bonde paa Reformationstiden, Jón Arasons (I, 131) kraftigste Modstander. G. maa være født ved Begyndelsen af 16. Aarh., da vi møde ham som en allerede rig og mægtig Mand lige efter 1540, eller ved den Tid Ref. havde sejret i Skálholtstift. Sine store Jordejendomme havde han skaffet sig under Pest og Dyrtid med Vold og List. Gaarden Snóksdalur i Dalasyssel paa Vesterlandet, hvor G. boede, hørte til Skálholtstift, og den rige Bonde stod sig godt med Bisperne, der maatte bære over med hans store og grove Ægteskabsbrud, der endda forargede hans ellers i den Slags Sager overbærende Samtid. I Egenskab af Provst ind-

samlede han saaledes for den første luth. Bisp Gissur Einarsson (I, 731) Bispetiende og »Peterspenge« paa Vesterlandet. Den verdslige Øvrighed var ham ogsaa bevaagen for hans Kamp mod den opsætsige Jón Arason, og han sad inde med forskellige Sysselembeder, altsammen en ny Kilde til Magt og Rigdom. Under Ref. har han sikkert sét en god Lejlighed til at berige sig af K.s Midler, og han fik ogsaa Raadighed over det rige Helgafellskloster paa Snæfellsnæsset. G. var gift med en Søster til Marteinn Einarsson (I, 131), som blev Gissur Einarssons Efterfølger paa Skálholt 1548. Marteinn Einarsson var ikke som Forgængeren nogen handlekraftig Mand, Svogeren kom derfor til at føre den afgørende Kamp med J. A. De 2 lidenskabelige og hensynsløse Modstandere fik hinanden dømt fra Gods og Ære, og deres Kamp kaster et ejendommeligt Lys over Retstilstanden. Lovmanden paa Vesterlandet, »der aldrig kunde sige Nej«, dømte for og imod, eftersom de skiftevis fik Magt over ham. Om Kampens Afslutning kan henvises til Art. Jón Arason. G. døde 1563 efter en langvarig og pinefuld Sygdom, der helt udelukkede ham fra Omverdenen (Spedalskhed?), hvilken Sygdom efter Folkets Mening skyldtes Jón Arasons Bandsættelse. *Th. B.*

Gudsbilledet *(imago Dei)* udtrykker Menneskets ideale Væsen og Bestemmelse, dets Herlighed fremfor hele den øvrige jordiske Skabning (1 Mos. 1, 26—27). Msket er en Afspejling af Guds Væsen og Egenskaber. Naar Gud er den absolute Personlighed, der har den hellige Kærlighed til sit Indhold, saa vil Mskets Gudbilledlighed sige, at det er en skabt, en relativ Personlighed med den hellige Kærlighed til sit Indhold.

Medens hele den øvrige jordiske Skabning er upersonlig, er Msket Personlighed. Personlighedens Eksistensform er Enhed af Selvbevidsthed og Selvbestemmelse (Fornuft og fri Vilje); dens Udtryksform er Ord og Handling. Alt dette er G.s formelle Side. Den gudbilledlige Personligheds Indhold er den hellige Kærlighed, et Indhold, der kun kan haves ved det levende Samfund med Gud, som er Helligheds og Kærlighedens eneste Kilde. Msket er altsaa som gudbilledligt skabt til at leve af og i Guds Kærlighed, til at elske ham igen og gøre Samlivet mellem Mskene indbyrdes til et Kærlighedens Samfund, — og til i alt dette at have et rent Hjerte, som er fremmed for Synden og er Guds Helligheds Afbillede i al sin Væren. Skal Mskets Selvbevidsthed og Selvbestemmelse være fyldt med dette Indhold, da maa dets Selvbevidsthed ikke blot være en Bevidsthed om sig selv og sit Forhold til Verden, men tillige en Bevidsthed om sit Forhold til Gud (Samvittigheden, Barnebevidstheden), og dets Selvbestemmelse maa af Kærlighedens Drift ville det samme, som Gud vil. Tilstedeværelsen af G.s Indhold forudsætter saaledes et bestandigt Samfund med Gud, en bestandig Tilførelse fra hans evige Kilder. Dette Forhold har sit fuldkomne Udtryk i ham, som er G. i dets absolute Fylde (Kol. 1, 15): han kan intet gøre af sig selv, men Faderen elsker ham og viser ham alt (Joh. 5, 19—20); dette gælder da ogsaa Mskene, der ere skabte i og til Sønnen (Kol. 1, 16) og saaledes skulle afspejle hans Forhold til Faderen. — G.s inderste Væsen er altsaa et Forhold opad, til Gud; men deri er ogsaa givet et Forhold nedad og udad: Msket maa ifølge sit Forhold til Gud staa som Guds Repræsentant overfor hele den øvrige jordiske Skabning d. e. være sat til at herske over Jorden. Det var naturligvis en Miskendelse af det rette Forhold, naar Socinianerne og Arminianerne, ud fra et Gudsbegreb, hvor Vægten blev lagt paa Almagten, lod G. gaa op i Herredømmet over Jorden; det afledede gøres her til det væsentlige. Men paa den anden Side kan denne Mskets Herskerstilling ikke udelukkes fra at høre med til G., da dette maa omfatte hele Mskets Herlighed og præge alle de menneskelige Livsforhold. Der gives ingen Form af menneskelig Virken, hvor ikke Gudsforholdet bør være det beherskende. Al sand menneskelig Udvikling (den sande Humanitet) har til sin Livsrod Samfundet med og Afhængigheden af Gud; Løsrivelsen fra Gud er Frihedens Karikatur, Ødelæggelse af Mskets sande Væsen. Ingen nok saa udviklet menneskelig Kultur kan her give Erstatning. Msket er ikke skabt til at være sin egen Herre, men til at have sit Væsens Norm i Gud. »Humanitet uden Divinitet bliver Bestialitet«. — Gudbilledligheden er ifølge Sagens Natur en Bestemmelse ved Mskets aandelige Side; thi Gud er Aand, og Aanden er det herskende i Msket; kun en udskejende antropomorfistisk Betragtning (Audianerne I, 170) har kunnet søge Mskets Gudbilledlighed væsentlig i dets Legemlighed. Paa den anden Side kan Legemet ikke være uden Forhold til Gudbilledligheden, men er middelbart delagtig i den; thi Legemet er Bolig og Redskab for den gudbilledlige Aand og Afbillede af Mskets aandelige Personlighed. — I G. ligger endelig Mskets personlige Udødelighed; thi et Væsen, der er skabt til at dele Guds evige Livsindhold, hans Hellighed og Kærlighed, med ham, maa som saadant være skabt til evig Eksistens (Luk. 20, 38); det kan undlade at virkeliggøre sin religiøs-sædelige Bestemmelse; men det kan ikke undfly den guddommelige Fordring, som ligger udtrykt i den medskabte Udødelighed, der da bliver ét med evig Usalighed. Dette er først og fremmest indlysende for Menneskesjælens Vedkommende. Men Sjæl og Legeme høre sammen i den menneskelige Personlighed som en aandslegemlig Helhed; derfor kan det ikke ligge i Mskets oprindelige Bestemmelse eller i dets harmoniske Udvikling, at Sjæl og Legeme skulle adskilles; men begge ere skabte til at være evigt forenede.

Denne Udvikling af G.s Indhold stemmer med de Åntydninger, Skriften giver til Begrebets rette Forstaaelse. Skriften opholder sig ikke ved Personlighedens formelle Bestemmelser, at Msket er et selvbevidst og selvbestemmende Væsen, men bevæger sig om G.s Indhold, der ganske vist forudsætter hine; det blotte Personlighedsbegreb spiller overhovedet ikke i Skriften den Rolle som i Nutidens Bevidsthed; Skriften taler hverken om Gud eller Mske i abstrakte Personbetegnelser, men fremstiller dem i deres konkrete Væsensbestemmelser og i deres mangfoldige Egenskaber. I Grundstedet 1 Mos. 1, 26

siges kun, at Gud skabte Msket »i sit Billede, efter sin Lighed«, uden at der gives nogen Forklaring af disse Ords Betydning. Tilføjelsen »og de skulle herske over Havets Fisk og over Himlens Fugle og over al Jorden« vil ikke give en udtømmende Forklaring, men udtrykke den Stilling, Msket paa Grund af sin Gudbilledlighed kommer til at indtage overfor de øvrige jordiske Skabninger. Det er ofte forsøgt at sætte en Indholdsforskel mellem Grundtekstens to Udtryk: Billede *(zelem, εἰκών, imago)* og Lighed *(d'muth, ὁμοίωσις, similitudo)*, enten saaledes, at »Billede« skulde betegne Fornuften og den frie Vilje, »Lighed« det religiøs-sædelige Indhold, eller saaledes, at »Billede« skulde betyde det fra Begyndelsen tilstedeværende, »Lighed« det, der skulde naas gennem Udvikling. Men det er klart af andre Steder, hvor et enkelt af de to Udtryk staar alene for at betegne det hele (1 Mos. 1, 27; 5, 1; 9, 6; Jak. 3, 9; 1 Kor. 11, 7), at de ere identiske af Indhold, kun at det ene er det konkrete Udtryk (Afbillede af Gud), det andet det abstrakte (Lighed med Gud); Dobbeltheden skal kun tjene til at forstærke Lighedens Fremhævelse. Hvor Skriften taler om G.s Indhold, fremhæver den snart den ene, snart den anden Side. 1 Kor. 11, 7, hvor G. særligt tillægges Manden, hentydes der til Herredømmet over Jorden; Jak. 3, 9 sigtes der til, at Msket er skabt til Delagtighed i Guds Velsignelse, saa at ingen tør forbande det. Ef. 4, 24 og Kol. 3, 10 siges, at det genfødte Mske er skabt efter Guds Billede, og at det som saadant har til sit Indhold dels den Retfærdighed og Helligthed, som virkes af den i Kristus aabenbarede Sandhed, dels det Kendskab til Gud, som fremgaar af Erfaringslivet i Samfundet med ham. Heri er G.s dybeste Væsen udtalt. —

Efter Udviklingen af G.s Begreb og Indhold staar det tilbage at spørge om Stadierne i dets Virkeliggørelse. Navnlig 2 Spørgsmaal fremstille sig for Betragtningen: 1) Var G. virkeliggjort i Msket allerede ved dets Skabelse, saa at der kan tales om en oprindelig Fuldkommenhed før Syndefaldet, eller har Mskets Tilstand fra Begyndelsen staaet paa et aandeligt Nulpunkt, saa at G. først skulde fremkomme som Resultat af Mskets egen Udvikling? 2) Er G. tabt ved Syndefaldet, eller er det endnu til Stede hos Msket i Syndighedstilstanden?

Spørgsmaalet om Mskets oprindelige Tilstand kunde synes ørkesløst, da denne Tilstand i alle Tilfælde nu er forsvunden. Alligevel har det en uafviselig Interesse for den rette Forstaaelse af vor nuværende Syndighed. Thi Synden kommer til at staa i et ganske andet Lys, hvis den betragtes som liggende i Mskenaturen fra Begyndelsen, end hvis den er en Forvanskning af Mskenaturen, opstaaet ved et Syndefald. I første Tilfælde kommer man ind paa en Tankegang, der strider mod Krdm.s Væsen: Synden bliver et uundgaaeligt Moment i Mskets Udvikling; Gud bliver direkte eller indirekte Syndens Ophav; Mskets Skyld svækkes, og Synderen maa væsentlig blive Genstand for Guds Medynk, ikke for hans Vrede. Denne Betragtning er raadende i den nyere Tids Naturalisme, der vil opfatte Mskeslægtens Udvikling som en sukcessiv Fremskriden fra det lavere til det højere, fra Barbari til Kultur i bestandig tiltagende Hurtighed. Msket skal være begyndt i en dyrisk Raahedstilstand, bundet i sine blinde Instinkter og sanselige Drifter, fra hvis Herredømme det efterhaanden ved Fornuftens og Viljens Opvaagnen skulde frigøre sig. Skriftens Tale om en oprindelig fuldkomnere Tilstand og et derefter følgende Syndefald forklares som en Myte; hvad der gentager sig gennem Tiderne i ethvert Mskes Liv, at det ser tilbage til sin Barndomstid som en Uskyldighedsperiode i Sammenligning med den voksne Alder, har i disse Fortællinger antaget Skikkelse af en enkelt Begivenhed, der skal have tildraget sig en Gang for alle i Mskeslægtens Historie. Schiller, Fichte og Hegel betegne det saakaldte Syndefald som et mægtigt Fremskridt i Mskets Fornuftudvikling, — som den lykkelige Begivenhed, hvormed Msket begynder at frigøre sig fra Naturdriftens Herredømme, begynder at gaa over fra en dyrisk til en menneskelig Tilværelse. Dette har faaet sin stærkeste Udførelse i den moderne Evolutionsteori, ifølge hvilken Msket baade efter Sjæl og Legeme skal have udviklet sig af en af de højeste Dyreformer. Indenfor Teologien er hin Grundbetragtning, der inddrager Synden i Mskets oprindelige Tilstand, gjort gældende af Schleiermacher: Mskets medskabte Fuldkommenhed maa ikke forstaas som en forbigangen Tilstand, der er ophørt ved et Fald, men er det gennem alle Tider tilstedeværende religiøse Anlæg, Evnen til ved den menneskelige Organisme at naa op til de Selvbevidsthedstilstande, i hvilke Gudsbevidstheden kan virkeliggøre sig. Denne medskabte Fuldkommenhed har ikke været tilstede i særlig Grad i Mskeslægtens første Tid; tværtimod maa ifølge Sagens Natur den menneskelige Udvikling begynde med, at Kødet, den sanselige Bevidsthed, har Forspring for Aanden, for Gudsbevidstheden; den første Skabelse er ufuldkommen og venter paa sin Fuldkommengørelse ved den anden Skabelse, Forløsningen i Kristus. Den samme Betragtning deles f. E. af R. Rothe. Ritschl finder i Talen om Mskets oprindelige Fuldkommenhed kun en Foruddatering af det kr. Livsideal.

Anderledes opfatter Pelagianismen og efter den Socinianismen og Rationalismen Mskets oprindelige, medskabte Tilstand: ikke som en uren, men som en indholdsløs, der hverken i religiøs eller etisk Henseende havde nogen bestemt Retning *(ut sine virtute, sic sine vitio)*; Msket er skabt med Fornuft og Frihed (formel Valgfrihed) til at vælge mellem godt og ondt; derved skulde det arbejde sig op til at ligne Gud ogsaa i etisk Henseende. Disse Evner har Msket beholdt ogsaa efter Syndefaldet. En saadan Lære passer ganske ind i den pelagianske Helhedsbetragtning; den mangler en alvorlig Syndsbevidsthed og tillægger Msket Evne til selv at virkeliggøre sin Bestemmelse i Stedet for at forstaa, at al Mskets Kraft udspringer af Samfundet med den sig meddelende Gud. Enhver dybere Antropologi maa forkaste den Lære, at Mskenaturen i sig selv fra Guds Haand er indifferent i aandelig Henseende *(tabula rasa)*. Hvis Mskenaturen ikke

bar i sig Retningen hen imod det sande og gode, vilde den aldrig kunne naa virkelig Hvile og Tilfredsstillelse. Vor Erkendelse kunde da kun komme i et udvortes Forhold til sin Genstand, ikke erkende Sandhedens tvingende Magt. Vor Vilje vilde da i og for sig kunne befinde sig lige vel ved at afvise og ved at følge Idealet. Og hvis der ikke i vort inderste Væsen var indplantet en Retning hen imod Gud, hvis vi ikke i denne Betydning vare skabte til ham, vilde Gudsforholdet ikke kunne give Sjælen den dybe Glæde og Fred. Sandhedens, Sædelighedsidealets og Gudsforholdets Indplantelse i Msket fra Begyndelsen er Betingelsen for, at Msket kan faa nogen virkelig aandelig Ejendom. Mskets aandelige Liv begynder ikke i Tomhed, med lige Mulighed til alt, men med en bestemt iboende Retning, der har Spirekraft og Drift hen imod sin Fuldendelse. Dette gælder i Aandens ligesom i Naturens Verden. »Adam var ikke blot skabt med Forstand og Vilje, men med en saadan Forstand og en saadan Vilje, at han dermed forstod Gud og vilde, hvad Gud vil« (Luther).

Paa ejendommelig Maade er den rationalistiske Anskuelse paa dette Punkt optagen af Romerk. Den indifferente, indholdsløse Tilstand skal være Mskets egentlige Natur *(pura naturalia)*, men dertil har Gud føjet det religsædelige Indhold som en overnaturlig Gave *(donum superadditum)*. Om denne Tilføjelse er sket samtidigt med eller efter Skabelsen, lader K.læren ubestemt; de fleste Dogmatikere hælde til den første Betragtning; men Spørgsmaalet er uvæsentligt overfor den fælles Grundanskuelse, som er tilstede baade i Tridentinum og i den rom. Katekisme, og som Dogmatikeren Rob. Bellarmin har givet et klart Udtryk i følgende Lære: Den egentlige Mskenatur *(pura naturalia)* bestaar paa den ene Side i den sanselige Natur med dens Drifter *(concupiscentia)*, paa den anden Side i Fornuften og den frie Vilje, Evnen til at kende Gud og opfylde hans Bud; denne højere Natur skulde holde den sanselige Natur i Tømme og formaaede det ogsaa, om end med Kamp og uhyre Vanskelighed. For nu at lette Msket Kampen og Opnaaelsen af dets Maal tilføjede Gud den overnaturlige Gave, *(don. superadd.)*, den oprindelige Retfærdighed *(justitia originalis)*, som bestod i Hellighed, Retfærdighed, Samfund med Gud, Herredømmet over Skabningen og Udødelighed. Ved Faldet mistede Msket denne overnaturlige Gave, men hvad der hører til selve Naturen, forbliver væsentlig uforandret. Msket synker altsaa ved Faldet tilbage til *status purorum naturalium* med den iboende Strid mellem Naturens sanselige og aandelige Side. — Denne Lære staar i nøje Sammenhæng med hele den rom. Frelseslære og er opstillet for at tjene denne. 1) Det mekaniske Forhold, her sættes mellem Natur og Naade, er gennemgaaende i hele den romerske Krdmsanskuelse. Naaden er udenfra tillagt Msket, kan udvortes mistes og atter udvortes skænkes; den mistede Gave tilføres mekanisk og magisk gennem K.s Naademidler, uden at der kræves nogen Receptivitet af virkelig aandelig Art. Her miskendes, at den sande Mskenatur er den, der er gennemtrængt af Naaden; Gudsforholdet er ikke noget, der ligger udenfor Mskenaturen, men det udgør dens inderste Væsen. 2) Romerk.s mærkelige Forening af pelagianske og augustinske Elementer har i denne Lære sit antropologiske Grundlag. Naar det faldne Mske endnu har bevaret den oprindelige Naturs Evner uforvanskede, saa er det i sin Orden, at der kan tales stærke Ord om Mskets Kraft til at opfylde Guds Vilje; paa den anden Side prises Naadens Storhed, der baade fra Begyndelsen havde bragt og nu gennem K. bringer den overnaturlige Hjælp. 3) Læren om, at Mskenaturen ikke er skabt med en iboende Retning, men med formel Valgfrihed og Handleevne, er Grundlaget for den atomistiske Betragtning, der lader Mskets Helliggørelsesliv falde ud i lutter Enkeltheder. 4) Den oprindelige Splid mellem Mskets sanselige Drifter og dets Fornuft og Vilje svækker Erkendelsen af Syndens etiske Karakter og hindrer Erkendelsen af Legemlighedens rette Stilling under Helliggørelsen.

Overfor disse Vildfarelser fremhæver Protestantismen, at Mskets medskabte Tilstand indeholdt den livskraftige Begyndelse til alt, hvad det var bestemt til at blive, den gode Retning hen imod Gud og hans Vilje. Alligevel kan denne medskabte Tilstand ikke være Virkeliggørelsen af Mskets Ideal (1 Kor. 15, 45 f.). Begyndelsen maa være en saadan, at den kræver Udvikling og Fremskridt, samtidig med, at den anviser den sande og sunde Retning (1 Mos. 1, 31). Hvis der ikke var Plads baade for det intellektuelle Arbejde og for den etiske Frihedsudvikling, kunde der ikke fremkomme et virkeligt Personlighedsliv. Thi et Personlighedsliv er kun til Stede, naar der er foregaaet et Frihedsvalg, naar Viljen har gjort sig til Subjekt for de medskabte Kræfters Brug. Personligheden kan ikke nøjes med at forefinde sig selv som et givet, men maa tage sig selv, sit Forhold til Gud og til Verden i Besiddelse. Saa længe Msket ikke har gennemgaaet Prøvelsen, kan den iboende relig.-sædelige Retning kun være en ureflekteret og umiddelbar. Derfor betegner Luther Adams Tilstand før Faldet som Barnets Uskyldighed, der skulde afløses af Mandens. Mskesjælen har som uvilkaarlige Livsytringer baaret i sig Forstaaelse af Guds Ord og Vilje (1 Mos. 2, 16—17; 3, 2—3), Tillid og Kærlighed til ham og Lydighed imod ham, hvortil endnu kom et umiddelbart Klarblik paa den omgivende Skabning (1 Mos. 2, 19 f.), — men alt dette uden Bevidsthed om Forskellen mellem godt og ondt (2, 17; 3, 5), altsaa netop i en barnlig Umyndighedstilstand (5 Mos. 1, 39), hvor Refleksionen endnu ikke var vaagnet, men hvor alt ligesom fulgte af sig selv. Mskets Natur indeholdt ikke urene Tilskyndelser, som kunde friste til Synd (1 Mos. 2, 25), og dets Legemlighed skulde, skønt dannet af forkrænkeligt Stof (1 Mos. 2, 7), have naaet Forklarelsen uden at gaa igennem Døden (1 Mos. 3, 22; Legemets *posse non mori* skulde være blevet til *non posse mori*). Mskeslægtens Begyndelsestilstand maa altsaa opfattes som ét med Maalet i Henseende til Indhold og Retning, men som forskelligt fra Maalet i Henseende til Udvikling. Msket er skabt paa én Gang i og til Gudbilledligheden; G. er fra Begyndelsen til

Stede som Guds Gave, men tillige som Mskets Opgave. Dette har faaet sit træffende Udtryk i Apologien til den augsb. Bek. (S. 53—54): »Den oprindelige Retfærdighed skulde indeholde ikke blot en ligelig Blanding af Legemets Egenskaber, men ogsaa følgende Gaver: en sikrere Kundskab om Gud, Gudsfrygt og Tillid til Gud eller i det mindste den rigtige Retning og Beskaffenhed og Evnen til at tilvejebringe disse Ting«.

For at blive tro mod dette Standpunkt, bør man om Mskets oprindelige Tilstand bruge Betegnelser, som udtrykke baade at den gode Retning er til Stede, og at den kun er til Stede som den indholdsrige og spirekraftige Begyndelse. »Uskyldighedstilstanden« er en for svag Betegnelse, da den kun udtrykker det negative, at Msket ikke har gjort sig skyldigt i Synd, men ikke det positive, at det har sit Maal indplantet i sig. Kirkelæren bruger hyppigst Betegnelserne »den oprindelige Retfærdighed *(justitia originalis)*« eller »den medskabte Hellighed«; de vilde være vildledende, hvis Retfærdighed og Hellighed forstodes i den Betydning, hvori de bruges om den personlige Helliggørelsestilstand; men de have deres Ret, naar de forstaas om det Gudsforhold og den Renhed, som er Helliggørelsens Udgangspunkt, en Betydning, der er berettiget udaf den bibelske Sprogbrug (1 Kor. 6, 11). Mest vejledende er vel den ligeledes af Kirkelæren hyppigt brugte Betegnelse *status integritatis* d. e. den Tilstand, da Mskets Væsen endnu var til Stede i uforderet Renhed, den uforstyrrede normale Begyndelse, da Msket stod i det uvilkaarlige Tillids-, Kærligheds- og Lydighedsforhold til Gud. —

Vi vende os tilsidst til Spørgsmaalet om Syndefaldets Virkning paa Mskets Gudbilledlighed: hvorvidt det faldne Mske har mistet G. eller endnu besidder det. Spørgsmaalet staar i nøje Forbindelse med Opfattelsen af Syndens Magt i Mskenaturen. Fra den ene Side høres den Paastand, at G. er bevaret væsentlig uforandret, — en Paastand, der hviler paa den urigtige Forudsætning, at G. kun bestaar i de formelt-personlige, intellektuelt-fysiske Fortrin, som Msket altid vil beholde fremfor de øvrige jordiske Skabninger. Fra den anden Side hævdes, at G. er mistet ved Syndefaldet; denne Paastand hviler paa en Sammenblanding af G. og »den oprindelige Retfærdighed« (Konkordieformlen p. 640 § 10); det miskendes, at den oprindelige Retfærdighedstilstand var G.s normale Begyndelsesstadium i relig.-sædelig Henseende, men ikke udtømmer det til Grund liggende G. selv. Man kunde forsøge at forlige de modsatte Paastande ved at sige, at Msket har bevaret G. i videre Forstand *(late dicta)* ɔ: Fornuft og fri Vilje, men at det har mistet det i snævrere Forstand *(stricte dicta)* ɔ: dets relig.-etiske Indhold. Saaledes de gamle luth. Dogmatikere. Men en saadan udvortes Deling lader sig ikke gennemføre. Vistnok har Faldet mest indgribende berørt det relig.-etiske, idet det har forstyrret og ødelagt Mskets Forhold til Gud og hans Vilje. Men alligevel er Forholdet ikke dette, at det intellektuelt-fysiske er forblevet uberørt; Erfaringen lærer os tilfulde, at ogsaa Erkendelsen og Viljesfriheden er svækket ved Synden. Heller ikke er Forholdet det, at Msket, idet det ved Syndefaldet er blevet gennemtrængt af Egenkærlighed og ond Begær, har mistet sit relig.-sædelige Anlæg; det har endnu bevaret en Samvittighed og en Trang til Gud, som ikke lader det finde Fred og Hvile i Sjælen, førend det er kommet i Samfund med ham. Saaledes gælder det om G. som Helhed, at det er forstyrret og forvansket, men ikke udslettet ved Syndefaldet. Deri forenes Skriftens Udsagn, som paa den ene Side tale om G. som bevaret (1 Mos. 9, 6; 1 Kor. 11, 7; Jak. 3, 9) og paa den anden Side tale om Genfødelsen som dets Fornyelse (Ef. 4, 24; Kol. 3, 10). Den skriftmæssige Betragtning er, at G. var til Stede før Syndefaldet i sit normale Begyndelsesstadium, at det efter sin Forstyrrelse ved Syndefaldet fornyes ved Genfødelsen, udfolder sig i Helliggørelsen (Mt. 5, 48; Ef. 5, 1) og naar sin Fuldendelse i Herliggørelsen (1 Joh. 3, 2). (M. Pfannenstiel, Om gudsbelätet. En dogmatisk-etisk undersökning på de lutherska bekännelsesskrifternas område. Lunds univ.' årsskrift XXXIII, 1897; O. Zöckler, Die Lehre vom Urstand des Menschen, geschichtlich u. dogmat.-apologet. untersucht, Gütersloh 1879; R. Rüetschi, Geschichte u. Kritik der Lehre von der ursprünglichen Vollkommenkeit, Leiden 1881). *P. M.*

Gudsdom eller Ordal (af angelsachsisk: *ordâl* = Urtheil; lat.: *judicium Dei;* oldnord.: *skirsl* = Rensning), en Handling, hvorved Guds umiddelbare Indgriben til Vidnesbyrd for en uskyldig antages at maatte finde Sted, har i lange Tider, især i Middelalderen, spillet en Rolle som Uskyldsbevis ved Rettergang. Oprindelsen er ukendt, men ligesom Troen paa Guddommens Værnen om Retfærdighed og Magt og Vilje til at haandhæve den, er almenmenneskelig, findes der Vidnesbyrd om G. hos mangfoldige Folkeslag, hvor Samfundslivets Former endnu ere uudviklede, eller Retslivet stærkt knyttet til et forholdsvis barnligt religiøst Standpunkt. Ganske med Urette har man tidligere søgt Oprindelsen til G. i et rom.-kat. Præstebedrag. Selv hos ret højtstaaende Oldtidsfolk findes G. (hos Jøderne kendes kun et forbigaaende Eks., jvfr. det »beske Vand« 4. Mos. 5, 11 f.), og hos lavtstaaende Nutidsfolk er dette Procesmiddel velkendt. At Troen paa Guds umiddelbare Indgriben og Styrelse med Rette tolker og nævner visse Tilfælde af Straf som Guds Dom (jvfr. f. E. Ap. G. 5) har intet med G. at gøre, heller ikke har Lodkastningen i Almindelighed (i N. T. Ap. G. 1, 26) G.mens særlige Præg, og i den ældste kr. K. er der ikke Vidnesbyrd om G.mens retslige Anvendelse. Naar G. derfor i de germanske Folk kom til at spille en saa fremtrædende Rolle, ligger det nærmest at antage, at den har ældgammel Hævd, selv om Sydgermanerne og Nordens Folk først synes at kende den efter deres Berøring med Krdm.

At den kr. K.s Mænd imidlertid allerede i 9. Aarh. optog G. i kirkl. Rettergang, skabte særlige Former for G. (Korsprøve, Nadverprøve) og omgav dem med en Kreds af liturgiske Former, er sikkert; men Bestræbelser for at indskrænke G.mens Brug, som subsidiær, til Nødstilfælde, hvor alm. Rettergang forekom upaalidelig, og for at sætte Grænser for dens overtroiske Brug, fremkom ogsaa (principiel For-

dømmelse udtalte allerede Agobard af Lyon, se d. Art.), og, naar undtages visse Formers sejge Liv, lød der snart Advarsler og ligefremme Forbud fra K.s Mænd (især Hildebrandinerne) mod den Fristelse af Gud, som G.menes egenmægtige Paakaldelse af Guds Indgriben var (især fra 12. Aarh.; bestemt Forbud mod Præsters Medvirken paa Laterankonciliet 1215). G.men, der i visse Tilfælde, naar Beviset mislykkes, i sig indeslutter Straffen, er dels ensidig, dels tvesidig. Særlig mod sidstnævnte Form (Tvekamp) rettede K. tidlig Angreb. Blandt de mest gængse Former kan nævnes: Ildprøven *(probatio per ignem,* især Jærnbyrd: den anklagede bar et Stykke glødende Jærn eller gik visse Skridt over glødende Plovjærn; Haandens eller Fodens uskadte Tilstand var Vidnesbyrd om Ret; anvendt i Danmark allerede under Harald Blaatand, i Norge oftere under Kongestridighederne; forbudt begge Steder før Midten af 13. Aarh.), Korsprøven (Modstanderne stillede sig med udrakte Arme op mod et Kors; den, hvis Arme først sank eller rystede, var skyldig; allerede Ludvig d. fromme forkastede den som ukristelig), Vandprøven (baade *judicium aquæ frigidæ,* ligeledes forgæves forbudt allerede af Ludvig d. fromme: en Nedkastning i koldt Vand, hvor det, at man flød, vidnede om, at det rene Vand ikke taalte det urene i sig, eller at Trolddomsmidler hævede de sædvanlige naturlige Love ved Hidførelse af en særlig fysisk Tilstand — brugt endnu i moderne Tid ved de modbydelige Hekseprocesser — og Kedelfang, hvor man optog en Genstand af det koghede Vand), Prøvebidden *(judicium offæ, panis adjuratæ, casibrodeum,* hvor den mislykkede Nedslugning af et indviet Stykke Brød og Ost var Tegn paa Skyld) og den særlig for Gejstlige anvendte Nadverprøve *(purgatio per eucharistiam,* hvor Sygdom eller Død efter Kommunionen var Skyldtegn). Ogsaa Loddet brugtes. — En særlig Rolle har Baareprøven *(cruentatio)* spillet i Rettergangen. Heller ikke dens første Fremtræden (i 12. Aarh. omtales den i Artur-Romanerne) tyder paa kirkelig Oprindelse. Efter den oprindelige Forstaaelse var den ikke en G., thi det opfattedes ikke som et Mirakel, at Liget blødte, naar Morderen førtes til det eller traadte det nær, men som en Naturlov, der forklaredes paa forskellig Vis af Folket og de lærde, der heller ikke tvivlede om, at den fandt Sted. Fra Midten af 13. Aarh. betragtede dog ogsaa K.s Mænd Baareprøven som G., men da K. dengang stillede sig afvisende overfor G., begyndte man ikke denne Handling, som man havde gjort ved andre, med en Messe med Kommunion, og den blev ikke heller udstyret med de særlige liturgiske Formularer *(adjuratio hominis,* Besværgelsen om at tale sandt, Eksorcismen af de onde Aander bort fra Ordal-Elementerne, samt *benedictio* og *conjuratio,* Indvielsen af Elementerne til Brug ved denne Tjeneste i Guds Navn samt Guds Anraabelse). Om end Tanken om Baareprøven som en G. stadig holdt sig (findes ogsaa hos Reformatorerne), hører derfor denne Skik, saavel som »Heksesvømningen«, hvor det ogsaa antoges for en ligefrem fysisk Lov, at Legemet ikke sank, og hvor vi heller ikke møde kirkeligt Ceremoniel, ikke til G. i egentlig Forstand. Medens de fleste G.me forsvandt i 14.—15. Aarh., holdt netop saadanne Former som Baareprøve og Heksesvømning (siden ogsaa Heksevejning), der kun indirekte have K.s Sanktion eller i alt Fald ikke foretoges med dens særlige Skikke, sig længe paa Grund af folkelig Overtro og den barnlige Naturopfattelse, og i den moderne Tids Hekseprocesser (se d. Art.) oplevede »G.mene« en Slags Renæssance i protestantisk Rettergang. Et stort retsligt Fremskridt var vel ikke de raa Torturundersøgelser, hvormed Juristerne efterhaanden afløste de lidet betryggende G.me (Dahn, Studien zur Gesch. der german. Gottesurtheile, 1857; Planck, Das deutsche Gerichtsverfahren im Mittelalter II, 1879; Kaegi, Alter u. Herkunft des germ. Gottesurteils, 1887; Patetta, Le ordalie, 1890; C. V. Christensen, Baareprøven, 1900). *J. O. A.*

Gudsfred *(pax s. treuga Dei, Trewa, trêve de Dieu* ɔ: Vaabenstilstand) kaldes de Paabud, som ved K.s Bestræbelser for Fredssagen (II, 112) fremkom især siden 11. Aarh., og hvis Formaal var at indskrænke de Landefejder og den herskende Selvtægt, der hele Middelalderen igennem som Følge af de gammelgermanske Retsgrundsætninger var Samfundslivets Fordærv. Udgangspunktet for disse Forsøg paa at give det borgerlige Liv et dybere udvortes Præg af de kristelige Idealer og derigennem pædagogisk lede til en inderligere Tilegnelse af Kærlighedsbudet, udgik fra Frankrig. Siden 990 indgik man i Syd- og Mellemfrankrig Forpligtelser, der paa en vis begrænset Tid forbandt visse i Ed tagne Mænd til at anerkende særlige, især kirkelige, Ejendommes og visse Samfundsklassers varige Fredshelg (de kirkelige Bygninger og andre Besiddelser, Klerke og Munke, Kvinder, Pilegrimme, Købmænd, Bønder og deres Ejendom). En videre Udvidelse af disse Bestræbelser var den G., der til Stadighed helligede visse Dage og Tider, saaledes at Fejde paa dem straffedes som særlig Krænkelse af Guds Lov. Det var især den berømte Abbed Odilo fra Cluny (se d. Art.), der o. 1040 vakte Begejstring for G. i Frankrig, og snart forplantede Bevægelsen sig til de religiøst vakte Kredse i Landene mod N., S. og V. — Koncilier fastslog G.en, og den verdslige Magt støttede Bestræbelserne, der saaledes bleve en Slags udvidet Kongsfred (Mainzer-Synoden 1085: *constitutio pacis Dei Henrici IV imperatoris).* Ved Pavedømmets Medvirkning hævedes G.en fra at være Forpligtelse for de særlig beedigede til at være en almengyldig Kirkelov (Urban II paa Synoden i Clermont 1095, fornyet paa Lateranmøderne 1123, 39, 79). — Udgangspunktet er den ældgamle kirkelige Ugebetragtning, idet man — udover Søndagshelgen (fra Lørdag Aften til Mandag Morgen) — »bandt« de ved Herrens Lidelse, Død og Opstandelse helligede Dage (Onsdag Aften til Mandag Morgen), men hertil føjedes snart Kirkeaarets Højtidstider (Fastetiden med Paaske, Advent med Juletid samt enkelte Helgendage). Efter 3dobbelt forgæves Formaning fulgte Ekskommunikation, Pengebøde eller Godskonfiskering. Skønt G. endnu langt senere af og til bekræftes enkelte Steder, optoges dog siden 13. Aarh. de uigennemførlige Bestræbelser især paa det Grundlag, at Fyrsterne paabød Landefred paa en vis Række

Aar. Med Kejsermagtens Styrke stod og faldt disse Fredspaalæg i det rom. Rige, og de praktiske Følger af G.en saavel som af Landefreden blev, som rimeligt var, i det hele afhængige af det religiøse og sociale Livs Styrke. Om Gennemførelse af »evig« Landefred se Fredssagen (Kluckhohn, Gesch. des Gottesfriedens, 1857; Huberti, Rechtsgesch der Gottesfr. u. Landfrieden I, 1892; Dahn, Fehdegang u. Rechtsgang der Germanen, 1877; Semichon, La paix et la trêve de Dieu, I—II, 1869). *J. O. A.*

Guds Moder, se Maria.

Guds Ord, se Skrift, den hellige.

Guds Rige, *ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ*, er et for N. T. ejendommeligt Udtryk. Den deri liggende Tanke om Gud som Konge findes dog ofte i G. T. Han er her først og fremmest Israels Konge, men tillige den, hvis Magt strækker sig over hele Verden. Hertil knytter sig den af Profeterne nærede Forventning, at denne Israels Guds Overmagt over Verden engang vil træde synlig og herlig frem, men dette nationale Haab er etisk betinget ɔ: forenet med Forkyndelsen af Straffedommen over Folket, for saa vidt det ikke omvender sig. Indenfor denne Forventning rummes ogsaa Haabet om den messianske Konge, Davidssønnen, gennem hvem Gud vil oprette Israel Riget. Det er paa Basis af denne Forventning, at Jesu Forkyndelse af Guds Rige maa anskues. I Stedet for den af Profeterne hævdede etiske Betingethed, var der imidlertid i Sammenhæng med Folkets Udvikling fra Profeterne til Loven efter Eksilet, traadt en ydre religiøs Betingethed, nemlig den ydre korrekte Overholdelse af Lovens Bud. I Kraft heraf klyngede man sig til Haabet om Messiastidens Frembrud, som den apokalyptiske Literatur efter Daniel skildrede i stærke Farver, og har sikkert ogsaa samlet dette Haab i Udtrykket »Guds Rige«, da Forkyndelsen af dettes Frembrud i Johannes Døbers og Jesu Mund straks sætter Folkeskarerne i Bevægelse. Men idet Johannes Døbers Forkyndelse af Gudsrigets Komme bliver en Omvendelsesprædiken (Mt. 3 og Parallelsteder), gaar han altsaa tilbage til Profeternes Standpunkt og bliver derved Profetiens Fuldendelse og Jesu Vejbereder, idet han proklamerer den afgørende Modsætning, hvori Jesu Forkyndelse af Guds Rige maa komme til at staa til den daværende farisæiske Forventning.

Undersøge vi nu N. T.s Sprogbrug, støde vi først indenfor de synoptiske Evang. paa den mærkelige Forskel, at medens Mk. og Lk. overalt benytter Udtrykket: »G.s R.«, finde vi hos Mt. gennemgaaende Betegnelsen: Himmeriges Rige, *ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν* (kun 12, 28; 19, 24; 21, 31. 43 »G.s R.«). Det for begge Forfatteres fælles Ord *βασιλεία* kan baade betyde den kongelige Magt og Værdighed (saaledes hyppig i LXX, men sjældent i N. T. udenfor Joh. Aab.) og Kongerige. Om Betydningen af »Himmeriges Rige« er man uenig, idet nogle mener (se Schürer i »Jahrb. f. prot. Theol.« 1876) at »Himlene« er en Omskrivning for »den, der er i Himlene«, medens andre deri ser en Betegnelse for Rigets Udspring og Væsen. Hvorvidt Jesus virkelig har brugt begge Betegnelser (hvad vistnok er det rimeligste) eller kun den ene og da hvilken, er ligeledes omstridt. Sikkert er imidlertid, at Riget, dets Komme og Indhold, efter Synoptikerne er det sammenfattende Udtryk for Jesu Forkyndelse, medens det i paafaldende Grad træder tilbage i de øvrige nytestl. Skrifter: »G.s R.« kun hos Joh. (3, 3. 5), Ap. G. (7 Gange) og Paulus (11 Gange).

I Jesu Mund faar Udtrykket imidlertid en ny og rig Betydning. Medens det tidligere betegnede en udelukkende fremtidig Virkelighed, saa taler Jesus ogsaa om det som nærværende, ikke blot i den Forstand, at Guds Riges Goder er præeksisterende til Stede i Himlen, men det er med ham i nærværende virksom Tilstedeværelse paa Jorden. Vel er Synspunktet af det fremtidige saa langt fra forsvundet hos Jesus, at Guds Rige som Genstand for de troendes Længsel ogsaa hos ham er Hovedsagen, og vil (jvfr. 3. Bøn i Fadervor) være det for alle Tider. Men at han, der nu er kommen, ogsaa skal være Midtpunktet i det kommende Rige, har nødvendig til Følge, at dette principielt maa være til Stede i ham. Dette er da ogsaa principielt udtalt Mt. 12, 28; Lk. 17, 21; sml. Mt. 11, 12; jvfr. Lignelserne Mk. 4, 26 og Mt. 13. Og dette maa bestemt fastholdes overfor den moderne Skole, der søger saa vidt muligt at reducere Jesu Tanker til, hvad hans formentlig udelukkende apokalyptisk interesserede Samtid sandsynlig kan have siddet inde med, og derfor har søgt at bortforklare eller endog ved vilkaarlig »Kritik« bortskaffe de Steder, der udsige G.s R.s Nærværelse (saaledes J. Weiss, Der Predigt Jesu vom Reiche Gottes, Gött. 1892). Det er netop Jesu Persons afgørende Betydning, saadan som Jesus selv, ogsaa hos Synoptikerne, hævder den, der udvider og omformer Begrebet, saa at vi ikke blot høre om et fremtidigt G.s R., der skal frembryde pludseligt og i Herlighed med den forklarede Menneskesøn, men ogsaa om et nærværende Rige, der vokser sin stille Vækst i Hjerterne. Denne Jesu Midtpunktstilling i Riget viser os tillige den aandelige Enhed med Joh. Evang.; thi ogsaa her drejer det sig jo dog om, i hvilken Betydning Jesus er Konge (18, 37). Derfor kan ogsaa Riget tillægges Jesus (Joh. 18, 36; Kol. 1, 13; Ef. 5, 5; jvfr. 1 Kor. 15, 24; Rom. 14, 17 f.), og ogsaa efter Paulus er det baade et kommende (»arve G.s R.«) og et aandeligt nærværende (Rom. 14, 17; 1 Kor. 4, 20).

Men Jesu Midtpunktstilling i G.s R. betegner ogsaa en vidtgaaende Ændring i Opfattelsen af dets Væsen. Det politisk-nationale Element deri forsvinder (jvfr. Mt. 8, 11); hans Rige er ikke af denne Verden (Joh. 18, 37). Det aandeliggøres saadan, at det kan betegne en rent aandelig indre Virkelighed, nemlig den Tilstand, hvor Guds Vilje raader (jvfr. Rom. 14, 17). Derfor er Jesus Rigets Konge, fordi han er det personlige, evige Udtryk for Guds Vilje (jvfr. Joh. Evang.). Derfor bliver Riget først og fremmest det højeste Gode, som skal søges først (Mt. 6, 33) og i Værdi overgaar alt andet (Mt. 13, 44 f.). Det lægges i Hjerterne ved Menneskesønnens Ord for at vokse derinde (Mt. 13, 1 f.). Og ogsaa som det, der forventes i Herlighed, er det først og fremmest det højeste Gode, der skænkes af Faderens Velbehag (Lk.

12, 32). Men det gives kun til dem, der tillige søger dets Retfærdighed (Mt. 6, 33). Saaledes bliver G.s R. tillige det etiske Ideal; i G.s R. skal der bæres Frugt (Mt. 13), og arbejdes (Mt. 20, 1 f.), alle uretfærdige udelukkes derfra (derfor hører Dommen og den endelige Adskillelse mellem onde og gode med til Skildringerne af G.s R.). Hermed forbindes ogsaa Forestillingen om G.s R. som Lønnen (jvfr. Mt. 25, 34); men saaledes, at enhver farisæisk Tanke om en menneskelig Retsfordring overfor Gud er bortfalden (Lk. 17, 10). Derimod maa det siges, at Tanken om G.s R. som et Samfund er paafaldende lidt fremme; vel peges der i nogle Lignelser (f. E. Gæstebuds-Lignelserne) paa Fællesskabet mellem dem, der skulle arve Guds Rige, men intet Steds sættes Guds Rige lig med Menigheden. Her staar vi ved Forklaringen til, at G.s R.s Begreb træder saa stærkt tilbage i N. T. udenfor Evangelierne. Menigheden stiftes og udbredes vel ved G.s R.s Forkyndelse (jvfr. Stederne i Ap. G.), men i Brevene til de stiftede Menigheder er det ganske naturlig Menigheden og dens Krav, der træder i første Række. Men Grundtanken: at det for enhver i Menigheden gælder om at besidde G.s R.s Kraft og Retfærdighed og have Jesus til Herre, er ikke forsvunden.

Vi kunne da sammenfatte dette saaledes: G.s R. er den Tilstand, hvor Guds Vilje raader, og som i Kristi Person er principielt til Stede, som det er den højeste Salighed at besidde og det højeste sædelige Ideal at tilstræbe, som en Gang med Jesu Genkomst skal bryde frem i Herlighed og da skænkes til dem, der som Jesu Disciple aandelig besad det her og forventede dets Fuldendelse.

Medens man i K.s første Dage havde mere Syn for G.s R. som det fremtidige Herlighedsrige (jvfr. Kiliasmen), hvilket Synspunkt Forfølgelsestiden maatte lægge særlig nær, saa indtræder med Statskirkens Dannelse og i Vesterland væsentlig med Augustin den Vending, at G.s R. identificeres med Kirken. Vel befries Vesterleden ved den skarpe Adskillelse mellem K. og Staten for den østerlandske Bysantinisme, men den rom.-kat. Grundtanke, at K. er ét med G.s R., betegner en Forvanskning af dette Begreb. Derved bliver det nemlig atter afhængigt af en menneskelig Retsordning (nemlig K.s Organisation), og dets Omraade indsnævres fra at omfatte alle Ytringer af et kristelig religiøst og sædeligt Liv til det kirkeligt sanktionerede, hvormed ogsaa følger en Indtrængen af falske mystisk-asketiske Livsidealer. Det eskatologiske Synspunkt finder da i Reglen kun Talsmænd hos sværmerske Retninger. Naturligvis medfører Reformationen, med dens helt nye Syn paa K. og Krdm., faktisk ogsaa en Forandring i Forstaaelsen af G.s R., som særlig hos Luther finder sit Udtryk i en dybere Forstaaelse af Rigets aandelige Væsen, en nødvendig Følge af det grundige Brud med det udvortes Kirkebegreb. Men Protestantismens nye Tanker finder ikke deres væsentlige Udtryk i en Genoptagelse af Udtrykket G.s R. I den luth. Dogmatik faar Begrebet kun en meget lidet fremtrædende Plads, nemlig som *regnum Christi* i den nærmere Udvikling af Kristi kongelige Gerning, der skildres som *regnum potentiæ, gratiæ* og *gloriæ* (klart gennemført hos J. Gerhard, paa lignende Vis om end i noget anden Betydning hos Calvin og de reformerte Dogmatikere). Denne Indsnævring af Begrebet skyldtes det maaske, at visse reformatoriske Grundsætninger om det jordiske Kalds sædelige Betydning (overfor Munkeidealet) traadte tilbage under Udviklingens Løb, saa at »G.s R.« paa Pietismens Tid særlig kunde bruges om denne Retnings ensidig religiøse Foretagender (i alt Fald blev det Sprogbrug i Pietismens senere Udvikling). Paa reformert Grund medførte Føderalteologien her en Forandring (Coccejus, *Panegyricus de regno dei*, 1660); paa luth. Grund sker der imidlertid først et delvis Omslag ved Kant, der ved G.s R. forstaar saa at sige en sædelig Menighed: det organiserede Samfund af alle dem, der handler efter rent moralske Bevæggrunde, efter det kategoriske Imperativ. Saaledes bliver G.s R. de sædelige Formaals Rige, et rent sædeligt Ideal. I denne rationalistiske Form kunde dog Begrebet umulig finde Plads i nogen positiv Teologi. Paavirket af Kant var Fr. Theremins Forsøg paa at give G.s R.s Begreb den ledende Plads (»Die Lehre vom göttl. Reiche«, 1823). Først i nyere Tid er denne Tanke bleven optaget af A. Ritschl. Han overser vel ingenlunde den religiøse Betragtning, at G.s R. er det højeste Gode, men bestemmer det dog tillige paa en Maade, der mere minder om Kant end om N. T., nemlig som et sædeligt Samfund, hvor Bevæggrunden til den gensidige Handlen er Kærlighed. I denne Betydning har han hævdet det som det dogmatiske Grundbegreb og gennemført dette Program i en skitseret Dogmatik (»Unterricht in d. christl. Religion«, 4. Aufl. 1890). Efter ham har andre, af ham paavirkede, Dogmatikere optaget dette Synspunkt, saaledes F. Nitzsch (Lehrb. d. evang. Dogm, 2. Aufl. 1896), H. Schultz (Grundriss d. evang. Dogm, 2. Aufl. 1892); desuden er Begrebet bleven Genstand for ivrige historisk-eksegetiske Undersøgelser (foruden de nævnte Skrifter jvfr. A. Ritschl, Rechtfertigung u. Versöhnung, I—III, 3. Aufl. 1888—89; J. Kaftan, Das Wesen d. christl. Religion, 2. Aufl. 1888; E. Schürer, Die Predigt Jesu Christi in ihrem Verhältnisse zum A. T. und zum Judentume, 1882; O. Schmoller, Die Lehre vom Reiche Gottes in den Schriften des N. T.s 1891; E. Issel, Die Lehre vom Reiche Gottes im N. T. 1891, og den hele Flod af hertil sig knyttende Skrifter af J. Weiss, Ehrhardt, Bousset, Titius, Haupt, Schnedermann o. a.; se herom Oversigten i H. Holtzmann, Lehrb. d. neutestl. Theologie I, 1897, S. 188 f.; jvfr. ogsaa Lærebøger i nytestl. Teologi af B. Weiss, W. Beyschlag o. a. og særlig: J. Köstlin, Religion u. Reich Gottes 1894 og A. Hering i »Zeitschr. f. Theol. u. K.« 1899, S. 472 f.). *J. P. B.*

Gudstjeneste hos Jøderne, se Art. Tempel og Synagoge.

Gudstjeneste hos de Kr. Allerede den Discipelmenighed, der samledes i Troen paa den opstandne og himmelfarne, holdt G. med Bøn og Paakaldelse (Ap. G. 1, 14). Men først da den hellige almindelige K. paa Pinsefesten traadte frem af Discipelmenighedens Skød med de Aandens Midler, som Herren havde lovet

og anordnet: Evangelieforkyndelsen, Daaben og Nadveren, kunde der blive Tale om den kr. K.s G. Den beskrives straks i Ap. G. 2, 42: De holdt ved i Apostlernes Lære og Samfundet og Brødsbrydelsen og Bønnerne. I Evangelieforkyndelsen og Nadveren (›Apostlernes Lære og Brødsbrydelsen‹) modtog de døbte altid paany Aandens Liv fra Kristus, i ›Bønnerne‹ bad de derom og takkede derfor, og det skete altsammen i et indbyrdes Broderkærlighedens ›Samfund‹, som fik et særegent Udtryk i gudstjenstlige Gaver til fattige Brødre (sml. 1 Kor. 16, 2). Man forstaar saaledes den kr. G.s Væsen: Den er Kristi K.s første (umiddelbare) Øvelse af sit Liv i Gud ved at modtage hans Naade i Ord og Sakrament og give sig selv hen til Gud i Tilbedelse og Kærlighed.

1. I den apostolske Tid finder vi baade i de jødekr. og hedningekr. Menigheder 2 Slags gudstjenstlige Forsamlinger. I Jerusalem fortælles der om en G. ›i Templet‹ (Ap. G. 2, 46; 3, 1, 11 osv.), hvori de Kr. samledes med Jøderne, og som de benyttede til en missionerende Evangelieforkyndelse. Paa samme Maade deltog de udenfor Jerusalem i Synagogegudstjenesterne (Ap. G. 13, 15; 19, 8). Men ved Siden deraf de døbtes egentlige G. ›i Husene‹ (Ap. G. 2, 46) med Bøn (Ap. G. 4, 24) og Evangelieforkyndelse (5, 42), men særlig ›Brødsbrydelse‹ d. e. den hellige Nadver ved Slutningen af de fælles Maaltider (Kærlighedsmaaltider, Agaper Juda 12). I de hedningekr. Menigheder finder vi lignende Forhold. I Korinth var der en Art Gudstjenester, hvis Hovedindhold var Ordets Forkyndelse ved de mange overordentlige Naadegaver, og som foruden den ligefremme Menighedsopbyggelse havde en missionerende Hensigt, idet ogsaa ikke-troende havde Adgang til dem (1 Kor. 14). Og desuden tætsluttede Gudstjenester kun for den døbte Menighed med Agaper og Nadver (1 Kor. 11). Til Nadveren hørte en taksigende og velsignende Indvielse (1 Kor. 10, 16) med en Forkyndelse af Herrens Død (1 Kor. 11, 26), der antagelig har indesluttet Indstiftelsens Ord (1 Kor. 11, 23 f.). At Skriftlæsning af G. T., begyndelsesvis ogsaa af N. T.s Skrifter, hørte hjemme i den apostolske Tids G., ses af 1 Tim. 4, 13, Kol. 4, 16, Joh. Aab. 1, 3. Blandt Bønnerne har Forbønnerne for alle Mennesker, særlig for Øvrigheden (den senere almindelige Kirkebøn) haft en fremtrædende Plads (1 Tim. 2, 1 f.). Om Sang og Psalmer taler Ap. G. 2, 47, 1 Kor. 14, 15, Ef. 5, 19 (sml. ogsaa 1 Tim. 3, 16 og en Række hymnelignende Ord i Joh. Aab.).

2. Den oldkatolske Tid (indtil Begyndelsen af 4. Aarh.). Det første Stykke af Gudstjenesten, der efter den apostolske Tid kommer til Syne, er den almindelige Kirkebøn, idet Klemens Romanus's 1. Brev til Korinthierne fra Aar 96 giver den rom. Menigheds udførlige Form for Kirkebønnen. Særlig bør mærkes den skønne Bøn for den hedenske, fjendtlige Øvrighed. Den næste Efterretning skyldes den rom. Statholder i Bithynien, Plinius secundus (104—11). Han skriver til Trajan om de Kr., at de plejede paa en bestemt Dag (Søndagen, sml. Ap. G. 20, 7; 1 Kor. 16, 2; Joh. Aab. 1, 10) ved Daggry at komme sammen og synge Psalmer for Kristus som for en Gud og forpligte sig ikke til noget ondt, men til ikke at begaa Tyverier, Røverier, Hor osv. Derpaa skiltes de for atter at komme sammen til et uskyldigt Maaltid. Her genfindes fremdeles den ap. Tids dobbelte G. Skriftet ›Apostlernes Lære‹ (fra første Halvdel af 2. Aarh.) giver dernæst foruden andre Oplysninger om G. særlig en Række skønne Nadverbønner (›Spise og Drik har du givet Menneskene, at de skal takke dig, men os har du naadig skænket aandelig Mad og Drik og evigt Liv ved din Søn. — Tænk, Herre, paa din K. for at frelse den fra alt ondt og fuldende den i Kærlighed, og samle den fra de fire Vinde, den helligede, ind i dit Rige, som du har beredt den. Naaden komme og Verden forgaa! Hosianna, Davids Søn! Hvo der er hellig, træde nær, hvo der ikke er det, gøre Bod! Maranatha! Amen!‹). Endelig viser Justins Apologi fra 139, hvorledes den før dobbelte G. var blevet til én fortløbende G.: Paa Solens Dag kommer alle sammen, og der oplæses af Apostlernes Mindetegninger eller Profeternes Skrifter saa meget, som Lejligheden tillader. Derefter formaner Forstanderen til at efterfølge det gode, som er hørt. Saa staar alle i Fællesskab op og beder. Derefter bringes Brød og Vin og Vand, Forstanderen opsender Bønner og Taksigelser, og der sker Uddeling og Nydelse af de viede Gaver. Her er Elementerne fra Ap. G. 2, 42 udformede i den Orden og Enhed, hvori de endnu giver vor evang.-luth. Hoved-G. sit Præg: Skriftlæsning, Prædiken, Kirkebøn, Nadver. De historiske Grunde til denne Sammenslutning maa søges dels i mislige Forhold ved Agaperne, som gjorde det ønskeligt at skille Nadveren fra dem (sml. allerede 1 Kor. 11, 20 f.), dels i Kristenforfølgelserne. Men det maa tillige antages, at det gudstjenstlige Livs Drift til Enhed virkede med. Gennem hele 2. Aarh. synes G. derefter kun at være beregnet paa den døbte Menighed. Men fra Midten af 3. Aarh. genoptages, dog nu inden samme G., den tidligere Deling, idet G.s første Del med Skriftlæsning og Prædiken oplukkes ogsaa for udøbte og kaldes *missa catechumenorum* til Forskel fra de døbtes G. med Nadveren, *missa fidelium*. Det er Hensynet til de søgende Hedninger og navnlig til Katekumenernes voksende Tal, som gjorde det naturligt for K. (særlig efter at der ved Gallienus's Toleranceedikt af 259 var indtraadt fredeligere Forhold) at stille Adgangen aaben til Gudstjenestens første Del som til en stor Fællesundervisning i Krdm. Desto mere afgjort blev Nadver-G. forbeholdt den døbte Menighed og skete inden strengt lukkede Døre, en Hemmelighedsfuldhed, der var arvet fra Forfølgelsestiden og særlig i 4. og 5. Aarh. meget forhøjedes ved den senere saakaldte Arkandisciplin (I, 141), hvorefter betydningsfulde Stykker af Menighedens Liv og G., deriblandt ogsaa Nadverritus'en, ikke maatte opskrives og ikke meddeles uindviede. Nærmere Besked om disse G.r faar vi i de første mere fuldstændigt optegnede Liturgier, som er komne til os (i 2. og 8. Bog af de saakaldte apostoliske Konstitutioner, maaske fra 4. Aarh., sml. ogsaa den æthiopiske Liturgi). De væsentlige Træk er disse: 1. Psalmesang og Skriftlæsning af Loven og Profeterne, Epistlerne og Evangelierne;

ved den sidste Læsning rejser alle sig og der svares: *Laus tibi, Christe!* 2. Prædiken. 3. Bønnehandlingen, der falder i 2 Dele. Først bedes for Katekumener, Energumener (besatte), Daabskandidater og Pønitenter, som derefter bortsendes. Saa følger den troende Menigheds egen Bøn, den egentlige Kirkebøn. Diakonen nævner Bønnens Indhold: for nydøbte, for dem, som er udenfor og i Vildfarelse, for K.s og Verdens Fred, for denne Menighed, for syge, forfulgte osv., og Menigheden optager hver Gang Bønnen som sin Bøn med et *Kyrie eleison.* 4. Nadverhandlingen, Offeret. Der begyndes med Fredskys og Formaning til indbyrdes Kærlighed: Ingen have noget imod nogen, ingen hykle! Derefter Præfationen: Hjerterne opad osv. Saa følger Indvielsesbønnen, der begynder med Taksigelse for Gud Fader, Skaberens Velgerninger, fortsætter med Taksigelse for Forløsningens Velgerninger, følgende Herrens Liv fra Fødselen til Himmelfarten, med sit Hjertepunkt i de frit udførte Indstiftelsesord i Bønneform, og ender med Paakaldelsen af den Hellig-Aand (Epiklesis), at han skal gøre dette Brød til Kristi Legeme og denne Kalk til Kristi Blod. Derefter (ikke i de apost. Konstitutioner, men allerede hos Tertullian og andre) Fadervor. Saa følger Uddelingen efter Biskoppens: det hellige for de hellige! og Menighedens Svar med *Gloria* og *Hosianna.* Biskoppen rækker Brødet med Ordene: Kristi Legeme; Diakonen Kalken: Kristi Blod, Livets Kalk, den modtagende svarer Amen. Der sluttes med Takkebønner og Velsignelse. De apost. Konstitutioners 2. Bog har her den aronitiske Velsignelse, som ellers neppe optræder. — Den nu skildrede G. har mange skønne Enkeltheder og er ogsaa som Helhed forholdsvis sund. Der er dog ogsaa Ting, som fører i en ny Retning. Allerede den skarpe Afsats mellem *missa catechumenorum* og *missa fidelium* er betænkelig, idet G.s første Del derved kommer til at synke i Værd. Men betegnende er Biskoppens fremtrædende Stilling, hans Benævnelse som Ypperstepræst, den Maade, hvorpaa »Offeret« omtales. Det er det nye Præstebegreb og det nye Offerbegreb, som øver sin Indflydelse. Allerede over for Montanismens Profeter havde man tillagt Embedet apostolisk Autoritet. Biskopperne bliver Apostlernes Efterfølgere, ved selve sin Stilling den Hellig-Aands Redskaber. Fremdeles, medens Offeret fra først af havde været Menigheden selv med sin Tilbedelse og Taksigelse og sine Gaver (særlig Brødet og Vinen til Nadveren, Oblationerne), blev efterhaanden den udførte gudstjenstlige Handling, særlig Nadverhandlingen, Offeret. Men derved blev G.s Væsen forandret. Havde den før været en fri Udstrømning af den præstelige Menigheds Liv til dens Opbyggelse ved den Hellig-Aand, gik den siden efterhaanden over til at blive en Ydelse, der bragtes Gud gennem et midlende Præsteskab. Disse Tanker skaffer sig altid tydeligere Udtryk i Liturgierne og frembringer det gr. gudstjenstlige Drama og den rom. Messe. 3. Den græske Kirkes Gudstjenste. I Østen kendte man foruden den saakaldte klementinske Liturgi fra Antiokia (Apost. Konstitutioners 8. Bog) flere andre Liturgier, der bar betydelige Navne: Jakobs (Jerusalem), Markus's (Alexandria) og Basilios's og Krysostomos's (Konstantinopel). Denne sidste, der tilhører 7. eller 8. Aarh., fik ved Hoffets Indflydelse Overvægten og blev den herskende Liturgi i Østen, særlig efter at den 987 var indført i Rusland. Den gr. K.s G. er blevet til en symbolsk-dramatisk Fremstilling af Aabenbaringshistorien. Lørdagsaften-Tjenesten afbilder den hl. Historie fra Skabelsen til Kristi Fødsel, Søndagsmorgen-Tjenesten Kristi Historie fra hans Fødsel til hans Daab, og Hovedgudstjenesten Herrens Liv fra Daaben til Himmelfarten. Hovedgudstjenesten indledes med en Forberedelseshandling ved et Offerbord udenfor Alteret, hvorunder Nadverelementerne beredes. Den egentlige G. begynder med Katekumen-Messen (idet den tidligere Adskillelse mellem *missa catechumenorum* og *missa fidelium* formelt er beholdt), der i sine Grundtræk forløber som før, men har optaget i sig lange Bønner af Kirkebønnens Art (de saakaldte Ektenier) og desuden særlig karakteriseres ved det saakaldte »lille Indtog«, hvorved Evangeliebogen under Bøn og Sang bliver baaret til Alteret, en symbolsk Fremstilling af Kristi Lærergerning. Ogsaa i *missa fidelium* genfindes i Hovedsagen de tidligere Stykker, navnlig ogsaa Paakaldelsen af den Hellig-Aand ved Nadverindvielsen. Men dernæst ogsaa det saakaldte »store Indtog«, hvorved Nadverelementerne og de hellige Kar bliver baarne fra Offerbordet gennem Kirken til Alteret, en symbolsk Fremstilling af Kristi Begravelse, idet Alteret er Graven. Varmt Vand i Nadvervinen symboliserer Kristi Opstandelse, og Himmelfarten afbildes derved, at de hellige Kar igen bringes tilbage til Offerbordet og fremvises for Folket. — Den gr. G. er en Overgangsform mellem den oldkatolske Form og den rom. Messe. Den har det tilfælles med den rom. Messe, at det er Præsteskabet, som udfører den, og ikke den præstelige Menighed, og i Sammenhæng dermed, at det er den udførte gudstjenstlige Handling, som er Hovedsagen, ikke Menighedslivets frie Øvelse i Gud. Men medens denne gudstjenstlige Handling efter den rom. Messe er et realt Offer, der bringes Gud, det altid gentagne, sonende, ublodige Kristusoffer i Nadveren (hvorved Menigheden til Dels ikke engang nødvendig maa være til Stede [de stille Messer]), giver den gr. G. en symbolsk Fremstilling af Kristi Livs og Døds ene Offer, der kræver Menighedens Nærværelse som Tilskuer og Vidne og sigter til dens Opbyggelse.

4. Den romerske Messe. Ogsaa den rom. G.ordning havde at kæmpe med provinsielle Liturgier, den galliske, den spanske, den mailandske (hvilken sidste beraaber sig paa Ambrosius og endnu gælder i Milanos Ærkebispedømme). Disse Liturgier staar alle den østerlandske Form nærmere (de har en gltestl. Lektion, formel Adskillelse mellem *missa catechumenorum* og *missa fidelium,* Paakaldelsen af Aanden ved Nadveren). Den rom. Messes Historie knytter sig til Pavenavnene Leo I (461), Gelasius (496) og særlig Gregor den store (604), idet dog det saakaldte *Sacramentarium Gregorianum* falder omtrent 150 Aar efter Gregor, og heller ikke ellers alt, hvad der tilskrives Gregor, med fuld Sikkerhed stammer fra ham. Gregor gennemførte Messeofferets Idé, den hele

G. sigtede til Kristusofferet i Nadveren. Derved fik Gudstjenestens første Del med Skriftlæsning og Prædiken en mere indledningsmæssig Karakter, Prædikenen fik efterhaanden en usikker Stilling og blev tilbøjelig til at bortfalde, Kirkebønnen sammenskrumpede, mens ogsaa Sangen overdroges til et Kor. Paa den anden Side indfører Gregor en rig Afveksling i G., forkorter de brede Bønner til knappe, fyndige Kollekter, giver Stødet til en hovedsagelig ny og værdifuld gudstjenstlig Indledningsdel: Introitus, Kyrie og Gloria. Den senere Middelalder uddannede Messen videre; af vigtige Tilføjelser nævnes Syndsbekendelsen *(Confiteor* 8. Aarh.) og det nikæniske *Credo* (1014, i Østens G. fra 471). Den rom. Messes nuværende Norm er *missale Romanum,* endelig fastslaaet under Urban VIII 1634.

Der begyndes med *initium missæ,* en Forberedelses- og Renselsesakt (med *introibo* Ps. 43 og *adjutorium* Ps. 124), hvori særlig *Confiteor* træder frem som Præstens Renselse til Offerhandlingen. Dernæst indledes den egentlige Messe med *Introitus* (1. et Skriftord, 2. et Vers af en Davidspsalme, 3. det lille *Gloria),* der peger paa Dagens særegne Karakter og Naade, hvortil slutter sig *Kyrie,* Raabet fra det dybe *(Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison,* 3 Gange gentaget) og Lovprisningen fra det høje, det store *Gloria* (Englesangen Lk. 2, 14 og Hymnen *Laudamus).* Saa begynder Skriftlæsningen, indledet med: Herren være med eder! — og med din Aand! og med én eller flere Kollekter. Efter Epistlen følger den musikalske Messe ved Koret *(Graduale,* et Skriftord med *Versus,* et andet Skriftord, og *Halleluja* eller i Fastetiden et klagende Ord *Tractus,* til *Halleluja* slutter sig paa Højtiderne Sekvenserne, stort anlagte Psalmer). Saa Evang.s Læsning omgivet af stor Højtidelighed, og, som Overgang til den egentlige Offerhandling, den nikæniske Trosbekendelse. Offerhandlingen begynder med Offertoriet (en Levning af de gamle Oblationer), hvorunder Nadverelementerne beredes, og der bedes over de endnu ikke viede (forvandlede) Gaver, som de allerede var Offeret. Her findes ogsaa Spor af Paakaldelsen af den Hellig-Aand (Epiklesen), mens det ellers er det præstelige Embede, som træder i Forgrunden ved Forvandlingen og Offeret. Offertoriet slutter med de stille Bønner *(secreta),* hvori Offerets Kraft nedbedes over de Forhold og Personer, hvorom der er Tale. Dernæst fører Præfationen (med *Sanctus* og *Benedictus)* over til den egentlige Konsekrations og Offerhandling, den saakaldte *Canon missæ.* Der bedes for Kirken og Regenten (Levninger af Kirkebønnen), for de levende, for hvem Offeret frembæres osv., og saa følger selve Konsekrationsbønnen med de noget frit udførte Indstiftelsesord midt i sig. Ved Ordene: *hoc est corpus meum,* opløftes og tilbedes det forvandlede Brød under Knælen og Klokkeringen (Elevation og Adoration), ligesaa siden Kalken med de tilsvarende Ord. Her er den hele Gudstjenestes hemmelighedsfulde Midtpunkt, som siden endnu søger sig Udtryk gennem 3 Bønner (for de bortgangne osv.), indtil Kanons 7 Bønner ender med Fadervor. Med Fredsønske *(Pax), Agnus Dei* og andre Bønner skrides derefter videre til Præstens Kommunion. Han bryder Brødet *(fractio panis),* og med Ordet Mt. 8, 8 nyder han det og siger: Vor Herres Jesu Kristi Legeme bevare min Sjæl til det evige Liv. Med Ps. 116, 12 f. drikker han Kalken (med en deri opløst Del af Hostien) og siger de tilsvarende Ord. Handlingen slutter med Takkebønner *(Postcommunio)* og Velsignelse. Tilsidst læses Joh. 1, 1—14 for det Ords Skyld, hvori Messens Indhold søges samlet: Og Ordet blev Kød. — Den rom. K. har uden Tvivl i det stadig gentagne, sonende Kristusoffer fundet et vældigt og betagende Midtpunkt for sin G. Men det er ikke det rette Midtpunkt efter Evang. (sml. særlig Hebrærbrevet). Derfor er G.n blevet en præstelig Sag i Stedet for en Menighedssag, en Ydelse i Stedet for en Livets frie Øvelse. Det rette Offer er skadet (sml. Kirkebønnen), ligesaa Evangelieforkyndelsen (sml. Prædiken), og Nadversakramentets Karakter er forandret. Den rom. Messes Afstand fra Pinsefesten med Evangeliet paa alle Folketunger og Modersmaal betegnes ogsaa særlig ved det ene døde og fremmede latinske Sprog, som paatvinges Folkenes G.

5. Reformationens Gudstjeneste. Ref. saa det som sin Opgave igen at give Guds Ord og Sakrament (»Apostlernes Lære« og »Brødsbrydelsen«) sin rette Plads i G. og at gøre G. til en Menighedens G. (»Bønnerne« og »Samfundet«). Den luth. Ref. søgte Udtryk for disse sine Grundsætninger gennem en Kritik af den overleverede G. og Benyttelse og Videredannelse af dens Former, efter at det uevangeliske var udskilt derfra. Der er vistnok Udtalelser af Luther, hvorefter han tænkte sig Oprettelsen af en Art nye Gudstjenester for viderekomne og bevidst troende (som en Genoptagelse af G »i Husene« og *missa fidelium)* ved Siden af de offentlige (pædagogiske) G. for den folkekirkelige Menighed af døbte. Dog gjorde han med Rette intet Forsøg paa at gennemføre denne Tanke, hvortil den belejlige Tid paa Grund af den almindelige Barnedaab endnu ikke var, men nøjede sig (i Overensstemmelse med den evang. Kirkeopfattelse) med at nedlægge dens Idealitet i den for alle døbte fælles G. Af Luthers 2 Former for Hovedgudstjenesten: *Formula missæ* af 1523 og »Deutsche Messe« af 1526, knytter den første sig mest konservativt til den rom. Messe, efter at alt om Messeofferet er borttaget. Der begyndes med *Introitus, Kyrie* og *Gloria.* Skriftlæsningsdelen har derefter Hilsen og Kollekt, Epistel med *Graduale* og *Halleluja,* Evangelium med *Laus tibi Christe.* Dernæst det nikæniske *Credo.* Nu kan Prædikenen følge, hvis den ikke heller som en raabende Røst, der kalder de vantro til Troen, bør gaa foran den hele Messe. I Nadverdelen bortfalder det hele *Offertorium,* og der begyndes med *Præfationen,* hvorefter af *Canon missæ* Indstiftelsesordene udtages som Konsekrationsord med paafølgende Fadervor. Efter Fredsønske og under Afsyngelse af *Agnus Dei* rækker Præsten Sakramentet først til sig selv, derefter til Folket. Der sluttes med Taksigelse og *Halleluja* og den aronitiske Velsignelse. Her er Gudstjenesten endnu væsentlig kun Messe, Nadvertjeneste; Prædikenen har som Følge deraf en usikker Stilling og Karakter, ligesom Kirkebønnen endnu ikke har fundet nogen

sikker Plads (den fulgte allerede fra 12. Aarh. af ofte Prædikenen sammen med en Form for det almindelige Skriftemaal), og det latinske Sprog delvis benyttes. Deutsche Messe, der ser hen til »det enfoldige Lægfolk«, gaar videre. Der begyndes med en tysk Psalme og det ene (treleddede) *Kyrie*, saa altsaa *Introitus* og *Gloria* bortfalder. Dernæst Kollekt, Epistel, tysk Psalme i Stedet for *Graduale, Evangelium, Credo*, som tysk Psalme, Prædiken. Saaledes har den evang. K.s 2 store Naadegaver: Prædikenen og Psalmen, fundet sit faste Sted, om det end er tvivlsomt, hvorvidt Psalmen med Rette har fortrængt *Introitus* og *Gloria* og særlig Trosbekendelsen efter dens historiske og økumeniske Form. Som Indledning til Nadveren følger dernæst en Parafrase af Fadervor og en kort Nadverformaning. Ved Konsekrationen bruges blot Indstiftelsesordene; først indvies og rækkes Brødet, derefter paa samme Maade Kalken. Der sluttes med Takke-Kollekt (den vi endnu bruger) og den aronitiske Velsignelse. I denne Nadverliturgi mangler Præfationen, Fadervor er parafraseret og fjernet fra sit gamle Sted ved Konsekrationen, mens til Gengæld en Nadverformaning er optaget. — I 16. og 17. Aarh. bygger en Række tyske Gudstjenesteordninger (se Richter, Die evang. Kirchenordnungen des 16. Jahrh., Weimar 1846) videre paa disse Luthers Former, i Nord- og Mellemtyskland særlig paa *Formula missæ*, og giver Indblik i en rig og efter Kirketiderne udpræget G. med de gamle Hovedstykker: Skriftlæsning, Prædiken, Kirkebøn (der vistnok lider ved en altfor nær Forbindelse med Prædikenen, men har det rette Indhold og en forholdsvis menighedsmæssig Form), Nadveren (der anses som væsentlig for Hovedgudstjenesten og kun bortfalder, naar der beklageligvis ikke er Kommunikanter, i hvilket Tilfælde oftere Kirkebønnen træder ind i sin fuldt menighedsmæssige Form som Litani). — Efter at særlig Rationalismen havde bidraget til at gøre G. tom og nøgtern, fremkaldte det nyvaagnende Kirkeliv megen Bevægelse paa det gudstjenstlige Omraade. Særlig Betydning fik den nye unerede preussiske Agende (1816), idet den greb tilbage til Oldkirkens og Reformationstidens liturgiske Ordninger og gav Stødet til nye historiske Undersøgelser og principielle Overvejelser. Siden har en Række tyske Landskirker faaet fornyede gudstjenstlige Ordninger: Baiern 1856 og 79, Sachsen 1880, Hannover 1889, Preussen 1895, Braunschweig 1895 osv.

Den reformerte K. med sin svagere historiske og kirkelige Sans søger ogsaa i G. mere umiddelbart at fortsætte Aposteltiden. Saaledes falder Kirkeaaret, de overleverede Skriftlæsningsstykker (Perikoperne), den frie Menighedssang (der synges helst Davids Psalmer) osv. Zwinglis første Form for G.: *De canone missæ* 1523 ligner vistnok meget Luthers *Formula missæ*, men han gik snart videre og forordnede navnlig 1525 en ny Form for Nadvergudstjenesten i reformert Aand. I det hele adskiller den ref. K. Prædiken-G. og Nadver-G.; den første er den almindelige Hoved-G., den anden kommer til 4, 6 eller flere Gange om Aaret. Calvins Form for Prædiken-G. (*Formes des prières* 1536) er denne: Syndsbekendelse, fri Bøn med Fadervor, Tekst og Prædiken, Bøn med Fadervor, Trosbekendelse, Velsignelse. Der begyndes og sluttes med Psalmesang. Denne Form er siden dels udvidet (særlig med Oplæsning af de 10 Bud foran Syndsbekendelsen), dels forkortet. Nadvergudstjenesten ordnedes gerne saaledes, at Deltagerne satte sig om et i Kirken henstillet Bord; der begyndtes med Bøn og Trosbekendelse, derefter Indstiftelsesordene i Oplæsning af 1 Kor. 11, Nydelse, Takkebøn og Velsignelse. Under selve Handlingen oplæstes ofte Skriftstykker som Joh. 6, Joh. 13—15, Jes. 53 osv. — Om den anglikanske K.s gudstjenstlige Særstilling se Art. *Book of Common Prayer* (I, 360).

6. De nordiske Kirkers G. A. Den danske og norske Kirke. Efter en Overgangstid (se Chr. Bruun: Danske Psalmebøger fra Reformationstiden, Kbhvn 1865) blev den evang. G. i Danmark og Norge ordnet ved Christian III's Kirkeordinans. Udkastet blev gjort af »højlærde Mænd og Prædikanter af Kirkerne i Danmarks Rige og vore Hertugdømmer«, blev gennemset af »værdige Fader Doktor Morten Luther med andre flere højlærde Mænd af Wittenberg«, nød godt af »os elskelige Hans Bugenhagens« Raad og Tilhjælp (Bugenhagen blev i 1537 kaldt til Danmark), blev vedtaget af Rigsraadet 1537 og Lov paa Herredagen i Odense 1539. Ved denne Ordinans blev G. ordnet for den første Dels Vedkommende indtil Prædikenen i Hovedsagen efter Luthers *Formula missæ*, for Nadverdelens Vedkommende mere efter »Deutsche Messe«.

Medens »Tjeneren« knælende og for sig selv beder *Confiteor* og en Bøn for Ordet, for Konge og Rige, synges *Introitus* (eller en tilsvarende dansk Psalme), derefter *Kyrie* og *Gloria*. Efter Hilsenen følger dernæst Kollekt (fra først af de oversatte gregorianske, ved Siden af dem fra 1556 en ny Række, vore nuværende Kollekter (af Veit Dietrichs i Nürnberg 1549), fra 1564 disse sidste alene), Epistel med Halleluja og dansk Psalme, dog ogsaa nogle Vers af en »Grale« *(Graduale)* og Sekvenser efter Kirketiden, Evangeliet med den nikæniske Trosbekendelse paa Latin og dansk Psalme: Vi tro allesammen paa én Gud. Saa Prædiken med anhangsvis tilføjet Kirkebøn (der dog har en forholdsvis menighedsmæssig Form: Prædikanten skal tilraade Folket at bede for alt det behov gøres, og saa skal den menige Kr. bede *Pater noster*, desuden foreskrives ofte Litaniet). Nadverhandlingen begynder med en Formaning om Sakramentet (fra Bispemødet i Kbhvn 1540 den nuværende fra Tysk oversatte), saa Fadervor og Indstiftelsesordene, Uddeling (med Adgang til Selvkommunion for Præsten; ved Uddelingen skulde intet siges, efterdi det er sagt før, saaledes i det hele til 1646), Luthers Takke-Kollekt, den aronitiske Velsignelse og en kort Psalme. Paa de store Højtider skulde desuden en Række gudstjenstlige Stykker, deriblandt ogsaa Præfationen, udføres paa Latin. — Gudstjenestens almindelige Gang bestemmes ved Ordinansen, Haandbøgerne (særlig Frands Wordmordsens af 1539) giver Kollekter og Formularer, Alterbøgerne (Palladius's fra 1556) giver dernæst ogsaa Epistler og Evangelier, og Gradualet (Niels Jespersens af 1573) ordner

Gudstjenestens musikalske Del, hvortil endnu kommer Bestemmelsen om, at Vor Frue Kirke i Kbhvn skal give Mønstret for den nærmere liturgiske Udførelse.

Den gudstjenstlige Udvikling til Ritualet af 1685 og Alterbogen af 1688 betegnes ved en stærk Fremtræden af Prædikenen og Psalmen. Mens Gudstjenesten for Ordinansen endnu væsentlig er Nadverhandling, Messe (›Messen er intet andet end Herrens Nadvers Brug‹, ›der skal holdes en Højmesse om Søndagen for dem, som vil berettes‹), fremhæver Ritualet saa stærkt Prædikenen, at Nadveren faar en mere anhangsvis Stilling. Ordinansen angiver kun Prædikenens Plads i Gudstjenesten for straks at gaa videre til Nadverhandlingen og først siden udførligere at handle om Prædikenen; Ritualet handler udførligt om Prædikenen paa dens Plads i Gudstjenesten og nævner kun Nadverens Sted for siden blandt de andre gudstjenstlige Handlinger ogsaa at dvæle ved den. Ligeledes faar Psalmen paa Modersmaalet ikke blot sin rette stærke Plads, men ogsaa en Række karakteristiske gudstjenstlige Ord blev opløste i Psalmer *(Introitus, Kyrie, Gloria,* Trosbekendelsen, *Agnus Dei),* hvorhos de faste Psalmer traadte meget frem til Betegnelse af Kirketiden. Præfationen bortfaldt med Latinen. Af Enkeltheder mærkes, at *Introitus* eller Introitus-Psalmen er veget for en kort Bøn med Fadervor ved Klokkeren i Kordøren, mens en tilsvarende Bøn slutter Gudstjenesten, begge oversatte fra Tysk. Fremdeles, at den anhangsvise Kirkebøn nu fremføres i direkte Bøn ved Præsten, at ogsaa Prædikendelen (med Kirkebønnen) slutter med den aronitiske Velsignelse, at Uddelingsordene ved Nadveren lyder: Dette er Jesu sande Legeme, sande Blod (allerede Bispemødet af 1540 havde givet Tilladelse til at sige: Annam Jesu Kristi Legeme-Blod; fra 1646 efter Biskop Brochmands Forslag: Dette er Kristi Legeme-Blod).

Den ritualmæssige G. med sine Mangler (foruden Enkeltheder, særlig: 1. et uorganisk Forhold mellem Prædiken og Nadver. 2. en anhangsvis Kirkebøn. 3. Tab af økumeniske gudstjenstlige Ord) og sin kristelige Art optog i den pietistiske og rationalistiske Tid intet nyt i sin faste Ordning, idet Forandringen i Daabsritualet af 1783 kun mere uegentlig vedkommer Hovedgudstjenesten. De Forandringer, den synkende Kirketid (sml. den slesvig-holstenske Adlerske Agende af 1796 og Bastholms Skrift af 1785: ›Forsøg til en forbedret Plan i den udvortes Gudstjeneste‹) medførte, var mest Forkortelser. Ved Reskript af 1802, der giver Regler for G., hvor den evang.-kr. Psalmebog indføres, afskaffes *Kyrie* og erstattes med en Indgangspsalme, Credo-Psalmen flyttes fra sit Sted og veksler hver anden Søndag med Gloria-Psalmen. Kirkebønnen sammenskrumper yderlig (sml. den danske Alterbog 1882, S. 229); i Norge fik man i 1814 en Stump af den svenske Kirkebøn, noget udvidet i 1855. Ved Resolution af 1850 bortfalder i Norge Evangeliets Læsning og Tros-Psalmen overalt paa alle Søndage, som ikke er Festdage. I det hele kan G.n karakteriseres som en temmelig nøgen Prædiken-Gudstjeneste, der kun fattigt svarede til Ap. G. 2, 42 og den ægte historiske Udvikling. I Indledningsdelen var *Introitus, Kyrie* og *Gloria* gerne blevet til en Indgangspsalme (en almindelig Bedepsalme), Skriftlæsningsdelen havde mistet sin Hovedsag, Evangeliet med Trosbekendelsen, Kirkebønnen var kvantitativt og kvalitativt sammenskrumpet, paa mange Steder holdtes kun Nadver visse Tider om Aaret, særlig Vaar og Høst. I Danmark har den stigende Kirketid, foruden en fornyet Psalmesang og Prædiken, medført en Række mere enkeltvise Udbedringer af G.s faste Ordning. Af disse kan for Hovedgudstjenestens Vedkommende nævnes en ny Række Prædikentekster (28. Jan. 1885; mindre Forandringer i disse 3. Aug. 1898), en revideret Form for G.s Kollekter og Bønner, der iblandt ogsaa Kirkebønnen, og en revideret Nadverliturgi (begge af 10. Jan. 1895), desuden Bestemmelser om Præsternes Adgang til at deltage i Menighedsnadveren ved Selvkommunion (15. Sept. 1886 og 21. Nov. 1898). Ved en kgl. Res. af 22. Jan. 1897 er det endelig bifaldet, at der finder nogle Forandringer Sted i den alm. G. paa Søn- og Helligdage (Ophævelse af de gamle Evangelieteksters Eneret til at lyde ved Altertjenesten; Tilladelse til at slutte Prædiken med 2 Kor. 13, 13 i Steden for den aronitiske Velsignelse og til at udelade Fadervor ved Indgangsbønnen i Kordøren og paa Prædikestolene).

Norge fik i 1886 2 Rækker nye Prædikentekster (dannede efter de tilsvarende svenske) og en ny Skriftemaalsordning; i 1887 blev det, hvor Menigheden ønskede det, tilladt at bruge en udvidet Form for Hovedgudstjenesten, desuden blev der samme Aar givet 2 i Indhold meget udvidede Former for den almindelige Kirkebøn og en revideret Kollektrække. I 1889 udkom saa Alterbog for den norske K., der i rituel Henseende afløste Ritualet af 1685. Den udvidede Form for Hovedgudstjenesten har en Indledningsdel med Indgangsbøn, Psalme (der ialfald paa Højtiderne skal være en Introitus-Psalme), *Kyrie* (med forangaaende Syndsbekendelse) og *Gloria.* Saaledes har Gudstjenestens Grundtoner begyndelsesvis faaet sit Udtryk. Skriftlæsningsdelen har faaet Evangeliet tilbage og slutter med den apostoliske Trosbekendelse. I Prædikendelen, hvortil Kirkebønnen fremdeles anhangsvis knytter sig, er der kun sket smaa Forandringer, idet dog Kirkebønnen indholdsvis er kommet til sin Ret. Nadverhandlingen har faaet sin organiske Plads som Gudstjenestens sidste normale Hoveddel og indledes med Præfationen. De mere væsentlige Opgaver, som endnu staar tilbage at løse, er rimeligvis disse: 1. At give Kirkebønnen dens rette og mere selvstændige Sted ved Alteret og en mere menighedsmæssig Form. 2. At give Udtryk for Velsignelsen og Taksigelsen ved Nadveren, idet Indstiftelsesordene i deres nuværende Enlighed kan give Indtryk af magisk virkende Ord. 3. At bringe større Rigdom ind i Gudstjenestens noget ensformige Gang ved en nærmere Tilslutning til Kirkeaaret.

B. Den svenske Kirke. Olaus Petris ›Svenske Messe‹ af 1531 er bygget paa Luthers *Formula missæ,* men har sine Ejendommeligheder (om end i mindre Grad end andre svenske gudstjenstlige Ordninger, sml. O.

Quensel, Bidrag til Svenska Liturgiens Historia, I, Upsala 1890): Gudstjenesten fremtræder saa udelukkende som Nadvertjeneste, at Prædikenen end ikke nævnes (d. e. den gaar forud for den hele G.); i Stedet for Kirkeaarets gamle Perikoper forordnes som Regel en sammenhængende Læsning af Evangelierne og Brevene. Desuden er i Nadverdelen en Nadverformaning optaget, og den hele G. begynder med en ved en Tiltale indledet, udførlig Syndsbekendelse med Bøn om Syndsforladelse. Allerede i 1548 findes dog Prædikenen paa sit faste Sted i Gudstjenesten, ligesom der gives Valg mellem de gamle Perikoper og den sammenhængende Skriftlæsning. I »Kyrkohandboken« af 1614 fremtræder saa Reformationsaarhundredets gudstjenestlige Erhvervelser fæstnede: Ordets Forkyndelse er kommet til sin fulde Ret ved Siden af Sakramentet, Kirkeaarets Idé er sikret ved den udelukkende Brug af de gamle Perikoper i Skriftlæsningsdelen; der gives, ligesom tidligere i 1571, nærmere Bestemmelser om den til Prædikenen knyttede Kirkebøn. Haandbogen af 1693 gør derhos endnu den tidligere gudstjenstlige Ordning noget fastere og rigere og betegner i saa Maade et Højdepunkt. Men medens den dansk-norske K. i Rationalismens Tid undgik nogen egentlig Revision af sin Gudstjeneste-Ordning, fik den svenske K. en saadan i »Handboken« af 1811. Vistnok var denne Revision for saa vidt af en paaskønnelsesværdig konservativ Karakter, som den kun gjorde faa Forandringer i G.s faste Ordning; det kan nævnes, at Evangeliets Læsning udgik af Skriftlæsningsdelen og blev forbeholdt Prædikestolen, mens Præfationen næsten helt bortfaldt. Men Revisionens Formularer og Bønner, saaledes den Lovprisning, hvormed Gudstjenesten indlededes, fremdeles Nadverformaningen og Kirkebønnen, bar tildels temmelig stærke Spor af Tidens svagere kristelige Aand og svulstige Stil. Ordningen af 1811 har været gældende i den sv. K. indtil den sidste Tid, den væsentlige Forandring, som er sket, er Indførelsen af 2 nye Prædikentekstrækker i 1860, ved hvilken Lejlighed ogsaa Evangeliets Læsning fra Alteret blev genoptaget. Men i 1894 udkom en ny »Handbok för svenska Kyrkan« med det Formaal at udslette hine Spor fra den rationalistiske Tid og nyttiggøre den senere gudstjenstlige Udvikling i den evang.-luth. K. Efter denne Ordning begynder Hovedgudstjenesten med en Introitus-Psalme, hvorefter følger Syndsbekendelse med *Kyrie,* indledet med *Sanctus* og en kort Tiltale (Syndsbekendelsen er den ærværdige gamle fra Olaus Petris Messe af 1531, der den hele Tid ned igennem har været karakteristisk for den sv. G.). Derefter *Gloria* med første Vers af Psalmen: »Allena Gud i himmelrik« eller paa Højtiderne et forkortet *Laudamus.* Skriftlæsningsdelen har Kollekt, Epistel, Gradualpsalme, Evangelium, den apostoliske Trosbekendelse eller en Credopsalme (allerede Messen af 1531 nævner fortrinsvis den apostoliske Trosbekendelse, de fleste andre evang. Kirkeordninger foreskriver den nikæniske enten ordret eller som Psalme). Til Prædikenen kan Kirkebønnen knytte sig, men som Regel bedes den fra Alteret uden dog at have fundet nogen fuldt menighedsmæssig Form. Nadverhandlingen (hvoraf Nadverformaningen er bortfaldet) indledes med Præfationen, derefter Indstiftelsesordene som Konsekrationsord og Fadervor. Med et fornyet *Sanctus (Benedictus* og *Hosianna),* Fredsønske og *Agnus Dei* ledes over til Kommunionen med disse Uddelingsord: Kristi lekamen, för dig utgifven; Kristi blod, för dig utgiutet. Nadverhandlingen slutter med en Takke-Kollekt og *Benedicamus,* og den hele G. med den aronitiske Velsignelse og et Psalmevers.

7. Det betydeligste Spørgsmaal vedkommende G., som i vore Dage bevæger den evang. luth. K., er det, om ikke G.n atter som i Begyndelsen bør deles i to, en Gudstjeneste, der samler sig om Ordets Forkyndelse, og en anden, der samler sig om Nadveren. De fleste og mest ansete Liturgikere besvarer for Tiden dette Spørgsmaal bekræftende. De nordiske Kirkers Gudstjenesteordninger viser dog, at de i saa Maade vil holde fast ved Reformationsaarhundredets stadige Tankegang: én sammenhængende Hovedgudstjeneste med Ord og Nadver. Vist nok kan man antage, at de samme missionerende og kateketiske Hensyn, der fra først af frembragte de dobbelte Gudstjenester og siden den skarpt todelte G., i sin Tid igen vil frembringe det samme Resultat. Men denne Tid kan ikke siges at være kommet, saalænge der endnu er almindelig Barnedaab og Folkekirker. Det var den almindelige Barnedaab, som før udslettede Adskillelsen mellem *missa catechumenorum* og *missa fidelium.* Den K., der døber alle, skylder ogsaa at byde alle den frie og uhindrede Adgang til sin G., som den ene sammenhængende Hovedgudstjeneste med Ord og Sakrament er Udtryk for (om den kr. G.s Historie i Almindelighed: Koestlin, Gesch. des chr. Gottesdienstes, Freiburg 1887; Fr. Nielsen, Haandbog i Kirkens Historie og hans, Aktstykker til G.s og Liturgiens Hist., Kbhvn 1878; H. Hering, Hülfsbuch zur Einführung in das liturg. Studium, Wittenb. 1888. — Til 1 og 2) Th. Harnack, Der chr. Gemeindegottesdienst im ap. und altkath. Zeitalter, Erlangen 1854. 3) A. Maltzew, Die Liturgien der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes, Berlin 1894. 4) Thalhofer, Katholische Liturgik, Freiburg 1883 og 94. 5) Jacoby, Die Liturgik der Reformation, Gotha 1871 og 76. 6) Engelstoft, Liturgiens Historie i Danmark 1840; Osc. Moe, Vor Højmesse-Gudstjenestes Historie, Kristiania 1888; Ullman, Liturgik II, S. 86 f.; Quensel, Det svenska Högmässoritualets Historia intill 1614, Upsala 1890). *G. J.*

Gudsvenner. I 14. Aarh. gik der en mægtig mystisk Strømning gennem en stor Del af Mellem-Europa; den mærkes lige fra Nederlandene til Italien og Ungarn. Knudepunkterne for Bevægelsen vare Köln, Strassburg og Basel; en stor Del af Lederne vare Medlemmer af Dominikaner-Ordenen. En Gruppe af disse Mystikere, kaldtes, med et Navn fra Joh. 15, 15, G. Bevægelsen traadte frem som en stærk relig. Vækkelse, præget af kontemplativ Mystik; den spores baade i Ridderborge, Købmandsgaarde og Haandværkerstuer, og saavel Mænd som Kvinder kom med i den. G.ne sørgede dybt over det sædelige og relig. Livs

Nedgang og navnlig over Præsteskabets Tilstand. I Løndom øvede de sig i »at aabne deres Sjæle for Gud«, og de stod i nøje Forbindelse med hverandre. Snart sendte de hinanden Breve, Bøger, Helgenlevninger, Lægemidler, Peberkager eller hvide Lommetørklæder med Jesu Navn i røde Sting, snart gik de paa Rejse for at besøge hinanden. Der var noget hemmelighedsfuldt over G.ne; »ingen kunde sige hverken ondt eller godt om dem«. Mester Eckehart (I, 709) indskærpede sine Tilhørerinder at tage venligt imod saadanne »gotliche Menschen«, som kun kunde aabne deres Hjerter, naar de stødte paa ligestemte Sjæle, og han priste det Rige saligt, der havde mange af dem i sin Midte. Henrik Seuse var alle G.s besynderlig gode Ven, og de lyttede med Beundring til hans Tale. Se forøvrigt Artiklerne: Mystik, Merswin, Seuse og Tauler.

Gudum Kloster i Skodborg Herred, $9^1/_2$ Km. Ø.S.Ø. for Lemvig, er stiftet i 13. Aarh. for Nonner af Benedictiner-Ordenen og nævnes allerede i et Testamente 1268. Stifterens Navn er ukendt. I Spidsen for Konventet stod en Priorinde; en Prior, vistnok en af de Præster, der tjente i Klostret, synes dog at have haft Del i Styrelsen. Men Klostergodsets Styrelse var overdraget en Forstander, en af Omegnens formaaende Adelsmænd, der valgtes af Konventet. Valget skulde stadfæstes af Kongen. 1459 søgte Nonnerne Paven om, at faa valgt nogle ansete Prælater, der kunde beskytte dem imod Bispen af Ribe, som plagede dem med Gæsteri og hindrede dem i at modtage Reformation efter Bursfelde-Kongregationens Regler (I, 422). Denne synes at være gennemført 1466. Klostret laa dengang i en Dal Syd for G. Kirke, men 1484 flyttedes det op til Kirken, som indlemmedes i Nybygningen. Efter Reformationen blev Klostret Kronlen med Forpligtelse til at underholde Nonnerne. 1573 var der endnu 3 tilbage. 1716 gik Gaarden over i privat Eje. Men allerede 1631 vare Klosterbygningerne brændte med Undtagelse af den søndre Fløj, der endnu tjener som Sognekirke (Daugaard, Klosterhistorie, S. 437; O. Nielsen, Skodborg og Vandfuld Herreder, S. 99 f.; Kirkehist. Sml. 4 R. V, 96). *S. M. G.*

Guelfere var i Middelalderen oprindelig Betegnelse for det paveligt sindede Parti, der kæmpede mod de kejserligt sindede Ghibellinere (se 211). Navnet er dannet af det tyske Welfer, et Fyrstehus, hvis Stamfader var Welf I (Ludvig den frommes Svigerfader), og som i lange Tider afvekslende herskede over flere tyske Provinser, bl. a. Baiern og Hertugdømmet Sachsen. Markgrev Welf IV, som Hertug kaldet Welf I, blev Stamfader for den yngre Linie Welf-Este, der havde Besiddelser i Norditalien. Fra det welfiske Fyrstehus stammer den i 1866 fordrevne hannoveranske Kongefamilie og Huset Hannover i England. Welferne kæmpede ofte mod den tyske Kejser, men stod til andre Tider paa hans Side. I Italien blev under Hohenstaufer-Kampen G. Navnet paa det paveligt sindede Parti, der bekæmpede den tyske Kejsers Indflydelse. Partiet var især stærkt i Milano, men fandtes ogsaa i mange andre Byer. Frederik II slog med en Hær af Saracenere og Hjælpetropper fra de ghibellinske Byer G.ne fra Milano, Bologna og flere andre Byer, men uden at bryde Partiets Magt. I Toscana fik Ghibellinerne for en Tid Overmagten, men i hele Lombardiet holdt G.ne dem Stangen. Efter at den gamle Strid mellem Kejserdømmet og Pavedømmet var endt, førtes der i Italien heftige Kampe imellem forskellige Adelsslægter og politiske Partier, og disse beholdt da i Reglen de gamle Navne fra Hohenstaufertiden; der blev saaledes længe ved at være G., der i Pavens Navn kæmpede for deres politiske Interesser. *C. E. F.*

Guéranger, Prosper Louis Pascal, Abbed, berømt fr. Liturgiker, fødtes 4. April 1805 i Byen Sable ved Sarthe-Floden (Stiftet Le Mans). 1827 blev han præsteviet, og kort efter begyndte han sine liturgiske Studier. Den nærmeste Anledning til disse var Iagttagelsen af Forskellen mellem den gallikanske og den romerske Liturgi, der gjorde ham til en ivrig Forkæmper for Roms Liturgi. Han var tidlig bleven paavirket af Joseph de Maistres Skrifter, og der samlede sig en for Rom begejstret Kreds om ham. G. mente, at Afskaffelsen af den gallikanske Liturgi vilde være det bedste Middel til at overvinde Gallikanismen, og han haabede ved en Genoplivelse af Benedictiner-Ordenen i Frankrig at kunne bane Vej for Ultramontanismen. 1833 erhvervede han det gamle Benedictiner-Kloster Solesmes, og dette Kloster blev et Hjemsted for hans Anskuelser. 1836 udgav han Skriftet: *Origines de l'église Romaine,* der var et Program for hans Virksomhed, og efter at han i Abbediet S. Paolo ved Rom havde gennemgaaet det sædvanlige Novitsiat og lært Benedicts Orden at kende fra Grunden af, udnævnte Gregor XVI ham til Abbed for Solesmes og Præfekt for den nye Benedictiner-Kongregation, der skulde grundlægges i Frankrig. 1853 aabnedes atter Klostret i Ligugé, der 3 Aar senere blev et Abbedi, og 1865 blev der grundlagt et Benedictiner-Kloster i Marseille. 1866 blev der ogsaa i Solesmes aabnet et Kloster for kvindelige Benedictinere; det blev indviet til den hl. Cæcilia. Samtidig var Dom G. i høj Grad frugtbar som Forfatter, navnlig paa det liturgiske Omraade. Hans Hovedværk er *L'année liturgique* (1841 f.), der foreligger i 12 Bd.; de 3 sidste kom først frem efter hans Død. Et andet, i rom.-kat. Lægmandskredse meget skattet Arbejde er: *Hist. du St. Cécilie* (1848), der senere blev efterfulgt af *St. Cécile et la société Romaine* (1873; Pragtudg. 1874). 1850 tog han til Orde for Marias ubesmittede Undfangelse, og 1870 traadte han i Skranken for Pavens Ufejlbarhed. Han døde 30. Jan. 1875 (A. G. Kaufmann, Das Kloster Solesmes und Dom G., Würzb. 1877).

Guericke, Heinrich Ernst Ferdinand, tysk Kirkehistoriker, fødtes i Wettin 25. Febr. 1803. Efter at have studeret i Halle vandt han dér 1824 den filos. Doktorgrad og Aaret efter den teol. Licentiatgrad (ved en Afhandling om Kateketskolen i Alexandria). 1827 udgav han et Skrift om A. H. Francke, og 1829 blev han ekstr. Prof. i Teol. i Halle. 1833 sendte Tübingen ham den teol. Doktorgrad. I de følgende Aar udfoldede han en rig Forfattervirksomhed. Han skrev »Handb. der Kirchengesch.« (1833, 9. Aufl. 1866), som vandt stor

Udbredelse og blev oversat paa flere Sprog; en Symbolik (1839; 3. Aufl. 1861); en Isagogik (1843; 3. Aufl. 1867), og »Lehrb. der christl.-kirchl. Archäologie« (1847; 2. Aufl. 1859). Da den gammelluth. Bevægelse kom frem (S. 166), sluttede G. sig med Begejstring til den. 1834 viede Scheibel ham til Præst for en lille gammelluth. Menighed, der var i Færd med at danne sig i Halle. Regeringen straffede ham med Afsættelse fra Professuren, og under mange Vanskeligheder søgte G. at øve en Hyrdegerning for sin lille Flok, indtil de fleste vare rejste til Amerika. 1840 begyndte han, sammen med Rudelbach, Udgivelsen af »Zeitschrift f. die gesamte luth. Theol. und K.«, som blev fortsat, tilsidst sammen med Delitzsch, indtil 1862. G. var tillige virksom i det kommunale Liv, og da Revolutionen udbrød, stillede han sig uforfærdet imod den. Han døde 4. Febr. 1878.

Guibert af Nogent, Abbed, fødtes 1053 i Clermont. 12 Aar gl. kom han i Klostret Flay ved Beauvais, og dér lærte han Anselm af Bec (I, 99) at kende. 1104 blev han Abbed i Mariaklostret i Nogent. Han døde mellem 1121 og 1124. Han har efterladt en Række Skrifter, der vise, at hans Styrke laa paa Moralens Omraade. Fra hans Haand have vi ogsaa den første udførligere Skildring af det første Korstog, der gaar fra 1095—99. Grundlaget for hans Fortælling er et Skrift af en Korsfarer, som er gaaet tabt, men dette er udfyldt ved andre Korsfareres Beretninger. G. har ogsaa skrevet en Slags Selvbiografi, der giver os et interessant Indblik i de Tiders Klosterliv.

Guido, pavelig Legat, af Fødsel en Burgunder, blev Cistercienser-Munk og Abbed for Hovedklostret i Citeaux. Da den fromme og lærde Mand 1262 i Ordensanliggender opholdt sig ved Kurien, blev han optaget i Kardinalernes Forsamling (Dec. 1262). 8. Juni 1265 beskikkede Pave Clemens IV G. som *legatus de latere* til en vigtig Senderejse til de nordlige Lande, og gav ham Fuldmagt til i Danmark, Sverig, samt i Ærkesæderne Bremen, Magdeburg, Salzburg og Gnesen, »som en flittig Gartner at luge og oprykke, sprede og rydde, bygge og plante, som Herren skyder dig i Hu«. Han skulde paakalde den verdslige Magts Hjælp, om nødigt var, og ikke hindres ved nogen Appel, ligesom ellers gyldige Privilegier ikke hæmmede hans Myndighed. Han repræsenterede saaledes med faa Undtagelser den fulde pavelige Magt og var ogsaa udstyret med særlig Dispensationsret. Det vigtigste Formaal for hans Legation var Bilæggelsen af Kirkestriden i Danmark (se Jakob Erlandsen I, 795), og Paven har sikkert ventet sig det bedste Resultat af den godhjertede Kardinalpresbyter til S. Lorenzo in Lucina. Over Citeaux, hvor G., der for Resten paa hele Rejsen var stærkt optaget af Cistercienser-Sager, skulde bilægge en Strid, kom han til Köln og Hamburg, og, efterat have dvælet 5 Maaneder paa tysk Grund, kom han i Foraaret 1266 til Danmark, hvor han i Maj blev modtaget af Enkedronningen og den unge Konge med skyldig Ærbødighed i Roskilde. Her mødte ogsaa samtlige Cistercienser-Abbeder og klagede over Aarhus-Bispen Tyges Behandling af Øm (se d. Art.). I Aug. traf han, efter et kort Besøg i Sverig, atter sammen med Kongehuset og mødtes af en Protest mod Henlæggelsen af Sagens Forhandling og Paakendelse til Slesvig. Trods den Magtfuldkommenhed, hvormed han var udstyret, appellerede Kongen til Paven, og G.s Dom fik ingen praktisk Betydning, da denne Appel siden blev taget til Følge. G., der var blevet vundet for Prælaternes Sag, optraadte nemlig, efterat have forladt Riget, direkte mod Kongehuset. I Lübeck fordrede han de fordrevne Gejstliges Genindsættelse og lyste, i Tilfælde af Vægring, Enkedronningen, Kongen og deres Raadgivere (især Biskop Tyge) i Band, samt belagde Riget med Interdikt; Ærkebispen tillagde han en Erstatning af 10,000 Mark, Peter Bang af Roskilde 20,000. Nov. 1266 forlod han Lübeck og holdt Provinskoncilier i Magdeburg, Bremen, Breslau og Wien. I Magdeburg lagde han Afgørelsen af Øms Klager i Hænderne paa Biskop Bonde i Slesvig, Tyges Fjende. Skønt en pavelig Skrivelse (Febr. 1267) omstødte hans Afgørelse, og han i Maj fritoges fra det Hverv, han ikke havde vist sig voksen, gik han alligevel atter til Lübeck (Sept. 1267), forkyndte Dommen offentlig og udslyngede en tordnende Bandbulle mod Kongen, Dronningen og flere danske Prælater, der ikke havde holdt Interdiktet; her besatte han ogsaa flere Bispestole. En ny Skrivelse fra Paven (Okt. 1267) kaldte ham imidlertid ufortøvet tilbage, og Sagen fik sin endelige Afgørelse ved Gregor X 1272. 20. Maj s. A. døde G. (C. Paludan-Müller, Studier til Danmarks Hist. i 13. Aarh. i Videnskabernes Selskabs Skrifter, 5 R., hist.-phil. Afd. IV, 1872). *J. O. A.*

Guido fra Arezzo, en Benedictiner fra 11. Aarh. (d. o. 1050), der navnlig har naaet Berømmelse som Tonelærer. Som saadan har han tidligere staaet med stor Glans, idet man med Urette tillagde ham »Opfindelsen« af en hel Mængde Ting, saaledes af Nodeskriften, af det gamle Musiksystem (»Solmisationen«), af Kontrapunkt, ja endog af Klaveret. Hans virkelige Betydning ligger snarere i, at han paa en Tid, hvor Musiken havde saa vanskeligt ved at tilegnes og udøves, virkede som en forfaren Praktiker og bragte sine Elever forholdsvis let ud over Vanskelighederne. Han roste sig af at kunne lære dem at læse og bruge Noder i 1 Maaned. Nodeskriften opfandt han ikke, men han forbedrede den ved at anbringe Noderne paa et 4liniet System, der betegnes med Bogstaver (»Nøgler«). Hans Hovedværk er »*Micrologus de disciplina artis musicæ*« (findes i Gerberts »*Scriptores*« II). Om hans nærmere Livsomstændigheder véd man kun lidt, det er endog usikkert, om han af Fødsel er Italiener eller Franskmand. En Tidlang tilhørte han Klostret Pomposa ved Ravenna, men skal være fordrevet derfra af Munkenes Misundelse. Han fandt da Beskyttelse hos Biskoppen af Arezzo (i Toscana), fra hvilken Tid formentlig hans Tilnavn stammer. Senere nød han den Ære at blive indbudt (1026) af Pave Johannes XIX, hvem han til dennes største Tilfredshed underviste i sin Kunst, saa at Paven til Belønning skal have tilbudt ham en Bispestol, hvilken G. dog beskedent ikke modtog. Om hans sidste Leveaar haves ingen Efterretninger. *A. H.*

Guido fra Brès, se I, 386.

Guigo (Guigues), Chartreuser-Prior, f. 1083 paa Slottet St. Romain i Dauphiné, var en god Ven af Bernard af Clairvaux (I, 271) og Peter den ærværdige. Han har efterladt sig fromme Betragtninger og en Samling af sin Ordens mundtlig overleverede Bestemmelser. D. 27. Juli 1137. Hans Skrifter ere udg. af Migne i Series lat. 153 og 184.

Guinea-Kysten omfatter foruden Øvre-G., imellem Senegambien og Kamerun, ogsaa Nedre-G. hvortil hører Kamerun, Gabun, Kongo og Angola. I disse sydlige Kyststrækninger bor der Bantufolk medens Øvre-Guineas Folk tilhøre de egtl. Negere (Sudan-Negere). De talrige smaa Stammer her samle sig dog i større Sproggrupper, saaledes paa Guldkysten Tsji-sprogets, der omfatter Ashanti, Fanti o. fl. medens den langt mindre Gagruppe bl. a. indeslutter de omkring det gamle danske Christiansborg boende Akra-Negere. Øst herfor har vi i Togo Evhefolket, der er beslægtet med Dahomeerne, og i Yoruba de talrige driftige Yorubafolk med mange folkerige Byer, Abbeokuta, Ibadan og den blomstrende Kystby Lagos, Vestafrikas største Handelsplads. Omkring Nigerens nedre Løb bor Iboer, omkring Kalabar Efik-Stammen, de i Kamerun boende Aboer og Dualaer høre derimod til Bantufolkene, ligesaa Mpongwe i Gabun. Imod Vest finder vi ved Kap Palmas de dygtige virksomme Kru-Negere (Grebo), der færdes som Matroser og Arbejdere over hele Kysten, og længere mod Nord Vey, Bullom og Susu.

Disse Negerfolks Religion betegnes alm. som Fetishisme (S. 41), fordi deres Gudsdyrkelse knytter sig til Naturgenstande, Floder, Søer, Træer eller til vilkaarlig valgte Ting ofte af den ubetydeligste Art, de ikke af dem selv saakaldte Fetisher. Men de tænke sig disse Genstande som besjælede, tagne i Besiddelse af Aander. I Virkeligheden har de Troen paa en evig, almægtig Gud, Verdens Skaber og Dommer, der af Tsji-Negerne kaldes Onjame, af Ga-Negerne Nyongmo. Men denne Gud troner i Himlen i utilgængelig Majestæt; derfor danne hans Børn, Wong, Aander, hvilke han udsender, Mellemled mellem Gud og Mennesker; til dem vende de sig ved Hjælp af Profeter, Gbalo, og Præster, Wong-tsjæ, der forkynde Guddommens Vilje og forsyne dem med Amuletter og Tryllemidler (Gri-gri).

Negerne paa Guldkysten ere overvejende Agerdyrkere. Indenfor den sandede Kystrand strækker der sig en bølgeformig Slette med tiltagende Frugtbarhed, mandshøjt Græs og tætte Skove op mod de bag ved liggende skovbevoksede Bjergstrækninger; her inde har de deres Plantninger. Men fra Slaveriets Tid er Arbejdet foragtet, og Befolkningen i de for befriede Negere anlagte Kolonier, Sierra Leone og Liberia, viser afgjort Ulyst til Arbejde og drages til Handelen, særlig Smaahandel. Paa Guldkysten har Baseler-Missionen dog med Fremgang oprettet Haandværkerskoler. Berøringen med Europa har ellers kun bragt Fortræd. Først kom Portugiserne 1471, saa Franskmænd, Englændere, Hollændere, Danske. Det var dengang Guldsandet, der lokkede. Efter Amerikas Opdagelse og Kolonisation blev Guldkysten det store Jagtdistrikt, hvorfra man skaffede sig Slaver til Arbejdet derovre, og over 30 Forter anlagdes paa Kysten for Slavehandelens Skyld. Det hede, usunde Klima — med 20—30 ° C. Aaret rundt og Døgnet om, med mange Sumpe i Regntiden og Malaria — forhindrede en virkelig Kolonisation. Nu er de vigtigste Udførselsgenstande Palmeolie og Indiarubber efter Slavehandlens Afskaffelse, hvortil Danmark gjorde Begyndelsen 1803. — Danmark havde paa Guldkysten Forterne Christiansborg og Frederiksborg fra 1659 til 1850, da de afstodes til England. Den danske Styrelse var lemfældig og i det hele vel lidt iblandt de indfødte, men iøvrigt levede Europæerne som sædvanligt et vildt Liv, og de af Regeringen, ofte med lange Afbrydelser, udsendte Kapellaner kunde ikke udrette synderligt. Den engelske Overtagelse og navnlig Oprettelsen af »Guldkystkolonien« 1874 bragte et stort Opsving og bedre ordnede Forhold. Siden kom ogsaa Ashanti til 1896, hvor Englænderne nu har nedslaaet en farlig Opstand. Foruden Guldkystkolonien, der nu tæller henved 2 Mill. Indb. har den eng. Regering ogsaa Sierra Leonekolonien, begyndt 1787 for befriede Negerslaver, med $^1/_2$ Mill. og imod Øst Kolonien Lagos og det vidtstrakte Nigerterritorium, der udvides i det Indre, sidst med Nupe i Hausaland. Tyskland har besat Togo (med 800,000 Indb.) og Kamerun (ca. 4—5 Mill.), Frankrig Dahome siden 1892 samt Strækninger paa Elfenbenskysten ($1^1/_4$ Mill.). Den fra Amerika oprettede Negerfristat Liberia skal tælle o. 1 Mill. Indb.

Begyndelsen til Missionsvirksomheden paa Guineakysten skete i de danske Besiddelser ved Brødremenigheden. Grev Zinzendorf tog 1735 en Mulat fra Christiansborg, Chr. Protten, med sig til Herrnhut fra Kbhvn og udsendte ham 1737 med en af Brødrene, som straks døde. Efter et ustadigt Liv døde Protten 1769, men Aaret før havde Brødremenigheden paa det danske Guineakompagnis Opfordring sendt 5 Brødre ud, 4 fulgte 1770, men samme Sommer vare alle sunkne i Graven, og Forsøget endte med de 10 Grave. I 1828 tog saa Baseler-Missionen (I, 232) Arbejdet op efter den danske Regerings Ønske med Udsendelse af 4 Brødre, 1832 fulgte 3 efter, men fandt kun de første Grave, de to af dem døde, og kun Sønderjyden Andr. Riis var tilbage; ogsaa de næste 2 udsendte døde, og i 1840 kaldtes Riis tilbage til Basel. Men 1843 optoges Virksomheden paany og er siden bleven fortsat under store Ofre af Liv og Helbred. I 50 Aar udsendtes 124, af disse sank 39 i en tidlig Grav, 50 maatte rejse hjem med nedbrudt Helbred, og de fleste kunde kun arbejde i faa Aar. Men Baseler-Missionen tæller nu 18,000 Kr. paa Guldkysten, og har desuden siden 1887 optaget Arbejdet i Kamerun, her har den samlet 2600 Kr. I det mellemliggende Togoland er det ogsaa Missionærer fra Basel, der arbejde i Bremer-Missionen (I, 384—85), i et endnu mere morderisk Klima. De have der samlet o. 2300 Kr. og uddannet dygtige indfødte Hjælpere. — Paa Guldkysten har foruden Baseler-Missionen ogsaa engelske Wesleyanere arbejdet siden 1835 og har o. 7500 Menighedsmedlemmer.

Endnu inden Missionen paa Guldkysten var

bleven optaget paany, var Missionsarbejdet kommet i Gang andre Steder paa Guineakysten, nemlig i Sierra Leone iblandt de befriede Negerslaver, hvor engelske Baptister begyndte 1795, Wesleyanere 1811, Anglikanere (C. M. S.) 1816. Ogsaa dér krævede Arbejdet og Klimaet svære Ofre; af de i de første 19 Aar ved C. M. S. udsendte 89 døde 54 i det første Aar efter Ankomsten. Nu er her henved 50,000 Kr. af 75,000 Beboere. Langt ringere, navnlig i indre Værd, er Resultatet i den amerik. Negerfristat Liberia, der skal tælle højst 20,000 fra Amerika indvandrede Negere, og der opgives 10.000 (?) Kr. vundne af de andre Beboere ved de forskellige amerik. Missionsselskabers Arbejde. — I Yoruba og Lagos arbejder Anglikanere (C. M. S.) og har samlet o. 9000 Kr. og Wesleyanere med o. 2000 Kr. C. M. S. driver fremdeles Niger-Missionen (se d. Art.) under store Vanskeligheder. I Kalabar har de skotske unerede Presbyterianere under ihærdigt Arbejde siden 1846 indsamlet o. 600 Menighedsmedlemmer af Efikfolket. Og i Gabun have amerik. Presbyterianere samlet o. 1600 af Mpongwefolket under stadige Vanskeligheder med den franske Kolonistyrelse og en katolsk Konkurrence. Om Kongo og Angola se Kongo-Missionen. *V. Sn.*

Guinness, Henry Grattan, engelsk Vækkelsesprædikant og Missionsleder, f. 11. Aug. 1835, havde, allerede inden han i Juni 1857 fuldendte sine Studier ved New College i London (kongregationalistisk), vakt Opsigt som Prædikant i Whitefields berømte Tabernakel i Moorfields (London), hvortil man forgæves søgte at knytte ham som Præst. G. følte Driften i sig til at gøre en »almindelig« Evangelists Gerning og blev allerede paa sin første store Missionsrejse 1857—59, ligesom Spurgeon og Radcliffe, Redskab for en Bodsbevægelse og Vækkelse i Irland, Skotland, England og Amerika, som man ikke uden Grund har sammenstillet med Metodismens første Sejrsgang i forrige Aarhundrede. Særlig 1859 blev et Mærkeaar i »Evangelisationen« ved mægtige »*revivals*«. Under et Rekreationsophold 1860 i Ilfracombe lærte G. den ædle Kvinde at kende, som skulde blive ikke blot hans Hustru og trofaste Støtte, men Leder af et betydningsfuldt kr. Arbejde, Fanny Emma Fitzgerald. Hun var opdraget efter Forældrenes Død i en Kvækerfamilie. I 12 Aar færdedes nu Ægteparret paa vidtstrakte Rejser i England, de amerik. Fristater, Canada og Dele af Europa, uafladelig skiftende Bolig, skønt Familien efterhaanden øgedes med 8 Børn, hvis Opdragelse næsten helt paalaa Moderen; alligevel fik hun Tid til baade i Ord og Gerning at være G.s Medarbejder især ved Afholdelse af særlige Kvindemøder.

Da den fr.-tyske Krigs Udbrud fordrev dem fra en lovende Evangelisationsmark i Paris, tog Ægteparret Ophold i London og paabegyndte en betydningsfuld Virksomhed, der sigtede til den ydre Missions Støtte. G. havde særlig under Paavirkning af Hudson Taylor (se d. Art.), følt en stadig voksende Trang til at arbejde i Hedningemissionens Tjeneste. Hverken han eller Vennen, Dr. Barnardo, kom dog, som paatænkt, til at gaa til Kina, men Ægteparret aabnede i 1882 *East London Training Institute* i Stepney Green, London, en Missionsskole, hvor deres rige Erfaringer fra Evangelisationsrejserne skulde komme talrige fremtidige indre og ydre Missionsarbejdere til gode (i 1873 var Dr. Barnardo Medleder af Skolen). De begyndte uden Støtte og under Misbilligelser, da G.s Plan var, at Skolen skulde være konfessionsløs *(interdenominational)*. Ligesom han stadig, siden han vaktes til et oprigtigt Trosliv, havde følt sig selv *interdenominational* og paa sine Rejser havde erhvervet sig en dyb irenisk Forstaaelse af, hvorledes ægte Trosliv formede sig kraftigt indenfor de forskelligste Læreafskygninger, saaledes vilde han ogsaa, at Skolen skulde tjene alle evang. Denominationer, der vilde drage Nytte af den. Talrige Venner fra Rejserne støttede den, saa at Reglen, ikke at afvise nogen af Pengehensyn, kunde gennemføres.

Elever kom snart fra forskellige Denominationer, ja Verdensdele. Efter en Prøvetid, der sikrede, at de ikke blot havde Kærlighed til Arbejde for Guds Rige, men ogsaa *intellectual power*, optoges de som Lærlinger. Bibelstudium, Sprogstudium for Hedningemissionseleverne samt praktisk Arbejde i Øst-London er Hovedsagen. Den første Elev, K. Taylor, G.s Svigersøn, gik til Kina. Indtil nu er udgaaet o. 1000 Mænd og Kvinder, hvoraf alene 100 til *China Inland Mission*, og adskillige have vundet fremragende Navne paa Missionsmarken eller i den hjemlige Missions Tjeneste. Store Mængder ere afviste, ofte paa Grund af Brist paa Intelligens, idet G. mener, at Missionsselskaberne ikke bør paatage sig Ansvaret ved Udsendelsen af saadanne. Skolen, hvis Leder G. var, medens Mrs. G. ganske styrede det økonomiske og besørgede den uendelige Korrespondance, flyttedes 1873 til *Harley House*, Bow Street, E. og udvidedes efterhaanden saaledes, at den nu omfatter *Harley College* (1878), *Doric House* (for Kvinder), *Cliff College* (i Curbar, Derbyshire) samt *Bromley Hall*, en særlig Diakonisseskole i Øst-London *(Nurses training Home)*; disse 4 Skoler have aarlig 100 mandl. og kvindl. Elever. Lægemissionen har sit Tilhold i 2 Institutioner i Øst-London *(Berger Hall* og *Mackenzie Memorial Hall)*; paa 50 Steder holdes Bymissionsmøder foruden Gadeprædiken, i Derbyshire drives fast Landmission, og et Missionsskib sendes til Lofoten.

Mrs. G., der udgav Beretningerne, begyndte 1878 *Regions Beyond*, der særlig skulde arbejde for Kongo-Missionen. Da Stanleys Bog »Gennem det mørke Fastland« var udkommet 1878, grundlagdes ved Mrs. G.s Bestræbelser »*The Livingstone Inland Mission*«, der straks sendte en Arbejder til det hidtil kr. uopdyrkede Kongo-Distrikt. Saaledes blev Anstalten fra en Missionsskole tillige et direkte Udgangspunkt for selvstændigt Missionsarbejde. Trods Klimaets Vanskeligheder (mange Dødsfald bl. Miss.), trods de vældige Bekostninger (ikke mindst ved Transport af Materiel hinsides Katarakterne, især af en særlig Missions-Dampbaad), holdtes Virksomheden gaaende ved frivillige Bidrag. 1883 fandtes allerede 10 Stationer ved Kongo. Især udmærkede den tidlig afdøde Adam Mc'Call sig som Leder. Ogsaa

sproglige Hjælpemidler udarbejdedes. Medens Miss. ved Nedre-Kongo overtoges af *American Bapt. Board,* begyndte man 1888 i det inderste Kongo Land en ny Mission, *Congo Balolo Miss. (C. B. M.),* hvortil der i 10 Aar er udsendt 82 Miss. til 7 Stationer med 40 Arbejdere. Bekostningerne vare i den Tid 83,318 Pd. St. Mrs. G. styrede Missionen til 1892, da en Lammelse nødte hende til at opgive alt Arbejde (d. 3. Nov. 1898). — 1888 gik G. efter et Ophold i Rom, hvor han skrev *The City of the 7 Hills,* til Amerika og deltog i Iværksættelsen af Sudan-Missionen. Siden 1898 er der tillige aabnet en Mission i Lima i Peru, og i 1899 en særlig Behar-Mission i Østindien. Det samlede Værk, der tidligere benævnedes *The East London Institute for Home and Foreign Missions and the Congo Balolo Mission,* kaldes nu (siden 1894) *The »Regions Beyond« Missionary Union;* ved Ledelsen virker foruden G., hans Søn og den bekendte Prædikant P. B. Meyer; den ene Datter, gift med Howard Taylor, har virket i Missionens Tjeneste i Kina, den anden udgiver det maanedlige Tidsskrift *»Regions Beyond«.* Baade G. og hans afdøde Hustru have optraadt som Forfattere; selv de Bøger, som bære hans Navn, ere for en væsentlig Del hendes Værk (paa Dsk er udkommet »Lys for den sidste Tid«, Rønne 1896). Den samlede Udgift ved Arbejdet er steget til 21,000 Pd. St. om Aaret (Mrs. G.s Liv er beskrevet i *Enter Thou,* 1899). *J. O. A.*

Guiserne vare en yngre Linie af Fyrstehuset Lothringen. Claude, Søn af René II af Lothringen arvede 1506 Godser i Frankrig og blev Greve af Guise; 1513 ægtede han Antoinette af Bourbon, og 1527 udnævntes han til Hertug. De fleste af hans Børn og Børnebørn kom til at spille en Rolle i Frankrigs Historie under Forfølgelserne mod Huguenotterne.

Claudes ældste Datter, Marie af G., blev gift med Jakob V af Skotland; og efter hans Død 1542 regerede hun under Marie Stuarts Mindreaarighed og beholdt stor Indflydelse ogsaa efter Datterens Regeringstiltrædelse; med Hjælp fra Frankrig holdt hun Reformationen nede, og først ved hendes Død 1560 trængte den igennem. Den ældste af Claudes 6 Sønner var Frans af G., f. 1520. Han var en tapper Kriger og vandt især Ry som Feltherre, da Franskmændene under hans Anførsel 1558 erobrede Calais tilbage fra England. Sammen med sin Broder, Kardinalen af Lothringen, tilrev han sig stor Magt under Frans II.s Regering (1559—60), især efter at Kongen havde ægtet Maria Stuart. Ved Kongens Død mistede han og Broderen deres Indflydelse paa Regeringen, men 1562 fremkaldte han ved sin brutale Adfærd mod Huguenotterne den første Religionskrig, under hvilken han 1563 blev dødelig saaret af en af dem. Den nævnte Broder, Charles, Ærkebiskop af Reims og Kard. af Loth., f. 1524, d. 1574, havde søgt at bane ham Vej til Tronen og fortsatte efter hans Død Forfølgelsen mod Huguenotterne, om han end til en Tid nærmede sig til Lutherdommen *pour plaire à messieurs les Allemands* (Brantôme). Han var lærd og veltalende og deltog i Religionssamtalen med Beza i Poissy 1561, men han var mere Statsmand end en Kirkens Tjener; hans Indtægter vare fyrstelige, hans Ærgerrigheds Maal var Tiaraen, hans Sæder vare løse. En tredje Broder, Louis, Kard. af G., tog ogsaa Del i Forfølgelsen mod Huguenotterne, en fjerde, Claude, faldt ved Rochelle 1573.

Frans's Sønner fortsatte hans Værk. Henrik I af G., f. 1550, blev bekendt som en af Kat.s Anførere i Bartholomæusnatten (I, 226) og som Ophavsmand til »den hellige Ligue«, der dannedes 1576. Ved Hjælp af denne søgte han at blive Konge; gentagne Gange bragte han Paris i Oprør, og 12. Maj 1588 *(la journée des barricades)* nødtes Henrik III til at flygte; men Kongen lod Hertugen kalde til en Sammenkomst paa Slottet i Blois og lod ham dér snigmyrde 23. Dec. 1577. Dagen efter blev Broderen, Louis, Ærkebiskop af Reims, ligeledes dræbt. En tredje Broder, Charles, Hertug af Mayenne, undslap, og efter Mordet paa Henrik III 1589, hvortil Jacques Clément var tilskyndet af Hertugernes Søster, Hertuginden af Montpensier, optraadte han mod Henrik IV og havde i flere Aar Magten i Paris; men efter Kongens Konversion 1593 opgav han sin Modstand og modtog Stillingen som Guvernør i Bourgogne (H. Forneron, Les ducs de Guise et leur époque, I—II, Paris 1877). *C. E. F.*

Guizot, François Pierre Guillaume, f. i Nîmes 1787 af en protest. Familie, studerede fra 1805 i Paris, især Historie og Sprog, og udgav i en ung Alder baade originale Arbejder og en Overs. af Gibbons berømte Værk. Som Prof. ved Sorbonne kastede han sig over den nyere Tids Historie. 1814—20 var han i forskellige Stillinger knyttet til Regeringen og medvirkede ved Affattelsen af flere Love. Et Skrift om det offentlige Undervisningsvæsen (1816) røbede pædagogisk Indsigt. Han genoptog sine Forelæsninger og udgav en Overs. af Shakespeare, men var 1822—28 suspenderet af politiske Grunde; han hørte til »de doktrinære«, blev efterhaanden mere liberal, var dog altid af en konservativ Aandsretning. 1830 blev han atter revet ud af sin akademiske Stilling, idet han blev Deputeret, kort efter Indenrigs- og 1832 Kultusminister. Skoleloven af 1833 blev til under hans Auspicier. Efter en Tid at have været Gesandt i London var han atter fra 1840 Minister, tilsidst Førsteminister, indtil han ved Februar-Revolutionens Udbrud søgte et Fristed i England, hvor han forblev et Aar. Under disse Omskiftelser og senere udfoldede han en literær Produktion af et imponerende Omfang: 1823 begyndte han Udgivelsen af kæmpemæssige Samlinger til den eng. Revolutions og Frankrigs ældre Historie, s. A. udkom *Essays sur l'histoire de France,* og derefter fulgte de berømte Værker om den eng. Revolutions Hist., Civilisationens Hist. i Europa og i Frankrig, Washingtons Liv og den eng. Republik under O. og R. Cromwell.

G. var et fremragende Medlem af den ref. K. og tog virksom Del i dens praktiske Arbejde; bl. a. var han med til at grunde *La Société biblique* 1826; *Soc. pour l'encouragement de l'instruction primaire protestante* 1829, og *Soc. de l'histoire du protestantisme français* 1852. Under Kampen mod den liberale Retning stod han i første Række blandt den gamle Bekendelses Forsvarere (se S. 96) og vilde ikke

gaa ind paa noget Forlig, hvorimod han tænkte sig Muligheden af en Union mellem de liberale Katoliker og de positive Protestanter. I den senere Del af sit Liv udgav han en Række religiøse Skrifter, af hvilke især de sidste have et overvejende apologetisk Indhold: *Méditations et études morales,* 1851; *L'amour dans le mariage,* 1855; *Méditations sur l'essence de la religion chrétienne,* 1864; *Méditations sur l'état actuel de la religion chrétienne,* 1865; *Méditations sur la religion chrétienne dans ses rapports avec l'état actuel des sociétés et des esprits,* 1868. Det er smukke Skrifter, men de have langtfra saa stor Betydning som de mesterlige Værker, hvormed G. aabnede en ny Æra i den historiske Forskning i Frankrig. Han døde 1874 (Guizot, Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps, I—IX, 1858—68; Mme de Witt, f. Guizot, Mons. G. dans sa famille et avec ses amis, 1787—1874, Paris 1880; Lettres de Mons. G., Paris 1884). *C. E. F.*

Guldberg, Ove Høegh, er født i Horsens 1. Sept. 1731. Hans Fader, Jørgen Høegh, var Købmand, siden Bedemand; der var smaa Kaar i Hjemmet, og G. maatte som Barn spise paa Omgang hos nogle af Byens velhavende Borgere. Navnet G. antog han efter en Morbroder, Dines G., Præst i Gylling, der tog sig af ham og satte ham i Stand til at studere. Han blev Student 1749, men maatte paa Grund af Fattigdom forlade Kbhvn og tage Huslærerpladser. 1754 tog han teol. Embedseksamen. Han vakte snart Opmærksomhed som en lovende ung Videnskabsmand; thi 1761 blev han *Prof. eleqventiæ* i Sorø, og 1764 blev han kaldet til Lærer for Arveprins Frederik, og det maa vist nok især tilregnes ham, at Prinsens Opdragelse blev ledet i en mere dansk Retning, end Tilfældet havde været med nogen Prins af Kongehuset i Enevældens Tid. Han forfremmedes 1771 til sin Lærlings Kabinetssekretær, og ved Hofrevolutionen 17. Jan. 1772 spillede han en Rolle, der vel endnu kun var underordnet; men fra den Tid nød han den største Tillid hos Prinsen og dennes Moder, Enkedronning Juliane Marie, og det blev dem, der maatte udfylde den sindssyge Konges Plads. Der tilfaldt ham større og større Del af Magten, især ved Bernstorffs Afskedigelse 1780 og den ældre Schimmelmanns Død 1782, saa han tilsidst næsten kunde siges at være Premierminister i Landet, uagtet han kun bar Titel af Stats- og Kabinetssekretær. Virkelig Statsminister blev han først 6. Apr. 1784, men allerede 14. Apr. afskedigedes han, da Kronprinsen efter sin Konfirmation tiltog sig Magten. Han maatte nu gaa som Stiftamtmand til Aarhus, hvor han blev til 1802; siden levede han paa Hald, som han havde købt; han døde 8. Febr. 1808.

Inden G. steg saa højt, var han optraadt som teol. Forfatter. Det Spørgsmaal, som i hans unge Dage fyldte Teologernes Sind, var Kampen mod Fritænkeriet. Den førtes den Gang her hjemme af Prof. Rosenstand Goiske i hans Tidsskrift »Billige Tanker om ubilligt Fritænkeri«. I dettes 2. Bind findes et Brev, der fremsætter Tvivl om Krdms Lære og et andet, hvori der takkes for den givne Besvarlese, der ganske har beroliget Brevskriveren. Disse to Breve ere af G., der siden i »en omvendt Tvivlers Levnedsbeskrivelse« har skildret den Mand, der havde skrevet dem. Det er vel sandsynligt, at det er ham selv, der har været anfægtet; men i ethvert Tilfælde har han allerede her indtaget det Standpunkt, hvorpaa han blev staaende hele sit Liv; det er den wolfiske Filosofis Opfattelse, at der umuligt kan være Strid mellem den sunde Fornuft og den kristne Lærdom; Fritænkeriet er kun vildfarende Fornuft, og det eneste virkelige Omvendelsesmiddel er derfor fornuftigt Raisonnement. — Til Brug for Arveprinsen skrev han »Den naturlige Theologi« (1765) og »Den aabenbarede Theologi« (1773). Den første skal tjene til at »grundfæste Ungdommen i den allerhelligste Sandhed og vise dem det faste Baand, som er imellem den sunde Fornufts og den hellige Skrifts Lærdomme«. Den naar til at bevise en Aabenbarings Nødvendighed og fastsætte de Egenskaber, som denne ɔ: den hellige Skrift maa have. Paa dette Grundlag fortsætter saa »den aabenbarede Theologi«, hvor Skriftens Lære fremstilles i Overensstemmelse med Kirkelæren.

Som Statsmand vilde han fremdrage de Mænd, der, som N. E. Balle, vilde forene Tidens Videnskabelighed med Bevarelsen af Kirkelæren. Han understøttede A. Birchs kritiske Udgave af N. T., men han var bestemt paa at nedslaa alle Forsøg paa at udtale Anskuelser, der stod i Strid med Kirkens Lære. Baade C. Bastholm og den teol. Prof. Cl. Fr. Hornemann fik over Fingrene, da de gjorde Tilløb dertil og maatte finde sig i at fremkomme med »frivillige« Tilbagekaldelser. Den teol. Prof. P. Holm, der var meget konservativ, blev paa den anden Side haardt behandlet, da han modsatte sig Guldbergs Reformer.

Disse gik ud paa at skelne mellem, hvad der var berettiget, og hvad der var uberettiget i Tidens Krav, og ved at føje sig i det første blive i Stand til med desto mere Kraft at modsætte sig det sidste. Saaledes foretoges der Forandringer ved den teol. Embedseksamen (1773). Der udstedtes en ny Fundats for Regens og Kommunitet (1777), og det lærde Skolevæsen omordnedes (1775). — G. tillige med Biskop L. Harboe redigerede Psalmebogen fra 1778, der almindelig kaldes den guldbergske. Det viste sig her, hvor lidt Sans han havde for Krdms historiske Side; thi det gik stærkt ud over de bedste af Festpsalmerne. Opgaven, der var stillet, at optage »Lovpsalmer, fulde af den højestes Tilbedelse, og da især gjorte i Davids Aand«, løstes ved en rigelig Benyttelse af Md. Boyes Psalmer.

Ingen af disse Reformer fik noget langt Liv; de Mænd, der kom til Roret, efter at Guldberg var faldet, krævede noget ganske andet, end han havde villet yde. Fælles for de guldbergske Reformer er, at de Kabinetsordrer, hvorved de paabødes, allerede havde fastslaaet Ordningerne, saa de nedsatte Kommissioner ikke havde andet at gøre end at give disse Form og bestemme nogle Enkeltheder.

Som Stiftamtmand i Aarhus tog G. atter fat paa Teologien; han udgav 1785 en »Tidsbestemmelse af N. T.s Bøger« og 1794 »N. T. med Anmærkninger« (2 Bind). Statsminister

Schack Rathlou, med hvem han havde haft mange Sammenstød, som dog ikke forstyrrede Venskabet mellem dem, og dennes Frue gennemsaa det for ham, og han satte mere Pris paa deres Dom end paa et helt Akademis. Han haabede ved dette Skrift at have rejst »et Bolværk mod Fritænkeriets Nyheder«. Men det gik Skribenten som Statsmanden: den nye Tids Strøm var for kraftig til, at han eller nogen anden formaaede at dæmme mod den. *L.K.*

Guldglas *(fondi d'oro)* kaldes de Glasvarer fra den kr. Oldtid af forskellig Størrelse og Form (Skaaler og flaskeagtige Glaskrukker), i hvis Bund der mellem to runde Glasskiver er indlagt et Guldblad, paa hvilket der med Radernaal er udført en Tegning ved Bortskraben. Disse G., hvis kunstneriske Værd som oftest er ringe, idet Hovedmængden ere haandværksmæssige Dusinvarer, ere især fundne i oldkr. Grave i Rom (dog ogsaa andetsteds f. E. i Köln). Den kronologiske Bestemmelse er vanskelig; men denne Industri, der spænder over 3.—6. Aarh., har især blomstret i 4. Aarh. Billedernes Emner ere dels religiøse, dels verdslige (foruden bibelske Fremstillinger og Helgenbilleder føre Tegningerne os til saa forskellige Emnekredse som Mytologien, Teatret, Cirkuslivet, Haandværk, Handel, Familieliv osv.). Kompositionen er dels paavirket af Sarkofag-Kunsten, dels af det oldkr. Maleri; dog bringe de bibelske Billeder, der ere i Minoritet, enkelte nye Fremstillinger (Jesajas Martyrium f. E.). Foruden den gode Hyrde, Oranten osv., træffes Fremstillinger af Maria, Paulus, Peter, Agnes, Laurentius, Stefanus, Hippolyt o. fl.; værdifuldest ere Portræter af Familier og Enkeltpersoner i nøjagtig gengivne Dragter og med de Redskaber, der hentyde til deres borgerlige Erhverv. Indskrifter vise, at den tidligere Tolkning, der opfattede G. som Redskaber ved Evkaristien eller Agaperne eller som Beholdere for Vievand, er falsk. Fremstillinger af gejstlige Personer og Hentydninger til de kirkelige Institutioner og Skikke mangle ogsaa. G. ere aabenbart brugt som Foræringer ved Fødselsdag, Bryllup eller andre Familiefester (Paralleler ere Elfenbens Diptykerne og fra moderne Tid Mindemønter ved Daab, Bryllup osv.) og medgivne de døde af samme Grund som Lamper og andet Husgeraad. De fornemme og rige have ladet de kostbarere og mere individualiserede Kunstgenstande udføre, medens de mindre bemidlede have ladet sig nøje med de hyppigst forekommende G. med Peter- og Paulus-Billeder. Disse Helgenbilleder tyde hen paa den om sig gribende Helgendyrkelse og vidne formentlig ogsaa om, at slige Gaver bortskænkedes paa de hellige Mænds og Kvinders Festdage (Garuzzi, Vetri ornati di figure in oro, 2. Opl. Rom 1864; H. Vogel, Die altchr. Goldgläser i »Archäol. Studien zum chr. Altertum u. Mittelalter«, 5. Hefte). *J. O. A.*

Guldholm Kloster, se Ry.

Gummerus, Henrik Johan, f. 1774 i Menigheden til Koskis Kapel i Åbo Len, blev præsteviet 1799 og fik sin Virkekreds som Medhjælper (»Adjunkt«) hos Præsten i Frustrøms Sogn paa Åland, da Russerne 1808 vilde besætte Øen. G., der selv var en Herkules i Kræfter, opildnede sine Sognefolk til tapper Modstand og tog sammen med Lensmanden, Arén, Befalingen over Almuen. Inden kort Tid lykkedes det ham at tage hele den russiske Styrke til Fange og bemægtige sig Fjendens Krigskasse (4,500 Rubler). Til Løn for sine Bedrifter fik G. Medaljen for »Tapperhed i Krigen« med Sværdordenens Baand samt Titel og Rang af Hofprædikant og udnævntes til Feltpræst for de ålandske Tropper. Efter Krigen (1809) flyttede han til Sverig, og 1812 fik han Högby Pastorat paa Öland, hvor han døde 13. Juli 1836. *O. A.*

Gundert, Hermann, f. 4. Febr. 1814 i Stuttgart, d. 26. April 1893 i Calw. Efter en Studietid i Maulbronn og Tübingen med fritænkersk Tvivl under Paavirkning af D. F. Strauss førte et Gennembrud 1833 ham tilbage til den pietistiske Kreds, hvortil Familien hørte. Han gik 1836 til Indien som Huslærer hos den eng. Frikirkemand Groves (Georg Müllers Svoger) med Sigte paa Missionsarbejdet, som han optog 1837 i Tsjittur i Nordarkot. Da Groves's Hus opløstes 1838, vendte G. sig til sine württembergske Venner i Baseler-Missionen paa Malabarkysten og blev optaget i denne, med Station 1839—49 i Talatsjeri, 1849—56 i Tsjirakal, hvor han arbejdede sammen med Hebich, 1856—57 i Mangalur. Og han nød stor Anseelse i denne Kreds for sin videnskabelige Dygtighed, aandelige Modenhed og sin rene Personlighed. Efter i 2 Aar at have været Regerings-Skoleinspektør maatte han for Helbredets Skyld rejse hjem 1859. Her blev han holdt fast som Medhjælper for den syge Dr. Barth (se I, 224) i Calw, og blev fra 1862 hans Efterfølger i den store literære Virksomhed som Udgiver af Missionsblade og Leder af Calwer Verlagsverein, og arbejdede desuden for Hedningemissionen som Forfatter af »Missionsbilder« i 6 Bd., Baseler-Missionærerne Hebichs og Möglings Biografier, en Malayalam-Overs. af N. T. og en Malayalam-Ordbog og som utrættelig Foredragsholder og Festtaler og erfaren Raadgiver gennem en udstrakt Brevveksling (J. Hesse, Aus Dr. H. G.s Leben, Calw u. Stuttgart 1894). *V. Sn.*

Guni. 1. En Søn (Slægt) af Naftali (1 Mos. 46, 24; 1 Krøn. 7, 13, jvfr. 4 Mos. 26, 48). — 2. En Mand af Gads Stamme (1 Krøn. 5, 15). — 3. I 2 Sam. 23, 32b skal i Stedet for »Jonatan« med Sept. læses Jasen, »Guniten«; ogsaa i 1 Krøn. 11, 34a i Stedet for »Gisoniten«. *L. G.*

Gunnarsson, Halvard, Lektor, var født o. 1550, rimeligvis i eller i Omegnen af Sarpsborg. Efter at have gennemgaaet Oslo Latinskole drog han til Kbhvn og saa til Rostock, hvor han tilbragte Mesteparten af sin Studietid og i 1572 blev Magister. Han blev her især paavirket af Melanchthons Ven, Humanisten Johannes Posselinus. Efter et kortere Ophold i Wittenberg kom han hjem og blev i Slutningen af 1570-Aarene Lektor i Teol. ved Latinskolen i Oslo, hvilken Stilling han beholdt til sin Død 1608. Han indtog en fremskudt Plads i den Kreds af Humanister, som samlede sig om den bekendte Oslobisp Jens Nilssøn, og er en af Norges mærkeligste literære Personligheder i sin Samtid. Hans mange Skrifter røber paa én Gang Polyhistoren, Humanisten, Teologen og Skolemanden. Hvad enten han

behandlede teol. Emner, som i sine Lærebøger, eller Emner hentet fra Verdenshistorien og Fædrelandshistorien, saa skete det i formfuldendte latinske Vers. Hans eneste Arbejde paa Norsk er hans Overs. af den saakaldte »Prestepine«, der senere er blevet optrykt mangfoldige Gange lige til anden Halvdel af 19. Aarh. (Bang, Den norske Kirkes Hist. i Reformationsaarhundredet, S. 126 f.). *A. B.*

Gunner, danske Biskopper. 1) **G. af Ribe**, en velstuderet og for kirkelige Formaal virksom Mand, blev 1230 Biskop i Ribe og gjorde sig særlig fortjent ved at bringe Kapitlets økonomisk forfaldne Forhold paa Fode igen, delvis ved egne Gaver, ligesom han 1245 stadfæstede dets Privilegier; det synes nyt, naar han hertil føjede Bestemmelsen om, at det første Aars Indtægter af ledige Sognekald skulde tilfalde Moderkirken, der siden Udløsningen af den i Bornhøved-Slaget fangne Biskop Tuve, var stærkt beheftet med Gæld. G. viste sig som en Ven af Fransiskaner-Ordenen, der fik sit første Kloster i Danmark i Ribe (1232), og da han 1246 opgav sit Bispesæde, var det for at tilbringe sine sidste Aar i dette Kloster, der blev Hovedet for et af Provinsen Dacias 8 Kustodier. G., der havde deltaget i de vigtige Forhandlinger ved Danehoffet i Vordingborg 1241, hvor jyske Lov vedtoges, og paa Provinskonciliet i Odense 1245, som optraadte med Kraft mod Voldsmænd overfor Kirker og Klostre og affattede en Bandsdom mod saadanne »paa Lægmands Tinge« til Oplæsning af alle Sognepræster ved Højtiderne, døde 21. Okt. 1249. — 2) **G. af Slesvig**, beklædte Sædet paa en Tid, da vi mangle saa godt som al Efterretning om denne Landsdels kirkelige Forhold; han modtog Indvielsen af Asser, altsaa tidligst 1103, og hans Død falder formentlig efter 1121 (23. April). — 3) **G. af Viborg**, en af de berømteste og mest tiltalende Skikkelser fra vor kr. Middelalder, den eneste ikke kanoniserede danske Mand, over hvem vi besidde en samtidig Biografi, f. 1152, indtraadte, efter forudgaaende Studier i Paris 1208 i Cistercienser-ordenen og blev 1216 Abbed i Øm. Da Viborg Bispestol var ledig, lod den pavelige Kardinallegat, Gregorius de Crescentia, der kendte G. fra Pariserstudierne, ham hente til Løgum, hvor G. holdt en latinsk Prædiken for ham. Derpaa blev G. paa Kardinalens Forslag enstemmig valgt til Biskop 1222. Han ophørte dog ikke at leve efter Cistercienser-Regelen. — Som Biskop vedblev han at være Kongen en trofast Støtte; det var ogsaa ham, der hentede den unge Valdemars Brud Eleonora fra Portugal. Efter hans *Vita* skal Kongen særlig have lyttet til hans Raad ved Udarbejdelsen af »Jyske Lov«, der røber stærk Paavirkning af kanonisk Ret (vedtaget paa Danehoffet 1241 i Vordingborg, hvor G. ogsaa var til Stede). Ikke blot som Kirkeretskender, men som filosofisk og teol. Lærd nød G. Ry. Han kendte de klassiske Digteres Vers, men kunde ogsaa sit Breviar udenad. Han forstod at prædike med Fynd og Klem baade om Syndens Straf og de godes Løn, og Messen læste han ofte. Inden Ordinationerne prøvede han nøje Klerkene baade med Hensyn til Kundskaber og Liv, og Undervisningen i hans Domskole var berømt. Som Dommer i kirkelige Sager forstod han baade at være streng og mild, eftersom Forholdene krævede det til de skyldiges Tarv. K.s Mænd ærede ham som en Fader, især Ærkebiskop Uffe. Personlig synes han at have været en jovial Mand, og trods den Strenghed, hvormed han til daglig levede, holdt han af at give rigelige Gæstebud ved Festtiderne baade for verdslige og gejstlige, ja for Klosterjomfruerne i Asmild; men han vogtede ogsaa paa, at alt gik sømmeligt til. G. var endnu til Stede ved Provinskonciliet i Odense 1245 (se G. af Ribe) og saa de mørke Tider bryde frem for Landet, thi han døde først o. 100 Aar gammel 25. Aug. 1251 i Asmild, men jordedes i sin Domkirke i Ordensdragt (Script. rer. Dan. V; Viborgbispen G.s Levned, oversat af H. Olrik, 1892). *J. O. A.*

Gunnersen, Birger (Byrge), se I, 322.

Gunnerson, Sven Rudolf, Præst, er født 1844 og blev teol. Kand. 1867. Efter 1871—74 at have været Førstelærer ved Bodsfængslet i Kristiania drog han til Amerika for at overtage en Stilling som Prof. ved Augsburg-Seminar. Efter 9 Aars Virksomhed her kom han hjem til Norge, blev 1885 Spr. til Grimstad og 1894 Spr. til Kragerø. Han er Forfatter af flere teol. Skrifter, hvoraf vi nævne: »Pietismens Begreb og Væsen«, (Kra. 1871, Prisafhandling, som indbragte ham Kongens Guldmedaille); »Apostelhistorien og det nye Test.« (Kra. 1874) »Den ap. Tids Kristendom«, Minn. 1881. *A. B.*

Gunnerus. 1) **Johan Ernst G.**, Biskop i Trondhjem 1758—73, blev født i Kristiania 16. Febr. 1718. Hans glimrende Evner vakte allerede i Skoledagene Opmærksomhed. Bortset fra et 2aarigt Ophold i Kbhvn tilbragte han hele sin lange Studietid i Tyskland, først i Halle, saa i Jena, syslende med de forskelligste Videnskaber. I Jena opholdt han sig i hele 10 Aar. Mesteparten af denne Tid virkede han som Privatdocent, det sidste Aar som virkeligt Medlem af det filos. Fakultet. Han foredrog Filosofi, Matematik og Teologi. Under sit Jena-Ophold udgav han en Mængde Skrifter, hvoriblandt særlig er at mærke et 8 Bind stærkt Værk om Natur- og Folkeretten. I 1754 blev han af Statsminister Holstein kaldt tilbage til Danmark og virkede nu her fra 1755—58 som Regentsprovst og teol. Professor og Forfatter. I 1758 udnævntes han til Biskop i Trondhjem, og fra nu af tilhørte hans Virksomhed helt Norge. Ogsaa som Biskop vedblev G. at være en flittig Videnskabsdyrker. Sammen med sine 2 berømte Bysfæller Suhm og Schöning stiftede han i 1760 Videnskabsselskabet i Trondhjem. Med ungdommelig Iver og Energi kastede G. sig nu over Studiet af sit Fødelands saa godt som fremmede Historie og Natur, og her skulde han vinde sine smukkeste videnskabelige Lavrbær. Som Naturforsker, især som Botaniker, blev han viden berømt, og Linné ydede ham sin Beundring. — Om hans egentlige Bispevirksomhed véd man lidet. Han var en flittig Visitator, og under sine Rejser indsamlede han et kolossalt naturvidenskabeligt Materiale. Den begavede Mand kunde nok udrette det ene uden at forsømme det andet. Hans trykte Prækener er ikke uden Alvor og Varme. Hans latinske Dogmatik (1765), den første, som har en Nordmand til Forfatter, viser, at hans teol.

Standpunkt var ulastelig ortodokst. — G. er ikke blot den lærdeste Biskop, vort Land har haft, men visselig tillige en af de mest universale Begavelser, Norge har frembragt. Om hans Anseelse i Samtiden vidner intet bedre, end at Struensee i 1771 kaldte ham til Kbhvn for at lede den paatænkte Reform af Universitetet. Samtidig lagde G. sit Normands-Sind for Dagen, idet han søgte at vinde Struensee for Tanken om Oprettelsen af et eget norsk Universitet (L. Daae, Trondhjems Stifts gejstl. Hist. S. 174). *A. B.* — 2) **Johan Ernst G.**, Præst, f. 1818, blev teol. Kand. 1844. Efter en Del Aars Lærervirksomhed blev han 1858 Stiftskapellan i Tromsø, 1860 Spr. til Rouland og 1866 Spr. til Hevne. Som Tilhænger af Grundtvigs »kirkelige Anskuelse« kom han omsider paa Kant med Statskirken, idet han ikke fandt at kunne udføre Daabshandlinger efter den i Alterbogen foreskrevne Formular. Efter gentagne Klager fra Almuesmænd i Hevne blev han 1869 suspenderet og sat under Tiltale. Ved Højesteretsdom af 13. Jan. 1872 blev han idømt en Mulkt til Statskassen, hvorpaa han søgte og fik Afsked med Pension. Han døde 1876 i Kerteminde i Danmark. Han udgav bl. a. et Skrift »Om Guds Ord eller om den saakaldte kirkelige Anskuelse« (Kra. 1874). *A. B.*

Gunnlaugur Leifsson, isl. Munk og Sagaskriver, d. o. 1218. Han levede i Klostret, der benævnes efter Gaarden Thingeyrar paa Nordlandet, og blandt de isl. Klostre særlig udmærkede sig ved Lærddom. Blandt andet har han skrevet om Jón Ögmundsson (se d. Art.), den første nordlandske Bisp, og om den isl. Missionær Thorvaldur vídförli. *Th. B.*

Gur, et Sted i Nærheden af den til Vest-Manasse hørende By Jible'am, nu Bel'ame, ved en Stigning af Vejen fra Jisreel. Her saaredes Judas Konge Ahasja dødelig af Jehus Folk (2 Kong. 9, 27). *L. G.*

Gur-ba'al (ɔ: Ba'alsbo), et Sted eller en Egn sydlig for Juda, beboet af Arabere, som Kong Ussija besejrede (2 Krøn. 26, 7). Analogien fra 2 Krøn. 21, 16. 17, 11 taler maaske for at søge dem mod Sydvest (Targum: Gerar). *L. G.*

Gury, Johann Peter, jesuitisk Moralteolog, f. 23. Jan. 1801 i Mailleroncourt i Frankrig, blev 1824 Novitse i Loyolas Orden og var i 35 Aar Prof. i Moralteologi i Vals i Frankrig og i Collegium Romanum i Rom. Han døde 18. April 1866 under en »Mission«, som han afholdt. 1850 udkom i Lyon den første Udgave af hans *Compendium theologiæ moralis*, der blev en af de mest yndede Lærebøger i rom.-kat. Moral i forrige Aarh. G. var en Discipel af Liguori (se d. Art.); derfor har hans Moralsystem været Genstand for Kritik fra deres Side, der ikke helt kunne følge Liguori. De bedste Udgaver af hans Moralteologi ere: den romerske (Propagandaens Trykkeri 1872), der indeholder Tilsætninger af en unævnt rom. Teolog; den tyske, ved Prof. Seitz (Regensburg, 5. Opl. 1874), der ogsaa har Tillæg og tager Hensyn til østerrigske Retsforhold; den franske ved H. Dumas (Annecy 1875); den italienske ved Ballerini (Rom, 6. Opl. 1882), der paa Grund af Udgiverens lærde Tilføjelser foretrækkes af mange. G.s andet betydningsfulde Værk er hans *Casus conscientiæ in præcipuas qvæstiones theologiæ moralis*, der ogsaa foreligger i en Mængde forskellige Udgaver (t. E. Regensburg, 7. Opl. 1886). Om hans Liv se: Vie du R. P. J. P. G. (Paris 1867).

Gustaf I Vasa, der stammer fra en i Sverigs Middelalder berømt Æt, som Forfattere fra 17. Aarh. gav Navnet Vasa, formentligt efter dens Vaabenmærke, en »Vase« ɔ: et Risknippe eller et Neg, var Søn af Rigsraad Erik Johansson og Cecilia Månsdotter af Eka-Slægten og fødtes paa Lindholm Sædegaard i Upland, efter de tilstedeværende Fruers Vidnesbyrd med »Sejrshue paa Hovedet« og »et rødt Kors paa Brystet«. Angivelserne af Aaret veksle mellem 1490, 95, 96 og 97; Dagen var ved Kristi Himmelfartsdag i Maj. Det ældste Haandskrift af hans Søstersøns, Per Brahes, Krønike har 3. Maj (Dagen før Kristi Himmelfart) 1497, hvormed stemmer Enkedronning Katarinas Angivelse af hans Alder til 63 Aar. Efter Undervisning ved Upsala Skole og Universitet kom han til sin Slægtnings, Sten Sture den yngres, Hof. Han udmærkede sig i Slaget ved Brännkyrka 1518. Han hørte til de Gisler, Christian II, mod Tro og Love, førte til Danmark. Sept. 1519 flygtede han fra Kalø til Lübeck, og 31. Maj 1520 landede han ved Stensö Odde, S. for Kalmar. Paa sin Gaard Räfsnäs i Södermanland erfarede han i Nov. Blodbadet i Stockholm, i hvilket ogsaa hans Faders Hoved var faldet. Han begiver sig nu til Dalarne, og efter sælsomme Æventyr for at undgaa Fjenden og frugtesløse Forsøg paa en Rejsning er han i Færd med at forlade Landet, da Sendebud fra Mora-Karlene hente ham tilbage. Jan. 1521 hyldes han af Moras og omliggende Sognes Mænd til »Høvidsmand over Dalarne og menige Sverigs Rige«. Efter Befrielseskrigen blev han 6. Juni 1523 paa Rigsdagen i Strengnäs kronet til Konge. Her gjorde han Mester Lars's (Laurentius Andreæ) Bekendtskab, som viste ham, at Gejstlighedens store Magt og Rigdom ikke havde Hjemmel i Skriften, og »at den største Del af alle tyske Fyrster, Grever og Herrer, Adel og Stæder vare den Luthers Lærdom aldeles tilfaldne, og at Klosterlivet var ved at aflyses, og Præstemænd ved at begive sig i Ægteskabs Stand« (Per Brahes Krønike). Mester Lars blev nu hans Kansler. Ref. bliver et Middel til den store national-politiske Genfødelse, hvis Maal var at grundfæste Statens og Kongens Ret og Magt overfor de private Interesser. Den ved Christian II svækkede Adel forstod G. at gøre til Kongemagtens Forbundsfælle og Tjener. Den vigtigste Modstander var Hierarkiet med dets udenlandske Overhoved og dets Besiddelse af »Størsteparten af den bedste Indkomst« i Riget. K.s Rigdom var den eneste Udvej til at fri Landet for den Afhængighed, hvori det var kommet til Lübeck ved paadraget Gæld i Frihedskrigen. Konflikten med Kurien opstod ved dens egen Uforstand, idet den vægrede sig ved at godkende Gustaf Trolles Afsættelse og vilde paatvinge Skara Stift Italieneren Franciscus de Potentia, og Annaterne vilde den trods Rigets Nød ikke eftergive. G.s Forsøg endnu Sept. 1524 paa at faa stadfæstet Valget af den pavelige Legat, Johannes Magnus, til Ærkebiskop og af 3 andre Biskopper strandede paa Clemens VII's Uvilje,

hvorefter Forbindelsen med Rom afbrødes. Olaus Petri og hans Meningsfæller forkyndte frit Ref.s Lære. Det hjemlige Hierarkis Modstandskraft var ringe. Joh. Magnus blev en Bold i Kongens Haand, den eneste betydelige Personlighed blandt Prælaterne, Hans Brask, savnede Mod til at staa ene og falde paa sin Post. Slaget kom ved Vesterås-Reces og -Ordinans 1527: en Del af det højere Præsteskabs Indkomster skulde stilles til Kongens Raadighed; derhos skulde private, naar deres Arveret var bevislig, kunne faa saadan Ejendom tilbage, der siden Karl Knutsons »räfst« (ɔ: Landstingsdom, kgl. Rettertings Dom) 1454 var skænket, solgt eller pantsat til Kirken. Guds Ord skulde prædikes rent; Bispernes gejstlige Magt skulde bibeholdes, men Kongen skulde som Lovens højeste Hævder have Opsigt med, at de ej overskred deres Grænser, ligesom Bispevalgene, om det end ikke ligefrem nævnes, faktisk kom til at bero paa Kongens Stadfæstelse. Örebro-Kirkemøde 1529 befalede Undervisning i den hl. Skrift i Skolerne og foreskrev Tolkning af en Del Kirkeceremoniers Betydning i evang. Aand for at forekomme Misbrug. 1529—31 udkom, om end uden Autorisering, »Svenska handboken«, »Sv. Messan« osv., hvis Brug stilledes frit. Da der behøvedes viede Bisper til Kroningen, fik Kongen den eneste indviede Biskop, Petrus Magni, til at vie de udvalgte Bisper 1528, ligesom Kongens Ønske om ved sin Formæling at se en Ærkebiskop fungere, blev Anledning til, at det ledige Ærkesæde besattes med Laurentius Petri, der indviedes af Petrus Magni (1531); saaledes bevaredes den biskoppelige Sukcession i Sverig. Kongens Frygt, dels for et nyt protestantisk Hierarki, dels for Almuens Uvilje overfor de hastige Kultusreformer, fremkaldte snart en Spænding med Ref.s Mænd, som brød løs 1539 og 40, og hvorved en sv. protestantisk Statskirke kom i Stand. Efteraaret 1539 holdtes et Kirkemøde i Upsala, hvor man forhandler om Ændringer af Kirkeskikke, og 8. Dec. beskikker G. den som Prinsens Lærer indkaldte Pommeraner, Georg Norman, til at være Kongens »Ordinarius og Superattendent« og til, tilligemed en Adjunkt, at udøve Kongens Jurisdiktion over »Bisper, Prælater og andre Gejstlige«. Nytaarsaften foregaar en Rettergang med Laurentius Andreæ og Olaus Petri, som 2. Jan. 1540 dømmes til Døden, men benaades. 1540 og 41 holdes af Norman og hans Adjunkt (Biskop Henrik i Vesterås) Visitatser i Götalandskaberne, hvor en af Norman forfattet Kirkeordning (skønt ikke formelig autoriseret) indføres. En ny Kirkestyrelse med en »Konservator« (svarende til den danske Stiftslensmand) og »Seniorer« (2 Gejstlige, der skulde haandhæve Kirketugt osv.) i hvert Stift var paatænkt; Kirkemøder skulde holdes med Superattendenten, hans Adjunkt, Konservatorerne osv. Denne Organisation synes blot i nogen Tid delvis at være blevet gennemført i Skara Stift. Efter Bibeloversættelsens Fuldendelse (1541), og endnu mere efter Normans Død (1553), viser Ærkebispens Indflydelse sig atter i Stigning. Kirkelovgivning i hans Aand (Vadstena-Artiklerne) antages 1553, i det mindste for en Del af Göta-Landskaberne. Kongen søgte dog at beskære Bispernes Magt, dels ved (selv om Domkapitlernes Mening indhentedes) at bestemme over Beskikkelsen af Stiftstyrerne, som han, i Modsætning til de tidligere valgte Bisper, sædvanlig kaldte »Ordinarier«, dels ved at dele de gamle Stifter, idet han beskikkede Sognepræsterne i Stockholm, Gefle, Kalmar, Jönköping, Örebro og Stora Tuna til Ordinarier. Trods Ærkebispens og andre Gejstliges Protester satte han 1552 sit Giftermaal med Katarina Stenbock, Søsterdatter til hans tidligere Ægtefælle, igennem og aftvang Prælaterne en Dispensation. Andre Principer m. H. til K.s Ejendom gør sig ogsaa gældende efter 1540. En stor Del af det Gods, hvorfra det højere Præsteskabs Indtægter kom, blev Kronens Ejendom mod Vederlag af Tiende, der var inddragen til Kronen. Mod Vederlag afstod ogsaa Sognepræsterne deres Landgildebønder, der saaledes bleve Kronbønder, og Kirkernes Landgildebønder inddroges uden Vederlag. Af den gamle Kirketiende bibeholdtes kun den saakaldte »Vin- og Bygningssæd«. Alt Guld, Sølv og andre Kostbarheder i Kirkerne, der af Hensyn til den forandrede Gudstjeneste kunde undværes, indsamledes til Kongens Skatkammer, og adskilligt brugtes til Smykker for Kongehusets Medlemmer og Slægt osv. Ikke uden Grund klagede Bønderne over, at man havde røvet, hvad deres Fædre »til Guds Lov havde bestemt og givet, saa at det snart var saa yndigt at gaa i en øde Skov, som i en Kirke«. Ikke mindst denne Kirkeplyndring bidrog til det sidste og vanskeligste Bondeoprør, som G. oplevede, Dackefejden (1542—43). — Hvor gennemgribende den politiske Omskabelse, som G. udførte, end var, skete der blot én Ændring i Lovens statsretslige Bestemmelser: Indførelse af Arveriget (1540 og 44). G.s Styrelse var helt igennem personlig. Den fik sit Præg af hans overlegne praktiske Forstand, hans Evne til at sætte sig ind i alt og vaage over alt, hans Kraft, ofte hensynsløs, hans Klogskab, der dog stundum lod de højere Interesser falde for det praktisk nyttige, hans sjældne Gave til ukunstlet, træffende og folkelig Veltalenhed, samt hans fuldkommen ulastelige, sædelige Renhed. Det er sagt, at han ej var nogen religiøs Natur, at hans Ref. ikke lededes af religiøse Motiver, samt at han ikke evnede at skelne mellem den gamle og ny Lære. Men Per Brahe siger i sin berømte Karakteristik, »han var meget gudfrygtig, saa han tjente Gud gerne baade Aften og Morgen, før han gik ud«. Hans religiøse Grundstemning tolkes bedst i hans gribende Ord til Almuen 1539: »Det skulle I vide, gode Mænd, at I maa true, pukke og undsige, saa meget I har Lyst, ja drive mig fra Gods og Ejendom . . . fra Hustru og Børn . . . fra Liv og Levnet. Men fra Guds hl. og rene Ords Lærdom, med den sandskyldige Guds Kundskab . . ., skulle I aldrig skille mig, saa længe mit Hjerte er helt, og mit Blod varmt«. — G. døde 29. Sept. 1560 og ligger begravet i Upsala Domkirke med sine 3 Hustruer. *O. A.*

Gustaf II Adolf — den store — Trediveaarskrigens udødelige Helt, blev født paa Stockholm Slot 9. Dec. 1594. Hans Fader var Gustaf Vasas yngste Søn Hertug Karl (senere Karl IX), Protestantismens Redningsmand i

Sverig, og hans Moder Kristina, Datter af Hertug Adolf af Slesvig-Holsten, Sønnedatter af Frederik I i Danmark og Datterdatter af Landgrev Filip af Hessen. Faderens klare Blik for, hvad Sønnen var bestemt til, røber sig i de bekendte Ord: *Ille faciet* (han skal gøre det!). Under Johan Skyttes Ledelse, fik G. A. en usædvanlig omfattende boglig Uddannelse. Vel bevandret baade i Latin og Græsk, talte han, efter sin Ven, Axel Oxenstjernas, Udsagn, Tysk, Nederlandsk, Fransk og Italiensk »rent som en indfødt, og havde ogsaa faaet nogen Forsmag paa Polsk og Russisk«. Ogsaa efter sin Tronbestigelse anvendte han hver Dag nogen Tid til Læsning, navnlig satte han Grotius's Skrifter højt, særlig hans: *De jure belli et pacis*. Efter i sin Ungdom at være bleven indviet i Statssager og Krigskunst — i den sidste tog han Maurits af Oranien til sit Forbillede — besteg han Tronen 17 Aar gl. i Dec. 1611. I Arv havde han modtaget 3 Krige med Udlandet. Efter Freden med Danmark 1613, hvilken han, som han ytrede til Stænderne, sluttede »som taaleligst og for at undgaa mere Ulykke«, vandt han i en heldig Krig med Rusland den naturlige og nationale Grænse til dette Land, hvorefter fulgte en af nogle Vaabenhviler afbrudt 12aarig Krig med Polen. Ved den sidstnævnte Krig blev han forberedt til sin verdenshistoriske Opgave. Han saa klart det dobbelte Maal: at gøre Østersøen til en svensk Indsø, og at bringe Hundredaarets store religiøse Spørgsmaal til en Løsning. Kampen mod hans Fætter, Vasa-Ætlingen og Jesuitdisciplen, Sigismund, var Forspillet til Konflikten med Huset Habsburg.

G. A. elskede ikke Krigen for dens egen Skyld. Han kaldte Krigen »en Rod til alle Samfundsonder, en Syndestraf« og betegnede som sit højeste Maal »den Lykke og Ære, at Fædrelandet gennem ham maatte blive bragt ud af det brusende og stormende Krigens Hav ind i den ønskelige Fredens Havn«. Naar man ser den næsten uafbrudte Kæde af Krige, som strækker sig gennem hans Regeringstid, forbavses man over det storartede Kulturarbejde, som samtidig udførtes, og hvorpaa G. A. selv, i højere Grad end nogen anden svensk Konge, satte Præget. Hans Regering er epokegørende i Henseende til Erhvervsvæsenet, Forvaltningen, Retsplejen og Undervisningsvæsenet. Upsala Universitetets Fremtid sikredes, da han ved Gavebrev af 31. Aug. 1624 skænkede det de betydelige Gustavianske Arvegodser, samt desuden bevilgede det en Del Krontiende, hvorhos han gav Præbende-Pastorater til de teol. Professorer, anviste Midler til Kommunitetets Underhold og til Stipendier, stiftede Universitets-Biblioteket, samt lod opføre den, senere af Karl XI udvidede Universitets-Bygning: Academia Gustaviana. Endvidere indrettede han i Dorpat et Universitet for Østersølandene, samt grundlagde de svenske Gymnasier ved at oprette saadanne i Viborg, Vesterås, Strengnäs, Linköping og Åbo.

»Den svenske Statsskiks Aand var hos G. A. levende Lov«. Stænderrigsdagen fik sine lovfæstede Former, Forvaltningen, baade den centrale og den lokale, fik en Organisation, som gjorde den til et Mønster for sin Tid. Rigsraadet, afdelt i Kollegier, blev Midtpunktet for hele Rigsforvaltningen, og det af Axel Oxenstjerna ved Regeringsformen af 1634 gennemførte System, med bestemt udtalt Myndighed og Ansvar for Embedsmænd, blev grundlagt i G. A.s Tid. G. A.s indre Politik er, ligesaavel som den ydre, bestemt af store Maal og ledet af faste Principer. Modsætningen imellem folkelig germansk Statsanskuelse og monarkisk Suverænetetsopfattelse har indenfor Vasaætten kulmineret i Striden mellem Hertug Karl og Kong Sigismund. Slaget ved Stångebro 1598 og Kong Sigismunds Afsættelse bragte den førstnævnte Sejren. Den politiske Frihed, det folkelige Fælles-Ansvar for det hele er Grundtanken i Hertug Karls Statsret, ved Siden af hvilken dog ogsaa Arvefyrste-Teorien og Kongedømmet af Guds Naade gøre sig gældende. Et Udtryk for Trangen til at formidle disse Synsmaader fremkommer i G. A.s dybsindige Opfattelse, nemlig at »Konge og Stænder i Fællesskab i Guds Sted repræsentere den kongelige høje Majestæt«. Den guddommelige Legitimation tænker han sig saaledes ikke indskrænket til den monarkiske Øvrighed, men udvidet til at omfatte alle med offentligt Ansvar betroede Dele af Statsorganismen. Det er Statens Idé, organisk opfattet, der danner den ledende Grundtanke i G. A.s Indenrigspolitik.

Fra dette Synspunkt maa ogsaa hans Kirkepolitik forstaas. Ved sin Tronbestigelse lovede han at beskytte K.s Ret, og da Adelen og Krigsøversterne forlangte Forklaring desangaaende, svarede han, at han derved forstod Kirkeordningen, og mente, at det var hans Skyldighed at vedligeholde Kirker og Skoler til Guds Ære og Menighedens Tarv. Imidlertid havde K.ordningen ladet et vidt Spillerum aabent for de enkelte Biskoppers Frihed og Myndighed. Mangelen af Forskrifter paa flere Punkter udfyldtes ved Kirke-Statuter (kyrkostadgar), udstedte af de enkelte Bisper for deres respektive Stifter. Den Mangel paa Ensartethed og Enhed i Kirkeforfatningen, der saaledes fandtes, søgte G. A. at hæve ved at indrette et General-Konsistorium. Efter hans første Forslag fra 1623 skulde dette *Consistorium generale* bestaa af 6 aandelige (Ærkebispen, Bisperne i Strengnäs og Vesterås, Kongens Hofprædikant, første teol. Professor i Upsala samt Pastor primarius i Stockholm) og 6 verdslige Medlemmer. Dette Kollegium skulde granske K.ordningen samt vaage over dens Efterlevelse; have øverste Tilsyn med Biskopper, Superintendenter og andre Præster; dømme i højeste Instans over Præsters Embedsforseelser samt i Stridigheder mellem Bisper og Sogne om Præsteembeders Besættelse; visitere Skoler, have Tilsyn med Bogtrykkerier, Hospital og Børnehus; eksaminere dem, der meldte sig til de kongelige Pastorater, og foreslaa dem, som af Kongen skulle udnævnes til disse Embeder, samt vaage over den rene Lære. Forslaget fraraadedes paa det bestemteste af Præsteskabet paa Rigsdagen 1624. Samme Skæbne fik paa Rigsdagen 1625 to nye af Kongen fremsatte Forslag: efter det ene skulde Lægmænd kun deltage i Generalkonsistoriets Overvejelser, men ikke have Stemmeret; efter det andet skulde Overkonsistoriet kun bestaa af aande-

lige Medlemmer: Kongens 3 Hofprædikanter, en teol. Professor fra Upsala og Pastor primarius i Stockholm.

G. A.s kirkepolitiske Bestræbelser, der, som stridende mod den sv. K.s foregaaende Udvikling, bekæmpedes af Kirkens ledende Mænd, ere imidlertid af forsvindende Betydning i Sammenligning med, hvad han er bleven for Menneskeheden som Protestantismens Redningsmand. Hans Landstigning i Tyskland, uden aabenlyse Forbundsfæller, paa Augsburger-Bekendelsens 100 Aarsdag; hele hans, fra et almenmenneskeligt saa godt som fra et strategisk Synspunkt, beundringsværdige Krigsførelse; det næsten enestaaende Syn i Historien af en Hær, besjælet af den Bønnens, Psalmesangens og den sædelige Krafts Aand, som udgik fra Anføreren; den evigt mindeværdige Dag ved Breitenfeld 7. Sept. 1631 og hans Heltedød ved Lützen 6. Nov. 1632, alt danner en eneste stor helstøbt Daad, og dens Følger brød de aandelige og politiske Lænker, i hvilke det Habsburgske Hus og den hensynsløseste katolske Reaktion var ved at lægge Reformationens Fædreland. Den tyske Kejserkrone har ikke, som ældre Historieforskere have ment, været hans Maal, men derimod et protest. Statsforbund i Tyskland med Sverig som Hoved- og Beskyttelses-Magt og et sv. Herredømme over Østersøen som en Garanti for Protestantismens vedvarende Bestaaen. Havde hans Statsmandssyn kunnet virkeliggøres, var et luth. Skandinavien ved Siden af England bleven den protest. Hovedmagt i Europa i Stedet for et unionistisk Preussen.

G. A. besad sjældne Naturgaver i sjælden harmonisk Forening og fremfor alt en beundringsværdig sædelig Storhed og Noblesse, en »Karakter af næsten antik Enkelhed og kristelig Dybde«. Fra hans Haand ere bevarede, dels nogle Digte, blandt hvilke særlig maa nævnes hans Krigspsalme: Versage nicht du häuflein klein (overs. af J. O. Wallin, Nr. 378 i sv. Psalmebog af 1819; af Fr. Hammerich i »Psbog f. K. og Hjem« Nr. 88; om dens Ægthed se H. Schück, Sv. Literaturhistoria I, 1890, S. 336), dels Breve, samt hans ufuldendte »Historia om Karl den IX.s regimentstid«. Hans Taler vare af gribende Virkning, enten han stod i Rigsforsamlingen eller paa Slagmarken. Hans Ydre afspejlede den ægte nordiske Type: den skære Lød, de blaa Øjne, den høje, lyse Pande, den høje Skikkelse, *il re d'oro*, Guldkongen, som Italienerne kaldte ham. Formælet med Maria Eleonora af Brandenburg efterlod han kun en Datter, Kristina (se d. Art.) (M. Weibull, G. II A., Stockholm, 1882; H. Hjärne, G. A., Stockholm, 1901). *O. A.*

Gustav-Adolf Foreningen er, ifølge § I af dens Love, »en Forening af alle de Medlemmer af den evang.-protest. Kirke, der ynkes over Nøden hos deres Brødre, som savne Midlerne til kirkeligt Liv og derfor staa i Fare for at gaa tabt for den evang. K., og den har, i Ihukommelse af Gal. 6, 10, det Maal, af alle Kræfter at afhjælpe Nøden hos Trosfællerne i og udenfor Tyskland, saafremt disse ikke kunne faa tilstrækkelig Hjælp i deres eget Fædreland«. Dens Stiftelsesdag var 6. Nov. 1832, Mindedagen om Gustaf Adolfs Heltedød. Paa den Dag foreslog nemlig Superintendent Dr. Grossmann fra Leipzig at sætte Heltekongen et bedre Mindesmærke end Stenmonumentet ved Lützen. 6. Dec. 1832 kom et Opraab om Tiltrædelse af Foreningen, der omfatter baade luth., ref. og unerede Kristne. Den vakte Tilslutning mange Steder, men ogsaa Modstand, fordi den havde en uneret Tendens og kun fastholdt det negative: Afvisning af det rom.-kat., og en Tidlang saa det ud, som om den kirkelige Liberalisme og Radikalisme skulde vinde Overtaget i den. Dette er dog ikke sket; en af dens betydeligste Ledere har G. A. Fricke (S. 120) været (v. Criegern, Der G.-A.-Verein in dem ersten 50 Jahren seines Bestehens, Leipzig 1882).

Gutfeld, Frederik Carl, dsk Præst af den rationalistiske Retning, fødtes i Bevtoft i Haderslev Amt 9. Okt. 1761, blev 1790 Hørsholms første selvstændige Præst, 1796 Præst i Korsør og Taarnborg, 1800 i Asminderød og Grønholt og (1807) tillige Amtsprovst og 1811 Holmens Provst. Han var Medlem af den Kommission, der 1813 blev indsat for at revidere Kirkelovene, og 1817 tiltraadte han Andragendet om nye liturgiske Formularer. Han døde 9. Jan. 1823. 1818 havde han faaet Rang med Biskopper.

Guthe, Hermann, tysk Teolog, f. 10. Maj 1849 i Westerlinde i Braunschweig, blev 1873 teol. Repetent i Göttingen, 1877 Privatdocent i Leipzig, og 1884 Prof. dér. Som Medlem af den tyske Palæstina-Forening ledede han 1881 Udgravningen i Jerusalem. Han har karakteriseret sit Standpunkt som »etisk Supranaturalisme med Hævdelse af fuld Frihed for den hist. Forskning«. Siden 1877 har han udgivet »Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins« og desuden forskellige Skrifter om Palæstina.

Guthrie, Thomas, skotsk Præst, fødtes i Brechin 12. Juli 1803, studerede i Edinburgh og fik 1825 af Presbyteriet i Brechin Tilladelse til at prædike. 1826 var han i Paris for at studere Naturfilosofi, Kemi og Anatomi, 1827 vendte han hjem og fik Ansættelse i sin Faders Bank. 1830 blev han Præst i Arbirlot, 1837 ved Old Greyfriars-Kirken i Edinburgh. Som Præst i Edinburgh stod han ved Chalmers's Side under Kampen mod Patronatet (S. 127), og da Frikirken dannedes, blev han en af dens bedste Mænd. Han var en i høj Grad veltalende Mand (»Hovedstaden, dens Sorger og Synder«, 4 Taler, overs. af P. R. Wolf, Kbhvn 1862; *Speaking to the Heart, Sermons for the People*, London 1872) og har store Fortjenester af Fattigplejen ved Oprettelsen af de saakaldte Pjalteskoler *(Ragged schools)* for »By-Araberne«, der fandt Efterligning overalt i det britiske Rige. 1864 trak han sig tilbage fra Præstegerningen, men han vedblev at virke for Guds Riges Sag og forskellige sociale Formaal (t. E. Totalafholdenhed) lige til det sidste. Han døde 24. Febr. 1873 *(Autobiography and Memoir of Th. G., by bis Sons* 1874; Fr. Nielsen, Statsk. og Frik., Kbhvn 1883, 215 f.).

Guttormssøn, Jon, var den første evang. Superintendent i Stavanger (1541—57). I de 4 Aar, som var hengaaet mellem Reformationen og hans Udnævnelse, var de kirkelige Forhold i Stiftet kommet i en sørgelig Opløsning. Efter alt, hvad man kan se, søgte G. med Iver, om

end med ringe Held, at genoprette den kirkelige Orden i Ovensstemmelse med den nye Kirkeordinans. Navnlig tog han sig af Latinskolen og de forfaldne Kirker. 1557 overrakte han personlig Christian III nogle »Nødagtige Artikler«, hvori han krævede Pengehjælp og anden Støtte til Gennemførelsen af sine Reformer. Desværre var hans Bøn forgæves. Muligen i Harme herover eller af Mismod søgte han samme Aar Afsked fra Bispeembedet. Senere finder vi ham som Spr. ved Stavanger Domkirke. Han døde 1577 (Bang, Den norske Kirkes Hist. i Reformationsaarhundredet, S. 202 f.). *A. B.*

Guyon, Jeanne-Marie Bouvier de la Motte, kvietistisk Sværmerinde, fødtes 13. Apr. 1648 i Montargis i Loing-Dalen. Hendes fromme Moder overgav hende tidlig til et Kloster for at faa Tid til sine egne Andagtsøvelser, og i Klostret lærte det skrøbelige Barn Frans fra Sales's (S. 100) og Fru de Chantals (I, 495) Skrifter at kende. Hun syede et Stykke Papir med Jesu Navn paa sit Bryst og ønskede at træde ind i Salesianerindernes Orden. Men det vilde hendes Moder ikke tillade, og 16 Aar gl. blev hun gift med den rige Jacques G., *seigneur de Chesnay,* som hun saa for første Gang et Par Dage før Brylluppet. Ved Giftermaalet med ham kom hun ind i en helt verdslig Kreds, men søgte saa Trøst i asketisk Mystik og stiftede Bekendtskab med flere af de franske Mystikere, navnlig Bertot og Benedictiner-Priorinden, Moder Granger, der fik hende til (1672) højtideligt at vælge Jesus til sin »guddommelige Ægtefælle«. 4 Aar senere døde G., og Fru G. fik derved helt frie Hænder. Hun rejste da først til Paris, hvor hun mente at erfare, at det var Guds Vilje, at hun skulde skænke sin Formue til Oprettelsen af en Forening for i Sandhed omvendte Kr. i Genève. I Genève traf hun Pater la Combe, der efter Bertots Død blev hendes Sjæls Leder. Blandt de nyomvendte i Genève følte hun sig snart ilde, hvorfor hun flygtede til Ursulerinderne i Thonon, og dér svælgede hun i Syner og Henrykkelser. Denne Flugt bragte hende et daarligt Rygte; man beskyldte hende for at staa i et utilladeligt Forhold til la Combe. Paa hans Raad rejste hun til Torino og senere til Frankrig, men 1685 søgte hun, trods Modstandernes Beskyldninger, Tilflugt hos la Combe, der da boede i Vercelli. Sygdom nødte hende dog snart til at rejse til Paris sammen med la Combe, men ved Ankomsten dertil blev la Combe paa Ærkebiskoppen af Paris's Befaling sat i Bastillen (1687). Kort efter blev hun selv anklaget for at udbrede en kvietistisk Mystik og en Tidlang sat i Forvaring hos Salesianerinderne i Faubourg St. Antoine, indtil Fru de Maintenon skaffede hende Friheden. 1688—94 levede hun i Paris, og i denne Tid lærte hun Fénelon (S. 33) at kende. Hun gjorde ogsaa ofte Besøg i Fru de Maintenons Opdragelsesanstalt i St. Cyr, men for disse Besøg blev der sat en Stopper, da Bossuet (I, 370) var bleven betænkelig ved hendes kvietistiske Mystik og ved forskellige Rygter om hendes Levned. For at Bossuet kunde lære hende bedre at kende, rejste Fru G. til Meaux, og dér blev hendes Sag undersøgt af en Kommission, af hvilken ogsaa Fénelon var Medlem. Kommissionen fordømte 30 Sætninger af hendes Skrifter, men da hun (15. April 1695) tilbagekaldte dem, gav Bossuet hende Attest for god katolsk Tænkemaade. Efter at være vendt tilbage til Paris, blev hun dog atter mistænkelig, og Mistanken førte til, at hun blev holdt i Fængsel, først i Vincennes, senere i Bastillen. Paa Ærkebiskop Noailles's Forbøn blev hun sluppet ud af Bastillen og bragt til et Kloster i Vaugirard. 1699 døde la Combe i Vanvid, men før sin Død sendte han Fru G. en Billet, hvori han opfordrede hende til at brænde nogle Breve. Da la Combes Billet blev vist til Ludvig XIV, befalede han, at Fru G. atter skulde sættes i Bastillen. 1700 eller 1702 kom hun dog ud af Bastillen, da Bossuet erklærede, at hendes Vandel efter alt, hvad der var kommet frem, havde været ulastelig, og fordi hun ikke selv drog de farlige Konsekvenser, der kunde drages af hendes Mystik. Derpaa levede hun hos en Søn i Diziers ved Blois, og dér døde hun 9. Juni 1717. Af hendes Skrifter maa især nævnes hendes Selvbiografi, *Moyen court et très facile pour l'oraison* (1688) og hendes bindstærke mystiske Udlæggelse af G. og N. T. (30 Bd., Köln 1713—15). Se forøvrigt Art. Kvietisme (L. Guerrier, Mdme G., sa vie, sa doctrine et son influence, Paris 1881).

Güder, Eduard, schweizersk Teolog, fødtes 1817 i Walperswyl i Berner-Oberland, studerede i Byen Bern under Hundeshagen og Lutz og senere i Berlin. Først var han Præst i Biel; 1855 blev han Præst ved Nydeckkirken i Bern, og 1859—65 var han tillige Lærer ved Universitetet. 1866 optraadte han mod E. Langhans's Nyrationalisme og var i den følgende Tid en af Førerne for den positive Retning. Han døde 14. Juli 1882. Hans Hovedskrift er en hist.-dogmat. Afhandling om Kristi Nedfart til de dødes Rige (delvis oversat i Clausens Tidsskr. for udenl. theol. Lit. for 1854). G. var i mange Aar Redaktør af de positive Organer »Hirtenstimmen zur Belehrung und Erbauung der Gemeinden« og »Der Kirchenfreund« (P. Güder, Dr. E. G., sein Leben und Wirken, Bern 1886).

Gyldenstjerne. 1) **Knud Henriksen G.,** Biskop, var en Søn af Henrik Knudsen til Iversnæs (nu Wedelsborg) i Fyn (d. 1517). Efter at have faaet gejstlig Uddannelse og taget Magistergraden blev han Sekretær i Christian II's Kancelli og forlenedes 1520 med Ring Nonnekloster. Støttet af sin Slægtning, Biskop Ove Bille i Aarhus, blev han derpaa Domprovst i Viborg Kapitel. Da Frederik I i Marts 1523 var valgt til Konge paa Viborg Ting, blev G. optaget i Rigsraadet, og efter at Biskop Jens Andersen (Beldenak) i Odense 1529 havde nedlagt sit Embede, blev G. hans Efterfølger, idet han forpligtede sig til at indbetale til Kongen den store Sum, der ellers svaredes til Paven for Bekræftelse i Bispestillingen. G. havde allerede tidligere lagt for Dagen, at han ikke nærede samme Frygt for Ref. som de fleste andre Prælater, og efter at han var bleven Biskop, traadte dette endnu tydeligere frem. Det er ikke usandsynligt, at Hans Tavsen har haft Indflydelse paa G.s kirkelige Stemning, der lagde sig for Dagen, da han lod Reformatoren Jørgen Jensen Sadolin komme fra Viborg til Odense og benyttede ham som »Medhjælper i Ordet« i Fyns Stift, medens

han selv 1532 overtog det verdslige Hverv at være Fører for den Kommission, der paa en dansk-lybsk Flaade drog til Aggershus for at standse Christian II's truende Fremgang i Norge. Ved denne Ekspedition, der som bekendt førte til, at Kong Christian blev indsat som Fange paa Sønderborg Slot, erhvervede G. sig en tvivlsom Berømmelse, da det maatte synes, at han ikke havde holdt Tro og Love, og at det Lejde, der var givet Christian II, var blevet brudt, en Beskyldning, der siden voldte G. ikke faa Ubehageligheder, saa meget mere som man fandt det belejligt at lægge hele Ansvaret for Fremgangsmaaden i denne mislige Sag paa ham. — Medens G. var borte fra sit Stift, havde Sadolin i hans Navn udgivet en dansk Katekismus (sædv. kaldet »Knud Gyldenstjernes Kat.«) med en mærkelig Fortale til Stiftets Præster, hvori der klart var tonet Flag for Evangeliets Sag (trykt i Nord. Tidskr. for kr. Theol. III, efter Afskriften paa Universitetsbiblioteket i Kbhvn.). Herved og ved sin øvrige Virksomhed havde han paadraget sig en Forfølgelse, der dog maatte standse, da G. vendte tilbage. Denne vedblev nemlig fremdeles til en vis Grad at begunstige Ref.s Udbredelse, uden dog selv at tage Parti, da det for ham var Hovedsagen at beholde den store verdslige og kirkelige Magt, han som Biskop besad og haabede at bevare, i hvilken Retning end Udviklingen gik. Da Grevefejden udbrød, søgte G. at virke for Valget af Hertug Christian til Konge, og Forsamlingen i Hjallese 1534, hvor den fynske Adel gjorde fælles Sag med den jyske i Valget af Christian III, holdtes under G.s Forsæde. Derfor maatte han ogsaa tage Flugten, da de grevelige Tropper s. A. erobrede Fyn og satte den gamle upsalske Ærkebisp Gustav Trolle paa Fyns Bispestol. Da Bladet senere vendte sig, og Slaget ved Øksnebjerg brød Folkepartiets Magt i Fyn, vendte G. atter tilbage til sit Sæde. Men da Christian III efter Kbhvns Erobring 1536 lod Bisperne fængsle, maatte G. dele Skæbne med sine Kaldsfæller. I den mærkelige Proposition, som Kongen paa Rigsdagen i Kbhvn (Okt. s. A.) lod oplæse, anførtes mod G., at »han har hverken villet være Papist eller evangelisk, men har ført et eget Regimente for sig selv og vilde kaldes Herre af Fyn«. — Efter 1 Aars Fangenskab kom han løs, da han havde givet Afkald paa sin gejstlige og verdslige Magt. Siden levede han som Privatmand og indtraadte i Ægteskab med den rige Fru Jytte Podebusk, Enke efter den i Kampen ved Svenstrup (1534) faldne Rigsraad Niels Brock til Estrup. I Rigsraadet kom G. ikke mere efter sin Afsættelse fra Bispedømmet; men han indtog for øvrigt en meget anset Stilling blandt den Tids Aristokrati og fik flere Forleninger, deriblandt Vestervig Kloster, hvor han døde i en høj Alder 8. Dec. 1568. *H. F. R.* — 2) **Sofie G.**, Abbedisse, var en Datter af Rigsraad Hr. Mogens G. til Stjernholm og en Broderdatter af ovennævnte Biskop. Da Faderen vel næppe kunde vente at faa alle sine mange (22) Børn standsmæssigt forsørgede, satte han Døtrene Ermgaard og Sofie i Maribo Kloster. Den sidste, der blev indtaget i Klostret 1564, var da vistnok kun o. 15 Aar. 1582 blev hun valgt til Klostrets Forstanderinde efter den hidtilværende Abbedisses, Jfr. Margrete Urnes, Død. Kort efter (1583) afløstes den gamle latinske Korsang af Læsning af danske Psalmer og dansk Bibellæsning. Men det var en brydsom Opgave at forestaa Stiftelsen med dens store Gods og Tjenerskab; vanskeligst var det dog at bevare Freden mellem Klosterjomfruerne indbyrdes, og S. G. var ikke Opgaven voksen, havde vistnok heller ikke den Alvor i Sindet og den Værdighed, der krævedes paa en saadan Plads. 3 Medlemmer af Rigsraadet maatte efter kgl. Befaling 1587 undersøge Forholdet i Klostret. Men den Beretning, de afgav, var ikke smigrende hverken for Abbedissen eller for Jomfruerne, saa disse fik et strengt kgl. Paalæg om at holde Fred indbyrdes og ikke lade deres Lidenskaber raade »til Guds Vanære og Fortørnelse og Menighedens Forargelse«. 1596 blev S. G. afsat fra Bestillingen; men ogsaa efter den Tid gav hendes Forhold Anledning til Klager, da hun tog sine Hunde med i Kirken og »lod sine Tjenere ligge inden Klostrets Porte om Nattetide«. Det var vistnok derfor heldigt, at hun 1598 fik Lov til at »uddrage af Klostret og opholde sig, hvor hun ønskede«. Hun levede endnu 1607 og havde da Bolig i Horsens. *H. F. R.*

Gyldental, se Kalender.

Gyldne Bulle, se I, 417.

Gyldne Rose, se Rose.

Günther, Anton, rom.-kat. Filosof, fødtes 17. Nov. 1783 i Lindenau ved Leitmeritz i Böhmen. 1803—8 studerede han Filos. og Retsvidenskab i Prag, senere Teol., og 1820 modtog han Præstevielsen. En kort Tid var han Novitse i Jesuiter-Ordenen, men da han ikke følte sig hjemme dér, rejste han til Wien, hvor han indtil 1848 tjente Livets Ophold som Censor over filos. og jurid. Bøger; han havde dog ogsaa en god Pension fra Familien Schwarzenberg. I Wien fortsatte han sine filos. Granskninger og søgte at opstille et nyt filos. System, der bedre end den patrist. og skolast. Filosofi kunde holde Stand over for den moderne Kritik. 1849—54 udgav han sammen med I. E. Veith »Lydia. Philosophisches Jahrbuch«. Han døde 24. Febr. 1863.

1818 begyndte A. G. sin filos. Forfattervirksomhed med forskl. Afhandlinger og Kritiker i »Wiener Jahrbücher der Literatur«. 1828—29 (2. Udg. 1846—48) udkom hans Hovedværk i »Vorschule zur spekulat. Theol. des positiven Chrthums; I: Creationstheorie; II: Incarnationstheorie« — et System, udviklet i Breve. Dertil knyttede sig 1830 »Peregrins Gastmahl, eine Idylle in 11 Octaven aus dem deutschen wissenschaftl. Leben«; »Onkel Peregrin« (Præsten Korn i Brünn) er en af Personerne fra det store Værk. 1832 udkom »Süd- und Nordlichter am Horizont spekulat. Theol.«, 1834 »Der letzte Symboliker« — et Indlæg i Striden mellem I. A. Möhler og F. C. Baur. 1833 skrev han, sammen med Militærlægen I. H. Pabst, under Titlen »Janusköpfe für Philos. und Theol.« et Stridsskrift imod F. v. Baader og andre. 1835 aabnede han i »Thomas *a scrupulis*. Zur Transfiguration der Persönlichkeitspantheismen neuester Zeit« en Polemik mod Hegel og hans Disciple. De fleste af hans Skrifter udmærke

sig ved sprudlende Humor, og han er ikke sjælden overordentlig djærv i sine Udtryk.

A. G. vilde gaa tilbage til Cartesius, der fastholdt den fra Skolastiken arvede Dualisme mellem Aanden og Naturen, det absolute og det endelige, i Modsætn. til den panteistiske Monisme, der da var raadende. Ud fra dette Standpunkt vil G. løse baade Skabelsens og Menneskevordelsens Problem. Skabelsen er ikke en fri, men en nødvendig Handling af Gud; Gud maa virkeliggøre sin Tanke om det endelige ved at sætte en fra ham selv forskellig endelig Substans. I Kristus er der en dobbelt Selvbevidsthed og derfor to Personer; Forbindelsen mellem Kristi Guddom og hans Menneskeaand er en Parallel til Forbindelsen mellem Aand og Sjæl i det enkelte Menneske; ved den opstaar der en formel, dynamisk-organisk Enhed eller Forening, som G. ogsaa kalder en hypostatisk Union. Paa mange enkelte Punkter afveg G.s System meget betydeligt fra K.s Lære, og G. tilskrev kun K.s Trosdefinitioner temporær Gyldighed, indtil Videnskaben fik Dogmet formuleret paa en ny Maade.

Om G. samlede sig en Skare begejstrede og skarpsindige Disciple: Medicineren I. H. Pabst, Juristen K. F. v. Hock, Homileten I. E. Veith, Benedictineren P. Th. Gangauf, de filos. Professorer I. B. Baltzer og Elvenich i Breslau, B. Hilgers og P. Knoodt i Bonn, K. Werner i Wien og fl. a. Men hans System mødte ogsaa stærk Modsigelse, navnlig fra F. I. Clemens og Dieringer i Bonn, F. Michelis, Oischinger o. a. 1852 blandede Rom sig i Striden om G.s Filos. 13. Jan. 1857 opfordrede Kard. d'Andrea G. til at underkaste sig K.s Dom, før hans Skrifter kom paa Index. Det gjorde han, og man var i Rom saa glad over hans Erklæring (F. H. Reusch, Der Index der verbotenen Bücher, Bonn 1885, II, 1113 f.), at man af den sædvanlige Formel udelod »*et opera reprobavit*« og skrev: »*Auctor ... ingenue, religiose ac laudabiliter se subjecit*«. Efter Forbudet mod 9 af G.s Skrifter kom et til Kard. Geissel rettet Breve af 15. Juni 1857, hvori G.s Vildfarelser nærmere karakteriseres: hans vrange Lærdomme om Treenigheden (der føre i Retning af Triteisme), om Skabelsen, om den hypostatiske Union, hans antropologiske Dualisme og hans hele rationaliserende Behandling af K.læren (P. Knoodt, A. G. I—II, Wien 1881; K. Werner, Gesch. der kath. Theol., München 1866, 452 f.).

Günzburg, Eberlin fra, se I, 705.

Gyrovager (af *Gyrus*, Kreds) kaldtes nogle omstrejfende Munke i Slutn. af Oldtiden og Beg. af Middelalderen, der drog om og solgte uægte Martyrben. Augustin og Benedict fra Nurcia udtalte sig stærkt imod denne Form for Munkeliv.

Gyrsting, Navne Jensen, Biskop i Odense, f. o. 1380, tilhørte en anset Slægt, og hans Broder, der sad i Rigsraadet, havde som Høvedsmand i Flensborg vist sig som en virksom Patriot, ivrig for Danskhedens og Erik af Pommerns Sag; ogsaa G. nød Kongens Gunst og var ved dennes Hjælp bleven trængt ind i Vesterås Stift 1415. Her fremkom dog mange Klager mod ham som mod de andre dske Embedsmænd, og 1441 vendte Bispen hjem til Danmark, hvor han ved Ærkebispens Støtte opnaaede det ledige Odense Stift, skønt Knuds-Brødrene havde valgt deres Økonom til Biskop. Her vandt hans Styrelse mere Paaskønnelse, og hans Iver for Undervisningen roses (han stiftede en Skole), ligesom hans Gavmildhed. Han vaagede strengt over K.s Disciplin, og stræbte virksomt trods Gejstlighedens Klager at forhindre den Uskik, at Præsterne lod Embederne besørge ved Vikarer. 1425 deltog G. i Provinskonciliet i Kbhvn. En ikke ringe Mængde Afladsbreve fra ham ere kendte. — Ligesom Broderen deltog han, trods den Yndest Erik af Pommern havde vist ham, med Rigsraadet i Indkaldelsen af Christoffer af Baiern (Mødet i Lübeck 1439). D. 1440. *J. O. A.*

Gützlaff, Karl Friedrich August, fødtes 8. Juli 1803 i Püritz i Pommern. Et Digt til Kong Fr. Wilhelm III bragte den fattige 18aarige Sadelmagerlærling ind i Pædagogiet i Halle og derefter i Jänickes Missionsanstalt i Berlin. Det nederl. Missionsselskab tog ham 1826 i sin Tjeneste og udsendte ham til Nederl. Indien, hvor han lagde sig efter Kinesisk. Dette Studium fortsatte han 1829—31 i Bangkok i Siam, efter at et rigt Giftermaal havde gjort ham uafhængig. Til samme Tid virkede han som Læge og arbejdede paa en siamesisk Overs. af N. T. Fra Bangkok gik han 1831 til Macao og derpaa med et kinesisk Skib til Tientsin; i de følgende Aar sejlede han som Tolk med et Opiumssmuglerskib langs Kinas Kyster. Han optraadte som Kineser i Skik og Dragt og virkede ved sine Kure, ved Samtaler og ved Skriftudbredelse. I 1834—37 opholdt han sig i Macao og arbejdede bl. a. med paa en kinesisk Bibeloverss.; men 1838 modtog han en højt lønnet Post som Tolk og Sekretær hos den engelske Gesandt, hvilken Stilling han beholdt til sin Død. Den førte ham i Berøring med mange Kinesere, ogsaa med højere stillede under Fredsforhandlinger, og han nød stor Anseelse. Af sine Indtægter lønnede han Medhjælpere, som han 1844 samlede i en kinesisk »Forening for Evangeliets Udbredelse«, hvilken han selv ledede under sit kinesiske Navn: Gaêhan, Kinas Ven. Efterhaanden blev det flere Hundrede, der sendtes ud for at prædike og udbrede Skrifter og maanedlig mødte hos G. i Hongkong med skønne Beretninger om, hvad de havde udrettet, eller medbragte omvendte. G. drev bestandig paa og maalte deres Dygtighed efter Tallet af de sidste, og storartede Beretninger sendtes hjem til Tyskland, hvor der i Kassel oprettedes en »kinesisk Stiftelse« for at samle til Foreningen i Hongkong. Da G. rejste hjem 1849—50, vakte han paa Rejser rundt om i Europa stor Begejstring for sin Kinamission ved sine glødende Taler og overdrevne Skildringer. Medens G. var borte, overtog Baseler-Missionæren Hamberg midlertidig Ledelsen af Foreningen i Hongkong, og nu kom det for Dagen, at G. var bleven ført bag Lyset af sine kinesiske Medhjælpere: der var kun 20 ærlige Mænd af de 200; de andre var Opiumsrøgere eller Bedragere, der havde afgivet falske Beretninger, bragt opdigtede Breve, kastet Bøgerne bort eller solgt dem til Bogtrykkeren. G. blev ved i samme Spor efter sin Tilbagekomst, men døde snart efter 9. Aug.

1851. Mangel paa Kritik og Besindighed havde ødelagt Virkningerne af hans rige Gaver og brændende Iver. *V. Sn.*

Gæbe, se Gaibai.

Gæstehjem. Da Brændevin, Kortspil og Tøjleløshed raadede paa de tyske Svendeherberger, fandt Prof. Clemens Th. Perthes (se d. Art.) paa at indrette et »Herberg zur Heimat« i Bonn, hvor saa mange Svende drog igennem. Det blev aabnet 21. Maj 1854, og Aaret efter skrev Perthes sit Skrift »Das Herbergswesen der Handwerksgesellen«, hvori han tog til Orde for Oprettelsen af kr. Svendeherberger under en Husfaders Ledelse. Saadanne opstod snart overalt i Tyskland og ogsaa i Norden (St. Peders Gæstehjem i Kbhvn 1874). Ved Siden af de tyske »Herberge zur Heimat« findes der ogsaa »christl. Hospizen«, Missions-Hoteller, beregnede paa bedre stillede rejsende. Om rom.-kat. Svendeherberger se Art. Kolping.

Göhre, Paul, f. 18. April 1864 i Wurzen i Kongeriget Sachsen, gik i Skole i Fyrsteskolen i Meissen, studerede 1885—88 Teol. i Leipzig, var 1888—90 Hjælperedaktør af »Die christl. Welt« og arbejdede 1890 som Fabriksarbejder i Chemnitz. Sine Erfaringer fra den Tid nedlagde han i Skriftet: »Drei Monate Fabrikarbeiter und Handwerksbursche« (overs. paa Norsk og Sv.). 1891—94 var han Generalsekretær for den evang.-sociale Kongres, og i Foraaret 1894 blev han Præst ved Gertrudkirken i Frankfurt an der Oder, men nedlagde efter kort Tids Forløb sit Præsteembede og lever nu af Forfattervirksomhed i Stötteritz ved Leipzig. I Skriftet »Die evang.-soziale Bewegung« (Leipz. 1896) har han givet Grunde for sin Nedlæggelse af Præsteembedet: en Præst skal leve for og med sin Menighed; en social Agitator kan ikke undlade at støde mange Menighedsmedlemmer for Hovedet. Som social Agitator agiterer han ogsaa for Fredsagen. Paa Grund af et Par Artikler i det socialdemokratiske Tidskrift »Die Zukunft«, og i »Socialistische Monatshefte« og en Tale om »Krdm. og Socialdemokrati«, som han i Nov. 1900 holdt i Berlin, gjorde det brandenburgske Konsistorium Skridt til en disciplinær Indskriden imod ham, men G. afværgede dette ved i et Brev af 27. Dec. 1900 (aftrykt i »Chronik der chr. Welt« 1901, Nr. 2) frivilligt at give Afkald paa de Rettigheder og Pligter, der tilkomme en Gejstlig i den preuss. Landkirke.

Göransson, Johan, sv. Præst og Arkæolog, f. 1712 i Gillberga Sogn i Vermland, blev 1740 Student i Lund, 1745 Magister, 1754 Spr. i Gillberga, 1764 Provst og døde 29. Aug. 1769. Som Forhistoriker og Forfatter sluttede G. sig til O. Rudbecks Anskuelser, som han stundum overdrev til Absurditet, som naar han i sin lat. Afhandling om Sveriges Kongers Slægtregister (1746) lader de første Konger nedstamme fra Saturn og Jupiter, eller naar han i »Svea Rikes konungars historia och ättartal« (1749) gør Jafets ældste Søn Gomer til Sverigs første Hersker osv. I »Bautil, det är: Alle Svea och Götha Rikens runstenar« (1750) har han givet Tegninger af 1173 Runestene. Som Sjælesørger havde G. i sin Hjemstavn et skønt Eftermæle, der viser, at han var en Mand med levende Fromhed, megen Kraft og store aandelige Gaver, særlig udmærket ved Bønnens og Bønhørelsens Kraft. *O. A.*

Görres. 1) **Guido G.,** Sprogforsker, Historiker og romantisk Forfatter, Søn af nedenfor nævnte, f. 28. Maj 1805, d. 14. Juli 1852, gik i Skole i Coblenz og studerede senere i Bonn og München. Hans egentlige Fag var sammenlignende Sprogvidenskab, men gennem sin Faders Virksomhed i München førtes han til historiske Studier f. E. om Jomfruen fra Orléans, og derfra til Journalistik og Skønliteratur. Sammen med G. Phillips grundlagde han 1838 »Historisch-politische Blätter«. Senere skrev han en Del romantiske Digterværker, saasom »Marienlieder« 1842, »Der hürnen Siegfried und sein Kampf mit dem Drachen« 1843, »Die Gottesfahrt nach Trier und des Teufels Landsturm« 1844, »Die arme Pilgerin zum heiligen Rocke« 1845. — 2) **Johann Josef G.,** rom.-kat. Forfatter, f. 25. Jan. 1776 i Coblenz, hvor hans Fader var Tømmerhandler, havde fra sin Moder, en Italienerinde, arvet noget af Sydboernes livfulde og lidenskabelige Temperament. Efter Skolegang i Coblenz skulde G. studere Medicin i Bonn, men blev voldsomt grebet af den revolutionære Frihedsrus og optraadte som Klubtaler og Journalist (i de af ham selv redigerede Blade »Das rothe Blatt« og »Rübezahl«) som Frihedens begejstrede og begejstrende Talsmand. 1799 sendtes han til Paris som Medlem af en Deputation for at klage over den franske General Leval og bede om en Forening mellem Frankrig og Rhinprovinsen. Han kom dér lige efter Direktoriets Fald, saa straks, hvor Bonapartes Ledelse førte hen, og alle hans Oplevelser, som han Aaret efter skildrede i et Skrift, helbredede ham grundigt for alle umodne Frihedsidéer. 1800—1806 levede han rolig i Coblenz som Lærer i Fysik, beskæftiget med videnskabelige Studier. 1806 kom han til Heidelberg, hvor han ikke alene dyrkede Naturvidenskab og Filosofi (navnlig Schelling greb ham stærkt), men ogsaa under Paavirkning af Arnim, Brentano og Eichendorff særlig sysselsatte sig med den middelalderlige tyske Literatur, og om hans romantiske Patriotisme bærer hans Skrift »Die teutschen Volksbücher« (1807) Vidnesbyrd. 1808 vendte G. tilbage til sin Lærerstilling i Coblenz, og under Frihedskrigene vendte han tilbage til Sysselsættelsen med Politik, for med den mest glødende Iver at vække sit Fædreland til Kamp mod Napoléon. Jan. 1814 begyndte han at udgive Bladet »Der Rheinische Merkur«, som Napoléon skal have betegnet som »den 5. Stormagt«, og G. var alle tyske Fædrelandsvenners Helt; 1814 blev Ledelsen af den offentlige Undervisning ham betroet. Da Krigen var forbi, blev den frimodige Journalist den preussiske Regering ubehagelig; hans Embede som Leder af Undervisningen blev frataget ham, og i Jan. 1816 blev »Der Rheinische Merkur« forbudt. G. vedblev imidlertid at modarbejde Reaktionen, kræve Tysklands Enhed under en Kejser og i Preussen Stænderforfatning og flere Reformer (saaledes i en Adresse til Regeringen 1818), og da han i Tiden efter Kotzebues Mord udgav »Teutschland und die Revolution« 1819 med en skarp Kritik af Regeringen, skulde han have været fængslet, men slap over paa

fransk Grund til Strassburg. Her fortsatte han sin Virksomhed som politisk Forfatter (saaledes med »Europa und die Revolution« 1821), men her begyndte tillige hans Interesse for den rom.-kat. K. Han lod sit Ægteskab med Katharina von Lasaulx, som han 1801 havde indgaaet for den borgerlige Øvrighed, kirkeligt indvie, og blev Medarbejder af Tidsskriftet »Der Katholik«. Men først da han 1827 af Kong Ludvig I, til hvem han havde rettet en kraftig Appel om at lade Baiern gaa i Spidsen for Udviklingen i Tyskland, blev kaldet til Universitetet i München, begynder hans egentlig kirkelige Periode, og hans Udvikling i rom.-kat. Retning viser sig ved, at hans Dom om Reformationen, som han en Gang priste som et ægte Udslag af den tyske Aand, stadig bliver køligere. I München blev han Centrum i en Kreds af fremragende rom. Katoliker (Döllinger, Cornelius, Möhler, Sepp, Windischmann og flere), som en Tid benyttede Tidsskriftet »Los« som Organ, senere »Historisch-politische Blätter«, hvoraf G.s Søn (se ovenfor) var Medredaktør. G. levede her til sin Død 27. Jan. 1848, sysselsat med historiske Forelæsninger og filosofiske Studier (som tidligere Schelling greb nu Günther (S. 312) ham). Allerede i Strassburg havde han beskæftiget sig med Mystiken; nu udgav han sin store Bog »Die christliche Mystik« I—IV, 1836—42, som kun ved Kong Ludvigs Hjælp skal være bleven frelst fra at komme paa Index. I sin »Athanasius« (1838) leverede G. under Striden mellem den preussiske Regering og Ærkebiskop Droste zu Vischering (I, 679) et kraftigt Forsvar for Ærkebispens Optræden mod Statsmagten, og da Biskop Arnoldis Udstilling af Kristi Kjortel i Trier gav Anledning til skarp Kritik (se Art. Tyskkatoliker) fremkom G. 1845 med et Forsvar (»Die Wallfahrt nach Trier«). Baade Ultramontane og Gammelkatoliker have ment at kunne tilegne sig ham. Hans videnskabelige Værker lide af ukritisk Metode og altfor dristig Fantasi; hvad der forklarer hans mærkelige Magt over Sindene, er, ved Siden af hans Sandhedskærlighed, Retfærdighedsfølelse og Uegennyttighed, især hans store Produktionsevne og ildfulde Stil. Hans Datter Maria har udgivet hans samlede Skrifter i 9 Bd. (München 1854—74). 1876 ved Hundredaarsfesten for hans Fødsel dannedes »Die Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im kath. Deutschland«, og s. A. udgav J. Galland en Levnedsskildring af ham. *V. A.*

Göschel, Karl Friedrich, Jurist og Filosof af den hegelske Skoles højre Side, f. 7. Okt. 1784 i Langensalza, beklædte forskellige juridiske Embeder; sidst (1845—48) var han Præsident for Konsistoriet i Provinsen Sachsen med Bolig i Magdeburg. Efter Marts-Revolutionen traadte han ud af Statstjenesten og boede først i Halle, siden i Berlin. D. 22. Sept. 1861. Bl. hans Skrifter maa mærkes: »Der Mensch nach Leib, Seele und Geist«, »Zur Lehre von den letzten Dingen« og »Die Konkordienformel nach Gesch., Lehre und Bedeutung«. Som Embedsmand i det preuss. Justitsministerium maatte han gøre sig bekendt med den gammelluth. Bevægelse (S. 166) og blev derigennem overbevist om Lutherdommens Sandhed og Lutheranernes Ret. Hans betydeligste Skrift er en Monografi om Eden (»Der Eid nach seinem Principe, Begriffe und Gebrauche, Mainz 1837).

Göteborg, Sverigs største Handelsstad og i Folkemængde Landets næst største By (o. 120,000 Indb.), ligger i Vestergötland ved Göta-Elvens søndre Udløbsgren, Sæde for Landshøvdingen over G.s og Bohus Len samt Biskoppen over G. Stift. G. besidder forskellige Dannelsesanstalter, deriblandt den 15. Sept. 1891 oprettede Højskole (med filos. Fakultet, der svarer til de sv. Statsuniversiteters humanistiske Sektioner). G. ligger siden 1619 paa sin nuværende Plads. Dens Forgængere var i Middelalderen Liodhus eller Gamla Lödöse ved Göta-Elv nedenfor Lilla Edets Fald, der i 15. Aarh. afløstes af Ny Lödöse ved Säfve Aas Udløb i Göta-Elv (hvor »Gamla Staden«, en Bydel af G., nu ligger). Desuden opvoksede en mindre By omkring Fæstningen Elfsborg (ved Nya-Varfvet og Klippan). Navnet G. bruges først om den By, Karl IX grundede paa Hisingin overfor Elfsborg. Den ødelagdes af de Danske 1612. 4. Juni 1621 udførte Gustaf II Adolf Tanken om at grunde en varig Handelsplads ved Göta-Elvens Munding, idet han udfærdigede det nuværende G.s Privilegier. En Mængde Hollændere, samt Skotter og Tyskere nedsatte sig, og Staden beholdt længe et hollandsk Udseende, men den livlige Forbindelse med England har givet dens Indbyggeres Liv et iøjnefaldende engelsk Præg. — I kirkelig Henseende er G. nu delt i 6 territorielle og 2 ikke-territorielle (den tyske og Garnisonen) Menigheder, hvorhos der findes en rom.-kat. og en mosaisk Menighed. De 6 territorielle Menigheder danne m. H. til fælles Sager en »Kyrkounion« med 45 »kyrkofullmäktige«, som besluttende og »kyrkonämnden« som udførende Myndighed. Domkirken fuldførtes 1815; den ældste Kirke er Kristina- eller tyske Kirken. — 1620 nedsatte Gustaf II Adolf en Superintendent i G. og lagde en Del af Vestergötland under ham. Efter Freden i Brömsebro lagdes Halland 1646 under G. og 1658 Bohus Lens søndre Del, 1693 den nordre. 1665 blev Superintendenturen et Bispedømme, da Klingius, der havde været interimistisk Biskop i Sjælland under Krigen med Karl Gustaf, ene paa dette Vilkaar vilde modtage Embedet. — Stiftet har 14 »Kontrakter« (Provstier, deriblandt 3 i Vestergötland), 110 Pastorater og 268 Sogne. Intetsteds er den schartauske Retning (se Art. Schartau, H.) saa udbredt som i G. Stift. Mange af Præsterne, og ikke mindst de tonegivende, er Schartaus Disciple i forskellige Generationer, og Menighedslivet har derved faaet sin stærkt udprægede Karakter. Et i Naademidlernes Brug trofastere Kirkefolk kunde være svært at finde, og intetsteds er i saa vide Kredse Lydighedspligten overfor en prøvet Sjælesørgers Vejledning saa udbredt. — Superintendenter i G.: Silvester Johannis Phrygius 1620—28; Andreas Johannis Prytz 1629—47; Ericus Erici Brunnius 1647—64; Bisper i G.? Zacharias Laurentii Klingius 1665—71; Laurentius Thoreri Billichius 1671—78; Daniel Laurentii Wallerius 1678—89; Johannes Johannis Carlberg 1689—1701; Georgius Wallin 1701—2; Johan Thingvall 1702, d. s. Aar; Laurentius Norrman 1702—3; Olaus

Erici Nezelius 1703—10; Johannes Caspari Poppelman 1711—25; Erik Benzelius 1726—31; Jacob Benzelius 1731—44; Georg Wallin 1745—60; Erik Lamberg 1760—80; Johan Wingård 1781—1818; Carl Fredrik af Wingård 1818—39; Anders Bruhn 1840—56; Gustaf Daniel Björck 1856—88; Edvard Herman Rohde 1888. — Af Interesse for Belysningen af Forholdet mellem den anglikanske og sv. K. er den ved kgl. Brev af 4. Maj 1827 givne Tilladelse til Biskoppen i G., at konfirmere »enligt Sv. Handbokens föreskrift« Børn fra den engelske Episkopalkirke, naar han anmodes derom, under den Forudsætning at disse Børn have »tilstrækkelig Kundskab i Salighedslæren og forstaa Handlingen paa det sv. Sprog«. *O. A.*

Goethe, Johann Wolfgang, tysk Digter, f. i Frankfurt am Main 28. Aug. 1749, d. i Weimar 22. Marts 1832. Om hans Stilling til Religionen og Kristendommen se: W. Beste, G.s und Schillers Religion, Gotha 1875; E. Filtsch, G.s relig. Entwickelung, Gotha 1894; K. Sell, G.s Stellung zu Religion und Christenthum, Freib. 1899; O. Vilmar, Zum Verständnisse G.s, 5. Aufl. Marburg 1900.

Göttingen. Byen G. kan som Landsby forfølges tilbage til 10. Aarh., som By til 1232. Universitetet i G. *(Georgia Augusta)* blev paa Statsminister von Münchhausens Tilskyndelse stiftet 1734 af Kong Georg August II af England, Kurfyrste af Braunschweig og Lüneburg, med Privilegier fra Kejser Karl VI. Det blev aabnet 1737. G.s teol. Fakultet har indtaget en fremragende Plads indenfor den tyske Teol. lige fra J. L. v. Mosheim, J. D. Michaelis og C. W. F. Walch til A. Ritschl, og baade i 18. og 19. Aarh. have mange nordiske Teologer studeret ved *Georgia Augusta.*

Gøtzsche, Carl Viggo, Biskop, blev født 15. Jan. 1833 i Finderup ved Slagelse, hvor hans Fader var Præst; Stud. 1849; teol. Kand. 1855. Han var teol. Manuduktør og rejste i Italien 1858—59. Efter sin Hjemkomst blev han 1861 ord. Kateket ved Trinitatis Kirke i Fredericia; 1868 Spr. til Sæby og Gjershøj ved Roskilde, men kom 1875 tilbage til Fredericia som Spr. ved Michaelis Kirke. Her virkede han i 20 Aar, indtil han 1895 blev Balslevs Efterfølger som Biskop over Ribe Stift. Han tilhørte Indre Missions Retning og havde fra sine tidlige Præsteaar været virksom for god og sund kristelig og kirkelig Oplysnings Fremme. Til det Øjemed begyndte han 1867 Udgivelsen af »Kirkeligt Maanedsblad«, der holdt sig gennem 2 Aargange; dertil sigte ogsaa hans forskellige bibelske Foredrag: »Det babyloniske Fangenskab« (1883) og »Jesu Christi Genkomst, Matth. 24« (1888). Han ledede det kirkelige Møde i Odense 1884 til Værn imod »Præstefrihed«. I 1897 afløste han Provst Vahl som Formand i det danske Missionsselskab; og efter at den samlede Bestyrelse i det for Selskabet stærkt bevægede Aar 1898 havde nedlagt deres Mandater, genvalgtes han ved Odensemødet i Nov. s. A. til den nye Bestyrelses Formand. Da Præsten i Harboøre Jensen i Vinteren 1899 i offentlige Foredrag forkastede Læren om »det evige Helvede«, gav G. ham en alvorlig Tilrettevisning og forlangte, at han skulde oplæse denne fra Prædikestolen (April 1900). Da Præsten nægtede dette, indankedes Sagen for Kirkeministeriet, der vel godkendte Biskoppens Skrivelse, men fritog Præsten for Oplæsningen for Menigheden. G. var tillige en virksom Talsmand for den kbhvnske Kirkesag. Efter længere Tids Svaghed døde han pludselig 24. Juni 1901. *A. J.*

Goeze, Johann Melchior, f. 1717 i Halberstadt, studerede Teol. i Jena og Halle, var Præst i Aschersleben og Magdeburg og blev 1755 »Hauptpastor« ved St. Katharinakirken i Hamburg. Her hendrog han Opmærksomheden paa sig som en ivrig, modig, men tillige ofte hensynsløs Forsvarer af luth. Rettroenhed. Hans Polemik mod Mænd som Basedow, Semler, Bahrdt og Alberti (ogsaa Præst i Hamburg) er af mindre Betydning. Det, som har gjort hans Navn bekendt, ja i lange Tider og i store Kredse berygtet, er hans Strid med Lessing efter dennes Udgivelse af Wolfenbüttler-Fragmenterne (1777). Overfor L. havde han vistnok Ret i selve Hovedsagen, i sin Kamp mod dennes Tanke om den kr. Religions Uafhængighed af de historiske Kendsgerninger. Men G. havde ikke Syn for de betydningsfulde Sandhedsmomenter hos L. og var i det hele ikke Striden voksen. Dog havde han fortjent en bedre Skæbne, end han fik. Han var, som det med Rette er sagt, den mest bagvaskede Mand i 18. Aarh. Ikke blot hans Ære som Forf., ogsaa hans borgerlige Navn og Rygte, søgte man at ødelægge. Men han var dog med sine Fejl ingen Hykler, men ærlig og oprigtig i sin Overbevisning og forsvarede, om end i snæversynet Aand, Krdm.s Sag i en trosfattig Tid. — G. havde ikke liden teol. Lærddom og har særlig indlagt sig Fortjenester ved sine Studier over den complutenssiske Bibeludgave (I, 48). G. døde 1786 (G. R. Röpe, J. M. G., eine Rettung, Hamburg 1860). *C.B.*

H.

Haab, det kristne. Ligesom det Ord »Troen« kan bruges objektivt om Troens Indhold, betegne vi ofte med »det kr. H.« det, som vi haabe, men derom se nærmere Art.: Sidste Ting. Her tales om H.et i subjektiv, personlig Betydning.

H. og Frygt ere — i deres psykologiske Umiddelbarhed — de ved Forestillingen om Fremtiden (noget fremtidigt) vakte Stemninger. Ved H.et som Enhed forstaas den Grundstemning, der, optagende en Mangfoldighed af Forestillinger og Viljeselementer i sig, kaster Lys over et Menneskes Fremtid og saaledes udgør en mer eller mindre stadig Kraft af den største Betydning for Livsudviklingen. Hvad der haabes, bliver selvfølgelig forskelligt efter Menneskets Livsindhold og Livsmaal: Lykke her eller Salighed hisset, materielle Goder eller aandelige Værdier, Fremgang for den enkelte eller for Slægten o. m. m. Den Kraft, hvormed der haabes, er selve Livsfølelsen, der i H.et virker umiddelbart fremad efter »Inertiens Lov«; og H.ets forbavsende Sejghed i det naturlige Menneske viser Styrken i den medfødte Kærlighed til og Tro paa Livet. Thi H.et kommer i en stadig Strid med Erfaringerne. Mangfoldige Skuffelser bringe H.ets »vaagne Drøm« til at briste; under Modgang og Savn begraves Stykke for Stykke i Resignationen, og Mismod kan til Tider ganske fordunkle det. Alligevel rejser H.et sig atter og atter, hvor Sindet ikke er sygt. Paa den absolute Opgivelse af H.et (Fortvivlelsen) kan der ikke leves i Længden; den er (hvor den ikke fæstner sig i Sindssygdom) Symptom paa en aandelig Krise, hvor et H. er bristet, og et nyt endnu ikke opgaaet. Konflikten mellem H. og Erfaring (der i reflekteret Form udvikler sig til Modsætningen mellem Optimisme og Pessimisme, se de Art.) hensætter derfor det æstetisk levende Menneske i en bestandig Svingning, hvorfra der for det naturlige Menneske kun kan blive Udvej til en Løsning ad etisk Vej, idet Mennesket vælger et Livsmaal og som Betingelse derfor ogsaa et H., der da fastholdes med hele Personlighedens Kraft til Trods for alle Skuffelser.

Men hvor der gøres Alvor af et etisk Liv, rejse sig først de største Vanskeligheder. De indre Erfaringer i Samvittigheden forene sig med den ydre Modgang til at undergrave hele det naturlige Livshaab, idet den dybe Syndserkendelse lærer en, at man hverken har Ret til at haabe paa Velsignelse over sit Liv eller Kræfter til at blive saaledes, at man fik Retten. Under Guds hellige Øje viser det sig, at hele det naturlige H. hviler paa en Indbildning, og Mennesket ser sig i Sandhedens Lys som hjemfaldet til Døden, den absolute, evige Død. Det er Sandheden i al Pessimisme.

Men hvad der er Mennesket umuligt, er muligt for Gud (Mt. 19, 26). Af uforskyldt Naade har han over den faldne Slægt tænkt Tanker til Fred og ikke til Ulykke for at give os en Fremtid og et H. (Jer. 29, 11). I hans store Raadslutning til Verdens Frelse ligger Slægtens eneste H., og kun ved at kundgøre den i sit Ord har Gud skænket Mennesket en Grund at bygge et sandt H. paa. Derfor ere Hedningerne »uden H.« (Ef. 2, 12, sml. 1 Thess. 4, 13).

G. T. skildrer os den fremskridende Aabenbaring, hvorved Forjættelsen om den kommende Frelse fra det første Glimt i Paradis (1 Mos. 3, 15) klares gennem det profetiske Ord. I Overensstemmelse dermed er Gudsforholdet, Troen, i G. T. ret væsentligt et Liv i H.et (se hele Skildringen i Hebr. 11; sml. Lk. 2, 38; Rom. 4, 18). Vel er H.ets Indhold endnu dunkelt nok (H.et om personlig Delagtighed i den kommende Frelse er saaledes langtfra udviklet, se f. E. Ps. 6, 6), men saa meget er dog klart, at dets Midtpunkt er Messias (Jes. 9, 1 f., 11, 1 f. 53; Jer. 23, 5 f. o. m. fl.).

N. T. bringer Forjættelsens Opfyldelse. Krdm.s Indhold er »Israels H.« (Ap. G. 28, 20). Ordet, som er blevet Kød, er selv »vort H.« (Kol. 1, 27, 1 Tim. 1, 1). Derfor bliver i N. T.s Tro Erfaringen af den nærværende Naade Hovedpunktet (vi have det, der haabes paa: Kristus, Guds Rige, det evige Liv; »at tro er at have«, Luther), og Livet i Guds Kærlighed udfolder sig som det største af alt (1 Kor. 13, 13). Men ved Siden af sine to store Søstre, Troen og Kærligheden (se ogsaa 1 Thess. 1, 3. 5, 8), bevarer H.et sin selvstændige og store Plads i Kristenlivet. Kristus er kommen, men han

kommer igen, dertil længes hans Brud (1 Pet. 1, 8; 1 Joh, 3, 2; Joh. Aab. 22, 17. 20), og først ved hans Genkomst skulle alle Ting fuldkommes, som Profeterne have talet (Ap. G. 3, 21). Vi have faaet Aandens Førstegrøde, men sukke dog endnu besværede, forventende de fuldkomne Barnekaar, vort Legems og al Skabningens Forløsning. Derfor ere vi frelste i H.et (Rom. 8, 23—25). Endnu peger det profetiske Ord fremad som et Lys paa et mørkt Sted (2 Pet. 1, 19). Men Erfaringen af det, der er os skænket, har gjort det fordum dunkle H. klart, levende (1 Pet. 1, 3), fast (2 Pet. 1, 19; Hebr. 6, 19), usvigeligt (Rom. 5, 5). Vi have det guddommelige Pant paa vor Arv (Ef. 1, 13 f., sml. 2 Kor. 1, 22; Rom. 8, 16 f.). Derfor kan ogsaa Krdmmen ses som H.ets Religion (1 Pet. 3, 15), og vor Gud som H.ets Gud (Rom. 15, 13). Selv i Fuldendelsen bliver H.et (1 Kor. 13, 13); kun i Helvede »lades alt H. ude« (Dante; det uoverstigelige Svælg Luk. 16, 26; den evige Ild Mt. 25, 41, Mk. 9, 44; den anden Død Joh. Aab. 21, 8). —

H.ets Betydning for Menigheden har været forskellig til forskellige Tider. Uden H. kan Kristenlivet ikke leves, men til Tider har Menigheden nøjedes med langt mindre af H., end Herren har givet. Saaledes i de lange Tider, da H.ets Indhold væsentlig var svundet ind til at omfatte »en salig Død«. Kristenhaabets store Indhold er Jesus, Menighedens Brudgom, hans Genkomst og Mødet med ham. Derfor er det en kirkehistorisk Lignelse (Mt. 25, 1 f.), at alle Jomfruerne sov ind, d. v. s. Forventningens Lamper bleve matte i Kirken. Men i 19. Aarh. synes »Anskriget« at være sket, og i vor Tid udfolder H.et sig derfor atter rigere og rigere.

H.ets etiske Betydning er at give Trøst og Frimodighed i Trængsler (Lk. 21, 28, Rom. 8, 18. 15, 13. 2 Kor. 4, 17 f., Hebr. 10, 35), at bevare Guds Børn fra Verden ved at nære det rette Udlændighedssind (1 Pet. 1, 13. 2, 11) og at anspore til Helliggørelse (1 Joh. 3, 3). *H. U.*

Haager-Selskabet. Da Deismen og Rationalismen havde Magten i den nederlandske Kirke, blev der dannet forskellige Selskaber til Forsvar for Krdm.s Sandhed. Det ene af disse var H.-S. der stiftedes 1785; den nærmeste Aarsag til dets Oprettelse var den holl. Oversættelse af Joseph Priestleys (se d. Art.) *History of the Degeneracies of Christianism* (1784). Af H.-S. er der stadig udsat Præmier for den bedste Løsning af en eller anden apologetisk Opgave. Den Medaille, H.-S. uddeler i Sølv og Guld, bærer Mt. 16, 16—18 som Indskrift. I Tidens Løb har H.-S. belønnet adskillige Afhandlinger i hvilke de Præster, der stiftede det, ikke vilde have set Apologier for Krdmen. Prof. A. Kuenen (se d. Art.) var i mange Aar dets Sekretær, og han har 1885 udgivet et Mindeskrift om Selskabets første 100 Aar.

Håhl, Johan Isaac, sv. Præst, fødtes 21. Okt. 1807 i Norrköping. 1825 blev han Student i Upsala, 1830 Magister og 1832 teol. Kand. 1834—35 gjorde han Tjeneste ved Linköpings Gymnasium, 1836 blev han Amanuensis og 1839 Bibliotekar ved Linköpings paa værdifulde Haandskrifter rige Gymnasial- og Stiftsbibliotek; 1839 blev han præsteviet; 1844 blev han Præst i Rystad i Linköping Stift, 1862 i Vestra Vingåker i Strengnäs, som han tiltraadte 1863. Han døde 27. April 1865. Foruden fl. lat. Disputatser (om Jovinians reformatoriske Bestræbelser, 1833; om det filos. Religionsprincip, 1836) har han udgivet: »Simonismen och Chrdm.« (1834); »Kort inledn. til N. T.s canoniske böcker«, 1837; et Par kirkehist. og hist. Tabeller samt en Fortegnelse over Linköpings Gymnasii Bibl.s Haandskrifter, trykt i »Handlingar rørande Skandinaviens historia« XXV—XXVI (1842—43) og »Linköpings stifts Herdaminne« (I—III, 1846—49). *O. A.*

Haakon Adelstensfostre, ogsaa kaldet den gode, Harald Haarfagres yngste Søn (934—61), havde faaet sin Opdragelse ved den eng. Kong Æthelstans Hof og havde dér modtaget Daab og Krdm. Efter at have spurgt sin Faders Død drog han 934 til Norge, og da først Trønderne havde kaaret ham til Konge, sluttede snart hele Folket sig til ham og fordrev Erik Blodøks og Dronning Gunhild. Til H.s Navn knytter sig især Mindet om det første Forsøg paa Krdm.s Indførelse i Norge. Længe indskrænkede han sig dog til selv saavidt muligt at leve som en Kr., overholdt Krdm.s Forskrifter, helligholdt Søndagen og fastede om Fredagen, samt paavirkede vel ogsaa enkelte Høvdinger til Overgang eller i det mindste til at afholde sig fra at blote. Først efter at han gennem en lang og landsgavnlig Regering havde styrket sit Kongedømme, vovede han et aabent Forsøg paa at omstyrte Hedenskabet. Han skal ifølge Sagaerne have faaet Bønderne til at henlægge Juleblotet fra Midten af Jan. til Slutn. af Dec., samt have indkaldt Missionærer fra England og bygget nogle Kirker paa Møre. Men hans Missionsforsøg strandede paa Bøndernes afgjorte Modstand og hans egen Svaghed. Han lod sig endog tvinge til Deltagelse i de hedenske Ofringer. At han ikke søgte at byde Hedenskabet Trods, og at Religionsspørgsmaalet ikke fremkaldte nogen varig Konflikt mellem H. og hans Undersaatter, derom vidner saavel den Villighed, hvormed Bønderne fulgte ham mod Eriks-Sønnerne, som hans gode Eftermæle. I hans Dødsstund lægger Sagaen ham Ord i Munden, der viser Anger over udvist Svaghed: han følte sig uværdig til at begraves i kr. Jord. — Ganske resultatløst har H.s Missionsforsøg dog neppe været. Det havde sin Betydning, at Spørgsmaalet om et Religionsskifte overhovedet var rejst, og Indledningen var tillige gjort til den Forbindelse mellem Norge og den angelsachsiske Kirke, som snart skulde faa saa stor Betydning. *A. B.*

Haakon Haakonssøn med Tilnavnet den gamle, Norges Konge 1217—63, var en uægte Søn af Haakon Sverressøn. Hans lange Regering betegner en Glanstid i Norges Historie. Med hans Sejr over Hertug Skule 1240 endte de lange Borgerkrige. Udad indtog H. en hædret Stilling blandt Europas Fyrster, og indad bragte Freden og de gode Aar et materielt og aandeligt Opsving med sig. Forholdet mellem Kongemagten og Gejstligheden bedredes ogsaa. Vistnok søgte Biskopperne, naar Lejlighed gaves, af forny Kirkens Overhøjhedskrav, men H. forstod at holde paa sin Ret og samtidig ved sin sindige Optræden at hindre ethvert Brud.

Ved Bispevalg vidste han at gøre sin Indflydelse gældende. Den ældre Frostatings Kristenret, som H. og Ærkebiskop Sigurd fik i Stand 1244, viser, at han vistnok anerkendte Kirkens selvstændige Jurisdiktion, men kun i rent gejstlige, ikke i blandede Sager. Da Biskopperne ikke vilde krone ham, uden han anerkendte Kirkens Overhøjhed, vendte han sig til Paven, og denne sendte, rigtignok mod god Betaling, Kardinal Vilhelm af Sabina, som foretog Kroningen i Bergen 29. Juli 1247. Ved denne Lejlighed fattede Legaten flere vigtige Bestemmelser for den norske K., deriblandt om Jernbyrdens Afskaffelse. Trods sin Fasthed overfor de hierarkiske Krav var H. Kirken oprigtig hengiven og interesserte sig levende for dens Vel. Han tænkte stærkt paa et Korstog, men kom dog ikke til at udføre det. Han byggede Kirker paa Ofoten og Tromsø og banede derved Vejen for Missionen blandt de hedenske Finner. Kirker og Klostre berigede han med Gaver, og Bønderne tilholdt han at yde sin Tiende. I det søndenfjeldske indførte han Olafsskat til Nidaros Domkirke, hvis Udvidelse paabegyndtes af Ærkebiskop Sigurd 1248, samt Halvardsskat til Oslo Domkirke. Ved strenge Love støttede han Kirkens Arbejde for Tugt og gode Sæder. Under H. kom de to Tiggerordener til Norge. Han døde i Kirkevaag paa Orknøerne 15. Dec. 1263 (Keyser, Den n. K.s Hist.; Munch, Det n. Folks Hist.; Bang, Udsigt over den n. K.s Hist. under Kat.) *A. B.*

Haakon Jarl, Søn af den mægtige Sigurd Ladejarl og paa Modersiden en Ætling af Harald Haarfagre, fulgte Eriks-Sønnerne som Norges Styresmand, først under dansk Overhøjhed, siden selvstændig. Han var den sidste hedenske Hersker i Norge. Vistnok havde han under et Ophold ved den danske Konge, Harald Blaatands, Hof maattet lade sig døbe, og det fortælles, at han fik præsteviede Missionærer med sig med Paalæg om at kristne Norge. Men ikke før var han kommet ud af Synsvidde, før han satte Præsterne i Land, og efter sin Hjemkomst til Norge optraadte han som ivrig Blotmand, genrejste de af Eriks-Sønnerne nedbrudte Hov og søgte at blæse nyt Liv i den hedenske Offerkultus. I Kampen mod Jomsvikingerne ofrede han sin egen Søn til Guderne for at faa Sejr. Imidlertid vakte hans grænseløse Udsvævelser og hans overmodige Færd en voldsom Forbitrelse mod ham. Tilsidst (995) rejser selve det hedenske Folk sig til Oprør mod denne Hedenskabets sidste Forkæmper og »kaster sig i Armene paa ham, som kommer til Landet med Præster og Kors og Psalmesang — Olaf Tryggvesøn« (Bang). »Den Tid var«, siger Snorre, »nu kommen, da Blotskab og Blotmænd skulde fordømmes, men i Stedet kom den hellige Tro og de rette Sæder«. *A. B.*

Haakonsen, Mogens, Student, blev tilligemed 5 norske Præster og en anden Student indstævnet for Herredagen i Skien 1613, anklaget for Katolicisme. Efter at være forhørt af Oslobispen, Nils Klaussøn Senning, blev han sammen med de andre dømt fra Odel og Arv, samt landsforvist. *A. B.*

Haand, den døde, se I, 698.

Haandspaalæggelse omtales oftere i G. og N. T. i Forbindelse med forskl. relig. Handlinger. 1) I 1 Mos. 48, 14 f. er den Symbol paa Velsignelse; 2) da Aron gav den præstelige Velsignelse (3 Mos. 9, 22), »opløftede han sine Hænder mod Folket« (jvfr. 4 Mos. 6, 27); 3) under Ofringerne spiller H. en vigtig Rolle (2 Mos. 29, 10. 15. 19; 3 Mos. 1, 4. 11 osv.; 4) Vidner lagde deres Hænder paa den Person, der var anklaget (3 Mos. 24, 14; Susannes Hist. 34); 5) Leviterne bleve ved H. indviede af Israels Børn (4 Mos. 8, 10); 6) Mose salvede Josua til sin Efterfølger ved H. (4 Mos. 27, 18. 23; 5 Mos. 34, 9). Det er ikke let at eftervise, hvilken fælles Tanke der ligger bag ved Brugen af H. i alle disse Tilfælde; snart synes H. at skulle betegne Overdragelsen af en særlig Gave, snart en Indvielse til Gud af det, der berøres ved H.; snart Identifikation af den, der lægger sin Haand paa et andet Menneske eller paa et Dyr, med den eller det, hvorpaa der lægges Haand, eller endelig Overgivelse til Dom. — I N. T. bruger Kristus H. ved Velsignelse (Mt. 19, 13, 15 og Paralleler), og kort før Himmelfarten »opløfter« han sine Hænder til Velsignelse (Lk. 24, 50). Desuden bruger han H. ved Helbredelse af syge som et Tegn paa Helbredelse (Mt. 9, 18 og oftere), og det samme gjorde Apostlene (Mk. 16, 18; Ap. G. 9, 12. 17). Apostlene lagde ogsaa Haanden paa de døbte til Meddelelser af den Helligaand (Ap. G. 8, 17. 19; 19, 6), medens Herren selv havde meddelt Aanden ved at aande paa dem, der skulde modtage den (Joh. 20, 22; jvfr. Joh. 3, 7). Det er til den apostolske Brug af Haandspaalæggelsen, der sigtes i Hebr. 6, 2. Men desuden brugte den apost. K. ogsaa H., naar dens Medlemmer bleve udsondrede til særlige Tjenester eller Gerninger (Ap. G. 6, 3; 13, 3; 1 Tim. 4, 14; 2 Tim. 1, 6). Hvorvidt der i 1 Tim. 5, 22 sigtes til Ordination eller Absolution, kan omtvistes. I Ap. G. 14. 23 bruges det gr. Ord *χειροτονεῖν* uden Tvivl om Beskikkelsen, ikke om Indvielsen af de Ældste. — I den efterap. Tid blev H. brugt ved Ordinationer, ved Daabshandlinger og Konfirmation, ved Genoptagelse af faldne og Kættere, ved Velsignelser og navnlig ogsaa, naar syge bleve besøgte. Indenfor den evang.-luth. K.afdeling bruges H. endnu ved disse Lejligheder. Den betyder, »at den Velsignelse, den Naadegave, som nedbedes ovenfra, maa henføres paa den, paa hvem Hænderne lægges« (Martensen).

Haas, Karl, württembergsk Præst, Slægtning af Biskop Hefele, gik 1844 over til Romerkirken og udgav som Konvertit Tidsskriftet »Sion«. Dogmet om Pavens Ufejlbarhed drev ham imidlertid bort fra den rom. K., og efter at have brudt med Rom brugte han sine Kræfter til at værge Luther og fremstille hans ægte Lære (»Der unverfälschte Luther«, 1880). Han døde 1883. I Skriftet »Nach Rom und von Rom zurück nach Wittenberg« (1881) har han givet en Skildring af sin relig. Udvikling.

Habaja eller Hobaja, en Præstefamilie, der vendte tilbage med Serubabel, men ikke kunde godtgøre sin Slægtssammenhæng og derfor afvistes fra Præstetjenesten (Esra 2, 61; Neh. 7, 63). *L. G.*

Habakuk, en judæisk Profet, bekendt gennem sin bevarede Profeti, nævnt i flere apokryfe

og senere Sagn. — Hans Bog begynder med en Klage over, at Herren lader Undertrykkelsen raade, uden at høre den retfærdiges Bønner eller skærme ham mod Overlast (1, 2—4 og ligesaa V. 12—17). Denne Klage afbrydes af V. 5—11, hvor Kaldæernes Optræden forudsiges som en Herrens Svøbe og deres Færd skildres som ødelæggende, stolt og syndefuld. Til Svar paa sin Klage faar Profeten fra Herren den Aabenbaring: det gælder at holde ud i Tro; i sin Tid skal Ildgerningsmanden gaa til Grunde, medens den retfærdige skal leve ved sin Tro (2, 1—5). Hertil slutter sig saa i 2, 6—19 et Spottedigt, som forudsiger Gengældelsen for Herskerfolkets Udsugelser, frække Egenkærlighed og Afgudsdyrkelse. — Kapitel 3 indeholder en Psalme, som synes taget ud af en liturgisk Samling (ifølge V. 1 og 19), hvor Digteren beder Herren om paany at gentage sin vældige Frelsesgerning mod Israel, idet han fordyber sig i Skildringen af Guds straalende og forfærdelige Aabenbarelse. — Forstaaelsen af Skriftet indeholder flere Vanskeligheder. Fremfor alt synes Kaldæerne paa én og samme Tid at repræsentere den ukendte, fremtidige Straf for Nutidens Undertrykkere (1, 5 f.) og at være disse selv (1, 7—2, 19). Det nærmest liggende er at udsondre 1, 2—6 (eller 10) som en tidligere Klage over Assyrernes Uretfærdigheder — eller de jødiske Stormænds Udsugelser — tilligemed det Svar, Herren dengang gav; det følgende bliver da en Klage fra senere Tid over just den Tugtens Svøbe, han dengang forudsagde; og siden intet nævnes om Jødernes Bortførelse, maa det tilhøre Tiden før 597. Rimeligere vilde det dog være at opfatte det hele som ét Stykke: hvor længe skal Uretten vare! (V. 2—4); oprindelig forkyndte du jo, at Kaldæerne var sendt af dig (V. 5 f. i Anførselstegn); men i Stedet for at lyde dig, drager de i sin Selvraadighed Skyld over sig (V. 7 f.). Ordlyden i Hab. 1, 5—11 passer imidlertid ikke fuldt naturlig til nogen af disse Tydninger, og de fleste nyere foretrækker derfor at skaffe sig en naturlig Sammenhæng ved at udelade V. 5—11. Enten antager man da, at disse Vers oprindelig hørte hjemme efter 2, 4, saaledes at Hab.s Bog blev et Domsord mod Assyrerne, og Kaldæerne blev Dommens Udøvere; Profetien maatte da tilhøre Tiden efter Josias's Reformation, da Folket havde vundet i det mindste en vis Grad af udvortes Retfærdighed (Hab. 1, 4. 13). Eller man anser de nævnte Vers for en fremmed, ældre Profeti mod Assyrerne, som kun ved et Tilfælde er kommet ind i Hab.s Bog; det øvrige bliver da let forstaaeligt som en Klage og Forjættelse fra den babyloniske Tid, enten før 597 eller saa længe efter Jerusalems Ødelæggelse, at Klagen over Verdensrigets Voldsgerninger ikke nødvendigvis vækker Mindet om Bortførelsen i Landflygtighed. — Profeten opfatter Juda som den »retfærdige«, sammenlignet med det »ugudelige« Verdensrige (1, 4. 13), og forkynder, at Herren ikke rolig kan lade den ugudelige mishandle den retfærdige. Hans Blik er udelukkende fæstet paa Verdensrigets Synder og den Straf, det vil faa; den Synd, som findes hos hans eget Folk, betragter han som en Følge af Verdensrigets Uretfærdighed, altsaa til en vis Grad som dettes Skyld (1, 3 f.). En lignende religiøs-patriotisk Opfattelse var raadende blandt Mængden af de israelitiske Profeter, selv lige før Jerusalems Ødelæggelse. Det var kun enkelte, ensomme Røster, som havde forkyndt, at Herrens Vrede hvilede over Folket, og en forfærdelig Straf forestod for dets Synder; hele sit Liv kæmpede Jeremja alene og forgæves mod de øvrige Profeters Forkyndelse og Folkets Tryghed (se om Josias Reformation Jer. 3, 4 f., 10, fra Jojakims Tid Kap. 25 og 26; jvfr. 7); han kaldte dem »de Profeter, som profeterer Løgn i Herrens Navn« (se Kap. 23, 27 f.). Tilhører Hab. denne Tid, kan vi af hans Bog lære, at ogsaa retskafne og personlig fromme Mænd stod paa den falske Side i denne aandelige Kamp (ligesom regelmæssig i Kirkehistoriens Kampe). At Herren vilde ødelægge sit eget Folk, var saa ny, utrolig og forfærdelig en Tanke, at kun enkelte var saa gennemtrængte af Guds Aand, at de overhovedet var modtagelige for en saadan Tanke. Selv fromme Profeter kunde ikke lade være at tro, at den store Forbedring under Kong Josia maatte have givet Folket en vis Retskaffenhed i Guds Øjne; og denne deres Tro maatte jo forvanske deres Opfattelse af Guds Aands Tale i deres Sjæl. Dybe Sandheder har Hab. udtalt skønt og kraftigt, om at Herren ikke kan lade Uretten sejre over Retten, og at den retfærdige skal bevares i Live ved sin faste Tro; opfattet i en dybere Mening er saa Hab. 2, 4 blevet et Yndlingssted for Paulus (se Rom. 1, 17, Gal. 3, 11; jvfr. Hebr. 10, 38). *S. M.*

Habassinja, en af Rekabiten Ja'asanjas Forfædre (Jer. 35, 3).

Habessinien, se I, 14.

Habiri, se Tell el-Amarna.

Habor, assyr. Habur, Grækernes Chaboras, en betydelig og langt op sejlbar Biflod til Evfrat, udspringer paa de gamles Mons Masius, nordl. for Resaina og løber først mod Sydøst, senere mod Sydvest, indtil den ved Kirkesion naar Evfrat. H. gennemstrømmer det gamle Landskab Gosan og kaldes derfor i 2 Kong. 17, 6, 18, 11 (jvfr. det mindre nøjagtige 1 Krøn. 5, 26) »Gosans Flod«. En Del af de bortførte fra Israels Rige overflyttedes hertil. Den er forskellig fra Kebar i Hes. 1, 1. *L. G.*

Hadad, Syrernes øverste Gud, Solguden, i assyr. Indskrifter Addu og Dadda. LXX (og tildels de hebr. Haandskrifter) har paa en Del Steder læst Hadar, som let kunde fremkomme ved Forveksling af hebr. d og r, og sætte sig fast ved Tanken paa det i Hebr. velkendte Ord »hadar« (Pragt, Majestæt); men baade de assyr. og de aram. Indskrifter vise, at H. er det rigtige. Dette gælder vel ogsaa i Navnet Benhadad, hvor LXX atter læser *υἱὸς Ἀδέρ* (med r). Den Konge, der i 1 Kong. 20 og 2 Kong. 8, 7 f. hedder Benhadad, træffes nemlig ogsaa i assyr. Indskrifter, hvor Navnet kan læses Dad-idri, der — idet idri svarer til hebr. ezer — rimeligvis med Sayce er at betragte som en Afkortelse af Benhadad-ezer.

Som Personnavn findes H. ogsaa udenfor Biblen. I denne omtales hos Edomiterne, hvor altsaa Guddommen H. har været dyrket, flere Personer af Navnet. — 1. En ældre edomitisk

Konge H., hvis Sejr over Midianiterne ogsaa mindedes i Israel (1 Mos. 36, 35; 1 Krøn. 1, 46). — 2. En noget yngre Konge H. i Edom (1 Mos. 36, 39, som ved Fejlskrift læser Hadar, men 1 Krøn. 1, 50 har Hadad). — 3. En edomitisk Prins (1 Kong. 11, 14—22. 25). Han undslap som Barn fra det Blodbad, Joab foranstaltede ved Davids Erobring af Edom, fandt Tilflugt i Ægypten, hvor han siden blev gift med Faraos Svigerinde. Efter Davids og Joabs Død (V. 21) vendte han tilbage til sit Land, som det i det væsentlige, baade efter Sammenhængen i Kap. 11 og efter LXXs Ord, at han »blev Konge«, maa være lykkedes ham at fratage Salomo, der dog beholdt Adgangen til det røde Hav fri. I den hebr. Tekst maa i V. 25 læses Edom i Stedet for Aram, Syrien. — 1 Mos. 25, 15 og 1 Krøn. 1, 30 nævnes som »Søn« af Ismael en H. (i 1 Mos. ved Forveksling af d og r kaldet »Hadar«). »H«lyden er her en anden (Kh) end i det hidtil omtalte Navn. Om denne ismaelitiske Slægt kendes intet nærmere. *L. G.*

Hadadeser, Konge i Syrien paa Davids Tid (2 Sam. 8, 3 f., 10, 6—19; jvfr. 1 Kong. 11, 23). Navnet (»Hadad er Hjælp«) skrives i 1 Sam. 10, i Parallelberetningerne 1 Krøn. 18 og 19 og i LXX urigtig som »Hadareser«. Indskrifter, hvori samme Navn er fundet, have afgjort Spørgsmaalet til Fordel for »Hadadeser«. Den omtalte Konge, der maa have været en mægtig og krigersk Hersker, hvem større Dele af Syrien adlød (jvfr. 2 Sam. 10, 19), regerede i Soba, der maa søges i det kobberrige Kølesyrien og muligvis egentlig er Navnet paa samme Riges Hovedstad (af Halévy med stor Sandsynlighed identificeret med Chalkis, der paa Fischer-Guthes Palæstinakort genfindes i Ruinstedet Andjar, NV. for Damask). H. indvikledes som Ammoniternes Forbundsfælle i Krig med David. Ammoniterne havde lejet Hjælpetropper fra Soba og andre syr. Riger, men de forenede Syrer bleve slagne af Joab (2 Sam. 10, 6 f.). For at kue det opadstræbende Israel samledes Syrerne næste Aar i en mægtig Koalition under H.s Ledelse med Hjælp ogsaa fra hinsides Evfrat, men bleve paany slagne, ved Helam, denne Gang af David selv (10, 15 f.), der var gaaet over Jordan for mod Nordøst at møde Fjenden. Dermed var det syr. Forbund sprængt og H.s Magt brudt. I 2 Sam. 8, hvor der af en anden Haand gives en Oversigt over Davids Krige, og hvor V. 3 f. synes at handle om den samme afgørende Sejr, berettes yderligere, at Damaskenerne, der først nu vare rykkede ud og formodentlig vilde spærre David Tilbagevejen, bleve grundigt slagne og undertvungne, samt om det rige Bytte af Guld og Kobber, som D. tog i H.s Land. Kong To'u af Hamat, der havde faaet H.s Magt at føle, lykønskede med store Gaver David til hans Sejr. *L. G.*

Hadadrimmon. Forekommer kun Sak. 12, 11. Profeten skildrer den mægtige Anger, der vil gribe Folket, naar det omvender sig, efter at det har myrdet en Martyr for Herrens Sag; da vil »Klagen i Jerusalem blive som Hadadrimmon-Klagen i Megiddos Dal«. Der kan ved disse Ord sigtes til noget, der er foregaaet paa et Sted H. og har fremkaldt en bekendt Klagefest. Da Stedsbetegnelsen »i Megiddos Dal« (parallelt med »i Jerusalem«) er noget ubestemt, kan H. ogsaa være Stedet, hvor en eller anden Klage foregaar. De gamle Oversættere, der øjensynlig have været i Forlegenhed med Navnet, have imidlertid ikke forstaaet H. som Stednavn. LXXs Forsøg »som Klagen over en Granatæblehave« er uden Værdi. Derimod have Targum og Peshitto i Omtalen af Megiddo fundet en Hentydning til, hvad der fortælles i 2 Kong. 23, 29 f. og 2 Krøn. 35, 20—24 om den fromme Kong Josias, som i Kampen mod Farao Neko blev saaret dødelig ved Megiddo, hvorom Mindet længe fejredes i Klagesange (2 Krøn. 35, 25; jvfr. Jer. 22, 10). Det besværlige H. har da Peshitto læst som bar-Amon ɔ: Amons Søn, nemlig Josias, medens Targum ved H. gætter paa Benhadad og forbinder en Klage over Kong Akabs Fald med Klagen over Kong Josias. Først Hieronymus viser Udvej fra denne Vanskelighed, idet han ikke længer tager H. som Personnavn, men identificerer det med en By Maximianopolis i Nærheden af Megiddo paa Jisreelslettens sydvestlige Rand. H. er da den nøjere Betegnelse af det Sted, hvor Josias fik Banesaar. Nu kaldes Byen Rummâne, et Navn, der kan minde om den sidste Del af »Hadadrimmon«.

Denne Forbedring af den gamle Opfattelse om Kong Josias's Død er imidlertid langtfra sikker (jvfr. Wellhausen, Die kleinen Propheten 1893, S. 192). Ingen anden end Hieronymus har vidst om, at H. er Maximianopolis, og Rummâne, »Granatæblebo«, kunde mange Steder hedde. En væsentlig Hindring er ogsaa, at en Klage over Josias, hvis der i det hele 2 Krøn. 35, 25 tales om en aarlig Gentagelse deraf, maa have fundet Sted ikke i en fjern og mindre By som Megiddo, men i Jerusalem, hvor han døde og blev begravet. En anden, nyere Forklaring af H.-Klagen, først fremsat af Hitzig 1833 og siden accepteret af adskillige Teologer, er derfor vist sandsynligere, nemlig, at H. rimeligvis er et Gudenavn, og at der menes en Klagefest over denne Gud i Lighed med den fønikiske Adonis eller babylonske Tammuz-Klage, bekendt som den højeste Grad af almindelig, højlydt Sorg og Jamren over Adonis's (T.s) Død, hvori særlig Kvinderne førte an. Med denne stærkeste Klage sammenlignes da den derfra aandelig forskellige, altomfattende og dybe Anger hos Folket, der havde myrdet ham, Gud sendte til dem. Affattelsestiden for Sak. 12—14 er meget omstridt, dog er Stykket i ethvert Fald ikke ældre end 6. Aarh.s Begyndelse (Dillmann). Paa den Tid kan (jvfr. Hes. 8, 14) en saadan hedensk Kultus let have udbredt sig i Nord-Israel og haft et bekendt Midtpunkt ved Megiddo. Navnet H. betegner en Sammensmeltning af den syr. Solgud Hadad og Guden Rimmon (2 Kong. 5, 18), den assyr. Rammânu (»Tordneren«). Massoreternes Udtale, Rimmon (hebr. Granatæble), i Stedet for Ramman er næppe oprindelig. — Hvis H. skulde være det Sted, hvor Dyrkelsen skete, har det naturligvis laant sit Navn fra den dér dyrkede Guddom (En særlig Afhandling om H. af W. Baudissin findes i dennes »Studien zur semit. Religionsgesch.« 1876, I, noget ændret i samme Forf.s Artikel om H. i Theol. Realencyklopädie VII³). *L. G.*

Hadar, se Hadad.

Hadareser, se Hadadeser.

Hadasa, en ikke genfunden By i Juda Lavland (Josva 15, 37), forskellig fra Adasa i 1 Mak. 7, 40. 45. *L. G.*

Hadassa (ɔ: Myrte) var Dronning Esters jødiske Navn (Est. 2, 7). *L. G.*

Hadersley, By i Sønderjylland, havde i Middelalderen et Dominikanerkloster, der var stiftet o. 1227. Dets Historie er ukendt. 1527 udjoges Munkene. Klosterkirken stod endnu 1627 og brugtes da som Ligkapel. Paastanden om, at der ogsaa har været et Fransiskanerkloster, lader sig ifølge nyere Oplysninger ikke fastholde. I et Testamente fra 1495 nævnes et Nonnekloster i H., men derom vides intet. 1487 fik H. Borgerskole Pavens Tilladelse til at oprette et Helligaandshus, men der foreligger for Tiden intet andet Vidnesbyrd til Belysning af dets Historie. *S. M. G.*

Hades, se Helvede.

Hadid, By i Nærh. af Lydda (Esra 2, 33, Neh. 7, 37), beboet af Benjaminiter (Neh. 11, 34); nævnes ogsaa 1 Mak. 12, 38. 13, 13 (Adida). Uden Tvivl identisk med det nuværende Hadîte østl. for Lydda. *L. G.*

Hadlai hed en efraimitisk Mand, hvis Søn Amasa paa Kong Pekahs Tid viste Broderkærlighed mod de fangne Judæer (2 Krøn. 28, 12). *L. G.*

Hadoram. 1. En af de sydarab. Stammer, der afledes fra Joktan (1 Mos. 10, 27; 1 Krøn. 1, 21). — 2. En Søn af Kong To'u af Hamat, der overbragte Lykønskninger efter Davids Sejr over Hadadeser (1 Krøn. 18, 10). I 2 Sam. 8, 10 kaldes han Joram, men dette har foruden Parallelstedet ogsaa LXX imod sig. — Om H. i 2 Krøn. 10, 18 se Adoniram (I, 28), som er vedkommendes rette Navn, bevaret i LXX. *L. G.*

Hadrak (Sak. 9, 1), dsk Overs.: Kadrak. Navnet har været Eksegesen en Gaade, indtil det i nyere Tid er fundet i de assyr. Indskrifter fra 8. Aarh. (første Gang 772) som et Landskab Hatarikka i Syrien, hvor det nævnes i Forbindelse med Damask, Arpad og Hamat. I den assyr. Storm, der under Tiglat Pilesar (745—27) tog forstærket Fart, delte H. Skæbne med de andre i Sak. 9 nævnte Lande. *L. G.*

Hadrian, rom. Kejser 117—138 e. K., blev født den 24. Jan. 76 i Byen Italica i Spanien. Efter Faderens Død blev han uddannet ved sin Slægtnings, den senere Kejser Trajans, Omsorg og blev, efter at have beklædt forskellige militære og civile Embeder, ved Trajans Død 117 udraabt til Kejser, begrundet paa en — maaske opdigtet — Paastand fra Kejserindens Side om, at Trajan havde adopteret ham. H. var af Naturen udrustet med store Evner og tillige besjælet af Iver for at fremme det vidtstrakte Riges Vel. Navnlig kom hans Omsorg Provinserne til Gode; paa aarelange Rejser stræbte han ved Selvsyn at lære Tilstandene at kende overalt. Ved humane Love søgte han at mildne Slavernes Kaar og at forbedre Retsplejen; ligeledes var de af Trajan oprettede Stiftelser for fattige Børn Genstand for hans særlige Omsorg. Baggrunden for hans Humanitets- og Retfærdighedsfølelse var en mystisk Fromhed, der drev ham ind i de elevsinske Mysterier og tilskyndede ham til at sysselsætte sig med Magi. Ligeledes opførte han talrige Templer; for sin Yndling Antinous, der omkom i Ægypten (efter Rygtet gik han frivillig i Døden for at ofre sig for Kejseren) byggede H. en Helligdom i Mantineia; da mange fulgte i Kejserens Spor, fik Antinous-Dyrkelsen en ikke ringe Udbredelse. Men trods sin Humanitet og Religiøsitet havde H. et ustadigt Temperament, og han blev med Aarene i ikke ringe Grad mistroisk. Overfor andre Religioner var han tolerant; en Undtagelse herfra dannede kun Jøderne, blandt hvilke hans Befaling om at bygge en hedensk Koloni *Ælia Capitolina* med et Jupitertempel paa Jerusalems Grund fremkaldte en haardnakket Opstand (132). Efter omtrent 3 Aars Kampe blev Opstanden kuet, og Kejserens Hensigt med Jerusalem blev realiseret (I, 217). Paa sine Rejser kom H. ogsaa i nærmere Berøring med Krdm.; en Kristen ved Navn Kvadratos (se d. Art.) overrakte ham i Lilleasien eller i Athen et Forsvarsskrift. En lilleasiatisk Prokonsul Silvanus Granianus rettede en Forespørgsel til ham om, hvorledes han skulde optræde overfor de Kr.; i sit Svar, rettet til Efterfølgeren Minucius Fundanus, erklærer H., at den Kr. kun skal straffes, hvis han kan overbevises om nogen virkelig Brøde, derimod ikke for sin Krdm. Alle falske Anklagere skulle afvises og straffes. Derimod anses det H. tillagte Brev til Konsulen Servianus med dets forvirrede Anskuelser om Krdm. nu i Almindelighed for uægte. Den byggelystne Kejser, der forsynede mange Byer rundt om i Riget, f. E. Athen, med monumentale Bygninger, opførte i Tibur en prægtig Bolig for sig selv og paabegyndte i Rom Opførelsen af sit imponerende Gravmonument, det senere Engelsborg. Han døde d. 10. Juli 138 i Bajæ efter en langvarig Sygdom (Gregorovius, Der Kaiser Hadrian, Stuttg. 1884). *F. T.*

Hadrian. Paver. **H. I** (772—795), en Romer af adelig Byrd, besteg St. Peters Stol 1. Febr. 772. Han traadte straks i Opposition til det langobardiske Parti i Rom, og da Desiderius, Langobardernes Konge, 773 trængte frem mod Byen, maatte H. I søge Hjælp hos Karl den store. Karl gik efter nogen Tids Betænkning over Alperne, og medens hans Soldater belejrede Pavia, hvor Desiderius havde indesluttet sig, gik han selv til Rom (774). H. I modtog ham med mange Æresbevisninger, og ved Apostelgraven lovede Karl da at værge Kirken ligesom sin Fader og at sørge for, at St. Peter fik, hvad der tilkom ham. Da Ærkebiskoppen af Ravenna efter Langobarderrigets Fald søgte at hævde sin Selvstændighed over for St. Peters Stol, tyede H. I atter til Karl, men den frankiske Konge vilde ikke skride ind; maaske var han misfornøjet med H. I.s høje Tanker om Roms Magt, der kom frem i et Brev, som H. I 778 sendte Karl. Deri taler H. I om, at den romerske K. i de sidste Dage er bleven højt ophøjet ved Karl, »ligesom den i Sylvesters Dage ved den store Kejser Constantinus fik Magt i Hesperiens Egne« — rimeligvis en Hentydning til det saakaldte constantinske Gavebrev (I, 669). 781 var Karl atter i Rom, og da salvede Hadrian I hans 2 Sønner, Pépin og Ludvig, til Konger, henholdsvis af Italien og Aqvitanien. Da Karl

786 igen kom til Italien, fik H. I ham til at overlade St. Peters Stol nye Besiddelser i Syd-Italien. Men i H. I.s sidste Leveaar, var der indtraadt en betydelig Afkøling i Forholdet mellem Karl og H. I, og der gik endogsaa det Rygte, at Karl og Kong Offa af Mercia tænkte paa at faa ham afsat. Kejser Konstantinos VI af Konstantinopel tog ikke Hensyn til H. I's Fordringer om Tilbagegivelsen af de af Kejser Leon III (732) inddragne Patrimonier i Calabrien og Illyrien og paa Sicilien, og Synoden i Nikæa 787 tog ingen Notits af hans Indsigelse imod, at den konstantinopolitanske Patriark blev kaldt »almindelig Patriark«. Da H. I oversendte Nikæa-Synodens Akter til Karl, lod denne Alcuin affatte de karolinske Bøger, og senere stadfæstede Synoden i Frankfurt 794 den i dem udtalte Opfattelse af Billedernes Værd. H. I døde 25. Dec. 795. — **H. II** (867—872) var gift, da han traadte ind i den gejstlige Stand. Allerede 855 og 858 havde man tilbudt ham St. Peters Stol, men først ved Nicolaus I.s Død tog han, som en højt bedaget Olding, imod Valget (14. Dec. 867). Han fortsatte Nicolaus I.s Papat. Kong Lothar II af Lothringen blev tvungen til at sky al Forbindelse med Waldrade, som derpaa blev løst af Bandet, og 869 rakte H. II selv paa Monte Cassino Lothar II Nadveren. Hans Forsøg paa Indblanding i de frankiske Anliggender blev tilbagevist af Hinkmar af Reims, og da han vilde antage sig Hinkmar af Laon, led han et nyt Nederlag. Derimod var han heldig i Striden med Konstantinopel, idet Fotios blev fordømt af det økumeniske Koncilium 869. I sin Harme erklærede Kejser Basilios Makedoner, at Bulgariet hørte til det konstantinopolitanske Patriarkat, ikke til Rom. Men under H. II blev Mähren knyttet til St. Peters Stol, og Methodios blev Pannoniens Ærkebiskop. H. II døde i Slutn. af Aaret 872. — **H. III** (884—885). Han besteg Pavestolen under store Uroligheder og døde efter et kort Papat i Nærh. af Modena, paa Vejen til Rigsdagen i Worms, hvortil Karl den tykke havde indbudt ham. — **H. IV** (1154—1159) hed oprindelig Nicholas Breakspear og var Søn af en eng. Præst. Da hans Fader ikke vilde kendes ved ham, flygtede han til Frankrig, hvor han studerede i Paris og Arles og indtraadte i St. Rufus-Klostret i Nærh. af Avignon. Her blev han først Prior, siden Abbed, men Munkene, der ikke vilde finde sig i hans Reformer, voldte ham mange Vanskeligheder. Eugenius III udnævnte ham til Kardinalbiskop af Albano, og som saadan blev Nicholas Breakspear sendt til Norge og Sverig for at ordne de kirkl. Forhold (1152—53). Paa denne Rejse overrakte N. B. Palliet til Stavangers Biskop, der var udnævnt til Throndhjems Ærkebiskop; men det Pallium, der var tiltænkt en svensk Ærkebiskop, maatte paa Grund af Tidernes Ugunst, indtil videre nedlægges hos Eskil i Lund. Kort efter sin Hjemkomst blev N. B. (4. Dec. 1154) valgt til Pave. Ved at lægge Interdikt paa Rom lykkedes det H. IV at faa de rom. Senatorer til at uddrive Arnold fra Brescia (I, 149), og kort efter udleverede Frederik I (S. 106) Arnold til ham. Allerede ved det første Møde imellem H. IV og Frederik I (9. Juli 1155) kom det til et Sammenstød, men da Frederik I gav efter for hans overmodige Fordringer, fik han Kejserkronen (18. Juni). Vilhelm I af Sicilien maatte ogsaa først gøre store Indrømmelser, da H. IV havde ophidset hans Baroner imod ham, men siden tog Vilhelm I sig sammen, slog Baronerne og aftvang H. IV Sicilien, Apulien og Capua som Len, og desuden fik han vigtige Indrømmelser m. H. til Siciliens kirkelige Forhold. Frederik I følte sig krænket over de Vilkaar, paa hvilke H. IV havde sluttet Fred med Vilhelm I, og det kom snart til aaben Strid mellem Kejser og Pave. I sin Harme over H. IV.s overmodige Krav vendte Frederik I sig i en kejserlig Skrivelse til sit Folk, og de tyske Biskopper raadede H. IV til at give efter og at gaa ind paa en harmløs Oversættelse af et Ord, der havde krænket Frederik I og Tyskerne dybt. Nu blev Frederik I overmodig, og paa de roncaliske Marker lod han sig (1158) overdrage Imperator-Rettigheder, og Kejsermagten blev i Beslutningerne dér opstillet som Kilden til al jordisk Magt. Nye Tvistepunkter kom til, og H. IV tænkte paa at slynge Bandstraalen mod den dristige Kejser, — men saa døde han selv i Anagni 1. Sept. 1159 (A. H. Tarleton, Nicholas Breakspear, Englishman and Pope, London 1896). — **H. V** (1276) hed oprindelig Ottobuono dei Fieschi og var en Nevø af Pave Innocents IV. Han havde i Sinde at give en ny Lov for Konklavet og Pavevalget, men allerede 18. Aug. 1276 døde han efter et Papat paa kun lidt over en Maaned. — **H. VI** (1522—23) stammede fra Utrecht, hvor han fik den første Undervisning; derpaa kom han til Brødrene af Fællslivet enten i Zwoll eller i Deventer, og hos dem fik han Øjet aabnet for K.s Verdslighed. Senere gik han til Löwen, hvor han studerede Skolastikerne, især Lombarderen og Thomas. Dér skrev han en Kommentar til Lombarderen og *Qvæstiones qvodlibetivæ*. Han optraadte ogsaa selv med stort Held som Lærer i Löwen, og ved Hertuginde Margrete af Burgunds Understøttelse fik han Raad til at tage Doktorgraden dér. En Tid var han Löwener-Højskolens Vicekansler, men 1507 betroede Kejser Max ham Undervisningen af sit Barnebarn, den senere Karl V. Han vandt Karls Yndest, og 1515 blev han, under et Ophold i Spanien, udnævnt til Biskop af Tortosa og til Inkvisitor for Aragonien. 1517 gjorde Leo X ham til Kardinal. 1520, da Karl V rejste til Nederlandene og Tyskland, styrede han, i Forbindelse med Ximenez, Spanien. 9. Jan. 1522, inden dette Hverv endnu var til Ende, blev han valgt til Pave og kaldte sig H. VI. Erasmus hilste ham som den rette Styrismand i de vanskelige Tider, og mange Reformvenner ventede i ham at finde en Reformator. H. VI var ogsaa villig til Ændringer paa Kirkerettens og Kirketugtens Omraade, men ikke paa Lærens. Kardinalerne betog ham dog hurtig Lysten til Ændringer, og han følte sig snart afmægtig over for det pavelige System. Han afskaffede en Del af Hofpragten fra Leo X.s Dage, uddrog nogle Kunstnere og Lærde deres Pensioner og bekæmpede Simonien. Men selv disse smaa Reformer voldte ham mange Ulykker, og man truede ham baade med Gift og Dolk. Hans Forsøg paa at dæmpe det relig. Røre i

Tyskland mislykkedes helt, og det lykkedes ham heller ikke at forvandle Zwingli til Roms Ven. Hos Karl V fandt han hverken Understøttelse eller Forstaaelse; Kejseren vilde forvandle ham til et Redskab for den spanske Politik, men det vilde H. VI ikke være. 1523 gav han dog saa vidt efter for Karl V's Ønsker, at han tiltraadte det mod Frankrig rettede Forbund; men kort efter døde han (14. Sept. 1523). Hans Regering havde været for kort til at sætte varige Frugter, og det er ogsaa et Spørgsmaal, om den lærde Skolastiker var den rette Mand til at bringe de oprørte Bølger til at lægge sig (H. Bauer, H. VI, Heidelb. 1876; Lepitre, Adr. VI, Paris 1880; Marchesi, Papa A. VI, Verona 1882). *Fr. N.*

Hafaraim (ikke Harfaraim), By i Issakar Stamme; nævnes i Josva 19, 19 sammen med de østl. Byer Sunem og Anaharat og identificeres af Dillmann o. a. med Landsbyen el-afûle lidt vestlig for Solem (Sunem). Efter andre er H. det nuværende el-ferrîje, Sydøst for Karmel. *L. G.*

Haffner, Paul Leopold, rom.-kat. Biskop, fødtes i Horb i Württemberg 21. Jan. 1821, studerede i Tübingen, blev 1852 Præst i Rottenburg, 1854 Privatdocent og Aaret efter Prof. i Filosofi i Tübingen, 1864 Prof. i Apologetik ved Seminariet i Mainz, senere gejstl. Raad og Domkapitular dér. 1886 blev han Biskop af Mainz, efter at Bispestolen havde staaet ledig siden Kettelers Død (1877). Han har skrevet flere apologet. Afhandlinger og Skrifter, bl. a. »Der Materialismus in der Kulturgesch.« (Mainz 1865), og redigerede i mange Aar »Frankfurter zeitgemässe Broschüren«.

Haftarer kaldtes i Synagogerne Læsestykkerne af Profeterne, hvormed Gudstjenesten sluttede. Deraf kom Navnet (»at slutte med Profeten«, *hiftir*). Det nu brugte Udvalg af H. stammer fra en sen Tid, og med Hensyn til de valgte Stykker er der ikke fuld Overensstemmelse mellem de tyske og de portugiske Jøder.

Hagab, en Familie af Templets Livegne (Esra 2, 46); i Neh. 7 mangler dette Navn. *L. G.*

Hagaba, en Familie af Templets Livegne (Esra 2, 45; Neh. 7, 48). *L. G.*

Hagar, Ismaels Moder. I 1 Mos. 16 fortælles, at Sara, fordi hun var ufrugtbar, gav Abraham sin Slavinde H., der tilhørte hende personlig, til Medhustru for efter gængs Tænkemaade gennem hende at faa Børn, der kunde regnes for Saras egne, da H. havde været sin Herskerindes Ejendom (jvfr. Rahels og Leas Slavinder, 1 Mos. 30, 3. 9). Da H. saa, at hun var frugtsommelig, viste hun Sara overmodig Ringeagt, hvorfor denne bittert beklagede sig til Abraham, der som Følge heraf atter overlod H. til Sara. Fortvivlet over de nu paafølgende Ydmygelser og Plagerier flygtede H. fra sin Herskerinde ad Shur til, Ørkenen mellem Kanaan og Ægypten. H. var efter 1 Mos. 16, 1. 3. 21, 9 (jvfr. 21, 21) en misritisk ɔ: ægyptisk Kvinde, muligvis skænket Sara af Farao (1 Mos. 12, 16). Winckler, til hvem Gunkel slutter sig, vil i Stedet for tænke paa det i Kileindskrifterne omtalte Musri, en nordarab. Stamme, som han søger i Edom og Egnen ved Sinai. Ved en Vandkilde i Ørken aabenbares nu Herrens Engel for H. og opmuntrer hende med Forjættelsen om en Søn, hvis Navn skal være Ismael (ɔ: Gud hører), der skal blive Stamfader til et talrigt Folk og være utæmmelig som Ørkenens Vildæsel. Brønden, hvor denne Aabenbarelse skete, kaldtes *Beer-lahai-roi* ɔ: Brønd for den Levende, som ser mig. Denne »Hagarsbrønd« identificeres nu til Dags af Araberne med en af Kilderne i Muweilih paa Karavanevejen sydlig for Beersaba.

I Gal. 4, 21 f. allegoriserer Paulus over H. og Sara som betydende den gl. og den ny Pagt. Pagten fra Sinai Bjerg, som føder til Trældom, er H.; thi, hedder det i V. 25, Ordet »Hagar« er hos Araberne Navnet paa Sinai Bjerg. V. 25 er kun en sproglig Understøttelse af Apostelens dybe Tanke om Trælkvinden H. som den gl. Pagt (et Sidestykke fra nyere Tid er Jøden Israel Picks Karakteristik af sit Folk som Tjenestekvinden Oholibah, se Isr. Picks Levned, 1887, 18 f.). Det er uvæsentligt, at det Ord, der betyder »Bjerg«, »Klippe« og endnu bruges om flere af Klippetoppene i Sinaibjergene, nøjagtigere udtales »Khagar«, ikke »Hagar«; man følte sig i allegor. Hentydninger ikke saa strengt forpligtet til bogstavelig Nøjeregnen (se Lightfoot, Galaterbrevet, dsk. Overs. 1885, S. 217). *L. G.*

Hagarener eller **Hagariter** (Hagriter), en Nomadestamme i Nærh. af de østjordanske Israeliter, der paa Sauls Tid førte Krig imod dem og fortrængte dem (1 Krøn. 5, 10 og 5, 18 f., der vel maa henføres til samme Tid). En Hagarit, Jasis, nævnes 1 Krøn. 27, 31 som Overopsynsmand over Davids Faarehjorde. 1 Krøn. 11, 38 nævnes en »Hagri« som Fader til en af Davids Helte, men efter 2 Sam. 23, 36 skal der i Stedet for sandsynligvis læses »Gaditen«. H. omtales ogsaa i en af de senere Psalmer, (Ps. 83, 7) imellem andre fjendtlige Nabofolk. Baade her og i 1 Krøn. 5 nævnes de sammen med ismaelitiske Stammer. Om Navnet har nogen Forbindelse med Ismaels Moder Hagar, regnes af Dillmann o. a. for uvist. Ogsaa i Baruk 3, 23 er det uden Tvivl disse samme H., der nævnes som de indsigtsfulde »Hagars Børn« i Israels Nærhed. Hos gr. Geografer omtales de under Navnet *Ἀγραῖοι* i det nordl. Arabien, og hos Syrerne er H. blevet et Fællesnavn for Araberne. *L. G.*

Hagberg, Carl Peter, f. i Rasbo Sogn i Uppland 23. Nov. 1778, Student i Upsala 1795, *mag. philos.* 1803, Præst s. A., ord. Hofprædikant hos Enkedronning Sofia Magdalena 1808, erhvervede s. A. Svenska Akademiens store Dobbeltpris for et Æreminde over Axel Oxenstjerna; Præfekt for det nyoprettede teol. Seminarium i Lund og ved Siden deraf Sognepr. ved St. Peters Kloster 1809; *Dr. theol.* s. A.; 1811 Prof. i Pastoralteol. og Seminarieforstander; Provst s. A.; 1815 Sognepr. for Klara Menighed i Stockholm; 1818 Overhofprædikant hos Enkedronning Hedvig Elisabeth Charlotta; 1819 Medlem af Psalmebogskomiteen; 1821 en af de 18 i Svenska Akademien, 1823 Sognepr. i Rasbo; 1825 Medlem af Komitéen for Undersøgelse af Rigets Undervisningsvæsen; 1837 Pastor primarius og Sognepr. for Storkyrkamenigheden i Stockholm; d. 15. Sept. 1841. H.s Virksomhed i Lund havde for kort Varig-

hed til at kunne faa synderlig Indflydelse paa Præsteuddannelsen dér. Under sit Ophold i Lund tilhørte han »Herbergisterne«, som samledes i det saakaldte »Herberg«, Prof. Bohnéers Bolig ved Lilla torget, nær ved den vestlige Indgangsport til Lundagård. Størst Ry har H. vundet som Prædikant. I sine yngre Aar havde han Lehnberg (se d. Art.), men senere J. P. Mynster til Forbillede. Træffende er Ærkebiskop Wingårds Udtalelse, at i H.s sidste Prædikener er der Frugt, selv om der i de første kun var Knop og i de mellemste kun Blomst. Blandt hans Skrifter kan særlig mærkes hans Højmesseprædikener og Passionsprædikener, der ere udkomne i flere Oplag. *O. A.*

Hagekorset, se Kors.

Hagemann, Clemens, rom.-kat. Præst, f. i Ottmarsbocholt i Westphalen 8. Marts 1833, lagde sig efter Teol., Filos. og Medicin, blev præsteviet i München 1868 og kom Aaret efter til Kristiania, hvor han 1870—73 var Præst ved St. Olafs Kirke, blev 1873 Skoledirektør og organiserede Undervisningen i St. Olafs Menighed, byggede St. Josefs Institut og Pensionat med Sygepleje. I denne Stilling var han til 1878, da han blev *praepositus* i Tromsö Stift med Bopæl i Hammerfest, hvor han ledede Opførelsen af et Hospital, Kirke og Skolebygning med Privatbolig. 1878 blev han af Paven udnævnt til pavelig Kapellan og i 1886 til Vicepræfekt for det apostoliske Præfektur. 1887—90 fungerede han som Sognepræst ved St. Olafs Kirke og 1890—92 ved St. Halvards Kapel. 1892 vendte han tilbage til Tyskland og døde 3. Nov. 1900 i Neiste. Han har skrevet mindre Bøger af sprogligt, kirkehistorisk og opbyggeligt Indhold samt adskilligt i udenlandske Tidsskrifter, navnlig »Germania« og »*The Tablet*«. *D. T.*

Hagen. 1) **Johan Frederik H.**, teol. Prof., f. i Kbhvn 24. Juni 1817, blev 1834 Student fra Metropolitanskolen og 1840 teol. Kand. Han var, sammen med P. Faber og A. Steen, Forf. til den saakaldte »Tivolivise«. 1845 erhvervede han den teol. Licentiatgrad for en Afhandling om »Ægteskabet, betragtet fra et etisk-historisk Standpunkt«. 1846—48 rejste han i Tyskland, Frankrig, Schweiz og Italien; 1850 udgav han sammen med A. Listov en patristisk Antologi til Brug ved Latinprøven for Teologer; 1852 blev han Engelstofts Efterfølger som Prof. i Kirkehistorie, men allerede 25. Marts 1859 døde han af Brystsyge. — 2) **Laurits Christian H.**, dsk Præst, fødtes 29. Maj 1808 paa Merløsegaard i Tostrup Sogn paa Sjælland, blev 1826 Student fra Borgerdydskolen paa Kristianshavn, 1833 teol. Kand. Han var 1836 med offentlig Understøttelse i Lübeck for at undersøge den gamle Psalmeliteratur, blev Aaret efter Adjunkt i Sorø og 1840 Præst i Medolden i de jyske Enklaver i Vestslesvig. 1855 forflyttedes han til Stepping-Frørup i Haderslev Amt. 1867 blev han afsat af Preusserne og var derpaa 1868—76 Præst for en Valgmenighed i Kerteminde. D. 1. Juni 1880. Han har (1832) udgivet en Samling »Historiske Salmer og Rim«, der blev meget udbredt, og tillige (1834 og oftere) Brorsons »Troens rare Klenodie«. Han var en Discipel af Grundtvig.

Hagenau, By i Nedre-Elsass, blev 1540, paa Karl V's og Ferdinand I's Befaling, Samlingssted for rom.-kat. og evang. Teologer (Morone, Eck, Faber, Cochläus—Brenz, Capito, Osiander, Cruciger og Myconius). Samtalen i H., der varede fra 12. Juni til 16. Juli, kom ikke til noget Resultat (R. Moses, Religionsverhandl. zu H. und Worms 1540 und 1541, Jena 1889).

Hagenbach, Karl Rudolf, Kirkehistoriker, fødtes 4. Marts 1801 i Basel. 1823 blev han Privatdocent, Aaret efter overordentl. og 1829 ordentl. Prof. ved Baseler-Universitetet. Som Teolog tilhørte han den saakaldte Mæglingsteologi; Herder, Lücke, Schleiermacher og Neander vare de Mænd, der havde haft størst Indvirkning paa hans teol. Udvikling. Hans Hovedskrifter ere en teol. Encyklopædi (1833; 12. Aufl. 1889 ved Reischle), en indholdsrig Dogmehistorie (1840; 6. Aufl. 1888 ved Benrath) og en i mange Henseender fortræffelig Kirkehistorie, der er blevet til paa Grundlag af offentlige Forelæsninger (sidste Udg. I—III ved F. Nippold 1885—87; oversat paa Dsk og Sv.). H., der ogsaa var paaskønnet som Prædikant og Digter, var i mange Aar Kirkeraadets Repræsentant i Basels store Raad. Han døde 7. Juni 1874 (Eppler, K. R. H., eine Friedensgestalt, Gütersloh 1875).

Hagerup. 1) **Eiler H.**, Biskop i Trondhjem 1731—43, var født paa Kvernes Præstegaard i Romsdalen 25. Nov. 1685 og blev Student fra Trondhjems Skole 1702. Efter fra 1706—1709 at have været Hører ved Trondhjems Skole blev han sidstnævnte Aar pers. Kap. i sin Fødebygd. Her sluttede han sig til den Vækkelse, som udgik fra Vedø-Præsten Thomas v. Westen, og blev en af »Syvstjernens« Medlemmer. 1714 sendtes H. som »Syvstjernens« Udsending til Kbhvn for at forhandle med Kirkestyrelsen om de af denne fremsatte Reformforslag. Ved sin Veltalenhed vakte han her Kongens Opmærksomhed og udnævntes 1715 til Sognepr. i Kalundborg. 1727 blev han uden Ansøgning udnævnt til v. Westens Efterfølger som Lektor i Trondhjem og Leder af Finne-Missionen. Aaret efter blev han tillige Stiftsprovst og endelig 1731 Biskop over Trondhjems Stift. I denne Stilling døde han 15. April 1743. Hans Karriere synes ikke at have været gavnlig for hans indre Udvikling. Som Biskop blev »Syvstjernen«s Medlem en herskesyg Prælat og streng Statskirketeolog. Hans egenmægtige Optræden og Nepotisme bragte ham i et spændt Forhold til flere af hans Undergivne, især Rektorerne Skanke og Benj. Dass, ligesom han ogsaa kom i en bitter Strid med sin Ungdomsven, Biskop Peder Hersleb. H. var forøvrigt en Mand med udmærkede Gaver især som Prædikant. Af hans trykte Prækener staar særlig hans Passionsprækener højt. Derimod var hans poetiske Forsøg uden Værd (Daae, Trondhjems Stifts gejstl. Hist., S. 151 f.). — 2) **Eiler H.**, Biskop, f. i Kristiansund 11. Dec. 1718, var en Søn af Kbmd. Eiler Berthelsen. Som Gut kom han i Huset hos Biskop Eiler Hagerup i Trondhjem, med hvis Hustru han var beslægtet. Her blev han først behandlet som Tjener, men sattes siden til Studierne og antog Navnet H. Efter at have taget teol. Attestats 1738 og Magistergraden 1740 virkede han et Par Aar som Hører i Bergen. 1743 blev han Sognepr. til Højland

og 1756 Sognepr. til Arendal. Efter i 1760 at have modtaget Doktorgraden for en Afhandling *de communione fidelium cum patre et filio et inter se mutua*, beskikkedes han 1773 til Biskop i Ribe, men forflyttedes 1774 i samme Egenskab til Bergen og 1778 ved Biskop Tidemands Død til Kristiansand, hvor han døde 27. Marts 1789. Foruden ovennævnte Skrift har han udgivet et Par kirkehistoriske Arbejder, deriblandt »Om de hellige Martyrers Lidelser«, som er blevet adskillig læst af Almuen. Han har ogsaa leveret den lat. Oversættelse til Leems Beskrivelse over Lapperne. 1774 fik han Titel af Professor. Som Biskop udfoldede han en dygtig Virksomhed paa Visitatser og ved Arbejde for Skole- og Fattigvæsen. Han var en veltalende Prædikant af den ortodokse Skole og saa med Sorg paa den om sig gribende Oplysning (Faye, Christiansands Stifts Hist.). *A. B.*

Haggada (eller Aggada) ɔ: Forkyndelse eller almindeligere: Lære, er i den rabbinske Sprogbrug Betegnelse for den Skriftanvendelse, som ikke falder ind under Halaka (se d. Art.), altsaa Bearbejdelsen af Skriftens historiske, profetiske og digteriske Partier. H. har i Almindelighed en friere, mere opbyggelig Karakter. Begyndelsen til en haggadisk Historieskrivning foreligger allerede indenfor G. T. selv, i Krønikebøgernes (eller deres Kildes) Bearbejdelse af de ældre historiske Skrifter; jvfr. 2 Krøn. 13, 22; 24, 27, hvor der citeres Midrasch'er, didaktiske Behandlinger af Historien. Videre er f. E. Jubilæerbogen (se S. 184) en haggadisk Bearbejdelse af Genesis. Se videre Midrasch og Talmud (Schürer, Gesch. des jüd. Volkes im Zeitalter Jesu Christi II^3, 338 f.). *J. C. J.*

Haggai, en af Profeterne. Hans Virksomhed koncentrerer sig om Genoptagelsen af Arbejdet paa det andet Tempels Opførelse, som det lykkedes ham at sætte i Værk. I stærk sammentrængt Form indeholdes H.s profetiske Taler fra dette Tidspunkt (Efteraaret 520 f. Kr.) i H.s Bog, der kaster et klart Lys over en meget kritisk Periode af den eftereksilske Jødedoms Liv. Om H.s Person og Liv vides intet udover, hvad hans lille Skrift lader forstaa. At han i den jød. Tradition kaldes »Medlem af den store Synagoge« (der knytter sig til den langt senere Esra), er ganske vist til Ære for hans Minde, men ellers ikke af Værdi. Sene Efterretninger hos Epifanios og andre K.fædre ville vide, at H. var blandt de hjemkomne fra Babylon, og at han dengang var ung. En Indgriben af ham 17 Aar senere kunde godt passe. Sandsynligt er vel ogsaa samme K.fædres Udsagn om, at han var af præstelig Slægt. Til Ps. 138. 146—48 har LXX som Overskrift tilføjet: af H. og Sakarias.

Den hjemvendte Menigheds Tilstand i Jerusalem var ved H.s Fremtræden en sørgelig Mathed og religiøs Tilbagegang efter Folkets første Begejstring over Befrielsen fra Babylon. Da Kong Kyros 538 havde givet Jøderne Tilladelse til atter at drage til deres Fædreland og Befaling om at bygge Templet i Jerusalem, drog en betydelig Del af Folket hjem (Esra 2), hvor de maa være ankomne 537. Brændofferalteret rejstes straks (Esra 3, 2; jvfr. Omtalen af Alteret Hag. 2, 14), og Aaret efter Hjemkomsten lagdes Grundstenen til Templet (Esra 3, 8—13. 5, 16), hvad der ikke med Schrader o. a. er nogen Grund til at betvivle udfra H.s Bog — der kun taler om Byggearbejdets Genoptagelse (jvfr., at Grundforbedringen af Templet under Joas i 2 Krøn. 24, 27 kaldes »Grundlæggelse«, jesod) —, men var at vente efter Kongens Befaling og den Iver, som da besjælede dem. Forskellen mellem de to Begyndelser, den i 536, som ikke førte til noget, og den i 520, da det blev til Alvor, antydes i Sak. 8, 9 ved Ordene: »saa at det byggedes«. Ved Samaritanernes Indblanding og paafølgende Mistænkeliggørelse af Jøderne i politisk Henseende, indtraadte imidlertid en Standsning (Esra 4, 1—5), saa at Folket »lød Hænderne synke«. Hertil bidrog ogsaa Misvækst og Fattigdom (Hag. 1, 6. 10. 11. 2, 16. 17) samt idelige Uroligheder (Sak. 8, 10), f. E. under Kambyses' Krigstog mod Ægypten. De højtspændte Forventninger om Messiastidens nære Komme maatte gøre Skuffelserne, som de nævnte Forhold medførte, saa meget følelige. Materialisme og Egenkærlighed tog Overhaand (Hag. 1, 4. 9; Sak. 8, 10), og man sagde: Tiden er endnu ikke kommen til at bygge Herrens Hus (Hag. 1, 2).

Det blev H.s Mission at vække Folket og Serubabel og Josva, dets Ledere, af denne døde Tilstand. En Medhjælper fik han snart efter i Sakarja (Sak. 1—8). Disse Profeter viste hen til Folkets (ogsaa dets Lederes) Skyld som den sande Hindring for Forjættelsernes Opfyldelse. Ikke hos Herren, men hos dem selv laa Skylden. Derfor angriber H. dem i deres Lunkenhed for at bygge Herrens Hus. Det er ringe Dage. »Hvorfor?« siger Herren Sebaot. »For mit Huses Skyld, som er øde, medens I have travlt hver med sit eget Hus« (Hag. 1, 9). H.s første Profeti og dens glædelige Virkning (1, 1—15) er fra September 520. Den fremførtes paa en Nymaanedag, hvor Savnet af Templet til festlig Forsamling maatte føles. Dens Indhold er givet i V. 4: Er det Tid for eder at bo i eders panelede Huse, medens dette Hus er øde? — Da Arbejdet nu var genoptaget den 24. i samme (6.) Maaned (som altsaa er den nye Grundlæggelses Datum), men en Følelse af Mismod ved Sammenligning med Templets gamle Herlighed begyndte at dæmpe den nyvakte Iver, kom Herrens Ord atter til H., som derfor paa Løvsalsfestens Slutningsdag i Oktober Maaned udtalte en ny Profeti (2, 1—9) med store og opmuntrende Forjættelser om, hvorledes Herren vilde bringe dette sit Hus til Ære hos alle Folkene. »Større bliver dette Tempels kommende Herlighed end dets forrige Herlighed, siger Herren Sebaot; og jeg vil give Fred paa dette Sted, siger Herren Sebaot«. Den 3. og 4. Profeti ere begge fra December og fremføres paa samme Dag, den 24. i Maaneden. Det er atter trøstende og forjættende Ord, først til hele Folket (2, 10—19), dernæst til Serubabel, dets davidiske Landshøvding (2, 20—23). I det første Stykke fremhæves i en Lignelses Form, at Lunkenheden overfor Herren er den Skyld, der hidtil har smittet alt, men fra nu af vil Herren velsigne (V. 19), saa at der skal indtræde et fuldstændigt Omsving. Forstaaelsen af V. 15—19 beror for en Del paa Ordet ma'la

(egentlig: opad) i V. 15 og 18. I V. 15 kan det paa Grund af Tidsbestemmelsen »førend der blev lagt Sten paa Sten« kun betyde »tilbage«; i V. 18 maa det derimod efter Sammenhængen, hvor Profeten gaar over til Fremtiden, oversættes »fremad« (jvfr. 1 Sam. 16, 13). Endvidere er i V. 19 en skarp Modsætning mellem den sørgelige Fortid og den nu følgende velsignelsesrige Tid. Flere slutte af V. 15 og 18, at Grundlæggelsen var den 24. i 9. Maaned; men dette strider tydelig mod 1, 15 og Indtrykket af 2, 3 og mod Ordet lemin i V. 18, der ret forstaaet betyder »ja endog fra« (jvfr. Sellin, ogsaa Keils Kommentar). Den 24. i 9. er i Regntidens Slutning, et Tidspunkt, hvor der allerede kan begynde at dømmes om Høstens Udsigter, og naar Oktober-Decemberregnen dette Aar endelig har været god, forstaar man, at det Omsving, Profeten forudskuer, den 24. i 9. Maaned, allerede kan mærkes at være begyndt (V. 15 og 18). I den korte Slutningsprofeti (V. 20—23) dvæles ved den Herlighed, der i de forestaaende Verdensdomme skal times Davids Hus i dets daværende Repræsentant, Serubabel; som en Mand vogter paa sin Seglring (Jer. 22, 24), som han ikke skiller sig fra, vil Herrens Kærlighed vaage over ham blandt alle Jordens Fyrster.

Hvad H. i en afgørende Stund, da det truede med at aftnes i Folkets Liv, har skuet om dette ringe Tempels og denne afhuggede Kongeslægts kommende nære Herlighed, har faaet sin rigere og sande Opfyldelse i Jesus Kristus. Man mærker i 2, 6. 7 og 21. 22 vel nok Dønningerne af de Kampe, Perserriget just i 520 og indtil Foraaret 519 gennemgik for sin Eksistens i Oprørene mod Kong Darios Hystaspis (jvfr. Længselen i Sakarjas Profeti fra Februar 519: Sak. 1, 7 f.), men uden nervøs, menneskelig Uro, da Tiderne dog tilsidst vides af Profeten at være i Herrens Haand. Maalt med de ældre Profeters Nidkærhed for sand, aandelig Gudsdyrkelse kunde H.s Iver for det ydre Tempel synes fattig og smaalig; men dette synes dog kun saaledes; thi hvad var Jødedommen og med den al aandelig Religions Fremtid bleven, om man havde ladet sig nøje med noget indre uden det ydre faste Værn derom? Mænd som H. (og siden Nehemja) vare Guds Redskaber til at faa det gjort, som nu var Tidens virkelige Trang; just denne udvortes Gerning, som var forsømt: at bygge Herrens Hus var Vejen og Begyndelsen til at søge Guds Rige og hans Retfærdighed. H. var praktisk og rammende, der var Magt i hans Ord, og de tungere Gentagelser i Stilen findes ikke saa meget i selve Talerne, som i den omgivende historiske Fortællen (Kommentarer af A. Köhler, 1860; Keil, 1873²; Wellhausen, 1892; Nowack, 1897; G. A. Smith, Twelve Prophets, 1898; jvfr. ogsaa E. Meyer, Entstehung des Judenthums, 1896, og E. Sellin, Studien zur Entstehungsgesch. der jüd. Gemeinde II, 1901). *L. G.*

Haggi, Søn af Gad (1 Mos. 46, 16; 4 Mos. 26, 15). Heraf Slægtsnavnet Haggiter (4 Mos. 26, 15).

Haggija, en Levit af Meraris Efterkommere (1 Krøn. 6, 16 [30]).

Haggit, en af Davids Hustruer, Moder til Adonija (2 Sam. 3, 4; 1 Krøn. 3, 2; 1 Kong. 1, 5. 11. 2, 13).

Hagiografer (*ἁγιόγραφα* ɔ: hellige Skrifter, hos Kirkefædrene Gengivelse af det hebr. *K'tubim)* er Benævnelse for den 3. Hoveddel af den hebr. gltlige Kanon. De omfatter 1) 3 større digteriske Bøger, nemlig Psalmer, Ordsprog og Job; 2) 5 mindre Skrifter, der i den jødiske synagogale Tjeneste er knyttet til visse aarlige Festdage og derfor benævnes Festmegillerne *(m'gilla* = Bogrulle), nemlig Højsangen, Rut, Klagesangene, Prædikeren og Ester; 3) et Skrift af profetisk Art, nemlig Daniel, samt 4) 2 historiske Bøger, nemlig Esra-Nehemja, der i de hebr. Haandskrifter tilsammen er én Bog, og 1—2 Krøn., der ligeledes i Haandskrifterne er én Bog; i alt er der altsaa 11 H. Om H.s Optagelse i Kanon se Kanon, gltestl.; iøvrigt se de enkelte Artikler. *J. C. J.*

Hagiografi kaldes den Historieskrivning, der omhandler Helgener.

Hahn. 1) **August H.**, preuss. Generalsuperintendent, fødtes 27. Marts 1792 i Grossosterhausen ved Querfurt. 1807 kom han paa Skolen i Eisleben, 1810 til Universitetet i Leipzig, 1817 til Præsteseminariet i Wittenberg, hvor Nitzsch og Heubner virkede. 1819 blev han Privatdocent med nogen Statsløn i Königsberg, og snart efter Prof. extraord. Dér vandt han den teol. Doktorgrad for en Afhandling om Gnostikeren Bardesanes, Syrernes første Hymnedigter. 1820 blev han tillige Præst og Superintendent ved en af Königsbergs Kirker, 1821 Prof. ord., men da nødte Skrøbelighed ham til at opgive sin præstelige Virksomhed. S. A. blev han kaldet til Prof. i Leipzig og Præst ved denne Bys Paulus-Kirke, og derved kom han ind i en stor Strid. 1827 habiliterede han sig ved en Disputats om Rationalismen, som efter hans Mening var en Fornægtelse af den sande Kristendom, hvorfor Rationalisterne burde vises ud af Kirken. 1828 udgav han »Lehrb. des christl. Glaubens«, der er skrevet ud fra Supranaturalismens Standpunkt. 1833 modtog han en Kaldelse til Breslau som teol. Prof. og Konsistorialraad, og dér maatte han, vistnok meget imod sin Vilje, optræde mod Gammel-Lutheranerne, særlig mod Menigheden i Hönigern. 1843 blev han midlertidig Generalsuperintendent, 1844 fast. 1857 udgav han paany sin »Lehrb. des christl. Glaubens«. 1860 standsede han med sine Forelæsninger ved Universitetet, og 13. Maj 1863 døde han. Han har bl. a. udgivet baade det g. (1833) og det n. T.s Tekst (1840, 1861) og tillige et »Bibliothek der Symbole und Glaubensregelen der ap.-kath. K.« (1842, 3. Oplag ved L. Hahn 1897). *Fr. N.* — 2) **Canutus H.**, f. 13. Nov. 1633, Bondesøn fra Skye i Uråsa Sogn i Wexiø Stift, Student i Greifswald 1652, studerede siden nogen Tid i Wittenberg og Rostock, vendte hjem 1654, *Mag.* i Upsala 1661, rekommenderedes s. A. til Befordring i Skaane, foresloges af Biskop Winstrup til Præst i Glimåkra, men blev i Stedet for udnævnt til Prof. i Logik og Metafysik ved Lunds Gymnasium, fik 1663 et Kanonikat i Lunds Domkapitel, blev 1667 ved Lunds Universitets Oprettelse dets første Prof. i Filos. og foretog 1670 den første Promotion ved dets filos. Fakultet; blev

i Beg. af 1671 af K. Maj. udnævnt til Præst i Ronneby i Bleking, kort efter til Provst i Medelstads Herred; fik 1679, efter Sigende uden paa Forhaand at vide noget derom, og mod sit Ønske, af K. Maj. Fuldmagt (dateret 29. Nov.) til at være Præst i Landskrona, hvorhos han under Biskop Winstrups Sygelighed skulde bestyre Bispeembedet og efter hans Død være hans Efterfølger. Da Winstrup døde en Maaned efter (28. Dec.), fik H. kgl. Fuldmagt paa Bispeembedet (3. Febr. 1680). Landskrona-Embedet tiltraadte han aldrig, men beholdt Indkomsterne af Ronneby og boede dér til 1681. 1680 gennemrejste han hele Stiftet og holdt i hvert Herred med K. Maj.s Tilladelse Konsistorium, under Tilkaldelse af nogle Præster som Assessorer, med hvis Bistand forefaldende Sager afgjordes. Først 1682, ved Lunds Universitets Genoprettelse, indrettedes paa ny det ekklesiastiske Konsistorium, som var indsat 1671, men opløst under Krigen. H. holdt Præstemøder i Lund 1683 og 1686 og deltog i Rigsdagene 1682 og 1686. Han maatte finde sig i, at ifølge Rigsdagsbeslutning af 1682 Lunds Biskop fik sin Plads efter Biskopperne i de gamle Stifter; at Biskop Winstrup havde siddet som Nr. 2 efter Ærkebiskoppen (næst efter Biskoppen af Linköping) var sket *honoris causa*. Sygelig og svag ønskede H. en roligere Virkekreds og blev efter eget Ønske 5. Sept. 1687 udnævnt til Biskop i Wexiø, men døde, før sin Tiltrædelse, i Carlskrona 29. Dec. 1687 og blev begravet i Ronneby. H. fik aldrig nogen Udnævnelse til Prokansler ved Lunds Universitet. Grunden hertil var, at Universitetet ved hans Udnævnelse til Biskop var opløst. Imidlertid har netop han først og fremmest Æren for Universitetets Genoprettelse, og faktisk udøvede han derefter ogsaa Prokanslerembedet. Hans biskoppelige Virksomhed, som udmærkede sig ved stor administrativ Dygtighed, havde til Hovedopgave Uniformitetens Indførelse i Skaane og Bleking. Den Sygelighed, som lagde ham i Graven i en Alder af 54 Aar, hindrede ham ikke i det energiske Arbejde, hvorved Uniformeringsværket gennemførtes, og det saa hurtigt, at det i Hovedsagen kan siges at være fuldbyrdet under hans 8aarige Episkopat. Det skete imidlertid paa en Maade, hvorved det lykkedes ham selv at træde saa lidet frem som muligt. Den særlige Stilling indenfor den sv. Stat m. H. til Kirkeordning m. m., som var tilsikret de erobrede Landskaber ved Afstaaelsen, ved Freden i Kbhvn og ved Malmø-Recessen samt yderligere bekræftet ved Freden i Lund, nødte den sv. Regering til at lade Sagen afgøre ved Stændernes eget Initiativ uden Myndighedernes Indgriben. Ganske vist var Ærkebiskop Baazius endnu 1680 af den Mening, at den skaanske Kirkeordning indtil videre burde opretholdes, ja at den indeholdt adskilligt, som man med Fordel kunde optage i den sv., og omvendt. Men s. A. begyndte H., støttet til en kgl. Resolution, en gennem Provsten Sven Knutsson i Hellestad m. fl. dreven Agitation blandt Stiftets Præsteskab, der tilsidst førte til Skrivelsen af 3. Maj 1681 fra Præsteskabets Deputerede til Generalguvernøren og Biskoppen, hvori disse opfordredes til hos K. Maj. at fremsætte følgende Ønsker: 1) Indførelse af Uniformitet i Kirkeordningen og Ungdommens Undervisning i det sv. Sprog; 2) at om nogen blandt Præsterne i Krigstid havde kompromitteret sig, K. Maj. da maatte behage »efter foregaaende Inkvisition hannem paa tilbørlig Maade at anse«, men at K. Maj. vilde beholde de øvrige »i sin kgl. Naade, Gunst og Beskyttelse«; 3) at K. Maj. vilde »indsætte« Præsteskabet i Lunds Stift »iblandt andre Rigets Medlemmer og Rigets Clerici«. Allerede 28. Maj kunde Biskoppen meddele Præsterne, at K. Maj. med Velvilje havde modtaget deres »Devotion« og bevilget deres »Desideria«. Alle, som fra 1. Nov. s. A. bleve præsteviede af H., maatte skriftlig og edelig binde sig til visse Punkter, bl. a., at de ikke alene »vilde skikke og konformere sig efter det sv. Kirkevæsen og Uniformiteten med al Flid og Redelighed befordre, men ogsaa tilholde Klokkeren, at han lærer Børnene sv. ABC-Bog, Katekismus og Salmer«, ligesom at de altid vilde, »naar Messen er til Ende, tilholde Klokkeren og Menigheden at synge: Gud give Kong Karl og vor Øvrighed Fred og godt Regimente osv.«. Indfødte Svenskere befordredes ikke ugerne til Præster og Klokkere, saa vel som til Skolemestre, hvor saadanne fandtes, og ikke Klokkerne alene sørgede for Børnenes Undervisning. At H. dog ikke skal være at betragte som en fanatisk Modstander af de skaanske Provinsers gamle Sprog og Kultur, mener Forfatterne til »Lunds universitets historia« (II, S. 24) fremgaar af hans Forhold til Mikkel Ravn, som paa hans Anbefaling fik Ansættelse i et skaansk Sogn, og som til ham havde dediceret det sidste paa dansk Tungemaal udgivne skaanske Skrift. Imidlertid tør der næppe tillægges dette synderlig Betydning, naar man tager Hensyn til selve det faktiske Forhold. Det var 1680, at Mikkel Ravn udgav sin til H. dedicerede danske Oversættelse af Virgils *Georgica* i alexandrinske Vers, i hvilken Bog han ogsaa med Styrke betoner det danske Sprogs Betydning. Men 1681 blev han, efter Kaldelse til Pastoratet i Gudmundstorp, af H. præsteviet, og har ved en saadan skriftlig Revers, som ovenfor er omtalt, edelig forpligtet sig til Uniformitetssagen. Hans Forpligtelse findes endnu i den Bog, indeholdende *Juramenta Pastorum*, som opbevares i Lunds Domkapitels Arkiv. *O. A.*

— 3) **Hugo H.**, Missionær, fødtes 18. Okt. 1818 ved Riga, kom 1838 paa Missionsskolen i Barmen og udsendtes 1841 til Nama-Missionen i Sydafrika. Han lagde Grunden til Missionen blandt det ved Namaernes Røvertog hærjede og i sædeligt Forfald dybt sunkne Hererofolk, og virkede fra 1844 til 1859 i Otjikango, med en Afbrydelse 1853—56, da alle Missionærerne maatte fortrække. Her døbte han 1858 den første Herero. Siden tog han Ophold i Otjimbiugne 1864—73, oplevede 1870 Enden paa Hereroernes Syvaarskamp for deres Frihed og fik oprettet en Skole for indfødte Medhjælpere. Ved sine to Undersøgelsesrejser til Ovambolandet 1857 og 1866 beredte H. Vejen for Missionens Begyndelse dér ved det finske Missionsselskab 1870 og det rhinske 1891. Under et Missionsliv fuldt af Kampe og Farer udrettede han ogsaa meget for Udforskningen af Herero-Sproget og blev derfor 1874 *Dr. phil.* fra Leipzig.

Aaret før havde han forladt Missionstjenesten, men var endnu 1874—84 Præst for den luth. Menighed i Kapstaden; d. 24. Nov. 1895. *V. Sn.* — 4) **Johann Michael H.**, Søn af en württembergsk Bonde, fødtes 2. Febr. 1758 i Altdorf ved Böblingen. Han kom tidlig ind i relig. Kampe, som først fik Ende ved en Vision, som han havde i 3 Timer, medens han arbejdede paa Marken. Efter denne Vision var han indvortes forvandlet, og efter en ny Vision, der varede 7 Uger, og som efter hans eget Sigende aabnede ham Indblik i »den inderste Fødsel og alle Tings Hjerte«, begyndte han at optræde som Taler i de gudelige Forsamlinger (»Stunden«). Derved kom han i Konflikt med en Lov af 1743, og for at faa Ro gjorde han en Rejse til Schweiz, hvor han lærte Lavater at kende. 1794 fandt han et Fristed hos Hertuginde Franziska i Sindlingen ved Herrenberg, og dèr døde han 1819, inden Menigheden i Kornthal (se d. Art.), der skulde føre hans Tanker ud i Livet, var grundlagt. H. var paavirket af Teosofer som Jak. Böhme, Gottfr. Arnold, Oetinger og Ph. M. Hahn og havde uddannet sig et ejendommeligt teosofisk System, der hvilede paa en stærk allegorisk Fortolkning af den hl. Skr. Maalet for Verdensløbet er efter ham Genforening af alle de Potenser, der ere udstrømmede fra Gud og ved Synden komne i Disharmoni, og denne Genforening sker ved Kristus. Kristi Forløsningsværk opfattes mere fysisk end juridisk og etisk, og Helliggørelsen bliver næsten en kemisk Proces; alt kødeligt udskilles af det nye, aandslegemlige Menneske, og til Helliggørelsen hjælpe især Lidelser. H. satte mest Pris paa den ugifte Stand og var i det hele meget asketisk sindet. Det mest udviklede Punkt i hans System er Læren om de sidste Ting; han ventede Antikristen, troede paa et tusindaarigt Rige og Apokatastasis. Over for Kirken indtog han en Mellemstilling; han vilde ikke gaa med Separatismen og paa den anden Side heller ikke slutte sig helt til Kirken, men gik dog stadig til Prædiken og til Alters. Hans Ideal var en aandelig Menighed som den, der blev gjort Forsøg med i Kornthal. H. øvede en stor Indflydelse paa mange, og efter hans Død blev Skolelæreren I. G. Kolb i Dagersheim (d. 1859) en af Lederne for de teosofiske og spekulative »Michelianere«, der endnu ere talrige mange Steder i Württemberg og have haft Tilhængere som Prælat Kapff. De tage ikke megen Del i det offentlige Liv, men ere virksomme for ydre og indre Mission. 1876 blev dette »Gemeinschaft« organiseret ved en fast Statut, og 1898 er Partiet godkendt som juridisk Personlighed med Ret til Ejendom. Württemberg (og Filialerne især i Baden) er ved Organisationen delt i 26 Distrikter, og Samfundet, der nu (1900) tæller o. 15,000 Medlemmer, styrer sine Anliggender ved halvaarlige Konferenser. J. M. H.s samlede Skrifter ere efter hans Død udg. i 15 Bd. (Tüb. 1879 f.). Hans Lære er fremstillet af hans Tilhænger W. F. Stroh, i sin Tid Præst i Grömbach (Stuttg. 1859), og, med polemisk Islæt, af Staudenmeyer (Stuttg. 1893). Om J. M. H. se W. Claus, Württb. Väter II, 299 f. *Fr. N.* — 5) **Philipp Matthäus H.**, württembergsk Præst, selv Præstesøn, fødtes 26. Nov. 1739 i Scharnhausen ved Esslingen, studerede i Tübingen, var Vikar fl. Steder, bl. a. et halvt Aar hos Oetinger i Herrenberg. 1764 blev han Præst i Onstmettingen, 1770 i Kornwestheim, 1781 i Echterdingen ved Stuttgart. Tilbudet om et Professorat i Matematik i Tübingen afslog han. Han døde i Echterdingen 2. Maj 1790. Ph. M. H. var et matematisk og mekanisk Snille af høj Rang, og han gjorde en Mængde mekaniske Opfindelser. Lavater erklærede, at fysiognomisk Undersøgelse havde vist, at H. ikke alene havde Mekanikeren i sit Øje, men at han tillige var en stor Teolog, Som Teolog mindede han dels om Bengel, dels om Oetinger; han er mindre ortodoks end Bengel, mindre tilbøjelig til naturvidenskabelige Fantasterier end Oetinger. Men først og sidst var han en Skriftteolog af det reneste Vand, nidkær for »Jesu Kongerige« og dets Udbredelse. Hans efterladte Skrifter bleve udg. af C. U. Hahn (1828); 1777 udgav han selv, som Bengel, en ny Overs. af N. T. (Paulus, Ph. M. H., Stuttg. 1858; Claus, Württb. Väter II, 146 f.). *Fr. N.*

Hahn-Hahn, Ida, Grevinde, tysk Forfatterinde og Konvertit, var født 22. Juni 1805 i Mecklenburg. Hendes Fader ødelagde Hjemmet ved sit Sværmeri for Teater og Skuespillere, og Datteren maatte fra tidlig Barndom evindelig flakke om. Efter et ulykkeligt Ægteskab 1826, der allerede opløstes 3 Aar efter, med en Fætter, af Familienavn Hahn (hvorefter hun antog Efternavn Hahn-Hahn), begyndte hun en overordentlig frugtbar Forfattervirksomhed baade med Digtsamlinger, Rejsebeskrivelser og et Utal af overfladiske Romaner med meget løs Moral, forenet med Forkærlighed for Junkervæsenet fra de hjemlige Kredse. 1849 rettede hun imidlertid sit Blik mod Romerkirken, hvortil personlige Oplevelser i Kærlighedsforhold for en stor Del bidrog. Hun henvendte sig til Fyrstbiskop v. Diepenbrock af Breslau, der tog meget ublidt paa hende: ifølge hele hendes tidligere Liv kunde hun kun bodfærdig i Sæk og Aske møde ved Kirkens Indgang. Der stilledes meget alvorlige Fordringer til hende. Først det følgende Foraar kunde hun for Ketteler, den Gang Provst i Berlin, aflægge sin katolske Trosbekendelse; og nu begynder et nyt Afsnit i hendes Liv. Hendes Pen løber fremdeles rask; men hver af hendes Romaner bliver nu en Indbydelse til Romerkirken. I »Von Babylon nach Jerusalem« (1851) vil hun retfærdiggøre sin Konversion, men glemmer blot, at »Babylon«, hvori hun havde levet, ikke var den evangelske Kirke, men derimod hendes eget uordentlige Levnet. De protestantiske Prædikener finder hun »grænseløst kedsommelige« og har kun i den Tid, hun tilhørte Protestantismen, hvor hun befandt sig »som en Psyche i Helvede«, hørt to protestantiske Prædikener, der gjorde Indtryk paa hende. Hun gik i Kloster i Frankrig og blev senere en af Medstifterne af Klostret »Zum guten Hirten« i Mainz. Her levede hun selv i Tertiar-Kvindernes Dragt i flere Aar; blev tilsidst næsten blind og døde under tunge Lidelser 12. Jan. 1880 (Biografier af Haffner, 1880, og Alinde Jacoby, 1894; jvfr. Nippold, »Welche Wege führen nach Rom?«, S. 105 f.). *A. J.*

Haimo, se Haymo.

Haiti, den næststørste af Antillerne, er skøn og frugtbar, men forsømt under spansk Vanrøgt (siden Opdagelsen ved Kolumbus) og forvildet i Kampen mellem hvide og sorte i den franske Revolutions Tid, der førte til de hvides Uddrivelse og Øens Uafhængighed. De oprindelige Beboere ere for længst udryddede. Den er nu delt i to Republiker, en mindre, vestlig, Haiti, en Tid (1697—1803) fransk Koloni, 28,676 □ Km. med 960,000 Beboere ($^9/_{10}$ Negere, $^1/_{10}$ Mulatter) og en næsten dobbelt saa stor østlig, Santo Domingo, 48,577 □ Km. med 417,000 spansk talende Beboere, mest Mulatter. I begge raader af Navn den rom.-kat. Religion, men i Virkeligheden raa Fetisjisme, og Befolkningen staar paa et meget lavt Trin moralsk og intellektuelt; i det indre møder man helt afrikansk Hedenskab. Metodister og Baptister fra England (Jamaika) og Nordamerika have svage Missioner i begge Stater; betydeligere er den amerik. protest.-biskoppelige Kirkes Mission i Republiken Haiti, begyndt 1862 ved den farvede Præst, nu Biskop, Holly, med 15 Stationer. Maaske 7000 evang. Kr. *V. Sn.*

Hakalja, Nehemjas Fader (Neh. 1, 1. 10, 2 [1]), ellers ubekendt. At Nehemja, og altsaa H., har været af Juda Stamme, som Evsebios og Hieronymus meddele, siges vel ikke udtrykkelig i G. T., men er sandsynligt. *L. G.*

Hakeldama (Ap. G. 1, 19) ɔ: Blodageren, Blodlodden, det populære (aram.) Navn paa det Stykke Land, Raadet købte for Judas's Blodpenge (Mt. 27, 3—8) til Begravelsesplads for de tilrejsende. Af Ap. G. 1, 18 ses, at Judas's Selvmord (Mt. 27, 5) foregik her, hvad ogsaa Papias bekræfter. Dog har Judas's Død ikke noget med Navnet at gøre, som nogle ville slutte af Ap. G. 1, 19; thi V. 19 — et Indskud af Lukas selv — viser tilbage til Hovedtanken i det foregaaende: at det, som Judas opnaaede, var kun, at der for hans Penge blev købt en Jordlod, hvor han saa endte sit Liv; desuden betegner den gængse, bibelske Sprogbrug ved »Blod« den voldelige Aflivelse, saa at der ved H.s Navn alene vises hen til Jesu Død. Da Peters Tale iøvrigt kun er en Anvendelse af bekendte Ting, maa man vogte sig for at presse Modsigelser frem mellem Mt. og Ap. G. At Judas »købte« eller »vandt« omtalte Jordlod, er saaledes ikke at forstaa bogstavelig; muligvis skete Judas's Selvmord først efter, at denne Mark, som mindede om Sak. 11, 12. 13, var købt for hans Penge. Heller ikke tvinge Ordene »styrtede næsegrus ned«, πρηνὴς γενόμενος, til at tænke paa et ulykkeligt Fald, hvorved Forræderen kom af Dage; den gamle Opfattelse, at Grenen eller Strikken brast, gør god Fyldest. — Mt. 27, 7 giver den Oplysning, at H. hidtil hed »Pottemagermarken«. Da Pottemagerværkstederne i Jerusalem laa i Dalen udenfor den sydlige Port (Jer. 18, 2. 19, 1. 2), maa H. sandsynligvis have ligget i Nærheden deraf, og den traditionelle Henførelse til Nordøstskraaningen af »det onde Raads Bjerg« Syd for Jerusalem (Hieronymus, vistnok ogsaa Evsebios, Arculf i 7. Aarh. osv.) er derfor sikkert rigtig. En herliggende stor firkantet Murhvælving, der dækker over gamle Klippegrave og en dyb Kløft, kaldes Hakk-ed-dumm ɔ: Hakeldama; mangfoldige kr. Pilegrimme ere begravne her. Stedet ejes i nyere Tid af Armenierne. Paa denne Grund findes Lerjord til Pottemagerarbejde (efter Schick rigtignok kun en Slags Kalk til at blande med Leret); herfra have vel altsaa Værkstederne i Dalen faaet Materialet. *L. G.*

Hakila, en Bjerghøjde i det sydl. Juda, hvor David en Tid holdt sig skjult under Sauls Forfølgelse (1 Sam. 23, 19. 26, 1 f.). Her var det, David om Natten tog Sauls Spyd og Vandkrukke, da Kongen og hans Hær laa lejrede ved Højens Fod. Den Højde S. for Vejen mellem Hebron og Engedi, der nu kaldes Dahr el-kôlâ, en geogr. Mil Ø. for Sif (Zif), antages at være H. Naar Sifs Ørken har strakt sig mod N. Ø., stemme Angivelserne af H.s Beliggenhed i Kap. 23 og 26 overens. *L. G.*

Hakkatan (ɔ: Katan med Artiklen ha, »den lille«, »den yngste«), Fader til en Mand Johanan, der var en af de med Esra hjemvendte Jøder (Esra 8, 12). *L. G.*

Hakkos (ɔ: Kos med Artiklen ha), et af de 24 Præsteskifter (1 Krøn. 24, 10; Esra 2, 61; Neh. 3, 4. 21. 7, 63). — Navnet Kos uden Artikel forekommer 1 Krøn. 4, 8 om en Mand af Juda Stamme. *L. G.*

Hakmoni, Fader til Jasobeam (eller Isba'al), der nævnes som en af Davids allerypperste Helte (1 Krøn. 11, 11). I 2 Sam. 23, 8 er »Takmoni« ojensynlig en Tekstfejl i Stedet for »Ha-hakmoni« ɔ: H. med Artiklen ha. — 1 Krøn. 27, 32 nævnes en anden H., Fader til Jehiel, der var hos Kongens Sønner. *L. G.*

Hakufa, en Familie af Templets Livegne (Esra 2, 51, Neh. 7, 53). *L. G.*

Halah, et af de Steder, hvor Assyrerne bosatte de bortførte fra Israels Rige (2 Kong. 17, 6. 18, 11; 1 Krøn. 5, 26). Tidligere Formodninger om, at det er at søge i det nordl. Mesopotamien, ere blevne stadfæstede af Kileindskrifter, der omtale et Landskab Halahha i Nærh. af Harran, hvilket uden Tvivl er det bibelske H. *L. G.*

Halaka ɔ: hvad der er gængs; er i den rabbinske Sprogbrug Betegnelse for Sædvaneretten, der fremgik navnlig af Fortolkningen af den skrevne Lov. En halakisk Fortolkning er en saadan, som har Lovens Anvendelse paa Livets konkrete Forhold til Opgave. Jvfr. Haggada, og se videre Midrasch og Talmud (Schürer, Gesch. des jüd. Volkes im Zeitalter Jesu Christi, II^3, 330 f.). *J. C. J.*

Haldane. 1) **James Alexander H.**, f. 14. Juli 1773 i Dundee, stammede fra en Slægt, der i længst forsvundne Dage var kommen fra Danmark. Han var først Indiefarer og førte Koffardiskibet »Melville Castle«; men da han 1793 paa Grund af Modvind maatte ligge stille paa Spitheads Red, læste han i Biblen og blev saa stærkt grebet af det, han læste, at han besluttede at opgive Sølivet og at vie sig til Evangeliets Tjeneste. Med ham begyndte paa en vis Maade den indre Mission i Skotland, idet han rejste rundt for at vinde Sjæle for Jesus Kristus. Sammen med et Par Venner talte han til Kulminearbejderne i Gilmerton ved Edinburgh; siden rejste han om med Charles Simeon (se d. Art.). Senere kom han ogsaa til England og Irland, og han og hans Broder (se nedenfor) oprettede Skoler for Læg-

prædikanter, der kunde bære Vækkelsen videre. 1799 dannede han en kongregationalistisk Menighed i Edinburgh, for hvilken han selv blev Præst, og 1801 byggede hans Broder til ham en Kirke, der kunde rumme 3000. 1808 vedkendte han sig Baptismen, og dette gav Anledning til en Spaltning i hans egen Menighed og til bitre Stridigheder udenfor den. Til sit Forsvar udgav han 1811 Traktaten: *The Duty of Christian Forbearance in Regard to Points of Church Order* og tog Del i mange af den Tids kirkelige Skærmydsler. Navnlig var han ivrig Deltager i en Strid om Forsoningen, der vakte stor Opmærksomhed baade i Storbrittanien og mange Steder paa Fastlandet. Han døde i Edinburgh 8. Febr. 1851. — 2) **Robert H.**, Broder til ovennævnte, fødtes 28. Febr. 1764 i London. Ogsaa han gik først til Søs, men da han kom under Paavirkning af David Bogue (I, 349), opgav ogsaa han Sølivet og gik til Edinburgh for at optage Studierne. 1796 tænkte han paa at grunde en Mission for Indien og vilde selv, ledsaget af Bogue og andre, gaa derhen, men det østind. Handelskompagni vilde ikke tillade det. Han besluttede da at virke for Guds Riges Udbredelse i Skotland. 1798 solgte han sit Gods, Airthrey, begyndte at prædike og hjalp sin Broder med at organisere Menigheden i Edinburgh. Han skal i 12 Aar (1798—1810) have brugt over 70,000 Pd. St. til Missionen i Skotland. 1798 fik han den Tanke at hente 24 Børn i Afrika, som derpaa, efter at være opdragne i Krdm, skulde gaa tilbage til deres Fødesteder. Børnene kom ogsaa til Skotland, men de bleve overgivne til andre, og der rejste sig en Storm mod H. baade paa Grund af hans relig. og polit. Meninger. For at forsvare sig udgav han 1800 *Addresses to the Public.* 1808 vedkendte ogsaa han sig Baptismen. 1816 skrev han *The Evidence and Authority of Divine Revelation* (2. ed. 1834), og derpaa rejste han til Genève, hvor han begyndte et mærkeligt Evangelisationsarbejde, der stod i Forbindelse med Dannelsen af Frikirken dér (S. 129). 1817 gik han til Montauban, hvor han virkede paa lignende Maade, og 1819 vendte han tilbage til Skotland, hvor han købte Auchingray i Lanarkshire. 1824 tog han Del i Striden om Apokryferne, og 1835—37 udgav han en Fortolkning til Romerbrevet. Han døde i Edinburgh 12. Dec. 1842 og ligger begravet i Glasgow Domkirke (A. Haldane, Lives of R. H. and of his Brother, J. A. H., 1852).

Haldaniter kaldtes de Kristne, der samledes i de Bedehuse, som de to Brødre Haldane (se ovenfor) havde bygget i Edinburgh, Glasgow, Dundee og mange andre Steder i Skotland. Partiet gik siden op i andre Samfund.

Halenius. 1) **Lars H.**, f. 1654 i Söderala i Helsingland, Student i Upsala 1674, *Mag. phil.* 1682; efter en Tid at have været Legationspræst i Rusland, blev han 1685 Konrektor og 1690 Lektor i Gefle; blev 1693 udnævnt til Spr. i Söderala; 1711 Provst; Medlem af Rigsdagen 1720; død 21. Maj 1722. Grundig lærd, som H. var, er han særlig bleven berømt ved sin store Bibelkonkordans (udg. efter hans Død, Ny Test. 1734, Gl. Test. 1742). — 2) **Engelbert H.**, ovennævntes Søn, f. 1700 i Söderala, Student i Upsala 1719, *Mag. phil.* 1728; Konrektor i Gefle 1729, 1730 udnævnt til Adjunkt i Filos. i Upsala, 1745 teol. Prof., 1751 Rigsdagsmand, 1752 *Dr. theol.*, 1753 Biskop i Skara; død 14. Febr. 1767. — Som Prof. var H. sin Tids betydeligste Repræsentant for den strenge Ortodoksi i Upsala. Som politisk Personlighed beskyldes han senere for Gerrighed og Upaalidelighed, Egenskaber, som altfor let udvikledes og trivedes under den sv. saakaldte »Frihedstids« Partistridigheder. 1756 sad han i den Kommission, som fældede Dommen over Grev Brahe. Han skal have stemt for Dødsstraf med de Ord: »Hug Hovedet af Gaasen, saa skriger den ikke mere«. Den gennemgribende Forandring, der foregik med H. mod Slutningen af hans Liv, har man sat i Forbindelse med en Samtale med Emanuel Svedenborg. Denne dadlede ham engang for hans Gerrighed og overmodige Færd m. m. og tilføjede: »De har ogsaa allerede beredt Dem et Rum i Helvede« — dog skulde han om nogle Maaneder angribes af en haard Sygdom, da Herren vilde forsøge at omvende ham. »Skriv da til mig«, sagde Svedenborg, »saa vil jeg sende Dem mine teologiske Skrifter«. Forudsigelsen gik i Opfyldelse, idet H. 1763 blev ramt af et Slagtilfælde. Han gjorde for Alvor Bod og Bedring og blev et kærligt og velgørende Menneske. Der fortælles, at han blev en af »Nya kyrkan«s vigtigste Støtter og aabent erkendte, at Svedenborgs teologiske Skrifter indeholdt Menneskehedens kosteligste Skatte. *O. A.*

Hales, John, f. i Bath 1584, studerede i Oxford, hvor han 1603 blev B. A. og 1609 M. A.; i Mellemtiden var han bleven præsteviet. 1612 blev han Lærer i Græsk og det følgende Aar Fellow i Eton College. Han havde en Velynder i Sir Henry Savile, der benyttede ham ved Udgivelsen af Krysostomos's Værker i 8 Foliobind. Da han 1616 var bleven Kapellan hos den eng. Gesandt i Holland, fik han Lejlighed til som Tilhører at overvære Forhandlingerne paa Dordrechter-Synoden (I, 672), hvilket fik afgørende Betydning for ham. Hans Breve derfra (Works III), der i det hele give Bidrag til Mødets Historie, vise, at han ikke kunde slutte sig til noget af Partierne, men at Striden imellem dem stemte ham irenisk for hele Livet. 1619 vendte han tilbage til Eton College, hvor han levede stilfærdigt mellem de mange Bøger, han efterhaanden samlede; han selv blev kaldt »et vandrende Bibliotek«. Mens Chillingworth affattede sit berømte Skrift om Protestantismen (I, 500), der udkom 1637, skrev H. paa hans Opfordring en Bog om *Schisms and Schismatics*, der gik rundt i Haandskrift og 1642 blev udgivet mod Forf.s Vilje. Han søger Aarsagerne til kirkelige Spaltninger og finder, at den dybest liggende er Mangel paa Kærlighed, og af Hensyn til Enhedens Bevarelse mener han, at den kirkelige Lærefrihed kun bør begrænses af nogle faa Grundlærdomme. Han skyldte maaske nok socinianske Forfattere noget, men der blev dog gjort ham Uret, naar han beskyldtes for Socinianisme; de Skrifter, hvorpaa Anklagen støttedes, kom ikke fra hans Haand. Derimod vise nogle af hans posthume Smaaskrifter, at han i det mindste en Tid af sit Liv kun havde

ringe Tanker om Bispedømmet og hyldede den zwingliske Opfattelse af Nadveren. Han hørte ligesom Chillingworth til den Gruppe af liberale Teologer, som samledes om Lord Falkland, og som grundlagde den Retning, man i den nyeste Tid kalder den bredkirkelige. Ærkebiskop Laud søgte 1638 at vinde ham og gjorde ham det følgende Aar til Canon af Windsor, men snart efter hærgede Borgerkrigen den eng. K. 1642 mistede H. sin Præbende, og 1649 blev han udstødt af Kollegiet, hvorefter han levede i saa trange Kaar, at han blev nødt til at sælge sit Bibliotek; han døde 1656 i Eton. Selv udgav han kun lidet, men dels i hans Levetid, dels efter hans Død udgav andre hans Skrifter, og hans samlede Værker bleve af Sir David Dalrymple udgivne i 3 smaa Bind i Glasgow 1765 (J. Tulloch, Rational Theology and Chr. Philos. in the 17th Century, London 1872, I). *C. E. F.*

Hales, Alexander fra, se I, 52.

Hálfdánarson, Helge, isl. Teolog og Psalmedigter. Han fødtes 19. August 1826 paa en Bondegaard, Rútstadir i Øfjorden, hvor Faderen, den senere præsteviede og ansete Provst Hálfdán Einarsson, dengang levede som Bonde; Moderens Navn var Alfheidur, en Datter af den bekendte Forf. af opbyggelige Smaaskrifter, Præsten Jón Jónsson paa Mödrufell (s. d. Art.). Student 1848, teol. Kand. fra Universitetet 1854, blev han det følgende Aar præsteviet; de 3 første Aar var han Præst til Kjalarnesping, fra 1858 til Gardar paa Alftanes tæt ved Reykjavik. I Aaret 1867 faar han Ansættelse ved Præsteskolen i Reykjavik, og 1885 bliver han Forstander, eller *Lector theologiæ,* ved Skolen, hvilket Embede han varetog til sin Død 2. Jan. 1894. Inderlig Trosvarme og bekendelsestro Fastholden ved den kirkelige Arv er Kærnen i H. H.s mangesidige og velsignelsesrige Virksomhed. Ved Præsteskolen var han hovedsagelig Lærer i Kirkehistorie, Etik og praktisk Teologi. Frugterne af denne Lærervirksomhed har man i »Saga fornkirkjunnar« (Oldtids-Kirkens Historie), »Kristileg sidfrædi (Etik) eftir luterskri kenningu« og »Stutt ágrip af prjedikunarfrædi« (Kort Omrids af Homiletiken). Disse Lærebøger ere for største Parten udgivne efter hans Død, ved hans Søn, 1. Docent ved Præsteskolen, Jón Helgason, og de benyttes fremdeles ved Skolen. Alle H. H.s Forelæsninger og Lærebøger udmærkede sig ved stor Indholdsrigdom og klar Fremstilling. Ved sit 25aarige Lærerjubilæum udtalte H. H., at da han som ung Mand traadte i Kirkens Tjeneste, var der 3 Ting, der særlig trængtes, og som han ønskede at sysselsætte sig med: en bedre Lærebog ved Konfirmationsundervisningen, en ny Psalmebog og Revision af Bibeloversættelsen; de to af sine Ønsker havde han faaet opfyldt, det tredje og sidste stod tilbage, men vilde blive optaget af yngre Kræfter, hvilket Haab nu ogsaa er ved at gaa i Opfyldelse under Biskop Hallgrimur Sveinssons Ledelse. Balles Lærebog udkom i isl. Oversættelse 1796 og fortrængte helt »Ponti« o: Pontoppidans Lærebog. Da man saa begyndte at finde »gamle Balle« mindre tidssvarende, udkom 1866 en Oversættelse af Balslevs Katekismus, men den slog heller ikke rigtig an. H. H.s fuldstændig nye og originale Lærebog »Kristilegur barnalærdómur eftir luterskri kenningu« fra 1877 vandt derfor ogsaa meget hurtig Indgang; den eneste Anke mod denne fra Indholdets og Formens Side ypperlige Lærebog er, at den muligvis har for meget dogmatisk Stof for Børneundervisningen. Den deles i 2 Hoveddele: Troslære og Sædelære. Fra Aarh.s Begyndelse havde Island en Psalmebog, der var ikke saa lidt paavirket af den da raadende rationalistiske Aand. Bogen blev ikke godt modtaget, og endnu mindre tilfredsstillende fandt man den, efter at Sansen var vaagnet for Sprogets Renhed og Skønhed ved Sagaudgaverne, og langt større formelle Krav stilledes til Digtningen. Et Tillæg ved Midten af Aarh. hjalp kun lidt, og Biskop Pjetur Pjetursson vilde derfor imødekomme Ønskerne om en ny Psalmebog. Til det Arbejde vilde han faa Hjælp af H. H., som da var lige begyndt paa sin Lærergerning ved Præsteskolen og var allerede kendt som en digterisk begavet Mand, med særlig Interesse for og Kendskab til Psalmedigtningen. Men de kunde ikke enes om Fremgangsmaaden, H. H. vilde gaa langt radikalere til Værks end den forsigtige Biskop; den reviderede Psalmebog af 1871 indeholdt adskillige Psalmer af H. H., men han lagde ikke noget Arbejde til. Denne Revision blev regnet for et mindre vellykket Halvværk, og 1878 nedsattes et Udvalg af 7 Mænd til gennemgaaende Revision af Psalmebogen. I denne Kommission kunde H. H. indtræde, da den fik fuldstændig frie Hænder, og han var dens selvskrevne Formand, der havde det meste af Arbejdet. Den nye Psalmebog udkom 1886 indeholdende 650 Psalmer, hvoraf knapt femte Delen var overført fra ældre Psalmebøger i uforandret Skikkelse. Over 200 Psalmer stammer fra H. H.s Pen, hvoraf tredje Delen ere originale. Som Psalmeoversætter har H. H. lagt særlig Vægt paa at faa med de Psalmer, der i den lutherske Kirke ere blevne Fælleseje. Han har saaledes givet en tro Oversættelse af samtlige Luthers Psalmer, der endnu ikke ere udgivne i sin Helhed. To mindre Udvalg af oversatte og originale Psalmer af H. H. udkom 1873 og 1874. H. H.s Psalmer udmærker sig ved sin ægte kirkelige Tone, Inderlighed og Trosstyrke og streng Iagttagelse af alle metriske Krav. En Prædikensamling eller Postil af H. H. er under Trykning (Nov. 1900). H. H. havde en Tid Sæde paa Altinget, i Aarene før Tusindaarsfesten, dengang Forfatningsstriden stod paa sit højeste. Skønt han gjorde sig lidet gældende i Politiken, fik hans sindige Mæglerstilling en ikke saa ringe Betydning netop i Forfatningssagen. Et Boglegat ved Præsteskolen »Minningarsjodur lektors H. H.«, stiftet af Landets Præster, gemmer Mindet om Islands ypperste Lærer i det 19. Aarh. *Th. Bj.*

Halhul, en By i Juda (Josva 15, 58), eksisterer under samme Navn endnu som en stor muhammedansk Landsby N. for Hebron over for Betsur. Efter jødisk Overlevering er Gads, Davids Seers, Grav i H., i hvis Omgivelser der ogsaa findes gl. Klippegrave og Ruiner, bl. a. af en Kirke. *L. G.*

Hali, en By i Aser Stamme (Josva 19, 25). Beliggenheden er tvivlsom; nogle identificere den med Alia N. Ø. for Aksib. *L. G.*

Halieutik (ɔ: aandelig Fiskefangst), Prædikenens Teori, er et andet Navn paa Homiletiken (se d. Art.). Sickel skrev 1829 en Homiletik under Titlen »Grundriss der H.«.

Halifax. 1) **George Savile, Marki af H.**, f. 1633, valgtes 1667 ind i Parlamentet og blev Englands betydeligste Statsmand under Karl II. I Henhold til den Grundsætning, at det rette altid ligger midt imellem to Yderligheder, søgte han Middelvejen mellem Tidens politiske og religiøse Modsætninger. Som Fører for Mellempartiet i Parlamentet, *the Trimmers*, kæmpede han baade mod Torier og Whigger og var ofte i Opposition mod Regeringen. Derved paadrog han sig Karl II's Uvilje, men han steg dog fra den ene høje Værdighed til den anden, og da han var valgt ind i det nyoprettede Tredivemandsraad, blev han Kongens uundværlige Raadgiver; 1682 blev han Marki og Lord-Seglbevarer. Til hans politiske Grundsætninger svarede paa det religiøse Omraade det bredkirkelige Standpunkt; han var en af de Statsmænd, der arbejdede for Gennemførelsen af den Tolerance, som en Række store Teologer og Filosofer havde krævet. Vel var han en erklæret Modstander af Papismen og opfordrede i en lille Traktat Dissenterne til at gøre fælles Sag med den biskoppelige Kirke mod den rom.-kat. Propaganda, men han talte og stemte mod Testakten; han modarbejdede den papistiske Indflydelse, der udgik fra Kongens Broder, men forsvarede hans Ret til Tronen. Under Jakob II havde han ingen Del i Regeringen. Vilhelm III gjorde ham derimod 1689 til Lord-Seglbevarer paany; men allerede det følgende Aar trak H. sig tilbage fra det politiske Liv, og 1695 døde han. Hans Skrift *The Character of a Trimmer* er typisk for engelsk Statsmandskunst: det er et Forsvar for den Frihed, der langsomt, men sikkert baner sig Vej indenfor de gamle Former (H. C. Foxcroft, The Life and Letters of Sir George Savile, first Marquis of H., with a new Edition of his Works, I—II, London 1898). *C. E. F.* — 2) **Charles Lindley Wood H.**, Viscount, f. i London 7. Juni 1839, gik i Skole i Eton og studerede i Oxford. 1862—70 var han *groom of the Bed-chamber* hos Prinsen af Wales. Han er Præsident for den stærkt højkirkelige *English Church Union* og har som saadan spillet en Rolle under Tilnærmelsesforsøgene til Rom. En fra ham selv stammende Beretning om disse findes i A. C. Benson, Life of Edw. White Benson (London 1901) S. 492 f.

Halikarnassos (nu Budrun), berømt dorisk Koloni paa Lilleasiens Kyst i Karien, Herodots Fødeby og i Oldtiden navnkundig ved Fyrsten Mavsolos' Gravminde (Mavsolæet). Den blomstrede under Persernes Overherredømme, indtil den 334 f. Kr. blev ødelagt af Alexander d. st. Uden nogen Sinde at vinde sin gamle Velmagt tilbage naaede den dog ved sin gunstige Handelsbeliggenhed en Efterblomstring og var i den kr. Tid Bispesæde. 1 Mak. 15, 23 nævnes den som en Stad af Betydning, blandt de Lande og Byer, til hvilke det rom. Senats Rundskrivelse til Gunst for Jøderne sendtes 139—38 f. Kr. Allerede da har der altsaa i H. været en jødisk Menighed, hvis Rettigheder til fri Religionsøvelse paa et senere Tidspunkt omtales af Josefos. *L. G.*

Halitgar, Biskop af Cambrai fra o. 817, skal være død o. 830 (efter nogle 25. Juni 831). Om han var den H., der ledsagede Ebo af Reims paa hans Rejse til Norden 822, er mere end tvivlsomt. H. af Cambrai har efter Ebo af Reims's Tilskyndelse udarbejdet en Bodsbog (aftrykt i Migne, Patrol. Lat. 105).

Hall. 1) **Arthur Crawshay Alliston H.**, Biskop i Vermont i Nordamerika, fødtes i Binfield i Berkshire 12. April 1847. Han studerede i Oxford, hvor han 1869 blev B. A. og 1872 M. A. og Æresdoktor i Teol. 1893. 1871 blev han præsteviet og virkede som en af Cowley-Fædrene (I, 562) i Oxford Stift. 1873 gik han til Amerika, hvor han blev Hjælpepræst og Præst i Boston og fik 1891 amerik. Borgerret. 1893 blev han valgt til Biskop af Vermont. Han er en af Amerikas betydeligste Teologer. Bl. hans mange Skrifter maa især mærkes *Christs Tentation and Ours*, der 1896 var Baldwin-Forelæsninger (I, 204) ved Michigan-Universitetet. — 2) **Robert H.**, eng. Baptistpræst, fødtes 2. Maj 1764 i Arnesby i Leicestershire. 1778 modtog den tidlig udviklede Dreng Daaben som voksen, og kort efter kom han i Baptist-Akademiet i Bristol. 1785 begyndte han sin Løbebane som Baptistpræst i Bristol og vandt stort Ry som Prædikant, skønt han var ikke lidt paavirket af Priestley (se d. Art.). Som Teolog var han Arminianer og snarere Dualist end Tilhænger af Treenighedsdogmet. 1791 kom han som Baptistpræst til Cambridge, og dér studerede han selv ivrig Hebraisk og nyere Sprog. 1800 holdt han, med Henblik til Frankrig, en Prædiken om den moderne Vantro, der vakte et stort Røre, og ved en Apologi for Pressens Frihed fik han megen Anseelse i liberale Kredse. For at modarbejde en Sygdom, der plagede ham, brugte han mange narkotiske Midler, som nedbrød hans Helbred, saa at han et Par Gange var ved at bukke under for Melankoli, 1806 nedlagde han sit Embede paa Grund af Sygdom, og fordi hans relig. Grundanskuelse var blevet ændret, efter at han havde oplevet en Omvendelse. 1807 blev han igen Præst for 2 Menigheder i Harvey Lane i Leicester, og dér holdt han 1817 en berømt Tale i Anledn. af Prinsesse Charlottes Død. 1826 vendte han tilbage til Bristol, og dér døde han 21. Febr. 1831.

Hallbäck, Hans Peter, f. 18. Marts 1784 i Malmø, blev 16 Aar gl. Student i Lund og tog 18 Aar gl. sin Præsteeksamen. Som Lærer i Göteborg fra 1802 kom han i Forbindelse med Brødremenigheden og blev 1804 optaget i den. Siden virkede han ved dens Skoler i Tyskland 1810—13 og i Irland, blev 1815 Præst ved Brødremenigheden i Fairfield i England og 1817 udsendt til Gnadenthal i Kaplandet som Leder for den sydafrikanske Brødremission, 1836 tillige Biskop for den. H. virkede i denne Stilling til sin Død 25. Nov. 1840 med stor Iver, Troskab og praktisk Dygtighed og vandt sine ulærde Medarbejdere ved sin ydmyge Færd. Han berømmes som en af Menighedens første Missionærer; særlig tog han sig af Børnene i Gnadenthal og af Ungdommen, og han grundede dér 1848 en Skole for indfødte Medhjælpere. *V. S.*

Halldin, Johan Gustaf, svensk svedenborgiansk Forf., f. 7. Sept. 1737, blev 1763 Kopist

i Udenrigsdepartementet og senere Kancellist ssteds. Under Rejser i Udlandet modtog han dybe Indtryk af Cagliostro og Mesmer. Han kom snart til det Resultat, at de hemmelighedsfulde Fænomener, han gjorde Bekendtskab med, kun fandt deres Forklaring i Svedenborgs Teosofi. 1779 vakte han megen Opmærksomhed ved i »Stockholmsposten« med stor Skarphed at angribe Kronebrænderierne m. m. Han blev dømt fra Ære, Liv og Gods, men benaadedes af Gustaf III, som oven i Købet gav ham 150 Dukater i Guld. Sin Taknemmelighed søgte han at vise ved at forsøge at vække Kongen af hans relig. Ligegyldighed. Mundtlig og skriftlig holdt han sine Straffepræ dikener for Kong Gustaf og hans bekendte Statssekretær Schröderheim, som i sine »Anteckningar till kon. Gustaf III's historia« har skildret ham som en »baade ud- og indvortes besynderlig Mand«, fanatisk, strengt oprigtig, uforsagt, stundum i yderste Misère, stundum i en vis Overflod, kundskabsrig, navnlig udmærket dygtig i levende Sprog osv. Rent ud vanvittige ere de Fantasier, H. fremsatte i den Frimurerkreds, der samlede sig omkring Kongen og Hertug Carl, angaaende Forbindelserne mellem denne Verden og Aandeverdenen: indenfor »helgamannasamfundet« ved Gustafs Hof var H. selv Værten, hos hvem Paaskelammet skulde ædes, Kongen var Kristus, Digteren Oxenstjerna Johannes osv. Imidlertid blev H. udnævnt til kgl. Sekretær, en Titel, som han senere beholdt, og svedenborgianske Prædikanter indkaldtes ved hans Indflydelse til at afholde Gudstjenesten i Slotskapellet. 1784 begyndte et Selskab med H. som Hovedmand at udgive »Aftonbladet«, den første i svedenborgiansk Aand redigerede svenske Avis, som dog allerede ophørte at udkomme efter 7—8 Maaneders Forløb. Ved H. og Aug. Nordenskiöld, tilligemed Creutz, Axelson m. fl. florerede Aandefeberen og Guldmageriet ved Hove. Tilsidst kølnedes dog Kongens Interesse for Teosoferne, efter at Digteren Kellgren havde svunget Spottens Svøbe over dem. Der synes ogsaa at være indtraadt en Brydning, da H. efter »Sikkerhedsaktens« Udstedelse 1789 sendte Kongen et Brev, hvori han udvikler, at denne paa Grund af sit Overmod, sin uretfærdige Krig m. m. befandt sig paa det Punkt, som »svarede nøjagtigt til den 16. Grad blandt de fordømte«. Af den franske Revolution ventede H. sig de lykkeligste Virkninger, og han gjorde Udkast til en Regeringsform, som skulde blive almindelig for hele Verden. 1798 boede H. i Göteborg, hvor han udgav første Bind af et Arbejde med Titel »Samling af skrifter i åtskilliga ämnen«, og 1807 finde vi ham bosat i Helsingborg, hvorfra han tilstillede Gustaf IV Adolf et Brev med saa skarpe Irettesættelser, at Kongen blev dybt greben og nedslaaet derover. Hvornaar H. vendte tilbage til Stockholm, vides ikke, men han døde dér 4. Dec. 1825 i en Alder af 88 Aar. *O. A.*

Halldórsson. 1) **Bjørn H.**, isl. Præst og Leksikograf, 1724—94, indehavde i o. 30 Aar Præstekaldet Sandlanksdalur paa Nordsiden af Bredebugten, men forflyttedes 1781 til det paa Sydsiden liggende Setberg, hvor han ogsaa døde. Hans Hovedværk er det isl. lat. Leksikon, som først udkom 1814 med en tilføjet dsk Oversættelse af R. K. Rask, et meget værdifuldt Arbejde. B. H. gjorde sig ogsaa meget fortjent ved forskellige landøkonomiske Skrifter og ved Havedyrkningens Fremme. — 2) **Jón H.**, Biskop af Skalholt 1322—39, en Dominikaner, der roses for sin store Lærddom; han havde ogsaa i flere Aar opholdt sig i Bologna og Paris. Han indførte ved Lov paa Altinget 1325 Kristi Legemsfest, der altsaa brugte henved 60 Aar for at naa op til Island, og fik dér Navnet »Dýridagur«. Man tillægger ogsaa ham Indførelsen og Oversættelsen af romantiske Eventyr. D. i Bergen 1339. — 3) **Jón H.**, isl. Præst og Historiker, f. paa Reykholt i Borgarfjorden 1665, tilhørte en Præsteslægt, som i henved 200 Aar indehavde Præsteembedet paa denne bekendte Sagagaard; Slægten nedstammede fra en Broder til Islands første lutherske Bisp Gissur Einarsson (I, 731). J. H. tog teol. Embedseksamen ved Universitetet 1686, virkede siden i nogen Tid som Lærer paa Skalholt, blev præsteviet til Hitardalur paa Vestlandet, hvor han forblev til sin Død 1736. Under Vakancer varetog han det skalholtske Bispeembede og Rektorat. J. H. regnes til Islands lærdeste Mænd, og hans personalhistoriske Samlinger ere yderst omfattende og vigtige; de ere benyttede af Sønnen, Biskop Finnur Jónsson (se d. Art.) i hans isl. Kirkehistorie. Fortegnelsen over samtlige isl. Præster og Provster (1869), ved Sveinn Nielsson, støtter sig ogsaa hovedsagelig til J. H. for Skalholts Stifts Vedkommende. *Th. Bj.*

Halle ved Floden Saale fik 1691 ved Kurfyrst Frederik III et Universitet, der først blev et Arnested for Pietismen, siden for Rationalismen. Det blev, efter at Kejser Leopold 1693 havde givet Tilladelse til dets Oprettelse, indviet 1694. Det skulde efter Kurfyrst Frederik III's Mening være et Fristed for Fordragelighed, og Mænd som Thomasius og Wolff bidrog til at fæstne Tolerancen dér. Man sagde: »Den, der gaar til H., kommer tilbage enten som Pietist eller Ateist«. 1806 blev Universitetet i H. ophævet af Napoléon, men efter Tilsiter-Freden paany aabnet; saa atter lukket 1812, og atter aabnet efter Napoléons Fald. 1815 blev Wittenberger-Universitetet forenet med Universitetet dér. Blandt de mange teol. Lærere, der paa forskellig Vis have bragt H.-Wittenberg i det store Ry, maa især nævnes: Breithaupt, Francke, Semler, Griesbach, Knapp, Schleiermacher, Wegscheider, Gesenius, Guericke, Ullmann, Tholuck, Jul. Müller, Kähler, Kautzsch og Köstlin. — Ikke mindre vigtig end Universitetet i H. ere de saakaldte Franckeske Stiftelser (Vajsenhuset, forskl. Skoler, den Cansteinske Bibelanstalt, Missionsanstalten osv.).

Halleluja-Psalmer. Ordet Halleluja (hebr.) betyder: Priser Jah (ɔ: Jahve). Under Betegnelsen H.-Ps. sammenfattes en Del gltlige Psalmer, som indeholdt Ordet H. De ere i den massoretiske Tekst følgende: 104—106, 111—113, 115—117, 135, 146—150, og H. staar her enten i Begyndelsen eller i Slutningen af Psalmerne eller begge Steder. Men ved Sammenligning med LXX bliver det sandsynligt, at H. oprindelig altid har staaet i Begyndelsen af Psalmen, saa at f. E. det H., hvormed Ps. 104 slutter, i Virkeligheden hører til Ps. 105.

osv., samt at H.-Ps. blive følgende: 105—107, 111—118, 135, 136, 146—150. Ordet H. henviser øjensynligt til Psalmernes liturgiske Brug i det andet Tempel eller maaske delvis i Synagogerne. Om en saadan Brug have vi nu for flere H.-Ps.s Vedkommende positive Efterretninger. Ps. 113—118, der sammenfattedes under Benævnelsen (det ægyptiske) Hallel, bleve sungne i Templet paa de 3 store aarlige Fester samt Tempelvielsesfesten, desuden under Paaskemaaltidet i Hjemmene (jvfr. Mt. 26, 30). Et andet Hallel udgjorde Ps. 146—150, der brugtes ved Morgentjenesten. Med Navnet »det store Hallel« betegnedes Ps. 136 eller Ps. 120—136 tilsammen; men den paa visse talmudiske Udtalelser byggede Opfattelse, at disse Psalmer blev sungne om Nætterne under Løvhyttefesten, er usikker. Om Anvendelsen af Ps. 105—107 og 111—112 mangle Efterretninger ganske (Buhl, Psalmerne 1900, S. XII, hvor videre Literatur, navnlig Grätz i Monatsschrift für Gesch. und Wissenschaft des Judenthums 1879; Jacob i Zeitschr. für alttestl. Wiss., 1896, er anført). *J. C. J.*

Haller, Berthold, Berns Reformator, fødtes i Aldingen ved Rottweil 1492 og gik i Skole dér, sammen med Calvins og Bezas Lærer, Melchior Volmar. Senere kom han til Pforzheim, hvor han lærte Melanchthon at kende; 1510 gik han saa til Köln for at studere Teol., og dér blev han Baccalaureus. 1513 blev han kaldet til Skolen i Bern, og dér aabnede der sig en stor Virksomhed for den beskedne og i mange Henseender mangelfuldt forberedte unge Mand. Han blev valgt til Kapellan for et af Byens Laug, til gejstl. Notar og »Helfer« hos Thomas Wyttenbach ved St. Vincentius-Domen; Wyttenbach viste ham, som tidligere Zwingli og Leo Jud, til den hl. Skrift. 1521 lærte han Zwingli at kende. 1519 var han bleven Præst; 1520 blev han Wyttenbachs Efterfølger som Korherre og Præst. Nu begyndte han i Luthers Spor at prædike om de 10 Bud og Evangeliet og udlagde navnlig Matthæos-Evangeliet. I Bern dannedes der en evangelisk sindet Kreds, som talte mange Medlemmer baade af det store Raad og af Borgerskabet i sin Midte. Men der mærkedes efter 1522 ogsaa Modstand, og 1523 søgte det rom.-kat. Parti at standse den reformatoriske Bevægelse, og B. H. blev anklaget for forskelligt. Flere af hans Meningsfæller maatte forlade Bern, og sidst paa Aaret 1524 var han Ref.s eneste Talsmand i Byen. Gendøberne voldte ogsaa ham mange Vanskeligheder, men Zwingli og Züricherne styrkede ham paa alle Maader. I Julen 1525 hørte han op med at læse Messe, men lagde saa meget desto større Kraft paa sin Prædikegerning. 1526 blev B. H. stævnet til Baden for at aflægge Regnskab for sin Tjeneste, og dér disputerede han med Eck. Da han kom hjem fra Samtalen i Baden, blev han spurgt, om han fremdeles vilde læse Messe. Han svarede nej paa dette Spørgsmaal og sagde, at han helst vilde rejse sin Vej. Korherre-Præbenden blev da taget fra ham, men han fik Præsteløn paa anden Maade, og Ref. udbredte sig. 1527 fik han i Franz Kolb en ny Medkæmper, og 1528 holdtes i Bern den mærkelige Samtale (Jan. 1528), som fik saa stor Betydning for Ref. i Schweiz (I, 271). 7. Febr. 1528 udkom der et Reformations-Edikt, i hvis Affattelse B. H. har haft væsentlig Del, og i den følgende Tid virkede han for Ref.s Befæstelse i Byen og paa Landet. 1530 var han i Solothurn, hvor hans Forsøg paa at indføre Ref. mødte stærk Modstand. Under Kappeler-Krigen (se Art. Zwingli) søgte han forgæves at mægle. Derved kom han i et spændt Forhold til Kolb og andre Venner. 1532 blev han valgt til Dekan for Berner-Kapitlet; 25. Febr. 1536 døde han. Han har ikke efterladt sig Skrifter (Pestalozzi, B. H., Elberfeld 1861).

Haller, von. 1) **Albrecht von H.,** naturkyndig og kr. Apologet. Naar denne berømte Anatom og Fysiolog nævnes her, er det ikke hans store Betydning for den medicinske Videnskab, der skal fremhæves, men hans Virksomhed som kr. Apologet, der ikke mindre hædrer hans Minde. H. tilhører en gammel, anset Schweizerfamilie og blev født i Bern 1708. Efter omfattende naturvidenskabelige Studier i Leiden og Paris vendte han 1729 tilbage til sin Fødeby og gjorde sig bekendt som udmærket Botaniker og Digter og var tillige Lærer i Anatomi. 1736 blev han kaldet til det nyoprettede Universitet i Göttingen som Professor i Anatomi, Kemi og Botanik. I 17 Aar virkede han her med Berømmelse; da drev Hjemvé ham 1753 tilbage til Schweiz, hvor han fortsatte sine videnskabelige Arbejder og tillige tog Del i det politiske Liv. Han døde i Bern 1777. I Forbindelse med dyb Religiøsitet besad han en levende Trang til inderlig Erkendelse af den bibelske Sandhed. I sine »Breve om Aabenbaringens vigtigste Sandheder«, 1772 (paany udg. af Auberlen 1858; overs. paa Dansk 1774 af H. J. Birch) bekender han varmt Troen paa Kristus som Guds Søn; ligesaa i sine »Breve over nogle endnu levende Fritænkeres Indvendinger mod den kr. Religion«, 1775 (overs. paa Dansk 1777—80 af E. Werdel). Igennem alle hans Digte gaar en dyb, sædelig Alvor. Gennemlevede Sorger og nedbrudt Helbred have helt igennem givet dem en Vemodstone; de vandt stort Bifald og blev oversatte i adskillige Sprog. I bunden Stil behandlede han ogsaa »det ondes Oprindelse« (overs. i danske Vers af N. K. Bredal). En Ven af ham udgav efter hans Død »Tagebuch seiner Beobachtungen über Schriftstellen und über sich selbst« (2 Bd. 1787). Ved denne Dagbog oplader han Læseren sit Indre og giver Indblik i et Hjerte, der kæmper efter Gud. — Digteren J. Baggesens 1. Hustru var en Datterdatter af H. (C. Baggesen, A. von H. als Christ und Apologet, 1865; Güder, A. v. H. als Christ, 1878). — 2) **Karl Ludvig von H.,** Statsøkonom og Konvertit, forriges Sønnesøn, blev født i Bern 1768 af reformerte Forældre. Uden at have besøgt noget Universitet kom han 1795 som Sekretær ind i Berner-Regeringen. Han hadede Revolutionen i alle dens Former og lagde hverken i Tale eller Skrift Skjul paa sin Opfattelse. Da derfor den gamle Statsordning omstyrtedes 1798, maatte han forlade sit Fædreland og gik i østerrigsk Tjeneste. Han ledsagede Erkehertug Karl i forskellige Felttog og beklædte en Sekretærpost til 1806. Da den franske Hær nærmede sig, flygtede han til Kroatien og blev dér til Presburger-Freden var sluttet. Efterat

Forholdene i Schweiz vare reorganiserede, blev han Professor i Retslære i Bern og fik Sæde i Kanton Berns Raad fra 1814. Snart efter begyndte han Udgivelsen af sit Livs Hovedværk »Restauration der Staatswissenschaft« (4 Bd., 1816—20; senere omarbejdet og forøget flere Gange), hvis Grundtanke er, at al Frelse afhænger af Regeringernes absolute Herredømme og Undersaatternes ubetingede Lydighed; det er Idealet fra Stuarternes og Ludvig XIV's Tid: Kongemagtens droit divin. Alt, hvad der i mindste Maade bærer Spor af Revolution, er af det onde. Ved saadanne Anskuelser, og da han tilmed hemmeligt intrigerede for Jesuiterne, kom han i heftig Strid med det øvrige Raad og blev frataget sit Sæde i Regeringen. Han havde i flere Aar skjult tilhørt Romerkirken; nu, 1820, aflagde han offentligt sin Bekendelse og søgte at retfærdiggøre sit Skridt ved et aabent Brev til sin Familie. Dette »Brev« (1821) vakte umaadelig Opsigt og blev trykt mindst 50 Gange i forskellige Sprog. Han drog derefter til Paris og fik 1825 Ansættelse i Udenrigsministeriet. Ved Julirevolutionen maatte han atter forlade Frankrig og bosatte sig i Solothurn, hvor han døde 20. Maj 1854, stadig literært og politisk optaget i kras reaktionær Retning. Hans Stridsskrifters Antal er betydeligt; da Lamennais 1834 udsendte sin »Paroles d'un Croyant« mødte H. med et Modskrift »Satan og Revolutionen«. I 1847 rettede han Opfordring til Kongen af Preussen om ikke at opgive sin Enevælde ligeoverfor det fremtrængende Demokrati. Paa Frimurerne var han meget forbitret, og Kilden til Tidens sociale Nød saa han ene i de konstitutionelle Forfatninger. Hans Livsgerning er et afmægtigt Forsøg paa at genopvække en svunden Tid fra de døde. *A. J.*

Halling, Honoratus, Præst, f. 14. Nov. 1819. teol. Kand. 1843. I 1847 blev han pers. Kap. i Aker. Det Kendskab han her fik til Arbejderbefolkningen i Kristianias Udkanter, bragte ham til at vie den et opofrende Arbejde. En Frugt heraf var den af ham stiftede Arbejderforening »Enerhaugens Samfund« (1850), som endnu bestaar. Lejlighed til helt at ofre sig for Arbejdersagen fik han, da han 1850 blev Rejseprædikant for Arbejderne ved Jernbaneanlægget til Eidsvold, og da han 1854 fik Stipendium for at virke som Afholdsagent. Den samtidige »Thraniterbevægelse« beredte ham mange Vanskeligheder, men formaaede dog ikke at lamme hans Indflydelse blandt Arbejderklassen. 1855 blev han Garnisonspræst ved Karl-Johansværn, 1864 Spr. til Lom, 1871 Provst i nordre Gudbrandsdalen og 1875 Spr. til østre Aker. Tog Afsked 1885 og døde 9. April 1886. Han grundlagde 1848 Søndagsbladet »For fattig og rig«, som endnu udkommer, og var dets Redaktør til 1853. Af hans Bøger, mest Opbyggelsesskrifter, nævne vi »En liden Postille for Børn« (1846). *A. B.*

Hallohes i Neh. 10, 25 [24], egentlig Navnet Lohes med Artiklen ha, en jødisk Familie, der deltog i Pagtsfornyelsen under Nehemja. En Mand Sallum af samme Familie nævnes Neh. 3, 12 ved Murenes Istandsættelse. *L. G.*

Hallström, Carl Erik, f. i Lofta i Østergötland 3. Okt. 1786, Student i Upsala 1803, *Mag. phil.* 1809, Præst 1817, s. A. Spr. i Ed og Eds Kapel i Linköpings Stift, 1825 Kontraktsprovst, 1841 Biskop i Visby, 1845 *Dr. theol.* Som Medlem af Præstestanden paa adskillige Rigsdage fra 1823 nød han stor Anseelse for sin Selvstændighed, Retfærdighed og Fædrelandskærlighed. Da han havde arvet en stor Formue, som han siden selv havde forøget, tog han paa Grund af Alder og tiltagende Sygelighed Afsked fra Bispeembedet 1858 og bosatte sig i Vestervik, hvor han døde 22. Dec. 1861. *O. A.*

Halmstad i Provinsen Halland, forhen under Lunds Bispestol, havde, som det fremgaar af Kong Frederik I's Donationsbrev til Magistrat og Borgerskab, 4 Klostre: 1) Dominikaner- eller Sortebrødreklostret. Det var sikkert dettes Prior, som 1264 af Pave Urban IV blev bemyndiget til, sammen med Subprioren for Lunds Dominikanere, at modtage Ærkebiskop Jakob Erlandsens Abdikation. 2) St. Anna Kloster, uvist af hvilken Orden, forekommer i Donationsbrev fra Aar 1430. 3) St. Katharina Kloster (Orden ligeledes uvis) forekommer i to Donationsbreve af 1454 og 1469. 4) Fransiskaner- eller Graabrødreklostret, stiftet af Kong Hans 1512. 1531 overtalte den af Borgerskabet antagne Stadsprædikant, Johan Hammingsdyng, Byens Borgere til at bemægtige sig Klostret, efter at i hans Nærværelse Munken Søfren Jakobsen i en Prædiken havde forsvaret de 3 Munkeløfter, som Hr. Johan i Forvejen i en Disputats med Guardianen Mads Madsen havde angrebet haardt. Det lykkedes imidlertid en Borger at udvirke, at 6 af Brødrene maatte blive tilbage og leve af Almisse, mod at de afholdt sig fra Prædiken, Messelæsning og Skriftemaal. Men da Søfren efter nogen Tids Forløb dristede sig til at modtage Skriftemaal, maatte ogsaa disse tilbageblevne forlade Klostret, som 1532 ved ovennævnte kgl. Brev blev givet til Byen. *O. A.*

Halsted Kloster, af Benediktiner-Ordenen, i Laalands Nørreherred, o. 6 Km. NØ. for Nakskov, blev stiftet o. 1284. En Del af Godset havde tilhørt Erik Plovpennings Datter Juta, men at hun har stiftet Klostret, er uvist. Det nævnes første Gang 1305. 1332 blev Liget af Christoffer II's Søn, Erik, bisat i Klosterkirken, hvor der læstes Dødsmesser over det, indtil det flyttedes til Sorø. 1510 blev Klostret afbrændt af Lübeckerne. Endnu paa denne Tid styredes det af en Prior, men o. 1520 blev det, maaske efter Genopførelsen, ophøjet til et Abbedi. 1538 blev det Kronlen, og fra 1588 var det i et længere Tidsrum henlagt under Enkedronningernes Livgeding. 1719 fik Baron J. Juel-Vind det i Mageskifte imod Baroniet Juellinge paa Sjælland, og 1721 ophøjedes det til et Baroni af samme Navn. Klosterkirken er nu Sognekirke for Halsted Sogn. Kun den sydlige Længe af selve Klostret er endnu bevaret. *S. M. G.*

Ham (Cham, Kham, *Χάμ*), en af Noahs 3 Sønner. Nævnes i Kildeskriftet P stedse mellem Sem og Jafet (1 Mos. 5, 32. 6, 10. 7, 13. 10, 1). 9, 18 a og 19 regnes af Kautzsch ogsaa til P, men henføres af de fleste nyere til J som dennes Indledning til Noahsønnernes Genealogi i 10 Kap., hvor V. 8—19. 21. 24—30 er

af J. Det er et Spørgsmaal, om der i 9, 24 oprindelig er ment Noahs Søn i egentlig Betydning. I Kap. 10 ere Noahs Sønner Stamfædre til de 3 Grene, hvori de bibelske Forfattere dele den gamle Verdens Folkeslag. Fra H. nedstamme saaledes (10, 6) de sydlige Folk: Kus (Ætioperne), Misraim (Ægypterne), Put (Libyerne) og Kana'an (baade i snævrere og videre Betydning). — 1 Krøn. 4, 40 nævnes en hamitisk (kana'anæisk) Befolkning i det sydligste af Kana'an i Nærheden af Gerar (LXX), hvem Simeons Stamme fratog deres Boliger; og i nogle yngre Psalmer (Ps. 78, 51. 105, 23. 27. 106, 22) kaldes Ægypten Landet Ham eller H.s Land. Det er uvist, om Ægyptens indfødte Navn Kem, koptisk Kême, Khêmi (›det sorte‹, saaledes kaldet efter Deltaets sorte Jordbund) har noget hermed at gøre, og om det ikke snarere betyder ›det varme‹ Sydland af en Rod med kh, at være varm (ægypt. Guddom Khem). *L. G.*

Ham (med egentlig ›H‹lyd, etymologisk forskelligt fra det foregaaende) er i 1 Mos. 14, 5 Susiternes (sandsynligvis = Samsummiternes, 5 Mos. 2, 20) Hjem, hvor Kedorlaomer slog dem; formodes at være det samme som Ammoniternes senere Hovedstad, Rabbat-ammon. *L. G.*

Haman, øverste Minister hos Kong Xerxes; bekendt fra Esters Bog (3, 1 osv.) som Jødernes bitre Fjende, der af Forbitrelse over Jøden Mardokajs Adfærd udvirkede en Befaling fra Kongen om at udrydde Jøderne den 13. Adar. Ved Dronning Esters Hjælp blev Ulykken afvendt, og H. selv blev hængt paa den 50 Alen høje Mast, han havde tiltænkt Mardokaj. H. har Est. 3, 1. 10 o. fl. St. Tilnavnet ›Agagiten‹, der ikke forekommer i LXX, som i Stedet for 3, 1 o. a. St. har *Βουγαῖος* (Storpraler?) og i 9, 24 (16, 10) ›Makedoneren‹. Dette sidste skal formodentlig betegne ham som Rigsfjende, og det første som jødefjendsk, som Efterkommer af Amalekiternes Konge Agag (1 Sam. 15); Betegnelsen staar da i Modsætning til, at Mardokaj, H.s Overvinder, nedstammede fra Kis, Sauls Fader. Paa Purimsfesten læstes foruden Esters Bog ogsaa Lovens Forbandelser af Amalekiterne (2 Mos. 17, 14 f.; 5 Mos. 25, 17 f.). Jensen udleder Navnet H. fra en elamitisk Gud, Humman eller Humban. *L. G.*

Hamann, Johann Georg, var f. i Königsberg 27. Aug. 1730. Efter en uregelmæssig Skoleundervisning gik han til Universitetet 1746, studerte først Teol., men opgav dette Studium, baade fordi han stammede, og fordi han følte Ulyst til den gejstlige Stand. Efter et kortvarigt Studium af Retsvidenskab vendte han sig til det, som havde hans største Interesse, den klassiske Oldtids Skrifter og i det hele skønlitterære Værker fra ældre og nyere Tid, idet han forsvarede sin Opgiven af ethvert Brødstudium med de Ord, at han ›hellere vilde være en Martyr end en Musernes Lejesvend‹. 1751 forlod han Universitetet og blev Huslærer, indtil han, træt af Skolevirksomheden, vendte sin Interesse til Handelsvidenskaben. Sin Oversættelse af et herhen hørende Værk ledsagede han med Anmærkninger, som vidnede om Skarpsindighed og et vidt og frit Syn. Af flere Handelshuse i Riga blev det ham derfor overdraget i London at virke for et merkantilt Formaal. Men her led han store Skuffelser og udrettede intet. Dog betegner denne Rejse et Vendepunkt i hans Livs Udvikling. Gennem økonomisk Nød lededes han ind i sædelige Forvildelser, som syntes at skulle ødelægge de ædle Kræfter. Da grebes han af Anger og begyndte at bede til Gud. Bibelen blev ham nu kær som ingen anden Bog. Den lyste ham frem gennem ›Selverkendelsens Helvedfart‹ til ›den guddommelige Kærligheds Hemmelighed‹. Kommen tilbage 1759, hengav H. sig med al sin Kraft til Studier. Han tilegnede sig en Fylde af Kundskaber fra den mskl. Videns forskellige Egne og udfoldede nu ogsaa en rig literær Virksomhed. Men han levede under økonomisk Tryk i underordnede Stillinger og blev tilsidst Pakhusforvalter. Lysere blev hans sidste Aar. Fyrstinde Gallitzin (S. 163) var ved hans Skrifter bleven vundet for den kr. Tro. H. blev draget ind i den Kreds af aandfulde, for Krdm.s Sag begejstrede Mænd, som havde samlet sig om Fyrstinden i Münster, men allerede snart efter, 20. Juni 1788, afgik han ved Døden. Først begravet i Fyrstinde G.s Have, blev hans Ben senere flyttet til Münsters Kirkegaard, og et Monument rejst over ham af Kong Frederik Wilhelm IV.

H var et sjældent udrustet Menneske, en rig Natur, men med mærkelige Modsætninger. Det viser sig i hans Liv, naar han, den kr. Apologet, indtræder i et ›Samvittighedsægteskab‹ med sin Faders Tjenestepige. Men ogsaa hans Skrifter viser en urolig, gærende Aand. Hans ledende Grundtanke er den fuldkomne Ophævelse af alle Modsætninger. Det er ogsaa H.s store Fortjeneste at have søgt at forlige det, som i hin Tid stilledes fjendtlig op mod hinanden, det kr. og mskl. Idet han i Luthers Aand har trængt dybt ind i den hl. Skrift, viser han hen til Kristus som den, i hvem Livets dybe Sandhed, *omnia divina et humana omnia*, kommer til Aabenbarelse. Ud fra dette Standpunkt kæmpede han mod Oplysningsfilos.s Mænd. Men hans Tanker arbejdedes ikke sammen til Enhed og Harmoni. Han selv kalder sin Stil ›Wurst- und Heuschreckenstil‹. Ikke ved klar sammenhængende Anskuelse har han virket, men ved en Rigdom af aandfulde Tanker, kun tilgængelige for den, som trænger igennem den haarde Skal. Uforstaaelig for Mængden, hyldedes han som ›Nordens Magus‹ af Tidens største Aander, som Goethe, Jakobi og fremfor alt Herder, som har modtaget rige Impulser fra ham. H.s vigtigste Skrifter ere: ›Gedanken über meinen Lebenslauf‹, ›Sokratische Denkwürdigkeiten‹, ›Golgatha und Scheblimini‹. Samlet Udg. af H.s Skr. ved F. Roth, 8 Bd., Berlin 1821 f.; Gildemeister, H.s Leben und Schr., 5 Bd., Gotha 1857—68, 6. Bd. 1873: Hamann-Studien. *C. B.*

Hamar, Købstad ved Mjøsen og den største By paa Oplandene, var i Middelalderen kun en liden Flekke, hvis Betydning skyldtes Biskoppens Residens dér. H. Bispestol oprettedes 1152 under Kardinal Nicolaus Brekspeares Ophold i Norge. Samtidig oprettedes Domkapitlet, og lagdes Grunden til Domkirken. Denne havde ved Reformationen 10 Altre og 18 Præbender. Foruden Domkirken fandtes der af kirkelige Bygninger, Bispegaard, Skole, Kommunegaard, et Par Kannikegaarde, et Domini-

kanerkloster samt et Hospital med Kapel. Ved Reformationen blev H. Bispedømme forenet med Oslo til Akershus Stift. Ved Byens Indtagelse af Svenskerne 1567 blev den allerede forfaldne Domkirke yderligere ødelagt; fra Slutningen af 17. Aarh. har den været en Ruin. Skolen flyttedes til Vang 1572. — I 1848 grundlagdes Købstaden Hamar, og i 1864 blev den atter Sædet for en egen Biskop over Hamar Stift (Hedemarkens og Kristians Amter).

Katolske Bisper: Arnald, tidligere Biskop paa Grønland; Orm; Ragnar; Thorer o. 1189—97; Ivar 1197—1221; Halvard 1221—31; Paal 1232—51; Peder 1253—60; Gilbert 1263—77; Thorfinn 1278, landflygtig 1282, d. 1285; Jørund 1286—88 (Ærkebiskop 1288—1309); Thorstein 1288—1305; Ingjald 1305—14; Botolf 1314—20; Halvard 1320—49; Haavard 1350—o. 63; Magnus 1364—80; Sigvard 1382—1418; Arnbjørn o. 1419, d. efter 1430; Peder nævnes mellem 1434 og 40; Gunnar Thorgardssøn o. 1441, d. efter 22. Marts 1471; Karl Sigurdssøn var Biskop 1478, d. 1487; Herman Thrugelssøn 1488, d. o. 1503; Karl Jonssøn 1504, fængslet 1508, d. 1512; Mogens Lauritssøn o. 1512, afsat 1537, d. 1542. — Luth. Biskopper: H. O. Folkestad 1864—87, d. 89; A. M. Hille siden 1887. *A. B.*

Hamat, bekendt By i Syrien (»det store H.« Am. 6, 2) ved Orontesfloden, o. 30 geogr. Mile N. for Dan (Lais), endnu en betydelig Stad paa 60,000 Indb., berømt for sine mægtige Vandværker, der føre Flodens Vand op til Højderne, hvorpaa Byen ligger. Til Landomraadets Kornrigdom hentydes 2 Krøn. 8, 4. H. var kana'anæisk i videre Forstand (1 Mos. 10, 18). Hvor langt Riget H. strakte sig mod Syd, er ubekendt, i alt Fald til Ribla (2 Kong. 23, 33). »Indgangen til H.«, der ofte nævnes som Nordgrænsen for Israels Land (f. E. 4 Mos. 13, 21. 34, 8; Josva 13, 5; 1 Kong. 8, 65; Am. 6, 14), er sandsynligvis Mundingen af Passet mellem Libanon og Antilibanos, lidt N. for Rehob og Dan, hvorfra Vejen gennem Kølesyrien førte til Riget og Byen H. Kong To'u af H. traadte i venskabeligt Forhold til David efter dennes Sejre over den mægtige Hadadeser af Soba, der havde været To'u en farlig Nabo (2 Sam. 8, 9. 10; 1 Krøn. 18, 9. 10). Ifølge 2 Krøn. 8, 3 har Salomo undertvunget H. og bygget Forraadsstæder i dets Land (V. 4). H. kaldes her Hamat-soba, en ikke ganske klar Betegnelse, der synes at udtrykke en vis Afhængighed af Soba i Kølesyrien. Derefter maa H. have frigjort sig fra Israel; under Salmanassar II af Assyrien deltog ogsaa dets Konge Irhulina i de vestasiatiske Staters forgæves Koalition mod Assyrerne (854). Under Jeroboam II af Israel (783—43) var atter H. eller Dele deraf under israelitisk Højhed (2 Kong. 14, 25—28). Efter denne Konges Død begyndte Israels Riges Opløsning, og H. har da atter gjort sig fri, men blev hurtig skatskyldigt til Tiglat-pilesar og derefter grundig ødelagt af Sargon (720), som befolkede det med 4300 Assyrer. Jes. 11, 11 omtales israelitiske Exulanter i H.; 2 Kong. 17, 24. 30 omvendt Kolonister fra H. i det forhenværende Israel. 2 Kong. 19, 13 og Jes. 10, 9 sigtes til Sargons Erobring. Jvfr. yderligere Am. 6, 2; Jer. 49, 23; Sak. 9, 2; Hes. 47, 16. 17. Under Seleukiderne kaldtes H. Epifaneia (til Ære for Antiokos IV Epifanes), men det gamle Navn (1 Mak. 12, 25) holdt sig og er den nuværende Bys (Hamâ). En Del af Befolkningen er kr. *L. G.*

Hamberg, Theodor, sv. Missionær i Kina, f. i Stockholm 1819. Var en Tid Bogholder paa et større Handelskontor i Stockholm, uddannedes derefter med Understøttelse af »Svenska Missionssällskapet« paa Basels Missionsinstitut og Universitet 1844—46. Efter sin Ordination 1846 udgik han som Missionær for det Baselske Missionsselskab til Kina, idet han dog stadig blev understøttet af »Sv. Missionssällskap«. I Kina virkede han fra 1847 til sin Død. Han opholdt sig først i Hongkong, siden en Tid i Tungfo, ca. 10 Sømil fra Hongkong, og tilsidst i Pukak, 3 à 4 Timers Vej fra Tungfo i det indre af Provinsen Luanglung. Dreven af stor Nidkærhed og i Besiddelse af et overordentligt Sprogtalent kunde H. se sit Arbejde krones med forholdsvis stor Fremgang, men han gjorde ogsaa smertelige Erfaringer om Kinesernes Upaalidelighed og navnlig om den Mangel paa Grundighed, som prægede den Missionsmetode, der anvendtes af hans ældre Medarbejder, den tyske Missionær Gützlaff (S. 313). Gützlaff vilde ved Hjælp af en saakaldt »Evangelisk Forening for Kina«, som væsentlig bestod af indfødte Kristne, i en Fart udbrede Evangeliet over alle Kinas Provinser gennem vandrende indfødte Prædikanter. H., som under Gützlaffs Besøg i Europa forestod den nævnte Forening, indsaa imidlertid snart Nødvendigheden af større Grundighed, tilvejebragt ved Skoleundervisning og virkelig Menighedsdannelse, i Forbindelse med nøje Prøvelse af de indfødte ved deres Antagelse til Evangelister. Saaledes formindskedes ved H.s Indflydelse de indfødte Prædikanters Antal fra 120 i 1849 til 15 i 1852. H. kunde derfor i dette Spørgsmaal ikke undgaa at træde i Opposition til Gützlaff. H., som Missionens Venner havde sat store Forhaabninger til, døde af Dysenteri i Hongkong allerede 1854. — Han efterlod en for Missionen vigtig Ordbog over Hakka-Dialekten. Han har ogsaa forfattet *Report regarding the Chinese Mission at Hongkong* (1851) samt *The Chinese Rebel-chief Hung-Sin-Tsuen and the Origin of the Insurrection in China* (udkom efter hans Død). *Hj. D.*

Hamberger, Julius, tysk Teosof, fødtes i Gotha 4. Aug. 1801, gik i Skole i München, studerede Teol. i Erlangen og blev 1828 Religionslærer for Kadetkorpset i München. Dér kom han under Schellings Indflydelse, og gennem Franz Hoffmann i Forbindelse med Baader (I, 188), der viste ham til J. Böhme (I, 432). 1836 udgav han sit første større Værk, »Gott und seine Offenbarungen in Natur und Gesch.« (2. Opl. 1882). Sin teosofiske Grundanskuelse søgte han ogsaa at gøre tilgængelig for Skolerne ved en Lærebog i den kr. Religion (1839; sidste Udg. 1877 under Titlen »Die bibl. Wahrheit in ihrer Harmonie mit Natur und Gesch.«) 1844 udgav han en Fremstilling af J. Böhmes Filosofi; senere udgav han Oetingers »Selbstbiographie« (1845) og »Bibl. Wörterbuch« (1849) og en Overs. af Oetingers *Theologia ex idea vitæ deducta* (1852). Desuden har han udgivet

Taulers Prædikener (1864) og »Stimmen aus dem Heiligtum der christl. Mystik und Theosophie« (I—II, 1857). Hans sidste større Værk var en Monografi om den himmelske Legemlighed *(Physica sacra* 1869). Under Titlen »Christentum und moderne Kultur« (I—III, 1865—75) udkom 3 Samlinger af hans forskellige mindre Skrifter. Han døde 5. Aug. 1885. Han har beskrevet sit Liv i »Erinnerungen aus meinem Leben«.

Hambræus, Jonas, sv. Orientalist, f. i Nov. 1588 i Hamre i Bollnäs Sogn i Helsingland, Student i Upsala 1608, begav sig 1611 til Greifswald, hvor han blev promoveret til Mag., vendte tilbage til Upsala 1614 og blev præsteviet dér s. A. Senere tilbragte han atter adskillige Aar i Udlandet, fik 1626 Tilbud om et Professorat i Upsala, men foretrak at besøge Rom og Paris. Ved hans Anstrengelse indrettedes i den sv. Ministers Hus i Upsala et Kapel for sv. luth. Gudstjeneste, som aabnedes 1. Dec. 1626. 1630 blev han Feltsuperintendent ved den sv. Hær i Tyskland, men vendte før Gustaf II Adolfs Død tilbage til Paris, hvor han blev ekstraord. Prof. i de orientalske Sprog og Medarbejder ved den Polyglotbibeludgave, som blev redigeret af Parlamentsadvokat le Jay (trykt 1633—45). 1635 blev han udnævnt til Legationspræst hos Hugo Grotius, daværende sv. Ambassadør. I dennes Hus prædikede han hver Helligdags Formiddag, medens en reformert Præst, M. d'Or, prædikede om Eftermiddagen. En Lærestrid, som udbrød mellem de to Prædikanter, fremkaldte en heftig Strid ogsaa mellem H. og Grotius. Forøvrigt maa H. have været Grotius til stor Nytte, da denne udarbejdede sine Anmærkninger til G. T. 1638 rekommenderedes han af Ærkebiskop Paulinus hos Axel Oxenstjerna til et teologisk Professorat, men blev desuagtet boende i Paris. 1656 blev han udnævnt til *Dr. juris canonici.* Skønt han havde erhvervet sig en ikke ubetydelig Formue, kom han ved altfor stor Hjælpsomhed mod Landsmænd, som studerede i Paris, i en uheldig økonomisk Stilling. Hans Kreditorer lagde Beslag paa hans fortrinlige Bibliotek og fratog ham hans Møbler og Klæder m. m. Tilsidst blev han 1658 fængslet paa Grund af Gæld, og medens en Del af de unge Herrer (Johan Ekeblad m. fl.), som han havde understøttet, levede ved Hoffet i Sverig i Fornøjelser og Adspredelser, sad den gamle Videnskabsmand i mangeaarigt Fængsel, hvoraf han først befriedes — efter Sigende ved Karl XI's Indskriden, kort før sin Død, som synes at være indtruffen 1671. Blandt hans Skrifter kan nævnes en hebraisk Grammatik (1618), en Lærebog i Dogmatik (1620), og forskellige Oversættelser. *O. A.*

Hamburg. Den første Kirke i Hamburg, der blev indviet af Biskop Amalarius af Trier, maa være bygget efter 804, Amalarius's Tiltrædelsesaar. Efter Amalarius's Tid stodPræsten Heridac i Spidsen for Missionen i de Egne. Under Ludvig den fromme blev H.'s Omraade delt mellem Bremen og Verden, og 831 blev Ansgar Ærkebiskop i H. (I, 101). 845 blev Byen ødelagt af Normannerne; 2 Aar senere blev H. delt mellem Bremen og Verden. 849 blev Stiftet H. genoprettet, men først 864 blev dets Forhold ordnede ved en Bulle af Nicolaus I. Ved denne Bulle blev H. forenet med Bremen som et Ærkestift, og Kölns Overhøjhed afvistes. Dette gav Anledning til lange Stridigheder (Dehio, Gesch. des EB H.-Bremen, I—II, Berlin 1878; Hauck, Kgesch. Deutschlands, I—II). H.s rom.-kat. Biskopper vare: Ansgar 831—65; Rimbert 865—888; Adalgar 888—909; Hoger 909—915; Reginvard 915—918; Huni 918—936; Adaldag 936—988; Liavizo I 988—1003; Unvan 1013—29; Liavizo II 1029—32; Hermann 1032—35; Alebrand-Bezelin 1035—43; Adalbert 1043—72; Liemar 1072—1101; Humbert 1101—04; Frederik 1104—23; Adalbero 1123—48; Hartvig I 1148—68; Baldevin I 1168—78; Bertold 1178—79; Siegfried 1179—84; Hartvig II 1185—1207; Burkard I 1207; Gerhard I 1210—19; Gerhard II 1219—58; Hildebald 1259—73; Gislebert 1274—1306; Henrik I 1307; Johan I 1310—27; Burkard II 1327—44; Otto I 1345—48; Gotfred 1348—60; Albert 1360—95; Otto II 1395—1406; Johan II 1406—21; Nikolaj 1421—37; Baldevin II 1437—42; Gerhard III 1442—63; Henrik II 1463—96; Johan III 1496—1511; Christoph 1512—58.

Ref. fandt tidlig Indgang i H. 1528 bestemte Raadet sig for Evangeliet og indkaldte Bugenhagen, der 1529 gav Byen en Kirkeordning (paany udg. 1885 af Bertheau). Den blev godkendt 1531, og dermed var H. en evang.-luth. By. I de 2 følgende Aarhundreder var H. en Borg for den rene Lutherdom. Dér samledes Modstanderne af Augsburger-Interimet; 1560 fik H. sit *Corpus doctrinæ,* 1577 blev Konkordieformlen vedtaget. I det 17. og 18. Aarh. var H. ogsaa Hjemsted for mange bekendte og fremragende Mænd (Filip Nicolai, Paul Fleming, Fr. Mayer, Melchior Göze, Reimarus, Basedow, Campe, Klopstock, Fr. Perthes). Jvfr. J. H. Höcker, Bilder aus der Gesch. der Hamb. K. seit der Ref. (Hamb. 1900).

Hamburger, Julius, Rabbiner, fødtes i Breslau 10. Nov. 1826, blev først Rabbiner i Neustadt-Pinne, siden Overrabbiner i Mecklenburg-Strelitz, hvor han endnu virker. 1857 udgav han »Geist der Agada«, 1870—1901 udkom hans Hovedværk »Realencyklopädie f. Bibel und Talmud« (I—II og 6 Supplementhefter). Desuden har han udgivet mindre Afhandlinger, Prædikener osv.

Hamilton, Patrick, skotsk Adelsmand, f. o. 1500, tog 1520 Magistergraden i Paris, hvor han sandsynligvis lærte Luthers første Skrifter at kende, og 1523 i St. Andrews. Paa Grund af den Forfølgelse, som det skotske Parlament 1525 indledede med et Forbud mod Indførsel af lutherske Skrifter, rejste han i Foraaret 1527 til Wittenberg, hvor han lærte Luther og Melanchthon at kende. I Marburg traf han de engelske Reformatorer Tyndale og Frith, der ligesom han selv havde sluttet sig til Lutherdommen. Efter et halvt Aars Fraværelse vendte han tilbage til Skotland, ægtede en adelig Dame og blev maaske præsteviet; men i Beg. af det følgende Aar blev han anklaget for 13 Kætterier, af hvilke de 7 angik Retfærdiggørelsen, de andre de rom. Lærdomme om Bod, Skriftemaal, Skærsild o. lign. Han fastholdt de første og vilde kun tilbagekalde de sidste, hvis han overbevistes med gode Grunde. Den ærkebiskoppelige Domstol erklærede derpaa d. 29.

Febr. 1528 alle Sætninger for kætterske, og samme Dag blev H. brændt. Det Trosmod, hvormed han gik i Døden, gjorde et dybt Indtryk paa Tilskuerne og vandt mange af dem for Protestantismen (se Alesius, I, 50). Det eneste Skrift, han efterlod sig, *Loci communes*, i Reglen kaldt *Common Places* eller i Folkemunde *Patrick's Pleas*, er optaget i Knox's History of the Reformation og i Foxe's Acts and Monuments; det indeholder en Fremstilling af Læren om Retfærdiggørelsen næsten ordret efter N. T. og brød en Bane for den protest. Teologi i England og Skotland (P. Lorimer, The Life of P. H., London 1857). *C. E. F.*

Hammar, Hans Birger, f. 6. Sept. 1814 i Landskrona; Student i Lund 1831, præsteviet 1837, fil. Magister 1838, Klokker i Norra Rörum 1841—51, Sgpr. i Mjellby i Bleking 1851, død 25. April 1862. Medens H. var »Klokkerpræst« i N. Rörum, gjorde han i flere Aar Tjeneste som Vicepastor for Provsten P. G. Ahnfelt i Bosarp. Denne skildrer ham i sine »Studentminnen« som en allerede da »fuldrustet aandelig Stridsmand med en stærkt udpræget Individualitet, modig, tapper og aggressiv«. Det kirkelige Spørgsmaal sysselsatte ham allerede dengang. »Ordets Frihed, Forsamlingsfrihed, og Samvittighedens Ret, disse tre, vare lidt efter lidt gaaet op for ham som Stridens Maal«. Efter at han oprindelig havde staaet under den schartauanske Skoles Indflydelse, blev han siden stærkt paavirket af Krummacher, og da han senere stiftede Bekendtskab med Palmers Homiletik, finder han til sin Glæde den Teori, som svarede til hans egen »instinktive Lærepraksis«. Med nidkær Virksomhed i Menigheden forenede han fortsatte teologiske Studier, hvorpaa han aflagde Bevis, da han søgte en Adjunktpost ved det teologiske Fakultet i Lund. Han blev indstillet som Nr. 1 til denne Adjunktpost med en varm Anbefaling af daværende Professor, senere Biskop E. G. Bring, som i ham ventede sig en kraftig Medhjælper ved Præsteuddannelsen. Men den som Nr. 2 indstillede daværende Docent i Upsala, senere Ærkebiskop, A. N. Sundberg fik Posten. Efter at være bleven Sgpr. i Mjellby optræder H. som en af den frikirkelige Bevægelses Ledere i Lunds Stift. Paa de aarlige Møder i Vänneberga og i Kristiansstads Traktatselskab gjorde han sig kraftigt gældende, udrustet som han var med en sjælden Evne til at styre. Han viste sig her tillige som »den, der holdt igen, naar Bevægelsen var ved at antage en revolutionær Karakter« (Cavallin i Mindeskriftet ved Lunds Stifts Præstemøde 1864). 1852—57 udgav han Maanedsskriftet »Kyrkovännen«. I de skandinaviske Kirkemøder i København 1857, Lund 1859 og Kristiania 1861 deltog han med stor Iver. »Forhandlingerne« ved Mødet i Lund ere redigerede og udgivne af H. (1860). Nævnes bør ogsaa de Ord, han udtalte ved Kristianiamødets Slutning: »Det svenske Folk vil Fred med Norge, Frihed i Norge og Kærlighed af Norge«. At det Ideal, som H. stræbte mod, ikke svarede til den Retning, som den frikirkelige Bevægelse faktisk tog, ses bedst af den ægte kirkelig pastorale Virksomhed, han selv udøvede som Sgpr. i det vidtstrakte og folkerige Mjellby Pastorat. Hvad H., P. G. Ahnfelt og deres Meningsfæller i Virkeligheden kæmpede for, var en Løsning af de stramme, statskirkelige Baand og et friere Menighedsliv paa Kirketroens og Folkelighedens Grund. Den Opgave, de pegede paa, er i langt dybere Betydning bleven optagen af Folkekirken end af den nyevangelisk-frikirkelige Retning. *O. A.*

Hammarinus, Samuel Benedicti, f. i Ofvansjø Sogn i Gestrikland (Fødselsaar ubekendt), Student i Upsala 1620, præsteviet 1629, Kommissarius i Klara Menighed i Stockholm 1630, fil. Magister i Upsala 1639, Rektor ved Stockholms »Storskola« 1640, Hofprædikant hos Dronning Christina 1642, Overhofprædikant 1647, Sognepræst i Klara s. A., 1649 tillige Sognepræst i Bromma, senere ogsaa Kontraktsprovst; Medlem af Rigsdagen 1643, 1650 og 1660. H. var bleven bekendt som en virksom Skolemand og en Mand med stor Ordenssans, men han synes tillige at have været heftig og ubesindig. Saaledes paadrog han sig navnlig den daværende Pastor primarius, Emporagrius's, Uvenskab, fordi han i Ærkebiskoppens Nærværelse havde beskyldt ham for Mened. En uventet Katastrofe indtraf, da H. i Aug. 1663 blev afsat fra sit Præsteembede. Grunden hertil var, at H., da en sindssyg Tjenestepige i Bromma Præstegaard havde hængt sig, med egen Haand havde skaaret hende ned, idet han, skønt det var for sent, vilde redde hende. At han havde besmittet sig ved at forrette Bøddeltjeneste, vakte saa stort Anstød i Menigheden, at Kirken den følgende Søndag var tom. Baade ved verdslig og gejstlig Domstol blev han derefter dømt til at have sit Embede forbrudt. Af Regeringen fik han dog s. A. et »Forladelses- og Beskærmelsesbrev« for sig selv, sin Hustru og sine Børn, men søgte forgæves Ansættelse som Præst. Han boede efter Afsættelsen i en Gade paa Norrmalm, som efter ham fik Navnet »Mäster Samuels gränd«. H. døde i Begyndelsen af 1665 og blev begravet i Klara Kirke. *O. A.*

Hammat. 1. Stamfader til Rekabiterne og til andre kenitiske Slægter i det sydligste Juda (1 Krøn. 2, 55). — 2. By i Naftali Stamme, (Josva 19, 35); sandsynligvis det samme som Hammot-dor (Josva 21, 32) og Hammon (1 Krøn. 6, 61 [76]). Efter Navnets Betydning: »varme Kilder«, utvivlsomt identisk med de berømte varme Bade $^1/_2$ Time Syd for Tiberias ved Gennesaret-Søens Vestkyst, nu Hammâm. *L. G.*

Hammedata eller Hamedata (persisk: den af Maanen givne), Hamans Fader (Ester 3, 1. 10 osv.). *L. G.*

Hammer, Jørgen, dansk Student, opholdt sig i Begyndelsen af det 18. Aarh. som Huslærer i Kristiania, hvor han og to tyske Studenter, Glüsing og Funch, ved sin Prædiken fremkaldte en pietistisk Bevægelse, til Dels af sværmersk og separatistisk Art. Kristianias daværende Stiftsprovst, den strengt ortodokse og statskirkelige Jakob Lodberg, hvilte imidlertid ikke, før han fik udvirket en kongelig Befaling af 11. Dec. 1706, ifølge hvilken Glüsing skulde landsforvises, medens de to andre skulde afsværge sit »Kætteri« og angive sine Tilhængere eller i modsat Fald ogsaa forlade Landet. Glüsing vides at have fjernet sig, og det samme gjorde vistnok ogsaa Hammer og Funch. Om Hammers senere Skæbne vides intet (Norsk theol. Tidsskr., Ny Række, I, 196 f.). *A. B.*

Hammerich, Peter Frederik Adolph, dsk Kirkehistoriker, fødtes i Kbhvn 9. Aug. 1809. 1825 blev han Student, 1830 teol. Kand., og 1834 vandt han Magistergraden for en Afhandling om Rimbert. Derefter gjorde han en omfattende Udenlandsrejse til Sverig, det sydlige Norge, Tyskland, Italien, Schweiz, England og Skotland. Efter Hjemkomsten 1835 var han i nogle Aar Timelærer i Kbhvn, men 1839 blev han Sognepræst i Starup og Nebel Nord for Kolding. Legemlig Skrøbelighed nødte ham først til at tage en Hjælpepræst (Fr. Helveg), senere til at søge sin Afsked (1843). Efter i nogen Tid at have syslet med digterske Forsøg og historiske Studier blev han (1845) 1. resid. Kapellan ved Trinitatis Kirke i Kbhvn, og 1847—48 udgav han »Danmark i Valdemarernes Tid«, det første Led i en Række Skildringer af Danmarks Historie (senere udkom »Danmark under de 3 nordiske Rigers Forening« og »Danmark under Adelsvælden«). Da Krigen udbrød, meldte H. sig som Feltpræst, men efter dens Afslutning optog han atter Præstegerningen i Kbhvn, fortsatte sine historiske Studier og tog Del i det politiske Liv. 1846 havde han i Roskilde Konvent fremsat Forslag til Udarbejdelsen af en ny Psalmebog, og han var Medlem af den Komité, der tilsidst førte Psalmebogssagen til Ende ved den saakaldte »Konvents-Psalmebog«. 1848 udkastede han og Ferd. Fenger, Planen til »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie«. H. var en ivrig Deltager i de skandinaviske Kirkemøder og dirigerede de to Møder, der holdtes i Kbhvn (1857 og 1871). 1854 blev han valgt til Rigsdagsmand for Vejle Amts 3. Kreds og repræsenterede denne i 7 Aar uden at spille nogen synderlig Rolle. 1864 blev han af den samme Kreds valgt til Medlem af Rigsraadet og stemte som saadant mod Wiener-Freden; 1878, under den heftige politiske Strid, søgte han forgæves Valg i Kredsen. Efter endnu en Gang at have besøgt Italien overtog han (Febr. 1859) Professoratet i Kirkehistorie ved Kbhvns Universitet og virkede i denne Stilling til sin Død (9. Febr. 1877). Som Professor udgav han, foruden en Fremstilling af den kristne Kirkes Historie i 3 Bind (1868—71; 3. Udg. af III 1891), en Række historiske Monografier (»Den hl. Birgitta«, 1863; »En Skolastiker og en Bibeltheolog fra Norden«, 1865; »De episk-kr. Oldkvad hos de gotiske Folk«, 1873; »Nordens ældste Digt«, 1876). Som Teolog og Politiker var han en selvstændig Discipel af Grundtvig; paa Vennemødet 1863 optraadte han imod Grundtvigs Tanke om Præstefrihed, 1875 angreb han »det forenede Venstres« Politik. Han efterlod sig en Selvbiografi, der blev udgivet 1882 (J. Steenstrup, Historieskrivn. i Danmark i d. 19. Aarh. 358 f.).

Hammerschmidt, Andreas, tysk Kirkekomponist (1612—75), Organist i Freiberg i Sachsen, senere i Zittau. Hans Arbejder har især Betydning som Forløber for Bachs og Händels kirkelige Værker, navnlig deres Kirkekantater. Særlig skal nævnes »Musikalische Andachten« (5 Dele); »Dialogi oder Gespräche zwischen Gott und einer gläubigen Seele« (2 Dele); »XVIII Missæe sacræe«; »Motettae unius et duarum vocum«; »Musikalische Gespräche über die Evangelia«. *A. H.*

Hammershaimb, Venceslaus Ulricus, Præst og Sprogmand, fødtes 25. Marts 1819 paa Gaarden Steig paa Vaagø blandt Færøerne. 1839 blev han Student, 1847 teol. Kand. Efter Embedseksamen vendte han tilbage til Færøerne for at studere det færøiske Sprog og indsamle Folkeminder fra disse Øer. 1855 blev han Præst paa Nord-Strømø, 1862 paa Østerø. 1878 forflyttedes han til Lyderslev paa Sjælland, og fra dette Embede tog han sin Afsked 1897. Ved sine Samlinger til Belysning af Færøernes Aandsliv (»Færøske Kvæder« 1851—55; »Færøsk Anthologi« 1886—91) og ved en »Færøisk Sproglære« 1854, senere i Omarbejdelse optagne i »Færøsk Anthologie«, har han indlagt sig stor Fortjeneste af Færøernes Etnografi og Sprog.

Hammoleket eller Moleket (med den hebr. Artikel ha), Datter af Manasse, Søster til Makir, Stammoder bl. a. til Slægten Abieser, hvortil Gideon hørte (1 Krøn. 7, 18). *L. G.*

Hammon. 1. En By i Naftali, se Hammat. — 2. En By i Aser (Josva 19, 28), formodentlig det nuværende Ruinsted Umm el-'amûd nærved Kysten umiddelbart N. for »den tyriske Trappe«. Renan fandt her to fønikiske Indskrifter til Ba'al Hammon; iblandt Ruinerne er ogsaa sandsynligvis et Ba'alstempel. *L. G.*

Hammond. 1) **Charles Edward H.,** eng. Teolog, fødtes i Bath 24. Jan. 1837, studerede i Oxford, blev præsteviet 1862. 1882 blev han Præst i Wootton i Northamptonshire. Han er Forf. til *Outlines of Textual Criticism applied to the N. T.* (1872; 4. Udg. 1884) og til en fortjenstfuld Udgave af Oldkirkens Liturgier *(Liturgies, Eastern and Western,* 1878; *The Ancient Liturgy of Antioch and other Liturg. Fragments* 1879). — 2) **Eiler H.,** dsk Præst, fødtes 2. Febr. 1757 paa Sjælland, blev Student fra Slagelse Skole 1776, teol. Kand. 1786. 1788 blev han resid. Kap. i Slagelse og Præst for Annekset Heininge. 1796 blev han, navnlig paa Grund af sine Fortjenester af Skolevæsnet, Spr. i Brøndbyvester og Brøndbyøster, hvor han 1802 indrettede et Seminarium i Præstegaarden. Han døde 28. Juli 1822 som Domprovst i Roskilde. Han havde ogsaa Fortjeneste af Fattigvæsnets Ordning og Havedyrkningens Fremme. — 3) **Hans H.,** norsk Præst, fødtes 24. Sept. 1733 i Meldalen. 1752 blev han Student fra Trondhjems Skole, 1754 teol. Kand.; 1759 pers. Kap. ved Trondhjems Domkirke og Aaret efter Præst ved Hospitalet i denne By; 1764 resid. Kap. i Bragernæs, 1774 Præst ved den dske Kirke i London, 1775 Spr. i Bragernæs, 1782 i Rakkestad, og dér døde han 15. Sept. 1792. Hans Hovedskrift er »Den nordiske Missions Historie« (1787), der med Rette snarere kan betegnes som et Prokuratorindlæg end som Historie; men de Aktstykker, der ledsage denne Bog, give den blivende Værd.

Hammot-dor, se Hammat.

Hammuel, en Mand af Simeons Stamme (1 Krøn. 4, 26). *L. G.*

Hamona o: »Mangfoldighed«, profetisk Navn paa en By til Minde om Tilintetgørelsen af Gogs talløse Hær (Hes. 39, 16). *L. G.*

Hamor (dsk Overs.: Hemor), hivvitisk Fyrste i Sikem og Omegn (1 Mos. 34; jvfr. Dom. 9, 28); sluttede i Anledning af Dina, som hans

Søn Sikem elskede, en Pagt med Jakobs Sønner. I det paafølgende Blodbad omkom ogsaa H. At der bagved den enkelte Familiefortælling i 1 Mos. 34 ligge betydelige og tit fortalte Stammebegivenheder fra Patriarktiden, bekræftes ved, at der i 1 Mos. 33, 19 (Josva 24, 32) tales om »bne« Hamor, H.s »Børn«, af hvem Jakob købte et Grundstykke ved Sikem. *L. G.*

Hampden, Renn Dickson, f. 1793, studerede fra 1810 i Oriel College, Oxford, hvor han blev M. A. og Fellow. Th. Arnold og R. Whately vare hans Venner, Keble og Pusey hans Studiefæller, og J. H. Newman blev indskreven i Kollegiet s. A., som H. forlod det. Han var fra 1816 Præst sukcessivt forskellige Steder, privatiserede nogle Aar i London og udgav 1827 *Essays on the Philosophical Evidence of Christianity,* men vendte 1829 tilbage til Oxford, holdt 1832 Bampton Lectures *(The Scholastic Philosophy considered in its relation to Christian Theology)* og blev det følgende Aar *Dr. theol.* 1834 blev han Prof. i Moralfilos., og sine Forelæsninger over denne Disciplin udgav han senere. I sit Skrift *On religious Dissent* (1834) tog han Ordet for den Religionsfrihed ved Universitetet, som efterhaanden blev gennemført. Da han 1836 blev Regins Prof. i Teol., rejste det højkirkelige Parti en stærk Modstand imod Udnævnelsen paa Grund af hans afgjort protest. Aandsretning. Han vilde trække sig tilbage, men Førsteministeren, Lord Melbourne, nødte ham i Tolerancens Navn til at tiltræde. Da Lord Russell 1847 tilbød H. Bispestolen i Hereford, indgav 13 Biskopper en Protest, og det anglo-kat. Parti satte en Agitation i Gang, der gik ud paa at hindre hans Ordination, men det følgende Aar blev han bispeviet af Ærkebiskop Sumner, og som en nidkær evang. Biskop styrede han sit Stift indtil sin Død 1868 (Some Memorials of Biskop H., by his Daughter, London 1871). *C. E. F.*

Hamran (1 Krøn. 1, 41), Fejlskrift for Hemdan (1 Mos. 36, 26), Søn af Dison, iblandt Horiternes Slægter i Edom. *L. G.*

Hamsfort, Cornelius, Historiker, fødtes i Kolding 6. Maj 1546 og gik rimeligvis i Skole etsteds i Nordtyskland. Han studerede Medicin og Farmaci og blev 1572 immatrikuleret i Padova. Da han var vendt hjem, begyndte han at samle Aktstykker til Danmarks Historie og udarbejdede en Fremstilling af Holstens og Ditmarskens Historie. 1579 var H. atter i Italien, hvor han vandt den medicinske Licentiatgrad. Efter Hjemkomsten var han Læge og Apoteker i Odense. Han døde 13. Maj 1627. Hans Samlinger til Danmarks Historie, navnlig til de danske Biskoppers Historie i Middelalderen, ere bevarede og benyttede af Langebek i hans »Scriptores« og før ham af Huitfeldt.

Hamul, Søn af Peres og Sønnesøn af Juda (1 Mos. 46, 12; 4 Mos. 26, 21). *L. G.*

Hamutal eller Hamital fra Libna, Moder til Kongerne Joakas og Sedekias, Josias' Sønner (2 Kong. 23, 31. 24, 18). *L. G.*

Hanamel, Jeremjas Fætter, af hvem Profeten under Jerusalems Belejring og sit eget Fangenskab købte en Ager i sit Hjemsted Anatot. Under de tilsyneladende haabløse Forhold skulde dette Køb være et Trospostulat om, at Herren paany vilde give sit Folk en Fremtid (Jer. 32, 7 f. jvfr. V. 43. 44). *L. G.*

Hanan. 1. En af Davids Krigsøverster (1 Krøn. 11, 43). — 2. En Profet, Jigdaljas Søn; i hans Disciples Forsamlingssal ved Templet fandt Jeremjas Prøve af Rekabiterne Sted (Jer. 35, 4). — 3., 4. Til det eftereksilske Jerusalem maa de i 1 Krøn. 8, 23 og 8, 38 nævnte Benjaminiter (sidstnævnte af Sauls Slægt) henregnes. — 5. En af Leviterne, der i den store Folkeforsamling hjalp Esra med Lovens Oplæsning og Forklaring (Neh. 8, 7), formodentlig den samme Levit H., der var blandt Pagtens Underskrivere (Neh. 10, 11 [10]). — 6. En af dem, Nehemja indsatte til at forestaa Tiendens Opbevaring (Neh. 13, 13), af Mattanjas Slægt, altsaa vistnok Levit (jvfr. 11, 17. 12, 8 o. a.). — 7., 8. To af Folkets Øverster, der underskrev Pagten (Neh. 10, 23 [22]. 27 [26]). — 9. En Slægt af Templets Livegne (Esra 2, 46; Neh. 7, 49). *L. G.*

Hananel, et Taarn i Jerusalems »anden Mur« ved Byens Nordøsthjørne (Jer. 31, 38; Sak. 14, 10; Neh. 3, 1. 12, 39). Conder o. a. antage, at det har staaet ved »Borgen« (Neh. 2, 8) Nord for Tempelpladsen. *L. G.*

Hanani. 1. En Profet, der dadlede Judas Konge Asa for at have kaldt Syrerne ind i Israels Rige i Stedet for at søge Hjælp hos Herren (2 Krøn. 16, 7 f.). Af Kongens Strenghed mod H., som blev kastet i Fængsel, og mod hans ligesindede, mærkes, hvor stærkt Indtryk Profetens Ord have gjort hos mange i Jerusalem. Den i 2 Krøn. 19, 2. 20, 34 og 1 Kong. 16, 1 nævnte Profet Jehu er rimeligvis denne H.s Søn. — 2. En af Nehemjas Slægtninger, maaske hans kødelige Broder, der bragte Meddelelse til Susa om Jerusalems ødelagte Tilstand (Neh. 1, 2) og siden var en af dem, hvem Portenes Bevogtning i Jerusalem betroedes (Neh. 7, 2). — 3. En Levit af Hemans Familie (1 Krøn. 25, 4. 25). — 4. En af Præsterne, der havde ægtet fremmede Hustruer (Esra 10, 20). — 5. En af de levitiske Sangere ved Murenes Indvielse (Neh. 12, 36). *L. G.*

Hananja eller Hananjahu, hyppigt Navn af samme Betydning (Herren har været naadig) som det tilsvarende Johanan (Johannes). — 1. En af Tempelsangernes Slægter, af Hemans Børn (1 Krøn. 25, 4. 23). — 2. En af Kong Ussijas øverste Embedsmænd, havde Tilsynet med Hærens Udskrivning (2 Krøn. 26, 11). — 3. En falsk Profet, der styrkede den antikaldæiske Politik under Kong Sedekja. H. var fra Gibeon, altsaa rimeligvis Præst (Josva 21, 17). Jer. 28 beretter om hans Angreb paa Jeremja under en stor Tempelforsamling. I Modsætning til Jer. 25, 12. 22, 27. 27, 22 profeterede H., at Herren nu vilde sønderbryde Kongen af Babels Aag, som symboliseredes af det Aag, Jeremja i den sidste Tid plejede at bære. Da Jeremja svarede med et rammende Ord om Forskellen mellem sand og falsk Forkyndelse, sønderbrød H. frækt Jeremjas Aag, hvorefter denne gik. Snart efter kom Herrens Ord til Jeremja om at sige H., at i Stedet for Træaag skulde der blive Jærnaag, og at H. selv skulde dø, inden Aaret var omme (jvfr. 5 Mos. 18, 20), hvilket ogsaa indtraf. — 3. Fader til Sedekja, en af Judas Fyrster under

Jojakim (Jer. 36, 12). — 4. Bedstefader til Høvedsmanden Jirija, der arresterede Jeremja i Benjamins Port (Jer. 37, 13. 14). — 5. En af Daniels 3 Venner, ved Nebukadnesars Hof kaldet Sadrak (Dan. 1, 6—20. 2, 13. 17. 18. 49). Deres Befrielse af den glødende Ovn (Dan. 3, 12—30 og »De 3 Mænds Sang« i de apokryfe Tillæg) hentydes der til i 1 Mak. 2, 59; Hebr. 11, 34. — 6. En Søn af Serubabel (1 Krøn. 3, 19. 21), identisk med Joanan i Luk. 3, 27, idet »Resa« sandsynligvis ikke er Serubabels Søn, men hans Titel: »Fyrsten« (Plummers Kommentar). — 7. Overhoved for en Præsteslægt, samtidig med Nr. 6 (Neh. 12, 12). — 8. En af Salvehandlerne, istandsatte et Stykke af Murene (Neh. 3, 8), efter nogle identisk med — 9. N., Selemjas Søn, deltog i Murenes Istandsættelse (Neh. 3, 30). — 10. En af Præsterne ved Murenes Indvielse (Neh. 12, 41). — 11. Tempelborgens Kommandant, hvem Nehemja betroede Opsynet med Portene (Neh. 7, 2. 3). — 12. En af Folkets Øverster, der underskrev Pagten (Neh. 10, 24 [23]). — 13. En af de jødiske Mænd, der paa Esras Tid havde fremmede Hustruer (Esra 10, 28). — 14. En benjaminitisk Familie i det eftereksilske Jerusalem (1 Krøn. 8, 24). — Navnet H. skrives i Septuaginta: Ananias. En saadan forekommer ogsaa Tob. 5, 13. 14 [16. 19] (hvorimod Ananias i Neh. 3, 23 er et andet Navn: 'Ananja). Om Navnet Ananias (H.) i N. T. se I, 79. *L. G.*

Haneberg, Daniel Bonifacius, rom.-kat. Biskop, fødtes 1816 paa Gaarden »zur Tanne« i Sognet Lenzfried ved Kempten. Han studerede Filos., Teol. og østerl. Sprog i München. blev 1839 *Dr. theol.* og 1840, efter at være præsteviet, Privatdocent i gltestl. Eksegese i München. 1850 gik han i det nys oprettede Benediktiner-Kloster St. Bonifaz ved München, men vedblev at være teol. Prof. ved Universitetet. 1854 blev han Klostrets Abbed. Efter at have afslaaet Tilbud om Bispestolene i Trier, Köln og Eichstädt tog han 1872 imod Bispestolen i Speier, men allerede 31. Maj 1876 døde han. 1868 blev han kaldet til Rom som Medlem af Kommissionen for den østerl. K.s Anliggender. M. H. til Ufejlbarhedsdogmet sympatiserede han med Mindretallet, men han underkastede sig Flertallets Afgørelse. Han har bl. a. skrevet »Die relig. Alterthümer der Bibel« (1841; 1869) og en Indledn. til G. T. (1844, paany udgivet under Titlen »Gesch. der bibl. Offenbarung«) og udgivet Hippolytos's Kanoner paa Arabisk. Han var Religionslærer for Prins Luitpold og Hertug Max og en kort Tid den senere Kong Ludvig II's Skriftefader (P. Schegg, Erinn. an D. B. v. H., München 1878).

Hanes (Jes. 30, 4), Hovedstad i et af de ægypt. Riger, med hvilke Juda efter Sargons Død (705) trods Jesajas Advarsel søgte polit. Forbund mod Assyrerne. Sandsynligvis identisk med det i Asarhaddons Indskrifter omtalte Hininshi. Om dette kan identificeres med Heracleopolis magna i Mellemægypten, det gl. Hunenseten, koptisk Hnês, nu Ahnâs, er usikkert, da Hininshi nævnes sammen med en Gruppe nedreægypt. Byer (bl. a. Soan eller Tanis); det ægypt. Khens, hvis Medlyde nøje svare til Hanes, Khanes, synes ifølge Ægyptologer at være et Distrikt i det nordøstl. Delta. Byen Anysis hos Herodot (2, 137) er vistnok H. *L. G.*

Hanna, hebr. og fønikisk (kanaanæisk) Kvindenavn (»Ynde«), i gr. Form: Anna. Af H., Elkanas Hustru, Samuels inderlige og fromme Moder, tegnes 1 Sam. 1 et skønt Billede. Ved Bønnen tilkæmpede hun sig af Herren sin Søn, hvem hun efter Løfte indviede til Nasiræer og overgav til Eli i Silo, da han (o. 3 Aar gammel) blev afvant. Psalmen i Kap. 2, 1—10 lovpriser Herrens retfærdige og vældige Gerninger uden virkelig Tilknytning til den af H. erfarede Naade (anderledes Luk. 1, 46—55 i Marias Lovsang); thi V. 5 b, at »den ufrugtbare føder 7, men den barnrige visner hen«, fremtræder kun som et Eksempel mellem andre paa Guds suveræne Herredømme. Det profetiske Storsyn opløfter selvfølgelig over de private Forhold, men plejer ikke at fortrænge disse; i H.s Mund er ogsaa Omtalen af Kongen, Herrens »Salvede«, lidet sandsynlig. Man nødes derfor med de nyere Fortolkere til at betvivle Sangens Oprindelse fra H. selv. 5 b kan muligvis have henledet Tanken paa H. Om den ualmindelige Kvindes følgende Liv berettes kun, at hun aarlig bragte sin Søn en Overkjortel, naar hun drog op til Helligdommen, og at hun blev Moder til 3 andre Sønner og 2 Døtre (2, 18—21). — Anna (Hanna) hedder ogsaa Tobits Hustru (Tob. 1, 9 osv.); ogsaa Raguels Hustru kaldes i Vulg. og Itala Anna, i den gr. Tekst derimod Edna (samme Betydning), Tob. 7, 2. I N. T. Profetinden Anna i Templet (Luk. 2, 36 f.), *L. G.*

Hannas, Ypperstepræst, se Annas (I, 96).

Hannaton (Josva 19. 14), en By paa Sebulons Nordgrænse, sandsynligvis det talmudiske Kafar-hananja, nu Kefr-'anân, 1 geogr. Mil N. V. for Gennesaret. *L. G.*

Hanno, Ærkebiskop af Köln, se Anno (I, 98).

Hanniel. 1. Manasse Stammes Repræsentant ved Landets Deling (4 Mos. 34, 23). — 2. Slægtsøverste i Aser Stamme (1 Krøn. 7, 39). *L. G.*

Hannington, James, f. 3. Sept. 1847 i Hurstpierpoint i England var i sin Ungdom lige lidt oplagt til Læsning og til Forretningslivet, men desto mere til Legemsøvelser. Han kom 1868 til Oxford, men blev først 1873 B. A. og Aaret efter ordineret til Diakon, 1876 til Præst i den anglik. K. Han optog derefter en Præstegerning ved et Kapel og oplevede her et Gennembrud, saa han nu lagde hele sin fyrige Energi og vindende Personlighed ind i Arbejdet for Sjælenes Frelse. Budskabet om Smitte og O. Neils Død ved Victoria Nyanza førte H. ind i Missionstjenesten og Church Miss. Soc. sendte ham Maj 1882 til Østafrika som Leder af 6 Missionærers Rejse til Uganda. Trods denne Rejses Besværligheder og Dødsfarer var han atter rede 1884 til at gaa derud som den første Biskop for Øst-Ækvatorialafrika og lade Familien tilbage i England. Efter et halvt Aars anstrengt Virksomhed ved Kysten brød han 23. Juli 1885 op fra Freetown for at aabne en ny direkte Vej til Uganda. Han naaede 22. Okt. Victoria Nyanzas nordøstlige Hjørne, men blev i Usoga holdt fangen af Høvdingen og myrdet d. 29. Okt. paa Befaling af Kong Meoanga i Uganda. Men Efterretningen herom førte mange ind i Missionstjenesten, og Samfærdslen med Uganda foregaar nu,

tildels ved Jernvej, ad den af H. opsøgte Vej (J. H., by E. C. Dawson, 1887). *V. Sn.*

Hannover, forhen Kongerige, nu preuss. Provins, blev 1527 ved Hertug Ernst Bekenderen (I, 796) et luth. Land, og Ref. blev dér gennemført ved Urbanus Rhegius. Den største Del af Indbyggerne (o. 87 %) er Protestanter; o. 100,000 (i Bentheim og Aurich) reformerte, Resten Lutheranere. I Ostfriesland findes endnu en Del Mennoniter; i Hannover, Hildesheim og Aurich o. 15,000 Jøder. Landskonsistoriet i Hannover har Styrelsen af den luth. Kirkeafdeling; det bestaar af 5 ordentl. og 11 overordentl. Medlemmer, der kun tage Del i visse Forretninger. 9. Okt. 1864 — altsaa før Indlemmelsen i Preussen — fik H. sin Kirkeforfatning, men denne traadte først i Kraft 1869, efter Indlemmelsen. Grundlaget er Menighedsraad (Kirchenvorstände) i de enkelte Menigheder; derpaa følge Distrikts-Synoder og tilsidst en Landssynode, der bestaar af 29 valgte Præster og lige saa mange valgte Lægfolk, af Præsidenten for Landskonsistoriet, Abbeden i Loccum (se d. Art.), 1 teol. og 1 jurid. Prof. fra Göttingen (S. 316) og 12 (6 gejstl. og 6 verdsl.) af Kongen udvalgte Medlemmer. Om H.s kirkl. Forfatn. se E. Friedberg, Die geltenden Verfassungs-Gesetze (Freib. 1885) 112 f.

Hanok (Khanok). 1. Kains Søn (1 Mos. 4, 17), tillige Navnet paa den By, Kain byggede. — 2. I den hebr. Grundtekst ogsaa Patriarken Enoks eller Henoks (LXX) Navn (1 Mos. 5. 18. 21—24); jvfr. I, 775. — 3. En midianitisk Stamme, af Keturas Børn (1 Mos. 25, 4; 1 Krøn. 1, 33). — 4. En af Rubens Sønner, Slægtsøverste i Rubens Stamme (1 Mos. 46, 9; 2 Mos. 6, 14 o. fl. St.). *L. G.*

Hansen. 1) **Albert H.**, dsk Biskop, Søn af Biskop Hans Albertsen (I, 47), var født i Kbhvn. 1576 blev han Rektor i Helsingør, 1582 Præst ved Nikolaj Kirke i Kbhvn, 1584 Hofpræst ved Frederiksborg Slot, 1586 Hofpræst i Kbhvn. oom saadan holdt han i Antvorskov Ligtalen Sver Frederik II. 1591 blev han Biskop i Aarhus, og dér døde han 21. Febr. 1593. — 2) **Aleth Sophus H.**, dsk Præst, fødtes i Rudkøbing 21. Febr. 1817. 1835 blev han Student fra Sorø, 1840 teol. Kand., 1845—47 var han Skibspræst paa Korvetten »Galathea«, der sejlede Jorden rundt. 1848 blev han Kateket i Hjørring, 1850 Spr. i Husby i Flensborg Provsti. 1855—57 og 1860 tog han Del i Stænderforsamlingen som Suppleant for Pastor E. Hagerup. 1856 blev han Provst for Flensborg Amt og de blandede Sogne i Gottorps Provsti, 1858 Spr. i Grumtofte i Angel og 1860 Provst for hele Gottorp Provsti. 1864 blev han afsat af Preusserne, rejste derpaa til Italien, men blev 1866 Spr. i Ferslev og Vellerup paa Sjælland. 15. Marts 1868 blev han Biskop Kierkegaards Efterfølger som Kultusminister i Ministeriet Frijs, og som saadan kom han til at sætte sit Navn under Valgmenighedsloven. 22. Sept. 1869 traadte han ud af Ministeriet, og 1870 blev han Spr. for Ledøje og Smørum paa Sjælland. Han døde 24. Dec. 1889. Hans Erindringer om Præstevirksomheden i Husby ere offentliggjorte i Khist. Samlinger 4. R. III. *Fr. N.* — 3) **Andreas Michael H.**, Præst, f. i Bergen 4. April 1834, blev teol. Kand. 1856. Efter flere Aars Virksomhed som Huslærer og som Kateket og Lærer ved Krigsskolen blev han 1865 Sømandspræst i Leith, 1873 Spr. til Etne, 1874 Provst i søndre Søndhordlands Provsti, 1880 Tredjepræst ved Trefoldigheds Menighed i Kristiania, ved hvilken han i 1888 blev res. Kap. og 1895 Spr. Fra Nyaar 1900 tog han Afsked paa Grund af svækket Helbred. Han har taget adskillig Del i Forhandlinger om religiøse og kirkelige Spørgsmaal baade paa Møder og i Literaturen. Hans Forfatterskab findes især nedlagt i de teologiske og kirkelige Tidsskrifter, navnlig i »Luth. Kirketidende«, i hvis Redaktion han har deltaget 1884—99. Gentagne Gange har han haft Stemmer ved Bispevalg. Han døde 30. Nov. 1901. *A. B.* — 4) **Gerhard H.**, Herrnhut, var født Nordmand, men havde i nogen Tid opholdt sig i Herrnhut, da han 1737 kom til Kristiania sammen med en forøvrigt ukendt »Broder« ved Navn Niels Mønich. Her traadte han i Spidsen for det Brødresamfund, som havde dannet sig om Jomfru Katrine Freymann (se S. 120). Foruden paa forskellige Steder i Akershus Stift optraadte han ogsaa i det nordenfjeldske. I 1739 blev han og hans Venner paa Foranledning af Biskop Dorph underkastet Forhør paa Kristiania Raadstue. Samtidig indberettede Biskoppen Sagen til Kirkeinspektionskollegiet, og Resultatet var, at G. H. fik kongelig Befaling om at rømme Landet (Bang, H. N. Hauge og hans Samtid, samt den dér citerede Literatur). *A. B.* — 5) **Hans H.**, dsk Prælat, rimeligvis Fynbo af Fødsel og Adelsmand af Byrd, var i den sidste Del af Kong Hans's Tid Provst i Assens Provsti. Han var Christiern II's haandgangne Mand og som saadan i hans Ærinde i Rom baade 1514 og 1515. Til Løn for sine Tjenester fik han $^2/_3$ af den fynske Bispestols Indtægter. 1523, efter Christiern II's Flugt, forlod ogsaa H. H. Danmark. Han var flere Gange i Wittenberg, og ogsaa i Nederlandene. Efter 1531 kunne vi ikke forfølge hans Spor. — 6) **Hans Peter Kofoed-H.**, se Kofoed-H. — 7) **Hans Rasmus Malling Johan H.**, dsk Præst, f. i Hunseby paa Laaland 5. Sept. 1835, var først Seminarist, siden Student. Som saadan blev han 1859 Lærer ved Døvstummeinstitutet i Kbhvn og 1864 Forstander for Døvstummeinstitutet i Slesvig. 1865 tog han teol. Embedseksamen og blev s. A. Forstander og Præst for Døvstummeinstitutet i Kbhvn. 1879 tog han til Orde for et lignende Institut i Jylland (1881 oprettet i Fredericia), og han var Medlem af den Kommission, der hidførte Oprettelsen af Institutet i Nyborg (1890). 1870 opfandt han Skrivekuglen; senere gjorde han sig fortjent af Fysiologien ved at indføre daglige Vejninger og Maalinger af Døvstummeinstitutets Elever. Han døde 27. Sept. 1890. — 8) **Jep H.**, Præst, fødtes 10. Marts 1785 i Hjortkjær Sogn, Vest for Aabenraa. 1807 kom han paa Seminariet i Tønder, 1812 til Kiel som Student; 1818 blev han teol. Kand., 1821 Præst i Hjortkjær. Under det slesvig-holstenske Oprør maatte han forlade Sønderjylland, fordi han nægtede at lyde den provisoriske Oprørsregering. En kort Tid efter Vaabenstilstanden i 1848 og endelig i 1850 kom han tilbage til Hjortkjær og blev (indtil 1854) konst. Superintendent for de slesvigske Menigheder med dsk Kirke-

sprog og Provst for Aabenraa Provsti. Han døde 5. Okt. 1860. — 9) **Jørgen H.**, dsk Biskop, fødtes i Tandslet paa Als 12. Febr. 1802. 1819 tog han i Kbhvn Studentereksamen, 1823 blev han teol. Kand. Efter at have været Huslærer i Hørup paa Als blev han 1827 Præst i Ballum i Lø Herred og 1830 af Hertugen af Augustenborg kaldet til Notmark paa Als. Dér blev han Sjælen i den danske Politik, hvorfor han kom i et spændt Forhold til Augustenborgeren. Han var med, da Bladet »Dannevirke« blev grundet og arbejdede ogsaa paa anden Maade for den danske Sag. 1845 blev han Præst i Egen paa Als og 1848 udnævnt til Biskop over Als og Ærø og 1849 bispeviet sammen med D. G. Monrad. Han døde i Egen 19. Aug. 1889. 1877 udgav han et større religionshist. og religionsfilos. Skrift »Om Menneskeslægtens Religionsformer«. — 10) **Mourits Mørk-H.**, se Mørk-H. — 11) **Peder H.** (Riber), dsk Superintendent, stammede fra Ribe og studerede i sin Ungdom i Rostock, hvor han tog Magistergraden. Han var først Rektor i Frederiksborg, derpaa Præst i Asmundtorp og Tofte i Skaane og i Tikøb, men disse Embeder lod han for en Del besørge ved Kapellaner. 1583 flyttede han til Kbhvn for »at blive boende ved Universitetet og dér lade sig bruge, eftersom Lejligheden kunde falde«. Til Løn fik han 2 Vikarier i Lund, og 1586 blev han Superintendent paa Gulland. Han var en virksom Tilsynsmand, og som Videnskabsmand nød han ogsaa i Udlandet Anseelse. De uheldige kirkelige Forhold paa Gulland pinte ham, og 1591 rejste han til Kbhvn for at søge andet Embede. Men han døde s. A. — 12) **Peder H.**, norsk Biskop, fødtes i Kbhvn 8. Maj 1746, blev Student 1764 og teol. Kand. 1768. Derpaa rejste han til Halle for at fortsætte Studierne, og dér blev han navnlig paavirket af Semler, i hvis Hus han boede. Senére tog han til Jena, og efter Hjemkomsten blev han af Struensee kaldet til res. Kap. ved Slots- og Garnisonsmenigheden i Helsingør; dér var han Caroline Mathildes Præst. 1775 blev han Spr. i Skanderborg, 1779 i Ringsted, hvor han udgav 3 Bd. Prædikener over evang. Tekster. 1780 fik han Titel af Prof., 1787 blev han Spr. ved Helliggejstes Kirke i Kbhvn. 1793 fik han fra Halle den teol. Doktorgrad; 1795 udgav han et pastoralteol. Skrift »Om en Religionslærers Gravitet«, i hvilket han bl. a. udtaler, at en Præst skal holde sig borte fra Teatret. Som Spr. i Hovedstaden tog han virksom Del i Fattigvæsnets Ordning. 1799 blev han Biskop i Christianssand og virkede i denne Stilling med stor Iver for »Oplysningen« og dens Idealer i Kirke og Skole. 1803 blev han kaldet til Biskop i Odense, og dér døde han 26. Dec. 1810. — 13) **Theodor Vilhelm Laurent H.**, dsk Præst, fødtes i Slagelse 11. Marts 1838, blev Student 1856 og teol. Kand. 1863. Aaret efter blev han Kong Georgios I's Slotspræst i Athen, men allerede 1865 entlediget som Hofpræst og Aaret efter som Præst for den tyske Menighed i den græske Hovedstad. 1868 vandt han den teol. Licentiatgrad ved en Afhandling, »Kirkehistorie fra Roms Katakomber«. Næste Aar blev han res. Kap. ved Frue Kirke i Aarhus, 1877 Spr. i Østrup og Hjadstrup paa Fyn. Foruden en Skildring af »Græske Forhold« (I—II, 1868—69) har han udgivet »Fra Frelserens Ungdom« (1885). Han har taget virksom Del i Arbejdet for Diakongerningens Genoplivelse og er en af Stefanforeningens Ledere. *Fr. N.*

Hanun (LXX i 2 Sam.: Hannon), Søn og Efterfølger af Ammoniterkongen Nahas. I assyriske Indskrifter omtales i Gaza en Konge af samme Navn (Hanunu). H. gav ved en grov Krænkelse af Davids Udsendinger, som efter Nahas' Død bragte Hilsen fra David, Anledning til den ammonitiske Krig (2 Sam. 10, 1 f.; 1 Krøn. 19, 1 f.), der endte med Ammoniternes Undertvingelse og medførte Nederlag for deres syriske Forbundsfæller. — H. er ogsaa Navnet paa et Par Mænd, der vare virksomme ved Murenes Istandsættelse (Neh. 3, 13. 30). *L. G.*

Happisses, et af de 24 Præsteskifter (1 Krøn. 24, 15). Det er Navnet Pisses med Artiklen ha. *L. G.*

Hara nævnes 1 Krøn. 5, 26 som et af de Steder, hvortil det nordl. Riges Indbyggere deporteredes af Assyrerne. Den parallele Beretning i 2 Kong. 17, 6. 18, 11 har »Mediens Byer«, men i LXX »Mediens Bjerge«; sandsynligvis betyder H. »Bjerglandet« i Betydningen Media magna, den vestlige Del af Medien, hos Araberne kaldet al-djibâl og hos Perserne kohistân, der begge netop betyde »Bjerglandet«. *L. G.*

Harada (4 Mos. 33, 24. 25), en af Israeliternes Lejrpladser, ellers ubekendt. *L. G.*

Harald Gormsøn (Blaatand), dsk Konge, skal, ifølge Widukind fra Corveis Vidnesbyrd og den danske Overlevering, ved Præsten Poppos Jærnbyrd være bleven bevæget til at lade sig døbe (o. 960). Senere byggede han en Trefoldighedskirke i Roskilde, og i Jellinge lod han oprejse et Mindesmærke over sine Forældre, paa hvilket han betegner sig som »den Harald, der vandt sig al Danmark og Norge og gjorde Danerne kristne«. Paa dette Mindesmærke findes en Fremstilling af den korsfæstede Frelser med Glorie om Hovedet, det ældste Kristusbillede fra Norden, som vi kende. Under H. fik Krdmmen ogsaa Udbredelse i den sydlige Del af Norge (Viken), som han erobrede, og i Danmark begyndte K. under ham at faa en fast Ordning. H. døde i Jomsborg 1. Nov. o. 986 og blev begravet i Trefoldighedskirken i Roskilde. Man talte om Undergerninger ved hans Grav, og der var en Tid Ønske om at faa ham helgenkronet; men Knud den hellige stillede ham aldeles i Skygge.

Harald (Hored), dsk Biskop, var indviet til Biskop af Slesvig af Ærkebiskop Adaldag (I, 23) af Hamburg-Bremen, Bernhard af Halberstadt og Thidardus af Hildesheim i Henhold til Pave Agapitus II's Bulle af 2. Jan. 948 (Jaffé, Reg. Pontif. Rom I², Nr. 3641). Han var til Stede paa Konciliet i Ingelheim (Juni s. A.) og skal være død 958.

Haran. 1. Abrahams yngre Broder, Søn af Terah, Fader til Lot, Milka og Jiska (1 Mos. 11, 26 f.). — 2. En levitisk Slægtsøverste af Gersoniterne (1 Krøn. 23, 9). — Den i 1 Mos. 11, 31 nævnte By H. i det nordlige Mesopotamien er etymologisk forskellig fra Navnet H. og skrives rettest Harran, se dette. *L. G.*

Hararit, Stamnavn efter et (ubekendt) Sted

Harar. 3 af Davids Helte føre dette Tilnavn: Samma (2 Sam. 23, 11), Jonatan (2 Sam. 23, 32, 33, hvor der maa læses J., Sammas (eller Sages: 1 Krøn. 11, 34) Søn, Hartariten, og Ahiam (2 Sam. 23, 33; 1 Krøn. 11, 35). *L. G.*

Harboe, Ludvig, den 15. evang. Biskop i Sjællands Stift, f. 16. Aug. 1709 i Broager (Sundeved), hvor Faderen var Præst, blev Student fra Gymnasiet i Hamburg 1729, studerede i Rostock, Wittenberg og Jena og tog 1732 den teol. Embedsprøve i Rendsborg. 1735 kom han til Kbhvn, hvor han især kastede sig over Studiet af Danmarks Historie og i Forbindelse med Langebek begyndte Udgivelsen af »Dänische Bibliothek«. 1738 blev han tysk Kapellan ved Garnisons Kirke og 1739 tillige Præst i Kastellet. Paa Generalkirkeinspektionens Indstilling blev han Kirkevisitator paa Island 1741—45. En Række Forordninger 1742—45 om Kirke- og Skolevæsen paa Island skyldes H. ligesom ogsaa Bestemmelsen om Islænderes Studering i Danmark. 1743 blev han Biskop over Trondhjem Stift, men tiltraadte først Embedet 1746. Ogsaa her viste han sig som en dygtig Visitator og gjorde sig særlig fortjent ved Almueskolevæsnets Ordning. 1748 rejste han til Danmark, blev adjungeret Biskop Hersleb i Bispeembedet og ægtede hans Datter. 1756 blev han Medlem af Generalkirkeinspektionen, 1757 Sjællands Biskop og 1766 kgl. Konfessionarius. Den administrative Dygtighed, H. havde lagt for Dagen paa Island og i Norge, træder ikke stærkt frem under hans Virksomhed som Sjællands Biskop. I lang Tid holdt han sig tilbage fra Generalkirkeinspektionens Møder, indtil en Irettesættelse fra Kancelliet tvang ham til at gøre sin Pligt. Han synes nærmest at have indskrænket sig til at lægge en Dæmper paa Tidens fritænkeriske Bevægelser. Han forhindrede, at Matematik og Fysik optoges blandt de teol. Studiefag, og det skyldes ham, at man beholdt 2 Helligdage paa de store Højtider. 1777 fik han og O. Høegh-Guldberg Befaling til at udarbejde en ny Psalmebog, men han lod H.-G. udføre Arbejdet. Som Kirkehistoriker har han ydet værdifulde Bidrag til Danmarks, Norges og Islands Kirkehistorie i »Dän. Bibl.«, »Danske Magazin«, Videnskabernes Selskabs Skrifter og i Fortalen til Zwergius's »Sjællandske Cleresie«. 1782 fik han sin Svigerson N. E. Balle adjungeret i Bispeembedet og døde 15. Juni 1783. H. efterlod sig et godt Bibliotek med en stor Samling af Luthers Skrifter i Originaludgaver, og mange Haandskrifter, især fra Island og Norge. *S. M. G.*

Harbona, en af Kong Xerxes' Evnuker (Ester 1, 10), foranledigede Hamans Ophængelse paa den Mast, han havde rejst for Mardokai (7, 9). LXX har andre Navne. *L. G.*

Harboøre, se Tillægget til dette Bind.

Harboøre-Sangbogen, se Harboøre.

Harclensisk Bibeloversættelse, se Syriske Bibeloversættelser og Tomas af Harkel.

Hardeland, Julius, luth. Missionær, f. i Hannover 7. Jan. 1828, var Huslærer hos den kristelig vakte Legationsraad v. Arnswaldt og Medlem af Pastor Petris Menighed i Hannover. Som Præst i Lassahn i Lauenburg tog han Del i Arbejdet for den ydre Mission og blev 1860 Grauls (S. 251) Efterfølger som Leder af Leipziger-Missionen. 1881 meddelte det teol. Fakultet i Kbhvn ham den teol. Æresdoktorgrad.

Hardenbeck, Ambrosius, Præst, var født i Bergen 30. April 1621. Blev Student 1637, indskreves 1638 ved Universitetet i Rostock, men vendte snart tilbage til Kbhvn, hvor han blev Dekanus paa Klostret. 1642—44 var han Hovmester hos Hr. Lars Ebbesen paa Skanderborg, fortsatte derpaa sine Studier i Sorø og Kbhvn og blev 1645 Magister. 1646 blev han Konrektor i Bergen, 1650 res. Kap. til Domkirken, 1659 Spr. ssteds og 1671 Provst over Nordhordland. Død 13. Juni 1683. Hans samtidige roser ham som en udmærket og nidkær Præst. Han var gift med den bekendte Dorthe Engelbretsdatter (I, 767). *A. B.*

Hardenberg. 1) **Albert Rizaeus H.** (Durimontanus) fra H. i Overijssel fødtes 1510 og skal have været i Slægt med Pave Hadrian VI. 7 Aar gl. kom han i Skole hos Brødrene af Fælleslivet i Groningen, og dér lærte man ham at elske Johann Wessel (se d. Art.), hvis Levned han senere skrev (om denne Biografi se Ullmann, Reformatoren vor der Ref. II², 553 f.). 1530 rejste H. til Löwen for at studere videre. Her læste han Luthers Skrifter og følte sig stærkt draget til ham. Efter at have taget Baccalaureatet vilde han gaa til Italien, men undervejs blev han syg i Frankfurt, og Rejsen til Rom blev da opgivet. 1537 eller 39 blev han Doktor i Teol. *(doctor bullatus)* i Mainz, og under Opholdet dér lærte han Johan a Lasco at kende. Fra Mainz gik han igen til Löwen, hvor han holdt ekseget. Forelæsninger over Paulus's Breve og docerede Retfærdiggørelsen af Troen. Det gav Anledning til Klager, og H. skulde have været bragt til Bruxelles for at forsvare sig; men Borgerne og Studenterne værnede ham, saa at han ikke kom afsted. 1540—43 opholdt han sig i Klostret Aduard, og paa denne Tid traadte han i Forbindelse med Melanchthon. 1543 kom han til Wittenberg, men allerede næste Aar gik han til Ærkebiskop Hermann von Wied af Köln for at hjælpe ham med Gennemførelsen af Ref. i Ærkebispedømmet. Paa Rigsdagen i Speier 1544 (og rimeligvis ogsaa i Worms 1545) gik H. Ærkebispens Ærinde. Senere kom han til Strassburg, hvor han sluttede sig til Bucer, til Basel og Zürich, hvor han navnlig kom i nøje Forhold til Bullinger, og til Konstanz. Efter Hjemkomsten blev H. Præst i Kempen, men 1547, da Ærkebispen blev tvungen til at nedlægge sit Embede, maatte han forlade Ærkestiftet, der igen blev rom.-kat. Derpaa var han en kort Tid Præst i Eimbeck, Hærpræst hos Grev Christoph af Oldenburg og fra 1547 Dompræst i Bremen. I Bremen skjulte han i længere Tid snildt sin Uoverensstemmelse med den luth. Nadverlære, men tilsidst maatte han vedgaa den. Da hans Afvigelse fra Lutherdommen 1561 var bleven aabenbar for alle, blev han efter lange og bitre Stridigheder afsat og maatte forlade Bremen. Han gik først til Oldenburg, men 1567 blev han Præst og Superintendent i Emden, og dér døde han 18. Maj 1574. I Emden virkede han for sin reformerte Opfattelse, og at hans Virksomhed heller ikke i Bremen havde været forgæves, kan man se deraf, at Bremerne allerede 1562 fordrev alle

deres 13 luth. Præster og indkaldte Filippister i Steden. Tilsidst bleve alle Bremens Kirker, paa Domkirken nær, reformerte. Ved Paasketid 1556 fortalte H., at Luther paa sin Dødsseng til Melanchthon skal have indrømmet, at der var lagt for stor Vægt paa Forskelligheden i Nadveropfattelsen (Th. Diestelmann, Die letzte Unterredung Luthers mit Melanchthon über den Abendmahlsstreit, Gött. 1874 og J. Köstlin i Theol. Stud. und Krit. 1875), en Udtalelse, der næppe er en Opdigtelse af H., men en Misforstaaelse fra hans Side (J. Haussleiter, Die geschichtl. Grundlage der letzten Unterredung Luthers und Melanchthons über den Abendmahlsstreit i »Neue kirchl. Zeitschr.« 1898). 5 Breve fra H. til Melanchthon ere optagne i *Corpus Reformatorum X.* Vigtige Bidrag til Oplysning af H.s Strid i Bremen findes i »Dänische Bibliothek« V, 160 f. *Fr. N.* — 2) **Frederik v. H.**, Digter, mest bekendt under Pseudonymet »*Novalis*«, som han havde optaget efter en Sidegren af sin Slægt, blev født 2. Maj 1772 paa en adelig Borg i Grevskabet Mansfeld og modtog i det herrnhutiske Forældrehjem en kærlig og omhyggelig Opdragelse. Det religiøse Følelsesliv var tidligt stærkt udviklet hos ham. 18 Aar gammel kom han til Universitetet i Jena, hvor han efter Faderens Ønske skulde studere Retsvidenskab; men intet Fag kunde være hans Natur mere diametralt modsat. Filosofi og Digtekunst tog ham ganske fangen. Fichtes Forelæsninger fik en mægtig Indflydelse paa ham, og ved personlig Omgang med Schiller begejstredes han for dennes Opfattelse af Natur og Menneskeliv. Efter Schillers Raad søgte han en praktisk Livsgerning og indtraadte 1794 i den kursachsiske Administration. Senere kom han til Bjergværksakademiet i Freiberg, hvor han stærkt paavirkedes af den bekendte Mineralog Werner; fik derefter en Ansættelse under Domænebestyrelsen, men Brystlidelser forhindrede ham i at tiltræde Gerningen; hans Sygdom udviklede sig med rivende Hastighed, og under en Blodstyrtning udaandede han hos sine Forældre i Weissenfels 25. Marts 1801, knap 29 Aar gammel. Til Kredsen af hans nære Venner hørte L. Tieck og Brødrene Schlegel, og Tidens romantiske Retning kom han til at tilhøre med Liv og Sjæl. Han havde forlovet sig med en ung Pige, næsten et Barn; hun døde et Aarstid efter. Smerten herover gav han Udtryk i sine vidtkendte »Hymnen an die Nacht«. Men under Opholdet i Freiberg indgik han en ny Forbindelse, og 1799—1800 blomstrede hans Digtergave skønnest og rigest. I Efteraaret 1799 læste han for Vennerne i Jena sine »geistliche Lieder«, hvoraf flere have hævdet deres fremragende Plads i Psalmebøgerne (»Wenn alle untreu werden« og »Wenn ich Ihn nur habe«. Nr. 478 i Psalmebog for Kirke og Hjem »Jeg véd paa hvem jeg bygger« er ikke — som dér angives — af H., men af E. M. Arndt); de begejstrede Oehlenschläger til at skrive Digtet »Jesus i Naturen«. Men ved Siden af den inderlige Kærlighed til Frelseren ytrer sig i disse Digte en mystisk-panteistisk og derhos idealiseret katolsk Retning, som genfindes i hans øvrige Skrifter; de ere blevne kaldte »Romantikernes Bibel«. Efter Tiecks Tilskyndelse begyndte han sin Roman »Heinrich von Ofterdingen« (overs. paa Dansk 1820 af Bernhoft), som aldrig blev fuldført, men efterladt som et Fragment. Navnet og Staffagen er laant fra Middelalderen, men Digterens egen Personlighed og Livsopfattelse genspejler sig deri: det er de uudsigelige, drømmende Længsler, den lidenskabelige Søgen efter den underfulde »blaa Blomst«, hvor alt efterhaanden svømmer ud i uigennemtrængelig Taage — den mærkeligste Blanding af Dybsind og tøjlesløs Fantasi; og midt imellem alt det taagede den skønneste Lyrik i de indlagte Sange (t. E. »Bergmannslied« og »Lob des Weines«). Vennerne Tieck og Fr. Schlegel samlede »Novalis Skrifter« (2 Bd. 1802) med indledende Levnedsskildring (ny kritisk Udgave med Benyttelse af efterladte Haandskrifter, 2 Dele i 3 Bd., af E. Heilborn, 1900). *A. J.*

Harding. 1) **Stephen H.**, Citeaux's 3. Abbed, tilhørte en eng. Greveslægt. Han var først Kriger, gjorde derpaa en Valfart til Rom og traadte efter den ind i Benedictiner-Klostret St. Claude de Joux og blev senere Abbed i Bèze. Derpaa var han en Tid Prior i Citeaux, 1109 blev han Abbed, og 1134 døde han (J. B. Dalgairns, Der heil. St. H., Mainz 1862). — 2) **Thomas H.**, eng. Teolog, fødtes 1516 i Beckington, Somersetshire, og studerede i Oxford. Henrik VIII gjorde ham til Prof. i Hebraisk dér o. 1542, og samtidig blev han Kapellan hos Henry Grey, den senere Hertug af Suffolk. Under Edward VI viste han sit reformatoriske Sindelag paa flere Maader, men under Marie den blodige blev han atter rom.-kat., et Skridt, som Lady Jane Grey heftigt bebrejdede ham i et Brev. Til Løn for sin Tilbagegang til Katolicismen fik H. flere Præbender og Embeder, men under Elisabet mistede han dem alle, da han ikke vilde skifte Konfession igen. Han tog over til Löwen, hvor han blev Præst ved St. Gertrud, og derfra aabnede han 1564 en lang teol. Strid med Jewel ved *Answer to M. Jewel's Challenge,* der senere blev efterfulgt af flere andre Stridsskrifter, som vakte stor Begejstring i den rom.-kat. Lejr. H. døde i Löwen 1572.

Hardouin, Jean, fr. Jesuit, fødtes i Quimper (i Bretagne) 1646. I en ung Alder lod han sig optage i Jesuiter-Ordenen og studerede i Begyndelsen især Numismatik. 1693 fremkom han med den berømte og berygtede Paastand, at hele Oldtidens klassiske Literatur, baade dens Poesi og dens Prosa, med nogle Undtagelser, var et Falskneri fra 13. Aarh., idet en vis Severus Archontius havde lavet den hele ved Hjælp af nogle lærde Munke. Senere søgte han at bevise, at Kristus og Apostlene havde prædiket paa Latin. Ordenen tvang ham til at tilbagekalde disse og lignende Paradokser, men H. opgav dem i Virkeligheden ikke. 1715 begyndte han Udgivelsen af en Konciliesamling, der i 12 Bd. gav Koncilieakterne fra Aar 34 til 1714 — et Arbejde, der ogsaa bragte ham i Strid med adskillige, fordi man beskyldte ham for i det at have forraadt Gallikanismen. I sit Hjerte var H. ogsaa paa dette Punkt Hyperkritiker; han mente, at alt, hvad der fortaltes om Kirkeforsamlingerne før Trientermødet, var Fabler. Naar man saa gjorde ham det nærliggende Spørgsmaal, hvorfor han da

havde udgivet sit lærde Værk, svarede han: »Det véd kun Gud og jeg«. Bl. H.s andre Arbejder maa især nævnes et Skrift til Belysning af G. T.'s Kronologi ved Hjælp af Mønterne. Han døde, 83 Aar gl., i Ludvig XIV's Kollegium i Paris 3. Sept. 1729 efter at have ført en heftig Kamp mod »Ateisterne« Jansen, Arnauld, Pascal, Quesnel og fremfor alle Descartes.

Hardt, Hermann von der, Orientalist og Kirkehistoriker, fødtes 15. Nov. 1660 i Melle i Fyrstendømmet Osnabrück. 1690 blev han Prof. i de østerl. Sprog i Helmstädt, og dér døde han 28. Febr. 1746. Bl. hans mange Skrifter maa især mærkes hans *Autographa Lutheri aliorumqve celebrium virorum ab anno 1517—46*, I—III (Brunsv. og Helmst. 1660—93), der indeholdt vigtige Bidrag til Ref.s Historie; *Historia literaria reformationis* (Frkf. og Leipz. 1712), med en Forts. i 16 Bd., som endnu foreligger i Haandskrift, og endelig en Udgave af Konstanzer-Konciliets Akter (Frkf. og Leipz. 1697—1700). I Haandskrift foreligger ogsaa en bindrig Samling af Aktstykkerne til Baseler-Konciliets Historie.

Hare. 1) **Augustus William H.**, eng. Præst, fødtes i Rom 17. Nov. 1792. Efter at have studeret i Oxford gjorde han en lang Rejse til Italien, og ved Tilbagekomsten blev han *tutor* i et af Oxforder-Kollegierne. 1824 forsvarede han Kristi Opstandelse i et lille Stridsskrift, og Aaret efter blev han præsteviet. 1827 udgav han sammen med sin yngre Broder Julius (se nedenfor) *Guesses at Truth by two Brothers* (sidste Udg. 1871). Han var til sin Død en nidkær Præst i det lille, afsides liggende Sognekald Alton-Barnes. Sygdom nødte ham til at rejse til Italien igen, og 18. Febr. 1834 døde han i Rom. Han ligger begravet paa den protest. Kirkegaard ved Foden af Cestius-Pyramiden. To Bind *Alton Sermons or Sermons to a Country Congregation* (London 1837) vise, hvor jævnt og enfoldigt han prædikede for sine Alton-Bønder. — 2) **Julius Charles H.**, yngre Broder til ovennævnte, blev født i Valdagno ved Vicenza 13. Sept. 1795. 2 Aar gl. blev han bragt til Bologna, hvor han var i en ital. Professors Hus, og 1799 kom han til sit Hjem i Hurstmonceaux. 1804—5 var han med sine Forældre i Weimar, og under dette Ophold lærte han det tyske Sprog; 1812 kom han til Trinity College i Cambridge, og dér blev han *fellow* 1818. Efter et Vinterophold i Italien begyndte han at studere Jura, men han opgav snart dette Studium for Filosofi, Teologi og Æstetik. 1827 udgav han sammen med sin Broder *Guesses at Truth*. Allerede 1822 var han vendt tilbage til Cambridge som Lærer i de klassiske Sprog i Trinity College, og i Forening med sin Ven Thirlwall oversatte han Niebuhrs romerske Historie paa Engelsk (1828—32). 1829 udgav han et Forsvar for Niebuhrs Opfattelse, og senere blev dette Forsvar for den tyske Lærde efterfulgt af Apologier for Luther, Bunsen, Coleridge og andre, som havde været Genstand for Angreb, der i H.s Øjne vare uretfærdige. 1826 modtog H. Præstevielsen, og 1832 overtog han efter en ny Rejse til Italien Præstekaldet i Hurstmonceaux. Som Landsbypræst havde han meget at kæmpe med. Han var en Bogorm, der ikke forstod at tale med ulærde, og hans Prædikener gik over Almuesfolks Hoveder. 1839 var han Prædikant for Universitetet i Cambridge og holdt da sine Prædikener om *Victory of Faith* (3. Udg. 1874 ved E. H. Plumptre, med Indledn. af Stanley). De bleve næste Aar efterfulgte af Samlingen *The Mission of the Comforter* (3. Udg. 1876). S. A. blev H. Arkidiakon i Lewes. Han døde 23. Jan. 1855 i Hurstmonceaux. Foruden de nævnte Prædikensamlinger har han udgivet *Sermons preacht* [saaledes skrev han altid] *in Hurstmonceaux Church* (1840—49), et Indlæg i Striden om Dr. Hampdens Udnævnelse til Biskop i Hereford (S. 342), et Indlæg i Gorham-Sagen (S. 238), en Tilbagevisning af de eng. Højkirkeliges Angreb paa Luther, og efter hans Død udkom en Samling af hans *Miscellaneous Pamphlets on Church Questions* (1855) og af hans Lejlighedstaler (1858). Hans Svoger, F. D. Maurice, udgav 1858 en Samling af hans *Charges* som Arkidiakon, i hvilke han udtalte sig om alle brændende kirkelige Spørgsmaal. H. var et fremragende Medlem af den bredkirkelige Retning. Et skønt Mindesmærke er rejst ham og hans Familie i A. I. C. Hares *Memorials of a Quiet Life* (1872).

Haref, judæisk Slægtsøverste i Bet-gader (1 Krøn. 2, 51), der rimeligvis er det samme som Geder (Josva 12, 13). *L. G.*

Haret, se Heret.

Harhaja, Fader til Guldsmeden Ussiel, der deltog i Murenes Istandsættelse (Neh. 3, 8). *L. G.*

Harhas (2 Kong. 22, 14) eller Hasra (2 Krøn. 34, 22), en af Sallums, Profetinden Huldas Mands, Forfædre. *L. G.*

Har-heres, en By, som Daniterne ikke formaaede at fratage Amoriterne (Dom. 1, 34. 35). Rimeligvis identisk med Ir-semes (Josva 19, 41) eller Bet-semes (1 Sam. 6, 9; 2 Krøn. 28, 18) ɔ: Solstaden (heres = semes, Solen), paa Grænsen mellem Juda og Dan, det nuværende 'Ainshems. *L. G.*

Harhur, en Slægt af Templets Livegne (Esra 2, 51; Neh. 7. 53). *L. G.*

Harif, en af Slægterne, der vendte tilbage med Serubabel (Neh. 7, 24; i Esra 2, 18 kaldet Jora); undertegnede Pagten (Neh. 10, 20 [19]). — En af Davids første Tilhængere, Sefatja, har Tilnavnet »Harufiten« (1 Krøn. 12, 5 K'tib) eller »Harifiten« (K're). *L. G.*

Harim. 1. En af de 24 Præsteklasser (1 Krøn. 24, 8); hørte til de Præster, der vendte tilbage med Serubabel (Esra 2, 39; Neh. 7, 42) og underskrev Pagten (Neh. 10, 6 [5]); nogle af dem havde taget fremmede Hustruer (Esra 10, 21). Paa Ypperstepræsten Jojakims Tid var Adna den øverste iblandt dem (Neh. 12, 15). I Neh. 12, 3 er Rehum en Fejlskrift for H. — 2. En Lægmandsslægt, der ligeledes var blandt de hjemvendte (Esra 2, 32; Neh. 7, 35) og underskrev Pagten (Neh. 10, 28 [27]), og hvoraf nogle havde taget fremmede Hustruer (Esra 10, 31). Til den hørte muligvis den i Neh. 3, 11 omtalte Malkija. *L. G.*

Har-jearim, en By paa Judas Grænse V. for Jerusalem, identisk med Kesalon (Josva 15, 10), det nuværende, højtliggende Kesla. *L. G.*

Harless, Gottlieb Christoph Adolph von, tysk Teolog, f. i Nürnberg 21. Nov. 1806, gik

i Skole i sin Fødeby, hvor K. L. Roth da var Rektor. 1823 kom han som Student til Erlangen, 1827 til Halle, hvor især Tholuck fik Betydning for ham. 1828 habiliterede han sig i det filos. Fakultet i Erlangen, 1829 i det teol. Fakultet ssteds, og derpaa blev han Lærer ved Erlangens Gymnasium. I Erlangen oplevede han et religiøst Gennembrud, under hvilket Ord som Joh. 5, 44 og 7, 16—17 og Læsningen af den luth. Kirkeafdelings Bekendelsesskrifter fik afgørende Betydning for ham; han blev ikke alene en bevidst Kristen, men en bevidst Lutheraner. 1833 blev han overordentl., 1836 ordentl. Prof. i Teol. i Erlangen og tillige Universitetspræst. Fra Erlanger-Tiden stammer hans fortræffelige Kommentar til Efeserbrevet (1834), hans teol. Encyklopædi og Metodologi (1837) og hans Etik (1842; 8. Opl. 1893). For at føre Kampen mod den baierske Ultramontanisme grundede han og nogle af hans Venner Tidsskriftet »Zeitschr. für Protestantismus und Kirche«, der gjorde Front baade mod Rom og Rationalismen og blev Organ for den genoplivede lutherske Teologi. 1842 blev H. af Universitetet sendt som Ombud til Stænderne. Ved sin politiske Optræden og ved en Fejde med Döllinger om Knæbøjningsspørgsmaalet (I, 701) vakte han Ministeriets Uvilje og blev til Straf forsat til Bayreuth som Konsistorialraad (1845). Han havde flere Gange afslaaet Kaldelser til andre Universiteter, men da Leipziger-Universitetet nu kaldte ham, forlod han Baiern og gik til Sachsen. 1847 blev han tillige Præst ved Nikolaj Kirke. 1850 blev han Ammons (I, 73) Efterfølger som luth. Overhofpræst i Dresden, Gehejme-Kirkeraad i Kultusministeriet og Vicepræsident for det sachs. Konsistorium. Men 1852 forlod han Sachsen for, efter Tilbud fra Kong Maximilian II, at overtage Stillingen som Præsident for det luth. Overkonsistorium i München. Det var dengang vanskelige Tider for den baierske Protestantisme; Löhe (se d. Art.) og hans Venner stod rede til at skille sig fra Landskirken. Det lykkedes imidlertid H. at afværge et Brud og at værne den baierske Protestantismes luth. Karakter. Under hans Ledelse fik Protestantismen i Baiern og det protest. Fakultet i Erlangen en lykkelig Tid, og lige til 1. Jan. 1879 styrede H. den baierske protest. Landskirke. Da nedlagde han sit Embede, og 5. Sept. s. A. døde han. Foruden de tidligere omtalte Skrifter maa især nævnes forskellige Prædikensamlinger fra Tiden i Leipzig, Dresden og München og forskellige Lejlighedsskrifter: »Kirche und Amt nach luth. Lehre« (1853); »Die Ehescheidungsfrage« (1861); »Etliche Gewissensfragen hinsichtlich der Lehre von Kirche, Kirchenamt und Kirchenregiment« (1862), »Die kirchl.-relig. Bedeutung der reinen Lehre von den Gnadenmitteln« (1869); »Geschichtsbilder aus der luth. K. Livlands vom Jahre 1845 an« (2. Opl. 1869); »Jakob Böhme und die Alchymisten« (1870). Endelig har han skildret sin Barndom og Ungdom i »Bruchstücke aus dem Leben eines süddeutschen Theologen« I—II (1872—75). I »Beiträge zur bayr. Kgesch.« III, 1 (1896) har Mirbt meddelt Breve fra H. til hans Svoger, Fysiologen Rudolf Wagner (W. v. Langsdorff, D. A. v. H., Leipz. 1898).

Harmagedon eller **Harmageddon** (Joh. Aab. 16, 16), det Sted, hvor Jordens Konger samles til den afgørende Kamp mod Guds Rige, men da selv ødelægges (samme Begivenhed som i 14, 19. 20). Fremhævelsen af, at Stedet paa Hebr. kaldes H., henviser til at søge en fra G. T. bekendt Begivenhed som Forbillede. Navnet udtrykker altsaa en Idé, og Stedet kan i Opfyldelsen bære et ganske andet Navn. Ud fra G. T. er den almindeligste og sandsynligste Forklaring, at der tænkes paa Baraks og Israeliternes Sejr over Kana'ans Konger ved Megiddo (Dom. 5, 19) — LXX har Mageddo — paa Sydvestranden af Jisreelsletten, Guds Folks Sejr i den trangeste Tid. Derimod kan en Hentydning til Juda Konge Josias's Fald og Nederlag ved Megiddo (2 Kong. 23, 29; 2 Krøn. 35, 22) efter Sammenhængen ikke komme i Betragtning. Noget paafaldende er Ordets første Del »Har« ɔ: Bjerg, idet Bjerge (Karmel) vel ikke manglede i Megiddos Omgivelser, men dog ikke fremhæves i Dom. 5, 19. Nogle ville derfor i Stedet for har-megiddo (M.s Bjerg) opløse Ordet i herma-megiddo (Undergangen ved M.). At blive ved det første er dog nærmestliggende. Sammensætningen former sig muligvis ogsaa som Hentydning til den store apokalyptiske Profeti hos Hesekiel, hvor Gogs Skarers Ødelæggelse siges at skulle finde Sted »paa Israels Bjerge« (Hes. 38, 21. 39, 4. 17). I nyeste Tid have Gunkel o. fl. søgt Navnets Forstaaelse i den jød. Apokalyptik, hvori det af disse Fortolkere menes at være indkommet fra en oprindelig mytologisk (babylonsk) Forestilling om Sejren over Dragen Tiamat ved Gudernes Forsamlingsbjerg. *L. G.*

Harmenopulos, Konstantinos, bysantinsk Jurist, forfattede o. 1345 et Retskompendium i 6 Bøger (derfor kaldet »Hexabiblos«). Han skal ogsaa have skrevet det Skrift mod Hesykasten Gregorios Palamas, som L. Allatius har optaget i »Græcia orthodoxa« I, 780 f. (1652). Sikrere er hans Forfatterskab til et hæresiologisk Skrift, der er aftrykt i Migne, i Patrologia Græca Bd. 150, 20 f.

Harmensen, Jakob, se Arminius (I, 144).

Harmonia præstabilita, se Leibnitz.

Harmonios, en Gnostiker, Søn af Bar-Daisân (I, 216), skal have studeret i Athen og delt sin Faders gnostiske Opfattelse.

Harmoniter eller **Harmoniter** kaldes en württembergsk Sekt, der er opstaaet under Paavirkning af J. G. Rapp (se d. Art.), som førte sine Tilhængere til Amerika, hvor han først ved Pittsburg lagde Grunden til *Harmony*, senere (1815) til *New Harmony* i Indiana og tilsidst til *Economy* i Ohio.

Harms. 1) **Claus H.**, tysk Præst, fødtes 25. Maj 1778 i Fahrstedt i Ditmarsken. Faderen var en retskaffen, from, klog Mølleejer; Moderen, Margarethe Jockins, en fortræffelig, flittig, sparsom, godgørende, kristelig Kvinde. H. gik til sit 13 Aar i Landsbyskolen. Først efter Faderens Død, da Møllen solgtes, fik H. Midler til 19 Aar gl. at studere. 2 Aar senere kom han til Kiels Universitet. Schleiermachers »Taler over Religionen« gjorde et mægtigt Indtryk paa ham. 1802 blev han Kand., var Huslærer nogle Aar og blev 1806 Diakonus i Lunden. 1816 blev han Arkidiakonus i Kiel. Hans hele

Personlighed og ejendommelige Prædiken samlede store Skarer i hans Kirke. Indholdet af hans Forkyndelse var evang., fuld af Liv og Aand, med stadigt Henblik paa Livet, Udviklingen tit springende, men ildfuld og kraftig. Ved Reformations-Jubilæet 1817 gav hans kirkelig-troende Standpunkt sig et Udslag, idet han udgav Luthers 95 Theses sammen med 95 andre, af ham selv forfattede. Hans Skrift vakte uhyre Opsigt, fremkaldte 200 Skrifter for og imod og blev af stor Betydning for det vaagnende, kirkelige Liv. Baade som Præst og Menneske vandt H. stedse større Anerkendelse. Han afslog en Kaldelse til Berlin efter Schleiermachers Død, blev 1834 udnævnt til Æresdoktor i Teologien og 1835 til Provst og første Præst i Kiel. Han øvede den største Indflydelse paa de studerende, særlig paa de unge Teologer, hvem han samlede om sig til en Række pastoralteol. Foredrag. Disse udkom i 3 Bind 1830—34 (dsk Overs. ved H. E. Glahn 1844—47) og kunne læses med stort Udbytte, ikke blot paa Grund af den varme Tro, de aande, men ogsaa paa Grund af de fortræffelige, praktiske Anvisninger til Præstegerningen, de give. Ogsaa ved sin Sjælepleje virkede han meget, særlig overfor tungsindige og sindssyge Mennesker. Ved sit Jubilæum udnævntes han til Overkonsistorialraad, men tiltagende Blindhed, hans Hustrus Død og Mismod ved de politiske Kampe 1848 fik ham til 1849 at søge Afsked. Endnu prædikede han stundum og udgav forskellige Skrifter, men 1. Febr. 1855 døde han stille og mildt (Selvbiografi, Kiel; C. Rothe, Cl. H. i Krist. Kalender for 1877). *J. P.*

— 2) **Georg Ludvig Detlef Theodor H.**, f. 5. Maj 1808 i Walsrode i det Lüneburgske, hvor Faderen var Præst. Tidlig viste sig hans sejge Energi og hans Afsky for alt urent og raat, men en bestemt Omvendelse fra Rationalisme til dybere Kristendom oplevede han først, vakt ved Joh. 17, 3, i Slutningen af sin iøvrigt vel anvendte Universitetstid i Göttingen 1827—30. Som en udholdende Bønnens Mand virkede han for Sjælenes Frelse og for Hedningemissionen allerede som Huslærer i Lauenburg 1830—39 og i Lüneburg 1840—43, men endnu mere efter at han 1844 var bleven Faderens Medhjælper i Hermannsburg (se d. Art.). Han fremkaldte her ved sin trofaste Sjælesorg, sin livfulde, folkelige, plattyske Fortælling i Aftensamlinger i Præstegaarden og sine mægtige djærve Prædikener en vidt- og dybtgaaende Vækkelse, og Hedelandsbyen blev som en Stad paa Bjerget, hvorfra der udgik et mægtigt Arbejde for Guds Rige. Da H. 1849 fulgte efter Faderen i Embedet, grundlagde han en Missionsskole og udsendte 1853 de første Missionærer derfra. H. fik aldrig »Tid til at gifte sig« og fortærede under tiltagende Svaghed og Smerter sin Kraft i utrættet Arbejde; d. 14. Nov. 1865. (Th. Harms, Lebensbeschreibung des Pastors Louis Harms, 1868; H. Knaul, Louis Harms, Ein Lebensbild, 1899). *V. Sn.* — 3) **Theodor H.**, fødtes 1819 i Hermannsburg. Faderen, som var Skolemand og Præst, var Rationalist og opdrog Børnene med Strenghed. Moderen, en Præstedatter, var en from, ædel, elskelig Kvinde. 1849 ansattes H. som Missionsinspektør i Hermannsburg, hvor Broderen, Ludvig H. (se ovenfor) s. A. havde grundet en luth. Missionsanstalt. Tanken var, at der ikke blot skulde udsendes evang. Præster og Skolelærere blandt Hedningene, men tillige et stort Antal kr. Kolonister, som ved deres Arbejde kunde støtte Missionsgerningen, saa at denne kunde undvære Hjælp hjemmefra. Endvidere skulde Missionærerne tage Sigte paa den hurtigst mulige Omvendelse af hele Folkeslag. Ved Broderens Død 1865 blev Th. H. Direktør for Missionsanstalten, efter at han en kort Tid havde været Præst i Müden. Men da han bekæmpede Indførelsen af det borgerlige Ægteskab, blev han afsat 1877. Det følgende Aar grundede han en luth. Frikirke i Hannover, hvilket havde til Følge, at Konsistorium forbød de Kollekter, som hidtil havde været tilladte for Hermannsburger-Missionen. Han døde 16. Febr. 1885. Bl. hans forskellige Skrifter kunne mærkes en Levnedsskildring af Broderen samt et Par Bøger om de sidste Ting og Frelsesvejen. *J. P.*

Harnack. 1) **Theodosius H.**, tysk luth. Teolog, fødtes 3. Jan. 1817 i St. Petersburg og studerede i Dorpat, Bonn og Berlin. 1843 blev han Privatdocent i Dorpat, 1845 overordentl., 1848 ordentl. Prof. dér i prakt. Teol. 1853 modtog han en Kaldelse til Erlangen, 1866 vendte han tilbage til Dorpat. 1875 trak han sig tilbage fra sit Embede; han døde 11. Sept. 1889. Bl. hans Skrifter maa nævnes: »Der christl. Gemeindegottesdienst im ap. und altkath. Zeitalter« (1853); »Luthers Theologie« I—II (1862 og 86); »Die freie Volkskirche« (1870); »Prakt. Theol.« I—II (1877—78). — 2) **Karl Gustav Adolf H.**, tysk Kirke- og Dogmehistoriker, fødtes i Dorpat 7. Maj 1851, studerede dér 1869—72; blev 1874 Privatdocent og 1876 overordentl. Prof. i Teol. i Leipzig, 1879 ordentl. Prof. i Giessen, 1886 i Marburg, 1888 i Berlin. Hans første Skrifter drejede sig om Gnosticismen, og 1875—77 udgav han sammen med Gebhardt og Zahn en Udg. af de saakaldte apostolske Fædre med Kommentar (den er ogsaa udkommet i en mindre Haandudg. uden Fortolkn.). 1882 begyndte han sammen med Gebhardt Udgivelsen af »Texte und Untersuchungen zur Gesch. der altchr. Literatur«, og i dette Tidsskrift, der udkommer endnu, har han selv skrevet en Række i høj Grad værdifulde kritiske Afhandlinger. Hans to Hovedværker ere den store: »Handb. der Dogmengesch.« (I—III; 3. Aufl. 1894—97), der har gjort Epoke i det dogmehist. Studium (I, 659), og »Gesch. der altchr. Literatur zum Eusebius« (hidtil I—II, 1893—97). Størst Udbredelse have to mindre Skrifter fundet: »Das ap. Glaubensbekenntniss« (1892) aabnede en langvarig Kamp om det ap. Symbols Oprindelse og Værdi, og H.s 16 Forelæsninger »Das Wesen des Christentums« (1900, dsk Overs. s. A.) have givet Signalet til en Kamp om Kirke og Kristendom, der endnu ikke er stilnet. Desuden har han udgivet flere ypperlige populære Forelæsninger (»Das Mönchtum, seine Ideale und seine Gesch.«, 5. Aufl. 1901, dsk Overs. 1901; »M. Luther in seiner Bedeutung für die Gesch. der Wissenschaft und der Bildung«, 3. Aufl. 1901, »Augustins Confessionen«, 2. Aufl. 1895; »Sokrates und die alte Kirche« 1901). Han har ogsaa skrevet Berliner-Akademiets Historie (1900) og har en

Hoveddel af Tilsynet med den af dette Akademi paabegyndte Udgave af de gr. Kirkefædre.

Harnefer, en af Slægterne i Aser Stamme (1 Krøn. 7, 36).

Harod, Kilden, hvor Gideon og hans Mænd vare lejrede før hans Angreb paa Midianiterne (Dom. 7, 1). I V. 3 er vistnok et Ordspil mellem »hared« (ɔ: skælvende) og H. Sandsynligvis er H. Djalûdkilden ved Nordspidsen af Gilboa, $1^3/_4$ engl. Mil S. Ø. for Jisreel. I Navnet Djalûd er rimeligvis Betegnelsen »Gilead« (7, 3) om en Del af Gilboa bevaret; derimod er dens Navn »Goliatskilden« aabenbart opstaaet ved Ligheden mellem Djalûd og Djalût ɔ: Goliat (arab.). Efter sit Udspring under Bjerget breder H. sig til en Dam med udmærket Vand, omtr. 50 ' Bredde. Korsfarerne kaldte den Tubania. Ved »Kilden i Jisreel« (1 Sam. 29, 1) menes formodentlig H. Cheyne formoder, at selve Navnet H. er udfaldet. — 2 Sam. 23, 25 nævnes H. som Sted- eller Bynavn (ved Kilden H.), idet 2 af Davids Helte vare Haroditer. I 1 Krøn. 11, 27, som kun nævner den første, er »Harorit« en Skrivefejl. *L. G.*

Haroe, en Judæer (1 Krøn. 2, 52), men Navnets rette Form er Reaja (4, 2) *L. G.*

Harorit, se Harodit under Art. Harod.

Haroset-haggojim, »Hedningernes Haroset« (muligvis til Forskel fra et israelit. Haroset), Siseras By, hvorfra han drog ud imod Barak, og hvortil de kana'anæiske Flygtninge søgte tilbage (Dom. 4, 2. 13. 16); sandsynligvis det store Ruinsted Haritije N. for Kison i Snevringen mellem Galilæas Bjerge og Karmel. *L. G.*

Harran eller Kharran, i LXX: *Χαῤῥάν* (hos Grækerne *Κάῤῥαι*), etymolog. forskelligt fra Personnavnet Haran (1 Mos. 11, 31, hvor begge Navne i Dsk Overs. lyde ens); ældgammel Stad og Rige i det nordvestl. Mesopotamien i en frugtbar Egn, og Byen selv et Knudepunkt for Handelsvejene mellem Syrien, Assyrien og Babylonien (dens Købmænd nævnes Hes. 27, 23). I Verdenshistorien er H. særlig bekendt ved Crassus's Nederlag mod Partherne 53 f. Kr. Nu betegnes dets Plads kun ved en lang Række Jordhøje, nogle Fæstningsruiner og en ringe Landsby.

Biblen omtaler oftere H. i Patriarkernes Historie, første Gang i 1 Mos. 11, 31 som Opholdssted for Abraham og hans Familie imellem Ur og Kana'an. Nahors, Abrahams Broders, Efterkommere forbleve dér. H. kaldes derfor ogsaa »Nahors By« (1 Mos. 24, 10; jvfr. 27, 43). Hertil sendte Abraham sin Tjener for at hente Isak en Hustru (Brønden 1 Mos. 24, 11 f. vises endnu), og her boede Jakob i sin Landflygtighed (28, 10. 29, 4).

Ogsaa de assyr. Konger nævne fra gammel Tid H. Sargon siger, at han »udspredte sin Skygge over H.s Stad«. Til dets Erobring sigter Sankerib i 2 Kong. 19, 12 (Jes. 37, 12). — Den gamle semitiske By var fra ældste Tid et Arnested for Maanedyrkelsen (Sin hos Assyrerne); indtil det 11. Aarh. e. Kr. forblev Hovedtemplet i de hedenske Harranieres Besiddelse og blev i det 13. Aarh. ødelagt af Mongolerne (Mez, Gesch. der Stadt Harrân, 1892. Chwolsohn: Die Ssabier, 1856). — 1 Krøn. 2, 46 nævnes en Judæer H. *L. G.*

Harrison, Frederic, eng. Positivist, fødtes i London 18. Okt. 1831, studerede i Oxford og betraadte 1858 den juridiske Bane i Lincolns Inn. 1867—69 var han Medlem af den kgl. Kommission om *trades-unions*, 1869—70 Sekretær ved Lovkommissionen. 1877—89 var han Prof. i Retsvidenskab og international Ret ved Inns of Court, 1889—92 *alderman* i Londons *County Council*. Han var (1870) en af Grundlæggerne af den positivistiske Skole i England, og 1871 begyndte Positivisterne deres Gudstjenester i Newton Hall i London. 1880 blev han Præsident for den positivist. Komité. Han har oversat Comte paa Eng. og ved forskellige mindre Skrifter og Tidsskriftartikler virket for Positivismens Udbredelse.

Harsa, en Familie af Templets Livegne (Esra 2, 52; Neh. 7, 54). *L. G.*

Hartmann. 1) **Gabriel Israel H.**, finsk Filosof, født 28. Jan. 1776 paa Lumparland (Åland), hvor hans Fader var Kapellan; blev Student 1793, Magister 1798, Docent i Filosofi ved Åbo Akademi 1802, Bibliotekar 1807, døde 1. Marts 1809 i Åbo. — Hans allerede fra Barndommen indadvendte Naturel gav sig Udslag i hans filosofiske Spekulationer. I dem sporer man det 18. Aarhundredes Aand, dets faste Tro paa Oplysningens Værdi, dets kosmopolitisk humane Tendenser, og hans Filosofi støtter sig til den empiriske Betragtning. Personlig var han en ædel Enthusiast, brændende af Nidkærhed for Menneskehedens Vel. Foruden sine akademiske Afhandlinger: »Meditationes de natura, origine et veritate axiomatum« (1801), »De differentia notionum instrumentalium et realium« (1804) og »De tribus gradibus persuasionis« (1808) udgav han to Bind af sin »Kunskabslära« (1807—08); en Del af hans Arbejder ere gaaede tabt, andre findes kun i Manuskript. *A. N.* — 2) **Johan Peter Emilius H.**, dsk Komponist, f. i Kbhvn 14. Maj 1805, død ssteds 10. Marts 1900, tilhører en gammel Musikerslægt, som med Schlesieren Joh. Ernst H. 1768 indvandrede til Danmark. I sit Barndomshjem kom H. i mangfoldig Berøring med Musiken. Men af sin Fader blev han bestemt for Studeringerne, gik en Tid i Borgerdydskolen i Khhvn, hvor hans Sidekammerat var den senere Biskop Kierkegaard, og blev Student 1822. Derefter tog han juridisk Embedseksamen 1828. Samtidig havde han dog fulgt sit Kunstnerkald og — væsentlig som Autodidakt — lagt sig efter Musik baade i praktisk og teoretisk Henseende med saadan Fremgang, at han som Skoledreng, kun 15 Aar gammel, debuterede som Violinspiller og 20 Aar gammel som Komponist med en Kantate »Orglets Pris«, medens han i en Alder af 19 Aar havde faaet sin første offentlige Bestilling som sin Faders Efterfølger som Organist ved Garnisonskirken. Dertil knyttede han senere Stillingen som Lærer ved det nyoprettede Siboniske Konservatorium, hvortil endnu kom hans eneste juridiske Embedsudnævnelse som Sekretær ved Indrulleringskommissionen for Borgervæbningen. Besøg i Udlandet satte ham i Forbindelse med dets ledende Kræfter i Musikverdenen. De hjemlige Forhold lagde dog mere og mere Beslag paa hans Kræfter. Han sattes som Formand i Spidsen for Musikforeningen og Studentersang-

foreningen, blev ved Weyses Død dennes Efterfølger som Organist ved Frue Kirke (1843) og blev tilligemed Gade og Paulli Medlem af Bestyrelsen for det ny oprettede Musikkonservatorium (1867). Ved hans 50 Aars Organist-Jubilæum 1874 udnævnte Universitetet ham til Æresdoktor i Filosofien.

Som skabende Kunstner maa H., sammen med N. W. Gade, betragtes som Grundlægger af den dansk-nationale Skole, i videre Forstand ogsaa af hele den nordiske Skole i Tonekunsten. I den store Række af hans Kompositioner kan der ganske vist paavises dem, der hylde en mere universel Retning, men det betydeligste og dybeste, han har givet, hører det nordiske til, og i sine ældre Aar, da han skrev sine bedste Ting, vendte han sig mere og mere hen imod den nationale Retning. Fra hans tidlige Ungdom mærkes »Guldhornene«, senere de dramatiske Værker »Liden Kirsten«, 2. Akt af »Et Folkesagn«, Balletterne »Valkyrien«, »Thrymskviden«, Koncertstykkerne »En Sommerdag«, »Foraarssang«, Universitetskantaten, »Vølvens Spaadom« etc. etc.

Hans Virksomhed som kirkelig Komponist i videre og snævrere Forstand kan man forfølge gennem hele hans lange Liv. Hans Debutkomposition er allerede nævnt. Den sidste Komposition, han udgav med Opus-Tal (Op. 86), bringer en Samling religiøse Korsange, og det sidste Værk fra hans Haand (1899) er den gennemsete Udgave af Korsangene til Bispevielses-Højtideligheden i Frue Kirke. Atter og atter kom han tilbage til bibelske eller religiøse Emner, snart bearbejdede for Kirken, snart for Koncertsalen. Til de sidste hører flere af hans ejendommeligste Kompositioner, fremfor alle Davids 115. Psalme med dens stolte Glans og dybe Mystik, fremdeles Grundtvigs »Vor Kirkedør vel lukkes op« for Mandskor og Blæseinstrumenter, en Række religiøse Sange for Kor med Orkester (Op. 73), fremdeles Korværkerne »Sabbatsstilhed« og »Hinsides Bjergene«, samt fra hans sene Alderdom »Luther paa Wartburg« og det friske »Hellig tre Kongers Kvad«. Dertil kommer en »gejstlig Ouverture« for Orkester og Orgel (Op. 9) og »Jesu Bjergprædiken« (Digt af Oehlenschläger). Fremdeles til kirkeligt Brug Motetter ved Jule- og Paaskefesten (Op. 5), Motetten *Quando corpus morietur*, komponeret ved hans Faders Død, en Julekantate og forskellige Kompositioner for Orgel (Sørgemarcher, Sonater og Fantasier). Til Gudstjenesten i Frue Kirke komponerede han fra Tid til anden forskellige Antifonier, Kollekter og Litanier samt Jule-Liturgien (1854 efter Initiativ af Stiftsprovst Rothe). Endelig hele Rækken af Psalmemelodier, hvoraf en stor Del har sat sig varig fast i Kirken (»Til Himlene rækker din Miskundhed, Gud«, »Mindes vi en fuldtro Ven«, »Stor er du, Gud«, »Kommer Sjæle, dyrekøbte« etc.) og af aandelige og bibelske Sange. Hans Evne til med en ejendommelig rytmisk eller harmonisk Vending at finde det slaaende musikalske Udtryk for Tekstens Ord og Tanker kommer især de sidste tilgode, hvor imellem findes Perler som »Jairi Datter«, »Lær mig Nattens Stjerne«, »Herrens Røst«, »O du Guds Lam«, Bryllupspsalmen »Jert Hus skal I bygge« o. a. *A. H.* — 3) **Karl Robert Eduard v. H.**, tysk Filosof og Literat, født i Berlin 1842, Officer til 1864, da han tog sin Afsked paa Grund af en Benskade. Allerede i Forvejen optaget af Kunstinteresser og videnskabelige Spørgsmaal følte han det som sit Kald at vie sig til filosofisk Arbejde og har som Privatmand givet sig af dermed under stedse stigende Anerkendelse fra Professorernes Side. Selve Titlerne paa hans Hovedarbejder er betegnende: »Philosophie des Unbewussten« (1869), »Phenomenologie des sittlichen Bewusstseins« (1879), »Das religiöse Bewusstsein der Menschheit im Stufengange seiner Entwickelung« (1881), »Die Religion des Geistes (1882), »Krit. Wanderungen durch die Philos. der Gegenwart« (1890), »Kategorienlehre« (1897) og »Geschichte der Metaphysik« (1900). De filosofiske Problemer, omkring hvilke Nutidens Arbejde har koncentreret sig, og til hvilke H. kommer til at tage Stilling, kan siges at være dels de tre fra den foregaaende Generation nedarvede: om Tingen i sig selv (Das Ding an sich), om et Virkelighedernes Fornuftsystem og om et irrationelt Moment i Tilværelsen, dels de tre derefter stærkest fremtrædende: Kampen om Sjælen, Forholdet mellem Natur og Historie, og Værdierne. Det er nu karakteristisk for H., at det af disse Problemer, som mindst optager ham, er det, som vel er Fremtidens alvorligste, nemlig Forholdet mellem Naturen og Historien, medens han derimod har indlagt sig stor Fortjeneste af Arbejdet paa de øvrige, navnlig det, som angaar det ubevidste Sjælelivs dybe Problemer. Denne Opfattelse af H.s Betydning stemmer ogsaa med det Resultat, som faas ved at spørge om H.s Stilling til Filosofemerne, saaledes som de betegnes af de filosofiske Skoler og Retninger, indenfor hvilke han har sin Plads. Hvis man med Grund kan tale om en Afdeling, som betegner den gamle Hegelske Skoles Selvopløsning, og en Afdeling, som betegner Kantianismens Renæssance, og om man dér imellem indordner som selvstændige, Trendelenburg, Fechner og Lotze, saa kan man med Føje anvise H. Plads som den fjerde (eller tredje, naar man blot holder sig til Fechner og Lotze). Han er ikke saa fantastisk som stundum Fechner, ikke saa mildt formidlende som Lotze, men gaar sin egen Vej. I »Kategorienlehre« nærmer H. sig til Trendelenburg, og vil maaske blive eller befindes at være en Tænker af højere Orden end nogen af de nævnte, trods sin Misopfattelse af Kærlighedsevangeliet, dets rette Indhold og dets deri grundede absolute Værdi. Som en Filosof, der i en vis Forstand falder udenfor de filosofiske Fagmænds egentlige Kreds, staar H. i Berøring paa den ene Side med Teologen Richard Rothe, paa den anden Side med Literaten Fr. Nietzsche. Fremmed er H. overhovedet for Indtryk fra de Aandsstrømninger, som stamme fra Søren Kierkegaard, Jena-Filosofen Eucken og den svenske Personlighedsfilosofi hos Geijer og Boström.

Hovedtankerne hos H. ere følgende: Ikke den logiske Idé som hos Hegel, men det ubevidste er den empiriske Verden »i sig selv«. Dette absolute har to Attributer (her søger H. Tilknytning hos den yngre Schelling): Viljen og Forestillingen. Forestillingen tænker H. sig

nu passiv og endelig, Viljen aktiv og uendelig, samt ulogisk, grundløs. Netop denne Dualisme mellem Attributerne er et nødvendigt Moment i den absolute Monisme, som H. herved gør gældende, ikke uden tydelig Tilknytning til Hegel i dette Hovedpunkt som i saa mange andre Henseender. »Transcendental Realisme« kalder han imidlertid sit Standpunkt i Modsætning dels til Livets naive Realisme, dels til den subjektive Idealisme hos Kant, som H. mener, konsekvent vilde føre til absolut Illusionisme. Med Grundbegreberne »Vilje« og »Forestilling« slutter H. sig dog ogsaa, ja nærmest, til Schopenhauer, og H.s Grundprincip kan kaldes en Syntese af Schopenhauers Pessimisme og Hegels Evolutionisme, den sidste tilsat med Elementer fra Spencer. H. mener, at der under Udviklingens Gang kan paavises et Overskud af Elendighed, men han indrømmer, at der overalt i Naturen og i Historien kan iagttages en Teleologi. Verdens Ikke-Væren, siger han, vilde være bedre end dens Væren, men saaledes som Verden er, er den den bedst mulige. Saaledes vil H. forsone eudæmonistisk Pessimisme med evolutionistisk Optimisme. Blind, grundløs og tilfældig traadte Viljen ud af sin Potentialitet ind i Aktualiteten: det er Verdens Tilblivelse. At godtgøre dette Viljens Fejltrin, udgør den logiske Idés Bestræbelse. Bevidstheden er den Kæmpe, som gaar til Kamp mod den stedse utilfredsstillede Vilje. Det logiske har til Opgave mere og mere at bringe Viljens Illusion til Klarhed for Bevidstheden. Dette Arbejde er gaaet frem gennem flere Stadier. Først det barnlige Trin hos Grækerne, idet de gjorde sig Forventninger for dette Liv. Dernæst Kristendommen med dens Forhaabninger om et Hinsides, det ungdommelige, romantiske Trin, fremdeles Manddomsalderen, den Tid, som nu stunder til med dens Virkeliggørelse af en positiv Tilstand af almindelig Velfærd. Tilsidst Alderdommens Længsel efter Hvile, efter Ikke-Tilværelsens Fred, som bringer Frelse fra Tilværelsens Kval. Det er det absolute, som selv gennemlever denne Proces, bliver Kød, lider, forløses. Menneskets sædelige Opgave er energisk at arbejde med i Verdensprocessen under Forstaaelse af, at al Stræben efter Lyst er Forfængelighed, og at alle Enkeltvæsener inderst inde ere ét — indbyrdes og med »Al-Aanden« (All-Geist).

For H. har Religionen et fælles Grundlag med Filosofien, nemlig den mystiske Følelse af Individets Enhed med Universets Grund. Da den Form, hvori Religionen nu foreligger hos os, er i Strid med Kulturen, og Religionen paa den anden Side ikke kan gaa op i Filosofien, saa trænger Religionen til en Omdannelse. Den spekulative Protestantisme har forberedt Fremtidens Religion: konkret Monisme, som gør ethvert sædeligt Menneske til et Gudmenneske og derved lader saavel den indiske Religions abstrakte Monisme som den jødisk-kristelige Monoteisme indgaa som Moment i Syntesen. Religionshistoriens Udvikling foregaar efter H. fra den oprindelige saakaldte Henoteisme med dens Forfald i Polyteismen, Dæmonismen og Fatalismen, til ægyptisk og persisk, samt græsk, romersk og germansk Naturalisme, hvorefter følger Supranaturalismen i dens teistiske og monistiske Former. Kristendommens Hovedmangel ser H. i den transcendental eudæmonistiske Heteronomi, som han mener præger dens Moral, hvorved H. røber et — mirabile dictu — fuldstændigt Ubekendtskab til den evangeliske Kristendom: det personlige Hjertelivs Religion, hvis Moral netop er den direkte Modsætning til den Ensidighed, der kan betegnes med alle tre Ord: transcendental, eudæmonistisk Heteronomi. Ved sin Kritik af den transcendentale eudæmonistiske Heteronomi har H. gjort den evangeliske Teologi store Tjenester. Hvor Skylden ligger for Mangelen og for Misforstaaelsen i det historiske: hos H. eller den protestantiske Teologi, som har gjort det stærkeste Indtryk paa H., det staar ikke nu til at afgøre (H. Høffding, Den nyere Filos.'s Hist. II, 488 f.). *P. E.*

Harttmann, Karl Friedrich, tysk Præst, fødtes i Adelberg 1743, studerede i Tübingen, var en Tidlang Repetent dér, blev 1774 Lærer ved den hertugelige Militærskole, 1777 Præst i Illingen, 1781 i Kornwestheim, 1793 Dekan i Blaubeuren, 1796 i Neuffen. 1812 tog han sin Afsked og opslog sin Bolig i Esslingen, tilsidst i Tübingen, hvor han døde 31. Aug. 1815. I ham mistede Württemberg en af sine dygtigste troende Præster. Hans Prædikener og Lejlighedstaler finde endnu stadig Læsere (G. F. Harttmann und Ekmann, K. F. H., ein Characterbild, Tüb. 1861).

Harufit, se Harif.

Harum, en Judæer, Fader til Aharhel (1 Krøn. 4, 8). *L. G.*

Harumaf, Fader til Jedaja, der deltog i Murenes Istandsættelse (Neh. 3, 10). *L. G.*

Harus, Fader til Mesullémet, Juda Konge Amons Moder (2 Kong. 21, 19). *L. G.*

Hasabja. Adskillige Leviter af dette Navn, til Dels maaske de samme Personer. — 1. 1 Krøn. 6, 30 [45]. — 2. 1 Krøn. 9, 14; Neh. 11, 15. — 3. 1 Krøn. 25, 3. 19 (af Tempelsangerne). — 4. 1 Krøn. 26, 30; en Hebronit, muligvis identisk med — 5. 1 Krøn. 27, 17; Leviternes Øverste paa Davids Tid. — 6. 2 Krøn. 35, 9 (paa Josias's Tid). — 7. Esra 8, 19. — 8. Esra 8, 24 (Præst). — 9. Neh. 3, 17, jvfr. 10, 12 [11]. 12, 24 (26); paa Nehemjas Tid. — 10. Neh. 11, 22. — 11. Neh. 12, 21 (Præst). *L. G.*

Hasabna, en af Folkets Øverster, der underskrev Pagten (Neh. 10. 26 [25]). *L. G.*

Hasabneja. 1. Fader til Hattus, som deltog i Murenes Istandsættelse (Neh. 3, 10). — 2. En Levit (Neh. 9, 5). *L. G.*

Hasadja, en Søn af Serubabel (1 Krøn. 3, 20). — Ogsaa en af Baruks Forfædre, i gr. Form: Asadias (Bar. 1, 1). *L. G.*

Hasael, mægtig Konge i det damaskenske Syrien, samtidig med Joram, Jehu og Joahas af Israel, fra o. 845. Som Høvedsmand hos Kong Benhadad II blev han af denne, der laa syg, sendt til Profeten Elisa (ved den Tid i Damask) for at spørge, om Kongen skulde komme sig af sin Sygdom. Ved Profetens gennemskuende Ord modnedes hans ærgerrige Tanker om selv at blive Konge. Næste Dag kvalte han sin Herre og blev hans Efterfølger (2 Kong. 8, 7 f.). I sin lange Regering bragte han uhyre Lidelser over Israel. De Gudsdomme, der Slag i Slag ramte Akabs hedensk-

sindede Hus, siges 1 Kong. 19, 17 at skulle begynde med Hasaels Sværd. Ved Ramot i Gilead, som Israeliterne paa den Tid maa have haft Held til at bemægtige sig (maaske medens Syrerne rustede sig mod den truende assyriske Fare), blev Akabs Søn, Joram, slaaet og saaret (2 Kong. 8, 28. 29. 9, 14. 15). 842 blev H. slaaet af Salmanassar II, der dog ikke opnaaede at indtage Damask; Assyrernes Angreb 3 Aar senere tilføjede heller ikke H. varig Skade. Derimod fik Israel nu for Alvor hans Sværd at føle. I bestandige Nederlag mistede Jehu hele Østjordanlandet (2 Kong. 10, 32. 33). Under Jehus Søn, Joahas, fortsatte H. og dennes Søn, Benhadad III, Israels Underkuelse (2 Kong. 13, 3. 7. 22; jvfr. rimeligvis Episoden 2 Kong. 6, 24 — 7, 20). H.s Navn og Grusomhed i Krigene fremlyser endnu længe efter i Am. 1, 3. 4. Ogsaa mod det filistæiske Gat førte H. Krig, belejrede og indtog det (2 Kong. 12, 17) og aftvang ved denne Lejlighed Juda Konge, Joas, en stor Tribut (12, 18; jvfr. 2 Krøn. 24, 23. 24). *L. G.*

Hasaja, en Judæer (Neh. 11, 5).

Hasar-addar, et Sted paa Kana'ans Sydgrænse, vestlig for Kades-barnea (4 Mos. 34, 4). Josva 15, 3 skelner nøjagtigere mellem Hesron og Addar som 2 Punkter nær ved hinanden. — Ordet »haser« (hasar) i dette og følgende Navne betegner oprindelig Hyrdernes omhegnede Lejrplads, dernæst i det hele: det faste Bosted. *L. G.*

Hasar-'enan (ɔ: Kildeplads), et Punkt ved Israels Nordgrænse (4 Mos. 34, 9. 10; Hes. 47, 17 [Hasar-enon]. 48, 1), østligst af denne. Man har tænkt paa Baneas, eller paa el-Hadr østlig for dette. *L. G.*

Hasar-gadda, ubekendt Punkt i det sydlige Juda (Josva 15, 27). *L. G.*

Hasarmavet, en af Joktans arab. Stammer (1 Mos. 10, 26), identisk med det nuværende Landskab Hadramût østlig for Jemen langs det indiske Ocean, men i Oldtiden af videre Omfang; var berømt for sin Handel med Røgelse. *L. G.*

Hasar-sual (ɔ: Ræveplads), By i det sydl. Juda (Josva 15, 28), tilhørende Simeons Stamme (Josva 19, 3; 1 Krøn. 4, 28); efter Eksilet befolket af Judæerne (Neh. 11, 27). Muligvis det nuværende et-ta'li. *L. G.*

Hasar-susa (Josva 19, 5) eller **Hasar-susim** (1 Krøn. 4, 31), en af Simeon Stammes Byer. Navnet betyder »Hestebyen« og nævnes sammen med Betmarkabot ɔ: Vognbyen. Identificeres med Sûsîje, 2 geogr. Mil S. for Hebron. *L. G.*

Hasason-tamar nævnes 1 Mos. 14, 7 som et Sted forholdsvis nær ved Sodoma. De her boende Amoriter bleve slagne af Kedorlaomer. 2 Krøn. 20, 2 identificeres det med Engedi, den meget frugtbare Oase midt paa det døde Havs Vestside, i Oldtiden berømt bl. a. for sine Palmer, om hvilke Navnet H.-tamar ɔ: Palme-Hasason minder. At identificere H. med det langt sydligere Tamar i Hes. 47, 19. 48, 28 (1 Kong. 9, 18 K'tîb) kan der overfor Kronistens Udsagn næppe være Tale om. *L. G.*

Hasbaddana, en af de Mænd (rimeligvis Præster), der stod hos Esra under Lovens Oplæsning (Neh. 8, 4). *L. G.*

Hase, Karl August v., tysk Kirkehistoriker, fødtes 25. Aug. 1800 i Niedersteinbach i Nærh. af Penig. Han gik i Skole i Altenburg, kom 1818 til Leipzig som Student og blev dér draget ind i »Burschenschaft«-Bevægelsen. Af den Grund blev han vist bort fra Leipzig og tog da (1821) til Erlangen, hvor især Schelling og G. H. Schubert fik Indflydelse paa ham. 1822 maatte han ogsaa forlade Erlangen, fordi han blev mistænkt for at have staaet i Spidsen for det ophævede »Burschenschaft«. 1823 blev han *Dr. phil.* og Magister i Tübingen og habiliterede sig som Privatdocent baade i Filosofi og Teologi. I Tübingen udgav han (1823) sit første Skrift, »Des alten Pfarrers Testament«, en teol.-filos. Roman, men 1824 blev han sat i Fængsel paa Hohenasperg, og dér sad han næsten 1 Aar som Martyr for »Burschenschaft«-Bevægelsen. I Fængslet skrev han »Die Proselyten«, en Roman i Breve om 2 Brødre, der ere opdragne i forskellige Konfessioner, men omvende hinanden, saaledes at Katoliken bliver Protestant, Protestanten Katolik. Efter Løsladelsen fra Hohenasperg udkom hans »Dogmatik« (1826; 6. Aufl. 1870), der ogsaa væsentlig var bleven til i Fængslet.

Fra Hohenasperg tog han til Dresden og Leipzig, hvor han skrev flere mindre Skrifter og udgav sin bekendte Udg. af den evang. K.s symbolske Bøger (1827; ed. III 1846). Ogsaa Dogmatiken blev da omstøbt til en populærvidenskabelig Troslære (»Gnosis oder protest.-evang. Glaubenslehre für die Gebildeten in der Gemeinde, wissenschaftl. dargestellt« I—III, 1827—29; 2. Aufl. 1869—70). I Leipzig udgav han endvidere anonymt et Indlæg i Striden i Anledn. af Prof. Aug. Hahns Angreb paa Rationalismen (S. 327), og 1828 habiliterede han sig dér. Aaret efter udkom *Hutterus redivivus* (13. Aufl. 1888), en Reproduktion af den ortodokse luth. Dogmatik, nærmest foretaget for at vise den Tids Lutheranere, at de ikke kunde staa Maal med de ortodokse Fædre. 1829 udkom ogsaa hans »Leben Jesu« (5. Aufl. 1865), hvormed den hele moderne »Leben-Jesu«-Literatur blev indledet, og i det Aar modtog han en Kaldelse til Jena, hvor han blev lige til sin Død. Før han tog Bolig i Jena gjorde han sin første Romerrejse, som er beskreven i de Breve til hans Forlovede, der nu ere offentliggjorte i hans »Samlede Værker« (Bd. XI).

15. Juli 1830 kom han til Jena, og 1831 begyndte han sine Forelæsninger over Kirkehistorie. Allerede 1834 udkom hans berømte kirkehistoriske Kompendium (11. Aufl. 1886), og Slag i Slag fulgte en lang Række større og mindre Skrifter, der hurtig gjorde hans Navn kendt i hele den teologiske Verden. I sine Stridsskrifter mod Röhr gav han den gamle vulgære Rationalisme Dødsstødet; ved forskellige Smaaskrifter gav han Indlæg i Tidens Stridigheder (»Die beiden Erzbischöfe«, 1839, se I, 679); i et Sendebrev til F. C. Baur (I, 239) fremkom han med sine Indvendinger mod Tübingerskolens kirkehistoriske Konstruktioner, og i en Række ypperlige Monografier og »Rosenforelæsninger« (»die Rose« er Navnet paa et Grundstykke med en stor Sal, som Jena-Universitetet ejer) skildrede han Helgener som Frans fra Assisi og Katerina fra Siena, Jeanne d'Arc, Savonarola, Gendøberne, Middelalderens

Skuespil osv. H. gjorde i en Række af Aar, i Reglen ved Paaske, en Rejse til Italien, og den betydeligste Frugt af disse Rejser blev hans »Handb. der protest. Polemik« (1862; 6. Aufl. 1894). Ved to Smaaskrifter (»Der Papst und Italien« 1861; »Des Kulturkampfes Ende« 1878) greb han ind i den kirkelige Storpolitiks Arbejde. 23. Juli 1883 holdt han sin sidste Forelæsning. I de følgende Aar var han sysselsat med at udgive sine Forelæsninger over Kirkens Historie. Han døde 3. Jan. 1890. Hans samlede Skrifter udkom i 12 Bd. (Leipz. 1890—93); deri ere hans egentlige Lærebøger ikke optagne, og heller ikke enkelte af hans mindre betydelige Arbejder. Sin Ungdom har han beskrevet i »Ideale und Irrtümer«. Som Teolog repræsenterede H. en ejendommelig æstetisk Rationalisme, som han selv i Korthed har karakteriseret ved de Ord, han satte som Motto paa sin Lærebog i Kirkehistorien: »Alles hat seine Zeit, der Herr der Zeit ist Gott, der Zeiten Wendepunkt Christus, der rechte Zeitgeist der heilige Geist«. Hans Kristus-Opfattelse læres bedst at kende af hans »Geschichte Jesu« (2. Aufl. 1891), en udførlig Fremstilling af den evang. Historie paa Grundlag af hans »Leben Jesu« (R. Bürkner, K. v. H., ein deutscher Professor, Leipz. 1900).

Hasebard, Wichmand, dsk Biskop, f. o. 1601 i Kbhvn, gik for at være en uægte Søn af Christian IV, som han lignede meget. 1618 blev han Student og efter et Ophold hos Holger Rosenkrantz Hovmester for et Par unge Adelsmænd, der rejste udenlands. 1625 blev han *Mag.* i Kbhvn, Aaret efter Rektor paa Herlufsholm og 1628 Lærer for Leonora Christine og nogle andre af Christian IV's Børn. 1635 blev han Præst ved St. Hans Kirke i Odense, 1639 ved Frue Kirke i Kbhvn og 1642 Biskop i Viborg. Han døde s. A., et Par Maaneder efter Bispevielsen.

Hasem, se Jasen.

Haser-hat-tikon, »det mellemste Haser«, et ubekendt Punkt paa Israels ideale Nordgrænse (Hes. 47, 16); sandsynligvis, med de fleste nyere, en Fejlskrift for Hasar-enon; se dette. *L. G.*

Haserot, en Station paa Israeliternes Ørkenvandring; nævnes baade 4 Mos. 11, 35. 12, 16 og i 33, 17, paa sidstnævnte Sted som den anden Station efter Opbruddet fra Sinai. Identificeres for det meste med 'Ain el-hadra, 40 engl. Mil N.Ø. for Djebel Mûsa, paa Vejen til Akaba, med Vand og Palmer paa Stedet. H. i 5 Mos. 1, 1 er vistnok den samme Plads. *L. G.*

Hasidæere, Hasidim; se Asidæere (I, 844).

Hasiel, levitisk Slægtsøverste af Gersoniterne (1 Krøn. 23, 9).

Hasi-ham-manahti (1 Krøn. 2, 54) og Hasi-ham-mennkot (1 Krøn. 2, 52), se Manahat.

Hasmona, ubekendt Station paa Israeliternes Vandring (4 Mos. 33, 29. 30). *L. G.*

Hasmonæer, Makkabæernes Familienavn. Ifølge Josefos var Hasmon Præsten Mattatias's Oldefader. Familiens Navn findes ogsaa i Talmud og Targum, men ikke i Makkabæerbøgerne. Wellhausen formoder i 1 Mak. 2, 1 »Hasmon« i Stedet for »Simeon«. Fra Judas Makkabæer er Navnet »Makkabæere« i senere Tid overført paa hele Familien. *L. G.*

Haso, en aram. Stamme af Nahoriderne (1 Mos. 22, 22), Indskrifternes Hazû. *L. G.*

Hasor, Navn paa flere Byer (efter Grundbetydningen: Indhegning, Bosted). — 1. Gl. kanaanæisk Kongestad i Galilæa (Hasûra i Tell el-amarna-Brevene) i det senere Naftali (Josva 11, 1. 12, 19. 19, 36); paa Josvas Tid Hovedstad for de nordkanaanæiske Kongeriger. Dets Konge Jabin blev med sine Forbundsfæller slaaet, vel af Josva selv, som Beretningen lyder, i en stor Kamp ved »Meroms Vand« (Hulesøen?), Josva 11, 1 f. Ifølge Josefos har H. ligget nær ved Kedes vestlig for Hulesøen, hvormed ogsaa Jonatans March til »Sletten ved H.« (1 Mak. 11, 67) kan stemme. I »Hadîre«-Bjerget og -Sletten V. for Søen er det gl. H.navn sandsynligvis endnu bevaret. Ruinerne Hurravije udpeges som dets formentlige Sted. H. befæstedes af Salomo (1 Kong. 9, 15). Tiglat-pilesar bortførte dets Indbyggere (2 Kong. 15, 29). Aser i Tob. 1, 2 er H. — 2. En By i Benjamin (Neh. 11, 33); identificeres efter Sammenhængen passende af Conder med Ruinerne Hassur tæt S. for Gibeon. Ba'al-hasor (Tell 'Asûr), som nævnes 2 Sam. 13, 23, et godt Stykke N.Ø. for Betel, ligger for nordlig til at være dette H. — 3., 4. Byer i det sydligste Juda (Josva 15, 23 og 25), den ene af dem ogsaa kaldet Kerijot-hesron. — 5. H.-hadatta, vel i den samme Egn af Juda. Disse 3 Byers Beliggenhed er usikker; en af dem maaske identisk med det af Robinson registrerede Hudajre. — 6. Jer. 49, 28. 30. 33 menes ved »H.s Riger« og »H.s Indbyggere« formodentlig efter Ordet H.s Grundbetydning de fast bosiddende Araberstammer østlig for Israel. *L. G.*

Hasra, se Harhas.

Hass, Ludvig Daniel, dsk Præst, fødtes i Ringsted 4. Nov. 1808. 1832 blev han teol. Kand., 1835 Præst i Medolden. 1840 gik han som Missionær til Smyrna, hvor Kr. Kold var hans Medhjælper. 1847 vendte han hjem. 1848 blev han Præst i Hals, 1858 i Nibe. 1869 tog han sin Afsked. D. 11. Juli 1881. H. tog som Rigsdagsmand Del i det polit. Liv, og han var en ivrig Homøopat. Hans homøopatiske Lægevirksomhed bragte ham flere Gange i Konflikt med Kvaksalverloven.

Hasselelponi, judæisk Slægt: Selelponiterne (med Artiklen ha), 1 Krøn. 4, 3. *L. G.*

Hasselquist, Tuve Nilsson, sv.-amerik. Præst og en af Grundlæggerne af »Augustana-Synoden« i Nordamerika, fødtes i Hasslarød, Onsby Sogn i Skaane 1816; præsteviedes 1839 til Tjeneste i Lunds Stift og drog 1852 til Nordamerika efter Opfordring af den sv. Menighed i Galesburg, Illinois, hvis Præst han var til 1863. Efter at H. 1860 sammen med andre havde grundet »Augustana-Synoden« (I, 174), blev han dens første Præsident i Aarene 1860—70. 1863 blev han Forstander (Præsident) for og Lærer (Prof.) ved Synodens Præsteseminarium, som samme Aar flyttedes fra Chicago til Paxton, Ill., og tillige forenedes med en Skole, der lidt efter lidt under H.s Ledelse udvikledes til et *College* (»Augustana-Synodens *College and theological seminary*«). H. vedblev at være denne Læreanstalts Forstander (ogsaa efter at den 1875 var flyttet til Rock Island, Ill., og dér havde faaet en betydelig Udvidelse) lige til sin Død 1891. I 1871 blev han udnævnt til *Dr. theol.* af Mühlenberg College i Allentoron, Pa.

H. viste allerede under sin præstelige Virksomhed i Sverig stor Nidkærhed; hans kirkelige Standpunkt var da endnu noget svævende; han synes til en vis Grad at have delt sin Ven H. B. Hammars (S. 340) frikirkelige Anskuelser. I den første Del af sit Ophold i Amerika røbede han ved Siden af sin store Nidkærhed og Troskab mod den luth. Læres centrale Stykker alligevel en vis Uklarhed med Hensyn til den kirkelige Ordning. Snart modnedes han dog ogsaa i denne Henseende og blev i Løbet af kort Tid ved sin af personlig Tro, beherskede, faste Karakter Hovedmanden for det store Rydnings- og Nybyggerarbejde, som gik ud paa at samle de sv. Amerikanere i Menigheder og sammenbinde disse til et Kirkesamfund. H. har i høj Grad bidraget til dette Maals Virkeliggørelse dels som patriarkalsk Leder (i Virkeligheden Biskop, om end uden denne Titel), dels som Lærer, oprindelig alene, for Synodens Præstekandidater, dels endelig som flittig Skribent, væsentlig som Forfatter af opbyggelige Skrifter, idet han i Aarene 1855—89 enten alene eller i Forening med andre redigerede adskillige Blade, »Det gamla och nya hemlandet«, »Det rätta hemlandet« og »Augustana«. Han udgav ogsaa (1888) et »Försök till förklaring af Efeserbrefvet«. H. var endvidere meget virksom som en dygtig Prædikant. Den Sundhed i Lære og Forfatning, som udmærker Augustana-Synoden, maa i væsentlig Grad tilskrives H.s Indflydelse, og navnlig lykkedes det for en stor Del ved H.s Autoritet trods adskillige Vanskeligheder at faa Synoden til i Halvfjerdserne at tage Afstand fra den saakaldte Waldenströmske Forsoningslære (E. Norelius, T. N. Hasselquists lefnadsteckning, Rock Island, Ill.). *Hj. D.*

Has-sena'a, se Sena'a.

Has-senna, se Senna.

Hassub. 1., 2. To af de Mænd, der istandsatte Murene (Neh. 3, 11. 23). — 3. En af dem, der underskrev Pagten (Neh. 10, 24 [23]). — 4. En Levit (1 Krøn. 9, 14; Neh. 11, 15). *L. G.*

Hassun, Anton, Kardinal og Patriark for de unerede Armeniere, fødtes i Konstantinopel 13. Juni 1809, studerede i Rom, blev præsteviet 1832 og efter 10 Aars Præstevirksomhed i Konstantinopel Biskop *i. p.* i Anazarbe og Koadjutor hos Konstantinopels Ærkebiskop-Primas med Ret til Succession. 1845 valgte Klerus og Folk ham til Civilpatriark, og 3. Juni 1846 blev han efter Ærkebiskop Maruskis Død Ærkebiskop og Primas. 1866, da Petrus VIII af Kilikien døde, valgte Biskopperne i hans Stift H. til Patriark, og han tog da Navnet Anton Petrus IX. En pavelig Bulle ophævede samtidig Titlen Ærkebiskop-Primas og forenede Stiftet Kilikien med Konstantinopel. 1867 godkendte Porten denne Ordning, men den gav Anledning til store Uroligheder og et ligefremt Skisma, og 1870 bleve over 35 Præster satte i det store Band. De genstridige valgte en Modpatriark, Petrus Jakob IX (oprindelig Ærkebiskop af Djarbekr). Pius IX havde stor Møje med at faa Spaltningen bragt ud af Verden, og 1872 kom H. som landflygtig til Rom. Skismatikerne forkastede, ligesom Gammel-Katolikerne, Pavens absolute Jurisdiktionsret og det vatikanske Kirkemøde, og først 1876 kunde H. vende tilbage til Konstantinopel. 1879 var Skismaet væsentlig hævet, og 1880 blev H. — den første Østerlænding siden Bessarions Dage — udnævnt til Kardinal. Han døde i Rom 28. Febr. 1884.

Hasuba, Søn af Serubabel (1 Krøn. 3, 20).

Hasufa, en Familie af Templets Livegne (Esra 2, 43; Neh. 7, 46). *L. G.*

Hasum, en Slægt, der vendte tilbage med Serubabel (Esra 2, 19; Neh. 7, 22) og siden underskrev Pagten (Neh. 10, 19 [18]); nogle af den havde taget fremmede Hustruer (Esra 10, 33). — I Neh. 8, 4 nævnes en Præst H. *L. G.*

Hatak, en af Kongens Evnuker i Esters Tjeneste; sendtes af hende til Mardokaj, der underrettede hende om Hamans Planer (Ester 4, 5 f.). *L. G.*

Hatat, Søn af Otniel (1 Krøn. 4, 13). *L. G.*

Hatch, Edwin, eng. Kirkehistoriker, fødtes 4. Sept. 1835 i Derby; hans Forældre vare Nonkonformister. 1853 sluttede han sig til den anglik. K. og gik til Oxford som Student. Dér hørte han til den Kreds, som samlede sig om Swinburne. En Tidlang virkede han i et Sogn i Londons Østende, men 1859 rejste han til Kanada som Lærer i de klass. Sprog ved Trinity College i Toronto. 1862 blev han Forstander for Skolen i Quebec, 1867 vendte han tilbage til Oxford som Vice-Principal for St. Mary Hall. I denne Stilling udgav han *Student's Handbook to the University* og en Overs. af Aristoteles's Etik. 1880 holdt han sine Bampton-Lectures: *The Organisation of the Early Christian Church*, der vakte megen Opsigt (I, 328). 1887 udkom som Tillæg til denne Bog *The Growth of Church Institutions* (begge overs. paa Tysk). 1882—84 var H. Grinfield-Lecturer over Septuaginta, og fra den Tid stamme hans fortrinlige *Essays in Biblical Greek* (1889) og Forarbejderne til en Konkordans til Septuaginta og Hexapla, der er udgivet efter hans Død. 1883 blev han Præst i Purleigh i Essex, og 1884 Docent i Kirkehistorie i Oxford. I denne Stilling holdt han de Hibbert-Lectures, der efter hans Død bleve udgivne af Dr. Fairbairn under Titlen: *Greek Influence on Christianity* (1890). Han døde 10. Nov. 1889. Efter hans Død udkom ogsaa en Samling af hans Prædikener og nogle religiøse Digte: *Towards Fields of Light* (Memorials of H., edited by his Brother, S. C. H., 1890).

Hatifa, en Familie af Templets Livegne (Esra 2, 54; Neh. 7, 56). *L. G.*

Hatita, en Familie af Portnerne (Tempelvagten), Esra 2, 42 og Neh. 7, 45. *L. G.*

Hattemister, nederl. Sekt, har Navn efter Præsten Pontiaan van H. (f. i Bergen op Zoom 16. Jan. 1641, d. i Sept. 1706), der 1683 blev afsat fra sit Præsteembede i Seeland paa Grund af »mange skrækkelige Kætterier og Vildfarelser, der staa i Modsigelse til Guds Ord, de ref. Bekendelser og sand Fromhed«. H. er ofte, men med Urette, bleven kaldt Spinozist. Han prædikede en passiv Kristendom: et Menneske skal ikke søge Saligheden, thi saa søger han sig selv; han skal kun af et taknemmeligt Hjerte erkende, at han er søgt og fundet af Kristus. Den, der er fundet af Kristus, gør intet ondt, men opfylder ved den Hellig-Aands Hjælp Guds Vilje. Den, der higer efter at vinde Saligheden ved Opfyldelsen af Pligter,

beviser derved, at han endnu ikke er genfødt, men en Træl af »Verdens Afgud« (Læren om vor egen Retfærdighed). Denne passive Kristendom, der bragte H. til at række alle andre Kristne, »som vare søgte og fundne af Kristus«, Broderhaand, blev fordømt og forfulgt. Men H. havde i lang Tid mange Tilhængere blandt de stille i Landet.

Hattil, en Familie af »Salomos Trælle«, der gjorde Tjeneste ved Templet (Esra 2, 57; Neh. 7, 59). *L. G.*

Hat-tirsata, den pers. Statholdertitel tirsata med den hebr. Artikel ha; i Esra 2, 63 og Neh. 7, 65. 70 formodentlig om Serubabel; i Neh. 8, 9. 10, 2 [1] om Nehemja. *L. G.*

Hatto. 1) **H.**, Biskop af Mainz 891—913, spillede en betydelig Rolle i Tysklands Historie som en af Kongedømmets Forkæmpere over for de store Vasaller. Han forestod den vigtige Synode i Tribur 895 og tog Del i Striden om Bispedømmet Hamburg-Bremen (se S. 339). H. døde pludselig 15. Maj 913. Et Folkesagn fortalte siden, at han var dræbt ved en Lynstraale, og at Djævlen havde kastet ham i Ætna. — 2) **H.** (Atto), Biskop af Vercelli 924—961, skal have været en Ætling af det langobardiske Kongehus. Man har fra hans Haand, foruden Fortolkninger til de paulinske Breve og Prædikener, et Kapitulare, der skal give Præsterne Vejledning med Hensyn til den rigtige Udførelse af deres Pligter. Han døde 31. Dec. 961 (I. Schultz, A. v. V., Gött. 1885).

Hattus. 1. En Præstefamilie af dem, der vendte hjem med Serubabel (Neh. 12, 2); var ogsaa blandt Pagtens Underskrivere (Neh. 10, 5 [4]). — 2. En Davidide, der drog hjem med Esra (Esra 8, 2; jvfr. 1 Esdras 8, 29, hvor hans Fader nævnes som Sekanja, efter 1 Krøn. 3, 22 at forstaa som hans Farfader). — 3. En af dem, der istandsatte Muren (Neh. 3, 10). *L. G.*

Hauck, **Albert**, tysk Kirkehistoriker, fødtes i Wassertrüdingen 9. Dec. 1845, studerede i Erlangen og Berlin, blev 1875 Præst i Frankenheim, 1878 overordentl., 1882 ordentl. Prof. i Kirkehistorie i Erlangen. 1889 blev han kaldet til Leipzig. 1877 udgav han en Monografi, »Tertullians Leben und Lehre«; sammen med Plitt og senere alene, udgav han 2. Udg. af Herzogs Realencyklopædi, og nu udgiver han 3. Udg. af dette store Værk. Hans betydeligste Arbejde er »Kirchengeschichte Deutschlands« (hidtil 3 Bd., 1886 f.), der er et af de ypperste kirkehistoriske Arbejder fra den nyeste Tid.

Hauge. 1) **Hans Nilsen H.** blev født paa Gaarden Hauge i Tune Præstegæld 3. April 1771; hans Forældre var gudfrygtige Bondefolk. Lige fra sin Barndom og gennem hele Ungdomstiden droges han med uimodstaaelig Trang mod det religiøse og levede, som det synes, i en uafbrudt aandelig Gæring, uden at han hverken ved Læsning af Biblen og Opbyggelsesskrifter eller ved personlig Omgang med Kristne af herrnhutisk Retning kunde naa frem til indre Fred og Klarhed. Paa samme Tid var der i ham en næsten lige saa stærk Drift mod det praktiske Livs mangehaande Gøremaal, hvortil han allerede dengang viste en fremragende Begavelse. Vaklende mellem det religiøse og det verdslige, der drog ham i forskellig Retning, følte han sig saa meget mere aandelig oprevet, som der i hans Hjembygd var blusset op en Vækkelse, hvis Ophavsmand var den ekscentriske Herrnhuter Sognepræst Seeberg, og som i højeste Grad oprørte ham ved sine Ensidigheder og Udskejelser. Gennem disse stærke Brydningers tunge Vej blev han ført frem til det baade for ham selv personlig og for hans senere Virksomhed saa betydningsfulde aandelige Gennembrud, der fandt Sted den 5. April 1796, medens han under Markarbejde paa sin Faders Gaard sang det første Vers af Salmen: »Jesu, din søde Forening at smage«. Ved dette Gennembrud kom han nemlig for det første til fuld personlig Trosforvisning og for det andet til klar Forstaaelse af den Opgave, der forelaa ham under hin Tids kirkelige Forfald: at gaa ud som Vækkelsesprædikant i Norges Land.

Glødende i Aanden, fyldt som han følte sig af det evige Livs Kræfter, brændende af Kærlighed til Gud og sine Medmennesker gjorde han Begyndelsen til at løse denne Opgave ved at samle Folk til Opbyggelsesmøder paa sin Faders Gaard og senere paa andre Steder i Præstegældet. Udover Sommeren og Høsten forfattede han ogsaa et Par Skrifter: »Betragtning over Verdens Daarlighed« og »Forsøg til en Afhandling om Guds Visdom«, Skrifter, han fik trykt i Kristiania paa egen Bekostning, og som med alle sine store formelle Mangler dog gjorde et overmaade stærkt Indtryk paa Folket i Kraft af sin glødende Energi og sit folkelige Tilsnit. Da han i det følgende Aar følte sig aandelig stærk og rustet nok til at virke i videre Kredse, var der imidlertid opstaaet Vækkelser paa flere Steder i Smaalenenes Amt, saa han snart blev efterfulgt af en Skare Lægprædikanter, vakte af ham, virkende i hans Aand; dette er de saakaldte »Lærere fra Smaalenene«, der blev af ikke ringe Betydning for den haugianske Bevægelse. H. N. Hauges Virksomhed som Vækkelsesprædikant i Norge falder mellem Aarene 1798 og 1804, i hvilken Tid han for det meste til Fods rejste rundt i Landet lige op til Tromsø; paa denne Maade tilbagelagde han omkring 1500 Mil. Naar man hertil føjer, at han efter Omstændighederne holdt 2 til 4 Opbyggelsestaler om Dagen, at han skrev Breve i hundredevis, at han forfattede Bøger paa flere Hundrede Sider, at han paa samme Tid øvede privat Sjælesorg i stor Udstrækning ligeoverfor de mange, der søgte ham for at faa Sjælehjælp, og ikke undlod at samtale saa at sige med nogen Mand, han traf, om hans aandelige Tilstand, saa vil man forstaa, hvilken rastløs Virksomhed, han udfoldede, og hvilke Kæmpekræfter han sad inde med.

I Aaret 1800 opholdt Hauge sig nogle Maaneder i Kbhvn, hvor han dels foranstaltede nye Oplag af de mange Smaaskrifter, han efterhaanden havde udgivet i Norge, og dels udgav i Trykken nye Skrifter, hvoriblandt en Udlæggelse af Kirkeaarets Epistler og Evangelier i 2 Bind. For at faa sine Arbejder færdigtrykte snarest muligt, lagde han Beslag paa ikke mindre end 4 Bogtrykkerier i de forenede Rigers Hovedstad (P. H. Høckes Enkes, C. T. Holms Enkes, H. S. L. Windings og I. R. Thieles Trykkerier). En ny Rejse foretog han til Dan-

mark om Høsten 1804 dels for at sætte sig i Forbindelse med de vakte i Jylland og dels for at gøre nærmere Bekendtskab med Brødremenigheden i Christiansfeld.

Under sine mange Rejser i Norge var Hauge flere Gange bleven arresteret; i 1799 havde han siddet en Maaneds Tid i Throndhjems Tugthus for »Løsgængeri«. Efterhaanden som den fra ham udgaaede Vækkelse havde bredt sig ud over Norge, var den offentlige Opmærksomhed mere og mere bleven henledet paa ham, navnlig efter at han i 1801 havde taget Borgerskab som Købmand i Bergen, hvorfra han ved Siden af sin Virksomhed som Prædikant drev betydelige Forretninger og viste sig at være i Besiddelse af en fremragende merkantil Begavelse. Det var hans Hensigt paa denne Maade at sikre sin Virksomhed et betrygget økonomisk Grundlag og paa samme Tid at skaffe Midler til at hjælpe sine Venner til selvstændige Stillinger som Godsbesiddere, Købmænd, Fabrikejere osv. Snart opstod der imidlertid de vildeste Rygter om, at Hauge udplyndrede sine Tilhængere, at han førte med sig en saakaldt »hellig Kasse« paa flere Hundrede Tusinde Rigsdaler osv. Paa den anden Side lød Klagerne alt stærkere og stærkere over, at hans Virksomhed frembragte Modløshed og Dovenskab blandt Folket, hindrede alle Bestræbelser for Almuens Oplysning, udbredte en religiøs Fanatisme, der truede med at forgifte Nationen som en ondartet Pest og endog kunde blive farlig for den offentlige Sikkerhed. Efter at Kancelliet om Sommeren 1804 havde indhentet Erklæringer fra gejstlige og verdslige Autoriteter i Norge i Anledning af de mange indkomne Klager over Hauge og hans Tilhængere, fandt Styrelsen saa meget mere Grund til at gribe ind, som ogsaa Danmark truedes med at blive smittet af »den Haugeske Gift«. Ved sin Tilbagekomst til Norge fra ovennævnte Danmarksrejse blev han arresteret paa Eker den 24. Okt., lagt i Lænker og sat i Fængsel for senere at blive transporteret til Kristiania og sat under streng Varetægt i Byens Raadhusarrest, medens en kongelig Kommission blev anordnet for at undersøge og paadømme hans Sag. Paa samme Tid blev hans Ejendomme beslaglagte, og hans Skrifter konfiskerede. Paa Grund af Sagens Vidtløftighed kunde Kommissionen først afsige sin Dom ved Enden af 1813. Dommen, der gik ud paa 2 Aars Fæstningsarbejde, indappellerede Hauge for Overkriminalretten; under 23. Dec. 1814 dømte denne ham til en Mulkt paa 1000 Rigsdaler for at have overtraadt Konventikelplakaten af 13. Jan. 1741 og i flere Skrifter fremført fornærmelige Invektiver mod Gejstligheden, men frikendte ham forresten i alle andre Klagepunkter.

I de første 7 Aar af denne lange Tid sad Hauge fængslet i Kristiania Raadhusarrest og det fra først af under strengeste Bevogtning; efter nogle Aars Forløb blev han dog paa en formaaende juridisk Embedsmands Bøn noget mildere behandlet. I 1809 blev han endog efter Regeringskommissionens Foranstaltning løsladt af sit Fængsel og sendt ud for at oprette Saltkogerier paa Vestlandet, da Landet paa Grund af Krigen led stor Mangel paa Salt. Efter med stor Dygtighed at have udført dette Hverv, blev han paany sat ind i sit Fængsel, hvorfra han dog mod Kaution blev løsladt i 1811. Efter sin Frikendelse i 1814 købte han ved sine Venners Hjælp Gaarden Bredtvedt i Aker. Beslaglæggelsen af hans Ejendomme havde ruineret ham økonomisk, det lange Ophold i Fængslet fuldstændig nedbrudt hans engang saa stærke Helbred. Han levede da i Stilhed paa sin Gaard, optaget af literære Arbejder og opmuntret ved Besøg af Venner fra alle Kanter af Landet, indtil han afgik ved en stille Død den 29. Marts 1824.

I den Tid, da det blev forundt H. N. H. at virke for Guds Rige i Norge, viser han sig som en Mand, hvis energiske Viljekraft bæres af et dybt og rigt Gemytsliv og en intens religiøs Varme. Hans Personlighed var lys og mild, hans Prædiken gribende og ildfuld, hans Ord havde den Egenskab, at de vanskelig kunde glemmes. Sit Læreindhold havde han øst af den lutherske Kirkes asketiske Literatur fra Ortodoksiens og Pietismens Tid. Men dette Læreindhold udformede han paa en ejendommelig Maade, idet han samtidig gjorde Front mod Rationalismens aandelige Død paa den ene Side og den daværende Herrnhutismes Ensidigheder og Udskejelser paa den anden Side. Hele hans Forkyndelse i Tale som i Skrift kom derfor til at dreje sig om disse to store Grundtanker: Grundig Omvendelse og alvorlig Helliggørelse, medens Retfærdiggørelsen traadte adskillig tilbage, og Sakramenterne selvfølgelig ikke kom til sin Ret. I sin Betragtning af Middeltingene var han enig med Pietismen, som han dog hævede sig højt over i den store Betydning, han tillagde Arbejdet i det jordiske Kald, baade i aandelig og timelig Henseende; vi staar her vistnok lige over for et Udslag af hans fremragende praktiske Sans. Endelig bør det ikke glemmes, at hvor megen uretfærdig Forfølgelse han end maatte lide, saa var han dog til det yderste kirkelig konservativ og holdt med rørende Hengivenhed fast ved det Kirkesamfund, der saa lidet forstod ham, men som skulde høste saa megen Velsignelse af hans Virksomhed.

Den ved H. N. Hauge vakte Bevægelse har været en af de allervigtigste Faktorer i Norges religiøse og kirkelige Udvikling, paa samme Tid som den har haft megen Betydning i social, politisk og økonomisk Henseende (A. C. Bang, H. N. H. og hans Samtid, 2. Opl. 1875; H. N. H.s Testamente til sine Venner, udg. af A. C. Bang 1875; H. N. H.s Udvalgte Skrifter, 2. Opl. 1900). — 2) **Andreas H.**, Søn af foregaaende, blev født den 12. Dec. 1815, Student 1834 og teologisk Kandidat 1839. Efter at have virket som Lærer først i Kristiania og derpaa nogle Aar i Throndhjem overtog han i Begyndelsen af 1850 Stillingen som lønnet Sekretær ved det norske Missionsselskabs Hovedbestyrelse i Stavanger, en Stilling, han indehavde indtil Høsten 1852. I denne Tid foretog han en Rejse til Danmark for muligen at indlede Samarbejde mellem de norske Missionsvenner og de danske Kristne af den grundtvigske Retning paa Hedninge-Missionens Omraade, en Tanke, der imidlertid viste sig ugennemførlig paa Grund af forskellig Aandsretning paa begge Sider. Imidlertid modnedes

mere og mere hans Lyst og Trang til gejstlig Virksomhed. I September 1852 blev han da udnævnt til Sognepræst i nordre Undal, hvorfra han i 1857 blev forflyttet som Sognepræst til Skien, efter at Byens tidligere Sognepræst G. A. Lammers havde nedlagt sit Embede, meldt sig ud af den norske Statskirke og oprettet en saakaldt apostolisk Frimenighed. Under disse oprevne Forhold tiltraadte Hauge sin Præstestilling i Skien, hvor han virkede med stor Dygtighed og til rig Velsignelse, indtil han afgik ved Døden den 13. Jan. 1892. Fra 1868 havde han tillige været Provst i Skiens Provsti. Provst A. Hauge var en af Norges mest ansete Præster. Inden sin Menighed nød han ubegrænset Tillid. Udadtil tog han ivrig Del i Arbejdet for kirkelige Reformer. Hedningemissionen havde i ham en ligesaa varmhjertet som indsigtsfuld Talsmand. En af ham samlet og udgivet »Salmebog for Kirke og Hus«, der blev autoriseret den 11. Okt. 1873, er indført i enkelte Menigheder i Norge, navnlig i Kristiansands Stift. *A. C. B.*

Hauges Synode er Navnet paa en norsk luth. Synode i Amerika, dannet under Indflydelse af den Vækkelse, der i Hjemlandet var udgaaet fra H. N. Hauge. Den regner sig fra 1846—50 og er stiftet af Præsten E. Eielsen (I, 731 og 749). Oprindelig kaldtes den »den evang.-luth. K.«, men 1875—76 blev dette Navn forandret til »H.'s norske evang.-luth. Synode«. Eielsen med nogle faa traadte da ud og fastholdt det gamle Navn og den gamle Forfatning. »H.'s Synode« har et teol. Seminarium i Red Wing, Minnesota. I Aaret 1890 havde den o. 50 Præster, 175 Kredse i 11 Stater (især i Minnesota, Syd-Dakota og Wisconsin) og o. 14,700 Altergæster. Dens Organ er »Budbæreren«. Lægfolk have Lov til at bede og tale ved denne Synodes offentlige Forsamlinger (R. Andersen, Den evang.-luth. K.'s Hist. i Amerika 1889, 624; E. J. Wolf, The Lutherans in America, 1890, 396 f.; H. K. Carroll, The Religious Forces of the United States, 1893, 196 f.).

Haugianere, se Hans Nilsen Hauge.

Haupt. 1) **Erich H.**, tysk Teolog, f. i Stralsund 8. Juli 1841, studerede i Berlin, blev Gymnasiallærer i Colberg 1864, i Treptow 1866, og 1878 ord. Prof. i Teol. i Kiel, 1883 i Greifswald og 1888 i Halle. Bl. hans Skr. maa mærkes: »Der erste Brief des Joh.« (1869); »Die alttestl. Citate in den 4 Evang.« (1871); »Johannes der Täufer« (1874); »Zum Verständniss des Apostolats im N. T.« (1896). — 2) **Hermann H.**, f. i Markt-Bibart i Baiern 29. Juni 1854, studerede Filol. og Hist. i Würzburg og blev dér først Gymnasiallærer, og 1876 Bibliotekar. 1885 blev han Direktør for Universitetsbibl. i Giessen. Han har bl. a. skrevet: »Die relig. Sekten in Franken vor der Ref.« (1882) og har taget levende Del i de Stridigheder, der knyttede sig til *codex Teplensis* (se Art. Valdes).

Hauran, se Havran.

Hauréau, Jean Barthélémy, rom.-kat. Forf., fødtes i Paris 9. Nov. 1812, var først Journalist, blev 1848 Medlem af Nationalforsamlingen, havde en Tidlang Ansættelse i Nationalbiblioteket, men tog efter Statskupet sin Afsked for at overtage en Stilling som Bibliotekar ved Juristernes Bibliotek i Paris. Han har udgivet Bd. XIV—XVI af *Gallia Christiana*, skrevet *Hist. de la philos. scolastique* (I—II, 2. Udg. 1881), en Monografi om Hugo af St. Victor (2. Udg. 1886) og givet en Mængde mindre Bidrag til Middelalderens Kirkehistorie. D. 29. April 1896.

Hausmann, Nicolaus (Niclas), en af Luthers ældste Venner, var født i Freiberg og blev først Præst i Schneeberg, senere (1521) i Zwickau, hvor han havde en haard Kamp med Thomas Münzer og hans Tilhængere. 1532 blev han Præst i Dessau. Han døde 1538. »Hvad vi lære, lærer han«, sagde Luther om H. (O. G. Schmidt, N. H., der Freund Luthers, Leipz. 1860).

Hausrath, Adolph, tysk ref. Teolog, fødtes i Karlsruhe 13. Jan. 1837, blev 1861 Privatdocent i Heidelberg, 1864 Assessor i Overkonsistoriet i Karlsruhe, 1867 overordentl. og 1872 ordentl. Prof. i Teol. i Heidelberg. Hans vigtigste Skrifter ere: »Neutestl. Zeitgesch.«, I—IV (1868 f.); en Monografi om D. Fr. Strauss (I—II, 1876 f.) og »Kleine Schriften religionsgeschichtl. Inhalts« (1883). Under Navnet »George Taylor« har han skrevet forskl. historiske Romaner (»Antinous«, »Klytia«, »Jetta« og »Elfriede«).

Havaji-Øerne, midtvejs imellem Tahiti og Nordamerika, 4 større og 4 mindre bjergfulde Øer (o. 285 □ Mil) med frugtbare Dale i et sundt og mildt subtropisk Klima, opdagedes 1778 af Cook, der fandt sin Død der 1779. Den største Ø, Havaji, dækkes for en stor Del af Vulkanen Mauna Loa, 4200 M. høj med det mægtige Krater Kilauea. Den vigtigste Ø er den mindre Oahu med Hovedstaden Honolulu. Af de o. 100,000 Beboere høre kun $^1/_3$ til de oprindelige, Kanakaer, af den malajisk-polynesiske Race, smukke og vel begavede, men i stadig Aftagen. Denne var allerede begyndt før Missionens Indtræden 1820, som Følge af et dybt sædeligt Forfald (dengang ogsaa Barnemord og Menneskeofringer) og vedvarer fremdeles. De udgjorde 1836: 108,000, 1891 kun 34,000 foruden 6000 Blandinger, Resten af Befolkningen er indvandrede Japanesere (20,000), Kinesere (15,000), Portugisere, Amerikanere (2000), Nordmænd o. a., samt deres Efterkommere. Det indfødte, af Kamehameha 1782 grundede Kongehus, styrtedes 1893, og Øerne ere siden indlemmede i de forenede Stater.

De amerik. kongregation. Missionærer (Am. Board) forefandt allerede 1820 ved deres Komme Afgudsdyrkelsen og Tabu'et afskaffede og kunde gøre rask Fremgang, støttede af Høvdingerne. Siden trængte kat. Missionærer ind 1840, støttede af Frankrig, og 1862 en anglikansk Mission. Kat. tæller 13,000 Kanakaer, Kongregat. 15,000, organiserede i en »Evangelical Association«, der tillige driver Mission i Mikronesien. De amerik. Missionærer have ulykkeligvis meget for tidlig (1863—70) trukket sig tilbage fra det egentlige Kirkearbejde og opretholde kun en Præsteskole. Følgen er bleven en Tilbagegang, ogsaa i Tal, men endnu mere i indre Kraft og i Modstandsevne mod det gamle Hedenskab og imod nye Laster, Brændevin og Opium, saa at Tilstanden er lidet tilfredsstillende. Paa Øen Molokai er siden 1865 samlet over 4000 Spedalske; blandt disse arbejder baade kat. (Pater Damien 1872—89) og ind-

fødte evang. Præster. Ogsaa blandt de siden 1852 indvandrede Kinesere og Japanesere missioneres der med Fremgang, dels af »Havaiian evang. Association«, dels af Anglikanere og amerik. Metodister. *V. Sn.*

Haven, Jens, Missionær, f. 23. Juni 1724 i Vust i Hanherred, kom efter en pietistisk Vækkelse til Kbhvn for at lære Snedkerhaandværket. Efter at være udlært rejste han (1748) til Herrnhut, hvor han traf Præsten i Vust, som ogsaa dér søgte Fred for sin Sjæl. H. havde først tænkt paa at gaa som Missionær til Labrador, men i Steden for kom han 1758 til Lichtenfels i Grønland. Han kunde dog ikke slaa Labrador af Tankerne, og 1764 rejste han med de ledende Herrnhuters Minde dertil. Han virkede nidkært blandt Eskimoerne i Labrador indtil 1784. Da maatte han paa Grund af sit nedbrudte Helbred vende tilbage til Herrnhut. D. 16. April 1796.

Havila. I 1 Mos. 2, 11 er H. det store af Pison omstrømmede (indiske) Guldland. Den bestemte Artikels Brug (Ha-havila) viser, at man endnu hørte Ordets Grundbetydning (Sandland?) igennem Navnet. I 1 Mos. 10, 29. 25, 18 (jvfr. 1 Sam. 15, 7, hvor nogle dog læse Telam) er det derimod i Arabien, ved de ismaelitiske Stammers Østgrænse, i Midt- og Nordøst-Arabien henimod den persiske Bugt (hvor Niebuhr fandt et Huvaila). Dog bruges Navnet ogsaa om Egne i det sydlige Arabien, i Jemen. Det i 1 Mos. 10, 7 omtalte kushitiske H. er derfor sandsynligvis opstaaet ved Blanding med de joktanidiske Arabere (H.), der ere gaaede over det røde Hav. I Aualis (nu Zeila') i Somali-Landet sydlig for Bab el-mandeb genfindes dette H. Det arab. og indiske H. have næppe sondret sig klart ud for de gamles geograf. Bevidsthed, for hvilken det fjerne Sydøsten flød sammen med, hvad man vidste om det vestlige Indien. *L. G.*

Havran eller Hauran, Landskab i Syrien, S. for Damask og Ø. for den nordlige Del af det hl. Land. Navnet H. er bevaret næsten uforandret igennem mindst 3000 Aar lige til vore Dage, uagtet Sproget i Egnen vistnok to Gange er bleven afløst af et andet Sprog. Først ombyttedes Kananæisk med Aramaisk, siden dette med Arabisk. H. bestaar af to Dele, det vulkanske Bjergland, *Djebel-el-H.*, der nu, efter at mange Drusere siden 1860 have nedsat sig i Landet, ofte kaldes *Djebel-ed-Druz*, og den frugtbare Slette *En-nukra*, d. e., Hulingen, der ligger V. for Bjerglandet. Jordbunden er ogsaa her af vulkansk Oprindelse, idet den for en Del bestaar af hensmuldret Lava. Derimod plejer man ikke i Egnen selv, til H. at henregne det nærliggende vulkanske Landskab *el-Ledscha*, det gamle Trachonitis, der nærmest bestaar af en umaadelig Lavamark. Dette sker derimod oftere i fjernere Egne af Syrien, hvor man tit bruger det velkendte Navn H. ikke blot om det egentligt H., men derunder indbefatter saavel *el-Ledscha* som andre tilstødende Egne, der i Oldtiden regnedes til Batanaia (Basan), Gaulanitis og Ituraia. Første Gang, vi høre om H., er i Aaret 842 f. Kr. da Landet, efter hvad Salmanasser II fortæller i Uddragene af sine Aarbøger, maatte erkende Assyrerkongen for sin Overherre. I Biblen nævnes H. først hos Hesekiel (47, 16 og 18) ved Grænsebestemmelserne af Fremtidens hellige Land, saaledes som dette stod for hans profetiske Syn. Efter Alexander den st.s Dage kom gr. Civilisation ind i Landet, der forøvrigt oftere var afhængigt af Nabatæernes Konger. Efter Josefos hørte H. som af Grækerne kaldtes Auranitis, en Tid tilligemed Abilene under Zenodoros, siden under Herodes den st.s Ætlinge. Længere hen i Tiden kom H. under Romerne, der gerne regnede det til Provinsen Arabia. Hovedstaden var Bosra (se I, 369) eller Bostra, der under Trajan blev rom. Koloni og en vigtig By med over 100,000 Indb. Man har flere Mønter fra Byen. Krdm.-men forkyndtes tidlig i H. og slog Rod flere Steder. Maaske var det her, Paulus opholdt sig efter sin Omvendelse. Der omtales tidlig Bispedømmer i H. Her opstod endog et eget Kætteri, en Gren af Monarkianismen, en Art Mellemled imellem Patripassianerne og Sabellios. Ophavsmanden var Beryllos, Biskop i Bostra (I, 277). For at bekæmpe ham indkaldtes Origenes fra Ægypten, og der holdtes en Synode i Bostra, paa hvilken Beryllos erkendte sig for overbevist og tilbagekaldte (244). Landet var i det hele meget blomstrende i Kejsertiden, men efter at Araberne havde gjort sig til Herrer over H., gik det hurtig tilbage med Krdmmen og i det hele med den lykkelige Tilstand. H. blev et Bytte for røveriske Beduiner. Paa Grund af de usikre Tilstande var H. nu omtrent utilgængeligt og saa at sige ukendt i over 1000 Aar. Tidlig i det 19. Aarh. begyndte dog dristige Rejsende at vove sig ind i H. De maatte skjule sig i Huler om Dagen, rejse om Natten og være forberedte paa at bestaa haarde Kampe med talrige Røverbander. Selve Befolkningen i det egentlige H. havde derimod bevaret den fra fjerne Tider nedarvede Gæstmildhed, i alt Fald tildels. Bønderne i Landsbyerne i H. ere en Del forskellige fra det øvrige Syriens Beboere og danne en egen Type. Med Forbavselse opdagede de europ. Rejsende i H. mange vel bevarede Ruiner, ikke blot af Kirker, men af Beboelseshuse, opførte af Stenblokke og hidrørende fra den romerske Kejsertid. I den senere Tid ere Forholdene i H. blevne en hel Del bedre. Tyrkerne, som tidligere kun vare Herrer over Landet af Navn, have lagt Besætning i flere af Byerne, opført Kaserner og Regeringsbygninger; men dette skal, efter hvad de, der fornylig have berejst H., forsikre, have ført til, at mange af de højst mærkelige Oldtidsbygninger, som gjorde H. til et andet Pompeji, helt ere forsvundne. Men en Del er endnu levnet. Tilgangen til H. er nu forholdsvis let. En smalsporet Bane fører fra Damask mod Syd til el-Muzerib, Midtpunktet af *En-nukra*. Herfra er der kun 50 Km. til Gennesaret Sø, men Strækningen er uvejsom, næsten helt ufarbar. Derimod kommer man let ned i Bjerglandskabet H. fra el-Muzerib. — Kendskaben til de gamle Bygninger i H. skyldes nærmest E. Guillaume Rey og M. de Vogüé, Indskrifter ere opdagede af Wetzstein, af hvem man har en god Beskrivelse af H. og af Waddington (H. Scharling, H. (1889); M. de Vogüé, Syrie centrale, architecture civile et religieuse (Paris 1874); et Kort over H. bl. a. af H. Fischer i »Zeitschr. des Deutschen Palästina-Vereins« XII (1889). *V. S.*

Havvot-jair ɔ: Jairs Lejre, se Jair.

Haweis, Hugh Reginald, eng. Præst, f. i Egham i Surrey 3. April 1838, studerede i Cambridge, blev Præst forskl. Steder i London (Bethnal Green, St. James the Less og St. James i Marylebone). Han er bekendt som Filantrop og har ved Oplæsninger, god Musik, Fremvisning af Lysbilleder osv. søgt at bane Krdmmen Vej iblandt Londons forsømte Befolkning. Han har ogsaa udfoldet en rig Forfattervirksomhed i forskl. Retninger (*Music and Morals*, 14. Udg. 1886; *Thoughts for the Times*, 14. Udg. 1886; *American Humorists* 1882; *My Musical Life* 1884; *Winged Words* 1885 osv.).

Haydn. 1) **Franz Joseph H.**, tysk Komponist, f. 31. Marts 1732 i Rohrau i Nedre-Østerrig, d. 31. Maj 1809 i Wien. Som Dreng besad han en smuk Sangstemme og blev 8 Aar gl. anbragt som Kordreng i Stefanskirken. Senere maatte han tjene Brødet som bedst. 1759 opnaaede han Stillingen som Dirigent for Grev Morzins Privatkapel (ved Pilsen), hvilken han 2 Aar senere ombyttede med den bedre lønnede og mere ansete Stilling som Kapelmester hos den rige ungarske Magnat, Fyrst Esterházy. I denne Families Brød forblev H. indtil sin Død. I 90erne foretog han en Rejse til London, hvor han blev stærkt fejret. H.'s kunstneriske Betydning ligger især i hans Instrumentalmusik, hvor han med sine talrige symfoniske Kompositioner — 125 Symfonier og Ouverturer, 83 Strygekvartetter etc. etc. — blev Forbilledet for sin Tids Komponister. Hans Kirkemusik har ikke samme Interesse, fordi den lider af hin Tidsalders Mangel paa kirkelig Stil. Ogsaa paa dette Omraade var han særdeles frugtbar, man kender af ham 15 Messer, 13 Offertorier, flere Motetter, gejstlige Arier, Ave Maria'er, Te deum, Stabat mater o. m. a. Af Oratorier komponerede han »Il ritorno di Tobia«, Passionen »De 7 Ord paa Korset« (oprindelig en instrumental Symfoni), samt sine 2 vokale Hovedværker: »Skabelsen« og »Aarstiderne«, der dog begge maa henregnes til Koncertmusiken. — 2) **Johann Michael H.**, ovennævntes Broder, f. 14. Sept. 1737, blev ligesom denne uddannet som Kordreng ved Stefanskirken i Wien, hvor han endog drev det til Værdigheden af Solosopran. 20 Aar gammel avancerede han til Kirkekapelmester i Grosswardein, men drog 1762 til Salzburg som Orkesterdirigent og blev senere Organist og Koncertmester ved Benediktinerkirken St. Peter ssteds, en ærefuld Stilling, som han beklædte indtil sin Død. Som Komponist var han i Stil sin berømte Broder meget lig uden at have dennes store Geni. Dog maa det antages at deres Kompositioner ofte ere blevne forvekslede, ligesom Michael H. som Kunstner og Lærer nød den største Anseelse (blandt hans Elever er C. M. v. Weber). Foruden en Del Instrumentalværker komponerede han en stor Mængde Kirkemusik, 28 Messer, 67 Offertorier, 114 Gradualer, 50 Orgelpræludier, fremdeles Oratorier, Kantater etc. D. 10. Aug. 1806. *A. H.*

Haye, Jean de la, lærd fr. Fransiskaner, fødtes i Paris 20. Marts 1593, traadte i Spanien ind i Frans's Orden af den strenge Observans, kom tilbage til Frankrig, blev Hofpræst, kgl. Raad og sin Ordens Generalprokurør i Frankrig. D. 13. Okt. 1661. Han har udfoldet en stor Forfattervirksomhed, navnlig i ekseget. Retning, og begyndt Udgivelsen af Fransiskanernes literære Arbejder med Udg. af Bernardino fra Sienas, Frans's og Antonio fra Padovas Skrifter og Alexander fra Hales's (uægte) Kommentar til Joh. Aab.

Haymo, tysk Biskop, var Munk i Fulda og døde som Biskop af Halberstadt 27. Marts 853. Man har tillagt ham forskl. Skrifter, navnlig Bibelfortolkninger, som udmærke sig ved Klarhed, men det er meget tvivlsomt, om disse virkelig skyldes ham.

Haynald, Ludvig, Kardinal, fødtes 3. Okt. 1816 i Szecseny i Ungarn, blev præsteviet 1839, 1841 *Dr. theol.* og Kapellan i Buda-Pest, 1842 teol. Lærer ved Lyceet i Gran, 1851 Koadjutor hos Biskoppen af Siebenbürgen, 1852 Biskop dér. 1863 gav han Afkald paa sin Bispestol og blev da, med Titlen Ærkebiskop af Carthago, kaldt til Rom; 1867 blev han Ærkebiskop af Colocsa. Paa Vatikanermødet hørte han til Oppositionen, men han underkastede sig allerede 25. Okt. 1871 med en mærkværdig Erklæring (J. F. v. Schulte, Der Altkath. 1887, S. 250) om, at »enhver Katolik, hvorledes hans individuelle og videnskabelige Overbevisning end var«, var forpligtet til antage K.'s Udtalelser som komne »fra Kristus gennem Petrus«. 1879 blev han Kardinal. D. 4. Juli 1891.

Heber. 1. Stamfader til en betydelig Slægt indenfor Aser Stamme (1 Mos. 46, 17; 4 Mos. 26, 45; 1 Krøn. 7, 31 f.). — 2. En Judæer (1 Krøn. 4, 18), Søn af Mered og Grundlægger af Byen Soko S. V. for Hebron (Josva 15, 48). 3. En Benjaminit af Elpa'als Familie (1 Krøn. 8, 17). — 4. Keniten H., der havde skilt sig fra de andre Keniter i det sydlige Juda og nomadiserede ved Kedes i Naftali (Dom. 4, 11); hans Hustru var Jael, der fældede Sisera paa dennes Flugt for Barak (4, 17 f., 5, 24 f.). *L. G.*

Heber, Reginald, f. 21. April 1783 i et Præstehus i Wales. Efter en from Barndom udmærkede han sig i Oxford (fra 1801) i Studier og ved et priskronet Digt. Som Præst (fra 1807) i sin Hjemstavn, Hodnet i Shropshire, skrev han flere skattede Psalmer, deriblandt den berømte Missionspsalme: *From Greenlands icy mountains* (overs. paa Dsk af T. Løgstrup: »Fra Grønlands frosne Vange« i »Missions-Salmer« 1901, Nr. 77). Kaldet 1822 til Biskop i Kalkutta udfoldede han i dette uhyre Stift, der omfattede bl. a. hele Indien, en stor Arbejdskraft og vandt alle ved sin elskelige Personlighed, sin store Takt og Besindighed og sin Fordragelighed overfor Dissenter. Ogsaa Missionen antog han sig med stor Varme, men bortkaldtes under sine vidtstrakte Visitatsrejser i Sydindien ved en brat Død 2. April 1826 (G. Smith, Life of Bishop H., London 1895). *V. Sn.*

Hebich, Samuel, f. 29. April 1803 ved Ulm i Württemberg, lærte Handelen paa et Kontor i Lübeck 1820—24 og blev her kristelig vakt. Han vilde nu være Missionær, men Præsten Geibels Raad holdt ham tilbage i nogle Aar, hvilke han tilbragte paa Handelsrejser i de nordiske Lande og paa en kristelig Venindes Gods ved Tammerfors. Juleaften 1831 indtraadte han da som Elev i Missionsanstalten i Basel, og 1834 blev han med to andre ud-

sendt til Mangalur i Kanara for at begynde Baseler-Selskabets sydindiske Mission. Sin egentlige Arbejdsplads fandt han dog 1840—59 i Militærkantonnementet Kannanur i Malabar. Her og ved Rejser langt omkring vandt han ved sit varme stærkt personlige Vidnesbyrd, trods Mangler i Sprog og skarpe Kanter hos ham selv, mange for Troen, baade iblandt de indfødte og i endnu langt rigere Maal i de engelske Regimenter blandt Soldater og Officerer. Endnu i sine sidste Svaghedsaar i Hjemlandet fra 1860 rejste han om og vidnede paa sin originale Maade om Frelsen i Kristus; d. 21. Maj 1868 i Stuttgart (S. H. Ein Beitrag, zur Gesch. d. ind. Mission, Basel 1872). *V. Sn.*

Hebraisk Sprog og Literatur. »Hebraisk« er den vedtagne Benævnelse for det Sprog, som Israeliterne talte. Naturligere vilde egentlig Betegnelsen »israelitisk Sprog« være, da Folket kun i bestemte Tilfælde og i begrænset Omfang kaldte sig selv »Hebrærere« (se d. Art.). Men i den senere eftereksilske Tid blev »*Hebraioi*« (ved Siden af *Judaioi*) det Navn, hvormed de græske og efter dem de latinske Forfattere betegnede Levningerne af det gamle israelitiske Folk, og paa denne Maade blev *ἑβραῖστι* Benævnelsen for det af Israeliterne talte Sprog, hvorved dog er at erindre, at dette Udtryk baade i det nye Testamente og hos Josefos undertiden ikke betegner det gamle »hebraiske« Sprog, men det daværende aramaiske Folkesprog (se nedenfor). I Tilslutning til denne græske Sprogbrug kaldes ogsaa i den senere jødiske Literatur Israeliternes gamle Sprog *lashon 'ibri,* det hebraiske Tungemaal. Iøvrigt viser det græske *Hebraios* ikke tilbage til den hebraiske Form *'ibri,* men til det tilsvarende aramaiske *'ebrai,* hvad ligeledes hænger sammen med den omtalte Sprogforandring hos Jøderne i Tiden ned mod Kristus. Derimod er Udtrykket »hebraisk Sprog« ukendt i det gamle Testamente selv. Her benævnes Israeliternes Tungemaal enten »Kanaans Sprog« (Jes. 19, 18) eller *Jehudit,* Judaisk (2 Kong. 18, 26, Neh. 13, 24), en Udtryksmaade, der forklares ved, at *Juda,* dengang de nævnte Steder skreves, var den eneste Levning af det gamle israelitiske Rige.

Fra det egentlige hebraiske Sprog maa sondres det saakaldte »Nyhebraisk«, et med fremmede Elementer blandet, tildels paa kunstig Maade vedligeholdt Sprog, der udviklede sig i den efterkristelige Tid (se nedenfor).

De Mindesmærker, ved hvilke vi lære det ægte hebraiske at kende, ere i første Række det gamle Testamente, der, med Undtagelse af Esr. 4, 8—6, 18. 7, 12—26; Dan. 2, 4—7, 28 og Jer. 10, 11, er affattet paa Hebraisk; desuden de nylig fundne Brudstykker af Grundteksten til Siraks Bog, samt den i Aaret 1880 opdagede Siloah-Indskrift i Jerusalem, der rimeligvis hidrører fra omtrent 700 f. Kr., nogle skaarne Signetstene fra Assyrien og Babylonien samt Makkabæernes Mønter, hvis Legender af nationale Grunde affattedes i det gamle Sprog.

Det Sprog, Israeliterne talte, var en Gren af den saakaldte »semitiske« Sprogstamme. Som saa ofte paa dette Omraade er denne Benævnelse, der først prægedes i det 18. Hundredaar af Schlözer og Eichhorn — tidligere talte man om de orientalske Sprog — rent konventionel og ikke fuldt ud træffende, da semitiske Dialekter ogsaa taltes af Folkeslag, der i 1 Mosebog ikke udlede deres Herkomst fra Sem, f. E. Kanaanæerne, ligesom det ikke tør overses, at de sproglige Slægtskaber ikke altid dække de genealogiske. Men da der ikke kan paavises nogen bedre Enhedsbetegnelse for den nævnte Sproggruppe, vilde det naturligvis være taabeligt at opgive hin almindelig vedtagne og praktiske Benævnelse.

De semitiske Sprog taltes i Eufrat-Egnene, Syrien, Palæstina, Arabien og i en Del af det lige over for liggende afrikanske Kystland. De lade sig dele i 4 Hovedgrupper. Det Østsemitiske omfatter Assyrernes og Babylonernes Sprog, hvis Tydning har beriget Videnskaben saa overordentligt og betegner en af det 19. Hundredaars største Triumfer. De i disse Sprog affattede Mindesmærker føre tilbage til mindst det 4. Aartusind f. K.; i det 2. Aartusinde havde Babylonisk en saadan Udbredelse, at de under ægyptisk Herredømme staaende Fyrster i Palæstina og det sydlige Syrien førte deres Korrespondance med deres Overherre paa dette Sprog. Efter at have haft deres Blomstringstid under det assyriske og babyloniske Verdensmonarki uddøde Assyrisk og Babylonisk efterhaanden, om der end findes enkelte Dokumenter med Kileskrift endnu fra den græske Periode. — Den nordsemitiske Gruppe omfatter de aramaiske Sprog. Hvor det aramaiske har haft sin egentlige Hjemstavn, er ikke mere tydeligt. Derimod se vi, at dette Sprog har haft en ualmindelig Ekspansionskraft, idet det efterhaanden har erobret flere og flere Landomraader. Først træffe vi det i Palæstinas nordlige Grænseegne, derpaa i hele Syrien, Eufrat og Tigrislandene og tilsidst ogsaa i Palæstina og det nordligste Arabien. Aarsagen hertil laa for en stor Del i, at Aramaisk i den persiske Periode var Regerings- og Samkvemssproget for hele Rigets vestlige Del, saa at der endog findes aramaiske Dokumenter og Mindesmærker fra Lilleasien og Ægypten. Men iøvrigt fremgaar det af 2 Kong. 18, 26, at Aramaisk allerede tidligere var et Slags Diplomatsprog, der forstodes af Embedsmændene i de forskellige Lande. Hvorledes det udbredtes ved Handelskolonier, vise Indskrifterne i Taima i Arabien Nord for Medina. Bortset fra de ældste aramaiske Mindesmærker, der i fonetisk Henseende frembyde flere paafaldende Træk, forekomme de aramaiske Sprog i to Hovedformer: Vestaramaisk, der omfatter de i Palæstina (af Jøder, Kristne og Samaritaner) talte Dialekter, samt Nabatæisk og Palmyrensk, og Østaramaisk, hvoraf vi kende det i og omkring Edessa talte Sprog (det saakaldte »Syrisk«), samt de babyloniske Jøders og Mandæernes Dialekter. Ved Muhammedanernes Erobringer fortrængtes disse Sprog af den arabiske Sprogbølge, saa at der nu kun findes faa Levninger deraf, nemlig af det Vestaramaiske paa Antilibanos og af det Østaramaiske ved den øvre Tigris og ved Urmija-Søen. — Den mellemsemitiske eller kanaanæiske Gruppe omfatter de Sprog, der taltes Vest og Øst for Jordan, altsaa af Fønikerne og de øvrige Kanaanæere, Israeliterne, Filistæerne, Moabiterne, Ammoniterne osv. Ved de føni-

kiske Kolonier udbredtes denne Sprogstamme til flere Punkter af Middelhavskysterne, f. E. Karthago. Kendte ere disse Dialekter ved de fønikiske Indskrifter i Hjemlandet og i Karthago, hvortil endnu Plautus's »Poenulus« slutter sig, ved den moabitiske Mesa-Indskrift og ved de ovenfor omtalte hebraiske literære Mindesmærker. De Sprog, vi paa denne Maade lære at kende, ere indbyrdes nær beslægtede, men frembyde dog flere Dialektforskelligheder. Nærmest ved det Hebraiske staar Sproget paa Mesa-Stenen, der for os næsten tager sig ud som rent Hebraisk. Men at ogsaa disse to Sprog i alt Fald efterhaanden have fjernet sig fra hinanden, saa at en Hebræer ikke uden videre forstod en Moabiter, viser Beretningen Neh. 13, 23 f. — Til de sydsemitiske Sprog høre de arabiske Sprog, nemlig de sydarabiske Dialekter (Sabæisk og Minæisk) og det Nordarabiske (det klassiske Arabisk samt en Række Folkedialekter), og de afrikanske Semiters Sprog (Geez, Tigre, Tigrana og Amharisk). Det Sydarabiske kende vi fra en Række Mindesmærker, der hidrøre fra de gamle Kulturriger i Jemen. Hvad deres Alder angaar, saa har den af E. Glaser o. a. fremsatte Hypotese, hvorefter Minæernes Rige blomstrede fra c. 1350 til c. 750 f. Kr., medens Sabæernes Rige først fremtraadte i den følgende Periode, utvivlsomt efterhaanden erhvervet sig en ikke ringe Sandsynlighed, om der end bliver en Del Vanskeligheder tilbage. Det klassiske Arabisk træffe vi hos de gamle Digtere fra Tiden ned mod Muhammed, i Koranen og i den omfattende Literatur, der udviklede sig efter Muhammedanernes Erobringer.

En Gruppering af disse Sprog efter deres nærmere eller fjernere Slægtskab er en meget vanskelig Opgave, da de enkelte Berøringspunkter stadig krydses af andre, der forskyde Billedet. Fra deres fælles Kilde (det »ursemitiske«) have de bevaret snart den ene, snart den anden Ejendommelighed, men tillige hvert for sig udformet det oprindelige paa selvstændig og ensidig Maade. Dette gælder ogsaa om det arabiske, uagtet dette Sprog utvivlsomt i flere Henseender er det, der staar det ursemitiske nærmest, idet Hommels Forsøg paa at godtgøre, at Assyrisk-Babylonisk er det originaleste blandt de semitiske Sprog, ikke kan betegnes som fyldestgørende. Det hebraiske (eller mellemsemitiske) kan i Almindelighed siges at staa i Midten mellem det arabiske og det aramaiske. I flere Henseender er det nær beslægtet med Aramaisk, men det har iøvrigt ogsaa en Række fremtrædende Berøringspunkter med det assyrisk-babyloniske.

At Israeliterne ikke have indført det mellemsemitiske Sprog i Kanaan, men forefundet det dér, fremgaar allerede af de kanaanæiske Glosser, der forekomme i *Tell-el-Amarna*-Brevene. Vanskeligere at besvare er derimod Spørgsmaalet om, hvorvidt Israeliterne selv ved deres Indvandring allerede talte en kanaanæisk Dialekt, eller først efter Besættelsen tilegnede sig dette Sprog. I nyeste Tid har Hommel villet godtgøre, at Israeliterne i Tiden mellem Abraham og Josua have talt en ren arabisk Dialekt, der navnlig skal have haft Berøringspunkter med det minæiske. Men selv om dette paa Forhaand maa betragtes som en Mulighed, saa ere dog de spredte Enkeltheder, som Hommel henviser til, nærmere beset ikke i Stand til at bevise hans Hypotese. Af ulige større Værdi er det, naar Stade ved en indgaaende Sammenligning af det hebraiske og fønikiske har villet paavise, at det hebraiske ligesaa lidt kan udledes af det fønikiske som det fønikiske af det hebraiske, men at begge ere selvstændige Udformninger af en »urkanaanæisk« Dialekt. Fra et rent sprogligt Standpunkt er derfor den Hypotese, at Israeliterne bragte en Gren af det hebraiske Sprog med til Kanaan, den bedst begrundede. Hvorledes man imidlertid stiller sig til dette Spørgsmaal, saa staar det fast, at Hebraisk var Israeliternes Sprog under hele Folkets Bestaaen ned til Eksilets Tid. Men ogsaa i Eksilet og efter dette vedblev Jøderne at benytte deres gamle Sprog, hvad bl. a. Nehemjas Iver for Sprogets Renhed hos Børnene beviser. Først i den senere eftereksilske Tid blev af de ovenfor omtalte Grunde det hebraiske efterhaanden fortrængt af det aramaiske, indtil dette paa Kristi Tid herskede som det egentlige Folkesprog. De første Vidnesbyrd om denne mærkelige Overgang træffe vi i Esra-Bog, der indeholder Brudstykker af et aramaisk Kildeskrift, der rimeligvis maa henføres til det 4. Hundredaar, og senere i Daniels Bog, af hvilken en Del (2, 4—7, 28) er skreven paa Aramaisk, hvad enten nu dette hidrører fra Forfatterens egen Haand eller skyldes, at et manglende Stykke i den hebraiske Tekst er blevet erstattet med en aramaisk Oversættelse. Alligevel blev der endnu i længere Tid affattet Bøger paa Hebraisk. Dette fremgaar af nogle af de kanoniske Psalmer, der uden Tvivl hidrøre fra det andet forkristelige Hundredaar; hvilket ogsaa gælder om de hebraiske Afsnit af Davids Bog og vel ogsaa om Prædikerens Bog. Desuden var Grundteksten til Siraks Bog, som de fundne Brudstykker umiddelbart vise, affattet paa Hebraisk, og en oprindelig hebraisk Tekst maa ligeledes med større eller mindre Sikkerhed antages til 1. Makkabæerbog, Salomos Psalmer, Henoks Bog, Baruks og Esras Apokalypser og lignende Skrifter. Der maa altsaa paa denne Tid endnu have været mange, der ved Siden af Aramaisk forstod Hebraisk; men efterhaanden indsnævredes disse Kredse, saa at det for Folkets Flertals Skyld mere og mere blev nødvendigt ved Oplæsningerne i Synagogen at ledsage den hebraiske Tekst med en aramaisk Omskrivning (Targum). Hebraisk blev paa denne Maade udelukkende de lærdes Sprog og mistede mere og mere Sammenhængen med den levende Sprogbevidsthed. Dog er det »Nyhebraisk«, som man kalder det Sprog, i hvilket Mishna og nogle af Midrasherne ere skrevne, ikke helt uden Betydning for Studiet af det gamle klassiske Sprog, da det har bevaret forskelligt Stof, som tilfældig ikke findes i det gamle Testamente.

Da den gammeltestamentlige Literatur omfatter omtrent et Tusindaar, ligger det nær at vente, at dens ældste og yngste Dele i sproglig Henseende maa opvise lignende Forskelligheder som f. E. de ældste Bestanddele af den danske Literatur sammenlignede med det moderne Sprog. Ligeledes lægger den Omstændighed,

at Israeliterne vare spaltede i forskellige Stammer, der navnlig i den ældre Tid holdt sig stærkt afsondrede, det nær at formode, at der i den gammeltestamentlige Literatur maa kunne paavises Dialektforskelligheder. Begge disse Forventninger opfyldes imidlertid kun i et meget sparsomt Omfang. Aarsagerne hertil ere af forskellig Art. Først og fremmest ligger Grunden i, at de semitiske Sprog gennemgaaende ere af en temmelig konservativ Natur, navnlig Skriftsprogene. Fremdeles krydsedes Udviklingen ved de seneste Forfatteres Stræben efter at efterligne de gamle Mønstre, hvad f. E. de fundne Brudstykker af Grundteksten til Siraks Bog slaaende vise. Dertil kommer, at de senere Afskrivere, som en Sammenligning af de parallele Afsnit i det gamle Testamente godtgør, ingenlunde behandlede deres Tekster med slavisk Nøjagtighed, men foretog Smaaændringer, hvorved mange gammeldags Særegenheder kunne være gaaede tabt. Men den væsentlige Forklaring ligger dog i den Omstændighed, at den hebraiske Skrift giver os et meget ufuldstændigt Billede af det talte Sprog, hvorfor der bagved den tilsyneladende Ensformighed kan skjule sig allehaande Forskelligheder, som vi i Reglen ikke mere kunne paavise. Den hebraiske Skrift lod oprindelig, ligesom de fleste semitiske Skriftsystemer, Vokaludtalen ubetegnet og giver os derfor intet Billede af de Ændringer, som denne i Tidernes Løb har været underkastet. De, først i Middelalderen tilføjede, Vokaltegn gengive kun den senere traditionelle Udtale ved Synagogeforedragene, der selvfølgelig paa ensartet Maade er gennemført baade ved de ældste og de yngste Skrifter. Derimod vise de kanaanæiske Glosser i *Tell-el-Amarna*-Brevene, Gengivelsen af de hebraiske Navne i Kileindskrifterne og tildels Transskriptionerne i LXX, at Udtalen tidligere ofte har været temmelig afvigende fra den massoretiske. Men ogsaa Konsonanttegnene indeholde kun en tilnærmelsesvis Gengivelse af de talte Lyde. Saaledes have vi i Skriften kun det ene Tegn *'Ain*, medens vi af Omskrivningerne i LXX se, at det snart har betegnet en stærkere, snart en svagere Lyd. Ligeledes have Tegnene fra S-lydene sammenfattet forskellige Lyde, hvad man ved et af dem senere har søgt at anskueliggøre ved Anbringelsen af et Punkt til Højre eller til Venstre *(Shin* og *Sin)*. Men netop i disse Nuancer var det, at Dialektforskellighederne særlig ytrede sig, som Fortællingen Dom. 12, 6 viser. Ikke destomindre tillader den overleverede Tekst undertiden nogle Slutninger, navnlig med Hensyn til vedkommende Skrifts Alder. I Tiden kort før og under Eksilet begyndte saaledes forskellige Aramaismer at trænge ind i Sproget, hvad Jeremja og Hesekiel og endnu mere det præstelige Kildeskrift i Pentateuken vise. Disse Bøger indeholde ogsaa Talordet *'ashte 'asar* (elleve), der uden Assyr. beror paa et Laan fra det babylonisk-assyriske Monterigt er ogsaa Sproget i Prædikerens Ivrigste staar paa Overgangen mellem det gamle Hebraiske og Nyhebraisk. Men gennemgaaende spiller dog Hensynet til Sproget af de omtalte Grunde en underordnet Rolle ved Bestemmelsen af et Skrifts Alder.

Hvad det hebraiske Sprogs Karakter angaar, saa staar det ved sin Friskhed og Kraft højt over det pedantiske syriske Sprog, medens det i smidig Elegance langt fra kan maale sig med Arabisk. Det formaar paa uforlignelig Maade at fortælle, tegne Billeder i enkelte gribende Træk og udtrykke stærke Følelser, især paa det religiøse Omraade, medens det er ude af Stand til at gengive en abstrakt eller sammensat Tankegang. Det nøjes i Reglen med en simpel Koordination af Sætningerne og overlader det til Læseren at bringe dem i et nøjere logisk Forhold til hverandre. En følelig Mangel frembyder Verbernes temporelle Ubestemthed, idet f. E. det virkelig skete og det med Sikkerhed ventede eller haabede udtrykkes paa samme Maade. Ligeledes kan ofte kun en nøje Overvejelse af Sammenhængen afgøre, hvor Forsætningen ophører, og Eftersætningen begynder, medens f. E. Arabisk i denne Henseende i Reglen ikke tillader nogen Tvivl. —

Af den paa det gamle Hebraisk skrevne Literatur er der kun bevaret det Udvalg, som vi kende under Navnet »det gamle Testamente«. Dette omfatter imidlertid kun en begrænset Del af Israeliternes samlede Literatur, thi dels er det foretaget i umiddelbar religiøs Interesse, saa at saa godt som alle de Skrifter, der havde et verdsligt Indhold, ere gaaede tabt, dels ere ikke engang alle Skrifter med religiøs Karakter optagne deri, men kun de udvalgte Bøger, som man senere tilkendte kanonisk Gyldighed. Af en Række Skrifter af religiøst Indhold fra en senere Tid, der ikke fandt Optagelse i Kanon, men som havde vundet Hævd hos de græsk talende Jøder, ere kun græske eller andre Oversættelser bevarede. Kun den hebraiske Tekst til Siraks Bog, som de palæstinensiske Jøder satte særlig Pris paa, bevarede man i længere Tid, hvorfor der ogsaa i nyeste Tid kunde findes nogle Brudstykker deraf. Af ældre ikke bevarede Skrifter af religiøst Indhold omtales i det gamle Test. selv det Skrift om Judas Konger, der ligger til Grund for Krønikernes Bog, og som dér citeres under forskellige Benævnelser. Desuden nævnes af den øvrige ældre, for os tabte Literatur nogle gamle Samlinger af Heltedigte, nemlig *Sefer-ha-jashar* (Jos. 10, 13. 2 Sm. 1, 18, smln. 1 Kong. 8, 53 LXX) og Bogen om Jahves Krige (4 Mos. 21, 14); endvidere en Salomos Historie (1 Kong. 11, 41), en historisk Fremstilling af de efraimitiske Kongers Historie (1 Kong 14, 19 osv.) og en tilsvarende af de judæiske Kongers Historie (1 Kong. 14, 29 osv.) Endelig nævnes 2 Krøn. 35, 25 en Samling af Klagesange. Ellers kunne vi kun gennem en Undersøgelse af de Kilder, der ligge til Grund for nogle af de gammeltestamentlige Skrifter, danne os en Forestilling om den rige Literatur, der har været affattet paa det hebraiske Sprog. Hvor omfattende den til sine Tider har været, kan man se af den Klage, som udtales Præd. 12, 12 over Mængden af de Bøger, der skreves.

Spørgsmaalet om, hvorvidt Israeliterne have kunnet skrive fra Moses Tid, har ikke nogen væsentlig Betydning. Til at benægte Muligheden deraf foreligger der ingen som helst Grund, især naar man betænker, at Israeliterne i Forvejen havde opholdt sig i Ægypten, og at Minæerne — den Glaserske Hypoteses Rigtighed forudsat — i meget gammel Tid

havde affattet Indskrifter. At der imidlertid heraf intet følger med Hensyn til Forekomsten af en virkelig Literatur paa hin Tid, fremgaar allerede af en Sammenligning med Araberne ned mod Muhammeds Tid, af hvilke vel enkelte kunde læse og skrive, medens dog de talrige og omfattende Digterværker og gamle Heltefortællinger udelukkende bevaredes ved mundtlig Overlevering. Til et sikkert Resultat kan her kun en Prøvelse af selve Skrifternes Alder føre. Det Resultat, hvortil man ad denne Vej med større eller mindre Sikkerhed naar, er nu følgende. Forud for den egentlige Literatur hos Israeliterne gaar en Periode, hvor Folkets historiske Erindringer bares ved Overlevering fra Mund til Mund. Genstandene derfor vare dels Beretninger om de gamle nationale Heltebedrifter i digterisk eller ubunden Form, dels, indenfor bestemte Kredse, Vedtægter af retslig Natur og Kultusregler forbundne med de religiøse Erkendelser, som Mose havde skænket sit Folk, og som bevaredes og udvidedes af hans aandelige Arvetagere. Efterhaanden som Folket kom i rolig Besiddelse af Landet og kunde udvikle sig i kulturel Henseende, førtes det naturlig til at ombytte den mundtlige Overlevering med en skriftlig. Hvad der mest interesserede Folkets store Mængde var Overleveringerne om de gamle nationale Heltebedrifter, og hermed stemmer det godt, at de første skriftlige Optegnelser, om hvilke vi have sikker Efterretning, omfattede de gamle Heltedigte med de tilhørende historiske Fortællinger. Herhen høre nemlig de omtalte Samlinger: *Jashar*-Bogen og Jahves Kriges Bog, der formodentlig have haft en lignende Karakter som den bekendte *Kitab-el-aghani* hos Araberne. Ogsaa Digte som Deboras Sang stod vel i disse eller lignende Samlinger, selv om det ikke udtrykkelig findes angivet. Da *Jashar*-Bogen indeholder en Sang fra Indvielsen af Salomo-Templet, er den i sin Helhed yngre end denne Begivenhed. I ethvert Tilfælde har det davidiske Kongedømme udøvet en stærkt befrugtende Indflydelse paa Literaturens Udvikling. Vi kunne tydelig se, hvorledes Literaturen paa denne Tid blomstrer frem. Saaledes kan den fortræffelige Beretning om Davids Regering, som vi læse 2 Sm. 9 f., næppe være optegnet ret længe efter Davids Død. Salomos Regering blev, som allerede omtalt, Genstand for en særlig historisk Fremstilling; baade i Efraim og Juda begyndte man at nedskrive Begivenhederne under de forskellige Konger, hvoraf senere de omtalte fortløbende Fremstillinger af de efraimitiske og judaiske Kongers Historie opstod. I de efraimitiske Profetkredse samlede man Beretningerne om de store Profeter Elija og Elisa. Men ogsaa den fjernere Fortid begyndte man at gøre til Genstand for en sammenhængende, religiøspragmatisk Fremstilling, og dette, som en Analyse af de historiske Bøger viser, paa forskellige Steder og i forskellig artede Kredse. Vi have saaledes en dobbelt Fremstilling af Dommertidens Bedrifter og af Sauls Regering og hans Sammenstød med David. Endelig stillede man sig i disse samme Kredse den store Opgave at give en Fremstilling af Mose og hans Værk, ledsaget af en Beretning om Kanaans Erobring, og at indlede dette med en Urhistorie, der i alt Fald i det ene af disse Værker førtes tilbage til Verdens Skabelse. Saaledes opstod de to bekendte Kildeskrifter til Pentateuken (Hexateuken), der kaldes det »jahvistiske« og »elohistiske« Skrift (eller tilsammen de »jehovistiske« Kilder). Til Bestemmelsen af deres Alder tjener til den ene Side, at de have benyttet de ovenfor omtalte Samlinger af Heltedigte, og til den anden, at de uden Tvivl maa være ældre end de ældste Skriftprofeter ifølge den Maade, hvorpaa de fejre de af disse Profeter angrebne Offersteder — altsaa vel fra det 9. Hundredaar. Fremstillingens Stof er ved Siden af de nævnte Samlinger hentet fra allehaande mundtlige eller skriftlige Overleveringer, f. E. Stammesagn. For Forstaaelsen af Urhistorien er den allerede omtalte Omstændighed af Betydning, at den babyloniske Kultur var herskende i Palæstina inden Israeliternes Indvandring. Tillige er i det ene af disse Kildeskrifter optaget den saakaldte »Pagtsbog« (2 Mos. o. 21—23), en Samling af retslige og kultiske Bestemmelser af delvis høj Ælde og stor historisk Værdi. Men alt dette Stof er sammensmeltet og baaret af en gennemført religiøs Grundbetragtning, der navnlig i det jahvistiske Skrift ved sin ædle Renhed og sin Forening af barnlig Enfold og uudtømmelig Dybsindighed hører til det, der giver det gamle Testamente dets ufortabelige Betydning.

I disse Skrifter have vi altsaa Virkningen af Israels Særeje, den rene profetiske Aand, der allerede havde været virksom i Mose og gennem ham skabt det israelitiske Folk. Ved Siden heraf virkede de egentlige Profeter rundt om i Folket ved deres Taler som Bodsprædikanter og Folkeopdragere, idet de efterhaanden havde uddannet en profetisk Foredragskunst, der for en Del tog de sædvanlige digteriske Former i sin Tjeneste. I det 8. Hundredaar greb nu dette Fænomen ind i Literaturen som en Potens, der efterhaanden skulde faa afgørende Betydning. De Taler, hvormed Amos under Jeroboam II opskræmmede Efraimiterne og vakte en saa voldsom Bevægelse, lod han optegne og samle, hovedsagelig vel fordi de indeholdt en Trusel om Folkets Undergang, hvis Tilstedeværelse før Opfyldelsen det gjaldt om at konstatere. I Formen efterlignede han de tidligere Profeter, men Indholdet var nyt og af en saa forfærdende Karakter, at ingen hidtil havde vovet at tænke det. Ham fulgte den efraimitiske Profet Hosea, i hvis Taler den begyndende nationale Opløsning allerede afspejler sig. Samtidig optog en Profet i Juda, Jesaja, en af de overlegneste Skikkelser i denne Række af Vidner, de af Amos anslaaede Tanker, og da Efraim kort efter gik til Grunde, medens Juda vedblev at bestaa, blev han i egentlig Forstand Fremtidens Mand, hvis Skrift ikke blot fortsatte Forgængerne, men ogsaa dannede Udgangspunktet for den følgende Udvikling. Den tidligere heftig bekæmpede, men nu almindelig indrømmede Erkendelse, at den efter ham benævnede Bog for en temmelig betydelig Del indeholder Profetier af senere Oprindelse, har vel kvantitativt begrænset hans literære Efterladenskab, men intet berøvet ham af hans Herskerstilling blandt de gammeltestamentlige Profeter. Samtidig med ham virkede en anden

judæisk Profet, Mika, hvis Skrift dog stærkt fordunkles af den store Samtidige og tilmed, trods sit ringere Omfang, bereder den videnskabelige Opfattelse de alvorligste Vanskeligheder. Fra en lidt senere Tid er Nahum, hvis lille Skrift udelukkende er rettet mod den daværende Verdensmagt, Assur. Fra Tiden ned imod Juda Riges Undergang hidrøre Sefanjas og Habakuks Skrifter, af hvilke det sidste indeholder et vanskeligt Problem, hvis sikre Løsning endnu ikke kan siges at være fundet. De træde begge i Skygge for den samtidige Jeremja, der atter er en af de Skikkelser, der ikke blot havde Betydning for deres Samtid, men omfattede en aandelig Verden, hvoraf de følgende Tider længe skulde leve. Hans Profetier, ved hvis Tilblivelse hans Discipel Baruk spillede en for vor Forstaaelse af den profetiske Literatur lærerig Rolle, omfatte dels Tiden før Jerusalems Fald, dels Begyndelsen af Eksilet. De forholde sig til den indtraadte Katastrofe omtrent som Amos's Skrift til Efraims Undergang, men betegne tillige den profetiske Religions Emancipation fra Forbindelsen med Israeliternes Stat og nationale Begrænsning og dens Overførelse paa en Menighed, hvis enkelte Medlemmer paa aandelig og inderlig Maade stod i Forhold til Israels Gud. Hans Tanker optoges indenfor Eksulanternes Kreds af Hesekiel, hvis Skrift for en Del (Kap. 1—39) indeholder en med streng Konsekvens gennemført Bearbejdelse af den store Forgængers Idéer, medens de mærkelige Slutningskapitler maa betragtes i en anden Sammenhæng. Til Begyndelsen af Eksilet høre desuden Obadjas lille Skrift, hvis Tilblivelse og Sammenhæng dog er lidet gennemsigtig, samt de saakaldte »Klagesange«, der imidlertid ikke ere et Værk af en profetisk Forfatter, men snarere kunne siges at indeholde en Anerkendelse af den profetiske Betydnings Stadfæstelse ved Begivenhedernes Gang. Derimod flammede den profetiske Begejstring atter op henimod Eksilets Slutning og fremkaldte en Række kortere eller længere Profetier, til hvilke bl. a. høre Jes. 13, 1—14, 23, Jes. 21, 1—10 og fremfor alt det Skrift, der nu udgør den anden Del af Jesajas Bog (nemlig i ethvert Tilfælde Kap. 40—55, medens de fleste Nyere ere tilbøjelige til at henføre Kap. 56—66 til Tiden mellem Eksilets Ophør og Esras Komme til Jerusalem). I Modsætning til Hesekiels skarpt skaarne Træk er den i Jes. 40 f. talende Profet som Forfatterskikkelse forunderlig utydelig og svævende; men desto større Betydning har de af ham udtalte vidunderlige Tanker, der i Forening med Jeremjas Skrift have næret de dybeste Aander i den eftereksilske Tid og klinge stærkere igen i det Ny Testamente end noget andet gammeltestamentligt Skrift.

Imidlertid var der allerede inden Judas Undergang fremstaaet Værker, der paa deres Omraade skulde faa en ikke mindre gennemgribende Indflydelse paa Udviklingen. Ikke meget længe før Aar 622, maaske under Kong Manasse, maa det Skrift være affattet, der danner Grundlaget for 5 Mosebog, Deuteronomium. Dets Forfatter, der var inspireret af Profeternes Tanker, saa Israels eneste Frelse i et fuldstændigt Brud med den hidtidige dels legitime, dels illegitime Forening af Jakve-Dyrkelsen med kanaanæiske Kultusformer; kun i Jerusalems Tempel maatte Gudsdyrkelsen finde Sted, idet den tillige reformeredes paa en saadan Maade, at den blev et klart Udtryk for den rene profetiske Gudserkendelse. Tillige underkastes i dette Skrift de retslige Bestemmelser i den gamle »Pagtsbog« en saadan Bearbejdelse, at de klarere kom til at udtrykke de af Profeterne udtalte moralske Idéer. Som Grundlag for Kong Josijas Reform fik Deuteronomium kun en forbigaaende praktisk Virkning, idet det først var en senere Tid forbeholdt at arbejde videre paa dette Fundament. Derimod kom Bogen straks til at spille en gennemgribende Rolle paa Literaturens Omraade. En Række Mænd, der vare grebne af de i Deuteronomium udtalte Tanker, underkastede fra dette Synspunkt Fortidens Historie en gennemført Bearbejdelse. Saaledes forfattedes en deuteronomistisk Fremstilling af Josuas Bedrifter og Landets Erobring (altsaa parallelt med de tidligere omtalte jehovistiske Fremstillinger). Andre udarbejdede en fortløbende Skildring af Israeliternes Historie fra Josuas Død indtil Judas Undergang, nemlig de Skrifter, som vi nu besidde under Navnene: Dommernes, Samuels og Kongernes Bøger. Af disse ere Kongernes Bøger (der egentlig først begynde med Salomos Regering) et selvstændigt Værk af de deuteronomistiske Forfattere, der dertil benyttede Uddrag af de ovenfor omtalte Fremstillinger af Efraims og Judas Kongers Historie og de i Profetkredsene bevarede Fortællinger. Derimod synes der til Grund for Dommernes og Samuels Bøger at ligge ældre sammenhængende Værker, hvor Sammenstillingen af de forskellige Beretninger allerede var foretagen. I Samuels Bøgerne have de deuteronomistiske Bearbejdere kun grebet lidet ind, men af den ældre Dommerbog have de skabt et nyt Værk ved at indføje Beretningerne i en Ramme, der bestandig stiller de enkelte Begivenheder i et deuteronomistisk Lys.

I Eksilet fortsattes Sammenstillingen og Bearbejdelsen af de gamle Love, men saaledes at de ikke som i Deuteronomium underordnes et profetisk, men et præsteligt (levitisk) Synspunkt. Paa denne Maade opstod den saakaldte Hellighedslov (H eller P), der indeholder en Række, for en Del temmelig gamle, Bestemmelser, der foreligge i bearbejdet Skikkelse i Afsnittet Lev. 17—26. Senere fulgte hele det store Kompleks af præstelige Love, der omfatter alt, hvad der findes af Love i Pentateuken med Fradag af Ex. 20—23. 34 og Deuteronomium. De fremtræde imidlertid ikke umiddelbart som en Lovbog, men som en Del af et historisk Værk, det »præstelige Kildeskrift«, der begynder med Verdens Skabelse og slutter med Israeliternes Indvandring i Kanaan og Landets Fordeling. Ved Sammenarbejdelsen af dette nye Værk med de ældre Fremstillinger (de jehovistiske Kilder, Deuteronomium og den deuteronomistiske Fremstilling af Josuas Historie) opstod Hexateuken, af hvilken man senere udsondrede Pentateuken ved at forbinde Josua Bog med de følgende historiske Skrifter. Hvornaar denne Sammenarbejdelse har fundet Sted, om allerede paa Esras Tid eller først senere, kan ikke afgøres med Sikkerhed; kun saa meget staar fast, at

det var det præstelige Kildeskrift, enten alene eller sammenarbejdet med de andre Skrifter, der bragtes af Esra til Jerusalem omkring Midten af det 5. Hundredaar og her indførtes som Grundlag for de strenges Liv og Færden. Iøvrigt suppleres denne Literatur paa mærkelig Maade af Slutningsafsnittet i Hesekiels Skrift (Kap. 40—48), der indeholde en Række Love for Jødernes fremtidige Liv i Hjemmet; de danne gennemgaaende paa den tydeligste Maade Bindeleddet mellem Deuteronomium og de præstelige Love og have mere end noget andet muliggjort den rigtige Datering af disse sidste.

Den eftereksilske hebraiske Literatur falder i forskellige Grupper, der bedst betragtes hver for sig. Den rent profetiske Literatur fortsættes af Haggai og Sakarja kort efter 520. Fra noget før Midten af det følgende Hundredaar er Malakis lille Skrift, der tydelig viser den egentlige Profetismes Uddøen. Som dens Fortsættelse i det følgende, for os desværre yderst mørke Tidsrum, træffe vi den saakaldte »deuteroprofetiske« Literatur, hvis Forfattere ikke mere ere Folketalere, men Skribenter, der ere inspirerede ved Studiet af de gamle profetiske Skrifter, hvis eskatologiske Ideer de reproducere paa ejendommelig Maade. Herhen høre f. E. Joels Skrift, Sak. Kap. 12—14 og Jes. Kap. 24—27. I det andet forkristelige Hundredaar begynder den egentlige apokalyptiske Literatur. I Spidsen for den staar den under Antiokos Epifanes skrevne Daniels Bog, der ikke blot er det dybsindigste og originaleste af disse Skrifter, men ogsaa endnu er gennemtrængt af en kraftig Genklang af den gamle profetiske Aand. Derefter følger den hele Række af disse ofte barokke Skrifter, hvis Grundtekster vel ere gaaede tabt, men som dog gennemgaaende med stor Sikkerhed kunne henregnes til den hebraiske skrevne Literatur: Dyrevisionen i Henoks Bog (Kap. 83—90) fra den ældre Makkabæertid, Straffetalerne Henok Kap. 91—105 fra Makkabæerrigets Forfald, Billedtalerne Henok Kap. 37—71, samt de andre Skrifter, der danne den brogede Samling, der gaar under Henoks Navn, *Assumptio Mosis* fra Tiden efter Herodes den stores Død, Baruks og Esras Apokalypser fra Tiden efter Jerusalems Fald osv.

Indenfor den eftereksilske historiske Literatur maa først nævnes Esras og Nehemjas egenhændig optegnede Erindringer, som vi desværre ikke besidde som selvstændige Værker, men kun som Brudstykker, der ere optagne i Krønikebøgerne. Til Esras Periode henfører man i Reglen de to Skrifter Ruths Bog og Jonas's Bog, hvad imidlertid ikke er helt sikkert. Fra omtrent Aar 300 f. Kr. have vi Krønikernes Bøger, et for dette Tidsrum i høj Grad betegnende Værk. Det indledes med en Række Slægtregistre og fortæller derpaa Israeliternes Historie fra Davids Tid indtil Esras og Nehemjas Virksomhed i Jerusalem. For den eftereksilske Tid har Forfatteren benyttet Esras og Nehemjas omtalte Memoirer og desuden et aramaisk Skrift formodentlig fra det 4. Hundredaar. Denne Del af Bogen har man adskilt fra det øvrige under Navn af Esras Bog (Esras og Nehemjas Bøger), formodentlig fordi den først blev optaget i Kanon. Resten af Bogen gentager Beretningerne i de ældre historiske Skrifter med Tilføjelse af Uddrag af andre Kilder, men saaledes, at den ældre Fremstilling ikke sjældent paa væsentlig Maade modificeres. Forfatteren ledes nemlig af bestemte Forudsætninger og Interesser, der ikke altid tilfredsstilledes ved den ældre Fremstilling. I første Række blandt disse staar hans Formening om, at Loven i dens fulde Omfang havde været Israeliterne bekendt fra første Færd af, hvorfor han f. E. 1 Krøn. 7, 9 f. uden videre ændrer den til Deuteronomium svarende Beretning i Kongebogen (1 Kong. 8, 66), at Salomo fejrede Løvhyttefesten i 7 Dage, til at han fejrede den i 8 Dage, fordi dette er foreskrevet i de præstelige Love, Lev. 23, 36. Man ser altsaa, at den egentlig historiske Interesse paa denne Tid er trængt helt tilbage af den religiøse og pædagogiske. Hermed hænger vel ogsaa sammen, at vi ganske savne samtidige historiske Beretninger om Jødernes Oplevelser i Slutningen af den persiske og i den ældre græske Periode; de fromme levede kun i Fortiden og Fremtiden og følte Nutiden som et knugende Tryk, som det kun gjaldt om at bære i Stilhed. Kun den profetisk iklædte Fremstilling Dan. Kap. 11 yder en Slags Erstatning for, hvad Historieskriverne have forsømt. Først de makkabæiske Heltebedrifter vækkede atter den historiske Sans, og dette skylde vi, at vi besidde 1. Makkabæerbogs fortræffelige Fremstilling af Tiden fra Opstandenes Begyndelse til Simons Død, desværre ikke i Grundteksten, men kun i den græske Oversættelse. Hvorvidt derimod de to Legender, der bære Tobits og Judits Navn, ere skrevne paa Hebraisk eller Aramaisk, lader sig ikke sikkert afgøre. Det samme gælder om den saakaldte Jubel-Aarbog, en Midrash til Fortællingerne i 1 Mosebog og en Del af 2 Mosebog, der ere indtvungne i et forviklet kronologisk Skema af 49 Jubelaar-Perioder, hver bestaaende af 7 Aaruger.

At Israeliterne fra gammel Tid af have elsket Sang og Poesi, kunne vi se af mange Antydninger, ligesom vi ogsaa have set, at flere af de gamle Heltedigte have fundet Optagelse i de historiske Bøger, og at Profeterne ofte benytte digteriske Former. Men hvad der er bevaret af selvstændig poetisk Literatur i det gamle Testamente, maa vi i alt væsentligt henregne til den eftereksilske Tid. Det falder i to Hovedgrupper, den religiøst-lyriske og den reflekterende (Visdomsliteraturen). Af episk eller dramatisk Poesi træffe vi derimod intet Spor. Israeliternes rige religiøse Lyrik er — bortset fra de spredte Digte, der forekomme i de historiske Bøger og hos Profeterne — samlede i Psalmernes Bog. Da det staar fast, at Sangen har været benyttet paa liturgisk Maade ved de forskellige Helligdomme i den foreksilske Tid, og da vi i de ovenfor omtalte »Klagesange« have et Eksempel paa friere religiøs Lyrik, der efter sin Karakter tydelig forudsætter en forudgaaende Blomstring af denne Digtart, er der paa Forhaand intet, der taler imod, at Psalmesamlingen kan indeholde foreksilske Sange. Men et virkeligt Bevis derfor kan ikke føres, og sikkert er det, at alle de Psalmer, hvis Affattelsestid lader sig bestemme, føre ned i den eftereksilske Periode, ligesom det ogsaa staar fast, at Udvalget og Sammenstil-

lingen af de kanoniske Psalmer, altsaa »Psalteriet« som literær Fremtoning, er et efter-eksilsk Værk. Da der mellem Psalmerne findes enkelte, der utvivlsomt hidrøre fra den makkabæiske Tid, kan Samlingen først temmelig sent have faaet sin nuværende Form. Fra det sidste forkristelige Aarhundrede besidde vi en lille ikke-kanonisk Psalmesamling, de saakaldte Salomo-Psalmer, der sikkert have været skrevne paa Hebraisk, men hvoraf kun en græsk Oversættelse er bevaret. Til den religiøse Lyrik kan man paa en Maade ogsaa henregne Højsangen, da man vel tør gaa ud fra, at Samlerne af Kanon have tillagt denne lille Digtcyklus en religiøs Karakter; men hvorvidt dette virkelig er Bogens oprindelige Mening, er meget tvivlsomt, idet vi vel snarere i disse skønne Digte have et ved sin Sjældenhed uvurderligt Brudstykke af Jødernes verdslige Poesi (se Art. Højsangen). Indenfor Visdomsliteraturen forholder det sig med »Ordsprogene« paa lignende Maade som med Psalmerne; det er muligt, at der imellem de under denne Titel samlede Sentenser og Erfaringssætninger kan findes enkelte fra en ældre Tid, men som literært Fænomen hører Skriftet sikkert til den efter-eksilske Tid. I den græske Periode fandt det en Efterligning i Jesu Siraks Søns Bog, der dog ogsaa har Berøringer med de lovlærdes Aandsretning og overhovedet har en temmelig mangeartet Karakter. Det for de eftereksilske Jøder saa pinlige Problem om Forholdet mellem Menneskets Værd og dets Skæbne er paa storslaaet Maade behandlet i Ijobs Bog, der vistnok er fra den ældre eftereksilske Tid. Derimod tilhører Prædikerens Bog, hvori en ved de stadige Skuffelser fremkaldt Skepticisme kæmper med de nedarvede religiøse og sædelige Trossætninger, vel først den græske Periode.

En Gren af det jødiske Aandsliv, der navnlig i de sidste forkristelige Hundredaar dyrkedes med stor Iver i forskellige Kredse, nemlig Studiet af den skrevne Lov og dens Fuldstændiggørelse ved en Række kasuistiske Undersøgelser, blev foreløbig uden Indflydelse paa Literaturen, idet disse Undersøgelser og Vedtægter overleveredes mundtlig. Først omtrent 200 Aar efter Kristus nedskreves de under Navn af Mishna. I denne Samling er, som allerede omtalt, det hebraiske (nyhebraiske) Sprog benyttet ligesom ogsaa i de ældste Midrash-Værker. Derimod ere de store talmudiske Supplementværker til Mishna og de øvrige Midrasher skrevne paa Aramaisk og kunne derfor ligesaa lidt komme i Betragtning i denne Oversigt som den lærde Literatur, der senere affattedes paa »Hebraisk«, det vil sige paa et udelukkende kunstigt Sprog, der havde ligesaa liden Berøring med Folkesproget som Latinen med Middelalderens forskellige Tungemaal (Renan, Hist. gén. des langues sémitiques, 1. Udg. 1855; Nöldeke, Die semit. Sprachen, 2. Udg. 1899; E. König, Hebräisch u. Semitisch, 1901; W. Wright, Lectures on the comparative Grammar of the Semitic Languages, 1890; H. Zimmern, Vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen, 1898; Lindberg, Vergleichende Gramm. d. semit. Sprachen, 1897. — Af den omfattende Literatur, der behandler den hebr. Lit., kan her kun henvises til: Reuss, Die Geschichte der heil. Schriften Alt. Test.s, 2. Udg. 1890; Wildeboer, Die Litt. des alt. T.'s, Gött. 1895; Kautzsch, Abriss des alttest. Schrifttums (Separataftryk af hans Oversættelse af det gamle Testament) samt de saakaldte »Indledninger« til det gamle Test. f. Eks. af König, Driver, Cornill, Baudissin, Kuenen m. fl.). *F. B.*

Hebron, gl. berømt Stad i det sydl. Kana'an, 7 Timers Vej S. for Jerusalem i den højeste Del af Juda Bjerge (3000'); ifølge 4 Mos. 13, 22 grundlagt 7 Aar før Soan i Ægypten. H.s ældre Navn var Kirjat-arba' (1 Mos. 23, 2), hvilket i den hebr. Tekst til Josva 14, 15. 15, 13. 21, 11 forklares som Anakiten Arba's Stad (LXX læser anderledes). Byen var ganske vist befolket af Anakiter, men denne »Arba'« synes kun at være en Personifikation af Byens gl. Navn, hvis appellativiske Betydning skinner igennem ved den bestemte Artikels Brug foran arba' i 1 Mos. 35, 27 og Neh. 11, 25 (Kirjath-arba'). Navnet betyder da »Firstaden«, 4 forbundne Stammers By, svarende til, at H.-navnet, som siden fortrængte det andet, vel betyder »Forbund«. H. er rimeligvis Rubûti i Tell-el-amarna-Brevene. Byen kaldes nu af Araberne el-halîl o: Vennen(s Stad), efter Abrahams Æresnavn: »Guds Ven« (Jes. 41, 8; 2 Krøn. 20, 7).

H.s Berømthed hos Kr., Jøder og Muhammedanere skyldes Abrahams og Patriarkernes Ophold og Begravelse dér. Mamre, hvor Abraham bosatte sig, var nemlig i eller ved Hebron (1 Mos. 13, 18), saa nøje forbundet dermed, at Mamre og H. i Kildeskriftet P. identificeres (1 Mos. 23, 19. 35, 27). Det har altsaa været et Navn for H. selv eller for en Del af dette. Særlig Abrahams Liv er nøje knyttet til H. (13, 18. 14, 13. 18, 1. 23, 2. 25, 9), men ogsaa Isaks og Jakobs (35, 27. 37, 14; jvfr. 49, 29 f.). Herfra drog Jakob med sine Sønner til Ægypten (46, 1). Fra Eskols Dal ved H, hentede siden Spejderne de mægtige Druer (4 Mos. 13, 22. 23). Dets Konge Hoham blev overvundet og dræbt af Josva (Josva 10, 3 f.), men Byens Erobring synes at være sket ved Kaleb, som fik Ejendom dér (Josva 14, 6 f. 15, 13 f. 21, 12; Dom. 1, 10. 20; jvfr. 1 Krøn. 2, 42 f.). H. var Fristad og Præstestad (Josva 20, 7. 21, 11. 13). I Kongetiden omtales H. som Davids Residens i dennes første Kongeperiode som Hersker i Juda (2 Sam. 2, 1 f. 11. 3, 2 f. 3, 20 f. 4, 12). Her salvedes ogsaa David til Konge over alle Israels Stammer (5, 1 f.). En Jahvehelligdom i H. omtales 15, 7. Fra H., der har været misundeligt paa Jerusalem, begyndte Absalon sit Oprør (15, 7 f.). Rehabeam lod Byen befæste (2 Krøn. 11, 10). I lang Tid høres der nu intet om H. Efter Eksilet nævnes det mellem Jødernes Stæder (Neh. 11, 25), men kom siden i Edomiternes Hænder, hvorfra Judas Makkabæer erobrede det tilbage (1 Mak. 5, 65).

Det nuværende H. har koncentreret sig om det helligste Sted Harâm, Moskeen, der er bygget over Makpela Hule. Denne og tilhørende Grundstykke, som Abraham købte af Hetiten Efron (P kalder Befolkningen Hetiter) laa Østen for det daværende Mamre-H. (1 Mos. 23, 19 og oftere), som altsaa maa have ligget (nord)vestligere i Dalen. I Makpela Dobbelt-

hule begravedes først Sara, siden Abraham, Isak og Rebekka, Lea og Jakob. Moskeen er en gl. Korsfarerkirke, omgiven af en mægtig, randfuget Oldtidsmur; selve Hulen har ingen faaet Lov at se og undersøge; kun det forreste Rum have enkelte fyrstelige Personer o. a. faaet flygtig Adgang til. Et af H.s 2 gl. Vandbassiner er uden Tvivl den i 2 Sam. 4, 12 omtalte Dam. En Kabr-hebrûn siges af Jøderne at være Abners Grav.

Medens der m. H. t. Makpela ikke kan være Tvivl om Traditionens Rigtighed, er dens Henførelse af Mamre lidet sandsynlig. Den jødiske Tradition henlægger det nemlig til Rameteel-halîl, Ruinerne af en stor Bygning af mægtige Stene ved Jerusalemsvejen o. $^1/_2$ geograf. Mil N. for det nuværende H. Her stod i de første Aarh. e. Kr. et mægtigt Træ, som gjaldt for det, under hvilket Herren havde gæstet Abraham. Paa den derværende Markedsplads lod Kejser Hadrian 135 e. Kr. de fangne Jøder sælge. Ikke langt derfra findes Ruinerne af en Kirke, rimeligvis den, Kejser Konstantin lod bygge. Men Ramets Beliggenhed er for langt fra det nuværende H. og er mod Nord i Stedet for mod Vest; tilmed skjuler Patriarkbjerget Udsigten fra R. til H. 1 Mos. 37, 14 viser ogsaa, at Mamre maa søges i selve H.s Dal. Et Par engl. Mil N. V. for H. vises nu til Dags en mægtig, stedsegrøn Eg, vistnok det samme Træ, der siden Korsfarernes Tid (12. Aarh.) i den kr. Tradition har været udpeget som »Abrahams Eg«.

Hebrondalen udmærker sig endnu ved sin Frugtbarhed og ypperlige Vin. Befolkningen anslaas til o. 18,000 Muhammedanere og 12—1500 Jøder. Imellem andre Missioner drives i de sidste Aar ogsaa en dsk Mission ved Høyer.

H. som Personnavn forekommer blandt Leviterne som den 3. af Kahats Sønner og den tilsvarende Slægt (2 Mos. 6, 18; 4 Mos. 3, 19; 1 Krøn. 6, 3 [18]. 15, 9 og oftere). *L. G.*

Hebræer, Hebraios, er en Græcisering af det aramaiske *'Ebrai*, der svarer til det gammeltestamentlige *'Ibri*. Dette synes at være afledet af *'Eber*, der Gen. 10, 21. 24 f. og 11, 14 f. nævnes som Søn af Selah og Fader til Peleg og Joktan, fra hvem forskellige arabiske og aramæiske Stammer og tilsidst Abraham nedstamme (smlgn. Josefos's Arkæologi 1, 6, 4). Men efter den gammeltestl. Sprogbrug har Ordet *'Ibri* et langt ringere Omfang, idet det udelukkende bruges om Israeliterne, specielt naar disse nævnes i Modsætning til andre Folkeslag. Saaledes f. E. Gen. 43, 32, Deut. 15, 12 og navnlig, naar en Ikke-Israelit taler f. E. Gen. 39, 14; 1 Sam. 4, 6, eller naar en Israelit taler til Mænd af andre Nationer f. E. Ex. 1, 19. Derimod benyttes Ordet »Israelit«, naar Folket skal betegnes efter sit Hædersnavn eller uden Hensyn til andre Folkeslag. Efter den gammeltestl. Genealogi maatte man altsaa sige, at *'Ibri* var blevet begrænset til en enkelt Gren af *'Ebers* Efterkommere, nemlig til dem, der gennem Isak og Jakob nedstamme fra Abraham, medens Ismaels og Esaus Efterkommere faldt udenfor Benævnelsen. I Tilslutning til LXX, der Gen. 14, 13 gengiver *'Ibri* ved *ὁ περάτης*, den derovre fra kommende, har imidlertid de fleste søgt en appellativisk Betydning i Ordet og udledet det af *'eber*, Landet derovre, hinsides en Flod eller lign. I saa Fald maa Udtrykket først være præget af Beboerne af det Land, til hvilket Hebræerne indvandrede. De Fleste (f. E. endnu König) tænke da paa Landet hinsides Eufrat, hvorfra Abraham indvandrede til Kanaan. Stade derimod foretrækker i sin hebraiske Grammatik at udlede det af Landet hinsides Jordan, hvor Hebræerne opholdt sig en Tidlang, inden de drog ind i Vestjordanlandet. Nye Impulser modtog det hele Spørgsmaal ved Fundet af de mærkelige *Tell-el-Amarna*-Breve fra forskellige kanaanæiske Høvdinger til deres ægyptiske Overherredømme fra omtrent 1400 f. Kr. I disse Skrivelser omtales oftere de saakaldte *Chabiri* som Folk, der true Kanaan med deres Angreb og Indfald. Da det hebraiske *'Ain* undertiden gengives paa Assyrisk ved *ch*, laa unægtelig Sammenstillingen af *Chabiri* med *'Ibri* meget nær, og den blev derfor antaget af Zimmern, H. Winckler o. a. Den sidstnævnte forklarer *Chabiri* som et Ord, hvormed Kanaanæerne overhovedet betegnede en af de sidste Faser i hele denne Folkebevægelse (Geschichte Israels 1, 20 f.). Andre derimod forkaste denne Kombination. Saaledes B. Stade (Die Entstehung des Volkes Israel 17), der betegner Sammenstillingen som uholdbar af ortografiske, lydlige og historiske Grunde. Chabiri-Folkene ere hverken Hebræere eller disses Forløbere og betegne overhovedet en Tid, der gaar forud for Hebræernes Indvandring i Vestjordanlandet. Ogsaa Hommel forkaster Sammenstillingen af Hebræer med *Chabiri*, hvilket sidste Ord efter hans Mening oprindelig begyndte med et *Het*, og som han sætter i Forbindelse med *Heber* Gen. 46, 17 og *Hebron*. Navnet »Hebræer« derimod udleder han af det gamle *ebir nari* i assyriske Indskrifter, der som *ibr naharân* forekommer i en minæisk Indskrift; det har efter hans Mening oprindelig betegnet Palæstina og Syrien, men skiftede efterhaanden Betydning alt efter den Talendes Standpunkt (Altisraelitische Ueberlieferung 260). Han er endog (smst. 258 f.) tilbøjelig til atter at optage den tidligere udbredte, men senere (vistnok med Rette) opgivne Kombination af »Hebræer« med *Apri* i de ægyptiske Indskrifter.

En sikker Forklaring af Navnet »Hebræer« lader sig for Tiden ikke give, og de gjorte Forsøg afgive nærmest et nyt Bevis paa, til hvor forskellige Hypoteser en Kombination af de blotte Navne i de gamle Mindesmærker kan føre.

Det græske Hebraios anvendes om Jøderne af Forfatterne i den hellenistiske Periode, deriblandt Josefos, omend Judaios forekommer hyppigere. I det ny Testamente bruges det som Betegnelse for Jøderne modsat Hedningene, f. E. naar Paulus kalder sig en Hebræer (2 Kor. 11, 22; Fil. 3, 3), eller i Overskriften til Hebræerbrevet; men Ap. G. 6, 1 betegner det de palæstinensiske Jøder (Jødekristne) i Modsætning til de hellenistiske. (Foruden de S. 368 nævnte Skr. maa nævnes: Steuernagel, Die Einwanderung der israelitischen Stämme, især S. 116 f.). *F. B.*

Hebræerbrevet, en anonym Sendeskrivelse, der uden Tvivl har baaret samme Titel, som det

endnu har (›til Hebræerne‹), senest fra Midten af 2. Aarh. Denne Titel findes ikke blot i alle Haandskrifter baade af Originalen og af de gamle Oversættelser, men var allerede overleveringsmæssig kendt ved Slutningen af 2. Aarh. i de forskelligste Egne af Kirken, saaledes af Tertullian og af de gamle alexandrinske Teologer, Pantænos, Klemens og Origenes. Fra Forf. selv stammer den aabenbart ikke. Den er meget mere at betragte som tilblevet i Anledning af en Indordning af dette Brev i en Samling af andre Breve, og den beror da sandsynlig paa en Følgeslutning ud fra Brevets Indhold. Adressaterne, der selvfølgelig er Kristne, er derved betegnede som værende af jødisk Nationalitet. I Oldkirken søgte man i Reglen disse ›Hebræere‹ i Palæstina. I den nyere Tid har Meningerne trods gennemgaaende Fastholden af Læsernes jødiske Herkomst gaaet stærkt ud fra hinanden. At Brevet ikke er en til den hele jødiske Kristenhed stilet Rundskrivelse, men et for en lokalt begrænset Kreds af udpræget Individualitet bestemt Brev, fremgaar bl. a. særlig klart af 13, 7—25. Af de mange ellers opstillede Hypoteser skal her nævnes fire: 1) én eller flere palæstinensiske Menigheder, hvorved de fleste tænker paa Jerusalem, 2) de Jødekristne i det syriske Antiokia, 3) i Alexandria, 4) i Rom. For Brevets romerske Adresse taler den Omstændighed, at det først er bevidnet dér, idet det viser sig stærkt benyttet i Klemens Romanus's 1. Brev; ogsaa Hilsenen i 13, 24 fra ›de fra Italien‹ forstaas naturligst om italienske Kristne, der for Øjeblikket befandt sig fjernt fra sit Hjemland. Adskilligt tyder ogsaa paa, at vort Brev er rettet ikke til en hel Menighed, men til en mindre Kreds indenfor en større Menighed (resp. en ›Husmenighed‹), bestaaende af ældre Kristne (sml. 5, 12; 6, 10; 10, 32 f.; 13, 7; 13, 24: ›alle de hellige‹). I den nyeste Tid har dog et altid voksende Antal Forskere opgivet den jødiske Nationalitet, og de tænker sig da Læserne enten som Hedningekristne eller som Kristne overhovedet uden Hensyn til Nationalitet. Brevets Formaal er i ethvert Tilfælde at advare de for sin kristelige Bekendelses Skyld forfulgte og i etisk-religiøs Henseende afslappede og energiløse Læsere mod Frafald fra Kristendommen, den højeste og alene fuldt tilfredsstillende Religion. Brevets Forf. synes at skulle forblive et uløst og uløseligt Problem. De nævnte alexandrinske Teologer har faaet det overleveret som paulinsk. Klemens antager det forfattet af Paulus paa Hebraisk og oversat paa Græsk af Lukas; Origenes betragter det som middelbart paulinsk (ɔ: en Discipel af P. har skrevet Brevet i P.s Opdrag og Aand, saa at kun Tankerne stammer fra P.), uden at han ved mere at sige herom end, at Overleveringen dels betegnede Klemens af Rom, dels Lukas som Forfatter. Tertullian derimod kender en helt anden Overlevering, ifølge hvilken Barnabas skal have skrevet dette Brev. Ingen af disse Traditioner rækker imidlertid saa højt op i Tiden, at man tør bygge paa dem. Efter Origenes's Tid anerkendes det i Almindelighed i Orienten som direkte paulinsk. I Vesten var man i den ældre Tid enig om, at det ikke var af Paulus, hvorfor det heller ikke dér blev optaget i Kanon før i Løbet af 4. Aarh., fra hvilken Tid man mere og mere tilegnede sig den græske Menigheds Opfattelse. Paulus er imidlertid udelukket som Forf. allerede af stilistiske Grunde saa vel som ved et Udtryk som det i 2, 3. I den nyere Tid har flere genoptaget Origenes's Tanke, idet de anser vort Brev som ført i Pennen af Lukas og skrevet efter Opdrag af Paulus. Nærmere turde det dog ligge, med andre nyere, at tænke paa Barnabas eller Apollos (saal. først Luther). I ethvert Fald er Forfatteren en Mand med retorisk Dannelse og alexandrinsk Paavirket. Atter andre har gættet paa Silas, og allersenest har A. Harnack søgt at godtgøre Ægteparret Aquila og Priskilla som Brevets Forfattere. Sikrest er det at blive staaende ved Origenes's bekendte Ord: ›Hvem der virkelig har skrevet det, véd alene Gud‹. Da Klemens af Rom har kendt og benyttet det, vil det være opstaaet senest 80—90 efter Kr.; mange Kritikere sætter det dog allerede til Midten af Sekstiaarene. Blandt Fortolkninger til Hebr. maa især nævnes Westcotts (2. ed. London 1892) og Schat-Petersens (Kbhvn 1896), samt A. B. Bruce, The Epistle to the Hebrews, the first Apology for Christianity, an exegetical Study (2. ed. Edburgh 1899). *S. O.*

Hebræerevangeliet. Under dette Navn *(ev. secundum Hebraeos,* Evangeliet efter eller hos Hebræerne) omtaler flere af den gamle K.s Fædre et evang. Skrift, der var et Sidestykke til vore synoptiske Evangelier, affattet i det aramaiske Sprog og gudstjenstlig anvendt af en Kreds af aramaisk-talende Jødekristne i Palæstina og Syrien, de saakaldte Nazaræere. Kun faa Fragmenter er opbevarede. Men dels af disse, dels af Udtalelser af Hieronymus, der har læst det og oversat det baade paa Latin og Græsk, fremgaar, at det har været meget nær beslægtet med Matth.'s Evangelium. Ja, Hieronymus mente endog, i hvert Fald til en Tid, i dette Skrift at have fundet den hebraiske, resp. aramaiske Original til vort kanoniske Matth. Som sikrest kan det efter de nyeste Undersøgelser anses, at det ikke er afhængigt af vort græske Matth. eller overhovedet af noget græsk Skrift, og at det paa den anden Side heller ikke kan være Originalen til det kanoniske Matth. Adskilligt taler for, at det er en tildels sagnmæssig udsmykket Omarbejdelse af Matth.-Evang.s aramaiske Grundskrift. Muligen har det i sine ejendommelige Bestanddele indeholdt flere eller færre oprindelige og ægte Overleveringer. Saaledes har det efter Evsebios, som ogsaa har kendt det af Selvsyn, vistnok haft den pseudo-johanneiske Perikope om Kvinden grebet i Hor (Joh. 8, 1—11). Af særlig Interesse er, at det i Fadervor i Stedet for ›vort daglige Brød‹ har haft ›vort Brød for i Morgen‹ (kanske den egentlige Betydning af det dunkle *ἐπιούσιος* hos Matth. og Lukas). Da H. er kendt og citeret ikke blot af Klemens Alex. og Origenes, men endog allerede af Hegesip (o. 150), vil det være tilblevet senest i første Halvdel af 2. Aarh. Muligt at allerede Ignatius har kendt det. Tvivlsomt er det, om A. Harnack har Ret i den Antagelse, at det har eksisteret i græsk Oversættelse allerede i første Tredjedel af 2. Aarh., saa at den aramaiske Original skulde være tilblevet senest Aar 100. Brudstykkerne af det er, med Anm., trykt i A. Hilgenfeld, N. T. extra canonem receptum, ed. II, Lipsiæ 1884 (Th. Zahn, Gesch. des neu-

testl. Kanons II, 2, 642—723; A. Harnack, Die Chronologie der altchristl. Literatur, I, 631—651). *S. O.*

Hecker, Patrick (Isaac Thomas), Konvertit, fødtes 1824 i New-York af protest. Forældre. Han var først Købmand og aabnede med sine Brødre en stor Forretning i Hvede og Mel. 1855 gik han over til Romerk., opgav sin Forretning og rejste til Europa (England, Holland) for at studere Teol. I England blev han præsteviet, og efter Hjemkomsten til Amerika lod han sig optage i Redemptorist-Ordenen. 1857—58 opholdt han sig i Rom, og dér fattede han Planen til en Orden af Missionspræster, der navnlig skulde arbejde paa at drage Amerikas Protestanter til Rom. 1859 dannede han, sammen med Konvertiterne F. A. Baker, A. F. Hewit, R. Tillotson og andre, *Congregation of Missionary Priests of St. Paul the Apostle,* i daglig Tale kaldt »Paulisterne«. Den nye Kongregation, der stod i nøje Forhold til Redemptoristerne, fik sit Kloster, Skole og Kollegium ved Hudsonfloden, og derfra har den udfoldet en ret betydelig Virksomhed. De fleste af Paulisterne ere Konvertiter. 1864 oprettede H. ogsaa *Catholic Publication Society,* der udbreder billige rom.-kat. Bøger, og s. A. begyndte han Udgivelsen af Maanedskriftet *The Catholic World.* Han har skrevet *Questions of the Soul* (New York 1856) og *Aspirations of Nature* (2. ed. 1868). D. 1888 (se Art. Amerikanisme I, 840).

Hedberg, Fredrik Gabriel, finsk Præst, f. 15. Juli 1811 i Salo Sogn (ved Broheftad), hvor hans Fader var Ekspeditionsfoged; Student i Åbo 1826, *mag. phil.* 1832, præsteviet 1834. Var Præst i Lojo, i Pemar, Uleåborg, Sognepræst i St. Karins og Kimito og tillige Provst i Bjernå Provsti 1862. D. 19. Aug. 1893. Han var bekendt som den, der først brød med den i Finland herskende savolaksiske Pietisme (jvfr. Art. Ruotsolainen, Paavo), til hvilken Retning han i Begyndelsen sluttede sig. Men 1843 kunde man dog spore en Brydning indenfor den Retning, H. repræsenterede. Der udkom en Mængde Stridsskrifter, hvori de to Retninger søgte at pointere deres Standpunkt. H. betonede Frelsesnaaden og den objektive Side af Kristendommen; hver efter Naade tørstende Sjæl havde Ret til uden Vilkaar at tilegne sig Vished om sin personlige Delagtighed i Forsoningen. Paa det aandelige Liv i Finland har H. udøvet Indflydelse ved Udgivelsen af Tidsskrifter: »Allmän evang. tidning« (1845—48), »Evangelisten« (1849—50) og »Kristillisia Sanomia« (1855—58). *A. N.*

Hedborn, Samuel Johan, sv. Præst og Psalmedigter, f. i Heda Sogn (deraf Navnet) i Østergötland 14. Okt. 1783, Student i Upsala 1806, Præst 1809, Hofprædikant 1815, Sognepræst i Askeryd i Linköpings Stift 1829, d. 26. Dec. 1849. H. gjorde sig først bemærket som lyrisk Digter ved adskillige Smaadigte, som vare optagne i »Poetisk kalender«, »Phosphorus« osv. I »Phosphorus« 1810—11 offentliggjorde han ogsaa sine første Psalmer, som røbede en Overbevisningens Varme og en vis enkel Psalmestil, men tillige Drag af nyromantisk Mystik. Senere udgav han 1812—13 to Hefter Psalmer, som skaffede ham den Lundbladske Prisbelønning af det sv. Akademi og rettede Psalmebogskomitéens Opmærksomhed paa ham. I Psalmebogen af 1819 er der optaget 6 Originalpsalmer af H. (3, 69, 158, 243, 362 og 407), samt 4, der ere bearbejdede af ham (9, 51, 59, 146). Hans Psalmer bæres af en ægte Inspiration og varm Fromhed og regnes mellem de bedste Frembringelser i den nyere sv. Psalmedigtning. Nr. 3 (»Höga Majestät, vi alle«) er med Rette bleven kaldt »et Te Deum af storslagen Kraft og Sublimitet«. 1817—19 udgav han sammen med A. A. Afzelius (I, 36) et Tidsskrift »Før religionens vänner«. 1835 udgav han »Minne och Poesi«, en Samling af hans poetiske Skr. med Skildring af hans Barndoms- og Ungdomsaar. Efter hans Død udgav hans Ven Atterbom hans Samlede Skrifter (1853) med biografiske Tilføjelser. *O. A.*

Hedio, Kaspar, tysk ref. Teolog, f. 1494 i Ettlingen i Baden, gik i Skole i Pforzheim, kom til Universitetet i Freiburg i B. og 1518 til Basel, hvor han blev Kapellan og blev reven med af Reformationsbevægelsen. Med Begejstring saa han op til Zwingli og Luther, og da han 1520 blev Hofpræst hos Kurfyrst Albrecht af Mainz og ikke lagde Skjul paa sine Anskuelser, blev hans Stilling her snart vanskelig, saa at han med Glæde modtog en Kaldelse til Strassburg. Her giftede han sig og virkede dels som Præst, dels som Professor; dels gjorde ogsaa hans organisatoriske Talent sig velsignelsesrigt gældende. Han fik oprettet Skoler, indført ordnet Fattigpleje; han grundlagde det endnu bestaaende Collegium Wilhelmitanium, et Kollegium for fattige teologiske Studerende. Ogsaa udenfor Strassburg søgtes hans Hjælp til Ordning af kirkelige Forhold, saaledes i Baden, Pfalz og Köln. Han var til Stede ved Religionssamtalen i Marburg 1529 og har herom efterladt en udførlig Beretning (se Z. f. K. IV, 1880), ligeledes i Worms 1540 og Regensburg 1541, og var i det hele en irenisk anlagt Natur; dog lod han sig ikke rokke en Fodsbred i Interimets svære Dage. Han havde endelig en meget levende kirkehistorisk Interesse, oversatte forskellige historiske Værker paa Tysk og er derfor bleven kaldt den første protestantiske Kirkehistoriker. Han døde d. 17. Okt. 1552. Litt. A. Erichson, Das theol. Studienstift Coll. Wilhelm. 1544—1894, Strassb. 1894. *J. P. B.*

Hedonisme (af ἡδονή — Lyst) betyder den etiske Teori, som sætter Lyst som Livets højeste og eneste Maal. Man kan maaske skelne mellem en egoistisk og en universalistisk H. Men den sidste bliver da noget for sig; den betegnes gerne som Utilitarianisme. Den første Form derimod svarer i Virkeligheden til, hvad man almindeligt mener med H. Der forstaas nemlig herved Antagelsen af, at det eneste fornuftige Formaal for det enkelte Menneske er den størst mulige Forhøjelse af hans egen Lykke eller Fornøjelse. Det er Epikuræismen i Oldtiden og Helvetius i den nyere Tid, som ere de mest konsekvente Repræsentanter for dette Standpunkt (se Eudaimonisme, I, 821). *F. C. K.*

Hedrén, Johan Jakob, f. paa Bäckenäs i Rennelanda Sogn paa Dal 4. Marts 1775, Student i Upsala 1793, *mag. phil.* 1797, s. A. Docent og 1802 Adjunkt i Botanik, 1807 Hofprædikant og Regimentspræst ved Svea lifgarde, 1809 *Dr. theol.*, 1810 Spr. for Jakobs og Johannes Menighed i Stockholm, 1829 paa én Gang ind-

stillet som Nr. 1 til Bispeembederne i Kalmar og Karlstad, s. A. udnævnt til Biskop i Karlstad, 1833 Biskop i Linköping, d. o. 86 Aar gl. 14. Febr. 1861. H. var en from og elskværdig Mand med stor praktisk og administrativ Dygtighed. Han var Medlem af Evangeliekomitéen af 1815 og Formand for Kirkelovskomitéen af 1824. *O. A.*

Hedvig, Helgeninder. 1) **H. af Schlesien og Polen**, Datter af Markgrev Berthold IV af Meran, f. 1174, blev i en Alder af 12 Aar gift med Hertug Henrik I af Schlesien og Polen. Hun var rig paa Kærlighedsgerninger og gik efter sin Mands Død i Klostret Trebnitz, hvor hun døde 15. Okt. 1243. 1267 blev hun helgenkronet. 17. Okt. er hendes Helgendag. — 2) **H. af Polen** (Jadviga), f. 1370, var en Datter af Kong Ludvig af Ungarn og Polen. Hun blev 1384 Dronning af Polen og ægtede 1386 Storhertug Jagjello af Littauen, efter at denne havde ladet sig døbe. Hun døde i Krakau 1399.

Hee. 1) **Jens** (Johannes) **H.**, dsk Biskop, var rimeligvis en Broder til Ridder Niels H. i Har Syssel. Han skal 1311 være indviet af Esger Juel til Biskop i Ribe. Et Kapel, som han i sin Domkirke stiftede for den hl. Anna, vidner om Anna-Dyrkelsens Indtrængen i Danmark. D. 13. Jan. 1327. — 2) **Jørgen H.**, dsk Biskop, fødtes i Odense 18. Nov. 1714. Efter at have været Huslærer hos General Brockenhuus blev han, i en Alder af 24 Aar, kaldet til Spr. i Allerup og Davinde ved Odense. 1759 blev han Spr. ved St. Hans i Odense, 1763 ved St. Knud ssteds og tillige Stiftsprovst, 1764 Holmens Provst i Kbhvn og 1777 Biskop i Aarhus. D. 30. Dec. 1788. H., der var ortodoks af den gamle Skole, har udgivet en stor Prædikensamling i 3 tykke Bind i Kvart og forskl. enkelte Prædikener. Mærkeligst af disse er vel hans Prædiken 17. Jan. 1772 efter Struensees Fald. Tildels paa Grund af denne Prædiken blev han Enevold Brandts Sjælesørger, og Forhandlingerne med Brandt har han skildret i et Skrift, der blev oversat baade paa Tysk og Fransk.

Heermann, Johannes, evang. Psalmedigter, fødtes i Rauten i Nedre-Schlesien 11. Okt. 1585. 1603 kom han i Skole i Breslau, Aaret efter i Brieg og 1609 til Strassburg som Hovmester for et Par unge Adelsmænd. 1610 vendte han hjem til Schlesien, og 1611 blev han Præst i Köben. Sygdom og Trediveaarskrigens Nød hvilede haardt paa ham, og 1638 nedlagde han sit Embede. Derpaa gik han til Lissa i Polen, hvor han døde 17. Febr. 1647. Han begyndte allerede 1608 at skrive latinske og tyske Digte. Som Digter hørte han til Martin Opitz's Disciple; som tysk Psalmedigter er han vel den betydeligste mellem Luther og Paulus Gerhardt og et Overgangsled fra Reformationstidens objektive til Pietismens subjektive Psalmedigtning. Mest kendt og yndet er hans Psalme: »Jesu, dine dybe Vunder«. Hans aandelige Sange ere med en biogr. Indledn. udg. af Ph. Wackernagel (Stuttg. 1856).

Hefele, Karl Josef, rom.-kat. Biskop, fødtes 15. Marts 1809 i Unterkochen i Württemberg, studerede i Tübingen og paa Præsteseminariet i Rottenburg, blev præsteviet 1833, derpaa Vikar i Mergentheim og senere Repetent ved Wilhelmsstiftet i Tübingen. Da Möhler (se d. Art.) gik til München, overtog H. Undervisningen i Kirkehistorie, først (1836) som Privatdocent, senere (1837) som ekstr. og (1840) ord. Prof. Bl. hans Skrifter maa især nævnes en Monografi om Kardinal Ximenes (2. Aufl. 1851) og den store, fortjenstfulde »Conciliengesch.« (I—VII 1855 f. 2. Aufl. 1873 f.). En Del af hans Afhandlinger ere samlede i »Beiträge zur Kirchengesch., Archäol. und Liturgik« (I—II, 1864). 1868 blev H. kaldt til Rom som Raadgiver for Koncilie-Kommissionen, men han fik meget lidt at gøre, da han ikke var Jesuiternes Yndling. 1869 blev han valgt til Biskop af Rottenburg, og som saadan gav han Møde paa Konciliet, hvor han var en af Mindretallets dygtigste Førere. Særlig i Honorius-Spørgsmaalet (se Art. Honorius) afgav han et Votum, der var Ufejlbarhedens Tilhængere meget ubehageligt. Han underskrev Protesten mod det nye Dogme og forlod Rom før den sidste Afstemning. Efter sin Hjemkomst tænkte han først paa at modsætte sig Kundgørelsen af Ufejlbarhedsdogmet i sit Stift; dette Standpunkt fastholdt han dog ikke. Han var den sidste af Mindretallets Biskopper, der holdt Stand, men 10. April 1871 faldt ogsaa han til Føje (J. Fr. v. Schulte, Der Altkatholicismus, 1887, 230 f.), — uden at kræve Tübinger-Teologernes Anerkendelse af Ufejlbarheden. Denne Halvhed voldte ham mange Kvaler, men i det hele og store udviklede Forholdene i Württemberg sig i Ro. Han døde 5. Juni 1893. Paa Grundlag af hans Forelæsninger har Knöpfler udgivet en »Lehrb. der Kirchengesch.« (1895), der dog ingenlunde overalt er et Udtryk for H.'s Resultater (jvfr. F. X. Funk i »Theol. Quartalschr.« 1895 og 1899). Hans Udg. af de saakaldte apostolske Fædre (1839; 4. Udg. 1855) har dannet Grundlaget for Funks Udg. af disse (1901).

Hefer. Personnavn. 1. Slægtsøverste i Manasse Stamme i Gilead, Fader til Selofhad (4 Mos. 26, 32. 33 o. a. Steder). — 2. En Mand af Juda Stamme (1 Krøn. 4, 6). — 3. En af Davids Helte fra det ellers ubekendte Mekera (1 Krøn. 11, 36), der muligvis skal rettes til Ma'aka. — By. En kana'anæisk Kongestad (Josva 12, 17), formodentlig i Juda Lavland, hvor »Hefers Land« omtales 1 Kong. 4, 10 (jvfr. 1 Krøn. 4, 6). *L. G.*

Heffermehl, Abraham Wilhelm, født i Folden 12. Febr. 1835, blev Student 1853, cand. theol. 1858, 1861 personel Kap. hos sin Fader i Gloppen, 1867 resid. Kap. ssteds, 1871 Spr. til Hisø. Som saadan var han Repræsentant for Neduns Amt paa Stortinget 1889—91 og sluttede sig her til det konservative Parti. 1893 blev han Spr. til Ringsaker og 1897 Provst over Hedemarken. Han har gjort sig bekendt ved Skrifter til Belysning af den norske K.s indre Historie fra Reformationstiden til det 18. Aarh. *D. T.*

Hefsiba, Kong Manasses Moder (2 Kong. 21, 1). — Ordet, som betyder »min Lyst«, bruges i Jes. 62, 4 som Herrens Kærlighedsnavn til Sion i Frelsens Tid. *L. G.*

Hefter, Albert David, Jødemissionær, f. 12. Aug. 1819 i Dombrowa i Galicien. Hans Forældre vare ortodokse Jøder, Faderen Juvelhandler; allerede fra 4 Aars Alderen blev Sønnen

bestemt til Rabbiner. Tidlig mistede han Forældrene og kom til Tarnopol hos en gift Søster, hvor Talmudstudierne fortsattes. Berøring med tysk Filosofi bragte ham Anfægtelser. Som Huslærer i Nærheden af Krakau kom han i Forbindelse med Jødemissionæren J. L. C. Hoff, læste det nye Testamente, besluttede at træde over til Krdm. og blev af Hoff sendt til Daab i Berlin 1846, for at ikke Fanatismen i Hjemlandet skulde falde over ham. Den følgende Vinter studerede han Teologi i Rostock, hvor især Delitzsch paavirkede ham, blev Vikar hos en Præst i Kassel 2 Aar og traadte endelig som Jødemissionær i Londoner-Selskabets Tjeneste. 8 Aar virkede han i Jerusalem, senere i Pest, Memel og Posen. Missionen i Østersøprovinserne fik han sat i Gang. I 1872 fik han Station i Frankfurt a. M., hvorfra han traadte i Forbindelse med mange af sine Slægtninge; over 40 af dem bleve døbte. Ligeledes døbte han her N. Kameras, en ung russisk Jøde, som siden blev Missionær i Wien i britisk Tjeneste. Samme Aar, 1888, trak H. sig af Helbredshensyn tilbage for at leve som pensioneret i Köln (de le Roi, Gesch. d. evang. Judenmission, Leipz. 1899). *A. S. P.*

Hegai (Ester 2, 8. 15) eller **Hege** (2, 3), Evnuk ved Xerxes' Hof; modtog Ester ved hendes Optagelse. *L. G.*

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, tysk Filosof, er født i Stuttgart 27. Aug. 1770. Efter at have drevet forskellige Studier, tildels sammen med Vennen Schelling, udformede han sin ejendommelige Grundanskuelse under et Ophold i Frankfurt i de sidste Aar af Aarhundredet. Fra 1801 virkede han som Professor i Jena; Slaget ved denne By 1806 gjorde imidlertid Ende paa denne Virksomhed. Hans første store Værk er »Phänomenologie des Geistes«, 1807; det danner Indledningen til hans hele Filosofi og fremsætter allerede dens Grundtanker. Fra Nürnberg udsendte han sit Hovedværk »Wissenschaft der Logik« i 3 Dele, 1812—16. Under et toaarigt Ophold i Heidelberg som Professor udgav han »Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundriss«, 1817; i det følgende Aar kom han endelig til Berlin, hvor han virkede som Professor ved Universitetet til sin Død. I denne Tid naaede han sin højeste Indflydelse og Berømmelse. Herfra stammer »Philosophie des Rechts«, 1821. Han døde 14. Nov. 1831 i Berlin af Kolera. Efter hans Død blev hans samtlige Skrifter og Forelæsninger udgivne af hans Venner i 18 Bind (fra 1834—45). Her findes hans Forelæsninger over Æstetik, Religionsfilosofi, Historiens Filosofi og Filosofiens Historie.

For at forstaa H.s Filosofi maa man se den i dens historiske Sammenhæng med Fortidens Tænkning. Det er fra Kant, at den nyere spekulative Filosofi gaar ud. Idet han undersøger Erkendelsens Væsen, paaviser han, at denne først kan blive til derved, at den ydre Mangfoldighed sammenfattes i Bevidsthedens Enhed; det er saaledes Jegets ejendommelige Væsen, som bliver bestemmende for Erkendelsens Form. Men Kant begrænser med det samme Jegets Virksomhed ved at henvise til, at Erkendelsen alene kan hente sit Stof fra den givne sanselige Verden. Det er denne Indskrænkning, som den senere Filosofi søger at komme udover; den vil gøre Jegets indre Verden til den hele omfattende Virkelighed, hvoraf al Erkendelse kan øses. Dette er først forsøgt af Fichte; i Jeget er Udgangspunktet givet for al Erkendelse, af Spændingen mellem Jeg og Ikke-Jeg skal hele Tilværelsens Proces forstaas. Den abstrakte Ensidighed, som her gør sig gældende, søges siden overvunden af Schelling, der fordyber sig i Naturen mere end i Menneskelivet; han stiller som sin Opgave at konstruere Naturens ejendommelige Liv, som han opfatter som en fremadskridende Udvikling, der danner en nøje Parallel til Aandslivets Karakter. Det er endelig H., som afslutter den spekulative Bevægelse; hos ham bliver den menneskelige Tænkningsproces paa tydelig og bestemt Maade objektiveret i Verden, og denne skal derved finde sin fulde Forklaring. Tilværelsen i sin inderste Grund er ikke andet end Tænkning; vi forstaa derfor dens Væsen ud fra os selv, fra vor egen Tænkning. Idet vi gaa ind i os selv, er det saaledes ikke blot vore egne subjektive Tanker, vi her møde, men det er de ledende Grundtanker i Tilværelsen, som her aabenbarer sig for os. Vor subjektive Tænkning bliver en Verdensproces, Logiken bliver Drivkraften i Tilværelsen. Skal der gives et filosofisk Udtryk herfor, da kan det siges, at hos H. optager det Fichte'ske Jeg den Spinozistiske Substans i sig, saa at Substansen (det Absolute) bliver opfattet som Subjekt.

Den Maade, hvorpaa H. gennemfører denne Tanke, er ved Anvendelsen af Udviklingens Begreb, og det paa en særegen Maade, idet han herved gør Brug af den dialektiske Metode. Hvad H. vil vise er, at det Absolute er mere end en stillestaaende Magt som hos Spinoza og ligeledes mere end en blot Naturmagt, men at det som en levende aandelig Magt kun er til, idet det er i en levende fremadskridende Bevægelse. Det er efter sit Væsen Aand, og til Aanden hører Bevidsthed; denne kan imidlertid først efterhaanden komme frem, idet den gennem Historien arbejder sig frem. Det er en vordende Gud, upersonlig efter sit Væsen, som saaledes staar for os. Uden ret at erkende sig selv begynder Verdensaanden sin Gang, og først gennem en uendelig Kamp finder den sig selv, kommer til Bevidsthed om sig selv, hvilket sker gennem Menneskeaanden, der fatter sig som ét med det Guddommelige ɔ: gennem den spekulative Filosofi. Det er, hvad H. vil fremstille.

Og hertil bruger han, som nævnt, den dialektiske Metode. Det er fra Logiken, han laaner den. Logiken indtager jo en fremtrædende Plads i Systemet. Det er H.s Mening, at de logiske Begreber kan udvikles saaledes ud af hinanden, at de komme til at danne et afsluttet System, hvor alting hører nødvendigt sammen; idet et Begreb tænkes, skal det med det samme vise hen til et andet, og saaledes fremdeles. Det er gennem Negationen, at dette sker. Ethvert Begreb er nemlig i sig selv begrænset, og i Kraft heraf vil en fuld Gennemtænkning af Begrebet føre udover det, til dets Modsætning. Men gennem Modsætningen vil der banes Vej for et højere Begreb; vi komme til en »højere Enhed«, en Modsætningsenhed, der rummer baade det positive og det negative Begreb som Momenter i sig.

Saaledes vil det blive ved i det uendelige, gennem en fortløbende Række af Treheder.

Det er nu denne samme Mediation, som H. anvender paa Virkeligheden som den Tryllenøgle, der skal forklare den hele Verdensproces. Ethvert enkelt Fænomen behandles ganske som et Begreb; at forstaa noget er at sætte det i Forhold til andet; enhver Ting viser nødvendigt udover sig selv, idet den er begrænset; den maa da ophæves for at føre frem til noget højere. Gennem Opløsning skrider Livet bestandig fremad. Saaledes er det med Sædekornet, der maa gaa til Grunde, for at Planten kan blive til, saaledes er det med den barnlige Uskyld, der maa vige for Refleksionen for at kunne føre over til den modne Karakter, og saaledes er det overalt, naar vi forstaa at se det. Intet er isoleret, for sig selv; alt hører sammen, idet alt er Momenter i den hele store Verdensudvikling, i den objektive Dialektik, der fra det enkelte stadig fører frem mod mere almene Maal.

Paa alle Omraader bliver denne Tankegang gennemført. Logik, Naturfilosofi og Aandsfilosofi udgør Systemets tre Hoveddele. Medens Logiken behersker hele Systemet, træder Behandlingen af Naturen tilbage. Det interesserer egentlig kun H. at afvise den mekaniske Naturopfattelse og at hævde et idealistisk Udviklingsprincip, hvor Naturfænomenerne ses som en Trinfølge, der fører op imod Aandslivets Højde. Aandsfilosofien falder atter i tre Dele, for saa vidt som den behandler den subjektive Aand, den objektive Aand og den absolute Aand. Medens Behandlingen af den første (Psykologien) ikke frembyder særlig Interesse, samles denne især om Behandlingen af Retten og Staten i anden Del og af Religion og Filosofi i sidste Del.

I Retsfilosofien udvikler H. en af sine mest ejendommelige Tanker, nemlig hvorledes Statslivet er Udtryk for den højeste Sædelighed. Hvad man kalder Moral, er kun en lavere Form for det sædelige; den er det enkelte Individs subjektive, vilkaarlige Opfattelse, men en saadan har slet ingen Berettigelse lige overfor den engang givne, objektive Sædelighed, der træder os i Møde gennem Samfundets Ret. Kun ved at anerkende denne og indordne sig herunder bliver den moralske Handlen til, hvad den skal være. I Stedet for selv at udfinde, hvad der er Ret, skal den enkelte tage denne som noget historisk givet. »Das Wirkliche ist das Vernünftige« er en Grundsætning i H.s Tænkning. Som Udtryk for Guds Gang i Verden bliver Staten da at se; den er selv den substantielle Fornuft, og den skal derfor æres som en Gud. Det er næsten, som en Røst fra den hedenske Oldtid her lyder til os.

Og hermed hænger ogsaa Betragtningen af Religionen sammen. Denne skal ikke først frembringes enten af en ræsonnerende Forstand, som i Rationalismen, eller af en mystisk Følelse, som hos Schleiermacher, men den skal findes gennem Historien; dér kommer den os i Møde, ganske vist ikke i en stivnet Form som i Ortodoksien, men gennem den levende Udvikling. Hvad det kommer an paa i Religionen er Sandheden. Det er altsaa det samme, som er Filosofiens Genstand. Der maa da sættes et nært Forhold mellem disse to aandelige Magter. De tale vistnok hver paa sin Maade, men det er kun Sproget, der er forskelligt. I det væsentlige, i Indholdet, ere de enige; Religionen udleder Verden af Aanden, og det samme gør den spekulative Filosofi, idet den forklarer hele Tilværelsen som en samlet aandelig Proces. Kun i Formen adskille de sig. Religionen fremstiller paa historisk, billedlig Maade, hvad Filosofien begriber som en indre Enhed; i Religionen hersker Forestillingen, i Filosofien Begrebet. Dette kommer særlig for Dagen, naar vi holde os til den højeste Religionsform, nemlig Kristendommen. Den danner Højdepunktet af den religionshistoriske Udvikling; ligesom alt andet i Verden er nemlig ogsaa Religionen underlagt Udviklingens Lov. Det er som den rette aandelige Religion, at Kristendommen er den højeste. Hvad den lærer, er nærmere set ikke andet end, hvad ogsaa den spekulative Filosofi docerer; der er kun en Formforskel. Saaledes har f. E. Inkarnationsdogmet sin filosofiske Sandhed; for at forstaa denne gælder det kun om at overføre, hvad der er sagt om den ene, Jesus af Nazaret, til at gælde om hele Menneskeheden; denne som Helhed skal ses som en Inkarnation af Gud. Og paa lignende Maade blive alle de kristne Dogmer omtydede, saaledes især Dogmerne om Aabenbaringen, om Treenigheden og Forsoningen.

Det er en ejendommelig Skæbne, som dette System har været underkastet. Aldrig er større Pretensioner vel blevne gjorte og honorerede af en begejstret Samtid, og sjelden har vel Eftertiden saa afgjort forkastet, hvad Fortiden har ophøjet. Den af H. paastaaede Objektivitet har ved nærmere Eftersyn vist sig at være meget subjektiv. Det er ikke eksakt Forskning, men snarere en stærk Fantasi, der har tømret denne Tankebygning, hvor logisk den end tager sig ud. Fra Goethe og Romantiken ere de store Grundtanker laante. H. har kun støbt dem i Begrebets Former. Hans Filosofi er derfor meget træffende bleven betegnet som en Begrebsdigtning. Som et forbigangent Aandsfænomen maa den da bedømmes. Men vi maa anerkende baade dens Lyssider og Skyggesider. Der er noget stort i den Maade, hvorpaa H. i en overdreven subjektiv og sentimental Tid har fremhævet de store almengyldige Værdiers Betydning, saaledes som de gennem Historien gøre sig gældende. Respekt for Sandheden, som den gennem Videnskaben aabenbarer sig, i Modsætning til subjektive Ræsonnementer og Indfald har han indskærpet sin Samtid. Og han har lært den at forstaa Udviklingens og Samfundets Betydning; ved at opfatte sig som Led af et Samfundshele lærer den enkelte at forstaa sine Pligter. Der er noget imponerende ved H.s historiske Syn, naar han fæster sit Blik paa de store ledende Idéer i Tilværelsen og ser Verdenshistorien som en Verdensdom.

Men Skyggesiderne frembyder sig med det samme. Der gør sig en ensidig Intellektualisme gældende, en Begrebsforgudelse, der i ingen Henseende lader Individualiteten og Personligheden komme til sin Ret, og som i det hele taget saa lidt respekterer Virkeligheden, at den snarere konstruerer denne efter sit eget Skema end tager den, som den er. Det er en

abstrakt og fantastisk Tænkning, som her regerer. Og den har i sit Følge haft et ejendommeligt Aandshovmod, idet den mente at have naaet den fulde Forstaaelse af Livet, samtidig med at den ogsaa paa mange Punkter, især i Forholdet til Religionen, har haft et uklart, tvetydigt Præg. Det er karakteristisk, at Mesteren er bleven saa forskellig forstaaet af sine Disciple; det har ikke blot haft sin Grund i det skruede Skolesprog, men ogsaa i en Uklarhed i Tænkningen. Det er forbavsende lidt af positive Resultater, denne Filosofi har afsat. Udviklingsbegrebet er herfra gaaet i Arv til den nyere Filosofi, men paa forskellig Maade. Ellers har Udbyttet været ret negativt. Man skelner nu skarpt mellem Tro og Viden, Teori og Praksis. Paa det teoretiske Omraade lægger man Erfaringen til Grund; paa det praktiske gaar man ud fra Personligheden. Og selv med Hensyn til Fremstillingen undrer man sig over, hvilken tom og gold Formalisme, der har hersket i dette System. Det er ligesom de logiske Kategorier har taget Livskraften og Friskheden bort. (Rosenkranz, H.s Leben, 1844; R. Haym, H. und seine Zeit, 1857; K. Fischer, H.s Leben Werke und Lehre I—II, 1901). *F. C. K.*

Hegelund. 1) **Morten H.**, Præst, er en af Ref.s Befordrere i Danmark. Han var først Præst i Viborg Stift, men kaldtes siden til Aalborg, hvor han 1527 prædikede Evangeliet. Paa Herredagen i Kbhvn 1530 var han blandt de evang. Præster, der underskrev de 43 Artikler; og 1537 har han, som »*Mester* Morten, Præst i Aalborg«, underskrevet den lat. Kirkeordinans. Han maa da formodes i Udlandet at have erhvervet Magistergraden. Af Christian III modtog han flere Begunstigelser, men har vistnok haft stor Kamp at bestaa i sin Præstegerning. En af hans Eftermænd siger om ham, at han »sled sig op og blev ilde aftakket«. Han døde o. 1565. Psalmebogens Nr. 223 »Det hellige Kors, vor Herre han bar« er bearbejdet af H. efter »den menige Almues Sang« og første Gang trykt i H. Thomissøns Psalmebog 1553 blandt »gamle papistiske Sange, som ere korrigerede og rettede«. — 2) **Peder Jensen H.**, dsk Biskop, var en Borgmestersøn fra Ribe, født 1542. I Ribe undervistes han af den som Psalmedigter og Psalmebogsudgiver bekendte Mag. Hans Thomissøn, der var Skolens Rektor, og han fulgte med ham 1561 til Kbhvn for at indskrives ved Universitetet. Han kom i Huset hos Niels Hemmingsen og drog 1564 til Leipzig for at studere. Senere rejste han til Wittenberg som Hovmester for Hemmingsens Søn og fik Magistergraden dér 1568. Aaret efter blev han Rektor i Ribe; 1580 Lektor ved Domkapitlet; 1588 Sognepræst ved Domkirken og endelig 1595 Biskop over Ribe Stift, i hvilket Embede han døde 1614. Som Rektor forfattede han flere Skolekomedier, baade latinske og danske; adskillige af dem kendes nu kun af Navn; men endnu bevaret er hans Skuespil »Susanna« med Mellemspillet »Calumnia« (udg. af Birket Smith 1888—90), interessant baade ved Indholdet og ved den kernefulde Sprogform. Han har desuden skrevet latinske og danske Digte og adskillige Skolebøger. Hans efterladte Skrivekalendere have stor Interesse ved deres Bidrag til Samtidens Historie. Den danske Bearbejdelse af Prudentius's »Med Sorgen og Klagen hold Maade« (Psbog f. K. og Hjem Nr. 445) skyldes ham. *A. J.*

Hegemonides (2 Mak. 13, 24), en Kommandant, den syr. Rigsforstander Lysias efterlod i Palæstina, da han 162 f. Kr. selv maatte vende tilbage til Antiokia. I Dsk Overs. er Ordet misforstaaet (»Fyrstendømme«). *L. G.*

Hegesippos skal ifølge Eusebios have været en jødisk født Kristen, der drog om fra den ene af de kr. Hovedmenigheder til den anden for at faa Vejledning til at finde den sande Krdm. Paa sine Rejser talte han »med saare mange Biskopper« og glædede sig ved at se, at Menigheden overalt holdt fast ved den sande Tro, som ogsaa var hans. »I hver Række af Biskopper«, siger han, »og i hver By var alt, saaledes som Loven, Profeterne og Herren forkynder det«. O. 180 nedskrev han til Styrkelse for de over Spaltningen bl. de Kr. ængstede Sjæle, sit Livs Erfaringer i et Værk (*ὑπομνήματα*), der jævnt og enfoldigt hævdede »den sande Tro« og »de apostolske Overleveringer« i Modsætning til den frembrydende Gnosticisme. I dette Værk, af hvilket vi nu kun have nogle faa Brudstykker, havde H. medtaget adskillige hist. Oplysninger, rimeligvis ogsaa en Liste over de rom. Biskopper, men en egentlig Kirkehistorie var det ikke. Fragmenterne af H.'s Skrift ere samlede i Routh, Reliqviæ sacræ I² (1846) 207 f. (A. Harnack, Gesch. der altchr. Lit. bis Eusebius I, 483 f.; A. Ehrhard, Die altchr. Lit. I, 253 f.; P. Batiffol, La litt. gr., 1898, 49 f.).

Heggtveit, Hallvard Gunleiksson, f. i Hviteseid 22. Juni 1850, blev efter Gennemgaaelse af Lærerskole og Seminarium i 1872 Lærer ved Opdragelsesanstalten »Hans Cappelens Minde« ved Skien, 1874 Andenlærer ved Porsgrunds Almueskole, 1877 Kirkesanger i Saude, 1878 Lærer ved Kristiania Folkeskoler og 1886 Klokker ved Trefoldigheds Menighed ssteds. Fra 1883 var han Sekretær i Komitéen for »Opraabet til Krdm.'s Venner«, og han har i mange Aar været Medlem af »Lutherstiftelsen«s Bestyrelse. Fra Ungdommen af har han været en stor Bogven, ejer et betydeligt Bibliotek og har udfoldet en ret livlig literær Virksomhed dels som Redaktor (af »Den unges Ven«, »Hjemmet«, »Børnebiblioteket«, »For fattig og rig«), dels som Forfatter og Udgiver af Bøger. Af disse mærkes især »Fra Nordens Natur og Folkeliv« (1880) og »Illustreret Kirkehistorie« (1891—95). Nævnes bør ogsaa hans mange Biografier især af kirkelige Personligheder. *A. B.*

Hegrem, Vilhelm Sophus, norsk Katolik, f. i Værdalen 30. Okt. 1820, gik først paa Krigsskolen, men forlod 1842 denne og drog til Udlandet, studerte ved flere rom.-kat. Universiteter og lod sig omsider optage i Romerkirken. Efter et Ophold som Huslærer i Rusland bosatte han sig i Rom, hvor han fra 1853 udnævntes til Ridder af Sylvesterordenen, fordi han under Livsfare havde reddet vigtige Dokumenter fra Rusland. I 1860 blev han Prof. i fremmede Sprog ved Lyceet i Tarbes i Frankrig, men tog Afsked 1870, da han ikke vilde tjene Republiken. Efter nogen Tid at have opholdt sig i England vendte han 1875 hjem til Norge og nedsatte sig som Sproglærer paa Fredrikshald, hvor han døde 30. Jan. 1879. Hans Forfatterskab bestaar fornemmelig af Noveller og Digte. *A. B.*

Heid, se Hedio.

Heidanus, Abraham, nederl. Teolog, fødtes 10. Aug. 1597 i Frankenthal i Pfalz. Da hans Fader 1608 blev Præst i Amsterdam, kom H. i Skole dér, og senere studerede han i Leiden, hvor den wallonske Præst, Daniel Colonius, tog sig meget af ham. Efter en 2aarig Studierejse til Tyskland, Schweiz, Frankrig og England blev han 1623 Præst ved den ref. Menighed i Naarden, 1627 i Leiden. Han var i høj Grad veltalende, men tillige fredelig anlagt, og da han ikke vilde tage Del i de heftige Angreb paa Arianismen, blev han selv betragtet som heterodoks og hemmelig Arminianer. En Prøvelse og Gendrivelse af den arminianske Katekisme, som han udgav 1641, viste, at denne Anklage var ugrundet, og 1648 blev han Prof. i Leiden efter forud at have afslaaet Kaldelser til Harderwijk og Heidelberg. I Leiden fik H. 1650 Coccejus til Kollega, og de to stod hinanden meget nær; H. kom derfor til at lide under de Angreb, der rettedes mod Coccejanerne. Han hævdede, at Teol. og Filos. ikke maa sammenblandes, da begge have deres eget Omraade, og i en Alder af næsten 80 Aar forsvarede han med stor Kraft en kr. Teologs Ret til at fremstille gamle Lærdomme paa en ny Maade. Som Teolog var han Coccejaner, som Filosof Cartesianer, men hans Cartesianisme havde kun ringe Indflydelse paa hans teol. System. Han virkede som Prof. og Præst til sin Død (15. Okt. 1678).

Heidegger, Johann Heinrich, schweizisk ref. Teolog, f. i Bärentschweit i Kanton Zürich 1. Juli 1633. Han studerede i Marburg og Heidelberg og blev 1659 Prof. i Teol. i Steinfurt. Under sit Ophold her lærte han de fremragende Teologer i de nærliggende Nederlande at kende og blev stærkt paavirket af Coccejus's Teologi og Cartesius's Filosofi. Da Akademiet i Steinfurt 1665 blev nedlagt, drog han til Zürich, hvor han 1667 blev Prof. Her blev han, skønt hans voksende Navnkundighed skaffede ham ærefulde Kaldelser til hollandske Universiteter, og skønt hans Stilling i Zürich ingenlunde var behagelig, idet et ivrigt anti-coccejansk Parti under Ledelse af hans Kollega Joh. Müller, der havde studeret Teologi under Coccejus's Modstander, Maresius, i Groningen, intrigerede mod ham paa alle Maader og skaffede ham den ene Læreproces paa Halsen efter den anden. Han var Medforfatter til *Formula consensus Helvetici*, som skulde afværge Amyraldismen (I, 78), men kan dog ingenlunde bære Hovedansvaret for denne ikke i alle Henseender saa heldige Formel. Endnu bør nævnes hans omfattende og dygtige Polemik mod de rom.-kat. Teologer og hans dogmatiske Lærebøger (han udgav sit System i kortere Bearbejdelser for studerende 1696 og 1697; først efter hans Død kom hans Hovedværk: *Corpus doctrinæ chr.* udg. 1700 af I. H. Schweizer). Overfor Lutheranerne indtog H. en irenisk Stilling. Han døde 18. Jan. 1698. *J. P. B.*

Heidelberg, Universitetsby i Baden, var i 500 Aar (indtil 1720) Residens for Kurfyrsten og Pfalzgreven ved Rhinen. Ruprecht-Karl-Universitetet i H. blev stiftet 1386 af Kurfyrst Ruprecht I, efter at Pave Urban VI havde givet Tilladelse til dets Oprettelse ved en Bulle af 23. Okt. 1385. I Trediveaarskrigen led det meget, men 1652 blev det bragt paa Fode af Kurfyrst Karl Ludvig, og 1803 yderligere udvidet af Karl Friedrich. En stor Del af H.'s rige Bibliotek blev af Maximilian af Baiern 1622 bragt til Rom og indlemmet i det vatik. Bibliotek; dog fik H.-Biblioteket 1815—16 nogle af de bortførte Skatte tilbage. H.-Universitetet havde sin Blomstring i Reformationstiden. 1510 studerede Melanchthon her; 1518 bleve Bucer, Brenz og Billikan vundne for Ref. ved Luthers Disputats i Augustinerklostret. I 17. Aarh. havde Univers. i H. berømte Lærere i de to Hottingere, Heidegger og Spanheim; i Beg. af 19. Aarh. var Rationalisten Paulus (Heidelbergensis), de spekulative Teologer Daub og Marheineke og Filologen Creuzer dér; senere havde H. i Ullmann, Umbreit, Schenkel og fremfor alle i Richard Rothe fremragende teol. Lærere (se Heidelberger-Katekismen).

Heidelberger-Katekismen. Denne Katekismus, som blev den mest udbredte indenfor den reformerte Kirke, stammer fra Pfalz, hvor Ref.bevægelserne havde vaklet noget mellem den ref. og den luth. Type. Først under Kurfyrst Friedrich III (1559—76) kom disse Bevægelser til Afslutning i en bestemt og organiseret Gennemførelse af en ref. Reformation. Dertil hørte ogsaa en kortfattet Fremstilling af den kr. Lære i Katekismusform, hvis Affattelse Kurfyrsten overdrog til 2 Mænd: den lærde Prof. Zach. Ursinus og den praktisk erfarne Hofpræst Kaspar Olevian. Resultatet af deres Arbejde, der naturligvis tog Hensyn til den forhaandenværende Katekismus-Literatur (særlig Calvins, Laskys og Leo Judæs Arbejder), blev H.-K., som efter at have været forelagt en Synode blev trykt 13. Jan. 1563 under Titlen: »Katechismus oder christlicher Unterricht, wie der in Kirchen und Schulen der churfürstlichen Pfalz getrieben wirdt«, med Fortale af Kurfyrsten, af hvilken (saa vel som af Titlen) det fremgaar, at den ikke blot var bestemt til at bruges i Skolen, men ogsaa til at være kirkelig Lærenorm. Og den kom i høj Grad til at opfylde denne sin Bestemmelse, thi den gik sin Sejrsgang fra den ene reformerte Kirke til den anden (Wesel 1568, Ostfriesland 1571, Niederstein 1580, Hessen 1581, Anhalt 1605 osv.), særlig efter at den var bleven godkendt paa Synoden i Dordrecht 1619; saa den maa kaldes den ref. Kirkes vigtigste Bekendelsesskrift. Den nævnes ved Siden af Thomas a Kempis' »Kristi Efterfølgelse« og Luthers lille Katekisme som en af de næst efter Bibelen mest udbredte og tiest optrykte Bøger. Denne store Udbredelse er jo et umiskendeligt Vidnesbyrd om dens indre Fortrin: dens Klarhed, dens rolige og milde om end bestemte Udtryksmaade og dens relig. Inderlighed. Den er affattet i Form af Spørgsmaal og Svar og i sin første Udgave omfattede den 128 Spørgsmaal. Men allerede i 2. Udg. (der tilligemed 3. Udg. udkom allerede samme Aar, 1563) indføjede Kurfyrsten det berømte 80. Spørgsmaal, en skarp Afvisning af den rom. Messe, hvilken Afvisning yderligere skærpedes i 3. Udg., der kaldte Messen: »eine vermaledeite Abgötterei«. Grunden til denne Indføjelse er sikkert nok de Forbandelser, som Tridentinerkonciliet imidlertid havde udslynget mod Protestanterne, og den

er saaledes forklarlig nok, om end dens skarpe Form stikker mærkelig af mod Omgivelserne. Iøvrigt har H.-K. brudt med den mere udvortes Inddeling i 5 Parter. Efter det første Spørgsmaal, som straks anslaar den praktiske Tone (»hvad er din eneste Trøst i Livet og i Døden?«), inddeles Stoffet i 3 Stykker, nemlig (jvfr. Romerbrevet) om Menneskets Elendighed, der afhandles i al Korthed (Sp. 3—11), om Menneskets Frelse, der er Katekismens Hovedstykke og indoptager de 3 Trosartikler samt de 2 Sakramenter (Sp. 12—83), endelig om Taknemligheden, der heraf skal følge, og først herunder behandles de 10 Bud og Bønnen [Fadervor] (Sp. 86—129). Det er ikke Stedet her at kritisere denne Opstilling; fremhæves maa det, at Katekismen klart og uden Polemik (bortset fra Sp. 80) fremstiller den reformerte Lære (særlig Kristologi og Sakramentlære, medens Prædestinationslæren udelades), at mange Formuleringer ere ganske fortrinlige, og at det idelig fremdrages, hvilken praktisk Nytte de enkelte kristelige Lærdomme har for den Kristne. Den fortjener derfor i mange Maader de Lovord, der er ødslet paa den. En mindre Udgave i 61 Spørgsmaal udkom 1585, men har ikke kunnet konkurrere med den store (A. Wolters, Der H.K. in seiner ursprunglichen Gestalt, Bonn 1864; K. Sudhoff, Theol. Handb. zur Auslegung des H.K., Frankf. 1862; H. Dalton, Der H.K. als Bekenntniss u. Erbauungsbuch, Wiesbaden 1870. En let overkommelig Udgave af baade den store og lille Katek. ved K. Müller, Götting. 1890). *J. P. B.*

Heimburg, Gregor af, se S. 260.

Heimreich, Anton, dsk Præst, fødtes 5. Marts 1620 i Trindermarsk paa Nordstrand, gik i Skole i Lüneburg og rejste derpaa meget rundt i Europa. 1652 blev han Præst i en Hallig ved Slesvigs Vestkyst, og paa dette afsides Sted, der siden (1825) helt blev bortskyllet af en Vandflod, var han en flittig historisk Forfatter. 1666 udgav han »Nordfresische Chronik« (2. Udg. 1668; 3. Udg. 1819); 1683 »Ditmarsische Chronik«, 1684 »Sleswigsche Kirchenhistorie«. Han udgav ogsaa den nordstrandske Landret (»Strandretten«) af 1572, som Jørgen Beyer og Hieronymus Oelgard i sin Tid havde samlet og ordnet. D. 16. Sept. 1685.

Heinrich, se Henrik.

Heise. 1) **Carl Johan H.**, dsk Præst, f. i Kbhvn 30. Marts 1787, teol. Kand. 1805, var 1806—13 Adjunkt i Helsingør, 1815—26 Forstander for Brahetrolleborg Seminarium; 1828 fik han Titel af Prof., 1831 blev han Præst i Birkerød. D. 26. Febr. 1857. Han har oversat en stor Del af Platons Skrifter (I—VII, 1830—55). — 2) **Frederik Julius H.**, dsk Præst, f. i Kbhvn 5. Sept. 1820, teol. Kand. 1841, studerede de østerl. Sprog og blev 1849 Magister for en Afhandling om et Emne af den hebr. Grammatik. Derpaa holdt han i 2 Aar Forelæsninger ved Universitetet i Kbhvn som Privatdocent. 1851, efter at A. F. Mehren var bleven ansat som Docent i østerl. Filologi, blev han Præst i Nørbæk, Sønderbæk og Læsten i Viborg Stift, 1858—71 i Roholte paa Sjælland, 1871 til sin Død (10. Dec. 1878) i Slaglille og Bjernede. Han har udgivet en Overs. af Davids Psalmer med Anm. (1850). — 3) **Victor H.**, dsk Præst, f. i Kbhvn 3. Juli 1825, teol. Kand. 1849, 1855—69 Adjunkt i Sorø, 1869—79 Spr. i Pedersborg og Kindertofte, 1879—85 i Kvislemark og Fuirendal, 1885 til sin Død (7. Sept. 1890) i Stenløse og Fangel paa Fyn. Han har udgivet en Bearbejdelse af Højsangen (»Sangenes Sang«, 1863) og taget Del i Forhandlingerne om Skindød. Han var nøje knyttet til Ingemanns Kreds og udgav »Breve til og fra B. S. Ingemann« (1879) og »Brevvexling mellem B. S. Ingemann og Fru G. C. v. Rosenørn« (1881).

Hekse og Hekseväesen. Ordet H. *(furia, striga, lamia, masca, saga)* var oprindelig Betegnelse for et kvindeligt Spøgelse, en Slags Dæmon, der sværmede om ved Nattetid og myrdede Børn og aad Mennesker. Før 14. Aarh. forekommer Ordet kun sjælden, men navnlig efter 15. Aarh. bliver det meget almindeligt. Da forstod man ved en H. et Menneske, der havde sluttet Pagt med Djævelen for ved Hjælp af forskl. Trolddomsmidler at gøre sine Medmennesker Skade paa Liv eller Gods. Man antog, at H.'ne tog Del i natlige Sabbater, der afholdtes under Djævelens Forsæde, og at de frækt haanede Kristus, Kirken og dens Sakramenter. Man mente ogsaa, at de ved djævelsk Hjælp i en Fart kunde komme gennem Luften til det Sted, hvor de mødtes, og at de ved deres Møder hengav sig til den groveste Usædelighed; man holdt tillige for, at de vare i Stand til at forvandle sig til Ulve, Katte eller Mus og vise sig for andre i den Skikkelse. Det var baade gammel østerlandsk og vesterlandsk Overtro, der bidrog til at fremme Overtroen om H.ne. Fra gammel Tid af troede mange, at Mennesker ved Dæmoners Hjælp paa forskellig Vis kunde skade andre Mennesker *(maleficium)* og virke ind paa Vind og Vejr; man beraabte sig i saa Henseende paa Faraos Troldmænd og Tobias's Bog. Lige fra Beg. af forkastede de Kr. (med Paaberaabelse af 1 Kor. 10, 20 og Ap. G. 16, 16 foruden talrige Steder af G. T.) Trolddom, og de ældste kirkl. Forf., som Tertullian, betragtede al Trolddom som en Djævelens Tjeneste. Men de gamle Kr. vare tillige overbeviste om, at Trolddomskunster vare mulige ved Djævelens Hjælp. Augustin, der ogsaa paa dette Punkt fik Betydning for den følgende Tid, forholdt sig dog i høj Grad skeptisk og afvisende overfor den Tanke, at Mennesker skulde kunne forvandles til Dyr; han var derimod overbevist om, at Djævelen og de onde Aander kunde sende Sygdom, Uvejr og Misvækst. Han troede, at Sjælen (som *phantasticum)* kunde forlade et sovende Menneske og ved Dæmoners Hjælp virke andensteds baade i Menneske- og Dyreskikkelse. Det forekom ham at være Frækhed *(impudentia)* at nægte, at Dæmoner, Silvaner og Fauner kunde have legemlig Omgang med jordiske Kvinder. Men han paastod, at sligt, og overhovedet alle Trolddomskunster, kun kunde ske ved Djævelens Hjælp, naar Gud tillod det *(cum permissu Dei)*, og at alle Trolddomsgerninger stammede fra eller førte til en Pagt mellem Troldmanden og Dæmonerne *(pactum cum inferno)*. Augustins Forestillinger gik i Arv til Middelalderen; kun holdt de skolastiske Teologer for, at Engle og Dæmoner ikke, som han havde ment, havde et ejendommeligt, tyndt Legeme, men at de vare ulegemlige Væsener, der kunde paatage sig et hvilket som helst Legeme og træde i

Forbindelse med Menneskene gennem dette. Ved denne skolastiske Lære blev der skabt et skæbnesvangert Grundlag for den senere Middelalders Forestilling om H.

Den ældre Middelalder forfulgte med stor Nidkærhed alle Trolddomshandlinger; derom vidne baade Bodsbøgerne og Synodalbeslutningerne og mange pavelige Skrivelser. Den videnskabelige Sans, der navnlig i 12. Aarh. var saa udpræget, havde ogsaa Interesse for at forstaa Trolddommens Væsen; den søgte og fandt Forklaringen i de fra Fortiden overleverede Forestillinger og spandt videre paa den gamle Traad. Indtil 1230 bekæmpede baade Stat og Kirke Trolddommen i dens gamle, simple Form *(maleficium)*; i de næste 200 Aar, efter at Skolastiken havde banet Vej for Forestillingen om Forbindelsen mellem Mennesker og Dæmoner, blev Forestillingen om en særlig »Sekt« af Troldmænd og H. mere og mere udbredt. I Beg. af 15. Aarh. tog Heksevæsnet ny Fart, og der udkom den ene Pavebulle mod H. og Trolddom efter den anden, indtil Innocentius VIII 5. Dec. 1484, efter Tilskyndelse fra de i Tyskland virkende Inkvisitorer, udstedte sin berygtede H.-Bulle. Kort efter blev Overtroen m. H. til H. sat i System ved et Skrift, den saakaldte »H.-Hammer« *(malleus maleficarum)*, fuldendt 1486 (trykt første Gang 1487, optrykt indtil 1669 ialt 29 Gange). Værket skyldes de 2 i Tyskland arbejdende Inkvisitorer, Heinrich Institoris og Jakob Sprenger, som havde udarbejdet det »af Omsorg for Menneskers Vel og af Harme over H.nes ubeskrivelige Ondskab« *(maleficarum imperscrutabilis malitia)*. De 2 Inkvisitorers Værk blev læst meget og fik betydelige Virkninger. Det gav Overtroen paa H. ny Fart, og satte baade Stat og Kirke i Bevægelse, men indskrænkede tillige H.-Processerne til Kvindekønnet. Det var ingenlunde trangsynede Fanatikere, men mange af de forskellige Tidsalderes bedste Mænd, der gik i Spidsen ved H.-forfølgelserne, og disse varede ved i alle Lande længe efter Ref. Den protest. Jurist, Benedict Carpzow (I. 480), roste sig af at have fældet ikke mindre end 20,000 Dødsdomme, og han gav i sin *Practica nova rerum criminalium* (1635) et meget paaskønnet Bidrag ogsaa til Fremfærden i H.sager. Den første, der kæmpede mod H.væsnet, var den rom.-kat. rhinske Livlæge Joh. Weier (d. 1588), som 1563 skrev: *De præstigiis dæmonum* (7. Opl. 1567). Senere stillede flere Protestanter, Lægen Joh. Ewich i Bremen (1584), Juristen J. G. Gödelmann i Rostock, Prof. Aug. Lerchheimer i Heidelberg og andre sig ved hans Side (C. Binz, Dr. J. W., der erste Bekæmpfer des H.wahns, 2. Aufl. Berlin 1896). 1626 udtalte Jesuiten Tanner sig i sin *Theologia scholastica* imod den grusomme Behandling af H., og 1631 fremtraadte endelig den ædle Jesuit, Fr. Spee (se d. Art.) med *Cautio criminalis, seu de processibus contra sagas* imod Forsvarerne af Troen paa H. Siden gik Protestanterne Balthasar Bekker (I, 251) og Chr. Thomasius (se d. Art.) videre, og lidt efter lidt standsede H.-Processerne paa det protest. Omraade. Men endnu i Slutn. af 18. Aarh. blev der i rom.-kat. Lande brændt og halshugget H., og J. Görres (S. 314) fremsatte endnu i 19. Aarh. en Besættelses-Teori, der genoptog Middelalderens Lære om *incubi og succubi*, uden dog at vinde Tilslutning indenfor Romerk. (Soldan, Gesch. der H.processe, neu bearbeitet von Heppe, I—II, Stuttg. 1880; J. Hansen, Zauberwahn, Inquisition und H.process im Mittelalter und die Entstehung der grossen H.verfolgung, München 1900; Graf v. Hoensbroech, Das Papstthum, in seiner sozial-kulturellen Wirksamkeit, Leipz. 1900, I, 202 f.; A. Ehrhard, Der Kath. und das 20ste Jahrh., Stuttg. 1902, 171 f.; V. Bang, H.-væsen og H.forfølgelser især i Danmark, Kbhvn 1896; Skarstedt, Foredrag om H.processerne i Sverig, i Kalkars Theol. Tidsskr. 1878; A. Lehmann, Overtro og Trolddom fra de ældste Tider til vore Dage, I—IV, 1893—96; Wm. Menzies Alexander, Demonic Possession in the N. T., its Relations hist., medic. and theol., Edburgh 1902). *Fr. N.*

Hel'a, en af Ashurs, Tekoas »Faders«, 2 Hustruer (1 Krøn. 4, 5. 7). *L. G.*

Helam, Sted i Syrien, hvor David slog Hadadeser og hans Hjælpetropper fra hinsides Evfrat (2 Sam. 10, 16 f.). Muligvis genfindes Navnet i Ἠλαάμ Hes. 47, 16 (LXX); maa i saa Fald have ligget mellem Damask og Hamat. *L. G.*

Helba, By i Aser's Stamme (Dom. 1, 31 og Josva 19, 29 i LXX, foran Aksib), muligvis det i en assyr. Indskrift nævnte Mahalliba ved Kysten. *L. G.*

Helbon, et Sted, hvorfra Vin bragtes til Tyros (Hes. 27, 18). Genfindes i den nuværende Landsby Helbûn paa Antilibanos' Østside N. for Damask, endnu udmærket ved sin Vindyrkning. Vinen fra H. omtales ogsaa i Kileindskrifterne og skal af Perserkongerne have været foretrukken for al anden. *L. G.*

Held, Adolf, tysk Nationaløkonom, f. 10. Maj 1844 i Würzburg, studerede dér og i München, blev 1867 Privatdocent, 1868 overordentl. og 1872 ordentl. Prof. i Statsøkonomi ved Universitetet i Bonn. 1880 blev han kaldet til Berlin, men allerede 25. Aug. d. A. døde han ved en Baadfart paa Thuner-Søen. Han var et ivrigt Medlem af Foreningen for Socialpolitik og tog Ordet for sociale Reformer paa den bestaaende Samfundsordnings Grundlag. Bl. hans Skrifter maa mærkes: »Sozialismus, Sozialdemokratie und Sozialpolitik« (Leipz. 1878), i hvilket han forsvarer sig mod A. Wagners Angreb og bekæmper Socialismens Princip, og »Einkommensteuer« (Bonn 1872).

Heldai. 1. Høvedsmand for et af Davids 12 Hærskifter (1 Krøn. 27, 15), fra Byen Netofa ikke langt fra Betlehem; uden Tvivl identisk med Heled iblandt Davids Helte (1 Krøn. 11, 30; i 2 Sam. 23, 29 ved en Fejlskrift »Heleb«). — 2. En Eksulant, der blev sendt fra Jøder i Babylon med Gaver af Guld og Sølv til Helligdommen i Jerusalem (Sak. 6, 10. 14 — i hvilket sidste Vers »Helem« er en Fejlskrift). *L. G.*

Heldring, Otto Gerhard, holl. Præst, f. i Zevenaar, nær ved den tyske Grænse, d. paa en Helbredelsesrejse i Marienbad i Böhmen d. 1. Juli 1876, navnkundig især ved Arbejdet for faldne Kvinders Redning og forskruede Pigebørns Bevarelse. Han var en forunderlig levende, frisk, folkelig Skikkelse, hvis Forfatterskab udelukkende bestod i Almanakker, Bladartikler og andre Folkeskrifter, hvis Forfrisk-

ning var Fodture gennem alle hans Fædrelands Dele, men især de fattigste, og hvis Forkærlighed tilhørte »den simple Mand« og hans Interesser. Ligesom Fliedner (S. 68) blev han kun 22 Aar gl. Præst i en Menighed paa knap 200 Sjæle, som leverede hans store Virkekraft rigeligt Raaderum. »Lad os elske hverandre, ligesom Kristus elskede os!« saa meget kunde han; derpaa gik han til at være Præst; men da han skulde forberede sig til sin første Gudstjeneste, gjorde en Prædiken af Prof. Sack det dybeste Indtryk paa ham ved den inderlige, troende Udlæggelse af det dobbelte Tema: »Hvorfor blev Kristus født som et Barn? og »Hvorfor netop som et fattigt Barn?« »Der gik et Lys op for mig; det blev mig klart, hvorfor Kristus maatte fødes som Barn, at den Kr.s Vej er en anden end Dydens Vej, at det er en Troens Vej, paa hvilken alt bliver anderledes, alt nyt . . . . Og hvorfor skulde han fødes som et fattigt Barn? For at dette altsammen skulde finde Sted i mig; kun for fattige er han kommet, dem beriger han med en uudsigelig Længsel efter Tro, for at de skulle blive ligesom han, at finde deres Vej, deres Styrke og deres Herlighed i Fattigdom«. Den Fred og Glæde, denne dybt følte Erkendelse fyldte ham med, blev hans Livs store Oplevelse, uden at han dog talte om den som en Omvendelse, eller betragtede den »i Modsætning til Fortiden«, efterdi ogsaa den var bleven ham til Del paa den samme »Kærlighedens Vej, som Kristus selv har foreskrevet os«. Men Kristus blev fra nu af ikke blot Forbilledet for, men Kilden til og Kraften i hans Filantropi. Denne kom først en ussel Udbygd tilgode, Hunderloo, hvor en Snes Familier havde slaaet sig ned mellem Sandmiler paa Heden, men som han vakte Opmærksomhed for og ved en Indsamling skaffede Vandforsyning, Skole, Præst og Kirke, og som saaledes blev en ret blomstrende Koloni, der selv kunde danne et Hjemsted for godgørende Virken. Den lykkelige Klang, som derved kom til at knytte sig til H.s Navn, gjorde ham til Sjælen i mangen Virksomhed, især hvor det gjaldt det personlige, at skaffe hjemløse Børn, drikfældige Mænd, faldne Piger anbragte i private Hjem paa Landet. Sammen med kristelige Venner i Amsterdam, deriblandt Statsmanden Groen van Prinsterer (S. 265), satte han ogsaa adskillige Bestræbelser i Gang for Hedningemission, Bibel- og Traktatudbredelse, Ædruelighedssagen, Omsorg for løsladte Fanger osv. Et Besøg i Kvindefængslet i Gouda, en Prædiken, han kom til at holde ved et Badested over Hesek. 34, tre paa en Gang løsladte kvindelige Fanger, som af forskellige Grunde umuligt kunde sættes i Familier, og det ham paatvungne Køb af et gammelt forfaldent Bryggeri, Steenbeck, viste ham klarlig Vej. Saa indviede han Steenbeck (29. Jan. 1848) som et Hjem for faldne Kvinder, med Frk. Voute som Forstanderinde. Begyndelsen lignede meget, hvad Fliedner var kommet til 15 Aar før i Kaiserswerth; men ved at tage Omsorgen for de elendigste Kvinder som en særlig Opgave, paa hvilken han satte sin store Kraft ind, har han virket til et Eksempel, der er blevet efterfulgt trindt omkring, ogsaa hos os, saavel i den umiddelbare Oprettelse af Anstalten, som i den hele Krig mod den af Staten tolererede Utugt, hvori ogsaa hans Efterfølger Pierson har taget en fremragende Del. I selve Udviklingen af Anstalten har H. ogsaa Fortjeneste af at have paavist, hvor mange Gradationer der er paa Usædelighedens Vej, lige fra det truende Fald til den dybe Elendighed, og han dannede en Række Afdelinger i sine Anstalter for de forskellige Grader. Det var ogsaa efter at have hørt hans opmuntrende Raad, at Frk. Bertha Lungstrass i Bonn oprettede sit Plejehjem for de første Gang faldne Piger med deres Barn — et Foretagende, som atter er blevet efterlignet mange Steder, deriblandt i de H.ske Anstalter selv. Disse ligge ej langt fra Arnhem i Zetten, Nabosognet til Hemmen, hvor H. var Præst i 40 Aar, indtil han nedlagde sit Embede for helt at leve for den særlige Gerning, Gud havde givet ham (H.s Biografi, efter hans egne Optegnelser, ved hans Søn Dr. theol Louis H., overs. paa Tysk af R. Müller, som ogsaa har skrevet »Erinnerungen an V. G. H.« i Schäfers »Monatschrift«, 1880). *N. D.*

Heldvaderus, Nicolaus, Kalendariograf, Folkeskribent og Teolog, var født 27. Okt. 1564 i Hellevad i Aabenraa Provsti, hvor hans Fader, Hans Nissen, var Præst. Efter Skolegang i Flensborg, Haderslev, Lübeck og Riga blev N. H. 1587 immatrikuleret ved Rostocks Universitet. Da Faderen døde 1590, blev Sønnen hjemkaldt for at overtage hans Embede som Sognepræst i Hellevad og Egvad i den gottorpske Del af Sønderjylland. Her begyndte han en omfattende literær Virksomhed, som han siden uafbrudt fortsatte lige til sin Død (1634). Navnlig udgav han hvert Aar i hele dette Tidsrum Almanakker paa Dansk og Tysk med tilhørende astrologiske Prognostica, i hvilke sidste han udviklede et eget grovkornet Vid, der gjorde hans Skrifter til yndet Folkelæsning, om han end ved sine dristige, fra Astrologiens luftige Egne hentede Spaadomme bidrog til at udbrede megen Overtro. Tillige optraadte han som Forfatter snart sagt paa alle Literaturens Felter, dog især paa det historiske og teologiske Omraade, saa godt som altid med det brede Lag af Læsere for Øje. Da hans Landsherre, Hertug Johan Adolf af Holsten-Gottorp, søgte at bane Vej for Calvinismen i sine Besiddelser, kom H. i en skarp Konflikt med Hertugens almægtige Raadgiver, Kirkepræsident Joh. v. Wouwern, hvilket førte til, at H. uden skellig Grund 1611 blev afsat fra sit Præsteembede. Fra den Tid af bar han et Nag til Calvinismen, der præger mange af hans Skrifter, medens han i disse stadig fremhæver, hvad den lutherske K. har tilfælles med Romerkirken. Under sin Tjenstledighed søgte H. et Tilflugtssted i Svendborg, hvor han hyppig prædikede. Den Yndest, han ved sine Skrifter og sit muntre Vid havde vundet hos flere af den højeste fynske Adel, bevirkede, at Christian IV ved Juletid 1615 kaldte ham til sin Hofastrolog og Kalendariograf, i hvilken Stilling han siden forblev, da hans Forsøg paa at komme tilbage til sit tabte Præsteembede mislykkedes. Blandt hans overordentlig talrige Skrifter kan især fremhæves: »Eleusinia sacra, Forklaring over vore gl. Kirkeskikke« (1610, udg. paany 1863 af N. Lindberg); »Alle bedrøvede Hjerters og bodfær-

dige Synderes Rosenkrans« (1616); »Calendariographia sacra« (1618 paa Dansk); »Amphitheatrum fidei Catholicæ« (1622 paa Tysk); »Sylva chron. Circuli Balthici« (1624 paa Tysk); »Trifolium Theologicum« (1628 paa Dansk); »Morsus Diaboli« (1629 paa Dansk); »Kong Davids Tøjhus« (1630, siden forøget med »Kong Davids Lysthave«), et i sin Tid meget yndet Skrift, der ofte oplagdes paany; »Historiarum Sacr. Encolpodion«, om J. Christi samt Apostlenes og Martyrernes Levnedshistorie (1634). I det hele har H. størst Betydning som populær kirkehist. og symbolistisk Forfatter (Rørdam, Hist. Saml. og Studier IV). *H. F. R.*

Heleb, se Heldai.

Heled, se Heldai.

Helef, By paa Naftalis Vestgrænse (Josva 19, 33), muligvis Beitlîf. *L. G.*

Helek, Slægtsøverste af Manasse Stamme i Gilead (4 Mos. 26, 30). *L. G.*

Helem, en Slægtsøverste i Aser Stamme (1 Krøn. 7, 35), vel den samme, der i V. 32 kaldes Hotam, hvilket (jvfr. 11, 44) altsaa muligvis bør læses i V. 35. — I Sak. 6, 14 er H. klart nok en Fejlskrift for Heldai, se dette. *L. G.*

Helena, rom.-kat. Helgeninde, var oprindelig en Kælderpige fra Øvre-Mysien. Hun skal være født 248 og blev Constantius Chlorus's Konkubine og ved ham Moder til Constantin d. st. (I, 548). Constantius maatte forskyde hende for at ægte Maximians Stifdatter Fausta, men efter at Constantin var kommen til Magten, drog han sin Moder frem og overøste hende med store Æresbevisninger. H. gjorde en Pilegrimsrejse til Jerusalem, og hun skal have bygget Kirker baade i Betlehem og paa Oliebjerget. Rufin, og efter ham Sokrates og Sozomenos, fortæller, at hun fandt Kristi Kors.

Helena (Olga), russisk Helgeninde, se Olga.

Heles. 1. En af Davids Helte og Høvedsmand for et af Hærskifterne (2 Sam. 23, 26; 1 Krøn. 11, 27. 27, 10), en Paltiter ɔ: fra Byen Bet-pelet i Juda Sydland (Josva 15, 27). 1 Krøn. har »Peloniter«, næppe rigtigt. — 2. En judæisk Mand (1 Krøn. 2, 39). *L. G.*

Helgason. 1) **Arni H.**, isl. Biskop til Skálholt 1304—1320. Han var en Søstersøn til Formanden, den vældige Hierark Arni Þorláksson (se d. Art.), men langt fredeligere end sin store Navne. Han var med til at oprette et Hospital for Gejstlige paa Sydlandet. Da Domkirken i Skálholt brændte ved Lynnedslag 1309, fik han opført en stor og smuk Trækirke. A. H. døde i Bergen under Afholdelsen af en Synode. — 2) **Arni H.**, isl. Præst, f. 27. Okt. 1777, d. 14. Dec. 1869. Han blev teol. Kand. med Udmærkelse 1807 og vandt samtidig Guldmedaljen for Universitetets teol. Prisopgave; 1811 er han Præst i Reynivellir, lidt senere Præst i det nærliggende Reykjavik og 1825 Præst i Gardar, det nærmeste Kald til Reykjavik; fra 1821 var han Herredets Provst. Da han tog sin Afsked 1858 blev han titulær Biskop. Paa sin Islandsrejse var Rask hos Vennen paa Reynivellir Vinteren 1813—14, og hovedsagelig fra dem udgik Stiftelsen af det isl. literære Selskab (Bøkmentafélag«). A. H. blev ogsaa Formand for Afdelingen i Reykjavik 1816—50. A. H. var en meget lærd, alsidig Mand, der, bosat lige ved Siden af Skolen paa Besserstad, dimitterede o. 30 Studenter. Blandt hans skriftlige Arbejder kan særlig nævnes en Aargang Prædikener (»Helgidaga-prédikanir«) i noget rationaliserende Aand. *Th. B.*

Helgelseförbundet, en sv. metodistisk-kiliastisk Sekt, stiftedes 25. Marts 1887 i Närike, Strengnäs Stift, hvor den har sit egentlige Centrum i Kräklinge Sogn. Stor Indflydelse indenfor Sekten synes fra Begyndelsen af Frk. Nelly Hall at have haft ved sin Prædiken. I Sept. 1889 erklærede Præsten C. J. A. Kihlstedt at ville nedlægge sit Embede i Statskirken for at vie sine Kræfter til H.s Tjeneste. Dette skete ogsaa. Kihlstedt aabnede 1890 et saakaldet Bibel- og Evangelistkursus, hvor mandlige og kvindelige Elever i 4 à 5 Uger undervises for at uddannes til »Menneskefiskere«. Hvert Kursus afsluttes med et »afskiljningsmöte«, hvor de Elever, som findes i Besiddelse af den fornødne Modenhed, udsendes under Bøn og Haandspaalæggelse til at virke for Evangeliet blandt Hedningerne eller i Hjemlandet. Paa en aarlig Konferens vælges en Bestyrelse, som i Begyndelsen bestod af 5, senere af 77 Medlemmer (E. Hedin, Formand, Kihlstedt, Sekretær, Nelly Hall m. fl.). 1890 fik H. ogsaa et eget Organ »Trons segrar«, som udkommer to Gange om Maaneden. 1891 nedlagde en af den svenske Kirkes Missionærer i Zululandet, Pastor Otto Witt, sit Embede og vendte tilbage til Sverig, hvor han stillede sig til H.s Tjeneste, efter at han allerede 1890 ved et Sendebrev, optaget i »Trons segrar«, havde lagt for Dagen sit aandelige Fællesskab med Sekten. H., som allerede 1890 talte mindst 600 Medlemmer, blandt dem 80, som egnede sig til Ordets Tjeneste, plejer ved sine Aarsfester at samle store Folkeforsamlinger. Den udøver Missionsvirksomhed i Kina og Afrika. I Maj 1891 kundgjorde deres bekendte Kina-Missionsleder, F. Franson (S. 103), at det nu var lykkedes ham at udsende til Kina 50 mandlige og kvindelige Missionærer. Ifølge den Redegørelse for H.s Opgave og Virksomhed, som blev affattet ved Konferensen 1890, vil H. ikke danne nogen Menighed, men optager Medlemmer, som staar og fremdeles vil staa i et af de bestaaende Trossamfund, men den erklærer det for nødvendigt indenfor sin egen Kreds at øve Kirketugt ifølge Biblen, da der i Forbundet optages »ogsaa saadanne, som ej tilhøre noget bestaaende kristeligt Samfund«. Ifølge Embedsberetning af Præsten i Kräklinge, anført i Protokoll och handlingar vid prestmötet i Strengnäs 1891, S. 88 f., holdes der i H. »Altergang en Gang om Maaneden og for lukkede Døre. Daab ved Neddykkelse foretages kun om Sommeren af en af de Ældste, af hvilke der er fem. Flere have allerede modtaget en saadan Daab. Det staar Medlemmerne frit for, om de ville lade en Præst døbe deres Børn eller ikke«. Saaledes som H.s Opfattelse fremtræder i »Trons segrar«, har den sin Ejendommelighed i følgende Lærdomme: 1) Ved troende Hengivelse til Kristus kan et Menneske allerede her i Livet naa en saa fuldkommen Hellighed, at selve Naturfordærvelsen er helt udryddet af hans Væsen. Man indrømmer dog, at »ikke alle, som have følt den himmelske Kaldelse i deres Sjæl og faaet Forvisning om Syndernes Forladelse«, allerede have opnaaet denne højere Helligheds-

grad. 2) Troshelbredelse: Jesus er en Frelser ogsaa for Legemet. 3) Den første Opstandelse er nærforestaaende, en Himmelfartsdag for Bruden, Kristi Menighed, da pludselig »alle fromme, helhjertede Guds Børn skulle forsvinde fra Jorden« og med forvandlede Legemer bortrykkes for at møde Jesus i Luften. Derefter kommer Antikrist. Naar denne er i Færd med at udrydde alle tilbageværende Kristne samt Jøderne, skal Kristus komme; »hans Fødder skulle staa paa Oljebjerget«, han skal besejre sine Fjender og derefter holde Dom over de paa Jorden levende Folk (Mt. 25). Satan bindes, og Kristus hersker med de hellige i 1000 Aar. Jerusalem og Israel skulle være Midtpunkterne i hans Rige. Derefter løses Satan atter og forfører mange til at angribe Guds Jerusalem; de fortæres af Ild fra Himlen, hvorpaa følger Dommen over alle døde og siden »Evighedens uendelige Dag«. *O. A.*

Helgenbilleder, se Billeder (I, 311 f.).

Helgener og Helgendyrkelse. Det var allerede i 2. Aarh. Skik at vise de afdøde kr. Martyrer stor Ære. I Smyrna-Menighedens Brev om Polykarps Martyrdød siges der, at han stadig mindes (*μνημονεύεται*), at Menigheden samles med Fryd og Glæde ved hans Grav, og at man holdt hans Ben for dyrebarere end Guld og ædle Stene. Men der gøres i det nævnte Brev tillige en bestemt Adskillelse imellem »Tilbedelsen« af Kristus, Guds Søn, og Kærligheden til hans Disciple og Efterlignere. Allerede Lukian spottede den Ærefrygt, som de Kr. viste Martyrerne, medens de endnu vare i Live, og i den deciske Forfølgelse (o. 300) høre vi om en Kvinde ved Navn Lucilla, der, før hun drak af Nadverkalken, plejede at kysse en Martyrrelikvie. De 40 Ridderes Testamente (se S. 145) indeholder en Opfordring til disse Martyrers Medkr. om at sørge for, at deres Ben ikke blive adspredte, men jordede paa ét Sted, og der loves Løn for Opfyldelsen af dette Ønske i Henhold til den Løn, Maria fik, da hun først saa den opstandne Frelser. Basilios, Afrem Syrer og mange andre Fædre fra K.s forskellige Egne mødtes ogsaa i en Lovprisning af Martyriets Helte. Den gl. hedenske Kultus af de døde gik igen i K.s Helgendyrkelse, de hedenske *parentalia* kom op i Maaltiderne paa Martyrgravene (jvfr. Th. Trelde, Das Heidentum in der röm. K. I—IV, Gotha 1889—91), og mange Gange levede ogsaa hedenske Myter op i de kr. Legender (jvfr. »Den hl. Pelagia, en Legende fra Oldk.«, overs. af Fr. Nielsen, Kbhvn 1884). K.s Lærere kappedes om at prise Martyrernes jordiske Levninger. Asketerne indtog Martyrernes Plads, da Martyriet ikke længer var nødvendigt, og K.s Prædikanter talte i høje Toner om Askesens Helte. Ved Martyrernes og Asketernes Grave skete der Underværker, og mange troede, at de afdøde hellige Mænd og Kvinder ikke vare bundne af Rummet. Kejser Julian spottede de Kr., fordi de i Stedet for Guderne dyrkede »elendige Mennesker«, og Evnomios (I, 825) og Vigilantius (se d. Art.) angreb den voksende Overtro paa H., der førte til, at man bar H.levninger som Amuletter. Selv Augustin maatte advare mod Overdrivelsen af Ærefrygten for »døde Mennesker«, men han fandt det dog i sin Orden, at man ikke bad for H.ne, men anbefalede sig til deres Forbøn.

Det 2. Koncilium i Nikæa (787) fastslog den Adskillelse imellem H.dyrkelse (*λατρεία, cultus latriæ*) og Ærefrygt for H. (*προσκύνησις, cultus duliæ*), som baade den østl. og den vestl. K. siden har fastholdt ved at gøre Skel imellem *cultus supremus absolutus,* der kun tilkommer Gud, og *cultus inferior relativus,* der tilkommer H. Karl d. st. var ingen Ven af Ærefrygten for H.ne og en Modstander af nye H.s Godkendelse, og Mænd som Claudius af Torino (I, 517) og Agobard af Lyon (I, 38) angreb ogsaa H.dyrkelsen i deres Samtid som en Krænkelse af den Dyrkelse, der alene tilkom Gud. Men i Middelalderen voksede Ærefrygten for de hl. Mænd og Kvinder, og den kirkl. Dogmatiks Adskillelse mellem *latria* og *dulia,* der ogsaa hævdedes af Peter Lombarder, Thomas og de andre Skolastikere, blev ikke overholdt i den kirkl. Praksis. Derfor følte Wyclif sig tilskyndet til at advare mod en Henvendelse til H., der kunde tjene til at svække Kærligheden til Kristus, og Nikolaj fra Clémanges (I, 520) formanede til ikke at glemme Skriften over Legenderne og Kristus-Festerne over Helgendagene. Men netop i Slutn. af Middelalderen øgedes H.nes Tal stærkt, navnlig med St. Anna (se I, 95), der blev det 15. Aarh.s Modehelgen.

Ref. afviste enhver Paakaldelse af H. og vilde kun taale en Efterligning af deres fromme Levned (Conf. Aug. Art. 21), og den saa i den overdrevne Ærefrygt for de hl. Mænd og Kvinder en utilbørlig og fordærvelig Fordunkling af Kristi Gerning og hans Fortjeneste (Apologien), og i den store Katekisme og andensteds viste Luther, at H.dyrkelsen var vokset op af en hedensk Rod. Trienter-Konciliet nøjes med, i Modsætning til Ref.s Kritik, spagfærdigt at hævde, at Paakaldelsen af H. er »god og nyttig«; men tillige stempler Konciliet det som en Ugudelighed at nægte, at de hl. bør paakaldes, og at de bede for Mennesker, eller at kalde det Afgudsdyrkelse, og stridende mod Guds Ord at paakalde dem (Sess. 25). Ærefrygten for H. er, siger Romerk., ikke nødvendig til Frelse *necessitate medii,* og K. har heller ikke befalet den *necessitate præcepti.* Den ærer selv i sin Liturgi H.ne og forpligter derved K.s Tjenere til ogsaa at gøre det; men den byder ikke andre Kr., selv om disse ere med til Gudstjenesten paa H.dagene, positivt at ære H.ne. Martin Chemnitz angreb skarpt Trienter-Konciliets Lære om H.paakaldelsen, og trods Skolastikens Adskillelse mellem *latria* og *dulia* har H.dyrkelsen ogsaa i vore Dage mange Steder, t. E. i Syd-Italien, vundet saa stort Raaderum, at selv alvorlige rom. Katoliker føle sig forargede ved at se det. Det samme maa siges om H.dyrkelsen i Rusland, der ligeledes er gaaet over alle Grænser, saa at man ogsaa dér kan tale om »Polyteisme i kr. Hylster«. Se forøvrigt Art. Billeder (I, 311), Helgenglorie, Kanonisation og Legender. Vejledning til at kende de enkelte H. paa deres Attributer gives i: H. Alt, Die Heiligenbilder (Berlin 1845); I. v. Radowitz, Ges. Schriften I (1852); Pfleiderer, Die Attribute der Heil. (Ulm 1897) og Mrs. A. Jameson, Sacred and Legendary Art I—II (London 1896) og Legends of the Monastic Orders (Lon-

don 1894) (St. Beissel, Die Verehrung der Heil. und ihrer Reliquien in Deutschland, I—II, Freib. 1890—92).

Helgenglorie *(nimbus, gloria, aureola, aurea corona)* er baade i den kr. Maler- og Billedhuggerkunst et Tegn, der skal vise den fremstillede Persons Hellighed eller Guddommelighed. Dette Tegn er meget ældre end Krdm. og findes baade i Brahmismen, Buddismen, det slaviske, gr. og rom. Hedenskab. Navnlig i den gr.-rom. Kunst er Nimbus og Straalekrans vel kendt, og dér var Glorien ingenlunde, som man tidligere mente, alene ejendommelig for Lysguderne. Især i Konstantinopel blev det i 4. Aarh. almindeligt at bruge Nimbus som H., naar hellige Personer fremstilledes. Man kan ikke eftervise H. paa Katakombebilleder, der ere ældre end 4. Aarh., og det er tvivlsomt, om nogle Guldglas, der have H.r, ere ældre end Beg. af 4. Aarh. I Tidens Løb fremkom der forskl. Former af H.r Man skelnede mellem Aureola *(gloria)*, der laa som en lys Sky om hele Figuren, og den egentl. H. (Nimbus), der kun omgav Hovedet; man fik Korsnimbus, der navnlig brugtes over Fremstillinger af Treenigheden, og alm. Nimbus; man havde halv og hel Nimbus, og man brugte forskl. Farver dels til Baggrunden for H.n, dels til selve H.n. Pave Urban VIII (1623—44) forbød at give andre end med Saligprisning og Helgenkaaring udmærkede Personer H. (Didron, Iconographie chrétienne, Paris 1843, 25 f.; N. Müller i Theol. Realencyklop. VII[3], 559 f.).

Helgenkaaring, se Kanonisation.

Helgesen, Povl *(Paulus Heliæ)*, er en af de mærkeligste Skikkelser fra den dske K.s Ref.s-tid. Han har baade fremmet og hæmmet Ref. ligesom hans beundrede Forbillede, Erasmus af Rotterdam. Født i Varbjerg i Halland (o. 1480) fik han sin Skolegang i Skara, hvor Mester Svend, siden den første evangeliske Biskop sammesteds, var hans højt skattede Lærer. I sin Ungdom indtraadte P. H. i Karmeliterordenen, der blandt alle de katolske Munkeordener synes at have været den, der lagde mest Vægt paa en videnskabelig Uddannelse. I Helsingørs Kloster, hvor den fortjente Dr. Anders Christensen var Forstander, træffe vi P. H. først (1517), og da Klostret lidt senere ved Christian II's Gunst fik Midler til at oprette et Kollegium ved Kbhvns Univ., blev P. H. Forstander for samme. Her samlede han en Kreds af yngre Klostermænd om sig, hvem han med Held indplantede den Sans for alvorlige, særlig bibelske Studier, der besjælede ham selv. At han samtidig, i det mindste til en vis Grad, har paavirket dem i reformatorisk Retning, er heller næppe tvivlsomt. Tidlig var nemlig hans Øje blevet aabent for visse Mangler i det kat. Kirkevæsen. Den Omstændighed, at alt var til Salg i Rom, og at de pavelige Afladshandlere under Gudsfrygts Maske demoraliserede Folkene, havde oprørt ham. Han betragtede derfor oprindelig Luthers Optræden med et gunstigt Blik og bidrog til, at hans Kollegiebrødre kom til at se paa Ref. som et Forsøg paa en Udrensning af det Smuds og Ukrudt, som i Tidens Løb havde dækket saa meget af Kirkegrunden. Men da Luther var bleven bandsat af Paven og bestemt havde løsrevet sig fra Rom, blev P. H. betænkelig, og det gik ham, som det jævnlig gaar Mænd, der en Tid have hyldet reformatoriske eller liberale Anskuelser, men siden fatte andre Tanker, at de blive den Retnings haardeste Modstandere, som de forhen gav deres Bifald. Da P. H. nu desuden kom paa Kant med Christian II, og denne (1522) tog den Gave tilbage, hvorpaa Karmeliter-Kollegiet i Kbhvn var grundet, gik P. H. fuldstændig over til de kat. Bispers Parti (om han end fremdeles forbeholdt sig Frihed til at sige dem alvorlige Sandheder) og blev et kraftigt Redskab i deres Haand, som rejste Oprøret mod Kongen, hvis Synderegister han skrev med hvas Pen. Siden kom han for en Tid atter som Lærer til Kbhvns Univ.; men da Frederik I, til hvem han havde sat sit Haab, ogsaa optraadte som Fremmer af »Lutheriet«, blev P. H. snart ligesaa misfornøjet med denne »Kirkerøver«, som han havde været med hans Forgænger, og han, hvis første danske Skrift havde været af opbyggelig Art og hentet fra Luther, kastede sig nu ind i en voldsom literær Kamp mod Ref.s Talsmænd i Danmark og Sverig. Det ene heftige, men dygtige Stridsskrift fulgte efter det andet. Han var en Mester i at føre Pennen, og naar den lidenskabelige Harme ikke tog Magten fra ham, forstod han med klar Besindighed og megen Sprogfærdighed at fremsætte sine Tanker. Under Religionsforhandlingerne ved Herredagen i Kbhvn 1530 søgte han at faa de luth. Prædikanter fordømte som Kættere, uden at det dog lykkedes. Derimod kom han i en heftig literær Fejde med Hans Tausen. Som Anklager mod denne optraadte han efter Frederik I's Død paa Herredagen i Kbhvn 1533 og fik ham ogsaa dømt, uden at Dommen dog fik synderlig Betydning. Udskydelsen af Kongevalget, der blev saa skæbnesvanger, billigede han ikke; men Bispernes Optræden mod de luth. Prædikanter havde hans Bifald. I sine sidste Aar opholdt P. H. sig mest i Roskilde, stadig optagen af de brændende Spørgsmaal og arbejdende paa at finde en Udvej af den Forvirring, der havde grebet saa dybt ind i de kirkelige Forhold. Med Udgangen af Aaret 1534 eller Begyndelsen af 1535 ophøre alle Efterretninger fra ham og om ham, hvorved den Formodning vækkes, at han er død eller har forladt Landet. Kun en Gravskrift over ham er bevaret, hvori han prises som en udmærket Prydelse for Karmeliterordenen og som en af sin Tids mest veltalende Mænd; men den indeholder intet om hans Dødssted eller Dødsaar. Foruden en Række trykte Skrifter, hvoraf en Del ere udgivne 1855 af Selsk. f. Danm. K.hist. (ved C. E. Secher), har P. H. i Haandskr. efterladt flere mærkelige Arbejder. Af disse er hans Gendrivelse af den saakaldte »Malmøbog«, som Peder Laurenssen havde udgivet, trykt i ovennævnte Udgave af P. H.s danske Skrifter. Til Fædrelandets Historie har han efterladt betydningsfulde hdskr. Bidrag i det latinske Sprog, dels en kort Fremstilling af de danske Kongers Historie (Rørdam, Hist. Kildeskr. 2. R. II, 423—51), dels den saakaldte Skiby-Krønike, hvis Original over 100 Aar senere fandtes i et tilmuret Rum i Skiby Kirke, men dog i Afskrift havde været benyttet af tidligere Historikere. Det er en

Tidskrønike, der, trods de haarde og ubillige Domme over Forf.s politiske og religiøse Modstandere, er af stort Værd og en af Hovedkilderne til hans egen Tids Historie (efter det orig. Hdskr. udg. af Rørdam i Hist. Kildeskr. I, dansk Overs. af A. Heise 1890—91). Af mindre Betydning er et i Rimkrønikestil affattet dansk Smædedigt over Christian II (trykt i Suhms Nye Saml. IV). — Længe betragtedes P. H. som en foragtelig Vendekaabe; i vore Dage, da man har lært hans Skrifter nærmere at kende, har Dommen over ham forandret sig, og fra alle Sider erkendes han som en af Ref.stidens betydeligste Skribenter. *H. F. R.*

Heliand er Navnet paa en gammel-sachsisk bibelsk Digtning, der har hentet sit Stof fra Tatians Evangelieharmoni. Forf. var en sachsisk Præst; Digtningen stammer fra Tiden 825—35 (Fr. Hammerich, De episk-kr. Oldkvad hos de got. Folk, Kbhvn 1873). H. er med Glossar udg. af M. Heyne (Paderb. 1873).

Heliodoros, Skatteminister hos Kong Selevkos IV Filopator af Syrien (187—175 f. Kr.). I 2 Mak. 3 fortælles, hvorledes han, da han af Kongen var sendt til Jerusalem for at plyndre Templets Skatkammer, paa en forsmædelig Maade hindredes heri af Englemagt. I 4 Mak. 4 findes en lignende Beretning, hvor den Apollonios, der ogsaa nævnes i 2 Mak., fejlagtig er gjort til Hovedpersonen. Kong Selevkos myrdedes 175 af en Heliodoros, der søgte at tilrive sig Kronen, og som vel er denne H.; men han blev hurtig fordreven, saa at Kongemagten tilfaldt Selevkos' Broder, Antiokos IV Epifanes. Dan. 11, 20 hentyder formodentlig til H.s Færd mod Templet. Af H.s Tugtelse ved den himmelske Aabenbaring findes i Rafaels Stanzer et berømt Billede. *L. G.*

Heliogabal, se Elagabal (I, 738).

Heliopolis, det gr. Navn (LXX) paa den nedre-ægypt. By On. Se dette.

Helkai, en af Præsterne paa den eftereksilske Ypperstepræst Jojakims Tid (Neh. 12, 15). *L. G.*

Helkat, Levitstad i Aser (Josva 19, 25. 21, 31), i 1 Krøn. 6, 60 [75] vel urigtig kaldet Hukok; maaske Jerka paa Bjærgskraaningerne østlig for Akko. *L. G.*

Helkat-has-surim (2 Sam. 2, 16), Sted ved Gibeon, hvor Abners og Joabs Mænd holdt Kampprøve med det Resultat, at de paa hver Side udvalgte 12 alle faldt. Navnet betyder muligvis »de skarpe Sværds Mark«, eller (med Læsemaaden »*sarim*«) »Modstandernes Mark« (LXX). *L. G.*

Hellembert, dsk Biskop, var Skolastiker i Bremen og Kannik i Hamburg, før han i Grev Gerts Dage ved pavelig Provision (1331) blev Biskop i Slesvig. Han havde meget at kæmpe med i denne Stilling, da Grev Gert havde lovet sin Broder Gislebert Slesvig Bispestol. Først efter Gerts Død (1340) kom han i rolig Besiddelse af sit Stift; men allerede 1342 maatte han paa Grund af legemlig Skrøbelighed opgive sin Bispestol. D. i Lübeck 31. Maj 1343.

Hellenister. Ordet H. betegner i sig selv saadanne, som uden at være af gr. Afstamning havde antaget gr. Sprog og Kultur. Af saadanne fandtes der i Tiden efter Alexander d. st., da det gr. Sprog efterhaanden blev Verdenssprog, rundt om i Landene et stort og i Tiden nedad mod Kristus stadigt stigende Antal. I N. T. (Ap. G. 6, 1; 9, 29, ikke derimod 11, 20, hvor Læsemaaden H. er uægte) betegner H. de Gr. talende Jøder i Modsætning til dels Hebræerne ɔ: de Hebraisk (Aramaisk) talende Jøder, dels Hellenerne (Grækerne) ɔ: de Gr. talende Ikke-Jøder. I Tiden omkring Kristus vare fra Diaspora mange H. flyttede til Palæstina, navnlig til Jerusalem, hvor de havde én eller flere Synagoger (Ap. G. 6, 9). Allerede tidligt fandtes der i den kristne Menighed H., og for at undgaa, at deres Enker skulde blive forurettede ved Fattigunderstøttelserne, var det, at Menigheden, paa Apostlenes Forslag, valgte de 7 Fattigplejere (»Diakoner«), der, efter deres gr. Navne at dømme, selv vare H. Se forøvrigt Diaspora (I, 633). *J. C. J.*

Hellig-Aand, den, se I, 6 f.

Helligaands-Ordenen stiftedes mellem 1170 og 1180 af Guido fra Montpellier, som i sin Fødeby, hvor der var en berømt Lægeskole, aabnede et Helligaands-Hospital og dannede et Broderskab til at pleje de syge, der bleve indlagte paa Hospitalet. I Løbet af 20 Aar fik H.-brødrene mange Hospitaler at sørge for, bl. a. to i Rom, og 1204 overlod Pave Innocentius III G. Kong Inas *schola Saxonica*, der blev omdannet til det store Hospital og Hittebørnshus i den leoninske Del af Rom (i Nærh. af Engelsbroen), som endnu er i fuld Gang. Mesteren for dette Hospital kom snart til at staa i Spidsen for et vidt forgrenet Arbejde rundt i de italienske Stæder, og ogsaa udenfor Italien byggedes der H.-Hospitaler. Mange af disse vare dog kommunale Indretninger, der stod under Stedets Biskop, uden Forbindelse med »Mesteren« for S. Spirito, og de fulgte som oftest St. Augustins Regel, ikke Guidos. I Danmark kom der i de fleste Købstæder H.-Huse (Helliggeist-Huse), og dér kaldtes H.-brødrene stundum »Duebrødre«; H.-O. førte nemlig et Dobbeltkors og en Due i sit Segl. I Kbhvn var Vartov, som Christian IV flyttede fra Pladsen ved Helligaandskirken til Gl. Vartov paa Strandvejen, og som senere blev flyttet ind i Byen, Fortsættelse af det gl. H.-Hus. Men om alle disse H.-Huse have staaet i Forbindelse med S. Spirito i Rom, er ikke tilstrækkeligt oplyst. Ogsaa Sverig havde adskillige »Helgeandshuse«, der ofte kaldtes Hospitaler. De styredes af en *provisor*, der stod i Spidsen for en Stab af Brødre og Søstre. Allerede i Folkungetiden havde Stockholm et H.-Hus paa Holmen mellem Byen og Norrmalm, og lignende Huse fandtes i Upsala ved Vedtorget (stiftet 1302), i Linköping og mange andre sv. Byer, saa at der i alt skal have været o. 20 saadanne Huse i Sverig. Ogsaa i Norge var der H.-Huse, bl. a. Halsnø (Uhlhorn, Die Liebesthätigkeit im MA II, 187 f.; Gregorovius, Gesch. der Stadt Rom V^{3}, 601; H. F. Rørdam, Kbhvns Kirker og Klostre i MA 1859, I, 297 f.).

Hellige Alliance, se I, 57.

Hellige, de sidste Dages, se Mormoner.

Hellige Grav, se S. 251.

Hellige Land, se Palæstina.

Helliggørelsen *(sanctificatio)* eller Fornyelsen *(renovatio)* er den Personlighedsudvikling, som ligger imellem Kristenlivets Begyndelse og dets Fuldendelse. Det nytestl. Navn for denne Proces er »Fornyelsen« (*ἀνακαίνωσις*,

Rom. 12, 2; 2 Kor. 4, 16; Ef. 4, 23; Kol. 3, 10), hvilket Navn udtrykker, at den nye Livsspire, som er nedlagt ved Genfødelsen, efterhaanden gennemtrænger Mennesket i alle dets Livsrørelser. H.processen benævnes ogsaa med det græske Gerningsord ἁγιάζεσθαι, naar dette ikke, som saa ofte, staar om Gudsforholdets Oprettelse (Helligelsen, f. E. 1 Kor. 6, 11), men om den voksende Delagtiggørelse i Hellighedsbeskaffenheden: Joh. Aab. 22, 11; jvfr. 1 Thess. 5, 23; 1 Pet. 1, 15—16. Derimod dækker det nytestl. Navneord ἁγιασμός ikke ganske Begrebet H.; det betyder nemlig ikke selve Processen, men Tilstanden: enten den at være »helliget« ved Kristenlivets Begyndelse eller den Hellighedstilstand, som er Frugten af den daglige H. (se Art. Hellighed, Slutn.).

Kun hvor der er sket en kr. Livsbegyndelse, en aandelig Levendegørelse, kan der tales om H.; det naturlige Menneskes Arbejde paa sin sædelige Forbedring kan aldeles ikke benævnes med dette Navn. Men omvendt: hvor det aandelige Liv er født og er virkelig til Stede, maa det fremtræde i tilsvarende Livsytringer. Kristenlivets Begyndelse bestaar fra den subjektive Side i Troen, fra den objektive i Retfærdiggørelsen og Genfødelsen. Hvilket af disse Forhold man end betragter, vil det vise sig, at H. ligger deri med en indre Nødvendighed. Troen er at fortrøste sig til Guds Naade, modtage hans Ord og give det Plads i Hjertet; Troen kan ikke blive til uden gennem Angeren, som baade er Syndserkendelse og Afsky for Synden; dette Brud med Synden er Troens Fødselsmærke og kan aldrig mangle, hvor Troen i Sandhed er til Stede. Det er en psykologisk Umulighed, at et Menneske kan med god Samvittighed fortrøste sig til den hellige Guds Kærlighed, naar det véd med sig selv, at det har sluttet Fred med Synden og ikke vil være Guds Medarbejder i at udrydde den. Der ligger tværtimod i Forvisningen om Syndernes Forladelse en inderlig Trang til H.: Guds syndstilgivende Naade har en Magt som intet andet til at overvinde det onde i Mennesket (Rom. 6, 14: fordi I ikke længere ere under Loven, men under Naaden, skal Synden ikke længere herske over Eder); thi derved bliver Gud os »en elskelig Genstand« *(objectum amabile,* Apologien, S. 84), saa at vi gribes af Taknemmelighed og Genkærlighed til ham, som har elsket os først (1 Joh. 4, 19), og det bliver os en aandelig Trang at gøre Guds Vilje. Dette er Kristi Kærligheds Tvang (2 Kor. 5, 14) og Guds Naades Tugt (Tit. 2, 11). Men det Guds Ord, hvilket Mennesket griber i Troen som sin Retfærdiggørelses Grund, er tillige indplantet i Menneskehjertet ved Genfødelsen. Det er Guds Ords Art at vokse ligesom Sædekornet, hvor det finder en modtagelig Jordbund, og at omdanne det indre Menneske; Ordet, som stiller det sædelige Krav, giver tillige Kraften til at opfylde det. Den nye Livsspire, der ved Genfødelsen er indplantet, er i sig selv Begyndelsen til et nyt Menneske (Ef. 4, 24), som staar i født Modsætning til et Liv i Synden (1 Joh. 3, 9). Hvad der er sket med os i Daaben, indeholder, at vi ere døde med Kristus i Forhold til Synden og opstandne med ham til at vandre i et nyt Levned (Rom. 6, 3—11).

Derfor er Guds Bud om H. (1 Thess. 4, 3; 1 Pet. 1, 15—16) ikke en udvortes Lov, men Udtrykket for det nye Livs iboende Væsen, Guds Børns aandelige og frivillige Trang. H.s indre Nødvendighed i ethvert Kristenliv, hvilken Skriften saa klart hævder, er gjort gældende med Kraft i vort luth. K.samfund fra Begyndelsen. Luther selv har indskærpet det utallige Gange, ingen Steds vel fyldigere end i sin Fortale til Romerbrevet af 1522 (Erl. Udg. 63, 124—26); og vore gamle Dogmatikere talte om Troens dobbelte Kraft: til at modtage Guds Naade *(vis receptiva)* og til at frembringe et helligt Levned *(vis operativa).* »*Fides sola* er ikke *solitaria*«; thi gode Gerninger, »den ny Lydighed«, er dens uudeblivelige Frugt. Derfor er det ganske uberettiget, naar Romerkirken bebrejder os, at vor Lære om Retfærdiggørelsen af Troen skulde svække Iveren for H. og føre til Miskendelse af dens Nødvendighed. I den Grad er det »en falsk Beskyldning, at vi ikke lære noget om gode Gerninger, at vi tværtimod ikke blot kræve dem, men ogsaa vise, hvorledes de kunne gøres« (Apologien, S. 85). Dersom hin levende Grundvold for H. ikke erkendes og fremhæves, da forvandles H. selv fra at være den hele kr. Personligheds Vækst til at blive en Sum af enkelte Gerninger; Kristenlivet mister den evang. Friheds Præg og lægges under Lovens Aag. Romerkirken er nedsunken i denne Misvisning, fordi den mangler det levende Trosbegreb; da den i Troen kun ser den lydige Antagelse af K.s Lære, ikke Hjertets Grebethed af Guds Kærlighed, kan den hverken hævde Troens receptive Kraft som Retfærdiggørelsens eneste Betingelse eller dens produktive Kraft som den levende Kilde til H. I Modsætning hertil maatte Ref., for at bringe Klarhed over Frelsesvejen, baade forbinde og adskille Retfærdiggørelsen og H. paa rette Maade.

I den organiske Sammenhæng, vi have paavist mellem Kristenlivets Begyndelse og dets Udvikling, er H.s Indhold allerede givet; det er kun Livets almindelige Lov, at Vækstens Art er bestemt af det Anlæg, som er til Stede ved Fødselen. Livsudviklingen maa fra den negative Side være et daglig fortsat Brud med Synden: en Bekendelse af den (Mt. 6, 12; 1 Joh. 1, 9), en Afdøen fra den, en Aflæggelse af det gamle Menneske, en stadig Krig mod vore syndige Tilbøjeligheder, saa at vi ikke give Ukrudtet i vort Indre Raaderum; ved denne daglige Forsagelse, som er Hjertets Bortvendelse fra og Kamp mod Synden, værne og frede vi om det indplantede Guds Ord, saa at det kan komme til at udfolde sin Kraft: Mt. 16, 24 f.; Rom. 6, 6; 8, 13; Ef. 4, 22; Kol. 3, 5. 8; 1 Pet. 2, 11. Men Haand i Haand med denne negative Side *(mortificatio)* gaar den positive *(vivificatio)*: at vi daglig modtage det indplantede Ord, hvorved vi ere genfødte (Jak. 1, 21), at hans Ord bliver i os og vi i det (Joh. 15, 7; 8, 31); saaledes vokser vort Sind mere og mere sammen med Guds Ord; vi styrkes i vor Tillid til, at hans Ord staar evig fast og altid har Ret, saa at vi mere og mere overgive os til det i alle Ting. Troen og Haabet vokser (2 Kor. 10, 15; Kol. 1, 23; 2 Thess. 1, 3); og Kærligheden til Gud og Mennesker, som er Lovens Opfyldelse (Mt. 22, 37—40; Rom. 13, 9—10; Kol. 3, 14), vokser i

den frivillige Lydighed mod Guds Vilje (Ef. 3, 18; Fil. 1, 9; 1 Thess. 3, 12). Saaledes faar Guds Aand mere og mere Herredømmet i os og kommer til at virke som den stadige aandelige Livskilde (Rom. 8, 9. 14; Ef. 4, 30; 2 Tim. 1, 14); Jesus Kristus tager i bestandig dybere og rigere Betydning Bolig i Hjerterne (Joh. 15, 5; Rom. 8, 10; Gal. 2, 20; Ef. 3, 17), i Forening med Faderen selv (Joh. 14, 23). Paa denne Maade er Livet en daglig Iførelse af Kristus, (Rom. 13, 14), en Iførelse af det nye Menneske, som er et med vor gudbilledlige Bestemmelse (Ef. 4, 24), en Fornyelse af det indvortes Menneske (2 Kor. 4, 16; Ef. 3, 16). Denne positive Fornyelse skal vise sig i, at den gennemtrænger hele Mennesket, baade Viljen, Erkendelsen og Følelsen. Viljen bliver fast i sit Forsæt om at blive ved Herren (Ap. G. 11, 23), saa at der kan udvikle sig faste og stærke kristne Personligheder (1 Kor. 15, 58; 16, 13; Ef. 6, 10—17; Kol. 1, 11). Erkendelsen vokser i indtrængende Forstaaelse af den Sandhed, hvori der leves; den fremadskridende aandelige Oplysning svarer til Alvoren i Troens daglige Tilegnelse (Rom. 12, 2; Ef. 1, 17—18; 4, 13—14; Kol. 1, 9; 2, 2—3; 2 Pet. 3, 18). Følelsen hviler i Troens Forvisning med Fred, Glæde og Frimodighed (Mt. 11, 28—29; Joh. 16, 22. 33; Hebr. 3, 6). — Da H. altsaa sammenfatter baade det negative og det positive (Rom. 12, 1—2; 13, 12. 14; 2 Kor. 7, 1; Tit. 2, 12—13; Jak. 1, 21; 1 Pet. 2, 1—2) og er den daglige Fortsættelse af den Bevægelse, som er begyndt med Omvendelsen, kan den med Rette siges at indeholde en daglig Omvendelse *(conversio stantis, quotidiana,* jvfr. Luthers Forklaring til det 4. Spørgsmaal under Daaben i den lille Katekismus), ikke i den Betydning, at der hver Dag skulde begyndes forfra, ligesom paa bar Bund, men saaledes, at Omvendelsens Sindelag bestandig bliver grundigere og mere omfattende, baade fordyber og udvider sig.

Denne H. er ikke en abstrakt Selvforarbejdelse, en blot indadvendt Bevægelse, der gaar sin Gang udenfor og ved Siden af vort Arbejde i de Livs- og Samfundsforhold, hvori vi ere stillede. I saa Fald vilde vort personlige H.sliv have desto gunstigere Vilkaar, jo mere vi kunde unddrage os det jordiske Kalds Krav. Saaledes er Forholdet opfattet i den rom. Munkemoral og tildels i Pietismen, der ser med Mistænksomhed paa de mangfoldige »verdslige« Livsopgaver og kun lever i dem som uundgaaelige, med det ene Formaal: at holde sig ren og ubesmittet af dem. Men dette er en skæbnesvanger Misforstaaelse af H.ns Opgave. Alt hvad Gud har nedlagt i Skabningen som Anlæg fra Begyndelsen, er Mennesket sat til at forarbejde i hans Aand og give ham tilbage saaledes, at det kan tjene til hans Forherligelse. Derfor kan der leves med god Samvittighed i ethvert redeligt Livskald, og ethvert saadant maa tages som en hellig Opgave, der hører med til »Guds gode Ordninger«, og hvorigennem han vil dyrkes af os (Augsb. Bek. Art. 16). Dette er Skriftens gennemgaaende Betragtning (Joh. 17, 15; Rom. 14, 14; Ef. 6, 5—7; 1 Tim. 4, 3—5). Disse Livsforhold ere tillige de bedst skikkede til, at vi derigennem kunne forarbejde vor egen aandelige Personlighed; thi de frembyde uudtømmelige Anledninger til at indøve os i Gudsforholdet og alle kr. Dyder; just i den tro Udførelse af det jordiske Livskald og i Vekselvirkningen med det os omgivende Samfund have vi den rigeligste Lejlighed til at overvinde vore syndige Tilbøjeligheder, opdrages til Kærlighed til Gud og Mennesker og vokse i Lydighed mod Guds Vilje. Kun saaledes faar H.slivet baade den rette Sundhed og det rette Omfang, frigøres fra Karakteren af det vilkaarlige og selvvalgte (ἐθελοθρησκεία, Kol. 2, 23) og holder sig i de os af Gud anviste Baner.

Midlerne for H.s Vækst ere først og fremmest de af Herren indstiftede Naademidler: Guds Ord og Sakramenterne; Daaben er H.s Grundlag, paa hvilket der daglig maa leves, og Nadveren er Guds Børns fælles Næringsmaaltid. Dertil maa føjes Samfundslivet med Guds Menighed, hvor den ene støtter og beriger den anden ved sine Gaver, sin Erfaring og sit Arbejde (Ef. 3, 18); kun derved bødes der paa den enkeltes Begrænsning og Ensidighed med den deri liggende Fristelse til Usundhed. Men i videre Betydning ere alle vort Livs Forhold og Tilskikkelser sendte os, for at de skulle være lige saa mange fremmende Midler for Personlighedens Vækst (Hebr. 12, 4—11; 1 Pet. 1, 6—7). Skulle alle disse Midler naa deres Hensigt, da maa der vaages og bedes (Mt. 26, 41; Mk. 13, 33; Kol. 4, 2). Enhver maa daglig give Agt paa sig selv, at det gamle Menneske ikke skal faa sin Vilje (Lk. 21, 36; 1 Kor. 10, 12; 16, 13; Gal 5, 17); og der maa daglig bedes om Guds beskærmende og styrkende Kraft (Luk. 11, 2—13; Ef. 3, 16; Fil. 1, 6; 1 Pet. 5, 10). Til Aarvaagenhed og Bøn slutter sig Mangfoldigheden af de asketiske Midler, hvis Brug nuancerer sig efter den individuelle Trang (se Art. Askese); om disse sidste gælder det, at de kun maa betragtes som Hjælpemidler for H., ikke træde i Stedet for denne selv; thi det, hvorpaa det i H. kommer an, er selve den nye, hellige Personligheds Vækst, ikke de Øvelser, den bruger for at fremme sin Udvikling. Romerkirkens Moral lider her af den Misvisning, at den ser de forskellige asketiske Øvelser som Formaal i sig selv, som fortjenstlige Gerninger; derimod er det den skriftmæssige og protest. Lære, at Midlerne for vor Personligheds Opdragelse ikke skulle søges i Ydelser eller Plager, som vi selv paalægge os (Kol. 2, 23), men i det, som Herren selv har anvist os i sit Ord og i vore Livsforhold.

Saaledes bliver H. paa én Gang en Vækst og en Kamp: en Selvudfoldelse af det i Mennesket indplantede Ords frelsende, rensende og styrkende Kraft (Mk. 4, 26—29; Mt. 13, 31 f.; Ap. G. 20, 32; 1 Pet. 2, 2) og et Arbejde af Mennesket paa at fremhjælpe denne Vækst (2 Kor. 7, 1; Hebr. 12, 1; Jak. 4, 8; 2 Pet. 1, 10; 1 Joh. 3, 3; Jud. 20—21). Vi ere den Jordbund, i hvilken Guds Riges Ord er saaet og vokser (Mt. 13, 3—9; 1 Kor. 3, 9), og vi maa arbejde paa vor Saliggørelse med Frygt og Bæven (Fil. 2, 12), og stride Troens Strid (1 Tim. 6, 11—12; 2 Tim. 2, 3—6). Kampens Alvor og Anspændelse er malet os for Øjne (1 Kor. 9, 25—27; Ef. 6, 10—17; Fil. 3, 13—14). Dette maa fastholdes mod al Kvietisme, som i vore Dage særlig fremtræder i Syndfrihedslæren, der vil

sætte et sværmerisk Følelsesdrømmeri i Stedet for den kæmpende Vilje. H.s Fremskriden er betinget af en uophørlig inderlig Samvirken mellem Guds Kraft og Menneskets Vilje. Ligesom der i Naturens Verden er den Forskel mellem Skabelse og Opholdelse, at Gud i Skabelsen er enevirkende, men i Opholdelsen samvirkende med det skabte, saaledes er der den samme Forskel mellem Genfødelsen og H.n. Ligesom alt det skabte medvirker til sin Opholdelse ved at søge sig sin Næring og ved at værge sit Liv, paa samme Tid som det ikke ved egen Kraft kan opholde sit Liv noget Øjeblik, saaledes skal ogsaa det i Genfødelsen skabte nye Menneske være Subjektet i sin Udvikling; ellers blev det ingen Personlighedsproces. Men Forholdet mellem de samvirkende Faktorer er det, at al Kraft stammer fra Gud (1 Kor. 3, 7; 4, 7; 2 Kor. 3, 5), saa at Menneskets Medvirken bestaar i at tilegne sig og bruge den en Gang skænkede Kraft (Fil. 2, 12—13) og derved være skikket til bestandig at modtage mere (Mt. 25, 29).

Det rigeste Udtryk for den aandelige Udrustning, hvormed H. foregaar, er N. T.s Betegnelse af de Kristne som et aandeligt Præstedømme (1 Pet. 2, 5. 9; Joh. Aab. 1, 6; Rom. 12, 1) o: som et Folk, hvis samtlige Medlemmer have umiddelbar Adgang til Gud. Heri er negativt indeholdt, at de i deres Livsførelse ikke kunne være underlagte menneskelige Midleres Formynderskab, men at de ere frigjorte til den Modenhed og Myndighed, som hører til for at overtage det personlige Ansvar for sit aandelige Liv (Gal. 4, 1—6). Et kirkeligt Embedes Formynderskab og Skriftestolens Herredømme over de enkeltes H.sliv er en Krænkelse af Kristenlivets Kaar. Positivt indeholder det umiddelbare Gudsforhold, at Guds og Menneskets Aand mødes uden uaandelige Skranker, d. e. at Guds Riges Aand og Væsen bliver det Livselement, som Mennesket har indoptaget i sig, og hvori det er hjemme, saaledes at idet Mennesket virker ud af sin indre Drift, virker det ud af en Bevidsthed, som har optaget Guds Riges Tanker, og ud af en Vilje, som har gjort Guds Vilje til sin (1 Kor. 2, 10—16; Hebr. 8, 10—11; 1 Joh. 2, 20. 27; Rom. 12, 2). Derved bliver H.n et Liv i indre Frihed, ikke under en udvortes Lovs Bud (Gal. 5, 18), men ikke desto mindre i ubetinget Lydighed mod Guds Vilje, lige langt fra Lovtrældom og Lovløshed. Guds Vilje behersker os indenfra som Frihedens fuldkomne Lov (Jak. 1, 25). Dette udelukker ikke, at vi under den jordiske Udvikling paa mange Maader trænge til at staa under Lovens Norm og Pligtens Tugt (Lovens saakaldte »tredje Brug«), paa Grund af, at baade vor Erkendelse og vor Kærlighed er mangelfuld; men dette er ikke det principielle og blivende; det hører tværtimod til det, som træder mere og mere tilbage; thi Personlighedens kristelige Vækst gaar i den Retning, at Menneskets Vilje i bestandig større Dybde og Udstrækning gaar sammen med Guds. Denne Erkendelse, at Friheden er det principielle Forhold, er ganske tilsløret i Romerkirken; og selv i den ref. Kirkeafdeling er den mindre klart fremtrædende end i den luth. Med Frihedskarakteren er ogsaa Individualitetens Berettigelse givet i den enkeltes Helliggørelsesliv; thi al Virksomhed, som udspringer af Personlighedens indre Kilde, er individuelt præget. Guds Riges Gerninger blive da ikke en forskelsløs Gentagelse, men dets Væsen afspejler sig med ny Rigdom i enhver af sine Tjenere.

Maalet for Helliggørelsen er Syndfrihed, en Tilstand, hvori den sidste Rest af den gamle Adams Væsen, enhver Form af syndige Rørelser er udryddet. Men det ligger i Menneskeslægtens Vilkaar, at en saadan Tilstand ikke opnaas her i Jordelivet (Augsb. Bek. Art. XII); thi i de genfødte er Syndens Magt vel brudt, men ikke derfor udryddet. Arvesynden bor i os, baade i vor Aand og i vort Legeme. Saalænge vi leve her paa Jorden, kan og skal vor Vilje mere og mere renses og vor kr. Erkendelse mere og mere oplyses af Guds Aand; men uplettet Renhed og ufordunklet Klarhed naas ikke ad den successive Udviklings Vej; først naar gennem Døden og Opstandelsen den Nyfødsel er sket for al Skabningen, hvorigennem alt er blevet nyt (Mt. 19, 28; Joh. Aab. 21, 5), da er ikke blot Aandens Fornyelse fuldført, men ogsaa Legemets, som ved sine Begæringer og sin Trægbed ogsaa hos de genfødte modvirker Viljens Renselse og paa mange Maader er Syndens stærke Tilhold. — I denne Retning taler ogsaa N. T. Herren har selv i den 5. Bøn af Fadervor lært os, at vi daglig trænge til Syndsforladelse. Jak. skriver 3, 2, at vi alle støde an i mange Ting. Paulus udvikler (Rom. 6, 6), at vort gamle Menneske i Daaben er korsfæstet med Kristus, for at Syndens Legeme skulde blive til intet, — hvori da ligger, at dette ikke allerede er sket. Fil. 3, 12—14 fralægger han sig al Tanke om at have naaet Fuldkommenheden og at være kommen ud over den daglige Kamp. Joh. nedslaar enhver Indbildning om, at enten han selv eller hans Læsere skulde have naaet Syndfriheden (1 Joh. 1, 8—10); og han forudsætter 3, 20, at vort Hjerte kan fordømme os. Naar han da 3, 6. 9 siger, at »hver den, som er født af Gud, synder ikke, fordi Guds Sæd bliver i ham, og han kan ikke synde, fordi han er født af Gud«, saa kan han ikke dermed ville modsige hine klare Udtalelser; han benægter ikke, at den genfødte begaar Synder i det enkelte, men Talen er om at tjene Synden, at give sin Vilje hen i Synden (det er den skarpe Modsætning mellem Guds og Djævelens Børn, som behersker Sammenhængen V. 8—10); dette er umuligt for dem, som ere fødte af Gud; thi i dem er den syndige Retning som Helhed brudt. Naar Mennesker indbilde sig at have naaet Syndfrihed, viser det tilbage til en slap Syndsbevidsthed og en mangelfuld Selvprøvelse: man lever i en Fantasiverden i Stedet for i Livets alvorlige Virkelighed. Den sunde Erfaring er tværtimod den, at jo mere et Menneske gaar frem i Hellighed, desmere fintmærkende bliver det for enhver Berøring med Synden, saa at Syndsbevidstheden saa langt fra bliver mindre, at den tværtimod bliver dybere og intensivere. Apostlen Paulus er i den Henseende et talende Vidne: i de 3 Breve, hvori han stærkest udtaler sin Syndsbevidsthed, er Udtrykket for hver Gang stigende, — først: jeg er den ringeste af Apostlene (1 Kor. 15, 9), derefter: den ringeste af alle hellige (Ef. 3, 8), endelig: den største af alle Syndere

(1 Tim. 1, 15). — Den normale Udvikling af H. vilde være det nye Menneskes rolige Vækst, medens det gamle Menneske mere og mere trængtes tilbage. Men selv i en saadan Udvikling, som den kan tænkes hos johanneiske Naturer, vil ingen Dag være saaledes fri for Synd, at der ikke skulde trænges til Syndsforladelse. Herren har selv sagt os dette i den 5. Bøn og derved forvisset os om, at Tilgivelsen staar os aaben i Kraft af den én Gang givne Barneret, — naar vi kun bede i oprigtig Anger *(conversio stantis)*, ikke som de, der ville fremture i Synden og synde videre paa Naaden, men som de, hvis inderste Vilje hader og afskyr Synden. — Men H.slivet kender ogsaa Forstyrrelser og Abnormiteter i sin Udvikling, navnlig Anfægtelser og Fald. Den anfægtede tvivler ikke om Evangeliets Sandhed og om Guds Naade mod Syndere i Almindelighed; men han overvældes saaledes af sin Syndsbevidsthed, at han tvivler, om han har Del i Naaden. Lægemidlet er her Henblikket til Guds Forjættelsers Urokkelighed: at hans Naades Tilsagn til hver enkelt baade i Ordet og særligt i Sakramenterne staar fast fra hans Side, saa at ingen Magt formaar at rive os ud af hans Haand (Joh. 10, 29), men alene vor egen Forkastelse af Naaden kan forhindre vor Frelse. Hos os selv kræves der kun det at holde fast ved hans Forjættelse (*ὑπομένειν*) i oprigtig Syndserkendelse og Naadestrang. Netop fordi Troens Fred ikke hviler paa vor egen Fuldkommenhed, men udelukkende paa Guds Naade, der forbarmer sig over de uværdige, hører Frelsesvisheden med til det normale Kristenliv (Rom. 8, 16. 33—39; Fil. 4, 7). — Af en anden Art ere de Forstyrrelser, som bestaa i Fald. Medens Synder ere uundgaaelige i den genfødtes Liv her paa Jorden, gælder dette ikke om Fald. Thi ikke enhver Synd bør kaldes Fald, men kun saadanne Synder, som gribe dybt ind i det indre Liv, saa at de enten ophæve eller i det mindste true Naadestanden. I denne Betydning skelner man fra ældgammel Tid i Kirken mellem *stantes* (de staaende) og *lapsi* (de faldne), i Tilslutning til 1 Kor. 10, 12. Ligesom et Menneske kan omkomme enten pludseligt eller ved langsom Hensygnen, saaledes kunne disse Fald enten være enkelte, i det aandelige Livs Midtpunkt indgribende Katastrofer, f. E. Davids Synd med Batseba, Peters Fornægtelse, eller en successiv Hendoen ved, at man plejer et Sind, der undergraver Troslivet, saasom Uforsonlighed (Mt. 18, 35), Tvivl (Jak. 1, 6—8), aandelig Slappelse (Joh. Aab. 2, 4—5; 3, 1. 15—17), Verdslighed (Rom. 8, 13; Ef. 5, 5). Skal Gudsforholdet genoprettes, da maa der foregaa en ny Opvækkelse (Joh. Aab. 3, 2) og en derefter følgende Omvendelse *(conversio lapsorum)* hvor der maa begyndes forfra med en grundig Fornyelse af den første Omvendelses Alvor (Luk. 22, 32; Joh. Aab. 2, 5; 3, 3. 18—19). Faldets Højdepunkt er det ligefremme Frafald fra Troen, som endnu kan være opretteligt, fordi Omvendelse endnu er mulig (1 Tim. 1, 19—20; vi kunne tænke paa mange af de barnedøbte), men som ogsaa kan være uopretteligt (Hebr. 6, 6; 10, 26), fordi Mennesket har forhærdet sig saaledes, at det ikke mere kan angre og tro. Det er en falsk og upsykologisk Paastand, at de genfødte ikke skulle kunne begaa det uoprettelige Frafald; den er kun gjort gældende enten ud fra en abstrakt Prædestinationslære, der ser udelukkende paa Guds Virksomhed ved Mskets Frelse, eller ud fra Betragtningen af Frelsen som en ufri Naturproces; herimod gælder, at der ogsaa er en foranderlig Faktor medvirkende, nemlig Menneskets Vilje: kun naar denne holder fast ved Guds Naade, er Frelsen mulig. — Mod Faldets og Frafaldets Fare (1 Kor. 9, 24—27; 1 Pet. 1, 17) fortrøste vi os, under Bevidstheden om vor egen Skrøbelighed, til Guds »opholdende Naade« *(gratia conservans)*, til hans faderlige Trofasthed, som med Almagts Kraft bevarer alle dem, der ville lade sig frelse (1 Kor. 10, 13; 1 Pet. 1, 5), og som giver de oprigtige og ydmyge Naade (1 Pet. 5, 5). *P. M.*

Hellighed er et af de fremtrædende relig. Hovedbegreber, som i den hl. Skr. har en meget omfattende Anvendelse.

Guds H. er hans Fastholdelse af sit Væsens Ukrænkelighed (I, 725), hans absolute Modsætning til Synd og Ufuldkommenhed. H.n vil sige, at han er absolut adskilt fra alt, hvad der strider mod hans Væsen; den er det stærkeste Udtryk for hans Ophøjethed over og Forskel fra Verden. I G. T. indbefatter Guds H. baade hans etiske og fysiske Fuldkommenhed; i N. T., hvor Begreberne komme til klarere Udsondring, indskrænkes den til hans etiske Væsen.

Naar Ordet »hellig« derefter bruges om skabte Personer eller Ting, har det den tilsvarende Betydning: udsondret fra Verden og indviet til Gud, udtaget af Forbindelsen med det verdslige og profane og sat i Forhold til Gud; *ἅγιος* modsættes *κοινός*. Dette fælles H.sbegreb forekommer atter i to Betydninger, af hvilke den ene kan kaldes den objektive, relig., den anden den subjektive, etiske.

I den første Betydning staar det om den Udsondring og Indvielse, som Gud én Gang for alle foretager med en Skabning, idet han stiller den i Forhold til sig (»helliger« den). Men denne Handling har naturligvis en forskellig Fylde baade efter det forskellige historiske Aabenbaringstrin og de forskellige Objekter, paa hvilke den foregaar. I G. T. kaldes Israels Folk helligt (2 Mos. 19, 6; 5 Mos. 7, 6), fordi Gud havde udtaget det til sin Ejendom blandt alle Folkeslag og sluttet sin Pagt med det; ligeledes Præsterne, Sabbatsdagen, Templet og dets Genstande, overhovedet alt, hvad der var udskilt til at tilhøre og tjene ham. Men under den gl. Pagt var den helligende Kraft endnu kun Guds udvortes Befaling, forbunden med symbolske Handlinger. Under den nye Pagt derimod leve vi i Aandens Rige. Dog vil der ogsaa i N. T. ifølge Sagens Natur kunne paavises en stor Skala i H.sprædikatets Indholdsfylde efter Objekternes Modtagelighed. Der tales om hellige Ting: Templet som det hl. Sted (Ap. G. 6, 13; Hebr. 9, 1); Jerusalem som den hl. Stad, fordi den havde Templet i sin Midte (Mt. 4, 5; 27, 53); det hl. Bjærg (2 Pet. 1, 18), fordi det var Stedet for Herrens Forklarelse; den hl. Lov (Rom. 7, 12) som Udtryk for Guds Vilje; den hl. Skrift (Rom. 1, 2) som indeholdende Guds Ord; vor hl. Tro (Jud. 20) som aabenbaret af Gud; vor hl. Kaldelse (2 Tim. 1, 9) som kommende fra Gud. — Om Personer bruges »hellig«

ikke sjældent som et Slags Embedsnavn, nemlig om saadanne, som Gud har udsondret sig til Redskaber i sin Tjeneste: Apostle (Ef. 3, 5), Profeter (Ap. G. 3, 21) og Jesus Kristus selv som det i enestaaende Betydning udvalgte Redskab, som Bæreren af Guds Frelsesraadslutning (Mk. 1, 24; Joh. 6, 69; Ap. G. 4, 27). — Men N. T.s fremherskende Brug af Navnet »hellig« er, at det anvender det om alle Guds Børn for at udtrykke det Forhold, hvori Gud har stillet sig til dem ved at indlemme dem i sit Samfund. Denne Handling, hvorved han har udsondret dem fra Verden og indviet dem til at tilhøre og tjene ham, har et uendelig rigere Indhold end den tilsvarende Handling, som han fuldbyrdede paa Israels Folk under den gamle Pagt; thi hvad den Gang kun var til Stede i Skygge og Afbildning, er nu blevet aandelig Virkelighed. Helligelsen bestaar nu i Ophævelsen af Syndens Skyld og Magt over Mennesket og i Meddelelsen af den Hellig-Aand, d. e. den bestaar i Retfærdiggørelsen (Syndsforladelsen) og Genfødelsen, hvilke begge skænkes gennem Guds Ord, særligt i Daaben. Dette er Forklaringen af Navnet »de hellige«, der saa særdeles hyppigt bruges om Guds Børn i N. T. (Ap. G. 9, 13. 32. 41; 16, 15; 26, 10; Rom. 1, 7; 8, 27; 12, 13; 1 Kor. 6, 1—2; 2 Kor. 8, 4; Ef. 1, 15; 5, 3; Fil. 4, 21; Kol. 1, 12; 3, 12; Hebr. 6, 10; Joh. Aab. 5, 8): det betegner dem, som ere retfærdiggjorte og genfødte. Hellighedsprædikatet udtrykker altsaa den objektive Side af Gudsforholdet: Guds Gerning imod os; derimod udsiger det ikke umiddelbart det subjektive Trosforhold, hvorfor Betegnelsen »de troende« undertiden tilføjes ved Siden af det (Ef. 1, 1; Kol. 1, 2); dog følger det af sig selv, at H.n ikke kan udsiges om nogen, hos hvem det menneskelige Modtagelsesforhold mangler. I en meget afsvækket Betydning forekommer H.sprædikatet 1 Kor. 7, 14 om Børn af blandede Ægteskaber: Apostlen kalder Børnene hellige af Fødselen, fordi den ene af deres Forældre er troende; derved har Gud paa forberedende Maade udskilt dem fra Verden, skønt de endnu ikke have faaet Del i Guds Riges udvælgende Naademidler eller ere komne til personlig Tro.

I nøje Forbindelse med denne objektive eller relig. Betydning staar den anden, den subjektive eller etiske. Efter denne er H.n den Udsondring fra Verden og Indvielse til Gud, som, paa Grundlag af hin første Helligelse, daglig finder Sted i Guds Børns Levned; hellig er den, hvis Livsførelse er den personlige Udfoldelse af den ved Genfødelsen nedlagte nye Livsspire, en daglig Aflæggelse af det gamle og Iførelse af det nye Menneske. Saaledes sættes H.n som Maalet for Guds Børns daglige Stræben og som Frugten af Guds Aands Virken i dem: 1 Pet. 1, 15—16; 1 Kor. 7, 34; Ef. 5, 27; Kol. 1, 22; Joh. Aab. 14, 12.

Ligesom Egenskabsordet hellig har denne dobbelte Betydning (Hellighedsgaven og Hellighedsmaalet), gælder det samme ogsaa det tilsvarende Gerningsord *ἁγιάζειν*, det staar baade om, at Gud helliger ɔ: udsondrer af Verden og indvier til sig, idet Objekterne dels ere Ting (1 Tim. 4, 5), dels Guds personlige Redskaber (Joh. 10, 36), dels Guds Børn i Almindelighed (1 Kor. 6, 11; Hebr. 10, 10), og om Guds Børns Helliggørelse ɔ: deres voksende Hellighedsbeskaffenhed (1 Thess. 5, 23; Joh. Aab. 22, 11). — Ligeledes bruges Navneordet *ἁγιασμός* baade om den Tilstand at være helliget én Gang for alle ved Gudsforholdets Begyndelse (2 Thess. 2, 13; 1 Pet. 1, 2) og om den Tilstand at være helliggjort under Livsførelsen (Rom. 6, 19; 1 Thess. 4, 4. 7; Hebr. 12, 14). *P. M.*

Hellig Skrift, se Inspiration.

Helligtrekongersfest. En af de ældste kr. Fester var Epifanidagen (6. Jan.), der i Vesterleden blev til H. En Del af basilidianske Gnostikere i Alexandria (I, 233) holdt allerede i 2. Aarh. 6. Jan. (11. Tybi) en Fest til Minde om, at Æonen Kristus i Daaben var dalet ned over Mennesket Jesus; Klemens Alexandriner, der omtaler denne Fest, gør det paa en saadan Maade, at der næppe dengang af kirkl. Kr. kan have været holdt Fest for Kristi Daab. Senere helligholdt dog den østerl. K. 6. Jan. som Kristi Daabsdag og »Epifanidag«, til Minde om, at Faderrøsten fra Himlen ved Daaben havde aabenbaret Sønnens Herlighed; og denne Fest blev, som Paaskelørdag og Pinse, en af den østl. K.'s store Daabstider. Under Hippolytos's Navn gaar der en Prædiken om Epifanien (Berl. Udg. af H.'s Værker I, 2, 257), hvis Ægthed er omstridt, og hvis Forbindelse med Epifanidagen er meget usikker. I Vesten modsatte Donatisterne sig denne Fest som en uhjemlet østerl. Skik, men ogsaa dér trængte den tilsidst igennem alle Vegne som en Fest til Minde om Kristi Aabenbarelse for Hedningerne (Mt. 2, 1—12), nogle Steder, som i Spanien, tillige som et Minde om Kristi Daab. Dagens Læsestykker vare Jes. 60, 1—6 og Mt. 2, 1—12; i England (Common Prayer Book) blev Ef. 3, 1—12 Epistel. Til Dagen havdes Festhymner som: *Hostis Herodes impie* (H. Thomissøn: Herodes, hvi frygter du saa saare?). Da man i Middelalderen, af Hensyn til Jes. 60, 3, opfattede de vise fra Østerland som Konger, og af »Guldet, Røgelsen og Myrraen« sluttede, at de havde været 3 i Tallet, fik Festen snart Navnet H. Beda fortæller, at de 3 Konger hed Kaspar, Baltasar og Melkior, men andre have andre Navne. Da man i Frederik I's Dage (1162) i en af Milanos Kirker mente at have fundet de hl. tre Kongers Lig, antog man først, at de havde heddet: Apellius, Amerus og Damascus. Frederik I skænkede Ærkebiskop Rainald af Köln den dyre Skat, og siden den Tid har Köln gjort Fordring paa at eje de hl. tre Kongers Relikvier. De forevises endnu i Kölns Domkirke i H.-Kapellet. I Köln kom de gamle Navne frem igen, og Kunstnerne fremstillede siden Kaspar, »Kongen af Persien«, som en lys Mand paa 60 Aar med violet Tunika og gul Kappe, i Færd med at bringe Guldet. Melkior, »Kongen af Nubien«, fremstilledes i Reglen som en 40-aarig Mand med rødbrun Farve, iført gul Tunika og rød Kappe; han bringer Røgelsen, medens Baltasar, »Kongen af Saba«, er en 20-aarig Yngling med sort Ansigt, iført en rød Tunika; han bringer Myrraen. I Østerleden knyttedes til denne Dag en Indvielse af Vandet; i Vesterleden gav den Anledning til mange Folkeforlystelser, dramatiske Fremstillinger osv.

Helmold, middelalderlig Krønikeskriver, var

rimeligvis født i eller i Nærh. af Braunschweig. Lübecks første Biskop, Gerold (d. 1164), der var Kapellan hos Henrik Løve og Domherre i Braunschweig, havde været hans Lærer. Han kom sandsynligvis tidlig til Klostret i Faldera (Neumünster), hvor han lærte Vicelin at kende. 1155 var han med Biskop Gerold hos Fyrst Pribislav, og maaske har han ogsaa været med denne i Rom. Nogle Aar efter blev han Præst i Bosov, og som saadan skrev han sin Slavekrønike (udg. af Lappenberg 1868; overs. paa Dsk af P. Kierkegaard 1881), hvis første Bog er helliget Domherrerne i Lübeck. Senere nævnes han i et Par Dokumenter fra Nov. 1170 og 1. Sept. 1177, det sidste Sted som Præst (W. Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen II[5], 305 f.).

Helms, Jacob, dsk Præst, f. 14. Marts 1824, teol. Kand. 1848, blev 1850 Adjunkt i Ribe, 1869 Spr. for Janderup-Billum i Ribe Stift, 1874 for Skjellerup-Ellinge paa Fyn. Han har store Fortjenester af Studiet af vore Kirkebygninger. 1870 udgav han det betydningsfulde Skrift »Ribe Domkirke«, 1894 det ikke mindre værdifulde »Danske Tufstenkirker«; 1884 skrev han en Afhandling »Om Nørrejyllands Granitkirker«. Han var Medlem af den Kommission, der stillede Forslag til Ribe Domkirkes Restaurering og modtog 1894 fra Kbhvns Universitet Æresgraden som Doktor i Filosofien.

Helmstädt. I den lille By H. i Hertugdømmet Braunschweig oprettede Hertug Julius 15. Okt. 1576 et Universitet, som skulde komme til at spille en ikke ringe Rolle i den protest. K.s Historie. Ved Oprettelsen af *Academia Julia,* som det kaldtes efter sin Stifter, medvirkede Chemnitz og særlig Chytræus. Det blev snart et Hovedsæde for den Melanchthonske, irenisk sindede Retning indenfor den luth. Teologi, og Konkordieformlen opnaaede ikke her at trænge igennem. En af de første, der kastede Glans over Universitetet var den berømte Humanist og Discipel af Melanchthon, Joh. Caselius (I, 483), men den humanistiske Aandsretning fik under den luth. Ortodoksis Herredømme onde Kaar (Kampe mellem Caselius og hans teol. Kollega Daniel Hofmann om Fornuftens Forhold til Aabenbaringen). I 17. Aarh. blev H. Sædet for Synkretismen; her virkede Georgius Calixtus (I, 446) og Hornejus (d. 1649) og deres Efterfølgere; ogsaa H. Conring, Prof. i Medicin, men tillige berømt som teol. Forf. (d. 1681), har Krav paa at nævnes mellem Universitetets berømte Navne, F. U. Calixtus (d. 1701) og J. Fabricius, som imidlertid 1709 maatte afskediges paa Grund af sin altfor store Imødekommenhed overfor Romerk. (S. 4). I 18. Aarh. blev den rationalistiske Aandsretning herskende i H., og særlig Kirkehistorien blomstrede her under Mænd som J. L. Mosheim (1723—47) og H. P. K. Henke (S. 396). Den bekendte Rationalist W. A. Teller var 1761—67 Prof. i H. Imidlertid var Universitetet i H. begyndt at træde i Skygge for det yngre Nabo-Universitet i Göttingen, og det blev ophævet 1809 af Napoléon, som dengang var Herre i disse Egne. 14. Marts 1810 fandt den sidste Sammenkomst mellem Lærere og Lærlinger Sted. Universitetets Historie er endnu ikke skrevet. Udmærkede Oplysninger fra Tiden indtil G. Calixtus's Død findes i E. L. Th. Henke »G. Calixtus und seine Zeit« I—II, Halle 1853—60; jvfr. ellers F. Paulsen »Gesch. d. gelehrten Unterrichts« 2. Aufl. 1896—97. *J. P. B.*

Heloise, se Abélard (I, 13).

Helon, Fader til Sebulons Øverste, Eliab (4 Mos. 1, 9 o. a. St.).

Helsingborg havde et Dominikanerkloster, stiftet o. 1270. 1361 fik Valdemar Atterdag Pavens Tilladelse til at flytte det, fordi det laa i Vejen for Byens Befæstning; men denne Flytning er dog maaske ikke bragt til Udførelse. I Grevefejden var det flere Gange i Fjendevold, og under en Kamp ved H. 1535 kastede den lybske Anfører Mark. Meyer Lig ind i Klostret, hvor han blev fanget. 1537 var Konventet ophævet, og 1556 blev Klostret nedrevet. I et Testamente nævnes 1307 en Graabroder i H., men et Fransiskanerkloster har der vistnok aldrig været i H. *S. M. G.*

Helsingfors, Finlands Hovedstad, blev anlagt 1550 af Gustaf Wasa ved Vanda-Aaens Udløb i den finske Bugt, 5 Km. fra sin nuværende Plads. Medens Byen laa paa sin gamle Plads, besøgtes den af Gustaf Wasa 7. Sept. og 14.—30. Nov. 1555. Under sin blodige Hævnrejse i Finland 1599 laa Hertug Karl her 3.—19. Sept. 1599. Her aabnede Gustaf II Adolf personlig en Landdag af Finlands Stænder 22. Jan. 1616, efter at han allerede 8.—18. Maj 1614 havde besøgt Byen. Ifølge Forordning af 1639 befaledes, at Byen skulde flyttes til det Sted, hvor den nu ligger. Her hærgedes den nye By 1654 af en Ildebrand, hvorved ogsaa dens Stenkirke blev haardt medtagen. I den følgende Tid holdtes i Helsingfors Landskabsmøderne 1657 og 1671. 1695—97 ramtes Byen af stærke Farsoter, som vare fremkaldte af den Hungersnød, som da hjemsøgte Finland. 1710 bortreves ved Pest 1185 af samtlige Byens 1800 Indbyggere. Under den store nordiske Krig blev en stor Del af Byen, dens Kirke og alle dens Forraad opbrændte af den sv.-finske Krigsledelse, for at det ikke skulde falde i den russiske Belejringsarmés Vold. Byen var derefter i Russernes Magt til Fredslutningen 1721. Gudstjenesten blev siden holdt i en Bræddehytte. Kun langsomt kom Byen igen til Kræfter efter disse haarde Tider, og snart udbrød den af saa megen Ydmygelse og Vanære brændemærkede Krig mod Rusland 1741—43; den af sv. og finske Tropper sammensatte Hær nødtes af sin elendige Ledelse til at kapitulere 23. Aug. 1742, hvorefter Byen paany blev besat af russisk Militær indtil det følgende Aar. Efter Åbofreden opstod Tanken om at befæste Byen, og 1749 anlagdes Sveaborg paa 7 Øer lige uden for Indløbet til Byen. Her lod Gustaf III synge Tedeum i Anledning af den meget tvetydige Sejr ved Hogland, hvorefter han stiftede Udmærkelsestegnet Sværdordenens Storkors. Under Krigen 1808 blev Byen straks i Begyndelsen af Krigen besat af russiske Tropper, og efter at Sveaborg var bleven beskudt i 12 Dage, kapitulerede Fæstningen 3. Maj 1808. Efter en s. A. indtruffen større Brand paabødes Byens Omregulering 1811, og 27. Marts 1812 blev H. bestemt til Finlands Hovedstad. Og faktisk begyndte H. at blive Landets Hovedstad 1819. 1821 blev Landets øverste politiske Institution,

det kejserlige Senat, flyttet dertil fra Åbo, og efter Åbos Brand 1827 ogsaa Universitetet (som Aar 1900 i alt havde 138 Lærere og 2495 Studenter, fordelte efter Hjemstedet paa 6 Afdelinger, 5 Fakulteter, af hvilke det teol. havde 175 Studerende; der var 95 Studenter paa hver 100,000 Indbyggere). Der har været holdt Landdag her 1863, 67, 72, 77—78, 82, 85, 88, 91, 94, 97, 99 og 1900 med overvejende lyse, men ogsaa i de senere Tider sorgtyngede Minder, dog altid mægtigt indgribende i det finske Folks Liv.

Byens Indbyggerantal, som 1810 kun var 3530, var 1850 20,750, og 1899 fandtes der i Byens sv.-finske luth. Menighed 88,618 Mennesker, deraf omtr. Halvdelen sv.talende og den anden Halvdel finsktalende, i den luth. tyske Menighed 774, i »Gardet«s Menighed 391, i de episkop. Metodisters Menighed 60, i den rom.-kat. Menighed 1253, i den jødiske 459, i den muhammedanske maaske 500. Den gr.-kat. Menighed angaves 1897 at have 1234 Medlemmer, saa at Byens samtlige Indbyggerantal i 1899 turde have været 93,289. Spørgsmaalet om den uforholdsmæssig store sv.-finske evang.-luth. Menigheds Deling har været paa Dagsordenen siden 1852, men er indtil videre ikke bleven iværksat. Menigheden betjenes af 12 Præster: en Kyrkoherde, 3 Kapellaner, 4 Komministre og 4 Pastorsadjunkter. — Af Byens Kirker opførtes 1826 til Interimsbrug en Trækirke, som endnu benyttes. Den luth. Kirke paa Sveaborg brændte ved Bombardementet 9.—10. Aug. 1855. Nikolaj-Kirken paabegyndtes 1830, men blev først indviet 1852 (opført i Renæssancestil). Den nye luth. Kirke i gotisk Stil blev indviet 1891. Den tyske luth. Menighed og den rom.-kat. Menighed have ogsaa deres egne Kirker. Af de russiske Kirker er den Uspenske Katedral fremtrædende ved sin smukke Arkitektur. Endvidere mærkes i Byen det saak. Alliancehus, den luth.-evang. Menigheds Hus og Kapel, Stadsmissionshyddan, Sörnäs bönehus, Hedningemissionshuset, hvor der ogsaa holdes Missionsskole og findes særlige Indretninger for kr. Kærlighedsarbejde, samt Diakonisseanstalten, Hjemmet for uhelbredelig syge, de blindes Hjem osv. — Blandt Foreninger for Videnskab og Kunst maa nævnes: Finska vetenskapssocietéten (1838), Finska historiska samfundet (1864 og 1875), Finska kyrkohistoriska samfundet (1891), Finska literatursällskapet (1831), Finsk-ugriska sällskapet, Fornminnesföreningen (1870), Svenska literatursällskapet (1885), Pedagogiska föreningen, Finska konstföreningen (1846), Konstnärsgillet, Föreningen för konstfliten i Finland (1874), Folkupplysningsällskapet (1872), Svenska folkskolans vänner, Finska folkskolans vänner, Fängelseföreningen (1870), Finska missionssällskapet (1859), Finska sjömansmissionssällskapet (1875), Föreningen för sårade och sjuke krigares vård, Lutherska evangeliiföreningen (1893), Nykterhetens vänner (1853) m. fl. *A. N.*

Helsingius. 1) **Gustaf Fredrik H.**, finsk Præst, f. i Hattula 27. Sept. 1815; hans Fader, Stabskaptajn Henrik Jacob H., tilhørte en gammel finsk Slægt, hvoraf der er udgaaet en Mængde Lærere og Præster og andre Embedsmænd (deriblandt Magister Georg H., f. 1662, blev Spr. i St. Michel 1679 og Præses for det derværende *consistorium extraordinarium* 1711—1713, Spr. i Borgå 1722 og første Domprovst ssteds 1724, d. 1741). Gustaf Fredrik H. blev Student 1833, fil. Kand. 1838, Mag. 1840, teol. Kand. 1843, teol. Licentiat 1845, præsteviet 1857. Efter at have gjort Tjeneste som Skolelærer i Wasa og som Lektor ved Åbo Gymnasium blev han Spr. i Lojo, hvor han døde 27. April 1886. — 1851 udgav han en isagogisk Lærebog »Kort handledning till den Hel. Skrifts kännedom«, der længe blev brugt ved Undervisningen i de finske Skoler. Hans »Försök till framställning af Finlands kyrkohistoria« I (1855), som kun omfatter den rom.-kat. Tid, var den eneste populært holdte Fremstilling af dette Emne indtil Elis Bergroths Arbejde (I, 269) udkom. — 2) **Petrus Jonæ H.**, f. i Helsingland 1592, studerede i Vesterås, ved hvis Skole han blev *collega*, præsteviet 1615, derefter paa Biskop Rudbeckius's Foranstaltning sendt til udenlandske Universiteter, besøgte særlig Helmstädt og Wittenberg, paa hvilket sidste Sted han maaske blev Mag. Ved sin Hjemkomst 1625 blev han Lektor og Konrektor og kort efter Rektor for Skolen i Vesterås, 1629 Spr. i Mora i Dalarne, 1641 i Falun. Her blev han Formand for det Konsistorium, som Rudbeckius lod indrette i denne By. Hos Dronning Kristina vandt han stor Yndest ved sit Vid, som dog ofte udartede til Platheder. End ikke hans Prædikener vare frie derfor. Han døde 23. Juni 1663. *O. A.*

Helsingør havde i Middelalderen 3 Tiggermunkeklostre: Fransiskanerkl. stiftet 1420, Dominikanerkl. stiftet 1425 og Karmeliterkl. stiftet 1430. De havde deres første »Huse« udenfor Byen, og ingen af dem naaede frem til at faa et Kloster inde i Byen. Dominikanerne fik 1441 en Grund udenfor Byens søndre Grav, hvor de opførte et mindre Kloster, som efter Ref. blev overladt Byen til et Hospital (1536), men da det ikke var stort nok, henlagdes det under en ny Hospitalsstiftelse, der oprettedes af Karmeliterklostret, som overdroges Byen 1541. Denne Stiftelse findes i den endnu bevarede store Klosterlevning, der, da den opførtes, heller ikke kom til at ligge i, men udenfor Byen, lige paa Bygrænsen. Den opførtes paa Stranden ligesom det nye Marienlyst. — Fransiskanerne gik 1497 ind under den strenge Observans og indviede Tirsdag før Mikkelsdag s. A. med stor Højtidelighed Nybygninger ved H. Deres Bygningsforetagende fortsattes endnu efter 1505, ikke en Menneskealder før Ref., men disse Bygninger synes at være sporløst forsvundne. Dertil skal nu bemærkes, at der fra Christian III's Tid af har været en staaende Strid i H. om den saakaldte Mariekirke og dens Omgang, som endte med, at Frederik II erklærede, at Kirken med dens Omgang og Fratergaarden ikke hørte med til Hospitalet. Endnu skal tilføjes, at der har været en Tradition i H. lige ned til Frederik V's Tid, godkendt af Resen og Langebek, som fastholdér, at den nævnte Kirke ikke er en Mariekirke, men en St. Pederkirke. Mærkeligt er det ogsaa, at den Gade, som ligger op til Klosterlevningen og ganske beherskes af den, ikke kaldes Mariegade, Hvidebrødregade eller lignende, men derimod St. Annegade efter

Fransiskanernes St. Anne Kloster, som efter de Forudsætninger, man for Tiden gaar ud fra, laa langt udenfor Byen, der, hvor det gamle Marienlyst nu ligger. *S. M. G.*

Helvede, af hel-viti ɔ: Hels (Dødsrigets) Straf, er Navnet paa de fordømtes evige Pinested. Enhver Religion, som ikke blot har ubestemte Forestillinger om Udødelighed, men som ogsaa kender Tanken om en Dom efter Døden, har i en eller anden Skikkelse Forestilling om et H. I G. T. er det først i de senere Bøger, at en saadan Dom og en derefter følgende evig Straf bryder klart frem (Dan. 12, 2). I N. T. er Tanken derimod til Stede overalt. Den hyppigste Benævnelse er Gehenna (se S. 176); paa andre Steder tales der om Mørket udenfor med Graad og Tænders Gnidsel (Mt. 8, 12), om den evige Ild (Mt. 25, 41), hvor deres Orm ikke dør, og Ilden ikke slukkes (Mk. 9, 46—48), om Søen, der brænder med Ild og Svovl (Joh. Aab. 19, 20; 20, 10), — altsammen billedlige Udtryk, som hvert fra sin Side skulle anskueliggøre den kvalfulde Tilstand (se Art. Evige Helvedstraffe, I, 824). H. er kun Navnet paa den Tilstand, der indtræder for de ugudelige efter Opstandelsen og den yderste Dom (se Art. Dommedag, I, 665), hvorimod Afgrunden, hvortil Dæmonerne før Dommen ere henviste (Luk. 8, 31; Apok. 9, 1 f.; 11, 7), og de ugudelige Menneskers Mellemtilstand mellem Døden og Opstandelsen (Luk. 16, 23) kan betegnes som Forstadier til H., men ikke som dette selv. *P. M.*

Helvede, Kristi Nedfart til, se Nedfart.

Helvedstraffe, evige, se I, 824.

Helveg. 1) **Hans Friedrich H.**, dsk Præst, f. i Bordesholm 10. Sept. 1816, gik i Skole i Odense, Slesvig og Kiel og blev Student dér 1833, studerede Teol. i Erlangen under I. C. K. Hofmann og tog 1839 i Gottorp teol. Eksamen. 1842—43 var han Kap. paa eget An- og Tilsvar hos Fr. Hammerich i Starup-Nebel, 1846 blev han Forstander for Rødding Højskole, og 1848—49 var han Feltpræst. 1850 blev han Diakonus og siden Hovedpræst ved Vor Frue Kirke i Haderslev, 1864 afsat af Preusserne. Efter Afsættelsen rejste han til Kbhvn, hvor han (1864—65) udgav det polit. Ugeblad »Danmark«. 1867 blev han Præst i Købelev paa Laaland, og dér døde han 20. Nov. 1901. 1886—99 var han tillige Stiftsprovst. Han har udfoldet en ret betydelig Forf.virksomhed. Bl. hans Skr. maa især mærkes: »Spaadommene eller Gud i Historien« (I—III, 1855—62); »Parabel og Offer, eller Natursymbolik« (1856); »Frimenighed og Apostelskole« (I—II, 1878—82); »Israels Aandsliv i Hjemfærdstiden« (1890); »Livstanke og Livsgerning« (1892). Fr. H. hørte til Grundtvigs Disciple og var i sine yngre Aar en betydelig, vækkende Prædikant; som Forf. var han mere dyb end klar. — 2) **Ludvig Nicolaus H.**, dsk Præst, Broder til fornævnte, fødtes i Odense 26. April 1818, blev Student fra Odense Skole 1835, teol. Kand. 1840. S. A. fik han Accessit for en Prisopgave om et gltestl. Emne. 1843—48 var han Udg. af Tidsskr. »For Literatur og Kritik«, og deri skrev han en Afhdl. om »Christian VI og den Tids relig. Bevægelser«, et Forarbejde til hans Livs Hovedværk: »Den dske K.s Hist.« (I—IV 1850—70; 2. Udg. 1857—83). Et Forsøg paa at vinde den teol. Licentiatgrad ved en Afhdl. »Om Troen og Guds Ord« (aftrykt i P. C. Kierkegaards »Forts. fra Pedersborg« II) mislykkedes; et Haab om at blive kaldet til Universitetet i Kristiania blev ikke opfyldt, og da han, sammen med J. F. Hagen (S. 325) konkurrerede om Professorposten i Khist ved Kbhvns Universitet, blev denne foretrukken. 1857 blev han kaldet til Odense som resid. Kap. ved St. Knuds Kirke og Præst ved Hospitalet (en Tid ogsaa ved Tugthuset). I denne Stilling virkede han til 1883. 1879 blev han Æresdoktor i Teologien ved Kbhvns Universitets Firehundredaarsfest. Han døde 5. Sept. 1883. Foruden hans »dske K.'s Hist.« maa man af hans Forfatterskab nævne en Udlæggelse af Korinthierbrevene (1865). Sammen med C. J. Brandt udgav han det fortjenstfulde Værk, »Den dske Psalmedigtning« (I—II 1846—47). Efter hans Død udkom en Samling af hans Prædikener (1884). Han var en af Grundtvigs betydeligste Disciple, Ordstyrer paa det første Vennemøde (1863) og en af dem, der tog til Orde (i »Om Grundtvigs sære Indfald«), da Martensen havde skrevet »Til Forsvar mod den saak. Grundtvigianisme«. 1849—52 var han Redaktør af »Kirkehist. Samlinger«, udg. af »Selskabet for Danmarks Khist.«, der talte ham blandt sine Stiftere; 1855—57 var han Medudgiver (med C. J. Brandt) af »Dansk Kirketidende«, en Tidlang ogsaa af »Nord. Maanedsskr. for kr. og folkelig Oplysning«. 1852 var det ham, der ved en Artikel i »Berl. Tidende« gav det første Stød til Opførelsen af Johanneskirken paa Nørrebro i Kbhvn, og 1871 var han med til Dannelsen af »Udvalget for dsk.-amerik. Mission«, hvis Formand han i flere Aar var. Han tog Del i Askov-Ordinationen (se Art. C. Appel I, 127). L. Schrøder har skrevet hans Biografi (1884).

Helvetiske Bekendelser, se Schweizerske Bekendelser.

Helvetius, Claude Adrien, materialistisk Filosof, f. i Paris 1715, var først Generalforpagter, siden Hovmester hos den fr. Dronning. Han omgikkes meget Tidens skønne Aander og optraadte 1758 som Forf. med Skriftet *De l'esprit*, der Aaret efter blev brændt paa Grund af dets aabenbare Kynisme. H. maatte da forlade Frankrig, men fandt et Fristed, først hos Georg III af England, senere hos Katarina II og Frederik den store. Siden vendte han tilbage til Paris, hvor han døde 1771. Efter hans Død udkom *De l'homme* (1773—74). Hans samlede Skr. ere udg. i 7 Bd. (Zweibrücken 1784). Om hans Filos. se H. Høffding, Den nyere Filos.'s Hist. I, 415 f.

Helvidius, en Discipel af den arianske Biskop Auxentius i Milano (I, 183), levede i Rom under Biskop Damasus (o. 380) og skrev da et Skrift, i hvilket han bekæmpede Tanken om, at Maria var vedbleven at være Jomfru, for derved at ramme den voksende Tilbøjelighed til at leve i ugift Stand. 384 skrev Hieronymus et Skrift imod ham, og det er gennem dette, vi have lært H.s Tanker at kende; hans eget Skrift er gaaet tabt.

Helyot, Pierre (Hippolyte), fr. Fransiskaner, f. i Paris 1660, traadte 1683 ind i den fr. Kongregation af regulerede Fransiskaner-Tertiariere af den strenge Observans (Picpus-Kon-

gregationen). For at skrive Munkeregelernes og Munkeordenernes Historie gjorde han lange Rejser i Frankrig og Italien, og efter 25 Aars Arbejde udgav han anonymt *(Hist. des ordres monastiques religieux et militaires et des congrégations séculières* (I—VIII, Paris 1714—19; overs. paa Tysk I—VIII, Leipz. 1753—56), et i mange Henseender meget fortjenstfuldt Værk, der er ledsaget af Afbildninger. Han er ogsaa Forf. til Andagtsbogen *Le Chrétien mourant* (Paris 1695). Efter hans Død (5. Jan. 1716) fortsatte *P.* Bullot Udg. af hans Munkeværk.

Hemam, horitisk Slægt i Edom (1 Mos. 36, 22), i 1 Krøn. 1, 39 kaldet Homam (dog i LXX Heman). *L. G.*

Heman. Nævnes 1 Kong. 5, 11 [4, 31] blandt 4 berømte Vise (Tankesprogsdigtere), der overstraaledes af Salomo, altsaa vel som en, muligvis lidt ældre, samtidig af denne Israels vise Konge. Medens i 1 Kong. kun Etan udtrykkelig kaldes Esrahit, henføres de i 1 Krøn. 2, 6 alle 4 til Serahiternes (= Esrahiternes) judæiske Slægt. At den i Overskriften til Ps. 88 nævnte H. fører samme Tilnavn »Esrahiten«, ser mistænkeligt ud. Thi H. i Psalmen maa uden Tvivl opfattes som Davids bekendte levitiske Sangmester H. af Kahatidernes Æt, hvortil Korahs Børn, som nævnes i Overskriften, hørte (f. E. 2 Mos. 6, 18. 21). Han omtales ved Siden af Asaf og Etan ofte i Krøn. (1 Krøn. 6, 18 [33]. 15, 17. 19. 16, 41. 42. 25, 1—6. 2 Krøn. 5, 12. 29, 14. 35, 15) og kaldes ligesom disse med Æresnavnet »Seer« (1 Krøn. 25, 5; jvfr. 2 Krøn. 35, 15). Dersom man vil fastholde Forskellen mellem en judæisk og levitisk H., maa altsaa »Esrahiten« i Ps. 88 bero paa en Misforstaaelse. Flere ere dog trods den genealogiske Uklarhed tilbøjelige til at tænke paa samme H. Forekomsten ved Siden af Etan, og den noget ældre Alder end Salomo, taler vel til Gunst herfor. Man har endelig m. H. t. Benævnelsen »Mahols Sønner« 1 Kong. 5, 11 [4, 31] om (nogle af) de Vise formodet, at det gælder H. og Etan som b'ne mahol ɔ: Dansens Børn, sigtende til religiøs Dans hos Leviterne. *L. G.*

Hemdan, en Edomit (1 Mos. 36, 26); læses i 1 Krøn. 1, 41 ved en Fejlskrift »Hamran«. *L. G.*

Hemerli, Felix, rom.-kat. Præst, er født i Zürich, rimeligvis 11. Sept. 1388. 1406 kom han til Erfurt som Student og derfra til Bologna. 1412 var han i Zürich, hvor han blev Kannik ved Grossmünster. 1. Maj 1413 opholdt han sig, uden at have opgivet sin Præbende i Zürich, paany i Erfurt for at fortsætte sine Studier, og dér blev han Baccalaureus i Retsvidenskaben. Senere var han paa Konstanzer-Konciliet, og o. 1421 blev han Præst for Ursus-Stiftet i Solothurn, hvor han indførte forskl. Reformer. 1423 kom han til Bologna, og dér erhvervede han sig Licentiat- og (1424) Doktorgraden i den kanoniske Ret. Hans Doktordiplom — det ældste, vi have — findes i Zürichs Landesmuseum. 1. Dec. 1424 var han igen i Zürich og fortsatte Reformen af Kapitlet. Dér udgav han ogsaa flere Skrifter, der vidne om, at han delte baade Tidens Tro og Overtro; men tillige angreb han Præsteskabet og Tiggermunkene, der støttede de slette Paver. Hans Hovedskr. er Dialogen *De nobilitate,* i hvilken han bekæmper sin Fødebys Fjender, Schwyzerne, med stor Lidenskabelighed. 1428 blev han Kantor i Domherrestiftet i Zürich; 1429 var han tillige Kannik ved St. Moritz i Zofingen. 20. Juli 1440 var han med ved Pave Felix V's (se I, 165) Indtog i Solothurn, 4. Okt. 1442 ved Frederik III's. H. laa stadig i Strid med de andre Korherrer ved Grossmünster, og da han i Febr. 1454 var i Zürich i Anledn. af denne Bys Fredslutn. med Eidgenossenschaft, blev han taget til Fange og ført bunden til Konstanz, hvor han først sad i Slottet Gottlieben, hvor Hus havde siddet; senere blev han udleveret til Luzern, hvor Fransiskanerne tog ham i Forvaring. Hans sidste Skrift er en Dialog *De religiosis proprietariis.* Han døde før 1464; i det Aar tales der nemlig om ham som død. Sebastian Brant (I, 380) udgav 1497 for første Gang de fleste af hans Skrifter i et Foliobind og vistnok samtidig Dialogen *De nobilitate.* Trienter-Konciliet satte alle hans Skrifter paa Fortegnelsen over forbudte Bøger.

Hemmet, Iver Iversen, Biskop i Ribe, fødtes i Hemmet i Ribe Stift 1564, var i nogle Aar paa Hveen for at hjælpe Tyge Brahe med hans astronomiske Beregninger, blev 1590 Rektor i Ribe, 1596 Lektor i Teol. dér og Præst i Vester Vedsted. 1614 blev han Ribe Biskop. D. 6. Juli 1629. Han udgav en Almanak for 1592.

Hemming (ogsaa *Henningus, Enningus),* Biskop i Finland 1338—1366. Født i Uppland, var Kannik i Åbo allerede 1329. Efter Biskop Bengts Død blev han enstemmigt valgt til Biskop af Kapitlet i Åbo, og efter at Ærkebiskop Peder i Upsala var underrettet om Valget, blev H. indviet til sit nye Embede. Som Biskop virkede H. med Nidkærhed og Fromhed for at ordne det finske Kirkevæsen, hæve dets Anseelse og udvide dets Privilegier. 1340 stiftede han Domprovstembedet, rimeligvis har han ogsaa indført Kor- og Messepræster ved Domkirken. Cølibatsloven, som allerede 1248 var bleven anbefalet til Efterlevelse i Sverig, tillempede H. saaledes for Åbo Stifts Vedkommende, at han 1350 anbefalede Præsterne at sende deres Børn bort fra deres Hjem og Menigheder. 1352 udfærdigede han ved et af de aarlige Præstemøder i Åbo Statuter angaaende det finske Præsteskabs Pligter og Kirkeskikkene, paa dette Omraade den ældste Kirkeordning for Finland. Det vides ogsaa, at han foretog Visitationsrejser selv til de nordligste Dele af sit vidtstrakte Stift. Ved Kongebrev af 1352 bestemtes, at 10 af Finlands daværende Præsteembeder skulde være kongelige Kald; alle øvrige skulde besættes af Biskoppen. Under sin Omsorg for K.s Rettigheder overfor Kongemagten udøvede H. en saa stor Indflydelse, at han endog ophævede en kgl. Beslutning. Til den hl. Birgitta stod han i Venskabsforhold og var paa hendes Opfordring rejst til Clemens VI i Avignon 1348 eller 1349 for at give denne Pave Underretning om hendes Aabenbarelser. Han døde 21. Maj 1366, og 1499 udvirkedes Pavens Tilladelse til hans Beatification og Skrinlægning, som dog først fandt Sted 1514. Det vidtløftige Ceremoniel ved hans Beatification er endnu opbevaret, og hans jordiske Levninger gemmes i Åbo historiske Museum. I finske Kalendarier for ældre Tider findes hans Navn for 22. Maj og 1. Okt. *A. N.*

Hemming, Henriksson, finsk Psalmedigter, f.

i Masku ved Åbo, nævnes som Spr. dér 1587 til sin Død 1618 eller 1620. Han var en af de 27 Deputerede fra Åbo Stifts Præsteskab, som paa Rigsdagen i Upsala 1594 underskrev Troskabsløftet til Kong Sigismund. Han udgav 1610—14 en efter Jakob Fenno bearbejdet finsk Psalmebog, hvoraf nye Oplag udkom 1621, 1637, 1639 og 1652 efter Forf.s Død. Paa Finsk oversatte han ogsaa de af Finnen Theodoricus Petri Ruth i Greifswald 1582 udgivne lat. Skolesange: *Piæ cantiones ecclesiasticæ et scholasticæ* under Titlen »Vanhain Suomen maan Piispain ja Kircon esimiesten Latinan kielised laulud aina Suomen schouluissa veisatud« (ɔ: gl. lat. Sange af finske Biskopper og Kirkeforstandere, som altid ere blevne sungne i Finlands Skoler). Delvis nye Bearbejdelser deraf ere udkomne paa Finsk 1900. *A. N.*

Hemmingsen, Niels. Denne navnkundige Teolog var født 1513 (nogle sige 1511) i Errindlev paa Laaland. Hans Forældre vare jævne Bønderfolk. Da hans Fader døde tidlig, hjalp hans Farbroder, der var Smed, ham til at studere, hvortil hans Hu stod. Efter mangeaarig Skolegang paa forskellige Steder, sidst i Roskilde, hvor Rektor Niels Blach tog sig venlig af ham, og i Lund, hvor han nød Undervisning af den kyndige Græker, Bent Arvidsen, naaede han saa vidt, at han 1537 kunde afgaa til Universitetet i Wittenberg. Paa Rejsen derhen blev han udplyndret for det lidet, han ejede. Men ved gode Menneskers Hjælp lykkedes det ham dog at naa sit Maal, og ved sin fortrinlige Begavelse og udholdende Flid naaede han videre paa Videnskabernes Bane end de fleste af hans samtidige. Særlig knyttede han sig til Melanchthon, hvis Læremaade han fuldstændig tilegnede sig, og med hvem han i alle Henseender delte Aandsretning.

Nogen Tid efter sin Hjemkomst blev N. H. 1543 Professor i Græsk ved Universitetet og 1545 i Dialektik. Samtidig maatte han ogsaa for en Tid overtage Undervisningen i Hebraisk, ligesom han 1547 efter Menighedens Ønske i et Aars Tid betjente Præsteembedet ved Helligaandskirken, indtil man kunde finde en anden duelig Mand dertil. Som Prof. i Dialektik fortolkede han jævnlig bibelske Skrifter for at vise den dialektiske Metodes Anvendelse i Fortolkningskunsten. Derved banedes Vejen for ham til den teol. Lærerstol, hvortil han 1553 beskikkedes. Nu var H. endelig kommen paa sin rette Hylde, og i forholdsvis faa Aar udfoldede han en saa betydningsfuld Virksomhed som Docent og teol. Forfatter, at hans Navn snart blev bekendt i det lærde Europa, medens en Skare taknemmelige Disciple ærede ham som deres uforlignelige Læremester. Da Christian III i Anledning af de i Tyskland verserende Lærestridigheder angaaende den hellige Nadvere forlangte en klarende og beroligende Udtalelse af Kbhvns Universitet, blev det overdraget H. at udarbejde en saadan. Dette skete 1557 i hans »Tavle om Herrens Nadvere«, en kortfattet Fremstilling af de afvigende Opfattelser af dette Lærestykke med særlig Fremhævelse af den luth. Lære som den rigtige. Den blev underskreven af alle Professorerne og kan i visse Maader betragtes som Bekendelsesskrift for den danske Kirke. H. havde udtalt sig i Overensstemmelse med den augsb. Konf., og kort efter blev han kreeret til Dr. theol. af Prof. Joh. Machabæus i Overværelse af Kong Christian og dennes Svigersøn Kurfyrst August af Sachsen samt mange andre høje Herrer.

Fra den Tid af kan H. betragtes som Hovedet for Kbhvns Universitet. Ved en overordentlig Flid i sin Embedsvirksomhed foregik han sine Medlærere med et lysende Eksempel, og intet akad. Anliggende af Vigtighed afgjordes uden hans Samtykke. Han beklædte gentagne Gange Rektorværdigheden, og 1572 beskikkedes han til Universitetets Vicekansler. Efter kgl. Befaling forfattede han 1569 de 25 Religionsartikler, som enhver fremmed, der tog Bolig her i Riget, skulde sværge paa (se Fremmedart. S. 118), og han var saaledes anden Gang den danske K.s Ordfører ved Affattelsen af et vigtigt Bekendelsesskrift. — Med Hensyn til det lærde Skolevæsen og Ungdomsdannelsen i det hele indtog H. en ledende Stilling, som flere Skoleordninger og lignende Bestemmelser fra hin Tid vise. Kort sagt, det var ikke ufortjent, at der tillagdes ham Navnet »Danmarks almindelige Lærer«; thi ingen Mand har i højere Grad end han paatrykt Aandslivet sit Præg her til Lands i det Tidsrum, da han uanfægtet stod i sin Kraft. Det mest ejendommelige i saa Henseende, ved Siden af det religiøse og sædelige Element, er den stærke Hævdelse af den klassiske Dannelses gennemgribende Betydning og derhos en streng Aandsgymnastik gennem logisk-dialektiske Øvelser.

Som Skribent var H. utrættelig. 1555 udkom hans Metodelære (»De methodis«), der viser hans fortræffelige Greb paa akad. Lærervirksomhed og agtedes for »en gylden Bog«, der vandt stort Bifald baade hjemme og ude. Hans Haandbog i Dogmatik og Moral (»Enchiridion theol.«), der udkom 1557, benyttedes længe baade her i Landet og i Udlandet som Lærebog i den systematiske Teologi og oplevede en Mængde Oplag. I den nyere Tid har H.s Behandling af de etiske Spørgsmaal tildraget sig Opmærksomhed som et af de tidligste Forsøg indenfor den luth. K.afdeling paa at give en teol. Etik. Af ikke ringere Betydning er H.s latinske Evangeliepostil (1561), der blev oplagt mangfoldige Gange i Udlandet og oversat paa Dansk, Tysk og Engelsk. Hovedvægten lægges paa en omhyggelig logisk Disposition for ligesom at tvinge Læseren til en alvorlig Tænkning over Teksten. — Ved sin »Pastor« (1562), en Fremstilling af alt, hvad der hører til en evang. Præsts og Sjælesørgers Gerning i Levned og Lære, har H. lagt Grunden til Pastoralteologien indenfor den evang. K. (se J. H. Paulli, N. H.s Pastoralteologi). Endvidere maa nævnes en lang Række eksegetiske Arbejder over den største Del af det N. T.s Skrifter og nogle af Davids Psalmer, som H. fra Tid til anden udgav. En egen Plads blandt hans Skrifter indtager hans Naturret (»De lege naturæ«), der udkom 1562 og siden oftere. Fra den filosofiske Etiks Side har man anerkendt dette Skrift som et betydningsfuldt Arbejde, hvis Antropologi udmærker sig ved »rige og dybt indtrængende Betragtninger«, og Retshistorikere nævne det som en af det 16. Aarh.s mærkeligste Frembringelser og give Forf. en Plads i Naturrettens

Historie som en værdig Forgænger for Hugo Grotius. — Nærmest af opbyggelig Art var det 1570 udg. Skrift: »Livsens Vej, det er en vis og kristelig Undervisning om, hvad et Menneske skal vide, tro og gøre, som til det evige Liv vil indgaa«, hvilket H. ønskede betragtet som en Bekendelse om »den Lærdom, han havde ført i Københavns Skole og Kirker henved 30 Aars Tid«, og som snart oversattes paa Latin, Tysk, Engelsk og Islandsk. Hans »Libellus de conjugio, repudio et divortio« (1572) er nærmest en Haandbog for Kapitelsmedlemmer, der skulde dømme i Ægteskabssager, medens Bogen »Om Ægteskab«, der udkom s. A., behandlede Emnet populært og opbyggeligt. 1572 udkom endvidere en gennemset og samlet Folioudg. af alle H.s Kommentarer til Apostelbrevene, et anseligt Værk, der vidner om Forf.s teol. Grundighed og store dialektiske Klarhed.

Ved denne Tid stod H. paa sit Højdepunkt, lige anset og æret baade hjemme og ude. Men en saadan fremskudt Plads har sine Farer og Vanskeligheder. Som gammel Discipel af Melanchthon var H. tilbøjelig til at gaa lettere hen over Forskellen mellem Lutheranerne og de reformerte. Herom var der vel allerede tidligere ymtet fra en og anden Side, og H. havde 1571 i Skriftet »Demonstratio indubitatæ veritatis de Domino Jesu«, ved sin Bestridelse af Ubikvitetslæren vist, at han bestemt tog Afstand fra de lutherske Ivrere. Et længere Besøg, som nogle sachsiske Lærde af kryptokalvinistisk Retning 1572 aflagde her i Landet, har vistnok fremskyndet Krisen, da vi vide, at de jævnlig havde Omgang med H. Nok er det, at denne 1574 i et større dogmatisk Skrift (»Syntagma institutionum Christianarum«) udtalte sig paa en Maade, der viste, at han hyldede den kalvinske Nadverlære. Den nærmeste Følge heraf var, at Kong Frederik II, der maa være bleven gjort opmærksom paa denne Udtalelse, lod H. kalde og paalagde ham og hans Medlærere intet ydermere at disputere angaaende Nadveren. Da der imidlertid samtidig i Sachsen blev opdaget Forsøg paa at indsmugle Kalvinismen, søgte nogle af de i den Anledning anklagede at forsvare sig ved at vise hen til, at en Teolog af H.s Anseelse delte deres Anskuelser. Herom underrettedes Frederik II af sin Svoger, Kurfyrst August, der trængte haardt ind paa Kongen for at faa ham til at bortrydde en saadan Fare for den danske Højskoles og Kirkes lutherske Ortodoksi. Efter forskellige ubehagelige Forhandlinger maatte H. 1576 gaa ind paa at tilbagekalde, hvad han om Nadveren havde lært i »Syntagma«. Men derved blev det ikke. Da man i Genéve udgav Skriftet i Eftertryk, vakte det saa megen Opsigt, at Frederik II under stærk Pression fra sine nære Slægtninge ved Hofferne i Dresden og Schwerin maatte gaa ind paa at fjerne H. fra Universitetet. Det har vel næppe været Meningen, at han for stedse skulde give Afkald paa sin Lærervirksomhed. I alt Fald skriver Kongen 29. Juli 1579 til Kansler Niels Kaas, at det er hans Vilje, at N. H. »paa en Tid lang bliver afsat« og straks tager Bolig ved sit Kannikedømme i Roskilde. Men han kom dog ikke mere tilbage til Universitetet, skønt han til en vis Grad vedblev at staa i Nummer som teol. Professor. Saa længe Frederik II levede, afholdt H. sig fra offentlig Forfattervirksomhed. Men han kunde og vilde maaske heller ikke forhindre, at hans Skrifter stadig optrykkedes i Udlandet, og at navnlig Simon Gulart i Genéve 1586 besørgede den skønne Folioudg. af hans »Opuscula theologica«. Efter Frederik II's Død fik H. friere Hænder og udgav endnu en Række Skrifter, der vidne om hans mærkelige Aandsfriskhed, deriblandt: »Antidotum adv. pestem desperationis« (1590); »Tractatus de gratia universali« (1591); »Comment. in Euang. sec. Johannem« (2 Bd. i Fol. 1590—91); »Enarratio viginti et unius Psalm. priorum Davidis« (1592); »Brevis repetitio doctrinæ de universali gratia« (1595). H.s Skrifter om Guds »almindelige Naade« ere mærkelige, fordi de vise, at skønt han stod Calvin nær i Nadverlæren, skilte han sig dog bestemt fra ham i Læren om Naadevalget. En Del af disse ligesom af de tidligere nævnte Skrifter udkom i gentagne Oplag og oversattes i forskellige Sprog. — Efter et ualmindelig langt og virksomt Liv døde N. H. 23. Maj 1600 i Roskilde. Kun saare faa danske Teologer kunne i europæisk Navnkundighed stilles ham ved Siden, ingen over ham. *H.F.R.*

Hemor, se Hamor.

Hen (Sak. 6, 14). Opfattes med Rette paa Grund af V. 10 (Josija) nu ikke mere som Navn (Vulg., Luther, Dsk Overs.), men med LXX appellativisk; den omtalte Krone skal ogsaa minde om (Josija) Sefanjas Søns ædle og gæstfri Adfærd (hēn). *L. G.*

Hena. Nævnes 2 Kong. 18, 34. 19, 13 (Jes. 37, 13) blandt de assyr. Erobringer sammen med Ivva (LXX: Ana og Ava), ligesom dette rimeligvis i det nordl. Syrien. *L. G.*

Henadad, levitisk Slægtsøverste (Esra 3, 9; Neh. 3, 18. 24. 10, 10 [9]). *L. G.*

Henderson. 1) **Alexander H.**, f. i Skotland o. 1583, studerede i St. Andrews og blev 1603 *M. A.* Efter en Del Aars Virksomhed ved Universitetet blev han 1614 Præst paa Landet. I Beg. var han Episkopalist, men han sluttede sig snart til de strenge Presbyterianere, og paa Synoden i Perth 1618 tog han Ordet imod »de 5 Artikler«, ved hvilke nogle af den biskoppelige K.s Skikke skulde indføres i Skotland. I mange Aar levede han derefter stille i sin Præstegerning, men da Karl I søgte at paatvinge Skotterne den anglik. Liturgi, traadte han i Spidsen for den presbyt. Modbevægelse, der hurtig voksede sig stærk og tilsidst gav sig Udtryk i »den store Covenant« af 1638 (I, 562). I denne Bekendelse protesteres der mod »overtroiske og papistiske Skikke«, og til Slutning sværge Underskriverne paa, at de ville værge »den sande, reformerede Religion«. Den fik talrige Underskrifter i alle Landets Egne, men blev forkastet af Universiteterne i St. Andrews og Aberdeen. Paa Synoden *(General Assembly)* i Glasgow 21. Nov. s. A. valgtes H. til Moderator med kun 1 St. imod, hans egen, og Forsamlingen stadfæstede den vedtagne Bekendelse. Det skyldtes hans kloge og besindige Optræden, at Kongen viste Eftergivenhed. Ved denne Tid blev han forflyttet til Edinburgh, og da Covenanternes Hær faldt ind i England, fulgte han med den, holdt igen mod de krigerske Lyster og opnaaede ad diplomatisk Vej Traktaten af 7. Aug.

1641. Han var under Borgerkrigen de skotske Presbyterianeres Ordfører, og den Covenant, som de sluttede med det eng. Parlament, var hans Værk. I Westminster-Forsamlingens Arbejde deltog han især ved Affattelsen af Anordninger for Gudstjenesten, men 1646 blev han revet bort af Døden. Han staar i Række med Knox og Melville som en af den skotske Presbyterianismes største Repræsentanter; han var en lærd Teolog, men fremfor alt en stor Organisator, og ved sit fredsæle Sind, sin overlegne Klogskab og sin fine Takt blev han en Diplomat af høj Rang (Aiton, Life and Times of A. H., London 1836). — 2) **Ebenezer H.**, f. i Skotland 1784, uddannedes 1803—5 i R. Haldanes Missionsskole og skulde udsendes til Indien, men det østind. Kompagni forbød paa den Tid Missionærer at virke paa dets Omraade, og han rejste derfor med Præsten John Paterson til Danmark for at søge Tilladelse til at gaa til Serampur. Da ogsaa denne Plan strandede, tog han Ophold her, lærte Dansk og blev Præst for den eng. Menighed i Helsingør. Efter Bombardementet paa Kbhvn 1807 flyttede han til Göteborg, hvor han prædikede for de danske Fanger (»16 korte Prædikener«, Göteb. 1809; sjælden). Han berejste Sverig, Lapland og Finland og grundede 1811 en kongregationalistisk Menighed i Sverig. Fra 1812 opholdt han sig atter i Kbhvn, hvor han paa det britiske Bibelselskabs Vegne ledede Udarbejdelsen af en isl. Bibelovers. Efter at det dske Bibelselskab var grundet under hans Medvirken, rejste han i 2 Somre paa Island og uddelte 5000 Bibler og ligesaa mange N. T.; om disse Rejser har han fortalt i sit Værk *Iceland* (1—2, Edinburgh 1818). I Kbhvn færdedes han i videnskabeligt og kirkeligt interesserede Kredse og var en hyppig Gæst i det Hammerichske Hus. 1817 udnævnte Universitetet i Kiel ham til *Dr. phil. h. c.* 1819 rejste han til St. Petersborg, hvor han boede i nogle Aar og besørgede Udgivelsen af Bibelovers. i flere Sprog og Dialekter, men han fratraadte sin Stilling i det britiske Bibelselskab, da han blev uenig med det angaaende dets tyrkiske Overs. 1825 rejste han til London, og 1826—30 var han Prof. i Hebr. ved en, 1830—50 ved en anden kongregationalistisk Præsteskole; 1840 blev han Æresdoktor i Teol. ved Kbhvns Universitet. Han kendte ikke faa gamle og nye Sprog og var Specialist i de semitiske Sprog. Foruden en Række Overs. af gltestl. Skrifter udgav han et syr. Leksikon. Efter i de sidste Aar af sit Liv at have virket som Præst døde han 1858 (Memoir of E. H., by Thalia S. H., London 1859, 2. Udg. 1860). *C. E. F.*

Hengstenberg, Ernst Wilhelm, tysk Teolog, f. 20. Okt. 1802 i Fröndenberg i Westfalen, d. i Berlin 28. Maj 1869, tilhørte en reformert Præsteslægt. 1819 gik H. til det nys oprettede Universitet i Bonn og studerede her Teol., men samtidig kastede han sig med endnu større Iver over Studiet af Filos. og især Filol. Bl. a. dyrkede han Studiet af flere semit. Sprog. Trange Kaar nødte ham til foreløbig at opgive at leve alene for Studier, men han fik en god Stilling som Medhjælper i Basel hos den senere Prof. Stähelin, hvem han underviste i flere semit. Sprog og paa andre Maader gik til Haande. Under dette Ophold i Basel (1823—24) foregik der et væsentlig Omslag med H., der hidtil havde været temmelig stærkt paavirket af Datidens Rationalisme. Han blev nu en varm Talsmand for den sande troende Krdm og kom til den Overbevisning, at denne fandt sit bedste Udtryk, ikke i den reformerte, men i den luth. Bekendelse. 1824 gik han til Berlin, tog Licentiatgraden i Teol., blev først Privatdocent og 1826 Prof. extraord. i Teol. ved Universitetet. Fra Beg. af traadte han skarpt op imod al Slags Rationalisme, hvad der skabte ham mange Fjender, ogsaa i Regeringen, og man søgte at faa ham til at modtage bedre lønnede Stillinger i Provinsbyer for saaledes at fjerne ham fra Berlin, men han afslog det og blev til sin Død i Berlin, fra 1828 som Prof. ord. 1827 blev han Redaktør af »Evangelische Kirchenzeitung«, som snart blev Hovedorgan for den ortodokse Krdm og den luth. Lære ligeoverfor Rationalismen. Hans Indflydelse gennem Kirketidenden var meget stor, og han virkede mere herved end ved sine Forelæsninger, da han som Docent og Foredragsholder ikke var noget særlig fremragende. Ved sine Felttog imod Rationalismen vandt han sig ikke faa Venner, men han fik ogsaa mange Fjender, som ofte vare meget nærgaaende i deres Domme. 1830 angreb han i sin »Evang. Kirchenzeitung« de højt ansete Professorer Gesenius (S. 207) og Wegscheider som Vranglærere, vistnok ikke uden Grund, men som meget ofte ellers, med ikke liden Ensidighed. Hele denne Sag vakte stort Røre. Men Angrebet var ikke enestaaende. Mange andre Personer og Institutioner, der vare smittede af Rationalisme, bleve Genstand for hans Anfald. Men hvor ofte det end hændtes, at Mænd, der ikke stod hans Anskuelser meget fjernt, maatte tage Afstand fra ham, kan man ikke nægte, at han har bidraget ikke uvæsentligt til, at den gamle Rationalisme i Tyskland tilsidst blev overvundet og svandt hen. Hans Hovedfag var Studiet af G. T. Han har saaledes bl. a. udgivet »Beiträge zur Einleit. in das Alte Test.« (1833—34), hvori han hævder de traditionelle Opfattelser om Bøgernes Affattelsestid osv. lige overfor den nyere Kritik, ofte unægtelig paa en temmelig advokatagtig Maade, men altid med Skarpsindighed og Lærddom. Et af hans Hovedværker er hans »Kommentar über die Psalmen« (2. Udg. 1849—52). Efter hans Død udkom »Gesch. des Reiches Gottes unter dem alten Bunde« (1869—71), en Række Forelæsninger, han havde holdt i sine sidste Aar. 1841 udgav han »Die Bücher Moses und Aegypten«, hvori han benytter Champollions, Rosellinis og Wilkinsons Opdagelser i Ægypten. De senere Ægyptologers Granskninger vilde han derimod slet ikke anerkende, ligesom han ogsaa forkastede Teologernes Resultater. Den nyere krit. Behandling af G. T. vilde han heller ikke gøre nogen som helst Indrømmelse. Af hans Disciple kunne nævnes: Hävernick, Keil, Philippi, Caspari o. fl.; af hans Modstandere: Dorner, Kahnis og K. Schwarz, der i »Zur Gesch. der neuesten Theologie« (Leipz. 1869; Dsk Overs. Kbhvn 1869) er meget haard imod H. (J. Bachmann, E. W. H., Gütersloh I—II 1876—80). *V. S.*

Henhöfer, Aloys, f. 11. Juli 1789 i den rom.-

kat. Landsby Völkersbach i Nærh. af Karlsruhe, kom 1802 i Skole hos Piaristerne i Rastatt og 1811 som Student til Universitetet i Freiburg i Breisgau, hvor især L. Hug fik Indflydelse paa ham. Efter at have været Huslærer i flere Aar blev han Præst i Mühlhausen, og dér gennemlevede han en relig. Gæringstid, der bragte ham til mere og mere at bryde med det rom.-kat. Under stor Tilslutning prædikede han i Mühlhausen om Guds frie Naade i Kristus og udgav, da den rom.-kat. Kirkestyrelse satte sig i Bevægelse mod ham, sit første Skrift: »Christl. Glaubensbekenntniss des Pfarrers H. von Mühlhausen«. 1823 traadte en Del af hans Menighed og hans rom.-kat. Kirkepatron over til den evang. K., og da han selv havde gjort det samme Skridt, blev han af Storhertugen af Baden kaldet til evang. Præst i Graben ved Karlsruhe. Dér førte han baade med Pen og Mund en modig Kamp mod Rationalismen og Romerkirken og var til stor Velsignelse for mange. Han døde 5. Dec. 1862 (E. Frommel, Aus dem Leben des Dr. A. H., 1880; K. F. Ledderhose, Erinnerungen an Dr. A. H., Heidelb. 1885).

Henke. 1) **Heinrich Philipp Konrad H.**, tysk Kirkehistoriker, fødtes 1752 i Hehlen ved Weser, studerede i Helmstädt, blev 1778 overordentl., 1780 ordentl. Prof. i Helmstädt og Direktør for det teol. Seminarium, 1786 »Abt« for Klostret Michaelstein og Forstander for Præsteseminariet dér, 1801 Generalsuperintendent for Diøkeset Schöningen, 1803 »Abt« af Königslutter og 1804 Vicepræsident for Konsistoriet og Kurator for Karolinum i Braunschweig. 1807 var han, som Medlem af Prælatkurien, i Paris for at hylde Kongen af Westfalen, og 1808 gav han Møde paa Stænderforsamlingen i Kassel. Han døde 1809. Hans Hovedfag var Kirkehistorien, men han holdt ogsaa Forelæsninger over Dogmatik. Hans »Allg. Gesch. der christl. K. nach der Zeitfolge« (I—VI, Braunschweig 1783 f.; fortsat med VII—IX af S. Vater, 1819—20), der er stærkt rationalistisk farvet — hele K.'s Historie er for ham en lang Række Billeder af den mskl. Forstands sørgelige Forvildelser — var længe en skattet Lærebog i Kirkehistorie (F. C. Baur, Epochen der kirchl. Gesch.schreibung, Tüb. 1852, 192). Til Grundlag for sine dogmat. Forelæsn. brugte han sine *Lineamenta institut. fidei Chr. historico-criticarum* (ed. II 1785). Han udgav ogsaa (1794—99) et »Archiv für die neueste Kirchengesch«. — 2) **Ernst Ludwig Theodor H.**, Søn af foreg., er født i Helmstädt 1804 og valgte ogsaa Kirkehistorien til sit Fag. 1826 optraadte han som Docent i Jena, 1828 blev han Prof. ved Karolinum i Braunschweig, 1833 overordentl. Prof. i Teol. i Jena, 1836 Konsistorialraad og Direktør for Præsteseminariet i Wolfenbüttel, 1839 Jul. Müllers Efterfølger som Prof. i prakt. Teol. i Marburg. Dér døde han 1. Dec. 1872. Som Teolog var han Schleiermacherianer og Ven af Unionen. Hans betydeligste Arbejde er Monografien: »Georg Calixtus und seine Zeit« (I—II, Halle 1853—60). Foruden den har han udgivet flere mindre Skrifter og skrevet sin Svigerfaders, Filosoffen Fries's, Biografi. Efter hans Død udkom hans »Vorlesungen über neuere Kirchengesch.« (I—III, Halle 1874 f.) og tillige hans Forelæsninger over Homiletik og Liturgik (Halle 1876).

Henoks Bog, se Enok (I, 775).

Henoteisme eller Kathenoteisme, Dyrkelse af én Gud fremfor andre, saaledes som det kan finde Sted i en polyteistisk Religion, naar man enten erklærer en enkelt Gud for alle Guders Bærer og Princip eller i Øjeblikkets Iver priser en enkelt af Guderne paa de øvriges Bekostning. Udtrykket er indført af Max Müller i hans Hibbert Lectures (1878, 2. Lect.). Han mener dér, at Kilden til Menneskenes Religiøsitet ligger i deres Uendelighedsbevidsthed, og at den uklare Forestilling om en uendelig Guddomsmagt ytrer sig i en Tilbedelse, snart af denne, snart af hin Gud som det højeste og evige. Det filos. Element, som er kendeligt i denne Teori, stammer fra den Schellingske Filos., i hvilken en »relativ Monoteisme« figurerer som Religionens Begyndelse, en Betragtning, der nu kun deles af faa (bl. a. dog af den iøvrigt stærkt evolutionistisk sindede Andrew Lang i *The Making of Religion* 1898). Historisk Berettigelse har M. M.s Paastand kun, for saa vidt den fremdrager det Faktum, at Inderne i deres vediske Hymner ofte priser den Gud, der just anraabes, som den højeste af alle, hvilket imidlertid ikke sker af Uendelighedsdrift, men af Smigrelyst, maaske med Tilsætning af en vis Panteisme, som ytrede sig i Vedareligionens Forfaldstid. I en anden Forstand kunde der imidlertid tales om en »H.«, der gælder ikke blot for Inderne, men for alle hedenske Religioner paa et tidligt Udviklingstrin. Hos disse vil man nemlig i Reglen finde, at det enkelte Individ eller den enkelte Stamme ingenlunde staar i Forhold til alle Landets Guder, men ofte kun til en eneste af disse, hvem de da dyrker med individuel eller lokal Kultus, ligesom endnu i den rom.-kat. Verden hvert Menneske, hvert Laug, hver By osv. har sin bestemte Helgen. Dette praktiske Forhold til en bestemt Guddom, — hvormed andre Guders Eksistens ingenlunde er benægtet — findes temmelig tydeligt baade i de gr. Lokalkulter og i de semit. Smaastammers Gudsdyrkelse. Om denne sidste har O. Pfleiderer (Religionsphilos. 1884, II, S. 119) brugt Udtrykket »praktisk H.«, men det er simplere at kalde det Monolatri, hvorved det klart er betegnet, at det kun er Dyrkelsen af en enkelt Gud, ikke Paastanden: der er kun én Gud! som der er Tale om; og overhovedet er Udtrykket »H.« saa uklart og saa ofte misbrugt, at man vilde tjene Religionsvidenskaben bedst ved ikke at bruge det (jvfr. forøvrigt O. Pfleiderer, anf. Skr. II, 20 f.). *Edv. L.*

Henotikon, se Monofysitisme.

Henricus Hartmanni (Hardimanni), Biskop i Finland 1366—67, var Spr. i Sääksmäki 1340, da han kom i Konflikt med Dominikanerne, som uden hans Tilladelse holdt Gudstjeneste ved bevægelige Altre. 1353—66 var han Domprovst i Åbo og blev 1366 efter Biskop Hemmings Død (se S. 392) udvalgt til Biskop. Ganske vist erklærede Pave Urban V Valget for ugyldigt, men da han dog ansaa H. for den værdigste Kandidat, værdigedes han 5. Okt. at udnævne ham til *electus*. Den nye Biskop begav sig da til Avignon for at opnaa Stadfæstelse og Bispe-

vielse. Dette skete ogsaa, men allerede paa Hjemvejen døde han (før 8. Nov. 1367). Hans Lig blev ført til Åbo og begravet i Domkirkens Højkor. *A. N.*

Henrik VIII, Konge af England, f. 1491, havde fortrinlige Evner og blev omhyggeligt uddannet. Som yngre Søn var han bestemt for den gejstl. Stand, men efter den ældre Broders Død blev han 1503 Prins af Wales og, med Dispensation af Pave Julius II, trolovet med hans Enke, Katarine. 1509 besteg han Tronen og ægtede hende. Englands Indgriben i den europæiske Politik i den første Del af hans Regeringstid var af underordnet Betydning i Sammenligning med hans kraftfulde Optræden i de indre Forhold senere. Under hans Regering begyndte den eng. K.s Reformation, og deri havde han selv en meget væsentlig Del.

H. var Konge lige til Fingerspidserne, og kun ud fra hans Forestillinger om den kongelige Magtfuldkommenhed kan man ret forstaa hans grusomme og samvittighedsløse Handlinger. I alle vigtige Regeringssager tog han selv Initiativet, og skønt han bevarede Skinnet af at være en konstitutionel Konge, maatte alle Faktorer i Statens og Kirkens Styrelse bøje sig for hans despotiske Vilje. Ved Hertugen af Buckinghams Henrettelse 1521 kuede han Adelen. S. A. vandt han ved et mod Luther rettet Skrift om de 7 Sakramenter Navn af »Troens Forsvarer«, og lutherske Skrifter blev brændte i Domkirken i London. Men Ønsket om at blive skilt fra Katarine for at kunne ægte Anna Boleyn bragte ham paa Kant med Pavedømmet. Under det Foregivende, at hans Ægteskabs kanoniske Ulovlighed pinte hans Samvittighed, arbejdede han fra 1527 for at faa det kendt ugyldigt, og Kansleren, Kardinal Wolsey, saa sig nødsaget til at fremme Sagen. Hemmeligt afgik der en Sendefærd baade til Frankrigs Konge og til Pave Clemens VII, og der blev nedsat en Kommission bestaaende af Wolsey og Campeggi (I, S. 466), men den sidste havde Instruks om at undgaa en Afgørelse, og 1529 tog Paven selv Sagen i sin Haand, hvormed Forhandlingerne standsede. Fortørnet tog H. Storseglet fra Wolsey og gav det til Humanisten Th. More. Det Parlament, som traadte sammen i Nov. s. A., var helt i Kongens Magt, og især fra denne Tid regerede han som en Despot. Dr. Cranmer (I, S. 563) skrev en Afhandling om Ulovligheden af Ægteskab med en afdød Broders Hustru og foreslog H. at afæske Universiteterne deres Mening. Th. Cromwell (I, S. 566), som var den ledende Mand i Kongens Raad, og andre bearbejdede derefter de eng. og adskillige udenl. Universiteter og skaffede en Række Kendelser efter Ønske, og Cranmer fulgte med en ny Sendefærd til Rom. I Statuten Præmunire af 1353, der forbød Kundgørelsen af pavelige Buller i Landet uden Kongens Samtykke, havde H. fundet et brugbart Vaaben, og med det i Hænde gennemførte han sine kirkelige Reformer. 1532 tvang han Lademoderne til at vedtage, at de ikke havde Myndighed til at give kirkl. Love uden Kongens Samtykke (*the Submission of the Clergy*). More, der misbilligede hans Færd, trak sig tilbage fra det offentlige Liv. Da Ærkebiskop Warham døde, blev Cranmer, der opholdt sig i Tyskland som Medlem af en Sendefærd, i Beg. af 1533 gjort til den eng. K.s Primas. H. lod sig hemmeligt vie til Anna Boleyn, Canterburys Landemode erklærede, at Dispensation ikke kunde gives til Ægteskab med en afdød Broders Hustru, Parlamentet vedtog en Lov, ved hvilken Appel til Rom blev afskaffet, og Cranmer kendte H.s Ægteskab med Katarine for ugyldigt og sanktionerede det med Anna. Den ene Reform fulgte efter den anden. Kongens Raad bestemte, at Paven skulde kaldes »Biskop af Rom«, og Parlamentet vedtog, at Biskopper skulde udnævnes uden Henvendelse til Rom. H.s og Katarines Datter Marie mistede sin Ret til Tronen. 1534 stadfæstede Parlamentet ved en *Act of Submission* Landemodernes Beslutning om Kongens Overhøjhed over K., Gejstligheden anerkendte denne, og ved 2 Suprematsakter af s. A. fuldbyrdedes Løsrivelsen fra Pavedømmet. Al Modstand blev skaanselsløst straffet: 1534 bleve Elisabet Barton (I, S. 227) og hendes medskyldige henrettede og det følgende Aar More og den 80aarige Biskop Fisher, som havde vægret sig ved at aflægge Ed paa den nye Tronfølgelov. Løsrivelsen fra Rom efterfulgtes af en Kirkevisitats (1535—40), som lededes af Cromwell, og som havde til Følge, at alle Klostre i England bleve ophævede og deres Midler inddragne under Kronen, dog saaledes, at en Del deraf blev anvendt til Oprettelsen af 6 nye Bispedømmer (Westminster, Oxford, Peterborough, Bristol, Gloucester, Chester). 1536 blev Anna henrettet, mistænkt for Utroskab, og en halv Snes Dage derefter ægtede H. Johanne Seymour, som døde det følgende Aar efter at være bleven Moder til Edvard. 1540 fik Cromwell H. til at ægte Anna af Kleve, men Kongen var utilfreds med Valget og med den Politik, som der var bagved, og lod sin Raadgiver henrette i Juli s. A.; selvsamme Dag lod han sig skille fra Anna og vie til Katarine Howard, og denne lod han efter halvandet Aars Forløb halshugge, 1543 gjorde han Katarine Parr til sin 6. Dronning, og hun overlevede ham.

Jævnsides med Klostrenes Ophævelse gik Arbejdet med at affatte en kirkl. Bekendelse. H. indbød Melanchthon til at komme til England, men det lod sig ikke gøre. 3 eng. Teologer, Rob. Barnes (I, S. 223), Edv. Fox og Nich. Heath, bleve da sendte til Wittenberg, hvor de underskrev »de 13 Artikler af 1535«. 1536 offentliggjordes den første eng. Bekendelse, »de 10 Artikler«, og 1537 »Biskopsbogen« (»Kongebogen« af 1543 er en Omarbejdelse deraf); begge disse Skrifter ere stærkt paavirkede af af de luth. Bekendelser, men indeholde tillige rom. Lærddomme, hvorfor de ikke tilfredsstillede noget af de 4 Partier, som stod over for hinanden: rom. Katoliker, Anglokatoliker, Lutheranere og Sværmere. 1538 kom Frans Burkhard, Georg af Boyneburg og Frederik Myconius til England, og til at forhandle med dem beskikkedes 3 Biskopper og 4 Doktorer under Cranmers Forsæde. Den Augsb. Konf. blev lagt til Grund, men da Kommissionen naaede til Spørgsmaalene om de kirkl. Misbrug, afbrød H. Forhandlingerne; de 13 Artikler, der da vare affattede, bleve dog Beg. til de 39 Art. (I, S. 151). Cranmer, som ønskede at gennemføre den begyndte Reformation, havde kun

ringe Indflydelse, skønt H. ærede ham og beskyttede ham mod hans Fjender, hvorimod Gardiner (S. 168), som var en Modstander af Ref., i mange Aar havde været uundværlig for Kongen og efter Cromwells Henrettelse blev hans nærmeste Raadgiver. »De 6 Artikler« (Blodartiklerne) af 1539 ere Udtryk for det Forhold, hvori H. hele Tiden havde staaet og blev ved at staa til Ref., hvorover der ogsaa falder Lys fra en Række Kætterbaal: 1527 blev Bilney brændt, 1533 Fryth, 1536 Tyndale hængt og brændt, 1538 Nicholson (Lambert) brændt paa en barbarisk Maade, 1540 Barnes, Gerard og Jerome brændte, 1546 Anna Kyme og 3 andre. Desuden led mange (man antager 65) Døden, fordi de nægtede Kongens Overhøjhed over K. eller modsatte sig Inddragelsen af Klostergodset. Skønt Tyndales Overs. af N. T. blev fordømt, fik Arbejdet paa den eng. Bibelovers. Lov til at gaa sin Gang, uden at H. blandede sig synderligt deri, og 1540 blev »Cranmers Bibel«, ogsaa kaldt »den store Bibel«, autoriseret (I, S. 291). 1544 blev de 6 Artiklers Lov noget formildet, hvilket skyldtes Cranmer, der i det Hele taget trods sin isolerede Stilling arbejdede for en videre gaaende Ref., som dog først blev gennemført efter H.s Død. H., som i en stor Del af sin Regeringstid førte Krig med Skotland, søgte forgæves at faa dette Lands Konge, Jakob V, til at indføre en lignende Ref. som den, han selv havde sat i Værk i England. Han døde 28. Jan. 1547 (J. S. Brewer, The Reign of Henry VIII from his Accession to the Death of Wolsey, ed. by J. Gairdner, I—II, London 1884; R. W. Dixon, History of the Church of England from the Abolition of the Roman Jurisdiction, I—II, London 1877—80; Records of the Reformation, ed. by N. Pocock, Oxford 1870; H. E. Jacobs, The Lutheran Movement in England during the Reigns of Henry VIII and Edward VI, revised, London 1892; F. A. Gasquet, Henry VIII and the English Monasteries, I—II, London 1898). *C. E. F.*

Henrik IV, Konge af Frankrig, Søn af Anton af Bourbon og Johanne d'Albret, som var Datter af Henrik af Navarra og Frans I's Søster, Margrete af Valois, blev født i Pau 13. Dec. 1553. Faderen blev Konge af Navarra (den Del af Riget, som laa Nord for Pyrenæerne), men døde allerede 1562. H. besteg Tronen efter ham, og da han senere blev Konge af Frankrig, bragte han Navarra ind derunder. Mens hans Fader havde vaklet mellem Papismen og Protestantismen, havde hans ædle Moder opdraget ham i den evang. Tro, og i sin tidlige Ungdom blev han Hugenotternes Overhoved, men da hans Bryllup med Margrete af Valois blev efterfulgt af Bartholomæusnattens Blodbad (I, 226), frelste han Livet ved at afsværge sin Tro. Ved Katarine af Medicis Hof blev han draget ind i den dér raadende Letsindighed, men 1576 vendte han tilbage til Protestantismen og stillede sig i Spidsen for Hugenotterne imod den s. A. stiftede Liga, og under »den syvende Religionskrig« (1579—80) ligesom ogsaa senere viste han sig som en dygtig og tapper Feltherre. Til Hugenotternes Lejr medbragte han sine Livsvaner fra Pariserhoffet; at han igen blev Hugenot, skyldtes ikke religiøse Bevæggrunde alene, men ogsaa og maaske nok saa meget hans Ærgerrighed og Virkelyst. Vel kunde de dybe Barndomsindtryk undertiden bryde frem med stor Styrke, men de fik ikke afgørende Betydning for hans Liv. Hans trofaste Raadgiver, Duplessis-Mornay (I, 690), var hans Samvittighed, som man har sagt, men havde dog ikke nogen dybere gaaende Indflydelse paa hans Karakter. H. var ridderlig og højmodig og havde efter Moderen arvet et medfølende Sind, men var i religiøs Henseende holdningsløs. Ikke blot som religiøst Parti, men ogsaa og maaske endnu mere som en politisk og militær Magt trak Hugenotterne ham til sig, og i deres Tjeneste kæmpede han ogsaa for at naa sin Ærgerrigheds Maal. Ved Hertugen af Alençons Død 1584 blev han Arving til Frankrigs Trone efter Henrik III, men Guiserne (se S. 303) tilrev sig Magten. Vel lod Kongen Henrik af Guise og hans Broder Kardinalen myrde 1588, men Ligaen herskede i Paris, anført af den tredje Broder, Hertugen af Mayenne, og støttet af spanske Hære. Da Henrik III blev myrdet 1589, kunde H. derfor ikke tiltræde Regeringen; trods alle hans krigerske Bedrifter vare Modstanderne ham overlegne. Efter længe at have indtaget en tvetydig Holdning traadte han da 23. Juli 1593 atter over til Romerk., dreven af klog Beregning og tilskyndet af ivrige Papister. Dermed var Modstanden brudt: 27. Febr. 1594 blev han kronet i Chartres, 22. Marts holdt han sit Indtog i Paris, lidt efter lidt faldt Ligaens Tilhængere i den øvrige Del af Landet til Føje, og 1598 sluttedes der Fred med Spanien. 1599 lod han sig skille fra Margrete, og det følgende Aar ægtede han Maria af Medici.

H.s Kongegerning betegner et stort Fremskridt i Frankrigs indre Udvikling, som havde været hæmmet af Borgerkrigen, og udadtil styrkedes Riget ved betydningsfulde Alliancer. Det var en af hans Hovedopgaver at stille de kirkelige Partier tilfreds; Papisterne havde han vundet ved sin Konversion, og Hugenotternes Krav imødekom han ved Nantes-Ediktet af 13. April 1598, som gav dem en temmelig udstrakt Religionsfrihed. Paa Grund af et Attentat mod hans Liv bleve Jesuiterne udviste 1594, men 1604 blev han nødt til at tillade dem at vende tilbage. Der faldt nu Ro over Partierne, og en Fredens Æra var oprunden; men 14. Maj 1610 blev H. myrdet af Frants Ravaillac (A. Poirson, Histoire du règne de Henri IV, I—IV, 3. ed., Paris 1865—66; H. M. Baird, The Huguenots and Henry of Navarra, I—II, Amsterdam 1886; E. Stähelin, Der Uebertritt König Heinrichs IV von Frankr. z. röm.-kath. Kirche, Basel 1856; F. T. Perrens, L'Eglise et l'Etat en France sous le règne d'Henri IV, I—II, Paris 1872). *C. E. F.*

Henrik. Tyske Konger og Kejsere. **H. I**, 919—936, Grundlægger af det sachsiske Hus, havde allerede 912 efterfulgt sin Fader Otto som Hertug af Sachsen. Han modstod med Held den daværende tyske Konge, Konrads Forsøg paa at berøve ham hans Land og blev endog af denne udpeget til Efterfølger. Medens Konrad havde søgt Støtte hos Gejstligheden under sine frugtesløse Kampe med de tyske Hertuger, anerkendte H. Fyrsternes Selvstændighed i alle indre Anliggender og behøvede

derfor ikke at bejle til Gejstlighedens Gunst. Hans største Fortjeneste af det tyske Rige bestaar i hans Sejr over Magyarerne, af hvem han først tilkøbte sig en 9aarig Vaabenstilstand, og hvem han derefter tilføjede et afgørende Nederlag ved Riada (933). Ogsaa mod Slaverne og mod den danske Konge Gnupa førte han heldige Kampe; Böhmens Hertug gjorde han skatskyldig. Han døde pludselig af et Slagtilfælde, just som han var opfyldt af Planer om at drage til Rom efter sine store Forgængeres Forbillede (936). — **H. II**, en Sønnesøns Søn af Henrik I, blev 995 Hertug af Baiern og 1002 Konge af Tyskland ved sin Halvfætter, Otto III's Død. Han havde store Vanskeligheder at kæmpe med baade i Italien, hvor Markgreven af Ivrea lod sig vælge til Konge, og i Tyskland, hvor navnlig den polske Konge Boleslav var ham en farlig Modstander. Da Fjendskabet mellem de store rom. Adelsfamilier førte til Valget af en Modpave, Gregor (se Art. Gregor VI) mod den af den tusculanske Greveslægt valgte Pave, Benedikt VIII (1012), appellerede Gregor til H., der imidlertid allerede forinden havde sluttet sig til Benedikt. I Aaret 1014 modtog H. og hans Gemalinde Kunigunde i Rom Kejserkronen af Benedikts Haand. H.'s Fromhed og kirkelige Sans skaffede ham Tilnavnet »den hellige«, men ikke desto mindre handlede han baade i Italien og Tyskland med fuld Bevidsthed og Konsekvens udfra den Forudsætning, at Kirken stod under Kronen. Han inddrog betydelige Dele af Klostrenes altfor store Besiddelser i den Overbevisning, at det var en nødvendig Betingelse for at opnaa den saa paatrængende nødvendige Reform af Klostrene. Derimod gav han ofte Biskopperne Grevskaber som Len eller tilstod dem andre Privilegier — dog altid med Forbehold af Kronens Rettigheder; Bispestolene besatte han selv uden Hensyn til Domkapitlerne. Baade H. og Paven støttede den cluniacensiske Bevægelse og alle Reformtanker; utvivlsomt var H. den ledende Aand, medens Paven nødtes til at følge i hans Spor. Særlig kom Reformtankerne frem paa en Synode i Pavia, hvortil H. sandsynligvis havde givet Impulsen. Synoden afsatte alle gifte Præster lige saa vel som alle, der levede i Konkubinat, ja erklærede endog Børn af Præster for Livegne. H. gjorde denne Synodes Bestemmelser til Rigslov, ligesom han ved sin Sammenkomst med Kong Robert af Frankrig (1023) søgte at faa deres Gyldighed anerkendt ogsaa i Frankrig. H. omgikkes endog med Tanken om Afholdelse af en økumenisk vesterlandsk Synode for at gaa videre frem paa Reformernes Vej. Han hindredes imidlertid heri ved Døden (1024). Han blev begravet i Domkirken i Bamberg og senere kanoniseret af Pave Innocens III. — 3) **H. III** efterfulgte i Aaret 1039 sin Fader, Konrad II, som tysk Kejser. Med stor Dygtighed stræbte han at befæste den kejserlige Magt baade i Tyskland og Italien. I Tyskland skete dette ved Kampe med Böhmen og Ungarn, i Italien ved energisk Indgriben i de idelige Stridigheder om Pavestolen. Ligesom H. II var han opfyldt af de cluniacensiske Tanker om en Reform af Kirken. Første Gang drog H. til Italien i Aaret 1046, ved hvilken Lejlighed han afsatte tre stridende Paver (se Art. Gregor VI) og gennemførte Valget af den tyske Biskop Suidger af Bamberg, der som Clemens II besteg St. Peters Stol. Han kronedes derefter af Klemens (25. Dec. 1046); tillige overdrog Romerne Kejseren Patriciatet og lovede aldrig uden Kejserens Samstemning at vælge en Pave. H. og Paven aabnede nu i Fællesskab paa en Synode i Rom (Jan. 1047) Kampen mod Simonien, men allerede i Oktober døde Clemens. Den af Kejseren udnævnte ny Pave, Damasus II, døde nogle Uger efter hans højtidelige Indsættelse (1048). Kun med Møje lykkedes det H. at bevæge sin Fætter, Biskop Bruno af Toul, til Overtagelse af Papatet. Den ny Pave, Leo IX, virkede i god Forstaaelse med H. for Kirkens Reform. Efter hans Død (1054) var det atter Henrik, som udpegede hans Efterfølger, Biskop Gebhardt af Eichstädt (Viktor II), hvem han tillige udnævnte til Statholder over hele Italien. Under hele H.'s Regering vedblev saaledes Pavestolen at staa i ubetinget Afhængighedsforhold til ham. Han døde 1056 efter at have overdraget sin Hustru Agnes Formynderskabet over deres umyndige Søn, Henrik IV. — 4) **H. IV**, Søn af Henrik III, f. 1050, stod først under sin Moders Formynderskab, men hendes svage Styrelse fremkaldte snart Gæring og Uro, hvoraf Kölns ærgerrige Ærkebiskop, Anno, benyttede sig til at danne en Sammensværgelse mod hende. I Aaret 1062 lykkedes det ham at bringe den unge Konge i sin Magt; vel foreslog han for at retfærdiggøre sin Fremfærd de tyske Fyrster, at de vekselvis skulde lede Regeringen; men dette blev aldrig gennemført. Anno var nu faktisk en Tidlang den eneraadende. Men allerede 1063 maatte han dele Magten med Ærkebiskop Adalbert af Bremen, og fra Paasketid 1065, da H. blev myndig, fik Adalbert endog den overvejende Indflydelse. Efter Adalberts Fald paa Rigsdagen i Tribur 1066 søgte Anno at genvinde sin Indflydelse; overhovedet herskede der nu en uhyggelig Kamp mellem de tyske Fyrster og Prælater om, hvem der skulde være den unge Konges Leder og Raadgiver. Denne fandt sig kun med Uvilje i Fyrsternes Ledelse; det var ogsaa kun modvillig, at han 1066 ægtede Bertha af Savoyen. Han søgte stedse mere at emancipere sig og at grundlægge et stærkt Kejserdømme ved at knække Fyrsternes Magt. Han kom herved i Kamp med Sachserne; først nødtes han til Flugt, men 1075 vandt han en afgørende Sejr over dem. Derved fik han frie Hænder til at tage Kampen op med Rom, hvor man i lang Tid havde søgt at arbejde sig ud af den tyske Indflydelse. Hele denne Kamp, hvor H. i sjælden Grad prøver Skæbnens lunefulde Vekslen, er indtil Aaret 1085 skildret i Art. Gregor VII (S. 258). Da H. 1085 vendte tilbage fra Italien, hvor han var bleven kronet af Modpaven Clemens III, syntes han at staa som Sejrherre. Men Kampen skulde snart blusse op paany; de gregorianske Reformtanker havde fundet god Jordbund i Sydtyskland. Hertil kom, at H.'s allerede kronede Søn, Konrad, af det pavelige Parti blev lokket til Oprør mod ham. Atter maatte Henrik drage til Italien, og efter flere Aars Kampe tilvejebragtes en midlertidig Fred. H. lod Konrad afsætte og sin anden Søn, Henrik, krone i hans Sted (1098). Under Pave Paschalis II begyndte

nye Stridigheder; Kejserens fredelige Hensigter om at udsone sig med K. og stille sig i Spidsen for et Korstog bleve derfor ikke virkeliggjorte. Bandlysningen mod ham blev fornyet, og den gamle Kejser maatte endog opleve at se ogsaa sin anden Søn Henrik som Oprører mod sig. Han blev tilsidst Sønnens Fange og nedlagde nedbrudt Kronen (1105). Et halvt Aar derefter døde han i Lüttich (1106). Først efter at hans Søn (1111) havde opnaaet Ophævelse af Bandlysningen, fandt hans jordiske Levninger et blivende Sted i Domkirken i Speier. Trods mange enkelte Sejre havde Kejsermagten under H.'s Regering lidt et afgørende Nederlag i Kampen med Paven; de gyldne Tider fra hans Faders Regering, da en tysk Kejser efter sit eget Hoved kunde besætte Pavestolen, vare uigenkaldeligt forbi. — 5) **H. V**, Søn af H. IV og til Slut Oprører mod denne (se ovenfor), fortsatte efter sin Tronbestigelse sin Faders Kamp med K. Pave Paschalis II fornyede paa Kirkemøderne i Guastalla (1106) og i Troyes (1107) Forbudet mod Investituren. Foreløbig maatte H. kæmpe med Böhmerne og Ungarerne, men i Aaret 1110 drog han til Italien og sluttede det følgende Aar i Sutri det mærkelige Konkordat med Paven, ifølge hvilket han gav Afkald paa Investiturretten mod, at K. opgav alle de Len og Rettigheder, som vare blevne den til Del siden Karl den stores Dage. Gejstligheden, som ikke var til Sinds saaledes at opgive sine Privilegier, hindrede imidlertid Gennemførelsen af dette Konkordat og den paatænkte Kroning. H. tog nu Paven til Fange og tvang ham til at krone sig og til at anerkende Kejserens Ret til Investitur. Efter H.'s Bortrejse erklærede imidlertid en romersk Synode (1112) de Paven aftvungne Indrømmelser for ugyldige, hvorved Striden maatte begynde paany. Foreløbig opholdtes H. i Tyskland ved Opstande i Sachsen og Thüringen, men Markgrevinde Mathildes Død (1115) blev Anledning for ham til atter at drage til Italien, da hun ved Testamente havde overdraget Pavestolen alle sine Ejendomme, hvad hun for Lensbesiddelsernes Vedkommende ikke havde Ret til. H. bemægtigede sig nu alle hendes Lande og indsatte en Modpave (Gregor VIII) mod Paschalis's Efterfølger, Gelasius II. Med dennes Efterfølger, Calixt II, indleder H. dog Fredsunderhandlinger, der imidlertid foreløbig ikke føre til noget gunstigt Resultat. Paa Kirkemødet i Reims bandlyser Calixt baade H. og Modpaven. Underhandlingerne genoptoges dog atter og førte til det berømte Wormser-Konkordat (1122). Det frie kanoniske Valg anerkendtes, Investitur med Ring og Stav tilkom Paven, men den valgte Abbed eller Biskop skal af Kejseren iklædes med Regalierne i Tyskland før Konsekrationen, i Italien og Burgund derimod først efter denne. I de sidstnævnte Lande mistede Kejseren derved næsten al Indflydelse paa Bispevalget, medens han i Tyskland fik en afgørende Stemme ved de kirkelige Valg. I H.'s sidste Aar maatte han kæmpe med den sachsiske Hertug, Lothar af Supplinburg, der fulgte ham paa Tronen, da han i Aaret 1125 døde barnløs. — 6) **H. VI**, tysk Kejser 1190—1197, Søn af Frederik Barbarossa, tiltvang sig Kejserkronen af den 85aarige Pave Coelestin (1191). Gennem sin Hustru, Constantia, var han Arving til Kongeriget Sicilien, men maatte længe kæmpe med en Ætling af den normanniske Kongeslægt, Tancred. Forholdene vanskeliggjordes end yderligere for ham derved, at Welferne i Tyskland stiftede en Sammensværgelse mod ham, men ved sin Snildhed besejrede H. alle Vanskeligheder og fik Sicilien i sin Magt. Juledag 1194 krones han i Palermo til Siciliens Konge. Han omgikkes nu med højtflyvende Planer; Kejserdømmet skulde gøres arveligt i hans Slægt, Sicilien skulde indlemmes i Riget, og under Paaskud af, at han vilde gøre et Korstog, haabede han at erobre ogsaa det græske Rige. Han overraskedes imidlertid af Døden, inden han fik realiseret disse Planer. *F. T.*

Henrik den yngre, Hertug af Braunschweig, f. 1489, tiltraadte Regeringen 1514. Han tog virksom Del i Bondekrigen, og da Thomas Münzer blev henrettet, foresagde han denne »tydeligt og med haard Stemme«, de rom.-kat. Trosartikler. Medens H. kæmpede for Kejser Karl V i Italien, havde Raadet i Braunschweig, ved Bugenhagens Hjælp, indført Ref., men da H. vendte hjem, forbød han luth. Prædiken og var en af de ivrigste til at danne den hl. Liga imod Protestanterne. Paa Grund af Byen Goslar kom han i Strid med det schmalkaldiske Forbund (1540). Landgreven af Hessen og Kurfyrsten af Sachsen faldt ind i hans Land og erobrede det. H. samlede da en ny Hær, men tabte og blev taget til Fange (1545). Slaget ved Mühlberg bragte ham Friheden, og derpaa gik det ud over Protestanterne i hans Lande; kun Byen Braunschweig hævdede Ref. 1553 faldt begge hans ældste Sønner, og hans 3. Søn, Julius, gik over til Protestantismen. H. rasede i Beg. over denne Overgang, men senere blev Forholdet mellem Fader og Søn bedre. Han døde 1568. Hans Liv var skæmmet ved hans Forhold til Eva von Trott.

Henrik den fromme, Hertug af Sachsen, Hertug Albrecht den højhjertedes ældste Søn, f. 1473, gav Afkald paa Friesland og boede i Freiberg, optaget af at samle paa store Kanoner, smukke Heste og brogede Dragter til sine Tjenere. Hans Gemalinde, Katharina fra Meklenburg, og hans Svoger, Johan den standhaftige, vandt ham for Ref., og Jakob Schenk og Justus Jonas virkede for den i hans Land (1536). S. A. tiltraadte han det schmalkaldiske Forbund, og da han 1539 havde faaet Dresden, fik Ref. frit Løb dér. Han døde 1541, kort efter at han, paa Grund af Alderdomssvaghed, havde overladt sin Søn Moritz Regeringen.

Henrik af Clairvaux, Kardinalbiskop af Albano, blev 1160 Abbed for Cistercienser-Klostret Hautecombe i Savoyen, 1176 Abbed i Clairvaux. Nogen Tid efter fik han Tilbud om Bispestolen i Toulouse, men den ønskede han ikke at modtage. Derimod vilde han gerne kaldes til det 11. alm. Kirkemøde i Rom 1179 for at faa Lejlighed til at gøre Paven visse hemmelige Meddelelser, sandsynligvis om Kætteriets Udbredelse i Syd-Frankrig. Han kom til Rom og blev udnævnt til Kardinal. Som Medlem af Kirkemødet fik han dette til at vedtage den 27. Kanon, der udtalte, at mange kun sørge for deres Sjæls Frelse, naar de have Grund til

at frygte timelige Straffe, hvorfor der paabydes de strengeste Forholdsregler over for Kætterne (Hefele V², 716). 1181 var han med paa Korstoget mod Katharerne og senere pavelig Legat i Tyskland, England og Frankrig. Han døde 1. Jan. 1189.

Henrik fra Finland, Biskop og Martyr, Finnernes Apostel, var ifølge den legendariske Skildring (Vita et Miracula S. Henrici, S. R. S. II, 331 f.), en Englænder, der først som Biskop i Upsala samvirkede med Erik den hellige til Gavn for Kirken samt i Lovgivning og Styrelse i Sverig og siden fulgte denne Konge paa hans Korstog til Finland. Da Kongen drog hjem, blev H. tilbage, idet han opgav Upsalastolen og Virksomheden derhjemme, og arbejdede med Klogskab og Trofasthed for Kirkens Grundlæggelse og Befæstelse blandt Finnerne. Saa hændte det, at han ved Kirketugt vilde føre en Mand for Retten, som havde gjort sig skyldig i Manddrab. Men Drabsmanden foragtede Salighedens Middel og dræbte paa en grusom Maade den fromme Biskop. Da skete der et Under: Morderen havde sat hans Bispehue paa sit Hoved, men da han ved Hjemkomsten vilde tage den af, fulgte Hud og Kød med lige til Hovedskallen. H.'s Tommelfinger med Ringen, som Morderen havde hugget af, fandtes om Vaaren paa et flydende Isstykke, og der skal være sket Mirakler ved den. Legenden bekræftes ved finske Traditioner. Ifølge en saadan skal H.'s første Gerning efter Ankomsten til Finland have været at døbe de af Kong Erik overvundne indfødte ved Kilden Kuppi udenfor Åbo. I Sange, Sagn og Ordsprog bærer Morderen Navnet Lalli. Han skal have forfulgt og indhentet H. ved Kinloträsk og dér have dræbt ham med en Økse. H. blev begravet i Nonsis Sogn, hvor en Kirke blev bygget over hans Grav. Men omtrent 1300 blev hans Lig ført til den da fuldendte Åbo Domkirke og skrinlagt. Czar Peter lod det 1720 føre bort, uvist hvorhen. Den afhuggede Finger fører Åbo Domkapitel i sit Segl. Mindet om H., Finlands Apostel, helligedes tvende Fester: d. 19. Jan. (efter Traditionen hans Dødsdag) og d. 18. Juni (Translationsfestens Dag).

Naar man bestrider Eriks-Legendens Troværdighed (se I, 788), særlig hvad Toget til Finland angaar, maa man ogsaa benægte den finske Missionsbiskops Identitet med Henricus Upsalensis, hvilken sidste ifølge Stjernas Hypotese er en mytisk Person, fremkommen ved Sammenblanding af Træk fra Erik den hellige og den hos Adam af Bremen omtalte *Hericus peregrinus*, som havde vundet Martyriet ved »Hovedets Afhuggelse«, og som atter skulde være den samme som den *Ericus monachus*, som ifølge Botvids-Legenden blev dræbt under et Marked ved Flötasund (en ubekendt Plads, maaske i Uppland). At denne Hypotese hviler paa et altfor løst Grundlag, turde dog være klart. Der er ikke tilstrækkelig Grund til at betvivle, at de i hverandre indflettede Eriks- og Henriks-Legender i alt væsentligt hvile paa historisk Grund. En gammel Bisperække for Upsala Stift nævner som den fjerde i Rækken (S. R. S. III, 2, S. 97) *Sanctus Henricus*, »som led Martyrdøden og blev begravet i Åbo Kirke«. Det Haandskrift, hvor denne Angivelse forekommer, er ganske vist fra Begyndelsen af 14. Aarh., men hvad der synes at tale for dens historiske Værdi, er, at der som den første Upsalabisp nævnes en Sverinius, der, som Reuterdahl bemærker, udmærket kan være identisk med en Upsalabisp, Siward (Siwer, Severinus), som har undertegnet et Dokument, der 1142 udgik fra Ærkebispestolen i Bremen. Vidnesbyrd af langt større Betydning ere imidlertid dels et Pavebrev af Aar 1216 fra Innocentius III til Erik X, Erik d. helliges Sønnesøn, som stadfæster dennes Ret til Finland, fordi hans Forgængere *(predecessores)* have revet dette Land ud af Hedningernes Hænder (Rydberg, Sveriges Traktater I, 131), dels det 11 Aar efter Erik d. helliges Død udfærdigede Pavebrev fra Alexander III til Ærkebiskoppen af Upsala og hans Lydbiskopper samt Guttorm Jarl (Rydberg, S. T. I, 84; Mansi, Concil. Collectio XXI, 940). Sidstnævnte d. 9. Sept. (sikkert Aar 1171) daterede Brev omtaler ganske vist intet svensk Korstog til Finland, men siger, at Finnerne, da de angrebes af fjendtlige Hære og trængte til Svenskernes Hjælp, antog den kristne Tro og anmodede om kristne Lærere, men saasnart Faren var ovre, atter faldt fra og forjog de kristne Prædikanter. Heraf fremgaar uimodsigeligt, at Finnerne ifølge Indberetninger, som var afgivne til Rom, allerede dengang havde modtaget kristne Lærere fra Sverig, men da Lejlighed gaves, havde vist sig fjendtlige mod dem. At selve Grundlæggeren af Kirken i Finland, der iøvrigt i Lighed med de fleste svenske Landskabers Missionsbiskopper angives at have været af angelsachsisk Byrd, er kommen over til Finland fra Sverig, kan under disse Forhold betragtes som sikkert. Og at han er kommen i Kong Eriks Følge, er baade finsk og svensk Tradition. Man har heller ikke kunnet levere noget Bevis for, at denne Del af den finske Henriks-Tradition skulde være et Laan fra den svenske. *O. A.*

Henrik Hartmanni, se Henricus.

Henrik (Eger) fra Kalkar, f. 1328 i Kalkar ved Nedre-Rhinen, studerede i Paris, blev Mag. i Teol. og fik en Kannik-Præbende ved St. Georg i Köln. Den opgav han for at blive Chartreuser i Köln. Han var en Tidlang Prior i Chartreuser-Klostret Munackhuiszen ved Arnhem, og medens han var dér, mødte han Gerrit de Groot, som ved denne sin Ungdomsvens Paavirkning blev ledet til Omvendelse. Senere var han i Klostret i Roermond, saa atter i Köln, derpaa i Strassburg og tilsidst igen i Köln. Han var ofte sin Ordens Visitator. D. 20. Dec. 1408. Han skal have været en udmærket Mand, og man fortalte, at han ofte havde Visioner, navnlig af Maria. Hans Skr. vise, at han var Mystiker med afgjort praktisk Retning. Nogle have ment, at H. fra K. var Forf. til Thomas fra Kempens Bog »om Kristi Efterfølgelse«.

Henrik fra Kettenbach, Fransiskanermunk, var sidst paa Aaret 1521 i Fransiskaner-Klostret i Ulm. I Fasten 1522 holdt han en Prædiken, i hvilken han angreb de Præster, der sagde: »Kom med Vin, Terninger, Kort og Skøger!« Den bragte ham i Strid med Lektoren i Dominikanerklostret, og han skrev da et Stridsskrift, »Sermon wider des Papstes Kirchenprediger in Ulm«, i hvilket han omtalte Luther,

Melanchthon og Karlstadt som Mænd, der havde Herren med sig. Mængden stod paa hans Side, og H. holdt sig, trods Wormser-Ediktet, endnu en Stund paa sin Post; men inden Aaret 1522 var til Ende, forlod han pludselig sit Kloster og Byen Ulm. I det næste Aar udsendte han, vi véd ikke fra hvilket Skjulested, flere heftige Flyveskrifter mod Pavedømmet med Appel til Adelen og Rigsstæderne og et Forsvar(»Eine neue Apologia und Verantwortung Martini Luthers wider der Papisten Mordgeschrei«). I 1524 mærke vi intet til ham, men 1525 udgav han en ny Prædiken med heftige Angreb paa Munkene, der tillige indeholdt Klager over, at der var nogle af Luthers Tilhængere, som misbrugte Evangeliet og blev værre end før. Efter Sommeren 1525 tabe hans Spor sig.

Henrik fra Langenstein stammede rimeligvis fra Langenstein i Hessen-Kassel. 1363 blev han i Paris Mag. i Filos. og 1375 Lærer ved Pariser-Universitetet og Vicekansler. Han døde 1397 som Rektor for Wiener-Universitetet. H. er navnlig bekendt ved sin Fortolkn. til de første Kapitler af 1. Mosebog, der røber hans astronom. og matemat. Kundskaber, og ved Skriftet: *Consilium pacis de unione ac reformatione ecclesiæ in concilio universali qværenda* (1381), der giver et uhyggeligt Indblik i K.'s og Klostrenes Fordærvelse (O. Hartwig, H. de Langenstein, dictus de Hassia, Marb. 1857).

Henrik fra Lausanne kaldes i Reglen en sværmersk Munk, der i den første Halvdel af 12. Aarh. vakte en Del Bevægelse forskl. Steder i Frankrig, skønt det er meget usikkert, hvorvidt han virkelig er kommen fra Lausanne. H. var oprindelig Benedictiner, maaske Cluniacenser, men han forlod sit Kloster for at prædike Bod udenfor dette. 1101 optraadte han med Biskoppens Tilladelse i Le Mans og angreb Præsteskabet for dets Mangel paa sædelig Fuldkommenhed, idet han tillige synes at have gjort Sakramenternes Virkning afhængig af den administrerende Præsts Værdighed. H. maatte efter nogen Tids Forløb forlade Le Mans og gik da over Poitiers og Bordeaux til Provence, hvor Peter fra Bruys (se d. Art.) virkede. Efter dennes Død traadte H. i Spidsen for det verdsliggjorte Præsteskabs Modstandere. 1135 satte Ærkebiskoppen af Arles ham fast, og en Synode i Pisa vilde have ham bundet til Cistercienser-Ordenen. Om han virkelig er bleven Cistercienser, vide vi ikke. Kort efter Synoden i Pisa var han atter i Syd-Frankrig, og dér virkede han til 1145; saa kom han igen i Fængsel, og ikke længe efter er han rimeligvis død. H. var næppe paavirket af den nye Manikæisme, men derimod snarest en Slags Donatist, der gjorde Sakramenternes Virkning afhængig af Præsternes sædelige Lødighed; og han synes at have lært, at Guds Naades Rigdom kun stod aaben for dem, der fulgte ham.

Henrik af Lund, dsk Biskop, skal have været Knud den stores Skatmester. I England blev han bispeviet og gik som Biskop til Ørknøerne, maaske ogsaa til Island (o. 1050). 1060 blev han Lunds første Biskop, men han døde snart efter (af Drik).

Henrik fra Nördlingen, tysk Mystiker, var 1332 Præst i sin Fødeby Nördlingen og Leder for mange mystisk stemte Sjæle i Omegnen, navnlig for mange Kvinder. Blandt disse maa især nævnes Christina Ebner i Engelthal ved Nürnberg og Margareta Ebner, en kvindelig Dominikaner i Maria Medingen (I, 706). 1335—37 var H. i Avignon i Anledn. af Striden mellem Kejser og Pave. Da Kejseren 1338 bød at holde Gudstjeneste trods Pavens Ekskommunikation og Interdikt, rejste H. først til Konstanz for at se Henrik Seuse, som ikke var hjemme; derpaa gik han til Dronning Agnes af Ungarn i Klostret Königsfelden. Senere kom han til Basel, hvor han traf Tauler, og dér prædikede han under stor Tilslutning. Aar for Aar voksede i Basel det »hellige, fornemme aandelige Selskab«, og til Basel kom mange af de stille i Landet, bl. a. Rulman Mersvin. 1346 var H. i Köln og Aachen for at samle Helgenlevninger, 1347 var han i Bamberg for at skaffe Baselerne Kejser Henrik II's og Kunigundes Relikvier. 1348 eller 49 gik han til Sulz i Elsass for at finde mere Ensomhed, men i Ensomheden længtes han efter Vennerne. Inden Aaret 1349 var til Ende, var han atter ude som Vandrepræst. 1350 var han igen i Nördlingen og Ulm og glædede sig ved at være i Nærh. af Margareta Ebner; men hun døde allerede 1351. Saa gik han til Engelthal, til den 74aarige Christina Ebner, og dermed forsvinde hans Spor. H.s Breve til Margareta Ebner er den ældste egentlige Brevsamling paa det tyske Sprog, og de have stor Betydning baade for K.- og Kulturhistorien. Han var en praktisk Mystiker, der talte barnligt og fromt om aandelige Spørgsmaal, ofte med en vis Sødladenhed i Tonefaldet (Ph. Strauch, Margareta Ebner und H. v. N., Freib. 1882).

Henrik Seuse, se Seuse.

Henrik af Vitskøl, dsk Cistercienser-Abbed, var Munk i Clairvaux, men kom 1143 derfra til Alvastra (I, 65), Nordens første Cistercienser-Kloster. Derfra flyttede kan til Varnhem, hvis Abbed han blev. Som saadan led han en Del, saa at han maatte klage baade til Clairvaux og Rom. 1158 blev han Vitskøls første Abbed, og senere anlagde han Klostret i Veng. Han døde 11. Febr., Dødsaaret kendes ikke. H., der var en veltalende og dygtig Klostermand, blev helgenkronet.

Henrik fra Zütfen, se Möller.

Henriksen. 1) **Adolf Julius H.**, f. 1849 i Kbhvn, blev Cand. pharm. og gik 1874 til Buenos Ayres, siden længere ind i Argentinien til Rosario, hvor han 1877 blev Kolportør for det britiske Bibelselskab. Efter at have virket i denne Tjeneste med utrættelig Iver paa lange, besværlige Rejser i det indre Sydamerika helt ind i Bolivia blev han 1884 Bibelselskabets Agent i Cordoba, men opgav 1888 denne Stilling for at blive Missionær under det sydamerik. M.-Selskab blandt de fuldstændig forsømte og forvildede Indianere i Gran Chaco i Paraguay. Han vandt disses Tillid og fik under store Mødsommeligheder og Savn Missionen sat i Gang, men paadrog sig herved en Sygdom, der rev ham bort 23. Sept. 1889. Han har faaet et godt Eftermæle for sin trofaste selvfornægtende Virksomhed, og den af ham grundlagte Mission fortsættes. *V. Sn.* — 2) **Bertel Kristian H.**, dsk Præst, fødtes 11. April 1837 i Thorsager i Aarhus Stift. 12 Aar gl. kom H. i Randers

lærde Skole, men blev efter sin Konfirmation syg og var for det meste sengeliggende i sit Hjem, til han 1857 tog til Kbhvn, hvor han blev privat dimitteret til Universitetet 1859. Han blev teol. Kand. 1868. Kort efter blev han Huslærer og 1870 tillige pers. Kap. hos Spr. Gjølbye i Aarslev og Hørning i Aarhus Stift, men tog 1872 sin Afsked paa Grund af svækket Helbred. I de følgende 6 Aar var han Hjælpepræst paa forskl. Steder. Fra 1878 til April 1887 var han konst. Spr. i Vejby og Sejlstrup i Aalborg St., men blev saa kaldet til Spr. i Astrup og Tulstrup i Aarhus St., hvor han døde 17. Jan. 1894. Da H. kom til Vejby, forefandt han en kirkelig Bevægelse, for hvilken P. K. Algreen (I, 55) havde været Føreren, indtil han blev forflyttet. Ogsaa senere samledes den kr. Vennekreds, der var dannet, til store Altergange i den rummelige Klosterkirke i Vrejlev. Men den Forkyndelse, som nu lød paa dette Sted, havde ikke den Styrke som H.s Tale, og Vejby blev snart Stedet, hvor man samledes fra Søndag til Søndag, i Kirken og i Præstegaarden, hvor H. gerne besvarede de Spørgsmaal, der bleve rettede til ham. Efterhaanden skilte H. sig fra Grundtvigs andre præstelige Disciple i Vendsyssel, og der blev talt meget om »den henriksenske Bevægelse«, især efter at Højskoleforstander Povlsen-Dal i Galtrup og flere andre Medlemmer af Præsten Rasmus Lunds Menighed i Ø. Jølby paa Mors havde skilt sig fra denne og sluttet sig til H. Efter at H. var flyttet bort fra Vendsyssel, kom Bevægelsen ind i et mere roligt Spor, og hans Venner sluttede sig for det meste til de yngre livlige Præster af den grundtvigske Retning, der efterhaanden kom i Virksomhed i Hjørring-Egnen. Der er skrevet adskilligt om den henriksenske Bevægelse, f. E. i Redaktør P. Christensens »Smaatræk og Skitser i kulturhistorisk Retning« (Brøndersløv 1896) og i Højskolebladet for 1900 (i en Forhandling om Povlsen-Dals Udtrædelse af R. Lunds Menighed); men det er for tidligt endnu at skønne sikkert om denne Bevægelses kirkelige Betydning og Følger. *L. S.* — 3) **Hans H.**, Kannik, f. i Svendborg, var 1531 Sekretær hos Biskop Ove Bille af Aarhus og Kannik i Domkapitlet dér. Ove Bille havde stor Tillid til H. H., sin »svorne Sekretær«, og betroede ham mange vigtige Hverv. Han skaffede ogsaa H. H. forskl. Forleninger, bl. a. et Kanonikat i Roskilde. Efter Ove Billes Død (1555) flyttede H. H. til Roskilde, hvor han giftede sig og 1557 blev Forstander for Duebrødrenes Hospital. D. 9. Nov. 1562. Han har gjort et udførligt Uddrag af den skibyske Krønike (S. 382) og fortsat denne indtil 1555. Dette Udtog og Forts. af det er aftrykt i H. F. Rørdams, Hist. Kildeskrifter I, 403—435, og dér findes ogsaa Bidrag til H. H.s Biografi og et Udvalg af hans Breve (navnlig fra Aarene 1533—36) og en Del andre Aktstykker, ham vedrørende. — 4) **Hemming H.**, fransk Psdigter, f. i Masku, blev Præst dér o. 1587. Han underskrev Upsalamødets Beslutninger 1593 og døde mellem 1618 og 1620. Han udgav mellem 1610 og 1614 en finsk Psbog, hvoraf der udkom fl. Oplag. Af det første Oplag kendes nu kun et eneste Eksemplar, der findes paa Upsala Universbibl., endda uden Titelblad. Han har selv skrevet fl. finske Psalmer og oversat mange gl. K.- og Skolesange. I den finske Psbog fra 1886 findes 18 Psalmer fra hans Haand, der vidne om hans kraftige Fantasi, men ofte savne Varme. Han brugte jævnlig de for den finske Folkedigtning ejendommelige Alliterationer og Parallelismer. Man tillægger ham ialt 217 finske Psalmer, men af disse ere maaske kun 15, og i ethvert Tilfælde kun 38, originale. — 5) **Jesper H.**, Kbhvns Universitets første Rektor, var en fynsk Adelsmands Søn. Efter at have taget Magistergraden i Udlandet blev han Dekan i Kbhvns Kapitel (1461 nævnes han som saadan) og tillige Kannik baade i Roskilde og Odense. Fra sin Fader arvede han Sandager. 1. Juni 1479 blev han udvalgt til det kbhvnske Universitets første Rektor; Aaret i Forvejen havde han givet Tilladelse til, at det nye Universitet maatte bruge Kapitlets Skole til Forelæsninger. Han skal ogsaa have været Universitetets Rektor 1483. Hans Dødsaar kendes ikke; han blev begraven i Vor Frue Kirke i Odense. Endnu længe efter hans Død blev der i Lund læst Messe »for Hr. Jespers Sjæl, som Degn var i Kbhvn«.

Henry, se Henrik.

Henrykkelse kaldes 1) efter bibelsk Sprogbrug en med den profetiske beslægtet og med denne ofte forbundet Sindstilstand, hvis Hovedejendommelighed bestaar deri, at Sjælen bliver saaledes opfyldt og overvældet af Aanden og Aandens Verden, at Forbindelsen med den udvortes, legemlige Verden er overskaaret: »om i Legemet eller uden for Legemet véd jeg ikke« — 2 Kor. 12, 2; smlgn. hvad Navnet angaar Ap. G. 10, 10; 22, 17. Medens Sjælen i den profetiske Tilstand er gennemtrængt af Aanden og herunder er sig fuldt bevidst indad og udad til, er dette med Hensyn til det sidste Punkt ikke Tilfældet under H.n, der vel ikke er en *alienatio a mente,* men en *alienatio mentis a sensibus corporis* (Augustin). Den mest ejendommelige Form for denne Skikkelse af aandeligt Liv findes i Fortællingen om Saul i Rama (1 Sam. 19, 23, 24; smlgn. 10, 10): Med den faste Beslutning i Sindet om at gribe David kommer Kongen til Skolehuset i Rama, men bliver her saaledes grebet af Aanden, at han profeterer, at »han nedkaster sig nøgen hele denne Dag og hele Natten». I det hele synes det, at Profetien i Dommertiden nærmest har haft denne Skikkelse: Guds Aand, Guds Haand kommer i overvældende Kraft over Mennesker, og de maa da, hvad enten de ere villige eller uvillige, tjene til at udføre, hvad Aanden vil have udført. Saaledes med Saul, saaledes fra en tidligere Tid med Bileam (4 Mos. 22—24; særlig 24, 4). Der er Undtagelser fra denne Regel, som Samuel og før ham Mose; men Sagen bliver den samme; først i den egentlige Profettid trænges H.n tilbage for at give Plads for det harmoniske Forhold mellem Guds Aand og Menneskeaanden. Men herved viser det sig, at H.n ikke er det højeste i den profetiske Sjælstilstand, men det forholdsvis lavere, der fremgaar af en vis Spænding og Uoverensstemmelse mellem det personlige Liv, der leves, og Guds Aand — smlgn. Lechler, Die biblische Lehre vom heiligen Geist, 1899, S. 154 f. — Imidlertid forsvinder H.n ikke i den profetiske Tid; den

træder ikke sjælden frem, men nu som Moment i Profetens Sjælstilstand, idet denne ofte indtræder gennem en H. (Jes. 6; Hes. 1, 28; 3, 23; Dan. 8, 18; 10, 9); saaledes ogsaa i Apostelti den (Ap. G. 2, 4; 10, 45; 1 Kor. 14, 22). Paa hedensk religiøs Omraade findes det tilsvarende, f. E. hos Inderne og hos Grækerne — se særlig Platons Ion. — 2) Efter religiøs Sprogbrug forekommer H. ofte som Udtryk dels for det kr. Livs Gennembrud hos Mennesker, der have levet et verdsligt Liv, dels for Troslivets dybeste Nedsænkning i Gud, i hvilken der kan meddeles en Forsmag paa den evige Salighed (Delitzsch, Bibl. Psychologie[2]; Oehler, Theol. des alt Test.'s). *A. A.*

Henschen, Gottfried, Jesuit, fødtes i Venrad i Geldern 21. Jan. 1600, studerede i Jesuiter-Kollegiet i Herzogenbusch under Bolland (I, 352), blev 1619 Jesuiter-Novitse i Mâlines og efter Studiernes Tilendebringelse Lærer i flere af Flanderns Gymnasier. 1635 var han Bolland behjælpelig med Udg. af *Acta Sanctorum* (I, 22). De gr., fr. og ital. Helgener bleve særlig overladt til ham, og af den Grund gjorde han, med Pave Alexander VII's Understøttelse, store Rejser. D. 11. Sept. 1681. Daniel Papebroch har sat ham et skønt Mindesmærke i *Acta Sanct.*, Maj VII.

Hensel, Luise, Konvertit, var en luth. Præsts Datter, f. 30. Marts 1798 i Linum i Mark Brandenburg. Under Paavirkning af Brødrene Clemens og Christian Brentano (I, 385) og af en rom.-kat. Familie, i hvis Hus hun var Lærerinde, gik hun 7. Dec. 1818 i Berlin over til Romerk. Nogle Maaneder efter blev hun Selskabsdame hos Fyrstinde Gallitzins Datter, Fyrstinde Salm. I denne Stilling lærte hun Nonnen i Dülmen at kende og trolovede sig selv med Frelseren 6. Maj 1820. Forskellige Ægteskabstilbud afviste hun og færdedes som en Helgeninde blandt de stille i Landet. En Tidlang var hun Lærerinde i Aachen og Köln, men da hendes Kræfter ikke længer slog til, trak hun sig tilbage til »en lille, stille Rede« i Wiedenbrück, hvor hun døde 18. Dec. 1876. Hun er Forf. til Aftensangen: »Jeg er træt og gaar til Ro« (Psbog for K. og Hjem Nr. 77), der er oversat paa Dsk. af Kr. Arentzen (J. H. Reinkens, L. H. und ihre Lieder, Bonn 1877; Fr. Nielsen, Romer-K. Det indre Liv, I, 371 f.).

Heppe, Heinrich Ludwig Julius, tysk ref. Teolog, f. i Kassel 30. Marts 1820, blev 1844 Privatdocent i Marburg, næste Aar Tredjepræst ved Mariakirken, 1850 overordentl., 1864 ordentl. Prof. i Teol. dér. D. i Marburg 25. Juli 1879. Han har forfattet en stor Mængde hist. og dogmat. Skr. (»Gesch. des deutschen Protestantismus in den Jahren 1555—81«, I—III, 1852—57; »Dogmatik des d. Protest. im 16. Jahrh.« I—III, 1857; »Theodor Beza« 1861; »Gesch. der quietist. Mystik in den kath. K.« 1875; »Gesch. des Pietismus in der ref. K., namentlich in der Niederlanden« 1879). Han arbejdede med en fantastisk Forestilling om en melanchthonsk K., der skulde have været Tysklands egentl. ref. K. og have haft sit Hovedarnested i Hessen, medens den luth. K.afdeling kun skulde være et Vrængebillede af den oprindelige luth. K., opstaaet under fanatiske Lutheraneres Arbejde. Denne Teori blev med stor Lidenskabelighed imødegaaet af Vilmar og andre luth. Teologer; men ogsaa fra ref. Side mødte H. megen Modstand i Anledn. af sin Fremstilling af den ref. Lære.

Herakleon, bekendt Gnostiker af den valentinianske Skole, en Discipel og yngre samtidig af Skolens Stifter. Hvor han virkede, vides ikke med Sikkerhed; Sandsynligheden taler for, at det har været i Italien. Han tilhørte i hvert Fald den vestlige eller ital. Gren af Valentinianismen. Gennem Origenes's Kommentar til Joh. Evang. er der bleven os overleveret betydelige Brudstykker af H.s Kommentar til samme Evang. Vi erfare af disse Brudstykker, at H. i alt væsentligt har fulgt sin Lærer, d. v. s. har haft et panteistisk farvet Gudsbegreb, har udledet Verdens Skabelse fra et lavere Væsen end den Gud, som er alt i alle, har haft en prædestinatiansk farvet Antropologi og en doketisk Kristologi. Med sit Hang til Spekulation og til Indblanding af hedenske Elementer forenede han Sans for det sædelige Kravs Alvor og en mystisk farvet Fromhed (bedste Udgave af de bevarede Brudstykker i A. E. Brooke, The Fragments of Heracleon, Cambridge 1891). *F. T.*

Herakles, den tyriske. Under dette Navn omtales i 2 Makk. 4, 18—20 den tyriske Ba'al eller Melkart (egentl. Stadkonge), hvis berømte Tempel og ældgamle Dyrkelse Herodot beretter om. Melkart-Herakles er den sejrrige Solgud. Ved Tyros's Kolonier og Handelsforbindelser var denne berømteste Ba'als Dyrkelse udbredt lige til Gades i Spanien. Det var ogsaa denne Afguds Kultus, der ved Akabs Ægteskab med Jesabel indførtes i Israel og Juda. I en lignende, langt senere Forfaldsperiode nedværdigede den hedensksindede Ypperstepræst Jason (indsat af Antiokos Epifanes 174 f. Kr.) sig selv og det jødiske Folk saa dybt, at han sendte Offergaver til Melkartsfesten i Tyros. De jødiske Sendebuds Samvittighed reagerede dog saa langt, at Gaven faktisk ikke anvendtes til selve Ofringen, men til Skibsoptoget ved Festen. Ved Benævnelsen den »tyriske« H. udsiges baade Slægtskabet med og dog Forskellen fra den bekendte græske Halvgud H. *L. G.*

Heraklios, østrom. Kejser 610—41, drev i Felttoget 622—28 Perserne tilbage og bragte Kristi Kors med hjem, hvorfor der blev indstiftet en særlig Fest for Korsets Ophøjelse (14. Sept.). Han tog ved Udstedelsen af Trosloven Ekthesis (I, 737) Del i den monofysitiske Strid. Se Art. Monofysitisme.

Herbart, Johan Friederich, tysk Filosof, er født i Oldenburg 4. Maj 1776. Tidlig paavirket af Kant, følte han sig som Tilhører af Fichte i Jena ganske uenig med denne i hans Fortolkning af Mesteren. Efter en akademisk Virksomhed i Göttingen fra 1802 blev han 1809 Professor i Filosofi i Königsberg; denne Kants Lærestol beklædte han indtil 1833. Da gik han atter tilbage til Göttingen, hvor han døde 14. Aug. 1841. H. repræsenterer midt i den spekulative Idealismes Tid en kritisk Realisme. Han gaar ud fra Kant og betegner sig selv bestandig som Kantianer. Idet han lægger Vægt paa Erfaringen, er det efter hans Mening alene Filosofiens Opgave at fjerne de Modsigelser, som er givne med den. Det er særlig Begrebet Vorden, Forandringer af det Værende,

der staar for ham som en Gaade. Idet han gaar ud fra Fornemmelserne som Grundelementerne i Erfaringen, mener han herigennem at gribe noget objektivt, noget værende. I enhver Fornemmelse er der noget absolut positivt, et Reale. Vel indrømmer han, at vi ikke véd, hvad det er, der ligger bagved, men, at der er noget, mener han at være sikkert. »So viel Schein, so viel Hindeutung auf Sein« er en Hovedsætning hos H. Og hvad der eksisterer, er noget konkret; det Værende er absolut enkelt. Men hvorfra kommer det da, at den enkelte Ting optræder paa forskellig Maade, med forskellige Egenskaber? At forklare dette ved en monistisk Udviklingsteori, som den spekulative Filosofi gjorde, afviser H. som Fantasteri. Det kan kun forklares ved, at jeg ser den enkelte Ting sammen med andre Ting og sætter den i Forhold dertil. Der maa da altsaa, for at forklare, hvad der sker, antages en Mangfoldighed af Realer. Disse er i sig selv faste og uforanderlige Punkter. At noget sker, at der viser sig Veksling og Forandring, beror derimod paa vor Forestilling. Hvad der er objektivt, er kun det Værende; det skiftende er af subjektiv Art. Denne Forklaring minder meget om Kant. Ligesom denne fastholder H. en afgjort Modsætning mellem Fænomenerne og Tingen i sig selv.

Med særegen Forkærlighed udarbejder H. Psykologien. Ved Bestemmelsen af Sjælen gaar han ogsaa ud fra Mangfoldigheden. Det er Forestillingerne, som han her holder sig til. I disse finder han den hele sjælelige Virksomhed at være indeholdt; Følelse og Vilje er ikke andet end Forestillingsforhold. Det gælder da om, at forklare Vekselvirkningen mellem Forestillingerne paa en eksakt Maade, det skal endog kunne gøres paa Grundlag af Matematiken. Idet Sjælelivet ses som en Forestillingsmekanik, skal alle aandelige Fænomener finde en tilfredsstillende Forklaring. Men hvormeget end H. saaledes fremhæver Mangfoldigheden i Sjælelivet, saa overser han dog heller ikke Enheden. Idet alle vore Forestillinger staa i en fast Forbindelse med hinanden, vise de tilbage til et fælles Grundlag; der maa da antages et Sjælereale, en særegen sjælelig Substans, der er forskellig fra de materielle Substanser.

Men Filosofien har forskellige Interesser; det er ikke nok, at den forklarer, hvad der er, men den maa ogsaa bedømme, hvad der skal være. Der kan ikke angives et fælles Princip for det teoretiske og det praktiske, saaledes som det er forsøgt af Spekulationen. De to Omraader maa holdes helt ude fra hinanden. Den praktiske Filos. har kun med Livets Værdier at gøre, idet den søger at give en Maalestok for disse. Det gælder da først om at finde i vort Indre visse æstetiske Grunddomme om, hvad der behager og mishager. Æstetik i videre Forstand er efter H. den praktiske Grundvidenskab. En nærmere Bestemmelse faar denne almindelige Opgave i Etiken, der opstiller visse praktiske Grunddomme af vor Samvittighed, der umiddelbart udtaler en bestemt Billigelse eller Misbilligelse af vore Viljesforhold. Af saadanne kender H. fem, nemlig den sædelige Friheds Idé, Fuldkommenhedens, Rettens, Velviljens og Gengældelsens Idé. Med disse Synspunkter skal vor sædelige Vurdering være bestemt; om nogen anden Forklaring kan der ikke være Tale.

Til nogen teoretisk Spekulation føres der saaledes ikke over. Derimod ender H. med en Anerkendelse af den positive Religion, som den er given i Kristendommen. Guds Personlighed bliver bestemt hævdet; Skønheden og Hensigtsmæssigheden i Verden skal føre til Antagelsen af en højeste Vilje, der har bragt de forskellige Realer i Forhold til hinanden. Guds Væsen maa tænkes som udfyldt ved de højeste etiske Bestemmelser.

Hvor ensidigt forstandsmæssigt og nøgternt end H.s System har været, saa har det dog haft stor Betydning paa mange Omraader; og endnu har det talrige og ivrige Tilhængere. Indenfor Psykologien har det grundet en Skole, der har store Navne at opvise som Drobisch, Nahlowsky, Steinthal, Waitz og Lazarus. Ogsaa paa Pædagogikens Omraade har H.s Tanker vundet stor Udbredelse. Og endelig er Religionsfilosofien bleven behandlet udførligt af flere af H.s Disciple, saaledes Drobisch (Grundlehren d. Religionsphilosophie, 1840), Thilo, Taute og Otto Flügel (Die spekulative Theologie d. Gegenwart). Etiken er fremstillet af G. Hartenstein (Die Grundbegriffe d. ethisch. Wissenschaften, 1844). Af H.s Skrifter kan nævnes: »Hauptpunkte d. Metafysik«, 1808; »Allg. prakt. Philosophie«, 1808; »Lehrbuch z. Einleitung in die Philosophie«, 1813; »Lehrbuch z. Psychologie«, 1816; »Psychologie als Wissenschaft«, 2 Bind, 1824—25. »Allg. Metafysik«, 2 Bind, 1828—29. Hans samtlige Værker er udgivne af Hartenstein i 12 Bind fra 1850. En ny Udgave besørges af Kehrbach (Capesius, Die Metafysik H.s, 1878; Drobisch, Die Fortbildung d. Fil. durch H. 1876; E. Wagner, Darlegung d. Lehre H.s, 7. Aufl. 1894; Heegaard, Den H.ske Filosofi, 1861). *F. C. K.*

Herberge zur Heimat, se Gæstehjem (S. 314).

Herberger, Valerius, tysk luth. Præst, fødtes 21. April 1562 i Fraustadt i Stor-Polen. Han skulde oprindelig have været Skomager som Stiffaderen, men fik Lov til at komme paa Latinskolen i Freistadt i Schlesien, hvorfra han senere gik til Universiteterne i Frankfurt an der Oder og Leipzig. 1584 blev han Lærer i Fraustadt, 1590 Diakonus og 1599 Præst dér. Han virkede dér til sin Død (18. Maj 1627). 1604 maatte hans Menighed paa Sigismund III's Befaling overlade de rom. Katoliker sin Kirke, saa at den fra Julen 1604 maatte holde Gudstjeneste i et Privathus, der senere blev udvidet til en Kirke. 1613 rasede Pesten i Fraustadt, og V. H. digtede da sin eneste Psalme: »Valet will ich dir geben, du arge, falsche Welt«, der findes i de allerfleste tyske Psalmebøger. H. var en frugtbar Forf. af Andagtsbøger: *Magnalia Dei de Jesu scripturæ nucleo et medulla,* en opbyggelig Betragtning i 12 Dele (1601—18) over G. T. fra 1 Mos. til Ruts Bog for at vise Kristus som Kernen i den gl. Pagt; »Himmlisches Jerusalem« (1609), en Udlæggelse af Joh. Aab. 21—22; »Der Passionszeiger« (1610), Prædikener over Jesu Lidelse; 7 Bind Ligtaler (»Trauerbinden«). Især maa dog nævnes hans »Herzpostille« (Prædikener over Evangelierne og Epistlerne) og hans »Stoppelpostille« (Prædikener over frie Tekster), der udkom efter hans Død. Hos ham var en Del af Luthers Kraft forenet med

Abraham a Sancta Claras Tilbøjelighed til Ordspil og drastiske Vendinger (A. Henschel, V. H., Halle 1889). Et Udvalg af hans Prædikener udgav Orphal (Leipz. 1892) i »Die Predigt der Kirche« Bd. 17.

Herbert af Cherbury, se Cherbury (I, 499).

Herbest, Johannes, rom.-kat. Præst, Skriftefader hos den sv. Dronning Katarina Jagellonica, tilhørte en napolitansk, til Polen indvandret Slægt og skal være kommen til Sverig under Erik XIV's Regering. Efter Kirkemødet i Upsala 1572 udgav han et Modskrift mod den ved dette Møde fastsatte Kirkeordning. I dette Skrift *Tractatus de consecratione eucharistiæ*, erklærede han Nadveren, saaledes som den forvaltedes efter Kirkeordningen, for ugyldig, dels fordi Kalken raktes til Lægmænd, dels fordi Handlingen udførtes af ikke lovligt (efter rom.-kat. Ritual) ordinerede Præster. Den gamle Erkebiskop, Laurentius Petri, forfattede 3 Modskrifter mod H., som blev oplæste paa et Møde i Stockholm. Det her forsamlede Præsteskab forlangte af Fecht (se S. 28), som dengang udøvede Censur over Bøger, at disse Skrifter snarest skulde udgives paa Tryk. Dette skete dog ikke. Abr. Andreæ Angermannus paastaar, at Fecht har ødelagt Manuskripterne. To af dem synes virkelig at være gaaet tabt. Den tredje af Brochurerne udgav Angermannus 1588 i Hamburg med en vidtløftig Indledning: *Refutatio erroris Herbesti de consecratione sacramenti*. Imidlertid havde H. 1572 ikke ladet sig nøje med den af ham selv udgivne Traktat, men han lod ogsaa »i Mængde uddele Bøger, som var blevne trykte andensteds« og indførte i Sverig, deriblandt navnlig en Katekismus, forfattet af Kard. Hosius's Koadjutor, Cromerus, der nærmest var bestemt til at gendrive de polske Protestanters Opfattelse af Nadveren. Den gamle Erkebiskop opfordrede sit Domkapitel til at forfatte en Gendrivelse. Der er ogsaa bevaret et Stridsskrift mod Cromerus, udgivet under Laurentius Petri den ældres Navn og sandsynligvis gennemset af ham, men rimeligvis forfattet af Laurentius Petri Gothus. Da senere »den røde Bog« udkom, udspredte man det sikkert aldeles ugrundede Rygte, at H. skulde have taget Del i Affattelsen af dette Skrift. H.'s senere Skæbne er ukendt. *O. A.*

Herborn, By i Nassau, fik 1584 ved Vilhelm af Oranjens Broder, Johan VI, en Højskole, der en Tidlang trods sin Lidenhed spillede en vis Rolle som de tyske Reformertes Højskole. Olevian, Piscator, Martini og Pasor vare Lærere dér, og Joh. Buxtorf og Amos Comenius studerede dér. 1606—9 blev den for Pestens Skyld forlagt til Siegen. 1628 berøvede Ærkebiskoppen af Trier efter Byens Indtagelse H.-Højskolen dens Indtægter; 1634 blev den opløst. 1643 oprettedes Højskolen i H. igen, og 1652 blev den endog Universitet. Men dette savnede Pengemidler, og 1817 blev det ophævet og afløst af et Præsteseminarium med 3 Lærere. Da Unionen blev indført i Nassau, blev Præsteseminariet i H. ogsaa uneret.

Herborner-Biblen blev udgivet 1602 f. i Herborn af Prof. Piscator. Den kaldes ogsaa »Straf-mich-Gott-Bibel« paa Grund af dens Overs. af Mk. 8, 12. Trods daarligt og skruet Sprog var denne Bibel en Tidlang adskillige tyske Reformertes K.bibel.

Herdaminnen og Stiftsmatrikler. »Herdaminne« (»Hyrdeminde«: Erindringer om Præster) kaldes i Sverig og Finland en Haandbog indeholdende en Samling af Præste-Biografier, ordnede efter de enkelte Menigheder. — I Sverig udgaves saadanne tidligst over Strengnäs Stift af N. Aurelius og J. E. Follén (1785, 1817). Videre er der udgivet H. over Upsala Ærkestift af J. E. Fant og A. T. Låftbom (1842—45), over Linköpings Stift af J. I. Håhl (1846—47), Skara Stift af J. V. Varholm (1871—74), Westerås Stift af J. F. Munckstell (1844—46), Lunds Stift af S. Cavallin (1854—58), Göteborgs Stift af S. P. og J. G. Bexell (1835), af S. Pettersson og A. R. Litzen (1872) samt C. V. Skarstedt (1878), Kalmar Stift af N. J. Löfgren og A. Ahlquist (1836—41), Karlstads Stift af I. Hammarin (1846—49), Hernösands Stift af J. F. Biberg (1876) og for det sv. Lapmarkens Menigheder af I. Grape (1853), for Wisby Stift af O. V. Lemke (1868). — Det sv. Hofkleresis Historie er udgiven af A. Vestén (1799—1814), senere fortsat af C. E. Venström (1850).

I Finland har K. G. Leinberg 1894 udgivet »Det odelade Finska biskopsstiftets h.« (fra den ældste Tid til 1554). Åbo Stifts H. er udgivet af C. H. Strandberg (1832—34), H. fra Menighederne i Kemi Lapmark af A. J. Sjögren (1828), fra det tidligere Wiborgs og Borgå Stift af M. Akiander (1868—69). — Stiftsmatrikler findes: over Åbo Ærkestift af N. M. Tolpo (1807), J. G. Chydenius (1823), C. Tornudd (1840) og A. J. Hornborg (1854); over Borgå Stift af A. Boman (1829) og A. F. Sirén (1842 og 1854); over Kuopio Stift af P. Aschán (1853), og af Aschán og Kiljander (1863); for samtlige Menigheder i Finland af J. A. Hornborg 1873 paa Svensk og af L. Wennerström (1885) samt Ad. Neovius (1898) paa Finsk. — Fra 1896 er der i Finland maanedlig udkommen: »Suomen kirkon julkisia sanomia« (Almindelige Efterretninger om den finske Kirke), redig. af Biskop O. I. Colliander, hvori alle officielle Meddelelser angaaende Præsteskabet offentliggøres, og hvor der tillige findes allehaande Meddelelser fra Menighedslivet. *A. N.*

Herder, Johan Gottfried, f. 26. Aug. 1744 i Mohringen i Østpreussen, var udgaaet fra et fromt Hjem, der gav ham dybe relig. Indtryk og gennem Bibel og Psalmesang vakte hans poetiske Aand. Ved Universitetet i Königsberg forsøgte han sig først i det kirurgiske Studium, som han dog snart opgav for at vende sig til Teol. Men hans for alt menneskeligt aabne Aand førte ham ogsaa ind paa Filos.'s, Hist.'s og Skønliteraturens Omraader. Han kom i Königsberg i Forbindelse med Kant og Hamann, som begge, særlig Hamann, øvede stor Indflydelse paa ham. Efter en kort Virksomhed ved Fredrikskollegiet blev H. 1764 Kollaborator ved Domskolen i Riga. Her udgav han sine aandfulde kritiske Skrifter: »Die Fragmente zur deutschen Literatur« og »Die kritischen Wälder«. En Studierejse 1769 bragte ham i Berørelse med flere af Tidens store Aander, Diderot, Lessing, Claudius, Jung-Stilling og Goethe. 1771 blev H. Hofprædikant og senere Superintendent

i Bückeburg og 1776 ved Goethes Indflydelse Generalsuperintendent i Weimar, hvor han levede til sin Død 18. Dec. 1803, i energisk Arbejde for K. og Skole, hvis Udvikling han ledede fremad med sjælden Forstaaelse af de gl. luth. Ordningers Værdi, i fortroligt Samvær med Weimars store Mænd, Wieland, Schiller, Goethe og fl. og i en omfattende literær Virksomhed, som spredte sig vidt ud over Poesiens, Filos.'s og Teol.'s Felter.

H. var et mærkeligt Eksempel paa, at en Mand kan øve en dybt indgribende Indflydelse, uden paa noget enkelt fagligt Omraade at have ydet et fremragende Arbejde. Hverken som Digter, Filos. eller Teol. staar han i første Række. Og dog har han den største Fortjeneste af det mskl. Aandslivs Fremme, har givet de rigeste Impulser, spredt Lys og vakt Liv, som har ført Tiden i det hele og særlig den relig. Aandsdannelse et betydningsfuldt Trin fremad. Udspringet for denne Indflydelse ligger i H.s Indførelse af Humaniteten som den store forløsende og Livet forklarende Magt. Humaniteten er for H. Mskets oprindelige Karakter, dets medfødte Anlæg, som det er Livets store Opgave at udvikle. Al mskl. Stræben har dette Maal, men det bedste Middel dertil er Religionen. Og Krdm. er den højeste af alle Religioner, fordi den er den reneste Mskelighed Religion, som bringer Mskets ædleste Kræfter til Udfoldelse. Det ægte mskl. er tillige det guddommelige. For saa vidt er Kristus Foreningen af det mskl. og det guddommelige, men i sig selv er han dog kun et Mske, i hvem Guds Aand bor. Kristi Religion er Forkyndelsen af det mskl. gode i Kærlighedens Samfund med Gud. Men i den kr. Religion er, siger H. i Tilslutning til Lessing, dette oprindelige forvansket til en Tro paa Kristus, »en tankeløs Tilbedelse af hans Person og hans Kors«. Naar H.'s relig. Anskuelse udmunder i dette Resultat — først klart udtalt i hans Livs senere Periode —, saa er dette i Virkeligheden en nødvendig Konsekvens af hans filos. Grundbetragtning. Gud er den altbevægende Kraft i Universet. En personlig udenfor og over Verden værende Gud eksisterer ikke, om end H. tillægger denne »Urkraft«, som virker i Verden efter evige, immanente Love, baade Visdom og Godhed. Hermed er Aabenbaring og Under i kr. Forstand udelukket. Uagtet denne Mangel paa Forstaaelse af den positive Krdm. har dog H. væsentlig virket i det kr. Opsvings Tjeneste. Som en Forløber for Schleiermacher har han ført Religionen ud af den kolde Forstands Egne og gjort den til Hjertets, den inderste Bevidstheds Sag. Han har vakt Sansen for det gl. T.'s poetisk mskl. Skønhed og i det hele en større Ærbødighed for de hl. Skrifter. Overfor Oplysningens flade, alt udjævnende hist. Betragtning har han fremhævet det ejendommelige ved de forskl. Tidsaldere, hvad der ogsaa kom K.'s Hist. til gode, og i Modsætning til Pietismens Underkendelse af Humanitetens Betydning har H.s Forsoning af den med Krdm. givet denne Adgang til en Virken ud over videre mskl. Felter. Hermed staar det ogsaa i Sammenhæng, at han har givet et højere Syn paa den gejstlige Stands Opgave end alm. i Oplysningstiden. Af H.'s Skrifter kan mærkes: »Vom Geist hebräischer Poesie« (1782), »Briefe über das Studium der Theologie« (1785), »Idéen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit« (1784—87), »Christliche Schriften« (1797), »Briefe zur Beförderung der Humanität« (1793—97). — Hans samlede Skrifter ere udg. af W. Suphan, 32 Bd., Berlin 1877—99 (A. Werner, H. als Theologe, Berlin 1871; Haym, H. nach s. Leben und Wirken, I—II, Berlin 1877—85). *C. B.*

Heres. — 1. En af Leviterne i Jerusalem (1 Krøn. 9, 15). — 2. Etymolog. forskelligt er Stednavnet H. Øst for Jordan ved Sukkot, der nævnes Dom. 8, 13 ved Gideons Tilbagekomst fra Overfaldet paa Sebah og Salmunna. — Et H. findes ogsaa i Har-heres (Dom. 1, 35), se dette, og i Timnat-heres (Dom. 2, 9), der dog ellers kaldes Timnat-serah (Josva 19, 50. 24, 30), muligvis ogsaa i Jes. 19, 18, se Ir-haheres. *L. G.*

Heret (Dsk Overs.: Haret) nævnes 1 Sam. 22, 5 som et af Davids Tilflugtssteder. Conder henfører det til den skovklædte Højde S.Ø. for Adullam med den nuværende Landsby Kharâs.

Hergenröther, Joseph, Kardinal, f. i Würzburg 15. Sept. 1824, studerede dér og ved Collegium Germanicum i Rom, blev præsteviet i Rom 1848, Aaret efter Kapellan i Zellingen, 1851 Privatdocent i München. 1852 blev han i Würzburg overordentl. og 1855 ordentl. Prof. i Kirkeret og Kirkehistorie. 1868—69 var han i Rom som Consultor i Anledn. af Forberedelserne til Vatikaner-Konciliet. 1879 udnævnte Leo XIII ham til Kardinal med S. Maria in Via Lata som Titelkirke og til Præfekt for de vatikanske Arkiver. Han har skrevet en stor Mængde kirkehist. og kirkeretlige Skrifter, bl. hvilke især maa nævnes en udførlig Monografi om Fotios (I—III, Regensb. 1867—69), en Haandbog i Kirkehistorie (I—II, 1876—80), et Modskrift mod Janus (»Anti-Janus«, Freib. 1870) og fl. Stridsskrifter i Anledn. af Vatikaner-Konciliet. Han døde 3. Okt. 1890 i Abbediet Mehrerau i Vorarlberg.

Heribert, dsk Biskop, blev bispeviet for det nys oprettede Viborg Stift af Adalbert af Hamburg-Bremen o. 1060. Allerede under ham havde Viborg et Domkapitel, og til H. og Domkapitlet i Viborg skænkede Knud den hl. 1080 al kongelig Ret over Kleresiet og K.'s Tjenere. Han døde 8. April, men hans Dødsaar er ukendt.

Hering, Hermann, tysk Teolog, f. i Dallenin i Westpriegnitz 26. Febr. 1838, var først Præst og Superintendent i Lützen, men blev 1878 Prof. i prakt. Teol. ved Universitetet i Halle. Han har bl. a. skrevet »Die Mystik Luthers im Zusammenhange seiner Theol. und in ihrem Verhältnisse zur älteren Mystik« (Leipz. 1879).

Herivad, Kloster, se Herresvad.

Herlembald (Erlembald), se Patarinere.

Herlighed, Guds. Da Herrens Herlighed og Navn undertiden ere stillede jævnsides hinanden som parallele Led (Jes. 59, 19; Ps. 102, 16), kan her gaas ud fra, at disse Udtryk staa i det mest nøje Forhold til hinanden, uden dog helt at dække hinanden. Hvor Gud aabenbarer sit Navn, dér aabenbarer han ogsaa sin Herlighed. Det hedder (Rom. 1, 23), at Hedningerne have ombyttet den uforkrænkelige Guds Herlighed med et forkrænkeligt Menneskes Billede; efter hvad der gaar umiddelbart forud, er det

den Herlighed, der her tales om, som følger med Guds Aabenbaring i Naturen, hvor hans evige Magt og Guddommelighed kan ses i hans Gerninger, hans Skabning, det samme, der henvises til i Udtalelser som Ps. 19, 1; 8, 2; 104, 31, og som ligger til Grund for og ofte bryder frem i stærke Ord hos Jes. i Afsnittet Kap. 43—48. Men sammen med denne i og gennem den skabte Natur frembrydende Herlighed følger Aabenbarelsen af den samme i Slægtens Historie. Over for alle Hedningernes Guder staar Herren i sin evige Magt og Guddom og til nogen anden giver han ikke sin Herlighed (Jes. 48, 11), tvært imod skal alle Hedninger se denne og al Jorden fyldes af den (Jes. 40, 5; 66, 19; Hes. 39, 21), saaledes som den alt er traadt frem og har aabenbaret sig i det udvalgte Folks Levnedsløb (4 Mos. 14, 22; 5. Mos. 5, 24; Jes. 3, 8). Som Gud gennem Natur og Historie lægger sit Navn frem for Menneskene, er dette overalt fulgt af Herlighed, der er Udtryk for hans Viljes og Vældes Overmagt over alle Ting: »intet er umuligt for Gud« og »jeg er den første og den sidste, og foruden mig er ingen Gud« (1 Mos. 18, 14; Jes. 44, 6). Det er hans »evige Magt og Guddommelighed«, der giver hans aabenbarede Navn det særegne Præg af det enestaaende, af Herlighed, som det overalt fremtræder med. Hertil kommer nu et andet: hvor Gud aabenbarer sit Navn paa umiddelbar Maade, hvor han selv er til Stede, ytrer dette sig i en særegen Glans, der omgiver ham, skjuler ham. Med den brændende Tornebusk traadte dette paa særegen Maade ind i Historien, for atter at vise sig i Ildstøtten, i Sinaiglansen, i den over Tabernaklet og i Salomos Tempel blivende Herlighed (2 Mos. 3, 2; 14, 19; 19, 16; 40, 34; 1 Kong. 8, 10), denne Glans ses af Profeter (Jes. og Hes. ofte), og hvo, der kommer inden for dens Rækkevidde, faar for en Tid et Genskin af den (2 Mos. 34, 29 f.), men intet Menneske kan se den i hele dens Styrke og komme fra dette med Livet (2 Mos. 33, 17 f.). At her ikke skal eller kan tænkes paa en Lysglans af jordisk Art, er ikke blot Udtalelserne hos Profeterne Vidnesbyrd om; ogsaa Beretninger som den om Elias's Himmelfart, om Elisa paa Bjerget, der beder om, at Tjenerens Øjne maa aabnes, saa at han kan se Englevagten (2 Kong. 2; 6, 16) vise, at det ikke er Jordens Lysglans, her tales om; i Tabernaklet og i Templet er Lyset skjult i Skyen; naar Herren aabenbarer sig af sin Naade eller i sin Vrede (3 Mos. 9, 6; 4 Mos. 14, 10), er Lysglansen dér, synlig for dem, den er bestemt for. — I den nye Pagts Tid viser den sig for Hyrderne paa Marken Julenat, ved Herrens Forklarelse, ved hans Himmelfart (Luk. 2, 9; Matt. 17, 5; Ap. G. 1, 9), og som Stefanos taler om Herlighedens Gud, taler Paulus om Herlighedens Fader og siger, at han bor i et utilgængeligt Lys (Ap. G. 7, 2; Ef. 1, 17; 1 Tim. 6, 16), og i Aanden ser Johannes den himmelske Trone i sin straalende Glans (Aab. 4, 2. 3).

At der ikke er Modstrid mellem disse to Sider af Guds Herlighed, at den ene ikke er mere aandelig end den anden, er ikke vanskeligt at se. Fra Naturen og Historien er Vejen her gaaet indad, til Guds personlige Nærværelse. Der kan maaske gaaes endnu et Skridt, idet der spørges: paa hvilken Maade forholder det sig med denne Lysglans, som altid er, hvor Gud aabenbarer sig, som er i Følge med Engle, som fylder Himlen, er den noget for sig selv, ligesom uden for Gud? (Martensen, Jacob Böhme). Ét kan her svares. Om Sønnen hedder det: »Vi saa hans Herlighed, fuld af Naade og Sandhed«, at »Guds Herlighed er i Kristi Aasyn«, at hans Ansigt under Forklarelsen straalede som Solen (Joh. 1, 14; 2 Kor. 4, 6; Matt. 17, 2). Inden fra, fra det Liv, der er i Sønnen, straaler hans Ansigt som Solen; det er hans Livs Fylde og Glæde, der føder Herligheden af sig. Ud herfra maa der siges, at Guds Herlighed har sin Rod i og fødes af hans evig fuldkomne og salige Liv, er den straalende Afglans af Livets Fylde i ham, og at overalt, hvor der bliver Liv af hans Liv og svarende til hans Liv, dér vil ogsaa hans Herlighed fødes; dér vil opstaas i Herlighed, og dér vil leves i Herlighed. Dette kan svares, men længere kan der ikke med Sikkerhed naas (Oehler, Theologie des a. T.s, Tüb. 1873, og Weber, Jüdische Theologie², Leipz. 1897). *A. A.*

Herman, dske Biskopper. 1) **H. af Slesvig** var født i Rhinprovinsen og blev tidlig optagen i Augustinerkonventet Rode (Rolduc) Nord for Aachen. Da han ikke blev Abbed dér, forlod han Konventet (1129) og blev Forstander for Klostret Dünwald ved Köln. Derfra kom han til Lund og gjorde i Ærkebiskop Assers Tjeneste en Rejse til Rom for at skaffe denne Anerkendelse som Ærkebiskop. 1138 blev han i Lund viet til Biskop af Slesvig, men da han kom til denne By, havde man valgt Aage (I, 5). H. vendte da tilbage til Lund og var til Stede ved Domkirkens Indvielse. D. 16. Jan. 1146. — 2) **H. af Viborg** nævnes som Biskop 1430. Hans Navn staar under Vordingborger-Forliget med Hertug Adolf. D. 1438.

Herman (Heriman) den lamme *(contractus)*, f. 1013, var Søn af en schwabisk Greve og var fra Barndommen af lam og tungmælet. 1044 blev han Benedictiner i Reichenau, hvor han samlede en stor Discipelskare om sig. Han skrev flere Bøger og Digte og lavede Ure, musikalske og mekaniske Instrumenter. 1049 var Pave Leo IX i Reichenau, og det var rimeligvis paa hans eller Kejserens Tilskyndelse, at H. skrev sin Krønike fra Kristi Fødsel til sin egen Tid. Han døde 24. Sept. 1054. Hans Krønike er udg. af Pertz i Mon. Germ. Script. V og oversat af Nobbe i »Gesch.schreiber der deutschen Vorzeit« (Berlin 1851). Om hans Krønike se I. R. Dietrich, Die Gesch.'squellen des Klosters Reichenau bis zur Mitte des 11. Jahrh.'s (Leipz. 1897).

Herman fra Fritschelar (Fritzlar i Hessen) har længe gaaet for at være Forf. til en Samling mystisk farvede Prædikener om Helgeners Liv, der findes i et Heidelberger-Haandskrift, skrevet 1343—49. Denne Samling stammer dog ikke fra H., men fra den dominikanske Læsemester, Gisiler fra Schlotheim N.V. for Erfurt, der virkede i Köln og Erfurt. Men H., rimeligvis en mystisk anlagt Lægmand, har paany udgivet Samlingen og øget den med Fortællinger om sine egne Oplevelser. H. skal ogsaa have ladet skrive et mystisk Skrift: »Die Blume der Schauung«, der foreligger i et Nürnberger-Haandskrift.

Herman (V) af Köln, Ærkebiskop af Köln, hørte til den grevelige Familie Wied. Han fødtes 14. Jan. 1477, blev allerede 1483 Domherre i Köln, 1515 Ærkebiskop dér, og 1532 tillige Biskop af Paderborn. Ved sin Kölner-Landret af 1538 søgte han at hævde Lov og Orden. Han var en Ven af Erasmus fra Rotterdam og vilde indføre Reformer i erasmisk Aand. 1536 holdt han et Provinskoncilium, der billigede en Del Reformer, som Gropper (S. 266) foreslog. 1542 indkaldte han Bucer (I, 407), og ved hans Hjælp vilde han have det rene Evangelium prædiket. 1543 modtog han Nadveren efter evang. Ritus, og Bucer forfattede til Vejledning for ham en Betænkning om kr. Ref. Da han vilde føre denne Ref. ud i Livet, greb Karl V ind, og H. blev stævnet til Bruxelles og Rom. I sin Nød vendte han sig til det schmalkaldiske Forbund, men da han ikke helt vilde gaa med Sachsen og Hessen, blev Hjælpen ikke ydet. 1546 blev H. ekskommuniceret af Paven, og næste Aar tvang Karl V's Kommissærer Kölnerne til at hylde Koadjutoren Adolf af Schaumburg som deres Herre. H. blev sin evang. Overbevisning tro, og 15. Aug. 1552 døde han i Wied efter for Præsten dér at have udtalt, at han vilde leve og dø, tro mod den augsburgske Konfession (Warrentrapp, H. v. W. und sein Reformationsversuch in Köln, Leipz. 1878, og »Zeitschr. f. Kirchengesch.« XX, 37 f.).

Herman fra Lehnin skal have været Cistercienser-munk paa Overgangen til 14. Aarh. og have levet i Klostret Lehnin ved Brandenburg. Ham har man tillagt den saakaldte Lehniner-Spaadom *(Vaticinium Lehninense)* i 100 lat. Hexametre om Huset Hohenzollern; men denne er et afgjort uægte Tendensarbejde med ultramontan Tendens (Hermens, Kloster Lehnin und seine Weissagung, Barmen 1888).

Herman fra Reichenau, se H. den lamme.

Herman fra Rijswijk hed en nederl. Magister, som 1502 blev dømt til livsvarigt Fængsel paa Grund af sin Vantro. Han lærte, at Verden er evig, og Fortællingen om dens Skabelse en Fabel, opdigtet af »den taabelige Mose«, og han troede ikke paa det evige Liv, men fandt, at Aristoteles og Averroës havde mere Ret end Kristus, der kun var en Fantast. H. sagde: »Jeg er født som Kr., men det er jeg ikke mere; thi de Kr. ere de største Daarer«. Det lykkedes ham at slippe ud af Fængslet, men 1512 blev han atter stævnet for Inkvisitionen og brændt som Kætter 14. Dec. s. A.

Herman fra Wied, se H. fra Köln.

Hermann. 1) **Nicolaus H.**, Kantor i Joachimsthal i Voigtland, død 1561, hører til de tyske Psalmekomponister, der gjorde sig bemærkede paa Reformationstiden. Enkelte af hans Koraler, hvortil han selv digtede Ordene, ere endnu i Brug i den tyske K. *A. H.* — 2) **Wilhelm H.**, tysk evang. Teolog, f. 6. Dec. 1846 i Melkow, studerede 1866—70 Teologi i Halle, hvor han ogsaa 1874 habiliterede sig, og blev 1879 Prof. i Marburg. Han kom fra et gammeldags troende Hjem og blev i Halle stærkt paavirket af Tholuck. Endnu stærkere blev dog Paavirkningen fra Ritschl. H. blev en af de ivrigste og dygtigste Ordførere for den Ritschlske Skole og antog sig straks i sit første Skrift »Die Metaphysik in der Theologie« (Halle 1876) kraftig sin Mesters Sag. Sin udprægede Ny-Kantianisme udviklede han i den dygtigt, men tungt skrevne Bog: »Die Religion im Verhältniss zum Welterkennen und zur Sittlichkeit« (Halle 1879). I disse og andre Skrifter vender han sig med kraftig Polemik, baade mod Ortodokse og Liberale (særlig Lipsius). Betydelig Opsigt vakte hans med stor Friskhed og Varme skrevne Bog: »Der Verkehr des Christen mit Gott« (2. Opl. Halle 1892). Her udviklede han sine ejendommelige kr.-relig. Grundtanker om, at Jesus i sin rent menneskelige Fremtræden er den enkeltes Trosgrund, idet Faderens Kærlighed med overvældende Magt griber den enkelte, som stedt i sædelig Nød faar Øjet opladt for dette Menneskes Herlighed. I et kraftigt, men i Længden noget ensformigt Sprog, varierer H. disse Grundtanker. Interessant er hans Forhandling herom med R. Grau (se »Theol. Tidskr.« Bd. IX 1893). Hans sidste Værk er en »Ethik« (Tüb. u. Leipz. 1901). *J. P. B.*

Hermannsburg, en Landsby med 2500 Mennesker paa Lüneburger-Heden er ved L. Harms (se S. 350) bleven Arnestedet for en kraftig Mission, Hermannsburger-Missionen. Harms grundede 1849 med 12 Elever, fornemmelig af Bondestanden og Broderen, Theodor H., som Lærer, en Missionsskole, mere anlagt paa praktisk end teol. Uddannelse (omtrent som vore Seminaristers). Harms vilde kalde en »Bondemission« til Live med selvunderholdende Missionskolonier som Midtpunkter for det kristelige Liv i de nye Egne, hvilket dog viste sig uigennemførligt og maatte opgives 1869. De første 8 Missionærer og 8 Kolonister udsendtes 1853 paa et eget dertil bygget Skib (»Kandace«), med Gallaerne som Maal. De naaede dog ikke dette, men maatte 1854 fæste Bo i Natal (Ny-Hermannsburg) iblandt Zuluerne og gik 1858 ind i Zululandet. Det er kun gaaet langsomt med Zulu-Missionen; den er langt overfløjet af Betsjuaner-Missionen i Transvaal, optaget 1857; den betydeligste Station her er Bethanien, med o. 3000 Kr., anlagt 1864 af W. Behrens, der havde givet sin gode Bondegaard i H. til Missionen og selv med Hustru og Barn var draget ind i denne som Elev. Missionen fik 1854 sit eget Blad, »Hermannsburger Missionsblatt«. Efter L. Harms fulgte 1865 Broderen Theodor som Præst i H. og Leder af Missionen; han skilte sig 1878 fra Landskirken i Hannover paa Grund af Vielsesritualets Anerkendelse af Civilægteskabet (S. 350). Følgen blev, at Landskirken trak sig tilbage fra Missionen, men senere opnaaedes en Forstaaelse, saa at Landskirken støtter denne og er repræsenteret i Bestyrelsen. Der fulgte endnu to andre Spaltninger, den hannoveranske Frikirke og Hermannsburger-Frikirken, der driver Mission paa egen Haand i Sydafrika og paa Ny Zeeland. I Sydafrika gennemgik Missionen en Krise, fremkaldt ved mangelfuld Ledelse og utilstrækkelig Lønning af Missionærerne. Th. Harms døde 1885, og Sønnen Egmont H. blev Direktør og tog midlertidigt Ophold i Sydafrika for at ordne Forholdene dér, nu med Haccius af Landskirken til Meddirektør. Hermannsburger-Missionen talte 1898 ialt 65 Missionærer paa 58 Stationer med 799 indfødte Medhjælpere og 46,372 Kr. I 1898 døbtes 5492, deraf 3286 Hedninger. Missionens Indtægt var

312,000 Kr. foruden et Legat paa 160,000 Kr. Missionen i Afrika er nu delt i to Afdelinger, Zulu-Missionen med 23 Missionærer og 4572 Kr. og Betsjuaner-Missionen med 29 Missionærer og 40,078 Kr. Desuden optog L. Harms 1865 en Mission blandt Teluguerne i Indien, der nu har 10 Missionærer og 1740 Kr. Og i Australien anlagdes 1866 Stationen Hermannsburg ved Killalpenninasøen, der 1872 maatte opgives paa Grund af Vandmangel; et nyt Anlæg begyndtes 1875 ved Finkefloden, men dette er nu overtaget af den tyske Immanuel-Synode i Australien. Endelig er der fra H. udgaaet en Del Præster til tyske Menigheder i Kanada og i de forenede Stater (Ohio-Synoden). Og to persiske Præster iblandt Nestorianerne er uddannede i H. og virker i Tilslutning dertil. Hermannsburger-Missionens Grundsætning er: ingen Union, ingen Kaste, ingen Skole for Hedninger. Under Boerkrigen har H.-Missionen lidt meget; mange af Missionærerne ere af Englænderne bortviste fra Stationerne, til Dels internerede paa Grund af deres boervenlige Holdning, og flere Stationer ere helt ødelagte (Haccius, Denkschrift über die Generalvisitation der H. M. in Südafrika, 1891, og Rückblick auf das letzte Jahrzehnt in Afrika 1899). *V. Sn.*

Hermas. 1) Romersk Kr. paa Paulus's Tid (jvfr. Rom. 16, 14). 2) Forf. af den saakaldte »Hyrde« (*ὁ ποιμήν, pastor*); efter eget Udsagn en Slave, der var blevet solgt til Rom, men her var blevet frigivet; efter en ældgammel Overlevering (i Muratoris Kanon og i Catalogus Liberianus) en Broder af den romerske Biskop Pius (o. 140—155). H.s Hyrdebog stod i Oldkirken i høj Anseelse. Irenæos, Klemens Aleksandriner og Origenes betragtede og benyttede den som et helligt og inspireret Skrift, ligesaa Tertullian i sin førmontanistiske Periode; og endnu i 4. Aarh. gjaldt den i Østen ikke blot som en velskikket Lærebog for Katekumener, men blev ogsaa her og dér forelæst ved Gudstjenesterne og tildels optaget i Bibelhaandskrifterne (jvfr. Codex Sinaiticus). I Vesterland blev Skriftet, som det fremgaar af Muratoris Kanon og af Tertullians Skrift »De pudicitia«, ved Grænsen mellem 2. og 3. Aarh. berøvet sin Ligestilling med de profet. og apost. Skrifter; men ogsaa her bevarede det endnu en Tidlang en betydelig Anseelse og Indflydelse. Os er det næsten fuldstændig overleveret i sin gr. Originalskikkelse og desuden i to lat. og en æthiopisk Overs. Det indeholder 5 »Syner«, 12 »Bud« og 10 »Lignelser«; men da det 5. Syn kun er en Indledning til Budene og Lignelserne, der udtrykkelig sammenfattes med hinanden, sondrer man rettere mellem to Hoveddele: 1) de 4 indledende Syner, hvor Kirken — i Skikkelse af en aldrende Kvinde, der mere og mere forynges og forskønnes — formidler H. de guddommelige Aabenbaringer, og 2) Budene og Lignelserne, der meddeles og forklares H. af en Engel i Hyrdeskikkelse; fra denne »Hyrde«, som dog først optræder i det 5. Syn, har den hele Bog faaet sit Navn. Bogens Fremstillingsform er helt igennem apokalyptisk-visionær, dens Stil bred og barnlig; trods Forf.s ægte Bodsalvor og sædelige Fasthed blir den efterhaanden mere og mere langtrukken og kedelig. Dens Hovedindhold er en kraftig Formaning til Bod, beregnet i første Række paa den romerske Menighed, men bestemt ogsaa for den øvrige Kristenhed, motiveret ved Kirkens tiltagende Verdsliggørelse og skærpet ved Henvisningen til den nær forestaaende Ende. Naar Gud saaledes endnu aabner K. en Bodsfrist, da er det efter Forf. en særegen, ekstraordinær Naadesbevisning; thi egentlig gives der kun én Bod, den ved Optagelsen i Menigheden: har den Kr. ved Daaben modtaget Tilgivelse for sine tidligere Synder, saa baade kan og skal han for Fremtiden leve et helligt Liv, frit i al Fald for svære Synder. Med denne H.s principielle Betragtning af Daaben hænger det moralistiske Drag i hans Krdmsopfattelse sammen; dette naar sit Højdepunkt i den Anskuelse, at der gives sædelige Ydelser, som gaar ud over Guds Buds Fordringer og tilsikrer en højere Fuldkommenhed og en særegen Fortjeneste. Dunkel og uklar er forøvrigt H.s Kristologi. Har han end ikke, som man tildels har ment, identificeret Kristus med Ærkeengelen Mikael, saa er det dog vanskeligt at komme bort fra, at han paa enkelte Steder identificerer den præeksistente Kristus med den Hellig-Aand. Imidlertid er det muligt, at H. her blot har villet betegne den præeksistente Kristus som et helligt Aandevæsen. — Om »Hyrdens« Affattelsestid er Enighed endnu ikke opnaaet. For Affattelse allerede ved Beg. af 2. Aarh. taler navnlig Vis. II, 4, 3, hvor H. faar Anvisning om at sende en skriftlig Fremstilling af den modtagne Aabenbaring til »Klemens«, for at denne igen kan sende Skriftet til de udenlandske Byer; »thi dette er hans Hverv«. At der her sigtes til den berømte Klemens af Rom kan nemlig ikke godt være tvivlsomt; og til at anse Indførelsen af Klemens som en blot Fiktion har vi ingen Grund. Paa den anden Side synes det ikke muligt at komme forbi den bestemte og nøjagtige Overlevering om, at Hyrden er forfattet paa Biskop Pius's Tid, altsaa o. 140; og denne Affattelsestid stadfæstes ogsaa ved forskellige indre Indicier. Sandsynligvis ligger Vanskelighedens Løsning deri, at Skriftet først er blevet til efterhaanden, gennem et længere Tidsrum; Overleveringens Tidsansættelse gælder da Udgivelsen af det hele Skrift. Derimod er der ikke Grund til at fordele Skriftet paa flere Forfattere, som man tildels har villet. Og ganske forfejlet er Spittas Hypotese om, at Bogen blot er en kr. Bearbejdelse af et oprindelig jødisk Skrift (Harnack, Gesch. der altchristl. Lit., I, 49 f., II, 1, 257 f.; Tekstudgave i *Patrum apostol. opera,* ed. Gebhardt, Harnack et Zahn, III; dsk Oversættelse ved P. V. Christensen, Kbhvn 1856). *L. B.*

Hermeneutik, se Tillægget til dette Bind.

Hermes, Georg, rom.-kat. Teolog, f. i Dreyerwalde i Westfalen 22. April 1775, studerede i Münster og blev præsteviet dér 1799. 1807 blev han Lærer ved Akademiet i Münster og 1819 Prof. i Dogmatik i Bonn. Som dogmatisk Lærer dannede han en Skole, der fik stor Indflydelse ikke alene i Bonn, men ogsaa i mange Præsteseminarier, og baade Filosoffer og Jurister regnede sig til den. Grev Spiegel, der blev Kölns Ærkebiskop, satte stor Pris paa H., og det lykkedes ved Spiegels Hjælp H. at afværge Ansættelsen af Professorer i Bonn (som Möhler

og Döllinger), der ikke vare enige med ham selv. Da han døde (26. Maj 1831), var hans Skole herskende i Rhinlandene og Westfalen, (kun den af Schelling paavirkede rom.-kat. Filosof Windischmann havde kritiseret H.), men efter hans Død rejste Kritiken sig, og i Sept. 1835 fordømte et paveligt Breve H.s Lære og Skrifter. H. selv har, foruden enkelte Lejlighedsskrifter, kun udgivet: »Ueber die innere Wahrheit des Chrthums« (1805) og »Positive Einleit. in die christcath. Theol.« (1. Abthl. 1829); efter hans Død udgav J. H. Achterfeld hans »Christcath. Dogmatik« (I—II, 1834, III, 1836, med det gejstl. Ordinariats Approbation). H. og hans Disciple vilde ikke nægte et eneste af Romerk.s Dogmer, men tværtimod filosofisk bevise dem alle. H. gik ud fra den Grundsætning, at man kun kan tro, hvad man af Fornuftgrunde har erkendt som Sandhed, og at man maa have Mod til at tvivle, indtil man har fundet sikre Fornuftgrunde. Derved bliver der, mente man fra Roms Side, indrømmet den mskl. Fornuft en Stilling som erkendende Princip, der ikke er forenelig med Romerk.s Autoritetsprincip, og den Misvisning ligger nær, at den blotte Tænkning kan gøre et Menneske til en Kr. Efter Pavens Fordømmelse rejste de to Hermesianere, Elvenich (I, 751) og Braun til Rom for at rense deres Lærer for Beskyldningen for Heterodoksi og godtgøre, at H. i Virkeligheden ikke havde lært, hvad det pavelige Breve havde fordømt. Ved Forhandlinger med Jesuiter-Generalen Roothan, til hvem de bleve henviste, saa de dog snart, at deres Rejse var forgæves, og den pavelige Statssekretær, Kard. Lambruschini sendte deres Forsvarsskrift *(meletemata theologica)* ulæst tilbage med den Erklæring, at Sagen var afgjort. Dermed vare H.'s Disciple udelukkede fra alle kirkelige Embeder og Stillinger, og 1844 fik baade Elvenich og Braun deres Afsked (K. Werner, Gesch. der kath. Theol., München 1866, 405 f.).

Hermes Trismegistos. Under dette Navn gaa nogle Bøger, der indeholde en mystisk ægyptisk Visdom; de foreligge dels paa Gr., dels paa Lat. og Arab. Den vigtigste er Poimander eller Bogen om den gode Hyrde, en Samling af 14 filos. Dialoger, i hvilke H. underviser sin Søn og Asklepios i Teologi. Bogen, der rimeligvis er bleven til i 2. Aarh., er en sælsom Blanding af pythagoræisk Panteisme og ægyptisk Filos. (tildels hentet fra Dødebogen, se I, 698). Af lignende Art er den kun paa Lat. foreliggende *Asclepius,* et Smertensraab fra Hedenskabet, der forudser sin Undergang.

Hermias var Forf. til en overfladisk Apologi for Krdm, en »Gennemhegling« (*διασυρμός*) af Filosofferne, der viser, hvorledes disse modsige hverandre. Skriftet er rimeligvis opstaaet 180—200. Det er udg. af I. C. T. Otto i »Corpus Apologet.« IX og overs. paa Tysk af I. Leitl i »Bibl. der Kirchenväter«, Kempten 1873 (Harnack, Gesch. der altchr. Lit. 1893, I, 782 f.).

Hermogenes. 1) En Kr. fra Provinsen Asia (Lilleasien), som Paulus i 2 Tim. 1, 15 nævner blandt de Asiatere, der kunde have været Apostelen til Hjælp, rimeligvis som Vidner for Retten under hans andet Fangenskab i Rom (jvfr. 4, 16), men af Menneskefrygt havde svigtet ham; ellers ubekendt. *L. G.* — 2) En gnostisk Vranglærer fra Overgangen mellem 2. og 3. Aarh., mod hvem Tertullian skrev 2 Skrifter: Adv. H. og det tabte Skr., De causa animæ adv. H.

Hernøsand, By i Ångermanland med Bispesæde og Sæde for Landshøvdingen over Vesternorrlands Len, ligger dels paa Hernö, Syd for Ångermanelvens Udløb, dels paa det nærmeste Fastland og en lille mellemliggende Holm. Domkirken blev indviet 1846. H. Stift blev udskilt fra Ærkestiftet som »Superintendentia« 1647 og blev 1772 »Bispestift« omfattende Landskaberne Medelpad, Ångermanland, Jæmteland, Herjedalen og Vesterbotten med de dertil hørende Lapmarker, hvortil senere er kommen en mindre Del af Helsingland. Stiftet, som omfatter langt over Halvdelen af Sveriges Areal og udgør 237,261 Kvkm., er delt i 15 Kontrakter, 101 Pastorater og 187 Sogne. Bestræbelserne for at dele H. Stift i 2 er hidtil strandede paa, at Andet Kammer har sat som Betingelse, at 2 mindre Stifter bleve slaaede sammen. Superintendenter: Petrus Erici Steuchius 1647—83, Math. Steuchius 1683—94, Jul. Erici Micrander 1694—1702, Georg Nicolai Wallin 1702—23, Petrus Jonæ Asp, 1724—26, Nils Nilsson Sternell 1728—44, Ol. Kjörning 1746—78, Biskop 1772. — Biskopper: Er. Hesselgren 1778—1803, Carl Gustaf Nordin 1805—12, Er. Abr. Almqvist 1813—30, Frans Michael Franzén 1831—47, Isr. Bergman 1848—64, And. Fredr. Beckman 1864—75, Lars Landgren 1876—88, Martin Johansson 1888. *O. A.*

Herodes, den store. 1) Det herodianske Dynastis Opkomst. Dette har sin Oprindelse fra en Antipater (-patros) eller Antipas, der af Alexander Jannai (104—78 f. Kr.) blev gjort til Statholder over Idumæa (Edom). Antipater var selv fra Idumæa, men stammede muligvis fra det filistæiske Askalon af ringe Byrd. Hans Søn og Efterfølger, der ogsaa hed Antipater, begyndte efter den makkabæiske Dronning Alexandras Død (69 f. Kr.) at spille en fremragende Rolle i de jød. Forhold og bragte den lige bilagte Strid mellem Alexandras Sønner, Hyrkan og Aristobulos, til at blusse op paa ny. For den ærgerrige Antipater var der ingen Forhaabninger under den energiske Aristobulos's Regimente; han skød derfor den svage Hyrkan frem for under dennes Navn selv at nyde Magten. Hyrkan lod sig overtale til at søge Hjælp hos de nabatæiske Arabere i Petra, hvis Konge, Aretas III, faldt ind i Landet og slog Aristobulos. De rom. Hære stod ved den Tid i Syrien, og begge de stridende Brødre kappedes om at søge deres Hjælp. Det førte til, at Pompejus Aar 63 rykkede ind i Landet for at betvinge Aristobulos. Denne overgav sig, men hans Tilhængere forsvarede sig fanatisk i Templet, indtil dette toges med Storm. Aristobulos og hans Familie førtes som Fanger til Rom, Hyrkan blev Ypperstepræst, men i politisk Henseende afhængig af den rom. Statholder i Syrien, og Antipater var nu den mægtigste Mand i Landet. Han havde her for første Gang haft Lejlighed til at vise den Evne til at tækkes enhver sejrrig Romer, der herefter skulde blive en saa væsentlig Faktor i hans og hans Slægts Ophøjelse. Han beviste

den atter ved efter Pompejus's Nederlag (48) straks at stille sig paa Cæsars Side. Til Løn blev Hyrkan udnævnt til Jødernes Etnark, men Antipater stadfæstet af Cæsar som Prokurator over Landet (47) og forblev faktisk dettes Hersker. Sine Sønner indsatte han som Statholdere: Fasael i Jerusalem og Herodes i Galilæa. Denne sidste, der her første Gang møder os, var da 25 Aar gammel og lagde hurtig usædvanlig Kraft, men ogsaa Voldsomhed, for Dagen. Da Antipater efter Cæsars Mord svingede over til Cæsars Morderes Parti, fik H. Statholderskabet over Kølesyrien. Næste Aar (43) blev Antipater forgivet af en Medbejler, men H. var fuldt ud skikket til at overtage og paa glimrende Maade fuldende sin Faders Værk. Skønt Situationen efter Antonius's Sejr ved Filippi (42) saa meget truende ud for Antipaters Sønner, blev Resultatet, at de ved H.s Behændighed vandt Antonius's Gunst og forfremmedes til Tetrarker over Palæstina, medens Hyrkan traadte tilbage fra sin politiske Stilling (41).

Saaledes vare Antipaters Sønner naaede til at være Landets af Romerne anerkendte Herrer. Af Hasmonæerne, der i den forløbne Tid havde gjort det ene heltemodige, men forgæves Forsøg efter det andet paa at befri Fædrelandet, var nu kun Aristobulos's Søn, Antigonos, tilbage som Modstander, men han havde et betydeligt Tilhold i den saddukæiske Adel, og det lykkedes ham endnu at bringe den makkabæiske Magt til en sidste Opblussen. I Forbund med Partherne bemægtigede han sig Aar 40 Jerusalem. Hyrkan blev lemlæstet ved at faa Ørerne afskaarne, saa at han var umulig som Ypperstepræst, Fasael blev fangen og dræbte sig selv, Herodes alene undslap og tyede til Rom. Med Antonius's og Octavians Gunst udnævntes han ved et højtideligt Senatsdekret endnu i Slutn. af samme Aar til Konge og landede i Aaret 39 i Ptolemais. Krigen trak ud til Efteraaret 37, da det endelig lykkedes H. med Romernes Hjælp at erobre Jerusalem. Antigonos blev efter H.s Ønske henrettet af Romerne i Antiokia, og det sidste makkabæiske Kongedømme (40—37) var til Ende. Under Belejringen havde H. i Samaria fejret sit Bryllup med den makkabæiske Mariamme, Datter af Aristobulos's Søn Alexander.

2) Herodes's Regering (37—4 f. Kr.). Den Konge, der nu i en Menneskealder herskede over Jøderne, var ikke nogen almindelig Mand. Han var som født til at være Hersker, besad et skønt, kraftigt og hærdet Legeme og var en Mester i al krigersk Færdighed. Lidenskabelig og haard var han, naar Egennytten krævede det, rede til uden Skrupler at udgyde Strømme af Blod, »et meget smukt vildt Dyr, hos hvilket man ikke spørger om den moralske Sans« (Renan). Men med Kraften forenede sig Snildhed og Smidighed og et klogt Overblik. Hans Politik hvilede paa urokkelig Fastholden ved Romernes Venskab, og mere end nogen anden Lydkonge (*rex socius*) besad han Kejser Augustus's Gunst. Indifferent i religiøse Spørgsmaal holdt han det gaaende med Farisæerne, saa godt han kunde, saa at han indenfor det jød. Territorium lagde Baand paa sin Helleniseringsiver, prægede f. E. intet Billede paa sine Mønter. Baade han og hans Efterfølgere brugte deres Indflydelse til at opnaa Privilegier for Jøderne rundt om i Landene og banede ved deres sociale Stilling Vej for Indflydelse af Jødedommen ved adskillige af Østens Hoffer. — H.s Regeringstid deles i Reglen i 3 Perioder. Den første er Befæstelsen af hans Magt (37—25). Da Jerusalem var erobret, holdt han igen paa Romernes Plyndren og Myrden, men benyttede Lejligheden til at rydde op blandt Antigonos's Tilhængere, den saddukæiske Adel, idet han lod 45 af dem henrette og konfiskerede deres Formue, hvorved han ogsaa fik de nødvendige Midler til at fornøje sin Velynder Antonius. Folket og Farisæerne fandt sig kun knurrende i den edomitiske Halvjødes og Romernes Herredømme. De ledende Farisæere, Abtaljon og Shemaja, behandlede han med største Ære og naaede i det hele en modus vivendi med Flertallet af det mægtige Parti, idet man fandt sig i det uundgaaelige som en Gudsdom. De sparsomme Rester af Hasmonæerne maatte efterhaanden alle falde som Ofre for hans aarvaagne Mistænksomhed, hvori han kraftig bistodes af sin Søster Salomes Had til den fornemmere Slægt. Ved sit Giftermaal med Mariamme, til hvem han nærede en heftig Kærlighed, havde H. sikkert haabet at styrke sin Stilling overfor det gl. Dynasti, men opnaaede kun Splid i sin Familie. Mariammes Moder Alexandra, Alexanders Enke, lagde ikke Skjul paa sit Fjendskab, navnlig overfor H.s Søster, den omtalte Salome, og deres Moder, Kypros. Støttet af Ægyptens Dronning, Kleopatra, tvang Alexandra H. til at afsætte Ypperstepræsten, Ananel, en babylonisk Jøde, han havde indsat, og at overdrage hendes 17aarige Søn, Aristobulos, Mariammes Broder, Værdigheden. Da Folket ved Løvsalsfesten samme Aar (35) tiljublede den unge Ypperstepræst sit Bifald, besluttede H. hans Død. Snart efter vare de begge Alexandras Gæster i Jeriko, og her lod H. sin Svoger som ved et Uheld drukne i Badet. H.s Taarer over det indtrufne troede intet Menneske paa. Overfor sin rom. Herre, Antonius, der bevægedes til at indstævne ham, klarede han sig med Ord og gode Penge; dog maatte han ved denne Lejlighed afstaa forskelligt til Kleopatra, deriblandt den rigeste Plet i sit Land, Jerikos ypperlige Oase. I hende havde han en listig og farlig Fjende, indtil hun delte Skæbne med Antonius efter Octavians Sejr ved Actium (31). Til alt Held for H. havde han efter Kleopatras Vilje været sysselsat med Krig mod Araberne, medens Afgørelsen i den rom. Borgerkrig stod paa. Alligevel stod alt paa Spil for ham overfor Octavian, men heller ikke her svigtede hans Held og Dristighed ham. Aabent fremstillede han sig (30) som Antonius's hidtidige Ven, men tilbød nu den nye Hersker den samme værdifulde Tjeneste og opnaaede alt, hvad han kunde ønske. Forinden denne sin Rejse til Octavian havde han ladet Alexandras Fader, den mere end 80aarige Hyrkan, der tidligere var kommen tilbage fra det parthiske Fangenskab, og som var absolut uskadelig, dræbe; og efter sin Hjemkomst lod han i rasende Skinsyge og ophidset af Salome endogsaa Mariamme dømme til Døde og henrette (29). For at bedøve sin øjeblikkelig

vaagnende lige saa ubændige Smerte og Anger søgte han Adspredelse i vild Lystighed og faldt derunder i en heftig Sygdom. Da Alexandra nu virkelig viste sig at pønse paa Herredømmet, blev efter hans Helbredelse endelig ogsaa hun henrettet (28). Da H. dernæst Aar 25 fik fanget og henrettet et Par fjernere Slægtninge af Hasmonæerne, Babas Sønner, var der ikke flere af denne Slægt at myrde — undtagen siden hen hans 2 egne Sønner med Mariamme.

Den 2. Periode er H.s Magtudfoldelse (25—13). Han kunde nu regere, som han vilde. Ved Augustus's Gave øgedes hans Rige i disse Aar med en Række nordøstl. Landskaber. Med sin Byggelyst, hvorved en Mængde storartede Foretagender sattes i Værk, forenede H. en ivrig Stræben efter at gælde for den dannede Hellener. Med stor Pragt byggede han Samaria, der til Ære for Kejseren kaldtes Sebaste, og bl. mange andre Byer det imponerende Kæsarea ved Kysten. Paa en Høj midt i Byen byggedes et Tempel for Augustus, og lignende opførte han i andre gr. Byer; Templer og andre offentlige Bygninger forkyndte langt ud over Palæstinas Grænser, i Syrien og lige til Rhodos og Athen, H.s Gavmildhed og Navn som Beskytter af den gr. Kunst. Men fremfor alt smykkede han Jerusalem. Ved Tempelpladsen havde han bygget den stærke Fæstning Antonia. Nu indførte han Kamplege til Augustus's Ære og byggede i og ved Jerusalem Teater og Amfiteater og et ualmindelig pragtfuldt Kongepalads paa Byens Vestside med Taarnene Hippikos, Fasael og Mariamme, af hvilke formodentlig Fasael delvis er bevaret under Navn af »Davidstaarnet«. Det gl. Tempel, der i saadanne Omgivelser maatte synes for tarveligt, begyndte han Aar 20 at ombygge, efter at Præsterne først havde sikret sig, at det var hans Alvor, og at de nødvendige Midler vare tilvejebragte. Efter 10 Aars Árbejde indviedes den egentlige Helligdom, men der byggedes videre (jvfr. Joh. 2, 20) indtil dets Fuldendelse 63 e. Kr. Det straalede af Marmor og Guld i den Grad, at man havde det Ordsprog, at »den, der ikke havde set Herodes's Bygning, havde aldrig set noget virkelig skønt«. Men stor Forargelse voldte han ved at lade en gylden Ørn anbringe over Tempelbygningen. Kongens Omgivelser vare helleniske; den mest betroede var hans Sekretær og Biograf, Nikolaos fra Damask.

Som den 3. og sidste Periode af H.s Regering, den huslige Elendigheds Tid, regnes Aarene 13—4 f. Kr. H. var Polygamist, havde i alt 10 Hustruer, hvoraf de 9 samtidig. Af disse Ægteskaber havde han 8 Sønner og 6 Døtre. Sine Sønner med den makkab. Mariamme, Alexander og Aristobulos, havde han efter deres Opdragelse i Rom hentet tilbage til sit Hof, hvor de trods Kongens Kærlighed til dem tilsidst mistænkeliggjordes saa meget for ham af hans Søster Salome, at han kaldte en ældre Søn, Antipater, som han havde forstødt, tilbage, hvorved Hoffet deltes i 2 fjendtlige Lejre. Forgæves søgte Augustus at mægle, og den tragiske Slutning blev, at H. Aar 7 lod begge Mariammes Sønner henrette i Samaria, hvor han 30 Aar før havde fejret sit Bryllup med deres Moder. Antipater, der nu var almægtig, var et slet Menneske. Overbevist om at have beredet sin Fader Gift blev han fængslet, og Antipas bestemtes til Tronarving. H., der nu var nær ved 70 Aar gl., laa ved denne Tid syg i Jeriko af en uhelbredelig og hæslig Sygdom. Paa et falsk Rygte om hans Død ilede nogle af de strenge til Templet og nedrev Ørnen over Indgangen; men Kongen kom til Kræfter og lod Anførerne brænde levende. Hans sidste Bloddaad var Antipaters Henrettelse, der efter indhentet Tilladelse fra Kejseren fuldbyrdedes 5 Dage, før H. lukkede sine Øjne, ubegrædt af sit Folk, som han i Virkeligheden havde staaet fremmed for, og som kun længtes efter at befries fra hans Aag. I sit sidste Testamente havde han bestemt Arkelaos til Konge, Antipas og Filip til Tetrarker. Med en lille Ændring stadfæstedes det af Augustus.

Mod Slutn. af H.s Regering blev Jesus Kristus født i Betlehem (Mt. 2, 1). Som bekendt stræbte H., om end forgæves, ogsaa denne Israels sande Konge efter Livet. Et varigt Rige var det ikke lykkedes H. at frembringe; efter hans Død holdtes det ikke sammen, men opløste sig i Brudstykker, indtil dets sidste Glans sluktes. (Hovedkilden til H.s Liv er Josefos's Arkæologi. Af moderne Fremstillinger er Schürer, Gesch. des jüd. Volkes im Zeitalter Jesu Christi I 1890[2] særlig at fremhæve. Af praktisk opbyggelig Art er A. Fibiger, Et lille Kongespejl, bibelhist. Foredrag over de 4 Konger Herodes, Kbhvn 1901). *L. G.*

Herodes Antipas (*Ἀντίπας*) eller »Tetrarken Herodes«, som han kaldes i N. T., var Søn af Herodes d. st. og Samaritanerinden Malthake, Helbroder til Arkelaos. Efter en Tid at have været bestemt til at være Konge efter sin Fader, maatte han ifølge dennes sidste Testamente nøjes med Stillingen som Tetrark over Galilæa og Peræa (4 f. Kr.—39 e. Kr.). Disse 2 Landskaber adskiltes ved Dekapolis. H. A. lignede sin Fader i Klogskab og Ærgerrighed, men manglede hans Kraft. At regere Galilæerne og at beskytte Landet mod Araberne var ingen let Opgave. Det var derfor sikkert af politiske Grunde, han ægtede en Datter af Araberkongen Aretas IV. Som sin Fader og de andre af Slægten var H. A. byggelysten. Sin nye Hovedstad ved Gennesaretsøens Vestside kaldte han til Ære for Kejseren Tiberias. Paa Højden over Byen straalede hans prægtige Palads med gyldne Tage. Denne halvhedenske Stad holdt Kristus sig fra, saa H. A. saa ikke sin store Undersaat før Langfredag i Jerusalem. Mere lærte han at kende til Johannes Døber. Anledningen var Johannes's frygtløse Revselse af hans syndige Ægteskab med sin Broders Hustru Herodias (se Herodias). Denne Kvinde æggede ham til Hævn og drev ham videre, end han selv ret vilde (jvfr. Mk. 6, 20). Af Josefos ses, at han overfor Offentligheden har angivet Frygt for polit. Uroligheder i Folket som Grund til Johannes's Fængsling. Efter Døberens Henrettelse lod Samvittigheden H. A. ingen Ro; han frygtede, at i Jesus var Johannes opstaaet paa ny (Mt. 14, 1 f.; Mk. 6, 14 f.; Lk. 9, 7 f.). Noget senere har han gjort et Forsøg paa at skræmme Jesus bort med List, idet han ved Hjælp af Farisæerne udspredte det Rygte, at han vilde dræbe Jesus. Jesus gennemskuede

denne Plan om at befri sig for ham og lod sig ikke hindre af »denne Ræv« (Lk. 13, 31. 32), men advarede ogsaa sine Disciple mod »H.s Surdej« (Mk. 8, 15). Dens verdensmæssige, alvorsløse Art faar man et Indtryk af, da det endelig timedes H. A. at se det vidunderlige Menneske Jesus Kristus (Lk. 23, 7 f.).

Ægteskabet med Herodias styrtede ham tilsidst helt i Ulykke. Aar 36 tog Aretas Hævn for sin Datters Forsmædelse og bibragte H. A. et svært Nederlag. Da han efter sin ærgerrige Hustrus Tilskyndelse Aar 39 rejste til Rom for ligesom Agrippa at faa Kongetitlen, forstod Agrippa at mistænkeliggøre ham i Kejser Caligulas Øjne, saa at H. A. blev forvist til Lugdunum (Lyon) i Gallien, hvor han endog, som det synes, snart blev henrettet. Hans Lande blev givne til Agrippa I. *L. G.*

Herodianere, et Parti, der nævnes i Evangelierne blandt Jesu Fjender: Mk. 3, 6 i Galilæa, Mt. 22, 16 (Mk. 12, 13) i Jerusalem. Sandsynligvis menes den Del af Saddukæerne, der ellers kaldtes Boethusiere efter en Præst, Simon, Boethos's Søn, hvem Herodes d. st. gjorde til Ypperstepræst, og hvis Datter (den anden) Mariamme, han ægtede (o. 24 f. Kr.). Herved dannede der sig blandt de fornemme saddukæiske Præsteslægter, som havde staaet paa Hasmonæernes Side, et Parti, der søgte Tilnærmelse til Herodes og hans Slægt. Trods al relig. og polit. Antipati søgte og fandt Farisæerne Tilslutning hos dem overfor Jesus, som begge Parter frygtede. *L. G.*

Herodias var Datter af den i Aaret 7 f. Kr. henrettede Aristobulos, Herodes d. st.s og den makkabæiske Mariammes Søn. Hendes Mormoder var Herodes d. st.s Søster Salome. H. ægtede sin Onkel Herodes (i Evangelierne kaldet Filip), Søn af Herodes d. st. og den anden Mariamme. Han havde i Tilfælde af Antipaters Død været udset til Tronarving, men levede nu som Privatmand, vistnok i Jerusalem. Da Herodes Antipas engang paa en Rejse til Rom før sin Afrejse besøgte denne sin Halvbroder, fandt Antipas Behag i hans Hustru og aftalte med hende, at han efter sin Tilbagekomst skulde forskyde sin Dronning, Kong Aretas's Datter, og ægte hende i Stedet for. Dette Ægteskabsbrud tav Johannes Døber ikke stille til, men irettesatte dem uden Frygt. Johannes's Fængsling og hendes Hævns Fuldbyrdelse fortælles Mt. 14, 3 f.; Mk. 6, 17 f.; Lk. 3, 19 f. H.s her omtalte Datter hed Salome og blev snart efter gift med Antipas's Broder, Tetrarken Filip. Forbindelsen med H. blev Herodes Antipas's Ruin. Først indviklede det ham i Fjendskab med Aretas, og endelig kom det i Aaret 36 til Krig, hvori Antipas led fuldstændig Nederlag. Endnu værre gik det, da H.s Broder Agrippa I af Kejser Caligula fik Filips Tetrarki og Kongetitlen. Hendes Ærgerrighed lod hende ingen Ro, før hun fik sin Mand til at rejse til Rom for at ansøge om ogsaa at faa Kongenavn. Det førte imidlertid til det modsatte, idet Caligula Aar 39 forviste ham til Gallien og vistnok snart lod ham henrette. Det tjener til H.s Ære, at hun valgte at følge sin Mand i hans Ulykke og at dele Landflygtigheden med ham. *L. G.*

Herodion, en Kr., der nævnes i Rom. 16, 11 som Landsmand af Paulus, og som efter Navnet at dømme muligvis har været en Frigiven fra Herodes's Hus. *L. G.*

Herolt, Johannes, tysk Dominikaner, der levede i Beg af 15. Aarh., er Forf. til en Prædikensamling med Titlen *Discipulus;* denne Titel skulde være et Udtryk for Forf.s Beskedenhed og sige, at han ikke vilde optræde som Lærer. Samlingen, der indeholder Prædikener baade over Epistler og Evangelier, Fasteprædikener, Helgentaler og Eksempler, blev optrykt hyppig i 15. Aarh. En samlet Udg. udkom i 3 Bd. i Mainz 1612.

Herren være med eder! Se *Dominus vobiscum!* (I, 663).

Herresvad (Herivad) Kloster i Riseberga Sogn, Norra Åsbo Herred i Skaane, det ældste danske Cistercienserkloster, er grundlagt 1144 af Ærkebisp Eskil af Lund for Munke fra Citeaux. Han indviede det 1150. 1292 brændte det, men genopførtes hurtig og vandt derefter betydeligt i Anseelse. Det ejede et værdifuldt Bibliotek, som Christian IV senere skænkede til Kbhvns Universitetsbibliotek. Iblandt dets Haandskrifter fandtes Ælnoths Knud d. Helliges Hist. og Hist. om Karl d. danske. 1536 kom det under Kronen, men styredes af en Abbed til 1565 og tjente ligesom Sorø som Statsfængsel for Fanger, der vare dømte for religiøse Udskejelser. Efter 1565 var det Kronlen med Forpligtelse til at underholde en Latinskole. Her opdagede Tyge Brahe 1572 den nye Stjerne i Kassiopeja. I Krigen 1644—45 blev det tildels ødelagt af Svenskerne. Karl XI lod det fuldstændig nedrive. Paa dets Grund staar nu en Kongsgaard, opført i 19. Aarh. *S. M. G.*

Herrnhuter, se Brødremenigheden (I, 402).

Herrnhuter-Mission, se Brødremenighedens Mission (I, 405).

Hersfeld (Herolvesfeld), Kloster i Hessen, blev anlagt af Missionæren Bonifatius's (I, 357) Discipel Lul (se d. Art.). 775 overgav Lul det til Karl d. st., som skænkede det frit Abbedvalg og stillede det under sit kongelige Værn. Fra H. Kloster blev der drevet Mission bl. Sachserne.

Hersleb. 1) **Ole H.**, Præst, f. i Stod Præstegaard i Trondhjem Stift 1695, tilhørte en Slægt, der gaar tilbage til Korsbroderen Jens i Viborg, som paa Ref.stiden ægtede en forhenv. Nonne og blev luth. Præst i Herslev-Viuf ved Kolding. 1726 blev O. H. Præst ved Vartov og tog som saadan Del i de pietist.-herrnhut. Bevægelser under Christian VI. 1733 bad han sig fritagen for at holde Skriftemaal efter Ritualet og foreslog en Ændring af dette. Biskop Worm fik ham straks suspenderet, og da O. H. søgte sin Afsked, blev der øjeblikkelig udnævnt en ny Præst for Vartov. H. rejste da til Tyskland, men kom tilbage og døde i Kbhvn 1760. — 2) **Peder H.**, norsk-dsk Biskop, Broder til ovennævnte, f. i Stod 25. Marts 1689, blev Student fra Trondhjem Skole, 1707 teol. Kand. 1713 fik han i Kbhvn Magistergraden, og Aaret efter blev han udnævnt til Feltpræst for Tropper, der laa i Holsten og Nordtyskland. 1718 blev han Spr. i Gunderslev paa Falster, 1719 Slotspræst paa Frederiksborg og Spr. for Hillerød-Herlev, 1725 dsk Hofprædikant i Kbhvn og 1727 Medlem af Missionskollegiet og en af Direktørerne for Waisenhuset, som han indviede

1728. S. A. fulgte han med Kronprinsen og Kronprinsessen til Tyskland, hvor han saa Livet i Halle og lærte Zinzendorf og flere af de vakte at kende. Men den separatistiske Pietisme tiltalte ham ikke. 1730 sad han ved Frederik IV's Dødsleje, og straks efter denne Konges Død blev han Biskop i Kristiania, hvor hans trofaste Arbejde fremkaldte en ikke ringe aandelig Vækkelse. Han var nærmest en Discipel af Spener og Francke. 1737 blev han Sjællands Biskop, og som saadan indviede han Frue Kirke efter Branden, blev — »for Skams Skyld«, fordi han var Biskop i Kbhvn — Medlem af Generalkirkeinspektionskollegiet. 1747 salvede han Frederik V og Dronning Luise, men Aaret efter maatte han paa Grund af Svaghed tage sin Svigersøn L. Harboe (S. 346) til Medhjælper. Han døde 4. April 1757. H. var en af den Tids store Prædikanter og talte altid under stor Tilstrømning. Bl. hans trykte Prædikensamlinger maa nævnes: »Livets Ord udi Dødens Stund« (1729); »Prædikener over adskillige Søndags- og andre Tekster« (1741); »Offentlige Taler ved Kirke-, Bispe- og Præstevielser« (1740—56). Han udgav ogsaa en Bønnebog, »Guds Børns daglige Adgang til Naadestolen« (1748), der endnu bruges i Norge og Sverig, og havde megen Sans for Danmarks Historie (J. Møller i »Theol. Bibl.« V, 146 f.). *Fr. N.* — 3) **Svend Borchmann H.**, Prof., blev født paa Helgeland 7. Marts 1784 og tog Artium med Udmærkelse fra Trondhjems Katedralskole 1802. Som Student syslede han ved Siden af Teol. især med Historie. Som Alumnus paa Walkendorfs Kollegium sluttede han et varmt Venskab med Grundtvig og Sibbern. 1807 blev han teol. Kand., ansattes s. A. ved det kgl. Bibliotek, blev 1808 Lærer ved Metropolitanskolen i Kbhvn og 1810 Adjunkt ved samme. Allerede var en Ansættelse ved Kbhvns Universitet stillet ham i Udsigt, da han modtog Tilbud om at blive den første teol. Lærer ved det 1811 oprettede Universitet i Kristiania. Efter nogen Betænkelighed modtog han dette og udnævntes 16. Jan. 1813 til Lektor i Teol. og Hebr. samt Aaret efter til Prof., i hvilken Stilling han forblev til sin Død (12. Sept. 1836). Ved Siden af sin yngre Kollega, Stenersen (se d. Art.), øvede H. en overordentlig Indflydelse paa Studenterne, og han har en meget væsentlig Fortjeneste af Rationalismens Tilintetgørelse og Troslivets Genopvækkelse i Norge. Med Glæde hilste han Grundtvigs Optræden, men kunde ikke følge ham i hans senere Udvikling, hvad der dog ikke brød deres Venskab. En meget betydelig Andel havde H. i det norske Bibelselskabs Oprettelse 1816; han havde forfattet Indbydelsen og var til sin Død Medlem af dens Centralkomité; ligeledes tog han aktiv Del i Arbejdet med Bibeludgaverne, navnlig i Revisionen af Oversættelsen til det N. T. i Udg. af 1830. Ogsaa i det bevægede politiske Liv efter 1814 tog han nogen Del. Især er at mærke hans Strid med Præsten N. Wergeland i Anledning af dennes Skrift om »Danmarks polit. Forbrydelser«. Et Par Gange (1827 og 1828) var han Stortingsrepræsentant fra Kristiania. Hans teol. Forfatterskab er ikke stort. Mest bekendt er hans bibelhistoriske Lærebøger, som oplevede flere Udgaver og tildels blev overs. paa Islandsk. Af hans Forelæsninger, som omhandlede dels G. T., dels Dogmatik, udgaves i Kontratryk »Grundrids af Indledningen til det G. T.«. *A. B.*

Hertling, Georg, Friherre von, rom.-kat. Filosof, f. i Darmstadt 31. Aug. 1843, blev 1867 Privatdocent i Filos. i Bonn og 1880 Prof. i Filos. dér. 1875 var han en af Görres-Foreningens Stiftere. Han optraadte 1887 med et Svar paa Ritschl's Tale ved Göttinger-Universitetets Jubilæum (O. Ritschl, A. Ritschls Leben II, 496 f.) og har bl. a. udgivet: »Kleine Schriften zur Zeitgesch. und Politik« (1898); »Aufsätze und Reden socialpolit. Inhalts« (1884); »John Locke und die Schule von Cambridge« (1893); »Das Princip des Kath. und die Wissenschaft« (1899).

Hertz, Jens Michael, dsk Biskop, f. i Ørslev ved Vordingborg 26. Juli 1766, var en Søn af Psalmedigterinden B. C. Boye (I, 376). Han blev Student 1784 og teol. Kand. 1787. 1791 blev han Præst i Nørhaa i Thy, 1796 i Bullerup-Tudse paa Sjælland, 1804 Domprovst i Roskilde, 1819 Biskop i Ribe. D. 2. Juni 1825. Han havde arvet sin Moders poetiske Gave og begyndte allerede i Skolen at skrive Vers. 1804 udkom hans »Det befriede Israel«, et Digt i 18 Sange, der handler om Israeliternes Udfrielse af Ægypten; det blev belønnet af »Selskabet for de skønne Videnskaber«, men Baggesen kaldte det »det lange Jødedigt, som ingen læser«. 1817 vandt han den teol. Doktorgrad ved en Afhandling om Apologeten, Firmicus Maternus.

Hertzberg. 1) **Nils H.**, Provst, f. paa Finnaas Præstegaard 13. Aug. 1759, blev 1778 Student fra Bergens Katedralskole, slog sig først paa Landmaaling, men siden paa Teologien og blev Kand. i Kbhvn 1783. Aaret efter blev han pers. Kap. hos Faderen paa Finnaas, 1786 Spr. til Kvindherred, 1803 Spr. til Kinservik og 1810 Provst i Hardanger og Vos Provsti. Fra det sidste Embede tog han paa Grund af svækket Syn Afsked 1832, men Præsteembedet beholdt han til sin Død 21. Okt. 1841. H. var en af sin Tids ejendommeligste Præsteskikkelser. Som Teolog var han ortodoks, men som et Barn af Oplysningstiden viste han sig ved sine mangesidige ikke-teologiske Interesser. Han var en nidkær Præst og dygtig Skolemand og var en af de første i Norge, som fattede Interesse for Bibelsagen; men ved Siden deraf syslede han med Lægevidenskab, Fysik, Astronomi og Meteorologi, forfærdigede Elektrisermaskiner og Planiglober, drev Havebrug og Landmaaling, var Snedker og Drejer og i Kvindherred tillige Forligskommissær og Bygdens juridiske Konsulent — i alt en nyttig og faderlig Raadgiver for sine Sognebørn. Hans Biskop J. N. Brun satte ham meget højt. I 1814 mødte han paa det overordentlige Storting. Ligesaa mangesidig som hans Virksomhed var hans ikke ubetydelige Forfatterskab. Den dske Digter, Joh. Carst. Hauch var 1798—1803 i Huset hos ham (C. Hauch, Minder fra min Barndom og min Ungdom, Kbhvn 1867, 83 f.). — 2) **Nils Christian Egede H.**, Statsraad, Søn af ovennævnte Provst N. H., blev født i Ullensvang 26. Okt. 1827 og blev teol. Kand. 1851. I 1853 blev han Lærer ved Krigsskolen, 1860

Andenlærer ved Asker Seminarium, 1867 Bestyrer af Hamar Seminarium, 1873 Ekspeditionschef for Skolevæsenet, 1882 Statsraad og Chef for Kirkedepartementet. I 1884 blev han afsat ved Rigsretten, men var endnu samme Aar en kort Tid som Kirkestatsraad Medlem af det Schweigaard-Löwenskjoldske Ministerium. 1886—91 var han Stortingsrepræsentant for Kristiania. 1875—82 og 1894 indtil nu har han været Lærer ved det praktisk teol. Seminar. I sine indflydelsesrige Stillinger har H. haft rig Lejlighed til at virke til Skolevæsenets, navnlig Folkeskolens Fremme. En særlig Fortjeneste har han af Gymnastikens og Sløjdens Indførelse i Folkeskolen. Ogsaa gennem mange Skrifter har han søgt at virke til Skolens Gavn. Han grundlagde (1869) og redigerede i flere Aar »Norsk Skoletidende«. Af hans Skrifter nævner vi: »Nogle Lærerseminarier i fremmede Lande« (1868), »Opdragelsen i Hjemmet« (1880), »Kvindens Kald, Uddannelse og Gerning« (1887), »Pædagogikens Hist. samt den norske Skoles Udvikling og Ordning« (1890), »Arbejderspørgsmaalet og Socialismen« (1891), »Opdragelse og Undervisning« (1892), »Er Ibsens Kvindeskikkelser norske?« (1893), »Træk af Barnets Sjæleliv« (1897), »Askers Seminars Historie« (1898), »Forhærdelse og Fortabelse. Tanker ved Læsningen af Shakspeares Macbeth« (1899), »Bidrag til den norske Almueskoles Hist.« (1900). *A. B.*

Herveus fra Nédellec *(Natalis)*, Skolastiker, fødtes i Nédellec i Bretagne, studerede i Paris og blev Dominikaner. 1309 var han sin Ordens Provinsial; 1318 blev han dens General. Han døde 1323 i Narbonne, paa en Rejse. H. var væsentlig en Discipel af Thomas Akviner, men røbede paa enkelte Punkter Paavirkning af Duns Scotus. Hans vigtigste Skrift er en Kommentar til Peter Lombarders »Sententiæ«.

Herweghr, Daniel, f. i Nedra Ullerö i Wärmland 28. April 1720 (Sønnesøns Søn af Englænderen Adam Herveg, som i Beg. af det 17. Aarh. indvandrede til Sverig og bosatte sig i Filipstad), *Mag. phil.* i Upsala 1746, Lektor i Gr. i Vesterås 1758, Vicelektor i Teol. 1760, Domprovst i Vesterås 1765, *Dr. theol.* ved Jubelfesten i Lund 1768, Pastor Primarius ved Storkyrkamenigheden i Stockholm 1771, Biskop i Karlstad 1773, d. 28. Sept. 1787. — H. blev 1773 Medlem af Bibelkommissionen, hvor han udmærkede sig som en dygtig Filolog. Til Vesterås Stifts Historie gjorde han store Samlinger, af hvilke en stor Del imidlertid adsplittedes efter hans Død. En Del er bevaret i Manuskript i Vesterås Gymnasiebibliotek. Af hans udgivne Skrifter kan nævnes Biografien over Johannes Rudbeckius. *O. A.*

Herzog, Johann Jakob, Kirkehistoriker, fødtes i Basel 12. Sept. 1805, studerede først dér, især paavirket af de Wette, siden i Berlin under Schleiermacher og Neander. 1830 habiliterede han sig i Basel, 1835 blev han kaldet til Akademiet i Lausanne, hvor han 1838, efter Akademiets Omordning, blev Prof. i hist. Teologi. 1846 tvang et Reskript fra Statsraadet om hans Indtrædelse i den teol. Eksamenskommission ham, der sympatiserede med Frikirken i Pays de Vaud, til at nedlægge Professuren. Derpaa virkede han en Tid som Lærer i Lausanne, men 1847 blev han kaldet til Halle som Prof. i Khist. og N. T.s Eksegese. 1854 gik han til Erlangen som Prof. i ref. Teologi, og dér døde han 30. Sept. 1882. Foruden hans Skrift »Die romanischen Waldenser« (Halle 1853) maa især mærkes hans »Kirchengeschichte« (I—III, Erlangen 1876 f. og en Mængde, tildels ret omfattende, Artikler i den af ham (1854 f.) udgivne »Realencyklopädie für protest. Theol. und K.«, hvis anden Udg. (1877 f.) han ogsaa ledede til sin Død.

Hesbon, By i Østjordanlandet nordøstl. for Nebo Bjerg paa en Højde ved en frugtbar Slette; de omfangsrige Ruiner hasbân, nær ved Flodkløften Vadi-hasbân, vidne endnu om Byens fordums Betydning. H. var Hovedstad i den amoritiske Konge Sihons Rige, erobredes af Josva (4 Mos. 21, 21—31; 5 Mos. 2, 24 f.; Josva 12, 2; Dom. 11, 19 f.). Sihon havde erobret Moabiternes Land indtil Arnon; om ogsaa H. selv, »Sihons Stad«, havde tilhørt Moabiterne, er vel ifølge 4 Mos. 21, 28 tvivlsomt. Det tilfaldt Ruben (4 Mos. 32, 37; Josva 13, 17), men regnes andre Steder, maaske efter de senere Forhold, til Gad (Josva 13, 26. 21, 39; 1 Krøn. 6, 66 [81]) og tildeltes Leviterne. Landet indtil Arnon blev i de følgende Tider et Tvistens Æble mellem Israel og Moab, og H. har saaledes sikkert flere Gange skiftet Ejer; paa de bevarede Dele af Mesa-Stenen nævnes det ikke. I Jes. 15, 4. 16, 8. 9. Jer. 48, 2. 34. 35. 49, 3 omtales det som moabitisk. Efter Eksilet kom det paa Makkabæertiden (Alexander Jannai) i Jødernes Besiddelse, men synes efter Herodes d. st.'s Død at være tilfaldet Nabatæerne; i den kr. Æra var det en betydelig Stad, hvis Biskopper omtales i 4. og 5. Aarh. »H.s Damme« (Højs. 7, 4) er der muligvis Levninger af ved Fudêlikilden N.V. for Byen. *L. G.*

Hesed. Dennes Søn var en af Salomos Guvernører, i det sydl. Juda (1 Kong. 4, 10). *L. G.*

Hesekiel. Navnet H., der er beslægtet med Hiskia, tydes simplest: Gud er stærk. 1) En af de 24 Præsteklasser (1 Krøn. 24, 16). 2) Giltestl. Profet. Han var Søn af Buzi (1, 3) og hørte til det jerusalemitiske, sadokidiske Præsteskab, var altsaa af anset, indflydelsesrig Slægt. Sammen med det øvrige judæiske Aristokrati blev han 597 — som det maaske(?) fremgaar af den uklare Tidsbestemmelse 1, 1, i en Alder af 25 Aar — bortført i Jojakins Deportation til Babylonien, hvor han fik Bolig i Nærheden af Tel Abib (3, 15) ved Floden (Kanalen) Kebar (se d. Art.). I Modsætning til sin ældre samtidige, Jeremja, var han gift; hans Hustrus — hans Øjnes Lyst — Død omtales 24, 15 f. Til Profet blev han kaldet i det 5. Aar efter Bortførelsen ɔ: 593, og han virkede som saadan til det 27. Aar, 571 (29, 17) Blandt sine deporterede Landsmænd nød han betydelig Anseelse, og gentagne Gange (8, 1; 14, 1; 20, 1) have Folkets Ældste opsøgt ham for at faa hans Vejledning.

H.'s Skrift falder naturlig i 3 Hoveddele: 1) Kap. 1—24, der, i hvert Fald overvejende, indeholder Profetier fra Tiden før Jerusalems Fald 586, omhandlende H.'s Kaldelse til Profet, 1, 1—3, 21, og derefter en Række Truselstaler skildrende Jerusalems og Judas Synd med Forudsigelse af Undergangen. 2) Kap. 25—32, der indeholder Trusler mod Judas Nabofolk (Ammon,

Moab, Edom, Filistæer, Fønikier og Ægypten), alle med Undtagelse af Stykket 29, 17—21 fra Tiden omkring Katastrofen 586. 3) Kap. 33—48, der indeholder en Række Forjættelser fra Tiden efter 586 og tydelig falder i to større Afsnit, 33—39 og 40—48, af hvilke det første i det hele og store (en Særstilling indtager i visse Maader Kap. 38—39) er af lignende Art som de tidligere Profeters Forjættelser, medens det andet er i høj Grad ejendommeligt, idet det giver en detailleret Skildring af, hvorledes det genoprettede Israels Kultus skal indrettes. I Hovedsagen ere de enkelte Profetier kronologisk ordnede; adskillige af dem ere bestemt daterede.

H.'s Bog hører til de gltestl. Skrifter, hvis Tekst har lidt mest; tekstkritisk Fortjeneste har her navnlig Cornill (Das Buch des Proph. Ez. 1886) indlagt sig, paa hvis Arbejde de nyeste Kommentarer og Toy's Tekstudgave i den amerikanske »Regnbuebibel« bygge videre. Derimod have Autenti- og Integritetsundersøgelserne hidtil ved H. haft et forholdsvis let Arbejde, idet de Tvivl, som rent sporadisk ere komne til Orde angaaende den hesekieliske Oprindelse af det hele Skrift eller enkelte Dele af det, aldeles ikke have formaaet at trænge igennem. I de sidste Aar har Volz (Die vorexilische Jahveprophetie und der Messias 1897, 84) udtalt som Formodning, at de sidste 9 Kapitler skulde skyldes en Discipel af H., men dog virkelig afspejle hesekieliske Tanker, og H. Winckler (se 3. Udgave af Schraders Die Keilinschriften und das Alte Test. 1902, 287) fremsat den Opfattelse, at Skriftet i dets nuværende Form stammer fra Tiden efter Israels Hjemvendelse fra Babel, maaske paa Grundlag af et ældre Skrift. Men det synes lidet venteligt, at disse sidstnævnte Bestemmelser af Skriftets Tilblivelse skulle faa større Tilslutning end de tidligere, der have forladt Skriftets egne Angivelser. Derimod synes der at være visse Omstændigheder, som anbefale Kraetzschmars Opfattelse, at de enkelte Afsnit af Skriftet ikke ere samlede af Profeten selv, idet man ellers vanskelig forklarer sig nogle Underligheder i Sammenstillingen, saaledes navnlig Mangelen paa klar Ordning i Kap. 44—46, Indføjelsen af 11, 1—13. 14—21 i Omgivelserne. Fremdeles har Kraetzschmar som Bevis for Antagelsen af en efterhesekielisk Redaktion, efter tidligere Forbilleder, anført, at adskillige Stykker af Skriftet bære Præg af at være sammenarbejdede af Paralleltekster, Dubletter, som repræsentere forskellige Recensioner af H.'s Tekst, der — jvfr. Forholdet mellem den mass. Tekst og Septuaginta til Jeremja — en Tid have eksisteret ved Siden af hinanden, men som saa ere blevne indarbejdede i hinanden. Kr. har her fremdraget et Problem, som trænger til nøjere Prøvelse; Modsigelse har Kr. allerede fundet fra Giesebrecht i »Orient. Litztg« III, 456 f. og Budde i *Expos. Times* XII, der mene, at de af Kr. fremdragne Vanskeligheder fyldestgørende forklares som tekstkritisk (altsaa ikke redaktionelt) Fænomen. Og det er klart, at den usikre Tekstoverlevering til H. vanskeliggør et egentligt Bevis for Kr.'s Opfattelse.

I formel Henseende er H. noget ensformig; i Stilens Skønhed og Mangfoldighed staar han tilbage for de ældre Profeter; derimod raader han over en stor, ja gigantisk Kraft i Udtrykket. Den orientalske Forkærlighed for Billedsprog naar hos H. sit Højdepunkt blandt Profeterne, men ganske vist af og til paa en Maade, som for en occidentalsk Smag overskrider Skønhedens Grænse (saaledes Kap. 16 og 23); formodentlig have de babyloniske Forhold, under hvilke han levede, været medvirkende til at give hans Fantasi den noget barokke Karakter, som den har (jvfr. navnlig Kap. 1). Til den formelle Ejendommelighed ved hans Profeti hører ogsaa dens stærkt visionære Karakter (1, 1 f.; 3, 22 f.; 8, 1 f.; 11, 1 f.; 37, 1 f.; 40, 1 f.) samt de talrige (Kap. 4—5; 12, 1 f. 17 f.; 21, 11 f. 23 f.; 24, 1 f. 15 f.; 37, 15 f.) symbolske Handlinger. Hvorvidt disse ere blevne virkelig udførte eller kun ere at opfatte allegorisk som en literær Indklædningsform, har været meget debatteret, idet dog den realistiske Opfattelse efterhaanden, navnlig efter Klostermanns Afhandling i Theol. Stud. und Krit. 1877, har vundet afgjort Overvægt. I Virkeligheden volder denne ved de fleste af de symbolske Handlinger ingen Vanskelighed, og selv en saadan Handling som 4, 4 f. (Profeten skal forat symbolisere Straffens Varighed over Efraim og Juda ligge uafbrudt paa den ene Side i ligesaa mange Dage, som Straffen varer Aar, for Efraims Skyld 190 eller 150 Dage — saaledes LXX, medens den mass. Teksts 390 øjensynlig er fejlagtigt — og for Judas Skyld 40 Dage) overskrider næppe Mulighedens Grænse, naar man med Klostermann og de fleste nyere antager, at H. til Tider har lidt af Katalepsi, en Lidelse, som saa af Herren blev taget i Brug for hans profetiske Virksomhed som Illustration til det profetiske Ords Alvor; paa samme Maade er da hans periodiske Stumhed 3, 26; 24, 27; 33, 22 at opfatte, jvfr. de Lidelser, som Hosea ved sit Ægteskab med den utro Kvinde maatte gennemgaa for sit Profetkalds Skyld. Og er den realistiske Opfattelse mulig, er den afgjort en Vinding for Forstaaelsen fremfor den allegoriske.

Hvad Indholdet angaar, er H. i høj Grad karakteristisk. Som Helhed præges Skriftet af Forf.s præstelige, stærkt reflekterende Aandsretning. H. er (ligesom Jeremja) opfyldt af Tanken paa Judas Synd; Straffen maa lides fuldt ud, Jerusalem maa ødelægges, de efter Deportationen 597 tilbageblevne have intet at rose sig af paa deres deporterede Landsmænds Bekostning (Kap. 13). Men medens de ældre Profeter (Amos 5, 25; Hosea 9, 10) havde betragtet Folkets Synd som begyndende med Indvandringen i Kanaan og Berøringen med Baalerne, ser H. Israel som allerede i Ægypten gennemtrængt af Synd (20, 6; 23, 3. 19 f.), Folket er ondt i sin Rod (jvfr. ogsaa 16, 3). Synden er Utroskaben mod Jahve, dels som ligefremt Afguderi, dels som Ringeagt for Jahves Bud, og her træder for Præsten H. de kultiske, ceremonielle Bud i Forgrunden. H. staar her helt paa den Grund, som blev lagt ved Kultusreformen 622. Medens de tidligere Profeter havde betragtet Kultusformerne som noget uvæsentligt og lagt al Vægt paa den moralske Renhed og Lydigheden mod Herren, er for H. det ydre og det indre paa det nøjeste sammen-

knyttede; sand Gudsfrygt og retmæssig Gudsdyrkelse høre for ham uadskillelig sammen. Derfor lægger han stor Vægt paa Sabbaten (20, 12. 16; 22, 8. 26; 23, 38), paa Forskellen mellem rent og urent (4, 14; 22, 26; 44, 23). H.'s dybe Syndsopfattelse i Forbindelse med dogmatisk Refleksion fører ham til en ny Udformning af Læren om den guddommelige Gengældelse. Medens man i tidligere Tid havde tænkt sig Slægten og Individet som uløseligt sammenhørende, saa at Børnene maatte lide for Fædrenes Synder (2 Mos. 20, 5—6), og medens Jeremja (31, 29) først for den messianske Tid venter Ophævelse af dette Forhold, hævder H. (18, 2 f.), at Individet allerede nu staar alene med det moralske Ansvar; enhver lider kun for sin egen Skyld. Ja, den enkeltes Skæbne beror paa hans øjeblikkelige moralske Tilstand (33, 10 f.). Derfor føler H. sig som Sjælesørger for sine Landsmænd, for hvis moralske Forhold han bliver ansvarlig, hvis han ikke advarer dem (3, 16 f.; 33, 7 f.); der er en rystende Alvor i hans Omvendelsesprædiken.

H.'s Fremtidsbillede er i flere Henseender ejendommeligt; mindre ganske vist i Kap. 33—37, hvor Profeten forjætter Israels Genoprejsning (37) med en Konge af Davids Æt (34, 23 f.; 37, 24, jvfr. allerede 21, 32 [27]), men hvor dog som Frelsens Motiv paa ejendommelig Maade fremhæves Jahves Omsorg for sin Ære (36, 20 f. jvfr. 20, 44); mere derimod i Kap. 38—39, hvor H. i Modsætning til de tidligere Profeter har et dobbelt Herlighedsbillede: Hjemvendelsen fra Eksilet falder ikke sammen med den fulde Herlighedsaabenbarelse, men efter Hjemkomsten skal Folket bestaa en sidste Kamp med Verdensmagten, Gog, efter hvis Tilintetgørelse den endelige Herlighedstilstand oprinder. Men navnlig har H. i Kap. 40—48 fra Aar 573 formet et højst mærkeligt Billede af Folkets fremtidige Liv. Han giver her detaillerede Bestemmelser for Folkets Ordning som Kultussamfund. Det nationale Synspunkt træder stærkt tilbage, Folkets Overhoved kaldes i disse Kapitler ikke Konge, men Fyrste (nāsî), og hans Opgave gaar nærmest op i at være Kirkens Protektor. Landet deles i parallele Bælter, hvis Længdedimensioner er hele Landets Bredde fra Øst til Vest, og disse Bælter fordeles (48) mellem Stammerne i følgende Orden fra Nord til Syd: Dan, Asser, Naftali, Manasse, Efraim, Ruben, Juda, Benjamin, Simeon, Jissakar, Sebulon, Gad. Mellem Juda og Benjamin er der et Stykke, 25,000 Alen bredt, med særlig Anvendelse. Indenfor dette Stykke udsondres en Kvadrat med 25,000 Alen Side (45, 1 f.; 48, 9 f.); dens nordligste Del, 10,000 Alen bred, skal tilhøre Leviterne, det mellemste Stykke, ligeledes 10,000 Alen bredt, Præsterne, og det sydligste Stykke, 5000 Alen bredt, tilfalder Beboerne af Jerusalem, som ligger midt i dette sydligste Stykke. Landstrækningerne Øst og Vest for Kvadraten er Fyrstens Domæne (45, 7 f.; 48, 21). Midt i Præsternes Stykke (altsaa udenfor Jerusalem) ligger Templet, hvis Indretning beskrives nøje (40—43), med ydre og indre Forgaard (hvori Brændofferaltret), selve Tempelbygningen, der bestaar af en Forhal, det Hellige (hvori Alterbordet) og det Allerhelligste. Fra Templet udgaar (47) en Kilde, som gør Landskabet Øst for Jerusalem frugtbart og det døde Havs Vand sundt. Offertjenesten (44) besørges af Præsterne, Sadokiderne, medens Leviterne til Straf for deres tidligere Deltagelse i den afgudiske Kultus udelukkes fra den egentlige Offertjeneste og faa de underordnede Tjenester som Bevogtning af Portene og Slagtning af Offerdyrene, hvortil man tidligere havde anvendt ogsaa uomskaarne (hvormed formodentlig 1 Kong. 9, 20 f.; Neh. 7, 57 er at jævnføre), hvilket nu forbydes (44, 4 f.). Nogen Ypperstepræst omtales ikke (muligt, men ikke nødvendigt er det tænke paa en Overpræst 45, 19). Om Fester og Ofre handles der 45, 18—46, 15. Mærkeligt er her navnlig de mange Syndofre, de to aarlige Forsoningsfester (se d. Art.) samt Mangelen af Ugefesten. Gennem den hele Ordning gaar en stærk Fremhævelse af Forskellen mellem helligt og profant samt de forskellige Grader i Afstanden mellem de forskellige Klasser af Folket paa den ene Side og Jahve, der bor i Folkets Midte, paa den anden Side.

H.'s Betydning for den følgende Tid har været meget stor. Hans Lære om den individuelle Gengældelse er Grundlaget for Kronistens Betragtning af Historien og for Kokma-Literaturens Arbejden med dette Problem. Hans Eskatologi har baade i Tanker og Udtryk paavirket den følgende profetiske Literatur, der mere og mere løsriver Fremtidsskildringen fra Samtidens Historie, indtil den gaar over i Apokalyptiken. Det er navnlig Hes. 38—39 med det dobbelte Fremtidsbillede, som her bliver Grundlag; men ogsaa flere enkelte Træk som Tempelkilden (jvfr. Zak. 14, 8 og formodentlig Joel 4, 18 [3, 23]) træffes senere. Men størst Betydning have Kap. 40—48 faaet ved deres i det enkelte gaaende Regulering af Folket som Menighed, Kultussamfund. I den Henseende er hele Jødefolkets senere Historie præget af H.'s Aandsretning, der gjorde det muligt at bevare det lille, nationalt ydmygede Folk fra Sammenblanding med Hedningene. Klarest Lys falder der over hele dette Forhold, naar man, som nu hyppigst, antager, at de præstelige Love ere redigerede senere end H., hvis Tanker de da bringe til nærmere Udførelse (se Art. Mosebøger). Forholdet mellem H. og disse Love var ved de talrige indbyrdes Differenser den senere Jødedom til Anstød, hvorfor, ifølge Hieronymus's Meddelelse, Jøderne ikke maatte læse Hes. 40—48 (ligesom Indledningsvisionen) før i en Alder af 30 Aar. Ogsaa var paa Forsamlingen i Jabne i Slutn. af 1. Aarh. e. Kr. H. blandt de gltestl. Skrifter, om hvis Kanonicitet der blev rejst Tvivl (Lit. foruden de allerede nævnte Arbejder Kommentarer af Smend 1880, Bertholet 1897 (i Martis Samling), A. B. Davidson 1896 (i Cambridge Bible for Schools and Colleges), Kraetzschmar 1900 (i Nowacks Samling); videre: Buhl, De mess. Forjættelser 1894, S. 123 f.; Bertholet, Der Verfassungsentwurf des H. 1896). — 3) **H.**, jødisk Tragediedigter. Af hans Drama *Ἐξαγωγή*, der omhandlede Udfrielsen fra Ægypten, ere Brudstykker bevarede hos Klemens Alexandriner og Eusebios paa Grundlag af Alexander Polyhistor. H. er altsaa ældre end denne, formodentlig fra andet Aarh. før Kristus (Schürer, Gesch. des jüd. Volkes im Zeitalter Jesu Christi, 3. Aufl., III, 373 f.). *J. C. J.*

Hesir. 1. Et af de 24 Præsteskifter (1 Krøn. 24, 15). — 2. En Slægt af dem, der underskrev Pagten (Neh. 10, 21 [20]). — Navnet findes paa en Gravindskrift fra 1. Aarh. f. Kr. *L. G.*

Hesjon (1 Kong. 15, 18), muligvis den samme Grundlægger af et Dynasti i Damask, der 1 Kong. 11, 23 hedder Reson; dennes Navn skrives i nogle gl. Overs. »Hesron«, der af Klostermann betragtes som den originale Form paa begge de anførte Steder. *L. G.*

Hesmon, ubekendt By i det sydligste Juda (Josva 15, 27), sandsynligvis Hasmonæernes Hjemstavn. *L. G.*

Hesrai eller Hesro, en af Davids Helte (2 Sam. 23, 35; 1 Krøn. 11, 37); var fra Karmel i Juda. *L. G.*

Hesron. Personnavn. — 1. En Søn (og Slægt) af Ruben (1 Mos. 46, 9 og oftere). — 2. En Sønnesøn (og Slægt) af Juda (1 Mos. 46, 12 og oftere, ogsaa Mt. 1, 3 og Lk. 3, 33). — Bynavn. — 1. En By i det sydligste af Juda (Josva 15, 3), i nær Forbindelse med Addar (jvfr. 4 Mos. 34, 4). — 2. En anden By i det sydl. Juda, Kerijot-hesron eller Hasor (Josva 15, 25), hvorfra Forræderen Judas antages at stamme og at have sit Tilnavn Iskariotes; identificeres med Ruinerne el-karjatên nordl. for Arad. *L. G.*

Hess. 1) **Johann H.,** Breslaus Reformator, f. o. 1490 i Nürnberg, studerede 1506—10 i Leipzig, hvor han blev Baccalaureus i Filos., derpaa 2 Aar i Wittenberg, hvor han blev Magister. 1513 vendte han tilbage til Nürnberg, men rejste s. A. til Breslau som Sekretær og Kancelli-Notar hos Biskoppen, der var en Ven af Erasmus. Hertug Karl af Münsterberg-Oels tog ham til Opdrager for sin Søn Joakim, siden evang. Biskop i Brandenburg. I sin Huslærertid fordybede J. H. sig i Skriften. 1518 var han i Italien for at fortsætte sine humanistiske Studier, og i Bologna eller Ferrara fik han den teol. Doktorgrad. Fra Italien gik han til Wittenberg, hvor han blev nøje knyttet til Luther og Melanchthon, og derfra tilbage til Schlesien, hvor han fik et Par Kanonikater (Neisse, Brieg). Byen Breslau, der i Husitismens Dage havde været en god rom.-kat. By, begyndte nu at blive luth. sindet, men H. maatte dog en Tid ty til sin Velynder, Hertugen af Oels, hvis Hofpræst han blev. 1523 blev han af Breslaus Magistrat kaldt tilbage og mod Kapitlets og Biskoppens Ønske ansat som Præst dér. I de følgende Aar virkede han ivrigt for Ref., og tillige fortsatte han sine Studier. 1539 var der Tale om at kalde H. til Wittenberg som Prof. ved Universitetet, men den Plan blev ikke udført. Han blev i Breslau til sin Død 5. Jan. 1547, Man tillægger ham Psalmen »O Welt, ich muss dich lassen« paa Mel. »Innsbruck ich muss dich lassen« (Wackernagel, Das deutsche Kirchenlied III, 952). — 2) **Johann Jakob H.,** Zürichs 18. Antistes, f. i Zürich 21. Okt. 1741, studerede Teol., men følte sig en Tidlang under Paavirkning fra Bodmer og Breitinger mere tilskyndet til at blive Digter. Wieland roste hans første digterske Forsøg, og alt tydede paa, at han ikke vilde træde i K.s Tjeneste. Men han tog imod Stillingen som Huslærer og Vikar hos en Onkel, der var Præst, og under denne Gerning vaagnede Kærligheden til Præsteembedet hos ham. Der gik dog flere Aar, i hvilke han levede for literære Sysler og skrev et Digt om Moses Død (1767) og Begyndelsen af en Skildring af Jesu Liv (I—IV, 1767—73; dsk Overs. Kbhvn 1781), der først udkom uden Navn og blev tillagt Lavater og andre. Under Arbejdet med Evangelierne oplevede H. et relig. Gennembrud, hvorved det, der før »kun havde været Spekulation, blev en Hjertesag for ham«. Hans Fremstilling af Jesu Liv var i den rationalistiske Tid en meget skattet Bog i troende Kredse, og den blev udbredt baade bl. rom. Katoliker og Lutheranere; den hørte med til det internationale Fælleseje i den rationalistiske Tid. Senere udgav han »Bibl. Erzählungen für die Jugend« (1772—74), »Kurzer Inbegriff der bibl. Gesch. und Lehre« (1773), »Ueber die beste Art, die göttl. Schriften zu studiren« (1774) og hans Hovedværk: »Von dem Reich Gottes« (1774). 1775 udkom hans »Gesch. und Schriften der Apostel« og senere en Israels Historie i 12 Bd. (1776—88). 1772 blev han Formand for et Præstekonvent, det saakaldte »asketiske Selskab«, der bestaar endnu. 1777 blev han valgt til Diakon ved Fraumünster i Zürich, 1795 til Præst ved Grossmünster og derved til Antistes, og som saadan styrede han med fast Haand Zürichs K. i vanskelige Tider. Og baade som Diakon og Antistes fortsatte han sin Skribentvirksomhed. Som Antistes syslede han især meget med Johannes's Aabenbaring og grublede over Oprettelsen af en »indre Kristusmenighed« mellem troende af alle Konfessioner. Alle Vegne fra modtog H. Besøg af kr. Lægfolk og Præster (fra Danmark kom Fr. Münter), og Zürichs Antistes førte en overordentlig udbredt Brevveksling. 1817 gjorde Kbhvns Universitet ham til Doktor i Teol. (samtidig viste Tübingen og Jena ham den samme Ære), men nogle Dage efter Ref.s-Jubilæet blev han syg. Fra det Øjeblik af kunde han ikke mere betræde Prædikestolen, men han døde først 29. Maj 1828 (Biografi ved H. Escher, Zürich 1837).

Hesse, Eoban, se Eobanus Hessus (I, 776).

Hesse, Johann, se Johann Hess.

Hesselberg. 1) **Iver H.,** norsk Præst, født 16. Dec. 1780 paa Strømsø, blev Student 1796, tænkte at blive Landmand, men besluttede sig omsider til at blive Præst og tog 1804 den teol. Eks., hvorpaa han 1805 blev udnævnt til pers. Kap. hos Faderen i Spydeberg. 1813 blev han Spr. til Grin. Her overgik ham Pinsedag 1822 den skrækkelige Ulykke, at Kirken kom i Brand midt under Gudstjenesten, og en Mængde Mennesker omkom. Ved Besættelsen af Kristiania Stiftsprovsti 1833 ansaa han sig tilsidesat, blev fra nu af den bitreste politiske Oppositionsmand, og da han Aaret efter var bleven Spr. til Aker, gjorde han sig bekendt ved sine Hentydninger paa politiske Modstandere i sine Prædikener, af hvilke enkelte er trykte. Han repræsenterede 1839 Akershus Amt paa Stortinget, skrev adskillige Brochurer og Tidsskrift-Artikler af hist. og prakt. teol. Indhold og var en af Grundtvig paavirket begavet Taler. D. 19. Aug. 1844. *D. T.* — 2) **Peder Nyborg H.,** Præst, blev født 7. Nov. 1725 i Skien, hvor Faderen var Spr. 1747 blev han teol. Kand., hvorpaa han et Par Aar var Huslærer hos

Oberstløjtnant Hagemann i Holmestrand. 1749 kom han til Drammen som Informator for Alb. Angells Børn og blev kort efter tillige Organist ved Strømsø Kirke. Ved Siden deraf ernærede han sig som Privatinformator, indtil han i 1766 af Biskop Nannestad beskikkedes til Aftensangspræst og Rektor ssteds. I 1774 udnævntes han til res. Kap. til Strømsø, i hvilken Stilling han forblev til sin Død 3. Juni 1804. H. stod i nær Forbindelse med Herrnhuterne, som fra 1746 havde et Societet i Drammen. Han er Forf. af »Efterretninger ang. Strømsøe Bye«, Kra. 1780. *A. B.* — 3) **Wollert Konow H.**, Præst, f. i Bergen 10. Juli 1832, Student 1850, Cand. theol. 1856, pers. Kap. i Faaborg 1860 og Garnisons- og Spr. i Frederiksværn 1865. Vinteren 1869—70 var han udenlands og opholdt sig en Tid i Erlangen og Tübingen, blev 1874 pers. Kap. til den ny oprettede Johannes Menighed i Kristiania, konstituerede med det samme som Spr. og blev dertil udnævnt 1882. I dette Embede døde han 1. Aug. 1885 efter i 10 Aar at have udøvet en betydningsfuld Virksomhed som Prædikant og Sjælesørger i Hovedstaden. Han var vel udrustet baade fra Evnernes og Kundskabernes Side og derhos en gennemmusikalsk Natur, blev derfor ogsaa benyttet til Gennemgaaelse af Lindemans nye Psalmemelodier og lagde stor liturgisk Interesse for Dagen. Efter Tandbergs Forflyttelse var han Formand i Komitéen for den norske Kirkes Mission ved Schreuder, en Stilling, som betegner hans kirkelige Standpunkt, der vel ligesaa meget som hans gennempastorale Personlighed skaffede ham mange Stemmer ved de 2 sidste Bispevalg, han oplevede. En Del Prædikener og Lejlighedstaler lod han trykke, en Aargang af hans Prædikener udkom efter hans Død. *D. T.*

Hessen. Da Landgrev Filip (S. 50) døde, blev H. delt i 4 Dele (H.-Kassel, H.-Marburg, H.-Rheinfels og H.-Darmstadt) mellem hans 4 Sønner, men ved en Overenskomst i Ziegenhain 1568 enedes disse om at opretholde deres Landes Enhed i Lære og Forfatning. Allerede 1576 sporedes der dog en kirkl. Modsætning, idet H.-Kassel afviste Konkordieformlen, medens H.-Darmstadt antog den. Denne Modsætning traadte senere endnu stærkere frem, da Georg I af Darmstadt (d. 1596) stod fast paa den luth. Bekendelse, medens Moritz af H.-Kassel (d. 1627) var reformert sindet. Moritz indførte en Katekisme af ref. Farve, og under ham begyndte der et Stormløb mod Billeder og Krucifikser. 1605 blev der i Giessen oprettet et luth. Universitet i Modsætning til det ref. Marburger-Universitet. Georg II af H.-Darmstadt (d. 1661) gjorde alt for at styrke Lutherdommen i sit Land. I Begyndelsen havde baade H.-Kassel og H.-Darmstadt Synoder, siden fik de Konsistorier med Superintendenter ved Siden.

I **Storhertugd.** H. (H.-Darmstadt) trængte Unionen ind efter 1817, og ved Organisationsediktet af 6. Juni 1832 gik man ud fra, at H.s evang. Landskirke omfattede »den luth., den ref. og den ved gensidig Overenskomst unerede Konfession«, og man saa paa alle vigtige Punkter bort fra de konfessionelle Modsætninger. Den hess. Landsk.'s nuværende Organisation hviler paa Forfatn. af 6. Jan. 1874, der giver en Synodalordning, nærmest efter Badens Forbillede (E. Friedberg, Die geltenden Verfassungs-Gesetze, Freib. 1885, 511 f.). Denne Forfatn.'s Indførelse gav Anledning til en kirkl. Spaltning (de hess. Renitenter). — De rom.-kat. i H.-Darmstadt staa under Mainzer-Stolen.

I **Kurfyrstend.** H. (H.-Kassel) søgte Ministeren Hassenpflug (1850) at styrke Lutherdommen, navnlig ved Hjælp af Teologen Vilmar (se d. Art.). Men han blev styrtet, og derved mistede Lutheranerne i H. en af deres bedste Støtter. 1866 blev Kurh. indlemmet i Preussen, og 1887 fik dette Land, som Del af den preuss. Provins H.-Nassau, en Forfatning med Presbyterier og Synoder. — De rom. Katoliker i Kurh. staa under Biskoppen af Fulda.

Hesshusen, Tilemann, luth. Teolog, f. 3. Nov. 1527 i Nieder Wesel i Cleve. Han studerede Teol. i Wittenberg, hvor han særlig sluttede sig til Melanchthon og senere efter en Udenlandsrejse (Oxford, Paris) blev Mag. (1550). 1553 blev han paa Melanchthons Anbefaling Superintendent i Goslar; hans fremfusende Reformationsiver og Protest mod Øvrighedens Overgreb gjorde imidlertid hans Forbliven umulig, og 1556 drog han over Magdeburg til Rostock, hvor han blev Prof. og Præst. Hermed begyndte den mærkelige stridbare Mands omflakkende Liv; hvor han kom hen, blev der Strid og Splid, der ender med, at han maa fortrække dog kun for at tage fat med friske Kræfter paa et nyt Sted. I Rostock var Striden imidlertid i Gang, før han kom, men da han tilsidst greb til at ekskommunicere de 2 Borgmestre, blev han 1557 fordrevet. Samme Aar blev han dog Prof. i Heidelberg og Generalsuperintendent i Pfalz. Men allerede i Beg. af 1559 kom han i heftig Strid med sin calvinskesindede Diakon Klebitz, og Kurfyrst Frederik III maatte afsætte ham. Da Melanchthons Votum her gik ham imod, brød han fuldstændig med sin tidligere Ven og Lærer. Kaldet til Bremen, bekæmpede han her med sædvanlig Heftighed Calvinismen i Præsten Hardenbergs Skikkelse, men allerede 1560 drog han til Magdeburg, hvorfra han udvirkede Hardenbergs Afsættelse. Fordreven fra Magdeburg drog han 1562 til sin Fødeby, og nu kneb det for ham at faa en Stilling. Først 1565 blev han Præst i Neuburg, men ved sin Beskytter, Grev Wolfgang af Zweibrückens Død 1569, blev han Prof. i Jena med den udtrykkelige Opgave at vinde Landet tilbage for Lutherdommen. Han for da ogsaa strengt frem mod Synergisterne og Flacius, men ogsaa det fik Ende, da Kurfyrst August ved Hertugens Død 1573 blev Herre i Landet og jog alle de luth. Ivrere bort. H. flygtede til Braunschweig, hvor Chemnitz tog sig af ham, og nu opnaaede H. en glimrende Stilling, idet han endnu samme Aar blev Biskop i Samland. Dog heller ikke dette varede længe. Her blev den strenge Kætterdommer selv ramt af Kætterdommen, idet hans tidligere Ven Wigand fik ham fældet paa Grund af nogle uoverlagte kristologiske Ytringer 1577. Omsider havnede han da, atter ved Chemnitz's Hjælp, i Helmstädt, som Prof. ved det nye Universitet dér. Vel underskrev han her Konkordieformlen, men ved sin Polemik mod Ubikvitetslæren bidrog han meget til, at Konkordieformlen i Braunschweig tabte sin An-

seelse. Han døde 25. Sept. 1588. Vi har i H. et udpræget Eksempel paa den Iver for ren Lære, der saa hurtig bemægtigede sig den unge luth. Kirke, en Iver, der ofte blev til en haardhændet og haardhudet Fanatisme, og heller ikke altid var fri for en vis Jesuitisme i Valget af Midler. Men H. var i al Fald rede til at bringe Ofre for sin Overbevisning, og Dygtighed og Lærddom kan ingen frakende ham (Karl v. Helmolt, T. H. und seine sieben exilia, Leipz. 1859; Wilkens, T. H., ein Streittheologe der Lutherkirche, Leipz. 1860). *J. P. B.*

Hesslén, Nils, f. i Wisseltofta i Skaane 2. Sept. 1728, 1745 Student i Lund, 1751 *Mag. phil.,* 1755 Docent i Teol., 1760 Adjunkt i det filos. Fakultet, 1763 i det teol., 1769 af det teol. Fakultet i Lund, efter at have aflagt Prøve, promoveret til *Dr. theol.,* 1770 Provst i Oxie Herred, 1775 Prof. i Teol., 1794 første teol. Prof. og Domprovst, o. 77 Aar gl. 1805 udnævnt til Biskop i Lund, d. 13. April 1811. H. var en elskværdig og fordringsløs Mand, behagelig i Omgang og kendt for sit livfulde Vid, som ifølge Tegnérs Udtryk havde »icke honung blott, men gadd också«. Noget ærværdigt laa sikkert ogsaa over den gamle Biskop, eftersom Tegnér i sit Mindedigt over ham kalder ham »en kristnad Sokrates«. Han var den første Biskop i Lund, som modtog Bispekors. *O. A.*

Hesykaster kaldtes nogle gr.-kat. Munke, der traadte frem i den første Halvdel af 14. Aarh. under de heftige kirkelige Stridigheder (se Arsenios I, 151). H.ne, der havde hjemme paa Bjerget Athos, talte om et evigt, uskabt, guddommeligt Lys, der var opgaaet for dem, og i Ærkebiskop Gregorios Palamas fandt de en Apologet, i Barlaam (I, 218) en ivrig Modstander. H.nes Lære var et Udslag af den Drift til Mystik, der spores i den gr. K. lige fra Begyndelsen af, og de fandt derfor mange Venner i Østerleden og stor Modstand i Vesterleden; de vare Forkæmpere for den gr. Anskuelse, at Guds Aand fremdeles, ligesom i Apostletiden, virker nyskabende i K., og de vare Modstandere af den vesterlandske Skolastik (Krumbacher, Gesch. der byzant. Lit.[2], 1897, 100 f.).

Hesykios hed en ægyptisk Kritiker, der har Fortjenester baade af G. T.'s og N. T.'s Tekst. Ifølge Evsebios skal han have været Biskop i Ægypten og have lidt Martyrdøden under Maximinus. 26. Nov. skal have været hans Martyrdag (H. B. Swete, Introd. to the Old Test. in Greek 1900, 78 f.).

Heterodoksi betyder i den kirkl. Sprogbrug Afvigelse fra den af et Kirkesamfund vedtagne Lære, der betegnes som »Ortodoksi«.

Hetlon, en By paa Israels ideale Nordgrænse (Hes. 47, 15), muligvis 'Adlûn mellem Tyros og Sidon. *L. G.*

Hettinger, Franz, rom.-kat. Apologet, fødtes 13. Jan. 1819 i Aschaffenburg, kom 1841 i Collegium Germanicum i Rom, blev 1843 præsteviet og 1845 *Dr. theol.* 1847 blev han Assistent, 1852 Subregens ved det biskoppelige Præsteseminarium i Würzburg, 1856 overordentl., 1857 ordentl. Prof. i Teol. ved Würzburger-Universitetet. 1868 blev han kaldet til Rom i Anledn. af Forberedelserne til det vatik. Koncilium. 1879 blev han pavelig Husprælat. Han døde i Würzburg 26. Jan. 1890. Hans Hovedværk er: »Apologie des Chrthums« (I—V, 7. Aufl., 1895 f.), et i flere Henseender udmærket Arbejde. Bl. hans mange andre Skrifter maa især mærkes: »Aus Welt und Kirche, Bilder und Skizzen« (I—II, 3. A. 1893) og en Monografi om Dantes »guddommelige Komedie« (Freib. 1880). En Biografi af ham findes i 7. Oplag af hans »Apologi«.

Hettiter (Hets Sønner eller Hittim) er Navnet paa et Folk, der oftere omtales i G. T. Undertiden nævnes det som boende i Landene Nord for Palæstina. Saaledes omtales 1 Kong. 10, 29 H.s Konger ved Siden af Aramæernes Konger. 2 Kong. 7, 6 anføres som Fjender af Damaskos: H.s Konger og Misraims Konger, ved hvilket sidste Ord ikke som sædvanlig er at tænke paa Ægypten, men som H. Winckler har paavist, paa Beboerne af Musri, et Landskab i Syrien. Til de Nord for Kanaan boende H. hørte formodentlig ogsaa Davids Feltherre Urija, der 2 Sam. 11, 3 omtales som »Hitti«. Derimod træffe vi paa andre Steder H. boende i selve Kanaan. Saaledes forekomme de i de hyppige Opregninger af Kanaans for-israelitiske Beboere enten som det første i Rækken (f. E. 5 Mos. 7, 1; Jos. 9, 1) eller som det andet (f. E. 2 Mos. 3, 8; Jos. 3, 10; Dom. 3, 5; 1 Kong. 9, 20; Esra 9, 1), smlgn. 1 Mos. 10, 15, hvor Het nævnes som den anden af Kanaans Sønner. Efter 4 Mos. 13, 29; Jos. 11, 3 hørte de til de Stammer, der beboede det kanaanæiske Bjergland. En endnu mere fremskudt Plads i den kanaanæiske Befolkning indtage Hettiterne Hes. 16, 3. 45, hvor det hedder om det utro Israel, at dets Fader var en Emorit og dets Moder en Hettiterinde. Ja, Jos. 1, 4 kaldes Kanaan, som Israel skal tage i Eje, ligefrem H.s Land. Og denne Udtryksmaade ligger vel ogsaa til Grund for Fremstillingen i det præstelige Kildeskrift i Pentatevken, idet H. 1 Mos. 23, 3. 26, 34 og 27, 46 rimeligvis ikke nævnes som en enkelt kanaanæisk Stamme, men som Kanaans ældre Befolkning overhovedet.

Medens Oldtidens Forfattere ikke omtale H., have Indskrifterne kastet Lys over dem. De ere identiske med de saakaldte *Cheta,* der efter de ægyptiske Indskrifter i den formosaiske Tid herskede i Egnene mellem Evfrat og Orontes. Ifølge Tell-el-Amarna-Brevene trængte de omkring Aar 1400 f. Kr. frem mod Syd og truede det ægyptiske Overherredømme i det nordlige Palæstina. I de assyriske Indskrifter betegner *Mat Hatti* ligesom i de ægyptiske oprindelig Landet mellem Orontes og Evfrat; men efter det 8. Hundredaar omfatter det ogsaa Palæstina. Paa denne Maade forklares det, at senere gltestl. Skrifter som Hesekiel og det præstelige Kildeskrift kunde benytte Ordet H. som Fællesnavn for Kanaans Befolkning, medens det endnu ikke er klart, hvorpaa Omtalen af Hettiterne mellem andre kanaanæiske Stammer hviler. I de ældre hist̆oriske Beretninger spille de intetsteds nogen aktuel Rolle.

Tydningen af de saakaldte hettitiske Indskrifter og Bestemmelsen af Hettiternes etnografiske Sammenhæng er Genstand for indgaaende Undersøgelser, men har endnu ikke ført til fuldstændig sikre Resultater. *Fr. B.*

Hetzer, Ludwig, Gendøber og Modstander af Treenighedslæren, fødtes i Bischofszell i Thurgau o. 1500. 1517 blev han Kapellan i Wädenschwyl, og dér sluttede han sig til den zwingliske Bevægelse. Ved en Traktat om Billederne (1523) fremmede han Billedstormen i Schweiz. I denne og i andre af hans Skrifter mærker man ved Siden af Lydighed mod Gud og hans Ord den pelagianske Mystik, der tilsidst førte ham videre. 1524 levede han som Literat i Zürich, og dér oversatte han Bugenhagens lat. Fortolkninger til de paulinske Breve paa Tysk. Han optraadte med stigende Styrke imod den sindigere Ref. (»Guds Ords frygtsomme Udlæggere«), men endnu var Forholdet til Zwingli dog saaledes, at denne 1524 anbefalede L. H. til Augsburg. Derfra maatte han dog snart flygte. Han vendte da tilbage til Zürich, hvor han sluttede sig til det radikale Parti og angreb Barnedaaben. 1525 blev han vist ud af Byen, hvorpaa han igen rejste til Augsburg. Dér angreb han den luth. Nadverlære og fulgte med Sympati Bondekrigen, og der dannede sig om ham en sekterisk Kreds, navnlig bestaaende af Gendøbere. Inden Aaret 1525 var til Ende blev han imidlertid vist ud ogsaa af Augsburg, og i den følgende Tid flakkede han om. I Strassburg traf han 1526 Hans Denck (I, 622), som han hjalp med hans Bibelovers. og fulgte til Worms, Landau osv. H. var 1528 atter i Augsburg, hvorfra han paany blev udvist. Derpaa gik han til Konstanz, hvor han fortsatte sin skamløse Usædelighed, indtil han tilsidst blev henrettet 4. Febr. 1529 paa Grund af sine grove Overtrædelser af det 6. Bud, men ikke, som hans Tilhængere fortalte, paa Grund af sit Gendøberi eller sin Modstand mod Øvrigheden (Th. Keim, L. H., i »Jahrb. f. deutsche Theol.« 1856).

Heubner, Heinrich Leonhard, tysk Teolog, f. 2. Juni 1780 i Lauterbach ved Marienberg, studerede i Wittenberg. 1802 blev han Magister, 1805 habiliterede han sig dér. 1808 blev han 3. Diakonus i Wittenberg, 1811 overordentl. Prof. i Teol. og 1813 2. Diakonus. 1817 blev han knyttet til Wittenbergs Præsteseminarium, hvis 1. Direktør han blev 1831. 1825 var han bleven Arkidiakonus; 1831 blev han Præst ved Byens Kirke og Superintendent. Paa forskl. Synoder — navnlig paa Generalsynoden 1846 — talte han den positive Krdm's Sag, og han glædede sig over, at et Ildebefindende hindrede ham i at være med ved den fælles Nadvernydelse før Generalsynoden. Han døde 12. Febr. 1853. Foruden forskl. Prædikensamlinger har han udgivet »Prakt. Erklärung des N. T.'s« (I—IV, 1856).

Heuch, Johan Christian, norsk Biskop, blev født i Kragerø 23. Marts 1838 og blev teol. Kand. 1861. Derpaa foretog han en længere Studierejse i Tyskland. Efter et Aars Virksomhed som Andenlærer ved Kragerø Borgerskole blev han 1865 pers. Kap. hos daværende Spr. til Bragernæs, Jørgen Moe, hvem han i 1870 fulgte i samme Egenskab til Vestre Aker. Efter en i 1873 foretagen Rekreationsrejse til Italien konstituerede han 1874 som Præst ved Arbejdsanstalten m. m. i Kristiania. I 1875 overtog han Stillingen som Bestyrer og Førstelærer ved det prakt. teol. Seminarium og samtidig Embedet som Præst ved Diakonissean-stalten. I 1880 blev han Spr. i den nyoprettede Uranienborg Menighed i Kristiania og udnævntes endelig 1889 til Biskop i Kristiansand. — H. har indtaget en fremragende Plads inden den norske Gejstlighed i den sidste Menneskealder. Som Hovedstadspræst samlede han ved sin aandsmægtige og stærkt personlige Forkyndelse store Skarer under sin Prækestol. I 70- og 80aarenes Forhandlinger om relig. og kirkl. Spørgsmaal tog han levende Del og forfægtede et strengt konfessionelt og til en vis Grad højkirkeligt Standpunkt. Som Medredaktør af »Luth. Kirketidende« (1875—77) og af »Luth. Ugeskrift« (1877 f.) har han i en Mængde Artikler ydet sit Bidrag i den kirkl. og teol. Diskussion. Vi nævner særlig hans Kamp mod den frie Lægmandsforkyndelse i en Række Artikler i »Ugeskriftet«, som i 1878 udkom i samlet Særtryk under Titel »Den offentlige Lægmandsvirksomhed« (oversat paa Svensk). Ogsaa som Apologet har H. lagt betydelig Begavelse for Dagen. Som saadan optraadte han i sin Tid mod Bjørnson og Brandes. I Beg. af 80aarene holdt han i Kristiania, Drammen og Stavanger en Række apologetiske Foredrag, som han 1883 udgav under Titlen »Vantroens Væsen« (overs. paa Tysk). En lignende Foredragsrække i Gøteborg og Kbhvn 1887—88 affødte Skriftet »Kirken og Vantroen«. Af hans øvrige Skrifter nævner vi »Sjælesorgen hos de syge« (overs. paa Tysk) samt hans udgivne Prækener, hvoriblandt en større Samling »Vidnesbyrd om Kristus« i 2 Bd. *A. B.*

Heurlin. 1) **Samuel H.** (tilhørende en gammel smaalandsk Præsteslægt, som havde sit Navn efter Höreda i Berga Sogn), f. i Norra Ware 26. Febr. 1744, Student i Lund 1762, Mag. 1766, blev derpaa Docent i Matematik, forestod i 3 Aar Professoratet i Fysik og Astronomi, senere det kemiske Professorat, tiltraadte 1771 en Udenlandsrejse, besøgte Kbhvn, hvor han fik *venia docendi,* Tyskland og Paris, overalt paa Grund af sine Skrifter anerkendt som en fremragende Videnskabsmand; blev 1774 udnævnt til Adjunkt i Matematik og Fysik ved Lunds Universitet; præsteviet 1777, forestod 1779 Forelæsningerne ved det første teol., 1780 ved det matematiske Professorat. Spr. s. A. i Åsheda Pastorat i Vexiö Stift med Titel af Prof., Kontraktsprovst 1794, *Dr. theol.* 1800; død 11. Dec. 1835. Man har betegnet H. som et »Universitet i kort Begreb«. Med sin Dygtighed i Matematik og Fysik m. m. forenede han ogsaa Indsigt i Musikens videnskabelige Grunde og spillede selv med stor Færdighed flere Instrumenter. Ved sin Død var han omtrent 92 Aar og Senior for Rigets Præster. Biskop Tegnér holdt Ligtalen over ham og sluttede Talen med et Digt. — 2) **Christoffer Isaak H.,** ovennævntes yngste Søn, f. i Åsheda 25. Okt. 1786, Student i Lund 1804, Mag. 1808, Docent i rom. Literatur 1809, i Matematik 1810, Adjunkt i Økonomi efter Agardh 1813. Den livlige, energiske og begavede H. var en velset Gæst i »Herberget«, det frie Selskab af yngre akademiske Lærere, som om Eftermiddagen plejede at samles hos Bolméer (se Art. Hagberg), og hvis mest straalende Navne vare Tegnér og Agardh. 1815 forlod H. Lund og blev Adjunkt ved Vexiö

Gymnasium, 1816 Lektor i Filos. ssteds samt Notarius ved Konsistoriet. Som Lærer vandt han i høj Grad Disciplenes og Medlærernes Sympati. Wieselgren, som beundrede hans »snille« og »flytande talegåfva«, bemærker, at ingen af Lærerne havde større Respekt end H., endskønt man mærkede, »att pojken var kvar i honom«. Som Notarius ved Konsistoriet kom han som ingen anden i Berøring med Stiftets Præster og vandt den Tillid og store Indflydelse iblandt dem, som han siden aldrig tabte. 1822 blev han udnævnt til Spr. i Tolgs Pastorat, hvilket Embede han tiltraadte 1824; blev Kontraktsprovst 1825. At Tegnér blev foreslaaet som Nr. 1 til Vexiöstolen og ombyttede sin beskedne Bolig i Gråbrödragatan i Lund med Östrabo Bispegaard, var helt og holdent H.'s Værk. 1827 begyndte H.'s Deltagelse i Politik, da han nemlig af Vexiö Stifts Præster valgtes til Medlem af Statsrevisionen. Her lagde han snart for Dagen sit enestaaende Anlæg for det polit. Liv, som han kort efter fik end mere Lejlighed til at vise, da han ved Stiftets Valg blev Medlem af Præstestanden paa Rigsdagen 1828—30. Han blev her Medlem af Statsudvalget, hvor han spillede en fremtrædende Rolle. Imidlertid blev han Domprovst i Vexiö 1829, *Dr. theol.* 1830, blev ved fornyede Valg til Statsrevisor, Rigsdagsmand og Medlem af Statsudvalget mere og mere Genstand for Carl XIV Johans Opmærksomhed. 31. Aug. 1838 udnævnte Kongen ham til Biskop i Visby, og et Par Uger senere ansatte han ham som Statssekretær ved Ekklesiastikexpeditionen (»Kultusministeriet«), i hvilken Egenskab han skulde foredrage de kirkelige Sager for Kongen. Med Visby stod han i Forbindelse ved Brevveksling, og han besøgte kun 2 Gange sit Stift. Stiftets isolerede Beliggenhed stemte ham vemodig under disse Besøg. Som Statssekretær og kendt bag Kulisserne i hele Rigdagspolitiken var han den gamle Konges kloge og bestemte Raadgiver og Støtte i de kritiske Tider, da den liberale Opposition blev stedse voldsommere, lige til 1840, da Statsraadet fik en ny Ordning, og Departementsstyrelse indførtes, hvilket havde til Følge, at Statssekretærposten ophævedes. Kort i Forvejen var det imidlertid lykkedes H. at gøre Kirken en vigtig Tjeneste. Ved Forhandling i »Konseljen« angaaende den kgl. Proposition om Folkeskoleordningen var baade Kronprinsen og Statsraadets Medlemmer af den Mening, at Skoleraadets Formand skulde vælges af Sognets Beboere. H. hævdede, at Præsten skulde være selvskreven Formand, og idet han i modsat Fald nægtede at kontrasignere Beslutningen, forlod han Konseljen. Næste Dag gav Modstanderne efter. H.'s Forslag godkendtes af Rigsdagen og er Lov den Dag i Dag. Imidlertid tog H. 1841 Afsked fra Gotlandsstolen og blev udnævnt til Spr. i Fellingsbro i Vesterås Stift samt til Ordensbiskop i survivance (Agardh var ordinarie Ordensbiskop) og Overhofprædikant. 29. Dec. 1842 blev han ganske uventet Kultusminister, men traadte af i Maj 1844 efter den gamle Konges Død og stod nu uden Embede og Statsunderstøttelse. Af Oscar I's Haandkasse fik han imidlertid en aarlig Pension, indtil han i Aug. 1846 udnævntes til Spr. i Carlshamn og Asarum i Lunds Stift, og 9. Febr. 1847, efter næsten enstemmigt Valg, til Biskop i Vexiö. Paa samme Tid havde Kirkelovskomitéen endt sit Arbejde. H. havde siden 1838 været Medlem af denne. Reuterdahl siger om denne Komité, af hvilken ogsaa Thomander var Medlem: »Ledelsen tilhørte H., Detaljerne maaske for den væsentligste Del Thomander og Bergfalk«. H. indsaa imidlertid, at dette Arbejde, trods sine store Fortjenester, ikke kunde blive Lov, hvad ogsaa bekræftede sig. Paa den sidste Rigsdag, som H. deltog i, 1853—54, var han Vice-Formand for Præstestanden, og kom paa Grund af Ærkebiskop Holmströms Sygelighed ofte til at indtage Formandspladsen. Efter at han paa Præstemødet i Vexiö 1859 havde faaet ny Beviser paa sine Præsters Tillid og Hengivenhed, endte han 12. Marts 1860 sit paa Omskiftelser rige Liv (Chr. I. H., Minnesteckning af H. Reuterdahl, Stockholm 1869, i »Lefnadsteckningar öfver Sv. Vetenskapsakademiens aflidne ledamöter«, I). *O. A.*

Heurtley, Charles Abel, eng. Teolog, f. 4. Jan. 1806 i Bishop Wearmouth i Grevskabet Durham, var først i Købmandslære i Liverpool, men begyndte saa at studere for at blive Præst. 1831 blev han ordineret til at være Hjælpepræst i Wardington ved Cropredy; 1840 kom han som Præst til Fenny Compton. 1845 var han *Bampton lecturer,* 1853 blev han Lady Margaret Prof. i Teol. i Oxford, og dermed forbandt han indtil 1872 Embedet som Præst i Fenny Compton. Han døde i Oxford 1. Maj 1895. H. var en Type paa den gamle Slægt af Oxforder-Lærde, som virkede mere ved deres Personlighed end ved deres Skrifter. 1873 protesterede han baade mod, at Prof. Tyndall skulde have en Æresgrad, og mod den Hædersplads, der var tiltænkt Kard. Manning ved Festmaaltidet i Anledning af Oxfords Jubilæum. 1890 holdt han en meget omtalt Prædiken, hvori han advarede mod en forhastet Fordømmelse af den nyere Bibelforskning. Han har udgivet en Række forskl. Skrifter om Trosbekendelsen (navnlig *Harmonia symbolica,* Oxf. 1858) og de ældre Symboler. Efter hans Død udkom Prædikensamlingen *Wholesome Words* (1896).

Heviter (Hivviter), et kana'anæisk Folkeslag (1 Mos. 10, 17). Kun lidet er kendt om dem. De træffes Josva 9, 7. 17 i Gibeon og dets Omegn, ifølge 1 Mos. 34, 2 ogsaa i Sikem. Det var dem, der ved List sikrede sig Forbund med Josva. 2 Sam. 21, 2 kalder dem generaliserende »Amoriter«. I Folkefortegnelserne 2 Mos. 3, 8. 17; 5 Mos. 7. 1; Josva 3, 10 osv. nævnes de i Reglen umiddelbart foran Jebusiterne (i Jerusalem), hvilket ogsaa tyder paa Ophold midt i Landet. Derimod synes 2 Sam. 24, 7 og ligeledes Josva 11, 3 og Dom. 3, 3 (hvis der paa disse Steder ikke skal læses »Hettiter«) at henføre en Del af dem til de nordligste Egne. Mindet om dem er i Jes. 17, 9 ret fremtrædende (LXX's Tekst). 1 Mos. 36, 2 maa læses »Horiten«. *L. G.*

Hexapla, se Origenes.

Hexatevk, se Mosebøgerne og Josva Bog.

Heyling, Peter, Missionær, f. 1607 eller 1608 i Lübeck, Søn af en Guldsmed, kom 1628 til Paris, hvor han studerede i 4 Aar og bl. a. vandt Hugo Grotius's Venskab. Herfra gik han over Italien til Malta, hvor han studerede Ara-

bisk, og kom 1633 til Ægypten. Efter et Aars Ophold her, mest i de koptiske Klostre i Ørken, og et Besøg i Jerusalem kom han sidst i 1634 til Abessinien med det Formaal at udbrede Evangeliet. Han vandt stor Anseelse og Tillid baade hos Abunaen og den daværende Konge og hans Efterfølgere og skal have undervist mange og oversat i det mindste Joh. Ev. paa Amharisk. Siden skal han være bleven udvist, 1652 eller senere, og ifølge en usikker Efterretning myrdet af en tyrkisk Pasja, da han ikke vilde antage Islam for at redde sit Liv. *V.Sn.*

Hibbert-Forelæsninger. Robert H., Søn af en Jamaica-Købmand, blev født paa denne Ø 1770. Han gik i Skole i Nottingham, kom 1788 til Cambridge og erhvervede dér 1791 Graden som *Baccalaureus artium.* Derpaa rejste han til Jamaica og som en Farbroders Kompagnon drev han Handelsforretninger. Han samlede sig en stor Formue og havde Slaver, for hvilke han i flere Aar lod Unitarie-Præsten Thomas Cooper prædike. 1803 vendte han selv tilbage til England og tog Bolig først paa en Ejendom i Bedfordshire, senere i London. Sine Besiddelser paa Jamaica solgte han 1836 med stort Tab. Han døde i London 23. Sept. 1849. Før sin Død havde han (19. Juli 1847) — med 50,000 Dollars i Ohio-6 Procents-Papirer og 8000 Pund i Jærnbane-Aktier som Kapitalformue — oprettet en »H.-Stiftelse«, hvis Renter skulde bruges til at fremkalde Foredrag, der kunde tjene til at sprede Krdm i »dens simpleste og mest forstaaelige Skikkelse« og virke for den enkeltes ubetingede Ret til at dømme i religiøse Spørgsmaal. Legatets Bestyrelse skal altid bestaa af Lægmænd. Det var i det oprindelige Udkast kaldt *the Antitrinitarian Fund*; alle de, der blive kaldt til at holde Foredrag, skulle være »ikke-ortodokse«, og Forelæsningerne skulle nærmest gaa Unitarismens Ærinde. 1878 holdt Max Müller de første *H.-Lectures (On the Religions of India);* senere have P. Le Page Renouf *(On the Religion of Ancient Egypt,* 1879), E. Renan *(On the Influence of the Institutions, Thought and Culture of Rome on Christianity,* 1880), T. W. Rhys David, Kuenen *(On National Religions and Universal Religion,* 1882), Ch. Beard (I, 242), Alb. Réville, O. Pfleiderer, J. Rhys, Sayce *(On the Relig. of Ancient Assyria and Babylonia,* 1887), Hatch (S. 356), Grev Goblet d'Alviella og andre holdt H.-F. Desuden har Bestyrelsen for H.-Fondet udgivet flere religionshist. og religionsfilos. Undersøgelser, bl. a. R. W. Magan, *The Resurrection of Jesus Christ* og G. J. Stokes, *The Objectivity of Truth.*

Hicks, Elias, amerik. Kvæker, blev født paa Long Island 1748 og var oprindelig Farmer. Under den amerik. Frihedskrig følte H., der var opdraget blandt Kvækere, sig tilskyndet til at optræde som Taler indenfor Kvækersamfundet. Han var en overordentlig veltalende Mand, som baade kunde vidne om »det indre Lys« og angribe de andre Kirkesamfunds »Lejesvende«; man har betegnet ham som »Kvæker til Fingerspidserne«. Allerede 1808 begyndte dog adskillige af »Vennerne« at klage over hans Rationalisme; men han lod sig ikke standse og angreb de Kvækere, der vilde gaa med til Dannelsen af Bibel- og Missionsselskaber, som Personer, der svigtede Kvækerdømmets gamle Fane og gjorde fælles Sag med »Lejesvendene«. Efterhaanden bleve flere og flere af Kvækerne bange for E. H.'s Forkastelse af Kristi overnaturlige Undfangelse og i det hele taget af den historiske Kristus. Omtr. en Tredjedel af de amerik. Kvækere gik med E. H. i hans Rationalisme og Unitarisme, men Resten kaldte ham »det 19. Aarh.'s Simon Troldmand« og »Tom Paine med Kvækermaske«. Han døde 1830, men hans Parti »Hicksiterne« er ikke forsvundet ved hans Død (F. S. Turner, The Quakers, London 1889, 290 f.).

Hiddai, en af Davids Helte (2 Sam. 23, 30), fra Egnen ved Ga'asbjerget i Efraim. Kaldes i 1 Krøn. 11, 32 Hurai. *L. G.*

Hiddekel, Floden Tigris; nævnes i G. T. kun 1 Mos. 2, 14 og Dan. 10, 4. Navnet skrives i Assyr. Diklat, Idiklat og hedder i Arab. endnu Didjla. Tigris er den gr. Form af persisk Tigrâ, »Pilen«, en folkeetymolog. Tillempning af det gl. Navn med Hentydning til Flodens pilsnare Løb. *L. G.*

Hiel, afkortet af Ahiel (LXX), en Mand fra Betel, der paa Akabs Tid genopbyggede (befæstede) Jeriko (1 Kong. 16, 34). Den Forbandelse, Josva havde udtalt over en saadan Gerning (Josva 6, 26), gik da i Opfyldelse, idet det kostede H. hans ældste og yngste Søns Liv. At H. selv skulde have ofret dem (f. E. ved Indmuring), er ubevisligt; Ordene tyde snarest paa noget fra H.s Side ufrivilligt, som ramte dem og bragte Mindet om den gl. Forbandelse til at leve op. *L. G.*

Hieratikon er i gr.-kat. Kirker Navnet paa Koret, navnlig paa den Del af dette, hvor Biskoppen og Præsterne have deres Pladser.

Hierokles, rom. Statholder i Provinsen Bithynien, bærer en væsentlig Del af Skylden for den diocletianske Kristenforfølgelse (I, 642), der begyndte 23. Febr. 303. Ved ham fik Nyplatonikernes Uvilje over for Krdm. Indflydelse paa Regeringen. Senere blev han Overstatholder over hele Ægypten, og før han kom til Bithynien har han rimeligvis været Statholder i Palmyra (Provinsen Arabia Libanensis). Baade i Bithynien og Ægypten var han en ivrig Forfølger af de Kr.; i Ægypten sendte han, paa Trods mod Loven, kr. Kvinder i Skøgehuse. Han optraadte ogsaa i Literaturen med et Angreb paa Krdm.; de faa Brudstykker af dette, som vi endnu have, findes i Lactantius's *Instit.* 5, 12, 13 og i Eusebios's Genmæle mod H., der er overs. paa Dsk af C. L. Nielsen i hans »Apollonios fra Tyana« (Kbhvn 1879) S. 167 f.

Hieronymiter eller St. Hieronymus's Eremiter er et fælles Navn for forskl. Ordener, der have valgt Hieronymus til deres Værnehelgen. De kom frem i Spanien, paa samme Tid som Brødrene af Fælleslivet (I, 406), der ogsaa stundum kaldes *Hieronymiani.* — De sp. H. stiftedes 1370 i Toledo af den portug. Fransiskaner-Tertiar Vasco og af Kong Peter den grusommes Kammerherre, Pedro Fernando Pecha fra Guadalajara. Gregor XI stadfæstede Ordenen 1374, og den vandt hurtig Udbredelse paa hele den pyrenæiske Halvø og ogsaa i Amerika. Bl. dens Klostre maa især mærkes Klostret i St. Yuste, hvor Karl V døde, St. Isidor i Sevilla og Escorial. H.ne vare ofte Skriftefædre for de sp. og portugis. Konger og stod i stor

Anseelse ved Hove. Deres Ordensdragt var af et grovt Stof af hvid Farve, og de bar desuden en lille sort Kabuds og et sort Skapulér. Naar de gik ud, havde de en sort Kappe over deres Kjortel. 1375 stiftede Maria Garcias fra Toledo et Kloster for kvindelige H., som bar en hvid Kjole og et brunt Skapulér. — De sp. H.'s 3. General, Lope d'Olmedo (Lupus Olivetus) fra Sevilla (d. 1433), dannede en Observant-Orden af H., der af Pave Martin V fik S. Alessio-Kirken paa Aventinerbjerget og vandt en Del Udbredelse i Italien, navnlig i Lombardiet. I Spanien blev H.'s Observanter 1595 forenede med de andre H. — 1377 samlede Pietro Gambacorti fra Pisa ved Montebello nogle »Eremiter af St. H.'s Orden«, der i 17. Aarh. ogsaa naaede til Baiern og Tirol. Nu findes der saadanne Eremit-Foreninger i Rom og Viterbo.

Hieronymos, en af de syr. Kommandanter, der efter Lysias's Bortdragen (165 f. Kr.) fejdede mod Jøderne (2 Mak. 12, 2). *L. G.*

Hieronymus, Eusebius Sophronius, en af de 4 store Kirkefædre, fødtes o. 345 i Stridon paa Grænsen af Dalmatien og Pannonien. Hans Forældre vare velstaaende Kr., der sørgede godt for hans Uddannelse. Han kom som ungt Menneske til Rom for at studere Grammatik under den berømte Donatus (I, 670); senere lagde han sig efter Dialektik og Retorik, og han samlede sig en stor Del Bøger, som han selv havde afskrevet. Efter at have modtaget Daaben i Rom gik han til Trier, hvor der var en af Vesterledens mest blomstrende Højskoler. Dér studerede han Teol. og afskrev nogle af Hilarius af Poitiers's Skrifter, og dér oplevede han en relig. Vækkelse. Fra Trier tog han til Aqvileja, hvor han færdedes med en Kreds af lærelystne Ynglinger og modtog stærke Tilskyndelser til et asketisk Liv. Da en os ukendt Begivenhed nødte ham til at forlade Aqvileja, rejste han til Syrien. En Ungdoms Vens Død vakte alvorlige Tanker hos ham; men endnu søgte han Trøst hos de gamle Klassikere, indtil han i et ekstatisk Drømmesyn mente sig hensat for Guds Trone og af Guds Mund hørte de strenge Ord: »du er en Ciceronianer og ingen Kristen, thi hvor din Skat er, vil ogsaa dit Hjerte være«. I den følgende Tid læste han ikke Klassikerne, og han brød i det hele med Videnskaben for at hengive sig til et strengt asketisk Liv. 374 forlod han Antiokia og tog ud i den kalkidiske Ørken, hvor der boede en stor Mængde Eneboere. I Begyndelsen levede han kun for Selvpinsler, siden tog han fat paa Haandarbejder og Afskrivning af Bøger. Men herude lærte han ogsaa Hebraisk af en døbt Jøde; Studiet af det hebr. Sprog tog han dog nærmest som Askese, som et haardt Arbejde, der skulde lære ham at tvinge Sanseligheden. Sin Begejstring for Munkelivet gav han Luft i Affattelsen af Legenden om Pavlos fra Theben. Hans Glæde over Munkevæsenet blev dog noget dæmpet ved Eneboernes Fanatisme og Stridsyge, og han vendte tilbage til Antiokia, hvor han begyndte sin egentlige literære Løbebane ved Stridskriftet mod Skismatikeren Lucifer. Dér lod han sig ogsaa præstevie, men paa den Betingelse, at han skulde være fri for en Præsts Gerning. 380 rejste han til Konstantinopel, hvor han dygtiggjorde sig i Græsk og studerede Skriftfortolkning under Gregor fra Nazianz. 382 drog han til Rom, hvor han stillede sin Lærddom og sin Pen til Pave Damasus's Raadighed og tog Del i en Synode.

Opholdet i Rom (382—85) var af største Betydning for H. Paa Damasus's Opfordring begyndte han Revisionen af den lat. Bibelovers. (se Art. Vulgata), og i det mindste de 4 Evangelier og Psalmerne bleve færdige i disse Aar. Desuden virkede han som Agitator for Askesen ved sit Skrift imod Helvedius (S. 391). Baade Mænd, og især mange højbaarne Kvinder (Enken Marcella, der havde et Palads paa Aventiner-Bjerget, og som grundede det første Kloster i Rom; Melania, Datter af en Konsul; Paula af Scipionernes Æt og hendes 2 Døtre, Blesilla og Eustochium) sluttede sig til ham. Til Eustochium sendte han en Bog om det jomfruelige Liv (hans 22. Brev), en Haandbog i et asketisk Levned, der var rigeligt spækket med Angreb paa Navnkristne og de verdsligt sindede Klerikere. Dette Skrift fremkaldte et stort Røre og forskellige Modskrifter, og da Paulas Datter, Blesilla, døde af overdreven Askese, fandt H. det raadeligst at forlade Rom.

385 rejste han da med Paula til det hl. Land, og efter et Besøg i de nitriske Klostre i Ægypten slog han sig ned i Betlehem (386). Her grundede han et Kloster, som blev det første Eksempel paa en Munkebolig, der var Hjemsted for Studier. Han fortsatte selv med Iver Studierne og tog nu Undervisning i Hebraisk hos en Jøde; tillige holdt han Foredrag for sine Munke og oprettede en Drengeskole, i hvilken han selv underviste i Grammatik og tillod Eleverne at læse baade Vergilius og Komikerne. Desuden fortsatte han Revisionen af den lat. Bibel, navnlig af G. T. (Nowack, Die Bedeutung des H. für die alttestl. Textkritik, Gött. 1875), skrev Legender og Bogen om de berømte kirkl. Skribenter *(De viris inlustribus liber,* særsk. udg. af G. Herding, Leipz. 1879), bearbejdede gr. K.fædre, navnlig Origenes (se Art. Origenes), og skrev flere polemiske Skrifter (mod Jovinian, Vigilantius, Rufinus o. a.), og desuden blev han indviklet i den pelagianske Strid (se Art. Pelagius). Angrebet paa Pelagianerne blev besvaret med et Angreb paa hans Kloster, der blev stukket i Brand (416), saa at H. selv maatte flygte. I de følgende Aar havde han andre sørgelige Oplevelser, indtil han endelig blev udløst af sit pinefulde Liv 30. Sept. 420.

H. har efterladt en stor Mængde Skr., navnlig mange Breve, der have gjort Epoke i Brevskrivningens Historie. Foruden de ovenfor nævnte Bøger maa især mærkes hans 380 forfattede Bearbejdelse og Fortsættelse af Eusebios af Kæsareas Verdenskrønike (A. Schöne, Qvæst. Hieronym. capita selecta, Leipz. 1864, og sammes Udg. af Eusebios's Krønike I—II, Berlin 1875). Den bedste Udg. af H.'s Værker skyldes Vallarsi (Ed. II, Venezia 1766 f. i 11 Bd.). Om H.'s Liv se: O. Zöckler, H., sein Leben und Wirken aus seinen Schriften (Gotha 1865); A. Thierry, St. J. (Paris 1875). Om H.'s Latinitet se H. Goelzer, Étude lexicographe et grammaticale de la latinité de St. J. (Paris 1884). Kunstnerne afbilde i Reglen H. skrivende eller læsende, med en Løve ved Siden, stundum ogsaa med Kardinalhat paa Hovedet og den Sten i Haanden,

med hvilken han slog sig paa Brystet for at blødgøre sit haarde Hjerte.

Hieronymus fra Prag, Hus's Discipel, tilhørte en velstaaende Prager-Familie. Han studerede først i sin Fødeby, hvor han blev Baccalaureus; derpaa rejste han til Oxford, hvorfra han (senest 1402) hjembragte Wyclifs *Dialogus* og *Trialogus*. Senere gik han endnu en Gang paa Rejse og kom bl. a. til Jerusalem. 1404 var han i Paris, hvor han blev Magister. Fra Paris tog han til Heidelberg og Köln. I Heidelberg blev han udelukket af Artisternes Fakultet, fordi han forsvarede realistiske Læresætninger; i Köln gjorde han sig til Talsmand for Wyclifs Tanker. 1407 var han atter i Prag, hvor han vakte Forargelse ved at sætte Wyclif over Augustin, og 1410 søgte han at gøre Propaganda for Wyclifitismen baade i Ungarn, Kroatien, Østerrig og Polen. Under et Ophold i Wien blev han først for Biskoppens Domstol som anklaget for Wyclifitisme. Han maatte love at blive i denne By, indtil han havde renset sit teologiske Rygte, men trods Løftet flygtede han til Mähren, hvorpaa han blev ekskommuniceret. 1412 tog han virksom Del i Afladstriden i Prag (se Art. Hus), næste Aar optraadte han i Krakau, Littauen og Rusland. 1415 ilede han til Konstanz for at forsvare Hus, men da han ikke kunde faa frit Lejde, vilde han rejse hjem igen. 15. April blev han imidlertid genkendt og ført tilbage til Konstanz og kastet i Fængsel. 10. og 22. Sept. 1415 — efter Hus's Død — lod han sig fravriste en Tilbagekaldelse, men han fik alligevel ikke sin Frihed. Da han 23. og 26. Maj 1416 atter var i offentlig Forhør, tog han sin Tilbagekaldelse tilbage, og til Straf blev han dømt til Baalet. 30. Maj 1416 led han med stor Standhaftighed Døden. Hans sidste Ord vare: »Gud Fader, tilgiv mig mine Synder!«

Hihhulit-Sekten, ogsaa kaldet Læstadianismen, i Lappland og de nordligste Dele af Sverige og Finland, har sin Oprindelse fra Lars Levi Læstadius (f. 1800, præsteviet 1825, Præst i Karesuando 1826, i Pajala 1849, død 1861). Dennes naturalistiske og tillige kraftige Prædiken fremkaldte en mægtig Bevægelse blandt den enkle og dog dybt reflekterende Befolkning i disse nordlige Egne. De vigtigste Lærepunkter, som udmærker denne Retning, er følgende: paa det talte Ord lægges stor Vægt, thi »Troen kommer deraf, at man hører«, og den Helligaand virker kun gennem Ordets Forkyndelse; det læste Bibelord kommer derfor ikke til sin Ret. Kun gennem Ordets Forkyndere — ogsaa Lægmænd — meddeles Absolution efter forudgaaende Syndsbekendelse, som er nødvendig for alle troende, da Skriftemaalet har en sakramental Betydning. Den af disse troende bestaaende Menighed er den eneste rette, og den alene udgør Himmeriges Rige paa Jorden, som aabenbarer sig gennem særlige »Naadens Tegn« o: sjælelige Bevægelser, under hvilke den vaktes Følelser giver sig tilkende gennem Forkyndelsens Naadegave, gennem ekstatiske Bevægelser som Klappen i Hænderne, Dans, Besvimelse og høje Raab (»hih-hu«, »hih-hej« — hvoraf Navnet Hihhulit). Sekten, hvis Medlemmer hilser hverandre, ikke med Haandtryk, men med et Slag over venstre Skulder, optræder under forskellige Modifikationer og har udbredt sig ogsaa til de sydlige Dele af Finland og gennem Emigranter ogsaa til Nordamerika. Flere af dens Tilhængere udmærker sig ved et meget stille Væsen (E. Bergroth, Våra Dissenters 1897; G. Johansson, Lestadiolaisuus 1892; K. A. Heikel i »Teol. tidsskr.« Upsala 1881). En novellistisk Fremstilling af H.'s Færden er givet i J. Ahrenberg, H. En berättelse från östra Finland (Borgå 1889). *A. N.*

Hilarion fra Gaza, Munk, fødtes i Tabatha, Syd for Gaza, af hedenske Forældre 291. Han gik i Skole i Alexandria, hvor han lærte Gr. og gik over til Krdm., navnlig under den hl. Antonios's Paavirkning. Efter sin Hjemkomst til Palæstina levede han som Eremit i en lille Hytte i Nærh. af Gazas Havnestad, Majuma, og erhvervede sig det daglige Brød ved, som de ægypt. Eneboere, at flette Kurve. Han skal have staaet i Brevveksling med Antonios og have været i Jerusalem. Man fortalte meget om forskellige Undere, navnlig underfulde Helbredelser, han skal have udført, og han skal have omvendt mange, t. E. hele Byen Elusa i Ørkenen Kades, til Krdm. Under Julian den frafaldne skal han have forladt Palæstina og være rejst til Ægypten. Da han kom til en af Alexandrias Forstæder, fik han at vide, at der var udstedt Arrestordre imod ham paa Grund af en Anklage for Trolddom. Han flygtede da ud i den libyske Oase. Senere kom han til Sicilien og Dalmatien, hvor han fortsatte sit Eneboerliv. Han døde, 80 Aar gl., 371 paa Kypern, hvor han traf sammen med Biskop Epifanios (I, 777).

Hilarius. 1) **H, Biskop af Arles**, var en Slægtning af Biskop Honoratus i Klostret paa Lerina, i hvilket H. selv indtraadte. 429 blev han Honoratus's Efterfølger paa Bispestolen i Arles. Han var en stor Asket og blev navnlig bekendt ved sin Modstand mod den augustinske Prædestinationslære og ved sin Iver for at hævde sin Bispestols Primat over Syd-Gallien. Under en Konflikt med Leo d. st. af Rom blev han afsat som Galliens Primas; men han bøjede sig ikke for den rom. Biskops Dom. Senere blev Forholdet mellem de to Biskopper taaleligt. Han døde o. 450. — 2) **H., Biskop af Poitiers**, Vesterledens Athanasios, var født i Poitiers af velhavende hedenske Forældre. Han var gift og studerede Filosofi, men fra Filosofferne kom han til Mose og Profeterne og derfra til Johannes-Evangeliet, hvis Prolog gjorde et stærkt Indtryk paa ham. Omtr. 350 sluttede han sig til den kr. Menighed og lod sig døbe. Et Par Aar efter blev han Biskop i sin Fødeby, og som saadan blev han en af den vesterl. K.s store Skikkelser. Han var en systematisk Aand, der altid gik tilbage til Principerne, men naar han skrev, gik han stundum paa »en gallisk Koturne« og brugte »gr. Blomster« og saa lange Perioder, at Lægfolk havde vanskeligt ved at forstaa ham. Han advarede imod Brugen af de dogmatiske Stikord og bekendte, at han havde været Biskop i flere Aar uden at have hørt det mindste om Nikæa-Symbolet, og han priste dem lykkelige, der havde den fuldkomne og apostolske Tro uden at kende til skrevne Formler. H. har forfattet flere Fortolkninger, i hvilke han gaar ud fra den bogstavelige Opfattelse for derefter at udvikle den allegoriske (»him-

melske«), og han kæmpede tappert mod Vranglærerne, der brugte Skriftens Ord uden Sans for deres Betydning og talte om den Tro, de ikke selv havde. Det skyldtes især ham, at Arianismen ikke fik Indpas i Gallien, og paa Grund af sin djærve Optræden for den nikæniske Ortodoksi blev han (356—60) forvist til Frygien, hvor han skrev sit store Skrift »Om Treenigheden«. Opholdet i Lilleasien, hvortil der var knyttet et Besøg i Konstantinopel, gjorde ham udmærket skikket til at være Mellemled mellem Østerleden og Vesterleden baade i dogmatisk og i liturgisk Henseende. Han var den første Vesterlænding, der skrev Hymner, og ogsaa i rent sproglig Henseende brød han nye Baner. H. døde 367 (J. H. Reinkens, H. v. P., Schaffh. 1864; G. Dreves, Das Hymnenbuch des hl. H. i »Zeitschr. f. kath. Theol.« 1888, 358 f.; Th. Förster, Zur Theol. des H. i »Theol. St. und Krit.« 1888, 645; Baltzer, Die Christologie des hl. H. v. P., Rottweil 1889; I. Stix, Zum Sprachgebrauch des hl. H. v. P. in seiner Schrift: de Trinitate, Rottweil 1891. Hans Skr. ere udg. af Maurineren Dom Coustant, Paris 1693; om hans Skr. se Ebert, Allg. Gesch. der Lit. des Mt.'s im Abendlande I², 134 f.). — 3) **H.**, rom. Diakon, var en Tilhænger af Biskop Lucifer af Calaris (Cagliari). Adskillige have i ham — dog uden tilstrækkelig Grund — villet se den saakaldte »Ambrosiaster« (I, 67).

Hilarus, rom. Biskop 461—468, var Leo I's Efterfølger. Før han blev Biskop, havde han været rom. Arkidiakon; som Biskop gik han i Leo I's Fodspor. D. 28.(?) Febr. 468.

Hilda (Eldena), Cistercienserkloster i Pommern 4 Km. Ø. for Greifswald, blev stiftet 1199 af Fyrst Jaromar af Rygen for danske Munke fra Dargun i Mecklenborg, hvis Konvent var bleven opløst paa Grund af Krigsuroligheder. Klostret i H. stadfæstedes af Paven 1204 og betragtedes Esrom som Moderkloster. Det blev rigt doteret og havde et Godsomraade af 6 Kvadratmil. Fra 1209 af var det Midtpunktet for et stort Kultiveringsarbejde med Udtørring af Sumpe og Oprydning af Skove ved Hjælp af danske, tyske og slaviske Bønder. En Abbed fra H. grundlagde 1241 Greifswald. Klostret sækulariseredes i det 16. Aarh., og Godset henlagdes under Universitetet i Greifswald. Klosterbygningen ødelagdes 1638 af Svenskerne, men betydelige Ruiner ere endnu bevarede og vidne i Bygningsstilen om dansk Paavirkning fra Valdemarstiden (E. Michael, Gesch. d. deutsch. Volkes I, 94—95; Aarb. f. nord. Oldkyndighed 1881, S. 10 f.). *S. M. G.*

Hildebert af Tours, fr. Biskop, fødtes o. 1056 paa Slottet Lavardin (i Dpt. Loire og Cher), hvor hans Fader gjorde Tjeneste. Han har rimeligvis været en Discipel af Berengar fra Tours. 1085 var han Skolastiker ved Domskolen i Le Mans, 1091 blev han Arkidiakon, 1096 Biskop dér, ikke uden Indsigelse fra Vilhelm II af England, Maines Overherre. En Tidlang var han endog i Fangenskab i England. Medens han 1116 var i Rom, vakte Henrik fra Lausanne (S. 402) et stort Røre i Le Mans, idet han baade angreb H., som havde gjort sin uægte Søn til Domherre ved sin Domkirke, og det ryggesløse Præsteskab i Le Mans. 1123 kunde H. indvie sin Domkirke, til hvis Opførelse han havde samlet Bidrag baade i Frankrig og Italien. 1125 blev han af Ludvig VI, mod sin Vilje, gjort til Ærkebiskop af Tours. Som Ærkebiskop blev han indviklet i mange Stridigheder, ogsaa i Kampen i Anledn. af det pavelige Skisma. Han stod først, som den eng. Konge, paa Anacletus II's Side, men senere gik han over paa Innocents II's Parti. Han døde 18. Dec. 1133. Man har længe tillagt ham Udtrykket *transsubstantiatio* (se Art. Nadver), men den Prædiken, hvori dette Udtryk staar, stammer ikke fra ham, men rimeligvis fra Petrus Comestor. Foruden Prædikener og Afhandlinger har H. ogsaa efterladt sig Digte. Som Forf. er H. en af Forløberne for den romanske Renæssance, og han forener paa en meget naiv Maade kr. og hedenske Tanker, Krdm og Stoicisme. Men den Renæssance, han repræsenterede, blev holdt tilbage og kuet, først ved Bernard af Clairvaux, siden af Tiggermunkene. Af hans Skr. findes en meget slet Udg., som skyldes A. Beaugendre (Paris 1708); jvfr. Hauréau i »Notices et extraits de la bibl. nat.« XXVIII—XXXIII, især Bd. XXXII (Dieudonné, H. de L., évêque du Mans, archévêque du Tours, Paris 1898).

Hildebrand, se Gregor VII (S. 257).

Hildegard, Helgeninde, f. paa Borgen Böckelheim 1098 eller 99, blev under den fromme Jutta af Sponheims Ledelse opdraget hos Benediktinernonnerne i Disibodenberg, og dér blev hun Abbedisse 1136. Hun var for en Del af den tyske K. det samme, som Bernard af Clairvaux var for hele den fr. Allerede som Barn var hun synsk, og 1141 begyndte hun at lade de Syner optegne, som hun fik ved et indre Lys. 1147 stiftede hun Klostret paa Rupertsbjerget ved Bingen, hvor hun endnu levede i Aaret 1178, æret som Profetinde af vide Kredse, og især af Elisabet fra Schönau (I, 746). H. gjorde mange Rejser til Frankrig og de forskellige Dele af Tyskland, og sendte Breve til Kejser og Pave, Kardinaler, Biskopper og Munke, ogsaa til en Klosterbroder i det fjerne Esrom. 17. Sept. er hendes Helgendag. Hendes Skr. ere udg. af Migne, Series Latina 179, og af Pitra, Analecta Sacra VIII (1882); hendes Breve ere overs. paa Tysk af L. Clarus I—II (Regensb. 1854). (Preger, Gesch. der deutschen Mystik I, 1874, 13 f.; Schmelzeis i »Hist.-polit. Blätter« 1875).

Hildesheim, Bispedømme i Hannover, stammer fra Ludvig den frommes Tid. Den første Biskop var Gunthar (822—34). 847 blev Ebo af Reims (I, 707), ved Ansgars Mellemkomst Biskop i H. Efter ham fulgte Altfrid, der byggede en stor Domkirke for Madonna. Bl. de følgende Biskopper maa især mærkes: Bernward (fra 992), der lagde Grund til Byen H.; Danskeren Dietmar (1038—44), Kejser Konrad II's Kapellan, og Hezilo (1054—79), som byggede den Domkirke, der nu staar. Kapitlet i H. var længe et af de rigeste i Tyskland, og Biskopperne af H. tog megen Del i de kirkepolit. Stridigheder, ikke sjælden paa Kejsernes Side. I 15. Aarh. virkede Augustiner-Provsten, Joh. Busch (I, 422) og Windesheimer-Kongregationen for Tugt og Orden i Stiftet H. 1542 blev Ref. indført i Byen H., men først 1711 fik Protestanterne dér fri Religionsøvelse. 1803 afstod Biskop Franz Egon, Friherre af Fürstenberg,

Stiftet til Preussen mod en aarlig Godtgørelse; 1807 kom det til Kongeriget Westfalen, 1813 til Hannover, 1866 atter til Preussen.

Hilduin, Abbed i St. Denis, tilhørte en fornem frankisk Familie. Han var en Discipel af Alcuin og selv Lærer for Hinkmar af Reims. Skønt han endnu ikke var Munk, blev han 814 eller 815 Abbed i St. Denis, senere Ærkekapellan hos Ludvig den fromme. 827 bragte Udsendinger fra Mikael Balbos Psevdo-Dionysios's Værker (I, 643) til Ludvig den fromme, som gav H. dem. 835 skrev H. Dionysios's Levned. I denne Bog betragtede han den hl. Dionysios og Dionysios Areiopagiten (anf. Sted) som én Person, og denne Mening blev almindelig udbredt, indtil Abélard (I, 13) paaviste dens Uholdbarhed. H. døde 22. Nov. 840.

Hilen, se Holon.

Hilgenfeld, Adolf Bernhard Christoph Christian, protest. Teolog, f. i Stappenbeck, i Nærh. af Salzwedel 2. Juni 1823, studerede i Berlin og Halle, blev 1847 Privatdocent i Jena, 1850 overordentl. Prof. og 1869 ordentl. Honorar-Prof. ssteds. Han har udfoldet en rig Forf.-virksomhed, navnlig paa det isagogiske og paa den nytestl. Tidshistories Omraade. Siden 1858 har han udgivet »Zeitschr. f. wissenschaftl. Theol.«. Bl. hans Skr. maa mærkes: »Die jüd. Apokalyptik« (1857); »Der Paschastreit der alten K.« (1860); *Novum Test. extra canonem receptum* (2. Udg. 1876 f.); *Messias Judæorum* (1869); »Hist.-krit. Einleitung in das N. T.« (1875); »Die Ketzergesch. des Urchrthums« (1884). H. stod, navnlig i tidligere Tid, Tübingerskolen nær.

Hilgers, Bernhard Joseph, rom.-kat. Teolog, f. i Dreiborn i Rhinprovinsen 1803, blev, efter at have været Præst forskellige Steder, 1835 Privatdocent i Bonn, 1840 overordentl. og 1847 ordentl. Prof. dér. Han sluttede sig til Gammelkatolicismen og blev derfor ekskommuniceret 15. Marts 1872. Han døde uden Forlig med Rom 7. Febr. 1874. Han har bl. a. skrevet: »Symb. Theol. oder Lehrgegenstände des Kath. und Protest.« (1841).

Hilkia (Hilkija). 1. Ypperstepræsten H., der 622 f. Kr. under Josias's Regering, paa en Tid da Templet udbedredes, fandt Lovbogen i Herrens Hus, hvorom 2 Kong. 22 (2 Krøn. 34) beretter. Dette Fund blev Anledningen til Josias's store relig. Reform. Intet berettiger til at mistænke H. for et Bedrag; den af ham virkelig genfundne Bog maa hidrøre fra Hiskias ældre Reform og er formodentlig under Manasses Forfølgelse bleven skjult i Templet. H. var blandt Esras Forfædre (Esra 7, 1). Flere andre bære Navnet H.: — 2. Eljakims, Hiskias Drosts Fader (2 Kong. 18, 18). — 3. Profeten Jeremjas Fader (Jer. 1, 1). — 4. Fader til den i Jer. 29, 3 omtalte Gemarja. — 5., 6. Leviter af Merari Slægt (1 Krøn. 6, 30 [45]. 26, 11). — 7. Øverste for en Præsteslægt, vendte tilbage med Serubabel (Neh. 12, 7. 21). — 8. Et af Vidnerne ved Lovens Oplæsning af Esra (Neh. 8, 4), uden Tvivl ogsaa en Præst. — 9. En af Baruks Forfædre (Bar. 1, 1). — 10. Susannas Fader (Susannas Historie V. 2. 63). *L. G.*

Hill, Rowland, eng. Præst, fødtes 23. Aug. 1741 paa sin Faders Herresæde Hawhstone Park i Shropshire. Han gik i Skole i Shrewsbury og Eton og studerede i Cambridge. Dér besøgte han Fanger og syge og prædikede ofte, ikke sjælden forulæmpet af Folkehobe. 1769 blev han Bacc. art., og det var da hans Ønske at blive præsteviet, men 6 Biskopper nægtede at opfylde hans Begæring paa Grund af hans ekscentriske Prædikemaade. 1773 ordinerede dog endelig Biskoppen af Bath og Wells ham til Kingston i Somersetshire, og han blev i den følgende Tid en af Englands ejendommeligste Prædikanter. Der blev bygget Kapeller til ham, først i Wotton i Gloucestershire, siden (1783) i London (Surrey Chapel), og han samlede dér og paa sine Rejser store Skarer. Han var en sikker Mand ved alle relig. og filantropiske Møder, og ogsaa Kokoppeindpodningen fandt i ham en varm Talsmand. Han døde 11. April 1833 (Memorials of R. H., by J. Sherman 1857).

Hille, Arnoldus Marius, Biskop, f. 14. Marts 1829 i Leikanger (Bergens Stift). Moderen, Elisabeth Lem, tilhørte den gamle Bergens-Slægt, hvis berømteste Skud var Holberg. Han kom i Bergens Skole, gennemgik her en Tid en stærk relig. Vækkelse fremkaldt ved Lyder Bruns vældige Prædiken. Paa en Vis naaede den ogsaa Skolen ved den endnu kraftige og i mange Stykker dygtige Adjunkt Jordan. H. blev Student 1848, studerede under Caspari og Johnson med yderste Flid og søgte i Stilhed Løsning paa sit Livs mange Spørgsmaal hos Søren Kierkegaard. Dennes sidste Optræden bidrog til at vække Betænkeligheder hos H. ved at blive Præst, efter at han 1852 havde taget Embedseksamen. Han undlod derfor ogsaa at tage den praktiske Eksamen lige til 1861, da hans Syn i meget havde klaret sig, og han besluttede sig 1865 til at søge Embedet som Fængselspræst i Bergen, efter at han i mer end 10 Aar havde været Fængselslærer i Kristiania. 1872 blev han forflyttet til Stange som resid. Kap., og 1879 blev han Stiftsprovst i Hamar, hvor han fra 1. Juli 1887 er Biskop. Som erfaren Sjælesørger og veltalende Prædikant har han et stort Navn, men har ikke virket synderligt ved Skrifter. *D. T.*

Hillel. 1) **H.**, Fader til Dommeren Abdon fra Piraton i Efraim (Dom. 12, 13). *L. G.* — 2) **H.**, med Tilnavnet »den gamle« *(ha-zaqén)*, berømt jødisk Skriftlærd paa Herodes den stores Tid, stammede oprindelig fra Babylonien og tilhørte en Familie, som skal have hidledet sin Herkomst fra David. Først i en Alder af 40 Aar kom han til Jerusalem for at studere Loven under Datidens mest ansete Lærere Schemaja og Abtaljon; og fattig som han var, maatte han ernære sig som Daglejer, idet den ene Halvdel af hans ubetydelige Arbejdsløn gik til hans og hans Families Underhold, den anden til Forstanderen for det Lærehus, han besøgte. Besjælet af en umættelig Lærelyst blev han selv efterhaanden en stor Lovlærer og lige som sin samtidige Schammaj, overfor hvem han i Reglen hævdede de lempeligere Fordringer, Hovedet for en hel Skole; urigtigt er det derimod, naar man senere har gjort ham til Præsident i Synedriet, thi denne Stilling blev paa hans Tid overhovedet ikke beklædt af Skriftlærde. Fra H. hidleder den senere Overlevering de syv Regler, som opregner Grundformerne for det rabbinske Skriftbevis; og om hans Lærdom bruges der efterhaanden de mest fantastiske Udtryk: alle Sprog skal han have for-

staaet, ogsaa Bjergenes og Dalenes, Træernes og Urternes, de vilde og de tamme Dyrs og Dæmonernes Tale. Ligesaa navnkundig som H. var for sin omfattende Viden, ligesaa berømt var han desuden for sin uforstyrrelige Sagtmodighed; et Udtryk herfor er Fortællingen om den Mand, som væddede 400 Denarer om, at han skulde faa H.'s Taalmodighed til at briste, men tabte Væddemaalet. Allermest er dog H. kommet til Ære i det 19. Aarh., idet en moderne jødisk Historieskrivning har forsøgt at skrue ham op til en reformatorisk Personlighed, der har været Jesu Forgænger og sande Lærer: »Jesus var en Farisæer, som vandrede H.'s Veje; nogen ny Tanke udtalte han ikke« (Abr. Geiger). En større Krænkelse af den historiske Sandhed er dog næppe mulig. Hvor lidet H. har tilfælles med en Reformator, hvor dybt han meget mere er grundfæstet i den rabbinske Kasuistik med dens aandløse Bogstavtrældom, viser de minutiøse Tvistepunkter mellem H.'s og Schammajs Skoler paa det tydeligste; et talende Eksempel er især den berømte Skolestrid om Ægget, hvor H. hævdede, at det ikke var tilladt paa en Sabbat at spise et Æg, som en Høne havde lagt paa Sabbaten, og det ligemeget hvad enten Ægget var lagt af en Spisehøne eller af en Liggehøne. Og naar man sammenligner Jesu Behandling af den gltestl. Skilsmisselovgivning (Mk. 19, 4—9) med den i H.'s Skole gældende Fortolkning af 5 Mos. 24, 1 (hvorefter en Mand var berettiget til at skille sig fra sin Hustru, naar hun havde brændt Maden for ham), da kan man ikke godt være i Tvivl om, paa hvilken Side den reformatoriske Aand er at finde. Ligefuldt skal dog anerkendes, at der fra H. virkelig er os overleveret Udsagn, som tjener den store Skriftlærdes sædelige Instinkt til Ære; saaledes fremfor alt det Svar, som han gav en Hedning, der vilde gaa over til Jødedommen, hvis H. kunde lære ham Loven, medens han stod paa ét Ben: »Hvad der er dig selv ukært, skal du ikke gøre mod din Næste; det er hele Loven og alt andet er Kommentar dertil; gaa hen og lær det«. Den »gyldne Regel«, som H. her anfører, er imidlertid adskillig ældre end ham (jvfr. Tob. 4, 16) og naar ikke paa langt nær op mod Jesu positive Udsagn Mt. 7, 12. Og naar man sammenholder H.'s Ord med Jesu Bjergpræken og med hans Svar til den Skriftlærde Mk. 12, 29—31, da ser man ogsaa, hvorledes H.'s Anvisning savner den dybe relig. Begrundelse, som Jesu Sædelære overalt har (F. Delitzsch, Jesus und Hillel[3], Erlangen 1879). *L. B.*

Hiller, Philip Friedrich, Præst og Psalmedigter, f. 1699 i Mühlhausen ved Enz i Württemberg, blev 1732 Præst i Neckargröningen, hvorfra han 1736 forflyttedes til sin Fødeby og derfra 1748 til Steinheim. Her døde han 24. April 1769, efter at han i de sidste 20 Aar havde været omtrent aldeles maalløs. Han var en from, i Korset prøvet Mand af den Bengelske Skole og er Württembergs betydeligste Psalmedigter. Han udgav Johan Arnds »Paradis-Urtegaard sangvis« (1729—31), »Aandelig Psalmeskat«, (1762), næst Bibelen den i Württemberg mest udbredte Bog, »Psalmer ved Skriftemaal og Nadver«, »Morgen- og Aftenandagter« m. m. I »Swensk Psalmbok för de ev. luth. Församl. i Storfürstend. Finland«, 1886, er Nr. 28, 280 og 325 af Hiller. Den sidstanførte findes ogsaa i Wexels's »Christelige Psalmer«, 185 og Nr. 540. »Ph. Fr. Hillers sämtliche geistliche Lieder« er udgivet af K. C. E. Ehmann (Reutlingen 1844). *J. N. S.*

Hilty, Karl, schweizersk Prof., f. 28. Febr. 1833 i Chur, studerede i Göttingen, Heidelberg, England og Paris, blev 1855 Advokat, 1866 Medlem af Nationalraadet for St. Gallen, 1874 Prof. i Stats- og Folkeret i Bern, senere schweizersk Generalauditør og Medlem af Voldgiftsdomstolen i Haag. Foruden forskellige nationaløkom. og jurid. Skrifter (»Ueber die Wiederaufnahme der Todesstrafe« 1879) har han skrevet flere moraliserende, populærfilosofiske Skrifter, der have vundet stor Udbredelse (»Glück« I—II; »Für schlaflose Nächte«; et Udvalg overs. paa Dsk. af S. Lehmann under Titlen »Livslykke. Kunsten at leve«, Kbhvn 1902).

Himjariter eller Himjarer, et Oldtidsfolk i Sydarabien, der i Aarhundrederne før Muhammed var det herskende Folk i Sydarabien. Af Araberne og Æthioperne kaldes Folket *Himjar*, af Grækerne Homeriter. Gr. Historikere give os en Del Oplysninger om Folkets senere Historie; ligeledes findes der nogle Meddelelser i den syrisk-kr. Literatur. Man ser, at Krdm. tidlig har haft Fremgang i Landet, og at de Kr., her som andensteds, undertiden vare udsatte for Forfølgelser. Der omtales saaledes en Martyr, Haret (Aretas). Disse Forfølgelser tilskrives undertiden Jøder, og det kan heller ikke nægtes, at Jøderne tidlig have nedsat sig mange Steder i Arabien og her have udøvet en ikke ringe Indflydelse. De forfulgte Kr. i Sydarabien søgte Hjælp og Beskyttelse hos Kongerne i Axum i Abessinien, der vare gaaede over til Krdm med en stor Del af deres Undersaatter. Følgen blev et Indfald af Abessinierne i Sydarabien, hvor H. bleve overvundne og for en Tid kom i Afhængighed af Kongerne i Axum. Senere blev H. atter frie, men bleve siden afhængige af Perserne og maatte tilsidst underkaste sig Araberne. Man har i det Land, som fordum beboedes af H., efterhaanden fundet en Mængde Indskrifter, udtrykte i et semitisk Sprog ved et ejendommeligt Alfabet, som man har været i Stand til at tyde, takket være Fresnel Rödiger, Osiander, Halévy og Glaser. De to sidste have paa deres dristige Rejser i Sydarabien opdaget og afskrevet det store Flertal af disse højst vigtige Indskrifter. Tydningen har vist, at forholdsvis faa Indskrifter hidrøre fra H.; de fleste skyldes dels Sabæerne, der kendes fra Assyrernes Indskrifter og fra Biblen som et mægtigt Oldtidsfolk i Sydarabien, dels Minæerne, der synes før Sabæerne at have været det herskende Folk i Sydarabien, indtil de maatte ligge under for Sabæerne, der atter siden maatte vige for H. Sproget er i de sabæiske Indskrifter ikke lidet forskelligt fra Sproget i de minæiske. En Del Indskrifter ere endnu ikke tydede, og mange Forhold ere endnu ikke opklarede. *V. S.*

Himmelen, Himmerige. Ud fra Jorden som Standpunkt tales der i den hellige Skrift om Himmelen, og der tales, som nu, om den saaledes, som den tager sig ud for det naturlige Øje. Den er herudfra den øverste Del af den skabte Verden, det høje (1 Mos. 1, 1; Es. 57,

15), en udstrakt Hvælving, der skiller mellem Vandene oven til og Vandene neden til (1 Mos. 1, 6), og som omfatter Sol, Maane og Stjerner. I billedlige Udtryk tales der om den som et Telt, den almægtige Gud har udspændt; som et Klæde, der er rullet op og atter skal rulles sammen (Es. 40, 22; Ps. 104, 2); en Hvælving, baaren af Piller, af de store Vande (2 Sam. 22, 8; Ordspr. 8, 27—29). Med Jorden blev denne Himmel til, med Jorden skal den bestaa, men med Jorden skal den ogsaa engang forgaa; i dens Sted skal da en ny Himmel hvælve sig over en ny Jord (Mtt. 24, 29. 35; 2 Pet. 3, 10).

Der tales nu i Skriften ikke blot om H., men tillige om Himlene og Himlenes Himle (5 Mos. 10, 14; 1 Kong. 8, 27), om alle Himle, om den tredje H. (Ef. 4, 10; 2 Kor. 12, 2; smlgn. Hebr. 4, 14; 7, 26), uden at der dog siges mere herom end det, der ligger i de paagældende Udtryk. Paa dette som paa saa mange andre Punkter træder Skriftens store Sanddruhed og Ærlighed frem, særlig ved Siden af den Behandling, som Emnet har faaet i den rabbinske Literatur og i sen-jødiske Skrifter som Henok, 4. Esra, i de 12 Patriarkers Testamente, ja hos kr. Forfattere; der findes i disse Skrifter en Opregning af Himle lige indtil 7 og en Beskrivelse af de enkelte Himle. Om der i Biblen er tænkt paa 3 eller paa 7 Himle kan end ikke afgøres.

En egen Betydning faar denne øvre Part af den skabte Verden efter Skriften derved, at den ses og opfattes som Guds Bolig: »Himlene ere Herrens Himle« (Ps. 115, 16). I det høje bor Gud, H. er hans Trone (Es. 57, 15; 66, 1); herfra stiger han ned (1 Mos. 11, 5), og herfra gør han alt det skabte til Tjener for sig (Ps. 104, 2 f.). Her er hans Tempel, hans Helligdom, hans Trone (Ps. 11, 4; Mik. 1, 2), højt over de store Vande (Ps. 29, 3. 10), men selv er han højere, større end alle Himle: de kunne ikke rumme ham (1 Kong. 8, 27). Det var denne Trone, Mose saa, da han skulde indrette en Bolig for Gud paa Jorden (2 Mos. 26; 40; Hebr. 8, 5), den var det, Jesaja saa, og den saa Apostelen Johannes (Es. 6; Aab. 4), ind til den gik Sønnen med sit Blod (Hebr. 9, 15 f.). Her er de himmelske Hærskarer, de, som staa for Guds Ansigt og lyde og udføre hans Vilje, samlede om ham (Ps. 29, 1; smlgn. Hebr. 12, 22. 23); de udgøre »Forsamlingen oventil«, men har endnu ikke under den gamle Pagt faaet Navn af Rige. Først med Herren kommer Navnet Himmerige frem (se Art. Jesus Kristus). Igennem ham skal det Liv, der er i H., indleves ogsaa paa Jorden, at Himmeriget kan komme til at omfatte den hele Skabning. Over ham er Guds H. aaben, Faderens H. (Joh. 1, 52; 3, 13), og til denne gaar Sønnen ved sin Himmelfart tilbage. Den er vedblivende Midtpunktet i Himmeriget til Dagenes Ende, men er nu aabenbaret som Faderens og Sønnens H., hvorfra Aanden udgaar. *A. A.*

Himmelfart, Jesu, se Jesus Kristus.

Himmelfart, Marias, se Maria.

Himmelfartsfest. I Overensstemmelse med Ap. G. 1, 3 har K. altid holdt H. paa Torsdagen i den 6. Uge efter Paaske. Denne Fest omtales i de ap. Konstitutioner (5, 19; 8, 13), og af Krysostomos have vi i det mindste én ægte H.-Prædiken. Kirkehistorikeren Sokrates fortæller (7, 26), at man allerede 390 i en af Konstantinopels Forstæder »efter gammel Vane« fejrede H. I Vesterleden har man, dog med tvivlsom Ret, ment at finde Festen omtalt i en af Elvira-Synodens Kanoner (Kan. 43), men Augustin omtaler Festen som en fælleskristelig Højtid, der maaske gaar tilbage til Apostlenes Dage. H. blev fejret med stor Højtidelighed; paa den slukkedes Paaskekerten, der ved Messen havde været tændt hver Dag siden Paasken. — Paa H.en blev der i Venezia indtil Republikens Opløsning (1798) fejret en polit. Fest for Dogens Giftermaal med Havet.

Himmerige, se Himmelen.

Hind, Jens, dsk Biskop, besteg Bispestolen i Roskilde 1320. Han var til Stede paa Danehoffet i Nyborg 1326. D. 24. Marts 1330 paa en Visitatsrejse til Rygen.

Hindsholm, Laurids Jacobsen, dsk. Biskop, f. 1600 i Viby paa Hindsholm i Fyn, blev, efter at have gaaet i Skole i Kerteminde og Odense, Student 1621. 1628 blev han Medlem af Holger Rosenkrantz's Kreds som Hovmester for dennes Sønner, som han ogsaa fulgte til Sorø. 1630 blev han Præst i Rudkøbing og Provst over Nørreherred paa Langeland, 1647 Hofpræst og Skriftefader for Christian IV og Vibeke Kruse. 1648 var han til Stede ved Kongens Dødsleje, og Frederik III tog ham ogsaa til sin Skriftefader, indtil H. 1651 — efter at have afslaaet et Valg til Ribe Bispestol — blev valgt til Biskop i Odense. Han led meget under Svenskekrigen. 1660 var han til Stede paa Rigsdagen, hvor han virkede for Enevælden. 1661 blev han Medlem af den Kommission, der skulde gøre Forslag til en Ændring af de kirkelige Forhold. D. 30. Aug. 1663. Hans Dagbog blev 1779 udg. af F. V. Wivet (Khist. Saml. 4. R. II, 641 f.).

Hinkmar. 1) **H. Ærkebiskop af Reims,** f. 806 af en fornem fransk Slægt, opdraget i Klostret St. Denis, for hvis Abbed, den ved sin Deltagelse i de politiske Stridigheder under Ludvig den fromme bekendte Hilduin (S. 428), han nærede en oprigtig Hengivenhed. Selv holdt han sig i sin Ungdom udenfor Stridighederne mellem Kejser Ludvig og hans Sønner og opnaaede derved Kejserens Gunst, som han benyttede til at skaffe den i Unaade faldne Abbed Hilduin hans Abbedi tilbage. Efter Kejser Ludvigs Død søgte Karl den skaldede at knytte H. nærmere til sig og udnævnte ham derfor 845 til Ærkebiskop af Reims. I denne betydningsfulde Stilling blev han indviklet i mange baade politiske og kirkelige Stridigheder, i hvilke han overalt søgte at værne om den kirkelige Ortodoksi, den ærkebiskoppelige Magt og den frankiske Kirkes Selvstændighed overfor Rom. Som Ortodoksiens Forsvarer mod Tanken om Prædestinationen udvirkede han Munken Gottschalks (S. 242) Fordømmelse og Fængsling; sine egne Anskuelser, der gik i semipelagiansk Retning, udtalte han i flere Synodalakter (Synoderne i Chiersy 849 og 853, i Tousy 860) og i to større Stridsskrifter. Hans Kamp for den ærkebiskoppelige Magt var foranlediget ved de pseudo-isidorske Dekretalers Fremkomst; støttet paa disse søgte nemlig Biskopperne at befri sig fra den myndige Ærkebiskops Overhøjhed ved at appellere til Rom. Striden med Biskopperne blev derved

ogsaa en Strid med Paverne, for hvem det var af allerstørste Betydning, at de pseudo-isidorske Dekretalers Tanker trængte igennem. H.'s Kamp blev derfor paa dette Punkt af stor kirkepolitisk Betydning; i det første større Sammenstød foranlediget ved Biskop Rothad af Soissons's Opsætsighed, maatte H., skønt modvillig, bøje sig for Pave Nikolaus I. Under dennes Efterfølger, Hadrian II, havde H. derimod den Triumf at gaa sejrrig ud af Konflikten med sin Brodersøn, Hinkmar af Laon (se nedenfor). Ogsaa i et lærd Skrift søgte han at bestride Gyldigheden af adskillige Bestemmelser i de pseudo-isidorske Dekretaler. Dog formaaede han ikke at hindre disses endelige Sejr. Han var en trofast Raadgiver saavel for Karl den skaldede som hans Efterfølgere og gjorde sit Land store Tjenester. Trods sin omfattende politiske og kirkepolitiske Virksomhed havde han haft Stunder til at erhverve sig en omfattende Lærddom, hvorom hans mange Skrifter vidne. 882 maatte han flygte bort fra Reims paa Grund af Normannernes Indfald; han dør kort efter i Epernay (hans Skrifter ere udgivne af Sirmond, Paris 1645; Schrörs, H., Erzbischof von Reims, Freiburg 1889). — 2) **H. Biskop af Laon**, Brodersøn af ovennævnte, blev i Aaret 858 ved denne sin mægtige Onkels Indflydelse i en ung Alder Biskop af Laon. Da han kort efter blev uenig med sin Onkel, appellerede han til Paven, idet han støttede sig paa de netop dengang fremkomne pseudo-isidorske Dekretaler. Paven tog ogsaa i Begyndelsen H.'s Parti, men maatte til Slut lade ham falde. Hertil bidrog en Del, at H. ogsaa havde indladt sig paa forræderiske Forbindelser med det tyske Hof. H. bliver derfor afsat paa Synoden i Douze 871 og sat i Fængsel, hvor man endog senere stak Øjnene ud paa ham. Et Forsøg paa at opnaa Befrielse og Genindsættelse ved Appel til Pave Johannes VIII paa Synoden i Troyes 878 lykkedes delvis, men H. døde allerede Aaret efter (879). *F. T.*

Hinnoms Dal, ogsaa Hinnom-Søns Dal eller Hinnom-Sønners Dal (jvfr. under »Gehenna«), var i topografisk Henseende en Dal paa Sydsiden af Jerusalem. Den her under Ahas, Manasse og Amon stedfundne Moloksdyrkelse bevirkede Navnets Overgang til at betegne det ondes og Pinens Sted, Helvede. Med denne religiøse Betydning have vi ikke her at gøre. »Hinnom« synes ikke at være et Egennavn paa en (ubekendt) Person, men appellativisk = Jammer, med Hentydning til Børnenes Skrig under Ofringen, saa at Dalens Navn betyder »Jammerdalen« eller »de (den) jamrendes Dal«.

Det Sted, hvor Moloksdyrkelsen skete, hed Tofet (2 Kong. 23, 10; Jer. 7, 31). Dets Beliggenhed har været ved Sammenløbet af Kedrons Dal og den sydlige Dal, i Haverne nedenfor Siloah, hvor Hieronymus ogsaa omtaler det og beskriver det som en frodig Plet med Træer og Haver. De fleste Geografer henføre med Rette H.-Dalens Løb til den nuværende Vadi er-rababi paa Syd- og Vestsiden af Jerusalem. Henførelse til Kedrons Dal kan der ifølge Josva 15, 8; 18, 16 ikke godt være Tale om, og Tyropoion mellem Øst- og Vesthøjen ikke heller, bl. a. fordi den i Sammenligning med de andre Dale er for ubetydelig, og fordi Tofet ikke laa i den. Tilbage bliver da kun Vadi er-rababi, hvis mellemste og nedre Del omgiver Jerusalem mod Vest og Syd. Navnlig i den nedre Del er Faldet betydeligt og dens Vægge stejle. Selve Dalsænkningen er i dens hele Længde ikke ufrugtbar, men Klippevæggene omkring den nedre Dal ere fuldstændig øde. Blandt de mange Grave paa Skraaningen af »det onde Raads Bjerg« paa Dalens Sydside er ogsaa det bibelske Hakeldama. *L. G.*

Hinschius, Paul, Kirkeretslærer, f. i Dec. 1835, blev allerede 1855 *Dr. jur.* i Berlin, 1859 — ved Siden af prakt. Virksomhed som Assessor — Privatdocent i Kirkeret og Civilproces. 1863 udgav han de pseudo-isidorske Dekretaler, og derpaa blev han overordentl. Prof. i Kirkeret, tysk Ret og Civilproces i Halle. 1865 kaldtes han til Berlin i samme Stilling, 1868 til Kiel; 1872 kom han tilbage til Berlin som ordentl. Prof. i det jurid. Fakultet. 1888 modtog han Doktorgraden fra Bologna; 1897 udnævnte Berlins teol. Fakultet ham til Æresdoktor i Teol., navnlig med Henblik til hans monumentale Værk: »Das K.recht der Kath. und Protest. in Deutschland« (I—V, 1869 f.), der desværre er blevet ufuldført. H. døde 13. Dec. 1898. Han tog paa forskellig Vis virksom Del i Kulturkampen.

Hiob, se Ijob.

Hippel, Theodor Gottlieb, fødtes 31. Jan. 1741 i Gerdauen i Østpreussen, hvor hans Fader var Rektor. Med udmærkede Kundskaber, undervist af Faderen selv, og med en dyb og alvorlig Religiøsitet kom H. 1756 til Universitetet i Königsberg. Han begyndte med at studere Teol., men dels aandelige Kampe, dels hans Begær efter ærefulde Stillinger og Ønsket om at vinde en ung Pige af høj Stand bragte ham snart over til det jurid. Studium. Han blev ugift, men steg hurtig paa Embedsbanen, blev i 1780 Borgermester og Politidirektør i Königsberg, i hvilken Stilling han døde 23. April 1796. H. var en udmærket Embedsmand med stor administrativ Dygtighed, men havde ogsaa udprægede literære Interesser. Han omgikkes med Königsbergs store Mænd, Hamann og Kant, i kr. Livssyn samstemmende med den første, men ogsaa i aandeligt Slægtskab med den sidste, tilegnende sig mange af hans filos. Tanker. H. optraadte ogsaa som Forf., men før alle vigtigere Værker anonymt. Først efter hans Død blev det aabenbaret, at han var Forf. til Skr., som havde vakt megen Opsigt. Af disse bør særlig mærkes »Über die Ehe« (1774), dsk Overs. ved Chr. Winther, Kbhvn 1861, »Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber« (1792), som i Forbindelse med hans efterladte Skr. »Über weibliche Bildung« (1801) kræver Kvindens Ligestilling med Manden i alle borgerlige Forhold, og fremfor alt hans berømte Roman »Lebensläufe nach aufsteigender Linie« (1778—81), hos os kendt i forkortet Overs. under Navnet »Præstefamilien i Kurland«, ved F. L. Mynster, Kbhvn 1861. Det er et vistnok noget langtrukkent, men aandfuldt, af Vid og Humor gennemkrydset Værk, som fik sin store Betydning derved, at det var baaret af et dybt relig. Alvor og i en trosfattig Tid fremstillede i levende Menneskebilleder Vidnesbyrd om den kr. Tro som en virkelig Livets Magt (Sämtliche Schr., 14 Bd., Berlin 1828—39). *C. B.*

Hipping, Anders Johann, finsk Præst og hist. Forf., f. 1788 i Pärnå, hvor Faderen var Kapellan, Student 1804, var Violinist ved det kejserlige Hofkapel i St. Petersburg 1807—11, men opgav den artistiske Løbebane og blev præsteviet 1812, hvorefter han blev Religionslærer i St. Petersburg og tillige Bibliotekar hos Mæcenaten, Fyrst Rumjantsoff. Han kom senere hjem til Finland, blev Spr. i Wichtis 1823 og i Nykyrka 1847, udnævnt til *Dr. theol.* 1857 og døde 8. Nov. 1862. Af hans Undersøgelser paa det hist. Omraade har flere blivende Værd, saasom »Pontus de la Gardie, oder Nachforschungen über eine in der Gegend um St. Petersburg bekannte Volkssage« (1819); »Bemerkungen über einen in den russ. Chroniken erwähnten Kriegszug der Russen nach Finland« (1820); »Tyska landet i Finland«, »Newa och Nyenskans intill St. Petersburgs anläggning« (1836); »Om svenska språkdialekten i Nyland« (1846), samt Beskrivelserne over Sognene Pärnå (1817) og Wichtis (1845). *A. N.*

Hippolytos. Indtil for 50 Aar siden en »gaadefuld« Person, »Abulides«, nu bedre kendt, efter at nedennævnte Skrift *refutatio* tør tillægges ham. Meget lærd Teolog og frugtbar Forfatter, tillige fremragende Kirkemand i Beg. af 3. Aarh. Græsktalende og græskdannet, dog ikke, som nogle mene, født i Østen og sendt til Rom med Brev fra Dionysios Aleksandriner. Evsebios og Hieronymus sige, han var Biskop, men vide ikke Stedet. Rufinus misforstaar Evsebios's Ord og nævner Bosra i Arabien. Rigtigst dog en anden gammel Overlevering: Portus Romanus — ikke Portus Romanorum (ɔ: Aden) i Arabien eller Efesos's Havn, men Ostia ved Tiberens Munding. H. kaldes i romerske Kilder ogsaa »Presbyter«, maaske som Hædersnavn, men snarere dog for at betegne, at han var Presbyter i Rom, før han — vel paa Victors Foranstaltning — blev Missions- eller Landbiskop i Ostia, hvor hans store, almene Dannelse vilde passe godt for de mange Folk fra hele Verden, som mødtes dér; han vedblev vel ogsaa, stadig stærkt optaget af de kirkelige Begivenheder i Hovedstaden, hvor han havde mange Meningsfæller i de forskellige Stridigheder, at staa for Romerne som en af deres egne, som »Presbyteren Hippolytos«, ja, havde maaske vedblivende Sæde i det romerske Presbyterium. En Indskrift af Pave Damasus (366—84) paa hans Grav ved Rom, i hvilken han fejlagtig blandes i det novatianske Skisma (efter hans Død), har fremkaldt Tanken, at H. var skismatisk Biskop i Rom, et Forhold, som saa menes at have vedvaret enten til hans Død eller — katolske Forskere — til hans Anger og Udsoning med Kirken. Dog næppe rigtigt. Nej, han var Biskop i Ostia, men tillige Leder af et Parti i Romermenigheden — maaske det græsktalende —, som til Tider stillede sig i skarp Opposition til Biskopperne Zefyrinos (d. 217) og Kallistos (d. 222), hvem han dels, selv Rigorist og streng Moralist, bebrejdede deres, i et endnu noget dunkelt Edikt af Kallistos, kaldet »det peremptoriske« (Tertullian), fremsatte, slappe Bodstugt, dels og især deres Svaghed overfor Libyeren Sabellios, som paa den Tid lærte sin modalistiske Monarkianisme i Rom. Kallistos frygtede H. og brød med Sabellios, men vilde dog ikke tiltræde H.'s trinitariske Anskuelse — han kaldte ham »Diteist« —; Striden vedvarede til Kallistos's Død. I 235 blev H., sammen med Romerbispen Pontianus, af Kejser Maximinus Thraker forvist til Sardinien, hvor han rimeligvis er død kort efter, hvis han da ikke slap fri og døde efter Hjemkomsten. I hvert Fald findes de 2 Biskoppers Grave udenfor Rom; fra Damasus's Indskrift har Legenden om H.'s Martyrdød (fejret 13. August) — sammen med Diakonen Laurentius eller andre lokale Martyrer — sin Oprindelse og er, videre udformet af Digteren Prudentius i Tilslutning til Senecas Phædra og Sagnet om Theseussønnen, Hippolytos, senere blevet mangfoldigt øget. Ved Udgravning nær Basilikaen S. Lorenzo udenfor Murene fandtes 1551 én Marmorstatue — nu i Lateranmusæet —; vist oprindelig en hedensk Retor, men senere udgivet for at forestille H., hvis Værker — tilligemed 2 Tavler, der gengive hans Paaskeberegning og røbe hans astronomiske Viden —, 10 i Tallet, men med aaben Plads til flere, nævnes paa Statuens Bagside. Eneste Kirkefader, der saaledes er hædret!

Hans Værker. Evsebios nævner kun 8, dog var der mange flere og omfattende de forskelligste Omraader; Hieronymus kalder ham »en hellig Filosof«. Særlig dog Ekseget. Kun 2 eksegetiske Værker ere, delvis nylig fundne, fuldstændig bevarede, nemlig en Bog om Antikristen og en Fortolkning af Daniel — det ældste bevarede eksegetiske Skrift i den kristne Kirke. Iøvrigt haves kun Fragmenter af talrige Fortolkninger, lige fra Genesis til Apokalypsen. Særlig de sidste Ting — saaledes et Skrift om Legemets Opstandelse til Julia Mammæa — skriver han om, tildels imod den lærde Romer Gajus, der angreb Apokalypsen (som Værk af Kerinth, siger Evsebios) og paastod, at Satan alt var bundet (s. 157). H. bekæmper ham som nøgtern, sandfærdig Ekseget, men tillige vel som Moralist. Ogsaa imod Montanisternes »taabelige og usunde Bøger« skriver han vist — skønt han selv var sædelig Rigorist som de — og hævder den sunde Eksegese, ja, beregner — imod sin Vilje — Kristi Genkomst til ca. 500 Aar efter Himmelfarten. Endvidere skrev han mod Kætterne; viser sig her som Discipel af Irenæos, maaske fra dennes Besøg i Rom 177. En lille Bog med Gendrivelse af 32 Kætterier findes maaske endnu i lat. Omarbejdelse; men i hvert Fald er den »refutatio af alle Kætterier«, kaldet *Philosophumena,* hvoraf 4.—10. Bog fandtes af Mynoides Mynas paa Athos 1842, aabenbart af H. 1. Bog var kendt forud og tillagt Origenes; men Statuen bekræfter, hvad ogsaa Stil, Metode og Indhold vise, at Værket er af H. Han hævder, at al Hæresi oprinder fra hedenske Kilder; bringer en Del Stof, som Irenæos ikke har, men alt er heller ikke lige værdifuldt. H. var stor Prædikant. Origenes hørte ham i Rom — under Zefyrinos — prædike til Frelserens Pris. Ældste navngivne kristne Prædikenforfatter; vi have en Række Prædikener over Højsangen og en Del Fragmenter, bl. a. maaske om Lazaros's Opvækkelse. Medens han i Eksegesen taler jævnt og bredt samt tolker nøgternt og tro imod Skriftens Ord, er han i sin Prædiken baade Dramatiker og Retor; han er midt imellem 2, Klemens Brevs frie og Origenes's

stærkt bundne Forhold til Teksten. Hans Skrifter, alle paa Græsk, glemtes tidlig i Vesten, Latinen sejrede i den romerske Menighed kort efter H.'s Død (Novatianus). I Østen derimod vare de meget udbredte, oversattes paa Arabisk, Armenisk, Koptisk, Slavisk og Syrisk, og H. var meget anset, bl. a. ogsaa som Kirkeretsautoritet. »Den saare tiltalende og meget forstandige«, kaldes H. af en orientalsk Skribent. Klar og varm, med stor Kærlighed til Skriften, der for ham absolut er »eneste Norm og Regel«; ny Test. er Kanon som gl. Test. — de ere tilsammen »Kristi Bryster«; og af ny Test. springer særlig, som hos Irenæos, det firdelte Evangelium frem — »Paradisets fire Floder« —, i det finde vi Herrens Lære til Disciplene. Nogle rom.-kat. Forfattere mene, han var hovmodig; myndig har han i hvert Fald været, taler uden Frygt til de romerske Biskopper. Kirken er for ham »de hellige« eller »Brødrene«, der skulle holde sig rene; derfor streng Tugt! Martyriet prises. H. er, trods sit store Arbejde med de sidste Ting, ikke saa eskatologisk stemt som Irenæos og Tertullian; to Tider mødes i ham, han danner Overgangen mellem Irenæos og Augustin. — H.'s Værker ere udgivne af Lagarde 1858, *Refutatio* af Duncker og Schneidevin (Gött. 1859); paabegyndt en ny, fortræffelig Udgave ved Bonwetsch og H. Achelis »Hippolyts Werke« I, (Berlin 1897). Stor Literatur, mest af nyere Datum, f. E. Bunsen, H. und seine Zeit« I—II, (1852—53); Döllinger, Hippolytus und Kallistus, (1853); Bonwetsch og Achelis i »Texte u. Untersuchungen«, neue Folge, I (1897); K. J. Neumann, H. von Rom in seiner Stellung zu Staat und Welt, I (1902). *H. H.*

Hira, en Kana'anæer fra Adullam (i Juda Lavland), med hvem Jakobs Søn Juda indgik Venskab og, som det synes, Fællesskab (1 Mos. 38, 1. 12). I Historien med Tamar var H. Juda behjælpelig. Med Urette læser LXX i V. 12. 20 »Hyrde« i Stedet for Ven. *L. G.*

Hiram. Saaledes skrives i Sam.s og Kong.s Bøger vedkommende Navn (formodentlig en Afkortelse af Ahiram, jvfr. 4 Mos. 26, 38). Et Par Steder lyder det Hirom (1 Kong. 5, 24. 32 [10. 18]. 7, 40), i Kileindskrifterne Hirummu. Krøn.s Bøger har Huram. LXX har ogsaa her stedse Hiram.

1. H., berømt Konge i Tyros. I Biblen omtales allerede 2 Sam. 5, 11 Venskabsforbindelsen mellem H. og David (jvfr. 1 Kong. 5, 15 [1]), hvem H. var behjælpelig med at bygge hans Kongeborg i Jerusalem. Forbindelsen steg under Salomo endnu mere i Anledning af dennes store Byggeforetagender. Mod en aarlig Afgift af 20,000 Kor Hvede og 20,000 Bat Olie (1 Kong. 5, 25 [11]; jvfr. LXX og 2 Krøn. 2, 10) leverede H. Ceder- og Cypres-Tømmer fra Libanon til Templet og Salomos Palads og forsynede ogsaa Israels Konge med fønikiske Haandværkere. Salomo modtog endvidere 120 Centner Guld og maatte til Erstatning pantsætte Kabuls Distrikt i Galilæa med 20 Byer til H. (1 Kong. 9, 10—14), hvilken Pantsætningshistorie Kronisten (2 Krøn. 8, 1. 2) gaar saa let som muligt hen over. I Salomos Skibsfart paa Ofir fra Esjongeber ved det røde Hav deltog ogsaa fønikiske Skibe og Søfolk (1 Kong. 9, 26 f.; 10, 11. 22; jvfr. 2 Krøn.).

Disse bibelske Efterretninger suppleres hos Josefos med Oplysninger fra de tyriske Historieskrivere, Menandros's og Dios's Skrifter. H. siges her at være Søn og Efterfølger af Abiba'al og at have levet 53 Aar, hvoraf de 34 som regerende. Naar dette forholder sig saaledes, er der en kronologisk Vanskelighed i, at H. omtales baade forholdsvis tidlig i Davids Regering (2 Sam. 5, 11) og endnu langt ind i Salomos, 23—24 Aar efter dennes Tronbestigelse (1 Kong. 9, 10; 6, 1). H.s Regering maatte da have varet 50 Aar eller derover. Nogle have ment, at den i 2 Sam. omtalte H. er H.s Bedstefader eller hans egen Fader (hvis Navn Abiba'al da skulde være en Titel), hvilke Gætninger ere ubeviselige; andre formode, at Abiba'al i 2 Sam. fejlagtig er kaldet med sin Søns Navn, der i Erindringen har fordunklet hans eget, men dette har 1 Kong. 5, 15 [1] stærkt imod sig. Sandsynligere er det derfor vel, at Tidsangivelsen i 1 Kong. 9, 10 f. »efter 20 Aars Forløb« er noget unøjagtig, idet Pantsætningen af det omtalte Distrikt kan være foregaaet adskillig tidligere end Udløbet af de 20 Aar.

Josefos fortæller fremdeles om H.s og Salomos Væddestrid i at fremføre Gaader; H. maatte give tabt overfor Salomo, men denne blev overvunden af en ung Tyrier Abdemon. Ifølge Tatian, der beraaber sig paa fønikiske Kilder, havde Salomo blandt sine Hustruer ogsaa en Datter af H. (jvfr. 1 Kong. 11, 1 »sidoniske Kvinder«). Af Krigsbedrifter fra H.s Side nævnes kun et Tog til Kypern; derimod var han — ligesom Israels Konge — en ivrig Bygherre, udvidede Tyros ved Opdæmning, byggede nye Templer for Melkart og Astarte og forskønnede gamle Helligdomme, bl. a. det berømte Ba'alstempel, hvis gyldne Søjle fra H.s Tid Herodot beundrende omtaler.

2. H. hed ogsaa den tyriske Kunstner, der som en Mester i Kobberarbejde af Salomo blev brugt til at smykke Templet (de 2 Søjler, Kobberhavet, de 12 Øksne osv. 1 Kong. 7, 13 f., jvfr. 2 Krøn. 2, 13 f., hvor Kronisten tilskriver ham alle Besaleels Kunstfærdigheder). I 2 Krøn. 2, 13. 4, 16 fører han Navnet Huram-abi (abiv), hvor abi »min Fader« sandsynlig er en Ærestitel (= »Mester« H.). Hans Fader var en Tyrier, hans Moder af israelitisk Byrd (i Kong.s Bog henregnet til Naftali, i Krøn.s Bog til det nærliggende Dan). *L. G.*

Hirschau (Hirsau), Benedictinerkloster i Württemberg mellem Calw og Liebenzell, blev grundlagt 830, og 838 var Bygningen af Klostret færdig. Den første Abbed hed Liutbert. I Beg. af 11. Aarh. kom Klostret i Forfald, men efter Aarhundredets Midte blev det bragt paa Fode ved Munke fra Einsiedeln. Under Abbed Vilhelm fra St. Emmeram i Regensburg (1071—91) blev den cluniacensiske Reform indført i Klostret, og H. (»H.-Kongregationen«) kom i Tyskland til at spille en lignende Rolle som Cluny i Frankrig. 1556 blev H. omdannet til en Præsteskole under evang. Abbeder og Prælater, og Abbediet var i den følgende Tid et hertugeligt Slot. Under Trediveaarskrigen var H., der blev besat af de kejserl. Tropper, en Tidlang atter i de rom. Kat.'s Hænder, men efter den westfalske Fred blev det igen evang. 1692

blev Klostret og dets skønne Kirke ødelagt af den fr. General Melas; kun et Taarn, et Stykke af Konventshuset og Maria-Kapellet blev staaende. Det sidste er nu evang. Sognekirke (Fr. Stock, Das Kloster H., Calw 1844; M. Mayr, Die H.-Congregation, i »Mittheil. des Instituts f. oesterr. Gesch.-Forsch.« I, 1880).

Hirscher, Johann Baptist von, rom.-kat. Teolog, fødtes 20. Jan. 1788 i Alt-Ergarten i Ravensburg, 1810 blev han præsteviet, 1812 blev han Repetent ved Præsteseminariet i Ellwangen, 1817 Prof. i Moral- og Pastoralteol. i Tübingen. H. var en af Stifterne af »Tüb. theol. Quartalschrift«. Han tilhørte en friere Retning indenfor den rom. K., og hans første Skrift om Messen, der indeholdt forskl. Reformforslag (1821), blev 1823 sat paa Index, og et 1823 udg. Skrift om Evangeliets Forh. til den teol. Skolastik vakte alm. Misfornøjelse i strengt kat. Kredse. Derimod vandt H.s Kateketik (1831; 4. Opl. 1840) og hans Moral (1835; 5. Opl. 1851) alm. Anerkendelse, og den sidste er et ypperligt, ogsaa af Protestanter meget paaskønnet Værk. 1837 blev han forflyttet til Univers. i Freiburg i Breisgau, og dér fik han en velsignelsesrig Virksomhed. Han udgav 1842 en Katekisme, der blev indført i Ærkebispd. Freiburg, dog ikke uden Modstand og Modsigelse, fordi man ikke fandt den korrekt i dogmatisk Henseende. 1839 blev H. tillige Domkapitular i Freiburg, 1850 Domdekan, og derved blev han indviklet i de kirkl. Stridigheder. 1863 tog han sin Afsked som Prof. Han døde 4. Sept. 1865. Bl. hans Skr. maa foruden de ovenfor nævnte mærkes: »Selbsttäuschungen, aufgezeichnet und zur Beförderung der Selbsterkenntniss ans Licht gestellt«, (Freib. 1865) og »Nachgelassene kleinere Schriften«, herausgegeb von H. Rolfus (Freib. 1868).

Hirzel, Heinrich, schweizersk Præst, f. 1818, var først Præst i Sternenberg, derpaa i Höngg og (fra 1857) ved St. Peter i Zürich. Han døde 29. April 1871. H. var en af Stifterne af »Schweiz. Verein für freies Chrthum« og en af Lederne for de saakaldte »Reformere«. Hans venlige Polemik mod Tholuck, der fulgte efter det schweiz. Præsteskabs Forhandlinger i Zürich 1859 (»Zeitstimmen« 1861, S. 417 f.), giver det bedste Indblik i hans teol. og kirkl. Stilling (jvfr. E. Bloesch, Gesch. der schweiz.-ref. Kirchen, Bern 1899, II og G. Schönholzer, Die relig. Reformbewegung in der ref. Schweiz, Zürich 1896).

Hiski, en Benjaminit (1 Krøn. 8, 17).

Hiskia, Konge i Juda Rige. Navnet lyder i den hebr. Tekst Hizkijahu og Hizkija eller Jehizkijahu og Jehizkija (ɔ: Herren styrker), i Kileindskrifterne Hazakija'u, i alex. Overs. Ἐζεκίας, hvorefter de andre Overs. have »Ezekias«. H. var Ahas's Søn og Efterfølger, men har i Modsætning til sin Fader erhvervet uvisnelig Ære ved den Trospolitik, han i det hele fulgte og i en afgørende Stund vovede at gennemføre. En uvurderlig Støtte var ham ganske vist Profeten Jesaja med hans mægtige Aandskraft, men just i Forholdet til denne Gudsmand og hans Sendelse kom den væsentlige Forskel mellem Ahas og hans Søn til Aabenbarelse. Jesajas egne Profetier (og Mikas) give klare Indblik i de aandelige Tidsforhold under H.s Regering. H.s Historie fortælles 2 Kong. 18—20 og i det for største Delen parallelle Tillæg til Jesajas Bog, Kap. 36—39, samt i 2 Krøn. 29—32. I vore Dage er hertil kommet de assyr. Efterretninger.

Juda Rige stod fra 734 (2 Kong. 16, 7 f.) i Vasalforhold til Assyrien, og denne Afhængighed vedvarede ogsaa under H. Dennes 29aarige Regering (2 Kong. 18, 2) maa i Henhold til 2 Kong. 18, 10 (Samarias Erobring [722] i H.s 6. Regeringsaar) have begyndt 728—27 og altsaa varet til 699—98. Men Aaret for hans Tronbestigelse sættes i nyere Tid af Wellhausen o. a. til 715—14 paa Grund af 2 Kong. 18, 13 (Jes. 36, 1), hvor Sanheribs Angreb, som af Indskrifterne vides at have været i 701, siges at være sket »i H.'s 14. Regeringsaar«. Dette Spørgsmaal har været Genstand for megen Diskussion. Man har til Fordel for 728—27 som Tronbestigelsesaaret formodet et assyr. Angreb i 713 f., og at der kunde sigtes hertil i 2 Kong. 18, 14—16, hvilke Vers ere særegne for 2 Kong.; men Indskrifterne vide ikke noget om et saadant Angreb paa Juda, bortsét fra, at Kongen da ikke var Sanherib, men Sargon; og Indholdet af 2 Kong. 18, 14—16 (Lakis, Tributens Størrelse) viser tydelig hen til 701. Andre mene, at Tidsangivelsen »i H.'s 14. Regeringsaar« er kommen bort fra sin oprindelige Plads: ved Beretningen om H.s Sygdom, som H. overlevede i endnu 15 Aar (2 Kong. 20, 6; Jes. 38, 5); idet Fortælleren sammenknytter Sygdommen med Tiden for Sanheribs Angreb (2 Kong. 20, 6 b; Jes. 38, 6), er Tidsbestemmelsen »i det 14. Aar« bleven flyttet fra sin Plads til at indlede Beretningen om det assyr. Angreb. Denne Hypotese om en Unøjagtighed i 2 Kong. 18, 13 er vistnok det sandsynligste. Kun maa den vel simplificeres noget ved at antage, at Omflytningen af Tidsangivelsen ikke er sket i selve Teksten ved en Redaktør, men i Fortællerens egen Bevidsthed, idet den iøvrigt gode og historiske Beretning vel hviler paa Jesajas eller hans Disciples Optegnelser, men dog først senere er bleven udarbejdet. Den tidligere Datum for H.'s Tronbestigelse allerede før Samarias Fald støttes ogsaa ved de efterfølgende Kongers Kronologi og stemmer med Jer. 26, 18 f., der omtaler H.'s Forhold til Mika, som vides at have profeteret før Samarias Erobring (Mi. 1, 6). H.'s Alder, da han blev Konge, siges 2 Kong. 18, 2 at have været 25 Aar (LXX: 20), hvilket ikke er muligt, hvis Ahas's Levealder er rigtig angivet i 2 Kong. 16, 2; men muligvis er der Fejl i Tallene paa dette Sted.

Forholdet til Assyrerne maatte blive Hovedspørgsmaalet i den Opgave, der stilledes den unge H. som Konge. I Juda og dets Nabolande pønsede man stadig paa Frigørelse og ægtedes trolig hertil af Ægypten. Jesaja maatte af al Magt bekæmpe denne Bevægelse som en verdslig Frelsesvej; da Juda selv havde bragt sig under det assyr. Aag, skulde det frelses af Herren »ved Omvendelse og Stilhed, og Taalmod og Tillid være dets Styrke« (Jes. 30, 15). Profeten retter sin Polemik mod Stormandspartiet (hvori f. E. Drosten Sebna har spillet en Rolle, Jes. 22, 15 f.); heraf ses, at Kongen, hvis Stilling var vanskelig, med sit Hjerte,

væsentlig, om end under megen Vaklen, har tilhørt det aandeligsindede, profetiske Parti. Et stærkt Vidnesbyrd herom er ogsaa den alvorlig mente Kultusreform, som H. med Iver havde foretaget, uden Tvivl uafhængig af Oplevelserne under Sanheribs Angreb. Det antiassyriske Parti holdt sig klogelig i Ro, medens Samarias Skæbne afgjordes (indtil 722). Den assyr. Konge Salmanassar efterfulgtes (fra 722 til 705) af Sargon, hvis Kraft de syr. Lande og det undertvungne Israels Rige saa vel som Filisterne snart fik at føle i et forgæves Oprør (720—17). Den Skræk, som herved bevirkedes ogsaa i Juda, mærkes i Jes. 10, 5 f. Alligevel vedblev det at gære i Middelhavslandene, og for Judas Vedkommende kom det saa vidt, at det 711 sammen med Filistæa, Edom og Moab søgte Forbund med Ægypten. Ved Assyrernes Hurtighed forstyrredes imidlertid Planerne, man underkastede sig undtagen Asdod, om hvis Afstraffelse der høres i Jes. 20, 1. Det er muligt, at det i 2 Kong. 20 og Jes. 38. 39 fortalte, om Kong H.'s Sygdom og det babylonske Gesandtskab, er at henføre til Tiden nedimod 711. Mardukbaliddin (Merodakbaladan) havde i 721 bemægtiget sig Babel og herskede dér til 710. Naar H.'s Sygdom har været 714, vil det altsaa passe, at den babylonske Konge 713 kan have sendt et Gesandtskab til Lykønskning med Helbredelsen, men tillige (som allerede Josefos formoder) med politiske Bagtanker om Forbund mod den fælles Fjende Assyrien. En anden Mulighed, som Kittel og enkelte andre holde for sandsynligere, er, at Mardukbaliddins Gesandtskab er fra den korte Tid, da han efter Sargons Død paany i nogle (9) Maaneder 704—3 var Herre i Babel, hvorfra han hurtig blev fordreven af Sanherib. Efter det foran bemærkede om Dateringen af H.'s Tronbestigelse til 728—27 er den første Antagelse at foretrække.

Den vældige Sargons Død (705) blev Signalet til Oprør i de undertvungne Lande. Ogsaa Juda reves med trods Jesajas stærkeste Modstand (Jes. 28—31). I Tillid til Ægypten forenede Fønikerne, Filisterne i Askalon og Ekron, nogle arab. Stammer og Juda sig til Kampen mod Assur, hvor Sanherib var fulgt efter Sargon. Om H.'s Betydning i Koalitionen haves et Vidnesbyrd i, at Ekrons assyrervenlige Konge, Padi, ifølge Indskrifterne var overdragen H. til Bevogtning i Jerusalem. Initiativet til Judas Deltagelse maa dog mere være taget af Kong H.s Omgivelser end af ham selv, men muligvis har Kongen selv ikke været uden Haab om, at det nu kunde gaa. Efter at have ordnet Forholdene i Østen rykkede Sanherib 702 mod de vestlige oprørske Vasaller. Krigen begyndte sejrrig for ham. I 701 forefaldt de afgørende Begivenheder. De fønikiske Byer vare erobrede (undtagen Tyros), derefter ogsaa Askalon. Den ægypt. Undsætningshærs Fortrav blev slaaet ved Altaku i Nærheden af Ekron; ogsaa dette blev taget. Nu kom Turen til Juda, der hærjedes frygtelig. Jes. 1, 5—9 giver vel et Billede af Tilstanden. De assyr. Indskrifter tale om 46 erobrede Fæstninger og 200,000 Fanger og sige, at det indtagne Land tildeltes de filistæiske Fyrster i Asdod, Ekron, Gaza og Askalon. Inden alt var kommet saa vidt, havde H. ydmyget sig og bedet om Fred, medens Sanherib var ved Lakis i det sydvestl. Juda. H. maatte betale en uhyre Tribut paa 30 Talenter Guld og 300 (assyr.: 800) Talenter Sølv samt udlevere sine Hustruer, Døtre m. m. Den fangne Padi blev ogsaa udleveret. Men den overmodige Assyrer brød nu troløst sit Løfte og forlangte yderligere Jerusalems Overgivelse. Dette Troskabsbrud forandrede med ét Situationen, aandelig sét. Herom berettes udførligt i 2 Kong. 18, 17—19, 36 (Jes. 36, 2—37, 37). Det nye Krav blev fremført af en højtstaaende Officer (Titlen Rabsake), der med en stor assyr. Hær viste sig udenfor det forfærdede Jerusalem. I sin Nød søgte H. nu hele sin Tilflugt hos den levende Gud, som Rabsake lige havde haanet. Samtidig sendte Kongen Bud til Jesaja. I dette verdenshistoriske Øjeblik var det Troen, der slog sejrrig igennem. H. var nu Kongen efter Guds Vilje, hvem Profeten sejrssikkert kunde indgyde Trøst. Med uforrettet Sag maatte Rabsake vende tilbage til Assyrerkongen, der efter at have erobret Lakis nu belejrede Byen Libna. Imidlertid var den ægypt.-æthiopiske Hovedhær under Æthioperkongen Tirhakas Ledelse i Fremrykning, saa at det for Sanherib var ret kritisk med det ubetvungne Jerusalem i Ryggen. Der er derfor ingen Grund til med Stade at antage det fra 19, 9 følgende Stykke for en Dobbeltberetning til det foregaaende, men hvad 19, 9 f. fortæller om et nyt Forsøg paa at bevæge H. til Overgivelse, har al indre Sandsynlighed. Assyreren havde nu faaet Herren til Modstander. »Sions jomfruelige Datter haaner dig og ler ad dig ved din Bortgang« (2 Kong. 19, 21 f.), var dennes Svar paa den fornyede Opfordring. Det skulde snart faa en frygtelig Opfyldelse. Det hedder herom i de bibelske Skrifter, at Herrens Engel udgik og i en og samme Nat ihjelslog 185,000 Mand i Assyrernes Lejr, saa at Sanherib skyndsomst maatte drage hjem. Den uhørte Katastrofe, hvorved Assyrerne, som Jesaja stedse havde profeteret (Jes. 8, 9 f. 10, 16 f. 17, 12 f. 29, 5 f. 30, 27 f. 31, 4 f. 33, 1 f.), bleve knuste af Guds vældige Haand, er formodentlig bevirket ved en af Herren ledet Pest (jvfr. 2 Sam. 24, 15 f.), hvor alle Ulykkesmuligheder forenedes af hans Haand. Den assyr. Beretning gør forgæves sit bedste for at tildække den brat indtraadte Vending og Kongens ilsomme Tilbagetog. Resultatløsheden af Foretagendet mod Jerusalem er at læse mellem Linierne i Sanheribs Ord: »Ham selv [H.] indesluttede jeg som en Fugl i et Bur i hans Kongestad, Jerusalem, og opførte Befæstninger imod ham«. Om Stedet for Katastrofen siger den bibelske Fortæller intet; den »store Hær« (2 Kong. 18, 17) kan af Sanherib, som selv opholdt sig andensteds, være trukken bort fra Jerusalem (maaske først efter hans andet Forsøg). Ødelæggelsen ramte Assyrernes Hovedkvarter, hvor dette end har været, i det sydvestlige Juda eller maaske ved Ægyptens Grænse. Ogsaa Herodot har af de ægypt. Præster hørt om den assyr. Hærs Ulykke; de tilregnede naturligvis deres Guder Æren herfor og sagde, at Markmus havde overgnavet Buestrenge og Skjoldremme, saa at Assyrerne bleve værgeløse. Stedet henføres her til de pelusinske Sumpe. Hermed menes muligvis paa forblommet Maade

Pest (»Mus« Tilintetgørelsessymbol), eller to forskellige Ulykker have ramt de assyr. Hære; men Indtrykket af det skete har virket saa stærkt paa Sanherib, at han i sine følgende 20 Aar ikke mere betraadte de vestlige Egne. Meget trolig er Kronistens Meddelelse 2 Krøn. 32, 22. 23 om, at H. herefter kom til at staa højt i alle i Sagen interesserede Folkeslags Øjne, og at Jahves Helligdom og han selv hyldedes med rige Gaver (jvfr. Jes. 18, 7 o. l.). Formodningen om, at den i 2 Kong. 18, 8 omtalte Betvingelse af Filisterne er at henføre til Tiden efter 701, vil stemme godt med, at Sanherib havde tildelt Filisterne det erobrede af Juda Rige; nu blev Forholdet hurtig vendt om. Det assyr. Overherredømme i Juda og ved Middelhavet var faktisk brudt for en Tid og har ikke ladet sig synderlig mærke i Resten af H.'s Regeringstid, fra hvilket Tidspunkt end dennes Begyndelse regnes.

Kong H.'s vidunderlige Redning for sig og Rige ved Tro var ikke et isoleret Fænomén i hans religiøse Forhold. Hans Nidkærhed for en Renselse af Gudsdyrkelsen, som Kronisten med Forkærlighed dvæler ved, bevidnes ogsaa af 2 Kong. og lader sig ikke uden Vold trænge hen til først at være begyndt efter 701, som Wellhausen o. a. mene. Der trængtes højlig til en grundig Fornyelse af Gudsdyrkelsen i selve Templet, som Ahas paa mange Maader havde vanhelliget (2 Kong. 16, 10—18; 2 Krøn. 28, 24); det er derfor naturligt, at H. begyndte hermed, »i Davids Aand« (2 Kong. 18, 3). Tempeldørenes Oplukning og Prydelse og Templets Renselse og Indvielse (2 Krøn. 29) vare de første Skridt. Til de nærmeste Aar, Samarias Undergang, maa vel den mindeværdige Fornyelse af den forfaldne Paaskefest henføres; ogsaa nogle fra det forhenværende Israels Rige tog Del deri (2 Krøn. 30). Endvidere sønderbrød H. Kobberslangen, der var bleven afgudisk dyrket af Judæerne, og søgte at udrydde Offerhøjene rundt om i Landet, der havde vist sig som ustandselige Væld for den hedenske Naturdyrkelses Indstrømning i Jahvismen (2 Kong. 18, 4; 2 Krøn. 31, 1). Ved disse Reformer naaedes vel nok en Bedring, men Jesajas og det profetisksindede Partis besværlige Kamp mod de herskende Synder og Urenhed viser, hvor langt det var fra, at den velmente Reformation havde dyb Rod. For H.'s eget Vedkommende kan det vel siges, at han ved til Herrens Ære at gøre, hvad han gjorde, blev forberedt til i et afgørende Øjeblik at tro; uden Reformerne intet 701, og ikke omvendt. Hvad der af Sagens Natur og Beretningerne saavel i 2 Kong. som i 2 Krøn. fremgaar om Tidspunktet for det, naturligvis gradvise, Reformarbejde, bestyrkes ogsaa af flere Antydninger i Fortællingen om H.'s Tid i det hele, saaledes 2 Kong. 18, 22, hvor Rabsake snildt argumenterer udfra Højenes Afskaffelse; ligeledes 2 Kong. 20, 3 (»kom i Hu, at jeg har gjort det, som er godt for dine Øjne«), eller 2 Kong. 18, 16 (Dørstolperne, H. havde ladet guldbeslaa) og Jes. 30, 29 (Paaskefestens kendte Brug).

Blandt H.'s Fortjenester i samme Aand kan ogsaa nævnes den i 2 Krøn. 29, 25 f. omtalte Omsorg for Tempelmusikken og Kongens og »hans Mænds« Sans for den historiske Arv af hellig Literatur, f. E. Kong Salomos Tankesprog (Ordspr. 25, 1). Jes. 38, 9—20 indeholder den skønne Takkepsalme efter Bønhørelse, der tilskrives H. selv, og hvis Ægthed næppe kan bestrides (»durchaus der Situation angemessen«, Dillmann).

De historiske Efterretninger fremhæve endelig H.'s Rigdomme og Forraad (2 Krøn. 32, 27 f.; jvfr. 2 Kong. 20, 13) og hans Foranstaltninger til Landets og Jerusalems Forsvar. Særlig skyldte Hovedstaden ham i saa Henseende meget. Bl. a. byggede han Jerusalems anden Mur paa Byens Nordside (2 Krøn. 32, 5) og »ledede Vandet underjordisk fra Gihonkilden til Vestsiden af Davidsborgen« (2 Krøn. 32, 30; 2 Kong. 20, 20; jvfr. Sir. 48, 22. 23), hvorved formentlig tænkes paa Siloahtunnellen, se Siloah.

Den H., der nævnes blandt Profeten Sefanjas Forfædre, er muligvis Kong H. Ellers findes Navnet H. om Overhovedet for en Familie af de hjemvendte (Esra 2, 16; Neh. 7, 21; jvfr. 10, 18 [17]). *L. G.*

Historisk Teologi, se Kirkehistorie.

Hittebørnshuse eller Hospitaler. Krdm. tillægger Mennesket som saadant, altsaa ogsaa Barnet, et Værd, en Ret til at leve, som er den hedenske Verden ukendt. »I ere bedre end mange Spurve«; »hvo som annammer ét af saadanne smaa Børn i mit Navn, annammer mig«, har Jesus sagt. Personlighedens Bestemmelse for et evigt Liv laaner netop dette Liv en særlig Værdi, uanset hvor megen eller liden Nytte Samfundet kan have deraf. Medens derfor Forældrene og navnlig Fædrene ellers overalt ere berettigede til at afgøre, om det nyfødte Barn skal leve eller ej, sætter Kristenhedens Love strenge Straffe, lige til Dødsstraf, for at udslukke selv det spædeste, ja endog det endnu ufødte Liv (Fosterfordrivelse); og fra K.s første Tider tog de Kr. sig af Børn, som hedenske Forældre satte ud. Efterhaanden som det kr. Kærlighedsliv formede sig i Anstalter, bragte man ogsaa Hittebørn til Hospitalerne; og da disse store Hospitaler, der oprindelig vare Samlingssteder for alle Slags hjemløse og hjælpeløse, delte sig efter særlige Øjemed, fik man ogsaa Hittebørnshospitaler. I de germanske Lande ere de dog forholdsvis sjældne, i de romanske Lande, saavel som i den østlige K., hyppige. Siden Reformationen er denne Forskel bleven endnu større. Madrid byggede 1567 et H. med Plads til 2000 Børn. Det af Vincens de Paul 1642 oprettede H. i Paris optog alene i Aaret 1770 næsten 7000. Den mest karakteristiske og konsekvente Skikkelse faar H., naar det er forsynet med en Drejeskuffe (tour, torno), hvori Overbringeren udefra kan lægge Barnet, dreje den ind, ringe paa en Klokke og gaa, uden at være set af nogen. Katolske Forfattere have ivrigt forsvaret denne Indretning, der »har Arme til at modtage, men ingen Øjne til at se«: men Oettingen mener i sin Moralstatistik at kunne paavise, ikke blot at den fremmer Letsindighed og frister ogsaa den gifte Moder til at lette sig for en Byrde, men at den ikke engang naar sit egentlige Øjemed at forebygge Barnemord og Udsættelser, tværtimod. I Hamburg skænkede 1709 en hollandsk Købmand 50,000 Mk. til Vaisenhuset, imod at det indrettede

en Drejeskuffe; men snart maatte man spærre af med Stænger for at hindre Folk i at lægge større Børn deri; Aaret efter var der allerede kommet 200 Børn paa den Maade, og 1714 maatte man helt tage den bort. Struensee indførte det samme i Kbhvn, men det faldt med ham. Napoleon I, der jo lovfæstede, at man ikke maatte efterforske Barnets Fader, gjorde 1811 Drejeskuffen obligatorisk for alle H. Den umaadelige Stigen i de Børns Tal, hvis Forsørgelse det offentlige saaledes maatte overtage, nødte dog til fra 1834 at indskrænke og 1870 helt at afskaffe Drejeskuffen, i hvis Sted der er kommet Optagelseskontorer, hvor der dog i alt Fald maa gives en Forklaring ved Afleveringen. Et virksomt Middel til at bevare mange Børns Liv er Fødselsstiftelserne (Kbhvns er fra 1750), i det mindste efter at den antiseptiske Behandling har formindsket de Farer, som før truede baade Moder og Barn. Det turde dog være for ensidig set, naar de her fødte uægte Børn ingen Ret have til at faa deres Faders Navn at vide. Og for deres Mødre er det vel et tvivlsomt Gode, at de kunne overlade Børnene til de dermed forbundne Plejestiftelser. Helt anderledes bevarende Hold faar Frk. Bertha Lungstrass i Bonn paa dem, naar hun i sit »Plejehjem« (Versorgungshaus) optager Mødrene nogen Tid før og beholder dem mindst nogle Maaneder efter Fødselen, i hvilke de da maa pleje og ernære deres egne Børn: mangen Udsoning med Forældrene, mangt et Ægteskab med Barnefaderen kan da bringes i Stand, og den vaagnende Moderkærlighed, i Forbindelse med Hjemmets Paavirkning, vil beskytte en overvejende Del for nye Fald, imod naar de gaa ud som Ammer for fremmede Børn og saaledes egentlig lære at gøre sig en, ganske magelig, Næringsvej af Følgerne af deres Synd. Lignende Plejehjem ere derfor blevne oprettede flere Steder, ogsaa i Norden (Bethania ved Aarhus, Sebbelows Stiftelse i Kristiania). — Paa at holde Børnene i Live arbejde ogsaa Børnehjem (I, 439) især de, der som Frk. Rosalie Petersens i Kbhvn særlig tage sig af de spæde Børn, Plejeforeningerne, der skaffe Mødrene Mad og anden Hjælp i den første vanskelige Tid, og Børnebeskyttelsesforeningerne. I Frankrig gaa disse især ud paa, ved Tilsyn og Opmuntring at støtte Plejemødrene i Opfyldelsen af deres Pligt, ligesom de have fremkaldt Love om Tilsyn med Plejebørn, der igen have fundet Efterligning i andre Lande (i Danmark af 20. April 1888, gennemset 1. Marts 1895). I Amerika (New York 1874) og England (National society for prevention of charity to children, 1889) sætter man sig tillige det meget mere omfattende og dog egentlig allernaturligste Formaal fremfor alt at faa Forældrene selv til at gøre deres Pligt. Især har det engelske Selskab, der raader over en Indtægt i frivillige Gaver af omtrent en Million Kroner aarlig, sat en udbredt og gennemført Virksomhed i Gang til bedste for de forsvarsløse og skaffet deres Krav Magt gennem en Lov (af 1889), der udtrykkelig anerkender det som en Pligt for dem, der sætte Børn i Verden, ikke alene ikke at dræbe disse, men ogsaa at føde og pleje dem efter Evne, og fastsætter strenge Straffe ej blot for at mishandle, men ogsaa for at vanrøgte og forsømme dem. Saadanne Love svare i Virkeligheden nøje til de kr. Grundtanker, hvorfra vi gik ud, og ville, eftersom de vedtages ogsaa i andre Lande og komme til at gennemtrænge den offentlige Mening, bidrage mere til at bevare Børnenes Liv, Helbred og Moral end nok saa mange H. *N. D.*

Hitze, Franz, rom.-kat. Socialpolitiker, f. 16. Marts 1851 i Hanemicke i Westfalen, studerede 1872—78 Teol. i Würzburg og udgav 1877 tre Foredrag om det sociale Spørgsmaal, i hvilke han sluttede sig til Ketteler og Jörg. 1878 blev han præsteviet, og 1878—80 var han Kapellan ved den tyske Campo Santo i Rom. Dér skrev han: »Kapital und Arbeit und die Reorganisation der Gesellschaft« og »Qvintessenz der sozialen Frage« (begge Paderb. 1880). 1880 blev han kaldt til Tyskland som Generalsekretær for den rom.-kat. Arbejderforening »Arbeiterwohl«, stiftet af Arbejdervenner, og 1881 overtog han Redaktionen af denne Forenings Blad. 1882 blev han Medlem af den preuss. Landdag, 1884 af den tyske Rigsdag, som Medlem af Centrumspartiet. 1890 blev han kaldet til det preuss. Statsraad og tog virksom Del i Affattelsen af Loven af 1. Juni 1890 til Arbejdernes Værn. 1893 blev han, efter at have modtaget den teol. Æresdoktorgrad, Prof. i kr. Samfundsvidenskab i Münster, og han har siden været virksom for sociale Reformer paa kr., rom.-kat. Grundlag.

Hitzig, Ferdinand, tysk Teolog, f. 23. Juni 1807 i Hauingen i Baden, studerede i Halle og Göttingen østerl. Sprog og habiliterede sig 1829 i Heidelberg i det teol. Fakultet. 1833 blev han kaldet til Zürich som Prof. i Teol., og 1861 atter til Heidelberg, hvor han døde 22. Jan. 1875. Bl. hans Skr. maa mærkes: »Begriff der Kritik, am Alt. Test. prakt. erörtert« (1831); »Uebersetzung und Auslegung des Propheten Jesaias« (1833); »Die Psalmen« (2. Ausg. I—II, 1863—65); »Die 12 kleinen Propheten« (4. Aufl. 1881); »Der Prophet Jeremia« (2. Aufl. 1866); »Der Prediger« (1847); »Der Prophet Ezechiel« (1847); »Der Prophet Daniel« (1850); »Das Hohelied« (1855); »Die Sprüche Salomonis« (1858); »Das Buch Hiob« (1874); »Urgesch. und Mythol. der Philistäer« (1845); »Gesch. des Volks Israel« (I—III, 1869—70); »Zur Kritik Paulinischer Briefe« (1870). Efter hans Død udgav Kneucker hans »Vorles. über bibl. Theol. und mess. Weissagungen des Alt. Test.'s« (1880). En kort Biografi af H. findes i A. Hausrath, Kl. Schriften religionsgeschichtl. Inhalts (1883) 461 f.

Hjaltason, 'Olafur, den første luth. Biskop paa Hólar, det nordlige Bispesæde paa Island 1552—69. Han er præsteviet omtrent 1520 og var Biskop Jón Arasons (se I, 131) betroede Mand, saaledes blev han sammen med 2 andre sendt ned til Danmark 1542 for at forhandle med Kongen om Kirkevæsenets Ordning. Her slutter O. H. sig til Reformationen, og da han nogle Aar senere ikke længer lagde Skjul paa sit Sindelag, og indførte ved Gudstjenesten i sin Kirke luth. Psalmer, som han selv havde oversat, blev han af Jón Arason ikke blot afsat, men ogsaa gjort fredløs og endog legemlig mishandlet. Han flygtede ned til Danmark, og blev udset til J. A.'s Efterfølger. Denne

Stilling var han knap voksen, men efter Evne søgte han at fæstne den nye Skik, under skjult og aaben Modstand; Nordlændingerne vilde nemlig have kaaret til Biisp en Søn af Jón Arason, den stille og fromme Præst Sigurd. O. H. oversatte en Del opbyggelige Skrifter og udgav en Alterbog. *Th. B.*

Hjalti Skeggjason, islandsk Høvding, boende i Þjórsárdalen paa Sydlandet, nu en Ødebygd. Han var en Svigersøn af Gissurr hvíti (S. 224), og sammen med denne en ivrig Forkæmper for Krdm.'s Indførelse i Aaret 1000. Senere (1017) omtales H. S. som Olaf den helliges haandgangne Mand, ved hvis Hjælp Kongen vilde fæstne Krdm. paa Island og afskaffe nogle Misbrug. *Th. B.*

Hjerte. Ifølge Beretningen om Menneskets Skabelse (1 Mos. 2, 7) er det Guds Aand, der er Kilden til Menneskets Liv, og det er Kødet, der bærer den levende Sjæl i sig. Igennem hele Skriften tales nu i Overensstemmelse hermed: den levende Sjæl er Menneskets Personlighed, som holdes i Live og dannes af Aanden. Til dette grundlæggende i Menneskelivet hører H. saaledes ikke, derimod hører det paa det nøjeste til under Livets Udvikling og danner her Gennemgangspunktet for alt det, som den levende Sjæl skal leve af og tilegne sig og for alt det, som den vil sætte i Værk.

H. er Benævnelsen for Midtpunktet i Mennesket som Tilværelsen (Matth. 12, 40). Det er det legemlige Livs Midtpunkt. Livet er i Blodet, men det er H.t, der holder Blodet i Bevægelse; det er »Livets Væld« ogsaa i legemlig Forstand (Ordspr. 4, 23); og det er dette, der vederkvæges og styrkes ved Maden og Drikken (1 Mos. 18, 5; Ap. G. 1, 4, 17). Det er det personlige Livs Midtpunkt: med H.t elskes og hades, frygtes og haabes; alle menneskelige Følelser have her deres Rod og Hjemsted. Men ogsaa alle Viljesbevægelser fødes i H.t og udgaa herfra; det er H.ts Begæringer, der blive til Vilje, saa at det, som et Menneske for Alvor vil, vil det af H. Det er i H.t alle Livets Tanker fødes; her komme de frem som Betænkninger, som Overvejelser, her fødes Ordet, hvori de udtales. Og det er i H.t, at Menneskets højeste Liv har sit Tilhold: med H.t elskes Gud, med H.t tros paa Ordet, dér er Guds Vilje skrevet paa Kødtavler, dér saas Rigets Ord, der bor Herren og Aanden, dér omgaas Mennesket med Gud; men dér fødes ogsaa de onde Begæringer og Tanker, dér fødes Modstanden mod Gud, dér sker Forhærdelsen.

H.t omfatter saaledes alt det Liv, der oprinder i Mennesket. Det har alt tilsammen sin Kilde i Aanden; ved at gaa igennem H.t faar det sin Styrke, sit egentlige Liv, sin Farve; her tilegner sig, assimilerer et Menneske det, der oprinder i ham, eller bortskyder, forkaster det og først saaledes faar det Betydning for den levende Sjæl, og hvad Sjælen vil og begærer at sætte ind i Livet, faar først i H.t sin Magt. Sjæl og H. ere henviste til hinanden i Menneskets Liv: »H.t kender Sjælens Bitterhed« (Ordspr. 14, 10), og Sjælen er først sig selv og lever i H.t. Hvorledes H.t og dets Tilstand er, har derfor den mest afgørende Betydning for den »levende Sjæl«; derfor er det ikke blot det rene H., Sjælen sukker efter (Ps. 51, 12; Ap. G. 15, 9), men det nye H. (Ez. 36, 26); naar H.t fornyes, kan Sjælen leve evigt Liv; thi dette har da H.ts Varme. Ikke i Sjælen og ikke i Aanden ligger efter Skriften Livets Vanskeligheder, men paa H.ts Omraade; her har de »onde Tanker« hjemme, men her har ogsaa Gudsordet hjemme; herfra »udgaar Livet« (Delitzsch, Bibl. Psychologie, 2. Aufl. 1861; I. T. Beck, Umriss der bibl. Seelenlehre, 2. Aufl. Stuttg. 1862). *A. A.*

Hjerte, Dyrkelsen af Jesu allerhelligste, er en jesuit. Opfindelse, der er indført paa Grund af Nonnen Marguerite Marie Alacoques Visioner (I, 45). Hun mente 16. Juni 1675 (Nix, Cultus SS Cordis Jesu, Ed. II, Freib. 1891, 10 f.) at have set Jesus, der viste hende sit flammende Hjerte og aabenbarede hende, at det var hans Vilje, at Fredagen efter Kristi Legems Fests Oktave skulde vies til en Fest for hans allerhelligste Hjerte. Marie Alacoques Skriftefader, Jesuiten La Colombière, fik straks Andagter til Jesu allerhelligste H. indrettet i Paray le Monial, M. Alacoques Kloster, og mange Steder i Frankrig fulgte man Paray le Monials Eksempel. Men Rom modsatte sig gentagne Anmodninger om Godkendelse af den nye »Andagt«, og Lambertini, den senere Pave Benedict XIV, gjorde gældende, at man lige saa godt kunde indrette Andagter til Jesu Øjne, Tunge osv. Trods Rom gik dog denne nye Form for jesuit. Fromhed sin Gang, og Jesuiten Gallifet søgte at give et »videnskabeligt« Grundlag for den nye Kultus i Bogen *De cultu SS Cordis Jesu* (Rom 1726). I Løbet af det 18. Aarh. blev denne Kultus Modesag, især i Frankrig og Polen; kun Jansenisterne gjorde for Alvor Modstand imod den. Da Biskop Scipione Ricci af Pistoia, der væsentlig var enig med Jansenisterne, 1781 i et Hyrdebrev advarede mod Dyrkelsen af J. H., fik han en Advarsel fra Rom, og den nye Kultus gik derpaa sin Sejrsgang baade i Italien, Tirol og andensteds. Jesuiterne betragtede det som en Æressag at skaffe den Roms Godkendelse, og det lykkedes tilsidst. Hele Juni Maaned blev viet til J.-H.-Andagter, og 23. Aug. 1856 sanktionerede Pius IX endelig en Dobbelfest for J. H. paa Fredagen efter Kristi Legemsfests Oktave. Marie Alacoque blev 1864 optaget blandt de salige, og derved fik den nye Fest endnu mere Udbredelse. Allerede 1864 dekreterede Baierns Biskopper en 9 Dages Andagt for J. H., og da de tyske Biskopper 1869 rejste til Vatikaner-Konciliet, paabød de en 3 Dages Andagt for J. H. Under selve Konciliet fik Jesuiterne Tilladelse til i deres egne Kirker at holde Festen for J. H. som »en Dobbeltfest af 1. Klasse med Oktave«. Siden androg mange Biskopper hos Paven om at faa Festen gjort til en Fest af 1. Klasse for hele den rom.-kat. Kristenhed, men Rom tøvede med at gøre dette Skridt. Derimod er det tilladt alle troende Katoliker hver 16. Juni at indvie sig selv til J. H. med Udsigt til fuldkommen Aflad, og ved et Breve af 28. Juni 1889 har Leo XIII sat Festen i 1. Klasse, men dog endnu uden Oktave. Rom. Katoliker, som F. X. Leitner (»Ein Wort über den Gegenstand der Andacht zum h. H. J.«, Freib. 1874), sige, at Genstanden for denne Andagt er »vor Forløsers sande, virkelige, legemlige, levende Hjerte som Del af hans til-

bedelsesværdige Menneskenatur og som Symbol paa hans uendelige Kærlighed«. Paa lignende Maade udtrykker Biskop Konrad Martin af Paderborn sig (»Die Lehre und Uebung der Andacht zum göttl. H. J.«, Köln, 3. Aufl. 1876). Der er udkommet en rig Literatur om J. H.'s Andagt (se de Skr., der ere anførte i F. H. Reusch, Die deutschen Bischöfe und der Aberglaube, Bonn 1879, 84 f.; paa Dsk foreligger Ign. Schmid, J.-H.-Andagter, 2. Udg. 1901). Kunsten i alle dens Grene har taget sig af denne Andagt (F. S. Hattler, Die bildl. Darstellung des göttl. Herzens und der H.-J. Idee, 2. Aufl. Innsbr. 1894), og der er dannet baade Broderskaber og Søsterskaber til J. H.'s Ære (Th. Kolde i Realencyclop. f. Theol. und K. VII[3], 780 f.).

Hjerte, Dyrkelse af Marias rene, er en Parallel til Dyrkelsen af Jesu allerhelligste Hjerte, der stammer fra »Missionspræsternes« Stifter, Jean Eudes (I, 816). Genstanden for denne Dyrkelse er Marias legemlige Hjerte, hendes Sjæl og hendes Kærlighed. Over for denne Andagt forholdt Rom sig længe tøvende, men i vort Aarh. er ogsaa den bleven godkendt. Til den knytter der sig ligeledes en rig Literatur, og ogsaa den har faaet sine Søsterskaber og Broderskaber, som stundum forene denne Andagt med Andagten til Jesu allerhelligste Hjerte. Andagten til M.'s H. blev navnlig fremmet ved Pius IX's Dekret af 21. Juli 1855. I den sidste Halvdel af 19. Aarh. har der især i Frankrig bredet sig en Hyldest af Maria, fordi hun formentlig først har faaet Blik for Betydningen af Jesu Hjerte *(Domina nostra a S. Corde Jesu)*, og for Josef, som Jesu Hjertes Ven *(amicus SS Cordis)*. Paakaldelsen af Josef som saadan er tilladt, men ikke officielt stadfæstet (H. J. Nix, Cultus SS Cordis Jesu, ed. II., Freib. 1891, 161 f.).

Hjort. 1) **Ingvar H.**, Biskop i Roskilde 1280—90, tog Del i Rigsmøderne i Anledning af Erik Glippings Strid med Stormændene. — 2) **Jens Mathias Lind H.**, dsk Præst, f. i Ribe 5. Nov. 1824, blev Student 1842, teol. Kand. 1848, 1850 Lærer og 1852 Overlærer ved Søetatens Drengeskole, 1859 resid. Kap. og Førstelærer i Kolding, 1860 Spr. i Tønder og Provst for Tønder-Løgumkloster Provsti. Efter at være afsat af Preusserne 1864 blev han 1865 Spr. i Elmelunde paa Møen og 1880 tillige Provst for Baarse og Mønbo Herreder. Han døde 4. Aug. 1899. 1853—59 var han Udg. af »Ugeskrift for den evang. K. i Danmark«, der gik i Spidsen i Kampen mod den grundtvigske Retning; 1854 var han Sekretær ved den nedsatte Kirkekommission; 1857 besørgede han en ny Udg. af den forordnede Alterbog. — 3) **Peder H.**, dsk Forf., f. i Taarnby paa Amager 19. Juli 1793, deltog 1816 i Striden mod Baggesen, modtog 1818 for sine »Tolv Paragrafer« imod denne fra Halle den filos. Doktorgrad og blev 1822 Lektor i Tysk i Sorø og tog som saadan Del i Striden om Prof. Howitz's Skrift »Om Afsindighed og Tilregnelighed«. 1838 (3. Udg. 1843) udgav han »Salmer og Bønner, udvalgte og lempede efter vor Tids Trang til Brug saavel ved Undervisn. som ved huslig Andagt«, der bragte Overs. af fl. tyske Psalmer ved Hauch og andre, som skyldtes H.'s Tilskyndelse. 1839 udgav han den fortrinlige Læsebog, »den danske Børneven«, der fandt Indgang i de fleste af Landets Skoler. 1849, da Akademiet i Sorø blev nedlagt, flyttede H. til Kbhvn med Titel af Prof. Han døde 11. Nov. 1871. Som Pensionist tog han levende Del i de nationale, kirkelige og politiske Stridigheder og udgav sine Indlæg i Dagens Spørgsmaal under Titlen: »Krit. Bidrag til nyere dsk Tænkemaades Hist.« (1852—67; 1. Hefte af disse indeholder den »kirkelig-etiske Afdeling«). 1867—69 udgav han 2 Bd. »Udvalgte Breve fra Mænd og Kvinder til P. H.«. — 4) **Viktor Kristian H.**, dsk Biskop, Fader til ovenfor omtalte P. H., fødtes paa Gunderslevholm 13. Okt. 1760, blev Student fra Odense 1783, teol. Kand. 1788. 1791 blev han resid. Kap. i Taarnby paa Amager, 1796 2., 1797 1. Kap. og 1804 Spr. og Provst ved Holmens Kirke i Kbhvn. 1811 blev han Biskop i Ribe. D. 26. Juli 1818. Han har udgivet Andagtsbogen »Gudfrygtige Sømænds Sjælero« (1802) og en Samling »Aandelige Sange« (1790—91). Flere af disse gik over i »Evang.-kr. Psbog«, og et Par af disse (»Evige Fader, som kærlig regerer«, »O gode Gud, jeg takker dig«) ere gaaede over i »Psbog for K. og Hjem«.

Hjørring, Anders Matthiesen, dsk Præst, f. i Hjørring 7. Sept. 1609, blev 1634 Student og 1637 Præst ved Vartov, som da laa udenfor Østerport, og Børnehuset. Efter at Vartov 1658 var bleven ødelagt af Svenskerne, tog H. ind til Kbhvn med de fattige, og hans »Sejrs eller Belejrings Dagværk« blev det vigtigste Kildeskrift til Kbhvns Belejrings Historie. Han efterlod sig ogsaa i Haandskrift en Konkordans til Biblen i 4 Foliobd. D. 23. Dec. 1678.

Hoadly, Benjamin, eng. Biskop, f. i Westerham 14. Nov. 1676, studerede i Cambridge og blev præsteviet 1703. Han forsvarede med stor Dygtighed »Konformiteten« og blev Leder af det lavkirkelige Parti, som værgede (den eng.) »Revolutions Principer«. 1715 blev han Biskop af Bangor og som saadan skrev han en berømt Traktat: *A Preservative against the Principles and Practices of the Nonjurors both in Church and State* (1716), hvormed den saakaldte Bangor-Strid (I, 210) begyndte, hvori bl. a. William Law tog Del. 1721 blev H. Biskop af Hereford, 1723 overflyttet til Salisbury og 1734 til Winchester, og som Biskop af Winchester døde han 17. April 1761. Hans Skr. bleve i 3 Foliobd. udg. af hans Søn, John H. (London 1773). Om hans teol. Standpunkt se Leslie Stephen, Engl. Thought in the 18th Century II, 152 f.

Hoba, det Punkt, hvortil Abraham forfulgte Kedorlaomers slagne Hær (1 Mos. 14, 15), og som i Beretningen siges at ligge Nord for Damask. Der kan tænkes paa et Punkt en lille halv Mil Nord for dette; men snarere menes det langt fjernere, 20 Mil fra Damask, i Nærheden af Hims og Tadmor liggende Hôba; saa grundigt var Nederlaget, og saa ihærdig Forfølgelsen. *L. G.*

Hobab, en Midianiter (Keniter), beslægtet med Mose; nævnes 4 Mos. 10, 29 og Dom. 4, 11 (jvfr. 1, 16 LXX) og var Søn af Reuel. Spørgsmaalet er, om H. er identisk med Jetro, der var Moses Svigerfader (2 Mos. 3, 1. 4, 18. 18, 1 f.), eller et Led yngre end Jetro, altsaa Moses Svoger (naar Reuel og Jetro ere 2 Navne paa den samme). Det sidste er sandsynligst.

Jetro, allerede en ældre Mand og Stammens Præst, vendte tilbage (2 Mos. 18, 27), men Hobab blev hos Israel (4 Mos. 10, 29 f.), hvilket taler for at holde dem ud fra hinanden. En Sammenstilling af 2 Mos. 2, 18 (Reuel) og 3, 1 (Jetro) taler for det samme; men »Reuel« kan i 2, 18 mistænkes for at være indkommet fra 4 Mos. 10, 29 (eller at der i 2, 18 har staaet »Hobab, Søn af Reuel«), saa at denne Støtte ikke er afgørende. Imod at opfatte H. som Moses Svoger kunde man gøre gældende, at han i 4 Mos. 10, 29 og Dom. 4, 11 (1, 16) kaldes Moses »hoten«, der næppe kan oversættes anderledes end »Svigerfader«; men naar man i Stedet for vokaliserer »hatan« ɔ: Svoger, er hele Vanskeligheden løst. Den Tjeneste, H. brugtes til at yde Israel i Ørken, var meget betydelig (»vort Øje« 4 Mos. 10, 31) og bevaredes længe i taknemlig Erindring (1 Sam. 15, 6). *L. G.*

Hobbes, Thomas, engelsk Filosof, er født 1588 og død 1679. Hans Liv faldt saaledes under de voldsomme Kampe mellem Folkefriheden og Kongemagten i England. Og paa en ejendommelig Maade kommer hans Tænkning til at bære Vidnesbyrd herom. Han er meget betegnende kaldt for en Radikal i Reaktionens Armé; hans Tænkning var efter sit Princip afgjort radikal, men dens Resultater støttede Reaktionen. Indenfor den nyere Filosofi staar han som den første, der har gennemført et materialistisk System.

Idet han begynder med at spørge om, hvad Sansning er, føler han sig greben af Tanken om, at Aarsagen til alt maa søges i Bevægelsen. Ud fra Bevægelsens Princip vil han da udlede (deducere) den hele Verden, baade den ydre og den indre. Her udfra maa ogsaa Sansning forklares; den er ikke andet end Bevægelse i det sansende Legemes Dele. Det samme gælder om Bevidstheden i det hele og alt, hvad Sjælelivet indeholder. Hvad der eksisterer, er kun legemligt. Andet kan Videnskaben heller ikke behandle. Dette er, som det ses, ren Materialisme. Men H. indrømmer, at det legemlige ikke umiddelbart opfattes, men kun kan faststilles gennem en Slutning. Og han har Øje for sin Tænknings Grænser. Det staar for ham, som det største Vidunder, at vi overhovedet kan opfatte og erkende. Og overfor Verdenshelheden og Guds Væsen erklærer han sig ganske afmægtig med sin Tanke.

Særlig Interesse frembyder H. ved sin Psykologi og Statslære. I første Henseende er han Banebryder for den empiriske Behandling af Sjælelæren, som særlig er knyttet til England. Han lægger Selvopholdelsestrangen til Grund for en Forklaring af de sjælelige Fænomener. Selv Kærlighed og Medlidenhed fører han tilbage hertil. I Statslæren tager han det samme Udgangspunkt. Han afviser Tanken om en medfødt social Drift. Han opfatter Naturtilstanden som en bellum omnium contra omnes. Men en saadan Tilstand er ikke heldig for den enkelte. Han vil søge Fred. Men den opnaar han kun ved at slaa af paa sin absolute Ret. For sin egen Skyld maa den enkelte tage Hensyn til andre, for at disse igen kan anerkende ham. Af en saadan Kontrakt fremgaar Statslivet. Men for at den enkelte skal bøje sig, maa Loven træde frem som en virkelig Magt. Der maa findes en absolut Myndighed, som kan tvinge alle til Lydighed. Det er det absolute Monarki, som saaledes er deduceret. Det er vel ifølge Folkets Overdragelse, at Monarken har Retten; men efter at han nu engang har faaet den, gør han den gældende til alle Sider. Selv i moralske og religiøse Spørgsmaal er Monarkens Vilje afgørende. For at undgaa Splid, som nødvendig kommer, hvor enten Samvittigheden eller Præsteskabet skal raade, maa alene Statsmagten afgøre, hvorledes Gud skal dyrkes. Det er i Skriftet »Leviathan«, at disse Tanker ere udviklede; med dette Navn, det vældige Havuhyre fra Ijobs Bog, betegner H. Statsmagten i dens enestaaende Vælde (F. Tønnies, H.'s Leben u. Lehre, 1896; Croom Robertson, Hobbes, 1886; Edv. Larsen, T. H.'s Filosofi, 1891). Hans Skrifter foreligger allerede fra 1668 i en samlet lat. Udgave. *F. C. K.*

Hochmann von Hohenau, Ernst Christoph, tysk Mystiker, f. o. 1670 af luth. Forældre, studerede Jura i Halle og sluttede sig til A. H. Francke; men paa Grund af utilbørlige Ytringer om den bestaaende K. blev han vist ud af Halle. Han tog først til Giessen til Gottfr. Arnold, senere til Wetterau. Greven af Lippe, en Slægtning af Wetterau'erne, kunde imidlertid ikke finde sig i hans Optræden og fik ham jaget bort fra Wetterau. Derefter rejste han rundt i Tyskland og virkede for »indvortes Krdm«, indtil Grevinde Sofie af Wittgenstein gav ham et Tilflugtssted i Schwarzenau. Her byggede han sig en Hytte (»Friedensburg«). men gjorde mange Rejser og »stjal« paa dem, som Jung Stilling sagde, alles Hjerter. Han forkastede Barnedaaben, Prædikeembedet, Ægteskabet og lærte Apokatastasis og fuldkommen Syndfrihed. Han døde 1721 (Göbel, Gesch. des christl. Lebens im Rheinland II, 809 f.).

Hod, Slægtøverste i Aser Stamme (1 Krøn. 7, 37). *L. G.*

Hodavja (LXX: Hoduja). — 1. Slægtøverste i Øst-Manasse (1 Krøn. 5, 24). — 2. En Benjaminit (1 Krøn. 9, 7). — 3. En levitisk Familie (Esra 2, 40). I Neh. 7, 43 er K'tib »Hodeva« vel en Fejlskrift, men K're har Navnet Hodja. — 4. En eftereksilsk Davidide (1 Krøn. 3, 24 K're. *L. G.*

Hodes, en af Benjaminiten Saharaims Hustruer (1 Krøn. 8, 9). *L. G.*

Hodeva, se Hodavja.

Hodge. 1) **Charles H.,** amerik. Teolog, fødtes i Filadelfia 18. Dec. 1797. 1822 blev han Prof. i bibl. og østerl. Lit. ved det presbyterianske Princeton College, og 1825 grundede han det teol. Tidsskrift: *Princeton Review;* 1826—28 var han i Frankrig og Tyskland for at studere; 1840 overtog han Professoratet i Dogmatik. Han har skrevet Kommentarer til Rom., 1. og 2. Kor. og Ef., og fra hans Haand stammer en Skildring af den presbyterianske K. i de forenede Stater, der har faaet en overordentlig Udbredelse; den udkom første Gang 1840. Hans Hovedværk er dog en systematisk Fremstilling af den kr. Troslære (1871—72). Som Dogmatiker var H. en konservativ Natur, der forsvarede Westminster-Bekendelsen og roste sig af, at »Princeton ikke havde frembragt en eneste ny Idé«. Han døde 19. Juni 1878. —

2) **Archibald Alexander H.**, ældste Søn af foregaaende, f. i Princeton 18. Juli 1823, virkede 1847—50 som Missionær i Allahabad i Indien, var derpaa presbyt. Præst forskl. Steder i Nord-Amerika, blev 1864 Prof. i didaktisk og polemisk Teol. ved det teol. Seminarium i Alleghany i Pennsylvanien. 1877 kom han som Hjælpeprof. til Princeton, 1878 blev han Prof. dér. H. døde 1886. Han har bl. a. skrevet *Outlines of Theology* (New York 1860); *The Atonement* (Philad. 1868); *Commentary on Confession of Faith* (ssteds 1869); *Presbyterian Forms* (ssteds 1876; 2. ed. 1882); *Life of Charles H.* (New York 1880).

Hodija. 1. En Judæer (1 Krøn. 4, 19). — 2., 3. Leviter (Neh. 8, 7. 9, 5. 10, 11 [10]. 14 [13]. — 4. En af Folkets Øverster (Neh. 10, 19 [18]). *L. G.*

Hoë von Hoënegg, Matthias, luth. Teolog, fødtes 24. Febr. 1580 i Wien af adelige Forældre og studerede fra 1597 Teol. i Wittenberg, hvor han ogsaa, efter i sit 21. Aar at have taget Licentiatgraden, begyndte at holde Forelæsninger. 1602 blev han 3. Hofprædikant i Dresden, 1604 Superintendent i Plauen og 1611 Direktør for de evangeliske Kirker og Skoler i Prag. Allerede 1613 blev han imidlertid af Kurfyrst Johann Georg I, der var ham meget bevaagen, kaldt tilbage til Sachsen som »Oberhofprediger«, hvilken nye Titel han ogsaa vidste at forbinde med en stedse voksende Indflydelse, der til sidst lod ham fremtræde som en, ogsaa politisk, indflydelsesrig Kirkefyrste. Hans Eftermæle klinger imidlertid ikke ubetinget gunstigt. Han var en i høj Grad ærgerrig, stridssyg og herskelysten Natur; paa det teol. Omraade var hans Stridssyge ganske vist i Tidens Stil, men hans »Bevis for, at Calvinisterne i 99 Punkter stemmer overens med Arianerne og Tyrkerne« betegner dog vistnok et Højdepunkt i saa Henseende. Han følte sig som en Guds Ypperstepræst i Sachsen, til hvis Ord alle, ogsaa Fyrsten, burde lytte som Israels Konger til de gamle Profeter. Paa det politiske Omraade blev hans Indflydelse paa den svage Kurfyrste skæbnesvanger i mange Maader for Sachsen og den protestantiske Sag i disse saa farlige Tider (Trediveaarskrigen). Det skyldtes for en stor Del ham, at Sachsen gik sammen med Kejseren mod Böhmerne, og han fik da ogsaa af Kejseren som Løn en Pfalzgreves Værdighed. Dette vakte ogsaa i Datiden stor Harme. Ligeledes har han vistnok ogsaa Del i den for de evangeliske saa skadelige Fredslutning i Prag 1635 mellem Kurfyrsten og Kejseren. Det er ikke lykkedes at rense ham for Beskyldningen for Bestikkelse; han døde i al Fald (4. Marts 1645) som en meget rig Mand. Af hans teol. Arbejder kan nævnes hans »Evangelisches Handbüchlein wider das Papstthum« (nyt Oplag 1871 Dresden) og hans Kommentar til Apokalypsen i 2 Bind. Han var med ved Affattelsen af *decisio Saxonica* 1623 (Gleich, Annales ecclesiastici 1730; Zeissler, Gesch. der sächs. Oberhofprediger 1856; Tholuck i »Das kirchl. Leben d. 17. Jahrhunderts« 1861, I; Ernst Otto, Die Schriften des ersten sächs. Oberhofpredigers H. v. H. (Programm) 1898. *J. P. B.*

Hoensbroech, Paul, Greve af, f. 29. Juni 1852 paa Slottet Haag i Kredsen Geldern, kom 9 Aar gl. i Skole hos Jesuiterne i Feldkirch, studerede senere hos dem i Stonyhurst i England Filosofi, og gik derpaa til Bonn, Würzburg og Göttingen for at studere Jura og Historie. 1878 traadte han efter en stor Rejse ind i Jesuiterordenen, hvorpaa han blev sendt til England og Holland for at blive videre uddannet. Han var en Tidlang Medudgiver af det jesuit. Tidsskrift »Stimmen aus Maria-Laach« og skrev »Christ und Widerchrist« (Freib. 1892), et Bidrag til Forsvar for Kristi Guddom og til Karakteristik af Vantroen i den protest. Teologi. 1893 brød han med Jesuiterne og traadte ud af Loyolas Orden, skrev »Mein Austritt aus dem Jesuitenorden« (Berlin 1893) og gik 1895 over til den evang. K. Han har siden fortsat Polemiken imod Romerk. i en Række større og mindre Flyveskrifter: »Moderner Jesuitismus« (Berlin 1893), »Ultramontane Leistungen« (Berlin 1895), »Der Jesuitenantrag des Zentrums«, »Religion oder Aberglaube«, »Staatssekretær von Bülow und evang. Bund«, »Der Ultramontanismus, sein Wesen und seine Bekämpfung«, »In eigener Sache und Anderes«, »Die röm. Frage«, »Der Entwurf des bürgerl. Gesetzbuchs und röm.-ultramont. Eherecht«, »Die deutschen Jesuiten der Gegenwart und der konf. Friede«, »Ultramontanes zur *Lex Heinze*«, og navnlig i det omfattende, stærkt polemiske Arbejde, »Das Papstthum in seiner sozial-kulturellen Wirksamkeit« I—II (1900—02). I en Erklæring til det socialdemokr. Blad »Vorwärts« (1902 Nr. 113) har Grev H. erklæret, at han kun bekender sig til »Krdm. af den frieste Retning, fordi fri Krdm alene er sand Krdm«.

Hof, Anders, Stiftsprovst, blev født i Danmark 25. Jan. 1667. Efter afsluttede Studier var han i nogen Tid Informator i Norge og udnævntes 1692 til res. Kap. i Nyborg samt 1701 tillige til Præst for den tyske Garnison. I 1706 blev han Slotspræst paa Kronborg og Præst ved den tyske Menighed i Helsingør, 1710 Feltpræst og 1711 Slotspræst paa Frederiksborg, men overtog først dette Embede 1718 efter et Par Aar at have været Præsident i Feltkonsistoriet. 1718 forflyttedes han som Stiftsprovst til Kristiania, hvor han døde 1732. Paa det sidste Sted »vandt han Menighedens Agtelse og Kærlighed ved sit jevne Foredrag, sin katketiske Dygtighed og sin Opofrelse for fattige syge«. De Smaabøger, han har forfattet, viser Paavirkning af Pietismen. *A. B.*

Hofacker. 1) **Wilhelm Gustav Ludvig H.** (kaldet Ludvig H.), f. 15. April 1798 i Wildbad, hvor Faderen var Præst. 1816 kom han til Universitetet i Tübingen. Efter et Par Aars overfladiske Studenterliv, foregik der et aandeligt Omslag med ham. Nu fulgte der en Gæringstid, rig paa aandelige Kampe. Under en langvarig Sygdom modnedes og fæstnedes hans Tro mere og mere. Fra 1823—25 var han Vikar hos sin syge Fader i Stuttgart, og her samledes Søndag efter Søndag Tusinder om hans Prædikestol. Faderen døde, og efter et nyt Sygdomsanfald blev H. kaldet til Præst i Rielingshausen 1826. Under fortsat, legemlig Svaghed virkede han til stor Velsignelse men kun i to Aar. I Paasken 1828 prædikede han sidste Gang. Han døde 18. Nov., s. A. efter svære Lidelser. — Knapp kalder ham for dette Aarh.s

største og mægtigste Prædikant i den württembergske Kirke. Og Nebe skriver om ham: »Han prædikede Bod for de ugudelige, for at de skulde omvende sig, og Bod for de omvendte, for at de skulde helliggøres; i alle sine Prædikener var og blev han altsaa en Bodens Prædikant«. Han skabte ikke nogen ny Form; hans Prædikener behandle væsentlig alle det samme Tema, men nyt varieret. Bestandig kræver han en Afgørelse, et Valg; men bestandig maler han ogsaa Jesu Kristi Herlighed saa lokkende og dragende som faa. Han kender sin Tids Mennesker og kan vise dem deres Hjerters og Helvedes Afgrund, men han trættes aldrig af at pege paa Guds frie Naade, som er aabenbaret i Kristus. Noget af den Velsignelse, som fulgte ham i de faa Aar, han levede, har fulgt hans Postille, som er udkommen i mangfoldige Oplag. *J. P.* — 2) **Wilhelm Friedric Immanuel** (kaldet Wilhelm H.), Broder til ovennævnte, f. 16. Febr. 1805. 1828 blev han Vikar for sin syge Broder, hvem han samtidig plejede med opofrende Kærlighed. 1830—33 var han Repetent i Tübingen og Stuttgart og læste bl. a. over Dogmatik. 1833 blev han Diakonus i Waiblingen. 1836 forflyttedes han til Stuttgart. Her døde han 10. Aug. 1848, udslidt af sin store Præstegerning. Han var mere videnskabeligt anlagt end Broderen og studerede omhyggeligt den nyere Teol. Skønt Forsvarer af Pietismen vilde han ikke tjene denne som Parti, men i Opfattelsen af den historiske Kristus og Krdm.s Grundlære hævdede han, at den nyere Teol. stod Pietismen langt nærmere end den Hegelsk-Straussiske spekulative Teol. Som Prædikant stod W. H. højt ved rig Skriftkundskab og livlig, naturlig, plastisk Forkyndelse. Han var mere gennemdannet, mindre voldsom i Formen end Broderen, hvad der hang sammen med hans Forkærlighed for tysk Digtning. Foruden Broderens Prædikensamling udg. han bl. a. Luthers Huspostille. Af ham selv udkom der efter hans Død en Aargang Prædikener, som vandt stor Udbredelse. Han deltog i Indførelsen af den nye württemb. Sangbog 1841 og virkede for den nye Liturgi 1843. *J. P.*

Hoff, Johan Villiam, blev født i Rendsborg 11. Okt. 1832. Faderen var Militærlæge. Efter i 1857 at være bleven teol. Kand. var han i et Par Aar Huslærer hos Kammerherre Carlsen paa Gl. Køgegaard. 1861 blev han Kap. p. p. for Vallekilde-Hørve mellem Holbæk og Kallundborg. Ved sin inderlige og sjælfulde Forkyndelse drog han her mange til sig, ikke blot fra disse Sogne, men fra hele Omegnen. I 1865 grundlagde Ernst Trier en Folkehøjskole i Vallekilde, og et fortroligt Venskab og Samarbejde indlededes mellem de to, i Naturel højst forskellige Mænd, betydningsfuldt for dem begge. Paa Kallundborgegnen, hvor der fandtes en kristelig Vækkelse i grundtvigsk Retning, vandt han især mange Venner. I 1872 opstod hos dem Tanken om at danne en Valgmenighed, og H. kaldedes til at være dens Præst. 6. April 1873 indviedes »Bethlehemskirken« i Ubberup; samme Dag indsattes H. som dens Præst. 8. Oktober 1882 indviedes »Korskirken« i Vallekilde som Valgmenighedens Filialkirke. I 1894 opfordredes H. af Vartov fri Menighed i Kbhvn til at søge Embede dér; han udnævntes 19. Okt. s. A. Blandt H.'s Skrifter maa især nævnes: »Tør du bede for de Døde? Et Svar til Pastor V. Beck« (2. Opl. 1892); »Tre Kvinder« (4. Opl. 1898); »Guds Ords Herlighed« 1899 og »Fra Kirken og fra Lønkamret« (5. Opl. 1902). De ere alle prægede dels af klar Sans for Kristendommens almengyldige, uforanderlige Enfold, dels af fin Forstaaelse af Menneskehjerternes dybe Forskellighed. *C. K.*

Hoffbauer, Clemens Maria, tysk Redemptorist, f. i Tasswitz i Mähren 26. Dec. 1751, lærte først Bagerhaandværket i Znaim, men gik tillige i Skole i det nære Præmonstratenserabbedi, Bruck. 1776 forlod han, vi véd ikke hvorfor, Bruck og trak sig tilbage til Valfartsstedet Mühlfrauen ved Znaim for at leve som Eneboer. Efter nogen Tids Forløb gik han til Wien, tog atter fat paa Bagerhaandværket og gjorde 2 Pilegrimsrejser til Rom. Paa den sidste fik han af Pius VII Tilladelse til at slaa sig ned i Tivoli som Eneboer, men hans Længsel efter Studierne drev ham til Wien og Rom. 1783 traadte han ind i Redemptorist-Ordenen, 1785 blev han præsteviet og rejste derpaa til Wien for at omplante Ordenen paa østerrigsk Grund. Under Kejser Josef II var der kun ringe Udsigt til, at denne Plan vilde lykkes, og H. tog derfor til Varsjav, hvor Kong Stanislav Poniatovski overlod ham St. Bennos Kirke, hvorefter Redemptoristerne i denne Egn kaldes Bennoniter. Siden blev Ordenen ogsaa udbredt i Syd-Tyskland og Schweiz, og 1792 blev H. udnævnt til General for Redemptoristerne Nord for Alperne. Men de Konventer, der vare grundede, bleve snart lukkede, og først kort før sin Død (14. Marts 1820) fik han foreløbig Tilladelse til at aabne et Redemptorist-Kollegium i Wien. Aarene 1807—20 tilbragte H. paa Rejser, men opholdt sig mest i Wien, hvor han blev Ven af Zak. Werner, Fr. von Schlegel, Ad. von Müller og andre af Ultramontanismens Koryfæer. 1888 blev han optagen bl. de salige (S. Brunner, C. M. H. und seine Zeit, Wien 1858; Haringer, C. M. H., Wien 1880).

Hoffmann. 1) **Christoph H.**, se Tempel-Menigheden. — 2) **Daniel H.**, luth. Teolog, fødtes i Halle o. 1540, studerede i Jena og blev (1576) en af Helmstädter-Universitetets første Lærere som Prof. i Etik og Dialektik. 2 Aar efter blev han Helmstädts første teol. Doktor; senere blev han Konsistorialraad og en af de ledende Personligheder i Byen. Han var en Modstander af Filippismen og havde underskrevet Konkordieformlen; men han billigede ikke Ubikvitetslæren, hvorfor han kom i Strid med de strenge Lutheranere (J. Andreä, Chemnitz osv.). Da Hertug Julius var død (1589), blev hans Stilling vanskeligere, og han kom i mange Stridigheder, ogsaa med det filos. Fakultet i Helmstädt, som var misfornøjet med hans Udtalelser om Filosofiens Farer og Misbrug. Den lange og pinlige Strid mellem H. og Filosofferne i Helmstädt var en Efterklang af Middelalderens Strid mellem Nominalismen og Realismen og et Forspil til den senere Kamp imellem Rationalismen og Supranaturalismen. 1601 blev H. dømt til at opgive sit Embede og forlade Helmstädt, men 2 Aar efter kom han tilbage som en Martyr. Han maatte dog

snart igen forlade Helmstädt og tog til Wolfenbüttel, hvor han døde 1611 (H. Heppe, D. H. i »Allg. deutsche Biogr.« XII, 628 f.; G. Frank, Gesch. der protest. Theol., 1862, I, 259). *Fr. N.* — 3) **Gottlob Wilhelm H.**, se Kornthal. — 4) **Heinrich H.**, Præst i Halle a. S., f. 24. Marts 1821 i Magdeburg, hvor hans Fader var Banksekretær. Det gæstfri Barndomshjem stod i Forbindelse med »de stille i Landet«. Mest af alle tiltrak hans aandsbeslægtede Morbroder Aug. Schwentser Drengens indadvendte Natur. H. siger selv, at uden ham var han næppe bleven Teolog. 1839 kom H. til Universitetet i Berlin, Aaret efter til Halle, hvor Tholuck og Jul. Müller vare de ypperste Lærere. I Berlin havde han fundet mest Behag i Steffens og Neander. Efter sin første teol. Eksamen 1843 havde H. et stærkt Anfald af de Lungelidelser, der fulgte ham hele Livet igennem. Han tilbragte en Række Aar i Stilhed og Studier, indtil han i 1853 blev Büchsels Hjælpeprædikant ved St. Matthæuskirken i Berlin, hvor han ogsaa til sit senere Gavn kom ind i Bylivets Diakoni. 1854 kaldtes den begavede Prædikant til St. Laurentiuskirken i Halle, og paa dette Sted forblev han Resten af sit Liv. Kirkelivet i Sognet var blevet lagt øde, medens den rationalistiske Wislicenus (»Lysvennerne«) indtil 1846 var Præst. Fra 1847 til 1850 havde F. Ahlfeld begyndt at samle Menigheden. I endnu højere Grad lykkedes dette for H., hvis Prædikener snart øvede en overordentlig Tiltrækning, ikke mindst paa Studenterne. At opdrage sit Sogn til en kristelig Menighed var den Opgave, der stod H. for Øje, og paa denne Gerning satte han sit Liv ind, nøjet med en ringe Indtægt. Det lykkedes ham i høj Grad at gøre det uanselige Kirkehus til et hjemligt Sted for Menigheden. Bl. a. holdt han fra 1855 hver Onsdag Aften Bibellæsning, én Gang om Maaneden afvekslende med Møde om Hedningemissionen, som H. havde stor Kærlighed til. I al den øvrige Menighedspleje havde den nidkære og trofaste Præst en utrættelig Hjælper i sin Hustru, Laura f. Wentzel. I de kirkl. Partiforhold var H. i Begyndelsen mere udpræget konfessionel luth. end senere hen; uagtet han ogsaa da tænkte luth. om Nadveren, fandt han dog Unionen naturligst under Kirkens nuværende Opgaver. Det teol. Fakultet ærede ham ved Lutherjubilæet i 1883 med den teol. Doktorgrad. For sit stærkt voksende Sogn fik H. i 1891—93 bygget den skønne St. Stefanuskirke. 1. Søndag i Adv. 1895 nødte Alderen ham til at tage sin Afsked, og 20. Maj 1899 hensov han under alles Deltagelse. Blandt dem, der staaende paa Tidens og Dannelsens Højde have bevist det uforkortede Evangeliums Kraft ogsaa overfor Nutiden, er H.'s friske og aandfulde Personlighed blandt de ypperste i Prædikanternes Række. H.'s trykte Prædikener have i kort Tid faaet en overordentlig Udbredelse. 3 Aargange Prædikener foreligge under Titlerne »Unterm Kreuz«[3] (1897), »Kreuz u. Krone«[2] (1897) og »Eins ist not!« (1895), desuden »Sünde u. Erlösung«[3] (1898), »Der Heilsweg«[3] (1897), »Die Bergpredigt« (1893), »Die letzte Nacht u. der Todestag des Herrn Jesu Christi« (1898), »Das tausendjährige Reich« (1899), »Zwölf Festpredigten« (1862), og de skønne Juleaftenstaler »Christblumen«[4] (1900) og »Neue Christblumen« (1901) endelig ogsaa »Beichtreden« (1902). H.'s Liv og Prædiken er skildret i M. Kähler og H. Hering »H. H. Sein Leben, sein Wirken u. seine Predigt« (1900) og i Meta Hart »Aus dem Tagebuche des D. H. Hoffmann, nach Miterlebtem fortgeführt« (1900). *L. G.* — 5) **Henricus Johannis H.**, finsk Bibeloversætter; f. 1599, blev Spr. i Masku ved Åbo 1627, Respondens ved Præstemødet 1628, Provst 1630, 1638 sammen med Eskil Petræus, Martin Stodius og Georg Favorinus udnævnt til at udføre det Bibeloversættelses- og Revisionsarbejde, der havde til Følge, at hele Biblen udkom paa det finske Sprog 1642. Men midt under Korrekturlæsningen blev han 1642 arresteret for en Fejl, han havde begaaet ved Opgørelsen af Mandtalslisterne — et Hverv, som dengang paahvilede Præsteskabet, men blev dog løsladt ved Generalguvernøren Peter Brahes Indskriden, for at kunne fuldføre Korrekturlæsningen. Han døde 1666 og blev begravet i Masku Kirke, hvor man endnu bevarer hans og hans Hustru Hebla Galles smukt malede Portrætter med Personalier. *A. N.* — 6) **Ludwig Friedrich Wilhelm H.**, preuss. Generalsuperintendent, Søn af Kornthals Grundlægger, Borgmester G. W. H. (se Art. Kornthal), fødtes 30. Okt. 1806 i Leonberg i Württemberg, studerede i Tübingen sammen med D. Fr. Strauss og Æstetikeren Vischer, blev 1829 Vikar i Heumaden ved Stuttgart, hvor han oplevede en alvorlig relig. Krise; derpaa Repetent i Tübingen, Byvikar i Stuttgart, Diakonus i Winnenden og 1839 Blumhardts Efterfølger som Missionsinspektør i Basel. Fra Baseler-Tiden stammer hans »Missionsstunden« (1847, 51, 53), der bidrog meget til at udbrede Sans for Missionens Sag og fl. andre Missionsskrifter, og i 13 Aar redigerede han »Baseler Missionsmagazin«. Samtidig holdt han, som Prof. extraord., Forelæsninger ved Universitetet i Basel. 1850 vendte han tilbage til Württemberg som Ephorus for Tübinger-Stiftet, og holdt da tillige ekseget. Forelæsninger ved Universitetet i Tübingen. 1852 kaldte Frederik Vilhelm IV ham til Berlin som Hof- og Domkirkepræst. I de nærmest følgende Aar blev H. Medlem af Overkirkeraadet, Generalsuperintendent for Kurmark, Direktør for Brandenburgs Konsistorium og Medlem af Statsraadet; tillige blev Ordningen af Domkirkens Kandidatstift overdraget ham. 1871 blev han Overhofpræst og dermed den første Præst i Preussen. Han døde 28. Aug. 1873. H. tilhørte den positive Unions Parti og havde stor Indflydelse baade under Frederik Vilhelm IV og Vilhelm I. Han var i høj Grad virksom for Indførelsen af en Synodalforfatning og søgte paa den saakaldte Oktoberforsamling 1871 i Berlin at bane Vej for en kirkelig Union, der omfattede hele det tyske Rige. Han har udgivet forskellige ekseget. Skrifter, et Modskrift mod Strauss (Stuttg. 1836) og en lang Række Prædikensamlinger foruden de ovenfor omtalte Missionsskrifter. Paa Berlins Sejrssøjle ser man, ved den dér fremstillede Gudstjeneste, H.'s høje Skikkelse i Færd med at uddele Nadveren (C. H. Hoffmann, Leben og Wirken des Dr. L. Fr. W. H., Berlin 1878). — 7) **Melkior H.**, Gendøber, fødtes i Schwäbisch-Hall

henimod Slutn. af 15. Aarh. Han lærte Bundtmagerhaandværket og kom til Livland, hvor han 1523 optraadte som ivrig Tilhænger af Luther, men tillige for en ejendommelig Mystik og Spiritualisme. 1524 blev han vist ud af Wolmar og gik da til Dorpat, hvor han fremkaldte store Uroligheder. Han maatte dog snart ogsaa forlade Dorpat og kom da til Reval og derfra 1526 til Stockholm som Præst for Tyskerne dér. I Sverig skrev han paa Plattysk en »Formaninghe« og et Par Udlæggelser (af Dan. 12 og Evang. paa 2. Søndag i Advent), der viste, at han var kommen langt bort fra det luth. og ind i det sværmerske. Hans Tanker kredsede især om den yderste Dag, og han talte, som en Profet, om, at Verden skulde forgaa 1533. I Beg. af 1527 maatte han forlade Sverig. Han gik til Lübeck og derfra til Holsten, hvor han virkede i 2 Aar. Da brød Luther og Wittenbergerne, som havde støttet ham i Livland, aabent med ham, og det lykkedes ham ikke ved et Besøg i Wittenberg at vinde Luther for sine apokalypt. Teorier. Derimod satte Kong Frederik I af Danmark stor Pris paa ham, og han tog Bolig i Kiel som »Koninckliker Majestat tho Dennemarcken gesette prediger thom Kyll«. Amsdorf og andre anklagede ham imidlertid for at prædike »vergebliche Dichterei« i Steden for det klare Evangelium, og under en Strid med Præsten Marquard Schuldorp, en Ven af Amsdorf, kom hans Afvigelser fra den luth. Nadverlære tydeligt frem. 8. April 1529 blev der i Flensborg holdt en Samtale, ved hvilken Bugenhagen var til Stede. H. forsvarede dér sin Paastand om, at det legemlige Brød i Nadveren kun er Segl, Tegn og Ihukommelse, og efter Samtalen blev han og alle »Sakramenterere« forviste fra Danmark. Derpaa gik han til Øst-Friesland, og i den følgende Tid flakkede han om som Agitator for sit sværmerske Gendøberi og gjorde, hvad han kunde, for at vække Had til Luther og den luth. Ref. Efterhaanden som han kom dybere ind i Gendøberiet, brød han med alle sine gamle Venner, og de med ham; ogsaa med Zwinglianerne kom det til et Brud. Men hvor han optraadte, navnlig i Øst-Friesland, søgte han at samle en anabaptistisk Menighed, og ved ham blev Gendøberiet en Magt i Nord-Tyskland, hvor Emden blev dets Hovedsæde. I Øst-Friesland skrev han sit betydeligste Skrift, »Ordonnantie Gottes«, hvori han udviklede sin Tanke om Pagten mellem Gud og Gudsfolket og stræbte at samle dem, »der elskede den guddommelige Sandhed«, om Pagtens Daabs Banner. I Strassburg var han gentagne Gange; i Holland vandt han under et Ophold ret betydelige Disciple, og hans Traktater bleve læste mange Steder i Tyskland og Nederlandene. I dem fremsatte han ogsaa sine Spekulationer om Forudbestemmelsen og Kristi Person. 1533 drog han til Strassburg, der efter hans Mening vilde blive det nye Jerusalem, hvor Lammets Bryllup skulde fejres. Han betragtede sig selv som en anden Elias, der skulde forberede Fuldendelsens Tider, og styrkede sine Tilhængere med Syner og Profetier. 1533 lod Raadet i Strassburg ham fængsle, og samtidig forhandlede en Synode i denne By om hans Lære; men han vilde ikke opgive hverken sine Yndlingslærdomme eller Paastanden om, at han selv var en Udsending fra Gud og en apostolsk Lærer. Mange »Melkioriter« bragte hans Tanker videre, bl. a. Jan Matthys, der blev en af Hovedmændene for Ustyret i Münster. Efter at Gendøbernes Rige dér var knust, blev H.'s Fængsel strengere, fordi man gjorde ham til Münster-Gendøbernes medskyldige, skønt han altid havde fraraadet at bruge Voldsomheder. Fængslet og Skuffelsen over de fejlslagne Profetier stemte ham noget mildere over for Bucer og Protestanterne i Strassburg, men han opgav ikke helt sine eskatologiske Forventninger. I Slutn. af 1543 var han endnu i Fængsel og meget syg dér; efter den Tid høre vi ikke mere om ham. Men endnu længe efter dannede »Melkioriterne« et særligt Parti indenfor Gendøberne (Fr. O. zur Linden, M. H., Haarlem 1885).

Hoffmeister, Johannes, tysk Augustinermunk, f. i Oberndorf i Grevskabet Zimmern (nu i Württemberg) o. 1510, blev i Dec. 1528 immatrikuleret ved Universitetet i Freiburg og var allerede da Augustiner. 1533 var han Prior i Augustinerklostret i Colmar. 1538 udgav han sit første Skrift *(Dialogorum libri duo)* mod Lutheranerne, hvori han vilde vise, at disse vare indbyrdes uenige og mod deres Vilje kom til at bekræfte den rom.-kat. Opfattelses Sandhed. Senere skrev han mod de schmalkald. Artikler og den augsb. Konfession. 1542 blev han Konrad Tregers Efterfølger som sin Ordens Provinsial og gjorde sig i den følgende Tid megen Umag for at rense Augustiner-Klostrene for det luth. Kætteri. 1545 blev han kaldet til Rigsdagen i Worms og prædikede ved den Lejlighed i Domkirken. Ved disse Prædikener gjorde han stærkt Indtryk paa Kong Ferdinand (S. 35), Kardinal Otto Truchsess og Kardinal Farnese; den første dedicerede han et polemisk Skrift om Messen, den anden nogle Homilier over Korinthierbrevene. I Worms lærte han ogsaa flere Jesuiter (som Bobadilla og Canisius) at kende og følte sig meget tiltalt af dem. Man ønskede at faa ham med til Konciliet i Trient, men han mente at kunne gavne Roms Sag mere ved at blive i Tyskland og afslog Indbydelsen. Derimod gik han med til Religionssamtalen i Regensburg (1546), men dér udrettedes intet. H. var en i sædelig Henseende upaalidelig Person, som Modstanderne ikke havde Agtelse for, og han var utilbøjelig til at vise Imødekommen. I Regensburg prædikede han ogsaa under stort Bifald, og i Juli 1546 blev han udnævnt til sin Ordens Generalvikar. Efter et langt og virksomt Ophold i Regensburg kom han til München, Heilbronn og Ulm. Dér blev han syg og døde 22. Aug. 1547. Hans tyske Postille blev længe læst i rom.-kat. Kredse. Man fortalte siden, at han var død i Fortvivlelse som en tysk Francesco Spiera (se d. Art.), fordi han i sit Hjerte skulde have erkendt Lutherdommens Sandhed; men denne Fortælling er ikke tilstrækkeligt hjemlet (N. Paulus, Der Augustinermönch J. H., Freib. 1891; Th. Kolde i »Gött. gel. Anzeigen« 1893, I, 8 f.).

Hofmann, Johann Christian Konrad, tysk Teolog, f. i Nürnberg 21. Dec. 1810, kom 17 Aar gl. til Universitetet i Erlangen, hvor Prof. Kraffts Prædikener fik stor Betydning for ham.

1829 gik han til Berlin for, under Leop. Rankes Vejledning, at studere Historie. 1832 underkastede han sig den teol. Prøve og blev derpaa Lærer i Hist., Hebr. og Relig. ved Gymnasiet i Erlangen og 1835 Repetent ved det teol. Fakultet. 1837 udgav han en Skildring af Cevenner-Oprøret under Ludvig XIV; 1839 en Verdenshistorie til Skolebrug. 1838 habiliterede han sig i det teol. Fakultet ved en Afhandling om den 110. Psalme, hvis davidiske Oprindelse han forsvarede, og til sin Dissertation føjede han forskellige Teser, der indeholdt Spiren til hans ejendommelige bibelske Teologi. 1841 blev han Prof. extraord. i det teol. Fakultet, 1842 blev han kaldet til Rostock. I disse Aar falder hans Værk: »Weissagung und Erfüllung im alten und neuen Test.« (1841—44). I dette Skrift gør han Front mod Rationalismen, der kun betragter Profetien som en Forudanelse, og mod Hengstenberg, der opfatter den som en minutiøs Forudsigelse; han viser, at selve den hellige Historie er en Profeti om det evige Forhold mellem Gud og Menneske, der allerede væsentlig var traadt frem i og med Jesus Kristus, det nye Menneske, der er en Virkeliggørelse af det Fællesskab med Gud, som var villet fra Evighed af. Ved Siden af Profetien i Historien gaa de egentlige Profetier, der baade have en menneskelig og en guddommelig Side; thi i det profeterende Menneske er Gud nærværende og virksom. Hele Bibelhistorien er en Frelsens Historie. I Rostock, hvor det lille Universitet kun gav ham faa Tilhørere, tog han Del i Arbejdet for Missionen og andre praktiske Bestræbelser, altid omhyggelig paa sin Post for at hindre, at saadanne Arbejder bleve en Partisag.

1845 vendte han tilbage til Erlangen som Prof. ord., og han blev en af de Lærere, der drog de store Tilhørerskarer til den lille Universitetsby. Under det nye Ophold i Baiern kom han ind i den baierske Landdag, hvor han forfærdede mange gamle Venner ved at tage Plads i Liberalismens Rækker. I det slesvigholstenske Spørgsmaal var han Danmarks bitre Fjende. Ogsaa af Generalsynoderne var han Medlem baade 1873 og 1877. Trods den politiske Virksomhed udsendte han det ene literære Arbejde efter det andet. I 30 Aar var han Medudgiver af »Zeitschrift f. Protestantismus und Kirche«; 1852—56 udkom hans andet Hovedværk, »Der Schriftbeweis« (I—III, 1852—56; 2. Aufl. 1857—60), og 1862 begyndte han en Kommentar til det nye Testament, en kæmpemæssig Gendrivelse af Tübingernes historiske Konstruktioner, der, ligesom disse, tog sit Udgangspunkt i Galaterbrevet. Dette stort anlagte Værk blev kun en Torso, der efter hans Død blev fortsat med et enkelt Bind, hvortil sluttede sig hans Forelæsninger over »Hermeneutik« (1880); »Zusammenfassende Untersuchung der einzelnen neutestl. Schriften« (1881); »Bibl. Gesch. des N. T.'s« (1883); »Bibl. Theol. des N. T.'s« (1886); hans »Theol. Encyklopädie« (1879) og »Ethik« (1878).

Som Teolog var H. i lige Grad Historiker og Dialektiker, en oprigtig Tilhænger af den positive Kristendom og den lutherske Teologi, og dog stadig virksom for at lære de gamle Sandheder paa en ny Maade. Kristendommen er for ham ikke Lære, men en Kendsgerning, det ved Jesus Kristus tilvejebragte Fællesskab mellem Gud og Menneskeheden, som den enkelte erfarer og oplever. Men Sandheden af det, den enkelte saaledes er kommen til Vished om, skal prøves ved Kirkens og Skriftens Vidnesbyrd. Paa dette Hovedpunkt i Grundopfattelsen ser man, at H. var en Discipel af Schleiermacher, men han gaar sin egen Vej og tager ikke sit Udgangspunkt i de kr. Gemytstilstande, men i den genfødte Bevidsthed og den kr. Erfaring, der har faaet en guddommelig Besegling ved Kirken og Skriften. Den Dogmatik, H. opbyggede, var dog ingenlunde paa alle Punkter ortodoks, maalt med den luth. Ortodoksis Alen. Hans Forkastelse af *satisfactio vicaria* bragte ham i Strid med hans nærmeste Venner og Meningsfæller (Dieckhoff, Philippi, Thomasius, Th. Harnack, Delitzsch og Keil); han indrømmede, at Kristus vel har lidt til vort Bedste (*ὑπέρ*), men ikke i vort Sted (*ἀντί*). Han døde 20. Dec. 1877. Efter hans Død udgav hans Kollega, H. Schmid, en Samling af hans »Vermischte Aufsätze« (1878); Volck udgav hans Brevveksling med Fr. Delitzsch (1891), og som Manuskript udkom ogsaa en Samling af hans Digte (Volck, Zur Erinnerung an I. C. K. v. H., 1878; Grau, Vilmar und H., 1879; Luthardt, Erinner. an vergangenen Tagen, 2. Aufl. 1891, 76 f. Om hans Teol.: C. Schwarz, Zur Gesch. der neuesten Theol.[3], 1864, 306 f.; Landerer, Neueste Dogmengesch. 1881, 235 f.; Frank, Gesch. und Kritik der neueren Theol. 1894, 248 f.; O. Pfleiderer, Entw. der protest. Theol. 1891, 178 f.).

Hofni, en af Elis 2 Sønner, sammen med sin Broder Pinehas Præst ved Helligdommen i Silo (1 Sam. 1, 3). Ved deres ryggesløse Færd (2, 12 f.), der ytrede sig i begærligt og selvraadigt Misbrug af deres præstelige Rettigheder og ifølge V. 22 b (som rigtignok mangler i LXX) i vidtdreven Usædelighed, bragte de Herrens Helligdom i Vanry. Som Følge heraf lod Gud forkynde Ulykke over Elis Hus (2, 27—36. 3, 11—18), og Begyndelsen heraf indtraf, da H. og Pinehas i det ulykkelige Slag ved Afek mod Filisterne begge paa samme Dag mistede Livet (4, 11; jvfr. 2, 34).

Hofra, ægypt. Konge af det saitiske (26.) Dynasti, fra 588 til 569 f. Kr. (ægypt. Uahabra, hos Herodot Apries). I den bibelske Historie er han mærket ved at være den Farao, hvis vigende Understøttelse af Juda Rige hidførte dettes endelige Fald. Hans Navn forekommer i Biblen kun Jer. 44, 30, men en Række Profetier af Jeremja (37, 5 f.; 42, 13 f.; 43, 7 f.; 44, 30. 46, 13 f.) og Hesekiel (29—32) ere foranledigede af Forbindelsen mellem ham og Juda Rige. De saitiske Faraoners Politik gik ud paa Genoprettelsen af Ægyptens gamle Position i Asien, og for H. var der hurtig Lejlighed (588) til at gribe ind, idet Sedekias af Juda søgte hans Hjælp mod Nebukadnesar (Hes. 17, 15). Inden Ægypterne vare færdige, havde en af denne udsendt Hær allerede indesluttet Jerusalem. Da nærmede H. sig virkelig med en ægypt. Hær i 587, saa at Jerusalem troede sig reddet. Men i Sammenstødet bleve Ægypterne slagne og vendte tilbage til deres Land (Hes. 30, 21; Jer. 37, 7), hvorefter den afbrudte Belejring fortsattes indtil Jerusalems Indtagelse. Ægyp-

tens Hjælp havde saaledes atter vist sig at være en Rørkæp (Hes. 29, 6; Jes. 36, 6). Slutningen paa H.'s Regering var tragisk. Han havde paa Foranledning af Libyerne sendt en Hær mod Grækerne i Kyrene, hvis Magt tiltog stærkt; men hans Tropper bleve slagne og gjorde derefter i den Formening, at H. med Vilje havde ledet dem i Ulykke, Oprør imod ham. Feltherren Amasis gjordes til Konge. H. tabte Slaget ved Momemfis (569). Amasis behandlede dog sin forrige Herre med Ære, men maatte efter nogen Tids Forløb udlevere H. til dennes Fjender, som ombragte ham. Muligvis har H. forinden oplevet den af Profeterne forudsagte Hærjning af Ægypten, som Nebukadnesar, efter hvad Indskrifterne have vist, har foretaget gennem hele Ægypten i sit 37. Regeringsaar (568). *L. G.*

Hofstede de Groot, Petrus, holl. Teolog, fødtes i Leer i Ostfriesland 8. Okt. 1802. 1819 kom han til Universitetet i Groningen for at studere Teologi. Allerede som Student begyndte han en ny Udgave af Hugo Grotius's *Adnotationes in N. T.* (I—IX, 1826—34). 1826 vandt han den teol. Doktorgrad ved en Afhdl. om Klemens Alexandriner, og s. A. blev han Præst i Ulrum. 1829 blev han teol. Prof. i Groningen, og som saadan var han en af Stifterne af den saakaldte Groninger-Skole (se S. 266). I Beg. docerede han Kirkehistorie og gltestl. Eksegese, senere ogsaa nytestl. Eksegese, naturlig Teologi og Dogmatik. Bl. hans Skrifter maa mærkes: »Geschiedenis van de Broederenkerk te Groningen« (1832); *Lineamenta Hist. Eccles. Christ.* (1834; 2. Opl. 1852); »De oudkatholicke beweging in het licht der Kerkegeschiedenis« (1877); *Institutio Theologiæ Naturalis* (1834; 4. Opl. 1861). Sammen med L. G. Pareau, med hvem han efter sit eget Sigende var »ét Hjerte og én Sjæl«, udgav han *Encyclopaedia Theologi Christiani* (1840; 3. Opl. 1851) og *Compendium Dogmaticæ et Apologeticæ Christianæ* (1840; 3. Opl. 1848). Groninger-Skolens Grundsætninger fremstillede han i et Skrift om Groninger-Teologerne (»Die Groninger-Theologen«, tysk Overs., Gotha 1863). Han var indviklet i mange Stridigheder, bl. a. med sin Efterfølger i Ulrum, Hendrik de Cock, en af Fædrene til den holl. Frikirke (se S. 128). I sine sidste Aar, da mange af hans Disciple gik langt videre i teol. Liberalisme, end han fandt rigtigt, kom han de ortodokse nærmere. Han var en Ven af Hedningemissionen, var med ved Oprettelsen af en Diakonissestiftelse og et Magdalenehjem i Groningen og tog megen Del i det prakt. Kirkeliv. 1872 nedlagde han sit Embede, men var literært virksom lige til sin Død (5. Dec. 1886). Ved Nedlæggelsen af sit Professorat holdt han en Tale, »Vijftig jaren in de Theologie«, i hvilken han gjorde Rede for sin teologiske og akademiske Gerning (C. H. Scharling, Den nyere holl. Theol., 1865).

Hogla, en af Selofhads Døtre, af Manasse Stamme (4 Mos. 26, 33 o. a. St.). *L. G.*

Hoham, Hebrons Konge, deltog sammen med 4 andre Konger i Forbundet mod Gibeon, men blev tilligemed de andre slaaet af Josva og derefter aflivet ved Makkeda Hule (Josva 10, 3 f.). *L. G.*

Hohenheim, se Paracelsus.

Hohenlohe. 1) Fyrst **Alexander Leopold Emmerich von H.** (Waldenburg-Schillingsfürst), rom.-kat. Biskop, f. i Kupferzell 17. Aug. 1794, blev præsteviet 1816 af Biskoppen af Augsburg. Derpaa rejste han til Rom, hvor han færdedes med Jesuiter og blev Medlem af et Jesu-Hjerte-Selskab. Efter Hjemkomsten til Tyskland viste han stor Nidkærhed for en relig. Vækkelse, navnlig efter at han 1819 var kommen til Bamberg. I Bamberg skrev han fl. opbyggelige Skrifter, og 1821 optraadte han i Würzburg som en Mirakeldoktor, der helbredte ved Bøn. Der gik stort Ry af hans Helbredelser, navnlig af lamme, og han bad Rom godkende hans Undergave. Men Paven var tilbageholdende og formanede ham til Ydmyghed. H. gik derpaa til Østerrig, blev Domherre i Grosswardein i Ungarn, senere Provst og Biskop *i. p.* (i Sardica), fortsatte sine Underkure og skrev Mirakelbøger. Revolutionen 1848 forjog ham fra Ungarn. En Tid var han i Wien, derpaa gik han til Vöslau ved Baden, og dér døde han 17. Nov. 1849. Efter hans Død fortsatte en ung Præst, Josef Forster fra Huttenheim (d. 1875), hans Helbredelser (G. M. Pachtler, Biogr. Notizen über den Prinzen A. zu H., 1850). — 2) Fyrst **Gustav Adolf von H.** (Schillingsfürst), Kardinal, fødtes 26. Febr. 1823 i Rothenburg ved Fulda (i Hessen); hans ældre Broder var den tyske Rigskansler v. H. Han kom i Skole i Ansbach og Erfurt og studerede Jura i Bonn. Under Diepenbrocks (I, 638) Paavirkning bestemte han sig for den gejstl. Stand og studerede derpaa Teologi i Breslau og München, det sidste Sted under Döllinger. 1846 gik han til Rom, hvor han blev optaget i Accademia ecclesiastica og traadte i nært Forhold til Pius IX. Han fulgte 1848 med Pius IX til Gaëta, hvor han 1849 modtog Præstevielsen. I Gaëta lærte han Rosmini at kende, og ham beundrede han, medens han ikke kunde finde sig i Antonelli (I, 109), som steg højere og højere i Pavens Gunst. H. avancerede hurtig ved Pavehoffet; han blev Vatikanets Almisseuddeler og Biskop af Edessa *i. p.* Da Diepenbrock døde 1853, var der Tale om at gøre H. til Fyrstbiskop af Breslau; mange have sagt, at der ogsaa 1864 var en Plan oppe om at gøre ham til Koadjutor i Köln. Men disse Planer bleve ikke udførte. Derimod blev han 1866 Kardinal. Indtil 1870 gik hans Liv forholdsvis roligt; en stor Del af Aaret boede han paa Villa d'Este ved Tivoli, som Hertugen af Modena havde overladt ham. Her fandt Franz Liszt et Asyl, og da Liszt besluttede at træde ind i den gejstl. Stand, gav H. ham 25. April 1865 de lavere Vielser. 1870 blev Kard. H.'s hele Stilling ændret. Hans Broder, der da var baiersk Ministerpræsident, kom til at gribe ind i den kirkepolit. Strid, der knyttede sig til Vatikaner-Konciliet, og derved faldt ogsaa Kard. H. i Unaade. Trods sin Hengivenhed for Pius IX stillede han sig selv paa Oppositionens Side og gjorde sig Umag for at faa Döllinger og Newman kaldet til Rom. Da det ikke lykkedes, gjorde han Prof. Friedrich (S. 121) til sin Koncilieteolog, og hans Bolig i Palazzo Valenti ved Piazza degli Apostoli blev et Mødested for Modstanderne af Dogmet om Pavens Ufejlbarhed. Samme Dag som Dogmet herom var vedtaget,

lod H. Pius IX vide, at han bøjede sig og vilde slutte sig til Dekretet om Ufejlbarheden. Da Rom var erobret af Italienerne, rejste H. til sin Families Ejendomme i Schillingsfürst, hvor han sysselsatte sig med Grundlæggelsen af en Opdragelsesanstalt. 1872 foreslog Bismarck at gøre H. til Tysklands Afsending ved Vatikanet, men baade Rom og Centrumspartiet modsatte sig denne Plan. 1876 vendte H. tilbage til Rom. I Konklavet virkede han sammen med Franchi (S. 89) for Leo XIII's Valg. Den nye Pave udnævnte H. til Ærkepræst ved S. Maria Maggiore, og 1879 blev han Biskop af Albano. H. var virksom for den Fred, der afsluttede Kulturkampen, og ønskede ogsaa, at Leo XIII vilde slutte Fred med Kvirinalet. Han mente, at Franchi var bleven forgiftet og frygtede for, at han selv skulde faa en lignende Skæbne. I 1880 ventede man, at han skulde faa et tysk Bispedømme (Bamberg, Breslau eller Freiburg), men Paven vilde ikke gaa ind paa disse Planer. Harmfuld herover tilbød H. at give Afkald paa Bispedømmet Albano, der kun paalagde ham store Udgifter, men ikke bragte ham Indtægter. 1883 modtog Leo XIII hans Afkald paa Albano, og i den følgende Tid var H.'s Forhold til Vatikanet meget spændt, navnlig fordi han engang ved en parlamentarisk Diner drak med Crispi paa et godt Udfald af de italienske Valg. Paven lod ham kalde og gav ham en skarp Tilrettevisning, hvorpaa H. i 3 Maaneder forlod Rom og boede i den lille Bjergby Montefalco. Han døde 30. Okt. 1896 (F. X. Kraus, Essays II 1901, 165 f.).

Hohlenberg, Matthias Hagen, dsk Teolog, fødtes i Kbhvn 18. Marts 1797, blev Student fra Odense Skole 1814 og teol. Kand. 1819. 1821 fik han Universitetets Guldmedalje for en gltestl. Afhdl.; 1822 blev han *Dr. phil.* for en Afhdl. *De originibus et fatis eccles. Chr. in India Orientali.* Derpaa rejste han udenlands og opholdt sig især i Berlin, Halle, Paris, London og Oxford. Efter sin Hjemkomst (1825) holdt han som Privatdocent Forelæsninger over gltestl. Emner. 1826 blev han Lektor i Teol., 1827 Prof. extr., 1828 *Dr. theol.* (for en Afhdl. *De capite decimo libri Geneseos),* 1831 Prof. ord. Sammen med H. N. Clausen udgav han fra 1833 til sin Død »Tidsskr. for udenlandsk theol. Lit.« og var 1829—38 Medredaktør af »Maanedsskr. for Lit.«; han var ogsaa Medlem af den Kommission, der reviderede Overs. af G. T., og 1845 udgav han Brudstykker af Overs. af Ijob, Psalmerne og Amos. D. 22. Juni 1845.

Hólar, Bispesæde i det nordl. Island 1106—1801. Da Biskop Gissurr Isleifsson (se S. 222) fandt det tjenligt at oprette et eget Bispedømme for Nordlandet (1106), var der en Præst paa Gaarden Hólar i Hjaltadal i Skagafjorden, ved Navn Illugi, ogsaa kaldt Hilarius, der skænkede denne store Gaard til Bispesæde. Stedet laa meget centralt, og dets første Bisp, Jón Ögmundssen, den hellige (se d. Art.) gjorde det straks til Nordlandets aandelige Midtpunkt, »flere hundrede Mænd vare dér samlede hver Højtidsdag«. Biskop Jón skaffede udmærkede Lærere fra Udlandet til Oprettelsen af en lærd Skole. Den sidste rom.-kat. Bisp var Jón Arason (I, 131), og endnu findes paa H. nogle Spor af hans Fæstningsværker. Blandt de luth. Bisper paa H. var Gudbrandur Þorlákssen den betydeligste (1571—1627); han oprettede dér et Trykkeri, for lange Tider Landets eneste. Skolen ophørte samtidig med Bispeembedet, Trykkeriet var nedlagt 2 Aar i Forvejen. Kirken paa H., en anselig Stenbygning fra Bispetiden, opbevarede en Mængde Billeder og andre historiske Minder, der nu for det meste har fundet Vejen til Oldsagssamlingen i Reykjavik; endnu opbevares der en stor og værdifuld Altertavle fra den rom.-kat. Tid. Den gamle Bispestue af Tømmer, opført af den norske Bisp Audun i Beg. af det 14. Aarh., holdt sig uforandret i o. 500 Aar, Gaarden benyttes nu til Landbrugsskole. *Th. B.*

Holbach, Paul Heinrich Dietrich, Baron von, var f. 1723 i Heidenheim i Pfalz, men kom tidlig til Paris, hvor han levede til sin Død, 21. Februar 1789. H. var meget rig og hans Salon et Samlingssted for Paris's filos. Aander. Egentlig Naturforsker, har han dog faaet størst Betydning ved sine filos. Skr., hvoraf det mærkeligste er »Systéme de la nature«, som udkom 1770 under Mirabauds Navn. I dette Skr. har den fr. Naturalisme fundet sit klareste Udtryk. Det hævdes her, at hele Naturen danner en Enhed, hvor Nødvendighedens Lov raader. Ogsaa Msket er indordnet i denne Sammenhæng og har hverken fri Vilje eller en personlig Udødelighed. Og udenfor det store Univers gives der ingen Tilværelse. Forestillingen om en Gud er skabt af Mskenes egenkærlige Frygt, idet man i en saadan Tro har søgt Hjælp mod Tilværelsens Onder. Skønt Skriftet mødte stærk Modstand, ikke blot hos Gejstligheden, men ogsaa hos den deistiske Livsbetragtnings Tilhængere, udtrykte det dog i Virkeligheden den herskende filos. Anskuelse i Frankrig i det 18. Aarh.s sidste Halvdel (F. A. Lange, Gesch. des Materialismus, Iserlohn 1873, I², 361 f.). *C. B.*

Holbein, Hans, d. yngre, en af Tysklands betydeligste Kunstnere, f. 1497 i Augsburg; tilhørte en udpræget Kunstnerfamilie; Faderen, Hans Holbein d. ældre var en anset Maler og Broderen, Ambrosius, og Farbroderen, Sigmund, vare ogsaa Kunstnere. Sandsynligvis paa Grund af Mangel paa passende Sysselsættelse i Fødebyen drog H. H. 1515 til Basel, hvor der den Gang trivedes europæiske Forlagsvirksomheder, langt de største i Datidens Tyskland. H. H. fik snart Beskæftigelse som Bogillustrator og kom derved i Forbindelse med flere af de mest fremragende Humanister, navnlig sluttede han sig nøje til Erasmus fra Rotterdam. 1517 drog han til Luzern, 1519 kom han tilbage til Basel, i Mellemtiden formodes han at have besøgt Italien. Da han 1526 synes at være bleven ked af de hjemlige Religionsstridigheder og maaske ogsaa følte sig trykket af et ulykkeligt Ægteskab, rejste han paa Erasmus's Raad og Anbefaling til England, hvor han opholdt sig hos Sir Thomas More. 1528 vendte H. hjem til Basel for atter 1532 at gaa til England. Da Thomas More nu ikke længere var Kansler og havde Evne til at tage sig af ham, søgte han Sysselsættelse hos tyske Handelsfolk, men fik snart Forbindelse med Henrik VIII og blev Hofmaler. Naar undtages nogle mindre Rejser, som han foretog paa Kongens Befaling for at portrættere Damer, som denne agtede at fri til, blev han i Eng-

land til sin Død 1543; den indtraf pludseligt i London, sandsynligvis paa Grund af Pest.

Dette ret kosmopolitiske Levned præger sammen med den Overgangstid, han hører til, H.'s Kunst. Gennem Faderen var han nøje knyttet til den ældre tyske Kunst, som var stærkt paavirket af v. Eyck'ernes Realisme, og som, ligesom al Middelalderens Kunst, omtrent udelukkende stod i K.s Tjeneste. I de første betydeligere Billeder, man kender af H., en Madonna og et Fløjalter, træder det tydeligt frem, om man end i det arkitektoniske Arrangement stærkt mærker den frembrydende Interesse for klassiske Motiver. Under Baseler-Opholdet blev hans fyrige Aand frigjort. I hans Bogillustrationer træder det frem; i de Randtegninger, som han tegnede i et Eksemplar af Erasmus's Bog »Daarskabens Ros«, slaar han sig rigtig løs; i sin Spot og Satire er han fuldstændig paa Højde med Erasmus, med hvem han synes at have drøftet sine Idéer. I hans Tegninger til den berømte »Holbeins Dødningedans« og i hans Illustrationer til Biblen, begge gengivne af Lytzelburger i fortrinlige Træsnit, giver han et storslaaet Billede af Tidens Frimodighed; skønt disse Træsnit først ere udgivne i Lyon 1538, maa de være blevne til i disse Aar. I sin Dødningedans, som egentlig hedder Billeder af Døden, hvad der er mere retvisende, uddyber han det gamle Motiv; men i Stedet for at lade Døden danse i Kæde med Repræsentanter for de forskelligste Mennesker lige fra Paven til Stodderen, giver han enkelte selvstændige Billeder, vidunderligt fantasifulde og samtidig rige og umiddelbare i Menneskeskildringen. Der begyndes med Evas Skabelse, derefter kommer Syndefaldet og Uddrivelsen af Paradiset, men Døden er Syndens Sold, og Døden modtager dem med Haan og Spil, og den bliver for Fremtiden dem og deres Slægt en uadskillelig Ledsager. Alle Vegne sniger den sig frem, den kommer til Paven, som uddeler Kongekroner, den kommer til Fyrsten ved hans glade Taffel, den bryder Kongens Sværd og knuser ham under Kronen; til Dronningen kommer den som en trofast Ledsager og fører hende intet anende i den aabne Grav; til Ridderen og den lærde Mand, til Bonden og Tiggeren, til alle kommer Døden, selv Tiggermunken, der vender hjem med sin overfyldte Sæk, maa lystre Døden, trods den utrolige Energi, hvormed han hænger ved Livet, og det hjerteskærende Skrig, han udstøder. I Træsnittene til det gamle Testamente glædes man ved den samme umiddelbare, friske Opfattelse, den samme elegante Tegning og den, trods Djærvheden, naturlige Takt. Under sit Ophold i Basel løste H. flere store dekorative Opgaver; han dekorerede et Par Huse udvendigt og indvendigt med allegoriske Fremstillinger og udstyrede Raadhusets store Sal med Vægbilleder. Alle disse Arbejder ere desværre nu gaaede til Grunde; i de Udkast, som ere bevarede til dem, viser det sig, at han er kommen under italiensk Indflydelse og navnlig er paavirket af Lionardo og Mantegna; i de fortrinlige Portrætter, han begynder at male i denne Tid, viser Paavirkningen sig ogsaa; ved Siden af en rolig og grundig Karakteristik udmærke de sig ved en Storhed i Opfattelsen, som holder sig ret fjernt fra den almindelige tyske Smaaskaarenhed. Til de bedste hører Vennen Bonifacius Amerbachs og Erasmus's. Fra denne Tid skriver hans berømte »Meyerske Madonna« sig, en Votivtavle malet for den forhenværende Borgmester Meyer, som hørte til Byens rom.-kat. Minoritet, og for hvem Billedet sikkert har været en offentlig Trosbekendelse. I Midten staar Maria med Kristus paa Armen, han strækker sin lille højre Haand velsignende ud over den Meyerske Familie, som har søgt Beskyttelse under Marias Kappe. Kompositionen er sindrig, Udførelsen viser Malerens store Dygtighed; men det er et Forstandsarbejde, den umiddelbare Følelse mangler, Madonna ejer ikke den Poesi, som hun har i ældre Fremstillinger, og i Portrætterne naar Maleren ikke den Naturlighed og Friskhed, som ellers udmærker ham. Man mindes om, at det er Erasmus's Ven, som har malet det; han kan satirisere over K.s Misbrug og i mange Bogillustrationer vise et protestantisk Sindelag, men helt Protestant kan han ikke blive. Billedet eksisterer i 2 Eksemplarer, det originale i Darmstadt, en Gentagelse i Dresden. Da H. kort Tid efter kom til England, opholdt han sig i 3 Aar som Gæsteven hos den ret katolske Thomas More; forøvrigt et godt Bevis paa hans Dannelse, at han kunde blive optaget i denne fint dannede Mands Hjem. Under sit 1. Englands Ophold var det omtrent udelukkende Portrætter, væsentligst fornemme Englændere, som han malede; de fleste ere fortrinlige, til de berømteste hører Thomas More, Thomas og John Godsalve, Astronomen Nicolaus Kratzer og det store Billede af Th. More og Familie, hvilket sidste desværre er gaaet til Grunde; fra disse Aar skriver sig ogsaa mange af hans udmærkede Haandtegninger i Windsor. I disse Portrætter træder hans Kunstneregenskaber straalende frem, hans alvorlige og grundige Karakteristik og hans utroligt elegante Udførelse, som tillader ham at dvæle ved et Utal af Detailler, uden at Helheden lider noget Skaar. Efter at han anden Gang var kommen til England dyrkede han omtrent udelukkende Portrættet, naar undtages et Par allegoriske Fremstillinger og nogle satiriske Blade, navnlig hans satiriske Passion, i hvilken Munke og Præster har indtaget Jødernes og Farisæernes Pladser. Til hans bedste Billeder fra denne Periode hører Georg Gisze, det store Billede af Henrik VIII og hans Fader, som er ødelagt, men af hvilket et Stykke Karton er bevaret; efter dette at dømme maa Billedet have givet en rammende Karakteristik af denne mærkelige Konge. Til Slut bør nævnes hans smukke Billede af Christian d. II's Datter, Christine, som findes i National Gallery i London. Sammenfatter man H's Kunstnerpersonlighed, maa man i høj Grad beundre hans overlegne og sikre Fremstillingsevne, hans alvorlige, beherskede og dog livfulde Foredrag og intelligente Karakteristik; men sammenligner man ham med hans samtidige, Albrecht Dürer, træder det stærkt frem, hvor langt han staar tilbage i Følelsens Dybde og Rigdom; vel er han aldrig barok og stødende, som Dürer kan være det, men fra intet af hans Portrætter aander der en saadan kærlighedsfuld Forstaaelse, en saadan sjælfuld Inderlighed som fra Dürers bedste. Medens Dürer blev

trofast i sit Nürnberg, flakkede H. hjemløs om. Der er meget i Forholdet mellem H. og D., der ligner det mellem Erasmus og Luther (A. Woltmann, H. und seine Zeit, 2. Ausg. 1874; Janitschek, Gesch. der deutschen Malerei). *Th. O.*

Holberg, Ludvig, f. i Bergen 3. Dec. 1684, d. som Prof. i Kbhvn 28. Jan. 1754. Fra sit 20. til sit 32. Aar gjorde H. en Del Rejser, navnlig til Holland, England og Frankrig, og blev stærkt paavirket af den Forstandsretning, som da havde veltalende Ordførere imellem Vesteuropas Lærde. Han kom derfor under sit følgende Liv som dsk Forf. til at øve en gavnlig Modvægt overfor den Følelsesretning, som med Pietismen var trængt ind fra Tyskland. I enkelte Ting kom H. og Pietisterne vistnok til at arbejde sammen. H.s Komedier og Brorsons Psalmer har hver paa sin Maade bidraget til at hævde Modersmaalet, der i den forrige Tid havde været tilsidesat for Latinen. Forf. til Peder Paars, Erasmus Montanus og Niels Klim kæmpede vældigt imod det Lærddomspedanteri, og det Aandstyranni, som i det 17. Aarh. havde raadet i den ortodokse dsk-norske Statsk.; Pietismen var fra første Færd en Indsigelse imod den ufrugtbare Lærddom. H. og Pietisterne fremhævede begge Livet i Modsætning til Læren. Men naar Pietisterne lagde Vægten paa det hjertelige Trosliv, saa var et moralsk Levned, hvad H. vilde virke for, enten han saa skrev sine satiriske Digtninger, sine historiske Værker, sine Tidsbetragtninger i Brevform (»Epistler« I—IV, 1748—50; V 1754, efter hans Død) eller ligefrem moralfilosofiske Bøger (»Moralske Tanker« 1744; »Moralske Fabler« 1751). Kronen paa Værket som Modersmaalets Ridder satte H., da han skænkede det Baroni, han havde tjent sig ved sin Pen, til den patriotiske Højskole i Sorø, hvor det danske Sprog ret skulde holdes i Ære. Vi kan takke H. for, at den Sans for det morsomme, der synes at høre til vort Folks medfødte Art, at det danske Lune er bleven holdt i Hævd af vore bedste Ordførere. Men paa samme Tid maa der ikke ties med, at ikke blot H.'s moraliserende Retning, men ogsaa hans Stræben efter at finde den gyldne Middelvej imellem Tro og Overtro eller mellem Tro og Viden har brudt Banen for den følgende Tids Rationalisme. Han var i lige Grad en Modstander af Ateismen og af Fornægtelsen af Underne. »Jeg gaar«, sagde han, »en Middelvej imellem Mähriske Brødre og Naturalister, imellem dem, der ganske forkaste Fornuften, og dem, der ofre for megen Røgelse paa dens Alter« (ɔ: imellem Pietister og Rationalister). Paa Moralens Omraade var han Talsmand for den saakaldte Middelvejsmoral. »Al Dyd«, siger han, »bestaar udi Mediocritet, og saa snart den gaar over dens Grænse, bliver den metamorfoseret til Last« (jvfr. Martensen, Ethik II, 87 f.). Det var fra 1730, at H., som hidtil især var bleven navnkundig som Komedieskriver, forfattede først »Danmarks Riges Historie« (1732—35) og derefter »Alm. Kirkehist. fra Krdms. første Beg. til Luthers Ref.« (1738—40); den jødiske Hist. udkom 1742. Han har søgt at sammenstøbe gejstlige og verdslige Historier, »dog saaledes, at de sidste anføres kun kortelig, og saa vidt de tjene til at oplyse de første«. Og som han har søgt at skrive »sammenhængende og behageligt«, saaledes har han beflittet sig paa at være upartisk. Han har, medens han skrev, haft en rom.-kat. Forf. liggende paa den ene Side af sit Skrivebord og Gottfr. Arnolds Kirke- og Kætterhist. paa den anden Side. Hans Kirkehist. er en Bog, som baade Lærd og Læg kan læse med Fornøjelse og med Udbytte; men ingen maa vente deri at finde Oplysning om det Inderlighedsliv, som rummedes i Munkelivets Mystik, eller om den Højhed, der udmærkede Førerne for det store Korstog; ingen maa deri søge en Redegørelse for, hvordan den oprindelige Kristentro er bleven forplantet fra Martyrernes Dage til Luther (R. Nielsen, Om H.'s Khist. og Teol., Kbhvn 1867; Chr. Møller, H.s Betydn. for dsk K.liv som komisk Digter, Kbhvn 1902). *L. S.*

Holen, Ole Olsen, Bonde, f. i Tingvold 25. Nov. 1801, fik 1830 ved Giftermaal Gaarden Holen i Nesset (Romsdal), hvor han døde 21. Febr. 1880. Han gik aldrig i Skole, lærte sig selv at skrive og regne og læste flittigt i Bibelen og hist. Bøger. Han blev tidlig vakt til kr. Liv, grublede meget over Mysterierne (Daniel og Aabenbaringen) og havde Særmeninger om Sakramenterne. Det vides ikke med Vished, om han har været under Paavirkning af Haugianerne. Som Lægprædikant optraadte han, men var ikke skikket hertil. Til Præsterne nærede han hele sit Liv Mistillid, og i de Aar efter 1843, der betegnedes ved den heftige Strid om Wexels's Omarbejdelse af Pontoppidans Forklaring — specielt dens Lære om Kristi Nedfart — skrev han en liden Bog »imod vor Tids Lærere«, der tillige indeholder stærke Anker mod Stortinget og Embedsmændene, der havde for gode Dage. Den Reform, han anbefalede, var, at Præster og andre Embedsmænd saavel som Stortingsmænd skulde vælges ved Lodkastning. *D. T.*

Holfeldt-Houen, Christopher, rom.-kat. Præst, f. i Arendal 20. Juli 1820, blev sendt udenlands for at uddannes til Handelsmand, opholdt sig i Frankrig, England og Riga med en kort Afbrydelse i Kristiania og Stockholm til 1846, da han paa en Forretningsrejse kom til Italien og tilbragte Vinteren 1846—47 i Rom. Her begyndte han at studere Teol. og Filos., gjorde Bekendtskab med de navnkundige engelske Konvertiter, de senere Kardinaler Newman og Manning, og blev reven med i den Bevægelse, der fandt Sted, da Pius IX blev Pave. 3. Juni 1847 blev han optagen i den rom.-kat. Kirke. 1849 begav han sig til et Dominikanerkloster ved Dijon til Høsten 1850, da han kom ind i den teol. Skole i Collegio Urbano, som han gennemgik til 1854. Han begav sig nu tilbage til Norge, blev anden Præst ved den rom.-kat. Kirke i Kristiania til 1857, da han flyttede til Bergen for at grundlægge en Menighed dér. Her var han alene til 1875, da St. Pauls Kirke var indviet, siden — til 1881 som Medarbejder under J. D. T. Stub. 1881 flyttedes han til Frederikshald, hvor han blev til 1883. 1884 traadte han ud af Tjenesten, opholdt sig 2 Aar i Firenze og fra Nytaar 1887 i Kristiania, hvor han døde 22. Nov. 1890. Han udgav i Bergen 1859—60 »Katholsk Intelligensblad« og siden forskellige Bøger, dels oversatte, dels originale, ligesom han greb enhver Anledning til at møde den protest. Kritik i Pressen. *D. T.*

Holland, Kongerige, havde 1899 5,084,976 Indbyggere, 1889 4,511,415. Efter Folketællingen i 1889 var der i H.: 2,743,837 Protestanter; 1,604,169 rom. Katoliker; 97,324 (nederl. og portug.) Jøder; udenfor relig. Samfund: 66,085. Af Protestanterne vare 83,929 Lutheranere (af disse 20,226 Gammel-Lutheranere); 53,572 Mennoniter, 14,889 Remonstranter. Hovedmassen er Reformerte; 370,268 tilhøre den ref. Frik. (se S. 128).

Ifølge den holl. Grundlov er der (Art. 167 i den reviderede Grundlov 1887) fuld Religionsfrihed i Landet. Alle K.samfund i Staten nyde samme Værn (Art. 168) og samme borgerl. Rettigheder (Art. 169). De K.samfund, der vare anerkendte af Staten 1815, faa (Art. 171), Lønninger, Pensioner og andre Indtægter af Staten. 1898 modtog den ref. K. o. 1,286,000 Gylden; Lutheranerne 53,000, Mennoniterne 19,000, Remonstranterne 22,000, de rom. Kat. 565,000, Gammelkat. (Jansenisterne) 12,000 og Jøderne 12,800.

1797 blev der grundet et nederl. Missionsselskab, der navnlig er bleven kendt ved Virksomheden paa Nordcelebes (I, 490). I den sidste Halvdel af 19. Aarh. er der dannet 16 andre Missionsforeninger, som især virke i H.'s Kolonier i Øst-Indien. 1898 arbejdede o. 120 Missionærer fra H., som oftest med deres Hustruer, ude paa Missionsmarken, understøttede af o. 300 indfødte Prædikanter. 1898 indkom der til Missionen i H. o. 360,000 Gylden. Ved Siden af den ydre Mission gaar den indre, der i H. virker i de sædvanlige Former og med de sædvanlige Foreninger for de forskl. Grene af Missionsarbejdet og ved udsendte Evangelister.

Den offentlige Statskole i H. er konfessionsløs (J. Larsen, Folkeskole og Konfession i Udlandet, Kbhvn 1884, 34 f.), men ved Siden af de konfessionsløse Statsskoler har der rejst sig en Mængde konfessionelle rom.-kat. og protest. Friskoler, der arbejde paa kirkl., konfessionel Grund, støttede af forskl. Foreninger for enkelte Egne eller for hele Landet. De protest. Friskoler betegnes som »Skolerne med Biblen«. —

Den nederl. ref. (hervormde) K. omfatter, foruden de nederl. ref. Menigheder, tillige 16 wallonske eller fr., 3 presbyterianske, engelske (Amsterdam og Middelburg-Vliessingen) og 1 skotsk (i Rotterdam, grundet 1643).

De nederl. ref. Menigheder, 1328 i Tallet med (i Aaret 1889) 2,194,649 Medlemmer, deles i 44 større Afdelinger (Klasser), der falde i 138 saak. »Ringe« eller mindre Afdelinger. De 44 Klasser danne 10 provinsielle Grupper, til hvilke 1 wallonsk Provins-Gruppe slutter sig. I Spidsen for alle ref. Menigheder staar en Synode, bestaaende af 19 Medlemmer (13 Præster og 6 Ældste), som vælges af Medlemmerne af Styrelserne for Provins-Grupperne, og disse sidste vælges af Klasse-Forsamlingerne, der danne Tyngdepunktet i Forfatningen. Klasserne, der omfatte lige mange Præster og Lægældste, samles 1 Gang aarlig til Drøftelse af de Forslag, der skulle forelægges Synoden. Den stedlige Menighed styres af et Menighedsraad, som i Reglen tæller 4 Gange saa mange Ældste og Diakoner som Præster.

Præsterne uddannes som oftest paa Universiteterne, men den nye Universitetslov af 1877 har berøvet de af Staten ansatte teol. Professorer det konfessionelle Præg; til Gengæld har Synoden ansat 2 af den udvalgte »kirkelige« Professorer (i Dogmatik og prakt. Teol.) ved hvert af de 3 gamle Universiteter (Leiden, Utrecht og Groningen). Efter en Bestemmelse af Synoden for 1899 kunne vordende Præster ikke, som i den nærmest foregaaende Tid, ogsaa studere Teologi ved Byen Amsterdams Universitet, men de kunne dér modtage den propædeutiske Forberedelse. —

Frikirken (S. 128), der 1870 har faaet Korporationsrettigheder, har ogsaa en Synode paa 40 Medlemmer (20 Præster og 20 Ældste), som samles hvert andet Aar. Dens Præster uddannes paa en Præsteskole i Kampen. Den omsluttede 1889 ialt 388 Menigheder. 1892 sluttede sig til den gl. Frik. de saakaldte doleerende, der navnlig efter 1886, under Dr. Kuypers (se d. Art.) Ledelse, vare udtraadte af den ref. K. og havde deres Midtpunkt i det 1880 dannede »frie Universitet« i Amsterdam. Den forenede Frik. kaldte sig »de ref. (gereformeerde) Kirker i Nederlandene«. Da Foreningen (1892) fandt Sted, havde de forenede Kirker ialt 684 Menigheder med 491 Præster; nogle Steder findes trods Foreningen to sideordnede Menigheder, én for den ældre, én for den yngre Separation.

Den rom.-kat. K. har efter Genoprettelsen af den hierarkiske Ordning (1853) dannet 5 Stifter: Ærkestiftet Utrecht med Bispedømmerne Haarlem, Herzogenbusch, Breda og Roermond, og i den sidste Halvdel af 19. Aarh. har Romerk. ogsaa i H. drevet en energisk Propaganda. Nu er der 1014 rom.-kat. Menigheder med 2310 Præster, og der er siden 1853 bygget o. 500 nye rom.-kat. Kirker.

Ved Siden af de rom.-kat. Menigheder staar et gammelkat. Kirkesamfund, der stammer fra Jansenismens Dage. Gammelkat. i H. have en Ærkebiskop i Utrecht og Biskopper i Haarlem og Deventer. Det var Biskop Heykamp af Deventer, der 1873 gav de tyske Gammelkat.'s Biskop, Reinkens, den kat. Bispevielse.

Om Mennoniterne og Remonstranterne, se de paagældende Artikler. (A. Köhler, Die niederl. ref. K., Erl. 1856; J. Gloël, H.'s kirchl. Leben, Wittenb. 1885).

Holland, Henry Scott, eng. Præst, f. i Underdown i Herefordshire 26. Jan. 1847, gik i Skole i Eton, studerede i Oxford, blev præsteviet 1870. 1880—81 og 1894—96 var han Universitetsprædikant, 1882—84 Kannik i Truro; 1883 blev han exam. Kapellan hos Biskoppen af Truro, 1884 Kannik i St. Paul, 1886 Precentor ved St. Paul. Han har taget megen Del i den kr. sociale Bevægelse i England og er en af Lederne af »The Christian Social Union«. S.-H. har ogsaa udgivet flere Prædikensamlinger *(God's City and the Coming of the Kingdom; Pleas and Claims for Christ; Creed and Character; On Behalf of Relief; Christ or Ecclesiastes; Good Friday; Logic and Life)* og nogle af den kr. sociale Forenings Skrifter (t. E. Samlingen *A Lent in London*, 1895).

Hollaz, David, luth. Dogmatiker f. 1648 i Wülkow i Pommern. Trods trange Kaar lykkedes det den begavede Dreng at erhverve sig

en grundig Fordannelse, saa at han i Wittenberg kunde begynde og fuldende sit teol. Studium. 1670 blev han Præst i Pützerlin ved Stargard, 1683 Konrektor i Stargard, 1684 Rektor for Lyceet i Colberg og Præst, endelig 1692 Præst i Jakobshagen, hvor han døde 1713. H. er den sidste af de gamle luth. Dogmatikere. Hans Dogmatik *Examen theologicum acroamaticum* udkom første Gang Rostock og Leipzig 1707 og oplevede adskillige Oplag (8. Oplag 1763 udg. af R. Teller). Standpunkt og Metode er ganske de sædvanlige ortodokse; Inspirationslæren fastholdes i sine yderste Konsekvenser. Men Aanden er dog mildere. H. nøjes ikke med at slaa Læren fast med Skriftens *dicta probantia,* han fremhæver ogsaa de enkelte Lærestykkers praktiske Betydning, ja glider helt over i det opbyggelige i de *suspiria,* han tilføjer efter de større Afsnit. Forskellen mellem en Calovius og H. ses bedst, naar man sammenligner deres Forhold til de med dem samtidige, afvigende Retninger. Medens Calovius overalt til det yderste og paa det heftigste bekæmper Synkretismen, nævner H. end ikke Pietismen, der dog den Gang var i fuld Udvikling. Hvor han bekæmper det mystiske, tager han vel nok — men stiltiende — ogsaa Sigte paa Pietismen. Men han har heller intet Steds af Hensyn til denne foretaget nogen Ændring i de enkelte nedarvede Lærdomme; paa enkelte Punkter, som i Læren om *ordo salutis* har han endog yderligere udviklet det ortodokse Skema, særlig ved sin Behandling af *illuminatio.* Ikke at forveksle med ham er hans Sønnesøn af samme Navn, Forfatter til adskillige Opbyggelsesskrifter, d. 1771. *J. P. B.*

Holm. 1) **Carl Johan H.,** finsk Præst og Forf., f. 1781 i Helsingfors i Finland, Student 1800, fil. mag. 1805, præsteviet 1806 og ekstraordinær Batallionspræst ved Savolaks Jægerregiment; fulgte sit Regiment under Krigen i Finland 1808—09 og var med i de fleste Træfninger, hvori dette deltog; blev Batallionspræst ved det svenske Helsingeregiment 1810, Spr. i Själevad i Sverig 1824, Provst 1837, Rigsdagsmand 1834—35 og 1850—51, døde i Själevad 27. Nov. 1867. Har udgivet »Anteckningar öfver fälttågen mot Ryssland 1808—09«, »Kristendomsförhör med skriftebarn« (1819), »Katekesförklaring« (1838), »Lärobok i landthushållningen för Ångermanlands allmoge« (1833) og »Förslag til representationsförandring och en enklare behandling af riksdagsgöromålen« (1837). *A. N.* — 2) **Jacob H.,** dsk Biskop, født i Viborg 1543, studerede i Wittenberg og skal dér have taget Magistergraden. Efter Hjemkomsten til Danmark var han først Rektor i Viborg, siden Spr. ved Domkirken dér. 1587 blev han Biskop i Aalborg. D. 29. Maj 1609. *Fr. N.* — 3) **Nils Johannes H.,** blev født 3. Marts 1778 i Sønder-Farup ved Ribe, henlevede sine Barndomsaar paa Øen Sylt, flyttede derfra til Neuwied, hvor han uddannede sig først som Handskemager og senere som Lakerer, og hvor han lod sig optage som Medlem af Brødremenigheden. Fra denne blev han dog udstødt efter nogen Tids Forløb, smittet som han var bleven af den frivole Tone, der havde trængt sig ind under Krigen. Efter at han omkring 1806 havde bosat sig i Christiansfeld, hvor han kom i Arbejde hos en Lakerer, blev han atter optaget i Brødremenigheden, virkede derpaa som Lærer paa et Par Steder i Slesvig i en Række af Aar, indtil han 1816 blev betroet Stillingen som Lærer ved Brødremenighedens Gutteskole i Fulneck i England, efter at have underkastet sig Eksamination af Superintendent Adler. Fra 1820 til 1834 virkede han som Forstander for Brødresocietetet i Kristiania, hvor han navnlig ved sit Missionsblad ikke lidet bidrog til en begyndende Udjævning af Kløften mellem Herrnhuterne og Haugianerne. Under Opholdet i Norges Hovedstad udgav han desuden blandt flere mindre og større Skrifter, en Samling af Psalmer og aandelige Sange, betitlet »Harpen«, der indeholder dels Bearbejdelser, dels originale gudelige Kvad. Blandt disse bør særlig nævnes den populære Psalme »Hvor salig er den lille Flok«, der længst vil bevare Mindet om ham baade i Danmark og i Norge. N. J. H. skildres af Pastor W. A. Wexels som »en Mand med et opvakt Hoved, adskillige Kundskaber og varm Følelse for Guds Riges Anliggende«. Han led altid under et svagt Helbred som Følge af, at hans Fader paa uvittig Maade havde overanstrengt ham i hans Barndom. I Kristiania levede han i yderst beskedne Kaar, idet han, efter hvad gamle Folk har fortalt nærværende Forf., for den væsentligste Del var henvist til at skaffe sig Livsophold ved at fabrikere Lak. Efter at H. var bleven tilbagekaldt fra Kristiania, virkede han som dansk Eftermiddagspræst i Christiansfeld, paa samme Tid som han udstrakte sin Virksomhed over hele Nordslesvig. Efter længere Tids Svagelighed døde han 25. Maj 1845. *A. C. B.* — 4) **Olaf Andreas H.,** Præst, f. i Bergen 26. Juli 1845, Student 1866 fra Molde Skole, cand. theol. 1872. Han blev 1878 Spr. til Tyrfjorden og 1884 resid. Kap. til Rakkestad, hvorfra han 1896 forflyttedes til Hurum som Spr. Efter at han i forskellige Blade og Tidsskrifter havde leveret et temmelig betydeligt Antal Artikler, væsentlig af æstetisk og tildels politisk Indhold, hvori meget frisindede Anskuelser kommer for Dagen, har han i det sidste Decennium for det meste arbejdet i kirkelig Retning. Det har været hans Opgave, at bringe Menigheden til Forstaaelse af Begrebet »personlig Krdm.« og at hjælpe den til at se de bibelske Skrifter i historisk Lys. Hans Virksomhed maatte her i mange Stykker blive nedbrydende og komme i Strid med foregaaende Tiders Opfatning, men flere af hans Bøger røber under den lette Form dyb Tænkning og megen Læsning. *D. T.* — 5) **Peder H.,** teol. Prof., f. paa Gaarden Moum ved Frederiksstad 6. Juni 1706, studerede i Kbhvn, hvor han blev knyttet til Familien Hielmstierne. 1732 blev han Magister, og derpaa holdt han teol. og filos. Forelæsninger. 1735 blev han Provst paa Kommunitetet, 1738 Prof. ekstr. i Teol. og Filos. og 1746 Prof. ord. i Teol. Han døde 4. Juni 1777. P. H. var i høj Grad ortodoks, og hans kedelige og tørre Forelæsninger havde ingen Tillokkelse. »Man skal høre mans *Collegia,* saa kunde man nok selv hjælpe dem til *Stipendia*«, skal han have sagt. Han modsatte sig Balles Kreation til *Dr. theol.* 1774, fordi Balle havde fornærmet ham uden at ville give ham Oprejsning, hvorfor Balle efter H.'s Mening »levede i vitterlig Synd«. *Fr. N.* — 6) **Petrus H.,** f. i Ul-

länger i Ångermanland 1. Juli 1634, Student i Greifswald 1651, tog senere filos. Eksamen i Upsala, men erhvervede sig aldrig Magistergraden, studerede ved udenlandske Universiteter, bl. a. i Jena, hvor han 1664 udgav et Skrift om den muhammedanske Religion, blev s. A. Docent i Upsala og kort efter Adjunkt. Ved Lunds Universitets Oprettelse blev H. kaldet til at være dets første Professor i østerlandske Sprog; i Aarene 1671—74 var han tillige ekstraordinær Prof. i det teol. Fakultet og fra 1674 ordinær teol. Prof. Da de danske nærmede sig 1676, forlod H. Skaane og blev s. A. ekstraord. Prof. ved Upsalas teol. Fakultet og 1679 ordinær Prof. sammesteds; døde 1688. *O. A.* — 7) **Samuel H.** (Carlsson), Henrik Schartaus »Orest i Christo« (som P. G. Ahnfelt betegnende kalder ham), f. 16. Marts 1743 i Malmø, hvor Faderen var Rector scholæ, Præst 1768, Spr. 1773 i Norra Svalöfs Pastorat, som han tiltraadte 1775, fik Provstetitel 1803. I sine første Præsteaar var han en i Selskabslivet skattet Verdensmand. I Anledning af et Spøgeri, hvorved han vilde skræmme en gammel from Pastorsadjunkt ved Navn Kåre, ytrede denne: »Mørkets Børn øve Mørkets Gerninger«. Fra den Stund var det forbi med hans aandelige Søvn. Gennem en dyb Omvendelse — først efter 2 à 3 Aar, siger han, kunde han gribe Naadens Forjættelser — blev han en af disse med Sjælesorgens Naadegave særlig udrustede Præster, hvis Gerning lever i Velsignelse paa en ganske enestaaende Maade. Fra Paasketiden 1785 var det, at H. ifølge Schartaus Forsikring for Alvor begyndte at anvende i sin Herres Tjeneste de store Naadegaver, som vare ham givne. 1788 sluttedes det aldrig forstyrrede Venskab mellem disse to Mænd. Ligesom Schartau var ogsaa H. en Tid bleven besværet af det herrnhutiske »Krdmsmørke«, som paa den Tid af mange opfattedes som »fuldt Lys«, men blev siden en af dets Modstandere, samtidig med at han bekender, at han stedse havde »sine aandelige Øjne fæstede paa Jesus den korsfæstede, som er vorden Herrens Krist«, og at han »i Aanden laa ved Frelserens saarede Fødder med Bønner om Faderens Forklaring gennem Aanden«. H. blev tillige med Dr. theol. C. Kullberg i V. Karup en Raadgiver for mange kr. sindede Mennesker i Göteborg, som udtraadte af Brødremenigheden. Ligesom Schartau en Mester i kateketisk Metode var han i sine Prædikener langt mindre skematiserende end denne. Schartaus direkte Anvendelse af Bindenøglen i Skriftemaal brugte han ikke. H. døde paa et Besøg hos en Svoger i Knästorps Præstegaard ved Lund 4. Aug. 1808. Han, der, som han siger, »icke blifvit af Herren framdragen i känslovägen«, fik dog Lov til at »inter jubila mori«. Efter hans Død er udgivne: »Bref till en andeligen bekymrad menniska«, trykt 1845 efter Forf.s Manuskript (anvendtes længe i Lund ved Undervisningen af Præstekandidater som Mønster for Sjælesorg), og blandt Tillæggene til Schartaus Undervisning i Kristendomskundskab for Børn: »Prosten Sam. Holms kännetecken på säkre, uppväckte och omvände syndare« (Biografi af C. W. Skarstedt i Bidrag til Lunds Stifts Herdaminne, udg. af et Selskab, Lund, 1846). *O. A.*

Holmboe, Christopher Andreas, Prof., f. i Vang (Valders) 19. Marts 1796, blev Student 1814 og teol. Kandidat med Udmærkelse 1818. Han havde allerede som Student lagt sig efter de østerlandske Sprog, blev 1819 Alumnus ved det filologiske Seminarium og Amanuensis, senere Sekretær ved Universitetsbiblioteket. Han studerede 1821—22 i Paris og blev ved Hjemkomsten 1822 Lektor og 1825 Prof. i østerl. Sprog. Fra 1830 var han Medbestyrer af Universitetets Møntsamling og har som saadan udgivet Værker, der har blivende Værd. Han fejrede 1872 sit 50 Aars Jubilæum, tog Afsked 10. Juni 1876 og døde 2. April 1882. H. var en lærd og meget flittig Mand, og han havde Fortjeneste ved at indføre begyndende Videnskabsdyrkere i den sammenlignende Sprogvidenskab. Han skrev en Mængde større og mindre Afhandlinger af lingvistisk og arkæologisk Indhold, der uden at frembære nævneværdige Resultater indeholder adskillige tvivlsomme Hypoteser. Ved sine populære Arbejder (Bibelsk Geografi 1828, do. Realordbog 1868) har han indlagt sig Fortjeneste af Menigheden og ikke mindre ved sin Deltagelse i Arbejdet paa den nye Bibeloversættelse. Han var den eneste af Revisionskomitéens Medlemmer, der deltog i Arbejdet den hele Tid 1842—69. Han blev Æresdoktor i Upsala 1857 og var Medlem af mange lærde Selskaber. *D. T.*

Holme Kloster *(Insula Dei* o: Guds Ø) i Salling Herred, 10 Km. N.Ø. for Faaborg, Cistercienserkloster af Citêaux-Linien, grundlagdes o. 1172 for Munke fra Herresvad Kloster i Skaane. Stifteren er ukendt. Det var oprindelig bygget paa en Holm i Nørresø, men brændte 1243 og blev derefter flyttet bort fra Søen og opført paa en fastere Grund 1247, men beholdt sit gamle Navn. Under Rigets Opløsning efter Erik Menveds Død beskyttedes det af Hertugen af Sønderjylland, der ligesom Grev Gert nævnes blandt dets Velgørere. Klostret, hvis Hist. er lidet kendt, havde et stort Jordegods, som udgjorde et eget Birk. 1538, førend Munkene endnu havde forladt Klostret, blev det inddraget under Kronen. 1568 blev det solgt til H. Rantzau til Bredenburg, og deraf oprettedes Stamhuset Rantzausholm. Da det 1661 var faldet tilbage til Kronen, blev det bortbyttet til Manderup Brahes Enke, Fru Birgitte Trolle, som 1672 af det og flere andre Godser oprettede Baroniet Brahetrolleborg for en Linie af Slægten Trolle. Efter at denne var uddød, blev Baroniet 1722 forlenet til Grev Chr. D. Reventlow, hvis Slægt endnu besidder det. Klosterkirken, der var indviet til St. Nikolaj, har siden Midten af det 16. Aarh. været Sognekirke for Brahetrolleborg Sogn. Den skal i sin Tid have været en af vore smukkeste Klosterkirker, men staar nu som et sørgeligt Vidnesbyrd om, hvorledes en monumental Bygning er bleven mishandlet ved smagløse Omdannelser. Levninger af Klosterbygningen findes endnu i Herresædets vestre og søndre Fløj (Daugaard, Klosterhistorie 314 f.; Rasmussen Søkilde, Minder om Brahetrolleborg og Omegn; Aarb. for nord. Oldkyndighed 1887, 73 f.). *S. M. G.*

Holofernes, den i Judits Bog (2, 4 f. osv.) omtalte fjendtlige Feltherre, der myrdedes af Judit foran Betulia (Betylua). At Kongen, i hvis

Tjeneste han stod, kaldes Nebukadnesar, er naturligvis en stærk Anakronisme, men H.'s Person svæver ikke derfor i Luften. De nyere Historikere henføre H.s Navn og Baggrunden i Judits Bog til Perserkongen Artaxerxes III.s Tid (358—38 f. Kr.), da en persisk Hær under Anførsel af Orofernes eller Olofernes, Broder til Statholderen af Kappadokien, tugtede Jøderne, der sammen med Fønikerne havde forsøgt et Oprør. Navnet forekommer ogsaa senere om en kappadokisk Fyrste. Formen »H.« er fra Vulgata, i LXX er Navnet »Olofernes«, medens Mønter og Indskrifter have »Orofernes«. *L. G.*

Holon. 1. Præstestad i Juda (Josva 15, 51. 21, 15), vel det samme som Hilen i 1 Krøn. 6, 43 [58]. Maa søges i Bjergegnene vestlig for Hebron, er muligvis Ruinerne 'Arak-hâlâ i Nærheden af Eleutheropolis. — 2. By i Moab (Jer. 48, 21). *L. G.*

Holst. 1) **Christian H.**, Præst, f. i Røkens Præstegaard 14. April 1743, dimitteret af Faderen, Spr. Poul Holst, 1760, fik Attestats 1766, blev 19. Novbr. 1772 sin Fader adjungeret med Succession. Efter Faderens Død 1775 tiltraadte han Kaldet, blev 1822 Provst i Drammens Provsti og holdt samme Aar Jubilæum. Da han 13. Nov. 1824 døde, havde hans Fader og han indehaft Røkens Præstekald i 99 Aar. Han fik af Kongen Medaljen for Borgerdaad og var bekendt som en udmærket dygtig, kraftfuld og værdig Præst. En liden Bog, han 1799 udgav, bærer den besynderlige Titel: »Lys i Mørket om den bekjendte Hexeproces paa Modum«. Den har imidlertid intet med Hekseri at bestille, men handler kun om en vidtløftig Aastedsag, hvori H. var beskikket til Dommer. Som Sagnfigur (»Helt til at mane Fanden«) vil han leve ved Asbjørnsens Eventyr. *D. T.* — 2) **Peter Nikolaj H.**, Præst, blev født i Kbhvn 1699. Hans Fader var Grynmaaler ved Proviantgaarden og en velstaaende Mand; efter hans Død indgik Moderen (1718) Ægteskab med Professor Hans Gram, men døde faa Maaneder efter Brylluppet. 1717 blev han Student fra Frederiksborg; 1723 teol. Kand. Han var altid tungsindig og led af stærke religiøse Anfægtelser. 1730 skaffede Gram ham Kapellaniet ved Trinitatis Kirke i Kbhvn. Aaret efter kom Zinzendorf til Kbhvn og fremkaldte stærkt Røre i pietistisk-herrnhutisk Retning. H. var en af de Præster, der blev revet stærkest med i Bevægelsen; han var tillige meget paavirket af Vaisenhuspræsten Ewald (I, 830); ligesom denne saa han i den brugelige Form af Skriftemaalet en Vederstyggelighed og prædikede derimod i de stærkeste Udtryk; hans Samvittighed forbød ham at fungere ved denne kirkelige Handling. Regeringen tog i Begyndelsen meget mildt paa ham og tillod, at der maatte ansættes en Kap. hos ham, som kunde sidde i Skriftestolen for ham. Men Uroen i hans Indre stilledes ikke derved; han lod sig føre videre og videre ud i vilde sekteriske Meninger med Had til Statskirken og dens Sakramentforvaltning. 1734 stilledes han for Provsteret, der dømte ham fra Kald og Kjole, for at han derefter skulde overleveres til verdslig Øvrighed. Kongen forandrede den sidste Del af Dommen til Landsforvisning. Han drog til Tyskland, hvor han mest opholdt sig i Büdingen, et Arnested for hin Tids Separatisme. Aarene bragte lidt efter lidt Ro over ham, og han kom selv til den Erkendelse, at han vel havde handlet i Nidkærhed, men ikke med Forstand. Han fik 1748 Lov til at vende tilbage til Fædrelandet og bosatte sig i Ribe, hvor han i al Stilhed holdt Skole og døde 1774. — Naar Pseudonymen Theodorus 1884 som »et Jubilæumsskrift« (150 Aar efter H.s Domfældelse) udgav en Monografi over ham og kaldte ham »det 18. Aarh.s S. Kierkegaard«, ligger der en stor Overdrivelse og Misvisning i denne Sammenstilling; thi der var meget lidt originalt hos H., og han stod ingenlunde som den enkelte. Hans Sandhedskærlighed og Mod til at ofre sin Stilling og Velfærd for sin Overbevisning maa roses hos ham. *A. J.*

Holste, Lucas, se Holstenius.

Holstein, Frederik Adolf, Lensgreve, blev født 18. Okt. 1784 paa et af Faderens, Grev Heinrich H.s holstenske Godser. Allerede i sit 12. Aar blev han ved Faderens Død Besidder af Grevskabet Holsteinborg. Han studerede i Kiel og Göttingen; kom 1807 til Kbhvns Universitet, hvor han Aaret efter underkastede sig juridisk Eksamen. Stærkt optaget af det 18. Aarh.s filantropiske Idéer begyndte han nu paa sit Gods en stor og frugtbar Virksomhed. Alt, hvad der hørte til Menneskevel, Almuens Oplysning og Frigørelse for trykkende Baand, søgte han at fremme; men hvad der især forundrede Samtiden, var Grevens Religiøsitet og kirkelige Virksomhed. Ved at udøve Kaldsret søgte han at faa troende, »opvakte« Præster paa Grevskabet; men af Partivæsen var han en Modstander. Han yndede ikke de store, gudelige Forsamlinger, hvor stærkt han end vilde hævde deres Lovlighed. For Missionen fik han 1827 oprettet en Hjælpeforening paa Godset; og ved Pastor B. F. Rønnes Død 1833 blev han det danske Missionsselskabs Præsident. Han foranstaltede fra 1834 Udgivelsen af »Dansk Missionsblad«, hvori han selv skrev flere Artikler. Der var næppe nogen Gren af det, der nu nævnes Indre Mission, som Grev H. ikke ivrede for; her skal kun nævnes Anstalten »Holsteinsminde«, som har været et godt og frelsende Hjem for mere end 1000 Børn i de forløbne Aar, og som med Rette bærer Navn efter denne sin første Stifter. Han døde 21. Maj 1836, kun 51 Aar gammel. I sin ædle Hustru Vilhelmine Julie, født Komtesse Reventlow (d. 1868 i 81. Aar) havde han i al sin Gerning en forstaaende Medhjælp. »En troere Missionsveninde end hende har Danmark næppe haft«, skrev Dr. Kalkar efter hendes Død (Biografi af J. A. L. Holm, 1844). *A. J.*

Holsten, Karl Christian Johann, tysk Teolog, f. i Güstrow i Mecklenburg 31. Marts 1825, studerede i Leipzig, Berlin og Rostock, blev 1852 Lærer ved Rostocks Gymnasium, 1870 Prof. extr. og 1871 Prof. ord. i Bern, 1876 Prof. i Heidelberg. D. 1897. Bl. hans Skrifter maa mærkes: »Zum Evang. des Paulus und des Petrus« (1868), der bragte de liberale »Reformere« i Schweiz til at indkalde ham som teol. Prof.; »Das Evang. des Paulus« (I—II, 1880 og 98); »Ueber Ursprung und Wesen der Religion« (1886, i »Protest. K.zeit« Nr. 31—32 og Særtryk) og Prorektoratstalen: »Ist die Theol. Wissenschaft?« (Heidelb. 1887).

Holstenius, Lucas, Konvertit, f. i Hamburg 1596, studerede først Medicin i Leiden, derpaa Filologi under Heinsius, Vossius og Peter Scriver, i nært Forhold til Hugo Grotius. Fra Holland kom han til England og Frankrig. I Paris blev han Bibliotekar hos Parlamentspræsidenten, Henri des Mesmes, og gik over til Romerk. Kort efter kaldte Kard. Barberini ham fra Paris til Rom og gjorde ham til sin Sekretær. Urban VIII udnævnte H. til apostolsk Protonotar og Kannik ved Peterskirken, Innocents X gjorde ham til Bibliotekar ved det vatik. Bibliotek; under Alexander VII blev han Konsultor ved Index-Kongregationen. Han var virksom ved Landgrev Frederik af Hessen-Darmstadts Overgang til Romerk. (1637), ligesaa ved Dronning Kristinas (i Innsbruck 1655). Han døde 2. Febr. 1661. H. har forfattet en Mængde Skrifter og lærde Afhandlinger og navnlig gjort sig fortjent ved Udg. af Munke-Regelerne *(Codex Regularum monast. et canonic.* I—III, Rom 1662; I—VI, Augsb. 1759 i udvidet Skikkelse), ved Forarbejder til en Udg. af *Liber pontificalis* (benyttede af Schelstrate og andre) og af *Liber diurnus Rom. Pontif.*, som han opdagede Manuskriptet til i Cistercienserbibl. ved S. Croce in Gerusalemme i Rom. En Samling af hans Breve, som J. F. Boissonade udgav (Paris 1817), indeholder Bidrag til det 17. Aarh.s literære Historie (Räss, Convertiten V, 186 f.).

Holtzmann. 1) **Karl Julius H.,** badensisk Prælat, f. i Karlsruhe 1804, var 1847—61 »Stadtpfarrer« og Lærer ved Præsteseminariet i Heidelberg, derpaa Prælat i Karlsruhe og Medlem af det evang. Overkirkeraad; død i Karlsruhe 1877. Han tog ivrig Del i Arbejdet for den badenske K.forfatning. — 2) **Heinrich Julius H.,** tysk Teolog, Søn af ovenfor nævnte, f. i Karlsruhe 17. Maj 1832, studerede i Heidelberg og Berlin, var 1854—57 Præst i Baden, blev 1858 Privatdocent i Heidelberg, 1861 ekstraord. Prof., 1865 ord. Prof. dér og 1874 Prof. i Strassburg. Bl. hans Skr. maa mærkes: »Kanon u. Tradition« (1859); »Kritik der Epheser- und Kolosserbriefe« (1872); »Die Pastoralbriefe« (1880); »Hist. krit. Einleitung in das N. T.« (1885); »Die Synoptiker« (1901). Han har fortsat og afsluttet Bunsens »Bibelwerk«, udgav sammen med Zöpffel »Lexikon f. Theol. und K.«, og sammen med sin Svigerfader, G. Weber, »Gesch. des Volks Israels und die Entstehung des Chrthums« (I—II, 1867). H., der var et ivrigt Medlem af den liberale »Protestantforening« (se d. Art.), har ogsaa udgivet de sidste Bind af den anden Udg. af R. Rothes »Ethik«.

Homberger-Kirkeordning, se Homberger-Synoden.

Homberger-Renitenter kaldes nogle hessiske Menigheder, som efter at Hessen-Kassel 1866 var bleven preussisk, af konfessionelle Hensyn dannede luth. Frimenigheder. H.-R.ne, der lededes af Metropoliten Hofmann, ere 1889 traadt i K.- og Nadverfællesskab med Gammel-Lutheranerne i Breslau (S. 166).

Homberger-Synoden blev i Landgrev Filip af Hessens Nærværelse aabnet 21. Okt. 1526 af Kansleren Joh. Feige. Frans Lambert fra Avignon havde til Drøftelse af Mellemværendet mellem den gl. og den nye Krdmsopfattelse fremsat 158 *Paradoxa* eller Sætninger (H. v. der Hardt, Hist. lit. Ref. Frkfurt 1717 V, 98), som han begrundede ud af den hl. Skrift i en lang Tale. Derpaa fik Adam Krafft fra Fulda Ordet for at oversætte og yderligere støtte Lamberts Sætninger, og efter ham talte Fransiskanerguardianen Nikolaj Ferber fra Marburg imod dem. 22. Okt. endte Synoden, da kun Ferber meldte sig med Modsigelse. Men 23. Okt., altsaa efter Synodens Slutn., optraadte Joh. Sperber fra Waldau ved Kassel med et Forsvar for Paakaldelsen af Maria. Han blev dog snart bragt til Tavshed. —

H.-S. udstedte den saakaldte Homberger-Kirkeordning (Richter, Die evang. K.ord. des 16. Jahrh.'s, Weimar, 1856, I, 56 f.), der indeholdt Udkast til en mærkelig demokratisk Forfatning for K. *(Reformatio ecclesiarum Hassiæ),* som dog efter Luthers Raad end ikke blev trykt, fordi Luther fandt det for dristigt at prøve paa at føre »en Hob Love med saa mægtige Ord« ud i Livet, uden at Jordbunden for dem var ganske anderledes forberedt (de Wette, Luthers Briefe VI, 80 f.; Tekstforbedringer hos Enders, Luthers Briefwechsel VI, 9). Hovedkilden til den hombergske K.ordn. var Luthers »Deutsche Messe« og Udtalelserne dér om »en tredje Form« for Gudstjenesten; andre Kilder vare de böhmiske Brødres Ordninger og maaske ogsaa Ordninger i Strassburg og Metz (K. Rieker, Die rechtl. Stellung der evang. K. Deutschlands in ihrer geschichtl. Entw. bis zur Gegenwart, Leipz. 1893, 75 f.; I. Friedrich, Luther und die K.verf. der Ref. eccles. Hassiæ von 1526, Darmstadt 1894).

Homburg, Ernst Christoph, f. i Mihla ved Eisenach 1605, levede som Aktuar og Retskonsulent i Naumburg, hvor han døde 2. Juni 1681. Han var, under Navnet »den kyske«, Medlem af det saakaldte frugtbringende Selskab. H. skrev 2 Bd. »geistl. Lieder« (1659), blandt hvilke den bedst kendte vel er den af Fr. Rostgaard paa Dsk oversatte: »Jesus er mit Liv i Live« (Psbog for K. og Hjem Nr. 212).

Homiletik. Ved H., som er en af den praktiske Teol.s Discipliner, forstaas Læren om Guds Ords Forkyndelse i Menighedens Forsamling ved dem, som ere beskikkede til Præstegerningen. I Krdm. er Ordet det eneste direkte Middel, hvorved Mennesker kunne vindes for Guds Rige. »Uden Ordet due Ceremonierne ikke, ja, de gøre kun Skade« (Luther). Derfor skal H. vejlede Præsterne med Hensyn til deres Opgave som Ordets Tjenere og give dem Anvisning til den bedst mulige Løsning af denne Opgave.

Navnet kommer af *ὁμιλία,* Samværen, Omgang og den deraf følgende fortrolige Samtale (f. E. Lk. 24, 14—15, Ap. G. 20, 11). I Oldkirken betegnede Homili den praktiske Slutningsformaning, som ved de troendes Sammenkomster knyttedes til og afsluttede den Samtale, der fulgte efter Oplæsningen af et Skriftstykke. I Tidens Løb blev denne Formaning til en udarbejdet Tale, der holdtes af dem, som stod i Embedet. Derved kom *ὁμιλία,* Menighedsprædikenen til at danne en Modsætning til *κήρυγμα,* Missionsprædikenen. — Man har søgt at indføre andre Navne. Sickel har udgivet et »Grundriss der Halieutik« (Mk. 1, 17);

men Kunsten at fange Mennesker peger dog paa det anførte Sted nærmest hen paa Kirkens Grundlæggelsestid. Stier foreslaar »Keryktik«; men ved κήρυγμα maa der særlig tænkes paa Forkyndelsen for Hedningene. Endelig er Christlieb mest tilbøjelig til at bruge »Martyretik«; men et Vidnesbyrd kan jo aflægges af ethvert troende Menneske. Ved disse Navne savner man dette specielle, at der skal handles om en Tale for Menigheden ved et af dens Organer. Selvfølgelig maatte Missionsprædikenen være det første, da Menigheden skulde grundes (Mk. 1, 38; Lk. 4, 43; Mt. 28, 19); men for denne Art af Forkyndelse lader der sig næppe give nogen Teori. Denne Prædiken, som begynder paa bar Bund og bringer Bud om noget helt nyt, maa imidlertid efterfølges af Menighedsprædikenen (Hebr. 10, 24—25; Kol. 3, 16). Selv om der i denne sidste maa findes et missionerende Moment, da der jo stundum tales til uomvendte Mennesker, faar den dog sin ejendommelige Karakter, ved at den henvender sig til en Menighed ɔ: saadanne, i hvis Liv Daaben er en Forudsætning. Og Menighedsprædikenen staar ikke som noget løsrevet for sig selv, men den er et Led af et større Hele. Derfor gaar H.n for saa vidt Side om Side med Liturgiken, som den er Teorien om Hovedstykket i den evang. Kultus.

Enhver Praksis, som er almindelig anerkendt, maa jo have sin Teori. Og nu er ganske vist en Prædiken noget mere og andet end en Tale; den er en Forkyndelse, der indeholder en Bekendelse og et Vidnesbyrd. Men da den ikke desto mindre er en Tale, som holdes af Mennesker, der have udarbejdet Prædikenen, har den en menneskelig Side. Derfor kan der gives Anvisninger og Regler, som maa indøves og følges, for at den kan blive saa fuldkommen som mulig. I den hl. Skrift findes der ingen direkte Anvisning til Udarbejdelsen af Kultusprædikenen; og i de særlige Naadegavers Tid var dette heller ikke fornødent. Men senere blev det anderledes. Herrens og Apostlenes Taler, af hvilke mange tilmed kun ere gengivne for os i de store Hovedtræk, kunne jo ikke efterlignes eller efterdannes. Derfor trænger den, der skal gaa ind til Forkyndelsens Gerning, til Vejledning og Belæring.

Ganske vist har man villet anvende Jesu Løfte i Mtt. 10, 19 som et Argument for, at en Prædiketeori var unyttig og forkastelig, men hvor meget vi end stole og bør stole paa Guds Aands Bistand, er der dog aldrig sagt, at vi faa den Hellig-Aand til Erstatning for de Midler, som vi selv ere i Stand til at bruge. Det maa heller ikke overses, at der ikke i de nævnte Ord er givet en alm. Forjættelse. Ikke blot er det Apostle, til hvem Ordene henvendes, men Jesus taler desuden med særligt Henblik paa det Forsvar, disse skulde føre, naar de stod som anklagede (Lk. 12, 11). Og endelig forbyder Herren naturligvis ikke sine Disciple at forberede sig paa deres Forsvar, saa godt de formaa; han forbyder dem derimod at gøre sig unyttige Bekymringer. — For at paavise H.ns Forkastelighed, har man indvendt, at naar der tales om »den Kunst at prædike«, stemmer dette kun lidet med Ordet om, at Evangeliet skal prædikes for de fattige. Man forveksler imidlertid her Kunst med Kunstlethed. Kunst kommer af at kunne. Men uden Fordannelse, Hjælpemidler og Udvikling opnaar man ikke at kunne. For enhver Gerning gives der store Hovedregler, som maa kendes og anvendes i det enkelte Tilfælde. At Udbyttet bliver størst, hvor der findes Talent, siger sig selv, men Formaalet er ikke at opdrage en Række store Talere, men at udvikle dygtige Præster, som kunne tjene i Menigheden. Om vi end ganske kunne slutte os til Schellings Udtalelse: »Det gaar med »det dybe« ligesom med dets tilsyneladende Modsætning »det høje«, indklædes det i de ligefremmeste Ord, der ogsaa ere forstaaelige for Arbejdsmænd og Haandværksfolk, saa gør det langt større Virkning«, da maa det dog ikke glemmes, at dette at kunne tale med Folkets forstaaelige Sprog er ikke noget medfødt. Det er en Kunst at udtrykke, hvad man tænker og føler i ganske jævne Ord, men Teorien skal netop hjælpe os til at kende de Love, som her maa følges.

Da Menighedsprædikenen dels er en Kultusakt og dels en Taleakt, er der et dobbelt Moment, hvortil der maa tages Hensyn i H. Dette sidste, at Prædikenen er en Taleakt, har til langt ind i det 19. Aarh. udgjort Hovedindholdet af de homilet. Anvisninger. Vistnok hævede der sig af og til Stemmer imod Retorikens Indflydelse paa Prædikenen (f. E. Spener). Man glemte, at Prædikenen maa bæres frem af en troende Personlighed, at den forudsætter en kr. Menighed og Kultus, og at den har sin Rod i Skr.s Ord og ikke i Retoriken. Det er rigtigt, naar Theremin hævder, at Veltalenhed er en Dyd, en Tanke, som forøvrigt stammer fra Quintilian. Det vil sige, Veltalenheden er en Færdighed i at virke efter etiske Grundsætninger. Men Veltalenhed er ikke blot en Dyd. »Man taler for at blive forstaaet, og dersom man ikke vil blive det eller haaber at blive det, er det simplere at tie stille« (Vinet). Derfor bør Prædikanten ikke være ligegyldig med Hensyn til sin Prædikens Form. Form er Klarhed, og de Midler, der kunne hjælpe til Klarhed, bør kendes og bruges. Som en Tale er Prædikenen undergivet Talens Love, og Teorien om Prædikekunsten maa have mange Grundsætninger fælles med den alm. Talekunst; men Hovedvægten maa lægges paa noget helt andet.

Da Skriften er den Kilde, hvoraf Prædikenen skal øse, maa H.en først stille Forkyndelsen i det rette Forhold til Guds Ord. Den maa omhandle Stoffet, som findes i det gamle og ny Test., i Evangelierne og Brevene. Den maa drøfte Principspørgsmaalene om frie eller faste Tekster og paavise Forskellen mellem Udlæggelse og Anvendelse af en Tekst. Den maa sætte de dogmatiske og etiske Prædikener i den rette, indbyrdes Forbindelse og undersøge Grænserne for det berettigede i den symbolske og allegoriske Udlæggelse o. s. fr. — Da Prædikenen er en Kultushandling, maa den dernæst stilles i Forhold til Menigheden og K.s Liv. Herunder maa dens konfessionelle Karakter udvikles, og Kirkeaarets Betydning for Forkyndelsen paavises. — Saa maa Prædikenen ses i Lyset af Præstens Personlighed, hans Trosliv og Erfaringer, hans Kald og Gaver, hans

Studium, Bøn og Levnet. — Endelig maa **Prædikenens Form** som Tale og Foredrag behandles. Der maa gives Anvisning til, hvorledes den enkelte Prædiken kommer i Stand, og herunder udvikles de forskellige Metoder, den analytiske og syntetiske, Fremgangsmaaden ved at disponere, leddele Stoffet og fastsætte Temaet; tilsidst behandles, hvad der vedrører Prædikenens Indledning og Slutning samt selve det homilet. Foredrag.

I den gl. K. findes der spredte homiletiske Udtalelser hos Origenes, Cyprian o. fl. I 5. Bog af *περὶ ἱερωσύνης* (om Præstetjenesten) nævner Krysostomos, men uden systematisk Orden forskellige homilet. Krav, som maa stilles til Præsten. Den første, egentlige Paavisning af Prædikenens Opgave i Modsætning til den antike Retorik findes i Augustins *de doctrina christiana* 4. Bog (Brudstykker af denne ere overs. i **M. Hammerich**, Fremstillingens Kunst, Kbhvn 1881, 29 f.). I det 16. og 17. Aarh. uddannedes H. til en fuldstændig Videnskab, væsentlig paa Grundlag af den gl. Retorik, saaledes i Arbejder af Erasmus, Reuchlin og Melanchthon. Men højt over disse staar Andreas Gerhard Hyperius, Prof. i Marburg, d. 1564, hvis store Betydning for den homilet. Videnskab særlig er paavist i Steinmeyers interessante Skrift »Die Topik im Dienste d. Predigt« 1874. Hyperius's H. er udg. paa Tysk af E. C. Achelis og E. Sachsse (»A. H.s H. und Katechetik«, Berlin 1901). — Under Pietismens Paavirkning frigjorde H. sig mere og mere fra Afhængigheden af Retoriken, men kun for at Oplysningstiden senere igen skulde sætte sit Præg paa Behandlingen. Ved Harms og Schleiermacher førtes Prædikenens Indhold tilbage til den bibelske Grund, og nu udkom der en Mængde dygtige Arbejder, dels som Afsnit i de praktiske Teologier af Th. Harnack, van Oosterzee (overs. paa dansk), W. Otto, v. Zezschwitz (i Zöchlers Handbuch), Krauss, Achelis og H. Heering (ikke afsluttet), dels i selvstændig Behandling af Palmer, Christlieb, Krauss, Vinet, Stockmeyer, Steinmeyer, Bassermann (Handbuch d. geistl. Beredsamkeit), O. Quensel (Upsala 1901). Ogsaa i Spurgeons: Præsten hjemme og i Kirken, Kbhvn 1881, findes der gode homiletiske Bemærkninger. Af den nyere eng. Literatur maa især mærkes: Biskop W. Bryd Carpenter, Lectures on Preaching (London 1895); af den nyere amerik.: H. W. Beecher, Yale-Lectures on Preaching (I—III, New York; delvis overs. paa Tysk) og Phillips Brooks, Lectures on Preaching (New York 1898). *J. P.*

Homili, se Homiletik og Prædiken.

Homiliarium *(homiliarius liber)* kaldtes i Middelalderen en Prædikensamling, hvad enten denne skyldtes én eller flere Forf., var beregnet paa Klerikere i Koret eller paa Lægfolk. Det mest bekendte H. skyldtes Paulus Diaconus, som affattede det efter Karl d. st.'s Ønske. Dette H. har faaet Betydning baade for den rom.-kat. Farebog (S. 11) og for Luthers Huspostil (F. Wiegand, Das H. Karl d. gr. auf seine ursprüngl. Gestalt hin untersucht, Leipz. 1897).

Homilier, de psevdo-klementinske, se Psevdo-Klementinerne.

Homoier. Navnet stammer fra den arianske Strids Tid og betegner en Fløj af Arianerne. Kejser Constantius støttede Arianerne, men netop dette fremkaldte en Spaltning indenfor Partiet. Nogle gik saa vidt i deres Modsætning til Nikænerne, at de kaldte Sønnen for Faderen ulig (*ἀνόμοιος*). Andre stod Nikænerne nær (se Art. Homoiusianerne), og imellem disse to Partier staar H.ne, der »med Udeladelse af det ikke skriftmæssige Ord Væsen (*οὐσία*)« vilde blive staaende ved Udtrykket, at Sønnen er Faderen lig (*ὅμοιος*). Oprindelig fremkom dette Udtryk som et Mæglingsudtryk mellem de forskellige Afskygninger af moderate Arianere med Tilføjelsen »i alle Ting« (*κατὰ πάντα*), men denne blev udeladt i Nikeformlen (360). Som Hovedmænd for dette Parti kan nævnes Akakios af Kæsaræa (I, 43) og Valens af Mursa i Pannonien, og dette Parti maatte, saalænge Constantius levede, betragtes som det herskende Hofparti. Da Julian blev Kejser, bortfaldt dets polit. Betydning, og mange af dets Tilhængere sluttede sig til Anomoierne. Under Valens's Regering kom H.ne atter i Anseelse, og Biskop Evdoxios af Konstantinopel (I, 823), der havde svinget mellem Anomoier og H., blev nu Partiets Leder, hvorfor det blev fordømt i Konstantinopel 381 under Navnet »Evdoxianere«. Selve Udtrykket *homoios* er i Virkeligheden ganske holdningsløst, idet det tillader enhver Udlægning undtagen den nikænske; derfor kunde denne Formel kun vinde Tilslutning, saa længe det gjaldt om af polit. Grunde at se bort fra Modsætningen blandt Arianerne selv. Saa snart dette Hensyn faldt bort, var ogsaa Formlen i sig selv ubrugelig. *J. C.*

Homoiusianere dannede den højre Fløj af Arianerne. Naar de ikke kunde slutte sig til Nikænerne, var Grunden, at de frygtede for, at Ordet »væsensfælles (*ὁμοούσιος*) skulde føre til Sabellianisme d. e. Nægtelse af Sønnens selvstændige Personlighed ved Siden af Faderen. De foretrak derfor Udtrykket »væsenslig« (*ὁμοιούσιος*), men dette lader sig vel forene med en ariansk Grundbetragtning. Det viste sig ogsaa, at dette Parti gik sammen med Homoierne til Nikeformlen 360. I Spidsen for Partiet stod Basilios af Ankyra, og selv en Mand som Hilarius af Poitiers saa med Velvilje paa dem. Ogsaa Athanasios var villig til at slutte Forlig med dem; paa Synoden i Alexandria 362 bleve mange af dem optagne i Kirkesamfundet, og Forfølgelsen, som ogsaa de vare Genstand for under Valens, førte dem sammen med Nikænerne. *J. C.*

Homousianere kaldes de Teologer, som sluttede sig til den nikænske Formel ud fra dens Udtryk, at Sønnen er af samme Væsen som Faderen (*ὁμοούσιος τῷ πατρί*). Ordet »væsensfælles« synes at være af vesterlandsk Oprindelse *(consubstantialis)*; dets Indhold er givet hos Tertullian, der hævder, at Sønnen er »af Faderens Væsen«, og det er maaske brugt af Dionysius af Rom i hans Brev til hans Navne i Alexandria. Athanasios er den betydeligste Forkæmper for dette Udtryk og finder navnlig Støtte i Vesten, medens Østen frygtede for, at der bag ved dette Ord skjulte sig en sabellianisk Betragtning. Det lykkedes dog ogsaa i Østen at samle flere og flere om dette Udtryk, navnlig Synoden i Alexandria 362 fik Betydning for dets Klargørelse, og det bliver fælles Ejendom for alle Antiarianere (J. F. Bethune-

Baker, The Meaning of Homoousios in the »Constantinopolitan Creed« i »Texts and Studies« VII, 1, Cambridge 1901). — *J. C.*

Honorius, Flavius, rom. Kejser 395—423, var Søn af Theodosius I og Aelia Flaccilla. Han blev født 9. Sept. 384 og var altsaa kun 11 Aar, da han blev Vestens Kejser, medens hans ældre Broder, Arkadios (I, 141), arvede Østen. Hans Svigerfader Stilicho førte med kraftig Haand Regeringen, men H. selv havde ikke meget at sige. H. var, som Faderen, afgjort Nikæner og en Ven af K., der stadfæstede dennes gamle Privilegier og gav den nye. Kættere bleve udelukkede fra Hofembederne, og deres Forsamlinger bleve forbudte; Hedenskabet mistede, især efter Stilichos Død, flere og flere af sine Rettigheder, og Gladiatorlegene bleve sjældnere. 418 greb H. ind i den pelagianske Strid ved det saakaldte *sacrum rescriptum*. Kejseren traadte i nøje Forbindelse med Biskopper som Ambrosius, til hvem Theodosius havde anbefalet sin unge Søn, og Innocentius I. Han døde i Ravenna i Aug. 423 af Vattersot og blev begravet i det kejserlige Mausoleum dér. H. roses for sit sædelige Levned, og hvad onde Tunger (Olympiodoros) fortalte om hans Forhold til Stifsøsteren, Galla Placidia, er uden Tvivl kun løs Sladder.

Honorius. Paver. **H. I** (625—38) tilhørte en fornem Familie. Som Pave gik han navnlig i Gregorius I's Spor. Han gav Paulinus af York og Honorius af Canterbury Palliet og sørgede for Evangeliets Udbredelse til Wessex. Gregorius I's Arbejde paa at vinde Langobarderne for den rom.-kat. Krdm. blev fortsat, og Trekapitelstridens Skisma (se Art. Trekapitelstrid) blev endt. I den monoteletiske Strid greb han ind med en Erklæring, der bragte det 6. økumeniske Koncilium i Konstantinopel til at sætte Kættermærket paa hans Minde 43 Aar efter hans Død (681). Pave Leo II stadfæstede Fordømmelsen over sin Forgænger, og denne Fordømmelse har Romerk.'s Teologer, ikke mindst i det vatik. Kirkemødes Dage, paa forskellig Vis søgt at svække eller komme udenom. Biskop Hefele (S. 372) hævdede først (»H. und das 6. allg. Concil«, Tüb. 1870), at H. var bleven fordømt, fordi han »fra Katedret« fremkom med falsk Lære; senere søgte han (Conciliengesch. III^2, 293) at godtgøre, at H. »kun med Hensyn til Udtrykket (im Ausdruck) havde taget fejl, medens han i Sandhed tænkte ortodoks«. Andre rom. Teologer, som Prof. Pennachi i Rom, væltede Skylden over paa det 6. økumeniske Koncilium, der havde begaaet en dogmatisk Vildfarelse. H. døde i Okt. 638. — **H. II,** Modpave (jvfr. Cadalous, I, 443), oprindelig Biskop af Parma, var Modpave mod Alexander II 1061—71 eller 72. Efter at Konciliet i Mantova 1064 havde anerkendt Alexander II, var hans Betydning dog helt forbi, men han hævdede sig i Parma til sin Død. — **H. II,** 1124—30, hed oprindelig Lambert fra Fiagnano (ved Imola). Han var af Paschalis II gjort til Kardinalbiskop af Ostia og havde, før han blev Pave, været virksom ved Afslutningen af Wormser-Konkordatet. Et halvt Aar efter at han var bleven Pave, døde Kejser Henrik V, og da Lothar III bad H. II om at stadfæste de tyske Fyrsters Valg, tog H. II med Glæde imod en Kejser, der ydmygede sig saa dybt, og satte til Gengæld 1128 Modkongen, Konrad af Hohenstaufen, i Band. S. A. maatte han, da Lothar ikke kom til Rom for at hjælpe ham og hente Kejserkronen, forlene Grev Roger af Sicilien med Apulien. H. II døde Natten imellem 11. og 12. Febr. 1130. — **H. III** (18. Juli 1216—18. Marts 1227) hed oprindelig Cencius Savelli (efter Sabellum ved Albano). Han blev tidlig Kannik i Maria Maggiore; 1193 var han Kardinaldiakon af S. Lucia. Under Innocents III var han Kardinalpræst af S. Giovanni e Paolo, indtil han endelig blev Pave. Som Kardinal ledede han Frederik II's Opdragelse (se Fr. II's Brev til H. III i Theiner, Cod. dipl. Dom. temp. S. Sedis I, 51). Før han besteg St. Peters Stol (1192) forfattede han *Liber censuum Rom. eccles.*, paa en vis Maade en Fortsættelse af *Liber pontificalis* og en af de vigtigste Kilder til Oplysning om den rom. K.'s Indtægter og Privilegier i den tidligere Middelalder; desuden har han som Kardinal forfattet flere andre mindre vigtige Skrifter og Prædikener (udg. af Horoy i 5 Bd., Paris 1879—83). Hans Papat var især optaget af Korstog. 1217 kronede han Peter fra Courtenay og hans Gemalinde med den gr. Kejserkrone i Haab om derved at styrke Korstogsbevægelsen i Østen. Samtidig drog Andreas af Ungarn paa Korstog (I, 86). 22. Nov. 1220 kronede H. III Frederik II (og hans Gemalinde) til rom. Kejser, men den nye Kejsers Planer med Hensyn til Sicilien, der skulde være en Operationsbasis for det paatænkte Korstog, fremkaldte Kulde imellem Kejser og Pave. Frederik II brugte det ene Paaskud efter det andet for at udsætte Opfyldelsen af sit Korstogsløfte, og H. III splittede Kristenhedens Kræfter ved ogsaa at prædike Korstog mod Albigenserne. Til hans Papat er Stadfæstelsen af de to store Tiggerordener knyttet: 22. Nov. 1216 stadfæstede han Domingos, 29. Nov. 1223 Frans's Orden. Han kaldte Domingo til Rom og gjorde ham til sin Hofteolog (J. Clausen, Papst H. III, Bonn 1895). — **H. IV** (1285—87) hed oprindelig Jakob Savelli og tilhørte samme rom. Familie som H. III, hans Grandonkel. Han var født 1210, studerede i Paris og blev 1261 Kardinaldiakon af S. Maria i Kosmedin. 20. Maj 1285 blev han Pave. Hans korte Regering var for en stor Del optaget af Bestræbelser for at ordne Forholdene paa Sicilien og i Napoli. For at forberede et Korstog inddrev han den af Lyoner-Konciliet paabudte Tiende. Han døde 3. April 1287.

Honorius fra Autun kalder man en ubekendt Skribent i det 12. Aarh., der har efterladt sig mange filos., ekseget. og prakt. Arbejder, prægede af Clunys Aand. Mest udbredt var hans *Elucidarium seu dialogus de summa totius christianæ theologiæ* (se Art. Lucidarius). Om hans Liv vide vi saa godt som intet; det er ikke engang sikkert, at han har haft hjemme i Autun. Han synes først at være død efter 1152 (Wattenbach, Geschichtsquellen des MA. II^5, 230 f.).

Honter, Johannes, Siebenbürgens Reformator, fødtes i Kronstadt 1498, studerede i Wien og Krakau og opholdt sig længe i Basel. 1530 eller 31 udgav han *De grammatica libri duo* og *Rudimentorum cosmographiæ libri duo,* 1532 et Kaart over Siebenbürgen. 1533 vendte han tilbage til Kronstadt, giftede sig og stillede sig

i Spidsen for de af Luther paavirkede Siebenbürgere. H. kom tilbage til sit Fædreland ikke alene med mange Bøger, men ogsaa med en Bogtrykkerpresse og Folk, der forstod at bruge denne, og med ham kom der Fart i den reformatoriske Bevægelse i Landet. Han begyndte med at udgive en lat. og en gr. Grammatik, men det mærkedes snart, at han ikke alene var Humanist, men ogsaa en Discipel af Ref. 1542 offentliggjorde han et Udkast til en Kirkereformation for Kronstadt og hele Barzerlandet *(Formula ref. eccles. Coronensis ac Barcensis totius provinciæ)*, og dermed begyndte den egentlige Ref. i de Egne. Baade Melanchthon og Luther satte stor Pris paa H.'s Bog, som H. selv forsvarede i et forsigtigt affattet Skrift, *Apologia reformationis* (1543), over for Tilhængerne af det gamle, og 1544 blev H. evang. Præst i Kronstadt. Som saadan fremmede han paa alle Maader Reformationsværket, indtil han døde 23. Jan. 1549. 1898 blev der rejst ham et Broncemindesmærke ved Siden af den Kirke, i hvilken han saa ofte havde forkyndt Evangeliet.

Hontheim, Johan Nikolaus von, Viebiskop af Trier, fødtes dér 27. Jan. 1701. Efter at have studeret hos Jesuiterne i Trier, i Löwen og Leiden erhvervede han 1724 i Trier den jurid. Doktorgrad, og blev 1728, efter et længere Ophold i Collegium Germanicum i Rom, præsteviet. 1732—38 var han Prof. i Pandekterne ved Universitetet i Trier; 1739—47 var han Official i Koblenz, 1749—78 Viebiskop med Titel som Biskop *i. p.* af Myriofiri i Grækenland og tillige Generalvikar og Prokansler for Universitetet. Han døde 2. Sept. 1790 paa sit Slot Montquentin ved Orval. Han har store Fortjenester af Triers Historie, navnlig ved Udg. af forskl. Samlinger Aktstykker til Byens Krønike; men kirkehist. Betydn. fik han ved det under Psevdonymet »Justinus Febronius« udg. Skrift: *De statu eccles. et legitima potestate Romani Pontificis* (1763). Det var en Prøvelse af de saakaldte *gravamina nationis Germanicæ* (S. 252), der bragte ham til at undersøge Forholdet imellem den gejstl. og den verdsl. Magt og Grundvolden for Pavedømmets Krav. I sin Ungdom havde han i Löwen modtaget stærk Paavirkning af den liberale Kirkeretslærer Z. B. van Espen (I, 802), og hans Bog blev en Udvikling af det gallikanske System (S. 162), omplantet paa tysk Grund, en Hævdelse af Episkopatets Betydn. og af Statens Ret over for Pavedømmet. 1764 satte Rom Bogen paa Index, og »Febronianismen« blev fordømt af Rom og forfulgt (se Art. Emser-Punktationerne I, 760). 1778 aftvang man H. en i læmpelige Udtryk affattet Tilbagekaldelse, og denne Begivenhed blev af Pius VI højtideligt meddelt Kardinalerne i Peterskirken Juleaften s. A. Men H. trøstede sig med, at Verden »havde læst, prøvet og antaget Paastandene i hans Skrift« (O. Meijer, F., Tüb. 1880; Fr. Nielsen, Paved. i det 19. Hdaar, I², 124 f.).

Hood, Edwin Paxton, kongregationalistisk Teolog, fødtes i Piccadilly 24. Okt. 1820, og 1852 blev han Kongregationalist-Præst, først i Gloucestershire og Islington, men derpaa (1862—73) i Brighton og tilsidst atter i Islington. 1880 nedlagde han sit Embede paa Grund af polit. Uoverensstemmelse med Menigheden; han var nemlig selv afgjort liberal. Efter en Rejse til Amerika blev han derpaa Præst i Falcon Square Church i Aldersgate Street i London; 12. Juli 1885 døde han pludselig i Paris. Det var et Skrift af ham, *The Palace of Pain* (1885), der skaffede det kgl. Hospital for inkurable mange Bidrag. Han udgav i flere Aar *Eclectic and Congregational Review*, senere *The Argonaut*, og har udfoldet en omfattende Forfattervirksomhed. Bl. hans Skrifter maa især mærkes: *Self-Education* (1851); *Old-England* (1851); Biografier af Milton (1852), Swedenborg (1854), W. Wordsworth (1856), Isaac Watts (1875), Carlyle (1875), Robert Hall (1881) og O. Cromwell (1882). Hans to sidste Arbejder vare: *The Throne of Eloquence, great Preachers, ancient and modern* (1885), og *The Vocation of the Preacher* (1886).

Hoof, Jacob Otto, sv. Præst og Vækkelsesprædikant, f. 1768 i Sätila Sogn i Vestergötland, blev præsteviet i Lund 1795, Mag. i Greifswald 1799. Han gjorde Tjeneste som Præst først en kortere Tid i Lunds Stift, siden i den til Vestergötland hørende Del af Göteborgs Stift, som blev Skuepladsen for hele hans følgende Virksomhed. 1821 blev han Komminister i Svenljunga, men var fra 1826 paa Grund af Sygdom forhindret i at tale offentligt; udøvede dog ogsaa efter den Tid en omfattende og betydningsfuld privat Sjælesorg, lige til han døde 1839 i Floghult i Hottoljunga Sogn, hvor han længe havde haft sit Hjem. — H. har selv angivet 1808 som det Aar, da han blev omvendt. Fra den Tid blev han en streng og alvorlig Vækkelsesprædikant, som udøvede en meget stor Indflydelse i vide Kredse. Han nedskrev aldrig sine Prædikener, men de bleve optegnede af hans Tilhørere, saa at der har kunnet udgives en Postil efter hans Død, for øvrigt udkommen i mange Oplag lige til Halvfemserne. Denne Prædikensamling vidner om, at H. var en Prædikant med glødende Nidkærhed og Evne til en drastisk, ofte grovt drastisk, Fremstilling. De efter ham opkaldte »Hoofmännerna« i Vestergötland, en Del af Halland og det sydlige Småland, opbyggede sig i Særdeleshed med hans Postiller og gjorde sig bekendte som meget alvorlige Kr., men med et lovmæssigt Præg, og ofte henfaldt de i en tom Formalisme, f. E. med Hensyn til Klædedragt og ydre Optræden (Hoof, J. O., Högmessopredikningar, Norrköping 1894; Menker, S. J., Liktal öfver J. O. Hoof, Norrköping 1864). *Hj. D.*

Hoofmännerne, se Hoof, J. O.

Hook, Walter Farquar, eng. Præst, f. i London 13. Marts 1798, studerede i Oxford og blev præsteviet 1821. Indtil 1825 var han sin Faders Kapellan i Whippingham paa Wight, og dér fortsatte han med Iver sine teol. Studier. Da hans Fader 1825 forlod Whippingham for at gaa til Worcester som Dean, blev H. Præst i Landsbyen Moseley, 1 dsk Mil fra Birmingham, og 1826 blev han Lærer ved St. Philip's i Birmingham. 1828 kom han som Præst til Coventry, og som saadan holdt han for Dronning Victoria 1838 en Prædiken: »Hør Kirken!« og udgav nogle Foredrag om »den sidste Dag i vor Herres Tjeneste«, der vakte stor Opsigt. 1837 blev han Præst i Leeds, og dér udfoldede han en stor og velsignelsesrig Gerning, navnlig paaskønnet af de højkirkelige; H. var nemlig

højkirkelig af Tænkemaade, en Stund før Traktarianismen begyndte i Oxford. Som Præst i Leeds fik han ogsaa Lejlighed til at udtale sig om pædagogiske og sociale Spørgsmaal, og den By, som, da han kom til den, var en Dissentersby, var, da han forlod den, en Borg for den anglik. Kirke. 1859 blev han Dean i Chichester, et af de fattigste Domprovstier i England, og dér forfattede han sit Hovedværk, *Lives of the Archbishops of Canterbury* (11. Bd., til Laud og Juxon), der bragte ham til at gøre omfattende Studier til Englands Historie. Da Gladstone var Førsteminister, tilbød han forgæves H. forskellige store Domprovstier, bl. a. Canterbury og St. Paul; H. foretrak at blive i Chichester, og dér døde han 20. Okt. 1875. 2 Bd. af hans Prædikener ere udg. af hans Søn under Titlen *The Church and her Ordinances* (1876). Selv har han foruden flere enkelte Prædikener og Prædikensamlinger udgivet et Kirke-Leksikon *(Church Dictionary* 1842; 15. Udg. 1896) og et kirkl.-biogr. Leksikon *(Dictionary of Ecclesiastical Biography,* I—VIII, 1845—52). Hans Svigersøn, W. R. W. Stephens, har udgivet *The Life and Letters of W. F. H.* (7. Udg. 1885).

Hooker, Richard, blev født 1553 eller 54 i Nærh. af Exeter. Biskopperne Jewel og Sandys hjalp ham til at studere i Oxford, hvor han 1577 blev M. A. og Fellow og erhvervede sig en betydelig Lærddom. 1581 blev han præsteviet, og 1584 overtog han et Præstekald paa Landet, men allerede det følgende Aar kaldte Biskop Whitgift ham til Master of the Temple (Præst ved Temple-K. i London). En literær Fejde med Puritaneren Walter Travers affødte hans store Værk *Laws of Ecclesiastical Polity,* og for at kunne arbejde derpaa i Ro blev han atter Præst paa Landet, fra 1591 i Boscombe, fra 1595 i Bishopsbourne ved Canterbury, men 1600 døde han uden at have fuldendt Arbejdet. De fire første Bøger udkom 1594, 5. Bog 1597, 6.—8. Bog længe efter hans Død, udarbejdede af andre efter hans Udkast, hvorfor det er usikkert, hvor meget deri der skyldes ham selv. H. gaar ud fra, at ethvert Samfund, især et aandeligt Samfund som K., hviler paa Naturretten, som er Udtryk for Guds Vilje i Skabelsen, og som suppleres af den særlige Aabenbaring i den hl. Skrift (1. og 2. Bog). Ud fra dette Standpunkt imødegaar han Puritanernes Paastande om, at Skriften er den eneste Regel, og at der i den er givet en bestemt Form for Kirkestyrelsen (3. Bog), og deres Anklage mod den anglik. K., at den mangler apostolsk Simpelhed og for meget ligner Romerk. (4. Bog), hvorefter han forsvarer den anglik. K.s Liturgi (5. Bog) og dens Forfatning (de sidste Bøger). Det er Hovedskriftet mod Puritanismen og den første systematiske Fremstilling af Anglikanismen, den teoretiske Begrundelse af de Grundsætninger, som vare fulgte i den under Elisabet afsluttede Kirkeordning. Værket har haft en lignende Betydning for den anglik. Teologi som Melanchthons *Loci* for den luth. og Calvins *Institutio* for den ref. Det er betegnende for den eng. Aands Ejendommelighed, at dette grundlæggende Arbejde handler om Kirkestyrelsen. I Spørgsmaalet om Bispedømmet indtager H. en Særstilling midt imellem Højkirkemænd, som Bancroft, og Bredkirkemænd, som Whitgift; han anerkender kun dets guddommelige Oprindelse for saa vidt, som han udleder det af N. T., og anser det ikke for nødvendigt for K. Han mener, at den biskoppelige Forfatning i Almindelighed er den bedste, men at K. kan afskaffe den, naar den vil. Baade i 17. og i 19. Aarh. har den anglokat. Teologi udviklet H.s Tanker i højkirkl. Retning, men ogsaa de bredkirkl. Synsmaader have fundet Tilknytning i hans System. Værkets enestaaende Indflydelse holder sig, idet det, især den store 5. Bog, paa Universiteterne og i de teol. Kollegier stadig gennemgaaes for de studerende (H.'s Works, with his Life by Walton, arranged by J. Keble, 7. ed., revised by R. W. Church and F. Paget, I—III, Oxf. 1888; F. Paget, An Introduction to the fifth Book of Hooker's »Treatise of the Laws of Ecclesiastical Polity«, Oxf. 1899). *C. E. F.*

Hoop Scheffer, Jakob Gysbert de, holl. Kirkehistoriker, f. i Haag 28. Sept. 1819, tilhørte Mennoniternes Samfund og uddannede sig til at blive Præst i dette. Først studerede han ved det mennonit. Seminarium i Amsterdam, senere i Utrecht. 1842 var han en af Stifterne af Selskabet til Udgivelse af nederl. Kildeskrifter fra 13.—15. Aarh. 1843—46 var han mennonit. Præst i Hoorn, 1846—49 i Groningen, 1849—60 i Amsterdam. 1860 blev han Lærer i prakt. Teol. og Kirkehist. ved det mennonit. Seminarium i Amsterdam, 1877 tillige Prof. i G. T.'s Fortolkn. og oldkr. Literaturhist. ved Universitetet dér. 1889, da han var bleven 70 Aar gl., nedlagde han, i Overensstemmelse med de holl. Love, sit Professorembede, og 31. Dec. 1893 døde han. Som Teolog var han i Beg. en Tilhænger af Groninger-Skolen (S. 266), senere af den moderne Teologi, en Modstander af alle Yderligheder, og han satte mest Pris paa den Fromhed, »der tier stille om sit Gudsforhold, men viser sin Kraft i Livet«. Som Prædikant var de H. S. meget skattet, men han blev dog især bekendt som Kirkehistoriker. Hans Hovedværk er en Skildring af den nederl. Ref.'s Hist. til 1531 (tysk Overs. Leipz. 1886). Ved Siden af den maa blandt hans Afhandlinger især nævnes »De Brownisten te Amsterdam« (i »Versl. en mededaelingen der koninkl. akademie van wetenschappen« 1881), der giver et værdifuldt Bidrag til Baptismens ældste Historie.

Hooper (Houper, Hoper), **John,** eng. Biskop, studerede i Oxford, hvor han 1519 blev Baccalaureus. Efter at have forladt Universitetet skal han være bleven Cistercienser i Gloucester. Efter Klostrenes Ophævelse kom H. til London, lærte Zwinglis og Bullingers Skrifter at kende og blev paavirket af dem. Da hans Anskuelser bleve bekendte, fandt han det sikrest at flygte til Fastlandet. 1539 var han i Paris, 1546 i Strassburg, hvor han giftede sig, 1547—49 i Zürich, hvor han sluttede sig til Bullinger og traadte i Brevskifte med Johan Laski. 1549, da Forholdene tillod ham at vende tilbage til England, kom han til at spille en stor Rolle som Leder af det yderligt gaaende reformatoriske Parti. 1550 blev han udnævnt til Biskop af Gloucester; først vægrede han sig ved at aflægge Suprematseden i den gængse Ordlyd, og da Kongen egenhændig havde ændret denne, blev han betænkelig ved at føre

sig Bispedragten, der i hans Øjne smagte af Afgudsdyrkelse. 1551 gav han dog efter og lod sig, til Bullingers Smerte, bispevie i den sædvanlige Dragt, hvorpaa han gik til Gloucester, som han styrede med puritansk Iver. 1552 fik han ogsaa Bispestolen i Worcester. Skønt han havde været en Modstander af Planerne om at forbigaa Maria for Lady Jane Grey, blev han dog straks efter Marias Tronbestigelse anklaget og afsat, og 9. Febr. 1555 maatte han bestige Baalet.

Hopkins, Samuel, amerik. Præst, fødtes i Waterbury i Connecticut 17. Sept. 1721, kom 1737 i Yale College og blev kort efter draget ind i en stor relig. Vækkelse, paavirket navnlig af Jonathan Edwards (I, 717). 1743—69 var han Præst for en lille Menighed i Great Barrington, derpaa kom han til Newport. Medens han var i Great Barrington, havde han selv en Slave, men i Newport optraadte han energisk mod Slaveriet og Slavehandelen og rettede en Henvendelse til Kongressen om Forbud mod Slaveri. Tillige sendte han nogle i Krdm. opdragne Missionærer til Afrika, for at de skulde virke blandt Negrene. Uafhængighedskrigen afbrød H.'s Arbejde, og 1776, da Newport blev erobret af Englænderne, maatte H. flygte. Efter 3 Aars Forløb vendte han tilbage til Newport, og dér døde han 20. Dec. 1803. Som Teolog var han afgjort Calvinist og Kongregationalist, og han nægtede Tilregnelsen baade af Adams Synd og af Kristi Fortjeneste. Om hans teol. Ejendommelighed og »Hopkinsianismen« se G. L. Walker, Some Aspects of the relig. Life of New England (1897) 130 f. og Art. om Jonathan Edwards. Prof. Park i Andover har 1853 udgivet hans samlede Skrifter og skrevet hans Biografi.

Hopkinsianisme eller Edwardianisme, se Samuel Hopkins og Jonathan Edwards (I, 717).

Hor. 1. Et Bjerg, hvorved Israeliterne lejrede sig efter Opbrudet fra Kades (4 Mos. 20, 22 f. 21, 4. 33, 37. 41). Her døde Aron. Den senere Tradition (Josefos og efter ham mange andre) søger det ved den edomit. Hovedstad Petra og identificerer det med Djebel Harun (med en muhammedansk Helligdom over Arons formentlige Grav). Men herimod taler Betegnelsen »ved det yderste af Edoms Land« (33, 37), altsaa ved Edoms Grænse Vest for Araba-Sænkningen. Israeliternes Lejrplads var da tilstrækkelig nær ved Kana'ans Sydgrænse til, at Angrebet fra Arads Konge (21, 1 f.) bliver forstaaeligt. H. er saaledes muligvis Bjerget Madara V. for Araba (Trumbull o. a.). — 2. Et andet Bjerg H. omtales 4 Mos. 34, 7. 8 paa Israels Nordgrænse i Libanon. *L. G.*

Hora canonica (kanonisk Time), se Art. Farebog (S. 11).

Horam, Konge af Geser, søgte, da Lakis belejredes af Josva, at undsætte dette, men blev overvunden og fældet (Josva 10, 33). *L. G.*

Horb, Johann Heinrich, tysk luth. Præst, fødtes 11. Juni 1645 i Colmar. Fra 1661 studerede han i Strassburg, hvor bl. a. Dannhauer var hans Lærer, men mest paavirket blev han dog af Spener, med hvis Søster han senere blev gift. Han besøgte ogsaa andre Universiteter, og kom som Hovmester for rige unge Mennesker vidt omkring paa Rejser. En af disse unge, som skejede ud og sank dybt, forfulgte ham siden med Beskyldninger for Uredelighed i Pengesager, og skønt H.'s Uskyldighed blev klart bevist, benyttede dog senere hans teol. Modstandere disse Beskyldninger mod ham. Efter først at have virket som Præst andre Steder, f. E. i Windsheim i pietistisk Retning og til Velsignelse, blev han 1684 kaldet til Præst ved Nikolajkirken i Hamburg, og her opstod da den heftigste og uhyggeligste af alle de ortodokses Fejder mod den opkommende Pietisme. De ledende Mænd paa ortodoks Side vare Præsterne S. Schultz og særlig I. F. Mayer, der med Harme saa paa de pietistiske Privatandagter, som H. og hans Meningsfælle Winckler holdt. Og da Schultz som Gejstlighedens Senior, støttet af Gejstlighedens Flertal, fordrede, at alle Præsterne skulde underskrive en Fordømmelse af alle »Pseudophilosophos, antiscripturarios, laxiores Theologos« og andre »Fanaticos«, særlig Jakob Böhme, samt »saavel den finere som den grovere Kiliasme«, udbrød der en voldsom Strid, der yderligere forøgedes ved at H. uden at kende Forfatteren udgav et lille Skrift af Mystikeren, Peter Poiret. Der veksledes over 200 Stridsskrifter, det kom til forargelige Gadeoptrin, og det endte med, at H. paa et meget bevæget Møde af Borgerskabet, hvor Mayers Tilhængere satte Modstanderne paa Døren, blev afsat og forvist (24. Nov. 1693). H. flygtede til en lille By Øst for Hamburg, men skønt hans Menighed ikke vilde anerkende Afsættelsen, lykkedes det ikke at faa ham tilbage. Han døde i sit Eksil 26. Jan. 1695 (K. I. W. Wolters, Hamburg vor 200 Jahren, Hamb. 1892; J. Geffcken, Johan Winckler und die hamb. Kirche seiner Zeit., Hamb. 1861). *J. P. B.*

Horeb, se Sinai.

Horem, By i Naftali (Josva 19, 38), identificeres af nogle med Hûra vestlig for Kades. *L. G.*

Hores (1 Sam. 23, 15 f.), et af Davids Tilflugtssteder, i Sifs Ørk S.Ø. for Hebron. Andre opfatte det i Lighed med 2 Krøn. 27, 4 appellativisk: Klipper, Bjerge. *L. G.*

Hor-hag-gidgad, en af Israeliternes Lejrpladser paa Vejen til Kana'an (4 Mos. 33, 32. 33), i 5 Mos. 10, 7 kaldet Gudgoda. Navnets Betydning (Gidgads Hule) henviser vel til at søge det i Horiternes Land. *L. G.*

Hori. 1. Forekommer 1 Mos. 36, 22 (1 Krøn. 1, 39) som Navn paa en horitisk Stamme. — 2. Fader til Safat, en af de 12 Spejdere. *L. G.*

Horiter, Urbefolkningen i Se'ir S. for det døde Hav, det senere edomitiske Land. Navnet betyder formodentlig »Hulebeboere«. De nævnes allerede paa Abrahams Tid (1 Mos. 14, 6). Før Israels Erobring af Kana'an vare de blevne overvundne og fortrængte af Esavs Børn, Edomiterne (5 Mos. 2, 12. 22). 1 Mos. 36, 20 f., hvor der nævnes 7 horitiske Stammefyrster ved Siden af de edomitiske, tyder paa, at Ødelæggelsen af dem kun har været delvis. *L. G.*

Horma, By sydligst i Kana'an. Israeliterne, som imod Moses Vilje vilde trænge ind i Landet fra denne Kant, bleve i et frygteligt Nederlag slagne »indtil H.« (4 Mos. 14, 45; 5 Mos. 1, 44). 4 Mos. 21, 1—3, hvor Kongen af Arad nævnes som Fjendernes Anfører, hører vel til denne Sammenhæng og viser tillige, at Navnet H. (Bandlysning) er givet Stedet senere hen af

Israeliterne, da de tog Hævn, hvorom Dom. 1, 17 beretter i Judas og Simeons Krigstog. Byen regnes snart til Juda (Josva 15, 30), snart til Simeon (Josva 19, 4; 1 Krøn. 4, 30). Dens oprindelige Navn var Sefat, Maaske genfindes dette i Ruinstedet Sebêta eller Sepâta sydlig for Elusa mellem Beerseba og Kades. H. nævnes ellers i Josva 12, 14 og 1 Sam. 30, 30. *L. G.*

Hormisdas, Pave 514—23, tilhørte en anset Familie i Campaniën. Han besteg Pavestolen efter Symmachus, og under ham ophævedes 519 den Spaltning med Østerleden i Anledning af Monofysitismen, der var begyndt under Felix III (S. 31).

Horn, Erik Fredrik Barth, Præst, f. i Mandal 29. Okt. 1829, gik først i Kristiansands, siden i Trondhjems Skole og blev herfra dimitteret 1848, tog 1854 teol. Eksamen efter som Student at have erholdt *accessit* for en Prisafhandling *de invidia deorum*. Han søgte at forberede sig til en Universitetslærer-Post, men det lykkedes ikke, og han maatte ud i det praktiske Liv, først som Lærer ved Drammens Skole og fra 1858 ved Asker Seminarium. 1867 blev han resid. Kap. til Næs paa Romerike og tog s. A. den filos. Doktorgrad ved en Afhandling om Begrebet Ære. 1861—62 var han paa Stipendie-Rejse i Tyskland. 1875 blev han Garnisonspræst paa Horten, hvor der dengang var en stærk religiøs Bevægelse, og her var ikke den stille Betragtningens Mand hjemme. Han ønskede sig et Embede, hvor han turde haabe at kunne arbejde med nogen Frugt for Guds Rige, og et saadant fik han 1882, da han blev Garnisonspræst i Kristiania. Han havde 1866 vovet sig op i Konkurrence om den Professorpost i Kbhvn, som C. H. Scharling fik, og hermed havde han sagt al Tanke om Universitetsgerning Farvel, og hans megen Syslen med videnskabelige Sager efter denne Tid sigtede væsentlig til Menighedens Oplysning. Hans mangfoldige Artikler i Aviser og Tidsskrifter ere for en stor Del at betragte som Ledsagere til hans Prædiken, der fik en stor Betydning for den Kreds af dannede Mænd og Kvinder, der stadig samledes om ham. Han forstod saa godt, at der for Menigheden skal prædikes Krdm, ikke Teol., og naar han med stort Held kunde binde Hjerter og Tanker til det centrale, var han ogsaa Manden til at vise dettes Udstraalen i det menneskelige og Menneskelivets Helligelse deri. Hans betydeligste teol. Arbejde om »Forsoning og Retfærdiggørelse«, hvori Hovedvegten lægges paa Gudsbilledets Genoprettelse ved Kristus, mødte skarp Kritik og fik ingen Betydning, medens hans Prædikensamling i sin Originalitet og Klarhed har fundet mange Læsere. H. maatte for Svaghed tage Afsked 1898 og døde 9. Aug. 1899. *D. T.*

Horn ved Hamburg, se Wichern, J. H.

Hornborg, Anders Johan, Biskop i Borgå i Finland 1878—83; f. 21. Dec. 1821 i Alastaro, hvor hans Fader Anders Johan (død som Sognepræst i Karkku (1843) da var Kapellan; blev Gymnasiast i Åbo 1839 og Student i Helsingfors 1841, filos. Kand. og Magister 1844, 1846 Vicenotarius ved Åbo Domkapitel; efter Udenlandsrejser 1856 blev han 1858 teol. Kand., blev præsteviet s. A. og 1860 Lic. theol. og 1863 Dr. theol. 1864 blev han Lektor i Græsk ved Åbo Gymnasium og Medlem af Åbo Konsistorium, hvor han i omtrent tre Decennier havde gjort Tjeneste som Notarius; blev Spr. i St. Michel 1867, i Helsingfors 1876, var Assessor ved Domkapitlet i Borgå 1870—73 og 1876—78; blev 1878 Domprovst i Borgå og udnævntes 18. Nov. 1878 til Biskop over Borgå Stift, og døde som saadan 8. Dec. 1883. I Finlands polit. Liv deltog H. paa forskellig Maade. Paa Landdagene 1863—64 og 1867 var han Præstestandens Sekretær; var en af Præstestandens Repræsentanter paa Landdagene 1872 og 1877—78; var »Talman« paa Landdagen 1882. — Har udgivet: »Åbo erkestifts matrikel« (1854); »Statistisk biografisk matrikel öfver församlingarne och presterskapet i Finland« (1873); sin Disputats for Doktorgraden »Den finska kyrkans barndopsritual« (1863). For at bringe til mere almindelig Kundskab de ældre Cirkulærer, som kun i Skrift vare udgaaede fra Borgå Domkapitel, udgav han: »Sammandrag af Borgå domkapitels hittills otryckta circulärbref 1725—1829«. En Synodaldisputats udgav han 1871: »Om stridigheterne i vår tid angående rättfärdiggörelsen genom tron«. *A. N.*

Horne, Thomas Hartwell, eng. Isagog, f. i London 20. Okt. 1780, var først Jurist. 1800 og 1802 udgav han *A brief View of the Necessity and Truth of the Christian Revelation* og sluttede sig kort efter til Metodisterne. Efter et flittigt Katalog-Arbejde i British Museum blev han ansat i Record Office, og 1818 udkom 1. Udg. af *Introduction to the Critical Study and Knowledge of the Holy Scriptures*. Da han havde skilt sig fra Metodisterne, blev han 1819 af Biskop Howley af London viet til Præst for Christ Church i Newgate Street i London; senere fik han andre Embeder i denne By. Samtidig udførte han stadig Biblioteksarbejde. Han døde i London 27. Jan. 1862. Hans Hovedværk er *A Compendious Introduction to the Study of the Bible* (1827; 10. Udg. 1862, ved John Ayre). Han har ogsaa som Polemiker spillet en Rolle ved Udgivelsen af flere Stridsskrifter imod Romerk.. især mod Mariedyrkelsen og Pavedømmet (Reminiscences of T. H. H., with Notes by his Daughter, London 1862).

Horne-Tooke-Acten er en eng. Lov af 1801, der udelukker eng. Præster fra Parlamentet. Den har Navn efter Politikeren John H. T. (f. 1736, d. 1812), en forhenværende Præst og oppositionel Politiker, der ved denne Lov blev hindret i paany at søge Valg. 1881 blev der stillet Forslag om Ophævelse af H.-T.-Loven, men Forslaget faldt i Underhuset med 110 Stemmer mod 101.

Hornejus, Konrad, tysk Filosof og Teolog, fødtes 25. Nov. 1590 i Braunschweig. Hans Liv er knyttet til Universitetet i Helmstädt, hvor han studerede under den berømte Humanist, Caselius, hvis Yndlingsdiscipel han blev, og under Martini, hvis Medhjælper og (1621) Efterfølger han blev som Professor i Logik og Etik. Trods det mod al Humanisme og Melanchthonianisme fjendtlige ortodokse Partis Intriger blev han 1628 flyttet over fra det filos. til det teol. Fakultet, hvor han nu kom til at staa Side om Side med sin Ungdomsven G. Calixtus. De forfægtede ganske de samme Grundanskuelser: Hævdelsen af en grundig filosofisk

og sproglig Uddannelse og Forsvar af Aristoteles mod den fremtrængende Ramisme; og paa det teologiske Omraade stod de begge paa et irenisk, melanchthonsk Standpunkt, det, der af de ivrige ortodokse Modstandere kaldtes Synkretisme. Her stod dog Calixtus i første Linie, medens H. paa det filos.-filol. Omraade havde et endnu større Ry end denne. Men selvfølgelig blev H. med Nødvendighed draget med ind i den synkretistiske Strid; den hannoverske Præst, Statius Büschers Angreb (»Wider den Greuel der Verwüstung an der Juliusuniversität«) gjaldt ogsaa ham, og han deltog med Calixtus i Udarbejdelsen af Gendrivelsen, foruden at han udgav særlige Forsvarsskrifter. Det Punkt, H. særlig havde fremhævet, var Nødvendigheden af gode Gerninger. Den sachsiske Kurfyrste begyndte at true de braunschweigske Hoffer, og alt dette tog stærkt paa H.s let modtagelige Natur. Han blev syg og døde 26. Nov. 1649 og oplevede saaledes ikke den i »Consensus repetitus« udtalte Fordømmelsesdom (jvfr. Artiklerne G. Calixtus (I, 446) og Synkretismen). *J. P. B.*

Hornemann, Claus Frees, teol. Prof. i Kbhvn., er født 1751. Han blev 15 Aar gammel dimitteret fra Herlufsholm-Skole og tog 2 Aar efter teol. Embedseksamen. 1770 rejste han udenlands og opholdt sig hele 3 Aar i Göttingen, hvor især Orientalisten J. D. Michaelis blev hans Lærer og Forbillede. Efter Hjemkomsten blev han Alumnus paa Borchs Kollegium og Dekanus ved Klostret, medens han tillige holdt private Forelæsninger over østerlandske Sprog. Et lærdt Skrift, han havde begyndt at udgive i Göttingen, skaffede ham Guldbergs Gunst og 1776 blev han ekstr. teol. Prof. Da han døde 1830, havde han altsaa været 54 Aar ansat ved Universitetet. — I denne lange Tid foregik der store Svingninger i de teol. Anskuelser, men de berørte kun i ringe Grad H. Han var fra Begyndelsen til Enden en fuldblods Rationalist, der næppe anerkendte nogen overordentlig guddommelig Indvirkning paa Menneskelivet. — Da han blev ansat ved Universitetet, var han i den Henseende langt foran for sine Kolleger, og da han i en Fordanskning og Forklaring af Profeten Mika havde nægtet dennes Profetier messiansk Karakter maatte han, sikkert efter Forlangende af Guldberg, udgive et Anhang til Skriftet, hvori han gjorde en Undtagelse med Kap. 5, 1, som han »ved nøjere Eftertanke« havde fundet dog maatte indeholde en Forjættelse. Den bekendteste af hans ikke talrige Afhandlinger er »Nogle Grundtræk af en Sammenligning mellem Kristus og Sokrates«, hvor han stiller dem begge helt paa samme Standpunkt: »Vi ville af Jesu Kristi og af Sokrates's Eksempel lære at udholde enhver mødende Kamp for Sandhed og Ret, og af deres Fjenders Eksempel ville vi lære, at det er for sildigt at lade den dydige Mand og retskafne Lærer først da vederfares Ret, naar vi ikke længer kunne skade ham efter hans Død«. — H. var en Tid en anset Professor; det gjorde i hans Velmagtstid ingen Skade, at han efter Michaelis Eksempel gav sit Hang til Vittighed Luft i mange frivole Udtalelser om de hellige Personer og Ting. Men hans Forelæsninger blev ringere og ringere med Aarene; dels laa dette i hans aandelige Standpunkt, der ikke kunde bære en lang Virksomhed, dels blev han ved Døvhed udelukket fra Paavirkning, og han holdt op at studere, da hans Kærlighed til Naturen og hans Interesse for Landvæsnet drog ham bort fra Byen. Men han vedblev at være en velvillig og frisindet Mand. Da Grundtvig havde faaet en Irettesættelse for sin Dimisprædiken, trøstede H. ham, og han stemte for et Rejsestipendium til Rudelbach med de Ord: »Han maa være som han vil, saa er han dog en lærd ung Mand«. Mod Slutningen af sit Liv blev han Genstand for flere Angreb fra ortodoks Side, saaledes fra J. O. Thisted, der udtalte sig haanligt om et Skrift af ham paa en af hans egne Forelæsninger (1824). Kort efter gjorde Rudelbach (Teol. Mndsskr. II) det af med hans trykte gltestl. Fortolkninger. Men H. stod dengang som en Levning fra en svunden Tid uden aandelig Berøring med den, hvori han levede. *L. K.*

Horning, Friedrich Theodor, tysk Præst, f. 1809 i Eckwersheim ved Strassburg, blev 1839 Præst i Grafenstaden, 1845 3. Præst ved St. Peter i Strassburg og 1865 Præsident for Konsistoriet dér. Han døde 21. Jan. 1882. H. og Psalmedigteren F. Weyermüller vare 2 af Rationalismens ivrigste Modstandere og djærve Forkæmpere for den luth. Krdmsopfattelse i Strassburg. Hans Søn, Wilh. H., har skrevet hans Biografi (Strassb. 1884).

Hornsyld, Jens, Præst, blev født 1757 i Horsens, hvor Faderen var Væver. Han lærte Faderens Haandværk, men kom i sit 18. Aar i Horsens Latinskole og blev Student 1780. Fire Aar efter tog han filologisk Eksamen, men underkastede sig aldrig teol. Attestats. Forinden han søgte Præstekald, fik han kgl. Bevilling til offentlig at disputere over en af ham udgiven Afhandling, idet da Disputatsen traadte i Eksamens Sted. 1792 blev han Hospitalspræst i Randers, 1794 Kap. ved St. Mortens Kirke ssteds; 1800 Sognepræst i Assens; 1820 efter Ansøgning entlediget; levede derefter i Aarhus til 1825 og i Kbhvn til sin Død 1840. H. var en original Personlighed, meget livfuld og utrættelig snaksom. Han var Præst med Liv og Sjæl, bibeltro midt i den rationalistiske Tid. Prædikegerningen var ham det højeste og bedste. Større literære Arbejder udgav han først efter sin Afskedigelse; særlig kan nævnes hans populære Lærebog »Præsten Hornsyld og hans Konfirmantere« (1822; ny Udg. 1832) og hans bredt anlagte »Betragtninger over Biblen« (3 Dele, 1831—37). I sine senere Aar følte han sig meget tiltrukket af den grundtvigske Retning. *A. J.*

Horonaim, moabitisk By (Jes. 15, 5; Jer. 48, 3. 5. 34), beliggende sydlig i Moab henimod Edom, paa Vejen til Soar. Nævnes paa Mesa-Stenen som tilbageerobret af Mesa, formodentlig fra Edomiterne. Den nøjagtigere Beliggenhed er usikker, muligvis ved nogle Ruiner i Nærh. af Vadi-ed-derâ'a. *L. G.*

Horonit, Tilnavn paa Sanballat, Nehemjas Modstander (Neh. 2, 10. 19. 13, 28). Det betegner ham som stammende fra Byen Bet-horon paa det tidligere Efraims Grænse N.V. for Jerusalem. At tænke paa det moabitiske Horonaim er usandsynligt, saa meget mere som Bet-horon i LXX til Josva 10, 10. 11 kaldes Horonaim. *L. G.*

Horrebow, Otto, teol. Forfatter, var Søn af

matematisk Prof. Chr. H., der døde, da Sønnen var 7 Aar gammel; hans mødrene Slægt stod de herrnhutiske Kredse nær. Han var født i Kbhvn 1769, blev Student 1785, teol. Kand. med Udmærkelse 1793; men fik aldrig nogen fast Livsstilling. Journalistisk Virksomhed fyldte hans Tid, og hans Pen var letløbende og spids. Voltaire blev hans Læremester, og letfærdig Kamp mod Krdm og Kirke blev Sport for ham. Han overtog 1797 Redaktionen af Ugebladet »Jesus og Fornuften« og rettede i høj Grad personligt sine udæskende Udfald mod Biskop Balle, der i den Anledning begyndte sit Religionsblad »Biblen forsvarer sig selv«. H. fortsatte sit Blad til 1801, og Balle vedblev ufortrødent med Taalmodighed at svare ham. Der kæmpedes stadigt om dette eller hint enkelte Bibelsted, idet H. for at søge Publikums Bifald ikke nægtede sig de utroligste Plumpheder; men hen til Principerne blev Striden aldrig ført mellem Balle og H. Det var først A. S. Ørsted, der ved Kants Filosofi fik Munden stoppet paa H. — Hans senere Virksomhed i æstetisk Retning og med Oversættelser gik uænset forbi. Et Sagn vil vide, at H. i sine sidste Aar skal have udtalt Fortrydelse over sin Ungdoms Daarlighed og have søgt Kirkens Trøst. Han døde 1823 i Kbhvn. *A. J.*

Horsens havde i Middelalderen 2 Klostre: Et Fransiskanerkloster, grundlagt 1261 af Ridder Niels til Barritskov, som dertil skænkede en Gaard med store Byggegrunde ud imod den østre Bygrav og ned imod Bygholm Aa. Hans Efterslægt paa Barritskov synes at have bevaret en Beskyttelsesret over Klostret indtil Reformationen. Allerede 1275 holdtes Ordenskapitlet her. 1497 brændte det, og alle dets Privilegie- og Adkomstbreve gik tabt, hvorfor Munkene maatte søge ny Stadfæstelse paa Stiftelsen i Rom. 1504 gik Klostret ind under Observansen. I Horsens, som i mange andre Købstæder, hvis Raadhuse ikke afgav tilstrækkelig Plads til større Forsamlinger, holdtes disse i »Graabrødrenes Stue«. Her sluttede Erik af Pommern 1432 Vaabenstilstand med Hansestæderne, her holdt Kongerne flere Gange Retterting, og 1458 holdt endog den bekendte Adelsslægt Flemming Arveskifte i Klostret. Efter at Munkene vare udjagne 1532, blev Klostret overdraget til Byen. Kirken skulde være Sognekirke, og Klosterbygningerne indrettes til Præstebolig, Latinskole og Hospital. 1745 forsvandt de sidste Klosterlevninger undtagen Kirken, som dog 1794 ophørte at være Sognekirke og derefter i en lang Aarrække brugtes som Ligkapel. Efter en omhyggelig Restauration 1890—92 blev den Byens 2. Sognekirke. — St. Hans Kloster eller Korsbrødregaard under Johanniterordenen nævnes allerede 1390. Det laa udenfor Byens østre Grav og ejede betydeligt Jordegods. Efter Reformationen blev det Kronlen til 1575, da det solgtes til Rigsraad H. Rosenkrantz, som kaldte det Stjernholm. Christian IV købte det 1616; men 1661 kom det atter i Privateje. Klosterbygningerne ere forlængst forsvundne. Formodningen om, at der har været et Dominikanerkloster i Horsens, lader sig ikke fastholde (O. Fabricius, Horsens Købstads Beskr. og Hist. 1879; Trap, Danmark, 3. Udg. V, 85 f.). *S. M. G.*

Horsley, Samuel, eng. Biskop, f. 15. Sept. 1733, studerede i Cambridge, blev først sin Faders Hjælpepræst, siden hans Efterfølger i Newington. Han studerede ivrigt Astronomi og Geometri og blev 1767 Fellow af Royal Society, 1773 en af dette Selskabs Sekretærer. 1768 blev han privat Tutor hos Lord Guernsey, den senere Jarl af Aylesford, der 1774 skaffede ham Præstekaldet i Albury, som han havde ved Siden af Newington. Da Lowth blev Biskop af London, gav han H. en Præbende i St. Paul og gjorde ham til sin Huskapellan. Senere fik H. Thorley Sognekald, derpaa Arkidiakonatet i St. Albans, Sognekaldet i South Weald i Essex og en Præbende ved Gloucester. 1778 begyndte han, i en Langfredagsprædiken om Forskellen paa moralsk og fysisk Nødvendighed, den Polemik mod Priestley (se d. Art.), der gjorde hans Navn saa bekendt, og som varede til 1790. 1785 udgav han Isak Newtons Skrifter. 1788 blev han Biskop af St. Davids, og 1793 flyttet til Rochester Bispestol, 1802 til St. Asaph. Tillige var han Dean af Westminster. Han døde i Brighton 4. Okt. 1806. Han har skrevet en stor Mængde naturvidenskabelige, apologetiske og polemiske Skrifter, der ere nævnede i »Dictionary of Engl. Biogr.« XXVII, 385 f. En god Biografi af ham savnes.

Horst, Johann Kaspar, Jødemissionær, f. 1715 i Alsfeld i Hessen, var i høj Grad kyndig baade i Hebr., Arab. og Syr. Fra Universitetet i Giessen kom han til Halle, hvor A. H. Francke anbefalede ham til Callenberg (I, 447). Efter at have modtaget den fornødne Forberedelse i Callenbergs Institut blev han udsendt som Jødemissionær og 1739 af Fresenius (S. 119) kaldet til Proselythuset i Darmstadt. 1742 blev han Præst og døde 1795 som Spr. i Lindheim, hvortil Zinzendorfs Ven, Schrautenbach, 1761 havde kaldet ham. Hebr. var hans Hovedstudium, og han var vel hjemme i Talmud. Han har oversat en Traktat af Maimonides om Guds Tilværelse.

Horstius, rom.-kat. asketisk Forf., f. 1597, d. 1644, hed egentlig Jakob Merlo, men blev kaldt H. efter sit Fødested, Horst i Geldern, Han udgav (1641) Bernard af Clairvaux's Skrifter og skrev selv *Paradisus animæ Christianæ* (overs. paa Fransk under Titlen *Heures chrétiennes)* og *Viator Christianus,* en Kommentar til Thomas fra Kempens *Imitatio Christi.*

Hort, Fenton John Anthony, eng. Teolog, f. i Dublin 23. April 1828, gik i Skole i Rugby, hvor bl. a. den senere Ærkebiskop Tait var hans Lærer. 1846 kom han til Trinity College i Cambridge, hvor han ikke alene studerede Klassikerne og Teologi, men ogsaa Matematik, Naturvidenskaberne, særlig Botanik, og Filosofi. I Cambridge lærte han Westcott og Lightfoot at kende, og med dem indgik han et fortroligt Venskab, der satte mange videnskabelige Frugter. Paa den Tid kom han ogsaa i Forhold til F. D. Maurice, der atter bragte ham i Forbindelse med Charles Kingsley, Tom Hughes og J. M. Ludlow, og gennem denne Kreds fik han Paavirkning baade i bredkirkelig Retning og i Retning af kr. Socialisme. Sammen med J. E. R. Mayor og Lightfoot udgav han *The Journal of Classical and Sacred Philology* (fra 1854) og lagde Grunden til den Tekstudg. af N. T., der, udarbejdet i Forbindelse med Westcott, udkom

1881 med en *Introduction* skrevet af ham, og et *Appendix*, forfattet af begge Udgiverne. 1856 blev han Præst i Gly, Aaret efter i St. Ippolyts, da hans Giftermaal tvang ham til at opgive det Fellowship, han havde i Cambridge. 1857—72 levede han som en nidkær Landsbypræst, men tillige sysselsat med dybt gaaende Studier; en Tidlang nødte hans skrøbelige Helbred ham til at opgive alt Arbejde. 1871 holdt han Hulsean-Forelæsningerne i Cambridge *(The Way, the Truth and the Life,* først udg. efter hans Død 1893). 1870 blev han Medlem af det Udvalg, der skulde gennemse den autoriserede Overs. af N. T.„ og som saadan fik han stor Indflydelse paa mange Enkeltheder i den nye Overs. 1872 vendte han tilbage til Cambridge som Fellow i Emmanuel College og teol. *Lecturer* og holdt 1872 Foredrag over N. T. og Patristik. 1876 offentliggjorde han 2 vigtige Afhandlinger (Om *Μονογενὴς Θεός* og det konstpolit. Symbol), og 1878 blev han Biskop Perownes Efterfølger som Hulsean-Professor i Teol. i Cambridge Samtidig vare hans to gode Venner, Westcott og Lightfoot, Professorer dér. 1882—90 var han, i Forening med Westcott og W. F. Moulton, sysselsat med Overs. af Visdomsbogen og 2 Makk. 1887 blev han *Lady Margaret Reader* efter Swainson; han døde 30. Nov. 1892. Efter hans Død blev en stor Del af hans efterladte Skrifter udgivne *(Judaistic Christianity* 1894; *Prolegomena to St. Pauls Epistles to the Romans and Ephesians* og *On the Ante-Nicene Fathers* 1895; *The Christian Ecclesia* 1897; *Notes on the Study of the Clementine Recognitions* 1899; *Village Sermons, preached in the Parish Church of St. Ippolyts* 1897; *Cambridge and other Sermons* 1898; *The first Epistle of St. Peter I, 1—II, 17* 1898; *Village Sermons in Outline* 1900). Hans Søn, A. F. H., udgav en udførlig Biografi *(Life and Letters of F. J. A. H.,* I—II, 1896).

Hosa. 1. Slægtsøverste for en Del af de levitiske Dørvogtere ved Templet (1 Krøn. 16, 38. 26, 10. 11. 16). — 2. By i Asers Stamme, formodentlig sydlig for Tyros (Jos. 19, 29). *L. G.*

Hosaja. 1. En af Lederne i Taksigelsesoptoget ved Murenes Indvielse (Neh. 12, 32). — 2. Fader til den i Jer. 42, 1 nævnte Høvding Jesanja eller Asarja (43, 2 og i LXX ogsaa 42, 1). *L. G.*

Hosama, Søn af Kong Jekonja (1 Krøn. 3, 18).

Hosea. Navn paa forskellige Personer i G. T., deriblandt 1) H., Elas Søn, den sidste Konge i »Israels« Rige. Da Kong Pekah af Israel var kommen i Krig med Assyrerne (se Art. Pekah, Ahas), og den assyriske Konge Tiglat Pileser allerede havde erobret den østlige og nordligste Del af Riget, gjorde H. Oprør, dræbte Pekah og besteg Tronen som assyrisk Vasal. Dermed blev Resten af Riget foreløbig reddet fra Tilintetgørelse. Men ved Assyrerkongens Død lod H. sig forlede af Ægypten til Oprør; efter en lang og haard Kamp erobrede Assyrerne i 722 endelig ogsaa den stærkt befæstede Hovedstad; Landet blev gjort til assyrisk Provins, dets bedste Borgere bleve bortførte til fjerne Lande, og den tilbageblivende Befolkning opblandet med fremmede Kolonister. Hermed ødelagdes ogsaa Landets religiøse Liv saaledes, at disse Dele af det israelitiske Folk fra den Tid fuldstændig har mistet den Betydning for Frelsens Historie, som de tidligere i saa høj Grad havde ejet (se nedenfor og Art. Elia, Elisa, Israels Historie, Samaria, Samaritaner; jvfr. Buhl, Det isr. Folks Hist. § 63). — 2) H., Beeri's Søn, den eneste Profet fra »Israels« Rige, fra hvem profetiske Taler er bevarede. Han optraadte i dette Rige kort Tid efter, at Judæeren Amos havde i Betel forudsagt Landets Undergang (se Art. Amos I, 75), og fra Jerobeams sidste Aar udover mod Pekahs Regering søgte han forgæves at vække sine Landsmænd til Erkendelse af de store Folkesynder og den forestaaende Ødelæggelse. Medens Amos udmærker sig ved sin klare Tænkning og nøgterne Etik, er H. tvertimod en dyb, følelsesfuld religiøs Mystiker. Sørgelige Familieforhold uddybede og forædlede hans Karakter: hans højt elskede Hustru blev ham utro, han maatte forskyde hende, men tog hende senere i en forkommen Tilstand tilbage for atter at opdrage hende for et nyt og bedre Liv (Kap. 1—3). Denne Livsskæbne aabnede hans Forstaaelse for hans Samtids Forhold til Herren; han følte den som en speciel Guds Styrelse, et specielt Kald til som Profet at forkynde Herrens Dom over Folket (1, 2). — Folkets sanselige, tildels utugtige, af kanaanitiske Skikke gennemsyrede Dyrkelse af de mange hellige Symboler og Billeder rundt om i Landet stempler han som en lignende Utroskab mod Israels Gud, et »Horeri« ligt det, hans Hustru havde begaaet imod ham. Saadant er ikke Dyrkelse af Jahve, selv om Billederne og Symbolerne skulde betegne ham, og Folket mente at dyrke ham; det er Ba'als Dyrkelse d. v. s. Afgudsdyrkelse (2, 5; 8, 16 f.). Saaledes fører H. videre Elias vældige Kamp mod Ba'alsdyrkelsen i Israels Kultus. Forholdet til Jahve er ifølge H.s Syn saa væsensforskelligt fra Hedningers Forhold til sin Ba'al, at selv om Gudstjenesten i Formen vender sig til Jahve, kan den alligevel efter sit Væsen være Ba'als, d. v. s. Afgudsdyrkelse. Medens Amos saa Folkets Skyld under Synspunktet uretfærdig Samfundsorden, saa H. det i Grunden under Synspunktet Utroskab mod Israels Gud. Og blandt de mangfoldige Former af Synd, som han ser omkring sig i hin sidste Opløsningens Tid (4, 1 f.; 5, 10 f.; 6, 8 f.; 7, 1. 5 f.; 12, 8 f.), er det særlig 3, han fremhæver som Kardinalsynder, der nedkalder Herrens Vrede over Folket: Tilliden til hedenske Stormagter, Tilliden til dets egen politiske Magt, som for Profetens Blik særlig er personificeret i Kongedømmet, samt Tilliden til Kultusen, som er Afgudsdyrkelse; Fremtidens Forsagelsesløfte skal lyde: »Vi vil ikke mere tage vor Tilflugt til Assyrerne, vil ikke mere ride til Hest (d. v. s. sætte vor Lid til militære Rustninger) og ikke mere fremdeles sige »vor Gud« til vore Hænders Værk« (14, 4). H. gennemskuer Tidens moralske Historie, og bag de enkelte Synder ser han som den fælles Jordbund den kulturelle og økonomiske Fremgang (10, 1), materialistisk Egenraadighed og sensualistisk Vellevnet med Afguderi og Usædelighed i Følge: »Horeri og Vin og Most har fanget Sindene« (4, 11; 5, 4; 9, 1 f.). Han spotter det frugtesløse i at søge Hjælp snart hos Assyrerne og saa atter hos Ægypterne (5, 13; 7, 11, 16; 8, 9; 12, 2), spotter ogsaa Kongedømmets aabenbare Gavnløshed, de

politiske Lederes taabelige Færd (7, 3f.; 8, 4; 10, 3) og fremfor alt de vanmægtige Gudsbilleder og Symboler (8, 11f.; 10, 1f.; 13, 2); de prægtige gyldne Tyrebilleder kalder han haanlig »Kalve«. Men først og sidst dømmer han det altsammen som Utroskab mod Israels Gud: Kultusens Symboler er at ligne med Elskere, en gift Kvinde hengiver sig til (2); at købe sig Assyrernes Gunst ved Gaver er, som naar en Kvinde vilde nedværdige sig til at sikre sig en Elsker for Løn (8, 9f.); og Politikens Udveje er helt igennem Utroskab mod Israels Gud (7, 3f.); hele Israels politiske Historie er Synd »lige fra Gibeas Dage«, d. v. s. lige siden den første Konge, Saul, residerede i Gibea (10, 9, jvfr. 9, 9; 13, 10f. og 1 Sam. 8, 5f.; 10, 17f.; 11, 4). Herren alene skal være Folkets Gud, dets Fortrøstning og dets Kærlighed. — Medens Guddomsherligheden er det fremherskende Træk i Amos's Gudsbillede, har hos H. Kærligheden denne Plads (2, 19f.; 11, 8f.; 14, 5). Af Kærlighed var det, Herren i sin Tid tog Israel til sin Søn, og Kærligheden har været Hovedmotivet i hans senere Forhold til Israel (11, 1f.); den er ligeledes Grunden til, at idet han i nidkær Vrede over at se sin Kærlighed vraget, forstøder det letsindige og utro Folk, kan han dog ikke ligegyldig opgive Folket, men maa opdrage det til angrende Lydighed og atter tage den forlorne til sit Hjerte (2f.; 11, 8f.; 14, 5f.). Ligedan er det Kærlighed og Troskab, Herren kræver af sit Folk, som den rette Gudsdyrkelse (4, 1; 6, 6; 7, 1; 10, 12f.). Det er Folkets Hjerte, han vil vinde (2, 17); gentagende klager H. over, at der mangler »Kendskab til Gud«, til hans Hjertelag og Vilje (4, 1. 6. 10; 5, 4). Guds tugtende Opdragelse vil, det er Profetens sikre Fremtidshaab, gennem Tilintetgørelsen og Landflygtigheden føre Folket til Anger og lydig Genkærlighed; derpaa bygger han, midt i den trøstesløseste Tid og bøjet af huslig Ulykke, sit lyse Haab om en herlig Genrejsning (2; 14). — Neppe har nogen anden af G. T.s Profeter skuet dybere ind i Aabenbaringens store religiøse og moralske Grundsandheder end H.; i enfoldig og umiddelbar Opfattelse af Guds Kærligheds Væsen staar han over alle de andre; just derfor kan han forene dyb Sorg og bitter Klage med glødende Trosvished og mandig Kraft. — Blandt hans Landsmænd blev hans Forkyndelse uden Frugt, og kort efter gik Israels Rige til Grunde. Men dets aandelige Skatte bleve bevarede i det lille judæiske Rige; og de israelitiske Profeters Forkyndelse fik saaledes den største Indflydelse paa Judas religiøse Historie, stadfæstet som den blev ved den forfærdelige Opfyldelse af deres Domsord; Jesajas Profetier byggede videre paa dette Grundlag; H.'s Forkyndelse af Kærligheden mellem Gud og hans troende Folk klinger kraftigt igen i 5 Mos., der ser alle de mange overleverede Guds Bud samlede til ét i dette at »elske Herren din Gud af hele dit Hjerte«; ja, selv de Udtryk og Billeder, H. bruger, er mangen Gang derigennem blevet gængse Betegnelser, saaledes Opfattelsen af Forholdet mellem Gud og hans Folk under Billedet af et Ægteskab, Frafald under Billedet af Horeri, Betegnelsen »Kalve« for Tyrebillederne o. s. fr. — H.'s Bog indeholder først (1—3) Profetens Ægteskabshistorie, afbrudt af Gudsord til Israeliterne, som anvender hans Livshistorie paa deres Gudsforhold. Medens dette Stykke tilhører Jerobeams Regeringstid, bære Kap. 4—14 tydelig Spor af at tilhøre den urolige og ulykkelige Tid efter hans Død. Fulde af korte, kernefulde Sentenser og lidenskabelige Slagord, men uden planmæssig Disposition eller længere sammenhængende Udredninger, giver disse Taler og Aforismer et levende Indtryk af dyb Følelse og af bitter Sorg over Ulykker, som allerede vare nærværende, og end mere dem, som han klart forudsaa i Fremtiden; de vidne om Timer af ensom Grublen over de enkle og dybe Sandheder, som dog ingen Indgang fik, om Forhold lig dem, Jeremja senere levede og virkede under. Som hos Jeremja, saaledes er ogsaa hos H. hans Profetier paa det inderligste sammenvoksede med hans eget aandelige Liv i Troskab mod Herrens Vilje; det er ikke et enkelt Gudsord, som bliver ham aabenbaret, men hele hans Livsgang bliver en Herrens Tale til ham, som han forkynder videre. — Bogens Tekst er vanskelig at forstaa. Forf.s sententiøse Stil forudsætter hyppig hos Læseren et Kendskab til hin Tids Forhold, som vi ganske mangler. Og dette har desuden ledet til, at adskillige Skrivefejl har sneget sig ind; forskellige forklarende eller opbyggelige Randbemærkninger er ogsaa kommet ind i Teksten (Eksempel: 1, 10—12; ligesaa en Del af Overskriften 1, 1). — Jvfr. Buhl, Messianske Forjættelser § 30f. — Fortolkn. til H. af Töttermann (Helsingfors 1879), Nowack (Berlin 1880), Cheyne (Cambr. 1884). *S. M.*

Hosianna, Folkeskarernes bekendte Udraab ved Jesu Indtog i Jerusalem (Mt. 21, 9. 15; Mk. 11, 9. 10; Joh. 12, 13). H. betyder: giv Frelse, eller: hjælp. Folket hilste Jesus som Messias og istemmede i H. et festligt Raab til Gud. Ordene lød efter Mt. (Mk.): H. ɔ: giv Hjælp, til Davids Søn (Dativ)! Den, som kommer, være velsignet i Herrens Navn! Velsignet være vor Faders Davids Rige, som kommer! H. i det højeste (ɔ: Hjælp komme fra det højeste, fra Guds Trone nedover Messias)! — I det andet Led bør »i Herrens Navn« henføres til »velsignet« (jvfr. 4 Mos. 6, 27; 5 Mos. 21, 5; Ps. 129, 8). H.raabet (»et Slags helligt Hurra«), hvormed Folket her udtrykte sin Begejstring, var ogsaa ellers velkendt, men særlig paa Løvsalsfesten, den gladeste Højtid, var det i alles Mund. I Templets Ritual hørte det til denne Fest, hvor Ordene fra Ps. 118, 25 »Ak Jahve, giv dog Frelse (H.), ak Jahve, skænk dog Held!« benyttedes som Festraab under den daglige Procession om Brændofferalteret. Paa Festens 7. Dag gentoges Raabet 7 Gange; denne Dag kaldtes selv H., saa vel som de Grene, man da bar. Iøvrigt er H.s Brug altsaa vel formidlet ved Ps. 118, 25, men i Psalmen selv hidrøre Ordene vist fra et allerede da gængs liturgisk Festraab, som Psalmens Digter har optaget; V. 25 er altsaa lige saa vel en Datter af den gængse Brug som Moder til dennes yderligere Udbredelse. Hvad Formen angaar, er H. ved Luthers Oversættelse genoptaget fra den hebr. Tekst i Ps. 118. I N. T. lyder det Hosanna (ὡσαννά), i Vulg. uden Aspiration: *Osanna.*

Forskellen skyldes muligvis en Paavirkning fra det aramaiske Talesprog, hvorved hebr. hosi'a-nna er bleven omdannet til hosa'-nna. *L. G.*

Hosius (Osius), Biskop af Corduba, f. o. 257, blev Biskop o. 295 og døde o. 358. Han var »Bekender« under Maximians Forfølgelse. Paa Synoden i Elvira (I, 751) var H. til Stede, og efter 313 var han Konstantin d. st.'s kirkelige Raadgiver lige til 326. Paa Koncilet i Nikæa spillede han en stor Rolle, og han var rimeligvis Mødets Præsident. Under Beslutningerne skrev han sit Navn før de pavelige Legater med Tilføjelsen: »Jeg tror, som der ovenfor er skrevet« (C. H. Turner, Eccles. Occident. Monumenta, Oxf. 1899, I, 36). Efter Nikæa-Konciliet forsvinder han indtil Synoden i Sardica, hvor han ligeledes præsiderede, og han var Medforfatter af den saak. sardicensiske Formel (G. L. Hahn, Bibl. der Symbole[3], Breslau 1897, 188 f.). Senere høre vi om ham 353 eller 54 i Forbindelse med Biskop Liberius's Styrelse og Proces. Constantius kaldte ham til Milano for ved Smiger og Trusler at bringe ham til at udtale sig imod Athanasios og slutte Fællesskab med Konstantinopels Arianere. Det lykkedes ikke. Derimod fik man den 100aarige Olding til at bøje sig for den af Hofbiskopperne tilvejebragte saak. »Fredsformel« i Sirmium. I Sommeren 358 er han rimeligvis død.

Hosius (Hosz), **Stanislaus**, Kardinal, fødtes i Krakau 5. Maj 1504. Han gik i Skole i Wilna, studerede i Krakau, Padova og Bologna, hvor han erhvervede den jurid. Doktorgrad i begge Retter. Efter en Tid at have været Privatsekretær fik han en Plads i det kgl. polske Kancelli og forskellige Præbender, men først 1543 blev han præsteviet. 1545 blev han udnævnt til Inkvisitor og 1549 til Biskop af Kulm (Bispevielsen fandt Sted 1550). Som Biskop blev han straks sendt som Orator til Kong Ferdinand og Kejseren, og efter Hjemkomsten blev han 1550 ogsaa Inkvisitor i Pomesanien; 1551 blev han Biskop af Ermland og begyndte et alvorligt Arbejde for at udrydde alle Dissidenter (ɔ: Protestanter) i Polen. Paul IV kaldte ham 1558 til Rom, og dér blev han en af Hovedmændene for de Forholdsregler, der gik ud paa at fremme Bekæmpelsen af Reformationen ved at indføre Ændringer i Kirkevæsenet, udrydde Kætteriet og faa Trienter-Konciliet sammenkaldt paany. 1560 blev han sendt til Wien for med Petrus Canisius's (I, 468) Hjælp at afstive den til Protestantismen hældende Prins (senere Kejser) Maximilian og vinde Østerrigs Medvirkning til en Fortsættelse af Trienter-Konciliet, samt virke for et Ægteskab mellem Dronning Elisabet af England og Ferdinand I's Søn, Ærkehertug Karl. I Febr. 1561 blev han Kardinal og derpaa en af Præsidenterne for det igen aabnede Trienter-Koncilium; 18. Jan. 1562—4. Dec. 1563 virkede han i den Egenskab, anerkendt fra alle Sider. Efter Konciliets Slutning vendte han tilbage til Ermland og tog paany fat paa Reformationens Udryddelse, ikke mindst ved Præster, der vare uddannede paa det af ham oprettede Kollegium *(Hosianum)* i Braunsberg, der endnu bestaar. 1569—79 boede han atter i Rom efter at have faaet Domherre Martin Cromer indsat til Koadjutor, og i Rom blev han paany Sjælen i Kontra-Reformationen. 1570 oplevede han til sin Sorg, at de 3 evang. Kirkesamfund i Polen forenede sig til Unionen i Sendomir (se Art. Polen og Sendomir), men andensteds lykkedes hans Planer til en Tid. Kollegiet i Braunsberg var aabnet med Blikket rettet mod Norden, og fra Rom begyndte han 1572 en Brevveksling med den sv. Dronning Katharina, Johan III's Gemalinde, og fik Jesuiterne Warsewitz og Klosterlasse sendt til Sverig for at vinde Kong Johan for Romerkirken. Senere blev ogsaa Possevino sendt til Sverig, og han havde Lykke med sin Sendelse (se Art. Johan III og Possevino). Inden Omslaget skete, var H. død. Han lukkede sine Øjne 5. Aug. 1579 med den Bevidsthed, at han havde arbejdet redeligt og ikke uden Held paa, ved Jesuiternes Hjælp, at genvinde de tabte Lande for Rom. Som Polemiker var H. ogsaa literært virksom; men hans Polemik skyder ofte over Maalet, og i den optraadte han jævnlig baade med Heftighed og Vilkaarlighed. Hos Luther ser han intet godt, og de slemme Lutheranere ere i hans Øjne Skyld i alle Polens og Europas Ulykker (A. Eichhorn, St. H., vorzüglich nach seinem kirchl. und lit. Wirken I—II, Mainz 1854; Hipler, Die Biographen des St. H., Braunsberg 1879). Hans Skr. og Breve ere ofte udgivne (sidst i Köln 1584). Hans og Cromers Prædikener og Katekeser ere overs. paa Tysk af Hipler (Köln 1885). Om hans Papirer, der under Gustaf Adolf bleve slæbte til Sverig fra H.'s Residens, Hellsberg, se Prowe, Mittheil. aus Schweden (Berlin 1853).

Hoskoldssøn, Hoskold, den sidste kat. Biskop i Stavanger (1513—37), nævnes første Gang i Matriklerne for Rostocks Universitet 1491, hvor han tog Magistergraden 1493. Siden kom han ind i Stavanger Domkapitel og nævnes 1512 som Ærkediakon. Efter at være valgt af Kapitlet modtog han i Rom pavelig Udnævnelse til Biskop af Stavanger 9. Maj 1513. Svag og uselvstændig stod han afmægtig overfor Tidens mange Vanskeligheder, navnlig overfor den indtrængende Lutherdom. I 1529 bad han indstændig Eske Bille om ikke at »tilstede eller styrke den fordømte Vantro og Lutheri«. Under Christiern II's Optræden i Norge for at genvinde sin Trone og under Urolighederne efter hans Tilfangetagelse holdt H. sig mest muligt passiv. I 1536 bekvemmede han sig modstrædende til at anerkende den luth. Christian III. I Juni 1537, straks efter Ærkebiskoppens Flugt, ønskede han Eske Bille til Lykke med hans Sejr over Christians Fjender og sendte Kongen en Sølvbolle i Foræring. Desuagtet blev han, rimeligvis endnu i 1537, fængslet og ført til Bergen, hvor han døde, uvist naar. Først 1541 fik det oprevne Stift sin første evang. Superintendent (Daae, Om Stavanger Stift i Middelalderen, S. 46—64). *A. B.*

Hospinian, Rudolf, reformert Teolog, fødtes i Altorf ved Zürich 7. Nov. 1547. Han studerede Teol., bl. a. ved de reformerte Universiteter i Marburg og Heidelberg, blev derefter Præst i Nærheden af Zürich og 1576 Rektor for Schola Carolina; 1588 Arkidiakon og 1594 Præst i Zürich. Ved Siden af disse praktiske Opgaver, fik han dog Tid til at fordybe sig i kirkehistoriske Studier og skrev talrige lærde Værker, der greb ind i Tidens konfessionelle Polemik. Over-

for Romerkirken vilde han paavise dens Uoverensstemmelse med Oldkirken; særlig maa nævnes: *De origine et progressu Rituum et Ceremoniarum Ecclesiasticorum* (1585); *De monachis* (1588 og 1609); *Historia sacramentaria* (1598—1603) og *Historia Jesuitica* (1619). I det andet Bind af *Historia sacramentaria* behandlede han Sakramentstridighederne mellem Protest. indbyrdes. Stor Opsigt vakte hans Bog om Konkordieformlen *(Concordia discors, seu de origine et progressu formulæ concordiæ Bergensis,* 1607), hvori han fortalte dette Skrifts Historie og særlig dvælede ved den indre Strid mellem Lutheranerne, som dette Enighedsskrift og dets Tilblivelse vidnede om. Lutheranernes Forbitrelse var stor og Leonhard Hutter skrev imod H. sin *Concordia concors* 1614. H. svarede ikke, vistnok af politiske Grunde, idet en Fornyelse af de teologiske Kampe var Fyrsterne ubehagelig paa dette Tidspunkt. H., der i sine sidste Aar var meget svag, døde 11. Marts 1626. Hans Værker ere udgivne i Genf 1681, 7 Foliobind, med Levnedsskildring ved I. H. Heidegger. *J. P. B.*

Hospitaliter (Hospitalsbrødre) er et fælles Navn for Medlemmerne af flere Mandsforeninger, der virke for Sygepleje (Antonius-Ordenen, barmhjertige Brødre, Johanniterne, Vor kære Frues H. i Paris og i Siena o. a.). Navnet Hospitaliterinder bruges ligeledes som et fælles Navn om Kvinder, der ofre sig for Sygepleje (barmhj. Søstre, Elisabetsøstrene, kvindl. Johanniter o. a.), og i Burgos, Loches (i Touraine), Nancy, Paris, Villeneuve og mange andre fr. og sp. Byer findes der kvindl. H.

Hospitier kaldes smaa Klostre, der kun bebos af nogle faa Munke, som især have det Hverv at vise Gæstfrihed imod forbidragende Munke. Navnet bruges ogsaa om Munkeboliger i ubeboede Bjergegne, der have det Formaal at optage alle Rejsende uden Vederlag. Saadanne H. findes t. E. paa store St. Bernhard (med Filialet i Val d'Obbio i Piemont), paa St. Gotthard, Simplon, Lukmanier osv. — Paa evang. tysk Grund er H. Navn paa kr. Hoteller (Missions-Hoteller), der ofte staa i Forbindelse med de saak. Gæstehjem (Uhlhorn, Die christl. Liebesthätigkeit I—II).

Hossbach. 1) **Peter Wilhelm H.**, tysk Præst, f. i Wusterhausen 1784, studerede i Halle og Frankfurt an der Oder, blev 1815 Kadetpræst i Berlin, hvor han traadte Schleiermacher nær. Hans aabent udtalte Sympati for de Wette (I, 629) nødte ham til at opgive Stillingen som Præst for Kadetterne. 1821 blev han da Præst ved »Neue Kirche« i Berlin, 1830 Superintendent. Han døde 1846. Foruden 7 Bd. Prædikener har han udgivet 2 Monografier, »J. V. Andreä und sein Zeitalter« (1819) og »Ph. J. Spener und seine Zeit« (1828; 3. Opl. 1861). — 2) **Theodor Johannes H.**, Søn af foreg., f. 1839, blev 1861 Hjælpepræst i Berlin, 1866 Hærpræst ved Elbhæren, 1868 Præst ved St. Andreas i Berlin. Paa Grund af en Valgprædiken i St. Jakob (1877), i hvilken han havde udtalt sin Nyrationalisme, blev hans Valg til denne Menighed annulleret, efter at et stort Mindretal havde klaget; men 1881 blev han uden Indsigelse kaldet til Præst ved »Neue Kirche«. Han var længe et virksomt Medlem af »Protestantforeningen«.

Hostie *(hostia,* Offerdyr, Offerlam) kaldte man i den gl. K. det Brød, der blev uddelt til Nadvergæsterne. Det var, som alt Brød dengang, en tynd rund Kage *(corona, tortum panis),* i Reglen saa stort som en Tallerken, og det blev i Nadveren brudt i smaa Dele *(particulæ)* til de enkelte Nadvergæster. I 11. Hdaar begyndte man at bage Nadverbrødet i smaa Brød af en jævnstor Mønts Størrelse, og man satte paa H.rne enten Jesu Navn, et Kors eller *A* og *Ω*. Den vesterl. K. brugte usyret, den gr. syret Brød til Nadveren (se Azymiter I, 188), og den gr.-kat. K. rækker H.n i en Ske (se Art. Nadver). Til Ombæring af H.rne især ved Kristi Legemsfest indrettedes de saak. Monstranser (se d. Art.).

Hostrup, Jens Christian, dsk Præst og Komediedigter, fødtes i Kbhvn 20. Maj 1818, blev Student 1837 og teol. Kand. 1843. H. var konfirmeret af J. P. Mynster, men dennes Konfirmationsundervisning gjorde ikke Indtryk paa ham; det var Martensen, Stiftsprovst Tryde og især Grundtvig, der vakte hans kr. og kirkelige Interesse, og som Præst blev han en afgjort Discipel af Grundtvig baade m. H. til den kirkelige Grundopfattelse og Arbejdet for kirkelig Frihed. Efter en meget paaskønnet Virksomhed som Lystspildigter blev han 1856 Spr. i Silkeborg og Linaa, 1862 Slotspræst i Frederiksborg og Spr. i Hillerød. 1881 tog han sin Afsked og flyttede til Kbhvn, hvor han en Gang maanedlig prædikede paa Falkenstjernes Højskole og ogsaa andensteds. Han døde 21. Nov. 1892. Han har, foruden sine dramatiske Arbejder, udgivet 2 Prædikensamlinger (Prædikener over alle Søn- og Helligdage i Kirkeaaret« 1866, 3. Udg. 1885; »Opstandelsen og Livet« 1883) og en Samling »Folkelige Foredrag« (1882; 3. Opl. 1884). V. Nannestad har i »Portraiter fra Kirken« (1. Saml. 1895) udførligt omhandlet hans Ejendommelighed som »Bekendelsens Prædikant«. Han har selv i »Erindringer fra min Barndom og Ungdom« (1891) og i »Livserindringer« (1893) skildret sin Livsførelse.

Hotam. 1. En Slægtsøverste i Asers Stamme (1 Krøn. 7, 32); i V. 35 kaldes han »Helem«. — 2. Fader til 2 af Davids Helte (1 Krøn. 11, 44). *L. G.*

Hotir, Øverste for et af Sangernes Skifter (1 Krøn. 25, 4. 28). *L. G.*

Hottinger. 1) **Johann Heinrich H.**, schweiz. Teolog, f. i Zürich 10. Marts 1620, udmærkede sig tidlig ved sine Kundskaber i de gl. Sprog, særlig i Hebr., og fortsatte Studiet af de østerl. Sprog i Genève, Frankrig og Holland, navnlig i Groningen og Leiden. 1642 vendte han tilbage til Zürich, hvor han blev Prof., først i Khist., senere i de østerl. Sprog, og tog virksom Del i Kirkelivet. 1655 kaldte Kurfyrst Karl Ludvig af Pfalz ham til Heidelberg, hvor hans Lærddom og Lærergaver hurtig hævede Heidelberger-Fakultetets sunkne Anseelse. Han fik indrettet et Trykkeri med de østerl. Sprogs Typer, og 1656 blev han valgt til Universitetets Rektor og Kirkeraad. Men Forholdene i Heidelberg tiltalte ham ikke i Længden, og allerede 1661 vendte han tilbage til Zürich, hvor han tog fat paa en ny Bibelovers. 1664 var han atter i Holland og tillige i Wittenberg, og da der kom en Kaldelse til Leiden, mente han at burde følge den. Først vilde han ordne noget

paa sit Landsted ved Limmat, men under Baadfarten dertil druknede han og hans Børn 5. Juni 1667. Han forfattede en stor Mængde større og mindre Skrifter, bl. a. en hebr. og en kald.-syr. Grammatik; *Thesaurus philol. seu clavis scripturæ* (1649), en Slags Indledn. til G. T.; *Hist. eccles. N. T.* (I, 1651); forskl. Skrifter fra den sammenlignende østerl. Grammatiks Omraade; *Hist. orientalis* (1651) med Bidrag til Muhammeds Historie; *Smegma orientale* (1657—58), Tilløb til en østerl. Literaturhist.; *Archæologia orientalis* (1662). Bl. hans kirkehist. Skrifter maa især nævnes: *Hist. ecclesiastica* I—IX (til 1657), der navnlig har Betydn. paa Reformationshistoriens Omraade og indeholder mange vigtige Aktstykker til Schweiz's Historie. H. samlede en stor Mængde Breve fra Reformationstiden, der, tillige med hans egne Breve, som *Thesaurus Hottingerianus* i 52 Folianter hører til Züricher-Bibliotekets dyreste Skatte. — 2) **Johann Jakob H.**, Søn af fornævnte, fødtes 1652, blev 1680 Præst i Stallikon i Kanton Zürich, 1686 Diakon ved Grossmünster i Byen Zürich og 1698 Heideggers Efterfølger som teol. Prof. Hans Hovedværk er en helvetisk Kirkehist. i 4 Kvartbd. (1698—1729), der gaar til Forf.'s egen Tid. Den indeholder mange vigtige Aktstykker og har derved endnu Betydning. J. J. H. døde 1735. — 3) **Johann Jakob H.**, Barnebarn af fornævnte, f. 1783, var Prof. ved Zürichs Højskole og er navnlig bekendt ved en Fortsættelse af Joh. v. Müllers Schweizerhist. og en Biografi af Zwingli (1842). D. 1860.

Houbigant, Charles François, Oratorianer og Bibelkritiker, fødtes i Paris 1686 og traadte 1704 ind i Oratoriet (se d. Art.), var Lærer i Marseille, Soissons og fra 1722 i Paris. Han studerede navnlig semit. Sprog. D. 31. Okt. 1783. Bl. hans Skr. maa mærkes: *Racines de la langue hébr.* (1732); *Prolegomena in Scripturam Sacr.* (1746). Hans Hovedværk var *Biblia Hebraica* (I—IV, Paris 1753—54) uden Vokaltegn, der fik Betydn. ved mange vigtige Tekstrettelser efter *Codex Samaritanus* (til Moseb.), Haandskrifter og de gl. Overs. Som Tekstkritiker var H. voldsom og vilkaarlig.

Hovedø Kloster. 1147 grundlagde Cistercienserne fra Kirkstead i Lincoln Stift paa Hovedøen ved Oslo et Kloster, der blev indviet til Maria og den angelsachsiske Kong Eadmund (I, 704), en Martyrhelgen, for hvem der ogsaa var rejst et Alter i Oslo Domkirke. Den første Abbed skal have heddet Andverus. Klostret fik af Paverne (Alexander III 1162, o. a.) Værnebuller og af Konger og Stormænd Friheder og Gaver. 1185 optraadte Munken Jon Kuflung fra H. K. som Modkonge mod Sverre. Saa længe Sverre levede, synes dog H. K.'s Munke, med eller mod deres Vilje, at have været paa hans Parti, og Sverre hørte, skønt han var en bandlyst Mand, Messe hos dem, før han slog Baglerne ved Oslo. Dette blev paatalt og straffet af Generalkapitlet i Citeaux 1200. Siden holdt de med Baglerne. I det hele synes H. K.'s Munke at have holdt Venskab med dem, der havde Magten. Ribbungerne begyndte deres Oprør paa H.en. Da var Askatin Klostrets Abbed; han tog Del i Rigsmødet i Bergen 1223 og blev af Kongerne Haakon og Magnus brugt til vigtige Sendelser til Tyskland, Danmark (1261), Skotland og England. Da Askatin 1270 blev Biskop i Bergen, blev Laurentius Abbed; han blev siden Abbed i det eng. Moderkloster. Flere af de følgende Abbeder vare ogsaa fremragende Mænd, og de spillede ofte en betydelig Rolle. Efter Midten af det 15. Aarh. opholdt Birgittinerne sig midlertidig i H. K., medens Cistercienserne derfra tog til Munkeliv, som de genopbyggede efter Branden 1455. Allerede 1478 eller 79 vendte Cistercienserne imidlertid tilbage til H. K. under deres Abbed, Paal. I Beg. af 16. Aarh. havde Klostret i Hr. Klaus en rimeligvis dansk Abbed, og 1511 trængte den berygtede danskfødte Abbed fra Tuterø, Matthias Henriksen, ind i H. K. for ogsaa at ødelægge det. Abbeden i Sorø sendte derpaa Hans Andersen 1525 til H. K., for at han skulde være dets Abbed. Da Christiern II 1531 kom til Oslo sendte han Bud til H. K. for at hente Proviant til den forestaaende Belejring. Abbed Hans slog sig nemlig paa Christiern II's Side og tog, som norsk Rigsraad, Del i de offentlige Anliggender, men 1532 blev han af Mogens Gyldenstjerne fængslet, og han sad i Fængsel, indtil Christiern II havde forladt Norge. Samtidig bleve Klosterkirken og Klostrets Bygninger brændte og ødelagte, og Godset lagt under Akershus Len. Sten fra H. K. blev i over 300 Aar brugt til Akershus Slots Bygning og Udvidelse, indtil Foreningen for norske Fortidsminders Bevarelse lod de tilbage staaende Mure udgrave og udgav Tegninger og Beskrivelser af Klosterlevningerne i sine Aarsberetninger, navnlig i den for 1849 (Jvfr. C. C. A. Lange, De norske Klostres Historie i Middelalderen, 2. Udg. Kra. 1856, 127 f., 401 f.). *Fr. N.*

Howard. 1) **Edward Henry H.**, Kardinal, f. i Nottingham 13. Febr. 1829, blev opdraget i Oscott og studerede i Edinburgh. I sin Ungdom var han Officer, men opgav Krigerbanen for at blive Præst og blev 1854 i Rom ordineret af Kard. Wiseman. Han var en dygtig Sprogmand og gjorde et Aar Tjeneste i Indien for at ende Skismaet i Goa. Pius IX satte stor Pris paa denne Ætling af en eng. Adelsslægt og gjorde ham 1872 til Ærkebiskop af Neokæsarea *in p. inf.* Nogle Uger var han ogsaa Koadjutor i Frascati. 1877 blev han Kardinal med S. Giovanni e Paolo som Titelkirke, 1881 Ærkepræst for Peterskirken og 1884 Kardinal-biskop af Frascati. 1887 blev han syg og ført til England, hvor han døde 16. Sept. 1892 i Brighton. Han var en gavmild Beskytter af det eng. Kollegium i Rom. *Fr. N.* — 2) **John H.**, eng. Godsejer, er berømt som Filantrop og særlig som Reformator af Fængselsvæsenet, ikke blot i England, men saa godt som i alle civiliserede Lande. Han var født i London 2. Sept. 1726. Hans Fader var en rig Købmand og Godsejer af streng puritansk Aandsretning. John H. blev 16 Aar gammel ved Faderens Død Arving til Formuen. Hans Karakter var tidlig udviklet, og en ubøjelig Energi var en af hans Hovedegenskaber. Medens ellers Filantropien, og ikke mindst den eng., ofte ikke er fri for Sentimentalitet og Mangel paa Kritik, laa alt saadant meget fjernt for ham. Hele hans uhyre Virksomhed havde praktiske Maal for Øje og dreves ad praktiske Veje, alt paa Krdm.ens Grund. Allerede som ganske ungt Menneske foretog

han sig en toaarig Udenlandsrejse for at lære at kende, hvad der, særlig i Frankrig, udrettedes for fattige Arbejdere. Efter sin Hjemkomst byggede han Arbejderboliger og oprettede Skoler paa sit Gods. Paa en Rejse i 1755 for at bringe Hjælp til Nødlidende i Lissabon (efter Jordskælvet) kom han i fransk Krigsfangenskab og kom saaledes for første Gang til at gøre Bekendtskab med Fængsler. Den utrolig ubarmhjertige Behandling af Krigsfangerne oprørte ham saaledes, at det efter hans Hjemkomst blev en af hans første store Opgaver at lindre Krigsfangernes Kaar, og hans ualmindelige Evne til at tale overbevisende og rive Folk med sig gjorde, at han virkelig udrettede ikke lidet baade i England og Frankrig. Hans betydeligste og mest banebrydende Virksomhed begyndte, da han valgtes til Sherif i Bedford og som saadan skulde føre Tilsyn med Egnens Fængsler. I disse herskede Vilkaarlighed og Uretfærdighed, bl. a. den Skik, at frifundne Personer holdtes tilbage i Fængslet, naar de ikke kunde betale Omkostningerne ved deres Ophold dér og Sagens Behandling. Han bragte forgæves saadanne Sager frem for Domstolene, men opgav dermed ingenlunde sin Sag. Han begav sig nu paa Rejser, foreløbig for at undersøge de eng. Fængsler, hvorpaa han anvendte et Par Aar. Han fik derefter disse Fængselsforhold dragne frem i Parlamentet, som det lykkedes ham at vinde saa fuldstændigt, at Underhuset vedtog at sende ham en Taksigelse. Unægtelig maatte han ogsaa fra mange Sider døje baade Modstand og Spot; men meget faa Mennesker have vist sig saa urokkelige som han. Han begav sig atter paa Rejse for at undersøge Fængslerne i andre Lande. Bedst var Tilstanden i Holland, men ellers vare i det hele taget Fængslerne snarest skikkede til at ødelægge Fangerne. At behandle disse paa blødagtig, kælen Maade var langt fra at være hans Ønske. Streng Disciplin og forstandigt Arbejde, og først og sidst Orden i alle Ting, skulde være Midlerne til at opdrage Fangerne.

Efter de omhyggeligste Undersøgelser og Forberedelser udgav han 1777 sit epokegørende Værk: *State of prisons in England and Wales with preliminary observations and an account of some foreign prisons.* Alle senere Fængselssystemer ere egentlig grundede paa dette Arbejde. Deportation, som havde været yderst almindelig brugt som Straf, var en Modbydelighed for ham, og han kæmpede uforsonlig mod dens Anvendelse, om det end paa dette Punkt gik langsomt og besværligt at sejre. — Paa sine Rejser havde han lært Pesten at kende og vilde optage Kampen ogsaa mod den. Han foretog to Rejser til Orienten, men paa sin anden Rejse blev han syg og døde i Cherson 20. Jan. 1790. I St. Pauls-Kirken i London er der rejst et Mindesmærke for ham. Allerede i hans levende Live havde man villet rejse ham et saadant Æresminde, men det vilde han ikke tillade. Efter ham bærer et engelsk Fængselsselskab Navnet »Howard Association« (stiftet 1866). *S. M. H.*

Howe, John, eng. Nonkonformist, Søn af en puritansk sindet Præst, fødtes 17. Maj 1630 i Loughborough i Leicestershire og studerede baade i Cambridge og Oxford. Omtr. 1654 blev han Præst i Great Torrington i Devonshire og virkede dér ud fra puritanske Forudsætninger med stor Nidkærhed. 1656 gjorde Cromwell ham til sin Huskapellan, men Livet i Whitehall forargede hans puritanske Samvittighed. 1659 virkede han atter i Torrington. Da Uniformiteten efter 1660 skulde gennemføres, blev H. afsat, og han levede da indtil 1670 som Fripræst. 1676 blev han, efter en kort Tjeneste i Irland, Præst ved en presbyt. Kirke i London. 1685 gik han med Lord Wharton til Utrecht for at slutte sig til Vilhelm af Oranien, men 1687 vendte han tilbage til England for at arbejde for Oranieren. Fra det Øjeblik af stod han i Spidsen for Nonkonformisterne og kæmpede djærvt for at sikre deres Ret og for at forene Presbyterianerne og Kongregationalisterne. Han døde 4. Nov. 1702 uden at have naaet sit Maal og efter en Stund, som Watts sagde, at have været *a great but single name.* Hans Skrifter ere ofte udgivne, sidst i New-York (I—II, 1869).

Hoyers, Anna Ovena, født Owens, relig. Sværmerske, fødtes i Koldenbüttel i Ejdersted 1584, og blev 15 Aar gl. gift med Stalleren i Ejdersted, Herman Hoyer. Hun optraadte som Digterinde og blev stærkt greben af Tidens Separatisme, der gjorde hende i høj Grad ildesindet og ubillig mod de luth. Præster, som hun stillede i Gabestokken i Satiren »De denische Dörp-Pape« og i andre Rimerier, i hvilke hun priste »det indre Ord« og varslede forskl. Byers Tilintetgørelse. Med Alkymisten N. Teting gjorde hun ogsaa Forsøg paa at gøre Guld. Da hun hverken paa sin Gaard Hoyerswort eller i Husum besøgte den offentlige Gudstjeneste, men nøjedes med Husandagter, rejste der sig en stærk Uvilje imod hende trods hendes storartede Godgørenhed, og 1632 solgte hun sine Ejendomme og rejste til Sverig, hvor Enkedronning Marie Eleonora viste hende stor Venlighed. Hun boede først i Vestervik, siden i Nærh. af Stockholm. D. 27. Nov. 1655. Efter Karl I's Henrettelse skrev hun: »Ein Schreiben übers Meer gesandt an die Gemein in Engellandt aus einer alten Frauen Hand, die ungenandt Gott ist bekandt« (1649). 1650 udkom der i Amsterdam en samlet Udg. af hendes »Geistl. und weltl. Poemata«.

Hrabanus Maurus, berømt Lærer og Biskop, fødtes i Mainz o. 780; han kaldes ogsaa Magnentius, rimeligvis som Mainzer. H. traadte tidlig ind i Benedictinerordenen i Klostret Fulda, senere kom han til Tours, hvor Alcuin fik ham meget kær og gav ham Navnet »Maurus« efter Benedicts Yndlingsdiscipel. Efter at være vendt tilbage til Fulda blev H. Lærer ved Klosterskolen dér, og denne oplevede da en Blomstringstid. H., der 814 var bleven viet til Præst, maatte dog lide en Del under Abbed Ratgars Styrelse; thi Ratgar brød sig kun om Byggeforetagender. 822 blev H. selv Abbed, og derved fik den lærde Lærer Lejlighed til at vise, at han ogsaa besad fremragende Evner til Administration. 842 nedlagde han Abbedværdigheden og blev efterfulgt af Hatto. Derpaa tog han Bolig paa Petersbjerget, hvor han havde bygget en Kirke, og levede dér for Studier og Forfattervirksomhed, indtil han 847 blev Otgars Efterfølger som Ærkebiskop af Mainz. Han døde 4. Febr. 856. H. var en af den Tids betyde-

ligste kirkelige Personligheder, og han skrev mange ekseget. og opbyggelige Skrifter (ogsaa Digte), som Samtiden satte Pris paa. Hans samlede Skrifter bleve udg. af Colvenerius (Köln 1627) og ere aftrykte hos Migne i Series Latina Bd. 107—112. Hans Digte findes i Monum. Germ., Poetæ Latini II, 154 f.; hans Breve i Monum. Germ., Epist. V, 379 f. A. Knoepler har særlig udgivet det smukke, i Middelalderen meget paaskønnede Skrift: *De institutione clericorum* (München 1901). Jvfr. Kunstmann, H. M. R. (Mainz 1841) og Dümmler, Hrabanstudien (1898).

Hrotsuit (Roswith), Nonne i Gandersheim, var af adelig Byrd og levede i den sidste Tredjedel af 10. Aarh. Abbedissen i Gandersheim, Gerberga, opfordrede hende til at forfatte et Heltedigt til Otto I's Pris, og denne Opfordring efterkom H. 968. Senere sang hun om sit Klosters Historie og flere Helgener og digtede kr. Komedier, der vare Sidestykker til Terentius's. Hendes Skr. ere udg. af C. A. Barack (Nürnb. 1858); hendes hist. Digte ere overs. paa Tysk af Th. Pfund i »Gesch. schreiber der deutschen Vorzeit«, 10. Jahrh. V.

Hubald. 1) **H.** (Humbald), dsk Biskop, forestod som Biskop af Odense St. Knuds Skrinlæggelse 19. April 1101. Paschalis II's Brev om St. Knuds Kloster af 1117 er rettet til ham, og H. ordnede Biskoppens Forhold til Munkene i dette. Han døde en 14. Okt. rimeligvis 1139. H. roses for Gudsfrygt og Nidkærhed. — 2) **H.**, Kardinal, blev af Pave Eugenius III sendt til Danmark i Erik Lams Tid (Langebek SRD VII, 219). At han har prædiket Korstog her, er dog vist kun en løs Formodning af Hamsfort.

Hubba, Slægtsøverste i Asers Stamme (1 Krøn. 7, 34). K'tib er »Jehubba«, men K're »ve Hubba« (»og Hubba«) ses af LXX at være det rette. *L. G.*

Huber. 1) **Johann Nepomuk H.**, filos. Prof., f. i München 18. Aug. 1830, studerede Teol. i München, hvor han sluttede sig til den »Tafelrunde« af Studenter, hvis Valgsprog var: »Durch Zweifels Qual der Hoffnung Strahl zum heiligen Graal«. Fra Teol. vendte han sig til Filos., erhvervede sig 1854 den filos. Doktorgrad ved en Afhdl. om Cartesius og habiliterede sig derpaa som Privatdocent i spekulat. Filos. og Filos.'s Historie i München. Hans første større filos. Skrift, »Die Philos. der Kirchenväter« (München 1859), blev sat paa Index, og dermed indlededes Brudet med den rom. K. I de følgende Aar skrev han forskl. mindre Afhandlinger og udgav en Samling af disse (»Kleine Schriften«, Leipz. 1871). Han optraadte dels som Kritiker af Materialismen ved Modskrifter mod Häckel og D. F. Strauss, dels med Indlæg i den sociale Strid, men især som kirkepolitisk Agitator imod Rom og Ultramontanismen. Det var paa hans Opfordring, at Döllinger sammenarbejdede sine Artikler i »Augsb. Allg. Zeitung« til det berømte Stridsskrift »Janus« (I, 701), og H. var Döllingers Medarbejder, saa at »enhver Sætning blev udarbejdet i Forbindelse med H.« (J. Friedrich, Ign. v. Döllinger, München 1901, III, 484 f.). Dog sluttede han sig ikke helt til Gammel-Katolicismen, men hengav sig i sine sidste Aar til en udpræget filos. Pessimisme. Han døde 20. Marts 1879. Foruden de ovenfor nævnte Skrifter maa især nævnes hans Monografi om Joh. Scotus Erigena (München 1861). E. Zirngiebl har skrevet hans Biografi (Gotha 1881). — 2) **Samuel H.**, schweiz. Præst, f. i Burgdorf ved Bern 1547, studerede i Bern og Tyskland og viste tidlig Sympati for Lutherdommen. Som Præst og Vicedekan for Kapitlet i Burgdorf kom han i Strid med Berns Præster om Brugen af Oblater eller Brød i Nadveren. Denne Strid blev Indledning til en lang Række Kampe, idet S. H. gjorde fælles Sag med Lutheranerne og angreb den ref. Lære om Naadevalget som en »grusom« Lære. 1588 blev han afsat og udvist af Bern. Derpaa gik han til Württemberg, hvor han, efter at have underskrevet Konkordieformlen, blev Præst i Derendingen ved Tübingen. Dér skrev han fl. Skrifter imod de Ref. og den rom. Kat. Et Skrift, hvori han søgte at vise, at Jesus var død for alle Menneskers Synder uden Undtagelse, indviklede ham i nye Stridigheder. Han blev kaldet til Universitetet i Wittenberg, hvor man ønskede at have en saa slagfærdig Kampfælle for den almindelige Naade; men ogsaa derfra blev han, efter gentagne Forhandlinger, forvist (1595). I den følgende Tid drev han hjemløs om og boede navnlig i Braunschweig-Wolfenbüttel, hvor han 1608 skrev et stort Skrift i 6 Dele mod Bellarmin *(Anti-Bellarminus)*, i Göttingen, Goslar og Osterwick, hvor han døde 23. Marts 1624. — 3) **Victor Aimé H.**, tysk Nationaløkonom, f. i Stuttgart 10. Marts 1800, blev opdraget i Fellenbergs Institut ved Hofwyl og studerede derpaa Medicin og Historie. Senere rejste han i Frankrig, Spanien, Italien, England og Skotland, hvor han med stor Interesse fulgte de sociale og politiske Kampe, og hvor hans relig.-kr. Overbevisning blev vakt. 1828 blev han Lærer ved Handelsskolen i Bremen, hvor han sluttede sig til de ref. Kredse — tidligere havde han staaet i et rent udvortes Forhold til Romerk. 1833 blev han Prof. i den nyere Filologi i Rostock, og under Opholdet dér brød han helt med Liberalismen. 1836 blev han Prof. i Marburg, 1843 af Friedrich Wilhelm IV kaldet til Berlin. I Marburg havde han skrevet sit betydelige Skrift, »Die englischen Universitäten«, (1837 f.); men hverken dér eller i Berlin lykkedes hans Katedervirksomhed. Han kastede sig da over Politik og Nationaløkonomi og søgte, med Understøttelse af Regeringen, at virke ind paa den polit. Udvikling ved Udgivelsen af Tidsskriftet: »Janus, Jahrbücher deutscher Gesinnung, Bildung und That«. Aaret 1848 tilintetgjorde alle hans Forhaabninger om »en monarkisk Genfødelse«. 1851 opgav han sit Professorembede og levede i Wernigerode, sysselsat med Studier og med Virkeliggørelsen af sine sociale Planer ved forskl. Foreninger indenfor Grevskabet Stolbergs beskedne Grænser. H. døde 19. Juli 1869. Han har skrevet meget oplysende Breve om sine mange Rejser (»Genossenschaftl. Briefe aus Belgien, Frankreich und England« I—II, Hamb. 1855) og en Del større og mindre Skrifter og Tidsskriftsartikler. Der var hos H. noget profetisk; mange af hans Tanker har Bismarck baaret frem, og H. saa klart, at den polit. Revolution vilde blive efterfulgt af en social. Han virkede utrætteligt for Association og Kolonisation og var en varm Ven af den indre Mission,

rig paa kr. Kærlighed og med en fast kirkelig Overbevisning. Han stod i Forbindelse med Menneskevenner og sociale Politikere af alle Farver (E. Reclus i Frankrig, Ducpetiaux i Belgien, Wichern, Gustav Werner, Lassalle, Schulze-Delitzsch, Döllinger osv.), altid optaget af de store Samfundsspørgsmaal. Munding har udgivet et Udvalg af hans Skrifter om Socialreform og Associationsvæsen (Berlin 1894), og Elwers har skrevet hans Biografi (I—II, Bremen 1872 og 74).

Hubert, Helgen, en frankisk Adelsmand, var Hovmester hos Kong Theodoric III og kom siden til Austrasien til den daværende Majordomus Pipin. Han blev gift med Floribane, men da hun døde, modtog han Præstevielsen og blev 708 Biskop af Maastricht. H. flyttede sit Bispesæde til Liège og var i høj Grad virksom for Missionen blandt Omegnens Hedninger. Han døde 29. Juni 727 og blev senere begravet i Benedictiner-Klostret Ardenne, der blev kaldt St. H. Han var en stor Jæger og er derfor bleven Jægernes Værnehelgen. 3. Nov. er St. H.'s Dag.

Hubert, Konrad, Martin Bucers (I, 407), Medhjælper, f. i Bergzabern 1507, gik i Skole i Heidelberg, men kom senere til Basel, hvor han blev vundet for Ref. og sluttede sig til Økolampadius. 1531 kom han til Strassburg som Diakonus hos Bucer, som han hjalp paa alle Omraader, ogsaa paa det literære. Efter Bucers Bortgang fra Strassburg oplevede H. vanskelige Tider, og navnlig efter 1561 blev han angrebet af de luth. Teologer og til sidst (1563) afsat fra Embedet ved Thomas-Kirken. Efter 1575 trak han sig mere og mere tilbage fra det offentlige Liv, sysselsat med en paa 10 Bd. beregnet Udgave af Bucers Værker; af denne udkom kun Bd. I (Basel 1577). I April 1577 døde han.

Hubmaier (Hiebmaier), **Baltasar**, Gendøber, f. o. 1480 i Friedberg ved Augsburg, studerede i Freiburg og blev 1512 Ecks Efterfølger som Præst ved Mariakirken og teol. Prof., senere Universitetets Prorektor. 1516 blev han Domprovst i Regensburg. Her viste han sine Gaver som folkelig Agitator ved at rejse en antisemitisk Bevægelse, der endte med, at Jøderne bleve jagne ud af Regensburg, og et Maria-Kapel bygget paa Synagogens Plads. 1521 kom han som Præst til Waldshut, og dér lærte han baade den luth. og den zwingliske Ref. at kende. En kort Tid gik han igen til Regensburg, men han vendte derpaa tilbage til Waldshut, deltog 1523 (26.—28. Okt.) i Disputatsen i Zürich og udgav 1524 sit første reformatorisk Skrift »18 Schlussreden«. I den nærmest følgende Tid blev den zwingliske Ref. indført i Waldshut, ikke uden voldsomme Brydninger. Allerede inden Aaret 1524 var til Ende, var H. bleven Gendøber. Han traadte i Forbindelse med Th. Münzer og Zürichs Radikale, og snart aabnede han en heftig Kamp mod Zwinglis Lære om Daaben; Barnedaaben er for ham Afgudsdyrkelse. Da Bondekrigen udbrød, var H. i høj Grad sympatetisk stemt for Bøndernes Krav, og Waldshut traadte i nøje Forbindelse med dem. Derfor blev Byen i Dec. 1525 indtaget af Regeringens Tropper, og Indbyggerne bleve da atter rom. Katoliker. H. flygtede til Zürich, hvor han disputerede med Zwingli om deres dogmatiske Mellemværende, og af Frygt for Østerrigerne erklærede H. sig tilsidst for overbevist og genkaldte. Derpaa gik han til Konstanz, hvor han paastod, at Tilbagekaldelsen var ham aftvunget. Senere var han hos Denck i Augsburg, hvorfra han gik til Mähren for at virke for Gendøberiet. Nikolsburg blev hans Opholdssted, og derfra gjorde Anabaptismen store Erobringer, ogsaa i Tirol, Salzburg, Øvre- og Nedre-Østerrig. 1527 blev H. udleveret til Østerrigerne, og 10. Marts 1528 blev han brændt i Wien (I. Loserth, Dr. B. H. und die Anfänge der Wiedertaufe in Mähren, 1893).

Hucbald, Benedictiner-Munk fra Klostret St. Amand sur l'Elnon (ved Tournay), d. o. 930, omtr. 90 Aar gammel. Vel bevandret i humanistiske Videnskaber havde han tillige et stort Navn som Tonelærer, *Musicus peritissimus«*, kaldes han. Bl. a. har han Æren af at have opfundet et for den Tid praktisk System for Melodi-Optegnelser, idet Teksten skreves som en Art Noder paa et Liniesystem, og ved den forskellige Stilling af Ordenes Plads anskueliggjordes Tonernes Falden og Stigen. I Gerberts *Scriptores ecclesiastici de musica sacra*, Tom. I (1784) findes de H. tillagte Musik-Traktater, deriblandt den saakaldte *Musica enchiriadis*, der bringer de ældste Efterretninger om flerstemmig Sang i Middelalderen; *Organum* eller *Diaphonia*, hvor Samklangen iværksættes med lutter parallele Kvinter eller Kvarter. H. har derfor, naturligvis uden tilstrækkelig Grund, faaet Navn som »Opfinder« af den musikalske Harmoni. Det er iøvrigt bestridt (H. Müller, Leipz. 1884), at H. skulde være Forfatter til den her nævnte Traktat, medens i den nyeste Tid Æren herfor atter er bleven hævdet for ham (H. Riemann, Gesch. d. Musiktheorie, Leipz. 1898). *A. H.*

Huet, Pierre Daniel, fr. Biskop, f. i Caën 8. Febr. 1630, tilhørte en rig Konvertit-Familie. Han blev opdragen af Jesuiterne og rejste 1652 med sin Ven og Lærer, Sam. Bochart, til Stockholm, hvor han opdagede et Haandskrift af Origenes's Kommentarer og af Traktaten om Bønnen. 1670 kom han efter mange lærde Rejser til Paris og blev Lærer for Dauphinen; 1676 modtog han Præstevielsen; 1678 blev han Abbed for Cistercienser-Klostret d'Aunnay ved Caën, 1685 Biskop af Soissons, 1692 Biskop af Avranches i Normandiet. Paa Grund af Skrøbelighed gav han Afkald paa sin Bispestol og trak sig tilbage til Abbediet Fontenay ved Caën. Fra 1701 levede han i Jesuiternes Professhus i Paris, og dér døde han 26. Jan. 1721. Hans Hovedværker ere hans Udg. af Origenes's Kommentarer og det apologet. Arbejde *Demonstratio evangelica* (Paris 1679).

Huet, Coenraad Busken-, holl. Literaturhistoriker, f. i Haag 28. Dec. 1826, begyndte sin Løbebane som Teolog. Efter at have studeret i Leiden blev han Præst for den wallonske Menighed i Haarlem. 1858 udgav han »Brieven over den Bybel«, hvori han gav en populær Fremstilling af Tübinger-Kritikens Resultater. Denne Bog indviklede ham i en Fejde, der endte med, at han 1862 nedlagde sit Præsteembede for at blive Journalist og Udgiver af Tidsskriftet »De Gids«. Efter et Op-

hold paa Java gik han til Paris og uddannede sig til literær Kritiker. En Samling af hans literære Arbejder er »Lit. Fantasieën« (20 Bd. 1868—87). Hans mest paaskønnede Bog er dog »Het Land van Rembrandt« (1882—84). D. 1. Maj 1886.

Hufa og **Hufam**, se Huppa og Huppim.

Hug, Johann Leonhard, rom.-kat. Teolog, f. i Konstanz 1. Juni 1765, studerede dér under Jesuiternes Ledelse, senere i Freiburg, præsteviedes 1789. Efter at have været Lærer ved det josephinske Generalseminarium i Freiburg blev han Præst i Reuthe, 1791 Prof. i de østerl. Sprog og Bibelfortolkn. i Freiburg. 1827 blev han Domkapitular i Ærkestiftet Freiburg, som da blev oprettet, 1843 Domdekan. Han døde 11. Marts 1846. Sammen med Hirscher (S. 434) og andre udgav han 1828—34 Freiburger-Tidsskr. for Teol. Hans Hovedværk er hans ypperlige »Einleitung in die Schriften des N. T.'s« (I—II, Stuttg. 1808; 4. Aufl. 1847); 3. Udg. af denne Bog er helliget til Biskop Fr. Münter i Kbhvn og til Antistes J. J. Hess (S. 419), et Vidnesbyrd om H.'s egen økumeniske Tænkemaade.

Hugenotter, en alm. Benævnelse for de franske Calvinister, oprindeligt brugt af deres Modstandere som et Smædenavn, men derefter optaget af dem selv. Navnet forekommer første Gang 1560, men dets Betydning er højst usikker. Nogle mene, at Calvinisterne, fordi de under Forfølgelser ofte holdt natlige Forsamlinger, ere opkaldte efter »Kong Hugon«, et Genfærd, som i Følge Folketroen viste sig om Natten i Tours. Andre have søgt Navnets Oprindelse i de Ord, hvormed en Calvinist begyndte en Tale: *Huc nos venimus* (hertil ere vi komne). Begge disse Forklaringer ere løse Gætninger. Mahn og Littré have derimod henvist til, at Ordet allerede forekommer i 14. Aarh. som Diminutiv af Hugues, men man ser ikke, hvilken Mand af dette Navn Calvinisterne kunde opkaldes efter. Mest udbredt er vist den Antagelse, at Benævnelsen stammer fra den fr. Udtale af »Eidgenossen«. men man kan ikke forklare, hvorfor de fr. Calvinister skulde kaldes saaledes.

Om H. i Frankrig se Bartholomæusnatten (I, 226), Henrik IV (S. 398) og Art. Nantes-Edikt.

Fra Ref.s Beg. flygtede H. til Udlandet *(les réfugiés,* ukorrekt *le refuge)* i 16. Aarh., især efter Bartholomæusnatten (I, 226), og i 17. Aarh. endnu mere efter Nantes-Ediktets Tilbagekaldelse. 1685—1700 udvandrede langt over 200,000, og denne store Udvandring fortsattes til o. 1720. Frankrig led derved et uberegneligt Tab, som kom andre Lande til gode.

Schweiz var et naturligt Fristed for fordrevne H., og dertil flygtede i Ref.s første Tid Lambert, Farel o. a., senere Calvin. Efter Bartholomæusnatten var der en stærk Tilstrømning til den lille selvstændige Republik Genève (se S. 185), og et mindre Antal tyede til Stæder i Forbundet. Den største Indvandring foregik i de sidste Aartier af 17. Aarh., og trods Ludvig XIV's Trusler tog Schweiz sig med stor Opofrelse af de fr. Flygtninger. Paa en Konference i Aarau 15. Okt. 1685, 3 Dage før Tilbagekaldelsen af Nantes-Ediktet, vedtoges det, at Forbundet skulde hjælpe H. Omtr. en Tredjedel af disse var fattige. Til at sørge for dem var der allerede 1683 i Bern oprettet et »Exulanten-Kammer«, og i de evang. Byer dannedes der Fonds til Understøttelse *(bourses françaises);* de, som der ikke var Plads til, befordredes videre til Tyskland, saaledes 1683—88 over 15,000. Omtr. 20,000 bosatte sig i Schweiz. Deraf optog Genève med sine 16,000 Indb. ikke mindre end 4000; i Forbundets evang. Kantoner fordeltes H. i Beg. saaledes, at af 100 fik Zürich 30, Bern 50, Basel 12, Schaffhausen 8, og Understøttelse blev ydet af disse Kantoner med ligesaa mange pCt.; senere fordeltes Byrden over flere Kantoner. Efterhaanden fik Landet Erstatning i det Opsving, som H. gav Industri, Handel og Landbrug; fremhæves kan Bogtrykkeriet (Etienne o. a.) og Urfabrikationen i Genève, Vindyrkningen og Havebruget i Pays de Vaud og Silkeindustrien i Zürich og Basel.

Til England flygtede allerede i 16. Aarh. Tusinder af H. I London dannedes der under Edvard VI 1550 en fr. Menighed, som fik et Kapel overladt, og o. samtidig en i Glastonbury og en i Winchelsea. Elisabet tillod 1561 wallonske Flygtninger at indrette en lille Kirke i Krypten i Canterburys Domkirke (den bruges endnu); 1564 samledes der en Menighed af Franskmænd og Walloner i Norwich, og herfra og fra London flyttede nogle til Sandwich; ogsaa i Southampton opstod der en Koloni. Disse Menigheder optog et stort Antal nye Flygtninger efter Bartholomæusnatten. Ogsaa Jakob I og Karl I beskyttede H. Under den sidstes Regering søgte dog Ærkebiskop Laud at tvinge dem til Konformitet, men de vægrede sig og fandt Støtte hos Parlamentet. I Republikens Tid havde de fuld Frihed, og Cromwell tog sig endogsaa ad diplomatisk Vej af H.s Sag i Frankrig. Der vedblev at strømme Skarer til England, og Regeringen ansaa sig for forpligtet til at beskytte dem; Karl II tilstod dem store Rettigheder ved et Edikt af 28. Juli 1681, og selv Jakob II maatte efter Tilbagekaldelsen af Nantes-Ediktet imødekomme Folkets Krav og tilstaa de nye Flygtninger lignende Begunstigelser; da Tronen vaklede under ham, gav han dog efter for den fr. Regerings Bestræbelser og sendte 507 ankomne H. tilbage; men snart efter kom hans Fald. I Aarene omkring 1685 kom der o. 80,000 Flygtninger til England, og o. en Tredjedel deraf bosatte sig i London. En Del drog til Skotland og grundede en Koloni i Edinburgh, hvor de beboede et helt Kvartér (Picardiet). I Irland fandtes der allerede fra 1674 en fr. Koloni i Dublin, og efter Nantes-Ediktets Ophævelse indvandrede der flere Tusinde H., dels til Hovedstaden, dels til Cork, Kilkenny o. a. Byer; under Forfølgelserne i Languedoc i Midten af 18. Aarh. fik disse Kolonier en betydelig Tilvækst. Vilhelm III vilde straks efter sin Tronbestigelse naturalisere H., men Torierne, som vare i Flertal i Parlamentet, satte sig imod det. Først efter hans Død vedtog Parlamentet 1709, at alle Protest. i Landet skulde have Borgerret. De fleste H. gik efterhaanden over i Befolkningen, idet de tilegnede sig det eng. Sprog, omdannede eller oversatte deres Navne (Leroy: King, Leblanc: White, Lenoir: Black) og sluttede sig til den biskoppelige K. eller andre protest. Samfund (i 18. Aarh. var der 31 fr. Kirker i London,

nu er der kun 2 ref. og 1, hvori der holdes anglik. Gudstjeneste paa Fr.). — H. have haft stor Betydning for Storbritannien og Irland. Under Revolutionen spillede især Officererne en politisk Rolle ved at støtte Vilhelm af Oranjen. Men den store Mængde var Haandværkere og Industridrivende, der bragte Dygtighed, tildels ogsaa Rigdom, med sig og bidrog overordentlig meget til Udviklingen af Fabriksdrift og Handel, dels ved at indføre nye Industrigrene, dels ved at bringe nyt Liv i de gamle (Silkeindustri, Lærredsvæveri, Uldspinderi, Papirfabrikation o. m. a.).

I Nordamerika forsøgte Coligny at anlægge Kolonier, men uden Held. Derimod fandt i 17. Aarh. mange H. et Hjem i de eng. Kolonier, især efter 1685; de fordelte sig over de fleste Nybygder, men bosatte sig i størst Antal i Syd-Carolina, *the home of huguenots*. De udmærkede sig i Landbrug, Industri og Handel, og ved Gudsfrygt, strenge Sæder og Samfundsaand øvede de en gavnlig Indflydelse blandt Nybyggerne. Deres Menigheder ere næsten helt gaaede op i de anglo-amerikanske (biskoppelige og presbyterianske), og Fransk er omtrent uddød som Kirkesprog.

Til Holland flygtede under Dragonnaderne (I, 677) og efter Nantes-Ediktets Ophævelse over 50,000 H. De fandt Optagelse i de wallonske Menigheder, som ved Republikens Deling vare flygtede fra de sydlige til de nordlige Provinser i Nederlandene, og tilførte deres Kirkeliv nye Kræfter. De fleste bosatte sig i Amsterdam, Rotterdam og Haag. Der blev tilstaaet dem mange Særrettigheder, og 1715 fik de Borgerret. Fra dem udgik der mange fremragende Lærde, især i Naturvidenskab, Retsvidenskab og Historieforskning (Jacques Basnage, I, 236). Det fr. Sprog fik stor Udbredelse i Landet, og der udkom fr. Tidsskrifter; siden Slutningen af 18. Aarh. er Fransk mere og mere trængt tilbage, men det hollandske Sprog bærer endnu Mærker af den romanske Paavirkning. Mange H. oversatte deres Navne (Leblanc: De Witt, Dumont: van den Berg). Fra Frankrig indførtes flere for Holland helt nye Industrigrene. — I Kaplandet bosatte en Del H. sig, for Størstedelen Landmænd (Vallée des Français); derfra stamme mange af de fr. Navne blandt Boererne. 1739 forbød Regeringen det fr. Sprog ved Gudstjenesten, og H. gik op i den holl. Befolkning. — Ogsaa i Surinam slog fordrevne H. sig ned blandt Hollænderne.

I Tyskland begyndte Indvandringen 1661, da nogle fr. Familier bosatte sig i Berlin. Ved Potsdam-Ediktet af 29. Okt. 1685 aabnedes der H. et Fristed i alle Kurfyrsten af Brandenburgs Lande, og o. 25,000 benyttede sig deraf. Berlin forøgedes med nye Kvarterer, og dygtige Arkitekter byggede Kirker i »Hugenotstil«. Adelige blev stillede lige med Landets Adel, Industridrivende fik Særrettigheder; der udnævntes Kommissærer til at vaage over de fr. Kolonier, og der oprettedes særlige Troppeafdelinger af H. Mange adelige udmærkede sig i Hæren eller i Hoffets og Diplomatiets Tjeneste, andre H. fik Betydning for Videnskab og Literatur, blandt Præsterne var der flere, der vandt et Navn, særligt Abbadie (I, 11). Kurfyrsten oprettede i Berlin et *Collège français* og et *Académie des nobles* og i Halle et *Institut français*. Kurfyrstinde Sophie Charlotte samlede Aandslivets Repræsentanter om sig ved Hoffet. I Berlin, Magdeburg, Halle o. a. Byer opblomstrede der en betydelig Industri (Uldspinderi, Hattefabrikation, Garveri m. m.), hvormed der fulgte Opsving i Handelen; Jordbrugere lagde sig særligt efter Tobaksdyrkning og Gartneri. Frederik I værnede om og fortsatte sin Faders Værk. Frederik Vilhelm I havde derimod kun Interesse for de H., der kunde bruges i Hæren, og dem, der fabrikerede Klæde til deres Uniformer; men i den literære Kreds, Dronning Charlotte Dorothea omgav sig med, fandtes der adskillige Medlemmer af den fr. Koloni. Frederik II, der sværmede for fr. Aandsliv, viste ogsaa Velvilje mod H.s Efterkommere. Nogle af dem bleve Medlemmer af Videnskabernes Akademi, ved hvilket Fr. fortrængte Lat.; bl. de fremragende Navne kan anføres Achard, Charles og Louis Beausobre, Lambert; de mest berømte i 19. Aarh. vare Dubois-Reymond (I, 684) og Savigny, der tillige vare Professorer ved Universitetet. I de fr. Menigheder er, især efter 1830, Modersmaalet veget for Landets Sprog; indtil 1819 var der i Berlin 7 fr. Kirker, nu er der kun 1. — Der grundedes ogsaa fr. Kolonier i Kurfyrstendømmet Sachsen, Frankfurt a. M., Hamburg, Bremen, Lübeck, Braunschweig, Hannover, Baiern (Bayreuth, Erlangen), Baden, Württemberg og især i Hessen. Næst efter Brandenburg var Hessen det Fyrstendømme, der optog det største Antal H., idet Landgreve Karl I var gift med en brandenburgsk Prinsesse og fulgte Kurfyrstens Eksempel; i Friedrichsdorf har den fr. Koloni *(la petite France)* holdt sig for sig selv og bevaret Modersmaalet.

I Danmark blev 1672 et Forslag om Religionsfrihed afvist (I, 595 f.), og da ikke mange Aar efter nogle fordrevne H. ansøgte om fri Religionsøvelse her, advarede Biskop Bagger og et Par andre Biskopper Christian V mod den formentlige Fare derved, hvorfor de landflygtige maatte drage andensteds hen. Men fra 1682 kunde de Reformerte frit bosætte sig i Fredericia, og paa Tilskyndelse af Dronning Charlotte Amalie, der var en hessisk Prinsesse, blev der ved Privilegierne af Jan. og April 1685 tilstaaet dem fri Religionsøvelse i hele Landet og betydelige Særrettigheder saasom en udstrakt Skattefrihed i 20 Aar og Ret til toldfrit at indføre Raaemner; adelige fik samme Rang, som de havde i Frankrig, og Officerer traadte ind i Hæren. 1685—1700 indvandrede der i Kbhvn 268 H. af mange forskl. Livsstillinger, deriblandt Feltmarchal Greve F. C. de la Rochefoucauld, som omordnede den danske Hær. 1688—89 opførtes den ref. K. i Kbhvn (genopført efter Branden 1728). Ogsaa i Altona samledes der en Menighed. 1720 indkaldte Frederik IV o. 40 hug. Familier fra Brandenburg; omtrent Halvdelen bosatte sig i Fredericia, hvor de især lagde sig efter Tobaksdyrkning, Resten i Kbhvn. De fleste indvandrede Familier ere uddøde eller have forladt Landet. Jean Monod, gift med en Datter af F. de Coninck, var 1794—1808 Præst i Kbhvn, hvor Sønnen, den navnkundige Adolphe M., blev født 1802.

I Sverige grundedes der en lille Menighed

i Stockholm. En Skare drog til Rusland, en Del deraf til St. Petersborg, andre til Moskva; nogle begav sig endnu længere ind i Landet og anlagde ved Volga en lille Nybygd, hvor de have bevaret de gamle nationale Dragter og Modersmaalet, saaledes som det taltes paa Ludvig XIV's Tid (Ch. Weiss, Histoire des réfugiés protestants de France I—II, Paris 1853; R. L. Pole, The Huguenots of the Dispersion, London 1880; I. C. Mörikofer, Gesch. der ev. Flüchtlinge in der Schweiz, Leipzig 1876; J. S. Burn, History of Foreign Protestant Refugees in England, London 1846; S. Smiles, The Huguenots, their Settlements, Churches, and Industries in England and Ireland, 6. ed. London 1889; H. M. Baird, History of the Huguenot Emigration to America I—II, New York 1885; H. J. Koenen, Geschiedenis van de vestiging en den invloed der Fransche vluchtelingen in Nederland, Leiden 1846; Ed. Muret, Gesch. der französischen Kolonien in Brandenburg und Preussen, Berlin 1885; D. L. Clément, Notice sur l'Eglise réformée française de Copenhague, Copenhague 1870; J. M. Dalgas, L'Etablissement des Réformés à Fredericia, Copenhague 1797). *C. E. F.*

Hugo. 1) **H. af Cluny,** f. 1024 i Stiftet Autun, var Søn af en Greve. Da han havde mest Lyst til at træde i K.'s Tjeneste, blev han opdraget hos sin Grandonkel, Biskop H. af Auxerre, og kom 14 Aar gl. til Cluny som Novitse. 18 Aar gl. blev han viet til Diakon, 20 Aar gl. til Præst. Da Hildebrand (Gregor VII) 1048 var i Cluny, lærte H. ham at kende og fulgte med ham til Rigsdagen i Worms. 1049 blev H. Odilos Efterfølger som Abbed i Cluny, og han var en udmærket dygtig Leder af den berømte Orden, en Fader for sit Kloster og dets Skole og en Ven af Videnskaben. Flere af de gudstjenstl. Ordninger, han indførte, gik siden over i Romerk.'s Liturgi. I den store Kamp mellem Pavedømmet og Kejserdømmet indtog han en mæglende Stilling, og han tog Del i en Mængde Koncilier i Frankrig og Italien, tildels som pavelig Legat. Han døde 28. April 1109. 1120 blev han kanoniseret, og 29. April blev hans Helgendag (R. Lehmann, Forsch. zur Gesch. des Abtes H. I, Frankf. 1879; L'Huillier, Vie de St. H., Solesmes 1888). — 2) **H. fra St. Cher,** rom. Kardinal, f. i Slutn. af 12. Aarh. i Viennes Forstad St. Cher, studerede i Paris og blev 1225 Dominikaner. 1244 gjorde Innocents IV ham til Kardinal, og som saadan ydede han Pavedømmet mange Tjenester, navnlig paa Konciliet i Lyon (1245). Senere kom han som pavelig Legat til Tyskland. Han skal være død 1262. H. har store Fortjenester af den lat. Kirkebibels Tekst, og da han vilde udgive en Konkordans til hele Biblen, maatte han inddele denne i Hovedstykker, hvorved han blev Ophavsmand til den Kapitelinddeling, vi endnu have. — 3) **H. af Fleury,** middelalderlig Kirkehistoriker, var Munk i Fleury og skal være død 1120. Han er Forf. til en *Hist. ecclesiastica,* der foreligger i en dobbelt Udg. (i 4 og i 6 Bøger) og til forskl. andre hist. Arbejder, der vidne om stor Flid. — 4) **H. af Payens,** se Tempelherrerne. — 5) **H. af St. Victor,** berømt Mystiker, f. 1097, efter nogle i Flandern, i Egnen om Ypern, efter andre i Sachsen. Sene Efterretninger regne ham til Greverne af Blankenbergs Slægt. 1115 blev han optagen i Abbediet St. Victor, hvor han blev Forstander for Klosterskolen, og hans ejendommelige mystiske Teologi gav længe Victorinerne deres Præg. Han hævdede, at Oplevelse og Erfaring er den nødvendige Betingelse for Troen og lagde mere Vægt paa Inderligheden i Trostilegnelsen end paa Omfanget af Troserkendelsen, og han satte den ægte Kærlighed til Gud højere end Erkendelsen af Gud. Han skildrede Kogitationen, Meditationen og Kontemplationen som 3 Trin i den fornuftige Sjæls Selvvirksomhed. Og Ydmyghed var for ham Begyndelsen til Viden. Trods sin Mystik satte han dog ogsaa de empiriske Videnskaber højt, og han har efterladt sig et Skrift *(Didascalicon),* der indeholder en sammenfattende Oversigt over hele den verdsl. og kirkl. Videnskabelighed. Deri gør han skarp Adskillelse imellem kanoniske og apokryfe Bøger og hævder, uden at forkaste den allegoriske Fortolkn., den bogstavelige som nødvendigt Grundlag for Forstaaelsen af Skriften. Han var et betydningsfuldt Led i Uddannelsen af den middelalderl. Sakramentlære, idet han kritiserede Augustins Definition paa et Sakramente, som altfor vid og krævede til et Sakramente: 1) en virkelig indre Lighed eller Analogi (som mellem den rensende Daab og det rensende Vand); 2) en udtrykkelig guddommelig Indstiftelse og 3) en virkelig aandelig Kraft, der kan helliggøre. Hans Hovedværk er Skriftet *De sacramentis christianæ fidei* (om den kr. Tros Lærdomme eller Hemmeligheder). Han døde o. 1141 (Liebner, H. v. St. V. und die theol. Richtungen seiner Zeit, 1845; Hauréau, Les oeuvres de H. de St. V. 1886; Denifle i »Archiv f. Lit. und Kgesch. des Mittelalters« 1887, 634 f.).

Huguenotter, se Hugenotter.

Huitfeldt. 1) **Arild H.** Denne som dsk Historieskriver navnkundige Mand var født 11. Sept. 1546 i Bergen, hvor hans Fader, Christoffer H. til Berritsgaard paa Laaland, da var Lensmand (d. 1559). Moderen var en Søster til den berømte Herluf Trolle. I sine unge Aar nød A. H. god Undervisning, særlig af den som Ungdomslærer siden højt ansete Mester Hans Mikkelsen, der blev den første Rektor paa Herlufsholm og derpaa Christian IV's »Tugtemester«. Med denne Lærer drog A. H. 1562 til Strassburg, hvor den vidt bekendte Skolemand Joh. Sturm (se d. Art.) havde samlet en stor Flok Disciple fra mange Lande. I 3 Aar var A. H. her, indtil hans ovennævnte Morbroders Død kaldte ham hjem. Siden drog han atter ud og opholdt sig navnlig i Orléans for sine juridiske Studiers Skyld. Men da Religionskrigen væltede sine Bølger ind over Staden, maatte han søge andensteds hen. Hjemkommen (1570) blev han Sekretær i Kancelliet, og nogle Aar derefter (1573) fik han ved Kansler Niels Kaas's Yndest den vigtige Post som øverste Sekretær, hvorved han fik meget at gøre med den kirkelige Styrelse og i det hele med alt, hvad der vedrørte Aandslivets Fremme. Nu begyndte han ogsaa, støttet til de historiske Samlinger, Herluf Trolle havde efterladt ham, at arbejde i den danske Historie, næppe dog endnu med andet Formaal end selv at vinde Overblik over

Fortidens Begivenheder og Personligheder. 1580 udtraadte han af Kancelliet og styrede siden forskellige Len og sine egne Godser, Lillø og Odersbjerg i Skaane. 1583 blev han Skoleherre paa Herlufsholm og 1586 »Rigens Kansler«, en Stilling, der nærmest svarer til den, som Justitiarius i Højesteret nu indtager. Tillige fik han Sæde i Rigsraadet. Under Christian IV's Mindreaarighed vikarierede han jævnlig i selve Regeringsraadet. Desuden benyttedes han i diplomatiske Sendelser til Udlandet, bl. a. 1597 til England og Holland. Sin literære Virksomhed begyndte H. først sent; men da han endelig havde faaet begyndt, lagde han en beundringsværdig Kraft ind i sit Arbejde. Tanken, der drev ham frem, var denne: Fædrelandet burde have sin Historie beskreven, og hvis han ikke gjorde Arbejdet, var der næppe nogen anden, af hvem det kunde ventes. H.s Hovedværk er hans »Danmarks Riges Krønike«, der, ledsaget af en dansk Bispekrønike udkom i en Række Kvartbind 1595—1604 og indeholder en Fremstilling af den danske Historie fra de ældste Tider indtil Christian III's Død (1559). Det er et Kæmpeværk, der trods sine talrige Mangler har sikret H. et udødeligt Navn inden hans Fædrelands Grænser, ikke mindst fordi det er præget af en varm Kærlighed til Konge og Folk. Enhver af Skriftets Dele er tilegnet den unge Christian IV med indtrængende Formaninger om at gøre Fyldest i sit store Kald til Fædrelandets Lykke. — A. H. var en religiøs Mand; men i kirkelig Henseende stod han Kryptocalvinismen nær. De idelige Lærestridigheder mellem Protestanterne vare ham højlig imod, hvorfor han har udtalt den Tanke, at disse burde have et fælles kirkeligt Overhoved, ligesom Katolikerne have i Paven. — Efter et saare virksomt Liv døde A. H. paa Herlufsholm 16. Dec. 1609. Han var ugift. (H. F. Rørdam, Historieskriveren A. H. 1896). — 2) **Birgitte Christine H.**, Datter af Stiftamtmand Hans Kaas, var født paa Elingaard i Christiania Stift 2. Okt. 1682. Paa Wedelsborg i Fyn blev hun 1713 gift med Oberstløjtnant (senere General), Henrik Jørgen Huitfeldt. Hun omtales som »et kløgtigt Hoved, munter og beleven« med en naturlig Gave til Poesi og havde forfattet en Del »Arier og artige Sangviser«, der dog ikke bleve trykte. Naar hun senere blev Psalmedigterinde, skal det være foranlediget af Markgrevinde Sophie Christiane af Brandenburg-Culmbach, Christian VI's Svigermoder, der under Kongerejsen i Norge 1733 opfordrede hende til at anvende sin poetiske Gave til gudeligt Brug. Hun udgav da 1734 anonymt »Nogle aandelige Psalmer«, oversatte fra Tysk. Samlingen omfatter 28 Psalmer, af hvilke 7 findes optagne i Landstads Psalmebog og endnu ere i Brug i Norge. Hun døde som Enke paa sin Fødegaard 14. Aug. 1761. *H. F. R.*

Hukkok, By paa Naftali Stammes Vestgrænse (Josva 19, 34), formodentlig Landsbyen Jâkûk N.V. for Gennesaret Sø. *L. G.*

Hukok (1 Krøn. 6. 60 [75]), formodentlig en Tekstfejl for Helkat, se dette. *L. G.*

Hul, aramæisk Folk (1 Mos. 10, 23). Af Formodningerne om, hvor det har boet, kan nævnes Henførelsen til det nordl. Mesopotamien, hvor et Landskab Huli'a oftere nævnes i Kileindskrifterne. *L. G.*

Hulda, Profetinde i Jerusalem paa Kong Josias Tid, er os kun bekendt fra 2 Kong. 22, 14—20 (2 Krøn. 34, 22—28). Til hende henvendte Kongens Sendebud sig efter Lovbogens Fund (622) for at adspørge Herren. Dette tyder paa hendes høje Anseelse, saa meget mere som der ogsaa fandtes andre Profeter (2 Kong. 23, 2), navnlig Jeremja, som da rigtignok endnu kun var ung, og vel ogsaa Sefanja. H. stod i ethvert Fald Kongen og hans Omgivelser nærmest, thi hun var gift med Hofembedsmanden Sallum, der havde Opsyn med Kongens Klædekammer (jvfr. 2 Kong. 10, 22); formodentlig havde hendes profetiske Gave og Sanddruhed allerede i længere Tid været kendt og prøvet. H.s Svar var en Bekræftelse af Lovbogens truende Ord, men Kong Josia skulde selv skaanes for at opleve Undergangen. *L. G.*

Hulsean Lectures, en eng. Forelæsningsrække, har Navn efter John Hulse (f. 1708, d. 1790), der en Tidlang var Præst i forskl. smaa Embeder. Ved sin Faders Død (1753) arvede han Elworth Hall. Han testamenterede en Del af sin Ejendom til Universitetet i Cambridge, dels til Underhold for 2 teol. studerende i St. Johns Kollegium, dels til Afholdelse af H.-Forelæsninger og andet. Siden 1860 anvendes en Del af Renten af hans Legat til at lønne en H.-Professor i Cambridge, en anden Del bruges til Løn for dem, der holde de saak. H.-Forelæsninger. En Oversigt over Indholdet af H.-Forelæsningerne, der først begyndte 1820, findes i J. Hunt, Relig. Thought in England in the 19th Century, (London 1896) 332 f.

Hultkrantz, Klas Adolf, f. paa Hultåkra, en Bondegaard i Flisby Sogn i Jönköpings Len 16. Jan. 1823. Efter at han i sin Ungdom havde givet sig af med sin Faders Gerning, Landbruget, fik han ved at læse Familiens Opbyggelsesskrifter Lyst til at blive Præst; blev Student i Upsala 1843, Præst 1849, Mag. philos. 1851 efter en Disputats om Hovedpunkterne i Plotinos's teoretiske Filosofi; teol. Kand. 1853, hvorefter han blev kaldet til Docent i Pastoralteologi, Adjunkt i samme Fag 1858, ekstraord. Prof. 1862, ord. Prof. i Eksegetik 1864 og i Dogmatik og Moralteologi 1865, Censor i »Mogenhetsexamina« 1864—74; teol. Doktor ved Jubelfesten i Lund 1868, Medlem af Katekismuskomitéen 1869; Ombud ved Kirkemødet 1873; blev 1876 udnævnt til Sognepræst for Förslöfs Pastorat i Lunds Stift og s. A. af Lunds Biskop udset til Præses ved næste Præstemøde, men døde i Upsala, inden han var naaet at flytte derfra, 11. Juni 1877. Blandt hans Skrifter mærkes: »Om olika slag af religionsfrihet og möjligheten af deras införande i Sverige« (1857); »Om den kyrkliga separatismens orsaker och botemedel« (1862); »Om Ebreerbrefvets citater ur Gamla Testamentet« (1864); »Handledning vid undervisningen i Katechesen« (1866, 11. Udg. 1874); »Dr. Martin Luthers Lilla Katekes och den antagna Förklaringen med korta anmärkningar och tillägg« (1866; 57. Udg. 1877); »Bibliska exempel til Katekesen« (1868, 3. Udg. 1873); »Kateketisk Läsebok för skolan och hemmet« (1874). *O. A.*

Hultman, Henrik Gustaf, f. i Nye församling (ɔ: »Nykirke«), Wexiø Stift 15. Jan. 1817. Efter Studier ved Wexiö Gymnasium, under

hvilke han i de sidste Aar havde et Hjem i Es. Tegnérs Hus, blev han Student i Upsala 1835, Mag. phil. 1842, teol. Kand. 1846, Docent i Kirkehist. 1847, teol. Adjunkt 1853; blev 1857 udnævnt til Bibelkommissionens Sekretær og Skatmester og til som Medlem at deltage i dens Arbejder, ekstraord. Prof. 1858, Prof. i Kirkehistorie og teol. Prænotioner 1859, teol. Dr. 1860, s. A. Biskop i Wexiö, d. 15. Maj 1879. Han har udgivet akademiske Disputatser, Taler og Prædikener og var en Mand med stor administrativ Dygtighed. *O. A.*

Humanismen. Ved Middelalderens Frembrud er den antike Literaturs Magt brudt; dens Indflydelse fortsættes dog paa forskellig Maade — ind i 10. Aarh. bestaa endnu rundt om i Italien Retorskoler med Undervisning i »Grammatik« (ɔ: hedensk Literatur) og Udenadslæren af de gamle Digtere samt med Lærere som den ganske hedenske Vilgard af Ravenna — disse Skoler udryddes af Cluniacenserne —, og enkelte Personer udmærke sig ogsaa i Tidens Løb ved stort Kendskab til den antike Literatur, saaledes Gerbert (Sylvester II), Erigena og Roger Baco. I Klosterskolerne drives ogsaa Studier af de gamle Forfattere — de gr. i Boëthius's Overs. —, og Munkene fortsætte stadig deres flittige Afskrivningsarbejde. Denne Virksomhed, der støttes af Herskere som Karl d. st., Karl den skaldede, Alfred d. st., Ottonerne og Hohenstauferne i Tyskland, bliver dog kun en slet og ret Lærddomssag, ja, en lærd Syslen, der ikke berører eller paavirker vedkommende selv — undtagen i Italien, hvor Hjerte og Begejstring stedse komme mere med, uden at dog ogsaa her Skolastikens almægtige respektive Udnytten eller Nedtrykken af den gamle Literatur hindres.

Det 14. Aarh. bringer Ændring heri. Skolastiken er udlevet, blevet til Formalisme og Systematik, Aandløshed uden Grænse. Samtidig lærer Mennesket sig selv at kende som Individ, særlig i Italien, hvor der efter Frederik II's Død (1250) føres de heftige Kampe mellem Ghibelliner og Guelfer, hvorunder Tyranvælde opstaar rundt om i Byerne. Man opponerer herimod, hader Tyrannerne (saaledes Petrarca); Staten og alle denne Verdens Ting betragtes og behandles objektivt, nationale Baand løsnes (Dante: »mit Hjem er hele Verden«), Personligheden og Individualiteten modnes, ligesom Bylivets stærke Udvikling har udvisket Standsforskellen mellem Adel og Borger.

Idet saa Personligheden skal hævde sig overfor Skolastiken og Middelalderens Fantasi, søger den — hvad der ligger nær for Italienere — Støtte i det gamle Italiens Viden. En Mangfoldighed af Interesser kaldes til Live — Dante (d. 1321) kaldes alt i levende Live: Digter, Filosof, Tegner, Teolog, Musiker, og dog er han endnu den gamle Tids Mand, kun anende noget nyt. Han følges af en Række Digtere og Historieskrivere i Øvre-Italien, især Albertino Mussato, der 1316 offentlig i Padova krones som Digter og skriver *de vita et moribus*, Middelalderens første Selvbiografi. Digteren Ferreto af Vicenza stod ham nær.

Den første Humanist er Francesco Petrarca (se d. Art.). Først læser han Cicero og Vergilius; derpaa træffer han i Avignon Munken Barlaam (I, 218), af hvem han lærer Gr. Han samler et Bibliotek, hvori en gr. Homer, som han dog ikke kan læse. Han angriber Skolastiken og Aristoteles, der vel er en aandelig Stormand, men ikke veltalende — som Platon! Kun det, der umiddelbart angaar Mennesker, har Værdi. Stadig vil han lære mere. Begejstret for Genoplivelse af det gamle rom. *imperium* hylder han i Rom først Cola di Rienzo og senere Karl IV som Indehaver af dette. Sig selv til stort Behag digterkrones han paa Capitolium Paaskedag 1361 under stor Højtidelighed. Hos ham ses Kamp mellem Krdm. og Stoicisme; dog fastholder han den første, elsker Augustins *Confessiones* og skaffer derved Augustin en Hædersplads blandt Humanisterne, ja, som en ret Discipel af Augustin forsvarer han den kr. Enfold overfor »Averroisters« og »Aristotelikeres« filos. Opblæsthed. Han er begejstret for at vinde Hæder og Ry — derfor skriver han, siger han, alle sine Bøger, undtagen én: sin egen Biografi eller Bekendelse —, og han opnaar ogsaa et saare stort Navn, bliver alle Humanisters Afgud.

Med Petrarca ere Portene for en ny Tid aabnede. Nu kommer den frem med uimodstaaelig Kraft, præget af to Ting: uendelig Foragt for Skolastiken og hele den gamle Forestillingsverden, og: umættelig Higen efter Kundskaber, efter Fremdragen og Reproduktion af de klassiske Rigdomme. Saaledes særlig i den fiorentinske »Muserepublik«, hvor den rige og mægtige Købmandsadel hurtig kommer med. Giovanni Boccaccio, Petrarcas ivrige Beundrer, d. 1375 (se d. Art.), Luigi Marsigli, som dog næppe har forfattet en ham tillagt Parafrase i Heksametre af den hl. Skrift, og Coluccio Salutato grunde Firenzes Ry som humanistisk Stad. I de adeliges Haver holdes Sammenkomster; en Præst læser Messen, og derpaa følger forskellig Underholdning, Foredrag af de store Lærde (særlig Marsigli), Samtaler osv. Saaledes dannes det første humanistiske »Akademi«, hvor Modsætningen til Skolastiken ligesom faar et Brændpunkt; selv mange Munke drages over til H. De rige Familier tager humanistiske Lærere til deres Børn. Levninger fra Oldtiden søges med stor Iver, Haandskrifter betales i dyre Domme og eftersøges overalt — selv hos Cistercienserne i Sorø! Lærerne vandre om fra By til By, antages i Reglen af Byraadet til at holde Foredrag med Udlægning af et eller andet Oldtidsskrift, give Undervisning i Gr. og lignende, saaledes Giovanni da Ravenna og Gasparino da Barzizza. Alle disse vare bestemt prægede af Petrarca; de kunde noget Gr., men søgte dog væsentlig til Cicero, Vergilius og andre lat. Forfattere.

Ved 14. Aarh.'s Slutning kommer der dog et Omslag heri. Grækenland kommer mere og mere frem. I dette Land har trods Tidernes Ugunst den rige Arv fra Oldtiden stadig været udnyttet, ja, efter Billedstriden er der kommet en Renæssance, som ret har bragt Studiet af de gamle Forfattere frem. Mange unge Italienere drage nu til Bysants for at studere, og fremragende gr. Lærde komme til Italien, saaledes Manuel Krysoloras, anset Retor og Filosof, der kommer til Firenze 1396 og her og i andre Byer (Pavia, Venezia osv.) giver Undervisning i Græsk under stor Tilstrømning.

Saaledes er der ved Begyndelsen af 15. Aarh. et stærkt bevæget literært Liv i Italien. Medens der tidligere i hele Landet kun fandtes et Par Eksemplarer af Homer, nogle af Platon og Aristoteles samt et Par gr. Kirkefædre, hentes nu Masser af gr. Bøger til Landet, og endnu flere lat. fremdrages af Klostrenes Manuskriptsamlingers Glemsel. Store Biblioteker dannes, saaledes Laurenzianum i Firenze. Ogsaa andre Oldtidslevninger — Ruiner, Mønter osv. — vække Interessen. Man rejser fra Land til Land for at finde de gamles Spor. Ogsaa adskillig kirkelig Oldtidsliteratur fremdrages af Glemslen under denne Søgen, bl. a. Tertullians Værker.

Skolastikens Magt er nu brudt — H. har sejret, og i fulde Drag nydes Sejrens Glæde. Diskussion og Debat, lærde Disputationer om alle mulige Emner, hentede fra Antiken, blive almindelige overalt.

Unions-Konciliet i Ferrara og Firenze 1439 (S. 38 og 61) bringer en Del Grækere til Landet, især Georgios Gemistos Plethon, 83 Aar gl. Skønt han kom for at kæmpe imod *filioque*, var han fuldstændig hedensk Nyplatoniker og forudsagde, at Verden om faa Aar vilde antage en ny Religion. Han gjorde stort Indtryk paa mange, særlig paa Brødrene Cosimo og Lorenzo Medici, der i ham saa »en anden Platon« og grundede et platonisk Akademi, som samledes i deres Haver. Cosimos Livlæges 6aarige Søn, Marsiglio Ficino (se S. 47), udses til Leder af Akademiet og oplæres i Platon, Plotinos, Psevdo-Dionysios og Hermes Trismegistos. Mange berømte Lærde samledes her, saaledes Ministeren Niccolo Niccoli, der, som Petrarca, var overmaade ivrig Bogsamler og med sin omfattende Viden fungerede som et levende Konversationsleksikon; Huslæreren Lionardo Bruni Aretino, Kansleren Carlo Marsuppini, Camaldolesermunken Ambrogio Traversari, Gianozzo Manetti og den berømte Poggio, der senere blev pavelig Sekretær, men stadig følte sig som Fiorentiner og ret var en Type paa Datidens Humanisme. Intet Under, at Cosimos Ry blev stort; »Fædrelandets Fader« sættes der paa hans Grav. — Ogsaa Universitetet i Firenze blomstrer, særlig efter at der er oprettet en, vel kun ekstraordinær, Lærerpost i Gr. og Retorik, der indehavdes af Folk som Guarino, Aurispa og Filelfo (d. 1481), hvilken sidste, der var en Type paa den slette Art af Humanister: selvforherligende, tiggerkrybende, stridssyg, men tillige umaadelig produktiv i alle Genrer (Breve, Poesi, Taler, Fabler, Biografier, Grammatiker, gr. Overs. m. m.), laa i stadig Strid med Akademiets Mænd, en Strid, der førtes med stor Raahed (stadige Snigmordsforsøg, smudsige Intriger og lignende) og røbede, at den Dannelse, disse Folk sad inde med, ingenlunde var den sande. — Ogsaa Kunsten blomstrer op i Firenze nu; vi nævne Kunsthistorikeren og Arkitekten Alberti, en ædel Person, Lionardo da Vincis aandelige Fader. Store Bogsamlinger findes ogsaa i Staden, ja, en Boghandler som den berømte Vespasiano.

Paa lignende Maade, om end i mindre Stil, gaar det i en Mængde andre ital. Byer. Byraadene antage, som anført, de omrejsende Lærde til at holde Foredrag, oprette og lede Biblioteker, skrive Stadens Historie, ja, til at indtage de mest betroede Embeder, særlig dem, der kræve Dannelse. Universiteterne oprette Lærerembeder, der passe for Humanisterne — saaledes i Venezia (Lionardo og Bernardo Giustiniani, Fader og Søn, d. 1446 og 1489, samt Francesco Barbaro, d. 1454, hvilken som 17aarig Yngling i 25 Dage skrev sine Bøger om Ægteskabet — *de re uxoria* —, der gjorde ham berømt); i Padova, hvis Universitet havde digterkronet Mussato, hvis Tyranner yndede Petrarca, hvor Livius's Skelet fandtes og hædredes, hvor den ene store Lærer efter den anden virkede i kortere eller længere Tid, og i Verona.

Men ikke blot i Republikerne blev H. stærk. Nej, ogsaa ved alle de smaa Fyrstehoffer vinder den Indgang. Man smigrer for Fyrsterne, priser dem som gamle lat. Imperatorer, og bliver til Gengæld lønnet med Indkomster, Embeder, Hædersbevisninger — men kommer tillige ofte i en farlig Tilstand af Ufrihed og Utryghed. Saaledes hos de — iøvrigt raa og tyranniske — aragonesiske Konger i Napoli, særlig den højt priste Alfonso (1442—58) og hans Søn Ferrante (1458—94). Her finde selv de mest frittalende, af Kirken forfulgte Humanister Tilhold, særlig Lorenzo della Valle, almindelig kaldt Valla (se d. Art.), der, beskyttet af Kongen, virker her indtil 1450, da han efter Nikolaus V's Opfordring drager til Rom og dør dér som pavelig Sekretær 1457, efter at have udkæmpet en ægte humanistisk Ordkamp, med al dens plumpe Raahed, med Poggio. I Napoli var ogsaa Digteren Antonio degli Beccadelli, kaldet Panormita (d. 1471), der i Bogen *Hermaphroditus* skrev Epigrammer, som overgik alt, hvad H. hidtil havde præsteret i Retning af Frivolitet. Han søger at efterligne de gamle Digtere, og — alle mulige, selv hæderlige, Humanister yde deres Bifald til hans smudsige Skildringer. Fransiskanerne protestere, men der er ikke Tale om Straf, og først da han er bleven en ældre Familiefader, bekvemmer han sig til at genkalde sin usædelige Bog. Han bliver Hofpoet og priser sin Mæcen i en Bog, der bugner af Smiger.

I Milano, hos de grusomme Viscontier, særlig den sidste: Filippo Maria (d. 1447), gaa Humanisterne ud og ind — fra Petrarcas Dage —, baade i selve Milano og i Universitetsbyen Pavia. Og da Staten bliver Republik, bliver Fr. Sforza (d. 1466) og de følgende Tyranner — trods al personlig Raahed og Udannethed — H.s Beskyttere. Filelfo udnytter ved modbydelig Smiger Sforza; han skal skrive en Sforziade paa 12,800 Vers, men faar kun fuldendt de 6000, der tilmed ere kummerlige, og ikke bedre gaar det Decembrio, som i 1447 en kort Tid havde været Republikens Præsident. I den følgende Tid virke i Milano Cicero-Fortolkeren Antonio Loschi, den fine Latiner Gasparino da Barzizza og hans Søn Guiniforte.

I Mantova, Vergilius's Fødeby, herskede Gonzagaerne. Her lever Venezianeren Vittorino da Feltre (d. 1446), ikke Forf., men Skolemand, almindelig agtet og elsket, Restaurator af Latinskolen, idet han ved Siden af og sammen med Prinse- og Fyrsteskolen, Casa Giocosa, opretter en ny Skole for alle — fine adelige Junkere saa vel som fattige Stodderbørn — med til-

hørende Bibliotek. Han misbilliger den almindelige Skrivemaade med dens heftige Polemik og dens Bugnen af personlige Invektiver. Men som Skolemand virker han altsaa des mere. Den golde og ensformige Klosterskoles Tid er forbi; den antike Literatur fremmer fri og alsidig Paavirkning, Læsning og Legemsøvelser veksle stadig, streng Disciplin holdes, men Vittorino fastholder bestemt en alvorlig relig. Tugt, venlig stemt som han er overfor Tidens moderne Munke, Minoriterne af den strenge Observans.

I Ferrara holder Familien Este et udpræget Musehof. Universitetet, der af Pengemangel var lukket nogle Aar, genaabnes 1402, og man samler berømte Lærere, saaledes Lægen Ugo Benzi og særlig Guarino (d. 1460) af Verona, der var virksom under Unions-Konciliet. Hans Digte slaa ikke an, hvorimod hans Oversættelser af gr. Literatur blive meget yndede. Særlig bliver han dog berømt som Lærer og Pædagog; Vittorino vil opdrage sine Elever til dygtige Mennesker, Guarino derimod vil gøre dem alle til Skønaander, Talere og Digtere. Alle Vegne fra strømme Disciple til ham — de optages i hans Hus og undervises i Skolen eller — de ældre — gennem hans Foredrag paa Universitetet, hvor ogsaa unge Piger indfinde sig som Tilhørere. Han havde et godt Navn, var paa sin Vis en from Mand, dog stærkt hedensk farvet. Stille og beskeden var han, saa han slap for Strid — først i sit 80. Aar maatte han kæmpe med en Minorit, som angreb ham, fordi han i Fastetiden læste Terentius med de unge Ferraresere. Ogsaa Giovanni Aurispa (d. 1459) var i Ferrara. Han var verdslig og vellystig, hvad dog ikke hindrede ham i at blive Præst og faa høje gejstlige Embeder. Han rejste en Del — var midlertidig Sekretær hos 3 Paver. Meget lærd var han, men hans Produktion var ringe, og han efterlod intet Savn, da han døde. Guarinos Elev var Markgrev Lionello d'Este, der af sin Lærer var blevet vænnet til den vanvittigste Smiger, og som for sin Samtid stod som Eksempel paa en humanistisk Fyrste — en Værdighed, der, ret beset, kan karakteriseres saaledes: forkælet, blaseret, med overmaade moderat Syslen med den gl. Literatur, med stor Lyst til Livsnydelse og — naturligvis — Virksomhed som Mæcen. Universitetet, som atter var sygnet hen, reorganiserer han og samler en ny Flok Lærde, deriblandt Theodoros Gaza, den første Prof. ord. i gr. Sprog ved et vesterlandsk Universitet.

Bekendte Condottierer, der tillige var stærkt humanistisk interesserede, var f. Ex. Hertug Federigo di Montefeltro af Urbino, Vittorinos Discipel og Stifter af det berømte urbinatiske Bibliotek, som Cesare Borgia senere førte til Rom, samt Familien Malatesta i Rimini og Pesaro. En af disse, Carlo, blev af Pier Paolo Vergerio beskyldt for at have nedrevet en Statue af Vergilius i Mantova — enten fordi man kun skulde have Statuer af hellige Mænd, eller fordi han følte sig krænket over Vergilius's store Ry; en anden — Ghismondo — var ivrig Humanist, en haard, vild og pirrelig Natur, tøjlesløs usædelig — prist af Digterne, omtalt som »retfærdig og from« Regent — ekskommuniceret af Paul II. Mange Humanister samles hos ham.

Og endelig selve Rom. Allerede Petrarca søgte Indtægter hos Paven i Avignon og fik Tilbud om den pavelige Sekretærpost; han afslog dog dette — paa Grund af Stillingens Aandløshed. Efter hans Tid kommer der dog en lang Række berømte Humanister til at indehave denne Post, først Zanobi da Strado, derpaa Francesco Bruni, Salutato og især Poggio, der, med adskillige Afbrydelser, var i den Stilling o. 50 Aar, til 1453. Lærd og dygtig var han, men tillige letfærdig og usædelig. Tiggermunkenes Indflydelse ved Pavehoffet er nu forbi — Humanisterne hade dem, anse dem for dovne, krybende og uvidende. Man ler ad dem — spotter deres plumpe Usædelighed. Derimod finder man ingen Vanskelighed ved selv at tjene »Kristi Statholder«. Dels er man nemlig selv om ikke ganske hedensk, saa i hvert Fald saa temmelig relig. uinteresseret, og dels bliver selve Pavedømmets kr. Præg mere og mere udvisket. Allerede Martin V og Eugen IV ynde disse Folk, omend de ingenlunde følge dem. Blandt Kardinalerne ere ogsaa mange saare venlige imod H., fremfor alle Bessarion (I, 279). Af og til viser dog de gamle Tiders Aand deres Magt; under Eugen kommer saaledes Gregorio Corraro; Vittorinos Elev fra Mantova, en meget klassisk dannet, digterisk begavet, men letfærdig og ganske hedensk Mand, til Rom 1429, hvor hans Onkel, en gammel Kardinal, faar ham til at læse K.ns Bøger; dette fører for Corraro til en 11aarig Sjælekamp og et afgjort Brud med hans tidligere Liv og Anskuelser. Han er med ved Konciliet i Basel, men lever ellers stille og tilbagetrukkent til sin Død 1464. Paa lignende Vis gaar det med Maffeo Vegio fra Lodi, der — skolastisk oplært og som 12 Aars Dreng dybt grebet af den store Vækkelsesprædikant Fra Bernardino fra Siena (I, 273) — senere optræder som verdslig, obskøn Digter i Milano, kommer til Rom, hvor han gribes af Augustin, bliver Augustinermunk og fortsætter efter sin Omvendelse sin rige episklyriske Digtergerning, men nu i bestemt kirkelig Retning.

Dog de fleste pavelige Sekretærer ere, som sagt, den ny Tids Mænd, som — foruden de nævnte — Lionardo Bruni, Loschi, Agapito Cenci, Aurispa, Marsuppini, den dygtige Historiker, indgaaende Kender af de rom. Antikviteter og Middelalderens Begivenheder Flavio Biondo osv. Ogsaa ved Universiteterne sejrer den ny Aand. Eugen restaurerer Roms Universitet, ved hvilket alt paa hans Tid Georgios Trapezuntios virker. I Bologna, hvortil særlig mange Tyskere søge, virke Folk som Aurispa, Guarino og Filelfo. Codro Urceo (d. 1500) var Prof. i Gr. — en stille, beskeden Mand, der tager Afstand baade fra den hedenske, slette Livsvandel og fra Præsternes teol. Diskussioner.

Navnlig under Nikolaus V (se d. Art.) bliver H.'s Sejr afgjort — Paven behøver den til Forbundsfælle imod Skolastiken og Universiteterne. Hedensk Tankegang præger Ledelsen paa mange Maader; Usædeligheden farer stor Magt — »deraf mine Landsmænds Irreligiøsitet«, siger Machiavelli. Modbydelig Smiger slagen Vej til Ros og Magt. — Kunsten genfødes nu

ogsaa i Herlighed (Brunelleschi, Donatello, Angelico fra Fiesole). 1450 fejres Byens Jubelaar — det bliver en Triumffest for det restaurerede Pavedømme. Herlige Bygningsværker udføres og paabegyndes (St. Peter) — mærkeligt nok, med meget stærk Benyttelse af Materialier fra Ruinerne af det gamle Rom, hvilke derved højlig ødelægges. — Poggios Navn straaler over Humanisternes Kreds; foruden de alt anførte kan endvidere nævnes Manetti, Alberti og især Valla, der højlig tiltaler Paven, som ynder Folk, der paa én Gang ere teol. og klassisk dannede, Grammatikere og Hellenister, der sværme for Tekstrecensioner og Bogvæsen. Masser af Bøger dediceres ham og betales i dyre Domme — særlig Overs. af Bruni, Guarino, Filelfo osv. Vatikanerbiblioteket vokser til 5000 Bind. — Konstantinopels Trængsel og Fald bringer atter en Del gr. Lærde til Italien; Theodoros Gaza docerer i Rom, og den talentfuldeste af alle disse Indvandrere, Joannes Argyropulos, virker i Firenze.

De følgende Paver, Calixt III og Pius II, ere ikke venlig stemte mod Humanisterne, der derfor betegne Calixt som »unyttig i Paverækken«, idet de ærgre sig over hans pietetsløse Fremfærd overfor hans Forgængers rige Bogsamling, og af Hjertet klage over den Skuffelse, som Pius II (Enea Silvio Piccolomini) bereder sine tidligere Aandsfrænder ved at foretrække Arkitekter og Malere, Billedhuggere og Guldsmede, for deres smigrende og sledskende, uforskammede og paatrængende Flok — idet han mener, at han selv kan fortjene sig Udødeligheden ved sin egen Pen, uden dertil at behøve deres Lovtaler.

Ogsaa Paul II er uvillig overfor Humanismen. Men denne er dog nu blevet saare mægtig og har, trods Pavernes Uvilje, forstaaet at blive dominerende i selve Kurien — som Sekretærer, Abbreviatorer og Scriptorer. De Lærdes Kreds holder sig tæt sammen, formet som »det rom. Akademi«, med Vallas Discipel, Prof. Pomponio Leto (d. 1498), som Leder og støttet af Pavehistorikeren Platina (Bartolommeo Sacchi), Vittorinos Discipel. Dette Akademi havde lavet sig en Slags præstelig Rangordning: Medlemmerne hed *sacerdotes,* Formanden *pontifex maximus,* men det hele var ganske hedensk; Leto vilde genindføre de gamle rom. Tilstande; han foragtede Krdm. og priste Usædeligheden. Den kunstelskende, men saare lidet sproglig interesserede Pave, der tilmed var misfornøjet med — dog desværre mere irriteret end forarget over — de Lærdes modbydelige Smiger og tøjlesløse Færd, opløser Akademiet 1468 og straffer flere af dets Ypperste med Fængsel.

Dog — denne Storm driver snart over. Den nydelsessyge Nepot Sixtus IV tillader Leto at genaabne Akademiet. Arkitekten Pontelli hjælper Paven at befordre Kunsten, ombygge Byen osv. Det vatikanske Bibliotek organiseres nu som fast Institution, først ledet af Bogtrykningens ivrige Befordrer Bussi og derpaa af Platina. Jakob af Volterra skildrer i sine Dagbøger — hvilke fortsættes af Tyskeren Johann Burkhard (indtil 1506) — Paven med fortræffelig Objektivitet og bemærker, at Videnskabernes Udvikling nu havde kulmineret og allerede begyndte at dale — og sandt er dette; thi under Innocens VIII og Alexander VI stiger Demoralisationen, samtidig med at H.'s aandelige Kraft udmarves. Vel støttes den af Paverne, men ingenlunde for dens aandelige Værdiers Skyld, nej, blot fordi den fremmer Usædeligheden. Imidlertid vedvarer Kærligheden til Oldtiden. Bartolommeo Fonte, Guarinos yngre Ven, skildrer Fundet af et Lig, som ansaas for hidrørende fra Oldtiden, og maler levende hele Roms Begejstring og — Beundring af Ligets Skønhed! Alt antikt er skønt! Leto har — naar han da ikke har været paa en af sine mange Rejser til Orienten eller Tyskland — i det rom. Akademi fremmet den af Filelfo højt priste *incredibilis libertas,* der bragte dette Akademi langt dybere ind i Hedenskabet end det platoniske i Firenze, hvor Ficino (d. 1499) dog slutter sin Fremstilling af den platoniske Teologi med at sige, at han i al Fald kun vil holde fast ved, hvad K.n billiger — et Standpunkt, der illustreres i Fyrst Johannes Pico af Mirandola (d. 1494, se d. Art.), der bringer H. i dens Alsidighed til glimrende Kulmination, men tillige viser dens Afmagt til at trøste en ængstet Samvittighed.

Men Hedenskabet var altsaa ved denne Tid — o. 1500 — blevet mægtigt indenfor K.s Rammer. Vel havde ingen vovet aabent og principielt at erklære sig imod Krdm. og K. — man var paa en Gang saa hofmandsagtig, at man holdt paa det konventionelle, og saa ligegyldig overfor dogmatiske Spørgsmaal, at man slet og ret lod dem ligge. Selv Valla fremsætter sine forkætrede Paastande mere for at ærgre og drille Modstanderne end af Overbevisning og Trang. Men i det skjulte lever det hedenske Væsen, og aabenbart ytrer det sig i en systematisk Kamp imod Munkene, særlig Tiggermunkene. De store Opvækkelsesprædikanter, der Tid efter anden drage rundt i Italien og prædike for uhyre Skarer, kunne vel ogsaa ofte udæske en berettiget Kritik. Dog, selv saadanne Folk paavirkes af den nye Aand, saaledes Bernardino, der studerer den antike Retorik, og hans Discipel Alberto af Sarteano, der er Poggios Ven. Mærkelige Konflikter kan da fremkomme, saaledes hos Traversari, »den Tids eneste Phønix«, og hans Tilhænger, Benedictineren Girolamo Agliotti (d. 1480), der havde studeret i Siena under stærkt hedensk Paavirkning, men var fattig og blev Munk, samtidig med, at han, »til Forfriskelse for sin trætte Aand«, fortsatte sit Studium af de hedenske Digtere og lejlighedsvis forfattede stærkt smigrende Skrifter til Paven — uden dog at glemme, at han var gejstlig!

H.'s Betydning var dog overmaade stor. Den reddede Oldtidens Literatur fra Undergang og Glemsel. Særlig den klassiske Filologi, Kritiken og Grammatiken staa i stor Gæld til den. Men ogsaa som Led i Menneskeslægtens Udviklingshistorie er dens Betydning umaadelig. Dens store Navne betegne alle ikke blot en filol. Fornyelse, men ogsaa en Strøm af almenmenneskelig Dannelse, som har været af stor Værdi — ogsaa som forberedende Ref., idet man lærer at bryde den overleverede Skriftfortolknings Aag og gaa tilbage til Grundteksten.

Men, som sagt, ved Aar-1500, da H. dominerer overalt i Italien, raber den paa flere

Maader, at den har levet ud. Og Begivenhedernes Gang stadfæster dette. I Milano have et Par Tyranner søgt at danne et »Akademi«, men de have kun naaet at samle sig en Flok Smigrere. I Mantova, hvor Fyrsteparret Francesco II og Isabella d'Este (d. 1539) staar i intimt Forhold til Skønaander som Ariosto, Bembo, Bandello og Bernardo Tasso og til Kunstnere som Lionardo da Vinci, Tizian og Benvenuto Cellini, stræber Karmeliteren Battista Mantovano (d. 1516) »at løfte Sæderne og bringe de gamle Guders Anseelse til at dale« ved i en alvorlig og værdig Tone at polemisere mod »de Digtere, der tale skamløst«, ligesom Benedictineren, Teofilo Folengo (d. 1544), efter at have angret sin Ungdoms Forvildelser, i sine makkaroniske (blandet lat. og ital.) Digte spotter Tidens sædelige Brøst og store Overtro (Astrologi — de vises Sten), ja selve Homer. — I Firenze har Lorenzo magnifico, Cosimos Sønnesøn, hersket (d. 1492). Herlige Gaver havde han, klog og klar, men vellystig var han, ofte i polit. Kampe. Stor Kunstelsker — Donatellos Yndlingsdiscipel Bertoldo bliver Lærer ved hans »Kunstakademi«, hvor bl. a. Michelangelo oplæres. Særlig beskytter han Poesi og Videnskab, hvorfor han smigres af mange, men dog vinder enkelte personlige Venner, som Digteren Angelo Poliziano og Fyrst Pico. Selv skriver han Hymner og religiøse Digte, i hvilke han — i Modsætning til Middelalderen — ser Verden som Guds Kærligheds Værk. I sin glade og muntre Kreds har han dog mange irrelig. Folk, bl. a. Digteren Luigi Pulci, der er Fritænker og Spotter af alt og alle. Savonarola (se d. Art.), som brændes 1498, er i Firenze Talsmand for den kommende Reaktion — han blæser til Kamp imod alle Renæssancens Principer. — I Urbino og Ferrara samles ogsaa mange Skønaander, som Forfatteren Baldassare Castiglione, Pietro Bembo (I, 255), Tito og Ercole Strazza, Matteo Bojardo og Ludovico Ariosto — dels Digtere, dels Lærde, de to sidste hver for sig besyngende Roland — *Orlando inamorato* og *furioso* —. I Napoli var der i Beccadellis Dødsaar (1471) blevet stiftet det endnu bestaaende Academia Pontaniana, støttet af den ivrige Humanist og Kosmopolit, Videnskabsmand, Digter og Minister Giovanni Gioviano Pontano (d. 1503), der er skildret af den ved biografiske Arbejder højt fortjente Tristan Caracciolo (d. 1517) og var Ven med »den kr. Vergilius«, Digteren Jacopo Sannazaro (d. 1530), der i 20 Aar udarbejdede Digtet *de partu Virginis,* hvor Krdm.s Evangelium er sat paa Vers. Ogsaa i Venezia spores Reaktionen til Krdm. hos Venneparret: Digteren og Politikeren Navagero og den berømte Bogtrykker Aldo Manuzio, som i Fortalen til en Bog anbefaler at forkaste alt, hvad der »modsiger vore Teologers Anskuelser«.

Og nu selve Rom. — »Hvorfor taler du til mig om Bøger; giv mig en Kaarde i Haanden; jeg forstaar intet af Literaturen«, siger Julius II til Michelangelo, der vil fremstille ham med en Bog i Haanden. Man er træt af Literaturen — Kunsten faar nu sin Stortid (Bramante—Michelangelo—Rafael), særlig under Leo X. Ved hans letfærdige Hof samles mange Skønaander, som Bembo, hans »Hofnar« Bibiena (I, 304), som han gør til Kardinal, og Jacopo Sadoleto (d. 1547), Sekretær, Biskop, Kardinal — ypperlig Epistolograf, Filosof og Pædagog, men tillige from Teolog. Paa hans Tid lærer ogsaa, i Padova og Bologna, den mærkelige Pietro Pomponazzo (se d. Art.), hvis peripatetiske Skole, der mangler den medicæisk-platoniske Skoles lyse Syn, i Virkeligheden viser os en Række »trætte Mænd«. Hans Betoning af en human Moral hjælper ikke her, og Ankomsten af nye Grækere til Italien, som Markos Musuros, kan ikke puste nyt Liv i de gamle Interesser. Modref., som Leo begynder ved at bandlyse Luther, bliver med indre Nødvendighed en Reaktion mod Renæssancen, som under Hadrian VI og Clemens VII drager sine sidste Krampetrækninger. Machiavellis ukristelige Politik og Pietro Aretinos (d. 1552) usædelige Komedier og Noveller, Dialoger og Breve kunne ikke forhindre, at Karl af Bourbons Tropper ved Roms Erobring 1527 sprede den ital. H.'s Epigoner, bl. a. den brave Benvenuto Cellini (d. 1571), for alle Vinde — deres Tid er omme!

Men H. var i sin inderste Grund kosmopolitisk — intet Under derfor, at den, baaret paa sit universelle Sprogs, Latinens, Vinger, breder sig ud over Landene! I Roms Kurie banker i mange Henseender Aandslivets Hjerte. Herfra sendes Legater og Agenter til alle Lande, og fra disse strømme igen Gesandter og Købmænd, Gejstlige og Lægfolk, sammen i den evige Stad. Reformkoncilierne i Konstanz og Basel, Unionskonciliet i Ferrara-Firenze bidrage mægtig til H.'s Udbredelse. Af og til besøge italienske Lærde de andre Lande, og særlig fra Nikolaus V's Tid søge mange ital. Humanister Levebrød ved fremmede Hoffer, dedicere dem deres Bøger og lignende, ligesom humanist. Skrifter, særlig Poggios Breve og Pius II's Taler, spredes i Afskrifter viden om. Naar fremmede Fyrster komme til Italien, hædres de efter Antikens Regler; Statsmænd og Købmænd se her med Forbavselse Hundreder af Studenter flokkes om de almenagtede Lærdes Katedre, og hjemkomne sende de deres Sønner derned. I de romanske Lande sker H.'s Indtrængen — nationalt fremhjulpen — uden Brydninger; Germanerne derimod møde den først med Mistillid.

I Tyskland vare baade Brødrene af Fælleslivet (I, 406), som holdt Skoler og drev klassiske Studier, og deres Elev, »den nyere Filos.'s Begynder«, Nikolaj fra Cues (I, 569), nærmest hjemmehørende i Skolastiken. Men ad andre Veje kom H. frem. Karl IV brevveksler saaledes med Petrarca, som besøger ham og kalder ham til Italien. Mere grebne ere dog Biskop Johann Ocko af Olmütz og især hans Eftermand, Kejserens Kansler, Johann v. Neumarkt (d. 1380), hvem Petrarca glad hilser som Foraarsbebuder i det tyske Aandsliv. I Olmütz holde disse Interesser sig; Domdekan Andreas v. Wittingau, Kansler hos Markgreven i Mähren, foranlediger, at man begynder at søge efter Haandskrifter. Kejser Sigismund træffer Humanister baade paa Koncilierne og i Italien, og under Frederik III kommer Enea Silvio fra 1442—55 ofte til Tyskland. Ganske vist klager han mægtigt over Tyskernes Uimodtagelighed, haaner og spotter deres Dumhed og Uviden-

hed, Raahed og Smudsighed, men han foranlediger dog de nye Tanker satte under Debat. I den lærde og sunde tyske Humanist Gregor Heimburg (S. 250) faar han en dygtig Modstander, der bekæmper den ital. H.'s Ordgyderi — baade til Smiger og til Skælden — og Irreligiøsitet samt tiltaler Enea som Pave i et dristigt Sprog — til sine Landsmænds store Forbavselse! Men Eneas Virksomhed sætter sig dog Spor i Wien, som bliver Centrum for *sodalitas literaria Danubiana.* Vel kæmper Teologen Konrad Säldner ivrigt imod »Poeternes« »sminkede Eloquens«, men Hofjuristerne og Universitetslærerne, bl. a. Georg Peuerbach og Johann Müller, slutte sig til den nye Retning, og 1501 opretter Kejser Maximilian det nævnte Sodalitet som et Kollegium af »Poeter og Matematikere«, der skal »genoprette tidligere Tiders Veltalenhed« og tildele de Ynglinger, der studere Poesi og Retorik, efter omhyggelig Prøve de af dem attraaede Laurbær. Medlemmerne have i Reglen høje Charger ved Hoffet, og imod al humanistisk Skik betegne de sig — f. E. i Bøger, udgivne af dem alle i Fællig — med disse deres Titler og tillige med deres Specialer: »Matematiker« etc. — i det mindste kalde de sig, i Mangel af bedre, »Pædagog«. Særlig Matematik og Naturfag, som Geografi, Kartografi, Astronomi og — Astrologi, dyrkes, opmuntret af Kejseren, i denne Kreds, og adskillige Matematikere indtage Stillingen som kejserlige Livlæger. Ogsaa Poesien dyrkes, bl. a. af Johann Crachenberger *(Pierius Graccus),* der skriver latinske Vers, elsker de latinske Digtere, men tillige vil udgive en tysk Grammatik, og af den meget vidende Hofmand og Diplomat, Filolog, Mediciner og Taler Johann Spiesshaimer *(Cuspinian,* d. 1529), der tillige udgav rom. Klassikere og middelalderlige Historikere, ja, selv i Bogen *Austria* fortalte sit Lands Historie i Middelalderen. Han var, i kort Tid grebet af Protest., en from Mand, der oprigtig elskede sin Kejser. Som Kredsens Mæcen virkede Kejserens Ven Johann Fuchsmag (d. 1510), der opfordrer sine Venner til at skrive en Samling Digte, der ikke — som Corycius's Samling — prise Helgener, men Humanister, ikke Paven, men Kejseren og Tyskland.

En anden Kreds af Lærde, *sodalitas literaria Rhenana,* samler sig, med Sæde i Heidelberg og omliggende Byer og Lande: Worms, Schwaben, Franken, Nürnberg, Regensburg, Augsburg, om Pfalzgreverne Friedrich og Philip. Den første egentlige tyske, i Italien oplærte, Humanist Peter Luder (d. o. 1474, se d. Art.) havde virket i denne Egn, dragende om fra By til By, men overalt bortvist paa Grund af sine løse Sæder — man skønnede ikke paa hans Iver for »at udrydde Tyskernes Barbari«. Han faar dog flere Disciple og Venner, saaledes i Leipzig Heinrich Strecker, Hartmann Schedel og Samuel Karoch, og i Augsburg Sigismund Gossembrot, der sender sine Sønner til Guarino i Padova. — Kredsen, der samler sig i nævnte Sodalitet, med Biskop Johann Dalburg i Worms (d. 1503) som sin højt hædrede Leder, tæller store Aander i sin Midte. Dalburg selv havde studeret i Erfurt og Italien, blev som Biskop Pfalzgrevens Ven og Kejserens Raadgiver. Han samlede mange Bøger, og til hans nærmeste Venner hørte flere gode Folk, som den fortræffelige fromme Heidelberger-Professor Rudolf Agricola (I, 39), den store Reuchlin, den ejendommelige Konrad Celtis (I, 491) og den mærkelige »Sydens Magus«, Johannes Trithemius, en af Renæssancens mest karakteristiske Figurer (se d. Art.).

Ogsaa andre Steder i Landet dannes der dog mindre Kredse af Lærde, særlig ved de nye Universiteter i Freiburg, Basel, Ingolstadt, Tübingen, Wittenberg og Frankfurt a. d. O. I Tübingen samler Eberhard af Württemberg bl. a. Augustin Tünger, Facetiernes Forfatter (i Poggios Stil), ligesom Heinrich Bebel, der tillige advarer imod de ital. Humanister, men kritiserer de tyskes slette Latin, samt Conrad Summenhart, en selvstændig Tænker, der tilraader at studere Biblen og afholde sig fra Strid om Trossager; i Wittenberg — Frederik den vise — findes alle Ref.'s Mænd, som Politikeren og Historikeren, Teologen og Humanisten Georg Spalatin (d. 1545), Luther, Melanchthon osv.; og Kurfyrst Albrechts Kreds i Mainz tæller Navne som — foruden hans Ven Reuchlin — Eitelwolf v. Stein, Ulrich v. Hutten (se d. Art.), Heinrich Stromer (Læge og Klassiker) og Lorenz Truchsess (Dekan ved Kirken — en ædel, videnskabelig dannet Teolog). I Strassburg optræder Jakob Wimpheling (se d. Art.); hans »Elsasserkreds« er meget moderat humanistisk — *medius Reuchlinista* —, angriber vel Munkene, men ikke Kirken og Præsterne; — tillige er man stærkt patriotisk begejstret, saaledes ogsaa Zazius og Conrad Wimpina. Jakob Locher (d. 1528) angriber Wimpheling for hans ensidige teologiske Retning, og Thomas Murner, der ikke egentlig er Humanist, skriver imod hans »Germania« og dens overdrevne Patriotisme, ligesom han — heri efterlignet af Wimphelings Ven Sebastian Brant (I, 380) — benytter Lejligheden til at satirisere over Humanisternes Fornemhed, Gejstlighedens Usædelighed og Tidens Umoralitet; men trods dette øver Wimpheling en mægtig Indflydelse i konservativ Retning udover Landet. I Augsburg, Hans Holbeins (S. 447) Stad, samles de Lærde om den rige Patricier Conrad Peutinger (se d. Art.), saaledes Ottomar Luscinnius (d. 1537), Wimphelings Discipel, en meget alsidig dannet, ogsaa teol. interesseret Filolog, der angriber Skolastiken og Præsterne, forsvarer H. og Bibelstudium, men er — til Forskel fra Bernhard Adelmann (d. 1523) — imod Luther. I Nürnberg virker Hartmann Schedel (d. 1514), der havde studeret i Italien og skrevet et stort Værk, den nye Verdenskrønike, som er blevet meget brugt. Han var tillige flittig Samler af gamle Sager. Astronomen Johann Königsberg (Regiomontan) og Byens Krønikeskriver, Munken Siegmund Meisterlin, leve ogsaa her, hvor Humanismen -- samlende sig om Patricieren Wilibald Pirckheimer (se d. Art.) — stadig beholder et forholdsvis verdsligt Præg.

Særlig i Erfurt findes den rørige, friske, yngre H.; Peter Luder var her 1460. Dog spores her 2 Retninger: den besindige, overfor de gamle formidlende, hvis Repræsentant er Luthers Lærer, Jodocus Trutvetter fra Eisenach (d. 1519), en filos. og teol. dannet, from Mand, som vist

med tungt Hjerte sammen med sit Fakultet optræder imod Reuchlin, og: den hensynsløse og kampivrige, der ledes af den alle overstraalende, Erfurts Glans, H.'s Lys, Conradus Mutianus Rufus (d. 1526, se d. Art.). Blandt hans Elever skal nævnes den ivrige Humanist, Cistercienseren Heinrich Urban, der brevveksler med Mutianus og bl. a. faar hans relig. Bekendelser, den meget omtalte, men lidet kendte, ivrige Latiner, Petrejus Aperbach, Ungdommelighedens varme Talsmand, Reuchlins Beundrer, ligesom Crotus Rubianus (d. 1540, se I, 567). Ogsaa andre, som Hutten og Eoban Hesse (I, 776), sluttede sig til denne Kreds, der gennemgaaende stillede sig venligt til Ref., om end med den sædvanlige humanist. Forsigtighed, der er klart afbildet i Erasmus fra Rotterdam (I, 781) og hans Kreds i Basel, bl. a. den berømte Bogtrykker Johannes Amerbach (d. 1514) og hans humanistiske Sønner, særlig Juristen Bonifacius, samt den dygtige Henricus Glareanus (se Loriti, H.), der var Geograf og Musikelsker, ivrig Patriot (Schweizer) og en stærkt udpræget Personlighed — i Modsætning til H.'s ellers alm. Dusinmennesker. I løsere Forhold til Erfurter-Kredsen stod »H.'s Klassiker«, Hermann v. Busch i Köln (d. 1534). Han var Rudolf Agricolas Discipel, gennemstrejfede hele Tyskland, gjorde sig bemærket ved karakterløs Genkaldelse af fremsatte Anskuelser, en Genkaldelse, som han dog fortrød, og skrev *vallum humanitatis* med et dygtigt Forsvar for de humanist. Studiers Berettigelse, bilagt med et lærd Bevismateriale hentet alle Vegne fra. Hans Modstander i Köln er Ortuin Gratius (S. 250), selv ivrig Humanist. Hans Kammerat Arnold v. Tungern var heller ikke helt konservativ; men iøvrigt var Tonen i Köln stærkt imod den nye Aand, og der udbredte sig Rygter om, at de humanistiske Studenter bleve forfulgte dér. Vandrelæreren Joh. Rhagius Aesticampianus (d. 1520) og den fattige, men lærde »Græker« Joh. Cæsarius (d. 1551) blive saaledes »H.'s Martyrer«, hvorimod dens populære Fanatiker, den ansete Rigmand Hermann v. Neuenaar (d. 1530), ikke lader sig forknytte i sin ivrige Kamp mod Fortidens Traditioner.

Det er store aandelige Værdier, som den tyske H. indskyder i Menneskeslægtens Udviklingshistorie. I Poesiens Verden træffer man farve- og karakterløs Lovprisningsdigtning — af Personer som af Byer — ved Folk som Eoban Hesse, Busch og Wimpina, Komedier skrives af Reuchlin, Wimpheling — i belærende Dramastil —, Bebel og Hegendorf (lystigt!), Satire af Bebel, Tünger, Ottomar Luscinius og den for Luther begejstrede Euricius Cordus (I, 555). Tragedie, relig. og national Deklamation, skrives af Jakob Locher, og Seb. Brant lægger Vind paa didaktisk Digtning. Locher digter ogsaa kr. Vers, men opnaar kun, at Wimpheling erklærer ham for at være en Hedning, og ganske vist, han gør det, som Herm. v. Busch, der mat besynger Jomfru Maria, med den udtrykkelige Bemærkning, at han har gjort det for at vise, at han ogsaa formaar dette! Men selv naar Poesien bliver allerfriest, som i Celtis's Kærlighedsdigtning, holder den sig dog fjernt fra Italienernes Slibrigheder. — Og hvad saa det videnskabl. Arbejde angaar, fremmes dette betydelig i fl. Retninger. Reuchlin og Celtis føre Græsken frem og efterfølges af en Skare yngre, deriblandt alle Reformationens Folk. Hebraisk, der tidligere kun har været lejlighedsvis doceret af omvendte Jøder af tvivlsom Lødighed, f. E. den Joh. Böschenslein, om hvilken Luther siger, at han er »dem Namen nach ein Christ, in der That aber ein Erzjude«, faar nu sin ivrige Forsvarer i Reuchlin, der udholdende fører den lange, interessante Humaniststrid, hvis første Stadium, hvor Kampen staar med den døbte Jøde Johannes Pfefferkorn (d. 1522) og hans gode Venner og Aandsfrænder, Dominikanerne i Köln, særlig drejer sig om Tilintetgørelse eller Bevarelse af den samtlige kabbalistiske Literatur, men som efterhaanden udvikler sig til en det hele Land omspændende mægtig Kamp mellem Humanister og »Mørkemænd«, en Kamp, der kalder alle »Reuchlinister« frem til at navngive sig som *viri clari* — i Modsætning til alle de *viri obscuri,* som Huttens og Crotus's fortræffelige Skrift *Epistulæ obscurorum virorum* (1515 og 17) saa redningsløst faar domfældt i den alm. Mening (I, 780 og Art. Reuchlin). — Den saaledes vundne Sejr i Princippet ses nu virkeliggjort paa mange forskl. Omraader. Skolevæsenet er blevet reformeret. I Schlettstadt og Deventer (Alexander Hegius, Grundlæggeren af den hollandske H., den altid ivrige Kundskabssøger, der om Natten holdt en Kærte i Haanden, som vækkede ham, naar han slumrede ind, og hans Disciple) er der opstaaet nye Skoler, efterfulgte af andre i Emmerich, Münster (Rudolf v. Langen, d. 1519, og andre fromme Pædagoger) og Alkmaar; overalt stræber man, præget af Wimphelings pædagog. Syn, at fremme en national og opdragende (moralsk og relig.) Undervisning. Ved Universiteterne er der ført en levende, sejrrig Kamp ikke blot for de nye, humanist. Fags Indførelse, men ogsaa imod Misbrugen af de akademiske Grader (særlig Andreas Karlstadt og Hutten, se de Art.). — Geografi og Botanik, Mineralogi (Georg Agricola, d. 1555), Astronomi og Matematik fremmes betydelig — samtidig med, at Astrologien ogsaa dyrkes ivrig, særlig af den mærkelige Joh. Stoffler (d. 1531), Præst i Justingen, Prof. i Tübingen, en from Mand, der kaldte sig »Jesu Kristi Kirkes Ridder« og hævdede, at Stjernerne tale Guds Sprog til os. Teologerne protestere imod hans Forudsigelser, han forsvarer sig med deres Ubestemthed; de opfyldes ikke, men han vedbliver — selv filos. Grubler og ikke Bedrager — at være lige anset af Folket! Filosofien dyrkes ellers ikke videre — Gregor Reysch's første filosofiske Encyclopædi, *margarita philosophica,* indeholder den hele Viden i kort Begreb. —

Mægtig er den tyske H. præget af national og patriotisk Følelse; den føler sig selv som noget for sig. Trods al Italienernes Spot og Haan bringer Tyskland dog Videnskaben Bogtrykkerkunstens herlige Gave. Og stadig forbliver den tyske H. sund og djærv; man bekæmper Skolastiken, men med blanke Vaaben; man satiriserer over Munkene, men ikke slibrigt og obskønt. Man elsker sit Sprog og skaber en stor Literatur af Oversættelser. — Hans Sachs søger næsten alt sit Stof i disse! Man elsker sit Land, gransker dets gamle Historie

(Trithemius, Wimpheling, Bebel, Peutinger, Cuspinian) og skildrer — ofte med Hyper-Begejstring — dets Skæbne gennem Tiderne, særlig Franz Irenicus (d. 1559), Beatus Rhenanus (d. 1547) og Joh. Aventin (d. 1534), for hvem Historieskrivningen er en hellig Opgave, en »Naade og Gave fra den almægtige, gode himmelske Fader«, og hvis Maal er moralsk-polit. Erkendelse af Menneskenes Trang og Pligter for Nutid og Fremtid. Med Trang til Klarhed søger man overalt tilbage til Kilderne: Skriften, Romerretten (Ulrich Zazius i Freiburg, Jurisprudensens Reformator, d. 1535) og Hippokrates, idet man tillige bestemt fastholder en dyb Interesse for K. og Krdm. Munkene føres der stadig Krig med; et Særsyn i saa Henseende er Nikolaus Ellenbo (d. 1543), Munk i Ottobeuern, som laver Trykkeri og Læreanstalt i Klostret og vil gøre sine Disciple til *homines trilingues*, men iøvrigt bestemt hævder den gamle Moral og, mandig forsvarende Reuchlin imod de andre Munke, skriver heftige Traktater mod Luther. Men ellers bøje alle sig for Krdm., de fleste dog saaledes, at de ikke ønske Trossagerne debatterede og derfor blive ved den nedarvede Religionsform, trods alle personlige Anskuelser i anden Retning. Saaledes Reuchlin, der taler dristig om den rom. K., kritiserer Vulgata og den traditionelle Eksegese, Pavedømme og Relikvievæsen, roser Luther — og dog forbliver sin K.s tro Søn, ja, udtaler sig imod Luther i et nu tabt Brev — et Skridt, der foranlediger Brud med hans kæreste Tilhænger, Hutten. Og saaledes Erasmus, der er »en Mand for sig selv«, og som i Strid med Hutten hævder, at man skal virke Ref. ved klog Forhandling og ikke ved Vold. Ved denne Maade at stille sig udenfor de store, Folkets Mængde rørende, Livsspørgsmaal præfigurere de det lærde Arbejdes kommende ufolkelige Udvikling, hvorimod H.'s almene Udbytte kendetegnes i Huttens og saa mange ligesindedes friske, glade Tilslutning til den luth. Ref., den ægte H.'s modne Frugt.

Spanien. Dette Land havde berømte Universiteter, men Videnskaben var skolastisk og tilmed egentlig en fremmed, maurisk Plante paa den iberiske Halvø. Landet drev stor Handel, men den indehavdes næsten udelukkende af Jøder. Der fandtes store Helte og berømte Riddere, men der fandtes ikke en dygtig Borger- og Bondestand. Der var megen relig. Iver, men den holdt paa de ydre Former og viste ret sin Fanatisme i den forfærdelige Inkvisition, der stræbte at kvæle al friere Aandsrørelse. Og dog — ogsaa hertil kommer Renæssancens Aand! Boccaccio skildrer Spanierne som forvildede Halvbarbarer; men baade ved Hoffet, ved Universiteterne og i Klerus brede de nye Interesser sig. Det er dog ikke Petrarca, som faar Betydning for Spanien. Nej, først i Poggios Tid og efter de store Koncilier høre vi, at Fernando del Diaz lader Poggios Breve afskrive til sig. Kong Juan II af Castilien og Leon prises som Videnskabens Ven af Folk som Barzizza og Decembrio. Da Alfonso af Aragon kommer til Neapel, er han alt fra sit Hjem Humanist. Ærkebiskop i Saragossa, Dalmatius de Muro, af Poggio prist som Ven af alle Videnskaber, har været hans Storkansler! Nu vokser Humanisternes Tal. Adelsmanden Anton fra Lebrija (I, 110) var en berømt sp. Humanist. Dronning Isabella ynder, som sin Fader, Videnskaben, som særlig støttes af Spaniens Primas, Ærkebiskop Ximenez de Cisneros (se d. Art.) i Toledo. Ved hans Hjælp aabnes 1508 i Alcalá, det gamle Complutum, en Højskole, hvorfra i 1502—17 Complutenser-Polyglotten med tilhørende gr. og hebr.-kald. Ordbog udgaar. — Meget stor Indflydelse paa den lærde Verden i Spanien faar Erasmus af Rotterdam. Særlig er det hans stærke Interesse for Overs. og Udbredelse af Oldtidens literære Storværker, i fortrinlig Grad den hl. Skrift, som finder Tilslutning i Spanien, hvor H. i det hele taget ikke bliver hedensk som i Italien. Dér havde Erasmus Disciple i Luis Vivès (se d. Art.) og de 3 Brødre Vergara fra Cortona, der alle bleve Ofre for Inkvisitionen — ligesom selve Karl V's lærde Hofkapellan, Alonso Virues, som i mange Aar holdtes fængslet. — Side om Side med denne lærde Bevægelse gaar den reformatoriske, ogsaa højlig præget af den ny Tids Aand, tilmed stærkt paavirket af Luthers Skrifter; vi nævne Ferrer, Pedro de Osuna, Karl V's Moder, Dronning Juana la Loca, Alfonso og Juan Valdés, San Roman, Kredsene i Valladolid: Don Carlos de Seso, Agostino Cazalla, Domingo de Roxas m. fl. og i Sevilla: Juan Gil (S. 216) og Constantin Ponce de la Fuente og m. fl. Ogsaa alle disse forfølges stadig af Inkvisitionen, hvorfor mange udvandre, deriblandt adskillige Disciple af den lærde Prof. Pedro de Lerma i Alcalá, saaledes Brødrene Francesco og Jaime Encinas (I, 776), Juan Diaz (I, 635) m. fl. Saaledes lykkes det Inkvisitionen at nedslaa Renæssancens humanist. og ref. Stræben i Spanien. —

Portugal. Ganske paa samme Maade som i Spanien gik det de Tilløb til H., som fremkom i dette Land. En vis Velasquez henvender sig til Poggio og beder om Vejledning i Veltalenhed. Interesserne i Landet ere dog højlig fængslede af de store Opdagelser, om hvilke al Folkets baade materielle og aandelige Kraft samles. I 1459 tilbyder Flavio Biondo at skrive de vidunderlige Efterretninger om »Afrer og Maurer« paa Vers og søger Oplysning om disse fra Alfonso V's Hof. Man svarer, at man i Portugal selv kunde overlevere Fortidens berømmelige Bedrifter til de kommende Tider! Men H. faar dog ikke her nogen videre Betydning — forenet med Spanien giver ogsaa dette Land sig i Inkvisitionens Vold!

Frankrig. I godt 2 Aarh. havde Pariser-Universitetet med sin skolastiske Teol. behersket Videnskaben. I 14. Aarh. begynder dette at ændres. Petrarca levede sin Ungdom i Frankrig og besøgte senere flere Gange Paris. Han finder, at Udlæggelse af de rom. Klassikere hører med til den propædeutiske Undervisning ved Universitetet, men desuagtet tilfredsstilles han ikke heraf, idet man i Frankrig øjensynlig stræber efter ikke at kopiere, men at oversætte Antiken. Han vinder sig dog nogle Venner i dette »barbariske« Folk, saaledes Philippe de Vitry, senere Biskop i Meaux og Oversætter af Ovid, og Benedictineren Pierre Bercheur, Præst ved Paris, som oversætter Livius til Kong Johan den gode, samt Nicole Oresme, Karl den vises Lærer og senere Kapellan, der oversætter Ari-

stoteles og ved dette Arbejde tilfører sit Sprog en Mængde nye Ord. Paa denne Tid oversættes mange andre gamle Forf., ikke blot Sallust, Suetonius og Seneca, men ogsaa Augustin. Samtidig blive Kongerne og Hoffet grebne af en sand Mani for at samle Bøger; Johan den gode, selv ulærd, begynder, og Karl V, VI og VII fortsætte, selv mere oplyste og kyndige, med stor Iver, men tillige med stor Kritikløshed, idet man mest interesserer sig for Bøgernes luksuøse Udstyrelse, uanset deres Indhold — Ridderromaner eller slette Overs. af Klassikerne. Under denne 100aarige Bog- eller snarere: Pragtbindsamlingsmani fremkomme ogsaa de første Spor af egentlig H. Man har haft Folk som Pierre d'Ailli (I, 42) og Jean Charlier fra Gerson (S. 206), der stille Krav om Reform af Kirken, idet de henpege paa enfoldig Undersøgelse af den hl. Skr. Men Karl VI's Kansler, Jean de Montreuil (d. 1418), søger at indføre den ital. H.s frie og lette, men ogsaa hedenske Tone; han beundrer Salutato, den fiorentinske Statskansler, og efterligner i sine Breve ham og andre store Lærde. Dog — denne Mand staar i Frankrig som en enlig Skikkelse. Den fr. H. er ellers ikke hedensk, og dens Stræben bliver ikke at efterligne den klass. Latinitet, men derimod at opbygge den nationale Literatur. En særlig Stand af Lærde og Digtere dannes heller ikke her; man ser stadig den gejstlige Klædning som den ejendommelige for Lærddommen, og Kirkens Anskuelser fastholdes. Dette ses saaledes hos Nicolas de Clémanges (I, 520). Ingen af disse nævnte kender det gr. Sprog. Først 1455 ansættes en Humanist, der har været i Grækenland, Gregorio fra Città di Castello, som Lærer i Gr. og Retorik; men stadig bevares den kr. Tone. Sorbonnen tillader, at Bøgerne trykkes indenfor dens Mure, men passer vel paa Ortodoksien. — Landets polit. Forh. lammer dets aandelige Liv meget i de følgende Tider. Først under Ludvig XII og Frans I, »Videnskabernes Fader«, kommer der atter ret Liv i Studierne. Sorbonnen stiller sig nu, stejlt holdende paa den gamle Skolastik, i bestemt Fjendskab til den nye Dannelse, Fordømmelser regne ned over dens Talsmænd, ja, endog Bogtrykkerkunstens Udøvelse forbydes en kort Tid. Men H.s Mænd kæmpe tappert; i 1529 paabegyndes Skolen Collège de France, der stedse mere fordunkler Sorbonnen, i hvis Øjne det allerede var et Kætteri blot at kunne stave Gr. og Hebr. Forskellige store gr. Lærde undervise lejlighedsvis i Paris, saaledes Johan Laskaris; Kong Frans samler en hel Del Lærde ved sit Hof, og flere andre Stormænd, som Stephan Poncher, Biskop af Paris, og Frans de Luynes samt de 3 Brødre du Bellay, følge hans Eksempel; særlig Frans's Søster, Margrete af Valois, senere Dronning af Navarra, selv lærd og stærkt interesseret, støtter Videnskaben meget og skærmer dens Dyrkere imod Sorbonnens Forfølgelser. Saaledes virker, uhindrede, Folk som Hebræeren Paul Paradis, kaldet le Canosse, Digterne Cl. Marot og Bonaventure Despériers, Sprogmændene Italieneren Hier. Aleander, Schweizeren Henrik Glarean og Franskmanden Cheradamus, men fremfor alle Frankrigs Erasmus, den lærde Jurist Vilhelm Budæus (se Budé I, 414), Hjertensven med Erasmus og Vivès, paa Rejse til Rom fejret af Leo X og hans lærde Hof, æret og hædret af Kong Frans. Sammen med Vilhelm Petit faar Budæus Kongen til at opfordre Erasmus til at blive Lærer i Paris, men den forsigtige Nederlænder undslaar sig. Den fr. H. bliver nemlig nu mere og mere reformatorisk sindet. Vel fortsættes det lærde Arbejde paa gammel Vis af Folk som Sprogmanden Julius Cæsar Scaliger (d. 1558) og de lærde Bogtrykkere, Robert Stephanus (d. 1559) og hans Søn Henrik Stephanus (d. 1598), men Reformationens Idéer, særlig gennem Luthers Skrifter, finde dog frodig Jordbund hos mange fr., ved det ivrige Bibelstudium forberedte, Humanister, saaledes Martyren Louis de Berquin (I, 274), men især Lefévre d'Étaples (se d. Art., Faber Stapulensis) og hans Discipelskare: Jasse Clichtou (Jodocus Clichtoveus), Gérard Roussel (Rufus), Martial Mazurier, den lærde Hebraist, Frans Vatable, maaske ogsaa Michel d'Arande og Pierre Caroli, samt ikke at forglemme Vilhelm Farel (S. 13) og Biskop Vilhelm Briçonnet i Meaux (I, 387). Alle disse ere lærde Videnskabsmænd, men tillige i forskellig Grad begejstrede for Kirkefornyelsen, hvorfor de ogsaa rejse en Kamp, i hvilken den rom.-kat. Kirke, i Pagt med Sorbonnen og Parlamentet (Domstolen) i Paris, vinder blodige Sejre og knuser denne farlige H. Dette udelukkede dog ikke, at den humanist. Bevægelse fik stor Betydning for Frankrigs Aandsliv ogsaa i anden Retning — her skal endnu blot nævnes den hedenske-epikuræiske Michel Montaigne (d. 1592), F. Rabelais (se d. Art.) og den om Ronsard samlede Literaturens »Plejade«: J. du Bellay, Ant. de Baïf, Jamyn, Belleau, Jodelle og Ponthus de Thiarn. Alt i alt kan den fr. H., til Forskel fra den ital., siges at have formet sig ikke som »Videnskabernes«, men snarere som »Studiernes Genfødelse«.

England. I Middelalderen vare Angelsachserne ivrige for at forskaffe sig Bøger fra Italien, udvikle Skolevæsenet og studere de rom. Klassikere; men trods dette var Aandslivet præget af Dvaskhed og Tunghed, ikke mindst i Aarhundredet efter Undertrykkelsen af Wyclifs Bevægelse. Det er derfor rent sporadisk, at Englændere komme i Berøring med de første Humanister. I 1433 træffer Richard d'Angerville eller af Bury, Edvard III's Lærer og Kansler, senere Biskop i Durham, Petrarca i Avignon og gør Indtryk paa denne. Han er dog, med al sin Lærddom, stærkt middelalderlig, og det samme gælder Chaucer og hans Discipel John Lydgate. Ærkebiskop Thomas Arundel i Canterbury (I, 152) skal have brevvekslet med Salutato. Reformkoncilierne bringe ogsaa her mere Konfluks. Henry Beaufort, Henrik V's Onkel, faar Poggio med hjem fra Konstanz, men han vender snart skuffet tilbage — har dog paavirket flere, saaledes Nicholas Bildstone og Richard Pettworth. Under Baseler-Koncilet kommer Piccolomini til England og vinder Adam Mulin. Hertug Humphrey af Gloucester, Henrik IV's Søn, virker som Mæcen, stifter Bibliotek i Oxford, indkalder flere Italienere, men er selv en intrigant og overtroisk Person. — John Tiptoft, Jarl af Worcester, opholder sig længe i Italien, hvor han er fin og dannet, medens han hjemme er rænkesyg

og grusom. Sammen med ham studere i Ferrara — hos Guarino — William Grey, Robert Fleming, John Free og John Gunthorpe under Sixtus IV. Nu tager Bevægelsen mere Fart! 1491 ansættes Grækeren William Grocyne som Lærer i Gr. i Oxford, og det vækker stor Opsigt, da han, efter megen Kamp, erklærer sig enig med Laurentius Valla i Nægtelsen af Areopagitens Forfatterskab til de dionysiske Skrifter. Stadig flere unge Mænd drage nu til Italien, saaledes Munken William Tilly og Grocynes Ven, Thomas Linacre (d. 1524), der blev Henrik VIII's Læge og Prinsesse Marias Lærer samt oversatte Skrifter af Galen. I 1496 kommer John Colet (I, 533) hjem fra Italien. Hans yngre Ven er Englands senere Kansler Thomas More (se d. Art.). I 1498 kommer Erasmus til Oxford for at optages i den lille, for Gr. begejstrede Vennekreds. Colet bliver Domprovst ved St. Pauls i London, grunder St. Pauls-Skolen, hvor 150 Drenge lære Lat. og Gr. Han angriber Skolastiken, fastholder Biblen og Symb. Apostl. I Cambridge støtter Universitetskanslerne, Richard Fox og William Warham, H.; de hævde, at den nye Lærddom ikke skal bortstødes, men udnyttes og ledes af K.s Mænd. Oxford derimod stiller sig nu afvisende overfor Gr.; man vejrer Hæresi, kalder sig »Trojanere« i Modsætning til »Grækerne« i Cambridge, bekæmper dem ivrig. Thomas More optræder imod denne Obskurantisme og paaviser de gl. Sprogs Gavnlighed for Teologien. Universitetskansleren Thomas Wolsey (se d. Art.) kalder Spanieren Luis Vivès til Oxford, og han trænger »Trojanerne« helt tilbage. Nu har H. sejret, og Erasmus befæster dens Sejr ved gentagne Besøg og Ophold i Landet. Alle fastholde det rom.-kat. System, men angribe Munke og Præster. En lille luth. sindet Kreds i Oxford tilintetgøres af Henrik VIII, som nu gaar sine egne Veje i kirkl. Henseende, støttet af Folk som Th. Cranmer, Th. Cromwell m. fl. Det lærde Arbejde fortsættes dog, ikke blot af Latinister som William Lelly og John Leland, men ogsaa af Oversættere. W. Tyndale og M. Coverdale oversætte saaledes den hl. Skr., i hvilket Arbejde ogsaa Rogers og Cranmer tage Del. Nogen egentlig hedensk H. som den ital. fremkommer ikke i England; dog viser en Række Digtere som Surrey, Th. Wyatt, Henry Howard, Th. Tusser og Th. Sackville sig i stigende Grad paavirkede af Italienerne, ligesom ogsaa Hoflivet præges af den nye Aand. Under den blodige Maria trænges dennes Ytringer for en Tid tilbage, men kun for under Elisabet at bryde saa meget des stærkere frem. Nu kulminerer H. — *the Elisabethean age* —, men nationaliseret, i *the merry England*. Ved Parkers Hjælp gennemfører Dronningen, selv mere paavirket af Renæssancens end af Ref.'s Aand, sin Kirkefornyelse. En Del videnskabeligt, ogsaa teol. (Hooker, Andrewes m. fl.), Arbejde gøres, men nu i protest. Aand; interessantest er dog nu Poesien, hvor en stor Mængde Digternavne kredse som Planeter om Solen, William Shakespeare. — Alt i alt bliver H. af overordentlig Betydning for Englands Aandsliv; dets kraftige Folk formaar paa en sund Maade at tilegne sig den Aandslivet frigørende Strøm, som den bringer.

Ungarn. Som H. i alle disse nævnte Lande udenfor Italien overalt i nogen, om end saare forskellig, Grad former sig som kirkeligt reformerende Kraft, gælder dette ogsaa Ungarn, om end dens udenlandske Præg, opretholdt ved en stor Mængde indkaldte Italienere, i Begyndelsen bliver bevaret her. Ungarns første Humanist er Joannes Vitez fra Zredna, der, fattig af Byrd, havde studeret i Italien og endte som Ærkebiskop i Gran. Han sender sin Nevø, Janus Pannonius (d. 1472), til Italien, og denne bliver Ungarns aandrigste Digter i 15. Aarh., men vel at mærke: paa Latin! Hans Digtning er fjern fra Religion og Kirke — trods det, at han var blevet Biskop! Disse 2 Mænd paavirke Kong Matthias Corvinus (d. 1490), saa han optræder som ivrig Mæcen, grunder et stort Bibliotek i Buda og indkalder en Mængde lærde Italienere, ja, holder et Musehof, som minder om Kong Alfonsos i Napoli, og hvor let og livlig Samtale om filos. og teol. Spørgsmaal bliver saare yndet. Der skabes herved en Interesse for literært Arbejde, som giver sig Udslag i lat. Værker i alle Videnskabens Grene. Men alt dette bliver en udelukkende Lærddomssag, og først Ref.'s Fremtrængen (Martin Cyriaci) bringer Nationalsproget i Agt og Ære. Der fremkommer nu dels en livlig Fædrelandshistorieskrivning, dels Iver for Overs. af den hl. Skr. og Digtning af aandelige Sange, hvortil kan føjes episk Poesi over nationale Emner, sproglig Forsken m. m. Modreformationsbevægelsen kvalte dog alt dette. Fra nu af fik alt, hvad der mødte frem i Folkesprogets Klædebon, Præg af Hæresi, og Latinen, der aldrig havde været helt tilbagetrængt, fik atter enevældigt Herredømme i Landet.

Polen. Her er det under Kardinalbiskop af Krakau, Sbignew Olesnickys, Auspicier, at H. holder sit Indtog. Hans Sekretær er Johannes Dlugoss, Polens første Historieskriver i stor Stil. Som Digter af Rang optræder den urolige og usædelige, i Tale og Færd lige letfærdige Gregor af Sanok, der blev Ærkebiskop i Lemberg og indkaldte flere Italienere. Dog lykkes det ikke at holde H. i Polen i samme Afhængighed af Italien som i Ungarn. Den husit. Bevægelses Indtrængen fra Böhmen havde forud givet Folket et aandeligt Opsving, og i 16. Aarh. hjælper Ref.'sbevægelsen (Johan a Lasco), delvis støttet af Sigismund August (1548—72) og ved Warschauer Generalkonføderationen, *pax dissidentium*, af 1573 stillet lige med de kat. Kirkesamfund, mægtig til Folkesprogets Frigørelse fra Latinens Lænker — trods det, at selve de teol. Stridsskrifters Indhold er ringe. Som teologiske Skribenter kan nævnes Calvinisterne Seklucyan og Andr. Wolan, gr. Katoliker som Stefan Zyzani, Theophil Ortolog og Bronski, rom. Kat. som Leopolita og Wujek. Ved Siden heraf har Digtningen sin Guldalder; den herlige Johann Kochanowski (d. 1584) synger smukke Elegier over sin afdøde Datter og giver en mønsterværdig Overs. af Psalmerne; den demokratiske Seb. Fabian Klonowicz (d. 1608) retter ikke blot stærke Angreb paa Adelen, men slynger en bidende Satire — »Judas-Pungen«, *victoria deorum* — mod Præsterne. Men Poesiens nationale Præg skæmmes dog meget ved hyppig Brug af Latinen, og værre endnu er det paa

Historieskrivningens Omraade — et Forhold, som bliver skæbnesvangert for den polske H., der bogstavelig talt tilsidst ødelægges af Hang til Sprogblanderi.

Norden. Paa sin Gang fremad gennem Landene var den egentlige H. i mange Maader blevet svækket. Det siger sig selv, at en Genoplivelse af den klass. Oldtid navnlig i de romanske Lande maatte kunne blive af Betydning for de store Skarer. Naar det samme ogsaa skete i de nordlige Lande, ja, skete paa en langt mere gennemgribende Maade end i Syden, kommer det af, at H. sluttede Pagt med Ref., eller rettere: blev taget i Tjeneste af denne. Man mene om M. Luther, hvad man vil; man benægte, at han var »den nye Tids Mand, en opstigende Tidsalders Helt eller Skaberen af den moderne Aand«, og betegne ham — i Modsætning til Erasmus og hans Fæller — som værende, »i Periferien af sin Tilværelse«, »en old-katolsk middelalderlig Skikkelse« (Harnack, D. G. III) — ét staar dog fast, at det overalt udenfor Italien — og i stigende Grad, jo længere vi fjerner os fra dette Land — er den af Luther rejste Bevægelse, som uddyber H.s Værk og giver den dens store Betydning for Folkene. Med dette *in mente* vil vi, henvisende Omtalen af Ref. til sit Sted, kortelig belyse den humanist. Periode i de nordiske Lande.

I Danmark indledes denne — alt imedens Morten Børup i Aarhus (I, 442) bereder Skarer af Ynglinge til at blive dens Mænd — af Poul Helgesen (S. 382) og Chr. Pedersen (se d. Art.). Allerede før 1517 ere disse Mænd stærkt inde paa den humanist. Bane, og trods deres forskl. Stilling til Luther faa de begge i den følgende Tid stor Betydning ikke blot som lærde, men ogsaa som fremragende folkelige Skribenter paa Modersmaalet. Nu udvikler Kirkekampen sig; Helgesen forsvarer det gamle — om end selv kritisk overfor meget af dette — imod Ref.'s Mænd, der dog ikke blot drive Polemik (endog i Form af Viser og Satirer — jvfr. den oversatte »Dialogus om den syge Messe« og den — vistnok — originale »Historie om Peder Smid og Atzer Bonde«), men ogsaa lægge stor Iver i Arbejdet for Overs. af Skriften og Dele af samme, for Forfattelse af Psalmer m. m. Saaledes virkes der ivrig før Billedstormen i Frue Kirke 3. Juledag 1530. Universitetet er indtil da udpræget humanistisk, men tillige luth. sindet — under Ledelse af Pommeraneren Peder Svave, og med en Lærer som Chr. Morsing. Nu faar imidlertid den rom.-kat. Reaktion Magten, og Universitetet bliver i det følgende Aar omtrent sprængt. Efter Krigen og Ref.'s Indførelse genaabnes det 1537 og ordnes af Bugenhagen. Christian III viser megen Interesse for Videnskaben; Universitetet bliver Danmark-Norges almindelige Præsteskole, tilmed Kongernes Raad i kirkelige Sager; dets videnskabelige Arbejde støttes og fremmes, »uden Hensyn til, om der læres mange Ting, hvis Nytte den menige Almue ikke indser«. Samtidig indrettes der en Latinskole — med 2—3 Lærere — i hver Købstad; Undervisningen sker her helt igennem paa Latin, i øverste Klasse læses lidt Gr., hvorimod Modersmaalet slet ikke læres i Skolen. Svarende hertil udvikler H. sig i den følgende Tid, støttet af Frederik II og Christian IV, i ensidig lærd Retning. Niels Hemmingsens Ry gaar viden om Lande, men Resen og Brochmand dominerer med den stive ortodokse Teol. Den rige Adel, hvis overdaadige Liv bærer Renæssancens Præg, er stærkt literært interesseret. Særlig Historien og Naturvidenskaben dyrkes. Ved Siden af Interesse for Middelalderens gamle Folkedigtning (Mette Gjøe, Anders Sørensen Vedel) og dansk Historie (Vedel; Arild Huitfeldt) gaar en stadig voksende Iver for lat. Historieskrivning ved »kongelige Historiografer« som Niels Krag og Udlændinger som Pontanus — »den latinske Huitfeldt« — og Meursius. Ole Worm samler sit historiske Museum, og Islænderne Arngrim Jonsen og Brynjulf Svensen samle islandske Haandskrifter. Naturvidenskaberne dyrkes selvstændig af Folk som Kaspar og Thomas Bartholin, Ole Borch, Tyge Brahe og Ole Rømer. Tilløb til Studium af Modersmaalet gøres af Jakob Madsen Aarhus, Erik Pontoppidan, Peder Syv m. fl. Christian IV udvider Universitetet, opretter Fortsættelsesskoler (Gymnasier) ved de større Latinskoler og indretter Sorø til adeligt Akademi — i Samklang med Adelens Interesse for Videnskaben, hvilken ses hos berømte Lærde som Henrik Rantzau og Holger Rosenkrantz samt hos Mæcener som Herluf Trolle og Christoffer Valkendorf. Poesien er stærkt bundet i udenlandske Former, og først lidt efter lidt løsgøres den (Peder Syv, Arrebo, Anders Bording og Nordmanden Petter Dass). Det kendes her som i Aandslivets andre Grene, at skønt Latinen synes alt beherskende, rører der sig dog stadig Kræfter, der bebude nye Tider. Folket, dets Sprog, dets Historie og dets Land, er nu blevet Parthaver i Aandslivets Udvikling i Danmark.

Norge. Til dette Land kommer Ref. uden at fremkalde nogen selvstændig Literatur eller kirkelige Meningskampe. Derimod danner der sig om Latinskolerne i Stiftsstæderne mindre eller større Kredse af Lærde, som ikke blot virke for Reformationens Sag og for god Uddannelse af nye Præster, men som ogsaa er stærkt humanistisk interesserede. Den vestlandske H. — omkring Skolerne i Bergen og Stavanger og under Ledelse af Folk som Bergensbispen Geble Pedersson — bevarer et vist nationalt Præg. Man studerer Norges gamle Sprog, oversætter de gamle Sagaer, beskriver Landet osv. Til denne Retning hører Folk som Absalon Pederssøn Beyer, Mattis Størssøn, Laurents Hanssøn og Peder Claussøn. Den østlandske H., der samler sig om Oslo, er vel ogsaa interesseret for Landets Natur og Folkets Historie, men dens Mænd ere fremfor alt lat. Poeter. Latin er eneraadende her, hvor ret Anseelse er betinget af at have studeret udenlands. Mangeartet Lærdom findes her; Sjælen i denne Kreds, Jens Nilssøn, d. som Biskop i Oslo 1600, viser sig saaledes hjemme i Fag som Astronomi, Astrologi, Naturhist., Mineralogi, Botanik og Geografi. Til Oslofolkene hørte ogsaa Jakob Jakobsøn Wolf og den teol. Lektor Halvard Gunnarssøn, en dygtig Teolog, som tillige var Humanist af bedste Slags, med stærke hist. Interesser og Nationalfølelse. Denne norske H. har, alt i alt, ikke blot stor Betydning for Fremme af Landets Ref. og Dygtiggørelse af de nye Præster, men ogsaa for Vækkelse af Folkets nationale Be-

vidsthed og Bevarelse af Fortidsliteraturen fra Snorres Dage.

Sverige. Noget stærkt literært Røre fremkaldes ikke ved den nye Kirkelæres Indtrængen. Foruden de relig. Stridsskrifter, hvoraf Olaus Petri udsendte en Del, som dog blev ubesvarede fra rom.-kat. Side, samlede Reformatorernes Arbejde sig naturligvis særlig om Overs. af Biblen (Laurentius Andreæ, Laurentius Petri) og Udgivelse af Psalmebøger, Postiller og Haandbøger for Præsterne (Brødrene Petri). Ogsaa hist. Literatur fremkom — ikke blot Gustav Vasas Stridsskrift mod Danmark, men ogsaa Krøniker og Fædrelandshistorie (Olaus Petri; Brødrene Johannes og Olaus Magni, der skrev paa Latin og fra kat. Stade). I den følgende Tid føres Ref.'sværket videre — i Pagt med Iver for humanist. Oplysnings Fremme. Det lærde Skolevæsen forbedres, Upsala Universitet omordnes, Højskoler stiftes i Åbo og Dorpat. Samkvem med Udlandet øges stadig ved de polit. Forhold; Landets Fyrster — Gustav Adolf, Kristina — og Stormænd — Axel Oxenstierna, Karl Karlssøn Gyllenhielm, Adler Salvius, Per Brahe d. yngre, Johan Skytte og hans Datter, Digterinden Vendela — sysle selv med Literaturen eller støtte den. Teol. udvikler sig ogsaa her til stiv Ortodoksisme (Laur. Petri Gothus, Abraham Andreæ Angermannus, Nicolaus Olai Bothniensis), underlig blandet med Arvegods fra tidligere Tider, som Overtro, Utaalsomhed og Vankundighed; selv fremragende Kirkemænd som Olaus Martini, Petrus Kenicius, Laurentius Paulinus og Johannes Lenæus præges af dette. Den lærde og kraftige Biskop Johannes Rudbeck i Vesterås besørger Bibeludg. af 1618. Har end den nye Tid skabt det sv. Literatursprog, er de Lærdes Sprog dog vedblivende Latin; paa dette Sprog skriver Johannes Messenius, der var et af Tidens største literære Navne, sin store sv. Historie *Scondia illustrata,* og den samme Mand forsøgte sig ogsaa i Dramaet, i Olaus Petris Spor (Tobiæ Comedia — første Drama paa Sv.), idet han paabegyndte en Skildring af Sverigs Hist. i 50 Skuespil, hvoraf dog kun de 6 fuldendtes. Efter at Girs og Tegel havde arbejdet paa Nationalhist., efterfulgte af Udlændinger som Loccenius og Chemnitz, førte den som Mediciner og Botaniker bekendte Olof Rudbeck Historiestudiet ind i et saare uheldigt Spor ved at fremme Iveren for arkæolog. Hypoteser indtil Latterlighed. Poesien yder intet af Betydning i Ref.'stiden; senere hen kommer den for det sv. Sprog begejstrede, alsidig lærde Digter Stiernholm, der skriver dels lyriske, dels didaktiske (»Hercules«) Digte. Alt i alt faar ogsaa den sv. H. stor Betydning, først og fremmest ved at bringe Landets Sprog frem, men dernæst ogsaa ved at vække Sansen for Landets Historie, dets Fortidsminder (Johannes Bureus strides med Ole Worm om Runernes Oprindelse) og dets Fremtidsudvikling gennem forbedret Skolevæsen. Hvad H. iøvrigt bringer Landet, er i Forh. dertil lidet, og det bliver væsentlig inden de Lærdes snævre Kreds. —

Vi have nu i kortest mulige Træk fulgt H.s Gang gennem Landene. Det er Renæssancens literære, krit. og pædagog. Side, som det har været Opgaven at belyse — særlig i dens Forh. til K. Vi have set Formerne veksle, men bestandig have vi mødt som Bevægelsens inderste Nerve den stærke Begejstring for de gamle Sprog, særlig Latinen — en Begejstring, der finder sit typiske Udtryk i Erasmus's bekendte Ord, at han ved sine Samtaler vilde gøre Folk *latiniores et meliores.* Hvor denne Begejstring for de gamle Sprog forenes med levende Kærlighed til Fædreland og Folk, fremkommer ikke blot Trang til at granske Folkets ældste Historie og Sprog samt skrive dets Saga, men ogsaa Iver for at delagtiggøre det i Arven fra den antike Oldtid gennem Overs. af dennes Værker. Saaledes sættes de aandelige Værdier i Omløb, det gamle Aandslivs hæmmende Skranker brydes, rige Tider oprinde for mange. Og i de Lande, hvor den relig. Trang er stærk, samles Folkene om Skriftens opladte Rigdomme og høste af dem det rigeste og varigste Udbytte for Folkelivet. Hvor H. slutter Pagt med Ref., faar den derfor ogsaa sin mest almene Betydning ikke blot for de faatallige Lærde, men for Befolkningens brede Lag.

Literatur. En samlet Fremstilling af H.s Historie i alle de nævnte Lande findes ikke. Ang. den ital., tyske og eng. Renæssance kan anføres: J. Burckhardt, Die Kultur der Renaissance in Italien I—II, 3. Aufl. Leipz. 1877; G. Voigt, Die Wiederbelebung des class. Alterthums I—II, 3. Aufl. Berlin 1893; K. Brandi, Die Renaissance in Florenz und Rom, Leipz. 1900; J. Guiraud, L'église et les origines de la Renaissance, Paris 1902; J. L. Heiberg, Genoplivelsen af Studiet af Gr., Kbhvn 1891; E. Gebhardt, Les origines de la renaissance en Italie, Paris 1879; M. Creighton, The early Renaissance in England, Cambr. 1895; L. Geiger, Renaissance und Humanismus (Del af Onckens Værk); G. Saintsbury, The earlier Renaissance, London 1901; M. Carrière, Renaissance und Reformation (Bd. 4 af Værket »Die Kunst im Zusammenhang der Culturentwickelung und die Ideale der Menschheit«). Se Art. Humanitet. *H. H.*

Humanitet. Til den det hele Menneskeliv omfattende, fra Hedenskabet (Digteren Terents) stammende, eksistentielle Bedømmelse: *homo sum et nil humani a me alienum puto* (ɔ: jeg er et Menneske og intet meuneskeligt anser jeg som mig uvedkommende) svarer en Idealitet, om hvis Rækkevidde Hedenskabet ingen Forestilling kunde have, et Formaalsbegreb af en Kulturens og Sædelighedens Tilstand, fremkommen gennem en harmonisk Uddannelse af Menneskets ejendommelige, saavel intellektuelle som etiske Egenskaber, Begrebet H. Den saaledes begrundede og opfattede Bekendelse, hvorved Mennesket paa kongelig Vis (Ps. 8), som den hele synlige Skabnings øverste, afsluttende og forbindende Led, tager den i Tjeneste (1 Mos. 1, 26. 28), gør det paa Forhaand af med sin fødte Modsætning, Bestialitet og Brutalitet (Materialisme, Nihilisme), tildels ogsaa med Naturalismen og den fantastiske Descendenslære, af hvilken sidste dog et Sædelighedsformaal ikke tør siges at være udelukket. Kun det menneskeværdige (*honestum,* modsat *turpe*) ligger indenfor H.'ens Omraade, men set under Formaalets Synspunkt er det ubegrænset, en levende og livsvarig Opgave, som hverken totalt eller individuelt nogen

Sinde fuldkomment løses. I sidste Grund følger dette af, at Msket er skabt i Guds Billede. Allevegne, hvor H.'ens Bestræbelser i Alvor samle sig om det mskeværdige, vil den, hvad enten Msket er sig Gudsbilledet bevidst eller ikke, med eller imod dets Vilje, paa en eller anden Maade træde i Forh. til Mskelivets højeste Formaal. Thi under denne Stræben vil Gudsbilledet, til Trods for Syndens Fordærvelse, uden hvilken H.'en vilde have været identisk med den gudsbilledlige Tilstand og en H.'etsudvikling selvfølgelig ikke have eksisteret, beholde sin Natur af det ideale: jo mere den mskl. Bestræbelse nærmer sig det, desto mere drager det sig tilbage. En anden Sag, men tillige her en Hovedsag, er det, at H.sudviklingen foregaar indenfor to forskellige Kredse, hvis Forskel bestemmer dens, følgelig hele Mskelivets Værdi, nemlig den autonome og den teonome. Medens den autonome H. som saadan beror paa et selvstændig villet og energisk tilstræbt, menneskeværdigt Formaal, stiller den teonome H. sig fra Begyndelsen som tjenende en guddommelig, under Forsynet indbegrebet Formaalsvilje, i hvilken den ser Princípet for sin etiske Frihedsudvikling. Men for enhver, som er bundet til en objektiv Betragtning af disse Kredse, vi kunne gerne sige: af denne dobbelte H.s Verden, vil det vise sig, ikke blot, at der for de paapegede to H.etskredse bestaar en udstrakt Fællesbesiddelse af Kulturomraader, men ogsaa, at enhver blot virkelig human Bestræbelse af sig selv gaar ind i Sporet af det sig gennem hele Menneskelivets indre Historie udformende Gudsbillede: selv hvor det ikke vides eller vil vides, staar dog Alteret for den ukendte Gud (Ap. G. 17, 23) oprejst i Mskehjertet. Deraf følger, ikke blot, at begge disse H.s Kredse ere koncentriske, men ogsaa, hvad der klarer sig, saa snart Spørgsmaalet bliver om Sjælen i begges Rørelser, at deres Periferier ere væsentlig og vidt adskilte.

Indenfor den første, den autonome Periferi ligger altsaa den blot verdslige, kosmiske H. med sine naturbundne, realistiske Interesser, der hvad Aandens Verden angaar, kun mødes i det negative, at Hellighedskravet i Guds Billede er dem ubevidst. Stoflig kan den bestemmes som alt, hvad der middelbart eller umiddelbart gaar ind under den borgerlige Samfundsmoral, for saa vidt ogsaa det gode, som der kan være Tale om dette, hvor Sædelighedens Kilder gennem et aandeligt Lov- og Pligtbegreb ikke have afklaret sig i en tilsvarende Sædelighedsbevidsthed. Videre hvad der paa en eller anden Maade tjener det borgerlige Samfund, det mskelige Snilles Idrætter, som Teknik og Industri, i deres Udvikling støttede af bestandig nyopdagede Naturkræfter. Fordi Mskelivet som saadant er en Enhed, griber denne autonome H. ogsaa ind i aandelige Enemærker. Ikke blot, hvad der jo følger af den for Enheden til Grund liggende Dobbelthed, Aand og Natur, at den indtager store Partier af Videnskab og Kunst, men den griber ogsaa dybt, etisk bestemmende, ind i det naturlige Følelsesliv og vil beherske endog dets stærkeste Rørelser, f. E. baade i Had, i Forholdet lige over for Fjender, som i Krigen, under religiøse Stridigheder, hvor H. viser sig som Tolerance, og i Kærlighed, i Opofrelse, Troskab mod Venner. Ogsaa gives der indenfor den samme Kreds en velbekendt H., en Kilde til Hjælpsomhed, vi kunne gerne sige Barmhjertighed mod fattige og elendige, som tilsidst udspringer blot af dette: de ere Mennesker ligesom jeg selv. Disse Træk, kun Eksempler, kunne selvfølgelig ikke skilles fra Virkningen af Kristendommens Surdejg, der gennemtrænger den døde Masse, men giver dog Billedet af en autonom H., som endog Reformationens første og store Humanist ikke nægtede sin Anerkendelse.

Sin gennemsigtigste Skikkelse har denne blot kosmiske H. utvivlsomt i det antike Hedenskab, navnlig det gr. Den filos. Tænkning i dens akademiske, endnu ikke afblomstrede Højhed har formælet sig, ikke blot med den Skønhedsdrift, som har gjort dette Hedenskab til et uforgængeligt Kunstens Forbillede, ogsaa da, naar det i Stedet for at forme Mennesker i Guds Billede, skaber Guder i forkrænkelige Menneskers Billede (Rom. 1, 23), men tillige med den Menneskekærlighed, hvis naturlige Krav det uimodsigelig har gjort Tilløb til at indoptage i sin etiske Forestillingskreds. Saaledes har det gr. Hedenskab ved Siden af dets mytologiske Urenhed udfoldet en egen H., der i flere Stykker gaar Krdm. i Møde. Et væsentlig andet Karaktermærke har den rom. H., grundet som den var i den naturlige Retfærdighedsvilje, som denne kunde findes indenfor den autonome Periferi, i det praktiske Borgersind og Bestræbelsen for den politiske Storhed baade i Fred og især i Krig. Det tør nu ingenlunde overses, at den her fremtonende Adskillelse mellem det østlige og vestlige Europa, der iøvrigt med et helt andet Indhold kommer igen paa kr. Grund, ikke er større, end at de to H.'sformer fremvise en Forbindelse, vel navnlig repræsenteret af Cicero i hans ofte tilbagevendende Krav og personlige Forbillede paa Velvilje og Finhed i Omgang med Msker. Dog er det indlysende, at vil man søge de første Straaler i Hedenskabet af Mskelighedens kommende Evangelium, saa maa man se paa Hellas's lyse Folkehimmel. Ogsaa paa H.'s Grund er det Ord (af Tholuck) sandt, at »Kristus kommer ikke som Solen i de tropiske Lande, der opstaar uden Morgenrøde«. I dette antike Hedenskab er den første udprægede H.'skikkelse, hvortil kun Spirer kunne opdages paa Indiens, Kinas, Ægyptens og Semiternes Dannelsestrin. Det er ikke Opgaven her at fremstille, hvorfor eller hvorledes denne H. gik til Grunde; der skal kun peges paa de enkelte store Verdensbegivenheder, det vestrom. Riges Undergang, Folkevandringen, Arabernes Verdenserobring, Hierarkiet og, fra én Side betragtet, Munkevæsenet, som de Bølger, der udslettede den antike H., hvis Bundfald bjergedes over i Bibliotekerne. Kun i de gl. Sprog fortsætter den gennem Middelalderens lærde Verden et Skyggeliv uden Forbindelse med den øvrige, derfor ogsaa uden H.ens egentlige Formaal og Karaktermærke. Resultatet af denne Omvæltning blev en autoritetsbunden Kirketeologi, der til Trods for nogle Munkeordeners Lys og navnlig Karl den stores og hans Mænds Bestræbelser (Klosterskolerne og Domskolerne) var Middelalderens eneste Dannelseskilde, og efter Ref., endnu da 3 Aarh.'er ere omme, f. E. i

Syllabus rejser et udelukkende Krav paa Anerkendelse som Verdens eneste virkelige Kulturmagt. Men i disse middelalderlige Lærddomssæder, fra den anden Side set, i Munkelivets Ensomhed (de irske Klostre), var der lagt en Jordbund til Rette for den teonome H., som er sig bevidst at have sin Rod og sine Opgaver, de højere som de lavere, i Aabenbaringssfæren og det deri grundede Menneskeliv. Af denne Jordbund, befrugtet af den anselmske Skolastik og af Victorinernes mystiske Aande, frembryder med det 12. Aarh. de første Hjerteskud af den teonome H. Denne udgør Indholdet af den anden koncentriske Kreds, hvis Periferi som ideal tilstræbes uden at kunne naas i Timeligheden. Thi den sidste Periferi for denne og al menneskelig Udvikling er givet med Ordet: naar Han aabenbares, skulle vi blive ham lige (1 Joh. 3, 2).

Udviklingen foregaar ad en Omvej. Samtidig med det østrom. Riges Fald og Konstantinopels Indtagelse rejser den gamle H. sig paany og gennem Humanismen (se d. Art.) gør den sit verdenshistoriske Forsøg paa at tilbagevinde det tabte. Det blev en ny Skikkelse, hvori H. nu fremtraadte. Paa alle Punkter af Aandslivet frembrød Magter, som skulde gribe ind i og omdanne den antike H.'s Væsen, om end Frugterne behøvede Aarhundreder for at modnes. Dette vældige Omslag i Erkendelsesvejene skete gennem en med den saalænge tilsidesatte Sansningserkendelse forbundet Naturerkendelse, som fulgte af det 15. Aarh.'s store Opdagelser, Haand i Haand med Bogtrykkeriets nye Kunst. I Ref.'s Kreds stod H.en endnu, skønt teonom i sit Væsen, klædt i Sprogenes Klædebon. Sin Adkomst til Navnet kr. kunde denne H., beseglet ved Navne som Melanchthon, Flacius, tildels Erasmus og her i Norden Palladius og A. Sørensen Vedel, sikkert nok betragte som godtgjort ved Overs. fra de gl. Sprog, navnlig af det N. T., siden af hele den hl. Skrift. Men den krævede mere end dette, hvad der blev kendeligt, da den stive Lærddoms Tid afløste Renæssancens første Blomstring. Sin Færdighed i den aristoteliske Logik, men især sine antike Sprogstudier, paastod den at være de eneste ægte Lærddomsbeviser, og denne rent formelle Dannelses Eneret til Navnet *humanitas* hævdede den sammen med sine Dyrkeres Supremati i den lærde Verden. Herved fremkaldte den en Strid, som 3—4 Aarh. have været for kort en Tid til at afslutte. Forvekslingen af Middel og Maal, af Aand og Bogstav blev dog for iøjnefaldende, til at Reaktionen kunde udeblive. Allerede Ramismen (se Art. Pierre de la Ramée) havde rejst den stærkeste Indsigelse mod denne Dannelse, navnlig mod den aristoteliske Skolastiks udbredte Herredømme i Filos.'s Høresale. Men en tilintetgørende Dom over denne H., især for os i Norden, blev Holbergs Erasmus Montanus. Det uforlignelige Mesterskab i denne Skikkelse beror derpaa, at hvis Montanus's Dannelse ikke havde været blot formel, men ægte klassisk, vilde det ikke haft sit Forblivende ved Ridefogdens Samvittighed og Degnens Smædeord, men Montanus havde — parallelle Omgivelser forudsatte — endt som Galilei eller Salomon de Caus. Uden Maskens og Latterens Hjælp, tildels i Rousseaus Fodspor, arbejdedes denne Dom videre ind i den almindelige Bevidsthed af Basedow (I, 229) og Campe (I, 466), i det Hele af den saakaldte filantropinske Retning. Men disse Angreb paa den formelle Logiks og Sprogenes Supremati medførte paa den anden Side en Krænkelse af Renæssancens nye Tanker, der forhindrede denne Reaktion i at blive Tidsalderens gennemgaaende Aandspræg. Etiseret som den blev ved Kants kategoriske Imperativ og Fichtes moralske Verdensorden, havde den samtidig gennem Herders »Briefe zur Förderung der H.« faaet Syn for dennes inderste Væsen som Maalet for Menneskenaturens Udvikling henimod dens Idé, og siden levede den sig ind i den romantiske Anskuelse, der netop beror paa to Verdener og har sit bibelske Udtryk i Rom. 8, 18. Her indtræder nu ogsaa Nordens Humanist, Grundtvig, i sin Ret. Han blev det under Tidsalderens i flere Henseender baade aandløse og forskruede Tænkning og Fremstilling ved under de forskelligste Forhold stadig at gentage H.ens Løsen: jeg er et Mske! og ved sin utrættede Indskærpelse af det humanes, det mskeliges Ret. Fra Grundtvigs mægtige, lige over for den filos. Formalisme og især »de døde Sprog« eksklusive Indflydelse paa den nordiske H.sudvikling er en dobbelt Eftervirkning kendelig. Først, og til Lykke for den nordiske, særlig den nationale H., en besjælet og besjælende Sammenslutning af Grundtvigs Disciple omkring den nordiske Aand i Sagn og Sang, ogsaa i Kirkens. Men tillige negativt i en fra den germaniske Kultur, afvigende baade hos enkelte, og hos de nordiske Folk, især i Norge, rodfæstet Tilbøjelighed ikke blot til at give efter for, men til energisk at forstærke Kravet paa de gamle Sprogs Udelukkelse eller dog deres nærgaaende Begrænsning i den akademiske Dannelse. Hertil kunde endnu føjes den for den kr. H. uden Tvivl vildledende Paastand til Bedste for det mskelige, at K.'s Prædiken kun er en mskelig Tale om guddommelige Ting. Denne Strid om H.ens rette Grundlag er staaende endnu ved det 20. Aarh.'s Beg., og der fattes ikke Lærde, som ingenlunde have opgivet Haabet om, at den saa haardt trængte klassiske H. vil tilbagevinde sit Højsæde i Videnskabens Verden. Lige over for de radikale Bestræbelser for at fortrænge »de sidste Romere« og sætte den moderne Filologi paa den antikes Plads, vil det dog være forstandigere og, for saa vidt H. i Almindelighed tager Sigte paa Sagtmodighed og Forsigtighed i det nyes Bedømmelse, tillige humanere at indrømme den filantropiske Tvivl en Ret, om det besværlige Studium af de gl. Sprog og Kultur vil lønne sig for de mange, hvis Fremtid staar under den moderne H.'s Tegn. Men ved Siden deraf hævde vi, at den Tid endnu er fjern, om den nogen Sinde kommer, da et grundigt Kendskab til de klassiske Sprog vil kunne undværes af dem, der tilstræbe den lærde H.'s Besiddelse, i al Fald ikke af Teologerne. Det her saa øjensynlig gryende Misforhold vækker ingen Bekymring hos Autonomisterne. Thi den for den dybtgaaende Spænding tilgrundliggende, aandelige Sandhed er denne, at i den moderne Videnskab staar der et Vrængbillede af den protest. Emancipation, en aggressiv Kulturmagt, som udsender sine Legioner over alle Egne af Dannelsens Om-

raade, allerede nu tildels beskerskende dens pædagog. Udspring. Denne nye Skikkelse af autonom H. har en uvidenskabelig Støtte fra den moderne Videnskabs Side, nemlig fra den Religionsfilosofi, som efter sin tvetydige Begyndelse i Trediverne, fremhjulpen til en hensynsløs Klarhed ved Tænkere som Feuerbach og Schopenhauer, nu breder sig ad belletristiske Veje blandt denne Tids Dannede, fra det 19. Aarh.s Panteisme. I dens Hav er enhver Mskeaand kun en Bølge, som bevæger sig under Mskeslægtens nye H.sforjættelse: I skulle være ligesom Gud, ligesom eders Gud. Denne nye autonome H. har sin Modstander hinsides sin egen Periferi: den gamle, teonome, nu med Nødvendighed den kristelige, fordi Mskeaanden kun kan udkæmpe denne Kamp under Korsets Tegn. Under den Række af ydre Berørings- og Lighedspunkter, som er givet med Fællesskabet indenfor den første Periferi, fremviser den teonome H. i Forholdet til sin Modstander en indre, væsensbestemmende Ulighed, hvori Besvarelsen ligger af det afgørende Spørgsmaal til hver enkelt Personlighed: hvilken Aands Barn er du? I relig. Henseende sætter den kr. H. sin teonome Ikkeviden mod den autonome Videnskab, og sin ydmyge Bekendelse: vi vide intet hinsides den første Periferi uden hvad der er os aabenbaret, hvorved den viser tilbage til sit Gennembrud i de middelalderlige Lærddomssæder, da den i 11. og 12. Aarh. formede sit *Credo ut intelligam* ɔ: jeg tror for at kunne erkende. I etisk Henseende kræver den lige over for det Stykværk, som kommer sporadisk til Syne i »Arbejdet for Menneskets Forbedring«, en hel ny Personlighed, som grundlagt i Genfødelsens Mysterium, tilstræber Aflæggelsen af det gamle Menneske og Iførelsen af det nye, som er skabt efter Gud (Ef. 4, 22, 24) og under sin Udvikling successivt nærmer sig baade H.ens oprindelige Typus, Skabelsen i Guds Billede og dens historiske Efterbillede i Jesu Kristi Efterfølgelse. Kristi Kærlighed tvinger os (2 Kor. 5, 14), dette er det højeste Udtryk for den teonome H.'s Livsindhold: i Stedet for den autonomes Lovopfyldelse uden Kærlighed lever den i den Kærlighed, som er Lovens Fylde (Rom. 13, 10). Det følger af den luth. Lære om Saliggørelsens Orden, at Grænsen, som adskiller de to Skikkelser af H., ikke er uoverstigelig i sig selv, som det da og er den kr. Menigheds Haab, at Verdenshistoriens Ende bliver Gudsbilledets Sejr, saa »af det hele, som Gud har skabt, gaar kun Fortabelsens Æt fortabt«. Er det sandt, at intet alvorligt H.sarbejde, indenfor hvilken Periferi det end ser sin Opgave, kan undgaa paa én eller anden Maade at træde i Forh. til Gudsbilledet, saa følger deraf, at der ikke kan gives nogen Kreds indenfor H.ens Omraade, hvor der ikke er en Bro mellem dem, der røre sig hver indenfor sin Periferi, som da ogsaa Livet viser utallige Mennesker uden for den troende og bekendende Menighed, for hvem det staar som en H.ssag, ikke paa nogen Maade at ville slippe, hvad Krdm. har tilført dem af sin Aand og sine Tanker, om end oftest i forkrøblet og vanslægtet Skikkelse. Som det er paavist, at den moderne H., relig. set, er i Slægt med Panteismen, saaledes er det ikke mindre indlysende, at de mange, hos hvem der kan være Tale om en moderne Etik, naar de uden Hjertets Genfødelse bestræbe sig for en sædelig Udvikling, have en velkommen Allieret i den moderne Rationalisme, som den nu, befriet fra den ældres aandløse Tørhed, frembyder et positivt Livsgrundlag i den Ritschlske Fuldkommenhedslære, om end formørket ved den dogmatiske Forveksling af Retfærdiggørelse og Forløsning, og navnlig hos Harnack i en til den moderne Æstetik svarende Skønhedsform. En Teologi, som ikke kender nogen anden personlig Forbindelse med Jesus og ikke kræver nogen anden Tilslutning til ham end den, som efter den berørte Retnings Forstaaelse findes udtrykt i Ordet Joh. 14, 15: »Elske I mig, saa holder mine Befalinger«, kan for mange af Nutidens dannede være et velskikket Grundlag for en H., som vil leve Livet med en Beaandelse af Kærlighed, men uden Tro paa Mysteriet. Men dér ligger alligevel tilsidst Grænseskellet mellem de to koncentriske Periferier, dér er ogsaa Broen. Om den bliver til en endelig Forbindelse, beror tilsidst dér, hvor vi begyndte, paa Indholdet af Begrebet: et Menneske.

Se Mennesket! (Joh. 19, 5; ikke: se dette Menneske, heller ikke, som Luthers Overs. lyder: se, hvilket Menneske, men blot som det her er gengivet). Men neutralt som Ordets Bemærkelse er i sig selv, kan det efter sit Indh. her deles til et Valg mellem ét af tvende. Enten det ringeste i Mskeskikkelse, som da Pilatus pegede paa ham, i hvilken Mening det nu end skete: se et Mske, stedt i den dybeste Lidelse, Korsets, den tornekronede, gudforladte Elendighed. Eller som Menigheden har optaget dette *ecce homo* og genfremstillet det i Prædiken, Psalmesang og Kunst, Tilbedelsen af det højeste mskelige, af Ham, som ogsaa under Lidelsen var baade Menneskets Søn og Guds Søn; Mskets Søn, ophøjet (Joh. 3, 14. 8, 28) og herliggjort (Joh. 12, 23; 13, 31), i sig selv og Gud i Ham (Joh. 17, 1. 4. 5); og dermed Haabet om det os forelagte, personlige Maal, H.'s højeste, at som Han var, ere og vi i denne Verden (1 Joh. 4, 17). Talleyrand fortæller i sine Memoirer, at Napoleon ved sit Møde med Goethe 1808 gjorde en Anvendelse af dette Ord, saaledes: *voila un homme!* — og Goethe bukkede. For Goethe var Valget sikkert nok ikke til Stede, men han bukkede og tilkendegav uden Tvivl herved, at han uden Betænkelighed modtog en Førsteplads, som Erobreren anviste ham indenfor den H.'sverden, han mente at beherske. Men det daarlige fra Gud er visere end Mskenes Visdom og det skrøbelige fra Gud er stærkere end Mskenes Styrke (1 Kor. 1, 25). Hvor dette Apostelord principielt fornægtes, der udbryder den nye Tids Kulturkamp, og Broen mellem de to H.'skredse er afkastet. *F. V. A.*

Humbert, Kardinal, var født i Burgund og blev Munk i det lothringske Kloster Moyenmoutier. 1049 kaldte Leo IX ham til Rom, og 1050 blev han Ærkebiskop af Sicilien og fik som rom. Kardinalbiskop Bispedømmet Silva Candida. Han stod Leo IX meget nær og spillede en stor Rolle i den Strid med den østrom. K., der endte med det store Skisma. Det var ham, der oversatte og overrakte Leo IX den bulgariske Ærkebiskop Leo af Akridas Brev til den apuliske Biskop Johannes af Trani. 1054 var

han Leder af Sendefærden til Konstantinopel, der førte til det store Brud. Efter hans Hjemkomst var der Tale om at vælge H. til Pave, men han blev kun den ap. Stols Bibliotekar. I de følgende Aar bekæmpede han med Mund og Pen Simonien og gik saa vidt, at han paastod, at de af en Simonist forvaltede Sakramenter vare ugyldige, og at Lægmandsinvestitur kun er Simoni. Han døde 5. Maj 1061. H. var en af K.'s største Skikkelser i 11. Aarh. (H. Halfmann, Kard. H., sein Leben und seine Werke, Gött. 1883).

Humbert, Aimé, en af Forkæmperne i Kampen mod den offentlige Prostitution, fødtes i Bulles ved Chaux-de-Fonds 29. Juni 1819. 1833 kom han til Akademiet i Lausanne, hvor bl. a. Historikeren Vuillemin var hans Lærer. Dér lærte han ogsaa Charles Secrétan, Herminjard og Vinet at kende. 1839 studerede han i Tübingen, og 1840 blev han Lærer ved Skolen i Morges; dér udgav han Skriftet *Ulrich Zwingli et son époque.* 1846 kom han til Bern som Lærer ved en Borgerskole for unge Piger. 1848 gik han til Neuchâtel, hvor han blev Sekretær ved den provisoriske Regering. Chaux-de-Fonds valgte ham til Medlem af det store Raad, og 5. Maj blev han Statsraad og Direktør for den offentlige Undervisning. Denne Stilling beklædte han til 1858 og tog i den virksom Del i Udarbejdelsen af Republiken Neuchâtels Love, i nøje Samarbejde med Præsident Piaget. 1859 blev han Direktør for det store Eksport-Selskab, *Union horlogère,* der drev Forretninger med det yderste Østen, og da der trængtes til en Handelstraktat med Japan, blev han udnævnt til Afsending med Fuldmagt for Japan. Sit Ophold dér har han skildret i Skriftet *Le Japan illustré.* 1866 blev han udnævnt til Rektor for Akademiet i Neuchâtel, og denne Stilling beholdt han til 1893. 1889—91 var han Præsident for Neuchâtels Generalraad. Fra 1874 begyndte han et stort Arbejde til Sædelighedens Fremme, og han var i mange Aar Leder af *Le Bulletin Continental,* der var Organet for Føderationen, som virker for at udrydde den ved Lov ordnede eller hjemlede Prostitution (se Josephine Butler, I, 424), og gav som saadan Møde paa Føderationens Kongresser. Han har skrevet en Skildring af Republiken Neuchâtels Historie fra 1848—58 i 2 Bd., Biografier af A. M. Piaget og Josephine Butler. Han døde 19. Sept. 1900.

Humble. 1) **Gustaf Adolf H.**, sv. Biskop, f. i Jönköping 20. Febr. 1674, *mag. phil.* i Dorpat 1694, fik s. A. af Karl XI, som havde »udset ham til et Emne, som han vilde opamme til den evang. Læres Forsvar mod fanatisk Smitte« en Sum Penge for at studere ved udenlandske Universiteter. Han besøgte Rostock, Berlin, Wittenberg, Halle og Leipzig og stiftede Bekendtskab med Spener og dennes Modstander Fecht m. fl. Da han efter 3 Aars Ophold i Udlandet kom tilbage, udnævntes han 1700 paa Enkedronning Hedvig Eleonoras Anbefaling til Spr. i Eskilstuna og blev 1709 kaldet til hendes Hofprædikant. Ved Ulrika Eleonoras Kroning 1719 blev han *Dr. theol.*, s. A. Admiralitetssuperintendent i Karlskrona, 1720 Præst i Østerherred i Bleking, 1730 Biskop i Wexiö, d. 29. Nov. 1741. — Som Forf. er han navnlig bekendt ved sin »Novator ἄτακτος eller om några nyzirigas oordentliga privata conventicler«, Stholm 1728, en Bog, der betragtes som den sv. Ortodoksis kraftigste Protest mod Pietismen. H. var en af sin Tids fortrinligste Prædikanter. Efter hans Død udkom (1745) hans »Betraktelser öfver alle Sön- och Högtidsevangelier«. *O. A.* — 2) **Marcus H.**, norsk Biskop, f. i Humble paa Langeland 1601, dimittertes fra Odense Skole 1624, drog udenlands og blev 1627 pers. Kap. i Tranekjær og Tullebølle paa sin Fødeø. 1629 blev han Spr. til Karleby og Horreby paa Falster og fik 1641 Magistergraden. Af Kongen havde han faaet Løfte om Forfremmelse, og gentagne Gange gjorde han sig Haab om at blive Biskop, men forgæves. Efter midlertidig at have fungeret som Legationspræst i Osnabrück blev han 1650 Spr. til Faarevejle og 1655 endelig Biskop i Stavanger, hvor han døde 8. April 1661. Han har vistnok været en dygtig og lærd Mand, men har som Biskop ikke sat sig noget varigt Minde. Hans Skrift om »Den sande levende Tros fuldkomne Vished« (1646) udkom paa ny i 1754. *A. B.*

Hume, David, eng. Filosof, er født i Edinburgh 1711. Han følte sig tidlig dreven til filosofisk Tænkning; i 1739—40 udgav han sit første Værk *Treatise on Human Nature* (Afhandling om den menneskelige Natur), som var forfattet under et Ophold i Frankrig. Værket vakte imidlertid slet ingen Opmærksomhed. Alligevel udgav H. 1742 første Bind af sine *Essays,* som behandlede polit. og moralske Spørgsmaal; disse fandt en god Modtagelse, især i Frankrig. Efter nogle Aars Optagelse af Rejser og praktisk Virksomhed tog han fat paa en Omarbejdelse af den erkendelsesteoretiske Del af sit første Værk. Den foreligger i hans mest bekendte Skrift *Inquiry concerning Human Understanding* (En Undersøgelse i Henseende til den menneskelige Forstand) 1748. Ogsaa den moralske Del af hans Ungdomsværk gav han en ny og kortere Form *Inquiry concerning the Principles of Morals* (Undersøgelse over Moralens Principer), 1751, efter Forf.s Mening det bedste af alle hans Skrifter. Fra 1752 overtog han en Post som Bibliotekar i Edinburgh og blev herved ført ind paa hist. Studier, hvis Frugt blev »Englands Historie« og flere andre Værker. Samtidig skrev han dog ogsaa *Natural History of Religion* (Naturlig Religionshistorie) 1757 og *Dialogues on Natural Religion* (Dialog om naturlig Religion), hvilket sidste Skrift først udkom efter hans Død. I 1763 drog han som Gesandtskabssekretær til Paris; her gjorde han talrige Bekendtskaber bl. a. med Rousseau og var Genstand for en overordentlig Hyldest. Sine sidste Aar levede han roligt i Edinburgh, hvor han døde 1776.

H.'s Filosofi gaar ud fra Erfaringens Grundlag. Han mener, at alle vore Forestillinger grunder sig paa Fornemmelser. Og han gør en saa radikal Anvendelse af dette Princip, at hans Standpunkt faar en vis Karakter af Skepticisme. Det er fornemmelig den rationelle Sammenhæng i Tilværelsen, hvorimod han retter sin Kritik. I sit første Værk undersøger han baade Begrebet om Substansen, om Jeget og om Aarsagssammenhængen og kommer overalt til et negativt Resultat. I sine Essays holder han sig nærmest til det sidste Begreb; den

Kritik, han her anstiller af Aarsagsforestillingen, har fornemmelig gjort ham berømt. Han skelner her mellem en dobbelt Art af Erkendelse, dels en saadan, som angaar Forholdet mellem vore Forestillinger, dels en saadan, der har Kendsgerninger til sin Genstand. Til den første Art hører den matematiske Videnskab; Sætninger her inden for har ubetinget Gyldighed, da de kan begrundes ved ren Tænkning. Anderledes med Erkendelse af Kendsgerningerne. Hvad der grunder sig paa et Vidnesbyrd af vore Sanser eller paa Erindring kan vel antages for sikkert. Men hvorledes forholder det sig, naar man vil bestemme, hvad der sker, i Kraft af Slutninger? Man har ment at kunne gøre dette med Paaberaabelse af Aarsagssammenhængen i Tilværelsen. Men hvad betyder den? Den kan ikke begrundes ad Fornuftens Vej, thi der er ingen indre Sammenhæng mellem de forskellige ydre Begivenheder. Hvad der skal ske, kan ikke bestemmes paa logisk Maade, thi det ene Faktum er ikke mere umuligt end det andet; det kan f. E. lige saa godt tænkes, at Solen i Morgen ikke vil staa op som, at den vil gøre det. Den eneste Maade, hvorpaa vi her kan komme videre, er gennem Erfaring. Naar man har iagttaget et Tilfælde af samme Art flere Gange, da venter man, at det vil gentage sig paa samme Maade. Men nogen absolut Sikkerhed kan her ikke naas. Man maa blive staaende ved Sandsynligheden. Ingen Erfaring vil kunne give et absolut Bevis for Lovmæssigheden i Tilværelsen, thi selve Erfaringen gaar ud fra denne Regelmæssighed som sin Forudsætning. Men vi tror paa Ordenen i Verden, fordi vi er vante til den. Hermed standser H. Han tvivler saaledes om, at vi kan forklare Aarsagslovens Gyldighed, men det maa dog tilføjes, at han alligevel antager dens Tilstedeværelse saa fuldt som alle andre Mennesker. For saa vidt kan han næppe med Rette betegnes som en Skeptiker.

Ved Siden af denne Grundlægning af Erkendelsesteorien, som er H.s Hovedværk, og hvormed han giver det ydre Stød til Kants senere Arbejde, har han ogsaa fremsat frugtbare Tanker over Moral og Religion. Han knytter Bestemmelsen af Moralen til en Undersøgelse af Følelsernes Natur. I Følelsen og ikke i Erkendelsen finder han Grundlaget for den moralske Dom. Den er en Værdidom. Og den er ikke bestemt ved egoistiske Motiver, thi ved Vurdering af, hvad der er godt, tager vi lige saa vel Hensyn til, hvad der gavner andre, som til, hvad der gavner os selv. Kun saaledes kan de etiske Domme faa en objektiv, almengyldig Karakter. Som den særlig moralske Følelse peger H. da paa Sympatien. Ogsaa overfor det religiøse Spørgsmaal hævder H. Følelsens Betydning. Det er ikke fra Forstanden, men fra Følelsen, at man kan udlede Troen paa de guddommelige Magter. Det er Frygt og Angst, Haab og Længsel, som er de første, afgørende Motiver. I Begyndelsen har Menneskeslægten forestillet sig Guderne i en ret raa Form; Polyteismen maa tænkes som det første Trin i Religionens Udvikling. Efterhaanden som Følelserne er blevne forædlede, har man idealiseret Gudeskikkelserne; det er gennem en saadan Idealiseringsproces, at Monoteismen er bleven til. Under saadanne Omstændigheder forstaas det da, at H. afviser alle Beviser for Guds Eksistens. I Dialogerne over naturlig Religion gennemfører han en skarp Kritik i saa Henseende; det er især det tidligere saa ansete teleologiske Bevis for Guds Tilværelse, som det her gaar udover. I flere Henseender forudgriber han herved Kants senere Kritik (Burton, Life and Correspondence of D. H. 1846; Jodl, Leben u. Philosophie D. H.'s 1872; E. Pfleiderer, Empirismus u. Skepsis in D. H.'s Philosophie, 1874; Gizycki, Die Ethik D. H.'s, 1878; Huxley, H. 1879). *F. C. K.*

Humerale, se Amictus (I, 72).

Humiliat-Ordenen, er en Gren af Benedictiner-Ordenen, hvis Oprindelse er usikker. Den er næppe ældre end Midten af 12. Aarh. og skal være stiftet af den milanesiske Adelsmand Giovanni Oldrado fra Meda i Lombardiet (d. 1159), som siges at have stiftet det første H.-Kloster ved Como paa Benedictiner-Regelens Grundlag. Mange ville ikke fæste Lid til Fortællingen om Giovanni Oldrados H.-Kloster, og nogle se i et Hus, der o. 1178 blev aabnet i Nærh. af Milano for bodfærdige Mænd og Kvinder, det første H.-Kloster. Disse bodfærdige stod rimeligvis i Forbindelse med »de lombardiske fattige« (se Art. Valdesiere). Innocents III stadfæstede H.-Ordenen, der i lang Tid drog mange til sig som et fattigt, vel disciplineret Samlag; men efterhaanden gjorde ogsaa Rigdom og Vellevned Ulykke i disse Klostre, og Carlo Borromeo (I, 367) maatte da reformere H.-Klostrene. Hans Forsøg paa at genoprette den forfaldne Tugt vakte saa stor Forbitrelse, at en H. søgte at skyde ham. Efter denne Udaad ophævede Pius V Ordenen 8. Febr. 1571 (Helyot VI).

Hummer, Laurits, Kannik, af den, forøvrigt ikke meget bekendte, norske Adelsfamilie Hummer, var i sin Ungdom i Tjeneste hos Biskop Mogens af Hamar. 1537 fulgte han denne i hans Fangenskab til Danmark og blev hos ham til hans Død 1542. I 1565 fik han af Kongen Tilsagn om det første ledige Kannikedømme i Norge, og kort efter skænkede Kongen ham Hofs Præbende i Oslo Domkapitel. Han døde rimeligvis i Beg. af 1567. Rektor A. E. Erichsen har gjort det ret sandsynligt, at han er Forf. af den gamle Hamars Beskrivelse (Norsk hist. Tidsskr. 3. R. III, 379 f.). *A. B.*

Humphry, William Gilson, eng. Præst, f. 30. Jan. 1815, studerede i Cambridge og tænkte først paa at blive Jurist. Men 1842 blev han ordineret og virkede en Tid i Cambridge. 1847—55 var han eksaminerende Kapellan hos Biskop Blomfield af London; 1852 blev han Præst i Northolt i Middlesex, 1855 Præst ved St. Martin-in-the-Fields i London. Han døde 10. Jan. 1886. 1849 og 1850 holdt han Hulsean-Forelæsningerne *(The Doctrine of a Future State — The Early Progress of the Gospel)*, 1852 og 1858 Boyle-Forelæsningerne *(The Miracles — The Character of St. Paul)*. Han var med i Komitéen, der udarbejdede den gennemsete Overs. af det ny Testament, og har store Fortjenester som en af Lederne af »Society for Promoting Chr. Knowledge« i Selskabets vanskeligste Aar. H. har ogsaa skrevet en Fortolkn. til Ap. G., der er vel kendt som *H. on the Acts* (London 1847).

Humta, By i Juda nær ved Hebron (Jos. 15, 54), ikke nærmere bekendt. *L. G.*

Hund, Martin, coccejansk Teolog, d. 1666 som Prof. i Duisburg, polemiserede mod Socinianismen og Romerkirken.

Hundeshagen, Karl Bernhard, ref. Teolog, f. 30. Jan. 1810 i Friedewald ved Hersfeld, studerede i Giessen og Halle. 1831 blev han Privatdocent i Giessen, 1834 Prof. i Khist. ved det nys oprettede Universitet i Bern, 1847 Prof. i samme Fag i Heidelberg. D. 2. Juni 1873. 1846 udgav H. anonymt sit fortrinlige Skrift, »Der deutsche Protestantismus, seine Vergangenheit und seine heutigen Lebensfragen«, der fandt en stor Udbredelse i forskl. Samfundslag. Han var en flittig Medarbejder af Gelzers »Protest. Monatsblätter«. Hans Hovedværk er »Beiträge zur Kirchenverfassungsgesch. und Kirchenpolitik, insbesondere des Protestantismus« I (Wiesbaden 1864), der bl. a. indeholder en ypperlig Afhandling om Zwingli og Ref. i Zürich. Fra 1867 til sin Død var han Medudgiver af »Theol. Studien und Kritiken«. Det næstsidste Skrift, han udgav, var en lille Afhandling hvori han godtgjorde, at Württembergeren Max Schneckenburger har forfattet »Die Wacht am Rhein«. Efter H.s Død udkom ved Th. Christlieb »K. B. H.'s ausgew. kleinere Schriften und Abhandlungen« I—II (Gotha 1874—75).

Hundslund Kloster i Dronninglund Herred, 25 Km. N.Ø. for Nørre-Sundby, Nonnekloster af Benedictiner-Ordenen, nævnes allerede 1268 i et Testamente, men Stifteren og Stiftelsesaaret ere ukendte. I Spidsen for Konventet stod en Priorinde; en Prior, vistnok en af Klostrets Præster, synes dog at have haft Del i Styrelsen. Men Klostrets store Jordegods, som udgjorde et eget Birk, havde vistnok i den senere Middelalder sin egen Forstander, en anset Adelsmand, hvis Valg skulde stadfæstes af Kongen. Blandt Klostrets Velgørere nævnes Dronning Margrete, der 1393 i Kirken stiftede et Alter til Sjælemesser for sig, sin Slægt og sine Venner. 1536 blev Klostret inddraget under Kronen, dog saaledes at det som Indrømmelse til den dske Adel skulde opretholdes som Kloster, og Adelsjomfruer indskreves endnu langt ned i Aarhundredet. Det bestod som saadant til 1581, da det ved Mageskifte kom til Slægten Lindenov. 1690 købte Dronning Charlotte Amalie det og kaldte det Dronninglund. Klosterkirken, der var indviet til St. Klemens, er, dog i en noget forandret Form, endnu bevaret som Sognekirke for Dronninglund Sogn (Daugaard, Klosterhistorie 334 f.). *S. M. G.*

Hunnius. 1) **Nikolaus H.,** tysk luth. Teolog, f. 11. Juli 1585 i Marburg, Søn af nedennævnte Ægidius H. Han studerede i Wittenberg, hvor han ogsaa 1609 begyndte at holde Forelæsninger, og 1612 blev han Superintendent i Eilenburg, 1617 Prof. i Wittenberg, 1623 Præst og Aaret efter Superintendent i Lübeck, hvor han forblev til sin Død 12. April 1643. Han var baade en lærd Teolog og en dygtig og virksom Prælat. I begge Egenskaber bekæmpede han saavel »Entusiasterne« (Weigelianerne) som de ref. og Katolikerne, der alle søgte at vinde Indgang i Lübeck. H. er en af den luth. Ortodoksis betydeligste Forkæmpere. Han bekæmpede, i sin Faders Aand, de stadig, ogsaa paa hans Tid, opdukkende velmente ireniske Forsøg (Duræus); overfor Katolikerne forsvarede han bl. a. det evangeliske Præsteembedes guddommelige Ret; men særlig knytter hans Navnkundighed sig til 2 Skrifter. Det ene er hans *Διάσκεψις theologica de fundamentali dissensu doctrinæ Evangelico-Lutheranæ et Calvinianæ seu Reformatæ* (Wittb. 1626). Netop overfor de ireniske Bestræbelser søger han her principielt at drage Grænsen mellem fundamentale og ikke fundamentale Dogmer med det Resultat, at de ref. omstyrte Troens Fundament. Den ortodokse Teologis inderste Væsen og dens Grundskade træder her klart for Dagen. — Den anden er hans »*Epitome credendorum* oder Inhalt christlicher Lehre etc.« (Wittb. 1625), en populær Vejledning i Krdm., der oplevede talrige Oplag og blev oversat paa flere Sprog, ja blev udgivet paany 1844 (3. Oplag, bearbejdet, Nördlingen 1870). Ogsaa en Forklaring til Luthers Katekismus blev længe i stort Omfang brugt ved Religionsundervisningen. Meget opsigtvækkende, om end mindre praktisk, var hans Forslag om, at indsætte et Kollegium af lærde og fromme Mænd til at prøve og jævne alle opdukkende teol. Stridigheder (Consultatio oder wohlmeinendes Bedenken etc., Lübeck 1632). (Ludw. Heller, N. H. sein Leben u. Wirken; Lübeck 1843. Om hans *Διάσκεψις* se J. P. Bang, Om Trosartiklens Begreb, Kbhvn 1894, S. 99 f.). *J. P. B.* — 2) **Ægidius H.,** tysk luth. Teolog, f. i Winnenden i Württemberg 21. Dec. 1550. Han studerede fra 1565 Teol. i Tübingen, hvor han blev Repetent og 1574 Diakon. 1576 blev han Prof. i Marburg og greb stærkt ind i den kirkelige Udvikling i Hessen ved sin Kamp for Ubikvitetslæren og for Konkordieformlen, som det dog ikke lykkedes ham at faa indført. Hans Ry som Forkæmper for ægte Lutherdom førte til, at han 1592 blev kaldet til Wittenberg for at deltage i den Visitationskommission, som skulde rense Kursachsen for Kryptocalvinisme. Hans Hovedskrift er de 4 Bøger *De persona Christi ejusque ad dextram Dei sedentis divina majestate* (1585), og iøvrigt førte han i talrige Skrifter en utrættelig Kamp med Calvinister og Katoliker, ligesom han ogsaa var en af Hovedmændene ved Religionssamtalen i Regensburg 1601. H. var en af de betydeligste Banebrydere for den ortodokse Retning, som i det 17. Aarh. kom til at beherske den luth. Kirkeafdeling. Paa flere Punkter, saaledes i Læren om den hl. Skrift og om Prædestinationen, forberedte han den ortodokse Dogmatiks Løsning af Problemerne. Han døde 4. April 1603 i Wittenberg. Hans Biografi er endnu ikke skreven. Hans lat. Skrifter ere udgivne i 5 Foliobd. af Garthius (Wittenb. 1607—09). *J. P. B.*

Hunterus, Jakob, sv. Konvertit, Søn af Peder Thomasson Honther, Kronbefalingsmand i Olands Herred i Roslagen; kaldte sig, mens han studerede i Upsala, Hontherus ligesom sine Søskende, men senere H. Allerede som ung forlod H. Sverig, blev Mag. et eller andet Sted i Tyskland, og besøgte ogsaa Holland og England. Det synes at have været i England, at han afsvor den luth. Lære og blev Katolik. Fra London begav han sig 1623 til Paris, hvor han stiftede Bekendtskab med Hugo Grotius; fulgte 1628 den kejserlige Minister v. Wertemann til Wien. S. A. tog Grev Wratislaus af Fürstenberg ham i sin Tjeneste og betroede

ham sin Søns Opdragelse. Senere blev han udnævnt til kejserlig Sekretær ved Rigskonventet i Regensburg, men afskedigedes fra denne Stilling, da man ansaa det for misligt at betro Rigets Anliggender i en sv. Mands Hænder, naar Sverigs Konge stod med en Hær i Tyskland. Hans senere Skæbne er ukendt. I Lighed med andre Svenske, som ere uddannede paa jesuitiske Seminarier (Messenius, Borastus o. fl.), er H. en god Stilist. Som saadan har han gjort sig bekendt ved sine i Wien 1631 trykte *Epistolæ Miscellaneæ,* skrevne med meget Vid og Aandfuldhed. Den største Del af disse Breve er skreven til Svenske: Banér, Horn, Salvius, Borastus, Johannes Matthiæ m. fl. *O. A.*

Huntingdon, Grevinde Selina af, Whitefields Veninde, fødtes 24. Aug. 1707 og blev 3. Juni 1728 gift med Theophilus Hastings, 9. Jarl af H., og boede med ham i Dunnington Park i Leicestershire. Hendes Svigerinde, Lady Margaret Hastings, omvendte hende, og efter Omvendelsen blev Grevinde H. Metodist og virkede som saadan i de aristokratiske Kredse. Brødrene Wesley besøgte hende ofte, og hun var Medlem af det første Metodist-Selskab i Leicestershire, der blev dannet 1739. Hun var tilstede, da John Wesley skilte sig fra Herrnhuterne, og hun skal have tilskyndet den første Rejsepræst, Maxfield, til at rejse ud. Hendes Svigerinde, Lady Margaret, blev gift med Metodist-Præsten Benjamin Ingham, og 1744 traf hun for første Gang Whitefield. I London aabnede hun sit Hus for de metodistiske Prædikanter, og paa Landet virkede hun med stor Nidkærhed for den metodistiske Vækkelse. 1767 grundede hun i Trevecca-Huset i Talgarth i Nord-Wales en Præsteskole for Metodisterne, som fik Fletscher (S. 67) til Forstander. Ogsaa for Vækkelsens Udbredelse til Amerika var Lady H. virksom. Ved Konferensen 1770, hvor det store Brud kom mellem Wesleys og Whitefields Tilhængere, stillede hun sig i Spidsen for Whitefields Parti, og der dannedes en egen Gren *(connexion)* af Metodismen, der bar hendes Navn. Da hun døde 17. Juni 1791, blev Lady Anne Erskine Leder af »Lady H.'s Connexion«, som endnu udgør en Del af Metodisterne (Helen C. Knight, Lady H. and her Friends, New York 1853).

Hupfeld, Hermann Christian Karl Friedrich, tysk protest. Teolog og Semitist, f. 31. Marts 1796, d. 24. April 1866. Sin Paavirkning i Barndomsaarene fik han dels fra sin Fader, en from, men rationalistisk, hessisk Præst, dels og navnlig fra sin Morbroder, en pietistisk Præst Sigel, i hvis Hus han opholdt sig et Par Aar. Student blev han 1813, studerede saa i Marburg, hvor han 1817 tog den teol. Embedseksamen og den filos. Doktorgrad. Efter nogle gærende Ungdomsaar, i hvilke han arbejdede paa at vinde et fast personligt Standpunkt, dels i Marburg, dels som Gymnasielærer i Hanau, dels endelig, efter at han af Helbredshensyn havde maattet opgive denne Stilling, i sit Fædrenehjem, hvor han kunde hengive sig til stille Studium, naaede han til personlig Klarhed i Foreningen af en fast og from Kristentro og videnskabeligt Frisind. Samtidig modnedes ogsaa hans Forsæt at søge akademisk Virksomhed, som hans Evner forlængst havde anvist ham. 1824 gik han til Halle for at studere under Gesenius og habiliterede sig her samme Aar i det filos. Fakultet. 1825 blev han kaldet til Marburg som ekstraord. Prof. i Teol., fra 1827 tillige ord. Prof. i orientalske Sprog og 1830 ord. Prof. i Teol. Endelig blev han 1843 ord. Prof. i Teol. i Halle (som Efterfølger af Gesenius) og havde denne Stilling til sin Død. — Som Forfatterpersonlighed er H. lærd, klar, ædruelig, strengt kritisk overfor sig selv, en Mand, som lod Tanken modnes, inden han fremsatte den. Sin literære Fortjeneste har han vundet lige saa meget ved sine talrige Tidsskriftartikler, navnlig af sproglig og tekstkritisk Art, som ved sine færre i Bogform udgivne Arbejder. Blandt de sidste ere særlig at nævne: »Ueber Begriff und Methode der sogenannten biblischen Einleitung« (1844), der i alt væsentligt anviste denne Disciplin den Bane, som den senere har fulgt; »Die Quellen der Genesis« (1853), der paa en for den følgende Tid grundlæggende Maade, overfor den herskende Overarbejdelseshypotese (Ergänzungshypothese, se Mosebøger) hævdede, at de jahvistiske Partier i Genesis vare en selvstændig Kilde, og at der var to elohistiske Kildeskrifter; samt endelig hans store, gedigne Psalmekommentar (1855 f., 2. Opl. ved Riehm 1867 f., i 3. Opl. bearbejdet af Nowack 1888). — Ogsaa i praktisk-kirkelige Forhold greb han oftere ind; det var saaledes ham, der (1837) forhindrede Indførelsen af en ny, rationalistisk Psalmebog i Provinsen Hanau. Trods sin personlige Fromhed og bestemt kirkelige Position blev han dog (1865) fra nogle Gejstliges Side Genstand for Anklage paa Grund af sit videnskabeligt frisindede Standpunkt; men Anklagen blev tilbagevist af hans Kolleger i Fakultetet, hvor iblandt Tholuck, og faldt til Jorden (Levnedsskildring ved E. Riehm, 1867). *J. C. J.*

Huppa, et af de 24 Præsteskifter (1 Krøn. 24, 13). *L. G.*

Huppim, benjaminitisk Slægtsøverste (1 Mos. 46, 21; 1 Krøn. 7, 12. 15), i 4 Mos. 26, 39 kaldet Hufam. 1 Krøn. 8, 5 har urigtig »Huram«. *L. G.*

Hur. 1. En af Moses Hjælpere, lidet kendt (nævnes kun 2 Mos. 17, 10. 12 og 24, 14), men maa have været en af de ypperste Mænd. Josefos kalder ham Mirjams Mand, altsaa Moses Svoger, men denne Efterretning er fra for sen en Tid til at kunne have Betydning. — 2. En judæisk Slægt, »Søn« af Kaleb og Efrat (Betlehem), 1 Krøn. 2, 19. 50 f. 4, 1. 4. Til den hørte Kunstneren Besaleel, Tabernaklets Hovedmester (2 Mos. 31, 2; 1 Krøn. 2, 20; 2 Krøn. 1, 5). — 3. En af de 5 midianitiske Konger, der sammen med Bileam bleve dræbte af Israeliterne under Pinehas (4 Mos. 31, 8). Josva 13, 21 omtaler dem i Forbindelse med Sihon. — 4. Faderen til en af Salomos 12 Guvernører (1 Kong. 4, 8). — 5. Faderen til Refaja, der hjalp til ved Murenes Opbygning under Nehemja (Neh. 3, 9). *L. G.*

Hurai, se Hiddai.

Huram, se Hiram og Huppim.

Huri, en gaditisk Mand (1 Krøn. 5, 14).

Hurter. 1) **Friedrich Emanuel von H.,** Konvertit, f. 19. Marts 1787 i Schaffhausen, var først Landsbypræst i sin Fødekanton, blev derpaa (1824) Præst i Byen Schaffhausen og 1835 Antistes og Dekan for Synoden. 1834—42 udgav

han i 4 Bd. en stor Biografi af Innocents III, og gennem Studierne af Middelalderens Stortid blev han dragen til Rom. 1841 nedlagde han sit Embede og gik til München, Wien, Paris og Rom, og 16. Juni 1844 traadte han i Rom over til Romerk. 1845 blev han Hofraad og kejserl.-kgl. Historiograf i Wien og blev dér med Titlen H. von Amann optaget i den arvelige Adelsstand. Han døde 27. Aug. 1865 i Graz. Han har skrevet en Række hist. Skrifter til Oplysning af forskellige Punkter i Habsburgernes Historie (navnlig »Gesch. Ferd.'s II und seiner Eltern« i 11 Bd., 1850—64) og i »Geburt und Wiedergeburt« (1845) skildret sin egen Konversion. — 2) **Hugo v. H.**, Søn af foreg., f. i Schaffhausen 1832, studerede 1849—56 i Collegium Germanicum i Rom, blev præsteviet dér 1855 og traadte 1857 i Innsbruck ind i Jesuiter-Ordenen. 1858 blev han teol. Prof. i Innsbruck. Han har udgivet et Udvalg af Kirkefædrenes Skrifter (1868 f.), en *Nomenclator* til den nyere teol. Literatur (1871 f.) og en Dogmatik (I—III, 1876—78) samt været en flittig Medarbejder af »Der Katholik« i Mainz.

Husa. Eser af den judæiske Slægt Hur var »Fader« til Husa, der efter Sammenhængen var en By i Juda (1 Krøn. 4, 4). Herfra stammede sandsynligvis Husatiten Sibbekai, en af Davids Helte (2 Sam. 21, 18; 1 Krøn. 20, 4). I 2 Sam. 23, 27 er »Mebunnai« en Fejlskrift for Sibbekai (jvfr. 1 Krøn. 11, 29. 27, 11). *L. G.*

Husai, en af Davids øverste Mænd, af Herkomst en Arkiter fra Efraims sydl. Grænse (Josva 16, 2), hvor Byens Navn (Erek, Arek) sandsynligvis er genfundet i Landsbyen Ainarik mellem Bethoron og Betel. I Absalons Oprør ydede H. efter Davids Anvisning sin Herre en Tjeneste af indgribende Art ved med Snildhed at tilintetgøre Akitofels gode Raad om straks at forfølge David, og ved Hjælp af Sadoks og Abjatars Sønner holdt han David underrettet om det i Jerusalem forefaldne (2 Sam. 15, 32 f. 16, 16 f. 17, 5 f.). Nævnes af Kronisten 1 Krøn. 27, 33. — Muligvis er det den samme H., der nævnes 1 Kong. 4, 16 som Fader til Ba'ana, en af Salomos 12 Guvernører. *L. G.*

Husam, edomitisk Konge (1 Mos. 36, 34. 35).

Husatit, se Husa.

Husby (Husaby) eller Gudsberga Kloster, i Husby Sogn i Dalarne, hvor nu Klosters Jærnbrug ligger (ikke at forveksle med Husaby i Vestergötland, hvor der skal have været en Forening af Benedictinermunke paa Biskop Thurgots Tid, men hvorom sikre Efterretninger mangle) tilhørte Cistercienserne og var stiftet 1486 af Ridderen Inge Johansson af Pukeslægten. Klostret blev ophævet mellem 1530 og 1540, og dets Besiddelser inddroges under Kronen. Rhyzelius fortæller i sin Klosterbeskrivelse af 1740, at der da endnu fandtes Levninger, 72 Alen lange og 32 Alen brede, med en Forbygning, som ligeledes var af Sten. *O. A.*

Hus, Johan, er født i den lille By Husinec i Syd-Böhmen, nær ved den baierske Grænse; man viser endnu den Gaard, i hvilken han skal være født. Fødselsaaret og Fødselsdagen kendes ikke; man plejer at sætte hans Fødsel til 1369, men han er maaske født et Par Aar tidligere. Hans Forældre vare fattige Tjekker, og J. H. maatte, som Luther, i Begyndelsen slaa sig igennem ved at synge for Dørene og gaa Præsterne til Haande ved Gudstjenesten. Omtr. 1385 kom han til Prag for at studere, og Adalbert Ranko fik især Indflydelse paa ham. J. H. var ikke nogen særlig dygtig Student, og hans Forfængelighed og Heftighed traadte ofte frem paa en Maade, der siden voldte ham Fortrydelse. 1393 blev han Baccalaureus i de frie Kunster, Aaret efter Baccalaureus i Teol. og 1396 Magister i de frie Kunster. 1401 blev han Dekan ved det filos. Fakultet; Okt. 1402—April 1403 var han Prager-Universitetets Rektor. 1400 blev han indviet til Præst ved Betlehems-Kapellet, som en rig Købmand, en Ven af Adalb. Ranko, havde bygget til Gudstjeneste paa Tjekkisk.

Efter 1382, da Richard II af England ægtede Kong Wenzel af Böhmens Søster, Anna, var der indledet en nøjere Forbindelse imellem de to Lande, og Wyclifs filos. Skrifter kom til Böhmen. H. læste dem og følte sig tiltalt af Wyclifs filos. Realisme, og senere blev han stærkt paavirket af Wyclifs teol. Skrifter, der af Hieronymus fra Prag (S. 426) 1401 eller 1402 bleve bragte til Böhmen, hvor de fremkaldte en stor Bevægelse. Man kan sige, at Husitismen i dens Begyndelse ikke var andet end Wyclifitisme, omplantet paa böhmisk Grund; flere af H.'s Skrifter ere næsten ordrette Gengivelser af Wyclifs. 1403 satte Prager-Universitetet sig i Bevægelse imod Wyclifs Lære; men foreløbig stod H. i venligt Forhold til Ærkebiskop Zbynec, og paa hans Tilskyndelse optraadte H. imod Valfarterne til det hl. Blod i Wilsnack, der bleve forbudte 1405. Men efter 1407 blev der klaget til Zbynec over, at H. ved sine Prædikener i Betlehems-Kapellet hidsede Menigheden op imod Præsterne, og man begyndte at ængstes over Udbredelsen af »den wyclifitiske Gift«. H. forsvarede sig og sendte Zbynec et djærvt Brev, hvori han dadlede sin Ærkebiskop, fordi han holdt Haanden over ukyske og brødefulde Præster, men straffede de ydmyge, der stræbte at udrydde Syndens Torne og prædike Evangeliet. Kort efter kom der et Paabud om at udlevere alle wyclifitiske Skrifter til Ærkebiskoppen, og en Chartreuser-Prior skrev en Traktat, der bar Titlen: Anti-Wyclif.

Det var Kong Wenzel, der havde faaet Ærkebiskoppen til at skride ind imod Kætteriet i Böhmen; han vilde ogsaa have Ærkebiskoppen og Universitetet til at indtage en neutral Holdning under det pavelige Skisma. Zbynec vilde dog ikke sige sig løs fra Gregorius XII, som havde vakt Wenzels Harme ved at støtte Ruprecht af Pfalz; og de 3 fremmede Studenter-»Nationer« ved Universitetet gik med ham. Men de böhmiske Studenter erklærede under H.'s og Hieronymus fra Prags Ledelse, at de vilde følge deres Konge og holde sig neutrale under Skismaet. Harmfuld herover forbød Zbynec H. og hans Venner at udføre præstelige Forretninger i Ærkestiftet. Som Modtræk fik de böhmiske Studenter Kongen til at ændre Forholdene ved Universitetet i Prag saaledes, at den böhmiske »Nation« herefter skulde have 3 Stemmer, de fremmede »Nationer« kun 1. Dette gav Anledning til, at o. 5000 fremmede Studenter i Løbet af Sommeren 1409 forlod Prag og gik til Leipzig, hvor der derpaa blev grundlagt et nyt Universitet.

Efter de fremmede Studenters Bortgang blev H. paany (Okt. 1409) valgt til Prager-Studiets Rektor, og da stod han paa Højdepunktet af sin Indflydelse. Kong Wenzel paaskønnede hans Holdning over for Skismaet, Dronning Sofie hørte ham ofte og skriftede for ham, og Folket ærede ham som religiøs og national Leder. Men Pave Alexander V udstedte, inden Aaret 1409 var udløbet, en Bulle, der bemyndigede Zbynec til at kræve Udlevering af alle wyclifitiske Skrifter og Genkaldelse af alle Wyclifs vrange Lærdomme og til at forbyde Prædiken i Kapellerne. Da denne Bulle i Marts 1410 blev offentliggjort, nedlagde Universitetet Indsigelse imod den, og H. og hans Tilhængere appellerede til den nye Pave, Johan XXIII. Uden at afvente Udfaldet af Appellen brændte Zbynec imidlertid i sit Palads paa Hradshin 200 wyclifitiske Bøger, og tillige satte han H. og de andre Appellanter i Band. Dette Skridt vakte stor Harme i Prag; H. prædikede imod Zbynec, og Folket raabte til ham: »Vi vil følge dig!« Da H. og hans Venner mærkede, at de havde baade Borgerne og Universitetet, og i Grunden ogsaa Kongen paa deres Side, bleve de dristigere. »Satan har rejst sig, og Behemot (S. 251) rører Halen, men vor Herre Jesus Kristus skal knuse dens Hoved«, skrev H. til en eng. Ven, og Wenzel søgte ved et Brev til Paven at faa denne til at standse Processen imod H. Det lykkedes ikke. H. blev tvært imod stævnet til at møde i Rom, og i alle Prags Kirker blev der udtalt Band over ham. Da Modstanden ikke blev brudt herved, blev der lagt Interdikt paa hele Prag. Men alt dette nyttede ikke. Zbynec døde i Sept. 1411, uden at der var sluttet Forlig imellem Kirken og H.'s Tilhængere.

I Efteraaret 1411 udstedte Johan XXIII en Korstogsbulle *(Cruciata)* imod Gregorius XII's Beskytter, Kong Ladislav af Napoli. Ved den kom der en forargelig Afladshandel i Gang i Böhmen, og H. optraadte herimod, ligesom Wyclif i sin Tid imod Urban VI's *Cruciata*. Mange af H.'s Venner forlod ham, da han angreb Afladen, og det teol. Fakultet stillede sig paa Pavedømmets Side. I Carolinums store Sal holdtes der 7. Juni 1412 en Samtale om Afladen, ved hvilken H., med Indvendinger, der tildels ordret vare hentede fra Wyclif, angreb den rom. Afladslære, der blev forsvaret af de teol. Doktorer ved Universitetet. Nogle Dage efter brændte en Folkehob, anført af Wok fra Waldstein de pavelige Buller, og det kom til et Sammenstød, under hvilket Husitismen fik sine første Martyrer. H. forsvarede, atter med Laan fra Wyclif, sine Angreb paa Afladen, og overalt i Böhmen vaktes der Opmærksomhed for Røret i Prag. Prags Præster klagede til Rom over H., og Kardinalen af S. Angelo kom til Böhmen for at sætte den dristige Magister i det store Kirkeband.

Denne Gang virkede Bandstraalen, der medførte Interdikt over Prag, saa længe den fredløse Kætter færdedes dér. For at bringe Sindene til Ro forlod H. paa Wenzels Opfordring Prag og søgte Ly paa Borgen Kozé hrádek, Syd for Byen. Dér udarbejdede han et Skrift »om Kirken«, der i ét og alt var et Uddrag af Wyclifs Bog med samme Titel. Det blev flittigt læst og drøftet, og fra sit Fristed sendte H. sine Venner i Prag trøstende Breve. Johan XXIII holdt i Rom et Kirkemøde, der befalede, at Wyclifs Skrifter skulde brændes; men det lykkedes ikke at standse Wyclifitismens Udbredelse. For at redde Böhmens kirkelige Ære blev det da bestemt, at H. skulde stilles for Konciliet i Konstanz, og Kejser Sigismund lovede ham i sit eget og Rigets Navn frit Lejde til denne By. 11. Okt. 1414 forlod H. Prag, ledsaget af 3 Riddere, der skulde staa inde for hans Liv, og 3. Nov. naaede han Konstanz. Dér boede han først hos en Borgerkone, en »Enke i Sarepta«, og uden at ænse Bandet holdt han hver Dag Messe. Da dette rygtedes, kom der Forbud imod hans Messelæsning, og da man frygtede for, at han skulde flygte, blev han lukket inde i Dominikaner-Klostret paa Øen i Bodensøen, i en ussel Celle, der stødte op til en Kloak. Forgæves gjorde den Ridder, der skulde værne ham, Indsigelse, og det lykkedes heller ikke Sigismund at fri ham ud af det hæslige Fængsel. Böhmerne mindede Gang efter Gang Sigismund om det frie Lejde, han havde tilsagt H., men Prælaterne i Konstanz beroligede Kejseren med, at man ikke behøvede at holde, hvad man havde lovet en Kætter.

Anklagerne mod H. lød paa, at han nægtede Transsubstantiationen; at han lærte, at Sakramenternes og Nøglemagtens Virkning var afhængig af vedkommende Præsts sædelige Tilstand, og at Kirken ikke burde have Ejendom; at han havde sat sig ud over Bandlysningen; at han vilde have Nadveren rakt Lægfolk under begge Skikkelser; at han forsvarede Wyclifs, af Rom fordømte, Artikler, og at han hidsede Lægfolk op imod Præsterne. I flere af disse Anklager var der kun et Gran af Sandhed. Hovedanken, Beskyldningen for Nægtelse af Transsubstantiationen, var afgjort usand; i sit Fængsel skrev H. en Traktat, der forsvarede Forvandlingen i Nadveren. Han var heller ikke, lige saa lidt som Wyclif, Donatist, og det var først, da Kirkemødet (15. Juni 1415) forbød Nadver under begge Skikkelser, at han raadede sine Venner til at holde paa Lægfolks Ret til Vinen, saa at Kalken siden blev Husiternes Bannermærke.

Da han efter 3 offentlige Forhør ikke vilde tilbagekalde, blev han dømt til Baalet, og 6. Juli 1415 blev Straffen udført. Man iførte ham fuldt Præsteskrud og gav ham Kalken i Haanden for siden, under Forbandelser, at berøve ham alt. Hans Tonsur blev tilintetgjort, og paa hans Hoved blev der sat en spids Paphat med malede Djævle og Indskriften: *Hic est hæresiarcha.* Under Bøn og Psalmesang besteg han Baalet, og under Paakaldelse af Kristus, med Lovsang paa Læben, udaandede han.

Der foreligger ikke en tilfredsstillende Udg. af H.'s Skrifter; meget af det, der gaar under hans Navn, skyldes i Virkeligheden Wyclif. Hans lat. Skrifter ere udg. i Frankfurt 1715 f.; og hans tjekkiske i Prag 1865—68 (Palacky, Gesch. Böhmens III; Lechler, J. H., Halle 1890; Loserth, H. und Wiclif, Prag 1884). Jvfr. Art. Husiter.

Huschke, Georg Philipp Eduard, tysk Jurist, fødtes i Münden ved Weser 26. Juni 1801.

Allerede 1821 blev han Privatdocent i Romerret og Retshistorie i Göttingen, 1824 Prof. ord. i Retsvidenskab i Rostock, 1827 Prof. i Romerret i Breslau. Som Lærer i Romerret har han udgivet flere højt skattede kritiske Arbejder om de rom. Retskilder, bl. a. *Jurisprudentiæ Antejustinianæ reliquiæ* (5. Udg. Leipz. 1886). 1841 traadte han i Spidsen for Overkirkekollegiet i Breslau (S. 166), og han var indtil sin Død Gammel-Lutheranernes trofaste Støtte. I Afhandlingen »Wort und Sakrament, die Faktoren der Kirche« (i Rudelbachs og Guerikes »Zeitschr. f. die gesammte luth. Theol. u. K.« for 1849) fremsatte han sin luth. Grundopfattelse, og i Skriftet »Die streitigen Lehren von der Kirche« (Leipz. 1861) hævdede han Nødvendigheden af et »autoritativt« Kirkeregimente og af et varigt kirkeligt Embede; i Afhandlingen »Landeskirche und Freikirche« (i Luthardts »Zeitschr. f. kirchl. Wissenschaft und kirchl. Leben« for 1881) fremsatte han endnu en Gang i sin høje Alder sin kirkelige Opfattelse. I Skriftet »Das Buch mit sieben Siegeln« (Dresden 1860) gav han et realistisk Bidrag til Fortolkn. af Joh. Aab. 1848 var han Breslauer-Universitetets Rektor og styrede med stor Dygtighed den lærde Republik i den vanskelige Tid. Han døde 7. Febr. 1886 (Nekrolog i Allg. evang. luth. K.zeitung for 1886).

Husforhør, en for den sv. og finske K. ejendommelig Indretning, er Overhørelser i Hovedstykkerne af den kr. Lære, som Præsterne hvert Aar distriktsvis (rotvis) skulle holde over Sognets Medlemmer. Allerede Laurentius Paulinus (d. 1646) foreskriver i sin *Thesaurus Catecheticus*, at Præsterne én Gang om Aaret, naar det passede dem bedst, »skulle besøge deres Tilhøreres Huse eller Landsbyer og med hele Hus- og Landsbyfolket grundigen undersøge, hvilken Forstand de have paa Katekismens Hoveddele, og hvorledes de rette sig efter dem i deres Liv«. Kirkeloven af 1686 anbefaler Præsten »at besøge sine Tilhørere, det ene Hus efter det andet, naar de paa begge Sider dertil have bekvem Tid og Lejlighed, for da at efterforske, hvorledes det indbyrdes Forhold er imellem dem, deres Børn og Tjenestefolk, og formane dem til alt det, som godt og prisværdigt er«, hvorhos han ogsaa skal »undervise de gamle i de Spørgsmaal, som han (under Katekisationen) i Kirken vil gøre dem, paa det at de maa være beredte paa gode Svar og foregaa Ungdommen med et godt Eksempel«. Derved fremkom de saak. H., der bleve gjorte obligatoriske ved den saak. Konventikelplakat af 12. Jan. 1726, der foreskriver, at »Præsterne, saa ofte det lader sig gøre, skulle besøge Tilhørerne i deres Huse og, hvor saadant bekvemt lader sig gøre, sammenkalde nogle Huse i Staden og især i Landsbyerne for med Sikkerhed at kunne erfare deres Fremskridt i Krdm. og for at lede dem til den rette Salighedsgrund og Kundskab«. Ved forskellige kgl. Forordninger, der bleve udfærdigede, var der sat Bøder og andre Straffebestemmelser for de Sogneboere, der bleve borte fra Overhørelsen i Katekismen. Ved en kgl. Forordn. af 21. Sept. 1888 ere Bøderne blevne ophævede, og da Tilstedeværelsen ved H.ene er bleven frivillig, ere de mange Steder helt og holdent gaaede ind af Mangel paa Deltagere. Paa den anden Side er der ogsaa alvorlige Bestræbelser for at bevare denne i det sv. Kirkelivs og Sjæleplejens Historie saa betydningsfulde Institution og fremdeles gøre den frugtbar for det kirkelige Liv ved en tidssvarende Omdannelse. *O. A.*

Husim, den eneste danitiske Slægt, der nævnes (1 Mos. 46, 23), i 4 Mos. 26, 42 kaldet Suham. Iblandt Benjaminiterne forekommer H. som en af Saharaims »Hustruer« (1 Krøn. 8, 8. 11), hvad muligvis kan tyde paa en Forbindelse med nogle af Daniterne. Ogsaa 1 Krøn. 7, 12 synes at henføre H. til Benjamin; de kaldes her »Aher«s Børn, hvilket maaske er det samme som Navnet Saharaim. *L. G.*

Husiter. Efter Johan Hus's Død udtalte en stor böhmisk Landdag Folkets Hengivenhed for »den kære, ærværdige Mag. J. H.«, der paa Fjendernes falske Anklage var bleven dømt som Kætter, skønt han var en god katolsk Mand, og Böhmens Adel og Ridderskab erklærede, at de til sidste Blodsdraabe vilde værge vor Herres Jesu Kristi Lov og hans ydmyge Prædikanter. Nogle Dage efter Udstedelsen af dette Aktstykke indgik Underskriverne et Forbund paa 6 Aar til Værn for Evangeliet og til gensidig Hjælp, hvis man skulde gribe til Bandsættelse over for dem. Modstanderne sluttede ogsaa et Forbund, og Böhmerne og Mähreme vare da delte i to Partier, der stod skarpt over for hinanden. Budskabet om H.'s Martyrdød (S. 496) forøgede naturligvis Spændingen, og da Sigismund søgte at formaa sin Broder, Wenzel, til at unddrage H.ne sit Værn, turde denne i Begyndelsen ikke føje Broderen. Men 1419 maatte han give efter og undertrykke den husit. Kultus, Rejsepræsterne og de husit. Sange og tillige paabyde Opløsning af H.nes Forbund. Derpaa gik flere H. bort fra Hoffet, bl. a. den tapre Johan Zizka, og tilsidst blev det saa uhyggeligt for Wenzel at være i Prag, at han forlod Byen. H.ne samlede sig paa en Høj, der paa tre Sider var omgiven af dybe Kløfter, og paa dette »Tabors Bjerg« holdt de ved Sommertid 1419 et stort Møde til gensidig Styrkelse og og lovede hverandre at holde fast ved den hl. Kalk. Nogle Dage efter stormede Prags Borgere under Zizkas Anførsel Raadhuset og kastede 7 Raadsherrer ud af Vinduet. Denne Voldsdaad gjorde et saa stærkt Indtryk paa Wenzel, at han svor paa at ville udrydde alle H.; men straks efter fik han et Slagtilfælde og døde. Indenfor H.ne viste der sig nu forskellige Afskygninger. Alle vare enige om at bøje sig under »Guds Lov« (Skriften), om at bevare Nadver under begge Skikkelser, om hyppig Nadvernydelse, Børnenadver, Ordets frie Prædiken og Lukning af Klostrene. De mere maadeholdne (Pragerne, Calixtinerne, Utraqvisterne) vilde kun forkaste, hvad der stred mod Skriften, medens de radikale »Taboriter«, der 1420 slog sig ned i den ny anlagte Stad Tabor i det sydl. Böhmen, kun vilde godkende, hvad der udtrykkeligt er omtalt i Skriften — en Modsætning, der leder Tanken hen paa den senere Forskel mellem Luthers og Zwinglis Stilling til Skriften. »Taboriterne« forkastede Skærsilden, Bodsgerninger, Edsaflæggelse, Helgenpaakaldelse, den overdrevne Ærefrygt for Madonna, Billederne osv., og de vilde have Gudstjenesten

helt paa Modersmaalet; de forkastede ogsaa alle de kr. Fester, selv Søndagen, og tillod Lægmænd og Kvinder at prædike. Ligeledes nægtede de, som Wyclif, Transsubstantiationen, og de rettede stærke Angreb paa Præsterne. Adskillige vilde hellere mødes i en Lade end i en Kirke, og Psalmesang kaldte de for »Hundeglam«. De valgte sig en Biskop uden apostolsk Rækkefølge, men den egentlige Magt var hos Præstesynoden. Deres Præster gik om i en simpel, verdslig Dragt, uden Tonsur og med langt Skæg. Nogle af Taboriterne vare Kommunister, der ikke alene sværmede for Ejendomsfællesskab, men ogsaa for Kvindefællesskab, og de Bønder og Haandværkere, der sluttede sig til Taboriterne, fremkaldte en stor socialistisk og kommunistisk Bevægelse. Først havde de i Zizka en mægtig Fører, der besad en sjælden Gave til at tøjle de vilde Kræfter; siden fik de i Prokop den store en ikke mindre energisk Leder, og hele Europa saa med Spænding hen til det blodige Drama, der opførtes i Böhmen. H.ne værgede sig saa godt mod Sigismund, der havde arvet Wenzels Krone, at en stor Rigshær maatte vige, hvorpaa Landdagen erklærede, at Sigismund havde forbrudt sin Arveret til den böhmiske Krone (1421). To andre »Korstog« mod Böhmerne vare lige saa uheldige, men under Kampen uddybedes Modsætningen imellem Pragerne og Taboriterne, og ogsaa indenfor disse var der Spaltninger. Efter Zizkas Død gik hans Tilhængere, »de forældreløse«, frem med hensynsløs Voldsomhed. Men trods den indre Splid gjorde Husitismen fremdeles mange Erobringer ogsaa i Tyskland, og H.ne gjorde Strejftog ind i Nabolandene. Tilsidst blev Forholdene saa alvorlige, at de tyske Fyrster sluttede et Forbund til Husitismens Udryddelse. Forgæves søgte en fjerde Korshær at faa Bugt med dem; den overlegne Fjende blev drevet tilbage af Prokop. I den følgende Tid viste H.ne sig ikke alene i Schlesien, men ogsaa i Øvre-Pfalz, og Modstanderne begyndte at tænke paa Forlig. Foreløbig førte Underhandlingerne dog ikke til noget, og 1431 rykkede for femte Gang en Korshær ind i Böhmen. Ved Tauss mødte Prokop Fjenden, og ogsaa denne Gang sejrede H.ne. Derefter var der ingen anden Udvej end at bringe H.nes Sag for Konciliet i Basel. I Beg. af 1433 holdt 7 böhm. Adelsmænd, bl. dem Prokop, og 8 böhm. Præster deres Indtog i Basel, og efter langvarige Forhandlinger afsluttedes de saakaldte Prager- eller Baseler-Kompaktater (Nov. 1433), der tillod voksne Böhmere og Mähnere, som levede i Fred med Kirken og ellers i Tro og Kirkeskikke rettede sig efter den alm. K., at nyde Nadver under begge Skikkelser. De andre Punkter, som H.ne ønskede godkendte (Ordets frie Prædiken, Straffe for aabenbare Synder og K.'s Opgivelse af verdslig Magt og Gods), gik Baseler-Mødet kun ind paa med snilde Forbehold. Calixtinerne vare vel fornøjede med denne Overenskomst, men Taboriterne og »de forældreløse« vilde ikke lade sig nøje med saa lidt, og i Maj 1434 udbrød der atter Uroligheder i Prag. Böhmens og Mähnens Baroner, til hvilke en Del af Prags Borgere og Universitetets Mænd sluttede sig, erobrede Prags Neustadt, og senere tilføjede de ved Lipan (30. Maj 1434) Taboriterne og »de forældreløse« et stort Nederlag. 2 Aar efter bleve Kompaktaterne stadfæstede paa Landdagen i Iglau (1436), og derpaa svor de böhmiske Stænder Sigismund Lydighed. Men de indre Stridigheder fortsattes, og Roligheden blev først tilvejebragt, da Georg Podiebrad (1458) var bleven Konge. Han gav Taboriterne og Utraqvisterne lige Rettigheder, og paa Tejnkirken i Prag og mange andre böhm. Kirker blev der sat en forgyldt Kalk som Vidnesbyrd om Calixtinernes Sejr. De yderligt gaaende Disciple af H. og Wyclif levede paa Böhmens Østgrænse som »stille i Landet«, og disse böhmiske og mähriske Brødre (se Art. Mähriske Brødre) fik siden en ikke ringe kirkehist. Betydn. (F. v. Bezold, König Sigismund und die Reichskriege gegen die H. I—III, München 1872—77; sammes, Zur Gesch. des Husitenthums, München 1874; W. Preger, Ueber das Verhältniss der Taboriten zu den Waldensern, Münchener-Akademiets Afhdl. III Cl. Bd. 18, 1 og Loserth i Gött. gel. Anzeigen 1889, 475 f.).

Hussen, Tileman v., Biskop, var født 1497 i Hertugdømmet Kleve i Stiftet Köln (hans Efternavn betegner rimeligvis hans Fødeby, Husen eller Hausen) og studerede i Löwen. Da han sluttede sig til Reformationen, maatte han forlade sin Hjemstavn og boede en Tid i Hamborg. Den danske Konge, Christian III, ønskede ham til Lærer ved Kbhvns Universitet, men som Betingelse stilledes, at han først skulde godkendes af Reformatorerne i Wittenberg. Sammen med P. Palladius fik han her 1537 den teol. Doktorgrad og blev s. A. teol. Læsemester i Kbhvn. I 2 Aar (1539—41) var han Universitetets Rektor og har rimeligvis staaet Hoffet nær. Da der 1542 oprettedes et evangelisk Superintendentur i Slesvig, fik v. H. dette Embede og ordineredes af Bugenhagen. Han prædikede ofte i Slesvig Domkirke og holdt teol. Forelæsninger; i hans Eftermæle roses hans Indsigt i det hebr., gr. og lat. Sprog. Kongen satte megen Pris paa ham og raadførte sig oftere med ham i kirkl. Anliggender. Han døde 14. Maj 1551 (Ny kirkehist. Saml. IV, 520 f.). *A. J.*

Hut, Johann, en yderligt gaaende Gendøber, oprindelig Bogbinder og Klokker i Bibra i Sachsen-Meiningen, var med ved Frankenhausen (se Art. Münzer) og kom senere til Augsburg og Mähren. Da han 1527 atter viste sig i Augsburg, blev han fængslet. For at befri sig stak han Ild paa Fængslet og døde af de Brandsaar, han fik.

Hutcheson, Francis, skotsk Filosof, var Søn af en presbyteriansk Præst i Nærh. af Armagh paa Irland; han blev født 8. Aug. 1694. 16 Aar gl. kom han til Glasgow for at studere Filosofi, men senere vendte han tilbage til Irland, hvor han begyndte en Skolevirksomhed, støttet af Lord Molesworth og Ærkebiskop King. Efter at have udgivet forskellige Skrifter, bl. a. *Thoughts on Laughter* (rettet mod Hobbes), blev han 1729 Prof. i Moralfilosofi i Glasgow. Der holdt han hver Uge 5 Forelæsninger om naturlig Religion, Moral, Naturret og Statsret, 3 om de gr. og lat. Moralister og om Søndagen om Krdm's Sandhed. Især disse sidste Forelæsninger vakte stor Opmærksomhed, og mange,

som Hume, satte stor Pris paa H. Som Teolog var H. rationalistisk sindet, som Filosof tilhørte han den saakaldte skotske *common-sense*-Skole. I sine første Skrifter angreb han baade Mandeville og Hobbes og udviklede Læren om *moral sense* i Modsætning til Tidens egoistiske Nyttemoral. Han var maaske den første, der talte om »den største Lykke for det størst mulige Antal Mennesker«, og som Etiker banede han Vejen for et psykologisk Studium af de moralske Anlæg. I Metafysiken var han en Discipel af Locke. Han døde i Glasgow 1746 (Fowler, Shaftesbury and H., 1882).

Hutchinson, John, eng. Autodidakt, f. i Spennithorne i Yorkshire 1674, var egentlig Landmand, men gav sig til at studere Biblen og Naturvidenskaberne. 1724 udgav han *Moses' Principia,* i hvilken han forsvarede Biblen over for Deisterne. H. mente, at Newtons Lære vilde medføre farlige Konsekvenser og angreb navnlig hans Tyngdelære; han søgte ogsaa at forlige Skabelsesberetningen i 1. Mosebog med Geologien og paaviste en Række symbolske Paralleler imellem Biblen og Naturen. I Foreningen af Ild, Lys og Luft saa han f. E. en Analogi til Treenigheden. Han døde 28. Aug. 1737. Hans Teorier bleve tagne op af Duncan Forbes (d. 1747), John Parkhurst, Biskop George Horne og andre betydeligere Mænd, som dannede en Skole af »Hutchinsonianere«. Hans Disciple, Spearman og Bates, udgav hans Skrifter i 12 Bd. 1748 f. (Leslie Stephen, English Thought in the 18th Century I, 389 f.).

Hutchinsonianere, se Hutchinson, John.

Huter, Jakob, tysk Gendøber, var født i Pusterdalen. Han optraadte som Leder af Gendøberne i Münster og i Tirol, hvor han 1535 blev fængslet og 1536 brændt i Innsbruck. Efter ham og Johan Hut kalder man i Mähren Gendøberne Huterianere, Huterister eller Hutister.

Huterianere, se Huter, Jakob.

Huther, Johann Eduard, tysk Præst og Ekseget, f. i Hamburg 10. Sept. 1807, studerede Teol. i Bonn, Göttingen og Berlin, var 1842—55 Gymnasiallærer i Schwerin og fra 1855 til sin Død (17. Marts 1880) Præst i Wittenförden i Nærh. af Schwerin. I Meyers Bibelværk har han fortolket Pastoralbrevene og de katolske Breve, og 1841 havde han udgivet en Fortolkn. til Kolosserbrevet, 1839 en Fremstilling af Cyprians Lære om Kirken.

Hutten, Ulrich af, humanistisk Ridder, fødtes 21. April 1488 paa Slottet Steckelberg i Franken. 11 Aar gl. blev han sat i Klostret Fulda for at opdrages til Munk, men 17 Aar gl. flygtede han fra Fulda og begyndte et ustadigt Vandreliv, der bragte ham megen Nød og mange Ulykker, ogsaa en sørgelig Sygdom. Under sin Udvikling blev han Humanist og en Ven af Klassikerne. Hans humanist. Udvikling bragte ham 2 Gange til Italien, til forskellige af de ital. Universiteter. 1517 kom han tilbage til Tyskland, fuld af Bitterhed over for Rom og det vælske Hovmod og udgav Lorenzo della Valles Skrift om Constantins Gave med en ironisk Dedikation til Paven. Han kom hurtig i Forgrunden blandt de tyske Humanister, og allerede i Sommeren 1517 rakte Kejser Max ham Laurbærkransen som Digter. I Begyndelsen stod han i Kurfyrst Albrecht af Mainz's Sold, men da Luther var optraadt, aabnede han en voldsom Kamp mod Rom, tildels i Fællesskab med Franz af Sickingen, der, ligesom han selv, vilde hævde Riddernes Rettigheder over for Fyrsterne. I flere »Dialoger«, der kom vidt omkring, angreb H. Pavernes antikristelige Tyranni og hævdede den kr. Frihed, som han forstod denne. Han vilde have alle Annaterne (I, 97) afskaffede og krævede fromme Mænd i K.'s Embeder, og han haabede at naa Løsrivelsen fra Rom ved et Kejserdømme, der støttede sig paa Ridderne og Byerne. 1520 tilbød han i Sickingens Navn Luther et sikkert Opholdssted paa sin Vens Borg. Det var dog kun den polit.-sociale og nationale Side af Reformatorens Optræden, han havde forstaaet; for Luthers religiøse Oplevelser havde han ingen Forstaaelse. En Tidlang haabede H. at kunne bryde Forholdet til Ærkebiskoppen af Mainz og finde Igæld i Støtte hos Biskoppen af Bamberg eller hos Karl V's Broder, Ærkehertug Ferdinand. Men dette Haab brast, og H. maatte søge Tilflugt hos Sickingen. Den Virkning, Luthers tyske Skrifter havde haft, viste ham, hvilken Betydning Modersmaalet dengang havde faaet, og han gjorde da paa Tysk Propaganda for sine revolutionære Tanker. Han længtes efter at aabne en »Pfaffenkrieg«, først mod de pavelige Legater, derpaa mod de Klostre og Stiftelser, der vare givne eller solgte til »Kurtisanerne«. Fra Ebernburg fulgte han og Sickingen med spændt Opmærksomhed Forhandlingerne i Worms, og Aleander (I, 49) bævede for hans Trusler. Men den kejserlige Politik fik let Bugt med ham, og syg og fredløs maatte han forlade Ebernburg og skjule sig for sine Modstandere. Helt tabte han dog ikke Modet, men fortsatte paa egen Haand Fejderne med Prælaterne og holdt Harmen over for Fyrsterne ved lige. Han maatte flygte fra Sted til Sted, fra Schlettstadt til Basel, Mühlhausen og Zürich, hvor Zwingli ynkedes over ham. I Aug. eller i Beg. af Sept. 1523 døde han paa Øen Ufnau i Züricher-Søen hos Klostret Einsiedelns Konventual, Joh. Schneck; han efterlod sig kun en Pen og et Bundt Breve fra Venner, som desværre er gaaet tabt (D. F. Strauss, U. v. H., 4. Aufl. Bonn 1878; hans Skr. ere udg. i 7 Bd. af Böcking; Strauss har oversat nogle af hans »Gespräche«, Leipz. 1860).

Hutter (Hütter) **Leonhard**, luth. Teolog, f. i Jan. 1563 i Nellingen ved Ulm. Han studerede i Strassburg, besøgte ogsaa Universiteterne i Leipzig, Heidelberg og Jena og blev, 1596, Prof. i Wittenberg, hvor han virkede til sin Død, 23. Okt. 1616, som Forkæmper for luth. Retroenhed sammen med Ægidius Hunnius og andre. Han er en af den luth. Ortodoksis fornemste Fædre; Konkordieformlen var for ham en hellig Bog; Philippismen var lige saa grufuld i hans Øjne som det »fordømte Calvinisteri«, og i Melanchthon saa han med Sorg en frafalden og Vranglærer. Et Led i den fuldstændige Udryddelse af Philippismen i Kursachsen var ogsaa dette, at H. efter kurfyrstelig Ordre skrev et dogmatisk *Compendium* (Wittenb. 1610), der skulde afløse Melanchthons *Loci*. Han beholdt vel her undertiden Melanchthons Udtryk (»hvor denne nemlig fastholdt

Ortodoksien«), men holdt sig ellers saa nær som muligt til Konkordieformlen med Benyttelse af, foruden Luther, særlig Chemnitz og Hunnius. Dette *Compendium* oplevede mangfoldige Oplag, blev sidste Gang udgivet 1855 (med Fortale af Twesten); det bidrog overordentlig til sin Forfatters store Ry for ægte Lutherdom: man kaldte ham jo *per anagramma* for *redonatus Lutherus*, og da K. Hase i sin Tid udgav sin Fremstilling af den gl. luth. Dogmatik, kaldte han den: *Hutterus redivivus*. Foruden dette mindre *Compendium* skrev H. ogsaa et større dogmatisk Værk: *Loci communes* (Wittenb. 1619), og iøvrigt bevægede han sig med særlig Forkærlighed paa det polemiske Omraade. Mod Calvinisterne skrev han saaledes sin *Calvinista Aulico-Politicus* (Witt. 1614), som havde til Følge, at Kurfyrst Johann Sigismund af Brandenburg lod Konkordieformlen stryge af Landskirkens Bekendelsesskrifter og forbød Studenterne at besøge Wittenberg. Mod Pareus's *Irenicum* skrev han *Irenicum vere christianum* (Wittenb. 1616—18), hvor han for sin Modstanders ireniske Bestræbelser skabte Slagordet »Synkretisme« og saaledes indvarslede den store Strid, der snart skulde komme. Endelig skrev han mod Hospinian (se S. 467) sin *Concordia concors* til Forsvar for Konkordieformlen (Wittenb. 1614, 1616, 1622). *J. P. B.*

Hvid, Niels, Biskop af Lund, fødtes i Kbhvn 18. Marts 1535. Efter at have studeret i Udlandet skal han være bleven Rektor ved Frue Skole i Kbhvn. 1562 var han i nogle Maaneder Præst ved Frue Kirke; 1564 blev han Præst ved Helligaandskirken, 1565 Magister; 1571 fik han et Kannikedømme i Lund. 1578 blev han valgt til Biskop af Lund. I denne Stilling havde han en ubehagelig Sag om en Ligsten over en Ulfstand, der bragte en Præst til i en Smædevise at beskylde ham for Tyveri. D. 19. Juni 1589.

Hvide, Odinkar, se Odinkar.

Hvide Tirsdag kaldes Tirsdagen før 1. Søndag i Fasten. Navnet kommer maaske deraf, at man paa denne Dag, der gaar umiddelbart foran Aske-Onsdag, hvormed Fasten begyndte (S. 156), for sidste Gang før denne gjorde sig til gode med Mælkemad. Andensteds bærer Dagen Navnet »fede Tirsdag«, i Lighed med Fastelavns-Søndag, der stundum kaldes »Flæske-Søndag«.

Hviid, Andreas Christian, dsk Teolog og Orientalist, fødtes i Kbhvn 20. Okt. 1749, studerede i Göttingen under J. D. Michaelis og Heyne, senere i Wien, Rom, Paris og Holland. I Rom udgav han det 49. Kapitel i 1. Mosebog efter en arab. Overs. i en samaritansk Triglotte paa det Barberiniske Bibliotek. Efter sin Hjemkomst blev han Provst ved Kommunitetet og Regensen med Titel af Professor og holdt ekseget. og hermeneut. Forelæsninger ved Universitetet; som Teolog var H. Rationalist. D. 3. Maj 1788. Aaret før sin Død udgav han 1. Bd. af den Dagbog, han havde ført paa sin Rejse; et Brudstykke af 2. Bd. blev udgivet efter hans Død.

Hviledag, se Sabbat og Søndag.

Hvoslef, Fredrik Waldemar, norsk Biskop, f. i Kristiania 17. Marts 1825, gik i sit 14. Aar til Søs og var anden Styrmand, da han i sit 19. Aar begyndte at studere. 1845 blev han Student og fik 1850 teol. Eksamen, begyndte straks at læse Finsk med Stockfleth, der havde opfordret ham til at gaa til Finmarken. Han blev allerede 20. Nov. 1851 udnævnt til Spr. i Kautokeino, hvor han kom i meget vanskelige Forhold og i Nov. 1852 endog blev udsat for personlig Mishandling af de opfanatiserede Karasuando-Lapper, der i sit religiøse Raseri begik Mordgerninger deroppe. Han afskrækkedes ikke ved denne forfærdelige Begyndelse, men blev staaende i sit Embede til 1857, da han flyttede til Tromsø som Bestyrer af Skolelærer-Seminariet. Med sin store Kyndighed i Finnernes Sprog fik han her en betydningsfuld Stillling, da man nu mere end tidligere gjorde sig Umage for at skaffe Lærere til de Præstegjæld, hvor det finske Sprog var herskende. 1861 blev han Stiftsprovst paa Tromsø og 1868 Biskop over Tromsø Stift. Da han havde været her oppe i de nordlige Egne i 24 Aar, tvang hans Helbred ham til at søge til et sydligere Klima, og han blev da 1876 udnævnt til Spr. i Lier. Hans Ophold her blev dog ikke langt, da han 1881 blev valgt og udnævnt til Biskop i Bergen, hvor han virkede til 1898, da han fik Afsked (fra 1. Maj) med Tilkendegivelse af Kongens naadigste Anerkendelse af hans lange og nidkære Virken i K.'s Tjeneste. Sin største Fortjeneste har H. fra sin Virksomhed i Finmarken, og det betydeligste Arbejde fra hans Haand er en Skildring og Bedømmelse af de ovennævnte gruelige Begivenheder i Kautokeino. Som Prædikant var han overmaade populær, og han sagde selv, at han havde lært at tale ved at læse Sagaerne. *D. T.*

Hyacinthe, Pére, se Loyson.

Hyacinthus, dominikansk Missionær, en Grevesøn fra Kamin i Schlesien, der da hørte til Polen, fødtes i Slutn. af 12. Hdaar. 1218 tog hans Onkel, Biskop Ivo af Krakau, ham med til Rom, hvor han lærte Domingo at kende og blev optagen i dennes Orden. Paa Vejen hjem grundede H. i Friesach i Kärnten et Dominikaner-Kloster. Han gik derpaa til Krakau, medens hans Broder, Ceslaus, der ligeledes var Dominikaner, gik til Prag. Ogsaa i Krakau anlagde H. et Dominikaner-Kloster, og derfra gjorde han Missionsrejser til Pommern, Preussen, Littauen og Rusland. Han døde 15. Aug. 1257 i Klostret i Krakau. 1594 blev han helgenkronet af Clemens VIII.

Hydaspes, en Flod, der nævnes Judit 1, 6 sammen med Evfrat og Tigris og Landet Elam, og som altsaa maatte tænkes ikke altfor langt fra den babylonisk-mediske Grænse. Men en Flod af dette Navn findes ikke dér; thi Choaspes, nu Kerkha, i Susiana-Elam er ikke det samme. Hos Strabon er H. Vitasta i Nordvestindien (nu Bêhat), og paa denne indiske Strøm kan Forfatteren af Judits Bog have tænkt uden nogen klar Forestilling om dens Fjernhed. *L. G.*

Hydrén, Lars, f. 2. Febr. 1694 i Flen i Södermanland, Student i Upsala 1719, Magister 1728, Docent i Filos. 1729, Lektor i Strengnäs 1730, Adjunkt i Upsala 1732, ekstraord. Prof. 1737, ord. Prof. 1744, Præst 1747, *Dr. theol.* 1752, Prof. i Teol. 1753, blev 1764 udnævnt til *primarius Prof.* i Teol. og Domprovst samt Spr. i Upsala. Mod denne Udnævnelse rejste Prof.

Mathesius Indvendinger, og ved Stændernes Indskriden resolveredes, at Mathesius skulde være første teol. Prof. og Domprovst, medens H. skulde beholde sin Gage og Sognepræsteembedet i Upsala. Mathesius levede 6 Aar derefter, hvorpaa ogsaa den omtvistede Rang tilfaldt H. H., som et Par Gange blev foreslaaet som Biskop i Strengnäs og en Gang som Ærkebiskop, fik under en ærkebiskoppelig Vakance særlig Tilladelse til at foretage Præstevielse, som efter sv. Lov kun tilkommer en viet Biskop. H. døde 5. Maj 1789. *O. A.*

Hydroparastater (de, der ære eller beskytte Vandet) kaldtes en Sekt, der omtales i et Par kejserl. Edikter fra 381—83 i Forbindelse med Manikæerne. Navnet H. forekommer ogsaa hos Theodoret fra Kyrros, hvor de stilles sammen med Enkratiterne (I, 774). Krysostomos sigter maaske ogsaa til dem, naar han taler om »den onde Sekt«, der bruger Vand i Nadveren. Nærmere om H. vide vi ikke.

Hyginus, rom. Biskop i 2. Aarh. Man plejer, uden tilstrækkelig Hjemmel, at gøre ham til Biskop i Rom 136—140.

Hygom. 1) **Peder Jakobsen H.**, Biskop, er født 22. Nov. 1692 i Hygum i Tørninglen, hvor baade hans Fader og hans Farfader havde været Præster. Han blev privat dimitteret 1710, tog Attestats i Kbhvn 1714, og studerede derefter et Aarstid i Kiel. — 1718 blev han personel Kap. i Lentrup og Hjerting hos Provst Welleius, der blev hans Svigerfader. Da denne døde 1730 blev han hans Eftermand, men da Faderen trængte til hans Hjælp, opgav han 1732 sit Embede og blev Kapellan i Hygum. I begge disse Embeder opstod der i hans Tid og under hans Ledelse en stærk pietistisk Bevægelse, der her som andensteds fremkaldte megen Modstand. Der blev klaget over ham, men hans Biskop, M. Anchersen, bragte paa en Visitats ved en eftertrykkelig Tale de med Kapellanens »nye Lærdom« misfornøjede Bønder til Rolighed. Herved blev Christian VI's Opmærksomhed henledt paa ham, og han blev nu med stor Hurtighed befordret. 1736 blev han Spr. ved Frue Kirke i Aarhus, det næste Aar ved Budolphi Kirke i Aalborg og samme Aar Biskop i Agershus Stift. Da imidlertid Biskop Ocksen i Aarhus døde, blev han i Stedet for dennes Eftermand. — I Aarhus havde han megen Strid med den dygtige og ansete Stiftsprovst Fr. Nannestad, der var Pietismens afgjorte Modstander, indtil denne 1748 blev Biskop i Bergen. H. stod højt anskrevet hos Kirkekollegiet, til hvilket han utrætteligt gjorde Indberetninger og stillede Spørgsmaal, tidt om Bagateller. Biskop Hersleb derimod udtalte sig ringeagtende om ham og siger, at han »lidet eller intet bestiller«. I sine Formaninger til Præsterne klager han hyppig over, at Sabbatsanordningen ikke holdes. Der arbejdes om Søndagen, ligesom der holdes Grandestævner, Vaagestuer og Barselgilder. Der maa hverken holdes Bryllupsgilder Søndag eller Lørdag; thi Følgen af det sidste er, at Folk kommer søvnige og drukne i Kirken, og det vækker Forargelse, naar det bliver som i Korinth, da den ene er drukken, og den anden er fastende. Han ivrer ogsaa mod at brænde St. Hans Blus eller holde Valborgnat; thi det er Levninger fra Hedenskabet. I strenge Ord revser han de Præster, der deltager i Gilder og der gør sig til den lystige Person, der lige som søger med Flid at gøre sig selv latterlige, kaster i Bryllupper Præsteklæderne fra sig og springer om mellem Gæsterne. Paa pietistisk Vis vilde han, at Præsterne skulde kende hver enkelts indvortes Tilstand, og han klager over, at de anser Folk i Flæng for omvendte troende, Guds Børn og sande Kr., i Stedet for de som aandelig døde skulde ved Omvendelsens Ord allerførst opvækkes fra de døde. — Det kunde tyde paa, at Herslebs Dom om H. ikke var ganske uberettiget, at han ikke synes at have vist stor Iver for Kirkekatekisationen, som de pietistiske Biskopper ellers arbejdede saa ivrigt for. — H. døde 1764 efter i længere Tid at have lidt af Sovesyge. Han har fra Tysk oversat Psalmen: »Jesu din søde Forening at smage«. *L. K.* — 2) **Thomas Knudsen H.**, f. 1503, sluttede sig tidlig til det luth. Parti og prædikede, først som Præst i Rødding og fra 1526 i Hygum, »Jesu Kristi rene Evangelium«. Han skildres som en lærd Mand. Efter Ref.s Sejr blev han Provst og fulgte med Superintendenten Joh. Vandal som dennes Tolk paa Visitatsrejserne. 1542—43 var han i Wittenberg for at høre Luther og Melanchthon. Han er Forf. til Psalmen: »Min Gud, jeg gammel er og graa« (Psbog for K. og Hjem Nr. 97). Hans ældste Søn var Hans Thomissøn (se d. Art.).

Hyksos, et asiatisk Folk, der i Beg. af 2. Aarh. f. Kr. oversvømmede Ægypten og gjorde det af med den indfødte Herskerslægt. H.tiden er et mørkt Tidsrum i Ægyptens Historie, da alle Erindringer om disse Barbarer, »Pesten«, som de senere Ægyptere kaldte dem, synes at være omhyggeligt udslettede. I Uddragene af Manetho, der ere overleverede hos Josefos, omtales 6 H.konger, men Antallet synes at have været større. Folkets Hjemstavn er ubekendt; de bleve i Ægypten overvundne af den højere Kultur, selv om de vare de sejerrige Herskere i den største Del af Landet. I Øvreægypten har deres Magt dog næppe været stor, og derfra udgik ogsaa den nationale Rejsning, der efter lange Kampe førte til deres endelige Forjagelse efter den stærke Grænsefæstning Avaris's Fald. Ægypten var nu atter et frit Land. Kongemagten var styrket ved Sejren, og det 18. Dynasti kunde grundlægge Ægyptens Herredømme over store Dele af Forasien. *H.O.L.*

Hylander, Anders, sv. Prof. og Præst, f. 23. Febr. 1750 i Tunhem i Skara Stift, Student i Upsala 1771; senere i Lund, hvor han blev Mag. 1775, Docent i østerl. og gr. Sprog 1776, Adjunkt i de samme Sprog 1782, *Dr. theol.* 1795, ekstr. Prof. i det teol. Fakultet 1798, teol. Prof. 1806, død 1. Juni 1830. I sin Ungdom var H. en god Ven af Thorild, dog uden at dele hans Anskuelser. I Thorilds Brevsamling (udg. af L. Weibull i »Skr. utg. af Sv. Literatursällsk.« 1899) findes adskillige interessante Breve til Vennen Arist, med hvilket Navn han betegner H. Til Arist er ogsaa rettet det i Brevform affattede Fragment »Kyskhetens naturliga grunder« (udg. af L. Weibull i »Samlaren« 1898). Med den Følelsesglød, som altid udmærker Thorild, fremstiller han i Brevene Vennen Arists Dyder og giver os et og andet

Indblik i dennes varme Kristendomsliv. Betegnende er f. E. denne Skeptikers Bøn: »Bed til din Gud for mig som for en vildfarende. Alt hvad som er Følelse hos mig, skal velsigne dig«. — H. sluttede sig nærmest til den herrnhutiske Fromhedsretning. Teologiens praktisk-religiøse Side blev derfor i hans Virksomhed som teol. Lærer hans vigtigste Opgave. Dog er han mere betydelig som Lærer for Menigheden end som akademisk Lærer. Som Prædikant optraadte han især i Uppåkra og Flackarps Menigheder, der 1808 blev hans Præbendepastorat. Hans Prædikener udmærkede sig ved stor Hjertelighed, Enkelhed og Klarhed. I Selskabslivet var han lige til sin høje Alderdom vel set som en livlig og vittig Mand. *O. A.*

Hylikerne var hos Gnostikerne Betegnelse for den laveste Klasse af Menneskene, i hvilke Materien (Hyle) havde Overvægten.

Hülsemann, Johann, luth. Teolog, f. 4. Dec. 1602 i Esens i Østfriesland, gik i Skole i Norden, Stade og Hannover, tog 1619 til Rostock, 1621 til Wittenberg for at fortsætte sine Studier. I Wittenberg kom han i Huset hos Prof. Baldwin; efter dennes Død gik han til Leipzig, Leiden og Paris, derfra atter til Leipzig og til Marburg. 1629 blev han kaldet til Wittenberg som 4. Professor, tog 1630 Doktorgraden og giftede sig paa Promotionsdagen med Baldwins Enke. S. A. var han Wittenberger-Teologernes Repræsentant i Leipzig, 1645 Leder af de luth. Teologer ved Samtalen i Thorn. 1646 blev han Prof. i Leipzig og Præst ved St. Nikolaj, 1657 Superintendent for Leipzig; senere blev han Domherre i Naumburg og Meissen og Domprovst i Zeitz. Han døde i Leipzig 13. Juni 1661. H., der blev en af Calovs mange Svigerfædre, var ortodoks Lutheraner som Svigersønnen, men mildere. Han polemiserede mod Calvinisterne og Calixt, men var en Tidlang tilbøjelig til at gøre de reformerte Indrømmelser paa Nadverlærens og Kristologiens Omraade. Bl. hans Skrifter maa især nævnes hans *Breviarium theologiæ* (1641, i udvidet Udg. 1655 og senere), der viser hans store Begavelse i Retning af Systematik (A. Tholuck, Der Geist der luth. Theologen Wittenbergs 164 f.).

Hymenæos, en Vranglærer i Lilleasien paa Apostlen Paulus' Tid. I 1 Tim. 1, 19. 20 nævnes H. og en Alexander blandt dem, der have lidt Skibbrud paa Troen ved at trodse Samvittighedens Krav. 2 Tim. 2, 17. 18 viser H. og den dér nævnte Filetos som Forløbere for gnostiske Vildfarelser. Den almindelige kr. Tro og det kr. Opstandelseshaab var for dem et lavtliggende og overvundet Standpunkt. »Opstandelsen er allerede sket« var disse nye Læreres Stikord, idet de (i Lighed med, hvad der senere kendes fra Irenæos's og Tertullians Omtale af Gnostikere) erklærede den at være noget blot aandeligt og saaledes forflygtigede den sædelige Tugt og Dødens Alvor. Den Straf, Apostelen ifølge 1 Tim. 1, 20 havde udført paa H. og Alexander, der vare blevne Spottere af Troen, maa opfattes som den højeste Form af Ekskommunikation: baade Udstødelse af Menigheden og Overgivelse til Tugtelse fra Satans Side (jvfr. 1 Kor. 5, 2. 5 og Analogier fra Ap. G. 5, 1 f. og 13, 11), for paa denne Maade at føre dem selv til Sandhedserkendelse og Omvendelse. *L. G.*

Hymne (gr. *ὕμνος*) kaldte Grækerne en Lovsang til Guders, Halvguders eller berømte Mænds Pris, sunget under højtidelige Ofringer og paa store Fester, ofte ledsaget med Instrumentalmusik og tildels ogsaa med Dans. Hymner kaldes i LXX israelitiske Lovsange til Guds Ære (Ps. 40, 4; 65, 2; Jes. 42, 10; 1 Mak. 4, 33; 2 Mak. 1, 30; 10, 7). Derfra er Navnet i N. T. overført paa Kirkepsalmer af lovprisende eller bekendende Indhold (Ef. 5, 19; Kol. 3, 16). I K.'s allerældste Tid hentede man vel sine H.r udelukkende fra den hl. Skr., først fra G. T. og siden — efter Evangeliernes Fremkomst — ogsaa fra N. T., f. E. *Magnificat* (Lk. 1, 28—33), *Benedictus* (Lk. 1, 68—79), *Gloria* (Lk. 2, 14), *Pacem* (Lk. 2, 29—32). Men det maa antages, at saa aandsfyldt som Menigheden dengang var, indskrænkede den sig neppe til blot at synge de fra Skrifterne hentede H.r, men benyttede under sine gudstjenstlige Sammenkomster vistnok ogsaa de Lovsange, som dens digterisk begavede Lemmer frembragte (jvfr. 1 Kor. 14, 26). Et Brudstykke af en saadan H. er maaske 1 Tim. 3, 16.

I den antiokensk-syr. Kirke sang man i 2. Aarh. H.r af Bardesanes (se Bar Daisân I, 216); men da disse tildels har Mærke efter den Gnosticisme, hvori han blev hildet, digtede Afrem Syrer (d. 373) kirkelige H.r (I, 33) for derved at fortrænge de kætterske. Flere af disse ere oversatte paa Engelsk af H. Burgess, 1853, og paa Dansk af T. S. Rørdam, 1879. I den gr. Kirke nævnes som Hymnedigtere Biskop Hierotheos, Martyren Athenogenes (o. 160), Biskopperne Nepos af Arsinoë (3. Aarh.), Methodios af Tyros m. fl. En af de ældste opbevarede gr. H.r er af Klemens af Alexandria (d. o. 220), »Hymne til Frelseren«, som er oversat af Grundtvig (Sangv. I, Nr. 122). Ved den af Konciliet i Laodikæa 372 fattede Bestemmelse, at Psalmer, forfattede af Privatpersoner, ikke skulde bruges i Kirken, søgte man vel at lægge en Dæmper paa H.digtningen og i Ortodoksiens Interesse at sætte Skranker for nyere H.rs Brug under Gudstjenesten. Men forgæves. Man vedblev at synge slige Lovsange, navnlig som Vekselsange, saavel ved Menighedens Sammenkomster som i private Forsamlinger. — Fra det 6. Aarh. og udover synes den gr. H.-digtning endog at have taget et nyt Opsving. Den hellige Romanos (sidste Halvdel af 6. Aarh.) digtede H.r til alle Kirkeaarets Fester. Andre store H.digtere var Patriarken Sergios, Kosmas, Johannes fra Damaskos m. fl. Af sidstnævnte skal »Hør vor Hellig-Aftens Bøn« (Grundtvigs Sangv. I, Nr. 217) være digtet. Flere af disse gr. H.r og Kvad ere frit oversatte af Grundtvig (se Sangv. I, Nr. 123, 150—153, 208, 210—128, 220—227, 331—341).

Endnu større og varigere Betydning fik H.n i den vesterlandske Kirke, hvor den i det 4. Aarh. fandt Indgang især ved Biskopperne Hilarius og Ambrosius. Hilarius (d. 663) blev af den ariansksindede Kejser Constantius 356 forvist fra sin Bispestol i Poitiers til Lilleasien, hvor han opholdt sig et Par Aar. Her lærte han den gr. H.sang at kende, oversatte eller bearbejdede gr. oldkirkelige Lovsange paa Latin (*Te Deum? Gloria in excelsis*), og digtede nye (deriblandt er *Lucis largitor splendide* tillagt ham)

og skal endog have samlet et *Hymnarium (Liber Hymnorum)*. Han staar som Forløber for den lat. Oldkirkes betydeligste H.digter og geniale Skaber af den vesterlandske Kirkesang, Biskop Ambrosius (d. 397). Af denne have vi flere H.r, sungne dels til Herrens, dels til Martyrers Pris. Strofen i disse bestaar i Reglen af 4 rimfrie Vers i jambisk Versemaal med 4 Fødder. Dengang Kejser Valentinian II befalede Ambrosius at forlade Milano, fordi han ikke vilde overlade sin Kirke til Arianerne, og han med sin Menighed vaagede Nætterne igennem i Kirken, »da var det« — fortæller Augustin — »at man begyndte at afsynge H.r og Psalmer efter den østerlandske Kirkes Vis, for at Folket i den slappende, sorgfulde Tilstand, hvori det befandt sig, ikke skulde synke sammen. Og siden den Tid er denne Skik bibeholdt til den Dag i Dag, og allerede have mange, ja næsten alle dine (Guds) Menigheder ogsaa paa den øvrige Jordens Kreds efterlignet den«. Om det Indtryk, H.sangen gjorde paa ham, siger han: »Hvor jeg græd under dine H.r og Sange, mægtig greben af de Ord, som din Kirke saa dejligt sang! Ordene strømmede ind i mine Øren, og Sandheden blev gydt ind i mit Hjerte; fromme Følelser bruste op, Taarerne randt, og jeg fandt mig vel derved« (Confessiones, IX, 7. 6). — Af Ambrosius's H.r ere enkelte gennem Overs. komne til os: *Veni redemptor gentium* (Den D. Psalmedigtn. I, 109), *Aeterne rex altissime* (Grundtvigs Sangværk, I, 241), *Te lucis ante terminum* (Den D. Psalmedigtn. I, 61). Andre »ambrosianske« H.-digtere fra de nærmest paafølgende Aarh. ere: Spanieren Aur. Prudentius, d. 413: *Corde natus ex parentis, Jam moesta quiesce querela* (Den D. Psalmedigtn. I, 141, 228), Irlænderen Cølius Sedulius, o. 450: *A solis ortus cardine, Hostis Herodes impie* (se Skaar I, 25, 111), Ven. Fortunatus, d. 609: *Vexilla regis prodeunt* (Sangv. I, 228), *Pange lingua gloriosi* (Swenska Psalmb. 1819, Nr. 106), af ubekendte Forf. i 5. og 6. Aarh.: *Christi caterva clamitat* (Den D. Psalmedigtn. I, 58), *Lucis creator optime* (se Skaar I, 60), *Jam lucis orto sidere* (se Skaar I, 87), *Jesu nostra redemptio* (se Skaar I, 148), *O lux beata trinitas* (se Skaar I, 178), *Conditor alme siderum* (se Skaar I, 140).

Ved den Omdannelse af Gudstjenesten, som Gregor d. store (d. 604), gav Stødet til, blev H.ns Brug betydelig indskrænket, nemlig til blot at være Slutningspsalme, og den blev ikke længer sunget af den hele Menighed, men af et indøvet Kor. En lidt videre Plads blev der aabnet for den under Gudstjenesten paa Helgendage *(hymni de sanctis)* og ved de for Klostrene anordnede »Tider«, *horae canonicae (hymni de tempore)*. Hymnedigtningen lod sig dog ikke standse. Gregor d. store selv digtede flere hymniske Smaakvad f. E. *Grates nunc omnes* (Thomissøns Psbog, Om Christi Fødsel, Nr. IV, V). Ham tillægges ogsaa — skønt med Tvivl — den ved Pavevalg og Kongekroninger, ved Ordinationer og paa Synoder gennem hele Middelalderen brugte *Veni creator Spiritus* (Den D. Psalmedigtn. I, 59, 162). — I den følgende Tid paavirkedes H.n mer og mer af Folkedigtningen. Den fremtraadte nu i Reglen med Rim, og Strofen bestaar meget ofte af 6 trokæiske Vers med 4 Fødder. Af Digtere, hvis Hymner ere komne til os, kan nævnes: Theodulf, d. 821, *Gloria laus et honor* (Den D. Psalmedigtn. I, 38); Hrabanus Maurus, d. 856, *Festum nunc celebre* (se Skaar I, 107, Grundtvigs Sangv. I, 240, 315); Fulbert af Chartres, d. 1029, *Chorus novae Jerusalem* (Sangv. I, 233); Adam af St. Victor, d. 1177, *Salve crux arbor* (Sangv. I, 230), *Mundi renovatio* (se Skaar I, 237), *Zyma vetus expurgetur* (se Skaar I, 238), *Ecce dies celebris* (se Skaar I, 239), *Lux jucunda, lux insignis* (se Skaar I, 344), *Qui procedis ab utroque* (se Skaar I, 348), *Jerusalem et Sion filiae* (se Skaar I, 351), *Quam dilecta tabernacula* (se Skaar I, 352); Thomas fra Aquino, d. 1274, *Pange lingua gloriosi corporis mysterium* (se Skaar I, 354), *Lauda, Sion, salvatorem* (Landstads Sbg. Nr. 309); Joh. Hus, *Jesus Christus, nostra salus* (Den D. Psalmedigtn. I, 21). Af ukendte Digtere i 7. Aarh. have vi: *Christe, qui lux est et dies* (Den D. Psalmedigtn. I, X, 143), *Urbs beata Jerusalem* (Sangv. I, 349), Fra 11. Aarh.: *Vita sanctorum decus angelorum* (se Skaar I, 234), fra 14. Aarh.: *Surrexit Christus hodie* (Den D. Psalmedigtn. I, 372), *Dies est lætitiæ* (se Skaar I, 2), *Resonet in laudibus* (se Skaar I, 142), *Mana prima sabbati* (Sangv. I, 336), *Beata nobis gaudia* (se Skaar I, 346), fra 15. Aarh.: *Coetos ascendit hodie* (Den D. Psalmedigtn. I, 372).

Ved Ref. blev i de evang. Kirker Hymnen atter lagt i Menighedens Mund, men nu som Kirkepsalme i Folkesproget (Literatur, se under Hymnologi). *J. N. S.*

Hymnologi er en Gren af den kirkehist. Videnskab og har den kirkelige Poesis og Musiks Historie til Genstand. Den fremstiller Kirkepsalmens Oprindelse og Udvikling, dens forskellige Arter (Hymne, Sekvens, Leise, Kirkepsalme i Folkesproget osv., historiske, didaktiske, lyriske Psalmer, objektive Trospsalmer, subjektive Andagtspsalmer og deslige), dens Oversættelse og Omarbejdelse samt Indordning i Gudstjenesten. Den meddeler Oplysning om Psalmedigteres og Oversætteres Levnedsløb, deres kirkelige Standpunkt og Indflydelse paa Kirkelivet, om Psalmesamlinger *(Hymnarium, Cantionale,* Psalmebog) til Brug i Kirken eller i Hjemmet, deres Tilblivelse, Indhold og Karakter, Modtagelse og Brug i Menighederne m. v. Ligeledes fremstiller den Kirkesangen paa dens forskellige Udviklingstrin, Melodiernes Oprindelse, Arter og Ændringer, deres Harmonisering og Samling i Koral- eller Melodibøger. Endelig giver H. Oplysning om de til Kirkemusiken benyttede Instrumenter, navnlig Orglet.

Literatur: J. P. Lange, Die kirchliche Hymnologie, 1843; C. Palmer, Evangelische Hymnologie, 1865; A. J. Rambach, Anthologie christl. Gesänge, 6 Bd. 1817—1833; H. A. Daniel, Thesaurus hymnologicus, 1841—1856; F. J. Mone, Latein. Hymnen des Mittelalters, 1853—1855; R. C. Trench, Latin Poetry, 1849; A. Thierfelder, De Christianorum Psalmis et Hymnis, 1868; W. Christ et M. Paranikas, Anthologia Graeca Carminum Christianorum 1871; Pitra, Hymnographie de l'église grecque, 1867; Kayser, Beiträge zur Geschichte u. Erklärung der alten Kirchenhymnen, 1886; Hoffmann v. Fallersleben, Geschichte des Deutschen Kirchenliedes

bis auf Luthers Zeit, 1832; F. Wolf, Ueber die Lais, Seqvenzen u. Leiche, 1841; K. Bartsch, Die lat. Seqvenzen des Mittelalters, 1868; Ph. Wackernagel, Das deutsche Kirchenlied, 5 Bd. 1864—1877; F. Bäszler, Auswahl altchristlicher Lieder, 1858; E. E. Koch, Geschichte des Kirchenlieds u. Kirchengesangs, 3. Aufl., 8 Bd. 1866—1877; A. F. W. Fischer, Kirchenliederlexicon, 2 Bd. 1878; J. Miller, Our Hymns, their Authors and Origin, 1866; J. Gadsby, Memoirs of the principal Hymn-writers, 1861; J. Julian, Dictionary of Hymnology 1890; C. J. Brandt og L. Helveg, Den Danske Psalmedigtning, 2 Bd. 1846—47; A. G. Rudelbach, Om Psalme-Literaturen, 1856; Fr. Nielsen, Bidrag til den ev.-kr. Psalmebogs Historie, 1895; J. N. Skaar, Norsk Salmehistorie, 2 Bd. 1879—80; J. W. Beckman, Försök till Swensk Psalmhistoria, 1845 f. Se desuden under Kirkemusik, Kirkesang, Orgel m. v. *J. N. S.*

Hyperius, Andreas, egentl. Gerhard, fik Navnet H. efter Byen Ypern, hvor han blev født 16. Maj 1511. 1528 kom han til Paris, hvor han erhvervede Magistergraden, og efter et Ophold i Ypern vendte han tilbage til Paris for at studere Teologi og kanonisk Ret. Ved Samliv med den berømte Skolemand Joh. Sturm, der da var i Paris, kom han under evang. Paavirkning, og efter forskellige Rejser i Frankrig, Italien, Tyskland (Wittenberg) og England blev han 1542 Prof. i Marburg. H., der paa én Gang var Humanist og Teolog, holdt Forelæsninger baade over Teologi og Filosofi og udfoldede en stor Forfattervirksomhed, især paa det teol. Omraade. Man kaldte ham »Hessens Melanchthon«, og navnlig som Lærer i praktisk Teologi har han virket overordentlig meget. Han døde 1. Febr. 1564. Hans Homiletik og Kateketik er (Berlin 1901) udg. paa Tysk af E. C. Achelis og E. Sachsse (K. F. Müller, A. H., 1895; M. Schian, Die Homiletik des A. H. i »Zeitschr. f. prakt. Theol.« 1896; om hans Betydn. for Hessens Kirkehistorie se H. Heppe, Kirchengesch. beider Hessen 1876, I, 285 f.).

Hypnotisme er nu den almindelige Betegnelse for en Række Fænomener, som i Tidernes Løb ogsaa har haft andre Navne, saasom dyrisk Magnetisme eller den kunstigt fremkaldte Somnambulisme (i Modsætning til den naturlige Somnambulisme, »Gaaen i Søvne«); ogsaa Clairvoyance og Telepati ere Fænomener, som hører her hen. Kernen i H., saaledes som den nu opfattes indenfor Lægevidenskaben, er det, som kaldes Suggestion, Indskydelse, hvorved forstaas Frembringelsen af en Forandring i et Menneskes Nervesystem eller i de Funktioner, der afhænge af Nervesystemet, som kommer i Stand derved, at et andet Menneske bibringer ham den Overbevisning, at hin Forandring vil indtræde eller er indtraadt (Forel). Og man kan da forklare H. som Indbegrebet af de Fænomener, der staa i Forbindelse med den bevidste eller ubevidste Suggestion (H. Schmidkunz, Psychologie der Suggestion, Stuttg. 1892). Man vil saaledes ikke nødvendigt kræve Tilstedeværelsen af en Søvn eller Søvntilstand for at tale om H., idet man ogsaa kan fremkalde Suggestion i vaagen Tilstand. I Almindelighed vil dog de fleste med Begrebet H. forbinde Forestillingen om en Art Søvn, som fremkaldes kunstigt ved bestemte Fremgangsmaader, som Stirren paa en blank Genstand, Strygninger med Hænderne ned over Hovedet og Legemet paa den Person, som ønskes hypnotiseret, eller blot ved bestemt Tiltale. Hver af disse Metoder har sin bestemte Plads i H.'ns Historie (se P. D. Koch, Nogle Træk af den dyriske Magnetismes Hist., Kbhvn 1889). Strygningerne tilhøre den Mesmerske Periode (Fr. Anton Mesmer, 1734—1815). Fikseringen af en blank Genstand anvendtes af den engelske Læge James Braid, som begyndte sine Undersøgelser i 1841 og var den første, der underkastede disse Fænomener en virkelig videnskabelig Undersøgelse. Ham skyldes ogsaa Benævnelsen H. Endelig Tiltalen, den egentlige Suggestion, baade dens praktiske Anvendelse og Paavisningen af dens Betydning skyldes den saakaldte Nancy-Skole med Lægerne Liébault og Bernheim i Spidsen. Allerede fra Historiens ældste Tider har disse Fænomener været kendte, baade i Ægypten, Grækenland og Rom. Der er ingen Tvivl om, at Præstinderne i Delfi have været (bragte?) i en Art somnambul Tilstand. Det samme skal have fundet Sted i Serapis-Templet i Memfis. I Beg. af det 19. Aarh. studeredes H.n ret ivrigt rundt om i Europa, ogsaa i Danmark, men egentlig almindelig anerkendt Borgerret i Videnskaben fik den først ved den berømte Pariserlæge J. M. Charcots og hans Elevers Undersøgelser i Slutn. af Halvfjerdserne.

Siden da har en talrig Skare af Forskere fra alle Verdens Egne med stor Iver studeret H.n, og en uhyre Literatur er fremvokset om dette Emne. Det vil med den foran givne Definition paa H. forstaas, at man har stillet ganske særlige Forventninger til den med Hensyn til Opklaring af Forholdet mellem Sjæl og Legeme. Noget er der vel naaet i denne Retning, idet man har faaet et ganske andet Blik for den uhyre Rolle, som sjælelige Indtryk og Funktioner spille ogsaa for de rent fysiske Livsytringer. Men nogen dybere Indsigt er der foreløbig ikke vundet, og det synes ligeledes, som den Begejstring, H.n en Tid vakte i Lægekunstens Tjeneste, for en væsentlig Del har tabt sig. Det er naturligvis et Overgreb, naar enkelte (Forel) have anset sig for berettigede til at slutte ud fra de hypnotiske Fænomener, at Mennesket ikke har nogen fri Vilje. Men selv meget mere moderate og ædruelige Forsøg paa at tage H. til Indtægt for en bestemt filos. Livsanskuelse, som herhjemme Alfr. Lehmanns (Hypnosen osv., Kbhvn 1890), kunne ikke siges at være lykkedes (se Bibliotek for Læger 7. R., 1. Bd. 1890, 578).

Fra kirkelig Side, baade hos Lærd og Læg, har H.n ofte været betragtet med en vis Frygt og Uhygge, ligefra 1847, da Vatikanet fordømte H. som »en Anvendelse af rent fysiske Principer og Midler paa Ting eller Virkninger, som i Virkeligheden ere overnaturlige, for at forklare dem fysisk« (Binet et Féré, Le Magnétisme animal, Paris 1887, S. 38), og indtil vore Dage. Romerk. har maaske nogen virkelig Grund til at føle sig brøstholden. Thi det kan næppe nægtes, at en hel Del af dens Undere og Helgeninder have mistet noget af deres Glorie og fundet en naturlig Forklaring ved Hjælp af H.n og de Undersøgelser, som ere foretagne i nøje Tilslut-

ning til Studiet af den. For den evang. K. er der ingen Anledning til at udtale noget Anatema over H.n. Vel har det nemlig ikke manglet paa Forsøg paa at forklare de bibelske Undere, endog de 500's Syn af den opstandne Herre (1 Kor. 15, 7), ved Hjælp af H., først og fremmest naturligvis Herrens og hans Disciples Helbredelser. Men det er i Virkeligheden ret let at vise, at den Forklaring ikke slaar til. Naar man gennemgaar de enkelte Undere, er der en Mængde — rent bortset fra Opvækkelsen af de døde — hvor en hypnotisk Paavirkning er udelukket, idet Herren slet ikke kom i direkte Forhold til de syge, eller hvor Sygdommen var af en saadan Natur, at den ikke vilde kunne helbredes ad denne Vej (se ogsaa Engelskjøn, Under eller Natur?, Kra. 1889). Saadanne Forklaringsforsøg staa derfor for deres Ophavsmands Regning og kunne ikke med nogen Ret lægges H.n til Last. Og paa den anden Side kan denne yde Vejledning til Forstaaelsen af adskillige Fænomener i Historien og det daglige Liv, hvor en hensigtsmæssig Paavirkning (Suggestion) bringes til Veje ved psykiske eller fysiske Midler af forskellig Natur, og hvor der derfor fremkommer Resultater — ikke sjælden af betydelig Rækkevide —, som aandelig set have liden Værdi. *P. D. K.*

Hypostase, se Treenighed.

Hypsistariere kaldtes en kappadokisk Sekt i 4. Aarh., til hvilken Gregor fra Nazianz's (S. 260) Fader en Tidlang hørte. Hypsistarianismen var en Blanding af Hedenskab og Jødedom. H.ne ærede Ilden og Lyset, helligholdt Sabbaten og overholdt nogle af G. T.'s Spiselove; de kaldtes H., fordi de kun vilde tilbede den almægtige, højeste Gud (*θεὸς ὕψιστος*). Sekten synes ikke at have haft nogen lang Levetid og ikke at være naaet ud over Kappadokien. Men ved Siden af de egentlige H. var der mange andre, som havde vendt sig fra Hedenskabet og foretrak en halvt jødisk Monoteisme for Kristendommen.

Hyrdebog *(Pastor)*, **Hermas's**, se Hermas (S. 410).

Hyrdebreve *(litteræ pastorales)* kalder man de Rundskrivelser, som en Biskop enten til bestemte Tider (t. E. ved Fasten, Fastemandater) eller ved særlige Lejligheder sender sit Stifts Præsteskab.

Hyrdestav, se Krumstav.

Hyrkan (Hyrkanos). Dette Navns Forekomst blandt Jøderne i Palæstina forklares ved, at en Del jød. Fanger o. 340 f. Kr. af Perserkongen, Artaxerxes Ochos, bleve førte til Hyrkanien ved det kaspiske Hav; derfra stammende Jøder fik da Tilnavnet H., som ogsaa gik over til andre.

I 2 Mak. 3, 11 nævnes en H. paa Selevkos IV's Tid (187—175 f. Kr.). Efter hans Rigdom og Magt at dømme er det den H. af præstelig Slægt, der af Josefos omtales som Søn af Skatteforpagteren Josef, Tobias's Søn. H. og hans Brødre, hvis Strid en Tidlang delte Folket i 2 Partier, kaldtes i Almindelighed »Tobiassønnerne« efter Bedstefaderen. Tilsidst fortrak H. til Landet Ø. for Jordan, hvor han nordlig for Hesbon byggede sig en stærk og pragtfuld Borg (ved Ruinerne Arak-el-emir).

Af andre H. i den jød. Historie ere særlig 2 af Hasmonæerne af Betydning: Johannes Hyrkan I og Hyrkan II.

Johannes Hyrkan I var Makkabæeren Simons Søn og Efterfølger som Jødernes Ypperstepræst og Fyrste (135—105 f. Kr.). I sin Faders Regeringstid (fra 143) havde han været Kommandant i Geser (1 Mak. 13, 54) og udmærket sig ved Sejren over den syr. Hær under Kendebæos (1 Mak. 16, 1 f.). Efter at have fordrevet sin Fader Simons Morder, sin Svoger Ptolemæos, maatte H. straks i sit første Aar optage Kampen med den kraftige Syrerkonge, Antiokos VII Sidetes, der indesluttede ham i Jerusalem, hvor han kom i stor Forlegenhed. Ved Romernes Pression maatte Antiokos dog tilstaa H. en taalelig Fred uden Landafstaaelse, og efter Antiokos's Død 128 paa et Tog mod Partherne var Judæa atter fuldstændig uafhængigt af Syrerne. Saaledes kunde H. i de nærmest følgende Aar paa kraftigste Maade fortsætte Jonatans og Simons Erobringer. Bl. a. indtog han Sikem og ødelagde Samaritanernes Tempel paa Garizim. Derefter tvang han Edomiterne i det sydlige af Juda til Underkastelse og Antagelse af den jød. Lov. I sine sidste Regeringsaar erobrede han endelig ogsaa Samaria, der jævnedes med Jorden. Ved alt dette naaede den jød. Stat under H. en Magt og Glans, der mindede om gamle Tider og ikke havde været overgaaet siden Israels Riges Undergang. Men, hvor længe dette skulde vare, var i Virkeligheden afhængigt af Romernes Planer, der allerede havde omspundet baade Syrien og Judæa. Indad til fuldbyrdedes under H. det Brud mellem Farisæerne og Makkabæerne, der maatte indtræde efter Opnaaelsen af deres fælles Formaal: den jød. Religions Bevarelse. Farisæerne ønskede ikke Ypperstepræstedømmet forenet med et politisk Dynasti, som Makkabæerne nu havde udviklet sig til at være. Det skete Omsving førte til et ydre Brud, hvorefter H. søgte sin Støtte hos den saddukæiske Præsteadel.

Johannes Hyrkans Sønneson var Hyrkan II, Søn af Alexander Jannai og Dronning Alexandra. Han var i Modsætning til sin Bedstefader en svag og uvirksom Karakter. Da Alexandra var død (69 f. Kr.), maatte H. efter en kort Kamp overlade sin yngre Broder, Aristobulos, baade Ypperstepræstedømmet og Kongemagten. Tilskyndet af Idumæeren Antipater, for hvis Ærgerrighed H. var et passende Redskab, søgte H. ved Krig at vinde sine Rettigheder tilbage og var saaledes i Aar 63 med til at indkalde Romerne, hvorved vel Aristobulos fjernedes, men ogsaa Judæas Selvstændighed gik tabt. Mere af Navn end af Gavn besad H. nu i en Aarrække under vekslende Skæbner Magten (63—40). Romerne gave H. Ypperstepræsteværdigheden tilbage og tillige den politiske Regering, dog underordnet den rom. Statholder i Syrien; men allerede 57 indskrænkedes han af Gabinius til de præstelige Funktioner. I den rom. Borgerkrig stillede H. og hans Ven Antipater sig paa Cæsars Side efter dennes Sejr ved Farsalos (48). Til Løn blev H. atter indsat i sin politiske Stilling som Jødernes Etnark (47). I Virkeligheden raadede Antipater, der gjorde sine Sønner Fasael og Herodes til Statholdere i Jerusalem og i Gali-

læa. Da disse 2 i Aaret 41 af Antonius udnævntes til Tetrarker over det jød. Land, var H. dermed atter fri for Regeringens Byrde. Da Partherne næste Aar (40) indtog Jerusalem, bortførte de H. efter ved Afskæring af hans Øren at have gjort ham uskikket til fremtidig at være Ypperstepræst. Fra dette Fangenskab vendte han efter nogle Aars Forløb tilbage til Jerusalem, hvor han i sin høje Alder i Aaret 30 omsider blev uskyldig henrettet af den altid mistænksomme Herodes. Dennes Yndlingshustru Mariamme var H.s Datterdatter. *L. G.*

Häberlin, Johannes, Missionær, en Skomagersøn fra Tuttlingen, f. 1808, blev 18 Aar gl. ved at høre en Pinseprædiken tilskyndet til at gaa ud som Missionær. Efter et 3aarigt Ophold i Basel gik han til Islington i England for at studere Sanskrit og eng. Teologi. Derpaa rejste han til Indien, hvor han navnlig virkede i Egnen om Kalkutta. 1837 maatte han paa Grund af sit svækkede Helbred vende tilbage til Europa, men 1839 gik han atter til Kalkutta som Agent for det britt. Bibelselskab og besørgede en ny Udg. af det hindustanske N. T. 1844 tog han igen fat paa Missionsgerningen, men allerede 1849 døde han. Han har udgivet en Sanskrit-Antologi (Kalkutta 1847).

Händel, Georg Friederich, tysk Komponist, f. 23. Febr. 1685 i Halle, d. 14. April 1759 i London. Som Barn røbede han en fremtrædende Musikbegavelse, men efter Faderens Ønske forsøgte han at gaa den akademiske Vej og studerede et Aars Tid Jura i Halle. Snart vandt dog Musikeren i ham Overtaget, og han begav sig 1703 til Hamburg, som dengang med sin Opera og sit rige Musikliv dannede et af Midtpunkterne for den nationale tyske Musik. Her opholdt han sig flere Aar, fik 4 Operaer opført. Derefter drog han til Italien (1707—1710), hvor hans ualmindelige Evner skaffede ham frem overalt, hos Paven i Rom, som ved Hoffet i Firenze, i Napoli og i Venezia. Et stort Navn erhvervede han sig fornemmelig som Operakomponist under frugtbringende Indflydelse fra de store italienske Tonemestre. 1710 blev han engageret som Kapelmester hos Kurfyrsten af Hannover, den senere Konge af England, og kom paa denne Vis til London. Her virkede H. Resten af sit lange Liv, betragtes derfor af Englænderne nærmest som eng. Komponist, med en vis Ret, fordi hans Musik ikke mangler indre Tilknytningspunkter til hans andet Fædreland. I London spillede han en stor Rolle, baade ved Hoffet og i den fornemme Verden, fejret som Komponist af en stor Række Operaer, Instrumentalmusik og Kirkemusik, *Anthems, Te deum,* enkelte mindre Oratorier etc. Senere (1720—37) gav han sig til selv at være Operadirektør, oplevede dog kun en Række Trængselsaar, der endte med hans finansielle Ødelæggelse. Efter Teater-Derouten vandt han imidlertid et nyt og vigtigt Felt for sin Virksomhed i Egenskab af Oratorie-Komponist. Som saadan fik han sin egentlige historiske Mission. Fra Tidsrummet 1738—51 stammer Rækken af de store, monumentale Værker med »Israel i Ægypten« og »Messias« i Spidsen, som har givet H. Plads blandt de største i Musikens Historie. Stoffet er hyppigst hentet fra det G. T., Behandlingen er i episk-dramat. Form med særlig Fremhæven af Koret. I deres sjældne Forbindelse af kunstnerisk Dybde og Fasthed med folkelig Klarhed og Glans staa disse H.s Værker endnu som uopnaaede Forbilleder for hele Oratorie-Stilen. Paa sine gamle Dage blev H. angrebet af en Øjensygdom, der tilsidst gjorde ham blind. Han ligger begravet i Westminster Abbediet i London. *A. H.*

Hänninen, Elias, finsk Kommunist, f. 1771 i Kangasniemi i Savolaks af en Slægt, som var bekendt for Selviskhed og Egensind; var i Begyndelsen Købmand paa Landet, men blev o. 1800 greben af religiøst Sværmeri og foregav at være Guds overordentlige Sendebud. Han lærte bl. a., at kun Samvittighedens Lov og den kr. Kærlighed var bindende for Menneskets Handlinger; den verdslige Øvrighed anerkendte han ikke, Vielse behøvedes ikke, og de jordiske Ejendele skulde være fælles. Disse Lærdomme forkyndte han, indtil han 1805 af Retten blev erklæret for sindssyg; 1808 blev han tiltalt for Mordbrand. Siden førte han et omflakkende Liv indtil sin Død 1851. *A. N.*

Hærem, Peter, Indremissionær og Præst, blev født i Stavanger 29. Aug. 1840. Tidlig religiøst vakt begyndte han allerede som Student en fri Indremissionsvirksomhed og blev 1864 ansat som Sekretær i Komitéen for Israelsmissionen samt overtog sammen med Stiftsprovst Jensen Redaktionen af »Missionsblad for Israel«. Efter at have taget teol. Embedseksamen 1865, traadte han 1866 i Indremissionens Tjeneste og deltog s. A. i Oprettelsen af »Lutherstiftelsen«, hvis Sekretær han blev 1870. I 1867 stiftede han Kristiania Ynglingeforening og i 1871 Studenterhjemmet, hvor han tillige blev Husfader. Ved Siden heraf var han utrættelig virksom for alskens kr. Formaal. I disses Interesse foretog han gentagende Rejser baade hjemme og i Udlandet og vandt overalt ved sin aabne, tillidvækkende Personlighed Venner for sig selv og Sympati for sin Sag. I 1878 udnævntes han til Spr. til Gjerdrum, men tiltraadte ikke dette Embede, da han døde den 22. Marts s. A. Foruden »Maanedsblad for Israel« redigerede han fra 1868 Lutherstiftelsens Blad »Maanedstidende for den indre Mission« samt var fra 1869 Medredaktør af »Fædrelandet«. — Ved sit korte, men virksomme Liv har H. sikret sig en fremtrædende Plads i den norske Indremissions Historie (M. I. Færden, P. H.s Liv og Virksomhed, Kra. 1878). *A. B.*

Häring, Theodor, tysk Teolog, f. i Stuttgart 22. April 1848, studerede i Tübingen og Berlin, blev 1873 Repetent ved det teol. Seminarium i Tübingen, 1876 Diakonus i Calw, 1881 Præst i Stuttgart, 1886 teol. Prof. i Zürich, 1889 i Göttingen; nu (1902) er han Prof. i Tübingen. 1880 begyndte han Udgivelsen af »Theol. Stimmen aus Württemberg«. Bl. hans Skrifter maa især mærkes: »Zur Versöhnungslehre, eine dogmat. Untersuchung« (Gött. 1893).

Härkäpää *(Herchepæus),* **Ericus Matthæi,** Biskop i Viborg i Finland 1568—78. F. i Pernå i Härkäpää By, indskrevet ved Univers. i Rostock 1547, i Wittenberg 1550, Mag. ssteds 1551, vendte s. A. tilbage til Fædrelandet, forsynet med Anbefalingsbrev fra Melanchthon til Gustaf Vasa. Blev 1551 Lærer i Åbo Skole, hvor han var Rektor 1555—59 og 1562. Aar 1566 havde

han begyndt at undervise sine Disciple i det gr. Sprog, som derved for første Gang blev indført som Undervisningsfag i den finske Skole. H. blev imidlertid anklaget for dette nye Paafund i Undervisningen og afsat fra sit Embede 1568. Men s. A. blev han udnævnt til Biskop i Viborg, hvilken Bispestol havde staaet ledig lige siden Canutus Johannes's Død 1564. Som Biskop fik han 3 vidtløftige Godser i Forlening, og 1577 befaledes det ham at dele de vidtstrakte Menigheder i Nyslotts Len. Han døde 1578, hvorefter Viborg Stift lige til 1618, havde fælles Overstyrelse med Åbo Stift. *A. N.*

Härter, Franz Heinrich, Grundlægger af Diakonissestiftelsen i Strassburg, f. 1. Aug. 1797 i Strassburg, blev tidlig kristeligt vakt og var først Præst i Ittenheim, senere ved den »nye Kirke« i Strassburg. Han døde 5. Aug. 1873. Som Præst i Strassburg holdt han Møder med sine Konfirmandinder; disse førte til Indretning af en Sygeplejeforening, af hvilken Diakonissestiftelsen efter Kaiserswerths Forbillede udviklede sig. H. styrede med stor Dygtighed sin Stiftelse under saare vanskelige Forhold, i en Provins med 2 Sprog og med en stærk rom.-kat. Befolkning. I Industristaden Muhlhouse indrettede han en Menighedspleje, der længe var det eneste Forbillede for Menighedsplejer.

Hävernick, Heinrich Andreas Christoph, tysk Teolog, f. 29. Dec. 1811 i Kröplin i Mecklenburg, studerede i Leipzig og Halle. Det var hans Kollegiehefter, der afgav Grundlaget for »Evang. Kirchenzeitungs« Angreb paa Wegscheider og Gesenius (se Art. Hengstenberg, S. 395). Senere kom H. til Berlin og blev en fuldtro Discipel af Hengstenberg. 1832 blev han af det »evang. Selskab« kaldet til den nys oprettede *école de théologie* i Genève. Dér udgav han, i Forening med W. Steiger, *Mélanges de théol. reformée* (1833—34). 1834 habiliterede han sig i Rostock, og blev 1837 extraord. Prof. og Præst ved Klosterkirken. 1841 blev han Prof. ord. i Königsberg. Han døde i Juli 1845 i Neustrelitz. Bl. hans Skrifter maa, foruden Kommentarer til Daniel og Hesekiel, især mærkes hans »Handb. der hist.-krit. Einleitung ins A. T.« (1836—39; 2. Aufl. ved Keil 1849—54) og hans Forelæsninger over G. T.'s Teologi, som Hahn udgav (1848; 2. Udg. ved Schulz 1863).

Höck, Johannes, se Åpinus.

Høffding, Harald, dansk Filosof, er født i Kbhvn 1843. Som Student og teol. Kandidat (1865) optoges han stærkt af Problemet om Tro og Viden, saaledes som det var fremsat af S. Kierkegaard og videre belyst af R. Nielsen; i den literære Strid om dette Emne deltog han paa R. Nielsens Side med sit første Skrift: »Teologi og Filosofi« (1866). Under en Rejse til Paris 1868—69 fæstnedes imidlertid andre Indtryk hos ham; det var Positivismens Livssyn, som gennem Comtes, Spencers og Stuart Mills Tanker fængslede ham. En Række historiske Skrifter fra de følgende Aar bærer Vidnesbyrd om den Iver, hvormed han nu fordybede sig i historiske Studier af Filosofien. Efter hans Doktordisputats om »Den antike Opfattelse af Menneskets Vilje« (forsvaret 1870) fulgte »Filosofien i Tyskland efter Hegel« (1872) og »Den engelske Filosofi i vor Tid« (1874), to grundige og instruktive Fremstillinger. Først i Skriftet: »Om Grundlaget for den humane Etik« (1876) giver han et bestemt formuleret Udtryk for sin nye Livsbetragtning. Han hævder, at Etiken, som for ham kommer til at staa i Forgrunden, maa være en Erfaringsvidenskab, bygget paa Psykologi og Historie. Den maa gaa ud fra lagttagelse af den givne Handlen og derfra slutte til almindelige Love. Hvorledes denne Lovmæssighed skal være, besvarer han ved at henvise til det etiske Fremskridt, som Menneskeslægtens Historie skal frembyde. Han finder her den fremskridende Virkeliggørelse af Humanitetens Rige. Det er denne Grundbetragtning, som H. siden til forskellige Sider har søgt at begrunde. Først gennem »Psykologien i Omrids« (1882, senere i flere Udgaver ligesom i Overs.er) et Hovedværk i H.'s Produktion. Et stort Erfaringsmateriale er her lagt til Rette med sympatetisk Forstaaelse af de forskellige Grundopfattelser. Dette Værk har særlig begrundet Forf.s Berømmelse i Udlandet og givet ham Anseelse i Europa som en af de første Forskere paa dette Omraade. I 1887 kom Etiken. Den paapeger, hvorledes der i Menneskelivet rører sig sympatetiske Instinkter, og fastslår her ud fra almindelig Velfærd som det højeste Formaal for al menneskelig Handlen, og dermed tillige som den Maalestok, hvorefter alle etiske Bestemmelser skal bedømmes. Al Etik bliver praktisk Idealisme. Men det gælder om at finde de Idealer, som har deres faste Tilknytning i den givne Tilværelse. Den etiske Stræben maa gaa op i Kampen for Kulturens Fremskridt. Rigtigheden af denne Redegørelse søger H. endvidere at godtgøre fra historisk Side i »Den nyere Filosofis Historie« (1894—95). Hvad der særlig udmærker dette Værk, er den omfattende Maade, hvorpaa Filosofiens Udvikling fremstilles. Forf. indskrænker sig ikke til at fremstille de rent filosofiske Teorier, men viser, hvorledes vi her staa overfor en samlet Udvikling, der strækker sig udover de andre Aandsvidenskabers og Naturvidenskabens Omraader. Endelig har H. behandlet de højeste Principspørgsmaal i sin Religionsfilosofi (1901). Den er baaret af Troen paa, at den videnskabelige Forklaring og den ideelle Vurdering ikke staar i nogen Modsætning til hinanden. Hvad Menneskeslægten har søgt og anet i de positive Religioner, skal kunne bevares for den gennem en Tro paa Tilværelsens uendelige Udvikling. Al aandelig Værdi tabes ikke, men hævder sig paany gennem alle Forandringer under stadig nye Former: det er Grundforudsætningen, som bærer det hele optimistiske Grundsyn, som her er fremlagt. Ved Siden af de nævnte Hovedværker har H. skrevet mangfoldige mindre Skrifter: »Psykologiske Undersøgelser«, (1889); »Etiske Undersøgelser«, (1891); Spinoza (1877); Darwin (1889); »Kontinuiteten i Kants filosofiske Udviklingsgang«, (1893); »Søren Kierkegaard som Filosof«, (1892); Rousseau, (1896) og »Mindre Arbejder« (1897). I 1880 blev H. udnævnt til Docent ved Universitetet, i 1883 til Prof. i Filosofi. *F. C. K.*

Höfling, Johann Wilhelm Friedrich, tysk Teolog, f. 1802 i Landsbyen Drossenfeld mellem Kulmbach og Baireuth, studerede i Erlangen. 1823 blev han Præst i Würzburg, 1827 i Nürnberg, 1833 Prof. i Erlangen og Efor for de

baierske teol. Studenter dér. 1852 blev han kaldet til München som Medlem af det da oprettede Overkonsistorium, men allerede 5. April 1853 døde han. H. har i flere Universitetsprogrammer behandlet de ældre Kirkefædres Lære om Ofret (samlet Udgave 1853); hans Hovedværk er det store Skrift: »Das Sakrament der Taufe« (I—II, 1846—48); men det af hans Skrifter, der har vundet størst Udbredelse, er hans »Grundsätze evang.-luth. Kirchenverfassung« (1850; 3. Aufl. 1852). Efter hans Død udkom »Liturg. Urkundenbuch, enthaltend die Akte der Kommunion, der Ordination und Introduktion und der Trauung« (1854).

Högström, Pehr, sv. Præst og Missionær i Lappmarken. F. 1714 i Medelpad, Mag. i Upsala 1740, præsteviet 1741 og samtidig kaldet til Missionær i Lappmarken af den 1739 oprettede kgl. Direktion for det lappiske Kirkevæsen; virkede som saadan i Ødemarkerne omkring Kajtum-Elven og blev 1742 Spr. i den dér af ham selv nydannede Menighed Gellivare. H. fik 1745 Tilsyn med alle Menigheder og Skoler i Torne Lappmark og foretog i den Anledning aarlige vidtstrakte Visitatsrejser. Blev 1749 Spr. i Skellefteå og 1772 *Dr. theol.* D. 1784. Ikke blot ved sin Prædikantvirksomhed og i det hele ved sin praktiske Præstegerning, men ogsaa ved sine Skrifter, har H. i høj Grad fremmet den lappiske Mission og Interessen for den. I den Henseende maa nævnes hans »Spørgsmaalsbog« ɔ: en paa Lappisk skreven Forklaring til Luthers lille Katekismus, et fortræffeligt kateketisk Arbejde, som udkom paa Tryk 1748. Han har ogsaa skrevet 20 Psalmer i den af Fjellström (S. 64) udgivne Psalmebog. Kundskaben om og Interessen for Lapperne og Evangeliseringsarbejdet blandt dem har H. fremmet ved sin »Beskrifning öfver Lappmarken«, som udkom 1747 og blev oversat paa Tysk, Dansk og Fransk. H. havde ogsaa filos. Begavelse, som han især lagde for Dagen ved sit 1741 udgivne Skrift »Förnuftige tanker om Gud«, som endog blev lagt til Grund for Forelæsninger ved Åbo Akademi. Dette Skrift gengiver hovedsagelig Leibnitz's og Wolfs Tanker. Om det mangesidige i H.'s Begavelse vidner fremdeles hans praktiske Dygtighed, som især traadte frem i den Omsorg, han under sin Virksomhed i Skellefteå viste de fattige. Han søgte saaledes at skaffe de arbejdsløse noget at bestille, og aabnede sin egen Præstegaard for arbejdsløse. Han nærede ogsaa Interesse for naturvidenskabelige og landøkonomiske Spørgsmaal, hvorom han har skrevet flere Afhandlinger, ligesom han ogsaa i Praksis søgte at gøre Nytte ogsaa paa dette Omraade f. E. ved at indføre forskellige Træarter i Egnen ved Skellefteå. Allerede 1749 blev han Medlem af Vetenskapsakademien. Deltog ogsaa i det polit. Liv, idet han flere Gange gav Møde paa Rigsdagen. Om hans Talegaver og hans gode Stil vidne 3 Bind trykte Taler (Samuel Ödmann, Åminnelsetal öfver Pehr H., i Vetenskapsakademien 24. Aug. 1785). *Hj. D.*

Höijer, Benjamin Karl Henrik, sv. Universitetslærer og Filosof, fødtes i Dalarne 1. Juni 1767. Fra sit 11. til sit 16. Aar gik han paa Gymnasiet i Westerås, hvor han fandt en Velynder i den som Digter og literær Forfatter bekendte Olof Bergklint, men ikke var afholdt af de andre Lærere trods eller paa Grund af sin Karakters Fasthed og sine store Anlæg. Dog blev han udmærket anbefalet ved Afgangen til Upsala 1783. Her studerede han den gr. og rom. Literatur, Historie og den nyere Tids Æstetik, men især Filosofi, hvorover Boëthius holdt Forelæsninger i Upsala. Dennes Fremstilling af Kant fængslede ham, og H. har altid, ogsaa efter at han i Hovedsagen blev Schellingianer, anset Kant for den største af alle Filosofer. H.'s første Afhandling: *Quid artibus elegantioribus mores debeant,* er betegnende for hans Retning og bevirkede, at han blev ansat som Docent under Boëthius. Imidlertid blev han indskrevet i Kancellikollegiet i Stockholm og var dér fra 90erne ivrig sysselsat med Silfverstolpes »Journal för svensk literatur«. 1799 blev han enstemmig foreslaaet til Prof. i Filos. efter Christernin, men blev forbigaaet paa Grund af Regeringens Skræk for frisindede Mænd. Hans Afhandling ved denne Lejlighed hed: »Om den filosofiska constructionen«. Ogsaa til Åbo søgte han forgæves og blev først efter Statsomvæltningen i 1809 befordret til Prof. i teoretisk Filos. i Upsala. Han døde imidlertid allerede 13. Juni 1812. Før sin Befordring til Prof. havde han foretaget Rejser baade til Frankrig og Tyskland. At han med Urette blev mistænkt for Overvurdering af den fr. Revolution og Undervurdering af det konstitutionelle Kongedømme, viser hans Artikler i »Literaturtidningen« og hans interessante »Öfversikt af skrifter hörande til Fr. Revolut.'s historia«. I Tyskland kom han i intim Forbindelse med Reinhold, Fichte, Schelling m. fl. Det ene med det andet bidrog til at gøre ham til en i høj Grad fuldmyndig og selvstændig sv. Medarbejder af Samtidens dybeste Aander i selve denne store Periode af den menneskelige Tænknings Historie. H.'s Selvstændighed viste sig i den nordiske alvorlige Aandsretning, ifølge hvilken han ikke gik med paa den Undervurdering af Samvittighedsliv og Historie, som da var raadende i Tyskland blandt dem, som var komne ud over Kant, samt i hans bidende Bemærkninger mod den Ord- og Formalfilosofi, som ogsaa i Upsala truede det sv. Tænkesæt. Videre maa man lægge Mærke til, at H. paa sin Vis anticiperede først Schellings Transcendentalfilosofi og siden dels Hegels Fremskridt udover Schelling, dels den Personlighedsfilosofi, som i Sverig traadte frem hos Geijer og Boström (se disse Art. samt overhovedet A. Nybläus, Den filosofiska forskningen i Sverige). H.'s Standpunkt er klart tegnet i hans 1825 og 1827 udgivne Skrifter, hvori foruden det nævnte findes: »Om de senare framställningarne och förbättringarne af den kritiska filosofien«; »De systemate«; »Om åskådning«; »Om ett pragmatiskt afhandlingssätt i historien«; »Om de gamles och nyares vitterhet och vältalighet«; »Ideer till den sköna konstens historia«.

H.'s Betydning for sit Fædrelands aandelige Kultur fremgaar desuden af følgende Omstændigheder. Til det Samfund i Upsala, som under Navn af »Juntan« paadrog H. Mistanke for Jacobinisme, og hvor H. var et fremragende Medlem, hørte Mænd som K. von Rosenstein, H. Järta m. fl. Geijer har ogsaa med Hensyn

paa Historien udtalt, at han kunde takke H. for alt det væsentlige i sin videnskabelige Dannelse. Atterbom, den berømte Romantiker, har om H. udtalt, at hans talte Prosa var saa at sige den mesterligste, man overhovedet kunde høre. H.'s Karakter endelig er sikkert karakteriseret ved de Ord, han skal have udtalt: »Søg Sandhed, og bar det end til Helvedes Porte, saa bank paa«. *P. E.*

Højalter, se Alter (I, 62).

Højdømmerne, se Dømmerne (I, 702).

Højeste Gode, se Gode, det højeste (S. 233).

Højkirke *(High Church)*, se Anglikansk Kirke (S. 93) og Pusey, E. W.

Højsangen er den fra Luther overtagne Benævnelse paa det gltestl. Skrift, der fører Titlen *Shir ha-shirim*, Sangenes Sang, d. e. den ypperste Sang. Det saaledes benævnte Skrift, en af de 5 saakaldte Megiller, hører til de mærkeligste Skrifter i G. T., især fordi det ved sin Karakter paa forunderlig Maade falder udenfor den Ramme, der ellers omfatter den gamle Pagts kanoniske Bøger. Bogens Tema er nemlig Kærligheden mellem Mand og Kvinde, der vel 8, 6 f. forheriges ved de skønne Ord: »stærk som Døden er Kærligheden, uovervindelig som Dødsriget er Elskoven, dens Flammer ere Ildflammer, mange Vande kunne ikke udslukke den, og Strømme ikke skylle den bort, om nogen vilde give al sin Rigdom for Kærlighed, vilde man afvise ham med Haan«, men som dog gennemgaaende ikke skildres efter dens etiske Betydning, men som Elskovslængsel og dennes Tilfredsstillelse. At Digtet i rent æstetisk Henseende er beundringsværdigt, og at det ved sin henrivende Skønhed indtager en af de første Pladser i den samlede erotiske Literatur, kan man let faa indrømmet. Ligeledes ville de fleste erkende, at det trods den dristige Omtale af meget, som den finere Smag nu til Dags ønsker tilhyllet, netop i Kraft af sin Uforbeholdenhed er gennemtrængt af en Uskyld, som om det — for at bruge et Udtryk af Herder — var digtet i Paradiset. Men i høj Grad paafaldende er og bliver dog dets Forekomst midt imellem de øvrige gltestl. Skrifter, hvis altbeherskende Grundtanke her synes fortrængt af et Motiv fra en ganske anden Sfære. Det er derfor ikke forunderligt, at Udlægningens Historie aflægger Vidnesbyrd om, at H. dels har vakt stærkt Anstød, dels er blevet underkastet en Omtydning, hvis Opgave var at bringe den i Samklang med de Skrifter, der omgive den.

Af Mishna (Jadaim 3, 5) erfare vi, at der endnu indtil Slutn. af det 1. Hdaar e. Kr. hævede sig Røster hos Jøderne, der udtalte sig mod H.'s Ret til at høre med til de kanoniske Skrifter. Forudsætningen for denne Kritik var selvfølgelig, at Skriftet opfattedes som et verdsligt Kærlighedsdigt. Her imod vendte Rabbi Akiba (d. 135) sig, idet han med stor Energi hævdede Bogens Hellighed og erklærede, at enhver, der opfatter den som en profan Sang, har mistet sin Andel af den kommende Verden (Tosefta, ed. Zuckermandel 433). Rabbi Akibas Opfattelse blev den sejrende, og H. blev af den jød. Eksegese betragtet som en Allegori paa Forholdet mellem Gud (fremstillet under Kong Salomos Billede) og Israel (Sulamit). I Synagogens Fodspor traadte den ældre kr. Kirke, og Sagen blev her betragtet med en saadan Alvor, at Theodor af Mopsuhestia, der hævdede en bogstavelig Tydning af H., i den Anledning lystes i Band af Konciliet 553. Kun var K.'s Allegorese naturligvis en anden end Jødernes, idet den kr. Menighed i Reglen traadte i Stedet for Israels Folk, medens andre forklarede Salomo som Jesus eller Sulamit som den enkelte Menneskesjæl. I Middelalderen antydede den jød. Fortolker Ibn Esra forsigtigt en bogstavelig Udlægning af Skriftet, og senere hævdedes den samme Opfattelse af Castellio og Louis de Leon, der derved udsatte sig for store Farer og Forfølgelser; men bortset fra disse faa Undtagelser vedblev den allegor. Tydning at være den herskende ned til 17. Hdaar.

Men i det 17. og endnu mere i 18. Hdaar rejste der sig flere og flere Stemmer mod denne Udtydning og det med en saa sejrrig Kraft, at Repræsentanterne derfor bleve sjældnere, og den allegor. Tydning nu til Dags kun endnu finder Tilhold i den rom.-kat. Kirke, medens den er opgivet af alle Protestanter, der blot have den ringeste Sans for videnskabelig Undersøgelse. Dens totale Uholdbarhed fremgaar ikke blot af, at der intet som helst findes i H., der berettiger til dens Anvendelse, men ogsaa af de Resultater, hvortil den har ført hos de enkelte Fortolkere. Skal Digtet være en Allegori, saa maa ogsaa de mange forskellige Enkeltheder deri have en dybere Betydning, men alle Forsøg paa at paavise dette have vist sig frugtesløse og i Reglen haft en skurril eller endog anstødelig Karakter.

Efter at den allegor. Tydnings Uholdbarhed var bleven erkendt, blev den dramatiske Opfattelse af H. en Tidlang den herskende. Det første indgaaende Forsøg paa at gennemføre den foreligger i et Skrift fra 1722 af G. Wachter, der 1771 fulgtes af et andet af J. F. Jacobi, som fik en indgribende Betydning i Udlægningens Historie. Den dramat. Opfattelse kan udformes saaledes, at den, i Lighed med den allegor., væsentlig opfatter Digtet som et Forhold mellem to Personer, Kongen og Sulamit (saaledes navnlig Franz Delitzsch 1875). Men Jacobi gav den dramat. Tydning en ejendommelig Vending ved, ved Siden af Kongen, at udsondre en tredje Person, en Hyrde, der danner en Modsætning til Kongen. Knudepunktet i Dramaet blev da Sulamits Troskabsprøve, idet den sanselige Konge søger at forlokke hende, men uden Held, da hun bliver sin landlige Brudgom eller Ægtemand tro. I denne Form har den dramatiske Hypotese fundet stor Udbredelse og har endnu i den nyeste Tid flere Tilhængere. Som dens mest fremragende Repræsentant maa vel Ewald nævnes, der dels behandlede H. i en Monografi fra 1826, dels i sit store Fortolkningsværk. At man ved den Jacobi'ske Opfattelse vandt meget, er let at se. Man kunde nemlig i Stedet for den relig. Betydning, som den forulykkede allegor. Tydning havde villet hævde, sætte en etisk Betydning, der tilfulde forklarede Bogens Optagelse i Kanon. I klar Bevidsthed herom havde ogsaa Jacobi givet sit Skrift Titlen: »Das durch eine leichte und ungekünstelte Erklärung von seinen Vorwürfen gerettete Hohe Lied; nebst einem Beweise, dass selbiges für die Zeiten Salomons

und seiner Nachfolger sehr lehrreich und heilsam und eines heiligen Dichters würdig gewesen«. Men som saa ofte i den gltestl. Videnskab har det ogsaa her vist sig, at det ønskelige ikke altid falder sammen med det rigtige. Den dramat. Udlægning maa i Virkeligheden betegnes som et lige saa stort Fejlgreb som den allegor. Bortset fra det i og for sig usandsynlige i, at Israeliterne skulde have haft en dramat. Literatur, maa allerede den Omstændighed fremkalde Tvivl, at der i H. aldeles mangler Angivelse af de talende Personer, endsige af Stedet, hvor de optræde. Fremdeles ere de Akter, hvori man har delt Bogen, saa korte, at de fleste af dem, som Siegfried har beregnet, ved deres Opførelse ikke vilde vare mere end et halvt Minut. Men fremfor alt taler mod den dramatiske Udlægning, at dens Tilhængere baade med Hensyn til Helheden og Enkelthederne ere komne til aldeles afvigende Resultater, af hvilke det ene nøjagtigt er ligesaa berettiget som det andet, da de alle hvile paa sindrige Underforstaaelser, hvoraf Teksten intet Spor indeholder. Særlig gælder dette om Hyrdehypotesen, der til sin Gennemførelse kræver, at Personerne hvert Øjeblik tale til en anden end den, hvem de staa lige overfor. Dertil kommer endelig endnu som et Moment, der paa afgørende Maade taler mod den sidstnævnte Hypotese, at den heri sete Konflikt er rent moderne tænkt og staar i den mest skærende Modsigelse med de virkelige Forhold hos Israeliterne baade med Hensyn til den Maade, hvorpaa de to Køn omgikkes i det daglige Liv, og med den Maade, hvorpaa en Fyrste satte sin Vilje igennem, naar hans Øje faldt paa en af Landets Kvinder.

Det har altsaa vist sig nødvendigt at søge hen til en mere ædruelig Opfattelse af dette mærkelige lille Skrift, og i Virkeligheden maa det vistnok ogsaa siges, at det er lykkedes at finde i alt Fald det sikre Grundlag for en bedre Forstaaelse deraf. Allerede Herder (1778) fremsatte den Opfattelse, at H. er en Samling af enkelte Digte, der »ligesom Perler ere fæstede paa en Snor«. Senere har E. Reuss forklaret den som en Samling smaa Idyller, hvori Digteren besynger sin Kærligheds Historie. I denne Form er Hypotesen imidlertid endnu misvisende, idet det stadig er moderne Følelser og Stemninger, som Fortolkeren indlægger i Sangene. Derimod har J. G. Wetzstein i sin Afhandling »Die syrische Dreschtafel« (i »Zeitschrift für Ethnologie« 1873) og i sine Bidrag til Franz Delitzsch's Fortolkning lagt Grunden til en virkelig hist. Forstaaelse af Bogen ved at henvise til de stærke Ligheder mellem disse Digte og de Skikke, der finde Sted ved Bryllupshøjtidelighederne hos de syriske Bønder. Brylluperne fejres af dem i Foraarstiden, sammenlign 2, 11 f.; der oprejses en Slags Trone for Brud og Brudgom, som hyldes som Dronning og Konge; om Aftenen udfører Bruden en Sværddans omgivet af sine og Brudgommens Venner, sammenlign 7, 1 f.; Brudens Skønhed prises af Digterne ganske paa samme detaillerede Maade som rundt om i H. osv. Til denne Parallel kan man endnu føje de saakaldte *Dana-dana*-Sange, som Sangerinderne i Mekka pleje at synge ved Brylluperne, og hvis Indhold ligeledes minde levende om H. (sammenlign Snouck Hurgronje, Mekka 2, 169 f.). Endelig har man fornylig fundet en lille Samling gammelægyptiske Kærlighedssange, der frembyde flere Berøringspunkter med H., f. E. ogsaa den, at Elskeren kalder den elskede sin Søster (Maspero, Études égyptiennes 1, 217 f.; Spiegelberg i »Aegyptiaca«, et Festskrift til Ære for G. Evers, 117 f.). Mærkelig nok varede det temmelig længe, inden den dog saa indlysende Betydning af Wetzsteins Meddelelser gik op for Fortolkerne. Stade viste vel hen dertil i sin Gesch. Israels 2, 197, men først Budde (The New World, 1894) førte Opfattelsen konsekvent igennem, idet han paaviste, hvorledes Hyldningen af Brudgom og Brud som Konge og Dronning i disse Digte er formet saaledes, at Brudgommen sammenlignes med den af Pragt omgivne Kong Salomo, medens Bruden ved Benævnelsen Sulamit (d. e. Sunamit) forherliges som et Sidestykke til den skønne Abisag (1 Kong. 1, 3). H. skildrer altsaa efter denne Opfattelse ikke en Kærlighedshistorie, men indeholder en Række smaa erotiske Digte, hvis Opgave er at forherlige Brylluppets Højtideligholdelse. Heri ligger i Virkeligheden en væsentlig Vinding; thi Digtene skildre helt igennem ikke den blotte Forelskelse, men den virkelige Forening mellem Manden og Kvinden, og vilde altsaa som Udtryk for en Kærlighedshistorie i Lighed med Heines »Buch der Lieder« volde et meget alvorligt Anstød. Hermed kan Fortolkningen i Virkeligheden lade sig nøje, medens det aabent maa indrømmes, at Bogens Optagelse i de palæstinensiske Jøders Kanon dermed endnu ikke er forklaret. Om denne skyldes, at Digtet allerede dengang forklaredes allegorisk, eller at det ved Overskriften tillagdes Salomo, eller maaske begge Dele tilsammen, er et aabent Spørgsmaal, hvorpaa der rimeligvis aldrig vil kunne gives et bestemt Svar.

Er denne arkæologiske Opfattelse af Bogen rigtig, saa er det en Selvfølge, at man ikke ved Hjælp af dens Indhold formaar at angive en bestemt Tid for dens Affattelse. I dette Tilfælde bliver Sprogets Karakter det eneste Hjælpemiddel, der staar til vor Raadighed, altsaa et Middel, ved hvilket der altid klæber en vis Usikkerhed. Hvis imidlertid *Appirjon* 3, 9 virkelig er det gr. φορεῖον, saa er dermed allerede en Affattelse i den gr. Periode overvejende sandsynlig. Og for en sen Affattelsestid taler i Virkeligheden ogsaa Sprogets stærkt aramaiserende Karakter samt Brugen af det fra det Persiske stammende *pardes* 4, 13 og *nard* 1, 12. Overfor saadanne Vidnesbyrd kan Omtalen af *Tirsa* 6, 4 ikke komme i Betragtning som Bevis for, at Bogen er affattet, inden Omri gjorde Samaria til Efraims Hovedstad. Det drejer sig jo ifølge det ovenfor udviklede i dette Skrift ikke om Realiteter, men om en digterisk Iklædning af Nutiden i Formen, laante fra Folkets tidligere Historie. *F. B.*

Højskoler er et forkortet Navn for de Skoler for voksne Mænd og Kvinder, der i de sidste 50—60 Aar har bredt sig ud over Danmark, Norge, Sverig, Finland og blandt de Danske i Nordamerika, og hvis oprindelige Navn er »Folkehøjskoler«. Deres Tal er nu i alle disse Lande tilsammen o. 150, i Danmark alene 73. Det er ikke Landbrugsskoler (af disse er der 13 i

Danmark), ikke Fagskoler, har ingen Adgangs- eller Afgangsprøver, og de findes, med faa Undtagelser, udenfor Købstæderne og blive ogsaa fortrinsvis besøgte af Landbefolkningens Ungdom.

Tanken om saadanne Skoler er opstaaet hos N. F. S. Grundtvig efter Danmarks Skibbrud 1814—15 og udformedes af ham klarere og klarere i talrige Skrifter mellem 1830 og 1848, og det lykkedes ham baade at se Tanken knæsat 1844 i Rødding og virkeliggjort dér med det Maal for Øje at vække og oplyse det danske Folkeliv i Sønderjylland, og at faa Kong Christian VIII til at kundgøre 1847 Sorø Akademis Omdannelse til en folkelig Realhøjskole for hele Landet med en Skoleplan og Lærerkræfter, der var godkendte af Grundtvig. Men medens Rødding vedblev sin gode Virksomhed, lige til Preusserne forbød den efter 1864, blev Sorø Højskole slet ikke sat i Gang, dels paa Grund af Christian VIII's Død 1848, dels paa Grund af den hurtig paafølgende Krig og Forfatningsændring. Tankens Virkeliggørelse blev stillet i Bero, og trods gentagne Forsøg paa at faa den sat i Gang, er det ikke hidtil lykkedes. Den nuværende »Sorø Folkehøjskole«, 1888, er en privat Skole i Lighed med de andre Højskoler.

Men ad privat Vej forplantedes Tanken om Højskoler til Kongeriget og sattes i Værk navnlig af Kristen Kold (se d. Art.) paa Fyn 1851 og af A. Stephensen paa Hindholm (Sjælland) 1852. Og efter 1864 tog denne Bevægelse stærk Fart, saa at der alene i ét Aar (1867) oprettedes 21 nye Højskoler.

De mest fremragende af disse var og er Askov (Forst. L. Schrøder), Vallekilde (Forst. E. Trier, nu P. Hansen), Testrup (Forst. J. Nørregaard) og senere Ollerup (Forst. Kristensen-Randers), Vestbirk (Forst. Grønvald-Nielsen), Frederiksborg (Forst. H. Begtrup), Ryslinge (Forst. Alfr. Povlsen), Nørre-Nissum (Forst. Pastor Hansen) og Haslev (Forst. Davidsen).

I Norge oprettede Herm. Anker og O. Arvesen 1864 den første Højskole paa Sagatun ved Hamar, senere Christoffer Bruun Højskolen Vonheim i Gausdal; disse er dog nu ude af Virksomhed. Men i deres Sted arbejde nu især Ullmann paa Seljord i Telemarken, L. Eskeland paa Voss, Andreas Austlid paa Møre og Kuløj i Trøndelag foruden flere andre. Højskolernes Virksomhed her hæmmedes dog i længere Tid dels af Brydningerne i det politiske Liv, dels af de i 1875 oprettede »Amtsskoler«. Men nu tegner det til Opgang.

I Sverig oprettedes den første Højskole 1868 paa Hvilan i Skaane (Forst. Dr. Holmström); ved dens Side er Tärna i Vestmanland (Th. Holmberg) og Lunnevad i Östergötland (H. Odhner) de betydeligste. Der er nu 28.

I Finland rejstes den første Højskole 1889 i Kangasala; nu er der 21 (15 med finsk, 6 med sv. Undervisningssprog). Til Nordamerika kom Sagen 1878, og nu er der 4 Højskoler mellem de Danske. De to sidste Steder staar Højskolerne helt paa egne Ben. Men i de 3 nordiske Lande støttes den af Staten, dels direkte, dels ved Statshjælp til trængende Elever.

Der har flere Gange været gjort Forsøg paa at faa genoptaget Tanken om en Folkehøjskole for det hele Land i Sorø som Midtpunkt for hele denne Bevægelse; men hidtil har den danske Stat ikke vist sig villig dertil. Da Forsøget i 1877 glippede, besluttede L. Schrøder at udvide Folkehøjskolens Arbejde i Askov saaledes, at det kunde, om ikke træde i Stedet for »Sorø«, saa dog føre paa Vejen hen der imod. Derved har den udvidede Folkehøjskole i Askov (fra 1878) faaet en særegen Stilling mellem Nordens Højskoler baade med Hensyn til Lærerkræfter, til Undervisningens Omfang og Længde og til Statsunderstøttelsens Størrelse. Paa denne som paa næsten alle Højskoler meddeles der Undervisning til baade unge Mænd og unge Kvinder; men paa flere af dem, især i Finland, meddeles den samtidig i blandede Hold (saaledes ogsaa paa Askov om Vinteren), medens oprindelig paa de danske Højskoler Vinteren brugtes til Undervisning af unge Mænd (5 à 6 Maaneder), Sommeren derimod til Undervisning af Kvinder (3 Maaneder). Saaledes er det ogsaa endnu for det meste i Danmark og Sverig. Til alle Højskoler i Danmark, Norge og Nordamerika er der knyttet Kosthold for Eleverne, som da bo paa selve Højskolerne, medens dette endnu ikke er Reglen i Sverig og Finland. I Danmark besøges nu Højskolerne gennemsnitlig af o. 6000 unge aarlig.

Paa de almindelige Højskoler undervises der fra Morgen til Aften (8—8 med 2 Timers Afbrydelser til Spisning). Der undervises i Modersmaalets Brug gennem Læsning og Skrivning, i Fædrelandshistorie, Verdenshistorie og Kirkehistorie, i Geografi og Naturkundskab, i Regning og geometrisk Tegning, Sang og Legemsøvelse, og paa nogle sættes Eleverne ind i Landets almindelige Lovgivning, medens andre gennemgaa større eller mindre Stykker af Biblen og andre har knyttet Undervisning i Husflid til Skolen, ligesom alle Pigeskolerne give Undervisning i kvindeligt Haandarbejde. Men i dem alle læses der jævnlig op af Digternes Værker, og disse forklares.

Det er højst forskellige Aandsretninger, der har gjort sig gældende paa de forskellige Højskoler. Flere af de ældste (f. E. Uldum og Viby) var nærmest Realskoler for voksne eller halvvoksne Karle med en Tilsætning af Uddannelse til frisindede Statsborgere. I Tidens Løb ere disse næsten alle forsvundne eller omdannede. I nyeste Tid har »Indre Missions« Højskoler (især i Nørre-Nissum og Haslev), der ere godt besøgte, lagt en meget stærk Vægt paa direkte kr. Vækkelse og tilsvarende Oplysning (gennem Bibellæsning, Kirkehistorie og Missionshistorie). Men paa de betydeligste af de i strengeste Forstand grundtvigske Højskoler har Opgaven altid været den dobbelte: at vække Sansen for Fædreland og folkeligt Menneskeliv og samtidig kalde paa Ungdommens Trang til Guds Ord og nære den gennem historisk Oplysning, meddelt af kristne Mennesker. Men en ligefrem Prædiken eller Religionsundervisning har man afholdt sig fra, medens baade Undervisningen i det hele og Samlivet mellem Lærere og Elever bæres af Krdm. Denne indirekte Paavirkning har mange Steder øvet en stor Indflydelse, og i det hele maa Højskolebevægelsen siges at have virket støttende og fremmende paa det kirkelige Liv i Danmark — i voksende Grad ogsaa i Norge og Sverig. Nogen Fritænkerhøjskole vendt mod

Krdm. findes ikke noget Steds. Ved flere Højskoler har der i den nærmeste Omegn, og tildels baaret af Højskolekredsene, dannet sig Valgmenigheder med egne Kirker (Galtrup, Vraa, Mellerup, Askov, Ryslinge, Vejstrup og Vallekilde). Paa 3 Steder (Odder, Aagaard og Ubberup) har Valgmenigheder affødt Højskoler (Grundtvig, Smaaskrifter om den historiske Højskole, 1872; Otto Møller, Den danske Højskole i Sorø, 1878; Højskolen i Sorø, Beretning om Mødet i Kbhvn 1878; L. Schrøder, Om Skoler for Voksne, 1878; Samme, Den danske Folkehøjskole og den nordiske Folkehøjskole, 1889 og 1890; E. Trier, 25 Aars Skoleviirksomhed, 1891; J. Nørregaard, Svar fra den grundtvigske Højskole i Testrup, 1878; Samme, Testrup Folkehøjskole 1866—91; Rosendal, Danmarks Folkehøjskoler og Landbrugsskoler, 1894; Alfr. Povlsen, Den danske Folkehøjskole, 1894; L. Holmstrøm, Om den nordiska Folkhögskolan (i »Nordisk Tidsskrift« 1886); Th. Holmberg, Die schwedische Volkshochschule (i Deutsche Zeitschrift für ausl. Unterrichtswesen, 1896); Christoffer Bruun, Folkelige Grundtanker, 1878; Højskolehaandbogen 1896 ved S. Rasmussen (Koldt]). *J. N.*

Hönigern, se Kellner.

Høstprædiken er en Prædiken i Anledning af Aarets tilendebragte Høst og har til Formaal at vende Hjerter og Tanker til al god Gaves Giver, hvad enten Aaret har skænket rig Grøde eller har bragt Misvækst. Bønnen skal være Tak til den »levende« Gud (Ap. G. 14, 15), og Prædikenen skal fremkalde og begrunde denne Taksigelse. Allerede fra Kirkefædrenes Tid kendes saadan Kirkeskik. Den dske Kirkeordinans 1539 forordner, at der paa St. Mikkelsdag skal ske en almindelig Taksigelse for Aarets Afgrøde, og efter Prædiken skal den hele Menighed synge Te Deum. Ritualet af 1685 foreskriver, at der paa den nævnte Festdag skal bruges den forordnede Taksigelsesbøn for det Aars Grøde. Efter at St. Mikkelsdag 1770 er afskaffet som befalet Helligdag, har Skikken frivillig vedligeholdt sig overalt paa Landet og i mange Købstæder, saaledes at der aarlig efter foregaaende Tillysning holdes Høstfest i Kirkerne, som ved den Lejlighed prydes med Aks og Blomster; og Kollekt i et eller andet kirkeligt Øjemed finder Sted. Men alt beror i saa Henseende paa Frivillighed, og Dagen for Høstprædiken berammes efter hver Egns særlige Forhold. I flere andre evang. Landskirker er det ligeledes Skik at holde lignende H.er. *A. J.*

Høyen, Niels Laurits, dansk Kunsthistoriker, var født 4. Juni 1798 i Kbhvn. Den livlige og begavede Dreng gik i v. Westens, senere i Kbhvns Borgerdydskole, blev Student 1816, prøvede paa at studere Jura og Teol., men opgav disse Brødstudier for Studiet af den hidtil herhjemme næsten udyrkede Kunsthistorie. Efter at have forberedt sig til dette, dels ved Læsning og Besøg i de daværende kbhvnske Kunstsamlinger, dels ved Øvelse i Tegning paa Kunstakademiets Skoler, foretog han 1822—25 paa sin Faders Bekostning en Udenlandsrejse til Italien. Efter sin Hjemkomst begyndte han at holde Forelæsninger ved Akademiet og ansattes 1829 her som Prof. i Historie og Mytologi. Ved Collins Hjælp fik han i 4 Somre en Understøttelse paa 500 Rdl. for at berejse de dske Provinser og udforske, »hvad der maatte forefindes af Kunstsager, der kunde fortjene at beskrives, reddes fra Tilintetgørelse og opbevares eller nøjere undersøges«. Hans Undersøgelser omfattede da ikke mindre de kirkelige Mindesmærker fra Middelalderen end Portræterne fra de kgl. Slotte i Hertugdømmerne og vore Herregaarde. Efter 1831 oppebar han en aarlig Understøttelse af 400 Rdl. for at skrive Danmarks Kunsthistorie. I de nærmest følgende Aar var hans Tid hovedsagelig delt mellem Revisionen, Ordningen og Ophængningen af den historiske Portrætsamling paa Frederiksborg samt den kgl. Malerisamling paa Christiansborg og hans Lærergerning. Hans Kunskabsfylde, hans fine, sikre Øje og hans henrivende Veltalenhed gjorde ham, saa at sige mod hans Vilje, til en Slags Ordfører i og udenfor Akademiet for det Parti blandt vore Kunstnere, der kaldtes de »blonde« i Modsætning til de »brunette«, og som krævede en national Kunst bygget paa et indtrængende Studium af vor egen Natur og vort eget Folk. En af Frugterne af disse Bestræbelser var Stiftelsen af Selskabet for nordisk Kunst i 1847. Skøndt H. paa de føromtalte Rejser i Indlandet havde erhvervet sig et saadant Kendskab til vore middelalderlige, kirkelige Mindesmærker, som ingen anden af hans samtidige sad inde med, kom dog hans Viden paa dette Omraade til en Begyndelse kun lejlighedsvis, og snarest for at hjælpe andre, Almenheden til gode. Han gav saaledes 1844 Kantor Mumme sin Afhandling om St. Knud i Odense, 1855 J. v. Schrøder sin Beskrivelse af Brüggemanns Altertavle. Afhandlingen om Ribe Domkirke fremkom 1842 som Anbefaling for dens paatænkte Restauration. Heri skete imidlertid en Forandring ved Stiftelsen af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, thi Prof. G. Stephens, som efter C. J. Brandts Forslag var indtraadt som Medlem af Bestyrelsen, foreslog, at Selskabet som det engelske »Ecclesiological Society« skulde afholde Møder i de forskellige Provinsbyer, og at H. skulde anmodes om at holde Foredrag om de kirkelige Mindesmærker paa hvert Sted. Denne Opfordring efterkom H. beredvillig og ved de i de følgende Aar afholdte Møder vaktes en Interesse, som snart førte til virksomme Forholdsregler for vore gamle Kirkers Bevaring og Istandsættelse. 19. Febr. 1861 udkom under Monrads Ægide Loven om Kirkesyn, der bemyndiger Kirkeministeren til at unddrage visse mærkelige Kirker det almindelige Provstesyn og at henlægge dem under et særligt kunstforstandigt Syn. I dette blev H. Formand, og, samtidig med at en Række Monografier, navnlig af vore Domkirker, fra hans Haand saa Lyset, forberedtes under hans og Synets Medvirkning den Række af Restaurationsarbejder, som endnu ikke ere afsluttede. 1856 blev han ogsaa Docent ved Universitetet. Død 29. April 1870 (H.s Skrifter ere i 3 Bd. udg. af J. L. Ussing 1871—76; H. R. Baumann har udgivet Optegnelser efter hans Forelæsninger over Rafael i Vinteren 1866—67). *L. F.*

I.

Ibas, Biskop af Edessa, fulgte 435 efter Biskop Rabbula, der havde været en ivrig Forkæmper for den alexandrinske Teologi. I., der først var Præst i Edessa, beundrede derimod Theodor af Mopsuhestia, hvis Skrifter han, sammen med et Par andre Edessenere, oversatte paa Syrisk. 431 var han til Stede paa Konciliet i Efesos, og 2 Aar efter det skrev han et langt Brev til Maris af Hardashir i Persien (delvis aftrykt i Mansi VII, 241—49 paa Gr. med lat. Overs.), der siden blev et berømt Stridsemne (se Trekapitelstriden). Han var, ogsaa som Biskop, en maadeholden Tilhænger af den antiokenske Dogmatik og blev derfor 449 afsat af Røversynoden i Efesos; men Synoden i Kalkedon 451 erkendte ham for retroende og billigede hans Genindsættelse. I. døde 28. Okt. 457 og blev efterfulgt af Nonnos.

Iberien kaldtes af Grækere og Romere det frugtbare Land, der gennemstrømmes af Floden Kur (Oldtidens Kyros), og som fra den bysantinske Tid benævnes Georgien (se S. 195). I over 100 Aar har Landet nu staaet under Rusland, som en Del af Transkaukasien, men før den Tid dannede det i henved 1500 Aar et eget kr. Kongerige. Med Ibererne i Spanien have Oldtidsbeboerne i I. ingen som helst Forbindelse. Navnet I. er vistnok en Gengivelse af et Ord, hvormed enten Indbyggerne i I. selv eller Nabofolk betegnede dem. Om Hedenskabet i Landet vide vi saa godt som intet. Assyrerne synes ikke at være komne videre i Berøring med I. og gamle Indskrifter (i Kileskrift), som findes i Armenien, synes ikke at være opdagede paa Omraader, der tilhøre det gamle I. Efter al Rimelighed har Zoroasters Lære i Aarhundrederne, før Krdm. kom ind i Landet, gjort store Fremskridt i I. ligesom i Armenien. Siden kom ogsaa Gnostikere og Manikæere. Af Rufin lære vi, at Krdm. allerede før hans Tid havde gjort gode Fremskridt; men dens endelige Sejr skyldes væsentlig syr. Missionærer. I Modsætning til deres Naboer, Armenierne, bøjede Indbyggerne i I. sig for Beslutningerne i Kalkedon (451) og holdt fast ved den ortodokse Kirke (se nærmere Georgien). — Da der i det 6. Aarh. i I. rørte sig et rigt kr. Liv, er det højst rimeligt, at man dér dengang ikke har ladet sig nøje med gr. Bibler eller Overs. i Nabofolks Sprog som Syrisk og Armenisk, der kun vare forstaaelige for yderst faa, men har søgt at faa en Oversættelse af de hellige Bøger paa Modersmaalet. Dette maa ogsaa være sket. I det mindste i det 6. Aarh. maa Biblen i I. i det væsentlige have været oversat paa Landets Sprog, om Oversættelsen ikke allerede stammer fra det 5. Aarh., som nogle antage. Efter hvad Armenierne fortælle, fik I. Skrift fra dem, ja de føre det tilbage til Mesrob. Samme Usikkerhed, der hersker med Hensyn til en nøjere Bestemmelse af Tiden da Oversættelsen forfattedes, findes ogsaa med Hensyn til Sproget, hvorfra den er oversat, om fra Gr., Armenisk eller et andet Sprog. Om Makkabæerbøgerne fortælles det, at de ere blevne oversatte af Kong Archil af Georgien fra Slavisk. I Landet syntes der ikke at have været Bogtrykkerier, derfor blev Biblen først trykt 1743 i Moskva, takket være Prins Vakhuschts Interesse for Sagen. I Europa vidste man kun lidt om Bibelovers. i I., indtil et af Stefan Antandil forfattet Skrift derom oversattes paa Italiensk af Paolo Leoni. Adler bragte det til Eichhorn, i hvis »Allgem. Bibl.« I S. 153—169 det (1787) meddeltes paa Tysk. Efter at Landet er kommet under Rusland, er der 1816 og 1818 udkommet nye Udgaver af Biblen eller Dele deraf i St. Petersborg, trykt med sædvanlig Skrift. Petermann har heraf udg. Brevet til Filemon, og Malan har 1862 benyttet dem til sit Værk om Johannes's Evangelium. I A. A. Tsagareli's paa Russisk skrevne Bog om Literaturen i Georgien findes Oplysninger om Bibelovers. i I. (se Lit. Centralbl. 1895, 37). *V. S.*

Ibri, Levit af Meraris Slægt (1 Krøn. 24, 27). *L.G.*

Ibsan, en af Dommerne, i Tiden efter Jefta (Dom. 12, 8—10). Hans By var Betlehem. De fleste tænke herved efter Sammenhængen paa Betlehem i Sebulon. Talmud identificerer ham vilkaarlig med Boas. I.'s sociale Betydning fremgaar af hans store Antal Sønner (30) og Døtre (ligeledes 30), men intet nærmere berettes om den temmelig korte Tid, hvori han anførte Israel. *L. G.*

Idacius, se Priscillian.

Idatius (Idacius), galicisk Biskop fra Lamego

(hvorfor han kaldes *Lemicencis*), fortsatte Hieronymus's Krønike. Allerede som Dreng gjorde han en Pilegrimsfærd til Jerusalem. 427 blev han Biskop og spillede som saadan en stor Rolle. 431 var han hos Aëtius i Gallien for at faa Hjælp mod Sveberne; ogsaa med Pave Leo I stod han i Forbindelse. Han siger selv, at han til Aaret 427 har hentet Stoffet til sin Fortsættelse af Bøger og samtidiges Efterretninger; men til Tiden fra 427—467 har han øst af sine egne Oplevelser. I. er en samvittighedsfuld Krønikeskriver. Hans Arbejde indeholder gode Efterretninger om Vestgoterne og Sveberne, og han har med stor Omhu optegnet Naturbegivenheder som Sol- og Maaneformørkelser, Kometer osv.

Iddo. 1. En ledende Mand blandt Jøderne i Babylonien paa et Sted Kasifja, formodentlig nær ved Babel, hvor han, uden Tvivl selv Levit, synes at have forestaaet et levitisk Samfund for Lovstudiet. Ved hans Indflydelse besluttede et Antal Leviter, foruden Tempellivegne, sig til at følge med Esra til Palæstina (Esra 8, 17 f.). Etymologisk forskelligt fra dette er Navnet I. ved følgende Personer (ʾIddo): — 2. Faderen til en af Salomos Guvernører, Ahinadab (1 Kong. 4, 14). — 3. En gersonitisk Levit (1 Krøn. 6, 6 [21], i V. 26 [41] kaldet ʾAdaja). — 4. En ældre judæisk Profet, der citeres 2 Krøn. 12, 15 og 13, 22 og formodentlig ogsaa 9, 29, hvor han kaldes Je'dai eller Je'do. — 5. En af de efterexilske Præsteklasser (Neh. 12, 4. 16), til hvilken Profeten Sakarja hørte (Esra 5, 1. 6, 14; Neh. 12, 16; Sak. 1, 1. 7); muligvis har I. personlig været Sakarjas Bedstefader. — I flere Bibelovers. er Navnet »Jiddo« skrevet som I. Dette I. (Jiddo) findes 1 Krøn. 27, 21 om en Stammefyrste for Østmanasse paa Davids Tid, og Esra 10, 43 (i K're: Jaddai) om en af dem, der havde taget fremmede Hustruer. *L. G.*

Idumæa, se Edomiterne (I, 716).

Ieser (4 Mos. 26, 30), Afkortelse af Abieser (Josva 17, 2), Slægt i Manasse Stamme, bekendt fra Gideons Historie. *L. G.*

Ignatios. 1) **I. af Antiokien,** regnes blandt de saakaldte: »Apostolske Fædre«. Vi besidder under hans Navn 15 Breve, af hvilke dog kun de 7 kan være ægte. Disse 7 er Brevene til Efesos, Magnesia, Tralles, Rom, Filadelfia, Smyrna og til Polykarp. De øvrige, nemlig et Brev til Maria Cassobolita, til Tarsos, til Antiokia, til Hero og Filippi (hvilke findes sammen med de 7 ægte i en noget længere Form) samt 3 paa Latin skrevne Breve (2 til Apostlen Johannes og 1 til Jomfru Maria, med Svar fra hende) er afgjort uægte.

Men Spørgsmaalet er nu om de første 7, som ogsaa Evsebios omtaler (h. e. III 36), ere ægte. Her møder først den Vanskelighed, at disse Breve foreligge for os i forskellige Udgaver. Den først almindelig kendte er den saakaldte længere Recension, der udgaves første Gang 1557; først 1664 blev den kortere Recension udgivet. Den kritiske Sammenligning af disse førte til det Resultat, som efter Zahns afsluttende Behandling af Spørgsmaalet maa siges at være fastslaaet, nemlig, at den længere Udgave er en Interpolation (vistnok fra det 4. Aarh.'s første Halvdel), saa af disse 2 Udgaver kan kun den korte være ægte. Men saa fandt man i nyere Tid en endnu kortere syrisk Udgave (først udgivet af Cureton 1845), kun omfattende 3 Breve (til Efesos, Rom og Polykarp) og i Begyndelsen troede man nu omsider at have fundet den absolut ægte Ignatios (saaledes Cureton, Bunsen, Ritschl og Lipsius). Men ogsaa dette Standpunkt har man (atter særlig efter Zahns Undersøgelser) maattet opgive, saa der er nu næsten Enighed om, at af de 3 Udgaver er den korte gr. den oprindelige. Men er nu Brevene i denne Form ægte? Det havde Baur bestridt, og enkelte fulgte ham. Fuldstændig uholdbare er de 2 hinanden ophævende Hypoteser, at kun Romerbrevet skulde være ægte (Renan), og at kun Romerbrevet skulde være uægte (og skrevet af Peregrinus Protevs! Völter). De allerfleste erkende nu alle 7 Breve for ægte (særlig Zahn, Lightfoot, Harnack).

Men saa kommer Spørgsmaalet om Affattelsestiden. Om I. har vi, foruden hvad vi kan erfare af Brevene selv, ingen andre Efterretninger end Eusebios's, at han var Peters anden Efterfølger i Antiokien; men de gamle Biskoplister er kun usikre Kilder. De Martyrakter, vi besidder for I.'s Vedkommende, er nemlig afgjort uægte. Af Brevene ser vi kun, at I. er ved at blive ført til Rom for at lide Martyrdøden dér. Paa Vejen føres han igennem Lilleasien og til Menighederne i forskellige Byer dér, samt til Menigheden i Rom og til Biskoppen i Smyrna, Polykarp, skriver han da disse Breve. At I. skulde være det Mt. 18, 1 omtalte Barn, er kun et sent Sagn, der knytter sig til, at han kalder sig *Theoforos*. Men er Brevet til Polykarp ægte (og I.'s Forhold til Polykarp faar en ganske særlig Bevidnelse gennem Polykarps Brev til Filippi, som ligeledes af de fleste anses for ægte), saa kan Brevene umuligt sættes senere end 160. Men man maa af forskellige Grunde langt højere op. Zahn og Lightfoot har fastslaaet Trajans Tid (110—117) som Affattelsestid, og efter nogen Modstræben har Harnack sluttet sig til dette Resultat.

Dette Resultat er nu overordentlig vigtigt, da Brevene giver os et Billede af de daværende kirkelige Forhold, som ved første Øjekast ganske vist er ret overraskende, naar det skal passe paa en saa tidlig Tid. Det monarkiske Episkopat findes alle Vegne, og andre kirkeregimentlige Muligheder antydes end ikke. Der har udviklet sig gnostiske (doketiske) Kætterier, der bestrides paa det heftigste, og I.'s Teologi, særlig da hans Kristologi, synes langt videre udviklet, end vi ellers i hin Tid har Eksempel paa. Dette beviser imidlertid ved nøjere Eftersyn intet andet, end at Lilleasien aabenbart i flere Henseender har været forud i sin Udvikling, og at I. som Teolog paa nogle Punkter er gaaet dybere end sine samtidige. Det er saaledes umuligt at finde virkelige Bevisgrunde mod Ægtheden i I.'s stærke Betoning af det biskoppelige Element. Han agiterer ikke for Indførelsen af det monarkiske Episkopat; det er forhaanden, men skal kun benyttes; han afslører ingen Steder hierarkiske Tendenser eller Teorier, men vil kun, at Menigheden, for ikke at forføres af Vranglærerne, der arbejder i Krogene, skal slutte sig nøje om sin Biskop, ikke afsondre sig fra Gudstjenesten, helst intet foretage sig uden ham. Dette viser kun, at

Tidsforholdene vare gunstige for Episkopatets Udvikling. Hvad hans »Teologi« angaar, da er dens største Svaghed det fattige Syndsbegreb, hvormed der naturligvis følger mange andre Mangler. Men dens Styrke er den stærke Fremhævelse af Jesus Kristus som det levende Midtpunkt i al Kristendom, og den aandelige Forstaaelse af hans Forhold til Faderen, samt den levende Fremhævelse af Frelsens store Kendsgerninger (overfor den doketiske Misvisning). I Fremhævelsen af den enkelte og Menighedens inderlige Forhold til Gud i Kristus staar han Paulus og Johannes nær. Særlig med den sidste er der et stærkt Aandsslægtskab, og dog er der ikke Enighed om, hvorvidt han har kendt Johannesevangeliet. Aldeles afgørende Citater findes ikke, men I. ynder overhovedet ikke at citere. Sandsynligheden er dog vist nærmest derfor. — De Hæresier, der bekæmpes, har dels en judaistisk, dels en doketisk Farve, men om der kun er et (judaistisk-doketisk) eller forskellige, er man uenig om. Det er i sin skarpe Modsætning til dem, at I. bruger det Udtryk, vi møder første Gang hos ham: den katolske Kirke. Den enkelte Menighed med dens Biskop, Presbytere og Diakoner er ligesom den almindelige Kirkes synlige Afbillede. Af Sakramenterne fremhæves særlig Nadveren som livbringende Virkelighed. Overhovedet er der en stærk Virkelighedskarakter over I.'s Krdm. — Personlig karakteriserende for I. er særlig hans stærke Martyrlængsel (først gennem Martyriet bliver man en virkelig Kristen) og hans Ydmyghed, der undertiden kan finde et ligefrem rørende Udtryk. Hans Breve ere udg. af Zahn i Patrum apost. Opera, Lipsiæ 1876, og af Lightfoot, The Apostolic Fathers II, 2. Opl. 1889, I—III, den bedste Udgave af en Kirkefader, vi overhovedet besidder. Om hans Liv og Lære se Zahn, I. v. A. Gotha, 1873; E. v. d. Goltz, I. v. A. als Christ und Theologe, Leipzig 1894, en værdifuld dogmehistorisk Monografi; Harnack, Chronologie der altchr. Litteratur, Leipz. 1897. *J. P. B.* — 2) **I. af Konstantinopel**, var Patriark fra 846 til 857 og fra 867 til sin Død (878 eller 877). Han blev rimeligvis født 799 og havde kejserligt Blod i sine Aarer, da han var Søn af Mikael Rhangabes og Kejser Nikeforos's Datter Prokopia. Da hans Fader 813 blev styrtet, blev han sendt i et Kloster i Nærh. af Konstantinopel, hvor han blev præsteviet og valgt til Abbed. Han var en Ven af Billederne og blev som saadan af Theodora gjort til Patriark 846 efter Methodios's Død. Da han paa Epifanidagen 857 nægtede den mægtige Bardas (se Art. Fotios S. 88) Nadveren, blev han afsat, og Fotios blev Patriark i hans Sted. Efter Bardas's og Kejser Mikael III's Død kom I. atter paa Patriarksædet, og i dette Tidsrum af hans Patriarkat falder den 4. alm. Synode i Konstantinopel (5. Okt. 869 til 28. Febr. 870). Da I. døde 23. Okt. 878 eller 877, blev Fotios igen Patriark. I. var en klosterlig Helgen, der prises for den opbyggelige Maade, paa hvilken han ledede Gudstjenesten; men paa den bysantinske Politik forstod han sig ikke.

Ignatius af Loyola, se Jesuiter-Ordenen.

Ignatius, Bengt Jakob, finsk Præst og aandelig Forfatter, tilhørte en Slægt, hvorfra der er udgaaet flere finske Præster. Født 1761 i Tusby (Nyland), Student 1775, ordineret 1780, 1784 Kap. i Åbo, 1794 Spr. i Wichtis, 1799 i Halikko og 1824 i Ulfsby. D. 1827. 1817 blev han *Dr. theol.* og noget senere Kontraktsprovst. Han var en paa sin Tid anset Præst, der med Kraft kæmpede mod den paa Gustaf III's Tid sig udbredende religiøse Indifferens. En Afhandling af ham »Kendetegn paa sande og falske Kr.« (1797) blev prisbelønnet, ligeledes har han forfattet to Samlinger aandelige Sange paa Finsk (1788 og 1824). Han var ogsaa Medlem af den finske Psalmebogskomité 1820 og af Alterbogskomitéen af 1817. S. A. tog han tillige med andre Initiativet til Dannelsen af »det evang. Selskab i Finland«. *A. N.*

Ignatius-Vand kaldes Vand, der er indviet ved Berøring med en af Ignatius af Loyolas Relikvier, hvorved Vandet formentlig har faaet Kraft til at læge baade Sjæl og Legeme. Allerede 1579 begyndte man i Burgos i Spanien at bruge I.-V. mod Pesten, idet de syge drak det. Hvor Jesuitismen har faaet Magt, er I.-V.et stadig i Brug (E. Terwekoren, Das Weihwasser des hl. I. v. L. für alle Leiden der Seele und des Leibes, Wien 1867; F. H. Reusch, Die deutschen Bischöfe und der Aberglaube, Bonn 1879, 62 f.).

Ignell, Nils, f. 18. Juli 1806 paa Husmandslodden Ingebo i Østergötland (deraf Navnet I.), Student i Upsala 1825, Præst 1830, 1838 Prædikant ved Hedvig Eleonoras Fattiggaard i Stockholm, en Stilling, han tiltraadte 1840, 1842 Kateket i samme Menighed, 1844 Komminister i Katarinas Menighed, d. i Stockholm 3. Juni 1864. I., som først blev paavirket af Svedenborgianismen, især af G. Knös's Skrift »Samtal med mig sjelf om verlden, menniskan och Gud«, henledede senere i høj Grad Opmærksomheden paa sig som ivrig Tilhænger af Schleiermacher, hvis Prædikener og »Der christliche Glaube« han oversatte paa Svensk. I populære Skrifter og Artikler bekæmpede han den saakaldte »Dogmetro«. Hans Udvikling førte ham tilsidst saa vidt, at han skrev et Forord til Renans »Vie de Jesus« og sørgede for Udgivelsen af Colanis (I, 532) Prædikener i sv. Overs. Hans sidste store Arbejde var »Mensklıga utvecklingens historia«, der udkom i 5 Dele (1855—62) og gaar til Beg. af 14. Aarh. Efter hans Død udkom »Jesu Christi och hans apostlars lära, enligt nya testamentets kanoniska skrifter kritiskt framställd« (1864, overs. paa Dsk 1865) og »Messiasidén eller det af Jesus predikade gudsriket« (1868), et Forsøg paa Besvarelse af en af Haager-Selskabet (S. 318) udsat Prisopgave *O. A.*

Ignis purgatorius, se Skærsild.

Ignorant-Brødre, se Skolebrødre.

Ijim. 1. By i Juda (Josva 15, 29), maaske Ruinerne Avvâ vestlig for Hebron. — 2. Et Sted paa Østsiden af Moab (4 Mos. 33, 45), fuldstændigere kaldet Ije-ha-abarim (4 Mos. 33, 44. 21, 11). *L. G.*

Ijob, Hovedpersonen i det gltestl. mellem Hagiograferne optagne, efter ham benævnte Skrift; i G. T. tillige omtalt Hes. 14, 14. 20 sammen med Noah og Daniel som en for Læserne kendt Skikkelse, et Mønster for Retfærdighed. — I.'s Bog, almindelig beundret som et af Verdens herligste Digterværker, er et didaktisk Skrift, der behandler det Spørgsmaal,

som overhovedet er Hovedproblemet indenfor den gltestlige Kokma-Literatur (se d. Art.), nemlig Forholdet mellem Værd og Skæbne; men Skriftet rummer saa betydelige Vanskeligheder, hvad Tekstoverlevering, Sprog og Tankegang angaar, at det ikke er at undre sig over, at Opfattelserne i Nutiden fjerne sig ikke lidet fra hinanden. En kort Fremstilling, som nærværende, maa derfor holde sig til Hovedlinierne, der med nogenlunde Sikkerhed kunne bestemmes, samt iøvrigt nøjes med at paapege de vigtigste Problemer, som Skriftet stiller Bearbejderen.

Bogen er en digterisk Dialog, indrammet af en prosaisk Prolog og Epilog. I Prologen (Kap. 1—2) gives den bekendte Skildring af I. som et Mønster for Fromhed, Rigdom og Lykke, af Samtalen mellem Jahve og Satan, af Ulykkerne, som derefter strømme ind over I., af hans Taalmodighed og Standhaftighed under alt og trods den i hans Hustrus Ord liggende Fristelse, endelig af de 3 Venners Komme og deres stumme Forfærdelse over hans grufulde Ulykke. Den poetiske Del (Kap. 3, 1—42, 6) begynder med, at I. (Kap. 3) bryder ud i Klager, der forme sig som en Forbandelse af hans Fødselsdag; derefter følger Dialogen mellem I. og de 3 Venner; disse tale i bestemt Orden (Elifas, Bildad, Sofar), og I. svarer efterhaanden hver især af dem. Replikskiftet fordeler sig i 3 Omgange (Kap. 4—14. 15—21. 22—28); dog taler Sofar ikke i sidste Omgang (i hvert Fald efter den nuværende Tekst), et Udtryk for, at Vennerne i det hele bringes til Tavshed af I. Den Opfattelse, som Vennerne repræsentere, er den af Hesekiel saa stærkt hævdede individuelle Gengældelseslære, at Lidelsen er Straf for egen Synd, og de opfordre udfra denne Lære I. til at erkende sin Synd og ydmyge sig overfor Gud. Overfor deres uretfærdige Anklage mod I. hævder saa denne, at han ikke har begaaet nogen Brøde, som kunde begrunde saadan Lidelse som Straf, men føres i dette i og for sig berettigede Selvforsvar og ægget ved Vennernes stadige Hævdelse af Gengældelses-Sætningen til at bebrejde Gud Uretfærdighed. Efter den egentlige Dialog bringe saa Kap. 29—31 en Enetale af I., hvor han overfor sine herlige Dage i Fortiden beklager sig over Nutidens Lidelse. I Kap. 32—37 tager saa en i det foregaaende ikke omtalt Person, den unge Elihu, Ordet, harmfuld over, at de 3 Venner have maattet forstumme overfor I., hvem han irettesætter for hans dristige Tale, idet han saa iøvrigt dels gør samme Synspunkt gældende som de 3 Venner, men dels særlig fremhæver Lidelsens Betydning som Lutring, hvortil ogsaa den retfærdige trænger, for nemlig at befries for Hovmodet, som ellers følger med Retfærdigheden. Endelig Kap. 38—41 svarer Jahve selv I. udaf Stormen, irettesætter I., gør gældende, at denne som Skabning ikke kan gaa i Rette med Ham som Skaber, hvortil vilde kræves, at man kunde gennemskue Skaberens Værk indenfra. I. erkender saa 42, 1—6 sin Uret. I Epilogen 42, 7—17 irettesætter Jahve de 3 Venner, fordi de ikke have talet ret om »min Tjener« I., paa hvis Forbøn de dog skulle undgaa Straf; hvorefter Jahve velsigner I. med Rigdom og Lykke paany.

Som det af denne korte Oversigt over Tankegangen fremgaar, gives der i Skriftet forskellige Bidrag til Bedømmelsen af den retfærdiges Lidelse. At det Moment, som for Digteren selv er Hovedpunktet, maa være indeholdt i Jahves Taler, er paa Forhaand indlysende. Her afvises Tanken om fuldt at kunne løse Problemet og Berettigelsen til at kritisere Guds Styrelse. De Bidrag til Lidelsens Forklaring, som kunne gives, kan Digteren altsaa kun tillægge en relativ Værdi som Forsøg til Problemets Løsning. At Digteren forkaster den gængse Betragtning, som fremsættes af de 3 Venner, at Lidelsen simpelthen er Straf for og Maaler for Synden, er klart af Dialogen. Men hverken i I.'s eller Jahves Taler gives nogen egentlig positiv Løsning, heller ikke i det vanskelige og meget debatterede Sted 19, 25 f., idet den Henvisning til en hinsidig Belønning gennem Opstandelse, som man har fundet her, utvivlsomt ikke kan være tilsigtet af Digteren, da denne, hvis han havde haft den nævnte, for det hele Problem saa indgribende, Betragtning, maatte have formet den hele Tankeudvikling derefter, maatte have gjort den til det alt beherskende Synspunkt, medens den nu højst vilde være en flygtig Sidetanke. Derimod findes i Elihus Taler et positivt Bidrag. Men disse Taler udskilles af de allerfleste nyere som ikke stammende fra den oprindelige Digter (jvfr. f. E. Franz Delitzsch: Hvis disse Taler og den øvrige Bog ere af samme Digter, er det overhovedet forbi med al kritisk Dom i saadanne Spørgsmaal); og det særdeles skarpsindige Forsøg, som Budde, under væsentlig Tilslutning fra Cornill og Wildeboer, har gjort paa at hævde deres Oprindelighed, har i de flestes Dom ikke kunnet afkræfte de vægtige Grunde, der taler mod Oprindeligheden; disse Grunde ere — foruden Forskelligheder i Diktion og Sprog — navnlig, at Jahve i Kap. 38 svarer I. uden at tage noget som helst Hensyn til de umiddelbart forudgaaende Elihu-Taler, der tillige for en Del foregribe Jahve-Talernes Indhold og derved svække Virkningen af dem, samt at Elihu hverken omtales i Prolog eller Epilog, altsaa overhovedet synes den hele Komposition fremmed. — Et positivt Bidrag gives endvidere i Prolog som Epilog: Prøvelsen, som skal godtgøre, om I.'s Fromhed kan taale Tabet af Lykken uden at svigte, og som I. ifølge saavel Prolog som Epilog væsentlig bestaar. Ganske vist har disses Oprindelighed ikke været ubestridt, idet flere, navnlig ældre, Fortolkere have anset dem for senere tilføjede. Men det store Flertal af nyere Fortolkere have erkendt Prolog og Epilog som nødvendig Ramme om Dialogen og hævdet samme Forf. for dem og denne. I nyeste Tid hævde nogle Fortolkere, navnlig Budde og Duhm, at Prolog og Epilog ere optagne af Digteren fra en af ham forefunden »Folkebog« om I. I denne Opfattelse maa vistnok i hvert Fald erkendes som rigtigt, at der forud for Digteren har i Israel levet et Ijob-Sagn, hvis Stof han har benyttet; men hvor vidt dette Sagn har været skriftlig fikseret og specielt har været det i den af Digteren benyttede Form, er et andet Spørgsmaal, hvorom Meningerne antagelig endnu en Tid ville divergere. Mod Budde og Duhm har navnlig K. Kautzsch udtalt sig. Men hvad enten Prolog

og Epilog ere i egentlig Forstand forfattede af Digteren eller kun optagne af ham, maa han have fundet dem egnede som Rammen om Digtet, og Enheden mellem dem og dette viser sig i, at I. intet Steds bliver vidende om den Prøve, der anstilles med ham; han selv henvises altsaa til den troende Hengivelse i Jahves for ham uransagelige Vilje, medens Prøvelsen som Bidrag til Problemets Løsning kun kommer Læserne til gode. I Epilogens Belønning af I.'s Sejr i Prøvelsen ligger næppe nogen virkelig af Digteren tilsigtet Løsning af Problemet, da han næppe kan have været blind for, at I.'s Skæbne i denne Henseende ikke har Almengyldighed.

Angaaende de mindre Afsnit, hvis Oprindelighed er omstridt, navnlig Kap. 28 og 40, 15—41, 26, maa henvises til Kommentarerne.

I Talmud nævnes Mose som Forf. Flere nyere Fortolkere have tænkt paa Salomos Tidsalder, andre paa Hiskijas eller i det hele den senere Kongetid. Men stadig flere Fortolkere antage nu efterhesekielsk Affattelse, og herfor taler bestemt navnlig selve Skriftets Problemstilling, Forholdet mellem Værd og Skæbne for Individet, hvor de 3 Venner repræsentere det efter Hesekiel gængse Dogme. Paa den anden Side kan man næppe gaa langt ned i den eftereksilske Tid, idet f. E. Prædikeren synes at have en længere Grublen over Problemet liggende mellem sig og Ijobs Bog. At Hes. 14 ikke behøver at forudsætte Ijobs Bog, men kun et Ijobsagn, vil let ses (Kommentarer bl. a. af Franz Delitzsch, 2. Opl. 1876; Dillmann, 2. Opl. 1891; Budde 1896; Duhm 1897. Til Tekstkritiken navnlig Beer, Tekst des Buches Hiob 1895 og ZaW 1896; Friedr. Delitzsch, Das Buch Hiob 1902. Til Integriteten: Hermansen, Om Integriteten af Jobs Bog, Universitetsprogram 1874; Budde, Beiträge zur Kritik des Buches I. 1876; K. Kautzsch, Das sogenannte Volksbuch von Hiob 1900. Til Tankegangen: Cheyne, Job and Solomon 1887; Fr. Buhl, Om Jobs Bog 1887). *J. C. J.*

Ijon ('Ijjon), By i det nordligste af Naftali, erobret fra Israel af Benhadad I (1 Kong. 15, 20) og siden af Tiglat-pilesar (2 Kong. 15, 29). Navnet er bevaret i det nuværende Merdj-'ajjûn, Højsletten nordlig for Jordanlavningen. Byens Sæde formodes at være Tell-dibbîn. *L. G.*

Ikabod, Søn af Pinehas og Sønnesøn af Eli. Hans Moder, der døde ved hans Fødsel, kaldte ham, dybt rystet ved Efterretningen om, at Pagtens Ark var tagen af Filisterne, I. e: »Herligheden borte!«, idet hun ikke vilde lade sig trøste ved Æren af at have født en Søn, naar Israels Smykke var borttaget (1 Sam. 4, 21. 14, 3). *L. G.*

Ikkes, Fader til Ira, en af Davids Helte (2 Sam. 23, 26; 1 Krøn. 11, 28. 27, 9). *L. G.*

Ikonion (nu Konia), By i det indre af Lilleasien, paa Apostlenes Tid Hovedstad i Landskabet Lykaonien, gunstigt beliggende i frugtbare Omgivelser og ved den store Vej fra Efesos til Evfrat. Mellem I. og det sydlig derfor liggende Lystra er 4 geogr. Mil. I. regnedes i den persiske Tid som Grænsestad i Frygien, blev o. 160 f. Kr. sammen med en Del af Lykaonien lagt til Galatien og delte, med nogen Afbrydelse, Skæbne med dette Land. Efter Kong Amyntas af Galatiens Død (25 f. Kr.) inkorporeredes det i den da oprettede rom. Provins Galatien, hædredes af Kejser Claudius og blev under Hadrian rom. Koloni. Den gl. Sammenhæng med Frygien spores længe i Omtale af I. som frygisk, skønt det officielt hørte til Lykaonien-Galatien; saaledes Ap. G. 14, 6 antydningsvis (jvfr. 16, 6?).

Krdm. kom til I. ved Paulus og Barnabas paa deres første Missionsrejse (Ap. G. 14, 1 f.). En stor Mængde baade af Jøder og Hellenere blev troende. Til de derpaa følgende Trængsler hentyder Paulus i 2 Tim. 3, 11. Ifølge en troværdig Legende skete den hl. Thekias Omvendelse i I. Ogsaa ved Paulus's 2. Rejse nævnes I. (Ap. G. 16, 2 f.). Hvorvidt I.'s Menighed ellers kan følges i N. T., beror paa, hvad der i Ap. G. 18, 23 menes med »det galatiske Land«, og om »Galaterbrevet« er skrevet til de sydgalatiske Menigheder. I ethvert Fald blev I. Midtpunktet for Krdm.s Udstraaling i de Egne; adskillige Biskopper fra I. i de første Aarhundreder omtales (efter Legenden Sosipater Rom. 16, 21 den første); ogsaa talrige kr. Indskrifter fra Omegnen vidne derom. Fra det 11. til 13. Aarh. var I. de seldshukiske Sultaners Hovedstad. Den kr. Befolkning fik da Tilladelse til at bo i den store Landsby Tsille N. for Byen. *L. G.*

Ikonobortserne kaldes en russisk Sekt, der forkaster Billederne ved Gudstjenesten og kun vil dyrke Gud under aaben Himmel.

Ikonografi, se Billeder (I, 311).

Ikonoklaster, Billedfjender, se I, 313.

Ikonolatrer, Billedvenner, se I, 313.

Ilai, en af Davids Helte (1 Krøn. 11, 29); skrives i den parallele Liste (2 Sam. 23, 28), men næppe rigtigt, »Salmon«. *L. G.*

Ildefonsus af Toledo, sp. Biskop, sad paa Metropolit-Stolen i Toledo fra Nov. eller Dec. 657 til sin Død (23. Jan. 667). Man fortalte, at Madonna havde aabenbaret sig for ham, og I. har ved sin *libellus de virginitate S. Mariæ contra tres infideles* (de 3 »vantro« ere: Jovinian, Helvidius [S. 391] og en Jøde) i høj Grad fremmet den overdrevne Ærefrygt for Madonna. Han har desuden fortsat Hieronymus's *De viris inlustribus* (S. 425), givet en Bearbejdelse af et for Katekumenatets og Trosbekendelsens Historie (Caspari, Quellen II, 290 f.; Kattenbusch, Das ap. Symbol I, 152; II, 459) vigtigt Skrift fra 6. Aarh. (rimeligvis af Biskop Justinianus af Valencia o. 550) og skrevet en Bog om Livets Vej fra Daaben til de evige Boliger (v. Dzialowski, Isidor und I. als Literarhistoriker, Münster 1898).

Ildprøve, se Gudsdomme (S. 290).

Ildtilbedere kalder man med et uheldigt Navn de nulevende Parsis, de sidste Tilhængere af den zarathustriske Religion; deres populære Navn i Asien er Geber. Nogen udpræget Dyrkelse af Ilden som Guddom drive de ikke, men de tænke sig Ilden, eller rettere Lyset (»det uskabte Lys«) som Ormuzds legemlige Aabenbaringsform og betragte Ilden som uundværligt Offerelement ved al Tilbedelse af deres Gud. Derfor have de ikke blot Altre med evig Ild i deres Templer, men de føre ogsaa paa Rejser smaa flyttelige Altre med sig, ved hvis Ild de forrette deres Andagt.

Langt snarere kunde man have kaldt de vediske Indere I., thi deres ivrige Alterdyrkelse af Guderne førte tilsidst til en overdreven Kultus af Offerilden, der dyrkedes som Gud (Agni), og som paa Grund af den Magt, Offeret øvede over Guderne, blev den allermægtigste af disse. Ogsaa Grækerne har for saa vidt været I., som de ikke blot tilbad Arneilden (Hestia), men ogsaa Naturilden (Hefaistos) og Esseilden (Promethevs) og lignende Former af Ildtilbedelse findes i de fleste Naturreligioner og begyndende Kulturreligioner — en letforstaaelig Kultus, naar man betænker den store Betydning, Ilden har for disse Mennesker baade som Arne- og som Alterild. Til Altret er Ilden imidlertid trængt fra Arnen; det er altsaa dens Nyttevirkning, som har helliget den; vi ser ogsaa, at det først er paa et senere Trin, at Ilden tages i Brug ved Ofringer. De helt primitive Ofre bringes uden Ild, saaledes som de fleste animistiske og chthoniske Ofre, Menneskeofre, Almuens Grød- og Smørofre osv. (om oldpersisk Ilddyrkelse: E. Lehmann, Zarathustra I, Kbhvn 1899; om Agnidyrkelsen: H. S. Vodskov, Sjæledyrkelse og Naturdyrkelse, Kbhvn 1897, I, 74 f.; om Ilddyrkelse i Alm.: H. F. Feilberg, Ilden, Arnen, Hjemmet, i »Jydske Aarbøger« og Andrew Langs Art.: Prometheus i »Encykl. Britt.«). *Edv. L.*

Illgen, Christian Friedrich, tysk Kirkehistoriker, f. i Chemnitz 16. Sept. 1786, studerede i Leipzig og blev dér Privatdocent, ekstr. Prof. i Filos. og i Teol. og 1825 ord. Prof. i Teol. og senere Domherre i Meissen. D. 4. Aug. 1844. Bl. hans Skrifter maa mærkes hans Afhandlinger om Lelio Sozzino (I—II, 1814 og 1826), om Luthers Katekismer (1829—30) og om det saak. *collegium philobiblicum* (1836—40). 1814 grundede han Leipzigs hist.-teol. Selskab og var i flere Aar Redaktør af Selskabets Tidsskrift (»Zeitschrift f. hist. Theologie«), der udkom 1832—75, først under I.'s, senere under Niedners og Kahnis's Redaktion. I. har ogsaa udgivet et Bd. Prædikener med Titlen: »Die Verklärung des irdischen Lebens durch das Evang.« (1832).

Illug blev 1134 af Erik Emun gjort til Biskop i Aarhus i Steden for Ulkil (Suhm, Hist. af Danmark V, 464).

Illuminater, se Art. Weishaupt, Adam og Alumbrados (I, 65).

Illyrien. I videste Forstand omfattede Distriktet I. Nedre-I. (Pannonien) og Øvre-I. (Dalmatien). Af disse kan der i Rom. 15, 19 kun tænkes paa det sidste, det egentlige I. Da Paulus bruger Formen »Illyrikon«, en nøje Gengivelse af det lat. Illyricum, og i det hele benytter de geograf. Navne i deres rom. Betydning (tilmed her i Romerbrevet overfor rom. Læsere), maa der sandsynligvis ved I. paa anførte Sted forstaas Landskabet langs det adriatiske Hav N. for Drilofloden (indtil Istria), som ogsaa kaldtes Illyris Barbara til Forskel fra det til Provinsen Makedonien hørende Illyris Græca S. for Drilo indtil Epeiros. Den sydlige Del af Provinsen Illyricum kaldtes Dalmatia, hvilket Navn just paa Apostelens Tid (jvfr. 2 Tim. 4, 10) var ved at fortrænge det ældre Udtryk Illyricum. Paulus's Ord »fra Jerusalem indtil I.« kunne næppe forstaas anderledes end om en Virksomhed indenfor I.s Grænser; de vilde lyde som en Overdrivelse, dersom han ikke havde været vestligere end i det fra I. fjerne Berøa (Ap. G. 17, 10). Muligvis kan Apostelens Prædiken i I. henføres til Aar 57 under hans 3. Rejse paa det i Ap. G. 20, 1. 2 omtalte Tidspunkt, kort Tid før Romerbrevets Affattelse. *L. G.*

Imálkue, en Araberfyrste, hos hvem den syr. Konge Alexander Balas's unge Søn Antiokos opfostredes. Efter Alexander Balas's Død (145 f. Kr.) afnødte dennes Feltherre Tryfon I. Sønnen til Brug for sine ærgerrige Planer (1 Mak. 11, 39. 40. 54). Navnet I. er det samme som Jamblikos. *L. G.*

Immaculata conceptio, se Undfangelse, Marias ubesmittede.

Immaculat-Ed, se Undfangelse, Marias ubesmittede.

Immanent betegner det, som ikke gaar udover en Sag eller et Begreb. I gamle Dage adskilte man immanente Aarsager fra transeunte. Siden Kant er det blevet almindeligt at bruge Ordet immanent om hvad der holder sig til den givne Erfaringens Verden, medens man derimod med Ordet transcendent betegner, hvad der gaar udover denne. *F. C. K.*

Immanuel (i Septuaginta skrevet: Emmanuel) ɔ: »Med os (er) Gud«, et Barn, om hvilket Jesaja (Jes. 7, 14) profeterer i en af den gl. Pagts mest afgørende Stunder. Kong Akas i Juda var paa den Tid, Talen er om (muligvis 735, i ethvert Fald ikke senere end 734), bleven Genstand for et Angreb fra de forenede Konger af Syrien og Israel, som vilde tvinge Juda Rige ind i en Alliance mod den truende assyr. Magt. For at opnaa deres Hensigt vilde de intet mindre end detronisere Akas og den davidiske Kongeslægt. Under den almindelige Forfærdelse sendtes Jesaja af Herren til Akas med Budskabet: dette skal ej ske! og at han intet havde at frygte af disse Fjender; men, føjede Profeten til: dersom I ikke tro, skulle I ikke bestaa. I en ny Samtale med Kongen kort Tid efter tilbød Jesaja i Guds Navn et hvilket som helst Under, Kongen maatte kræve som Tegn, til Stadfæstelse af Profetens Tilsagn om guddommelig Hjælp; men Akas afslog dette Tilbud under Paaskud af ikke at ville friste Herren, i Virkeligheden fordi han ikke vilde beslutte sig til en Trospolitik og saa nært et Forhold til Herren, som et saadant Standpunkt vilde kræve. Han havde i sine Tanker allerede en mere haandgribelig Hjælp for Øje: at købe sig den assyr. Stormagts Indskriden imod hans Fjender (jvfr. 2 Kong. 16, 7 f.), og fra denne Plan vilde han ikke drages bort. Da er det, at Profeten i hellig Vrede over Kongens feje Krænkelse af Israels sande, levende Gud »udslynger sit truende Ord« mod dette vanslægtede Davids Hus og forkynder, at nu vil Herren alligevel lade ske et Tegn, men vel at mærke selv bestemme dets Indhold, som angives i V. 14. 15: »Se, den unge Kvinde bliver svanger og føder en Søn og giver ham Navnet Med-os-er-Gud. Mælkespise og Honning skal han fortære ved den Tid, da han forstaar at forkaste Ondt og vælge Godt«. Til nærmere Forklaring af det sidste siges i V. 16. 17, at Landet skal blive øde.

De Hovedspørgsmaal, som her melde sig for Forstaaelsen, ere disse 2: hvori bestaar det her forudsagte Tegn? og hvad skal det stad-

fæste? Med Hensyn til det sidste Spørgsmaal maa det forestaaende, saa at sige selvbudne Tegn skulle paanøde Akas og hans Omgivelser og i det hele alle interesserede den Erkendelse, han havde villet unddrage sig fra. Hvis Akas havde betragtet Profeten som en Bedrager eller Sværmer, kunde han jo let have blottet ham ved at begære et eller andet umuligt af ham. Han tvivlede altsaa ikke om, at der kunde ske et Tegn, men derimod tvivlede han om den Guds Betydning, i hvis Navn Profeten traadte frem; som et meget lille Folks Gud regnede han ham for en partikulær Gud med altfor ringe Magt, særlig overfor de frygtede Syreres Guder, til at man kunde forlade sig paa ham; den assyr. Hær var i Kongens Tanker en anderledes real Størrelse at holde sig til. At det Ord, der havde lydt til ham i Profetens Forsikring om Angrebets Betydningsløshed, kom fra en Gud, der var Himmelens og Jordens Herre, var det, Akas vendte sig bort fra at ville ind paa at undersøge og erkende. Derfor var det netop dette, som det kommende nye og uundgaaelige Tegn paa sin Vis skulde stadfæste. I Aandskraftens Vælde er Jesajas Optræden her et værdigt Sidestykke til Elija paa Karmel.

Det tilbudte Tegn skulde have bestaaet i et iøjnefaldende Under og have opmuntret Kongen til at tro paa Guds kommende Hjælp. Det forestaaende store Tegn skal ikke styrke Akas i at tro, men tilbagevirkende bevise, at den almægtige Gud hin Dag havde været Kongen nær. Det skal ikke komme Akas og hans Hus tilgode, men paa en eller anden Maade aabenbare den Gud, de havde krænket. Der er ingen Grund til, at det skal være en enkelt Undergerning, men det kan (som i 2 Mos. 3, 12) bestaa i selve den kommende Begivenhed: den I., Profeten tænker paa, og hvad der gaar forud for ham.

Ved dette forestaaende Kendsgerningstegn vil Profetens Forsikring til Kongen blive stadfæstet som Sandhed. Men til det stadfæstede Ord af Gud hørte ogsaa Forsikringens anden Side: Truslen om Straf i Tilfælde af Vantro (V. 9b). Dette maa ikke overses; det træder endog stærkt i Forgrunden, baade ved V. 15 og dets Forklaring i V. 16. 17 og dernæst i hele Skildringen af Juda Lands øde og forladte Tilstand V. 18—25; naar det omtalte Barn vokser op, skal hans Fædreland være ødelagt af de Assyrer, Akas i sin Uforstand kaldte til Hjælp, men som ikke lade sig nøje med Byttet fra Damask og Efraim, men paa det grundigste ogsaa skulle hærje og affolke Akas's Land. Mælken og den vilde Honning ere Tegn paa den ringe Kulturtilstand, hvori den spredte Rest af Folket lever; under fattige Forhold vokser I. op. Denne mørke Side af det forestaaende er saa fremtrædende, at Profeten ikke længer synes at skænke den øjeblikkelige Lettelse ved den nordlige Koalitions Mislykken nogen Opmærksomhed. De faa Fortolkere, der i V. 14f. alene finde en Gentagelse af Forsikringen om Juda Redning fra dissé Fjender og overse Profetiens truende Karakter, komme i saa stor Forlegenhed med Teksten, at f. E. Duhm kategorisk erklærer V. 15 og 17 for uægte!

Men det turde være et Spørgsmaal, om ikke en hel Række af moderne Fortolkere (Duhm, Marti, Cheyne [i nyeste Tid] o. a.) ere paa et Vildspor ved i det hele at sammenknytte Immanuelsnavnet med hin rent forløbige Redning af Juda, der for Profeten, som ser det assyr. Mørke lejre sig ogsaa over Juda, kun er en Episode af forsvindende Betydning, et øjeblikkeligt Lysglimt. Hans Tanker bevæge sig i Fremtiden hinsides dette. Først ser han da et uundgaaeligt Mørke lejre sig over den vantro Slægt, men bag det skinner et stort Lys, en vidunderlig Frelse, frem. Dette sidste er Hovedsagen og kommer derfor først til Udtalelse; et Øjeblik skuer han igennem Mørket og skildrer, hvad han da ser (V. 14); med dette in mente taler Profeten dernæst om den nærmere Fremtids mørke, truende Karakter. V. 14 har Hovedvægten, men kronologisk gaar V. 15f. først; kun Troens Øje ser midt under Mørket det skjult nærværende Lys.

Her er det nu, adskillige Fortolkere i V. 14 i I.navnet se en Hentydning til den saa betydningsløse Redning fra de syr.-efraimit. Fjender. Man opfatter Kvinden (ha-alma V. 14) generelt, idet i Hebr. en hel Art kan sammenfattes i et singularisk Udtryk, og Jesaja vil da udtale, at inden Aarsfrist skulle de unge Kvinder faa Anledning til at give de Børn, de da føde, det betegnende Navn »Med os er Gud«, thi Gud vil fri Juda fra dets Fjender. I.navnet symboliserer altsaa denne Begivenhed og hører hjemme paa denne Side af den assyr. Trængsel. Eksegesen er i Nutiden ikke meget tilbøjelig til andre Opfattelser af I. og den unge Kvinde, som føder ham, end den rent messianske eller den anførte generelle. Det har ikke manglet paa Forsøg allerede fra gammel Tid, særlig fra jødisk Side, paa at undgaa den messianske Opfattelse, men de have vist sig ufyldestgørende. Fra kirkelig Side har man lært ikke at urgere Udtrykket ha-alma, som om deri betegnedes en umiddelbar Forudsigelse om Kristi Fødsel af Jomfru Maria; thi alma betyder ikke nødvendigvis den jomfruelige Kvinde, men den unge voksne Kvinde i det hele, saa at Sprogets egentlige Udtryk for Jomfru, b'tula, maatte have været brugt, hvis en Jomfrufødsel var det, Profetens Ord skulde betone. Kunde ha-alma altsaa til Nød være en af Akas's Medhustruer, som man har sagt, vilde Profeten dog umulig kunne udsige, at den af Gud forkastede Akas skulde blive I.'s Fader. Allerede herved umuliggøres de ældre Jøders Tanke om Hiskia, Akas's Søn, som I., men det strander netop ogsaa paa Ordet alma som den unge Kvinde, der ikke passer paa Akas's Hustru, og tilmed var Hiskia forlængst født (jvfr. 2 Kong. 16, 2. 18, 2; 2 Krøn. 28, 1). Ej heller Jesajas egen Hustru, der ikke længere var en alma (jvfr. 7, 3), kan der tænkes paa; hun maatte ukunstlet kaldes »min Hustru« eller »Profetinden« (8, 3). Vel tales der i 8, 1—4 fra omtrent samme Tid som Immanuelsprofetien om Profetens eget Barn, i hvis symbolske Navn Profeten skal legemliggøre Forudsigelsen af de daværende Fjenders Undergang, men det er en Tillægsprofeti, og 8, 8 tildeles der I. en Betydning, Profeten ikke vilde give sit Barn. Andre forstaa ved en vilkaarlig Indlægning ha-alma om Davids Hus eller Israels Menighed.

Den generelle Opfattelse, der nu for Tiden er yndet, vil imidlertid heller næppe naa at fortrænge den messianske, thi den er saa simpel, at den er ret intetsigende. At en Mængde unge Kvinder under den hastig svindende Befrielse fra Fjenderne skulde kalde deres Børn »Med os er Gud« og ligeledes at gribe til den generelle Forstaaelse af Singularis ha-alma, er søgt, og det hele vilde ikke sige mere end en Omskrivning af den Tanke, at der fra Vaar til Høst skulde ske et glædeligt Omsving. Den hele Tydning opererer med den Forudsætning, at I.'s Fødsel skal komme inden Aarsfrist fra den Dag, Jesaja talte med Akas; men V. 14 behøver ikke at sige noget udtrykkeligt om, naar I. fødes. Han er ganske vist ikke en fjern Fremtidsskikkelse, men Synet beskriver det fremtidige som nærværende, dog uden kronologisk Datering.

Vi føres altsaa til den messianske Opfattelse som den eneste, der kan gøre Alvor af I.s Betydning som Tegn til Aabenbarelse af, hvad Herrens Magt og Vilje er, og som ogsaa hævdes af Fortolkere som Ewald, Delitzsch, Caspari, Orelli, Driver, Buhl og i det væsentlige Dillmann. Profeten har set noget, noget enestaaende stort med Aandens Øje. Det Barn, han fængsles af at beskue, »skal ikke derfor faa Væsensnavnet I., fordi Gud paa den Tid, da det bliver født, skal være med Israel, skal frelse det, uden at Barnet selv har noget at bestille med denne Frelse, men fordi han i Barnet skal være med Israel og ved samme frelse det, fordi Barnet skal blive Guds Folks Frelser. Ja, Navnet udsiger i Grunden endnu ulige mere . . .; det siger det samme, som Johannes, efter at Jesajas Spaadom var gaaet i Opfyldelse i Jesus, udtrykker med de Ord: Og Ordet blev Kød og boede iblandt os« (Caspari). Med andre Ord: Barnet selv er et Under helt igennem, og som saadant er det skikket til at være det Tegn, Herren vilde give paa, at han var den levende Gud, hvis Evne og Vilje vare at stole paa. I.'s kæmpemæssige Dimensioner, aandelig talt, bekræftes ogsaa baade ved 8, 8 og ved en Sammenligning med Mi. 5, 2, men allerstærkest ved Jesajas kort efter fremførte Profeti i 9, 5. 6 [6. 7] og den noget senere Skildring i samme Aand 11, 1 f.; thi hvem anden skulde dette Barn og denne Hersker være end den samme I., hvis Lysglans straalede frem for Profeten i det Øjeblik, Akas og hans vanslægtede Hus bleve forkastede af Gud?

I. skal selv være, hvad hans Navn betyder. Guds Frelse er inkarneret i ham. Han selv er Tegnet. Derfor gaar ogsaa over hans første Livsafsnit (indtil den moralske Selvbevidstheds Alder V. 15, jvfr. 5 Mos. 1, 39) Skyggen af og Delagtigheden i de Lidelser, Akas og Folket ved Vantroen vare førte ind i (7, 15 f. 8, 7. 8). Denne mørke Side af det forestaaende afspejler sig nu imidlertid i Virkeligheden allerede i V. 14, deri nemlig, at Messias's Moder er den navnløse unge Kvinde. Deri ligger, at Herligheden er borttagen fra Davids Hus; det er, som 11, 1 siger, blevet til Isai Stub. Fjendernes Maal at detronisere den davidiske Kongeslægt er paa en Maade naaet, ikke af dem selv, men ved dennes egen Brøde og Assyrernes Haand. Men Guds hellige Nidkærhed glemmer ikke »Davids usvigelige Naadespagt« (Jes. 55, 3). Paa en ny og vidunderlig Maade lader han Juda og Davids Kongedømme bestaa og alle Fjender gaa til Grunde (8, 9. 10. 9, 1—6 [2—7]). Men idet I. selv er en saa underfuld Skikkelse (9, 5 [6]), til hvem ingen jordisk Fader nævnes, bliver der ogsaa over hans Fødsel og hans Moders Betegnelse som ha-alma, den unge Kvinde, noget uopklaret, indtil Opfyldelsen gaadefuldt, tilbage, ganske som i den af Jesaja muligvis afhængige Udtalelse af Mika i Mi. 5, 2 om »den fødende Kvinde«, saa at man ad denne Vej føres til at anerkende Evangelistens Sammenstilling af Jesu Fødsel af Jomfruen Maria (Mt. 1, 22, 23) og Jesajas Profeti om I.'s Fødsel af ha-alma. Septuagintas Oversættelse af ha-alma ved ἡ παρθένος, ɔ: Jomfruen, havde allerede sproglig slaaet Bro dertil. Om Septuaginta har fundet noget mysteriøst i vedkommende Fødsel eller tænkt, at den unge jomfruelige Kvinde ved Fødselen naturligvis ikke længer var Jomfru, faar staa hen. De senere jødiske Oversættere (Aqvila, Teodotion, Symmakos) foretrak, sandsynligvis af Hensyn til den kr. Polemik, den sproglig korrekte Gengivelse ved νεᾶνις, der ligesom alma paa ubestemtere Maade betegner den unge Kvinde (jvfr. om I.'s Moder Buhls Jesaja, 158 f.).

Jesajas Profeti er ikke opfyldt nøjagtig paa samme Maade, som han havde tænkt sig. Han har paa det daværende Tidspunkt ventet I.'s Komme i sin egen Levetid, saaledes som al sund og levende Forventning hos Profeterne har gjort og nærmest maatte gøre. Paa samme Maade Apostlene med Kristi Genkomst. Ingen af dem have haft Grund til at føle sig som Løgnere ved de Forskydninger af Omstændigheder og Tid, som indtraf for deres Syners Opfyldelse. Guds Planers Virkeliggørelse foregaar ikke med matematisk Uforanderlighed, men i Vekselvirkning med Menneskers Adfærd (Jer. 18, 7—10). Ved Troen tabte de fromme ikke Forjættelserne af Syne, selv naar de »saa dem langt borte« (Hebr. 11, 13). Af det Profeterne skuede som nært, skete ogsaa altid noget i en nær Fremtid, saa man behøvede ikke at tabe Sporet. 734 allerede frareve Assyrerne Israels Rige dets nordl. og østl. Dele, 733—32 ophørte Damask at bestaa, 722 faldt Samaria og Resten af Israels Rige. Med Dommen over Juda trak det ud, men Hiskia vandrede heller ikke i sin Faders onde Spor. Først 701 kom det til en foreløbig, glimtvis Opfyldelse af Immanuelsprofetien ved Judas frygtelige Hærjning af Assyrerne og Sanheribs paafølgende Tilintetgørelse ved Herrens Haand. Assyrernes Arvetagere, Babylonierne, rodhuggede Davids Træ, og i hvem anden end Jesus Kristus er omsider opgaaet I., »Skuddet af Isai Stub«?

(Se Kommentarer til Jes. af Delitzsch, Buhl, Dillmann o. a. og de bibelskteolog. Værker. Særskilt Giesebrecht, Die Immanuelsweissagung, St. u. Krit. 1888, og C. P. Caspari, Bibelske Afhandlinger, Kristiania 1884, S. 362—88). *L. G.*

Immanuel-Synoden, en Synode af Gammel-Lutheranere (S. 166) dannedes i Magdeburg af Præsterne Ehlers, Diedrich, Zöller, Crome, Räthjen, Könnemann og v. Kienbusch paa Grund af den Strid, der indenfor Gammel-Lutheranerne førtes om Kirkeregimentet. Disse 7

Præster udtalte i en Erklæring af 21. Juli 1864, at de paa Grund af den af Overkirkekollegiet forsvarede »falske Lære« skilte sig fra dette og dannede en egen Synode. Den ledende Tanke for I.-S. var, at Præsterne, som de eneste Bærere af Embedet, have den Pligt at sørge for den kirkelige Ordning, og at Menighedsmedlemmerne kun »paa en fri Maade« (»in freier Weise«, »in beliebiger Zahl«) skulle tage Del i Synoderne, og disse skulle ikke have disciplinær Myndighed over Præsterne. Da den Generalkoncession, der var indrømmet Gammel-Lutheranerne, ikke kunde finde Anvendelse paa I.-S., havde denne ikke Korporationsrettigheder, og de Embedshandlinger, dens Præster foretog sig, havde derfor ikke borgerlig Gyldighed. I.-S.'s Dannelse gav flere Steder Anledning til uhyggelige Retstrætter om Kirkerne, som Øvrigheden tilkendte Overkirkekollegiet, hvorfor I.-S. maatte opføre nye Kirker. Til denne Synode sluttede sig ogsaa nogle Præster fra luth. Landskirker, bl. a. Præsten C. W. Vollert i Greiz og Meinel i Hamburg. Vollert var efter Ehlers's Død en Tidlang I.-S.'s Senior, men 1901 skilte han sig fra denne, fordi Nødvendigheden af en ordnet Deltagelse fra Menighedernes Side i Synoden og af Synodens disciplinære Myndighed over Præsterne lidt efter lidt havde gjort sig gældende. 1902 hørte til I.-S. ialt 5300 Sjæle med 13 ordinerede Præster. Synodens Senior er for Tiden Præsten Scholze i Magdeburg; deres Organ er det af Pastor Weber i Liegnitz udgivne »Evang.-luth. Sonntagsblatt« (G. Froböss, Die evang.-luth. Freikirchen in Deutschland, Leipz. 1902). *Fr. N.*

Immer, en af de 24 Præsteklasser (1 Krøn. 24, 14); nævnes flere Steder f. E. ved Hjemkomsten fra Babel (Esra 2, 37). Til denne Klasse hørte Jeremjas Modstander, Pashur (Jer. 20, 1). — I Esra 2, 59 (Neh. 7, 61) er I. Navn paa et ubekendt Sted i Babylonien. *L. G.*

Immer, Albert, schweizersk Teolog, f. 10. Aug. 1804 i Unterseen i Kanton Bern, var først Bogbinder, men besluttede sig, navnlig under Paavirkning af Prof. Sam. Lutz, hos hvem han fandt »en Forening af den frieste Forskning og den inderligste Fromhed«, til at genoptage de afbrudte teologiske Studier. 1838 blev han Kapellan forskellige Steder, men gik 1840 til Bonn og Berlin for at studere. 1845 blev han Præst i Büren, 1849 Prof. i nytestl. Eksegese og Dogmatik ved Universitetet i Bern. I., der var en Discipel af Schleiermacher og Hegel, mødte først Modstand fra de ortodokse; senere, da han tog Afstand fra Heinrich Lang, vendte »Reformerne« sig imod ham. Foruden forskellige Foredrag har han udgivet »Hermeneutik des N. T.s« (Wittenberg 1873) og »Theologie des N. T.s« (Bern 1877). 1881 opgav han sit Professorat, og 23. Marts 1884 døde han.

Immunitet. Ved I. forstaar man i Kirkeretten almindeligvis den Frihed fra offentlige Byrder og Afgifter, der er tilstaaet kirkelige Personer eller kirkelige Ejendomme. — I det frankiske Rige brugtes *immunitas* til Betegnelse af den Ret, at ingen offentlig Embedsmand var beføjet til at udøve sin Magt i et Distrikt, saalænge den, der var Herre over Jord og Grund, var villig til at staa inde for dem, der boede paa hans Ejendom. — Naar man taler om Kirkebygningernes I., forstaar man derved deres Asylret (I, 164).

Impanation. Ved I.slæren forstaas en bestemt Opfattelse af Nadverens Væsen ɔ: af Forh. mellem de indviede Nadverelementer, Brødet og Vinen, og Herrens Legeme og Blod, nemlig den, at Nadverelementerne (ikke forvandles til, heller ikke er et blot Sindbillede paa, men) indeslutter Herrens Legeme og Blod. Udtrykket er første Gang brugt af Guitmund fra Aversa (d. 1095), som i sit Stridsskrift mod Berengar omtaler visse *impanatores*. Senere finde vi en saadan Opfattelse hævdet af Rupert af Deutz. Efter Ref. blev »I.slæren« det Udtryk, hvormed man fra rom.-kat. Side betegnede den lutherske Nadverlære. Betegnelsen er ogsaa for saa vidt træffende, som det derved er udtrykt, at Herrens Legeme og Blod vel er til Stede (mod de reformerte), men ikke saaledes, at Vinen og Brødet har ophørt at være til Stede (mod de rom.-kat.). Men den er ensidig, idet den leder Tanken hen paa, at Herrens Legeme skulde være rumlig til Stede »i Brødet«, hvilken Antagelse ikke er en nødvendig Følge af den lutherske Nadverlære. *J. P. B.*

Imputation d. e. Tilregning. Ved dette Udtryk betegnes et Hovedpunkt i den protest. Retfærdiggørelseslære, nemlig dette, at den Retfærdighed, der her er Tale om, ikke er en moralsk, erhvervet Retfærdighedsbeskaffenhed, men en tilregnet Retfærdighed, *justitia imputata*. Hermed er altsaa pointeret, at det, der sker i Retfærdiggørelsen er ikke en Bortfjernelse af selve den syndige Habitus, men en Udslettelse af Syndeskylden, som altsaa ikke mere tilregnes Synderen. Se nærmere Art. Retfærdiggørelse. *J. P. B.*

Imri. 1. En Judæer (1 Krøn. 9, 4). — 2. Fader til Sakkur, som nævnes ved Murenes Opbygning (Neh. 3, 2). *L. G.*

Inchofer, Melchior, Jesuit, fødtes 1584 eller 1585 i Wien eller i Günz i Ungarn og traadte 1607 i Rom ind i Jesuiter-Ordenen. Da hans Novitsiat var til Ende, gik han til Messina, og dér skrev han (1629) et Skrift, hvori han, bl. a. ved Hjælp af et foregivet Brev fra Maria til Messinenserne, vilde bevise, at Paulus havde virket i Messina. I.'s Bog blev forbudt i Rom, men da han omarbejdede den, blev den nye Udgave tilladt (1633). 1636 blev I. kaldet til Rom, hvor han udgav et Bind *Annales ecclesiastici regni Hungariæ* (1644), der gaar til 1059. Deri søger han ved en opdigtet Bulle, der tillægges Sylvester II, at godtgøre Ungarns Afhængighed af Rom. I Rom blev I. udnævnt til Medlem af Index-Kongregationen, men dog kunde han ikke trives dér, og 1646 blev han forflyttet til Jesuiter-Kollegiet i Macerata. Dér arbejdede han paa en Martyrhistorie, og for at samle Stof til den rejste han til Milano, hvor han døde 28. Sept. 1648. I et Skrift om det lat. Sprog søgte han at vise, at dette taltes af de salige i Himlen; i andre Skrifter forsvarede han sin Orden. 1645 skal han have overrakt Paven en Memoire, hvori han foreslog at reformere Ordenen, og han er efter al Sandsynlighed Forf. til den under Pseudonymet »Lucius Cornelius« udgivne Satire paa Ordenen (*Monarchia Solipsorum; soli ipsi* ɔ: de, der kun tænke paa sig selv), der indeholder et

voldsomt Angreb paa Loyolas Orden. Bogen blev gentagne Gange optrykt og oversat paa Fransk, Italiensk og Tysk, og den kom paa den sp. Index, men mærkeligt nok ikke paa den rom.

In coena Domini, se Skærtorsdagsbullen.

Independenter eller Kongregationalister kaldes den eng.-amerik. Denomination, hvis Forfatningsprincip er, at den enkelte Menighed skal bestaa af troende Kr., som frivilligt have sluttet sig sammen, og være helt selvstændig, idet alle kirkl. Baand anses for Samvittighedstvang. Retningen havde sit Udspring i de individualistiske Anskuelser, som havde faaet et kraftigt Udtryk i R. Brownes Skrifter (I, 395). Han holdt det for Synd at forblive i den eng. K. og bebrejdede Puritanerne, at de vilde reformere den ved Statens Hjælp i Stedet for at vende sig til de enkelte; efter hans Opfattelse findes den sande K. kun, hvor troende Kr. frivilligt danne et Samfund med Kristus som Overhoved. Overensstemmende hermed skilte de første I. sig fra Statsk. og dannede smaa, af hinanden uafhængige Menigheder, som de mente efter apostolsk Forbillede. Men som Separatister forfulgtes de, alle, der paagrebes, kastedes i Fængsel, hvor mange døde, og ikke faa straffedes paa Livet. Mest fremragende blandt Martyrerne vare de to Cambridgemænd, Præsten John Greenwood og Juristen Henry Barrow (I, 223), som begge nerettedes 1593. Forfølgelsen fremmede kun Bevægelsen; der opstod adskillige Menigheder, en i London og flere i de østl. Grevskaber. Francis Johnson (1562—1618), som havde været en Modstander af I., blev vunden ved Læsning af deres Skrifter, og valgtes til Præst i London. Men paa Grund af de strenge Forbud udvandrede han med sin Menighed til Amsterdam, hvor den lærde Hebraist, Henry Ainsworth (f. 1570 eller 71) sluttede sig til den og fik en ledende Stilling. Denne antages at have haft en væsentlig Del i Affattelsen af den Bekendelse, Menigheden udgav 1596: *A true Confession of the Faith* osv., og af den Ansøgning, som den 1603 indgav til Kong Jakob I. Men Johnson kunde ikke enes med ham og grundede med sit Parti i Emden en ny Menighed, hvis Rester 1701 optoges i den eng. presbyterianske Menighed i Amsterdam. I Leiden dannede der sig en Menighed, hvis Præst var John Robinson (1576?—1625), en lærd Hebraist og Rabbinist, som har skrevet Kommentarer til G. T. af blivende Værd. Under denne sindige Mands Indflydelse lærte I. at se med mildere Øjne paa de bestaaende K.samfund, og fra hans Menighed stammer den nuværende Denomination i det britiske Rige og Nordamerika, hvorfor han ofte kaldes I.'s Fader. 1616 grundede nemlig Oxfordmanden, Henry Jacob (1563—1624), som en Tid havde opholdt sig i Leiden, en Menighed i Southwark (det nuværende Syd-London), og denne, ikke den oprindelige Menighed i London, blev Moder til Englands I. 1620 sejlede »Mayflower« til Amerika med o. 100 Separatister, hvoraf de fleste vare I. fra Leiden, og disse Pilgrimsfædre lagde Grunden til Ny-England. Under den højkirkelige Bevægelse, der tiltog i England, søgte flere og flere et Fristed hinsides Oceanet, 1620—40 over 20,000. Blandt dem fandtes Præsten John Cotton, der fik stor Betydning som Organisator, og John Eliot, Indianernes Apostel (I, 743). Mange af dem vare ikke I., men Puritanere, som egentlig ønskede at blive i Statsk.; Forfølgelsen drev dem fra Hjemmet, og i Amerika bleve de I. Partiets Udvikling i Ny-England styrkede dets Tilhængere i Hjemlandet. En Del af I. vare baptistisk sindede, men de skilte sig ud og dannede de første eng. Baptistmenigheder (I, 211). I. havde kun faa Repræsentanter i Westminster Forsamlingen, men blandt dem var der de dygtige Præster Thomas Goodwin, Philip Wye, Jeremiah Burroughs, William Bridge og Sidrach Simpson, som alle vare sindige, hvorimod Lægmændene vare uforsonlige. Forgæves søgte Partiet at faa nogle af de ledende Mænd i Amerika ind i Forsamlingen. I. krævede fuld Religionsfrihed, men Presbyterianerne, som havde Overvægten, vilde ikke følge *the New-England way*, og alle Forsøg paa at forene de to Partier strandede. Men i Republiken blev I. det stærkeste Parti; deres Aand raadede i Hæren og gjorde Kampen for religiøs og borgerlig Frihed til Folkets Sag (se Art. Cromwell, I, 566). Under deres Fane samledes Mænd af forskellige relig. Aandsretninger, saa vel Arminianere som Calvinister, ogsaa selvstændige Aander som en Milton; dens Indskrift indeholdt ingen dogmatiske Sætninger, men kun Kravet om Frihed. Efter Kongedømmets Genoprettelse begærede I. Tolerance, men tværtimod udstedtes der strenge Love mod alle Separatister. Partiet kunde derfor ikke gøre sig stærkt gældende og sygnede en Tid hen, indtil den metodistiske Vækkelse paavirkede det og gav det fornyet Livskraft. Til de betydeligste Repræsentanter i 18. Aarh. hørte Isaac Watts og Philip Doddridge (I, 654). I. havde megen Del i Stiftelsen af London Miss. Soc. 1795, og det tilhører dem nu helt. I det britiske Bibelselskab var E. Henderson meget virksom (S. 395).

Den amerik. Benævnelse, Kongregationalister, er i den nyeste Tid bleven alm. ogsaa i Europa; dermed udtrykkes positivt denne Denominations Grundsætning om den enkelte Menigheds Selvstændighed. 1833 dannedes der en Sammenslutning: *General Congregational Union for England and Wales*, og der vedtoges en Bekendelse og en Menighedsordning (aftrykt i Schaff, The Creeds of Chrdm III[4], 1877, 730 f.), dog med den udtrykkelige Tilføjelse, at disse Formler ikke have nogen forpligtende Gyldighed, men kun ere en Udtalelse om den Tro og Praksis, som er almindelig iblandt dem. Da Lovene bleve omarbejdede i 1871, blev der deri indsat den Paragraf, at Foreningen anerkender den enkelte Menigheds Ret til at styre sine Anliggender og ikke i noget Tilfælde maa tiltage sig lovgivende Myndighed eller blive en Domstol, til hvilken der kan appelleres. Lignende Sammenslutninger er der dannet i Skotland, Irland og Kolonierne, ligeledes i Nordamerika (Schaff III[4], 737). De amerik. Kongr. fastholde ikke saa strengt som de eng. de gamle indep. Grundsætninger, men ogsaa i England gør Samfundsfølelsen sig gældende; de strenge Forbehold i den eng. Forenings Love røbe, at den amerik. Strømning er til Stede (R. W. Dale, A. Manual of Congregational Principles, 9. ed., London 1902).

I Storbritannien og Irland findes der henimod 5000, i Kolonierne og Diaspora o. 1000, i Nordamerika henimod 5000 Menigheder. Det samlede Antal Kongregationalister anslaas til $3^1/_2$ Mill. I England have de en halv Snes Præsteskoler, i Amerika et lignende Antal. De have altid lagt megen Vægt paa Præsternes videnskabelige Uddannelse og have ofret meget paa de teol. Kollegier, som ogsaa indtage et højt Standpunkt. Paa Grund af den ubegrænsede Lærefrihed kunne meget forskellige Tankeretninger komme til Orde, men den herskende Teologi er en mild, moderne Form af Calvinismen. Kongregationalisterne pleje i den nyeste Tid selv at betegne deres Retning som »evangelisk«. De blande sig meget med andre Denominationer, især med Presbyterianerne, og have bidraget meget til Udbredelsen af den ukonfessionelle Krdm. *(undenominationalism)*. De yde et forholdsvis stort Kontingent til den teol. og opbyggelige Literatur og ere ligeledes stærkt repræsenterede i den periodiske Presse. Bl. deres Maanedsskrifter ere de mest bekendte: *The Evangelical Magazine* og *Review of Reviews*, bl. Ugeskrifterne: *The Christian World*. Flere Teologer have vundet et Navn, saaledes i den nyeste Tid i England R. W. Dale (I, 587), A. C. Cave (I, 489), A. M. Fairbairn (S. 7) og R. F. Horton, i Amerika H. Bushnell (I. 423) og Lyman Abbot (I, 12). Som berømte Prædikanter maa Joseph Parker og H. W. Beecher (I, 248) nævnes. Kongreg. kappes med de andre Denominationer i alle Grene af indre Missionsarbejde og tage Del i mange Virksomheder, hvori Anglikanere og Nonkonformister mødes. De have ogsaa sociale *settlements* som Browning Hall i Syd-London. I Hedningemissionen indtage de en fremskudt Plads; blandt deres ypperste Missionærer vår James Chalmers, som blev myrdet paa Ny Guinea 1901 (H. M. Dexter, The Congregationalism of the last three hundred Years, New York 1880; A. Mackennal, Sketches in the Evolution of English Congregationalism, London 1901; W. Walker, The Creeds and Platforms of Congregationalism, New York 1893; Samme, A. History of the Congregational Churches in the United States, New York 1894; The Congregational Year Book, 1902). *C. E. F.*

Indeterminisme er den moralfilosofiske Anskuelse, som bestrider Determinismen (se I, 625) og hævder, at Mennesket har en fri Vilje. Man kan bruge Ordet Frihed i mange forskellige Betydninger (se S. 123), men det Frihedsbegreb, som I. opstiller, er den formelle Frihed, *liberum arbitrium*, Evnen til kausalfrit ɔ: ubundet af alle Betingelser, ydre og indre, at vælge mellem Motiverne. Det er Valgfriheden i ubetinget Forstand, som der her er Tale om; det handlende Subjekt skal staa ligegyldigt overfor de forskellige Motiver. Derfor benævnes denne Anskuelse ogsaa som Indifferentisme *(libertas indifferentiæ)*.

Med Hensyn til Bedømmelsen af I., da kommer det først an paa, med hvilke Pretensioner den optræder. Den har til visse Tider gjort Fordring paa at kunne afgive det positive Grundlag for en Moralfilosofi eller Moralteologi. I Pelagius's Moralisme og siden i Duns Scotus's System (I, 688) er Valgfriheden saaledes stillet i Forgrunden, at Frihedsbestemmelsen kommer til at falde sammen med Forestillingen om den rene Vilkaarlighed. Et saadant Standpunkt er ganske utilfredsstillende. Kan det vistnok med Rette siges, at en naturnødvendig Handlen falder under Moralitetens egentlige Niveau, saa kan det samme vel fra Modpartens Side gøres gældende overfor den rent blinde Vilkaarlighed. Hvor daarligt I. i det hele taget egner sig til at være grundlæggende for et moralsk System, ses umiddelbart af selve dens Navn, som betegner noget rent negativt og formelt. Vi kan umulig blive staaende herved. Anderledes stiller Sagen sig derimod, naar der kun i al Almindelighed er Tale om I.s Eksistensret. Saaledes er det, at Spørgsmaalet bliver stillet i vore Dage. Kan Valgfriheden som Moment i den menneskelige Handlen overhovedet hævdes eller ikke? Det er et af den nyere Tids største Problemer, som der her røres ved. Der er hermed ikke sagt noget nærmere om den Udstrækning, hvori Friheden kan gøre sig gældende; det er muligt, at det kun er et lidet Spillerum, som er levnet den, »to Procent overfor 98 Procent Naturnødvendighed«; det er ikke herom, at der spørges. Det er det principielle Spørgsmaal, som det her gælder. Vi minder i denne Forbindelse om Kants Løsning, der gaar ud paa, at de enkelte Handlinger efter deres ydre, empiriske Fremtræden er underlagt Kausalloven, medens de derimod efter deres indre, intelligible Karakter, betragtede som »Ding an sich«, skal være at bedømme som fri og ubestemte. Denne Løsning er næppe tilfredsstillende, da den dog ikke redder de enkelte Handlingers virkelige Frihed. Men der peges dog vist her i den rigtige Retning, naar der tales om en Forening af den ydre Bestemthed og den indre Frihed. Ingen vil i vor Tid kunne unddrage sig Indtrykket af en almindelig Betingethed af alle Livsfænomener, men paa den anden Side vil man dog til det yderste fastholde Valgfrihedens Realitet; den markerer nemlig ufortabelige moralske Værdier, Ansvar og Tilregnelighed, Skyld og Brøde. En positiv Forklaring kan det imidlertid ikke nytte at tænke paa at opstille; det hele Forhold er jo nemlig efter sin Natur et saadant, at det gaar udover de sædvanlige Tankeformer, Kausalitetsloven. Men af den Grund, fordi det saaledes forstaar sig af sig selv, at den fri Vilje maa være uforklarlig, vil der da slet ikke være nogen Anledning til Beklagelse over, at det nu engang forholder sig saaledes. Med Lotze, som er en af Frihedslærens ypperste Forsvarere i den nyere Tid, kan vi trøste os med, at det vilde være umuligt at paastaa, at hvad vi ikke kan forklare, kan heller ikke forekomme i Virkeligheden. H. Lotze, Grundzüge der praktischen Philosophie, 1882; C. Göring, Über die menschliche Freiheit und Zurechnungsfähigkeit, 1876; Ch. Sigwart, Der Begriff des Wollens og sein Verhältniss zum Begriff der Ursache, i Kleine Schriften[2], 1889; Hugo Sommer, Wesen und Bedeutung der menschlichen Freiheit[2], 1885; H. Sidgwick, The Methods of Etics; Heegaard, Om Intolerance; Kromann, Vor Naturerkendelse). *F. C. K.*

Index (Fortegnelse over forbudte Bøger). 1559, under Paul IV, udkom der i Rom en *I. autorum*

et librorum d. v. s. en alfabetisk ordnet Fortegnelse over Forf. og Bøger, som Inkvisitionen, med Trusler om Censurer og Straffe, opfordrede alle Kr. til at vogte sig for. Denne Fortegnelse blev 1562—63 omarbejdet af en Kommission, som Trienter-Konciliet havde nedsat, og til den føjedes da 10 saakaldte »Regler«. 1564 offentliggjorde Pius IV denne I., og senere udkom I. i mange, forøgede Udgaver. Paa Leo XIII's Befaling udkom en Udgave i 1881, der medtager de til 1880 forbudte Skrifter og for den ældre Tids Vedkommende støtter sig til Benedict XIV's Udgave af 1758. Den rom. I. blev eftertrykt flere Steder i Kristenheden (Antwerpen, Lissabon og München), og uafhængig af den fremkom der flere Fortegnelser over forbudte Bøger; saaledes udgav den sp. Inkvisition fra 1551 til 1844 forskellige I.er. I Pius IV's og senere I.er ere nogle Bøger ikke ubetinget forbudte, men kun forbudte, indtil de paa enkelte Steder blive rettede *(donec corrigantur)* eller, som det hedder, »expurgerede«. De Bøger, der angive »Expurgationerne« for et større eller mindre Antal censurerede Skrifter, kaldes *Indices expurgatorii*. Da der fra forskellige Sider blev klaget over, at I.-Forskrifterne ikke passede til den nye Tid, tænkte Vatikaner-Konciliet paa at faa I. ændret. Men Tanken blev ikke udført. I Konstitutionen *Officiorum ac munerum* af 24. Jan. 1897 har Leo XIII givet ændrede Bestemmelser *(decreta generalia)* om Forbud mod Bøger og afskaffet Trienter-Konciliets *Regulæ* og alle de ældre *observationes, instructiones* osv. med Undtagelse af Benedict XIV's Konstitution *Sollicita et provida*. — Naar en Bog skal sættes paa I., bliver den overgiven til den 1571 oprettede I.-Kongregation. Dennes Sekretær, der altid er en Dominikaner, overgiver den anklagede Bog til en af de 28 Konsultorer, som undersøger den. En forberedende Forsamling, bestaaende af 10 Konsultorer og den pavelige Hofteolog *(Mag. sacri palatii)*, afgiver dernæst deres Dom over Bogen, og sender den til I.-Kongregationens Kardinaler, som maa indhente Pavens Tilladelse, inden Bogen bliver sat paa I. (F. Grimaldi, Les congrégations Romaines, Sienne 1890, 263 f.; Goyau, Pératé et Fabre, Der Vatikan, Einsiedeln 1898, 303 f.). Om I.'s Historie har afd. Prof. F. H. Reusch forfattet et i høj Grad værdifuldt Værk: »Der I. der verbotenen Bücher I—II (Bonn 1883 f.). Om Leo XIII's Bestemmelser se J. Hollweck, Das kirchl. Bücherverbot (Mainz 1897), der indeholder en Kommentar til den ovennævnte Konstitution.

Indianer-Missionen, se Amerika I, S. 69—70, hvor Hovedtrækkene ere givne. I britisk Nordamerika fandtes ved Folketællingen 1900 noget over 100,000 Indianere; 42,000 opgives at være Kat., de evangl., sikkert alt for lavt, til 28,000, deraf 16,000 Anglikanere (mindst 20,000), 9000 Metodister, o. 1000 Presbyterianere, endvidere 15,000 Hedninger, 15,000 af ubekendt Religion. Vest for Klippebjergene bor $^1/_4$ af dem i Kolumbia med dets Øer, meget forvildede som Hedninger og yderligere truede med Nedgang ved den tiltagende Indvandring af hvide, men Missionen trænger godt frem, særlig den anglikanske (15 Stationer med 5600 Kr.) og Metodisterne. Næsten Halvdelen af Indianerne bor i de østlige Provinser, til Dels i Reservationer, imellem $4^1/_2$ Mill. hvide; en Del af dem ere forkomne, men de fleste drive Agerdyrkning og leve et civiliseret Liv, og der er ikke 1000 Hedninger; i Kystprovinserne ere de næsten alle (4000) Kat., ligesaa i Nedre-Kanada, som Resultat af den ældre franske Mission. Resten lever paa de store Strækninger Øst for Klippebjergene og omkring James og Hudsonsbugten fra Manitoba i Syd til Ishavet i Nord (en Udstrækning som fra London til Mekka) med de talrige til Dels store Søer og Floder, og store Skovstrækninger i den sydlige Del. De talrige Horder og Stammerester — i alt o. 600 — samle sig i to Hovedgrupper, den nordlige, Tinnefolkene eller Athapaskerne, og den sydlige, Algorkinfolkene, hvortil Kri eller Knistino samt mod Syd Odsjibvæ høre, de Folk, hvis Sprog har haft størst Betydning for Missionen, især efter at J. Evans (I, 821) havde opfundet Stavelseskriften for Krisproget. Her har nu Indianer-Missionen sin egentlige Arbejdsmark, baade den kat. og Metodister (12 Stationer), Presbyterianere (13 Stationer) og særlig Anglikanerne (Church Miss. Soc.), der har 48 Stationer under 8 Biskopper og 13,000 Kr. I Nordvest har denne sidste Mission haft stor Fremgang i de senere Aar blandt Tukudhfolket ved Yukonfloden, men trues nu ved Tilstrømningen til Guldlandet Klondike. Ogsaa i Hudsonias sydlige Egne, Manitoba og langs Pacificbanen, trænger en Indvandrerstrøm ind af Kolonister, og Udbyttet af Jagt og Fiskeri aftager, hvorved Indianerne forarmes. De nødes derved til at gaa over til Agerdyrkning, og Missionen søger at opdrage dem til et civiliseret Liv ved Industriskoler; den har i alt 9714 Børn i 273 Skoler (de kat. medregnede). De kristnede Indianere vise stor Kærlighed til Ordet og Kirken, men mange hænge fast ved de hedenske Vaner, og Arbejdet blandt dem vanskeliggøres ved deres omflakkende Liv og de vidtstrakte Rejser for Missionærerne i det barske Klima og den lange Vinterafspærring (jvfr. Nord. Missionstidsskrift 1899).

I de forenede Stater findes nu 267,000 Indianere, foruden o. 13,000 i Alaska. Efter at Regeringen tidligere havde behandlet dem som udenfor staaende, med hvem den sluttede Traktater, som kun blev holdte, indtil de fremtrængende hvide fik Lyst til deres Land, indledede General Grant 1872 som Præsident en ny Indianerpolitik. Det er siden erkendt som Regeringens Pligt at beskytte dem som Statens Myndlinge og at sørge for, at de faar deres Underhold. Dette sker igennem 75 Indianeragenturer, og Staterne yde aarlig over $7^1/_2$ Mill. Dollars til Indianerne, deraf o. $2^1/_2$ Mill. Dollars til Undervisningen af deres Børn. Denne er mere og mere fra de relig. Samfund gaaet over i Regeringens Haand, og af de 27,000 Børn i Skolerne, ere de 25,000 i Statens Anstalter, der tage Børnene i deres 6. Aar og beholde dem til det 18. Aar. Disse Anstalter, der gaa ud paa at oplære dem til det praktiske Liv og til at tage deres Plads iblandt de andre, roses meget, særlig Statsanstalten i Carlisle, Pennsylvania med 846 Elever og de private Hampton og Lincoln Instituter, foruden forskellige, som de amerik. K. opretholde. Det Maal, Indianernes

Venner (Mohonk-Konferentsen) arbejder til, er nu at gøre Indianerne til Statsborgere under de almindelige Love og med Jorden i Særeje. Man vil have Indianeragenturerne først løste fra al Sammenhæng med de skiftende Regeringer, siden efterhaanden afskaffede tillige med de o. 40 Reservationer, der ere anviste Indianerne, samt Rationerne, der leveres dem, fordi dette System gjorde dem til Almisselemmer, holdt dem fast i Dovenskab og fristede dem til Drik. Til en Begyndelse vedtoges i 1887 en land-in-severalty bill, der giver enhver Indianer Ret til at erholde 80 Acres Jord i Særeje skattefrit i 25 Aar, hvormed følger fuld Borgerret; 55,000 Indianere have benyttet denne Ret, 25,000 bo i Huse, og blandt flere Stammer (Tsjirokesere, Irokesere o. a.) findes der ikke en Teltbeboer eller en »Tæppeindianer«, ingen Hytter med Jordgulv, men adskillige veldyrkede Landbrug med gode Bygninger og evropæisk Udstyr, Bøger, Malerier, Musikinstrumenter o lign. De $^4/_5$ af Indianerne underholde sig selv, oftest med Agerdyrkning og Kvægopdræt, ogsaa ved Haandværk, nogle som Læger, Præster, Sagførere, Journalister. I 1897 oversteg Fødslernes Antal Dødsfaldene med 268. Endnu er Halvdelen af Indianernes Børn i Skolealderen uden Undervisning, men det nye System gennemføres med Tvang, og Undervisningen foregaar paa Engelsk, saa at Forældrene faa deres Børn tilbage i den voksne Alder, fremmede for Hjemmet og dets Sprog. Men det paastaas, at det er den eneste Vej til at redde Indianerne fra Undergang, at opløse Stammeorganisationerne og bringe dem til at glemme, at de ere Indianere (!), efter at Forsøget med Selvstyre for de »5 civiliserede Nationer« i Indianerterritoriet har vist sig forfejlet, fornemmelig paa Grund af de hvides Indtrængen (ved Siden af 80,000 Indianere bo her 300,000 hvide). Imidlertid er Missionsarbejdet gaaet sin Gang Haand i Haand med Civilisationsbestræbelser. Presbyterianernes Indianer-Mission er den ældste (Azariah Horton 1741, D. og J. Brainerd, I, 379) og optoges paany 1803; den har nu 69 Menigheder, 60 hvide og indianske Præster med en aarlig Udgift af 110,000 Doll. og o. 5000 Menighedslemmer iblandt 18 forskellige Stammer, hvoraf nogle som Nezpercé i Idaho og Pimaerne i Arizona selv have optaget et Arbejde blandt deres Naboer. Blandt Siouxerne har de indsamlet 1400 Medlemmer med 20 indianske Præster, siden Opstanden 1862. Blandt disse har ogsaa den protest. biskoppelige K. sine fleste omvendte, over 10,000 døbte med 15 indianske Præster (Biskop Hare) i Syddakota; i alt har denne K. 91 Menigheder og 51 Missionærer (35 indianske); Biskop Whipple i Minnesota, d. 1901, har virket meget for Indianerne. Til de kraftigste Indianer-Missioner høre ogsaa den kongregationalistiske Amer. Miss. Association (Crow-Indianerne i Montana og i Norddakota og Oklahoma), samt Baptisternes (10,000 Menighedslemmer i Indianerterritoriet) og de nordlige og sydlige Metodisters. Men endnu skal der være 75,000 Indianere, som Missionen ikke har naaet, af den store og dygtige Navajostamme har 15,000 aldrig hørt Evangeliet, og i Ny-Mexiko have de mærkelige Pueblos holdt sig helt uberørte, fraregnet nogle kat. Helgennavne for deres hedenske Fester. — Iblandt Alaskas 25,000 Indianere og Eskimoer have alle de nævnte Samfund optaget Arbejdet, kraftigst (og tidligst, ved Sheldon Jackson 1877) Presbyterianerne, der nu tælle 1000 Medlemmer, dernæst de biskoppelige. Blandt Eskimoerne arbejder Brødremenigheden. I alt er dér nu 7000 indfødte evang. Kr., medens næsten 14,000 henregnes til den gr. (russ.) K., og o. 500 er Kat.

Mexikos 6 Mill. Indianere (af 15 Mill. Indb.) foruden Blandingerne, ere en kraftigere Race end den i de forenede Stater og besad en betydelig højere Kultur (Tolteker og Azteker) før Evropæernes Indtrængen. Endnu er hele Agerdyrkningen i deres Hænder. Deres Katolicisme er kun et »døbt Hedenskab«, og et kraftigt Evangelisationsarbejde er optaget her af næsten alle de evang. K. i de forenede Stater med 400 fremmede Arbejdere og over 400 indfødte Præster og Lærere, 3 teologiske Seminarier og over 600 protest. Menigheder. Derimod er kun gjort lidet iblandt Mellemamerikas 3 Mill. af Navn kat. Indianere; iblandt de derværende hedenske Indianere have evang. Miss. arbejdet i brit. Honduras, og amerik. fra Texas have begyndt i Republiken Honduras og i Costa Rica. Paa Moskitokysten har Brødremenighedens Mission gjort et trofast Arbejde, men faaet et svært Slag, da det kat. Nikaragua 1894 omstyrtede den lille Indianerstat og nu med Paabud om Indførelse af det for Beboerne fremmede spanske Sprog har lukket Missionens Skoler.

I Sydamerika, det »forsømte Fastland« med over 40 Mill. Indb. af hvilke $^1/_5$—$^1/_8$ siges at være Indianere, findes endnu 2,800,000 hedenske Indianere. I britisk Guyana er $^4/_5$ af Indianerne nu indsamlede i den anglik. Kirke. Iblandt Brasiliens talrige hedenske Indianere er der i den seneste Tid optaget evang. Mission paa 4 Steder. Og endelig har det anglik. Sydamerikansk Missionsselskab efterhaanden ført Allan Gardiners (II, 168) Missionsplaner ud i Livet, ikke blot i Ildlandet (Tekenika) blandt de trods alle Missionens Anstrengelser hensvindende Yahganer, men ogsaa i Chaco i det indre af Paraguay og Argentinien optaget 1887 ved A. Henriksen (S. 402) og fra 1894 i Sydchile blandt de kraftige Maputsjer. Men iøvrigt har de evang. Missionsbestræbelser, fornemmelig udgaaende fra Nordamerika, Metodister og Presbyterianere, vendt sig imod den af Navn kat. Befolkning, med størst Fremgang i Brasilien. I alt arbejde 35 Selskaber med 460 Missionærer (255 ordinerede), 167 Kvinder og 688 indfødte Hjælpere og have samlet over 30,000 Menighedslemmer foruden 28,000 til dels udøbte (adherents) og i 170 Skoler 12,000 Børn foruden 14 højere Anstalter med 868 Elever. *V. Sn.*

Indiction, se Tidsregning.

Indien i Biblen. Dér omtales I. naturligvis kun sjælden. Det nævnes første Gang i Ester 1, 1. 8, 9 osv., blandt Landskaberne i Kong Xerxes's Rige. Navnet I., der af Massoraen paa anførte Steder skrives »Hod(d)u«, er det gl persiske Hindus, som egentlig betyder Indusfloden, dernæst Induslandet. Paa denne nordvestl. Del af den store indiske Halvø er det, der i det hele maa tænkes, hvor Indien eller dets Produkter omtales i Biblen. Selve Navnet forekommer ogsaa, ved Siden af Medien,

1 Mak. 8, 8 blandt de Landskaber, Antiokos d. st. af Syrien maatte afstaa til Romernes Ven, Kong Evmenes i Pergamos. Denne Angivelse er baade historisk og geografisk saa umulig, at man har gættet paa en Tekstfejl og foreslaaet at læse »Ionien og Mysien« i Stedet for. Gennem Perserne, hvis Konge, Dareios I Hystaspis, erobrede Induslandet, begyndte I. at blive mere bekendt for de vestlige Lande, men det var først siden Alexander d. st.s Tog, at nøjagtigere og rigeligere Kundskab om det udbredte sig. 1 Mak. 6, 37 minder om, at det var fra I., at først de persiske og siden de selevkidiske Konger optog Elefanters Brug i Krigen.

Medens I.'s Navn i Biblen kun er repræsenteret af de senere Skrifter, nævnes allerede tidlig vistnok indiske Produkter. Muligvis er der saaledes i Omtalen af Pisonfloden og Havila (1 Mos. 2, 11) med dets fine Guld o. a. en fjern Forestilling om Indus og I. Om Ofir med Salomos berømte Søhandel har ligget i I., er vel tvivlsomt, snarere sydøstlig i Arabien; men i ethvert Fald synes Israeliterne da over Ofir at have haft Handelsforbindelse med I.; der nævnes blandt de hjemførte Sager Guld, Sølv, Sandeltræ(?), Ædelstene, Elfenben, Aber og Paafugle (1 Kong. 9, 26 f. 10, 11. 22). Paa Markedet i Tyros fandtes uden Tvivl ogsaa indiske Varer, f. E. de i Hes. 27, 15. 19 omtalte Produkter: Elfenben og Ibentræ, Kassia og Kalmus. Fra en senere Tid kan mindes om den kostbare indiske Nardussalve (Højs. 1, 12. 4, 13. 14; jvfr. Joh. 12, 3). En regelmæssig Forbindelse med I. ad det røde Hav synes det gr. Skrift »Periplus maris Erythræi« fra o. 70 e. Kr. at melde om. Der omtales ogsaa indiske Gesandtskaber til de rom. Kejsere. Derimod findes der vistnok ingen Spor af den indiske Buddhisme i gr. Literatur før Midten af 2. Aarh. e. Kr. Der er heller ingen Grund til at antage en indisk Indvirkning paa de jød. Essenere. Af Apostlene siges Bartholomæus og Thomas at have virket i I., hvorved dog er at bemærke, at Navnet I. ogsaa brugtes i videre Betydning end det egentlige I. *L. G.*

Indien. Missionen. Den store forindiske Halvø, som enten direkte eller indirekte staar under Englands Krone, er ikke et Land, men en Verdensdel, dens Udstrækning fra Nord til Syd er som Archangel—Palermo, fra Vest til Øst som Bordeaux—St. Petersborg, og dens Befolkning indbefatter vidt forskellige Racer, der tale 123 Hovedsprog, med Dialekter 539. Den ariske Sproggruppe er den talrigste, 195 Mill. med 20 Hovedsprog, deraf Hindi 83 Mill., Bengali 41 Mill., Marathi 19 Mill., Pandjabi 17 Mill., Gudjarati $10^1/_2$ Mill., Uriya 9 Mill. De ariske Folk have paatrykt hele Indien deres Kultur og Samfundsorden (Hinduismen) saa vel som deres Religion, Brahmanismen, men de udgøre kun i Nordindien Hovedmassen af Befolkningen. De ældre Beboere have for en stor Del ladet sig indordne under det arisk-hinduiske Samfund som en fjerde Kaste Sudraerne, medens det laveste Lag af Befolkningen dannes af kastebløse, der ere Levninger af Urbefolkningen og staa helt udenfor den hinduiske Kultur og Religion. Det samme gælder om de Stammerester af denne ældre Befolkning, der ere trængte op i Bjergene og dér have bevaret deres Sprog og Ejendommelighed, men staa paa et meget lavt Kulturtrin og ere Dæmondyrkere. Til disse saakaldte Urbeboere høre 3 Mill. Kolarer i Vindhyabjergene (de bekendte Santaler og Koler) endvidere Gonder, Bhiler o. a. Ogsaa i Sydindien trængte den arisk-hinduiske Kultur ind, men Hovedmassen af Befolkningen er Dravider af turanisk Race, i alt 53 Mill. med 12 Hovedsprog: Telugu 20 Mill., Tamil 15 Mill., Kanaresisk $9^3/_4$ Mill., Malayalam (Malabar) $5^1/_2$ Mill. Disse ere alle hinduiserede, men af de 3 øverste (ariske) Kaster findes kun Brahmankasten i Sydindien ($1^1/_2$ Mill. af de 43 Mill. Beboere i Præsidentskabet Madras), og de ikke ariske Sudraer spille derfor her en langt betydeligere Rolle end i Nordindien, med en ejendommelig Literatur og en selvstændig storslaaet Bygningskunst. Men ogsaa her staa de laveste Klasser helt udenfor Hindusamfundet, og ere væsentlig Dæmondyrkere, der leve i højst fortrykte Kaar: Pariaer og Pallere, Malaer og Madigaer o. fl. I de seneste Aar har den engelske Styrelse søgt at løfte disse til en bedre og mere menneskeværdig Tilværelse med Plads indenfor Kasteordningen, som en femte Kaste (Panchama). Ved Folketællingen 1900 var Befolkningen i Forindien med Birma og Ceylon vokset fra 287 Mill. til 294 Mill. Deraf opgives 207 Mill. Tilhængere af Brahmanismen, foruden $2^1/_5$ Mill. Sikher (en muhammedansk-hinduisk Blandingssekt) og $1^1/_3$ Mill. Djainaer (der indeslutte Levninger af Buddhismen), samt 7 Mill. Buddhister i Birma og paa Ceylon. Af Muhammedanere fandtes $62^1/_2$ Mill., af Kristne 2,923,000, deraf omtrent 170,000 Europæere, 89,000 Eurasiere (Halveuropæere) og 2,664,000 indfødte. De Kr. udgøre saaledes endnu kun $^1/_{100}$ af Indiens Befolkning. Men medens denne i sin Helhed i de sidste 9 Aar kun er tiltaget med $1^1/_2$ %, hvilket skyldes Tabene ved Pest og Hungersnød, er de kat. Kr. tiltagne med 14 %, de evgl. med 31 %. Tilvæksten falder saaledes særlig paa de evgl. Kr.; og Kat., der i 1891 udgjorde 61 % af Indiens indfødte Kr. talte 1900 kun 54 %. Der opgives 1,129,000 rom. Kat. samt 328,000 syriske Kr., der ere knyttede til Rom, endvidere 249,000 uafhængige syr. Kr. og endelig 970,000 evgl. Af disse opgives o. 306,000 Anglikanere, o. 217,000 Baptister, o. 154,000 Lutheranere, o. 68,000 Metodister, o. 43,000 Presbyterianere. Kongregationalisternes Tal er opgivet for lavt, men maa være o. 66,000 — og o. 19,000 Salvationister. Den samlede Tilvækst af indfødte Kr. i de 9 Aar var 627,759. Denne falder særlig paa Nordindien, hvor den naar op til 200 % for Pandjab og 300 % for Nordvestprovinserne. I Sydindiens Hovedbestandel, Præsidentskabet Madras, var de indfødte Kr. i de 9 Aar voksede med 20 % fra 1,580,000 til 1,934,000.

Om end Evangeliet alt tidlig fandt Vej til Indien, har man først sikre Vidnesbyrd ved Pantænus fra Alexandrien 180—90 om Kr. i Indien, og 547 meldes om nestorianske Kirker og Kr. paa Ceylon og i Malabar. Disse saakaldte Thomaskristne talte ved Portugisernes Ankomst 1400 Kirker og 200,000 Kr. Allerede da havde Fransiskanere og Dominikanere optaget Arbejdet i Indien, dette fik ny Fart ved

Frans Xavier 1542—45, som dog stadig paakaldte den verdslige Arm (Inkvisitionen i Goa) og arbejdede paa meget udvortes Vis (›feci christianos‹) uden at beherske Sproget. Bestræbelserne for at drage de nestorianske ›syriske‹ Kr. over, førte tilsidst 1653 til en Spaltning mellem disse, af hvilke endnu o. 250,000 staar selvstændigt, uden Forbindelse med Rom. Andre Jesuiter traadte i Xaviers Fodspor, deriblandt Roberto de Nobili i Madura 1606—48, der ved en vidtdreven Akkommodation, men med stor personlig Opofrelse vandt mange, saa Missionen i Madura snart talte 100,000 omvendte.

Saaledes havde Romerkirken et stort Forspring, inden den evgl. Mission traadte i Arbejde. Dette kan næppe siges at være sket ved den holl. Regeringsmission paa Ceylon 1658, der gjorde daarlige Kat. til endnu daarligere Protestanter, og i 1722 skal have talt 424,392 indfødte Kr. over hele den nederl. indiske Øverden. Da Englands Besiddelsestagen af Ceylon 1796 bragte Religionsfrihed, gik Skarer tilbage til Katolicisme eller Hedenskab. Først 1706 med Ziegenbalgs og Plüttschaus Ankomst til Trankebar (den dansk-halleske Mission, I, 600) begynder en virkelig evgl. Mission i Indien, der ved Udgangen af det 18. Aarh. talte 35,000 døbte, men sygnede hen under Rationalismens kolde Aande. Careys Ankomst til Indien (det danske Sirampur) 1793 indledede den nuværende omfattende evgl. Mission over hele Indien. Men endnu modsatte det engelsk-østindiske Kompagni sig Missionærernes Ophold indtil 1813, og først Indiens Overtagelse af den engelske Krone efter Sepoyopstanden 1857 har bragt fuld Frihed for alle Missionsbestræbelser under Regeringens Nevtralitet. Siden den Tid har den evgl. Mission udviklet sig rask. 1851 var der kun 91,000 indfødte evgl. Kr. i Indien, 1900 det tidobbelte Antal (1861: 138,000, 1871: 224,000, 1881: 417,000, 1891: 559,000). I 1871 taltes i Indien ialt 1,270,000 indfødte Kr., 1891 o. 2 Mill. (en Tilvækst af 60 % i 20 Aar) og nu 1900 o. 2,700,000. Ogsaa Missionsstyrken er selvfølgelig vokset stærkt. Efter de engl. Baptister (Carey 1793) fulgte 1798 de engl. Independenter (London M. S.), 1812 de amerikanske Kongregationalister (Am. B.), 1814 det anglikanske Kirkemissionsselskab (Ch. M. S.), 1829 traadte de skotske Presbyterianere ind (med Wilson i Bombay, 1830 Duff i Kalkutta) o. s. fr. Og nu findes der i Indien 456 Mænd og 474 Kvinder (deraf dog o. Halvdelen Missionærernes Hustruer), i alt o. 930 Udlændinge i den evgl. Missions Tjeneste; af disse er 428 fra de brit. Øer, 269 fra Amerikas forenede Stater og Kanada, 233 fra det europ. Fastland. Og de støttes af 406 indfødte Præster, 2775 Kateketer, 6513 Lærere og Lærerinder (o. 1/8), 786 Bibelkvinder, i alt 10,551 indfødte Hjælpere, og i 25 teol. Seminarier findes 337 Studerende.

Der er særlige Vanskeligheder at overvinde for Missionen i Hindusamfundet med dets ældgamle, intellektuelt højt udviklede Kultur, dets udarbejdede Afgudsdyrkelse, der gennemtrænger hele Livet indtil de mindste Enkeltheder og til samme Tid søger Skjul bag ved en alt forflygtigende Panteisme, der udsletter Forskellen mellem Gud og Mennesker, gør Yderverdenen til et Skin og udrydder al Følelse af personligt Ansvar og Synd. Hindukarakteren er præget af en Blidhed og Bøjelighed, der dækker over en høj Grad af Sejghed og Utilgængelighed, ja Grusomhed og Ligegyldighed for andres Ve og Vel, og af en gennemgaaende bundløs Usædelighed og Usandfærdighed. Hele Livet er lagt i Kastens haarde Baand, der raader trods al intellektuel Overbevisning om det forkastelige i dens Skikke. Ved den opløses Folket i utallige skarpt adskilte Afdelinger, i Sydindien 8000, i Nordindien mere end det dobbelte. Dertil kommer Kvindens Underkuelse og delvise Indespærring i Zenanaet (i Nordindien, efter muhamedansk Forbillede), Børneægteskaberne og Enkernes Mishandling. Selv hvor europæisk Oplysning er trængt ind hos de højere Klasser, mangler Modet og Viljen til at følge den bedre Overbevisning, saa at enhver Reform vanskeliggøres, og faa ere de af de højere Klasser, der have Mod til det afgørende Brud med Kaste og Samfund ved Daaben, medens ikke faa ere ›næsten Kristne‹. Blandt disse Klasser er Missionsskolen, særlig den højere Undervisning det virksomste, hidtil næsten det eneste Middel for Missionen. Endvidere arbejdes der ved Rejseprædiken, Husbesøg, særlig af Kvinder i Zenanaerne og Lægemission. Den stærkeste Tilgang faar Missionen fra de lavere Klasser, særlig dem, der staa udenfor Kasten. Iblandt dem vaagner der en Følelse af deres sociale og økonomiske Elendighed mere end af den moralske, der driver dem i voksende Skarer hen til Missionen for ved dens Hjælp at naa en mere menneskeværdig Tilværelse; men dermed stilles ogsaa Missionen overfor store og alvorlige Vanskeligheder ved deres Tilbøjelighed til at betragte Missionæren som ›Fader-Moder‹, Forsyn og Forsørger; der hersker en gruelig Pauperisme, som Missionærerne staa magtesløse overfor og som kun langsomt kan overvindes ved moralsk Løftelse. Igennem Bevægelser, særlig opstaaende i de jævnlig forekommende Hungersaar, har Missionen indsamlet større Masser blandt enkelte Bjergstammer, som Koler (den Gosznerske Mission) og Santaler (den nordiske Santal-M.) i Nordindien, Karener i Birma (amerik. Baptister) og blandt de undertrykte jord- og ejendomsløse Malaer og Madigaer i Telugu, Mahar og Mang i Vesten, Chamarer, Mehtarer og Chuhraer i Norden. I Telugu arbejder Hermansburger-M. og amerik. Luth., iblandt Tamulerne Leipziger-Missionen og i Tilknytning til denne, den svenske Kirkes Mission, ogsaa dansk Missionsselskab samt Løventhal. Iblandt Tinnevellis Shanarer have de to store anglik. Missionsselskaber store Menigheder, hvortil Grunden blev lagt fra den gamle luth. Trankebar-Mission. I det tilstødende Travankor med Kotsjin paa Vestkysten er 1/4 af Befolkningen kristen (1 Mill.) mest syriske Kr. og Kat., dog over 100,000 evgl. I Malabar og Kanara arbejder Baseler-Missionen, iblandt Gonderne den sv. evgl. Fosterlandsstiftelse. Iblandt Nordindiens laveste Befolkning have i de senere Aar Anglikanere, amerik. Presbyterianere og særlig amerik.-biskoppelige Metodister (Biskop Thoburn) gjort en stor Høst. Iblandt de dannede Klasser arbejder fremfor alle de skotske K., særlig den forenede Frikirke, med Kraft ved fortrinlige Skoler og højere Undervisningsanstalter (Chri-

stian College i Madras og dets Rektor W. Miller). Overfor den tiltagende Oplysning, der undergraver den hinduiske Verdensanskuelse, søge mange af de dannede Tilflugt i Overgangssystemer, som Brahma Somadj og Arya Somadj (I, 378), hvorved de blive staaende indenfor Hindusamfundet. Men langsomt, dog sikkert, udhules Grunden under Hinduismen, og det kr. Samfund vinder stadig større Anseelse og Betydning ogsaa ved det forholdsvis rigere Maal af Oplysning, fornemmelig for Kvindernes Vedkommende. Iblandt Hinduerne kan af hver 100 Mænd kun 12 læse og skrive, blandt Muhammedanerne 14, blandt de Kr. 20. Og af hver 10,000 Kvinder kan kun 70 Hinduer læse og skrive, 86 Muhammedanere, men 913 Kristne. Dog er Fremgangen endnu kun langsom, den store indiske Landbefolkning, der udgør Folkets Hovedmasse o. 90 %, staar udenfor hele Bevægelsen i Retning af Oplysning og Reformer. Og selv i Sydindien, hvor Missionen har virket længst, er der i $^9/_{10}$ af Landsbyerne ikke en Kr. Men der findes mange Steder en udbredt Forventning om, at »vore Børn ville blive Kr.«, og der siges at være mange, der kun vente paa en Overgang i større Stil af deres Bysbørn og Kastefæller for at gaa med. Denne vil vistnok komme paa en Gang for større Dele af Hindusamfundet, men der er næppe noget Tegn endnu til, at de dannede Klasser som Helhed bevæge sig i Retning af Kristendommen. Se forøvrigt Art. Nord-Indien, Malabar, Tamuler, Teluger osv. (G. Smith, The Conversion of India, London 1893). *V. Sn.*

Indiske Religioner. Kundskaben om den relig. Udvikling i Indien maa anses for en af de betydeligste Frugter, som den indiske Sprog- og Oldtidsforskning har afsat i 19. Aarh.; det var Studiet af den ældste indiske Literatur, der fremkaldte en hel ny Behandling af den videnskabelige Mytologi (komparativ Mytologi, knyttet især til Arbejder af A. Kuhn og Max Müller i Aarh.s Midte), og efter at nu det meste af den indiske Oldtidsliteratur er bleven bekendt, indtager de I. R. en fremskudt Plads i den religionshist. Forskning. Grundene hertil ligger klart for Dagen: dels er Indien Arnestedet for den religiøse Udvikling i det halve af Asien, og dels frembyder det selv saa mange Faser af relig. Liv, der kan forfølges gennem mange Led i Aartusinder, at dette Land maa blive en af de frugtbareste Marker for Religionsstudierne. Hovedtrækkene af den indiske Religionshistorie tør vel siges nu at staa klart, men i det enkelte er der mange vanskelige Problemer tilbage, og Vanskelighederne beror ikke mindst paa den kronologiske Usikkerhed, i hvilken vi befinder os indenfor den indiske Historie. Hovedmassen af den gamle indiske Literatur staar i inderlig Forbindelse med den relig. Udvikling, men intet enkelt Værk kan dateres med Bestemthed; kun gennem Værkernes Indhold og Sprogform er det muligt at bestemme den relative Tidsfølge i store Træk. For Oversigts Skyld kan Udviklingen deles i følgende 4 Hovedafsnit:

1) Fra de ældste Tider til 6. Aarh. f. Kr. (Vedatiden). Kilderne er her den omfangsrige Veda-Literatur (affattet paa Sanskrit-Sproget i dets ældste Former), omfattende 3 paa hinanden følgende Lag i Udviklingen: a) Veda'erne, 4 store Samlinger af Hymner, som brugtes ved Offerceremonierne. Den ældste af disse Samlinger er Rig-Veda, over 1000 Hymner (10—11,000 Vers); efter Indholdet at dømme maa mange af disse være meget gamle, medens andre synes at være tilkomne i forholdsvis sen Tid, saa at den hele Samling bærer Præget at at være mange Generationers Arbejde (samlet vel senest 800 Aar f. Kr.). Derefter følger Sāma-Veda, en mindre Samling Hymner, bestemte til Afsyngelse under Ofringerne og for en stor Del Udtog af Rig-Veda; Yajur-Veda, ligeledes udelukkende bestemt for Offerceremoniellet; endelig Atharva-Veda, væsentlig indeholdende Trylleformularer og repræsenterende den lavere Side af Religionen. b) Brāhmaṇa'erne, talrige og tildels voluminøse Skrifter, der nærmest maa opfattes som Kommentarer til Vedaerne og indeholder Forklaringer til Offerhandlingen foruden en Del Myter og Sagn. c) Upanishad'erne (ɔ: Lærebøger) og Araṇyaka'erne (ɔ: Skovbøgerne, bestemte for Eneboere); disse slutter sig nær til den foregaaende Literatur og indeholder mærkelige kosmogoniske, eskatologiske og filosofiske Spekulationer. — Gennem disse 3 Literaturlag kan vi forfølge en lang relig. Udvikling, der bevæger sig fra Polyteisme til Panteisme. Det maa her straks erindres, at det i alt væsentligt er det højere Aandsliv, som vi ser afspejle sig i Literaturen, og at det kulturbærende Folk i Indien var de fra Vest fremtrængende indoeuropæiske (ariske) Folk, der paa Rig-Vedas Tid nærmest raadede over Landene mod Nordvest (Pendjab), medens vi i den følgende Literatur ser dem i Besiddelse ogsaa af Ganges-Landet (hele Nord- og Midt-Indien). Det var i de ældste Tider Brahmanerne (Præste-Kasten), som var Lederne af den hele relig. Udvikling, sagtens ikke fri for egoistiske Motiver, men dog væsentlig ledede af etiske Formaal. De gamle vediske Gudeskikkelser var fra først af Personifikationer af Naturens Kræfter (Naturguder) og havde som saadanne hver sine specielle Omraader, men allerede i Rig-Veda fremtræder den hele Gudeverden som én sammenhængende Organisme, i hvilken de enkelte Skikkelser mere og mere taber deres Individualitet: den Kraft, som tillægges den enkelte, kan overføres paa hvilken som helst af de andre. Det er denne panteistiske Polyteisme, som man har betegnet med Navnet Kathenoteisme (Max Müller). Gudeverdenen deler vi af praktiske Hensyn i Himlens, Luftens og Jordens Guder. Blandt Himmelguderne møder vi først Sūrya (Solen), der snart identificeres med Savitar (Opliveren), snart med Pūshan (Kvægets Beskytter) eller med Bhaga (Velgøreren). Ogsaa Vishnu, der kommer til at spille en mægtig Rolle i den senere Udvikling, møder vi som Solgud, men han hører til de senere opdukkende Skikkelser i Rig-Veda, og synes at have været en Specialgud for enkelte Slægter. Dernæst nævnes Dyaus (= Zeus, Himlen), som Fader til Ushas (Morgenrøden), Açvinerne (de indiske Dioskurer) og Indra (Lynguden), mest i Forbindelse med Prithivī (Jorden). Som Systemets Repræsentant staar imidlertid Varuṇa (*Οὐρανος*); i denne Skikkelse er vi allerede et Skridt inde paa den Spekulationens Bane, som ender i Panteismen.

Varuṇa fremtræder sammen med en Række andre Guder som Mitra, Savitar, Bhaga osv., der alle benævnes Âditya'erne (eller Aditi's Sønner). Aditi (fem. = Frihed eller Uendelighed?) er et Produkt af Spekulationen, men dette System af Idealguder maa have dybe Rødder, efter som det genfindes hos de gamle Persere. At et højere etisk Gudesystem, som de højstdannedes aandelige Særeje, kan have bestaaet Side om Side med gamle folkelige Naturguder, er ikke utænkeligt, men maa snarest siges at stemme med den hele Aandsudvikling i Indien, der kendetegnes ved en stadig Bevaren af det gamle ved dets Indordnen i det nye. Blandt Luftens Guder er Indra især fremtrædende. Han synes at have været den mest populære Gud i Rig-Veda; kørende paa sin gyldne med røde Okser forspændte Vogn udslynger han Tordenkilen og splitter Skyerne, rammer de ugudelige; det er ogsaa ham, som dræber Uhyret Vritra, der omslynger Vandene og holder dem bundne. Han er derfor Regnens Gud, og i hans Følge ses Marut'erne (Stormguder), Sønner af Rudra (Stormguden par excellence, som forjager Sygdom og Pest og senere identificeres med Çiva (se I, 513). Ogsaa Parjanya er en speciel Regn- og Tordengud. En gammel Regngud er Vâta (Vinden) eller Vâyu, som er en interessant Parallel til Surya og Savitar, idet de to Navne Vâta og Surya bibeholdes som fysiske Benævnelser (Vinden og Solen), medens Vâyu og Savitar mere repræsenterer Guddomsmagten. Tilsidst maa nævnes Guderne fra den jordiske Sfære: Agni (Ilden, saavel Offerilden som den himmelske Ild) og Soma (egl. Somaplanten, hvoraf den berusende Drik tilberedtes, som brugtes ved Ofringerne, senere identisk med Maane-Guden). Begge disse spillede en overordentlig stor Rolle ved de daglige Ofringer, hvis Betydning var i bestandig Tiltagen: gennem Ofringerne behersker Menneskene Guderne, der synker ned til at blive Menneskets Tjenere; Præsten, som maa kende det vidtløftige Ritual tilbunds og udføre Ceremonierne med en minutiøs Nøjagtighed, træder efterhaanden i Gudernes Sted, under Ofringen er han selv Gud, og dette fører til, at man efterhaanden i Virkeligheden ignorerer Guderne, der træder i Skygge for den i Offerhandlingen boende Tryllekraft; selve Offerilden, Agni, identificeres med denne Kraft, og her er vi igen paa Vej til Panteisme. Den samme Bevægelse spores ogsaa i Vedatiden i saadanne abstrakte Gudeskikkelser som Brihaspati eller Brahmanaspati (Bønnens Herre); ud af denne Skikkelse udvikler sig senere Skaberguden Prajâpâti. De Spekulationer over Guderne og Tilværelsen, som allerede momentvis træder frem i de ældre Værker, naar deres Kulminationspunkt i Upanishaderne, der er det fuldkomneste Udtryk for Panteismen. Tænkerne søger efter det altgennemtrængende Princip og finder dette i sig selv, deres eget Jeg (Âtman — Aande, Selv eller Sjæl). Selvet gjordes til ét med Brahman (neutr. = Ordets eller Bønnens Kraft) og dette Âtma-Brahman var Verdenssjælen, som man maatte søge at opnaa Samfund med og gaa op i for at naa Befrielse fra det materielle. Begrebet Brahman personificeredes i den senere Udvikling til en Skabergud Brahman (masc., se I, 377). Upanishadernes Filosofi er Forudsætningen for de senere filos. Skoler og for den følgende Ateisme i Indien; men ved Panteismen faldt dog hverken de gamle Gudeskikkelser eller Ofringerne bort, det hele System bibeholdtes, om end Guderne tænktes mere passive overfor Alguden; desuden maa det erindres, at Folkets bredere Lag sikkert var bleven staaende ved Polyteisme, Dæmontro osv. uden at lade sig afficere af Filosofien. Af stor Betydning i det daglige Liv var især Dyrkelsen af de afdøde Aander, som dvæler hos Yama, den første af alle afdøde, hvis Bolig snart henlægges til Syden, snart til Himlen.

2) Fra 6. Aarh. f. Kr. til 6. Aarh. e. Kr. (Brahmanismens videre Udvikling.) Kilderne er her den filos. Literatur, Lovbøgerne (de saakaldte Dharma-çâstra'er), det episke Digt Râmayana og fremfor alt den store episke Encyklopædi Mahâbhârata; hertil kommer den ikkebrahmanske Literatur: Buddhismens og Jainismens hellige Skrifter, og fra 3. Aarh. f. Kr. tillige Indskrifterne, der frembyder enkelte kronologiske Holdepunkter, men forøvrigt kan denne Literatur, lige saa lidt som den før omtalte, dateres med nogen Sikkerhed. Et Værk af det kolossale Omfang som Mahâbhârata (8—10 Gange saa stort som Odysseen og Illiaden tilsammen) er Frugten af mange Generationers Arbejde, saa at dets Tilblivelse spænder over det meste af et Aartusinde. Det er derfor om muligt endnu vanskeligere ved denne Periode at give et sammenhængende hist. Billede af den relig. Udvikling end for den ældste Tid. Hvad der især skiller denne Periode fra den foregaaende, er den forandrede Livs- og Verdensopfattelse, der beror paa Troen paa Karman (Gerningerne, som uundgaaelig fører Gengældelse med sig og bestemmer den videre Skæbne) og Sansâra (det stadige Kredsløb, i hvilket Væsnerne fødes og dør, for atter og atter at genfødes til nye Tilværelser alt efter deres Karman). Disse to Forestillinger danner Grundlaget for alle baade relig. og filos. Systemer i det følgende; hvor forskellige eller hinanden modsatte de end ellers kan være, heri mødes de alle, og heri har vi tillige Grundlaget for den indiske Moral; men ogsaa den relig. Udvikling og Betragtningen af Gudeverdenen paavirkes heraf: enhver Tilværelse er kun temporær og udelukkende en Følge af Karman; denne Lov gælder alle levende Væsner, saa vel Guder som Mennesker og Dyr; Gudernes Liv afløses ogsaa af nye Tilværelser, maaske for en Tid paa Jorden eller i Helvede. Forestillingen om Helvede som et temporært Pinested er nemlig nu traadt i Forgrunden og sat i Forbindelse med Sjælevandringslæren; et Menneske, som har levet et moralsk Liv, kan godt efter Døden blive genfødt i Helvede som Følge af Misgerninger begaaede i tidligere Tilværelser, men hans Fortjenester kommer ham da senere til gode. I Forb. hermed staar en ligesaa fantastisk Opfattelse af det kosmiske System og en højst indviklet Tidsregning (med uhyre store paa hinanden følgende Verdensperioder, indenfor hvilke væsentlig det samme Kredsløb finder Sted). En saadan Livsanskuelse maatte føre til Pessimisme: den stadige Genfødsel var en Lidelse, som man maatte søge at slippe fra; det

kunde kun naas gennem Erkendelse: man skulde erkende, at Sjælen var ét med Brahman, det evige Selv, derved vilde man omsider naa Befrielsen fra Sansāra (moksha, Befrielse) eller Nirvāṇa (Udslukning) og gaa op i Brahman. Dette er væsentlig den Filosofi, der danner Fortsættelsen af Upanishadernes Panteisme og gaar under Navnet Vedānta (ɔ: Veda's Ende [Maal]). I Modsætning hertil fremtraadte temmelig tidlig (vistnok før Buddhismen) den saakaldte Sānkhya-Filosofi, der er dualistisk-ateistisk: paa den ene Side har vi de talløse Sjæle og paa den anden Side Materien, som begge er evige. Forbindelsen mellem Sjæl og Materie er Aarsag til Karman, der bevirker Ophold i Sansāra; Befrielse opnaas ved Erkendelse af, at Sjælen er væsensforskellig fra Materien, derved rives den omsider løs og gaar over i en ubevidst Tilværelse (Nirvāṇa). En senere Form af S.-Filosofien var Yoga-Læren, der udvikledes i teistisk Retning (jvfr. den følgende relig. Udvikling), og begge Retninger nærmede sig med Tiden i det hele mere til Vedānta-Læren. I Praksis gav al denne Stræben efter Befrielse sig Udslag i Askese og Meditation, hvis Formaal paa den ene Side var saa vidt muligt at modvirke Karmans Virkning (ved at afholde sig fra alt) og paa den anden Side at fremme Erkendelse, som man troede at opnaa gennem ekstatiske Tilstande. Flere Sekter af Asketer opstod, ja der dannedes ligefrem Munkeordener, som blev Forudsætning for de to store relig. Retninger, der fremstod i Indien omtr. 500 Aar f. Kr., nemlig Jainisme og Buddhisme (se disse Art.). Disse Sekter stillede sig i temmelig skarp Opposition til det brahmanske System, idet de begge var ateistiske og hverken anerkendte Vedaernes Autoritet eller Ofringernes Betydning. Det antages i Almindelighed, at disse Sekter opstod i det østlige Indien, medens det vestlige Indien var mere konservativt, og at de væsentlig vandt deres Tilhængere blandt Samfundets bedre stillede Klasser. Den panteistiske Filosofi kan ikke have spillet nogen Rolle for de lavere stillede i Samfundet, men til Trods for, at den fremskredne Udvikling maatte synes at udelukke de gamle Guder og Offervæsenet, saa opretholdt Brahmanerne dog disse af prakt. Hensyn, og ved en sindrig Fortolkningskunst bibeholdt de den vediske Literatur, som indeholdende Aabenbaringen; overfor de filos. Skoler (ogsaa de ateistiske) var de altsaa tolerante (undtagen overfor Buddhismen), ligesom i det hele taget relig. Tolerance er et fremtrædende Karaktertræk for Brahmanismen. Den er som et mangearmet Væsen, der omslutter alt i sig og søger at optage enhver ny opdukkende relig. Retning i sit Skød. Brahman personificeredes til Skabergud, og nye Gudeskikkelser som Kuvera (Rigdommens Gud), Dharma (Retfærdigheden) og Kāma (Kærligheden) optoges med Lethed i Systemet. Samtidig begyndte Dyrkelsen af Vishnu (se d. Art.) og Çiva (se d. Art.) at vinde større og større Terræn i Befolkningen, begge personlige Gudeskikkelser med næsten monoteistisk Karakter, og medens vi i Mahābhārata's ældre Dele ser Brahman spille Hovedrollen, saa træder i de yngre Partier Vishnu og Çiva mere i Forgrunden. Læren om Gudernes (særlig Vishnu's) Inkarnationer hører ogsaa til denne Periode; i Mahābhārata optræder Vishnu som Krishna (se d. Art.) og i Rāmāyana som Rāma (jvfr. Art. Avatārer). Det er den samme Stræben efter at sammensmelte alle Sekter til ét, som her gaar igen og fortsættes i det følgende.

3) Fra 6. Aarh. e. Kr. til 16. Aarh. (Hinduismen). O. i 6. Aarh. e. Kr. var det ind. Kulturliv naaet sit Højdepunkt, hermed har Sanskrit-Literaturen passeret sin Guldalder (Kālidāsa's Tidsalder). Brahmanismen, som i den foregaaende Periode har maattet finde sig i, at talrige andre relig. Retninger bestod ved Siden af den og ligeberettiget med den, undertiden endog favoriserede af de fremmede Herske-Dynastier, søger nu i denne Periode at tage Revanche. Vedānta-Filosofien blomstrer op igen, især gennem Filosofen Çankara (9. Aarh.), Sekterne trænges stærkt til Side, Jainismen og Buddhismen sygner hen, den sidste for helt at forsvinde af ind. Jordbund, og Panteismen optager Vishnu og Çiva i sit System, hvorved disse sammenfattes med Brahman til en Slags Treenighed (Trimūrti) i monoteistisk Retning. Denne nye Side af Brahmanismen benævnes i Alm. Hinduisme. Vedaerne og de gamle Guder er nu kun blotte Navne, og de vediske Ofringer falder bort. Vejen til Salighed for den fromme er Hengivenheden mod Gud (bhakti). Hinduismens religiøse Literatur er de saakaldte Purāṇa'er, i hvilke dog Vishnu med alle sine Inkarnationer spiller den væsentligste Rolle. Karakteristisk for den Fjendtlighed, hvormed man optraadte mod Buddhismen, er det, at vi her finder Buddha optaget i Systemet som en af Vishnus Avatārer. Det fortælles i Legenden, at Guderne (Deva'erne) beklagede sig for Vishnu over, at Dæmonernes (Asura'ernes) Magt tog saa stærkt Overhaand, fordi de holdt sig saa nøjagtigt til Vedaernes Forskrifter. Vishnu lover da at hjælpe dem og lader sig føde som en omvandrende Tiggermunk (Buddha), der prædiker kætterske Meninger og forleder Dæmonerne til Frafald fra Vedaerne og Ofringerne; Guderne samler sig da paany til Kamp mod dem og adsplitter dem nu med Lethed, da de som Følge af Kætterierne har tabt deres Kraft. Fjendskabet mod Buddhisterne har sikkert været et vigtigt Motiv for Brahmanerne til at slutte sig nærmere til de çivaitiske og vishnuitiske Sekter. Disses Antal voksede gennem Middelalderen og bredte sig over hele Indien, og flere af dem er ligefrem stiftede af Brahmaner; men mange af disse Sekter staar meget lavt, og den hele Udvikling betegner en relig. og moralsk Dekadence (for mere detailleret Underretning om denne Periode, se Art. Çiva og Vishnu).

4) Fra 16. Aarh. til Nutiden (de unitariske Bestræbelser). Det Forfald, hvori de I. R. var komne, har man i de sidste Aarhundreder fra forskellige Sider søgt at raade Bod paa, og de Bevægelser, som havde til Maal at hæve den sædelige Renhed, er for største Delen stærkt paavirkede udenfra, dels fra Muhammedanismen, dels fra Krdmen. Allerede Kejser Akbar (16. Aarh.), der beherskede hele Nordindien, forsøgte at indføre en ny Statsreligion, som skulde være en Religion baade for Jøder, Kristne, Muhammedanere og Hinduer. Imod

det muhammedanske Herredømme rejste sig imidlertid en national Bevægelse gennem Sikhernes Sekt, stiftet ca. 1500 af Nānak, hvis hellige Skrifter er samlede i et stort Værk Ādi-Granth (i ældre Pendjab-Dialekt). Denne Sekt, som i de følgende Tider bestandig var under Vaaben, kom til at spille en betydelig Rolle i Indiens nyere politiske Historie, indtil den blev undertvunget af Englænderne (1849). I Beg. af 19. Aarh. rejste sig endelig en ny unitarisk Bevægelse gennem Rammohun Roy og hans Efterfølgere (se Art. Brahma-Samaj). Den kr. Mission i Indien, se Mission. En vigtig Rolle har de I. R. spillet for de i nyere Tider i Europa og Amerika opstaaede spiritistiske og teosofiske Bevægelser (se Art. Spiritisme, Teosofi). Af Indiens ca. 280 Mill. Indb. hører o. 208 Mill. til Hinduismen, 57 Mill. er Muhammedanere, 2 Mill. Sikher, $1^1/_2$ Mill. Jainister og $2^1/_2$ Mill. Kr., Resten vilde Stammer (E. W. Hopkins, The Religions of India, London 1896; den udførligste Fremstilling af alle herhen hørende Spørgsmaal, ledsaget af en fyldig og systematisk ordnet Bibliografi; A. Barth, Les Religions de l'Inde, Paris 1870; P. Wurm, Gesch. der ind. Religion, Basel 1874; som korte og bekvemme Oversigter kan anbefales: E. Lehmann, Die Inder i P. D. Chantepie de la Saussaye »Lehrb. der Religionsgesch.«, 2. Aufl. 1 Bd. Freib. u. Leipz. 1897, og E. Hardy, Indische Religionsgeschichte, Leipz. 1898; jvfr. ogsaa L. Schroeder, Indiens Kultur und Literatur, Leipz. 1887; E. Löventhal, Indien før og nu, Odense 1895, illustreret, og især de store Repertorier: Chr. Lassen, Indische Alterthumskunde, 1—4; J. Muir, Original Sanskrit Texts, 1—5 og Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde herausg. von G. Bühler (ufuldendt). — For mere specielle Omraader se E. Kuhn, Herabkunft des Feuers und des Göttertranks, Berlin 1859; F. Max Müller, Essay on comparative Mythology, London 1858, og samme Forf.s senere Skrifter; H. T. Colebrooke, Miscellaneous Essays, London 1837, Leipz. 1858; H. S. Vodskov, Sjæledyrkelse og Naturdyrkelse, 1. Bd., Rig-Veda og Edda, Kbhvn 1897; A. Kaegi, Der Rigveda, 2. Aufl., Leipz. 1881; A. Bergaigne, La Religion védique, 1—3, Paris 1878—83; H. Oldenberg, Die Religion des Veda, Berlin 1894; A. Hillebrandt, Vedische Mythologie, I—II, Breslau 1891 f.; E. Hardy, Die vedisch-brahmanische Periode der Religion des alten Indiens, Münster 1893; P. Deussen, Allg. Gesch. der Philos., 1. Bd., Leipz. 1894—99; samme 60 Upanishad's des Veda, Leipz. 1897; R. Garbe, Die Sānkhya-Philosophie, Leipz. 1894; J. A. Eklund, Nirvāna, Upsala 1899; Mon. Williams, Brāhmanism and Hinduism, 4. ed., London 1891; V. Fausböll, Fire Forstudier til en Fremstilling af den ind. Mythologi efter Mahābhārata, Univ. Progr. Kbhvn 1897; W. J. Wilkins, Hindu Mythology, vedic and puranic. Illustrated. 2. ed., Calcutta og London 1900; H. H. Wilson, Sketch of the religious Sects of the Hindus, i Wilson's Works. — Den evang. Mission i Forindien: Efter Gunderts »Die evang. Mission«, forkortet Overs. ved N. B. Hindhede, Kbhvn 1898). *D. A.*

Indifferentisme, dogmatisk (se Tolerance); etisk, se Indeterminisme (S. 523).

Indledning. I. I. til det gamle Testamente. Under dette Navn behandles i Almindelighed Spørgsmaalene om 1) de gltestl. Skrifters Tilblivelse (saakaldt speciel Indledning) og 2) a) deres Samling til en Kanon, b) Tekstens Historie (saakaldt almindelig Indledning). Men Navnet Indledning er langt ældre end denne Bestemmelse af Indholdet. Betegnelsen εἰσαγωγή findes allerede i 5. Aarh. hos en Munk Adrianos, og det tilsvarende lat. Udtryk *introductorii libri* i 6. Aarh. hos Cassiodorus. Men man forstod derved en forberedende Undersøgelse til Studiet af de hellige Skrifter, derunder navnlig Reglerne for Fortolkningen, altsaa Hermeneutik; men i det hele blev det en temmelig broget Sammenstilling af for Skriftstudiet nyttigt Stof. Denne Definition holdt sig længe, ogsaa efter at man efterhaanden havde indskrænket Stoffet, saa at det mere og mere nærmede sig til, hvad man nu kalder I. Det var egentlig H. Hupfeld (S. 494), der først stillede Opgaven klart, nemlig i Skriftet »Ueber Begriff und Methode der sogenannten bibl. Einleitung« (1844), hvor han bestemmer Indledningsvidenskaben som Undersøgelsen af Skrifternes Oprindelse og deres senere Skæbne, hvorfor han foretrækker Navnet »de hl. Skrifters Historie«. Hupfelds Bestemmelse er saa i den følgende Tid næsten overalt fulgt, idet dog König optager ogsaa Fortolkningens Historie, altsaa en Undersøgelse, som ellers regnes under Hermeneutiken. Derimod har man i Almindelighed beholdt den i sig selv ikke ganske klare, men nu engang reciperede Benævnelse »Indledning«.

I. er altsaa en rent historisk Videnskab, og det er Udtryk for en indre Modsigelse, naar nogle Fremstillinger have optaget i Opgaven et bestemt apologetisk Formaal. Saaledes endnu Keil, der bestemmer I. som Indbegrebet af de historisk-kritiske Undersøgelser, som begrunde den videnskabelig teologiske Brug af G. T. som Kanon for den forkr. Aabenbaring og godtgøre Kirkens Berettigelse til denne Brug. I denne Bestemmelse er indeholdt, at G. T. kun er egnet til at være Kanon under Forudsætning af en vis (overleveret) Opfattelse af dets Tilblivelse, og Undersøgelsen bliver da historisk ufri. I Virkeligheden er den apologetiske Opgave ikke indeholdt i den historiske Undersøgelse, men begynder først, naar denne er tilendebragt, er altsaa I.en som saadan uvedkommende. Som historisk Undersøgelse er I. eo ipso kritisk; den oftere (f. E. ogsaa af Keil) anvendte Titel »Historisk-kritisk Indledning« er altsaa pleonastisk. Med Stoffet — Skrifternes Tilblivelse, Kanons Historie, Tekstens Historie — er Disciplinens Tredeling givet; derimod kan man indenfor det førstnævnte Afsnit være i Tvivl om, hvorvidt den rette Ordning vil være at behandle Skrifterne kronologisk i literaturhistorisk Fremstilling (saaledes Wildeboer jvfr. ogsaa Reuss, der dog tillige medtager den akanoniske gammeljødiske Literatur), eller om man, helt eller dog delvis, skal gaa frem efter den kanoniske Ordning af Skrifterne. Den førstnævnte Ordning har det overordentlige Fortrin at give et Overblik over den literære Udvikling i det gamle Israel og vilde vist være at foretrække, hvis den kunde sikkert gennemføres; men det kan den ikke, i hvert Fald ikke endnu. Flere Skrifter ere nemlig usikre

med Hensyn til Tilblivelsestid; og flere bestaa af Elementer fra forskellige Tider, saa at de ved den literaturhistoriske Fremstilling maa behandles paa forskellige Steder; men i visse Tilfælde kunne de enkelte Elementer, selv om deres Tilstedeværelse kan erkendes, dog ikke med Sikkerhed tidfæstes eller blot udskilles; overhovedet kommer den literaturhistoriske Fremstilling altfor ofte til at foregribe Resultaterne. Den vil altsaa ikke kunne gennemføres i den egentlige videnskabelige Behandling, medens den i populariserende Fremstillinger, der alligevel tildels maa give Afkald paa Detailbegrundelsen, anbefaler sig som instruktiv, særlig for dem, der i det hele og store dele Forfatterens Standpunkt (jvfr. Kautzsch's »Abriss der Gesch. des alttestl. Schrifttums« i Tillæggene til hans Oversættelse af G. T.). Den videnskabelige Fremstilling maa derimod indtil videre, ligesom hidtil hyppigst, i det hele holde sig til Skrifternes Ordning, idet dog uden Skade visse Afvigelser kunne foretages, f. E. ensartede Skrifter behandles sammen, og indenfor samme Gruppe nogle Skrifter f. E. nogle Profeter, kunne behandles kronologisk.

Isagogisk Stof findes i Oldtiden dels hos Jøderne (i Talmud), dels i Kirken hos flere Kirkefædre, navnlig Augustin (i »De doctrina christiana«) og Hieronymus, der ved sin Forbindelse med Jøderne og sit Kendskab til det gltestl. Grundsprog havde særlige Forudsætninger for her at vejlede sine Trosfæller. I den begyndende Middelalder gav Junilius Africanus (I, 33) selvstændige Bidrag, men ellers nøjedes den kirkl. Middelalder i det hele med at henholde sig til Fædrenes Udtalelser; derimod udførte middelalderlige Jøder (Massoreterne) et betydeligt tekstkritisk Arbejde, og hos Ibn Esra (Aben Esra, I, 14) træffes Tilløb til en Kritik af Traditionen om visse Skrifters Tilblivelse. Det med Humanismen vaagnende historiske og filologiske Studium maatte snart faa Betydning for Indledningsspørgsmaalene, hvortil kom Katolikernes og Protestanternes forskellige Stilling til Bestemmelsen af Kanons Omfang og Forholdet mellem Grundtekst og Oversættelse. Katoliken Sixtus Senensis (født Jøde) behandler i sin »Bibliotheca Sancta« bl. a. ogsaa isagogiske Spørgsmaal, bestemmer ved de enkelte Skrifter Indholdet, Forfatteren og Affattelsestiden. Reformatorerne have vel ikke skrevet nogen ligefrem I., men deres Skrifter indeholde spredt rige Kim til fremtidig Undersøgelse. Bekendt er Luthers paa flere Punkter frie Stilling til Traditionen.

En Isagoge forfattedes 1557 af den danske Biskop Peder Plade. I den følgende Tid traadte hos Protestanterne Inspirationslærens ejendommelige Udformning hindrende i Vejen for en virkelig Undersøgelse af de under Indledningen, navnlig den specielle Indledning, hørende Spørgsmaal. Begyndelsen til en virkelig Kritik skete paa Teksthistoriens Omraade ved Cappellus (I, 473). I Løbet af 17. Aarh. fremkommer saa oftere en Kritik af Traditionen, saaledes hos Filosoferne Hobbes og Spinoza og hos Katoliken Richard Simon. Dennes »Histoire critique du Vieux Testament« 1678 (konfiskeret og derpaa optrykt i Rotterdam 1685) har været grundlæggende for I., dels ved Forfatterens Tekstkritik, dels ved hans frie Stilling til Traditionen angaaende flere Bøgers, derunder Pentatevkens, Tilblivelse. Med det 18. Aarh.s Rationalisme blev Undersøgelsen givet fuldstændig fri, og deri maa denne Periodes Hovedbetydning søges; derimod har lidet af, hvad den positivt bragte vist sig holdbart. Den nyere Pentatevk-Kritik indlededes med Katoliken J. Astrucs (I, 163) Undersøgelser over Kildeskrifterne i Genesis (1753). Videre arbejdede Eichhorn i sin store »Einleitung« (1780 f. 3 Bd., 4. Udg. 1823 f. 5 Bd.). Stor Betydning for Fremtiden fik de Wettes (se I, 629) Arbejder. Pentatevk-Problemerne ere nu i den Grad i Forgrunden, at I.'s Historie for en stor Del falder sammen med Pentatevk-Kritikens Historie (se Mosebøger). Blandt det 19. Aarh.'s Forsvarere for det traditionelle Standpunkt staa Hengstenberg, Hävernick og Keil i første Række. Men flere og flere droges ind i Kritiken. Allerede de Wette havde gjort det religionshist. Synspunkt gældende ved Bestemmelsen af Skrifternes Tilblivelse. Videre udførtes det af Vatke (»Biblische Theologie« 1835), der tillige, omtrent samtidig med Reuss og George fremsatte den ejendommelige Opfattelse af de præstelige Loves Tilblivelse, som senere ved Graf (S. 246), Kuenen og Wellhausen skulde faa saa stor Betydning. Den kritiske Retnings isagogiske Hovedværk er Kuenens »Historisch kritisch Onderzoek« I—III etc. 1861 f., 2 Udg. I—III a 1885 f., tysk Overs. 1887 f. Forøvrigt foreligge fra de senere Decennier talrige Fremstillinger, bl. a. af Bleek 1860, 4. (1878)—6. Udg. ved Wellhausen; endvidere af Riehm 1889 f.; König 1893; Reuss 1881, 2. Opl. 1890; Wildeboer 1893; Cornill 1891, flere Opl. senere; Driver 1891, flere Opl. senere, oversat paa Tysk 1896; Baudissin 1901; kat. Arbejder bl. a. af Kaulen 1876, 3. Udg. 1890. *J. C. J.*

II. **I. til det nye Testamente.**

Hermed betegnes i Reglen den Del af den teol. Videnskab, som befatter sig med 1) en historisk Undersøgelse af Oprindelsen til de enkelte Skrifter i den Bog, som Kirken har overleveret under Navnet N. T., 2) disse Skrifters Samling til et Hele som en Kanon, 3) samt en Undersøgelse af, hvor vidt Teksten i disse Skrifter er kommen til os i en saadan Form, at vi i dem kunne have et paalideligt Udtryk for Forfatternes oprindelige Mening. Navnet I., Isagogik, er gammelt, men selve Disciplinen som et samlet Hele er af nyere Datum. Arbejde i Retning af Indledningsspørgsmaal ydedes i Oldkirken af Mænd som Irenæos, Tertullian, Klemens Alexandriner, Origenes, Dionysios af Alexandria, Eusebios, Hieronymus, Augustin, Krysostomos o. fl., men først Junilius fra Afrika og Cassiodorus i 6. Aarh. udgav Skrifter, som gjorde disse Spørgsmaal til Genstand for særlig Behandling, dog ikke under Navnet I. Størst Betydning for hele Middelalderen fik Cassiodorus's Skrift *de institutione divinarum litterarum*. Henimod Reformationstiden vaagnede Interessen for Biblens Grundsprog og for literære Undersøgelser. Erasmus fra Rotterdam (I, 782) og Cajetan (S. 444) stillede sig temmelig frit overfor den herskende Tradition, og af Reformatorerne vedgik Luther, at Jakobs Brev, Jud., Hebr., Joh. Aab. ikke kunde stilles paa lige Trin med de andre Skrifter i N. T., nærmest dog af dog-

matiske, ikke af historiske Grunde. Fra kat. Side hævdedes, særlig efter Tridentinerkonciliets Afgørelse 1546, den kirkl. Tradition om N. T.'s (og G. T.'s) Bøger efter den lat. Oversættelses (Vulgatas) Ordlyd. Efterhaanden gled den protest. K. ogsaa tilbage til den fulde Opretholdelse af Traditionen med Hensyn til de enkelte Skrifter — kun Socinianere og Arminianere stillede sig friere — det gjaldt nemlig om at finde Garantien i Skriften som den eneste sikre Norm for, hvad der skulde være den kristne Tros Indhold, i Modsætning til den rom. K. Og denne polemiske Modsætning førte ikke blot til, at man godkendte den overleverede Kanon, hele Samlingen af N. T.'s Bøger, men at man tillige hævdede, at Teksten i disse Skrifter i ingen Henseende havde taget Skade gennem Tiderne, en Paastand, som man overførte paa den meget yndede Tekst, som Bogtrykkerne Brødrene Elzevier havde skaffet Indgang 1633, den saakaldte *textus receptus*. Betænkeligheder vakte det derfor, da Interessen vaagnede for de forskellige Læsemaader i N. T.'s Tekst (Brian Walton i Fortalen til Londoner-Polyglotten 1657), den kunde blive farlig for Dogmet om Verbalinspirationen. Katolikerne kunde for saa vidt tage sig det lettere med disse Undersøgelser, som de fastholdt Vulgata med Tilsidesættelse af Grundteksten og iøvrigt lod Fortolkningen af Biblen være bestemt af K.'s Overlevering, de kunde endog benytte disse Undersøgelser som Vaaben mod Protestanterne til at bevise Skriftprincipets Utilstrækkelighed og nøde dem til at vende tilbage til K.'s Autoritet. Det blev da ogsaa en Katolik, som gav Stødet til Indledningsvidenskaben i moderne Forstand. Richard Simon af Oratoriets Fædre (1638—1712) adskilte det gl. og nytestlige Stof og indførte det hist.-krit. Princip med Blik for Kirkefædrenes og Hæretikernes Meninger og for Skriftens menneskelige Side i Modsætning til Protestanternes Paaberaabelse af den Hellig-Aands Vidnesbyrd. De tekstkritiske Undersøgelser fortsattes imidlertid i England ved John Mill (1707), i Tyskland ved Bengel og Wetstein. Med Pritius og Carpzow begynder Navnet I., ved I. D. Michaelis slaas det fast i hans »Einleitung in die göttlichen Schriften des Neuen Bundes« 1750, senere udgivet og omarbejdet flere Gange. Hans Værk staar som den første omfattende Gennemførelse af denne teol. Videnskab, i alt Fald med Hensyn til det formelle, medens Simon for en stor Del havde samlet Stoffet; dog mangler endnu Kanons Historie. Ægtheden interesserer ham mere end Inspirationen, han tænkte, at naar man blot kunde godtgøre N. T.'s Integritet, Autenti og Aksiopisti, var Aandens Vidnesbyrd overflødigt, og et saadant Bevis mente han at kunne føre, i alt Fald for de apostolske Skrifters Vedkommende. Hans samtidige, Rationalisten J. S. Semler (d. 1791) fik stor Indflydelse paa Michaelis's senere Udgaver. Han fører Kritiken videre fra Tekstkritiken til Kanonkritiken (»Abhandlung von freier Untersuchung des Canon« 1771—75) og betragter ikke længer N. T. som et ligelig inspireret Hele, men hævder Skrifternes forskellige Værd og har Blik for de forskellige Læretroper i N. T., Forskellen paa Jøde-Kristne og paulinske Kristne, som først blev udjævnet ved et kat. Unionsparti. Det karakteristiske for hans Standpunkt er Sondringen mellem Guds Ord, der indeholder »die zu innerer geistlicher Ausbesserung dienenden Lehren«, og den hellige Skrift eller Kanon, hvor dette Guds Ord kun forekommer sporadisk, hvorfor der ikke kan gives noget blot historisk Bevis for, at noget er Guds Ord. Med den rationalistiske Betragtning af Skriften var Skranken brudt for en nedbrydende Kritik, som lidt efter lidt vendte sig mod de fleste af N. T.'s Bøger, først Joh. Aab., dernæst de 3 Synoptikere, Johannesevangeliet, Forfatteren til Hebræerbrevet, Ap. G., nogle af Paulus's Breve, først 1 Tim., dernæst Pastoralbrevene overhovedet, senere adskillige andre af Paulus's Breve, Jak. og Jud., Forholdet mellem dette sidste Brev og 2 Pet., medens paa den anden Side kirkl. Mænd med videnskabelige Vaaben have ført Forsvaret for N. T.'s Skrifter, saa at N. T. i Hovedsagen sejrrigt er gaaet ud af Kritikens Ildprøve. Det heftigste Angreb fremkom i anden Tredjedel af forrige Aarhundrede ved F. C. v. Baur i Tübingen (se nærmere under Artiklen Baur, I, 238) og hans Disciple, Schwegler, Zeller, Bruno Bauer, o. fl., imødegaaet af Neander, Böttger, Thiersch, Ebrard, Wieseler, Wiesinger, Olshausen, C. E. Scharling o. fl., de Wette, Ewald, Bleek, Meyer og hans eksegetiske Medarbejdere, Lünemann, Düsterdieck, Huther. Medens den Baurske Kritik i Hovedsagen var en Tendenskritik, behersket af Hegels Filosofi, har den senere Kritik ved Hilgenfeld, Volkmar og Holsten revet sig løs fra denne og er slaaet ind paa en mere literær-historisk Metode. De videst gaaende, som efter B. Bauers Forbillede endog betvivle Ægtheden af de fire store paulinske Breve, som Tübingerskolen havde ladet blive staaende, og saaledes i Virkeligheden berøve sig selv Fodfæstet for en videnskabelig Kritik, ere Hollænderne Pierson, Lomann, van Manen, Tyskerne Steck og Friedrich og et Par engelske anonyme Skrifter »Supernatural religion« (1874) og »Antiqua mater, a study of Christian origins« (1887), Franskmændene Coquerel, Scherer, Colani. Langt mere behersket er Kritiken hos Keim, Schenkel, Hausrath, Holtzmann, ikke at tale om Mangold, Schürer, Harnack, Jülicher og Weizsäcker, som have et aabent Øje for mange af den tidligere Kritiks Overgreb. Afgjort apologetiske ere Beyschlag, Riehm, B. Weiss og de andre Bearbejdere af Meyers Kommentarer, og det kirkl. Standpunkt hævdes af Guericke, Keil, Schulze, Lightfoot, Westcott, Salmon, Pressensé og Godet. Paa en ganske ejendommelig Maade er det positive Standpunkt søgt gennemført af I. C. K. v. Hofmann, idet han i det N. T. ser et organisk Hele, hvormed Ægtheden af samtlige Skrifter skulde være givet, men han kan ikke frikendes for at gaa dogmatisk til Værks. Den betydeligste Forsker af den positive Retning paa dette Omraade i vor Tid er Theodor Zahn i Erlangen i hans »Forschungen zur Geschichte des N. T.-lichen Kanons und der altkirchlichen Literatur« (fra 1881), »Gesch. des N. T.lichen Kanons« I—II (1889—90), »Einleitung in das N. T« I—II (1897—98).

N. T.'s nuværende Omfang (27 Skrifter) blev først kirkelig fastslaaet i Slutningen af det 4. Aarh.; før denne Tid var der ikke absolut

Enighed om, hvilke og hvor mange Skrifter der skulde anerkendes som Kanon eller Norm for Kirkens Tro og Lære. N. T. er jo ikke en himmelfalden Bog, der som et samlet Hele pludselig er kommen i Menighedens Besiddelse, men bestaar af Skrifter, der hvert for sig er fremkommen paa given Foranledning, bestemt for visse Læsere, skrevet paa en bestemt Tid, fra et bestemt Sted, af forskellige Personer, og det er derfor vor Pligt overfor denne Samling at underkaste de enkelte Skrifter saa vel som deres Samling til en Helhed og deres Bevarelse gennem Tiden en historisk-kritisk Prøvelse, og det er dette, som udgør Hovedindholdet af N. T.'s Indledning. Det er muligt, at alle N. T.'s Skrifter maa betragtes som ægte og paalidelige Vidnesbyrd om den oprindelige Kristendom. Det var ogsaa muligt, at kun nogle af dem kunde betragtes som saadanne. Endelig var der ogsaa abstrakt set den Mulighed, at intet af N. T.'s Skrifter historisk set havde den Ret, hvilket vilde være et dødeligt Slag for Protestantismen. Det er navnlig overfor denne sidste Mulighed, at der indenfor Protestantismen er vaagnet en Mistro mod Indledningsvidenskaben. Særlig fra et Lægmandsstandpunkt vil der let kunne rejses den Indvending, at Krdm.'s eller Troens Gyldighed umulig kan gøres afhængig af saadanne Undersøgelser, som dog kun ere tilgængelige for de færreste, og selv om Betænkelighederne kunde overvindes, vil man ad denne Vej kun naa til en historisk Sandsynlighed, men ikke til den personlige Trosvished, saa at denne Videnskab er skadelig eller i alt Fald unyttig. Det er ganske vist, at man ad denne Vej ikke naar til den personlige Trosvished, men det skal man heller ikke; det historiske er kun et Moment i denne Trosvished, om end et uundværligt Moment, da Krdm. ikke blot er en blivende overhistorisk Aandsmagt, men ogsaa en historisk Kendsgerning, der én Gang er fremtraadt i Tiden og historisk forplantes gennem Menneskers Vidnesbyrd. Og maa vi indrømme, at den historiske Tro er et Moment i den religiøse Tro, maa vi ogsaa indrømme, at den historiske Tvivl er et Moment i den religiøse Tvivl og hører med til det, der historisk skal overvindes for at komme til Tro. Vel er det ikke nødvendigt, at det enkelte Menneske maa foretage disse Undersøgelser, inden han tror, men for Kirken som saadan ere de nødvendige og for mange enkelte. Man kan som Protestant ikke slaa sig til Ro ved den en Gang fastslaaede Kanon i Kraft af et Postulat om Kirkens vedvarende Inspiration, som den historiske Erfaring paa flere Punkter har gendrevet, men hver Slægt har den Forpligtelse paa ny at gaa de historiske Grunde efter. Kritikens stærke Angreb paa flere af Skrifterne kan kun imødegaas ved Kritik. Betydningen af denne Indledningsvidenskab ligger just i dens apologetiske Kraft overfor saadanne Angreb af uden-forstaaende og i den Bestyrkelse, den kan yde saadanne Medlemmer af Kirken, som anfægtes af Tvivl i denne Retning. Er der noget Omraade, hvor der kan føres en videnskabelig Apologi overfor vantro, saa er det netop ved Spørgsmaalet om disse Skrifters historiske Oprindelse. Saa saare Talen derimod bliver om deres Inspiration, ere vi inde paa et helt andet Omraade, hvor der behøves andre Midler end historisk Kritik og andre Organer end de blot intellektuelle. Opgaven er dog ikke ganske forudsætningsløs ad Tankens Vej logisk at deducere disse Skrifters Ægthed, det vil kun føre ind i lutter subjektive Hjernespind. Det gælder om at gaa ud fra de rigtige Forudsætninger, at stille Problemet rigtigt. Vi staa i en Tradition om disse Skrifter, og Opgaven maa være at prøve, om denne Tradition er tilstrækkelig historisk bevidnet, og om den kan hævde sig mod de Indvendinger, der ere rejste mod den.

Med Hensyn til selve Navnet I. kan der ganske vist indvendes, at det er et meget svævende Begreb, hvor under meget kan sammenfattes, thi hvad og hvor meget der skal tages med, er ikke givet med Navnet. Man kunde derved tænke paa Indbegrebet af alle de Kundskaber, som have Hensyn til disse Skrifters literære Form, hvorved de nuværende Læsere, som Schleiermacher mener, skulde faa de Forudsætninger, som de daværende Læsere havde, eller, naar man mere lagde Eftertrykket paa Skrifternes Indhold, kunde man derved forstaa en I. i disse Bøgers Aand, hvorved Læseren først blev i Stand til at fatte deres Indhold, og man kunde paa denne Maade faa en meget broget Samling af heterogene Bestanddele. Det er Credners og Reuss's Fortjeneste at have gjort Alvor af det historiske Synspunkt, saa at alt udelukkes, som ikke kan indvindes ved den historisk-kritiske Metode. Men dermed er ikke givet, at der vilde være vundet noget ved i Stedet for Navnet I. med Reuss at bruge »N. T.'s hl. Skrifters Historie« eller »N. T.'s Literaturhistorie«, da Begrebet Historie i sig selv er saa rummeligt, at man paa denne Maade heller ikke vilde faa Stoffet tilstrækkelig afgrænset. Det er heller ikke slet og ret en Literaturhistorie, som den teol. Interesse drejer sig om, idet Samlingen just af disse Skrifter til et Hele, en Kanon, skyldes en dogmatisk Interesse. N. T.'s Kanon hviler paa en Kombination af noget historisk og noget dogmatisk, det historiske, at disse Skrifter virkelig stamme fra den apostolske Tid og skyldes de Forfattere hvis Navne de bære, og det dogmatiske, at de ere inspirerede Skrifter, som ere ufejlbare Udtryk for den guddommelige Aabenbaring. Bedømmelsen af, hvor vidt dette forholder sig rigtigt, kan kun foretages ad en dobbelt Vej, ad den dogmatiske Vej i Vekselvirkning med Aandens Vidnesbyrd i vort Indre og ad den historisk-kritiske Vej, kun begge i Forening give et fuldt paalideligt Resultat. Den første Del af Opgaven vedrører Dogmatiken og kan kun løses gennem Selvfordybelse og Hengivelse i disse Skrifters aandelige Indhold, den anden Del er forbeholdt den Disciplin, som nu en Gang har vundet Hævd paa Navnet I., er Navn, som man vel maa lade staa, hvor uvidenskabeligt det end er i sig selv. Sædvanlig deler man den nytestl. I. i en speciel og en almindelig Del. Den specielle Del handler om de enkelte Skrifters Oprindelse, medens den almindelige Del behandler det Stof, som ikke specielt angaar de enkelte Dele, men Helheden som saadan, Kanons og Tekstens Historie. I Virkeligheden finder der et Vekselvirkningsforhold Sted mellem den saakaldte almindelige

og specielle Del, og i flere Tilfælde kan man ikke undgaa relativt almindelige Undersøgelser i den specielle Del og relativt specielle Undersøgelser i den almindelige Del (Schat Petersen, I. til det Nye Testamente 1899 og de almindelige Lærebøger i denne Disciplin ved Bleek [3. Udg. ved Mangold], Hilgenfeld, Holtzmann, Weisz, Jülicher, Zahn, Salmon, Godet). *Sch. P.*

Indre Mission, se Art. Kirkelig Forening for indre Mission og Mission.

Indskrifter fra Oldtiden og Middelalderen ere i Løbet af det 19. Aarh. i stigende Grad blevne tagne med som Kilder til den bibelske og til K.'s Historie (F. Piper, Ueber den Gewinn aus Inschriften für Kirchen- und Dogmengesch., i »Zeitsch. f. deutsche Theol.« 1876; J. P. Kirsch, Die chr. Epigraphik und ihre Bedeutung für die kirchengesch. Forschung 1898). I. fra forskellige Begivenheder i de Kr.s daglige Liv, og ikke mindst I. fra Gravene, aabne os et Indblik i de svundne Tiders Tænkemaade i relig. og sædelig Henseende, af og til give de os ogsaa sikre kronologiske Holdepunkter og Vidnesbyrd om Krdm.'s eller et enkelt kr. Partis Udbredelse. Fra I. kunne vi hente Bidrag til Belysning af de forbigangne Tiders Brug af den hl. Skrift, stundum ogsaa Oplysninger om den hl. Teksts Form. Og fra I. kan der hentes Vink til Fortolkn. af Enkeltheder i G. og N. T. Af og til kunne vi ogsaa ved Hjælp af Udtryk i I. støtte og udvide vort Kendskab til den gl. K.s Liturgi; kirkehistoriske Personer, der ellers vilde være os ukendte, lære vi at kende gennem I., og om kendte Personer faa vi mere at vide, end hvad vi have lært af Literaturen (F. Piper, Zur Gesch. der Kirchenväter aus epigraphischen Quellen, i »Zeitschr. f. Kirchengesch.« 1876).

Ligesom Paulus (Ap. G. 17. 23) tog ogsaa Kirkefædrene i deres Henvendelser til Hedningerne ofte deres Udgangspunkt fra I., og de ældste Kirkefædre hentede stundum fra dem apologetiske eller polemiske Iagttagelser. F. Piper har i sin »Einleitung in die monumentale Theologie« (Gotha 1867) 817 f. givet en Oversigt over den kr. Epigrafiks Historie intil Aaret 1866. Om Afrikas kr. I. findes Oplysn. i K. Künstles Afhdl., Die altchr. Inschriften Afrikas als Quelle für chr. Archäologie und Kirchengesch. (»Tübinger Theol. Quartalschrift« for 1885), i A. Schwarze, Unters. über die äussere Entw. der afrik. K. (Gött. 1892) og i E. le Blant, L'épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique Romaine (Paris 1890); foruden i sidstnævnte Værk findes Oplysn. om I. i Frankrig i E. le Blant, Manuel d'épigraphie chrétienne d'après les marbres de Gaule (Paris 1869). Samlinger af I. ogsaa fra den kr. Tid findes i Corpus Inscriptionum Græcarum og Corpus Inscriptionum Latinarum. Det kr. Roms I. ere udg. af G. B. de Rossi (I—II, 1, 1861 og 88 og »Il Museo epigraphico christiano Pio-Lateranum, 1877; jvfr. samme Forf.s store Katakombeværk og mange Afhdl. i det af ham udgivne Bullettino di archeologia cristiana), Rhinlandenes af F. X. Kraus, Die chr. Inschriften der Rheinlande (I—II, 1890—94).

I.'s Alder bestemmes dels ved Dateringerne i dem (f. E. efter Konsuler og Paver), dels ved Stilen, Navnenes Tal (kun de ældste I. have baade Navn, Fornavn og Tilnavn), Bogstavernes Skikkelse, de ved I.ne staaende Symboler og Tegn osv. Hjælpemidler til Tydning af I. ere le Blants, Manuel, Cagnat, Cours d'épigraphie latine og H. Otte, Handb. der kirchl. Kunst-Archäologie des deutschen Mittelalters I [5] (Leipz. 1883) 395 f.

Indulgentier, se Aflad (I, 32).

Indult. Ved I. forstaar man i den kanoniske Ret enhver fra den alm. Ret afvigende Naadesbevisning, der af en Pave for stedse eller for en bestemt Tid er skænket en eller flere Personer. Den, der har opnaaet en saadan Naadesbevisning, kaldes *indultarius*.

Infallibilitet, se Ufejlbarhed.

Infralapsarisme. Ved I. forstaas en særlig Form af Prædestinationslæren (se d. Art.). Denne Lære var hos Luther og navnlig hos Calvin bleven udpræget i sin konsekventeste Form, som ubetinget Forudbestemmelse saa vel til Fortabelse som til Frelse. Medens den luth. K. forlod denne Lære, fordi den berøvede Mennesket fri Vilje og Ansvar og gjorde Gud til Syndens Ophav, fastholdtes den paa reformert Grund og hævdedes som den ortodokse overfor Arminianernes Forsøg paa at opstille en betinget Prædestinationslære. Imidlertid havde dog den ortodokse Opfattelse to Former, en strengere: Supralapsarismen og en mildere: I.n. Spørgsmaalet drejede sig om Prædestinationens Forhold til Syndefaldet. Supralapsarismen gennemførte ogsaa her hensynsløst Prædestinationen, medens I.n vel ikke vovede at gøre Syndefaldet til en ligefrem Undtagelse fra Prædestinationen, men erkendte her et Mysterium og vilde ikke udtale sig om, hvilken Grund Gud kunde have haft til at lade Syndefaldet indtræde. Denne Retning sejrede paa det reformerte Kirkemøde i Dordrecht 1618 (se I, 672). *J. P. B.*

Infuł, se Mitra.

Inge, med Tilnavnet den ældre, sv. Konge, tilligemed Halsten, Søn af Stenkil, som døde o. 1066. Halsten, den ældre Broder, blev først Konge, men blev forjaget. 13 Aar efter kom han tilbage. I. blev nu hans Medregent og er langt mere fremtrædende end Broderen, hvem han antagelig ogsaa har overlevet. I. var en ivrig Kr. Da Svearne paa Tinge fordrede, at han enten skulde holde gammel Lov (ɔ: opretholde Blotningen) eller afstaa fra Kongemagten, sveg han ikke sin Tro og blev med Stenkast bortdreven fra Tinget. Hans Svoger, Blot-Sven (I, 340), blev nu Svearnes Konge, men blev efter 3 Aars Forløb styrtet af I., der i den Tid havde slaaet sig ned i Vestgötland. To Pavebreve fra Gregorius VII til I. ere bevarede (Rydberg, Sveriges Traktater I, 61—64). I det første, som er dateret 4. Okt. 1080 og stilet til I. alene, som her kaldes Svearnes Konge, opfordres han til at afsende en Biskop eller Klerk til Rom for at give Oplysninger om Landets Drift og Folkets Sæder og modtage Hverv og Befalinger fra den apostoliske Stol. I det andet, som sandsynligvis er fra Aar 1081 og stilet til I. og Halsten, som her kaldes Vestgöternes Konger, opfordres de til at give Tiende og til i hele Riget at paabyde Erlæggelse deraf, samt ofte at sende deres Gejstlige til den apostoliske Stol og dertil udse saadanne, som fuldstændigere kunde undervises i den rom. K.'s

Skikke. En Krig med Magnus Barfod i Norge afsluttedes med det berømte Møde i Konghelle Sommeren 1101 mellem I., Magnus og Erik Ejegod. Som Pant paa Freden blev I.'s Datter Margarete — deraf Tilnavnet Fredkulla (Fredpigen) — gift med Kong Magnus (senere, ved sit Ægteskab med Kong Niels, dansk Dronning). I. døde sandsynligvis knap 10 Aar efter og efterfulgtes af Halstens Sønner I. d. y. (d. o. 1125) og Filip (d. o. 1118), med hvilke Stenkils-Ætten uddøde paa Mandssiden. Efter en svensk Krønike (Script. rer. Suec. I[1], 245) skal I. d. æ. have vundet fem Slag i Skaane og have siddet inde med Skaane i 3 Aar og derpaa en Nat være bleven myrdet i sin Seng. Atter efter en ældre Angivelse, i Herwara-Sagaen, skal I. være død af Sygdom. *O. A.*

Ingeborg, Datter af Kong Valdemar I og Sophie, f. o. 1175, blev 1193 gift med Kong Filip August af Frankrig, men forskudt umiddelbart efter Brylluppet. Filip August, der straks havde fattet Modbydelighed for sin unge Dronning, fik Ærkebiskoppen af Reims til at erklære Ægteskabet for hævet, fordi han formentlig var i for nært Slægtskab med I. Derpaa blev den ulykkelige Dronning indelukket i Klostret Cysoing ved Douai. Men Knud VI sendte Abbed Vilhelm og Anders Sunesøn, der da var Kansler, til Rom for at paakalde Pavens Hjælp. Cølestin III erklærede den af Ærkebiskoppen af Reims fældede Skilsmissedom for ugyldig, men Filip August trodsede den pavelige Kendelse, ægtede Agnes af Meranien (1196) og lod I. føre til Nonneklostret Fervaques ved St. Quentin-en-Vermandois. Cølestin III's Efterfølger, Innocents III, tog imidlertid den ulykkelige Fyrstindes Sag op og lagde Interdikt paa Frankrig. Dette blev dog hævet 1200, da Filip August lovede at vise I. kongelig Ære. En Skilsmisseproces blev pludselig afbrudt af Filip August selv, da han frygtede for at tabe den, og I. fik atter ublide Kaar i Étampes. Forebøbig kunde Innocents III af politiske Grunde ikke værne I., men tilsidst fandt Filip August det heldigt at støtte sine Krav paa England ved et Giftermaal med en Ætling af engelske Konger, og I. blev da (1213) atter tagen til Naade. I den følgende Tid levede I. i forskellige franske Byer, sysselsat med Andagtsøvelser og Godgørenhed. Hun overlevede Filip August og døde først 29. eller 30. Juli 1237 eller 38 (A. Fabricius, I., Philip Augusts Dronning, Kbhvn 1870; R. Davidsohn, Philipp II Aug. von Frankreich und I., Stuttg. 1888).

Ingemann, Bernhard Severin, f. 28. Maj 1789 i Torkildstrup Præstegaard, d. 24. Febr. 1862 i Sorø, var af Natur som gennem Opdragelse dybt religiøs, og da han traadte frem som Digter, kendtes det straks paa Tonerne fra hans Harpe, at de var stemte til Udtryk for Hengivelse og Tilbedelse. Men skønt man derfor paa en Maade kan kalde hele hans Digtning religiøs, saa udviklede den sig dog efter o. 1812, da han blev sig bestemt bevidst som Kr., til at blive en kr. Digtning. Dette knyttede ham, især gennem det romantiske Heltedigt »de sorte Riddere« 1814, nøje til Grundtvig for hele Livet, og de fulgtes broderlig ad i Kampen for at hævde Krdm.'s historiske og aandelige Sandhed som Midtpunktet i hele Menneskelivet imod den selvkloge og kortsynede Forstands Fornægtelser og Lærddomme. Baade i »Reinald Underbarnet« og i de dramatiske Digte »Røsten i Ørkenen«, »Kampen for Valhal« og »Hyrden af Tolosa« er det for ham Hovedsagen at synge Korsets Pris, medens han i Æventyret »Huldregaverne« med Tillæggene (»Opstanden i Litteraturstaden« og »Oplysninger til Huldregaverne«, 1831 og 1832) polemisk gik løs paa sine Modstandere, navnlig C. Molbech, og forsvarede samtidig sin hele aandelige Stræben og særlig sine historiske Romaner (Valdemar den store og hans Mænd, Valdemar Sejr og Erik Menveds Barndom, 1824—29), som Molbech havde angrebet og haanet. Men endnu bestemtere har I.'s kr. Tankegang taget Skikkelse i en Række relig. og kr. Digtninge: »Følgeblade til Luthers Katekismus« 1854, »Tankebreve fra en Afdød« 1855, »Guldæblet« 1856 og »Blik paa det første og det sidste« 1858 o. m. fl., hvori han paa ligefrem Maade udtrykker sine kr. Følelser og Tanker. Disse hængte nøje sammen med det genoprejste kr. Liv i dets Mynsterske Form. Vistnok gav han 1825 under Kirkekampen mellem H. N. Clausen og Grundtvig denne Ret i at kræve, at K.'s Lærere skulde holde sig til dens Bekendelse. Men ligesom han aldrig blev enig med Grundtvig om »Ord og Skrift«, saaledes bøjede han sig ikke ubetinget under Daabspagtens Ordlyd som et Ord af Herrens egen Mund. Og navnlig var »Kødets Opstandelse« ham en Torn i Øjet (han kaldte det »Ligenes Opstandelse«), medens han ved »Legemets Opstandelse« tænkte sig et af Sjælens Grund i Mellemtilstanden dannet nyt Legeme, som engang skulde oprejses i fuldkommen aandelig Herlighed. Og i dette Haab skrev han endnu paa sin Dødseng med Blyant disse Linier: Timen er kommen, jeg gaar herfra, — gaar til Døden og Dommen, — men Døden har ej Braad, Halleluja! — Opstandelsens Dommer er kommen. Men Side om Side med denne relig. kr. Digtervirksomhed har I. været en frugtbar Psalmedigter. Allerede 1816 udgav han nogle »Hymner og Højtidssange«. Derefter fremkom nærmest til Brug for Sorø Akademis Elever »Morgenpsalmer« (ɔ: Kantater) 1822; derefter »Højmessepsalmer« 1825, »Morgensange for Børn« 1837, »Morgen- og Aftensange« 1843 og endelig »Psalmer med Tillæg af andre relig. og symbolske Digte« 1861. »Højmessepsalmerne« er alene af den Grund mærkelige, at det er en hel ny Psalmebog med Psalmer til hver Helligdag i Kirkeaaret, fremkommet 11 Aar før Grundtvigs Sangværk, uden Opfordring udenfra og uden Prisbelønning i Sigte. I. selv troede og haabede, at hans Psalmer var en tro Genklang af hans bedste og inderligste Følelser, og at de med Guds Hjælp kunde blive til Opbyggelse og Velsignelse for fromme kr. Gemytter, skønt han godt følte, at de som stille Hjertesuk var baarne mere af Længsel efter Aanden og Guds Rige end af Haabet om at have fundet Kingos Orgel eller Davidsharpen. Adskillige af disse Psalmer er ogsaa gennem Roskilde Konvents Psalmebog blevet indsunget i den danske Menighed (f. E. »Jeg som et Barn mig glæde vil«, »I Underværkers Land jeg bor«, »Fra Himlen Herrens Aand nedfor«; men i endnu højere Grad er dette sket med hans

›Morgen- og Aftensange‹, hvis barnlige relig. Poesi har naaet alle deres Hjerter, hvori der endnu var nogen Gudsfrygt at kalde paa, og ligeledes med en Række kr. Psalmer og Sange fra senere Tid f. E. ›Dejlig er Jorden‹, ›Glade Jul, dejlige Jul‹, ›Frelseren er mig en Hyrde god‹, ›Julen har bragt velsignet Bud‹, ›Til Himlene rækker din Miskundhed‹, ›Den store Mester kommer‹. Disse og lignende Psalmer og Sange har ofte naaet hen, hvor Grundtvigs stærkere, men ogsaa mere kantede Psalmer stødte fra, og I. var ved Aarhundredets Midte ret den udkaarne blandt Danmarks Digtere, især som relig. Digter. Han valgtes derfor ogsaa til at gennemse, vrage og affile de Psalmer, som Roskilde Konvents Psalmeudvalg havde foreslaaet til en ny Psalmebog. Han fuldførte dette Arbejde i 5 Maaneder 1854, i det store og hele til Samtidens Tilfredshed. Desto flere Klager har Eftertiden rejst imod denne Psalmebog; flere Tillæg til den har søgt at bøde paa dens Mangler, og endelig har den ny Psalmebog af 1899 søgt at gøre godt, hvad I. dengang var med til at gøre ilde, især ved at fjerne de ubrugelige, føre de ægte gamle og nye Kirkepsamler tilbage til deres oprindelige Skikkelse og tilføje de allerfleste af de nye Psalmer, som Tillæggene havde indeholdt. Saaledes fældtes endelig Rationalismens ›Evangelisk-kristelige‹ Psalmebog om end i flere Stød — men I. var med at rette det første (J. Nørregaard, I.s Digterstilling og Digterværd, Kbhvn 1886; Brevveksling mellem Grundtvig og Ingemann, udg. af Sv. Grundtvig, Kbhvn 1882). *J. N.*

Ingerd af Regenstein, Datter af Jakob Sunesøn og først gift med Kong Valdemar Sejrs Marsk, Skove, var Tiggermunkenes Værnerinde. 1237 overlod hun Fransiskanerne sin Gaard i Roskilde, og senere skænkede hun dem Byggegrunde i København, Kalundborg og Næstved. Da hun anden Gang var bleven Enke efter Ægteskabet med Grev Konrad II af Regenstein (o. 1247), blev hun end mere gavmild over for Mendikanterne. I Roskilde grundede hun for Fransiskaner-Nonner St. Klaras Kloster og vilde testamentere dette alle de Godser, hun ejede. Men hendes Broders Børn gjorde Indsigelse, og i Juli 1257 maatte hun ændre Testamentet. Hun døde kort efter og blev begravet i Roskildes Fransiskanerkirke.

Ingham, Benjamin, ›Yorkshire-Evangelisten‹, f. 11. Juni 1712, studerede i Oxford, hvor han blev *Bacc. art.* 1734. Da han var 20 Aar gl., sluttede han sig til John og Charles Wesley og blev en ivrig ›Metodist‹. 1735 blev han præsteviet, og derpaa rejste han til Georgia med Brødrene Wesley. Paa denne Rejse kom han i Forbindelse med Herrnhuterne, og efter sin Hjemkomst til Europa besøgte han Herrnhut og Marienborn og lærte Zinzendorf at kende. Han blev derpaa, uden at bryde med den anglik. K., en af Herrnhuternes Ledere i England, og hans Herrnhutisme skilte ham i meget fra Wesley'erne. Paa sine Missionsrejser i Yorkshire og Lancashire dannede han mange smaa ›Selskaber‹ og blev nøje knyttet til Jarlen af Huntingdon (S. 494), hvis yngste Datter han ægtede 1741. Efter sit Giftermaal tog han Bolig i Aberford ved Tadcaster, men rejste meget rundt og prædikede, ofte ledsaget af sin Hustru. Ved hans Hjælp fik Herrnhuterne (1744) Kolonien i Fulneck ved Pudsey i Yorkshire. Tilsidst blev I. dog uens med Herrnhuterne og fremkaldte derved et Skisma iblandt dem, idet kun nogle (›Inghamiterne‹) gik med ham, da Bruddet kom. 1755 tænkte han paa en Sammenslutning mellem Metodisterne og de ›Selskaber‹, der fulgte ham, men John Wesley modsatte sig denne. Da I. senere lod sig paavirke af Robert Sandeman (se d. Art.), kom der en Spaltning blandt ›Inghamiterne‹, og kun faa bleve I. tro. Han døde i Aberford 1772.

Inghamiter, se Ingham, Benjamin.

Ingier, Fredrik, født i Ullmsaker 11. Febr. 1805, Student 1822, Cand. theol. 1825, blev 1826 Kateket i Skien, 1831 Spr. til Vinje, 1839 til Ramnes, 1849 til Skedsmo, 1859 Provst i nedre Romerike, d. 28. Juni 1882. Han sluttede sig tidlig til W. A. Wexels og blev en af de inderligste Tilhængere af den kirkelige Anskuelse. Han kom saaledes til at optræde ved Wexels's Side i Striden mod den ved N. Trechow repræsenterede Rationalisme, — en Strid, der vel maa kaldes en Genklang af Grundtvigs Kamp med Clausen 1825. I sine senere Aar optraadte han med flere Smaaskrifter og Afhandlinger i Tidsskrifter til Forsvar for den kirkelige og teologiske Retning, han med ubrødelig Troskab tilhørte. Han var en dyb Tænker. *D. T.*

Ingman, Anders Wilhelm, finsk Teolog, f. 7. Juli 1819 i Lohteå. Han blev Student 1838, Filosofie Kand. 1842, Mag. 1844 og ordineret s. A.; Kapellan i Wetil 1855, cand. theol. 1860, lic. theol. 1861, tilforordnet Prof. i Eksegese 1862, Prof. ord. i samme Disciplin 1864, død 5. Sept. 1877. I hans yngre Embedsaar var den pietistiske Bevægelse kraftig især i Østerbotten, hvor han gjorde Tjeneste, og I. udgav ogsaa adskillige Skrifter til Forsvar for denne Retning, fra hvilken han dog lidt efter lidt fjernede sig. Som videnskabelig Teolog sluttede han sig til den J. T. Beckske Retning (I, 243) og gjorde denne bekendt i Finland ved adskillige, dels Oversættelser, dels Forsvarsskrifter, ligesom hans Doktordisputats ›Det bibelske Trosbegreb‹ og Afhandling for Professorembedet ›Om Messianiteten i G. T.‹ ere affattede i samme Retning. Paa Grund af hans gode Kendskab til Finsk fik han til Opgave at iværksætte en ny Overs. af Biblen paa Finsk. Deraf udkom N. T. og Psalmerne 1857 og 58 og Biblen i sin Helhed 1859. Det ypperste af I.'s Arbejder er hans *Pyhän Raamatun selityksiä* (Bibelkommentar) I—VII, 1868—77, et Arbejde, som for alle Tider vil faa Betydning for den finske Bibeleksegese. Med sit ægte kr. Sindelag og sit fordringsløse Væsen udøvede I. en velgørende Indflydelse paa det teol. Fakultet, hvis Dekan han var fra 1875 til sin Død. *A. N.*

Ingolstadt i Baiern var i over 300 Aar Sæde for et berømt rom.-kat. Universitet, der blev grundlagt 26. Juni 1472 ›for at øge og udbrede den kr. Tro‹, og Biskoppen af Eichstätt skulde være dets Kansler. I Humanismens Tid blomstrede dette Universitet, og det blev paa mange Maader gennem forskellige af dets Lærere indblandet i Ref.tidens Kampe. Efter 1549 fik Jesuiterne (Claude le Jay, Salmeron og P. Canisius) Indpas, og 1556 blev der for dem bygget et særligt Kollegium i I. som ›en

Planteskole for tro Tjenere af den kat. Religion«. 1650 blev dette Universitets Lærere forpligtede paa Læren om Marias ubesmittede Undfangelse, og I.'s Universitet kaldte sig selv *universitas clerica et pontificia*. Efter Jesuiter-Ordenens Ophævelse (1773) var dets Tid forbi, og 25. Nov. 1799 blev det besluttet at henlægge det til Landshut. Blandt det sidste Kuld af dets Lærere, som flyttede til Landshut, var J. M. Sailer (Prantl. Gesch. der Ludwig-Maximilians-Universität in I., Landshut, München I—II, München 1872).

Ingram, Arthur Foley Winnington-, eng. Biskop, f. 1858, studerede i Oxford, blev præsteviet 1884. 1886 blev han Kapellan hos Biskop Maclagan i Lichfield (senere Ærkebiskop af York), der »opdagede« ham. 1888 blev han stillet i Spidsen for Oxford House i Bethnal-green, og Søndag efter Søndag stod han i Victoria Park for at diskutere med Ateister og Socialister. Efterhaanden blev han Præst i Bethnal-green, *rural Dean* i Spitalfields og 1897 Kannik ved St. Paul og Biskop i Stepney (Øst- og en Tidlang ogsaa Nord-Londons Tilsynsmand), 1901 Biskop af London efter Dr. Creighton (I, 565; d. Jan. 1901). Under Opholdet i Oxford House udfoldede I. en stor Virksomhed blandt Londons fattige (jvfr. hans ypperlige: *Work in Great Cities*, overs. paa Dsk. 1898 af M. Møller) og skrev i *Oxford House Chronicle* en Række korte apologet. Afhandlinger for at gendrive gængse Indvendinger mod Religion og Kristendom (udg. 1900—1 under Titlerne: *Church Difficulties, New Testament Difficulties* I—II, *Old Testament Difficulties, Popular Objections to Christianity, Reasons for Faith*). Som Biskop har han ogsaa udgivet forskellige Prædikensamlinger.

Ingrid Elofsdatter, sv. Helgeninde, en rig og fornem sv. Kvinde, som, efter en Pilegrimsrejse, endog saa langt som til det hl. Land, stiftede og doterede et Nonnekloster i Skeninge i Østergötland. Klostret laa nær ved den, Dominikanerordenen tilhørende, Martini Kirke, af hvilken Grund Nonnerne ofte benævnedes *sorores apud ecclesiam S. Martini*. I Kong Magnus Ladelaas's Lejdebrev, »skyddsbref«, af 21. Aug. 1282 og andre Dokumenter hedder det ogsaa udtrykkelig, at disse Søstre skulle »staa under Prædikebrødrenes Opsyn«. I.'s Brødre, Johannes og Andreas Elofssøn, have ved et Gavebrev (udateret, men bekræftet ved et Brev af Magnus Ladelaas Aar 1281 eller 1282) gengivet deres Søster, Fru Ingegerd, nogle af hende til dem fratraadte Gaarde, paa det Vilkaar, at Gaven anvendes til paagældende Klosterstiftelse. Dronning Sofie, Kong Valdemars Gemalinde, hvis »Hofjomfru« I. havde været, viste Klostret stor Gavmildhed. Ligeledes gjorde Kong Magnus og Albrecht, Biskop Bengt i Linköping o. fl. 1414 ansøgte Kong Erik og Sverigs Biskopper og Stormænd om hendes Kanonisering, men Mødet i Kostnitz saa vel som Martin V anbefalede nye Undersøgelser. Der blev aldrig noget af Kanoniseringen, men Alexander VI samtykkede 16. Marts 1499 i hendes Translation, som nogle Aar senere fandt Sted Hellig-Olafs Dag i Vadstena Klosterkirke. Handlingen udførtes af Biskopperne Ingemar af Wexiö og Vincentius af Skara i Nærværelse af Rigsforstanderen, Svante Sture og mange Stormænd og Fruer og en stor Menneskemængde (Vadstena-Diariet for Aar 1506, Script. Suec. I[1], 208). *O. A.*

Inkvisition. I den gl. K. fandtes der ingen Institution, der lignede den I., som siden fik Indpas saa mange Steder i Kristenheden. De ældste Kirkefædre ønskede selv Trosfrihed og undte andre den. Kristus havde jo afvist Ønsket om, at Ild skulde kaldes ned fra Himlen for at fortære de ugæstfri Samaritanere (Lk. 9, 55), og i Lignelsen om Ugræsset i Hveden havde han advaret mod at rykke denne op med hint (Mt. 13, 29). De gl. Kirkefædre hævdede ogsaa, at den frie Tilslutning, som hørte med til Religionens Væsen, krævede Frihed. Athanasios sagde, at Udelukkelse af al Tvang er Kendetegnet paa den sande Religion, Forfølgelse et Kendetegn paa og en Opfindelse af Satan. Ogsaa Krysostomos forbød at straffe Kættere paa Liv og Lemmer. Her, som paa saa mange Punkter, kom Augustin til at udtale det afgørende Ord: Nød dem til at gaa ind (Lk. 14, 23)! Men i lang Tid havde ogsaa han været Trosfrihedens Talsmand. De første kr. Kejsere forviste dem, der havde en anden teol. Mening end deres egen og truede saadanne med Døden; det skete dog kun for at vække Frygt, og haarde Straffe bleve ikke udførte paa Kættere. Usurpatoren Maximus var den første, som, ved at lade Priscillian (se d. Art.) og nogle af hans Tilhængere henrette i Trier 385, udførte en Dødsdom paa Kættere, og det vakte almindelig Misbilligelse. Baade Ambrosius og Martin af Tours udtalte sig derimod, og Krysostomos sagde senere, at, hvis man vilde straffe Kættere paa Livet, vilde man begynde en endeløs Krig med Verden. Endnu 450 sagde Kirkehistorikeren Sokrates, at det ikke var den rettroende K.'s Skik at forfølge Kættere. Der gik ogsaa 6—7 Hundredaar hen, før man i Vesterleden begyndte at udrydde Kætteri med Vold. I Italien havde Arianere og Katolikere i den østgot. og langob. Tid lært Fordragelighed, og fra 8.—11. Hdaar, da Arianismen var udryddet, fremkom der ikke afvigende teol. Meninger, som kunde sætte Lidenskaberne i Brand. I Gregor VII's Dage begyndte der dog at gøre sig et Omsving i Tænkemaaden gældende, skønt en Mand som den hl. Bernard (I, 271) endnu o. 1130 klart udtalte, at K. ikke havde Ret til andet og mere end til at undgaa en Kætter, naar der var gjort forgæves Forsøg paa at omvende ham. Men kort efter kom Omsvinget. Gratian (S. 250) optog i sin Kirkeret ikke alene en Udtalelse af Urban II om, at Mord paa en ekskommuniceret, udført »af Nidkærhed for den kat. Moder« (ɔ: K.), ikke kunde regnes for en Forbrydelse, og tillige sammenstillede han Augustins haardeste og skarpeste Udtalelser om det tilladelige og hensigtsmæssige ved relig. Tvang og forbigik den gl. Kirkefaders Udtalelser i modsat Retning. Paa Grund af hine Tiders mangelfulde Kendskab til K.'s Historie udbredte der sig den vrange Forestilling, at den ældste K. havde været enig med Augustin, og Thomas fra Aqvino støttede den ved at tilegne sig Augustins Tankegang, endog hans dristige Opfattelse af Lk. 14, 23. Man betragtede Kættere som Tyve og Ulve, Falskmøntere og Giftblandere og som Satans Børn,

og alt, hvad der i den hl. Skr. eller i de borgerlige Love var paabudt m. H. til Fremfærden mod saadanne, blev uden videre overført paa Kætterne. Thomas mente endog (Summa 2, 2. q. 11, art. 3. 4), at man bedst kunde følge Formaningen om at undgaa et kættersk Menneske (Tit. 3, 10) ved at tage Livet af ham.

Da Katharerne i 12. Hdaar trængte frem, var der kommet Fart i Kætterforfølgelsen, og da var den biskoppelige I. begyndt. Pave Lucius III udstedte 1184 i Verona den Befaling, at baade Biskopperne og de verdslige Magthavere alle Vegne skulde søge efter Kættere og overgive disse til den verdslige Magt, naar de viste Haardnakkethed. Denne Bestemmelse gentog Innocents III, og tillige opfordrede han til at konfiskere Kætteres Ejendomme og forbyde dem enhver juridisk Hjælp. Da Biskopperne, som hidtil havde haft det Hverv at opspore og dømme Kætterne, forekom Gregor IX at være dels for milde, dels for efterladende ved Opsporingen af disse, overdrog han den nys dannede Dominikaner-Orden (I, 661) dette Hverv, og senere bestemte Innocents IV (1243—54) nærmere I.ens Ordning og Grænserne for dens Magt. Ogsaa Fransiskanere, Karmelitere, Benedictinere, Cisterciensere og Cølestinere optraadte som Inkvisitorer. Det var Paven eller hans Legater, som udvalgte disse. I.en fandt ikke lige stor Indgang i alle Lande; dens Indførelse rettede sig efter Trangen til den. Syd-Frankrig, det nordl. Spanien og Lombardiet fik flest Inkvisitorer, fordi der var flest Katharer og andre Kættere dér; i nogle Lande, som England og Tyskland, blev den gamle Ordning opretholdt, saa at det var Biskopperne, der fremdeles holdt Øje med Kætteriets Udbredelse. Dog var der ogsaa her særlige I.sdomstole, som af og til (se Art. Konrad af Marburg) vakte Forbitrelse ved deres strenge Fremfærd.

Selve Procesmaaden var dannet efter Højforræderi-Processernes Fremgangsmaade. Enhver var (med Paaberaabelse af Rom. 16, 17) forpligtet til at angive en Kætter, og selv ærerløse kunde være Vidner i en I.sproces. Anklagernes Navne blev holdt hemmelig; det var tilladt at bruge Pinebænk. Nogle Steder havde I.en sin egen Bygning; andre Steder arbejdede den i de biskoppelige Paladser, Klostre eller Fængsler. Lidt efter lidt dannede der sig faste Regler for en I.sproces, men som oftest havde Inkvisitorerne dog frie Hænder. Allerede Otto IV og Frederik II tilsagde Paverne deres gode Hjælp til Udførelsen af I.ens Gerning, og senere gik baade Fyrster og Republiker videre i det Spor. Til Tak for den Hjælp, Staten ydede, fik den stundum en Del af Kætternes konfiskerede Formue. I Slutn. af 12. Hdaar kom Dødsstraf for Kætteri i Brug. 1197 truede man i Aragonien Kættere med Baalet; 1200 brændte man Kættere i Troyes, 1211 i Paris; 1215 priste man Leopold af Østerrig som »Kætterkoger«, og 1224 satte Frederik II's Konstitution for Lombardiet Død paa Baalet som Straf for Kætteri; 1238 og 39 blev denne Konstitution udvidet til at gælde for hele Riget, ogsaa for Italien. Udførelsen af de af I.en fældede Dødsdomme blev overladt til den verdslige Magt; thi »K. tørster ikke efter Blod«. Derfor have i nyere Tid flere rom. Katoliker paastaaet, at den rom. I. aldrig har fældet en Dødsdom. Dette er, som man f. E. kan se af Kard. Bellarminos (I, 253) Historie, urigtigt. Han var med til at dømme Giordano Bruno (I, 398) og flere andre til Døden, og han siger: »Der vilde ikke times en Kætter nogen Uret, hvis han dømtes til Døde af K., eller hvis han dræbtes ved en gejstlig Haand. Thi at K. ikke gør det, kommer ikke af, at den dermed vilde handle urigtigt, men deraf, at det ikke er passende. Thi, at Kættere fortjene Døden, fremgaar af 5. Mos. 13, 6. Man maa altsaa sige: Kættere kunne af K. blive overgivne til den verdsl. Arm, og de kunne ogsaa dømmes til Døde af den kr. verdslige Arm og dræbes af den kr. Bøddel« (anf. i Döllinger-Reusch, Die Selbstbiogr. des Card. B., Bonn 1887, 234).

Det var navnlig i Spanien, at I.en kom til at spille en stor Rolle; dér kom den især i Virksomhed over for Jøderne. Indtil Ferdinand den kat.s og Isabellas Tid arbejdede den dog kun i Nord-Spanien, og sporadisk; men 1477 forestillede den pavelige Nuntius »Kongerne«, at den vilde være et udmærket Vaaben over for K.s aabenbare og hemmelige Fjender. Torqvemada vandt i den følgende Tid en sørgelig Navnkundighed som Storinkvisitor, og i Saragossa virkede den 1867 af Pius IX helgenkronede Don Pedro Arbués (I, 135). 1480—1520 blev der i Sevilla brændt 4000 Kættere, og over 30,000 »bodfærdige« bleve dømte til Galejer, Fængsel eller offentlig Bod. Da de mange, der unddrog sig I.en, bleve dømte som »haardnakkede«, for at deres Ejendom kunde tilfalde den kgl. Kasse, steg Tallet paa Straffedommene alene i Stiftet Sevilla til 100,000. I Andalusien kom 4000 Huse til at staa tomme, fordi Beboerne flygtede af Rædsel for I.en. Da Ref. brød frem i Spanien og Italien, fik I.en nyt Arbejde. Caraffa (Paul III) gav den et Centrum i Rom, efter at han havde set, hvor store Ting den havde udrettet i Spanien ved at blive centraliseret, og 1542 blev *Sant' Uffizio* ordnet paa ny i Rom ved Bullen *Licet ab initio*, og fra Rom udstraktes den genfødte I. over hele Italien, Spanien og Portugal. Paul IV gav 1558 *Sant' Uffizio* dens nuværende Skikkelse, og Pius IV priste den 1562 som »Religionens faste Borg«. I Italien rasede den med Pinsler og Baal, og det skyldtes væsentlig den, at Ref.s Udbredelse dér blev standset. Filip II af Spanien var dens Ven, og ved Siden af ham stod Storinkvisitoren, Fernando Valdés. Den ene Auto-da-fé (I, 182) fandt Sted efter den anden, og Spanien fik sin egen Index (S. 523). Ogsaa i Nederlandene rejste I.en sit Dommersæde, og dér øvede den sin sørgelige Gerning, indtil Frihedskrigen havde tilintetgjort Spaniernes Overmagt. I selve Spanien fik I.en saa stor Betydning, at en italiensk Statsmand kunde kalde den Spaniernes egentlige Herre og Konge. Josef Napoléon ophævede den 1808, men Ferdinand VII genindførte den ved Restaurationen 1814. Folket rejste sig imidlertid 1820 og ødelagde dens Palads i Madrid, og 1834 blev den endelig afskaffet dér. I Portugal søgte Pombal at sætte Grænser for I.ens Arbejde og forbød Autos, og under Johan VI (1818—26) blev den ophævet dér. Til Amerika og Østindien naaede den ogsaa, og i Mexiko og

Brasilien fik den stor Betydning; i Indien var Goa dens Hovedsæde.

Sant' Uffizio eller, som den officielle Titel lyder: »Den hl. rom. og alm. Inkvisition« sidder endnu i Rom til Doms over kætterske Lærdomme; 1887 fordømte den saaledes 40 Sætninger, uddragne af Rosminis (se d. Art.) Skrifter. Som Dommer over teol. og filos. Systemer er den stadig virksom, og indenfor dens Arbejdsmark falder ogsaa Dommen over alle underfulde Aabenbaringer, dæmoniske og magiske Fremtoninger. Den vaager tillige over Sædeligheden, uddeler Dispensationer fra Faste og Abstinenser og Tilladelser til blandede Ægteskaber. 3 Gange hver Uge holder den Møde i et Palads i Nærh. af Vatikanet. Hver Onsdag samles de 9 Kardinaler, der ere Medlemmer af denne Kongregation, og hver Onsdag Aften har *Sant' Uffizios* Assessor Foretræde hos Paven (I. v. Döllinger, Rom und die I., og Forts.: Die span. und die röm. I., i hans: Kleinere Schriften, Stuttg. 1890, 286—404; H. C. Lea, Hist. of the Inquisition of the Middle Ages I—III, New York 1888, overs. paa Fransk af S. Reinach, Paris 1900 f,; Fr. Hoffmann, Gesch. der I. I—II, Bonn 1878; v. Hoensbroech, Das Papstthum in seiner sozialkulturellen Wirksamkeit, Leipz, 1900, I, 14 f.; J. Havet, L'hérésie et le bras séculier au moyen âge jusqu' au XIII siècle, Paris 1881; J. Ficker, Die gesetzl. Einführung der Todesstrafe f. Ketzerei i »Mitth. des Inst. f. oesterr. Geschichtsforsch.« 1880; P. Flade, Das röm. I.sverfahren in Deutschland bis zu den Hexenprocessen, Leipz. 1902. I 1882 forsvarede P. Monsabré I.en i Paris's Notre-Dame-Kirke i en berømt Prædiken; mod den skrev Hyacinthe Loyson en »Réfutation«, Paris 1882). *Fr. N.*

Innocents (Innocentius), Navnet paa 13 Paver. **Innocents I**, rom. Biskop (Pave) 402 (401?)—417, Anastasius I.'s Efterfølger, var den første Pave, som paa en gennemført, bevidst og systematisk Maade og med udførlig teoretisk Begrundelse søgte at bringe hele K. under Roms Herredømme. En Lokalk.'s Indflydelse afhænger ifølge I. af, i hvilket Forhold den har staaet til Apostelfyrsten (Peter). Da nu alle vesterl. K.r er grundede af Peter og hans Efterfølgere, medens Rom var det Sted, hvor han opslog sit Bispesæde, og da de østl. K.r kun flygtigt er blevne ærede ved Peters Nærværelse, har Rom absolut Forrangen. Derfor optræder I. som Hersker ikke blot i Vesten, hvor han i Brevet til Vitricius af Rouen (Ep. 2) hævder, at alle *causæ majores* skal indankes for Rom, saaledes som *sancta synodus* (Nikæa eller Sardica?) har bestemt (den sidste Sætnings Ægthed er dog omstridt), men ogsaa i Østen, hvor han gør Anysius af Thessalonike til sin Vikar for Illyrien. Han hævder for sig Ret til at dømme, oprette nye Embeder og afgøre Lærespørgsmaal. Sin Magt benyttede han dels til Styrkelse af den kirkelige Disciplin (han var en ivrig Talsmand for Cølibatet), dels til at undertrykke skismatiske Retninger (han forbød Novatianerne at holde Gudstjeneste i Rom). Derimod havde han kun liden egentlig dogmatisk Interesse. Den pelagianske Strids Kerne har han neppe ret forstaaet, og skønt han fordømmer Pelagius's Lære, er hans eget Standpunkt nærmest semipelagiansk. Men han benytter Lejligheden til at fastslaa, at saa ofte det drejer sig om Trosspørgsmaal, bør hans »Brødre og Medbiskopper« henvende sig alene til Peter. Det er saaledes meget overdrevet, naar »Pavebogen« lader I. »opdage og fordømme« Pelagius's og Coelestius's Kætteri. I Striden mellem Krysostomos og Theofilos stod I. paa den førstes Side. — I. er ogsaa den første Pave, der griber ind i den verdsl. Politik. Hans Mæglingsforsøg mellem Honorius og Alarik førte dog ikke til noget Resultat, og han maatte finde sig i, at Goterne plyndrede Rom, medens han selv sad i Ravenna. Men den Omstændighed, at de fremmede viste Skaansel og Pietet overfor K.s Ejendom, bidrog mægtigt til at fremme den rom. Biskops Anseelse (Böhringer, Die K. Christi und ihre Zeugen XII, 2. Ausg. Stuttg. 1879; G. Amelli, S. Leone Magno e l'oriente, Rom 1882). — **Innocents II** (1130—43) var, som Kardinal Gregorius Paparesci, en af de pavelige Udsendinger, der afsluttede Konkordatet i Worms 1122. Efter Honorius II's Død valgtes han af et Mindretal af Kardinalerne ved Nattetid til Pave, men da Flertallet og de mægtigste rom. Familier valgte Kard. Pierleone (Anaclet II), maatte I. snart forlade Italien. I Frankrig, hvor han søgte Tilflugt, fik han en mægtig Støtte i Bernard af Clairvaux, og ikke alene Frankrig, men ogsaa Tyskland (Synoden i Würzburg 1130) og England erklærede sig for ham. I Tyskland lykkedes det Ærkebiskop Norbert af Magdeburg at vinde Kong Lothar for I. 1133 foretog Lothar et Tog til Italien og blev i Laterankirken kejserkronet af I.; Peterskirken var i Modpavens Magt. Ved denne Lejlighed maatte I. overlade »Matildes Arv« til Kejseren mod en aarlig Afgift. Derimod modsatte han sig, støttet til Bernard og Norbert, paa det bestemteste at ophæve Wormser-Forliget. 1135 holdt I. en Synode i Pisa, der lyste Modpaven i Band, og Bernard begyndte nu i selve Italien en sand Propaganda for I.'s Sag. Da endelig Anaclets sidste Ven, Kong Roger af Sicilien, blev overvunden af Lothar, syntes I.'s Sejr vis. Vel blev der efter Anaclets Død (1138) valgt en ny Modpave (Victor IV), men Bernard formaaede denne til at nedlægge sin Værdighed. Derefter holdt I. en Lateransynode 1139 (den 10. alm.), hvor Arnold af Brescia blev fordømt. Ogsaa Resten af I.'s Papat var meget urolig. Han førte en uheldig Krig med Kong Roger, havde en meget bitter Kamp med Ludvig VII af Frankrig, og maatte i selve Rom opleve en Revolution, hvorved der indførtes en republikansk Forfatning. I. udtalte 1141 Fordømmelsen over Abélard (Reumont, Gesch. der Stadt Rom II; Gregorovius, Gesch. der Stadt Rom IV). — **Innocents III.** Dette Navn antog den 4. Modpave, som blev opstillet mod Alexander III (1179—80). Det lykkedes Alexander ved Bestikkelser at faa I. i sin Magt, hvorefter han lod ham indespærre i et Kloster. — **Innocents III** (1198—1216), rimeligvis f. 1161 (i Anagni) af Segni'ernes grevelige Slægt. Hans Daabsnavn var Lothar. Sin Uddannelse fik han i Rom, Paris og Bologna. Ved indflydelsesrige Slægtninges Hjælp opnaaede han tidlig høje kirkelige Stillinger og blev allerede 1198, ved Cølestin III's Død enstemmig valgt til Pave. Hans første Op-

gave var at bringe Orden i de ital. Forhold. Det lykkedes ham at faa den kejserlige Præfekt i Rom og den folkevalgte Senator til at anerkende hans Overhøjhed. Derefter bragte han hele Mellemitalien (Kirkestaten) ind under den pavelige Styrelse. I Sicilien fik han den pavelige Lenshøjhed godkendt, og Enkekejserinde Constanzia gjorde ham ved sin Død (1198) til Formynder for sin lille Søn Frederik. I Tyskland anerkendte han 1201 Otto IV som retmæssig Kejser i Modsætning til Filip af Schwaben, hvorefter Otto ved Erklæringen i Neuss s. A. sikrede Paven de ital. Besiddelser. Da Vaabenlykken vendte sig til Filip, begyndte I. dog at mægle, men efter Filips Drab 1208 kastede han sig helt i Armene paa Otto, som efter i Speier 1209 at have stadfæstet Erklæringen i Neuss, ja endog givet Afkald paa al Investitur, blev kronet til Kejser. Straks efter ophørte dog det gode Forhold, især fordi Otto angreb Sicilien. I. proklamerede nu Frederik af Sicilien til tysk Konge, medens Otto bandlystes (jvfr. S. 107). 1212 valgtes Frederik til Konge af de tyske Fyrster, og da hans Forbundsfælle, Filip August af Frankrig, havde besejret Otto ved Bouvines 1214, var dennes Rolle faktisk udspillet. Til Frankrig var Forholdet ret køligt, da Filip August ikke vilde anerkende sin forskudte Ægtehustru, Prinsesse Ingeborg af Danmark (se S. 536), men endog giftede sig paany med Agnes af Meranien. Der blev flere Gange lyst Interdikt over Frankrig, og da Agnes imidlertid var død, bekvemmede Filip sig endelig 1213 til at genindsætte Dronningen i hendes Rettigheder. Med England kom det til et aabent Brud, da Johan uden Land havde ladet Johan af Norwich vælge til Ærkebiskop i Canterbury, medens I. udnævnte sin Ven, Stefan Langton. 1208 lystes Interdikt over England, derefter sattes Johan i Band, og tilsidst blev hans Undersaatter løste fra deres Troskabsed. Da faldt Johan til Føje, ja tog (1213) sit Rige til Len af Paven og lovede at betale 1000 Mark om Aaret i Lensafgift. Det var derfor højlig imod I.'s Ønske, at Baronerne gjorde Oprør og aftvang Johan *Magna carta* (1215). Dette Dokument blev erklæret for ugyldigt, og Stefan Langton blev suspenderet paa Grund af sin Deltagelse i Opstanden. Til Danmark var Forholdet særdeles venskabeligt. I. stillede den danske Konges Lande under sin Beskyttelse, medens denne var paa Korstog, og i en Bulle af 14. Maj 1216 godkendte han Overenskomsten mellem Kong Valdemar Sejr og Kejser Frederik II, hvorved de erobrede nordtyske Lande afstodes til Danmark. I Norge greb I. til strenge Forholdsregler mod Kong Sverre i Anledn. af hans Strid med Biskopperne. Kongen bandlystes, og Riget lagdes i Interdikt. Da efter Sverres Død (1202) hans Søn Haakon sluttede Fred med Ærkebiskop Erik, og denne hævede Interdiktet, paadrog Ærkebiskoppen sig derved en skarp Irettesættelse af I., som hævdede, at Paven alene havde Ret til at hæve Interdiktet. Ogsaa i andre Lande (Spanien, Bulgarien, Polen) greb I. stærkt ind i de polit. og dynastiske Forhold. Bulgarerne traadte under ham over til den rom. K. Overfor Kætteriet i Sydfrankrig greb I. til skarpe Forholdsregler. 1207 begyndte en blodig Udryddelseskrig, og Lateranmødet 1215 godkendte den anvendte Fremgangsmaade. — I. har ogsaa væsentlig Del i Arbejdet for at bringe det saakaldte 4. Korstog i Stand. Ganske vist fordømte han Planen om at angribe Konstantinopel, men efter det lat. Kejserdømmes Oprettelse (1204) tog han dog ivrig fat paa den kirkelige Organisation i Østen. Sit indholdsrige Livsværk afsluttede I. paa den store Lateransynode 1215 (den 12 økumen. Synode), som fordømte Katharerne, fastslog Transsubstantiationen, forbød Oprettelsen af nye Munkeordener og vedtog forskellige Bestemmelser angaaende den kirkelige Ordning. Endvidere bestemtes, at der 1217 skulde foretages et alm. Korstog under Pavens Ledelse. Før dette kom i Stand, døde imidlertid I. 16. Juli 1216 i Perugia. I. er ubetinget den mægtigste og mest indflydelsesrige af alle Paver. Han traadte frem paa en Tid, da han kunde høste Frugten af store Forgængeres Arbejde, og med en sjælden Klarhed og Konsekvens forstod han at samle alle Traade i sin Haand og saaledes virkeliggøre sin store Teori om Paven som Kristi Statholder paa Jorden, hvem egentlig al Dommermyndighed tilkommer, da al Tvist beror paa Synd, medens al verdslig Øvrighed i Grunden er Usurpation, der højst kan taales, naar Fyrsterne bøjer sig for Kirkens Overhøjhed. At I. ved Siden af sin skarpe Forstand, sit klare og kolde Hoved, ogsaa har haft et varmt og ydmygt kristeligt Sind, derom vidner foruden flere af hans Breve ogsaa hans Ungdomsarbejde *de contemptu mundi* (Fr. Hurter, Gesch. Papst I. III und seiner Zeitgenossen I—IV[3], Hamb 1841—43; F. Deutsch, Papst I. und sein Einfluss auf die K., Breslau 1876; I. N. Brischar, Papst I. III und seine Zeit, Freib. 1883; I. Langen, Gesch. der röm. K. von Gregor VII bis I. III, Bonn 1893 f. I.s Skrifter ere udg. af Migne i Series Lat. Bd. 214—217). — **Innocents IV** (1243—54) hed oprindelig Sinibaldo Fiesco og er født i Genova. Han blev Pave 1243 efter Cølestin IV, midt under Kampen med Kejser Frederik II. Det bekendte Udsagn af denne, at han ved I.'s Valg havde mistet en god Ven, er ikke godt hjemlet. I. stillede sig tilsyneladende forsonligt, og 1244 kom det til Forlig, men snart kom der nye Misforstaaelser; I. foregav at blive personlig efterstrøbt af Kejseren og flygtede pludselig til Genova og derfra til Lyon, hvor han 1245 holdt et Kirkemøde (det 13. alm.), som dog kun var svagt besøgt, mest af fr. og sp. Gejstlige. Her rejstes de voldsomste Beskyldninger mod Kejseren, og trods Thaddæus af Suessas ypperlige Forsvar blev Frederik som skyldig i »Mened, Helligbrøde, Kætteri og Felonie« afsat som Konge baade i Tyskland og Sicilien. De tyske Fyrster opfordredes til nyt Kongevalg, medens Paven selv vilde sørge for Sicilien. Hermed begyndtes en langvarig Krig med Kejseren, hvor først denne, senere Paven havde Overvægten. Kampen fortsattes efter Frederik II's Død (1250) med Konrad IV, som imidlertid havde Held med sig, indtil han pludselig overraskedes af Døden (1254). I. optraadte nu som Formynder for Kongebarnet (Konradin) og bemægtigede sig Sicilien, men døde, inden han havde høstet Frugterne af sin Sejr. Til Frankrig og Eng-

land var Forholdet noget køligt, fordi I. trak kolossale Pengesummer ud af disse Lande for at bruge dem i Kampen mod Hohenstauferne. I. har ogsaa et stort Ansvar for det uheldige Udfald af Ludvig IX's Korstog 1248 og følgende Aar, idet han drog baade Penge og Kræfter bort til »Korstoget« mod »Øglætten«, som interesserede ham langt mere end Befrielsen af det hl. Land. I. var en fremragende Retslærd. Hans Hovedværk er *Apparatus super quinque libros decretalium*, en Slags Kommentar til Gregor IX's *Liber extra*. Iøvrigt har hos ham de polit. og økonom. Interesser ganske taget Magten fra de kirkelige (Reumont II; Gregorovius V. Hans Register ere udg. i 4 Bd. af E. Berger, Paris 1886 f.). — **Innocents V**, Jan.—Juni 1276, en lærd Dominikaner, har skrevet Kommentarer til de paulinske Breve og Peter Lombarders Sententser. Som Pave søgte han i sin Forgænger Gregor X's Fodspor at skaffe Fred mellem de kr. Fyrster for at forene dem til et Korstog. Den gr. Kejser opfordrede han til at bekræfte Unionsdokumentet af 1274. Men førend dette kunde ske, døde han. — **Innocents VI** (1352—62) hed egentlig Stefan Aubert fra Limoges; han var den mest agtværdige af de avignonske Paver, en ydmyg og fredsæl Mand. Straks efter sit Valg ophævede I. den Valgkapitulation, som Kardinalerne før Valget havde vedtaget, og som I. dengang, om end med Forbehold, selv havde underskrevet. I. kasserede en Mængde Reservationer og Pengepaalæg, som var givne under hans Forgænger (Clemens VI) og søgte at indskrænke Pavehoffets Luksus. Til Karl IV af Tyskland stod I. i et venligt Forhold, og 1355 modtog Karl i Rom Kejserkronen af Kard. Peter af Ostias Haand. Den saakaldte »gyldne Bulle« af 1356, hvorved det tyske Kongevalgs Uafhængighed af Paven sikres, var dog en Ydmygelse for denne. Mellem Frankrig og England søgte I. at mægle Forlig, og Freden i Brétigny 1360 er tildels hans Værk. I. nærede Planer om atter at flytte Pavesædet til Rom og sendte i den Anledning den fangne Cola di Rienzo og Kardinal d'Albornoz til Rom for at sikre den pavelige Magt; men noget endeligt Resultat opnaaedes ikke. Ogsaa Tanken om en Union med Grækerne og et almindeligt Korstog syslede denne Pave med (I. B. Christophe, Hist. de la papauté pendant le XIVe siècle II, 222 f., Paris 1853). — **Innocents VII** (1404—06) maatte aflægge Løfte paa at ville arbejde af al Kraft paa at bringe Skismaet til Ophør, men vilde i Virkeligheden ikke bringe noget Offer for at naa dette Maal. Hans Regeringstid var meget urolig, da Romerne gjorde Oprør og forjog ham fra Byen. Dog vendte han tilbage før sin Død. Hans Privatliv var ulasteligt, bortset fra en meget vidtdreven Nepotisme (Reumont II; Gregorovius VI). — **Innocents VIII** (1484—92) hed før sin Ophøjelse Giovanni Battista Cybo. Han var en foragtelig og samvittighedsløs Pave. Fader til et talrigt Afkom. Stridigheder med Napoli og Firenze endte med Giftermaal, henholdsvis mellem en Sønnedatter af I. og en napolitansk Prins, og mellem en Søn af I. og en Datter af Lorenzo af Medici. Ved denne Lejlighed blev Lorenzos Søn Giovanni ophøjet til Kardinal (senere Leo X). — Med Sultan Bajesid sluttede I. en formelig Kontrakt, ifølge hvilken han mod en aarlig Pengesum skulde holde Sultanens Broder Dshem fængslet i Vatikanet. Denne uværdige Pave gik dog haardt frem mod Trolddom og Kætteri. Ved Bullen *Summis desiderantes affectibus* (1484) satte han Hekseforfølgelsen i System, og i Spanien organiserede han Inkvisitionen under Torqvemada. Da Granada erobredes 1492 tildelte han Kong Ferdinand Titlen »hans katolske Majestæt« (Gregorovius VII; L. Pastor, Gesch. der Päpste seit dem Ausgange des Mt.'s III, 174 f., Freib. 1895). — **Innocents IX** (Okt.—Dec. 1591) støttede Filip II imod Frankrig. — **Innocents X** (1644—55), f. Giovanni Battista Pamfili, gik i Begyndelsen haardt frem mod sin Forgængers (Urban VIII's) Nepoter, Barberini'erne, men da de søgte Tilflugt i Frankrig (hos Mazarin), maatte I. falde til Føje. Med Frankrig havde I. overhovedet flere Sammenstød, medens han væsentlig støttede sig til Spanien og bl. a. efter spansk Tilskyndelse nægtede at anerkende Huset Braganzas Ret til Portugal. Under hele sin Styrelse var I. i høj Grad afhængig af sin Svigerinde, Olympia Maidalchina, som benyttede sin Indflydelse til at skaffe sig kolossale Pengesummer. At Paven skulde have staaet i utilladeligt Forhold til hende, er rimeligvis Bagvaskelse. I Bullen *Zelo domus Dei* (1648) nedlægger I. en magtesløs Protest mod den westfalske Fred. Større Betydning fik den Bulle, hvorved han i 1653 fordømte 5 Sætninger af Jansen (Ciampi, I. X. Pamfili e la sua corte, Roma 1878). — **Innocents XI** (1676—89) hed oprindelig Benedetto Odescalchi. Han tog fra første Færd ivrig fat paa Reformer. Ved selv at leve sparsommeligt og tvinge Kardinalerne til det samme, bragte han Orden i Finansvæsnet. Al Nepotisme var ham en Modbydelighed, snarere blev hans egne Slægtninger tilsidesatte. Overfor de Gejstlige, ja selv overfor Lægmænd grebes til energiske Foranstaltninger for at sikre et sædeligt Liv, Prædikanterne opfordredes til at forkynde det enfoldige Evangelium. Inderligheden i hans Religiøsitet gjorde ham apatisk mod Jesuiterne, mod hvis Probabilisme han udtalte sig skarpt, og hvem han paatvang sin Aandsfrænde Gonzales som General, og 1679 fordømte han 65 Sætninger, uddragne af jesuitiske Skrifter, som *propositiones laxarum moralium*. Paa den anden Side maatte han 1687 halvt imod sin Vilje fordømme den spanske Kvietist, Michael Molinos. En langvarig og bitter Strid maatte I. føre med Frankrig. Da Ludvig XIV i 1681—82 havde ladet de gallikanske Propositioner vedtage, nægtede I. for Fremtiden at godkende som Biskop nogen Kandidat, der havde haft Del i Parisermødet. Ludvigs grusomme Færd mod Protestanterne bidrog heller ikke til at stemme den rettænkende Pave mildere. Yderlig tilspidset blev Striden, da Spørgsmaalet om Gesandternes Asylret kom op. Denne vilde Ludvig XIV ikke give Afkald paa, men Paven lyste den fr. Gesandt i Band, saa han maatte forlade Rom. Til Gengæld gik Ludvig brutalt frem mod den pavelige Udsending og inddrog Avignon. Overfor Jakob II af England stillede I. sig meget køligt trods Kongens ivrigt rom.-kat. Sindelag. Dels frygtede I. for, at Jakob skulde blive Ludvig XIV en

farlig Støtte, dels havde han med Rette ingen Tillid til hans Politik. I Østerrig og Ungarn traadte I. kraftig op for at faa Tyrkerne forjagne. Han havde den Glæde at opleve ikke blot Wiens Befrielse (1683), men endog Belgrads Erobring. I. er en af de mest ideelt anlagte og dybest kristeligt grebne blandt alle Paver (M. Brosch, Gesch. des Kirchenstaates I, Gotha 1880). — **Innocents XII** (1691—1700) tog sig helt igennem I. XI til sit Forbillede, var som han en Fjende af Nepotismen, arbejdede for Klosterreformer og større Sædelighed og Orden i Kirkestaten. Men især drog han Omsorg for de fattige; »de fattige vare hans Nepoter«. For en Mand som I. maatte det være ubehageligt, at han 1699 nødtes til at fordømme adskillige Sætninger i Fénelons *Maximes des Saintes* (S. 33). Allerede 1693 lykkedes det ham at faa Ende paa den lange Strid med Frankrig og de gallikanske Biskopper. Alle de Prælater, der havde deltaget i Parisermødet 1681—82 maatte erklære, at de betragtede det dér vedtagne som ikke vedtaget, og at de kastede sig for hans Helligheds Fødder i inderlig Smerte. Derefter modtog de Bekræftelse paa deres Embeder. I Sammenhæng med denne Udsoning staar, at I. opgav den fr.-fjendtlige Politik og bestyrkede Karl II i hans Plan om at testamentere sit Land til Filip af Anjou (Brosch. I. 450 f.). — **Innocents XIII** (1721—24) nærede Uvilje mod Jesuiterne, hvem han foreløbig forbød at optage nye Medlemmer i Ordenen. Paa den anden Side krævede han overfor Jansenisterne strengt Gennemførelsen af Bullen *Unigenitus*. Han støttede det eng. Kongsemne, Jakob III. *D. E.*

Innsbruck *(Oenipons)* i Tirol fik navnlig Betydning, da Byen efter Tirols Forening med Huset Habsburgs Lande var bleven Residens. 1670 grundede Kejser Leopold I i I. et filos. Fakultet; til dette føjedes 1671 et teol., 1672 et jurid. og 1673 et medicinsk. Indtil Jesuiter-Ordenens Ophævelse (1773) spillede Loyolas Disciple den største Rolle ved Tirols Universitet; Halvdelen af Professorerne hørte til denne Orden. 1782 blev Universitetet i I. forvandlet til et Lyceum; men 1791 blev det genoprettet, dog kun for 1810 atter at blive degraderet til en lærd Skole. 1826 blev der imidlertid paany oprettet et filos. og jurid. Fakultet dér, 1857 et teol. og 1869 et medicinsk, saa at I. igen har faaet et fuldstændigt Universitet. Biskoppen af Brixen var I.-Universitetets Kansler, og det var Fyrstbiskop Vincenz Gasser (S. 171), der i 1857 var virksom for igen at skaffe I. et teol. Fakultet. Ogsaa i den nyeste Tid er I. blevet en af Jesuitismens faste Borge. Saa godt som alle de teol. Lærere tilhøre Ordenen, og det fra I. udgaaende teol. Tidsskrift »Zeitschrift für kath. Theologie« ledes i jesuitisk Aand (Probst, Gesch. der Univers. in I., Innsbr. 1869; Grisar, Aus dem Studentenleben im alten I., Innsbr. 1881).

Inspiration, Skriftens. K.n tror og bekender om den hl. Skrift, at den er Guds Ord. Og den forklarer, at det er gaaet saaledes til, at den er »indblæst« af Gud, »inspireret«, (2 Tim. 3, 16). Herfra Navnet I. I.en er saaledes ikke et umiddelbart Stykke i selve den kr. Tro; Tro er, at Skriften er Guds Ord. Men I. er den teologiske Teori, der forklarer, hvorledes Skriften er bleven det, nemlig derved, at Gud har »indblæst« den. Man maa her som overalt ved Dogmerne skjelne mellem det blivende relig. Indhold og den skiftende Form. Til den skiftende Form hører Teorierne om, hvorledes det tænkes hermed at være gaaet til.

Sin store kirkelige Betydning fik I.sdogmet egentlig først med Ref. Ligefra Oldkirken og hele Middelalderen igennem havde Overleveringen været Kirkens Fundament; hertil hørte da naturligvis ogsaa Skriften. Men med Ref. skilles Skriften ud af Overleveringen og stilles i Modsætning til den. Ref. byggede paa Skriften alene. Og denne Situation førte med Nødvendighed til, at man nu ogsaa maatte godtgøre sin Ret hertil. Her har vi Grunden til det store Arbejde, som blev lagt paa Læren om Skriften. Arbejdet udførtes med en enestaaende Omhu og Udførlighed og selvfølgelig efter Datidens Metode.

Det første, som maatte retfærdiggøres, var, at Skriften blev taget ud af Overleveringen og givet Ret og Myndighed til at dømme den helt og holden. Til den Ende tog Reformatorerne sit faste Stade i den Erkendelse, som de delte med hele Samtiden, at Skriften er Guds Ord. Men dette gav de en polemisk Anvendelse, som fuldkomment tjente deres Øjemed: kun Skriften er Guds Ord; der er ingen anden Aabenbaring fra Gud end Skriften. Overleveringen altsaa var kun Menneskeord og Menneskeværk; den maatte lade sig dømme af Guds Ord. Mennesker kan ikke opstille Trossandheder eller Moralbud; det kan alene Gud. Alene fra Guds Ord, d. e. fra Skriften øses derfor, hvad der skal troes og læres i Religion som i Moral.

Men naar saa er, hvordan maa da Skriften være? Den maa være ubetinget paalidelig og derfor ubetinget ufejlbar. Kunde der paavises Fejl i Skriften, i hvilken som helst Retning, kunde man jo ikke stole paa den, ej heller kunde den være Guds Ord; Gud kan jo ikke fejle. Den maa give os Guds hele Aabenbaring; der er ikke Forskel paa Skrift og Guds Aabenbaring; alt hvad der staar i Skriften, har Gud aabenbaret, og Gud har intet andet aabenbaret end det, som staar i Skriften.

Men hvorledes kunde dette opnaas? Alene derved, at Gud selv har grebet ind og lagt sine Tjenere i Pennen, hvad og med hvilke Ord de skulde skrive. Mennesker har derfor vistnok skrevet ned de hellige Bøger, men forfattet dem har de ikke, det har Gud gjort. Guds Aand har sagt dem Ordene for, og de har blot haft det Arbejde at skrive ned, hvad der blev dem foresagt. Nu forstaar man Skriftens enestaaende Fuldkommenhed i alle og enhver Henseende. Den er Guds Aabenbaring og Guds Ord i aldeles ligefrem bogstavelig Forstand: Det er dens Herlighed. Paa den lader den hele Salighedslære sig bygge, men ogsaa paa den alene.

Dette Guds Forfatterskab til Skriften kaldtes da Skriftens I. (i snevrere Forstand).

Den videre Udførelse af Læren var uundgaaelige Følgeslutninger heraf. Man tænkte sig ikke, at de hl. Forfattere som andre Forfattere følte sig drevne til at skrive og saa gjorde

det. De turde kun skrive, naar Gud bød det. Naar de skrev, var det paa udtrykkelig særlig Tilsigelse af Gud *(impulsus ad scribendum)*. Og hvad de skrev, turde kun være om de Ting, som Gud bød dem og med de Ord, som Gud foresagde dem *(suggestio rerum* og *s. verborum)*. Det kunde derfor nok hænde, at de kendte selv til de Ting, de skrev om, og hver kunde jo have sin Maade at udtrykke sig paa efter sin Individualitet. Men af dette kom intet i Skriften. Det vilde have prisgivet den til den menneskelige Ufuldkommenhed. Det var, hvad Gud bød dem, der skulde skrives og med de Ord, Gud foresagde.

Vi har gengivet denne I.steori saavidt udførligt, fordi det utvivlsomt er den, som fremdeles er mest udbredt i vore luth. Menigheder. Den har sine store Mangler. Den er endog blevet til, saa underligt det kan synes, i bestemt Strid mod det store luth. Grundprincip, at al religiøs Lære skal hentes af Skriften og af den alene. Den er nemlig ikke fremgaaet af en Undersøgelse af, hvorledes Skriften i Virkeligheden er, men uden Hensyn hertil ved en dogmat. Konstruktion. Man gjorde sig op, som vi har set, hvorledes Skriften maatte være, dersom den skulde være Guds Ord og skikket til at udgøre eneste Kilde og Grundlag for Lære og Liv til Salighed. Og derefter fastsættes Teorien. Dette beredte allerede Teoriens Ophavsmænd Vanskeligheder, som de ikke overvandt. Thi Skriften er ikke saa, som den efter Teorien skulde være. Særlig var de i Forlegenhed med to Kendsgerninger. Den ene var den individuelle Forfatterejendommelighed, som unægtelig er til Stede i Skriftens Bøger. Den vil ikke stemme med Paastanden, at den egentlige Forfatter var Gud, Menneskene kun Skrivere. Den anden er, at de oprindelige gltestl. Originalskrifter er skrevne uden Vokaltegn. Men allerede Jøderne havde opdaget, at de samme Konsonanter kunde læses med forskellige Vokaler og med forskellig Mening. De dristigste tog ogsaa her Skridtet fuldt ud, nægtede ligefrem Forfatterejendommeligheden og paastod, at ogsaa den hebr. Vokalpunktation var inspireret.

En yderligere Vanskelighed frembød ogsaa selve det Hovedpunkt, for hvis Skyld den hele Teori var blevet til, Skriftens Ufejlbarhed, naar Ufejlbarhed blev opfattet som udvortes Fejlfrihed, hvad jo de gamle Dogmatikere gjorde og maatte gøre. Man kan nemlig ikke komme bort fra, at Fremstillingen i det ene Skrift ikke i alle Stykker stemmer med Fremstillingen i det andet. Man tænke som Eksempel paa Afvigelserne mellem Kongebøgerne og Krønikebøgerne, eller mellem de enkelte Evangelier, eller mellem G. T. og N. T. Er disse Uoverensstemmelser der og de mange øvrige (udvortes set) Fejl, da kan Gud ikke være Forfatteren. Og dermed falder hele den Sikkerhed, som byggedes her paa. Teorien har ogsaa efterhaanden mere og mere fra de forskelligste Sider vist sig ikke at yde, hvad den skulde. Videnskabeligt set maa den derfor ogsaa i vore Dage nærmest siges at være et forladt Skib. Der er neppe nogen eneste Teolog længer, som vover at holde den som teologisk Teori.

Og dog, siger jeg, tør det, *i Praksis*, være den, som rundt om i de luth. Lande har de fleste Tilhængere, ogsaa blandt Teologerne og særlig blandt bekendende Menighedslemmer. Den har nemlig en Styrke, som slet ikke ligger i den videnskabelige Konstruktion. Den udtrykker nemlig paa en klar og letfattelig Maade selve Troens Fordring; at have et fuldt paalideligt Guds Ord, som man kan hengive sig til og stole paa uden Bagtanker eller Restriktioner. Denne Fordring af Troen er det, Teorien siger, at den imødekommer. Og i Glæden her over bliver det saa overset, at den slet ikke gør det. Denne I.steori vil derfor sandsynligvis holde sig saalænge, indtil en bedre virkelig holder, hvad denne blot lovede.

Herpaa har der nu været arbejdet især i det 19. Aarh. Vanskeligheden ved at vinde en fyldestgørende Teori er at finde en naturlig Forening af Skriftordets Paalidelighed som Guds Ord og den hele vidtrækkende Begrænsethed, som er en Følge deraf, at dette Guds Ord er opstaaet i Menneskehistorien som et Led i denne ved Mennesker. Man har forsøgt Løsningen paa forskellige Maader. Man har opfattet I.en som en Udrustelse af den guddommelige Aabenbarings Tjenere, Profeterne og Apostlerne. Men bortset fra alt andet møder her straks den Vanskelighed, at den hist. Aabenbarings Redskaber f. E. en Elias, Elisa, en David ikke er Forfattere til de Skrifter, som fortæller om dem; medens man paa den anden Side med denne Teori ikke faar nogen Tryghed for, hvad der af ukendte Mænd er skrevet om dem. Ligesaa i N. T. Men dermed falder jo al Sikkerhed bort for Skriftordet, som det jo netop gælder. Saa har man søgt at skelne i Skriften selv mellem inspireret og ikke inspireret Ord, mellem hvad der er Aabenbaring fra Gud, og hvad der er Menneskeord. Men her møder den Vanskelighed, hvorledes man skal kende det ene fra det andet. Menigheden vil med Rette klage, at paa den Maade bliver alt flydende, og man mister al Vished for, hvad der er Guds Ord. Og man bliver, i Strid med et luth. Hovedprincip, prisgivet i Hænderne paa de faglærde. Atter andre har erklæret sig imod den hele I. Nogle nægter I.en kort og godt, men forstaar da ved dette Ord udelukkende den gamle I.slære, medens det ikke er deres Mening at nægte, at vi i den hl. Skrift har det enestaaende Gudsord. Andre nægter imidlertid ogsaa dette. Der er, siger de, ikke nogen Forskel paa Guds eller Guds Aands Forhold til Biblens Skrifter og til andre kr. Skrifter. I første Tilfælde er det jo kun en Strid om Ord, der ikke burde hindre frugtbart videre Samarbejde. I andet Tilfælde er det en ligefrem Opgivelse af selve Trosmomentet i Menighedens Stilling til Skriften. Man tør derfor vistnok gaa ud fra, at denne Anskuelse ikke kan paaregne nogen Fremtid allermindst i de luth. Menigheder. De har en dertil altfor rodfæstet Oplevelse af Skriftordets Overlegenhed og en for stærk Trang til, uden Omsvøb, noget fast at holde sig til fra Gud.

Indtil dette Øjeblik har Teologien ikke naaet at opstille en I.steori, som har kunnet trænge igennem. At man nu ikke engang kan enes om selve I.ens Navn og Begreb, viser dette allerklarest. Den blivende Sandhed i den gamle

Teori er, og er kun, hvad den har arvet allerede fra Kristus og Apostlerne selv, at Gud gennem sin Aands Virksomhed har skænket sin Menighed et Ord, hvori Gud paa en fuldt paalidelig Maade aabenbarer sig og taler til den.

I Nutiden maa der arbejdes med Nutidens videnskabelige Metoder. Man maa ogsaa i dette Stykke gøre Alvor af den luth. Hovedregel: *scriptura scripturæ interpres* (Skriften er sin egen Fortolker). Man maa gaa empirisk til Værks og undersøge Skriften selv.

Der maa undersøges, hvad Slags Paalidelighed det er, Skriften vil give. Denne gælder ikke andet end det relig. Indhold. Andet er det heller ikke vor Tro fordrer. Den moderne Historikers Fordring paa Paalidelighed er allerede falsk Maalestok. Dette gælder selv de hist. Stykker; heller ikke de er fortalt for det historiskes Skyld, men for den relig. Oplevelses Skyld. Vi har videre at lægge Mærke til, i hvilket Forhold Literaturen i det hele, lige fra Barnetrinnet, staar til det menneskelige Liv, især til Aandslivet, med hvilken gennemgaaende Paalidelighed den afspejler og gengiver det. Særlig har dette sin Anvendelse paa Skriften, hvor det ikke er Memoireforfattere, som kan dvæle ved sig selv, men enten Hovedpersonerne selv, midt i selve Livets Kamp for Moral og Religion, eller dem, der levede og kæmpede med, eller som senere under samme ideale Syn vurderede deres Kampe. Forfatterne fortæller ogsaa her og dér om sig selv, og hvorledes deres Skrift blev til. Eller Skriftet giver ogsaa ellers Vink i saa Henseende. Ved Undersøgelser af denne og lignende Art skal vi lade Skriften blive sin egen Fortolker. Det levende Arbejde, som vore Dages Teologi har lagt paa Skriften saavel paa G. T., som paa N. T. lover gode Forarbejder. Man vil da vistnok finde, at der slet ikke trænges til nogen Slags unaturlig Overnaturlighed for at sikre Skriften den Paalidelighed, som den baade selv vil give, og Troen fordrer. Der trænges intet andet end det overnaturlige, som Krdmmen selv hviler paa: at Gud overhovedet virker i sit Folk. Det G. T. faar sin Paalidelighed, for sin Tid og sin Opgave, og det N. T. faar sin.

Ad denne Vej er vi ikke uden Haab om at faa en ny I.steori, som gør fyldestgørende Rede for Troens Tillid til Skriften som Guds Ord. Hvem et saadant Forsøg kan interessere henvises til Fredrik Petersen, Skrift og Theologi II, S. 21 f. (Af Skrifter, som Læseren let vil kunne faa fat i, nævnes Luthardts Kompendium der Dogmatik; Fr. Nitzsch, Lehrb. der evang. Dogmatik, begge sidste Udgaver; W. Sanday, Inspiration. Eight Bampton-Lectures 1893, 4. ed. 1901). *Fr. P.*

Inspirations-Menigheder kaldtes nogle sværmerske Kredse, der o. 1700 dannedes i Tyskland, tildels under Paavirkning af Camisarderne (I, 464) i Cevennerne. De fr. »inspirerede« kom 1713 til Halle, 1714 til Berlin og dannede en ny Sekt, der holdt Kærlighedsmaaltider og tillod Kvinder, »Profetinder«, at tale i deres Forsamlinger. Isenburg og Hanau i Wetterau bleve Knudepunkterne for disse Separatister, der ofte endte i Kødet, og I.-M.ne bleve Mødesteder for alle Slags Sværmere, Mystikere og af J. Böhme paavirkede Teosofer. Deres vigtigste Ledere vare Ludvig Gruber (f. 1665, d. 1728) og Johan Friedrich Rock (f. 1668, d. 1749). I Begyndelsen stod Zinzendorf i venligt Forhold til de inspirerede, men Separatisternes Ringeagt for Daab og Nadver fremkaldte et voldsomt Brud, og Zinzendorf endte med at kalde dem falske Profeter. Trods den store Uvilje fra alle Sider levede I.-M.ne deres stille Liv, lige til den nye Vækkelse i Beg. af 19. Hdaar, og da den brød frem, blev der baade i Wetterau, Elsass og Pfalz givet ret kraftige Livstegn fra de inspirerede, som fremdeles vilde følge Grubers Regler for et gudfrygtigt Liv (Gottseligkeit). 1841 fandt de fleste af de inspirerede det dog rigtigst at udvandre til Amerika, og i Ebenezer ved Buffalo i New-York dannede de en Industri-Koloni paa 1500—2000 Medlemmer. 1854 gik en Del af denne Koloni til Amana i Jowa, hvor der endnu findes en kommunistisk I.-M. (the Amana Society), der en Tidlang i Barbara Landmann havde en Profetinde. I deres Gudstjeneste og hele Tænkesæt minde de inspirerede meget om Kvækerne. De tro, at der i Beg. af 18. Hdaar blev indledet en ny Inspirations Æra, og at den Hellig-Aand for disse nye Profeter og Profetinder har aabenbaret, hvad der før var skjult. De holde fast ved Treenigheden, Retfærdiggørelsen af Troen og de dødes Opstandelse, men forkaste de evige Helvedsstraffe, idet de tænke sig, at de onde blive rensede gennem Ild. Daab bruge de ikke, og Nadver meget sjælden, ofte kun hvert andet Aar. Deres Gudstjeneste bestaar væsentlig af Bøn. De have nu i Jowa 22 Forsamlingshuse, der i alt rumme 2800 Personer (A. Ritschl, Gesch. des Pietismus II, 366 f., III, 265 f.; H. K. Carroll, The religious Forces of the United States, New York 1893, 113 f.).

Institutum Judaicum, se Israels-Mission.

Insulin, Stefan, f. 4. Okt. 1726 i Öfver-Selö Sogn i Södermanland, Student 1750 i Upsala, 1758 *Mag. phil.*, hvor han havde Hædersplads som Nr. 2, 1760 Docent i Geometri, 1767 Lektor i Fysik og Logik ved Strengnäs Gymnasium, 1782 Lektor i Teol. og Provst, overværede Gustav III's to sidste Rigsdage 1789 og 1792, 1793 *Dr. theol.*, s. A. Biskop i Strengnäs. D. 12. Maj 1803. *O. A.*

Integritet, Skriftens, se Skrift, den hellige.

Intention. For at et Sakrament skal være gyldigt, kræver Romerk., at den fungerende Kleriker maa have den Hensigt *(intentio)* at uddele Sakramentet, saaledes som Kristus har indstiftet dette, og som K. vil have det uddelt, eller i det mindste »i den Mening, at der bliver gjort, hvad K. gør«.

Interdikt (kirkeligt Forbud) er en K.straf, ved hvilken Sakramenternes Uddeling, offentlig Gudstjeneste og kirkelig Begravelse bliver forbudt. Det idømmes paa to Maader, enten *per modum poenæ*, som Straf for en Forseelse, og da staar dets Varighed i Forhold til Brøden, eller *per modum censuræ*, som Straf for haardnakket Modstand mod den kirkelige Øvrighed *(contumacia)*, og i saa Tilfælde varer det lige saa længe, som Ulydigheden mod K. varer. Selv om der tidligere hist og her kan findes Tilløb til I., blev dette dog først i 11. Aarh. Del af den kirkl. Retsordning. Allerede i 12. Aarh. blev der tilladt visse Formildelser, som

Daab af spæde, Bod for døende og stille Messe uden Sang og Klang for lukkede Døre. Bonifatius VIII indførte endnu flere Formildelser, navnlig Gudstjeneste for aabne Døre paa de store Fester, og senere Paver udvidede dette til ogsaa at gælde andre Festdage. Tiggermunkene fik tidlig Ret til at holde Gudstjeneste uden Hensyn til I. Det sidste stedlige I., der er paalagt, er det, der 1606 af Paul V blev udtalt over Venezia, og I. er nu ikke »en levende Bestanddel af den kirkelige Tugt«. En Afart af I. er den saak. *cessatio a divinis,* delvis Ophør af Brugen af Klokker, Orgel osv. En saadan blev brugt 1839—40, da den preuss. Regering skred ind imod Ærkebiskop Dunin af Posen-Gnesen (I, 687). Se Art. Band (I, 208). Jvfr. Kober, Der Kirchenbann (2. Aufl. Tüb. 1863).

Interim, se Art. Augsburger-I. (I, 170) og Leipziger-I.

Internationale, en Arbejderassociation med Afdelinger i de forskellige Lande, stiftedes i London 1864 under en Folkeforsamling, hvori Delegerede fra Paris og desuden en Del Tyskere, Italienere og Polakker deltog. Denne Sammenslutning var en Virkeliggørelse af en Tanke, som Engels og Marx havde fremsat i det berømte kommunistiske Manifest (Jan. 1848), og Marx var da ogsaa i en Del Aar Sjælen i Foreningens Fællesbestyrelse, Generalraadet, der havde Sæde i London. I. vandt hurtig stor Tilslutning. Programmet, der i Begyndelsen var noget svævende, blev stedse mere radikalt. Ved I.s første Kongres 1866 i Genf nøjedes man væsentlig med Fordringer om Arbejdstidens Forkortelse, 1867 fordrede man Trafikvæsenets Overgang til Staten, 1868 (og endnu mere i det følgende Aar) krævede man, at Staten skulde overtage al Jord, 1869 vedtog man en Resolution om Arverettens Ophævelse. Disse Aar vare Foreningens Blomstringstid, kort efter kom der svære Kriser i dens Liv. Den voldsomme Krig i 1870 mellem Frankrig og Tyskland skærpede de nationale Modsætninger; I.s Lovprisning af den kommunistiske Opstand i Paris bragte mange mere konservative Elementer til at falde fra, særlig de eng. Fagforeninger, og paa den anden Side benyttede Anarkisterne i de romanske Lande I. til Agitationen for deres Sag, hvorved det kom til en voldsom Kamp mellem dem og Marx's Parti, ved Kongressen i Haag 1872. Vel sejrede Marx, og en Del Sektioner udelukkedes, medens Generalraadets Sæde flyttedes til New-York, men herefter førte Foreningen en hensygnende Tilværelse, saa meget mere som Regeringerne rundt om optraadte skarpt imod den, saaledes i Frankrig, Østerrig og Tyskland. I Danmark blev I. forbudt 1873, efter at Pio, Brix og Geleff vare blevne dømte til Forbedringshusarbejde for deres Optræden ved Indkaldelse til et Folkemøde paa Nørrefælled. Foreningens formelige Opløsning foregik i 1876. I sin forholdsvis korte Levetid har I. uden Tvivl bidraget meget til at udbrede radikale Idéer i Arbejderkredse og har forberedt Jordbunden for den nuværende Arbejderbevægelse (C. Rosenberg, I., Kbhvn 1872; E. Villetard, Hist. de l'I., Paris 1872). *H. W.*

Internuntier kaldes de pavelige Afsendinger, der ere Stedfortrædere for de egentlige Nuntier og i diplomatisk Rang staa under disse.

Interstitier *(interstitia)* kaldes i Romerk. Mellemtiderne imellem Opnaaelsen af to Indvielser til kirkelige Embeder. Tonsuren og de lavere Grader paa den kirkelige Stige kunne alle opnaas paa 1 Dag eller efter I., som Biskoppen bestemmer. Det regelmæssige *interstitium* imellem de højere Indvielser er 1 Aar, dog kan en Biskop ogsaa i saa Henseende give Dispensation. Men han maa ikke give en Kleriker 2 af de højere Indvielser paa samme Dag, og heller ikke paa to Dage efter hinanden uden pavelig Tilladelse.

Introduktion eller Ægtekvinders Indledelse af Præsten i Kirken efter deres Barselfærd er en meget gammel kirkelig Skik, der staar i Forbindelse med Moselovens Renselsesskikke (3 Mos. 12, jvfr. Lk. 2, 22 f.). Reformatorerne tog skarp Afstand fra Pavekirkens Opfattelse, at Kvinderne vare urene formedelst Barnefødsel, og stillede det i Begyndelsen frit, om Mødrene vilde lade sig indlede eller ej. Snart udstedtes dog Tvangsforskrifter i saa Henseende, og ved D. og N. L. 2—8 fastsloges det, at Mødre skulle holde sig inde 5—6 Uger efter deres Barsel og derefter holde deres Kirkegang, dog Ægtekvinder alene ledes i Kirken af Præsten, hvor det hidindtil har været brugeligt. Dette gentages i Ritualet af 1685, hvor Indledelsen nærmere anordnes saaledes, at paagældende skal komme med nogle faa Par Kvinder til Kirken ved Gudstjenestens Begyndelse, men blive staaende i Vaabenhuset, indtil Præsten kommer til hende og staaende indenfor Kirkedøren paaminder hende kortelig om hendes Taksigelse mod Gud, som har hjulpet hende i Nød, og om at opføde sit Barn i Gudsfrygt og selv foregaa det med et godt Eksempel. Derefter ledes hun med sit Følge ind i Kirken og indtager sit sædvanlige Stade. Efter Prædiken gaar hun med samme sit Følge op til Altret og ofrer. Undtagelser fra Reglen kom dog snart frem, og den honnette Ambition gjorde sig ogsaa gældende, da Rangspersoners Hustruer ikke vilde finde sig i at lade sig indlede af Præsten som andre ærlige Hustruer. Ved særlige Resolutioner fritoges snart den ene snart den anden Charge, indtil et Reskript af 1754 paany gjorde Skikken fuldstændig frivillig; men Præsten var forpligtet til at udføre Handlingen, naar det forlangtes, og var berettiget til Offer ved Hustruens første Kirkegang. Den samme Rettighed tilkommer Skolelæreren, og denne Offerpligt staar ved Magt endnu, selv om Indledelsen ikke finder Sted. I Købstæderne er Introduktionen fuldstændig bortfaldet og bliver for hvert Aar ogsaa sjældnere i Landsognene (L. J. Bøttiger, Kirkegangskoners Indledelse, 1882). *A. J.*

Introitus (af *introire,* gaa ind, tiltræde) kaldes i den gamle Liturgi et eller flere Bibelsprog, med hvis Afsyngelse eller Læsning den egentlige Gudstjeneste begynder. Navnet antyder, at denne Del er Indgangen til Messen eller, som andre mene, at den forrettende Præst nu træder ind og gaar frem for Altret. Det eller de Bibelsprog, som man (maaske Gregor d. st.) har tildannet til I., svarer til Søn- eller Helligdagens Karakter og er i Reglen hentet fra Psalmernes Bog, undtagelsesvis ogsaa fra andre Dele af Biblen, baade kanoniske og apokryfiske *(i. irregulares).* Saaledes Jes. 62, 11 (2. S. i

Adv.), Jes. 9, 6 (1. Juledag), Visd. B. 18, 14. 15 (S. efter Jul), Mal. 3, 1 (H. 3 K.'s Dag), Jes. 66. 10. 11 (Midfaste S.), 1 Pet. 2, 2 (1. S. e. Paaske), Ap. G. 1, 11 (Kristi Himmelfarts Dag), Visd. B. 1, 7 (1. Pinsedag), Tob. 3 (20 S. e. Tref.), Ester 13, 9 f. (21. S. e. Tref.). Til I. slutter sig et ligeledes fra Psalmerne hentet Vers *(versiculus* eller *psalmus)*, sunget af Koret eller Degnen, og derefter det lille Gloria (S. 228). Efter Begyndelsesordene i I. har Søndagene i Faste- og Paasketiden Navn: *Esto mihi* (Fastelavn S.), *Invocavit* (1. S. i Faste), *Reminiscere* (2. S. i F.), *Oculi* (3. S. i F.), *Lætare* (Midf. S.), *Judica* (5. S. i F.), *Quasi modo geniti* (1. S. e. Paaske), *Misericordia Domini* (2. S. e. P.), *Jubilate* (3. S. e. P.), *Cantate* (4. S. e. P.), *Vocem iucunditatis* (5. S. e. P. Ogsaa kaldet *Rogate)*, *Exaudi* (6. S. e. P.).

I sin Ordning af Gudstjenesten beholdt Luther I., men lod det dog staa frit at synge en tysk Psalme i Stedet. I Lighed hermed bestemmer den danske Ordinans 1539 og norske 1607: »Først skal sjunges eller læses Indgangen, som kaldes I., eller udi den Sted nogle danske (norske) Psalmer og synderlig paa Landsbyerne«. I Jesperssøns Gradual 1573 vil man derfor finde I. til hver Søn- og Helligdag og for en Del af disse, navnlig Højtidsdage, tillige en dansk Psalme til Valg. Da Christian IV 1640 afskaffede al lat. Kirkesang, faldt I. bort, og Gudstjenesten begyndte siden, som nu, med en Bøn, som læses i Kordøren: »Herre, jeg er kommen ind« osv. *J. N. S.*

Intronisation kaldes den højtidelige Overtagelse af et biskoppeligt Embede (eller af Paveværdigheden). I.en finder som Regel Sted i Biskoppens Domkirke. Overtagelsen af lavere kirkelige Embeder kaldes »Installation«.

Investitur (Indklædning). Ved I. forstod man i Middelalderen Indførelse i Nydelsen af en eller anden Rettighed, Besiddelse eller Gave. I Reglen skete en saadan Indførelse ved en symbolsk Handling. En Græstørv eller en Gren var t. E. Symbol paa et Grundstykke eller en Skov, en Fane paa et Markgrevskab, en Nøgle paa et kirkeligt Embede, Ring og Stav paa Bispeembedet.

Om den biskoppelige I. førtes der i den første Halvdel af Middelalderen en heftig Strid. I Merowingernes og Karolingernes Dage var det almindeligt, at Kongerne enten forud udpegede den, som Klerikerne og Menighederne skulde vælge til Biskop, eller ogsaa forbeholdt de sig Ret til Stadfæstelse af den, der var valgt. Og en lignende Stilling indtog de over for Munkenes Valg af deres Abbed. Det samme var Tilfældet i Ottonernes og Saliernes Dage, og efterhaanden som Biskopper og Abbeder kom i Besiddelse af store Jordegodser, blev det nødvendigt for Kongerne at sikre sig Indflydelse paa Bispe- og Abbedvalget. Fra Otto I's Tid var det Skik, at Fyrsten overrakte vedkommende Biskop eller Abbed Forgængerens Hyrdestav, og under Henrik III blev der tillige overrakt den nye Biskop en Bispering. Derpaa aflagde Biskoppen eller Abbeden Fyrsten Lydighedsed som Lensmand. Derved kom Kirkens Tjenere unægtelig i en ikke ringe Afhængighed af Kronen, og mange af Kirkens Mænd følte denne som en stor Ydmygelse. Ivrige Teologer, som Kardinal Humbert (S. 490), betragtede I. ved Lægmandshaand som Simoni (jvfr. Humberts »3 Bøger mod Simonisterne« fra 1052 eller 58), og under Gregor VII (S. 257) udbrød den store I.strid, der først fandt sin Afslutning ved Wormser-Konkordatet 1122. Allerede 1111 havde Pave Paschalis II med Kong Henrik V sluttet en Overenskomst i Sutri, ifølge hvilken K.'s Tjenere skulde opgive de Regalier, der fulgte med deres Embeder, saaledes at Præsteskabet for Fremtiden skulde leve alene af Tiender og Ofre. Henrik V forpligtede sig til at give Afkald paa I. og paa de Kirkegodser, der ikke tilhørte Riget; Paven lovede at faa Biskopperne til at afstaa alle de Rettigheder og Ejendomme, der tilhørte Riget. Men de tyske Prælater, hvis Tilslutning ifølge dette Sutri-Konkordat skulde indhentes, rejste en voldsom Modstand, og det blev derfor ikke gennemført. Derimod lykkedes det 1122 Calixt II (S. 446) at ende den næsten 50aarige I.strid ved Wormser-Konkordatet (se d. Art.), der søgte at gøre Ret og Skel til begge Sider. K. reddede det frie kanoniske Valg »uden Simoni og Vold«, men paa den anden Side blev det bestemt, at Valget skulde ske i Kejserens eller hans Afsendings Nærværelse, og naar der var Uenighed om Valget, fik Kejseren en ikke ringe Indflydelse paa det endelige Valg. Da I.en i Tyskland skulde ske inden Bispevielsen, var det nødvendigt dér at vælge Personer, som vare sikre paa det kejserlige Samtykke, og i Burgund og Italien, hvor I.en først fulgte efter Indvielsen, var det nødvendigt at vælge en Mand, der var sikker paa at faa I. senere.

I Frankrig fik I.striden ikke saa stor Betydning, fordi de fr. Biskopper ikke havde den samme Magtstilling som de tyske, og fordi en stor Del af de fr. Biskopper og Abbeder ikke bleve udnævnte og indklædte af Kongerne, men af Hertuger og Grever. Derfor blev I.striden i Frankrig ikke til en Tvekamp mellem Kongedømmet og Pavedømmet, men til en Guerilla imellem K.n og de større fr. Vasaller. Allerede i Beg. af 12. Aarh. var det frie kanoniske Valg af Biskopper og Abbeder almindeligt i Frankrig; baade Konger og Stormænd forbeholdt sig dog i Reglen Stadfæstelsen af Valget. Den gamle I. med Ring og Stav forsvandt dér lidt efter lidt, og den gamle Lensed *(hominium, homagium)* blev afløst af en Troskabsed.

Ogsaa i England førtes der under Vilhelm I og Vilhelm II en I.strid, der dog allerede 1107 (under Henrik I) fik sin Afslutning ved Londoner-Konkordatet. Ved dette lovede Kong Henrik I, at for Fremtiden skulde ingen Biskop eller Abbed modtage Ring og Stav af den eng. Konges eller nogen anden eng. Lægmands Haand, men Anselm af Canterbury (I, 99) lovede til Gengæld paa K.s Vegne, at denne ikke skulde nægte nogen eng. Prælat Indvielsen, fordi vedk. vilde aflægge Kongen Lensed. I England vedblev det kongelige Samtykke at være det afgørende ved Valget af Biskopper og Abbeder, indtil Innocents III (S. 541) aftvang den svage Johan uden Land den Indrømmelse, at Paven i slige Tilfælde kunde gøre sin Indflydelse gældende ved Siden af Kongens.

Invocavit kaldes første Søndag i Fasten efter Dagens Introitus (se S. 546): *Invocavit me, et*

exaudiam eum (han har paakaldt mig, og jeg vil bønhøre ham), der er taget af Ps. 91, 15.

Iowa-Synoden eller »den tysk evang.-luth. Synode for Iowa og andre nordamerikanske Stater« blev grundet fra Neuendettelsau 1854 af 3 Præster og 2 Menigheder. 1890 talte den 275 Præster og 450 Menighedskredse. I Waverly i Iowa har den et Seminarium med Forberedelseskursus og desuden en Præsteskole (Wartburger-Seminariet), der fra 1889 blev flyttet tilbage til Dubuque i Iowa. Brødrene Sigmund og Gottfried Fritschel have spillet den største Rolle indenfor denne Synode, der vedkendte sig Löhes (se d. Art.) særlige Meninger og gjorde disse gældende over for Missouri-Synodeu (se d. Art.). Med H. t. Opfattelsen af Kirken lægger I.-S., som Löhe, stor Vægt paa den ydre Institution og hævder det præstelige Embedes Betydning. Over for Symbolerne gør I.-S. Adskillelse imellem Substansen i disse og mere tilfældige Udtalelser, hvorfor den t. E. erklærer Kiliasmen for at være et aabent Spørgsmaal (Iowa und Missouri von S. und G. Fritschel, Mendota, Illinois 1878; E. J. Wolf, The Lutherans in America, New York 1870, 386 f.).

Ipsen, Ole Carl, dsk Præst, f. i Rønne 15. Aug. 1831, Student 1849 og teol. Kand. 1856, rejste først udenlands, og var derpaa (1859—62) Kap. i Gjelsted og Rørup, 1862—67 Spr. i Hjerpsted i Sønderjylland, 1867—74 i Nordby paa Fanø, 1874—77 i Hjerne, 1877—85 i Øster-Snede, 1885 til sin Død i Assens. Han var en afgjort Tilhænger af den »Indre Mission«, og han vandt Indflydelse paa mange dels ved sin elskelige og sindige Personlighed, dels ved forskellige Prædikener og opbyggelige Skrifter (»Fra Gethsemane til Golgatha« 1874; »De Helliges Taalmodighed og Tro« 1884; »Gaa hen og forkynd Guds Rige« 1885; »De tre Troens Artikler» 1888; »Fadervor« 1889; »Daabens og Alterens Sakramente« 1889; »De ti Guds Bud« 1891). Han døde 1897.

Ir, benjaminitisk Slægtøverste (1 Krøn. 7, 12), muligvis den samme som Iri i V. 7. *L. G.*

Ira. 1. Hofembedsmand hos David (2 Sam. 20, 26). Han kaldes Jairiten, altsaa fra Jair i Gilead. Peshitto og Lukians Septuaginta-Udgave læse i Stedet for »fra Jattir«, i Juda (Josva 15, 48; 1 Sam. 30, 27). Fra dette Jattir er en 2. I., Krigsøverste hos David (2 Sam. 23, 38; 1 Krøn. 11, 40). I 2 Sam. 23, 26 (1 Krøn. 11, 28) nævnes en 3. I., ogsaa blandt Davids Krigsøverster (jvfr. 1 Krøn. 27, 9), Søn af Ikkes fra Tekoa. *L. G.*

Irad, en af Kains Efterkommere (1 Mos. 4, 18). *L. G.*

Iram, en af Edomiternes Stammefyrster (1 Mos. 36, 43; 1 Krøn. 1. 54). *L. G.*

Iranisk Religion, se Mazdeisme.

Ireland, John, rom.-kat. Ærkebiskop, f. i Irland 11. Sept. 1838, blev 1875 udnævnt til Titelbiskop af Maronia *i. p.* og 1888 til Ærkebiskop af St. Paul i Minnesota i de nordamerik. Fristater. Se Art. Amerikanisme (I, 840).

Irene. 1) I., foregiven Martyrinde fra 1. Aarh., der har Plads i det gr., men ikke i det rom. Martyrologium, stod i høj Anseelse i Konstantinopel, hvor 3 Kirker bar hendes Navn. 5. Maj er hendes Helgendag. — 2) I., bysantinsk Kejserinde, se Art. Billeder (I, 314).

Irenæos, Biskop i Lyon i 2. Aarh. Om hans Livsgang vides kun lidet. Han er født i Lilleasien, maaske i Smyrna, hvor han som ungt Menneske har hørt Polykarp. Om hans Fødselsaar er man endnu meget uenig (mellem o. 115 og o. 140). Senere kom han til Gallien, og det første, vi nu med Sikkerhed véd om ham, er at han 177 var Medlem af en Sendefærd, som under Forfølgelsen i Lyon blev sendt af de fængslede Bekendere til den romerske Biskop Elevtheros i den montanistiske Sag. I. var da Presbyter i Lyon og blev ved sin Tilbagekomst efter Pothinos's Martyrdød hans Efterfølger som Biskop sammesteds. Endelig ser vi ham i Spidsen for de galliske Biskopper sende en skriftlig Protest til Biskop Victor af Rom, fordi denne i Anledn. af Paaskestriden havde opsagt Kirkesamfundet med Lilleasiaterne (190). Derudover vides intet, hans Dødsaar kendes ikke. Han er et betydningsfuldt Eksempel paa den levende Forbindelse, som da fandt Sted mellem de lilleasiat. og de galliske Menigheder, og hans personlige Tilknytning til Polykarp og den levende lilleasiatiske Tradition gør ham til et, historisk set, saare vigtigt Vidne.

I. har vel skrevet adskillige Skrifter, men de er alle, paa ubetydelige Brudstykker nær, gaaet tabt med Undtagelse af hans store mærkelige Hovedværk, Bogen mod Kætterne: »Gendrivelse og Kuldkastelse af den falskelig saakaldte Gnosis«, som vi dog kun har fuldstændigt i en, lykkeligvis tro, lat. Oversættelse, som i hvert Fald er fra Tiden før Augustin; store Stykker er dog bleven opbevaret paa Gr. i Citater hos Evsebios og andre Kirkefædre.

Den hist. Betydning af I.s Skrift bestaar dels i, at det viser os Kirkens Opfattelse af Datidens Kætterpartier (særlig Valentinianismen), dels betegner et betydningsfuldt Skridt i den kristne Tankes Udvikling. Tillige er Skriftet ved sin rige Benyttelse af den hl. Skrift en Hovedkilde for Isagogiken. I. maa nemlig overfor Hæretikerne, der »har for Skik at skjule deres Løgne med Skriftsteder«, bringe udførlige og omhyggelige Skriftbeviser. Men større er dog Skriftets dogmatiske Interesse. Man har kaldt I. for den første Teolog blandt Kirkefædrene, og hans Værk er ogsaa Udtryk for en beundringsværdig sammenhængende Tænkning over Krdm.s Indhold. Dette kommer dog ikke saa klart frem i Skriftets Form, da den polemiske Hensigt her virker noget splittende. Men man ser snart, at I. i alle Hovedpunkter gennemfører klare Grundsyn. Han bygger paa Skriften, og skønt han overfor Markion stærkt maa betone de to Testamenters aandelige Enhed, har han alligevel et historisk Blik for Forskellen mellem dem. Men Skriften er ikke hans eneste Grundvold. Ved Siden deraf og logisk set forud for den betoner han meget stærkt K.s Autoritet (»hvor Kirken er, der er Guds Aand«), lægger stor Vægt paa det biskoppelige Embede, som i Kraft af den apostolske Succession sidder inde med Sandhedens Naadegave, fremhæver Romermenigheden som det førende Midtpunkt (men kan dog afvise Romerbispens Overgreb) og betoner paa det kraftigste, hvad han kalder Sandhedens urokkelige Regel (om Forholdet mellem Skrift og Trosregel hos I. se I. Kunze, Glaubensregel, Heilige Schrift und Tauf bekennt-

niss, Leipz. 1899). Hos I. finder vi nu en virkelig teol. Spekulation; han staar som Teolog langt over Apologeterne, øsende af Skriftens egne Grundtanker holder han sig mer end de fleste fri for Indblanding af kristendomsfremmed Filosofi. Kristus staar i hans Tankers Centrum, og hans Grundtanke er den, at i ham er hele den foregaaende, ved Synden forfejlede Udvikling genoptaget og bragt til Afslutning, saa at sige rekapituleret i ham. Hvad der er tabt i Adam, er vundet i Kristus. Uden at opstille nogen Lære om Kristi to Naturer giver I. et fuldstændig gennemført Svar paa Spørgsmaalet: Hvorfor blev Gud Menneske? Frelsen vindes ikke med Retfærdighed, hvis det ikke er et Menneske, der besejrer Djævelen, Menneskets Modstander, men Frelsens Tryghed beror paa, at Sejren vindes af Gud. Og Frelsens Maal, der bestemmes som vor Delagtiggørelse i guddommelig Natur, beror ligeledes paa Foreningen af det menneskelige og det guddommelige i Kristus. Her kommer der et fysisk Element ind i I.s Tankegang, som unægtelig var af gr.-hedensk Herkomst, men som beherskede hele Tidsaanden. Det havde vistnok ogsaa Indflydelse paa I.s Forestilling om Nadveren: her er et jordisk og et himmelsk Element forenede, og Nadvernydelsens Formaal er at modne Legemet til Opstandelsen. Ogsaa for I. som for Apologeterne er Sønnen ét med Logos, lige evig med Faderen, og Aanden sidestilles med Sønnen som Faderens to Hænder, hvormed han drager Menneskene til sig, men nogen udformet Treenighedslære findes ikke. Fremdeles hævder I. Menneskets Frihed og gennemfører en kiliastisk Eskatologi — men trods hans dybtgaaende kristologiske Tanker og mange slaaende og selvstændige Enkeltbemærkninger lider ogsaa hele hans Syn under den Svaghed i Trosbegrebet, som han deler med hele sin Samtid.

I vor Historie har I. navnlig haft Betydning gennem den Indvirkning, han øvede paa Grundtvig, som hos ham fandt Tilknytning for sit særlige kirkelige Syn.

De mest benyttede Udgaver er Stierens (Leipzig 1853) og Harveys (Cambridge 1857). Monografier angaaende I.: H. Ziegler, I., der Bischof von Lyon (1871); Duncker, Die Christologie des I. (1843), Kunze, Die Gotteslehre des I. (1891), Werner, Der Paulinismus des I. 1889 (T. U. VI 2). Grundtvig oversatte 1827 i »Theol. Maanedsskrift« 5. Bog af I.s Værk under Titlen: »Om Kødets Opstandelse og det evige Liv« (udg. i Særtryk 1855 og 1880). Under Titlen: »Om den sande Christendom« oversatte P. W. Christensen udvalgte Steder af 1. og 2. samt hele 3. og 4. Bog. *J. P. B.*

Irgens, Ole, f. i Bergen 6. April 1829, Student 1848, cand. theol. 1853, oprettede i sin Fødeby et Pigeinstitut, som han med stort Held bestyrede til 1861, da han fik den nyoprettede Post som Skoleinspektør i Bergen. Samtidig blev han Medlem af Kommunebestyrelsen, og det lykkedes ham nu i en forholdsvis kort Tid at sætte Almueskolevæsenet paa en ny Fod, hvorefter han med utrættelig Opofrelse arbejdede paa dets videre Udvikling, til han 1898 tog Afsked. Han repræsenterede Bergen paa Stortinget 1868 og arbejdede her som i Hjemmet med Iver for kirkelige Reformer, — tidlig ledet ind paa frikirkelige Sympatier ved Studium af de skotske Forhold og Rudelbachs Skrifter om disse. Anlagt paa det praktiske har han haft Del i mange kommunale Foranstaltninger, blandt hvilke Reguleringen af de bergenske Kirkesogne maa fremhæves. Ved hans Fratræden lod Lærerpersonalet hans Buste hugge i Marmor. *D. T.*

Ir-ha-heres (Jes. 19, 18), et symbolsk Navn, Betegnelse af vedkommende Bys (eller Byers) aandelige Præg, efter Sammenhængen (Ægyptens begyndende Omvendelse) et Tilnavn i ærefuld Retning. Hermed stemmer Betydningen af »heres« ɔ: Nedrivelse, altsaa »Nedrivelsens By«, kun daarlig, idet der kun tvungent kan indlægges i Ordet en Omstyrtelse af Afgudsaltrene. En Del hebr. Haandskrifter læse »Ir-ha-kheres« ɔ: Solstaden, derved formodentlig tænkende paa den bekendte ægypt. By af dette Navn, Heliopolis. Denne Læsemaade støder an mod Sætningens Udsagnsord (»skal hedde«), der kun kan betegne et nyt, symbolsk Navn. Desuden bør der i Stedet for »én« af disse Byer uden Tvivl oversættes distributivt: hver af disse Byer skal kaldes I. (jvfr. Buhl, Jesaja, S. 297 f.). Rimeligvis har LXX bevaret det rette, idet den i sit hebr. Grundlag har forefundet Ordet »Ir-ha-sedek« (πόλις ἀσεδέκ), ɔ: Retfærds By, saa at »heres«, der i det gl. hebr. Alfabet kan forveksles med »sedek«, er indkommet ved en Fejlskrift. Mistanken om, at hele Sætningen skulde være en Glosse, indkommet i Jesajas Tekst efter Opførelsen af de ægypt. Jøders Tempel i Leontopolis i Heliopolis's Distrikt (altsaa dog ikke Heliopolis selv), bortfalder, naar der ikke tænkes paa en enkelt af Byerne, men paa hver især. En saadan Glosse til Gunst for det illegitime Tempel havde heller ikke kunnet bane sig Vej til Palæstinensernes Haandskrifter. Derimod er det vel muligt, at disse, efter at Ordet engang var korrumperet, ved Formen »heres« (Nedrivelse) have udtrykt deres Foragt for det ægypt. Tempel. *L. G.*

Iri, benjaminitisk Slægtøverste (1 Krøn. 7, 7).

Irland. I Kraft af Pave Hadrian IV's (S. 323) Bulle: *Laudabiliter satis et fructuose* af 10. Maj 1155 tog den eng. Kong Henrik II I. *(Hibernia)* i sin Besiddelse, og 1171 begyndte Englænderne Koloniseringen af Øen, i Begyndelsen dog kun paa en Del af Østkysten. En Tidlang tiltog Paverne sig en vis Overhøjhed over Øen, og da Henrik VIII brød med Pavedømmet, var Ærkebiskoppen af Armagh en ivrig Modstander af Adskillelsen fra Rom. 1555 godkendte det irske Parlament Øens Omdannelse til et Kongerige, og 1560 blev den eng. Statskirkes Ordning indført paa I. 2 af de irske Biskopper, som nægtede at aflægge Suprematseden, bleve afsatte. Urolighederne paa Øen i Jakob I's og Karl I's Dage bragte flere Englændere og Skotter over paa Øen, og medens Irerne udvandrede til andre Lande, kom en stor Del af Øens Grundejendomme over paa protest. Englænderes Hænder. Allerede 1665 var $^2/_3$ af Øen i Protest.'s Besiddelse, skønt disse kun udgjorde $^1/_4$ af Befolkningen. Under Jakob II rejste Romerk. paa I. Hovedet, men de rom.-kat. Irlænderes Glæde varede kun kort. Vilhelm III's Sejre bragte atter I. til Lydighed, og det eng. Parlament gik paa forskellig Vis haardt frem imod

Irlænderne. Det blev gjort de rom.-kat. Indbyggere paa Øen i høj Grad vanskeligt at erhverve Grundejendomme, og Skridt for Skridt maatte de tilkæmpe sig fulde borgerl. og kirkel. Rettigheder. 1793 fik ogsaa de rom. Kat. Adgang til Dubliner-Universitetet, og 2 Aar efter blev der bevilliget 8000 Pd. St. til Oprettelsen af Maynooth-Kollegiet. 1793 fik de irske Kat. Valgret til polit. og kommunale Forsamlinger og Adgang til flere Embeder. Aaret i Forvejen havde de faaet Adgang til Advokaturen, og i Advokaten O'Connell havde I.'s rom. Katoliker i Beg. af 19. Aarh. en energisk og veltalende Fører. 1800 bleve det irske og det eng. Parlament forenede, og ved den Lejlighed blev der lovet Irlænderne nye Fordele. Opfyldelsen af dette Løfte trak dog ud, og først 1829 ophævedes Testakten, efter hvilken O'Connell gav Møde i det eng. Parlament »med en Hale af rom.-kat. Irlændere«. 1838 blev den Tiende, der skulde ydes til den protest. K. paa Øen, afløst af en fast Skat. Men intet kunde dæmpe Irlændernes Utilfredshed, før Gladstone 1869 gennemførte den (protest.) irske Statskirkes Ophævelse, og selv efter den Tid vedblev I. at være et uroligt Hjørne.

Efter den irske Statsk.'s Ophævelse samledes I.s Protestanter 1870 i St. Patricks Domkirke i Dublin for at give sig en Forfatning (R. T. Smith, The Constitution of the Church of I., i Gore, Essays in Aid of the Reform of the Church, London 1902, 353 f.). Af den protest. Statsk.'s Formue, der blev anslaaet til 16 Mill. Pd. St., blev lidt over $8^1/_2$ Mill. overladt Protestanterne til deres kirkel. Fornødenheder; o. 7 Mill. Pd. St. blev bestemt til Afhjælpelse af »unvoidable calamities and suffering« ɔ: til Asyler, Abnormskoler osv. Den protest. K. styres af en aarlig i April Maaned i Dublin sammentrædende Generalsynode, bestaaende af 2 Huse: Biskoppernes og Repræsentanternes (Præster og Lægfolk), der dog som oftest raadslaa i én Forsamling. Hver Lægmand maa ved Indtrædelsen i Generalsynoden underskrive følgende Erklæring: »Jeg N. N. erklærer herved højtidelig, at jeg er et Medlem af og Nadvergæst i I.s K.«. Valget gælder paa 3 Aar. Desuden afholdes der aarlig Stiftsmøder, og ogsaa de enkelte Menigheder ere organiserede. Præsterne vælges af en Kommission, dannet af et staaende »Patronatsudvalg« (bestaaende af Biskoppen, 2 Præster og 1 Lægmand, som Stiftsmødet har valgt) og 3 af den enkelte Menighed paa 3 Aar valgte Sognevælgere *(parochial nominators)*. Naar Biskoppen nedlægger et Veto mod den valgte, kan Sagen bringes for Generalsynoden; naar Vælgerne ikke kunne blive enige, tilfalder Valget Biskoppen. Ogsaa Ærkebiskopperne og Biskopperne vælges af Stiftsmødet eller Stiftsmøderne, hvis én Mand har mere end ét Stift. Øen har 2 protest. Ærkebispedømmer: Armagh med Stifterne Meath, Clogher, Tuam (med Killala og Achonry), Down (med Connor og Dromore), Derry (med Raphoe) og Kilmore (med Elphin og Ardagh); Dublin med Stifterne Limerick (med Ardfert og Aghadoe), Cashel (med Emly, Waterford og Lismore), Cork (med Cloyne og Ross), Killaloe (med Kilfenora, Clonfert og Kilmacduagh) og Ossory (med Ferns og Leigblin). — Den rom.-kat. K. har 4 Ærkestole (Armagh, Dublin, Cashel og Tuam) med ialt 24 Lydbiskopper (T. Olden, The Church of I., London 1895).

Ir-nahas, ukendt By i Juda (1 Krøn. 4, 12).

Irnerius (Yrnerius, Guarnerius) hed en af Bologna-Studiets berømteste retslærde (se Art. Bologna I, 352). Vi kende kun lidt til I.s Levnedsløb. Han er rimeligvis kommen til Bologna før 1113 og er vist død o. 1125. I. forstod at vække stor Begejstring for Studiet af den rom. Ret, som efter hans Tid tog et betydeligt Opsving (Fitting, Anfänge der Rechtschule zu Bologna, Berlin 1888).

Irregularitet. Ved I. forstaar man i den kanoniske Ret en udtrykkelig af de kirkelige Love opstillet Hindring *(impedimentum canonicum)*, der ikke tillader Modtagelsen af en kirkelig Indvielse eller Udøvelsen af en Funktion, som ellers vilde være tilladt, fordi Vedk. har modtaget den Indvielse, der berettiger til Funktionens Udøvelse. I.en kan med Hensyn til Omfang være hel *(totalis)* eller delvis *(partialis)*, med Hensyn til Varighed evig *(perpetua)* eller midlertidig *(temporanea)*, og den kan fremkomme enten ved en Brøde *(ex delicto)* eller ved en Mangel *(ex defectu)* (Boenninghausen, Tractatus de irregularitatibus, Münster 1863).

Ir-semes (ɔ: Solstaden), Josva 19, 41.

Iru, Søn af Kaleb (1 Krøn. 4, 15).

Irving, Edward, Søn af en Garver i den skotske By Annan, fødtes 4. Aug. 1792, i det Aar, der danner et Knudepunkt i Revolutionens Historie, paa den Dag i August, der 1789 var bleven en Mærkedag i den store Samfundsomdannelse. Efter at have modtaget den første Undervisning i en Pogeskole blev I. bragt til Annans Lærer, Adam Hope, et ivrigt Medlem af en af de Frimenigheder *(seceders)*, der havde dannet sig i den første Halvdel af 18. Aarh. 13 Aar gl. kom han til Edinburgh. 1809 afsluttede han de humanistiske Forstudier og begyndte paa Teologien. Efter et kort Ophold ved Edinburghs Divinity Hall maatte han tjene sit Brød ved at være Lærer ved Skolen i Haddington. Den mærkeligste af hans Elever dér var Jane Welsh, som siden blev Th. Carlyles (I, 478) Hustru. Hans Arbejde i Haddington varede 2 Aar. Da de vare omme, blev han Lærer ved en højere Skole for Drenge og Piger i Kirkcaldy, og dér virkede han i 7 Aar (1812—18). Blandt hans Elever i Kirkcaldy var Sognepræstens Datter, Isabella Martin, som senere blev hans Hustru. Under Lærervirksomheden, der blev afbrudt af flere længere Ophold ved Divinity Hall i Edinburgh, fortsatte han sine Studier, og da han havde underkastet sig den sædvanlige Prøve, fik han i Juni 1815 Tilladelse til at prædike. Fra Kirkcaldy, hvor han havde lært Carlyle at kende og var bleven hans Ven, kom han til Edinburgh. Der var ingen, som ønskede til Præst at faa en Prædikant, der efter den almindelige Mening »gik saa højt i sine Prædikener«, og mismodig gav I. sig da til at læse Fransk, Italiensk, Kemi, Mineralogi og Naturhistorie, uden dog at opgive Tanken om Prædikestolen. En Tidlang tænkte han paa at gaa ud som Missionær, men han ventede forgæves paa en »Ordre« fra Øst eller Vest.

Derimod blev han 1819 kaldet til at være Præsten Th. Chalmers's (I, 493) Medhjælper i Glasgow. Som saadan tog han med stort Held Del i et virksomt Menighedsarbejde, men hans Prædikener gjorde ikke megen Lykke. »I.s Prædikener,« sagde Chalmers, »ligne den ital. Musik, der kun paaskønnes af Kendere«. 1822 blev I. kaldet til Præst for den lille presbyterianske Menighed i London, som var til Huse i det kaledoniske Kapel i Hatton-Garden, og dér vakte han snart stor Opsigt, især efter at Canning en Gang havde omtalt ham i Parlamentet som den Præst, hos hvem han havde faaet den bedste Prædiken, han nogen Sinde havde hørt. Mr. Basil Montagu indførte ham hos Samuel Coleridge (I, 533), og der kom da en for Chalmers uforstaaelig Forbindelse imellem denne eng. Filosof og I. »paa Basis af en vis tysk Mysticisme og transcendental Sø-Poesi«. Ved det Londonske Missionsselskabs Aarsfest 1824 holdt I. en Prædiken, i hvilken han udviklede sit Ideal af en apostolsk Missionær, og hans Ord faldt som Svøbeslag over Missionsselskaberne med deres Aarsberetninger, Daabsstatistik og store Maskineri. Han mærkede i den følgende Tid, at »hele den relig. Verden« i London var i Færd med at tage Afstand fra ham, og han begyndte da med større Klarhed at vandre sine egne Veje. Af Coleridge havde han lært, at Verden med raske Skridt gik en voldsom Krise i Møde, og i 1825 begyndte den profetisk-apokalyptiske Kristendomsanskuelse, som man plejer at kalde »Irvingianisme«, at dæmre for ham. Han talte med stigende Sikkerhed om, at Kristi Genkomst var nær, og Joh. Aabenbaring kom til at spille en større og større Rolle i hans Tanker og Tale. Hatley Frere aabnede hans Blik for Forstaaelsen af Profetiens Dybder, og samtidig traadte han i Forhold til Henry Drummond (I, 680), der senere fik stor Betydning indenfor den profetiske Skole. Hans lille Søns Daab bragte ham til at tænke nærmere over Daabens Velsignelse og førte ham bort fra den ref. Opfattelse af dette Sakrament, og Drengens Død bragte en Sorg, der blev til stor Velsignelse for begge Forældrenes indre Liv. For at søge legemlig Styrkelse gjorde I. en Fodtur i Skotland, og efter Hjemkomsten læste han Biskop Overalls Bog »om den katolske K.s Styrelse og alle Verdens Riger«, af hvilken han lærte, at den Grundsætning, at al Magt stammer fra Folket, er ugudelig og Moder til alle Revolutioner. Det gik op for ham, at det presbyterianske Begreb om K. ikke var det i Sandhed kristelige, og han begyndte at føle sig ikke alene som en Ordets Tjener, men som en præstelig Mellemmand imellem Gud og Mennesker. Han længtes efter de Tider, der havde dannet store kr. Karakterer, og fordybede sig i Joh. Aab. Det forekom ham, at Samtidens kirkel. Forhold i en slaaende Grad mindede om Tilstanden i Laodikeia (Joh. Aab. 3, 14 f.), og han oversatte Lacunzas (se d. Art.) Bog om Messias's andet Komme for at genoplive Troen paa Herrens Genkomst blandt sine Landsmænd.

I den følgende Tid traadte I. i Forbindelse med de profetiske Kredse, der havde dannet sig. Hans Forkyndelse drog dog flere og flere til det kaledoniske Kapel, og 1827 fik han en ny stor skotsk Kirke i Regent Square. Men hans lange Prædikener og den begyndende »Irvingianisme« mindskede Tallet paa hans Tilhørere, og hans Menighed, der før havde været i høj Grad repræsentativ, kom lidt efter lidt til kun at bestaa af Smaafolk. Da han 1827 optraadte imod Tanken om at uddele Bibler med Apokryfer gennem Bibelselskabet, stødte han mange for Hovedet. Samtidig fremsatte han en mærkelig Paastand om, at Kristus var kommen i syndigt Kød, ikke alene i syndigt Køds Lignelse (Rom. 8, 3), og det vakte stor Forfærdelse i Skotland. I. følte sig imidlertid trods Modstanden mod dette som en Guds Profet, der skulde advare sin Slægt og hele Skotland. I Annan og Edinburghs største Kirke prædikede han over Johannes's Aabenbaring under uhyre stor Tilstrømning. Efter Hjemkomsten til London traadte det apokalyptiske i hans kr. Anskuelse end mere frem, og han følte sig tillige mere og mere tiltrukket af den episkopale K. Han fik en Medhjælper, Mr. A. J. Scott, der grublede over en Generhvervelse af den ap. Tids Naadegaver (1 Kor. 14), og lidt efter lidt kom Tanken om Naadegavernes Tilbagevenden til at spille en Hovedrolle i hans apokalyptiske Spekulationer. Samtidig kom der Bud om, at disse Naadegaver vare komne til Syne i Skotland (se Kat.-ap. K.), og ogsaa i England mente man at se Helbredelser og høre Tungetale som i Apostletiden. I. foretog en Missionsrejse til Irland, og ogsaa dér flokkedes mange om ham. Men 1831 begyndte den skotske K.s General Assembly at skride ind mod Scott og andre af I.s Venner, og I. selv blev krævet til Regnskab for sine Ytringer i et nys udgivet Skrift om Kristi Hellighed i Kødet. Tungetalen viste sig i I.s egen Menighed, og da hans Kirkeværger skred ind, besluttede han at bryde med den skotske Presbyterianisme, som han var kommen længere og længere bort fra. Presbyteriet for den skotske Kirke i London udtalte 2. Maj 1832, at I. havde gjort sig uskikket til at være Præst i den skotske Nationalkirke, og at han skulde fjernes fra sit Embede i London. Allerede 4 Dage senere kunde han dog samle sine Venner i et nyt Lokale i Gray's Inn Road, og i nogle Maaneder holdt han og hans Venner Gudstjeneste i Husene i den Forvisning, at en ny Pinse var oprunden. I et Hus i Newman Street blev der aabnet et nyt Forsamlingssted, og den nye Profeti kunde nu frit udfolde sig og tilvejebringe de Ordninger, der formentlig satte Menigheden i Stand til paa bedste Maade at berede sig til Herrens Genkomst. Inden I. afgørende brød med den presbyterianske K., skulde dog Anklagen imod ham i Anledning af hans Lære om Kristi Fødsel i syndigt Kød finde sin Afgørelse for Presbyteriet i Annan. Han synes at have ment, at da Kristus paatog sig menneskelig Natur uden at blive en menneskelig Person (thi det vilde være Nestorianisme), kunde man tilskrive hans Menneskenatur Syndighed og dog hævde, at han var en syndfri Person. Sagen endte med, at Presbyteriet fordømte ham, og dermed var Baandet brudt imellem I. og det Kirkesamfund, hvis Tjener han hidtil havde været.

I. vendte derpaa tilbage til London, hvor han kom mere og mere i Profeternes Vold, og legemlig og aandelig var han en brudt Mand.

En Søndag, da han vilde døbe et Barn, lød der en Røst, som sagde, at han ikke maatte uddele Sakramenterne, før han havde faaet en ny Indvielse. I. bøjede sig med vanlig Ydmyghed for Røsten, og en Tidlang sad han som den ringeste af alle, indtil han »ved Profeter og Apostle« højtidelig var bleven kaldet til at være Engel eller Hovedpræst for den Menighed, der samledes i Newman Street, og dertil blev han indviet af Apostlen Cardale (I, 426). I Jan. 1834 rejste han atter til Skotland, og Edinburgh fik ogsaa en kat.-ap. Menighed. Da han var vendt tilbage til London, begyndte han uden de nye Apostles Tilladelse at udsende Evangelister, hvorfor han maatte høre ilde. Kort efter blev han dog ifølge en af Apostlene godkent Profeti sendt til Skotland »for at gøre en rig Høst«. Men da var han en mærket Mand. Det ravnsorte Haar var graat, ved Tindingerne snehvidt, og Panden og Kinderne vare furede af dybe Rynker. I Liverpool brød hans Brystsvaghed frem, men i Steden for at unde sig Hvile, rejste han til Glasgow for at arbejde. Med skælvende Haand skrev han to Hyrdebreve, i hvilke han bekendte de Synder, han og hans Menighed havde gjort sig skyldige i, navnlig ved at handle uden en Apostels Tilladelse. Hans Kræfter tog mere og mere af, og 8. Dec. 1834 døde han i Glasgow, hvor han blev stedet til Hvile i Domkirkens Krypte. Hans sidste Ord vare: »Naar jeg dør, saa dør jeg for Herren. Amen« (Mrs. O. W. Oliphant, The Life of E. I. I—II, London 1864; D. Ker, Observations on Mrs O's Life of E. I., Edinb. 1863; Fr. Nielsen, E. I., Kbhvn 1894; Th. Kolde, E. I., Leipzig 1901).

Irvingianere, se Katolsk-apostolsk Kirke.

Isagogik, se Indledning til G. T. og N. T.

Isaj (Hebr.: Jisaj, LXX: Jessai, Vulg.: *Jesse*), Davids Fader, Sønnesøn af Boas og Rut (Rut 4. 17. 22; 1 Krøn. 2, 12 o. a. Steder), boende i Betlehem i Juda. Af hans 8 Sønner var David den yngste. 1 Sam. 16, 1—13 fortælles Samuels Besøg hos I. for at salve en af hans Sønner (David) til Konge. Ved den Tid (jvfr. 17, 12) var I. allerede en ældre Mand. Om han har oplevet at se sin Søn som Konge, er uvist; dog kan' der ikke af den Omstændighed, at Davids ældste Broder 1 Sam. 20, 29 forestaar Familieofringen, sluttes, at I. da var affældig. Sidste Gang, I. omtales i Live, er 1 Sam. 22, 3. 4, hvor der berettes, at David bragte sine Forældre i Sikkerhed hos Moabs Konge. — Ifølge 1 Sam. 16, 10. 11. 17, 12 havde I. 8 Sønner; 1 Krøn. 2, 13—15 nævner derimod kun 7. Om den i 1 Krøn. 27, 18 omtalte Elihu er andet end en Variant for Eliab (som LXX her læser), I.s ældste Søn, er vel tvivlsomt. 1 Krøn. 2, 16 nævner Seruja og Abigail som Søstre til I.s Sønner. De vare, hvis Læsemaaden i 2 Sam. 17, 25 er rigtig, Døtre af en Nahas; i saa Fald har deres Moder vel inden sit Ægteskab med I. været gift med denne Nahas (en judæisk Nahas nævnes 1 Krøn. 4, 12). — I. har efter Samuels Forhold til ham at dømme uden Tvivl været en Mand af ægte israelitisk Fromhed og iøvrigt ikke haft Grund til at skamme sig ved sin Slægt og Stand; men Udtrykket »I.s Søn« i Davids Uvenners Mund lader føle, at man ikke ventede stort af en Mand, hvis Herkomst var fra det ringe Betlehem (jvfr Mi. 5, 1); saaledes 1 Sam. 20, 27 f. 22, 7 f. 25, 10; 2 Sam. 20, 1; 1 Kong. 12, 16. Senere hen, om end i en anden Aand, minde ogsaa Jesajas Udtryk »I.s Stub« og »I.s Rod« (Jes. 11, 1. 10) om den davidiske Kongeslægts jævne Oprindelse. *L. G.*

Isak (Jishak; LXX: Isaák), Abrahams og Saras Søn. Den israelit. Overlevering om denne Patriark er mere sparsom end ved Abraham og Jakob. Beretningerne om I. i 1 Mos. dvæle først ved, at I.s Fødsel længe havde været forjættet (12, 2. 7. 15, 4 f., 17, 5 f., 18 f., 18, 10 f.); da Forjættelserne endelig opfyldtes, vare Abraham og Sara højtbedagede, ude over den naturlige Mulighed til at faa Børn. I.s Barndomstid synes at være knyttet til Egnen ved Beerseba i det sydligste af Kana'an; i alt Fald nævnes dette Sted ved Hagars og Ismaels Uddrivelse, da I. var 2—3 Aar gl. (21, 8—21). Den næste Begivenhed er Abrahams store Trosprøve, da han skulde ofre »sin eneste Søn, I.« (Kap. 22). For Abrahams Vedkommende var Guds Befaling vel psykologisk formidlet ved Kana'anæernes da stedfindende Børneofre, som maatte rejse Spørgsmaalet: kunde du gøre dette for din Gud? Til Abrahams Tro svarer Isaks Lydighed; I. viser sig som sin Faders ægte Søn. Da Ofret aandelig var fuldbyrdet, greb Gud ind og erstattede I.s Liv med Vædderen; til Slutning stadfæstede Herren sine Forjættelser over I. i rigeste Maal. Herefter vendte Abraham og I. tilbage til Beerseba (22, 19). Det i denne Fortælling omtalte Bjerg »i Moria Land« identificerer den senere Tradition (2 Krøn. 3, 1) med Tempelbjerget; iøvrigt er Navnet »Moria« V. 2 ret usikkert overleveret; de gl. Oversættelser læse anderledes. Kap. 24 fortælles om Abrahams Omsorg for en Hustru til I. af hans egen Slægt. Fra Abrahams Broder Nahors Stad i det nordl. Mesopotamien førte Abrahams gamle Tjener Rebekka (ifølge V. 15 Betuels, Nahors Søns, Datter) med tilbage som I.s Brud. Fortællingen slutter med den stemningsfulde Skildring af Mødet mellem I. og Rebekka ved Beer-lahai-roi, hvor I. da opholdt sig. Ordføjningen er knudret i V. 67, hvor Saras Navn nævnes; nogle formode derfor, at Bemærkningerne om I.s Moder ikke ere oprindelige, men at de sidste Ord have lydt, at han trøstede sig over »sin Fader«, hvilket Ords Bogstaver i hebr. Tekst meget ligne de tilsvarende i »sin Moder«. Efter at der (af et andet Kildeskrift) er berettet om Abrahams Død og Begravelse (25, 7 f.), følger Beretningen om I.s og Rebekkas Børns, Esavs og Jakobs, Fødsel (25, 19 f.). Ved I.s Forbøn ophørte Rebekkas langvarige Ufrugtbarhed. Kap. 26 fortæller om I.s Forbindelser med Filisterne i Gerar, hvor han en Tid tog Ophold, og hvor Gud i en Aabenbarelse bekræftede sine Forjættelser om Velsignelse over I.; endvidere fortælles om Rebekkas Bevarelse for at tilegnes af de fremmede, om I.s tiltagende Rigdom, som Filisterne misundte ham, om I.s fredelige Afkald paa de Brønde, der med Rette tilkom ham, om hans lykkelige Fund af Erstatning, og endelig om hans Bosættelse ved Beerseba og Kong Abimeleks Forbund med denne Herrens velsignede. Derimod voldte Esav sine Forældre Sorg ved at tage hetitiske Hu-

struer fra Kana'ans Land. Dette Kap., som samler Efterretningerne om I.s selvstændige Manddomsliv, giver Billedet af ham som trædende i sin Faders Fodspor, tjenende sin Faders Gud, beskyttet og ledet af denne, men ikke ejende Abrahams høje Kraft. I. udmærker sig ved Mildhed og dyb Gudsfrygt (jvfr. 31, 42. 53); hans Opholdssteder vare begrænsede til en snævrere Kreds, saa godt som stedse i Sydlandet. Endelig træffe vi i Kap. 27 I. som gammel og blind, Døden nær. Ved List tilraner Jakob sig den Velsignelse, I. havde tiltænkt Esav (en Fortælling, hvor Guds styrende Haand er med trods alle de handlendes Fejlgreb), og denne maa nøjes med en ringere Forudsigelse. Jakob sendes til Mesopotamien for at undgaa Esavs Hævn og for at hente sig en ret Hustru. Først langt senere omtales imidlertid I.s Død og Begravelse i Makpela Hule (35, 27 f.; jvfr. 49, 31).

Fortællingerne om I. hidrøre fra de sædvanlige 3 Kilder i 1 Mos., overvejende fra de 2 ældste. Ved i Hovedtrækkene at følges ad bekræfter Kildernes Flerhed Overleveringens Troværdighed. Vi befinde os uden Tvivl paa en gammel Stammetraditions Grund, der fæstner sig om den store Guds Aabenbarelser for Fædrene. Uden disses religiøse Oplevelser vilde Moses Optræden mangle Tilknytning i Folket; han fremtræder jo ikke som Skaberen af Israels Tro. Af Kildeskrifterne (Fortællingskredsene) er det yngste (P) meget kortfattet om I., og Indføjningen af dets Tal i den foreliggende Sammenhæng i 1 Mos. fremkalder af og til paafaldende Ting, som svinde, naar Kilderne holdes ud fra hinanden. Fra P er det bestemtere Tal for Abrahams og Saras Alder (17, 17. 24. 21, 5) og Bemærkningen om I.s Omskærelse paa 8. Dag (21, 4); endvidere I.s Alder (25, 20. 26) og Bemærkningen om Esavs Ægteskab (26, 34. 35); den i 28, 1 f. fortalte Velsignelse over Jakob hidrører ogsaa fra denne Fortæller og ligesaa Omtalen af I.s Død i 35, 27 f., af hvilket altsaa Kap. 27 er uafhængigt. Af Fortællingerne om Patriarkhustruernes Bevarelse i Kap. 12. 20 og 26, som høre til de ældre Kilder, kan vel det om Sara holdes ud fra det om Rebekka, saa at Kap. 20 er en Dublet til det om I. og Rebekka paa rette Sted fortalte i Kap. 26.

I.s Navn (»Latter«), der muligvis er en Afkortelse af Isak-el i Analogi med Isma-el, Isra-el o. fl., forklares udfra Abrahams Latter (17, 17), eller Saras vantro Latter (18, 12), eller hendes Glæde (21, 6), eller Folks Latter (Slutningen af 21, 6); fine Hentydninger til det ere vel ogsaa i 21, 9 og 26, 8.

Abrahams store Trosprøve ved I.s Ofring omtales i N. T. i Jak. 2, 21 og Hebr. 11, 17. 18. En Overførelse af det paa Guds Hengivelse af sin enbaarne Søn have vi uden Tvivl i Rom. 8, 32, og mon det ikke skinner igennem ogsaa Joh. 3, 16? Kirkens Fædre havde naturligvis tidlig Øje for det samme, f. E. Barnabas's Brev og Irenæos. Men ogsaa i de haggadiske Tanker hos Jøderne har I.s Ofring paa sin Vis ikke ringe Betydning; allerede Targum til Mi. 7, 20 siger: Ihukom for os I.s Baand! *L.G.*

Isak fra Antiokia, kaldet den store, var født i Amid, men kom som ungt Menneske til Edessa, hvor han blev Discipel af en af Afrems (I, 33) Disciple. Senere drog han til Antiokia, hvor han levede som Præst og Abbed for et af de mange Klostre i Nærheden af denne By. Han skal have gjort mange Rejser og været i Rom, hvilket stemmer med den Omstændighed, at der tillægges ham Digte om en Fest i Rom 404 og om Byens Erobring af Alarik. Han døde o. 460, kort efter at Antiokia var bleven ødelagt ved Jordskælvet 459. I. har skrevet næsten lige saa meget som Afrem, og hans mange Skrifter bleve samlede af den jakobitiske Patriark, Johan bar Shushan eller Susanna (d. 1073). Assemani (I, 158) har efter Haandskrifter i Vatikanet givet en Liste paa over 100 metriske Homilier. En Del af disse ere udg. af Overbeck og Zingerle, og nogle oversatte af Zingerle (i »Tüb. Theol. Quartalschrift« 1870) og Bickell (i »Ausgew. Gedichte der syr. Kirchenväter« 119 f. i »Bibl. der Kirchenväter«, Kempten 1872). Bickell har ogsaa begyndt en samlet Udg. af I.s Skrifter (I, 1873; II, 1877). Adskillige af I.s Digte have en vis hist. Værdi, andre give Indblik i Forf.s teol. Individualitet. Han var en ivrig Modstander baade af Nestorios og Evtykes. Foruden Digte skal I. ogsaa i Prosa have skrevet nogle Spørgsmaal og Svar, asketiske Fortællinger og asketiske Regler (W. Wright, Hist. of Syriac Lit., London 1894, 51 f.; R. Duval, La Litt. syriaque, Paris 1900, 340 f.).

Isak af Ninive var oprindelig Munk i Matthæos-Klostret i Mossul og blev Biskop i Ninive o. 670. Efter at have været Biskop i 5 Maaneder trak han sig af ukendte Grunde tilbage til den sketiske Ørken i Ægypten, hvor han døde blind. Hans Blindhed skal være kommen af hans strenge Askese og Studier. I. skal have skrevet 7 Bøger om den Hellig-Aands Vejledning og om de guddommelige Mysterier. 2 af hans Taler ere trykte af Zingerle (i Monumenta Syriaca I, 97 f.); 3 ere udg. og overs. paa Latin som Tillæg til Chabots Monografi, Dr. S. I. Ninivitæ vita, scriptis et doctrina (Paris 1892).

Isak fra Rom, en omvendt Jøde, der i 4. Aarh. levede i Rom under Damasus (I, 590) og spillede en stor Rolle i Stridighederne efter Damasus's Valg, skal ifølge Benedictineren Dom Morins højst sandsynlige Paavisning være Forf. til den saakaldte Ambrosiaster (I, 67), en lat. Fortolkning til de paulinske Breve (jvfr. »The Expositor« 1899, II, 368 f.). I. var en af Skismatikeren Ursinus's Mænd, og han kom frem med haarde Anklager mod Damasus. Da han ikke kunde bevise disse, blev han forvist til Spanien. Han skal senere være gaaet tilbage til Jødedommen.

Isarela, se Jesarela.

Isarnus, Ærkebiskop, hed oprindelig Morlana og stammede fra Carcassonne i Sydfrankrig, hvor han var Arkipresbyter, og dér blev han valgt til Biskop o. 1284. Da man fik at vide, at han var Barnebarn af en Kætter, blev Valget imidlertid erklæret for ugyldigt. Det lykkedes ham dog at faa pavelig Dispensation, og han blev Kapellan hos Bonifatius VIII, der 1295 sendte ham til Danmark for at skaffe Jens Grand Friheden (S. 248). 1298 kom han atter til Danmark for at forkynde og udføre Dommen over Erik Menved, og 1299 gjorde han Eksekution

for den Kongen idømte Bøde i Kronens Gods i Lunds Stift med Undtagelse af Halland. Efter at have forladt Danmark blev han til Løn for sin Tjeneste Prior for et fransk Augustiner-Kloster og 1300 Ærkebiskop af Riga. 1302 byttede han Embede med Jens Grand og blev Ærkebiskop af Lund. 1303 var han til Stede paa det Danehof i Nyborg, hvor Kirkekampen blev bragt til Ende, og s. A. rejste han til Italien for at hente Palliet. 1310 blev han Ærkebiskop af Salerno, men inden han kunde overtage dette Embede, døde han i Avignon 18. Sept. 1310.

Isaskar, se Issakar.

Isboset, Sauls Søn og svage Efterfølger, hed, som det ses af 1 Krøn. 8, 33. 9, 39, hvor han nævnes som Sauls 4. eller yngste (?) Søn, egentlig Esba'al eller Isba'al, men er mere kendt under Navnet I., som han kaldes i 2 Sam. 2, 8 osv. Idet Ordet ba'al, der oprindelig er nevtralt og betyder »Herre«, saa at det ogsaa kunde bruges om »Herren«, Israels Gud, efterhaanden fik hedensk Præg (Afguden Ba'al), tog man Anstød af de ældre med ba'al sammensatte Navne og ændrede dem paa forskellig Maade. Isba'al, egentlig altsaa: Herrens-Mand, forandredes saaledes til I. ɔ: Skændselens (Afgudens) Mand. Jvfr. Jerubba'al til Jerubbeset og Meribba'al til Mefiboset. Muligvis haves i 1 Sam. 14, 49, hvor en af Sauls Sønner kaldes »Jisvi«, en anden Ændring af Isba'al. Jisvi er nemlig efter flere Formodning det samme som Isjo (Lukians LXX: Ἰεσιοῦ) ɔ: Isjahu, altsaa: Jahves-Mand, Herrens-Mand.

Efter at Saul og 3 af hans Sønner vare faldne paa Gilboa (1 Sam. 31, 2), valgte Juda Stamme David til Konge i Hebron. Ved Abners, sin Faders Hærførers, kraftige Støtte blev ogsaa I. Konge (2 Sam. 2, 8 f.) og fik efterhaanden samlet den største Del af Israel. Han residerede i Mahanaim i Gilead og synes, ligesom iøvrigt David, V. for Jordan kun at have hersket som Filisternes Vasal. Fra Abners Side begyndtes der Krig mod David, som ikke selv tænkte paa at angribe Sauls Hus. Her forefaldt Fægtningen ved Gibeon, hvor Abner blev slagen af Joab (2 Sam. 2, 12 f.). I den langvarige Krig gik det stadig tilbage for I., hvis Ulykkes Maal endelig fyldtes, da det i Anledning af Rispa, Sauls Medhustru, kom til et Brud mellem Abner og hans Herre, hvorefter Abner begav sig til Hebron for at tilbyde David Riget. At han her af Hævn blev snigmyrdet af Joab, kunde ikke længe standse Begivenhedernes Gang. Ikke lang Tid efter blev I. selv snigmyrdet af 2 Benjaminiter, medens han hvilede i Middagsheden. Med hans afhuggede Hoved indfandt Morderne sig hos David, men fik her deres fortjente Straf (4, 12). Der var da forløbet $7^1/_2$ Aar efter Sauls Død (2, 11. 5, 1 f.), og uden Selvtægt var Vejen nu banet for David til at arve Israels Trone.

— Sandsynligvis skal der ogsaa i 2 Sam. 23, 8 læses Navnet I. (ɔ: Isba'al) i Stedet for »Josebbassebet«. *L. G.*

Isebel (Hebr.: Izébel) eller **Jesabel** (efter LXX: Ἰεζάβελ), Kong Akabs Hustru, Datter af den fønikiske Konge Etba'al (Ittoba'al) i Tyros (1 Kong. 16, 31), en tidligere Præst ved Astarte-Templet. Dette Ægteskab, som formodentlig skulde styrke Israels Rige overfor Syrerne, blev Aarsagen til en Kamp paa Liv og Død mellem Jahvismen og den kana'anæiske Naturreligion, som Dronningen var en fanatisk Tilhænger af og indførte blandt de let modtagelige Israeliter. I Samaria opførtes et Tempel for Ba'al, og Afgudspræster og -profeter fyldte Landet. Ogsaa til Juda overførtes Smitten, idet Akabs og I.s med sin Moder ligesindede Datter, Atalja, ægtede den judæiske Tronfølger Joram. Jahvismen truedes ved Tolerance og Imødekommen overfor Ba'alsdyrkelsen af Forfalskning og Opløsning; Kong Akab selv bøjede sig ganske for Dronningens hensynsløse Viljestyrke (selv 19, 1. 2, efter Hjemkomsten fra Karmel; jvfr. 21, 25). Under den almindelige Vaklen og I.s blodige Forfølgelse (18, 4. 19, 14) var det, menneskelig talt, ved Elijas vældige Kraft, Jahvismen holdtes sammen. Ham gjaldt derfor I.s fulde Had fremfor nogen. Ingen af I.s Gerninger frembragte en saadan Rystelse gennem Folket som Justitsmordet paa Nabot i Jisreel (Kap. 21); det virkede maaske mere end noget andet underminerende paa Akabs Dynasti.

I. overlevede Akab en halv Snes Aar og saa sine Sønner Akasja og Joram paa Tronen. Men o. 843 (42) kom Katastrofen med blodig Rædsel over I.s Hus og hendes Afguderi ved Jehus Haand (2 Kong. 9). Da Efterretningen om Kong Jorams Drab naaede Paladset i Jisreel, beredte I. sig med Styrke og kongelig Værdighed paa, hvad der vilde komme. Iført sit Smykke modtog hun Jehu, da han kørte ind i Slotsgaarden, med den spottende Hilsen: Hvor gaar det, du Simri, Kongemorder? Paa Jehus Vink styrtede nogle Evnuker hende ned, saa at hendes Blod overstænkede Muren og Hestene, hvorefter hun trampedes ihjel. Da Jehu siden lod søge efter hendes Lig for at begrave hende, havde Gadens Hunde kun levnet nogle Rester af det. Saaledes opfyldtes Elijas Ord (1 Kong. 21, 23) om den stolte Dronnings ynkelige Endeligt.

I.s berygtede Navn anvendes symbolsk i Joh. Aab. 2, 20 om en ligesindet, profeterende Kvinde, som Menigheden i Tyatira taalte i sin Midte trods hendes frække Skændsler. — Af I. er Navnet Isabella dannet. *L. G.*

Iser, Mattias, sv. Biskop, fødtes i Vermland 7. Okt. 1645 og var i Begyndelsen i Haandværkerlære, fordi han havde Ulyst til Bogen. 20 Aar gl. blev han dog Student i Upsala, vandt dér Magistergraden 1672. 1673 blev han præsteviet og Aaret efter Præst ved Livregimentet til Hest. Med det tog han Del i den danske Krig. Karl XI satte stor Pris paa ham og gjorde ham først til Hofprædikant, siden til Domprovst i Göteborg, Præst ved Mariakirken og tilsidst ved Storkirken i Stockholm. 1711 udnævnte Karl XII ham til Biskop i Westerås, og dér døde han 19. Febr. 1729. Han var under Karl XI Medlem af den Kommission, der skulde undersøge Formynderstyrelsens Færd, og af andre vigtige Udvalg. Hans Børn adledes med Navnet Iserhjelm.

Isidor af Konstantinopel. I. I, Patriark af Konstantinopel fra 17. Maj 1347 til 2. Dec. 1349, var en Ven af Hesykasterne (S. 421) og indviede paa Kejser Johannes Kantakuzenos's Tilskyndelse deres Forkæmper, Gregorios Palamas til Ærkebiskop af Thessalonike. — I. II, med Tilnavnet Xanthopulos, var Patriark i Konstantinopel 1459—63.

Isidor fra Pelusium var i Beg. af 5. Aarh. Præst og Abbed i et Kloster, der laa paa et Bjerg i Nærh. af Pelusium, ved Nilens østlige Munding. Han har efterladt sig en Mængde Breve, der vise, at han var en ivrig og alvorlig Munk, som stræbte at ligne Johannes Døber i Afholdenhed. For ham var Munkelivet det sande Kristenliv, og ugift Stand uendeligt bedre end Ægteskab. Men I. havde tillige klart Blik for Munkelivets Farer og formanede navnlig til Arbejde. Skønt han boede i en Afkrog af Verden, fulgte han med stor Deltagelse K.s Udvikling, og han sendte saa den ene, saa den anden sine Breve, der ofte vare meget djærve og vise hans Kærlighed til Sandheden og hans Mod til at sige alle den. Saaledes maatte Biskop Evsebios af Pelusium og hans Præster høre ilde for deres Pragtlyst, Verdslighed og Salg af Embeder. I., der var en stor Beundrer af Krysostomos, var som denne opfyldt af Begejstring for Præstedømmets Herlighed, men ogsaa klar over dettes Krav. I dogmatisk Henseende var han ortodoks og en Modstander af Arianismen og Nestorios; men han beundrede ingenlunde Kyrillos af Alexandrias Rænker og Lidenskabelighed. Han døde o. 440. Hans Breve og smaa Billetter, over 2000 i Tallet, ere udgivne af Morelli (Paris 1683), senere i forbedret Skikkelse af Migne i hans Udg. af de gr. Kirkefædre Bd. 78.

Isidor af Sevilla fødtes i Carthagena. Hans Broder, Leander, var en Ven af Gregor den store, og som Biskop af Sevilla banede Leander Vej for Vestgoternes Opgivelse af Arianismen. I Beg. af det 7. Aarh. blev I. Leanders Efterfølger paa Spaniens betydeligste Bispestol, og hans Lærddom, Veltalenhed og Menneskekundskab skaffede ham stor Indflydelse i forskellige Retninger. I. førte Forsædet paa to sp. Koncilier (619 og 633) og blev regnet for en af den Tids største kirkelige Autoriteter. Han døde 636. Efter sin Død kom I. længe til at øve Indflydelse ved sine Skrifter. Som Forf. var han fremfor alt Samler; mange regne ham for den største Ekscerpist og Kompendiator, der nogen Sinde har levet. Hans Bøger ere Uddrag af hele Biblioteker; derved fik de stor Betydning i en bogfattig Tid. I.s Hovedværk er de 20 Bd. »Etymologier«, der ere en Videnskabernes Encyklopædi efter den ældre Middelalders Vilkaar. De 3 første Bøger handle om de 7 frie Kunster; 4. Bog om Medicinen, 5. om Lovene og »Tiderne« (heri en kort Verdenskrønike), 6. om de bibelske Skrifter og deres Forfattere, 7. om det himmelske Hierarki, 8. om Kirken og Sekterne, 9. om Folkene og deres Sprog, 10. om Etymologier (en Del efter Alfabetet ordnede Ord), 11.—14. om det menneskelige Legeme, Dyreriget, Himmellegemerne og Jorden, 15. om Menneskenes Boliger og Byer, 16. om Stene og Metaller, 17. om Agerbrug og Havedyrkning, 18. om Krig, Skuespil og Lege, 19. om Skibe og Skibsbygning, Opførelsen af Huse, Klædedragter og Prydelser, 20. om Mad og Drikke og Redskaber til Brug i Huset og paa Marken. Af I.s teol. Værker maa især nævnes hans 3 Bøger »Sententser«, en Samling Sætninger af kirkel. Autoriteter, navnlig Gregor d. st.; hans »Allegorier«, en Samling af allegoriske og typiske Forklaringer af den bibelske Historie og Kristi Lignelser; Bogen om Tallenes mystiske Betydning; det meget læste Skrift *de ecclesiasticis officiis*, der handler om Kirketjenesten og Kultushandlingerne. Blandt hans hist. Skrifter maa nævnes hans »Verdenskrønike«, der foreligger i en dobbelt Skikkelse, hans »Goternes, Vandalernes og Svebernes Historie«, i hvilken man sporer hans gotiske (sp.) Nationalfølelse, og en Fortsættelse af Hieronymus's og Gennadius's Værk: *de viris illustribus* (S. 425 og S. 190). I.s Skrifter ere udg. i 7 Kvartbind af F. Arevalo (Rom 1797—1803) og optrykt hos Migne i Series Latina Bd. 81—83 (Ebert, Allg. Gesch. der Lit. des MA.'s im Abendlande, Leipz. 1889, I², 588 f.). Om I.s Fortjenester af den sp. Liturgi se S. Bäumer, Gesch. des Breviers, Freib. 1895, 244 f. og F. Probst, Die abendl. Messe, Münster 1896, 390 f.).

Isidor af Thessalonike, der var Ærkebiskop i Thessalonike i Slutn. af 14. Aarh., er bekendt som Forf. af 4 Maria-Prædikener, i hvilke han har gjort rigelig Brug af de apokryfe Evangelier. Disse Prædikener ere aftrykte i Mignes Udg. af de gr. Kirkefædre Bd. 139.

Isidor Mercator, se Pseudo-Isidor.

Isidorske Decretaler, se Pseudo-Isidor.

Isis i den gammelægyptiske Mytologi Osiris's Søster og Hustru, som denne, Barn af Guden Qeb (Jorden) og Gudinden Nut (Himmelen). Sandsynligvis blev hun oprindelig dyrket som Lokalguddom i en eller anden By i Nedreægypten, inden hun indlemmedes i den osirianske Gudekreds, der kom til at spille en saa overordentlig Rolle i Ægypternes religiøse Forestillinger (se Osiris). Hun var Moder til Horus og ansaas for kyndig paa Magiens Omraade; hun havde med sine magiske Formularer gengivet Osiris Livet, da han var dræbt og sønderlemmet af sin Broder Set. Sammen med Osiris og Horus dyrkedes hun i den historiske Tid over hele Ægypten. I den ægyptiske Religions Forfaldsperiode bredte Isis-Dyrkelsen sig i Kejsertiden over store Strækninger af det rom. Rige, baaret frem af hemmelighedsfulde Mysterier og det Skin af ældgammel Visdom og det Ry for magiske Kræfter, der prægede alt, der stammede fra Nildalen. Se Art. Mysterier. *H. O. L.*

Islam, se Koranen og Muhammed.

Island. Denne store Ø, liggende i det nordlige Altanterhav, imellem $63^1/_2{}^0$ og $66^1/_2{}^0$ n. Br., 350 Km. Ø. for Grønland og 950 Km. V. for Norge, har en Størrelse af 105,000 □ Km. og o. 77,000 Indbyggere. Landet udgør ét Bispedømme, og Biskoppens Sæde er Reykjavik, Landets Hovedstad.

Landets første Opdagere, o. 800, vare irske Munke, flygtende for de nordiske Vikinger og fordrevne op til den fjerne Ø. Om nogen egentlig Bebyggelse var der ikke at tale, og dette skjulte Tilflugtssted gik tabt for de fromme Eneboere ved Nordmændenes Komme (874), og nu minder kun nogle Stedsnavne paa Sydøstkysten om »Paperne«.

Landets Bebyggelse gaar for sig i Tiden før og efter 900, hovedsagelig fra Norge. Ikke saa faa Nordmænd kom dog op til I. efter et kortere eller længere Ophold Vest for Havet, paa de skotske Øer og i selve Skotland og Irland. Nogle af disse sidste vare Kr.; der tales om en Landnamsmand, der opførte en Kirke paa

sin Gaard, men de Kr. vare saa faa i Tallet, og den nærmeste Omverden var hedensk, og Efterkommerne byggede »Hof« og blotede, og Islænderne vare Hedninger i o. 120 Aar.

Kristendommens Forkyndelse tager sin Begyndelse 981 ved Sachseren Fridrekur (S. 121), og Kong Olav Tryggvason tager saa senere Sagen i sin kraftige Haand, hvilket fører til Kristendommens fuldstændige Sejr ved Altingsbeslutningen 1000. Hovedmanden ved den Begivenhed var Gissurr hvíti Teitsson (S. 221).

Ordnede Kirkeforhold indtræder først ved Bispedømmets Oprettelse i Skálholt 1056. Embedet beklædes af Gissurr Hvides Søn, Isleifur (se d. Art.); og hans Søn og Eftermand, Gissurr Isleifsson (S. 222), Islands herligste Kirkefyrste, fuldfører Faderens og Bedstefaderens Gerning. Nu oprettes det andet Bispedømme, Hólar 1106, hvor Jón Ögmundsson (se d. Art.) straks kaster en Glans over Nordlandets aandelige Centrum.

Gennem »Fredstiden« til o. 1200 viser Kristendommens velsignede Frugter sig paa mange Maader. Bisperne vælges af og blandt Landets ypperste Slægter. Den islandske Kirke staar fuldstændig paa sin egen nationale Grund. Ærkesædet i Hamburg—Bremen laa for langt borte til at have nogen Indflydelse paa Island; det samme gælder ogsaa tildels om Lund. Modersmaalet holdes højt i Ære og bruges af Klerkene, og Literaturen blomstrer.

Henimod Slutningen af det 12. Aarh. begynder den specielt rom.-kat. hierarkiske, asketiske Retning at gøre sig gældende. Ærkesædets Forflyttelse fra Lund til Islands umiddelbare Nærhed i Nidaros spores. Den ædle Bisp Thorlakur Thorhallsson paa Skálholt (d. 1193) møder afgjort Modstand hos Landets Høvdinger, og hans Kamp falder sammen med Sverres Sejr i Norge. En mindre heldig Forkæmper faar den hierarkiske Retning i Bispen paa Hólar, Gudmundur Arason (d. 1237). Denne stivnakkede, hensynsløse Asket kæmpede for »Guds Lov« mod »Landets Lov« og stiftede Ufred over det hele Land. Lovenes Hellighed var nu gaaet tabt, til ubodelig Skade for Landet. Almuen helgenkronede den forfulgte og mishandlede Bisp for hans ødsle Gavmildhed og Undergerninger; han blev Landets sidste Nationalhelgen; før ham var de nævnte Bisper, Jón Ögmundsson og Thorlakur Thorhallsson, helgenkaarede af Altinget.

»Sturlungetiden« eller Borgerkrigen, der først opflammedes ved de kirkelige Overgreb, og hvor de islandske Stormænd snart ikke var andet end Brikker for den kongelige Spiller i Bergen, er en sædelig Forfaldstid. Landet er fuldt af Kirker og Præster, Tallet det tredobbelte som nu om Stunder, i det mindste hvad Præsterne angaar, men de rives med, og paa Sidstningen er det næsten en Undtagelse — og i saa Tilfælde hos Anførere oplærte ved Sverres Traditioner — at Kirkefreden respekteres. Blandt Kirkens Mænd var der enkelte, der i Kongemagtens Sejr saa en Nødhjælp. Den norske Konge fandt i Bisperne sin naturlige Forbundsfælle, selv uden de Kunstgreb at faa norske Bisper ind paa Hólar og Skálholt, hvilket lykkedes for Kong Haakon 1238. Siden var der indtil Reformationen fremmede Bisper paa Hólar i den længste Tid og ikke saa faa paa Skálholt; de fleste enten ubetydelige eller daarlige Subjekter og uden Sans for Landets aandelige Liv.

Kongemagten gør sig ikke stærkt gældende i de første 300 Aar, nu er det Bispevældens Tid, der afløser det gamle Slægtregimente. Bispen, Arni Thorlaksson (se d. Art.), en stor Jurist, fører den islandske »Investiturstrid«, en heftig Kamp, der spænder over henved 30 Aar og endte med en halv Sejr for Kirken i Erik Præstehaders Tid 1297. Godt og vel Tredjedelen af Kirkegodset forblev i Lægmands Eje, men Patronatsretten var gaaet tabt for de gamle Kirkeejere, og Bispernes Overtilsyn med Kirkernes Regnskaber var en stadig Kilde til nye Overgreb og Berigelse.

Det 14. og 15. Aarh. ere et mørkt Tidsrum i den islandske Historie. Paa den religiøse Digtnings Omraade maa dog omtales »Lilja« fra Midten af det 14. Aarh., digtet af Munken Eysteinn Asgrimsson, et herligt Kvad om Guds Skaber- og Frelsergerning, der ender med Jomfru Marias Pris. De historiske Dokumenter fra den Tid angaar hovedsagelig Bispernes og Abbedernes Tilegnelse af nye Jordejendomme; ret ofte er det Bondens Betaling for at faa Sønnen oplært til Præst. Klostrene vare i det hele 11 i Tallet, hvoraf de fleste holdt sig til Reformationen, 2 for Nonner. Det ældste, Thingørekloster paa Nordlandet (se Art. Þingeyrar), stiftet af Bispen Jón Øgmundsson, var tillige det mest bekendte for Munkenes store Lærddom. Vidökloster paa Sydlandet, først stiftet 1226, samlede uhyre Jordejendomme og andre Kostbarheder. Det laa i »Høvedsmandens« umiddelbare Nærhed og blev ogsaa den første Genstand for de verdslige Ransmænds Overfald og Vandalisme. De faa Høvdingslægter, der dels havde beholdt sine Fædres Gaarde og dels havde beriget sig med Jordegods under Hungersnød og Farsoter, laa i stadig Kamp med de gridske Bisper, og som oftest bukkede de under. Misnøjet naaede sit Højdepunkt i de første Aartier i det 16. Aarh., hvorved Reformationen sikredes en Skare Tilhængere.

Ved Midten af det 16. Aarh. er Katolicismens Modstand brudt ved Jón Arasons Henrettelse (I, 131). Kongemagten afløser nu Bispevælden, de store Klostergodser, underlagte Kronen, gav mange Interesser at varetage i Landet; de vistnok alvorlig mente Løfter om Skolers Oprettelse paa Klostrenes Ruiner blev til intet ved Lensembedsmændenes Havesyge (I, 731). Nu var Tiden inde for de verdslige Herrer at berige sig paa Kirkens Bekostning. Det blev en daarlig Tid for denne; der klages over, at før vilde velbyrdige Kvinder med større Glæde være Friller hos de højt ansete Præster, end nu dele den lutherske Præsts arme Kaar som ægteviede Hustruer.

Reformationens aandelige Sejr og Befæstelse tilkæmpes først en Menneskealder senere ved de to betydningsfulde Bisper, Gudbrandur Thorlaksson paa Hólar (se d. Art.), og Oddur Einarsson paa Skálholt (I, 732). Den første er Landets største Bispeskikkelse siden Oldtiden. En Oversættelse af det Nye Testamente ved Oddur Gottskalksson fandtes, nu oversætter G. Th. den hele Bibel og faar den trykt 1584. Begge Bisper i Forening arbejder for at hjælpe paa Præstemanglen, som i den første lutherske Tid

var meget følelig; de forbedrer, saa godt de kan, Præsternes daarlige Kaar, og Katedralskolerne, hvor Præsterne uddannes. Den evangelisk-lutherske Kirkesang faar nu ved deres Bestræbelser og Udgivelsen af Psalmebøger Indgang i Menigheden og fortrænger helt den kat. Kirkeskik. En Mængde opbyggelige Skrifter udkommer fra Trykkeriet paa Hólar under G. Thorlakssons energiske Ledelse. Samtidig falder en aandelig Renæssance. De gamle Literaturskatte bliver noget kendte. G. Th.'s Frænde og yngre Samtidige, Provsten Arngrimur Jonsson, udbreder Kendskab til Landet i den lærde Verden.

Det 17. Aarh. har sine lyse og mørke Sider. Psalmedigtningen har mange Dyrkere. Præsten Hallgrimur Pjetursson (d. 1674), Islands trosvarmeste Digter, synger sine udødelige Passionspsalmer, lige fuldkomne fra Indholdets og Formens Side, der fremfor alt andet har bevaret Folkets Kristentro gennem skiftende Tider. Den gejstlige Veltalenhed faar sin ypperste Repræsentant i Skálholtsbispen, Jón Vidalin (d. 1720). Den mørke Side er nærmest den voldsomme Overtro med Heksebaal.

Pietismen kommer til Island med Ludvig Harboe (S. 346). Den frygtede General-Kirke-Visitator drog bort efter 4 Aars Ophold, æret og elsket af den islandske Gejstlighed. Frugterne af hans Virksomhed viste sig i de mange kirkelige Love imellem 1740 og 1750, angaaende de lat. Skoler, som nu faar mere Karakteren af at være gejstlige Seminarier, Søndagens Helligholdelse, Katekisationen, Konfirmationen, Hospitaler for de spedalske, Husbesøg, Hustugt, Ægteskabssager m. m. Harboe vil stedse beholde et godt Minde paa Island for sin Virksomhed. Flertallet af de islandske Bisper i det 18. Aarh. vare temmelig ubetydelige; nye Foregangsmænd, særlig paa økonomiske Omraader, gør Krav paa større Opmærksomhed. Al Ære værd er dog den lærde Kirkehistoriker, Bispen Finnur Jónsson (se d. Art.) og Sønnen Hannes Finnsson (S. 60), de sidste Bisper der levede og døde paa det sagarige Sted, Skálholt.

En tydelig Overgang til Rationalismen kan ikke paapeges, og afgjort og eneraadende Rationalisme kan man ikke tale om. Den nye Psalmebog fra 1801 bærer dog tydelig dens Spor, og Islands betydeligste Mand i de første Aartier af det 19. Aarh. og eneraadende over Landets Trykkeri, Justitiarius Magnus Stephensen, var en »Oplysningsmand« af det reneste Vand. Ved Overgangen til det 19. Aarh. sker den store Omvæltning, at de gamle Bispesæder og Latinskolerne ved samme nedlægges og flyttes til Reykjavik og forenes dér, hvilket sker nærmest af økonomiske Grunde. Det islandske Bibelselskab stiftes 1816; det førte til en Revision af de ældre Bibeloversættelser, et Arbejde, der baade var højst uensartet og ikke videre fortjenstfuldt.

I Sommeren 1832 havde I. Besøg af en dansk Teolog, der har givet en interessant Beskrivelse af de religiøse Forhold i Landet (L. Chr. Müller i »Nordisk Kirketidende« 1833). Han klager over Mangel paa Religiøsitet og Trosvarme, et Særkende for Islænderne fra gamle Tider. Han mener, at Rationalismen, overført fra Danmark i Slutningen af det 18. Aarh., har Overtaget; men den er slet ikke aggressiv, den gamle Kirkeskik holdes i Agt og Ære, og der finder ingen Angreb Sted paa Kirkens Lærdomme. Den eneste bevidste Modstander af Rationalismen var den nidkære Præst, Jón Jonsson paa Mødrufell (se d. Art.), der virkede som Præst paa Nordlandet i over 60 Aar (d. 1846) og udgav en Mængde gudelige Smaaskrifter. Noget lignende Klager føres der endnu over den isl. Kirke, skønt man nu har langt mere baade af nedrivende Angreb og opbyggende Kræfter. Af konfirmerede er der snarere under end over Tredjedelen, der gaar til Alters. Forresten er det temmelig forskelligt i de enkelte Dele af Landet. Oppe i Dalene har man Sogne, hvor Præsten kan være temmelig sikker paa at se i Kirken de fleste voksne Mennesker, Hjemmene kan undvære. Andre Steder er der sørgelig faa Gudstjenester om Aaret, der kun tildels kan undskyldes med de lange Afstande, Vejrlig osv. Præsteskolen der stiftedes 1847 og har siden uddannet den største Del af Landets Præster, har fra Begyndelsen haft en afgjort kirkelig Retning. Her virkede i de første 20 Aar *Dr. theol.* Pjetur Pjetursson (se d. Art.), senere Biskop (d. 1891), og i henved 30 Aar Helgi Halfdanarson (S. 332), begge to meget frugtbare Forfattere, den første nærmest ved opbyggelige Skrifter, den sidste nærmest som lærd Teolog og Psalmedigter. For dem, der ere kendte med kirkelige Forhold i det øvrige Norden, vil Savnet af levende Kristendom være ret følelig, hvilket staar i Forbindelse med, at der ikke haves nogen udprægede kirkelige Retninger. Grundtvig er nærmest kendt som Psalmedigter, nogle af hans Psalmer findes i isl. Oversættelse. Mynsters Betragtninger var i lang Tid en yndet Læsning ved Husandagt, som tidligere var overalt en fast Skik hele Vinteren igennem, men nu er mange Steder gaaet af Brug, særlig i Købstæderne og Fiskerlejerne, der har taget saa stærkt til i de sidste Aar.

Den evang. luth. Kirkes Stilling paa I. er den samme som i Danmark. Det meste af Grundlovens Bestemmelser er optaget i den isl. Konstitution fra 1874, ligesom I. har fælles symbolske Bøger med Danmark. Afgørelsen af de kirkelige Sager hører dels direkte under Biskoppen, dels under Stiftsøvrigheden ɔ: Biskoppen og Amtmanden over Syd- og Vester-Amtet. I de fleste Sager har Landshøvdingen over I. den endelige Afgørelse i Samraad med disse Myndigheder. Kun de vigtigste Sager kommer til Ministerens Afgørelse i Kbhvn. Kongen bortgiver de Præstekald, hvis Indtægt sættes over 1800 Kr. Ifølge sidste reviderede Fortegnelse over Præstekaldenes Indtægter (fra 1900) ere disse kun 18 i Tallet, hvorimod 36 findes under 1000 Kr., og Gennemsnitslønnen naar ikke 1400 Kr., hvortil maa bemærkes, at Maaden hvorpaa der betales, hovedsagelig in natura, og den usikre Betaling forringer Præsternes ringe Løn i høj Grad. Ved en Lov af 1880 om Præstekaldenes Omordning forbedredes Præsternes Kaar ikke saa lidt, hovedsagelig ved Sammensmeltning af Præstekaldene. Fra samme Tid ere Pensionslove for Præster og Præsteenker. For de mindre Kalds Vedkommende betales Pensionen af Landskassen, en pensioneret Præst faar 10 Kr. i Pension for hvert Tjenesteaar.

For Tiden inddeles Landet i 20 Provstier og 142 Præstekald, Kirkernes Antal er 279, eller omtrent dobbelt saa mange. Godt og vel Halvdelen af Præsterne har 2 Kirker, kun 3 have 4 Kirker, og 36 have ingen Anneks. Ved Midten af forrige Aarh. var der henved 200 Kirker med Tag og Vægge af Græstørv, ved Slutningen af Aarh. var der kun 15 tilbage; af Stenkirker var der ikke flere end 12, Resten af Tømmer. De færreste Kirker opvarmes, hvortil der dog nu stadig stilles voksende Krav. Harmonier eller smaa Orgeler bruges i mange af Kirkerne, vistnok over Halvdelen.

I Firserne var den kirkelige Lovgivning meget frugtbar. Hovedmanden for denne var Provsten Thórarinn Böðvarsson (I, 431), der tillige var Altingsmand, og trods sin Konservatisme mente, at Tidens Krav burde imødekommes, og haabede derved at faa nyt Liv i den stivnede Folkekirke. Fra 1880 er saaledes Loven om Bestyrelsen af Menighedsanliggender og Oprettelsen af Menighedsudvalg for Kirkesogne og for Herreder. De førstnævnte skal i Forening med Sognepræsten forestaa Menighedsanliggenderne og være Præsten behjælpelig med at vedligeholde og fremme god Orden og Sædelighed i Menighederne, samt med Hensyn til Ungdommens Undervisning og Opdragelse m. m. De sidste har en vægtig Stemme angaaende Kirkernes Ejendomme og deres Administration, og om Kirkers Oprettelse, Nedlæggelse og Flytning, og i det hele om Forandringer af Sogneinddelingen og Præstekaldene m. m. Fra 1882 er Loven om Løsning af Sognebaandet, der tilstedes alle konfirmerede over 18 Aar, og er anvendt enkelte Steder. Af større Betydning er Loven (1882) om Tilsyn med Kirker og Bestyrelsen af deres Formue, hvorved der tilstedes Menigheden, under visse Betingelser, at overtage Tilsynet med Kirken og Bestyrelsen af dens Formue. For Tiden er den største Tredjedel af Kirkerne i privat Eje (Bondekirker), den mindste Tredjedel overdragen til Menighederne (Menighedskirker), og en Tredjedel staar under Præsternes Ansvar og Tilsyn (Lenskirker). Ved Lov af 1890 er der oprettet et almindeligt Kirkefond under Stiftsøvrighedens Tilsyn, hvor Kirkernes Midler saa smaat skulde indsættes til Forrentning, og Kapitalen udlaanes, særlig til Opførelse af ubemidlede Kirker. Med Tiden vil dette Fond sikkert hjælpe godt til at faa smukkere og bedre udstyrede Kirker, det udgør nu o. 50,000 Kr. tilhørende omtrent 60 Kirker. For private Ejere (Bondekirker) er det en frivillig Sag, om de vil anbringe Kirkens Formue paa denne Maade.

Fra Aaret 1886 er Loven angaaende Personer, der staa udenfor Folkekirken. Anledningen til den Lov var nærmest Stiftelsen af en Frimenighed paa Østerlandet. Her laa dog ingen konfessionelle Afvigelser bag ved. Først indeholder Loven Bestemmelser om borgerligt Ægteskab, hvor én eller begge Parter staar udenfor Folkekirken. Børnene maa ikke opdrages til anden Trosbekendelse end den, til hvilken en af Forældrene hører; er der ikke truffet Bestemmelser derom, opdrages de i Folkekirkens Trosbekendelse. Den anden Del af Loven handler om kongelig Stadfæstelse af Præster, der ikke hører til Folkekirken, og om Gyldigheden af deres Embedshandlinger. Stadfæstelsen er Betingelsen for Gyldighed af Embedshandlingerne og fritager ogsaa Medlemmerne af det udtraadte Samfund for alle Afgifter til Præster og Kirker undtagen Tienden af Jordejendomme.

Loven om Menighedernes Medvirkning ved Besættelsen af Præstekald er ogsaa fra samme Aar (1886). Grunden til dens Fremkomst var den ikke ubeføjede Klage over uskikkede Præster, bl. a. Drikfældigheden hos nogle af Præsterne, som I. ofte har maattet høre for. Takket være den stærke Afholdsbevægelse i de sidste 15 Aar, hvor til et stort Antal af Præsterne har sluttet sig, maa dette Onde nu betragtes som et nogenlunde fuldstændig tilbagelagt Stadium. Man mente ved en saadan Lov at kunne forhindre uværdige Præsters Ansættelse. Naar der har meldt sig flere end 3 Ansøgere om et Præstekald, udtager Landshøvdingen efter Samraad med Biskoppen 3, af hvilke Menighedens stemmeberettigede vælger den ene, og dersom i det mindste Halvdelen af disse møder til Valget, og en af Ansøgerne faar mindst Halvdelen af de afgivne Stemmer, faar han Kaldsbrev. Af 3 Ansøgere kan 1 udskydes af Myndighederne. Er der kun én Ansøger, indhentes Menighedens Erklæring, om den foretrækker, at Kaldet bortgives til Ansøgeren, eller betjenes indtil videre af Nabopræsterne, eller ved foreløbig Konstitution. Denne sidste Rettighed var egentlig Kernen i Lovforslaget. Der hersker delte Meninger om, hvor vidt Præstevalgloven har været heldig. Forslag i den Retning at lægge hele Ansvaret over paa Menighederne, saaledes at disse havde at vælge blandt alle Ansøgerne, har ikke haft Fremgang. Der er 2 Frimenigheder paa Østerlandet, men begge for Tiden uden nogen autoriseret Præst eller Forstander, og en større Menighed i Reykjavik, hvis Præst er Larus Halldorsson, der kæmper for Kirkens Adskillelse fra Staten og udgiver et kirkeligt Maanedsblad med det Program »Frikirkjan«. Disse udtraadte Menigheder bekender alle Folkekirkens Tro.

Af Dissenters har I. stadig haft yderst faa. Missionærer fra andre Trossamfund har kun virket sporadisk og uden synlige Følger. De fleste Proselyter gjorde Mormonerne for mange Aar siden; deres Udsendinge har i de sidste Aar ikke faaet noget videre udrettet. Et større Legat haves til kat. Mission paa I. (Færøerne og Grønland indbefattet?). For dets Midler var en fransk Abbed i mange Aar bosat i Reykjavik; der anskaffedes en større Ejendom, Landakot ved Reykjavik, samt byggedes et Kapel, men naar man undtager lidt Polemik med de isl. Teologer, var denne Mission helt uvirksom. Efter et længere Ophold er nu i de sidste Aar 2 kat. Præster bosatte i Reykjavik, en Kirke er opført, hvor der stadig prædikes, og man kan tale om en lille kat. Menighed i Byen. Denne Propaganda drives særlig ved Afholdelsen af en Børneskole. Nogle St. Josephs-Søstre ere ogsaa komne til Reykjavik og Østerlandet som Sygeplejersker. En adventistisk Mission er ogsaa dreven med Ivrighed i de sidste Aar, men med ringe Følger. Frelsens Hær, der har fast Kvarter i Reykjavik og virker hist og her Landet rundt, har derimod faaet nogle Tilhængere.

De fleste af Landets Præster uddannes ved Pastoralseminariet, det er forholdsvis meget faa, der absolverer teol. Embedseksamen ved Kbhvns Universitet. Fra Præsteskolen er der til Slutningen af Aaret 1901 udgaaet 247 Kandidater, hvoraf 222 ere præsteviede, 2 af disse præsteviede ovre i Amerika (se Art. Jón Bjarnason I, 332). I Aarene 1886—1893 er Kandidaternes Antal 77, inden den Tid var der ret følelig Præstemangel; i de sidste 8 Aar (1894—1901) kun 17 Kandidater, hvad der atter snart vil give en betænkelig Præstemangel. Hertil kan ligge flere Grunde, bl. a., Overproduktionen de foregaaende 8 Aar, og at der samtidig er oprettet i Landet en stor Mængde Lægeembeder, og de regnes for betydelig bedre i økonomisk Henseende. Muligvis kan det ogsaa være medvirkende, at ved et nyt Regulativ for Præsteskolen (1895) er Studietiden sat til 3 Aar i Stedet for 2 tidligere. Faste Lærere ved Skolen er en Lector theologiæ som Forstander og 2 Docenter, den ene med filosofisk Propædevtik som Hovedfag, der foredrages for Studenterne det første Aar. Prøven i denne skal bestaas med mindst godt $\frac{+}{-}$. Desuden er der Timelærere i Kirkeret og Messesang. Undervisningen indrettes saaledes, at den kan absolveres i 3 Aar. Afgangseksamen holdes i sidste Halvdel af Juni. Hele det nye Testamente gennemgaas i Grundsproget, den ene Halvdel i omhyggelig Forklaring. I det gamle Testamentes Eksegese gives Indledning, samt en kortfattet Fremstilling af det g. T.'s Teologi, og enkelte Afsnit gennemgaas i den isl. Oversættelse; der gives ikke Undervisning i Hebraisk. Det n. T.'s Eksegese, Dogmatik, Moral og Kirkehistorie ere Hovedfagene og regnes dobbelt til Eksamen. I praktisk Teol. omfatter Undervisningen Homiletik, Liturgik, Poimenik og Kateketik, selvfølgelig kun i korte Træk. Der gives praktiske Øvelser i at udarbejde en Prædiken og holde den, og i at katekisere Børn, hvorfor ogsaa gives Karakterer ved Afgangsprøven. Med Kirkeretten bliver der saaledes 9 Eksamensfag og 13 Specialkarakterer.

I. har fra gamle Tider faaet megen Ros for sin gode Folkeundervisning, muligvis noget ufortjent. Grundlaget var tidligere udelukkende Hjemmeundervisning under Præstens Tilsyn. Nu er heri sket en stor Forandring. Hjemmeundervisningen fra Forældrenes Side er gaaet meget tilbage, samtidig med og som Følge af, at det offentlige har taget sig af Undervisningen. Der klages over, at herved er der sket en absolut Tilbagegang, hvilket dog er ubeføjet, der læres t. E. langt mere Skrivning og Regning end tidligere. Det er en anden Sag, at man kan tale om en relativ Tilbagegang, da I. ikke har kunnet holde Skridt med det øvrige Norden. De vigtigste Bestemmelser om Børneundervisningen fra nyere Tid er Loven fra 1880, der befaler, at foruden den Forpligtelse, som med Hensyn til Børneundervisningen paahviler Præsterne, skulle de føre Tilsyn med, at alle Børn, som regnes skikkede dertil, skulle lære at skrive og regne. Provsterne skulle saa nøjagtig føre Tilsyn med, at dette ikke bliver forsømt. Møder Præsten Skødesløshed eller Modvilje, har han Tvangsmidler til at raade Bod paa det. Denne Lov har sikkert virket ikke saa lidt, og som en nødvendig Følge af den er der opstaaet Børneskoler, o. 30 i Tallet i Fiskerlejerne og Handelsstederne foruden Skolerne i Landets 4 større Købstæder, og desuden de saakaldte Lærere i Landsbygden, eller Omgangslærere, hvis Tal nu er større end Præsternes, deriblandt ikke saa faa Kvinder. Til begge disse Institutioner ydes der et stadig voksende Tilskud af Landskassen, men hovedsagelig bæres Omkostningen af Forældrene og Kommunerne. Den højeste Understøttelse fra Landskassen til en Omgangslærer maa ikke overstige 80 Kr. Af Børn i Undervisningsalderen maa omtrent Tredjedelen eller lidt mere nøjes med Omgangslærere, $^1/_4$ Del nyder godt af Skolerne, og Resten er endnu henvist til Hjemmeundervisningen. Læreruddannelsen er for det store Flertal særdeles mangelfuld, som en naturlig Følge af deres usle Lønningskaar, da Billighedshensynet er det raadende. Uden for Købstæderne kan man ikke tale om nogen Skolekommission. I Forbindelse med den ene af Landets Realskoler gives der særlig Undervisning for vordende Lærere. Forstanderen for Skolen, Jón Thorarinsson, har særlig gjort sig fortjent af Folkeundervisningen paa I. baade som Altingsmand og som Udgiver af et pædagogisk Tidsskrift. Foruden nogle Fagskoler er der 3 Kvindeskoler paa I.; Højskolebevægelsen har desværre ikke naaet derop.

En stor og velsignelsesrig Begivenhed for den isl. Kirke var den nye Psalmebog fra 1886. Et Udvalg paa 7 Medlemmer havde arbejdet paa den i en Række Aar. Formanden var Lector theol. Helgi Halfdanarson (S. 332); han og Præsten Valdemar Briem (I, 388) har ydet det største Bidrag, over Halvdelen. De andre Medlemmer vare I.'s betydeligste Digtere i sidste Halvdel af Aarh., Præsten Matthias Jochumsson og Overlærer Steingrimur Thorsteinsson og 3 Præster, Bjørn Halldorsson, Pall Jonsson og Stefan Thorarensen, alle Psalmedigtere med større og mindre Bidrag. Der savnedes i den nye Bog ikke saa faa Kernepsalmer, sammenvoksede med Folkets Kristenliv, de nye Psalmer vare i alt for stort Flertal (se Art. V. Briem), men Bogens store Fortrin, baade fra Indholdets og ikke mindre i formel Henseende anerkendtes dog af alle, og den fortrængte ret snart de ældre Psalmebøger. Godt og vel Tredjedelen ere Oversættelser, hovedsagelig tyske og danske Psalmer.

Alterbogen med Ritual (Handbók prestu) har været under Revision siden 1892. Revisionen udføres af et Udvalg, valgt af Synoden, med Biskop Hallgrimur Sveinsson som Formand. Den nye »Præstehaandbog« kan snart ventes med nye Perikoper, der hovedsagelig slutte sig til danske Tekstrækker. Et langt større Arbejde er i Gang fra 1897, en fuldstændig ny Bibelovers.; den isl. Tekst, særlig G. T., lider af store Unøjagtigheder, og Sproget er mange Steder mindre godt. Det isl. Bibelselskab har nedsat 2 Kommissioner for at udføre Arbejdet, begge arbejder under Biskop Hallgrimur Sveinssons Ledelse. Der oversættes direkte fra den hebraiske Grundtekst ved cand. theol. Haraldur Nielsson. Det britiske og udenlandske Bibelselskab har traadt hjælpende til, og for Fremtiden gives der et Tilskud af Altinget, da det isl. Selskabs Midler vilde være utilstrækkelige. For det nye N. T.'s Vedkommende kan Arbejdet ventes færdigt om 3—4 Aar.

Af kirkelige Tidsskrifter har I. haft 3, først »Kirkjutidindin« 1878—79 (I, 432), siden »Kirkjubladit« 1891—97, udgivet ved Lektor Th. Bjarnarson, og nu sidst »Verdi Ljós« fra 1896, udgivet ved Docent Jón Helgason o. fl. Blandt Islænderne i Amerika (I, 332) udgives der for Tiden 3 kirkelige Aarsskrifter.

Kristelig Forening for unge Mænd har naaet op til I., og har Præsten ved Spedalskhospitalet i Langarnæs (ved Reykjavik), Friðrik Friðriksson, ofret sig til den Gerning; for Tiden arbejder han paa at skaffe Midler til Veje til en egen Bygning for Foreningen. Der findes, særlig i Reykjavik, ikke saa faa velgørende Foreninger, men Gerningen udøves ikke som kirkelig Menighedsgerning. Der findes ingen Foreninger for indre eller ydre Mission, nogle Forsøg ere gjorte for at faa den sidste i Gang, men uden Held. *Th. B.*

Isleifur Gissursson, Islands første Biskop, en Søn af Gissurr Teitsson (S. 221), er født 1006, studerede nede i Tyskland og forenede siden Præsteembedet med Godemyndigheden boende paa Skálholt i det sydlige Island. I. G. var nærmest fattig og vilde befæste sin Anseelse ved et rigt Giftermaal, og Anekdoten om hans Frieri belyser de isl. Sagamænds Opfattelse af hin og Sønnen (Gissurr Isleifsson, se S. 222). Pigen, hun hed Dalla, var en Høvdingedatter paa Nordlandet, og Faderen stillede den Betingelse, at I. G. skulde tage sin Bolig paa Nordlandet, men denne vilde ikke give Slip paa sin arvede Magt og Fædregaard og drog bort. Dalla lagde Mærke til den bortdragende, spurgte om Gæstens Navn og Ærinde og bad Faderen hente ham tilbage: »for hun var saa ærekær, at hun vilde have Landets bedste Mand til Husbond og avle med ham en Søn, der blev den fornemste af alle Mænd, født paa Island«. Kristendommen var endnu ubefæstet i Landet, omstrejfende fremmede, der kaldte sig Biskopper, forrettede Vielserne, Folket var en Hjord uden Hyrde. Paa hele Folkets indstændige Bøn — det maa være sket paa Altinget — rejser I. G. Syd paa til Kejser og Pave og bispevies i Bremen 1056, og Ærkebiskop Adalbert (I, 22) »tildelte ham overordentlige Æresbevisninger og lærte ham, hvorledes han til Gavns kunde undervise de til Kristus omvendte Folk« (Adam af Bremen). Et yderst vanskeligt og brydsomt Pionerarbejde laa for ham, ingen Indtægter, ingen kirkelig Autoritet, grov Usædelighed og hedensk Vikingeskik. Ved Ærkebispens Hjælp blev han fri for de omstrejfende Psevdo-Biskopper, der »gjorde en Forretning af Guds Ord«. Bispesædet Skálholt blev en Skole for Landets Præster og lærde Mænd, blandt andre for Nordlandets første Biskop, Jon Øgmundsson, der stadig mindedes sin elskede Lærer naar han hørte en eller anden blive rost for sin Godhed: »Ja, min Fosterfader, han var den bedste af alle Mænd«. Der tales mere om I. G.s Bekymringer end om hans Bedrifter, men ved sin inderlige kr. Fromhed og Kærlighed har han vundet Hjerterne og banet Vejen for Sønnens store Gerning i den isl. Kirke. I. G. døde 5. Juli 1080. *Th. B.*

Ismael (Jismael). 1. Abrahams Søn med Hagar. Om Hagar, Saras Slavinde, som blev Abrahams Medhustru, om hendes Flugt, og om Aabenbarelsen ved Beer-lahai-roi, hvorefter Hagar vendte tilbage til Sara og dernæst fødte I., fortælles 1 Mos. 16. I Kap. 17 høres atter om I., om hvem Gud gav Abraham Forjættelser; dog skulde ikke I., men Isak, som Sara skulde føde, være Abrahams Arving (V. 18 f.). Herefter blev ogsaa I., som da var 13 Aar, ligesom Abraham og hans hele Hus indviet med Omskærelsens Tegn. Imidlertid fødtes Isak (21, 1 f.). Dernæst følger i Kap. 21, 8—21 I.s Uddrivelse, efter Fortællingens Sammenhæng o. 3 Aar efter det i Kap. 17 fortalte. Paa den Dag, Isak blev afvant, vaktes Saras moderlige Skinsyge overfor I., i hvem hendes Skarpsyn saa en Rival til Arven efter Abraham. Der staar i V. 9, at Sara saa I. »le«. Det ligger vel nærmest at opfatte dette Ord (mesaheq) i ond Betydning: gøre sig lystig, spotte (Hes. 23, 32); dette var den gængse Opfattelse i de jød. Skoler, hvorom Paulus's Benyttelse i Gal. 4, 29 minder. Andre følge LXXs Tekst, at »Sara saa I. »lege« (være lystig) med hendes Søn«. I saa Fald maa det være i Børnenes Ligeberettigelse, hun ser Spiren til fremtidig Uret for Isak. Sara krævede nu af Hensyn til Fremtiden, at Abraham skulde uddrive Trælkvinden og hendes Søn, og Abraham adlød, tilskyndet af Gud, der bekræftede sin Forjættelse om I.s Lykke. Abraham gav altsaa I. til Hagar, som derefter vandrede om i Beersebas Steppe, indtil Vandforraadet slap op, hvorpaa hun træt kastede Drengen under en Busk og ventede paa Døden. Men Gud hørte Drengens Røst, talte til Hagar og aabnede hendes Øjne for en Brønd lige ved. Saaledes reddede Gud I., som derefter voksede op i Ørkenen S. for Kana'an og fik en Hustru fra sin Moders Land, Ægypten.

Hvis Kap. 21, 8—21 og Kap. 17 vare af samme Fortæller, maatte I. ved sin Uddrivelse være 16—17 Aar gl. Men i 21, 8—21 er han øjensynlig tænkt langt yngre: han bliver hurtigere træt; hans Moder maa en Tid have baaret ham (kastede ham under en Busk); og i V. 20, at han »voksede op«. Denne Forskel kan derimod forstaas, naar de 2 Kapitler ere af forskellige Kilder. Af samme Fortæller som i Kap. 17 (P) meddeles i 25, 9 og 17 ganske kort, at I. deltog i sin Faders Begravelse, og om hans egen Alder ved hans Død. Forjættelsernes Opfyldelse giver 25, 12—16 (P) Oplysning om: 12 Ørkenstammer regne ham for deres Stamfader.

Denne sidste Genealogi er naturligvis mere etnologisk end personalhistorisk. Ligesaa det i 28, 9 og 36, 3 nævnte Ægteskab mellem I.s Datter og Esav. Derimod maa I.s egen Personlighed vurderes i Lighed med de andre Patriarkers, og det rimeligste er at betragte ham som en individuel Skikkelse, hvis Liv og Karakter af Fortællerne til Dels males med de Farver (16, 12), der kendtes fra de Stammer, der regnedes for hans Efterkommere. Til Betydningen af Navnet I. (»Gud hører«) alluderes paa forskellig Maade i 16, 11. 17, 20. 21, 17. — 2. En Efterkommer af Saul gennem Meribba'al (1 Krøn. 8, 38. 9, 44). — 3. En Judæer, Fader til en af Kong Josafats øverste Mænd, Sebadja (2 Krøn. 19, 11). — 4. En af Høvedsmændene, der hjalp Jojada med at styrte Dronning Atalja (2 Krøn. 23, 1). — 5. En af Præst-

erne, der havde taget fremmede Hustruer (Esra 10, 22). — 6. I., Gedaljas Mørder (Jer. 40. 41; 2 Kong. 25, 23—25). Blandt Kommandanterne, der efter Jerusalems Ødelæggelse af Kaldæerne (586 f. Kr.) samlede sig i Mispa om Gedalja, Ahikams Søn, der af Nebukadnesar var sat til Hersker over den tiloversblevne Rest af Folket, var ogsaa I., en Mand af den davidiske Kongeslægt. Ham forstod Ammoniternes Konge, Ba'alis, at bruge som sit Redskab til at hindre Jødernes Opkomst under Gedaljas forstandige Ledelse. I. selv følte sig vel tilsidesat ved Gedaljas Ophøjelse og vilde formodentlig i den kaldæerlydige Politik kun se Mangel paa Patriotisme. Uagtet Gedalja var advaret af sine Mænd mod I.s Mordplaner, modtog han dog tillidsfuld denne ved sit Bord, hvor I. med nogle faa Ledsagere havde indfundet sig, og blev her myrdet i den 7. Maaned af Aaret tilligemed sine Omgivelser, kun 2 Maaneder efter Jerusalems Ødelæggelse. Inden I. med alle Fangerne, hvoriblandt Kongens Døtre, forlod Byen, som han havde ladet afspærre, fik han Lejlighed til en ny Skændselsdaad ved at lokke en forbidragende, fredelig Pilegrimsskare ind i Mispa og dér lade de fleste dræbe. Paa Tilbagevejen til Ammon blev han imidlertid allerede indhentet ved Gibeon af Gedaljas Folk, der nu havde faaet Nys om Sagen. Han maatte efterlade alt, men undslap selv med 8 Mand til Ammoniterne. Som Følge af Gedaljas Mord flygtede mange Jøder til Ægypten. Om Kaldæernes Hævn giver maaske Jer. 52, 30 en Oplysning. *L. G.*

Ismaeliter nævnes i 1 Mos. 37, 25 f. (hvor 37, 28. 36 taler om Midianiter); Dom. 8, 24, hvor Midianiterne, »ikke efter Race, men efter Levevis«, karakteriseres som Ismaeliter; endvidere Ps. 83, 6; 1 Krøn. 2, 17. 27, 30. Af de ovennævnte 12 Stammer kan fremhæves Nebajot (Nabatæer) og Jetur (Ituræer), ogsaa Tema og Kedar. *L. G.*

Israels Historie begynder med Folkets Tilblivelse ved Udvandringen fra Ægypten og slutter med Adspredelsen ved Jerusalems Indtagelse i Aaret 70 efter Kr. Den indledes med Beretningen om Stammefædrenes Liv og falder i 3 Hovedafsnit: Grundlæggelsen under Mose med hvad derpaa følger, Indføjelsen af Kongedømmet og Udviklingen under dette, Livet under Lovkyndighedens Førerskab. Den gengives her i store Træk; de fremtrædende Enkeltheder behandles i særskilte Artikler. Kilderne til Fremstillingen af denne Historie forefindes i den gl. Pagts Skrifter, særligt i de fortællende, til hvilke i denne Sammenhæng ogsaa de 5 Mosebøger regnes, da den alle Enkelthederne i dem forbindende Grundtraad er Fortælling. Alle de historiske Bøger ere paa én Undtagelse nær (Neh.) uden Angivelse af, hvem der har skrevet dem, og til hvilken Tid de ere blevne til, i Modsætning til, hvad der forefindes for de profetiske Skrifters Vedkommende. Man nødes derved til ud fra det, som de indeholde, at søge den omtrentlige Tid for deres Affattelse; Forfatterskabet er det ad den Vej ikke muligt at komme paa Spor efter. Øjensynligt er det nu, at den Del af dem, der behandler den vigtige Kongetid, er bleven til i den Skikkelse, som den nu foreligger i, en rum Tid efter de Begivenheder, som der fortælles om. Dette gælder bestemt nok for Kong. og Krøn. Den Usikkerhed angaaende Paalideligheden i Indhold og Synspunkter, som derved naturligt vilde fremkomme, afhjælpes ved, at Forfatterne i talrige Henvisninger paaberaabe sig ældre, med Begivenhederne samtidige, Skrifter, af hvilke Læserne baade kunde faa mere at vide om det, der berettes, og tillige kunde forvisse sig om dets Rigtighed.

Disse ældre Skrifter benævnes dels som Judas og Israels Kongers Dagbøger, hvortil maa føjes Salomos Historie (1 Kong. 11, 41), dels som navngivne profetiske Bøger fra Samuels og Nathans i Davids Tid til »Seernes (Hozajs) Krønike« (2 Krøn. 33, 19) under Manasse. At de først nævnte staa i Forbindelse med den af David indrettede kongelige Maskir-Stilling, er sandsynligt; i saa Fald maa de efter Fortællingernes Beskaffenhed være en profetisk Behandling af det, der var optegnet af denne Stillings Indehavere under de enkelte Konger. Af de sidst nævnte have i det mindste nogle været indføjede i denne Behandling (2 Krøn. 32, 32); om dette gælder for alle, og om de tillige have været særskilt i Omløb, er ikke til at afgøre. Efter Angivelserne maa Kong. og Krøn. anses for at være Udtog af og Fremstillinger efter disse ældre Skrifter.

Paa lignende Vis er Forholdet med Esra og Neh. For de ældre Bøgers Vedkommende er Sagen noget vanskeligere, da der ikke i dem findes nogenlunde sikre Tilholdspunkter for Bestemmelsen af deres Tilblivelsestid, og ikke Henvisninger til ældre Skrifter. Ud over Nævnelsen af Bogen om Herrens Krige, de retfærdiges Bog og Bemærkninger om, at det og det blev nedskrevet (2 Mos. 17, 14; 4 Mos. 32, 2; 5 Mos. 31, 19; Jos. 18, 9), findes intet af denne Art. Den nyere Forskning har ad literær Vej her villet paavise ældre Beretninger, som vare blevne indarbejdede og sammenarbejdede i de os foreliggende Skrifter, og Forholdet vilde da i nogen Maade være ligt det, der oven for blev anført. Rigtigheden heraf forudsat og ligeledes forudsat, at disse Kildeskrifter først ere blevne nedskrevne i den ældre Kongetid, altsaa lang Tid efter, at det i dem fortalte var sket, vilde der dog herved for en besindig Forstaaelse intet væsentligt ændres i den hidtidige Opfattelse af Hovedpunkterne i Israels Historie.

Iøvrigt er Fremstillingsmaaden i de første Bøger den samme som i de sidste: overalt faar man Indtryk af, at det er Udtog, der foreligge, sammenstillede paa en egen mosaikagtig Maade til et Hele. Har der i Kongetiden og før denne foreligget en annalistisk, en verdslig Historieskrivning i Israel, kom der ogsaa til at foreligge en profetisk Historieskrivning, den eneste, i hvilken vi nu besidde Israels Historie; har der været et verdsligt Synspunkt, under hvilket Begivenhederne fortaltes, kende vi kun det profetiske, der fra første Begyndelse af har sit Tilhold i dette Folks Natur. Jødefolkets Historie maa nu skrives som Historien om Guds Folk og ikke som Historien om et Verdensfolk ved Siden af alle de andre Folkeslag.

De profetiske Kilder naa kun til Slutningen af Persertiden. Hvad der kommer efter denne maa søges hos Josefos i hans Arkæologi og hans jødiske Krigs Historie, desuden i 1. og 2. Mak. og Evangelierne, der indeholde den ægte Fort-

sættelse af den profetiske Historieskrivning. Endelig skal bemærkes, at Israels Historie paa mange Punkter belyses af de ægyptiske, assyriske og babyloniske Monumenter (se herom: V. Schmidt, Assyriens og Ægyptens gamle Historie I—II, Kbhvn 1872—77; E. Schrader, Die Keilinschriften und d. a. T., Berlin 1902[5]; A. H. Sayce, The Higher Criticism and the Verdict of the Monuments, London 1895[5]). —

Indledningen. Det er Guds Folks Historie under den gamle Pagt, der fortælles i de os foreliggende Kilder. Den egentlige Begyndelse er de med hinanden sammenhørende Begivenheder: Udfrielsen fra Ægypten og Pagtslutningen ved Sinai, gennem hvilke Tolvstammefolket blev til Guds Folk. Men forud for disse Hovedpunkter er der meddelt en Række Beretninger om Folkets Stammefædre, der fortælle om og kaste Lys over, af hvilken Rod Folket er rundet, hvilken dets Egenart derfor er, hvorledes Stammerne voksede frem, saa at den ene blev til mange, og i hvilket Slægtskab de stod til en Del dem senere nærboende Folk.

Efter hvad disse Beretninger meddele, hørte det Hyrdefolk, der drog ud af Ægypten, ikke til Ægypterfolket. Det var et til Nillandet indvandret Folk og var kommet dertil fra Kanaan. Men heller ikke her havde det fra først af boet: oprindeligt var det indvandret til Vestjordanlandet fra Aram mellem Floderne (5 Mos. 26, 5; Hos. 12, 13). For Folkets Bevidsthed stod det i alle følgende Slægtled fast, at her havde Stammefaderen opholdt sig sammen med hele sin Slægt; herfra drog han mod Vest, herfra fik senere hans Søn Isak sin Hustru, herhen drog Isaks Søn Jakob og opholdt sig i mange Aar, indtil ogsaa han vandrede til Kanaan. Og endnu længere tilbage naar Folkets Erindring: heller ikke her var det oprindelige Hjemsted; dette fandtes i Babylonien, hvorfra hele den Stamme, som Abraham tilhørte, var udvandret mod Nord. Beretningen i 1 Mos. 14 paaviser den tidlige Forbindelse, der var mellem Babylonien og Kanaan, og den Overlevering, der levede inden for Abrahamsslægten angaaende Verdens og Menneskenes Tilblivelse og første Udvikling, er i sine Hovedtræk den samme, som har levet i den sydlige Del af Landet mellem Floderne. Har Slægten oprindelig boet i Ur, bliver det sidstnævnte fuldt forklarligt.

Fra Aram drager Abraham til Kanaan og lever her som hans Søn og Sønnesøn efter ham paa Hyrdevis, uden at eje mere af Landet end Begravelsespladsen ved Hebron. At han og senere Jakob rejser ud med en ret talrig Flok i Følge, fremgaar af Beretningerne; men de samme Beretninger individualisere og anskueliggøre ved deres Maade at fortælle paa Patriarkskikkelserne saa stærkt, at det ikke bliver muligt at opfatte dem anderledes, end som historiske Personer. Det er imidlertid ikke Levnedsskildringer, der gives af dem, men Fremstilling af, hvorledes deres Livsvej former sig, og deres Personlighed dannes under det nære Forhold, som »Gud almægtige« er traadt i til dem. Guds Udvælgelse af Abraham og hans Aabenbarelse for denne er Grundlaget for Udvandringen og for den deraf følgende Udvikling; hvad der ellers kan have været medbestemmende, berøres ikke. Det er det profetiske Synspunkt, der her fra Begyndelsen af er gjort gældende; dette er bestemmende for det, der fortælles, men er ikke dette paatvunget: det profetiske ligger i Abrahams Liv som i hans Efterkommeres (1 Mos. 20, 7); derfor var han tilgængelig for Guds Tale og havde Forstaaelsen af Guds Førelser med ham.

Med Abrahams Indvandring i Kanaan sker Begyndelsen, men først med Jakob vokser Slægten til. Moabiter og Ammoniter har ud fra den begyndt at blive til, Ismaeliter og Edomiter; nu bliver den selv talrigere. Den kommer til at bære sin tredje Stammefaders Navn, Israeliter eller Israels Børn, det Navn, med hvilket den kaldte sig selv, medens fremmede kaldte dem Hebræer og i senere Tider Judæer. Med Tilvæksten bliver Opholdet i Kanaan vanskeligere; dog er det, der tvinger dem til at forlade Landet og søge ned til Ægypten, en vedvarende Hungersnød. Under denne drager Jakob med hele sin Slægt ind i det nye Land, hvor de tolv Stammer skulde vokse til og blive til et Folk.

Allerede Abraham havde søgt til Ægypten med sine Hjorder; efter ægyptiske Kilder havde kanaanæiske Stammer gjort det samme og det med en saadan Styrke og i et saadant Antal, at de havde sat sig fast i Landets nordlige Del, fordrevet den indfødte Herskerslægt og selv grundlagt et Herredømme, der holdt sig gennem flere Slægtled. Paavirkede af det Lands Kultur, som de vare trængte ind i og for en stor Del ægyptiserede, bleve de dog af Landets egne betragtede som fremmede og tilsidst efter haarde Kampe fordrevne (E. Meyer, Gesch. des alt. Ægyptens, 1887).

Rimeligvis under disse fremmedes, Hyksosfolkets, Herredømme er Israeliternes Indvandring sket. At den er foregaaet, og at alle Stammerne have haft Del deri, er en fast Overlevering inden for Folket selv. Til Boplads fik de anvist et Landskab, der kaldes Gosen, og her levede de, som det synes, i Ro og under stærk Tilvækst gennem flere Slægtled, indtil »der opstod en ny Konge«, der fik Øje paa deres Talrighed og den Fare, der heri kunde ligge for Riget; han søgte gennem forskellige Midler at standse deres Vækst, blandt andet ved det haarde Arbejde under Opførelsen af Byerne Raamses og Pithom. Den gamle Beretning herom og dermed ogsaa om Opholdet i Gosen og om det Punkt, fra hvilket Udvandringen begyndte, har ved Udgravningerne af Pithoms Ruiner faaet en egen, eftertrykkelig Bekræftelse.

1. Under den Nød, som herved gaar over Folket, er det, at de Begivenheder ske, der blive grundlæggende for dets Fremtid. Ved Udførelsen faar det det Midtpunkt, der gør det til Guds Folk. Der kan i Beretningen herom spores, at de Ting, der ske, og som føre Ægypterkongen til at lade Folket rejse, samt selve Hovedpunktet, Overgangen over Havet, ogsaa have en naturlig Side, fra hvilken de kunne ses; der lægges ikke i nogen Maade Skjul herpaa. Men Sindet er saa stærkt optaget af det, der ligger bagved og bruger alt det ydre og sanselige til Udfrielse af Folket, at Øjet fæstes paa dette; det er den »udstrakte Arm«, der ses, først af Mose, den til Folkets Frelse fødte og opdragne Profet, og

saa, medens Underet sker, af det hele Folk. Det var Guds Antagelse af sit Folk, sin »førstefødte Søn«, hans Kaldelse af ham fra Ægypten »ved en Profet« (2 Mos. 4, 22; Hos. 11, 1; 12, 14; 13, 4). Med uudslettelige Træk blev dette skrevet ind i Folkets Hjerter og gav sig mangfoldigt Udtryk i Sange som Moses-Psalmen (2 Mos. 15) og i profetiske Vidnesbyrd om ham, der »kløvede de stærke Vande«. Et Midtpunkt, der havde givet sig tilkende som Frelser i Nøden, var givet Folket, »Gud Herren, der førte det ud af Ægyptens Land«, et Midtpunkt, der vilde løfte højere og binde stærkere sammen, end Stammeslægtskabet kunde.

Til denne Udfrielse fra Trællelandet er paa det nøjeste knyttet Pagtslutningen ved Sinai, der viser tilbage til den (»Jeg er Herren, din Gud, der førte dig ud af Ægyptens Land«) og stiller den i dens rette Belysning. Lige saa afgjort, som det var for de følgende Tider, at Havets Vande havde aabnet sig for Folket, lige saa afgjort stod det fast, at Vejen til det forjættede Land gik over Sinai, og at det var her, at Gud Herren sluttede Pagt med det. Der er ikke fra ældre Tider Spor af nogen Forbindelse mellem Israel og Sinai, derimod nok mellem Ægypten og denne arabiske Halvø; herhen vendte Mose sig under sin Landflygtighed, og herhen førte han Folket. Pagten med dette er ikke først de senere Tiders Opfattelse af Forholdet mellem Gud og Folket; den er meget mere Forudsætningen for det, der senere sker; den hører Sinai-Opholdet til og bestaar deri, at Fædrenes Gud under det af ham over for Mose angivne særlige Pagtsnavn tager Folket til sit »Ejendomsfolk«, men samtidig stiller sine Krav til det, som de i kort Begreb ere sammenfattede i de ti Bud, og som gaa ud paa, at han alene, usynlig til Stede hos dem, vil æres og dyrkes og tilbedes, at efter hans Vilje skal hvert Hjem opbygges, at efter hans Vilje skal hver leve med sin Næste. Paa Grundlag af Forholdet til ham skal Folkelivet organiseres og vokse frem, saa at det kan fremtræde som Guds Folks Liv. Paa denne Maade vil begge Sider af Pagtsforholdet komme til at svare til hinanden. At denne inderste Kærne i Lovgivningen er mosaisk, kan ikke med god Grund bestrides: Pagtens Ark, der hører til fra først af, og Lovens Tavler kunne ikke skilles fra hinanden.

Hvad der iøvrigt har knyttet sig til denne Kærne, kan ikke her berøres; kun skal der fremhæves, at, da der paa Grundlag af Gudsforholdet skal blive et nyt og enigt Folk ud af de tolv Stammer, maa der være givet Paabud baade angaaende Gudsdyrkelse og Folkets borgerlige Forhold indbyrdes og over for fremmede. Det var et helligt og retfærdigt Folk, som den hellige og retfærdige Gud vilde skabe, et levedygtigt Folk, som kunde blive i Stand til at modtage det forjættede Land.

Mod dette drager det fra Sinai og naar op til dets sydlige Grænse. Overleveringen siger, at det kom ind i Kanaan fra Øst og først henved 40 Aar efter, at det havde forladt Sinai. Det er det hele Folk, dette siges om; ingen af Stammerne har betraadt Landet Syd fra. Grunden siges at være den, at den Slægt, der gik ud af Ægypten, ikke havde Betingelserne for at modtage Landet. Da den er uddød, gaar Folket paa fredelig Vis fra Ørkenen forbi Edom, Moab og Ammon, indtager Østjordanlandet og lejrer sig derpaa i »Moabs flakke Ørk«, lige over for Jeriko, rede til at gaa over Jordan. Her dør den Mand, der hidtil har ført det, og dermed slutter Begyndelsesdagene i Gudsfolkets Historie. De ere alle prægede af ham, der for de følgende Slægter var den største, den, der stod mellem Gud og Folket, og som Gud talte med »Ansigt til Ansigt«.

Den Slægt, der nu staar rede til at drage ind i Kanaan, er af en anden Art end den, der drog ud af Ægypten; denne havde ikke kunnet glemme Kødgryderne, og hvad den ellers havde lært i Trællelandet. Den ny Slægt var født og opdraget i Ørken og havde fra Begyndelsen af lært Guds underfulde Førelser at kende; en haardfør og stærk Slægt, der var vænnet til at følge den Vej, som Gud viste, og den Fører, som han sendte. Det er denne Slægts korte og indholdsrige Historie, der fortælles i Josvabogen; da den er uddød, mærkes der straks en anden Aandsretning, der breder sig i Folket (Dom. 2, 7—10).

Ikke i spredte Skarer, ad fredelig Vej betrædes det forjættede Land. Med Magt bryder det samlede Folk sig Vej under den af Gud udpegede Fører og med den ene Helligdom i sin Midte, Pagtens Ark med Lovens Tavler. Der er slet intet i Overleveringen, der kunde tyde paa, at disse ikke fra først af have været Arkens Indhold, ligesom der intet er, der kunde tyde paa, at Josva kun var Fører for enkelte af Stammerne eller var senere indføjet i den oprindelige Fortælling. Ved den ejendommelige Overgang over Jordan, under hvilken den ny Slægt oplevede, hvad den gamle havde oplevet ved det røde Hav, blev Folket bestyrket i sin Tillid til den levende Gud, og med dette som Udgangspunkt følger nu Slag i Slag de afgørende Sejre over Kanaaniterne: Indtagelsen af Jeriko, af Betel og Aj, Overenskomsten med Gibeoniterne og deres Fæller, den deraf følgende Kamp med Sydlandets samlede Konger og endelig Sejren over Nordlandets Stridskræfter. Det Indtryk, som man igennem Beretningen herom faar af Tilstanden blandt Landets Indbyggere, er paa en afgørende Maade blevet bekræftet ved Tell-Amarna-Brevene, selv om disse maatte henføres til en tidligere Tid. Efter at Hovedmodstanden i Kanaan er brudt, faar hver af Stammerne sin Del af Landet, ikke som det kunde falde sig, men efter en bestemt Plan.

Dermed er denne ene Slægts Storværk afsluttet. De spredte Bemærkninger, der findes i Dom. 1, staa ikke i Modstrid med Begivenhedernes Gang, som Josvas Bog fremstiller dem. De fortælle særligt om det, der ikke blev indtaget, og danne saaledes Indledningen til de nærmest paafølgende Slægtleds Historie: Grunden til, at denne blev, som den blev, laa i, at Kanaaniterne delvis beholdt nogen Magt i Landet og herved kom til at øve en Indvirkning paa Israels Folk, der drog ned ad i Stedet for op ad. En Tilbagegang paa alle Punkter aabenbarer sig lidt efter lidt. Den har ikke sin Grund i, at Folket nu maatte lære at bo i Byer og at dyrke Jorden; dette vilde ikke føre ned ad; men deri, at det hos Kanaaniterne mødte en Kultur, som blev til Fristelse for det, en Gudsdyrkelse, der

ikke stillede de store Krav til Inderligheden og Renheden, som Gud Herren krævede, Normer for Livsførelsen, der laa langt under de af Israels Gud stillede (Pietschmann, Gesch. der Phönizier, 1889).

Det blev et andet Folk end det, der var tegnet i Loven, som fremstod under de nævnte Paavirkninger, et Folk, der vilde forene Gud og Baal, Guds Dyrkelse og Baals-Dyrkelse, og alt hvad deraf fulgte. Dette vil dog ikke sige, at alle bleve dragne med ind i denne Bevægelse: i Silo stod Pagtens Ark, betjent efter Guds Vilje, og ofte træder Modsætningen mod Frafaldet skarpt og klart frem i Dommertiden, ogsaa i den Opfattelse af Begivenhederne i Folkets Liv, som gør sig gældende i Dom., selv under Forudsætning af den Forstaaelse, som nyere Forskere have af denne, den Opfattelse, at Folkets aandelige Nedgang fører den timelige med sig, at Gud bruger de omboende Stammer, blandt hvilke Filisterne, et rimeligvis kort Tid før Israel til Kanaan indvandret Folk, nu begynder at træde frem, til at tugte sit Folk, for at bringe det til Besindelse.

Gennem Tugtelse og Frelse tager Gud sig af sit Folk. Hvor dybt det er sunket, ses af den sig atter og atter gentagende Nød; det ses ogsaa paa flere af de Redskaber, som Gud maa benytte til Frelsen; de gamle Beretninger om disse Dommere, der som Helte frelste Folket og senere dømte det, meddele det ene Træk efter det andet, der vidner om, hvor langt nede Tilstanden er. Men intet hjælper varigt, før der mod Slutningen af Dommertiden begynder en Opgang ved den sidste af Dommerne, der tillige var Profet, Samuel, en Opgang, der stadig gik fremad, indtil den i Kong David naaede sit Højdepunkt.

Ved en Profet førte Israels Gud Folket ud af Ægypten, og ved en Profet begyndte han at løfte det op og samle dets Kraft. Profeten var fra første Færd af hjemme i Israel og kan ikke være fremstaaet under kanaanæisk Paavirkning. Om der end i Rama forefalder adskilligt, der kan have en vis Lighed med, hvad der kendes fra Baalsprofeterne og Præsterne, er det dog en anden Aand, der her er den herskende, den levende Guds Aand, der bruger de Redskaber, som forefindes, og som ogsaa forefandt en Samuel, som han forefandt en Mose. Guds Ord var paa denne Tid dyrt i Landet, og der brød ingen Syner frem (1 Sam. 3, 1); med disse Ord karakteriseres den aandelige Tilstand i Dommertiden. Med Samuels Fremtræden forandres dette. Som Mose bar det hele Folk i sit Hjerte og traadte med hele sin Persons Magt frem for Gud i Forbøn for det, gjorde ogsaa Samuel (Jer. 15, 1); ved sit Ord samlede han det til Lydighed mod Gud, den Lydighed, der fra Folkets Side var det første fornødne, og som overgik alle Ofre (1 Sam. 15, 22, 23), og herved fik han sat en foreløbig Grænse for Filisternes Overmagt; ved sin personlige Indflydelse kunde han dømme det hele Folk fra Dan til Beersaba. Det særegne ved Guds Styrelse af sit Folk traadte atter her klart frem, som det var traadt frem i Mose-Tiden; dog følte det, selv under denne Opgang, at et nyt Led var blevet nødvendigt, hvis Folket ret skulde udfolde sit Liv; dette blev nu ogsaa føjet ind.

2. Det var et Omsving i Folkets Liv, som denne Virksomhed indledede, og den vigtigste Frugt heraf, næst efter den aandelige Opgang, var Kongedømmets Oprettelse. Et Forsøg i denne Retning var gjort i Dommertiden, men kun for at tjene ærgerrige Planer; nu kom det til rette Tid, affødt af den Gerning, som Gud havde gjort. Efter Fremstillingen (1 Sam. 8) kom Tanken først op hos Folket og bliver af Samuel mødt med Uvilje: Kongedømmet er at anse for en Forkastelse af den Maade, som Gud hidtil har styret sit Folk paa. Alligevel giver han efter for Folkets Begæring, men venter saa til den af Gud bestemte Mand viser sig; da dette sker, salver han ham til Konge over Israel med det Formaal, at han skal fri Folket ud af Filisternøden og fra alle dets Fjender (1 Sam. 9). De to Beretninger om Folkets Begæring og Salvingen af Saul afspejle tydeligt nok de Betænkeligheder, der maatte rejse sig hos Profeten ved Indførelsen af Kongedømmet i Guds Folks Historie, som ogsaa deres Overvindelse; men de staa dog ikke i uforligelig Modsigelse med hinanden. Selve Sagen var betænkelig nok; det laa i Kongestillingen, at denne helt kunde ændre den Retning, der hidtil var styret i. Vilde Kongen samle hele den Magt, der blev lagt i hans Haand, med det Formaal at tjene sig selv og blive en Konge i Lighed med de omboende Folkeslags Konger, da var Faren der; vilde han derimod bruge sin Stilling i Lydighed mod Gud, da kunde det nye blive af dyb og rig Betydning i Guds Styrelse af sit Folk.

Dette viser sig straks i de to første Kongers Liv. Benjaminiten Saul stillede sig fra den Dag af, da han første Gang mødte Samuel og blev salvet af ham, ind under dennes Paavirkning. Den Aand, der fra Fortiden af havde fyldt de bedste blandt Folket, Guds Aand, fyldte ogsaa ham og gav ham Magt til at udføre sin Kongegerning, saa at han fik samlet Folkets Tillid om sig. Men Slutningen lignede ikke Begyndelsen; i Længden lykkedes det ikke for ham at indordne sig inden for de Grænser, der med det hidtil givne vare dragne for Kongen i Israel: det ene Overgreb fulgte paa det andet (1 Sam. 13, 8 f.; 15, 10 f.); Selvraadigheden fik Magt i ham, og i Stedet for Guds Aand, der før havde fyldt ham, traadte en mørk Tungsinds-Aand, der tog ham i Besiddelse. I Filisterkrigen faldt han for sin egen Haand.

Helt anderledes gik det med Judæeren David, der af Samuel blev salvet til Konge i Sauls Sted. Hvorledes end Vanskelighederne, der vise sig i Fortællingerne om hans Liv, paa rette Maade skulle løses, bliver Billedet, som de give af ham, sig selv ligt; det er Billedet af Guds Tjener, Guds Søn (2 Sam. 7; Ps. 2), Kongen efter Guds Hjerte. Kun paa ét Punkt blive de Grænser, der ikke maa overskrides, gennembrudte, da Kongen henimod Slutningen af sit Liv lader Folket tælle (2 Sam. 24). Tildragelsen staar rimeligvis i Forbindelse med Tanken om en fast Hærordning, et Skridt, der let vilde lede til, at stille Israels Konge paa Linie med andre Folks Konger. David bliver selv opmærksom paa Forsyndelsen mod sin Stilling, og Overgrebet bliver paa følelig Maade vist tilbage. Ellers viser han sig overalt i sin Kongeger-

ning som den, der forstaar, hvad Guds Tanke med en Konge i Israel er, og som den, hvis Hjertes Begæring det er, at virkeliggøre denne Tanke, og den bliver virkeliggjort af ham paa en saadan Maade, at han for de følgende Slægter staar som Forbilledet for den rette Maade at være Konge paa.

Først af alt er han Guds Tjener. I den dybe Inderlighed, der er ham egen, lever han, og gør han sin Gerning i fuld Tillid og Lydighed mod den, der udvalgte ham og satte ham til Konge over sit Folk. Han vælger ikke selv sin Vej, men venter, til Gud har vist ham, hvor han skal gaa, venter, til Forholdet til Saul løser sig uden hans Indgriben, og venter efter Sauls Død, til Udviklingen selv fører ham til Herredømmet over det hele Folk. Guds Tjener vil han være i sit Liv, og som Tjener er det hans Glæde at føre Guds Ark, der har staaet hjemløs, medens Filisterne vare Landets Overherrer, op til den af ham indtagne og valgte Hovedstad, Jerusalem, og indrette en Plads for den og Tjenesten ved den. At han ogsaa er den, der ved denne Tjeneste har dannet Begyndelsen til Israels Psalmesang, taler Overleveringen klart nok om.

Dernæst tjente han sit Folk ved at føre dets Krige og bringe dets Ret til Sejr. Selv heltemodig samlede han om sig en Skare af øvede, uforfærdede Folk, der elskede ham. Med dem og med Folk fra de forskellige Stammer overvandt han ikke alene Filisterne saa fuldstændigt, at al Kamp fra deres Side blev opgivet, men ogsaa alle Folkeslag omkring Landets Grænser, saa at Riget bredte sig fra Middelhavet til Eufrat.

Paa denne Maade var Kongestillingen blevet indlevet i Guds Folks Liv, og dette Folk var herved blevet det ledende Folk i en stor Omkreds. Dette skyldtes vel den fra Samuels Tid fortsatte Opgang, men navnlig dog den, i hvem Opgangen særligt havde samlet sig, Kong David. Var der end i hans Liv store Lidenskaber og dybe Fald, under hvis Følger han i sit Hus maatte gennemgaa Lidelser, der paa eftertrykkelig Maade viste tilbage til hans Fald, blev han herved, fordi han var »oprigtig af Hjertet«, baaret endnu stærkere frem mod det Maal, som han fra Ungdommen havde sat sig, at være Guds Tjener. Men om Folkets Liv skulde vedblive at gaa opad, beroede først og især paa, om Davidssønnerne, der kom efter ham, vilde være Konge, som han havde været det.

Ved Guds Udvælgelse skulde Tronen gaa i Arv i Davids Hus (2 Sam. 7), og foreløbig saa det ud til, at Fortsættelsen skulde blive Begyndelsen lig. Salomo, der overtog Regeringen efter sin Fader, bevarede Herredømmet omtrent i den Udstrækning, som det havde faaet under David; dog dannede der sig i Edom og Damaskos nye Begyndelser, af hvilke særligt den sidst nævnte skulde faa en ikke ringe Betydning over for den nordlige Del af Israel. I det hele og store blev Salomos Tid en Fredstid i Modsætning til de talrige Kampe under David, og Freden blev først og fremmest benyttet til at fuldføre det, som var planlagt under David, at bygge Israels Guds Tempel. Efter syv Aars Arbejde stod det fuldført, rede til at modtage Pagtens Ark og til at indvies. Baade under det store Arbejde og ved Indvielsen blev det lagt for Dagen, at Kongen betragtede sig som Guds Tjener, saaledes som ogsaa hans Fader havde gjort; og store Betingelser for at præge denne Tjenerstilling paa en ny Maade havde han faaet: ikke Faderens dybe Inderlighed og Fromhed, men en klar og skarp Forstand, en Visdom, der aabenbarede sig i hans Domme og i de korte, ordsprogsagtige Leveregler for det praktiske Liv, for hvilke han blev bekendt og berømt langt uden for sit Lands Grænser.

Men ved Siden heraf var der Bevægelser af en helt anden Art, der gjorde sig gældende i Kongens Sind, Bevægelser, der vilde føre til, at gøre alt, ogsaa Israels Gud, til Tjener for Kongen. Først og klarest træder dette frem i den ny Inddeling af Landet i tolv Kredse, af hvilke hver i sin Maaned skulde forsyne Kongens Hus og Bord med, hvad der tiltrængtes; dernæst viser det sig i den store Hofholdning, de mange Hustruer og Medhustruer, der førte Udøvelsen af fremmede Gudsdyrkelser i Jerusalem med sig, de mange pragtfulde Byggeforetagender, de mange Befæstninger. Hverken Kongens Handel med Heste eller hans Skibsfart kunde her strække til for at skaffe Midlerne til Veje; de fremmede, der boede i Landet, ja hans eget Folk maatte bære Byrderne. Ved alt dette var Guds Folk ved at blive gjort til Tjener for Kongen.

Det er denne anden Side, der under Salomo tager Magten fra Stillingen som Guds Tjener og fører til Rigets Deling. I Stedet for den levende Gud som Midtpunkt for Kongen og Folket er Kongen ved at gøre sig til Midtpunkt for Gud og Folket. At Folkets Misfornøjelse med den Stilling, det saaledes kommer til at indtage, vaagner og bliver stærk, er kun naturligt; den gamle Stammeforskel mellem de sydlige og de nordlige, der var til Stede i Davids Tid og synes at kunne spores tilbage til Dommertiden, faar herved ny Næring. Dog vilde intet være sket, hvis ikke Israels Gud havde grebet ind. Det har straks vist sig, at Davids Søn ikke formaaede, at være samtidig Storkonge og Guds Tjener; skal Kongestillingen bevares, hvad den efter Forjættelsen til David og efter Guds Plan skal, maa den føres ind under andre og mindre Forhold. Det er dette, der sker under Salomos Søn, Rehabeam: Davids Hus faar kun et lille Raaderum, inden for hvilket det skal lære at herske, som David herskede. Til Davids Hus er Fremtiden knyttet; her ligger derfor Tyngdepunktet i den nu paafølgende Udvikling og ikke i det langt større og stærkere Israels Rige; Gudsfolkets Historie er væsentligt knyttet til Juda Rige, til Templet og Davids Hus.

At Nordriget ikke i denne Historie faar en tilsvarende Betydning som Sydriget, ligger særlig i den Stilling, som dets Stifter, Jeroboam, indtog til Israels Gud, og som under alle de følgende Konger vedblev at være gældende. En Tjener som David vilde han ikke være; han vilde som Konge være det egentlige Midtpunkt i sit Folks Liv og bruge alt til at støtte og befæste denne Stilling. Derfor fremdrog han den Sammensmeltning af israelitisk og kanaanæisk i Gudsdyrkelsen, som begyndte at vise sig i Dommertiden, og ophøjede den til sit Folks Gudsdyrkelse:

Israels Gud i Skikkelse af en Guldkalv skulde dyrkes i Betel og Dan. Hertil blev i Omri-Husets Dage føjet Dyrkelsen af den tyriske Baal; men Kalvedyrkelsen vedblev og blev atter under Jehu-Huset den ene lovlige. Alt dette skete imidlertid ikke uden kraftig Indsigelse fra Guds Profeters Side, en Indsigelse, der naaede sit Højdepunkt ved Mænd som Elias og Elisa. Men trods den Aandens Kraft og Højhed, som de virkede med, blev intet ændret. Folkets Nedgang indad til foregik uopholdeligt (Hos. og Am.), Modstandskraften mod det hedenske Væsen i Sind og Liv svækkedes, og, da Riget gik til Grunde, var der intet tilbage, der kunde bevare Folket fra at gaa op i de hedenske Folkeslag, som de kom til at bo iblandt: de ti Stammer forsvandt fra da af.

Udad til havde Riget stærkt skiftende Kaar, hvortil for en Del bidrog de sig oftere gentagende Oprør, der førte nye Herskere til Magten. Det havde staaet paa Randen af Undergang i Kampene med det under Salomo paa ny oprettede Rige i Damaskos og fik ikke Ro fra denne Side, før Assyrermagten greb ind og hæmmede dets haardnakkede Fjende; det blev haardt trængt og berøvet store Strækninger Øst for Jordan fra Moabiterkongen Meschas Side. Til andre Tider, som under Jeroboam II af Jehu-Slægten, strakte dets Herredømme sig saa vidt, at det naaede fra Hamath til det døde Hav. Men snart gik det atter nedad: den sidste Rest, den af Omri-Huset valgte og byggede Hovedstad, Samaria, faldt i Assyreren Sargons Haand, og hermed gaar Nordriget ud af Historien (722 f. Kr.). Resten af Folket, der blev tilbage i Landet, smeltede sammen med de indflyttede Hedninger, og saaledes opstod det Blandingsfolk, der fra senere Tider blev kendt under Navnet Samaritaner (Hommel, Gesch. Babyloniens u. Assyriens, 1885; Walsh, The Moabite Stone, 2. ed. 1873).

I Sydriget udviklede Forholdene sig noget anderledes. Heller ikke her var Sammenblandingen af israelitisk og hedensk ukendt; Salomo havde givet denne Form for Gudsdyrkelse og Liv stærk Næring, og den havde vundet Indgang i vide Kredse. Da Akabs og Jesabels Datter, Athalja, blev Judæerkongen Jorams Hustru og efter hans Død endog regerende Dronning, fik Baalsdyrkelsen stærk Fremgang; Akas indsatte paa Tempelpladsen et Alter for Assyrerkongens Gud, og under Manasse dyrkedes Molok ved Menneskeofringer i Hinnoms Dal. Det var Davidssønner, der stod i Spidsen for dette, Davidssønner, der vilde være Herskere og ikke Tjenere for den levende Gud. At store Skarer af Folket fulgte i Kongernes Spor, og at Følgen var en stærk Nedgang i det aandelige Liv, i Samfundslivet, en fortsat Udvortesgørelse af Forholdet til Gud, vidne Profeternes Skrifter klart om.

Men der var andre Davidssønner, der af al deres Magt vilde tjene som David og gøre deres Gerning efter Israels Guds Vilje, saadanne som Hiskia og Josia og foruden dem andre, mindre fremtrædende. De to nævnte satte deres Kraft ind paa at rense alt det hedenske Væsen ud og fremskaffe en »ren og ubesmittet Gudsdyrkelse«. Særlig under Josia gennemførtes en saadan, efter at »Lovbogen« var fundet i Templet. Hvad enten denne Lovbog var 5 Mos., som de nyere Forskere antage, eller de 5 Mosebøger, som Forf. af Krøn. gaar ud fra, saa var Kongen og hans Omgivelser ikke i Tvivl om, at de i den forefandt Guds Krav til sit Folk gennem Mose. Disse Krav bleve gennemførte, men fik kun kort Tid Magt til at standse Nedgangen.

Til saadanne Davidssønner, der gav Tjenerstillingen ny Glans og dæmmede op mod Nedgangen, sluttede sig Præsteskabet i Jerusalem, der oftere greb ind paa selvstændig Vis, og navnlig Profeterne. Tidlig og sent vidnede de næsten uafbrudt efter hinanden følgende, udvalgte Guds Mænd imod Kongernes og Folkets Frafald og Forsyndelser mod »Israels Hellige«. De viste tilbage til hans Kærlighed til Folket, da det var ungt, da han kaldte det fra Ægypten, til hans Velgerninger, til hans Pagt og Love; og de viste fremad til den Tid, da Israel først gennem mange Prøvelser var blevet renset, en Rest af det hele Folk. Paa Grund af Vantroen og Ubodfærdigheden maatte Fremtiden forme sig saaledes; den store Verdensmagt, som voksede frem i Øst, maatte blive Svøben, med hvilken Gud tugtede sit Folk. Herom talte og herom skrev Profeterne. Frugten af deres som af de fromme Kongers Virksomhed blev, at da det gik Juda, som det var gaaet Israel, forsvandt det ikke blandt Hedningerne, som Israel forsvandt: der var en levedygtig og modstandskraftig Rest, som kunde bevares midt iblandt Verdensfolkene.

Men udvortes gik det Juda, som det var gaaet Israel. Med vekslende Held kæmpede Davidssønnerne mod de omboende Folk: ofte vare de ved at bukke under, ofte bleve de frelste paa underfuld Vis, som da Jerusalem paa Hiskias Tid blev reddet fra Assyrerkongen Sankeribs Overmagt. Stillet som Juda var mellem de to store Verdensmagter, Assyrien og senere Babylonien paa den ene Side, Ægypten paa den anden, førtes Kongerne til at agte Profeternes Henvisning til Gud Herrens Beskærmelse ringe, og til at stole paa Menneskeklogskab for at finde Udveje: Akas gav sig Assyrerkongen i Vold og kaldte sig hans Søn; andre søgte Ægyptens Venskab. Under dette gik Riget Skridt for Skridt sin Undergang i Møde; Babylonerkongen Nebukadnesar indtog Jerusalem, nedrev dens Mure, ødelagde Templet og bortførte Folket (598 f. Kr.).

Dermed gaar Israel ud af Historien som selvstændigt Folk; fra da af skal det leve sit Liv under de Kaar, som Verdensherredømmet byder det. At Juda nu ikke som de ti Stammer og som de øvrige smaa Folkeslag i Vestasien forsvinder i Folkemasserne, ligger i, at det havde lært af sin Historie, og at denne Lærdom var blevet personlig Ejendom i Folket. Det havde lært, at det trods alt, hvad der var sket, var Guds, den almægtiges, udvalgte Folk, som han paa Grund af sin Kærlighed og sin Pagt med Abraham ikke slap; det havde lært, at al dets Ulykke stammede fra dets Ulydighed mod den hellige Guds Bud og Befalinger; og det havde lært, at ved Lydighed imod ham og ved Iagttagelse af hans Ord kunde det frelses. Og med Landflygtigheden gaar Kongedømmet ud af Historien, men ogsaa det har afsat sin Lærdom

i Folkets Liv, en Lærdom om, hvorledes Israels Konge ikke skulde være, og en Lærdom om, hvorledes han skulde være. Efter Profeternes Forkyndelse stod det fast, at lige saa lidt som Folkets Historie var forbi med Rigets Undergang, var Kongedømmets Historie forbi; tværtimod forestod der for begge den vidunderligste Fremtid: Davidssønnen skulde, naar den almægtige Guds Tid kom, herske fra Hav til Hav, fra Floden til Jordens Ender over det udvalgte Folk og gennem dem over alle Verdensfolkene. Med denne Undervisning gaar Israel ind under den tredje Skikkelse, som Gudsfolkets Liv skulde faa.

3. Det var den Lærdom, der fulgte Folket i Landflygtigheden til Babylonien og bevarede det; det var den, der først og fremmest maatte føre det til at samle sin Opmærksomhed og Kraft om Gennemførelsen af Guds Befalinger under alle Livets forskellige Forhold. Med Landflygtigheden var ogsaa Profetiens Blomstringstid forbi, og som den ved Aanden givne frie profetiske Virksomhed svandt, maatte et andet, der kunde imødekomme det Krav, som nu stilledes til Folket, vinde frem i forreste Række. Det er Lovstudiet, der bliver Karaktermærket for de landflygtige Jøder og den dermed følgende Gennemførelse af Lovens Gyldighed for Livet. Ikke at dette før har manglet i Folkets Liv: det har været til Stede fra Begyndelsen af; men nu faar det en alt andet tilbagetrængende Magt. Jo stærkere Haabet om den kommende Herlighed var, 'desto mere vandt dette i Indflydelse, ikke blot i Landflygtigheden, men ogsaa i Jødeland efter Hjemkomsten, hvor Lovens Bud trods mange Vanskeligheder blev bragt til fuld Gyldighed.

Den Mand, der blev Midtpunkt i hele denne Bevægelse, var »den skriftkloge« Esra, den egentlige Begrunder af Skriftklogskaben i Israel. Hvilken Indflydelse han har haft paa de fem Mosebøger, som de nu foreligge, om de i denne Skikkelse først stamme fra hans Haand, saaledes som de nyere opfatte Sagen, eller han paa dette Punkt har haft en anden og mindre Betydning, faar her staa hen; den Lovbog, som han førte med sig hjem og fik oplæst, fik holdt Løvsalsfest efter og fik bragt til Gyldighed som Guds Lov for Folkets Liv, var den hele Mose-Lov, den, som fra da af samler Folkets Kærne om sig og præger dets Liv lige til Udgangen, ja ud over denne. Den blev i Guds Førelse af sit Folk Forberedelsen til den nye Tid.

De sparsomme Efterretninger, der fra denne Tid gives om Israels ydre Tilstand, tyde paa, at det under Babylonerherredømmet havde taalelige Kaar. Da Perseren Kyros var blevet Verdenshersker og efter sin Maade at behandle overvundne Folkeslag paa, giver Jøderne Lov til at vende tilbage til deres Land og genopbygge Guds Hus (538 f. Kr.), er det nemlig ikke nogen forholdsvis stor Skare, der drager af Sted. Mange bleve boende i Babylonien og kom saaledes til at danne Begyndelsen til den i Jødernes senere Historie saa betydningsfulde »østlige Adspredelse«. For de hjemvendte under Serubabel af Davids Hus og Præsten Josua vare Kaarene ikke lyse; først efter godt 20 Aars Forløb blev Templet fuldbygget, nærmest paa Grund af Profeterne Haggajs og Sakarjas Virksomhed; men Jerusalem var forsvarsløs, og Samaritanerne lagde de hjemkomne mange Hindringer i Vejen. Imidlertid kom de lysere Dage dog; i Aaret 458 f. Kr. kom Esra med en ny Skare til Jerusalem og 445 Nehemja. Ved hans Anstrengelser dengang og under et senere Besøg og ved Esras Arbejde blev Tilstanden ændret og ført ind i lykkeligere Spor: Folket rettede sig efter Lovens Bud; de blandede Ægteskaber, der havde faaet stærk Indgang, selv blandt Templets Tjenere, opløstes; Folkemængden og Velstanden tog til; Samaritanerne forsøgte ikke mere at blande sig i Jødernes Forhold; de havde selv faaet et Tempel paa Garizim og en Gudstjeneste efter Mose Lov.

Hvorvidt Jøderne paa et og andet Punkt af deres religiøse Liv blev paavirket af persisk Opfattelse har været omstridt; aldeles klar er derimod Paavirkningen paa store Kredse fra gr. Side fra den Tid af, da Alexander den store tilrev sig Herredømmet (333). Allerede under ham begyndte den »vestlige Adspredelse« at tage Fart, først i Alexandria, hvor den i senere Tider fik stor Betydning for jødisk Aandsliv ved Oversættelsen af Skrifterne paa Græsk, dernæst i de syriske Byer, hvor Jøderne fik Borgerret og fri Religionsøvelse. I Hjemlandet bredte Folket sig stærkt, bosatte sig i Galilæa og levede under ægyptisk Overhøjhed i ret lykkelige Forhold. Ypperstepræsten havde ikke alene kirkel., men ogsaa borgerlig Myndighed i Forbindelse med et Raad, der rimeligvis er blevet oprettet hen mod Slutningen af Ptolomæertiden. Da Syrerne i Begyndelsen af det 2. Aarhundrede faa Magten i Palæstina, tager den gr. Indflydelse kendeligt til og naar med Hurtighed en foruroligende Højde. Hedensk Tankegang og Liv trænger sig ind, navnlig blandt de styrende, og truer med at brede sig ned blandt Folket. Antiokos Epifanes griber da ind og vil gennemføre med Magt, hvad der var begyndt i Stilhed: jødisk Gudsdyrkelse bliver forbudt, og Templet bliver taget i Brug til Dyrkelse af gr. Guder.

Dermed er Højdepunktet naaet. En Bevægelse til Forsvar for Loven og Templet og de fra Fædrene nedarvede Skikke rejser sig blandt de fromme i Landet, Hasidæerne. Præstefamilien i Modim, Mattatija og hans Sønner, stiller sig i Spidsen for den, og under vekslende Held tilkæmpe Jøderne sig, førte af Judas Makkabæeren og hans Brødre, Jonatan og Simon, ikke blot Frihed til at dyrke Fædrenes Gud, ikke blot Magt til at rense og atter bruge Templet i Jerusalem, men ogsaa borgerlig Frihed. Dette faldt vel ud til særlig Fordel for Hasmonæer-Slægten, af hvilken Jonatan lod sig gøre til Ypperstepræst, og Simon lod sig af en Folkeforsamling udraabe til Præst og Hersker (141); men Folket aandede dog atter frit og kunde, særlig under Simons Styrelse, faa en Mindelse om Herligheden fra Davids Tid.

Faren for den stærke gr. Indflydelse var afværget. Hvad der blev siddende tilbage hos dem, der omtrent fra denne Tid træde frem under Benævnelsen Saddukæere, og til hvilke en stor Del af Præsterne og Raadet har hørt, kunde endnu nogenlunde gaa ind under jødisk Liv og Gudsdyrkelse. Langt stærkere Magt i Folket fik dog Farisæerne, Hasidæernes Efterkommere, til hvem Flerparten af de skrift-

kloge hørte. Det var dem, der var Esras Arvetagere, og dem, der gennem en Skare af store Lovlærere og gennem deres nøje Efterlevelse af Loven formede Jødernes Aandsliv baade da og i de følgende Tider. At der dog, til Dels upaavirkede af dem og af den tredje jødiske Aandsretning, Essæerne (I, 806), har levet en Del fromme Mennesker, der i Stilhed forventede Israels Trøst, »fattige i Aanden«, faar man igennem Evangelierne Indtryk af.

Det gik med Hasmonæerslægten som med Israels Riges Kongeslægter: den vilde tjene sig selv og glemte at tjene Gud; Børnene lignede ikke Fædrene og laa tilsidst i indbyrdes Kamp med hverandre om Magten. Da traadte Romerne til i den for dem belejlige Stund. Judas havde sluttet Pagt med dem i sin Tid, og oftere havde de gjort deres Indflydelse gældende over for Syrerne. Nu var Tiden kommet til at ordne Forholdene efter deres Vilje. De lade vel Herodes gribe Kongemagten og regere sin Tid ud og lade hans Fordeling af Landet mellem sine Sønner staa ved Magt; men Tid efter anden inddrages den ene Del efter den anden, først Judæa, over hvilken der sættes en romersk Landshøvding, senere hen de øvrige Dele.

Hermed komme Jøderne i umiddelbar Berøring med Romerne, og det sidste Afsnit af deres Historie faar nu en ret hurtig Afslutning. Paa den ene Side er det Verdenshersker ens Foragt for den særegne Gudsdyrkelse og Leveart, som her træder ham i Møde; hans Krav paa, at alle først og fremmest skulle bøje sig for ham, ogsaa i religiøs Dyrkelse; Landshøvdingernes Udsugelser og Grusomheder. Paa den anden Side er det den almægtige Guds udvalgte Folk, der vil leve sit Liv efter hans Vilje; Iveren for hans Navn og Herredømme, der har ført til Dannelsen af et nyt Parti inden for Farisæerne, Zeloterne. Disse to Sider støde i al deres Skarphed sammen, og Følgen er »den jødiske Krig«, der ender med Jerusalems Indtagelse, Templets Brand og Folkets Adsplittelse i Aaret 70 e. Kr.

Dermed slutter Gudsfolkets Historie under den gamle Pagt. Hvad der følger efter, det adsplittede Folks Skæbne i de følgende Tider, hører ikke herhen. Før Adsplittelsen var imidlertid den Bevægelse begyndt, som Udviklingen havde stilet hen imod: Gudsriget havde holdt sit Indtog blandt Jødefolket og havde derfra begyndt sit Løb igennem Verden: den forjættede Davids Søn havde begyndt at oprette Riget for Israel (Hengstenberg, Gesch. des Reiches Gottes unter d. a. B., 1869; Kurtz, Gesch. d. a. B., 1848; Köhler, Biblische Gesch. d. a. B., 1875 f.; Ewald, Gesch. des Volkes Israel, 1843 f.; Kittel, Gesch. der Hebräer, 1898 f.; Stade, Gesch. des Volkes Israel, 1887 f.; Buhl, Det israelitiske Folks Historie, 1893; Oversigten over Israels Historie i Bruce: Apologetics, Edburgh 1895, 165 f.). *A. A.*

Israels-Mission. Den første kr. Mission var efter Kristi Forbillede (Mt. 15, 24) og efter hans Befaling (Mt. 10, 5; Ap. G. 1, 8) Mission blandt Israels Folk. Og den Afvisning, som Evangeliet mødte hos Jøderne, bevægede vel en Pavlos til at vende sig til Hedningene, men bragte ham ingenlunde derved til at opgive Missionen blandt hans eget Folk. Men den kirkehist. Udvikling frembragte snart en stedse mere gennemført Adskillelse baade mellem Jøder og Kr. og mellem det jødekr. og hedningekr. Element indenfor K. I Palæstina blev det første kraftige Stød til en Adskillelse given ved Jerusalems Ødelæggelse (Aar 70), og senere satte det tragiske Udfald af Bar Kokbas Oprør (132—135) med det derefter følgende Forbud mod Jøders Ophold i Jerusalem Kronen paa Værket. I Hedningeverdenen maatte Jødernes forholdsvis gunstige statsretlige Stilling, samtidig med at de Kr. led Forfølgelse, ogsaa bidrage til at fjerne Jøder og Kr. fra hverandre. Samtidig maatte den Udvikling indenfor K., ved hvilken Søndagen fuldstændig fortrængte Sabbaten, og den kr. Paaske blev henlagt til et andet Tidspunkt end den jødiske, føre til, at Levningerne af Jødekrdm. isoleredes mere og mere og derved sygnede hen. Under alt dette svandt den aandelige Forstaaelse for Jødefolket og for den kr. Menigheds Pligter overfor dette efterhaanden bort hos de Kr., og om Mission blandt Jøderne var der derfor ikke mere Tale. De enkelte særlig paa Jøder anlagte oldkirkelige Dialoger eller Prædikener, der ere bevarede til vor Tid enten anonyme eller under store kirkelige Personligheders Navne (Justinos, Tertullianus, Cyprianus), vidne vel om, at man hist og her følte Trang til at forsvare Krdm. overfor Jøderne, ja vidne til Dels ogsaa om, at Kærlighed til Jødefolket dog ikke var helt forsvundet af den kr. Menighed, men kunne ikke bevise, at der blev drevet en egentlig Mission blandt Jøder. Den begunstigede Stilling, som Jøderne havde indtaget i det rom. Rige, blev, efter at Krdm. var bleven Statsreligion, snart frataget dem ved en Række kejserlige Edikter. Mere og mere fæstnede den Betragtning sig, at Jøderne paa Grund af deres Korsfæstelse af Kristus var under Guds Forbandelse, hvorfor man overfor dem ingen Missionspligt havde. Et stedse dybere gensidigt Had udviklede sig saaledes gennem Middelalderen; man fæstede paa begge Sider villigt Lid til forvrængede Fremstillinger og falske Anklager (f. E. den berygtede jødiske Tholedoth Jeschu, et Jesu Liv, og paa de Kristnes Side Anklagen mod Jøderne for at anvende Kristnes Blod ved rituelle Handlinger). Hadet gav sig ofte, især paa Korstogstiden, Udslag i gruelige Forfølgelser — en blodig Tvangsmission. Dog findes der i Middelalderen ogsaa Spor af en bedre Art af I.-M. Saaledes oprettede Raimundus af Pennaforte (o. 1230) et Kollegium i Murcia, hvor Dominikanermunke særlig uddannedes til Mission blandt Jøder. En Frugt af de Studier, som her dreves, var et stort literært Værk *(pugio fidei)* af Raimundus Martini (skrevet o. 1280), i hvilket en Mængde Citater af jødiske Forfattere vare sammenstillede. Munke, saaledes rustede med Kendskab til jødisk Aandsliv, drog om i Spanien og Frankrig og forkyndte Evang. for Jøder i Kirker og Synagoger. Undertiden holdtes ogsaa store offentlige Samtaler, til hvilke Jøderne bleve tvungne til at sende Repræsentanter, og ved hvilke man søgte at bevæge dem til Antagelse af Krdm. (f. E. i Barcelona 1263, i Tortosa 1413—14). Denne spanske Mission havde ret betydelige Resultater at opvise, men dog er det først paa protestantisk Grund, at I.-M.en er bleven almindelig anerkendt som

en K. paahvilende Pligt. Indenfor den rom.-kat. K. kan man fra de senere Aarh. af egentlige Missionsbestræbelser blandt Israel kun nævne det Proselyt-Asyl, som oprettedes i Rom (1543) paa jesuitisk Initiativ, og den af Th. Ratisbonne i Aaret 1845 stiftede Nonneorden, Sions-Søstrene, som har Forbøn for Israel og Opdragelse af jødiske Børn blandt sine Formaal. Paa protestantisk Grund var det Luther, som i sit lille Skrift: »Das Jhesus Christus eyn geborner Jude sey« (1523) først søgte at bane Vej for et nyt Syn paa Jødefolket indenfor Kristenheden. Men Luther kom desværre senere paa andre Tanker; hans Udtalelser i hans Livs Aften (f. E.: Von den Juden und ihren Lügen, 1543) bar i sørgelig Grad Præget af det fra Middelalderen nedarvede Had, hvad der vel bidrog sit til, at Tankerne fra hans Ungdomsskrifter først langt senere bleve førte ud i Livet. Thi vel finder man i det 16. og 17. Aarh. i Literaturen ikke sjældent en Anerkendelse af Kristenhedens Missionspligt overfor Jøderne, men det er kun yderst faa, der som den lærde Esdras Edzardi (1629—1708, se I, 718) ofrede hele sit Liv paa at vinde Jøder for Krdm. Frugterne af denne enkelte Mands Virksomhed bestod ikke blot i de talrige Jøder, som han fra Aar 1656, da han slog sig ned i Hamburg, aarlig førte til Daaben, men ogsaa i den Interesse for I.-M., som han vakte hos de mange lærelystne unge Mænd, der langvejs fra kom for af ham at undervises i hebr. Sprog og rabbinsk Literatur. Ved hans Fødder sad saaledes med dette Formaal Aug. Herm. Francke, der, ligesom Spener, pustede nyt Liv i Missionstankerne, heri indbefattet Mission blandt Jøderne. Spener ivrer mod enhver Art af Tvangsmission overfor Jøder, selv i den mildere Form, i hvilken den endnu dengang var almindelig, og ifølge hvilken Jøderne bleve tvungne til at overvære den kr. Gudstjeneste; derimod formaner han Øvrigheden til at mildne Jødernes Kaar og Præsterne til med Kærlighed at forkynde Evang. for dem. Ogsaa Zinzendorf søgte at vinde Jøderne; et af de smukkeste Vidnesbyrd om forstaaende Missionsinteresse for Israel er hans »Sendschreiben an die Juden« (1739). Den ved Pietismen nyvakte Missionsinteresse gav sig Udslag i Stiftelsen af det første egentlige Israels-Missionsforetagende, det saakaldte *Institutum Judaicum*, oprettet 1728 af Franckes Discipel, Callenberg, (I, 447) Prof. i Halle. Her bleve de vordende Præster udrustede med Kendskab til jødisk Aandsliv, og snart skred man ogsaa til ligefrem Udsendelse af Missionærer. De første Udsendinge vare J. G. Widmann (d. 1754) og J. A. Manitius (d. 1758). Den betydeligste Virksomhed blandt de fra Halle udsendte Missionærer udfoldede utvivlsomt Stephan Schultz (d. 1776, jvfr. H. E. Meyling, Kampen mellem Jøder og Kristne, Odense 1896), som afgiver et lysende Eksempel paa, hvorledes et Menneske, naar det er opfyldt af brændende Iver og en ubøjelig Vilje, med et skrøbeligt Helbred og de ringeste Midler kan udrette store Ting. Udstrakte Rejser foretog han under de største Farer og Savn, ikke blot i Europa, men ogsaa langt ind i Asien og Afrika, og overalt lykkedes det denne energiske Mand, der i saa sjælden Grad besad det rette Missionssind og de rette Missionsgaver, at vinde Sjæle for Kristus. Imod Slutningen af sit Liv overtog han Ledelsen af Institutum Judaicum i Halle. I den rationalistiske Periode gik det imidlertid tilbage baade for Institutet i Halle og for de ganske faa andre Israels-Missions-Foretagender, som vare blevne satte i Gang under pietistisk Paavirkning (f. E. Proselytanstalten i Darmstadt, oprettet 1738 af Joh. P. Fresenius, se S. 119); i 1792 ophævedes endelig Callenbergs Institut fuldstændigt; dets Midler skænkedes til Vajsenhuset. Til Gengæld har den rationalistiske Tid imidlertid paa anden Maade været af den største Betydning for I.-M.en. Thi i denne Periode trænge de friere Aandsrørelser sig sejrrig ind i den jødiske Menighed og undergrave Tilliden til Rabbinismen, ja til Jødedommen overhovedet; navnlig har den bekendte Moses Mendelssohns (1729—86) Virksomhed i denne Henseende haft en afgørende Betydning. Ved hele denne Bevægelse førtes mangfoldige over i den kr. K.s Skød. Samtidig bringer de moderne Frihedsbestræbelser (se Art. Emancipation, Jødernes, I, S. 752 f.) efterhaanden Jøderne bedre ydre Kaar i de fleste Lande, hvorved en af de største Hindringer for et Missionsarbejde blandt Jøder blev ryddet af Vejen. Da derfor ved Aarhundredskiftet Missionstankerne atter vaagner med ny Kraft i den kr. Menighed, havde den rationalistiske Tid paa ovennævnte dobbelte Maade banet Vejen for en resultatrig I.-M. Det første I.-M.s-Selskab dannedes i England under Tilskyndelse af den tyske Proselyt C. F. Frey (London Society for promoting Christianity among the Jews, oprettet 1809). Oprindelig arbejdede Dissenters og Medlemmer af den anglikanske K. her sammen, men fra 1815 er det et udelukkende anglikansk Missionsselskab. Over dets første vanskelige Aar blev dette Selskab især hjulpet ved Præsten Lewis Way, hvis Interesse for I.-M. blev vakt, da han en Dag kom forbi nogle gamle Egetræer, der efter den afdøde Ejerindes Bestemmelse ikke maatte fældes, før Israel atter var i det forjættede Land. Dette ældste engelske Missionsselskab er endnu langt det betydeligste; o. en Fjerdedel af samtlige nuværende Jødemissionærer ere udsendte af dette ene Selskab. Det har udfoldet en omfattende Virksomhed baade i og udenfor England. Dets Centrum i London var det lille Kapel paa Palestine Place, til hvilket Grundstenen blev lagt allerede 1813, og i hvilket der blev holdt Gudstjeneste baade paa Engelsk og Hebraisk og siden 1842 ogsaa paa Tysk. Alene i London selv er der af dette Selskabs Missionærer indtil Aar 1900 bleven døbt 2018 Jøder. Udenfor England udfoldede Selskabet i dets første Aar især en betydelig Virksomhed i Polen og Tyskland, paa hvilket sidste Sted det gav Stødet til Dannelse af en Række Missionsselskaber, hvorfor Londoner-Missionen efterhaanden har kunnet overlade sine Stationer i Tyskland i Tyskernes egne Hænder. Af Stationer i fjernere Egne samler Interessen sig særlig om Jerusalem og om Missionen i Abessinien. I Jerusalem paabegyndtes Arbejdet 1823; den Mand, som her brød Isen, og om hvem det er blevet sagt, at hans Livshistorie falder sammen med den første protestantiske Missions Historie i Jerusalem, var Sønderjyden J. Nicolayson, f. 1803 i Løgumkloster, d. i Jerusalem

1856. Den 21. Jan. 1849 blev Kristuskirken, den første evang. Kirke i Palæstina, indviet; her holdes der stadig Gudstjeneste baade paa Hebraisk og Engelsk. Ikke uden Sammenhæng med I.-M.en var det, at det preussisk-engelske Bispedømme i Jerusalem oprettedes 1841, hvis første Indehaver var Proselyten Salomon Alexander (d. 1845). Ogsaa dennes Efterfølger, Schweizeren Samuel Gobat (se S. 232), d. 1879, virkede ivrig for I.-M.ens Sag. Efter Biskop Barclays Død (1881) blev det fælles Bispedømme paa Grund af Uenighed mellem Preussen og England om Ordinationsspørgsmaalet ikke mere besat. — Det skønneste Blad i Londoner-Selskabets Missionshistorie afgiver dog Missionen blandt de abessinske Jøder (Falasjaerne, se S. 7). Næsten hele Tiden har det været forment Europæere at virke i Landet, men Missionen har været saa lykkelig mellem de dog kulturelt set saa lavt staaende indfødte at finde dygtige og offervillige Personligheder, hvis Virksomhed har baaret rige Frugter. Londoner-Selskabet, hvis Virksomhed endnu i de sidste Aar har været i forbavsende Opsving, har nu i sin Tjeneste 199 Missionsarbejdere, der virker paa 50 forskellige Stationer. Aarsindtægten er o. 37,000 Pund Sterling. Af andre engelske Selskaber maa nævnes det af Dissenters 1842 stiftede »British Society for the Propagation of the Gospel amongst the Jews« (22 Missionærer paa 16 Stationer; Aarsindtægt 6000 Pund Sterling) og »Mildmay Mission to the Jews«, stiftet 1876 af John Wilkinson (40 Missionærer, 9 Stationer, Aarsindtægt 8000 Pund Sterling). Betydeligere end de to sidstnævnte er den skotske Frikirkes Jødemission, i hvis Tjeneste der staar ikke mindre end 77 Missionærer. Overhovedet findes der paa Storbritanniens Grund henimod 40 selvstændige I.-M.s-Foretagender med ialt o. 430 Missionærer. Ogsaa i Nord-Amerika har der i de sidste Aar vist sig en stadig voksende Interesse for I.-M. Efter de sidste Opgivelser er der ialt 34 Missionsselskaber, blandt hvilke »Chicago Hebrew Mission«, grundet 1887 af W. E. Blackstone, og Church Society, stiftet 1842 i New York, høre til de betydeligste. Men Arbejdet i Amerika lider i det hele stærkt derunder, at det er splittet paa saa mange Hænder og i saa ringe Grad har fast kirkelig Støtte. I Tyskland stiftedes 1822 det første I.-M.s-Selskab (»Berliner Gesellschaft zur Beförderung des Christenthums unter den Juden«), navnlig ved Lewis Ways og den bekendte teol. Professor Tholucks Initiativ. Selskabet har 5 Arbejdere i sin Tjeneste; de virke i Berlin, i Posen og i Galizien. Desuden findes i Tyskland to andre I.-M.s-Foreninger, nemlig »Der Rheinisch-Westfälische Verein für Israel«, stiftet 1843 og »Evang. luth. Central-Verein für die Mission unter Israel«, stiftet 1871 paa Tilskyndelse af Franz Delitzsch, den fortjenstfulde Oversætter af N. T. paa Hebraisk (I, 621). I Samvirken med denne sidste Forening staar den danske Forening for I.-M., stiftet 1885. Dens første Formand var den teol. Prof. Fr. Buhl, dens nuværende Formand er Biskop, Lic. theol. A. S. Poulsen. Den understøtter Pastor Th. Zöckler, der sammen med en Del dygtige Medarbejdere søger at samle de faa evangeliske Rester i Stanislau og omliggende Byer i Østgalizien og samtidig søger gennem de evangeliske Menigheders kraftige Liv at vække de talrige omboende Jøders Opmærksomhed og drage dem til Kristus. Langt tidligere end i Danmark havde man i Norge og Sverig taget I.-M.ens Sag op, ligesom den dér ogsaa stadig finder langt større Tilslutning i Menigheden end i Danmark. Allerede 1844 dannedes i Stavanger en I.-M.s-Forening. 1865 en Centralforening i Kristiania; især den bekendte Teolog Caspari samt P. L. Hærem virkede ivrigt for Sagen. Den norske Mission arbejder i Galatz i Rumænien; den udgiver »Missionsblad for Israel« (udg. ved J. G. Blom). I Sverig havde Pastor Lindström allerede i flere Aar indsamlet Bidrag til I.-M.en, inden »Föreningen för Israelsmission« stiftedes 1876. Den har udfoldet en rig Virksomhed baade i og udenför Sverig. I Stockholm har den siden 1879 et Proselythjem, og den udgiver »Missions-Tidning för Israel«. Ogsaa i Schweiz (Verein der Freunde Israels in Basel, Prof. Heman) og Frankrig findes i de protest. Kirkesamfund Israels-Missions-Foreninger. En ganske nøjagtig Statistik over samtlige I.-M.s-Foretagender i Verden findes ikke; en omtrentlig Beregning udviser noget over 100 Foreninger med ialt o. 800 Missionsarbejdere. — Hvad Missionsmetoden angaar, maa I.-M.en indtage en vis Særstilling blandt den kr. K.s Missioner. Dette er bl. a. foraarsaget ved, at Jøderne ikke bo i deres eget Land, men for største Delen bo i Kristenhedens Midte. Ganske vist vil ingen teoretisk nægte, at Missionsbefalingen i Mt. 28, 19 f. ogsaa omfatter Jøderne, men de gr. og rom. K.samfund vil netop paa Grund af ovennævnte Omstændighed gøre gældende, at til Opfyldelse af denne Befaling er Udsendelse af særlige Missionærer ikke nødvendig, naar blot K.'s Tjenere tager tilbørligt Hensyn til Jøderne i deres nærmeste Omgivelse. Indenfor den protest. K. kan det imidlertid nu siges at være almindelig anerkendt, at der til en virkelig Opfyldelse af Missionspligten overfor Israel ogsaa kræves Uddannelse og Udsendelse af særlige Missionærer, da Jøderne, skønt levende iblandt de Kr., dog paa det religiøse Omraade har en saa udpræget Ejendommelighed, at en Mission, drevet uden nøje Kendskab til og Indlevethed i denne, nødvendigvis vil forfejle sin Virkning. Derfor drages der ogsaa i de fleste I.-M.s-Selskaber — naturligvis i højere eller ringere Grad — Omsorg for en grundig Uddannelse af Missionærerne. Blandt særlige Institutioner med dette Formaal for Øje maa nævnes *Institutum Judaicum* i Berlin, oprettet 1883 af Prof. Dr. H. Strack, og *Instit. Jud.* i Leipzig, oprettet 1886, hvis nuværende Leder er Prof. G. Dalman. Selv om nu den Omstændighed, at Jøderne bo midt i Kristenheden, ikke gør det berettiget at erklære direkte Mission for overflødig, vil den dog i høj Grad influere paa Missionsmetoden. Opgaven bliver ikke blot den ligefremme Forkyndelse af Evang., men bliver i et Folk, hvor der i Forvejen findes et, ganske vist forvrænget, Kendskab til Krdm., at forsøge at sprede de Misforstaaelser, som hindrer dets Modtagelse af Evang. Derfor maa man arbejde paa Frembringelse og Udbredelse af Bøger, som sætte sig dette Formaal (f. E. Berliner og Leipziger Instituternes Serie af Skrifter). Forøvrigt maa selvfølgelig Missionsmetoden forme sig forskellig,

eftersom der skal virkes blandt Østens Jøder, der endnu leve paa et lavt Kulturtrin under Talmudismens Aag, eller man skal virke blandt Vestens mere oplyste Jøder, hvad enten disse nu tilhøre Ny-Ortodoksismen, Reform-Jødedommen eller Fritænkeriet. Ogsaa mange andre Spørgsmaal kunne ikke faa nogen ensartet Besvarelse, saaledes Spørgsmaalet, om en fri Forening eller K.samfundet som saadant er bedst skikket til at lede Missionen. Den hyppigste Form paa I.-M.ens Omraade er frie Foreninger, og hvor disse stille sig paa bestemt kirkelig Grund og derfor ogsaa støttes af K.-samfundene, viser denne Form sig overordentlig heldbringende. Det er kun i de presbyterianske Samfund i Storbritannien, i den hollandske K., i den luth. K. i Østersøprovinserne, i den luth. Missouri-Synode og i den episkopale K. i Nord-Amerika, at I.M.en drives af K. samfundet som saadant. Hvad Anvendelse af Proselyter som Missionærer angaar, synes Erfaringerne at pege paa, at udelukkende Anvendelse af dem har store Misligheder, hvorimod deres Samarbejde med kristelig fødte Missionærer viser sig overmaade frugtbringende. Af det store Londoner-Selskabs Missionærer er saaledes omtrent Halvdelen Jødekristne. Mest omdebatteret og mest modstridende besvaret blandt alle Spørgsmaal om Missionsmetoden, er Spørgsmaalet om, hvorvidt man skal stræbe at danne særlige jødekristelige Menigheder, i hvilke de ved Moseloven eller ved Overleveringen hjemlede jødiske Skikke stadig overholdes. Tildels er Besvarelsen heraf afhængig af det Syn, man har paa Jødefolkets Fremtid i det hele, om man mener, at det i de sidste Tider skal samles i det hellige Land med den store Opgave at danne et Samlingspunkt og Tilflugtssted for den hedningekristelige Menighed i de sidste Dages Trængsler eller med den Opgave at bringe det store Missionsværk blandt Folkeslagene til sin sidste afgørende Afslutning — om man med andre Ord mener, at Skriftens Udtalelser hjemler Israel en vedblivende Særstilling i Guds Riges Historie eller ikke. I første Tilfælde vil Missionens Hovedopgave blive Folkemission, i sidste Tilfælde bliver den at vinde de enkelte. Tanken om jødekristelige Menigheder blev i nyere Tid først fremsat af Zinzendorf; i vort Aarh. har den haft mange ivrige Talsmænd, ligesom der gentagne Gange har været gjort Forsøg paa at sætte Tanken ud i Livet. Israel Picks Forsøg i Palæstina blev til intet paa Grund af hans pludselige og gaadefulde Forsvinden (1859); omtrent samtidig forsøgte Jechiel Lichtenstein Hirschensohn at danne en jødekristelig Menighed i Rumænien, men uden Held. Mere Livskraft havde den af Jacob Freshman i New York stiftede Menighed (1883), hvorfra der ogsaa med Iver drives Mission blandt Jøder, men mest bekendt og hilst med de største Forhaabninger blev dog det Forsøg, som Joseph Rabinowitsch gjorde i Kishinew paa at stifte en Menighed under Navn af »den ny Pagts Israeliter« (1885; A. S. Poulsen, Den jødekristelige Bevægelse i Syd-Rusland, Kbhvn 1886). Efter hans Død (5. Maj 1899) synes imidlertid ogsaa dette Forsøg at skulle lobe ud i Sandet. Ikke desto mindre har Tanken stadig mange varme Talsmænd, bl. a. G. A. Krüger, Th. Lucky, og der findes en stor Forening af Jødekr., »Hebrew Christian Prayer Union«, stiftet 1882, efter at den tidligere med samme Formaal 1867 dannede Forening »Hebrew Christian Alliance« var sygnet hen. Den ny Forening synes at have mere Held; den tæller over 500 Medlemmer, spredte over den hele Verden. Saaledes vedbliver Spørgsmaalet om jødekristelige Samfundsdannelser at være brændende indenfor I.-M.en, og hvor Tanken gøres gældende med Besindighed, saaledes at den ikke fordunkler den evangeliske Grundsandhed om Retfærdiggørelsen ved Troen alene, kan Missionen, skønt de hidtil gjorte Forsøg ikke have været lovende, dog ikke andet end se venligt paa eventuelle nye praktiske Forsøg. Men den maa over Fremtidshaabet om en jødekristelig Menighed, over Haabet om den Stund, da hele Israel skal frelses (Rom. 11, 26), ikke glemme at arbejde med al Kraft paa at vinde alle de enkelte, som det er muligt at vinde. Og den maa gøre det til Trods for de fattige og uanselige Resultater, som I.-M.en har at opvise. Hvad disse Resultater angaar, kan de kun angives tilnærmelsesvis paa Grund af det mangelfulde statistiske Materiale. Vel er der i det 19. Aarh. ført flere Jøder til Daaben end i noget tidligere Aarh., nemlig over 200,000, men det er overmaade vanskeligt at sige, hvor mange af disse der er bleven vunden gennem Missionen. Det er i hvert Fald kun en ringe Del af det store Tal. Dog er alene ved de engelske Missionsselskabers Virksomhed o. 9000 vundne. Naar man betænker de store Vanskeligheder, som I.-M.en maa kæmpe med, f. E. det gennem Aarhundreder nærede gensidige Had mellem Jøder og Kr., dettes Eftervirkning i den moderne Antisemitisme, den stærke Sammenhæng mellem jødisk Nationalitet og Religion og den i den moderne Zionisme (se d. Art.) stærkt opblussende Nationalfølelse — naar man tager alle disse Vanskeligheder i Betragtning, vil de ovenfor angivne Resultater dog være tilstrækkelige til at tilskynde K. til med stedse større Energi at gaa i det 19. Aarh.'s Spor paa I.-M.ens Omraade (de le Roi, Die evang. Christenheit und die Juden, I. 1884; de le Roi, Gesch. der evang. Judenmission I—II, 1899; Kalkar, Missionen blandt Jøderne, 1868; Kalkar, Israel og Kirken, 1881; G. Dalman, Handbuch der Mission unter Israel, 1893; Gidney, The Jews and their Evangelisation, 1899). *F. T.*

Issakar. 1. Jakobs og Leas 5. Søn (1 Mos. 30, 18. 35, 23) og den tilsvarende israelitiske Stamme. Navnets Udtale synes egentlig at være Jes-sakar (»der er Løn«) eller muligvis Is-sakar (»Løns-Mand«). LXX har: Issakar. »Isaskar« (Hieronymus, Luther, Dsk Overs.) er en urigtig Form, som bør fjernes. 1 Mos. giver i 30, 16 og 30, 18 forskellige Forklaringer af Navnet udfra Ordet »sakar«, Løn. Kendskabet til denne Stamme er meget magert. Dens Omraade angives i Josva 19, 17—23 og strakte sig over den østlige Del af Jisreelsletten, mellem Gilboa og Gennesaret-Sø og indtil Jordan. Nord derfor vare Sebulon og Naftali, mod Syd (og Vest) Manasse. I Dom. 1 omtales I. ikke. I Befrielseskampen mod Sisera deltog I. med Ære (Dom. 5, 15). En af Dommerne, Tola, var fra I. (Dom.

10, 1. 2). Derimod afspejler 1 Mos. 49, 14. 15 et Hang hos denne Stamme til paa Frihedens Bekostning at nyde sit frugtbare Lands Fedme i Stedet for ihærdig Kamp mod Kana'aniterne. 5 Mos. 33, 18. 19 antyder et rigt Samkvem med Fønikerne, hvis Handelsveje til det Indre førte gennem I. Baesa, der tilrev sig Kongemagten i Israels Rige ved at fælde Jeroboam I.s Søn Nadab, var fra I. (1 Kong. 15, 27 f.). Se iøvrigt 4 Mos. 1, 29. 26, 25 og 1 Krøn. 7, 1 f. 12, 32. 40. 27, 18; 2 Krøn. 30, 18. — 2. En Søn af Obed-edom (1 Krøn. 26, 5). *L. G.*

Itai, se Ittai.

Itala. Indtil for kort Tid siden sammenfattede man som oftest Levningerne af den lat. Bibelovers. før Hieronymus under Navnet I.; nu plejer man at kalde denne Overs. den forhieronymianske eller den gammel-latinske. Navnet I. stammer fra en Udtalelse af Augustinus (de doctrina Chr. II, 14. 15), hvor han taler om en enkelt lat. Overs., I., der maa foretrækkes for de andre. Han har aabenbart tænkt paa en Overs., der var i Brug i Nord-Italien. Isidor af Sevilla og Walahfrid Strabo forstod derimod ved I. den Overs., der skyldes Hieronymus, den saakaldte Vulgata. Ogsaa flere nyere Forf. have forøvrigt ment, at Augustinus med Navnet I. sigtede til Hieronymus's Overs. Tidligere antog man almindelig, at I. stammede fra Rom eller dog fra Italien; men Rom var jo en væsentlig gr. By, og den ældste kr. Menighed dér en gr. Menighed. Derfor har man i nyere Tid i Reglen betragtet I. som et Arbejde, opstaaet i Nord-Afrika, maaske snarest i Carthago, hvor Latinen var herskende baade i det daglige Liv og som Embedssprog. Sikkert er det, at det lat. Kirkesprog er uddannet i Nord-Afrika, og her som andensteds har sagtens Biblens Sprog bidraget meget til at præge Kirkesproget. De ældste Stykker af I., som vi have, røbe deres afrikanske Byrd, men ved Siden af det afrik. Element i den gl. lat. Bibel mene nyere Forskere ogsaa at kunne spore et europæisk, hvorfor nogle gøre Skel imellem en afrik. og en europ. Tekst. En Del Brudstykker af den før-hieronymianske Overs. af G. T. bleve allerede udgivne af Fr. Münter (Kbhvn 1819), og siden er der arbejdet flittigt baade med G. og N. T., men endnu savnes en tilfredsstillende kritisk Udg. af hele den gl. lat. Bibelovers. (Rönsch, I. und Vulgata, Marburg 1875; sammes, Studien zur I. i »Zeitschr. f. wissenschaftl. Theol.« 1875, 76 og 81).

Italien. I Bibl en. I den omtales I. naturligvis kun sjælden. I Makkabæernes Tid knyttedes Forbindelse med I. og Rom ved flere Gesandtskaber, allerede under Judas Makkabæer (1 Mak. 8, 17 f. 12, 1 f. 14, 24. 15, 15 f.). Pompejus førte talrige jød. Krigsfanger til Rom i sin Triumf Aar 62 f. Kr. Hermed begyndte Bosættelsen af et større Antal Jøder i Rom, særlig i Trastevere. Julius Cæsar var deres Beskytter. Midlertidige Udvisninger fra Rom under Tiberius og i Slutningen af Claudius's Regering havde ingen varige Følger. Blandt de under Claudius udviste vare Aquila og Priskilla, som Paulus traf i Korint (Ap. G. 18, 2). Paa Neros Tid var Kejserinde Poppæa dem gunstig. Udenfor Rom kunne Jøderne tidlig paavises i Puteoli, den vigtigste Havneplads for Handelen med Orienten. At Krdm. tidlig er kommen til I. i de jød. Spor, kan ikke være anderledes. Romerske Jøder nævnes paa Pinsedagen (Ap. G. 2, 10). Da Paulus skrev til Rom (o. 58 e. Kr.), var der allerede en talrig kr. Menighed dér, dels af jød., dels af hedensk Oprindelse. Et Par Aar efter kom Apostlen selv som Fange til I. (Ap. G. 27, 1). Over Puteoli (28, 13. 14) kom han og hans Ledsagere til Rom. Hans 2-aarige Ophold dér under Fangenskabet tjente i høj Grad til Evangeliets Fremme (Ap. G. 28, 30. 31; Fil. 1, 12 f.). Italiske Kr. omtales Hebr. 13, 24 som hilsende Hebræerne. — Mærkeligt nok var den første Hedning, der døbtes, en italisk Mand, nemlig Cornelius, Befalingsmand ved den italiske Kohorte i Kæsarea (Ap. G. 10, 1). Fra Indskrifter vides ogsaa ellers om en Kohorte af italiske Frivillige i Syrien, og at en saadan allerede ved Aar 40 e. Kr. kan have ligget i Landshøvdingens Residens, Kæsarea, er meget naturligt. *L. G.*

Italien. Kirkelige Forhold. I Aaret 1896 havde I. o. 32 Millioner Indbyggere. Af disse vare 31,290,061 rom. Katoliker. De fleste af de andre Indbyggere vare evang. Kr., o. 40,000 Jøder. Af Jøderne bor en stor Del i Rom, i det forrige Ghetto, hvor der er 5 Synagoger, 3 med ital., 2 med sp. Ritus. I Napoli, Barletta og Messina findes der unerede gr.-kat. Menigheder.

I de kirkel. Forhold i I. er der i Løbet af den sidste Halvdel af 19. Aarh. sket store Ændringer. Indtil 1848 indtog i hele I. Præsteskabet og de religiøse Ordener en Undtagelsesstilling: de stod under K.'s Jurisdiktion, vare fritagne for Stats- og Grundskatter og havde mange Rettigheder; alle offentlige Skoler og godgørende Stiftelser vare i deres Hænder. 25. Aug. 1848 udelukkede imidlertid Kongeriget Sardinien Jesuiterne og Damerne af Jesu hl. Hjerte fra sit Landomraade, og dermed begyndte en Bevægelse, der bragte Romerk. i hele I. det ene skæbnesvangre Slag efter det andet. En sardinsk Lov af 1. Marts 1850 satte alle K.s godgørende Stiftelser under Statens Tilsyn, og en anden Lov af 9. April s. A. berøvede Præster og Munke den gejstl. Jurisdiktion og Fritagelsen for Byrder og Afgifter. En tredje Lov af 4. Juni s. A. forbød gejstl. Institutioner at modtage Gaver og Testamenter uden kongelig Tilladelse, og en Lov af 23. Maj 1851 lagde endelig Skat paa »den døde Haands« Indkomster. Da Præsterne gjorde Indsigelse mod disse Love og rejste Modstand imod dem baade i Pressen, i Parlamentet og i Skriftestolen, udkom der 5. Juli 1854 en ny Lov, der satte haarde Straffe for dem, som bragte Statens Love og Indretninger i Foragt. Loven af 29. Maj 1855 ophævede endelig alle de relig. Ordener i Sardinien, som ikke sysselsatte sig med Prædiken og Sjælesorg, Undervisning eller Sygepleje, og inddrog deres Ejendomme, for hvilke der blev dannet et Fond *(cassa ecclesiastica)*, der skulde bruges til kirkel. Formaal og styres af 3 Senatorer, 3 Medlemmer af Deputeretkammeret og 3 andre af Kongen udnævnte Mænd. Af dette kirkel. Fond skulde der udredes Pensioner til Munke og Nonner, Tilskud til lavt lønnede Præster osv. Ialt 335 Klostre bleve efter denne Lov ophævede. Senere

søgte en Skolelov af 22. Juni 1857 og en Seminarielov af 20. Juni 1858 at bringe Skolevæsnet paa Fode uden Ordenernes Hjælp. Klosterloven af 29. Maj 1855 blev, efterhaanden som Sardiniernes Landeomraade udvidedes, udvidet til at gælde i Umbrien, Markerne og Napoli, og da Kongeriget I. var dannet, tvang Finansnøden den ital. Stat til at lægge Haand paa og sælge de inddragne Kirkegodser i Kirkefondet, mod at betale Fondet 5 % af den inddragne Sum. I 1877 blev Værdien af de inddragne Kirkegodser anslaaet til o. 380½ Mill. Lirer (Francs), men endnu dengang var der uafsatte Kirkegodser til en Værdi af o. 88 Mill. Lirer. Senere kirkel. Love af 1866, 1867 og 1873 traf yderligere Bestemmelser om Ordensmedlemmernes Pensionering, og *cassa ecclesiastica* blev omdannet til et Kultusfond *(fondo per il culto)*, der af de 5 % Rente, som Staten gav af Kirkeformuen, skulde bestride alle Rigets Kultusudgifter; men af K.s aarlige Indtægter skulde der betales 30 % i Skat til Staten. Fra Inddragelsen i Statskassen undtoges: alle Kirker og Kapeller med Kultusgenstande og Prydelser, de biskoppelige Residenser med de til disse knyttede Præsteseminarier og Skoler; berømte Klostre som Monte Cassino, La Cava (Syd for Napoli), Monreale og Certosaen ved Pavia blev heller ikke inddragne, men de skulle vedligeholdes som Monumenter. Vittorio-Emanuele-Biblioteket i Rom blev gjort rigt ved Ran fra de ophævede Klostre.

Der er i I. o. 270 Ærkebispedømmer og Bispedømmer af meget forskellig Størrelse og Betydning. Enkelte Biskopper, som Ærkebiskoppen af Girgenti, har Fribolig og o. 150,000 Lirer; nogle Biskopper have kun lidt over 6000 Lirer og fri Bolig. Gennemsnitsindtægten for en ital. Biskop er o. 20,300 Lirer. Der er ialt i I. o. 20,460 Sogne, o. 55,260 Kirker og Kapeller og o. 76,500 Præster til disses Betjening. 1873 blev de teol. Fakulteter ophævede ved alle de 17 ital. Universiteter. 1866 blev der indført tvungent borgerl. Ægteskab, men der maatte 1879 indføres strenge Straffebestemmelser, fordi en Mængde ikke vilde møde til borgerl. Sammengivning, men lod sig nøje med den kirkel. Vielse, der ikke gjorde Ægteskabet gyldigt. Garantiloven af 13. Maj 1871 (S. 167) søgte at ordne Kongeriget I.s Forhold til Pavestolen. — En gammelkat. K. *(chiesa cattolica Italiana* eller *nazionale)* er dannet af Grev Campello (I, 467), men han er nu (1902) vendt tilbage til den rom.-kat. K.

Protestanterne ere: 1) Valdesier-K. (se d. Art.); 2) den ital. Frikirke, anerkendt 1891 som *chiesa evangelica Italiana* (S. 130); den havde 1900 ialt 36 Menigheder og 45 Prædikepladser, der betjenes af 14 Præster og 17 Evangelister. Antallet paa Nadvergæsterne er o. 1830; 3) den fri kr. K., o. 20 smaa Kredse af Darbyister; 4) de eng. Wesleyanere, der have 52 Menigheder og Stationer med o. 1600 Nadvergæster; 5) de amerik. biskoppelige Methodister med 12 Menigheder og 40 Stationer, i hvilke 25 Præster og 6 Evangelister betjene o. 1500 Nadvergæster. Begge de metodist. Samfund virke meget ved Skoler og Søndagsskoler; 6) eng. og amerik. Baptister, der have 31 Hovedstationer og 50 Bistationer med 37 Evangelister og Præster; 7) den evang. Militærmenighed i Rom, dannet af L. Capellini og hans Efterfølger Carlo Musi. Den har ogsaa en Underofficersskole. — 8) Tyske Menigheder i Rom, Firenze, Napoli og andre store Byer.

1871 blev der i Rom dannet et eget ital. Bibelselskab, men allerede tidligere virkede det eng. og det skotske Bibelselskab dér. Der drives Sømandsmission i nogle ital. Havne, og K. F. U. M. har Foreninger i flere ital. Byer. I Rom drives der Jødemission. Gammelkatolikernes Organ er *Il Labaro*, Valdesiernes *Le Témoin*, og *Il Bollettino*, Frikirkens *Il Cristiano*, Wesleyanernes *La Civiltà Evangelica*, de amerik. Metodisters *L'Evangelista*, Baptisternes *Il Testimonio*. Et evang. videnskabeligt Maanedsskrift er *La Rivista Cristiana* (jvfr. K. Rönneke i Haucks Realencyklop.. IX[3]).

Itamar. Nævnes i det præstelige Kildeskrift til Mosebøgerne (P) og hos Kronisten som Arons 4. Søn (2 Mos. 6, 23; 4 Mos. 3, 2; 1 Krøn. 5, 29 [6, 3]. 24, 1 f.). Indviedes med sin Fader og sine Brødre til Præstetjenesten (2 Mos. 28, 1); de 2 ældste Brødre ramtes imidlertid snart med Døden for deres Forseelse (3 Mos. 10, 1 f.). Kildeskriftet P nævner ogsaa I.s Tilsyn med Tabernaklet og Gersoniterne og Merariterne (2 Mos. 38, 21; 4 Mos. 4, 28. 33. 7, 8). Af de 24 Præsteklasser hørte 8 til I. (1 Krøn. 24, 3. 4). Ypperstepræstedømmet har en længere Tid tilhørt I.s Linje; thi til denne hørte Eli og hans Efterkommere (1 Krøn. 24, 3; jvfr. 1 Sam. 22, 9. 14, 3), men med Sadok (1 Kong. 2, 35. 27) gik det for Fremtiden over til Arons Søn Eleasars Slægt (1 Krøn. 24, 3. 5, 34 [6, 8]). I 1 Sam. 2, 27—36 bebudes denne Degradering af Elis Hus. Hvilke Forhold, der i Dommertiden have foranlediget Ypperstepræsteværdighedens Overgang fra Eleasars til I.s Slægt, er ubekendt. *L. G.*

Ithacius, Biskop af Ossonoba o. 379—388, se Art. Priscillian.

Itiel, en Benjaminit (Neh. 11, 7). — I Ordspr. 30, 1 beror Navnet I. uden Tvivl paa en urigtig Vokalisation, der heller ikke har Medhold i LXX. I Stedet for »le-itiel« maa vokaliseres: laiti el, som første Led i det Udsagn, hvormed Agur begynder sine Ord: Jeg har trættet mig, o Gud (laiti el), jeg har trættet mig, o Gud, og er fortæret (va-ekel, i Stedet for »og Ukal«). *L. G.*

Ittai. 1. En filistæisk Krigsmand fra Gat, der med flere andre kort før Absalons Oprør var kommen til David (2 Sam. 15, 19 f.) for at optages i hans Livvagt. Denne Garde, for hvilken »600« er det konstante Tal (jvfr. 1 Sam. 23, 13. 25, 13. 27, 2. 30, 9), synes ifølge V. 18 at have været kaldt »Gittiterne«, idet dens Kerne bestod af Mænd, der havde fulgt med David lige fra hans Udlændighed i Gat (1 Sam. 27, 2). I.s Tilnavn »Gittiten« kunde i saa Fald altsaa muligvis kun betegne ham som Medlem af denne Livvagt, men, da han ifølge V. 19 var en Udlænding, skal Navnet naturligst, som anført, betegne hans Herkomst. I Stedet for »alle Gittiterne« (V. 18) læser Kautzsch o. a. »alle Gittiten Ittais Folk«, saa at »ham« ikke er David, men I., hvis Navn skulde være udfaldet i V. 18. Dette har LXX og det konstante Tal »600« imod sig, ligesom det heller ikke er sandsynligt, hverken at I. har mønstret saa talrig en Skare, eller at David i saa Fald havde

Raad til at undvære ham. I.s smukke, uegennyttige Troskab og Hengivenhed overfor David, der minder om Ruts overfor Naomi, var vel Aarsagen til, at David snart efter i Kampen mod Absalon gav ham Anførslen af Hærens ene Tredjedel (2 Sam. 18, 2 f.). — 2. En anden af Davids Krigere, en Benjaminit fra Gibea (2 Sam. 23, 29; 1 Krøn. 11, 31). *L. G.*

Ituræere. Den ismaelit. Stamme Jetur (1 Mos. 25, 15; 1 Krøn. 1, 31. 5, 19) er uden Tvivl den samme, som i den senere Historie kaldes Ituræere. Fra mere østl. Egne synes de at have bevæget sig mod Nord, hvor de i det 1. (og 2.) Aarh. f. Kr. dannede et anseligt Rige i Antilibanos og Kølesyrien med Chalkis som Hovedstad. Ogsaa Galilæa maa have hørt til det; thi Makkabæeren Aristobul I (105—104 f. Kr.) erobrede og judaiserede »et stort Stykke af Ituræernes Land« (Josefos), som kun kan være den nordlige Del af Palæstina. Efter den ægypt. Dronning Kleopatras Anstiftelse lod Antonius I.s Konge Lysanias henrette Aar 36 f. Kr. og skænkede Kleopatra en betydelig Del af Landet. Som tributpligtig Tetrark var i de følgende Aar Zenodoros Herre over disse Egne; men Aar 23 overdroges Trakonitis til Herodes d. st., og ved Zenodoros's Død (20 f. Kr.) fik Herodes ogsaa Landskaberne Ulatha og Panias ved Foden af Hermon. Ved Herodes d. st.s Død tilfaldt denne tidligere ituræiske Landstrækning Herodes's Søn, Tetrarken Filip. Dette Stykke mener formodentlig Lukas, idet han (Lk. 3, 1) siger, at Filip herskede over »det ituræiske (og trakonitiske) Land«.

En anden Del af I.s Rige var Abilene N. V. for Damask (Lk. 3, 1). Landskabet Djedur (Gedur) S. Ø. for Hermon er etymologisk forskelligt fra I. Som berømte og søgte Bueskytter nævnes I. oftere i de rom. Hære i Republikens seneste Tid og i Kejsertiden (F. Münter, De rebus Ituraeorum, Havniae 1824, og Schürer, Gesch. des jüd. Volkes I[3], 1901). *L. G.*

Iver Munk, dsk Biskop, se Munk.

Iversen. 1) **Iver I.,** Lægprædikant, født paa Tønset 1. Sept. 1789, kom 2 Aar gammel med Forældrene til Bardo-Dalen, som Foged Jens Holmboe ved denne Tid søgte at befolke med Østerdøler. Da han var 14 Aar gammel, fik hans Hjembygd Besøg af Hans Hauge, hvem han trofast sluttede sig til. Han gik til Søs og førte Skib i flere Aar, til han i Begyndelsen af 1820-Aarene købte Gaarden Moholt i Strinden nær ved Trondhjem. Her levede han i Stilhed til sin Død 25. Febr. 1878. Saa længe han kunde, holdt han paa med sin Prædiken i Trondhjem og Omegn, og som en kirkelig Mand har han visselig bidraget meget til at drage de vakte Sjæle til Guds Hus. I en videre Kreds er han bleven bekendt ved de 2 Breve, han sammen med Arnt Solem sendte Olaus Nielsen i 1852, — et smukt Vidnesbyrd om hans strengt kirkelige Sans og hans ærlige Hjerte. *D. T.* — 2) **Peder I.** (Jarsen), Prælat, f. i Halland, var 1524 Magister i Lund og en ivrig rom. Katolik, der beskyldte sin Landsmand, Povl Helgesen, for luth. Kætteri. 1536 var P. I. en af Medlemmerne af den Kommission, der skulde udarbejde den dske Kirkeordinans. Hans Navn *(Petrus Jairi)* findes bl. Underskrifterne paa den lat. Udgave. 1558 valgtes han til at være Lunds Domkapitels *cantor,* men dette Embede gav han allerede 1562 Afkald paa formedelst Alder og Skrøbelighed. Kort efter døde han (15. April 1562). Han er Forf. til nogle Optegnelser fra 1266—1537, især vedkommende Ærkebiskopperne i Lund (aftrykt i H. F. Rørdam, Monumenta historiæ Danicæ I, 267 f.). Jvfr. samme Forfs., Historieskrivn. i Danmark og Norge efter Ref. S. 56 f.

Ivo af Chartres, Biskop, f. o. 1040 i Egnen om Beauvais, studerede under Lanfranc i Bec, hvor han blev en god Ven af Anselm af Canterbury. Først havde han en Præbende i Picardiet, senere blev han kaldt hjem til Beauvais for at styre Korherrestiftet St. Quentin. 1089 eller 91 blev han Biskop af Chartres, og som saadan døde han 23. Dec. 1117 (eller 1116). Han er optaget paa Helgenlisten, og 20. Maj er hans Helgendag. I. har efterladt sig 287 Breve, og 2 kirkeretlige Samlinger tillægges ham, maaske kun med Rette den ene (Foucault, Essai sur I. de C. d'après sa corresp., Chartres 1884).

Ivva. Nævnes 2 Kong. 18, 34. 19, 13 (Jes. 37, 13) blandt de assyr. Erobringer. I LXX lyder Navnet Ava. Rimeligvis er det samme Stednavn som Avva i 2 Kong. 17, 24. 31 og at søge i det nordl. Syrien, muligvis identisk med Imm mellem Antiokia og Aleppo. *L. G.*

J.

Ja'akan eller b'ne Ja'akan (»J.s Børn«), horitisk Stamme i Edom (1 Krøn. 1, 42; jvfr. 1 Mos. 36, 27 »Akan«). Paa deres Omraade ved Grænsen af Edom maa det i 4 Mos. 33, 31 og 5 Mos. 10, 6 omtalte Sted Beerot-b'ne-J. (»J.s Børns Brønde«) have ligget. *L. G.*

Ja'akoba, simeonitisk Slægtsøverste (1 Krøn. 4, 36). *L. G.*

Ja'ala, en Familie af »Salomos Tjeneres Børn« (Esra 2, 56; Neh. 7, 58). *L. G.*

Ja'ar. Dette Ord, som appellativisk betyder »Skov«, »Krat«, er i Ps. 132, 6 formodentlig Egennavn og det samme som Kirjat-jearim. I denne By i det vestlige Juda opbevaredes Pagtens Ark efter dens Tilbagekomst fra Filisterne (1 Sam. 7, 1. 2), indtil David førte den til Sion (2 Sam. 6, 2 f.; 1 Krøn. 13, 6 f.). De talende i Ps. 132, 6 opfattes naturligst som Davids Mænd, der vare udsendte for at opsøge Arken. Det her nævnte Efrata kan i Henhold til 1 Krøn. 2, 19. 50 være J. *L. G.*

Ja'are-oregim (2 Sam. 21, 19), en Fejlskrift, opstaaet af det rigtige Navn: Jair (1 Krøn. 20, 5) og Ordet »oregim« ɔ: Vævere, som er indkommet fra den følgende Linie. Denne Jair var Fader til den betlehemitiske Helt Elhanan; se Goliat (S. 236). *L. G.*

Ja'aresja, benjaminitisk Slægtsøverste (1 Krøn. 8, 27). *L. G.*

Ja'asanja. 1. En af de judæiske Kommandanter, der efter den kaldæiske Hærs Bortdragen kom til Statholderen Gedalja i Mispa (2 Kong. 25, 23). Han stammede fra det nordøstl. Landskab Ma'aka hinsides Jordan. I Jer. 40, 8 er hans Navn afkortet til: Jesanja. Da han vel er identisk med Jesanja, Hosajas Søn (42, 1), der i 43, 2 og LXX til 42, 1 kaldes Asarja, har han efter Gedaljas Mord været en af Anførerne til, paa Trods af Jeremja, at føre de overblevne til Ægypten. — 2. Rekabiternes Høvding (Jer. 35, 3). — 3. Safans Søn, Leder af et hemmeligt Afguderi i Tempelhallerne (Hes. 8, 11). Da det af Profetens Ord fremgaar, at man ikke skulde have ventet en saadan Mand i det Selskab, er den Safan, der nævnes som hans Fader, rimeligvis Kong Josias fra 2 Kong. 22, 3 f. bekendte Kansler, og J.s Broder er da vel den ædeltsindede Ahikam i Jer. 26, 24. — 4. Assurs Søn, en samtidig af forangaaende og en af Folkets vantro Øverster (Hes. 11, 1). *L. G.*

Ja'asia, Levit af Merari Slægt (1 Krøn. 24. 26. 27). *L. G.*

Ja'asiel. 1. Søn af Sauls Hærfører Abner; var under Davids Regering Øverste for Benjamins Stamme (1 Krøn. 27, 21). — 2. En af Davids Helte (1 Krøn. 11, 47: fra Soba?). Etymologisk forskelligt (Ja'aziel) er Navnet J. i — 3. En levitisk Musiker under David (1 Krøn. 15, 18); kaldes 1 Krøn. 15, 20 Asiel (LXX begge Steder: Ussiel) og i 16, 5 Je'iel. *L. G.*

Ja'asu eller Ja'asai en af dem, der havde taget fremmede Hustruer (Esra 10, 37). *L. G.*

Jabal, Lameks og Adas Søn, hvem Nomadelivets Oprindelse tilskrives (1 Mos. 4, 20). *L. G.*

Jabbok, Biflod til Jordan fra Øst, nu Vadiez-zerkâ ɔ: den blaa Strøm, hvis dybe Dalkløft skiller Østjordanlandet (Gilead) i en nordlig og en sydlig Del. Inden dette sit vestlige Hovedløb har Floden efter sit Udspring ved Rabbat-ammon først bevæget sig mod Nordøst og Nordvest, indtil den efter Tilløbet fra Vadidjerash vender sig mod Vest.

Ved J.s Vadested i Nærheden af Pnuel (som i Henhold til Dom. 8, 8 maa søges i Bjærgene S. for J.) forefaldt Jakobs natlige Kamp med Gud (1 Mos. 32, 23 [22] f.). Hvor J. ellers nævnes, er det som Nordgrænsen for Sihons amoritiske Rige i Strømmens nedre Løb tværs gennem Gilead (4 Mos. 21, 24; jvfr. Dom. 11, 13. 22), eller i dens øvre Løb som Grænse mod Ammon (5 Mos. 2, 37. 3, 16; Josva 12, 2). I 2 Sam. 24, 5 kaldes dette øvre Løb »Gads Bæk«. *L. G.*

Jabes eller Jabes-gilead, By i Gilead, muligvis omtalt allerede i Tell-el-amarna-Brevene (Jabisi). Nævnes i G. T. første Gang Dom. 21, 9 f., hvor der fortælles om en frygtelig Tugtelse af Byen fra de andre Israeliters Side. Efter at være kommen til Kræfter igen blev den angrebet af Ammoniterkongen Nahas, men reddet ved Sauls Energi (1 Sam. 11). Da siden Saul var falden i Slaget paa Gilboa mod Filisterne, ihukom J.s Mænd deres Konges Velgerning imod dem, nedtog hans lemlæstede Lig tilligemed hans Sønners af Betseans Mur og viste dem den sidste Ære (1 Sam. 31, 11 f.; 1 Krøn.

10, 11 f.). David, som imidlertid var bleven Konge i Hebron, takkede dem for deres Bedrift (2 Sam. 2, 4 f.). Senere hen lod han Sauls og hans Sønners Ben fore til Familiegraven i Benjamin (2 Sam. 21, 12 f.). J.s Beliggenhed maa søges i Nærheden af Vadi Jabis, som udmunder i Jordan mellem Jabbok og Jarmuk. Nogle have tænkt paa ed-deir Syd for Vadien; Merrill formoder snarere Ruinstedet mirjamin nordlig for denne ved den gamle Vej over Bjærgene, hvor der endnu findes massive Oldtidsrester.

Som Personnavn synes J. at maatte opfattes i 2 Kong. 15, 10 f., hvor en J. nævnes som Fader til den Sallum, der 1 Maaned var Konge i Israel. *L. G.*

Jabin, Konge af Hasor i Nord-Palæstina og Leder af de nordkana'anitiske Kongers Kamp mod Josva, som slog dem i et stort Slag ved Meroms Vande (Josva 11, 1—9). Derefter erobredes Hasor (jvfr. 12, 19), hvor J. blev dræbt (11, 10. 11). — En J. møde vi ogsaa i Dom. 4, hvor han kaldes »Kana'ans Konge, som regerede i Hasor«. I Kampen mod Barak tales baade i Kap. 4 og 5 (Deboras Sang) kun om Sisera. Det synes derfor, som om denne ikke har været J.s Feltherre (4, 2), men selve den fjendtlige Konge, og at i en senere Tid, som Fortællingens Ramme i 4, 1—3. 23. 24 repræsenterer, Navnene paa de 2 slagne Konger: Jabin i det ene Slag, Sisera i det andet, ere blevne sammenføjede som Konge og Feltherre. At Kampen førte til, at Kong J. blev dræbt, var fæstnet i Erindringen (Josva 11, 10), men kommer i Dom. 4 (V. 24) øjensynlig ret umotiveret, hvilket stadfæster Formodningen om Navnenes Sammenkobling. Samme senere Tradition foreligger ogsaa i Ps. 83, 10.

Jablonski, Daniel Ernst, Hofpræst og Biskop, f. i Nassenhuben ved Danzig 20. Nov. 1660 i en Menighed, der hørte til de böhmiske Brødre, var en Dattersøn af Amos Comenius (I, 538). Han gik i Skole i Lissa og studerede derpaa Filol. og Teol. i Frankfurt an der Oder og Oxford. 1683 blev han Præst i Magdeburg, 1686 Præst for den polske Menighed og Rektor for Gymnasiet i Lissa. 1691 blev han kaldet til Preussen som Hofpræst i Königsberg, men han vedblev at være Medlem af Brødre-Unitetet; 1699 valgtes han paa Synoden i Lissa til Unitetets Senior og viedes til Biskop. 1735 gav han David Nitschmann Bispevielsen, og derved gik denne over fra de gamle böhmiske Brødre til Herrnhuterne. 1693 blev J. Hof- og Dompræst i Berlin, og som saadan fik han en betydelig Indflydelse paa Unionsbestræbelserne i Leibnitz's Aand. Tillige virkede han for Episkopatets Indførelse i Preussen, en Tidlang støttet af Hoffet (Frederik I). Han var en anset Prædikant og videnskabelig virksom bl. a. ved Udgivelsen af G. T.s hebr. Tekst (1699, 2. Opl. 1772). Det skyldes ogsaa ham, at Eisenmengers »Entdecktes Judenthum« (I, 734) og den babyloniske Talmud bleve udgivne, og han kan paa en vis Maade betragtes som Ophavsmand til Berlins Dom-Kandidatstift (I, 664). Paa Oprettelsen af Berliner-Akademiet havde han ogsaa Indflydelse, og det skyldes uden Tvivl ham, at der bl. a. blev stillet dette det Formaal at virke for Udbredelsen af den kr. Tro og Missionen. J. var Akademiets første Vicepræsident og Leder af den filol.-hist. Klasse, og 1733 blev han dets Præsident. Han døde 25. Maj 1741.

Jabne, By ved Juda Stammes Nordgrænse, i Nærheden af Havet (Josva 15, 11 og i LXX V. 46). Navnet er afkortet af Jabneêl, som den kaldes i Josva 15, 11. Ellers omtales den 2 Krøn. 26, 6, som beretter, at den ødelagdes af Kong Ussia, som erobrede den fra Filisterne tilligemed Gat og Asdod. I Makkabæertiden spillede J. en Rolle som Tilholdssted for de syr. Hære (1 Mak. 4, 15. 5, 58. 10, 69. 15, 40). Judas Makkabæer afbrændte ved et natligt Overfald dens Havn, som ogsaa hed J. (2 Mak. 12, 8. 9). I Makkabæerbøgerne og hos Josefos møde vi Byens Navn i den gr. Udtale: Jamnia (jvfr. Judit 2, 28 [16]: Jemnáa). Josefos's Bemærkning om, at Byen erobredes af Simon, har 1 Mak. 15, 40 imod sig. Derimod findes J. under Alexander Jannai i jød. Besiddelse. Efter at have faaet sin Frihed af Pompejus blev den Aar 30 f. Kr. af Augustus skænket til Herodes. Det jød. Element i den folkerige By (efter Strabon kunde J.s Distrikt stille 40,000 vaabendygtige) tiltog efterhaanden stærkt. En hedensk Udæskning ved i J. at rejse Kejser Caligula et Alter, og Jødernes Svar derpaa ved at nedrive det, havde i 39—40 e. Kr. nær bragt et Uvejr op over hele Palæstina. Efter Jerusalems Undergang Aar 70 blev J. en Tid Hovedsædet for den jød. Skriftlærdom (Johanan ben Sakkai, Gamaliel II, Akiba o. a.), og i Domstolen i J. fortsatte Synedriet sig. Der nævnes senere hen kr. Biskopper i J., men Byen havde efter sin Glansperiode, omkring Aar 100 e. Kr., tabt sin Betydning. Korsfarerne byggede paa Ruinerne Borgen »Ibelin«. Byens gl. Navn og Plads er bevaret i det nuværende »Jebne«, en stor Landsby i frugtbare Omgivelser paa en Højde paa venstre Side af Nahr Rubin, S. for hvis Udløb J.s Havnestad laa. *L. G.*

Jabneel. 1. Se Jabne. — 2. By i Naftali Stamme i Galilæa (Josva 19, 33); synes at maatte søges i det nordligste af Naftali og er sandsynligvis identisk med det Jamnia i Øvre-Galilæa, som Josefos befæstede. Conder o. a. ansé Jemma mellem Tabor og Gennesaret Sø for J. *L. G.*

Jackson, John, eng. Biskop, f. i London 22. Febr. 1811, studerede i Oxford, og blev ordineret til Diakon 1835. Som saadan prædikede han først i Henley ved Themsen, senere i Islington, hvor han styrede en Skole og udgav en Prædikensamling, *The Sinfulness of Little Sins,* der blev meget udbredt, 1842 blev han Præst i St. James, Muswell Hill, og han var gentagne Gange udvalgt til Universitetsprædikant i Oxford; 1853 var han *Boyle-Lecturer* og blev s. A. udnævnt til Præst i St. James, Piccadilly, Kannik i Bristol og til sidst til Dr. Kayes Efterfølger som Biskop i Lincoln. 1847 var han bleven en af Dronningens Kapellaner. J. var en meget nidkær og dygtig Biskop i det store Lincoln-Stift, og 1868, da Tait blev Ærkebiskop, tilbød Disraeli ham Londons Bispestol. J. modtog Tilbudet og fortsatte Taits Gerning med Hensyn til Opførelsen af nye Kirker og var bl. a. virksom for at faa dannet et Suffraganbispedomme i St. Albans. I Begyndelsen optraadte han mod den ritualistiske Bevægelse, men over for A. H. Mackonochie viste han til

sidst stor Overbærenhed. Han døde pludselig 6. Jan. 1885. Foruden flere Prædikensamlinger har han, i »The Speakers Commentary«, udgivet en Fortolkning til Pastoralbrevene.

Jacobi. 1) **Friedrich Heinrich J.**, tysk Filosof, er født 1743 i Düsseldorf. Hans Liv var udvortes viet til praktisk Virksomhed; han var Købmand, Embedsmand, til sidst Præsident for Videnskabernes Akademi i München, hvor han døde 1819. Sin største Tid levede han i sin Fødeby eller paa det nærliggende Landsted, Pempelfort; her modtog han de mange store Samtidige, som han stod i levende Forbindelse med. Herfra udgik ogsaa hans Skrifter, der viser os ham ikke som den docerende Professor paa Katedret, som Tilfældet ellers er med de fleste tyske Tænkere, men som den dannede Verdensmand, der frit følger sin Tilbøjelighed til at tænke over Tilværelsens Grundspørgsmaal. Følgende Skrifter kan nævnes: »Über die Lehre des Spinoza, in Briefen an Moses Mendelssohn« (1785), »David Hume über den Glauben od. Idealismus und Realismus« (1787), »Sendschreiben an Fichte« (1799), »Über das Unternehmen des Kriticismus die Vernunft zu Verstande zu bringen« (1802) og endelig »Von den göttlichen Dingen« (1811), endvidere de to filosofiske Romaner: »Allwills Briefsammlung« og »Woldemar«. En god Oversigt over J.s hele Grundanskuelse har han selv givet som Fortale til Skriftet om David Hume (i 2. Bind af de samlede Værker).

J.s Filosofi er i første Række en energisk Opposition imod Intellektualismen. Lige siden Aristoteles har der indenfor Filosofien hersket en Tilbøjelighed til at nedsætte den umiddelbare Fornemmelse og alene at fremhæve den reflekterende Forstand. Med denne sidste har man villet begribe hele Tilværelsen. Resultatet heraf foreligger i Panteismen, hvis mest konsekvente Form er Spinozismen. Den er i Virkeligheden ikke andet end Naturalisme eller Ateisme. Og saaledes maa det være, naar Forstanden er raadende. Kun det betingede, ikke det ubetingede, kan den fatte; det ligger i selve Begrundelsens Væsen, at man ikke kan anerkende det Højeste; at begrunde noget er jo nemlig at paavise det som afhængigt af noget andet. Det er saaledes en bundløs Afgrund, hvori Forstanden lader os staa. Hvis Mennesket kun var udrustet med Sanser og Forstand, vilde det maaske blive staaende her. Men nu er det engang anderledes. Ved Siden af Forstanden ejer vi et andet Organ, som er ganske forskelligt fra hint, nemlig Fornuften. I Bestemmelsen af dennes Ejendommelighed viser J. især sin Originalitet som Tænker. Medens man ellers har opfattet Fornuften som en højere Abstraktionsevne, der danner en naturlig Fortsættelse af Forstanden, saa hæver J. den op over enhver Forbindelse med den ydre Anseverden, og gør den til et Sandhedsorgan for en højere, oversanselig Verden. I Stedet for at være betinget ved Forstanden, er Fornuften det første, som betinger hin. Det er saa langt fra, at den menneskelige Refleksion selv skaber Sandheden, at den tværtimod paa dobbelt Maade er bundet til den givne Virkelighed. Indenfor den naturlige Erkendelse er Anseanskuelsen det givne, hvorfra Refleksionen maa gaa ud og hente sit Stof. Og paa samme Maade foreligger der i Fornuften en Fornemmelse (»Vernunft« af »Vernehmen«) eller Anskuelse af en højere Virkelighed, med Hensyn til hvilken Forstanden kun ogsaa har at forholde sig paa tjenende Maade. Det er gennem Troen, der er baseret paa Følelsen, at denne Aabenbaring af den ideale Verden gør sig gældende, og der er hermed givet baade en sikker Forvisning om den objektive Eksistens af denne Verden og tillige en klar og tydelig Forestilling om dens Beskaffenhed. Det er den personlige Gud, Frihed og Udødelighed, som er Troens væsentlige Indhold. Kun paa denne Maade, men ogsaa fuldkommen tilfredsstillende saaledes, kan Gud aabenbare sig for det enkelte Menneske; nogen ydre Aabenbaring behøves ikke, den er kun et Billede af den indre. Men denne er umiddelbart givet i ethvert Menneskehjerte; det er som det menneskelige Grundideal, at den personlige Gud tegner sig klart for Sjælens Øje. Gud teomorfiserer Mennesket; derfor antropomorfiserer Mennesket med Rette Gud. Det indrømmes villigt af J., at Forstanden ikke kan fatte den ophøjede Realitet, som Hjertet antager; derfor siger han: Der er Lys i mit Hjerte, men saasnart jeg vil bringe det ind i Forstanden, slukkes det. Der bliver altsaa en Dualisme tilbage i Menneskevæsenet; det er Bevidstheden herom, der bringer J. til at kalde sig for en Hedning med Forstanden, men en Kristen med Gemyttet.

Det er, som man vil se, den umiddelbare Følelses Reaktion mod Refleksionen, som her fremtræder. Hjertets og Troens Ret hævdes og det paa en Maade, som har et afgjort romantisk Præg. Noget egentligt filosofisk System har J. ikke givet; det har han heller ikke villet. Han har fremsat sin personlige Overbevisning i en Tænkers Sprog, og han har gjort den gældende paa kritisk Maade i Modsætning til de forskellige herskende Anskuelser, som han mødte i sin Tid. I første Række har han taget Kampen op med »Oplysningstidens« Visdom, idet han til Mendelssohns og Meningsfællers Forfærdelse afslører den store »Oplysnings«-Heros, Lessing, som en Discipel af Spinoza, en Bekender af *ἓν καὶ πᾶν*, tilføjer han de gængse Forestillinger om en naturlig Religion af deistisk Art et dræbende Slag. Paa dette Punkt staar J. som absolut overlegen og sejrrig. Han vender ogsaa sin Kritik mod Kant, med hvis Filosofi hans egen ellers har saa store Berøringspunkter. Han indvender imod dens teoretiske Del, at Begrebet »Das Ding an sich« er uklart tænkt. Kun ved Forestillingen om et objektivt eksisterende kan vi komme ind i denne Filosofi, men med denne Forestilling kan vi ikke blive deri. Ogsaa mod Kants formale Moralprincip har han afgørende Indvendinger at gøre. Disse fremsætter han tildels i Sendebrevet til Fichte, hvor han i Modsætning til den ubetinget bydende Morallov gør Individualitetens og Følelsens Ret gældende, unægtelig paa en noget antinomistisk Maade (»Jeg vil lyve med Desdemona osv.«). Den sidste, bitreste Strid havde han med den nyere Naturfilosofi, som den var repræsenteret ved Schelling. Han bebrejder den (i »Von den göttlichen Dingen«) en tvetydig Brug af de kr. Begreber, idet deres teistiske

Mening omsættes i en panteistisk. Schelling giver et meget skarpt Gensvar i Skriftet »Denkmal« osv. 1812, hvis hele overlegne Tone i al Fald vidner om, at han føler sig sikker paa at have Tidsalderen paa sin Side imod J.s Obskurantisme. Under fredeligt Samkvem med sine Venner, Matthias Claudius, Hamann, Lavater, har J. derimod udvekslet Anskuelser om Forholdet til Krdm. I Modsætning til disse kan han ikke komme videre end til en almindelig Teisme; den positive kirkelige Aabenbaring har ikke nogen Betydning for ham i Sammenligning med den indre Aabenbaring i hans Gemyt. Tillid til historiske Begivenheder var for ham Overtro; han ansaa det for Selvskuffelse, naar de Kristne tilskriver Kristus alt; paa vor egen og ikke paa en andens Kraft kommer det an. Det er sikkert paa en Miskendelse af Historiens Betydning, at hele denne Betragtning hviler; men denne Miskendelse er ejendommelig for den Tid, hvori han levede. Historien har givet ham mere, end han selv vidste af. Han staar i Filosofiens Historie som Trosfilosofen, og saaledes maa han ogsaa fra et kr. Standpunkt kunne betegnes. Det er dog det kristne Gudsbegreb, som han har sat sin hele Kraft ind paa at forsvare. J.s »Sämmtliche Werke« foreligger i 6 Bind fra 1812—25 (Zirngiebl, F. H. J.s Leben, Dichten und Denken, Wien, 1867; Harms, Die Lehre von J., Berlin, 1876; Levy-Brühl, La philosophie de J., Paris, 1894). *F. C. K.* — 2) **Justus Ludwig J.**, tysk Kirkehistoriker, f. i Burg i Provinsen Sachsen 12. Aug. 1815, studerede i Halle og Berlin, hvor især Neander og Baron v. Kottwitz fik Indflydelse paa ham. 1847 blev han Prof. ekstr. i Berlin. 1842 udgav han en Afhdl. om Pelagius's Lære, 1847 et Stridsskr. om K.s Lære om Traditionen og Skriften (rettet mod H. A. Daniel, se I, 594), 1850 første Del af en Lærebog i Kirkehistorie. Efter Neanders Død udgav han dennes Dogmehistorie. 1851 blev han Prof. i Königsberg, 1855 i Halle, og dér døde han 31. Maj 1888. I to smukke Skrifter (1882) har han nedskrevet sine Erindringer om Baron v. Kottwitz og Neander, og 1870 udgav han under Kulturkampen et Flyveskrift om »Prof. Schlottmann, die Hallesche Fakultät und die Centrumspartei« (2. Opl. 1882), og 1883 »Streiflichter auf Relig., Politik und Universitäten der Centrumspartei«. *Fr. N.* — 3) **Sven J.**, sv. Biskop paa Reformationstiden, f. o. 1480 af adelige Forældre. I Skara, i hvis Skole han fik sin Undervisning sammen med Laurentius Andreæ, Johannes Magnus og Magnus Haraldsson, fik han, uvist naar, et Kanonikat. 1508 blev han indskrevet ved Rostocks Universitet, hvor han sandsynligvis har vundet sin Magistergrad. Efter sin Hjemkomst blev han Forstander for Domskolen i Skara. Blandt dem, som have nydt hans Undervisning, var ogsaa den berømte Povl Helgesen fra Varberg. Da Åke Hansson Tott var falden i Skaane 27. Aug. 1510 i Striden med Danskerne ved Fantehulet, tolkede Mag. Sven i et smukt lat. Digt Fædrelandets Sorg. Selv meddeler han i Anteqninger, i en Bog »Formulare instrumentorum« (trykt i Köln 1504), som har tilhørt ham og nu findes i det kgl. Bibliotek i Stockholm, dels at nogle Verslinier af denne Sang senere ere blevne anbragte i Skara Domkirkes Hvælving, dels hvorledes det gik til, da hans Helt omkom ved Fantehulet (Silfverstolpe, Hist. Bibliotek, V 151 f.). Som lat. Digter var han fremragende og viste »en for denne Tid mindre sædvanlig Evne til at behandle lat. Vers« (Schück, Sv. Litteraturhist., I, 129). 1524 finde vi ham som Kongens Kansler. Endnu 1526 staar han paa god Fod med Biskop Brask (I, 381), som i et Brev af 21. Dec. kalder ham sin »trofaste Ven«. Men kort efter Rigsdagen i Vesterås 1527 blev han af Kongen udnævnt til Domprovst i Skara og blev nu Genstand for stor Forbitrelse fra det kat. Partis Side. I sit bekendte Sendebrev 28. April 1528 til Kong Gustaf benævner Povl Helgesen sin »gamle Skolemester« samt Olaus Petri og Laurentius Andreæ forløbne Kr., Forrædere mod Gud og den hellige K. Efter at Biskoppen i Skara, Magnus Haraldsson, som delagtig i Vestgøtaherrernes Sammensværgelse var flygtet ud af Landet, valgtes Mester Sven ved Juletid 1529 enstemmig til Biskop af Skara Domkapitel, men vægrede sig ved at modtage Valget, til han omsider paa Kongens, hans Kansler, Laurentius Andreæ's (I, 84) og Rigets Raads ivrige Opfordringer gav efter. Han var ogsaa udset til Ærkebiskop, men har nok frabedt sig dette. Først ved et, sammen med Kongens Formæling 1531, afholdt Møde indviedes saavel han som et Par andre Biskopper, ligesom ogsaa den ved dette Møde valgte første protest. Ærkebiskop. En hemmelig Reservation af begge de ordinerende Biskopper, Magnus Sommer i Strengnäs og Petrus Magni i Vesterås har længe været kendt. Derimod er der først nylig gjort en overraskende Opdagelse af en hemmelig Reservation afgiven 27. Aug. 1531 af J. og den valgte Wexiö-Biskop, Johannes Boëtii, som med Ed forpligte sig til, naar Tid og Lejlighed »blive belejlige«, da søge Bekræftelse hos Paven og bevise ham Lydighed (Sv. Hist. Tidskr. 1897, 63 f.). J. har ellers hidtil gaaet for en oprigtig Protestant. Sikkert har han dog, som mange andre, ved denne Tid endnu næret Haab om Genoprettelsen af Kirkens Enhed. At dømme efter hans Brevveksling med Laurentius Andreæ og den i Registreringen af hans Dødsbo opgjorte Fortegnelse af hans Bøger var fremfor alt Melanchthon den, til hvem han sluttede sig. Blandt hans Bøger finder man Confessio Augustana, mange Bøger af Melanchthon, men ingen af Luther. Derimod findes Erasmus's Genmæle mod Luther (»Hyperaspistes«) samt Akterne fra Regensburger-Samtalen 1541. Saaledes bliver ogsaa Indholdet af to Breve fra Biskop Johannes Magni i Linköping til J. fra Maj og Okt. 1539 forklarligt. I det sidste af disse er der Spørgsmaal om Resolutioner, fattede ved et øjensynligt vigtigt, men kun ved disse to Breve kendt, Kirkemøde i Upsala, hvor vigtige Reformer angaaende Kirkeceremonierne fastsloges. De Forbehold, som bleve gjorte ved Underskrifterne, havde vakt Kansleren von Pyhys Forbitrelse, hvorfor J., paa egne og paa den ved Mødets Slutning fraværende Linköping-Biskops Vegne, til sidst har underskrevet uden Forbehold, hvilket den sidstnævnte ogsaa godkender. J. havde ogsaa mærket, at det havde mishaget somme, at J. og hans Meningsfæller »endnu lagde Vind paa Enheden og den hellige

Lydighed mod den almindelige Kirke«. I de derpaa følgende Aar visiterer Georg Norman i Skara og Linköping Stifter og søger dér at indføre sin Kirkeordning. I Skara begynder han Indførelsen af »seniorer«, en Institution, hvorved Biskoppens Magt skulde i høj Grad beklippes. Under saadanne Forhold er det ikke underligt. at Biskop Jöns (Johannes) i Linköping 1543 nedlagde sit Embede. S. A. satte Kongen Erik Svenonis Hjort, en ivrig Protestant, til Medhjælper hos Biskop J., som derpaa Febr. 1544, antagelig efter egen Ansøgning, afskedigedes fra Bispeembedet. Allerede i Slutningen af 1539 var han imidlertid bleven udnævnt til »Vice-Kansler« i »Regementsrådet« for Vestergötland, en af Kongen indført, kollegial, baade administrativ og dømmende Myndighed. Ved »Regementslandstinget« Aug. 1545 finder man ham dog ikke længere blandt Bisidderne. Efter Afskedigelsen fra Bispeembedet var nan bleven bibeholdt ved Domprovstestillingen i Skara, som han beholdt til sin Død. Han synes vedblivende at have haft stor Indflydelse indenfor Skara Stift. Han overlevede i to Aar sin Ven, Laurentius A., som ramtes endnu langt haardere af Konflikten med Kong Gustafs K.politik. D. i Skara Aug. 1554 (F. Ödberg, Om magister S. J., den förste protestantiske biskopen i Skara stift, i Vestergötlands Fornminnesförenings Tidskr. 1897, 17 —93). *O. A.*

Jacobini, Lodovico, Kardinal, f. i Genzano 6. Jan. 1832, blev Sekretær for Propagandaen og var 1870 en af det vatikanske Konciliums Undersekretærer. 1874 blev han udnævnt til Ærkebiskop af Saloniki *i. p.* og derpaa sendt til Wien som Nuntius. 1879 blev han Kardinal med S. Maria della Vittoria som Titelkirke. I Wien var J. virksom for Genoprettelsen af et godt Forhold imellem Stat og Kirke, og fra Wien rejste han i Efteraaret 1879 til Gastein for at træffe foreløbige Aftaler med Bismarck om Kulturkampens Afslutning. Disse Forhandlinger fortsattes i 1880 (T'Serclaes, Le Pape Léon XIII, Paris 1894, I, 317 f.), og i det Aar blev J. Statssekretær efter Nina. Hans Statssekretariat var meget heldigt for Pavedømmet; det lykkedes den snilde Kardinal — om hvem Pius IX havde sagt: »Kroppen er lille, men Hovedet er godt« — at løse forskellige af de Haardeknuder, der pinte Rom (se L. K. Goetz, Leo XIII, Gotha 1899, 270 f.), og Leo XIII paaskønnede hans Tjenester ved at lægge Bestyrelsen af Pavestolens Ejendomme i hans Hænder og udnævne ham til Præfekt for den lauretanske Kongregation. I Beg. af Febr. 1887 maatte J. paa Grund af legemlig Svaghed tage sin Afsked, og 28. Febr. 1887 døde han. Han blev i Beg. af Juni d. A. efterfulgt af Rampolla.

Jacobs, Henry Eyster, amerik. luth. Teolog, f. i Gettysburg i Pennsylvanien 10. Nov. 1844, blev Præst og Forstander for Thiel Hall i Phillipsburg i Pennsylvanien, og 1883 Prof. i systematisk Teol. ved det evang.-luth. Præsteseminarium i Philadelphia. Han har oversat forskl. tyske luth. Lærebøger for Studenter og siden 1883 udgivet *Lutheran Church Review*. Hans sidste Skrift er en Afhandling om *The Permanent and the Changeable in Lutheranism* (1902), der viser hans kirkel. Standpunkt.

Jacobsen. 1) **Johannes Christian J.,** dsk teol. Prof., f. 6. Marts 1862, blev 1880 Student fra Aalborg Skole og 1885 teol. Kandidat. Efter en længere Udenlandsrejse, der ogsaa strakte sig til Palæstina, deltog han i en Konkurrence om det efter Prof. F. Buhls Bortrejse ledigblevne Professorat med det gamle Testaments Eksegese som Hovedfag og blev 1891 udnævnt til Prof. ved Kbhvns Universitet. Han har taget Del i Striden om Bibelkritikens Ret og om Omordningen af det teol. Studium og er Medlem af den Kommission, der skal revidere den dske Overs. af N. T. — 2) **Peder J.,** Biskop i Roskilde, var en Søn af Jacob Sunesøn. Først var han Kannik i Lund, derpaa blev han 1215 »med stor Kærlighed og Enighed« valgt til Biskop i Roskilde efter sin Farbroder, Peder Sunesøn. Han fortsatte Opførelsen af Roskilde Domkirke og var virksom for Abbed Vilhelms Kanonisation. 1224 overdrog Pave Honorius III ham at forestaa Korstogsprædikenen i Danmark, og Aaret efter rejste han selv til det hl. Land i Spidsen for en Flok Korsfarere. Han led imidlertid Skibbrud paa Flanderns Kyst og døde 19. Maj i Cistercienser-Klostret Ter Doest, hvor hans Ligsten endnu findes (H. Olrik, Konge og Præstestand, Kbhvn 1895, II, 166 og 207).

Jacopone fra Todi, berømt fransiskansk Digter, tilhørte den adelige Slægt Benedetti i Todi. Efter at have studeret Retsvidenskab i Bologna blev han Advokat i sin Fødeby, men da hans Hustru 1268 var kommen af Dage ved et Ulykkestilfælde, og det havde vist sig, at hun stadig havde baaret en Haarskjorte under sine prægtige Klæder, blev J. greben af Lede for det verdslige Liv. Han opgav Advokaturen, delte sine Penge ud til de fattige og lod sig optage iblandt Fransiskanerordenens Tertiariere. 10 Aar senere vilde han træde ind i Ordenen som Munk; men man ønskede i Begyndelsen ikke at tage imod ham, fordi han i lang Tid havde givet sig Mine af at være en Nar — for med en middelalderlig Nars Ret at kunne sige alle alvorlige Sandheder. Først da han ved to Digte, af hvilke det ene var en Sang om Foragt for Verden, havde godtgjort sin aandelige Sundhed og sine gode Evner, aabnedes Klosterporten for ham. Som Fransiskaner vedblev han at være et Sandhedsvidne, der end ikke skaanede Paven selv. Hans dristige Ord mod Bonifatius VIII bragte ham baade Bandlysning og Fængsel, og først efter Bonifatius VIII's Død fik han sin Frihed. Derefter tog han Bolig i Klostret i Collazone, hvor han døde Julenat 1306. Han blev begraven i Todi, hvor der er rejst et Mindesmærke for ham, og han har faaet Plads blandt Romerkirkens »salige«.

Jada, en jerahmeelitisk Mand (1 Krøn. 2, 28. 32). *L. G.*

Jaddua. 1. En af dem, der underskrev Pagten (Neh. 10, 22 [21]). — 2. Ypperstepræsten J. (Neh. 12, 11. 22), den sidste af de 6 Ypperstepræster i den pers. Periode. Josefos fortæller, at han gik Alexander d. st. i Møde og udvirkede store Begunstigelser for Jøderne. — 3. I 3 Esra 5, 38 nævnes blandt de Præster, som ved Hjemkomsten fra Babel ikke kunde godtgøre deres præstelige Afstamning, en Jaddus (gr. Form for J.), som havde til Hustru Augia, en Datter

af Barsillai, hvorefter hans Familie blev kaldet Barsillai Børn (Esra 2, 61; Neh. 7, 63). *L. G.*

Jadon, en af dem, der byggede Jerusalems Mure (Neh. 3, 7); fra et ubekendt Sted, Meronot, formodentlig i Nærh. af Gibeon og Mispa. *L. G.*

Jaebes (Ja'bes). 1. En Judæer (1 Krøn. 4, 9. 10). I hans Navn er et Ordspil med »oseb«, Smerte, fordi han var sin Moder et Smertensbarn ved hans Fødsel, men man mindedes med samme Ordspil ogsaa et Løfte, han havde gjort »Israels Gud«, hvis denne vilde give ham Lykke, hvilket blev opfyldt. Han synes altsaa at have været en fremmed, der antog Israels Tro. Dette fører formodentlig til en nøje Sammenknytning med — 2. Byen J. i Juda (1 Krøn. 2, 55), som beboedes af kenitiske Slægter, der dannede et mærkeligt skriftlærd Samfund. *L. G.*

Jaekan (Ja'kan), en gaditisk Slægtsøverste (1 Krøn. 5, 13).

Jael, Keniten Hebers Hustru, som fældede Sisera, der forfulgt af Barak havde taget sin Tilflugt til J.s Telt. Saaledes opfyldtes, hvad Profetinden Debora havde forudsagt Barak, at Herren, der vilde give ham Sejr over Kana'anæerne, for hans Tøvens Skyld vilde sælge disses Anfører, Sisera, i en Kvindes Haand (Dom. 4, 9). J.s Bedrift prises i Debora-Sangen (Dom. 5, 24—27) og skildres i den parallele Prosaberetning (Dom. 4, 17—22). Af disse Kilder er Sangen et med de deri skildrede Begivenheder samtidigt Dokument. De Keniter, hvortil J. hørte, omtales i begge Beretninger som Nomader (5, 24: Telt) i Nordpalæstina, der indtog en neutral Stilling mellem Israeliterne og Kana'anæerne; ifølge 4, 11 vare de en Gren af den kenitiske Stamme, der fra Egnen ved Sinai var fulgt med Israeliterne til Kana'an, og hvis Hovedmængde fik Boliger i det sydligste af Juda (Dom. 1, 16). J. var altsaa en ikke-israelitisk Kvinde, men (som Rahab, Rut o. a.) berørt af Israels Tro og uden Tvivl overbevist om dets aandelige Ret. Hebers og J.s daværende Opholdssted kan ikke have været langt fra Slagmarken ned imod Kisonfloden; sydlig for Tabor maa Hærene have stødt sammen (5, 18: Markens høje Steder; 4, 14; Ps. 83, 11: Endor); naar Siseras Kongestad, Haroset, er Haritjie ved Kisondalens Snævring, maa hans Flugt tænkes i nordvestlig Retning. Det er derfor umuligt, at han, som 4, 11. 17 kunde synes at sige, skulde være kommen til Kedes, fjernt derfra i det nordligste af Naftali, forbi Hasor, skarpt forfulgt af Barak (4, 22). Men 4, 11 behøver vist ikke at sige, hvor Heber opholdt sig paa den Tid, Slaget stod, men kan forklare, at Heber (og hans Hustru) havde nøje Kendskab til, hvad der angik Barak, som var fra Kedes i Naftali. Jabins Navn i 4, 17 — ligesom i V. 2 og V. 23. 24 — maa derimod vistnok holdes udenfor Sagen som en uriktig Reminiscens fra den i Josva 11 omtalte Kamp.

Med Hensyn til den Maade, hvorpaa J. dræbte Sisera, er det muligt, at der er en mindre Differens mellem Sangen og den senere Beretning; i saa Fald maa naturligvis den førstnævnte som ældst have Fortrinet. Ifølge Kap. 4 dræbte J. Sisera ved at drive en Teltnagle gennem hans Tinding, medens han træt sov. I Modsætning hertil finde Wellhausen og de fleste nyere i 5, 26. 27 den Fremstilling, at det var, medens han staaende drak af Skaalen, der skjulte hans Ansigt, at J. hastig bibragte ham et dræbende Slag med en Hammer. Det hedder nemlig i V. 27: Mellem (for) hendes Fødder sank han sammen (kara'), faldt ned, laa udstrakt. Men Kuenen anfører herimod, at Ordet »jated« i V. 26 ikke kan betyde andet end en Teltpæl, saa at begge Beretninger mødes i Brugen af dette Redskab.

J.s Handling forenede List og Mod og maa forstaas udfra, at hun ved en dyb og kraftig Beslutning gjorde Israels og Jahves Sag til sin. Den i 5, 6 omtalte J. kan næppe være andre end hende. *L. G.*

Jaela, se Ja'ala.

Jaelam (Ja'lam), edomitisk Stammeøverste (1 Mos. 36, 5. 14. 18; 1 Krøn. 1, 35). *L. G.*

Jaenai (Ja'nai), gaditisk Øverste (1 Krøn. 5, 12). *L. G.*

Jaera (Ja'ra), en Efterkommer af Saul (1 Krøn. 9, 42); kaldes i 1 Krøn. 8, 36 Joadda, som sandsynligvis er det rette. *L. G.*

Jaeser (Ja'zer), en betydelig Stad i Østjordanlandet, hørende til Gads Stamme (4 Mos. 32, 35; Josva 13, 25). Israeliterne erobrede den fra Amoriterne efter Sejren over Sihon (4 Mos. 21, 32); den nævnes med sit Distrikt som et Omraade for sig selv (jvfr. 4 Mos. 32, 1), beliggende tæt op mod den ammonitiske Grænse (4 Mos. 21, 24 LXX; jvfr. 2 Sam. 24, 5 og formodentlig Jes. 16, 8. 9, hvor J. som Grænsestad har været Vidne til Moabs rige Vinudførsel gennem Ammoniternes Land; i Parallelstedet Jer. 48, 32 er J.s »Hav« en Fejlskrift). J. nævnes med Berømmelse i 1 Krøn. 26, 31 og var Levitstad (Josva 21, 39; 1 Krøn. 6, 66 [81]). Paa Makkabæernes Tid var den i Ammoniternes Besiddelse, men blev erobret for Jøderne af Judas Makkabæer (1 Mak. 5, 8).

Med Hensyn til J.s Beliggenhed stemmer Evsebios's Angivelse (10 rom. Mil vestlig for Rabbat-ammon og 15 rom. Mil nordlig for Hesbon) med det nuværende Sår ved Udspringet af Vadies-sîr. Den herværende store Højslette udmærker sig endnu ved udstrakte Græsgange og rige Kornmarker. *L. G.*

Jafet, en af Noahs 3 Sønner (1 Mos. 5, 32 osv.), i Henhold til 1 Mos. 9, 24. 10, 21 den mellemste. 1 Mos. 9, 20—27 beretter om J.s og Sems sønlige Ærbødighed overfor deres Fader og sammenknytter dermed et ældgammelt Velsignelsesord over de to Brødre. Sems Efterkommeres Fortrin at være Religionens Folk kan J. ikke naa, men vidtstrakt Land vil Gud give ham: Gud vil skaffe Plads (jaft) for Jafet, men vil bo i Sems Telte — men Kana'an skal være deres Træl (V. 27, jvfr. Buhl, De messianske Forjættelser, S. 53—55).

I folkegenealogisk Betydning nævnes i 1 Mos. 10, 2—5 J. som »Fader« til de nordl. og vestl. Folk: Gomer (Kimmerier), Magog (Skyter), Madai (Meder), Javan (Grækere), Tubal (Tibarener), Mesek (Mosker) og Tiras (Tyrsener?). — I Judit 2, 25 [14] nævnes et ukendt J. som en Egn ved Arabien (Nabatæerne?). *L. G.*

Jafia. 1. Kongen af Lakis; delte Skæbne med de andre amoritiske Konger, som Josva slog ved Bethoron og dræbte ved Makkeda Hule (Josva 10, 3 f.). — 2. En af Davids Sønner (2 Sam. 5, 15; jvfr. 1 Krøn. 3, 7. 14, 6). — 3. En

By i Sebulons Stamme, muligvis det nuværende Jâfa S. V. for Nasaret. *L. G.*

Jaflet, Slægtsøverste i Asers Stamme (1 Krøn. 7, 32). *L. G.*

Jafo, se Joppe.

Jaggernat, se Juggernaut.

Jagur, ubekendt Sted i det sydligste af Juda (Josva 15, 21). *L. G.*

Jahas, ogsaa kaldet Jahsa, hvor Amoriterkongen Sihon blev slaaet af Israeliterne paa deres Vej til Kana'an (4 Mos. 21, 23; 5 Mos. 2, 32), maa søges sydøstlig i Sihons Rige. Mellem Hesbon, Sihons Hovedstad, og den øvre Arnon (4 Mos. 21, 13; 5 Mos. 2, 24), som Israeliterne overskred, maa Sammenstødet have fundet Sted, i Nærh. af Kedemots Ørk (5 Mos. 2, 26; jvfr. Josva 13, 18. 21, 36. 37). Den tidligere moabitiske By tilhørte efter Israels Sejr over Sihon Rubens Stamme og var Levitstad (jvfr. de sidstnævnte Steder og 1 Krøn. 6. 63 [78]). I det 9. Aarh. erobrede den moabit. Konge Mesa den tilbage fra Israels Rige, og Jes. 15, 4 og Jer. 48, 21. 34 vise, at den i den følgende Tid forblev hos Moab. Disse Steders Omtale af J. stemmer godt med ovennævnte Antydninger af dens Beliggenhed. Evsebios nævner den som eksisterende paa hans Tid og beskriver den som liggende mellem Medeba og Dibon. Da LXX til Jer. 48, 21 i Stedet for J. har Rasas, er J. sandsynligvis at søge i Ruinstedet Umm-errasas 2 Mil N. Ø. for Dibon. *L. G.*

Jahasiel. 1. En af Davids første Tilhængere (1 Krøn. 12, 4). — 2. En af Præsterne, der blæste i Trompet foran Arken (1 Krøn. 16, 6). — 3. En Levit af Kahatiderne (1 Krøn. 23, 19. 24, 23). — 4. En Levit af Asafs Slægt, der greben af Herrens Aand styrkede Kong Josafat og hans Hær (2 Krøn. 20, 14 f.). — 5. Faderen til Sekanja, en af dem, der vendte tilbage med Esra (Esra 8, 5). Teksten maa rekonstrueres efter LXX og Parallelstedet i 3. Esra, som lyder: af Sattus Børn Sekanja, J.s Søn. *L. G.*

Jahat. 1. En af Patriarken Judas Efterkommere (1 Krøn. 4, 2). — 2. En af Levis Efterkommere, af Gersons Slægt (1 Krøn. 6, 5. 28 [20. 43]). — 3. En gersonitisk Levit, Søn af en Simei (1 Krøn. 23, 10. 11). — 4. En Levit af Selomots Børn (1 Krøn. 24, 22), af Kahats Slægt (23, 12. 18). — 5. En Levit paa Kong Josias Tid, af Meraris Slægt (2 Krøn. 34, 12). *L. G.*

Jahballaha III, nestoriansk Patriark 1281—1317, var oprindelig en igurisk Munk, født i Nærh. af Peking. Han vilde gøre en Pilegrimsfærd til det hl. Land, men naaede kun til Bagdad. Patriarken dér, Denka I, udnævnte ham til Metropolit for Kina, og efter Denkas Død blev han dennes Efterfølger. Han er navnlig bleven bekendt ved en Fortælling om en Rejse, som han gjorde fra Peking til Bagdad sammen med Rabban Sauma, der siden (1287—88) besøgte Rom, Paris og London. J. hed oprindelig Markos; Navnet J. er det samme som Theodor. Han døde 13. Nov. 1317. Paul Bedjan udgav 1888 den omtalte Rejse (ny Udg. Leipz. 1895); den blev oversat paa Fransk af J. B. Chabot i »Revue de l'Orient Latin« I—II, ogsaa udgivet i Særtryk. En tysk Overs. er bebudet.

Jahdai eller **Jehdai**, en judæisk Slægtsøverste (1 Krøn. 2, 47). *L. G.*

Jahdiel, Slægtsøverste i Østmanasse (1 Krøn. 5, 24). *L. G.*

Jahdo, en gaditisk Øverste (1 Krøn. 5, 14).

Jahleel, en af Sebulons Slægter (1 Mos. 46, 14; 4 Mos. 26, 26). *L. G.*

Jahmai, Slægtsøverste i Issakar (1 Krøn. 7, 2).

Jahsa, se Jahas.

Jahseel, en af Naftalis Slægter (1 Mos. 46, 24; 4 Mos. 26, 48); i 1 Krøn. 7, 13 skrives Jahsiel. *L. G.*

Jahseja (Dsk. Overs.: Jehasia), en af de i Esra 10, 15 nævnte 4 Mænd. De synes at have opponeret mod Beslutningen om, at man skulde skille sig fra de fremmede Hustruer. Andre opfatte Sagen lige modsat, at nemlig disse 4 udvalgtes som Kommission til Beslutningens Udførelse; dette sidste synes dog ikke at stemme med V. 16, hvor Sagen overgives til et større Tal af Folkets Øverster. *L. G.*

Jahsera, en Præst (1 Krøn. 9, 12); kaldes i Neh. 11, 13 Ahzai. Maaske J. skal rettes til: Jahseja. *L. G.*

Jahve, se Jehova.

Jainisme, Navn paa den Lære, hvortil den indiske Sekt Jaina'erne bekender sig. Navnet Jaina (udt. Djaina) betegner en Tilhænger af den af Jina stiftede Orden og Lære, men Jina er egentlig ikke noget Personnavn, det er ligesom Buddha kun et Fællesnavn (= Sejrherren), der tillægges Lærens Stifter saa vel som hans Forgængere og ogsaa findes brugt i de buddhistiske Skrifter om Buddha (jvfr. Art. Buddha, I, 410 Beg. og Slutn.). Traditionen beretter, at Stifteren af Jaina-Ordenen var en Fyrstesøn, Vardhamâna, af Nâya- (eller Nâtha-) Slægten, som fødtes i Vesâlî i det nordøstlige Indien, men af sine Tilhængere benævnes han sædvanligvis Mahâvîra (ɔ: den store Helt). Hans Optræden kan med nogenlunde Sikkerhed henlægges til 6. Aarh. f. Kr., altsaa samtidig med Buddhas Virksomhed. Beretningerne om ham bekræftes af de ældre buddhistiske Skrifter, i hvilke han omtales under Navnet Nâthaputta som en af Buddhas ivrigste Modstandere. Begge Mænd kendte og bekæmpede hinanden, men medens Buddha var Stifter af en hel ny Sekt, har Mahâvîra sikkert kun været Fører for en af de da bestaaende asketiske Sekter, de saakaldte Nigaṇṭha'er. Baade Buddhisme og J. maa betragtes som religiøse, mod Brahmanismen rettede Bevægelser, grundede paa bestemte filosofiske og etiske Systemer, og de ligner paa flere Omraader hinanden saa meget, at man tidligere mente i J. at finde blot en særegen buddhistisk Skole. Dette er imidlertid ikke Tilfældet, og undersøger man de to Læresystemer nøjere, viser det sig, at de paa afgørende Punkter er hinanden modsatte. Ligesom Buddhismen er J. absolut ateistisk: Verden er uskabt og evig, og i Modsætning til den evige Materie staar Sjælene, ligeledes evige, men bestaaende som virkelige reelle Eksistenser, der har Bolig saavel i den levende som i den livløse Materie. Produktet af dette Sjælenes Ophold i Materien er Karman (Gerningen), som bestemmer Sjælens videre Skæbne under dens Vandringer (Sansâra). For at opnaa Befrielsen eller Nirvâna, hvor Sjælen lever i evig Hvile og Frihed for Handling, udfordres 3 Ting: ret Tro, ret Erkendelse af Sandheden

og ret Vandel. I Praksis viser den rette Vandel sig i en meget vidtdreven Askese: gennem Selvpinsler skal man søge at sejre over sig selv, og gennem den strengeste Afholdenhed skal man stedse opfylde det store Bud ikke at foraarsage Smerte for noget levende Væsen (ahinsā ɔ: ikke-Dræben). Buddhismen derimod troede hverken paa Sjælens Realitet eller anerkendte Askesens Betydning. Deraf forklares sandsynligvis de to Religioners Skæbne i Indien; J. med sin Askese var langt mere fordragelig for Brahmanerne og kunde langt bedre underordne sig deres Kultur i det ydre og har derfor holdt sig levende i Indien indtil den Dag i Dag. Jainisterne i Indien udgør vel o. $1^1/_2$ Mill. Mennesker, mest af Handelsklassen, der findes spredte rundt om i Landet, især i Købstæderne, men mest i det vestlige og nordlige. De bestaar af Munke og Lægfolk, for hvilke sidste en særegen Kultus er indrettet; i Templerne, hvoriblandt findes nogle af de smukkeste Monumenter af indisk Arkitektur, dyrkes Jina'erne næsten som Guder. Allerede før Begyndelsen af vor Tidsregning var J. spaltet i to særskilte stridende Sekter, Digambara'erne (de luftklædte ɔ: nøgne) og Çvetāmbara'erne (de hvidklædte). De førstnævnte er muligvis identiske med de af de græske Historieskrivere omtalte Gymnosofister og er langt strengere i deres Fordring om Askese end de sidstnævnte, som ogsaa tillader Kvinder at optages i Ordenen. Begge Retninger staar endnu saa skarpt overfor hinanden, at de absolut intet Samkvem vil have med hinanden. J.'s hellige Skrifter blev vistnok tildels affattede flere Aarh. f. Kr., men foreligger dog kun i en langt yngre Redaktion (paa Prākrit); senere vænnede de sig til at benytte Brahmanismens gamle Kultursprog, Sanskrit, og kommenterede deres Lære paa dette Sprog. J., som hører til de interessanteste Fremtoninger i den indiske Religionshistorie, er paa en grundlæggende Maade behandlet af G. Bühler, Ueber die indische Sekte der Jainas (Wien 1887), jvfr. den under Art. Indiske Religioner anførte Lit. og A. Weber, Ueber die heiligen Schriften der Jaina (Indische Studien 16.—17. Bd. 1883—85), samt E. Leumann, Die alten Berichte von den Schismen der Jaina (ib. 17. Bd.). *D. A.*

Jair. 1. En af Dommerne (Dom. 10, 3—5). Han og hans Slægt herskede over 30 Byer i Gilead. Dette Distrikt kaldtes Havvot-Jair ɔ: J.s Teltbyer, hvilket Navn er blevet bibeholdt, ogsaa efter at fastere Byer vare traadte i Stedet for de oprindelige Nomadeboliger. Uden Tvivl henvises vi til den nordlige Del af Gilead, mellem Jabbok og Jarmuk. Byen Kamon, hvor J. blev begraven, nævnes af Polybios i Forbindelse med Pella, som laa i denne Del af Landet.

Denne J. er aabenbart den samme, der nævnes i 4 Mos. 32, 41; 5 Mos. 3, 14; Josva 13, 30; 1 Kong. 4, 13; 1 Krøn. 2, 22. 23, og som hørte til Manasse Stamme, Mahirs Slægt (»Søn« = Efterkommer). 4 Mos. 32, 39. 41. 42 indeholder en meget gammel Efterretning om Erobringen af den nordlige Del af Østjordanlandet, der i V. 40 mere skematisk henføres til Moses Tid, men i Virkeligheden synes foregaaet efter de israelit. Stammers Bosættelse i Kana'an, saaledes at i Tiden efter Josva Dele af Manasse Stamme (Mahir) vestfra have erobret det nordl. Gilead m. m. Paa Deboras Tid træffes Mahir endnu i Vestjordanlandet (Dom. 5, 14). Det gamle Stykke 4 Mos. 32, 1—32 véd ogsaa kun om Stammerne Gads og Rubens Bosættelse Ø. for Jordan paa Moses Tid. Paa enkelte (senere) Steder (5 Mos. 3, 14; Josva 13, 30) er Distriktet »J.s Byer« mindre nøjagtig henregnet til Landskabet Argob i Basan, der laa op til det nordl. Gilead. 1 Krøn. 2, 21 f., der taler om en Indblanding af judæisk Blod, afspejler muligvis eftereksilske Forhold. — 2. Mardokais Fader (Ester 2, 5). — 3. Fader til Betlehemiten Elhanan (1 Krøn. 20, 5; i 2 Sam. 21, 19 ved en Fejlskrift »Ja'are-oregim« i Stedet for »Jair«). — 4. I N. T. Synagogeforstanderen Jairos, se dette Navn. — 2 Sam. 20, 26 nævnes blandt Embedsmændene ved Davids Hof en Jairiter, Ira. Nogle ville, støttet til Peshitto, læse »Jattiriter« fra Byen Jattir i Juda (Josva 15, 48).

Jairos, Synagogeforstander i Kapernaum, hvis 12aarige, énbaarne Datter Jesus opvakte fra de døde (Mt. 9, 18 f.; Mk. 5, 21 f.; Lk. 8, 40 f.). Mt.s Beretning er mere kortfattet end de andre Evangeliers, nævner ikke J.s Navn, heller ikke at Pigen endnu levede, da hendes Fader kom til Jesus. Da Budskabet om Datterens Død naaede dem, medens de vare undervejs, styrkede Herren J. med Ordet: Frygt ikke, tro kun! Da de vare komne til Huset, og der var skaffet Ro, opvakte Herren Barnet med sit Ord »talitha kumi« (Mk. 5, 41) ɔ: Pige, staa op! I alle 3 Evangelier er Fortællingen om den blodsottige Kvindes Helbredelse forbundet med denne anden. *L. G.*

Ja'kan, se Jaekan.

Jake, Fader til Tankesprogdigteren Agur (Ordspr. 30, 1). *L. G.*

Jakim. 1. En Benjaminit (1 Krøn. 8, 19). — 2. Et af de 24 Præsteskifter (1 Krøn. 24, 12). *L. G.*

Jakin. 1. Simeonitisk Slægt (1 Mos. 46, 10; 2 Mos. 6, 15; 4 Mos. 26, 12). 1 Krøn. 4, 24 har, næppe rigtig, »Jarib«. — 2. En af de 24 Præsteklasser (1 Krøn. 24, 17; jvfr. 9, 10 og Neh. 11, 10). — 3. En af Søjlerne foran Salomos Tempel (1 Kong. 7, 21; jvfr. Jer. 52, 17 f.). *L. G.*

Jakob (Ja'akob), Patriarken, Isaks og Rebekkas Søn, Fader til de 12 Stamme-Patriarker. Kaldes ogsaa Israel. Medregnes Fortællingerne om J.s Sønner, handler Halvdelen af 1 Mos. om denne Patriark. Stoffet er gennemgaaende hentet fra de ældste Kilder, med korte Indføjninger fra det yngre Skrift P.

J.s Fødsel, som fortælles i 1 Mos. 25, 21 f., paa hvilket Tidspunkt Isak maa tænkes at bo ved Beer-lahai-roi (25, 11), var, foruden ved Isaks og Rebekkas lange Barnløshed, mærkelig ved de ledsagende Varsler om Rivaliteten mellem J. og hans Tvillingbroder Esav. Israels og Edoms Stamfædre kæmpede allerede med hinanden i Moders Liv, og ved Fødselen holdt den yngste, som var J., fast ved sin Broders Hæl, som for at trænge ham tilbage og sikre sig den første Plads. Derfor blev han ogsaa kaldet J. ɔ: den, der griber en anden om Hælen (akeb), den listige. Saaledes den populære Etymologi

(jvfr. 27, 36); om den virkelig udtrykker Navnets Mening, se nedenfor. Hos. 12, 4 mindes om den kraftige Vilje. J. lagde for Dagen allerede i Moders Liv.

Da Brødrene voksede til, blev Esav den fritstrejfende Jæger, men J. den hjemelskende, ordentlige Hyrde. Esav var uden Selvbeherskelse, Øjeblikkets Barn; J. derimod beregnende og klog. Der fortælles saa, hvorledes J. benyttede sig af Esavs Letsind og Dumhed til for en Ubetydelighed (Linserne) at afkøbe sin Broder den højtskattede Førstefødselsret (25, 29 f.). Vor moralske Sans føler mere end den israelit. Fortæller det pinlige i dette Træk af J.s egenkærlige Klogskab; i J.s Favør bør dog tillige erindres om det aabenbarede Tilsagn i 25, 23.

I Kap. 27 følger saa den mesterlige Fortælling om, hvorledes J., ansporet af sin Moder, med List fravristede sin Broder sin gamle, blinde Fader Isaks Velsignelse, idet han udgav sig for Esav. Da Bedrageriet afsløredes, trøstede Isak saa vidt muligt denne, men Velsignelsen kunde ikke fratages J. Om det uberettigede i at ville forstaa V. 29 og 40 som Iklædning af sene politiske Begivenheder fra den israelit. Kongetid maa henvises til F. Buhl, De messianske Forjættelser, 1894, S. 49 f.; det er ældgamle Forhold mellem Edom og Israel, der sigtes til.

Følgen af J.s Bedrag var et bittert Had fra Esavs Side, saa at han kun afventede sin Faders Død for at slaa J. ihjel. Men J.s aarvaagne Moder forebyggede dette ved at tilskynde J. til at flygte til hendes Broder Laban i Harran, indtil Esavs Vrede havde lagt sig. Stykket 27, 46—28, 9, der øjensynlig har et andet literært Præg og tilhører en anden Forfatter (P), motiverer J.s Rejse paa en anden Maade, at han sendes til Mesopotamien for at undgaa, at ogsaa han, ligesom Esav, skulde tage sig en Hustru af Kana'ans Kvinder.

28, 10—22 er altsaa den egentlige Fortsættelse af 27, 1—45. Undervejs fra Beerseba kom J. ved Nattetid til et Sted paa Marken, hvor han vilde forblive til næste Morgen. Han drømte og saa i sin Drøm en Stige, som naaede op til Himmelen (naturlige Stenterrasser paa Højen S. Ø. for Stedet — Betel — kunne have præget hans Sind og laant hans Drøm dens Form), og Guds Engle steg op og ned; tilsidst stod Herren selv ved hans Side (egentlig: [bøjende sig] over ham) og talte styrkende og forjættende Ord til ham med Løfte om at være med ham. Da vaagnede J. og mærkede, at han var paa hellig Grund; derfor rejste han Stenen, han havde støttet sig til, og indviede den ved Salving; tillige lovede han, hvis han kom velbeholden tilbage, at gøre den til »et Guds Hus« og at give Gud Tiende af al sin Ejendom. Længere nede høres nærmere om J.s Forhold til Stedet Betel (ɔ: Guds Hus), hvor dette tildrog sig.

Der følger nu i Kap. 29 og 30 J.s Komme til Laban, hans Giftermaal med dennes Døtre, først den ældste, Lea, saa den yngre, Rahel, hvem J. havde saa kær, at de 7 Aar, han tjente for hende, »tyktes ham som faa Dage« (29, 20), og dernæst om J.s Børn, som hans Hustruer og de Medhustruer, Bilha og Silpa, som de gave ham, fødte (11 Sønner og Datteren Dina), og endelig om, hvorledes J.s Hjorde voksede umaadelig, saa at han blev rigere end Laban trods dennes egennyttige Forsøg paa at forholde ham hans Løn (30, 35. 36. 31, 7 f. 41 f.). Det medførte, at Laban og hans Sønner saa med voksende Misundelse paa J.s Fremgang.

Som Følge heraf gjorde J. Alvor af at drage tilbage til Kana'an (efter 20 Aars Forløb), ogsaa opmuntret af Herren (31, 3). Efter at have forklaret sine Hustruer Sagen iværksatte han, medens Laban havde Faareklipning, med Snildhed og Omsigt sin Flugt (Kap. 31). Laban satte efter ham, men indhentede ham først (jvfr. 30, 36) paa Gileads Bjerge. I 31, 26—32, 1 [31, 55] skildres det nu følgende Opgør mellem J. og Laban. Dennes Vrede var allerede bleven lammet ved advarende Aabenbarelse af Gud (V. 29), og J. forsvarede sig med Held overfor Svigerfaderens Beskyldning om at have stjaalet hans Husgud (den holdt Rahel, J. uafvidende, hemmelig); endelig havde Laban intet at svare til de Ting, J. nu paa sin Side foreholdt hans Samvittighed. Slutningen af Fortællingen, om Forliget mellem Laban og J., er fra V. 46 noget uklar ved forskellige Kilders Sammenføjning og Indførelse af (gamle) Bestemmelser af folkeretlig Art om Grænsen mellem de 2 Folk, hvis Stamfædres Forhold her fortælles om. Et Sted paa Nordøstgrænsen af Gilead har der formodentlig været Oldtidsminder (Stenhob og Opstander), hvis Oprindelse populært tilskreves Laban og J.

J. nærmede sig nu Kana'an. Som han drog frem, kom Guds Engle imod ham, endnu N. for Jabbokfloden (32, 2. 3 [1. 2]). Det abrupte Stykke siger ikke, i hvilken Hensigt; hilsende og beskyttende, eller fjendtlig, for at kæmpe mod ham? Da det er forskellige Fortællere i 32, 2. 3 (E) og 32, 25—32 [24—31] (J), foreligger her maaske, knyttet til et andet Stednavn, en Variant om den for J. saa farlige Kamp, der dog endte med Guds Velsignelse. Thi paa en god Udgang ogsaa i 32, 2. 3 tyder J.s Udbrud: Her er Guds Lejr (mahané)! med hvilket Stedets Navn, Mahanaim, sættes i Forbindelse.

J. lod nu sende Bud til Esav for at hilse ham, men erfor til sin Skræk, at hans Broder drog imod ham med 400 Mand. Men J.s Kraft vokser med Faren: med Aandsnærværelse deler han sin Lejr i 2, for at i alt Fald den ene kunde undkomme, og han indskyder sig i Bønnen under Guds Hjælp. En stor Gave sendes Esav i Møde, hvilket muligvis (som værende af E.s Fortælling) i Beretningens oprindelige Sammenhæng skal tænkes forud for Meldingen om Esavs fjendtlige Hensigter.

Saa følger den store Krise i J.s Liv: hans Kamp med Gud ved Jabbokfloden i Nattens Ensomhed. Han bragte alt sit over Floden (V. 23, 24); paa hvilken Side han selv blev ene tilbage (V. 25), er (V. 24) ikke klart. Vadestedet maa tænkes nær ved Pnuel, altsaa vel da dette laa i Bjerglandet (Dom. 8, 8), inden Strømmens Udtræden i Jordanlavningen. Det drejede sig om J.s hele fremtidige Vel. Minderne og Frygten for Esav knugede hans Sind. Da mærkede han sig indviklet i en legemlig Kamp med et ubekendt Væsen. Lige til Daggry varede Kampen med den frygtelige Modstander, men J. gav ikke tabt, end ikke da den ubekendte brugte sin overlegne Kraft, saa at J.s Hofte-

skaal gik af Led, og begærede, at J. skulde slippe ham, fordi Morgenrøden var ved at bryde frem. Da forstod J., at det var Guddommen selv, han holdt fast, og greb af al Magt Lejligheden til at vinde en Velsignelse: Jeg slipper dig ikke, uden du velsigner mig! Dette sker da, idet Gud forandrer J.s Navn til Israel, »thi du har kæmpet med Gud og med Mennesker og vundet Sejr«; »Uovervindelig« er det stolte Navn, Gud tillægger ham. Da udbrød J.: »Jeg har sét Gud Ansigt til Ansigt«; derfor kaldtes Stedet Pnuel ɔ: »Guds Ansigt«. I Hos. 12, 5 foreholder Profeten sine udartede Landsmænd Stamfaderen J.s Energi til Eksempel.

Det frygtede Møde med Esav (33, 1 f.) forløb lykkeligt, og det kom til en fuldstændig Forsoning imellem dem (V. 4), hvorved Esav viste en højhjertet og ædel Adfærd, og J. klog Omsigt. Medens Esav drog tilbage til Edom, rejste J. til Sukkot i Jordanlavningen, vestlig for Pnuel (Dom. 8, 5. 8), uvist hvor; derfra til Sikem midt i Kana'an, hvor J. Øst for Byen opslog sine Telte paa en Landstrækning, han for gode Penge købte af Stammen Hamor i Sikem (V. 18 f.).

Til J.s Ophold dér er knyttet Fortællingen om hans Datter Dinas Skænding af Hamor og hendes Brødres Hævn ved Blodbadet i Sikem (Kap. 34). Herom maa henvises til Art. Hamor (I, 341). Nu først er der atter Tale om Betel, hvor J. havde haft sin Drøm for mange Aar siden, da han drog til Harran. J. brød op fra Sikem (35, 1 f.), efter først at have renset sin Lejr for de fremmede Guder, og under Guds skærmende Ledsagelse naaede han Betel. Her rejste han et Alter, og ifølge P havde han her en ny Gudsaabenbaring, som fornyede Forjættelserne fra 28, 13 f. og omskiftede hans Navn til Israel (i 32, 29 [28] hos Fortælleren J. anderledes); ligeledes omtales (næppe fra P) som i 28, 18. 22 den hellige Sten, J. rejste, og som synes at have staaet ved Altret i Betels senere Helligdom. Tienden, som 28, 22 taler om, nævnes ikke, men har uden Tvivl hørt med til Dyrkelsen dér (jvfr. Am. 4, 4). Ogsaa Hos. 12, 5 véd om Guds Engels Aabenbarelse i Betel efter J.s Tilbagekomst. Iøvrigt kan P.s Beretning om Betel ikke maale sig med den skønne ældre Fortælling i 28, 10 f.

Fra Betel fortsatte J. sin Vej mod Syd. Undervejs døde Rahel efter at have født J.s 12. Søn, Benjamin (35, 16 f.). Som Rejsens Maal nævnes af P Mamre ved Hebron. Dette stemmer overens med de andre Overleveringer, der fra Kap. 37 tale om Hebron som J.s Opholdssted. Derimod kan P.s Bemærkning (35, 27 f.) om, at J. kom til sin Fader Isak, og at han sammen med Esav foretog hans Begravelse, umulig forenes med Fortællingens Helhedsindtryk, idet Isak allerede i Kap. 27 er affældig, Døden nær; heller ikke forstaar man, hvorfor J. saa længe har opholdt sig i Landet, inden han besøger sin Fader (hvis Opholdssted 28, 10 iøvrigt er Beersheba). Ved at holde Kilderne ud fra hinanden maa slige Vanskeligheder løses.

Hermed træder J. i Baggrunden, og hans Yndlingssøn Josef bliver nu fra Kap. 37 Sjælen i Fortællingen. Der fortælles altsaa, hvorledes han solgtes af sine Brødre til Ægypten, og hvorledes J. bedroges af sine Sønner ved Foregivendet om Josefs Død, der bragte Sorg over hans Alderdom; endvidere i Kap. 42 f. om J.s Sønners gentagne Rejser til Ægypten for at købe Korn, hvor J. nødedes til at lade Benjamin følge med dem. Da saa endelig Josef havde givet sig tilkende for sine Brødre, hentedes hans gamle Fader til Ægypten (Kap. 45) og brød op med hele sit Hus (46). Paa Kana'ans Grænse, i Beerseba, hvorfra han i sin Ungdom var dragen ud, aabenbaredes Gud atter for ham, da han nu anden Gang, i sin Alderdom, drog i Udlændighed, og styrkede ham med forjættende Ord (46, 1 f.). Efter at være modtagen af Josef og hædret af Farao, fik han med alt sit anvist Gosen til Beboelse og levede endnu en Alderdomstid indtil sin Død (ifølge P 147 Aar gl., 47, 28).

Fra 47, 29 til 50, 14 følger endelig J.s sidste Vilje, hans Død og Begravelse. Da Døden nærmede sig, tog J. det Løfte af sine Sønner (47, 29. 49, 29), at de vilde begrave ham i Kana'an; tillige gav han Josefs Børn, Manasse og Efraim, Ligestilling med sine Sønner og velsignede dem. 48, 22 omtaler en særegen Gave, der skulde tilfalde Josef, naar J.s Folk efter Forjættelsen (46, 4) vendte tilbage til Kana'an. I Tro paa denne Fremtid kaldte J. sine Sønner sammen og velsignede dem til Afsked i profeterende Ord (Kap. 49). Det mærkeligste Udsagn herí er om Juda; hvorledes man end forstaar »Silo« (V. 10), udpeges denne Stamme som Bæreren af Forjættelserne. Den stærke Nationalfølelse, som Digtet udtaler, mangler altsaa ikke et religiøst Midtpunkt. Det er ogsaa her Profetiens Aand. Adskilligt (f. E. Omtalen af Levi) tyder paa en Oprindelse i den senere Dommertid, hvad der ikke forhindrer det i at have Udspring af Tro og i det centrale Profetiens Præg. J.s Navn er altsaa efter denne Opfattelse en Iklædning, i Lighed med Moses Navn i 5 Mos.; Digtet taler som J., er en Udformning (efter en senere Tids Behov) af det Haab for Guds Folk, som J.s Omsorg for at begraves i Kana'an viser, at han virkelig ejede.

Om denne hans Begravelse i Makpela Hule sammen med hans Fædre beretter Slutningskapitlet i 1 Mos.

Se vi tilbage paa det omfattende Overleveringsstof om denne Patriark, gælder her som ved de andre af Israels Stamfædre i 1 Mos., at de Kildeskrifter, hvoraf den dér foreliggende Beretning er sammensat, ved lange Tidsrum ere adskilte fra de i dem skildrede Begivenheder og Personer. Men til Grund for de skriftlige Optegnelser har der vist sig at ligge en i det væsentlige overensstemmende mundtlig Overlevering. Saaledes ogsaa med Hensyn til Jakob. Som ovenfor (ved 35, 27 f.) bemærket, maa Kildeskriftet P.s Kronologi (hvortil hører 25, 26. 26, 34. 35, 28) holdes udenfor den ved Kildeskrifternes Sammenarbejdelse dannede Fortælling. Den mundtlige Overlevering har endvidere ikke en biografisk Fremstillings Interesse af Fuldstændighed og nøjagtig Tidsfølge (sammenlign de synoptiske Evangelier); den plukker sin Buket af Overleveringens Blomster for at glæde sig og styrkes ved Fædrenes Færd; for umiddelbart at lære deraf. Et Indblik i dette Arbejde gives os i Hoseas didaktiske Brug af Stam-

faderens Historie (Hos. 12, 4. 5 og 13. 14). Her kan ogsaa mindes om et Sted som Jes. 43, 27, hvor der ved Ordene »allerede din Fader syndede« sikkert tænkes paa J.

Som de Grupper, hvori Overleveringens Stof fordeler sig, kan nævnes: J. og Esav, J. og Laban, Guds Aabenbarelser, og J.s Børn. De Slægtsforhold, 1 Mos. omtaler, ere aabenbart ofte ikke individuelle, men folkegenealogiske (f. E. Kap. 10); mange nyere ville derfor i Patriarkernes Navne kun se Personifikationer af Stammer (for ikke at tale om mytologiske Størrelser); den semitiske Tilbøjelighed til at sammenfatte Individerne af en Slægt eller Stamme i et kollektivt Navn (f. E. Dom. 1, 3) maa herved tages i Betragtning. Men alt gaar jo dog ikke op i det kollektive, og den israelitiske Overlevering om Fædrene vil ogsaa ved Siden af Stammernes Navne og Bevægelser have indeholdt Minderne om de store, anførende Personligheder, som ikke mindst i deres religiøse Oplevelser fra Samfundet med den store Gud have paatrykt deres Slægt og Omgivelser deres ejendommelige Præg. Som en saadan Stammefører, der tilførte Stammen ny Kraft fra det mesopotamiske Hjemland, og som selv ad underlige Veje opdroges i Guds Skole, tør derfor J. betragtes (jvfr. Kittel, Driver, i det væsentlige Dillmann o. a.). Visse Træk, som f. E. det om Sikem og Dina (Kap. 34) fortalte, Bemærkningen i 48, 22 om en Erobring fra Kana'aniterne, og adskilligt af det, som angaar hans Sønner, bære derimod Præget af Personifikation.

J.s Navn forklares i 25, 26 (27, 36) af Ordet »akeb« (Hæl): den, der griber en anden om Hælen, trænger sig frem, er listig. Dette er dog kun en populær Etymologi. Sandsynligvis er det en Afkortelse af Jakob-el, i Lighed med Navne som Isra-el, Isma-el, hvor Ordet »el« (Gud) er Subjekt i et kort Udsagn, f. E. Isma-el = Gud hører (eller høre!). Jakob-el vilde da betyde: Gud følger efter, eller: Gud lønner. Lignende Navne af den samme Rod (akab) findes i Palmyrensk og det efterbibelske Sprog (Akabja), men det mærkeligste er selve Navnets Forekomst paa babylonske Kontrakttavler fra o. 2300 f. Kr. (Ja'kub-ilu, ogsaa Jakubu), og at der i den ægypt. Konge Thotmes III's Liste (15. Aarh. f. Kr.) over erobrede Stæder i Kana'an findes Navnet J'kba'ra, der (idet Ægypterne bruge r for l) er = Jakob-el. Om der heri er nogen Forbindelse med den bibelske J., er ganske uvist.

— J. og hans andet Navn Israel forekomme mangfoldige Gange om det Folk, hvis Stamfader han var, og som i saa mange Maader har slægtet ham paa. *L. G.*

Jakob i N. T. — I N. T. nævnes foruden Patriarken J. (Mt. 1, 2 o. fl.) og en J., Fader til Jesu Plejefader, Josef (Mt. 1, 15 f.), efter al Sandsynlighed endnu 5 Mænd af dette Navn: 1. J., i Alm. kaldet »den ældre« (*major*), Søn af Fiskeren Zebedæos og — som man kan slutte af Mt. 27, 56 sammenholdt med Mk. 15, 40 — Salome (efter Joh. 19, 25 vistnok en Søster af Jesu Moder, Maria), Broder til Apostelen Joh. og ligesom denne en af de Tolv (jvfr. Apostelkatalogerne: Mt. 10, 2, Par.). Begge Brødrene, der bleve kaldede samtidig (Mt. 4, 21), og, vistnok paa Grund af sit ildfulde Temperament, af Jesus erholdt Tilnavnet Boanerges ɔ: Tordensønnerne (Mk. 3, 17; smlgn Lk. 9, 54), dannede sammen med Peter en inderste Kreds i Apostelkollegiet (smlgn Mt. 17, 1, Par.; Mk. 5, 37, Lk. 8, 51; Mt. 26, 37; Mk. 14, 33). Halshugget i Jerusalem paa Kong Herodes Agrippas Befaling Aar 44 e. K. blev J. den første Martyr blandt de Tolv (Ap. G. 12, 1 f.). — 2) J., Søn af Alfæos, ogsaa en af de Tolv, i Alm. kaldet »den yngre« (*minor*). Ifølge Legenden skal han først have virket i det sydvestlige Palæstina, derefter i Ægypten og endelig være bleven korsfæstet i Nedre-Ægypten. — 3) J., »Herrens Broder« (Gal. 1, 19), efter Mt. 13, 55, Mk. 6, 3, den ældste af 4 Brødre. Den traditionelle Anskuelse, efter hvilken denne J. skulde være identisk med Nr. 2, er for nærværende saa godt som paa alle Hold opgivet inden den protestantiske Videnskab, og sikkerlig med Rette. Denne Identifikation lader sig ikke med Sikkerhed paavise før hos Hieronymus, der gør Jesu (Herrens) Brødre til hans Fættere, og beror uden al Tvivl oprindelig paa udelukkende dogmatiske Motiver, særlig paa Interessen for at hævde Jesu Moders stedsevarende Jomfruelighed. Før Hieronymus havde man, ledet af den samme dogmatiske Tendens, oftere betragtet Jesu »Brødre« som Stedbrødre, Sønner af Josef i et tidligere Ægteskab. Det eneste holdbare lige over for de nytestl. Udsagn er at betragte Jesu »Brødre« som hans kødelige Brødre, Sønner af Josef og Maria i deres kort før Jesu Fødsel indgaaede Ægteskab. Som sine tre Brødre kom vistnok ogsaa J. først efter Jesu Opstandelse og som Følge af en ham til Del bleven Aabenbarelse af den Opstandne (1. Kor. 15, 7), til Troen paa Jesu Messianitet (smlgn Mt. 13, 57; Mk. 6, 4; Mk. 3, 21; Mt. 12, 46 f. o. Par.; Joh. 7, 5; Ap. G. 1, 14). Meget snart har han dels paa Grund af sit nære Slægtskabsforhold til Herren, dels paa Grund af personlige Fortrin hævet sig til apostellignende Anseelse som »biskoppeligt« Hoved for Presbyterkollegiet i den jerusalemske Menighed (Gal. 1, 19; 2, 9. 12; Ap. G. 12, 17; 15, 6. 13; 21, 18 f.). Kun med Urette har man oftere (med Paaberaabelse af Gal. 1, 19; 1 Kor. 15, 7) regnet ham til Apostlene i dette Ords videre Betydning, da han, saavidt vides, aldrig har været virksom som rejsende Missionær. Ifølge Paulus's og Ap. G.'s samstemmige Udtalelser befandt han sig med Hensyn til kr. Opfattelse i fuld principiel Overensstemmelse med Apostlene saavel som med Paulus selv (Ap. G. 15 og 21; Gal. 2, 9). Paa den anden Side har han dog med ubrudt Konsekvens repræsenteret det almindelige jødekristelige Standpunkt, med samvittighedsfuld Overholdelse af den mosaiske Lov som det Israel af Gud givne religiøs-nationale Symbol paa dets Særstilling som det udvalgte Folk. For ham er Kristendommen væsentlig Jødedommens Fuldendelse. Ganske naturligt derfor, at de farisæisk-sindede og Paulus-fjendtlige Judaister med Forkærlighed har beraabt sig paa hans Autoritet, uagtet han personlig indtog et fra denne Retning helt forskelligt Standpunkt. Ogsaa blandt sine ikketroende Landsmænd nød han ifølge Hegesip en overordentlig Anseelse paa Grund af sin lov-

lydige Fromhed og hædredes med Tilnavnet »den retfærdige«. Efter Josefos blev han i Aar 62 anklaget som Overtræder af Loven og stillet for en af Ypperstepræsten Annas (den yngre) nedsat Domstol og derefter stenet. Dog underligger paagældende Sted hos Josefos Tvivl med Hensyn til sin Ægthed. Ogsaa ifølge Hegesip, der leverer en meget omstændelig og legendarisk udsmykket Beretning om hans Martyrdød, er han bleven stenet, men som Grund angives her, at han havde vakt de Skriftkloges og Farisæernes Uvilje ved den store Indflydelse, han øvede paa sine Landsmænd i Retning af at føre dem til Troen paa Jesus. Muligt at Hegesip sætter hans Død ned til o. 66. I den pseudo-klementinske Literatur fremstilles han som Biskop over den hele Kristenhed, ja der tillægges ham endog en Apostlene overstraalende Værdighed. Ifølge Epifanios skal der have eksisteret Beretninger om hans Himmelfart. — 4) I Apostel-Katalogerne hos Lukas (Lk. 6 og Ap. G. 1) nævnes en J., sandsynligvis ikke Broder, men Fader til Apostlen Judas. — 5) I Mk. 15, 40 omtales en J., »den lille«, der af flere paa lidet holdbare Grunde identificeres med J.. Alfæos's Søn. Hans Tilnavn har sikkerlig Hensyn til hans Legemsvækst. Han var Søn af en Maria, en af Kvinderne ved Jesu Kors. *S. O.*

Jakobs Brev, forfattet af J., Herrens Broder, henvender sig ifølge Overskriften til »de tolv Stammer i Adspredelsen« ɔ: samtlige jødekristne Menigheder udenfor Palæstina, idet de paa Jesus troende Jøder er betragtede som Tolvstammefolkets egentlige Kerne, de ægte Israeliter, Forjættelsernes Arvetagere og Bærerne af den frelseshistoriske Udvikling. Den nærmere Bestemmelse af Læsekredsens geografiske Omfang afhænger af, til hvilken Tid Brevets Affattelse er at henlægge. Efter al Sandsynlighed er Brevets Tilblivelse at sætte til en meget tidlig Periode af den apost. Tidsalder, nemlig til Tiden før Apostelkonventet (Ap. G. 15 og Gal. 2, 1 f.) eller maaske endog til Tiden før Paulus's første Missionsrejse. Brevet indeholder ingen Hentydning til de Spørgsmaal, som efter Apostelmødet vistnok overalt bevægede de jødekr. Kredse: om Forholdet mellem Jøde- og Hedningekristne. Saadanne ublandede jødekr. Menigheder, som vort Brev forudsætter, lader sig udenfor Palæstina aabenbart kun tænke som rene Undtagelser efter Paulus's epokegørende Virksomhed. Brevets Læsere var endnu ikke løste fra sin sociale og religiøse Forbindelse med den jødiske Synagoge; Kristendommen fremtræder endnu kun som en Bevægelse inden Jødedommen (smlgn navnlig 2, 6, hvoraf fremgaar, at Læserne i retslig Henseende endnu stod under de jødiske Synagogedomstole). Forfatteren har aabenbart endnu ikke kendt den paulinske Lære om Retfærdiggørelsen; allermindst har han haft til Formaal at bekæmpe enten denne Lære selv eller en Misforstaaelse af den. Der findes i 2, 14—26 ikke Spor af direkte eller indirekte Hensyntagen til en teoretisk Læreform; overalt sigtes der kun paa at ramme praktisk-sædelige Misligheder. Endelig er ogsaa de sædelige Brøst, som revses, af en saadan Art, at de særlig godt lader sig tænke hos endnu forholdsvis unge Menigheder af jødekr. Sammensætning, som endnu uovervundne Levninger fra Læsernes førkr. Tid. Men er Brevet virkelig forfattet paa et saa tidligt Punkt af den apostoliske Historie, da vil Adressaterne være at søge i den Del af den græsktalende Diaspora, hvor der den Gang allerede fandtes ikke blot flere eller færre enkelte Kristne, men organiserede kr. Menigheder (5, 14; 2, 2), og man er da nærmest henvist til Palæstinas Naboland Syrien (og Fønikien), hvorhen Flygtninge fra den stefaniske Forfølgelse havde begivet sig (Ap. G. 11, 19; smlgn ogsaa 9, 1 f.: 22, 4 f., 26, 9 f.). Muligvis kan ogsaa tænkes paa Kypern (Ap. G. 11, 19) og det med Syrien nær forbundne Kilikien (Ap. G. 15, 23; Gal. 1, 21). Det fremgaar forøvrigt af Brevets konkrete Indhold, at Forf. har haft en mere begrænset Kreds af Menigheder for Øje. — Aabenbart har disse Menigheder hovedsagelig bestaaet af fattige eller ubemidlede, om der end vistnok fandtes enkelte velstaaende, ja rige Folk iblandt (1, 10; 4, 13 f.; 5, 1 f.). Mange af disse fattige Kristne har haft sit Livsophold i sine rige, men vantro Landsmænds Tjeneste og har derunder paa mange Maader trykkende faaet føle sin Afhængighed. Forhaanelse af Jesu Navn, Forurettelser og Trængsler af alle Slags har disse Menigheder maattet finde sig i fra sine vantro Omgivelsers Side, ja, det har endog oftere forekommet, at Menighedslemmer ere blevne stillede for Domstolene (2, 6. 7). Under disse lidelsesfulde Kaar har saa den jødiske Nationalitets Grundfejl haft den bedste Anledning til atter at gøre sig gældende: paa den ene Side Mammonstræbdommen og paa den anden Side Tilbøjeligheden til at lade sig nøje med en død Tro med dens Stolen paa ydre religiøse Fortrin og dens Mangel paa Syn for Alvorets og Inderlighedens Krav i Forbindelse med det ægte farisæisk-jødiske Proselytmageris Iver for at hævde og udbrede den erkendte religiøse Sandhed med deraf flydende Rethaveri og Stridssyge (3, 1 f.; 3, 13 f.; 1, 19. 20). I Modsætning hertil betoner Forf. den kristelige Fuldkommenhed (ɔ: Troens Inderlighed og den anspændte Stræben mod den sædelig Fuldkommenheds Maal) som den nødvendige Betingelse for at bestaa i den ved Herrens snart indtrædende Genkomst stedfindende Dom. — J.s Brev har, som det synes, allerede meget tidligt været kendt af enkelte i Rom, men har dog lige til Midten af 4. Aarh. ikke i nogen vesterlandsk Kirke hørt med til N. T. Derimod synes det i Alexandria at have været reciperet lige fra den ældste Tid, da Klemens allerede har kommenteret det. Overhovedet synes det at have nydt en sikker og almindelig Anerkendelse i de græsk-orientalske Kirker. Naar Origenes og Eusebios betegner det som Antilegomenon, ɔ: som et Skrift, hvis Ægthed var omstridt, da refererer det sig sikkerlig til, at Latinerne og Syrerne afviste det. Origenes og og Eusebios selv har derimod ikke tvivlet om dets Ægthed. I Reformationstiden dukkede Tvivlen atter op og har siden aldrig villet forstumme. Luthers Dom om Brevet er bekendt. Dog har Ægthedèn i den nyeste Tid fundet en hel Række dygtige Forsvarere og det fra de mest forskellige teologiske Standpunkter. Noget virkeligt holdbart Bevis for det modsatte

har det endnu ikke lykkedes at levere (S. Odland, J.s Brev, indl. og fortolket, Kra. 1889; J. B. Mayor, The Epistle of St. James, 2. ed., London 1897; Th. Zahn, Die soz. Frage und innere Mission nach dem Brief des J., i hans »Skizzen aus dem Leben der alten K.«, Erl. 1894, 39 f.). *S. O.*

Jakob. Konger af England. **Jakob I,** Konge af England, Søn af Marie Stuart og Lord Darnley, blev født 1566 i Edinburgh. Efter Moderens Tronfrasigelse blev han 1 Aar gl. Konge af Skotland som Jakob VI. Under de skiftende Regentskaber skærpedes Modsætningen mellem den rom.-kat. Adel og den presbyt. Befolkning og dermed ogsaa mellem de fr. og de eng. Sympatier i Landet. J. fik en grundig Uddannelse, som dog mere gjorde ham til en Stuelærd end til en Handlingens Mand; han blev aldrig nogen kraftig Regent. Da han blev myndig, var han ved sit Naturel stemt for at gaa Middelvejen baade i polit. og kirkl. Henseende. Han stillede sig dog snart afgjort paa Englands Side, hvis Trone han havde Udsigt til at arve. 1686 underskreves en Alliancetraktat mellem England og Skotland, og da 2 Aar efter den spanske Armada viste sig, var J. ogsaa rede til at hjælpe sin Allierede. Personligt yndede han maaske ikke Presbyterianerne mere end de rom. Katoliker, men da den presb. K. havde organiseret sig, stadfæstede han ved en Parlamentsakt denne Kirkeordning, og under de følgende Aars Kampe stod han paa Presbyterianernes Side.

Da han 1603 besteg Englands Trone, blev han som Skotte og Presbyterianer modtaget med nogen Mistænksomhed af Anglikanerne; men han sluttede sig hurtig til den eng. K., der tiltalte ham som en Middelvej mellem den rom. Katolicisme og Calvinismen. Paa Konferensen i Hampton Court 1604 blev det besluttet, at de puritanske Præster skulde antage K.s Lære og Liturgi eller opgive deres Embeder, hvorefter 300 af dem flygtede til Holland. De rom. Katoliker fandt heller ikke den Støtte, de havde ventet, og efter Krudtsammensværgelsen 1605 skærpedes Strengheden imod dem. Dronningen, den danske Prinsesse Anna, fjernedes noget fra Kongen, da hun traadte over til Romerkirken. 1611 sluttede J. Alliance med de protest. Fyrster i Tyskland; dog viste han sig i den sidste Del af sin Regering eftergivende overfor Kat. En betydningsfuld Begivenhed var Udgivelsen af den reviderede Bibelovers. 1611. Da Puritanernes Indflydelse voksede, og deres Strenghed frastødte Kongen, udstedte han en »Book of Sports«, der anbefalede at anvende Søndag Eftermiddag til Sport, Leg og Dans; selv yndede han meget Forlystelser. Ogsaa i Skotland optraadte han nu som Anglikanismens Forsvarer. Han genindførte Bispedømmet og lod 1610 3 nye skotske Biskopper indvie i London. 1616 forelagde han en Forsamling i Aberdeen 5 Punkter til Godkendelse (Knæling ved Nadveren; Sygekommunion; Hjemmedaab af syge Børn; de store kirkel. Fester; Konfirmation), og 1618 blev de vedtagne af en Forsamling i Perth, men vakte stærk Modstand. Allerede under J.s Regering forberedtes den Revolution, der kom under Karl I. Foruden poetiske Frembringelser og politiske Skrifter, hvori han forsvarede sine absolutistiske Idéer, skrev han Udlægninger af Joh. Aab. 20, 7—10 (1588), 1. Krøn. 25—29 (1589), »Herrens Bøn« (1619) og Mt. 27, 27—29 (1620), desuden en »Demonology« (1597). Han døde 1625 (S. R. Gardiner, History of England, 1603—42, I—V). — **Jakob II,** Konge af Storbritannien og Irland, anden Søn af Karl I og Henriette Marie, f. 1633, som Prins kaldt Hertug af York, opholdt sig i Republikens Tid i Frankrig, hvor han tjente i Condés Hær og traadte over til Romerkirken. Efter Kongedømmets Genoprettelse vendte han tilbage til England, ægtede Lord Clarendons Datter, Anna Hyde og blev Storadmiral; men Testakten af 1673 nødsagede ham til at nedlægge denne Værdighed. Stemningen imod ham var saa stærk, at han endogsaa en Tid maatte forlade Landet. 1685 besteg han Tronen efter Karl II, og med stor Iver tog han sig af Regeringen, særligt af Hærens og Flaadens Udvikling; men skønt han var en dygtigere Konge end Broderen og ved sit Levned gav mindre Anstød end denne, øgede han dog fra Begyndelsen ved sin Vilkaarlighed den Uvilje, der forud raadede overfor ham. Afskedigelsen af Halifax 1685 (se S. 333) bragte Sunderland til Magten, og dermed begyndte en hensynsløs papistisk Propaganda. I Modstrid med Testakten udnævnte han rom. Kat. til Officerer. 1686 genoprettede han den gamle Kommissionsdomstol (*Court of High Commission*), som var oprettet af Henrik VIII, ophævet af Marie, atter oprettet af Elisabet og sidst ophævet af »det lange Parlament«, og ved Hjælp af den gennemførte han sine Bestræbelser for at gøre den engelske K. rom.-kat. Egenmægtigt udstedte han 1687 en Deklaration om Religionsfrihed som tilsyneladende gjaldt ogsaa de protest. Dissenters, men i Virkeligheden kun anvendtes til Bedste for den papistiske Propaganda. En Mængde rom. Kat., ogsaa Jesuiter, strømmede til England. To Kollegier i Oxford omdannedes til rom.-kat. Præsteseminarier, Papister udnævntes til Fellows, en til Dean af Christ Church, nogle fik Præste- og Bispeembeder. Men den anti-romerske Stemning var stærk, og 7 Biskopper og de fleste Præster nægtede at kundgøre Kongens Deklaration; de første førtes til Tower, men frikendtes af Højesteret. Tilsidst havde J.s Overgreb overfor Parlamentet og K. til Følge, at Torier og Whigger indkaldte hans Svigersøn, Vilhelm af Oranjen, som 5. Nov. 1688 landede med en Hær i England; J. flygtede til Frankrig, og 28. Jan. 1689 erklærede Parlamentet ham for afsat. Efter at han senere var gaaet i Land i Irland, hvor han havde mange Tilhængere, blev han i 1690 slaaet og vendte tilbage til Frankrig, hvor han døde 1701. Han havde dog en Del Tilhængere, især i Skotland og Irland. Blandt disse »Jakobiter« var der mange Gejstlige, de saa kaldte *jurors,* der vel aflagde Lydighedsed til Vilhelm III, men kun anerkendte ham som Konge *de facto,* ikke *de jure,* hvorimod andre, *non-jurors,* 8 Biskopper med Ærkebiskoppen af Canterbury i Spidsen, 8 verdslige Peers og mange lavere Gejstlige, nægtede at aflægge Eden. Jakobiternes Parti holdt sig indtil Slaget ved Culloden 1746 (Macaulay, The History of Eng-

land; J. H. Overton, The Nonjurors I—II, London 1902). *C. E. F.*

Jakob. *Ærkebiskopper af Lund.* **J. I., Erlandsen,** se I. 794. — **J. II, Kyrning,** se Kyrning. — **J. III, Gertsen,** se Ulfstand.

Jakob Afraates, se Afrahat (I, 33).

Jakob Barâdai (Burdeaja), se Jakobiter.

Jakob a Benedictis (Benedetti), se Jacopone fra Todi.

Jakob fra Brescia, Dominikaner, var ved Midten af 15. Hdaar Generalinkvisitor i sin Fødeby, Brescia. Hans Optræden over for den gamle Fransiskaner, Jakob della Marca, gav Anledning til den Strid, der mellem Domingos og Frans's Disciple førtes om, hvorvidt det Blod, som Kristus udgød paa Korset, ved Herrens Ophold i de dødes Rige gik Glip af den hypostatiske Forening med Logos, saa at det ikke skulde være Genstand for Tilbedelse, hvad Jakob della Marca havde paastaaet i en Prædiken Paaskedag 1462 i Brescia. Paven og Kardinalerne vare mest tilbøjelige til at staa paa Jakob fra Brescias Side, da han gjorde Indsigelse mod Jakob della Marcas Ord, men da man havde Brug for Fransiskanerne som Korstogsprædikanter, blev Afgørelsen af Striden udsat (Quétif et Echard, Script. Ord. Præd. I, 822 f.).

Jakob ben Chajjim, en lærd Jøde, *f.* i Tunis i Slutn. af 16. Hdaar, kom i Beg. af det 17. til Venezia. Han tog Vare paa Udgivelsen af den store rabbinske Bibel fra 1525, og den store og lille Masora, der her er føjet til Teksten, er hans Værk.

Jakob af Edessa, syr. Biskop og Kirkelærer, *f.* 633 i Byen Endêba (Ulvekilden) i Stiftet Antiokia og blev opdraget i et syrisk Kloster, hvor han lærte Græsk. For yderligere at dygtiggøre sig i dette Sprog gik han til Alexandria, og Patriarken Athanasios, hans gamle Studiekammerat, udnævnte ham (rimeligvis o. 684) til Biskop af Edessa. Da det ikke lykkedes ham at gennemføre Tugten i Stiftets Klostre, nedlagde han efter 4 Aars Forløb Bispestaven og trak sig tilbage til St. Jakobs Kloster i Kajsum. Senere blev han kaldet til Lærer i Klostret Evsebona i Stiftet Antiokia, og som saadan virkede han i 11 Aar, navnlig ved at fortolke den gr. Tekst. Senere kom han til det store Kloster Telleda, hvor han i 9 Aar var Lærer, navnlig i G. T. Da hans Efterfølger i Edessa, Habîb, var død, besteg han atter Bispestolen i Edessa, men døde efter 4 Maaneders Forløb (5. Juni 708). J. var Monofysit, men hans store Lærdom skaffede ham Anseelse langt udenfor den monofysitiske Kreds. Han har skrevet en syr. Grammatik, Skolier til G. og N. T., en kronologisk Kanon, forskl. liturgiske Skrifter, en Mængde Breve og endelig 704—5 foretaget et omhyggeligt Gennemsyn af den syr. Overs. af G. T. ved Hjælp af Septuaginta og de andre gr. Overs., hvorfor man kaldte ham »Bøgernes Fortolker« (W. Wright, A short History of Syriac Literature, London 1894, 141 f.; R. Duval, La Litt. Syriaque, Paris 1900 [2], 375 f. 70 f.).

Jakob Erlandsen, se I, 794.

Jakob fra Genova, se Jakob fra Viraggio.

Jakob Gertsen, se Ulfstand.

Jakob fra Hoogstraet, Dominikaner, *f.* o. 1460 i den brabantske By Hoogstraet, studerede hos Dominikanerne i Löwen og traadte 1485 ind i Ordenen efter at have erhvervet Magistergraden. 1496 blev han præsteviet, hvorpaa han blev Prior for Klostret i Köln i 4 Aar. Derfra kom han til Antwerpen, men senere atter til Köln, hvor han 1506 erhvervede den teol. Doktorgrad. Generalkapitlet i Pavia 1507 valgte ham til Leder af Dominikaner-Studiet i Köln, og samtidig blev han valgt til Prior for Dominikaner-Konventet dér. I de følgende Aar optraadte han navnlig over for den ital. Kanonist, Peter fra Ravenna, der holdt Forelæsninger i Köln. Allerede 1508 var han bleven Inkvisitor for Ærkestifterne Mainz, Trier og Köln, og som saadan holdt han Øje med alle Afvigelser fra Kirkelæren, som navnlig Humanisterne af og til gjorde sig skyldige i, og ogsaa Astrologerne og Heksene havde i ham en svoren Fjende. Mest Opsigt gjorde dog hans Optræden i Striden om Jødernes Bøger (se Art. Reuchlin). Senere optraadte han ogsaa mod Luther, navnlig ved Skriftet: *Cum divo Augustino colloquia contra enormes et perversos Lutheri errores,* der i Augustins Navn angriber Luthers Teser ved Leipziger-Disputatsen. Han døde i Köln 21. Jan. 1527 (Cremans. De J. H. vita et scriptis, Bonnæ 1869).

Jakob fra Jüterbogk, Munk i 15. Hdaar, var en af de første Lærere ved Erfurter-Universitetet, som indledede den frisindede Bevægelse dér. J., der var født 1381 i Jüterbogk (Provinsen Brandenburg), hed egentlig Benedict Stolzenhagen. Han traadte tidlig ind i det polske Cistercienser-Kloster Paradis, hvorfor han ogsaa kaldtes *Jacobus de Paradiso.* Derfra blev han sendt til Universitetet i Krakau, hvor han udmærkede sig og blev baade Prof. og Universitetspræst. Da han fandt Cistercienser-Ordenen for lidet streng, traadte han ind i Chartreuser-Klostret i Erfurt (1441), og dér var han i høj Grad virksom, ogsaa som Forfatter. Han døde 1465 eller 66. J. var ikke alene en dygtig Teolog, men ogsaa en skarpsindig Jurist. Som Teolog var han en ivrig Munk, der tog det alvorligt med Klosterlivet og søgte at bringe baade Præster og Munke til at føre et sædeligt og helligt Liv. Han gik ud fra, at Paven kun var K.'s Hoved som Embedsmand *(caput ministeriale ecclesiæ),* og at den Hellig-Aand var forjættet hele K., ikke ham alene, hvorfor et retmæssigt Koncilium kan afsætte en Pave. En Tidlang haabede J. fra J. paa en Reformation, men i sine sidste Aar lod han det Haab fare, som man kan se af hans apokalypt. Skrift »om K.'s 7 Perioder«. I denne Bog klager han over, at de Redskaber, Gud skulde bruge, ere blevne ubrugelige, og han tænker i saa Henseende, som Basler-Koncilets Ven, navnlig paa Pave Eugen IV og Italienerne. Det var dog kun i kirkepolit. Henseende, han var uenig med den herskende Katolicisme; i dogmat. Henseende var han Roms trofaste Tilhænger (Kellner, J. v. J. i »Tüb. Theol. Quartalschrift« Bd. 48).

Jakob Kyrning, se Kyrning.

Jakob fra Matthæos-Klostret, se Afrahat (I, 33).

Jakob fra Mies, lille Jakob *(Jacobellus),* var en af Hus's bedste Venner. Han studerede i Prag, hvor han blev Magister, og optraadte ved Samtalerne i Juli og Aug. 1410 som en

ivrig Apologet for Wyclif. Da Hus rejste til Konstanz, var J. en af Lederne for hans Parti i Prag. Som Præst ved Mikaels-Kirken begyndte han 1414 at uddele Nadveren under begge Skikkelser og forsvarede dette Skridt. Han holdt ogsaa, som flere af Husiterne, paa Børnenadver. Han døde 9. Aug. 1429.

Jakob af Nisibis, J. »den store«, levede først som Eneboer i de kurdiske Bjerge, men blev 309 Biskop af Nisibis. Dér byggede han 313—20 en stor Kirke, af hvilken vi endnu have Ruiner (med J.s Grav) tilbage. Som Biskop af Nisibis gav han, rimeligvis ledsaget af Afrem (I, 33), Møde paa Konciliet i Nikæa. J. oplevede Begyndelsen af Krigen mellem Romerne og Perserne, og man fortalte senere, at han ved sine Bønner havde befriet Nisibis fra Perserne. Han døde 338. Man har længe med Urette tillagt ham Afrahats (I, 33) Homilier (W. Wright, Syriac Literature, London 1894, 31 f.).

Jakob af Ribe, se Splitaf.

Jakob fra Sarug, syr. Digter, kaldet »den Hellig-Aands Fløjte og den troende Kvs Harpe«, fødtes i Kurtam, en Landsby ved Evfrat, 451. Hans Fader var Præst. Han er rimeligvis opdraget i Edessa og synes at have levet et stille Liv, sysselsat med Studier. 519 blev han Biskop i Batnan, den største By i Landskabet Sarug. 29. Nov. 521 døde han. J. har udfoldet en stor Forfattervirksomhed. Man tillægger ham en Liturgi (Renaudot II, 356 f.) og et Daabsritual (Assemani, Codex Liturg. Eccles. Univers II, 309 f. og III, 184 f.), 6 Fest-Homilier (udg. af Zingerle i »Mon. Syr«. I, 91 f. og overs. i »6 Homilien des hl. J. v. S.« 1867), forskl. andre Taler, en Biografi og mange Breve. Mest bekendt er han dog bleven som Forf. til metriske Homilier (o. 760 i Tallet), Sange og Hymner. Kun faa af disse ere hidtil udgivne (af Assemani, Zingerle, Overbeck o. a.), nogle ere overs. af G. Bickell i »Bibl. der Kirchenväter«.

Jakob af Slesvig var først Provst i denne By, siden Biskop dér 1282—87 og fra 1283 tillige Erik Glippings Kansler. Han var med paa Rigsmødet i Nyborg 1282 og paa Danehoffet ssteds 1284 og førte en heftig Strid med Cistercienserne, der fandt, at han snarere burde kaldes en Tyran end en Biskop.

Jakob fra Viraggio *(de Voragine)*, dominikansk Hagiograf, fødtes o. 1230 i Viraggio *(Vorago,* nu Varazzo) i Nærh. af Genova. 1244 traadte han ind i Domingos Orden, og 1267—86 var han Lombardiets Provinsial. 1292 blev han Ærkebiskop af Genova. J. døde 1298 eller 99. Han var en stor Prædikant, men er navnlig bleven bekendt for Efterverdenen ved sin Helgensamling, *Legenda aurea* (den gyldne Legende), der ogsaa stundum kaldes *Historia Langobardica,* fordi der til Pave Pelagius's Liv er føjet en kort langobardisk Krønike. Hans Helgenkrøniker have paa faa Undtagelser (Hedvig og Elisabet af Thüringen) nær ikke hist. Værd, og selv indenfor Domingos Orden var Kritiken over for J.'s Samling tidlig vaagen. Men som Bidrag til den middelalderlige Overtros Historie er denne Samling værdifuld. Den haandeligste Udgave er den, som skyldes Grässe (3. Opl. Breslau 1890). J. har ogsaa efterladt sig en Mængde Prædikener eller rettere Prædikenudkast (trykt i 4 Foliobd. Augsb. 1760). Han forsvarede endvidere i et Skrift sin Orden over for Vilhelm fra St. Amours Angreb.

Jakob fra Vitry, berømt Korstogsprædikant og Biskop, stammede fra den lothringske By Vitry syd for Douai. Han studerede i Paris, men da han hørte om den fromme Begin, Maria fra Nivelles's Undergerninger, opsøgte han hende i Oignies (i Provinsen Namur) og traadte ind i denne Bygds Augustiner-Korherrestift. Han blev Marias Skriftefader, senere ogsaa hendes Biograf, og lod sig i et og alt lede af denne mærkelige Kvinde. 1210 blev han præsteviet i Paris. Kort efter gjorde han en Pilegrimsrejse til Rom og lærte Biskop Fulco af Toulouse at kende. Da Fulco 1213 prædikede Korstog mod Grev Raimond VI og Albigenserne, var J. i hans Følge, og siden prædikede han paa egen Haand Korstog mod Kætterne. Tillige optraadte han som Prædikant for et Tog til det hl. Land og blev valgt til Biskop af Akkon og 31. Juli 1216 bispeviet af Honorius III selv. I Nov. naaede han sin Bispeby, der efter hans eget Sigende var et Babylon. Næste Aar prædikede han Korset blandt de Kristne i Egnen om Akkon og var med i Korshæren, som samledes dér. 1218 var han med ved Damiette; 1221 vendte han tilbage til Akkon. 1226 var han i Europa for at prædike Korset dér baade i Nord-Frankrig og de tilgrænsende Egne af Tyskland. 1228 udnævnte hans gode Ven, Gregor IX, ham til Kardinalbiskop af Tusculum og Frascati. 1239 eller 40 valgte Kapitlet i Jerusalem ham til Patriark i den hl. Stad, men Gregor IX vilde ikke slippe ham. Han døde 30. April 1240 i Rom. J. fra V. var en meget veltalende Prædikant, og han har ogsaa efterladt sig forskl. opbyggelige historiske Arbejder og mange Breve, der have Betydning som hist. Kilder. I sine Skrifter viser han sig som en Ven af Beginerne, Frans fra Assisi og især af Dominikanerne, men stor teol. Interesse havde han ikke.

Jakobinere kaldtes Dominikanerne i Frankrig efter det første Dominikaner-Kloster i Paris, som P. Matthias indrettede i Gaden St. Jacques. Paa Revolutionstiden (1790) blev J. Navnet paa den revolutionære Klub, der holdt sine Møder i Refektoriet i Dominikaner-Klostret i Gaden St. Honoré. 1794 inddrog Nationalkonventet dette Klosters Ejendomme, og der blev, hvor det havde staaet, anlagt et Torv, der først hed Jakobiner-Torvet, senere Torvet St. Honoré.

Jakobiter. 1) J. kaldes Monofysiterne i Mesopotamien, Syrien og Persien efter Jakob Burdeaja (ɔ: Tiggeren). Han var Søn af et Par gamle Præstefolk i Tella i Osrhoëne og udmærkede sig tidlig ved boglig Flid og streng Askese. Efter sine Forældres Død bortgav han sin Arv og frigav sin Faders 2 Slaver, for at jordisk Ejendom ikke skulde hindre ham i at naa Fuldkommenheden. 542 eller 543, da Monofysitismen (se d. Art.) syntes helt knust, blev Jakob bispevíet af den monofysitisk sindede, alexandrinske Patriark, Theodosios, som da opholdt sig i Konstantinopels Nærhed. Patriarken gav tillige Jakob, der skulde være Metropolit af Edessa, hemmelig Tilladelse til at vie andre Biskopper, hvorpaa den nidkære Monofysit som en fattig Munk drog rundt i Lilleasien,

Syrien og Ægypten, til Kypros, Rhodos og andre af de græske Øer, og overalt samlede han monofysitiske Menigheder. Efter Jakobs Død (578) var der i en stor Del af Østen dannet en af Rom og Konstantinopel uafhængig monofysitisk Kirkeafdeling, hvis Ejendommelighed navnlig bestod deri, at den forkastede Konciliet i Kalkedon, men anerkendte Røversynoden i Efesos (I, 720), godkendte Dioskoros (I, 645) og holdt paa Tilsætningen »som er korsfæstet for os« i Trishagiet (se d. Art.). J.ne korse sig med én Finger og vælge ofte Biskopper og Patriarker ved Lodkastning. Patriarken for de syr. J. kaldes »Patriark af Antiokia«, men han har ikke boet i denne By. En Tidlang havde han Bolig i Amid (Djarbekr), senere i Ananias-Klostret ved Mardin. Efter det 16. Aarh. betragtes Kirken ved dette Kloster som Patriarkens Kirke. Patriarken af Antiokia strækker sin Stav lige til den kopt., alexandrinske Patriarks Omraade, og med ham har den jakobit. Patriark ført en Strid om Jerusalem, hvor der findes baade en kopt. og en syr.-jakobit. Biskop. I den jakobit. K.s Blomstringstid stod Patriarken i Antiokia i Spidsen for 100 Biskopper. Nu har han under sig 8 Metropoliter (i Jerusalem, Mossul, Mardin, Orfa, Karput og Matthæos-Klostret og 2 økumeniske Metropoliter uden bestemte Omraader) og endda 3 Biskopper for det tyrkiske Omraade. I alt skal der nu i Mesopotamien, Syrien og Kurdistan være 80,000 J. Under Patriarken staar Hovedet for de østligere boende J., Mafrianen (ɔ: Befrugteren), der ordinerer Biskopperne og indvier Patriarken ved Haandspaalæggelse. Oprindelig boede Mafrianen i Tagrit, senere flyttede han til Matthæos-Klostret ved Mossul. Efter det 14. Aarh. kalde alle Patriarker af Antiokia sig Ignatios. Til Diakoner og Præster tages ofte gifte Folk, men en ordineret Mand maa ikke indgaa Ægteskab. Til Biskopper vælges altid Munke, der staa i stor Anseelse. Nonner findes ikke. J.nes Liturgi, der er affattet paa Syrisk, er oversat paa Latin hos Renaudot II, paa Engelsk i Brightman, Liturgies Eastern and Western, Oxf. 1896, I (H. G. Kleyn, Jacob Burdeaja, Leiden 1882). — 2) **J. i England**, Tilhængere af Kong Jakob II, se Art. Nonjurors.

Jakobs Brønd. Dette Sted, berømt ved Jesu Samtale med den samaritanske Kvinde, omtales først i N. T. (Joh. 4, 6), men da paa en saadan Maade, at det betragtes som velbekendt. Her foreligger altsaa en Overlevering, og dennes Ælde fremgaar af, at Jøderne ikke modsagde Samaritanerne i dette Stykke. Johannes siger, at Brønden er ved Sykar. Hermed stemmer, at Bîr Jakûb, som den nu kaldes, er tæt ved det til Sykar svarende Askar. Denne Beliggenhed stemmer nøje med Bemærkningen om Sykar i Joh. 4, 5 »nær ved det Stykke Land, som Jakob gav sin Søn Josef«, der maa være den i 1 Mos. 33, 18. 19 (jvfr. 48, 22) omtalte Landstrækning foran ɔ: Østen for Sikem. Naar Jakob opslog sin Lejr her, forstaas det, at der, uagtet der ellers er rigeligt Vand i Nærheden, er gravet en Brønd, som nemlig kunde sikre sin Ejer Vand uden de sædvanlige Stridigheder om sligt. Den Syd fra kommende Vej, ad hvilken Jesus og hans Ledsagere vare dragne, deler sig just ved J.s B. i 2, hvoraf den ene bøjer mod Vest over det en knap $^1/_2$ Mil derfra liggende Nablus (Sikem) mellem Bjergene Garitzim og Ebal, den anden gaar mod Nordøst forbi Askar (Sykar). Garitzims Bjerg med Samaritanernes Helligdom ligger tæt Syd for Brønden, næsten overhængende, saa at det falder meget naturligt for en, der staar ved Brønden, at pege derpaa som »dette Bjerg« (Joh. 4, 20). Sydlig og østlig for Stedet ere de endnu rige Marker, som Herrens Blik dvælede ved (V. 35). Brøndens Munding er overbygget af en forfalden Hvælving. En snæver Aabning fører ned til den cylinderformede Brønd, der er klædt med Mursten og har $7^1/_2$ Fod i Diameter. Dens Dybde er nu kun o. 75 Fod, men har været langt større ifølge gamle Maalinger; men nedfaldne Brokker og de rejsendes tidligere Skik at kaste Sten ned i den have formindsket Dybden betydelig. I Oldtiden og Middelalderen have flere Kirker været rejste paa dette Sted. Brønden er nu tør om Sommeren. Dens Vand maa paa Jesu Tid have været skattet paa Grund af dets Beskaffenhed (derom er der ogsaa fra Nutiden Vidnesbyrd), muligvis ogsaa paa Grund af de Minder, der knyttede sig til denne Brønd. *L. G.*

Jalon, en Judæer (1 Krøn. 4, 17).

Jamblikhos, nyplatonisk Filosof, stammede fra Kalkis i Kølesyrien og var en Discipel af Anatolios og Porfyrios. Han levede under Constantin den store og var Hovedrepræsentanten for den forvirrede Dæmonlære, til hvilken Nyplatonismen udartede. Da J. havde mange Beundrere, er en forholdsvis stor Del af hans Værker bleven bevaret, bl. a. hans »Pythagoras's Levned«, i hvilken Fortællingen om Damon og Fintias findes, der ligger til Grund for Schillers »Bürgschaft«. J. er død o. 330.

Jambres, se Jannes.

Jambri Børn, en Araberstamme i Medeba S. for Hesbon, som overfaldt og erobrede Makkabæeren Jonatans Tros, som han var i Færd med at bringe til de venligsindede Nabatæer for dér at have det i Sikkerhed (1 Mak. 9, 35 f.). Det fremgaar af V. 38. 42, at hans Broder Johannes, som anførte Toget, blev dræbt af disse Røvere. For at hævne hans Død gik Jonatan og Simon over Jordan og overfaldt et stort Bryllupsfølge af den omtalte Stamme. Navnets Læsemaade er noget vekslende: foruden J. ogsaa Ambri, og hos Josefos Amaræer. En aramaisk Indskrift S. Ø. for Medeba har Formen J., men uden »b«. Jamri turde altsaa være det oprindelige. *L. G.*

Jamin. 1. Simeonitisk Slægt (1 Mos. 46, 10; 4 Mos. 26, 12). — 2. En Judæer (1 Krøn. 2, 27). — 3. En af Leviterne (saaledes 3. Esra 9, 48), der underviste Folket i Loven (Neh. 8, 7). I 3. Esra kaldes han Jadin. *L. G.*

Jamlek, simeonitisk Øverste (1 Krøn. 4, 34).

Jamnia, se Jabne.

Jannai eller Janna, en af Jesu Forfædre (Lk. 3, 24). — Om Alexander Jannai, se I, 52.

Jannes og **Jambres**, de traditionelle Navne paa de ægypt. Koglere, som modstod Mose og kunde eftergøre de første af hans Tegn, men derefter maatte give tabt. Deres Navne, der ikke forekomme i 2. Mosebogs Fortælling (7, 11 f.), nævnes af Paulus i 2 Tim. 3, 8 som velkendte Eksempler paa Sandhedens Modstandere. Den jødiske Legende, hvorfra Apostlen

henter disse Navne, fortalte adskilligt om dem, at de allerede stod Mose efter Livet ved hans Fødsel og derfor fik Farao til at befale de israelit. Drengebørns Aflivelse, at de siden modstod ham ved at eftergøre hans Undergerninger foran Farao, at de hidsede Aron til at danne Guldkalven, og at de fulgte med Bileam. Saaledes i den jerusalemske Targum og andre Skrifter. Legenden fortæller ogsaa om deres voldsomme Død: i det røde Hav, eller i Straffen efter Guldkalvens Tilbedelse, eller i Pinehas's Nidkærhed. Ikke blot hos Jøderne og i den kristelige Literatur (f. E. Nikodemos-Evangeliet), men ogsaa i hedenske Kredse vare de bekendte, f. E. hos Plinius (d. 79 e. Kr.), der nævner Jannes blandt berømte Magikere. Denne Legendens vide Udbredelse tyder paa en skriftlig Bearbejdelse allerede i den førkristl. Tid. Origenes kendte et saadant Skrift, som han siger, Paulus paa anførte Sted citerer; samme Skrift er formodentlig det i Decretum Gelasii nævnte. Dets Oprindelse maa uden Tvivl søges hos de græsktalende Jøder (Alexandria).

I Stedet for »Jannes og Jambres«, som 2 Tim. 3, 8 og Targum have, lyde Navnene hos Origenes og de lat. Forfattere »Jannes og Mambres«, hvortil i Talmud svarer »Johane og Mamre«. *L. G.*

Janoah. 1. En By paa Efraim Stammes østl. Grænse (Josva 16, 6. 7), det nuværende Janûn, en Landsby $2^1/_2$ Mil sydøstl. for Nablus (Sikem). — 2. En By i det nordligste af Israels Rige, som ramtes af Tiglat-pilesars Hærjning (2 Kong. 15, 29). Efter Rækkefølgen af de dér nævnte Byer maa det søges i det nordl. af Naftali og kan altsaa næppe identificeres med den nuværende Landsby Janûh Ø. for Tyros.

Janow, Matthias, en af Hus's saakaldte »Forløbere«, var af ridderlig Byrd og studerede i Prag og Paris, hvor han blev Magister. 1381 blev han Kannik ved St. Veit paa Hradshin, og som Domherre og Skriftefader virkede han til sin Død (30. Nov. 1394) ved St. Veit. Han var navnlig virksom som Sjælesørger og Raadgiver for mange og var en Ven af Bibelstudiet. Forskl. Afhandlinger fra 1388—92 om sand og falsk Krdm ordnede han før sin Død til et Skrift, som han gav Titlen: *Regulæ veteris et novi Testamenti;* det er aldrig udgivet helt i Trykken, men en Del af det har fundet Optagelse blandt Hus's Skrifter. Det var Pavesøndringen, der havde aabnet hans Øje for K.'s Fordærvelse, og han stræbte, navnlig ved at vende sig til Smaafolk og til de stille i Landet, »at faa alle de Planter udryddet, som den himmelske Fader ikke havde plantet«. Han raadede alle til hyppig at nyde Nadveren og lagde stor Vægt paa den; men han synes ikke at have forlangt Nadver under begge Skikkelser for Lægfolk.

Jansen. 1) **Cornelius J.** og **Jansenismen.** C. J. blev født af rom.-kat. Forældre i Ackoy i det holl. Grevskab Leerdam 28. Okt. 1585 og kom 17 Aar gammel til Louvain for at studere Filosofi og Teologi under Jesuiternes Ledelse. Her lærte han den 4 Aar ældre Duvergier (I, 691) at kende og sluttede nøje Venskab med ham. Sammen drog de til Paris 1604, hvor J. fik en Huslærerplads, medens Duvergier snart blev kaldt til sit Hjem ved Bayonne. Her hen fulgte ogsaa J. nogen Tid efter paa Vennens Indbydelse, og i Forening studerede de nu ivrigt Kirkefædrene, og Modsætningen til Jesuitismen kom under disse Fællesstudier mere og mere frem hos dem. Biskoppen af Bayonne overdrog J. Ledelsen af et af ham stiftet Kollegium; men 1617 vendte J. tilbage til Louvain og overtog Rektorpladsen ved et Kollegium dér i Byen, fik 1619 den teol. Doktorgrad og holdt meget stærkt besøgte eksegetiske Forelæsninger ved Universitetet. Flere Gange drog han som Universitetets Afsending til Spanien for at hævde dettes Rettigheder lige over for Jesuiternes Anmasselse, og 1635 udgav han et satirisk Skrift *Mars Gallicus* imod Frankrigs Politik. Aaret efter (1636) gjorde den spanske Konge Filip IV ham til Biskop i Ypern, men han døde allerede 6. Maj 1638 af den i Staden grasserende Pest. Sit halve Liv havde han ofret til Studiet af Augustin. I 22 Aar havde han læst hans Skrifter 10 Gange helt igennem, og hans Værk mod Pelagianerne 20 Gange og ofte under Taarer anraabt den hellige selv om hans Bistand. Frugten af dette Studium blev da hans skæbnesvangre, store Værk *Augustinus,* der udkom 2 Aar efter hans Død. I dette udvikler han den store Kirkefaders Lære om Synd og Naade i hele dens Skarphed. Jesuiterne stillede sig derfor straks paa Krigsfod imod det og erklærede, at det var ganske Michael de Bay's (I, 241) Lærdomme, som forlængst vare fordømte af Paven. Det lykkedes dem da, skønt ikke uden stor Kamp, at faa Pave Urban VIII til 1642 at udstede Bullen *In eminenti,* hvorved *Augustinus* blev forbudt, fordi dette Værk uden Inkvisitionens Tilladelse afhandlede Naadevalget og fornyede mange af de Bay's Sætninger. Bullen fandt imidlertid stor Modstand baade i Belgien og særlig i Frankrig, hvor Duvergier havde vundet mange Tilhængere, og han selv fra sin Løsladelse af Fængslet og lige til sin Død (11. Okt. 1643) var ivrig for at hævde sin Vens Sag. Senere blev Ant. Arnauld (I, 145), Lærer ved Sorbonnen, Partiets Fører; og Klostret Port-Royal ved Paris, hvor Arnaulds Søster, Angelica Arnauld, var Abbedisse, blev Jansenismens Arnested. Omkring dette Kloster samlede der sig, næsten paa de gamle Anakoreters Vis, en Kreds af Frankrigs aandrigste og frommeste Mænd, varme Beundrere af Augustinus og dybt forargede over Jesuiternes sjælefordærvende Virken. Da Ant. Arnauld 1643 havde udgivet sit Skrift »Om den hyppige Altergang« *(De la fréquente communion),* rettet mod den jesuitiske slappe Nadverpraksis, udebleve Virkningen ikke, idet Antallet, der gik til Skrifte hos Jesuiterne, stærkt formindskedes. Stor Ophidselse fra disses Side var den videre Følge, og fra Paris's Prædikestole regnede det ned med Haan over Mændene fra Port-Royal, der skildredes som staaende i Pagt med Djævlen og som Sakramentforagtere. Jansenisterne søgte ved forskellige Skrifter at hævde deres kirkelige Stilling, men trængtes haardere og haardere af Modpartiet. 1649 forelagdes Sorbonnen til Prøvelse 7 Sætninger, hvoraf 5 vare tagne af *Augustinus,* 2 af Arnaulds ovennævnte Bog; man vilde gerne have dømfældt dem som kætterske. En Kommission nedsattes, og Sagen

bragtes for Parlamentet, men dette forbød videre Undersøgelse. Saa indankedes Sagen efter 85 Biskoppers Begæring for Pave Innocents X. En pavelig Kommission raadslog i mere end 2 Aar. Endelig (1653) kom Konstitutionen *Cum occasione,* som fordømte de 5 Sætninger af *Augustinus* som kætterske. Arnauld erklærede sig rede til at underkaste sig Pavens Dom for saa vidt den angik disse Sætningers Indhold, men paastod samtidig, at de ikke fandtes i *Augustinus,* og dette sidste Spørgsmaal *(question de fait* i Modsætning til det første, *question de droit)* kunde ikke ligge under Pavens Afgørelse. Herom kæmpedes heftigt fra begge Sider, og 38 Biskopper udstedte nu en Fællesskrivelse, at de 5 Sætninger fandtes i J.s Værk. Paven roste deres Nidkærhed og bifaldt deres Dom. Da opstod der stor Forfærdelse for Følgerne i Port-Royal. Derved fremkaldtes Pascals (se d. Art.) verdensberømte Provincialbreve, som tilføjede Jesuitermoralen et Ulivssaar, som Ordenen aldrig har forvundet. Jesuiterne opnaaede imidlertid, at Pave Alexander VII 1664 udstedte en Formular angaaende Jansens Vildfarelser; alle Gejstlige, Munke og Nonner skulde underskrive denne og forbande det jansenistiske Kætteri. Ludvig XIV stadfæstede denne pavelige Konstitution, og en stor Del af Gejstligheden faldt til Føje. Men Jansenisterne med Arnauld i Spidsen nægtede bestemt at underkaste sig, og Nonnerne i Port-Royal fulgte deres Leder. Flere Biskopper tiltraadte Arnaulds og hans Vens, Pierre Nicoles, Distinktion mellem *question de droit* og *question de fait* og foretog i Fællesskab en Henvendelse til Pave Clemens IX, og det kom til en midlertidig Vaabenhvile (den saakaldte »clementinske Fred«). Der fulgte nu en forholdsvis rolig Tid for Jansenisterne, i hvilken Arnauld og Nicole udgav forskellige Skrifter, der skulde godtgøre deres gode kat. Sindelag. Da Nicole imidlertid ved sin ihærdige Kamp mod den slappe Jesuitermoral havde ophidset de jesuitiske Skrifteædre, og disse havde faaet Kongen paa deres Side, maatte saavel Nicole som Arnauld 1679 flygte fra Frankrig og tage Ophold i Holland. Nicole vendte dog allerede 1683 tilbage til Paris og søgte at mildne den Augustinske Prædestinationslære. 1701 blussede Striden op paany, igen foranlediget ved den tidligere Arnauldske Distinktion, og 40 ansete Doktorer i Paris, deriblandt saa navnkundige Mænd som E. Dupin (I, 689) og Natalis Alexander (I, 52), udtalte sig til Gunst for Jansenisterne. Jesuiterne opnaaede dog 1703 Pave Clemens XI's Fordømmelse af disses Færd, hvorefter de fleste Teologer faldt til Føje. Men da Port-Royal stadig var Arnen for »Oprørsaanden«, og Nonnerne umuligt vilde indlade sig paa nogen Restriktion, ekskommuniceredes de. 1709 ophævedes deres Kongregation, og Klostret ødelagdes.

Et nyt Stadium i Jansenismens Historie fik sit Udgangspunkt i Abbed Quesnels (se d. Art.) Udgave af N. T., der ved sine oplysende Anmærkninger *(Réflexions morales)* var bleven en yndet og af de kirkelige Myndigheder anbefalet Opbyggelsesbog, der havde faaet en meget stor Udbredelse. Jesuiterne rasede mod Bogen og helmede ikke, før de havde faaet Clemens XI til ved Konstitutionen *Unigenitus* (1713) at fordømme som kætterske 101 Sætninger heraf, deriblandt flere af Biblen og Kirkefædrene, fordi de kunde udlægges i jansenistisk Retning. Derved fremkaldtes et vældigt Røre, der delte den franske Kirke i 2 Partier: Acceptanterne, der antog Konstitutionen, og Appellanterne med Erkebiskoppen af Paris, Kardinal Noailles, i Spidsen, der modsatte sig og appellerede til et almindeligt Koncil. Ludvig XIV's Død (1715) og Hertugen af Orleans's Regentskab gav Appellanterne i nogle Aar forholdsvis Ro. Men da Ministeren Dubois bejlede til Kardinalhatten, optraadte Regeringen imod dem; og efter at Ludvig XV var bleven myndig, lykkedes det hans fordums Lærer, Kardinal Fleury, at faa iværksat strenge Forholdsregler imod dem. Erkebiskop Noailles underkastede sig 1728, og 1730 blev Konstitutionen indregistreret som Rigslov. Senere udartede Jansenismen til mystisk Sværmeri, foranlediget ved Optøjerne paa Kirkegaarden St. Médard ved Frans fra Paris's Grav (S. 99). Disse Udskejelser blev ogsaa Jansenismens Grav; Partiet hendøde efterhaanden, dog holdt der sig enkelte Levninger i Frankrig lige til Revolutionen; og i Holland har der i Kirken i Utrecht (se d. Art.) fra 1704 været opretholdt lige til Nutiden en af Paven uafhængig jansenistisk-katolsk Kirke under Ledelse af Erkebiskoppen i Utrecht. Trods Modstanden mod Paven staar Jansenismen dog ingenlunde paa evangelisk Grund. Baade Jansen og Arnauld vare heftige Modstandere af Protestantismen; de fastholde Traditionens Gyldighed, navnlig de 3 Fædre Ambrosius, Augustin og Gregor d. St. i Vesten, og blandt Østens Lærere navnlig Krysostomos. Endelig lægge de ogsaa stor Vægt paa det biskoppelige Hierarki og paa Successionen (C. Callewaert, Jansenius d'Ypres, Louvain 1893; Ricard, Les premiers Jansénistes et Port-Royal, Paris 1883; Sainte-Beuve, Port-Royal, 5. Udg. 6 Bd., 1888; L. Séché, Les derniers Jansénistes I—III, Paris 1891 f.). *A. J.* — 2) **Jens Jonas Elstrand J.**, norsk Præst, f. i Hobøl 8. Marts 1844, Student 1861 og teol. Kand. 1868, blev 1873 pers. Kap. i Skjeberg, 1883 Spr. til Varteig, 1890 til Røken. Herfra tog han paa Grund af Sygelighed Afsked fra Nytaar 1898 og har siden boet i Kristiania, hvor han af og til har prædiket. Han er betegnet som Norges første Prædikant, men maa heller kaldes enestaaende blandt Landets Forkyndere. I sin Originalitet vil han hverken finde Disciple eller Efterlignere. Han er ingen Modstander af Ortodoksien, men fremholder med Styrke Kravet paa Tænkningens Frihed og den videnskabelige Undersøgelses Ret — alt, for at den troende Sjæl skal vinde frem til Sandhed. Hans Prædiken er Udtryk for et stærkt bevæget Livs indre Kamp for at finde Fred i den evige Sandhed, Genstanden for hans aldrig hvilende Tænkning. Han er derfor bleven en vækkende og vel ogsaa styrkende Røst for kæmpende, higende og tvivlende Sjæle. De ikke faa Prædikener, han har udgivet: »Personlig Kristendom«, »Liv i Gud«, »Fra Hjertets Verden«, samlede i »Prædikener«, Kra. 1899; »11 Hverdagsprædikener« 3. Opl. Kra. 1898, er meget udbredte. *D. T.* — 3) **Rasmus J.**, dsk Biskop, f. i Horsens 30. Nov. 1746, Student fra denne Bys Skole 1766, teol. Kand.

1774, blev 1775 Kap. i Holstebro og Maabjerg, 1779 Spr. for Flade, Fladstrand og Gærum, 1782 for Nykøbing, Lødderup og Elsø paa Mors og kort efter Provst for Mors Søndre Herred, 1793 Stiftsprovst i Aarhus og 1806 Biskop over Aalborg Stift. Han døde 26. Juni 1827. J. havde paadraget Bispestolen i Aalborg en saa stor Gæld, at Bispeembedet i 6 Aar maatte staa ledigt, og Stiftsprovsten besørge Tjenesten.

Janson. 1) **Hector Frederik J.**, dsk Biskop, f. i Golzwarden i Grevskabet Oldenborg 2. Okt. 1737, studerede Teol. i Göttingen, tog 1758 teol. Eksamen i Oldenborg og blev derpaa Hovmester for Grev D. Reventlows Børn. 1766 blev han tysk Hofpræst i Kbhvn, 1772 Hofprædikant, og 1774 tillige teol. Prof. ved Universitetet. S. A. disputerede han for den teol. Doktorgrad. J. var Supranaturalist, men forstod ikke at gøre sig gældende som Universitetslærer. 1786 blev han udnævnt til Prokansler for Universitetet, og som saadan blev det hans Hverv, i Forening med Universitets-Patronen, Schack-Rathlou, at gennemføre de store Reformer i hele Universitetets indre Ordning, der satte Frugt i Fundatsen af 7. Maj 1788. Da Schack-Rathlou umiddelbart efter Fundatsens Vedtagelse blev afløst af Hertugen af Augustenborg, ønskede J. at komme i en anden Stilling, og 1789 blev han Biskop i Aarhus. Dér døde han 4. Febr. 1805. Han har skrevet *Compendium theologiæ naturalis* (1779). *Fr. N.* — 2) **Kristofer Nagel J.**, f. i Bergen 5. Maj 1841, Dattersøn af Biskop J. Neumann, blev Student 1859, cand. theol. 1865. Medens han endnu gik i Skolen, udkom Bjørnsons første Digtninger, der for ham havde stor Betydning. Han blev i sine Studenteraar nær forbunden med A. O. Vinje og dyrkede Poesi og det af I. Aasen istandbragte Landsmaal med Iver ved Siden af Teologien. Allerede som Student udgav han flere Noveller, og efter sin Embedseksamen drog han paa en længere Udenlandsrejse, var saa en Tid Lærer i Bergen, til han 1869 rejste til Gudbrandsdalen og hjalp Christopher Bruun med hans Folkehøjskole først i Sell og siden i østre Gausdal. Medens han var i denne Stilling, gjorde han flere Rejser og holdt Foredrag og Oplæsninger paa mange Steder. 1874 var han til Stede ved Tusindaarsfesten paa Island. Da han 1878 havde fratraadt sin Stilling ved Folkehøjskolen, rejste han Aaret efter til Amerika paa et halvt Aar, og da han 1880 atter drog derover, blev han overtalt til at bosætte sig blandt sine Landsmænd i Vesten som Præst for en unitarisk Menighed, hvortil han indviedes i Minneapolis 25. Nov. 1881. Stortinget havde 1876 bevilget ham Digtergage, som han 1882 frasagde sig. 1893 vendte han tilbage til Norge, hvor han i forskellige Byer holdt Foredrag, hvori han behandlede kirkelige og sociale Forhold fra sit unitariske Standpunkt og derhos optraadte som Spiritist. En liden unitarisk Menighed har i Kristiania samlet sig om ham som Forstander fra Febr. 1897 til Marts 1901. Sin Digtergage fik han igen ved Stortingsbeslutning af 7. Marts 1900. *D. T.*

Janssen, Johannes, rom.-kat. Historiker, fødtes i Xanten ved Nedrerhin 10. April 1829. Allerede som Barn fik han ved Læsningen af et Bind af Annegarns (I, 97) Verdenshistorie (Fremstillingen af sidste Halvdel af Middelalderen), som hans Moder havde købt paa en Valfart til Kevelaer, en levende Interesse for Historien. 1846 kom han i Skole i Recklinghausen, og 1849 gik han som Student til Münster for at studere Teologi. Efter kort Tids Forløb tog han dog til Löwen, hvor han navnlig blev paavirket af Filosoffen Laforêt, Historikeren Johannes Möller og Kanonisten Feije. 1853 vandt han i Bonn den filos. Doktorgrad ved en Afhdl. om »Wibald af Stablo og Corvei«. Aaret efter blev han Privatdocent i Historie i Münster, men efter faa Maaneders Forløb flyttede han til Frankfurt am Main som Lærer ved Gymnasiet dér. I Frankfurt traadte han i nøje Forhold til Udgiveren af de tyske Kejser-Regester, Joh. Fr. Böhmer, den protest. Arkivar, der havde stærke Dragelser til Rom. Dér lærte J. J. ogsaa Karl og Joh. David Passavant og Fru Sophie Schlosser paa Neuburg ved Heidelberg at kende, og i hendes Hus samledes en Kreds af begavede og begejstrede rom. Katoliker. Ved Siden af Skolevirksomheden gik dybt gaaende historiske Studier. Han udgav forskl. Kilder til Münsters Historie, »Frankfurts Reichscorrespondenz« og en Afhandling om Schiller som Historiker. 1860 modtog han i Limburg Præstevielsen. Paa de rom.-kat. Foreningers Generalforsamling i Frankfurt 1863 holdt han et Foredrag om »K. og Folkenes Frihed«, og kort efter rejste han til Italien. Efter sin Hjemkomst udgav han »Zur Genesis der ersten Theilung Polens« (Freib. 1863), andet Bind af »Frankfurts Reichscorrespondenz« (1866 og 72) og en Biografi af sin faderlige Ven, J. Fr. Böhmer (I—III, 1868). Allerede 1857 havde han »under Marias Værn« besluttet at skrive Tysklands Historie fra Slutningen af Middelalderen indtil Nutiden. Inden første Bind af dette betydelige Værk udkom, udsendte J. 12 Essays under Titlen »Zeit- und Lebensbilder« I (1875), og i Slutn. af Maj 1876 begyndte Udgivelsen af hans store Værk, »Gesch. des deutschen Volkes«, der i 8 Bind fører Tysklands Historie ned til Trediveaarskrigen. I dette lærde Arbejde har han søgt at give et rom.-kat. Korrektiv til den gængse protest. Opfattelse af Tidsrummet fra Middelalderens Slutning indtil Trediveaarskrigen, og sin, af mange Kritikere angrebne Fremstilling, har han forsvaret i 2 ret omfangsrige Skrifter: »An meine Kritiker« og »Ein zweites Wort an meine Kritiker«. Desuden har han, paa Grundlag af hidtil for største Delen utrykte Familiebreve, skrevet en Biografi af Konvertiten Grev Fr. L. Stolberg. Efter Hergenröthers (S. 407) Død tænkte man paa at kalde J. til Rom som pavelig Arkivar og Medlem af Kardinal-Kollegiet, men han frabad sig den tiltænkte Ære. Julenat 1891 døde han (L. Pastor, J. J., Freib. 1892).

Jansson, Erik, se Erik-Janssarne (I, 790).

Januarius (S. Gennaro), Helgen, skal ifølge Legenden være født o. 250 i Napoli eller Benevento, og paa det sidste Sted skal han have været Biskop og som Martyr være bleven halshugget under den diocletianske Forfølgelse i Nærh. af Solfatara ved Pozzuoli (305). Hans Helgendag er 19. Sept. J. er Napolis Værnehelgen, og i et Kapel i denne Bys Domkirke gemmes hans Hoved og 2 smaa Flasker med

hans størknede Blod, der siges at blive flydende 3 Dage hvert Aar, naar de bringes til Helgenens Hoved. Om dette »Blodunder«, der omtales første Gang 1337, og Festerne for det (i Januar, første Lørdag i Maj, der er hans Translationsdag og Hovedfesttdag, og 19. Sept.) se Th. Trede. Das Heidentum in der röm. Kirche (Gotha 1889) I, 142 f.

Janum eller Janim, en By i Hebrons Bjerge (Josva 15, 53), muligvis Beni-na'îm østl. for Hebron. *L. G.*

Japan. Missionen. Dai Nippon, den opgaaende Sols Land, omfatter Hovedøen Hondo, næsten saa stor som Italien, samt Øerne Kiushiu, Shikoku, Yeso (Hokkaido) og over 2000 mindre, 10,000 □ Mil med $43^3/_4$ Mill. Indb. foruden de 3 Mill. paa Formosa (II, 76) og Liukiu Øerne, som Kina afstod 1895. Alle Øerne ere bjergfulde og vulkanske, højest (3745 M.) hæver sig paa Hondo det prægtige Fujiyama med sin Snekappe. Det dyrkelige Land er overordentlig frugtbart (Ris, Te, Bomuld, Kamfertræ og Morbærtræ) med en meget tæt Befolkning. Klimaet er mildt, men meget fugtigt og nerveangribende for Europæere, og Naturen smilende, men der er heftige Storme og Oversvømmelser samt hyppige Jordskælv. Folket tilhører den mongolske Gruppe, indvandret over Korea, muligt med malajisk Indblanding, der navnlig spores hos de lavere Klasser, hvis Type er forskellig fra de højere; af Urbeboerne, Ainofolket, findes nu kun 16,000 paa Nordøen Yeso. Riget og Dynastiet fører sin Oprindelse tilbage til Solgudindens fra Himlen nedstegne Søn, Djimmu Tenno, 600 f. Kr.; men den virkelige Historie begynder først 461 e. K. Ærefrygt for Mikadoen udgør sammen med Dyrkelse af Forfædrene og af Naturaander Kernen i den saare fattige nationale Shinto-Religion. Den udfyldes ved Konfucianismen og fornemmelig Buddhismen fra 550 e. Kr., begge indkomne fra Kina over Korea, ligesom Bogstavskriften og Kulturen. Folket er ikke religiøst anlagt, men praktisk nøgternt og materialistisk. De ere intelligente, men overfladiske, høflige og behagelige, men fulde af Forstillelse, let bevægelige med stærke Lidenskaber skjulte under et behersket Væsen, letfærdige og usædelige, uredelige i Handel, men ærekære, tapre og rede til at ofre alt for Overherre og Rige. Siden J. 1858 aabnede sig for Udlandet efter 250 Aars Afspærring, har det med en forbavsende Energi tilegnet sig alle den vesterlandske Kulturs udvortes Fortrin, med Jærnveje, elektrisk Lys, Post til hver Mands Dør, en betydelig Fabriksvirksomhed, der over hele Østasien konkurrerer med den engelske, særlig Bomuldsindustri, og en stadig stigende Handelsomsætning med Udlandet (i 1884 for 188 Mill. Kr., 1899 for 1347 Mill.). Det har et gennemført Undervisningssystem i 4 Trin, 2 Universiteter med 3000 Studerende og 266 Lærere i Tokijo og Kijoto, offentlige Skoler med fri Undervisning i hver Landsby. 1889 fik det en Konstitution efter preussisk Mønster (Valgretten er siden udvidet til o. 1 Mill. Vælgere); det har faaet en ny Straffelov efter fransk Mønster og en ny Civillov. Perrys Flotille 1853 og de derefter afsluttede Handelstraktater gav det udvortes Stød til Forandringerne; men disse vare forberedte ved indre Betingelser. De følgende Aars Kampe mellem Taikunen og de store Daimioer (Vasalfyrster) i Syden førte til, at de alle traadte tilbage, og Mikadoen tog Styret 1868 og forlagde Residensen til Tokijo (der nu tæller $1^1/_2$ Mill. Indb.). Foruden denne ere de store Stæder, Yokahama, Osaka (det store Handelscentrum med $^1/_2$ Mill. Indb.), Kobe, Kijoto, Niigata paa Nordsiden af Hondo og Nagasaki paa Kiushiu Midtpunkter for Missionsarbejdet. Efter den sejrrige Krig med Kina 1894—95 fulgte 1899 Afskaffelsen af den forhadte Eksterritorialitet (Udlændingernes Undtagelse fra de jap. Domstole), og den hæderfulde Deltagelse i Toget mod Peking 1900. Endelig har det nylig afsluttede Forbund med det britiske Rige sat Seglet paa Japans nye Verdensstilling. I nøjeste Sammenhæng med hele denne Udvikling er saa Missionens Virksomhed gaaet for sig, paa mange Maader fremmet og hemmet ved de politiske Forhold og Tilstande.

Politik havde voldt den tidligere rom.-kat. Missions Undergang. Fr. Xavier bragte 1549—51 Krdm til J., andre Jesuiter efter ham virkede med stor Fremgang, støttede af mægtige Daimioer i Syden, og paa 50 Aar samledes 600,000 Kr. (jap. Beretninger angive op til 2 Mill.). Men de kraftige Taikuner, Hideyoshi og efter ham Ijéjasu, fandt deres Magt farlig, H. satte en Forfølgelse i Gang 1587, I. optog den paa ny 1606. De fremmede Præster udvistes 1614, J. lukkede for Udlandet, og Tusinder (200,000 ?) af Kr. dræbtes under gruelige Pinsler uden at ville fornægte deres Tro; et sidste Fortvivlelsens Selvforsvar i Shimabara 1637 druknedes i Blod (37,000 Ofre); over alt opsloges Tavler med Forbud imod Krdm, en Inkvisition sattes i Gang, og Krdm. ansaas for udryddet paa J. Men da rom.-kat. Missionærer atter fik Adgang 1859, fandt man paa Kiushiu Tusinder af rom. Kat., der i Skjul havde holdt fast ved deres Tro, 4000 straffedes 1867 med Deportation. Endnu 1869 fornyedes Forbudet imod Krdm., og først 1873 forsvandt Tavlerne med Forbudet og Straffetruslerne fra de offentlige Pladser; men Religionsfrihed blev først Landslov 1889. Men længe før vare Missionærerne komne, baade rom.-kat., alle franske, og evang. De første 6 evang. kom 1859, alle fra Amerika, 2 protest. biskoppel. (Williams) samt Dr. Verbeck af den ref. K. til Nagasaki, Lægen Dr. Hepburn (Presbyt.) og 2 andre til Kamagava (Yokahama); 1860 kom der amerik. Baptister; 1869 traadte den eng. biskoppelige K. ind i Arbejdet samt de amerik. Kongregationalister, begge Samfund med stor Kraft. Amerik. have stadig udgjort Hovedstyrken. 1901 var der af evang. Missionsarbejdere 276 Mænd og 276 ugifte Kvinder, men af disse kun 113 eng. og 3 tyske; de andre 436 ere alle udsendte fra Amerika og tilhørende ref. Samfund undtagen 2 Lutheranere. Som Følge deraf have amerik. Missioner ogsaa det overvejende Antal af Kr. De to talrigste K.samfund, hvert med over 11,000 Kr., ere begge amerik., nemlig Presbyterianerne, der have samlet sig i Kristi K. paa Japan *(Itechi Kirisut Kyokwai)*, og Kongregationalisterne, der ogsaa her have dannet indbyrdes uafhængige og kun løst forbundne Kirker *(Kumiai Kyokwai)*. Tæt efter disse følger den biskoppelige K. (overvejende eng. Miss.), der

kalder sig Japans hl. K. *(Nippon Sei Kyokwai)*, og derefter Metodisterne med o. 9000 Medlemmer. — De første Missionærer kunde ikke aabent prædike Evang., da Forbudet derimod bestod i fuld Kraft og satte en Præmie paa Angivelse af Kr. De maatte skaffe sig Indgang som Lærere, Dr. Hepburn som Læge, og virke i Stilhed. Den første døbtes 1864. 1868 var der 7 døbte, men én af dem holdtes i Fængsel i 5 Aar; endnu 1871 kastedes en Sproglærer hos Missionæren i Kobe, der var fundet i Besiddelse af et Mk.-Evang., i Fængsel, hvor han døde 1872. S. A. organiseredes i Yokahama den første evang. Menighed med 11 Medlemmer. Da saa 1873 Tavlerne med Forbudet forsvandt, kom den offentlige Forkyndelse i Gang, og nye Missionærer kom ud, 30 s. A. 1884 var der 145, 1892 420, 1900 515. Et Kapløb opstod for at tilegne sig europ. Kundskaber og Sprog, særlig blandt de opadstræbende unge Samurai (den lavere Adel), og de søgte hen til Missionen. Verbeck i Nagasaki blev 1868 kaldt til Tokijo for at oprette og lede et kejserligt Universitet med fremmede Lærere, medens Dr. Hepburn i Yokahama forfattede en Ordbog og sammen med andre oversatte N. T., der udkom 1881; hele Biblen kom 1888. Mange unge gik til Amerika for at studere, andre sendtes ud af Regeringen, særlig til Tyskland. Enkelte vare allerede tidligere gaaede ud, imedens Forbudet endnu bestod, iblandt disse Nisima (se d. Art.), der kom tilbage 1874 efter 10 Aars Ophold i Amerika og støttet med Penge derfra oprettede en kr. national Højskole, Doshisha, i Kijoto, Rigets gamle Hovedstad og Buddhismens Hovedfæstning; denne fik stor Betydning og talte i Nisimas Dødsaar 1890 900 Studerende; mange Forkyndere af Evangeliet udgik derfra. Alle Vegne fyldtes Forsamlingssalene med Tilhørere, og mange begærede og modtog Undervisning og Daaben, særlig unge af Mellemklassen, der vare komne til de store Byer for Studiernes Skyld og dér levede skilte fra deres Familie; den Gang dog ikke mange af det egentlige Folk. Men ogsaa det officielle J. syntes at skulle komme med. Shintoismen mistede sin Stilling som Statsreligion; den kr. Tidsregning indførtes, senere afløst af den nye Æra, Meji, der begyndte med Mikadoens Tronbestigelse 1868; Søndagen blev Hviledag, og det drøftedes offentlig, om Krdm. skulde antages som Landsreligion, ikke af religiøse Grunde, men for at opnaa Ligestilling med de civiliserede Stater, det stadige Maal for Japans Ærgerrighed. Den hele Bevægelse manglede Dybde, og de amerik. Miss. overvurderede den Tilslutning, de fandt. Under alt dette steg de Kristnes Tal rask: 1882 var der 4367 evang. Voksne, 1888 29,000 (i det ene Aar døbtes 7000). Men nu kom der en national Reaktion; man følte sig krænket, fordi de vestlige Stater ikke straks vilde indrømme J. den attraaede Ligestilling og give Afkald paa Eksterritorialiteten. Ogsaa mente man at have opdaget, at Krdm. hos de saakaldte kr. Folk i Virkeligheden var et tilbagelagt Stadium; derimod havde J. i den nationale Loyalitet og Troskab imod Dynastiet det fornødne moralske Grundlag. Dermed kom Shintoismen igen til Ære. Ogsaa Buddhismen traadte frem paa Kampplads en i ny Rustning med Vaaben hentede fra Krdm.: offentlig Prædiken og Arbejde for Moral og Oplysning ogsaa med Benyttelse af Pressen. Endelig virkede ikke mindst Indflydelsen fra den moderne vantro og agnostiske Literatur, der fandt stor Udbredelse paa J. og ledende jap. Statsmænd (Grev Ito) erklærede al Religion, Krdm saa vel som Buddhisme, for Overtro og ganske unødvendig for et Folk. Følgen af alt dette blev en Standsning i Tilgangen til Missionen, medens mange af de optagne vendte K. Ryggen. I Aarene 1889—92 var der endnu en Tilvækst af 7000 i alt; men i de følgende Aar kunde Tilgangen af nye Kr. kun lige opveje Tabet ved Frafald. Og ikke mindst var der mange af de jap. Evangelister og Hjælpere, der gik fra, ligesom de teol. Studerendes Tal sank fra 359 i 1892 til 113 i 1899. Endnu værre var det, at der gik en stærkt rationaliserende Strømning igennem den jap. K., der gik ud paa at fremstille en national jap. Krdm i Pagt med amerik. Universalisme og Unitarisme, ligesom de jap. Lærere og Menigheder, særlig de kongreg. Kumiai, som Amerik. straks havde gjort selvstyrende, viste stor Utaknemmelighed og Hensynsløshed overfor Missionen. Ogsaa Nisimas Doshisha førtes ind i den nye Strømning, uden at dens jap. Styrelse lod sig standse af Indsigelser fra Amerik., der havde givet deres Penge til at skabe en kr. Anstalt. Imidlertid er det værste Uvejr nu overstaaet; det har bragt en Sigtelse og en Uddybelse, der var højst nødvendig. Der er atter godt Samarbejde mellem Missionen og de indfødte kr. Ledere, og disse tælle ikke faa dygtige Kræfter, der virke i bestemt troende Aand. Og Doshisha har faaet en ny afgjort kr. Styrelse, der har ført den tilbage i det gamle Spor, og til Præsident en af Japans mest fremtrædende Kr., den hidtilværende Formand i Underhuset, Kataoka. De senere Aar have ogsaa bragt fornyet Tilgang til de evang. K., i 1901 endog 4183, vistnok en Følge af den kraftige evang. Bevægelse 1901 i Tokijo og andre Steder, der formaaede at samle interesserede Tilhørerskarer Aften efter Aften. En stor Vanskelighed har Missionen at kæmpe med paa Skolevæsenets Omraade, hvor Staten afgjort stiller den religionsløse Statsskole gunstigere end Missionens Skoler, i Strid med den proklamerede Religionsfrihed, men den offentlige Mening synes her at staa imod Regeringen, saa denne vakler og svinger frem og tilbage. Forbundet med England vil sikkert virke til at styrke de kr. Strømninger gennem Forbindelsen med den engelsk-amerik. Verden, og Missionen vil da uden at hindres ved nationale Antipatier kunne føre Kampen paa lige Vilkaar med sine Modstandere, Materialisme, Laster og Hedenskab, og arbejde paa sin svære Opgave at vække de overfladiske, jordisksindede Japanesere til alvorlig Syndsbevidsthed og Frelsestrang. Til sociale Reformer faar den dem lettere med; men dette er ikke Hovedsagen. Endnu udmærker J. sig ved at have »de største Slagskibe, de laveste Eksempler paa Sædelighed og de nyeste Templer i det 20. Aarh.«. Men der er Tegn til, at Japaneserne selv begynde at se de store moralske Mangler i deres Institutioner og Tilstande og at tage Kampen op derimod, og de spørge om, hvorledes Ungdommen

skal faa moralsk Styrke. Her er aabenbart det saarlige Sted, hvor Japans gamle Hedenskab og nye Agnosticisme og Fritænkeri vil komme til kort, og alene Evangeliet kan hjælpe.

Den rom.-kat. Mission har arbejdet paa J. siden 1859 under de samme Vanskeligheder og med endnu mindre Resultat, skønt den havde Levningerne fra den gamle jesuitiske Mission for sig. Den talte 1900 1 Ærkebiskop og 3 Biskopper i Tokijo, Osaka, Nagasaki og Hakodate og 159 fr. Præster og Munke, 116 fr. Nonner; den virker særlig ved Hospitaler og Børnehjem. Den russ. K. traadte ind i Arbejdet 1870, dens Mission ledes af den ansete Biskop Nikolaj i Tokijo med kun 3 russ. Miss. og ellers indfødte Arbejdere. Den evang. Mission talte 1901 380 jap. Præster og 46,634 Voksne døbte; den russ. 27 jap. Præster og 26,680 Voksne døbte, den rom.-kat. 34 jap. Præster og 55,800 Kr., men deri ere de talrige døbte Børn medregnede (jvfr. Munzinger, Die Japaner, Berlin 1898; Peery, The Gist of Japan, New York 1898; H. Ritter, A History of Protestant Missions in Japan, Tokyo 1898; Life and Letters of Edw. Bickersteth, Bishop of South Tokyo, London 1901). *V. Sn.*

Japan. Religion. Japanesernes Religion er, saa vel som deres Kultur, for Størstedelen en Aflægger af Kinesernes. Baade deres Konfucianisme og deres Buddhisme har de faaet fra den ældre Nabostat; men de mongolske Stammer, der i 2. Aarh. f. Kr. fra Korea trængte over paa de japanske Øer, havde oprindelig et eget relig. Liv, som vel i høj Grad ligner det ældste kinesiske Hedenskab, men som ingenlunde derfor er kinesisk.

Shintoismen eller Kami-Dyrkelsen, som denne Religion kaldes, er snarere en Gren af den almindelige mongolske Aandetro eller Fædredyrkelse, som ogsaa er den kinesiske Folketros egentlige Jordbund. Denne er lige saa lidt forsvundet i J. som i Kina, ja man ser den nok saa levende for sig i Øriget, fordi den dér ikke blot er bleven bevaret af konservativ Trægbed og af Hang til Overtro som i Kina, men endogsaa med Flid er bleven oplivet og sat i System ved den Omdannelse af Riget, som fandt Sted i 1868. For den nye Mikado-Vælde blev Shintoismen en national Støtte, ikke blot fordi den var en Fædredyrkelse og derved stedse en Styrkelse i Kampen *pro aris et focis*, men fordi den let kunde omformes til en Dyrkelse af selve den nationale Idé; og saaledes opfatter de fintdannede Japanesere Sagen, ja en saadan kunde endog i en Samtale med en Franskmand (A. Bellesort, Voyage au Japon, i Revue d. d. M. 161, 354—415) paastaa, at ogsaa vi Europæere er Shintoister, nemlig for saa vidt vi er Patrioter. »I vor Egenskab af Japanesere er vi ogsaa Shintoister, og Ædelstenen, Sablen og Spejlet, Shinto-Templets Helligdomme, vil æres og agtes, saa længe Japaneseren sætter Pris paa Anstand og Ære og sit eget Ansigt«. »De maa behandle dette Spejl ærbødigt,« sluttede han, »Japaneseren spejler sig deri, og han finder, at han er smuk«. Med denne civiliserede Omskrivning er Shintoismen dog langtfra forklaret: faktisk er den en Aandedyrkelse og et Flerguderi af den allerlaveste Rang, hvad man kan se allerede af selve Shinto-Templet og den Kultus, der drives i det, og af de shintoistiske Landfester. Det særlige Kendetegn paa en Miya, som Templet hedder, er den saakaldte Torii eller Galgeporten, en mægtig Tværbjælke, baaren af to Søjler af Træ, gennem hvilken man maa gaa for at naa ind til den hellige Hytte, hvor Kami'erne (Aanderne) har hjemme. Ordet Torii betyder »Fuglerast«, og Porten tjener til natligt Hvilested for Fugle, i hvilke man (som mange andre Folk) ser de afdødes bevingede Sjæle. Træder man ind i Miya'en, vil man ingen Gudebilleder finde derinde; med sit Stentrug til Vievandet, sit ulakerede Bord, hvorpaa de hellige Ting er henlagte, sit Pengeskrin og sin Bedeklokke gør denne Hytte et meget primitivt Indtryk. Men denne Tarvelighed røber Gudstjenestens animistiske Karakter: det er det gammeljapanske Hus, man betræder for at gæste Aanderne; man kalder paa dem med Klokken og lokker dem med den Kobbermynt, man kaster i Bøssen; da kommer de og nedlader sig paa *Gohei* (»Kejsergaven«), en Slags Dug af Papirstrimler, der bredes paa Bordet, ligesom Spejlet fanger deres guddommelige Lysglans. Der findes ogsaa Tilfælde, hvor man, paa ren shamanistisk Vis, hidkalder Aanderne ved Hjælp af Trommer, Haandklap eller Bjælder; og Spisepinde, hvormed de kan fortære de Madofre, de troende sætter frem til dem, fattes aldrig i et Shinto-Tempel. Selve Ordet *shin-to* passer da særdeles godt som Betegnelse af denne Kultus; det betyder »Aandernes Vej«, *kami* er det japanesiske Ord for det kinesiske *shin* (Aand). Men denne Tempeltjeneste er kun en større Udgave af den Husdyrkelse af Forfædrenes Kami'er, som finder Sted i hvert japanesisk Hjem ved et lille Alter, og som særligt forrettes af Husfaderen.

Grunden til denne Fædredyrkelse er Troen paa, at Anerne raader over Stedets og Familiens Ve og Vel, at de har Trivsel og Rigdom og Lykke, men ogsaa Sygdom, Hungersnød og Nederlag i deres Haand. Den hele Kultus har altsaa udelukkende materielle Formaal og søger at naa disse ved meget haandgribelige Midler. Overalt hvor der fejres Fester til Shinto-Gudernes Ære, sker det med rigelig Anvendelse af Mad og Drikke, med Danse og Pantomimer, i hvilke falliske Fagter og Symboler spiller en overvejende Rolle, og det volder ikke mindste Anstød, at Vejen til Landets ærværdigste Shinto-Helligdom (ved Yamada paa Øen Ise) gaar gennem en meget berygtet Gade. Den Renhed, Shintoismen kræver af sine Dyrkere, er da ogsaa mere legemlig end aandelig, og Renselses-Ritualet strækker sig naturligvis over alle de Besmittelser ved Fødsel og Død osv., som findes overalt paa de primitive Kulturtrin. Ogsaa Præsterne gør et efter japanesiske Forhold primitivt Indtryk, idet de ikke barberer deres Hoveder, men bærer langt Haar. De lever ikke i Cølibat eller Klostre som de buddhistiske Præster; deres Værdighed er arvelig, hvoraf megen Sløvhed og Uvidenhed opstaar; og den hellige Visdom, de forkynder, bestaar af en plump Mytologi, med Guder, der forplanter sig gennem Næse og Mund og frembringer Verden og dens Begivenheder paa de mærkeligste Maader. Paa dette folkelige Hedenskab, hvis ældste

Former og Myter vi faar god Besked om gennem den gamle Bog: Kojiki (»Oldsagn«; i sin nuværende Skikkelse skriver den sig fra Aar 712 e. Kr.), indpodedes omtrent ved det 3. Aarh. e. Kr. den kinesiske Konfucianisme. De borgerlige Dyder, Kōshi (saaledes kalder Japaneserne Kong-tse) indprænter, trængte dog ikke dybt ned i Folket, men bidrog meget til at løfte og civilisere Samurai'erne (Lensadelen), og Konfucianismen har bestandig fortrinsvis haft sit Tilhold hos dem. Større Lykke gjorde imidlertid Buddhismen, der fra det 6. Aarh.s Midte bredte sig over Japan og navnlig slog Rod i den lavere Befolkning, men som dog snart fandt Beskyttelse ved Hoffet, hvor Kejser Saga legaliserede dens Sammensmeltning med Shintoismen ved at give den det officielle Navn Riyobu-Shinto (de to Religioner). Denne Formæling med den primitive Aandetro har været til stor Skade for Buddhismen, skønt dennes rensende og mildnende Indflydelse, og den Aandskultur, der udgik fra Klostrene og Bonzerne, spores som en ædel Magt i J.s Historie.

Ved den omtalte Restauration af Shintoismen i 1868 er dennes buddhistiske Momenter ikke kommet til deres Ret, og Buddhismen i det hele trængt stærkt tilbage. Selvfølgelig har denne Oplivelse af et forlængst af Kulturen overvundet Religionstrin kun kunnet have en kort Blomstring, og Krdm., der allerede engang (i det 17. Aarh.) har haft et kraftigt Tag i Japaneserne, har derfor en naturlig Opgave for sin Mission paa denne Plads, hvor det ene Hedenskab kives med det andet. Dette indrømmes ogsaa, f. E. af Rein (nedenanførte Skrift S. 537—38 og af Bellesort); kun at Missionærerne maa vogte sig for at krænke de respektable (og uudryddelige) Momenter i Shintoismen: Ærefrygten for de henfarne og Kærligheden til Fædrelandet! (J. J. Rein, Japan, I, 513—538; C. A. Kobbold, Religionerne i Japan, overs. paa Dsk af Fuglsang, 1895; Johanne Münter, Fra Morgenrødens Rige, Kbhvn 1900, S. 115 f.). Kojiki er oversat paa Engelsk af Chamberlain 1883 og de mytol. Bøger af Nihongi i Karl Florenz, Japanische Mythologie, Nihongi, Zeitalter der Götter, Tokyo 1901, i Mitteil. d. deutschen Gesellsch. f. Nat. u. Volkesk. Ortvereins, som indtil videre er Hovedværket. *E. L.*

Jarcke, Karl Ernst von, Konvertit, f. i Danzig 10. Nov. 1801 af protest. Forældre, var først i Købmandslære, men studerede derpaa Jura i Bonn og Göttingen, og blev 1822 Prof. ekstraord. i Bonn og 2 Aar efter Advokat i Köln, hvor han 1825 gik over til Romerk. S. A. blev han kaldet til Berlin som Prof. ekstraord. i Kriminalret, og dér udgav han: »Handb. des gemeinen deutschen Strafrechts« (I—III, 1827—30). 1831 grundede han »Berliner polit. Wochenblatt«, der blev Organ for alle de antirevolutionære Retninger i Preussen. 1832 blev han kaldet til Wien som Medlem af Hof- og Statskancelliet. Dér ledede han Prinsen af Nassaus Opdragelse. D. 27. Dec. 1852 i Wien. Et Udvalg af hans Bidrag til Aviser og Tidsskrifter findes i hans »Vermischte Schriften« I—III (München 1839). Han har ogsaa udgivet første Bind af en »Gesch. der Reformation« (Schaffh. 1846). I Juli-Revolutionen saa J. en Omstyrtelse af guddommelige og menneskelige Love, og i et Skrift om den optraadte han til Bourbonnernes Forsvar. Under Opholdet i Wien bekæmpede han den preussiske Politik i Tyskland, og 1840 sendte Metternich ham til Rom i Anledning af Striden om de blandede Ægteskaber; 1843 overtog han en diplomatisk Sendelse til Paris (Fr. Nippold, Welche Wege führen nach Rom?, Heidelb. 1869; 223 f.; Rosenthal, Convertitenbilder, Schaffh. 1865, I, 412 f.).

Jared, Enoks Fader (1 Mos. 5, 15 f.). *L. G.*

Jarha, en ægypt. Slave, der ægtede Judæeren Sesans Datter (1 Krøn. 2, 34. 35). *L. G.*

Jarib. 1. Simeonitisk Slægt (1 Krøn. 4, 24), i 1 Mos. 46, 10 og andre Steder kaldet Jakin, som muligvis er det rette. — 2. En af de Øverster, der hjalp Esra (Esra 8, 16). — 3. En af Præsterne, der havde ægtet fremmede Hustruer (Esra 10, 18). *L. G.*

Jarlsbergske Frimenighed. I Jarlsberg i det sydlige Norge opstod der i 60-Aarene en relig. Bevægelse, som ledede til Dannelse af en luth. Frimenighed. Bevægelsen tog sin Udgang fra Ramnes, et Præstegjeld, hvis noget afsides Beliggenhed let medførte, at ejendommelige Skævheder kunde faa Magt. Den ældre Haugeske Vækkelse led af den Ensidighed, at den i sin Iver for en alvorlig Omvendelse ikke lod Guds frie Naade komme til sin Ret. Det er denne Svaghed, som her ikke alene fastholdes, men antager en mere og mere tilstivnet og forstenet Karakter, særlig ved sin Modsætning til den i 50-Aarene lydende klarere evang. Forkyndelse. Den Mand, som først stillede det gamle op mod det nye, var en meget begavet Lægprædikant ved Navn Hans Flora. Overfor den glade Forvisning, som var et Særkende for den fra Lammers (se d. Art.) udgaaede Retning, fremholdt han Bedrøvelsen som de troendes Mærke, og advarede mod en »selvtagen Tro« og en for tidlig Tilegnelse af Naaden. Hans personlige Indflydelse tabte sig imidlertid snart, idet han gjorde sig skyldig i Usædelighed, men Vækkelsen havde dog ved ham faaet sit ejendommelige Præg. Sin videre Udvikling fik den gennem Nils Christoffersen Heierstad (d. 1877), der kan betragtes som den egentlige Stifter af Frimenigheden, og som i et eget, stærkt polemisk Skrift (»Et Blik paa Antichristen og de sidste Tiders Tegn«, Horten 1877) har forsvaret den jarlsbergske Vækkelse mod de nyere Livsbevægelser. I denne Retning virkede ogsaa Elling Eielsen (I, 731), som ved sit Besøg i Norge 1861—1863 optraadte i Jarlsberg med stærke Angreb paa »den nymodens Krdm«.

Retningens alm. Karakter er den lovmæssigpietistiske. Frygten for Misbrug af Naaden præger den hele Tankegang. Man skulde tvivle om sin Naadestand og ikke kalde sig en Kr., men kun en søgende. Frelsen rykkes ud i det fjerne; den naas først, naar »Mennesket er blevet ganske til intet, naar Sjælen fortvivlet hænger mellem Himmel og Helvede«. Hermed forbandt sig Uvilje mod alt verdsligt. De vilde nødig tale om andet end om aandelige Ting, og det altid i en klynkende Tone. Tarvelighed i Klædedragt blev et Aandelighedens Mærke. Kvinderne skulde kun bruge Tørklæde paa Hovedet, aldrig Hat: »Troen kan ikke være i Hjertet, naar Hatten er paa Hovedet«. Lige-

saa forkastede de, som verdsligt Væsen, Dug paa Bordet, Gardiner osv. Den offentlige Gudstjeneste drog de sig mere og mere tilbage fra. Ringeagten voksede tilsidst saaledes, at K. og Skolen fik Navnet »Satans Synagoger«, Præster og Lærere »Djævelens Redskaber«. Den ydre Foranledning til Udskillelse gav Skoleloven af 1860 og P. A. Jensens Læsebog, som vakte Forargelse, fordi den var »fuld af Eventyr og usandfærdige Historier«. Der skulde ikke læses andet end Guds Ord i Skolen. Efter at Udtrædelsen var forberedt ved en Afstemning paa Gaarden Halem i Andebo i 1870, skete den egentlige Udtrædelse i Slutningen af 1871. De vil være en luth. Frimenighed og har antaget Ellingianernes Kirkekonstitution (se I, 749). De er i Slægt med Blaabogianerne (se I, 335), skiller sig fra dem ved sin Uvilje mod Statskirken, men er ligesom disse fjendtlig mod alle nyere Skrifter og vil holde sig til de gl. Fædre, Luther, Arnd, Pontoppidan. — Partiet, som i den første Tid fra Jarlsberg havde bredt sig til enkelte Præstegjeld i Telemarken, er nu i Tilbagegang og vil vist nok opløses, naar de gl. Ledere falder bort. Den gamle stærke Oppositionsaand er i stadig Synken. Gennem den store Indflydelse, som Sognepræst J. N. von der Lippe i Egenskab af Amtsskolestyrets Formand har faaet over dem, er deres Skoler i hele Jarlsberg nu ordnet som Landets øvrige Folkeskoler. Dermed er det oprindelige Grundlag for deres Samfund undergravet. De er ogsaa begyndt at lempe sig mere efter det almindelige Menneskelivs Former, om de end fremdeles er teoretisk trangsynte Nomister. *C. B.*

Jarmut. 1. En kana'anæisk Kongestad, hvis Konge Piram deltog i Krigen mod Gibeon og led Døden ved Makkeda Hule (Josva 10, 3 f.). Ifølge Josva 15, 35 laa den i det vestl. Juda (jvfr. Neh. 11, 29). Stedet er genfundet i Ruinerne Jarmûk N. Ø. for Elevtheropolis. — 2. En By i Issakar, Levitstad (Josva 21, 29), formodentlig det samme som Remet (Josva 19, 21) og Ramot (1 Krøn. 6, 58 [73]). *L. G.*

Jaroah, gaditisk Mand (1 Krøn. 5, 14). *L. G.*

Jasen. I Fortegnelsen over Davids Helte læses 2 Sam. 23, 32 »Jasens Sønner«, i den parallele Liste 1 Krøn. 11, 34 paa tilsvarende Sted »Hasems Sønner«. Denne Mands Stamnavn, «Gizoniten« (1 Krøn.) maa ændres til »Guniten« (se Gisonit). De fleste finde i Ordet »Sønner« (bne) en Dittografi af det forangaaende Ords Endelse (Sa'alboni). Lukians Septuaginta, hvor vedkommende Helt kaldes »Guniten«, taler ogsaa for Læsemaaden Jasen. *L. G.*

Jaser, se Jaeser.

Jasis, Davids Opsynsmand over Smaakvæget, en Hagarit (1 Krøn. 27, 31). *L. G.*

Jasobeam (Jasob'am). 1. En ypperlig Helt, den førstnævnte i Fortegnelsen over Davids Krigsøverster (1 Krøn. 11, 11). Han kaldes her »Søn af en Hakmonit« ɔ: af hakmonitisk Slægt; hermed kan altsaa godt forenes, at hans Fader (1 Krøn. 27, 2) hed Sabdiel. I det med 1 Krøn. 11 parallele Sted 2 Sam. 23, 8 er det tilsvarende »Joseb-bassébet« helt uforstaaeligt, og Teksten øjensynlig fordærvet. Der har ifølge LXX vistnok staaet Isboset ɔ: Isba'al, som betyder »Herrens Mand« (smlgn under Art. »Isboset« S. 554). I saa Fald ligger det nær ogsaa at formode en Ændring fra Isba'al til Jasob'am i 1 Krøn., idet Medlydene ere de samme, kun at »l« er gjort til »m« for at undgaa det i senere Tid anstødelige »ba'al«. — 2. En anden af Davids Helte (1 Krøn. 12, 6), som det synes: fra det judæiske Korah (1 Krøn. 2, 43). *L. G.*

Jason, et almindeligt gr. Navn, der kom i Brug ogsaa hos hellenistiske Jøder, hvor det betragtedes som Ækvivalent til Josva, Jesua og Jesus. — 1. J. af Kyrene, en jød. Forfatter, der skrev et Værk i 5 Bøger om Makkabæernes Historie indtil Judas's Sejr over Nikanor (161 f. Kr.). Af dette Skrift er 2 Mak. et Udtog (2 Mak. 2, 23 [24]) og giver saaledes en Forestilling om J.s Værk, der vel har staaet tilbage for 1 Mak., men hvis historiske Værdi dog ofte er bleven undervurderet (herom B. Niese, Kritik der beiden Makkabäerbücher, 1900). Forf. har sandsynligvis skrevet i 2. Aarh. — 2. J., Søn af Ypperstepræsten Simon II og selv en Tid Ypperstepræst. I Modsætning til sin Fader og dennes Efterfølger, J.s Broder Onias III, var J. Lederen af den troløse Retning indenfor Jødedommen, der satte det hellenske Væsen over det at være Jøde. J.s egentlige Navn var ifølge Josefos Jesus eller Josva. For selv at blive Ypperstepræst forraadte J. sit Folk til den helleniserings-fanatiske Konge, Antiokos IV Epifanes, hvem han lovede rigelige Penge for Ypperstepræsteværdigheden. Onias maatte vige (174 f. Kr.), og J. begyndte uden Sky at omdanne sine Landsmænd efter det gr. Mønster (2 Mak. 4, 7 f.); selv Præsterne forlod Tjenesten for at deltage i Legene. I Spidsen for Demoralisationen gik J. selv, der drev det til at ære de store Herakleslege i Tyros ved at sende Gaver dertil; kun Sendebudenes Skamfølelse fik den værste Brug af disse Penge ændret. Efter 3 Aars Forløb blev J. imidlertid overlistet af en Medbejler, Menelaos, der paa samme Maade som J., men endnu dygtigere, forstod at vinde Kongens Gunst, saa at J. Aar 171 blev forstødt og maatte flygte til Ammoniterne (2 Mak. 4, 23 f.). Ved et falsk Rygte om Kongens Død ilede J. næste Aar til Jerusalem, som han bemægtigede sig, men blev hurtig igen fordreven og døde snart efter i Udlændighed i Sparta (2 Mak. 5, 1—10). — 3. J., Eleasars Søn (1 Mak. 8, 17), en af dem, Judas Makkabæer brugte til at slutte Forbund med Romerne (Aar 161 f. Kr.); formodentlig den samme, der i 1 Mak. 12, 16. 14, 22 nævnes som Fader til den Antipater, som Jonatan (144 f. Kr.) brugte i lignende Anledning. — 4. I N. T. J. i Thessalonika, mod hvem Jøderne foranstaltede Opløb, fordi han havde huset Paulus og hans Ledsagere (Ap. G. 17, 5—9). Han var altsaa en Discipel (jvfr. V. 10). Det er vel heller ikke usandsynligt, at det er den samme J., Apostelen i Rom. 16, 21 nævner som sin jød. Landsmand. Herfor taler ogsaa, at han nævnes sammen med Sosipater, der rimeligvis er Sopater fra Berøa (Ap. G. 20, 4), hvilken By laa nær ved Thessalonika. *L. G.*

Jaspis, se Ædelstene.

Jasub. 1. Søn af Issakar (4 Mos. 26, 24; 1 Krøn. 7, 1); i 1 Mos. 46, 13 har den hebr. Tekst ved en Fejlskrift »Job«. — 2. En af dem, der havde ægtet fremmede Hustruer (Esra 10, 29). *L. G.*

Jasubi-lehem (1 Krøn. 4, 22). I Stedet for dette Navn læse LXX og Vulg. en Sætning. Dette Spor følges i den nyere Tekstbehandling, som rekonstruerer Ordene til: jasubu betlehem ɔ: de vendte tilbage til Betlehem. *L. G.*

Jatan (Tob. 5, 14 [19]), se Jonatan.

Jatniel, en Levit af Dørvogterne (1 Krøn. 26, 2).

Jattir, By i det sydl. Juda, Levitstad (Josva 15, 48. 21, 14; 1 Krøn. 6, 42 [57]; 1 Sam. 30, 27); identificeres med 'Attîr mellem Hebron og Beerseba. *L. G.*

Java, »den skønneste Perle i Nederlandenes Krone«, er vel dyrket og meget tæt befolket. Indbyggerne, o. 23 Mill., ere med Undtagelse af $^1/_2$ Mill. indvandrede Kinesere, af malajisk Race; de egentlige Javanesere i Midt- og Østjava ere krybende og indesluttede, men nøjsomme og udholdende, de 4 Mill. Sundanesere i Vestjava mere energiske; endvidere er der 3 Mill. Maduresere og egentlige Malajer. Alle have de antaget Islam; men den er kun en Fernis over det gamle Hedenskab med Dyrkelse af Aander og Trolddom. Hollænderne kom til Øen 1596; Regeringen har nu opgivet sin tidligere Politik at begunstige Islam og holde Missionen ude. Men denne er et stort Taalmodighedsarbejde, der mest drives ved Anlæg af kr. Landsbyer og Lægemission blandt den sløve og utilgængelige Befolkning, og tæller endnu kun 20,000 Kr. Det ældste nederl. Selskab, Zendelinggenootshap (Rotterdam) traadte ind i Arbejdet 1848 i Østjava med Udsendelsen af Jellesma, der i Surabayas Omegn forefandt 464 indfødte Kr., en Frugt af Kams og »Fader« Emdes Vidnesbyrd; nu har det 8700 Kr. (Kolonien Modjowarno, anlagt af Jellesma). I Midtjava virke Mennoniterne med 1700 Kr. (Kolonien Margaredjo), et tysk Selskab fra Neukirchen (Salatiga-Missionen) med 1000 Kr. og de gereformeerde Kerken van Neederland med 6—7000 Kr. I Vestjava arbejder Neederl. Zendingsvereeniging (Rotterdam) med 1700 Kr. under haard Kamp med Rom. Her er der ved den gamle Kristenkoloni Depok (fra 1720) i 1878 oprettet en Uddannelsesanstalt for indfødte kr. Lærere til hele Nederl. Indien. Paa det til Java hørende Madura arbejder Javakomitéen. *V. Sn.*

Javan, det hebr. Navn paa den gr. Stamme Ionerne (*Ἰάων, οἱ Ἴάονες*), i Lilleasien, og dernæst om Grækerne i det hele. Samme Navn brugtes ogsaa hos de andre østl. og sydl. Oldtidsfolk, f. E. ægypt. Jevana (Ramses II's Tid), assyr. Jâvanu, gipers. Jaunâ. 1 Mos. 10, 2. 4 nævnes J. som »Søn« af Jafet og »Fader« til Elisa, Tarsis, Kittim (Kypern) og Rodanim (Rhodos). Allerede i det 2. Aartusende f. Kr. lærte man dem gennem Fønikerne at kende i de sydøstl. Middelhavslande, og i Ramses II's Krig mod Hetiterne i det nordl. Syrien havde Hetiterne ioniske Hjælpetropper; tidlig gæstede de ogsaa over Havet i Handel og Plyndring den ægypt. og syr. Kyst. Joel 4, 6 [3, 11] (muligvis 9. Aarh.) omtaler dem som købende jød. Krigsfanger paa Slavemarkedet i Tyros; Hes. 27, 13 levere de sammesteds Slaver. De nævnes ogsaa Jes. 66, 19 og Sak. 9, 13. I Danielsbogen er J. det gr.-makedonske Rige (Dan. 8, 21. 10, 20 [19]. 11, 2).

I Hes. 27, 19 nævner den massoretiske Tekst blandt de Egne, Tyros handlede med, »Vedan og Javan«. Dette J., som maa være forskelligt fra Ionerne (V. 13), maa da søges i Arabien; Glaser tænker f. E. paa Vaddân og Jain mellem Mekka og Medina; men dette Jain vides ikke at have været af Betydning. De fleste nyere anse Teksten for beskadiget, saa at J. her helst udgaar. *L. G.*

Jeansson, Johan Philip, dsk Præst, f. 8. Juli 1835 i Roskilde, blev Student 1854 og teol. Kand. 1863. 1864—67 var han pers. Kap. i Græsted-Maarum, og derpaa traadte han i den indre Missions Tjeneste med Bolig i Odense. 1871 blev han Præst i Horne-Asdal i Vendsyssel, hvor hans Virksomhed har sat dybe Spor. I Beg. af 1878 blev han kaldet til Førslev og Sneslev paa Sjælland, men allerede 13. Nov. 1878 døde han (Asschenfeldt-Hansen, Fra Vendsyssel I i »Kr. Samler« 1).

Jearim, se Har-jearim.

Jeaterai, en Levit (1 Krøn. 6, 6 [21], i V. 26 [41] kaldet Etni). *L. G.*

Jeberekja, Fader til den i Jes. 8, 20 nævnte Sakarja, ukendt. Navnet er det samme som Berekja, Barakias. *L. G.*

Jebus, se Jebusiter.

Jebusiter, en Stamme, der oftere nævnes ved Opregningen af Kana'ans Folkeslag, f. E. 1 Mos. 15, 21; 2 Mos. 3, 8. 17; Josva 11, 3. Udenfor disse Opregninger omtales de kun i Jerusalems ældre Historie, thi denne By var deres og forblev længe i deres Besiddelse. Dens stærke Beliggenhed paa det nuværende Jerusalems østlige Høj med Gihonkildens Vandforsyning gjorde den uindtagelig for Israeliterne, saa at det varede Aarhundreder efter Kana'ans Erobring, inden de fik den i deres Magt (jvfr. Dom. 1, 21. 19, 10 f.; Josva 15, 63). Skellet mellem Juda og Benjamin gik lige Sønden om Jerusalem (Hinnomsdalen, Josva 15, 8. 18, 16), saa at Jebusiterne snart siges at bo hos Judæerne (Josva 15, 63), snart — og nøjagtigere — hos Benjaminiterne (Dom. 1, 21). J.s Konge, Adonisedek, nævnes Josva 10, 1 f. som Leder af de kana'anæiske Kongers Krig mod Gibeon; han blev dræbt ved Makkeda Hule (V. 23. 26). En Erobring af hans Kongestad er der dog ikke Tale om (12, 10), saa at den isolerede Notits i Dom. 1, 8 vistnok beror paa en Misforstaaelse, maaske af det, der fortælles i V. 7 b om Beseks fangne Konge, der »førtes til Jerusalem«. Tidligere end Adonisedek nævnes Abdihiba som Konge i Jerusalem (Tell-el-amarna-Brevene o. 1400 f. Kr.); sandsynligvis ogsaa Melkisedek (Malkisedek), 1 Mos. 14, 18, uden at dog J.s Stamme udtrykkelig omtales. J.s hidtil ubetvungne Fæstning blev trods deres Spot over Angriberne erobret af David, som med genialt Blik havde udset den til Landets fremtidige Hovedstad (2 Sam. 5, 6—9; 1 Krøn. 11, 4—8); Joab udmærkede sig ved denne Lejlighed. Om Beliggenheden af Davidsborgen, som Fæstningen nu kaldtes, se Art. Jerusalem. 1 Kong. 9, 20 f. melder om, at J. af Salomo bleve gjorte arbejdspligtige ligesom andre undertvungne Kana'anæer. Paa Jebusiten Aravnas Tærskeplads, som David afkøbte ham (2 Sam. 24, 16 f.; 1 Krøn. 21, 15 f.) byggede David Herren et Alter, og siden Salomo Templet. Et Par enkelte Steder findes Stammens Navn Jebus brugt om Byen med den Bemærkning, at det er Jerusalem (Dom.

19, 10. 11; 1 Krøn. 11, 4. 5 [Josva 15, 8. 18, 16 ikke Jebus, som Dsk Overs., men: Jebusiterne]). At denne Betegnelse af Jerusalem er sekundær, fremgaar baade af de bibelske Skrifter (Dom. 1, 7. 21; Josva 15, 63; 2 Sam. 5, 6) og af Tell-el-amarna-Brevene, hvor Byen regelmæssig kaldes Jerusalem (Urusalim). Sak. 9, 7 er »en Jebusit« vel et arkaistisk Udtryk for »en Jerusalemit«, eller der tænkes paa de gl. Jebusiters Optagelse i Folket under David. *L. G.*

Jedaja. 1. En præstelig Familie (1 Krøn. 9, 10. 24, 7; Esra 2, 36; og andre Steder). — 2. En af Overbringerne af Gaver til Templet (Sak. 6, 10. 14). — 3. En simeonitisk Øverste (1 Krøn. 4, 37). — 4. En af dem, der byggede paa Jerusalems Mure (Neh. 3, 10). *L. G.*

Jediael. 1. Benjaminitisk Slægt (1 Krøn. 7, 6. 10. 11), ellers (1 Mos. 46, 21; 4 Mos. 26, 38; 1 Krøn. 8, 1) kaldet Asbel, der muligvis er det samme som Isba'al. I saa Fald kan J. være en Indsættelse i Stedet for dette, paa Grund af »ba'al«, ildelydende Navn. — 2. En af Davids Helte (1 Krøn. 11, 45. 12, 20). — 3. Levit af Dørvogterne (1 Krøn. 26, 2). *L. G.*

Jedida, Kong Josijas Moder, fra Boskat i Juda Lavland (2 Kong. 22, 1). *L. G.*

Jedidja (ɔ: »Elsket af Jahve«), et Navn, der ved Salomos Fødsel blev givet ham af Profeten Natan (2 Sam. 12, 25) som et Pant paa, at Davids Synd var forladt. Iøvrigt er Navnet af samme Rod (dud: at kærtegne, elske) som hans Fader Davids. *L. G.*

Jedutun, en af Davids 3 Overmusikere ved Gudstjenesten. Enkelte Steder læses »Jeditun« (f. E. 1 Krøn. 16, 38), som i LXX er det almindelige. J. henregnes til Levitslægten Merari og nævnes ved Siden af Asaf og Heman i Tempelsangen (1 Krøn. 16, 41. 42. 25, 1 f.; 2 Krøn. 5, 12. 29, 14. 35, 15; jvfr. Neh. 11, 17); endvidere 1 Krøn. 9, 16. 16, 38. 42. Andre Steder nævnes imidlertid Etan som den 3. af disse (f. E. 1 Krøn. 6, 29 [44]. 15, 17). J. maa altsaa antages at være et varieret Navn for Etan. J.s Navn forekommer ogsaa i Overskrifterne til Ps. 39. 62 og 77, de 2 sidste Steder paa en mærkelig Maade med Forholdsordet 'al, der i musikalske Betegnelser betyder »paa« (Instrument) eller »paa samme Maade som« (Melodi). Maaske beror, som Lagarde formoder, Navnet J. her og i det hele paa en Misforstaaelse af ['al] jedē Etan (jvfr. Formen »Jeditun«) ɔ: [ved] Etans Hænder = ved Etan. I den senere eftereksilske Tid, hvortil Navnets Forekomst hører, vare (som LXX viser) adskillige Udtryk fra Psalmerne allerede blevne uforstaaelige. *L. G.*

Jefta (Jiftah; LXX: Ἰεφθάε), en af Dommerheltene, Ammoniternes Betvinger (Dom. 10, 6—12, 7). En længere Indledning (10, 6—18) genoptager Dommerbogens Grundtanker (jvfr. 2, 11—22) og beretter om, hvorledes Ammoniterne trængte Israel, indtil dette endelig i sin Nød vendte sig til Herren. Skuepladsen er her Gilead, som laa særlig udsat for disse Angreb. Kap. 11, 1 f. fortæller da om J. (her begynder, som det ses af V. 4, den gl. Fortælling). J., som var en tapper Gileadit, men af uærlig Fødsel, var bleven fordrevet af Gileads Ældste (11, 7) og førte et Fribytterliv i Landet Tob N. Ø. for Gilead. Gileaditerne i V. 7 ere i V. 2 (og de sidste Ord af V. 1) ved en Misforstaaelse blevne til J.s kødelige Brødre. Da nu Trængslerne fra Ammoniterne bleve for haarde, var der, for at finde en Anfører, intet andet at gøre end at bede J. komme tilbage, hvad han gik ind paa mod at blive sine Landsmænds Overhoved. Inden J. drog ud i Kampen, aflagde han i Mispe (maaske es-Salt) et Løfte til Herren om at ofre som Brændoffer, hvem som helst der først kom ham i Møde fra hans Husdør, naar han kom tilbage som Sejrherre. Udtrykkene vise, at han havde et Menneskeoffer i Tanke. V. 11 b fortsættes i V. 30. 31. Det mellemliggende Stykke (V. 12—29) gør ved sin tildels ordrette Benyttelse af Fortællingen i 4 Mos. 20 og 21 Indtryk af at hidrøre fra en senere Haand. Den her meddelte Forhandling med Ammons Konge paaviser Israels Ejendomsret til Landet mellem Arnon og Jabbok og er efter sit Indhold et naturligt Led i Begivenhedernes Gang, som en Præcisering af Retsstandpunktet inden Kampens Optagelse. Der er intet paafaldende i, at Moab omtales fra V. 15; det er en Bevisførelse a fortiori: naar ikke engang Moab har noget Krav paa Landet N. for Arnon, hvor meget mindre da Ammon! Da Kamos (V. 24) ellers er Moabiternes Gud, og Milkom Ammoniternes, er hint Navn vel en Skrivfejl i Stedet for Milkom. Om Ammoniternes Nederlag meddeles V. 32. 33 kun kort, thi Fortællingen iler nu henimod sin egentlige Interesse: J.s Indfrielse af sit Løfte, og hvad dermed hænger sammen. Den, som J. mødte ved sin Husdør, var nemlig hans egen Datter, hans eneste Barn, der kom ham i Møde i Spidsen for dansende Piger. Af sin Faders overvældende Sorg og smertefulde Ord forstaar hun, hvad der er sket, men bøjer sig heltemodig for Faderens Løfte, der har bragt Folket Frelse; kun udbeder hun sig, i 2 Maaneder sammen med sine Veninder at maatte begræde sin Jomfrustand paa Gileads Bjerge. Da hun derefter vendte tilbage, »gjorde han med hende efter sit Løfte« (V. 39). Til Minde herom blev det en Skik i Israel, at Kvinderne aarlig i 4 Dage holdt Klagefest over J.s unge Datter. Siden Kimchi (12. Aarh. e. Kr.) have mange forsøgt at faa noget andet ud af denne tragiske Begivenhed, navnlig at Datteren ikke virkelig blev ofret, men kun indviet til livsvarig Jomfrustand i Herrens Tjeneste (f. E. endnu Köhler). Overfor disse velmente Forsøg maa det have sit Forblivende ved Luthers Bemærkning til V. 39: Man will, er habe sie nicht geopfert, aber der Text steht klar da. Kap. 12, 1 f. beretter endelig om endnu et sørgeligt Efterspil til J.s Sejr. Efraimiterne bebrejdede nemlig i deres sædvanlige Herskesyge (jvfr. 8, 1 f.) J., at han ikke havde kaldt dem til Hjælp. Det havde imidlertid ikke manglet paa saadan Opfordring. Efraimiterne bleve slagne af Gileaditerne. Ved Jordans Vadesteder bleve alle Flygtninge nedhuggede, der udtalte shibbólet (Strøm) paa efraimitisk Maade som sibbólet. At betragte dette Stykke (12, 1—6) som en Dublet til 8, 1—3 (Wellhausen) er kun Hyperkritik. — I 6 Aar, bemærkes V. 7, var J. Israels Leder, hvorefter han døde og blev begraven i Gilead. *L. G.*

Jefunne. 1. Kalebs Fader (4 Mos. 13, 6). — 2. En Øverste i Asers Stamme (1 Krøn. 7, 38).

Jegar-sahadúta (ɔ: Vidnesbyrdets Stenhob, Vidnehøj). Saaledes kaldtes ifølge Bemærkningen i 1 Mos. 31, 47 paa Aramaisk en Stenhob, der maa have været at se paa Gileads nordøstl. Grænse, og som Sagnet henførte til Overenskomsten mellem Jakob og Laban. Dens tilsvarende hebr. Navn var Gal'ed (Gilead). *L. G.*

Jehallelel. 1. En Judæer (1 Krøn. 4, 16). — 2. En Levit (2. Krøn. 29, 12).

Jehdeja. 1. En Levit (1 Krøn. 24, 20). — 2. En Tilsynsmand hos David (1 Krøn. 27, 30).

Jehia, en levitisk Øverste (1 Krøn. 15, 24).

Jehiel. 1. En af Davids levitiske Tempelmusikere (1 Krøn. 15, 18. 20. 16, 5). — 2. Levitisk Øverste blandt Gersoniterne (1 Krøn. 23, 8. 29, 8; jvfr. Jehieli: 26, 21. 22). — 3. Hakmoniten J., Davids Sønners Opdrager (1 Krøn. 27, 32). — 4. En af Kong Josafats Sønner (2 Krøn. 21, 2). — 5. Levit af Hemans Slægt, paa Kong Hiskias Tid (2 Krøn. 29, 14 K're, i K'tib: Jehuel eller Jehav'el). — 6. En samtidig Levit, maaske den samme som 5.; Tilsynsmand ved Templet (2 Krøn. 31, 13). — 7. En »Øverste i Guds Hus« paa Kong Josias Tid (2 Krøn. 35, 8). — 8. Fader til Obadja (Esra 8, 9). — 9. Fader til Sekanja (Esra 10, 2). — 10. og 11. En Præst og en Lægmand blandt dem, der havde fremmede Hustruer (Esra 10, 21. 26). *L. G.*

Jehieli, gersonitisk Levitslægt, der havde Opsyn med Helligdommens Skatte paa Davids Tid (1 Krøn. 26, 21. 22; jvfr. 23, 8); se Jehiel 2.

Jehiskia (samme Navn som Hiskia), en af de Efraimiter, der støttede Profeten Odeds kærlighedsfulde Optræden overfor de fangne Judæer (2 Krøn. 28, 12—15). *L. G.*

Jehova er det hellige Navn paa Israels Gud. I Virkeligheden blev Navnet udtalt Jahvè, og Udtalen »Jehovah« skyldes en Misforstaaelse, da Reformationstidens Kr. begyndte at læse G. T. i Grundsproget. Henimod Jesu Tider udtalte Jøderne nemlig ikke dette hellige Navn, men læste i Stedet »Herren« (hvorfor ogsaa i N. T., saa vel som i vore Bibeloversættelser Navnet er gengivet med »Herren«); og da Jøderne i Middelalderen for at sikre den rigtige Læsning føjede Vokaltegn til sin hidtil væsentlig vokalløse hebraiske Skrift, føjede de til Gudsnavnets Konsonanttegn, יהוה, de Vokaltegn, som tilhørte »Herren« (hebr. Adônâi): יְהוִה, hvilket en uvidende maatte læse Jehôvâ. ᵀ Dette ældgamle Navn, som ikke lader sig forklare ud fra den Sprogform, vi forefinder i G. T., og hvis oprindelige Mening saaledes er usikker, blev ifølge 2 Mos. 3, 14 f. af Israeliterne forstaaet som en Afledning af Verbet hâvâ = det almindelige hâjâ, være, egentlig ske, indtræffe, opstaa, være til Stede — i Betydningen af (ikke »den absolut værende«, men) »den som indtræffer, er til Stede«. Han er nærværende, lader sig finde af sit Folk, naar det søger ham; han er med dem. Dette ligger ogsaa i Sammenhængen i 2 Mos. 3. I V. 12 lover Gud Mose: »sandelig jeg vil være (eller: er) med dig«; og da denne saa beder om Gudsnavn, svarer Gud bl. a.: »saa skal du sige til Israels Børn: Jeg-vil-være (eller: Jeg-er, nemlig med eder) har sendt mig til eder«, — d. v. s., omsat fra første Person i Omtalens tredje Person (V. 15): »Jahvè (= Han-vil-være eller er nemlig med os) har sendt mig«. Forstaaet paa denne Maade betegnede Navnet just det vigtigste, centrale Træk i den gammeltestl. Aabenbarings Gudsbillede, hvilket ikke er abstrakt, absolut Væren, men virksom, nærværende, naadig Indgriben. »Jahvè« betegnede Gud just som den trofaste fædrene Gud, Pagtens Gud, der var med Israel og ikke svigtede. Oversættelsen »jeg er den, jeg er« i 2 Mos. 3, 14 er vistnok ikke rigtig. Just paa Grund af dette rige Tankeindhold bruges Jahvè-Navnet meget hyppig i G. T. Ogsaa en Mængde israelitiske Personnavne, først og fremmest i de Slægter, der ifølge sin Stilling var Folkets Ledere (Konger, Præster), og dernæst ogsaa hos andre, var Sammensætninger med Navnet: Jo-natan, »Jahvè har skænket«, (nemlig Drengen); Jesa-ja, »Jahvè giver Frelse«. Efter Landflygtigheden svandt Navnet efterhaanden af Brug, dels vistnok som en Følge af, at Herrens enevældige Skaber- og Herskervælde og de hedenske Guders Intethed var saa klart erkendt, at det efterhaanden faldt lidet naturligt at benytte Egennavn om ham, som var den absolut eneste, dels ogsaa, fordi det af samme Grund føltes tilbørligt at nævne ham paa mere ærefrygtsfuld Maade, som »Herre« og »Gud«. Tilslut blev Navnet aldrig udtalt uden ved de højtideligste Tempelhandlinger. — Udenfor den israelitiske Religions Omraade er Navnet Jahvè ikke med fuld Sikkerhed paavist; derimod er det sandsynligt, at det var i Brug inden israelitiske eller kenitiske Kredse, allerede før Mose i Jahvès Navn samlede Stammerne i Ægypten til endrægtig Udfærd (Navnet Jokebed 2 Mos. 6, 20 er maaske sammensat med Jahvè; jvfr. dog 6, 2 f. og 3, 13 f.). — Forskellig Brug af Gudsnavnene var den allerførst observerede Forskel mellem de Kildeskrifter, som ligger til Grund for Mosebogernes Beretning. Se herom og om Betydningen af Udtrykkene »Jahvist« og »Jehovist« Fr. Buhl, Det isr. Folks Hist., § 1, 12 f. *S. M.*

Jehu. 1. Konge i Israel, efter nyere Kronologer fra 842 til 815 f. Kr. (2 Kong. 9 og 10). I Kileskriften kaldes han Ja'ûa. J. var Søn af Josafat, Nimsi' Søn, men kaldtes simpelt hen Nimsi' Søn (1 Kong. 19, 16; 2 Kong. 9, 20). Som en af Høvedsmændene i Akabs Livvagt var han (2 Kong. 9, 25. 26) sammen med Bidkar tilstede hos Kongen i Nabots Vingaard udenfor Jisreel, da Profeten Elija forkyndte Akab Guds Dom (1 Kong. 21, 17 f.), og det skulde blive ham selv, der kom til at fuldbyrde den o. 14 Aar derefter. Kong Joram, Akabs Søn, havde paa den Tid Krig med Syrerne, og atter drejede Kampen sig om det skæbnesvangre Ramot i Nordgilead, som for Tiden var i Israels Besiddelse (2 Kong. 9, 15). Kong Joram, der var bleven saaret og nu opholdt sig i Jisreel, havde givet Jehu Kommandoen over Hæren. Profeten Elisa ansaa nu Tiden for moden til at udføre det i 1 Kong. 19, 16 a paalagte og sendte en af »Profetsønnerne« til Ramot, hvor han hemmelig salvede Jehu til Konge og Hævner over Akabs Hus. Efter indtrængende Opfordring aabenbarede J., hvad Elisas Sendebud havde udført, og blev da straks hyldet af Officererne som Israels Konge. Øjeblikkelig begav han sig med en Del af sit Følge til Jisreel (o. 9 Mil derfra) for at over-

rumple Joram. Denne havde paa den Tid Besøg af sin Søstersøn Akasja, Judas Konge. Da det sig lynsnart nærmende Vogntog observeredes, men de udsendte Bud ikke kom tilbage med Melding, blev Kong Joram urolig, lod spænde for og mødte udenfor Byen, just paa Nabots Mark, J. og dennes Følge. Paa Kongens Spørgsmaal, om han kom med Fred, svarede J. barsk med en Henvisning til hans Moder Isébels Misgerninger, greb sin Bue og skød Joram, som vendte sig til Flugt, en Pil gennem Hjertet, hvorefter han lod Bidkar kaste Jorams Lig paa Nabots Mark, ihukommende Elijas Ord. Ogsaa Kong Akasja, som var med, blev under sin Flugt sydpaa saaret af J.s Folk og døde (maaske i Samaria, 2 Krøn. 22, 9). Da J., som havde fortsat sin Vej, kom til Paladset i Jisreel, modtog Dronning Isébel ham med stolt Trods og blev paa hans Vink kastet ned i Slotsgaarden, hvor Hestene nedtrampede hende, og Hundene opaad hendes Lig (se Art. Isébel S. 554) Slag i Slag fulgte nu Fuldbyrdelsen af Bloddommen over alt, hvad der hørte til Akabs Hus. Hvorledes Stormændene i Samaria vilde stille sig, var endnu uvist. Der var dér i Hovedstaden en stor Mængde (70) af »Kongens Sønner« ɔ: Prinser af den kongl. Slægt, iblandt hvilke J. let kunde finde en Modstander, som kunde samle Kongehusets Tilhængere; men rædselsslagne adlød Stormændene J.s Befaling og sendte ham alle disse Prinsers Hoveder i Kurve til Jisreel. Efter her at have ryddet op i alt, hvad der stod paa Akabs Huses Side (10, 11), drog J. derefter selv til Samaria. Undervejs vandt han Rekabiten Jonadab og fik Lejlighed til at dræbe en Del Prinser fra det beslægtede judæiske Kongehus. I Hovedstaden samlede han med List en Mængde af Ba'als Tilhængere (ifølge LXX skal J. selv have ofret til Ba'al) i det store Ba'alstempel til en Offerfest, hvor de bleve Slagtofre, og jævnede tilsidst Templet og alt dets Tilbehør med Jorden. Saaledes opfyldtes Profetens Ord om Omri's hedenske Dynasti paa det forfærdeligste. Den relig. Værdi af denne voldsomme Reaktion mod det importerede Hedenskab viste sig dog snart ikke at være af den rette Art hos J., som kun havde Jahvismens ydre Form, men manglede dens dybere Indhold (2 Kong. 10, 28. 29). Hans Gerning havde derfor manglet den sande Ret i Guds Øjne, og i den profetiske Bedømmelse sank J. ned til at være en raa Morder (ikke en Mand i Elijas Aand), der havde ført Blodskyld over Folket (Hos. 1, 4; jvfr. Elisas Ord i 2 Kong. 6, 32, se Joahas). I polit. Henseende blev J.s Regering lidet lykkelig. For at modstaa den damaskenske Konge Hasaels Kraft stillede han sig i Afhængighed af Assyrerne og betalte Salmanassar II i 842 en stor Tribut. Kun faa Aars Henstand med Syrerne vandt han ved denne Politik; thi efter 839 ophørte de assyr. Angreb paa Damask, og da fik Israels Rige Hasaels Sværd at føle (2 Kong. 10, 32. 33). Østjordanlandet gik tabt, og værre endnu blev det under hans nærmeste Efterfølgere. Først under Jeroboam II kom der et Opsving for J.s Dynasti, den sidste Glans for Israels Rige. — 2. En Profet J., Hanani's Søn, der forkyndte Israels Konge Baesa (911—888 f. Kr.) Guds Dom over hans Hus (1 Kong. 16, 1—7. 12). Han talte ogsaa imod Kong Josafats Forbund med Akab af Israel (2 Krøn. 19, 2; jvfr. 2 Krøn. 20, 34). Ogsaa hans Fader Hanani var en modig Guds Profet (2 Krøn. 16, 7 f.). — 3. En Judæer (1 Krøn. 2, 38). — 4. En simeonitisk Øverste (1 Krøn. 4, 35). — 5. En af Davids Helte (1 Krøn. 12, 3). *L. G.*

Jehubba (1 Krøn. 7, 34), se Hubba.

Jehud, en By i Dans Stamme (Josva 19, 45), uden Tvivl det nuværende Jehûdîje, $1^1/_2$ à 2 Mil østl. for Joppe. *L. G.*

Jehudi (Dsk Overs.: Judi), en, som det synes, underordnet Embedsmand hos Kong Jojakim (Jer. 36, 14); det var ogsaa ham, der læste op af Jeremjas Rulle for Kongen (V. 21 f.). Hans eget Navn J. (»Judæer«) og hans Oldefaders (Kusit, Ætioper) tyde paa, at han har hørt til en naturaliseret Familie (jvfr. 5 Mos. 23, 8). *L.G.*

Jehukal (Jer. 37, 3) eller Jukal (38, 1), en af Juda Stormænd, som Kong Sedekia, da det lysnede noget for Jerusalem (37, 5), sendte til Profeten Jeremja i Haab om gunstigt Svar, men forgæves. Af 38, 4 ses, at J. har deltaget i Stormændenes Krav, at Kongen skulde lade den ubøjelige Profet dræbe. *L. G.*

Je'iel. 1. En rubenitisk Øverste (1 Krøn. 5, 7). — 2. En af Kong Sauls Forfædre (1 Krøn. 9, 35; jvfr. 8, 29). — 3. En af Davids Helte (1 Krøn. 11, 44). — 4. En Levit, Dørvogter og Sanger (1 Krøn. 15, 18. 21. 16, 5). Den i 1 Krøn. 16, 5 først nævnte J. skrives i 15, 18 Ja'asiel. — 5. En Levit af Asafs Slægt (2 Krøn. 20, 14). — 6. Kong Ussias Mandtalsskriver (2 Krøn. 26, 11). — 7. En Levit paa Kong Hiskias Tid (2 Krøn. 29, 13). — 8. En levitisk Øverste paa Kong Josias Tid (2 Krøn. 35, 9. Dsk Overs.: Jehiel, urigtigt). — 9. En af Eksulanterne, der drog tilbage med Esra (Esra 8, 13). — 10. En af dem, der havde fremmede Hustruer (Esra 10, 43). — Ved 2. 3. 6. 7. og 9. er K'tib: Je'uel.

Jekabseel, se Kabseel.

Jekameam, en Levit (1 Krøn. 23, 19. 24, 23).

Jekamja. 1. En Judæer (1 Krøn. 2, 41). — 2. En Søn af Kong Jekonja (1 Krøn. 3, 18).

Jekilja, se Jekolja.

Jekolja, Kong Ussijas Moder (2 Kong. 15, 2 og 2 Krøn. 26, 3 K're, hvor K'tib er Jekilja).

Jekonja, Jekonias, se Jojakin.

Jekutiel, en Judæer, Byen Sanoahs »Fader« ɔ: Grundlægger), 1 Krøn. 4, 18. Maaske samme Navn som Jokteel. *L. G.*

Jemima, Ijobs Datter (Ijob 42, 14).

Jemna'a, se Jabne.

Jemuel, Søn af Simeon (1 Mos. 46, 10; 2 Mos. 6, 15); skrives Nemuel i 4 Mos. 26, 12 og 1 Krøn. 4, 24. *L. G.*

Jena fik 1548 sit Universitet *(Gymnasium academicum* eller *pædagogium provinciale)*, som Kurfyrst Joh. Frederik oprettede til Erstatning for Wittenberg, der var gaaet tabt ved den schmalkaldiske Krig. Da det trak ud med den kejserlige Stadfæstelse, blev Universitetet først aabnet 2. Febr. 1558 (med 162 Studenter). Meningen var, at det skulde være en Borg for den ægte Lutherdom. Kort efter dets Oprettelse bleve Flacius's (S. 64) Tilhængere fordrevne. Universitetets Blomstring faldt i Johan Gerhards (S. 196) Dage (1616—37); da var der o. 3000 Studenter i J. Blandt Universitetets mest bekendte Lærere maa, næst Joh. Gerhard, nævnes: Strigel,

Flacius, Musäus, Wigand, Selnecker, Major, Buddeus, Griesbach, Eichhorn, Reinhold, Paulus, Fichte, Schelling, Hegel, Fries, de Wette, Hase, Grimm, Hilgenfeld, Pfleiderer, Diestel, Lipsius, Kuno Fischer, Eucken (G. Frank, Die Jenaische Theol. in ihrer geschichtl. Entwickelung, Leipz. 1858; Schwarz, Das erste Jahrh. der Univers. J., Leipz. 1858; Hase, Jenaisches Fichte-Büchlein, Leipz. 1856 og i hans, Sämmtl. Werke XII, 503 f.).

Jens, Biskop af Oslo, f. o. 1380, tilhørte efter sit Vaaben den danske Familie Blik. Han stod en Tid i Dronning Margretes Tjeneste; Kong Erik omtaler ham som en af dem, der bedst havde vidst Besked med Dronningens Ejendele og Klenodier. 1420 eller 21 blev han Biskop af Oslo og Norges Kansler, og som saadan opholdt han sig i mange Aar udenfor Riget i Eriks Tjeneste. Med sin Ærkebiskop, Aslak Bolt, levede han paa en alt andet end venskabelig Fod, og i sit Stift var han saa lidet afholdt, at der var Tale om af den Grund at søge ham forflyttet til en dansk Bispestol. Efter at Kong Erik var bleven umulig, var Biskop J. det første Medlem af Norges Rigsraad, der vendte sig til Christopher af Baiern. 1449 blev han (og Hartvig Krummedige) sendt til Danmark, og dér sluttede han sig til Christian I. Efter Hjemkomsten til Norge virkede han for Christian I's Valg i Oslo, og han har rimeligvis redigeret Proklamationen af 3. Juli 1449 med de vistnok forsætlig falske genealogiske Oplysninger (L. Daae, Kong Chr. I's norske Hist., Kra. 1879, 30), som skulde godtgøre Christian I's Arveret til den norske Trone efter Kong Erik. Han er sandsynligvis død o. 1452.

Jensen. 1) **Gustav Margerth**, norsk Stiftsprovst, f. i Drammen 13. Juli 1845, Student fra Kristiania Skole 1863, cand. theol. 1868. Han var tidlig gennem sin fromme Moder ført ind paa den kirkelige Strømning, der bærer Grundtvigs Navn, uden dog nogensinde fuldt at slutte sig til dennes Idéer. Han var Folkehøjskolelærer i Skoger 1871—74, da han blev personel Kapellan hos Jørgen Moe i vestre Aker. Han blev i samme Stilling hos Eftermanden, Christen Nygaard, til han 1880 blev Kaldskapellan i gamle Aker, hvorfra han Aaret efter befordredes til Hovedlærer (Homiletik, Liturgik, Pastoralteologi) ved det praktisk teologiske Seminarium. 1888 blev han Tredjepræst ved Trefoldighedskirken, hvilket Embede han atter forlod 1895 for at overtage sin gamle Lærerpost for de teologiske Kandidater. Hans Syn paa de kirkelige Forhold i Nutiden og Vigtigheden af denne Lærergerning bragte ham til længe at blive staaende i den og undslaa sig for de Bispevalg, hvortil han med stor Samstemmighed var udpeget. Men i Beg. af 1902 tog han imod Stiftsprovstiet i Kristiania. Hans Prædikener, der først og fremmest maa karakteriseres som dybe og inderlige, have været til stor Velsignelse i hans Menigheder, og hans udgivne Postille har fundet mange Læsere. Blandt hans mange Skrifter maa fremhæves »Indledning i Præstetjenesten« 1888 (oversat paa Finsk og Tysk). I Udarbejdelsen af den nye norske Alterbog af 1889 har han en væsentlig Del. 1902 udgav han den tankevægtige Bog »Tanker og Opgaver«. *D. T.* — 2) **Henning J.**, dsk Præst og Redaktør, fødtes i Kornerup ved Roskilde 6. Dec. 1838, blev 1857 Student fra Roskilde Skole, 1864 cand. theol. 1865—68 var han pers. Kap. for Sæby-Gjershøj, 1869—72 for Dalby-Tureby, 1872—79 Spr. i Pedersker paa Bornholm; 1879 blev han Spr. i Stenmagle og Stenlille paa Sjælland, men afskedigedes 1885 paa Grund af polit. Agitation. I den følgende Tid var han Medarbejder af »Politiken«, 1886—90 Udgiver af Ugebladet »Enhver Sit« og efter 1893 Medarbejder af »Socialdemokraten«. Samtidig skrev han flere Skrifter, i hvilke han efter den radikale tyske Kritiks Forbillede angreb den evangeliske Histories Troværdighed, og ved nogle Tendensnoveller (»Kapellanen« 1891; »Pastor Dalberg« 1892; »Blodets Baand« 1895) agiterede han for Fritænkeri og Socialisme. 1886—92 var han Folketingsmand for Middelfart og som saadan Medlem af Hørups Gruppe. Efter at han 1892 var faldet ved Valget, blev han Fotograf, senere (fra 1897) Redaktør af Dagbladet »København«. *Fr. N.* — 3) **Navne J.**, Biskop af Odense, se Gyrsting (S. 313). — 4) **Peder J.**, Ærkebiskop af Lund, se Galen (S. 158). — 5) **Peter Andreas J.**, norsk Stiftsprovst, f. i Bergen 22. Decbr. 1812, Student fra Bergens Skole 1831, teol. Kandidat 1836, levede derpaa som privat Lærer i sin Fødeby, til han 1843 blev resid. Kapellan til Lindaas, hvorfra han 1848 forflyttedes i samme Stilling til Aker. Fra Juli 1849 var han Lærer i Kateketik ved det praktisk teologiske Seminarium og foretog som saadan med offentligt Stipendium en Udenlandsrejse og studerede i længere Tid i Erlangen. 1859 blev han Stiftsprovst i Kristiania — kort efter tillige Overhofprædikant — og i dette Embede døde han 15. Juni 1867 efter (1864) at have afslaaet et næsten enstemmigt Valg til Bergens og Hamars Bispe-Embeder. Som Teolog tilhørte han den strenge Lutherdom og optraadte paa Kirkemødet i Kristiania 1861 i et opsigtvækkende Foredrag mod den grundtvigske Teologi. Han optraadte ellers aldrig paa kirkelige Møder, men som veltalende Prædikant havde han et stort Navn og øvede især i sit sidste Embede en ikke ringe Indflydelse. For Folkeoplysningen har han ved sine Læsebøger ydet et værdifuldt Arbejde, og som Digter vil han leve i sine Psalmer. I sin Autobiografi (1863) har han givet værdifulde Skildringer af Forholdene i Bergen i hans Barndom og af det bevægede Studenterliv med Striden mellem Welhaven og Wergeland, hvori han tog Del paa Welhavens Side. *D. T.* — 6) **Thøger J.**, dsk Præst, der skal have tilhørt den adelige Slægt Løvenbalk, var paa Reformationstiden Munk i Johanniterklostret i Viborg. Da H. Tausen prædikede Evangeliet i denne By, sluttede T. J. sig til ham og skal 1529 have fulgt ham til Kbhvn. Senere blev han Jørgen Sadolins Medhjælper i Odense, hvorfra han igen kom til Viborg. Her blev han den første evangeliske Læsemester ved Domkirken og Spr. ved den tidligere Sortebrødrekirke. Han døde 1538. *L. K.*

Jerah, Folkestamme blandt de joktanidiske Arabere (1 Mos. 10, 26; 1 Krøn. 1, 20); identificeres af Glaser med Mahra og det sydl. Oman, hvormed dets Nævnelse efter Hasarmavet (Hadramût) kan stemme. *L. G.*

Jerahmeel. 1. En senere i Juda opgaaet,

men oprindelig ikke-israelitisk (amalekitisk eller edomitisk) Stamme i det sydligste af Juda (1 Sam. 27, 10. 30, 29), ligesom Keniterne. I 1 Krøn. 2 (V. 9. 25—33, med Tillæg V. 34—41) opføres Jerahmeeliterne sammen med Kalebs Slægter som hørende til Hesroniternes Gren af Juda Stamme. Djebel-rahama og Vadi-rahama S. Ø. for Bir-seba kombineres med dette Navn. — 2. En levitisk Øverste af Merari Slægt (1 Krøn. 24, 29). — 3. En af Kong Jojakims Mænd; beordredes til at gribe Baruk og Jeremja (Jer. 36, 26). Kaldes ben ham-melek ɔ: af kongeligt Blod, en af Prinserne. — I Stedet for Jeroham (Samuels Farfader) findes i LXX J. (1 Sam. 1, 1). *L. G.*

Jered, en Judæer, Gedors »Fader« (1 Krøn. 4, 18). Samme Navn skrives nogle andre Steder Jared, se dette. *L. G.*

Jeremai, en af dem, der havde fremmede Hustruer (Esra 10, 33). *L. G.*

Jeremias, Profet, se Jeremja.

Jeremias II, Patriark af Konstantinopel, fødtes i Ankialos ved det sorte Hav, blev først Metropolit af Larissa og var Patriark af Konstantinopel 1572—1579, 1580—84 og 1586—1595. Han var en energisk Mand, der med stor Dygtighed søgte at gennemføre en Reformation af Læren, Sæderne, Kirkestyrelsen og Skolevæsnet ud fra den gr. K.s Ortodoksi. 1574—86 førte han Forhandlinger med de luth. Teologer i Tübingen (D. Kyriakos, Gesch. der oriental. Kirchen 1453—1898, Leipz. 1902, 92 f.); 1588 gik han til Rusland, gjorde den daværende Patriark af Moskva til Ruslands Patriark og arbejdede paa en Ordning af de sørgelige kirkel. Forhold i dette Rige. 1593 var han Præsident for en vigtig Synode i Konstantinopel. Over for Rom hævdede J. II det gr.-kat. Standpunkt og afviste Forslaget om at indføre den gregorianske Kalender.

Jeremiel, et Englenavn i 4 Esra 4, 36.

Jeremja, Hilkijas Søn fra Anatot, af præstelig Æt, maaske den ypperste af G. T.s Profetpersonligheder, ligesom han var den sidste indenfor Profetiens Guldalder, — i sin Levetid den mest hadede og haardest lidende, efter sin Død næsten den højest ærede og indflydelsesrigeste blandt Profeterne (se 2 Krøn. 36, 21 f.; Dan. 9, 2; Sir. 49, 8 f.; Mt. 16, 14; jvfr. 2 Mak. 2, 4 f.; 15, 12 f.). Hans Virksomhed faldt i Judarigets sidste, nervøst oprevne Tid; det forudgaaende Hundredaars mærkelige relig. og nationale Historie (se Art. Jesaja) havde vakt en stærk Religiøsitet; og de store Katastrofer i Samtiden, forud for og ledsagende Assyrerrigets Undergang, virkede saa meget stærkere paa Juda, fordi det judæiske Rige nu grænsede direkte til Verdensriget. Nationens Religiøsitet svingede stærkt mellem ædel, begejstret Fromhed og kødelig, religionsblandet Bigoteri (se Art. Hiskija, Manasse, Josija, Jojakim, Sidkija). — Jeremjas Liv og Virksomhed er forholdsvis vel kendt fra den Bog, som indeholder hans Profetier. Ellers nævnes han ikke. — Han blev kaldet til Profet i Aar 627; da han 23 Aar senere lod nedtegne sine Profetier, stillede han i Spidsen just Beretningen om denne Guds Aabenbaring, der gav den forsagte Yngling den store, tunge Opgave at kundgøre Ødelæggelse og staalsatte ham gennem Modsigelsens og Forfølgelsens Lidelser til »en Jernpille og en Kobbermur mod det hele Land« (1, 10. 17 f.). I Arbejdet for at bringe Folket til at omvende sig til Lydighed mod den i 622 fundne Lovbog synes J. ifølge 11, 1 f. at have taget aktiv Del; men den Reformation, som resulterede, var ham for overfladisk, væsentlig en Reform i Kultus, hvortil man knyttede kødelige Forhaabninger (jvfr. 8, 8 f.; 7, 21 f.). Endnu mere end før satte Folket nu sin Lid til i sin Lydighed mod Herren og i hans hellige Tempel at eje en Borgen for Guds Bevarelse, saaledes som Jesaja under Sankeribs Krige havde forjættet. Og hele sit Liv igennem havde J. at kæmpe herimod (Kap. 7; 26; 28; 32 f.). Just de gejstlige Ledere, Præsterne og Profeterne, var hans bitreste Modstandere, naar han forudsagde Byens Tilintetgørelse, idet de beskyldte ham for baade Gudsbespottelse og Landsforræderi; derimod tog de verdslige Stormænd tildels hans Parti, indtil den nationale Fanatisme blev saa voldsom, at ingen længere magtede eller vovede at beskytte ham (26, 7 f.; 36, 5; 28; 29, 31; 37, 11 f.; 38; 39, 14; jvfr. 23, 9—40). Under denne endeløse Kamp erkendte J., at Folket var i Bund og Grund syndigt og uforbederligt (5, 1; 6, 27 f.; 8, 4 f.; 13, 23 f.; 17, 23; jvfr. 2, 2 f.; 3, 11; 23, 13 f.) — hvor inderligt han end samtidig haabede, bad, arbejdede paa dets Frelse; der trængtes til nye Hjerter (31, 31 f.). — Allerede i Begyndelsen af sin profetiske Virksomhed havde J. forudsagt, at en Fjende fra Norden skulde være Guds Redskab til at ødelægge Folket (4, 6; 6, 1. 22; meget taler for, at han, saa vel som Sefanja, ved denne Guds Svøbe oprindelig har tænkt paa Skythernes vilde Horder, der ved denne Tid hærjede Forasien). Ingen vilde tro ham, saa meget mere som den eneste Fare i de følgende Aartier var Ægypten. Men pludselig fik Profeten i Nekos uventede Nederlag ved Karkemish i 605 et vældigt Tegn paa, at nu sendte Gud endelig denne Ødelægger fra Norden, nemlig Nebukadnesar (Kap. 25). J.s trofaste Skriver, Baruk, skrev derfor nu ned i en Bog Profetens Forkyndelse i alle de forløbne 23 Aar — ikke altsaa i historisk Interesse, men som den allermest indtrængende Bodsprædiken i Farens Stund (Kap. 36); Skriftet skulde derfor først og fremmest forelæses for den forsamlede Mængde. Og da Kongen i Harme havde tilintetgjort det, og det hele blev skrevet paany, idet der »endnu blev tilføjet mange lignende Ord«, var Tilføjelsernes Hensigt tydeligvis at gøre Bodsprædikenen endnu skarpere; Tilføjelserne bestod visselig særlig i udførligere Dommens og Formaningens Ord og hjertegribende Udbrud af Bøn, af Sorg og Haabløshed, saaledes som vi ser dem strøede ind mellem J.s Profetier. Dette Skrifts Indhold er utvivlsomt medoptaget i den Bog, som nu bærer J.s Navn; men i denne findes der tillige mange Profetier og Beretninger fra Profetens senere Virksomhed. Utvivlsomme Spor af de i 604 nedtegnede Profetier findes kun i den første Del af Bogen; men det kan ikke med Sikkerhed afgøres, om Indholdet af hint ældre Skrift findes samlet her, f. E. i 1; 1—17, 18 (fraregnet enkelte kortere Indskud), eller det findes mere spredt, f. E. dels i de nævnte Kap., dels i enkelte senere (18—20; 25; 46 f.). — Lige til det sidste

erklærede J., at Jødefolkets eneste Udvej var ydmygt at underkaste sig Babel som den af Gud sendte Svøbe. Han kæmpede imod ethvert Oprør (en enkelt Gang med Held; Kap. 27 f.). Selv under Jerusalems Belejring hævdede han, med aabenbar Livsfare, at kun Overgivelse kunde afværge det værste, ja opfordrede til Slut enhver, som vilde redde Livet, til at gaa over til Kaldæerne (21, 1—10; 32, 1 f.; 34, 8—22; 37, 1—20). Og ligesom disse Udtalelser saa langt fra var et Udslag af Fejghed, at de tværtimod vidner om det højeste moralske Mod (jvfr. Kap. 38), saaledes var de i Grunden, ogsaa de, baaret af en glødende Fædrelandskærlighed (jvfr. hans Forbønner 10, 17 f.; Kap. 14 f.; — hans utrættelige Omvendelsesprædiken med Haab mod Haab; — hans bitre Klager over Folkets Skæbne 4, 19 f.; 8, 18 f.; 9, 1 f.; jvfr. 16, 1 f.). Han forudsaa heller ikke efter Ødelæggelsen nogen snarlig Genoprejsning; de bortførte maa slaa sig til Ro i det fremmede Land; i lange Tider skal Israels Land ligge øde, og Folket trælle under Kaldæerne (Kap. 29; 70 Aar nævnes 25, 11; 29, 10). Og dog skal Genrejsningen sikkert komme; under selve Belejringen køber han en Jordejendom — som et Gerningens Vidnesbyrd om, at Jorden i sin Tid atter skal dyrkes og have Værdi (Kap. 32). Men den lange Trøstetale, han knytter til denne Handling, taler intet om politisk Herlighed, kun om atter at komme hjem, faa af Herren et nyt gudfrygtigt Hjertelag og leve i Tryghed dér hjemme ifølge Herrens Trofasthed (V. 37—41; jvfr. 23, 5 f.). Saaledes blev det profetiske Haab just gennem Nødens og Syndens Tider uddybet og aandeliggjort. J. var paa en og samme Tid Judarigets Amos og dets Hosea, den ubøjelige Domsprædikant og tillige det bløde, kærlige Gemyt, som ikke blev haardt under Modstanden og Hadet (som Hesekiel), men som selv led bitterlig ved Folkets Ugudelighed og mørke Fremtidsudsigter. Hele hans Liv var en Lidelse, og i hans Bog findes nedtegnet mange Lidelsens ensomme Sukke (11, 18—12, 6; 15, 10—21). Særlig af den Grund var Lidelsen saa bitter, fordi den i G. T.s Tid blev opfattet som en Straf, ingenlunde et ærefuldt Martyrdømme, men tværtimod et Vidnesbyrd om Guds Unaade, saaledes at den tillige blev til en Hindring for Sandhedens Sag og en tung Anfægtelse for Profeten selv (11, 18—12, 6; 15, 10 f.; 17, 14—18; 18, 18—23; 20, 7—18). Forbandelsesønskerne over Profetens Modstandere staar af denne Grund ikke i Modsigelse mod hans øvrige kærlighedsfulde Ord, hans bitre Klager ikke i Strid med det sejge og ubøjelige Mod, han stadig viser; men begge Dele vidner kun om hans nidkære Iver for, at Sandheden skal blive aabenbar, og om hans dybe Anfægtelser. Dog, frugtesløs som hans Livsgerning syntes at være, bar den just saaledes rige Frugter — for Profeten selv og derigennem for Eftertiden. Ensom i hele sit Liv og allermest i sit Gudsforhold, uden Støtte i noget ydre Samfund eller i Lykkens ydre Panter paa Guds Naade, var J. helt ud henvist til det indre Sjælens Samliv med Gud. Og da Nationen gik under, saa at de frommes religiøse Liv ikke længere ejede anden Eksistensform end Personlighedens individuelle Gudsforhold uden ydre Støtter, i Lidelse og Anfægtelse, da fandt de fromme et styrkende, vejledende Forbillede i J.s Liv og Personlighed, saaledes som denne havde udformet sig religiøst just ifølge Modstanden og havde i Ensomheden givet sig saa umiddelbare og stærke Udtryk i de skrevne Bønner og Klager. Hans Personlighed fik saaledes ligesaa stor Betydning for Jødernes religiøse Opdragelse som selve hans Forkyndelse; denne reddede under det store Skibbrud Jødernes Tro, derved at den lige til sidst paa uforglemmelig Maade havde hævdet, at Tilintetgørelsen var en Guds Straf for Synd og til Oprejsning, saaledes at Undergangen for Jøderne just blev den vældigste Bodsprædiken; hin var et Forbillede, der byggede op et nyt aandeligt Israel, og J.s Martyrlidelse har vistnok ogsaa været Midlet til at aabne Landflygtighedens store Profets Øjne, saa han kunde modtage og opfatte Billedet af den lidende »Herrens Tjener« (se Art. Jesaja). I ganske særegen Mening var saaledes J. et Herrens Vidne ikke bare med sin Tale, men med sin hele Personlighed; saaledes er han blandt G. T.s Profeter den, der naar op til størst Lighed med den fuldkomne Profets, Kristi profetiske Gerning. J.s Tale hæver sig ofte til usøgt, gribende Pathos, frem for alt dér, hvor han umiddelbart og kunstløst udøser sit varme Hjertes Følelser og klager sin Sjælenød eller skildrer Folkets tunge Skæbne. Mangen Gang møder vi knappe, malende Udtryk for originale, eller i alt Fald originalt udfoldede Tanker. Men jævnlig glider ogsaa Profetiens poetiske Form ud i bred, retorisk Prosa; en vis Monotoni i Tanker og Udtryk er iøjnefaldende, og der findes ikke faa Gentagelser. Man mærker, at han ikke lægger an paa at gribe ved Formens poetiske Kraft og Originalitet. Hans Livs tunge Kampe gør dette forklarligt; og Naturanlæg, saa vel som Samtidens Tilbøjelighed til en ordrigere og mere prosaisk Stil, har vel tillige øvet sin Indflydelse. Men Jeremjabogens tildels formløse Præg, dens undertiden trættende Bredde, de tildels lange Gentagelser og mange Citater og Reminiscenser stammer dog for Størstedelen ikke fra Profeten selv. Ifølge Kap. 36 har han selv næppe skrevet nogen Linje af Bogen; og det er sandsynligt, at en stor Del af Bogens Indhold ikke engang er nedtegnet under hans Tilsyn, men først senere, efter at Landflygtighedens øde Ro havde afløst Profetens sidste urolige og opslidende Virketid. Just fordi hans Ord ved Jerusalems Ødelæggelse erholdt en saa mægtig Betydning, var det selvfølgeligt, at man ønskede at bevare ethvert Ord af ham, enhver Tildragelse, som belyste eller bekræftede hans Ord, — ligesom at man i sine flittig brugte Haandskrifter tilføjede Citater saa vel som enkelte fortolkende Ord eller Bemærkninger. Delvis har de enkelte Dele af Bogen først i længere Tid været bevarede som særskilte Smaaskrifter (Sprogformen i Kap. 27—29 viser dette). Da saa til Slut det hele var samlet i én Bog, havde ganske naturlig denne et noget formløst Præg. Den alex. Oversættelse afviger baade i Enkelthederne og tildels i Afsnittenes Rækkefølge fra vor hebr. Tekst, stærkere end i nogen anden bibelsk Bog; og tildels (men ogsaa kun tildels) maa dette forklares deraf, at Bogens Tekst endnu kort før Kristi Tid var noget forskellig

i forskellige Haandskrifter, mere eller mindre udstyret med fortolkende Tilføjelser. En klar Plan lader sig da heller ikke eftervise i Bogen, om der end findes visse tydelige Grupper: I Kap. 1—25, som væsentlig indeholder Straffetaler angaaende Juda og judæiske Forholde, indeholder 2—6 Profetens ældste Taler om Folkets Synd; 18—20 er en mere historisk Del; 21—23 er Ord om og imod Kongerne og Profeterne. Kap. 26—29 beretter historiske Episoder; 30—31 omfatter Profetens hovedsagelige Forjættelser; 34—45 er en historisk Del; 46—51 er rettet mod fremmede Folkeslag. *S. M.*

— Foruden Profeten J. nævnes i G. T. — 1. 2. 3. Tre af Davids Helte i Sauls Forfølgelsestid (1 Krøn. 12, 4. 10. 13). — 4. En Slægtsøverste i Østmanasse (1 Krøn. 5, 24); hørte sandsynligvis til de bortførte under Tiglatpilesar. — 5. J. fra Libna, hvis Datter Hamutal eller Hamital var en af Kong Josias's Hustruer og Moder til Joahas og Sidkija (2 Kong. 23, 31. 24, 18). — 6. Fader til Rekabiternes Høvding Ja'asanja (Jer. 35, 3). — 7. En Præst af dem, der vendte tilbage med Serubabel (Neh. 12, 1. 12). Det efter ham benævnte Præsteskifte nævnes Neh. 10, 3 [2] og 12, 34 (i dets daværende Repræsentant). *L. G.*

Jeremjas (Jeremias) **Brev**, et kort apokryft Skrift, hvis Forf. advarer sine jød. Landsmænd mod Afgudsdyrkelsen, hvis Taabelighed træffende paavises. Som Anledning angives Jødernes Bortførelse til Babylonien, hvis Guder de i de mange Aar (7 Slægter, V. 2) kunde forføres til at dyrke, hvad Jeremja ved dette Brev vil forebygge (jvfr. Jer. 29, 1 f.). Sproget og Stilen i denne Komposition (der minder om Skildringer som Jer. 10, 1—16; Jes. 44, 9—19 o. l.) tyder paa hellenistisk Oprindelse. Forskellen mellem Jer. 29, 10 (70 Aar) og de »7 Slægter« viser ogsaa hen til senere Tider. Forfatteren af 2 Mak. synes i 2, 2 at hentyde til dette Skrift (V. 4 bør oversættes: i Skriften, ɔ: i Skrifterne [V. 1]). Alt taler for, at Forfatteren har levet i Ægypten og under den babylonske Iklædning har ægypt. Forhold (V. 18: Lysfesten ved Sais) for Øje. Det er altsaa et aktuelt Indlæg, alvorligt og indtrængende ment. I denne Opfattelse samstemme de fleste Kommentatorer. Skriftets Plads som 6. Kapitel af Baruks Bog har Luther beholdt efter Vulgata. Saaledes ogsaa i nogle Haandskrifter af LXX, men ellers er dets Plads i LXX for det meste efter Klagesangene. *L. G.*

Jeremot og **Jerimot**. Disse Navne gives her under ét. — 1. 2. 3. Benjaminiter (1 Krøn. 7, 7 [Jerimot]. 7, 8. 8, 14 [V. 27: Jeroham]). — 4. En af Davids Mænd, vel ogsaa Benjaminit (1 Krøn. 12, 5). — 5., 6., 7. Leviter (1 Krøn. 23, 23 [24, 30: Jerimot]. 25, 22 [25, 4: Jerimot]; 2 Krøn. 31, 13). — 8. Stammefyrste for Naftali (1 Krøn. 27, 19). — 9. En Søn af David, Fader til Mahalat, en af Kong Roboams Hustruer (2 Krøn. 11, 18). — 10., 11., 12. Mænd af Folket, der paa Esras Tid havde fremmede Hustruer (Esra 10, 26. 27. 29 [sidste Sted er K're: Ramot]).

Jeribai, en af Davids Helte (1 Krøn. 11, 46).

Jeriel, en Øverste i Issakar (1 Krøn. 7, 2).

Jerija, en Øverste i Levitslægten Hebron (1 Krøn. 23, 19. 24, 23. 26, 31). *L. G.*

Jeriko, berømt By i Jordandalen. Paa Hebr. skrives Navnet Jerîho og Jerêho (h = kh), i LXX Ἱεριχώ; samme Navn er det nuværende arab. Erîha eller Rîha. Etymologien er tvivlsom (»den duftende«, »Haven«; andre: Maanebyen). Fra Ghorslettens Østrand saa Israeliterne over mod J., da de nærmede sig Kana'an (4 Mos. 22, 1; 5 Mos. 32, 49); »Palmestaden« kaldes den (5 Mos. 34, 3; Dom. 1, 16. 3, 13; 2 Krøn. 28, 15). J. havde sin egen Konge; dens Rigdomme maa have været overordentlige (jvfr. Akans Kostbarheder, Josva 7, 21), og i Forbindelse dermed tør vel ogsaa sluttes til en udpræget Yppighed og kana'anæisk Usædelighed i høj Grad. Israeliternes første Angreb maatte gælde J., som laa paa deres Vej ind i Landet. I Josva 2—6 berettes, væsentlig efter de ældste Kildeskrifter, om Begivenhederne ved J., om Forfærdelsen for Israeliterne, om Spejderne, som Rahab skjulte, overbevist om Byens Dom og Israels Sejr og Ret, om den underfulde Overgang over Jordan og Bymurens Fald uden at røres af Menneskehaand (i Josva 24, 11 tales kun summarisk om Kamp, i alt Fald ogsaa dér en guddommelig Indgriben). Byen ødelagdes fuldstændig, og Josva forbød under Forbandelse dens Genopbyggelse (6, 21. 24. 26). 1 Kong. 16, 34 beretter, hvorledes denne Forbandelse ramte Hiel fra Betel, der paa Kong Akabs Tid trodsede den hidtidige Sky for at genopbygge Byen. Da J. i Tiden mellem Josva og Akab gentagne Gange omtales som By (Josva 18, 21; Dom. 3, 13; 2 Sam. 10, 5; 2 Kong. 2, 4 f. 15 f. endog som Opholdssted for et Samfund af Profetdisciple), maa J. efter Ødelæggelsen have været genopbygget enten paa en anden Plads end den gl. By, eller paa samme Tomt, men som en aaben By uden Mure; Sagen med Hiel er vel at forstaa alene om Murene, Befæstningen. Siden nævnes J. (»Palmestaden«) i 2 Krøn. 28, 15 (Oded) og ved den sidste Konge Sidkija Paagribelse (2 Kong. 25, 5). Mænd fra J. vendte tilbage under Serubabel (Esra 2, 34; Neh. 7, 36), og J.s Befolkning deltog ogsaa i Jerusalems Mures Opbygning (Neh. 3, 2). Under Makkabæerkampene befæstede den syr. Feltherre Bakkides J. (1 Mak. 9, 50). I Fæstningen Dok tæt ved J. blev Simon Makkabæer snigmyrdet (1 Mak. 16, 15 f.). Efter at J. havde lidt en Del ved Plyndring af Herodes d. st., nybyggedes og forskønnedes det særdeles af denne byggelystne Konge. Det nye J. laa nogle Tusend Skridt S. for det gamle og var bygget med megen Pragt som Vinterresidens for Kongen med Palads, Cirkus, Væddeløbsbane m. m.; paa Højderne over Byen byggede Herodes Kastellet Kypros, efter hans Moders Navn. I J. døde Herodes Aar 4 f. Kr.; paa Væddeløbsbanen havde han ladet en Mængde af de mest anséte Folk indespærre med Befaling om at dræbe dem efter hans Død, hvilket dog ikke blev udført. Arkelaos fortsatte sin Faders Byggearbejder, bl. a. ved et storartet Vandingsværk.

Saaledes var J. paa den Tid, det omtales i Evangelierne, i rig Blomstring. Josefos (ogsaa Strabon) beskriver det med største Begejstring. Byen laa $1^1/_2$ Mil fra Jordan paa den af en Bjergstrøm (Kelt) og rige Kilder frugtbargjorte Slette, o. 900′ under Middelhavets Spejl, paa Vestsiden omgiven af Bjergene i en Halvkreds.

Den dybe Beliggenhed gjorde Klimaet tropisk. Palmeskove (særlig Daddelpalmer) og Balsamplantninger strakte sig milevidt indtil Jordan, ogsaa Sykomorer o. a. (paa Korstogenes Tid Sukkerrør) fandtes i Mængde. Det var den frugtbareste Strækning i hele Palæstina. I J.s Nærhed døbte Johannes ved Jordan. Quarantaniabjerget V. for J. udpeger Overleveringen som Stedet for Jesu Fristelse. I J. var Tolderen Sakkæos (Lk. 19, 1 f.); dér helbrededes den blinde Bartimæos (Mk. 10, 46 f.; Mt. 20, 29 f.); jvfr. ogsaa Lk. 10, 30 (endnu er Vejen usikker af Røvere). Ogsaa om Elija og Elisa mindede J. (2 Kong. 2).

I den jød. Krig blev J. paa ny indtaget og ødelagt af Vespasian. En ny (tredje) By rejste sig; kr. Biskopper dér omtales i 4. Aarh. og senere. I det 6. Aarh. styrtede Murene sammen ved et Jordskælv, men medens Byen gennem lange Tider laa i Ruiner, blomstrede Klostre op paa de hellige Steder dér og i Omegnen. Under Araberne fik Byen efterhaanden igen Betydning, ogsaa Korsfarerne tog sig af den; men i det 13. Aarh.s Begyndelse omtales den atter som liggende i Ruiner, og ved den nuværende usle Rest Erîha, en Landsby med o. 300, degenererede Indbyggere, ere forlængst alle Resultater af gl. Flid forsvundne fra den frugtbare Jordbund, hvis Vanding er forsømt; af Fortidens Palmeskove er kun en halv Snes enkelte Træer tilbage. En lille gr. Kirke og et russisk Hospits minde om den kr. Æra. Stedet er i Sultanens Privateje.

$1^1/_2$ engl. Mil N. V. for det nuværende J. (Erîha, hvor ogsaa Korsfarernes J. har ligget) findes Sultankilden og derved en 1200′ lang Jordhøj, som efter alles Mening skjuler Resterne af det ældste J. fra den kana'anæiske og israelit. Tid. Kilden er den i 2 Kong. 2, 19 f. omtalte Elisakilde, hvis rige Vandmængde tilligemed Vandet fra 'Ain-dûk (Dok), noget nordligere, tidligere kom Sletten tilgode. $1^1/_2$ à 2 engl. Mil vestlig for Erîha findes paa Sydsiden af Vadi-kelt Ruinerne af Herodes's J., op ad Bjerget derved ogsaa Resterne af Kypros. Herodes- og Romertidens J. synes iøvrigt at have omfattet ogsaa det ældre J.; Ruiner fra den Tid imellem de 2 Byer og endog N. for Sultankilden tale om, hvor vidtstrakt Bebyggelsen har været. *L.G.*

Jerimot, se Jeremot.

Jeriot (1 Krøn. 2, 18), en af Kalebs »Hustruer« (Boplads).

Jernskæg, Jens Pedersen, dsk Biskop, var en Søn af Lensmanden Peder Nielsen J. 1448 besteg han Bispestolen i Roskilde og var som Roskilde-Biskop en Modstander af Erik af Pommern, der havde taget Borgen og Byen København. Under Christoffer af Baiern lykkedes det ham ikke at faa København tilbage. Han gav kun Christian I sin Stemme paa den Betingelse, at han enten igen fik København eller i det mindste Møen til Igæld. Det sidste skete. Han døde 13. Sept. 1448.

Jeroboam (saaledes LXX; hebr. Udtale: Jarob'am). — 1. J. I., Israels Riges 1. Konge (1 Kong. 11, 26—14, 20; 2 Krøn. 10 f.). Nyere Kronologer ansætte hans Regeringstid til o. 937—915 f. Kr. J., som ifølge 1 Kong. 11, 26 (jvfr. LXX 12, 24 b, der kalder hans Moder en *πόρνη*, Skøge) synes at have været af uægte Fødsel, kaldes — vel til Forskel fra den senere Konge J. II — J., Nebats Søn, ɔ: af Nebats Slægt, og var en Efraimit fra Byen Sereda. Dette Stednavn har næppe noget at gøre med Byen Serera eller Saretan i Jordandalen. Muligvis er det det samme som det nuværende Surda, et Sted N. V. for Betel »paa Efraims Bjærg«, som i LXX er den stadige Bemærkning om J.s Hjemstavn. I LXX kaldes denne iøvrigt »Sarira«, der muligvis kunde være det samme som det i Datiden berømte Tirsa (Tersa, Tarsila i LXX; jvfr. særlig 1 Kong. 14, 17, hvor LXX har Sarira), men ogsaa kan være en Fejlskrift ved Forveksling af hebr. r. og d.

I 1 Kong. 11, 26 siges, at J. »opløftede sin Haand mod Kongen«. Hvorledes det er gaaet til med dette Oprør mod Salomo, er ikke ganske klart. LXX har herom og om den senere Landdag i Sikem 2 parallele, men dog noget afvigende Beretninger; ingen af dem svarer helt igennem til den hebr. Tekst. Dog lader Begivenhedernes Gang sig nogenlunde følge. Under Salomos Regering foretog Kongen Befæstningsarbejder ved Jerusalem ved Hjælp af israelit. Pligtarbejdere (11, 27; jvfr. 9, 15. 3, 1) og blev ved denne Lejlighed opmærksom paa J.s Evner og Dygtighed, saa at han satte ham til for Fremtiden at forestaa alt Josefs Stammes Arbejde. J.s ærgerrige Tragten (V. 37) gennemskuedes af Profeten Ahija, der ogsaa saa, at han var den Mand, ved hvem Gud vilde lade Ulykke ramme Salomo og hans Rige. Da nu J., æret af Salomo, vendte tilbage til Efraim, mødte Ahija ham og forkyndte ham, hvad Herren havde sagt ham; dog vilde Herren for Davids Skyld først efter Salomos Død lade Rigets Sønderdeling ske. Denne Episode (V. 29—39), der skyder sig ind i Fortællingen, bærer i sin Udtryksmaade en senere Tids Præg, men er efter sit Indhold sikkert ganske troværdig og svarende til den profetiske Retnings Iagttagelse af Forholdene under Salomos aandelige Tilbagegang. J.s Ærgerrighed lod sig imidlertid ikke nøje med de givne Udsigter, men paa selvraadig Maade foregreb han, hvad der skulde ske, og synes ved den Lejlighed, Befæstningen af hans egen By frembød, at have gjort Oprør, der dog hurtig kvaltes af Salomo, saa at J. maatte flygte til Ægypten, hvor han vandt Farao Sisaks Gunst og endog, ligesom Salomo selv, blev gift med en ægypt. Prinsesse, Ano. Straks efter Salomos Død vendte han tilbage for at fiske i de rørte Vande.

Rehabeam, Salomos Søn, var uden Vanskelighed bleven anerkendt som Konge i Juda Stamme, men de nordlige Stammer gjorde Vanskeligheder og klagede over at være blevne bebyrdede og forurettede under Salomo. Paa en Landdag i Sikem i Efraim, hvor Rehabeam maatte indfinde sig, skulde Kongevalget afgøres. Herom beretter 1 Kong. 12. Baade den hebr. Tekst og de 2 Beretninger i LXX ere i Modsigelse med sig selv i Spørgsmaalet om, hvor vidt J. var til Stede paa denne Landdag. At Rehabeam skulde komme, og uden et større Følge, naar hans Faders gamle Modstander var med, er ikke sandsynligt, og V. 20 viser, at J.s Tilbagekomst vel var omtrent samtidig, men at han ikke havde været til Stede under Landdagen. I den hebr. Tekst kommer der

Orden ved med LXX's 1. Beretning at stille V. 2 foran V. 1 og saa udelade 3a og J.s Navn i V. 12. Da Rehabeam ved sin Uklogskab forspildte al Yndest hos de nordl. Stammer, brast Davids Rige af hans Haand, og Ahijas Profeti opfyldtes, idet J. hurtig blev valgt til Konge af de andre Stammer under Efraims Ledelse; kun Juda blev hos Rehabeam. I egne og Folkets Øjne var saaledes J. bleven Salomos Efterfølger, og J.s Rige nu »Israel«.

Den Selvraadighed, J. allerede tidligere havde lagt for Dagen, skulde paa en endnu værre Maade aabenbare, at han ikke var et aandeligt Redskab for Guds Vilje. For at afværge en Genforening af Israels Rige med Juda gennemførte han Kultusforanstaltninger, der paa det føleligste krænkede Israels hellige Arv og lammede Nerven for det religiøse Fremskridt i det nordl. Rige. J. oprettede større Helligdomme paa forskellige Steder, særlig i Betel og Dan, hvor Jahvebilleder opstilledes i Form af Guldtyrekalve, et Tilbageskridt og Frafald, hvorved Dommerperiodens urene Forfaldspræg nu legitimeredes, og Naturdyrkelsen maatte strømme ind. I Stedet for Løvsalsfesten indførtes en Fest i den 8. Maaned, og Præster toges i Flæng uden Afstamning fra Levi. Som Følge af alt dette foretrak mange af de bedste i Folket at udvandre til Juda Rige (2 Krøn. 11, 13 f.). At det under disse Forhold kom til et Brud mellem Profeterne og Kong J., fremgaar af J.s lønlige Forespørgen hos Ahija om sin syge Søn og Ahijas ildevarslende Svar (1 Kong. 14, 1—18), og ligeledes peger det i Kap. 13 om Truselen mod Betels Alter fortalte (fra en meget senere Tid) i samme Retning.

Om J.s Regering haves iøvrigt kun faa Efterretninger. I hele sin Regeringstid maatte han kæmpe med Rehabeam og dennes Efterfølger (14, 30. 15, 7; 2 Krøn. 13, 3 f.). Kun det første fjendtlige Udbrud havde Profeten Semaja i Juda afværget (1 Kong. 12, 22 f.). J. har aabenbart ikke bragt det til nogen Sejr af Betydning; i den sidste Tid mistede han endog nogle sydlige Distrikter (2 Krøn. 13, 19. 20). Muligvis staar dette Nederlag i Forbindelse med, at Juda Rige fik en Forbundsfælle i Tabrimmon i Damask (1 Kong. 15, 18. 19), der truede J. i Ryggen. J. havde først Sikem til Hovedstad (12, 25), men synes derefter en Tid at have opholdt sig i Pnuel i det sydlige Gilead. Man har formodet, at dette staar i Forbindelse med Kong Sisaks Plyndringstog i Palæstina (1 Kong. 14, 25 f.), der ifølge den ægypt. Beretning ogsaa har strakt sig til Nordpalæstina. Iøvrigt ses J. ogsaa, ligesom de følgende Konger til Omriderne, at have residered i Tirsa i Efraim (1 Kong. 14, 17).

J.s Forsyndelse mod Israels hellige Kraft var et aandeligt Oprør, et Oprør mod Herren, hvis ulægelige Følger strakte sig gennem hele Nordrigets Tilværelse (1 Kong. 12, 30. 13, 34. 14, 16. 15, 26. 34 osv.; 2 Kong. 17, 21 f.).

— 2. J. II af Israel (8. Aarh. f. Kr., muligvis 783—743), den 4. Konge af Jehus Dynasti. Den Opgang for det af Syrerne (Hasael) forfærdelig medtagne Israels Rige, der var begyndt under J.s Fader, Joas (2 Kong. 13, 25), fortsattes med Kraft og Held af J., men i det enkelte lader dette sig paa Grund af Beretningens Knaphed (2 Kong. 14, 23—29) ikke forfølge. Den hurtige Opblomstring naaede endog det davidiske Riges gl. Grænser (paa Juda Rige nær). I Am. 6, 13. 14 tales om Erobringer fra Aramæerne (Karnaim, Lodebar m. m.), og J.s Herredømme mod S. Ø. maa indeholde, at han har bragt Moabiterne til Underkastelse. Hvorvidt de i Jesajas Bog optagne ældre Profetier (Jes. 15 og 16) om Moabs Fald ere udtalte under J. II eller under Ussija — Jotams Regering, er omstridt. En Erobring af selve Damask og Hamat kan der i 14, 28 ikke være Tale om; det havde Assyrerne heller aldrig tilladt. Thi Assyrerne vare allerede de egentlige Herrer over Syrien, og det var deres Angreb paa Riget i Damask, der gav J. den gunstige Lejlighed til at hæve sig; saa snart Syrernes Magt helt var brudt, stod Assyrerne foran Israels Døre. Opsvinget var derfor mere et Skin af Kraft, hvorfor Amos og Hosea, som virkede under J., klart saa Nordrigets forestaaende Undergang og paapegede dets dybe religiøs-sædelige Brøst. Straks efter J.s Død begyndte Opløsningen med Jehu's Dynastis Omstyrtelse ved J.s Søns Sakarjas Mord efter et Par Maaneders Regering. *L. G.*

Jeroham. 1. Fader til Elkana, altsaa Samuels Bedstefader (1 Sam. 1, 1). I LXX findes Læsemaaden Ἱερεμεήλ ɔ: Jerahmeel, maaske det rigtige. Samme J. i 1 Krøn. 6, 12. 19 [27. 34]. — 2. En Benjaminit (1 Krøn. 8, 27; i V. 14: Jeremot). Til dennes Slægt maa vel regnes Jibneja 1 Krøn. 9, 8. — 3. En præstelig Slægt (1 Krøn. 9, 12; Neh. 11, 12). — 4. J., Fader til et Par af Davids Helte (1 Krøn. 12, 7). — 5. J., Fader til Daniternes Øverste, Asarel (1 Krøn. 27, 22). — 6. J., Fader til Asarja, som var en af Jojadas Hjælpere til at styrte Dronning Atalja (2 Krøn. 23, 1). *L. G.*

Jersin. 1) **Jens Dinesen**, dsk Biskop, fødtes 28. Sept. i Jerslev ved Køge. Han blev Student fra Herlufsholm 1605, 1606 Hører dér. 1607 rejste han til Wittenberg, hvor han viste sig som en ivrig Modstander af Ramismen (se Art. Ramée, Pierre de la). 1610 var han atter i Danmark og tog Magistergraden; 1611 blev han Rektor i Sorø. 1615 rejste han med den unge Mogens Krabbe til Giessen, hvor han blev vunden for en pædagogisk Reform af Latinundervisningen. 1617 blev han Lærer for Christian IV's uægte Sønner, Chr. Ulrik og Hans Ulrik Gyldenløve, 1619 Prof. i Metafysik ved Københavns Universitet, 1624 Prof. i Fysik. 1622 udarbejdede han paa Grundlag af Knud Richardsens Udkast en lille og en større latinsk Grammatik efter den nye Læremaade, der af Modstanderne haanlig blev kaldt »J.s store og lille Practica«, og efter en heftig Strid fik han Privilegium paa i 10 Aar at lade de to Bøger trykke, hvorpaa den nye Metode »iligt« blev indført i Skolerne.

I Tyskland var J. bleven paavirket af Forløberne for Pietismen, navnlig af Joh. Arnd (I, 146), og han længtes efter en kirkelig Virksomhed. 1625 blev han da kaldet til Spr. ved Vor Frue Kirke i Kbhvn, og som Præst fremkaldte han ved sine Prædikener og sin nidkære Sjælesørgervirksomhed en stor Bevægelse. 1629 valgte Christian IV ham til Biskop i Ribe, men dér fik han under de paa Grund af Krigen opløste Forhold store Vanskeligheder at kæmpe

med. Som Biskop i Ribe optraadte han med stor Kraft mod den herskende Overtro, navnlig i Prædikenerne »Om Mirakler, Tegn og Aabenbaringer og deres Udlæggelse«, der bleve holdte 1631 i Løbet af en Uge og siden udgivne som et Opbyggelsesskrift. Andre af sine Prædikener sammenarbejdede han til de to Andagtsbøger: »*Vera via vitæ*, en rigtig Vej, som fører til det evige Liv« (1633), og den efter hans Død udgivne »Troens Kamp og Sejer« (1636), to Opbyggelsesbøger, der baade i og udenfor Danmark have været meget paaskønnede. Som Teolog var J. i nær Slægt med Holger Rosenkrantz (se d. Art.) og Caspar Bartholin (I, 225). Han havde intet tilovers for en Tro, der ikke skaber nyt Liv, og han mente, at det syndige Livs Ufuldkommenhed udfyldes og skjules ved Naaden i Kristus. Efter et ubehageligt Sammenstød med en Bonde i Medolden, som til sidst slog J. paa Øret, blev der klaget over Biskoppen ved Hove, og han rejste da til København for at fremstille Sagen i det rette Lys. Men han døde undervejs i Nyborg 25. Okt. 1634 af en hidsig Feber (S. M. Gjellerup, J. D. J., Kbhvn 1868—70; J. O. Andersen, H. R. den lærde, Kbhvn 1896, 323 f.). — 2) **Jacob Jensen J.**, norsk Biskop, Søn af ovenstaaende, fødtes i Ribe, 1633, gik i Skole i Sorø, blev Magister 1663 og Spr. i Kalundborg 1664. 1680 blev han kaldet til Biskop af Stavanger. 1682 blev det bestemt, at Stavanger Biskop skulde flytte til Christianssand, men Flytningen fandt først Sted 1685. Han døde paa en Visitats 21. Juli 1694.

Jerubba'al, se Gideon.

Jerubbéset, det samme som Jerubba'al, se Gideon.

Jeruel, et Sted, der kun omtales 2 Krøn. 20, 16: J.s Ørk. Da Kong Josafat blev angreben af de forenede Moabiter, Ammoniter og Edomiter, der vare rykkede frem Sønden om det døde Hav, skete det, at Fjenderne, som vare komne gennem Dalen ved Sis paa Østsiden af J.s Ørk, kom i indbyrdes Strid og oprev hinanden, saa at Josafats Hær ikke fik andet at gøre end at opsamle et umaadeligt Bytte. Sis er aabenbart de stejle Højder N. for Vadi-hasâsâ, og J.s Ørk den op dertil stødende Strækning S. Ø. for Tekoa. Hermed stemmer, at Engedi og Tekoa i V. 2 og 20 nævnes som de 2 modsatte Hæres Udgangspunkter. *L. G.*

Jerusa, Kong Jotams Moder, Datter af en Sadok (2 Kong. 15, 33; 2 Krøn. 27, 1).

Jerusalem, de Kr.s, Jødernes og Muhammedanernes hellige By; i vore Dage Hovedstaden i den sydligste af Syriens 6 Provinser, i Oldtiden fra Davids Dage Hovedstad, først i den israelit., siden i den judaiske Stat, ligger 52 Km. Ø. for Middelhavet og 22 Km. V. for det døde Hav, under 31° 47′ N. B. og 35° 15′ Ø. L. for Greenwich. Omegnen er en Højslette med Afløb til det døde Hav, og hvis højeste Del, der danner Vandskellet mod Middelhavet, ligger noget V. og N. for J., o. 100 M. over Middelhøjden af J., o. 720—780 M. over Havet og o. 1135—1175 over det døde Hav. Højsletten gennemfures overalt af større og mindre Dale, der alle hurtigt og brat tiltage i Dybde. Flere Dale løbe sammen ved J. for derpaa at fortsætte sig ned mod det døde Hav. Hoveddalen, i hvis Bund man finder en største Delen af Aaret vandløs Bæk, Oldtidens Kedron, begynder o. 1 Km. N. V. for J. Først løber den som *Vâdi-Akabet-es-Suvân* mod Ø., drejer derpaa, lidt N. for J., mod S. for som *Vâdi-Sitti-Merjam* at skille J. fra det Ø. derfor liggende Oliebjerg. Dalen, som vesterlandske Kr. gerne kalder Josafats Dal (efter Joel 4, 2. 12 [3, 7. 17]), optager fra højre Side en mindre, næsten helt til Byens Omraade hørende, Dal *el-Vâdi* (rimeligvis Oldtidens *Tyropoion)*, der begynder lidt N. for J. og i sit Løb fra N. til S. deler J. i to næsten parallele Højdedrag, som imod S. nu kaldes Sydøsthøjen og Sydvesthøjen. Lidt længere nede optager den endvidere en større og dybere Dal, der opstaar noget V. for J., ud for Jaffa-Porten, idet den først løber imod Ø. henimod denne, for derefter at dreje imod S., begrænsende J. mod V. Dalen kaldes i dette sit øvre Løb *Vâdi-el-Mês*, imedens den længere nede, efter at være drejet imod Ø., saaledes at den begrænser J. imod S., fører Navnet *Vâdi-er-Rabâbi*, tidligere kaldet *Vâdi Dshehennam*, sikkert Oldtidens »Hinnom's Dal« (Gehenna). Efter at have optaget disse to Dale, drejer Kedrons Dal nedenfor »Ijobs Brønd« imod Ø. eller S. Ø. og løber som *Vâdi-Rahib* og *Vâdi-en-Nâr* forbi Klostret Mar-Saba til det døde Hav. Ligesom Bunden af Dalene hurtigt tiltage i Dybde, sænke Højdedragene, som begrænse dem, sig paa en tilsvarende Maade, men det sker ikke jævnt eller regelmæssigt. Randen eller Kanten af Højdedragene, der begrænse Dalene, ere ofte afdelte ved Indsænkninger og mindre Dale, saaledes at der paa flere Steder opstaar Smaatoppe eller Klippehøje, der paa alle Sider ere omgivne af lavere Terræn og derfor, som befæstede af Naturen selv, frembyde sig som godt egnede til Anlæg af Byer. En saadan naturlig, af lavere Terræn omgiven Høj eller Top findes paa Højdedraget imellem *Vâdi-el-Mês* og *el Vâdi*, hvilken Højde de lærde nu gerne kalde »Sydvesthøjen«. Paa det østligere Højdedrag, imellem *el-Vâdi* og Kedrons Dal var der vist oprindeligt flere Toppe eller Højder, bl. a. paa den sydligste Del, de Lærdes »Sydøsthøj«. — Forøvrigt maa det bemærkes, at man nu paa Stedet selv ingenlunde med fuld Sikkerhed kan dømme om de naturlige Terrænforhold. Den Overflade, paa hvilken man nu bevæger sig, er ikke den samme, paa hvilken de Begivenheder foregik, der fortælles i G. T. og N. T. Denne ligger ofte dybt nede i Jorden. Der har paa mange Steder — som Følge af de talrige grundige Ødelæggelser, der er overgaaet J., — ophobet sig indtil 20—30 M. Grus og Sand. Hele Dale kunne herved være udfyldte, oprindelige Højder kunne være forsvundne enten ved, at der er hobet Grus op rundt om dem, eller maaske ved, at man har borthugget de højeste Dele.

Det nuværende J. eller rettere det egentlige, af den o. 1542 opførte tyrkiske Ringmur omgivne, J., ligger paa de to omtalte, parallelt løbende, ved *el-Vâdi* adskilte Højdedrag og paa nogle umiddelbart N. for disse liggende Strækninger. Dog er den sydlige Del af »Sydvesthøjen« nu ikke bebygget og ligger endog udenfor Muren. Paa denne Plads findes en Bygning, der uden Grund benævnes »Davids Grav«; tidligere kaldtes den *Coenaculum* og antoges for det Sted, hvor

Herren holdt sin sidste Nadvere. Paa Højen hæver sig imod N. V. Byens Citadel, *el-Kala*, med mægtige antike Rester fra Herodes's Tid, (se nedenfor). Lige ved Siden deraf findes »Jaffa-Porten«, Byens vigtigste Tilgang. N. Ø. for Sydvesthøjen ligger »den hl. Gravs Kirke« (se S. 251) og noget N. for denne »Damaskos-Porten«, Tilgangen til J. fra N. Det østlige Højdedrag er kun beboet længst mod N., hvor »Stefans-Porten« fører ud af Byen imod Ø. Den øvrige Del af Højdedraget optages for største Delen af *Haram-es-sherîf*, Muhammedanernes hellige Plads, der danner en noget skæv Firkant, 140,000 □ M. stor, omgivet af Mure, imod V. 490 M., imod Ø. 474 M., imod N. 321 M., imod S. 283 M. O. midt paa Pladsen, som Europæerne gerne kalder »Haramspladsen«, knejser den saakaldte »Omar's Moské« med en 30 M. høj Træ-Kuppel. Den er ikke bygget af Omar, men af Kalifen Abd-el-Melik (691). Midt under Kuppelen ligger den hellige Klippe, der er 17,7 M. lang, 13,5 M. bred, og som hæver sig 2 M. over Gulvet. Efter den kaldes Moskéen *Kubbet-es-sakhra*, »Klippe-Moskéen«. Klippen er vistnok »Aravnas Tærskeplads« (2 Sam. 24, 18—25). Salomos Tempel laa i nærmeste Nærhed, hvorfor man med god Grund har kaldt *Haram-es-sherîf* for Tempelpladsen. Fortsættelsen af Højdedraget mod S., »Sydøsthøjen«, var i Oldtiden tæt bebygget og antages nu af de fleste Lærde for Oldtidens Zion og det ældste Jerusalem, imedens andre holde fast ved den ældre Anskuelse, at »Sydvesthøjen«, der i Oldtiden var bebygget lige til Randen, er det gamle Zion. I vore Dage finder man paa »Sydvesthøjen« Armeniernes Kvarter, imedens de andre Kr. bo N. derfor, Jøderne Ø. derfor henimod Tempelpladsen, og Muhammedanerne N. og N. V. for Tempelpladsen.

Jordbunden er ved J. overalt Kalksten med et tyndt Muldlag; kun i Bunden af Dalene er det noget dybere. Egnen er meget vandløs. Man maa samle Regnvand i Cisterner og lede Vand til Byen fra andre Steder. Dog mangle Kilder ikke helt. Der er i vore Dage ved J. én Kilde, paa Skrænten af Sydøsthøjen imod Ø., »Marie-Kilden« (*Ain-Sitti-Merjam*). Man stiger ned til den ad en Trappe (18 Trin under aaben Himmel og 32 ind i Fjeldet), hvorfor den ogsaa kaldes *Ain-umm-ed-Deresh*. En Tunnel fører fra Kilden tværs igennem Fjeldet imod V. til et Punkt, der ligger 300 M. derfra i Skrænten ned imod *el-Vâdi*, og hvor Vandet kommer ud af Klippen som en Kilde, kaldet *Ain-Selvan*, d. e. Siloah. Tunnelen selv er 533 M. lang, idet den slaar en stor Bugtning; den kaldes gerne »Siloah-Tunnelen«. I den fandtes 1880 den mærkelige hebr. Indskrift, som fortæller om Tunnelens Bygning, og som Tyrkerne have ladet save ud; Resterne ses nu i Museet i Konstantinopel. Indskriften henføres gerne til Hiskias's Dage (jvfr. 2 Krøn. 32, 30); nogle mene dog af Skrifttegnenes Form at kunne slutte, at den er yngre. Før Tunnelen udhuggedes, lededes Vandet fra Marie-Kilden i en Vandrende udenom Sydøsthøjen om til *el-Vâdi*, hvor bl. a. Kongernes Have fordum fandtes. Levninger af denne gamle Vandrende opdagedes 1891. Nedenfor *Ain-Selvan* ses Rester af en gammel Dam, *Birket-el-Hamra*. Marie-Kilden er nu den eneste virkelige Kilde ved J. »Ijobs Brønd«, *Bir-Ejub*, i Kedrons Dal, er nemlig ingen Kilde, men en 38 M. dyb Cisterne, som engang om Aaret fylder sig med Vand fra ukendte underjordiske Kanaler. I Biblen læses 3 Navne paa Kilder: Gihon, vist Marie-Kilden, Rogel, paa Grænsen imellem Juda og Benjamin (Josva 15, 7 og 18, 16), vel »Ijobs Brønd«, og Drage-Kilden (Neh. 2, 13), muligvis et andet Navn paa Marie-Kilden. For at sikre Byen imod Vandmangel var der i og ved J. anlagt Damme, der vistnok i Reglen modtog deres Vandforsyning fra Omegnen, hvad Rester af gamle Ledninger vise. Man har bl. a. fundet en Ledning, som kan stamme fra Salomos Dage, imedens en anden længere nederimeligvis skyldes Herodes. I vore Dage findes i og ved J. følgende Damme: N. for Tempelpladsen 21 M. under dens Niveau *Birket Israin* (110 M. lang, 38 M. bred); 100 M. længere imod N. Ø. *Birket-Sitti-Merjam* (29 M. lang, 23 M. bred, 4 M. dyb); nær Gravkirken: den lidet dybe *Birket Hamman-el-Batrak*, Patriark-Dammen (72 M. lang, 44 M. bred); udenfor Byen, 600 M. V. for Jaffa-Porten: Manilla-Dammen (89 M. lang, 59 M. bred, 6 M. dyb); 1 Km. S. for denne, 400 M. S. V. for Jaffa-Porten: *Birket-es-Sultan* (169 M. lang, 67 M. bred, 13 M. dyb). I Biblen nævnes flere Damme, men hvorledes de forholde sig til disse nyere Damme, er det ikke let at sige noget bestemt om.

I vore hebr. Bibler skrives Byens Navn Jerûshalaim. Formen Jerusalem i N. T. kommer vel nærmere til den virkelige Udtale, hvad den assyriske Gengivelse Ursalim lader formode. Grækerne og Romerne kalde J. Hierosolyma, det hl. Solyma, idet de misforstod Begyndelsen af Ordet og deri saa det græske *hiero(s)* »hellig«. Ordet afkortes stundum til Solyma, ligesom J. i Landet selv kunde forkortes til Salem, der forøvrigt var Navn paa andre Steder i Palæstina. Af Muhammedanerne, Arabere og Tyrkere, kaldes J. *el-Kods* »den hl. By«, i Literaturen ogsaa *el-Makadis*. Fra Hadrians Tid kaldtes J. *Ælia*, der i Formen *Ilia* holdt sig længe, bl. a. hos Muhammedanere.

Kilderne til Byens Historie er Biblen, Josefos, et Par Notitser hos klassiske Forf. og for den efterkr. Tids Vedkommende mangfoldige kr., jødiske og muhammedanske Forf.s Skrifter. Til Byens allerældste Historie er der fornylig fremdraget mærkelige Aktstykker, Breve fra Fyrster i J., skrevne paa Babylonsk med Kileskrift, afsendte til Kong Amenhotep IV og fundne i Tell-el-Amarna i Ægypten i Ruinerne af denne Konges Arkiv. Om Topografien findes ingen nogenlunde udtømmende Fremstilling før i 19. Aarh. Vi ere derfor henviste til, hvad vi kunne finde i vore historiske Kilder af lejlighedsvise Bemærkninger, som have Betydning for Topografien. Særlig betydningsfuld er naturligvis Biblen og Josefos. Dog er Benyttelsen ofte forbunden med store Vanskeligheder, da mange Steder i Tidens Løb, endog flere Gange, synes at have skiftet Navne — hvad der den Dag i Dag er meget almindeligt i Østerlandene. Hertil kommer endnu, at det ikke altid er let at afgøre, hvilke hebr. Benævnelser, der svare til de gr. Stedsnavne, vi finde f. E. hos Josefos. Eksempelvis kan nævnes Ordet *Akra*. Af ikke liden Vigtighed ere de Optegnelser fra Middelalderen, som hidrøre fra Pilegrimme o. a.; særlig

de, som ere udstyrede med Planer og Rids (som Arculfs). Samlinger af ældre Rejser ere udgivne af T. Tobler og Molinier (»Itinera Hierosolymitana«, Genève 1879), af Roericht (»Deutsche Pilgerreisen nach dem heil. Lande«, Innsbruck 1900). Enkelte tidligere upaaagtede Optegnelser komme efterhaanden frem, saaledes det af Gamurrini fundne lat. Skrift om en frankisk Dames Rejser o. 385 (se V. Schmidt, Silvias Pilegrimsfærd, Kbhvn 1896); fremdeles ældre Rejse-Optegnelser (i »Zeitschr. d. deutsch. Palästina-Vereins«). Monumentale Kilder mangle ikke helt; vigtigt er saaledes Mosaikkortet fra Madeba. Som Begrunder af systematiske topografiske Undersøgelser om J. maa vi nævne Amerikaneren Robinson, der opholdt sig i J. 1838 og 1852 (»Biblical Researches«, London 1841; 3. Udg. 1867, og »Later Biblical Researches«, London 1855; ogsaa paa Tysk). Siden er forskl. vanskelige Punkter blevne bedre klarede. Højst vigtige Bidrag ere fremkomne ved Terrænundersøgelser og Udgravninger af Engelskmændene Warren, Wilson, Conder (1867—79), Bliss (1894—97) o. a. og af Tyskeren Guthe (1881). De første Undersøgelser ere bekostede af »Palestine Exploration Fund« i hvis »Quaterly Statements« (begyndt 1869) vigtige Oplysninger findes; de sidste af »Palästina-Verein«, i hvis »Zeitschrift« der berettes om Opdagelserne. Vigtige Undersøgelser skyldes desuden Clermont-Ganneau, M. de Vogüé, (»Le Temple de J.«, Paris 1864; »Églises de la Terre Sainte«, Paris 1869), Arkitekten Schick i J. o. a. Uheldigvis lægger Muhammedanernes Mistro til kr. Undersøgelser og Stedernes Hellighed hos Muhammedanerne store Hindringer i Vejen for systematiske Udgravninger, der bl. a. paa Tempelpladsen ere umulige.

Blandt Tavlerne med Brevene fra Tell-el-Amarna findes flere fra Ebed-Tob (af andre urigtigt læst: *Abdi-Khiba* o. lign.), Fyrste i *Urusulima*, d. e. J., og Vasal af Ægypten. I Brevene omtales en Guddom i Byen, som nød stor Anseelse, aabenbart den samme, som i 1 Mos. 14, 18 kaldes *El-eljon* (»den højeste Gud«), for hvem Melki-Sedek, Konge i J., var Præst. Ifølge Biblen tilhørte J. paa Josva Tid Folket Jebus, hvis Konge, Adoni-Sedek, tilligemed andre Konger blev overvundet af Josva (Josva 10, 1—26), men Jebusiterne beholdt deres stærke By J. (Josva 15, 63; Dom 1, 21), om end Juda tog noget af deres Land (smlgn Dom. 1, 8); Benjaminiter synes ogsaa at have boet sammen med Jebusiter udenfor J. Først David gjorde Ende paa Jebus's Herredømme over J. og indtog Byen, som Jebusiterne ansaa for uindtagelig (2 Sam. 5, 5—8). Dog maa nogle af dem have givet sig frivillig, eftersom i al Fald én af dem, Aravna, beholdt sin Grundejendom (se 2 Sam. 24, 15—25). Det hedder, at David indtog Fæstningen Zion, og at denne blev til »Davids By« (eller maaske rettere »Davids Borg«). Han opslog her sin Bolig og indrettede, vist i Nærheden, en Helligdom for Herren, hvor Arken fik Plads (2 Sam. 6, 17). Trapper førte fra Davids Borg nedad, i Nærheden af Kongens Have (Neh. 3, 15 og 12, 37). I denne Retning, ad Vejen til Kongens Have, søgte siden Zedekias (586) at undfly til Jeriko, men her indhentedes han (Jer. 39, 4—5 og 52, 7—8). Haven laa vistnok langt nede i Dalen *el-Vâdi*. David blev begravet paa Zion (Neh. 3, 16); de fleste af hans Efterfølgere ligeledes (»i Davids Borg«, 1 Kong. 11, 43; 14, 31; 15, 8 osv.). De afdøde Konger stededes rimeligvis til Hvile i Huler, udhuggede i Fjeldet. Fra Davids Bolig var der fri Udsigt til Aravnas Tærskeplads, d. e. til »den hellige Klippe«, der nu findes i Moskeen *Kubbet-es-sakhra*. David »byggede, d. e. befæstede, Byen trindt omkring fra Millo af« (2 Sam. 5, 9). Uheldigvis vides ikke noget nøjere om Millo, ligesom heller ingen af de ovenfor givne Bestemmelser er afgørende m. H. til Spørgsmaalet om, hvor det for-israelit. J., Davids Borg og Zion, er at søge. Fra gammel Tid af antoges Sydvesthøjen for Zion, hvad der endnu støttes ved vægtige Grunde. Her have vi en virkelig Høj, omgivet til alle Sider af lavere Terræn. Josefos siger bestemt i sin »Jødiske Krig« (V. 4, 1), at Davids Befæstninger laa paa denne Høj, og ved de senere Udgravninger er der her fundet ældgamle Mure med Taarne, som følge Randen af Højen og meget vel kunne naa op til Davids Tid. I Modsætning hertil fremsatte J. Olshausen 1833 den Mening, at Zion maa søges paa Sydøsthøjen. Den udvikledes siden nærmere af Præsten Caspari i Elsass (1869). Udgravninger paa Højen have virkelig godtgjort, at netop her laa en gammel Bydel, omgivet af Mure med Porte og Taarne, af hvilke man har fundet mange Rester. Her var ogsaa en Vandrende, der svarer til Antydningen 2 Sam. 5, 8. Den eneste Kilde ved J., Marie-Kilden, ligger ved denne Høj, fjernt fra Sydvesthøjen. Det er desuden at formode, at der her fordum fandtes en Klippehøj, omgivet af lavere Terræn til alle Sider (se ovenfor). At denne Top har været meget betydelig lavere end de N. og V. for den liggende Højdedrag, spillede, hvad Forsvar angik, ingen Rolle i Oldtiden. Mangfoldige Lærde have af disse o. a. Grunde bestemt sig for Sydøsthøjen, men man gør dog vel i, indtil videre, at afvente nærmere Oplysninger ved Fund, f. E. enten Indskrifter eller andre Opdagelser; saaledes, om man kunde støde paa Huler, naturlige eller kunstige, der med god Grund kunde antages for Juda Kongers Grave. Efter Clermont-Ganneau's Formodning er Grunden til, at Siloah-Tunnelen er saa stærkt bugtet, den, at denne Del af Fjeldet rummede de gamle Kongegrave, som man ikke vilde komme nær.

Er det altsaa for Øjeblikket ikke endelig afgjort, hvor Davids Borg maa søges, kan Pladsen for Salomos store Byggeforetagender ikke omtvivles. Templet maa være bleven opført nær Aravnas Tærskeplads, Muhammedanernes »hellige Klippe«, der nu gerne formodes at have baaret Brændofferaltret, imedens andre have ment, at den fordum bar det Allerhelligste. Højen, paa hvilken Templet rejstes, kaldtes siden Moria. Omkring Templet var vistnok en fri Plads, omgivet af Støttemure, men Pladsen indtog sikkert kun en lille Del af den nuværende Haramsplads, og det er meget tvivlsomt, om nogen Del af de nuværende Støttemure omkring denne stammer fra Salomo. De af Salomo opførte forskellige Paladser, Salomos Bolig, Libanons Skovhus, Faraos Datters Hus (1 Kong. 7, 1—12 og 9, 24) laa vistnok paa den sydlige Del af Haramspladsen; Juda Kongers

Palads laa nemlig ikke langt fra Templet (2 Kong. 11, 12—16). Højen, paa hvilken Salomo opførte disse Bygninger, synes at have baaret Navnet *Ofel* (smlgn Mika 4, 8). Salomo forstærkede Byens Befæstning, men alligevel kunde den ikke modstaa hverken Ægypterkongen Sisak, der (o. 920) indtog J. og bortførte Templets og Kongens Skatte (1 Kong. 14, 25—26), eller Israels Konge Joas, mod hvem Amazia havde begyndt en Krig, der førte til Nederlaget ved Beth-Semes. Joas nedrev »400 Alen af Byens Mur fra Efraims Port til Hjørneporten« (2 Kong. 14, 13). Murene istandsattes siden af Uzia (2 Krøn. 26, 9) og forstærkedes af flere følgende Konger. J. tiltog under Juda Konger efterhaanden i Størrelse, der tales om en »anden Staddel« (Sef. 1, 10). Til Beskyttelse af den ny Del af Byen opførtes N. for den oprindelige (»første«) Mur, en ny Mur, den saakaldte »anden Mur«, hvis Rester ere fundne S. for Gravkirken, der altsaa ligger udenfor denne Mur. Befæstningerne kunde dog ikke modstaa de store Nabolandes Hære, hverken Ægypterne under Neko (610) eller Babylonierne under Nabukuduruzur (Nebukadnezar). Denne bortførte 597 Kong Jojakin tilligemed den dygtigste og mest velhavende Del af Befolkningen. Da Zedekias 9 Aar efter gjorde Oprør, blev J. atter belejret og tilsidst indtaget. Denne Gang ødelagdes Byen fuldstændigt. Templet opbrændtes, og Riget gik helt til Grunde, mens Befolkningen førtes bort eller forjoges (586). Kyros gav 536 de til Babylon bortførte Tilladelse til at vende hjem til det ødelagte J. En Del modtog Tilbudet, drog hjem, under Zorobabel og Josva, genrejste Brændofferaltret og opførte atter Huse i J. Genopførelsen af Templet mødte Vanskeligheder, men de overvandtes tilsidst, og 516 indviedes det ny Tempel. Derimod hindredes man længe i at faa Murene genopførte. Det skete først ved Nehemja 445. I den Bog, der bærer hans Navn gives flere værdifulde Oplysninger om Datidens J., i Beskrivelsen af hans natlige Fart om Byen for at vinde Overblik over Forholdene (2, 12—15), af Murenes Istandsættelse (3, 1—32) og af deres Indvielse (12, 31—40). Men de mange Porte og Taarne, der opregnes, ere vanskelige at stedfæste nøjere. De nye Mure fulgte sikkert de ældre Anlæg overalt. Efterat J. havde tilhørt Perserriget 536—332, kom Byen under Alexander og derpaa under hans Feltherrer og Efterfølgere, af hvilke Ptolemæos I 312 indtog J. J. stod nu under Ægypten, indtil Byen o. 203 kom til Syrien. Da Antiokos IV Epifanes vilde gøre Templet til en hedensk Helligdom og opstillede Billeder, rejste Jøderne sig under Makkabæerne. J. befriedes (163), men det lykkedes længe ikke at forjage Syrerne fra den faste Borg (Akra). Først 141 bleve de her af Simon tvungne til at kapitulere, men allerede 134 indtog Syrerne atter J. Denne Gang varede det dog kun kort, og J. blev snart atter fri og Sæde for de makkabæiske Fyrster, som 106 antog Kongetitel. Pompejus indtog 64 J., men gik frem med Maadehold og Hensynsfuldhed. Templets Skatte rørte han ikke, hvorimod Crassus rovbegærligt udplyndrede Templet. Indkaldte af en Del af Jøderne, kom Partherne Aar 40 og besatte J. Men Idumæeren Herodes fordrev dem Aar 37 ved romersk Hjælp og kaarede J. til sit Herskersæde, som han i høj Grad forskønnede ved talrige Pragtbygninger, der alle forlængst ere sunkne i Grus. Om Stilen kan man dog vistnok gøre sig en Forestilling ved at agte paa Udsmykningen af de Grave udenfor J., der tilhørte hans Tid eller den nærmest følgende Tid, saaledes »Kongernes Grave« (d. e. Dronning Helene af Adiabenes Familiebegravelse), de saakaldte »Profeternes« og »Dommernes Grave«. Gravbygningerne ved Foden af Oliebjerget i Josafats Dal osv. Templet ombyggedes og udstyredes med største Pragt, men det blev ikke færdigt før længe efter Herodes's Død (smlgn Joh. 2, 20). Udenom Templet anlagde Herodes en stor fri Plads, prydet med Søjlegange, Haller m. m. Den svarer vistnok paa det nærmeste til Nutidens Haramsplads, idet der til den oprindelige Plads omkring Templet føjedes de Strækninger imod S., hvor Kongernes og Præsternes Boliger fordum laa, og idet han N. for Templet inddrog et mindre Kvartér af Byen. I Nærheden opførte han imod N. V. en Borg, han kaldte Antonia; den traadte i Stedet for en af Makkabæerne opført Borg *Baris (Bira)*. Mægtige Støttemure, hvoraf flere Strækninger delvis staa ret urørte, saaledes ved »Jødernes Grædeplads«, udenfor Vestmuren om Haramspladsen, opførtes rundt om Pladsen. Nogle Rester af mægtige Buer, som ere opdagede i senere Tider (»Robinsons« og »Wilsons« Bue) stamme vistnok fra Herodes's Tid og førte over til Sydvesthøjen. Her opførte han flere Bygninger i gr.-rom. Stil, »Xystos«, en med Søjlegange omgivet Plads, et Teater, og nær Byens Vestmur en pragtfuld Kongeborg, til hvilken 3 faste Taarne sluttede sig; det største var 43 M. højt. Mægtige Rester af et Taarn ses ved Jaffa-Porten i *el-Kala;* efter Schick laa her Fasael, imedens Hippikos og Mariamne fandtes i Nærheden. Tilstrømningen af Jøder, der valfartede til J. og Templet, var meget stor, især ved Festerne. Der skal endog have været indtil 2,700,000 samlede paa engang i J. J. voksede imod N., og Agrippa begyndte for at dække den ny Bydel, at opføre en ny Mur (»den tredje«), der fuldendtes i den følgende Tid, og som vistnok i det hele paa det nærmeste svarer til den nuværende nordre Mur. Agrippa indførte ogsaa Brolægning i J. Rester ere fundne bl. a. paa Sydvesthøjen. Det store Oprør imod Nero førte til Romernes Angreb paa J. under Titus, som opstillede sine Krigsmaskiner 23. April 70. Den »tredje Mur« toges 7. Maj, Borgen 5. Juli. Templet gik op i Luer 10. Aug., men Forsvaret fortsattes, Overstaden holdt sig endnu, og først 7. Sept. var alt i Romernes Hænder. Tilstanden i J. havde hele Tiden været af den rædselsfuldeste Art. Nu lagdes Staden helt øde; alle Indbyggere, som ikke omkom, solgtes som Slaver. Stedet laa derpaa øde, indtil Hadrian o. 130 paa Stedet grundede en romersk Nybygd, *Aelia Capitolina,* til hvilken det under Dødsstraf var forbudt enhver Jøde (og Jødekristen) at nærme sig. For gr.-rom. Guder rejstes Templer, og Murene genopførtes om Byen. Den nederste Del af den (nu tilmurede) »Gyldne Port« i Østmuren, er maaske fra Hadrians Tid. Constantin gav Jøderne Tilladelse til atter at fæste Bo i J., og Julian lovede dem sin Hjælp til Genopførelsen af Templet, hvad der dog ikke blev

til noget. Endnu før Constantins Dage havde Krdm funden Indgang i Byen, der snart blev Bispesæde; 451 fik Bispen Titel af Patriark. Kr. Pilegrimme begyndte tidligt at besøge J. for at bede paa de hellige Steder, og man gjorde sig derfor Umage for at paavise bestemt, hvor hver enkelt Begivenhed fra den hellige Historie havde fundet Sted. Iblandt Pilegrimmene var Constantins Moder, Kejserinde Helene, en af de første; den ældste Beskrivelse, vi have af en Rejse til J., er fra 337, (Pilegrimmen fra Bordeaux), Silvias (se ovenfor) er fra 385—388 osv. Iblandt de Steder, man paaviste, var Kristi Grav, over hvilken Constantin rejste en større Kirkebygning, der tillige omfattede Golgata (se S. 251—52), en af de mærkeligste. Da Nestorianismen var forkætret 431, rejstes der snart mange Kirker, indviede til Guds Moder, saaledes ogsaa i J., nær Gravkirken. Under Justinian byggedes der meget i J., Kirker, Klostre o. desl. Pilegrimmenes Antal steg stadig, og der grundedes Hospitser for dem. Efterspørgslen efter Relikvier tog ogsaa til; de bleve snart en søgt Handelsvare. Under Krigen med Perserne, indtog disse J. 614 og ødelagde, hjulpne villigt af Jøderne, de Kr.s hellige Bygninger, bl. a. Gravkirken. Men 628 tog Heraklios J. tilbage og Abbed Modestos, der siden blev Patriark, fik de vigtigste Kirker rejst paany. De Kr. skulde dog ikke ret længe beholde J. Allerede 637 maatte Byen overgive sig til Kalifen Omar. I Begyndelsen behandledes de Kr. ret mildt, men Muhammedanerne lagde dog snart Beslag paa nogle Steder i J., der ogsaa for dem vare hellige. For at faa Lov til at leve i Byen, maatte de Kr., hvis Antal dengang ansloges til 50,000 betale Hovedskat. Da Kalifatets Magt sank, kom J. under Fatimiderne i Ægypten (fra 969). Disse vare i det hele gode og tolerante Herskere, paa et Par Undtagelser nær. Hakim-biamrillah lod saaledes flere Kirker, bl. a. ved den hellige Grav, rive ned; men de opførtes snart igen. Under de seldshukiske Tyrker, som 1070 indtog J., bleve Forholdene værre. Vilde Bander brød ind i Kirkerne og mishandlede de Kr. under Gudstjenesten. For at komme ind i J., maatte enhver Pilegrim betale et Guldstykke. Klagerne over den haarde Behandling, de Kr. vare Genstand for i J., vakte Harme i Vesterlandene og gav Anledning til Korstogene. Kort før de kr. Hære kom 1099, vare de seldshukiske Tyrker blevne forjagne fra J. af Fatimiderne, hvis Statholder Iftichar-ed-daule søgte at afslaa Korsfarernes Angreb. Disse sejrede dog, indtog J. 15. Juli 1099, anrettede et stort Blodbad paa Muhammedanerne; man siger, 70,000 bleve nedhuggede. Man gjorde nu Moskéerne, bl. a. »Omars«, til kr. Kirker og foretog i det hele flere Om- og Nybygninger i vesterlandsk (romansk) Stil. J. blev nu en kr. By, Hovedstad i Kongeriget J., men dette kom aldrig til at udfolde megen Kraft, da det mest var henvist til Understøttelse fra vesterlandske Kr. Riget stod dog til 1187, da Saladin (2. Okt.) indtog J. Riget J. vedblev imidlertid paa en Maade at bestaa, da de Kr. beholdt nogle Landskaber og Byer, indtil 1291 Akko, den sidste Besiddelse, gik tabt. Fra den Tid af var Riget J. kun til som Titel. Saladin behandlede de Kr. mildt; han befæstede 1190, da et Korstog truede, atter J. En Sultan i Damask rev 1219 atter Murene ned, og 1229 overgaves J. til Kejser Frederik II. Ridderne, som atter tog J. i Besiddelse, befæstede igen Byen, uagtet der egentlig var afgivet Løfte om, at dette ikke skulde ske. Befæstningen var dog ikke stærk nok til at modstaa Emiren David af Kerak, som 1239 indtog J. Byen tilbagegaves vel de Kr. 1243, men 1244 stormede Koresmierne J., som siden aldrig har været i Kr.s Besiddelse. De osmaniske Sultaner gjorde sig 1517 til Herrer over J., som siden har tilhørt dem, undtagen i Aarene 1831—40, da J. stod under Mehemed-Ali. Den muhammedanske Befolkning har dog ikke altid været vel fornøjet med deres muhammedanske Herrer; 1825 gjorde Befolkningen Oprør imod Tyrkerne, fordi Skatterne vare for tunge, og 1834 imod Ægypterne. I den sidste Halvdel af 19. Aarh. er J. gaaet en Del fremad. Befolkningen, der 1838 ansloges til 11,000, er nu steget til over 60,000. Besøget af fremmede, saavel af Turister som af Pilegrimme, baade Jøder og Kr., er i jævn Fremgang. Af disse sidste stille de østerlandske Kr. det største Antal. En væsentlig Aarsag til Byens Fremgang skyldes de Indrømmelser, som Tyrkiet under Krimkrigen har maattet gøre de Kr. med Hensyn til J., først Vestmagterne, siden tillige Russerne. At betræde Haramspladsen, hvad der før var forbudt alle Vantro under Dødsstraf, tillades nu let og er blevet til en Indtægtskilde for Tyrkerne. Efter Krimkrigen begyndte Europæerne at opføre Huse udenfor J., hvor man tidligere ikke kunde færdes efter Mørkets Frembrud uden Livsfare. Efterhaanden er der her vokset et stort Kvartér op V. for J. Det bebos mest af Europæere. Tilgangen til J. er lettet ved, at der i de senere Aar er anlagt Køreveje fra J. til Jaffa, Jeriko, osv. (tidligere var der overalt kun Ridestier) og en Jernbane fra J. til Jaffa. Af Indbyggerne i J. skulle Jøderne nu tælle 40,000, Muhammedanerne 7000 og de Kr. 13,000. Jøderne have 70 Synagoger, mange Skoler, Hospitaler og Hospitser. Næsten alle større kr. Samfund have Kirker, Hospitaler og Hospitser i J. Talrigst ere de ortodokse gr. Kr. (6000). En særegen Stilling indtage Russerne, der have et stort Anlæg med Hospitser osv. lige N. V. for Jaffa-Porten. Af Armeniere er der 1000; de have et stort Kloster; nær dette er Patriarkens Residens, et Seminarium, Trykkeri, Skoler m. m. Der er desuden o. 50 med Rom unerede Armeniere i J. Af syriske Kr. findes 1—200 (deres Kirke kaldes »Johannes Markos's Hus«) og 200 Kopter. Af rom.-kat. (»Latinere«) gives der o. 4000; de have fra 1847 en Patriark. Af Protestanter findes ikke mange: 200 Engelskmænd og 200 Tyskere og Schweizere; Kirken St. Paul tilhører »Church Missionary Society« og »Christ Church« den eng. Jødemission. Tyskerne have deres Frelserkirke, der højtideligt indviedes af Kejser Wilhelm II 31. Okt. 1898. Den ligger paa Muristan, en Plads, hvor Johanniterne i Korstogenes Dage havde et Hospital. Den Del af Pladsen, hvor Kirken er bygget, var 1869 af Sultanen foræret til den tyske Kronprins (Frederik III). 1841 oprettedes af England og Preussen i Forening et protestantisk Bispedømme. Men da Magterne ikke kunde enes, hævedes Overens-

komsten 1887 (The Survey of Western Palestine: J., Lond. 1884 med Atlas; Morrison, Wilson and Warren, The Recovery of J., Lond. 1871; Guérin, J., Paris 1889; Schick, Baugesch. von J. i »Zeitschr. d. Deutschen Palästina-Vereins« 1892—97; Chauvet-Isambert, Syrie et Palestine, Paris 1882; Bädecker, Palästina u. Syrien, 5. Udg. 1902; Volrath Vogt, Det hl. Land, Kra. 1879; F. Buhl, J., Kbhvn 1886; C. H. Scharling, Rejsestudier fra Ægypten og Palæstina, Kbhvn 1892; E. Blaumüller, J. i »Nord og Syd« 1898 osv. Topografier haves af Robinson (se ovenfor), Tobler, Kraft o. a. foruden Meddelelser i talrige Rejsebeskrivelser. *V. S.*

Synoder i J. Det saakaldte Apostelkoncilium (Ap. G. 15) i J. maa rettere kaldes et Menighedsmøde. Men i de følgende Hundredaar holdtes der oftere virkelige Synoder i J. Den mærkeligste af disse er den, der holdtes i Marts 1672 under Patriarken Dositheos (I, 675) i Anledning af en Kirkes Indvielse i Betlehem, væsentlig for at tilbagevise Calvinisternes Ret til at paaberaabe sig den gamle gr. K. og for at holde »Rettroenhedens Skjold« over den østerl. K. Paa Synoden mødte Ombud fra alle Afdelinger af den gr. K.; blandt de 68 Underskrifter findes, foruden Dositheos, den forrige Patriark Nektarios og 6 Metropoliter og Biskopper. Paa Russernes Vegne mødte Munken Timotheos og den hl. Gravs Arkimandrit. I den første Del af Synodens Beslutninger tilbagevises de »uforskammede« Calvinister; den anden Del er den saakaldte »Dositheos's Bekendelse« (aftrykt hos Kimmel 325 f.; Schaff II, 401 f.), der indeholder 18 Dekreter og 4 Kvæstioner. Denne Bekendelse, der kun har Brod mod Protestantismen, ikke mod Rom, er en af den gr. K.'s betydeligste dogmatiske Arbejder (W. Gass, Symbolik der gr. K., Berlin 1872, 79 f.; F. Kattenbusch, Vergleichende Konfessionskunde, Freib. 1890, I, 145 f.). *Fr. N.*

Jerusalem, det nye, se Johannes's Aabenbaring (I, 4) og Svedenborg, Emanuel.

Jerusalem, Johann Friedrich Wilhelm, tysk Præst og Apologet, fødtes 22. Nov. 1709 i Osnabrück og studerede Teol. i Leipzig. Efter at have vundet Magistergraden dér gik han til Leiden og var en Tidlang Præst ved den tyske Kirke i Haag. Senere var han Huslærer i Hannover, Hofpræst hos Hertug Karl af Braunschweig og Opdrager for hans Søn, den berømte Hærfører. 1743 blev han Provst for de to braunschweigske Klostre, St. Crucis og Ägidii, 1749 »Abbed« af Marienthal og 1752 Abbed for Klostret Riddagshausen i Nærh. af Braunschweig. 1771 blev han Vicepræsident for Konsistoriet i Wolfenbüttel. Han døde 2. Sept. 1789. J. grundlagde Karolinum (en Skole) i Braunschweig og ordnede Fattigvæsnet dér. Hans af Samtiden meget paaskønnede Apologi (»Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion«), der efter 1768—79 udkom i flere Udgaver, er præget af Tidens Rationalisme, og det samme gælder om hans Prædikener. Det var hans Søns Selvmord i Wetzlar, der gav Goethe den ydre Ramme til »Leiden des jungen Werthers«. I J.s »Nachgelassene Schriften« findes en Selvbiografi.

Jerusalems-Venner, se Tempel, det nye.

IHS, Tegnet for Jesu Navn, er dannet af de 3 første Bogstaver af det gr. *IHΣOYΣ* (Jesus); det er Jesuiternes Mærke. Stundum forklares de 3 Bogstaver urigtigt som: *Jesus Hominum Salvator* d: Jesus, Menneskenes Frelser.

Jesabel, se Isebel (S. 554).

Jesaja, Amos's Søn, virkede i over en Menneskealder som Profet i Jerusalem og var uden Sammenligning den blandt det 8. og 7. Hundredaars store Profeter, der i sin Samtid udøvede den mægtigste Indflydelse. Det lille Juda Rige, som tidligere havde ført en fredelig, bortgemt og konservativ Tilværelse, gennemlevede just dengang bevægede, farlige og følgerige Tider. Efter at Kong Akas (I, 43) i 734 havde paakaldt Assyrernes Bistand, og Israels Rige var tilintetgjort i 722, var det politisk set kun et Tidsspørgsmaal, naar Juda skulde friste samme Skæbne. Ethvert Krigsforbund mellem Palæstinas frihedselskende Smaafolk fremkaldte nye Erobringstog og Tilintetgørelser. I denne Tid var Profeten J. tillige Judas store Statsmand. Han satte alt ind paa at forebygge Assyrernes Indkaldelse og forudsagde, at Følgen af Akas's Politik vilde blive, at de giftige ægyptiske »Fluer« og de stikkende assyriske »Bier« hver fra sin Kant skulde oversvømme det ulykkelige Palæstina, som den naturlige Kampplads for de to Stormagter (Kap. 7). Under Kong Hiskija fik han stor Indflydelse og formaaede at afholde sine ofte krigslystne Landsmænd fra al Storpolitik, indtil, efter 705, Oprørsbevægelsen i Forasien blev ham for mægtig; men da saa Resultatet blev, at i 701 (og 683?) alt Haab syntes ude og Tilintetgørelsen vis, da hans Landsmænd var villige til at overgive Hovedstaden til Assyrerne, var det J., der fik dem til at holde ud i Tillid til Guds Hjælp, indtil pludselig ved en underfuld Katastrofe al Fare var ovre og Juda reddet for endnu 100 Aar (20; 29—31; 33; 36 f.). Var Juda dengang tilintetgjort, vilde utvivlsomt Judæerne ikke have formaaet i Landflygtigheden at bevare sin religiøse Tro; J. var Redskabet i Guds Haand til at sikre den religiøse Arv og Folkets frelseshistoriske Bestemmelse. — Men væsentlig var J. Profet. Han anvendte paa Juda og udfoldede videre Amos's og Hoseas Forkyndelse i Israels Rige: al ydre Kultus gavner intet, men kun Lydighed mod Herrens Vilje i et retskaffent Samfundsliv (1, 11 f.; 2, 5 f.; 5; 10, 1 f.); Gang paa Gang har Herren forgæves tugtet og nu forestaar den sidste uundgaaelige Tilintetgørelsens Straf (9, 8 f.; 10, 1 f.; 5, 24 f.; jvfr. 6, 9 f.); Redning er ikke at finde i Traktater og Forbund med udenlandske Magter (28, 14 f.), men alene i at søge Herrens Naade og tro paa ham (7, 4. 9; 30, 15; 14, 27). J.s kloge politiske Raad var saaledes en ligefrem Konsekvens af hans religiøse Syn, samtidig som de var baarne af Seerens intuitive Skuen af Guds Planer. Og hans politiske Optræden var kun et Led i den religiøse Kamp, han kæmpede for at hævde og rense den fædrene Tro, der nu — ogsaa den — stod i Fare for at ligge under for det overvældende Indtryk af Verdensrigets Magt. Denne Kamp giver hans Forkyndelse dens særegne Præg. Israels Gud staar for ham fremfor alt som Verdensherskeren, der hævder sin Majestæt, sin egen Ære (2, 11 f.; 5, 15 f.). I Samtidens store historiske Katastrofer ser han

Herrens Styrelser (Naturens Skabelse og Opholdelse ligger derimod fjernere for hans Tanke). Gud bruger selve Verdenshærene som Redskaber til Straf; men naar Verdensmagten indbilder sig at være mere end Redskab, tilintetgør han den (10, 5 f.). J.s Yndlingsbetegnelse for Gud er den »Hellige«, Israels »Hellige«, i Betydningen: den guddommelige, den majestætiske og vældige, ophøjede. Saaledes er han i sig selv, og alt, som sker i Verden, vidner om den Guddoms-»Herlighed«, hvori hans Majestæt ytrer sig (6, 3). Guds Forherligelse er Maalet for alt, som sker; Synden er Krænkelse af hans Majestæt, og dens Kulmination er Hovmod, egenraadig Selvtillid og Oprør mod ham (2, 6; 3, 8 f., 16 f.; 22, 8 f.; 30, 1 f.). Blodig haaner J. Billeddyrkelsen og al Slags Overtro som Taabelighed; Billederne er Afguder (egentlig »Intetheder« 10, 11; 19, 1 f.; jvfr. 1, 29 f.). — Det var Mangel paa Tillid til Gud, J. bebrejdede Akas i 734 (7, 13 f.). Just idet Troskravet blev fastholdt af J. under Samtidens vanskelige politiske Forhold, blev det tydeligere end nogen Sinde tidligere, hvad det vil sige at »bie paa Herren, som skjuler sit Ansigt for Jakobs Hus, og haabe paa ham« (8, 17; jvfr. 7, 9; 30, 15). Og selv til Tider, da han ikke fandt Øre hos de styrende, fastholdt J. Forkyndelsen om, at en from Rest skulde blive bevaret gennem alle Trængsler (se Navnet Schear Jaschub 7, 3; Immanuel 7, 14; jvfr. 10, 21 f.). Og efter sit politiske Nederlag i 734 ofrede J. sig, som det synes, i Akas's senere Tid for den Gerning i det stille at »besegle Aabenbaringen hos sine Disciple« (8, 16 f.), altsaa forberede denne »Rest«, idet han samlede om sig og opdrog en liden Kreds af fromme, der kunde bestaa, naar Gud tilintetgjorde alle Synderne, og blive Spiren til et nyt og bedre Folk. Hiskijas og Josijas dybt indgribende Reformarbejde tør være et Vidnesbyrd om, hvilken Indflydelse denne Discipelkreds fik. For den synes det lille Skrift 6, 1—9, 6 [7] oprindelig skrevet. Dette Fremtidshaab knyttede sig for J. nær til de bestaaende Forhold og Institutioner: han forudsatte altid — og særlig i det kritiske Øjeblik 701 —, at Israels Hellige for sin egen Æres Skyld vilde bevare sin Bolig paa Zion for Fjendevold (8, 18; 10, 12, 28 f.; 14, 24 f.; 28 f.; 18; 29, 1 f.; 30, 27 f.; 31, 4 f.; 37, 22 f.; 33 f.); og han forudsatte vistnok altid, at det rensede Gudsrige skulde regeres af den gamle Kongestamme. Just under Kampen mod Kong Akas's vantro, svage, uvise og ødelæggende Politik opruller han (mere konkret end nogen anden Profet) et straalende Modbillede af den fuldkomne Gudsrigets Konge, i hvem Gud skal have Velbehag (9, 1—7; 11 1—9). Forjættelserne træder forøvrigt tilbage i J.s Forkyndelse. Thi Folket ejede mere end nok af religiøs-chauvinistiske Storhedsdrømme; hvad Profeten maatte lægge Vægt paa, var ikke at opflamme Folkets Fremtidshaab, men tvertimod at forudsige det bestaaende, syndige Samfunds Ødelæggelse og forkynde, at for saa vidt der bagved den tunge Lutringsproces forestod en Genoprettelse, var denne først og fremmest af sædelig og religiøs Art. Alligevel blev disse hans Forjættelser — knyttede som de var til de konkrete Forhold — ikke alene til Gavn, men ogsaa misbrugte til Udvortesgørelse af Folkets Tro og Haab. Underfuldt stadfæstede i 701 (og 683?), var de i første Øjeblik en umaadelig Styrkelse af Religionens Magt, den Kilde, hvorfra Hiskijas store reformatoriske Arbejde (2 Kong. 18, 4) maa have faaet sin Kraft; men den medførte tillige i det følgende Slægtled en sørgelig Reaktion som Følge af de skuffede Storhedsdrømme (se Art. Manasse). For alle senere Tider var de dengang opfyldte Forjættelser et Vidnesbyrd om, at Jerusalem var Herrens udvalgte, hellige Bolig; de bidrog ganske væsentlig til at gøre den store Mængde uimodtagelig for Jeremjas Bodsprædiken om Jerusalems Ødelæggelse (se Art. Jeremja S. 604); efter Ødelæggelsen derimod bidrog de til for de adspredte at gøre Jerusalem til et synligt Haabets og Troens Støttepunkt, et samlende Centrum, der ganske væsentlig styrkede og opretholdt Jødernes Tro. — Jesaja-Bogen er ikke et enkelt sammenhængende Skrift, men en Samling — eller rettere: en Række i samme Bog forenede Samlinger — af Profetier. Af jesajanske Profetier findes der 2 Samlinger: Kap. 1—12, fortrinsvis Profetier fra Akas's Tid, og Kap. 28—33 fra Tiden henimod den store Redning; i Samlingen Kap. 13—23, væsentlig Taler mod fremmede Folkeslag, er de fleste Profetier jesajanske (14, 24 f.; 28 f.; 16, 13 f.; 17, 1 f.; 17, 12—18, 7; 19; 20; 22, 1 f.; 15 f. og mulig endnu flere); Kap. 36—39 indeholder historiske Beretninger om J.s profetiske Virksomhed. Kap. 24—27 og 34 f. er sammenhængende eskatologiske Profetskrifter fra meget senere Tider, der synes tilføjede anhængsmæssig til disse Samlinger. Kap. 40 f. kan ifølge sin Plads efter det historiske Anhang Kap. 36—39 naturligst opfattes som Profetier, der ikke tilhører J. Indholdet viser, at de er indtrængende Taler til de landflygtige henimod Slutningen af Eksilet (og efter Hjemkomsten), talte ud fra et detaljeret Kendskab til hin Tids Forhold, medens der mangler ethvert Spor til nogen tidligere Affattelsestid, enhver Bro, der kunde knytte disse Taler til J.-Tiden, saaledes at denne kunde forstaa dem; ja et Sted lægger endog Profetien selv Vægt paa, at den ikke har været forkyndt før just i det Øjeblik, Frelsen fra Babel stod for Døren (48, 6—8). Og disse Profetier, som ganske vist viser et aandeligt Slægtskab med J., er dog samtidig væsentlig forskellige fra de jesajanske, ikke alene i Tankeindhold, men tillige overmaade tydelig i sin Stil (se nedenfor, jvfr. Buhl, Jesaja, S. 530 f.). Den for Tiden almindelige Opfatning, hvorefter ogsaa Profetier som 2, 2—4; 6, 12 f.; 9, 2—7; 11, 1—9 etc., Størstedelen af Samlingen 29—33 (undtagen kortere Brudstykker i Kap. 28 f.; 30, 1—17; 31, 1—5 etc.) samt Stykkerne i Kap. 13—23 paa faa Undtagelser nær ikke er jesajanske (jvfr. Marti, Das Buch Jesaja) er derimod ikke tilstrækkelig begrundet. — Skønt en væsentlig Del af J.s Profetier muligvis ikke er nedtegnede af ham selv, faar vi dog et stærkt Indtryk af hans kongelige Personlighed og overlegne Taler- og Digterbegavelse. Storslagen Kraft og livfulde, malende Billeder i et formfuldendt, kortfattet, velklingende Udtrykssæt gør hans Taler i æstetisk Henseende til det ypperste, G. T. indeholder.

Jes. 40 f. indeholder lofterige Trøsteord til de mistrøstige Jøder i Landflygtigheden. Israels

Genoprettelse forjættes som nær forestaaende; i brede Træk og glødende Farver maler Profeten Hjemkomstens Herlighed og formaner i gribende, hjertevarme Ord til at fatte Mod og tro paa Herren. Fremstillingen har et stærkt lyrisk Præg, og mangen Gang bryder Profeten ud i helt lyriske Lovprisninger. Hans Navn er gaaet tabt (han betegnes derfor ofte som Deuterojesaja). Men hans store Gerning i Frelsens Historie og hans af Tro, Haab og Kærlighed glødende Personlighed staar levende for os gennem hans Skrift. Hans Forkyndelse havde saa stor Indflydelse, at, idet Kyros gav Jøderne Tilladelse til at vende hjem, rimeligvis just bevæget ved disse Profetier, benyttede en stor Skare Tilladelsen til at flytte tilbage til det ødelagte Fædrenes Land. Kap. 40—55 synes at være et afrundet Skrift, der fremfor alt søger at overtyde de modløse og tvivlende om, at den kommende Redning er sikker, trods alle de Hindringer, som kan synes at staa i Vejen, og de mange Gaader, som rejser sig for Tanken, ikke mindst derved, at det er en hedensk Konge, Kyros, som skal være Guds udvalgte Redskab til at genoprette Gudsriget. Herren magter at opfylde sine Løfter; og det er ham, som har opvakt Kyros og vil bruge just denne til at skaffe Frelse for Israel, ja for hele Verden: »skynder eder da med Jubelraab bort fra Kaldæernes Land« (Kap. 40—48). De følgende Kap. skildrer saa Israels og Zions Genoprettelse og fremtidige Herlighed og opfordrer til at blive moralsk beredte til at faa Del i denne Lykke. Det hele ender i en Indbydelse til at gribe Frelsen, som nu er saa nær. — Særlig betydningsfulde er de Stykker, som er blevet kaldte »Sangene om Herrens Tjener« (42, 1—4; 49, 1—6; 50, 4—9; 52, 13—53, 12), idet de skildrer »Herrens Tjener«s høje Kald, at være en af Gud selv undervist, gudbeaandet Lærer, bestemt til — sagtmodig og lidende, ja mistrøstig og dog trofast — at bringe Sandheden og Frelsen til alle Folk; de skildrer hans Martyrlidelse, som bringer Folkeslagene til at mene, at han er under Guds Dom, og som dog i Virkeligheden er stedfortrædende og frelsende Lidelse, saaledes som det viser sig, idet Herren herlig ophøjer ham, og Folkene erkender Guds underfulde Plan. Klarere end nogen anden i G. T. giver disse Stykker os et Billede af Jesu Frelserskikkelse just i dens vigtigste Træk; de hjalp, fremfor noget andet gltestl. Ord, Jesu Disciple til at forstaa hans Lidelse. Profeten selv har ment dem som et Billede af G. T.s Gudsfolk, hvilket han skuede som bestemt til just gennem Landflygtighedens Lidelser at blive Redskabet til at føre alle Folk til Troen — for Samtiden en Tanke, rig paa Opmuntring og Formaning; men hvad som dengang skete i svag Tilnærmelse, om end i dybere Mening, end Profeten selv forstod, det fuldbyrdede sig i fuldeste Udstrækning i Kristus. — Kap. 56—66 er at regne for senere Tilføjelser til denne Trøstebog. Ordene synes talte til saadanne, som allerede er vendte hjem til Palæstina, idet de truer Folkets pligtforglemmende Ledere, revser social Uret og Afguderi, men skildrer tillige i lyse Farver den tilkommende Herlighed. Det er yderst vanskeligt at bestemme Tiden (eller Tiderne) for disse Profetiers Affattelse (Buhl, Messianske Forjættelser §§ 32—38, 40, 53—57; jvfr. Budde, Die sogenannten Ebed-Jahve-Lieder, Giessen 1900). *S. M.*

Foruden Profeten nævnes nogle andre J.er — 1. En Sønnesøn af Serubabel (1 Krøn. 3, 21). — 2. En af Jedutuns Sønner (1 Krøn. 25, 3. 15). — 3. En Levit (1 Krøn. 26, 25), i 1 Krøn. 24, 21 kaldet Jissija. — 4. En af dem, der vendte tilbage med Esra; han var Øverste for b'ne Elam (Esra 8, 7). — 5. En skriftklog Levit af Merari Æt (Esra 8, 19). — 6. En Benjaminit (Neh. 11, 7). *L. G.*

Jesajas Martyrium kaldes en æthiopisk Apokryf, der væsentlig bestaar af 2 Dele: 1) Profeten J.s Martyrium, en jødisk Fortælling (overs. paa Tysk i E. Kautzsch, Die Apokryphen und Pseudepigraphen des alt. Test.s, Tüb. 1900, II, 124 f.) og 2) J.s Syn, en Profeti om Messias's Liv og hans K., der skyldes en Kr. rimeligvis i 2. Aarh. Den første Del er sikkert ældre. Legenden om J.s Død for Saven (Hebr. 11, 37) var kendt baade af Justin, Tertullian og Talmud. Den gr. K. fejrede Profetens Martyrdød 9. Maj, den lat. 6. Juli.

Jesana, en By i det sydl. af Israels Rige; erobredes af Judas Konge Abia fra Jeroboam I (2 Krøn. 13, 19). I 1 Sam. 7, 12 læse de fleste nyere J. i Stedet for »Sen«. J. er genfundet i den nuværende Landsby 'Ain Sinjâ $^2/_3$ Mil N. for Beitîn (Betel). *L. G.*

Jesanja, en af de judæiske Kommandanter, der støttede Gedalja (Jer. 40, 8. 42, 1). I 2 Kong. 25, 23 kaldes han Ja'asanja. Synes at være identisk med Asarja i Jer. 43, 2 (J. = Herren hører; Asarja = Herren hjælper).

Jesarela, en levitisk Sanger (1 Krøn. 25, 14; i V. 2 kaldes han Asarela).

Jesebab, Øverste for et af Præsteskifterne (1 Krøn. 24, 13).

Jeser. 1. Judæisk Øverste af Kalebiterne (1 Krøn. 2, 18). — 2 (med en anden »S«lyd). Øverste for Jesriternes Slægt i Naftali Stamme (1 Mos. 46, 24; 4 Mos. 26, 49; 1 Krøn. 7, 13).

Jesiel. En Benjaminit blandt Davids første Tilhængere (1 Krøn. 12, 3).

Jesija, se Jissija.

Jesimiel, simeonitisk Øverste (1 Krøn. 4, 36).

Jesimon, som betyder »øde Land«, »Ørken« (f. E. 5 Mos. 32, 10; Ps. 68, 8), forekommer nogle Gange med den bestemte Artikel (ha): 1) om Jordandalen N. Ø. for det døde Hav, en kun paa enkelte Steder beboelig Strækning (Byen Bet-ha-jesimot), 4 Mos. 21, 20. 23, 28; 2) om den østlige, øde Del af Judæas Bjergland, af hvilken i 1 Sam. 23, 19. 24. 26, 1. 3 nævnes Strækningen nordlig for Sif og Maon. *L. G.*

Jesisai, gaditsk Øverste (1 Krøn. 5, 14).

Jesmaja, se Jismaja.

Jesohaja, simeonitisk Øverste (1 Krøn. 4, 36).

Jespersen. 1) **Niels J.**, dsk Biskop, blev født 1518 i Viborg, hvor Faderen var Borgmester. Han var først (1544) Præst i Aalborg ved Frue Kirke, derefter (1555) res. Kap. ved St. Peders K. i Malmø og nævnes nu som Magister. 1558 blev han Sognepræst ved Frue Kirke i Kbhvn, men kort Tid efter (1560) Biskop i Odense, hvor han døde 22. Nov. 1587. Som Biskop varetog han sin Gerning med stor Myndighed og ivrede mod alle Levninger af Kirkeskikke fra den katolske Tid, ikke mindst mod »den

afgudiske Tilbedelse«, som ydedes malede og udskaarne Billeder, hvilke han derfor truede med Ødelæggelse. Tidens mangeartede sædelige Brøst saavel blandt Præster som hos Lægfolket havde i ham en skarp Forfølger; særlig bekendt er hans Heftighed mod Klosterjomfruerne i Maribo. Literært er hans Navn knyttet til Udgivelsen af en »Gradual eller alm. Sangbog paa Latin og Dansk for Kirkernes Brug«; den udkom 1573 efter at være gennemgaaet af Universitetets Professorer. Det var en Anvisning for Degnene, hvorefter Kirkesangen fik lovbunden Form for hele Landet, for at der saaledes kunde sættes Stopper for »den forfængelige Skraal og Mundklammer i Kirken«. Den skulde anskaffes til hver Kirke i Landet og lænkes til Degnestolen. *A. J.* — 2) **Peder J.**, norsk Præst, født paa Helgeland, hvorfra han 12 Aar gl. kom i Trondhjem Skole, deponerede 1665 og fik Attestats 1668, drog 1669 udenlands, opholdt sig mest i Leiden og studerede bl. a. Medicin med en Stilling som Landspræst for Øje, kom hjem til Kbhvn 1672, prædikede for Kongen og Griffenfeld, ved hvis Indflydelse han 1675 fik Stenstrup og Lunde Sognekald paa Fyn. Her var han Provst over Sunds Herred i 9 Aar. 1688 blev han Konfessionarius og Hofprædikant, 1689 Dr. theol. Da Tordenskjold som bortrømt Gut stod hjælpeløs i Kbhvn, tog J. ham i sit Hus som Opvarter og fik ham siden anbragt som Lærling paa Holmen. Der maa, efter hvad Traditionen beretter, have været noget af Tordenskjolds Raskhed og Djærvhed hos denne Hofpræst, der ikke var bange for at tale den usminkede Sandhed til sine kongelige Skriftebørn. Baade for sin Karakter og sin Veltalenhed og Lærddom havde han stort Ry i Samtiden. Blandt hans faa udgivne Skrifter maa Ligprædikenen over Niels Juel bemærkes. Han døde 3. Nov. 1714. *D. T.*

Jesse, se Isaj (S. 552).

Jesu Hjerte, se S. 438.

Jesua, en senere Form af Jehosua (Josva), sammentrukket af dette for at undgaa Lydfølgen ô—û (maaske paa samme Maade Navnet Jehu af Jehohu), i gr. Overs. Jesus (*Ἰησοῦς*). Betydningen er sandsynligvis: Jahve er Hjælp, er Befrielse (smlgn Navne som Elisua og Abisua). 1. Israeliternes Fører ved Kana'ans Erobring, se Josva; J. kun Neh. 8, 17. — 2. Ypperstepræsten Josva (se d. Art.) paa Hjemkomstens Tid (Esra 2, 2 og ofte i Esra og Neh.; i Hagg. og Sak. skrives det derimod Josva (Jehosua). — 3. Øverste for en Gren af Slægten Pahat-moab, blandt de hjemvendte paa Serubabels Tid (Esra 2, 6; jvfr. Neh. 7, 11). — 4. Et Præsteskifte blandt de hjemvendte (Esra 2, 36; 1 Krøn. 24, 11). — 5. En levitisk Slægt blandt de hjemvendte (Esra 2, 40. 3, 9. 8, 33; Neh. 8, 7. 9, 4 f. 10, 10 [9]. 12, 8. 24. — Maaske ogsaa 6., Leviten J. paa Kong Hiskijas Tid (2 Krøn. 31, 15), er at forstaa om denne Slægt. — 7. Fader til Mispas Øverste, Eser, som deltog i Murenes Opbygning (Neh. 3, 19). Se videre under Art. Jesus. — Ogsaa en By i det sydligste Juda hed J. (Neh. 11, 26). *L. G.*

Jesuater eller »den hl. Hieronymus's apostolske Klerikere« kaldes en Slags barmhjertige Brødre, der samledes 1360 af Giovanni Colombini, en Købmand i Siena. Efter at have oplevet en religiøs Vækkelse sørgede G. C. for, at hans Hustru og Døtre ikke vilde komme til at mangle noget, og derpaa trak han sig tilbage fra Verden for, i Forening med sin Ven, Francesco Mini, at leve i apostolsk Fattigdom, prædike paa Torvene og gøre Kærlighedsgerninger i Hospitalerne. Mange højbaarne Sienesere, bl. a. 3 Medlemmer af Familien Piccolomini, sluttede sig til G. C.; det vakte Forbitrelse, og han blev vist ud af Byen med sine Venner. Siden tog han en ædel Hævn ved at pleje pestsyge Sienesere, da Pesten kom til Siena. Da Urban V 1367 kom tilbage fra Avignon til Rom, bad G. C. om Stadfæstelse paa de Regler, han havde udkastet for sit Samfund, og den fik han, efter at Paven havde forvisset sig om, at han ikke stod i Forbindelse med Fraticellerne (S. 104). Betingelsen var dog, at G. C. og hans Venner skulde tage bestemte Opholdsteder. Ordensdragten skulde være et hvidt Talar med en firkantet hvid Kabuds, der hænger i Folder over Hovedet ned paa Skuldrene, og en graabrun Kappe. G. C. døde 31. Juli 1367; efter ham blev Mini Leder af J.ne. Disse kom til flere italienske Byer, og 1425 slog de sig ogsaa ned i Toulouse. I Begyndelsen vare de Lægbrødre; 1606 gav Pave Paul V Tilladelse til, at der i hvert Kloster maatte være 1 eller 2 Præster. Navnet »J.« fik de deraf, at G. C. og hans Ledsagere begyndte og endte deres Prædikener med Ordene: »Jesus leve! lovet være Jesus!«. Oprindelig fulgte de Benedict fra Nursias Regel, senere Augustiner-Regelen. 1668 ophævede Clemens IX J.ne, »fordi de havde mistet den oprindelige Aand og Iver og kun gjorde K.n liden eller ingen Gavn« (Joh. Jørgensen, Den hellige Ild, Kbhvn 1902). — 1367 samlede G. C.s Slægtning, Caterina Colombini, kvindelige J., der holdt sig i Italien indtil 1872.

Jesuiterne. Jesuiter-Ordenens Stifter, Inigo (Ignacio) Lopez de Recalde, Søn af en baskisk Adelsmand, blev født 1491 — Fødselsdagen er ukendt — paa sin Slægts Stamslot, Loyola, i Nærh. af den lille By Azpeytia i Provinsen Guipuzcoa. Familien Loyola var en af Spaniens fornemste Adelsslægter, saa fornem, at der ved Kongekroninger blev sendt et særligt Bud med Indbydelse til den. I. kom tidlig som Page til Ferdinand den kat.s Hof, paa en Tid, da man mærkede Dønningerne af de sidste Maurer-Kampe og drømte stolte Drømme om et Verdensherredømme, som de store Opdagelser havde aabnet Udsigt til. Han læste Ridderkrøniker og prøvede sig som Digter, først med en Sang til St. Peter. Hans umættelige Ærgerrighed og hans Lyst til Eventyr bragte ham til at melde sig til Krigstjeneste saa tidlig som muligt. 1521, under Pamplonas Belejring, blev han saaret i Foden, og skønt han med megen Sjælsstyrke underkastede sig en smertefuld Operation, blev han halt. Dermed vare de stolte Drømme om Krigerære bortvejrede, og hans Tanker fik en anden Retning. Medens han laa paa Sygelejet, havde han læst Helgenlegender, og de havde givet ham Lyst til at efterligne Frans og Domingo og til at vælge Madonna til sit Hjertes Dame. Efter sin Helbredelse gik han til Montserrat, Spaniens hellige Bjerg, og dér indviede han sig selv til at

være Madonnas Ridder. Derefter trak han sig tilbage til Dominikanerklostret i Manresa, og de indre Oplevelser, han dér havde, fik den største Betydning for den Orden, han senere stiftede. Først var han plaget af Tvivl og Uro og tænkte paa Selvmord, men ved en kraftig Viljesbeslutning afviste han pludselig de fristende Tanker; derpaa faldt han hen i en Henrykkelse og mente at se Treenigheden, Guddommennesket og det guddommelige Lys. Fra Manresa gik han til Barcelona og derfra (1523) til Palæstina, hvor han fik Landskabs-Baggrunden for sine Syner. Da han kom hjem fra det hl. Land, satte han sig i Barcelona blandt smaa Børn for at lære Begyndelsesgrundene af den menneskelige Viden, og senere gik han til Alcalá og Salamanca for at studere. Dér traf han nogle af de saakaldte Alumbrados, (I, 65), en Slags mystiske Sværmere, der mente at høre Guds Røst i deres Indre og at være i Besiddelse af umiddelbar guddommelig Oplysning. I.s Forbindelse med disse Sværmere bragte ham mange Vanskeligheder, og han var flere Gange i Inkvisitionens Fængsler. 1528 tog han til Paris, og dér fortsatte han Studierne i Montagu-Kollegiet (I, 449 b). Til Paris medbragte han Manuskriptet til de »aandelige Øvelser« (*exercitia spiritualia*, se I, 835), der vare udarbejdede paa Grundlag af hans egne Oplevelser i Manresa, med smaa Laan fra Benedictineren Garcia Cisneros's *exercitatorium* og med større fra Thomas fra Kempen, Gerhard fra Zütfen og Mauburnus (J. Diertins, Historia exercit. spirit. S. P. I. de L., Paris 1887; H. Watrigant, La Genèse des Exercises de St. I. L., Amiens 1897), med den ejendommelige Forskel, at der her er gaaet Militarisme i den klosterlige Mystik. I. var jo Kriger, før han blev Mystiker, og som Sværmer er han kold; det er den stærke Vilje og den klare Tanke, ikke den varme Følelse, der præger hans Sværmeri. Sjælen skal under en Exercitiemesters Ledelse indexerceres i visse Tanker og Stemninger, der følge i en bestemt, forud planlagt Række. Maalet for Øvelserne er: med stadigt Henblik til den enkeltes Ejendommelighed at uddanne alle Sjælens Kræfter, raade Bod paa alle Svagheder og dæmpe alle Lidenskaber. Der skal tages Hensyn til Statsmandens, Forretningsmandens, Præstens og Jesuitens Tarv, og der er Øvelser, som kunne udføres i faa stille Timer ved Siden af det daglige Arbejde, andre, som kræve fuldkommen Tilbagetrukkethed fra Verden i flere Uger. Hukommelsen, Fantasien og Sanserne, baade Hørelsen, Lugten, Smagen og Følelsen skulle sættes i Bevægelse. De fuldstændige Øvelser tage 4 Uger (Udg. paa Latin, Regensb. 1855; jvfr. »Les exercices spirit. de St. I., disposés pour une retraite de 8 jours, avec la retraite de 3 jours, par Berthon«, Paris 1897). Den første skal tilbringes med Betragtningen af Synden; Englenes Fald og Syndefaldet skal gennemleves, indtil vedk. kommer i Ekstase, saa at han kan tale med den korsfæstede Kristus som Ven med Ven eller som Tjeneren med sin Herre. I Følelsen af at være traadt frem for det evige og guddommelige begynder Selvanklagen, og uden Lidenskab nævnes de enkelte Synder med alle Biomstændigheder, og Maalet er, at vedk. til sidst kommer til at betragte sig selv som en Byld paa Menneskehedens Legeme. Men denne Selvfornedrelse afløses af en Betragtning af Guds Magt, Visdom, Godhed og Retfærdighed, og derpaa følger en Ekstase, der slutter med en Tak til Gud for hans uendelige Godhed og et Forsæt om at sige sig løs fra Synden. Derefter indtræder der en Pavse, og de næste to Øvelser ligne de foregaaende, kun med den Forskel, at der nu vises hen til Marias Forbøns Kraft. Den 1. Uge slutter med en Anskueliggørelse af Helvede og alle dens Rædsler; men under alt dette er Kristus Sjælens Vejleder. Den 2. Uge flytter vedk. ind i oprivende Scener, der høre denne Verden til: Tanken skal gaa til en jordisk Kejser, der fordrer Troskab og ubetinget Lydighed: hvor meget mere da den himmelske Konge, der vil erobre Verden, og som lover evig Ære? Som Modstykke hertil tjener en Fordybelse i Satans Lejr paa Babylons Marker. Dernæst betragtes Kristi Liv fra Bebudelsen til Himmelfarten, navnlig Lidelsen, og alt gøres saa anskueligt, at der indtræder Hallucinationer. Den 3. Uge er udelukkende helliget Betragtningen af Kristi Lidelse, og under denne Betragtning skulle alle Lidenskaber udbrændes, og alle Dyder indøves. Alt gaar efter et forud lagt Skema alle 4 Uger igennem, og vedk. holder fra først til sidst Regnskab med sig selv.

I Paris gjorde I. grundige Studier, men dér var han ogsaa for mange en mistænkelig Person, og han blev idømt Pryglestraf som Ungdommens Forfører. Han fik imidlertid Æresoprejsning og samlede med stor Menneskekundskab en lille Discipelskare om sig. Den bestod først og fremmest af Pierre Favre (S. 26), en savoyardisk Hyrdedreng, der kun havde ringe aandelige Gaver, men var »lydig som en Hund«. Naar han rejste, havde han en Liste over de forskellige Steders Helgener for at komme i Forhold til dem først. Han virkede navnlig for Jesuitismen i Tyskland. Dernæst var der Francisco Xavier, der tilhørte en af Navarras stolteste Slægter. Han blev Jesuitismens Missionær. Fr. X. vilde oprindelig være Videnskabsmand og studerede i Paris, og I. søgte først at tilfredsstille hans Forfængelighed ved at skaffe mange Tilhørere; derpaa aabnede han ham Udsigt til en mere storstilet Tilfredsstillelse af Ærgerrigheden, og Fr. X. opgav da Tanken om en Bispestol for at blive Missionær. Jacobo Lainez var en lærd Castilianer, en Yngling med en Oldings Hoved, tidlig bekendt for sin klare Tanke. Han kom til at spille en stor Rolle i Trient. En anden Castilianer var Salmeron; hans Styrke var ikke Logiken, men Retoriken. Han aabnede Debatterne, medens Lainez sluttede dem; han rykkede frem, hvor der skulde tændes Ild eller bruges List. Endelig var der en fjerde Spanier, Nicolás Bobadilla (I, 342), en urolig og intrigant Aand, der voldte I. mange Ængstelser, og Portugiseren Simon Rodriguez, som ogsaa havde Lyst til at gaa sine egne Veje.

Med de her nævnte og nogle flere gik I. Marias Himmelfartsdag 1534 til Montmartre, og hele denne Studenterkreds lovede da at virke for deres Medmenneskers Vel i Palæ-

stina eller, hvis det var umuligt, at underkaste sig Paven. Efter at Favre havde holdt Messe, indtog de et fælles Maaltid i St. Denis. I den følgende Tid fortsatte de deres Studier, men 1535 maatte I. af Sundhedshensyn vende tilbage til Spanien. Forinden aftalte Vennerne dog et Møde næste Aar i Venezia, og dér traf de Contarini (I, 552), som hjalp dem til rette, saa at den mest evangeliske Katolik kom til at staa Fadder til Jesuitismen. Dér traf I. ogsaa Caraffa (se Paul IV), som forgæves søgte at vinde dem for Teatinerne. I. havde sit eget Maal og lod sig ikke rokke; Caraffa gik da sin Vej til Tiaraen, I. sin til »det sorte Pavedømme«. Foreløbig sendte han nogle af sine Venner til Rom, og Paul III velsignede deres Forehavende, men Rejsen til Palæstina var vanskelig paa Grund af Krigen mellem Venezia og Tyrkerne. Italien blev da foreløbig deres Virkeplads, og I. udsendte i et Aar sine Disciple 2 og 2, for at de paa Gaden skulde bringe Guds Ord til dem, som sjælden gik i Kirke, og virke mere »ved Aandens og Øjnenes Glød end ved affilet Tale og udvalgte Ord«.

Da Aaret var omme, gik I. til Rom. Planen om Arbejdet i Palæstina var opgiven, og I., Lainez og Favre stillede sig til Pavens Raadighed. Han og hans Venner tog Navnet *Compañia de Jesus* for at være for Paven paa det aandelige Omraade, hvad Schweizer-Tropperne dengang vare paa det politiske. Alle Kammeraterne samledes derpaa i Rom, hvor de begyndte at prædike udenfor Advent og Faste. Dette gav Anledning til nye Angreb; det hed sig, at I. var en Kætter, fordreven fra alle Universiteter. I. begærede en Undersøgelse, og efter nogen Vægring blev denne indrømmet ham, men imedens arbejdede Vennerne om Dagen og raadslog om Natten. De gjorde Forslag til en ny Munkeorden; men det var vanskeligt at faa Tilladelse til at oprette en saadan. I. lovede imidlertid den himmelske Majestæt 3000 Messer for at opnaa Tilladelsen. Fra Portugal kom der paa den Tid Begæring om 6 eller 8 Missionærer, og I. sendte da Xavier og Rodriguez. Og 1540 kom endelig Stadfæstelsesbullen af »Jesu Selskab«. Denne Bulle er siden bleven fulgt af flere andre, der ophævede visse Indskrænkninger, efterhaanden som Ordenen udviklede sig under Livets Krav. I. blev General for Ordenen. I Begyndelsen vilde han have haft Kvinder med, siden opgav han dette, og hans Orden blev endog fritagen for at virke blandt Kvinder. Som Spanier yndede I. Inkvisitionen og raadede til at ordne den (se S. 539). Han anbefalede Prædiken, hyppig Nadvernydelse og Skriftemaal. Paavirkning af Viljen, ikke af Tanken, skulde være det afgørende; thi ellers fik man ingen Helgener. I. tog Del i Undervisning og i Politiken, det sidste navnlig efter at Hertugen af Gandia, Francisco de Borja (I, 365), var bleven optagen. 1551 grundedes *Collegium Romanum* (I, 534), og derfra førtes en Kamp om Skolen. Til Tjeneste i Skolerne fik Ordenen en egen Klasse Arbejdere: Koadjutorer. Kun med Generalens særlige Tilladelse er det en Jesuit tilladt at overtage et kirkeligt Embede, og ofte har Paven maattet tvinge til en saadan Overtagelse (I, 253 b, for Bellarminos Vedkommende). I. gjorde sig Umag for at vinde fornemme og lærde Folk, men alle skulde bøje sig i Lydighed, i en militær Lydighed som den, Karl V havde tiltvunget sig af de sp. Grander og Kommuner. Selv Intelligensen skal underkastes *(sacrifizio dell' intelletto)*, og et af Midlerne til at fremkalde dette Offer er hyppig Flytning. »Fornægtelsen af Egenvilje«, siger I., »er mere værd end dødes Opvækkelse«. Hans ejendommelige Genius lærer man at kende af et Ord som dette: »Megen Klogskab med ringe Helligheder bedre end ringe Klogskab med megen Hellighed«. Og han havde erfaret, at man ikke vandt noget ved straks at tale om aandelige Ting med Folk, der ere helt bundne af det jordiske; »det vilde være at fiske uden Madding«.

I. styrede sin Orden ved Breve (Cartas de S. I. de L. I—VI, Madrid 1874—89), og disse bleve i Tidens Løb mere og mere formelle Forretningsbreve. Han var en Modstander af Synoder og Komitéer; én Vilje skulde gøre sig gældende alle Vegne. For de enkelte Lande blev der udvalgt Provinsialer, som skulde indberette alt; Denunciation og Spioneri have spillet en ikke ringe Rolle i Ordenen. J. skulde være et Selskab af Præster, der maa modtage Ordination af den Biskop, Generalen bestemmer. De gaa paa egen Haand; de kunne overalt prædike, høre Skriftemaal og forvalte Nadver. Pius V erklærede Ordenen for at være en Tiggerorden, og derved fik den Del i disses store Privilegier. Den har bl. a. megen Frihed over for Biskopperne og staar umiddelbart under Rom.

Der maatte naturligvis snart føles Trang til en Forfatning (bedste Udg. af Forfatn. og Ordenens Aktstykker udkom Rom 1869 f. i 3 Foliobd.), men denne blev oprindelig kun givet i Grundtræk og først billiget af Rom efter I.s Død. J. skal ikke alene tænke paa deres egen Sjæls Frelse som mange af de gamle Munke, men ogsaa paa Næstens. Marta, ikke Maria, er Forbilledet. Udtrædelse af Ordenen er ikke tilladt, men Udstødelse kan finde Sted, dog i Reglen i en mild Form, for ikke at vække Had. Efter Francisco de Borjas Udsagn holder den sig frisk ved »af og til at underkaste sig en Aarcladning«.

Der gaas varligt frem ved Optagelser i den. Man ønsker hos Novitsen Sundhed, Beskedenhed, Ro, Energi, Fasthed, hurtig Opfattelse, Begavelse, Veltalenhed og et anseligt Ydre, men Rigdom og Adel spiller ingen Rolle. Optagelsen sker i Reglen ved det 14. Aar, men den kan ske før. Novitsiatet varer 2 Aar. Lydighed og Glæde skal vækkes under Novitsiatet; en Jesuit skal i Generalen se Kristus og være i sin overordnedes Haand »som Staven i Oldingens Haand«. Generalen er en Monark, der fortolker Forfatningen og forvalter Formuen. Ved hans Side staar en Skriftefader, som han ikke selv har valgt, ofte tillige en Admonitor, der vogter paa alt, hvad han foretager sig. 4 Assistenter af forskl. Nationer ere hans hemmelige Raad. Han skal bo i Rom og altid have en Assistent hos sig. Han skal være from og begavet med en skarp Forstand, men Lærddom er ikke nødvendig hos ham. Hvis han trænger til Lærddom, har Ordenen lærde Folk i Overflod. Han vælges af General-Kongregationen,

der dannes af Generalen, eller hans Vikar, Assistenterne, Provinsialerne eller deres Stedfortrædere, naar de bo langt borte fra Europa, samt 2 Ombud for hver Provins, valgte af Provinsial-Kongregationerne (ɔ: Provinsialerne, Rektorerne og de ældre *professi* i hver Provins). Ved Generalens Død træder General-Kongregationen sammen, men ellers kun, naar Generalen eller Assistenterne ønske det.

En »Skolastiker« aflægger de 3 Munkeløfter, »men kun for Gud, ikke for et Menneske«. Naar han har taget Eksamen i Filosofi (i en Alder af 20—25 Aar), bliver han i Reglen gejstlig Koadjutor og derved egentligt Medlem af Ordenen. En saadan aflægger Løftet i Generalens eller Superiørens Haand og lover yderligere at være nidkær for Ungdommens Undervisning. I 33 Aars Alderen modtages som oftest Præstevielsen. De gejstl. Koadjutorer blive Rektorer, kirkel. Funktionærer eller Videnskabsmænd. Ved Siden af dem er der ogsaa verdslige Koadjutorer, der ligeledes aflægge Løfter. De virke som Lægbrødre. Ogsaa affilierede *(indifferentes, affiliati)* findes, skønt det ofte er bleven nægtet. Borja (I, 365) var affilieret som Vicekonge. Saadanne hemmelige J. love: Fattigdom i Forh. til deres Stand, Kyskhed indenfor Ægteskabet, Lydighed m. H. til Forholdene. Paa den Maade kunne ogsaa Fyrster komme med; Kejserne Ferdinand II og III, Kong Sigismund III af Polen, Kurfyrst Max af Baiern skulle have været saadanne »affilierede«, og nogle have ment, at ogsaa Ludvig XIV var det. De affilierede have den Fordel: at faa Del i Ordenens Messer.

Kernen er *Professi qvatuor votorum* ɔ: de *professi*, som, foruden de 3 Munkeløfter, i Rom højtideligt have aflagt et 4. Løfte om ubetinget at lyde Pavens Bud, naar han byder dem at gaa til troendes eller vantros Lande. For at komme i denne Grad, som kun indeslutter forholdsvis faa Medlemmer, skal man være 45 Aar og udmærke sig ved Dyd, Lærddom og Fromhedsgerninger. Af disse *professi* af 4 Løfter tages Generalen, Admonitoren, Assistenterne, Provinsialerne og Forstanderne for Profess-Husene.

Ordenens Ejendomme deles i: Profess-Huse, Kollegier, Novitsiater og Missionsstationer. I Profess-Husene bo *professi* af 4 Løfter og Koadjutorer. De leve af Almisser; derimod have Kollegierne og Novitsiaterne sikrede Indtægter. Kollegierne styres af en Rektor, Profess-Husene af en Superiør. Alt meldes til Rom, og Spioneriet har indenfor Ordenen naaet et Højdepunkt, —

Dogmatiken har hos Jesuiterne haft flere betydelige Dyrkere. Bellarmino (I, 253) maa vel regnes for den største af dem alle; i det 19. Aarh. ragede især Perrone (se d. Art.) og Johann Baptist Franzelin (f. 1816 ved Bozen, d. i Rom som Kardinal 1886), begge i sin Tid Professorer ved Collegium Romanum, op over de andre. Det Punkt i Dogmatiken, paa hvilket J. navnlig have haft Betydn., er Begrundelsen af den pavelige Absolutisme og Ufejlbarhed. Allerede Lainez hævdede i Trient, at Paven har al Magt i Kirken og lige Magt med Kristus dér; Pallavicini udtalte, at Paven er K.s Sjæl, og Bellarmino erklærede, at Paven er ufejlbar, at hans Magt staar over den verdsl. Magt, og at han kan ophæve Love og kassere Domme. — Dernæst har Ærefrygten for Maria i J. haft vidt gaaende Apologeter, og Dyrkelsen af Jesu Hjerte (S. 438) er navnlig bleven fremmet af dem. — Endelig har Lainez i Trient udtalt Folkesuverænetetens Princip, og Bellarmino, Mariana og andre J. gik videre i hans Spor (jvfr. F. H. Reusch, Beiträge zur Gesch. des J.ordens, München 1894, 1 f.).

Jesuitismens teol. Hoveddisciplin er dog Etiken, og det er den jesuit. Moral, der har vakt den største Uvilje over for Ordenen (C. E. Luthardt, Gesch. der christl. Ethik, Leipz. 1893, II, 115 f.; Th. Ziegler, Gesch. der Ethik, Strassb. 1892, II, 569 f.). Man har tillagt dem Sætningen: »Hensigten helliger Midlet« (jvfr. om denne A. E. Biedermann, Ausgew. Vorträge und Aufsätze, Berlin 1885), men fra jesuit. Side er det stadig bleven paastaaet, at dette er sket med Urette. Hos Busenbaum (I, 422) findes ganske vist Sætningen: *Cum finis est licitus, etiam media sunt licita*, og en lignende Udtalelse kan man finde hos Escobar (I, 799); men J. forklare Ordene saaledes, at de kun skulle sige: »Naar et Maal er tilladt, maa der ogsaa findes tilladelige Midler til at naa dette«. Derved fører Sætningen over i de to andre Ejendommeligheder ved den jesuit. Etik: Probabilismen (se d. Art. og Liguori; jvfr. Martensen, Ethik I, 516 f.) og den saakaldte *reservatio mentalis* (se d. Art. og Liguori). Den jesuit. Etik er i højere Grad end den tidligere rom.-kat. Etik bleven Kasuistik, hvilket var en naturlig Følge af, at i den efter-tridentinske Tid, som i den efterreksilske Jødedoms Dage, Lovudlæggelse var traadt i Steden for Lovgivning. Det voldsomste og virksomste Angreb paa den jesuit. Etik er udgaaet fra Blaise Pascal (se d. Art.).

Eksegesen kom hos J. ikke til sin Ret ved Siden af Dogmatiken og Etiken, skønt de have haft Eksegeter af første Rang som Maldonat (se d. Art.), der i Jesuiter-Kollegiet i Paris holdt ekseget. Forelæsninger med saa stor Tilslutning, at Sorbonnen blev skinsyg.

Paa Historiens Omraade maa man ikke glemme Bollandisternes (se I, 352 og Art. Martyr-Akter) Arbejder, og lige til den seneste Tid er der fra Jesuitismen udgaaet fortrinlige kritiske (t. E. Ch. de Smedt, Principes de la critique historique, Louvain 1883) og diplomatiske Arbejder. I vore Dage er Kampen mod Ref. i Literaturen for en ikke ringe Del udgaaet fra Loyolas Disciple. Som Filosoffer have J. genoplivet Skolastiken og givet Stødet til en Ny-Skolastik, der navnlig er rettet mod Kant. Blandt de største Astronomer i nyeste Tid maa nævnes Secchi, under Pius IX Direktør for det pavelige Observatorium i Rom. Ogsaa Digtere har Ordenen haft, som Fr. Spee (se d. Art.) og Jakob Balde (I, 204), og selv paa Kirkepsalmens Omraade have J. taget Kappestriden op med Protestanterne (Johann Scheffler, se Angelus Silesius I, 90).

I Kunstens Historie have J. ogsaa spillet en vis Rolle. Den senere Renæssances Stil, navnlig som den udartede i Barok-Stilen, var J.s Stil. Forbilledet for de jesuit. Kirkebygninger var længe Ordenskirken del Gesù

Rom (1575 f.) med en mægtig Kuppel og ødsel Marmorpragt. Deres betydeligste Bygmester var Andrea Pozzo (midt i 17. Aarh.). Efterhaanden blev der uddannet en ejendommelig Facade for de jesuit. Kirker, og paa den ser man Ordenens Emblem IHS (ɔ: de 3 første Bogstaver af det gr. Jesus) i Straalekrans. Det er, hvad der ikke er saa underligt, navnlig Slagmaleriet, der er lykkets bedst for J., men mange fremragende Malere har Ordenen ikke fostret. De mest bekendte ere Jacques Courtois fra Franche-Comté (d. i Rom 1676), Italienerne Jacopo Cortese (Borgognone), Ottaviano Dandini, Pietro Latri, Giuseppe Valeriani og Nederlænderen Daniel Zeeghers, en Discipel af Rubens.

Ogsaa i Skolens Historie have J. sat Spor (K. Kehrbach, Monum. Germaniæ pædagog. II, V og IX, Berlin 1887 f.). Egentlig vare de ikke Venner af Almueundervisningen; thi jo mindre oplyst et Folk er, des lettere vil det i Reglen være at herske over det. Først lagde de derfor især Vægt paa at faa den højere Undervisning i Hænde for at bringe de ledende i deres Magt. De have ikke opstillet noget nyt Princip og heller ikke paavist nogen bedre Undervisningsmaade, og deres Undervisning lider af Formalisme og Skolastik. Ofte have de ogsaa, paa en for Karakteren ikke ufarlig Maade, ved Præmier og Eksaminer og andet stræbt at sætte Ærgerrigheden i Bevægelse. Men den store Flid, de satte ind paa deres Skolegerning, der jo var en Del af deres Løfter, gjorde hurtig deres Skoler berømte, saa at selv Protestanter søgte til dem. Og den jesuit. Pædagogik er, som Ordenens Forfatning, en med stor Konsekvens gennemført Bygning. Men den jesuit. Skole har aldrig fornægtet sit middelalderlige Præg, og den har hidtil ikke vist sig i Stand til at læmpe sig efter nye Tiders Krav. I det 16. Aarh. vare de ved Optagelsen af *Humaniora* i Skolen forud for deres Tid, og som Lærere i Latin vare de berømte. Men Formalismen blev tidlig de jesuit. Skolers Ulykke (B. Duhr, Die Studienordnung der Gesellschaft Jesu, Freib. 1896; G. Mertz, Die Pädagogik der J., Heidelb. 1898). M. H. til Præsternes Uddannelse foretrække J. i Reglen Præsteseminarier for Universiteter, men baade i ældre og nyere Tid har der været fremragende jesuit. Teologer, Filosoffer, Historikere og Naturforskere paa Universiteternes Lærestole. —

J. vare og ere den Dag i Dag den legemliggjorte Kontra-Reformation, og Udryddelsen af Ref. har til forskellige Tider staaet i Forgrunden som et af Jesuitismens vigtigste Maal. De begyndte deres Arbejde med en godt lagt Plan, og de have forstaaet at rette sig efter de forskelligste Forhold. »Hvorledes Begyndelsen end er«, sagde I., »maa Slutningen altid være vor«.

Rom var deres Udgangspunkt, og I. forstod med megen Kløgt at sætte sig i Forh. til 4 Paver. Paul IV (se d. Art.), der hadede dem, fordi de vare Spaniere, havde forskl. Planer om deres Sammensmeltning med Teatinerne (se d. Art.); men den Storm blev lykkeligt redet af, især ved Lainez's Snildhed. I Rom fik de først *Collegium Romanum*, senere *Collegium Germanicum* (I, 535 og 534), som betydningsfulde Planteskoler for Ordenens Ungdom. I Venezia drev de et omfattende Spionerі; i Padova optraadte Lainez af og til; i Ferrara tilintetgjorde de Hertuginde Renatas (se d. Art.) Indflydelse; i Napoli havde de i Salmeron en betydelig Kraft. I det hele maa det siges, at J., da de kom til Italien, udfyldte et tomt Rum og ydede Pavedømmet en meget nyttig Haandsrækning.

I Spanien var deres Stilling vanskelig. Dér kaldtes J. længe »Teatinere«, og I. stod for mange Spaniere som en mistænkelig Person. Den største sp. Skolastiker, Melchor Cano (I, 469) optraadte imod J. og betragtede dem som Forløbere for Antikristen (Alumbrados), og da han hørte, at Karl V gjorde »aandelige Øvelser«, skrev han, at han aldrig havde hørt, at man blev bedre Mennesker, men nok daarligere Riddere ved dem, Kyllinger i Steden for Løver. J. vakte ogsaa Anstød ved at uddele Nadveren 2 Gange daglig til de samme, og det krænkede Spaniernes Stolthed, at mange døbte Jøder og Maurere gik med i Ordenen. Da Lainez var død, og der skulde vælges en ny General, sagde Filip II: »I det mindste ingen Semit!«

Ogsaa i Frankrig stødte de paa Modstand. Oprindelig var det kun Spaniere, der vare Medlemmer af I.s Studenterforening i Paris, men efter at Kardinalen af Lothringen var vunden for dem, bleve de knyttede til Guiserne, og mange Franskmænd sluttede sig til Ordenen. Baade det gallikansk sindede Pariser-Parlament, Sorbonnen og Ærkebiskoppen af Paris vare dog imod dem, men efter at Lainez havde vist sin Dygtighed ved Religionssamtaler med Calvinisterne, fik de større Indflydelse.

Der var ingen Tysker blandt Ordenens Stiftere, og »de sp. Præster«, som man kaldte dem, havde ikke let ved at slaa Rod i Tyskland. De kom til Landet med de pavelige Legater, bl. a. med — Contarini, der havde Pierre Favre med i Regensburg. Flere Tyskere underkastede sig de aandelige Øvelser; Cochläus (I, 529) var en af de første. Nürnberg, hvor Humanismen havde haft et Hjemsted, blev et af Udgangspunkterne for deres Virksomhed, og Favre udviklede i et Brev til Lainez, hvorledes man bedst skulde gaa frem dér: først vise stor Elskværdighed mod Protestanterne og i Begyndelsen kun berøre de Ting, hvorom der var Enighed mellem rom. Katoliker og Protestanter; naar man kun kunde faa disse til at leve efter Romerk.'s Forskrifter, saa kom Resten nok; det gjaldt om at vække Nidkærheden for gode Gerninger, Skriftemaal og Bønner. »Vi vende os ikke til Aandens Hoved (Intelligensen), men til dens Hænder og Fødder« (ɔ: vi opflamme til gode Gerninger). Senere optog de i Tyskland Disputatser om Troen. Albrecht af Mainz (I, 47) følte sig stærkt tiltalt af deres »milde« Fremgangsmaade, og da Kard. Otto Truchsess af Augsburg var vunden, fik hans Residens, Dillingen (I, 640), et betydningsfuldt J.-Kollegium. I Tyskland gjorde J. sig navnlig Umag for at udrydde Ønsket om et Nationalkoncilium og for at tilbagetrænge den nationale Følelse, der var bleven næret ved Ref. De mødte snart paa alle tyske Rigsdage for at paavirke Stemningen, og i Köln vandt de Nederlænderen Peter Canisius (I, 468), som især virkede i Baiern og Østerrig. I Ingolstadt blēve de Ecks (I, 708) Arvetagere, og Canisius's Katekismer gjorde en

stor Gerning baade i Tyskland og Østerrig. I Böhmen virkede de for at fortrænge Hus's Minde ved Joh. Nepomuk (se d. Art.).

Ogsaa paa Norden havde den jesuit. Propaganda sin Opmærksomhed henvendt. Mange Ynglinger fra de nord. Riger søgte til Kollegierne i Braunsberg (I, 382), Olmütz, Wilna, Wien, Augsburg og Grätz, og Braunsberger- og Olmützer-Kollegierne tog særlig Sigte paa Norden (A. Theiner, Schweden und seine Stellung z. heil. Stuhl, Augsb. 1838, I, 535 f.; H. F. Rørdam, Kbhvns Universitets Hist. III, 155 og »Khist. Saml.« 3 R. I, 635 f.; 2 R. V, 834 f.; Fr. Münter, Magazin f. Kgesch. und Krecht des Nordens II, 4, 12 f.). Under Johan III (se d. Art.) kom Jesuiten Stanislaus Warsewitz 1574 til Sverig, og i Slutn. af April 1576 tog en anden Jesuit, Laurits Nilssen (se d. Art.) til Stockholm, hvor han blev Lærer ved Fransiskanerklostret paa Riddarholmen (derfor kaldtes han »Klosterlasse«). Hans Virksomhed lykkedes straks saa godt, at han 1577 kunde sende nogle sv. Ynglinger til Rom for at lade dem oplære til rom.-kat. Præster. I Dec. 1577 kom ogsaa Jesuiten Antonio Possevino (se d. Art.) til Sverig, og han, Klosterlasse, Warsewitz og Nik. Mylonius arbejdede ivrigt paa at gøre Proselyter, bl. a. ved at udbrede en sv. Overs. af Peter Canisius's Katekisme. Da Kronprins Sigismund (se d. Art.) gik over til Romerk., brød Johan III helt med J., og Klosterlasse, Possevino og de fleste andre J. maatte forlade Sverig i Aug. 1580 (se Art. Kristina). Lidt efter lidt fik man ogsaa i Danmark og Norge Øjet op for Faren ved de jesuit. Skoler. En norsk Rektor bevægede efter sin Hjemkomst fra Braunsberg flere af sine Slægtninger og Venner til at gaa over til Rom. Ved Landemodet i Lund 29. Juni 1602 rettede Biskop Mogens Madsen (se d. Art.) i en Tale »om den jesuit. Sekt« et alvorligt Angreb paa Seminariet i Braunsberg og dets Virksomhed. Kort efter (1. Okt.) optraadte Klosterlasse med et Brev til de danske og norske Studenter (A. Brandrud, Kl., Kra. 1895, 192 f.), der indeholdt et bittert Angreb paa Ref. Christian IV var imidlertid, dels af Velvilje for J.s Ven, Kong Sigismund af Polen, dels af Uvilje mod deres Fjende, Karl IX af Sverig, en Tidlang utilbøjelig til at skride ind imod den jesuit. Propaganda, men da 1604 de norske Biskopper paa Herredagen i Bergen havde klaget over Studeringerne ved de jesuit. Kollegier, og da Jonas Henriksen fra Meldorf havde afsløret Spaniens og Polens Planer om Generobring af de nord. Lande og Genindførelse af den rom. Katolicisme i disse, greb Christian IV til kraftige Forholdsregler. 6. Okt. 1604 udkom en Forordning, der udelukkede dem, som havde faaet deres Uddannelse hos J. fra Embeder i K. og Skole, og 1605 maatte Rektoren i Malmø, J. Aagesen Raaby, nedlægge sit Embede, fordi han aabenlyst sympatiserede med Loyolas Disciple. Klosterlasse opgav dog ikke sine Planer. 1605 udgav han en dansk Overs. af sit Skrift »om Herrens Vej« og dedicerede dette til Christian IV og Danmarks og Norges Raad og Adelskab. 1606 mødte han endog selv i Danmark (i Helsingør), og han skal have haft i Sinde derfra at tage til Norge. Foreløbig gik han dog til Kbhvn. Christian IV lod ham indstævne for Konsistoriet og efter Forhandlingen dér vise ud af Landet. Efter hans Udvisning forlod ogsaa en Del af de hemmelige J. Danmark. I Norge havde Jesuitismen i Statholderen Jørgen Friis en lemfældig Modstander, og Biskoppen i Oslo, A. B. Dahl (Dallin, I, 588) var en svag Mand, der ikke havde Klarsyn og Energi nok til at standse J.s hemmelige Spil. Men da han (1608) var bleven efterfulgt af N. K. Sinning, blev der grebet kraftigere ind, og den rom.-kat. Propaganda blev saa grundig knækket, at der kun mærkes lidet til den siden (A. C. Bang, Udsigt over den norske K.s Hist., Kra. 1883, 37 f.; L. Daae, Throndhjems Stifts gejstl. Hist., Trdhj. 1863, 58 f. og sammes, Bidrag til den kath. Reaktions Hist. i Norge i Chr. IV's Tid, i »Norsk hist. Tidsskrift« 3. R. III). 28. Jan. 1624 forbød Christian IV sine Undersatter at studere i Preussen, og 28. Febr. s. A. blev det under Dødsstraf forbudt J. at opholde sig i Landet. 8 Dage efter vare de jesuit. Missionærer forsvundne fra Danmark. 1626 erobrede Gustaf Adolf Braunsberg og tilintetgjorde Seminariet dér, men derfor gav den jesuit. Propaganda ikke tabt. 1629 overgav Jyden, Christianus Laurentius Ørn fra Arup (d. 1630 som Domprovst ved Stefanskirken i Wien) Paven Urban VIII en Plan til, efter de kejserl. Troppers Besættelse af Jylland, at vinde Danmark tilbage fra Romerk. I dette Forslag (Khist. Saml. 3. R. I, 625 f.) sætter Domprovsten sit Haab til J. og til Skoler, som de bør oprette i de 4 jydske Stiftsstæder og i andre jydske Byer. Men denne Plan blev paa Papiret. — Efter 1849 kunde J. atter fæste Bo i Danmark, og da Kulturkampen fordrev Loyolas Disciple fra det tyske Rige, slog mange af dem sig ned i Danmark.

Missionen har altid været en af J.s betydeligste Virksomheder (se Art. om de enkelte Missionærer og de enkelte Lande) lige fra 1542, da Francisco Xavier gik til Indien, Molukkerne og Japan. I Kina virkede især Matth. Ricci og Adam Schall, og ogsaa til Cochinkina, Tonkin, Filippinerne, Ladronerne og Karolinerne kom J. Men den Tillæmpning til Hedenskabet og de hedenske Sædvaner, som de jesuit. Missionærer gjorde sig skyldige i, navnlig i Indien og Kina, fremkaldte mellem Loyolas Disciple og Tiggermunkene den bitre »Accommodations-Strid«, som flere Paver, bl. a. Innocents XIII og Benedict XIV, greb ind i og afgjorde til Fordel for J.s Modstandere. I Afrika have J. missioneret i Æthiopien, Fez, Marokko, Kongo, Angola og paa Øst-Kysten. I Amerika fik de udstrakte Virksomhedsomraader i Brasilien, Guyana, Peru og især i Paraguay (se d. Art.), hvor de dannede en jesuit. Stat, i Mejiko, Kalifornien, Florida, bl. Huronerne og Abnakierne og paa Antillerne. Under Ludvig XIV begyndte fr. J. et Arbejde i Konstantinopel bl. de gr. Katoliker, og ogsaa paa flere af de gr. Øer, paa Krim, bl. Armenierne, i Persien og Libanon have de arbejdet og arbejde endnu. —

I. L. døde 31. Juli 1556, og 1662 fik han Plads bl. K.s Helgener med sin Dødsdag som Helgendag. Han ligger begravet i Kirken Gesù i Rom i en Sarkofag af Guldbronce under et Alter med Søjler af Lapis lazuli og forgyldt Bronce.

I.s Orden gennemløb en Udvikling, der viste,

at de sp. Præster forstod at lægge sig godt efter de skiftende Tiders Tarv. I Beg. vare de Forkæmpere i Kampen mod Protestantismen; i det 17. Aarh. bleve de mange Steder et rigt og mægtigt Hofparti, i det 18. Handelsmænd, der forstod at herske ved Hjælp af deres Rigdomme; i det 19. tog de Kampen mod den protest. Videnskab op paa alle Omraader, og fra Loyolas Orden udgik de nidkæreste Stridsmænd for Marias ubesmittede Undfangelse og Pavens Ufejlbarhed. Det var især som Skriftefædre (Sjælesørgere) og som Ungdommens Lærere, at de fik Lejlighed til at bruge deres Kræfter, og gennem Skriftestolen og Skolerne have de til Tider øvet et Herredømme, der har været i høj Grad trykkende for andre Retninger indenfor Romerk., ja for Pavedømmet selv. Den »sorte« Pave (J.-Generalen) har stundum været en besværlig Magt for den hvide.

I det 18. Aarh. voksede Uviljen mod Loyolas Orden mange Steder, og det ene Land efter det andet jog Ordenens Medlemmer ud. 1759 gik Portugal i Spidsen for deres Uddrivelse (Fr. Nielsen, Paved. i det 19. Hdaar, Kbhvn 1895, I, 41), og 1764 ophævede et Dekret for evige Tider Jesu Selskab i Frankrig. 1769 forlangte endelig Frankrig, Spanien og begge Sicilierne i Fællesskab, at Ordenen skulde ophæves. Dette Forlangende blev imødekommet ved Brevet af 21. Juli 1773 *(Dominus ac redemptor noster)*, som Clemens XIV (I, 523; Brevet er overs. paa Dsk, Kbhvn 1873) udstedte.

Efter Ordenens Ophævelse fandt en Del af J. et Fristed hos Redemptoristerne (se d. Art. og Art. Liguori). I Preussen og Rusland blev der, takket være Frederik II og Katarina II, gemt »Jesuit-Frø« til bedre Tider (Fr. Nielsen, anf. Skr. I, 388 f.), og Paccanaristerne (se d. Art.) vare en Tidlang et Surrogat for den ophævede Orden. Da Metternich og de reaktionære Statsmænd billigede Ordenens oprindelige Formaal: »Opretholdelse af K. og Tronen og begges Sejr over deres Modstandere«, dristede Pius VII sig til at genoprette den ved Bullen *Sollicitudo omnium* af 7. Aug. 1814, og fra det Øjeblik af ere J. igen blevne en Hovedkraft indenfor den rom. K., ikke mindst i Slutn. af det 19. Aarh. (se Art. Kulturkampen, Pius IX og Ultramontanisme). —

Ordenens Generaler vare: Ignacio 1541—46, Lainez 58—65; Fr. Borja 65—72; Mercurianus 73—80; Aquaviva 81—1615; Vitelleschi 1615—45; Caraffa 46—49; Piccolomini 49—51; Gottifredi 21. Jan.—12. Marts 52; Nickel 52—64; Oliva 64—81; de Noyelle 82—86; Gonzalez 87—1705; Tamburini 1706—30; Retz 30—50; Visconti 51—55; Centurione 55—57; Ricci 58—73. — Brozozovski 1814—20; Fortis 20—29; Roothaan 29—53; Beckx 53—84; Anderledy 1884—92; Luis Martin. —

(Die Bekenntnisse des I. v. L., übersetzt von H. Böhmer, Leipz. 1902; C. Genelli, Leben des hl. I. v. L., in neuer Bearbeitung herausgegeb. von V. Kolb, Wien 1894; H. Baumgarten, I. v. L., Vortrag, Strassb. 1880; M. Ritter, I. v. L., seine innere Entwickelung etc., i »Hist. Zeitschr.« 1875; E. Gothein, I. v. L., Halle 1885; sammes, I. v. L. und die Gegenref., Halle 1895; H. Joly, St. I. de L., Paris 1899; Crétineau-Joly, Hist. relig. polit. et litt. de la Compagnie de Jésus I—VI[3], Paris 1859; J. Huber, Der Jesuiten-Orden nach seiner Verf. u. Doctrin, Wirksamkeit u. Gesch., Berlin 1873; F. H. Reusch, Beiträge zur Gesch. des J.ordens, München 1894; B. Duhr, J.-Fabeln, Freib. 1892; du Lac, Jésuites, Paris 1901). *Fr. N.*

Jesuitinder (Døtre af Jesu Selskab) kaldtes en relig. Kongregation, dannet af Isabella Rosella fra Barcelona efter Jesuiter-Ordenens Forbillede. Paul III vilde ikke anerkende den, og 1631 blev den ophævet af Urban VIII (Colerus, de Jesuitissis, Lips. 1719).

Jesurun (Jeshurun, Jeschurun), et Navn om Israels Folk i 5 Mos. 32, 15. 33, 5. 26 og Jes. 44, 2. Hentydende til Navnet Israel, men dannet af »jasar (jashar)« ɔ: at være retfærdig, erindrer det om Israels Ære og Bestemmelse at være »et Retfærds Folk« (jvfr. 4 Mos. 23, 10), Indbegrebet af Sandhed og Troskab (Endelsen »un« bruges om det, der svarer til sin Idé). Paa samme Maade gengives det hos Aq., Theod. og Symm. ved *εὐθύς, εὐθύτατος* og hos Hieronymus ved *rectissimus*. Det synes at have hørt hjemme i den profetisk-poetiske Terminologi. *L. G.*

Jesus, den gr. Form for Jesua. Foruden de i denne Art. nævnte Steder, der i den gr. Overs. bar Navnet J., forekommer J. som Personnavn om — 1. Siraks Fader, og 2. Siraks Søn (se Sirak); 3. en af Kristi Forfædre (Lk. 3, 29); 4. J. Kristus; 5. J. Justus, en Kr. i Rom af jødisk Slægt, Paulus's Medarbejder (Kol. 4, 11). — Ogsaa Navnet Josva (Jehosua) gengives i de gr. Oversættelser ved J.

Jesus Kristus. Det er Jesu Kristi jordiske Liv, hvoraf der her i denne Art. skal gives en Fremstilling. Spørgsmaalet maa da først blive, hvorfra vi kunne hente vor Kundskab om dette Liv, hvilke Kilder vi have til at øse en saadan Fremstilling af, og dernæst om disse Kilders særegne Beskaffenhed. Af Svaret herpaa vil det afhænge, af hvilken Art den omspurgte Fremstilling maa blive.

Først Kilderne. Af saadanne kan her kun nævnes de fire i vort ny T. samlede Evangelier. Baade hos hedenske og jødiske Forfattere fra det første kr. Aarh. er der en mærkelig Tavshed angaaende det, der paa, eller kort før, denne Tid forefaldt i Jødeland. Tacitus (i Annalerne 15, 44), Suetonius, Claudius 25 og Plinius (i Brevet til Kejseren 10, 97) omtale kun ganske kort den kr. Bevægelse og de, der senere ytre sig om Sagen, staa for langt borte til at kunne have nogen selvstændig Overlevering om det, der var foregaaet. End ikke hos Jøden Josefos, der dog udførlig skildrer Jødernes Liv og Historie i den Tid, da Herren levede, findes en eneste Ytring om ham; de to Steder i Antikviteterne (18, 3. 3 og 20, 9. 1) ere utvivlsomt senere indføjede i hans Beretning. Kun i Talmud findes der en Del Udsagn om Jesus (samlede af Laible, Jesus Kristus im Thalmud, 1891); men disse ere af den Beskaffenhed, at de ikke lade sig bruge som Kilder.

Det er da udelukkende kr. Forfattere, man maa holde sig til, og af disse er det igen Evangelisterne alene, hvis Skrifter kunne anses for de egentlige Kilder. Der findes vel, foruden de fire oven omtalte, en Række Evangelier, særlig omhandlende Herrens Barndom, men enkelte ogsaa hans Udgang af Verden (se H. G. Gregersen, De apokryfiske Evangelier,

1886); dog indeholde de knap et eneste oprindeligt Træk, der vil kunne bruges i en historisk Fremstilling af Jesu Liv. Snarere vilde der her kunne paaregnes et og andet af de hos Kirkefædre og senere kr. Forfattere opbevarede uskrevne Ord og Træk fra Herrens Samliv med Disciplene (samlede af Resch, Agrapha, 1889; smlgn. Ropes, Die Sprüche Jesu 1896); men heller ikke her vil der være synderlig nyt at hente, ud over hvad Evangelierne indeholde. Hvad endelig de øvrige nytstl. Skrifter berøre, kunne de vel paa et og andet Punkt tjene til at udvide det, som berettes i de egentlige Kilder (t. E. Ap. G. 1, 1—11; 1 Kor. 15, 1—9), men ere dog væsentlig at betragte som en Stadfæstelse af det, som de berette, idet der hentydes til dette som Forudsætning og Grundlag.

Forudsætningen for, at vore fire Evangelier kunne være paalidelige Kilder, af hvilke en troværdig Fremstilling af Herrens Liv vil kunne øses, er, at de indeholde og gengive de oprindelige Vidners Beretninger om, hvad de saa, og hvad de hørte (smlgn. Ap. G. 1, 21. 22). Der skal ikke her gaas ind paa en Drøftelse af, hvor vidt dette kan paavises at være Tilfældet; det forudsættes her at være saaledes, idet der henvises til Art. om de enkelte Evangelier og til Undersøgelsen af denne Sag hos Zahn, Einleitung in das neue Testament, II, S. 158 f., 1899; sammes, Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons, VI, 1900, samt Harnacks Chronologie I, S. 651 f. og Schat-Petersens Indledning. Men selv om nu alt er i Orden med Paavisningen af, at det er Apostlenes Oplevelser i deres Samliv med Herren, som Evangelierne meddele, bliver der endnu det Spørgsmaal tilbage, om ikke det, som de fortælle, kan have modtaget mange Ændringer, Forskydninger, Udvidelser i den Tid, der er forløbet fra Oplevelsernes Tilblivelse og til deres Nedskrivning. Herpaa svares der i de nyere og nyeste Evangeliebehandlinger ofte ja; baade det literær-kritiske Arbejde paa at naa tilbage til den eller de oprindelige Kilder, og det religionshistoriske Forsøg paa at udfinde den oprindelige »Jesu Lære«, der saa efterfølges af Apostlenes Lærebegreb, ere de fremtrædende Eksempler paa denne Opfattelse. Imidlertid har hverken det ene eller det andet af disse Forsøg ført til afgørende Resultater; det maa da ogsaa paa Forhaand erkendes for at være saare vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at udskille et oprindeligt Evangelium og særligt at udskille en oprindelig »Jesu Lære« fra Apostlenes, da alt, hvad vi vide om Herren, er gaaet gennem Apostlenes Opfattelse og Forstaaelse af ham. At der kan være sket Ændringer baade her og dér, er ikke derved udelukket; for denne Mulighed maa Blikket under Fremstillingen i hvert enkelt givet Tilfælde holdes aabent. Men Apostlenes Forstaaelse hører med til Kilderne og skal ikke udskilles derfra; dennes Tilblivelse og Udvikling har Herren selv ledet og vaaget over fra først til sidst (Mk. 3, 14; Lk. 24, 44 f.; se Art. Apostel I, 122). Der kan derfor gaas ud fra, at Evangelierne ere paalidelige Kilder at øse af.

Dernæst: af hvilken Art ere disse Kilder? De indeholde historiske Efterretninger, ere Kilder af historisk Art. Dette er det første og umiddelbare Indtryk, de gøre: Forfatterne fortælle, som de have forstaaet, om Herrens Livsgerning, om hans Lidelse, Død og Opstandelse. Men denne Fortælling er udelukkende religiøs; hvad der ikke kommer ind under dette Synspunkt, er ikke taget med, og den kan nærmest sammenstilles med det g. T.s historiske Beretninger, særlig naar der tages et enkelt Afsnit af disse som Fortællingerne om Elias og Elisa. Som disse ses blot under det religiøse Synspunkt af Herrens Profeter, medens der intet berettes om deres øvrige Livsomstændigheder, saaledes se Evangelisterne ogsaa paa Jesu Liv. Det er den religiøse Histories Synspunkt, alt er indfojet under, og dette endnu nøjere bestemt saaledes, at alt, hvad der fortælles, skal tjene til at vise, at Jesus er Kristus, og at Livet er i Troen paa ham (Joh. 20, 31; Lk. 1, 4). Fremstillingen nærmer sig herved til at blive en Karakteristik af Herrens Gerning og Person, en Karakteristik gennem den historiske Fremstilling, der gives af ham. Den historiske Paalidelighed ændres ikke herved, om end Historien maa tjene et andet og højere Formaal.

Af denne Kildernes Art følger nu, at der ud fra dem ikke kan skrives et »Jesu Liv«, en Biografi (smlgn M. Kähler, Der sogenannte historische Jesus und der geschichtliche, biblische Christus, 2. Aufl. 1896). Ganske vist indeholde Evangelierne mange Træk til en saadan; de jagttage i det store en Tidsorden, saa at det, der skete først, berettes først, og det, der skete sidst, kommer paa sidste Plads; de angive undertiden endnu bestemtere Tid og Stund; de føje Helheden af Jesu Liv ind saa vel i Israels Folks som i Verdens Historie; men alt dette er ikke Hovedsagen. Baade er dette for lidt, for stykkevis til at skrive en Biografi ud fra, og selve Beretningerne vilde lide herunder og ikke komme til deres Ret. Det skal da heller ikke forsøges her, at give et »Jesu Liv«, selv om det kun kunde blive i største Kortfattethed; derimod skal her i Overensstemmelse med Kilderne gives et sammentrængt Billede af Jesu Kristi Gerning og af hans Person, ikke saaledes, som hvert enkelt Evangelium paa sin særegne Maade fremlægger dette, men saaledes, som det findes under og igennem Særegenhederne i det »firefoldige Evangelium«.

Der maa da begyndes med Herrens Gernings Begyndelse, thi saaledes begynder den Evangelieforkyndelse, som Skrifterne vise tilbage til (Mk. 1, 1; Joh. 1, 19). Ved Indgangen hertil staar Daaben og Fristelsen; efter denne sidste træder Herren frem »fuld af Aanden« med sin Forkyndelse om Rigets Nærhed. Det er Guds Rige, der er det omfattende Udtryk for hans Gerning, og det er dets Grundlæggelse og Aabenbarelse, Evangelisterne fremstille som hans Storværk: hvorledes det fik Skikkelse i Discipelvalget, hvorledes han forkyndte det i Ord og i Gerning, hvorledes han levede det ind i Verden gennem sit eget Liv, sin Lidelse, Død og Opstandelse. Gennem Gerningen aabenbares det efterhaanden, hvem han selv er, at han er Kristus, Guds Søn og Menneskets Søn. Forudsætningerne for dette Liv og denne Gerning foreligge i Fortællingerne om Herrens Undfangelse, Fødsel og Barndom. Dermed er i store Træk givet, hvad Evangelierne meddele os i Overensstemmelse med disses Tankegang.

Endnu bør tilføjes en kort Omtale af enkelte af de Tidsbestemmelser, som de indeholde.

1. »Jesu Kristi Evangeliums Begyndelse« (Mk. 1, 1) er ikke hans Undfangelse og Fødsel; hermed er Evangelieforkyndelsen ikke begyndt, men med hans Kaldelse, og dette sker i Tilslutning til den gamle Pagts Betragtning af de Mennesker, der fik en Gerning at udføre i Israels Historie; det er det, som de af Gud Herren kaldes til, der bliver Hovedsynspunktet for deres Liv, ikke hvad de ere efter deres Fødsel og Afstamning. Fra det, de kaldes til, kan der gaas tilbage til det, de ere undfangede og fødte til; først i deres Kaldelse kommer dette til Udfoldelse (Jer. 1, 4). Saaledes ogsaa i Herrens Liv; først da han kaldes, træder han ind i den religiøse Historie; først fra da af kan der fortælles og forkyndes om ham; men igennem Størrelsen og Omfanget af det, som han kaldes til, kan det ses, hvad han efter sin Fødsel og Undfangelse er.

At det er ved sin Daab, han kaldes, har han selv henvist til (Lk. 4, 18; Mt. 21, 24. 25), som der ogsaa henvises hertil fra hans Discipelkreds (Ap. G. 10, 37. 38). Men da det er Johannes, der døber ham, maa her til Forstaaelse af det, der ved denne Lejlighed forefalder, i Korthed fremdrages Hovedsagen i Døberens Stilling (se Art. Johannes Døberen).

Johannes ansaa sig selv og blev af Herren og Folket anset for at være Profet (Joh. 1, 23 f.; Mt. 11, 9 f.; 21, 26), og en Profet, ikke af den lille Art, som Josefos nævner enkelte Eksempler paa fra Tiden kort før Døberen og Herren, men af den Art, som var kendt fra Israels gamle Historie. »Den, som kommer efter mig, er kommen foran mig; thi han var før end jeg« (Joh. 1, 15); hvorledes denne dunkle og flertydige Udtalelse af Døberen end i det enkelte skal forstaas, maa den i alle Tilfælde indeholde, at Johannes føler sig staaende i og baaret af den samme profetiske Historie, som havde baaret hans Forløbere, de gamle Profeter. Baade gennem dem og ham gik den historiske Udviklings Traade, og baade de og han levede og talte ud fra denne Historie, der paa særegen Vis af Aanden blev levendegjort i dem. Men der var den Forskel paa dem og ham, at den levende Strøm, som de alle stod i, kunde de gamle ikke se til Enden paa, men det kunde han; for hans Blik standsede den; den løb ud i det, som hele denne Strøm stadig havde løbet hen imod: Guds Rige. »Men Profeterne og Loven indtil Johannes profeterede; men han er Elias, som skal komme« (Mt. 11, 13).

Paa dette historiske Grænseskel mellem det gamle og det nye staar Døberen, og »alt Folket« kommer til ham og døbes af ham; da sker det, idet alt Folket kommer, kommer ogsaa Jesus og vil døbes (Lk. 3, 21). Som én af alt Folket kommer han, delagtig med det i dets Fortid og i dets Fremtid; som alle de andre kommer han for med dem at gaa igennem Grænseskellet mellem det gamle og det nye; som Johannes ser paa Tiden, ser ogsaa han paa den, at det gamle snart er forbigangent, og at det nye snart vil bryde frem. Derfor kommer han for at gaa den af Gud anviste Vej. Hans Svar paa Indvendingen fra Johannes mod at døbe ham, en Indvending, som har sin tilstrækkelige Forudsætning i Frændskabet mellem disse to (Lk. 1, 36) og derfor ikke har behov at opfattes som en paafølgende Tids Værdsættelse af dem, viser dette: »saaledes bør vi fuldkomme al Retfærdighed« (Mt. 3, 15). Det er Lydighed, han forlanger af dem begge, af Johannes som Dørvogter for Indgangen til den nye Tid, af sig selv som den, der ikke af egen Magt vælger sin Vej, men maa gaa, som Gud viser. Der kan ligge mere i disse Ord om »al Retfærdighed«; men hvad der end mere vilde kunne paavises, er det sikkert nok, at det her fremhævede ligger i dem, og dette er her nok. Guds Raads Vej ind i Fremtiden fører gennem Johannes-Daaben for det hele Folk, og da ogsaa for ham, eftersom han var én af dette Folk.

Hvor nær den nye Tid var ved at begynde, vidste Johannes ikke; han forventede stadig dens Frembrud, og der var sagt til ham: »den, som du ser Aanden stige ned over og blive over, ham er det« (Joh. 1, 33). Han forventede stadig at se den nye Tids første Tegn, og da, efter at han har døbt Jesus, og denne staar bedende for ham (Lk. 3, 21), ser han det: Himlene aabnes, og Aanden daler ned i sin hele Fylde over Jesus og bliver over ham, samtidig med, at det lyder fra Himmelen: »Denne er min Søn, den elskede, i hvem jeg har Velbehag«. Den Aand, som havde fyldt Profeter og Konger med sin Kraft og sine Syner, kom nu over ham, der var bleven døbt og bad, og blev over ham, fordi den i ham fandt det, den hidtil havde savnet, den ubetingede Lydighed, Villighed, Renhed: »Min Søn, jeg ventede dig i alle Profeter, at du skulde komme, og at jeg kunde hvile i dig; thi du er min Hvile« (Hebræerevangeliet hos Hieronymus til Jes. 11). Først her fandt Aanden sin Hvile; thi først her i Slægtens lange Levnedsløb fandt den det, som den fuldt kunde gaa sammen med, udtømme sig i og udforme, indtil den fik herliggjort Herren (Joh. 7, 39). Imellem disse to Tidspunkter, Daaben og Herliggørelsen, ligger nu den Udvikling af Forholdet mellem Aanden og Jesus, der betegnes ved, at Aanden først er det overmægtige, der driver Jesus ud i Ørkenen, men slutter med at være Jesu Kristi Aand. Dette er den nye Tid, der skulde komme: der bliver skabt og født et nyt Menneskeliv ud af den. Men dette Menneskeliv vokser frem gennem en egen Livsgerning, som Aanden fører til; ikke adskilt fra det øvrige Liv og ikke ene vokser det op til sin fulde Højde; det vokser kun i Forhold til, som det lever for Folket. Derfor er Aandens Komme over Jesus ét med hans Kaldelse (Lk. 4, 18; Joh. 10, 36). og fra dette Tidspunkt hører hans Liv den Gerning til, som han skulde udføre; det kan ikke længere leves i Skjul i Nazareth, men maa frem i Dagens Lys.

Hvad han blev kaldet til, siger Røsten fra Himmelen: til at leve sit Liv som Guds Søn. Saaledes som Johannes og Jesus hørte Ordene, laa der i dem en Tilbagevisning til den gamle Pagt; først til Ps. 2, 7, hvor der siges til den over Zion indsatte Konge: »Du er min Søn«. Det er til at være Jødernes Konge, Herren blev salvet med Aanden. Men dernæst henvises til Jes. 42, 1, til Herrens Tjener, i hvem

Guds Velbehag er, og heri siges, at det Kongeliv, som nu træder frem for Lyset, er et Tjenerliv: dets Kongegerning er en Tjenergerning.

Med disse Ord fra Himmelen siges saaledes, hvad Jesus ved sin Daab er kaldet til: han skal paa Jorden leve som Guds Søn. Hvad der som Forudsætning ligger i dette Udsagn, er, at han maatte være født som Guds Søn; om der i selve Navnet ligger mere, end her er fremhævet, kan paa det nærværende Punkt ikke afgøres. Derimod kan her klart nok afgøres, at Herren i alle Tilfælde fra sin Daab har vidst sig kaldet til at være »Kristus, den levende Guds Søn«. Den Antagelse, der i enkelte nyere Behandlinger af Jesu Liv træder frem, at han først under Udøvelsen af sin profetiske Virksomhed er naaet til sin messianske Bevidsthed, har intet Tilhold i de foreliggende Kilder. Men mon han ikke har været sig bevidst som Kristus, før han kom til Daaben, saa at denne maa anses som Faderens Bekræftelse paa, hvad han under sin Udvikling til dette Punkt, under sin Forfremmelse i »Naade, Alder og Visdom«, var naaet til? En psykologisk Paavisning og Udredning af en saadan Udvikling har man vel forsøgt at give, uden at det dog er muligt at bevise dens Rigtighed; men at den har været til Stede, fremgaar dog uden Tvivl af Samtalen med Døberen. Med Forhistorien til Forudsætning maa dette betragtes som selvfølgeligt; men selv bortset fra den, viser han sig straks i sin første Fremtræden som den, der er fuldt klar over sig selv; at denne Klarhed paa det nøjeste hænger sammen med hans allerede før Daaben erhvervede store og dybe Skriftkundskab, behøver næppe nøjere Bevis: ad sin menneskelige Udviklings Vej véd han, hvem han er, før han i Daaben faar det bekræftet. (Om Jesu Daab se Bornemann, Die Taufe Christi durch Johannes in der dogmatischen Beurteilung der christl. Theologen der vier ersten Jahrhunderte, 1896). —

Udtrykket for den nye Tids Begyndelse er, at Aandens Fylde vedvarende er bleven knyttet til et Menneskeliv, saa at dette stadig leves i Aanden og udfoldes ved Aanden. Til den Begivenheds Indtrædelse i Slægtshistorien, hvorved dette Forhold blev knyttet, er føjet Fortællingen om Herrens Fristelse i Ørkenen. Det er utvivlsomt den Begivenhed, som heri er meddelt, der henvises til i en senere ejendommelig Udtalelse af Herren om den stærkere, der gaar ind i den stærkes Hus og binder ham (Mk. 3, 27), som der vel ogsaa fra et Udsagn ved en Dæmonuddrivelse maa henvises til det samme (Mk. 2, 24). At den Skikkelse, i hvilken de enkelte Fristelser foreligge, er meddelt Disciplene af Herren selv, maa antages, da han alene oplevede det, der fortælles. Her skal nu ikke redegøres for de Afvigelser, der findes imellem de tre Beretninger om Sagen; disse høre til det ejendommelige ved de enkelte Evangelier og maa forklares i Sammenhæng med dette; hvad her skal fremhæves, er det, der er Hovedsagen i den hele Begivenhed og Kernen i hver enkelt Fristelse.

Hovedsagen er angivet deri, at det er Aanden, der driver Herren ud i Ørkenen, for at han skal blive fristet af Djævelen (Mt. 4, 1). Naar Fristelsen i det tredje Evangelium er indrammet mellem de to Udtryk, at Jesus dreves af Aanden i Ørkenen, og at han vendte tilbage til Galilæa i Aandens Kraft (Lk. 4, 1. 14), er heri ret tydeligt angivet, hvad Aanden sigtede paa med Ørkenopholdet: at Jesu Forhold til den kunde forandres fra, at være en Tilstand under Aanden til at blive en Tilstand i Aandens Kraft. Det er Tilegnelsen af den Gave, der er givet i Daaben, og Indordningen af Livet under den, der er Fristelsens Formaal. Denne Tilegnelse og Indordning sker vel under alle de 40 Dages Ørkenophold, men sker dog først og fremmest gennem de tre Fristelser.

Af disse stiller den første det Spørgsmaal til Herren, om ikke et Menneske og navnlig da et saa betydningsfuldt Menneske, som det maa være, der har faaet Navn af Guds Søn, om ikke et saadant Menneske, hungrig efter den lange Faste, tør sætte dette som det første af alt, at skaffe Brød til at stille sin Hunger og opholde sit Liv ved? Herrens Svar, at Mennesket ikke blot lever ved Brød, men frem for alt lever ved hvert Ord, der udgaar af Guds Mund, viser, at for ham kan det nævnte Spørgsmaal ikke skilles ud fra alt andet i hans Liv og stilles op for sig. For ham er Hovedsagen, selv under de Omstændigheder, han da er stillet under, Trangen til Gud, til Ordet af hans Mund; denne Trang er ham den øverste, den, der gaar gennem al anden Trang hos ham og udgør Enheden i hans Natur. I Aandens Drift bekræfter han denne Enhed og afviser Fristelsen, og i hele hans følgende Liv er denne Stilling bevaret. Der er for ham nøjagtigt taget kun ét, der for Menneskelivet er nødvendigt (Lk. 10, 42), Trangen til Gud og Tilfredsstillelsen af den, alt andet kan undværes og maa tilsidst undværes (Lk. 12, 20), alt andet er kun Tilgift til det, der er Hovedsagen (Mt. 6, 33). Derfor kan han forlange af et Menneske, hos hvem denne rette Livsorden ikke er, at han skal skille sig af med alt sit jordiske Gods (Lk. 18, 23); derfor kan han sige til sin Apostelkreds: »Sælger det, I have, og giver Almisse« (Lk. 12, 33); derfor stiller han det Krav til alle dem, der ville følge ham, at de skulle forsage alt det, de have (Lk. 14, 33). Dette er ikke ebionitisk, et fattigt og skævt Syn paa Jordens Ting; det er Hævdelsen af den rette, sunde Orden i Menneskets Natur.

Men atter stilles der et nyt Spørgsmaal til ham. I det religiøse Liv er der to Led, der staa i Forhold til hinanden: Gud og Mennesket, og det rette Forhold er dette, at Gud stilles foran Mennesket. Kunde der nu ikke i Livet indtræde Tilfælde, der vare af den Art, at Mennesket maatte handle ud fra sig selv, af eget Valg, og saa faa Gud til at tjene sig; med andre Ord: kan Mennesket, særligt naar dette Menneske er »Guds Søn«, ikke bruge den ham givne Frihed efter eget Tykke og da være overbevist om, at Gud er med ham? Er et Spring af eget Valg fra Tempeltinden ikke i sin Orden? Herpaa svarer Herren under Aandens Drift afgjort nej. Dette vilde være at friste Gud, hvilket ikke er den rette Orden i Forholdet mellem Gud og Mennesket, og det Nej, som han paa dette Spørgsmaal svarede, viser hele hans følgende Liv som en fast Regel; de enkelte Gange, der fortælles om, at hans Hjertes Begæring stod til at gaa en anden Vej end den,

som Faderen viste, bøjer han sig ind under sin Faders Vilje (Mt. 26, 39. 42; Joh. 12, 27. 28); han siger, at Sønnen kan intet gøre af sig selv, og at han altid gør det, som behager Faderen (Joh. 5, 19; 8, 29), og han siger, at Mennesket kun har sin Frihed og kun kan være selvstændigt, naar det bliver i Sandheden, i det af Gud ved Skabelsen givne Forhold (Joh. 8, 32).

Endelig er der endnu et Punkt, paa hvilket han under Aandens Drift skal forsøges. Han har faaet Aandens Gave og det, som Aanden nu har ført ham ind i, det første Trin paa Vejen, er Ørkenens øde Vildhed: »han var med de vilde Dyr« (Mk. 1, 13); derfra skulde Vejen gaa videre ind i et Tjenerliv, som skulde ende med, at »Hvedekornet faldt i Jorden og døde«; men den uafbrudte og umiddelbare Følge af en saadan Tjeneste var Væksten fra Herlighed til Herlighed, indtil han var herliggjort og havde »Magten over alt Kød«, »Magten i Himmelen og paa Jorden«. Denne Herligheds Fylde stod ved Vejens Slutning. Men nu, paa Grænseskellet mellem Aandens Verden og denne Verden, mødes han af et Tilbud: Verdens Rigers Herlighed samles for hans Blik, og han ser den; der siges til ham: »Alt dette vil jeg give dig, om du vil falde ned og tilbede mig«. Al Verdens Herlighed over for Aandens Herlighed, og straks, forud for Arbejde og Gerning, over for det, der først kommer igennem et Arbejde til Døden; paa brutal Vis stilles dette over for hinanden her paa Grænseskellet mellem de to Verdener; men atter her gaar Herren ind under Aandens Drift og tilbageviser alt videre Forsøg fra Fristerens Side: »Vig fra mig Satan!« en Tilbagevisning, som han hævder gennem hele sit Liv, og som han ordret ved given Lejlighed maa gentage over for en af sine Apostle (Mt. 16, 23).

Med Kaldet til at være Kristus, den levende Guds Søn, gaar Jesus bort fra Døberen; som Guds Søn tiltales han i Ørkenen; han svarer ud fra sin Plads i Menneskeverdenen: Mennesket lever af Guds Ord. Hans Kristusliv skal føres igennem paa Menneskelivets Grund, men paa det Menneskelivs Grund, der overholder de faste Grænser for det af Gud og i Guds Billede skabte Menneskeliv, de faste Grænser, der betegne Skellet mellem Aandens Verden og denne Verden. Ind i et Tjenerliv under Aanden gaar Herren under sit Ørkenophold; han vælger Aandens Verden, og »Englene kom til ham og tjente ham«. Da vendte han i Aandens Kraft tilbage til Galilæa (en nøjere Begrundelse af ovenstaaende Opfattelse af Fristelsen findes i A. Andersen, Mennesket, S. 25 f. 1898).

2. Imellem denne Tilbagevenden til Galilæa og Fristelsen ligger der imidlertid et Tidsafsnit, under hvilket Jesus opholdt sig dels i Kana og Kapernaum, dels i Jerusalem og i Nærheden af Døberen ved Jordan (Joh. 1, 29—4, 43). Først da Johannes er kastet i Fængsel, kommer han til Galilæa som den, der optager Døberens Gerning og fortsætter den (Mk. 1, 14. 15); ikke af sig selv vælger han Tiden for sin aabne Fremtræden med Forkyndelsen af Guds Riges Nærhed, men venter, til det utvetydige Tegn er givet. Da dette gives, optager han som den fuldt berettigede Arving (Mt. 21, 23 f.) den begyndte Gerning, og han optager den i Galilæa, fordi »en Profet ikke har Ære i sit eget Fædreland« (Joh. 4, 44), fordi under et saadant Forhold det personlige Spørgsmaal ikke kommer til at træde i Forgrunden, men den Sag, som skulde bæres frem.

»Tiden er fuldkommet, og Guds Rige er kommet nær« (Mk. 1, 15). Det er Johannes-Forkyndelsen, som atter lyder til Vidnesbyrd om, at hvad Gud havde begyndt, skulde fortsættes. Som Døberen forstod den Tid, i hvilken han traadte frem, at den var Grænseskellet mellem det gamle og det nye, saaledes ogsaa Jesus; kun véd han endnu klarere end Johannes, at det nye er begyndt. Endnu har det vel ikke taget Skikkelse udad til, det er endnu kun kommet nær; men Begyndelsen er der fra det Øjeblik af, da Aanden fandt det Menneskeliv, som den kunde blive over, og som i Lydighed vilde lade sig udforme af den. Dette er Guds Riges Begyndelse, og Guds Rige det nye, der ved Herrens Daab holdt sit Indtog i Verden, og som igennem hans Gerning og hele Livsførelse fik sin grundlæggende Historie blandt Menneskene. Med dette Udtryk betegner Herren selv fra først til sidst i sit Liv Enheden og Omfanget af alt det, som han var kaldet til at udføre, og baade hans Gerning og hans personlige Udfoldelse rummes deri. Det frembyder sig derfor af sig selv som Rammen for Fremstillingen af hans Historie.

Først spørges da: hvad betyder Guds Rige, sproglig set? Det kan betyde, at Gud hersker, hans Herredom; saaledes bruges det i det G. T. og i den jødiske Literatur (Edersheim, The Life and Times of Jesus, I, S. 265 f. og Wünsche, Neue Beiträge, S. 17); det kan ogsaa betyde det, som Gud hersker over, det samtlige Indhold af det, der staar under hans Herredom, og saaledes maa det nærmest forstaas paa de fleste Steder i Evangelierne. Hvor vel nu dette sidste her er det mest fremtrædende, forekommer det dog den hørende eller læsende, at det første stærkere eller svagere stadig lyder med, dette, at det er Guds Vilje, der sker og lydes paa Jorden, som den sker og lydes i Himmelen. Begge Opfattelser maa saaledes snarere forenes end holdes ude fra hinanden, selv om den ene oftest maa træde i Baggrunden for den anden. Fra Udtrykket »Himmelens Rige« kan hverken hentes Bekræftelse eller Benægtelse heraf, da Himmelen i denne Forbindelse ikke bruges af Jesus i Stedet for Gud, saaledes som hans Samtid omsatte disse Ord. Det er den første Evangelist, der bruger denne Benævnelse, Himmelens Rige, medens den ikke findes hos nogen af de andre; men da han ogsaa bruger »Guds Rige«, og Benævnelsen tillige er brugt i Hebræerevang., maa det snarere antages, at den stammer fra Herrens Brug, end at Evangelisten har indført den i Evangeliet. Som den staar, betegner den, at Guds Rige er himmelsk, til Stede i Himmelen, før det kommer til Jorden, at det under sin Indgang og Fremvækst paa Jorden ikke taber sit himmelske Præg, men vedbliver at være Himmelens Rige, i hvilket Guds Vilje nu ogsaa gennemføres paa Jorden som i Himmelen (smlgn. Mk. 1, 10; Joh. 3, 13).

Dernæst: hvilken er Arten af Guds Rige efter Herrens Brug af det? At det i sit Væsen staar i Modsætning til Verdensrigerne, var fra Daniels Tid (Dan. 2, 44; 7, 13. 14) almindelig erkendt; men heri ligger endnu intet Svar, selv om det kan skønnes, at det i sin Art er enestaaende. Det er, som det foregaaende har vist, Himmelens Rige: det kommer fra Himmelen og er himmelsk. Det kommer fra Himmelen og sættes, da Tiden er fuldkommen, ind i Verden af Gud, af den levende Gud, som har styret de fremfarne Tider mod dette Maal og nu lader Riget blive til som Udtryk for sin Fadervilje. Det er ikke Retfærdigheden, ikke Helligheden, ikke den senere Jødedoms højt over Verden ophøjede Herremagt, der her er i Forgrunden, men det, som vel havde været fremme paa enkelte Punkter i Israels Historie (5 Mos. 14, 1; 32, 6; Ps. 2, 7; 2 Mos. 4, 22), uden dog at spille nogen særlig Rolle i Folkets Aandsliv, at det inderste, det dybeste i den almægtige og levende Guds Væsen er Faderkærligheden. Det er denne, der sætter Guds Rige ind i Verden, den, der giver Jesus Navnet: min Søn, den elskede; i Faderen, ud fra Faderen bliver alt hans Liv til, og Faderen er i ham (Joh. 14, 10); saa sikker som han er paa sit eget Liv, er han sikker paa dette. Her igennem leves Guds Rige ind i Verden som Faderkærlighedens Rige, først i Sønnens eget Liv og dernæst i deres Liv, som ved Sønnen komme til Faderen, til hvem ingen kan komme uden ved Sønnen (Joh. 14, 6).

Guds Rige er Faderkærlighedens Rige, og det har den Ejendommelighed ved sig, at det ikke kommer ind blandt Menneskene ved en blot naturlig Udvikling af de Kræfter, som vare i Bevægelse forud for dets Tilblivelse. Det er Himmelens Rige, hvorfor dets Indtrædelse i Verden ogsaa betegnes ved, at det kommer, kommer nær, kommer i Kraft, at det gives, arves, beredes, at der gaas ind i det, at det søges og findes (Mt. 6, 10; 3, 2; 21, 43; 25, 34; 6, 33; Joh. 3, 5). Og som det er med dets Tilblivelse, er det med dets Fuldendelse: den kommer med Sønnens Tilkommelse fra Himmelen (Mt. 24, 27). Skønt der lægges Vægt paa, at Menneskene maa søge det og vinde det og bære dets Frugt, er det altsaa dog ikke gennem dette, at Riget bliver til eller fuldendes, men igennem det, der kommer oven fra. Det er selvfølgelig fuldt berettiget, at fremdrage og eftersøge Forbindelsestraadene mellem Riget og de Bevægelser i Folkelivet, der ere til Stede forud for dets Komme; dette kan ikke undlades og er ogsaa indeholdt i enkelte af ovenanførte Henvisninger; men ganske modsat Herrens Opfattelse vilde det dog være, om man forsøgte at forstaa og forklare det nye, der nu blev til, ud af Samtidens historiske Liv, saaledes som det ikke sjælden ses gjort i nyere Behandlinger af dette Emne; heller ikke kan det siges, at disse Forsøg paa, at se Herrens Liv »bag fra«, i Stedet for gennem Evangelierne for fra, i nogen Maade have bidraget til en virkelig Forstaaelse af det.

Oven fra kommer Guds Rige, og det kommer til Verden i og med Aanden. Dette er allerede traadt frem ved Herrens Daab, hvor det nye i Slægtens Historie viste sig at være dette, at Guds Aand fandt sit stadige og blivende Hjem paa Jorden i et Menneskeliv, der kunde og vilde gaa sammen med Aandens Liv. Det viser sig atter i Udsagnet af Herren til Farisæerne: »Dersom jeg uddriver Djævle ved Guds Aand, da er jo Guds Rige kommet til eder« (Mt. 12, 28); og det viser sig i nogle Udsagn af ham til Disciplene om hans snart forestaaende Genkomst til dem, om hans Overdragelse til dem af Riget, om Kraften fra det høje, som de skulde modtage (Mt. 10, 23; Lk. 22, 29; 24, 49), Udsagn, der utvivlsomt vise hen til det, der fra gammel Tid stod som Udtryk for Rigets Komme (Joel 2, 28 f.), Aandens Udgydelse; hermed maa ogsaa sammenholdes Ordene i det fjerde Evang. om Aanden (Joh. 14, 26; 15, 26; 16, 7 f.; 20, 22).

Ved Aanden kommer Riget, og dette er derfor ikke først Udtryk for en Tilstand, men for en Bevægelse, en Energi, der dog samtidig fører til og bærer en Tilstand i sig: det er baade Bevægelse og Hvile. Hvad der i og ved Aanden bliver til, benævnes med en Række Udtryk, der pege i begge de nævnte Retninger, men som alle løbe sammen i det ene: Liv, evigt Liv. At gaa ind i Riget er ét med at gaa ind til Livet, og det samme, der ved Herrens Daab viste sig som det nye i Slægten, træder atter frem her: det er et nyt Liv, der bliver til, et, som ikke har været før, et, som ikke skal forgaa, men vare evigt, fordi det i sig selv er evigt. Fra den Tid af, da »Tiden er fuldkommet«, træder dette nye kendeligt frem i Slægtens Historie, skønt det endnu kun havde og har Skikkelse og Magt som det, der »er inde i« Menneskene (smlgn. Köstlin, Religion und Reich Gottes, 1894; Lütgert, Reich Gottes, 1895).

Men atter: er dette Guds Rige med denne egne Art allerede kommet, eller skal det først komme? Hvilken er Herrens Opfattelse heraf? Særlig paa dette Punkt er Forsøget gjort paa at vise, hvorledes denne Opfattelse hænger sammen med og paavirkes af den samtidige Jødedoms, saaledes som denne forelaa i den almindelige Folkeforstaaelse og i en Række apokryfiske Skrifter. Der kan ikke være mindste Tvivl om, at denne forestillede sig Guds Riges Komme som en endelig og afgjort Katastrofe for alle Verdensriger, en Oprejsning i ydre, politisk Henseende for det udvalgte Folk. Har Herren haft samme Opfattelse heraf? I alle Tilfælde ikke i denne udvortes Skikkelse. Men har han set Rigets Komme som rent eskatologisk? Herpaa svares der ofte ja (J. Weiss, Die Predigt Jesu; Schmoller, Die Lehre v. Reiche Gottes), og der henvises ikke alene til hans Taler og Ord om de sidste Ting, men ogsaa til Udtryk, som han brugte, da han traadte frem, at Guds Rige var kommet nær. Imidlertid maa det ud fra det hidtil anførte hævdes, at saafremt Aandens Komme over Jesus er Udtryk for den nye Tids Indtrædelse i Verden, da kan Herren ikke have set paa Guds Rige blot fra den Side, at det først skulde komme; det maa da være til Stede i ham og komme til Stede i dem, der ved hans Virksomhed knyttes til ham. At dette er hans Opfattelse, fremgaar af de alt anførte Udtalelser Lk. 17, 21; Mt. 12, 28, som ogsaa af Ord som Mt. 11, 12. 13; Lk. 16, 16, samt af Lignelserne om Sæden. Den nye Tid er brudt frem med Herrens

Daab og i hans Virksomhed; inde i Menneskene ere Rigets Kræfter i Gang og faa ved »Kraften fra det høje« nyt Tilskud. Men Fuldendelsen af det, der er begyndt, finder først Sted, naar »Menneskets Søn kommer i Himmelens Skyer«. Dette hører med Nødvendighed til Herrens Forstaaelse af Rigets Komme. Om der i hans Fremstilling af de sidste Tider kan findes Træk, der minde om, hvad 4. Esra og Henok have sagt om disse Ting (Haupt i »Die eschatologischen Aussagen Jesu«, 1895), hvilket dog er ret tvivlsomt, ligesom det overhovedet er tvivlsomt, om disse og andre apokalyptiske Skrifter have haft synderlig Indgang i palæstinensisk Jødedom, saa hører selve Sagen, Rigets Afslutning med Herrens Genkomst, saa nødvendig ind i hans Opfattelse, at der uden denne Slutning ikke vilde kunne tales om Guds Rige paa Jorden; den kan ikke løses ud fra hans Forstaaelse som en Form, der er bestemt til at falde, for at Sagen selv kan træde klarere frem (Harnack, Wesen des Christenthums, 1900).

Og endelig: ser Herren paa dette Gudsrige som det, der særlig angaar det udvalgte Folk, og Hedningefolkene kun, for saa vidt som de holde sig til dette Folk? Der er Ord af ham, som kunde tyde paa, at dette var hans Syn. Svaret til den kanaanæiske Kvinde, Befalingen til Apostlene ved deres Udsendelse, Svaret til Grækerne, da de i Templet begærede at se ham (Mt. 15, 24. 26; 10, 5; Joh. 12, 23 f.), tale klart nok om, at han i sin Virksomhed følte sig bundet til det Folk, hvis Kød og Blod han bar, og hvis Kongetrone han ved sin Afstamning var bestemt til at arve. Han følte sig bundet herved som ved en Grænse, der var sat ham af Faderen. »Frelsen kommer fra Jøderne«, og dem maatte den først bydes. Men hvis man herud fra vilde slutte, at det gik her, som det gik hos Grækerne og Romerne, der i deres Syn paa Menneskene ikke naaede ud over deres egne Stammegrænser, saa at ogsaa hans Opfattelse var »partikularistisk«, vilde dette dog være en stor Misforstaaelse. Ikke alene taler han fra Begyndelsen af om Syreren Naaman og Enken i Sarepta, og ikke alene viser han i sin første Virksomheds Tid hen til de mange, der skulle komme og sidde til Bords med Fædrene i Guds Rige, men han taler ogsaa om Faarene af en anden Sti, om de mange spredte Guds Børn, som skulde samles, og om at Hvedekornet maa dø for at bære megen Frugt; og han ender med at befale alle Folkeslags Optagelse i Riget. Den Grænse, der for Tiden i hans Kød Dage var sat ham, vilde og kunde han ikke overskride; men hans Syn naaede langt ud herover: som det naaede til Tidens Ende, Verdens sidste Dag, naaede det ud til alle Verdens Folk, ikke blot dem i Byen, men ogsaa dem ved Gærderne og dem ved Vejskellene.

Saaledes var det Rige beskaffent, som Herren begyndte at forkynde, da han i Aandens Kraft vendte tilbage til Galilæa: det var Guds Fadervilje, der satte det ind i Verden, det kom oven fra, kom i Aanden og skulde naa ud over al Tid og alt Rum. Det var dybt og stærkt, stort og rummeligt og bestemt til at grundlægge og gennemføre den nye Tid, »den sidste Tid« i Slægtens Historie. Der maa spørges: hvilke Betingelser vare til Stede blandt Jødefolket til at modtage det? Hvad krævede det for at blive modtaget og, i Forbindelse hermed: hvorledes naas der ind i det, og hvilket Maal sigtes der paa for dem, der ere komne ind deri?

Hvad det første Punkt angaar, skal ikke her gøres Rede for, hvorledes Jødefolkets aandelige Tilstand var paa den Tid, da Guds Rige traadte ind i Verden; der maa i saa Henseende henvises til de forskellige Artikler om de herhen hørende Emner. Kun skal her fremhæves, at den særegne Forstaaelse af Gud, den Lovretning og Gerningsretning, der var herskende i det daværende Aandsliv, lagde Modtagelsen af det nye, som Herren bragte, store Hindringer i Vejen, ligesom der ogsaa mødte ham store Hindringer fra Folkets uaandelige Liv. Forstaaelse mødte han fra dem, der kom til ham fra Døberen, der saaledes viste sig at være »Engelen foran hans Aasyn«, og Forstaaelse mødte ham paa mange Punkter fra Folkelivet. Det var Johannes-Disciple, Toldere og Syndere, de, der »forventede Israels Trøst«, der droges til ham. Fælles for disse var »Hunger og Tørst efter Retfærdighed«, »Fattigdom i Aanden«, og fælles for disse var, at de hos Faderen havde lært Længsel og Savn at kende og saaledes bleve dragne til Sønnen (Joh. 6, 44. 45; 3, 21). De trængende, de arbejdende og besværede forstod ham; han kalder dem de enfoldige (Mt. 11, 25), han kalder dem de smaa (Lk. 17, 2), ja, han siger til Disciplene, at de maa omvende sig og blive som Børn for at kunne indgaa i Riget, og siger, at Børn hører Guds Rige til (Mt. 18, 3; Mk. 10, 14). Selv om der nu henvistes til en anden Række Udtalelser, i hvilken Retfærdigheden fremhæves som Betingelsen for at indgaa i Riget (Mt. 5, 20; Mk. 10, 19; 12, 28 f.), lyder det dog til den skriftkloge, der har prist Budet om Kærlighed som det højeste: »Du er ikke langt fra Guds Rige« (Mk. 12, 34) og til alle: »Søger Guds Rige og hans Retfærdighed« (Mt. 6, 33). Det er Trangen til Retfærdighed, der er Kernen i den Retfærdighed, som er nær ved Riget, og det er derfor atter her Barnet og kun Barnet, som Guds Rige hører til. Betingelsen for at forstaa Herren og modtage Riget er, at al den Trang til Livet, til Faderen, som heri er udtrykt, og som er Menneskets medskabte Væsen, er levende.

For det andet Punkts Vedkommende maa der først henvises til, at den omtalte Trang nok fører til Guds Rige, eftersom dette »hører saadanne til«, i hvem Trangen er levendegjort; men det fører ikke ind i Riget, da der kun kan gaas ind i dette ved Kraft og ikke ved Trang. Dernæst maa fremhæves, at denne Kraft er til Stede i Herren, da Riget er til Stede i ham, hvorfor ogsaa alle de trængende maa komme til ham, for at han kan give dem, hvad de trænger til, og hvad han giver dem, er netop »Magt til at blive Guds Børn« (Joh. 1, 12). Ad anden Vej end gennem ham gives ikke Indgang i Riget (Joh. 14, 6); der kan ikke ad anden Vej faas Magt hertil. I sit Køds Dage gav han ved sin Kaldelse og ved sit Ord alle dem, der kom til ham, denne Magt (Joh. 6, 67; Mt. 11, 28); men allerede da henviste han Nikodemos til det Middel, ved hvilket han efter sin Bortgang vilde give Magt til at ind-

gaa til Livet (Joh. 3, 3. 5); ved Vand og Aand, saaledes som Nikodemos kendte disse hver for sig fra Johannes-Daaben og som »Israels Lærer« fra Folkets Levnedsløb, og saaledes som Herren havde set dem samlede ved sin Daab, ved disse skulde Menneskelivet fødes for fra og saaledes indgaa i Riget. Denne Adgangsdør til Guds Rige findes nu ikke omtalt mere fra Samtalen med Nikodemos og til Jesu Død. Først efter hans Opstandelse siges han at have givet Befalingen til at døbe (Mt. 28, 18—20). Om Paalideligheden af denne Efterretning er der rejst Tvivl, særlig paa Grund af, at Aanden her er føjet til Faderen og Sønnen og paa Grund af, at der i den første Apostoltid i Følge Ap. G. blev døbt til Jesu Navn og ikke til Faderens, Sønnens og Aandens. Hvorledes der blev døbt i Apostoltiden er imidlertid vanskeligt at faa Klarhed over efter de korte Antydninger i Ap. G.; men sikkert er det, at Befalingen hos Matth. ikke kan opfattes som en Dåbeformel, saa at, selv om det var afgjort, at der Pinsedagen døbtes i Jesu Navn alene, vilde dette ikke være i Modstrid med Daabsbefalingen. Heller ikke kan dette, at Aanden er jævnstillet Faderen og Sønnen, rokke ved Beretningens Paalidelighed, da Herren afgjort ikke har opfattet Aanden som blot en Guds Kraft, men som en Personlighed, der havde et bestemt Maal og en bestemt Vilje. Til dette maa føjes, at den korte Udtalelse i det andet Evang. (Mk. 16, 16) bekræfter Daabsbefalingen; efter det Lys, der i nyere Tid er kastet over dette Evangeliums Slutning, at den indeholder mundtlige Meddelelser til Papias af hans Lærer, Herrens Discipel Aristion, kan denne Udtalelse ikke forbigaas (Conybeare i »The Expositor« 1893 og 95; Zahn, Einleitung, II, 227 f. og Forschungen, VI, 219, Anm.).

Ved Daaben, som Herren talte med Nikodemos om ved Begyndelsen af sin Livsgerning, og som han indsatte ved dens Slutning, har han ved Menneskelivets Indføjning i det trefoldige Navn givet det Grundlag, paa hvilket Livet kan tages op og leves for fra, og heri ligger Svaret paa, hvilket Maalet er for dette fornyede Liv. Paa den ene Side vedbliver det at være levende, omfattende, til Grunden fordybet Trang, paa den anden Side at mættes og fyldes med det, der trænges til. Paa Grundlag heraf vokser det nye Menneske frem. Det er en Vækst i fordybet Trang, saa at der kun bliver ét, der er nødvendigt, saa at i denne Trang Livet sættes ind og sættes til, at alt det, der indtager en Plads, som ikke tilkommer det, sættes ned paa sin rette Plads, forsages (Lk. 10, 42; 14, 25. 26. 33). Og det er en Mættelse med Rigets Kræfter, med Retfærdighed, med Trøst, med Fred og Hvile, med Magt til at blive Guds Børn (Mt. 5, 5. 6; 11, 28; Joh. 1, 12). Ud herfra vokser det nye Menneskeliv frem med Magt til at blive fuldkomment som Faderen i Himmelen er fuldkommen (Mt. 5, 4. 7. 8. 9. 48). Børn vedblive Menneskene under de nye Forhold at være; dette vokse de ingen Sinde fra; deres Maal er, at blive fuldkomne Børn, om dette end ikke kan naas, før Faderen paa ny griber ind, saa at de som »Opstandelsens Børn blive Guds Børn« (Lk. 20, 36). De leve, fordi Herren lever (Joh. 14, 19); den nye Tid kom med ham, men den fortsættes med dem, eftersom de leve og ere ét i Faderen og Sønnen; det nye Liv er Kendemærket paa den nye Tid (Joh. 17, 21).

3. »At Verden maa tro, at du har udsendt mig«. Dette vil Herren have lagt frem for Slægten. Men Kendemærket er ikke her i første Linie nye Tanker, nyt Udtryk, nyt Livssyn, ny Verdensopfattelse; skønt alt dette findes i hans Forkyndelse af Gudsriget, er det ikke herpaa, at han lægger Hovedvægten; denne falder overhovedet ikke paa den intellektuelle Side af Sagen, skønt denne nok kunde fremlægges til »Vidnesbyrd for Verden«, men paa Livet (smlgn. Delitzsch, Jesus u. Hillel[2], 1867). Ikke blot en Forkyndelse om Guds Rige vilde Jesus bære frem, men han vilde ved sit Liv og sin Gerning føre dette Rige ind i Slægten, saa at det kunde blive kendeligt ud fra det nye Liv, som heraf fremgik, at Gud havde sendt ham. Det var det nye Liv, det evige Liv, han sigtede paa, og hvor det paa Grund af hans Ord brød frem, der lod han det ikke skøtte sig selv og blive til, hvad det i sin Enlighed kunde; men han samlede det sammen om sig til en samlet Enhed og kaldte denne sin Menighed efter det Navn, Gud havde kaldt sit Folk i Ørkenen med (5 Mos. 23, 2. 3, LXX). Denne Menighed blev til ved Rigets Kræfter, den var og er den Skikkelse, i hvilken Guds Rige lever paa Jorden under Slægtens Udvikling, for til Slutningen at naa sit Maal ved Rigets Konge, der har »al Magt i Himmelen og paa Jorden«.

Derfor begyndte Herren samtidig med Forkyndelsen af Rigets Nærhed at samle Disciple om sig. De første kom til ham paa Grund af Døberens Vidnesbyrd; de »kom og saa« og blev hos ham (Joh. 1, 35 f.). De fulgte ham til Kana, hvor de ved Brylluppet »saa hans Herlighed og troede paa ham«; de fulgte ham til Kapernaum, til Paaskefesten i Jerusalem og tilbage til Galilæa igen gennem Samaria (Joh. 2, 2—4, 54). Men da kalder han dem til at følge sig til Stadighed som Disciple (Mt. 4, 18 f.), og hermed begynder Riget at vinde ydre Skikkelse. Hans Kaldelse til dem er ikke blot Kaldelse til at blive Lærlinge, saadanne, som en Profet kunde samle om sig, som Døberen havde samlet, men først og fremmest til at blive Disciple af Riget (Mk. 2, 17; Mt. 13, 52). Han, der kalder, har selv Himmerigets Nøgler (Mt. 16, 19), og gennem sin Kaldelse aabner han Rigets Dør for den, han kalder; han tager en saadan op i sin Vilje og tilegner sig ham, og han vil, at de, som Faderen gav ham, skal være dér, hvor han er, dele Vilkaar med ham (Joh. 17, 24). Gennem sin Kaldelse delagtiggør Herren i Rigets Liv; men om det for den, der kaldes, bliver til Liv, beror paa, om han i Tro og Lydighed modtager Ordet, der lyder til ham. Hans Navn skrives da i Himmelen (Lk. 10, 20), han kommer gennem det nye Liv ind i et nyt Slægtskab, Herrens Slægtskab (Mk. 3, 31—35). Det er dette Slægtskab, der kaldes Menigheden (Mt. 16, 18; 18, 17), et Navn, som der ingen Grund er til at frakende Herren og tillægge Paulus, da Betingelserne for Brugen af det er til Stede paa det Tidspunkt, paa hvilket det efter Beretningerne udtales. Dette nye Slægt-

skab lever indad til i fælles Kærlighed og er udad til »Verdens Lys« (Mt. 18, 1 f.; Lk. 18, 9 f.; Joh. 13, 34; Mt. 5, 16).

En fastere Skikkelse faar det begyndende Samfund ved Apostelvalget (Mk. 3, 14). De tolv, som han udvælger til at bære Rigets Evangelium til Verdens Ende, bliver den Kerne, om hvilken han vil samle sin Menighed af alle Folkeslag (Mt. 19, 28; Joh. 17, 20). Derfor kalder han disse tolv til sig, først for at de skulde gaa hen og bære megen Frugt (Joh. 15, 16), og dernæst for at de skulde paa nærmeste Hold se Rigets Udfoldelse i hans Liv. Derved kom de selv til at bære Frugt, og derved fik de Betingelsen for at kunne vidne om ham. Men hvad de saa, og hvad der formede sig i deres Sind af Tanker og Forstaaelse over for ham, kom ikke ad menneskelige Overvejelsers og Slutningers Vej: Faderen aabenbarede for dem, hvem Sønnen var, som han aabenbarer for alle enfoldige, hvem Sønnen er (Mt. 16; 11, 25). Hvad Faderen paa denne Maade gennem sin Søns Liv og Gerning aabenbarer om Sønnen, det er fast og sikkert, en Klippegrund, der ikke rokkes. Paa denne Grund kan Herren bygge sin Menighed, den kan Helvedes Porte ikke rokke. I Peter brød den først igennem, dernæst i hans Medapostle; fra Pinsedag bryder den med »Kraften fra det høje« igennem overalt, hvor Evangeliet forkyndes; men hvor den bryder igennem, samles stadig flere til Menigheden, »som lade sig frelse«.

Fremskaffelsen af dette Samfund var Maalet, som Herren sigtede paa under de Forhold, der forelaa for ham. Det forekom Døberen, at dette var noget lidet, saafremt han da ellers var den, der skulde komme (Mt. 11, 3); hans Disciple syntes det samme; de ventede stadig paa Riget i dets ydre Magt og Herlighed, Stenen, der skulde fylde den hele Jord (Dan. 2, 35). Det er ikke underligt, at Folkelederne med Folket intet forstod; alt, hvad de haabede paa og drømte om, gik i en hel anden Retning; det er heller ikke underligt, at de samtidige jødiske Forfattere intet saa af det, der foregik. Herren selv ser og véd, at denne Begyndelse kun er lille og uanselig; den er som Sennopskornet, det mindste af alle Frø; den er som Sædekornet, der kastes i Jorden; men han ved ogsaa, at det, han har bragt ind i Verden, er som Surdejen, der vil gennemsyre det hele, er en Ild, der er kastet ind i Slægten, og som vil bryde ud i lys Lue fra Slægt til Slægt indtil Jordens Ende. Himmelen og Jorden skulle forgaa, men hvad han har begyndt skal ikke forgaa.

4. »Mig er given al Magt i Himmelen og paa Jorden; gaar derfor ud og gører alle Folk til mine Disciple«. Hans Tanke og Vilje gaar ud til alle Folk under Himmelen, og det, han vil bruge al sin Magt til, er dette, at føre alle ind i Livet. Begyndelsen hertil gjorde han i sit Kods Dage, da han gav sin Discipelkreds det evige Liv; dertil var han sendt, og dette var over for dem hans Opgave. Der maa nu spørges: ved hvilke Midler samlede han Disciple og Folk om sig, ved hvilke Midler kunde han give dem Del i det Liv, der var i ham selv? Evangelierne give herpaa dette Svar: gennem hans Ord og hans Gerninger.

Først og særligt gennem hans Ord. Hvorledes de bleve til, har han lejlighedsvis oplyst om. I sin Samtale med Nikodemos siger han, at han kun taler, hvad han véd, og det, han véd, har han set (Joh. 3, 11). Han vil kun tale det, der er sandt, ikke Drøm eller Fantasi; for sin egen Skyld, fordi han kun elsker Sandheden, det faste, paalidelige, og for Menneskenes Skyld, at de ved ham kunne naa til fast Bund. Som han saaledes selv bevidner sit Forhold til Sandheden i sin Tale, bevidne hans Modstandere det samme (Mt. 22, 16). Men hvad han ser og derfor efter sit Sinds Beskaffenhed kan tale om, ser han hos Faderen (Joh. 1, 18; 6, 46; 5, 30; 8, 28; 12, 50); da han fører sit Liv saaledes, at han altid er i Faderen, som Faderen er i ham (Joh. 14, 10), taler han intet af sig selv, men kun, hvad han hører. Alle hans Ord ere fremgaaede af hans Liv, og som hans Liv er, er ogsaa hans Ord; da nu Faderen har givet ham at have det evige Liv i sig selv, er ogsaa det Ord, som han taler, Aand og Liv og kan meddele Aand og Liv. Altid tales hans Ord med den Livets Magt og Myndighed, der er i ham selv; men altid tales det tillige i Lydighed mod Faderen, aldrig uden for Samfundet med ham, aldrig uden i Aanden. Heraf hans Ords Magt og Uopløselighed: »de kunne aldrig forgaa«.

Hvorledes de lød, hvilken Form de fik, have Evangelierne talrige Oplysninger om. Her skal først fremdrages den Skikkelse, som de have i de tre første Evangelier, der indeholde hans Forkyndelse for Folket saaledes, som denne atter er bleven forkyndt og lagt frem af Apostlene under deres Virksomhed. Denne Forkyndelse kan i det hele og store deles i tre Afsnit: det første med Prædikenen om Guds Riges Nærhed og med Kaldelsen til Riget, det andet med Undervisning om Rigets Natur, dets Indgang og Vækst i Verden, hængende sammen med den Skikkelse, som Guds Rige har faaet i Apostelvalget, og det tredje om de sidste Ting, hængende sammen med Herrens Udgang af Verden; dog maa der føjes til, at hvad der er ejendommeligt i første Afsnit ogsaa kan paapeges i andet og tredje, som ogsaa det særegne i andet Afsnit findes i tredje.

Hvad der nu er særligt fremtrædende i den første Prædikens Tid, og som ligger bagved og paa Bunden af al den følgende Prædiken, er de korte, fast formede Ord. En Tale som Bjergprædikenen bestaar af saadanne, og ligeledes Talen ved Udsendelsen af de tolv, da de skulde gaa ud og forkynde Rigets Nærhed. Der er her det ene Udsagn føjet til det andet uden Overgange, uden ydre logisk Forbindelse; hvert Udsagn er tænkt for sig selv, formet for sig selv, ofte paa en ordsprogagtig Maade, saa at det let fæster sig i Sindet. Det slutter sig om sit Indhold saa nøje, at det bliver det naturligste, klareste Udtryk herfor, og dette Indhold er det dybeste, mest almenmenneskelige, der overalt, hvor det naar hen, vedkendes og kan forstaas af alle. Det er derfor Udsagn, som ikke ældes, ikke forgaa; de gøre det samme Indtryk af Liv og Myndighed den Dag i Dag, som da de bleve talte. Det er ikke Skolesprog, der her møder én, og ikke Metode, hvorefter Udsagnene ere dannede; det er Folketale, dannet

med den allerstørste Kunst, Kraft og Myndighed, fri for alle uvedkommende Træk, saa at hver Tanke paa ethvert Punkt faar sit enfoldigste, men tillige mest betegnende Udtryk. Og dog faar man ikke Indtryk af, at her kan tales om et Princip, om noget, som Herren havde dannet sig til og sigtede paa: at »naa den største Klarhed ad den korteste Vej« (Wendt i »Lehre Jesu«). Stærkere faar man Indtryk af, at denne Maade at tale paa, hænger paa det nøjeste sammen med det, han taler om, Livet og det evige Liv, og særlig hænger paa det nøjeste sammen med hans eget Liv, hans egen Maade at tænke og leve paa. Der kunde henvises til, at saaledes talte de gamle om Livet, de gamle jødiske Vismænd, — Salomoskrifterne, Sirak, Rabbinerne, Pirke Aboth —, de gamle græske Vise —, de lakoniske Ord i Platons Protagoras 28 —; om det samme Emne talte de paa samme Maade, som Herren. Hos ham har Maaden at tale paa dog kendelig nok sin Grund i Maaden at leve paa: han hørte disse Ord hos sin Fader, og som fødte af hans Liv kunde de fæstne sig i Menneskesindene, aabne dem til at modtage det Liv og den Aand, som de vare Bærere af.

Til Udførelse af denne Tjeneste bidrog ogsaa dette ved de korte Ord, at de ofte vare formede saaledes, at de maatte vække Overraskelse og Modsigelse. Hvad de indeholdt, syntes, saa længe Ordet saas for sig selv, at være en Umulighed, en Urimelighed, der ikke lod sig omsætte i Livet; og alligevel var det blevet formet paa denne Maade og blev ikke ændret. Endvidere dette, at et Udsagn sluttede sig til et andet, udtalende det samme paa en anden Maade, for ved en saadan Parallelisme at understrege det sagte. Og endelig dette, at Udsagnene ofte bleve meddelte i billedlig Tale eller belyste ved et Billede. Alt dette gjorde Ordene levende, malende, slaaende, saa at »Folket forundrede sig«.

Medens Indbydelsen til Riget nu fortsættes, og Brugen af de korte Ord fortsættes dels paa selvstændig Vis, dels som Underlag for den følgende Forkyndelse, træder i andet Afsnit en ny Form for Prædikenen i Forgrunden, nemlig Lignelserne. Fra første Færd af brugte Herren billedlig Tale til Sammenligning (Mt. 10, 16), til Oplysning gennem Sammenstilling (Mt. 7, 24 f.), til Eftertanke, idet der anføres et Billede i Stedet for selve den Sag, der tænkes paa (Mt. 7, 3); men fra et bestemt Tidspunkt af udvides disse Billeder med de enkelte Træk til en Billedrække, en Fremstilling i Form af en Fortælling, og disse fortællende Billeder, Lignelserne, bruges nu ikke som Illustration i en Udvikling, men til at fremstille en Undervisning om Rigets Art, dets Indgang og Fremgang i Verden. Det er om Himmeriget, at Herren taler paa denne Maade, og det bemærkes, at han til Folket kun talte i Lignelser herom, saaledes som dette kunde høre (Mk. 4, 33. 34). Er nu Billedtalen i den Tid, der gik forud for Talen i Lignelser, blevet benyttet til at belyse, bringe Forstaaelse, og bruges Lignelser i den følgende Tid over for Folket til at belyse, ligger det nær nok at slutte, at ogsaa Lignelserne om Rigets Art ere blevne dannede til samme Brug. Herpaa svarer Herren efter Evangelierne afgjort nej: han forkynder for Folket i Lignelser, for at det ikke skal forstaa; det skal blive staaende ved det ydre, fordi det ikke har hørt og forstaaet Indbydelsesbudskabet; det skal høre og ikke forstaa; det kan ikke forstaa, da den Livsbevægelse, der skulde have gaaet forud, ikke er til Stede. Denne er derimod til Stede hos Disciplene, fordi de have oplevet Rigets Begyndelse: hvad der fremstilles i den første Lignelse, der er Grundlignelsen om Riget (Mk. 4, 13), er, hvad de have oplevet. Derfor er det dem »givet at forstaa Rigets Hemmeligheder«, selv om Lignelsen Træk for Træk maa forklares for dem (Mk. 4, 11 f.). Idet Herren tager det andet Skridt fremad i sin Forkyndelse, maa han fuldføre denne Dom over Folket (Mt. 13, 14), en Dom, som har sin Rod og Grund i selve Livsudviklingen, og samtidig hermed bruger han Lignelsen til Belysning af Riget for Disciplene.

Det er heraf forstaaeligt, at Talen i Lignelser ikke kan høre eller har hørt til det første Afsnit af Herrens Virksomhed, og at den udvidede Billedtale ikke skal bruges til at belyse, men til at skjule for Folkets Vedkommende. Anderledes kunde det ikke være i Følge det evige Livs egne iboende Love; her forstaas der kun, som der leves til (Joh. 1, 4), og en blot intellektuel Forstaaelse er ingen Forstaaelse. »Den, der har, skal gives, og den, der ikke har, skal fratages det, han har« (Mk. 4, 25). Der er derfor ingen Grund til at opfatte Apostlenes Forstaaelse af Formaalet med Brugen af Lignelser som en grundig Misforstaaelse over for Herren (Jülicher, Die Gleichnissreden Jesu, I², II, 1899). I al deres Knaphed, Enfoldighed, Kraft og Klarhed ere de Vidnesbyrd om, at han under de Forhold, der da forelaa, kunde faa sagt netop det, han maatte sige, og faa det sagt i den Form, der bedst tjente hans Gerning. Om Rigets Hemmeligheder taler han. Selv levede han sit Liv i Riget og færdedes deri som Sønnen i Huset (Mk. 12, 6); han kendte af sit eget Liv dets Natur og Art; men hvorledes faa Menneskene til at forstaa det, som forudsatte forstaaende Liv? Saa tager han med sikker og fast Haand ud af det, der er alle tilgængeligt, ud af Naturlivet og Menneskelivet, Træk og Begivenheder, og fremstiller dér igennem, hvad der er ligt med og parallelt med det, der foregaar, idet Guds Rige gaar ind i Menneskelivet. Undertiden er det et enkelt Træk, et enkelt Punkt af Rigets Liv, og alt skal tjene til at belyse dette; men undertiden er det en hel Række af Punkter, der skal belyses; de enkelte Billeder i Lignelsen ere valgte med Hensyn hertil; den »ene elskede Søn«, som Vingaardsejeren tilsidst sendte, er et klart Eksempel herpaa, lige saa vel som Valget af Brudgommen til en af Hovedskikkelserne i en Lignelse (Mk. 2, 19). Sætningen, at en Lignelse ikke skal forklares, da den tjener til at forklare (Jülicher), kan her ikke fastholdes, lige saa lidt som Sætningen, at det kun er et enkelt Punkt, der sigtes paa i hver enkelt Lignelse (B. Weiss). At der da kan komme ret stor Uoverensstemmelse ind i Opfattelserne af de enkelte Træk, eftersom Herren kun undtagelsesvis har meddelt, hvad han ved dette og hint sigtede paa, kan ikke undgaas; dog maa det tillige be-

mærkes, at overalt, hvor det Liv er til Stede, af hvilket Lignelsen giver et Billede, vil det ogsaa forstaa det, som det kan genfinde sig selv i (Goebel, Die Parabeln Jesu, 1879; Steinmeyer, Die Parabeln des Herrn, 1884).

Medens Herren nu vedbliver at tale i Lignelser om Rigets Hemmeligheder til Folket og Disciplene og i Lignelser til Oplysning om det, der ikke angaar selve disse Hemmeligheder, og medens han vedbliver at tale de korte Ord, træder atter noget nyt frem i det sidste Afsnit af hans Forkyndergerning. Det er om »de sidste Ting« han her taler, efter at han paa Vejen fra Galilæa til Jerusalem har talt til Disciplene om sin egen Udgang af Verden. Først om det, der ligger nærmest, saa at sige lige for Øjnene, om Tolderes og Synderes Indgang i Riget og Borttagelsen af dette fra Jødefolket, om Nøden og Trængslen over Disciplene; saa om det fjernere: Jerusalems Undergang, og derpaa om det fjerneste: den sidste Dag, og hvad derpaa følger. Det særegne her er først den Knaphed og Korthed, der er over hans Udtalelser, navnlig angaaende det sidste Punkt. Sammenlignet med de jødiske Apokalypser er det kun saare lidet, han siger. Han taler kun det, han véd, det, han ser; og det, han ser, er saare vanskeligt at forstaa for Mennesker, hvad enten det udtales i Ord eller i Billeder. Og dernæst er det særegne den profetiske Højhed og Myndighed, med hvilken han taler. Som den, der er flyttet uden for det hele og i Aanden ser, hvorledes det vil gaa til, naar Jerusalems Dage ere talte, hvorledes det vil gaa til, naar Menneskets Søn kommer i Himmelens Skyer, og alle Jordens Folk forsamles om hans Domstol, men atter som den, der staar midt i Begivenhederne med den dybeste Omsorg for sine, at de maa findes vaagne og kunne bestaa — saaledes afslutter Herren sin Forkyndelse.

Til denne Fremstilling af Jesu Prædiken efter de første Evangelier maa nu føjes en Henvisning til, hvorledes han taler efter det fjerde Evangelium. Den Maade, som han her fremstilles talende paa, er ikke lidet forskellig fra det oven for meddelte. Elementerne i dette findes vel atter her, de korte Ord med deres Særegenheder, Lignelsen, det profetiske, alt dette dog paa ejendommelig Vis; men Talens Grundtone er forskellig fra Tonen i de første Evangelier. Imidlertid er der ogsaa her Tilknytninger, saaledes navnlig til Ordene om Forholdet mellem Faderen og Sønnen (Mt. 11, 25—30). Heraf fremgaar, at Grundtonen ikke kan opfattes som Evangelistens, men maa tillægges Herren selv. Dens Ejendommelighed bestaar i den stærke Stemning, der bærer alle Udtalelserne, en Stemning, der hidrører fra, at Baggrunden, ud fra hvilken der tales, altid er nærværende og levende i den talendes Sind; men Baggrunden er Himmelen, i hvilken Menneskets Søn er, Faderen, hos hvem Sønnen lever med hele sin Kærlighed, hos hvem han ser alt og hører alt det, han taler. Ud fra denne Baggrund skal Ordene sendes ind i den urolige, stridende, lidende Menneskeverden; med Evigheden bagved sig faa de dette Præg af Lys, af Vemod, af Længsel, af stærk Kærlighed, det dvælende ved og kredsende om det hver Gang foreliggende Emne, de ejendommeligt samlende Ord og Udtryk (Westcott, Introduction to the Study of the Gospels[5], 260 f.). Og Emnet for disse Taler, der alle ere meddelte ud af én Mands Erindringer fra Samlivet med Herren, og med et Par Undtagelser ere tagne fra Oplevelser i Jerusalem, er Samlivet mellem Faderen og Sønnen, Forholdet imellem disse, eller Sønnens Samliv med Disciplene, eller Sønnens Undervisning over for enkelte om den Gave, han kan give Menneskene i Følge sin Stilling til Faderen, netop de Emner, i hvilke ogsaa efter de første Evangelier den særegne Stemning traadte frem, den, der var Følgen af, at Sønnen »frydede sig i Hellig-Aanden« (Lk. 10, 21).

I sine sidste Samtaler med Disciplene siger Herren: »dette har jeg talet til eder i Lignelser; der kommer den Time, da jeg ikke mere vil tale til eder i Lignelser, men frit ud forkynde eder om Faderen« (Joh. 16, 25). Begyndelsen til al hans Tale i Verden er hans Samliv med Faderen; i dette lever han uden Lignelser og Billeder, frit ud; vender han sig mod Verden for at tale det, som han ser og hører, staar hans Trang til at tale frit ud; som han lever frit og aander frit hos Faderen, vilde han aande frit i sin Tale til Menneskene. Dette kan han ikke, selv ikke over for Disciplene; der er Ting, som han ikke kan sige, da de ikke vilde kunne høre det, og det, han kan sige, maa han sige i Lignelser og Billeder (Joh. 16, 12. 25); men i disse og bagved disse kan den Virkelighed naas, som han taler om. Ud fra sit frie Samliv med Faderen træder han frem for Verden og taler om Faderen og Sønnen og om, hvad Sønnen bringer til Verden; og Evighedens stærke, brede Stemning ligger over hans Ord. Endnu længere frem, midt ud i Verden træder han og taler om Riget som Kongen og Profeten med Aandens Myndighed; og Ordene minde vel endnu om den Stemning og det Samliv, de ere fødte af; men det mest fremtrædende ved dem er dog deres Sluttethed, deres Kraft, deres Myndighed. Men hvad enten han er traadt helt frem for Verden og taler derfra, eller han er traadt tilbage i Faderen og taler derfra — altid er hans Ord Aand og Liv, Bæreren af Riget ind i Menneskesindene.

Dernæst hans Gerninger. Det, der først falder i Øjnene ved denne Side af hans Virksomhed, er den Hjælp, de bragte til dem, for hvem de gjordes. At blinde saa, og halte gik, at spedalske rensedes, og døve hørte, at døde opstod (Mt. 11, 5), alt dette var Hjælp i Nøden, og saaledes blev det ogsaa opfattet af Samtiden. Men efter Jesu eget Udsagn vare hans Gerninger mere end Hjælp; foruden den særlig iøjnefaldende Side ved dem, at de paa underfuld Vis afhjalp Nøden, er der en anden Side, som de alle have lige saa fuldt som den førstnævnte: de ere Tegn og tilsigte en Forkyndelse; de ere Lignelser, satte frem for Samtiden paa underfuld Maade, og maa saaledes sammenstilles med Ordet. De ere optagne i Forkyndelsens Tjeneste, men tydelig nok gør Herren selv stor Forskel paa Ord og Gerninger, idet han med Hensyn til de sidste ofte holder tilbage, nægter at gøre Tegn, gør andre end dem, der forventedes (Mk. 1, 35; Mt. 13, 58; Joh. 4, 48; Mt. 16, 2 f.; 11, 2 f.; Joh. 7, 31). Grunden hertil maa søges i, at, medens hans Ord var

Bærer af Livet, kunde Gerningerne ikke være dette; de vare Billeder paa det, som han var kommet for at gøre, men i sig selv havde de ikke Livet. De kunde vise, at Guds Rige var kommet, vække Opmærksomhed, støtte en begyndende Tro; hvad de afbildede, kunde de ikke meddele.

Som Ordet have Gerningerne deres Udspring fra Sønnens Samliv med Faderen. Selv om han har Livet i sig selv, og selv om det ser ud, som om han har Magten i sig selv til at virke Undere (Joh. 5, 26; 6, 57; Mt. 8, 26; 9, 21; Mk. 3, 10), kan han dog intet gøre af sig selv: han maa vente, til Timen kommer, han maa bede om at gøre denne og hin Gerning, ja, ret udtrykt, er det Faderen, der gør sin Gerning i ham (Joh. 2, 4; 11, 41. 42; 14, 10). Baade maa der vises ham de Gerninger, som han skal gøre, og gives ham Lov og Magt til at gøre dem; ved at gøre dem tjener han ingen Sinde sig selv, søger ingen Sinde sin egen Ære, men tjener og ærer sin Fader; ja, i det Øjeblik, han gør dem, er det for ham Faderens Vilje, der gaar igennem ham, og Faderens Magt, der gennemstrømmer ham. Og dette, hvad enten det er Helbredelser, der sker ved ham, eller han udfører ved given Tid og Lejlighed den Række Gerninger, der kunne samles under Udtrykket Naturundere. Begge Arter gaa paa én Gang ud paa, at afhjælpe en foreliggende Nød og at være Tegn paa den Gerning, som han er sendt til at gøre, og begge høre de uadskillelig til Fremstillingen af Herrens Liv. Forsøg paa at udskille dem af Kilderne som noget, der ikke hører til, lader sig ikke gøre; de ere saa indvævede i Fortællingen, at de ikke kunne løses ud; og dette gælder ikke mindre for Naturundernes Vedkommende end for Helbredelsernes, en psykologisk Forklaring naas der ikke igennem med (Bruce, The miraculous Element in the Gospels; Trench, Notes on the Miracles of our Lord).

Foruden de Midler til at meddele Livet igennem, som her ere nævnede, Ord og Gerninger, maa endnu henvises til et tredje Meddelelsesmiddel, som først i Slutningen af Herrens Samliv med Disciplene blev givet disse, og som derfor først efter Hans Bortgang fik sin fulde Betydning, nemlig Nadveren. At denne ikke blot er et Tegn, fremgaar af Ordene, som Brødet og Vinen ledsages af og af dens Plads ved Paaskemaaltidet. Den vil efter dette være en Afløsning af det gamle Maaltid, som den nye Pagt ved Blodets Udgydelse træder i Stedet for den gamle. Hver den, der æder Brødet og drikker Vinen, kommer derved i Livssamfund med Herrens Legeme og Blod. Saaledes forstaas det i de paulinske Menigheder (1 Kor. 11, 20 f.), og saaledes er det utvivlsomt forstaaet i Jerusalem (Ap. G. 2, 42); samme Vej peger ogsaa, hvad Herren et Aar før Indstiftelsen udtalte i Kapernaum (Joh. 6, 26 f., 53 f.). Derfor gentages og gentages Nadvermaaltidet, og der er over for denne Kendsgerning ikke megen Sandsynlighed for, at Ordet om Gentagelsen: »Gører dette til min Ihukommelse«, gennem Paulus skulde være kommet ind i Evangeliets Beretning, selv om det er sikkert nok, at Fremstillingen hos Lukas for det paagældende Steds Vedkommende er ujævn (Lk. 22, 19; se iøvrigt hos Tischendorf og Westcott-Hort hertil og til Mt. 26, 26-28). Det nye Maaltid vil da efter Herrens Ord og Tankegang være vedvarende Meddelelsesmiddel for hans Liv, ja Højdepunktet af hans Selvmeddelelse: det var ham ikke nok at give Aanden og Livet; hans dybeste Trang stod til at meddele sig selv.

5. Spørgsmaalet er nu, hvem han var, der havde det evige Livs Ord og talte i Myndighed, saa at alle forundrede sig, og saa at det kunde lyde midt ud af Folkeskarerne: »Saligt det Liv, der bar dig, og de Bryster, du diede?« Hvem han var, der gjorde vel alle Vegne ved kraftige Gerninger, saa at det maatte siges: »saadant er ikke sket i Israel hidtil?« Hvem han var, der tilsidst afsluttede alt det gamle, fremstillede og gav sig selv som vedvarende Offermaaltid, »indtil det nye var fuldkommet i Guds Rige«? Selv sagde han fra Begyndelsen af intet herom, men lod sit Ord og sine Gerninger tale for sig. Disse vidnede for ham og bevidnede, at han var sendt af Gud; ellers »vilde han slet intet kunne have gjort«. Men hvilken Udsending var han? En Profet, Elias, Jeremja? Intet var klarere, end at han var en Profet; men der var mere hos ham, end der kunde gaa op i det, at være Profet. En Konge? Mangen Gang brød det igennem hos Folket, at han var en Konge, den forjættede Konge; men atter forsvandt disse Lysglimt; det var en anden Slags Konge, end han viste sig at være, som de forventede. Men hvad da Disciplene, som stadig fulgte ham? En Tid varede det, før han spurgte dem, og da svarede de: »Du er Kristus, den levende Guds Søn«, et Svar, som han vidste, at han ikke selv havde givet dem, men Faderen. Han traf her det samme, som ogsaa var mødt ham ved Daaben: »Du er min Søn, den elskede«, og begge Gange kom det fra Faderen. Han var kaldet til at gøre den forjættede Davids Søns Gerning, og Faderen bekræftede denne Kaldelse for ham gennem Disciplenes Mund, gennem de enfoldige, hvorfor han ogsaa »frydede sig i Aanden«; han var Davids Søn, den, som det udvalgte Folk havde faaet sikkert Tilsagn fra Gud om, at han skulde komme. Var han ikke denne forjættede Søn, kunde han ikke være kaldet til at gøre hans Gerning. Hvad han engang i Jerusalem stredes med Farisæerne om (Mt. 22, 41—46), var ikke dette, at Kristus maatte nedstamme fra David; dette var baade han og de enige om. Han vidste om sig selv, at han var Davidssønnen, »som Loven og alle Profeterne havde talt om«, han vedkendte sig det ved sit Indtog i Jerusalem, han vedkendte sig det for Raadet og for Pilatus, han døde som Jødernes Konge med Davids, sin Faders, Ord i sin Mund, og efter sin Opstandelse traadte han frem som den, hvem al Magt i Himmelen og paa Jorden var givet.

Han »arvede Davids, sin Faders Trone«, men som Konge paa denne Trone, til hvilken han blev salvet med Aanden, traadte han ikke frem saaledes, som Folket forventede det, ikke i ydre Magtudfoldelse, i ydre Herlighed. Davids Trone blev i hans Haand forvandlet; som den traadte frem i de gamle Beretninger og igennem de gamle Profeter, var det en jordisk Trone, grundlagt paa himmelsk Grund; dens inderste

Kerne var himmelsk. Ud fra sit Samliv med Faderen drog Herren nu denne Kerne frem i Forgrunden: Kongen følte sig som Tjener, følte sig i Gæld til det hele Folk (Mk. 10, 45), hver Israelit kunde begære Hjælp af Davids Søn (Mt. 9, 27; Mk. 10, 48), og han følte sig som Børnenes Brød (Mt. 15, 24. 26). Han var af sit Folks Kød, »kom til sine egne« og grundfæstede sin Trone i deres inderste, der modtog ham. Inden fra begyndte han, »for fra«; hvad han sigtede paa at naa var, at alt dette indre skulde blive ydre, skulde slaa igennem og blive en ydre Herlighed, naar han kom igen og satte sig paa sin Herligheds Trone i Igenfødelsen (Mt. 19, 28). Davids Kongetrone gjorde han til Sædet for al Magt i Himmelen og paa Jorden.

Som for Jøderne, saaledes for Herren: kun den, der var født som Davids Søn, kunde arve Davids Trone, og for saa vidt ligger Svaret paa, hvem han var, heri. Men ingen Davids Søn havde hidtil gjort eller kunnet gøre den Gerning, som han gjorde; her var mere end Salomo. Hvorledes dette mere var kommet ind i en Davidssøns Gerning og ind i hans Liv, kunde Jøderne ikke svare paa (deres Opfattelse kan ses hos Schöttgen, Jesus der wahre Messias og Bertholdt, Christologia Judæorum); der kan heller ikke svares derpaa ud fra dette Navn alene. Det ligger da nær at ty til den Benævnelse, som Herren sædvanlig brugte at betegne sig selv med, Menneskets Søn. Det findes brugt et stort Antal Gange i Evangelierne (over 80), uden for disse i N. T. kun én Gang (Ap. G. 7, 56), og det bruges kun af Jesus selv; det er ikke kendt i den Betydning, i hvilket han bruger det, af Folket (Joh. 12, 34), hvorfor Billedtalerne hos Henok (Kap. 37 f.), om de ere blevne til før Jesu Tid, ikke kunne anvendes til Forklaring af det. Som han bruger det, er det ikke Udtryk for Davids Søn, saa at begge skulde betyde det samme (Mt. 16, 13. 15), eller kunde sættes i Stedet for hinanden; det kan ikke være laant fra Daniel eller fra Psalmerne (Dan. 7; Ps. 8; smlgn. Hebr. 3, 6; 5, 5), da det særegne ved det ikke findes disse Steder. Det maa antages at være valgt og dannet af ham selv; desto større Betydning faar det for Besvarelsen af, hvem han var.

Ganske vist, hvis den Betragtning var rigtig, at Herrens ejendommelige Ord og Udsagn maa forstaas ud fra det aramaiske Sprog (A. Meyer, Jesu Muttersprache, 1896, og G. Dalman, Die Worte Jesu, 1898), og at paa dette det tilsvarende Ord til Menneskets Søn kun er Udtryk for et Menneske, vilde Betydningen ikke være særlig stor. Men at denne Betragtning ikke er i Stand til at belyse Brugen af Navnet i vore Evangelier, fremgaar alene deraf, at Herren en enkelt Gang (Joh. 5, 27) udtrykker sig paa denne ubestemtere Maade, at et Menneskes Søn bliver det samme som et Menneske, men ellers over alt bruger det bestemte, i begge Led betonede Navn; den samme Undtagelsesbrug viser ogsaa, at det ikke blot er det første Leds Betoning, men ogsaa det andets, der skal lægges Mærke til.

Ses der paa Navnet selv, er det første, som det udtaler, at Herren har følt sig og været sig helt igennem bevidst som Menneske; hvad enten han taler om sig selv til Nikodemos som den, der er i Himmelen, eller til Disciplene som den, der før har været dér, hvor han atter vil fare op, eller til Raadet som den, der vil komme i Himmelens Skyer, er det om Menneskets Søn, han taler. Hans Bevidsthed om sig selv er Menneskebevidsthed. Men dernæst siger det, at han er sig bevidst som Sønnen, der stammer fra Mennesket. Det er en arvet Natur, han bærer; han hænger paa det nøjeste sammen med andre Mennesker; han staar i Rækken ikke som den første, men som den anden, som Søn over for sin Fader.

Hvem er da hans Fader? hvem er Mennesket? Herpaa svarer selve Navnet ikke; det giver kun det bestemte Udtryk: Mennesket, ikke: et Menneske. Der maa da spørges, om der ikke enten inden for Evangelierne eller i Brevene skulde være Fingerpeg, som kunde lede til Forklaringen. Nu sammenstiller Paulus enkelte Gange Adam som det første Menneske og Kristus som det andet og stiller disse to i et nøje Forhold til hinanden (Rom. 5; 1 Kor. 15); den samme Tanke findes i den Slægtebog, som Lk. meddeler (Lk. 3, 23—38); endelig findes endnu et Vink i et Udsagn af Herren: »Abraham saa min Dag og glædede sig« (Joh. 8, 56), tilligemed Ordet: »Før Abraham blev, er jeg« (V. 58). At han ved den Dag, Abraham saa med Glæde, tænker paa den forjættede Søns Isaks Fødsel, føre Ordene af sig selv til, ligesom ogsaa en Udtalelse af ham noget forud: »Nu søge I at slaa mig ihjel; dette gjorde Abraham ikke« (V. 40); han er derfor Abrahams Søn derved, at han er født i Isak; hans Menneskebevidsthed er ved Fortællingen om denne Fødsel blevet levendegjort og har deri genfundet sig selv. Men endnu længere tilbage rækker den, til Adams, Menneskets, Tilblivelse: han er Adams Søn, det første Menneskes, Menneskets Søn.

Og han er ikke blot en Adams Søn, men Sønnen, hvilket, naar den Forklaring søges, der ligger i selve Ordet, vil sige, at han er Søn i saa dyb og omfattende Skikkelse, at dette, at være Søn, har i ham naaet sit Maal. Han er ikke Søn og Fader, et Gennemgangsled for Slægtens Fortsættelse, men ene og alene Søn. Paa saa dyb og bred en Slægtsgrund er han stillet i sit Liv, og paa saa dyb og bred en Slægtsgrund finder og genfinder han sig selv, at hans Sind ikke kan blive staaende ved ham selv eller ved det nærmest foregaaende Led, men maa gaa tilbage gennem hele Slægten til det første Menneske; først her findes det, der svarede til, hvad der rørte sig i ham; han er Sønnen af det første Menneske, født ud af den Natur, der blev til i ham, og som bæres af alle Adamsbørn. En arvet Natur, Sønnenaturen, har han; han er ikke den første. Og da han er Sønnen, drives han efter sin Natur til at elske den Natur, fra hvilken han stammer, elske den over alt og i alle, og dette ikke med en Søns, men med Sønnens Kærlighed. Havde dette, at være Søn, naaet sit Maal i ham, naaede ogsaa Sønnekærligheden sit Maal: han maatte elske Næsten som sig selv, og han maatte tjene sin Slægt.

Denne Forstaaelse er den, der ligger i selve Navnet, og der er ingen af de Udtalelser, Herren knytter til dette, som modsiger den og intet i hans Liv, som ikke kan gaa ind under den. Er den saaledes at anse for rigtig, spørges,

hvorvidt Svaret paa det, som Messiasnavnet ikke kunde forklare, er givet heri? Jesus Kristus er ikke blot en Davidssøn, men Davidssønnen, den i hvem dette, at være Søn af David, havde naaet sit Maal; men dette var han som Menneskets Søn; thi derfor naaede Davidssønnen sin Fuldendelse i ham, fordi det, at være Adams Søn, i ham naaede sit Maal. Det sidste giver en bredere Grund at staa paa, end det første, og i dette sidste er angivet Grundlaget for »Højden og Dybden, Breden og Længden af Herrens Kærlighed«, for de store Synspunkter i hans Liv, de omfattende Tanker, men ogsaa for det enfoldige, det almenmenneskelige, det til alle Tider og Slægter rækkende. At netop denne Davidssøn blev til med dette brede Grundlag i sig, kan lige saa lidt forklares, som det kan forklares, hvorledes det gaar til, at Mennesker med de dybe og brede Grundlag i sig netop fødes til den Tid, der har Brug for dem. Dette ligger alt inden for Guds Forsynsstyrelse; for den var Tidens Fylde kommet, da Menneskets Søn skulde træde ind i Slægten.

Men ligger nu ogsaa i det anførte Navn Forklaringen paa den Fylde af Liv og Kræfter, der var i Herren, en Fylde, der i alle Henseender svarede til hans Kærligheds Storhed, til hans Synspunkters Omfang? Hvad der kan ligge i Menneskets Natur, naar denne uhindret af Synd og Død kan faa Lov til at udforme sig, er der ingen Erfaringer om; men dog synes dette at være vist, at den ikke kan give det evige Liv til andre, da den kun har dette paa den Maade, at den modtager det; og det er lige saa vist, at kun Herren kom til at sidde paa Davids Kongetrone. Han følte sig som Menneske, viste sig i alle sine Livsytringer som Menneske; hvorfra stammer den store Magt, der laa i dette Menneske?

Her maa da endnu peges paa et tredje Navn, med hvilket han blev nævnet, for deri at søge og finde Svaret: han blev ogsaa kaldet Guds Søn. Betydningen af dette Navn er efter Evangelierne flerfoldig. Først er der en Række Udsagn, i hvilken det er knyttet til Kristus, til Davidssønnen; Peters Bekendelse er det fulde Udtryk herfor; men det findes ogsaa ved Daaben, under Fristelsen, ved Forhøret hos Raadet; det findes i det fjerde Evangelium som Navn paa den, der er helliget og udsendt (Joh. 10, 34—36). Det er paa disse og lignende Steder en Mindelse om det, der blev sagt til David, da han blev Konge (Ps. 2): »Du er min Søn«. Kongestillingen inden for Israel er Guds egen, Udtryk for hans Herlighed og Ære; overdrager han den til et Menneske, gør han denne delagtig i sin Ære, sætter ham ved sin højre Haand; han gør ham til sin Søn og salver ham med sin Aand. Er da Jesus kaldet og salvet til at leve sit Liv som et Kristusliv, er han derved ogsaa Guds Søn, sat i et eget og enestaaende Forhold til Gud. Men dernæst maa fremhæves, at Gud kalder ingen i sin Husholdning til en Gerning uden den, som han har ladet blive til med denne Gerning for Øje. Da Pilatus spørger Jesus, om han er en Konge, svarer denne: »Jeg er dertil født og dertil kommet til Verden, at jeg skal give Sandheden Vidnesbyrd« (Joh. 18, 37), overensstemmende med Engelens Ord til hans Moder: »Hellig-Aanden skal komme over dig og den Højestes Kraft overskygge dig; derfor skal ogsaa det hellige, som fødes af dig, kaldes Guds Søn« (Lk. 1, 35). Han er blevet til ved Hellig-Aanden og den Højestes Kraft, paa enestaaende Maade; herpaa hviler hans Liv, heri ligger, at det blev til med den brede, dybe Grund, at han blev Menneskets Søn. Som Guds Søn blev han til, derfor blev han kaldet til at leve Guds Søns Liv. Og til dette kommer endelig, at al hans Livsudvikling udgaar fra og foregaar i Samlivet med Faderen. Til Undfangelsen og til Kaldelsen svarer al hans Leven. I mange Former taler han, særlig efter det fjerde Evangelium, om sit Sønneforhold til Faderen; af dem alle fremgaar, at han ogsaa her føler og erfarer sig som den anden, ikke som den første, som Sønnen, som Barnet. Alt hvad der er i ham, alt hvad der lever, hele hans Sind, alt hvad han véd om sig selv, er blevet til og bliver stadig til ved Faderen; derfor kender ingen Faderen uden Sønnen, og ingen kender Sønnen uden Faderen (Mt. 11, 27).

»Jeg er dertil blevet født«. I en Strid med Jøderne udtaler han til Begrundelse af, at han kan give de døde, der høre hans Røst, evigt Liv: »thi ligesom Faderen har Liv i sig selv, har han ogsaa givet Sønnen at have Liv i sig selv« (Joh. 5, 26). Hvad han her siger, hører det til mærkeligste iblandt alt det, som han har sagt. Al menneskelig Erfaring gaar ud paa, at ingen har Livet i sig selv, at dette hos alle er i en andens Haand, end Menneskets; hans Erfaring har givet ham, at skønt han stadig maa leve paa Grund af Faderen (Joh. 6, 57), ere Livskilderne i ham selv, og han har Magt over sit eget Liv (Joh. 10, 18). Han »er født til dette«; det undtagelsesvise her maa have sin Grund i en undtagelsesvis Tilblivelse, i hvilken hans Natur ikke blot blev renset og gjort til »det hellige, der skulde fødes«, men i hvilken der ogsaa ved Aanden og den Højestes Kraft blev lagt ind i hans Tilværelse nye, ikke gennem Slægten nedarvede, Livskræfter. Han blev stillet lige gennem sin Undfangelse med et eneste Menneske, Adam; men født inden for Slægten som en Adamssøn blev han atter gjort forskellig fra ham: den »levende Sjæl« i Adam blev i ham til den »levendegørende Aand«. Heri ligger Grunden til, at han havde Livet i sig selv og kunde give andre evigt Liv, til, at han havde Kræfter i sig, der nøje svarede til Omfanget af, hvad hans Kærlighed førte ham til at ville.

Det kan nu siges, hvem han er. Det Navn, som han tidlig og sent gav sig selv, Menneskets Søn, er ikke blot Udtryk for hans Opgave, at tjene Menneskene, men ogsaa for hans Natur. Han føler sig selv som Menneske i alle sine Livsytringer, i sit Hjertes inderste, men som det enestaaende Menneske, Menneskets Søn. Dette er han, fordi han er Guds Søn. Ved denne Betegnelse henvises til hans Stilling i Slægten over for Gud og til hans Oprindelse: han er blevet til ved Guds Kraft og Aand, ved hvilken der tilføres ham Paavirkninger og Kræfter, som ikke ligge i Slægten. Herved bliver hans Natur ikke en anden, end den er i alle andre Mennesker; den vedbliver at være Menneskesønnens; den kan modtage og rumme dette nye og derved dog vedblive

at være sig selv, ja bliver paa denne Maade sig selv i alleregentligste Forstand. Saa langt som Menneskesønnen med sit Sind, med sin Kærlighed, med sin Tanke rækker frem mod Slægtens Afslutning og tilbage til dens Begyndelse, saa højt og dybt han rækker, omfattende det hele og den enkelte, bæres og fyldes han til alle Tider af Gudssønnens Kraft og Liv.

Skønt Svaret hermed er givet paa det, der blev spurgt om, maa der endnu henvises til nogle Udtalelser, som ikke kunne rummes inden for de Bestemmelser, der hidtil ere fremhævede. Allerede i en Del af de Ord, der omtale Forholdet mellem Faderen og Sønnen, faar man Indtryk af en Fylde, der viser dybere ned og højere op, end det gør, der hidtil er sagt. Hertil kommer nu de omtalte Ord, Ord, der stille Faderen, Sønnen og Aanden paa lige Linje med hverandre, Ord om Sønnen som Dommer, Ord om, at han før har været hos Faderen og har været i Herlighed »før Verdens Grundvold blev lagt«. Det er længere tilbage end til Undfangelsen, han her gaar, og højere op end til sit Samliv paa Jorden med Faderen; men der er, idet han taler paa denne Maade, ikke noget Spring i hans Bevidsthed om sig selv at mærke. Det er ikke, som om han herved sagde noget nyt, forskelligt fra al hans øvrige Tale, og ikke, som om han her paa en vis udvortes Maade føjede noget til: det nye træder frem helt inden fra som det, der ligger paa Bunden af hans Bevidsthed, paa Bunden af hans stadige Samliv med Faderen; dette Samliv har for ham efter sin Art ingen Begyndelse og ingen Ende; men i dette Samliv véd han om sig som Menneskets Søn, at han har haft en Herlighed hos Faderen før Verdens Tilblivelse. Forklaringen herpaa, saa vidt det kan klargøres, kan kun søges ét Sted, i Undfangelsen; ved de Kræfter, der da vare i Virksomhed, og som gav ham Livet, er Forbindelsen med Evigheden givet. I hans Bevidsthed om sig selv er den til Stede; denne hans Selvbevidsthed hviler altid i og omsluttes af hans Bevidsthed om Faderen. Men hvorledes den omtalte Forbindelse nøjere er at oprede, er ikke til at se, da Menneskeerfaringerne ikke have noget tilsvarende. Evangelierne og Apostelbrevene sige herom kun, at Ordet var hos Gud, var Gud og i Guds Skikkelse, og dernæst, at det blev Kød.

Et saadant Menneske med et saadant Bevidsthedsindhold er det, som Kilderne henvise til, naar de udspørges om, hvem han var. Det kan med god Grund siges, at en Forstaaelse ad almindelig psykologisk Vej og med almindelig historisk Maalestok her ikke er mulig. Kun et Stykke af Vejen kan han følges med disse Midler, og paa dette Stykke kan han ses ret klart; men han naar langt længere frem, og kun Menneskehjertets enfoldige Anelser og Trang kunne her følge efter og sande, at Vejen fortsætter i samme Retning, som Psykologi og historisk Forstaaelse havde lært at kende. At beskære og beklippe, saa at de almindelig brugte Maal kunde slaa til, vilde være det samme som at opgive at forstaa. Naar han siger til en spedalsk: »Jeg vil; bliv ren«, og det sker, er en Forstaaelse af selve det afgørende Øjeblik ikke muligt: hvad det er, der da sker i hans Sind, hvorledes hans Viljes og Ords Magt kan virke i den spedalske. Og denne Gerning er dog saa at sige noget ret dagligdags hos ham; men er det saaledes med det daglige, er det ikke forunderligt, at det samme møder én paa Højdepunkterne. Han maa staa, som Kilderne have fremstillet ham, en enestaaende, rækkende ud over alt, hvad der er kendt i Menneskelivet, Menneskets Søn og Guds Søn (A. Andersen, Menneskets Søn; Grau, Das Selbstbewusstsein Jesu, 1887; Baldensperger, Das Selbstbewusstsein Jesu², 1892).

6. Intet er nu sikrere end, at han, der kaldte sig Menneskets Søn, har haft Magt til at give Mennesker evigt Liv: »Af hans Fylde have vi alle modtaget, og det Naade for Naade«, er en Bekendelse fra Apostletiden (Joh. 1, 16); fordi han havde Livet i sig selv, kunde de, som hørte hans Røst, naa til at leve. Ved hans Ord og hans Gerninger blev Guds Rige levet ind i Menneskene. Men det er lige saa afgjort, at for at kunne give andre evigt Liv, maatte han først selv besidde det, og for at han kunde leve Guds Rige ind i Verden, maatte det først leves ind i ham selv. Da han begynder sin Forkyndelse, siger han, at Guds Rige er kommet nær, og da han udsender sine Disciple, byder han dem at sige det samme; først senere siger han: Guds Rige er kommet til eder (Mt. 12, 28). Den første og væsentligste Grund hertil maa søges i hans egen Livsudvikling, i Udfoldelsen af Rigets Kræfter i ham selv, en Udvikling, som der ogsaa er hentydet til i det fjerde Evangelium i Omtalen af de mindre Ting, som Faderen først viser Sønnen, for bagefter at vise ham større Ting (Joh. 5, 20; smlgn. 7, 39). Som han ikke kan føre Guds Rige ind i Verden ved et Magtbud, men taalmodig lade det blive til i sine Disciple ad Livets Vej, maa det ogsaa blive til i hans Liv ad Livets Vej og er ikke fra første Færd af til Stede, fuldt udformet. Paa hans Liv, paa Indlevelsen af Guds Rige i ham, hviler det hele. Da han blev kaldet, var det til at leve sit Liv som et Kristusliv, hvilket først vilde sige som et Tjenerliv; som han tjente til, vilde han vokse til (Mk. 10, 43—45); under dette Tjenerliv skulde hans egne Livskræfter udforme sig, og da han i Ørkenen afgjort har sagt ja til, ikke at ville leve paa anden Maade, vender han tilbage til Galilæa i Aandens Kraft. Dette Punkt genoptages nu atter her, for derudfra at give en Paavisning af Rigets Indlevelse i Herrens Liv og dermed den dybeste Begrundelse af, at han kunde føre andre ind deri.

»Jeg er ikke kommet for at lade mig tjene, men for at tjene«. Heri har Herren sammenfattet sin Forstaaelse af den Livsopgave, som han maatte udføre. Ved at løse den, løste han ogsaa sit eget personlige Livs Opgave. Denne bestod i, at det evige Liv i ham blev saaledes udformet, at det blev det sejrende. »Jeg er Livet«, »Opstandelsen og Livet«, »jeg lever«, disse Udtryk fra Slutningen af hans Liv pege alle paa det, der nu er ved at foreligge som afsluttet. At leve og føre Livet ud over Tilløbene, Begyndelserne, og føre det til Maalet, havde ingen hidtil formaaet. Her laa Opgaven for hans personlige Livs Vedkommende.

Det første, han da gjorde, var at finde tilbage til Livets Kilder inden for Menneskelivet.

Hans Liv blev et indadgaaende, indadvendt Liv. Ind i sig selv gik han, og dette med al sin Beslutsomhed og Kraft, og han naaede ind til det, der laa paa Bunden af alt, hvad der var i levende Bevægelse i ham, til selve Kilden til hans Liv, »Himmelens og Jordens Herre«, »den levende Fader«, »den ene, sande Gud«. I ham levede han stadig, her formedes hans Liv, saa at der intet var i ham, uden det alt tilsammen her havde sin Oprindelse. Derfor kendte han Faderen, og Faderen kendte ham; derfor vidste han ud fra alt det Liv, der var i ham, at han var Sønnen. Det andet, han gjorde, var, at han herfra fik Øje paa og satte sig et stort og højt Maal, at være fuldkommen i alt sit Liv ligesom Faderen. Ikke blot at overvinde alt det, der ellers ødelagde Menneskelivet, al Fristelse og Lokkelse, under hvor store Former det end traadte ham i Møde, om det saa end var al Verdens Herlighed; men i alt at være fuldkommen, fuldkommen i Renhed, i Sagtmodighed, i Enfold, først og sidst i Kærlighed, en stor Kærlighed, der kunde rumme alle i Slægten. Imellem hint Udgangspunkt og dette Maal laa det, som Menneskelivet kunde blive til; ud over dette kunde det ikke naa. Det tredje, som han gjorde, var, at han sammenholdt og beherskede alt det, der inden fra levede op i ham, og alt det, der uden fra mødte ham, saa at hans Udvikling blev en Enhed uden Brud og Spring, en harmonisk Tilegnelse og Udformning selv over for det, der fra først af truede med at overvinde hans modtagelige, levende Sind. Det blev alt tilsammen fojet ind til at tjene Livet fra Begyndelsen til Slutningen (Ullmann, Die Sündlosigkeit Jesu, 1863[7]).

Men denne hans personlige Livs Opgave maatte løses derigennem, at han tjente Slægten. Kun i Forhold til, som han tjente, kunde han naa frem. Det er ikke først i Slutningen af hans Liv, at Udfoldelsen af den Livets Herlighed, der laa i ham, bliver kendelig; den vokser med hans Tjeneste lige fra Begyndelsen af. Naar han under sin Tjenergerning talte og handlede, kunde Disciplene se hans Herlighed (Joh. 1, 14; 2, 11; 17, 22); dens Vækst var Vidnesbyrd om Rigets Indlevelse i hans Liv. Alle hans Tjenerdage vare tillige »Optagelsesdage«, som det hedder: »det skete, idet hans Optagelsesdage vare ved at fuldkommes« (Lk. 9, 51), og en egen Bekræftelse herpaa aflægger hans Forklarelse. Denne sættes af Evangelisterne i nøje Forbindelse med Udsagnet om, at »Guds Rige er kommet i Kraft«, at »Menneskets Søn er kommende i sit Rige« (Mk. 9, 1; Lk. 9, 27; Mt. 16, 28; 17, 1), og maa forstaas som Udtryk for, at Rigets Kræfter nu ere blevne saaledes indlevede i ham, at de, da han tager det sidste Skridt, der fører til Døden, kunne inden fra bryde igennem og gøre »hans Ansigt skinnende som Solen, hans Klæder hvide som Lyset«. Denne voksende Herlighed er hans Livs Vækst, er Udfoldelse og Udformning af det evige Liv i ham. Han kom til at leve med Herlighedens Myndighed, fordi han altid kunde faa sig selv med til at tjene og altid magtede denne Tjeneste; og som han gik frem i denne, blev Guds Rige til i ham.

Det nye Led i Herrens Livsudvikling, Forklarelsen, fører, ligesom de foregaaende, en ny Forkyndelse med sig: »fra da af begyndte Jesus at vise sine Disciple«, at han skulde lide, dø og opstaa (Mt. 16, 21), ja, det kan siges, at Forklarelsen er Svaret paa, at han nu optog det sidste Led af sin Tjenervej i sine Tanker (smlgn. Lk. 9, 31). Det er hele Fremtiden, som Herren nu forkynder om, hvad der vil ske snart, og hvad der vil ske tilsidst. Det er det, der er nærmest for Haanden, hans Nedgang i Døden, som han nu med Flid fører Disciplene ind i. Det kunde antages, at den tre Gange gentagne, bestemt formede Forudforkyndelse af Døden og Opstandelsen (Mt. 16, 21; 17, 22; 20, 18. 19) havde modtaget sin nuværende Skikkelse gennem Menigheden, saafremt Jesus nu først ud af Tidsforholdene begyndte at skimte sin Udgang. Paa denne Maade vilde det kunne forklares, at Apostlene efter hans Død slet ikke synes at have ihukommet Ordet om hans Opstandelse. Dette sidste lader sig imidlertid ad psykologisk Vej nok forstaa uden denne Antagelse, og hvad der i Getsemane Have bliver talt til Peter om, at Skrifterne kun kunne opfyldes igennem Herrens Indgang i Døden (Mt. 26, 54; smlgn. Lk. 24, 46), viser, at han er kommet til Tanken om at dø ad en anden end den angivne Vej. Denne Tanke har været i hans Sind fra først af (Mk. 2, 20; Joh. 2, 19, 21), og ad hvilken Vej han er kommet til den, ses deraf, at han paa Korset udtrykker sin Smerte med Davids, sin Faders Ord (Mt. 27, 46); det hører Davidssønnen til, at han maa lide og dø, og det er Fuldførelsen af Tjenergerningen, der herved sker: uden at Livet blev givet for de mange, havde denne ikke naaet sit Maal. Kun for Disciplenes Skyld kan han have holdt igen med denne Forkyndelse, indtil de havde faaet Svaret paa, hvem han var. Fra da af siger han dem det, og fra da af vender han sig mod Jerusalem. Hans Indtog er ikke et Forsøg paa at vende Sagens Gang, og hans Udraab paa Korset ikke Udtryk for skuffede Forventninger: som han havde sagt forud, skete det. At han da, som Tiden nærmer sig, kan ængstes (Mt. 26, 36 f.; Joh. 12, 27 f.) er kun Vidnesbyrd om, at han var et levende Menneske.

Det er for at fuldføre sin Tjenergerning, at Herren maa gaa i Døden. For Løsningen af sin egen Livsopgaves Skyld var dette ikke nødvendigt for ham. Han havde Livet i sig selv, og ingen og intet havde Magt til at tage det; af sin Fader havde han faaet dette Bud, at han kunde sætte det til af sig selv, med sin egen Vilje, og at han atter kunde tage det (Joh. 10, 18). Han levede evigt Liv og magtede at leve det; kun for saa vidt han selv vilde gaa i Døden, kunde denne faa Magt over ham, og dette endda kun til en bestemt Grænse (Ap. G. 2, 24. 31); han valgte at dø for at give sin Tjeneste dens dybeste Udtryk, for at opfylde Skrifterne.

Men hvad han vil opnaa ved sin Død, angiver han paa to Maader. Først, at han vil give sit Liv »til Genløsning for de mange« (Mk. 10, 45; Mt. 20, 28). Guds Rige kan ikke faa fast Fod i Verden, uden at »én vil dø for alle«, uden at én er saa stor, at han i sin Kærlighed omfatter alle og da giver sit eget Liv for alle. Alle ere bundne i Synden, alle ere

bundne til Døden; gaar den ene, som hverken er bunden ved Synd eller til Død, Menneskets Søn, i sin Tjenergerning saa vidt, at han giver sit Liv for alle, da er Guds Rige, den nye Tid, kommet og har kun faa Skridt tilbage, før det staar lyslevende i Verden. Uden et saadant Livs Offer kunde det ikke komme ind i Verden, og uden at hver enkelt af de mange faar Del i dette Offer, faar Syndernes Forladelse, kan han ikke komme ind i Riget. Men dernæst siger han: »Uden at Hvedekornet falder i Jorden og dør, bliver det alene; men hvis det dør, bærer det megen Frugt« (Joh. 12, 24). Vilde han fastholde sit Liv og gaa uden om Døden, blev der intet af evigt Liv for Slægten; hvad han havde været, vilde afsætte en Bevægelse, som vilde tabe sig og ikke mere; først naar han førte sin Kærligheds Tjeneste til Maalet, saa at han opgav sig selv og alt sit, gik til dette, at blive intet for sig selv, men alt for andre, saa vilde der blive evigt Livs Frugt. »Naar jeg bliver ophøjet fra Jorden, vil jeg drage alle til mig; men dette sagde han, for at betegne den Død, han skulde dø« (Joh. 12, 32. 33). Naar hans Tjenergerning endte i en saadan Selvopgivelse og derved fik sit fuldkomne Udtryk, vilde alle tro paa den Kærlighed, der omfattede dem, og som gik saa yderlig, som der kunde gaas.

Disse to Maader at omtale Døden paa modsige ikke hinanden. Ved den ene viser Herren hen til sin Tjenestes Fuldendelse: Hvedekornet falder i Jorden, gaar ud af Verden og dør; der vindes dette derved, at der ud af det, inde i Sindene, spirer mangfoldig Frugt frem; ved den anden viser han hen til, hvad Hvedekornet paa denne sin Vej vinder, Løsning af alle i Synden bundne, Udslettelse af deres Skyld. Men Hvedekornet fortsætter sin Vej: gennem Døden frembærer det nyt Liv for sig selv og andre. Ad denne Vej løser Herren sin egen Livsopgave; han gaar i Døden, derfor elskede Faderen ham; han gav sit Liv i Døden, for atter at tage det (Joh. 10, 17). Gennem Dødens Hus gik han uskadt; han tilintetgjorde ikke Dødens Magt, hverken for sit eller for de mange andres Vedkommende; dette vil først ske ved Dagenes Ende; den hører nu med til Menneskelivets Vilkaar; men han havde det i sig selv og gav andre at have det samme i dem, som Døden ikke kunde naa, fordi det var og er evigt Liv (Joh. 5, 25. 28; 11, 25. 26).

»Levendegjort i Aanden« i Dødsriget prædikede han for Aanderne (1 Pet. 3, 18), men opstod paa tredje Dag. Med evigt Livs Magt tog han sit Legeme igen fra Graven; hvad Forklarelsen havde spaaet om, var nu sket: han havde Magt til at leve, til at løse den Opgave, som han ved sin Fødsel havde faaet, og løse den gennem den Tjenergerning, som han blev kaldet til at udføre. Døden havde ingen Magt over ham; »hvad han døde, døde han én Gang for alle; men hvad han lever, lever han for Gud«. Himmeriget havde nu i hans Opstandelse aabenbaret, hvad der laa inderst inde i det, evigt Liv, og at evigt Liv er Sejr. Den aabne Grav og hans Aabenbarelser for Apostlene bragte »Liv og Uforkrænkelighed for Lyset«. For hans eget Vedkommende betød det Løsningen af den Opgave, der laa først for ham, Guds Riges Indlevelse i hans eget og dér igennem i Slægtens Liv; for dem, der troede paa ham, betød det »det levende Haab ved Jesu Kristi Opstandelse fra døde« (1 Pet. 1, 3). Det var en helt ny Kendsgerning, der her for deres Øjne traadte ind i Historien, en Kendsgerning, som blev Midtpunktet i deres Forkyndelse som i deres Liv. Der var intet vissere i Verden for dem, end dette, at Herren legemligt var opstanden; de havde set ham, følt paa ham, taget paa ham med deres Hænder, han havde talt til dem, spist for deres Øjne. Som det er for de første Apostle, er det for Paulus: Sagen staar afgjort fast, og de vide, hvad den betyder (Westcott, The Gospel of the Resurrection og: The Revelation of the Risen Lord).

Men spørger man om, hvorledes det gik til, tie de stille; kun det vide de, at Graven var tom, og at de havde set ham og modtaget Befalinger af ham angaaende Guds Rige. Spørger man fremdeles om deres Beretninger om, hvad de have oplevet, fortælle de hver sit, den ene det og den anden det, og der er endda efter det, der kan skønnes af, hvad Paulus beretter, ikke lidet, som de ikke fortælle. At stille de fire Beretninger op saaledes, at de to første kun nævne Galilæa som Stedet, hvor Aabenbarelserne for Apostlene fandt Sted, og de to sidste Jerusalem og nærmeste Omegn (se f. E. Loofs, Die Auferstehungsberichte und ihr Wert, 1898), lader sig ikke gøre uden kritisk Vilkaarlighed; Joh. 21 fortæller ogsaa om en Aabenbarelse i Galilæa, og indeholder, som der før er henvist til, Mk. 16, 9 f. ægte Overlevering, fortælles her sandsynligst om en Aabenbarelse i Jerusalem. Hvad der gælder for jævnsides løbende Beretninger i den Del af Historien, der gaar forud for Opstandelsen, gælder ogsaa her: en harmonisk Sammenordning af Enkelthederne lader sig ikke danne, da hver Evangelist fortæller det, der falder ind under Synspunktet for hans hele Beretning.

Endnu er der imidlertid et Trin tilbage, før Herren ved Aanden er ført til sin fulde Herliggørelse: hans Himmelfart, ved hvilken han gaar ind til Sædet ved Faderens højre Haand. Efter denne Hjemgang længtes han, i alle Tilfælde træder saadant frem i enkelte Træk fra et bestemt Tidspunkt i hans Liv. Efter Forklarelsen, da han er kommet neden for Bjerget og staar i Skaren omkring den maanesyge Dreng, udbryder han: »Hvor længe skal jeg være hos eder! hvor længe skal jeg udholde eder!« (Lk. 9, 41); og endnu senere (Lk. 12, 49. 50) siger han: »Ild er jeg kommen at kaste paa Jorden, og hvor vilde jeg, at den allerede var optændt; en Daab har jeg at døbes med, og hvor er jeg i Trængsel, til det er fuldbyrdet«! Hertil kan vel ogsaa henføres, hvad han Paaskemorgen siger til Maria: »Jeg farer op til min Fader« (Joh. 20, 17); følgende Bøn hører ogsaa til Vidnesbyrdet om denne Længsel: »Herliggør mig nu, Fader, med den Herlighed, som jeg havde hos dig før Verdens Grundvold blev lagt« (Joh. 17, 5). Nu er Tiden kommet, og fra Oliebjerget stiger han op til Himmelen (Ap. G. 1) og sætter sig paa den Kongetrone, fra hvilken Menneskets Søn med al Magt i Himmelen og paa Jorden indføjer Styrelsen af sit Rige i Faderens Verdensstyrelse.

Og dog er dette end ikke Slutningen: før sin Død talte han til Disciplene om, at der endnu stod en Gerning tilbage for ham at gøre: han maatte komme igen for at dømme alle Folkeslag og alle Mennesker. At han maatte komme igen, var givet, da han i sit Køds Dage kun naaede den første Del af sin Gerning, at faa Guds Rige levet ind i Slægten; han maatte fuldføre, hvad han havde begyndt, og han viste Disciplene hen til, at han maatte komme for at afløse denne Verden med Guds Rige, at dette ogsaa kunde træde frem i udvortes Skikkelse. Men ingen vidste, naar Tiden var forhaanden, intet Menneske, end ikke Sønnen, kun Faderen (Mk. 13, 32); endnu den Dag, da Herren forlader Jorden for at sætte sig ved Guds højre Haand, siger han: »Det tilkommer ikke eder at vide Tider eller Stunder, hvilke Faderen har fastsat i sin egen Myndighed« (Ap. G. 1, 7). Derfor kan han heller ikke til sine Disciple have henvist til nogen bestemt Tid, inden for hvilken hans Dag vilde falde; det kunde ske, sagde han, i første og anden Nattevagt, men det kunde ogsaa ske i tredje (Lk. 12, 38), ja vilde snarest ske i tredje, da Landet, hvortil han skulde rejse, laa langt borte (Lk. 19, 12). At Apostlene have ventet ham i deres Levetid, er givet; der er Ytringer nok af dem herom; men da han ikke kom, bleve de ikke i mindste Maade usikre over for ham, et Vidnesbyrd om, baade, at hans Udsagn om Genkomsten have foreligget, og at de have foreligget i den Skikkelse, som her er fremhævet; at henvise dem til en senere Tid og forstaa dem som en Menighedsdigtning med Mk. 13, 7—9. 14—20. 24—27. 30. 31 til Kerne (først Colani, Jésus Christ et les Croyances Messianiques de son Temps, og derpaa Weiffenbach, Der Wiederkunftsgedanke Jesu, 1873), lader sig ikke gøre. Menneskets Søn maa komme igen for at føre sin Gerning til Maalet gennem Dommen. Naar dette er sket, kan han overgive Gud og Faderen Riget, at han maa blive alt i alle (1 Kor. 15, 28) og først dér, dybt inde i Fremtiden, gennem Omvæltningen i Himmelen og paa Jorden, ender det, som tog sin Begyndelse den Dag, da Jesus kom gaaende til Døberen ved Jordan for at døbes af ham sammen med alt Folket.

Det er denne Fremstilling og Forstaaelse af Jesu Kristi Liv, som vore Evangelier meddele, og som har levet i Apostel-Menighederne. Den har efter sig en attenhundredaarig Historie, som kun kan forstaas ud fra den, og som bekræfter dens Rigtighed. Paa begge Sider af sig har den været ledsaget af Tilløb, snart stærkere, snart svagere, til andre Forstaaelser, en tilsyneladende højere liggende og en afgjort fattigere; men ingen af disse har kunnet give en tilfredsstillende Løsning af det, der foregik i Jødeland, da Jesus af Nazaret levede (Fairbairn, Christ in Modern Theology[5], 1894).

7. Efter Evangeliernes Fremstilling blev her begyndt med Herrens Kaldelse; som han selv gik frem, skulde hans Gerning føre til Besvarelsen af, hvem han var. Men naar dette var givet, maatte det ogsaa blive naturligt, ja nødvendigt, at gaa tilbage bagved hans Kaldelse og spørge om hans Oprindelse. Dette er ogsaa sket i Aposteltiden, og en dobbelt Overlevering foreligger med Svar herpaa, idet det første og det tredje Evangelium uafhængig af hinanden hver meddeler sin Beretning om denne Sag. Det maa nu vel erindres, at i alle fire Evangeliers Fremstilling omtales ret ofte Herrens Slægtskabsforhold (Mk. 6, 3; Mt. 13, 55; Lk. 4, 22; Joh. 6, 42). Hertil svarer, at i »Forhistorien« tales der om hans Forældre, hans Fader og Moder, ja Maria siger: »Din Fader og jeg« (Lk. 2, 27. 41. 43. 33. 48), og endvidere, at der er meddelt Slægtregistre, af hvilke i alle Tilfælde det ene fører fra Abraham til Jesus igennem Josef (Mt. 1, 1—17). I alt det her anførte synes der at skulle ligge som en naturlig Forudsætning, at Jesus var kommet til Verden paa almindelig Menneskevis som Søn af Josef og Maria.

Og dog ere begge Evangelister fuldt enige om at berette, at Jesus blev undfangen ved Hellig-Aanden og saaledes født af Jomfru Maria (Mt. 1, 18; Lk. 1, 35; smlgn. Joh. 1, 13). Ikke ad den almindelige Slægtsvej, ad hvilken Menneskene komme til Verden, blev han til; for at kunne blive Menneskets Søn, maatte han helliges, og maatte han have Livskilder, gennem hvilke han stod i umiddelbar Forbindelse med den levende Gud; men han blev alligevel til som en Menneskesøn, blev ikke skabt som noget helt nyt og uden fra føjet til Slægten; han blev et Led af den Slægt, som han skulde tjene. Han var i Følge sin Undfangelse Guds Søn og i Følge sin Titel Menneskets Søn, for at han kunde kaldes til at leve Menneskesønnens Liv og udføre Davidssønnens Gerning.

Endnu skal her tilføjes, at det tredje Evangelium stærkt fremhæver den Vækst og Udvikling, som Herren gennemgik som Barn. Om hans Udvikling gennem Ungdomstiden er der den dybeste Tavshed, og ikke et Træk er opbevaret her til Vejledning. Kun kan det af hans Ord og Gerning fra hans 30. Aar sluttes, at ogsaa han har brugt de for Jødefolket almindelige Midler til aandelig Udvikling: Besøg i Synagoge og Tempel, Fordybelse i Skrift og Bøn. Men om hans Udvikling i Barneaarene fremhæves, at han »voksте og blev stærk, fuld af Visdom, og Guds Naade var over ham« (Lk. 2, 40), og atter, at han »tog til i Visdom, i Alder og Yndest hos Gud og Mennesker (V. 52). Det er, sammen med hans legemlige Udvikling, det indadvendte Liv, der her fremhæves, Visdommen og Ynden, det, der fik Udslag i Ordet til hans Moder: »Vidste I ikke, at jeg bør være i min Faders« (Lk. 2, 49), hvilket Ords Oprindelighed og Dybde hans Forældre ikke forstod; det var vokset frem i hans eget Hjerte og pegede fremad mod alt det, der skulde vokse frem i ham paa samme Vis. Undfanget ved Aanden vokser han et Menneskes Vækst.

8. Der staar tilbage at fremhæve enkelte Punkter paa Tidsbestemmelsens Omraade, ikke just fordi de have nogen særlig Betydning for Forstaaelsen af Herrens Liv, men fordi de høre med til den Ramme, i hvilken hans Liv er føjet ind.

Det første angaar hans Fødselsaar. Han er født, medens Herodes endnu levede (Lk. 1, 5; Mt. 2, 1). Efter Josefos maa Herodes være

død i Aaret 750 efter rom. Regning, tidlig paa Aaret (Sevin, Chronologie des Lebens Jesu[2]); heraf følger, at Jesus ikke kan være født efter 750 (ikke 754, som vor nuværende Tidsregning angiver); men er han født før dette Aar, og da hvor meget før? I Lk. 3, 23 angives hans Alder til at være omtrent 30 Aar, da han begyndte sin Gerning; da det nu i 3, 1 siges, at Døberen traadte frem i Tiberius's 15. Regeringsaar, synes her at være givet et ret godt Holdepunkt. Augustus døde i Aaret 767, og Tiberius's 15. Aar bliver da 782; Herrens Fødsel vilde da falde efter Herodes's Død. Nu blev imidlertid Tiberius Medkejser 2 Aar tidligere, 765; regnes der herefter (Wieseler, Beiträge), vilde Jesus være født 750. Det samme naas, naar Udgangspunktet tages i Joh. 2, 20, hvor Jøderne sige til Jesus: »i 46 Aar er der bygget paa dette Tempel«; Josefos fortæller (Ant. 15, 11, 1 og Bell. Jud. 1. 21. 1), at Herodes i sit 18. Regeringsaar, det 15. efter at være anerkendt fra Rom som Konge, begyndte at bygge, det vil sige 734; de 46 Aar vil da føre til 780. Idet Beregningen udfra Qvirinius's Statholderskab her forbigaas som omstridt, skønt dette Punkt i nyere Tid er kommet stærkere i Forgrunden (se Ramsay, Was Christ born at Bethlehem? 1898), og ligeledes den astronomiske Beregning om Stjernen, der lod sig til Syne, forbigaas, skal her endnu blot henvises til Beregningen ud fra Abia Skiftes Forretning af Tempeltjenesten, da Døberens Fødsel blev bebudet (Bengel, Ordo Temporum). Saafremt Skifterne ere fulgte regelmæssigt efter hinanden, vil der naas til Aaret 749, og, da hvert Skifte to Gange om Aaret forrettede Tjenesten, til Juni eller December i dette Aar, hvilket sidste vilde falde sammen med den fra Rom i 4. Aarhundrede udgaaede Bestemmelse af December som Fødselsmaaneden. Altsaa 749 eller 750; nærmere kan der ikke naas.

Dernæst: Varigheden af Herrens Virksomhed. Det Stof, som de tre første Evangelier meddele, falder i to store Hovedafsnit: fra Daaben til Jerusalems-Rejsen (Mt. 3, 1—18, 35; Mk. 1, 1--9, 50; Lk. 3, 1—9, 50); og fra dennes Begyndelse til Døden og Opstandelsen; imellem disse to Dele har Lukas indføjet en tredje, Rejsen paa Grænsen af Samaria til Peræa (9, 51—17, 11). Hvad den første Del, og hos Lukas de to første Dele, angaar, er det ikke muligt at finde nogen Tidsorden i dem; noget mere af en saadan findes i den sidste Del, navnlig for den sidste Uges Vedkommende. Men i det hele taget er det ikke Tidsordenen, der er fulgt. Heller ikke kan det paapeges, at den ledende Traad i Fortællingen skulde være Udviklingen af Forholdet mellem Herren og Folket. Dette skulde da fremtræde gennem Beretningerne som Akterne i et Drama: først er alt godt; efter en Tids Forløb med stigende Modsætning komme de store Sammenstød, der faa deres Afslutning ved Korset.

Noget af dette findes der nu sikkert nok, men noget er ogsaa lagt ind i Sammenhængen, og denne Traad er i alle Tilfælde ikke den ledende i Ordningen af Stoffet; dertil er den altfor lidet fremtrædende. Den Traad, som igennem det hele er paaviselig, er hverken Tiden eller Modstanden, men Rigets trinvise Udfoldelse; herpaa er Opmærksomheden fæstet, og Tids- og Stedsbestemmelser faa kun rent lejlighedsvis nogen Betydning. Derfor er det ikke muligt ud fra de første Evangelier at sige, hvor lang Tid Herrens Virksomhed varer, om ét eller flere Aar. Hos Kirkefædre findes Varigheden oftere angivet til ét Aar, navnlig vel med Hensyn paa Lk. 4, 19, og enkelte nyere have fulgt dem heri, om end af andre Grunde. Det synes dog vanskeligt at forstaa, hvorledes alt det, der fortælles, skal kunne være foregaaet inden for et Aars Grænser, og der findes Henvisninger, som tyde paa, at Herren oftere har været i Jerusalem (Mt. 23, 37; Lk. 10, 38; 19, 42), altsaa vel ogsaa har været dér ved flere Paaskefester end den sidste, der fortælles om.

Dette er nu sikkert nok efter det fjerde Evang. Skønt Fortællingens Gang lige saa lidt her som i dets Forgængere er ordnet efter tidshistorisk Hensyn, er der lejlighedsvis fremdraget flere Holdepunkter med Hensyn til Tiden, end disse indeholde. Først en Paaskefest, der faldt i den Tid, som gik forud for Herrens Optræden i Galilæa med Budskabet om Rigets Nærhed (Joh. 2). Hvor lang Tid, der ligger mellem Daaben og denne Optræden, er og maa blive et aabent Spørgsmaal. Det er rimeligt, at Irenæos hertil henlægger de omtrent 10 Aar, som han efter Presbyternes Vidnesbyrd antager maa lægges til det sædvanligt antagne Tal af Herrens Leveaar (»Imod Hæretikerne« 2. 22. 5). Denne Overlevering staar imidlertid ganske alene og støttes af intet uden af Jødernes Udsagn Joh. 8, 57. Nogen Tid ligger der nu dog imellem de nævnte to Punkter, hvor lang eller kort den saa har været. I Joh. 5, 1 nævnes atter en Fest, der kaldes Jødefesten. Da den ikke omtales som en Fest, én af de flere og mindre Fester, som Jøderne fejrede, men som Festen, ligger det nær nok, at tænke paa Hovedfesten, som Paasken uimodsigelig var; det er ikke muligt ved nogen Beregning (ud fra 4, 35) at afgøre dette; der er kun den Maade, som Festen er betegnet paa, at holde sig til. Irenæos gaar ud fra, at det maa være Paasken. Derefter nævnes i 6, 4 en Paaskefest, ved hvilken Jesus ikke var nærværende i Jerusalem, men opholdt sig i Galilæa; og endelig fortælles om den sidste Paaske i Jerusalem (13, 1). Regnes Jødefesten i 5, 1 med, bliver der saaledes fire Paaskefester omtalt i det fjerde Evang., og Herrens Virksomhed vilde da have strakt sig over tre paa fjerde Aar; regnes den i 5, 1 nævnte Fest ikke med, da over paa tredje. Gaas der nu, efter hvad der oven for er fremhævet, ud fra, at Herren traadte frem i sin Alders 30. Aar, vilde den første Paaskefest falde i Aaret 780, i Aaret 26 efter vor nuværende Tidsregning og den sidste Paaskefest, i hvilken han levede, i Aaret 784 eller 783, vor Tidsregnings Aar 30 eller 29.

Herrens Dødsaar vilde herefter være at sætte til Aar 29 eller 30. At gaa stort længere op i Tiden lader sig ogsaa vanskeligt gøre paa Grund af Tidsregningen i Paulus's Liv. Efter en Overlevering, som findes hos Tertullian (adv. Judæos) og enkelte andre Kirkefædre, led Herren Korsdøden i det Aar, da de to Gemini vare Konsuler. Disse beklædte Konsulembedet Aar

781—782, hvilket vil sige vor Tidsregnings Aar 29. Denne Overlevering synes ikke at kunne have sin Kilde i nogen Tidsbestemmelse hos Evangelisterne og kan derfor være en Stadfæstelse af det, som deres Beretninger føre til. Fuld Sikkerhed lader sig lige saa lidt naa her, som for Fødselsaarets Vedkommende, et Vidnesbyrd til de mange andre om, at Evangelisternes Interesse ikke skal søges paa det blot historiskes Omraade.

Der skal tilføjes angaaende Dødsdagen, at alle Evangelierne her nævne Fredagen; om der ved Undersøgelse af det jødiske Kalendervæsen vil kunne naas nøjere og fastere Bestemmelse af Aaret, maa anses for tvivlsomt (Listen hos Sevin S. 142 over Nymaanedsdagene i Aarene 29—36). Den tilsyneladende Uenighed om Maanedsdagen hører det ikke herhen nøjere at omtale (O. Møller, Jesu Dødsdag, Kbhvn 1899).

Foruden den Literaturanvisning, der er givet i Fremstillingen, skal her henvises til følgende Arbejder: for Samtidshistoriens Vedkommende: Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, 1—3[3] (Leipz. 1898); Langen, Judenthum in Palästina zur Zeit Christi (Freiburg 1866); Dérenbourg, L'histoire et la géographie de la Palestine (Paris 1867); Weber, Jüdische Theologie[2] (Leipz. 1897); Hilgenfeld, Die jüdische Apokalyptik (Leipz. 1857); for Herrens Livshistories Vedkommende: Neander, Das Leben Jesu Christi (Hamb. 1852[5]); Lange, Leben Jesu (Heidelb. 1844 f.); Riggenbach, Vorlesungen über das Leben des Herrn Jesu (Basel 1858); Nösgen, Geschichte Jesu Christi (München 1891); Pressensé, Jésus Christ (Paris 1865); Farrar, The Life of Christ (London 1874); Edersheim, The Life and Times of Christ (London 1892 f.); Didon, Jésus Christ (Paris 1891); A. M. Fairbairn, Studies in the Life of Christ (London 1896[8]); endvidere: de to »Leben Jesu« af Weiss og Beyschlag, endelig: Kähler, Dogmatische Zeitfragen (Leipz. 1898); af kritiske Arbejder særlig Keim, Geschichte Jesu von Nazara (Zürich 1867 f.) og sammes Geschichte Jesu, übersichtlich erzählt (Zürich 1875); Hase, Geschichte Jesu (Leipz. 1865[5]); hvortil føjes: Schenkel, Das Charakterbild Jesu (Wiesb. 1864); Strauss, Leben Jesu og Folkeudgaven af samme og Renan, Vie de Jésus; for Tidsregningens Vedkommende: foruden Wieseler, Beiträge zur richtigen Würdigung der Evangelien und der evangelischen Geschichte (Gotha 1869); Caspari, Chronologisch-geografische Einleitung in das Leben Jesu Christi (Hamb. 1869) og Zumpt, Das Geburtsjahr Christi (Leipz. 1869); A. Taylor Innes, The Trial of Jesus Christ, a legal Monograph (Edburgh 1899); Mynster, Samlede Skrifter 6. — Se forøvrigt Art. Jomfrufødselen, Kenose og Kristologi. *A. A.*

Jesus-Kristus-Orden hed en spansk Ridderorden, grundet 1216. Den blev under Pius V (1566—72) forenet med St. Peter Martyrs Kongregation.

Jesus-Maria-Orden er et andet Navn paa Eudisterne (I, 817).

Jesus Sirak, se Sirak.

Jeter. 1. Den samme som Jetro (Jitro), Moses Svigerfader. Kun i 2 Mos. 4, 18. — 2. Gideons ældste Søn (Dom. 8, 20). Da hans Fader, som havde en Blodhævn mod de 2 fangne midianitiske Konger, Sebah og Salmunna, bød ham dræbe dem, vovede Drengen ikke at gøre det. Rimeligvis er det i Dom. 8, 4—21 fortalte Gideons første Bedrift, som nu ikke staar i sin rette Sammenhæng og i V. 4 (de 300) og 10 har faaet en Tilsætning fra den store Midianiterkamp (jvfr. S. 215). Paa denne Maade forstaar man ogsaa bedre, at en saa ung Dreng er mellem Krigerne, idet Gideon den første Gang (efter hans Brødres Drab) vel jog afsted efter Fjenderne med Husfolk og nærmeste. — 3. Fader til Absalons Feltherre, Amasa (1 Kong. 2, 5. 32; 1 Krøn. 2, 17; i 2 Sam. 17, 25 kaldet Jitra). Maaske fra det judæiske Jisreel, i det sydlige Juda, som nævnes Josva 15, 56 (1 Sam. 25, 43. 27, 3); i 2 Sam. paa anførte Sted er Læsemaaden uklar (af Krønisten i 1 Krøn. 2, 17 opfattet som »Ismaelit«), men i nogle af Oversættelserne findes det efter Sagens Natur vistnok rigtige: fra Jisreel (i Nutiden ogsaa Dsk Overs.). — 4. En Judæer af Jerahmeeliterne (1 Krøn. 2, 32). — 5. En anden Judæer (1 Krøn. 4, 17). — 6. En Øverste i Asers Stamme (1 Krøn. 7, 38; = Jitran i V. 37). — Jvfr. ogsaa Jitran (1 Mos. 36, 26) og Jitriter, en judæisk Slægt i Kirjatjearim (1 Krøn. 2, 53), hvortil maaske Ira og Gareb (Jitriter) blandt Davids Helte (2 Sam. 23, 38; 1 Krøn. 11, 40) skulle henregnes. *L. G.*

Jetet, edomitisk Slægtsøverste (1 Mos. 36, 40; 1 Krøn. 1, 51). I LXX vakler Læsemaaden mellem J. og Jeter. *L. G.*

Jetream, se Jitream.

Jetro (Jitro, kun 2 Mos. 4, 18 »Jeter«; LXX Ἰοθόρ), Præstefyrste hos Midianiterne i Nærh. af Sinai og Moses Svigerfader (Datteren Sippora). Det synes, som om denne i et af Kildeskrifterne (E) er kaldet Jetro (2 Mos. 3, 1. 4, 18. 18, 1 f.), i et andet (J) Re'uel (2 Mos. 2, 18; 4 Mos. 10, 29); i saa Fald kunde Jetro være hans Værdighedsnavn (= Fortrin, den ærværdige). Andre identificere Jetro og Hobab, Re'uels Søn (4 Mos. paa anførte Sted), men se herom under Hobab. Differensen er gammel: hos Josefos og LXX Re'uel, i Jonatans Targum Re'uels Søn.

Efter Opholdet hos J. begyndte Mose sit Folks Befrielse og førte Israeliterne til Sinai. 2 Mos. 18, 5 og 8 vise, at det var her, J.s i dette Kapitel omtalte Besøg forefaldt. I religiøs Henseende var det J., der bøjede sig for Israels Gud (V. 10 f.), men han lærte Mose at indføre en bedre Ordning af Folkets Domssager, ved efter hans Raad at indsætte Styrere (tillige Dommere), maaske efter midianitisk Forbillede.

Jetur, se Ituræa.

Je'uel, se Je'iel. Desuden en Judæer (1 Krøn. 9, 6).

Je'us. 1. Edomitisk Stammeøverste, »Søn« af Esav og hans horitiske Hustru Oholibama (1 Mos. 36, 5. 14. 18; 1 Krøn. 1, 35). — 2. En benjaminitisk Øverste (1 Krøn. 7, 10). — 3. En Efterkommer af Saul (1 Krøn. 8, 39). — 4. En levitisk Øverste blandt Gersoniterne (1 Krøn. 23, 10 f.). — 5. En Søn af Kong Rehabeam (2 Krøn. 11, 19). — 6 (etymolog. forskelligt fra 1—5). En benjaminitisk Øverste (1 Krøn. 8, 10). *L. G.*

Jewel, John, eng. Biskop, f. 24. Maj 1522, kom 1535 til Merton College i Oxford og senere til Corpus Christ College. 1548 da Pietro Martyr slog sig ned i Oxford, blev J. stærkt paavirket af ham. 1551 var han præsteviet. Under Maria den blodige mistede han sit Fellowship i Ox-

ford, og 1555 flygtede han til Frankfurt, hvor John Knox saa skævt til ham, fordi han havde underskrevet »rom. Artikler« for at undgaa Forfølgelsen under Maria. Han besøgte Pietro Martyr i Strassburg og var med ham i Zürich, maaske ogsaa i Padova. Efter Marias Død (1558) rejste J. tilbage til England. Hans Breve fra den følgende Tid ere en vigtig Kilde til Englands Kirkehistorie. 1559 blev han Biskop af Salisbury, og som Biskop optraadte han straks som Polemiker mod Romerk. og forsvarede sin egen K. i *Apologia pro Ecclesia Anglicana,* der blev overs. paa Eng. og erkendt for en fortrinlig Fremstilling af det anglik. System. Senere blev han indviklet i en lang teol. Strid med Thomas Harding (S. 347); 1570 skrev han, i Anledn. af Dronning Elisabets Ekskommunikation, *A View of a Seditious Bull,* der dog først blev offentliggjort efter hans Død (23. Sept. 1571). Hans mange Skrifter og Prædikener ere udg. i 4 Bd. af Ayre (London 1850), og denne Udg. er indledet med en Biografi.

Jezirah, se Kabbala.

Jibhar, en af Davids Sønner, født i Jerusalem (2 Sam. 5, 15; 1 Krøn. 3, 6. 14, 5). *L. G.*

Jibleam, en By i Vest-Manasse (Josva 17, 11), men denne Stamme fordrev ikke Kana'anæerne derfra (Dom. 1, 27). Judas Konge Ahasja blev dræbt paa sin Vogn ved Opgangen til Gur tæt ved J. (2 Kong. 9, 27). Senere blev den sidste Konge af Jehus Slægt dræbt paa omtrent samme Sted, i selve J. (2 Kong. 15, 10 efter den oprindelige Læsemaade, hvoraf Spor i LXX, i Stedet for »i Folkets Paasyn«). 1 Krøn. 6, 55[70] kaldes J. Bileam. Paa det tilsvarende Sted i Josva 21, 25, hvor den hebr. Tekst ved en Fejlskrift paa Grund af V. 24 har Gatrimmon, maa med LXX læses Bileam (Jibleam). Det nuværende Sted Bel'ame sydl. for Djenîn er øjensynlig det gl. J. *L. G.*

Jibneja, eftereksilsk benjaminitisk Øverste (1 Krøn. 9, 8), i Jerusalem. *L. G.*

Jibnija, en af Forfædrene til den eftereksilske benjaminitiske Øverste Mesullam (1 Krøn. 9, 8).

Jibsam, Slægtsøverste i Issakar (1 Krøn. 7, 2).

Jidala, By i Sebulons Stamme (Josva 19, 15), ifølge Talmud det senere Hirje, som Conder identificerer med Huvâra, S. for Beit-lahm. *L. G.*

Jidbas, judæisk Slægtsøverste (1 Krøn. 4, 3).

Jiddo, se under Iddo.

Jidlaf, aramæisk Stammeøverste blandt Nahoriderne (1 Mos. 22, 22).

Jifdeja, benjaminitisk Slægtsøverste (1 Krøn. 8, 25).

Jiftah (samme Navn som Jefta), By i Juda Lavland (Josva 15, 43); ukendt.

Jiftah-el, Dal (og By) paa Sebulons Grænse mod Aser (Josva 19, 14. 27). Stedet identificeres af adskillige med det nuværende Djefât, det af Josefos's Forsvar bekendte Jotapata eller Jodefat, i Bjergene nordlig for Battofsletten; Dalen antages da at være Vadi-abillîn. Conder forkaster Identificeringen med Djefât og tænker ved Dalen paa Vadi-el-karn langt nordligere ved Dabse (Dabbéset, V. XII). *L. G.*

Jigdalja, Fader til en »Guds Mand« (ɔ: Profet) Hanan (Jer. 35, 4).

Jigeal (Jig'al). — 1. En af de 12 Spejdere (4 Mos. 13, 7). — 2. En af Davids Helte, Søn af Natan fra Soba i Syrien (2 Sam. 23, 36, der synes at maatte foretrækkes for 1 Krøn. 11, 38, hvor J. ved en lille Ændring er læst som »Joel«). — 3. En Mand blandt Kong Jekonjas Efterkommere (1 Krøn. 3, 22). *L. G.*

Jim, se Ijim.

Jiménez, se Ximenes.

Jimla, Fader til en Profet Mika paa Akabs Tid (1 Kong. 22, 8. 9; 2 Krøn. 18, 7. 8).

Jimna. 1. Søn af Aser (1 Mos. 46, 17; 4 Mos. 26, 44; 1 Krøn. 7, 30); Jimniternes Slægt 4 Mos. paa anførte Sted. — 2. Fader til Leviten Kore (2 Krøn. 31, 14). — 3 (etymolog. forskelligt: Jimna'). En Øverste i Asers Stamme (1 Krøn. 7, 35). *L. G.*

Jimra, en Øverste i Asers Stamme (1 Krøn. 7, 36).

Jiron, By i Naftali (Josva 19, 38), det nuværende Jârûn S. V. for Kedes.

Jirpeel, By i Benjamin (Josva 18, 27), muligvis Ruinerne Rafât N. for Gibeon.

Jisbah, en Judæer, Estemoas »Fader« (Grundlægger), 1 Krøn. 4, 17.

Jisbak, »Søn« af Abraham og Ketura (1 Mos. 25, 2; 1 Krøn. 1, 32). Et hertil svarende Land Jasbuk i Nordsyrien omtales i Kileskriften. *L.G.*

Jisbi-benob (2 Sam. 21, 16). I Stedet for dette meningsløse Ord maa Teksten rettes til en Sætning: jesebu be-gob ɔ: de vare lejrede i Gob (Wellhausen, Driver); jvfr. V. 18. 19. *L. G.*

Jisei (Jis'i). 1. En Jerahmeelit (1 Krøn. 2, 31). — 2. En judæisk Øverste (1 Krøn. 4, 20). — 3. En Øverste i Øst-Manasse ved Aar 734 f. Kr. (1 Krøn. 5, 24). — 4. En simeonitisk Øverste (1 Krøn. 4, 42). *L. G.*

Jishar, levitisk Slægtsøverste, Kahats Søn (2 Mos. 6, 18; 1 Krøn. 5, 28 [6, 2] osv.). Jishariterne nævnes f. E. 4 Mos. 3, 27; 1 Krøn. 24, 22. — I 1 Krøn. 4, 7 findes et herfra etymolog. forskelligt Jishar, som i K're gengives ved »ve Sohar« ɔ: og Sohar. *L. G.*

Jiska, Løts Søster, Harans Datter (1 Mos. 11, 29). Josefos, Targum o. a. mene, at hun er den samme som Sarai, hvilket er i Strid med Ordlyden, med 17, 17 (hvorefter Sarai ikke kan være Datter af Abrahams yngre Broder) og med 20, 12. *L. G.*

Jislia, benjaminitisk Slægtsøverste (1 Krøn. 8, 18).

Jisma, en Judæer (1 Krøn. 4, 3).

Jismaja, Sebulons Øverste paa Davids Tid (1 Krøn. 27, 19).

Jismakja, en Levit paa Kong Hiskias Tid (2 Krøn. 31, 13).

Jismerai, benjaminitisk Øverste (1 Krøn. 8, 18).

Jispa, benjaminitisk Øverste (1 Krøn. 8, 16).

Jispan, benjaminitisk Øverste (1 Krøn. 8, 22).

Jisrahja, en Øverste i Issakar (1 Krøn. 7, 3). Samme Navn er Serahja. Slægtsnavnet »Jisrahiten« (1 Krøn. 27, 8) er det samme som Serahiten (V. 11. 13). *L. G.*

Jisreel (Jizre'el). 1. By i Issakars Stamme (Josva 19, 18), sydøstl. i den store sydgalilæiske Slette, beliggende foran den brede Dal, der med betydelig Sænkning fører ned til Betsean og Jordan. Sletten selv, der ogsaa kaldes med andre Navne, f. E. Megiddos Slette (2 Krøn. 35, 22; Sak. 12, 11) eller »den store Slette« (1 Mak. 12, 49), hedder flere Steder i G. T. Jisreel (f. E. Josva 17, 16; 2 Sam. 2, 9; Hos. 1, 5. 2, 24 [22]; Judit 1, 8 [Esdrelom]).

Det for Sletten's Frugtbarhed betegnende Navn J. (ɔ: Gud saar Sæden; jvfr. Udtryk som »Guds Bjerge«, »Guds Cedre«) maa vel først have været knyttet til det enkelte, bestemte Sted, Byen, og derfra have faaet den nærliggende, videre Anvendelse. Den gr. Gengivelse af J. er Jesrael eller Esdrelom, Esdrelon; dette sidste er nu Slettens almindelige Navn. Araberne kalde den Merdj ibn-'Amr. Byens gl. Navn er endnu bevaret i den ringe Landsby Zer'în (i Stedet for Zer'îl, smlgn Beitîn = Betel).

Israeliternes Besiddelse af J. har vel hørt til Frugterne af Baraks og Deboras store Sejr (Dom. 5). Ved Foden af Gilboa, ikke langt fra Byen J., var Kilden Harod, hvor Gideon udvalgte sine Mænd (Dom. 7, 1 f.; jvfr. 6, 33), sandsynligvis det nuværende 'Ain Djalûd (den af Korsfarerne nævnte Kilde, Tubania, genfindes rettere i 'Ain Tuba'ûn ikke langt derfra). Ogsaa den i 1 Sam. 29, 1 nævnte Kilde er vel Harod. Byens Omegn var i det hele vandrig. Det er derfor let forstaaeligt, at dette frugtbare og skønne Sted, beliggende paa en Højde o. 200′ over Sletten med vide Udsigter lige til Karmel, af Akab og hans Efterfølgere kunde blive valgt til kongelig Residens. Hermed fulgte naturligvis en Mængde Ba'alspræsters Nærværelse (2 Kong. 10, 11). Elijas store Dag paa Karmel endte med hans hastige Løb til J. forud for Akab (1 Kong. 18, 45. 46), men Isébels Trods sejrede over Kongen (19, 1 f.). Det kongelige Palads har vistnok ligget nær ved Byens østl. Port med Udsigt ned over Dalen, der førte til Jordan, ad hvilken Vej Jehu drog op for at overrumple Akabs Søn, Joram (2 Kong. 9, 16 f. 30); hermed stemmer, at Nabots Vingaard (1 Kong. 21, 1 f. 18 f.) laa tæt udenfor den østl. Port (2 Kong. 9, 21). Her traf Bloddommen over Akabs Hus Kong Joram, og i Paladsets Gaard fandt Isébel en ynkelig Død. Paa Skraaningerne udenfor Byens Østside ses endnu gl. Vinperser huggede i Klippen. Alt, hvad der hørte til Akabs Hus og Hof, udryddedes i Byen (2 Kong. 10, 21; jvfr. ogsaa 2 Kong. 10, 7 f.). Der høres ikke senere noget af Betydning om J. Ved Jehus blodige Daad, som det viste sig, at der ikke stod nogen sand og varig aandelig Kraft bagved, fik J.s Navn en ildevarslende Klang (Hos. 1, 4). — Af de mange Kampe paa og ved J.s Slette, Palæstinas store Valplads, kan mindes om Barak tilligemed Debora (Dom. 4. 5), Gideon (Dom. 7), Sauls sidste Kamp (1 Sam. 31) og Kong Josijas Nederlag mod Ægypterne (2 Kong. 23, 29; 2 Krøn. 35, 20 f.), og siden Korsfarerne, Napoléon o. m. a. — 2. En judæisk By sydlig for Hebron (Josva 15, 56), ikke nærmere bekendt; jvfr. 1 Krøn. 4, 3 (Judæeren J.). Fra dette judæiske J. var formodentlig Davids Hustru Ahinoam (1 Sam. 25, 43. 27, 3 o. fl. St.), vel ogsaa Jitra (2 Sam. 17, 25). — 3. Profeten Hoseas ældste Søn (Hos. 1, 4), hvis Navn skal minde om den forestaaende Straf for Blodskylden i J.; se under Nr. 1. Til sidst skal J. dog blive et glædeligt Omen (Hos. 2, 2 [1, 11]. 2, 24 [22]). *L. G.*

Jisri, Øverste for et af Sangerskifterne (1 Krøn. 25, 11), i V. 3 kaldet Seri (S'ri). *L. G.*

Jissija (i Dsk Overs. ogsaa Jesija, Jisija o. l.). — 1. En Øverste i Issakar (1 Krøn. 7, 3). — 2. En af Davids Mænd fra Sauls Forfølgelsestid (1 Krøn. 12, 6). — 3. En Levit (1 Krøn. 23, 20. 24, 25). — 4. En anden Levit (1 Krøn. 24, 21; kaldes 26, 25 Jesa'ja). — 5. En af dem, der havde taget fremmede Hustruer (Esra 10, 31).

Jisva, Søn af Aser (1 Mos. 46, 17; 1 Krøn. 7, 30).

Jisvi. 1. Søn af Aser (1 Mos. 46, 17 o. a. St.); Jisviter nævnes 4 Mos. 26, 44. — 2. Søn af Kong Saul og Ahinoam (1 Sam. 14, 49). I Henhold til Lukians LXX (Ἰεσσιού) har Navnet lydt Isjo ɔ: Isjahu og dækker altsaa det hertil svarende Isba'al eller Esba'al (1 Krøn. 8, 33), som en senere Tid ændrede til Isboset, se dette Navn. *L. G.*

Jitla, By i Dans Stamme, nær ved Ajialon (Josva 19, 42), ukendt.

Jitma, en af Davids Helte, en Moabit (1 Krøn. 11, 46).

Jitnan, By i det sydl. af Juda, i Nærh. af Sif (Josva 15, 23), ukendt. Maaske Judæeren Etnan (1 Krøn. 4, 7) har med den at gøre. *L. G.*

Jitra, Jitran og **Jitriter**, se Jeter. I 2 Sam. 23, 38 kunne i Stedet for »Jitriten« gentagne Gange de samme Konsonanter vokaliseres anderledes, nemlig »Jattiriten« ɔ: fra Jattir, hvilket nogle foretrække (1 Sam. 30, 27). *L. G.*

Jitream, Søn af David og Egla (2 Sam. 3, 5; 1 Krøn. 3, 3). Nogle formode, at der i 2 Krøn. 11, 18 er Tale om J., hvis Navn skulde læses i Stedet for den ellers ukendte »Jerimot«. *L. G.*

Joab. 1. Davids berømte Feltherre og tillige hans Søstersøn. J.s Moder, Seruja (2 Sam. 2, 18; 1 Krøn. 2, 16), maa have været ældre end David; hendes Mands Navn kendes ikke (2 Sam. 2, 32). J.s Brødre vare Abisai og Asael. Den første af disse nævnes allerede 1 Sam. 26, 6 hos David, før denne blev Konge i Hebron; rimeligvis har ogsaa J. tidlig fulgt med David; i Krigen mod Sauls Søn Isba'al (Isboset) er J. den judæiske Hærs Anfører (2 Sam. 2, 13. 3, 22. 23). I Krigens Begyndelse forefaldt Fægtningen ved Gibeons Dam (2, 13 f.), hvor J. sejrede over Isba'als Feltherre Abner; under Forfølgelsen faldt imidlertid J.s unge Broder Asael for Abners Haand. Dette hævnede J. paa en skammelig Maade ved at snigmyrde Abner (3, 27 f.), der havde indfundet sig i Hebron for at underhandle med David om at overdrage denne Isba'als Kongemagt. Af ganske Hjerte afskyede David denne Gerning (3, 28—39; 1 Kong. 2, 5), men kunde ikke skille sig af med J., som var ham uundværlig. Sin Tapperhed og Snildhed gav J. snart efter et glimrende Bevis paa under Angrebet paa Jebusiternes formentlig uindtagelige Fæstning paa Sion; til Løn forfremmedes han til Overanfører over hele Davids Hær (1 Krøn. 11, 6). Som saadan nævnes J. 2 Sam. 8, 16. 20, 23. I de paafølgende Krige udmærkede J. sig ved samtidig at slaa Ammoniterne og disses syriske Hjælpetropper (2 Sam. 10, 7—14). Aaret efter forefaldt maaske de i 1 Kong. 11, 15. 16 (jvfr. 2 Sam. 8, 13. 14; 1 Krøn. 18, 12. 13; Ps. 60, 2) omtalte Begivenheder i Edom, der synes at have benyttet den israelit. Hærs Fraværelse i det fjerne Nord mod Hadadeser til en Rejsning (Edom var maaske blevet skatskyldigt samtidig med Moabs Betvingelse, 2 Sam. 8, 2); nu kvalte J. med blodig Strenghed al Modstand. Endelig fik J. i det 3. Aars Felttog knækket Ammoniterne (2 Sam. 11. 12), men overlod med klog Ærbødighed

David at høste Æren for deres Hovedstads Erobring. Under denne Krig havde J. været David behjælpelig med uden mange Skrupler at rydde Krigeren Urija, Batsebas Mand, af Vejen. Derimod gik J. nødig med til efter Kongens Forlangende at foretage den skæbnesvangre Folketælling (2 Sam. 24, 2 f.). I Davids huslige Forhold greb J. ind ved at udvirke Tilladelse for Absalon til at vende tilbage fra Landflygtigheden i Gesur (2 Sam. 14), hvad han under de følgende politiske Begivenheder med Absalons Oprør sikkert bittert har fortrudt. Selvfølgelig blev J. sin Konge tro under Oprøret. Bedre end David forstod J. den politiske Nødvendighed af at dræbe Absalon, da han under dennes Flugt traf ham indviklet i Træets Grene (2 Sam. 18, 14. 15; 19, 5 f.). Det var unægteligt krænkende for J., at David tog Overbefalingen fra ham og gav den til en anden af sine Søstersønner, Amasa (Abigails Søn), der nys havde været Oprørernes Anfører (2 Sam. 19, 13; 17, 25). Ham forstod J. snart at skille sig af med (2 Sam. 20, 8—10), paa lignende forrædersk Vis som tidligere med Abner; derefter undertrykte han med Kraft det begyndte nye Oprør af Seba (2 Sam. 20, 13 f.).

I Tronfølgespørgsmaalet mod Slutningen af Davids Liv stod J. paa Davids ældre Søn Adonijas Side (1 Kong. 1, 7), med hvem han vel mente Dynastiet bedst tjent, ihvorvel det vidstes, at David ønskede sin unge Søn, Salomo, til Efterfølger; J. deltog (1 Kong. 1, 9 f. 41) i Offerfesten ved Kilden Rogel, der fik saa brat en Afbrydelse. J.s Optræden i denne Sag var, som hans Karakter i det hele, egenmægtig og har maaske bidraget til at bringe Davids Taalmodighed med ham til at briste; paa Dødslejet raadede David Salomo til ikke at skaane J. (1 Kong. 2, 5. 6). Adonijas ukloge Optræden efter Salomos Tronbestigelse (1 Kong. 2, 13 f.) førte til et Opgør fra Salomos Side med hele hans Parti, og J. maatte lade Livet, idet Benaja dræbte ham ved Altret (1 Kong. 2, 34), en tragisk Afslutning paa denne blodplettede, men dog ogsaa ædlere anlagte Helteskikkelses Liv.

2. En Judæer, Søn af en Seraja og Stamfader til det saakaldte Ge-harasim (›Haandværkernes Dal‹) i Nærh. af Lydda (1 Krøn. 4, 14; jvfr. Neh. 11, 35). — 3. En Familie af de hjemvendte (Esra 2, 6. 8, 9; Neh. 7, 11). — Atrot-bet-joab (›J.s Slægts Atarot‹) hed en judæisk By i Nærh. af Betlehem (1 Krøn. 2, 54). *L. G.*

Joachim. Kurfyrster af Brandenburg. **J. I**, f. 21. Febr. 1484, overtog 1499 Regeringen i Mark Brandenburg efter sin Fader Johan Cicero. I Beg. var han ret venlig sindet mod Ref. og navnlig virksom for Udbredelsen af Luthers Overs. af det ny Test., men allerede i Worms (1521) viste han sig som en ivrig Fjende af Ref. og raadede til at bryde det Lejde, der var givet Luther. I Augsburg var han saa heftig i sit Fjendskab til de Evangeliske, at selv Kejser Karl V blev betænkelig. Hans Hustru Elisabets (I, 744) Sympati for den luth. Lære, førte til et Brud mellem Ægtefællerne, og 1528 flygtede hun til sin Morbroder, Kurfyrsten af Sachsen. J. I døde 1535 efter at have taget det edelige Løfte af sine Sønner, at de og deres Lande skulde holde fast ved den rom.-kat. Bekendelse. — **J. II**, f. 9. Jan. 1505, arvede Brandenburg 1535 ved Faderens Død. I et Par Aar overholdt han samvittighedsfuldt det Løfte, han havde givet sin Fader, men 1539 gav han efter en indtrængende Opfordring Tilladelse til, at Nadveren maatte uddeles under begge Skikkelser i hans Land. Tillige udtalte han dog, at han ikke vilde skille sig fra Romerk., at den biskoppelige Magt skulde opretholdes, og at han vilde underkaste sig et Koncilium. Den brandenburgske Kirkeordning af 1540 lod næsten alle de gamle Ceremonier og Riter blive staaende, men lagde Vægten paa Retfærdiggørelsen af Troen som Kernen i Læren og paa Nadver under begge Skikkelser som Hovedpunktet i Gudstjenesten. J. II betragtede Lederne af det schmalkaldiske Forbund som Oprørere, men gik dog efter den schmalkald. Krigs Slutning i Forbøn for dem hos Kejseren og spillede i flere Aar en mæglende Rolle mellem de stridende relig. Partier. Han var ogsaa meget virksom ved Afslutningen af Augsburger-Freden (I, 170). J. II døde 1571.

Joadda (Jehoadda), en Efterkommer af Saul (1 Krøn. 8, 36); ›Jaera‹ i 1 Krøn. 9, 42 er vist en Fejlskrift.

Joaddan (Jehoaddan). 1. Kong Amasjas Moder fra Jerusalem (2 Krøn. 25, 1; 2 Kong. 14, 2; paa sidstnævnte Sted give Tekstens Konsonanter Formen ›Joaddin‹). — 2. En J. (Joadan, LXX) nævnes i 3 Esra 9, 19 blandt dem af ypperstepræstelig Slægt, der havde fremmede Hustruer; paa tilsvarende Sted i Esra 10, 18 nævnes en Gedalja.

Joah. 1. Kong Hiskijas ›Mazkir‹ (foredragende Embedsmand), Jes. 36, 3 f.; 2 Kong. 18, 18 f. — 2. En gersonitisk Levit (1 Krøn. 6, 6 [21], vel den samme som Etan i V. 27 [42]; jvfr. 2 Krøn. 29, 12). — 3. En Levit blandt Portnerne (1 Krøn. 26, 4). — 4. Kong Josijas ›Mazkir‹ (2 Krøn. 34, 8). — Se ogsaa Joha. *L. G.*

Joakas (Jehoahaz og Joahaz). — 1. Konge i Israel, 814—797 f. Kr. (2 Kong. 13, 1—9; i V. 10 er ved en lille Ændring af Taltegnet fejlagtig fremkommet 37 i Stedet for 39). Syrernes Angreb, hvorved Hasael havde frarevet J.s Fader Jehu hele Østjordanlandet (10, 32. 33), fortsattes med usvækket Kraft af Hasael og hans Søn Benhadad; ogsaa V. for Jordan synes Landstrækninger at være gaaet tabte (V. 25), og J.s Stridsmagt reduceredes til 50 Ryttere, 10 Vogne og 10,000 Fodfolk. Det var Kulminationen af de af Elisa forudsagte Ødelæggelser og Underkuelse (8, 12; jvfr. 14, 26). Episoden 2 Kong. 6, 24—7, 20 henføres af nogle til denne Tid. J. har ogsaa maattet give den syr. Hær Gennemmarch over Israel til et Plyndringstog mod Gat og Jerusalem (2 Kong. 12, 17. 18; 2 Krøn. 24, 23. 24). Trængslerne førte J. til at gribe Bønnens Vaaben, og ad denne Vej gav Herren Israel en Befrier (V. 5). Om herved sigtes til den assyr. Konge Ramman-nirari III's ødelæggende Angreb paa Damask 803 f. Kr., er tvivlsomt; V. 22 taler imod det, og ligesaa den stærke Skildring i V. 5 b af den indtraadte Ro og Lykke. Det er altsaa J.s Sønnesøn, Jeroboam II, der menes (Opsvingets Begyndelse allerede under Joas). V. 5. 6 forudgriber parentetisk denne Fremtid, og Omtalen af Astartepælen (Asheraen) i Samaria (V. 6) viser hen til, at da tillige, under Bevarelse af Jahvismens Navn, kana'anæisk Usædelighed trængte sig ind og satte sig fast.

— 2. Konge i Juda (2 Kong. 23, 30—33; 2 Krøn. 36, 1—3), Søn af Kong Josias, som faldt ved Megiddo 609 f. Kr. Med Forbigaaelse af den ældre Halvbroder Jojakim, hvis Rygte allerede maa have været slet, blev den 23aarige J. gjort til Konge af Folket, men regerede kun 3 Maaneder, idet Farao Neko stillede sig paa Jojakims Side og lod J. lægge i Lænker i Ribla i Syrien og derefter føre til Ægypten, hvor han forblev til sin Død. Om denne sørgelige Skæbne tales ogsaa i Jer. 22, 10—12 og Hes. 19, 3. 4. Af Jer. paa anførte Sted fremgaar, at han før sin Tronbestigelse hed Sallum (jvfr. 1 Krøn. 3, 15, hvor han, paa Grund af sin Regerings Kortvarighed, nævnes sidst).

— 3. Juda Konge Akasja (samme Navn som J.) kaldes et Par Steder J. (2 Krøn. 21, 17. 25, 23). — 4. En Judæer, Fader til Joah (2 Krøn. 34, 8). *L. G.*

Joakim, LXX.s Form for Jojakim, se dette. Endvidere findes i Apokryferne følgende: — 1. J., Hilkias Søn, en af de fornemste Præster i Jerusalem, til hvem de 597 f. Kr. bortførte Jøder sendte Penge til Ofre i Templet (Baruk 1, 7). — 2. Ypperstepræsten i Judits Bog (Judit 4, 6 f. [5 f.]. 15, 8 [10]. — 3. En Søn af Serubabel (3 Esra 5, 5). — 4. Susannes Ægtefælle, en anset Jøde i Babylon (Susannes Historie). *L. G.*

Joakim, efter Legenden Marias Fader, se Maria.

Joakim fra Fiore *(a Floris)*, Abbed og Apokalyptiker, skal være født i Landsbyen Celico ved Cosenza 1145. Som Barn skal han være kommen til Kong Roger II af Siciliens Hof og tidlig have gjort en Pilegrimsrejse til Jerusalem, efter hvilken han blev Munk. 1177 var han Abbed for Cistercienserne i Klostret Corazzo, men o. 1188 skal han have trukket sig tilbage til et ensomt Sted ved Cosenza, hvorfor Cistercienserne 1192 brød med ham som en »Flygtning«. Han oprettede da et nyt Kloster, St. Johannes *in flore*, og der blev dannet en særlig »florensisk Orden«, som en Tid havde over 30 Klostre; først 1505 sluttede denne Orden sig igen til Cistercienserne. Abbed J. skal være død 3. Marts 1202. Han var en profetisk Skikkelse, der med stor Strenghed dadlede K.s mange Brøst, men tillige viste, at Skriften varslede en lysere Tid efter frygtelige Kampe. J. har fremsat en ejendommelig bibelsk Teologi, der peger hen i Retning af Mænd som Coccejus (I, 527) og Bengel (I, 260). Skriften har ifølge ham en syvfoldig Betydning, og han tænker sig, at baade Verdens og Gudsrigets Historie vil udvikle sig gennem 3 Trin *(status)*: Faderens, Sønnens og Aandens Tidsalder. Tillige hævder han en Overensstemmelse *(concordia)* eller Parallelisme imellem Guds Riges Historie under den gamle og den nye Pagt, og han har opstillet en ejendommelig Fortolkning af Johannes's Aabenbaring, rig baade paa Tilbageblik til det gamle Israel og paa Fremblik til Aandens Tid. Denne skal oprinde med »det evige Evangelium«, der er forjættet i Joh. Aab. 14, 6, og skal gaa frem af Kristi Evangelium, som den dybere Betydning af Bogstaven. Det evige Evangelium, »Rigets Evangelium«, er det aandelige og blivende i Kristi Evangelium, og det skal prædikes af en særlig Munkeorden. Den K., der findes i den 3. Tidsalder er »en kontemplativ K.«, og den Orden, der skal forkynde det evige Evangelium, skal ikke oplæres ved en Bog, men ved umiddelbar Oplysning af Aanden. — Abbed J. blev grundig misforstaaet af den nærmeste Eftertid. Fransiskaneren Gerhard fra Borgo San Donnino og andre kaldte 3 af J.s Hovedskrifter »det evige Evangelium« og betragtede disse som noget langt ypperligere end baade G. og N. T., Gerhard udgav endog de 3 Skrifter med en »Indledning til det evige Evangelium«, der vakte stor Forargelse, især i Paris. 1255 fordømte en pavelig Bulle Gerhards »Indledning«. Abbedens Skrifter bleve dog ikke ramte af den pavelige Fordømmelse, og i den følgende Tid bleve de flittigt læste baade af Sværmere og af de stille i Landet. Senere henledte Lessing (se d. Art.) paany Tanken paa »det evige Evangelium« (Döllinger, Der Weissagungsglaube und das Prophetentum in der chr. Zeit, i hans »Kleinere Schriften« 1890, 451 f.; Denifle i »Archiv f. Litt. und Kgesch. des Mittelalters« 1885, I. 48 f.; H. Haupt i »Zeitschr. f. Kgesch.« 1885, VII, 372 f.).

Joanan, en af Jesu Forfædre (Lk. 3, 27); læses ogsaa Joanna.

Joarib, se Jojarib.

Joas (eller Jehoas). — 1. J., Akasjas Søn, Konge i Juda 836—797 f. Kr. Da efter Akasjas Død dennes Moder Atalja (Isébels Datter) udryddede den kongl. Slægt, lykkedes det Akasjas Halvsøster Joseba at redde hans 1-aarige Søn J., som af hendes Mand, Præsten Jojada, i 6 Aar holdtes skjult i Templet (2 Kong. 11, 1 f.; 2 Krøn. 22, 10 f.). Da J. var 7 Aar gammel, stillede Jojada sig i Spidsen for en velgennemført Revolution, hvorved J. kronedes til Konge, og Atalja dræbtes; tillige udryddedes den med hende importerede Ba'alsdyrkelse. (2 Kong. 11; 2 Krøn. 23).

Om J.s lange Regering fortælles kun lidt. Som naturligt var, havde Jojada, der levede den længste Tid af den, en varig Indflydelse paa den unge Konge (2 Kong. 12, 3 [2]; 2 Krøn. 24, 2. 3). Efter J.s eget Initiativ blev der taget fat paa en grundig Udbedring af den under Atalja (jvfr. 2 Krøn. 24, 7) forfaldne Tempelbygning. Da der ikke viste sig tilstrækkelig Iver hos Præsterne til at sørge for det fornødne mod selv at faa visse Afgifter til Templet og frivillige Gaver, tog J. selv Sagen i sin Haand, ordnede Indsamlingen af de fornødne Penge paa en anden Maade, saa at de nu flød rigelig, og fuldførte saaledes i kort Tid Arbejdet. Alligevel kom efter Jojadas Død en anden Tid, hvor J. svagt gav efter for Stormændenes Ønske om at tillade den fremmede Kultus's Indførelse paany (2 Krøn. 24, 17 f.; ogsaa i 2 Kong. 12, 3 [2] ligger vel en Antydning af en Forandring efter Jojadas Død). Da Profeterne ikke tav hertil, og særlig Jojadas Søn, Sakarja, alvorlig revsede dette Frafald, glemte J. sin Velgører, hvem han skyldte Liv og Krone, og lod Sakarja blive dræbt af sine Fjender i Templets Forgaard (2 Krøn. 24, 20 f; smlgn. Mt. 23, 35). Til Slutn. af J.s Regering hører ogsaa det i 2 Kong. 12, 17 f. (2 Krøn. 24, 23 f.) omtalte syriske Plyndringstog, hvor Hasael fra Damask. afnødte J. Templets og Kongeborgens Skatte for at skaane Jerusalem. Den Fejghed, J. i denne nationale Ydmygelse

havde lagt for Dagen (men som stemmer med den foran nævnte svage Tolerance), kostede ham Livet, idet nogle af hans egne Mænd sammensvor sig og dræbte ham.

2. J., Joakas's Søn, Konge i Israel 798—783 f. Kr. (2 Kong. 13, 10 f.). Med ham begyndte Jehu-Dynastiets Opsving efter den totale Afhængighed af Damask (som ogsaa Moabiterne havde benyttet sig af, 2 Kong. 13, 20). Dette stod i Forbindelse med Assyrernes sejrrige Angreb paa dette Rige. 3 Gange slog J. Hasaels Efterfølger, Benhadad III (eller II?). Fortællingen i 2 Kong. 13, 14 f. giver et smukt Indblik i Forholdet mellem Kong J. og den alderstegne Profet Elisa. At Juda Konge Amasja kunde tænke paa at leje efraimitiske Tropper (2 Krøn. 25, 6) til Krigen mod Edomiterne, viser atter, at J. havde forstaaet at bringe Israels Rige paa Fode. Han maa have været en af dets betydeligste Konger. Ogsaa over Juda sejrede J., da Amasja taabelig udæskede ham til Krig (2 Kong. 14, 8 f. med J.s sarkastiske Lignelse om Tjørnebusken og Cederen), men benyttede sin Sejr med Maadehold. — 3. Gideons Fader (Dom. 6, 11. 30 f.). — 4. En Prins paa Akabs Tid, der sammen med Samarias Kommandant skulde bevogte Profeten Mika, Jimlas Søn (1 Kong. 22, 26; 2 Krøn. 18, 25). — 5. En Judæer (1 Krøn. 4, 22). — 6. En Benjaminit blandt Davids Mænd i Siklag (1 Krøn. 12, 3). — Etymologisk forskelligt er Navnet i 7., en Benjaminit (1 Krøn. 7, 8), og 8., en af Davids Tjenere (1 Krøn. 27, 28). *L. G.*

Job, se Ijob. — Ved en Fejlskrift kaldes Issakars 3. Søn i 1 Mos. 46, 13 »Job« i Stedet for Jasub (1 Krøn. 7, 1; 4 Mos. 26, 24; i 1 Mos. paa anførte Sted hos LXX o. a. Overs.).

Jobab, arab. Folkeslag af Joktaniderne (1 Mos. 10, 29). Sabæiske Indskrifter omtale et Land (Folk) Juhaibab i Vasalforhold til Kongen af Saba, hvilket formodentlig er identisk med J. og synes at svare til de af Ptolemæos omtalte »Jobariter« (eller maaske »Jobabiter«) ved den sakalitiske Bugt af det indiske Hav, N. Ø. for det nuværende Hadramût. *L. G.*

Joda, en af Jesu Forfædre (Lk. 3, 26).

Joed, en Benjaminit (Neh. 11, 7).

Joel. 1. Profeten J. Det profetiske Skrift, der bærer hans Navn, viser klart, at J., Petuels Søn, har levet i Jerusalem eller Juda, men hvornaar? Til Undersøgelse af dette Spørgsmaal, som religionshistorisk er af Interesse, kan først et Overblik over det lille Skrifts Indhold tjene.

Anledningen til J.s Optræden ses at være en Invasion af Græshopper i uhørt Mangfoldighed (1, 4); deres Ødelæggen sammenlignes (1, 19. 20; jvfr. 2, 3) med en fortærende Ild; tilmed maa ifølge 2, 23 (1, 20) den sædvanlige Regn være udebleven. Græshoppesværmenes Komme havde gentaget sig det ene Aar efter det andet (2, 25), og Tilstanden i Landet var saa fortvivlet, at endog det daglige Offer i Templet ikke kunde skaffes tilveje (1, 9. 13. 2, 14). Disse Forholds religiøse Betydning kom til Orde i J.s Profeti.

Denne falder i 2 Dele: 1, 2—2, 17 og 2, 18—4, 21 (Bogen har i hebr. Tekst 4 Kapitler, idet Stykket 3, 1—5 [regnet efter Dsk Overs.] her udgør et Kap. 3, medens disse Vers i Reglen ellers danne Slutn. af det 2. Kap. (LXX), eller undertiden, som i Dsk Overs., udgøre Begyndelsen af det 3. og altsaa sidste Kap.). I 1. Del skildrer J. levende Resultaterne af den Ødelæggelse, Græshopperne have forvoldt, men ser profetisk deri den mørke Skygge af den sig nærmende Herrens Dag (Kap. 1). Dennes Komme afmales 2, 1—11 med høj retorisk Kraft; kun ved en sand Omvendelse til Herren kan maaske endnu dens Dom afvendes fra Folket; derfor slutter Profeten med en indtrængende Formaning til at gøre saaledes (2, 12—17). Med 2, 18 indtræder en Vending, og 2. Del er Herrens Svar paa hans Folks Bøn. Han lover at befri dem for Plagen og vil med Overflødighed erstatte dem dens Ødelæggelser (2, 19—27), men vil dernæst tillige give dem højere Velsignelser: sin Aands Udgydelse, og Herrens kommende Dag skal gaa Jerusalem forbi som et Fristed og vende sig mod Herrens Folks Fjender (3, 1—5). Denne Dom skildres tilsidst i Kap. 4 [Dsk Overs. 3, 6—26]; alle Hedningerne have samlet sig til Krig foran Jerusalem, men tilintetgøres dér af himmelske Hærskarer, medens Herrens Folk under hans Beskyttelse og Nærværelse skal bo trygt derefter for bestandig.

Fra hvilken Tid stammer nu denne Profeti? Meningerne herom ere for Tiden vidt forskellige, men mødes dog i det Alternativ: enten tidlig-foreksilsk eller eftereksilsk. Ligeledes er den tidligere allegoriserende Opfattelse af Græshopperne som Betegnelse for successive fjendtlige Verdensmagter (allerede Targum Jonatan og de fleste Kirkefædre) trængt tilbage; Kap. 1 vil ingen af sig selv forstaa allegorisk, og Skildringen i Kap. 2 viser flere Steder tydelig (f. E. V. 4 »som Heste«, V. 7 »som Krigere«, V. 25 »æde«), at det er Græshopperne, der sammenlignes med en Hær, og ikke omvendt. Hvorfor J. i 2, 20 muligvis kalder Græshopperne »ham fra Norden«, er ganske vist dunkelt, men ikke nogen Støtte for Allegoriseringen; det er (hvis denne Oversættelse kræves) atter her Græshopperne selv, der paa en eller anden Maade sammenlignes med en Nord fra kommende Hær.

Da Bogens Overskrift ikke giver nogen kronologisk Tilknytning, maa den politiske Horisont, Profetien muligvis lader fremtræde, blive et Hovedargument i Bestemmelsen af Affattelsestiden. Hverken Syrere, Assyrere eller Babyloniere omtales, som ellers hos Amos og de følgende Profeter. Dette taler for det ovennævnte Alternativ, idet det vel kunde tænkes, at J. var fra den efterbabylonske, persiske Tid (thi Perserne havde ikke stillet sig som Fjender), men ogsaa den Mulighed maa komme i Betragtning, at den assyr. Magt endnu ikke havde vist sig i Horisonten. De Folk, Profeten nævner som fjendtlige mod Juda, ere Føniker og Filistere, Ægyptere og Edomiter (4, 4. 19 [3, 9. 24]). Det ses endvidere, at Jerusalem har været i Fjenders Vold (4, 17 [3, 22]), at disse have plyndret og skændet (4, 2. 3. 5 [3, 7. 8. 10]), og at mange Judæere ere førte bort fra deres Land og solgte som Slaver til Jonernes (Grækernes) fjerne Lande (4, 2. 6 [3, 7. 11]). I 4, 2 [3, 7] bør, som ogsaa andre Steder, Ordet »halaq« oversættes »plyndre« (uddele), ikke »dele«; Fjenderne ere altsaa borte igen. Endelig tales i 4, 19 [3, 24] om Blodsudgydelser i (Ægypten og) Edom.

Dette Billede svarer godt til Situationen paa et vist Tidspunkt i det 9. Aarh. f. Kr. 2 Krøn. 21, 16. 17 beretter om et Plyndringstog af Filisterne (med arab. Forbundsfæller) under Judas Konge Joram (o. 849—842), hvor Kongeborgens Skatte og endog Kongens Sønner og Hustruer bortførtes. Hertil sigter formodentlig ogsaa Profeten Amos (1, 6), der ligeledes nævner Fønikerne som Deltagere i Salget af judæiske Krigsfanger (1, 9) og fremhæver det skaanselsløse Had hos Edomiterne, til hvem Fangerne overgaves (1, 11). Under Joram lykkedes det netop Edomiterne at rive sig løs fra Juda (2 Krøn. 21, 8; 2 Kong. 8, 20). At Fønikerne have været Mellemmænd ogsaa for Salget af Judæere til Jonerne i Lilleasien, stemmer ogsaa med Samkvemsforholdene paa den Tid; langt tidligere end da var der baade krigersk og fredelig Kendskab hos Jonerne til Middelhavets sydøstl. Kyster (se Art. Javan). Ægypten nævnes af J. næppe med særlig Aktualitet; det var den fjendtlige Magt fra gamle Dage og regnes derfor med; anden Forklaring staar heller ikke til Raadighed for dem, der henføre J. til Persertiden; i de 2 Perioder, vi her tale om, laa ægypt. Angreb temmelig langt tilbage, forholdsvis nærmest dog, hvis J. er fra o. 830 (Sisaks Angreb o. 930 f. Kr. under Rehabeam).

En tilsvarende eftereksilsk Situation er det ikke lykkedes at paavise. De Folk, der f. E. paa Nehemjas Tid nævnes som Jødernes Modstandere, ere for en Del andre, særlig Samaritanerne og Ammoniterne (Neh. 4, 1 f.). Det, der efter Skildringen i J.s Bog er oplevet fra de omboende Folks Side, gaar vel ogsaa langt videre end de Fjendtligheder, der kunde passere under persisk Overherredømme.

Siden Credner (1831) har derfor en Række forskellige Fortolkere (f. E. Ewald, Hitzig, Delitzsch, Orelli) peget paa Begyndelsen af Kong Joas's Tid (o. 830 f. Kr.) som det sandsynligste Tidspunkt for J.s Profeti. Der nævnes i denne ingen Konge, og den religiøse Tilstand gør Indtryk af ydre Normalitet, hvor Gudsdyrkelsen i Templet, Ofringer o. l. holdes i Ære; Bodsformaningens Karakter (2, 12. 13) er Kravet om den tilsvarende indre Sandhed. Disse Træk passe atter til ovennævnte Tid; Kongen var da kun et Barn, som der allerede af den Grund ikke var Anledning til at nævne, og Ypperstepræsten Jojada var Landets egentlige Styrer, som med kraftig Haand holdt Gudsdyrkelsen ren. Vilde man, som nogle gøre, lade den ydre Normalitet være et Hovedargument for eftereksilsk Datering, da er dette ikke en objektiv Fremgangsmaade; vi behøve ikke at gaa længer end til Amos 1, 2 for at se Templets Anerkendelse som den sande Helligdom. Man har for eftereksilsk Affattelse gjort gældende, at Israels Rige intetsteds nævnes af J. (i det højeste medindbefattet i 4, 2 [3, 7], men hans Formaal giver ingen Anledning dertil; smlgn. f. E. Jes. 2—5, der ogsaa kun beskæftiger sig med judæiske Forhold. Hverken i 2, 17 (»herske«) eller 4, 1 [3, 6; »Fangenskab«] skal der tænkes paa Eksilet; begge Steder fremkommer, hvad ogsaa Forsvarere af den sene Affattelsestid indrømme, Indtrykket heraf ved en uheldig Oversættelse, som burde erstattes med en rigtigere (2, 17 »gøre Ordsprog af dem«; 4, 1 »lade Elendigheden vige«). Heller ikke kan man lægge særlig Vægt paa det spottende Udtryk i Slutn. af 2, 17 »hvor er deres Gud?«, som ganske vist gentog sig ogsaa i den eftereksilske Tid (f. E. Ps. 115, 2); thi Spot var ikke ukendt før den Tid (smlgn. 2 Mos. 32, 12; 2 Sam. 12, 14), og Hedenskabet, som baade Israel og Juda i det 9. Aarh. havde kæmpet med paa Liv og Død (Isébel, Atalja), forstod ogsaa dengang at bruge en given Lejlighed til Haan.

I Nutidens endnu ikke afsluttede Forhandlinger om J.s Levetid har Interessen i de senere Aar koncentreret sig om den Fremtidsskildring, J.s Profeti giver. Tilhængerne af den eftereksilske Affattelse, som hidtil kun havde haft faa Repræsentanter (Vatke, Hilgenfeld) ere for Tiden blevne mange flere (Duhm, Merx, Kuenen, Wellhausen o. a., ogsaa Driver). Det er klart, at Tanken om »Herrens Dag«, Dommens og Gengældelsens Komme, behersker hele J.s Profeti. Det er aabenbart, at J. ikke selv har præget dette Udtryk, men at Tilhørerne (Læserne) have kendt det i Forvejen. Man kunde altsaa tænke sig J. som en i de tidligere Profeters Tanker velbevandret Epigon, der ved given Lejlighed har taget sig for at vise sine Landsmænd et trøstende Fremtidsbillede med Sejr for Jøderne og Dom over Hedningerne. Men er dette Resultat nødvendigt og sandsynligt? Den Kraft, hvormed J. gennemtrænges af Følelsen af Herrens Dags Nærhed, gør et originalt Indtryk; det nærværende (Græshoppeplagen) farves for hans Blik af den vældige Fremtidsdag, og Dommen skal begynde med Herrens Hus, hans Folk begunstiges ikke, men undflyr kun Dommen ved sin Omvendelse, som fuldendes i en hidtil ukendt Aandsudgydelse (Moses Ønske fra gl. Tid: 4 Mos. 11, 29). Dommens Kræfter vende sig altsaa mod Hedningerne, Folkeverdenen, der angriber Jerusalem, hvorved dette synes trykket til Jorden; men da indtræder en Vending i dets Hjælpeløshed (4, 1), og Hedningernes Lejrplads bliver dem selv en Dal »Josafat« (ɔ: Herren dømmer; billedligt Navn, maaske præget af J.). Dog lader 3, 5 skimte, at Sion ogsaa for Hedninger kan blive et Frelsens Tilflugtssted. Fører nu dette ned i eftereksilsk Tid? eller siger ikke allerede Amos 9, 12 (jvfr. 1, 3—2, 3) det samme i Udtryk, der minde om det tilsvarende i J.?

Opfattelsen af J. som eftereksilsk har faaet Merx (1879) til at genoptage den forladte Allegorisering af J.s Græshopper med den Ændring, at han forstaar Skildringen alene om den sidste Tid, altsaa apokalyptisk. De fleste, der ud fra det eskatologiske Præg betragte J. som en af de alleryngste Profeter (nedimod de egentlige Apokalyptikeres Tid), følge dog ikke Merx i dette Tilbageskridt. Men hvad da? Bliver saa ikke det, at Græshoppeplagen tages til Udgangspunkt af J., et Vidnesbyrd om en vis antik Naivetet, mindre sandsynlig, hvis Aarhundreders Katastrofer af ganske anden Art have hjemsøgt Folket? Det Resultat, J. ved sin friske Alvorstale hurtig naaede hos Folket, taler maaske ogsaa snarest for de tidlige Forhold. Af ikke ringe Vægt er endelig den Plads i de 12 Profeters Række (den 2. eller i LXX den 4.), Skrifternes Samlere have givet J., et Vidnesbyrd om, at man regnede ham blandt de ældste.

For den, der i Henhold til det udviklede maa betragte J. som en af de første Skriftprofeter, er det næppe paafaldende, at der hos adskillige senere Profeter er en Genklang af J.s kraftige Tale (f. E. hos Amos, Jes., Sef., Hes.), men dette Argument lader sig for det meste ogsaa vende imod J., naar han opfattes som efterekilsk. Særlig gør Am. 1, 2 Indtryk af at være det sekundære i Forhold til Joel 4, 16 [3, 21]. Omvendt kan man næppe forstaa Joel 3, 5 (›som Herren har sagt‹) anderledes end som et Citat efter Obadja (V. 17). Desværre er Obadjas Tid ikke mindre omstridt end J.s; men er Obadja muligvis fra Joram's Tid, noget før J., stadfæstes herved J.s Ælde. — Til Slutning skal mindes om Pinsedagen, Ap. G. 2, 16 f. (Kommentarer af Credner 1831, Merx, Keil, Orelli, Steiner, Wellhausen, Nowack 1897, Driver 1897, G. A. Smith 1898; en populær Forklaring af R. Volf, Kbhvn 1902).

— 2. En Søn af Samuel (1 Sam. 8, 2; 1 Krøn. 6, 18 [33], ogsaa 6, 13 [28] efter forbedret Læsemaade). — 3. En af Samuels Forfædre (1 Krøn. 6, 21 [36]). — 4. En simeonitisk Øverste (1 Krøn. 4, 35). — 5. En Rubenit (1 Krøn. 5, 4. 8). — 6. En Øverste i Issakar (1 Krøn. 7, 3). — 8. En af Davids Helte (1 Krøn. 11, 38). — 9., 10., 11. Forskellige Leviter (1 Krøn. 15, 7. 11. 17. 23, 8. 26, 22; 2 Krøn. 27, 20). — 12. En Øverste i Manasse (1 Krøn. 22, 19). — 13. En af dem, der havde taget fremmede Hustruer (Esra 10, 43). — 14. En Benjaminit (Neh. 11, 9). *L. G.*

Joela, en af Davids Mænd i Siklag (1. Krøn. 12, 7). Kittel vil læse ›Jeela‹.

Joeser, en af Davids Mænd i Siklag (1 Krøn. 12, 6).

Jogbeha, By i Gads Stamme (4 Mos. 32, 35; Dom. 8, 11), det nuværende Ruinsted Adjbêhât, N. V. for Ammân.

Jogli, Fader til Daniten Bukki (4 Mos. 34, 22).

Joha, sandsynligvis Tekstfejl for Joah. — 1. En Benjaminit (1 Krøn. 8, 16). — 2. En af Davids Helte (1 Krøn. 11, 45).

Johan. Svenske Konger. **J. I Sverkersson**, den unge eller den fromme, f. o. 1201, Søn af Kong Sverker d. yngre og Ingegerd, Birger Brosas Datter. Faderen døde 1210 og efterfulgtes af Erik Knutsson. Efter dennes Død 1216 blev J. under Omstændigheder, som ere os ubekendte, Konge, ›barnslig till åren‹, som det hedder i Vestgötalovens Kongerække, og blev kronet 1219. Han stod paa en god Fod med K., udvidede og bekræftede dens Privilegier. 1220 foretog han et Tog mod de hedenske Estere. Efter en kort Tid at have arbejdet for Krdmens Indførelse i Landets nordvestlige Del, vendte han atter hjem og efterlod en Del af Hæren med Jarlen Karl den døve og Biskop Karl i Linköping (I, 477). J. ›strådøddе‹, som det hedder i ovennævnte Beretning, 1222 paa Visingsø og blev begraven i Alvastra Klosterkirke. Med ham uddøde Sverker-Ætten paa Mandslinien. — **Johan III**, Gustaf Vasas ældste Søn i hans andet Ægteskab med Margareta Eriksdotter Lejonhufvud, f. paa Stegeborg Slot i Østergötland 21. Dec. 1537. J. var Faderens Yndlingssøn, men paadrog sig hans Misfornøjelse, da han som arvelig Hertug af Finland, i hemmelig Forstaaelse med sin Broder Erik, bag Faderens Ryg søgte at indblande sig i Forholdene i Livland. Da Erik var bleven Konge opkom der snart et spændt Forhold mellem Brødrene. Efter at J. 4. Okt. 1562 havde fejret sit Bryllup med den polske Prinsesse Katarina Jagellonica, en yngre Søster til Kong Sigismund August, udbrød der, som Følge af Forviklingerne mellem Sverig og Polen i Livland, et aabenlyst Fjendskab mellem dem. Fra 12. Aug. 1563 til Høsten 1567 sad J. som Fange paa Gripsholm Slot; hans Hustru delte hans Fangenskab med ham. Fængselstiden benyttede J., der var meget teologisk interesseret, for en stor Del til Studiet af Kirkefædrene. Her udvikledes sikkert ogsaa de Anlæg for Grubleri, som allerede hans Fader med Bekymring havde mærket, og som havde givet ham Anledning til i et Brev til Sønnen at skrive følgende gode Ord: ›Kære Søn, det er kommet til vor Kundskab, at du haver ganske faa hos dig, som du kan handle og tale med, men holder dig alene og spekulerer baade Aftener og Morgener. Saasom nu af saadan Enlighed og Spekuleren megen Melankoli og sælsomme Tanker pleje at foraarsages, saa skulle vi dig faderligen tilraade, at du stedse saavel om Morgenen som om Aftenen vil have nogle hos dig‹. Det Selskab, han havde i sin rom.-kat. Hustru, var ikke egnet til at sprede de Grublerier over teol. Spørgsmaal, som sikkert ikke udeblev ved hans Studier af Kirkefædrene under det triste Ophold paa Gripsholm Slot. Nogen Hengivenhed for Katolicismen rører sig dog ikke hos ham, da han efter Eriks Afsættelse (E. XIV, I, 788) Jan. 1569 besteg Vasa-Tronen. Men vel kan man forstaa, hvorledes han, udrustet, som han var, med en levende Skønhedssans, kunde føle sig frastødt af den Hensynsløshed, hvormed man ofte vilde lægge sin Protestantisme for Dagen i Spørgsmaal om de gamle Ceremonier, Helligdage, Kirkeprydelser, Præstedragt osv. Herom vidne nogle i Beg. af hans Regering udfærdigede Bestemmelser. Men han holder sig paa dette Punkt indenfor de Grænser, som den gamle, vise Ærkebiskop, Laurentius Petri, drog. Saa længe denne levede, er der fra et kirkl. Synspunkt intet andet end godt at sige om J.s Regering. Han har, ved at indvillige i, hvad Laurentius Petri ikke havde haft Held til at udvirke hverken af Kong Gustaf eller af Erik, nemlig Autoriseringen af dennes Kirkeordning, indlagt sig en stor Fortjeneste af den sv. K. I Haandskrift havde den ganske vist været tilgængelig og var bleven anvendt i Stifterne, men nu blev den, efter en yderligere Revision, med J.s Autorisation udgivet i Trykken 1571, samt antaget af K. 1572 paa et af Kongen sammenkaldt Kirkemøde i Upsala. Efter Kirkeordningens Antagelse begynder der imidlertid en livlig rom.-kat. Propaganda. Herbestus (S. 406) angriber Kirkeordningen, hvilket fremkalder et Modskrift af den gamle Ærkebiskop. Efter hans Død 26. Okt. 1573 kommer J. under Indflydelse af Fecht (S. 28) og Cassanders (I, 484) Skrifter. I Laurentius Petri Gothus, den forrige Ærkebiskops Svigersøn, faar han en føjelig og eftergivende Ærkebiskop. Allerede paa et Kirkemøde i Stockholm bleve nogle tilsyneladende uskyldige Artikler angaaende Ceremonier ved Gudstjenesten antagne. Kort efter indtraf Stanislaus Warsevitz's Besøg (S. 28, Art. Fecht). J. hævdede dog, at Forlig med Rom ej var

muligt uden Indrømmelse af Kalken i Nadveren og Præstægteskabet. Det følgende Aar gennemdreves med Ærkebiskoppens Hjælp den saakaldte »Ordinantia« af 1575, som skulde dels forklare, dels fuldstændiggøre Kirkeordningen af 1571, og som ganske vist polemiserede mod den rom. K.s Opfattelse af Nadveren, Ørebigten osv., men tillige udtalte, at i Tvivlstilfælde skulde den hl. Skrift fortolkes i Overensstemmelse med den gamle K.s Opfattelse, saaledes som denne var fremstillet i de fornemste Fædres Skrifter indtil Gregor d. st. Bestræbelsen for at faa Salvingen genindført i Bispevielsesritualet maatte man ganske vist opgive; men ikke desto mindre anvendtes Salving, da Ærkebiskoppen og et Par andre Biskopper nogen Tid efter indviedes. Endelig udkom i Beg. af 1576 Kong J.s Liturgi, »Röda boken« (formodentlig kaldet saaledes efter Farven paa det Bind, hvori den var indbunden) med Fortale af Fecht. Trods den Modstand, den fremkaldte, blev den, efter at Ærkebiskoppen havde afgivet en Forklaring, som ogsaa blev medoptaget som Forord, vedtaget paa Rigsdagen i Stockholm 16. Febr. 1577. Allerede foregaaende Aar var den norske Jesuit, Laurentius Nicolai (Klosterlasse, se d. Art.), blevet ansat som Lektor i Teol. ved det Kollegium, som nu blev oprettet i det gamle Franciskanerkloster paa Riddarholmen. Ved at hemmeligholde, at han var Katolik og Jesuit, og i Stedet derfor optræde som ivrig Liturgist, vandt han Kongens Yndest. Efteraaret 1576 havde Sendefærden til Rom fundet Sted; paa den omkom Fecht, og Pontus de la Gardie kom alene til at udføre den (I, 28). Dec. 1577 kom den fra Rom udsendte Jesuit, Antonio Possevino, til Stockholm, og Maj 1578 gik J. over til Romerk. Efter i 2 Dage at have tænkt over den tridentinske Bekendelse skriftede han for Possevino. Efter Skriftemaalets Slutning omfavnede Kongen ham bevæget og udbrød: »Jeg omfavner dig og den kat. K. for evigt!« Dagen efter modtog han Nadveren efter rom. Ritual. Imidlertid var der Marts s. A. bleven sendt et Forslag til Rom, hvori J., foruden de ovenfor nævnte Vilkaar, ogsaa fremsatte andre Fordringer, hvoraf de vigtigste vare, at Messen skulde holdes paa Svensk, at Præsterne ikke med høj Røst skulde læse Bønnerne til Helgenerne og Forbønnerne for de døde, samt at Brugen af Vievand og nogle andre Ceremonier skulde afskaffes. Possevino, der mærkede, at J. haardnakket fastholdt disse Krav, forlod Maj Maaned mistvivlende Sverig. Okt. s. A. kom Pavens Svar med rent Afslag for de vigtigste Punkters Vedkommende. J. udbrød da fortørnet: »Faar jeg ikke alt, kan jeg ingenting gøre; det er da forbi altsammen«. Klosterlasse havde imidlertid begyndt at optræde med en Hensynsløshed, som aabnede Ærkebiskoppens Øjne. Han skrev nu mod den rom.-kat. Propaganda og erklærede Klosterlasse for uværdig til at beklæde Præsteembedet. Som Følge heraf opstod der en Konflikt mellem J. og Ærkebiskoppen. Sidstnævnte vilde ikke give efter, skønt Kongen bød at fratage ham hans Indtægter. Han døde imidlertid kort efter i Beg. af 1579. Et fornyet Besøg af Possevino Juli s. A. udrettede intet. Fremdeles blev Kongens levende Forbitrelse vakt, da den 13 aarige Tronfølger, Sigismund, blev bevæget til formelig at gaa over til Romerk. Da Klosterlasse til Slut aabent optraadte mod Liturgien, havde den rom. Propaganda udspillet sin Rolle. J. forbød ham nemlig Foraaret 1580 at befatte sig mere med Kollegiet paa Riddarholmen og forviste ham fra Stockholm. S. A., i Aug., forlod saavel han som Possevino med de fleste øvrige Jesuitter Sverig, sikkert uden at J. kom til at savne dem. Derimod fastholdt J. haardnakket sin Liturgi og fandt i den nye Ærkebiskop, Bjørnram (I, 335), en villig Medhjælper. Nu udbryder der Forfølgelser mod Liturgiens Modstandere; men i Hertug Karls Fyrstendømme samler sig den af Hertugen beskyttede Modstand. Petrus Ionæ (se d. Art.) vælges til Biskop i Strengnäs. I Örebro-Artiklerne af 1586 nævnes ganske vist Liturgien ikke, men derimod hedder det, at man i Spørgsmaalet om Gudstjenesten skal blive staaende ved Beslutningen af 1572. I Anledning heraf vil Kongen sammenkalde et Kirkemøde. Men uden at afvente dette forkastes paa et Præstemøde i Strengnäs Maj 1587, i en af Præsteskabet afgivet Betænkning, Liturgien. Kongens Vrede var grænseløs. Han udfærdiger et Patent 12. Febr. 1588, hvori han betegner Liturgiens Modstandere som Forrædere, »åsnehufvud« (Æselshoveder) osv. og erklærer Præsterne i Södermanland, Nerike, Värmland, Vadsbo og Valla Herred for fredløse, hvis de vise sig udenfor Hertugdømmets Grænser. Præsterne træde nu sammen i Örebro og udfærdige 1. April s. A. i en høflig, men bestemt Tone et Brev til Kongen samt Skrivelser til Rigets Raad, til Biskopperne og det menige Præsteskab. Desuden overleverede de Kongen en lat. *Confessio,* i hvilken de paany fremlagde de Grunde, hvorfor de ej kunde antage Liturgien. Kongen fordrede nu, at Rigets Præsteskab skulde udtale sig herom samt opsige Fællesskabet med Hertugdømmets Præsteskab og betegne deres Adfærd som oprørsk. De Svar, som kom, lød forskelligt. Vexiö Stift fordømte det mod Liturgien forfattede Skrift. Paa den anden Side betegnede andre Vexiös Stifts Erklæring som ubetænksom og tilraadede Sammenkaldelsen af et Kirkemøde. 1589 udtalte Raadet samme Anskuelse. Til Slutning udtaler J. selv 1590 sin Hensigt at lade et Kirkemøde tage Beslutning i Sagen. Dette skete dog ikke før efter Kongens Død. Men ved Berammelsen af det berømte Møde 1593 paaberaabes udtrykkelig Kong J.s Vilje, gaaende ud paa, at Religionsstridighederne i Anledning af Liturgien skulle afgøres ved et Møde. Paa Kongens Dødsleje gav Skuffelsen over de krydsede Forhaabninger sig følgende vemodige Udtryk: »For nogle Aar siden regnede de denne Messeordning for god. Var hun da god, hvorfor har de da ikke overholdt hende? Men er hun nu ond, som de sige, hvorfor har de da underskrevet hende tilforn? Ville de ikke overholde den nye Messeordning, saa maa de overholde den gamle: Vi ere ikke deres Samvittigheds Konge. Vi tager Gud Almægtige til Vidne, at hvad Flid vi herudi have gjort os, er sket i en god Mening, at det skulde tjene til Guds Ære og hans Menigheds Opbyggelse; men have vi haft Uret deri, saa forlade os Gud«. — J. døde 17. Nov. 1592. *O. A.*

Johan, Kurfyrste af Sachsen, kaldet »den

standhaftige« (der beständige), fødtes 1468. Sin Ungdom tilbragte han ved sin Onkel, Kejser Frederik III's Hof, men fra 1486 styrede han i Fællesskab med sin Broder, Frederik den vise (S. 111), de ernestinske Landsdele, og efter Broderens Død (1525) blev han Eneregent og Kurfyrste. Han var en afgjort Tilhænger af Reformationen, og 1529, paa Rigsdagen i Speier, traadte han i Spidsen for de evang. Stænder, der protesterede mod Rigsdagsafskeden. Paa Rigsdagen i Augsburg 1530 fik han paa forskellig Maade Lejlighed til yderligere at vise sit evang. Sindelag; da Teologerne vilde indgive Augsburger-Bekendelsen alene i deres Navn, gjorde han Fordring paa ogsaa at underskrive den, idet han sagde: »Ogsaa jeg vil bekende min Kristus«. Som Hovedmanden i det schmalkaldiske Forbund holdt han Zwinglianerne ude fra dette. Han døde 16. Aug. 1532 paa Jagtslottet Schweinitz ved Wittenberg. Da Luther fik Budskabet om hans Død, sagde han: »Med Frederik er Visdommen, med Johan Retskaffenheden død«.

Johan Frederik I, Kurfyrste af Sachsen, kaldet »den højmodige«, var født 1503. Han blev opdraget af Spalatin og var som ganske ung til Stede paa Rigsdagen i Worms, senere ogsaa paa Rigsdagene i Speier og Augsburg. Efter sin Fader, Johan den standhaftiges Død 1532 overtog han Regeringen i Kursachsen og fremmede som Kurfyrste paa alle Maader Ref. Under den schmalkaldiske Krig blev han (24. April 1547) taget til Fange, og Moritz fik hans Lande. Først efter Passauer-Forliget (1. Sept. 1552) slap han ud af det ofte haarde Fangenskab. Æret af alle som en Martyr for Ref. tog han Bolig i Koburg, siden i Weimar, og dér døde han 3. Marts 1554.

Johan. Paver. **J. I.,** Pave 523—526, levede paa et Tidspunkt, da snart det østgotiske Hof i Ravenna, snart Hoffet i Konstantinopel truede Pavens Selvstændighed. Da den byzantinske Kejser Justinos I udstedte en streng Lov mod Arianerne i sit Rige, tvang den østgotiske Konge, Theodorik, Paven til at gaa til Konstantinopel for at modvirke disse anti-arianske Forholdsregler. Skønt hans Rejse havde det forønskede Resultat, blev J. ved sin Hjemkomst fængslet som mistænkt for at have lagt Planer op mod det gotiske Rige. Han døde kort efter i Fængslet 18. Maj 526. — **J. II,** 532—535, blev valgt efter heftige Valgkampe, støttet af det østgotiske Hof. Efter lang Tøven bøjede han sig i Aaret 534 for Kejser Justinians Forlangende om, at han skulde godkende en gennem mange Aar omstridt liturgisk Formel med monofysitisk Tendens — et Vidnesbyrd om, at de kirkelige Læreafgørelser endnu paa hin Tid hovedsagelig bleve trufne i Konstantinopel, og ikke i Rom. — **J. III,** 561—74. Den Ydmygelse, som var overgaaet Pavestolen fra Justinians Side i den saakaldte Trekapitelstrid (se d. Art.), havde ført til, at adskillige Provinser afbrød Forbindelsen med Rom. J. III var den første, hvem det igen lykkedes at knytte Forbindelsen med nogle af de udskilte Egne og Byer, saaledes Ravenna og Milano. — **J. IV,** 640—642, var en ivrig Modstander af Monotheletismen. Skønt denne blev begunstiget af Kejser Heraklios, fordømte J. IV den dog uden Frygt paa en Synode i Rom. — **J. V,** 685—686, **J. VI,** 701—705, valgt paa Trods af den byzantinske Kejser, og **J. VII,** 705—707, ivrig virksom for den kunstneriske Udsmykning af Roms Kirker, beklædte alle tre kun Pavestolen i ganske faa Aar, i hvilke ingen Begivenheder af Betydning forefaldt. — **J. VIII,** 872—882, var en ærgerrig Mand, opfyldt af Iver for at forøge Pavestolens Magt. Men skønt han besad en ikke ringe politisk Dygtighed, i alt Fald besad mere af denne Egenskab end af Fromhed og aandelig Sans, vare Forholdene ham dog saa ugunstige, at han næsten paa alle Punkter led Nederlag. Ved Kejser Ludvig II's Død greb han øjeblikkelig ind for at hindre Kejserkronens Overgang til Ludvig den tyske: i Stedet indbød han Karl den skaldede af Frankrig til Rom og kronede ham Juledag 875 til Kejser. Besjælet af den samme tyskfjendtlige Stemning søgte han efter Karl den skaldedes Død (877) at hindre en tysk Fyrstes Valg til Kejser og italiensk Konge. Han maatte i den Anledning udstaa haarde Kampe; en Tid var han endog af sine Modstandere indesluttet i Rom; men alle hans Bestræbelser for en fransk Prætendent (Boso af Provence) slog fejl; han maatte 879 anerkende Karl den tykke som italiensk Konge og 881 krone ham til Kejser. Lige saa lidt Held havde han med sig i sit Forsøg paa at redde Italien af Saracenernes Haand. Fra Kejsernes Side fik han ingen Hjælp; baade Karl den skaldede og Karl den tykke havde nok at tage vare i deres eget Land, og med Harme maatte han endog se italienske Fyrster slutte Forbund med Saracenerne, til hvilke han tilsidst trods al sin Energi og Snildhed og trods flere heldige Kampe dog blev skatskyldig. Ogsaa i Forholdet til den byzantinske K. blev J. den underlegne. I Aaret 877 var den mod Rom fjendtlige Fotios (se S. 88) atter bleven Patriark. I Haab om den byzantinske Kejsers Hjælp mod Saracenerne og om at faa Bulgarien overladt som Arbejdsmark for den rom. K. erklærede J. sig villig til at anerkende Fotios. Paa Synoden i Konstantinopel 879 satte imidlertid Fotios med stor Snildhed ikke blot sin egen Anerkendelse igennem, men desuden forskellige for Rom ugunstige Bestemmelser. Trods alt gav J. atter af politiske Grunde efter, ja forkastede endog den meget omstridte Symboltilføjelse *filioque*, men opnaaede desuagtet ingen af de ventede Fordele. Han døde 15. December 882; efter nogle Efterretninger blev han dræbt af en Slægtning. — **J. IX,** 898—900, besteg Pavestolen paa et Tidspunkt, hvor i en Aarrække heftige Kampe havde raset mellem det tyskvenlige og nationalitalienske Parti. Han selv tilhørte det sidstnævnte, anerkendte derfor Lambert af Spoleto som Kejser, medens han erklærede Arnulf af Kärntens Krav for ugyldige. Dog søgte han ved Indrømmelser at formilde Modpartiet. Det lykkedes imidlertid lige saa lidt ham som hans Forgængere at erhverve for Pavestolen en sikret Magtstilling i det politiske Virvar. — **J. X,** 914—928. Hans Valg var hovedsagelig begrundet i hans Slægtskab med Theodora, en herskesyg og udsvævende adelig Kvinde, der dengang havde den største Indflydelse i Rom. Han var ingenlunde uden Dygtighed; udenfor Italien søgte han især blandt de slaviske Folk at forøge

den rom. Indflydelse. I Italien gjorde han sig fortjent ved at krone Berengar af Friaul til Kejser (Aar 915) for derefter sammen med ham og andre italienske Fyrster at drage mod Saracenerne, hvem han fuldstændigt besejrede ved Garigliano (916). Men de fordærvede adelige Slægters indbyrdes Fejder vedblev; Berengar myrdedes i Verona (924), og i Aaret 928 blev J. selv ryddet af Vejen af Theodoras Datter, Marozia. — **J. XI**, 931—936, en Søn af den ovennævnte Marozia og Pave Sergius III, blev af Marozia ophøjet til Pave, men da en anden Søn af Marozia ved Navn Alberik fængslede Moderen og tiltog sig Magten, blev ogsaa J. henvist til Uvirksomhed. Saavel under ham som under de følgende Paver var Alberik den virkelige Herre i Rom. — **J. XII**, 955—964, hed oprindelig Octavianus og var Søn af den ovenfor nævnte Alberik, der ved sin Død (954) havde taget det Løfte af Romerne, at de skulde vælge hans Søn til Pave. Med ham naaede den Række af daarlige Paver, som i det saakaldte »mørke Aarhundrede« beklædte St. Peters Stol, sin Kulmination. Under sit ryggesløse og udsvævende Liv nødtes han paa Grund af Uenighed med Kong Berengar til at kalde Otto I af Tyskland til Hjælp. Otto kom og blev 2. Febr. 962 kronet til Kejser; en Overenskomst med gensidige Løfter og Forpligtelser blev sluttet mellem Kejser og Pave. Men straks efter Ottos Bortrejse, knyttede J. Forbindelse med de over den tyske Indblanding misfornøjede italienske Fyrster. Otto kommer da atter til Rom; J. maa flygte og afsattes paa en Synode i Rom 963; en ny Pave Leo VIII indsattes. Et af J. anstiftet Oprør mislykkedes, men da Otto atter havde forladt Rom (964), faar J. dog igen Overtaget; Leo VIII maa flygte, og J. forfølger grusomt Modpavens Tilhængere, ligesom han paa en Synode højtidelig fordømmer den af Kejseren afholdte Synode. Men han rammes nu af en pludselig Død midt i sin Synd, da han en Nat plejede Omgang med en anden Mands Hustru (964). — **J. XIII**, 965—972, blev den af Kejser Otto genindsatte Leo VIII's Efterfølger. Da han stod som Repræsentant for det kejserlige Parti, blev han fængslet i et Oprør af det national-italienske Parti. Det lykkedes ham dog efter nogen Tids Forløb at undkomme af Fængslet, og da Otto 967 nærmede sig Rom, blev J. atter Herre i Byen. Han kronede Juledag 967 Ottos Søn, Otto II, og forblev under hele sit Papat tro mod Kejseren. Herved forøgedes Pavestolens Indflydelse i adskillige af de vesterlandske Stater, hvorfra Spørgsmaal bleve indankede for Pavens Domstol. — **J. XIV**, 983—984, valgt ved Kejser Otto II's Indflydelse. Men da Kejseren kort efter døde, vendte den til Konstantinopel flygtede Modpave, Bonifatius VII, tilbage, samler det nationale Parti og fængsler J. i Engelsborg, hvor han snart efter omkommer (984). — **J. XV**, 985—996, havde i Rom selv næsten ingen Indflydelse, idet en Adelsmand, Crescentius, her tilrev sig al Magten. I Gallien søgte man ligeledes at rive sig løs fra Roms Indflydelse i Forargelse over det 10. Aarh.s slette Paver; den berømte Synode i Reims 991 afsatte uden videre Ærkebiskoppen, Arnulf af Reims, og indsatte Gerbert i hans Sted. Kun i Tyskland stillede man sig venlig til Paven; derfor kaldte ogsaa denne, da han blev haardt trængt af Crescentius, Otto III til Hjælp, men inden Kejserens Ankomst døde han (996). — **J. XVI**, 997—998, Græker af Fødsel, havde staaet i Yndest hos den tyske Kejserinde, en byzantinsk Prinsesse, Theofane, ved hvis Gunst han blev Ærkebiskop i Piacenza, ligesom han ogsaa var Lærer for hendes Søn, Otto III. Da han imidlertid af det italiensk-nationale Partis Fører, Crescentius, som havde fordrevet den af Otto III indsatte Pave Gregor V, lod sig bevæge til at optræde som Modpave, blev han ved Ottos Komme fængslet, lemlæstet paa det frygteligste og til Slut indespærret i et Kloster, hvor han vistnok først døde i Aaret 1013. — **J. XVII**, 1003, indsat af den yngre Crescentius, der efter Otto III's Død tilrev sig Magten i Rom. Han blev indviet i Juni og døde allerede 7. Dec. samme Aar. — **J. XVIII**, 1003—1009, stod i et lignende uværdigt Afhængighedsforhold til Crescentius som hans Forgænger J. XVII. — **J. XIX**, 1024—1032, hvis Valg blev drevet igennem af det tusculanske Parti ligesom hans Forgængers og Broders, Benedict VIII's. Men han traadte ingenlunde i denne dygtige Paves Fodspor. Dennes Bestræbelser for at reformere de sørgelige Tilstande i Kirken faldt nu hen; for at skaffe sig Penge gjorde Paven sig atter og atter skyldig i Simoni. Han var et viljeløst Redskab i den tyske Kejser Konrad II's Haand; for at føje ham betænkte han sig end ikke paa at omstyrte sine egne tidligere Bestemmelser. Under ham faldt den danske Konge Knud den stores Besøg i Rom. — **J. XXI**, 1276—1277, egentlig den 20. Pave af det Navn, men betegnede sig selv som den 21. med Henblik paa den mytiske Pavinde Johanne eller af andre os ubekendte Grunde. Nogle har identificeret ham med en Forf. af medicinske og filosofiske Skrifter ved Navn Petrus Hispanus. Iøvrigt var hans Papat uden Betydning (E. Stapper, J. XXI, Münster 1898). — **J. XXII**, 1316—1334, blev, efter at Pavestolen i to Aar havde staaet ledig, i Aaret 1316 valgt til Pave. Han tog som sin Forgænger Bolig i Avignon, hvorfra han søgte at gribe ind i Tysklands indre Forhold. Han gjorde Fordring paa at være Dommer i Striden mellem Ludvig Bairer og Frederik af Østerrig, idet han støttede sig paa Læren om Pavens Overhøjhed over al verdslig Magt. En Innocents III's Ord kunde han ganske vist saaledes tage i sin Mund, men Innocents III's Arv kunde ikke løftes i Aand og Kraft af den smaat skaarne J. XXII, hvis Hovedinteresse var ved allehaande nye Afgifter paa de gejstlige Embeder at berige den pavelige Kasse. Derfor kunde da ogsaa Ludvig Bairer ustraffet udstede den saakaldte Sachsenhäuser-Appel (1324), i hvilken han tilbageviste Pavens Indblanding, ja endog anklagede ham for Kætteri. Nogle Aar senere drog Ludvig til Italien, hvor han til almindelig Forbavselse lod sig krone til romersk Kejser paa Kapitol (1328), uden at bryde sig det fjerneste om den Bandstraale, som J. allerede i Aaret 1324 havde udslynget mod ham. En Tid saa det dog ud, som om J. alligevel skulde gaa af med Sejren; den af Ludvig under hans Romerophold indsatte Modpave, Nicolaus V, kom til Avignon og ydmygede sig for ham. Ogsaa Ludvig var villig

til Forlig, men Paven spændte sine Fordringer for højt, medens samtidig hans ukloge Forfølgelse af de Fransiskanere, der forsvarede den absolute Ejendomsløshed, og endnu mere hans fra den almindelige Anskuelse afvigende Paastand om, at de frommes Sjæle først efter den sidste Dom kom til at skue Gud — en Paastand, som han senere selv maatte tilbagekalde — svækkede hans Stilling og gjorde det muligt for Ludvig atter at anklage Paven for Kætteri samt forlange en almindelig Synode sammenkaldt. Inden det kom saa vidt, døde J. 3. Dec. 1334 (V. Verlaque, J. XXII, sa vie et ses œuvres, Paris 1883). — **J. XXIII**, 1410—1415, hvis oprindelige Navn var Balthasar Cossa, skal først have givet sig af med Krigerhaandværket, maaske endog været Sørøver, men slog derpaa ind paa den gejstlige Løbebane. Af Bonifatius IX blev han 1402 ophøjet til Kardinal. Han lagde i de følgende Aar stor administrativ Dygtighed for Dagen, men under Gregor XII ledede han Modstanden mod Paven, var paa Konciliet i Piza 1409 ivrig virksom for dennes Afsættelse og for Valget af Alexander V, og efter dennes Død (1410) blev han selv valgt til Pave. For at faa den neapolitanske Konge Vladislav til at undlade at støtte den afsatte Pave Gregor XII, maatte han efter flere Kampe slutte en ydmygende Fred. Og dog kunde han ikke stole paa Vladislav, men maatte, skønt ugerne, søge Støtte hos Kejser Sigismund. Da et af Paven i Rom 1412—13 afholdt Kirkemøde, hvor Wyclifs Skrifter bleve forkætrede, ikke tilfredsstillede de stærke Krav paa Afholdelsen af et økumenisk Kirkemøde, maatte han modstræbende gaa ind paa Sammenkaldelsen af et saadant i Konstanz 1414. Her lod han sig først afnøde en Erklæring om, at han vilde nedlægge Paveværdigheden, hvis de to andre Paver gjorde det samme, men kort efter saa han Lejlighed til at flygte, ved hvilket Skridt han haabede at sprænge Kirkemødet. Han vakte imidlertid derved kun alles Stemning mod sig, og efter at han var bleven fangen, blev han højtidelig afsat (29. Maj 1415). I to Aar holdtes han fangen af Pfalzgrev Ludvig, men blev derefter frigiven og, efter at han havde ydmyget sig for den nye Pave Martin V, udnævnt til Kardinalbiskop af Tusculum. Allerede 1419 døde han imidlertid, og blev begravet i Baptisteriet til Domkirken i Firenze, hvor Cosimo af Medici rejste ham et smukt Mindesmærke. *F. T.*

Johan (Johannes). Ærkebiskopper af Lund. **J. I**, se Dros (I, 678). — **J. II**, se Grand, Jens (S. 248). — **J. III**, se Laxmand. — **J. IV**, se Brostrup, Jens (I, 394). — **J. V**, se Wäs.

Johan fra Avila, se Juan fra Avila.

Johan fra Brügge, se Joris.

Johan af Gud, se Art. Barmhjertige Brødre (I, 219).

Johan fra Jandun *(de Gandavo, de Geduno)* hed en skolastisk Lærer fra Jandun i Nord-Frankrig, som i Beg. af 14. Aarh. docerede Filosofi og Teologi i Paris. Som Filosof regnes J. fra ofte til Averroisterne (I, 184). Han tog ogsaa Del i de kirkepolit. Kampe og stillede sig under Striden mellem Kong Ludvig Bairer og Pave Johan XXII paa Kongens Side og skrev 1326, i Forening med Marsiglio fra Padova, Skriftet: *Defensor pacis*, der hævder Kejserdømmets Ret over for Pavedømmet.

Johan a Lasco, se Laski, Johannes.

Johan fra Leiden, se Bockelson, Jan (I, 343).

Johan af Lübeck, Søn af Hertug Johan Adolf af Gottorp, f. 1606 paa Gottorp Slot, var med paa Gustaf Adolfs Tog til Tyskland og blev 1634 Biskop i Lübeck. D. 1655.

Johan fra Matha, se Mathurinere.

Johan fra Meda, se Humiliat-Ordenen (I, 492).

Johan fra Monte Corvino, fransiskansk Missionær blandt Mongolerne i det nordlige Kina, fødtes 1247 i Monte Corvino i Napoli. Efter en foreløbig Rejse til det mongoliske Rige blev han 1289 af Pave Nicolaus IV sendt som Missionær til Mongolerne. Han har i 2 Breve skildret sine Oplevelser som Missionær. 1307 blev han af Pave Clemens V udnævnt til Ærkebiskop af Cambalu (Peking) og pavelig Legat for hele Orienten. Han døde 1330 (Huc, Le Christianisme en Chine, Paris 1857, I, 383 f.).

Johan fra Paris. 1) **J. fra P.** *(Poin-l'âne)* var en af de første Munke i Dominikanerklostret St. Jakob i Paris. Han er død før 1269. — 2) **J. fra P.** *(de Soardis; Qui dort)*, ligeledes Dominikaner, optraadte 1304 som Lærer i Paris og gjaldt for at være en af de skarpsindigste Aristotelikere paa den Tid. Under Kampen mellem Filip den smukke og Bonifatius VIII skrev han en meget objektiv holdt Afhandling om Pavedømmet og Kejserdømmet. Han var Tilhænger af Impanationslæren (S. 521).

Johan fra Wesel, se Wesel.

Johan Wessel, se Wessel.

Johan Frederik, Ærkebiskop af Bremen, fødtes en 31. Aug., rimeligvis 1578. 1594 blev han Koadjutor i Lübeck og 1607 Biskop dér; 1596 fik han Stifterne Bremen og Verden. 1625 lovede han at slutte sig til Christian IV som Kredsoberst for den nedersachsiske Kreds; men han gik snart sin egen Vej, hvorfor Christian IV 1626 besatte hans Fæstninger. J. F. sluttede sig da til Kejseren, og 1627 rykkede Tilly ind i Stiftet Bremen. Ved Freden i Lübeck 1629 fik J. F. sine Stifter tilbage og tillige Femern, som Christian IV havde taget. Senere nærmede han sig Sverig. Han døde 3. Sept. 1634.

Johanan (og Jehohanan, usammentrukket), et især i senere Skrifter hyppigt Navn (»Herren har handlet naadig«), d. s. s. Hananja; heraf paa Græsk Ἰωάννης (Apokryferne og N. T.), vort Johannes. — 1. J., Kareahs Søn, en af de jødiske Kommandanter, der sluttede sig til Gedalja (2 Kong. 25, 23; Jer. 40, 8—43, 5), hvem han forgæves advarede mod Ismael; i de følgende Begivenheder var J. en af Lederne eller den egentlige Anfører, som imod Profeten Jeremjas Advarsel overflyttede Folkets Rest til Ægypten. — 2. Kong Josijas ældste Søn (1 Krøn. 3, 15), ikke den samme som Joakas (thi denne nævnes sammesteds under Navnet Sallum), muligvis død tidlig. — 3. En af Serubabels Efterkommere (1 Krøn. 3, 24). — 4. En af Ypperstepræstérne i Salomos Tempels ældste Tid (1 Krøn. 5, 35. 36 [6, 9. 10]); det om hans Søn Asarja bemærkede skal vistnok henføres til hans Fader Asarja. — 5., 6. To af Davids Krigere i Siklag, en Benjaminit og en Gadit (1 Krøn. 12, 4. 12). — 7. En Levit (1 Krøn. 26, 3). — 8. En af de øverste Anførere under

Kong Josafat (2 Krøn. 17, 15), rimeligvis den samme, der nævnes 2 Krøn. 23, 1. — 9. Fader til den efraimitiske Høvding Asarja (2 Krøn. 28, 12). — 10. En af Esras Ledsagere (Esra 8, 12). — 11. En af dem, der havde fremmede Hustruer (Esra 10, 28). — 12. En Søn af Nehemjas Modstander, Ammoniten Tobia; havde ægtet en Jødinde af præstelig eller levitisk Slægt (Neh. 6, 18; jvfr. 3, 4. 30). — 13. En Ypperstepræst, Søn af Jojada, Eljasibs Søn (Neh. 12, 22. 23; jvfr. V. 11, hvor der vel i Stedet for »Jonatan« maa læses J.; nævnes ogsaa Esra 10, 6, dog ikke som da fungerende). Da hans Ypperstepræstedømme (som falder under Artaxerxes II, 405—362 f. Kr.) blev ham bestridt af hans Broder Jesua, der støttedes af den pers. Statholder Bagoses, gik det saa vidt, at J. dræbte sin Broder i selve Templet, »en saa ugudelig Gerning, at der hverken hos Hellener eller Barbarer findes Mage dertil«, siger Josefos, som beretter dette og om den tunge Afgift, Bagoses heraf i 7 Aar tog Anledning til at lægge paa Jødernes Ofringer. — 14., 15. To eftereksilske Præster (Neh. 12, 13. 42). — Se fremdeles Joanan (= J.) og Johannes. *L. G.*

Johanna, Herodes Antipas's Husfoged Kuzas Hustru, helbredet af Jesus og tjenende ham med sit Gods (Lk. 8, 2. 3), ogsaa med blandt Kvinderne ved Graven (Lk. 24, 10). Navnets gr. Form er Joanna. *L. G.*

Johanne, Pavinde. Ved Midten af 13. Aarh. dukker der et Sagn op om en ung Pige fra Mainz eller England, som, efter at have studeret i Athen og i Rom, skal have vundet et stort Ry for Lærddom og besteget St. Peters Stol 855 (eller 1100) under Navnet Johannes Anglicus. Senere mente man at vide, at Agnes var Pavindens Døbenavn, og at hun efter over 2 Aars Regering (eller straks ved Kroningstoget til Lateranet eller umiddelbart efter Valget) skulde være nedkommet med et Barn, hvis Fader efter nogles Sigende skulde have været en eng. Munk. Denne Fortælling vandt i Middelalderen saa stor Tiltro, at man endog satte Pavindens Buste op mellem Pavernes i Sienas Domkirke. Hus omtalte Sagnet som virkelig Historie, men tillige som et Tegn paa Kirkens Fordærvelse; Johan Charlier fra Gerson fandt i denne Fortælling et Vidnesbyrd om, at Kirken kan fejle i Kendsgerninger, og andre ortodokse Teologer betragtede den brødefulde Kvinde som et Eksempel paa Guds uudgrundelige Raad. I det 16. Aarh. blev det klart, at Fortællingen kun er et uhjemlet Sagn, og Döllinger har 1863 (Die Papstfabeln des MA.'s, 2. Aufl. München 1890) gjort det sandsynligt, at det hele Eventyr stammer fra en urigtig Tydning af en Indskrift *(Pap. Pater Patrum P. P. P.)*, der meldte, at en Mitrapræst paa egen Bekostning *(propria pecunia posuit* — misforstaaet som: *peperit papissa papellum)* havde rejst et Monument.

Johanne d'Albret, se Henrik IV (S. 398).

Johanne Maria af Korset, berømt Klarisse, f. i Roveredo 8. Dec. 1603, førte et asketisk Liv og grundede flere kvindelige Foreninger til Løftelse af Kvindernes Sædelighed. I Roveredo indrettede hun et klosterligt Hjem, i hvilket hun hengav sig til Fromhedsøvelser, og 1646 fik hun pavelig Tilladelse til dér at oprette et Kloster for Klaranonner. Fra Roveredo stod hun i Forbindelse med flere Politikere og Hærførere, ogsaa med Kejser Leopold I, og hun nedskrev sine aandelige Erfaringer. Gennem J. M., der regnes blandt de stigmatiserede, fik Tirol en relig. Vækkelse, der gjorde denne Landsdel til Romerkirkens faste Borg. 1672 grundede J. M. et nyt Klarisse-Kloster i Borgo, og 26. Marts 1673 døde hun. Der blev gjort Skridt til hendes Optagelse blandt de salige, men Beatifikations-Processen blev standset, da Josef II 25. Febr. 1782 lukkede alle Klarisse-Klostrene (B. Weber, J. M. vom Kreuze, 2. Aufl. Regensb. 1858).

Johannes, Apostelen. I Kredsen af Herrens nærmeste Disciple nævnes stadig i første Række Johannes, dels som den tredje, dels som den fjerde i Rækken, i Ap. G. som den anden (Mt. 10, 2 f.; Mk. 3, 16 f.; Lk. 6, 14 f.; Ap. G. 1, 13 f.). I Evangelierne kommer hans Navn efter Broderens, Jakobs, et Vidnesbyrd om, at han af de to var den yngste. Han var Galilæer og Fisker, Søn af Zebedæos, der selv var Fisker, og, som det synes, ret velstaaende (Mk. 1, 20). Om der har været nogen Slægtskabsforbindelse med Ypperstepræstens Hus, eller Johannes paa sit Erhvervs Vegne er bleven kendt med dette (Joh. 18, 16), lader sig ikke afgøre. Moderen hørte til den Kreds af Kvinder, der i Galilæa havde fulgt Herren og betjente ham med det, de havde (Lk. 8, 2. 3; Mt. 27, 55. 56); hun var ogsaa blandt dem, der stod om Jesu Kors; hendes Navn var Salome (Mt. 27, 56; Mk. 15, 40), og hun maa efter Joh. 19, 25 antages at have været Søster til Maria, Herrens Moder.

Efter det fjerde Evangelium var Johannes, sammen med Broderen, Peter, Andreas og flere, først Discipel af Døberen; denne viste dem til Jesus, og fra da af fulgte de ham (Joh. 1, 35 f.). Til Disciple bleve de først kaldte senere (Mt. 4, 21; Lk. 5, 1 f.) og endnu senere til Apostle (Mk. 3, 13 f.). Blandt Apostlene indtager Johannes sammen med Peter og Jakob en fremskudt Plads (Mk. 5, 37; 9, 2; 14, 33), og blandt disse tre var han atter den, der stod Herren nærmest, »den Discipel, som Jesus elskede« (Joh. 13, 23; 19, 26; 21, 7. 20). Begæringen om at sidde øverst og nærmest Herren i Guds Rige kan have sin Rod heri, men ogsaa i Slægtskabet med Jesus (Mt. 20, 20 f.). Ved Korsfæstelsen er han til Stede og overtager paa et Ord af Mesteren Omsorgen for dennes Moder, og efter Opstandelsen er han med Peter ved Graven (Joh. 19, 26. 27; 20, 3 f.). Efter Himmelfarten indtager han sammen med Peter den ledende Stilling i Menigheden, idet Peter dog er den anførende, alt efter Herrens Bestemmelse ved Mødet med de to ved den sidste Fiskefangst (Joh. 21, 15 f.; Ap. G. 3, 4; 8, 15; smlgn. Lk. 22, 8), og i denne Stilling træffer Paulus dem paa sin Rejse fra Damaskos til Jerusalem (Gal. 2, 9). Hermed slutter Efterretningerne fra det n. T. om Johannes.

Disse kunne imidlertid udfyldes, hvad det sidste Afsnit af hans Liv angaar, med en Del spredte Træk, der væsentlig stamme fra Lille-Asien. Efter disse levede han til Slutningen af sine Dage i Efesos. Paa hvilket Tidspunkt han havde forladt Jerusalem, kan der intet siges om. Tertullian fortæller, at han har været i Rom og dér lidt for sin Tros Skyld, men at

han derpaa blev forvist til en Ø (De præscrip. hæret. 36). Om dette sidste fortæller Eusebios i sin Kirkehistorie og Irenæos i sit Skrift mod Kætterne (Adv. Hær. 5, 30. 3 og Hist. eccl. 3, 18). Øen var Patmos, og Forvisningen skete under Domitian; mod Slutningen af hans Regering saa Johannes her sine himmelske Syner, som han nedskrev i Aabenbaringsbogen (smlgn. Aab. 1, 9) i Domitians 15. Aar, Aar 95. Da Nerva kom paa Tronen, blev Johannes frigivet og rejste til Efesos, hvorfra han organiserede Menighederne i Asien, og hvor han levede til Trajans Tid, til omkring Aar 100 (Eusebios 3, 20. 23; Irenæos 2, 22, 5 og 3. 3. 4). Her var han efter Polykrates, én af hans Eftermænd i Efesos, Biskop, her døde han, og her blev han begravet (Eusebios 5, 18), her skrev han sit Evangelium (Irenæos 3. 3. 4 og Muratoris Liste), og her var det, at han holdt sin korte Kærlighedsprædiken (Hieronymus i Kommentaren til Gal. 6, 10).

Angaaende dette Efesos-Ophold er der i den senere og seneste Tid rejst Tvivl (se Harnacks Chronologie). Af Papias-Beretningen om Hjemmelsmændene for hans Oplysninger til Evangelierne synes det at fremgaa, at den Johannes, som har opholdt sig i Lille-Asien, ikke er Apostelen, men Presbyteren Johannes (se Art. om denne), og at det afgørende Hovedvidne for Apostelen, Irenæos, kun i denne Sag véd at berette om, hvad han som Dreng har hørt hos Polykarp, og at han i sin Hukommelse heraf har forvekslet Apostelen og Presbyteren. En opmærksom Gennemlæsning af det paagældende Stykke, et Brev fra Irenæos (Eusebios 5, 20), gør dog snarere Indtryk af, at han her taler ud fra et nøje Kendskab til Polykarp, ud fra et Discipelforhold, end ud fra en noget tilfældig Oplevelse i Drengetiden. Saa nøje han véd at berette om, hvad han har hørt og set, saa lidet sandsynligt er det, at han skulde have taget fejl paa det omtalte Punkt. Hertil kommer, hvad, som oven for nævnt, Polykrates ved Aar 180 skriver fra Efesos til Rom, og hvad det omtalte Papias-Stykke, naturligst forstaaet, udsiger (Zahn, Forschungen VI).

Det er nu i dette sidste Afsnit af sit Liv, at Apostelen kommer frem paa den første Plads i Menigheden. Peter er forsvunden fra Skuepladsen, Paulus ligesaa; da bliver Johannes den ledende Mand; og dette ikke af den Grund, at han skulde være den eneste overlevende af Apostlene; ogsaa Andreas siges at opholde sig i Lille-Asien. Grunden til, at Johannes bliver den ledende, maa søges i den ejendommelige Natur, han havde, den, der ogsaa maa antages at have betinget hans særlige Stilling til Herren. Det mest fremtrædende i denne er dens dybe Modtagelighed, det overvejende receptive, kvindelige, der i saa stærk en Grad er kommet frem i Kunstens Opfattelse af ham; han er den Discipel, som Herren elskede, den, der laa op til hans Bryst, den, som han betroede sin Moder til, den, der følger ham ind i Ypperstepræstens Palads og til Korset og den, som derfor naturlig staar i Baggrunden, saa længe han er sammen med Peter. Men denne Side, der viser indad til mod et stille, indadvendt Sind, staar i Forbindelse med en kraftig og mandig Side, der udad til sætter Grænser og fører Forsvar for det, han elsker: forbyder én, der ikke følger Herren, at uddrive Djævle, og vil lade Ild falde fra Himmelen for at slaa andre ned, der ikke ville modtage ham (Lk. 9, 49. 54; smlgn. Navnet Tordenssøn, Mk. 3, 17). Paa den ene Side kan han paa sine gamle Dage prædike: »Børn, elsker hverandre«, paa den anden Side vil han ikke være under Tag sammen med Kerinth (Irenæos 3. 3. 4).

Disse to Sider i hans Natur faa nu en egen Belysning gennem de to Hovedskrifter, derlige fra den første Tid af ere tillagte ham, og derved ses de ogsaa nøjere bestemte og fordybede. Disse to Skrifter, Evangeliet og Aabenbaringen, begge hidrørende fra hans ældre Alder, ere to af de mærkeligste, ejendommeligste Værker i Literaturen. Om Aabenbaringen er der før afhandlet (I, 3 f.); Evangeliet bevidnes af Irenæos, som her har særlig Vægt, fordi han staar i saa nøje Forbindelse med Polykarp, som før omtalt; han og hans samtidige henføre det alle til Apostelen Johannes; det findes i Tatians Sammenarbejdelse af de fire Evangelier; ja det findes hos Kirkemænd og hos Hæretikere saa tidlig, som Omtale og Paavirkning af det kan forventes. Kun de af Epifanios omtalte Aloger (Hær. 2. 1. 57) forkaste det af indre, kritiske Grunde og tillægge Kerinth Forfatterskabet. Som alle ydre Vidnesbyrd pege hen paa Johannes, gøre ogsaa alle de indre, der kunne hentes fra selve Skriftet. En Jøde, en Palæstinenser, et Øjenvidne maa have skrevet det, én af Kredsen nærmest om Herren. Forfatteren nævner sig ingen Sinde ved Navn; men gennem hele Evangeliet er der omtalt en Discipel, som Herren elskede, og om ham siger det sidste Vers, at han har skrevet det; at her ikke vel kan tænkes paa andre end Johannes, er sikkert nok. At sætte Presbyteren i Stedet for ham (Harnack), er der intet i Evangeliet, der taler for, og heller ikke er der tilstrækkelig Grund til at fordele Arbejdet mellem Apostelen og en Discipel af ham (Wendt).

Evangeliet er én Mands Værk og er i udpræget og alleregentligste Forstand et Erindringsskrift: 60—70 Aar efter, at Begivenhederne skete, har Apostelen ud af sit lange og inderlige Samliv med dem draget dem frem og fortalt dem, ikke for at supplere de tidligere Evangelier, ikke for at modvirke Kætterier; herom véd Skriftet intet; men for gennem et Udvalg af Tegn og de dertil knyttede Samtaler at vise, at Jesus er Kristus, Guds Søn, og at de, som tro, have Livet i hans Navn (20, 30. 31). Kilderne i Herrens Liv til det Kirkeliv, der levedes ved Aar 100, drager han frem, og han følger disse Kilder med sit Sinds hengivende, dvælende Forstaaelse tilbage til deres Oprindelse i Herrens Liv. Et indadvendt Evangelium, der gaar i Dybden og Højden i Forstaaelse af Herren, har han skrevet. Og den samme Mand, der har skrevet dette, har lidt før været optaget af Syner, der førte hans Sind og alle hans Tanker ud ad i Verdenskampe, i de sidste Tiders Røre i Himmel og paa Jord, under Kampen mellem Guds Rige og Verden. Det er denne store Vidde i Sindet, der har givet Apostelen den fremtrædende Stilling, og det er den samme Vidde, der har faaet en Række Mænd lige fra Dionysios til Schleiermacher, Baur og endnu

nyere til at nægte, at én Forfatter har kunnet skrive begge Bøger. Ikke Forskellen i Ordvalg, Stil, Tone, Tema er her det afgørende; skønt den kan paa ethvert af disse Punkter være stor nok, rummes dog alle Forskelle i den, der bærer alle disse, den tilsyneladende uovervindelige Forskel i Aand, der gaar gennem disse Skrifter; det er denne, der har bevirket Nægtelsen.

Denne Vidde er imidlertid ikke den eneste paa den nye Pagts Omraade; der ligger én, og det en endnu større, bagved den. Det er den Kristus, som er fremstillet i det fjerde Evang., og som efter Overleveringen er den samme, som er fremstillet i de første Evangelier, den Kristus, der har levet et indadvendt Liv og saa alligevel fremstiller sig selv som den, der kommer i Himmelens Skyer til Alverdens Dom. Denne Vidde er større og mere udpræget, fordi Herren selv er det handlende Midtpunkt i denne Skildring af sig selv. At Forskellene atter her ere betydelige, er synlig for enhver. Mellem de første Evangelier og det fjerde er der Uoverensstemmelse i Tid, med Hensyn til Sted, til hvad der fortælles, tilsyneladende ogsaa med Hensyn til Herrens Dødsdag, med Hensyn til Ord og Udtryksmaade; men alt dette samles ind i det omfattende, at Tonen og Aanden gør et saa forskelligt Indtryk, at én af Fremstillingerne maa antages at være historisk upaalidelig, og her ligger det da nærmest at pege paa den johanneiske. Enten maa denne saa antages ikke at være af Apostelen (hvad dog Overleveringen taler saa stærkt for), eller Apostelen maa have omdannet, omsmeltet Herrens Ord og Maade at tale paa efter sin egen. Heller ikke dette kan være rigtigt, da Forfatteren efter de Udtalelser i Evangeliet, der ere hans egne, har sit eget Sprog, i Ordvalg forskelligt fra Herrens (omtrent 500 Ord i hans egne Ytringer findes ikke i Herrens, og omtrent 150 i Herrens findes ikke i hans). Lighed er her nu ganske vist, men den kan ikke være opnaaet ved Omformning fra Forfatterens Side; Herren maa have talt paa den Maade, som det her er fremstillet paa, hvad ogsaa ikke faa Eksempler fra de første Evangelier vise (Mt. 11, 25 f.), særlig da, naar han frydede sig i Aanden (Lk. 10, 21).

Herrens Sind rækker over den samme Vidde, som Apostelens efter ham; selv om nu Disciplen har lært af Mesteren, har han lært at gribe og særlig ihukomme det ejendommelige, som han fortæller, fordi det laa for hans ejendommelige Sind; i dette ligner han sin Herre og Mester, men han hørte ogsaa til samme Slægt, som denne paa Jorden var oprundet af.

Foruden disse to Hovedskrifter findes der endnu i N. T. tre Breve, der fra gammel Tid tillægges Apostlen Johannes. Det **første Brev** er af de gamle Vidner ligesaa enstemmig tillagt ham som Evangeliet, og er ogsaa i Sprog og Aand saa ligt dette, at det af indre Grunde maatte siges at stamme fra ham. Det er det samme indadvendte, i Samfundet med Faderen og Sønnen dybt nedsænkede Sind, der her udtaler sig, som kommer til Orde i Evangeliet (1, 1—4); det er den samme kraftige, afgjorte Hævdelse af Midtpunktet i Evangeliet over for Retninger, der vil angribe og nægte dette, som lever og aander i Aabenbaringens Kampe mod Gudsrigets Fjender (2, 18 f.; 4, 1 f.). Og dog er Brevet ikke en blot Efterklang efter Evangeliet; det staar med sine egne, selvstændige Tanker, der snart i mindre, snart i højere Grad afvige fra Evangeliets. Det kan derfor heller næppe være affattet netop samtidig med Evangeliet som et Slags Skriftstykke, der skulde følge med dette, hvad selve Formen, der ikke er den almindelige Brevform, vel kunde passe til. Det er trods dette et Brev (2, 14), skrevet i Apostelens Efesos-Tid og skrevet til lilleasiatiske Menigheder, blandt hvilke Kerinths Doketisme truede med at vinde Indgang. Ingen anden Vranglære vil svare til Ytringerne i Brevet, som denne, og ingen andre Menigheder end de nævnte kan her tænkes paa. Augustins Udtalelse, at Brevet er skrevet til Partherne, er der slet intet, der bekræfter.

Med **de to smaa Breve** forholder det sig lidt anderledes, end med det første. De høre begge til de Skrifter, som Eusebios kalder *antilegomena*, næppe optagne i den gamle syriske Oversættelse og ikke anerkendte af den antiokenske Skole, medens Aleksandrinerne, Afrikanerne og Irenæos nævne eller hentyde til dem som johanneiske. Grunden til denne svagere Stilling i Overleveringen maa antagelig søges i, at de som skrevne til enkelte Personer og som korte Breve ikke have været medtagne i Menighedernes Oplæsningsbøger. Hvad det saaledes skorter paa i klar og fuldstændig ydre Bevidnelse, afhjælpes ved de meget stærke indre Grunde, der tale for, at samme Forfatter har skrevet alle tre Breve. Sprog, Tone, Kraft og Aand ere de samme her, som i første Brev. Naar der til dette kommer den store Autoritet, der tales med og ud fra, kan man vanskeligt undgaa Indtrykket af, at Presbyteren, som har skrevet disse Breve, er den samme, som skrev Evangeliet og det første Brev, Apostelen Johannes. Er dette Indtryk rigtigt, faa disse korte Breve stor Betydning baade ved deres religiøse Indhold og ved den Belysning af kirkelige Forhold mod Slutningen af første Aarhundrede, som de give (Westcott, Introduction to the Study of the Gospels; Lückes, Luthardts, Westcotts og Godets Kommentarer). *A. A.*

Johannes, Døberen, var Søn af Præsten Zakarias af Abia Skifte og hans Hustru Elisabet af Aarons Døtre (Lk. 1, 5). Han blev født i Juda Bjergegn som eneste Søn af bedagede Forældre og voksede op i Ensomhed, indtil han omtrent 30 Aar gammel »blev fremstillet for Israel« (Lk. 1, 80).

Det ejendommelige ved hans Person var ikke just det udvortes, hans Paaklædning og Levemaade, hvorved han traadte i Modsætning til hele Samtiden, skønt der blev lagt tilstrækkeligt Mærke til dette (Mt. 3, 4; 11, 18), men det indre, som gav sig dette egne Udtryk. Og det særlige ved hans indre var Styrken i Aanden (Lk. 1, 80). I Aandens Styrke var han for sin Slægt et brændende og skinnende Lys (Joh. 5, 35); og hvad der lyste igennem ham, saa at han drog alle til sig (Joh. 1, 6—8), var den klare, faste profetiske Overbevisning, der hang paa det nøjeste sammen med hans Tilværelse og hans dybeste personlige Liv, at Guds Rige var nær, at alle Forjættelsers Opfyldelse stod lige for Haanden, at han var blevet til og sendt

for at forkynde dette. Det lyste igennem ham med Brudgomsvennens fuldkomne Glæde (Joh. 3, 29). Men i den samme Aandens Styrke var han imod sin Slægt, imod alle dens falske, jordiske, kødelige Veje. »Han kom paa Retfærdigheds Vej« (Mt. 21, 32), den lige, rette Menneskevej fra Jord til Himmel, som den var nedlagt i Fædrenes Sind af Livets Gud (Lk. 1, 17), og dette rette Sind vilde han have levendegjort i hele sit Folk, for at det kunde være skikket til at gaa ind i Riget. Imod det Sind, der vilde fortsætte ad de gamle Folkeveje, stod han, hvor det saa mødte ham, hos Soldater, hos Toldere, hos Ypperstepræsten, hos Kongen; og om han end skulde kastes i Fængsel og lide Døden derfor, stod han det imod i Aandens Kraft (Lk. 3, 7 f.; Mt. 14, 3 f.). Hele denne Side af Døberens Liv med dens ydre Udtryk i Klædedragt, i Mad og Drikke søgte Folket at forklare derved, at han skulde have Djævelen (Mt. 11, 18).

Indad til i sit Liv holdt han med samme Aandens Kraft over Grænserne, der vare satte ham. Skønt Stemningen iblandt Folket og Disciplene var for i ham at se den nye Tids Bærer (Lk. 3, 15; Joh. 1, 19 f.; 3, 27. 28), holdt han urokkelig fast paa, at han kun var »Røsten for den, der raaber i Ørknen«, kun skulde berede Vejen for ham, som skulde komme. Før denne kom til ham og blev døbt af ham, saa han i ham den større, den bedre udrustede, som skulde døbe med Aand og Ild, den, hvis Skobaand han ikke var værdig til at løse (de tre første Evangelier); efter at han har døbt ham og set det bebudede Tegn over ham, ser han ham som den, der var forud for ham, i Historien, og nu skulde komme bagefter, den første, Brudgommen, den, der er oven fra, Guds Lam (Johannesevang.). I sin klare og faste Selvforstaaelse véd han med dyb Ydmyghed, at han selv maa aftage, medens denne maa vokse og for hans Øjne vokser. Alligevel bliver han i sit Fængsel usikker over for ham, ikke med Hensyn til hvem, han er, men med Hensyn til, om han ogsaa øvede de rette Kristus-Gerninger, som Døberen i sin Opfattelse af Gudsriget mente at maatte være af en anden Art, end de Gerninger, som Herren øvede (Mt. 11, 1 f.). I Herrens Dom over ham drager dette imidlertid ikke fra: her staar han, og bliver han staaende som Engelen for hans Ansigt, som den sidste store Profet, størst af alle kvindefødte, som Elias, der skulde komme (Mt. 11, 9—14; 17, 10—13; Joh. 1, 21; Lk. 1, 17).

Med samme Aandens Kraft, som han fremtræder i, sætter han den Daab ind midt i sin Slægt, hvoraf han fik sit Tilnavn Døberen. Han prædikede Omvendelsens Daab til Syndernes Forladelse (Mk. 1, 4), ikke som noget, han tog som Laan andensteds fra, ikke som noget selvlavet, men som det, der var givet ham af Himmelen (Mt. 21, 25). Her blev Døren til den nye Tid sat, og igennem den maatte alle gaa; der var ikke Vej uden om; men hver den, der gik Vejen, blev vendt bort fra de gamle, falske Folkeveje, idet Skylden for disse blev tilgivet, og blev vendt om mod den nye Tid, der var i Frembrud.

At Døberen prægede sig stærkt ind i sin Samtid, ses af, at store Skarer af alle Lag i Folket kom til ham; af, hvad Josefos i sin Omtale af ham bemærker, at Herodes Antipas lod ham fængsle, fordi han frygtede for hans Magt over Folket (Ant. 18. 5. 2); af Discipelskaren, der knyttedes til ham; af, at endnu flere Aar efter hans Død træffes helt oppe i Lille-Asien Disciple af ham (Mt. 9, 14; 11, 2; Joh. 3, 25; Ap. G. 19, 1 f.). Og dog var hans Virksomhed kun kort: omtrent Aar 26 begynder han (Lk. 3, 1); i Aaret 27 eller 28 har han maattet slutte (Joh. 5, 1. 35): i Fæstningen Machærus ved det døde Havs Østside blev han paa Herodes Antipas's Befaling halshugget (Goulburn, St. John Baptist, 8 Sermons, London 1898; se iøvrigt Art. Jesus Kristus og Johannes-Disciple). *A. A.*

Johannes, Presbyter. Det er først Evsebios, der, i sine Bemærkninger angaaende Papias's Indledningsord til hans store Værk om Evangelierne, søger at paavise, at der samtidig i Efesos i Slutningen af første Aarhundrede har levet to i kirkelig Henseende betydelige Mænd, der begge bare Navnet J. (Kirkehistorie 3. 39). Før ham har kun Dionysios hentydet til, hvad han havde hørt sige om to Grave i Efesos, begge gemmende en J. (Evsebios 7, 25), ellers taler alt, hvad der er overleveret fra den tidligste Tid, kun om én J., Apostlen. Hvad Hieronymus bemærker om Presbyteren som Forfatter til de to smaa Johannes-Breve, støtter sig til Evsebios.

Men har nu Evsebios Ret i sin Opfattelse af Papias-Ordene? Paa et Hovedpunkt har han øjensynlig Uret, idet han paastaar, at Papias ikke selv har hørt Apostle, men kun Apostel-disciple. I hele sit Forord bruger Papias ikke Apostelnavnet; han kalder sine Hjemmelsmænd Presbytere, og under dette Udtryk henfører han ogsaa Apostlene. Han begynder med at fremhæve, at det vil han berette, som han engang i Fortiden har hørt hos Presbyterne; selv har han omgaaedes med dem; dernæst vil han fortælle, hvad han har kunnet forfare af dem, der ogsaa havde hørt Presbyterne, og som han kom i Berøring med, hvad Presbyterne Peter, Andreas, Johannes, Matthæos eller en anden af Herrens Disciple havde sagt, og hvad Aristion og Presbyteren J., Herrens Disciple, sige. Først havde han selv fordum hørt Presbyterne; nu ere de enten døde eller langt fraværende; levende er endnu Aristion og Presbyteren J.; fra dem kan han høre endnu. Denne Opfattelse af, hvad Papias skriver, er den naturligste, den, som Ordene nærmest fører til.

Men hvem er saa Presbyteren J.? Som Navnet staar, er Presbyteren særligt fremhævet; dette er Kendingsnavnet (smlgn. Forfattermærket til 2. og 3. Joh.), Johannes's Tillæg. Presbyteren er, siger Irenæos, der er Hjemmelsmanden for Overleveringen i Lille-Asien, Apostlen J. Denne maa da først være nævnt blandt de øvrige Apostle som hørende til den Tid, da disse levede og virkede tilsammen i Jødeland; men dernæst sammen med én anden umiddelbar Discipel af Herren, der ikke er Presbyter, som endnu levede, da Papias skrev. Stilen er ganske vist ujævn og ubehjælpsom; men det er givet, at det kan forstaas paa denne Maade, og efter Overleveringen maa det forstaas saaledes, da den ikke kender nogen anden J. Evsebios benægter dette og

siger, at Presbyteren er forskellig fra Apostlen; men han har intet at holde sig til undtagen sin Fortolkning af Papias-Ordene. Paa Grundlag heraf har »Presbyteren« fra gammel til allernyeste Tid maattet tjene til forskellige Forsøg paa at løse Spørgsmaalet om de johanneiske Skrifter (Zahn, Forschungen VI og Harnacks Chronologie). *A. A.*

Johannes. Foruden Apostlen J., Døberen J. og J. Markos (se Markos) nævnes i Apokryferne til G. T. og i N. T., følgende J. (den gr. Form *Ἰωάννης*, *Ἰωάνης*, svarende til hebr. Johanan): — 1. Præsten Mattatias's Fader (1 Mak. 2, 1). — 2. En af Mattatias's Sønner (1 Mak. 2, 2), se Makkabæerne. — 3. J. Hyrkan, Makkabæeren Simons Søn (1 Mak. 16, 2), se Hyrkan. — 4. Faderen til Jødernes Udsending til Rom, Eupolemos (1 Mak. 8, 17). Denne J. havde Fortjenester ved Udvirkningen af Jødernes Friheder (under Antiokos d. st., 2 Mak. 4, 11). — 5. Jødisk Udsending til den syr. Feltherre Lysias (2 Mak. 11, 17). — 6. Simon Peters Fader (Joh. 1, 42[43]. 21, 15—17; i Mt. 16, 17 Jonas, det samme Navn, sammentrukket, men vel direkte fra Grundsprogets Johana (aram.) og Johanan, ikke først fra den gr. Form *Ἰωάννης* som Mellemled). — 7. Et Medlem af den ypperstepræstelige Familie blandt Jesu Fjender (Ap. G. 4, 6), ellers ukendt. Blass læser i Stedet herfor, støttet paa Haandskriftet D, Jonatan, en Søn af Ypperstepræsten Annas og selv en Tid Ypperstepræst (36. 37 e. Kr.), siden hen myrdet af Felix. *L. G.*

Johannes og Paulus, Martyrer, skulle have været Brødre og have staaet i Constantin d. st.'s Søster, Constantias, Tjeneste. Under Julian skulle de være blevne henrettede i deres eget Hus 26. Juni 362. Til Ære for dem byggede Senatoren Pammachius 400 en Kirke i Rom. Under den findes 2 Privathuse, det ene med hedenske, det andet med kr. Vægmalerier, der siden 1887 ere blevne udgravede under Ledelse af Passionisten Germano.

Johannes af Åbo; finske Biskopper. 1) **J. Odolphi,** Biskop i Åbo 1286—90, skal nedstamme fra Polen; han var den J., som 1281 valgtes til Ærkebiskop i Upsala *(electus)*, men 1284 frasagde sig denne Stilling i Orvieto *(apud urbem veterem)*. J. blev senere Prior for Sigtuna Dominikanerkloster, efter andre Angivelser *prior provincialis* for Dominikanerne i Dacien (Sverig, Finland, Norge og Danmark). 1286 blev han paa kanonisk Vis valgt til Biskop i Åbo, men allerede 1290 blev han for anden Gang *electus Upsalensis*. Det følgende Aar begav han sig til Paven for at faa Palliet, men han døde i Provence 8. Sept. 1291. Hans Lig bragtes til Sverig og begravedes i Sigtuna. — **J. II Petri,** Biskop i Åbo 1368—70; var hjemmehørende i Vesterås; blev Kannik ved Åbo Domkirke og Præst paa Åland. Han studerede i Paris, hvor han 1363 kaldes *Magister de Succia dyocesis Aboensis*, og blev valgt til *procurator* for den eng. Nation; han var ligeledes 1366 i 3 Maaneder Universitetets Rektor. Efter Åbo-Biskoppen, Henricus Hartmannis Død 1367 blev han *per viam compromissi* valgt til dennes Efterfølger og af Paven stadfæstet i Embedet 8. Nov. 1368. Af Upsala-Ærkebiskoppen, Birger Gregorii, som 1369 visiterede det finske Stift, udvirkede han Stadfæstelse paa Bestemmelser, der fra gl. Tid fandtes angaaende Tiendeafgifter m. m. Ligeledes udvirkede han af Pave Urban V og Kong Albrecht Bekræftelse paa den finske K.s tidligere Privilegier. Han lod opføre et Monument over den finske K.s Helgen St. Henriks Grav i Nousis. Det siges ogsaa, at han har tænkt paa at grunde et Nonnekloster i Åbo. D. 1370; begravet under en Kobberplade i Åbo Domkirke. — **J. III Westphal,** Biskop i Åbo 1370 - 85, ovennævntes Efterfølger, var hjemmehørende i Åbo og tilhørte en i Sverig og Finland anset Borgerslægt. Var 1359—68 Kannik i Åbo. Han var Domprovst sammesteds, da han 1370 enstemmig valgtes til Biskop samt fik Stadfæstelse af Paven 31. Aug. 1370. J. udvirkede af Pave Gregorius XI et Beskyttelsesbrev for K. og dens Rettigheder. Stiftsgrænsen mod Upsala Stift bestemtes, ligesom ogsaa den Tvist, der var opstaaet mellem Nylands Indbyggere og dets Præsteskab, bilagdes. J. W. døde i Lemo Sogn 1384 og begravedes i St. Katarine Kor i Åbo Domkirke. — **J. IV Otavi,** Biskop i Åbo 1506—10; født i Pargas Sogn ved Åbo; nævnes 1484—85 som Baccalaureus ved Universitetet i Paris, kaldes sammesteds 1485—86 Licentiat og var 1487 *procurator* for den eng. Nation i Paris. Hjemkommen blev han 1496 Kannik i Åbo, og som Ærkipresbyter blev han 1506 *via scrutinii* valgt til Biskop efter Laurentius Snuripää. I Rom fik han pavelig Stadfæstelse, og 8. Dec. 1507 blev han i Upsala viet til Biskop. Under hans Episkopat hjemsøgtes Åbo Domkirke af et fjendtligt Angreb, da den dsk. Sømand Otto Rud Natten til 3. Aug. 1509 med sit bevæbnede Følge landede ved Åbo, plyndrede Staden og myrdede flere af dens mest ansete Indbyggere og bortførte fra Domkirken flere af dens Kostbarheder, deriblandt Krumstaven og Mitraen. Af de Kirkekar, som Rud bortførte, findes og opbevares endnu i Ejby Kirke i Danmark en forgyldt Kalk med Patena, som Biskop Stjernkors sandsynligvis har skænket til K. (jvfr. Khist. Saml. II, 416—18 og den dske Kultusministers afslaaende Svar Juli 1882 paa et Andragende om at overlade Åbo Kalken). Hjemkommen fra en Visitatsrejse til Karelen døde Biskoppen paa Bispeslottet Kustö 9. Juni 1510, kvalt af en Mundfuld Mad, som blev siddende i Halsen. Begravet i Allehelgenskoret i Åbo Domkirke. *A. N.*

Johannes fra Antiokia, se Krysostomos.

Johannes fra Asien, se Johannes af Efesos.

Johannes Askusnages, gr. Teolog, var en Discipel af den lærde Syrer Peter fra Rhesena i Mesopotamien. Han var Lærer i Konstantinopel under Justinian I, men blev forvist paa Grund af sin Monofysitisme og Triteisme.

Johannes fra Ávila, se J. af Korset (S. 661).

Johannes Bekkos, se Bekkos (I, 252).

Johannes Buridan, se Buridan (I, 421).

Johannes af Børglum havde gaaet i Skole hos Biskop Gunner i Viborg og blev Kapellan hos Kong Erik Glipping, indtil han 1264 besteg Børglum Bispestol efter Elav Glob (S. 228). I Striden mellem Kongen og Ærkebispen stod han, som de andre jydske Biskopper, paa Kongens Side, hvorfor han 1267 blev ramt af Bandstraalen. Han er død o. 1280.

Johannes fra Capistrano, se I, 472.

Johannes Cassianus, se Cassianus (I, 485).

Johannes fra Cismar, Benediktinermunk, er Forf. til 5 Afhandlinger i Brevform, rettede til forskellige danske Biskopper og høje Embedsmænd; de skulde virke for en Klosterreformation indenfor Benedikts Orden. Hist og her indeholde disse Breve Smaatræk til Belysning af den danske Historie. Broder J. kom første Gang til Danmark 1457 med Anbefalingsbrev til Ærkebiskop Tuē, hvem han kendte fra Erfurter-Universitetet, men paa Grund af de urolige Forhold udrettede han intet dengang. 1458 var han atter i Danmark, og da reformeredes Skovkloster ved Næstved. 1460 kom han paany til Danmark for at reformere St. Knuds Kloster i Odense, hvilken Opgave dog ikke blev løst. Senere var han i Jylland, hvor et Nonnekloster i Viborg Stift, rimeligvis Sebber-Kloster, blev reformeret. 1462 indførtes Reformen i Vor Kloster i Aarhus Stift og i Gudum Kloster i Ribe Stift; om J. har været virksom ved den sidste Reform er dog tvivlsomt (Khist. Samlinger 4. R. V, 84 f., hvor der er meddelt et Uddrag af hans Afhandlinger efter et Bordesholmer-Haandskrift).

Johannes fra Damaskos, Grækerkirkens største Dogmatiker, skal være født i Damaskos henimod Slutn. af 7. Aarh. som en Ætling af en Familie Mansur, der havde arvelig Ret til et saracenisk Statsembede. En siciliansk Munk ved Navn Kosmas, der var kommen til Damaskos som Krigsfange, underviste J. og hans Adoptivbroder Kosmas i de kirkl. og verdsl. Videnskaber. J. overtog rimeligvis sin Faders Embede, men var allerede dengang Forfatter. Før Aaret 736 trak han sig imidlertid tilbage til den hl. Sabas Kloster i Palæstina, og dér fortsatte han sine literære Arbejder. Medens Kosmas blev Biskop af Majuma, forlod J. ikke St. Sabas Kloster, hvor han modtog Præstevielsen. Han er uden Tvivl død før 754, da den billedfjendtlige Synode i det Aar udtalte Anatema over ham som over en allerede død.

J. fra D. har efterladt sig mange Skrifter (udg. af Dominikaneren Lequien i Paris 1712 i 2 Bd.; denne Udg. er aftrykt hos Migne Bd. 94—96 med de af Gallandi og A. Mai udgivne Skrifter af J.), men et og andet af det, der tillægges ham, er sikkert uægte. 726—737 forfattede han 3 Taler mod Billedfjenderne (I, 313), der vidne om hans Forargelse over disses Færd; i en af dem udtaler han den Grundsætning: »det er ikke Fyrsternes Sag at give K. Love«. Ægtheden af den 3. af disse Taler er dog omtvistet, og afgjort uægte ere 3 andre Taler om Billederne, der tillægges ham. Desuden har han forfattet mindre dogmatiske Afhandlinger, tildels af polemisk Indhold, liturgiske, asketiske og eksegetiske Skrifter. Ogsaa Prædikener tillægges ham, men som Prædikant synes han ikke at have været fremragende. Først i den nyeste Tid har man lært at værdsætte Skriftet Ἱερὰ παράλληλα *(sacra parallela)*; jvfr. især Holls Afhdl. i »Texte und Untersuchungen«, neue Folge I, 1 (1897). Ogsaa som Hymnedigter var J. betydelig (Krumbacher, Gesch. der byzant. Lit., München 1897 [2], 674 f.).

Hans Hovedværk er det vigtige dogmatiske Skrift, »Erkendelsens Kilde« (πηγὴ γνώσεως), der falder i 3. Dele. Den første Del (»filosofiske Hovedpunkter«) bestaar af dialektiske Begrebsbestemmelser om Væren, Væsen, Substans, Hypostase osv., der ere hentede fra Aristoteles, Porfyrios og Ammonios. Den anden Del (»om Kætterierne«) opregner 100 Kætterier. Kendskaben til disse har han øst af de tidligere Kætterfortegnelser lige fra Epifanios og Theodoret; kun m. H. til 3 Kætterier er han original: Muhammedanismen, Billedfjenderne og Aposkisterne (Monofysiter og Monoteleter). Den tredje, største og vigtigste, Del er selve Systemet, der begynder med Læren om Gud og ender med Læren om Antikristen og Opstandelsen. Behandlingen er meget ulige, og Broderparten optages af Kristologien. J. vil ikke give noget af sit eget, men han samler Kirkefædrenes Udsagn. Hans Hovedautoritet er Gregor fra Nazianzos og de 2 andre Kappadokiere, Pseudo-Dionysios, Kyrillos af Alexandria og Leontios fra Konstantinopel; Athanasios, Krysostomos, Epifanios og Maximos Bekender bruges sjældnere; Origenes nævnes kun for at blive bekæmpet. Af Vesterlændere omtales kun Pave Leo I. J.s Dogmatik blev den gr. K.s officielle Dogmatik, der i 12. Aarh., ved Burgundio fra Pisas lat. Oversættelse, blev tilgængelig for Vesterleden; kort efter kom ogsaa den gr. Tekst til Vesten. Peter Lombarder og Thomas Akviner satte megen Pris paa J. uden dog at vælge ham til deres Forbillede; thi Skolastikens Ideal var ikke den gr. Kompilator, men Augustin, den originale Tænker. Den skolastiske Lignelse om Filosofiens Forhold til Teologien (Troen) som Ternens til Husmoderen findes allerede hos J., og han bruger ogsaa den juridiske Metode ved Behandlingen af Dogmerne.

I J.s System træder Læren om Retfærdiggørelsen, Naaden og Naademidlerne tilbage for Treenighedslæren og Kristologien. Han kender kun 2 Mysterier (Sakramenter): Daaben og Nadveren, og disse ere de to Frelsens Hemmeligheder, ved hvis Modtagelse den Kr. adskiller sig fra den Ikke-Kr. Han fremhæver navnlig stærkt Daabens Nødvendighed, og i den 3 Gange gentagne Neddykkelse ser han en uskreven Overlevering fra Apostlene. M. H. til Nadveren lærer han, at Brødet og Vinen ved Paakaldelsen af den Hellig-Aand bliver forandret (μεταποιεῖσθαι) til Kristi Legeme og Blod, men han drister sig ikke til at sige noget nærmere om Maaden, hvorpaa Forandringen sker (J. Langen, J. von D., Gotha 1879; Krumbacher, Gesch. der byzant. Lit. 68 f.; J. Bach, Die Dogmengesch. des M.A.'s, Wien 1873, I., 49 f.; A. Harnack, Dogmengesch. II).

Johannes Diakon. 1) **J. D. fra Napoli**, Forstander for den hl. Januarius's Herberg, levede i den sidste Halvdel af 9. Aarh. Han er bekendt som Fortsætter af en ældre napolitansk Bispekrønike og som Forf. til en Beretning om St. Severinus's Translation til et Kloster i Napoli og et Par andre hagiografiske Arbejder. — 2) **J. D. fra Rom** med Tilnavnet Hymonides var oprindelig Munk paa Monte Cassino, men blev rom. Diakon og fik af Pave Johan VIII det Hverv at skrive Gregor d. st.s Levned. Dette udførte han saa godt, at det blev ham overdraget at skrive en Kirkehistorie. Han synes dog at være bleven hindret heri, med mindre den *Historia miscella*, der gaar under Paulus Diaconus's Navn, i Virkeligheden er af ham.

Johannes af Efesos, syr. Kirkehistoriker, fødtes i Amid i Mesopotamien lige i Beg. af 6. Aarh. og blev 529 viet til Diakon i St. Johannes-Klostret i Amid; 534 var han i Palæstina, 535 kom han til de monofysitiske Syreres Kloster i Konstantinopel ved det gyldne Horn. J., der i mange Aar var Justinians fortrolige Raadgiver, bekæmpede med stor Iver Hedenskabet i Hovedstaden og i Lilleasien. Han kalder sig selv »Biskop af E.«, rimeligvis fordi han, uden Justinians Vidende, havde ladet sig udnævne til Monofysiternes Biskop med Titel efter E. Da Justinian var død, led han en Dël for sin Monofysitisme. Han var i Live 585; hans Dødsaar og Dødssted kendes ikke. J. har paa Syrisk skrevet en Kirkehistorie, der var delt i 3 Dele. De 2 første Dele, der hver indeholdt 6 Bøger, gik fra Cæsar til Aaret 572; den tredje Del, der ligeledes er delt i 6 Bøger, omhandler Tiden 572—585. Den første Del er helt gaaet tabt; af den anden Del haves flere Brudstykker, der ere udgivne af Land i »Anecdota Syriaca« II, 289—329 og 385—391 og 363. Den tredje Del er derimod bevaret, om end ikke helt. Den er udgivet paa Syr. af Cureton (Oxf. 1853), oversat paa Eng. af Payne Smith (Oxf. 1860) og paa Tysk af Schönfelder (München 1862). J.s Værk indeholder vigtige Bidrag til den monofysit. Kirkeafdelings Historie (I. P. N. Land, J. v. E., der erste syr. Kirchenhistoriker, Leiden 1856; R. Duval, La Litt. Syriaque 1900[2], 191 f.).

Johannes Eleemon (den barmhjertige) stammede fra Kypern og blev 610 eller 611 paa Alexandrinernes Ønske af Kejser Heraklios indsat som Patriark i Alexandrien. Som saadan var han en god Støtte for den ortodokse Retning. J. er navnlig berømt for de mange Kærlighedsgerninger, som Patriarkstolens Rigdom (80 Centner Guld = $6^1/_2$ Million Kroner) satte ham i Stand til at udøve. Da Perserne drog mod Alexandria, flygtede J. til Kypern, og dér døde han en 11. Nov. rimeligvis i Aaret 619.

Johannes Eudes, Stifter af Missionspræsternes Kongregation, se I, 816.

Johannes af Faenza (Faventinus), berømt Kanonist, var Biskop af Faenza og Tilhænger af Frederik I. Han døde paa Korstoget 1190. Hans Hovedværker, en Summa og Glosser til Gratians Dekret, vare meget paaskønnede i Middelalderen.

Johannes Faster, Patriark i Konstantinopel 582—595, var rimeligvis barnefødt i den gr. Hovedstad og blev Diakon og Sakkellarios (Økonom) ved den hl. Sofias Kirke. Han udmærkede sig ikke alene ved stor Godgørenhed, men ogsaa ved streng Askese, hvorfor han fik sit Tilnavn. Som Patriark havde han en Strid med Gregor d. st. af Rom om Titlen »økumenisk Patriark« (I, 255). Da han døde, arvede Kejser Mavrikios hans Efterladenskaber: en Kappe, et Tæppe og en Seng, der bleve ærede som Helgenlevninger. Han skal have forfattet en, Leander af Sevilla helliget, Traktat om Daabens Sakramente, der væsentlig synes at have været en Sammenstilling af patristiske Vidnesbyrd for den tre Gange gentagne Neddykkelse. De Skrifter, der i Mignes Series Græca, Bd. 88 ere optagne under hans Navn, ere næppe af ham.

Johannes fra Fiesole, se Angelico (I, 88).

Johannes Filoponos, Patriark i Alexandrien i 6. Aarh., var, som Navnet *ὁ φιλόπονος* tyder paa, en Grammatiker, der vandt stor Anseelse som Filosof, Filolog og Teolog. Hans Hovedværk er *Διαιτητής*, i hvilket han optraadte som Dommer i de teol. Stridigheder og vilde hævde Monofysitismen og den af Johannes Askusnages fremsatte Triteisme. Fotios har kendt et Par andre af hans Skrifter, navnlig et, der var rettet mod Konciliet i Kalkedon.

Johannes fra Goch, se Goch (S. 233).

Johannes Gualbertus, se Vallombrosaner-Ordenen.

Johannes af Gud, se I, 219.

Johannes Hesykastes (den tavse), Biskop og Helgen, fødtes i Nikopolis i Armenien 454. Han gik tidlig i Kloster, men 482 blev han mod sin Vilje gjort til Biskop i Taxara *(Colonia)* i Armenien. Efter en 10aarig Bispestyrelse trak han sig tilbage til den hl. Sabas Kloster i Palæstina, hvor han fik Lov til at leve i stadig Tavshed. Han døde 558. 13. Maj er hans Helgendag.

Johannes Hyrkan, se S. 505.

Johannes fra Irland *(Joannes Scotus Erigena)* berømt Teolog fra 9. Aarh. e. Kr. Om hans Liv have's kun ufuldstændige Efterretninger. Hans Fødsel kan sandsynligvis sættes mellem 800 og 815 vistnok i Irland (herpaa tyder Navnet *Erigena, Scotus* forklares ved, at Irland ogsaa kaldtes *Scotia major*). Han har da gaaet i en af Irlands fortrinlige Klosterskoler og har saa som saa mange andre søgt til Fastlandet, hvor han da ogsaa fandt en gæstfri Optagelse blandt de mange Lærde, som Karl den skaldede samlede om sig (o. 845). Her skrev han sine Skrifter, oversatte Dionysios Areopagit, deltog i sin Tids teol. Stridigheder, i Nadverstriden mod Radbert, og i den Gottschalkske Prædestinationsstrid (S. 242), hvor Hinkmar af Reims opfordrede ham til at skrive mod G.s Forsvarere, hvilket han ogsaa gjorde i sit Skrift *de divina prædestinatione*, hvor han lærte det ondes Negativitet og derfor ogsaa maatte nægte en evig Forudbestemmelse til det onde og ligeledes Læren om en evig Fortabelse. Hans Lære blev fordømt i Valence 855 som et »djævelsk Opspind«, og Paven stævnede ham til Rom, men Karl den skaldede beskyttede ham. Usikker er hans Skæbne efter Karl den skaldedes Død (877). Det sandsynligste er vistnok, at han af Kong Alfred blev kaldet til England som Lærer i Oxford og senere Abbed i Malmesbury, hvor han efter Sagnet skal være bleven dræbt af sine Munke.

J.s Hovedværk er dog hans berømte Skrift *de divisione naturæ* (i 5 Bøger). Her fremsætter han, ganske vist paavirket af Psevdo-Dionysios's Mystik og derigennem af gr. Nyplatonisme, et spekulativt System, som viser en Tankekraft og Originalitet, der stiller ham langt over hans Samtids og nærmest i Række med det forrige Aarhundredes spekulative Teologer og Filosoffer i Tyskland. Han gaar ud fra den indre Enhed mellem Filosofi og Teologi, mellem Fornuft og Aabenbaring. Vel anerkender han fuldtud Skriftens Autoritet, men han omtyder den ved en vilkaarlig, allegorisk Fortolkning. Betegnende for hans panteistiske Tilbøjelighed er allerede dette, at det Grundbegreb hvormed han opererer, er det upersonlige: »Naturen«. Værket inddeles

nemlig i 4 Dele: 1) Den Natur, som skaber og ikke skabes (ɔ: Gud som Aarsag til alt), 2) den Natur, som skaber og skabes (ɔ: Verdensprinciperne, samlede til Enhed i Logos), 3) den Natur, som skabes og ikke skaber (ɔ: den ydre Verden med sit Midtpunkt i Mennesket), og 4) den Natur, som ikke skaber og ikke skabes (ɔ: Gud som den, i hvem det altsammen vender tilbage, i hvem Kredsløbet sluttes). Et andet Sted samler J. de 2 midterste Afsnit til ét under Udtrykket: Udgangen fra Gud. Vi har da et fuldstændig hegelsk Skema for os. Nu kæmper helt igennem J.s panteistiske Tankegang med den kr. Teisme, som i Skrift og Kirkelære er hans Udgangspunkt, og som det naturligvis ikke helt lykkes ham at omtyde. I Værkets første Del opstiller han et rent panteistisk Gudsbegreb og maa saa omtyde Treenighedslæren som en rent subjektiv Opfattelse. Kun Gud er; Verden er blot en »Teofani«, Skaberen og Skabningen er ét. Dette klinger ganske spinozistisk. I 2. Del behandles Verdensprinciperne, der egentlig ikke er selvstændige Kræfter, men kun subjektivt forskellige Betragtningsmaader af det guddommelige Væsen, — dog objektiveres de tilsyneladende i »Logos«, Indbegrebet af alle Grundidéer og Urformer; og i 3. Del tales der nu om Fænomenverdenen, der har sit Udspring i Logos; men Skabelsen gøres naturligvis til en evig Proces, hvis Midtpunkt er Mennesket, som i sin Aandsudrustning besidder en genfrembringende Skabermagt. Her kommer nu det ondes Problem, saa vanskeligt for al Panteisme; og her synes J. at antage et fortimeligt Syndefald, som gjorde Menneskelegemet jordisk og dødeligt, indførte Kønsforskellen og bandt Menneskets Indsigt i de endelige Forskelle. Læren om Kristus er det vanskeligst for J. at omtyde, dog er der ogsaa her Udtalelser, som i Kristi Mennneskeblivelse ser Udtrykket for et evigt og nødvendigt Forhold. Endelig i den 4. Del: Tilbagevendelsen til Gud, behandles denne først efter sin evige Idé ɔ: Prædestinationen. Der er ingen Forskel paa Guds Forudviden og Forudbestemmelse, thi der er ingen Forskelle i Gud, og der er ingen Forudbestemmelse til ondt, thi det onde er ikke, det har ingen Realitet, kan derfor heller ikke være Genstand for evig Straf. Fortabelseslæren bortfortolkes. Alt ender i Gud, saaledes at hver Individualitet forsvinder, og kun Gud ɔ: den rene, forskelsløse Væren bliver tilbage. — Med disse Tanker var J., som sagt, uendelig forud for sin Tid. Skolastiken, som nu kom, var jo kun Kirkelærens Tjener; først med Filosofiens Emancipering i nyere Tid naaede man atter hans Tanker. Honorius III fordømte hans Værk 1225, og 1688 blev det af Gregor XV sat paa Index. Hans Værker er udg. i Migne Bd. 122. *De divisione naturæ* er udg. 1681 af Th. Gale og 1838 af C. B. Schlüter, overs. paa Tysk af L. Noack 1872—76 (med Biografi). (Christlieb, Leben u. Lehre des J. S. E., Gotha 1860; P. Hjort, J. S. E. oder von dem Ursprung einer chr. Philosophie, Kbhvn 1823; Reuter, Gesch. der relig. Aufkl. im M.A. 1875, Bd. I). *J.P.B.*

Johannes fra Jandun, se S. 653.

Johannes Jejunator (Fasteren) se J. Faster.

Johannes af Jerusalem, Biskop i Jerusalem 386—417, Kyrillos's Efterfølger, var født mellem 350 og 356. Som ung Mand levede han i den nitriske Ørk, hvor han blev en begejstret Tilhænger af Origenes. Som Biskop af Jerusalem tog han Del i de origenistiske Stridigheder i Palæstina (se Art. Origenes).

Johannes Klimax *(Climacus)* hed en gr. Munk og Eneboer, der blev født o. 525 og i en Alder af 16 Aar traadte ind i Klostret paa Sinai, hvor Martyrios og Anastasios, senere Patriark af Antiokia, bleve hans Læremestre. Efter Martyrios's Død besluttede J. at leve som Eneboer, og han tilbragte 40 Aar i en Hule ved Foden af Sinai, hvor mange Asketer søgte til ham for at hente Raad. Da de 40 Aar vare omme, blev han af Munkene i Sinai-Klostret valgt til deres Abbed, men efter nogle Aars Forløb vendte han tilbage til Ensomheden. Han døde o. 600. Paa Opfordring fra Johannes i Klostret Raithu ved det Røde Hav skrev han et asketisk Skrift, som han med Henblik paa Jakobsstigen, kaldte »Stigen« (κλίμαξ); efter det fik han sit Tilnavn. Bogen falder i 2 Dele, der atter ere delte i 30 Afsnit, som skulle svare til Kristi skjulte Liv. Den første Bog (Kap. 1—23) handler om de Laster, der kunne hindre et kr. Liv, den anden (Kap. 24—30) behandler de moralske og teologiske Dyder. Hans Kilder ere den hl. Skrift og hans egne aandelige Erfaringer. Sproget er jævnt og blottet for den sædvanlige gr. Retorik; han indfører mange Ordsprog. Den nu selvstændige »Bog til Hyrden« dannede oprindelig det sidste Afsnit af »Klimax« og er henvendt til Johannes fra Raithu. Hvor udbredt »Klimax« har været, kan man se af de mange Haandskrifter, der findes af den. »Klimax« er udgivet af M. Raderus (Paris 1633, aftrykt hos Migne Bd. 88); en ny Udgave skyldes Sofr. Eremites (Kstopel 1883). »Klimax« er gentagne Gange oversat paa Latin (t. E. af Camaldoleseren Ambrosius, Venezia 1531), Nygræsk, Italiensk og slaviske Sprog. K. Krumbacher har i »Mittelgriech. Sprichwörter« (München 1893) samlet de Ordsprog, der findes hos J. R.

Johannes af Korset, mystisk Teolog, fødtes i Toledo 1543. Hans Fader, Gonzalez Ypes, hørte til den sp. Adel, men var bleven gjort arveløs, fordi han havde ægtet en ikke-adelig Kvinde; han levede af Silkevæveri i Fontiberos ved Avila i Gammel-Castilien. Efter Faderens Død drog J.s Moder til Medina del Campo. J. skulde først have lært et Haandværk, men da han ikke havde Gaver i den Retning, blev han 12 Aar gl. sat til Sygepleje. Jesuiterne ønskede at faa det fromme Barn ind i deres Orden, men J. foretrak at søge Optagelse hos Karmeliterne, som netop havde aabnet et Kloster i Medina del Campo. 20 Aar gl. traadte han paa St. Matthias's Dag ind i Karmeliter-Klostret, og han blev snart berømt for sin Askese, der bragte ham til at følge den oprindelige Karmeliter-Regels Strenghed. Han spiste kun Grønsel, fastede 8 Maaneder hvert Aar, og talte kun sjælden. 1564—67 studerede han i Salamanca og fordybede sig navnlig i Gregor d. st.s Skrifter og i Psevdo-Dionysios. Efter nogen Modstræben modtog han Præstevielsen og vendte derpaa tilbage til sit Kloster, hvor han fortsatte sit asketiske Levned. I Sept. 1568 rejste han med en ung Haandværker til Landsbyen Durvello ved Medina, hvor en Adelsmand havde skænket

den hl. Teresia (se d. Art.) et usselt Hus til et Kloster. I denne »Stald ved Betlehem« indrettede J. et Oratorium, og derfra begyndte han under Navnet »J. af Korset«, sammen med Anton af Jesus, en indre Mission i den helt præsteløse Omegn. Der samledes snart Novitser om de to strenge Karmelitere, og 1569 blev der grundet et nyt reformeret Kloster i Pastrana. Aaret efter blev Durvello-Klostret flyttet til Manzera, og 1571 fik ogsaa Salamanca et reformeret Karmeliter-Kloster med et Kollegium for Studenter, der blev ledet af J. Allerede 1572 gik J. dog til Avila for at hjælpe Teresia med at reformere Klostret dér. 5 Aar var han i Avila, æret af alle, og man fortalte underlige Ting om hans Ekstaser og hans legemlige Opløftelse over Jorden. Indenfor Ordenen havde J.s Virksomhed imidlertid mange Modstandere, og et Generalkapitel i Piacenza 1575 udtalte sig imod Reformen. 1577 blev J. endog slæbt ind i et ikke reformeret Kloster, og en Tidlang blev han holdt i et strengt Klosterfængsel i Toledo. Aftenen før Marias Himmelfartsdag 1578 lykkedes det ham at flygte til Almodavar, og dér dannedes saa et Generalkapitel for reformerede, skoløse Karmelitere. Dette Skridt vakte stor Forbitrelse, men dog lykkedes det Teresia at gennemføre Spaltningen i Ordenen, og J. blev Prior for et reformeret Kloster i Calvario i Andalusien. Dér skrev han to af sine mystiske Skrifter: »Opstigningen til Bjerget Karmel« og »Den mørke Nat«, senere ogsaa et Regulativ for Ordenens kvindelige Medlemmer (»Aandelige Torne«). 1579 kom han til Universitetsbyen Baeza, senere til Granada, Pastrana og atter til Granada og tilsidst som simpel Munk til Klostret Peñuela paa Sierra Morena. Her fortsatte han sin mystiske Forfatterirksomhed, navnlig ved Skriftet »Den levende Kærlighedsflamme«, ved Breve og Sange. Under Opholdet i Peñuela besluttede han med 12 Ledsagere at gaa til Mejiko, men Sygdom hindrede Udførelsen af hans Forsæt, og 14. Dec. 1591 døde han i Ubeda, et afsides liggende Sted, hvor han ønskede at være ene med sine store Smerter. 1726 udnævnte Benedict XIII ham til Helgen. J. af Korset var en lille, uanselig Mand med levende Øjne; »lille Seneca« (Senechino) kaldte Teresia ham for Spøg. Hans Skrifter ere udgivne i lat. Overs. af den polske Karmelit, Andreas af Jesus (Köln 1710), i tysk Overs. ved Jocham og Lechner (Regensb. 1858).

Johannes Krysostomos, se Krysostomos.

Johannes Maro, se Maroniter.

Johannes fra Matha, se Mathurinere.

Johannes Mavropus, se Mavropus.

Johannes fra Meda, se Humiliater-Ordenen (S. 492).

Johannes fra Monte Corvino, se Johan (S. 653).

Johannes Moskhos, se Moskhos.

Johannes fra Nepomuk, se Nepomuk.

Johannes af Odense blev rimeligvis 1282 Biskop paa Fyen. Han døde 6. Juli 1286 og blev begravet hos Sortebrødrene i Ribe.

Johannes fra Parma, Fransiskanernes 7. General, f. i Parma o. 1209, studerede i Napoli og Bologna og fik i Paris Doktorgraden. 1247 blev han paa Kapitlet i Avignon valgt til Generalminister. I de følgende Aar arbejdede han efter Innocentius IV's Tilskyndelse forgæves paa Unionen med Grækerne. Efter Hjemkomsten fra Grækenland (1251) blandede han sig i Striden om Abbed Joakims (S. 646) Lære. Det førte til, at han 1257 nedlagde sin Værdighed og foreslog Bonaventura til sin Efterfølger. Derpaa trak han sig tilbage til det lille Kloster Grecio ved Rieti og gjorde som Olding endnu en Gang en Rejse til Grækenland. Paa den døde han 19. Marts 1289 i Camerino. Efter hans Død blev der meldt om Undere ved hans Grav, og han fik Plads blandt de salige. En Skildring af hans Generalat findes i »Chronica XXIV Generalium Ord. Min.« i »Analecta Franciscana« III, 270 f. (Roma 1897).

Johannes Parvus (Jean Petit), Lærer i Teol. ved Universitetet i Paris fra 1400, var født i Caux i Normandiet o. 1360. Han var hverken Dominikaner eller Fransiskaner, som man ofte har ment. 1394 skrev han et langt fransk Digt om det kirkl. Skisma og Midlerne mod det. 1406 optraadte han paa et Nationalkoncilium som Forkæmper for den burgundiske Kirkepolitik og forsvarede 2 Aar senere det paa Hertugen af Burgunds Tilskyndelse udøvede Mord paa Hertug Ludvig af Orléans. 1414 fordømte et Pariser-Koncilium J. P.s Lære om Tyranmordet, men under Johan XXIII ophævede en Kommission af Kardinaler Dommen. Allerede tidligere (1415) havde Konciliet i Konstanz fordømt den ubetingede Lære om Tyranmordets Tilladelighed, men det lykkedes ikke at faa Konciliet til særlig at bryde Staven over J. P.s Fremstilling af Læren herom og Kardinalernes Afgørelse. Af Hensyn til Burgund turde Martin V heller ikke fælde den Dom over Tyranmordet, som mange ventede, og Hertugen af Burgund fremtvang endog en Æresoprejsning for J. P., der forlængst var død (1411), efter Sigende med Anger over sin Paastand om Tyranmordets Tilladelighed (M. Lossen, Die Lehre vom Tyrannenmord in der chr. Zeit, Festrede, München 1894).

Johannes, Paver, se Johan.

Johannes Presbyter, se S. 657.

Johannes Præstekonge. I Midten af 12. Aarh. udbredtes der i Europa et Rygte om en mægtig kr. Konge i Asien, J. P., der skulde have slaaet Muhammedanerne og hjulpet Korsfarerne. Pave Alexander III sendte 1177 sin fra Asien hjemvendte Livlæge Philippus med et Brev til »Indernes Konge, den allerhelligste Præst«, men om Udfaldet af denne Sendefærd høre vi intet. 1245 udsendte Innocents IV nogle Tiggermunke for at opsøge Præstekongens Rige, men der blev da meldt, at J. var falden i Kampen mod Dsjingiskan. Senere (1305) talte Ærkebiskop Johan fra Monte Corvina (S. 653) om Nestorianeren, Kong Georgios (d. 1299), der skulde stamme fra den berømte Præstekonge; og hans samtidige, Marco Polo, kalder denne Kong Georgios den 6. Hersker efter Præsten J., »og han er endnu Præsten J.«. Endnu senere mente man, at Præstekongen levede i Afrika, i Habessinien (maaske ved Forveksling af Abessinierne og Abkaserne i Kaukasus, der ogsaa kaldtes Abasi eller Abassini), og en Biskop i Syd-Indien kaldte Kongen af Æthiopien slet og ret J. 1400 kom der Udsendinger fra denne Fyrste til Europa, og da Portugiserne søgte Søvejen til Østindien, bleve de lokkede dertil

af Rygtet om Præstekongens Rige. Hvilken historisk Kerne, der er i Sagnet om Præstekongen J., er endnu ikke paavist med Sikkerhed (G. Oppert, Der Presbyter J. in Sage und Gesch., 2. Aufl. 1870).

Johannes fra Salisbury, Biskop, f. mellem 1110 og 1120 i Salisbury, rejste 1136 til Paris for at studere. Hos Abélard, der dengang holdt Foredrag paa Genovefa-Bjerget, lærte han Dialektikens Begyndelsesgrunde; senere studerede han Grammatik hos Vilhelm fra Conches i Chartres, og under andre berømte Lærere (bl. a. Robert Pulleyn) fuldendte han sine omfattende Studier af de middelalderlige Videnskaber. I en modnere Alder gav han en drastisk Skildring af sin Tids Sværmeri for den rent formelle Dannelse, der førte til idelige ufrugtbare og latterlige Disputatser, ved hvilke man, naar Argumenterne slap op, søgte at faa Ret ved at overskrige Modstanderen. Efter en Tidlang at have søgt Gæstevenskab hos Cistercienserne vendte han 1147 eller 48 tilbage til England med et Anbefalingsbrev fra Bernard af Clairvaux til Ærkebiskop Theobald af Canterbury, og han blev kort efter dennes Kansler eller Sekretær. I denne Stilling virkede han tillige som Lærer, og han blev ogsaa dybt indviet i den engelske Politik. Da Theobald blev ældre, kom Ærkebispedømmets Byrder til at hvile paa J.s Skuldre, og han var gentagne Gange paa Sendefærd i Rom, snart for sin Konge, snart for sin Ærkebiskop. Thomas Becket, der 1162 besteg Ærkestolen i Canterbury, var J.s gode Ven, og under ham fik J. endnu mere Indflydelse. Medens Thomas havde været Englands Kansler, havde J. helliget ham sin *Policraticus* (en Titel, der rimeligvis skal antyde, at Forf. vil holde Verden, *πόλις*, indenfor de rette Grænser og godtgøre Aandens, Præsteskabets, Ret til Herredømmet), i hvis første Del han advarer mod Hoffets tomme Glæder, medens han i den sidste udvikler sin etisk-relig. og kirkepolit. Opfattelse. Han fremstiller Fyrsten, der har faaet Sværdet af K.s Haand, som Præstedømmets Tjener; han skal, som Kristus, stræbe efter at blive mere elsket end frygtet. Ved Siden af dette Fyrstespejl giver han ogsaa et Billede af den sande Filosof, og han angriber Dialektikernes Klopfægterier, Præsteskabets Ærgerrighed, Munkenes Hykleri og Afladshandelen, der allerede dengang kunde skaffe Bod for fremtidige Synder. Bogen ender med en Skildring af et kirkeligt Skismas Ulykker og med en, aabenbart paa Selvsyn grundet, Udvikling af de Farer, der truede Paven, som maatte leve blandt de i alle Henseender saa fordærvede Romere. *Policraticus* er en af Middelalderens mærkeligste Bøger; den giver os et klart Indblik i de forskellige Sider af Middelalderens Liv, og de mange Citater af Klassikerne har gjort Bogen til en Fundgrube for Filologerne. Men den var tillige et Program. Under den Strid, der snart efter (I, 245) udbrød imellem den eng. Konge, der holdt paa »Kongedømmets gamle Sædvaner«, og det eng. Præsteskab, der hævdede »K.s Frihed« i hierarkisk Forstand, var J. sin Ærkebiskops »højre Haand og Øje«. Som Thomas Beckets Raadgiver maatte han flygte til Fastlandet og senere i længere Tid holde sig skjult i England. Kort efter Mordet paa Thomas Becket kom J. til Stede for at faa sin Del af Martyrens dyrebare Blod, og han har uden Tvivl været virksom for den biskoppelige Martyrs Helgenkaaring. Han har skrevet Thomas Beckets Biografi i Legendestil og med Bevidnelse af flere af dennes Undergerninger. 1176 valgte Kapitlet i Chartres ham enstemmig til Biskop i denne By. Som Biskop af Chartres oplevede han imidlertid mange Vanskeligheder. Han døde 25. Okt. 1180. Foruden *Policraticus* maa især mærkes hans *Metalogicus*, der ligeledes er helliget Thomas Becket; det er en Fremstilling af den sande og den falske Videnskab. Desuden maa nævnes hans *Historia pontificalis*, der omfatter Tiden 1148—1152 og nærmest er et Tillæg til Sigeberts og hans Fortsætteres Krønike (Wattenbach, Deutschlands Gesch.quellen II^5, 300 f.). J. er særdeles vel underrettet om de fr. og eng. Forhold og fordyber sig med stor Iver i de teol. Stridigheder; ogsaa om det 2. Korstog bringer han værdifulde Efterretninger. Foruden Biografier af Thomas Becket har han skrevet en Biografi af Anselm af Canterbury, der havde det Formaal at fremme Anselms Helgenkaaring. Desuden har han efterladt sig en stor Samling Breve, der indeholde vigtige historiske og kirkehistoriske Oplysninger. Hans Skrifter ere udg. i 5 Bd. af I. A. Giles (Oxf. 1848; aftrykt i Migne, Patrol. Lat. Bd. 99, Paris 1855); denne Udg. er dog ingenlunde tilfredsstillende (C. Schaarschmidt, J. S., nach Leben und Studien, Schriften und Philosophie, Leipz. 1862). I nyere Tid har man navnlig skænket J. fra S.s Lære om Tyranmordet, om Revolution og om Forh. ml. Stat og K. en Del Opmærksomhed (E. Schubert, Die Staatslehre des J. v. S., Berlin 1897).

Johannes Scotus Erigena, se Johannes fra Irland.

Johannes fra Torquemada *(Turrecremata)*, en af de betydeligste Prælater i det 15. Aarh., var født i Valladolid 1388 og traadte tidlig ind i Dominikaner-Ordenen. Han var tilstede paa Konstanzer-Konciliet, men rejste siden til Paris for at fuldende Studierne, og dér skal han være optraadt som Lærer. Senere blev han Prior, først i Valladolid, derpaa i Toledo. 1431 kaldte Eugen IV ham til Rom for at gøre ham til pavelig Hofteolog, og som saadan hævdede han den rom. Stols Krav til det yderste. Han var ogsaa tilstede paa Konciliet i Basel, og var en af de første, som gik til Ferrara (I, 231). 1439 blev han Kardinal; han døde i Rom 1468 (St. Lederer, Der span. Kard. J. T. und seine Schriften, Tüb. 1879).

Johannes Trithemius, se Trittenheim.

Johannes af Øm var først Kapellan hos Biskop Gunner af Viborg, derpaa traadte han ind i Cistercienser-Ordenen og blev 1246 Abbed i Øm. Under hans Abbedstyrelse væltede den ene Ulykke ind over Øm efter den anden (se Art. Øm), og i Juli 1249 nedlagde J. Abbedstaven.

Johannes-Akterne, en gnostisk Apostelroman fra det 2. Aarh., forfattet af Psevdonymen Leucius Charinus, er endnu ikke kendt i sin Helhed. Betydelige Brudstykker er dog efterhaanden fundne og udgivne, fuldstændigst (1898) af M.

Bonnet, Acta apostolorum apocrypha II, 1, S. 160—215 (den af Bonnet, S. 150—160 forudskikkede Beretning om Johannes's Rejse til Rom hører derimod ikke med til de oprindelige Akter). Det første Fragment fortæller om Apostlen Johannes's Virksomhed i Efesos ved hans første Komme did og slutter med Beretningen om, hvorledes han af Smyrnæerne, som endnu ikke har hørt Evangeliet, opfordres til at komme »til Smyrna og de øvrige Byer«. Hertil har sandsynligvis sluttet sig en Beretning om Johannes's Virksomhed i Smyrna, Pergamos, Tyatira, Sardes, Filadelfia og Laodikea (jvfr. Aab. 2—3); thi det næste Brudstykke omhandler Johannes's Tilbagekomst til Efesos fra Laodikea. Et tredje, særlig interessant Brudstykke (første Gang udgivet i 1897 af M. R. James i Robinsons »Texts and Studies« V, 1) indeholder en Præken af Johannes for de kristne i Efesos, grundet paa Apostlens Erindringer fra sit Samliv med Herren og afslørende Troens højeste Hemmeligheder; her aabenbarer Forf. sit gnostiske Standpunkt og røber sig som tilhørende Valentins Skole. Et fjerde Fragment fortæller endelig om Johannes's Død. Forøvrigt lader der sig kun opstille Formodninger med Hensyn til Skriftets Indhold. Forf., der har kendt Joh.-Evangeliet som et Værk af Apostlen Johannes, har sandsynligvis skrevet omkring 160 eller 170 (Th. Zahn, Acta Joannis, 1880; Forschungen zur Gesch. des neutest. Kanons VI, 1900; Lipsius, Die apokryphen Apostelgeschichten I, 1883). *L. B.*

Johannes-Disciple. Som det fremgaar baade af den synoptiske og den johanneiske Overlevering, sluttede ikke alle Johannes Døberens Disciple sig til Jesus. Meget mere gjorde en vis Skinsyge overfor Johannes's større Efterfølger sig tidlig gældende inden deres Kreds (Joh. 3, 25—26), og ogsaa senere dannede de en fra Jesu Disciple afsondret Gruppe, hvor man (formodentlig under Indflydelse af Døberens asketiske Levesæt) lagde en Vægt paa den hyppige, af Bønner ledsagede Faste, som mere stemte overens med Farisæernes Fromhedspraksis end med den nye Aand i Jesu Discipelkreds (Mk. 2, 18; Lk. 5, 33; 11, 1; Mt. 9, 14). I hvilken Grad disse Johannes-Disciple har delt de Tvivl om Jesu Messianitet, som forbigaaende anfægtede Døberen selv (Lk. 7, 18—20; Mt. 11, 2—3), og hvorledes de efter Døberens Død (jvfr. Mk. 6, 29; Mt. 14, 12) har stillet sig til Jesus, derom har vi ingen ligefremme Efterretninger. Af forskellige spredte Træk fra senere Tider fremgaar det imidlertid, at Døberen ikke blot er blevet den Vejviser til Kristus, som han selv vilde være, men at hans Discipelkreds er blevet Udgangspunktet for Særretninger af forskellig Art. Hvad der i Ap. G. 18, 24—28 og 19, 1—7 fortælles om Alexandrineren Apollos og om et Antal »Disciple« i Efesos, viser rigtignok kun, at der blandt Jøderne i den vestlige Adspredelse maa have fundets Spor af en »førkirkelig Kristendom«, som endnu 25 Aar efter Jesu Død stod udenfor den paa Pinsefesten indledede Udvikling, og derfor maa have haft sin Rod i Døberens og Jesu egen Virksomhed; thi som Beretningerne lyder, drejer det sig her om Mennesker, der havde Kendskab til Jesu Historie og havde antaget Troen paa ham, men som kun var døbt med Johannes-Daaben og endnu ikke kendte den Helligaands Udgydelse. Men naar Johannesevangeliet med saa kendeligt Eftertryk betoner, at Døberen ikke var »Lyset«, ikke var Messias (Joh. 1, 8. 20—27. 30—33; 3, 28—30), og overhoved lægger saa stærk Vægt paa at fremhæve Døberens Underlegenhed under Jesus (Joh. 1, 6—7. 15; 3, 31—36; 5, 33—36; 10, 41), da forudsætter dette aabenbart, at der i Forf.s Omgivelser har været Folk, som nærede overdrevne Forestillinger om Døberen og hans Betydning, ja endog savnede Syn for Afstanden mellem ham og Jesus. Hvor vidt denne falske Vurdering af Døberen har hørt hjemme i de samme Kredse som den kristologiske Vildfarelse, der bekæmpes baade i Johannesevangeliet og i 1 Joh.sbrev, véd vi ikke, og en nærmere historisk Belysning af Fænomenet er vi overhoved ikke i Stand til at give; men sandsynligst turde det være, at det drejer sig om Johannes-Disciple, der havde ladet sig optage i den kristne Menighed uden at opgive en overdreven Vurdering af Døberen, som de før havde hengivet sig til, og som de maaske grundede paa Døberens Stilling ved Jesu Daab. Endvidere kan det næppe være tvivlsomt, at baade de »Baptister« (Døbere), som Justin (dial. cum Tryph. c. 80) nævner som et af de jødiske Partier, og de »Hemerobaptister« (daglig døbende), som omtales af Hegesipp (Euseb. h. e. IV, 22, 6) og Epifanios (haer. c. 17), betegner en Fortsættelse af Johannes-Disciplene; i den psevdoklementinske Literatur, hvor Johannes-Disciplene bringes i Forbindelse med den samaritanske Synkretisme, som repræsenteredes af Dositheos og Simon Mager, kaldes endog Døberen selv for Hemerobaptist (Clem. hom. II, 23). Endelig er det næppe udelukket, at ogsaa de saakaldte Mandæere eller Sabiere (Døbere), som med en synkretistisk Gnosis af hedensk Art forbinder en stor Ærefrygt for Døberen Johannes, staar i historisk Sammenhæng med Johannes-Disciplene, der delvis kan være blevet spredt lige til Babylonien. *L. B.*

Johanniter (Hospitaliter), den ene af de 3 store kirkelige Ridderordener. Vilhelm fra Tyros og Jakob fra Vitry fortælle, at nogle Købmænd fra Amalfi 1048 fik Tilladelse af Kalifen til at bygge et Kloster med et Kapel i Nærh. af den hellige Grav i Jerusalem. Det blev kaldet *St. Maria Latina* og overladt til Benedictinere, der skulde pleje kr. Pilegrimme. Snart rejste der sig ogsaa et andet Herberg for kvindelige Pilegrimme, indviet til Maria Magdalene. Det store Tal af Pilegrimme førte til, at der blev oprettet et nyt Hospital, der enten var viet Johannes Eleemon (S. 660) eller Johannes Døber. Forstanderen for dette Hospital var paa det første Korstogs Tid Provençalen Mester Gerhard, der gjorde Gotfred af Bouillon forskellige Tjenester, hvorfor han fik rigelige Gaver og blev sat i Stand til at lade sit Hospital staa paa egne Ben. Gerhard gav da sine Medarbejdere en Regel og en egen Dragt: en sort Klædning med et hvidt Kors paa venstre Skulder. Dette skal Paven have godkendt 15. Febr. 1113. Gerhard skal have været den første »Stormester«, og han blev efterfulgt af Raimond du Puy, der ændrede Korset til det 8kantede, saakaldte

Malteserkors, der skulde minde Bærerne om de 8 Saligheder. Da mange adelige og Riddere efter Jerusalems Erobring traadte ind i Ordenen, omdannede Raimond Ordenen til en Ridderorden og gav den en, efter Tempelherrernes Regel, ændret Forfatning, saaledes at der blev 3 Klasser: Riddere, Præster og tjenende Brødre. I denne Skikkelse blev Ordenen da stadfæstet af Innocents II, Eugen III og Lucius III (1185). En Del af de ældre Medlemmer, der vare utilfredse med Forandringen, skilte sig fra Ordenen for udelukkende at ofre sig for Sygepleje. De kaldte sig Lazarister og bar et grønt Kors. Under Ludvig IX kom Lazaristerne ogsaa til Frankrig, men 1379 blev denne Gren af Ordenen ophævet.

Mod ovenstaaende Skildring af Ordenens Oprindelse er der gjort forskellige kritiske Indvendinger, navnlig af Uhlhorn (i »Zeitschr. f. Kirchengesch.« VI, 46 f.). Han mener, at der før Jerusalems Erobring i denne By var et Hospital for vesterlandske Pilegrimme, der allerede 1083 var en selvstændig Stiftelse, som ejede Besiddelser i Vesterleden. Det blev omdannet af Gerhard og havde Filialer i forskellige Byer i Vesterleden (Pisa, Bari, Otranto og Tarent). Ordenens Opgave var at pleje og værne Pilegrimme, hvorfor Vaabenøvelse lige fra Begyndelsen var forenet med Hospitalstjenesten. Men Inddeling i forskellige Klasser fandtes ikke. Under Raimond du Puy (1120—1160) blev Krigstjenesten Hovedsagen, og de Medlemmer, der kun gav sig af med Sygepleje, sank da ned til at blive tjenende Brødre. Efter »Hospitalet« kaldtes J. »Hospitaliter«, og de have Æren for at have indledet en rationel Sygepleje. Ved Hospitalet i Jerusalem var der i Slutn. af 12. Aarh. flere »lærde« Læger.

J.-Ordenen fik rige Gaver, Livegne, Penge, Vinbjerge, Marker og hele Landstrækninger. Den havde Ordenshuse i Accon, Tyros, Antiokia og flere andre Byer, og et Par Steder blev der gjort Tilløb til at danne en Ordensstat. Ved Siden af de egentlige Medlemmer stod der *confratres*, Brødre ɔ: Fyrster og højbyrdige Folk, der kun traadte i løsere Forbindelse med Ordenen. I senere Tider bestod deres Dragt af en rød Kjortel, foran mærket med et hvidt Kors og en Kappe, der paa Skulderen havde et Kors. I deres Segl var der afbildet en syg, henstrakt paa Lejet; ved den syges Hovedgærde stod et Krucifiks, ved Fødderne en Lampe.

J.ne bleve indviklede i de Partistridigheder, der ødelagde de kr. Riger i det hellige Land, og da Accon faldt (1291), drog en Levning af dem til Cypern. Herfra erobrede deres Stormester, Foulques de Villaret, Rhodos, og som Rhodiser-Riddere vare de i over 200 Aar en Forpost mod Tyrkerne. Men 1522 faldt Rhodos ved Forræderi i Tyrkernes Hænder, og J.ne flakkede derpaa i nogle Aar hjemløse om, indtil Karl V (1530) gav dem Malta i Forlening. Fra Malta fortsatte de Kampen mod de vantro, men Ref.s Sejr i England, Nederlandene og Ungarn berøvede dem deres Ejendomme i disse Lande. Samtidig svækkede indre Splid og Nydelsessyge den krigerske Dygtighed, og Ordenen mistede sin gamle Betydning. Tilsidst nøjedes Malteser-Ridderne med at værne Handelsskibe mod Sørøvere. Malta faldt 1798 i Bonapartes Hænder, og 4. Sept. 1800 blev den besat af Englænderne. Freden i Amiens 1802 bestemte, at Øen skulde gives tilbage til Ordenen, men Englænderne beholdt Malta, og ved Pariser-Freden 1814 blev Øen tilkendt dem.

Efter Maltas Fald opløstes Ordenen helt. Stormesteren, Ferdinand von Hompesch, traadte tilbage, og Kejser Paul I af Rusland lod sig vælge til Stormester; men Paven anerkendte ham ikke. Kurfyrst Max Joseph af Baiern ophævede Ordenen i sit Land og inddrog dens Ejendomme, og en lignende Skæbne havde den i Spanien, hvor Kongen lod sig gøre til Stormester for St. Johannes i Spanien. De rom.-kat. Levninger af Ordenen bleve samlede af Paven og lagte under en Stormester, der siden 1834 bor i Rom, hvor Malteserne eje den berømte Villa paa Aventinerbjerget, i hvis Sal der findes 74 Billeder af Stormestre lige fra Gerhard. —

I Preussen vedblev det saak. »Balley« Brandenburg at bestaa som en protest. Afdeling af Ordenen, men 1810 blev Ordenens brandenburgske Godser inddragne, og den sank da ned til at blive en Dekoration uden Betydning. 1852 reorganiserede imidlertid den romantiske Friedrich Wilhelm IV Ordenen, og den fik en ny »Herrenmeister« og et nyt Stød til at virke for Sygeplejen. Den har grundet o. 50 Sygehuse, og ogsaa i det hellige Land har den atter faaet fast Fod. Drusernes Kristenforfølgelse gav Anledning til Oprettelsen af et stort Sygehus i Beirut (1860), og i Jerusalem fik den ogsaa et Hospits og Frelserkirken. I Krigene 1864, 1866 og 1870—71 organiserede Ordenen Sygeplejen, og det protest. Eksempel har fundet Efterligning, saaledes, at der ogsaa i det rom.-kat. Tyskland og i Østerrig findes »Malteser-Riddere«, der i Forbindelse med de barmhjertige Søstre lægge Vind paa Sygepleje og bygge Hospitaler (J. Delaville le Roulx, Cartulaire générale d'Ordre des Hospitaliers St. Jean de Jérusalem, Paris 1894 f.; le Roulx, De prima origine Hosp. Hieros., Paris 1885; Herlich, Die Balley Brandenburg, Berlin 1891).

Johansen. 1) **Nicolaus J.**, Superintendent, f. i Hadersiev, virkede i Flensborg og blev o. 1527 den første evang. Sognepræst ved Mariakirken dér. 1540 blev han tillige Superintendent for Sundeved, Als og Ærø, men de 2 Øer bleve allerede inden Aarets Udløb lagte til Fyns Stift, saa at han kun var Superintendent for Sundeved. D. 15. Nov. 1558. *Fr. N.* — 2) **Niels J.**, Lægprædikant, er født 1815 i Svindinge Sogn paa Fyn. Faderen, Husmand Johan Nielsen, var en ivrig Lægprædikant, der for denne Virksomhed dømtes til Vand og Brød og blev saa tidt mulkteret, at hans Bohave blev solgt. Allerede da N. J. var 16 Aar gammel lærte Lægprædikanten Rasmus Nielsen fra Bregnør ham »hvem Jesus er«, og han deltog derefter ivrigt i Forsamlingerne. Siden kom han under Indflydelse af P. Larsen Skræppenborg, og i senere Tider blev han paavirket af S. Kierkegaards Skrifter. Da han 1837 udgav »Herrens Ord i de sidste Dage«, blev han idømt en Mulkt af 150 Rd. og 4 Aars Censur. Mulkten betaltes af Dronning Caroline Amalie og »de engelske Herskaber«. Efter at have været Soldat nedsatte han sig som Væver i Højby og siden som

»Urtegaardsmand« i Kirke-Værløse. Han deltog 1853 i den Indre Missions Stiftelse paa Møderne i Ordrup og Ringsted. Han har skrevet en Havebog og flere relig. Skrifter, deriblandt »Brevbærer for Kristne«, et Tidsskrift, der udkom 1856—60. Ogsaa i politiske Møder har han flittigt deltaget. Han lever nu (1901) i København. *L. K.*

Johansson. 1) **Frans August J.**, f. i Elmeboda, Wexiö Stift, 10. Juni 1850, Student i Lund 1875, teol. Kand. 1885, Docent 1886, ekstraord. Prof. i Dogmatik og Moralteol. i Upsala 1892 samt i eksegetisk Teol. sammesteds 1895; Dr. theol. 1893, opført som Nr. 2 ved Indstillingen til Bispeembedet i Wexiö 1894; Prof. i Eksegese i Lund 1897. Foruden adskillige Tidsskriftartikler har J. udgivet: »Den heliga Skrifts lära om menniskans rättfärdighet inför Gud«, 1886; »Om Inspirationen«, 1889; »Om Samvetet«, 1891; »Profeten Daniel«, 1893; redigeret »Kirkl. Literaturtidende« sammen med A. S. Poulsen og D. Thrap 1890—94 og »Kyrklig tidskrift« sammen med R. Sundelin og O. Quensel 1895—97. *O. A.* — 2) **Gustaf J.**, Ærkebiskop i Åbo; f. 10. Okt. 1844 i Ytivieska, hvor hans Fader, Gustaf J. var Spr.; Student 1861, cand. phil. 1868; efter Studier i Udlandet (Tübingen, Schweiz) 1868—70 blev han ordineret 1871; teol. Kand. 1874 og Lic. 1875 (Afhandling: »Panteismens inflytande på de dogmatiska grundbegreppen i R. Rothes spekulativa teologi«). S. A. Dr. theol. og Docent ved Universitetet i Helsingfors i Etik og Dogmatik. Efter 1876 at have udgivet Disputationen »Det kristliga Samvetsbegreppet« udnævntes han 1877 til Prof. ord. i Dogmatik og Etik. Hans Anskuelse nærmer sig hans egentlige Læremester, Tübingeren J. T. Becks bibelteol. Retning. 1885 blev han Biskop i Kuopio Stift, 1896 i Nyslotts nydannede Stift, 4. Marts Ærkebiskop i Finland samt Biskop i Åbo; han har været Præsident for Præstestanden ved Landdagene 1897 og 1900 samt ved den overordentlige Landdag 1899. Var Vice-Ordfører ved Kirkemødet 1886 og blev ved dette udset til Medlem af Bibeloversættelses-, Katekismus- og Kirkelovskomitéerne, samt Ordfører ved Kirkemødet 1898. I polit. Henseende har han i Særdeleshed under de senere trykkede Tider indtaget en meget forsigtig Holdning. Af hans udgivne Arbejder maa her nævnes »Mietteritä Luth. kirkon asemasta«, 1890 (Tanker om den luth. K.s Love); »I kyrkliga frågor«, 1895; »Frälsningsarmén«, 1889; »Lestadiolaisuus« (Lestadianismen), 1892; »Wår heliga tro«, 1896; Prækener paa Svensk og Finsk. *A. N.* — 3) **Henrik J.** (Henricus Johannis), sv. Biskop paa Reformationstiden. Naar J., som af Fødsel var Nordmand, efter Sigende af gammel adelig, norsk Familie, er indvandret til Sverig, er ubekendt. Han var Munk i Dominikanerklostret i Vesterås og har som *lector* og Generalvikar for de sv. Dominikanerkonventer undertegnet Beslutningen paa det reformatoriske Koncilium i Örebro 1529. Efter at have virket som evang. Prædikant ved Vesterås Domkirke blev han 1535 Biskop i Vesterås. Ved de Kirkevisitatser, som Georg Norman (se d. Art.) i Egenskab af Superintendent over hele den svenske Kirke holdt 1540 i Vestergötland, var J. beskikket til at være Normans »Adjunkt«. Som saadan holdt han den første sv. Messe med Prædiken i Vadstena Kloster. S. A. finde vi i Vadstena Klosters Regnskaber, at »Biskop Henriks Hustru« har ihukommet Klostret med en Gave, hvoraf altsaa fremgaar, at J. var gift, hvad der ellers ej havde været kendt. At han vedblivende nærede Velvilje for nævnte Kloster, viser sig derved, at der i Regnskabet for 1546 forekommer en Gave fra ham. I Aaret 1541 da Norman selv var forhindret, forrettede Biskop Henrik tilligemed et Par Mænd af verdslig Stand Visitatsen i Smaaland. Under denne foretoges paa Kongens Befaling den Plyndring af Kirkernes Skatte, der mægtigt bidrog til at fremkalde den Misfornøjelse, som til Slut brød ud i Dackefejden. Tillige med Ærkebiskoppen og Biskop Bothvid i Strengnäs deltog han 1540 i Dommen over Olaus Petri og Laurentius Andreæ, samt 1552 i Behandlingen af Kong Gustafs Ægteskabssag. J. var den første, hvis Raad indhentedes. I sin Forlegenhed skrev han om Sagen til Ærkebiskoppen, som, da han afgav sit Svar til J., endnu ikke vidste, at den Person, det gjaldt, var Kongen. J. stod hele Tiden paa Ærkebispens Side i dette Spørgsmaal, men beholdt dog Kongens Naade. Da Olaus Petri og de andre fornemste Mænd i den sv. Kirke 1549 efter Kongens Paalæg afgav Erklæring om Augsburger-Interim, repræsenteredes J. af to Ombud fra Vesterås Domkapitel. D. 24. Jan. 1556. — 4) **Martin J.**, sv. Biskop, f. 9. Sept. 1837 i Villstads Sogn, Jönköping Len, Student i Upsala 1858, Dr. phil. 1863, cand. theol. 1865, Docent 1866, teol. Adjunkt 1870, Prof. i Dogmatik og Moralteologi 1877, s. A. Dr. theol., 1879 Medlem af Bibelkommissionen, i hvilken Egenskab han tog særlig virksom Del i Udarbejdelsen af den 1883 til Anvendelse »ved den offentlige Undervisning i Kirke og Skole« autoriserede Oversættelse af det nye Testamente; 1888 blev han Biskop i Hernösands Stift. Foruden akademiske Disputatser og mange Tidsskriftsartikler har han udgivet: »De nya evangelii-perikoperna, till vägledning för studerande och prester praktiskt behandlade« (1869—77) samt redigeret Teologisk Tidskrift sammen med N. J. Linnarsson og Th. Norlin 1860—70, sammen med førstnævnte 1871—75 og alene 1876—89. *O. A.*

John, Christoph Samuel, en Præstesøn fra Frobergrün ved Greiz i Voigtland, f. 1747, studerede i Halle, blev i 1769 ordineret i Kbhvn for Missionen i Trankebar. Han lagde særlig Flid og Kraft paa Skoleväesenet, som han drev med Held, og skrev »Remarks on Indian Civilisation«, London 1813. Under den tiltagende Ligegyldighed for Missionen, selv hos Styrelsen i Kbhvn, og Regeringens aabenbare Fjendskab til Trankebar arbejdede han trofast og flittigt for at holde Missionen gaaende, men med aftagende Haab og Mod, trykket af sin forladte Stilling og nedbrudt ved huslige Sorger. D. 1. Sept. 1813. *V. Sn.*

Johnson, Gisle Christian, Prof. i Kristiania, blev født i Frederikshald 10. Sept. 1822, men tilbragte det meste af sin Barndom og sin første Ungdom i Kristiansand, hvor hans Fader, der var Ingeniørofficer, var ansat som Vejmester og senere som Kanal- og Havnedirektør. Han nedstammede fra en anset Æt paa Island, hvor hans Bedstefader Gisle J. var født (d. som

Sognepræst til Østre Moland 1829). En af hans Forfædre, Gisle J. (d. som Biskop i Skaalholt 1587) var medvirksom til Reformationens Indførelse paa Island. Helt fra sin tidligste Alder viste J. sig i Besiddelse af udmærkede Aandsevner med en ualmindelig Læselyst og som et Mønster i Flid og Opførsel. Størst Indflydelse paa hans Opdragelse udøvede ved Siden af Hjemmet den dybt-fromme og overordentlig lærde Adjunkt ved Kristiansands Kathedralskole, Ole Christian Thistedahl, fra hvem den rigt udrustede Yngling modtog de første dyberegaaende Indtryk af Kristendommens Sandheder. Paa hyppige Spadsereture og gennem endnu hyppigere Besøg i denne Lærers Privatbolig, hvorunder den unge Elev lejlighedsvis kunde blive Natten over hos ham, grundlagdes der mellem disse to indbyrdes saa beslægtede Naturer et fortroligt Venskab, der varede Livet ud, og under denne Paavirkning uddannedes end yderligere hos J. den Karakterens Renhed og Helstøbthed, som allerede fra Barndommen af gav sig tilkende, og som overhovedet udgjorde et saa fremtrædende Træk ved hans Personlighed. I 1839 blev han Student og kom allerede meget snart til at bevæge sig i alvorlig kristelige Kredse i Kristiania. Blandt dem, han saaledes traadte i Forbindelse med i sin Studietid, skal her nævnes den bekendte, af Grundtvig paavirkede Præst, W. A. Wexels, for hvis to Sønner han en Tidlang var Huslærer. I disse Aar oplevede han en religiøs Vækkelse, der blev af gennemgribende Betydning for hele hans følgende Udvikling og Virksomhed. I 1845 absolverede han teol. Embedseksamen med Udmærkelse, en Karakter, hvormed han ogsaa havde bestaaet sine foregaaende Universitetseksamener og med en Undtagelse ogsaa samtlige Eksaminer ved Skolen. I det følgende Aar foretog han (Høsten 1846 til Høsten 1847) med offentligt Stipendium en Studierejse til tyske Universiteter (Berlin, Leipzig, Erlangen, Tübingen, Heidelberg). I Berlin sluttede han sig nærmest til Hengstenberg, men modtog ogsaa af Neander, Twesten o. fl. vækkende Impulser i personlig og videnskabelig Henseende. Dog følte han sig med sin inderlige, dybt rodfæstede Kærlighed til den lutherske Kirke og dens Bekendelse ikke ret hjemme dér; navnlig virkede det »unerede Væsen« frastødende paa ham. Han længtes efter at finde et teol. Fakultet, der med fremragende videnskabelig Dygtighed forenede fuld luthersk Bekendelsestroskab. I Leipzig syslede han i Løbet af et Fjerdingaar navnlig med Studiet af den kristelige Etik under Vejledning af Harless, hvis Opmærksomhed og Interesse han vides i høj Grad at have tiltrukket sig ved den Skarpsindighed og den Tankens Klarhed og Stringens, han lagde for Dagen som Deltager i Seminarøvelser. Dette hans Ophold i Leipzig blev ogsaa i en anden Henseende betydningsfuldt for den norske Kirke, for saa vidt det nemlig var her, han gjorde Bekendtskab med sin senere Kollega og fortroligste Ven, Professor Caspari. Fra Leipzig drog han til Erlangen, og her fandt han »egentlig for første Gang i Tyskland et teol. Fakultet, som ikke blot i et enkelt Medlem kunde siges i Sandhed at tilhøre den luth. Kirke«. Tilbagerejsen lagdes over Tübingen, Heidelberg og Paris. Efter sin Hjemkomst var han virksom som teol. Manuduktør i Kristiania, indtil han i Juli 1849 udnævntes til Lektor i Teol. ved Universitetet. Den 16. Maj 1860 rykkede han op til Professor, hvilken Stilling han beklædte lige til sin Død d. 17. Juli 1894. I 1855—74 var han tillige Lærer i Pædagogik ved det praktisk-teol. Seminarium. I 1879 kreeredes han til *doctor theologiæ honoris causa* fra Kbhvns Universitet.

Som Universitetslærer repræsenterede J. med fremragende Dygtighed og med omfattende Indflydelse de systematiske Discipliner og Dogmehistorien, lige til Aaret 1875, da han efter Prof. R. Tønder Nissens Udnævnelse til Statsraad overtog Kirkehistorien som Fag, hovedsagelig for at skaffe Plads i Fakultetet for den unge Systematiker Fr. Petersen. Det er dog væsentlig til hans Virksomhed som Prof. i systematisk Teol., at Mindet om hans i enestaaende Grad betydningsfulde Universitetsarbejde vil vedblive at være knyttet. Med en usædvanlig Klarhed og Skarphed i Tanken forbandt der sig i hans Forelæsninger en ejendommelig stærk Personlighedens Magt, der ikke kunde andet end virke gribende paa Tilhørernes Hjerter. Med Hensyn til dogmatisk Standpunkt tilhørte J. i allereegentligste Forstand den strengt luth.-konfessionelle Retning, idet han dog med Hensyn til systematisk Metode har modtaget stærk Paavirkning af Schleiermacher. Eget for hans System er Udformningen af en »kristelig Pistik« (Lære om Troens Væsen) som en første selvstændig Hoveddel af den systematiske Teologi.

J.s literære Virksomhed var af forholdsvis indskrænket Omfang, hvad der sikkerlig havde sin dybeste Grund dels i hans i høj Grad udviklede Selvkritik, dels ogsaa i den Beskedenhed og Tilbageholdenhed, som udgjorde en saa væsentlig Ejendommelighed ved hans Karakter, og som bl. a. ogsaa havde til Følge, at han maatte nødes og drages frem til at optræde paa Offentlighedens Arena. Han var overhovedet en tavs og stille Mand, som helst vilde sidde i sit Studerekammer, borte fra Verdens Larm og Kampens Tummel. Ja, saa stærk var denne hans Tilbageholdenhed, at det med Rette er bleven sagt, at hvis der ikke i hans ansvarsfulde Stillings Krav og i Tidsforholdenes Behov havde ligget et stærkt Pres paa hans Samvittighed og Pligtfølelse, vilde man ikke engang have det forholdsvis lille literære Efterladenskab, man nu har af ham. For en stor Del udgøres dette Efterladenskab af Indlæg i den dengang paagaaende »grundtvigske« Strid, hvor J. stillede sig i bestemt Modsætning til Grundtvigianismens dogmatiske Idéer, navnlig dens Betragtning af Skriften og Kirken og af det faldne Menneskes etiske Tilstand. Om denne Side af hans Virksomhed henvises forøvrigt til J. B. Halvorsen, Norsk Forfatterleksikon III, S. 171 f. Her skal kun nævnes hans første særskilt udgivne Arbejde, der udkom i 1857 paa Foranledning af den bekendte Lammerske Bevægelse, der lagde Spørgsmaalet om Udtrædelse af Statskirken og om Barnedaabens Berettigelse med stor Styrke ind paa Samvittighederne i vide Kredse af det religiøst vakte Folk. Det var hans lille, populært skrevne Bog »Nogle Ord om Barnedaaben«, hvori han med

Bestemthed hævder den luth. Lære om Daaben og Barnedaabens kristelige Ret, og som vakte stor Opsigt baade i Norge og i de andre skandinaviske Lande, særlig i Sverig, hvor den blev oversat og er udkommet i to Oplag. Om denne Bog udtaler Dr. Rudelbach i en Anmeldelse bl. a.: »Vi kan ikke andet end lykønske den luth. Kirke til at have vundet en saa udmærket Arbejder, der baade har Sans for det kristne Folks aandelige Nød, og Besindighed og Kraft i Pagt med historisk-eksegetisk Lærddom til at forsvare vor Kirkes gode Vidnesbyrd«. Til J.s literære Virksomhed kan i videre Forstand forøvrigt ogsaa regnes hans Deltagelse i Arbejdet for en ny norsk Bibeloversættelse, der strakte sig fra 1875 helt til hans Død.

Det er oftere og med fuld Føje sagt, at J. har haft en Betydning for norsk Kirke- og Kristenliv som ingen anden enkelt Personlighed i den anden Halvdel af det netop svundne Aarhundrede. Men dertil har i høj Grad foruden hans akademiske og literære Virksomhed ogsaa hans direkte praktisk-kirkelige Optræden bidraget. I 50-Aarene gik der en intens religiøs Vækkelse gennem den norske Kirke. Af denne aandelige Bevægelse blev ogsaa J. stærkt grebet. De, der i denne Tid vistnok øvede den største Indflydelse paa ham, var den ovenfor nævnte Præst Lammers i Skien og Søren Kierkegaard. J. optraadte selv, efter indtrængende Opfordring af Præsten Sven Brun, som Vækkelses- og Omvendelsesprædikant, først i Kristiania, senere ogsaa i forskellige andre Byer. Hans »Bibellæsninger« gjorde paa Tilhørerne et overvældende og uforglemmeligt Indtryk, og deres Virkning sporedes langt ud over Tilhørernes Kreds. Navnlig fremkaldte han ogsaa blandt de teol. Studerende en stærk aandelig Bevægelse, som i ikke liden Udstrækning antog en »pietistisk« Karakter, uagtet J. selv aldrig har hyldet »pietistiske« Idéer. Denne hans Virksomhed blev imidlertid ikke af lang Varighed; hans ikke stærke Helbred tvang ham til at indstille den efter nogle faa Aars Forløb. Af stor Betydning var ogsaa hans dygtige og varmt interesserede Deltagelse i det kirkelige Reformarbejde, der knyttede sig til den religiøse Vækkelse, navnlig for saa vidt der tilstræbtes Gennemførelse af Religionsfrihedens Grundsætninger og Hidførelse af en lovfæstet kirkelig Repræsentation, der »med Skøn paa Kirkens virkelige Tarv forenede Vilje og Kraft til at varetage Kirkens virkelige Interesser«. Det var aabenbart, at J. som faa bar Kirkens Nød og Behov paa sit Hjerte. Ganske naturligt var han derfor altid Medlem af Komitéen for Afholdelse af frivillige kirkelige Stiftsmøder for Kristiania Stift saavel som af det faste Udvalg for de frivillige kirkelige Landsmøder. Ligeledes var hans Navn ogsaa knyttet til omtrent al den kirkelige Livsvirksomhed i Norge, der sammenfattes under Betegnelsen »den indre Mission«, og da særlig til den saakaldte »norske Lutherstiftelse«, der oprettedes 1867, og i hvis Bestyrelse han stod som Formand lige til 1891, da den omorganiseredes til »Det norske lutherske Indremissionsselskab«, af hvis »Hovedbestyrelse« han dog vedblev at være Medlem indtil sin Død. Af særlig Interesse er i denne Sammenhæng J.s Betragtning af den indre Mission. Urokkelig fastholdende Conf. Aug. Art. 14 som grundet i den hellige Skrift kunde J. kun anerkende en indre Mission, der som saadan ogsaa omfattede offentlig Lægmandsforkyndelse, ud fra den Sætning, at »Nød bryder Love«, og at »Saliggørelsens Orden maa gaa foran Kirkens Orden«. Egentlig og strengt taget har kun de af Kirken »rettelig kaldede« Præster Ret til at forkynde Guds Ord offentlig. En til Afhjælpelse af den forhaandenværende store aandelige Nød virkelig tilfredsstillende gejstlig Betjening vilde imidlertid i et fattigt Land med en saa stor geografisk Udstrækning som Norge, aldrig kunne ventes opnaaet. Det maatte derfor anses paakrævet at søge de ordentlige, af Kirken kaldede Arbejderes Tal forøget ved at tage de i det kristelige Lægfolk forhaandenværende Arbejdskræfter i Kirkens Tjeneste. »Den overordentlige Nød kræver ogsaa her overordentlige Foranstaltninger«. Paa Grund af »Nøden« kan det blive baade Ret og Pligt for troende Lægmænd, som dertil er skikkede og dertil føler sig drevne, at optræde ogsaa med offentlig Forkyndelse; men de maa altid være sig bevidste, at det udelukkende er paa eget Ansvar, de kan paatage sig en saadan Virksomhed. Ingen anden, heller ingen Forening kan tiltage sig Retten til at udsende dem dertil. Ud fra dette Syn modsatte J. sig derfor alle Krav paa, at Lutherstiftelsen skulde optage Udsendelsen af læge Forkyndere paa sit Program, hvorimod det ikke skulde være Stiftelsens »Bibelbud«, som nærmest kun skulde virke som Kolportører og derunder tillige benytte Lejligheden til at tale med de enkelte og til efter Opfordring at afholde Husandagter, forment, paa eget Ansvar, at tale Guds Ord i offentlige Forsamlinger. Dette Stiftelsens Standpunkt mødte da, som venteligt var, Modstand fra en dobbelt Kant, baade fra de mere højkirkelige og fra de mere lavkirkelige. Ved Stiftelsens Omorganisation i 1891 indtraadte dog heri en væsentlig Forandring, for saa vidt Udsendelsen af Forkyndere stilledes paa første Plads blandt det nye Selskabs Øremaal, en Forandring, som J. erklærede ikke længere at ville modsætte sig, »naar saa mange lærde og fromme Mænd bestemt stillede sig imod hans Nødsprincip« (Biografi af Th. Odland i det norske Bibelselskabs Aarsberetning for 1894). *S. O.*

Johnsson, Johan Viktor, finsk Biskop, født 14. Juni 1832 i Idensalmi, hvor hans Fader, Johan Johnsson, var Kap., blev Student 1851, ordineret 1854, gjorde senere Tjeneste som pers. Kap. i Kuhmoniemi, hvor han blev Spr. 1867. 1868 blev han Lektor i Teol. ved Kuopio Gymnasium samt senere Spr. i Jokkas; Medlem i Bibelovers.-Komitéen 1871, Landdagsmand i Aarene 1867, 1872, 1877 og 1882; var 1878—82 Assessor ved Domkapitlet i Borgå; efter omtrent enstemmig Kaldelse blev han 27. Aug. 1884 udnævnt til Biskop i Borgå Stift, men døde 19. Sept. før sin Vielse til Embedet. J. var en dyb, alvorlig Natur med grundig Lærddom. *A. N.*

Jojada (Jehojada). — 1. Fader til Anføreren for Davids Livvagt, Benaja (2 Sam. 8, 18; 1 Krøn. 11, 22 o. a. St.). Ved Tilføjelsen »Præsten« synes denne J. i 1 Krøn. 27, 5 at være identificeret med — 2. Præsteslægternes Øverste

J. i 1 Krøn. 12, 27. At den judæiske By Kabseel, hvorfra Benaja var, ikke regnes blandt Præstestæderne (Josva 21), taler for at holde disse 2 J.er ud fra hinanden. — Hvis Teksten i 1 Krøn. 27, 34 er rigtig, nævnes dér en 3. J., nemlig Benajas Søn (andre vende Navnene om: B., J.s Søn). — 4. J., Ypperstepræst paa Akasjas, Ataljas og Joas's Tid (2 Kong. 11. 12; 2 Krøn. 23. 24). J. var gift med Prinsessen Joseba (2 Krøn. 22, 11), Kong Akasjas Halvsøster, og reddede sammen med hende den davidiske Kongeslægt fra Undergang, da Dronning Atalja syntes at have udryddet den. Det var lykkedes dem at skjule Joas, Akasjas spæde Søn, hvem J. opfostrede i Templet. Da Drengen var 7 Aar, udførte J. sin Plan. Han vandt Livvagtens Øverster og viste dem hemmelig den unge Kongeætling. Paa Sabbatsdagen plejede de to Tredjedele af den kongl. Livvagt at holde Vagt paa Tempelpladsen, og da denne Afløsning rykkede derind, holdt J. den allerede tilstedeværende ene Tredjedel, som nu skulde overtage Vagttjenesten i Paladset, tilbage, saa at dette var helt blottet for Soldater. Dette Øjeblik benyttede J. til at fremstille og krone den unge Joas, der hilstes med Jubelraab. Ved Larmen ilede Dronning Atalja til, men blev straks paa J.s Befaling ført bort og dræbt. Ogsaa Ba'alsdyrkelsen blev med det samme udryddet. I Kronistens Beretning om disse Ting er Leviternes Delagtighed (som var nødvendig og naturlig nok) skudt i Forgrunden.

J.s mægtige Personlighed prægede ogsaa efter denne klogt og energisk udførte Bedrift indtil hans Død (mod Slutn. af Kong Joas's Regering) det religiøse Liv i Juda (2 Kong. 12, 3 [2]). Det er vel til hans Nidkærhed, der sigtes endnu saa længe efter som Jer. 29, 26 (jvfr. 2 Kong. 11, 18 Slutn.). I Sagen med Templets Grundforbedring trak det med eller uden J.s Skyld i Langdrag; sandsynligvis har Templets Præsteskab betragtet Kongens første Anordning som økonomisk uheldbringende, indtil Fremgangsmaaden ændredes. 2 Krøn. 24, 15. 16 melder om J.s Død og ærefulde Begravelse, men hans høje Alders Angivelse til 130 Aar er ikke trolig; han maatte i saa Fald have været over 90 ved Joas's Tronbestigelse og mere end 60 Aar ældre end Joseba (hvis Alder kan skønnes af hendes Faders og Broders: 2 Kong. 8, 17. 26). Den halvhedenske Reaktion efter J.s Død kostede hans aandsbeslægtede Søn Sakarja Livet (2 Krøn. 24, 20 f.).

5. En af dem, der udmærkede sig ved Murenes Opførelse (Neh. 3, 6). — 6. En af de eftereksilske Ypperstepræster, Søn af Eljasib (Neh. 12, 10 f.); formodentlig af samme utro Aandsretning som hans Fader, thi en Søn af denne J. blev Samaritanen Sanballats Svigersøn (Neh. 13, 28) og Ophavsmand til Templet paa Garitsim. Manasse hed denne Søn (Josefos). *L. G.*

Jojakim (Jehojakim). — 1. Konge i Juda, Søn af Josia, fulgte efter sin Fader og sin Broder Joakas i 11 Aar fra 609 eller 608 f. Kr. (2 Kong. 23, 34—24, 5; 2 Krøn. 36, 4—8). At hans yngre Broder Joakas efter Josia's Død (Slaget ved Megiddo 609) blev valgt til Konge af Folket med Tilsidesættelse af J., viser, hvilke ringe eller slette Forventninger man gjorde sig om ham. J. har vel næppe været uden Medvirkning til, at Farao Neko hurtig skaffede Joakas tilside og i hans Sted lod J. — hvem han lod skifte Navn, thi han hed forinden Eljakim — bestige Tronen som ægypt. Vasal. Han begyndte sin Regering med, mod tidligere Sædvane, at paaligne Folket den store Tribut, der skulde udredes, og inddrev den med Strenghed. Trods Folkets Forarmelse og Forholdenes Alvor tænkte J. paa forfængelige, kostbare Byggeforetagender, som udførtes med Tvang og Uretfærdighed (Jer. 22, 13 f.). Vold og Grusomhed betegnede hans Færd; han »fyldte Jerusalem med uskyldigt Blod« (2 Kong. 24, 4; Jer. 22, 17; jvfr. Hes. 19, 7) og gik i Spidsen for det relig. og moralske Forfald, der efter Josia's Død tog Magten i Folket. Profeterne tav ikke hertil (Jer. 7 f. 26. 36) og bleve forfulgte eller dræbte; der nævnes Jer. 26, 20 f. en saadan, Uria, og Jeremja undgik gentagne Gange kun med Nød den samme Skæbne (Jer. 26, 24. 36, 26).

I J.s 4. Regeringsaar (Jer. 25, 1. 46, 2) sejrede Nebukadnesar ved Karkemis over Farao Neko. Dette skete 605, rimeligvis i Foraaret. Nebukadnesar var da, nøjagtig regnet, endnu ikke Konge, men Kronprins. Hans Fader, Nabopalassar, vides at være død ikke længe efter, endnu i 605. Mellem Foraar og Vinter har der da været Tid til at høste Sejrens Frugter og at underlægge Kaldæerne Syrien og Juda. Saaledes fortæller ogsaa den babylonske Historieskriver Berossos. Der er altsaa intet til Hinder for at forstaa det i 2 Kong. 24, 1 fortalte, at J. »blev Nebukadnesars Tjener« om det ved denne Lejlighed, mod Slutn. af 605, forefaldne. Er J. bleven Konge i 609, kan den i Jer. 36, 9 omtalte Bodsdag i Jerusalem (o. i December) have været endnu i 605 i J.s 5. Regeringsaars Begyndelse, medens Kaldæernes Komme var overhængende. Ogsaa Jerusalem har snart underkastet sig. Ved Efterretningen om sin Faders Død ilede Nebukadnesar med nogle faa Ledsagere gennem Ørkenen til Babylon (Berossos) og overlod sine Venner Omsorgen for Hæren og Krigsbyttet. Naar de 3 Aar, hvori J. tjente Nebukadnesar (2 Kong. 24, 1), indføjes i denne naturlige Sammenhæng, bliver det altsaa 605—2. Saaledes i nyeste Tid Winckler. Danielsbogens Begyndelse (Dan. 1, 1. 2) er da ikke saa fejlagtig, som mange have tænkt, hvad Hovedsagen angaar; derimod er Tidsbetegnelsen »i« J.s 3. Aar unøjagtig, da det her omtalte skete efter det nævnte Aar. Kronisten taler om, at Nebukadnesar lod J. lægge i Lænker »for at« føre ham til Babel (2 Krøn. 36, 6); Udtrykket viser, at det i ethvert Fald ikke blev udført, og maaske er det hos Kronisten en Slutning udfra Hes. 19, 9, der taler om, hvad der ramte J. i hans Søn Jojakins Oplevelser.

Efter de 3 Aars Vasalforhold til Kaldæerne faldt J. fra. Nebukadnesar har paa den Tid været for optaget til personlig at tugte den frafaldne og sendte derfor foreløbig Nabofolkenes Tropper mod Juda, som ses at have lidt meget i disse Kampe (2 Kong. 24, 2). Inden Nebukadnesar selv kom til, fandt J. sin Død under forsmædelige Omstændigheder, synes det (Jer. 22, 18. 19. 36, 30); hans Begravelse maa have været uden Ære, thi 2 Kong. og Kronisten tie, mod Sædvane, helt om den; kun LXX til

2 Krøn. 36, 8 har, at han blev begraven i Ussas Have (jvfr. 2 Kong. 21, 18. 26).

— 2. En af de eftereksilske Ypperstepræster, Søn af Josva (Neh. 12, 10. 12. 26). Se endvidere Joakim. *L. G.*

Jojakin (eller Jehojakin), ogsaa kaldet Jekonja (Konja), i gr. Overs. Jechonias, Konge i Juda, Søn af Jojakim, som han efterfulgte 598 eller 597 f. Kr. (2 Kong. 24, 6—16; 2 Krøn. 36, 8—10). Hans Moder Nehusta (Datter af den i Jer. 26, 22. 36, 25 omtalte Elnatan) omtales flere Gange paa særlig Maade (2 Kong. 24, 8. 12; Jer. 13, 18. 22, 26. 29, 2). Næppe var den 18aarige J. bleven Konge, før Nebukadnesar selv nærmede sig til Jerusalem for at tage Hævn for Jojakims Frafald. Han kom saaledes til at undgælde for Fædrenes Synd, men var, om end mere sympatetisk, dog ikke udelagtig i deres Tænkemaade (2 Kong. 24, 9). Efter 3 Maaneders Regering kapitulerede J. for at skaane Staden for det værste. Josefos fremhæver stærkt denne hans ædle Bevæggrund og mindede i sin Tid Johannes af Giskala ved Jerusalems Belejring om J.s Eksempel. Nebukadnesar behandlede ham haardt, bortførte ham og en stor Mængde af Folkets Kraft til Babel tilligemed Templets og Kongeborgens Skatte og holdt ham i 37 Aar i Fængsel i Babylon, indtil Nebukadnesars Efterfølger, Evilmerodak, udløste ham og behandlede ham med megen Ære (2 Kong. 25, 27). Jer. 22, 24—30 dvæler Profeten ved den Ulykke, der skal ramme J. og særlig ved, at han skal være barnløs i den Forstand, at ingen af hans Børn skal sidde paa Davids Trone. Fra J.s Kapitulation regnes Fangenskabets Begyndelse (Hes. 40, 1); hans Ophøjelse gik som en fremtidsvarslende Glæde gennem det bortførte Folk. J.s Genealogi 1 Krøn. 3, 17—24 er behandlet i en Monografi af J. W. Rothstein, 1902 (Die Genealogie des Königs Jojachin). *L. G.*

Jojarib (Jehojarib). — 1. Øverste for et af de 24 Præsteskifter; nævnes forrest i Rækken 1 Krøn. 24, 7. Efter Eksilet omtales denne Familie i 1 Krøn. 9, 10; Neh. 11, 10 (læs: Jedaja og Jojarib) og 12, 6. 19. Ogsaa Makkabæerne hørte til den (1 Mak. 2, 1: Joarib), ligeledes Josefos. — 2. En skriftlærd Mand, der hjalp Esra ved Hjemrejsen (Esra 8, 16). — 3. En Judæer, blandt Forfædrene til den eftereksilske Øverste Ma'aseja (Neh. 11, 5). *L. G.*

Jokdeam, judæisk By, som det synes, sydlig for Hebron (Josva 15, 56). Navnets Variationer i LXX taler for, at det er en Fejlskrift for Jorkeam (1 Krøn. 2, 44). *L. G.*

Jokebed, Mose's Moder, ogsaa hans ældre Søskendes, Arons og Mirjams (2 Mos. 6, 20; 4 Mos. 26, 59), ifølge 2 Mos. 6, 16 f. Datter af Levi og gift med sin Brodersøn Amram (Kahats Søn). Saaledes den utvivlsomt vel underrettede Overlevering i det præstelige Kildeskrift (P), hvorfra disse Steder hidrøre. Andre Steder nævnes hun ikke, men ogsaa et ældre Kildeskrift (E) kalder hende »Levis Datter« (2 Mos. 2, 1), men nævner ikke Mose's Forældres Navne. Da Tidsafstanden mellem Patriarken Levi og Mose's Fødsel er for stor til, at Mose's Moder og Fader kunne være Levis Datter og Sønnesøn i bogstavelig Forstand, maa Jokebed og Amram forstaas som de 2 til disse Navne svarende levitiske Slægter, altsaa ikke som de personlige Navne paa Mose's levitiske (men ifølge Overleveringen 2, 1 ukendte) Forældre. Derved undgaas ogsaa den Vanskelighed, at Mose skulde være født i et Ægteskab af den Art, som Loven forbyder (jvfr. 3 Mos. 18, 12. 20, 19). Iøvrigt kan Slægtsnavnet J., som betyder »Jahve er [min] Ære«, tyde paa, at Mose særlig paa mødrene Side nedstammer fra de fromme i Israel, hvad ogsaa den skønne Fortælling i 2 Mos. 2, 1 f. bekræfter (jvfr. Hebr. 11, 23). *L.G.*

Jokim, en Judæer (1 Krøn. 4, 22).

Jokmeam (1 Kong. 4, 12), sandsynligvis det samme som Jokneam ved Karmel. — Et J. nævnes 1 Krøn. 6, 53 [68] som Levitstad i det sydl. Efraim, ikke nærmere kendt. Paa tilsvarende Sted i Josva 21, 22 kaldes det Kibsaim, der kunde være korrumperet af Navnet J. *L. G.*

Jokneam, By i Sebulon, tidligere en kana'anæisk Kongestad (Josva 12, 22. 19, 11. 21, 34); sandsynligvis det samme som Jokmeam (1 Kong. 4, 12) og det senere Kammona, Ruinstedet Kaimûn ved Karmels sydøstl. Fremspring. Ved Betegnelsen »Karmels J.« (Josva 12, 22) skelnes det vel fra et andet J. (Jokmeam 1 Krøn. 6, 53 [68]?). *L. G.*

Joksan, Søn af Abraham og Ketura og Stamfader til Sabæer og Dedaniter (1 Mos. 25, 2; 1 Krøn. 1, 32); sammenstilles af Glaser med Vakasa i Sydarabien. *L. G.*

Joktan, Efterkommer af Sem gennem Eber; regnes som Stamfader til en Mængde arab. Folkeslag i Jemen (1 Mos. 10, 25 f.; 1 Krøn. 1, 19 f.), til Forskel fra de ismaelitisk-midianitiske Stammer i det nordl. Arabien. J. identificeres af den arab. Tradition for det meste med Kahtan, en Egn eller Stamme i Sydarabien; Glaser o. a. anderledes. *L. G.*

Jokteel. 1. En By i Juda Lavland (Josva 15, 38), muligvis det nuværende Kaitelâne. Navnet Jekutiel (1 Krøn. 4, 18) er maaske det samme. — 2. En By i Edom, men som egentlig hed Sela (2 Kong. 14, 7; smlgn. 2 Krøn. 25, 12). Buhl og Kittel (i hans Kommentar) betvivle, at Sela (»Klippen«) er det samme som det senere Petra. Judas Konge Amasja gav Sela, som han erobrede, det nye Navn J., der formentlig betyder »Guds Beskyttelse«, i Henhold til Oplevelser, han vel har haft under denne Krig. *L. G.*

Jomfruer, de 11,000, se Ursula.

Jomfrufødselen. Saa langt vi kunne forfølge den kr. Trosbekendelse tilbage, har denne indeholdt et Led, der udsagde, at Jesus var født af Jomfruen Maria; i det saakaldte gammelrom. Symbol, en af de ældste Symbolopskrifter, der rimeligvis stammer fra den første Halvdel af det 2. kr. Hdaar, lyder dette Led saaledes: *qvi natus est de spiritu sancto et Maria virgine* (som er født af den Hellig-Aand og Jomfruen Maria). Menighedens Tro paa Herrens underfulde Fødsel af Jomfruen Maria har sin historiske Støtte og Forklaring i den evang. Forhistorie, saaledes som denne findes hos Lukas og Matthæos. Det ejendommelige sproglige Præg, der hviler over Lk. 1, 5 f., i Modsætn. til den elegante gr. Stil i Forordet (1, 1—4) og i det øvrige Evangelium og Apostlenes Gerninger, lægger det nær at antage, at Lukas til Brug ved denne Del af sit Skrift har haft en hebraisk farvet Kilde, som

uden Tvivl maa føres tilbage til en Kvinde (jvfr. Dateringerne i 1, 24; 26; 56, der vilde falde naturlig for Mødre). Maria maa i sidste Instans have været Kilden for Fortællingen om den underfulde Fødsel; men om Lukas har faaet Beretningen om Begivenheden umiddelbart fra hende eller gennem en anden Kvinde (W. Sanday i »The Guardian« for 4. Febr. 1903 gætter paa Johanne, Kuzas Hustru, jvfr. Lk. 8, 3; 24, 10; 23, 49; Ap. Gern. 1, 14), maa vi lade staa hen. Medens Jesu underfulde Fødsel i Luk.-Evang. er fortalt fra Marias Standpunkt, er den hos Matthæos fortalt fra Josefs, og de to Fortællinger, blandt hvilke der baade er Ligheder og Forskelligheder, udfylde, men modsige ikke hinanden. En betydningsfuld Ejendommelighed for dem begge er den Maade, paa hvilken det underfulde, der skete, sættes i Forbindelse med den Hellig-Aand (Lk. 1, 35 og Mt. 1, 20); saaledes var der ikke tidligere talt om den Hellig-Aands Virksomhed. Hverken Markos eller Johannes have den evang. Forhistorie. Markos har ikke meddelt den, fordi hans Fortælling, der er en Gengivelse af Peters Prædiken, begyndte med Jesu Daab. Mærkeligt er det dog at sammenligne den Maade, paa hvilken han gengiver Jødernes Forundring (Tømmermanden, Marias Søn, Mk. 6, 3), i Modsætn. til Gengivelsen hos de 2 andre Synoptikere (Mt. 13, 55; Lk. 4, 22); det er, som om Markos, der ikke, som de to andre Synoptikere, ved Meddelelsen af den evang. Forhistorie havde afværget Misforstaaelse, vil afværge en saadan ved at dæmpe Formen for Jødernes Spørgsmaal. Hos Johannes er Forhistorien udeladt af Hensyn til dette Evangeliums Økonomi; det skulde supplere Synoptikerne (jvfr. Udeladelsen af Nadverens Indstiftelse). Pavlos, der i det hele kun meddeler faa biografiske Enkeltheder af den evangeliske Historie, omtaler ikke J., men Udtryk som »den anden Adam« (1 Kor. 15, 45), »det himmelske Menneske« (1 Kor. 15, 47) og især Udtryksmaaden i Gal. 4, 4 pege i Retning af den underfulde Fødsel ved en Jomfru. Gaa vi til den efterapostolske Tid, finde vi, at Ignatios bevidner den kr. Menigheds Tro paa J. som den ene af »de tre udraabte Hemmeligheder, som af Gud vare gjorte i Stilhed« (Ef. 19; jvfr. Smyrn. 1 og Trall. 9). Hos Apologeten Aristides finde vi ligeledes aldeles sikker Hentydning til J. (J. Rendel Harris, The Apology of Aristides, Cambridge 1891, 24 f.). Justinos Martyr hævder baade i sin »Apologi« (I, 31. 46) og i »Samtalen med Jøden Tryfon« (Kap. 85), at Kristus var født af en Jomfru. Tertullian og Irenæos bevidne ligeledes Menighedens Tro paa J.; Klemens Alexandriner (Strom. VI, 15. 127) siger, at Kristus er »undfanget i en Jomfrus Liv«, og Origenes spørger (Contr. Celsum I, 7; jvfr. De principiis I, Præf. 4): »Hvem har ikke hørt om Jesu Fødsel af en Jomfru«?

Modstanden mod J. kom tidlig frem. Kerinth, Apostlen Johannes's samtidige, mente, at Jesus var Josefs og Marias Søn. En lignende Mening fandtes hos nogle Jødekristne i Justinos's Dage, og paa Julians Tid fremsatte Biskop Fotinos af Sirmium den Paastand, at Kristus var et forgudet Menneske, Josefs og Marias Søn, hvorfor den frafaldne Kejser roste ham som »en fornuftig og maadeholden Teolog«. Senere er J. bleven fornægtet af forskellige unitariske og rationalistiske Retninger lige indtil den nyeste Tid; men den kr. Menighed har over for denne Fornægtelse holdt fast ved J. som et væsentligt Led af Troen, og de kr. Dogmatikere have paa forskellig Vis søgt at vise dens afgørende Betydning baade for Kristi Person og for hans Gerning (Martensen, Dogmatik § 139; Dorner, Chr. Glaubenslehre II, 446 f.; A. v. Oettingen II, 2, 123. Ch. Gore, Dissertations, London 1896², 3 f., hvor der ogsaa, S. 292 f., findes en Undersøgelse af den formentlige Støtte for Fornægtelsen af J. i et sinaitisk Evangeliehaandskrift paa Syrisk; jvfr. m. H. til dette Punkt ogsaa F. Torm i Teol. Tidsskr. 1903; J. A. Robinson, Some Thoughts on the Incarnation, London 1903). *Fr. N.*

Jón Øgmundsson, isl. Biskop, f. kort efter 1050, d. 1121, Nordlandets første Bisp. En Tidlang forenede han efter Landets Skik Høvdingestillingen og Præsteembedet paa sin Fædregaard Breidibolsstadur i Fljótshlid, hvor han var Nabo til sin gode Ven og Studiefælle fra Paris, Sæmundur »fróði« (s. d. Art.) paa Oddi. De to kappedes om at pryde og berige deres Kirker, og de to Præstegæld regnedes ogsaa stadig til Landets bedste. Da han var to Gange gift, maatte han personlig indhente Pavens Dispensation til at blive bispeviet 1106, til det nyoprettede Bispedømme Hólar (se d. Art. S. 447 og Gissurr Isleifsson S. 222). Han var en stor Lærer, ikke blot for de vordende Præster, men ogsaa for hele Folket, og det tillige i al Slags verdslig Id. Med J. Ø. faar Middelalderens kirkelige Livssyn Indgang i Landet; han kan ogsaa regnes for den egentlige Stifter af Landets ældste og betydeligste Kloster, Þingeyrar (se d. Art.). Han fik allerede i sin Levetid Helgenry, og ved Mirakeltroens store Opsving i Slutningen af det 12. Aarh., der hovedsagelig skyldtes Fanatikeren Gudmundur Arason (I, 131), blev J. Ø. helgenkaaret af Folket og skrinlagt i Domkirken paa Hólar, og ved den Tid skrives hans Saga (Biskupasögur I) af Munken Gunnlaugur Leifsson paa Þingeyrar (S. 307). Et Minde om J. Ø. er Afskaffelsen af de hedenske Navne paa Ugedagene: Tyrsdagr fik af ham Navnet »Tredjedag«, Odinsdagr »Midugedag« o. s. v. Et andet Minde om J. Ø.s store Popularitet, er, at hver 7. Mand i Landet endnu bærer Navnet Jón. *Th. B.*

Jona (i LXX, *Vulg.* osv. Jonas), Amittai's Søn, den fra Jonas Bog bekendte Profet. Uden Tvivl er det den samme Profet J., der nævnes i 2 Kong. 14, 25 under Jeroboam II.s Regering (fra o. 783 f. Kr.) eller kort forinden; ingen andre Steder forekomme Navnene J. og Amittai, og baade i 2 Kong. og J.s Bog er Talen om en Profet; begge Steder er det ogsaa det assyr. Verdensriges Blomstringstid. J.s Hjemstavn var Gat-hefer i Sebulons Stamme, det nuværende el Meshhed (med J.s Grav) N. Ø. for Nasaret; han var altsaa en Galilæer. Om denne ældre Profet i det nordlige Rige, hvis Virketid falder paa Grænsen af den syr. og assyr. Periode, berettes i J.s Bog er ejendommelige Oplevelser og en ikke mindre ejendommelig, i den gltest. Historie enestaaende Mission til en hedensk Hovedstad. J., Amittai's Søn, fik nemlig af Herren Befaling om at gaa til Ninive for at prædike. Da han for at ünddrage sig dette vilde fly paa et Skib til det fjerne Tarsis (i

Spanien), blev Skibet overfaldet af en stærk Storm. For at redde de andre blev J. som den skyldige efter egen Opfordring kastet i Søen, men frelstes fra at omkomme ved at sluges af en stor Fisk, der efter 3 Dage udspyede ham uskadt paa Stranden. Efter fornyet Befaling gik han nu til den store Stad Ninive, hvor hans Bodsprædiken havde til Følge, at Staden, mod hans Ønske, omvendte sig fra sin Uretfærdighed og derfor skaanedes af Herren. Bogen slutter med at vise, hvorledes Herren retfærdiggjorde denne sin Beslutning overfor den fortrydelige Profet (Kap. 1—4).

Bogen er skrevet af en ukendt Forfatter længe efter J.s Levetid (han omtales stadig i 3. Person), saa længe efter denne, at Ninives Ødelæggelse, som skete 606 f. Kr., paa Forfatterens Tid er en Fortidsbegivenhed (3, 3 Ninive »var« en stor Stad). Til senere Tider hører ogsaa den Brug, Forf. i J.s Psalme o. a. St. gør af andre Skrifter i G. T. Ligeledes indeholder Sproget en hel Del Aramaismer, som føre ned i den efterexilske Tid. De fleste nyere mødes derfor i den Erkendelse, at Bogen sandsynligvis er skrevet i det 5. Aarh. f. Kr. Længer ned er det næppe sandsynligt at gaa, da allerede Sir. 49, 10 [13] (ved Aar 200 f. Kr.) citerer »de 12 Profeter« som en Enhed, og altsaa ogsaa J.s Bog maa have foreligget en rum Tid forinden. Ogsaa Tob. 14, 4. 8 [9. 17] hentydes der til den. Bogens Begyndelse med »Og« behøver ikke at være andet end Tilknytning til en Sammenhæng, der tænkes bekendt, og er ikke uden Analogi (Hes. 1, 1; Rut 1, 1; 1 Sam. 1, 1); naturligvis kunde der ogsaa sluttes, at Bogen tidligere har hørt til en Samling Profetlegender eller lign., men paa Grund af dens Hensigt og Ejendommelighed er dette dog tvivlsomt; derimod er det ikke umuligt, at Forf. har taget Æmnet fra en saadan Samling og da maaske derfra bibeholdt den foreliggende Ordlyd med »Og«.

Udover den fortalte Episode beretter Bogen intet om J.s Liv, men er færdig med ham, saasnart den har meddelt Herrens Irettesættelse, fordi Profeten tager Gud det ilde op, at han forbarmer sig over den store Stad. Det ses derfor straks, at Forf.s Hensigt ikke er at følge J.s personlige Oplevelser, men i en didaktisk Fortælling at give Belæring om visse Sandheder. Der opstaar da det Spørgsmaal: har Forf. i didaktisk Hensigt frit digtet hele Fortællingen, eller reproducerer han en Overlevering? Dette sidste er uden Tvivl Tilfældet. De, der mene det første (f. E. Hitzig, Reuss, Nöldeke), ere ikke fri for en vis Forlegenhed med det historiske Navn J., Amittai's Søn. Men Hovedsagen i Fortællingen, en israelit. Profets Sendelse til en hedensk Hovedstad, gør heller ikke Indtryk af at høre til det frit opfundne. I saa Fald maatte man ogsaa spørge, hvilken Virkning Forf. kunde haabe paa overfor sine Landsmænd. Skriftets bærende Tanke er jo, at Guds altomfattende Barmhjertighed strækker sig ogsaa til Hedningernes store Skare, saa at han beviser ogsaa dem Naade, naar de omvender sig. En blot teoretisk Belæring om Profeters Forhold til Herren (at Mennesket ikke kan unddrage sig Gud), hvorpaa nogle, i alt Fald til Dels, tænke, forslaar ikke til at forklare Bogens Helhed, hvorimod Slutningsordene i 4, 10. 11 klart aabenbare Forf.s Tendens. Indrømmer man altsaa Sandsynligheden af, at han i J.s Billede tegner de utaalmodige og hævnlystne blandt sine Landsmænd, der trossvagt harmedes over Guds Langmodighed med de overmægtige hedenske Folk, hvilket passer til de efterexilske Tider, da maa det ogsaa erkendes, at hans Tales overbevisende Evne væsentlig beror paa, at dens Kerne, J.s Sendelse til Ninive, er en Overlevering, som ogsaa Læserne kendte. At Forf. benytter et forefundet Stof, erkendes ogsaa af de fleste nyere (de Wette, Kautzsch, Nowack, Orelli o. a.). Det kan tilføjes, at der ikke er nogen som helst Grund til at tænke, at der med J.s Navn, som betyder »Due«, skulde være tilsigtet en forblommet Benævnelse af Israel; hvad skulde saa Tilføjelsen »Amittai's Søn«? Enhver saadan symboliserende Legen med Navnet forbyder sig selv. Ligeledes maa det afvises, naar f. E. König paralleliserer Fortællingen med visse symbolske Handlinger af Profeterne, som ikke udførtes i den ydre Virkelighed (f. E. Jer. 13 4 f. 25, 15 f.; Hes. 3, 25; Hos. 1, 2 f. 3, 1 f.). Denne Opfattelse, der reducerer Fortællingen til et Syn, er kunstlet og strander paa, at i saadanne Tilfælde er det Profeterne selv, der tale om, hvad der er paalagt dem (ikke 3. Person); ej heller gøre de Modstand, som her i J.s Bog.

Vi fastholde altsaa, at Fortællingens Indhold ikke er opfundet af Bogens Forf. Derimod følger det af det didaktiske Øjemed, at det givne Stof er udformet paa fri Maade. Ogsaa de underfulde Oplevelser have sikkert tilhørt Overleveringen om Profetens Sendelse til Ninive. J.s Bevarelse i Fiskens Bug er slet og ret et Under, men ikke en Opfindelse af Forf.s Fantasi. En anden Sag er det med J.s Bøn 2, 2—10, thi den har Præg af fri Udmaling, hørende til Fortællerens opbyggelige Kunst. Den er øjensynlig en Komposition af Psalmeord og kan enten tænkes forefundet som Helhed af Forf. eller sammenføjet af ham selv; i hvert af disse Tilfælde vil han ved den vistnok vise, hvorledes J. efter Bevarelsen fra at dø i Bølgerne tillidsfuldt anede den fulde Frelse, uden at Forf. dermed vil sige, at han just har bedet med disse Ord, som Luther med sin sunde Sans bemærker. Fremdeles maa det være Forf. om at gøre saa stærkt som muligt at fremhæve Niniviternes Bod; i Beskrivelsen af den, lige til Dyrenes Delagtiggørelse deri, kan man til Dels vente en fri Anskueliggørelse af Sagen selv. Ligesaa i Scenen med Kikajonet (Ricinus), der med underfuld Hurtighed skød op og atter visnede. Joels Bodsformaning (Joel 1, 14. 2, 13. 14. 15) har forresvævet Forf. (3, 5. 9. 4, 2), ligeledes Beskrivelsen af Elijas Mismod (1 Kong. 19, 4; jvfr. Jona 4, 3), begge Dele meget passende fra de mest analoge Situationer.

Men har da selve den Overlevering, hvorover Fortællingen er bygget, Mulighed og historisk Værdi? Et er klart, at vi i saa Fald maa regne disse Begivenheder til det mest overordentlige i den gl. Pagt, og at Profetens Sendelse til den hedenske Hovedstad da er det egentlige Under, en frelseshistorisk Begivenhed af saadan Rang, at derfra tilstrækkeligt Lys falder over Brugen af de usædvanligste Midler til at

bryde hans Modstand. Men netop Hovedsagen, J.s Sendelse til Ninive og den uhyre Virkning af hans Prædiken, synes i Nutiden mange maaske endda mere usandsynlig og utænkelig end alt det andet i Bogen (f. E. Reuss, Kuenen). Det turde imidlertid ikke være saa vanskeligt at paavise en organisk Forbindelse mellem J.s Mission til hans eget Folk (2 Kong. 14, 25) og hans anden Mission, til Assyrien. Særlig har Caspari (i nedenanførte Værk) paavist dette. J. levede i Tistammerigets religiøse Krise, hvor Muligheden af en religiøs Fornyelse, som Ledsagelse af den ydre Opblomstring med Tilbagevindingen af Israels gl. Grænser, blev forskertset. Hvad han profeterede om Jeroboam II.s Sejre, var en Fortsættelse af Profeten Elisas Forudsigelser af lign. Art til Jeroboam II.s Fader Joas (2 Kong. 13, 19). J. fortsætter altsaa Elisas Gerning, han selv er det sidste Led i Elijas og Elisas Skole (som ogsaa en gl. jød. Haggada udtrykkelig henregner ham til), og Kraften, som J. udviste, omend i Trods, minder ogsaa paa mærkelig Maade om disse hans Mestres aandelige Præg. Denne J. sendtes altsaa til Assyrien, det første af de Storriger, der fra det 8. Aarh. afløste hinanden i Herredømmet over Folkene. Hans Sendelse derhen var en faktisk Prædiken om Dommen over Israel, en Forkyndelse af den for en israelit. Profet saa forfærdelige Sandhed, at Gud kunde forkaste Israel og antage sig Hedningerne, hvad J. forstod og dog ikke vilde forstaa; deraf hans Modstand (4, 2). Om end beslægtet med tidligere Berøringer med Hedningerne (1 Kong. 17, 8 f.; 2 Kong. 8, 7 f.) og med senere Fremtidsforkyndelser om dem (Jes. 49, 6; Mal. 1, 11) er J.s Mission enestaaende i det gltest. Tidsrum, en glimtvis Antagelse af Hedningerne i Stedet for Israel.

Thi det maa naturligvis indrømmes, at det kun har været et Glimt, en betydningsfuld Bebudelse om noget større i Folkeverdenens Fremtid. Og skulde det da være saa utænkeligt, at et Sendebud, saa overordentlig udrustet, som J. ved sine Oplevelser var blevet, har været et Redskab til at frembringe et tilsvarende Glimt af Omvendelse i den trygge Verdensstad? Man lægge i saa Henseende Mærke til, at det ikke siges, at Niniviterne omvendte sig til Herren, Profetens og Israels Gud. Der tales med Forsæt kun om Gud i Almindelighed og om Omvendelse fra Ondskab og Uretfærdighed (hvori Byen som et Sodoma og Gomorra maa have levet), hvilket gør en væsentlig Forskel. Blandt dem, der hævde Virkeligheden af den i J.s Bog overleverede overordentlige Begivenhed i Guds Riges Historie, kan nævnes Delitzsch, Keil, Caspari, Orelli, Kennedy.

De rationalistiske Bortforklaringer gendrives tilstrækkelig ved deres Trivialitet (at f. E. J. har drømt det hele; at Fisken har været et Skibsmærke eller Navn paa et Herberge, o. l.). Forsøgene paa at forklare Fortællingen som en Version af fremmede Myter love heller intet Udbytte. Herakles befriede den troiske Prinsesse Hesione fra et Søuhyre, Perseus ligesaa Andromeda paa Joppes Strand; i sidste Tilfælde er vel Skuepladsen den samme, men hvilken Lighed er der ellers? Ej heller F. C. Baurs Henvisning (senere modificeret af Trumbull, 1892) til den babyl.-assyr. Myte om Kulturbringeren Oannes, halvt Menneske og halvt Fisk, har nogen Navne- eller Idéforbindelse med den bibelske Profet. En Paavirkning fra den senere græske Tids fantastiske Rejseromaner er allerede udelukket ved J.s Bogs sandsynligvis betydelig højere Alder. Det synes derfor, at, skal der tales om Paavirkninger, er det omvendt fra J.s Bog, at saadanne ere skete, f. E. muligvis hos Lukian (2. Aarh. e. Kr.) og i den senere Version af Myten om Hesione.

J.s Bog er ved sin egen indre Herlighed, den universalistiske Aand (der minder om nytestl. Ord som det i 1 Tim. 2, 4), ejendommelig og fremragende indenfor den gl. Pagt. Den har ogsaa faaet den Udmærkelse at have Kristi Vidnesbyrd (Mt. 12, 39—41. 16, 4; Lk. 11, 29. 30. 32); i J.s Sendelse til Ninive og hans Oplevelser dér har Herren set de store Ting, der skulde ske i Hedningeverdenen efter hans egen Død og Opstandelse, som J.s Opslugelse og Udfrielse varslede om. Med »J.s Tegn« kan ikke menes andet end Jesu Opstandelse, der vidnede om, at Jesus er Guds Søn, men paa en saadan Maade, at Tegnet ikke kunde ses af dem, der hørte til »denne Slægt«, lige saa lidt som Niniviterne saa J. udgaa af Fisken. Og uden at lægge Baand paa den historiske Undersøgelse, som om det for en Kr. var givet, at J.s Ophold i Fiskens Bug er lige saa virkelig en Kendsgerning som Jesu Opstandelse, falder fra denne det fulde Lys over Undersøgelsen af J.s Bogs historiske Karakter.

Til Slutn. bemærkes, at man i de i Jesajas Bog Kap. 15. 16 optagne ældre Profetier næppe kan finde Dele af J.s Ord, da 16, 1. 5. tyder paa, at det er Udsagn af en Profet i det sydl. Rige.

(Kommentarer af Hitzig (Steiner), Keil, Orelli (1888), Nowack (1897), G. A. Smith (1898). Monografi over de forskellige Anskuelser af J. Friedrichsen, Kritische Übersicht (1841); J. Kennedy, On the book of Jonah, 1895; C. P. Caspari, Bibelske Afhandlinger, Kra. 1884 *L. G.*

Jonadab (Jehonadab). — 1. Søn af Davids Broder Simea. Hans Kløgt fremhæves. Med den hjalp han sin Ven og Fætter Amnon i Intrigen med Tamar (2 Sam. 13, 3 f.) og var ogsaa den, der først gennemskuede Absalons Hævn i Anledning af hendes Krænkelse (13, 32 f.). — 2. Rekabiten J. Rekabiterne vare i Henhold til 1 Krøn. 2, 55 en Slægt af den kenitiske Stamme, der vandrede med Israeliterne og for en Del nomadiserede i det nordl. af Kana'an (Jael); Rekabiterne selv sættes paa anførte Sted i Forbindelse, som det synes, med Hammat i Naftali (Josva 19, 35). I denne Slægt var J. paa Jehus Tid Lederen og stod med Iver ved Jehus Side i Udryddelsen af Ba'alsdyrkelsen (2 Kong. 10, 15 f.). Jer. 35, 6 viser, at det var J. (»vor Fader«), der gav Rekabiterne deres blivende Særpræg som nomadiserende Hyrder. Den allerede 2 Kong. fremtrædende Troskab mod Jahve, Israels sande Gud, har aabenbart været J.s Bevæggrund til at forbyde Stammen Overgangen til det i Nomadernes Øjne ogsaa blødagtigere Bondeliv, der medførte Fristelser til relig. Frafald. *L. G.*

Jonam eller **Jonan**, en af Jesu Forfædre (Lk. 3, 30).

Jonas. 1. Se Profeten Jona. — 2. Apostlen Peters Fader, hvis Navn J. (Mt. 16, 17) veksler med Johannes (Joh. 1, 43. 21, 15 f.) og er en Sammentrækning af dette Navn, der svarer til aram. Johanna og hebr. Johanan.

Jonas af Bobbio, Abbed, f. i Suza (Sigusia) i Ligurien i Slutn. af 6. Aarh., kom o. 618 ind i Klostret Bobbio (I, 343). 627 var han med Abbed Bertulfus i Rom for at udbede sig Eksemtion fra den biskoppelige Jurisdiktion. 640 forlod han Bobbio, og 3 Aar senere skrev han, rimeligvis i Farmoutier (Evorine) i Stiftet Meaux, Columbans Levned, efter at have besøgt Luxeuil. Han betegner sig selv som Abbed, men man kan ikke sikkert sige, hvor han førte Abbedstaven; nogle tænke paa Elnone, andre paa Bobbio eller Luxeuil. Han var endnu i Live 665; hans Dødsaar er ukendt.

Jonas af Orléans, Biskop, var født i Aqvitanien og blev 821 Theodulfs Efterfølger som Biskop af Orléans. Han var en overordentlig virksom Mand, der under Ludvig den fromme indtog en fremskudt kirkelig Stilling. J. tog bl. a. Del i Striden om Billederne og hævdede over for Agobard af Lyon (I, 38) en dobbelt Adoration: én, der tilkommer Gud, og en anden, der kan vises Billederne. Han er rimeligvis død 844 efter (842) at have skrevet et Skrift imod Billedfjenderne og til Forsvar for Ærefrygten for Martyrer, Helgenlevninger og Korset.

Jonas, Justus, luth. Teolog, blev født 1493 i Nordhausen. 13 Aar gl. kom han til Universitetet i Erfurt; fra 1511 studerede han nogle faa Aar i Wittenberg, men vendte derpaa tilbage til Erfurt. Af Fag var han Jurist, men han dyrkede ogsaa med Iver de humanistiske Studier og deltog i det muntre Liv blandt Erfurter-Poeterne, hvis Førere var hans nære Ven Eoban Hesse og Konrad Muth. Imidlertid blev han præsteviet; 1518 blev han *Dr. juris utriusque,* dernæst Kannik og Prof. i Retsvidenskab. Han traadte i Brevveksling med alle Humanisters Afgud, Erasmus, og drog 1519 til Nederlandene for at bringe ham sin Hyldest. Under sin Fraværelse blev J. valgt til Univ.s Rektor; Humanisterne havde faaet Magten, og en Reform af Studierne gennemførtes. Efter sin Hjemkomst begyndte J. at holde bibelske Forelæsninger. Gennem Erasmus, sin »Fader i Kristus«, havde han faaet Sans for Nødvendigheden af en mere bibelsk Teologi. Derimod synes J. dengang endnu ikke at have haft Berøring med Luther, om end han stod i Forbindelse med nogle af dennes nærmeste Venner (Spalatin, Link, Joh. Lang). Men efter Disputatsen i Leipzig 1519 henledtes jo i det hele Humanisternes Opmærksomhed paa Luther, og J. var en af de »Poeter«, hvis Tilslutning til den evang. Bevægelse blev dybest og varigst. 1521 kom Luther til Erfurt paa Rejsen til Worms, og J. blev hans Ledsager til Rigsdagen. Forgæves søgte Erasmus ved et Brev at give J. Afsmag for Luthers voldsomme Fremfærd. Netop samtidig modtog J. Kaldelse til Wittenberg som Provst ved Slotskirken og Prof. i kanonisk Ret. Men Arbejdet med den gejstlige Ret, hvis fuldstændige Afskaffelse Luther saa energisk havde fordret i sit Skrift til Adelen, viste sig straks uudholdeligt for J., og efter faa Maaneders Forløb fik han Tilladelse til at træde over i det teol. Fakultet. Fra nu af var han en af Ref.s ivrigste Forkæmpere baade i det praktiske Kirkeliv og i Litteraturen. Han var en tro Discipel af Luther og en meget arbejdsom Mand, men uden synderlig Originalitet; som Polemiker var han voldsom; i sit Privatliv viser han sig altfor optaget af sine økonomiske Anliggender. Særlig Betydning fik J. som Oversætter af mange reformatoriske Skrifter; paa Tysk oversatte han saaledes Luthers *De servo arbitrio,* Melanchthons *Loci* og Apologien (I, 122). Da Hertugdømmet Sachsen aabnedes for Ref., efter at Georg den skæggede (S. 193 f.) var død, var J. en af de tilkaldte Teologer. En stor Virksomhed fik han efter 1541 som Halles Reformator; i Forbindelse med Raadet og støttet af Kurfyrst Johan Frederik gik han strengt frem mod den gamle Gudstjeneste. Byens egentlige Herre, Kurfyrst Albrecht af Mainz (I, 47 f.), stod magtesløs her overfor. Men kort efter at J. 1546 havde fulgt Luther til Eisleben og set ham udaande, oprandt der en Trængselstid for ham. Under den schmalkaldiske Krig udtalte han sig voldsomt mod Karl V og Moritz (se d. Art.); overfor det albertinske Hof var han allerede under sin Virksomhed i Hertugdømmet Sachsen bleven uvenlig stemt. Da Moritz 1546 besatte Halle, maatte J. flygte. Vel opnaaede han 1548 ved at ydmyge sig og paa Melanchthons indstændige Forbøn Tilladelse til at vende tilbage til Halle, men maatte nu lide den dybe Krænkelse, at Raadet ikke brød sig om at faa ham igen. Umiddelbart før havde han afslaaet en Indbydelse fra Christian III af Danmark, der allerede 1541 havde ønsket at kalde ham til sig og senere flere Gange sendt ham Pengeunderstøttelse. Sine sidste Aar tilbragte J. i Koburg og Eisfeld. Sygelighed og Skuffelse havde da gjort ham til en grædende Olding. I disse Aar havde Leipziger-Interimet fjernet ham fra Melanchthon, men overfor Osiander stod de atter sammen. Han døde 9. Okt. 1555. (Briefwechsel des J. J., gesammelt von G. Kawerau I—II, Halle 1884—85 i »Geschichtsquellen der Prov. Sachsen« Bd. 17.) — En Søn af J. J., der bar samme Navne som Faderen, blev født i Wittenberg 1525. Han var en vel begavet, men hovmodig Mand, noget af en Æventyrer. Efter at have studeret Jura fik han forskellige diplomatiske Hverv. Da han i et saadant Ærinde skulde til Sverig, faldt han i dansk Fangenskab. Paa Foranledning af Kejseren blev han henrettet i Kbhvn 1567, fordi han havde været indviklet i de Fejder, som den frankiske Adelsmand W. von Grumbach førte — et sidste Forsøg paa at hævde Ridderskabets Stilling overfor Landsfyrsterne. *V. A.*

Jonatan. 1. En af Moses Efterkommere (Dom. 18, 30), der blev Præst ved Daniternes illegitime Helligdom i det nordligste af Landet, hvor ogsaa J.s Efterkommere fungerede indtil den assyr. Bortflytning af Indbyggerne (Aar 734, jvfr. 2 Kong. 15, 29). Det forargelige i, at en saadan Præst var af Moses Slægt, har Eftertiden søgt at dække over ved i Haandskrifterne at læse »Manasse« i Stedet for Mose, men den jød. Overlevering har dog samtidig vidst Besked om Sagens Sammenhæng. Denne J. er øjensynlig den samme som den i Dom. 17. 18 omtalte Æventyrer, der først havde

været Præst ved samme illegitime Kultus hos Mika paa Efraims Bjerg. — 2. Sauls ældste Søn (1 Sam. 14, 49), berømt for sit Mod og Tapperhed og uforglemmelig i sit ædle Venskab med David. Hans Helteegenskaber prises af denne i Klagesangen 2 Sam. 1, 19 f. I sin Faders Befrielseskamp mod Filisterne tog den unge J. fremragende Del. Det var ham, der begyndte Kampen ved at sønderbryde Filisternes Triumfsøjle i Geba (1 Sam. 13, 3), og da nogen Tid efter Sauls lille Hær stod S. for Suvênitkløften (N. Ø. for Gibea) overfor Fjendernes mangfoldig større Overmagt N. for denne, udførte J. det dristige Vovestykke alene ledsaget af sin Vaabendrager at gaa over Kløften og slaa Filisternes Forposter (14, 1 f.). Under den herved opstaaede Forvirring greb Israeliterne og Sauls Hær ind, saa at Filisterne splittedes i hovedkulds Flugt. Ved sin kække Daad havde J. skaffet sin Fader en Sejr, der atter styrkede Folkets Tillid til Kongen, men hans Overtrædelse af dennes Forbud mod at spise noget inden Aften, hvorom J. intet vidste, havde nær kostet ham Livet, og kun Folkets Indgriben forhindrede Saul i at dræbe ham (14, 45). J.s Venskab med David var af varmeste og reneste Art og vil altid i Historien staa som et af de ypperste Eksempler paa det sande Venskab. Det hedder i 1 Sam. 18, 1 f. simpelt, men sandt, at J. elskede David som sig selv, og David selv kalder sin Vens Kærlighed »underfuldere end Kvinders Kærlighed« (2 Sam. 1, 26). Dette Venskabsforhold brød frem straks ved deres første Møde (hvad enten dette nu har været efter Kampen med Goliat, som den noget senere Beretning i 1 Sam. 18, 1 f. har det, eller ved Davids Komme til Sauls Hof), og det varede lige til Døden; Sauls Skinsyge mod David blev dets Smerte, men kunde ikke hindre Hjerternes Enighed, hvis personlige Velbehag bundede i fælles Tro paa Herren, Israels Gud (jvfr. J.s Ord 1 Sam. 20, 12 f.). Den af forskellige Kildeskrifter sammensatte Beretning i 1 Sam. 19 og 20 fortæller om J.s Anstrengelser for at slukke sin Faders Nag til David og om hans Advarsler til denne om at fly, da alt var forgæves. Saa tog de kærlig Afsked med hinanden (20, 41 f.). Under Forfølgelserne fandt de Lejlighed til engang at mødes i Sifs Ørk (23, 16 f.), og J. styrkede ogsaa her uegennyttig Davids Kraft i Gud. Sammen med Saul og 2 af sine Brødre faldt J. paa Gilboa i Kampen mod Filisterne (1 Sam. 31, 2). De døde Legemer bleve af disse ophængte paa Betseans Mur, men derefter nedtagne af Jabes's Indbyggere og begravne med Ære i Jabes. J. efterlod en 5aarig Søn, Mefiboset (2 Sam. 4, 4), som David siden hædrede for J.s Skyld (2 Sam. 9).

3. En Brodersøn af David; slog en filistæisk Kæmpe (2 Sam. 21, 21). Formodentlig menes den samme Slægtning i 1 Krøn. 27, 32. — 4. En Søn af Præsten Abjatar, behjælpelig med at bringe David Efterretninger (2 Sam. 15, 27 f. 17, 17 f.); omtales ogsaa 1 Kong. 1, 42. — 5. En af Davids Helte, Søn af Samma eller Sage fra Harar (2 Sam. 23, 32. 33; jvfr. 1 Krøn. 11, 34). — 6. En af Davids Forraadsmestre (1 Krøn. 27, 25). — 7. En lovkyndig Levit paa Kong Josafats Tid (2 Krøn. 17, 8). — 8. Skriveren J., i hvis Huses Kældre Jeremja en Tid vansmægtede (Jer. 37, 15. 20. 38, 26). — 9. En af Kommandanterne hos Gedalja (Jer. 40, 8). — 10. En Judæer af Jerahmeeliterne (1 Krøn. 2, 32 f.). — 11. Fader til Ebed (Esra 8, 6). — 12. En af Esras Modstandere (Esra 10, 15). — 13., 14. Eftereksilske Præster (Neh. 12, 14. 18). — 15. En Levit af Levitklassen Mattanja (Neh. 12, 35; jvfr. 11, 17). — 16. Makkabæeren J., Mattatias's Søn (1 Mak. 2, 5 osv.), se Makkabæerne. — 17. En jød. Anfører, der erobrede Joppe (1 Mak. 13, 11). — 18. En Præst paa Nehemjas Tid, der omtales 2 Mak. 1, 23. — 19. En tro Israelit af Tobits Stammefrænder (Tob. 5, 14 [19]); Navnets Læsemaader variere, f. E. Jatan.

I Neh. 12, 11 læses blandt Ypperstepræsterne en J., men det er øjensynlig en Fejlskrift for Johanan, se (S. 654). Blandt de fornemme Præster, der vare fjendtlig sindede mod Apostlene, nævnes i Ap. G. 4, 6 i nogle gl. Vidnesbyrd en J., men den sædvanl. Læsemaade Johannes er dog bedst bevidnet. *L. G.*

Jonge, Nicolai, dsk Præst og Geograf, f. i Kbhvn 29. Aug. 1727, blev 1745 Student, 1747 teol. Kand., 1754 uordineret Kateket ved Holmen, 1762 Spr. i Alleslev. D. 24. April 1789. Han har skrevet flere Skolebøger, men er navnlig bekendt ved sin »Holbergs Geografi« (7 Kvartbd. 1759—91; sidste Bd. af N. Prahl), der i de 5 første Bd. giver »Danmarks korografiske Beskrivelse«, i 6. Bd. Norges og i 7. omhandles de fremmede Verdensdele. Af en omfattende Beskrivelse af København fik han kun det første Bind trykt (1783); det andet Bind ligger endnu i Haandskrift paa det st. kgl. Bibliotek i Kbhvn.

Jonsen. 1) **Niels J.**, Biskop af Odense, var oprindelig Fransiskaner, men blev, under stærke Modsigelser fra Provsten i Odense og Dalums Prior, af St. Knudsbrødrene valgt til Biskop 1339. Han synes at være død o. 1362. — 2) **Niels J.**, Ærkebiskop, var Jyde af Fødsel. En Tidlang var han Valdemar Atterdags Kapellan, blev saa Kannik i Roskilde Domkapitel, maaske ogsaa i Lunds, og valgtes 14. Marts 1361 til Ærkebiskop. Efter at have hentet Bispevielsen i Avignon kom han hjem, og Valdemar Atterdag overdrog ham da Bornholm med Hammershus (1362). Kort efter gjorde han sin Konge den Tjeneste at holde Prinsesse Elisabet af Holsten, der var viet til Kong Haakon af Norge *per procurationem*, men dreven i Land i Skaane eller paa Bornholm, i Forvaring, indtil Haakon var bleven viet til Margrete. N. J. døde 5. Febr. 1379. Han har rimeligvis begyndt den Krønike over de lundske Biskopper, der bærer hans Navn; den blev fortsat under hans Efterfølger.

Jónsson. 1) **Arngrímur J.**, med Æresnavnet »den lærde«, isl. Præst og Forf. 1568—1648, var en Bondesøn fra en Gaard i Viðidal paa Nordlandet, og efter sin Fødeegn brugte han somme Tider det latiniserede Navn *Vidalinus*, det første Slægtsnavn paa Island, to Slægtled senere baaret af Landets betydeligste Mænd, A. J.s Sønnesøn den store gejstlige Taler, Biskoppen Jón Vidalín (se d. Art.), og Dattersønnen den lærde Lagmand Páll Vídalín. A. J., der var en Halvfætter til Biskop Gudbrandur Þorlákssøn paa Hólar, kom til ham 8 Aar gl.

og var hele sit Liv igennem knyttet til sin store Frænde. Han dimitteres fra Latinskolen 1585, og efter et 4aarigt Studium ved Universitetet bliver han Rektor paa Hólar, 21 Aar gammel. Kort efter blev han præsteviet som Domkirkepræst eller biskoppelig Kapellan paa Hólar, og ved den Tid faar han et nærliggende Præstekald, hvor han dog aldrig var bosat; han lod det betjene ved en Kapellan og beholdt ved Siden af sit større Præstekald, Melstadur i Hunavatnssyssel, for hvilket han opgav Rektoratet 1598. Melstadur var siden hans Hjem i 50 Aar, men tit maatte han opholde sig hos sin Frænde paa Hólar. Han var Official i Stiftet fra 1596, og under den gamle Biskops Sygdom 1624—27 maatte han fuldstændig overtage Bispegerningen. Han maatte antages at være G. Þ.s selvskrevne Eftermand, men da han ved Bispevalget ytrede Betænkeligheder ved at modtage Valget, som vistnok ikke vare saa alvorlig mente, tog de forsamlede Præster ham straks paa Ordet, og valgte en Dattersøn til G. Þ., thi A. J. var en streng og myndig Herre. I Ref.s andet Slægtled vaagnede et nyt Liv paa Island. To særdeles dygtige og fædrelandssindede Mænd beklædte samtidig Bispestolene for et Spand af o. 40 Aar (se Art. Einarsson, Oddur I, 732). Man begyndte at fremdrage de gemte og glemte Oldskrifter, og med Iver at studere dem, og Sansen for Landets Historie vaagnede. A. J. er her Banebryderen og Genføderen af den isl. Oldliteraturs Studium. Stødet hertil er sikkert givet af den store Mester, Biskop Gudbrandur; thi Oddur Einarsson var ogsaa hans Discipel; men A. J. er den lærde Mand, som, skrivende paa Latin, overbeviser hele den lærde Verden om, at Island gemmer paa værdifulde Skatte af Oldskrifter, og at Landet har haft en stolt Saga. De fleste af hans latinske Skrifter ere trykte i Udlandet, Kbhvn, Hamburg, Amsterdam; thi han kendte personlig fra sine Rejser og stod i hyppig Brevveksling med lærde Mænd i flere Lande; i Danmark særlig med O. Worm. Hans Skrifter ere snart polemiske mod vrange Forestillinger om Landet (*Brevis Commentarius de Islandia,* 1593; *Anatome Blefkeniana,* 1612), snart belærende (*Crymogœa* [ɔ: Island] 1609; *Specimen Islandiæ historicum,* 1643). Paa det historiske Omraade er han fortrinlig, paa det geografiske temmelig tarvelig og endnu tarveligere paa det naturvidenskabelige. Ved Siden af den videnskabelige Forf.virksomhed maatte han ogsaa tage Pennen i Anledning af Bispens mange Retstrætter, og hjalp denne ogsaa meget ved Oversættelsen og Udgivelsen af flere opbyggelige Skrifter; hans Oversættelse af *Soliloquia de passione Jesu Christi* udkom i 7 Udg. og var en yndet Andagtsbog ind i det 19. Aarh. A. J. var ogsaa en Digter baade paa Latin og Islandsk; hans isl. Digte har dog ringe Værd, og særlig maa hans Omdigtning af det berømte Middelalderkvad »Lilja« (se d. Art.) regnes for meget uheldig. — 2) **Brandr J.**, isl. Biskop og Lærd, d. 1264, hørte baade paa fædrene og mødrene Side til Islands første Slægter. Under Vakance i Skálholt omtales han som Official 1238, og i Aaret 1247 vies han til Abbed i Klostret Þykkvibær i Veri paa Sydlandet, og alle de store kirkelige Personligheder paa Island i Slutningen af det 13. Aarh. ere hans Disciple herfra, og det er betegnende, at netop disse lægger Grunden til Biskoppernes overmægtige Stilling i Landet indtil Reformationen. Denne vise og retsindige Mand var under Sturlung-Tidens voldsomme Kampe hyppig tilkaldt som Fredsmægler, et for ham ofte pinligt Hverv, da han stod saa nær mange af de kæmpende Høvdinger. For ham stod sikkert Kongemagtens Sejr som den eneste Udvej til at befri Landet fra de oprivende Kampe, og tillige som et Middel til K.s Magtudfoldelse. Som den norske Konges fuldtro Mand mødte hans Bispevalg til Hólar ingen Modstand, efter at to Nordmænd havde gennem Sturlunga-Tiden beklædt det Embede; men hans Bisperegering varede kun et Aar (1263—64). Af ham haves Oversættelser af Aleksanders Saga og Jødernes Historier, hvorimod »Stjórn«, den ældste delvise Bibeloversættelse paa Islandsk (I, 292), vistnok ikke kan tilskrives ham. — 3) **Finnur J.**, isl. Biskop og Historieskriver, f. 16. Jan. 1704, d. 23. Juli 1789. Faderen var Provsten Jón Halldórsson paa Hitárdalur (S. 334), hvor F. J. er født, og en Søn til ham var Biskop Hannes Finnson (S. 60). F. J. var saaledes den mellemste i Rækken af disse tre Mænd, der alle have saa store Fortjenester af Islands Historieskrivning, og som Forf. af det monumentale Værk, *Historia ecclesiastica Islandiæ* maa F. J. regnes for den betydeligste af de tre. Han kom til Universitetet 1725 og tog teol. Embedseksamen 1728. I Kbhvn omgikkes han meget sin ældre Landsmand, Prof. Árni Magnusson, den store Oldskriftsamler, der besad den grundigste og mest omfattende Lærddom i Islands Historie og gamle Literatur; siden opholdt han sig en Tid hos Faderen, indtil han 1732 afløste sin Farbror som Præst til Reykholt i Borgerfjorden, Slægtens arvelige Præstegaard fra Ref.stiden af (S. 334). Han var baade Provst i Herredet og Official i Stiftet, og 1753 var han udset til Biskop paa Hólar, men da der samtidig indtraf Vakance i Sydstiftet, foretrak han det Embede, og blev bispeviet til Skálholt 1754. Han var meget samvittighedsfuld og nøjeregnende i sin Embedsgerning; der var daarlige Tider i Landet, Skoleholdet blev Bisperne en voksende Byrde, der i Slutningen af hans Liv førte til Stolgodsets Inddragelse og Skolens Flytning til Reykjavik (se Art. Finnsson S. 60). Han begyndte at skrive paa sin isl. Kirkehistorie efter Opfordring fra General-Kirkeinspektionskollegiet 1746, sikkert tilskyndet hertil af Biskop L. Harboe (S. 346), der kendte F. J. godt fra sit Ophold paa Island og var hans Velynder. Bogen udkom i Kbhvn 1772—78 i 4 store Kvartbind, er skrevet paa Latin, og bærer Forf.s latiniserede Navn, *Finnus Johannæus,* hvorunder han er kendt i Udlandet. Den vigtigste Kilde var Faderens Bispehistorier for begge Stifterne, skrevne paa Islandsk, endnu utrykte. Ved Siden af Faderens rige literære Efterladenskaber, havde han ogsaa Bispearkivet i Skálholt; fra Bispearkivet paa Nordlandet var derimod langt mere i sin Tid »laant« ned til Kbhvn, og indlemmet i den arnemagnæanske Samling. Her var det imidlertid af uberegnelig Nytte for Arbejdet, at Forfatterens Søn og Efterfølger (S. 60) opholdt sig i disse Aar i Kbhvn, ivrig syslende med Landets

Historie, og hans Medarbejderskab ved Udgaven skyldes en Mængde Tilføjelser. De 3 første Bind udgør 6 Perioder, der atter med Undtagelse af den første deles i 4 Sektioner; den første behandler den verdslige Administration, den anden de indre kirkl. Forhold og derunder de literære meget indgaaende, og den 3. og 4. giver Levnedsbeskrivelser af Biskopperne i hvert Stift for sig. Historien naar ned til 1740, og den er saa bredt anlagt og udførlig, at den næsten kan gaa for en fuldstændig Islandshistorie. Det sidste (4.) Bind indeholder saa Klostrenes Historie paa Island, Fortegnelse over Præsterne i Skálholt-Stift efter Reformationen, samt mange Rettelser og Tillæg. Som en direkte Fortsættelse af F. J.s Kirkehistorie er Biskop P. Pjeturssons (se d. Art.) Arbejde fra 1841: *Hist. eccl. Islandiæ ab anno 1740 ad annum 1840,* som regnes for den 7. Periode. Foruden dette sit Hovedværk, der endnu staar som det vigtigste og grundigste historiske Arbejde om Island, har F. J. skrevet adskillige historiske og statistiske Afhandlinger, dels trykte, dels utrykte. Han var den første Islænder, som fik Ærestitlen *Dr. theol.* — 4) **Gísli J.**, isl. Biskop, den 3. i Rækken af de luth. Bisper paa Skálholt, f. 1513, d. 1587. I ung Alder var han bleven Præst ved Domkirken i Skálholt hos den sidste rom.-kat. Bisp paa Sydlandet, Ögmundur Pálsson (se d. Art.), og her stiftede han Bekendtskab med den nye Lære; og af den første luth. Bisp, Gissur Einarsson (I, 731), blev han ansat som Præst til Selárdalur paa Vesterlandet. Efter G. E.s Død 1548 var G. J. Jón Arasons (I, 131) betydeligste Modstander og Genstand for hans Forfølgelse, og 1550 maatte han flygte ned til Danmark, hvor han af Biskop P. Palladius blev udset som Efterfølger til den svage Biskop Marteinn Einursson (I, 731). Ved dennes frivillige Frasigelse af Embedet 1556 kunde G. J. tiltræde samme. En lille Psalmebog haves af G. J. 1558, hvor han viser sig at være en tarvelig Oversætter, samt et Udtog af Melanchthons *Loci* i isl. Oversættelse. I sin 30aarige Bispevirksomhed viste han sig ivrig for at udrydde Papismen ved at faa de gamle Billeder og Kors brændte, men overfor de verdslige Embedsmænds Overgreb var han svag og eftergivende. — 5) **Jón J.**, isl. Præst 1759—1846, f. paa en Gaard i Øfjorden, hvor Faderen var Præst til Grund; 1783 blev han Kap. hos Faderen, og 1795 hans Efterfølger, med Bolig paa Gaarden Mødrufell. Nævnte Præstekald var meget ringe, men han vilde ikke forlade sin kære Menighed, og først i sin høje Alderdom lod han sig bevæge til at flytte til et bedre Kald i Nærheden, Moðruvallakloster, hvor han døde 4. Sept. 1846. Paa Grund af sin omfattende Lærddom og udstrakte Forf.-virksomhed — hvoraf Mindreparten er trykt — kaldes han ofte »sira Jón lærdi«, men hans Hovedbetydning er som opbyggelig Forf. og et inderligt Trosvidne i Rationalismens Tidsalder. Da den fromme Englænder Dr. Henderson (S. 795) berejste Island paa det britiske Bibelselskabs Vegne, fandt han i Præsten paa Moðrufell den bedste Sjælsfrænde blandt alle Landets Gejstlige, og ved hans Opmuntring stiftede G. J. »Hid íslenzka evangeliska smábókafélag« ɔ: det isl. Selskab til Udgivelsen af evang. Smaaskrifter. Fra 1816 til hans Død udkom heraf 67 Nr., det meste Oversættelser. Arbejdet herved faldt hovedsagelig paa ham, men nogen materiel Hjælp fik han fra Indlandet og Udlandet, særlig fra »Tract Society« i London. Kort før sin Død skænkede han et Fond paa 1000 Rdl. til fortsat Udgivelse og Udbredelse af gudelige Smaaskrifter, og stillede samme til Raadighed for de mähriske Brødres Agent i Kbhvn. Med Understøttelse af dette Fond er der stadig, rigtignok med lange Afbrydelser, udgivet isl. kr. Smaaskrifter. — 6) **Sigurðr J.**, isl. Præst og Psalmedigter, f. o. 1590, d. 1661. Faderen var Præst til Presthólar i Thingösyssel paa Nordlandet, og S. J. efterfulgte Faderen i Embedet 1625. Skønt han ikke kan stilles ved Siden af sin berømte Samtidige, Islands største Psalmedigter Præsten Hallgrímur Pjetursson, d. 1674 (se d. Art.), rager han dog over det Utal af Psalmedigtere, som Island havde i det 17. Aarh. Han var meget produktiv, og hans »Hugvekjusálmar« (1. Udg. Hólar 1655), en metrisk Bearbejdelse af Johann Gerhards *Meditationes sacræ,* var for lange Tider en meget yndet Husandagtsbog, der udkom i mange Oplag. Endnu haves adskillige Psalmer af ham i den isl. Psalmebog. En inderlig Trosvarme og djærv Realisme udmærker hans Psalmer. — 7) **Stefán J.**, isl. Biskop, d. 1518, den næstsidste rom.-kat. Biskop paa Skálholt, tiltraadte Embedet 1491. Han var en myndig og streng Herre, men i sin Kamp mod Stormændene er han dog langt mere sympatetisk end hans samtidige Kollega, den »grumme« Gottskalk paa Hólar. S. J. var en lærd Mand, havde længe studeret i Udlandet, og paa Bispestolen holdt han en Skole, hvilket ikke havde fundet Sted i over 250 Aar, efter at Bisperne af de gamle isl. Godeætter fortrængtes af norske. Endnu var der i Landet enkelte, der sad inde med betydelige Jordejendomme, og med disse laa Bisperne i stadig Fejde; deres Havesyge og Overgreb havde nu naaet sit højeste, og en Overenskomst mellem Stormændene fra 1513, om at indskrænke Bispernes Magt, faldt til Jorden. Ved S. J.s Død var Bispestolen mægtigere og rigere end nogen Sinde før. I hans sidste Leveaar kom en Afladskræmmer til Island, Udsending fra Legaten Arcemboldi (I, 135), men denne mødte en meget kølig Modtagelse hos den gamle Bisp; efter en Del Forhandlinger vovede S. J. vel ikke ligefrem at forbyde Afladshandelen, men han udtalte som sit Raad til alle, at lade være med at købe Aflad. I sit personlige Liv var S. J. en værdig, afholdende Mand. — 8) **Steingrímur J.**, isl. Biskop, f. 14. Aug. 1769, d. 14. Juni 1845, en Præstesøn fra Vester-Skaftafellssyssel, Student 1788, teol. Kandidat med Udmærkelse 1803, for en Tid arnemagnæansk Stipendiat og Volontær i Kancelliet, siden Lektor eller Forstander for Latinskolen paa Bessestad, Præst til Oddi 1810 og Biskop 1824. Han var en nidkær Embedsmand, æret og elsket af alle, men af størst Betydning ere hans omfattende genealogiske og personalhist. Studier og Optegnelser, der nu opbevares paa Landsbiblioteket i Reykjavik. Hans levende Interesse for Fædrelandets Historie vaktes under hans fleraarige Ophold paa Skálholt hos den lærde Bisp Hannes Finnsson (S. 60), hvis Ama-

nuensis han var, og med hvis Enke han senere giftede sig. Denne varme Interesse meddelte han saa atter til den bekendte Historiker og Politiker, Jón Sigurdsson, Islands største Personlighed i det 19. Aarh., der en Tid var Amanuensis hos ham. S. J. fik af Regeringen opført en Bisperesidens noget udenfor Reykjavik, men Eftermanden flyttede ind til Byen, og det statelige Hus forfaldt. Ruinerne sløjfedes helt ved Opførelsen af Oddfellow-Ordenens Spedalskhospital dér paa Stedet. — 9) **Steinn J.**, isl. Biskop, f. 1660, d. 1739. Faderen var en Præst paa Hjaltabakki i Hunavatnssyssel, der med 4 Hustruer havde 34 Børn. Efter et kort Ophold ved Universitetet tog han teol. Embedseksamen 1688 og præsteviedes det følgende Aar. Fra 1700 var han Præst til Setberg paa Snæfellsnæs, og hans Efterkommere fik Familienavnet Bergmann efter det Sted. Han blev udnævnt til Biskop paa Hólar 1711, og her generhvervede han for Bispestolen Gudbrandur Þorlákssons Trykkeri, der i Modstrid til dennes Testamente var gaaet over i privat Eje. Hans Navn er særlig knyttet til hans Bibeludgave 1728, den 3. i Rækken paa Island (se isl. Bibeloversættelser I, 292), som var en af ham gjort ny Oversættelse efter den danske Vajsenhusudgave. Denne hans Oversættelse (›Steins biblía‹) staar særlig i sproglig Henseende langt tilbage for de ældre fra 1584 og 1644. Han oversatte og udgav ikke saa lidt af opbyggelige Skrifter og gav sig ogsaa af med at digte Psalmer. I sit Embede var han noget indolent og mindre god Økonom, hvorunder Latinskolen paa Hólar ogsaa maatte lide. De mindre gode Forhold førte saa efter hans Død til Harboes Visitats i Landet (se Art. Brynjúlfsson, Halldór I, 401). *Th. B.*

Jonæ. 1) **Laurentius J., Gestritius**, svensk Psalmedigter. Oplysninger om hans Liv findes ikke før 1572, da han er Spr. i Resele i Ångermanland. Derfra flyttede han 1585 til det nyanlagte Hernösand som den første Præst i denne By. Han underskrev Upsala-Mødets Beslutning og døde 1597. Han betegnes med Rette som en baade meget flittig og begavet Psalmedigter. 1591 udgav han en Samling, bestaaende af 21 Numre. Men desuden havde han skrevet en stor Mængde andre — over 150 —, som ved hans Død endnu laa utrykte. Først 1619 bleve de udgivne af hans Søn, Haqvinus Laurentii Rhezelius, Hofprædikant hos Gustaf II Adolf, under Titlen: ›Några Psalmer, andelige Vijsor och Lofsonger, uthsatte aff Laurentio Jonæ Gestritio‹. De ere, siger Udgiveren, oversatte fra ›de gamla latinska hymner, som af den påfviska surdegen intet smakade, såsom ock några Lutheri psalmer.‹ Udgiveren har tilføjet Noder, ›Musiknoter‹, som han ›med stor Møje har opledt og udgivet udaf gamle Pergament og Sangbøger‹. Nr. 115 og 324 i Psalmebogen af 1819 ere af L. J. G. — 2) **Petrus J., Angermannus**, f. paa Lundeberga Gaard (hvorfor hans Søn, Biskop i Wexiö, kaldte sig Lundebergius) i Arnäs Sogn i Ångermanland 1559, studerede ved udenlandske Universiteter, vandt Magistergraden i Jena, blev efter Hjemkomsten *rector scholæ* i Árboga, siden Spr. ssteds, overværede Upsala-Mødet 1593 og var da en af Præses's Medhjælpere, blev 1595 Biskop i Wexiö, 1609 kaldt til Biskop i Skara, men ›wedersakade kallelsen‹ og forblev i Wexiö. J. var en meget ivrig Mand. Han overværede hver Gudstjeneste i Domkirken, hvorpaa han udspurgte Børn og Tjenestefolk om, hvad de havde lært i Kirken, førend de gik til Middagsbordet. Han visiterede flittigt sit Stift og eksaminerede Præsterne i Luthers store Katekisme og Folket i den lille. Da han troede, at Døden var nær, sendte han Bud efter Præster og Borgere og bad Domprovsten give sig Nadveren. Han opregnede alle Konkordiebogens Bestanddele og forsikrede, at han havde levet efter dem og vilde dø efter dem. Derefter istemte han selv *Te Deum* og udsang med Sejrsfryd sin Taksigelse for sit Liv og al den Guds Naade, han i dette havde nydt. Han døde dog først nogen Tid derefter, 11. Sept. 1630. — 3) **Petrus J. Helsingus**, indskrevet 1562 i Rostocks Universitets Matrikel. 1564 finde vi ham atter i Rostock. Han er da Mentor for Olaus Stephani Bellinus (I, 254) og nyder Understøttelse af dennes Fader, Stephanus Andreæ, Spr. i Bälinge. 1568 blev han Lærer ved Upsala Akademi og blev senest 1573 ligestillet med de andre Professorer; han underskrev i Lighed med disse *Ordinantia* af 1575. Men da der efter Liturgiens Udgivelse 1576 begyndte en Forfølgelse i Stockholm mod Spr. dér og flere, bl. a. fordi de vægrede sig ved at fejre to Fester, som de ansaa for kat., holdt P. J. 2. Juledag en Prædiken om Forfølgelse af fromme Lærere. Nu forbød Ærkebiskoppen ham at beklæde Præsteembedet, hvorhos han straks i det nye Aar 1577, med sin Embedsbroder, Luth, maatte indfinde sig i Stockholm. Her skulde de disputere med Klosterlasse o. fl. 22. Jan. afleverede de et Skrift, hvori de misbilligede Liturgien. Medens Kongen i Febr. tvang Liturgiens Antagelse igennem, bleve de genstridige Professorer forviste til Svartsjö, men fik i Marts Lov at vende tilbage til Upsala for at genoptage deres Forelæsninger, skønt de vedblivende vægrede sig ved at anerkende Liturgien. S. A. holdt Klosterlasse en Prædiken i Upsala Domkirke om Helgenpaakaldelse. P. J. og hans Kollegaer fik nu af Kongen Paalæg om at afgive en skriftlig Udtalelse herom. De affattede og afgav da et Skrift mod Helgen-Paakaldelse, som fremkaldte Kongens Vrede. De maatte dog fortsætte deres Undervisning, men deres Lønninger bleve indragne. Da det i Opløsning værende Universitet Sommeren 1580 lukkedes paa Grund af Pest, flyttede J. til Fundbo, som han ikke længe forud havde faaet som Præbende. 1581 blev han kaldet til Stockholm, blev fængslet, men det lykkedes ham at flygte til Nyköping, hvor Hertug Karl tog ham under sin Beskyttelse. Da Kongen Febr. 1582 stævnede ham og andre Modstandere af Liturgien til Stockholm, for at de skulde aflægge Regnskab for Retten, flygtede han til Bohus-Len og derfra til Lübeck. S. A. vendte han dog tilbage til Nyköping og blev 1585 Spr. dér. S. A. blev Bispestolen i Strengnäs ledig. Hertugen lod da Præsterne vælge den Kongen saa ubehagelige P. J. og udnævnte ham 1586 til Biskop i aabenbar Modstrid med Bestemmelsen af 1582 om den kongelige og den fyrstelige Rettighed over Fyrstendømmerne. Kongen blev saare vred og erklærede Valget ugyldigt, da det var foretaget uden,

at han var adspurgt. Men Hertugen, Præsterne og Folket stod urokkelige. Ved Upsala-Mødet 1593 indtog P. J. en meget fremtrædende Stilling. Han havde, næst efter Nicolaus Bothniensis (I, 372), de fleste Stemmer som Ordfører ved Mødet, var denne behjælpelig med Forklaringen af Teserne om den hl. Skrift og den augsb. Bek. Særlig aflagde han ved Art. X en kraftig luth. Bekendelse for at befri sig selv og Strengnäs Stift for den Mistanke om Heldning til Calvinismen, som var opstaaet ved Hertugens Sympati for denne. Efter at den augsb. Bek. var gennemgaaet, holdt P. J. en Tale, hvori han ytrede, at »ingen anden Bek.-Formel skulde affattes i dette Mødes Navn, men at denne Augsb.-Bek. skulde anses som et godkendt Symbolum, saasom ingen ny Bek. kunde udtænkes eller forfattes, som kunde sammenlignes med denne«. Denne Paastand blev enstemmig vedtaget af det forsamlede Præsteskab og Rigets Raad. Ved Ærkebispevalget 15. Marts fik han 16 Stemmer og blev Nr. 3. S. A. skal han have modtaget Vielse som Biskop i Strengnäs. Han besad stedse Carl IX's Tillid. Han fik Paalæg om at jævnføre den sv. Bibelovers. med Luthers, før en ny Bibeludgave udkom. Saaledes opstod *Observationes Strengnenses,* som dog ej fulgtes i Bibeludgaven af 1618. P. J. døde 4. Dec. 1607 og blev begravet i Strengnäs Domkirke. *O. A.*

Jonæsen, Søren, dsk Psalmedigter, var født i Aarhus 14. April 1656 og var en Søn af Jonas Sørensen, der senere blev Hospitalsforstander i Kbhvn. Han blev 1675 Student fra Aarhus Skole, studerede Teologi og tog 1678 Attestats. Tillige syslede han med Poesi og udgav 1680 et bibelsk Epos »Den Profete Jonas«. S. A. begav han sig paa en Udenlandsrejse som Mentor for den bekendte Professor Rasmus Vindings Sønner. Den Lejlighed, som Opholdet ved fremmede Universiteter frembød, benyttede han flittig til videre Uddannelse af sine ypperlige Evner. Efter Hjemkomsten blev han Hovmester for en Søstersøn af Christian V.s Kammersekretær, Matthias Moth, og da sidstnævnte indflydelsesrige Mand var bleven Oversekretær i Kancelliet og var vel kendt med S. J.s fremragende Duelighed, skaffede han ham 1691 det anselige Embede som Domprovst i Roskilde, i hvilken Stilling han forblev til sin Død 27. Maj 1717. Det var sikkert ved Moths Indflydelse, at det 1691 blev overdraget S. J. at udarbejde en Psalmebog til almindelig Kirkebrug, da det Forsøg, Kingo havde gjort, efter den almindelige Mening ikke var faldet heldigt ud. Havde Kingo været for højttravende, søgte S. J. at holde sig til »den gode, gamle Enfoldighed i at paakalde og takke Gud«. Hans Rettelser og Omdigtninger ere nærmest knyttede til den af Boghandler Cassuben (I, 485) udgivne Psalmebog og vidne ligesom hans egne Oversættelser fra Tysk om Smag og digterisk Evne. Psalmer som »I Døden Jesus blunded« og »Gud Helligaand, i Tro os lær« ville bære S. J.s Navn til sene Slægter. Men en Kirkepsalmebog kom der dog ikke ud af hans flittige Arbejde, og vel med Rette, da han fra sit konservative Stade ganske havde slaaet en Streg over Kingos Psalmesang, hvilket dog ikke kunde gaa an, uden at den danske Menighed led et alt for stort Tab. S. J.s Psalmearbejder ere bevarede i Haandskrift. *H. F. R.*

Joppe, i Biblen den græske Form af hebr. Jafo, By ved Palæstinas Kyst midt imellem Kæsarea og Gaza, paa den eneste Højde ved denne lave Kyststrækning. Navnet (som betyder »den skønne«, efter andre »Højde«) og Beliggenheden har holdt sig fra den ældste Tid; Byen nævnes allerede i Amarna-Brevene o. 1400 f. Kr. som Ja-a-pu eller Ja-pu og siden i Ægypt. og Assyr.; dens moderne Navn er Jaffa, arab. Jâfâ. Sin Betydning skylder den sin Havn, den eneste taalelig gode S. for Karmel; dens ene Side dannes af et Klipperev (hvor Andromeda efter Sagnet var lænket, indtil hun befriedes af Persevs fra Søuhyret), men Landingen er besværlig og ved Nordvestvinde farlig.

Politisk er J.s Historie kun mangelfuldt kendt. I Josva 19, 46 regnes den til Dans Stamme, men Udtrykket dér tyder ikke med Sikkerhed paa, at den er kommet i Israeliternes Besiddelse. Om Fønikerne have ejet J., vides ikke sikkert. Tømmeret fra Libanon førtes ad Søvejen dertil (2 Krøn. 2, 15 [16]; jvfr. senere Esra 3, 7). Det var fra J., Jona flyede til Tarsis (Jona 1, 3). Da Sanherib tog J., hørte Byen til Askalons, altsaa Filistrenes politiske Omraade. Først i Makkabæertiden kom J. i Jødernes Besiddelse. Judas Makkabæer ødelagde Skibene i dens Havn (2 Mak. 12, 3 f.), men Jonatan o. 148 f. Kr. og derefter Simon indtog Byen selv (1 Mak. 10, 75. 76. 12, 33. 34. 13, 11). Fra da af begyndte ogsaa Stadens Judaisering. Efter en kort Afbrydelse under Pompejus, blev J. atter jødisk Eje og var ogsaa under de rom. Landshøvdinger efter Arkelaos's Afsættelse forenet med Judæa; i den jød. Opstand led den meget af Romerne. I kr. Henseende hviler en særegen Berømmelse over J.s Navn. Dér boede den i Kærlighedens Gerninger rige Tabita (Dorkas), hvem Apostelen Peter opvakte fra de døde (Ap. G. 9, 36—42), og dér blev Herrens Vilje med Hedningerne aabenbaret for samme Apostel (Ap. G. 10, 1—23).

J. ligger malerisk paa sin Højde ved Havet. En Del af de o. 8000 Indb. er Kristne. Bag Byen strække sig endnu som forhen de berømte rige Orangehaver. Nu har J. ogsaa Jærnbaneforbindelse med Jerusalem, hvis Havnestad den stedse har været. De kristelige Minder have inspireret Gustav Jensens skønne Digt »Joppe« i »Luth. Ugeskr.« 1883. *L. G.*

Jora, en jødisk Familie blandt de hjemvendte (Esra 2, 18). I Neh. 7, 24 kaldes den Harif, som ogsaa støttes af 3 Esra 5, 16. *L. G.*

Jorai, en gaditisk Øverste (1 Krøn. 5, 13).

Joram (Jehoram). — 1. Konge i Israels Rige, Akabs 2. Søn og Broder til Akasja, efter hvis korte Regering J. fulgte (o. 853—842 f. Kr.), 2 Kong. 3, 1 f. I Juda regerede Josafat endnu, saa Tidsbestemmelsen i 1, 17 er ikke rigtig. J. begyndte sin Regering med at borttage Ba'alssøjlen i Samaria, men 2 Kong. 9, 22. 10, 18 f. (jvfr. 3, 13. 14) viser, at han i relig. Henseende dog ikke var væsentlig bedre end sin Fader, og at hans Moder Isébels Indflydelse fremdeles var afgørende. Moabiternes Konge Mesa havde benyttet Akabs Død til at rive sig løs fra Israel (ifølge Mesa-Stenen har der muligvis allerede under Akabs Regering været Begyndelser dertil); J. foretog derfor straks et Tog mod Moab og fik Josafat i Juda med sig. De valgte at

angribe Moab S. fra og forenede sig yderligere med Edoms Konge (»Statholder«, 1 Kong. 22, 48), men Ekspeditionen mislykkedes alligevel. Inden Hærene havde naaet Fjenden, vare de nær omkomne af Tørst, og kun for Josafats Skyld gik Profeten Elisa, der var med, i Forbøn for dem, saa at de paa underfuld Maade frelstes fra Ødelæggelse. Derefter bleve ganske vist Moabiterne slagne og deres Land erobret; men alle de vundne Fordele gik tabt, da Kong Mesa under Belejringen af den sidste Fæstning Kir-hareset, hvori han var indesluttet, ofrede sin Søn paa Bymuren. Ved dette grufulde Syn lammedes Belejrernes Mod saa fuldstændig, at Hærene snart forlod Moabiternes Land, idet indtraadte Ulykker sandsynligvis have foranlediget den opkomne Panik.

Om J.s Forhold til Syrerne, med hvem der i Slutn. af hans Regering var Krig (2 Kong. Kap. 9), faa vi yderligere Oplysning, hvis de politiske Begivenheder, der træde frem i Fortællingerne 2 Kong. Kap. 4—8, 15, høre til denne Konges Regeringstid. Der ses da tillige at have været langvarig Hungersnød i Landet (8, 1; jvfr. 4, 38). Forf. af Kong.s Bøger har uden Tvivl henført Begivenhederne til J.s Tid. Derimod mener Kuenen og enkelte andre her at finde de for Israeliterne ydmygende Tilstande under den senere Konge Joakas (Jehus Søn) skildrede. En Triumf for Israel som den, hvormed den i 6, 24—7, 20 omtalte Belejring af Samaria endte, kan dog næppe finde Plads indenfor Joakas's Regeringstid (jvfr. 13, 7. 22), og 6, 32 (»Søn af en Morder«) gør ikke Indtryk af at være sagt om Jehus Søn, men om Akabs (jvfr. 1 Kong. 21, 19). Den sædvanlige Henførelse af de omtalte Begivenheder til J.s Tid er altsaa at foretrække. Kampen med Syrerne har fyldt J.s Regering, og i Sammenhæng dermed fandt han ogsaa sin Død. Ved Ramot i Gilead blev J. saaret (2 Kong. 8, 29. 9, 14. 15) og vendte derfor tilbage til Paladset i Jisreel for at læges. Dette Tidspunkt benyttede Feltherren Jehu til at udføre Herrens Hævn over Akabs hedensksindede og blodplettede Dynasti, og paa Nabots Mark blev J. dødelig ramt af Jehus Pil (2 Kong. 9, 24 f.).

— 2. Konge i Juda Rige o. 851—843 f. Kr., Josafats Søn og Efterfølger. Kronologien i 2 Kong. 8, 16 stemmer ikke ganske med 1 Kong. 22, 42 og 2 Kong. 3, 1, saa der er vel paa førstnævnte Sted indkommet en Fejl (med mindre man vil antage, at J. har været Josafats Medregent i 2 Aar). J. var gift med Atalja fra Israel, Akabs og Isébels Datter, og dette Ægteskab, der formodentlig har syntes Josafat politisk klogt, gav Hedenskabet en skæbnesvanger Indflydelse ogsaa i Juda ligesom i Nordriget. J. selv handlede efter sin Hustrus Vilje (2 Kong. 8, 18. 27). Sin Regering begyndte han med at dræbe sine 6 Brødre og adskillige Stormænd (2 Krøn. 21, 2 f.). Den mest iøjnefaldende polit. Begivenhed under J. var Edoms Løsrivelse (2 Kong. 8, 20; 2 Krøn. 21, 8). Under Forsøget paa at erobre det tilbage blev J. omringet og slog sig kun med Møje igennem. Ogsaa Libna i det vestl. af Juda faldt fra (2 Kong. 8, 22; 2 Krøn. 21, 10), og forenede Filistere og Arabere plyndrede Landet lige til Kongens Palads (2 Krøn. 21, 16. 17; jvfr. Art. Joel). Fortællingen om Elijas Brev til Joram er kronologisk uholdbar, da Elija ikke længere var i Live, men er iøvrigt ikke tildigtet af Kronisten, men optagen andensteds fra. En frygtelig og langvarig Sygdom afsluttede J.s lidet berømmelige Regering, og hans Begravelse var ifølge Kronisten uden den sædvanlige kongelige Ære.

— 3. En Præst i Josafats lovkyndige Kommission (2 Krøn. 17, 8). — 4. En Levit (1 Krøn. 26, 25). — I 2 Sam. 8, 10 skal sandsynligvis i Stedet for J. læses Hadoram (jvfr. 1 Krøn. 18, 10). *L. G.*

Jordan (Jardēn, LXX *ὁ Ἰορδάνης*), Palæstinas eneste større Flod (1 Mos. 13, 10. 32, 11 [10] osv.). Da Navnet næsten altid forekommer med bestemt Artikel (ha), have Hebræerne hørt Ordets appellativiske Betydning lyde igennem, hvad enten denne er »den nedstigende«, som almindeligst antages, eller »Vandingsplads«, »Vadested«, som enkelte foretrække. Hos Araberne nu til Dags er J.s sædvanlige Navn esh-sheri'a, som mærkelig nok betyder Vandingsplads. Ogsaa en Flod paa Kreta hed Jardanos, det samme Navn som J.

J., der i sit nedre Løb omgives af den geologisk mærkelige, dybe Sænkning mellem Vest- og Østlandet, har en fra Palæstinas andre Floder forskellig Retning fra Nord til Syd. Dens hele Løb er først i det 19. Aarh. blevet grundig undersøgt. Den opstaar ved Forening af flere Kildestrømme ved Hermon: Hasbâni (nordligst), Leddân og Bâniâs; denne sidste bryder frem ved det gl. Paneas som Udløb fra en underjordisk Sø. Disse Strømme gennemløbe Højsletten ved det gl. Dan og naa snart efter deres Forening et Sumpland, der ender med Hulesøen. Efter at Floden har gennemløbet denne Sø (muligvis »Meroms Vand«, Josva 11, 5. 7), hvis Vandspejl endnu ligger paa Højde med Middelhavet, falder Terrænet saa betydelig, at Gennesaret Sø, som J. naar gennem talrige Vandfald, allerede er over 600′ under Middelhavet. Om denne fra Evangelierne saa bekendte Sø se S. 191.

Efter sin Udtrædelse af Gennesaret Sø flyder J. indtil sit Udløb i det døde Hav gennem den omtalte mærkelige Sænkning, der bærer Navnet el-ghôr (Udhulningen), og som i geologisk Henseende er enestaaende ved sin Dybde under Havspejlet (det døde Hav over 1200′ under Middelhavet). Sænkningen strækker sig til det røde Hav; indtil noget S. for det døde Hav benævnes den el-ghôr, derefter 'Araba, hvilket sidste Navn i G. T. ogsaa bruges om Egnen N. for det døde Hav (5 Mos. 1, 1. 2, 8 osv.). Ghôr-Sletten kan af Sand- og Muslingeaflejringerne skønnes oprindelig at have været Bækkenet for en større Sø, hvis Rest nu kun er det døde Hav. De omgivende Bjerge hæve sig 3—4000′ over den hvidgule Slette, hvis Bredde er vekslende, paa Midten indsnævret, mod Syd atter udvidende sig indtil 3—4 geogr. Miles Bredde ved Jeriko. Hvad J. selv angaar, maa der skelnes mellem det videre Leje (zôr), som Floden har gravet sig, og den snævrere Flodseng i dettes Midte ved sædvanlig Vandstand, med kun ringe Bredde (30—70 Meter) og Dybde (3—4 Meter), omgiven af en frodig Vegetation (»J.s Pragt«, Sak. 11, 3; Jer. 49, 19), der skjuler, men ved sin Fylde tillige aabenbarer Flodens

Løb i den ellers for det meste ørkenagtige Steppe. Ved sine bestandige Bugtninger, der gør Flodens Løb mellem Gennesaret Sø og Udløbet 3 Gange saa langt som den lige Afstand, men tillige ved sine idelige Strømhvirvler og Vadesteder i Forbindelse med den ringe Dybde, bliver J. unyttig til Sejlads og har altid haft Karakteren af en Grænse, ikke af en Samfærdselsaare. Ej heller har Sletten nogensinde i sin Helhed været et dyrket Land. Dog er den nordl. Del, som vandes af adskillige Bifloder til J., ikke ufrugtbar, og blandt Oaserne i den sydl. Del have i Oldtiden Jerikos Omgivelser overgaaet alle andre Egne i Palæstina i tropisk Frugtbarhed (»Palmestaden«). Øst for J. kan nævnes »Akaciesletten« (Sittim), 4 Mos. 25, 1. I Regntiden bedækkes ogsaa de ellers øde Strækninger med frodigt Græs. Blandt de i J. udmundende Vadier kan fra Ø. nævnes Jarmûk, Adjlûn, Zerkâ (Jabbok), Nimrîn og Hesbân, og fra V. Djalûd, Fâri'a, Fasâil og Kelt.

Som Følge af Jordan-Dalens Natur er den Historie, der knytter sig til disse Egne, ikke righoldig. Til J.s Slette (kikkar) regnes i G. T. ikke blot Dalen N. for det døde Hav (2 Sam. 18, 23; 1 Kong. 7, 46; 5 Mos. 34, 3), men — ligesom det nuværende el-ghôr — ogsaa Egnen indtil noget S. for denne Sø, hvor Sodoma og Gomorra have ligget (1 Mos. 13, 10. 11; jvfr. 14, 3). I Stedet for paa Ghôr-Sletten have Byerne mere ligget paa Randbjergene. Paa selve Sletten laa Jeriko (Erîhâ) og i dets Nærhed Gilgal (Djeldjûlije) og Bet-hogla (Qasrhadjla) og længer mod N., maaske i Nærh. af det fremspringende Bjerg Qarn-sartabe, Saretân eller Serera (Josva 3, 16; Dom. 7, 22; 1 Kong. 4, 12. 7, 46) og atter videre mod N. det ligeledes i Salomos Historie nævnte Sukkot (Sâkût); ikke langt derfra var Âbel-mehola, Profeten Elisas Hjemstavn (Dom. 7, 22; 1 Kong. 4, 12. 19, 16), maaske ved Udløbet af Malih-Dalen. Beisân, det gl. Betsean, kan derimod ikke henregnes til det egentlige Ghôr. Alle disse Byer laa V. for J. Paa Østsiden ligger o. paa Midten Ruinerne Tell-amate, muligvis det gl. Safon (Josva 13, 27; Dom. 12, 1). Om Højen Der-'alla lidt sydøstligere er det i Jakobs og Gideons Historie omtalte Sukkot (1 Mos. 33, 17; Dom. 8, 5f.; jvfr. Josva 13, 27), er tvivlsomt. Lidt S. for Jabbok svarer Tell-dâmie vistnok til Byen Adam (Josva 3, 16; maaske ogsaa 1 Kong. 7, 46) med et bekendt Overgangssted over J. Endelig findes mod S. Betnimra (4 Mos. 32, 3), Bet-haran (4 Mos. 32, 36; nu Tell-râme) og Bet-hajesimot (4 Mos. 33, 49; nu Suvême), det sidste ved den ørkenagtige Strækning »Jesimon«.

Til Overgangene over J. knytte sig mange bibelske Minder. Fra Akka til Damask passeres J. noget S. for Hulesøen (Djisr-benât-ja'kûb); fra det midterste af Palæstina til Damask gaar Vejen over Djisr-mijâmie S. for Jarmuk; fra Sikem til es-salt i Østjordanlandet gaar den over Djisr-dâmie S. for Jabbok; og endelig er der paa Vejene fra Jerusalem og Jeriko 2 søgte Vadesteder. Ved det sydligste af disse, Makhâdet-el-hadjla, finder aarlig ved Paasketid Pilgrimenes Badning Sted, ved hvilken de ledsages af tyrkisk Eskorte. I Nærheden heraf døbte Johannes (Mt. 3, 5f.; Joh. 10, 40); Stedet kaldes i Joh. 1, 28 Betania (en mindre sandsynlig Læsemaade er »Betabara«); her kom ogsaa Jesus til Johannes for at døbes af ham (Mt. 3, 13). Til disse Begivenheder knytter sig altsaa for Kr. det helligste af J.s Minder; men den bibelske Historie (Jakob, Josva, Gideon, Jefta, David, Elija og Elisa osv.) erindrer, som sagt, ogsaa ellers ofte om J.s Vadesteder, det være sig nu de nævnte eller andre af de mange saadanne. *L. G.*

Jordanis (Jornandes), gotisk Krønikeskriver ved Midten af 6. Aarh., regnede sig selv til det gotiske Folk og tilhørte en anset Familie, der var i Slægt med Amalerne; han røber stor Forkærlighed for Alanerne, men kan ikke lide Vandalerne. Egentlig grammatisk Skoledannelse havde han ikke modtaget, men han læste med Lethed gr. og lat. Forfattere. Af Bekendelse var han Katoliker, ikke Arianer som sit Folk. Før sin »Omvendelse« *(conversio)* levede han som Notar. Hvor vidt denne »Omvendelse« skal forstaas om Indtrædelse i et møsisk eller thrakisk Kloster (som Mommsen vil) eller i den gejstlige Stand, er omtvistet. Mange mene, at J. var Biskop af Kroton, og at han har fulgt Pave Vigilius i Landflygtighed; han har nemlig helliget den ene af sine Bøger til en Vigilius. J. har efterladt sig 2 Skrifter: 1) en Goternes, eller snarere Møsiens, Historie, der gaar til 551 og maaske er affattet i Konstantinopel eller Kalkedon, hvor Vigilius opholdt sig ved Midten af 6. Aarh.; dette Skrift synes at have haft Titlen: *De origine actibusqve Getarum;* 2) en Verdenshistorie, helliget Vigilius, der er fortsat til 552, men vistnok paabegyndt før den gotiske Krønike. Det var J.s Overbevisning, at Gote-Folket kun kunde faa en lykkelig Fremtid, naar det fredeligt blev indføjet i det rom. Rige; han bygger paa hist. Forstudier, men har tillige en polit. Tendens. Hans Skrifter ere udg. af Th. Mommsen i »Monum. Germ. Antiq. Auct.« V, 1 (1882) og af A. Holder (s. A.); Gotehistorien og Uddrag af Verdenshistorien ere overs. paa Tysk af W. Martens i »Gesch.schreiber der deutschen Vorzeit«.

Jordanus fra Giano (i Spoleto-Dalen) var en af de Brødre, som Frans fra Assisi 1221 sendte til Tyskland. Han er Forf. til en Krønike (aftrykt i »Analecta Franciscana«, Quaracchi 1885, I, 1f.), der begynder med Aaret 1207, Frans's Omvendelsesaar, og ender med 1238. J. har paa Brødrenes Tilskyndelse efter Kapitlet i Halberstadt 1262 dikteret Broder Baldawinus fra Brandenburg sine Erindringer, der indledes med et beskedent Forord.

Jordanus Saxo, Domingos Efterfølger, Dominikanernes 2. General, var født i Nærh. af Paderborn og tilhørte Greverne af Ebersteins Familie. 1210 kom han til Paris for at studere, 1219 sluttede han sig til Domingo og blev 1220 med 3 andre Dominikanere sendt til Ordenskapitlet i Bologna. Efter at have vundet stort Ry ved sine Forelæsninger i Paris blev han 1221 Provinsial for Lombardiet og 1222, trods sin Ungdom, Ordenens General. Han gjorde, for at varetage Ordenens Tarv, mange Rejser. Efter Kapitlet 1236 i Paris drog han til det hl. Land, hvor der allerede var Dominikanere. Paa Tilbagerejsen led han Skibbrud i Nærh. af

Napoli og fandt 13. Febr. 1237 sin Død i Bølgerne. Den dygtige og fromme Dominikaner-General, som har efterladt sig forskellige eksegetiske og asketiske Skrifter, har faaet Plads blandt Romerkirkens salige. Hans Liv og Død er skildret i »Vita Fratrum Ord. Præd.« (Lovanii 1896), der udgør første Bind af »Monum. Ord. Fratr. Præd. Historica« (I, 99 f.). De under hans Generalat afholdte Generalkapitler ere skildrede i »Monum. Ord. Fratr. Præd.-Hist.« (Rom 1898) III, 2 f.

Jorim, en af Jesu Forfædre (Luk. 3, 29).

Joris (Joriszoon), **Johan David**, Gendøber, fødtes i Flandern (Gent eller Brüssel) 1501 eller 1502 og var oprindelig Glasmaler. Han nedsatte sig i Delft og blev en ivrig Tilhænger af Ref. Da han 1528 haanede en Procession, blev til Straf derfor hans Tunge gennemboret, og derpaa blev han i 3 Aar forvist fra Delft. Medens han flakkede omkring, blev han vundet af Gendøberne, og ved sine Taler og Sange vandt han andre for Anabaptismen. D. J. misbilligede Ustyret i Münster og det yderligt gaaende Gendøberi, men var dog for meget Sværmer til at kunne tækkes de roligere Døbere. 1536 følte han sig kaldet til Profet og samlede en Kreds om sig, der troede paa hans apokalyptiske og kiliastiske Syner, ifølge hvilke han selv var Kong Davids, ja endog Davidssønnens Ligemand. Navnlig i Oldenburg, Øst-Friesland og Nederlandene havde han mange Tilhængere, men »Joriterne« bleve stærkt forfulgte, og baade Johan Laski og Menno Simons afviste Fællesskab med ham. Han skrev mange Breve og Skrifter, bl. a. »Underbogen« (t'Wonderboek), som efter Forf.s Mening indeholder det, der er skjult for Verden, og D. J. troede, at han selv var Profetiens Fuldendelse. Lidt efter lidt fik Kødet Magten over Aanden hos ham; han blev Polygamist og Panteist. 1544 optraadte han som »Johan fra Brügge« i Basel, sluttede sig dér til Patricier-Familier og erhvervede et Slot i Binningen. Fra Basel stod han i Forbindelse med sine Tilhængere gennem Breve, og han formanede Joriterne til i det udvortes at skjule deres Kætterier og slutte sig til den herskende Kirke. 25. Aug. 1556 døde han i Basel og blev begravet som en anset, rettroende Mand; men 1559, efter at man havde erfaret, hvem Joh. fra Brügge var, blev hans Lig gravet op og brændt udenfor Byen. D. J.s Tilhængere holdt sig en Tid i Nederlandene og Holsten (Fr. Nippold i Zeitschr. f. hist. Theol. 1863—64; D. Jundt, Hist. du panteïsme populaire au moyen âge et au XVI. siècle, Paris 1875, 164 f.).

Jorkeam, et judæisk (Sted-)Navn (1 Krøn. 2, 44), som muligvis ogsaa skal læses i Josva 15, 56 i Stedet for »Jokdeam«.

Josa, simeonitisk Øverste (1 Krøn. 4, 34).

Josabad (Jehosabad). — 1. En af Kong Joas's Mordere (2 Kong. 12, 21). — 2., 3., 4. Nogle af Davids Mænd (1 Krøn. 12, 4. 20). — 5. En Hærøverste paa Kong Josafats Tid (2 Krøn. 17, 18). — 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13. En Præst og forskellige Leviter (Esra 10, 22; 1 Krøn. 26, 4; 2 Krøn. 31, 13; 2 Krøn. 35, 9; Esra 8, 33; Esra 10, 23; Neh. 8, 7; Neh. 11, 17 [16]).

Josabeat, se Joseba.

Josadak (Jehosadak), Søn af den af Nebukadnesar (2 Kong. 25, 18. 21) henrettede jød. Ypperstepræst Seraja og Fader til den første efterekssilske Ypperstepræst Josva (1 Krøn. 5, 40. 41 [6, 14. 15]; Esra 3, 2; Hag. 1, 1 og andre Steder).

Josafat (Jehosafat). — 1. Konge i Juda Rige o. 876—851 f. Kr., Søn af Asa. Under hans Regering forandredes Forholdet mellem Israel og Juda, idet den 60aarige Krigstilstand afløstes af et venskabeligt Forhold mellem Akab og J. (1 Kong. 22, 45). Interessen heraf var særlig paa det nordl. Riges Side overfor den truende syr. Magt, men ogsaa for Juda var det af Betydning at lade den israelit. Fællesfølelse raade. Det politiske Forbund befæstedes ved Giftermaal mellem Akabs Datter Atalja og J.s Søn Joram, til hvilket i relig. Henseende meget betænkelige Ægteskab J. maaske har knyttet Haabet om et fremtidig samlet Rige under Davids Slægt. I Virkeligheden kom Forbindelsen til at bære meget bitre Frugter for Juda, da Hedenskabet med Atalja banede sig Vej til dette Rige, og Davids Slægt nær var bleven udryddet af hende (se Atalja og Joas). J. indroges ogsaa mod Slutn. af sin Regering gentagne Gange i Krig til Hjælp for Akab og dennes Søn Joram, først mod Syrerne ved Ramot i Gilead (1 Kong. 22), hvor J, personlig kom i Fare, og siden mod den moabitiske Konge Mesa (2 Kong. 3, 4 f.), uden at der i Virkeligheden opnaaedes noget (se nærmere under Art. Joram). Om J.s Regering fortælles ellers i 1 Kong. 22, 41—51 og udførligere i 2 Krøn. 17—20, en utvivlsomt værdifuld Beretning. Paa J.s Tid ses Juda Rige at have tilbagevundet Herredømmet over Edom, der nu styredes af en judæisk Statholder (1 Kong. 22, 48; jvfr. Edomiternes Afhængighed i 2 Kong. 3); J. kunde saaledes tænke paa at forny Handelen paa Ofir, men Forsøget mislykkedes (1 Kong. 22, 49) og blev ikke genoptaget af J., da senere Akasja opfordrede dertil. Om denne Sag er Kronistens Beretning forvirret. Hvad 1 Kong. 22, 46 antyder om J.s Magt og heldige Krige bekræftes i 2 Krøn., der dvæler ved J.s militære Foranstaltninger (rigtignok med utrolige Talstørrelser i Slutn. af 17. Kap.) og ved den Respekt, hans Vælde indgød Filistere og Arabere, samt beretter om J.s Frelse ved Herrens Haand fra de forbundne Moabiter, Ammoniter og Maonæer (2 Krøn. 20). Allerede i 2 Kong. 22, 43. 47 fremhæves J.s relig. Nidkærhed, hvori han slægtede sin Fader Asa paa, og i god Sammenhæng hermed meddeles i 2 Krøn. om hans Iver for at udbrede Kundskab til Herrens Lov i Folket (17, 7 f.) og for Retsplejen (19, 5 f.), samt om Oprettelsen af en Højesteret i Jerusalem (19, 8 f.). J.s i Gudsfrygt grundede Regering hører saaledes helt igennem til de ærefuldeste i Davids Slægt.

— 2. En af Davids Helte (1 Krøn. 11, 43). — 3. Davids og Salomos Mazkir (foredragende Raadgiver), 2 Sam. 8, 16; 1 Kong. 4, 3 og andre Steder. — 4. En Præst paa Davids Tid (1 Krøn. 15, 24). — 5. En af Salomos Guvernører (1 Kong. 4, 17). — 6. Kong Jehus Fader (2 Kong. 9, 2. 14). *L. G.*

Josafats Dal. I Joels Profeti 4, 2. 12 [3, 7. 17] hedder det, at Herren vil samle alle Hedningerne og føre dem ned til »J.s Dal« og dér

gaa i Rette med dem. Navnet har neppe noget at gøre med Kong J. I saa Fald maatte der tænkes paa »Lovsangsdalen« 2 Krøn. 20, 26, hvor J. og hans Hær prisede Herren efter Fjendernes Undergang. Men dette Sted er mellem Tekoa og Engedi, for langt fra Jerusalem, der af Joel aabenbart tænkes som Vidne til Dommen. Bedre er det derfor at gengive Udtrykket ved »Dalen J.«, idet J. betyder »Herren dømmer« og altsaa symbolsk betegner, hvad dér skal ske; en lignende Betegnelse er »Afgørelsens« (eller »Tærskeslædens«) Dal i 4, 14 [3, 19]. Udtrykket er vel præget af Joel selv. Om der oprindelig er tænkt paa en bestemt geografisk Lokalitet, er et andet Spørgsmaal. Den langt senere Tradition, som først kan paavises i 4. Aarh. e. Kr., har fæstnet Navnet til Kedrondalen, mellem Tempel- og Oliebjerget, og i Forventning om, at Dommen skal foregaa dér, er det mange Jøders (og Muhammedaneres) højeste Ønske at begraves paa dette Sted. Det af Joel brugte Udtryk om »Dal« (emek) passer iøvrigt daarlig til Kedronkløften.

Josakar, en af Kong Joas's Mordere (2 Kong. 12, 21), straffet med Døden af Joas's Søn, Kong Amasja (2 Krøn. 25, 3). »Sabad« i 2 Krøn. 24, 26 er sandsynligvis en Fejlskrift for Sakar ɔ: Josakar.

Josarja, en af Davids Helte (1 Krøn. 11, 46).

Josbekasa, Søn af Heman (1 Krøn. 25, 4. 24).

Joseba (2 Kong. 11, 2) eller Josabeat (2 Krøn. 22, 11), Datter af Kong Joram i Juda. Ved sammen med sin Mand, Ypperstepræsten Jojada, at skjule sin Halvbroders, Kong Akasjas, lille Søn Joas for Dronning Ataljas Efterstræbelser reddede hun Davids Kongeslægt fra Undergang. *L. G.*

Joseb-bassebet, se Jasobeam.

Josef, i G. T. — 1. Patriarken Jakobs næstyngste Søn, Rahels førstefødte, Stamfader for Manasse og Efraim. Fortællingen om J. (1 Mos. 37. 39—50) er væsentlig sammensat af de ældre Kildeskrifter J og E, der allerede møde os i 30, 23. 24 med forskellig Etymologi af J.s Navn, og som paa mindre Afvigelser nær fortælle paa samme Maade. Hvad Navnet J. angaar, har det vistnok, ligesom Jakob, oprindelig været sammensat med Guds Navn (el) og betyder saaledes »Gud give(r) mere!«

J. var sin Faders Yndlingssøn, berettes der altsaa i Kap. 37, og blev derfor Genstand for sine Brødres Misundelse (den »brogede« Kjortel, Jakob skænkede ham, er snarere at forstaa som »en Ærmekjortel«); tillige vakte han deres Forbitrelse ved at fortælle dem sine Drømme, der varslede om Ophøjelse over dem alle. Engang, da hans Brødre vogtede deres Hjorde i længere Afstand fra Hjemmet, som efter Kildeskriftet J var i Hebrons Dal (37, 14; jvfr. 35, 27 hos P), men efter E vistnok endnu ved Sikem, blev J., som da var en ung Knøs (17 Aar ifølge P: 37, 2), af sin Fader sendt hen for at se til dem. Svarende til Forskellen i J.s Udgangspunkt have de 2 Beretninger haft henholdsvis Sikem eller Dotan (3—4 Mil N. for dette, ved Karavanvejen) som Stedet, hvor han traf sine Brødre. Da disse saa ham komme, fattede de den Plan at dræbe ham for at umuliggøre hans Drømmes Opfyldelse. En af Brødrene (Ruben, efter J maaske Juda) forhindrede dog de andre i virkelig at dræbe ham, og i Stedet herfor blev J. kastet i en tom Cisterne (dette maa vistnok begge Beretninger, hvorledes man end ellers vil dele dem, have indeholdt). Hvis Kildedelingen kan gennemføres, synes derpaa J. ifølge den ene Beretning (J) at være bleven solgt til forbidragende Købmænd, men ifølge den anden (hvor disse kaldes Midianiter) at være bleven taget med af Købmændene selv (jvfr. »stjaalen« 40, 15). Ankommen til Ægypten blev J. solgt som Slave til en fornem Ægypter (39, 1), hvis Navn ikke angives i den ene Beretning, men som i den anden (E) kaldes Potifar og betegnes som Øverste for Livvagten, og som derfor ogsaa havde Opsyn med Statsfængslet, der stod i Forbindelse med hans Bolig (40, 3). Den foreliggende Fortælling har sammensmeltet Beretningerne saaledes, at alt foregaar i Potifars Hus, i Stedet for at J. (ifølge Beretningen J) først var i »Ægypterens« Hus (39, 5), men saa ved dennes utro Hustrus Beskyldning blev kastet i Statsfængslet, hvis Øverste var den hos E nævnte Potifar, hvem J. tjente som Slave. Holdes Kilderne ud fra hinanden, ses det ikke klart, om J. ogsaa efter E har været i Fængsel, men umuligt er det ikke, og Udtrykket i 40, 14 (befri mig fra dette Hus) tyder vel snarest paa en fælles Overlevering ogsaa herom. Interessen er imidlertid knyttet til J.s Ophøjelse, og den fortælles i ethvert Tilfælde overensstemmende (40. 41), idet J., der i Fængslet havde udtydet Overmundskænkens og Overbagerens Drøm, i Anledning af Faraos Drømme blev hentet frem efter Forslag af Overmundskænken, som iøvrigt længe havde glemt sit Løfte til J. om at hjælpe ham. J. forklarede da Drømmene om 7 frugtbare Aar og 7 derpaa følgende Hungersaar og gav det Raad at samle Kornet fra de frugtbare Aar i Forraad til de slette. Efter at Farao havde hørt dette, prisede han J. for den guddommelige Visdom, der var ham skænket og gjorde ham til Forstander over hele Ægypten, idet han tillige ophøjede ham blandt de fornemste Ægyptere og gav ham en Hustru (Asnat) af den øverste Præsteslægt. Af Kildeskriftet P indføjes her en Notits, at J. ved sin Ophøjelse var 30 Aar gl.

Efter de rige Aar kom Hungersaarene, som J. havde sagt (41, 53), og ogsaa de omgivende Lande plagedes af dem. Som Følge heraf sendte Jakob sine Sønner, med Undtagelse af Benjamin, til Ægypten for at købe Korn (42, 1 f.). De komme og kaste sig ned for J. uden at kende ham. Han derimod kender dem straks, men giver sig ikke til Kende for dem, men prøver dem først. Disse Prøvelser og Sindsbevægelser, som de i det følgende gennemgaa, ere nødvendige til deres Lutring, men Fortællingen antyder straks fra Begyndelsen (42, 24), at J.s Handlemaade ikke skyldtes lav Hævnsyge, men en højere Nødvendighed. Ved alt dette dvæler Fortællingen udførlig, indtil den naar sit Højdepunkt i J.s Tilkendegivelse af sig før sine Brødre (Kap. 45), efter at han har set deres opofrende Troskab mod den yngste Broder, Benjamin, som de paa J.s Befaling havde maattet tage med paa deres anden Rejse til Ægypten. De 2 tilgrundliggende Beretninger, som i det væsentlige løbe parallelt med hinanden, og som i den foreliggende Fortælling ere sammen-

føjede til et kunstfuldt Hele, kendes atter her paa, at henholdsvis Ruben (E) eller Juda ere de ledende blandt Brødrene. Dernæst fortælles om, hvorledes Jakob efter at være bleven overtydet om, at J. virkelig endnu var i Live, følger J.s og Faraos Indbydelse om at komme til Ægypten, og hvorledes J. sørger for, at hans Slægt bosættes i Ægyptens Grænseprovins Gosen (45, 25—47, 12). Inden Slutningen af Jakobs Liv fortælles, indskydes et Stykke (47, 13—26), der beskriver en varig Forandring i de ægypt. Ejendomsforhold, hvis Foretagelse tilskreves J., idet Ægypterne maatte gaa ind paa at overdrage Kongen al Grundbesiddelse, paa Præsternes nær, og svare ham $^1/_5$ af Udbyttet for Brugen af Jorden. Herved skal fremhæves baade den store Nød og tillige J.s Fortjeneste af den ægypt. Kongemagt (smlgn. 2 Mos. 1, 8). Da Jakob efter en Tids Ophold i Ægypten blev syg og var Døden nær, velsignede han J.s 2 Sønner, idet han skuende ind i Fremtiden gav Efraim Fortrin for Manasse (48), og med sønlig Pietet varetog J. dernæst sin Faders Begravelse i Makpela Hule ved Hebron. Sine Brødres Frygt for, at han nu skulde tage Hævn paa dem, beroligede han ædelmodig og henviste til, at Gud havde vendt det onde til det gode for at holde meget Folk i Live. Fortællingens Slutning (50, 22 f.) meddeler om J.s Død, da han var 110 Aar gl., og om hvorledes han i Forvisningen om, at Gud vilde føre dem tilbage til Kana'an, tog det Løfte af sit Folk, at de vilde føre hans Ben med fra Ægypten, hvilket ogsaa siden opfyldtes, idet han begravedes i Sikem (2 Mos. 13, 19; Josva 24, 32).

Fortællingen om J. danner i højere Grad end ved de andre Patriarker en vel sammensluttet Helhed. J.s Karakter, hans Elskværdighed og Klogskab og hans Livs Omskiftelser, i Forening med Fortællingens Liv og Finhed, alt dette har gjort J.s Historie til en af de mest beundrede ogsaa i den muhammedanske Verden, og ingen Kr. kan vist undgaa at blive slaaet af den typiske Lighed med Kristi Liv. Den os foreliggende Fortælling er naturligvis ved et langt Tidsrum skilt fra den Tid, hvorom den beretter, men den væsentlige Overensstemmelse mellem de Beretninger, hvorpaa den hviler, viser her i ikke mindre Grad end ved de andre Patriarker tilbage til en meget gl. forudgaaende mundtlig Overlevering. Dennes Oprindelighed bestyrkes ved Fortællingens ægyptiske Kolorit i en Mangfoldighed af Enkeltheder, som i sin Tid Hengstenberg og siden Ægyptologerne (f. E. Ebers og Brugsch) have fremdraget, og dette Præg er fælles for begge de af hinanden uafhængige Grundberetninger (J og E). Saaledes vilde ingen folkelig Fortælling være dannet, uden at have sit Udspring fra virkelige Forhold af den skildrede Art. Og ej heller vilde blotte Stammeoplevelser fra et Ophold i Ægypten have formet sig til en saa vel sammenhængende Beretning af saa helstøbt, individuelt Præg. Hvorledes det derfor end forholder sig med Sammenhængen mellem den her skildrede J. og den eller de Stammer, der siden regnede ham for Stamfader, maa J. uden Tvivl betragtes som en virkelig Person, en stor Søn af sit Folk, hvis individuelle Oplevelser kom dette tilgode og førte til dets Overflytning til Ægypten. Kittel o. a. tænker sig J. som den personlige Leder af Stammen J., hvis Navn af Traditionen er overført paa ham. Denne Fordobling af J.s Navn som paa samme Tid baade en Person og en Stamme er vistnok ikke naturlig; den gennemførte Opfattelse af J. som en fremragende Mand med mærkelige personlige Oplevelser i Ægypten, inden Israels Stammer ved ham droges derhen (Driver o. a., ogsaa Cheyne), er efter Fortællingens Indtryk at foretrække.

J.s Levetid giver Beretningen ikke tilstrækkelige Holdepunkter til nærmere at bestemme; dog taler den gunstige Modtagelse af Hebræernes Hyrdestamme for Hyksos-Tiden, da Konger af asiatisk Afstamning herskede i Ægypten, hvis Kultur de efterhaanden assimilerede sig med. Minderne om denne Periode har den ægypt. Nationalfølelse siden trængt tilbage, hvilket sikkert har medvirket til, at ingen bestemte ægypt. Efterretninger om J. ere forefundne. Manetho omtaler i sin Beretning om »de spedalskes« Uddrivelse af Ægypten (i hvilken Hyksos's Fordrivelse og Israeliternes Udvandring synes sammenblandede) en Præst fra Heliopolis, Osarsif, som »de spedalskes« Leder. I dette Navn har man formodet en Erindring om J., eller i Navnet Petesef, der i en lignende græsk-ægypt. Efterretning (Kæremon) er en af »de urenes« Ledere; men dette er usikkert. Ej heller har man Midler til at kontrollere det i 47, 13—26 omtalte i dets Henførelse til J., medens iøvrigt den indtraadte Forandring i Grundbesiddelsen stemmer med de virkelige Forhold. Der omtales forskellige Gange Hungersnødstider (f. E. under det 17. Dynasti, der ret godt kunde svare til J.s Tid), ogsaa en 7aarig saadan Periode, der i en sen Efterretning henføres til meget gl. Tid; men heller ikke dette fører til noget bestemt Resultat. Til Stykket i 39, 7 f. om J. og Potifars Hustru er der en noget senere ægypt. Parallel i »Fortællingen om de 2 Brødre« (paa Dsk oversat efter A. Sayce i »Talende Stene« 1888); men om der alligevel er nogen indbyrdes Forbindelse (i saa Tilfælde snarest et Laan fra Josef-Fortællingen), er ret tvivlsomt.

Som Stamfader regnedes J. af Stammerne Manasse og Efraim (1 Mos. 41, 50 f.), af hvilke den sidste blev mægtigst og havde den anførende Stilling i Nordisrael. Navnet J. sammenfattede dem begge (1 Mos. 49, 22; 5 Mos. 33, 13), og paa samme Maade »J.s Hus« (f. E. Josva 17, 17) eller »J.s Børn« (f. E. 4 Mos. 1, 10); undertiden kan ogsaa Benjamin regnes med (2 Sam. 19, 21 [20], jvfr. V. 17 [16]. Derfra var Overgangen let til at lade J. betegne hele det nordl. Rige (Am. 5, 6. 6, 6; Ob. V. 18; Sak. 10, 6) og endelig undertiden hele Israels Folk (Ps. 81, 5. 6).

— 2. En Mand af Issakar (4 Mos. 13, 7). — 3. En af Asafs Sønner (1 Krøn. 25, 2. 9). — 4. En af dem, der havde fremmede Hustruer (Esra 10, 42). — 5. En efereksilsk Præst (Neh. 12, 14). — 6. En af Judits Forfædre (Judit 8, 1). — 7. En af Judas Makkabæers Anførere; blev slaaet af Gorgias (1 Mak. 5, 18. 56 f.). — I 2 Mak. 8, 22-10, 19 skal ikke læses J., men Johannes. *L. G.*

Josef i N. T. 1) J., Jesu Plejefader (Mt. 1—2; Lk. 2), der tidlig forsvinder af den evang.

Historie (nævnes Lk. 2, 41 f., og Ordet »dem« i V. 51 kan maaske tyde paa, at han levede en Tid efter den omtalte Begivenhed), kom til at spille en stor Rolle i Legenderne og Kunsthistorien. I de apokryfe Evangelier høre vi meget om ham, og paa glkr. Billeder af Jesu Fødsel, Magernes Tilbedelse og Flugten til Ægypten ser man ogsaa ham. Man antog i den senere Del af Oldkirken, at J. først som en gammel Mand havde ægtet Maria, og at »Herrens Brødre« vare hans Børn af et tidligere Ægteskab. I den senere Middelalder begyndte man at ære J. som en Helgen, og i Løbet af 17. Aarh. tog J.s-Dyrkelsen et stort Opsving. J.s Helgendag er 19. Marts, og den fejres med megen Højtidelighed i rom.-kat. Lande, navnlig efter at Pius IX ved Dekretet af 8. Dec. 1870 har udnævnt St. J. til Patron for hele Kirken. Leo XIII stadfæstede i det væsentlige sin Forgængers Dekret ved en Encyklika af 15. Aug. 1889 og paabød, at der i hele Okt. Maaned til Rosenkransen skulde føjes en Bøn til St. Josef (aftrykt i Leonis P. XIII Allocutiones, epistolæ etc. udg. af St. Augustins Selskab III, 277), og mange Steder er der indført en Paakaldelse af »de tre helligste Hjerter« ɔ: Jesu, Marias og Josefs Hjerter. Der er ogsaa dannet mange baade mandlige og kvindelige Foreninger til St. J.s Ære. Til hvilket Maal Ærefrygten for J. er stegen i Romerk. ses t. E. af de i Tyskland hyppig udgivne »St. Josephsbüchlein« og af Skrifter som J. Lespinasse, St. J. d'après l'écriture et les traditions (Lille 1888) og Jesuiten Turrian le Febure, Prérogatives du glorieux St. J. (Lille 1888). *Fr. N.* —

— 2. J. af Arimatæa. Omtales i alle 4 Evangelier som den, der drog Omsorg for Jesu Begravelse (Mt. 27, 57 f.; Mk. 15, 42 f.; Lk. 23, 50 f.; Joh. 19, 38 f.). J. var fra Arimatæa ɔ: Ramataim i Nærh. af Lydda, en velhavende Mand og Medlem af Synedriet i Jerusalem. Han var Jesu Discipel, men hemmelig af Frygt for Jøderne, siger Joh. Han stemte ikke med for Jesu Domfældelse (Lk.), og straks efter Jesu Død viste han det Mod at gaa til Pilatus for at begære Jesu Legeme til Begravelse, hvilket ellers ikke tilstodes af Romerne, og hvad han tillige maatte vide vilde gøre ham til Genstand for Synedriets Had. Jesu dybeste Forsmædelse bragte altsaa J.s Tro til Afgørelse, og muligvis har J.s Eksempel atter paavirket Nikodemos. I den nye Klippegrav, J. ejede i den nærliggende Have, flyede de i Fællesskab Jesu afsjælede Legeme ærefuldt til Hvile. Acta Pilati og det apokryfe »Peters Evangelium« omtale ogsaa Sagen.

— 3. J. Barsabbas, en af de Disciple, der fremstilledes ved Forhandlingen om Valget af en ny Apostel (Ap. G. 1, 23). Navnet Barsabbas betegner ham rimeligvis som Søn (bar) af en Mand Sabba. Yderligere havde han et romersk Tilnavn: Justus, efter Skik hos mange af Datidens Jøder. Judas Barsabbas (Ap. G. 15, 22) har muligvis været hans Broder. Ifølge Evsebios var J. en af de 70 Disciple (Lk. 10, 1). — Endvidere nævnes af Navnet J.: 4 og 5, et Par af Jesu Forfædre (Lk. 3, 24. 30). — 6. Barnabas's egentlige Navn (Ap. G. 4, 36), vistnok rigtigere end »Joses«. — I Mt. 13, 55 synes ogsaa en af Jesu Brødre at være kaldet »J.«, men hedder ellers Joses. *L. G.*

Josef Bryennios, bysantinsk Teolog under Kejser Manuel II Palæologos (1391—1425), stammede fra Lakedæmon, var først (fra 1376) Munk paa Kreta, senere (1396) i Klostret Studion i Konstantinopel, og dér døde han o. 1436 uden at ville overtage noget kirkeligt Embede. Han skrev mange filos. og teol. Skrifter og oversatte meget fra Latin paa Græsk, og ogsaa som Politiker spillede han en ikke ringe Rolle (J. Dräseke, J. B., i »Neue kirchl. Zeitschr.« VII, 208 f.).

Josef fra Calasanza, se I, 445.

Josefiter er Navnet paa forskellige relig. Kongregationer, der staa under St. Josefs Værn; se Josefs-Søstre.

Josefos, jødisk Historieskriver, f. 37 e. Kr., d. i Beg. af 2. Aarh. Tilhørende en anset præstelig Familie fik J. efter eget Udsagn i sin tidlige Ungdom en grundig skriftlærd Uddannelse og sluttede sig, efter at have tilbragt 3 Aar i Ørkenen hos Eneboeren Banus, i en Alder af 19 Aar til Farisæerne. 26 Aar gl. (64 e. Kr.) foretog han en Rejse til Rom for at udvirke Frigivelse af nogle fangne jødiske Præster og naaede ved Neros Gemalinde, Poppæas Gunst sit Maal. Kort efter hans Tilbagekomst til Palæstina udbrød den store jødiske Opstand mod Rom (Aar 66), og om han end efter sit eget Sigende fra først af var en Modstander af denne, overtog han dog efter den syriske Statholder Cestius Gallus's Nederlag ved Bet-Horon den vigtige Stilling som øverste Befalingsmand i Galilæa. Som saadan forberedte han i Vinteren 66—67 Kampen mod Rom ved Rejsning af en Hær og Befæstelse af de vigtigste Byer og forsvarede Vaaren 67 Fæstningen Jotapata overfor Vespasians Angreb. Efter denne Fæstnings Fald kom han i romersk Fangenskab, men blev atter frigiven ved Vespasians Udraabelse til Kejser (Aar 69) og antog fra nu af ved Siden af sit jødiske Navn Kejserens Familienavn Flavius. Efter at have ledsaget Vespasian til Alexandria, vendte han med Titus tilbage til Palæstina og maatte under Jerusalems Belejring paa Titus's Vegne gentagne Gange opfordre Byen til Overgivelse. Efter Krigens Slutning fulgte han med Titus til Rom, hvor han baade under Vespasian, Titus og Domitian levede som græsk Literat med kejserlig Understøttelse. I denne Periode af sit Liv udarbejdede han følgende Værker: 1) »Om den jødiske Krig« (7 Bøger), oprindelig affattet paa J.s Modersmaal, Aramaisk, men siden omarbejdet paa Græsk under Bistand af Medarbejdere, der bedre end J. beherskede dette Sprog. Værket aabnes med en Udsigt over Jødefolkets Historie siden Antiokos Epifanes, men beskæftiger sig hovedsagelig (II, 14—VII) med den store jødiske Opstand fra dens første Begyndelse indtil dens fuldstændige Undertrykkelse (Aar 73); det er i sin græske Form forfattet henimod Slutningen af Vespasians Regeringstid (69—79). 2) Den »jødiske Arkæologi« (*Ἰουδαικὴ Ἀρχαιολογία, Antiqitatés Judaicae,* 20 Bøger), en Fremstilling af Jødefolkets Historie fra den ældste Tid indtil den store jødiske Krigs Udbrud, fuldendt i Aaret 93 eller 94. Bog 1—11 omhandler, væsentlig paa Grundlag af de bibelske Skrifter, Tiden indtil Alexander den store, Bog 12—14 Tiden fra Alexander til He-

rodes den stores Regeringstiltrædelse, Bog 15—17 Herodes's og hans Søn Arkelaos's Regering, Bog 18—20 Aarene 6—66 e. Kr. 3) J.s Selvbiografi, et Slags Anhang til Arkæologien, forfattet enten kort efter denne eller (sandsynligere) først efter Agrippa II's Død Aar 100. Værket indeholder ingen fuldstændig Levnedsbeskrivelse, men kun en af biografiske Oplysninger indrammet Apologi for J.s Optræden i Galilæa Vinteren 66—67. 4) »Mod Apion« eller »Om det jødiske Folks høje Alder« (2 Bøger), forfattet senere end Arkæologien og indeholdende en Apologi for Jødedommen overfor hedenske Angreb og Fordomme.

J.s Værker efterlader intet tiltalende Indtryk af hans Personlighed, og som Historiker kan han ikke paa nogen Maade tage det op med de store græske og romerske Historieskrivere. Men alle hans Arbejder er dog beherskede af den patriotiske Tanke: at skaffe det jødiske Folk større Agtelse inden den græsk-romerske Verden, og for vort Kendskab til Jødernes Historie i eftermakkabæisk Tid er hans historiske Skrifter ligefrem uundværlige (overmaade lidet byder han derimod til Belysning af det dunkle Tidsrum mellem Nehemja og Antiokos Epifanes, 440—175 f. Kr.). Med særlig Udførlighed behandler J. Herodes den stores Regeringstid, dels fordi han netop her havde gode Kilder, dels fordi han var i høj Grad tiltalt af det hellenistiske Præg, som Herodes havde forsøgt at paatrykke Jødeland. Meget fattig er derimod Behandlingen af Tiden fra Herodes den stores Død til Aar 40 e. Kr.; først med Agrippa I.s Regering bliver Fremstillingen atter fyldigere. For sit Folks religiøse Ejendommelighed havde J. liden Sans, og heri ligger hans største Begrænsning som jødisk Historieskriver. Med Flid bestræber han sig for at tegne et for hans græske og romerske Læsere mindst mulig fremmedartet og anstødeligt Billede af sit Folk og dets Historie, og hvad der har Sammenhæng med den messianske Idékreds fortier han ligefrem. Farisæerne, Saddukæerne og Essenerne fremstiller han som tre filosofiske Skoler, hvoraf Farisæerne svarede til Stoikerne og Essenerne til Pythagoræerne, og hans Skildring af Døberen Johannes (Ant. XVIII, 5, 2) giver ikke blot et meget mat og afbleget Billede af Johannes's Bodspræken og Daab, men stikker det messianske Moment i hans Forkyndelse ganske under Stolen. Jesus har J. neppe noget Steds omtalt; thi det berømte »Vidnesbyrd om Kristus«, som allerede Evseb læste i Arkæologien (XVIII, 3, 3), skyldes uden Tvivl en kristelig Interpolation, og meget taler for, at det samme er Tilfældet med Beretningen om Herrens Broder Jakobs Død (XX, 9, 1), hvor Jakob betegnes som »Broder af Jesus, som kaldes Kristus« (den nyeste og bedste kritiske Udgave af J.s Værker er B. Nieses, Berlin 1887—1895; Haandudgave uden kritisk Apparat ved samme, Berlin 1888—1895, dansk Oversættelse ved A. Reiersen, Kbhvn 1750—1757; Jødekrigen, paany udgivet af J. Belsheim, Horten 1881. Jvfr. forøvrigt E. Schürer, Geschichte des jüdischen Volks I). *L. B.*

Josefs-Søstre. De første af de mange kvindelige Kongregationer til St. J.s Ære dannedes o. 1640 i Anjou af Mademoiselle de la Fère, af Familien de la Flèche, og i Bordeaux af Marie Delpech de l'Estang. Senere ere mangfoldige St. Josefshuse oprettede (se A. Marchand, Moines et Nonnes, Paris 1882, II, 198 f.), bl. a. et i Chambéry i Savoyen, der har Aflæggere i Danmark. St. J.-S.ne give sig af med Sygepleje og Undervisning og have i mange protest. Lande været et virksomt Middel for den rom.-kat. Propaganda.

Josefs-Ægteskab kaldes et gyldigt indgaaet Ægteskab, der efter Ægtefolkenes egen Vilje ikke bliver fuldbyrdet. Navnet stammer fra den, forøvrigt ikke hidtil af Romerk. dogmatisk afgjorte Paastand, at Josef, Jesu Plejefader, levede i et ufuldbyrdet Ægteskab med Maria.

Josek, en af Jesu Forfædre (Lk. 3, 26).

Josenhans, Joseph, f. i Stuttgart 9. Febr. 1812, d. i Leonberg 25. Dec. 1884. Udgaaet fra et strengt pietistisk Hjem (i Leonberg) med kraftig Deltagelse i al indre og ydre Mission fik J. paa Seminariet i Blaubeuren sin afgørende Troskrise og sluttede sig ved Universitetet i Tübingen (1829—34) til W. Hofacker og en ligesindet Vennekreds; men en Studierejse i Nordtyskland 1836 gav hans Pietisme en objektiv kirkelig Retning. Efter at have virket som Lærer i Stettin, siden som Repetent i Tübingen, var J. 1839—49 Diakonus i Winnenden og Sjælesørger ved Zellers Sindssygeanstalt. Modnet ved strengt Arbejde og store Sorger kaldtes han derfra til Basel som Medhjælper og 1850 Afløser for Missionsinspektør Wilh. Hoffmann, den senere Hof- og Overpræst og Generalsuperintendent i Berlin. Medens den geniale vidtskuende Forgænger havde ført Baseler-Missionen ud i et friere Spor og en videre Virkekreds efter Blumhardts forsigtige Styrelse, var den kommen i et betydeligt Deficit, og Forbindelsen med de gamle Missionsvenners engere Kreds var løsnet, hvorhos dens Stilling paa den vigtigste Arbejdsmark, Indien, var truet ved Splittelser og Selvraadighed blandt Missionærerne. J. fik nu den Opgave at skabe faste ordnede Forhold med »Autoritet, Concentration og Organisation«, og han gennemførte den med stor Kraft, først ved sin Visitation i Indien, hvor han indførte nøje bestemte Ordninger for Missionærernes Forhold indbyrdes og til Komitéen i Basel, hvis absolute Myndighed han hævdede. Siden fulgte Ordninger for Menighederne og Gudstjenesten, for Skolevæsenet og for den betydelige Handels- og Industrivirksomhed baade i Indien og paa Guldkysten. Ogsaa i Hjemmet gjorde hans stærke Vilje sig gældende, ofte hensynsløst, i Missionsskolen og i Missionsstyrelsen, dog under godt Samarbejde i 28 Aar med Komitéens Præsident, den ædle Baseler Raadsherre, Adolph Christ. Efter Christs Død (1877) traadte J. tilbage 1879, opslidt af det utrættelige Arbejde og haarde Kampe, men Baseler-Missionen havde under hans 30aarige Styrelse vundet Fasthed og taget et mægtigt Opsving. Af de 1000 Kr. i Indien var der blevet 6800, af de 80 Kr. paa Guldkysten 4000, og begge Steder fandtes et udviklet Skolevæsen fra Elementarskoler op til Præsteseminariet, og en vel ordnet Industri, der i Indien gav Tusinder af Kr. et lønnende Arbejde. I Kina, hvor Missionen lige var sat i Gang efter Gütz-

laffs begejstrede Opraab, var der efter store Sigtelser samlet 1700 Kr. (jvnf. P. Eppler, Geschichte der Baseler Mission, Basel 1900; W. Bornemann, Einführung in die evang. Missionskunde, Tüb. u. Leip. 1902; J. Hesse, J. J. Ein Lebensbild, Calw u. Stuttgart 1895). *V. Sn.*

Josephus, finsk Munk, Prædikant og Kirkebygmester i Norrland. I Indals Kirkebog siges om ham: »Architectus et primus fundator hujus templi erat Josephus Fenno, vir eruditus, sagax et prudens, religioni pontificiæ adicctus«. Han skal desuden have bygget 5 andre Kirker i Norrland; han druknede her og blev begravet i Indals Kirke. *A. N.*

Joses. 1. En af Jesu Brødre (Mk. 6, 3). I Mt. 13, 55 synes »Josef« at være den rette Læsemaade. — 2. En Søn af Maria, Klopas's (ɔ: Alfæos') Hustru (Mk. 15, 40. 47; jvfr. Mt. 27, 56). — I Ap. G. 4, 36 skal vistnok læses Josef (Barnabas), og i Lk. 3, 29 Jesus.

Josia (Josija, LXX Josias). — 1. Konge i Juda Rige 640—609 f. Kr., Amons Søn. Da hans Fader blev myrdet, var han selv kun 8 Aar gl. (2 Kong. 22, 1). Det indtrængte Hedenskab havde under Manasses lange Regering (og Amons) vokset sig saa stærkt som aldrig før i Juda. Under disse Forhold fik det overordentlig Betydning, at J. i sin Opvækst med Varme sluttede sig til den trofaste, profetiske Retning, som repræsenteredes f. E. af Sefanja og lidt senere af den med J. omtrent jævnaldrende Jeremja. Man erfarer af Kronisten (2 Krøn. 34, 3), at J. allerede inden det store Brud med al den uægte Jahvisme havde begyndt religiøse Reformarbejder, og disse Efterretninger, som psykologisk ere velkomne, fortjene sikkert Tiltro. J.s Interesse for Templet er jo netop et fortsættende Led i disse Bestræbelser; derimod anticiperer Kronisten i det følgende adskilligt, som først skete i J.s 18. Regeringsaar, medens 2. Kong. omvendt samler alt ind under dette Aar. Den Begivenhed, som da skete og fik saa overordentlig Betydning for den religiøse Fremtid, var Ypperstepræsten Hilkias Fund af Lovbogen i Templet. En grundig Istandsættelse af dette var planlagt, og Penge indsamlede paa samme Maade som tidligere under Joas. Da Kongens Statsskriver Safan kom til Templet for at hente disse, modtog Hilkia ham med de Ord: Jeg har fundet Lovbogen! og viste den til Safan, som efter selv at have læst i den underrettede Kongen om Fundet og forelæste for ham af Bogen. Forfærdet over at se, hvor dyb Afvigelsen var fra Herrens hellige Krav, sendte J. Bud til Profetinden Hulda om Raad og sammenkaldte, efter at ogsaa hun havde svaret i samme Aand som Lovbogen, en Forsamling i Templet, hvor Kongen og Folket vedtog at rette sig efter Herrens Ord i hans genfundne Lov (2 Kong. 23, 1 f.; 2 Krøn. 34, 29 f.). Uden Tøven iværksattes derefter med Kraft Reformværket, som dels bestod i Renselse af Templet og Landet for det indtrængte Afgudsvæsen, dels ogsaa i Ophævelsen af Jahvehelligdommene rundt om i Landet, fordi disse, som Erfaringen havde godtgjort, vare uhelbredelig smittede af Naturdyrkelsen under Jahvetroens Navn. De dér fungerende Præster bragtes til Jerusalem, men degraderedes fra den egentlige Præstetjeneste. Ogsaa til Betel og de sydl. Egne af det gl. Efraims Rige udstrakte J. sin reformerende Virksomhed. En stor Paaskefest i Jerusalem satte Kronen paa det udførte Værk. Den tilsvarende indre Forvandling var naturligvis ikke dermed givet, men Luften var endelig bleven renset i Juda, og Spiren lagt til det senere jødiske Liv i lovbunden Adskilthed fra det hedenske Væsen. Den genfundne Moselov, der gav J.s Reform sit Præg, maa efter alt at dømme have været den os foreliggende deuteronomiske Formulering (5 Mos.), der sandsynligvis har sin Oprindelse fra Hiskias Tid, og under Manasses Forfølgelser af den jahvetro Retning maa formodentlig det siden fundne Eksemplar være bleven skjult i Templet, indtil det i Guds Time kom for Dagen. Om noget Bedrag fra Ypperstepræstens Side er der ikke Tale. Men om disse Ting maa her henvises til Art. Mosebøgerne (Deuteronomion).

Om J.s Regering give vore Kilder iøvrigt ikke Besked. Men den store Sorg over hans Død viser, at Folket har følt den som en lykkelig Tid. Den Omstændighed, at J. ogsaa udstrakte sin Virksomhed til Dele af Samaria, giver ogsaa et Indblik i J.s politiske Bestræbelser, som under det assyr. Riges Forfald øjensynlig have gaaet ud paa at samle alt Israels Land. Saaledes forstaas det, at han i Aaret 609 stillede sig i Vejen for Farao Neko, der med sin Hær landede ved Palæstinas Kyst for at drage ind i Syrien og tilrive sig sin Del af Arven efter Assyrerne. Det kom altsaa trods Nekos Advarsel til Kamp mellem J. og ham paa Jisreels Slette. Men J.s Forventning om Jahves Hjælp gik ikke i Opfyldelse, thi ved Megiddo blev den israelit. Hær slaaet og J. selv dødelig saaret (2 Kong. 23, 29 f.; 2 Krøn. 35, 20 f.). Dermed var Rigets Frihed tabt og dets Opløsningsperiode indledet. Om Sorgen over den ædle Konges bratte Død vidne de i 2 Krøn. 35, 25 og Jer. 22, 10 omtalte Klagesange, muligvis ogsaa Sak. 12, 11.

— 2. En Mand paa Serubabels Tid i Jerusalem (Sak. 6, 10. 14). *L. G.*

Josibja, en simeonitisk Øverste (1 Krøn. 4, 35).

Josifja, Fader til en af Esras Ledsagere (Esra 8, 10). LXX og 3 Esra 8, 36 vise, at Selomit er J.s Søn, idet Ordene her have et i den hebr. Tekst udfaldet Navn: Bani (»af Banis Børn Selomit, J.s Søn«).

Josua. 1. Josuas Historie. Det meste af, hvad der berettes om J.s Oplevelser paa Moses Tid, hidrører fra det saakaldte elohistiske Skrift. Han omtales her bestandig som Moses Tjener, *mesharet* (2 Mos. 24, 13. 33, 11, 4 Mos. 11, 28 og derefter Josva 1, 1); efter 4 Mos. 11, 28 havde han indtaget denne Stilling fra sin Ungdom af. Som Tjener ledsagede han Mose under hans Ophold paa Sinai Bjerg (2 Mos. 24, 13. 32, 17). Efter at det hellige Telt var oprejst udenfor Lejren, opholdt han sig til Stadighed inde i det (2 Mos. 33, 11; smlgn. 1 Sam. 3, 3). Da Eldad og Medad, der ikke, som de andre udvalgte, havde begivet sig ud af Lejren til Teltet, bleve grebne af profetisk Begejstring, søgte J. at bevæge Mose til at hindre dem deri, men afvistes af ham (4 Mos. 11, 26 f.). Desuden overdrog Mose ham Førelsen af de israelitiske Krigere i Kampen med Amalekiterne (2 Mos. 17, 9 f.). Endelig læse vi 5 Mos. 31, 14 f., hvorledes Mose

kort før sin Død begav sig med J. ind i det hellige Telt, for at han kunde modtage Guds Befalinger, hvori altsaa ligger, at han var bestemt til at overtage Ledelsen af Folket efter ham. Hertil slutter sig den deuteronomiske Fremstilling (5 Mos. 3, 21. 31, 7 f.). I det præstelige Kildeskrift er J., hvis Navn oprindelig lød Hosea, en af de udsendte 12 Spejdere, nemlig som Repræsentant for Efraim (4 Mos. 13, 8. 16); da han og Kaleb ved denne Lejlighed vare de eneste, der ikke trodsede Gud, skulde de alene af den daværende Slægt betræde det forjættede Land (efter den ældre jehovistiske Fremstilling i 4 Mos. 14, 24, 5 Mos. 1, 36, Josva 14, 6 f. var Kaleb den eneste Spejder, om hvem dette fortaltes; her hørte J. altsaa ikke med til Spejderne). Fremdeles beretter det præstelige Skrift (4 Mos. 27, 15 f.), hvorledes Mose ved Haandspaalæggelse indsatte J. som Folkets fremtidige Fører, dog saaledes, at han skulde rette sig efter Ypperstepræsten, der forvaltede det hellige Orakel (smlgn. 32, 28. 34, 17 f.). — Paa denne Maade forberedt følger J.s egen Historie i den efter ham opkaldte Bog. Han er her Føreren for det samlede Israel, der i nogle faa Aar (Josva 14, 10) erobrer Landet, om der end hist og her blev nogle Beboere at overvinde (14, 12). Efter Erobringen fordelte han Kanaan mellem de israelitiske Stammer (Kap. 13 f.). Tilsidst forsamlede han alle Stammerne i Sikem, forpligtede dem til alene at tjene Herren og fastsatte Lov og Ret for dem. Derpaa døde han og begravedes paa sit Arvegods i det efraimitiske Bjergland (Kap. 24). Ved Siden af denne, paa de elohistiske, deuteronomiske og præstelige Kilder hvilende Fremstilling i J.s Bog findes der imidlertid en anden mindre generaliserende og mere realistisk Beretning om Landets Erobring, hidrørende fra den jahvistiske Kilde. Den foreligger navnlig i det 1. Kap. af Dommernes Bog, men suppleres ved forskellige indskudte Stykker i J. Bog. Efter denne Fremstilling opererer ikke Israel som Helhed, men de enkelte Stammer hver for sig; og navnlig giver den en indgaaende Fortegnelse af de Dele af Landet, som det ikke lykkedes Israeliterne at erobre. At denne konkrete Fremstilling staar den historiske Virkelighed nærmere end den systematiserende, er indlysende. Men derimod var det urigtigt, naar man, efter at dette Forhold var konstateret, benyttede det til at bevise, at J. selv ikke var nogen historisk Skikkelse, men en ren Sagnfigur, f. E. en Personifikation af en eller anden Stamme. Det forfejlede i denne Paastand er umiddelbart godtgjort, hvis Budde o. a. have Ret i, at de jahvistiske Elementer ikke blot findes i Josva Kap. 13 f., men ogsaa i den foregaaende Beretning om Landets Erobring (se nedenfor). Men ogsaa Steuernagel, der endnu benægter dette, fastholder J. som historisk Person og betragter ham som Fører for Josef-Stammerne, hvis Indfald i Kanaan han henfører til en noget senere Tid end Lea-Stammernes.

2. Josua Bog. I den jødiske Kanon staar Josua Bog i Spidsen for Kanons anden Afdeling, Profeterne; den er den første af de saakaldte »forreste Profeter« d. e. Josua, Dommernes, Samuels og Kongernes Bøger. Efter sit Indhold er den derimod paa det nøjeste forbunden med de 5 Mosebøger. Beretningen i disse forbereder nemlig bestandig Landets Erobringshistorie paa en saadan Maade, at denne nødvendig maa have dannet Fremstillingens uundværlige Afslutning. Uden Beretningen om Opfyldelsen vilde Beretningen om Forjættelsen være ufuldstændig, hvad navnlig bliver indlysende, naar man lægger Mærke til, at 4. og 5. Mosebog allerede berette om Erobringen af Østjordanlandet som Løftets delvise Opfyldelse, medens Erobringen af Vestjordanlandet først findes i J. B. Dertil komme en Række bevidste Frem- og Tilbagevisninger imellem de to Afdelinger, der knytte dem uopløseligt sammen. Det afgørende Bevis for Rigtigheden af denne Opfattelse afgav den nøjere Analyse, der i J. B. konstaterede Tilstedeværelsen af de samme Kildeskrifter, ved hvis Sammenstilling de 5 Mosebøger ere opstaaede, og som derimod enten ikke mere eller dog paa anden Maade ligge til Grund for de følgende historiske Bøger. Som Følge heraf taler man nu til Dags gerne om Hexateuken (det seksdelte Værk) i Stedet for Pentateuken, og betragter den som Enhed overfor de Skrifter i Kanon, der følge efter J. B. Imidlertid har fortsatte Undersøgelser vist, at dette vel væsentlig er rigtigt, men dog maa forstaas med et vist Forbehold. De enkelte Kildeskrifter i J. B. danne vel den umiddelbare Fortsættelse af de tilsvarende Kilder i Pentateuken, men den i J. B. foreliggende Komposition af disse Skrifter kan oprindelig ikke have dannet den umiddelbare Fortsættelse af den Komposition, vi benævne Pentateuken; eller, som man ogsaa kan udtrykke det, J. B. er ikke opstaaet ved, at man simpelthen har skaaret den sidste Del af Hexateuken fra og henført den til Kanons anden Del, en Fremgangsmaade, der ogsaa i og for sig vilde være lidet sandsynlig. Beviset herfor ligger i den Maade, hvorpaa det præstelige Kildeskrift er benyttet i Pentateuken og i J. B. I de 5 Mosebøger danner dette Skrift, der uden Tvivl er optaget saa godt som helt og holdent, »Grundskriftet«, hvori de andre Kilder ere indføjede. I den første Del af J. B. (Kap. 1—12) er der derimod kun optaget nogle faa, løsrevne Stykker af hint Skrift, medens Fremstillingen gennemgaaende hviler paa de andre Beretninger; og i Afsnittet Kap. 13 f. findes der vel større Afsnit, som ere optagne fra Præsteskriftet, men de danne ikke Grundlaget for Fremstillingen, men ere indføjede i den Ramme, som de andre Beretninger afgive. For at forstaa dette, maa man antage, at det Værk, der først komponeredes af de forskellige Kilder, og som først fik kanonisk Gyldighed, endte med Moses Død og altsaa svarede til den foreliggende Pentateuk. Af Resten af Kilderne dannedes der senere og efter andre Principper en ny Komposition, den nuværende Josua Bog, der først fik Gyldighed som helligt Skrift, da Kanons anden Afdeling sammenstilledes. Hermed stemmer det ogsaa, at Samaritanerne, der optog Pentateuken fra Jøderne, have en selvlavet J. B., der ikke falder sammen med den kanoniske. Ved Brugen af Ordet Hexateuk maa man derfor erindre, at det gælder de i de 6 Bøger indeholdte enkelte Kilder, ikke den foreliggende Komposition.

Hvad de enkelte Kildeskrifter angaar, hersker der som sædvanlig gennemgaaende Enighed om, hvad der hører til det præstelige Skrift, nemlig 4, 19. 5, 10—12. 9, 15 b, 17—21 samt en Del større eller mindre Brudstykker i Afsnittet om Landets Fordeling Kap. 13 f. (f. E. Levitbyerne Kap. 21 som Udførelse af Num. Kap. 35). Tillige have Oettli og Holzinger formodet, at Fortegnelsen over de overvundne Konger Kap. 12 stammer fra det præstelige Skrift, nemlig som denne Kildes Fremstilling af Erobringshistorien, medens Steuernagel derimod udleder den fra en senere deuteronomistisk Bearbejder. Fremdeles hersker der Enighed om, at begge Bogens Hoveddele indeholde betydelige Uddrag af Elohistens Skrift. Fra denne Kilde stamme f. E. Beretningen om Folkeforsamlingen i Sichem og Josuas Død Kap. 24 samt Bestanddele af de fleste Kapitler om Erobringshistorien. Derimod divergere Opfattelserne endnu med Hensyn til de jahvistiske og deuteronomistiske Bestanddele. Fast staar det, at der i Fremstillingen af Landets Fordeling findes en Del jahvistiske Indskud, der dels doublere, dels supplere det 1. Kap. i Dommernes Bog (13, 13. 15, 13—69. 63. 16, 10. 17, 11—18. 19, 47); men Spørgsmaalet er, hvorvidt ogsaa Erobringshistorien delvis hviler paa Uddrag af Jahvistens Skrift. Dette benægtes af Steuernagel, der overalt mener ved Siden af de elohistiske Stykker, at kunne hjælpe sig ved Antagelsen af en deuteronomistisk (d. e. af Deuteronomium inspireret) Fremstilling af Landets Erobring ved Josua, forfattet af den samme Haand, der har skrevet Deut. Kap. 1—3. Derimod have Budde og Holzinger søgt at paavise, at Beretningerne i Bogens første Halvdel ligesom ofte i Pentateuken ere »jehovistiske«, d. e. dannede ved en Sammenarbejdelse af Dobbelberetningerne hos Jahvisten og Elohisten, samt at denne Sammensmeltning ikke skyldes Samleren af den nuværende Josua Bog, men allerede forelaa for ham. De deuteronomistiske Bestanddele af Bogen betragte de ikke som Uddrag af et virkeligt Skrift, men som Udvidelser og Omarbejdelser af hint komponerede Værk (smlgn. Det israelitiske Folks Historie, 3. Udg. 70 f., hvor den samme Opfattelse er lagt til Grund). Steuernagels Analyse er udført med megen Skarpsindighed, og det skal villig indrømmes, at Kildesamlingen, hvad Jehovist-Spørgsmaalet angaar, ikke er bragt til den relative Afslutning ved J. Bog som ved Pentateuken; men alligevel er Buddes Opfattelse utvivlsomt bedre skikket til at forklare de i Erobringshistorien foreliggende Spor af Dobbeltberetninger og maa derfor indtil videre betegnes som den overvejende sandsynlige.

Under Forhold som de her foreliggende er det indlysende, at den i Talmud (Baba batra 14) fremsatte Anskuelse, hvorefter Josua selv skulde være Forfatteren af J.s B., har den samme Værdi som de øvrige sammesteds anførte Forfatter-Angivelser, nemlig slet ingen. Bogen er et Produkt af en Række Skrifter, der alle ere betydelig senere end Josuas Tid. Det »indtil vi vare gaaede over« 5, 1, hvorpaa man har beraabt sig som Tegn paa et Øjenvidne, er, som de gamle Oversættere viser, en Skrivefejl, som ogsaa Massoreterne rigtig rette til: indtil de vare gaaede over. For et længere Tidsrum mellem Begivenhederne og Fremstillingen taler Citatet af en Digtsamling 10, 12 f., Udtryk som, at de omtalte Mindesmærker og lign. »endnu den Dag i Dag« ere forhaanden 4, 9. 7, 26. 8, 28. 9, 27. 13, 13. 15, 63. osv. Angaaende den nøjere Affattelsestid for de enkelte Kilder se Art. Mosebøger. (Hollenberg, Die deuteronomischen Bestandteile d. B. Josua, Stud. u. Krit. 187 f.; Albers, Die Quellenberichte in Josua I—XII, 1891; Budde, Die Bücher Richter u. Samuel 1890; Wellhausen, Die Composition des Hexateuchs, 2. Udg. 1889; Kuenen, Historisch-critisch Onderzoek, 2. Udg. 1887, 1. Bd. Fortolkninger af Dillmann 1886, Oettli 1893, Steuernagel 1894, Holzinger 1901). — *F. B.*

Foruden den ovenfor omtalte J. nævnes i G. T. med Navnet J. — 1. En Mand fra Betsemes (1 Sam. 6, 14. 18). — 2. Jerusalems Kommandant paa Kong Josijas Tid (2 Kong. 23, 8). — 3. Ypperstepræsten J., der vendte tilbage fra Udlændigheden sammen med Serubabel. Hans Fader Josadak var blandt dem, der bortførtes 586. J. nævnes oftere i Begivenhederne efter Hjemkomsten; i Esra Bog (3, 2. 8. 9. 4, 3. 5, 2) og Neh. (12, 1) kaldes han Jesua, hos Hag. (1, 1. 12. 14) og Sak. (3, 1 f. 6, 11) bruges derimod Navnets usammentrukne Form J. (Jehosua). — Se iøvrigt Jesua og Jesus. *L. G.*

Josva, se Josua.

Jotam. 1. Gideons (Jerub-ba'als) yngste Søn (Dom. 9, 5—21. 57). Da Abimelek lod alle sine Brødre myrde for at tiltage sig Kongemagt, var J. den eneste, der undslap. Medens Sikemiterne, der havde hjulpet Abimelek, vare samlede i Anledning af hans Kongevalg, viste J. sig pludselig paa et Fremspring af Garizims Bjerg (S. for Sikems Dal) nær ved Forsamlingen og raabte til dem. I Form af en Fabel om Træerne, der vilde vælge sig en Konge og maatte nøjes med Tornebusken, forudsagde han dem og Abimelek gensidig Ødelæggelse, hvorefter han flyede, inden nogen kunde gribe ham. Stedet, dannende en naturlig Talerstol, kan vistnok endnu paavises. Efter kun 3 Aars Forløb gik det efter J.s Ord. Det er vilkaarligt at frakende J. den omtalte Lignelse, som om den var lagt ham i Munden af en senere Fortæller, der ønskede at lade en af Gideons Sønner forudsige den kommende Straf; den ejendommelige og antike Lignelse indføres jo slet ikke som guddommelig Profeti, og tillige var der for Overleveringen ingen Grund til at bevare J.s Navn, hvis det ikke var knyttet til det nævnte Optrin. — 2. Konge i Juda o. 752—736, Ussijas aandsbeslægtede Søn (2 Kong. 15, 32 f.; 2 Krøn. 27, 1 f.). De 16 Aar, hvori han regerede, vare paa faa nær (fra o. 740) et Medregentskab under hans Faders Spedalskhed (2 Kong. 15, 5). Hos Kronisten omtales hans Byggeforetagender og Befæstninger og en heldig Krig mod Ammoniterne. Den for Juda farlige Alliance mellem Israels Rige og Syrien dannedes ifølge 2 Kong. 15, 37 endnu i Slutn. af hans Regering. J. har ogsaa oplevet Jesajas' første Fremtræden (Jes. 6, 1). — 3. En af Kalebs Efterkommere (1 Krøn. 2, 47). *L. G.*

Jotba, ubekendt By, formodentlig i Juda; derfra var Kong Amons Moder (2 Kong. 21, 19).

Jotbata (4 Mos. 33, 33 f.; 5 Mos. 10, 7), en vandrig Station paa Israëliternes Vandring, muligvis i Horiternes Land.

Jovian, Julian den frafaldnes Efterfølger, rom. Kejser fra Juni 363 til Febr. 364, stillede sig paa Nikænernes Side. Han kaldte straks den landflygtige Athanasios tilbage (I, 166), og det lykkedes ikke Arianerne at svække hans Beundring for den store Kirkelærer. Uden at gribe direkte ind i den kirkelige Udvikling øvede J. en ikke saa ringe Indflydelse paa denne, og Kirkens Mænd sørgede dybt, da han døde.

Jovinian hed en Munk, der o. 385 i Rom traadte op imod den overhaandtagende Overvurdering af Cølibatet og Askesen. Han var selv oprindelig en streng Asket, men han havde brudt med den under østerlandsk Paavirkning udviklede Askese og blev siden dens ivrigste Fjende. Om ham samlede sig flere ligesindede, og den rom. Biskop Siricius fik 390 en rom. Synode til at ekskommunicere J. og hans Tilhængere. Da J. gik til Milano, sluttede en milanesisk Synode sig til den rom., og Hieronymus skrev paa sine rom. Venners Opfordring to Bøger mod J. Senere advarede ogsaa baade Ambrosius og Augustin mod J., der maa være død før Aaret 406. I sine Skrifter hævdede J., at ugift Stand ikke var mere velbehagelig i Guds Øjne end Ægteskab, men han synes ikke at have bekæmpet Præsternes Cølibat. Han angreb ogsaa den Mening, at Faste var bedre end maadeholden Tilfredsstillelse af Sulten, forbunden med Taksigelse (1 Tim. 4, 4). Endvidere paastod han, at Maria efter at have født Kristus ikke længer var Jomfru, og han tillagde ikke Martyriet større Værd end en from Kristens Død paa anden Maade.

Jovius (Giovio), **Paulus**, rom.-kat. Biskop og Historieskriver, fødtes 19. April 1483 i Como, studerede Medicin i Pavia og kom til Leo X's Hof, hvor han blev sat højt paa Grund af sin elegante Stil. Clemens VII gjorde ham til Biskop af Nocera, men da han ikke fik Bispedømmet i sin Fødeby, trak han sig vred tilbage til Firenze, hvor han døde 11. Dec. 1552. Han skrev sin egen Tids Historie i 45 Bind og en hel Mængde Biografier.

Jowett, Benjamin, eng. Teolog og Pædagog, fødtes i Camberwell 15. April 1817. 1835 fik han en Plads i Balliol-Kollegiet i Oxford, hvor han paa forskellig Maade udmærkede sig, især i Latin. 1842 blev han *Tutor* dér, 1845 præsteviet. I de følgende Aar studerede han tysk Filosofi, navnlig Hegel, men ogsaa Platon, og Nationaløkonomi. J. var gaaet ud fra et evang. sindet Hjem, men under den højkirkelige Bevægelse i Oxford blev han mere og mere bredkirkelig. Sammen med A. P. Stanley udkastede han Planen til en Fortolkning af Paulus's Breve, og 1855 udgav han Thess., Gal. og Rom. med kritiske Anmærkninger og Oplysninger. Efter at have arbejdet i Undervisningens Tjeneste som Examinator og paa anden Vis blev han 1855 Prof. i Græsk. 1870 blev han *Master of Balliol;* 1882 var han Universitetets Vicekansler. Han døde 1. Okt. 1893. J. har oversat Platon, Thukydides og Aristoteles's Politik paa Engelsk med Noter, og i *Essays and Reviews* (I, 805) skrev han en Afhandling »om Skriftens Fortolkning«, der bragte ham hans Del af den Modsigelse, disse Afhandlinger vakte (J.s Life and Letters by Evelyn Abbott and Lewis Campbell I—II, 1897; Letters 1899).

Juan fra Avila, »Andalusiens Apostel«, fødtes mellem 1494 og 1500 i den lille By Almodovar del Campo i Ærkebispedømmet Toledo. Tidlig viet til Herrens Tjeneste udmærkede han sig allerede som Barn ved Alvor og Kærlighed. 14 Aar gammel kom han til Universitetet i Salamanca for at studere Retsvidenskab, men det Studium tiltalte ham aldeles ikke. Efter et Ophold i Hjemmet studerede han i Alcalà Filosofi (under Domingo Soto) og Teologi. Da han var bleven præsteviet, vilde han være draget til Amerika, men Ærkebiskoppen af Sevilla og Storinkvisitoren bad ham blive og virke i sit Fædreland. Som Prædikant vakte J. straks stor Opsigt, men man beskyldte ham for at overdrive Rigdommens Farer og lukke Himlen for de rige. Inkvisitionen kastede ham i Fængsel; han kom dog snart paa fri Fod og kunde atter bestige Prædikestolen. Derpaa begyndte han sine Missionsrejser, og mange kom til at skylde ham meget; Johannes af Gud (I, 219), den hl. Teresia, Frans Borgia (I, 364) og mange andre kunde regnes til hans aandelige Børn. Blandt J.s Skrifter, der bleve meget læste, maa især mærkes *Audifilia* (Hør, min Datter; jvfr. Ps. 45, 11) og forskellige Afhandlinger om Nadveren. Hans Breve til Præster og Lægfolk vandt ham ogsaa talrige Venner, og de bleve samlede og trykte i mange Udgaver. Han døde 10. Maj 1569 i Montilla i Andalusien. Clemens XIII indledede hans Kanonisation, der dog endnu ikke har fundet Sted. J.s Skrifter foreligge i en Udgave, trykt i Madrid 1792—1805, i tysk Overs. ved Schermer (I—VI, Regensb. 1856—81), i fr. Overs. ved d'Andilly (Paris 1673.)

Juan Turrecremata, se Johannes fra Torqvemade (S. 663).

Jubal, Søn af Lemek og Ada, ifølge 1 Mos. 4, 21 Opfinder af Cither og Fløjte.

Jubelaar i G. T. Bestemmelser om de gtlige Jubelaar findes kun i de præstelige Love, 3 Mos. 25, 8—17. 23—55, hvor rimeligvis Helligedsloven ligger til Grund, samt 3 Mos. 27, 16—24. Der paabydes her følgende: I Jubelaaret ɔ: Aaret efter det 7. Sabbatsaar, altsaa hvert 50. Aar, 1) skal Landet hvile ligesom i Sabbatsaaret, og den Afgrøde, som Mark og Have uden Dyrkning frembringer, skal tilfalde alle; 2) forarmede Israeliter, der have maattet sælge sig som Slaver, skulle frigives, hvad enten det er til Israeliter eller Ikke-Israeliter, de have solgt sig; men i sidste Tilfælde have de tillige Ret til paa et hvilket som helst Tidspunkt at købe sig fri, idet saa Købesummen skal bestemmes i Forhold til Afstanden fra Jubelaaret; 3) al Landejendom, som Ejeren er blevet nødt til at sælge, skal — som det synes, med Undtagelse af de Tilfælde, hvor det er en Slægtning, »Løser« (se d. Art.), der har købt Jorden — falde tilbage til den oprindelige Ejer; tillige kan saadan Jordejendom paa ethvert Tidspunkt købes tilbage, idet saa (jvfr. ovenfor) Prisen synker i Forhold til Jubelaarets Nærhed; Huse i Byerne falde derimod ikke ind under Jubelaarsbestemmelserne; kun indtil Udløbet af Salgsaaret har Sælgeren Ret til at købe den tilbage, og de falde i J. ikke tilbage til den oprindelige Ejer. — 3 Mos. 27, 16 f. tilføjer saa den Bestemmelse, at Restitutionen i J. ogsaa gælder den Landejendom,

som af Køberen er viet til Helligdommen, idet Køberen saa maa betale Helligdommen en Erstatning; er det derimod Sælgeren, som vier den til Helligdommen, tilfalder den i J. Præsterne.

J. indvarsles den 10. i den 7. Maaned (Forsoningsdagen) rundt om i Landet ved Hornblæsen, deraf Navnet *sh^{e}nat hajjobel*, idet *jobel* betyder Vædder, dernæst Vædderhorn.

Hvad Jubelaarsbestemmelserne tilsigte, er at udjævne den sociale Ulighed og fremkalde en Tilstand, hvor alle Israeliter ere frie og have Grundejendom. Bestemmelserne ere i saa Henseende en Videreførelse (til Dels en Ophævelse) af Bestemmelserne i Pagtsbogen (2 Mos. 21, 1 f.; 23, 10 f.) og de deutoronomiske Love (5. Mos. 15, 1 f.). Men Jubelaarsloven var for upraktisk til at kunne blive mere end en Teori, om end en meget smuk Teori. At der efter det 49. Aar, som er Hvileaar, skal følge endnu et Hvileaar, er økonomisk upraktisk; men fremdeles vilde en Restitution af den Tilstand, der laa 50 Aar tilbage, dog ikke fremkalde, hvad der virkelig tilstræbtes, men kun blive en Restitution af en tidligere Ulighedstilstand. J. er da, som den senere jødiske Tradition udtrykkelig bevidner, heller ikke nogen Sinde blevet virkeliggjort. Man nøjedes med at regne efter Jubelaar (jvfr. Jubilærbogen).

Udenfor de præstelige Love findes i G. T. J. kun omtalt Hes. 7, 13 a; men dette Sted bryder Sammenhængen og gør Indtryk af at være Glosse. Hes. 46, 16 f.; Jes. 61, 1. sigte sandsynligvis, ligesom Jerem. 34, til et Frigivelsesaar i Lighed med det deuteronomiske. — At J. ifølge Loven skal begynde den 10. i den 7. Maaned, kunde, da en Sammenhæng med Forsoningsdagen synes fjernereliggende, tyde paa, at den 10. i den 7. Maaned en Tid har været regnet for Nyaarsdag (jvfr. Hes. 40, 1.) Kommentarerne til 3. Mos. 25; Buhl: Die socialen Verhältnisse der Israeliten 1899 S. 110 f. samt Dansk Tidsskrift 1898 S. 189 f.). *J. C. J.*

Jubelaar i Romerk. Saaledes kaldes i den rom. K. en Tid, paa hvilken der tilbydes de troende en fuldkommen Aflad (Jubelaflad). Man skelner mellem det ordentlige J., der nu vender tilbage for hele Romerk. hvert 25. Aar og varer et helt Aar, og det overordentlige, der kommer til ubestemt Tid, ofte kun varer en Brøkdel af et Aar og kun indrømmes enkelte Lande eller Byer. Det første J. holdtes i Rom 1300 under Bonifatius VIII; vi have endnu i Lateranskirken et Billede af Giotto, der forestiller Bonifatius VIII i Færd med at forkynde det. Clemens VI bestemte, at et J. skulde indrømmes hvert 50. Aar, og i Kraft af denne Bestemmelse var der J. fra Juledag 1349 til Julen 1350. Senere nedsatte Urban VI Tiden mellem to J. fra 50 til 33 Aar, og hans Efterfølger, Bonifatius IX, holdt J. 1390, og Paul II nedsatte den yderligere 1470 til 25 Aar. Saaledes er det endnu. Et J. aabnes af Paven personlig med store Festligheder, bl. a. ved Gennembrydning af de saakaldte Jubilæums-Porte (se d. Art.) i Peterskirken, Laterankirken, Maria Maggiore og S. Paolo udenfor Rom. Oprindelig kunde der kun holdes J. i Rom, og ingen kunde faa Jubelaflad uden at besøge Apostelgraven dér, men efterhaanden blev det Skik, at Paverne i den nærmeste Tid efter et J. udstrakte Afladen ogsaa til andre Steder, dog kun for et kort Tidsrum. I Reglen bliver der saa tillige givet nøjere Bestemmelser om Faster og Almisser. — Betingelserne for Delagtighed i et J.s Aflad fremstilles i Jubilæums-Bullerne (jvfr. Fr. Beringer, Die Ablässe, ihr Wesen und Gebrauch, Paderborn 1895 [11], 465 f.). En Skildring af J.et under Leo XII (1825) findes i Fr. Nielsen, Romerk. i det 19. Hdaar, Kbhvn 1898 [2], 19 f., af J.et under Leo XIII (1900) i A. Zacher, Aus Vatikan und Quirinal (Frkfurt 1901), 168 f.

Jubilærnes Bog, se Genesis, den lille (S. 184).

Jubilæums-Porte *(Portæ Sanctæ)* kaldes de Porte i Peterskirken, Lateranet, Maria Maggiore og S. Paolo udenfor Murene, der ved et Jubelaars Begyndelse aabnes, den første af Paven, de 3 sidste af 3 Kardinal-Legater. Ved Jubelaarets Slutning tilmures de atter.

Jud, Leo, schweizersk Reformator, er f. 1482 i Gemar i Elsass. Hans Fader var Præst, men levede, som saa mange i Datiden, i Konkubinat. J. fik en god humanistisk Uddannelse, bl. a. studerede han i Basel hos Thomas Wyttenbach (se d. Art.). Her sluttede han et saa nært Venskab med Zwingli, at det kom til at bestemme hele hans fremtidige Liv. I nogle Aar var han Præst i St. Pilt i Elsass, men 1519 blev han kaldet til Einsiedeln som Zwinglis Efterfølger. I dette Aar, da Disputatsen i Leipzig afsloredе, at Luther var en Reformator af en anden Slags end den almindelige humanistiske, øvede dennes Skrifter, som de nyere Undersøgelser har vist, en afgørende Indflydelse paa Zwingli. Det samme var Tilfældet med J., som straks efter sin Ankomst til Einsiedeln gav sig til at prædike paa Grundlag af Luthers Udlæggelse af Fadervor. Desuden studerede han ivrigt Kirkefædrene og oversatte forskellige af Erasmus's Skrifter. 1522 blev J. kaldet til Zürich efter Zwinglis Ønske. »Meister Leu« med den lille Skikkelse og det svagelige Helbred stod fra nu af som en trofast Medarbejder af Zwingli, til hvis Anskuelser han i ét og alt sluttede sig. Ved at afbryde en Augustinerpriors Prædiken gav J. Anledning til den første store Religionssamtale i Jan. 1523. S. A., altsaa endnu før Zwinglis Ægteskab var offentliggjort, ægtede han en Nonne. I Nadverstriden brugte han en ejendommelig Taktik, paa hvis Oprigtighed man har vanskeligt ved at tro. Han sammenstillede nemlig i et anonymt Skrift, hvortil han dog senere navngav sig som Forf., en Række Udtalelser af Erasmus og Luther, som skulde give det Udseende af, at begge disse i Grunden var enige med Schweizerne (W. Walther i »Neue kirchl. Zeitschr.« 1896, S. 917 f.). Nederlaget ved Kappel 1531 var et haardt Slag for J. En Tid svævede han selv i Fare, men navnlig havde han mistet den Ven, der hidtil saa ubetinget havde været hans Leder. Raadet tilbød ham Zwinglis Stilling, men han afslog den. Først forhandledes der da med Økolampadius (se d. Art.), med hvem J. maa rivalisere om Hædersnavnet »Zwinglis Melanchthon«. Ø. sagde imidlertid ogsaa nej og døde forøvrigt kort efter. Det blev da den langt yngre Bullinger (I, 418), der blev stillet paa Zwinglis Plads, og J. stillede sig med stor Selvfornægtelse ved hans Side. Under Indtrykket af den Gudsdom som Nederlaget syntes at være

blev J. imidlertid tvivlende overfor Zwinglis Sammenblanding af Politik og Ref., Stat og K. Han bestred Flertalsregimentets Ret paa det relig. Omraade og blev tilbøjelig til Adskillelse mellem Stat og K. Denne sidste skulde da være en lille Kreds med effektiv Kirketugt. Barnedaaben burde afskaffes. Disse Anskuelser, der nærmede sig til de Gendøberes, som J. selv tidligere i Forening med Zwingli havde bekæmpet, opstod hos ham under Paavirkning fra Kaspar Schwenkfeld (se d. Art.). Bucer (I, 407) og Bullinger fik ham dog til i Dec. 1525 at bryde med Schwenkfeld. I de næste Aar søgte J. at forhindre Bucers Tilnærmelse til »den nye Pave« i Wittenberg; 1536 tog han Del i Udarbejdelsen af den første helvetiske Konfession og affattede den tyske Tekst. Af Zwinglis efterladte Skrifter har J. udgivet adskillige, saaledes eksegetiske, der hvilede paa den ved »Prophezsy« givne Fortolkning. For den ligeledes herpaa hvilende Overs. af G. T.s Profeter og Apokryfer (I, 297) var J. Hovedmanden. I det hele har han udøvet en betydelig Oversættervirksomhed. Bl. hans selvstændige Skrifter maa nævnes en større og en mindre tysk Katekisme, og en lat., som dog væsentlig er et Uddrag af Calvins *Institutio*. J. døde 1542 (K. Pestalozzi, L. J. Elberfeld, 1860). *V. A.*

Juda. 1. Jakobs Søn J. og den Stamme, som hvis Stamfader han regnedes. — 2. En levitisk Familie (Esra 3, 9; Neh. 12, 8); muligvis skal der i Esra 3, 9 læses Hodavja (Esra 2, 40). — 3. (Esra 10, 23) og 4. (Neh. 12, 36), Leviter fra en noget senere Tid. — 5. En Befalingsmand i Jerusalem (Neh. 11, 9); muligvis skal ogsaa her læses Hodavja (1 Krøn. 9, 7). — Neh. 12, 34 betegner J. (sammen med Benjamin) formodentlig Repræsentanter for Folket. — Hvorvidt der i Lk. 1, 39 menes en By af Navnet J., se under Jutta. *L. G.*

Juda Rige, se Israels Historie.

Juda Ørk, se Judæa.

Judas i G. T. Navnet J., det gr. Ækvivalent for det hebr. Juda. — 1. J. med Tilnavnet Makkabæer (1 Mak. 2, 4), se Makkabæerne. — 2. En Hærfører under Makkabæeren Jonatan (1 Mak. 11, 70). — 3. En fremragende Mand i Jerusalem, der deltog i Afsendelsen af Brevet til Jøderne i Ægypten og Aristobulos (2 Mak. 1, 10); er muligvis J. Makkabæer. — 4. Søn af Simon Makkabæer (1 Mak. 16, 2). Sammen med sin Broder Johannes Hyrkan slog han den syr. Hær under Kendebæos, i hvilken Kamp han selv blev saaret. Aar 135 f. Kr. myrdedes Simon i den lille Fæstning Dok ved Jeriko af sin Svigersøn Ptolemæos, som ogsaa (ifølge Josefos efter en kort Tids Forløb) lod J. dræbe sammesteds. *L. G.*

Judas i N. T. I Apostelfortegnelserne findes omtalt to Mænd, der have Navnet J. Den ene, Judas Thaddæos, er hos Lukas (6, 16; Ap. G. 1, 13) kaldt Jakobs Søn, medens Matthæos kalder ham Lebbæos (10, 3). Thaddæos og Lebbæos ere utvivlsomt karakteriserende Tilnavne til det egentlige Navn J. og betyde begge det samme. I øvrigt er der intet fortalt om denne Apostel uden det lille Træk Joh. 14, 22. Den anden, Judas Iskariotes, nævnes i Fortegnelserne sidst og har til sit Navn Tilføjelsen: »den, som forraadte ham«. Han var fra Byen Keriot i det sydlige Judæa og havde herfra sit Tilnavn, som ogsaa hans Fader Simon før ham (Joh. 6, 71; 13, 26). Han var den eneste Judæer blandt Apostlene, og han var den ene, »der forraadte ham«. Efter Indtoget og efter Salvingen i Bethania (Mt. 26, 5 f. 14) gaar han til Ypperstepræsterne og aftaler Forræderiet med dem. »Djævelen har kastet« dette ind i hans Sind, og da Herren under Paaskemaaltidet aabenbarer for alle, at han er vidende herom og betegner J. som Forræderen, »gaar Satan ind i ham«, og han udfører sit Værk i Getsemane (Joh. 13, 2. 27; Mt. 26, 20 f.). Hvorledes han er kommet ind herpaa, hvilke Betingelser der har været i ham for, at Djævelen kunde kaste Tanken ind i ham, siges ikke udtrykkeligt. Johannes bemærker, at han ikke var redelig med Hensyn til de fælles Indtægter, hvoraf Herren og Apostlene levede, og som vare betroede til ham (Joh. 12, 6; 13, 29); derfor kunde han fristes af de 30 Sølvpenge. Foruden hertil maa der i denne Sammenhæng ogsaa henvises til Ordene om Djævelens Begæring efter at sigte Disciplene (Lk. 22, 31. 32). Tanken om et jødisk Gudsrige laa dybt i deres Sind; da det viste sig, at Herren ikke i første Række tog Sigte herpaa, kom Forargelsen over dem alle (Mt. 26, 31); de øvriges Tro aflod dog ikke; kun J. faldt og blev efter dette ogsaa ved at falde, saa at han ikke kunde rejses (Lk. 22, 32; Joh. 17, 12). Det er klart nok, at Herren fulgte, hvad der foregik i Disciplens Sind, og ikke blot dette: han vidste fra først af, at han skulde forraades, som han fra først af vidste, at han skulde dø; som Akitofel forraadte David, skulde han forraades af den, der aad Brød med ham (Joh. 13, 18), og han vidste fra først af, hvem der skulde forraade ham (Joh. 6, 64—70. 71); trods dette valgte han J., som han valgte de øvrige, fordi han maatte vælge den, som Faderen gav ham (Joh. 17, 6). Efter Forræderiet kastede J. Lønnen for sin Gerning ind i Templet, veg bort i Ensomhed og gik endelig hen og hængte sig (Mt. 27, 5); Ypperstepræsterne købte Blodageren for Pengene. Fortællingen herom er, som det oftere forekommer i det første Evang., meget sammentrængt. Peter fortæller den meget omstændeligere for de i Jerusalem forsamlede Kristne kort før Pinsefesten og maaske paa enkelte Punkter lidt anderledes, uden dog at være i bestemt Modstrid med Mt. (Ap. G. 1, 18). En videre Udvikling af, hvad Peter beretter, havde Papias opbevaret (se Funks Udgave af de apostolske Fædre II. S. 289—90); men her har Folke-Fantasien aabenbart været i Arbejde (Daubs Judas Ischariot). — I Lk. 3, 30 nævnes en J. blandt Jesu Forfædre. — I Ap. G. 9, 11 nævnes en J., i hvis Hus i »den lige Gade« i Damaskos Savl fra Tarsos boede. — I Ap. G. 15, 22 omtales J. Barsabbas, der fulgte med Paulus, Barnabas og Silas til Apostelmødet i Jerusalem. Se endvidere Art. J. Galilæeren og J.s Brev. *A. A.*

Judas's Brev hører til de katolske Breve og blandt disse til dem, om hvilke der fra først af ikke er fuld Enighed. Det har ikke været optaget i den gamle syriske Oversættelse og rimeligvis ikke været anerkendt hos Antiokenerne; derimod er det kendt og godkendt

i Rom, Nord-Afrika og Alexandria. I Slutningen af 2. og Begyndelsen af 3. Aarh. er det almindelig antaget og brugt i Menighederne. Grunden til, at det havde Vanskelighed ved at trænge igennem, angiver Hieronymus (de vir. ill. 4) at være dets Forhold til Henoks Bog; ogsaa kan hertil have bidraget, at det ikke er skrevet af en Apostel.

At den Judas, der har skrevet det, ikke er Apostlen Judas, Jakobs Søn, maa antages for at være sikkert. Han kalder sig selv Kristi Tjener, men Jakobs Broder (V. 1). Et Broderpar Jakob og Judas findes ikke blandt Apostlene, men blandt Herrens Brødre nævnes to med disse Navne (Mk. 6, 3). Den ene af disse var den i Menighederne højt ansete Jakob, »Herrens Broder« (Gal. 1, 19), der led Martyrdøden i Jerusalem ved Aar 69; den anden er efter Overskriften Forfatter til det her omtalte Brev. Han maa rimeligvis have været én af de Herrens Brødre, som Paulus omtaler (1 Kor. 9, 5); hvor og hvor længe han levede, vides ikke; kun maa det antages, ud fra den Beretning, som Hegesippos giver om hans Sønnesønners Fremstilling for Domitian (Evsebios 3, 20), at han var død nogen Tid før denne Begivenhed.

Med mindre Indflydelse end Broderen sender han sit Brev ud, støttende sig til den Vægt, som Herrens Slægt havde for Menigheden (Evsebios 3, 11. 20; 4, 22), og som særlig Jakob havde. Han vil paaminde Menighederne baade af jødisk og hedensk Æt (V. 3: vor fælles Frelse) om at stride for den én Gang overleverede Tro imod den Fare, der truer den fra Mennesker, der høre dem til og leve i dem. Den Skildring, som han i Brevet giver af disse, er i alle væsentlige Træk den samme, som genfindes i Skildringen af de vrange Retninger i Korinth, i Kolossæ, i Aabenbaringens Breve og Pastoralbrevene. Det er ikke nødvendigt at søge ned i andet Aarhundrede til Karpokratianerne eller lignende Retninger for at finde Bevægelser, der svare til denne Beskrivelse; overalt i Menighederne begynder den falske Frihed og den falske Spekulation at gøre sig gældende henimod Slutningen af Aposteltiden (smlgn. Hegesippos hos Evsebios 4, 22). Til denne Slutning henvises der ogsaa, foruden ved Udtrykkene i V. 17, ved den Afhængighed, som Brevet staar i til andre Skrifter; ikke just til de apokryfiske, der gaa under Moses og Henoks Navne (V. 9, 14 f.), da deres Affattelsestid er omstridelig; men først til de paulinske Breve; baade i Tanke og Udtryk spores her Paavirkning fra Paulus; og dernæst til Peters andet Brev, saafremt Forholdet da er, at dette er det først skrevne, hvad Jud. V. 4 og 18 kunde tale stærkt for (se Art. Peters Breve). Nøjere Bestemmelse af Affattelsestiden kan ikke gives. Hvilke Menighedskredse, den rimeligvis i Palæstina skrivende Forfatter nærmest har haft for Øje, er ikke til at afgøre (Zahns Einleitung II). *A. A.*

Judas Galilæeren kalder Gamaliel Ophavsmanden til og Føreren for den Rejsning, der opstod i Galilæa i Anledning af Indskrivningen til Skat under Qvirinius i Aaret 6 (Ap. G. 5, 37). Han blev dræbt og hans Tilhængere jaget fra hinanden. Josefos fortæller, at han var fra Gamala i Gaulonitis, men antyder intet om, hvorfra han har faaet Tilnavnet Galilæer. Sammen med en Farisæer, Sadok, rejste han den stærke Bevægelse, som imidlertid blev slaaet ned. Han var efter Josefos den, fra hvem det fjerde Parti blandt Jøderne, Zeloterne, havde deres Oprindelse, idet han til de farisæiske Grundsætninger fojede den politiske Regel, at kun Gud maatte herske over Jødefolket (Ant. 18. 1. 1 og 6; Bell. jud. 2. 8. 1). To af hans Sønner, Jakob og Simon, bleve korsfæstede af Tiberius Alexander, en, Menahem, var Sicarierne Formand kort før den jødiske Krigs Udbrud; endelig omtales ogsaa Eleazar, en Mand af samme Art og samme Slægt, »Søn af Jairos, Slægtning af Menahem« (Ant. 20. 5. 2 og Bell. 2. 17. 8 f.). *A. A.*

Judi (Jer. 36, 14 f.), egentlig Jehudi, se dette.

Judit. 1. En af Esavs kana'anæiske Hustruer (1 Mos. 26, 34). — 2. Heltinden i Judits Bog.

Judits Bog, en af G. T.s Apokryfer. Indholdet er efter LXXs Tekst (hvortil Dsk Overs. slutter sig) følgende: Nebukadnesar, Assyrernes Konge i Ninive(!), førte Krig mod Medernes Konge Arfaksad og stævnede en Mængde Folkeslag ligefra Persien til Ægypten til sin Hjælp, men de vestlige af disse Folk, deriblandt Jøderne, adlød ikke hans Bud. Som Følge heraf sendte han, efter i sit 17. Regeringsaar at have besejret Mederne, sin Feltherre Holofernes med en Hær paa 132,000 Mand mod de genstridige. Holofernes for hærjende frem, undertvang Landene og tillod ingen anden Dyrkelse end af Nebukadnesar som en Gud. En stor Frygt betog Jøderne for Jerusalem og Templet, som de, nylig vendte tilbage fra Udlændigheden, havde genopbygget. Ypperstepræsten Joakim og Synedriet i Jerusalem besluttede dog at gøre Modstand og befalede at sætte Stæderne i det nordlige Samaria, der spærrede Adgangene til Jerusalem fra Nord, i Forsvarsstand, og med Bøn og Faste paakaldtes Herren. Holofernes havde paa den Tid trukket sin Hær sammen i Nærh. af Skytopolis (Betsean) og rykkede frem mod Byen Betulia (eller Betylua), hvis Fald vilde aabne ham Vejen til det indre af Landet og Jerusalem. En ammonitisk Fyrste, Akior, advarede ham mod at angribe Jøderne, fordi Himmelens Gud beskyttede dette Folk, saalænge det ikke syndede imod ham; men Holofernes svarede med at haane Israels Gud og lod Akior, der havde forbrudt sit Liv, slippe ind i Betulia, som han troede at være saa sikkert, men hvor han snart skulde blive ramt af Holofernes's Sværd sammen med Jøderne. Derpaa angrebes Staden med Kraft og kom ved Afskæringen af dens Vandforsyning i saa stor Nød, at de ældste maatte love at overgive den, hvis der ikke kom Hjælp inden 5 Dage. Denne Eftergivenhed dadledes imidlertid af Judit, en ung Enke af en sjælden Fromhed og Dejlighed; hun tilhørte en fornem Slægt af Simeons Stamme (9, 2. 8, 1; jvfr. 4 Mos. 1, 6). Efter at have opmandet de ældste med kraftige og vise Ord udførte hun i Tro paa, at Herren vilde hjælpe sit Folk, en heltemodig Beslutning til dets Frelse. Styrket ved Paakaldelse af Herren begav hun sig i al sin Pragt, ledsaget af en af sine Piger, til Holofernes's Lejr og blev ført frem for ham, hvor hun anstillede sig, som om hun var flygtet til ham, fordi

Gud vilde give ham Sejr, idet Hungeren snart vilde drive Folket til i Ulydighed mod Herrens Bud at spise det, som var urent, og det, som var helliget. Tryg ved hendes Ord og bedaaret af hendes Skønhed indbød han hende til sit Telt, hvor Judit, der tilsidst var bleven alene med ham, afhuggede hans Hoved, idet han overvældet af Vinen havde kastet sig paa sin Seng. Skjulende Holofernes's Hoved i en Pose hastede hun med sin Pige tilbage til Betulia, hvor hendes Komme bøjede Folket paa Knæ i Tilbedelse af Herren og fremkaldte Jubel hos alle over det skete. Ogsaa Akior omvendte sig til Jødedommen. Paa Judits Raad overfaldt Jøderne straks i Morgengryet Assyrernes Lejr, hvor alt kom i Forvirring ved Rædselen over Anførerens Død, saa at de flygtede og i Mængde dræbtes og efterlod hele Lejren som Bytte. Med rig Belønning og Ære fejredes Judit af hele Folket. Bogen slutter med hendes Lovprisning af Herren og med at berette om hendes lange Levetid, i hvilken og derudover Israel nød Fred.

Forf., der øjensynlig har hørt til den farisæiske (asidæiske) Retning, maa have skrevet under Forhold, hvor Fare truede ikke blot Jødernes Folk, men ogsaa dets Tro, og hans Hensigt er at vise, at Herren vil bevare sit Folk under alle Farer, naar det kun er lydigt mod hans Lov. Denne Situation forelaa ikke før Makkabæertiden, og til denne maa Skriftet uden Tvivl henføres. Den literært set velskrevne Fortællings Anstød mod den historiske Tidsfølge (Nebukadnesar Konge over Assyrerne i Ninive og tillige kæmpende mod Jøderne efter Eksilet!) ere saa grove, at nogle anse hele Fortællingens Indhold for opdigtet, medens andre have opfattet den som en tilsløret Fremstilling af makkabæiske Begivenheder under Fortidsnavne. Sandsynligvis har Forf. dog en eller anden Begivenhed for Øje og Tilknytning i en jød. Sejrsfest, der ifølge Vulgata og en anden senere Udgave af Fortællingen var knyttet til Judits Navn. Betulia er aabenbart ikke et frit opfundet Navn, men maa have været en geograf. Lokalitet. Ved Mindet om denne Begivenhed (i fri Udstaffering) vil han indgyde sine Landsmænd Mod. Man kunde maaske formode en Begivenhed fra den syriske Tid før Makkabæerne: Navnene Syrer og Assyrer staa jo i nøje Forbindelse, og i den yngre hebr. Version af Fortællingen kaldes Angriberen Kong Selevkos, et Navn, flere syriske Konger have baaret. Flere nyere Lærde (Gutschmid, Nöldeke o. a.) have fremdraget den persiske Baggrund, idet Holofernes i Virkeligheden var Perserkongen Artaxerxes III Ochos's Feltherre i persiske Krigstog mod Fønikerne, Jøderne og Ægypterne o. 350; til samme Tid hører ogsaa Feltherren Bagoses (Evnuk), hvis Navn forekommer i Judit 12, 11 som Evnuken Bagoas; ogsaa i 1, 7 træder Persertiden allerede frem. Men da Forf. ogsaa har de assyr. og babylonske Tider som Baggrund, kunne ligeledes de persiske Personer høre til det Materiale, hvormed han maler en Bedrift fra en langt senere Tid.

Med Hensyn til Bogens Tekst er der adskillig Variation. Den gr. Tekst i LXX kan ses at være en Oversættelse fra en hebr. eller aram. Original, men denne sidste er vistnok tidlig forsvunden. Den lat. Oversættelse i Vulgata, som Hieronymus foretog, er gjort efter en »kaldaisk« (ɔ: aramaisk) Bearbejdelse, og endelig findes ogsaa flere, formentlig langt yngre, Versioner paa Hebraisk. *L. G.*

Judkin, Thomas James, Søn af en Handelsmand, er født i London den 25. Juli 1788, blev Student ved Højskolen i Cambridge 1815, *Mag. Art.* 1818, var Præst flere Steder, sidst i London. D. 11. Sept. 1871. Han udgav *Church and Home Psalmody* 1831. Herfra ere nogle af hans Psalmer optagne til almindelig Brug. deriblandt *'Tis hard, when we are sick and poor,* oversat paa Dansk af M. Hammerich: »Hvor svært, naar man er syg og mat« (Psbg, for K. og Hjem, Nr. 604). *J. N. S.*

Judson, Adoniram, Søn af en Præst i Massachusetts f. 9. Aug. 1788, Student 1807, førtes ved en Ven bort fra Barnetroen, men dybt rystet ved denne Vens pludselige Død kom han 1808 til det teol. Seminarium i Andover. Her blev han vakt og ført til Missionskaldet ved Læsning af Buchanans »Star in the East« med en Skildring af Schwartz's Missionsvirksomhed i Indien. Sammen med Vennerne Mills, Newell og Nott rettede han 1810 en Forespørgsel til Præstekonferensen i Bradford, om de turde vente Understøttelse af deres Missionstanker hos et amerik. Selskab eller skulde vende sig til England. Dette gav Stødet til at danne det første amerik. Missionsselskab, American Board, der 1812 udsendte J. med hans ligesindede, højt begavede Hustru, Anna Hasseltine (f. 22. Dec. 1789 i Bradford) til Kalkutta. Men her bleve de udviste, fordi Kompagniet ikke vilde taale Missionærer i Indien, og maatte sejle til Mauritius, hvorfra de over Madras kom til Rangun i Birma Juli 1813. Under Rejsen havde J. skiftet Overbevisning om Barnedaaben og skilte sig derfor fra Am. Board, og dette førte til, at de amerik. Baptister stiftede deres Missionsselskab 1814: Am. Baptist Miss. Union. Efter 6 Aars Arbejde døbtes endelig den første Birman. Efter et mislykket Forsøg 1820 paa at faa Tilladelse til at bosætte sig i Ava, Birmas Hovedstad, opnaaedes dette 1824. S. A. udbrød Krigen mellem Birma og England, der førte skrækkelige Lidelser over Ægteparret. J. blev under Mishandlinger fængslet og slæbt fra Fængsel til Fængsel i $1^1/_2$ Aar; hans Hustru fandt endelig hans Opholdssted og holdt sig i hans Nærhed under usigelige Trængsler. Endelig kom 1826 med Krigens Slutning Befrielsen, men $^1/_2$ Aar efter døde Fru J. J. flyttede til Maulmein i britisk Birma, hvor han virkede ved skriftlige Arbejder, men først og sidst var han »prædikende Missionær« paa Rejser til Rangun og andre Steder. Han fuldendte 1834 Overs. af hele Biblen og udarbejdede en Ordbog, og Missionen gik frem, særlig ved hans Medarbejder Boardmans Arbejde blandt Karenerne, saa at han før sin Død 1850 (paa en Sørejse for Helbredets Skyld) saa 63 Menigheder samlede og 7000 kr. Birmaner og Karener. Hans anden Hustru var Boardmans Enke, Sarah Hall (f. 1803 i Nordamerika), ogsaa en udmærket Kvinde og virksom i Missionen, d. 1845 (E. Judson, Life of Judson, London 1883). *V. Sn.*

Judæa, den sydligste af de 3 Landsdele, hvori Palæstina V. for Jordan deltes paa Kristi Tid

(f. E. Joh. 4, 3. 4). Navnet J. er den gr. Betegnelse (ἡ Ἰουδαία) for det eftereksilske Juda eller Juda Land, hvis Udstrækning i det væsentlige faldt sammen med det tidligere Juda Rige, og hvis Befolkning overvejende hørte til Juda Stamme. Saaledes bruges Navnet i Apokryferne (1 Mak. 3, 34. 10, 38; 2 Mak. 1, 10), i N. T. og hos Josefos. I udvidet Betydning kan J. ogsaa betegne hele det hellige Land (Lk. 1, 5. 23, 5; Ap. G. 2, 9. 10, 37), og »Judæere« (Jøder) alle Israeliter (Ap. G. 2, 11). Tob. 1, 18 er det gl. Juda Rige kaldt »J«.

Om Provinsen Judas eller J.s Omraade og Fordeling til Benjaminiter og Juda Stamme giver særlig Neh. 11, 25—36 Oplysning. Mod Nord strakte den sig (ligesom allerede under de senere Juda Konger) indover de sydl. Dele af det tidligere Efraim, mod Vest i en Linje fra Lydda til Lakis, mod Syd omtrent i Landets gl. Udstrækning. Senere satte Edomiterne sig imidlertid fast i den sydl. Del med Hebron, saa at Betsur (1 Mak. 4, 29) betegnede Grænsen mellem Juda og det nye Idumæa. Disse Egne erobredes tilbage af Judas Makkabæer (1 Mak. 5, 65), og hans Broder Jonatan forøgede J. mod Nord med 3 samaritanske Distrikter (deriblandt Lydda, som altsaa maa være gaaet tabt en Tid). J.s Omraade skødes saaledes langt frem til denne Side. Grænserne angives nøje hos Josefos: mod Nord Borkaios (nu Berkît, i Nærh. af Akrabe) og i Jordandalen Koreai (Kurâva), mod Syd et Sted Jardas ved det petræiske (nabatæiske) Arabien, mod Vest Havet og mod Øst Jordan. Kystbyen Joppe (og Jamnia) hørte ikke til det egentlige J.; derimod siger Josefos, at Kysten mellem Joppe og Ptolemais (Akko) regnedes til J.; i saa Fald maa dog Kæsarea have gjort en Undtagelse, da det i Ap. G. 12, 19. 21, 10 adskilles fra J. Antipatris N. Ø. for Joppe betegnes andensteds af Jøderne som Grænsestad. Enkeltvis (Ptolemæos) tales om nogle transjordanske Stæder som hørende til J.; derom har Josefos intet, og Mt. 19, 1 kan ej heller anføres for det (jvfr. Mk. 10, 1). Efter Herodes d. st.s Død tilfaldt J. hans Søn Arkelaos, men blev ved dennes Afsættelse Aar 6 eller 7 e. Kr. forenet med den rom. Provins Syrien, dog under en særskilt Landshøvding, som residerede i Kæsarea.

Medens Provinsen J. i denne senere Periode havde en betydelig fremskudt Nordgrænse, er ellers den naturlige, geografiske Grænse for det judæiske Bjergland nordligere end den historisk-politiske Grænse for det eftereksilske J. eller det gl. Juda Rige og Juda Stamme. Som fysisk Grænse kan i Henhold til Ankel og Buhl en Række Kløfter i en Linje nordl. for Jaffa og Betel betragtes, fra Nahr-el-'audjâ mod Vest og Norden om det høje Tell-'asûr indtil Vadi-el-'audje mod Øst. Af Benjamins Stamme, som boede i Bjerglandet S. for denne Linje, hørte kun de sydl. Egne til Juda Rige, hverken Betel eller Jeriko (tilsidst dog judæiske: 2 Kong. 23, 15—20; jvfr. Esra 2, 28. 34); Benjamin regnedes i det hele til Efraims Bjergland (Dom. 3, 27 jvfr. V. 15; Dom. 4, 5; 2 Sam. 20, 1. 21). Selve Juda Stammes Nordgrænse løb Sønden om Jerusalem (Josva 15, 8).

Det karakteristiske for det judæiske Bjergland i videre Forstand, regnet S. for den omtalte Linje, er den fortløbende Bjergkam i Retning fra N. til S. (S.V.), som deler Landskabet i en østl. og en vestl. Del. Denne Formation mangler i det N. derfor liggende samaritanske Bjergland, men kan følges i det judæiske indtil Sønden for Hebron. Samarias Højland har uregelmæssigere Former og er tillige frugtbart og vandrigt; i Modsætning hertil have J.s Bjerges Østskraaninger altid ligget hen som et frygteligt øde Land (J.s Ørken).

Den judæiske Bjergryg, der i Tell-'asûr enkeltvis naar en Højde af o. 3200', er gennemgaaende opadstigende mod S. (Betel 2200', Jerusalem 2500') og kulminerer omkring Hebron (2900'), hvor Sîret-el-bellâ'a (nordl. for Hebron) naar 3250' (1027 Meter); derefter synker Landet atter mod S. Det judæiske Kalkstensbjergland har vel mange nøgne og stenede Højder, men ogsaa frugtbare og skønne Dale; tillige vidne Cisterner og kunstige Terrasser om en langt mere udstrakt Dyrkning i fordums Dage. Blandt Dalene kan fremhæves Hebrons og Omegns med fortrinlig Vin; nordligere Betlehems Dal, 'Ain-karim, Kolonije og N. V. for Jerusalem Egnen ved Ed-djîb (Gibeon). Langs Østsiden af Bjergryggen strækker sig, begrænset af Jordandalen og det døde Hav, den omtalte Ørken, hvis Hoveddel i G. T. kaldes »midbar Juda« (Ps. 63, 1; Josva 15, 61; jvfr. ἡ ἔρημος τῆς Ἰουδαίας: Mt. 3, 1). Kalkklipperne rage for det meste nøgent frem, milevidt uden Vegetation eller noget levende Væsen; kun enkelte Oaser afbryde det frygtelige Øde. I den nordligste, betydelig smallere Del er det fremspringende Djebel-karantal (Quarantaniabjerget) ud imod Ghorsletten, med stejle Vægge og Klippehuler, af Overleveringen udpeget som Jesu Opholdssted i Ørken under Fristelsen. Sydligere gaar den øde Vej fra Jerusalem til Jeriko, nu som paa Kristi Tid (Lk. 10, 30) ilde berygtet ved Røvere. Blandt Dalkløfterne ud imod det døde Hav kan nævnes Vadi-en-nâr (Fortsættelsen af Kedrons Kløft) og sydligere Vadi-hasâsâ (Sîs: 2 Krøn. 20, 16), nordl. for Engedis Oase. Ved Engedi rager Bjergørkenens Østrand o. 1890' (594 Meter) op over det dybt under Middelhavets Vandspejl liggende døde Hav. Sydligere er ud imod dette endnu et beboet Punkt, Sebbe, hvor den fra den jød. Krig bekendte Fæstning Masada laa; men dette Punkt henregnes iøvrigt til Negeb, J.s Sydland. Imod Vest strækker Ørkenen sig til Dels tæt op til selve Bjergkammen, hvor da et Overgangsland med Græsgange adskiller sig fra den egentlige Ørk, saaledes f. E. ved Tekoa (Profeten Amos's Hjem) og ved Sif og Maon, over hvilke Vejen fører fra Hebron til Sydenden af det døde Hav.

Af en ganske anden Karakter er Bjergryggens vestlige Skraaning, Landskabet Sefela (Josva 15, 33) eller Juda Lavland, et frugtbart og i Oldtiden tæt befolket Land med brede Dale og svulmende Høje. Paa dets Vestside strækker sig den brede og ligeledes frugtbare Kystslette, det gl. filistæiske Land. Tilsammen er Lavlandet og Sletten omtrent $1^1/_2$ Gang saa bredt som Bjergryggen og Ørken. Den judæiske Kystslette regnes fra Vadi-el-'arîs, Grænsefloden mod Ægypten, og gennemstrømmes dernæst af flere fra Bjerglandet kommende Strømme: Vadi-gazze, Vadi-el-hasî, Nahr-sukrêr (Fortsæt-

telsen af Vadi-es-sant), Nahr-rûbîn (Fortsættelsen af Vadi-es-sarâr), og naar derefter den tidligere nævnte Nahr-el-'audjâs Udløb. Selve Kystlinjen er sandet og uden Interesse; kun ved Jaffa er der en, iøvrigt tarvelig Havn.

Til J. hører endelig (foruden en Strækning af Jordandalen, hvorom her maa henvises til Art. Jordan) Landskabet sydlig for Juda Bjerge, det saakaldte Negeb (d. e. sandsynligvis: det tørre Land) eller Sydlandet, som hvis Grænse mod S. V. kan betragtes Vadi-el-abjad, der munder ud i Vadi-el-'arîs. Det er et Steppeland og danner Sydskraaningen fra Juda Bjerge. Ogsaa her er der paa flere Steder Spor af ældre Kultur; iøvrigt er Negeb lidet gennemforsket. Den vestl. Del med de brede Dale Vadi-ruhêbe og Vadi-es-seba' var i særlig Grad Abrahams og Isaks Opholdssted. Mod S. Ø. skraaner Sydlandet i flere Trin ned imod Araba-Sænkningen.

J. i det her beskrevne videre Omfang var igennem den israelitiske Tid befolket af Juda tilligemed Benjamin, Dan og Simeon, om hvilke maa henvises til Art. under disse Navne, ligesom ogsaa de mangfoldige historiske Minder fra d. hl. Skrift falde udenfor Rammen af denne Artikel. *L. G.*

Juel, Kjeld, dsk Biskop, rimeligvis født i Skive, blev 1549 Biskop af Viborg. I hans Tid blev Aalborg By lagt ind under Vendelbo Stift. K. J. var en dygtig og nidkær Tilhænger af Ref. D. 2. Marts 1571.

Juggernaut (udt. Djaggernät, af Sanskrit: Jagan-nâtha ɔ: Verdens Herre), et berømt Gudebillede i den store Vishnu-Helligdom i Byen Puri (i Orissa), et af Indiens berømteste Valfartssteder. Gudebilledet gemmes i et Tempel, der siges at have været en fordums buddhistisk Helligdom, og omkring dette Tempel er opført o. 120 andre Templer, saa at det hele udgør et uhyre Bygningskompleks, til hvis Betjening der er ansat flere Tusinde Betjente og Præster, som varetager Gudebilledets daglige Opvartning og de 24 aarlige Fester, af hvilke den berømteste er Vognfesten (rathayäträ) ved Regntidens Begyndelse i Juni-Juli. Til denne Fest samler sig aarlig en uhyre Menneskemængde, bestaaende af Pilegrimme fra hele Indien, hvis Antal undertiden løber op til flere Hundrede Tusinder, mest Kvinder. Gudens Billed, der er en raat tilhugget malet Træklods, køres paa en kæmpemæssig Vogn ud til et Landsted udenfor Templet, trukken af flere Tusinder lejede Bønder, og derfra tilbage igen. Paa Grund af den besværlige Rejse og det ugunstige Klima dør der aarlig flere Tusinder af Pilegrimmene ved denne Fest, særlig fordi det tillige er forbundet med Vanskelighed at skaffe Forplejning til saa mange Mennesker. Rygterne om, at mange i fanatisk Trosiver ligefrem lader sig knuse under Vognens Hjul, er dog vistnok ugrundet (E. Løventhal, Indien før og nu, Odense 1895, S. 257—67, hvor Illustrationer findes; jvfr. Art. Vishnu). *D. A.*

Jukal, se Jehukal (S. 602).

Julefest kaldes i Norden den Fest, som den kr. K. fejrer 25. Dec. til Minde om Jesu Fødsel. I flere Sprog antydes Festens Karakter ved dens Navn, saaledes fransk *noël* af *(dies) natalis*, eng. *Christmas* (Kristmesse). Det tyske »Weihnachten« er oprindelig en Dativ Plur.: ze wîhen nahten = zu den heiligen Nächten, omfattende Tiden fra 25. Dec. til 6. Jan. Det er usikkert, om denne Benævnelse helt eller delvis er kr., eller om den har været brugt allerede som Betegnelse for den germanske Midvinterfest. J. er først fremkommen i 4. Aarh. I den ældste K. fejredes ingen Fest for Kristi Fødsel. At fejre Aarsdagen for den naturlige Fødsel ansaas overhovedet for en hedensk Skik; Origenes fremhæver gentagne Gange, at det i Biblen kun er Farao og Herodes, der fejrer deres Fødselsfest. Man har da i den ældste K. heller ikke bevaret Mindet om Dagen, ja end ikke om Aarstiden for Herrens Fødsel. Ved hans Død og Opstandelse havde man et nogenlunde fast Tilknytningspunkt for Dateringen i den jød. Paaskefest; meget tidlig og næsten af sig selv forvandlede Paasken sig til en kr. Fest. Til Paasken sluttede Pinsen sig naturligt. Men da man manglede ethvert kronologisk Holdepunkt for Højtideligholdelsen af Herrens Fødselsfest, frembød denne sig ikke saaledes af sig selv. Selve Herrens Fødsel var dog ikke et Punkt, hvorfor man kun havde ringere Interesse. I Daabsbekendelsen nævnedes den stadig, allerede længe før J.s Indstiftelse finder vi Begivenheden afbildet i Katakomberne, ja naar man som mange Fædre, f. E. Irenæos, lagde afgørende Vægt paa Inkarnationen, maatte Jesu Fødsel regnes med til de allervigtigste Frelseskendsgerninger.

Fra Slutn. af 2. Aarh. begyndte man da ogsaa at anstille Undersøgelser om Datoen for Jesu Fødsel, men de Resultater, man kom til, var ganske vist alle lige vilkaarlige. Klemens fra Alex. omtaler ironisk, at nogle beregner Jesu Fødselsdag til 20. Maj eller til 19. eller 20. April (?); selv synes han at have bestemt den som 17. Nov., medens et mellem Cyprians Værker overleveret Skrift om Paaskeberegningen fra 243 bestemmer Dagen som Onsdag 28. Marts.

J. er opkommen i Rom ved Midten af 4. Aarh. Dengang fejrede man, i alt Fald i visse Kredse, Epifanifesten (S. 388) som en Fest ikke blot for Kristi Daab, men ogsaa for hans Fødsel. At udskille Fødselsfesten som en særlig Højtid, laa nær, ikke mindst paa en Tid, da man kæmpede mod Arianismen. Den Dato, man valgte, 25. Dec., var Solhvervsdag efter den julianske Kalender, og da Soldyrkelsen var meget populær i Kejsertiden, fejredes denne *dies invicti solis* som en vigtig hedensk Fest, omgiven af en Kreds af andre Fester: Saturnalia 17., senere 17.—23. Dec., Brumalia 24. Dec., Kalendae Januariae. I Modsætning hertil og efter en nærliggende Symbolik begyndte man at fejre Kristus, Solens Skaber og Retfærdighedens Sol. Snart stod det fast, at han maatte være født paa denne Dag. Man har ment, at Bestemmelsen af Jesu Fødselsdag til 25. Dec. allerede fandtes i første Halvdel af 3. Aarh. hos Julius Africanus, men denne Slutning er usikker. Og en Sætning af samme Indhold i Hippolytos's Danielkommentar findes ikke i alle Tekstformer og er maaske interpoleret. Det ældste sikre Spor findes i Afsnittet *Depositio martyrum* i den vigtige saakaldte filokaliske Kronografi fra 354. Her bestemmes Jesu Fødsel til 25. Dec. Omtrent paa

denne Tid har man ogsaa begyndt at fejre J.; dog menes der aabenbart endnu 6. Jan., naar Ambrosius beretter, at hans Søster blev indviet til Nonne paa Kristi Fødselsdag af Biskop Liberius (352—366).

Fra Rom bredte Festen sig endnu i 4. Aarh. ogsaa til Østen. Gregor fra Nazianz indførte den i Konstantinopel; i Antiokia hilsedes den med Jubel af Krysostomos, som yderligere søgte at støtte Datoen ved (fejlagtige) Beregninger ud fra de i Lk. 1—2 givne Oplysninger. Dog fejrede man i Ægypten endnu i Beg. af 5. Aarh. Jesu Fødsel 6. Jan.; senere endnu trængte J. igennem i Herrens eget Fødeland. Armenierne har aldrig villet antage den; men Kejser Justinos 518—527 befalede ved en Lov at fejre den i hans Rige.

J. bestemte Udviklingen af en Del af Kirkeaaret. Umiddelbart forud gik Advent, til 25. Marts henlagdes Mariæ Bebudelsesdag. Denne Dag, tillige Foraarsjævndøgn efter den julianske Kalender, havde mange allerede siden Beg. af 3. Aarh. anset for Kristi Dødsdag; nu fik man det betydningsfulde Sammentræf, at Inkarnationen og Jesu Død faldt paa samme Dato. Baade 25. Marts og navnlig 25. Dec. tog man langt ned i Tiden i kirkelige Kredse ofte som Aarets Begyndelse. Lystigheden ved den hedenske Nytaarsfest 1. Jan. var derimod K. til Forargelse, men efterhaanden udviklede der sig paa denne J.s Oktave ogsaa en kirkelig Fest med Mindet om Jesu Omskærelse og Navngivning. Grunden til, at man 26. Dec. fejrede Mindet om den første Martyr, Stefanos (saaledes allerede i en Tale af Gregor fra Nyssa) er tvivlsom; men i hvert Fald opnaaede man derved at paavise den nøje Forbindelse i Krdm. mellem Glæden og Lidelsen (H. Stein i »Kristelig Kalender« for 1870; W. Rothe, Det dske K.aar og dets Perikoper 1878[4]; H. Usener, Religionsgeschichtl. Untersuchungen I, Das Weihnachtsfest, Bonn 1889, og om dette i de kronologiske Dele fortjentsfulde, ellers højst fantastiske Skrift, se A. Harnack i »Theol. Litteraturzeitung« 1889, 199 f.; P. de Lagarde, »Mitteilungen« IV, Göttingen 1891, 211 f. og 241 f.; N. Bonwetsch i »Nachrichten d. Gött. Ges. d. Wiss.« 1895, 515 f., 1896, 42; Th. Mommsen i Corp. inscr. Lat.[2] I, 1893, p. 287, 337 f.; L. Duchesne, Origines du culte chrétien[2], Paris 1898).

Hos de angelsachsiske, germanske og nordiske Folk fejredes i den hedenske Tid en Midvinterfest, hvis man ikke med G. Bilfinger (Untersuchungen über die Zeitrechnung der alten Germanen, II, Das germanische Julfest, Stuttgart 1901) vil anse Efterretningerne herom for Spejlbilleder af den kr. Højtid. Festens Navn var Jul (islandsk: jól, oldengelsk: yule, angelsachsisk: geól eller geohol). Om Etymologien heraf er man endnu mere uenig end om Festens Art. Tidligere satte man det i Forb. med det lat. Navn *Julius* eller ogsaa lig Hjul; S. Bugge (»Arkiv for nord. Filol.« IV, S. 135 f.) vil forklare det som væsentlig det samme som lat. *joculus* = Spøg. Denne Udledning saa vel som den af Hjul svarer godt til den almindelige Opfattelse af Festen som en Solhvervsfest i Lighed med den rom., en Glædesfest for Solens Tilbagevenden. Men andre vil opfatte den som en Fest for de afdøde (H. F. Feilberg i »Dansk Tidsskr.« 1901). I alt Fald finder man i Norden ved Juletid en hel Del af de Skikke, som i sydligere Lande har holdt sig ved Allesjælesfest (I, 56 f.), som at der om Natten beredes Maaltid for de afdøde, for Nisser osv. Det i Oldtiden og Middelaldren saa hyppige Fænomen, at en kr. Kultus har fortrængt en hedensk, men til Gengæld dækket adskillige hedenske Rester, ses særlig ved Julen. Den har optaget i sig Skikke baade fra det gr.-rom. Samfund (dér var det f. E. Skik at give Gaver baade ved Saturnalierne og ved Nytaar, *strenae*, jvfr. fr. *étrenne)* og fra den nord. Oldtid (f. E. Juleøllet og flere Slags Julemad). Juletræet er derimod ikke ligefrem vokset ud af en forkr. Skik, skønt man ofte pyntede Husene med Grønt, Frugter og Lys ved Nytaarstid. Juletræet omtales første Gang i Strassburg 1605, men uden Lys; lidt over 100 Aar senere finder vi Lysene omtalt. I Løbet af 18. og Beg. af 19. Aarh. blev Juletræet almindeligt i de protest. Egne af Tyskland. Først i 19. Aarh. er det trængt igennem i Danmark og det øvrige Norden. De rom.-kat. Lande har antaget det senere end de protest.; først i de sidste to Tiaar er det bleven almindeligt i Frankrig, i Sydeuropa endnu ikke. Forskellige Aarsager, saaledes ogsaa Tanken om Livstræet (24. Dec. er Adams og Evas Dag), synes at have været medvirkende til Træets Brug; den smukke Symbolik er iøvrigt nærliggende.

K. brugte mange Midler for at bringe J.s kr. Betydning nær til Bevidstheden. Allerede af Krysostomos, Ambrosius og Augustinus har Lk. 2 været brugt som Juledagstekst; Augustin har dog ogsaa i Julen prædiket over Joh. 1, 1—14. Allerede i Oldkirken benyttede man en Julekrybbe i Kirken Sta Maria ad præsepe (senere Maria Maggiore) i Rom. Frans af Assisi gjorde navnlig Brugen af en Krybbe populær i Middelalderen, og ofte blev Krybberne Billedskærerværker af virkelig Kunstværdi. Ved Siden af den hl. Familie fremstilles ofte Okse og Æsel (efter Jes. 1, 3). Meget yndet var i Middelalderen dramatiske Fremstillinger af de Begivenheder, der knytter sig til Jesu Fødsel; ofte blev dog disse Juleskuespil af temmelig verdslig Art.

Selvfølgelig blev Jesu Fødsel besungen i adskillige af Oldtidens og Middelalderens Psalmer, saaledes paa Latin i Ambrosius's *Veni redemptor gentium* (»Kom Hedningstammers Frelsermand«) i den Adam af St. Viktor tillagte *Dies est lætitiæ* (»Glæden hun er født i Dag«, Psbog for K. og Hjem Nr. 127), og de anonyme *Puer natus in Bethlehem* (Nr. 126) og *Resonet in laudibus* (»Lad det klinge sødt i Sky«, Nr. 128), andre vare afvekslende paa Latin og paa Modersmaalet, f. E. *In dulci jubilo* og »Pris og Ære og Dyd ganske meget« (»Julen har Englelyd«, Nr. 129). Ogsaa paa Modersmaalet digtedes Julepsalmer, som »Gelobet seist du, Jesu Christ« (Nr. 130, V. 1) og »Ein Kindelein so löbelich« (Nr. 131). Ogsaa paa Dansk findes flere af de nævnte Psalmer i middelalderlige Oversættelser.

Medens J. i 16. Aarh. blev afskaffet, hvor den strengeste ref. Opfattelse vandt Sejr, blev den beholdt i den luth. K. Luther selv omarbejdede flere ældre Julepsalmer og digtede »Vom Himmel hoch da komm ich her« (Nr.

125). I den danske Psalmedigtning til de forskellige Tider har Julen faaet en overordentlig skøn og fyldig Behandling (jvfr. S. Müller, Julen. Gamle dske Prædikener og Sange, Kbhvn 1881); desuden besidder vi mange ældre Julepsalmer, navnlig i Grundtvigs Bearbejdelse.

Da Julen leder Tanken hen paa den hl. Familie og paa alt ægte menneskeligts Adling ved den personlige Forening af Gud og Menneske i Kristus, er det naturligt, at J. foruden at være en kirkelig Højtid tillige er mere knyttet til Hjemmet og har et mere almenmenneskeligt Præg end de andre kirkelige Fester. Men altfor ofte, ikke mindst i »Juleliteraturen«, er det kr. blevet til en tynd Fernis eller ganske forsvunden (G. Rietschel, Weihnachten. Bielefeld u. Leipzig 1902). *V. A.*

Juleta eller **Julita** eller **Saba** (formodentlig Säby) Kloster var beliggende ved Søen Öljaren i Juleta Sogn, Oppunda Herred i Södermanland. I et endnu bevaret Originaldokument bekræfter Stefan, Sverigs første Ærkebiskop, »själf en cistersienser den gåfva af egendom, som en åt Gud helga kvinna« ved Navn Dater med sin Søns Samtykke til »de Gud hängifne och Gud tjenande männen i Wigby (Wiby)«. Denne paa Karl Sverkerssons Tid grundede Klosterstiftelse i Wiby, beliggende »nära vid Sigtuna«, paa Sigtunafjordens østre Strand, bekræftes af Knut Eriksson, som i et senere Brev betegner den som tilhørende Cistersienserne. Kong Knud lod sig optage i Wiby-Munkenes Samfund og erklærer sig som »dissa munkars skyddsherre, grundläggare og försvarare«. Men tillige omtaler Kongen et Ejendomsbytte, som fandt Sted mellem ham og Wiby-Munkene. Kongen modtog Jorder omkring Sigtunafjorden og gav i Stedet for Munkene betydelige faste Ejendomme og Herligheder i Juleta Sogn. Wiby Kloster spores ikke siden, men er gaaet op i J. Hvorvidt der i J., saaledes som endnu Reuterdahl fastholder, har været et Munkesamlag før det i Wiby, maa vi lade staa hen. Efter Botvids-Legenden (I, 373) jordedes den hl. Botvids Ben først i J., men flyttedes siden til Botkyrka. Til J. Kloster skænkede Knut Eriksson fremdeles betydelig Ejendom i Elfkarleby ved Dalelvens Udløb. Dette Gods skulde egentlig have tilhørt Wiby, men tilfaldt nu J. eller Saba, som siden blev det sædvanlige Navn. Det kaldes ogsaa Saba i det Beskyttelsesbrev, som Legaten Vilhelm af Sabina udfærdigede 1248. Ved Gaver og Erhverv fik J. betydelige Ejendomme. Det har ejet omkring 80 Gaarde. Stundum blev Klostret af den Grund indviklet i Stridigheder. 1347 befaler Pave Clemens VI Biskoppen i Vesterås at hjælpe Klostret til dets Ret overfor Indbyggerne i Forsby i Østeråkers Sogn, som med væbnet Haand havde bemægtiget sig en Klostret tilhørende Skov med Enge og Fiskeri og forjaget Klostrets Bønder. O. 1425 er der kommen Klage til Paven over voldelig Fremfærd af nogle Stormænd, og Biskop Thomas i Strengnäs beskikkes af Baseler-Konciliet til at være Klostrets Beskytter for at afværge Uret. Stundum klages der over Fattigdom, og J.-Munkene sælger Gods til Søstrene i Sigtuna. 1463 ser vi af et bevaret Originaldokument, at Klostret har som Gave faaet Relikvier af Biskoppen i Bergen. Et Par Aar forud har det faaet Ret til at meddele Aflad for Understøttelse af Krigen mod Tyrkerne. I 16. Aarh. har J. et daarligt Rygte. Da Gustaf Vasa 1526 gør Fordring paa Gripsholm Slot, tilbød han de derværende Munke J.-Kloster, formedelst dér var »ett löst parti ach ganska få bröder, som icka voro värda att där födas efter sådant lefverne, de förda«. Men Gripsholms-Munkene nærede store Betænkeligheder ved at slaa sig sammen med J.-Munkene. Efter Vesterås Recess overlod Kongen J.-gaard som Forlening til Fogden Olof Arfvidsson (Stenback). *O. A.*

Julia, en Kvinde, der i Rom. 16, 15 hilses fra Paulus.

Julian, rom. Kejser 361—363, f. 331, var en Søn af Constantin den st.s Halvbroder, Julius Constantius. Han og hans yngre Broder, Gallus, bleve skaanede ved det Blodbad paa Slægten, med hvilket Constantius Sønner begyndte deres Regering (337). De forældreløse Drenge bleve opdragne af deres Moders Slægtninger, og Evsebios af Nikomedia (I, 827) tog sig særlig af J. Da Evsebios blev Biskop i Konstantinopel, kom J. dertil; efter Evsebios's Død (341) boede han 6 Aar i klosterlig Stilhed paa et Slot i Kappadokien. Han og hans Broder skulde af Kr. Præster opdrages til engang at træde i K.s Tjeneste, for at være ufarlige som Kejseremner, og de to Prinser vare allerede bleven Lektorer, da Constantius begyndte at trænge til sine Halvfættere. J. blev kaldet til Konstantinopel, senere kom han til Nikomedia, hvor han lærte Libanios (se d. Art.) at kende, og i Efesos traf han Teurgen Maximos (se d. Art.). Under disse to Hedningers Paavirkning blev han led ved den kr. Tro og »sønderbrød Krdm.'s Lænker«. Marcus Aurelius blev da hans Ideal. Men en Stund maatte han skjule sit Frafald og hykle Krdm. Constantius gav ham sin Søster til Ægte og sendte ham som »Cæsar« til Gallien, og ogsaa dér hyklede han. Men da Constantius nægtede at anerkende ham som »Augustus«, kastede han Masken, lod sig kalde Ypperstepræst, aabnede Templerne og ofrede til Guderne.

Inden han naaede Konstantinopel var Constantius død, og J. blev saaledes uden Sværdslag Enekejser. Hovedstadens Indbyggere fik straks paa forskellig Maade det nye Regimente at mærke. J. jog Constantius's Gildinger, Kokke og Frisører ud af Paladset og kaldte i deres Sted de nyplatoniske Filosoffer til sig. Baade Arianere, Novatianere og Donatister fik Religionsfrihed, og de ortodokse Biskopper, som Halvarianeren Constantius havde jaget i Landflygtighed, fik Lov at komme tilbage; »Kejseren vidste nemlig«, siger en hedensk Krønikeskriver, »at intet vildt Dyr er saa farligt for Menneskene, som den største Del af de Kr. er for hverandre«. Og ogsaa Jøderne nød godt af den nye Kejsers Tolerance. J.s Palads kom til at ligne et Tempel. Hver Morgen og Aften lod han frembære Ofre til Solen, og som Ypperstepræst søgte han at reformere Hedenskabet, tildels efter K.s Forbillede. Der blev vaaget over de hedenske Præsters sædelige Opførsel, og der blev oprettet Herberger for fremmede. Den hedenske Gudstjeneste søgte han at reformere. Han holdt selv Taler til Solen og til

Gudernes Moder, og han lod de hedenske Præster lære at synge Hymner i det Haab, at »den guddommelige Musik« skulde hjælpe til Sjælenes Renselse. Selv levede han tarvelig som en Kyniker, og han talte med Velbehag om Lusene, der løb om i hans Skæg »som i en Dyrehave«. Da han saa, at Biskoppernes, navnlig Athanasios's, Tilbagekomst dæmpede Uenigheden blandt de Kr. i Steden for at øge den, opgav han lidt efter lidt sin Tolerance. Han fortolkede sine Ord saaledes, at Biskopperne vel havde faaet Lov til at vende tilbage til deres Byer, men ikke til deres Embede, han berøvede de kr. Præster deres Skattefrihed og andre Herligheder, og han paalagde Menighederne at tilbagegive eller erstatte det Tempelgods, der var skænket til Kirkerne. De kr. Hofembedsmænd fik deres Afsked, og alle Kr. bleve udelukkede fra Provinsstyrelserne og Retsplejen, »fordi deres egen Lov forbyder dem at bruge Sværdet«, og Hæren fik atter hedenske Tegn i Steden for Korsfanen. En Skolelov søgte at holde kr. Lærere helt borte fra Retor-Gerningen; de, der ikke selv troede paa de gamle Guder, maatte ikke være Lærere i Hesiodos og Homeros; de kunne, sagde J., gaa til Galilæernes Forsamlinger og udlægge deres Matthæos og Lukas. Han optraadte ogsaa med et Skrift »mod de Kr.« (Brudstykkerne af dette ere udg. af C. J. Neumann, Leipz. 1880, og af ham oversatte paa Tysk under Titlen »Kaiser J.s Bücher gegen die Christen«, s. A.), hvori han spottede Biblen og Daaben og paastod, at Gennemførelsen af Kristi Ord (Lk. 17, 33) vilde tilintetgøre Stat, Folk og Familie. Jøderne fik Lov til at genopbygge Jerusalems Tempel, men frygtelige Ildmasser, der slog ud af Jorden, hindrede Udførelsen af dette Arbejde. Det varede heller ikke længe, indèn J. saa, at det hverken lykkedes ham at gøre de kr. Menigheder synderlig Skade eller at puste nyt Liv i Hedenskabet. Da han maatte drage mod Perserne, var det hans Forsæt efter Hjemkomsten at gaa strengere frem mod de Kr. og skride til aabenbar Forfølgelse. Men ved Ktesifon blev han dødelig saaret af en Rytterlanse, og under hans Efterfølger Jovian (S. 690) blev Krdm. atter den herskende Religion i Riget (A. C. Bang, Julian den frafaldne, Kra. 1881; J. Centerwall, J. affällingen, Stholm 1884. Hans Skrifter ere udg. af F. C. Hertlein i 2 Bd., Leipz. 1875).

Julian fra Eclanum, en af Forkæmperne for Pelagianismen, stammede fra Apulien og fødtes o. 385. I en ung Alder blev han Biskop i Eclanum ved Benevent og stod som saadan i stor Anseelse. Han døde o. 420, efter 418, ved et Edikt af Kejser Honorius, sammen med 17 andre italienske Biskopper, at være trængt ud af sit Embede. J. søgte i flere Skrifter at forsvare Pelagianismens Hovedlærdomme, navnlig over for Augustin (A. Bruckner, J. v. E., sein Leben und seine Lehre, Leipz. 1897).

Julius, en Centurion, under hvis Opsyn Paulus førtes til Rom (Ap. G. 27, 1 f.), J. behandlede Paulus med Velvilje og lærte at skatte ham og hans Raad saa højt, at han for Paulus's Skyld hindrede Soldaterne i at dræbe Fangerne under Strandingen ved Malta (V. 42 f.). *L. G.*

Julius. Paver. J. I., 337—352, modtog under den arianske Strid Sendemænd baade fra Antinikænerne og fra Athanasios; begge Parter vilde sikre sig den rom. Biskop. J. besluttede da at sammenkalde en ny Synode. 339 kom imidlertid Athanasios til Rom, afsat af en Synode i Antiokia og fordreven for anden Gang. Kort efter flygtede ogsaa Markellos (se d. Art.) fra Ankyra til Rom, der nu for en Tid blev Hovedstøttepunktet for den nikæniske Lære, medens Evsebianerne havde Overtaget i Østen. Orientalerne nægtede at møde i Rom, hvor en Synode 340 da frifandt Athanasios og Markellos, hvilken sidste vedkendte sig Roms Daabsbekendelse (Hahn, Bibl. der Symbole[3], Breslau 1897, § 17). J. besvarede indløbne Klager fra Orientalerne i et langt, baade selvbevidst og diplomatisk Brev. Navnlig forsvarede han en Synodes Ret til at omstøde en andens Beslutninger. 343 traadte en ny Synode sammen i Sardica (se d. Art.). Da den antinikænske Minoritet havde forladt Byen, stillede Synoden sig paa Roms Standpunkt i Striden og gav tillige, paa Forslag af Præsidenten Hosius (S. 466), Biskop J. Ret til at afgøre, i hvert Tilfælde, om en domfældt Biskops Appel til en ny Synode skulde antages, samt Ret til eventuelt at beskikke nogle Presbytere som Meddommere. Tillige bestemtes, at Biskopper, som kom til Rom med Ansøgninger til Regeringen, først skulde forelægge den rom. Biskop disse. Bestemmelserne, som man i nyeste Tid, men uden at finde almindelig Tilslutning, har villet erklære for ægte (J. Friedrich i Münchener-Akad.s Sitzungsberichte for 1901), gælder aabenbart den rom. Biskop som saadan, ikke blot Julius personlig. Ved berettiget og uberettiget Brug blev de i den følgende Tid et vigtigt Middel til at fremme Pavedømmets Magtstræben. J. selv havde i Striden skudt retslige Synspunkter i Forgrunden; saa vel herved som ved sit dogmatiske Standpunkt befandt han sig i Overensstemmelse med Roms Tradition og Udviklingslinie (J. Langen, Gesch. der röm. K., I, Bonn 1881, S. 424 f.). — **J. II**, 1503—1513, hed tidligere Giuliano della Rovere. Af sin Onkel Sixtus IV blev han 1471 udnævnt til Kardinal. Synderlig Indflydelse fik han dog ikke før under Innocens VIII, hvis Valg han, tildels ved Bestikkelser, havde sat igennem. Denne Gang havde han besejret Kardinal Rodrigo de Borja og var nu under Innocens efter en fiorentinsk Gesandts Udsagn »Pave og mere end Pave«. Men da Borja 1492 havde besteget Pavestolen som Alexander VI (I, 51), flygtede della Rovere til Karl VIII af Frankrig, som efter hans Tilskyndelse 1494 foretog et Tog til Italien. 1495 sluttede Karl Fred med Alexander til della Roveres store Fortrydelse; og om end denne ogsaa senere udsonede sig med Paven, følte han sig dog ikke sikker og levede en Tid i Skjul. Ved Alexanders Død 1503 optraadte han som Kandidat til St. Peters Stol, først forgæves, men efter Pius III.s kortvarige Papat med Held. Han havde da sluttet Fred med sin gamle Fjende Cesare Borja (I, 51) og bestukket flere Kardinaler. I det hele hævede J. II — dette var hans Pavenavn — sig ikke op over Datidens politiske Moral, lige saa lidt som hans Privatliv var uplettet; som Følge af sine Udsvævelser led han af en Kønssygdom. Synderlig kirkelig Interesse lagde den 60aarige Pave ikke for

Dagen; han var i det hele ret en Legemliggørelse af Høj-Renaissancens verdslige, titaniske Kraft. J. var egensindig, heftig og urolig, altid fuld af Planer og hastig til at udføre dem. Paa Baggrund af Alexander VI.s betegner hans Papat dog en Opgang. Hans Interesse var ikke først og fremmest Nydelse for sig selv og sin Slægt, men dels Kirkestatens Samling, for ham og Samtiden en religiøs Opgave, dels Fremme af Kunsten. Det første Formaal lykkedes godt, men kun ved, at Paven ofrede sin største Kraft paa Krige. I Felten var J. i sit Element. Først bemægtigede han sig en Del af C. Borjas Land, dernæst Perugia og Bologna. I en Strid med Venezia om Romagna bandlyste han Republiken og allierede sig i Liguen i Cambrai 1508 med Maximilian I af Tyskland og Ludvig XII af Frankrig. 1510 maatte Venezia slutte Fred med Paven, som nu under det nationale Feltraab: »Ud med Barbarerne!« vendte sig mod den franske Overmagt. I denne Krig kom J. gentagne Gange i stor personlig Fare. Man forsøgte ogsaa at ramme ham paa det kirkelige Omraade; i Forstaaelse med Ludvig XII og Maximilian sammenkaldte nogle Kardinaler et, dog kun tyndt besøgt, skismatisk Koncilium i Pisa 1511. Herimod stillede J. 1512 et Lateran-Koncilium; men skønt dette varede til 1517 og regnes for det 18. økum., fik det ingen videre Betydning. Sin politiske Stilling forbedrede J. ved at slutte »den hellige Ligue« 1511 med Venezia og Ferdinand den katolske, snart efter ogsaa Henrik VIII af England, hvem J. tidligere havde givet Dispensation til at ægte sin Broders Enke. Fra Schweiz fik Paven Hjælpetropper, hvis Bedrifter vakte Zwinglis Begejstring, omtrent samtidig med, at Luther søgte Aflad i Rom. Ved store Indrømmelser vandt J. Max for sig; og det franske Herredømme i Lombardiet blev styrtet. J. vilde nu utvivlsomt have forsøgt at drive Spanierne ud af Italien, hvis han ikke var død 1513. Han havde samlet Kirkestaten og saaledes sikret Pavedømmets Uafhængighed. Hans Administration var dygtig, og trods sine store Udgifter efterlod han en fyldt Kasse. Rigtignok var Pengene tildels samlede ved Embedssalg og en forargelig Afladshandel, hvilket sidste under Leo X blev den Draabe, der fik Bægeret til at flyde over i Tyskland. J. var en gavmild og klog Kunstmæcen; han købte antike Værker som den 1506 fundne Laokoonsgruppe og stillede nogle af Tidens største Mestre store Opgaver. Ogsaa her viser det storslaaede, men hensynsløse i hans Karakter sig. St. Peters gamle Basilika lod han til Samtidens Sorg nedrive for at give Plads til en Virkeliggørelse af Bramantes dristige Planer. I Michelangelo fandt J. en beslægtet gigantisk Natur, hvem han overdrog at dekorere Loftet i det sixtinske Kapel og at gøre J. selv udødelig gennem et storartet Gravmæle. Dette blev kun delvis udført; i den berømte Statue af Mose, opfyldt af nidkær Harme, har Kunstneren symboliseret J. selv. Ogsaa Rafael blev kaldt til Rom; fra J.s Tid stammer Billederne i Stanzerne med de mange Allusioner til Datidsforhold og Portrætter af Paven. Kunstens Blomstring under Leo X hviler paa det under J. givne Grundlag. Alt i alt var J. en imponerende Skikkelse, som løste betydelige Opgaver i Tiden, men langt fra en ideal servus servorum dei (M. Brosch, Papst J. II u. die Gründung des Kirchenstaats, Gotha 1878; L. Pastor, Gesch. der Päpste III, Freib. i B. 1895; M. Creighton, A history of the Papacy V², London 1901). — **J. III**, 1550—1555, optog sit Pavenavn efter J. II, men har ikke stort mere til fælles med ham. Giovanni Maria del Monte, som han hed, kom tidlig ved Protektion ind i høje Embeder. Paul III gjorde ham 1536 til Kardinal og sendte ham 1545 som en af de pavelige Legater til Trientermødet. Her modarbejdede han Karl V saa stærkt, at denne efter Paul III.s Død forsøgte at hindre hans Valg til Pave, men forgæves. Som Pave stillede han sig paa Kejserens Side, og han til Behag sammenkaldte han Trientermødet igen; det fik da 1551—1552 sin anden Periode (Sess. XI—XVI). J. holdt ogsaa med Kejseren i en Strid med Paul III.s Sønnesøn Ottavio Farnese af Parma, som støttedes af Henrik II af Frankrig. 1552 maatte J. slutte Fred med Frankrig, som truede med et Skisma. S. A. forandrede Moritz's Omslag den politiske Situation i Tyskland og medførte Konciliets Suspension. S. A. oprettedes ogsaa det jesuitiske Collegium Germanicum i Rom. I de sidste Aar gav Paven mere og mere efter for sin mageligt anlagte Natur og førte et nydelsesrigt Liv i sin elegante Villa. Han havde heller ikke synderlig Fortjeneste af sit Papats største Resultat: Englands Forening med Rom 1554 (L. v. Ranke, Die röm. Päpste I⁸, Leipz. 1885; M. Brosch, Gesch. des Kirchenstaats, I, Gotha 1880). *V. A.*

Julius Africanus, se Africanus (I, 33).

Julius Pflug, se Pflug.

Jumpers var oprindelig Navn paa Metodisterne i Wales; Navnet blev givet dem paa Grund af nogle ekstatiske Glædesudbrud, med hvilke de ledsagede »Amen« og »Ære være Gud«, naar dette forekom i Gudstjenesten. Efter 2 Sam. 6, 16, Lk. 6, 23 og Ap. G. 3, 28 raabte og dansede de, indtil de faldt udmattede om. De fleste Metodister misbilligede disse hysteriske Optrin, og de walisiske Metodister har ikke billiget dem, men helt afskaffet er denne *jumping devotion* ikke. Den har tværtimod bredt sig til Amerika, hvor Shakers (se d. Art.) havde banet Vej for den. Paa det europæiske Fastland har man noget lignende i Springprocessionen i Echternach (I, 708).

Jung, Johann Heinrich, kaldet Stilling (Jung-Stilling), relig. Forf., var en Mand, der har haft overordentlig Indflydelse paa mangfoldige i sin Samtid, og hvis Skrifter ville bevare deres Værd i den kr. Literatur, selv om han baade hos Samtid og Eftertid har fundet stærk Modsigelse og af mange kun blev betragtet som en overspændt Sværmer. Han blev født i det Nassauske 12. Sept. 1740. Faderen var Landsbylærer og Skrædder i meget fattige Kaar. Sønnen lærte Faderens Haandværk og var ogsaa en Tid Skolelærer. Ved uslukkelig Tørst efter Kundskaber og uden fremmed Vejledning uddannede han sig selv saa vidt, at han kunde paatage sig en Huslærerplads. For sine Sparepenge drog han til Strassburg, studerede Medicin og fik den medicinske Doktorgrad. Her lærte han Goethe at kende; og hvor grundforskellige disse to Mænd end vare, lærte

Goethe dog at sætte stor Pris paa Jung og hjalp ham med Udgivelsen af hans »Jugendgeschichte«, som derefter, ofte udgivet, i bedste Betydning er blevet en Folkebog. Han blev ved sine heldige Øjenoperationer en meget søgt Læge; blev ansat som Lærer i Statsøkonomi i Kaiserslautern 1778, senere i Heidelberg og Marburg, og blev 1804 Professor i Statsvidenskaberne i Heidelberg. Men hans Forfatterskab og Virksomhed som Læge i Tyskland, Schweiz og Elsass fordrede omtrent al hans Tid, saa hans Gerning ved Universitetet blev aldeles forsvindende. Hertug Karl Frederik af Baden var hans særlige Beskytter og kunde efterhaanden ikke undvære hans stadige Omgang. Han opfordrede J. til at bosætte sig i Karlsruhe, sørgede rigeligt for hans Udkomme; og uden at paalægge ham bestemte Forpligtelser ønskede Hertugen kun, at han fremdeles skulde virke til Kristi Riges Opbyggelse og den lidende Menneskeheds Gavn. J. døde som badensisk Geheimeraad i Karlsruhe 2. April 1817.

Grundnerven i J.s hele Livsopfattelse er hans urokkelige Tro paa Guds Forsyn, der giver sig Vidnesbyrd i alle et Menneskes Forhold, de største som de mindste. Derfor er ogsaa hans Levnedsskildring en sand Opbyggelsesbog (Dsk Overs. af Chr. Winther 1857; »Husliv, Læreaar og Alderdom«, overs. af F. L. Mynster 1867). Men fra Barndommen af var han blevet indviet i de pietistiske Kredse i Mellemtyskland, og adskillige af hans Skrifter give godt oplysende, sundt dømmende Indblik i disse Samfund, i det han kan meddele af det selvoplevede (saaledes navnlig hans »Theobald oder die Schwärmer«, 2 Bd., 1784—85). Det særlig karakteristiske hos J. er dog hans Arbejder paa det teosofisk-mystiske Gebet. Foruden hans Udlægning af Johannes's Aabenbaring (»Siegesgeschichte d. chr. Religion«), hvori han erklærer Napoleon for den inkarnerede Apollyon eller Afgrundens Engel og spaar hans Undergang samt hævder Kristi Genkomsts umiddelbare Nærhed, maa fremhæves en Art kristelig Roman »Das Heimweh« (4 Bd., 1794—96) med mange skønne og dybttænkte Afsnit, samt hans »Theorie der Geisterkunde« (1808) med Swedenborgske Idéer og hans helt igennem forfejlede »Scenen aus dem Geisterreiche« (1803). Hans Tidsskrift »Der graue Mann«, begyndt 1793 og fortsat lige til hans Død, er midt i de store Omvæltnings Tider, hvor Hadet til Kirken fik saa mange Udslag, en Apologi for Kristendommen. Hans »Samtlige Skrifter« (12 Bd., 1843—44) foreligge i flere Udgaver. (Rich. Petersen, Jung Stilling, Et kristeligt Levnedsløb, 1890; Rudelbach, Chr. Biographie I, 113 f.). *A. J.*

Jungersen, Frederik Olfert, dsk Præst, fødtes 2. April 1836 i Harridslev Prstgd i Aarhus Stift. Efter at være dimitteret fra Roskilde Skole 1853 studerede han Teologi og blev 1861 teol. Kand. En kort Tid styrede han derpaa en privat Skole i Troense, men gik med i Krigen og avancerede til Lieutnant. Efter Krigen oprettede han i Forening med Chr. Bredsdorff »Nørrebros Latin og Realskole«, i hvis Styrelse han tog Del, indtil han 1870 sammen med Dr. Gotfred Rode blev Leder af Højskolen paa Skovgaard i Ordrup. 1877 blev han Spr. for Blære-Ejdrup i Viborg Stift, 1881 for Vig-Asminderup paa Sjælland. 1890 blev han kaldet til Præst for den Valgmenighed i Kbhvn, der først havde sit Samlingssted i en Bedesal paa Chr. Winthers Vej, efter 29. Okt. 1893 i den af Arkitekt Clemmensen opførte Immanuelskirke. J. er i Literaturen optraadt som en afgjort Tilhænger af R. Nielsen (»Dansk Protestantisme« 1873) og som en slagfærdig Modstander af Brandesianismen. En Tidlang var han Medudgiver af Maanedsskriftet »Danskeren«.

Jungmann. 1) **Bernhard J.**, rom.-kat. Teolog, var først Lærer ved Seminariet i Brügge, men er nu (1903) teol. Prof. ved Universitetet i Louvain. Han har udgivet *Institutiones theol. dogm. speculativæ* (I—V, Bruxelles og Regensb. 1870—72) og *Dissertationes selectæ in hist. ecclesiast.* (ssteds 1880). — 2) **Joseph J.**, Broder til fornævnte, f. 1830 i Münster, studerede 1850—56 i Collegium Germanicum i Rom, blev præsteviet dér 1855, traadte 1857 ind i Jesuiter-Ordenen og blev 1858 Prof. i Retorik og Kateketik ved Universitetet i Innsbruck. Han har bl. a. udgivet »Theorie der geistl. Beredsamkeit« (I—IV, Freib. 1877 f.) og »Die Andacht zum heiligsten Herzen Jesu und die Bedenken gegen dieselbe« (Freib. 1885).

Junias, en Kr., der i Rom. 16, 7 omtales af Paulus paa en udmærkende Maade sammen med Andronikos. Da de begge regnes blandt »Apostlene« i videre Forstand, kan J. øjensynlig ikke være en Kvinde af Navnet Junia, hvilket grammatisk er muligt, men maa være Mandsnavnet J., afkortet af Junianus. Af Fødsel var J. Jøde. Han var tidlig bleven Kr. *L. G.*

Junius (du Jon), **François**, ref. Teolog, f. 1. Maj 1545 i Bourges i Dept. Cher i Frankrig, gik i Skole i Lyon. I en ung Alder oplevede han ved Fordybelse i Joh. 1 en kristelig Vækkelse, der bragte ham til at gaa til Genève for at studere Teologi. I Genève blev han, indtil han 1565 blev kaldet til Antwerpen som Præst for den wallonske Menighed. I Antwerpen døjede han meget ondt, og han har flere Gange prædiket ved Siden af Baal, paa hvilke Protestanter bleve brændte. 1567 maatte han flygte og blev da Præst for den wallonske Menighed i Schönau i Kurpfalz. 1573 blev han kaldet til Heidelberg for at hjælpe Prof. E. Tremellius med en lat. Overs. af G. T.; denne udgav han senere med Forbedringer og Tillæg. Tremellius-Junius's Bibelværk oplevede i 21 Aar 20 Oplag. I Heidelberg udgav han ogsaa en hebr. Grammatik og en lille Del af den arab. Overs. af N. T. Da Kurfyrst Ludvig VI, der var en ivrig Lutheraner, kom til Magten, tog J. til Neustadt an der Hardt som Prof. ved Casimirianum; han tiltraadte rimeligvis 1578. Allerede næste Aar gik han som Præst til Otterberg i Nærh. af Kaiserslautern, og i denne lille wallonske Koloni var han flittig baade som Præst og Skribent. Her skrev han bl. a. 1581 *Ecclesiastici sive de natura et administrationibus ecclesiæ Dei,* i hvilken Bog han paa Skriftens Grund udvikler sine kirkepolitiske Tanker. 1582 var han atter i Neustadt; 1584, efter Ludvig VI's Død vendte han tilbage til Heidelberg som 3. teol. Prof.; 1592 blev han kaldet til Leiden, og dér virkede han, indtil han 13. Okt. 1602 døde af Pesten (F. W. Cuno, Fr. J. der Ältere, Amsterd. 1891).

Jurater *(jurati,* edsvorne) kaldte man de to Mænd, der efter mange af de gl. luth. Kirkeordninger i Fællesskab med Præsten skulle forvalte K.s Formue.

Jurieu, Pierre, ref. Teolog, studerede Filosofi i Saumur og Teologi i Sedan og rejste i Nederlandene og England. I England blev han ordineret med den anglik. Ordination, men da han 1659 vendte tilbage til Frankrig, modtog han den hjemlige Ordination for at virke i sin Faders Embede i Nærh. af Blois. 1674 blev han Prof. i Sedan i Hebr. og tillige Præst dér, og Pierre Bayle priser ham som en af de første Mænd i det Aarh. og den første indenfor den ref. Bekendelse. Som Prof. i Sedan tog han virksom Del i de relig. Stridigheder og skrev mod Arnauld, Bossuet, Maimbourg og andre. Da Akademiet i Sedan blev ophævet 1681, gik han til Rotterdam, hvor han blev Præst og Prof. ved *École illustre.* I sine senere Aar hengav han sig til apokalypt. Grublerier og ventede, at Kristi Genkomst vilde ske 1785. Han døde 11. Jan. 1713 efter et virksomt Liv, der ogsaa har sat mange Spor i Literaturen.

Jurors, se Non-jurors.

Jus circa sacra og **in sacra,** se Summepiskopat.

Jusab-hesed, en Søn af Serubabel (1 Krøn. 3, 20).

Juslenius, Daniel, finsk Biskop, f. 10. Juni 1676 i Virmo, hvor hans Fader, Daniel J., var Spr. og menes at have tilhørt Slægten Anckor; Student 1691, udgav 1700 Disputatsen: »Aboa vetus et nova«, hvori allerede hans patriotiske Sindelag lagde sig for Dagen. Var i nogen Tid Informator hos Biskop Joh. Gezelius d. yngre (S. 211) og beretter, hvorledes han engang hos denne kom til at høre en Person udtale sig hadsk imod det finske Sprog og om, at dette burde udryddes. Det lader til, at denne Udtalelse har gjort et meget dybt Indtryk paa J. Sikkert er det, at han 1703 for Magistergraden udgav Disputatsen: *Vindiciæ Fennorum,* hvori han varmt forsvarer sit Fædreland, dets Folk og Tungemaal. Dette Tema laa ligeledes til Grund for flere af hans følgende Arbejder: 1712 »*De convenientia linguæ fennicæ cum hebræa et græca*«, 1715 »*De miseriis Fennorum*«, samt for hans vidtløftige finsk-lat.-svenske Leksikon (1745), »Suomalain en Sana-Lugun coetus« (591 Sider i Kvart). 1703 promoveredes han til mag. fil.; 1705 blev han Adjunkt i det fil. Fakultet ved Åbo Akademi, 1712 *professor lingvarum.* Paa Grund af det russiske Indfald 1713 flygtede han ud af Landet og kom i en daarlig Forfatning med sin Familie til Stockholm, hvor han ernærede sig ved Børneundervisning og 1715 blev *lector eloquentiæ et poëseos* i Vesterås. 1720 blev han ordineret og vendte 1722 efter Freden tilbage til Åbo, hvor han senere genoptog sin gamle Beskæftigelse og 1725 blev Spr. for Åbo finske Menighed, 1727 blev han Prof. i Teol., 1731 Rigsdagsmand, 1732 *Dr. theol.* Efter Borgå-Biskoppen Joh. Gezelius's Død fik han de fleste Stemmer til Bispeembedet og udnævntes til Biskop i Borgå 1734. Her virkede han ved flittige Visitatser og ogsaa paa anden Maade til Stiftets Bedste. Ved det russiske Indfald 1742 maatte han for anden Gang flygte med sin Familie til Sverig, hvor han blev Medlem af Rigsdagen og bl. a. ansøgte om Stiftsstyrelsens Flytning fra Borgå, der var for nær beliggende den russiske Grænse. Under sit Ophold i Stockholm blev han valgt til Biskop i Skara 1744, hvilken Stilling han tiltraadte 1745 og virkede i med Dygtighed til sin Død 17. Juli 1752. Hans Portræt opbevares i Borgå Domkapitels Lokale (om hans for en stor Del i Manuskript opbevarede Orationer jvfr. Suom Ugril aikakouskirj XVI, 1899). *A. N.*

Justesen, Hieronymus, se Ranch.

Justinian I, østrom. Kejser (527—565), var født i en lille By i Illyrien, men kom tidlig til Konstantinopel, hvor han snart opnaaede glimrende Stillinger, især efter at hans Morbroder, Generalen Justinos I, i Aaret 518 havde besteget Tronen. Han fik en meget betydelig Indflydelse paa Regeringen, ja 1. April 527 blev han endog højtidelig kronet til Medkejser. Samtidig satte hans Onkel Kronen paa hans Hustru Theodoras Hoved til Trods for hendes tvivlsomme Fortid. Hun skal nemlig have været Cirkusdanserinde, men viste sig i hvert Fald som en sjælden klog og viljefast Herskerinde, til hvis værdifulde Raad hendes Gemal ofte lyttede. Allerede den 1. Aug. 527 blev han ved sin Onkels Død Enekejser. Hans lange Regering blev i mange Henseender af afgørende Betydning for Riget. Om end meget af det, som han vilde bygge op, i Tidens Løb skulde vise sig ikke at besidde tilstrækkelig Livskraft, lære vi dog gennem hans Livsgerning tydelig nok en Mand at kende, der havde sat sig store Maal og ogsaa arbejdede hen imod dem baade med Klogskab og Kraft. For det første svævede det store Maal ham for Øje at udvide Romerriget til dets gamle Omfang. Og han kunde ganske vist pege paa ret betydelige Resultater. Allerede 534 lykkedes det hans dygtige Feltherre Belisarius at gøre Ende paa det vandalske Rige i Nord-Afrika, og efter en næsten 20aarig Kamp (535—553), i hvilken foruden Belisarius ogsaa Narses særlig udmærkede sig, betvang han ogsaa det østgotiske Rige. Derimod var han mindre heldig med sin Indgriben i de spanske Forhold, ligesom ogsaa Barbarernes stadige Indfald paa Nordgrænsen viste, at de store Erobringer dog ikke kunde dække over Rigets Svaghed. Ogsaa Forholdet til Perserne var Vidnesbyrd herom; paa ydmygende Betingelser sluttede J. i Aaret 532 den saakaldte »evige Fred« med Perserne; men allerede 540 faldt de paany ind over Grænsen. Først 562 lykkedes det igen at faa sluttet Fred — men atter kun paa Betingelse af, at Romerriget aarlig betalte betydelige Summer. J.s andet store Maal var at skabe Enhed i den af dogmatiske Stridigheder søndersplittede Kirke, en nødvendig Forudsætning for at sikre Rigets Enhed. Hans Indgriben i de kirkelige Forhold skete udfra en konsekvent cæsareopapistisk Tankegang. »Mod Kejserens Vilje og Befaling maa der overhovedet intet ske i Kirken«, udtalte en Synode i Aaret 536. Allerede under sin Onkels Regering fik han Lejlighed til at lægge sin Iver for Dagen efter at skabe Enhed i Kirken, idet han var særlig virksom for at gøre Ende paa det Skisma, der siden Aar 483 havde hersket mellem Konstantinopel og Rom. 519 lykkedes det at gøre Ende herpaa, rigtignok saaledes at Rom blev den

sejrende Part. Ogsaa under hele sin Regering var J. klog nok til, i alt Fald i Teorien, at anerkende Rom som den øverste kirkelige Autoritet, samtidig med at han i Praksis Gang efter Gang lod den rom. Biskop føle sin kejserlige Vælde (især gælder det Biskop Vigilius). Men ser man dybere til, opnaaede J. til Trods herfor alligevel ikke at knytte Baandet mellem Østen og Rom stærkere; dertil var Folkestemningen i Østen altfor fjendtlig mod Latinerne. Ved Hoffet begyndte det græske Sprog at sejre over Latinen, og rundt om i de østlige Lande indgik de kirkelige Tilbøjeligheder til en monofysitisk Kristologi en sælsom Pagt med de nationale Tilbøjeligheder og kom derved til at lægge J.s Enhedsbestræbelser uovervindelige Vanskeligheder i Vejen. Imidlertid maa man beundre den Snildhed, hvormed J. søgte at besejre disse Vanskeligheder. Havde Østen for at opnaa Skismaets Ophør i Aaret 519 maattet gøre væsentlige Indrømmelser, gjaldt det i den følgende Tid at komme de derover misfornøjede monofysitiske Retninger i Møde. Med dette for Øje kæmpede J. ivrigt for en af Leontios fra Byzans og de skythiske Munke forsvaret Formel med monofysitisk Tendens og gav den højtidelig kejserlig Sanktion (533). Med dette for Øje arbejdede han ogsaa hen til at faa nogle af de vigtigste nestorianske Kirkelærere og Skrifter fordømte, hvad ogsaa fandt Sted ved det økumeniske Kirkemøde (553) (»de tre Kapitler«). Og dog lykkedes det ham herved hverken at tilfredsstille Vesten eller Østen. Hvad Vesten angaar, lod Vigilius sig vel tvinge til Anerkendelse af Synoden 553, men Afrika, Nord-Italien og Illyrien skilte sig i den Anledning fra Rom. Og i Østen følte Monofysiterne sig alligevel ikke tilfredse, men Dannelsen af monofysitiske Nationalkirker fandt Sted, hvorved Baandet mellem Riget og adskillige af dets Provinser i Tidens Løb løsnedes. Det var i god Overensstemmelse med sin cæsareopapistiske Tankegang og med sin Enhedsstræben, naar J. viste Strenghed mod alle ikke-Kristne. Mest bekendt blandt hans Foranstaltninger i denne Retning er hans Lukning af Skolen i Athen (529); men ogsaa ved Berøvelse af borgerlige Rettigheder og lignende Tvangsmidler forfulgte han Hedenskabets Tilhængere, ligesom hans Lovgivning om Jøder og Samaritanere er præget af samme Aand. Et Oprør blandt de sidstnævnte blev undertrykt med stor Strenghed (531). I nøje Sammenhæng hermed staar ogsaa J.s Bestræbelser for Missionen; til en Del Folkeslag, der boede paa hans Riges Grænser, sendtes kristne Præster, f. E. til Herulerne, til flere Folkeslag i Kaukasus, til Syd-Araberne og til Nubierne. Stor Fortjeneste erhvervede J. sig ogsaa ved sit Lovgivningsarbejde. En Kommission af Retslærde nedsattes 528 under Ledelse af Tribonianus, og allerede det følgende Aar forelaa *Codex Justinianus*. Kommissionen arbejdede videre paa at samle alt fra ældre juridiske Skrifter, som endnu havde Værdi; 533 udkom Digesterne og samme Aar en Lærebog eller ordnet Oversigt, de saakaldte Institutiones. 534 udkom en ny og fuldstændigere Udgave af Codex Justinianus, og dermed var i faa Aar Hovedbestandelen tilvejebragt af den store Lovsamling, der almindelig benævnes *Corpus juris (civilis)*. Blandt den rastløse Kejsers mange Interesser maa endnu nævnes store Byggeforetagender; især rejste der sig mange Kirker og Klostre rundt om i hans Rige. Berømtest blandt hans Bygningsarbejder er el-Aksa Moskéen paa Tempelpladsen i Jerusalem og Sofiakirken; ved Opførelsen af den sidstnævnte indfandt han sig ofte selv paa Byggepladsen for ved sin personlige Nærværelse at opflamme Arbejderne. Til alt dette og til de mange Krige behøvede han store Pengesummer; Folkets Klager over trykkende Skatter have derfor sikkert ikke været uberettigede, men det maa heller ikke glemmes, at han med kongelig Gavmildhed hjalp, hvergang store Naturulykker ramte Byer eller Landstrækninger i hans Rige, og foruden den frygtelige Pest 542 indtraf der adskillige betydelige Jordrystelser under hans Regering. I Begyndelsen af sin Regering havde han haft en Del Modstand at kæmpe mod i sin egen Hovedstad; den store Nika-Opstand i Aaret 532 bragte endog hans Trone til at vakle. Men da den var kvalt i Blod, regerede han i den følgende Tid uforstyrret. Folkets og Senatets Indflydelse var fra nu af knækket, Absolutismen gennemført. Gennem alle disse mangeartede Foretagender og Bestræbelser træder Billedet af en rastløs, men ogsaa virkelig dygtig og energisk Personlighed os i Møde. Om hans Personligheds moralske og religiøse Værd er det derimod vanskeligere at danne sig en Forestilling. Til Tider har man kun Indtrykket af at staa overfor en beregnende Kirkepolitiker; til andre Tider synes de dogmatiske Stridigheder virkelig at have taget hans Interesse fangen; endelig synes man ogsaa undertiden at kunne spore dybere kristelig Interesse og Fromhed — det sidste dog sjældnest (V. Schultze, Gesch. des Untergangs des gr.-röm. Heidenthums; Gelzer i Krumbachers, Gesch. der byzant. Literatur, 2. Aufl. 1897, 928—941; P. Jvers, Die Reichspolitik Kaiser Justinians, Gieszen 1893; A. Knecht, Die Religionspolitik Kaiser Justinians, Würzburg 1896). *F. T.*

Justinos Martyr, oldkr. Apologet fra det 2. Aarh., fødtes o. 100 i Flavia Neapolis (Sikem) af hedenske Forældre og søgte først, men forgæves, Sandheden i Tidens forskellige filos. Systemer. Den sande, virkelig lyksaliggørende Gudserkendelse fandt han først, da han engang ved Stranden mødte en Olding, som viste ham hen til Guds Aabenbaring i profetiske Skrifter og disses Opfyldelse i Kristus. En mægtig Bestyrkelse fandt J. i de Kristnes Martyrfrejdighed. Han drog nu om som kristen Filosof fra Stad til Stad og forsvarede med Mod og Kraft sin Kristendom i Ord og Skrift, indtil han under sit andet Ophold i Rom, paa Anstiftelse af Kynikeren Crescens, blev grebet og led Martyrdøden (mellem 162 og 168) med en Frejdighed, der knyttede Martyrbetegnelsen som en Ærestitel til hans Navn.

Af hans talrige Skrifter besidde vi endnu hans to Apologier til den romerske Kejser Antoninus Pius, som vistnok oprindelig har dannet ét Værk (forfattet mellem 150 og 160), og Dialogen med Jøden Tryfon, samt Fragmenter af et Skrift om Kødets Opstandelse.

J. er den ældste og betydeligste af Oldkirkens Apologeter. Han har den største Be-

tydning for Dogmehistorien, fordi vi hos ham saa tydelig kan se, hvorledes græsk-filosofiske Tanker indoptages i den kristelige Erkendelse. Ogsaa aandelig bærer J. som Kristen sin Filosofkappe. Man kan næppe sige, at J. med sin Kristendom tilegner sig et nyt Gudsbegreb. Hvad J. vinder som Kristen er den faste, paa Aabenbaring hvilende, Vished om Guds Tilværelse ɔ: J. træder med sine filosofiske Tanker over paa et religiøst Grundlag. Her stiller han sig nu klart og fast paa Menighedsbekendelsens Grund, og det gamle Testamente, Menighedens hellige Skrift, med dens i Kristus opfyldte Profetier bliver for ham af største Betydning. Det gl. Test. er for ham Guds eget direkte inspirerede Ord; de nytestamentlige Skrifter, som han ogsaa benytter (ofte i meget frie Citater) anføres ikke som hellig Skrift, men staar dog ikke i Autoritet tilbage for det gl. T. Men naar nu J. skal forsvare Kristendommen overfor sin Samtids filosofiske Erkendelse, fremstiller han den som den sande Filosofi, og hans apologetiske Metode bestaar i, at han søger at stemple alle de Sandhedsmomenter, han finder udenfor Krdm., som dybere set kristelige. Dertil benytter han dels saadanne Teorier, som at Platon skulde have lært af Mose, dels og fornemmelig sin Logos-Teori. Han optager den stoiske Tanke om λόγος σπερματικός (Logos-Tanken laa ligesom i Luften, og en direkte Afhængighed af Filon kan næppe paavises): den Fornuft, der virker bagved og igennem den hele Verdensorden, træder personlig frem i Kristus. Alt det, som den har virket, er i Virkeligheden hans Værk; han har talt, ikke blot gennem Profeterne, men ogsaa gennem Sokrates og Heraklit. Her ud fra beviser J. ogsaa Berettigelsen af at tilbede Kristus. Uklar bliver denne Logos-Kristus's Forhold til Faderen og Aanden, men Daabsbekendelsen giver ham den trinitariske Formel som noget selvfølgeligt. Foruden Logos-Tanken gør J. den rigeligste Brug af Forestillingen om Dæmonerne. Alt det ufornuftige og syndige i Verden, det som ikke kan forenes med Logos's Virksomhed, fremstilles som de onde Dæmoners Værk. I øvrigt skænker Krdm J. ikke blot Visheden om Udødelighed, men Haabet om Kødets Opstandelse. Men ellers er hele Synspunktet overvejende filosofisk moraliserende. Krdm bliver væsentlig en ny Lov og Kristus en Lærer og Lovgiver. Daaben skænker kun Tilgivelse for forudbegaaet Synd. For Resten staar det til det frie Menneske selv ved Anger, Omvendelse og syndfri Vandel efter Daaben at fortjene den evige Løn. Dog maa det altid erindres, at vi kun kender J.s Krdm af apologetiske Værker. Vi véd, at han ikke har været fremmed for Tanken om en Frelsesøkonomi og her har udtalt Idéer, som har paavirket en Irenæos (Udgave: Otto, 3. Opl. 1876—81. Særudg. af Apologierne: G. Krüger, 1896. Overs. paa Dsk af C. H. Muus, Kbhvn 1836. Jvfr. M. v. Engelhardt, Das Chr.thum I. des Märtyrers, Erl. 1878; A. Stählin, J. v. Märtyrer und sein neuester Beurtheiler, Lpz. 1880; W. Flemming, Zur Beurtheilung des Chr.thums J.s, Lpz. 1893). *J. P. B.*

Justus. 1. Den samme som Josef Barsabbas (Ap. G. 1, 23), der førte Tilnavnet J. (rom.), som ofte hos Datidens Jøder. — 2. Titius J., en Mand i Korinth, der stillede sit Hus til Raadighed for Paulus efter dennes Brud med de derværende Jøder (Ap. G. 18, 7). J. havde, inden han blev Kr., været Proselyt, ligesom Cornelius, og har efter Navnet at dømme hørt til de rom. Kolonister i Korinth. — 3. Jesus med Tilnavnet J. (ligesom ved Nr. 1), en af Paulus's faa jød. Medarbejdere (Kol. 4, 10. 11). *L. G.*

Jutta (Josva 21, 16) eller **Juta** (Josva 15, 55), judæisk By (Præstestad) S. for Hebron; eksisterer endnu under sit gl. Navn som Landsbyen Jutta (eller Jatta) med Ruiner. Den siden Reland udtalte Formodning, at der i Lk. 1, 39 skal tænkes paa denne By og oversættes »til Byen Juda« (i Stedet for: til en By i Juda), er ganske værdiløs; ogsaa Lk. 1, 65 taler imod en saadan Identifikation. *L. G.*

Juul, Esger, Ærkebiskop, blev i sin tidlige Ungdom Kannik i Ribe og havde som saadan væsentlig Fortjeneste af, at Striden mellem Erik Menved og Jens Grand blev bilagt. 1310 blev han til Løn for den Tjeneste, han havde ydet Kongen, Ærkebiskop af Lund, og Aaret efter hentede han Palliet i Vienne. Paa den Kirkeforsamling, der holdtes dér, hævdede han imidlertid K.s Ret til forskellige Godser paa en saadan Maade, at Kongen blev højlig forbitret. E. J. maatte imidlertid efter sin Hjemkomst paa et Møde i Helsingborg (1314) gøre Kongen forskellige Indrømmelser, men trods disse blev Forholdet mellem Kongen og ham aldrig godt, og 1317 kom det til et afgørende Brud. E. J. flygtede til Hammershus, satte Erik i Band og samlede en Hær, og inden Aaret var til Ende, flygtede han til Pommern. Derfra ledede han Modstanden mod sin Konge, og 1318 var han i Kalmar, hvor han sluttede Forbund med de svenske Hertuger Eriks og Valdemars Tilhængere og med Erik Menveds Broder Christoffer. Da Erik snart efter sluttede Fred med Sverig og indtog Hammershus, saa det daarligt ud for E. J., der var rejst til Avignon for at klage sin Nød for Paven. Men efter Erik Menveds Død (1319) kom det til Forlig mellem E. J. og Christoffer II, og Lundestolen fik sit Gods tilbage. E. J. kronede baade Christoffer II og hans Søn Erik, men alligevel blev Forholdet mellem Kronen og Kirken ikke helt godt. E. J. døde 17. Jan. 1325.

Juusten, Paulus Petri, finsk Biskop og Historieskriver, f. o. 1516 i Wiborg; hans Fader, Per J., var 1525 tilligemed andre paa Wiborg Slot; han besøgte Skolen i Wiborg, som dengang forestodes af en duelig Rektor, Dankeren Clemens, og han fortsatte sine Studier 1536—38 i Åbo, hvor han blev Biskop Martin Skyttes *lector mensæ;* ordineret 1540, var 1541—43 Rektor ved Skolen i Wiborg og blev senere af Biskop Skytte sendt til Wittenberg for at forfremmes i teol. Lærddom. Efter at Universitetet i Wittenberg 1546 var blevet opløst, studerede han i Magdeburg, Rostock og Königsberg, vendte 1547 tilbage til Finland, blev 1548 Rektor ved Skolen i Åbo, samt 1554 den første Biskop i Wiborg, det da oprettede, andet finske Stift; fra Wiborg forflyttedes han 1563 til Åbo som Biskop dér og synes alvorligt at have lagt Vind paa den protest. K.s Befæstelse i Finland. Han overværede 1569 Rigsdagen i

Stockholm, hvor Kong Erik fradømtes sin Krone. S. A. var han Medlem af det Gesandtskab, som afgik til Rusland, men hvis Deltagere holdtes i Fangenskab først i Novgorod, siden i Moskva og Murom, og først 1572 kunde han vende hjem. Under Fangenskabet skrev han en lat. Postille og en finsk Katekisme. Efter Hjemkomsten udgav han en i Stockholm 1575 trykt, finsk Evangelie- og Epistelsamling over Aarets Søn- og Helligdage (*Se pyhä Messu*). Men vigtigst af alle hans Arbejder er dog hans *Catalogus et ordinaria successio episcoporum Finlandensium,* som udgør en Krønike om de finske Biskopper; denne Krønike, som han udarbejdede 1564 efter sine Forgængeres Optegnelser, udgav H. G. Porthan med vidtløftige Noter 1784—1800 i Disputatsform under Navn af *M. Pauli J., Chronicon episc. Finlandens.* (paany trykt 1859—62). J., som efter Hjemkomsten fra sin besværlige russiske Rejse, adledes, døde 22. Aug. 1576 i Åbo og begravedes i Domkirkens Højkor. *A. N.*

Juvencus, Caius Vettius Aqvilinus, Hymnedigter, var ifølge Hieronymus en spansk Presbyter af ædel Byrd. Han er Forf. til de 330 udgivne *Evangeliorum libri IV,* en Digtning, der i 4 store Bøger (den ene paa 800 Heksametre) behandler den evang. Historie, væsentlig paa Grundlag af den gl. lat. Bibelovers., men af og til dog ogsaa med Henblik til den gr. Grundtekst. Man har tillagt J. en lignende poetisk Bearbejdelse af Mosebøgerne og Josuas Bog.

Jyder, de stærke. I Begyndelsen af det 19. Aarh. opstod der en ret mærkelig aandelig Bevægelse i det sydlige Jylland; rimeligvis havde den sin Rod i Pietismen. Opvækkelsen synes især at være udgaaet fra en Gaardmand, Peder Laurssen, der ejede Gaarden Fredensbjerg paa Nøttrup Mark. Han var en anset, flittig og dygtig Mand, der havde læst Skrifter af Luther, Arnd, Zinzendorf, Bunyan, Francke o. fl. En lille Samling gudelige Sange, som han udgav, viser, at han har haft Sproget i sin Magt. Han var dog en stille Mand, der ikke holdt Forsamlinger, om han end nu og da talte ved Gilder; derimod holdt han daglig Opbyggelse i sit Hus. Han modsatte sig Indførelsen af evangelisk Psalmebog i Raarup Sogn, og i Sagen selv sejrede han; men han havde under denne brugt Udtalelser mod sin Præst, Brøchner, for hvilke han ikke kunde undgaa at idømmes en Mulkt, da det blev befalet denne at anlægge Sag mod ham. P. Laurssen stod i Forbindelse baade med Kristiansfeld og med H. N. Hauge; denne sidste saavel som hans Tilhænger, Ole Olesen Bagge, kom endogsaa til Jylland; men Laurssen kunde ikke ret forliges med dem, vistnok fordi han hverken hos Herrnhuterne eller hos Hauge fandt den rette lutherske Tankegang.

P. Laurssen blev ikke oftere indviklet i Retssager; derimod blev hans trofaste Ven, Rokkedrejer Jens Andersen i Nebsager, ligeledes mulkteret for den Maade, hvorpaa han modsatte sig evangelisk Psalmebogs Indførelse, og da han ikke vilde betale Mulkten, men hellere lide for Kristi Skyld, hensattes han paa Nyborg Fæstning. Da Balles Lærebog fra 1800 skulde indføres, gjorde de opvakte Modstand mod den paa samme Maade som mod Psalmebogen, og siden ligeledes mod Thonboes Bibelhistorie.

Som det synes uafhængigt af Bevægelsen i Raarup, opstod der en lignende i Uldum og Langeskov Sogne, hvor en gammel Ungkarl, Peder Frandsen Rytter, var Lederen. Her kom det til forargelige Optrin i Kirken og paa Kirkegaarden, de opvakte mulkteredes, og P. Frandsen udelukkedes fra Nadveren.

Omtrent fra 1808 begyndte Opvækkelsen at antage en sværmerisk Karakter. Nogle Kvinder roste sig af Syner og Aabenbaringer, og en dygtig og ivrig Mand, Smeden Hans Nielsen i Korning, sluttede sig til dem. Derved kom der Splid i Kredsen, P. Laurssen skaanede ikke sine tidligere Venner, men talte om Satans Synagoge og Beliais Forsamling, om Overtro og Hovmod og en løgnagtig Djævels Aand. Biskop A. Birch i Aarhus tilraadede at gaa frem med milde Midler, men især Præsten Kjær i Løsning og Korning var ikke Situationen voksen. Han fik forhindret, at det, som Kancelliet havde ønsket, blev tilladt, at Hans Nielsens Søn kunde konfirmeres efter Pontoppidans Forklaring, medens dette dog tillodes for P. Laurssens Børns Vedkommende; thi Provst Brøchner i Raarup var mere tilbøjelig til at gaa lempeligt til Værks. I Aaret 1814 havde Kjær i en Skriftetale brugt meget haarde Ord om H. Nielsen og dennes Tilhængere. Da han kom ud af Kirken, kaldte H. Nielsen ham offentlig paa Kirkegaarden en Djævelens Præst. Nu maatte Sagen for Retten, og 1817 dømte Højesteret H. Nielsen til et Aars Tugthus og 5 andre Mænd og Kvinder til Vand og Brød. De straffede vendte imidlertid ubøjede tilbage, forvissede om, at de havde lidt for Sandhedens Skyld. Om det tidligere Sværmeri hørtes der nu ikke længer Tale; H. Nielsen levede mange Aar efter og nød stor Anseelse paa sin Egn.

Forfølgelsen mod de opvakte antog efter 1817 en anden Form. Kancelliet forbød nu, at deres Børn maatte konfirmeres, før de havde lært og læst Balles Lærebog, og som Følge deraf blev flere af dem 20 Aar gamle uden at kunne konfirmeres. Da de opvakte heller ikke vilde sende Børnene i Skole, blev de mulkterede for Forsømmelse, og Mulkterne løb op til betydelige Beløb, som de betalte uden Modsigelse, saalænge de havde noget at betale med. Amtmanden, der skulde inddrive Mulkterne, forestillede, at man paa den Maade vilde gøre dem til Almisselemmer, og Hans Nielsen og en anden Mand, der rejste til Kbhvn for at tale deres Sag, fandt Understøttelse hos Konfessionarius Liebenberg. Kancelliet gjorde nu et Forsøg paa at tage Børnene fra dem og lade dem konfirmere, men da dette var mislykket, var Regeringen helt kørt fast. Den modtog det derfor med Glæde, da Konsistorialraad Bechmann, der 1820 blev Præst i Raarup, tilbød sig, at han vilde konfirmere de opvaktes Børn i det mindste delvis efter Pontoppidans Forklaring, og det viste sig derved tillige, at de ikke var saa vanskelige at komme ud af det med; der blev nu Ro i nogle Aar.

En halv Snes Aar efter kom der atter Bevægelse. De opvakte havde i Mellemtiden sendt Børnene i Skole med de gamle Bøger og saaledes undgaaet Mulkteringen. Men nu ind-

førtes den indbyrdes Undervisning i Skolerne, og denne krævede den største Ensformighed, hvorfor ogsaa de opvakte modsatte sig den. Mulkteringen begyndte nu igen, og det endte ligesom forrige Gang med, at det viste sig umuligt at komme frem ad den Vej. Efter megen Vaklen tillodes det 1841, at de, der vilde, kunde selv undervise deres Børn i Religion, og derved blev der da atter Fred. Bevægelsen havde kun haft et ringe Omfang; den indskrænkede sig til de 3 Sogne: Raarup, Korning og Ø. Snede. Men paa denne Egn har den holdt sig. »De stærke Jyder« har været meget lidt paavirkede af senere kirkelige Bevægelser, men med stiv Konservatisme fastholdt deres Standpunkt; det er endnu Brugen af de samme gamle Bøger som for 100 Aar siden, der er dem det eneste Kendetegn paa sand Rettroenhed. *L. K.*

Jülicher, Gustav Adolph, tysk Teolog, f. 1857 i Falkenberg ved Berlin, blev 1882 Præst ved Vajsenhuset i Rummelsburg og 1887 tillige Privatdocent ved Berliner-Universitetet. 1888 blev han kaldet som teol. Prof. til Marburg. Hans Hovedværker ere: Einleitung in das N. T. (4. Aufl. 1901) og: Die Gleichnissreden J. I—II (1899).

Jänicke, Johannes, f. i Berlin 6. Juli 1748, Søn af en from Væver, der hørte til den indvandrede böhmiske Menighed, blev selv Væver, kom paa Vandring til den böhm. Menighed i Münsterberg i Schlesien, hvor han blev vakt, var en kort Tid Lærer dér og ved den böhm. Menighed i Dresden, men kom til at studere i Leipzig 1774—77 og blev 1779 Andenpræst, 1792 Enepræst ved sin hjemlige Menighed i Berlin og Rixdorf til sin Død 1827. Hans varme, hjertelige, ukunstlede Vidnesbyrd om Synd og Naade samlede de fromme i Berlin om hans Prædikestol i den døde, tørre Tid; Verdens Spot og Haan bar han med rørende Ydmyghed. Utrættelig virkede han ved Sjælesorg og Barmhjertighedsgerninger, stiftede Bibel- og Traktatforeninger, og begyndte endelig i 1800, det Aar Broderen, den fromme og begavede Missionær (fra 1788) i Tandsjaur og Tinnevelli, Joseph Daniel J., døde, den første evang. Missionsskole paa Tilskyndelse af Overførster v. Schirnding. Denne havde lovet at holde Skolen oppe, men mistede samme Aar sin Formue, men stadig fik J. de Midler, der behøvedes, til Skolen. Blandt de 80 Missionærer, der udgik derfra, var Rhenius i Tinnevelli, Butscher og Nyländer i Sierra Leone, Pacalt og Schmelen i Sydafrika, Riedel paa Celebes og Gützlaff i Kina. Den af J. stiftede Missionsforening (1823) opløste sig efter hans Død, men det 1824 oprettede Berliner-Missionsgesellschaft gik ind i Arven. *V. Sn.*

Jøde, den evige, se I, 824.

Jøde-Mission, se Israels-Mission (S. 568).

Jøder, se Israels Historie (S. 561) og Israels-Mission (S. 568).

Jørgensen. 1) **Jens J.**, Opvækkelsesprædikant og Politiker, er født 1806 i Uldum ved Vejle. Efter at have ejet forskellige Gaarde, købte han 1851 Bjerregaard i Aale Sogn ved Horsens. Hans Moder hørte til de saakaldte stærke Jyder, og Sønnen holdt tidlig gudelige Forsamlinger i sit Hjem. Senere deltog han i P. Larsen Skræppenborgs Møder og blev ofte mulkteret. Efter 1848 sluttede han sig til Grundtvig og deltog i det politiske Liv som en varm Fædrelandsven og Talsmand for borgerlig og kirkelig Frihed. Hans Dygtighed havde alt tidligere skaffet ham ind i Sogne- og Amtsraad, og han blev nu Medlem af den grundlovgivende Rigsdag. Senere valgtes han flere Gange til Medlem baade af Folketing og Landsting, hvor han sluttede sig til det forenede Venstre. Han virkede baade for Loven om Sognebaandsløsningen 1855 og for Loven om Valgmenigheder 1868. Han døde 1876. *L. K.* — 2) **Jens Johannes J.**, dansk Forf., f. 1866 i Svendborg, blev Student i Kbhvn 1884, men opgav tidlig det begyndte Studium (Zoologi) og udgav, kun 21 Aar gl., sine første »Vers« (1887). Hans eget Liv i Hovedstaden, hvor han snart droges ind i et verdsligt, sanseligt Nydelsesliv, men dog stedse følte en lønlig Længsel efter Fred og Renhed, blev det stereotype Æmne for en Række Fortællinger: »Foraarssagn« (1888), »En fremmed« (1890), »Sommer« (1892), »Livets Træ« (1893), skrevne i et udsøgt Sprog med brede Skildringer af sanselig Art. 1892 udkom desuden »Stemninger«, Vers og Prosa. En Tid (1893—95) gjorde han sig i Tidsskriftet »Taarnet« til Talsmand for den fr. Symbolisme, hvis katoliserende Retning tiltalte hans religiøse Trang. Fortællingen »Hjemve« med Slutningsordene »Lykkelig den, hvis Sjæl finder Vejen hjem«, og Digtsamlingen »Bekendelse« (1894) vise hans vaagnende Syndserkendelse. En Rejse til Italien, skildret i »Rejsebogen« (1895), førte omsider til det afgørende Valg mellem Hedenskab og Krdm (»Livsløgn og Livssandhed« 1896), idet han Febr. 1896 lod sig optage i Romerkirken. Siden da er hans Skrifter af en udpræget konfessionel Karakter: »Beuron« (1896), »Den yderste Dag« (1897), hvor Hovedpersonen fra »Livets Træ« trods sit spildte Liv ved Naaden finder Vej til »Jesu Hjerte«, »Lignelser«, »Helvedfjender«, »Digte« (1898), »Omvendelse« (1899), »Vor Frue af Danmark«, »En Apostel« (1900), »Eva«, »Romersk Mosaik« (1901), »Den hellige Ild«, »Romerske Helgenbilleder« (1902). Til sit propaganderende Formaals Fremme begyndte han Juli 1898 Udgivelsen af Ugebladet »Katoliken«, der ophørte med Udgangen af 1902. *S.A.B.*

K.

Kaaba (udt. *Ka'-aba*, arab. »Terning«), Navnet paa Mekkas berømte Helligdom, der omtrent har Form af en Terning, idet Længden angives til o. 13 M., Bredden til o. 12 M. og Højden til o. 10 M.; Taget er fladt. Indgangen dannes af en Dør, der er anbragt i en Højde af 2 M. over Jorden, saaledes at man maa benytte en Stige for at komme ind i Bygningen. Denne staar forøvrigt forholdsvis sjælden aaben. Kun i den Tid, da Pilegrimme besøge Mekka, er den hyppigere tilgængelig. Det Indre er da oplyst af talrige Lamper, der siges at være af massivt Guld. K. er opført af mørkegraa Sten, men Væggene ere udvendig beklædte med et Omhæng af sort Silke, der fornyes hvert Aar og oversendes med stor Højtidelighed fra Sultanen i Konstantinopel. Den mærkeligste Genstand i K. er en i den nordøstlige Væg indmuret sort Sten *(hadjar-el-asvad)*, som Pilegrimmene maa kysse 7 Gange, naar de foretage de 7 foreskrevne Vandringer rundt om K. Udenom K. er en uregelmæssig, nærmest trekantet Plads, o. 192 M. lang; den største Bredde er 132 M. Den er omgivet af tredobbelte Søjlegange; andre Søjle- eller Pillegange ses paa Pladsen. Denne kaldes en Moské, *Medjid-el-harâm*, men der er ingen egentlig Moské-Bygning. Derimod er der 7 Minareter. Der er ogsaa en Brønd, *Zemzem*. Den har maaske givet Anledning til, at de arabiske Stammer mødtes paa Stedet og her holdt et Marked, der nød stort Ry, hvad der vistnok har givet Anledning til, at der nær Brønden først fremstod en Teltby og siden en By af Stenhuse, ligesom ogsaa til, at der paa Stedet rejstes den forøvrigt simple og primitive Helligdom K. K. var vistnok til før Kristi Tid. Indtil Muhammeds Dage skal K. have været fuld af Gudebilleder, som Profeten sønderslog, da han viede Stedet til den ene Gud. Fra den Tid af blev K. Islams fornemste Helligdom. 1626 skal K. være bleven ødelagt af en Oversvømmelse, men 1640 skal den være istandsat af Murad II. Da Araberne stiftede Bekendtskab med de jødiske Oldsagn og tilegnede sig dem, henførtes K. til Adam og sagdes istandsat af Abraham efter Syndfloden. Efterretninger om K. ere bl. a. samlede af [mouradgoa] d'Ohsson, Tableau général de l'Empire Othoman 1788—1824. Stedet er bleven besøgt af Burton og Maltzan. *V. S.*

Kaas, Erik, dsk Biskop, var først Kannik i Viborg og blev siden Biskop dér. Allerede 1508 kaldes han »udvalgt Biskop« *(electus)*; 1514 var han med ved Christian II's Kroning i Oslo. D. 1520.

Kabasilas, Nikolaos, bysantinsk Mystiker i 14. Aarh., var oprindelig Sakellarios (Skatmester). Under Borgerkrigen mellem Johannes V Palæologos og Johannes VI Kantakuzenos var han flere Gange Udsending for den konstantinopolitanske Patriark Johannes og for Johannes Kantakuzenos, og da den sidste en Tidlang gik i Kloster, fulgte N. K. med ham. Da hans Onkel, Neilos Kabasilas, der var Ærkebiskop af Thessalonike, var død, blev N. K. hans Efterfølger. N. K. døde 1371. Hans Hovedværk er de 7 Bøger »om Livet i Kristus«, der efter hans Opfattelse virkes ved de 3 Sakramenter: Daaben skænker Livet, Konfirmationen giver Bevægelse og Vækst, Nadveren forener Sjælen med den opstandne Kristus. N. K. tog livlig Del i sin Tids teol. Stridigheder, og han skrev et Forord til sin Onkels, i Grækerkirkens Aand (I, 7) affattede, Skrift om den Hellig-Aands Udgang. Desuden har han efterladt Prædikener, filos. Skrifter og Breve (W. Gass, Die Mystik des N. K. vom Leben in Christo, Greifswald 1849, paany udg. med Indledn. af Heinze 1899; en Del af hans Skrifter findes hos Migne, Series Græca 150).

Kabbala, en jødisk hemmelig Lære af mystisk-teosofisk Art, som i Middelalderen nød en ikke ringe Anseelse i jød. Kredse, og som antoges at meddele dem, der indviedes i den, Oplysning om den skjulte Betydning af forskellige Udsagn i de hl. Bøger, medens den tillige mentes at give dem, der vare komne i Besiddelse af denne Lære, klare Indblik i Verdensordenen og Vink til Forstaaelsen og Udgranskningen af Naturens hemmelige Kræfter. Forøvrigt har Ordet K. i Tidens Løb haft forskellige Betydninger. Oprindeligt betyder K. (der er dannet af det senere hebraiske og aram. *qabal* [*gebal*] »modtog«) »det modtagne«, det overleverede, det, som stammer fra en Kilde, mod hvis Autoritet der ikke kan tænkes nogen Mod-

sigelse. K. bruges derfor om den traditionelle Lære, lige saa vel, om hvad der foreligger skriftligt, som hvad der er overleveret mundtligt. Loven, Pentatevken, regnes dog ikke med hertil, men derimod alle de andre Skrifter i G. T., saavel Profeterne som Hagiograferne, og tillige hele den mundtlige Tradition, der slutter sig til de bibelske Bøger. Længere hen i Tiden fik K. en noget anden Betydning. Det var ikke saa meget selve det overleverede, man tænkte paa ved K., som det dybere liggende Indhold, der ikke lod sig til Syne for alle og enhver, men kun gik op for den, hvis Blik var særligt aabnet derfor, takket være den hemmelighedsfulde Lære, han havde faaet meddelt. Hvorledes K. efterhaanden har udviklet sig, er det ikke muligt at paavise i det enkelte; men det er klart, at Strømninger i mystisk-teosofisk Retning allerede ere til Stede meget tidligt hos de jød. Lærere, saaledes i Talmudisternes og deres Efterfølgeres Dage; men det er længe kun spredte Fremtoninger, muligvis for en Del fremkaldte ved Paavirkninger fra old-orientalske Emanationsforestillinger. Et Problem, man særlig grundede over, var Skabelseslæren; man grublede over den skjulte Grund og Aarsag til Udviklingen af Verdensaltet og kom herved ind paa Emanationslæren som den Løsning, der nærmest frembød sig. Det første mærkelige Skrift, som K. har frembragt, bærer Navnet »Jesira«, d. e. »Skabelsen« (udg. og overs. bl. a. 1829 af Meyer i Leipzig). Bogen er meget langt fra at være noget systematisk Værk; det er en Art Monolog, uden nogen klar Plan. Men den vakte megen Opsigt i jød. Kredse og fandt mange Efterlignere. Af disse Skrifter, der ofte udgaves for forfattede af berømte jød. Lærere for Aarhundreder siden, ere en Del bevarede og udgivne; andre ere gaaede tabte. Hjemstedet for disse Forfattere var Spanien, Italien og Sydfrankrig. Fra det 12. Aarh. af antager disse Skrifter en nogen anden Karakter. Imedens de tidligere mest behandlede Skabelsen, Læren om de onde Aander o. lign., drages nu andre Ting ind under Behandlingen, saaledes bl. a. Eksegese, Tolkning af de hl. Bøger, fremdeles Moral o. lign. Samtidig begyndte K. ogsaa at finde Dyrkere udenfor de sydlige Lande, hvor den hidtil havde haft sit Hjemsted, bl. a. ogsaa ved Rhinen. Hovedværket for K., hvad man kunde kalde dens Bibel, er Bogen *Sohar* eller *Zohar* (»Lyset«, »Straaler«). Ligesom *Jesira* tilskrives Rabbi Akiba, henføres *Sohar* til Rabbi Simon Ben-Jokhi, der levede snart efter Jerusalems Ødelæggelse 70, og som sagdes atter at have faaet alt meddelt ved Aabenbarelser fra Abraham. At Bogen skulde være saa gammel, er en ligefrem Umulighed. Dertil er der altfor mange Anakronismer i *Sohar*. De hebr. Vokaltegn, der først ere opfundne hen i Middelalderen, og som skyldes Masoreterne, antages uden videre for lige saa oprindelige som Konsonanttegnene. Der omtales en Komet, rimeligvis den, der lod sig se 1248 osv. Bogen, der nærmest kan karakteriseres som en allegorisk Kommentar til 1 Mosebog, stammer snarest fra den anden Halvdel af det 13. Aarh. Man har ment, at Mose fra Leon (d. 1305), der gik rundt og solgte Afskrifter af *Sohar*, er dens Forf. Den følgende Tid er den egentlige Blomstringstid for K., men efterhaanden forfaldt K. I Stedet for, som oprindeligt, at have været rent teoretisk, begyndte den at forfølge, hvad man kunde kalde praktiske Formaal; kortsagt, den udartede efterhaanden til Magi, Trolddom o. lign. Derved kom K. (i sin franske Form: *cabale)* til at betegne Underfundighed, Makinationer o. lign., altsaa næsten lige det modsatte af Ordets egentlige og oprindelige Betydning. Overgangen var forøvrigt gaaet helt gradvis. Fra Begyndelsen af havde K. mere lejlighedsvis nævnet visse Bønner og Formularer som særlig virksomme, omtalt visse Farver som særligt passende. Da de lærde, som vare indviede i K., almindelig antoges at være i Besiddelse af dybtgaaende Naturkundskab, tillagde man de af dem anbefalede Bønner, Formularer, Navne og Ord en særegen magisk Kraft, en Omstændighed, som snedige Mennesker vidste at benytte sig af til egen Fordel. I Tidens Løb forfaldt K. mere og mere og udartede til Spidsfindighed og Haarkløveri. Forøvrigt holdes K. endnu højt i Ære i visse jød. Kredse, saaledes iblandt Kasidim i Galizien.

I mange Aarh. havde K. kun vakt Opmærksomhed iblandt Jøder; i Renæssancetiden begyndte dog ogsaa udenfor staaende at føle Interesse for K. og søgte at gøre sig bekendt med den, saaledes flere af Humanisterne bl. a. Pico af Mirandola og paa Reformationstiden Reuchlin, hvis *De arte cabbalistica* udkom 1517.

K. indeholder et stærkt mystisk Element, og at et saadant maatte komme frem i den jød. Verden i Middelalderen, var meget naturligt, da den tørre Forstandsretning, som var saa fremherskende iblandt Middelalderens lærde Jøder, ikke kunde tiltale alle. Der var altid dem, der trængte til større Inderlighed og Varme, og som med Glæde vendte sig mod Mystiken. Den tidligste jød. Mystik havde haft en stærkt antropomorfistisk Karakter. Man udmaler sig Gud paa menneskelig Vis, men dette faldt ikke i alles Smag. Mange og iblandt dem Grundlæggerne af K. fandt det nedværdigende for Gud at skildres saaledes som et Menneske; de tog Forargelse deraf, men gik til den modsatte Yderlighed, idet de paastod, at ingen Bestemmelse, der gælder i den menneskelige Verden, kan bruges om Gud. Han er højt hævet over alle Ting, endog over den menneskelige Tænkning. Han er, hvad de i deres Sprog kalde *En-sof*, det gr. *ἄπειρος* (»ikke til at kende«); ja kan endog efter K. siges at være *Ain* »Ikke-Væren«, »Ikke-Væsen«, altsaa i en vis Forstand »det rene Intet«. Men netop derfor var det efter K. saa at sige en Naturnødvendighed for Gud at give sin Eksistens til Kende ved at optræde skabende. Men dette skete paa en hel anden Maade end i den menneskelige Verden, nemlig gennem Emanation (A. Franck, La Kabbale, Paris 1843, 2. Udg. 1889; Ginsburg, The Kabbalah its Doctrine developped and Litt., Lond. 1865; Arnhem Art. K. i Hamburger, Jüdische Real-Encyclopädie II, 2. Udg. Leipz. 1896). *V. S.*

Kabbon, By i Juda Lavland nær ved Eglon (Josva 15, 40), formodentlig det samme som Makbena (1 Krøn. 2. 49). Muligvis det nuværende el Kubêbe. *L. G.*

Kabris, en af Øversterne i Betulia (Judit 6, 15 [11]). *L. G.*

Kabseel, By i det sydligste af Juda (Josva 15, 21). Helten Benajas Hjemstavn (2 Sam. 23, 20), igen bebygget af Judæerne efter Eksilet (Neh. 11, 25 — hvor dens Navn skrives Jekabseel). *L. G.*

Kabul, By i Asers Stamme (Josva 19, 27), omtalt af Josefos som Grænsestad overfor Tyros's Distrikt, eksisterer endnu som Landsbyen Kâbûl østl. for Akko. Det ligger nær ogsaa at antage en Sammenhæng mellem Byen K. og den i 1 Kong. 9, 10—14 omtalte galilæiske Landstrækning, som Salomo overlod Kong Hiram som Betaling for Byggematerialier; det Ordspil, hvormed Hiram udtrykte sin Misfornøjelse med Erstatningen, beror nemlig paa Navnet Kabul, som han i sin Bemærkning fordrejede til »kabal« (Josefos) ɔ: ingenting! *L. G.*

Kades, et Sted i det allersydligste af Kana'an, allerede omtalt i Patriarkfortællingerne (1 Mos. 16, 14. 20, 1). Dets Navn K. tyder paa, at det har været et helligt Sted, et gl. Orakelsted, hvad ogsaa Benævnelsen Ên-mispat (1 Mos. 14, 7) ɔ: »Afgørelsens Kilde« bekræfter. Næstefter Sinai er K., ogsaa kaldet K.-barnéa, det mærkeligste Navn under Israeliternes Ørkenvandring (4 Mos. 13, 26. 20, 1 f., 20, 14; 5 Mos. 2, 14). I de 38 Aar efter Opholdet ved Sinai synes K. at have været Israeliternes Centrum, hvor Arken og Tabernaklet befandt sig. K.s Beliggenhed er med stor Sandsynlighed paavist i 'Ain Kadîs (»Helligt Væld«) 50 eng. Mil S. for Beerseba (Rowland 1842, siden nøje undersøgt af Trumbull). *L. G.*

Kadiasai, se Kedes.

Kadmiel, en levitisk Familie blandt de hjemvendte (Esra 2, 40; Neh. 7, 43); til nærmere Betegnelse henføres de under »Hodavjas Børn«. Navnet forekommer ogsaa Esra 3, 9 og Neh. 9, 4. 5. 10, 10 [9]. 12, 8. 24; paa sidstnævnte Sted bør der sandsynligvis læses »Binnui« i Stedet for Ordet »ben« (Søn), altsaa ikke »K.s Søn«, men Jesua, Binnui, K. *L. G.*

Kadmoniter, en kana'anæisk Stamme (1 Mos. 15, 19), ellers ubekendt.

Kafarsalama, et Sted hvor den syr. Feltherre Nikanor blev slaaet af Judas Makkabæer (1 Mak. 7, 31); sandsynligvis den Ø. for Joppe liggende By Salme eller Salame, hvis Beliggenhed kan svare ogsaa til forskellige middelalderlige Efterretninger om en By af Navnet K. *L. G.*

Kafenata, et Sted paa Jerusalems Østside, der istandsattes af Jonatan (1 Mak. 12, 37). Navnets Betydning er ukendt. *L. G.*

Kaftan. 1) **Julius Wilhelm Martin K.**, tysk protest. Teolog, f. 30. Sept. 1848 i Løjt ved Aabenraa. Han studerede 1866—70 Teologi i Erlangen, Berlin og Kiel, habiliterede sig 1873 i Leipzig og blev samme Aar Prof. i Basel, 1883 Prof. i Berlin. Uden at være Discipel af Ritschl er han dog stærkt paavirket af hans Tanker og regnes i Almindelighed med til Ritschlianernes højre Fløj. Det Skrift, hvormed han først vakte nogen Opmærksomhed, var: »Die Predigt des Evangeliums im modernen Geistesleben« (1879), hvor han under Polemik mod de »ortodokse Begreber« og med fuldstændig Opgivelse af Inspirationslæren, men tillige med Front mod den saakaldte »liberale« Teologi (Biedermann, Lipsius o. a.) søgte at anvise en Mellemvej mellem Modsætningerne. Det her udtalte Program søgte han at gennemføre i sine Skrifter: Das Wesen der christlichen Religion (1881, 2. Opl. 1888) og Die Wahrheit der christl. Religion (1888). Han søger her at forstaa saavel Religionen i det hele som særlig Krdm. ud fra det højeste Godes Begreb, og Krdmens Hovedbegreber er for ham (jvfr. Ritschl) Guds Rige og Forsoningen. Han protesterer mod den hidtidige Dogmeudvikling, hvor Kristus gøres til »Forudsætningen« for Frelsen, medens han skulde være dens Indbegreb. Logos-Læren har her efter ham grebet forstyrrende ind paa den dogmatiske Udvikling, og han opgiver aldeles Kristi overnaturlige Undfangelse. I Tilslutning til Kant og iøvrigt med skarp Kritik af den sædvanlige Fremhævelse af Erkendelsesteoriens Betydning hævder han den praktiske Fornufts Primat. Betegnende for hans Stilling er det, at han overfor O. Dreyers: »Undogmatisches Christenthum« hævdede (Glaube und Dogma, 3. Opl. 1889), at Løsenet maatte være, ikke »intet Dogme«, men »et nyt Dogme«. Det har han søgt at give i sin »Dogmatik« (1897, 3. Opl. 1902), hvis Hovedtanke er den, at Dogmatiken skal være Troserkendelse, og altsaa alle Dogmer formes som Trosudsagn. K. var med til at stifte det Ritschlske Tidsskrift »Zeitschrift f. Theol. u. Kirche« (1891), hvortil han ogsaa har leveret adskillige Bidrag, navnlig i Aarg. 1903 de betydelige Afhandlinger »Zur Dogmatik«. Han har ogsaa skrevet om Grundtvig (»Grundtvig der Prophet des Nordens« 1876, dsk Overs. s. A.), men aldeles uden Forstaaelse. *J. P. B.* — 2) **Theodor Christian Heinrich K.**, Generalsuperintendent, ældre Broder til ovennævnte, fødtes i Løjt 18. Marts 1847, studerede 1866—71 Teol. i Erlangen, Berlin og Kiel, blev 1872 Pastor adjunctus i Kappel ved Pløen, 1873 Andenpræst i Aabenraa, 1880 Regerings- og Skoleraad ved Regeringen i Slesvig, 1885 Førstepræst i Tønder og Provst for Nørretønders Provsti, 1886 Generalsuperintendent for Slesvig. Han har bl. a. udgivet: »Femten Prædikener, en Afskedsgave til min Menighed« (1880), »Auslegung des luth. Katechismus« (1892) og »Der christl. Glaube im geistigen Leben der Gegenwart« (1896), et Forsvar for den kr. Tro.

Kaftor, Filisternes Hjemstavn (5 Mos. 2, 23; Am. 9, 7; Jer. 47, 4). Kaftorerne regnes i 1 Mos. 10, 14 til den ægypt. Folkekreds. K.s Beliggenhed vides ikke med Sikkerhed, men Sandsynligheden taler for Kreta eller en Del af denne Ø. Filisterne kaldes flere Steder »Kreter« (1 Sam. 30, 14; Hes. 25, 16; Sef. 2, 5; ogsaa i LXX), og Jer. 47, 4 kaldes K. en Ø (men Oversættelsen »Kystland« er dog her mulig); ogsaa ikke-bibelske Spor tyde paa Filisternes Oprindelse fra Kreta, som i ældgl. Tid har været et Kulturcentrum med en tæt, broget sammensat Befolkning. *L. G.*

Kahat (hebr. Tekst: K'hat), Levi's Søn (1 Mos. 46, 11; 2 Mos. 6, 16), Stamfader til Kahatiderne, den største og betydeligste af de 3 levitiske Hovedafdelinger. K.s Slægter vare Amram, Jishar, Hebron og Ussiel (4 Mos. 3, 27 o. a. St.). Til K. hørte Mose og Aron, ogsaa Korah (4 Mos. 16) tilligemed Sangerfamilien

»Korah Børn« og Sangmesteren Heman (1 Krøn. 6, 18 [33]). *L. G.*

Kahl. 1) **Achatius Johan K.**, sv. Præst, er født paa Hveen 17. Okt. 1794, Student i Lund 1806, mag. phil. 1814, Docent i rom. Veltalenhed 1815, Adjunkt i østerlandske Sprog 1821, ordineret 1825, første Komminister i Lund og Spr. i St. Råby og Bjellerup 1827, Provst 1830, Dr. theol. 1844, Jubeldoktor i Filos. 1865, d. i sit 94. Aar 24. Jan. 1888. K. var i sine yngre Aar en flittig Gæst i Herberget (se Art. Hagberg og Heurlin S. 324 og 422) og skildrer Herbergisternes Kreds i »Tegnér och hans samtida« (1851, 2. Opl. 1868). Han deltog i den heftige Konkurrence om Domprovstiet i Lund efter Wåhlins Død 1829 og blev af det akademiske Konsistorium i Indstillingen opført som Nr. 3 paa Forslaget. Mest kendt er han bleven som en af Svedenborgianismens ivrigste Tilhængere i Sverig. Blandt hans svedenborgianske Publikationer maa mærkes *Em. Svedenborgii Itinerarium sect. II* (1844); *Em. Svedenborgii Diarii spiritualis partis VII sect. III* (1859) og fremfor alt »Nya kyrkan och dess inflytande på theologiens studium i Sverige« (4 Hæfter 1847—64), hvori han betegner Svedenborg som »den Voltairske Skoles, Naturalismens og Materialismens uovervindeligste Modstander og Krdm.s lærdeste, videnskabeligste og mest dybttænkende Forsvarer«. I mange Aar var K. befriet for præstelig Virksomhed og benyttede Tiden til sine svedenborgske Studier og Velgørenhed. *O. A.* — 2) **Wilhelm K.**, protest. Kirkeretlærer, f. 1849 i Kleinheubach i Nedre-Franken, studerede i Erlangen og München under Scheurl og Puchta. 1876 habiliterede han sig i München og blev 1879 kaldet til Rostock som ekstr. Prof. i Kirke- og Statsret. 1883 blev han ord. Prof. i Kirkeret i Erlangen, 1888 i Bonn. Hans Hovedværk er: »Lehrsystem des Kirchenrechts und der Kirchenpolitik« (I, Leipz. 1894), og han har udgivet det 8. Opl. af Richter-Doves, Lehrb. des kath. und evang. Kirchenrechts (1886). Hans Foredrag »Ueber Gewissensfreiheit« (1886), »Die Verschiedenheit kath. und evang. Anschauung über das Verhältniss von Staat und Kirche« (1886) og hans akademiske Festtale »Ueber Parität« (1895) fortjene ogsaa at nævnes.

Kahnis, Karl Friedrich August, tysk Kirkehistoriker, f. 22. Dec. 1814 i Greiz, kom 1835 til Halle for at studere Teologi og Filosofi. 1838 skrev han et Stridsskrift mod Arnold Ruge og Hegelianerne, og kort efter oplevede han, især under Paavirkning fra H. Leo og Tholuck, en relig. Vækkelse, der bragte ham til Hvile i den luth. Opfattelse af Retfærdiggørelsen udaf Troen. 1840 gik han til Berlin, hvor han skrev mod D. F. Strauss og habiliterede sig med et Skrift om den gr. Filosofis Forhold til Krdm. 1844 blev han kaldet til Breslau som ekstr. Prof., og dér udgav han: »Die Lehre vom heil. Geiste« (I, 1847). I Revolutionstiden styrkedes ogsaa hans Uvilje mod den statskirkelige Union, og han var en af Deltagerne i Konferensen i Gnadenberg. Derpaa sluttede han sig »for Samvittighedens Skyld« til Gammel-Lutheranerne. 1850 blev han kaldet til Leipzig; Aaret efter sendte Erlangen ham den teol. Æresdoktorgrad. 1851 takkede han for denne Gave ved Monografien: »Die Lehre vom Abendmahle«. 1853—57 udgav han »Sächsisches Kirchen- und Schulblatt«, hvori han skrev de Artikler, der siden udkom samlede under Titlen: »Der innere Gang des deutschen Protestantismus« (3. Aufl. 1874). I denne Tid faldt en Fejde med C. I. Nitzsch om Unionen. K. holdt først paa Leipziger-Konferensen et Foredrag om den moderne Unionsdoktrin, senere skrev han til Nitzsch Sendebrevet: »Die Sache der luth. Kirche gegenüber der Union« (1854). 1860 blev han Domherre i Meissen, 1861 begyndte han Udgivelsen af sin Dogmatik (2. Aufl. I—II, 1875—76), der paa Grund af hans Heterodoksier med Hensyn til Inspirationen, Nadverlæren og Treenighedslæren mødte en Del Modsigelser; og da hele Værket forelaa, mærkedes det klart, at K. var Historiker, ikke Systematiker. 1866 overtog K. Ledelsen af det hist.-teol. Selskab i Leipzig og dermed Udgivelsen af »Zeitschrift für hist. Theol.«. 1872 udkom første (eneste) Bind af hans: »Die deutsche Reformation«. Som Historiker laa K.s Styrke ikke paa Forskningens, men paa Fremstillingens Omraade. Han var en ypperlig Lærer; hans Foredrag vare fulde af Liv og Aand. »Vore bedste Bøger,« sagde han, »ere de, som vi skrive i vore Tilhøreres Sjæle«. I det populære Skrift: »Der Gang der Kirche in Lebensbildern« (1887) har han givet en Kirkehistorie i smaa Biografier. 1885 havde en Hjernelidelse nødt ham til at tage sin Afsked; 20. Juni 1888 døde han.

Kain (Kajin). 1. Det første Menneskepars førstefødte Søn (1 Mos. 4). Navnets Forklaring i 4, 1 som »Frembringelse«, »Erhvervelse« er kun et populært-etymologisk Forsøg. Det første Stykke af Kap. 4 indeholder den velkendte Fortælling om K.s Brodermord; derefter følger i 4, 17—24 en Beretning om K. som Grundlægger af en By, og Rækkefølgen af hans Efterkommere. Den foreliggende Fortælling har vel bragt disse Stykker til at hænge nogenlunde sammen, men denne Enhed gør ikke Indtryk af at være oprindelig. Hvad Kainiterne (og den beslægtede Setit-Genealogi i Kap. 5) angaar, ligger en Sammenligning med den babyl. Tradition om de 10 Urherskere før Syndfloden nær. Efter den første Fortællings Ordlyd er K. den første, der er født af en Kvinde, men visse Træk tyde paa, at K. heller ikke her oprindelig har været tænkt saa langt frem i Menneskeslægtens Spidse; navnlig synes hans Frygt i V. 14 at forudsætte en nogenlunde talrig Befolkning paa Jorden. Over denne Forskydning af K.s Navn fra den fjerne Urtid til selve Begyndelsestiden (som ikke naas af historisk Erindring) reflekterer Fortællingen ikke, og dens belærende Hensigts mægtige Alvor lider ikke Afbræk ved dette. Iøvrigt beror Forskellen mellem K. og Abel ikke paa deres Offergavers ydre Forskel, men paa deres for Hjertekenderen aabenbare Sindelag, hvilket Fortælleren noksom antyder ved i V. 4 og 5 at nævne Abels og K.s Navne foran deres Ofre; Hebr. 11, 4 er derfor den aandsbeslægtede, ægte Opfattelse. Tegnet i V. 15 maa tænkes at hefte ved K.s Person og skulde, da Guds Vilje desangaaende maatte blive bekendt for andre, tjene ham til Beskyttelse mod at blive dræbt. — 2. Et Folkenavn,

se Keniter. — 3. By i Juda (Josva 15, 57), maaske Jakîn S. Ø. for Hebron. *L. G.*

Kainan. 1. Søn af Enos (1 Mos. 5, 9; jvfr. Lk. 3, 37). K. er Navnets Form i LXX; i hebr. Tekst skrives det Kenan. — 2. Søn af Arpaksad (LXX, 1 Mos. 10, 24. 11, 12; jvfr. Lk. 3, 36), men nævnes ikke i den hebr. Tekst. *L. G.*

Kaiserswerth, hvis Oprindelse og Navn hidledes fra et kejserligt Slot, opført paa en, nu landfast, Holm (Werth) i Rhinen, o. $1^1/_2$ dsk Mil nedenfor Düsseldorf, kan endnu forevise en knejsende Slotsruin med en dateret Indskrift fra Barbarossas Dage og en stor rom.-kat. Kirke med Relikvier fra den hellige Suitbert, til hvilken der er skænket adskillige Kostbarheder, bl. a. en Guldmedaillon af Gustaf Adolf, skænket af hans frafaldne Datter. Sin største Berømmelse skylder den lille Stad (o. 2000 Indb., hvoraf kun o. $^1/_{10}$ evangeliske) dog de nu saa udstrakte Anstalter, som Præsten Theodor Fliedner (S. 68) grundlagde her. Som den første Begyndelse dertil, »Sennepskornet«, fredes endnu det lille Lysthus, hvori han optog de første løsladte kvindelige Fanger, og hvori nu hans Marmorbuste staar. »Asylet«, som deraf opstod, er nu nærmest et Slags »Kvindehjem«, hvori baade straffede og faldne Kvinder optages. Diakonisseanstalten og Sygehuset, som var det store næste Skridt, er nu tilligemed et Børnehjem, fra de snævre og lavtliggende, ikke sjælden af Rhinen oversvømmede Bygader, flyttede ud paa højere og friere liggende Jordsmon lidt udenfor Staden, som ogsaa afgiver Plads til et Hospital for »gemütskranke«, medens det gamle Bygningskompleks foruden til Kontorlokaler anvendes til Hjem for gamle og svage Kvinder, til Uddannelsessted for unge Søstre og til Lærerinde-Seminarium, hvor ogsaa de unge Kvinder, som vil være »Læresøstre« (modsat »Plejesøstre«), oplæres. Foruden disse har K.-Anstalten ogsaa andre Filialer, dels i Tyskland (f. E. et Pensionat for unge Piger i Hilden, Tjenestepigeskolen i »Marthahof« i Berlin og et stort Børnehjem i Schlesien) dels udenfor: Pensionater i Firenze, Bukarest, Smyrna og Beirut, Børnehjem i Jerusalem (»Talitha Kumi«) og Beirut, Hospitaler i Konstantinopel, Jerusalem, Alexandria og Kairo, som den, foruden talrige Stationer, besætter med sine mere end 1000 Søstre. Som en Mærkelighed maa anføres, at, fraset Anstaltsbeboerne, er Talforholdet mellem Rom.-kat. og Protest. i Byen aldeles ikke blevet paavirket af hele den mægtige evang. Virksomhed, som er udgaaet herfra. *N. D.*

Kaivan eller Kevan (assyr. kaivânu), Stjernen Saturn, vistnok ment i Am. 5, 26. *L. G.*

Kajafas, den fra Evangelierne bekendte jød. Ypperstepræst (Mt. 26, 3; Joh. 18, 13. 24). Hans egentlige Navn var, som Josefos meddeler, Josef, og K. hans Tilnavn. Dette K. er forskelligt fra Kefas. K. var den gl. Ypperstepræst Annas's Svigersøn, var indsat af en rom. Landshøvding og holdt sig forholdsvis længe i Stillingen (o. Aar 18—36), indtil han blev afsat af Landshøvdingen Vitellius kort efter Pilatus's Fald. K. tilhørte Saddukæernes verdsligsindede Parti (Ap. G. 5, 17) og blev de jød. Hierarkers Fører i Modstanden mod Jesus. Joh. 11, 47 f. viser, hvorledes han forstod at faa de vaklende med og at fremstille Jesu Død som en for Samfundet nødvendig Sag. Han greb med Glæde (Mk. 14, 11) Forræderens Hjælp og prøvede under Forhøret over Jesus at naa Maalet ved falske Vidner, men kun ved Jesu aabne Svar blev det tilsidst K. muligt at faa Dødsdommen bragt i Stand. Overfor saa frygtelig en Modstander som K. forslog Pilatus's Modstræben intet. Den kr. Menigheds Fremblomstren søgte K., men forgæves, at hindre ved blodig Forfølgelse; vi træffe ham i Ap. G. 4 og 5, sandsynligvis ogsaa i 7, 1 og 9, 1. *L. G.*

Kalah (Kelah), assyr. Kalhu, By ved Tigris, ifølge 1 Mos. 10, 11 bygget i den assyr. Histories ældste Tid (Nimrod). K. var en af de 4 Byer, der udgjorde den store assyr. Hovedstad Ninive. Englænderen Layard har ved sine Udgravninger genfundet det gl. K. i Ruinhøjene Nimrûd 20 eng. Mil S. for det egentlige Ninive. I Indskrifterne nævnes Salmanassar I (o. 1300 f. Kr.) som Byens Grundlægger, hvilket i Henhold til 1 Mos. vel maa modificeres til at betyde dens Fornyer. Fra o. 880 f. Kr. var K. i henved 200 Aar de assyr. Kongers Sæde; i de paa en gigantisk Lerstensplatform paa Bysiden ud mod Tigris opførte Paladser have de mægtige Herskere resideret, hvis Vælde Israel og Juda fik at føle: Salmanassar II, Tiglatpilesar, Sargon, Asarhaddon. Den berømte sorte Obelisk med Fremstillingen af Jehus Tribut blev funden her. *L. G.*

Kalander eller Kalandsbrødre, Kalandsherrer, kaldtes nogle gejstlige Lav eller Gilder, der i den sidste Del af Middelalderen fandtes i Nedre-Sachsen og ogsaa andensteds. Det ældste K.s-Gilde, vi kende, omtales i Laer i Westfalen 1279, men først i 14. Aarh. bleve K.ne almindelige. De vare en Slags Præsteforeninger eller Konventer, der dels sigtede mod gensidig Opbyggelse, dels mod Varetagelse af Præstestandens Interesser. Fornemme Lægfolk tog ikke sjælden som en Slags fledførte Brødre Del i K.nes Maaltider, der ofte udartede til overdaadige Gæstebud. I »Historien om Peder Smid og Atzer Bonde« (I, 169) tales der om Sognepræster og Sognedegne, der søge »til calente met andre prester«, og om »calentbogen«, og P. Palladius har i sin »Visitatsbog« (S. Grundtvigs Udg. S. 132 og 141) Afsnit om dem. Christian IV's store Reces af 1643 afskaffede »alle Calenter, Laug og Gilder, som tilforn blant Geistlige hafuer veren brugelige«, og Afskaffelsen gentages i Christian V's danske Lov 2—16—12.

Kaldaiske Kristne, se Kaldæiske Kristne.

Kaldelsen er i Troslæren det første Led i »Frelsens Orden« (S. 117), den første i Rækken af de Handlinger, hvorved Gud tilfører hvert enkelt Menneske den ved Jesus Kristus erhvervede Frelse. Ingen kan komme til Troen, uden at Evangeliet bliver ham tilbudt, og dette Tilbud er netop Kaldelsen. Benævnelsen stammer fra det nytestamentlige *καλεῖν*, kalde paa en, hidkalde eller indbyde. Kaldelsen er Indbydelsen til Guds Rige: Mt. 22, 3; Lk. 14, 16; 1 Thess. 2, 12; Joh. Aab. 19, 9. Rigets Goder, hvortil der indbydes, sammenfattes i disse Forbindelser ofte i en enkelt af dets Frelsesgaver: Livet: 1 Tim. 6, 12, Lyset: 1 Pet. 2, 9, Herligheden: 1 Pet. 5, 10, Sønnens Samfund: 1 Kor. 1, 9, eller undertiden i det Sindelag (Omvend-

elsen), som er Betingelsen for at faa Del i Riget: Lk. 5, 32. Selv uden nogen saadan nærmere Tilføjelse staar Kaldelsen i N. T. i den samme bestemte Betydning (Mt. 9, 13; Gal. 1, 6).

Midlet, hvorved Gud kalder Menneskene, er hans Ord; thi Frelsen er af aandelig Art. Ordets Indhold er Lov og Evangelium, Forkyndelsen af Guds Dom over Synden og Budskabet om hans Frelsesvilje med den faldne Menneskeslægt. Det kaldende Ord tilbyder Mennesket Naaden og ansporer det til at modtage den. Men det naturlige Menneske har ikke Kraften i sig selv til at gribe Naaden, saaledes som de pelagianske og synergistiske Retninger lære; thi det er forblindet i sin Erkendelse, saa at det ikke fatter, hvad der hører Guds Aand til (Joh. 3, 3; 1 Kor. 2, 14), og dets Vilje er trælbunden og afmægtig i Synden, saa at den ikke formaar af sig selv at frigøre sig og følge Kaldet (Rom. 7, 14—15). Derfor maa det kaldende Ord bringe Mennesket ikke blot en Kundgørelse og en Omvendelsesformaning, men ogsaa Kraften til at efterkomme Formaningen. I denne Betydning sige vi med de gamle Dogmatikere, at Kaldelsen er virkekraftig, *efficax* (Jes. 55, 11; Hebr. 4, 12) ɔ: Guds Ord skænker selv, hvad det kræver; thi méd Evangeliet følger Guds levendegørende Aand, som gør Mennesket i Stand til at tro og tage imod Kaldet. Derfor er Mennesket uden Undskyldning, naar det afviser Kaldelsen. Mange ville til Kaldelsens Midler henregne ikke blot Ordet, men ogsaa Guds Førelser gennem Livets Tilskikkelser *(actus pædagogici,* »Faderens Dragelser«, Joh. 6, 44). Dette er dog kun rigtigt, naar man hermed mener Kaldelsesmidler i en fjernere og helt anden Betydning. Vistnok kalder Gud paa Menneskene gennem Livets Førelser; men de kunne ikke paa nogen Maade sidestilles med Ordet; thi de tale et i sig selv utydeligt Sprog; de have kun den Betydning at vække Trangen hos Mennesket til et personligt Gudsforhold og saaledes berede Vejen for Ordet, naar dette kommer med Frelsens bestemte Budskab.

Kaldelsens Trin er afsluttet, naar Mennesket har fulgt Indbydelsen, d. e. naar Genfødelsen og Omvendelsen er sket. Dette er klart, hvor Daaben er udført paa voksne d. e. paa Mennesker, som ere komne til bevidst personlig Tro; da kan der kun blive Tale om Kaldelsens Fortsættelse, naar enten Troslivet helt ophører, saa at Mennesket maa kaldes tilbage til den Vej, det har forladt, eller naar Livet sløves, saa at der maa kaldes paa den sovende. Men hvor Daaben meddeles som Barnedaab, altsaa førend Bevidstheds- og Viljeslivet har begyndt at udfolde sig, maa Kaldelsens Ord lyde ogsaa til den døbte for at fremkalde den bevidste Tro, den personlige Tilegnelse af Daabens Gave.

Kaldelsen maa, da ingen kan komme til Troen uden den, og da det er Guds Vilje, at alle Mennesker skulle tro og frelses, være almindelig, *universalis* d. e. komme til alle. Vor luth. Kirkeafdeling har altid tillagt Kaldelsen dette Prædikat. Men de Reformerte henvise til den Kendsgerning, at hele Folkeslag og utallige enkelte Mennesker staa udenfor dens Omraade, og at mange, selv om den har lydt for dem, dog ikke have nogen Frugt deraf. De Reformerte forklare denne Kendsgerning af, at Guds uimodstaaelige Vilje kun har bestemt nogle til Frelse, men de andre til Fortabelse; derfor bliver ogsaa Kaldelsen *particularis,* begrænset til dem, han evigt har forudbestemt til Salighed: for dem er Kaldelsen uimodstaalig *(irresistibilis),* medens den ikke er alvorlig ment (den er *fucata, non seria),* naar den kommer til andre end disse. En saadan Lære er imidlertid uforenelig med Krdms urokkelige Grundsætninger. En uimodstaalig Kaldelse tilintetgør Menneskets Frihed, en skrømtet Kaldelse ophæver Guds Sanddruhed, og Læren om, at Guds Frelsesvilje ikke omfatter alle Mennesker, strider mod Guds Kærlighed og Retfærdighed. De Reformerte have til Støtte for deres Lære om Kaldelsen villet paaberaabe sig Paulus's Sprogbrug. Medens nemlig Evangelierne betegne alle, for hvem Indbydelsen har lydt, som virkelig kaldede, hvad enten de have fulgt den eller ej (Mt. 22, 3. 14; Lk. 14, 16—17), taler Paulus kun om Kaldelse hos dem, der have fulgt Kaldet og frelses derved (Rom. 1, 7; 1 Kor. 1, 2; Rom. 8, 28. 30). Men denne hans Sprogbrug begunstiger ikke den ref. Lære, da han ligefuldt hævder Guds Frelsesviljes Almindelighed (1 Tim. 2, 4) og Frelsestilbudets Alvor fra Guds Side overfor alle (Rom. 10, 18. 21); han benægter ikke, at ogsaa de, der forhærde sig, ere kaldede, selv om han betegner denne Kaldelse med andre Udtryk. Derfor har den luth. Lære Ret i at fastholde Kaldelsens ɔ: Frelsestilbudets Universalitet. Men hvorledes forenes denne i Krdmens Væsen grundede Paastand med hin Kendsgerning, at saa mange Mennesker gennem alle Historiens Tider have staaet udenfor Kaldelsen? Det nytter ikke at benægte Kendsgerningen, saaledes som de gamle luth. Dogmatikere forsøgte; de mente at kunne hævde, at Kaldelsen Almindelighed var virkeliggjort fra Begyndelsen ved de første Mennesker, paa Syndflodens Tid ved Noah som Retfærdighedens Prædikant, paa Apostlenes Tid ved disses mundtlige Forkyndelse, og derefter ved deres Skrifters Udbredelse til de fjerneste Folkeslag. Heller ikke kan man undvige Problemets Vanskelighed ved en Henvisning til, at den naturlige Aabenbaring, der er fælles for alle Mennesker, skulde kunne erstatte Kaldelsen; en saadan Henvisning er i sig selv uholdbar (Ap. G. 4, 12) og skyder ganske ud over Maalet, da saa hele Frelsesforanstaltningen synes at blive overflødig. Vi kunne i Virkeligheden ikke besvare Spørgsmaalet paa vore jordiske Erkendelsesvilkaar. Det er efter Sagens Natur umuligt, at Kaldelsens Almindelighed kan være virkeliggjort til enhver Tid under Historiens brudstykkeagtige Udvikling. Krdmmen maa som historisk Religion gaa ind paa Historiens Vilkaar, saa at dens Udbredelse afhænger af de historiske Forhold og maa foregaa successivt. Frelseren begrænsede sig i sit Køds Dage til Israels Folk (Mt. 10, 5—6; 15, 24); Apostlene gik alle Vegne, hvor de kom frem, først til Jøderne, og naar de vare afviste af disse, vèndte de sig til Hedningene; og Paulus siger os (Rom. 11, 25—26), at naar Kaldelsen er naaet til samtlige hedenske Folkeslag, skal Israels Frelsestid komme. Heri ligger

tydelig udtalt, at Kaldelsen ikke til enhver Tid omfatter alle Mennesker. Naar og hvorledes de, der saaledes tilsyneladende forbigaas, alligevel faa Kaldelsens Ord at høre, har Gud ikke oplyst os om; thi vi behøve ikke at kunne svare derpaa for at have Klarhed paa vor egen Frelsesvej (Lk. 13, 23—24). Den Formodning ligger nær, at alle de, til hvem Evangeliet ikke naar her paa Jorden, skulle faa det at høre i Dødsriget, i Mellemtilstanden mellem Døden og Dommen. Den synes at have Tilhold i 1 Pet. 5, 19 og 4, 6; men da disse Skriftudsagn dog ikke have en uimodsigelig Klarhed, kunne vi her ikke opstille nogen Lære, men maa nøjes med usikre Formodninger. *P. M.*

Kaldæere, hebr. *Kasdim*, i G. T. i Reglen Betegnelse for det herskende Folk i Babylonien, hvis Konge kaldes en K. (Esra 5, 12; Dan 5, 30). Assyrerne bruge ogsaa Ordet, som de udtalte *Kaldi*, et Navn, som gik over til Grækere og Romere *(Chaldæa)*, om Landet, sjældnere om Folket. K. var et krigersk og tappert Folk, men de havde tillige megen Sans for Videnskab, Kunst, Digtekunst og Literatur. Særlig dyrkede de Historie og Astronomi, men fremfor alt Astrologi, Magi, Tydning af Jærtegn o. desl. Da Babylonien (I, 194) faldt i Persernes Hænder 539, og K. fjernedes fra Landets øverste Styrelse, og da der for dem ikke var mere Anledning til Krigerfærd, kastede de sig over det eneste, der var levnet dem, Videnskaberne, og af disse dyrkede de foruden Historie (vi maa nævne Berosos, d. 280) og Astronomi, hvori de vare Mestre, med særlig Forkærlighed Astrologi, Magi, Tydning af Tegn o. desl. Ved deres astronomiske Kundskaber og deres Forudsigelser (hvoraf de astronomiske holdt Stik), erhvervede de sig megen Anseelse ogsaa i Udlandet, særlig i de gr. Riger og siden i Romerriget. K. blev derfor Navn for Vismænd, Tegnsudlæggere og Magikere; alle Slags Troldmænd og Charletaner, der spekulerede i Folks Letroenhed, betegnedes i Romerriget ligeledes som K., hvad enten de stammede fra Babylonien eller fra andre Lande. Allerede 139 f. Kr. udjoges alle K. fra Italien og senere oftere. I Daniels Bog (2, 2 f.; 4, 7; 5, 7) bruges K. i denne udenfor Stammelandet almindelige Betydning af Ordet, andre Steder (ogsaa i Daniel) brugtes K. derimod i den egentlige Betydning. I senere Tider synes man undertiden at have gjort Forskel imellem Babylonien og Kaldæa, saaledes at det sidste Navn betegnede Landet nærmest den persiske Bugt i Modsætning til Egnen om Babylon. *V. S.*

Kaldæiske eller kaldaiske **Kristne** er Benævnelsen paa et østerlandsk K.samfund, der holder fast ved den kr. Lære, saaledes som den i sin Tid opfattedes af Nestorios, og som følgelig forkaster de Bestemmelser, der vedtoges paa Synoden i Efesos 431, ligesom de naturligvis heller ikke vil høre noget om de følgende økumeniske Koncilier. Uagtet Nestorios var bleven forkætret paa en økumenisk Synode, var der dog mange Kristne, og deriblandt ikke faa lærde Mænd og Teologer, som vare venlig stemte imod hans Lære og mente, at han var dømt med Urette. De havde endog en blomstrende Skole i Edessa med dygtige og ansete Lærere. Men da Kejser Zenon 489 havde lukket denne Skole, og da der paafulgte vanskelige Tider for Tilhængerne af Nestorios i det bysantinske Kejserrige, besluttede en Del af dem at udvandre til det nypersiske Rige, der dengang beherskedes af Sassaniderne. Disse vare, ligesom deres Forgængere, Arsakiderne, ikke blot i Besiddelse af Persien; de ejede tillige de Lande, der fordum kaldtes Babylonien og Kaldæa. Ja, disse Lande betragtedes næsten som Hovedlandet. Om Nestorianernes Udvandring faa vi gode Oplysninger i et af Assemani udgivet Brev fra Simon af Bet-Arsham. De udvandrede fandt god Modtagelse i Persien. Perserkongerne tænkte nemlig i dem at faa en Modvægt imod deres kat. Undersaatter, der stadig følte sig knyttede til deres kr. Brødre i Romerriget; ja de havde sikkert tillige Haab om gennem Nestorianerne at kunne beredе Kejserne i Bysants forskellige Vanskeligheder. Da de udvandrede fik deres Hovedsæde i Babylonien og Kaldæa, var Benævnelsen k. Kr. meget passende. I Babylonien holdt de flere Synoder, bl. a. en Forsamling i Selevkia Aar 499, hvor Kirkesamfundets Organisation vedtoges. Imidlertid blev Nestorianernes lykkelige Tid i Babylonien ikke af lang Varighed. Da Perserkongerne efter talrige Kr.forfølgelser tilsidst havde faaet deres kat. Undersaatter omtrent udryddede, bleve de snart mindre vel stemte imod de k. Kr., der i de senere Sassaniders Dage oftere havde haarde Tider, især under Krige med Grækerne. Da den sidste Sassanide var styrtet af Araberne, og Landet kom under Kaliferne, bleve Forholdene atter bedre for de k. Kr. De kom endog til at spille en vis Rolle i Landets Kulturliv, idet Araberne gennem dem bleve kendte med den ældre kr. og med den gamle gr. Literatur. Iblandt de kr. Kaldæere havde der nemlig stadig vedligeholdt sig et ret kraftigt literært Liv, og der var hele Tiden oftere fremkommet adskillige Skrifter af Nestorianere, affattede først paa Syr., i den muhammedanske Tid ofte paa Arabisk. Mange Nestorianere beklædte ansete Stillinger i Riget, saavel under Araberne som under Mongolerne, og de bredte sig stærkt i Midtasien og Østen. Men under Timurs Indfald led de k. Kr., ligesom andre Indbyggere i Landene ved Evfrat og Tigris, særdeles meget. Særlig gik det ud over de Kr. i Babylonien, og mange maatte for at redde Livet flygte op i de lidet tilgængelige Bjergegne paa Grænsen af Persien og det gamle Assyrien. I disse Egne træffer man i vore Dage Hovedmassen af de k. Kr.; især i Nærheden af Søen Urmia. I selve Babylonien er der kun yderst faa tilbage. Deres Antal anslaas 1837 til 70,000; men siden har der været voldsomme og blodige Forfølgelser, saa der nu neppe er saa stort et Antal. De antage tre Sakramenter: Daab, Nadver og Præstevielse. Deres Præster ere ikke forpligtede til at leve i Cølibat. I det 16. Aarh. blev en Del k. Kr. unerede med Rom. Deres Efterkommere have bevaret dette Forhold og anerkende Pavens Overhøjhed. Denne Afdeling af Kirkesamfundet betegnes af alle som k. Kr. og kan siges at være k. Kr. i egentlig Forstand, hvorimod de ikke-unerede ofte betegnes som Nestorianere. Man har anslaaet Antallet af de unerede k. K. til 30,000 (A. J. Maclean and W. H. Browne, The Catholicos of the East and his People, London 1892). *V. S.*

Kaleb, Josvas Ledsager. K., Jefunnes Søn, nævnes i 4 Mos. 13 og 14 blandt Spejderne og var (sammen med Josva, P) den eneste, der ikke lod Modet synke. Den guddommelige Forjættelse over ham (4 Mos. 14, 24) opfyldtes ved K.s og hans Slægts Bosættelse i Hebron og Omegn, hvorom der fortælles i Josva 14, 6—14 og 15, 13—19. Slægtens Udbredelse kan følges ned i Tiden gennem de genealogisk-geografiske Meddelelser i 1 Krøn. 2, 18—20. 24 (hvor der i Stedet for »i Kaleb Efrata« maa læses: da gik K. til Efrat). 42—55. K.s Slægt smeltede altsaa sammen med Judæerne, til hvem han derfor regnes 4 Mos. 13, 6 og 1 Krøn. 2, 9 (Kelubai). 18 f.; men egentlig tilhørte Kalebiterne den edomitiske Stamme Kenas, som det fremgaar af 4 Mos. 32, 12 og Josva 14, 6. 14. Sandsynligvis trængte de S. fra ind i Kana'an. *L. G.*

Kalender (af det lat. *calendae*, en Maaneds første Dag) betegner dels Samlinger af Regler og Bestemmelser for den i et Samfund gældende Tidsinddeling og Tidsregning, dels en paa saadanne Regler grundet tabellarisk ordnet Oversigt over det Tidsafsnit, som udgør et Aar (eller flere Aar) med Aarets Underafdelinger af Maaneder, Uger, Dage o. desl., med Angivelse af de i Aaret faldende Mærkedage, Fester o. lign. og med Beregning af Tidspunktet for de vigtigste i Aaret faldende astronomiske Fremtoninger, Solhverv, Jævndøgn, Fuld- og Nymaane, Formørkelser m. m. I første Betydning falder K. ind under Begrebet Tidsregning (Kronologi), i sidste er det omtrent ensbetydende med Almanak. Saalænge Mennesket lever et fuldstændigt Naturliv, uden at tænke videre over det kommende, nøjes han let med de Tidsbestemmelser, der saa at sige frembyde sig af sig selv, nemlig de, der gives ved Afveksling af Nat og Dag, Maanens Skifter og Solens tilsyneladende Bevægelse. Men saasnart Kulturen var steget saa meget, at man maatte have Midler til at bestemme et kommende, ikke helt nærliggende Tidspunkt paa en aldeles utvetydig, let fattelig Maade, blev det en Nødvendighed at have en bestemt, af alle anerkendt K. Som alt antydet frembyder Vekslen af Dag og Nat, Maanens Faser og Aarstidernes regelmæssige Tilbagevenden, med andre Ord, Dag, Maaned og Aar sig som naturlige Tidsafsnit. Men disse Tidsafsnit ere ikke, hvad man kunde kalde indbyrdes kommensurable. Forholdet imellem dem kan aldeles ikke udtrykkes i hele Tal; der maa nøjagtige Brøker til, og det maa tilstaas, at det rette Forhold ikke er let at udregne. Der udkræves meget omhyggelige Observationer og Beregninger, og saadanne kunne kun foretages i meget udviklede Kultursamfund. Nøjes man med mindre fuldkomne Beregninger, vil der snart vise sig Uoverensstemmelser med det naturlige Aar, der nødvendiggøre forskellige Rettelser.

K. kan indrettes paa forskellig Maade, og i Virkeligheden er der i Tidens Løb hos forskellige Folk fremkommet mange forskellige Arter K.

Om mange af disse, der have været i Brug i Fortidens Stater, have vi kun ufuldstændige Efterretninger; om flere Lande ved man dog nogenlunde Besked. I Almindelighed kan man sige, at K.ne kunne deles i 2 Hovedklasser, eftersom de tage Maanens eller Solens Kredsløb til Udgangspunkt. Tager man Maanen til Rettesnor, kan man enten vælge et frit eller et bundet Maaneaar. Et frit Maaneaar er et Aar paa 12 Maanemaaneder. Det er 11 Dage kortere end Solaaret og vil derfor meget hurtigt komme helt bort fra det naturlige Aar. De naturlige Aarstider ville ikke komme til at staa i nogetsomhelst regelmæssigt Forhold til en saadan K. Efter faa Aars Forløb ville de indfalde i helt andre Maaneder end nogle Aar forud. Et saadant frit Maaneaar bruges, som vel kendt, af Muhammedanerne; men da en saadan Anordning maa erkendes at være i højeste Grad ubekvem, have ingen andre end Muhammedanere optaget denne K. De allerfleste Folk have ved Indskydelser af Skudmaaneder søgt at faa Aaret til at holde sig saa nær som muligt til det naturlige Aar. Derved opnaaedes bl. a., at Naturfesterne ikke fjernede sig altfor meget fra de Tider af Aaret, hvortil de sigtede. Saadanne bundne Maaneaar finde vi i Brug hos mange gamle Folk, Babylonierne, Assyrerne, Jøderne, Grækerne osv. Med Hensyn til Indskydelsen af Skudmaaneder fulgtes forskellige Regler hos de forskellige Folk. Jødernes Skudmaaned hed *Veadar* og indskødes om Foraaret. Undertiden indfaldt der ogsaa en Skudmaaned om Efteraaret. Maanederne havde afvekslende 29 og 30 Dage med nogle Modifikationer; thi en Maaneds virkelige Længde er lidt over $29^1/_2$ Døgn. Det viste sig forøvrigt snart, at det var vanskeligt at finde et System, ved hvilket man kunde forudbestemme Maanedernes Længde saaledes, at Nymaanen ikke kom alt for langt bort fra Maanedens Begyndelse og Fuldmaanen ikke for langt bort fra Maanedens Midte. Man stod altid Fare for, at Nymaane og Fuldmaane efter en Del Aars Forløb kunde komme til at falde omtrent paa alle Dage, saaledes at Overensstemmelsen imellem den virkelige og den beregnede Maaned helt forsvandt. Det er derfor ikke at undres over, at flere Folk helt opgav at tage Hensyn til Maanen og til Udgangspunkt tog Solen og dens Bevægelser. Solaaret kan være tropisk, idet der søges at holde Skridt med Aarstiderne, ved Iagttagelse af Jævndøgn og Solhverv, eller siderisk, naar Aarets Begyndelse regnes fra en given Stilling af Solen til en bestemt Fiksstjerne. Solaaret anvendtes fra gammel Tid af i Ægypten. Det bestod af 365 Dage, fordelte i 12 Maaneder paa 30 Dage med 5 overskydende Dage (Epagomener). Man stod vistnok en Tidlang i den Formening, at det var et fast Aar, men man maatte snart blive var, at dette ikke var Tilfældet, og at Aaret efter 100 Aar havde forskudt sig henved en Maaned. Man opdagede nemlig, at de store Stjerners heliakiske Opgang (d. e. tidlig om Morgenen for straks efter at fordunkles af Solens Straaler) forskød sig 1 Dag hvert 4. Aar. Særlig observerede man Sirius, af Ægypterne kaldet Sothis, og dens heliakiske Opgang, der bebudede Nilens Stigning. Man opdagede saaledes, at efter 1461 Aar eller efter 1460 Sirius-Aar var alt atter i Orden, men at Forskydningen derefter igen indfandt sig paa samme Vis. Ægypterne vovede dog ikke at indføre deres Sirius-Aar paa $365^1/_4$ Dag (d. e. med en 6. Epagomen hvert 4 Aar) som borgerligt Aar, om der end gjordes Tilløb dertil, hvorimod Romerne benyttede sig af Ægypternes

lagttagelser til at forbedre deres K. Dette skete Aar 46 under Julius Cæsar ved Hjælp af Astronomen Sosigenes. Imedens Romerne tidligere oftere havde forandret deres K., kom der nu Fasthed ind, og denne romerske K., den saakaldte Julianske K., er i det væsentlige den, der nu anvendes i alle kr. Lande. Maanederne have 30 og 31 Dage; kun Februar 28, i Skudaar 29. Helt nøjagtig er denne K. dog ikke. Det julianske Aar er 0,0078 Dag for langt. Efter 128 Aar er Forskellen en Dag. Afvigelsen fra det naturlige Aar blev efterhaanden følelig og nødvendiggjorde en Kalenderreform, som skyldes Pave Gregor XIII, efter at allerede Sixtus IV havde paatænkt noget saadant. Det virkelige Jævndøgn indtraf nemlig i det 16. Aarh. 10 Dage for tidlig. Derpaa bødedes der nu ved den Bestemmelse, at om Efteraaret 1582 skulde 15. Okt. følge lige efter 4. Okt., og at Dagene 5.—14. Okt. helt skulde springes over. For at hindre lignende Uregelmæssigheder i Fremtiden, bestemtes det, at 3 Skuddage skulde udelades af 400 Aar, paa den Maade, at kun de Sækularaar, som vare delelige med 400, skulde regnes for Skudaar. Gregor udførte denne Reform ved Hjælp af Astronomen Lilius; Beregningerne udførtes af Clavius. De fleste rom.-kat. Lande indførte hurtig denne Reform, hvorimod Protestanterne længe modsatte sig den nye Beregning, der kritiseredes af Josef Justus Scaliger temmelig skarpt i et eget Skrift; tilsidst gav man dog efter. Den »ny Stil« indførtes i det protestantiske Tyskland, Danmark og Norge i Aaret 1700, saaledes at Slutningen af Februar udelodes, og 1. Marts fulgte efter 18. Febr. I England indførtes Reformen 1752 med Udeladelse af 11 Dage i September; 1753 gennemførtes den i Sverig ved Udeladelsen af 11 Dage i Februar. I Rusland, Grækenland, Rumænien, Serbien og Bulgarien, i det hele, hvor den gr.-kat. Kirke hersker, bruges endnu den julianske K. eller gammel Stil. Forskellen er fra 1. Marts 1900: 13 Dage. Da det i de gamle Kulturstater, som ovenfor antydet, var af stor Vigtighed, saavel i kommerciel som i relig. Henseende, at K.en var fastslaaet i det enkelte, i alt Fald for de nærmest paafølgende Aars Vedkommende, var det nødvendigt, at K.en beregnedes forud, og at der forfattedes tabellariske Oversigter over kommende Aar med Angivelse af visse astronomiske Fremtoninger og Bestemmelse af de vigtigste Fester. Saadanne K.e bragtes paa forskellig Maade til Publikums Kendskab. Vi have bl. a. en Art Almanakker med Kileskrift fra Babylonien (udgivne og tolkede af Pater Epping), Brudstykker af monumentale K.e fra græske og romerske Stæder osv. Af Kirkefædrene, særlig af Tertullians og Cyprians Skrifter, ser man, at der i de større Kirker fandtes Fortegnelser over Festerne. Disse vare nemlig ikke ens alle Vegne, da hver Kirke havde sine hellige, som man ofte andet Steds bekymrede sig mindre om. Der er bevaret en K. fra 354, fra Constantin II's Tid. Der er i den kun faa Spor af Indflydelse fra Krdm., men nogle flere findes i den næste, der er fra 448. Fra Middelalderen haves en Del K.e. Da Bogtrykkerkunsten blev opfunden, hørte K.ne til de første Bøger, der bleve udgivne i Trykken. De ældste omfattede flere Aar, men siden gerne kun ét. *V.S.*

Kalenter, se Kalander.

Kalfi (= Alfæos), Fader til en jød. Anfører Judas (1 Mak. 11, 70). *L. G.*

Kálfsson, Laurentius, isl. Biskop og Skolemand 1267—1331. Biskop Laurentius's Saga er den isl. Sagaskrivnings sidste Blomst (Biskupasøgur I), og er ypperlig fortalt af hans Discipel, Præsten Einar Hafliðason, d. 1393. L. K., der præsteviedes 1289 og virkede først som Lærer paa Hólar, var trods sin store Fromhed en noget stridbar Natur, og hans samvittighedsfulde Lydighed mod sine overordnede, først Bispen paa Hólar og siden Ærkebispen i Nidaros, skaffede ham mange og store Fortrædeligheder. L. K. kom 1294 til Norge og traadte i Tjeneste hos Ærkebisp Jørund, og under den nidarosiske Kirkestrid blev han Genstand for Korsbrødrenes Had. Efter en Visitatsrejse i Island 1307, som Ærkebispens Ombudsmand, kom han i sine Fjenders Magt, under Ærkebispens Affældighed, og blev mishandlet og sendt i Lænker op til Island. Her fik han sin Frihed, Klostrene havde Brug for hans anerkendte Lærerdygtighed, og han blev Munk paa Þingeyrar 1316. Ved den Tid var hans gamle Fjende, Audunn den røde, tidligere Korsbroder i Nidaros, Biskop til Hólar, men da Audunn paa en Norgesrejse blev syg til Døden (1321), vidnede han for Gud, at Broder Lafranz var Islands største Klerk og værdigste Bispeemne, og Nordlændingerne trængte haardt til en lærd og styredygtig Biskop, som kunde ave de genstridige. I Nidaros sad L. K.s tidligere Fjender ved Roret, men de tog dog til Følge den kloge Biskops indtrængende Bøn paa Dødslejet, at sætte den hl. K.s Tarv højere end personlig Uvilje. Som Biskop var L. K. en myndig Mand, en udpræget Munkeskikkelse, ret sjælden paa de isl. Bispestole. Ham og hans Skole paa Hólar — der omtales ikke nogen Skole samtidig paa Skálholt — kan man hovedsagelig takke for de Rester af videnskabeligt Liv, der holdt sig paa Island i det 14. Aarh. Eftermanden, en Discipel af L. K., var af isl. Byrd, men siden fik Nordlandet lutter fremmede Lejesvende til Hyrder, indtil Jón Arasons Dage (I, 131). *Th. B.*

Kalhauge, Sophus Viggo Harald, dsk Organist og Komponist, f. i Kbhvn 12. Aug. 1840, komponerede allerede i sit 16. Aar Melodien til »Urolige Hjerte«. 1871 blev han sin Faders Efterfølger som Organist ved Vartov. Han har udgivet Melodier til »Grundtvigs Kirkesalmebog« og til dennes Tillæg og selv komponeret flere Psalmemelodier og Musiken til et Par Syngestykker, der ere blevne opførte paa det kgl. Teater.

Kalkar. 1) **Christian Andreas Hermann K.**, f. 27. Nov. 1803 i Stockholm, hvor Faderen var Rabbiner. Efter dennes Død kom han til Kbhvn og blev Student 1819. Efter en religiøs Krise dobtes han 1823, Kand. 1826. I en Aarrække var han Lærer, 1827—43 i Odense, hvor han tillige holdt Bibellæsninger og Foredrag, Dr. phil. i Kiel 1833, Dr. theol. i Kbhvn 1836. Efter en Udenlandsrejse blev han Spr. i Gladsaxe og Herløv 1843—68. Foruden opbyggelige Skrifter udgav han sammen med Prof. Hermansen o. fl. en ny Oversættelse af hele Biblen og deltog senere i Revisionen af den autoriserede Oversættelse af G. T. Han har udgivet

en Del kirkehistoriske Arbejder bl. a. »Livsbilleder af G.s Riges Historie«. 1871—80 redigerede han teol. Tidsskrift. Han omfattede Missionen baade blandt Hedningene og Israel med levende Interesse (»Den kr. Mission bl. Hedn.« I—II, 1879²; »Israel og Kirken« 1881; »Kirkens Virksomhed bl. Muhammedanerne« 1884) og virkede som Formand (1860—72) for det danske Missionsselskab med Mund og Pen for denne Sag. D. 2. Febr. 1886. *J. P.*

— 2) **Karl Otto Herman Tryde K.**, Præst, Søn af ovennævnte, fødtes i Odense 9. Juni 1837. Han blev Student 1854, teol. Kand. 1859, var med i Krigen 1864 og avancerede i den til Lieutenant, blev 1865 Forstander for Oddense Højskole i Salling, 1866 Andenlærer ved Lyngby Seminarium, 1870 Andenlærer ved Jonstrup Seminarium, 1884 Inspektør og Overlærer ved Skolevæsenet i Viborg Købstad, 1886 Spr. for Himmelev og Roskilde adelige Jomfrukloster og entlediget 1898. Han udgiver den fortjenstfulde »Ordbog til det ældre dske Sprog« (1881 f.).

Kalkbrødre, se Calixtinere (I, 446).

Kalkedon, Synode dér, se Evtykes (I, 829).

Kalkol, en af de vise, med hvilke Salomo sammenlignes (1 Kong. 5, 11 [4, 31]). Naar K. og Darda betegnes som Sønner af Mahol, lader det sig vel forene med 1 Krøn. 2, 6, hvor de henregnes til Serahiternes judæiske Slægt; men maaske er »Mahols-Sønner« at forstaa paa en særegen Maade, se Heman (S. 392). *L. G.*

Kall, Johan Christian, Orientalist, f. i Charlottenburg ved Berlin 24. Nov. 1714, gik i Skole i Flensborg, studerede i Jena Filosofi, Teologi og semitisk Filologi, blev 1735 af Christian VI kaldet til Lærer for Pagerne, 1738 til Lærer for Kronprinsen. S. A. blev han Prof. i de østerlandske Sprog ved Kbhvns Universitet; han døde 6. Nov. 1775. K. var, sammen med de teol. Professorer samt Hans Gram og Enevold Ewald, Medlem af den 1739 nedsatte Kommission til Udarbejdelse af en ny Bibeloversættelse.

Kallai, eftereksilsk Præst (Neh. 12, 20).

Kallisen (Callisen), **Jørgen**, se Georgius Calixtus (I, 446).

Kallisthenes, en Fjende af Jøderne, som de fik i deres Magt og indebrændte til Gengæld for, at han havde stukket Templets Porte i Brand (2 Mak. 8, 33). *L. G.*

Kallistos, se Calixt I (I, 446).

Kalmar Stift omfatter den sydlige Del af Kalmar Len (med de 4 Provstier: Søndre- og Nørre-Möre, Stranda og Handbörds) tilligemed Öland med tre Provstier (Nordre, Mellem og Søndre). Stiftets Areal er 58 □ Mil, og Folkemængden udgjorde 1901 136,461. Der er 45 Pastorater med 69 Menigheder (hvoraf 34 paa Öland). Af disse Pastorater er 11 regale, 33 konsistorielle og 1 Biskop-Præbende. Allerede under Gustav Vasas Regering var der bleven indsat en Superintendent i Kalmar. Ganske vist blev dette ændret af Johan III, som 1583 lagde det omhandlede Superintendentur ind under Linköpings Stift. Men 1603 traf Karl IX den Bestemmelse, at den søndre Del af Kalmar Len tilligemed Öland skulde skilles fra Linköpings Bispedømme, som var altfor vidtløftigt, for at dets Biskop skulde være i Stand til at besøge de afsides liggende Steder. Det skulde styres af en i Kalmar residerende Superintendent, hvortil Karl udnævnte Nicolaus Petri. Hans Efterfølger blev, da Kalmar 1611 indtoges af Danskerne, forflyttet til Rumskulla Menighed, hvorved der yderligere under ham blev henlagt fire fra Linköping Stift afsondrede Herreder i den nordlige Del af Kalmar Len, hvorimod Öland blev et eget Superintendentur. Disse Ordninger, foranledigede af Krigen med Danmark, ophørte dog efter Freden i Knäröd (1613), hvorefter den gamle Superintendentur i Kalmar genoprettedes med samme Omraade som før. Da under Krigsaarene en Del af Blekinge henlagdes til Kalmar, blev Superintendentdømmet dér erklæret for Bispedømme. K. Stifts Menigheder har mindre end de øvrige Landsdele i Sverig været hjemsøgt af kirkeopløsende Agitation, og gammelluthersk Fromhed med Ærefrygt for kirkelig Tradition og Sæd er endnu mange Steder raadende i denne Kirkeprovins. Imod Forsøgene paa i Rigsdag og paa Kirkemøde at vinde Majoritet for Deling af Hernösand Stift under Forudsætning af K. Stifts Sammendragning med Wexiö rejste den kirkelige Samfundssans indenfor K. Stift sig mægtig til et mandigt og enigt Forsvar af Stiftets hævdvundne Stilling som selvstændig Kirkeprovins. 1903 lykkedes det imidlertid Regeringen at vinde Rigsdagens og Kirkemødets Bifald til den omtalte Forandring i den sv. Stiftsorganisation. Sammenlægningen skal finde Sted den første Gang, Wexiö eller Kalmar Bispestol bliver ledig.

Superintendenter: Nicolaus Petri 1603—06, Joh. Ungius 1607—17, Jonas Rothovius 1618—26, Nic. Eschilli 1627—50, Sam. Enander 1650—55, Petr. Schomerus 1655—60. Biskopper: Henning Schütte, Superintendent 1660—78, Biskop 1678—1707, Nic. Braun 1709 (1711)—29, Herm. Schröder 1729—44, Magn. Beronius 1745—64 (Ærkebiskop 1764—75), Carl Gustaf Schröder 1764—89, Martin Georg Wallenstråle 1789—1807, Magn. Stagnelius 1807—29, Anders Carlsson af Kullberg 1830—51, Paul Genberg 1852—75, Pehr Sjöbring 1876—1900, Henry W. Tottie fra 1900. *H. W. T.*

Kalne. 1. En af de 4 Byer i det gl. babyloniske Rige (1 Mos. 10, 10), endnu ikke sikkert paavist. — 2. En nordsyrisk By (Am. 6, 2; ogsaa Jes. 10, 9, hvor den skrives Kalno), muligvis Kullanhu nær ved Arpad. *L. G.*

Kalsenius, Andreas, Biskop Rudbeckius's Dattersøn, blev født i Söderbärke i Dalarne 1. Nov. 1688, indskreven som Student i Upsala allerede i 9 Aars Alderen, mag. phil. 1713, Præst 1716, gjorde under Felttoget i Norge 1718 Tjeneste som Regimentspræst, ekstraord. Hofprædikant 1720, Overhofprædikant 1728, Pastor primarius i Stockholm 1730, Dr. theol. i Greifswald s. A., 1733 Biskop i Vesterås, d. 24. Dec. 1750. Han var en nidkær, meget respektindgydende Biskop. Ved Dotationer til Upsala Universitet lever hans Navn stadig, især ved den af ham stiftede teol. Professorpost i Kirkehistorie, som bærer Navnet den kalsenianske Professur. *O. A.*

Kalteisen, Henrik, Ærkebiskop, blev i 1451 ved pavelig Provision udnævnt til Aslak Bolts Efterfølger paa Nidaros's Ærkestol i Stedet for den af Kapitlet valgte Olaf Trondssøn og den af Christiern I protegerede Eventyrer Marcellus. Han var født Tysker, Dominikaner og Dr. theol.,

havde været Inkvisitor og optraadte paa Baseler-Konciliet mod Husiterne og for Pave Eugen IV. Efter at være anerkendt af Kongen tiltraadte han 1452 sit Embede, men maatte snart efter resignere og drog tilbage til Tyskland. Hans Eftermand Olaf Trondssøn maatte siden udbetale en Sum til hans Underhold. Paven udnævnte ham til Ærkebiskop af Cæsarea »in partibus« og benyttede ham som Korstogsprædikant mod Tyrkerne. K. var en for sin Tid lærd Mand, hvorom hans mange literære Efterladenskaber vidner. Af størst Interesse er hans Optegnelser vedrørende Nidaros Ærkestol, som nys er offentliggjort. Han døde i Koblenz 1465 (Alex. Bugge, Erkeb. H. Kalteisens Kopibog, Kra. 1899). *A. B.*

Kalve (Tyrebilleder). Første Gang, et saadant Billede omtales i Israeliternes Kultus, er i 2 Mos. 32, 4 f.: Guldkalven i Ørken, dannet af Aron efter Folkets Begæring under Moses Fraværelse paa Sinai. Med Sikkerhed høres først om lignende, da Kong Jeroboam rejste Guldkalvene i Betel og Dan (1 Kong. 12, 28), hvis Dyrkelse prægede det nordlige Rige under hele dets Bestaaen. Deres Udseende har fremstillet den kraftige unge Tyr. Det Ord, der stadig bruges om dem, er »'egel«, der ganske vist ofte svarer til vort »Kalv«, men dog ogsaa kan betyde det unge kraftige Dyr (jvfr. Dom. 14, 18). Betegnelsen »'egel« har derfor næppe foragtelig Betydning (smlgn., at Ordet *μόσχοι* »Kalve« bruges af gr. Forfattere om hellige Tyre i Memfis og Heliopolis). Flere mene, at »Kalve« betegner ikke Dyrenes Ungdom, men Billedernes Lidenhed: smaa Tyrebilleder (transportable). Deres Størrelse er imidlertid ubekendt, men Sammenligningen med de ægypt. *μόσχοι*, som vare levende Dyr i deres naturlige Størrelse, taler vel imod at lægge Vægt paa, hvilken Størrelse de omtalte Tyrebilleder havde. Om Guldkalvene have været massive eller med en Guldbeklædning over Træ, lader sig ikke afgøre; i 2 Mos. 32, 20 kan Ordet »opbrænde« forstaas bogstavelig (altsaa »Træ«), men ogsaa betyde »sammensmelte Metallet til Klumper«. Hos. 8, 6 er heller ikke tydeligt.

Begivenhederne med Guldkalven i Ørken høre til de mest fremspringende Erindringer fra Israels Vandring. Beretningen i 2 Mos. 32 tilhører begge de ældste Kilder; ogsaa 5 Mos. 9, 7—21 melder herom. Det her forefaldne er et Vidnesbyrd om, hvor vanskeligt det var, selv under Indtrykket af de største Begivenheder, at faa Folkets Masse til at fastholde den billedløse Gudsdyrkelse. Spørger man derfor om Oprindelsen til den foreliggende Billeddyrkelse, maa den søges i et nedarvet nationalt Hang, som Israels Stammer delte med de andre beslægtede Folk, og som siden i Kana'an fik mægtig Næring af Kana'anæernes Dyrkelse. Den unge Tyr betyder den livgivende Kraft og var et ikke blot ægypt., men ogsaa semitisk Guddomssymbol. I 2 Mos. 32 skulde den selvfølgelig være et Jahvesymbol, ingenlunde Afgudsbillede. Saaledes har ogsaa Sagen været fremstillet, da siden Jeroboams politiske Kløgt legitimerede den Tilbøjelighed til en synlig og sanselig Dyrkelse, der ogsaa laa Israel i Blodet. Hans Ord i 1 Kong. 12, 28 vise, at man nu trodsig, med Afvisning af Leviternes Anmasselse, vilde genoptage en Dyrkelse, som endogsaa Aron havde sanktioneret. Hvorvidt ogsaa Gideons og Leviten Mikas Jahvebilleder (Dom. 8, 27. 17, 4) have haft Tyreform, vides ikke. Den nordisraelitiske Dyrkelse af Guldkalvene (som der muligvis har været flere af end de første i Betel og Dan) bekæmpedes paa Amos's og Hoseas Tid paa det skarpeste af de profetisksindede Kredse (Am. 4, 4. 5, 5; Hos. 8, 5. 6. 10, 5. 6. 13, 1. 2). *L. G.*

Kam, Noahs Søn, se Ham (S. 336).

Kam, Joseph, f. 1770, Søn af en Læderhandler i Herzogenbusch, kom i Forbindelse med Brødremenigheden i Zeist og droges til Missionen, men blev hjemme hos sine Forældre og Søstre som deres Forsørger. Først da han 1811 stod helt alene, saa han Vejen aaben til Missionen og udsendtes 1813 til Batavia. Ansat 1815 som Præst for den store holl. malajiske Menighed paa Amboina (mindst 20,000 Sjæle) udstrakte han sin Virksomhed ogsaa over de andre Øer vidt omkring, opsøgte de forsømte Kr., betjente dem med Ord og Sakrament, skaffede Bibler og Lærere og udryddede Afgudsdyrkelsen. Bestræbelsen for at holde Islam ude drev ham til at gaa mere i Breden end i Dybden, men han virkede utrætteligt og med stor Uegennyttighed til sin Død 18. Juli 1833. *V. Sn.*

Kamerun, tysk Koloni siden 1884, med en Kystlinie af 500 Km. imellem det eng. Nigeria og det fr. Kongo, naar efter Traktaterne helt ind til Tsad-Søen, men kun det o. 300 Km. brede Kyststrøg er taget i Besiddelse. Dets o. $^1/_2$ Mill. Indb., der tilhøre den mellem- og sydafrik. Bantugruppe, staa i det hele paa et lavt Trin. Missionsarbejdet optoges 1845 af de eng. Baptister iblandt Dualaerne i K.-Deltaet, og Saker gav dem en Bibelovers. 1872. Ved Tyskernes Komme overgav Baptisterne deres Stationer til Baseler-Missionen, der siden 1886 har fortsat Arbejdet med store Ofre, 22 Missionærer ($^1/_3$ af de udsendte) døde i 15 Aar. Den fandt særlig rask Tilslutning i Abolandet og ved Wurifloden iblandt de unge (»Gudsmændene«); men dette var væsentlig en Kulturbevægelse, der snart viste sig at mangle religiøs Dybde og sædelig Modstandskraft imod Kødets Fristelser og Europæernes »Snaps« og slette Eksempel. Langsommere, men solidere har Fremgangen været i Duala-Menighederne, ogsaa i Syden ved Sanaga i Kamp med en stærk rom.-kat. Modmission. De seneste Aar have ogsaa bragt Fremrykning af Missionen i Norden mod det indre. Den Baseler-Missionen har fremfor alt lagt Kraft paa at vinde indre Fasthed ved et udviklet Skolevæsen og Uddannelse af indfødte Lærere. Den talte 1902 over 3000 Kr. med 140 indfødte Hjælpere og 37 europæiske Missionærer. De bapt. Menigheder vendte sig snart fra den, og tyske Baptister ere traadte ind i Arbejdet med 3—4000 Kr. I den sydlige Del af K. have amerik. Presbyterianere arbejdet siden 1875 i Batanga ved Kysten, i Forbindelse med deres Virksomhed i det tilstødende fr. Kongo, og ere trængte frem i det indre, blandt Bulefolket. De drive særlig Skole- og Lægemission, og have nu opgivet Tanken om at overgive Virksomheden paa tysk Omraade til Baseler-Missionen, fordi de følte sig besværede af den tyske Styrelse, der bl. a. fordrer tysk Undervisning i Missionens Skoler. Men ogsaa Baseler-

Missionen klager over den tyske Kolonistyrelse, der ved store Landkoncessioner til tyske Selskaber lægger et haardt Aag paa de indfødte. Den rom.-kat. Mission følger den evang. i Hælene og virker med 35 Mænd og 16 Kvinder; den har 3200 Kr. *V. Sn.*

Kamon, By i Østjordanlandet, hvor Dommeren Jair var begraven (Dom. 10, 5). En Landsby Kumêm med Ruinerne Kamm vestlig for Irbid i det nordlige Gilead kan sandsynligvis identificeres med det gl. K.

Kamos (Kemos), Moabiternes Nationalgud (4 Mos. 21, 29; Jer. 48, 46) Navnets Betydning er ukendt, maaske »Betvingeren«. K.s Betydning for Moabiterne er i nyere Tid bleven bekræftet ved Mesa-Stenen (K. vredes paa sit Folk; K. undertvinger dets Fjender). Dog var K. ikke Moabs eneste Guddom. 2 Kong. 3, 27 lader formode, at K. ved Lejlighed ogsaa er bleven dyrket med Menneskeofre. Salomo tolererede de fremmedes Dyrkelse af K. paa Oljebjerget (1 Kong. 11, 7; jvfr. 2 Kong. 23, 13). Dom. 11, 24 maa K. vistnok rettes til »Milkom« (Ammoniternes Gud). *L. G.*

Kampe, Vincentius, dsk Biskop, var en Fransiskaner fra Nederlandene, der som Munk i Kalundborg kom i Forbindelse med Christiern I's Enke, Dorothea. Senere lærte han Hans's Dronning, Christine, at kende, og han blev viet til Biskop af Grønland, hvorfor han kunde udføre flere Bispevielser for ikke indviede Biskopper i Danmark. En Tidlang var han saaledes Jens Andersen Beldenaks Stedfortræder i Fyn, senere var han Viebiskop i Upsala og Åbo og tilsidst i Roskilde Stift (hos Joakim Rønnov).

Kampmann, Henrik, dsk Præst, f. i Østbirk i Aarhus Stift 6. Maj 1750, Student fra Horsens 1768, teol. Kand. 1773, 1779 Spr. for Farum og Værløse. D. 4. April 1828. Han skrev flere Psalmer. 47 af disse fandt Plads i »Evang.-kr. Psbog«, 13 i »Roskilde Konvents Psbog«, 3 i »Psbog for K. og Hjem«.

Kampschulte, Franz Wilhelm, tysk Kirkehistoriker, f. 1831 i Wickede i Westfalen, studerede først Teologi i Münster og Paderborn, senere, under C. A. Cornelius's Paavirkning og Rankes Ledelse, Historie. 1857 blev han Privatdocent i Bonn, 1858 ekstr., 1861 ord. Prof. i Historie dér. Hans særlige Omraade var Reformationshistorien (»Die Universität Erfurt in ihrem Verhältniss zu dem Humanismus und der Ref.«, I—II, 1858—60; »Johann Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf«, I, 1869; II, udg. af W. Goetz 1899 fører Fremstillingen af C.'s Historie til 1558; jvfr. Forordet til C. A. Cornelius, Hist. Arbeiten, 1899). K. sluttede sig tidlig til den gammelkatolske Bevægelse (J. Fr. v. Schulte, Der Altkatholicismus, Giessen 1887, 96. 105. 112), men døde allerede 3. Dec. 1872. Döllinger gav ham (Akadem. Vorträge II, 192) den Ros, at han var den første, der havde fremstillet en af Ref.'s Heroer, saaledes at begge Konfessioner priste hans Retfærdighed og Upartiskhed.

Kana. 1. Det fra Jesu første Undergerning bekendte »K. i Galilæa« (Joh. 2, 1), hvor ogsaa den kongelige Mand opsøgte Jesus (Joh. 4, 46), og som var Natanaels Hjemstavn (Joh. 21, 2). Der er ikke naaet et afgjort Resultat om K.s Beliggenhed; baade Tradition og de nyere Forskere dele sig mellem Khirbet Kana, ogsaa kaldet Kanat-el-djelîl, en Samling Ruiner paa Højderne ved Battofslettens Nordrand, o. 8 eng. Mil N. for Nasaret, eller Kefr Kenna, en Landsby omtrent halvt saa langt fra Nasaret mod N. Ø. Det dobbelte »n« i »Kenna« stemmer ikke godt med Navnet; ej heller have Evsebios og Hieronymus i deres (noget uklare) Omtale af K. tænkt paa Kenna. — 2. By paa Asers nordl. Grænse (Josva 19, 28), sandsynligvis den nuværende større kr. Landsby af samme Navn K. S. Ø. for Tyros. — 3. En Bæk K., som dannede Grænsen mellem Efraim og Manasse (Josva 16, 8. 17, 9). Dens Løb kan ikke med Sikkerhed paavises; nogle tænke paa den stejle Vadi-kana (med en anden »k«-Lyd) S. V. for Sikem, med Tilløb til 'Audjâ; andre søge den nordligere. *L. G.*

Kana'an (Kena'an). Til den hamitiske Folkegruppe regnedes ogsaa Kana'anæerne; derfor er Ham 1 Mos. 9, 18 f. 10, 6 K.s »Fader«. K. er Kana'anæernes Stamfader (1 Mos. 10, 15—19). K. skal ifølge Noahs Forbandelse over hans Fader Ham være sine Brødres ringeste Træl. Springet i 9, 25 fra Ham til K. er af Fortælleren forberedt ved den gentagne Bemærkning, at Ham er K.s Fader; til K. har Noah sigtet, vil Fortælleren sige, idet K. er Type paa det hamitiske, skamløse Væsen; ved K.s Undertvungethed af de andre Folk er muligvis tænkt paa ældgl., nu ikke mere gennemsigtige Folkeforhold.

Sædvanlig staar K. i Betydningen af Landet K. (f. E. 1 Mos. 12, 5; 2 Mos. 15, 15), eller det deri boende Folk (Dom. 3, 1), Kana'anæerne, som de ogsaa kaldes (1 Mos. 13, 7. 24, 3). Om Ordets oprindelige Betydning kan intet sikkert siges. Uden Tvivl betegner det fra først af en bestemt Del af Palæstina og bruges fortrinsvis om den fønikiske Kyst. Kna' (kortere Form for K.) var ifølge gr. Efterretninger Fønikiens gl. Navn. Da det ægypt. Kan'na og Tell-el-amarna-Brevenes Kinahhi (Kinahna) mødes i at betegne den fønikiske Kyst — i Modsætning til Amarra og Amurri om Libanon-Egnen —, er der nogen Sandsynlighed for, at K. oprindelig betyder »Lavlandet« og derfra er gaaet over til at betyde Vestjordanlandet. Paa den anden Side udvidedes hos Assyrerne Begrebet Amurri til at omfatte hele Fønikien-Palæstina, ligesom ogsaa i G. T. »Amoriter« kan betegne Kana'anæer i det hele (1 Mos. 48, 22; Josva 24, 15). Naar enkelte Steder Kana'anæerne siges at bo paa Kystsletterne »og« i Jordandalen (f. E. 4 Mos. 13, 29; Josva 11, 3), fremtræder ogsaa i denne Konstruktion en etymologisk Bevidsthed om K.s egentlige Betydning af »det lave«. Iøvrigt bruges K. (og Kana'anæerne) i G. T. snart om hele den forisraelitiske Befolkning i Vestjordanlandet, snart om enkelte Dele deraf. Jes. 19, 18 kaldes det hebraiske »K.s Sprog«. Jes. 23, 11 staar K. om Fønikerne. Fra at betegne dette Handelsfolk er K. og Kana'anær gaaet over til at betyde Kræmmerland (f. E. Hes. 16, 29; 17, 4) og Handelsmand (f. E. Jes. 23, 8; Ordspr. 31, 24). Som et beskæmmende Navn anvender Hosea (12, 8) det om kana'aniserede Israeliter, og Sak. 14, 21 er Kana'anær d. s. s. »Hedning«.

Et Indblik i de kana'anæiske Forhold kort

før Landets Erobring af Israeliterne er givet ved Tell-el-amarna-Brevene (se d. Art.). Landet var delt mellem en Mængde Smaakonger, hvad der lettede Israeliterne at erobre det trods Kana'anæernes overlegne Krigsvaaben. K.s Religion var udpræget polyteistisk med en sanselig Kultus (Kedesher). *L. G.*

Kanada, se Amerika (I, 69 f.) samt Indianer-Missionen (S. 524).

Kananæeren, Apostlen Simons Tilnavn (Mt. 10, 4; Mk. 3, 18). Det har intet at gøre med Kana'an eller Byen Kana, men kommer af Ordet »kanân« ɔ: nidkær og gengives derfor rigtig i Lk. 6, 15 og Ap. G. 1, 13 ved det gr. »Zelot«. Om »Zeloternes« politiske Parti se Art. Judas Galilæeren (S. 693). En Mand af dette Præg fandt altsaa hos Jesus den sande hellige Ild. *L. G.*

Kanareserne, o. 9 Mill., høre til de sydindiske Dravider. Deres egentlige Hjem er Maisur og Sydmaraitha i Dekhans Højland; deres Sprogomraade strækker sig ogsaa over Kystprovinserne Nord- og Sydkanara, men her ere de blandede med $^1/_2$ Mill. Tuluer, der tale en egen dravidisk Dialekt. K. ere overvejende Landbrugere og Vævere, meget konservative og lidet tilgængelige for nye Tanker, hvorfor Missionsarbejdet har været besværligt, og dets Resultater ikke betydelige. Begyndelsen blev gjort af London-Missionen 1810 i Bellari og 1820 i Belgam i Sydmaratha samt i Maisur (Bangalor). I Maisur arbejde ogsaa Wesleyanerne, ligesom L. M. S. uden synderlig Frugt blandt den kanaresiske Befolkning. Bedre Fremgang har Baseler-Missionen haft. Den begyndte 1834 i Mangalur i Sydkanara, der nu er den største tyske Missionsstation i Indien med 2700 Kr. og en betydelig Missionsindustri, Bogtrykkeri, Væverier og Teglværker. Dér har Baseler-Missionen ogsaa sit Præsteseminarium, og derfra har den bredt sig mod Nord over Sydmaratha og Nordkanara og mod Syd til Malabar, Kurg og Nilaghiri, hvor den forefandt et nyt Sprogomraade. Af dens 9000 Kr. i de kanaresiske Provinser er dog over Halvdelen Tuluer. *V. Sn.*

Kandake, Æthiopernes Dronning (Ap. G. 8, 27), hvis Skatmester blev døbt af Filip paa Tilbagevejen fra Jerusalem. Navnet K. synes at have været en officiel Titel. *L. G.*

Kanne (Hes. 27, 23), en By blandt Tyros's Handelsforbindelser, muligvis d. s. som Kalne i det nordl. Syrien. *L. G.*

Kanniker, se Kapitel (Domkapitel).

Kanon, gammel- og nytestamentlig, se Tillægget.

Kanon i Messen, se Messe.

Kanon, Muratoris, se Muratori.

Kanonisation (Helgenkaaring) og **Beatifikation** (Saligprisning) ere to kirkelige Handlinger, ved hvilke en afdød kr. Mand eller Kvinde faar Ret til at nyde særlig Ære og blive paakaldt af Kirken. Saligprisningen, der nu altid gaar forud for Helgenkaaringen, er den af Paven foreløbig givne Erklæring om, at en Mand eller Kvinde paa Grund af sine heroiske Dyder og de Undere, vedk. har gjort, skal holdes for salig og som saadan paakaldes offentlig og gøres til Genstand for en særlig Ære. Saligprisningen kan indskrænkes til kun at gælde for en Del af Kirken, en enkelt Egn eller en enkelt Orden og til kun at medføre Ret til offentlig Ære. Helgenkaaringen *(canonizare = in album et catalogum Sanctorum referre; canoni Missæ adscribere)* gaar derimod langt videre; den medfører: 1) Anerkendelse i hele K.; 2) Paakaldelse i de offentlige Kirkebønner; 3) Tilladelse til, at der bygges Kirker og Altre til vedk.s Ære; 4) Ret til Paakaldelse i Messens Kanon og ved de kanoniske Tider; 5) Helgendage til Helgenernes Ære; 6) Udstilling af Helgenernes Billeder i Kirkerne med Glorie eller Krone; 7) offentlig Udstilling af deres Legemer og Relikvier. En egentlig Helgenkaaring er ikke paavist før 10. Aarh. (Biskop Ulrik af Augsburg 993); først fra Alexander III's Tid (»*Kanutus, illustris Sweorum et Gothorum rex*« o. 1171, Liljegren, Dipl. Suec. I, 61) synes denne at være bleven en Forret for Paven, og endnu længe efter tillod Biskopperne sig for deres Stifters Vedkommende at kanonisere. Men under Urban VIII (1625 og 1634) blev dette erklæret for at være utilstedeligt.

Forud for Saligprisningen og Helgenkaaringen gaar en omhyggelig Undersøgelse af vedk.s Liv og Gerning og en vidtløftig »Proces«, der baade tager Tid og koster mange Penge. *Promotor fidei* (ogsaa kaldet: *advocatus diaboli*) kommer frem med alle Indvendinger imod en vordende Helgens Indførelse paa Helgenlisten, og først naar disse ere gendrevne af *advocatus Dei*, og Ritus-Kongregationens Sekretær giver Attest herfor, finder Helgenkaaringen Sted. En Helgenkaaring foretages nu i Peterskirken i Rom, og den er forbunden med store Festligheder. Paven erklærer »i Kraft af vor Herres Jesu Kristi, de hl. Apostle Peters og Paulus's og sin egen Magt«, at vedk. »til den hl. Treenigheds Ære, til Forherligelse af den kat. Tro og til den kr. Religions Fremme« skal sættes paa Helgenlisten, hvorpaa han eller en af Kardinalerne læser en Messe til den nye Helgens Ære. Hovedbestemmelserne om Saligprisning og Helgenkaaring findes samlede i Prosper Lambertinis (Benedict XIV's) Skrift (2. Udg. Padova 1734, i 4 Foliobd.). Jvfr. Goyau, Pératé og Fabre, Der Vatikan (1898) 309 f. og Th. Trede, Das Heidentum in der röm. K. (1890) IV, 273 f.

Kanonisk Ret, se Kirkeret.

Kant, Immanuel, tysk Filosof, er Grundlægger af den kritiske Filosofi. Dens Ejendommelighed er at gøre Undersøgelsen af Erkendelsens Væsen til Midtpunkt for Filosofien. Paa Grund af den energiske og indgaaende Maade, hvorpaa K. har løst dette Problem, er hans Tænkning blevet Grundlag for hele den senere Filosofi. Overalt viser den tilbage til den Problemstilling, som K. har givet.

Hans ydre Liv frembyder meget lidt af Interesse. Han er født i Königsberg d. 22. April 1724 i et tarveligt Haandværkerhjem; hans Fader var Sadelmager. Den aandelige Atmosfære i Hjemmet var streng Pligttroskab og alvorlig Fromhed. Begge Forældrene var paavirkede af den pietistiske Vækkelse. Især gennem Moderen blev ogsaa Sønnen berørt af dens Aand. Under sine Studier paa Universitetet i Fødebyen indførtes han i Wolffs Filosofi og tillige i den Newton'ske Fysik. Efter en kort Huslærervirksomhed habiliterede han sig ved Universitetet 1755, og holdt derefter Forelæsninger, men først 1770 opnaaede han et ordentligt Pro-

fessorat. Han samlede en talrig Kreds om sit Kateder, men sit Standpunkt havde han endnu ikke fundet.

Vi kan i hans førkritiske Tid skelne mellem to Perioder. Den første varer til 1769; det er den dogmatisk-rationalistiske; Skrifterne fra den er nærmest naturvidenskabelige, saaledes »Allgemeine Naturgeschichte u. Theorie des Himmels«, hvor han fremsætter Hypotesen om Verdens Oprindelse fra en Urtaage. Den anden Periode gaar til 1781; det er den skeptisk empiriske; Skrifterne herfra vender sig mere til Metafysiken, saaledes »Träume eines Geistersehers«, 1766. Først med »Kritik der reinen Vernunft« 1781 begynder den kritiske Epoke, hvor K. træder frem som den fuldt færdige Tænker. Som Mænd, der har haft særlig Betydning for hans Udvikling, maa vi efter hans eget Vidnesbyrd fremhæve Hume, som ved sin Skepticisme vakte ham op af hans dogmatiske Slummer, og især Rousseau, der lærte ham, at hvad der giver et Menneske Værdi, er ikke den intellektuelle Udvikling, men Hjertets og Personlighedens Adel, der viser sig i det moralske Liv.

Hvad kan jeg vide? det er Spørgsmaalet, som søges besvaret i Hovedværket, »Kritik der reinen Vernunft«. De to Anskuelser, som han afviser som utilfredsstillende, er Dogmatismen, der vil konstruere Virkeligheden ud fra sine forudfattede Idéer, og Skepticismen, der ophæver al virkelig Erkendelse. K. vil nu søge, uden at forlade den givne Virkelighed, at hævde Almengyldigheden i Erkendelsen. Han gaar ud fra Erfaringen, men idet han opløser den i dens Bestanddele, viser han, at der til Grund for al Erfaringserkendelse ligger visse Principer, som er uafhængige af al Erfaring. Videnskaben er en Systematisering af, hvad Erfaringen indeholder, men dette Indhold kan ikke beherskes, uden at det fremsættes i en Form, som ikke er taget fra Erfaringen, men som hidrører fra vor egen aandelige Selvvirksomhed. Al Erkendelse er en Syntese, en Sammenfatning af forskellige Fænomener efter visse almengyldige nødvendige Regler. Den første Syntese finder vi i den sanselige Anskuelse. Rum og Tid er ikke ydre Genstande, men det er Anskuelsesformer ɔ: ejendommelige Maader, hvorpaa vi opfatter Verden. Paa samme Maade er det med vore Forstandsbegreber. Sammenhængen i Verden, der gennem Forestillingen om Aarsag og Virkning, fremtræder som en nødvendig, lovbestemt Forbindelse af alle Fænomener, er ikke en saadan, som kan iagttages; hvorledes vil man overhovedet kunne iagttage »Nødvendighed«? Det er altsaa først ved vore Begreber, ved vor Tænkning, at Verden bliver til som et sammenhængende, forstaaeligt Hele. Det er ganske vist ikke ligefrem med vore logiske Begreber, at vi bestemmer Verden; det er mere end et logisk Forhold, som her foreligger. Men vi ordner Fænomenerne i Analogi med Tænkningens Love. Paa den Maade bliver al vor Erkendelse da bestemt paa dobbelt Maade. I formel Henseende er den bestemt ved Jegets Aktivitet; at erkende er at samle et vist Stof i Bevidsthedens Enhed. Men i reel Henseende er Erkendelsen bestandig fuldkommen bestemt ved den ydre Verden, ved Virkeligheden; det er nemlig alene fra Erfaringen, at Stoffet for Erkendelsen kan hentes. Og hermed mener da K., at han har overvundet baade Dogmatismen og Skepticismen ved en kritisk Idealisme, som han saaledes sætter i Stedet. Den virkelige Verden bliver fastholdt som Erkendelsens eneste Objekt, men det bliver dog muligt at bestemme den paa en almengyldig, nødvendig Maade. Prisen, hvorfor denne Løsning vindes, er, at den Verden, som Videnskaben har med at gøre, reduceres til at være en fænomenal Verden; det er kun Verden, som den viser sig for os (die Welt der Erscheinungen), vi har et Forhold til, ikke Verden, som den er i sig selv (das Ding an sich). Vi kan vel spørge om, hvad Verden er udenfor Tidens og Rummets Begrænsning, men hvis vi med den rene Fornuft vil søge at løse denne Gaade, da kommer vor Tanke i Modstrid med sig selv; Anskuelse og Begreb hører uadskillelig sammen for os. Med en Kritik af den spekulative Psykologi, Kosmologi og Teologi ender K. da sit Værk. I psykologisk Henseende afvises Tanken om en Sjælesubstans som ubevislig. Med Hensyn til Spørgsmaalet om Verden som Helhed, da vises det gennem fire Antinomier, at man med lige Ret kan bevise og modbevise det samme. Og endelig reduceres de overleverede Beviser for Guds Tilværelse og dermed den hele rationale Teologi. De Synspunkter, som her er anlagt udover Videnskaben, bliver dog ikke at afvise som betydningsløse; de giver blot ingen reel Erkendelse, men de tjener til at lede og regulere vor Erkendelse; de peger paa et Maal, som maaske ad anden Vej kan naas; det falder kun udenfor Videnskabens Grænser.

Hvad der saaledes ikke har kunnet naas gennem den teoretiske Fornuft, nemlig at finde et Udtryk for den højeste Sandhed, skal derimod naas gennem den praktiske Fornuft. Det er til Behandlingen af Moralen, vi føres over i »Grundlegung zur Metaphysik der Sitten« (1785) og »Kritik der praktischen Vernunft« (1788). Ogsaa m. H. til den menneskelige Handlen søger K. ved en Analyse af denne at finde et fast almengyldigt Princip. Ligesom han forhen spurgte om Betingelserne for al Erfaring overhovedet, saaledes søger han nu at faststille, hvad der er den nødvendige Betingelse for, at der i det hele kan være Tale om en moralsk Handlen. Det er saaledes ikke et reelt Princip, han lægger til Grund for Bestemmelsen af Moralen, men et formelt. Der er intet i Verden, der i fuldkommen Forstand er godt, uden den gode Vilje. Det er ikke dette eller hint bestemte Formaal, der gør Viljen god; Formaalet har i Virkeligheden intet her at sige. Det er alene Viljens indre Beskaffenhed, det kommer an paa, det er Motivet, hvorpaa Vægten ligger. At handle moralsk er at adlyde en ubetinget bydende Nødvendighed; ikke som Middel for noget andet skal man handle, men af Respekt for det gode som en selvgyldig Magt. Det er, hvad der finder sit Udtryk i Pligtbuddet: Du skal! Pligtbegrebet kommer saaledes til at træde i Forgrunden.

Men K. gaar endnu videre. Thi af Moralens Form vil han nu ogsaa aflede dens Indhold. Hvad er det for en Lov, som vi ubetinget skal lyde? Dette kan kun være Loven efter dens rent abstrakte almindelige Karakter. Naar vi

vil udfinde, hvad der er det gode, da skal vi kun spørge os selv: kan du ogsaa ville, at din Grundsætning bliver til en almindelig Lov? Hvis dette kan besvares bekræftende, da staar vi overfor, hvad der egner sig til at være bindende for alle, da staar vi i Virkeligheden Ansigt til Ansigt med den rene Fornuft, hvis Sprog er det kategoriske Imperativ. Da Fornuften imidlertid har sit højeste Udtryk i det menneskelige Væsen, vil den nævnte Fornuftlov komme til at lyde saaledes: Du skal handle saaledes, at du altid bruger Menneskeheden, saavel i din Person som i enhver andens, som Formaal, aldrig blot som Middel. Paa denne Maade vil vi hævde os i vor sande Værdighed; Udtrykket herfor er, at vi handler som autonome Væsener, hævede over enhver Art af ydre Tvang.

Hermed er vi nu naaede til Frihedens Begreb; som selvbestemmende maa vor Vilje være fri ɔ: praktisk fri. Men den praktiske Frihed viser nødvendigvis tilbage til den transscendentale Frihed ɔ: Viljens Uafhængighed af Kausalitetsloven. En saadan Frihed kan vel ikke bevises, men Muligheden heraf kan heller ikke bestrides. Det er nemlig kun som Fænomener, at vi er bestemte ved Aarsagsloven; som Ting i os selv (Numener) er vi uafhængige af den. Og denne Uafhængighed maa vi gøre gældende; det er i Virkeligheden her, at Forklaringen er given paa den Magt, som Moralbudet udøver over os. Denne Magt kommer nemlig af, at det herigennem er vort højere intelligible Jeg, der taler til os som sanselige Væsener. Idet vi handler moralsk, hæver vi os op i en højere, oversanselig Frihedens Verden; til en saadan kan Moralen alene henvise os. Men heraf følger da, at vi maa tilkende den praktiske Fornuft et Primat fremfor den teoretiske; i den sidste har vi nemlig kun med Livets Yderside at gøre; i den første gaar vi tilbage til Livets dybeste Grund.

Det er som et Postulat, at Friheden hævdes ɔ: som en teoretisk Sandhed, der begrundes ad praktisk Vej. Foruden Friheden opstilles Guds Tilværelse og Sjælens Udødelighed tillige som nødvendige Postulater. Det første grunder sig paa, at der maa være en oversanselig Magt, der garanterer den Sammenhæng mellem Dyd og Lyksalighed, som vi maa forudsætte, men ikke kan erfare. Det andet gaar ud fra, at der maa være et uendeligt Fremskridt i sædelig Fuldkommenhed. At det kun er praktiske Postulater, og ikke teoretiske Beviser, vi her har med at gøre, vil med særlig Tydelighed fremgaa af K.s næste Hovedværk: »Kritik der Urtheilskraft« (1790). Her behandles Forholdet mellem den mekaniske og den teleologiske Tydning af Naturen. Det hævdes, at vi kun kan forstaa Naturens organiserende Virksomhed, naar vi indfører Tanken om et Formaal; vi maa betragte Organismerne, som om de var beherskede af en Formaalstanke. Men dette er kun en subjektiv, ikke nogen objektiv Dom, som kan lægges til Grund for en Naturforklaring. Naar vi derfor ogsaa hæver os op til Tanken om Gud som den herskende Magt i et Rige af Formaal, da er det ikke gennem en Fysikoteologi, at dette Begreb vindes, men alene gennem en Etikoteologi.

Naar vi spørger om en videre Udvikling af K.s teologiske Anskuelser, da er vi væsentlig henviste til: »Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft« (1794). Det er en filosofisk Religionslære, et Forsøg paa at fremstille Krdmmen som en ren Fornufttro. Det er i Rationalismens Aand, at dette Forsøg nærmest er foretaget. Moralen staar i Forgrunden og danner Prøvestenen for, hvad der er sandt, og hvad der har Værdi i Religionen. Aabenbaringens Sandhed begrundes paa Samstemningen med den sædelige Bevidsthed, og dens Betydning ligger alene i Menneskeslægtens moralske Opdragelse. I fire Stykker fremstilles dette. Først behandles Synden. Der er et radikalt Onde i Menneskenaturen, som ikke er Sanselighed, men en Tilbøjelighed til Umoralitet; og denne Tilbøjelighed maa ikke anses som et Naturanlæg, men skal skyldes en fri intelligibel Handling. Dernæst handles om Retfærdiggørelsen. Ved Guds Søn skal der forstaas det sædelige Ideal; ved at stræbe efter dette erhverver det enkelte Menneske sig Guds Velbehag, der har Karakteren af en Naade, da den menneskelige Stræben aldrig naar til Fuldkommenheden. De sidste to Stykker handler om Kirken. Efter sin Idé er den et etisk Samfund af dydige Mennesker. I sin historiske Form er Kirken en udvortes Størrelse med Bekendelse og Kultus; dette kan vel være berettiget af pædagogiske Grunde, men naar Kirken træder frem som en Tvangsanstalt, der med Magt vil opretholde de statutariske Ordninger, da udarter den og træder ligefrem i det ondes Tjeneste.

Et saadant Skrift var en dristig Bekendelse paa hin Tid. Dommen udeblev da heller ikke fra Statsmagtens Side. Paa den Tid regerede i Preussen Frederik Vilhelm II, hvis Minister Wöllner søgte at hævde Ortodoksien ved alle Slags Tvangsforholdsregler. Der udgik til K. en Kabinetsbefaling, der udtalte en misbilligende Dom over hans Forhold til Teologien. K. følte sig krænket, men lovede foreløbig at afholde sig fra Beskæftigelse med teologiske Emner. Først efter Kongens Død kom hans andet lille teologiske Skrift: »Der Streit der Fakultäten« (1798). K. var imidlertid nu bleven gammel, og Alderen gjorde sig stærkt gældende. Den svækkede hans Arbejdskraft. Hans senere Skrifter, hvortil hører hans »Rechtslehre« og »Tugendlehre« (1797), bærer Præget deraf. Han døde d. 12. Februar 1804 i Königsberg. Over hans Grav ved Domkirken læser man Ordene af »Kritik der praktischen Vernunft«: »Stjernehimlen over mig, den sædelige Lov i mig«. Hermed er i Virkeligheden ogsaa de to Tyngdepunkter i hans Filosofi betegnede.

Forstaaelsen af K.s Tanker er ikke bleven lettet ved hans Fremstilling. Han skriver et meget tungt Sprog, fuldt af ejendommelige Kunstudtryk, og han har en særegen Lyst til Skematisering, som snarere fordunkler end opklarer. Især »Kritik der reinen Vernunft« har fra Begyndelsen af været Genstand for en meget forskellig Fortolkning og er det endnu. Man har saaledes ment, at dens væsentlige Opgave skulde være at godtgøre en almindelig Idealisme, der kunde minde om Berkeleys (I, 270) Filosofi; fra anden Side har man ment, at K. fremfor alt har villet fremhæve de aprioriske Elementer

i den menneskelige Erkendelse i Modsætning til Empirismen (i Lighed med Leibniz). Begge disse Synspunkter er sikkert urigtige. Tilbage bliver imidlertid Spørgsmaalet om, hvorvidt det enten er Muligheden af en virkelig Erkendelse (imod Skepticismen), eller det er Begrænsningen af Erkendelse (imod Dogmatismen), hvis Paavisning skal være Værkets egentlige Grundopgave. Herom er der stadig Uenighed. Sikkert er det, at begge Synspunkter findes anlagte i Bogen. Det kan vel siges, at K.s Interesse paa samme Tid har været at vise, at der gives en virkelig Erkendelse, og at den har sin bestemte Begrænsning. Det skal særlig fremhæves, at K. betegner det som sin Opgave »at ophæve Viden (ɔ: den dogmatiske Metafysik) for at skaffe Plads for Troen«.

Men saa forstaaelige har dog K.s Tanker været, at de fra Begyndelsen af har udøvet en mægtig Indflydelse paa Tidens Udvikling. Hvad der først maa fremhæves, er den klare Adskillelse af Tro og Viden. Videnskaben faar sit ubegrænsede, uendelige Omraade, hvor den hersker helt og fuldt. Men den viser dog udover sig selv til et andet Plan. Den afgørende Norm for Menneskelivet er ikke at søge i Forstanden, men i Viljen. Her lægges Tyngdepunktet i skarp Modsætning til al Intellektualisme. Det er den moralske Forpligtelse, som K. her drager frem. Ved den enestaaende energiske Maade, hvorpaa han gør den gældende, har han i en Tid; der var vant til at spørge om Nytten af alt, lært Menneskene Respekt for en uegoistisk, ideal Stræben. Personlighedens Adel bliver gjort gældende paa en ny Maade. Og herudfra har han vist, hvorledes al omfattende Tydning af Verdensløbet altid maa udspringe af en personlig Interesse; medens man før har grundet Etiken paa Metafysiken, vender han Forholdet om. Han har saaledes tilintetgjort de gamle dogmatiske Systemer, og han har lagt en ny Grund for Teologien. Selv om han personlig ikke er kommen ud over Rationalismen, saa er det dog hans Betydning, at han ved sin Tænkning har overvundet den.

Det er de nævnte Egenskaber, som har bevirket, at K.s Filosofi efter den romantiske Epokes Slutning er blevet taget op igen. A. Langes »Geschichte des Materialismus« fra 1866 betegner Vendepunktet; i den sidste Tredjedel af det 19. Aarh. gaar man atter tilbage til K. Naturligvis kan der ikke være Tale om en fuld Tilslutning til hans Teorier. Der er visse Ufuldkommenheder, som er anerkendt af alle. Hertil hører fornemmelig den skarpe Sondring af Anskuelse og Begreb eller Sanselighed og Tænkning, som gaar gennem alle K.s Værker. Den er overalt af skæbnesvanger Virkning. I Stedet for at finde de nødvendige Tankeformer indenfor Erfaringen, opstiller K. i sin Erkendelseskritik disse forud for og uafhængigt af Erfaringen. Derved faar man et Indtryk af, at der bestaar en selvstændig Tankeverden (Numener), som er den egentlige virkelige Verden, der ligger til Grund for den fænomenale. Og i Stedet for, naar der er Tale om Moralen, at opfatte Moralloven som et positivt Princip for Handlingerne, statuerer K. ogsaa her en urimelig Modsætning mellem Fornuften og Drifterne, saa at det etiske faar en rigoristisk, negativ Karakter. Det samme gentager sig i Religionen, hvor Følelsen faar en altfor ringe Plads ved Siden af Fornuften. Overhovedet indtager K. en ret kølig, reserveret Holdning overfor den positive Religion. Dette hænger vel tildels sammen med hele Tidsalderens Mangel paa Sans for Historien. Men han mener heller ikke at trænge til et umiddelbart Forhold til det guddommelige, gennem Bøn eller Brugen af Naademidler. Han frygter her for Sværmeri. Det moralske Imperativ er for ham den store Guds-Aabenbaring, overfor hvilken han bøjer sig med en mystisk Begejstring. Religionen har ved Siden heraf nærmest kun Betydning ved at give det faste Støttepunkt for en moralsk Verdensanskuelse.

Men til Trods for at K. saaledes er et Barn af sin Tid og deler dens Svagheder, gør han sig dog bestandig gældende som en levende Skikkelse; han bekæmpes med lige Forbitrelse fra skolastisk og materialistisk Side. At den store Königsberger-Vise ogsaa for vor Tid er en Lærer, ses allerbedst af den vældig voksende Kant-Literatur, som hvert Aar forøges med nye Værker.

K.s samlede Værker er udgivne af Rosenkrantz og Schubert i 12 Bind (1838—42), af Hartenstein i 2 Udgaver (den anden i 8 Bind, Leipzig 1867). Nyere omhyggelige Udgaver af Hovedskrifterne findes af Kehrbach, B. Erdmann og Adickes. Hans Levnet er fremstillet af hans samtidige: Jachmann, Wasianski og Borowski. Af den store Literatur skal nævnes: Kuno Fischer, Kant (i Gesch. der neueren Philosophie IV—V, 1898⁴); H. Cohen, K.s Theorie d. Erfahrung, 2. Udg. 1885; samme, K.s Begründung d. Ethik, 1877 og samme, K.s Begründung d. Aesthetik, 1889; A. Stadler, Grundsätze d. reinen Erkenntniss Theorie, 1876; samme, K.s Teleologie, 1874; E. Caird, The critical philosophy of K., 2. Udg. 2 Bd. 1889; Fr. Paulsen, Entwickelungsgesch. d. Kantischen Erkenntnisstheorie, 1875; samme, Immanuel K., 1898; Kronenberg, K., 1897; H. Høffding, Kontinuiteten i K.s filosofiske Udviklingsgang, 1893; O. Hansen, K.s Erkendelsesteori, 1892; M. Vold, K.s Teleologi, 1882. I Vaihingers Kantstudien (efter 1896) har Kant-Filologien fundet et eget Tidsskrift. *F. C. K.*

Kanzelparagraf, se Kulturkamp.

Kap-Landet blev 1652 taget i Besiddelse for det holl. østindiske Kompagni og fik da sine første holl. Kolonister (Boerer), andre fulgte efter, og 1689 kom der 200 flygtede franske Hugenotter, efterhaanden 4000, der smeltede samme med Boererne. De Hvides Tal var vokset til 26,000, da Kolonien 1806 gik over i engelsk Besiddelse. Nu er der 375,000 Hvide, deraf o. 228,000 hollandsk talende (Boerer). Koloniens Østgrænse var længe den store Fiskeflod, men efter de ødelæggende Kafferkrige er den efterhaanden skudt frem til Natal ved Indlemmelsen af Kafraria 1865, siden Østgrikvaland og Transkei, Pondemisi- og Tembuland 1885; kun Pondoland er endnu udenfor Kolonien. Dens Nordgrænse dannes for en stor Del af Oranjefloden (Gariep), i Vest imod Stor-Nama- og Hereroland (tysk Sydvestafrika), i Øst imod Oranjekolonien; imellem disse ligger britisk Betsjuanaland, der er Kronkoloni, med Undtagelse af en mindre Del, Vestgrikvaland med Kimberleys Diamant-

miner, der 1877 indlemmedes i Kapkolonien. Ogsaa Bassutoland staar direkte under den engelske Krone, der opretholder de Indfødte i deres Grundbesiddelse, saa Hvide ikke maa eje Jord dér. Kapkolonien har siden 1872 fuldt Selvstyre, kun med en af Kronen udnævnt Guvernør, og eget Parlament, i hvilket Afrikanderne (Boerpartiet) har Overvægten og forhindrer Regeringen i at gennemføre den traditionelle britiske Politik, der beskytter de Indfødte, forbyder Brændevinssalg til dem og fremmer Undervisningen, medens Kolonisterne, baade holl. og eng., helst holder dem i Uvidenhed.

Den farvede Befolkning i Kapkolonien udgør 1,115,000, der falder i to Hovedgrupper, Hottentotter og Blandinger Vest for den store Fiskeflod, Kafferne Øst for den. Hottentotterne (Khoikhoin) vare, førend Europæerne kom, et ret vel stillet Hyrdefolk med store Hjorde, hensigtsmæssig Klædning og nogen Kultur. Side om Side med Buskmændene, Sanfolket (I, 423), et beslægtet, men dog kendelig forskelligt Jægerfolk, bredte de sig engang over hele Sydafrika indtil Sambesi, men dreves mod Syd af de fremtrængende Kaffere og andre Bantufolk. Siden kom Kolonisternes Undertrykkelse og Udryddelseskrige, der kun lod en lille Rest af Buskmænd tilbage i Kalahari-Ørkenen, medens der findes o. 50,000 nogenlunde ægte Hottentotter, Namaer og Korannaer, oppe ved Koloniens Nordgrænse, Resten (250,000) af de Farvede i Koloniens vestlige Del er en broget Folkeblanding: Afkom af Hottentotter med Hvide (Bastarder, Orlam og Grikvaer) eller med Buskmænd eller indførte Neger- og Malajslaver. Den udgør et forkommet, degenereret Proletariat uden Grundbesiddelse, uden Folkepræg eller eget Sprog, demoraliseret ved lang Undertrykkelse og ved Laster, særlig Drik og Utugt, som Kolonisterne har deres store Del af Skylden for. Kun en indflyttet Kafferstamme, Finguerne, lever her i gode Forhold som flittige Agerdyrkere og gaar frem i Kultur (Veje, Skoler) og Velstand. Ellers have Kafferstammerne deres Hjem Øst for den store Fiskeflod — Xosa, Tembu, Pondomisi og udenfor Kolonien Pondo — og have bevaret deres Folkepræg og Sprog, deres Grundbesiddelse og Kvæg, deres trodsige Frihedsfølelse og Modstandskraft imod de Hvide og deres Levedygtighed, skønt de svækkes ved Drikkeriet, fordi Kap-Parlamentet ikke vil gaa med til at undertrykke Værtshusene. De høre tilligemed Betsjuanerne i Sydafrikas Midte, Zuluer, Tongaer, Svasier, Matebeler og Mashonaer i dets østlige Egne samt Hereroer og Ovamboer i Vesten til den store Bantu-Gruppe, der strækker sig over Mellemafrika op til o. 5^0 nordl. Br., hvor de egtl. Negerfolks Hjem begynder. Disse Folks Aandsretning er i høj Grad materialistisk, de elske lidenskabelig deres Kvæg, leve i Flerkoneri i Landsbyer (Kraaler) under tyranniske Høvdinger, Betsjuanerne i store Stæder, og tillige som Agerdyrkere, de sidstnævnte ere de svageste og tildels fredeligste, Kaffere og Zuluer o. fl. derimod meget krigeriske og grusomme. De dyrke Fædrenes, særlig Høvdingernes Aander og drive ivrigt Trolddom (Regnmagere). Men de véd ikke blot af et Urmenneske (Zuluernes Unkulumkulu), men ogsaa af et højeste Væsen, som deres Forfædre dyrkede, hos Betsjuanerne Morimo (han deroppe), hos Kafferne Utixo, hos Zuluerne Inkosi Pesulu, hos Hereroerne Mokuru og Kalunga og hos de nordlige Bantufolk Njambi og Nikob. For øvrigt kendte ogsaa Buskmændene et saadant, Kage, sikkert ogsaa Hottentotterne; dog synes Tsikoab hos Korannaerne, Hebsi-Eibib hos Namaerne at være en Sagnhelt.

Kapkolonien tæller o. 400,000 farvede Kr., med Undtagelse af 2500 kat. alle evang. Af Hedninger fandtes ved Folketællingen 1891 760,000, næsten alle blandt Kafferstammerne, medens der næppe findes egentlige Hedninger i Koloniens vestlige Del, derimod 15,000 Muhammedanere (Malajer). Skønt Koloniens Grundlægger, Jan van Riebeck, havde stillet det som et Maal at bringe de Indfødte Krdm., skete intet i den Retning; derimod blev Hottentotterne berøvede deres Jord og Kvæg og sank ned til at blive Boerernes Arbejdstrælle og Livegne, for saa vidt de ikke slog sig paa et Røverliv sammen med Kaffere og Buskmænd, der gav Kolonisterne Anledning til Udryddelsestog, hvorved Børnene indfangedes og gjordes til Slaver. Det første Missionsarbejde blandt Hottentotterne begyndte Brødremenigheden 1737 ved Georg Schmidt i Baviaanskloof, men han maatte vige Marken 1744, og først i 1792 opnaaede Brødremenigheden Tilladelse til atter at optage Arbejdet i Baviaanskloof (nu Genadendal), senere 1828 optog den Arbejdet blandt Kafferne i Silo. Nu staar den med 16,000 Kr., deraf 6000 Kaffere. Efter den fulgte Londoner-Missionen 1799 med v. d. Kemp (se d. Art.). Dens Udsendinge kom snart i skarp Modsætning til Kolonisterne, med bittert Fjendskab fra disses Side, fordi Missionærerne (Dr. Philip 1819—50) tog de Indfødtes Parti imod deres Undertrykkere og arbejdede for deres Frigørelse. Frugten heraf kom 1828, da Hottentotterne erklæredes for frie og ligeberettigede med de Hvide; 1834 fulgte Emancipationen, der skænkede 35,700 Slaver i Kapkolonien deres Frihed imod en Erstatningssum af 1,200,000 Lst., som Kolonisterne fandt aldeles utilstrækkelig (derefter fulgte det første Boertreck). Betsjuaner-Missionen optoges 1820 (egtl. begyndt 1817) af R. Moffat (se d. Art.) i Kuruman. Men uheldigvis begyndte Londoner-Missionen allerede 1855 at trække sig tilbage fra de indsamlede Menigheder i K., der langtfra vare modne til Selvstændighed, hvorfor den 1891 atter maatte overtage Hankey. Dens Menigheder i Kolonien sluttede sig sammen i en Congregational Union, der nu tæller o. 36,000 Kr., og 1891 fandtes der i K. 67,000 farvede Kr. under Londoner-Miss. og Congreg. U. I Betsjuanerlandet har den 5 Stationer (deriblandt Phalapye, Kong Khames Stad) og 10,000 Kr. Endvidere driver den siden 1859 Mission blandt Matebelerne i Linyanti. Wesleyanerne begyndte 1816 (B. Shaw) og have arbejdet ivrigt, men ogsaa hensynsløst imod de andre Missioner, særlig blandt Kafferne. Deres Kirke er selvstændig siden 1882 og tæller over 100,000 farvede Kr. Fra metodistiske Menigheder er den æthiopiske Bevægelse udgaaet, der tilstræber Dannelsen af en sydafrikansk Nationalkirke for de Sorte, hvorfor de aandelige Betingelser aldeles mangler. Den tæller o. 5000 Kr. og anretter stor Forstyrrelse i de evang. Menigheder, særlig

de presbyterianske, men ogsaa i de andre. En Del af Æthiopierne har søgt og fundet Optagelse i den anglikanske K., der søger at organisere dem i en »Order of Ethiopia«. Den anglikanske K. optog Arbejdet 1820 ved Evangelieudbredelsesselskabet (S. P. G.), men det tog først Fart efter Oprettelsen af Bispedømmet i Kapstaden 1847. Nu findes der i Sydafrika 10 anglik. Bispedømmer, deraf 3 (Capetown, Grahamstown og St. Johns) indenfor Kolonien, med 370 Gejstlige, deraf 155 Missionærer, og med gode Industriskoler (St. Matthews i Ke'kamma Hoek) og andre Opdragelsesanstalter. Af 140,000 anglik. Kr. i Kolonien i 1891 var mindst 50,000 Farvede. Men nærmest til at kunne kaldes Nationalkirke er dog den hollandsk-reformerte K., der foruden 229,000 Hvide har o. 80,000 farvede Kr. Den har en særlig Uddannelsesanstalt for Missionærer og ruster sig med stor Iver til at optage et kraftigt Missionsarbejde baade i Kolonien og i de tidligere Boerstater blandt den farvede Befolkning, hvilket den har særligt gode Betingelser for. Det presbyterianske Element faar ved denne Kirke en stor Overvægt i Kapkolonien og repræsenteres yderligere af to skotske Missioner, der nu ere samlede i den forenede skotske Frikirke. De have arbejdet blandt Kafferne siden 1821 og tælle nu o. 29,000 Kr.; den ene havde blandt sine Missionærer den første ordinerede Kaffer, den dygtige Tiyo Soga, d. 1871. Den skotske Frikirke har udrettet et stort og betydningsfuldt Arbejde ved sine to berømte Uddannelsesanstalter for Indfødte i Lovedale med 668 Elever (ledet af J. Stewart siden 1865) og Blythswood. I den vestlige Del af Kolonien har Barmer-Missionen (Rheinische M.) siden 1829 samlet store og blomstrende Menigheder (16,000 Kr.), der selv bestride alle Udgifter ved Arbejdet, men mangle de aandelige Kræfter til at danne en selvstændig Kirke. Desuden har den i det tilstødende tysk Sydvestafrika under mange Omvekslinger og Trængsler samlet 12,500 kr. Namaer og Hereroer. Ogsaa Berliner-Missionen (Berlin I) virker i Kapkolonien, hvor den har 7000 Kr., men fornemmelig i de tilstødende Kolonier, Natal, Oranje og Transvaal (se d. Art.) med 10,000 Kr. I Pondoland regnes der 4000 anglik. og wesleyanske Kr. Bassutoland tæller henimod 50,000 Kr. af de 218,000 Boerer, der har Landet helt for sig selv, med kun 578 Hvide som Embedsmænd, Læger, Missionærer. Pariser-Missionen begyndte her 1833 (Arbousset, Casalis og Mabille) og har gjort et solidt og dygtigt Arbejde med et vel udviklet Skolevæsen og o. 20,000 Kr. Men ogsaa Anglikanere og rom.-kat. Missionærer har trængt sig ind. I 1885 grundlagde Pariser-Missionæren Coillard med Bassuto-Evangelister en Mission blandt Barotsifolket ved Sambesi, som er ført videre under store Vanskeligheder og mange Tab og Ofre. 1900 var 15 Missionærer døde, 21 Barotsi døbte. *V. Sn.*

Kapel kaldes en Bygning eller Del af en Bygning, der er bestemt til Gudstjeneste for et Hus eller en mindre Kreds. Ordet *capella* er et Formindskelsesord af *capa,* Overbeklædning, og brugtes først om de gamle frankiske Kongers Gudshus, i hvilket den hl. Martin af Tours's korte Kappe *(capella)* blev gemt. Senere kaldtes ogsaa det Sangkor, der sang ved Gudstjenesten i et K., *capella.* I Tidens Løb fik Klostre og Stormænd Kapeller, og ved Veje byggedes ofte saadanne til vejfarendes Brug. Ikke sjælden opførtes der ogsaa Kapeller som Tilbygninger til større Kirker, og i de gotiske Kirker blev der lagt en Krans af Kapeller i Koromgangen.

Kapellan er oprindelig Titel paa den, der har et »Kapellani«, der snart var et Beneficium, snart en Fundation. Senere brugtes Navnet om Præster, der skulle betjene enkelte Personer eller Klasser af Personer eller ere andre Præsters Medhjælpere. Navnet er, som Ordet »Kapel«, dannet af Martinus fra Tours's (se ovenfor) *capa* eller *capella,* hvis Vogtere kaldtes *capellani.* — Man skelner flere Steder i protest. Lande mellem personelle og lokale (Kalds-) K.er; disse sidste kaldes ogsaa K.er *pro loco.*

Kapernaum, eller rettere Kafarnaum (hebr. Kefar-nahum). Formen K. er fra Textus receptus. Med Profeten Nahum har dens Navn »Nahums-By« næppe noget at gøre. Den omtales først i Evangelierne og henter sin Betydning fra at være nøje knyttet til Kristi Liv. Efter Jesu Forkastelse i Nasaret blev K. fortrinsvis hans Hjem, hans »egen By« (Mt. 9, 1). Dér prædikede Jesus (Mk. 1, 21; Joh. 6, 59), viste sig som Tolderes Ven (Mt. 9, 9 f.) og lærte sine Disciple Ydmyghed (Mt. 18, 2); dér skete mange af Herrens Undergerninger (Mk. 1, 23. 31. 34. 2, 1; Mt. 8, 5; jvfr. Joh. 4, 46); dér kaldte han Fiskerne Peter og Andreas (Mk. 1, 16) og Tolderen Levi eller Matthæus (Mk. 2, 14; Mt. 9, 9). Men i det store og hele kendte heller ikke K. sin Besøgelsestid (Mt. 11, 23).

K.s Beliggenhed — thi Navnet er forsvundet — er et endnu omstridt Spørgsmaal, men Valget staar mellem Khirbet-el-minje (med et forfaldent Herberg, Khan-minje) ved Nordspidsen af Gennesar-Sletten eller de betydelige Ruiner Tell-hûm et Stykke nordligere ved Søen. Af Evangelierne (Mt. 14, 34; Mk. 6, 53; Joh. 6, 17) kan ikke med Bestemthed ses, om K. har ligget paa eller nær ved Sletten. Men Tell-hûm er sandsynligst. Talmud har nemlig i Stedet for Navnet K. Formen Kefar-tanhûm (»Trøstens By«), og af dette tanhûm kan Tell-hûm let være opstaaet. Desuden var ifølge Hieronymus Korazin 2 rom. Mil fra K., og i denne Afstand finder man N. for Tell-hûm Ruinerne Keraze, som øjensynlig svare til det bibelske Korazin. Mellem Tell-hûms mørke Basaltruiner tildrage Sporene af en prægtig Synagoge, bygget af lyse Kalkmarmorsten, sig Opmærksomheden (Lk. 7, 5). *L. G.*

Kapff, Sixt Karl, württembergsk Prælat, f. i Güglingen 1805, studerede i Tübingen, blev 1829 Lærer ved det Fellenbergske Institut i Hofwyl ved Bern, 1833 Præst i Kornthal, 1843 Dekan i Münsingen, 1847 i Herrenberg, 1850 Generalsuperintendent i Reutlingen, Medlem af Overkirkeraadet og Studieraadet, 1852 Prælat og Overkonsistorialraad. Han var en dygtig Prædikant og en varm Ven af den indre Mission, i en sjælden Grad benaadet med Styrelsens Gave. Han har udgivet flere Prædikensamlinger og en ogsaa paa Dsk oversat Bog med Advarsel mod Ungdomssynder. D. 1. Sept. 1879. Hans Søn, Karl K., har skrevet hans Biografi (I—II, Stuttg. 1881).

Kapitel *(capitulum)* kaldes et organiseret

Præstesamfund, der i Fællesskab udfører Gudstjenesten ved en Dom- eller Kollegiat-Kirke. Navnet stammer fra den Skik, at der hver Dag for Samfundets Medlemmer blev oplæst et Kapitel af den Regel, der gjaldt for dem, som skulde føre et »kanonisk« Liv. Først blev Ordet K. en Benævnelse paa Forsamlingsstedet, senere paa Forsamlingen og tilsidst paa selve Præste-Korporationen.

Det var tidlig blevet almindeligt, at Præsterne ved en Kirke levede sammen under en munkeagtig Tugt. Eusebius af Vercelli (I, 819) og Augustin lod saaledes deres Præster bo under samme Tag i et *monasterium,* og især Bispegaarden i Hippo fandt Efterligning andensteds, baade i Gallien, Spanien og Afrika. 742 gav Chrodegang af Metz (I, 507) en Regel for Præsterne i Metz, og den vandt stor Udbredelse og Støtte fra oven, især hos Ludvig den fromme.

Medlemmerne af et K. bleve kaldte Kanniker *(canonici),* Stifts- eller Korherrer; Domkapitlernes Medlemmer kaldtes *canonici majores, cathedrales,* Kollegiatkapitlernes *c. collegiales.* Man skelnede mellem *c. seniores,* de fuldt berettigede Medlemmer af et K., og *c. juniores,* yngre Medlemmer, der ikke havde Stemmeret. I Tidens Løb hørte Fællesliv op for de ældre Klerikeres Vedkommende, og disse fik da en Præbende (se d. Art.) i Steden; men de yngre vedblev at føre et Fællesliv under en »Skolastikers« Opsyn. Dannelsen af Præbenderne førte til, at de fleste Kapitler kun fik lige saa mange Medlemmer, som der var Præbender *(capitula clausa).* Da Fælleslivet helt hørte op, blev der ogsaa for de yngre Kanniker oprettet Præbender, men af mindre Størrelse.

I Spidsen for et K. stod i Reglen en Provst og en Ærkedegn. En Dekan vaagede over Regelens Overholdelse, og han kunde, med K.ets Tilslutning, idømme Straffe. Gudstjenestens Udførelse ordnedes af Kantoren *(primicerius, præcentor),* Undervisningen lededes af Skolastikeren; en Kustos passede paa de hellige Kar, Sakristanen havde Tilsyn med de Kirkeskatte, der bleve brugte paa de store Fester, Økonomen *(cellararius)* sørgede for den økonomiske Styrelse og Fordeling af K.ets Indtægter. Biskopperne udvalgte Domkapitlernes Medlemmer; i andre K.er skete Optagelsen ved Provstens og K.ets Valg. Fra det 13. Aarh. udøvede de tyske Kejsere *jus primarium precum* ɔ: Ret til én Gang efter deres Konge- og Kejserkroning at udnævne en Kannik i hvert K.

Kannikerne have Stemmeret i K.et og en Plads *(stallum)* i Koret; de bære en egen Dragt og et særligt Tegn *(numisma capituli)* samt en Ring. De ere forpligtede til at varetage det dem betroede særlige Hverv, til at være til Stede ved K.ets Møder og tage en nærmere foreskreven Del i den daglige Gudstjeneste (Kortjenesten), til at hjælpe Biskoppen i Stiftets Styrelse og ved de pontifikale (biskoppelige) Gudstjenester. Dette gælder særlig Domkapitlerne, der valgte Biskoppen og i mange Tilfælde skulde spørges til Raads af ham.

Ogsaa til de danske Domkirker var der knyttet Domkapitler, det største og rigeste var det i Roskilde. I Viborg og Børglum vare Domkapitlernes Medlemmer bundne til Klosterregel (Augustins Regel — Præmonstratenser-Regelen); i Odense var St. Knuds Kloster Stiftets Domkapitel. Efter Ref. havde de danske Domkapitler ikke stor Betydning, og i det 17. Aarh. opløstes de. Hvortil Præbenderne bleve brugte, lader sig ikke sige med Bestemthed; ofte bleve de udlagte til Ryttergods eller givne til Lønning af den staaende Milits (L. Helveg, De dske Domkapitler, 1855; sammes, Den dske K.s Hist. efter Ref. I, 465 f.). I Sverig indførtes Domkapitler ved en pavelig Bulle af 1250, men ved Ref. mistede ogsaa dér Domkapitlerne deres store Indflydelse; Domkapitlet vedblev dog at bestaa som en væsentlig af Præster dannet Stiftsstyrelse under Biskoppens Ledelse. Deres jurisdiktionelle Ret er bestemt ved Forordn. af 11. Febr. 1687; de have endnu en ret betydelig Virksomhed, der er nærmere bestemt i Kirkeloven af 1873 (C. M. Rosenberg, Handbok i Sveriges kyrkorätt, Stholm 1889, 194 f.). Ogsaa i det protest. England findes der endnu Domkapitler, hvis Medlemmer nyde en fast aarlig Indtægt (i Canterbury 700 Pd. St., i London og Durham 1000 Pd. St., i andre Bispedømmer noget mindre). Et saadant Kannikedømme medfører i Reglen kun Residenspligt en Del af Aaret (t. E. 3 Maaneder), og det kan være forbundet med andre kirkelige Stillinger, t. E. med teol. Professorater, og de aabne deres Indehavere Lejlighed til Studier og en fri videnskabelig Virksomhed (Schneider, Die Entw. der bischöfl. Domkapitel bis z. 14. Jahrh., Würzburg 1882).

Kapitel-Inddelingen i Biblen. Skønt Jøderne fra gammel Tid af have haft forskellige Inddelinger af den gltestl. Tekst i saakaldte Sedarer, have de dog ikke gennemført en almengyldig Inddeling af G. T. i Kapitler. I de rabbinske Bibler findes i Reglen den Sedar-Inddeling, som Jakob ben Kajim fra 1525 indførte efter gamle Haandskrifter. Ved den deles hele G. T. i 447 Sedarer, hvoraf 154 tilhøre Loven. Den K.-I., der virkelig er gennemført i de hebr. Bibler, er laant fra de Kr., fra den K.-I., som Dominikaneren Hugo fra St. Cher (S. 474) i 13. Aarh. indførte i Vulgata, af Hensyn til en Konkordans, som han vilde udgive. Inddelingen af G. T. gik over i Isak Natans hebr. Konkordans (1437—38, først udg. 1523) og indførtes i selve Teksten i den Bamberger-Bibel, der udkom 1521. Hist og her (t. E. ved Joel, Maleaki og Hosea) findes der nogen Forskel mellem Inddelingen i Grundteksten og Vulgata. Den dske Bibelovers. følger i Reglen Vulgata, men slutter sig, ligesom Luther, ved Psalmerne til de hebr. Udgaver. De første trykte Udgaver af N. T.'s gr. Tekst gengav Hugo fra St. Chers K.-I., og saaledes blev denne ogsaa almindelig brugt ved N. T. Jvfr. Perikoper.

Kapitelstakst er efter Navnet den Takst, som Domkapitlerne fastsatte for de forskellige Kornarters Salg eller Ydelse til Kirken og dens Embedsmænd, naar Afgiften ikke udredes in natura. En saadan Takst har været kendt fra Middelalderen. Efter Domkapitlernes Ophævelse paahviler det Stiftsøvrigheden (Biskop og Amtmand) at sætte Taksten, og dette skal aarlig finde Sted inden Kyndelmisse (Reskr. 9. Dec. 1699). Ifølge den nu bestaaende Ordning i Danmark (jvfr. Lov 16. Febr. 1866) ind-

beretter Underøvrighederne, Sognepræsten og en af Sogneraadet valgt Tillidsmand maanedlig fra Midten af Sept. til Midten af Januar Gennemsnitspriserne i deres resp. Distrikter for hver Kornsort; disse Indberetninger offentliggøres, og paa Grundlag heraf beregnes Taksterne inden 2. Februar for det forløbne Kalenderaar. Mangfoldige Afgifter og Ydelser udredes efter K. Trykte Lister haves over de aarlige Takster fra 1660. — I Norge sættes K. af Stiftsdirektionen efter lignende Indberetninger som i Danmark, men dér regnes Aaret for K. fra 1. Juli til 30. Juni og sættes ved August Maaneds Udgang (Lov 17. Aug. 1848). *A. J.*

Kapitulare, se Capitularia (I, 473).

Kap-Landet, se S. 722.

Kappadokien, stort Landskab i det østl. Lilleasien, fra Aar 17 e. Kr. romersk Provins. Om Kimmerierne i K. i ældre Tid, se Gomer (S. 237). Hovedstaden var Kæsarea-Mazaka. Handelsvejen fra det indre af Forasien til det sorte Hav gik gennem K., og tidlig fandt ogsaa talrige Jøder Vej derind. 1 Mak. 15, 22 omtales et Brev om dem fra Senatet til K.s Konge, Ariarates. Jøder fra K. vare tilstede ved Pinsefesten (Ap. G. 2, 9), og 1 Pet. 1, 1 viser, at Krdmen tidlig slog Rod i Landet, som siden fostrede store teologiske Fædre: Basilios og de 2 Gregorer. *L. G.*

Kappel, Fred i, se Zwingli.

Kapucinere, se Capuciner-Ordenen (I, 474).

Kapustin, Ivan, russ. Sekterer, se Art. Dukhoborzy (I, 687).

Karaiter eller Karæere kaldes en jødisk Sekt, der kun anerkender den skrevne Aabenbaring og forkaster den rabbinske Overlevering i Talmud. Navnet tyder paa, at de alene støtte sig til »Skriften«; de kaldes ogsaa »Skriftens Sønner«. Man har, vistnok med Urette, sat dem i umiddelbar Forbindelse med Saddukæerne; thi K.nes Forkastelse af Overleveringen udsprang af en Nidkærhed for Skriften, der var fremmed for Saddukæismen. Sektens Stifter var Rabbi 'Anan ben David, der levede i Bagdad 761—62 og skrev en Lovbog, en Kommentar til Mosebøgerne og en Slags jødisk Dogmatik. Hans Disciple, Rabbi Moka og dennes Søn, Rabbi Mose (d. 800), indførte et nyt Vokal- og Accentsystem, der stemmer med det nu brugelige. K.nes Uvilje over for den bogstavelige Opfattelse af Biblens Tale om Gud bragte dem ind paa filosofiske og allegoriske Spekulationer, tildels under muhammedansk Paavirkning, men som Modtræk vaagnede der da hos mange Ængstelse for Filosofi og al Videnskab, der ikke umiddelbart fremmede Forstaaelsen af Skriften. I Slutn. af 9. Aarh. drog K.ne til Palæstina, og i det 10. og 11. Aarh. vandt de Tilhængere i Grækenland, Nordafrika og Spanien. I det 12. Aarh. blev Ægypten i Steden for Jerusalem deres Hovedarnested, men paa den Tid begynder den rige arabisk-karaitiske Literaturs Forfald. I det 13. Aarh. omtales K. paa Krim, og dér nød de visse Begunstigelser, idet t. E. Katarina II eftergav dem Halvdelen af Hovedskatten og fritog dem for Værnepligt. I Konstantinopel var der i 11. og 12. Aarh. en blomstrende karaitisk Menighed, der i sin Midte havde flere betydelige Lærde, og Polen fik fra Slutn. af 14. Aarh. K., der søgte at udvikle deres Opfattelse til Oplysning for Protestanter, som ønskede at vide, hvad de egentlig vilde. I Slutn. af 16. Aarh. skrev dér Rabbi Jizkak Troki en »Bestyrkelse i Troen«, i hvilken han dels vil godtgøre, at Kristus ikke er Profetiens Opfyldelse, dels vise Modsigelser i Evangelierne. Blandt de karaitiske Forf. fra nyere Tid maa især nævnes Abraham Firkowitsch fra Luzk, der paa den ene Side har store Fortjenester af den gltestl. Tekstkritik, men paa den anden Side har gjort sig skyldig i Forfalskninger af Indskrifter og Gravskrifter for derved at forherlige K.ne (V. Ryssel i Realencyklop. f. protest. Theol. u. K. X[3], 54 f.).

Karaks (2 Mak. 12, 17), rigtigere end »Karaka«, By i Østjordanlandet, sandsynligvis i Landskabet Tob mod N. Ø.; muligvis Hurâk. *L. G.*

Kardec, Allan, er et Psevdonym for Pædagogen Hippolyt Rivail (f. 1803 i Lyon, d. 1869 i Paris), en af den nyere Tids betydeligste Spiritister. Han udgav »Le livre des esprits«, »L'évangile selon le spiritisme« osv. (F. Podmore, Modern Spiritualism, London 1902, II, 161 f.). Se Art. Spiritisme.

Kardinal. En Kleriker, der var fast ansat ved en Kirke *(titulus)*, kaldtes i Oldkirken *cardinalis*. Navnet brugtes især om Klerikerne ved Hovedkirker eller biskoppelige Domkirker, der vare ligesom »Dørtappen« *(cardo)* for Stiftets andre Kirker. Navnlig i Rom *(cardo ecclesiarum)* blev Benævnelsen brugt, og dér holdt den sig, efter at den var afskaffet andensteds. I Beg. af 4. Aarh. var der i Rom 25 Titelkirker, der vare »helligede ved Overleveringen«; under Calixt II blev Tallet sat op til 28. Til disse 28 Kardinalpræster kom saa 18 romerske Kardinaldiakoner og 7 Kardinalbiskopper. Tallet paa K.erne har i Tidens Løb skiftet en Del, indtil Sixtus V (13. Dec. 1586) satte det til 70, svarende til de 70 Ældste, som Mose paa Herrens Bud kaldte sammen. Der kan være 6 Kardinalbiskopper (Ostia, hvis Indehaver staar i Spidsen for dem alle og har gammel Ret til at indvie Paven, Porto, Albano, Palestrina, Frascati og Sabina), 50 Kardinalpræster og 14 Kardinaldiakoner, men i Reglen ere ikke alle Pladser besatte.

Paven »kreerer« Kardinalerne, i ældre Tid af og til efter Fyrsters Præsentation (Kron-K.er). Kreationen foregaar i et hemmeligt Konsistorium, stundum saaledes, at Paven ikke nævner vedkommendes Navn, men har dette *in petto*. I et senere offentligt Konsistorium modtager den nye Kardinal den røde Hat, og i et nyt hemmeligt Konsistorium foregaar en Ceremoni, der skal indskærpe den nye Kardinal Tavshedspligten; derpaa faar han sin Titelkirke anvist, og dermed er Indførelsen i Kardinalatet endt.

Tallet paa *porporati* afhænger helt og holdent af Pavens Vilje; til Tider har der været meget faa K.er, til andre Tider har Tallet været næsten fuldt. Leo X kreerede i ét Konsistorium 31 nye K.er, men ofte er der i et Konsistorium kun udnævnt en eneste. En Aldersgrænse for Udnævnelsen findes ikke, og Kardinalatet staar aabent for alle Nationer. Kun ét Bispesæde giver ligefrem Krav paa K.hatten: Patriarkatet i Lissabon. Dog er det Skik, at Nuntierne i Paris, Wien, Madrid og Lissabon, Assessoren i

den rom. Inkvisition, Kardinal-Kollegiets Sekretærer og forskellige andre faa den røde Hat, naar de gaa af fra deres Embeder.

Skønt man taler om »K.-Purpur«, er K.ernes Klædning dog kun skarlagenrød. Fra Innocents IV's Tid (1245) blev den røde Hat Tegn paa K.værdigheden; i 15. Aarh. føjede Paul II hertil Kalotten og den røde Baret. Før 1870 optraadte K.erne som Fyrster. I deres Forværelser holdt 2 pavelige Gendarmer Vagt, og dér saa man deres Vaaben. 1630 gav Urban VIII dem Titlen »Eminentse« *(eminentissimi)*, og i tidligere Tid kaldte de Kongerne deres »kære Fættere«.

De ere Pavens Raad, hans »Domkapitel«, og de spille en betydelig Rolle som Forstandere for og Ledere af de forskellige Kongregationer. Vicekansleren, Prodataren, Sekretæren for Brevverne, Sekretæren for Memorialerne, Camerlengoen, den pavelige Vikar, Storpønitentiaren og Statssekretæren ere altid K.er. Siden Nikolaus II's Dage (1059) er Pavevalget lagt i deres Hænder (se Art. Konklave), og under et Paveløse have de meget at sige. En Krænkelse af en K. er, paa Grund af dennes Ligestilling med en Kurfyrste, Majestætsforbrydelse (J. B. Sägmüller, Die Thätigkeit und Stellung der Cardinäle bis Papst Bonifaz VIII, Freib. 1896; Goyau, Pératé og Fabre, Der Vatikan, Einsiedeln 1898, 235 f.). En Fortegnelse over K.erne, deres Titelkirker og Alder findes i den aarlig udkommende pavelige Statskalender »La Gerarchia Cattolica«.

Kardinaldyder (Hoveddyder) kaldes de 4 (hedenske) Dyder: Visdom, Retfærdighed, Besindighed og Bestandighed. Se Martensen, Den chr. Ethik I, 400.

Kareah, Fader til den Johanan, der var en af Kommandanterne hos Gedalja (2 Kong. 25, 23; Jer. 40, 8. 13. 42, 1. 43, 2). Et enkelt Sted (Jer. 40, 8) nævnes ogsaa en Jonatan som Søn af ham. *L. G.*

Karelen (finsk: Karjala), Landskab i S. Ø. Finland omfattende Egnene Nord og Vest for Ladoga til Kymmeneelv i Vest ɔ: hele Wiborgs og Øster-Kuopio Len. Dette Landskab nævnes allerede i Olaf d. helliges Saga, og det fortælles, at Kong Erik Emunsøn skal have gjort Hærtog til »Kyrialaland«. Den Runeristning, som findes paa en dansk Runeristning (nu opbevaret i København, offentliggjort af Stephens) over en vis Oskl, som dræbtes i Kurulilant, skriver sig muligvis just fra denne Tid. I russiske Kilder nævnes Karelen fra 1143, og Karelerne var ofte i Forbund med Novgorodderne og ofte i Fjendskab med dem. Nævnte Kilder fortæller ogsaa, at Storfyrst Jaroslaw Wsewolodovitsch 1227 lod døbe en Mængde Karelere »og lidet fattedes i, at ikke alle Mennesker dér bleve døbte«. Den rom.-kat. Lære grundedes i K. ved Tyrgils Knutsons Korstog 1293, da Wiborg blev anlagt. Ved Freden i Nöteborg 1323 afstodes den østligste Del af Landskabet omkring Ladoga til Rusland, og derved fik denne Del gr.-kat. Tro, til, ved Freden i Stolbova 1617, Ladoga-Karelen tilfaldt Sverig og saaledes fik luthersk Tro. De oprindelige gr. Karelere drog bort til Ingermanland og Egnen om Tver, hvor endnu deres Efterkommere findes, og til Ladoga-K. indflyttede lutherske Folk fra Savolaks. Et særskilt Stift oprettedes for Østre-Finland og K. 1554 og bestod til 1710. Efter Ruslands Erobring af K. sidstnævnte Aar indrettedes et luth. Konsistorium i Wiborg og efter Åbo-Freden en luth. Styrelse i Frederikshamn (S. 112) begge under sin Domprovsts Præsidium. Dette Stift indroges under Borgå Stift Aar 1812, da Wiborg Len forenedes med det øvrige Finland. Nord-K. lagdes ind under det 1851 indrettede Stift i Kuopio, og fra 1897 hører bl. a. hele K. ind under Nyslotts Stift. *A. N.*

Karem (Kerem), Josva 15, 60 LXX, smukt beliggende By V. for Jerusalem, nu 'Ain-kârim.

Karen-Missionen er en af Missionstriumferne i det 19. Aarh., et Sideskud fra den ved A. Judson (S. 694) 1813 begyndte baptistiske Mission i Birma, der langt overgik Moderstammen i Frugtbarhed. Den første Karen, Ko Tha Bju, døbtes 1828 i Tavoy; han blev en ivrig Evangelist iblandt sit Folk til sin Død 1840 og døbte 774. Karenerne tælle kun 700,000 af Birmas $10^1/_2$ Mill., men o. $^9/_{10}$ af dets 129,000 Kr. De var et raat Bjergfolk, der gemte sig sky i deres Bjerge eller levede i trykkende Afhængighed af Birmanerne, de dyrkede Aander, men havde mærkelige Overleveringer om en almægtig Gud Y'wah, om Skabelsen og Syndefaldet og om hellige Bud, der snarest kunde pege hen paa gamle Berøringer med Nestorianerne i Kina, hvorfra de skulle være komne til deres nuværende Boliger. Det var særlig den ene Hovedgruppe, de fortrykte Sgau-Karener i det sydlige Birma, der greb Evangeliet med Glæde, mindre den anden, Pwo-K. Den ved Boardman optagne Mission dreves fornemmelig ved indfødte Evangelister, den ypperste af disse, Sa Ouala, bragte Evangeliet til de vilde Bghai- og Paku-K. Ø. for Taungu. Mason og Wade gav Sgau-Karenerne en Bibelovers. 1853, Pwo-K. N. T. 1851. De omvendtes Tal voksede rask under Forfølgelse fra Birmanerne, der først fik Ende 1852 ved Ranguns Afstaaelse til Englænderne. En Spaltning indtraadte fra 1862 som Følge af Fru Masons sværmerske Optræden, og hendes Overgang til Anglikanerne førte Evangelieudbredelsesselskabet (S. P. G.), der havde arbejdet blandt Birmanerne siden 1859, ind i K.-M. Ogsaa rom.-kat. Missionærer trængte sig ind, særlig blandt Pwo-K. Disse to Missioner tælle hver o. 10,000 Kr. i Birma, fornemmelig K.; Baptisterne 42,000 døbte »members«, deraf 38,000 K., foruden talrige udøbte »adherents«. Deres 651 Karen-Menigheder bære for en stor Del deres egne Udgifter til Kirker og Skoler (300,000 Kr. aarlig). — Danske Frimissionærer, Fynboerne Hans Poulsen og Hans Jørgen Jensen, optog 1884 et Arbejde i Pobia blandt Rødkarenerne, men bukkede 1886 og 1888 under for Klimaet, og Missionen blev opgivet. *V. Sn.*

Karg, Georg *(Parsimonius)*, tysk luth. Teolog, f. 1512. K.s Navn er bleven bekendt gennem den efter ham saakaldte »Kargske Strid«, der blev ført 1567—70, om Kristi aktive Lydighed. K., som dengang var Præst i Anspach, paastod nemlig, at det kun var Kristi passive Lydighed, hans Lidelse og Død, der i Retfærdiggørelsen blev regnet os til Retfærdighed, derimod ikke hans aktive Lydighed, hans Opfyldelse af Loven; den har han ydet for sig selv,

og den hører altsaa ikke med til hans stedfortrædende Fortjeneste. Den modsatte Lære vilde, mente han, dogmatisk føre til Osiandrisme og praktisk til Antinomisme. Han blev suspenderet fra sit Embede, men efter en mundtlig Forhandling med de wittenbergske Teologer tilbagekaldte han d. 10. Aug. 1570, og blev da af Jakob Andreæ højtidelig genindsat i sit Embede. Han døde 1576. Hans Tanker blev senere genoptagne af Piscator og Töllner. *J. P. B.*

Karien, Landskab paa Lilleasiens Vestside. Jøders Ophold dér fremgaar af den rom. Senatsskrivelse fra 139 f. Kr. (1 Mak. 15, 23). Her synes ved K. at menes det kariske Indlands Byer, det saakaldte chrysaoriske Samfund. Om Navnet »Kari« for en Del af den judæiske Livvagt har noget med K. at gøre, er tvivlsomt.

Karka, ikke nærmere bekendt Sted paa Judas Sydgrænse (Josva 15, 3).

Karkemis, By ved Evfrat (Jer. 46, 2; 2 Krøn. 35, 20), ikke Kirkesion, men langt højere oppe ved Flodens vestl. Bred, genfundet ved Hjælp af de assyr. Indskrifter, hvor dens Navn er Gargamis. Sandsynligvis ere Ruinhøjene ved Djirbâs det gl. K., som var Hettiternes (S. 421) Hovedstad og et ældgl. Handelscentrum. Byen blev sluttelig erobret af den assyr. Konge Sargon 717 f. Kr., hvortil der hentydes i Jes. 10, 9. I Slaget ved K. 605 f. Kr. gik Syrien tabt for Farao Neko og tilfaldt det babylonske Rige.

Karkor, Stedet hvor Gideon overraskede Sebahs og Salmunnas Lejr (Dom. 8, 10), efter Sammenhængen formodentlig paa Karavanvejen S. Ø. for det nuværende Es-salt. *L. G.*

Karl den store, f. o. 742, d. 814, Søn af Pippin den lille, der 752 blev salvet til Frankerrigets Konge. Karl hævede det Rige, han tog i Arv, til den betydeligste politiske Magt i Vesten. I de første Aar delte han Magten med sin Broder Karloman, men efter dennes Død (771) blev han Enehersker. I hele hans lange Regeringstid fulgte den ene Erobringskrig den anden. 774 gjorde han Ende paa det langobardiske Rige; allerede to Aar tidligere havde han begyndt Angrebet paa Sachserne, der imidlertid Gang paa Gang gjorde Oprør under den tapre Vidukind; det varede o. 30 Aar, inden det lykkedes K. definitivt at knække Sachsernes Magt og at faa dem til at bøje sig for Krdmmen (804). Da var 8 Bispedømmer grundet i Sachsen. Missionsiver var nemlig den hele Tid gaaet Haand i Haand med Erobringslyst — naturligvis Mission efter den for hin Tid almindelige Missionsmetode: Sværdmission. Naar man foruden de omtalte Krige endnu nævner heldige Kampe med Bairer og Avarer, med Araberne i Spanien, hvor Landet indtil Ebro blev undertvunget (801), ja endog med Saracenerne paa Sardinien og Korsika, saa er dermed angivet den ydre Magtudvikling, som blev Riget til Del under K.

De Vanskeligheder, Pavestolen paa hin Tid havde at kæmpe med, forøgede Karls Indflydelse. Hans Krigstog mod Langobarderne var væsentlig foranlediget ved, at Pave Hadrian I bad om hans Bistand; under sit Ophold i Rom ved denne Lejlighed (774) garanterede K. Paven Besiddelsen af visse Landstrækninger, selv om han utvivlsomt ikke gik saa vidt, som Pavebogen beretter, at love ham hele Italien med Undtagelse af Lombardiet. Til Gengæld blev han af Paven anerkendt som Romernes Patricier, hvorved han kunde faa Anledning til Indblanding i de rom. Forhold, saa ofte han ønskede. Ogsaa den følgende Pave, Leo III, der var bleven voldelig overfaldet paa Roms Gader (799), søgte som Flygtning til Karl og blev ved dennes Hjælp genindsat. Da K. i denne Anledning var i Rom, satte Leo Juledag Aar 800 under Gudstjenesten i Peterskirken en Krone paa hans Hoved, medens Folket hyldede ham som Kejser. Den Misstemning, som denne Kejserkroning vakte i det bysantinske Rige, blev efter nogle Aar overvundet; overalt var nu Karls Magt anerkendt; selv saa fjerntboende Fyrster som Harun al Raschid i Bagdad sendte Gesandter med Gaver til Vestens Kejser. Ved Kejserkroningen blev de Tanker om en kr. Stat, som Karl i Forvejen havde næret — Augustins Skrift om Guds Stat hørte til hans Yndlingslæsning — bragte til fuld Modenhed. Det Verdensherredømme, som Grækerne vare uværdige til, var nu tilfaldet ham; han var Kristenhedens Herre og Beskytter. Og den Omstændighed, at Paven havde sat Kronen paa hans Hoved, bevirkede ikke, at han anerkendte Paven som en højere Myndighed. Sin Uafhængighed af Paven viste han klart, da han lod Synoden i Frankfurt 794 forkaste den af Paven billigede Nikæa-Synodes (787) Bestemmelser om Billederne (se I, 314); ligeledes da han i 813 egenhændig paasatte sin Søn Kejserkronen. Hans Styrelse af Rigets indre Anliggender viser tilfulde, hvorledes han følte sig som Herre ogsaa i de kirkelige Sager, ligesom den tillige er et Vidnesbyrd om hans sjældne organisatoriske Snille. Den gamle Inddeling af Landet i Distrikter, styrede af »Grever«, blev opretholdt, men nu udsendtes desuden »Sendegrever«, der skulde vaage over, at de kejserlige Bud opfyldtes overalt. Folkets og Stormændenes Forsamlinger tabte en stor Del af deres Indflydelse, især førstnævnte. Grænsen mellem Rigsdage og Synoder udviskedes; ogsaa de sidstnævntes Bestemmelser fik kun Lovskraft gennem Kejseren. Særlig Iver viste han for kristelig Oplysning; det indskærpedes Præsterne flittigt at prædike og at anvende Modersmaalet, det tyske Sprog, som ogsaa K. selv helst talte. Ligeledes tilstræbte han, at der i Tilknytning til Klostrene oprettedes Skoler; ja, han udstedte endog en ligefrem Befaling om, at alle Forældre skulde lade deres Børn undervise, en Befaling, der vidner mere om K.s ideelle Iver end om hans praktiske Blik for, hvad der paa hin Tid var gennemførligt. Thi den Opblomstring i Literaturen, som kendetegner hans Regering, var og blev et Kunstprodukt, opklækket ved Hoffet, hvor en Skare lærde Mænd flokkedes om den intelligente Kejser, der kunde tale Latin, forstaa Græsk og gerne lyttede til Undervisning i Astronomi og andre Videnskaber. Blandt de lærde Mænd, som omgav K., kan nævnes Alkuin, Paul Diakon og Einhard, hvilken sidste har efterladt en Biografi af K. Selv her i de højere Kredse blev dog Literaturens Blomstring kortvarig, ligesom ogsaa allerede under K.s Søn indre Splid tærede paa Rigets politiske Storhed. K. d. st.s Tid kom derfor til at staa for Eftertidens Betragtning som en Guldalder, hvorfor der ogsaa snart dannede sig

en Kreds af Sagn og Legender om den (Karl Magnus Sagnene, især Rolandskvadet). (Kilderne til K.s Historie i Monumenta Germaniae historica; Bearbejdelser i Abel og Simson, Jahrbücher des fränkischen Reichs unter Karl dem Groszen [2 Bind]; Mombert, Charles the great, London 1888; Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands II, 67 f.). *F. T.*

Karl V, spansk Konge og tysk-rom. Kejser, er f. i Gent 24. Feb. 1500, Søn af Ærkehertug Filip af Østerrig, Maximilian I's Søn, og Johanne, Ferdinand den katolske (S. 36 f.) og Isabellas Datter, som senere blev sindssyg. Faderens Død 1506 gjorde ham til Nederlandenes Herre, 1515 blev han erklæret for myndig, og 1516 bragte Morfaderens Død ham den spanske Krone. Kejser Max ønskede K. til sin Efterfølger, og virkelig faldt Kurfyrsternes Valg paa ham 1519; det habsburgske Diplomati vandt her en betydelig Sejr over K.s Medbejler Frans I. Valgkampen var et jammerligt Skuespil; K. bruger selv i et Brev til sin Svoger, Christiern II af Danmark, det Udtryk, at Kurfyrsterne havde sat Kejserkronen til Auktion. Alligevel hilstes K.s Valg med en uhyre national Begejstring, som maatte skuffes, tilmed da den valgte, trods sin habsburgske Æt, var en fremmed. Han var opdraget i Nederlandene med Fransk som sit Modersmaal; Tysk beherskede han kun daarligt, og det egentlige Tyngdepunkt for hans Magt laa i Spanien; Kejserdømmets faktiske Indflydelse havde jo i Datiden i høj Grad maattet vige for de enkelte Landsfyrsters. Det uhyre Landomraade, hvorover K. herskede (foruden Tyskland, Nederlandene, Spanien, Neapel, Sicilien, Sardinien, Franche Comté, de umaadelige spanske Besiddelser i den nye Verden og Østerrig), dannede ikke nogen Enhed, og det var saaledes en svær Opgave, der var lagt for den unge Fyrste. Han gjorde et tungt og gravitetisk Indtryk, men skjulte derunder baade Lidenskabelighed og Haardnakkethed. I Tidens Løb fik han Lejlighed til at vise, at han ikke for intet valgte sine to Deviser, først *Nondum*, senere *Plus ultra*.

I Aarene umiddelbart efter K.s Valg gik Bølgerne højt i Tyskland. Luther og Hutten, evangelisk Reformation og national Humanisme i Pagt med hinanden, vakte det tyske Folk til Kamp mod Rom. Man haabede paa Karl som Fører; til dette »unge ædle Blod« vendte ogsaa Luther sig i Skriftet til Adelen 1520. Men som fremmed kunde han ikke gribes af Bevægelsens nationale Side, og paa det religiøse Omraade var han konservativ, opdraget til god Katolik af den senere Pave Hadrian VI (S. 323 f.). Til den rom. Kurie nærede han dog ofte stor Mistillid; Leo X havde ogsaa en Tid modarbejdet hans Valg.

Efter et Ophold i Spanien og et Besøg i England begav K. sig til Tyskland og kronedes i Aachen 23. Okt. 1520. Samtidig fandt en national og demokratisk Opstand Sted i Spanien; den knustes dog snart. Paa Rigsdagen i Worms 1521 bar den tyske Nations »Gravamina« Vidnesbyrd om Uviljen mod Rom, og Stænderne nødte K. til at lade Luther forhøre, skønt han allerede var bandlyst. Luthers heltemodige Optræden gjorde intet Indtryk paa K.; vel holdt han sit Lejdebrev, men Aleander (I, 49 f.) udvirkede Wormser-Ediktet, som erklærede Luther og alle hans Tilhængere i Rigens Acht. Ediktet proklameredes paa en ret formløs Maade, og det lod sig aldrig gennemføre.

1522 overlod K. Styrelsen i Tyskland til en Rigsregering, der viste sig ret vaklende; senere fik K.s Broder Ferdinand (I, 35) Ledelsen. K. selv vendte tilbage til Spanien, og efterhaanden lærte han og det spanske Folk virkelig at forstaa hinanden. Iøvrigt var K. optaget af Kamp mod Arvefjenden Frankrig; medens Bondeoprøret brød løs i Tyskland, tog K.s Hær Frans I til Fange ved Pavia 1525. Men straks efter Løsladelsen fra Fangenskabet brød Frans alle aftvungne Løfter og sluttede 1526 Liguen i Cognac med Milano, Venezia og Firenze. Ogsaa England og Clemens VII (I, 521) støttede Kejserens Fjender. Under Tvisten mellem Kristenhedens verdslige og gejstlige Overhoved, som kulminerede, da kejserlige Tropper 1527 stormede Rom, kunde de evang. Fyrster i Tyskland grundlægge Landskirker, og 1526 paa Rigsdagen i Speier tiltvinge sig Frist med Hensyn til Wormser-Ediktets Udførelse. Ferdinand var paa denne Tid tilmed optaget af Forholdene i Ungarn (I, 35).

Under de forskellige Kampe voksede imidlertid K.s Selvfølelse, og da Otto v. Pack (se d. Art.) havde naaet at kompromittere de evangeliske, traf Rigsdagen i Speier 1529 strenge Bestemmelser mod Kætteriet, hvad der besvaredes med den bekendte Protest. Efter 9 Aars Forløb kom K. atter til Tyskland 1530. Han havde da vundet Paven for sig og var bleven kejserkronet af ham i Bologna. Paa Rigsdagen i Augsburg (I, 171 f.) optraadte K. skarpt mod Protestanterne og lod Wormser-Ediktet forny. 1531 valgtes Ferdinand til romersk Konge mod Kursachsens Stemme; s. A. dannede Protestanterne det schmalkaldiske Forbund. Den truende Krigsfare drev dog over; Rigsdagen i Nürnberg 1532 paabød Fred indtil et Koncilium og gav Bevilling til Krig mod Tyrkerne. K. selv samlede en stor Hær, men Suleiman trak sig tilbage, og K. forfulgte ham ikke. Derimod foretog han 1535 et heldigt Tog til Tunis.

De nærmest følgende Aar var optagne af Kampe med Frankrig, men fra o. 1540 kunde K. ofre en stor Del af sin Kraft paa de tyske Forhold. Han vilde sædelig Reformation og religiøs Enhed; i mange Aar havde han arbejdet paa at faa et Koncilium sammenkaldt. 1541 søger han nu ved Religionssamtalen i Worms og Rigsdagen i Regensburg at forsone Partierne; men hverken Paven eller Luther vilde vide af noget Kompromis. Atter blev K. draget bort fra de tyske Forhold ved et uheldigt Tog til Algier og en ny Krig med Frankrig. Men 1546 besluttede han at knuse Protestanterne med Magt, og ved Moritz's Hjælp blev K. Sejrherre i den schmalkaldiske Krig. Koncilet var endelig traadt sammen i Trient 1545; men Kejseren var misfornøjet med dets Forhandlinger, endnu mere med dets Henlæggelse til Bologna 1547. Paa egen Haand lod han da 1548 Augsburger-Interimet udarbejde (I, 170). Protestanternes Stilling var stærkt truet, ja K.s Magt var farlig for Fyrsterne i det hele. Men Arvefølgespørgsmaal bragte Uenighed i selve det habsburgske Hus, og Moritz's Frafald forandrede

snart alt. Ved Forliget i Passau 1552 maatte K. betræde den Vej, som førte til Religionsfreden i Augsburg 1555 (I, 170 f.). Skønt besjælet af Tanken om det hellige rom. Rige, maatte K. se paa en Udvikling, der ganske sprængte dettes religiøse Idé. Det blev imidlertid Ferdinand, som kom til at slutte Freden; siden 1553 var han af Gavn, om end først fra 1558 tillige af Navn Kejser. Karl var efter sin Hustru Isabellas Død 1539 mørk og indesluttet; han led meget af Gigt, altfor heftig Nydelse af Bordets Glæder havde ogsaa svækket ham. Han længtes efter Ro. Denne fandt han i Klostret San Yuste i Estramadura, efter at han 1555 og 56 havde overladt sin Søn Filip II Nederlandene og Spanien. Dog levede han ikke helt afsondret fra Verden; saaledes opfordrede han ivrig den spanske Regering til Forfølgelse af Lutheranerne i Spanien. Han døde 21. Sept. 1558 (L. v. Ranke, Deutsche Gesch. im Zeitalter der Ref.; J. Janssen, Gesch. des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters II—III; F. v. Bezold, Gesch. der deutschen Ref. 1890; H. Baumgarten, Gesch. Karls V, I—III, Stuttg. 1885—92, der gaar til 1539; E. Armstrong, The Emperor Ch. V, I—II, London 1902). *V. A.*

Karl, Konger af Storbritannien og Irland. K. I, Søn af Jakob I og Anna af Danmark, blev født 1600 i Skotland. Han var velbegavet og mangesidig uddannet, kendte Klassikerne og kunde Matematik, talte Fr., Sp. og Ital., var noget af en Teolog og en Jurist og havde megen Sans for Musik og Malerkunst. »Manden med den milde Stemme og de sørgmodige Øjne«, som R. Browning har kaldt ham, var en fin Natur og en ædel Personlighed, om end ikke nogen kraftig Karakter, hans private Liv var ulasteligt, og i sin Kongegerning havde han Folkets Vel for Øje; men de absolutistiske Idéer, han havde arvet fra sine skotske Forfædre, og de Konflikter, hans Forgængeres Politik havde skabt, beredte ham en tragisk Skæbne. Ligesaa lidt som nogen af de andre Stuarter forstod han det eng. Folk, som heller ikke erkendte hans gode Vilje. I sine Bestræbelser for at værge Kongedømmet mod Demokratiet og Kirken mod Puritanismen kom han paa Kant med Landets Forfatning og Folkets Flertal. Uselvstændig som han var, lod han sig altfor meget lede af en letsindig Hofmand som Hertugen af Buckingham og, efter at denne 1628 var bleven myrdet, af andre uheldige Raadgivere. Den ene Gang efter den anden opløste han Parlamentet og rejste paa mange ulovlige Maader Penge til uforsvarlige Krigsforetagender. 1629—40 regerede han uden Parlament ved Hjælp af »Stjernekamret«, som han gav uindskrænket Myndighed. Ved sit Ægteskab med den fr. Prinsesse Henriette Marie førtes han til hemmelig at begunstige de rom. Kat. til Trods for det Løfte, han havde givet Parlamentet om ikke at gøre det, og ved Hjælp af Overkirkeraadet (the Court of High Commission) forfulgte han Puritanerne, af hvilke derfor mange udvandrede til Fastlandet og Nordamerika. Han støttede den højkirkelige Bevægelse, som rejste sig imod Puritanismen og lededes af Ærkebiskop Laud. Da han vilde indføre den eng. K.s Forfatning og Liturgi i Skotland, samlede Presbyterianerne sig 1638 til Modstand. K. begyndte en Krig imod dem, og da det i Marts 1640 indkaldte Parlament (det »korte«) nægtede at bevilge Penge dertil, opløste han det. Nov. s. A. maatte han dog atter indkalde et Parlament (det »lange«), der imidlertid stillede sig i Opposition til ham og det følgende Aar nødte ham til at underskrive dets Dødsdom over hans tro Raadgiver Strafford. Han lovede vel Parlamentet at ophæve Stjernekamret og Overkirkeraadet, men vedblev dog at trodse det, hvorfor han 1642 maatte flygte fra London, hvormed Borgerkrigen begyndte. Paa hans Side stod Adelen og det højkirkelige Parti (Kavallererne), mens Parlamentet støttedes af Puritanerne (Rundhovederne). Parlamentet var overvejende presbyt., sluttede en Pagt (Covenant) med Skotterne og rasede imod den eng. K.; 1645 blev Laud henrettet efter at have siddet 5 Aar i Fængsel. Parlamentets Hær under Cromwell vandt afgørende Sejre, men Krigen, der fra først stod mellem Kongen og Parlamentet, mellem Absolutister og Demokrater, mellem Anglikanere og Puritanere, blev efterhaanden en Kamp mellem Parlamentet, i hvilket Presbyterianerne raadede, og Hæren, der var i Independenternes Magt. Parlamentet søgte forgæves at beskytte Kongen; Cromwell bemægtigede sig hans Person og stillede ham for en Kommissionsdomstol bestaaende af ham selv og en Del af hans Tilhængere. K. blev dømt til Døden; den 30. Jan. 1649 blev han henrettet, og med ædel Værdighed gik han i Døden. Efter Restaurationen blev hans Dødsdag fejret som Helligdag til Minde om hans Martyrium, men 1859 blev denne Helligdag tillige med flere andre afskaffet ved kgl. Anordning (J. Skelton, Charles I, London 1898; Rankes og Gardiners under Art. Cromwell anf. Værker; W. H. Hutton, The English Church from the Accession of Ch. I to the Death of Anne, London 1903). — **K. II**, Søn af foreg., f. i London 1630, var intelligent og havde en god Uddannelse, men var indolent, selvisk og sanselig. Under Borgerkrigen flygtede han 1646 til Frankrig. Efter Faderens Henrettelse, som han forsøgte at hindre, landede han 1650 i Skotland, hvor han blev kronet; men hans Hær blev slaaet af Cromwell, først ved Dunbar s. A. og dernæst ved Worcester 1651, hvorefter han atter flygtede til Fastlandet. Den Grusomhed, der var udvist mod hans Fader, havde imidlertid fremkaldt en Reaktion, der under Republiken i al Stilhed havde vokset sig stærk og efter Cromwells Død 1658 brød igennem. 1660 kunde derfor K. holde sit Indtog i London og bestige Tronen. Han og hans Raadgivere nøjedes dog ikke med at genoprette Kongedømmet og at genindføre Kirkens Forfatning og Liturgi, men benyttede den gunstige Stemning i Parlamentet og i Folket til Gennemførelse af en Række reaktionære Love. »Book of Common Prayer« blev ændret paa mange Punkter (I, 360), og den reviderede Form af Liturgien ved Uniformitets-Akten af 1662 anordnet til Brug, hvilket havde til Følge, at de purit. Præster, der ikke vilde bruge den, ifølge Baxter o. 1800, forlod deres Embeder. 1664 vedtoges den første Konventikel-Akt, der fastsatte strenge Straffe for enhver Person over

16 Aar, der deltog i en fra den befalede Liturgi afvigende Gudstjeneste, ved hvilken der var over 5 Personer til Stede foruden den Familie, i hvis Hus den holdtes. Fem-Mile-Akten af 1665 krævede, at Dissenters-Præsterne skulde aflægge Ed paa, at det ikke under noget Paaskud var lovligt at bære Vaaben mod Kongen, og det blev forbudt dem, der nægtede at aflægge den, at komme indenfor 5 Mils Omkreds af det Sogn, i hvilket de havde været Præster. 1670 udstedtes en ny Konventikel-Akt, der vel paa nogle Punkter mildnede Loven af 1664, men paa andre skærpede den. Parlamentet bevægede K. til at gaa ind paa Test-Akten af 1673, ifølge hvilken alle civile og militære Embedsmænd skulde nyde Nadveren efter anglik. Ritus og frasige sig Transsubstantiationslæren, hvorved altsaa de rom. Kat. blev udelukkede fra Statens Embeder; men Underhusets Forsøg paa at mildne de strenge Love mod de protest. Dissenters strandede paa Overhusets Modstand. Den Begejstring, hvormed K. blev modtaget ved sin Tronbestigelse, afløstes snart af helt andre Følelser; hans Forstillelse, hans løse Sæder og hans Ligegyldighed for alvorlige Sager stødte de bedste fra ham; Pesten i London 1665 og den store Brand 1666 nærede Misstemningen. Ligesom sin Fader kom han i Modsætning til Parlamentet, og slette Ministerier, en uheldig Udenrigspolitik og hans rom.-kat. Sympatier forøgede Spændingen. Da det blev foreslaaet at udelukke K.s Broder, den senere Jakob II, fra Tronfølgen, fordi han var rom. Kat., opløste han 1679 Parlamentet og forsøgte at regere uden det. Under de korte Samlinger i de følgende Aar uddybedes Kløften mellem K. og Parlamentet; der udviklede sig to hinanden skarpt modsattе Partier (Tory- og Whigpartiet), og Brydningen mellem dem forberedte den Revolution, der skulde komme. Imidlertid døde K. 1685, og paa sit Dødsleje vedkendte han sig at være rom. Kat.; hemmelig havde han maaske været det siden den Tid, da han som ung levede i Frankrig (Ranke, Engl. Geschichte vornehmlich im 17. Jahrh. IV-V. 3. Aufl. 1877—79; W. H. Huttons ovenfor anf. Værk, 179 f.; H. Hensley Henson, Studies in English Religion in the 17th Century, London 1903). *C. E. F.*

Karl IX, Konge af Sverig, Gustaf Vasas og hans anden Hustrus, Margareta Lejonhufvuds, yngste Søn, f. paa Stockholms Slot 4. Okt. 1550, var den eneste af Kong Gustafs Sønner, der arvede hans store Egenskaber og fuldførte Faderens Værk. Ved Faderens Testamente havde han som Hertugdømme faaet næsten hele Södermanland, Størstedelen af Nerike, nogle Sogne i Vestmanland, en Del af Vadsbo Herred i Vestergötland og hele Vermland, hvilke Besiddelser af Kong Johan 1570 øgedes med Resten af Vadsbo og hele Valla Herred. Naar Rejsningen mod Erik lykkedes, var det for Størstedelen K.s Værk. Under Johan indtog han en betydelig Magtstilling. Han betragtede dette som den Vasa-Sønnerne ved Faderens Testamente forelagte Opgave: at opretholde den af Kong Gustav grundede aandelige og verdslige Samfundsordning. Sveg en Vasa-Ætling denne Opgave, var dermed den lovlige Grund for hans Rettigheder ophævet. Dette er Grundlaget for K.s med en, Faderens næsten overgaaende, Klarhed og Konsekvens gennemførte Livsværk. Saaledes blev han under den liturgiske Strid Protestantismens Bolværk. Støttende sig til ham og ved ham beskyttet mod Kongens Forfølgelser undgik Hertugdømmets Præsteskab at dele den øvrige sv. Kirkes Skæbne i denne Tid. Ligeledes bekæmpede han Højadelens Stræben efter, under den nye Union med Polen, at skabe en ny Stormandsvælde, lig den, som fandtes under den gamle Kalmarunion, og som Kong Gustaf brød. Efter Johans Død stod han som »den fornemste« tilligemed Raadet i Spidsen for Regeringen til Sigismunds Hjemkomst og befæstede Reformationsværket gennem det af ham og Raadet beramмede Upsala-Møde 1593, hvis Sanktionering blev Sigismund aftvungen i hans Kongeløfte paa Kroningsdagen 1594. Efter at Sigismund var vendt tilbage til Polen, fik K. af Rigsdagen i Söderköping 1595 fuldstændig Rigsforstandermagt og Bemyndigelse til at vaage over Opfyldelsen af Sigismunds Kongeed. Under Konflikt med Raadet og dets fortsatte Bestræbelser for at oprette et Stormandsvælde fik K. af Stænderne 1597 i Arboga paa ny Bekræftelse paa sin Magt. Da nu de fleste af Raadsherrerne havde begivet sig til Sigismund, og denne paa deres Raad var kommen igen med en polsk Hær, udbrød den Strid, i hvilken Sigismund blev besejret i Slaget ved Stångebro 1598. Da han siden havde brudt et efter Slaget indgaaet Forlig og atter var vendt tilbage til Polen for at ruste sig til ny Krig, erklæredes han paa Rigsdagen i Stockholm 1599 for afsat, fordi han havde brudt Gustaf I's Testamente og sine egne Forpligtelser mod Sverig. En blodig Hævn toges over de Raadsherrer, som flygtede til Sigismund, men udleveredes af denne efter Slaget ved Stångebro. Tilligemed nogle andre blev de ved Rigsdagen i Linköping 1600 stillede for Stændernes Domstol og henrettedes (det saak. Linköpings Blodbad). Ærkebiskop Abraham Angermannus (I, 86) blev afsat og holdt fængslet til sin Død. Er denne Grumhed end en Plet paa K.s Minde, tjener det dog til hans Ære, at han ikke lod det nationale Kongedømmes Sejr slaa over i Enevælden. Tværtimod respekterede han de hidtil gældende lovlige Indskrænkninger i Kongemagten og fremskyndede den konstitutionelle Friheds yderligere Udvikling, idet han 1602 oprettede et nyt Raadskammer med Anerkendelse af Raadets i Loven stadfæstede Rettigheder og under hele sin Regering gav Rigsdagen en hidtil ukendt Indflydelse paa Statsanliggenderne. Kronen tilbødes Wladislav, Sigismunds Søn, paa Vilkaar af, at han blev opfostret i Sverig og i dets Religion og Sæder. Da der ikke hørtes fra denne, anerkendes K. paa Linköpings Rigsdag 1600 som regerende Konge, men undgik dog Kongenavnet, lige til Kong Johans yngste Søn, Hertug Johan, i 15 Aars Alderen paa Rigsdagen i Norrköping 1604 gav Afkald paa enhver Fordring paa Tronen. K. kronedes paa Rigsdagen i Upsala 1607. Endnu i sit Testamente af 1605 erkender han dog Hertug Johans bedre Ret og henstiller til Stænderne at vælge mellem ham og Gustav Adolf.

Ved Upsala-Mødet og Slaget ved Stångebro

har K. lagt Grunden til det Værk, Gustaf II Adolf udførte. Ikke uden Ret er derfor Stångebro-Slaget blevet betegnet som en Begivenhed af verdenshistorisk Betydning, et vigtigt Led i Kampen mod den rom.-kat. Reaktion. K. opfattede ogsaa sin Tids religiøse Spørgsmaal i dets almen-europæiske Betydning. Derfor stræbte han efter at skabe et alment Forbund mod det habsburgske Hus. I Bestræbelsen efter i et saadant Forbund at sammenslutte de protestantiske Stater har man ogsaa villet søge den væsentlige Grund til hans Bevaagenhed overfor den calvinske Lære; dog er den væsentlige Grund hertil nok ikke af politisk Art. I Lighed med sine Brødre havde K. teol. Interesser. I Tidens Opdragelse var Teologien et væsentligt Element. Under Gustaf I's sidste Aar og under Erik havde Beurreus og andre Mænd af reformert Bekendelse haft ikke ringe Indflydelse. Om K. har modtaget Indtryk heraf, har de dog vist været udslettede, da han 7. Januar 1575 skriver til Biskop Niels i Strengnäs og sender ham den torgauske Bekendelse af Maj 1574, ved hvilken Kryptocalvinismens Magt blev brudt i Sachsen, og formaner Biskoppen til at blive ved denne Bekendelse (et hidtil ikke paagtet Dokument, trykt hos E. Hildebrand, Sv. Riksdagsakter 2. D., II, 510). Hans Bevaagenhed for den reformerte Lære daterer sig sandsynligvis først fra Aaret 1579, da han under sit Frieri og Giftermaal med Prinsesse Maria af Pfalz opholdt sig i Heidelberg. Hendes Fader, Ludvig VI, restituerede ganske vist Lutherdommen i Pfalz, men de Indflydelser, hvorunder K. kom i Heidelberg, har dog vist givet Stødet til hans Forkærlighed for Heidelberger-Katekismen, hvori han fandt den teol. Anskuelse, som mest tilfredsstillede ham. Muligvis er det Unionsteologen, David Pareus i Heidelberg, som har indvirket paa ham. I et Brev til Gustaf II Adolf fortæller denne Mand, at han har haft Lejlighed til at være hans Fader til Hjælp. — Ved Upsala-Mødet aftvinger Præsteskabet K. dels Exorcismens Bevarelse, om end i mildnet Form, dels Indsættelse af Zwinglianere og Calvinister blandt de Vildfarelser, som forkastes. Mødets Beslutning udgør en Sammenarbejdelse af to Forslag til Resolution, Præsteskabets og K.s. Mærkelig nok er det af den sidstes Forslag, at det vigtige Led i Resolutionen er indkommet, at til den augsburgske Bekendelse føjes Fastholdelsen ved den Religion, som i Kong Gustafs sidste Regeringstid og Lars Petri Nericiani den ældres Levetid baade i Lære og Kirkeskikke overholdes, og som har vundet Anerkendelse og er stadfæstet i Kirkeordningen af 1572. For K. gjaldt det om at faa et Udtryk for Fastholdelsen ved Faderens Testamente, i Modsætning til den i Johans Kirkeordning og Liturgi fremtrædende Retning. Bladet har imidlertid vendt sig, da Præsteskabet af K. i en Betænkning af 1607 erindres om, at man ej bør gøre Kirkeordningen til en »Trosartikel«. Upsala-Mødet var han lidet god og søgte at frakende det Karakter af Kirkemøde. — Efter at Sigismund var styrtet, fulgte en hel Række Stridigheder mellem K. og Præsteskabet. Fra ingen af Siderne vil man sætte Sagen paa Spidsen, men Striden er alvorlig nok og blev fra K.s Side ført med ikke ringe Bitterhed. Paa Rigsdagen 1600 foreslaar K. Forandring i Daabs- og Nadver-Ritualet. Han lader imidlertid, paa Grund af Præsteskabets Modstand, indtil videre Forslaget falde. Under Krigen i Estland og Livland kommer han 1601 i Forbindelse med en reformert Prædikant, Theodor Micronius, der blev hans Hofprædikant og som saadan offentlig prædikede Calvins Lære. Den nye Ærkebiskop, Olaus Martini, (1601—09) tog, sammen med de øvrige ved Rigsdagen 1601 samlede Biskopper, Micronius i Forhør, forbød ham at prædike og ansøgte hos K. om hans Landsforvisning. K. svarede med en Mængde Beskyldninger mod Præsterne, og det lykkes ham at gennemføre en Beslutning om Revision af Haandbogen og Kirkeordningen. I Forening med Micronius udarbejdede K. en Haandbog for Hofmenigheden og udgav den 1602. Ærkebiskoppen bemærkede, at den stod i Strid med den augsburgske Bekendelse og nærmede sig den heidelbergske Agende og Katekisme. Haandbogen kom snart ud af Brug, og Micronius forlod Landet. Paa Rigsdagen 1604 satte K. igennem, at Upsala-Mødet ikke nævnes i den saakaldte Arveforening, men at kun Frafald fra Guds klare og rene Ord og fra Augsburger-Bekendelsen medfører Tab af Arveret til Tronen. S. A. udgav K. anonymt dels sin Katekisme (udarbejdet efter Heidelberger-Katekismen med Udeladelse af de mest stødende Udtryk), dels et Skrift, som han senere forklarer er en Oversættelse fra Tysk, i hvilket han bekæmper Ubikvitetslæren og Læren om Kristi Legemes og Blods virkelige Tilstedeværelse i Nadveren. Dette sidste Skrift bekæmpes paa Tryk af Ærkebiskoppen som indeholdende calvinske Vildfarelser. Mod Katekismen afgav han ogsaa Betænkninger, men uden at udgive dem i Trykken. K. udgiver nu i eget Navn 24. Dec. 1606 et Skrift, i hvilket han søger at afværge Beskyldning for Calvinisme og gendrive Ærkebiskoppen. Denne fik af Rigsraadet Forbud mod at svare, et Forbud, der gjorde et saadant Indtryk paa ham, at man siger, han brast i Graad. Ved Kroningsrigsdagen 1607 udbrød en heftig Strid om Ordlyden af Kongeeden. K. erklærede, at han hverken holdt med Calvin eller nogen anden vildfarende Sekt, men at han blot holdt sig enfoldigt til Guds Ord. Augsburger-Bekendelsen og den Religion, som raadede i Riget under Kong Gustafs sidste Regeringstid o.s.v., burde følges, »saa vidt de ere grundede paa Guds Ord og den profetiske og apostolske Skrift«. Dette Forbehold blev virkelig indoptaget i Kongeeden, men saaledes, at det kunde blive omtvisteligt, om det sigtede mere end paa de nærmest foregaaende Ord »god ordning og politie uti verldsliga saker«. Endelig tvang han Præsteskabet til at udtale dets Anmærkninger mod hans Katekisme og fastholdt sin Begæring om Revision af Haandbogen, som ogsaa foretoges 1608, men først blev antagen 1611 og udgiven 1614. Mod Slutningen af Aaret 1608 ankom til Sverig en Flygtning, en i Holland ansat presbyteriansk Prædikant, Skotten John Forbes (S. 74), som efter Kongens Befaling holdt en Disputats i Upsala 17. Nov. 1608, i hvilken Striden hovedsagelig førtes mellem Ærkebiskoppen og ham. Forbes forlod kort derefter Landet. K. indkaldte ham ganske vist Aaret

efter, men var nu øjensynlig træt af Striden, der ophørte. Olaus Martini døde 25. Marts 1609. K. endte sine Dage i Nyköping 30. Okt. 1611 og blev begravet i Strengnäs Domkirke. *O. A.*

Karl Dansker, Greve af Flandern, ogsaa kaldet K. den gode, var Søn af Kong Knud den hl. og Dronning Edel af Flandern; han er født o. 1084. Efter sin Mands Mord flygtede Edel til Flandern, men nogle Aar efter ægtede hun Hertug Roger af Apulien og lod da sin Broder, Korsfareren Robert af Flandern, sørge for Sønnen. Da K. var bleven voksen, drog han selv til det hl. Land. Efter sin Hjemkomst blev han sin Fætters, Grev Balduin VII's, Medregent, og 1119, da Balduin var død, blev han dennes Efterfølger. Som Greve af Flandern viste K. sig især som »Kirkens Fader«, men hans strenge Hævdelse af Landets Love vakte Uvilje, og 2. Marts 1127 blev han, medens han i St. Donatians Kirke i Brügge laa i Bøn for Altret, myrdet af Burchard, en Brodersøn af Provsten Bertolf ved St. Donatian. K. D. blev straks Folkehelgen og æret som saadan. 1827 blev hans Relikvier overflyttede til Domkirken i Brügge, 1883 gav Leo XIII ham Plads blandt de salige, og 1884 blev hans Ben højtideligt skrinlagte i et prægtigt Relikvieskrin. (C. F. Wegener, Om C. D., Greve af Flandern, Kbhvn 1879; Løffler i »Aarb. f. nord. Oldkyndigh. og Hist.« 1877; Mdme Bourdon, Ch. le Bon, comte de Flandre, 1886.)

Karl den røde, Eriksøn, Ærkebiskop af Lund, var rimeligvis først Kannik i Lund, blev senere Domprovst dér og havde desuden flere Præbender i Danmark. 1325 blev han valgt til Ærkebiskop og i Avignon bispeviet af Johan XXII. Under hans Styrelse blev Hammershus Slot givet tilbage til Ærkestiftet, men da Grev Johan af Holsten fik Magten i Skaane, hyldede K. (Juni 1332) i Kalmar den sv. Kong Magnus. 5 Maaneder senere, da Christoffer II var død, kom det dog til et Forlig i Helsingør. K. døde 16. Maj 1334.

Karlstad Stift blev oprettet 1646 som Superintendentdømme, da Mariestads Superintendentdømme flyttedes til det skønne, i Vermland, ved Klarelvens Udløb i Venern, beliggende Karlstad. K. Superintendentstift omfattede i Begyndelsen Vermland og 2 Herreder i Vestergötland, som dog 1658 atter forenedes med Skara Stift. I Stedet derfor lagdes til K. Dalsland tilligemed en Del af Bohuslän; sidstnævnte Del forenedes 1693 med Göteborg Stift. Superintendentdømmet forvandledes 1772 til et Bispedømme, der nu omfatter Vermlands Len, Dalsland og en Del af Örebro Len. Superintendenter: Sveno Benedicti Elfdalius Camænius 1647—66, (Johannes Lothigius blev nu udnævnt, men frasagde sig det), Andreas Birgeri Kilander 1666—73, Jonas Johannis Scarinius 1673 (s. A. udnævnt til Biskop i Vexiö), Erlandus Svenonis Broman 1673—93, Benedictus Svenonis Cameen 1693—1704, Jonas Arnell 1704—07, Thorstanus Rudén 1708—16, Daniel Nordlind 1716—17, Ingemund Bröms 1717—22, Johannes Steuchius 1723—30, Magnus Aurivillius 1730—40, Nils Lagerlöf 1741—69, Georg Claudius Schrøder 1770, Biskop 1772—73; Biskopper: Daniel Herweghr 1773—87, Herman Schröderheim 1787—1802, Olof Bjurbäck 1803—29, Johan Jakob Hedrén 1830—33, Carl Adolf Agardh 1835—59, Johan Anton Millén 1859—63, Anton Niklas Sundberg 1864—70, Klas Herman Rundgren 1871. *O. A.*

Karlstadt, egl. Andreas Bodenstein fra den frankiske By K., sværmersk Reformator, er f. o. 1480. Efter Studieaar i Erfurt og Köln kom han til Wittenberg, hvor han tog de akademiske Grader indtil den teol. Doktorgrad. Han fik et vellønnet Embede med Forpligtelse til baade prædelig og akademiske Virksomhed. Under et Ophold i Rom 1515 blev han Dr. juris utriusque. Hidtil havde han været thomistisk Skolastiker, men efter sin Hjemkomst sluttede han sig til den anti-aristoteliske, augustinske Teol., som netop var i Frembrud hos Luther og i hans Kreds. K. gik paa flere Punkter hurtigere frem end Luther, saaledes allerede i nogle Teser fra 1516 (Zeitschr. f. Kirchengesch. XI, 448 f.), og 1518, da han i Teser mod Eck hævdede Skriftprincipet mere afgjort, end Luther paa denne Tid var naaet til. 1519 disputerede han med Eck i Leipzig, men ikke med Held; Disputatsens Forløb svarede til det Varsel, at et Hjul gik af K.s Vogn ved Indkørselen i Byen, saa han faldt i Snavset, medens Luther kørte forbi. I flere Skrifter kæmpede K. for Reformationens Sag, hvorfor Eck ogsaa indsatte hans Navn i Bandbullen mod Luther. I »De canonicis scripturis« 1520 hævder K. kraftigt Skriftprincipet; han anerkender dog en Rangfølge mellem Skrifterne og benægter af sproglige Grunde Moses Forfatterskab til Pentatevken; men omvendt afviser han, om end uden Navns Nævnelse, Luthers Værdidom om Jakobs Brev. Forholdet mellem dem var allerede ikke helt godt, da Christiern II i Foraaret 1521 søgte at faa begge Mænd til Danmark, omend uden Held for Luthers Vedkommende. K. derimod modtog med Glæde den Indbydelse, som M. Reinhard (se d. Art.) overbragte ham, og kom virkelig til København, men blev her kun ganske faa Uger. Han befandt sig yderst ilde, var navnlig trykket af, at Christiern II forlangte at censurere, hvad han skrev mod Paven. Men kun mod Løfte om at komme igen og blive her et Aar lykkedes det K. at komme ud af Landet, et Løfte, som imidlertid aldrig blev opfyldt. (Zeitschr. f. Kirchengesch. II, 128 f., VIII, 283 f., XIII, 311 f.)

Da K. kom tilbage til Wittenberg, var Luther paa Wartburg, og derved aabnedes der K. Mulighed for at spille en større Rolle. Han udsendte en Række Skrifter, hvori han bl. a. krævede Ophævelse af Cølibatstvangen, ikke blot som Luther i Skriftet til Adelen, for Præster, men ogsaa for Munke. Overfor de Reformer, som Augustinerne indførte, var K. ganske vist først tilbageholdende, men ved Slutningen af Aaret 1521 tog han Ledelsen af Fremskridtsbevægelsen. Juledag uddelte han Nadveren under begge Skikkelser til en stor Menneskemængde uden foregaaende Skriftemaal; Dagen efter trolovede han sig med en ganske ung adelig Pige og holdt 3 Uger senere stort Bryllup. Faa Dage efter udstedtes paa K.s Foranledning en ny Ordning af de kommunale og kirkelige Anliggender. Billederne blev fjernede; mod dem havde K., ud fra et gltestl., nomistisk

Syn, rettet et voldsomt Angreb. Men K.s Stilling som Reformator i Wittenberg var forbi, da Luther 6. Marts 1522 vendte tilbage og foreløbig, indtil Tiden blev moden, førte Sagerne tilbage til den gamle Ordning.

Hvorledes K. havde stillet sig til Zwickauer-Profeterne, der sidst paa Aaret 1521 kom til Wittenberg, er ikke ganske klart. Men snart efter traadte han i Forbindelse med Th. Münzer (s. d. Art.) og andre Zwickauere, og Tankerækker og Interesser, som allerede før fandtes hos ham, tog stærk Fart i sværmersk Retning. Samtidig med den lovmæssige Fremhævelse af Biblens Bogstav havde K. allerede før antaget en bag Bogstaven liggende dybere Mening og været stærkt paavirket af den tyske Mystik. Nu betoner han stærkt Nødvendigheden af »Gelassenheit«, og det umiddelbare Gudsforhold syntes ham at udelukke baade Præsteskab og Sakramenter. K. forkastede overhovedet en særlig Præstestand og tillige de akademiske Grader. Han var gaaet rundt til Borgerne for at spørge dem om Forstaaelsen af dette eller hint Skriftsted; nu kaldte han sig »ein neuer Lai«, aflagde sin Præstedragt og levede en Tid som Bonde mellem Bønder. Dog overtog han 1523 Præstestillingen i Orlamünde, da Menigheden valgte ham dertil. I Prædikener fremsatte han her sine Anskuelser tydeligt, skriftlig derimod afslørede han dem først lidt efter lidt, navnlig ogsaa dem, der vakte mest Anstød, Forkastelsen af Daabs og Nadvers sakramentale Karakter. I alt Fald lidt senere udtalte han sig ogsaa mod Barnedaaben, men mest Opsigt vakte Benægtelsen af de lutherske »Sakramentereres« Lære om Kristi Legemes og Blods Nærværelse i Nadveren. Eksegetisk begrundede K. dette ved en Fortolkning af Indstiftelsesordene, som tidligere fandtes i katharistiske og valdesiske Kredse: Jesus skal ved Ordet τοῦτο have peget paa sit Legeme, og den ellers ikke ulærde Mand blottede sig ved yderligere at paaberaabe sig Interpunktionen og Brugen af stort Bogstav.

I Orlamünde og i Jena, hvor K.s Discipel Reinhard var Præst, indførtes radikale Reformer i Gudstjenesten. Om K.s vedblivende Nomisme vidnede hans stærke Hævdelse af Sabbatsbudet som gældende for den kr. Søndag. Luther forsøgte personlig at berolige Stemningen i Orlamünde, men maatte forlade Byen under Befolkningens Forhandelser. Kort efter udviste Kurfyrsten K., og dennes Radikalisme tiltog under hans paafølgende Omflakken; dog holdt han sig fjernt fra Münzers Voldsomheder. 1524—25 førte Luther i Skriftet »Wider die himmlischen Propheten« et knusende Slag mod hans Nomisme og hans Nadverlære, hvori Luther saa et Udslag af Fornuftens Oprør mod Guds Ord. K. opholdt sig imidlertid paa forskellige Steder i Sydtyskland og Schweiz, navnlig Rothenburg, hvorfra han maatte flygte efter Bondekrigen. Det lykkedes ham dog 1525 at vække Luthers Medlidenhed og paa hans Forbøn at faa Lov til at vende tilbage til Sachsen, men først efter halvvejs at have genkaldt sin Nadverlære. Han levede nu en Tid som Bonde, senere som Købmand. Men Stillingen blev ham for trykket; han fremsatte da atter sin Nadverlære og maatte flygte. 1529 var han en Tid i Holsten sammen med M. Hoffmann (S. 443 f.), men fik ikke Lov at deltage i Religionssamtalen i Flensborg og blev udvist Aaret efter. Efter nogen Omflakken blev han vel modtaget af Zwingli i Zürich; 1534 kom han som Præst og Professor til Basel, hvor han døde 1541. Han var en vel begavet Mand, men urolig og springende, ensidig og dog ofte uklar, desuden forfængelig og, i alt Fald i sine tidligere Aar, smaalig beregnende. (C. F. Jäger, A. Bodenstein von C., Stuttgart 1856; H. Barge, der i Prost. Realencykl.[3] X, 73 f. tager til Orde for en gunstigere Bedømmelse af K., har bebudet en ny Biografi.) *V. A.*

Karman (Sanskrit = pali: *kamma*, »Gerning«) et Grundbegreb i den indiske Filosofi og den buddhistiske Teologi. Oprindelig forstodes ved K. de præstelige Offergerninger, hvis Udøvelse betragtedes som en Frelsesvej (*karma-marga*, »Gerningsvejen«). I Modsætning hertil opstillede den præstelige Filosofi *jñana-marga*, »Erkendelsesvejen« som den sande Forløsning. Imidlertid trængte K. ogsaa ind i det kontemplative Liv, nemlig i Form af Bodsgerninger, og der udspandt sig nu ivrige Stridigheder om, hvorvidt disse eller Erkendelsen var det virksomste Frelsesmiddel. Disse fortsatte sig, efter at K. var udvidet til ogsaa at gælde de borgerlige Pligters Opfyldelse. Udlignet blev Striden af nogle ved *karma-jñana*-Standpunktet, en Forening af Dyd og Erkendelse. Det er den indiske Parallel til Krdm.s Strid om Tro og Gerninger. Buddhismen tog bestemt Afstand fra enhver Form af K. Ifølge den buddhistiske Psykologi er det K., der, som Produkt af vore Handlinger, fører Mennesket fra Eksistens til Eksistens. Derved forklares det, at skønt Bevidstheden opløses, kan dog Tilværelsen fortsættes. Derfor er det af yderste Vigtighed at befri sig for al K. for derved at umuliggøre en fortsat Sjælevandring. Denne Befrielse kan kun ske ved at afstaa fra enhver Slags Gerning og leve i fuldstændig Passivitet, hvilket selvfølgelig kun kan lykkes Eneboeren af strengeste Observans. I de asketiske Afarter af Buddhisme betragtes K. som en Slags Substans, der skal udglødes ved Bodsgerninger (*tapas*, egtl. Gløden) (Rhys Davids, Buddhism, London 1877; H. Oldenberg, Buddha, Berlin 1897[3], 53 f.; 263 f. 285; Chantepie de la Saussaye, Lehrb. der Religionsgesch., Freib. 1897, II[2], 90 f.). *Edv. L.*

Karmel. 1. Det bekendte Forbjerg ved Palæstinas Kyst. Bjergryggen begynder o. 3 Mil inde i Landet og strækker sig kileformet ud mod Kystsletten i nordvestl. Retning, med stejle Affald ud mod Jisreel-Sletten; o. 1800′ højt, lavere ud mod Kysten, ved Karmeliterklostret f. E. o. 500′. K. er Palæstinas pragtfuldeste Bjerg, skønt beliggende, frugtbart og skovklædt; dets Kalkstensmasse er meget rig paa Huler og Kløfter, saa at det altid har egnet sig til Tilflugtssted. Dets Skønhed og Frodighed nævnes ofte i G. T. i Sammenligninger (f. E. Højs. 7, 6 [5]; Jes. 35, 2; jvfr. Jer. 46, 18 om dets Majestæt). Navnet K. betyder selv »en Have«. De tyske Tempelkolonister i Haifa have i vore Dage genoptaget noget af den gl. Kultur af dets Jordbund.

I politisk Henseende er K. uden Interesse;

man véd knap, til hvilken Stamme det har hørt, ifølge Josva 19, 26 en Tidlang til Aser. Derimod har det uden Tvivl allerede fra gl. Tid været en religiøs Helligdom, hvor Ba'als og Jahves Dyrkelse har været øvet længe før det store Sammenstød i Elijas Dage (1 Kong. 18, 17 f.). Traditionen henfører Elijas Alter til Stedet el-mohraka ɔ: »Opbrændingspladsen« længst inde i Landet mod S. Ø. Nedenfor Bjerget, ved Kison, er der paa dette Sted en Høj, som kaldes Tell-el-kassîs ɔ: »Præstens Høj«, hvor Ba'alspræsterne skulle være blevne dræbte. Ogsaa 2 Kong. 1, 9 f. menes muligvis K.s Bjerg; jvfr. endvidere 2, 25 og 4, 25. Kr. Eneboere søgte tidlig op til K., og dér stiftedes Karmeliter-Ordenen (se nedenfor) med det berømte Kloster paa Bjergets Fremspring ud mod Søen.

2. En By i Juda S. for Hebron (Josva 15, 55), de nuværende Ruiner Kermel; jvfr. 1 Sam. 15, 12; 25, 2 f.; 27, 3 og 2 Sam. 23, 35. *L. G.*

Karmeliter-Ordenen stammer fra en vis Berthold (d. o. 1190), maaske en ridderlig Korsfarer, som i Slutn. af 12. Aarh. fra Calabrien kom over til Bjerget Karmel og slog sig ned dér med 10 Ledsagere for at føre et Eneboerliv paa det fra Elijas Dage saa mindelige Sted. 1208 eller 9 gav Patriarken af Jerusalem disse Eneboere en streng Regel, der bød dem bo i Enkeltceller og paabød Fattigdom, Tavshed, Afholdenhed fra Kødspiser og lange Faster. 1226 stadfæstede Honorius III Regelen. 1238 kom Karmeliterne til Kypern og kort efter til Sicilien, England og det sydl. Frankrig. 1245 holdt de i Aylesford i Grevskabet Kent i England deres første Generalkapitel, paa hvilket Kenteren Simon Stock (hans Navn skal komme af en Træstamme, i hvilken han havde taget Bolig) blev valgt til deres General. Simon sendte 2 af Brødrene til Innocents IV i Lyon, der gav K.-O. Plads blandt Tiggerordenerne og stillede Hugo fra St. Cher (S. 474) og en syr. Biskop den Opgave, at gøre nogle formildende Ændringer i Regelen. Det blev da tilladt Ordenens Medlemmer at bo i Klostre, ikke alene i Eneboer, at spise i fælles Refektorier og paa Rejser at nyde Kød. Efter denne Ændring bredte K.-O. sig over Mellem- og Vest-Europa. 1258 kom de til Paris, hvor Ludvig IX gav dem et Hus, senere til Tyskland; dér slog de sig først ned i Köln. De gik i en sort Kjortel, men med en hvid Kappe, hvorfor de i Danmark kaldtes »Hvidebrødre«. Allerede Simon Stock skal have indført det karmelitiske Skapulér, der efter Sigende skal være bragt ned fra Himlen af Maria selv; det skal gøre alle dem, der bære det eller dø i det, salige, idet Maria menes hver Lørdag at gaa ned i Skærsilden for at udfri dem, der bære det. Dette Skapulér bestaar af 2 Strimler graat Tøj, der hænge ned paa Ryg og Bryst, sammenføjede paa Skuldrene. Snart opstod der Skapulér-Broderskaber af Lægfolk, der, uden at gaa ind i K.-O., fik Del i Skapulérets Velsignelser. Karmeliterne strides med Dominikanerne om Æren for at have opfundet Rosenkransen, og de vise den største Ærefrygt for Maria, hvorfor de ofte kaldes »vor kære Frues Brødre«. —

Under det pavelige Skisma opstod der en Spaltning indenfor K.-O., og der dannedes 2 Partier, som hvert valgte en General. Begge Generaler søgte at vinde Tilslutning ved at give Lempelser i Regelen, og da Enigheden atter var tilvejebragt, indførte Baseler-Konciliet med Eugen IV's Billigelse nogle Formildelser i denne. Disse bleve afviste af Mantova-Kongregationen, der (1425) stiftedes af Thomas Connecte (Conette) fra Rennes; den holdt fast ved den gamle Regel. Siden (efter 1451) søgte Generalen Jean Soreth at fremkalde en almindelig Reformation af Ordenen, men han døde 1471 i Nantes af forgiftede Morbær uden at have naaet sit Maal. Senere lykkedes det den hl. Teresa og Johannes af Korset (S. 661) at gennemføre Reformen ved at danne de skoløse mandlige og kvindelige Karmelitere (se Art. Teresa).

Erik af Pommern indkaldte Karmeliterne til Danmark, hvor Landskrona blev deres første Kloster; senere fik de Klostre i flere af de dske Købstæder og 1517 i Kbhvn et eget Studiehus (nu Valkendorfs Kollegium), der udgik fra Klostret i Helsingør (H. F. Rørdam, Kbhvns Kirker og Klostre I, 290 f.; Fr. Krarup i »Dske Saml.« 2 R. II, 183 f.). I Norge synes der ikke at have været Karmelitere, men foruden i Landskrona og Varberg var der paa den anden Side af Sundet ogsaa et Kloster for dem i Örebro.

Karmi. 1. En Judæer, Akans Fader (Josva 7, 1; 1 Krøn. 2, 7). — 2. Søn af Ruben 1 Mos. 46, 9; 1 Krøn. 5, 3. — I 1 Krøn. 4, 1 læse nogle i Stedet for K. »Kelubai« ɔ: Kaleb.

Karmis, en af Øversterne i Betulia (Judit 6, 15 [11]).

Karnaim, en By i Østjordanlandet. Dens fulde Navn er Ashtarot-karnaim (1 Mos. 14, 5). Ijobs-Traditionerne ere knyttede til dette Sted, som derfor temmelig sikkert kan paavises S. for Navâ i de sammenhørende Landsbyer Shêhsa'd og Merkez ikke langt fra et Tel-'astara. Karnaim-astarot kaldes Byen hos Evsebios; ogsaa i Silvias Rejseberetning nævnes den (Carneas). Dette K. er muligvis ogsaa at finde i Am. 6, 13 (Byen K., ikke »Horn«). Endelig nævnes Karnain eller Karnion i 1 Mak. 5, 26. 43 f. og 2 Mak. 12, 21. 26 som en stærk Fæstning, Judas Makkabæer indtog. Om dette Karnain er det samme som Asterot-karnaim, er efter Beskrivelsen af Naturforholdene (2 Mak. 12, 21) ikke saa sikkert; af samme Grund er det tvivlsomt, om det kan identificeres med Muzêrîb. *L. G.*

Karnain, se Karnaim.

Karneval. Dette Ord er rimeligvis dannet af det lat. *carni valedicere* ɔ: sige Kødet (Kødspiser) Farvel. Ved K.s-Tiden forstaar man Dagene fra Qvinqvagesima-Søndag (Fastelavn) til Aske-Onsdag, i hvilke Befolkningen i mange rom.-kat. Lande, med Henblik til den forestaaende lange Faste, hengiver sig til forskellig Slags Lystighed. Hos de germanske Folk blev en Folkefest, den saakaldte Scyrias eller Schodufel-Lopen (ɔ: Schuhteufelslaufen) til Fastelavnsløjerne. I Italien, især i Rom, giver K.s-Tiden Anledning til store Folkeforlystelser, Korso-Optog og Maskeringer. I Rom ender K.s-Tiden med Moccoli-Aftenen, paa hvilken Mænd og Kvinder gaa med smaa Lys *(moccoli)*, som den ene søger at slukke for den anden, men hver søger at faa tændt igen snarest muligt.

Karnion, se Karnaim.

Karolingiske Bøger *(libri Carolini)*, se I, 314 b.

Karolyi, Kaspar, ungarsk Bibeloversætter, blev født 1529 i Nagy-Karoly, studerede Teol. i Schweiz og Tyskland (Wittenberg) og blev 1559 Præst i Göncz ved Kaschau. 1590 udgav han den første ungarske Bibeloversættelse. D. 1592. 1890 blev der i Göncz rejst ham et Mindesmærke.

Karpokrates, en alexandrinsk Gnostiker (I, 231), priste Jesus, Josefs Søn, fordi han havde haft en stærk og ren Sjæl, der mindedes Gud. Til Løn for denne Ihukommelse (*ἀνάμνησις*) fik Jesus Lov til at stige op til Gud. Han skulde efter K.s Mening hemmelig have lært sine Disciple, at der ikke er Forskel paa godt og ondt, hvorfor K.s Tilhængere skulle have gjort sig skyldige i megen Usædelighed. Det var æstetisk dannede Mænd, der ærede Jesus som en af Verdens Vismænd, og de havde Billeder af ham, som de stillede op ved Siden af Pythagoras's, Platons og Aristoteles's og viste dem guddommelig Ære. K.s Søn, Epifanes, der døde i en Alder af 17 Aar, skal have lært, at Guds Retfærdighed bestaar deri, at alt er fælles for alle; først ved de positive Love er den kommunistiske Naturlov bleven tilintetgjort (Rom. 7, 7): »Lovenes *ἰδιότης* tilintetgjorde den guddommelige Lovs *κοινωνία*«. For senere Tider stod Karpokratianerne som en Flok usædelige Personer, der lod haant om Ægteskab og Ejendom (A. Hilgenfeld, Ketzergesch. des Urchristenthums, Leipz. 1884, 397 f.). Om Levninger af karpokratianske Mindesmærker se Pacho, Voyage dans la Marmarique, la Cyrenaique etc. (Paris 1827) S. XXVIII og 128.

Karpos (2 Tim. 4, 13), en Kr. i Troas, hos hvem Paulus havde efterladt en Kappe og Bøger paa Rejsen før Apostelens 2. rom. Fangenskab.

Karsena, en af Kong Ahasveros's Raadgivere (Ester 1, 14).

Karsten, Hermann Rudolf Adolf Jakob, tysk Superintendent, fødtes i Rostock 26. Maj 1801, blev først Diakon ved Mariakirken dér, 1848 Superintendent i Doberan, 1850 Superintendent i Schwerin og Formand for Examenskommissionen; entlediget 1876, død 20. Marts 1882. Han har stor Fortjeneste af den relig. Vækkelse i Mecklenburg. I længere Tid udgav han, sammen med Kliefoth og Krabbe, »Mecklenburg. Kirchenblatt«. Desuden har han skrevet: »Grundlehren der populären protest. Dogmatik zum Verständniss der kirchl. Fragen der Gegenwart in Vorlesungen über Protestantismus und Kirche« (Rostock 1847); »Die protest. Kirche und deren zeitgemässe Reorganisation« (Leipz. 1850); »Populäre Symbolik« I—II (Nördl. 1860—63); »Die letzten Dinge« (3. Aufl. 1861).

Karta, By i Sebulon (Josva 21, 34).

Kartan, By i Naftali (Josva 21, 32), i 1 Krøn. 6, 61 [76] kaldet Kirjataim.

Kartøjser-Ordenen, se Chartreuser-Ordenen (I, 496).

Karup, Carl Frederik Wilhelm Ignatius, rom.-kat. Konvertit, fødtes i Kbhvn 26. Dec. 1829, søgte først at blive Skuespiller, kom derpaa i Boghandlerlære og blev 1848 optagen paa Jonstrup Seminarium, som han forlod for at blive Student. Med Frederik VII's Understøttelse gjorde han en Rejse til Udlandet og studerede efter Hjemkomsten Kirkehistorie. En Tidlang var han erklæret Fritænker, men 1853 gik han over til Romerkirken og begyndte Udgivelsen af »Skandinavisk Kirketidende for catholske Kristne«. Efter at de 2 første Numre var udkomne, opgav han imidlertid atter dette Arbejde og overtog en Lærerstilling ved den rom.-kat. Skole i Kbhvn. I denne Stilling udgav han flere poetiske og polemiske Skrifter, men fik i 1855 sin Afsked fra Skolen. 1857 udgav han: »Lovsynger Herren. Katholsk Psalmebog«. Men efter Hjemkomsten fra en Rejse til Tyskland blev han uenig med Præfekten og trak sig derpaa tilbage fra sin Virksomhed i Propagandaens Tjeneste og levede som Sproglærer. 1858 begyndte han Udgivelsen af »Folkets Talsmand. Et Ugeblad for den arbejdende Klasse. Udgivet af Kbhvns Arbejderforening«, og s. A. blev han Medlem af »Folkeforeningen«. Aaret efter skrev han »Den dske K.s Hist. under Katholicismen«, og i 4 Maaneder var han i Nordlandene som den apostolske Præfekturs Sekretær. Derpaa udgav han det æstetiske Ugeblad »Danmark« og holdt folkelige Foredrag, der bragte ham mange Ubehageligheder og tilsidst gjorde ham umulig i Kbhvn. Derfor rejste han 1864 til Dresden som Inspektør for en Livsforsikringsanstalt, og dér døde han 19. April 1870. Aaret før sin Død udgav han i Leipzig sine »Udvalgte poetiske Skrifter«. 1864 havde han skrevet »Mit Livs Roman«.

Kasfon (Kasfor?) eller Kaspin (1 Mak. 5, 26. 36; 2 Mak. 12, 13), en ukendt By i Gilead, som Judas Makkabæer indtog; identificeres af nogle med el-muzêrîb ved Jarmuks Kildefloder.

Kasifja, By (eller Sted?) i Babylonien, hvor Lovstudiet synes at have blomstret, og hvorfra Esra hentede lovkyndige Leviter til Hjemrejsen (Esra 8, 17).

Kasluher, et Folk hørende til den ægypt. Folkekreds (1 Mos. 10, 14; 1 Krøn. 1, 12), ellers ukendt. Paa Kolkierne ved det sorte Hav kan der efter Sammenhængen ikke tænkes. Bemærkningen paa anførte Steder om Filisternes Herkomst har vist sin rette Plads efter Ordet »Kaftorerne«. *L. G.*

Kaspin, se Kasfon.

Kaste og Mission. Hele Hindu-Samfundets Modstand imod den kr. Mission samler sig i Kasten; med den værger Hinduismen sig imod Krdm., og med K.ns Fald falder Hinduismen. Ved denne for Indien ejendommelige Samfundsordning er enhver Hindu fra sin Fødsel indføjet i og for hele Livet bunden til en særskilt Gruppe af Folket og skilt fra alle de andre. K. (portugisisk: casta = Klasse) er for Hinduen Stat og Fædreland, nærmest som en udvidet Familie (Sanskrit: Dsjati = Herkomst, Slægt), som han ikke kan træde ud af for at slutte sig til en anden, men vel blive udstødt af, naar han overtræder K.ns Regler, og dette er ensbetydende med borgerlig Død. Kun igennem K. har han en Plads i Folkesamfundet og en Mulighed for at eksistere. K. ordner hele hans Liv fra Fødslen til Graven, fastslaar forud hans borgerlige Stilling og Sysler, giver Regler for hans Maaltider og hans Giftermaal. I alt dette er han bunden til sin K. uden noget Valg, kan ikke ombytte den Haandtering, der hører hans K. til, med nogen anden, ikke gifte sig udenfor den, ikke have Bordfællesskab med nogen udenfor sin egen K. eller spise, hvad der er

tillavet af nogen fra en lavere K. K.n er altsaa en social Institution, men tillige en religiøs, vel ikke efter sin Oprindelse, da den ingen Hjemmel har i de ældste Vedaer (i Rigveda findes den kun som et senere Indskud); men i sin nuværende Skikkelse, sanktioneret ved de senere brahmanske Overleveringer og paa det nøjeste knyttet til den Religion, der gennemtrænger hele Hinduens Liv. Hvor alt er Gud, og Gud er alt, er alt religiøst: Hinduen spiser og drikker religiøst, bader og klæder sig religiøst og synder religiøst (Tyvekasten i Padukotta, Thuggernes Morderbande til Kalis Ære). K.n er Hinduens Religion, praktisk taget den eneste, han er bunden ved. Han kan tænke, hvad han vil, tro, som han vil, naar han blot overholder K.ns Regler. Ulykkeligvis er K.n ogsaa Hinduens Moral eller rettere Erstatning for Moral. En Brahman kan begaa de sletteste Handlinger uden at miste sin Forrang eller sin Hellighed; den skades ikke derved, men kun ved Overtrædelse af Kastereglerne. Hinduens Stilling i en kommende Tilværelse vil være afhængig af hans Forhold overfor Kastereglerne i denne, som hans nuværende Stilling i Samfundet er bestemt ved hans Forhold til disse Regler i en tidligere Tilværelse. Det er det fordærvelige ved K.n, at den sætter Religionens Sanktion paa et umoralsk Liv, blot K.n holdes.

K.n er oprindelig etnologisk, den beror paa en Racemodsætning (Sanskrit: varna = Farve). Den fremkom ved de lysere Ariers Indvandring (o. 1500 f. Kr.) og Berøring med dette Lands mørkt farvede Beboere. Først i Yajurveda (o. 900 f. Kr.) møde vi de bekendte fire K.r: de tre ariske: Brahman (Præst), Ksjatrija (Kriger), Vajsija (Agerdyrker); til dem kom som fjerde ikke arisk K. de af Landets tidligere Beboere, der frivilligt underkastede sig og derfor optoges i det nye Samfund med den Bestemmelse at tjene de ariske K.r, fornemmelig Brahmanerne. Disse sidste hævede sig efterhaanden til en herskende Stilling over de andre gennem den Vægt, der blev lagt paa rigtig rituel Udførelse af Offerhandlingen og Fortrolighed med dennes Ritus og de denne ledsagende Bønner og Formler, hvorpaa Ofrets Kraft beroede. Og Brahmanernes Anseelse vandt yderligere, idet de øvrige ariske K.r tabte sig og blandedes, saa at de nu faktisk ikke kunne paavises, om end Rajputerne gøre Fordring paa at være Ksjatrijaer, ligesom Banyayerne, Købmændene i Bombay, ville regnes for Vajsijaer o. fl. lign. I det hele udgøre Arierne ikke over $^1/_{12}$ af Befolkningen. Hovedmassen af denne er ikke blot i Sydindien, men ogsaa i Nordindien ikke-arisk. Der er nu egentlig kun to K.r tilbage: Brahmaner og Sudraer. De 10 Mill. Brahmaner ere »Jordguder«, de »to Gange fødte«, der lade sig underholde og tilbede af de andre, uagtet kun den mindste Del af dem udfører nogen Præstegerning og de, der gør det, i Sædelighed og Intelligens staa endnu lavere end de andre, hvilket er vel bekendt i Folket. Sudraerne udgøre Folkets Kerne ogsaa moralsk. Disse to K.r have igen spaltet sig i utallige nye K.r med Underafdelinger, fornemmelig efter deres Syssel i Livet (»professionelle« K.r), men ogsaa efter andre Hensyn, nogle vel ved blandede Ægteskaber (»Blandingskaster«). Af Brahmaner skal der findes 1886 K.r, alene Sarasvati-Brahmanerne i Pandsjab tælle 469 Underafdelinger; af Rajputer skal der være 590. For Sydindien opgives 19,000 K.r. Og disse ere alle skarpt adskilte, holde ikke Bordfællesskab og gifte sig ikke indbyrdes. Saaledes sønderdeler K.n Folket og binder det tillige til at blive i de gamle Spor; forhindrer Frihed og Fremskridt og udelukker al Barmhjertighed udenfor K.n. Og dybt under alle disse K.r staar saa den laveste Befolkning udenfor K.rne og udenfor Hindu-Samfundet. Den tør ikke en Gang komme et Hindu-Tempel nær, og dog holde ogsaa disse Mennesker saa ivrigt som nogen paa deres »Kaste«, i den Grad er Kastetanken trængt igennem. Til denne Klasse hører i Sydindien Paller og Pariaer (o. 5 Mill.), der leve i Armod og Elendighed, i Reglen ganske afhængige af Kastefolkene, skønt de ikke mere ere deres Livegne. Endvidere er der Levninger af Urbeboerne (Mletsha'er, Barbarer): Malaer og Madigaer i Telugulandet, Maharer og Mang i Mahrattalandet, Læderarbejderne og Gadefejerne o. s. v. Med Bjergstammerne, der ogsaa høre til Urbeboerne, udgøre de o. 50 Mill. Ikke blot Berøringen med dem, eller Skyggen fra dem gør uren, men ogsaa deres Atmosfære (i Travankor i 72—96 Skridts Afstand). — Det kan indrømmes, at K.n i Fortiden har kunnet gøre Gavn, for saa vidt den beskyttede den ariske Kultur imod at gaa under i Urbeboernes Barbari og dannede et Værn imod Lovløshed, et Slags indbyrdes Politi, ligesom den har været til gensidig Støtte indenfor K.n mellem dens Medlemmer, paa lignende Maade som vore Lav, og afværget Pauperisme for dem. Men den har ogsaa gjort frygtelig Skade, rejst uoverstigelige Skillemure i Befolkningen og fordømt de undertrykte Klasser til Elendighed uden Ende. Tillige har den skadet Kastefolkene selv ved Paabudet om Endogami, Ægteskab indenfor K.n, der har gjort Børneægteskab til en Pligt for at sikre Familiens fortsatte Bestaaen, hvilket har medført fordærvelige Følger i fysisk og aandelig Degeneration. Og Børneægteskabet i Forening med Forbudet imod Enkers Giftermaal og de indiske Enkers prisgivne Stilling har paaført Indiens Kvinder usigelige Lidelser. Ved Folketællingen 1900 udgjorde Enkerne 19 % af samtlige Kvinder i Indien; der fandtes 15 Enker af hvert 1000 Kvinder under 15 Aar, og 628 af hvert 1000 over 40 Aar. Og hvor har ikke K.n opelsket Hovmod og Selvsyge, udelukket Næstekærlighed og Patriotisme og tilintetgjort personlig Ansvarsfølelse og Mod til at være sig selv og handle efter sin Overbevisning: det, der er Hinduernes store Svaghed!

Det er til at undres over, at en saadan utaalelig Ufrihed og Kilde til Ulykke og Fordærv har kunnet blive ved at bestaa og har saa fast et Hold paa Folket. K.n har udholdt den ene Storm efter den anden. De religiøse Bevægelser, der ere gaaede igennem Indien, have alle vendt sig mod K.n, hvilket viser, at Trykket af den er bleven følt — lige fra Buddhismen til Sektstifterne i nyere Tider. Nanak og Govinda (Sikherne) og Ramanudja og i vore Dage Brahmoismen. Men Kampen mod Buddhismen foranledigede netop Udformningen af det strenge Kastesystem, og Resultatet af de

nyere Sektdannelser er blevet nye kasteagtige Sammenslutninger, hvori disses Tilhængere afsondrede sig; ogsaa Indiens Muhammedanere indtage tildels en lignende Stilling. Endog Krdmmen, der i sig selv er en saa uforligelig Modsætning til alt Kastevæsen, trues i Indien af den samme Fare. Saaledes ere de syriske Kr. paa Malabarkysten endte med at blive en temmelig højt stillet K. og have dermed tabt al Evne til at paavirke den øvrige Befolkning. Den rom.-kat. Mission bereder sig en lignende Skæbne ved sin Akkommodationspraksis, der lader K.n bestaa indenfor Kirken. Vel fordømtes i sin Tid Roberto de Nobilis over alle Grænser gaaende Indrømmelser overfor K.n, da han 1606—48 i Madura udgav sig for en rom. Brahman, iagttog Brahmanskikkene med ringe Ændringer og afsondrede sig fra sine egne Kaldsfæller for at kunne leve blandt Brahmanerne og samlede Tusinder af Tilhængere, indtil den hele kunstige Bygning faldt sammen. Men under den nu dominerende jesuitiske Missionspolitik vedkender den rom.-kat. Mission sig paa ny Nobilis Fremgangsmaade overfor K.n som den rette. Anderledes den evang. Mission. Den er sig bevidst at staa i stadig Kamp mod K.n, om der end ikke er Enighed om, ved hvilke Midler den bedst bekæmpes. Missionen møder K.n som den store Hindring foran Indgangen til Kirken, idet Daaben medfører Tab af K.n og dermed Udelukkelse fra Slægten og hele den Kreds, hvoraf Hinduen omsluttes i alle sine Forhold, med Opholdet i det fælles Familiehjem, der beholder ogsaa de gifte Sønner og deres Husstand boende dér, og med Delagtighed i Familiens fælles Ejendom, der bliver i Familieoverhovedets Hænder. Alt dette stænges den døbte Hindu ude fra. Han er død for sin Slægt, og der holdes Dødsfest over ham. Derfor er det stadige Spørgsmaal fra dem, der drages til Krdmmen, dette, om de ikke kunne være Kr. uden at gaa igennem Daabens Vande. Og Resultatet af det benægtende Svar bliver for de flestes Vedkommende, at de gaa tilbage til Hinduismen for enten at blive i den med skadet Samvittighed eller senere i Livet under fornyede Kampe at bryde igennem. Men selv naar det Offer er bragt, som for en Hindu er det største, er Kampen med K.n ikke til Ende; thi Kasteskik og Kastefordomme ville følge med ind i Menigheden. Og her rejser sig det Spørgsmaal, hvorledes Missionen skal stille sig hertil, og hvor meget den tør bære over med.

De fleste evang. Missioner kræve et fuldstændigt Brud med K.n ved Optagelsen i Menigheden og finde, at netop dette Tidspunkt er det rette hertil. Der er alligevel intet Forlig muligt mellem Kristenliv og Kastevæsen, og en Udsættelse af Bruddet fører til intet godt, kun til Slaphed og utilbørlig Eftergivenhed for hedensk Sind og Sæd. De eng. og amerik. Missionærer ere tilbøjelige til at gaa videst med deres Fordringer i den Henseende og lade den, der optages ved Daaben, forud bryde K.n ved at holde Maaltid med de Kr. (test, Maaltidsprøve). De amerik.-luth. Missioner, den danske og af tyske Hermannsburger- og Baseler-Missionen stille ikke alle netop denne Fordring, men staa dog i det væsentlige paa samme Standpunkt og mene i de gjorte Erfaringer at have Bekræftelse paa, at de hermed er paa den rette Vej. Baseler-Missionen kan saaledes samle sine omvendte af forskellig K. og Stand til fælles Maaltider ved sine Daabshøjtider og anvende dem i Missionstjenesten uden mindste Hensyn til deres tidligere K., ligesom Ægteskab imellem Folk af forskellig K. skal være noget almindeligt i den. En Særstilling indtager Leipziger-Missionen i Tilslutning til den gamle Trankebar-Missions lemfældige Behandling af K.n. Den gaar med Dr. Karl Graul (S. 251) ud fra, at K.n ikke er alle Onders Onde, men at den har været, og trods al Ubillighed og Haardhed endnu er, en bevarende Magt for Indien, den hele indiske Samfundsorganismes Rygrad, den eneste moralske Magt, som alle bøje sig for, hvorfor ogsaa Kastefolkene, særlig Sudraerne, udgøre Samfundets moralske Kerne. Den skelner mellem K.ns religiøse Side, som der ved Daaben er fuldstændig brudt med, og dens sociale Side, som Missionen ingen Ret eller Magt har til at rydde bort, hvorved den kun vilde denationalisere, anglisere. Der skal ikke paalægges Tvang i slige ydre Ting som Aflæggelse af Kastetitler eller Bordfællesskab med Personer udenfor K.n, heller ikke Europæere; men fornemmelig drejer det sig dog her om Forholdet mellem de i Leipzigernes Menigheder temmelig talrige Sudraer (o. $^1/_3$) og Pariaerne med deres urenlige Levevis og Føde (hvortil ogsaa hører Aadsler). Et Stridsæble i den sydindiske Mission er endelig Fjernelsen af Haartoppen, Kudumi, som Leipzigerne erklære for indifferent i religiøs Henseende og lade deres omvendte beholde, medens baade Baselerne og de engelske kræve den borttaget ved Daaben, fordi den efter deres Mening staar i bestemt Forbindelse med Hedenskabet. Der er meget tiltalende i Leipzigernes Betragtningsmaade, særlig deres Respekt for K.ns nationale Side; men det bliver dog Hovedindtrykket, at de se for optimistisk paa, hvad der kan udrettes mod K.n, naar de kun ville modarbejde den med Ordets Forkyndelse og Sjælesorg uden udvortes Bestemmelser, som paa et saadant Trin ikke kunne undværes. Kun i Kirken og ved Nadverbordet ville de ikke tillade, at K.erne holde sig adskilte; men de have svært ved at sætte selv dette igennem og tillade dog Sudraer og Pariaer at gaa hver Flok for sig, kun at Mændene af Pariaerne gaa op foran Kvinderne af Sudraerne; og de tage deres Præster og Kateketer af Sudra-Kasten, fordi de ikke tør byde Sudra-Menighederne andre, unægtelig en betænkelig Indrømmelse til Sudraernes Fordomme, om den end i Reglen vil være vel begrundet ved de Personligheder, der bliver Tale om at anvende. Med al deres Varsomhed ere de kun naaede lidet frem med at faa K.aanden drevet ud, og særlig netop i deres gamle Sudra-Menigheder. De maa selv indrømme, at K.fordomme findes i disse, efter den almindelige Mening i Indien endog i høj Grad, og have hertil kun at svare, at de ogsaa findes i de Missioner, der mene ved deres strenge Optræden mod K.n at have ryddet op med den, hvilket er kun altfor sandt. Mærkeligt er det, at Leipziger-Missionen med al sin Overbærenhed overfor K.n ikke kan siges at have opnaaet nogen større Tilgang fra

K.folkene end de andre Missioner. De Sudraer, den har, stamme fra ældre Tiders Arbejde.

Resultatet bliver, at der endnu er langt tilbage alle Vegne, og at Sejren over K.n endnu staar som det store, uløste Problem for Missionen i Indien. Man kunde vente, at K.n havde faaet et Grundskud ved Berøringen med den europæiske Kultur: ved Jernbanevognene, hvor Brahmaner maa finde sig i at sidde sammen med Pariaer og Europæere, de offentlige Vandledninger, hvor alle K.r maa hente Vand, Regeringens og Missionens Skoler, hvor Børnene optages uden Hensyn til K. Men K.n bøjer sig for det uundgaaelige med stor Elasticitet, ved dels at suspendere K.reglerne som ikke gældende de offentlige Vandledninger eller Drenge i Skoletiden, dels at simplificere Renselsen, der for Jernbanekørslens Vedkommende gøres af med en enkelt Vaskning. Rejser over Havet og Ophold i England kan ogsaa afsones, om end med besværligere Renselser. Selvfølgelig virker dog Berøringen med Vesterlandets Kulturfolk og nye Indretninger til at svække K.ns indre Magt, men det sker saa smaat, at det ikke er derfra, Forandringen kan ventes. Kun Krdm. kan besejre K.n og undergrave dens Herredømme ved at løfte de laveste Klasser, der nu staa dybt under K.folkene, til en menneskeværdig Tilværelse, et Liv, der overgaar hines i Renhed og sædelig Kraft. Det er en sen og møjsommelig Vej; men der er ingen anden. De lavere Klassers Kristianisering vil som sidste Resultat føre til K.ns Undergang. (K. Graul, Reise nach Ostindien IV, 147 f.; samme, Die Stellung der evang. luth. Mission in Leipzig zur ostind. Kastenfrage, 1861; Ochs, Die Kaste in Ostindien, 1860; M. Williams, Modern India and the Indians; Warneck, Missionslehre III, 1, 301 f.; J. Richter, Die deutsche Mission in Südindien, 1902, 128 f., 611 f.; samme, Nordindische Missionsfahrten, 1903, 257 f.). *V. Sn.*

Kasuistik kaldes den Del af Moralteologien, som sætter sig til Opgave at drøfte og afgøre vanskelige Samvittighedsspørgsmaal (casus conscientiæ). Man løsriver Handlingen fra Samvittighedsforholdet og træffer Afgørelse for det enkelte Tilfælde efter Vejledning fra andre. Det bliver saaledes mere en juridisk end en moralsk Afgørelse; og da det individuelle Tilfælde aldrig vender tilbage paa samme Maade som tidligere, men altid er nyt, maa K. allerede af den Grund anses som forfejlet lige fra Roden. Alligevel har den været yndet gennem alle Tider. I den antike Moralfilosofi findes megen K. hos Stoikerne; ligeledes hos Cicero (de officiis). I Jødernes Talmud indtager den en stor Plads. Indenfor den kr. Kirke trænger den snart frem, men faar særlig en praktisk Betydning i Middelalderen ved Forbindelsen med Skriftemaalet. Skriftefaderen skal give Raad i vanskelige Tilfælde og fastsætte Bodsstraf. »Pønitentialbøgerne« blive derfor kasuistiske Haandbøger. Den spanske Dominikaner Ramòn af Peñafort (d. 1275) skrev saaledes *Dubitalia* og *Summa de poenitentia*, som fandt overordentlig stor Udbredelse og ere trykte gentagne Gange lige til Midten af 18. Aarh. Her blev hver »casus« dissekeret efter Heksametret: *quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando,* forinden Afgørelsen kunde træffes, og Syndens Grad bestemmes. Hele Syndsbegrebet blev derved forvansket og Samvittigheden dysset i Søvn. Det laa i Reformationens Væsen, at den maatte stille sig i den skarpeste Modsætning til al denne Udvorteshed og heftigt bekæmpe den sjælefordærvende K., saaledes som denne havde udviklet sig. Dog den tidlige Udvikling gennem Middelalderen fik snart efter en endnu yppigere Udfoldelse hos Jesuiterne. Deres Virksomhed i Skriftestolen havde netop god Anvendelse for K,, og ved deres Lære om Probabilisme, Mentalreservation og lignende forkastelige Paafund sættes K. i det mest detaillerede og raffinerede System, fyldt med de modbydeligste og mest svinske Undersøgelser, som umuligt kunde undlade at ægge Modstanden. En lang Række Kasuister i 17. Aarh. have ved deres Værker i saa Henseende opnaaet en sørgelig Berømthed, t. Eks. Sanchez, Escobar (I, 799), Filiucci, Tamburini, Bauny o. fl. Det er Pascals udødelige Fortjeneste ved sine »Provincialbreve« at have overgivet denne Jesuiternes Praksis til velfortjent Latter og samtidig revset dem med Religionens høje Alvor. Men K.en staar dog i Romerkirken i urokket Anseelse, og Kirkelæreren Liguori (d. 1787), hvis kasuistiske Afgørelser ikke i nogen Henseende ere væsensforskellige fra det 17. Aarh.s Morallæreres, er stadig det højtbeundrede Mønster som Vejleder i Skriftestolen. *A. J.*

Katafrygere, se Montanisme.

Katakomber er et først i det 4. Aarh. paaviseligt Navn af usikker Oprindelse (maaske »ved Kløften« eller »ved Sænkningen«), først brugt om nogle Grave ved San Sebastiano udenfor Rom, senere som Fællesnavn for de første Kr.s Begravelsessteder, der imidlertid af de første Kr. selv kaldtes Koimeterier, d. v. s. Sovesteder, en Betegnelse, der i hvert Fald kun i ringe Maal synes at være anvendt af Hedningene om deres Grave. Gennem hele Middelalderen henlaa K.ne ukendte og forglemte; mod Slutningen af Middelalderen høre vi dog om enkelte Besøgere, men først ved Fundet af et Gravanlæg ved Via Salaria i Nærheden af Rom, 31. Maj 1578, vaktes Interessen i videre Kredse for disse Oldtidslevninger. Malteserridderen Antonio Bosio (d. 1629) blev Grundlæggeren af en videnskabelig Forskning over K.ne. Hans Værk: *Roma Sotteranea* udkom dog først efter hans Død (1632). Efter en Periode, i hvilken K.ne hovedsagelig bleve betragtede under Synspunktet af Lagersteder for Relikvier, og om hvilken der derfor nærmest kun er at bemærke, at man ogsaa henledte Opmærksomheden paa K. ved Neapel, Castellamare og paa Sicilien, bliver endelig metodiske Udgravninger og en energisk videnskabelig Forskning paabegyndt midt i det 19. Aarh. Allerede Jesuiterpateren Giuseppe Marchi havde Blik for Nødvendigheden af et saadant Arbejde, men det blev hans Elev, Giovanni Battista de Rossi (f. 1822, d. 1894), som kom til at sætte det i Værk. Saavel de af ham foretagne Udgravninger som hans talrige Skrifter (især *La Roma sotteranea cristiana* I—III) ere af grundlæggende Betydning; fremragende Mænd, uddannede i hans Skole, fortsætte nu hans Arbejde; især kan nævnes Italienerne Gatti og Marucchi, Tyskerne Wilpert og Nic. Müller. Ved Undersøgelsen af Neapels K. har især V.

Schultze gjort sig fortjent, medens Paolo Orsi og Führer navnlig have arbejdet i Siciliens K.

Ved de nyere Udgravninger ere efterhaanden K. komne for Dagens Lys i de forskelligste Egne af Verden: i Palæstina, Syrien og Lilleasien, i Ægypten (især Alexandria) og nogle faa andre Steder i Nord-Afrika, paa de græske Øer (især Melos), paa Malta, Sardinien og Sicilien, i alle Egne af Italien, men dog navnlig i Roms nærmere og fjernere Omegn. Enkelte af de i Roms Nærhed fundne K. synes at have tilhørt hæretiske Samfund. Ligeledes findes der her ogsaa jødiske K. Denne sidste Omstændighed kunde lægge den Antagelse nær, at de Kr. ligesom paa saa mange andre Punkter saaledes ogsaa med Hensyn til Indretningen af deres Grave have taget Jøderne til Forbillede. Muligvis er endog de første Kr. i Rom af jødisk Byrd ligefrem blevne begravne i de jødiske K. Dog staar det i hvert Fald fast, at de Kr. overalt, saa snart som muligt, fik indrettet sig egne Gravsteder og gennemførte en streng Afsondring fra de jødiske og hedenske Gravanlæg. Det ophæver dog ikke den omtalte Efterligning, der imidlertid fremtræder som en Efterligning ikke blot af jødiske, men ogsaa af hedenske Forbilleder. De nærmeste Omgivelser synes som Regel paa hvert enkelt Sted at have spillet den overvejende Rolle. Imidlertid finder der dog ved Krdmmen betydningsfulde Nydannelser Sted; medens Begyndelsespunktet i den kr. Gravteknik er de med de jødiske eller hedenske stærkt beslægtede Enkeltgrave eller Familiegrave, gik man efterhaanden paa Krdmmens Grund over til Menighedsbegravelser. I Orienten blev dette Skridt ganske vist næppe taget overalt; derimod naaede Menighedsbegravelserne sin højeste Udvikling i Rom. Den eneste Analogi hertil indenfor Hedenskabet var de store grubeagtige Fællesbegravelser for fattige paa Esquiliner-Højen; i Sammenligning med disse kommer K.ne utvivlsomt til at aflægge et fordelagtigt Vidnesbyrd om den Lighedsfølelse og Broderkærlighedens Aand, som gennemtrængte de kr. Menigheder. Saadanne Menighedsbegravelser opstod dels derved, at formuende Kr. overlod Stykker af deres Jorder til Begravelse for Medlemmer af Menigheden, dels derved, at der blev købt fælles Jord af Menighedens Midler. For Roms Vedkommende indrettede man næsten overalt paa disse Grundstykker store underjordiske Gravanlæg; dog byggede man ogsaa undertiden overjordiske Grave (sub divo). Efter Constantins Tid tiltog de sidste betydeligt i Tal, selv om der endnu stadig i det 4. Aarh. foretoges mange Begravelser i de underjordiske K., tildels nu med det Motiv at hvile i Martyrernes Nærhed. Fra det 5. Aarh. følte man imidlertid kun Gravfreden sikret indenfor Murene; Martyrernes Relikvier bleve flyttede ind i Bykirkerne, i hvis Nærhed man nu ogsaa indrettede Begravelsespladser. Andre Steder i Italien (f. E. Castellamare, Sorrento, Sicilien) vedblev man endnu i lang Tid med at begrave i de underjordiske K.

Roms K. ere blevne betegnede som den højeste Udvikling af Oldtidens Begravelsesvæsen. De Arbejdere (fossores), som vare beskæftigede med Anlægget af Gravene, og som nogle Steder endog findes regnede med til Klerus — vi finde interessante Afbildninger af dem i K.ne selv — maa have været Folk med en ikke ringe teknisk Uddannelse. Man valgte til Anlægget af K. især saadanne Steder, hvor Jordbunden bestod af det saakaldte tufa granulare; kun sjældent anlagde man dem i den blødere Pozzolan. Man begyndte med at udhugge en Skraaning eller et Trappeanlæg, i Reglen til en Dybde af o. 6 Meter. Fra dette Udgangspunkt udhuggede man lange Gange, omtrent parallele. Disse bleve atter forbundne med Tværgange, saaledes at der efterhaanden opstod et helt Net af Korridorer, der sjældent ere mer end en Alen brede. Man maatte naturligvis begrænse det underjordiske Anlæg til det Grundstykke, man paa Overfladen besad, og Følgen heraf var, at man, naar yderligere Plads blev fornøden, maatte gaa i Dybden. Dels gravede man da Gangene dybere, hvorved dog kun meget lidt Plads blev vunden, dels udhuggede man helt nye Korridorer saa meget dybere under Jorden, at man ikke bragte det øverste Anlæg i Fare for Sammenstyrtning. Paa denne Maade opstod undertiden 4 eller 5, men som oftest dog kun 2 eller 3 Anlæg over hverandre.

I Korridorernes Langvægge udhuggedes Gravene. Den i Roms K. hyppigste Form er langagtige Nicher (saakaldte loculi), den ene over den anden; som Regel er hver kun beregnet paa ét Lig. Naar de vare beregnede paa flere, sørgede man for, at Ligene ikke umiddelbart berørte hinanden. Det er først i den efterconstantinske Tid, at man begynder at stable Ligene ovenpaa hverandre paa en Maade, der kunde minde om Fattigbegravelserne paa Esquiliner-Højen. Ved Siden af Nichegravene findes ogsaa Arcosolier, d. v. s. Buegrave, en Fordybning, hvori Liget lagdes, og ovenover denne en Bue, mere eller mindre halvkredsformet. En sjældnere Form er de saakaldte Altargrave (sepolcro a mensa), hvor ligeledes Liget hvilede i en Fordybning, men i Stedet for Buen er der ovenover Graven udhugget en rektangulær Fordybning, der giver Graven mere Lighed med den almindelige Nicheform.

Ikke sjældent er der ved Siden af Gangene eller ved deres Endepunkter indrettet særskilte smaa Kamre (cubicula), hyppigst i Form af et Trapez eller Rektangel, sjældnere halvkredsformede. I disse Kamre ere Gravene i Reglen af Arcosolie-Typen; og hvor man benyttede Sarkofager, anbragtes de i Almindelighed ligeledes i disse Kamre, der sandsynligvis — paa Grund af de større Omkostninger ved Anlægget — vare forbeholdt de mere velhavende.

Gravene lukkedes lufttæt med Plader af Sten eller Marmor, forsynede med en kort Indskrift, ofte tillige med et eller flere Symboler. Omfanget af denne store underjordiske Dødestad i Roms Omegn har man søgt at anskueliggøre ved en Beregning af Korridorernes Længde, naar de tænktes lagt i en lige Linie. Angivelserne varierer fra o. 900 til 1200 Kilometer. Antallet af de deri begravede udregnes til $3^1/_2$—6 Millioner.

Hovedforskellen mellem K.ne i Roms Omegn og K.ne f. E. i Syditalien og paa Sicilien er, at paa de sidstnævnte Steder ere Gangenes Bredde som Regel større, de smaa selvstændige Gravkamre talrigere, Arcosolierne hyppigere end

Nichegravene, Variationen i Gravtyperne i det hele større — altsammen begrundet i, at man ikke her, som i Storbyen Rom, var nødt til at spare paa Pladsen. — Gennem tragtformede Aabninger fik de underjordiske Gange et sparsomt Maal af Luft og Lys; paa den mangelfulde Belysning søgte man iøvrigt at hjælpe ved de talrige Lamper, som ere fundne i K.ne, selv om en Del af disse Lamper staar i Forbindelse med den Skik at have brændende Lamper ved Gravene.

Den knappe Plads, som findes netop i Roms K., umuliggør den en Tidlang herskende Antagelse, at de Kr. ofte have holdt deres Gudstjeneste hernede. Derimod tyde de i Stengrunden udhuggede Sæder eller Bænke, som findes i adskillige af de smaa Kamre paa, at de Kr. paa de dødes Mindedage have holdt deres Fællesmaaltider og nydt Nadveren ved selve Graven. Dog mene andre, at det snarere har fundet Sted i smaa overjordiske Bygninger, som formentlig skulle være blevne opførte ovenover de fleste K.; i disse Bygninger (cellæ cimiteriales) har man desuden villet se Spiren til den kr. Basilika. Fuldstændig Klarhed over dette Forhold har man ikke naaet, lige saa lidt som man kan give noget sikkert Svar paa Spørgsmaalet om, hvorledes det var muligt, at de kr. Menigheder i Forfølgelsestiderne kunde eje saadanne store Begravelsespladser. Man har dels søgt Forklaringen i, at de Kr. have organiseret sig efter de hedenske Begravelsesforeningers Forbillede og derved opnaaet Øvrighedens Anerkendelse, dels har man tænkt sig, at de Kr. have opgivet Straamænd som Ejere af vedkommende Grundstykker.

Ligesom de Kr. med Hensyn til Gravenes Beskaffenhed og Form tog jødiske og hedenske Grave til Forbilleder, saaledes fremviser K.ne ogsaa paa andre Punkter Spor af forkristelig Indflydelse. Oldtidens Folk saa i Graven et Hus, »en evig Bolig« — en Benævnelse, man ogsaa finder i kr. Indskrifter, skønt enkelte af Kirkens Mænd paaviste det urimelige i, at de, der troede paa Opstandelsen, kaldte Graven et »evigt« Hus. Som de Kr. overtog Benævnelsen Hus, saaledes overtog de ogsaa den i denne Forestilling rodfæstede Skik at give de døde allehaande Redskaber med i Graven ligefra Køkkensager til kostbare Smykker og Ringe. De sidstnævnte Genstande ere ofte forsynede med kr. Symboler. Blandt de mangfoldige i Gravene fundne Genstande maa her mindes om de saakaldte Blodglas (se I, 75) og Guldglas (se S. 305).

Hvad Indskrifterne paa Gravstenene angaar, vise de en betydelig Lighed med de hedenske Gravskrifter, der paa Grund af den Dybde i Følelsen, hvoraf de ofte vare prægede, vare skikkede til at benyttes ogsaa af de Kr. Dog gav man dem som oftest et bestemt kr. Præg ved Tilføjelsen af nogle faa Ord eller ved Anbringelsen af et eller andet Symbol (Duen, Fisken, Kristi Monogram eller lignende). Ofte findes ogsaa paa Gravstenene et Tegn, der angiver den afdødes borgerlige Gerning. Først i Slutningen af Oldtiden begynder man med en rigeligere Anvendelse af den hl. Skrift i Gravindskrifterne, hvorved man efterhaanden kaster de antike Forbilleder over Bord.

Dette havde man allerede længst gjort, hvad den kunstneriske Udsmykning af Gravkamrene angaar, skønt man ogsaa her i Begyndelsen knyttede sig nøje til hedenske Mønstre. Til de efter gr.-rom. Forbilleder malede Dekorationer føjede man nemlig allerede i Slutningen af 1. Aarh. Fremstillinger af bibelske Scener (se I, 312). Hele den rige Billedskat, som gennem K.ne er kommen for Dagens Lys, hører sikkert til det, der mest af alt ved disse Udgravninger har fængslet Interessen.

K.ne giver os imidlertid ikke blot Indblik i den ældste kr. Malerkunst, men ogsaa i den ældste kr. Skulptur. I det store og hele gav de Kr. i de første Aarhundreder sig ikke meget af med Billedhuggerkunst. Dog benyttede man allerede i den førconstantinske Tid af og til Sarkofager, og Brugen heraf tog stærkt til i Tiden efter Constantin. Paa disse Sarkofager findes som paa de hedenske i Reglen ikke blot Forsiringer, men Relieffer, forestillende de afdøde, undertiden midt i deres Omgivelser eller i Færd med deres Gerning. Ofte finder man nu paa de kr. Sarkofager ogsaa Fremstillinger af bibelske Scener; væsentlig er Emnevalget indskrænket til samme Cyklus, som findes paa Malerierne (se I, 312); dog udvides denne Cyklus noget. I det 4. til 6. Aarh. naar denne Reliefkunst sin Blomstring, især i Rom og Ravenna. Hyppigst er Sarkofagerne af Marmor; ganske enkeltvis har man dog i K.ne fundet Sarkofager af Terrakotta, Sten eller Bly. Ogsaa bortset fra Sarkofagerne findes der i K.ne ganske faa Vidnesbyrd om Skulptur, f. E. nogle Stukrelieffer i Priscilla-Katakomben. (Foruden de i Artiklens Begyndelse nævnte Værker kan henvises til F. X. Kraus, Real-Encyklopädie der christlichen Alterthümer; samme Forf.s, Gesch. der christlichen Kunst I. 1896; V. Schultze, Die Katakomben, Leipzig 1882; Marucchi, Le catacombe Romane secondo gli ultimi studi, Roma 1903). *F. T.*

Katan, se Hakkatan.

Katedralskole, se Domskole (I, 668).

Kategorisk Imperativ, se Kant.

Katekese og Katekisation. Katekesen eller den kirkelige Undervisning er saa gammel som Kirken selv. Efter Herrens Ord i Mt. 28, 19—20 staar det fast, at til at blive en Kr. i Ordets fulde Betydning hører ikke Daab alene, ikke Undervisning alene, men Daab og Undervisning i nøje Forbindelse med hinanden.

I den gl. K. var Daaben Maalet for Undervisningen. Tyngdepunktet for K.s Virksomhed laa i Missionsarbejdet. Dens Katekumenat var et Proselyt-Katekumenat. Med Barnedaabens Indførelse maatte Katekumenatet blive et andet. Daaben blev ikke Maalet, men Udgangspunktet for Katekumenatet. Men om Børnekatekumenatet hører vi saa godt som intet i den gl. K. De døbte Børns Opdragelse og Undervisning blev fuldstændig overladt Forældrene og Fadderne; særlige kirkl. Ordninger med dette Maal for Øje blev ikke trufne, Deltagelse i Menighedsgudstjenesten og Samlivet med Forældrene i Hjemmet traadte i Stedet for en ordnet Undervisning.

I Middelalderens K. blev det vel principielt hævdet, at de døbte Børn skulde nyde en kirkl. Opdragelse (det er en skrækkelig

Forsømmelse, hvis man ikke underviser de døbte Børn, siger Pariserkonciliet 829), men i Virkeligheden stod Katekesen paa et overmaade lavt Standpunkt. Det blev paalagt Forældrene og særlig Fadderne at indprente de unge den kr. Børnelærdom; hvorledes dette Paalæg blev overholdt, derom vidner den Bekendelse, der ofte findes i Skrifteformler: »Jeg har ikke lært mine Gudbørn den hl. Tro«. Vel arbejdede Karl d. store og hans Medhjælpere med stor Iver paa at fremme Børneundervisningen: Børnene blev henviste til Skolerne, og, hvor disse manglede, til deres Sognepræst. Men tog end adskillige af de første (Kloster- og Domskoler) denne Opgave op, var det dog væsentlig kun fornemme Folks Børn, der derved blev hjulpne, og hvad Præsterne angik, var det højeste, de gjorde, at foresige Børnene Troen og Fadervor saa længe, til de kunde sige det efter. Mere ydede i Middelalderens sidste Aarhundreder Lavene og Byskolerne. Lavene lod sig det være magtpaaliggende at sørge for deres Lærlingers religiøse og sædelige Opdragelse, og for Byskolerne, der var oprettede som en Modsætning til de kirkl. Ordninger, var det nærmest en Æressag at skaffe deres Elever ogsaa en vis religiøs Dannelse. — Undervisningsstoffet var Troen (med Daaben), Herrens Bøn (med Ave Maria) og fra o. Aar 1200 de 10 Bud (hertil kom de 7 Dødssynder, de 7 Hoveddyder, de 7 Barmhjertighedsgerninger, de 7 Sakramenter). Bestræbelserne gik mindre ud paa Forstaaelse af den kr. Sandhed end paa hukommelsesmæssig Indprentning af Sætningerne. Hvad der maatte hindre et virkeligt kateketisk Liv var — og er den Dag i Dag i den rom.-kat. Kirke — dels Manglen af et bestemt Katekumenatsmaal, thi hverken Konfirmationen eller det første Skriftemaal kan betegnes saaledes, om end Skriftemaalet i Virkeligheden blev det virksomste Middel ved Børneopdragelsen, dels Kirkens Ønske at holde sine Medlemmer i blivende Umyndighed og religiøs og sædelig Afhængighed; man var tilfreds med lydig Underkastelse under Kirkens Lære uden Forstaaelse, derfor kunde Undervisningen heller ikke føre til en indre Overbevisning.

I den evangeliske Katekeses Historie kan der skelnes mellem tre Udviklingstrin. — 1. I Forstaaelse af, at levende Tro ikke er mulig uden Erkendelse af den kr. Sandhed, stræbte Reformatorerne af al Magt at lede Ungdommen til denne Erkendelse. Fremfor alle drev Luther paa den kirkl. Undervisning. I Hjemmet skulde Husfaderen indprente Børnene den kr. Børnelærdom, det samme skulde Skolerne i Byerne og Degnene paa Landet, hvor der saa godt som ingen Skoler var, men særlig maatte Præsterne ikke forsømme — ved Katekismusprædikener og Kirkekatekisationer, de søgne Dage som Søndagene — at antage sig Ungdommens kr. Opdragelse. Idet Reformatorerne forkastede det rom. Konfirmationssakrament, hævdede de med Calvin: *catechismus* (Undervisning) *est vera confirmatio*. En særlig Undervisning blev de Børn til Del, der første Gang skulde gaa til Herrens Bord. Denne Undervisning sluttede i de fleste luth. Landskirker med en til Privatskriftemaalet knyttet Troseksamen i Præstens Hjem, medens det i ref. Lande (og blandt Melanchthons Disciple) blev Skik at afslutte den med en offentlig Kirkehandling omtrent som vor nuværende Konfirmation. Grundstof for Undervisning var den kr. Børnelærdom, indeholdt i Luthers lille Katekismus, der med Tilføjelse af Stykket om Nadveren sluttede sig til Middelalderens Lærestykker. Ved Stoffets Valg og Ordning, Svarenes religiøse Varme og folkelige Kraft, det rige, for al teol. Refleksion frie Indhold hævder denne sig Førstepladsen blandt Reformationens Katekismer. Men den Form for Undervisningen, som Luther saa smukt havde antydet og indledet ved at fremstille Børnelærdommen i Spørgsmaal og Svar, den blev kun gennemført paa rent mekanisk Vis. Hvad vi nu kalder Katekisation — en fri, belærende Samtale — er her intet af. Det, der krævedes, var kun en hukommelsesmæssig Tilegnelse af Katekismens Ordlyd, udover denne gik man hverken i Spørgsmaal eller Svar: al Katekese bestod i en blot Afhøring af Katekismen. Og heri skete i lange Tider ingen Forandring. Den følgende Tids Iver for at fastslaa den rene Lære medførte en ikke ringe Forøgelse af Katekismens Indhold. Dels indskød man nyt Stof af abstrakt teol. Art med Tilføjelse af bevisende Skriftsteder, dels optog man i Mængdevis Spørgsmaal, der tilsigtede Stoffets Inddeling og Forklaring — noget, der hører hjemme i Katekesen, men ikke i Katekismen. Men Katekismens Anvendelse vedblev at være den samme. Man blev staaende ved den mekaniske Udenadslæren, Hukommelsen overlæssedes, men Erkendelsen blev ikke fremmet, Følelsen ikke varmet, Viljen ikke forbedret. Omtr. hele det 17. Aarh. vedblev Undervisningen at være Hukommelsesvæsen, Ordkram; Børnene manglede den for Forstaaelse af de abstrakte Læresætninger nødvendige historiske Anskuelse, og Læreren forstod ikke den udviklende Læresamtales Kunst. — 2. Den anden Periode frembyder Billedet af en dobbelt Udvikling. Det var Speners Opgave at frigøre den evang. Kirke for den herskende Intellektualisme. Dette søgte han at opnaa ikke mindst ved Katekesens Hjælp. Han betragtede denne som et Hovedstykke i en Præsts Gerning og underviste selv ivrigt; han bragte nyt Liv i de hensygnede Kirkekatekisationer og ansporede andre (fremfor alle Francke) ved sin kateketiske Iver. Hans Bestræbelser gik ud paa at bringe Hovedet ind i Hjertet og fremkalde et personligt Trosliv: han vendte sig imod den overvældende Udenadslæren, søgte at lede Ungdommen til selve den hl. Skrift og nøjedes endelig ikke med at afhøre det læste, men vilde ved Samtale gøre det forstaaeligt for Børnene, uden dog i metodisk Henseende at komme ud over Stof- og Eksamensspørgsmaalet. Ved sit Arbejde for en almindelig Indførelse af Konfirmationen tilsigtede han at give Undervisningen et bestemt afsluttende Maal. I sit videre Forløb kan Pietismen ikke frikendes for at have vist Mangel paa Forstaaelse af Barnets naturlige Ejendommelighed og for at have lagt en ensidig, usund Vægt paa Udviklingen af den religiøse Følelse. — Snart fremtraadte da en anden Retning, der i Undervisningen særlig fremhævede Forstandssiden. I. L. v. Mosheim

foreslaar i sin »Sittenlehre der heil. Schrift«, at Læreren skal paatage sig Elevens Rolle og ved varsomme og kloge Spørgsmaal dels udforske Elevens Forestilling om Sagen, dels berigtige og fuldstændiggøre den; Katekismen skal nok læres udenad, men dermed er Undervisningen ikke endt, nu begynder den først: de døde Begreber skal gøres levende. Ved denne katekiserende Fremgangsmaade, som Mosheim med et uheldigt Navn kalder den sokratiske, bliver han en Reformator paa den kateketiske Metodes Omraade. Men foreløbig bemægtigede Oplysningstiden sig Metoden. Den svarede efter Navnet ganske til dennes Krdmsopfattelse. Ivrige Pædagoger bestræbte sig for ved forstandig Demonstreren at fremlokke de evige religiøse Sandheder, der antoges in nuce at være til Stede i ethvert Menneske, af Børnenes Bevidsthed og derved opdrage dem til Gudsfrygt og Dyd. At denne Rationalismens Sokratik betragtede Reformationens Katekismer som forældede, og at den evang. Kirke oversvømmedes med en Syndflod af rationalistiske Lærebøger, var kun en Selvfølge. Men var det Saar end dybt, der tilføjedes Kirken ved, at Børnenes Hjerter blev fremmedgjorte for den objektive Kirketro, kan det paa den anden Side ikke nægtes, at Oplysningstiden ikke blot har indlagt sig stor Fortjeneste af Skolevæsen og Skoleundervisning i Almindelighed; den har ogsaa muliggjort et virkeligt kateketisk Fremskridt. Negativt ved at forkaste den uforstaaende Udenadslæren og den hele kirkl. Undervisningsmekanisme, positivt ved at indskærpe, at ogsaa Religionsundervisningen maa være i Overensstemmelse med de psykologiske Love for Barnenaturens Udvikling, ligesom den i høj Grad har fremmet Katekisationens Kunst (Dinter var Mesteren i denne Kunst). — 3. Samtidig med, at Kirkelivet vendte tilbage i de gamle Baner, er i det 19. Aarh. den tredje Periode i den evang. Katekeses Hist. bleven hidført ved, at man i Erkendelse af Anskuelsens pædagogiske Værdi (Anskuelse er det absolute Fundament for al Erkendelse, siger Pestalozzi) har gjort den bibelske Historie til Grundlag for Krdmsundervisningen. Dette er vel ikke en ny Tanke i Katekesens Historie. Allerede Augustin har i »*de catechizandis rudibus*« fordret, at *narratio,* den bibelske Historie fra Skabelsen til Frelsens Fuldendelse, skal danne Undervisningens Stof. Men sent er dette Krav blevet opfyldt i den kirkl. Undervisning. At den guddommelige Aabenbaring har en Historie, som maa være Genstand for Undervisningen, blev i nyere Tid først erkendt i den fransk ref. Kirke, og denne Erkendelse forplantedes gennem Spener til den luth. Kirke, hvor f. E. Hübner 1713 udgav en Bibelhistorie til Skolebrug. Dog først i det nu forløbne Aarh. har man gjort Alvor af den Grundsætning, at Krdmsundervisningen maa gaa ud fra den bibelske Historie; paa det anskuelige Grundlag, der her igennem er givet Børnene, bliver det da Opgaven ikke at gøre dem allerede i Barnealderen saa at sige færdige for alle kommende Livsforhold eller give dem Klarhed over alle Kristenlivets forskellige Udviklingstrin, af hvilke de af egen Erfaring kun kender det allerførste, men gennem belærende og opbyggende Samtale at hjælpe dem til en hjertelig og forstaaende Tilegnelse af den kr. Børnelærdom, som den er indeholdt i Luthers Katekismus, og saaledes oplære dem til at holde alt, hvad Herren har befalet sin Menighed. Om der til denne Undervisning, der finder sin Afslutning ved Konfirmandforberedelsen, skal knyttes en kirkl. ordnet og af det kirkl. Embede ledet Børnegudstjeneste, er et Spørgsmaal, Fremtiden maa besvare. Afgørelsen vil væsentlig være afhængig af, hvorledes Forholdet mellem Stat og Kirke og dermed mellem Kirke og Skole i Fremtiden vil udvikle sig. *S. S.*

Kateket eller Katekist kaldtes i den gl. Kirke den, der underviste Katekumenerne i den kr. Børnelærdom. Allerede i den ap. Tid var der »Lærere« (Ef. 4, 11; Rom. 12, 7; 1 Kor. 12, 28), som særlig havde den Naadegave at undervise andre. Disse talte i Kraft af egen Refleksion, ikke, som Profeterne, efter Aandens umiddelbare Indgivelse. Naar de Ældste og Tilsynsmændene ikke vare dygtige til at lære, fik »Lærerne« stor Betydning og megen Anseelse. I Didaké (13. 15) siges der, at den sande Lærer, ligesom den sande Profet, er sin Føde værd, og Lærerne stilles dér ved Siden af Profeterne som »de hædrede« i Menigheden. Som saadanne nævnes de endnu i Beg. af 3. Aarh. flere Steder, især i Alexandria (I, 53) og Antiokia (I, 105), efter at Apostle og Profeter forlængst vare forsvundne; men da vare de ikke længer Lærere for hele Menigheden, men kun for dannede Kr., som længtes efter kr. Erkendelse eller mere indgaaende Undervisning i den hl. Skr. (A. Harnack i »Texte und Untersuchungen« II, 1, 131 f.).

I den dsk.-norske Kirke blev der i Beg. af 18. Aarh. beskikket K.er, først ved Holmens Kirke (Reskr. af 3. Febr. 1705 og 28. Sept. 1714; Reskr. og Instrux af 28. April 1736), som visse Dage om Ugen offentlig i Kirken skulde katekisere et Antal Skolebørn. Desuden skulde de af og til prædike, hjælpe Præsterne med Tilsynet i Skolerne og Konfirmand-Undervisningen, besøge syge, forberede Proselyter til Daab og Fanger til Døden — alt under Sognepræstens Tilsyn. Senere fik de andre kbhvnske Sognepræster, og ogsaa nogle Sognepræster i de større Provinsbyer, deres K. Disse K.er vare uordinerede Mænd, der skulde bære sorte Klæder, en Studenterkappe og Bladkrave. 25. Marts 1807 blev det bestemt, at den K., der skulde ansættes ved Vor Frue Kirke i Kbhvn, maatte modtage Ordination, og senere blev det samme tilladt m. H. til de andre kbhvnske K.er. I Købstæderne udenfor Kbhvn indførtes ordinerede K.er først efter den omfattende Nedlæggelse af de residerende Kapellanier i 1803, og 1808 blev det bestemt, at hvor der ingen resid. Kapellan fandtes, skulde som Regel den første Lærer ved Købstædernes Skoler være ordineret K. Efter 1856 ere flere af disse Embeder nedlagte, og de kbhvnske K.er ere blevne en Slags personelle Kapellaner hos Sognepræsterne og de resid. Kapellaner. — Ude paa Missionsmarken har man ofte brugt Indfødte som K.er, der skulde være Medhjælpere for Missionærerne. Allerede Ziegenbalg begyndte 1706 at ansætte saadanne, og hans Eksempel blev fulgt mange Steder.

Kateketik kommer af *κατηχέω* opr. intr. = lyde ned (ikke genlyde), senere trans. = give én en mundtlig Meddelelse (saaledes Ap. G. 21, 21. 24), da overhovedet = undervise, idet Undervisningen blev tænkt som mundtlig. Om den religiøse Undervisning bruges det Lk. 1, 4; Ap. G. 18, 25; Rom 2, 18; 1 Kor. 14, 19; Gal. 6, 6; de to førstnævnte Steder betegner det specielt den elementære Undervisning. Kateketik er da Læren om Kirkens grundlæggende Krdmsundervisning og en af den praktiske Teol.s Discipliner. I nyere Tid (o. fra 1750) bruges Ordet katekisere og Katekisation specielt om den Undervisning, der gives igennem belærende og udviklende Samtale, altsaa i Form af Spørgsmaal og Svar, (jvfr. en tilsvarende Omdannelse af Betydningen af Ordet Katekismus). Men derfor er det ikke berettiget at opfatte K.en som Teorien om den — paa alle Undervisningsomraader anvendelige — katekiserende Fremgangsmaade. Dels omhandler K.en efter sin historiske Bestemthed kun Krdmsundervisningen, dels ligger der ikke i Ordets oprindelige Betydning eller dets historiske Anvendelse indtil den nævnte Tid noget Henblik til en særlig Undervisningsform (Augustin bruger Ordet *catechizare* om en Undervisning, der væsentlig gives gennem *narratio)*.

Er K. saaledes Læren om den grundlæggende kirkl. Undervisning, saa ligger heri to Ting: den omhandler Undervisning, og denne Undervisning gives af Kirken. At den kirkl. Undervisning, som enhver god Undervisning, maa være en opdragende Undervisning d. v. s. en saadan, der gennem Opdragelse af Forestillingslivet søger at paavirke ogsaa Følelses- og Viljeslivet, det fremgaar til Overflod af Herrens Ord i Mt. 28, 20, hvor Genstanden for Undervisningen ikke er Kristi Befalinger, men det at holde Kristi Befalinger. Alligevel er det neppe rigtigt med nyere Fremstillinger af K.en at udvide dens Begreb til at betegne Læren om den kirkl. Opdragelse, saa vist som Opdragelsen er en Opgave ikke blot for Kirkens kateketiske Virksomhed, men ogsaa for dens Prædiken og Sjælesorg. Og denne Undervisning er en kirkl., knyttet til det kirkl. Læreembede; Kirken maa være sig bevidst, at den har en Opgave overfor de Børn, der i Daaben er blevne dens Medlemmer. Denne Opgaves Omfang vil i væsentlig Grad være afhængig af, om Kirken kan gøre Regning paa Skolens Stotte eller ej. Hvor Kirken fremtræder som den af Staten anerkendte og støttede Folkekirke, dér kan det kræves, at den offentlige Skole samvirker med Kirken i Henseende til Børnenes kr. Oplærelse. Hvor denne Forudsætning ikke er til Stede, maa Kirken finde Midler og Veje til uden Skolens Hjælp at løse denne sin Opgave (f. E. ved Fornyelse af det oldkirkelige Kateketembede, ved kirkl. ordnede og ledede Børnegudstjenester eller paa anden Maade). — K.en vil da have at afhandle:

1. Den kirkl. Undervisnings Maal. Det kateketiske Maal er ikke at opdrage de umyndige til kr. Myndighed, til personligt selvbevidst Trosliv (Joh. 4, 42), — i saa Fald maatte Undervisningen fortsættes til 18 eller snarere 21 Aars Alderen, hvad der i vore Dage vilde frembyde uoverkommelige praktiske Vanskeligheder, og saa vilde Maalet endda ikke naas for mange Menneskers Vedkommende, der tilsyneladende alle Dage vedblive at være »Børn« (*νήπιοι*), om de end derfor alligevel hører med til Herrens Menighed (1 Kor. 2, 6; 3, 1), — men at give de unge Betingelserne for, at de med god Samvittighed og Forstaaelse kan svare ja til deres Daabspagt (se Art. Konfirmation) og i Lydighed og Frimodighed gaa til Herrens Bord og derved rustes til at komme godt igennem Ungdomsaarenes Farer. Men naar Afslutningen af den grundlæggende kirkl. Undervisning saaledes sættes til omtr. 14 Aars Alderen, saa udelukker dette ingenlunde, at Kirken har en betydningsfuld Opgave overfor den vanskelige Overgangsalder, men denne vil ikke være særlig af kateketisk Art (Katekisationer for den konfirmerede Ungdom, der efterhaanden har afløst sig selv, lader sig neppe genoplive), men maa søges løst ad andre Veje.

2. Den kirkelige Undervisnings Stof. I Overensstemmelse med Krdmmens Væsen som Aabenbaringshistorie og svarende til Barnenaturens Ejendommelighed, der kun ad Anskuelsens Vej kan vinde en virkelig Forstaaelse af de religiøse Sandheder, maa al Krdmsundervisning gaa ud fra den bibelske Historie. Paa de foregaaende Katekumenatstrin føres denne frem for Børnene i koncentriske Kredse og afsluttes da under Konfirmandforberedelsen ved en Paavisning af Sammenhængen i denne af Gud ledede historiske Udvikling. Ved Læsning af udvalgte Afsnit af selve Biblen gøres Børnene fortrolige med Brugen af denne. — Efter at Børnene ved den bibelske Historie har tilegnet sig en Sum af religiøse Sandheder i den levende Anskuelses Form, er det muligt af disse Anskuelser at udvikle den kr. Børnelærdom og fremstille den i Sammenhæng — paa Grundlag af Daabspagtens Ord eller Luthers lille Katekisme — og derved hjælpe de unge, ikke til Erkendelse af et teol. System, endsige blot til en udenadlært Ordkundskab, men til opladt Sans for Guds Rige, Glæde over hans Gaver og Villighed til Troskab i Pagten. — Endelig er det en vigtig Opgave for Konfirmandforberedelsen at give Børnene et fortroligt Kendskab til Menighedens Gudstjeneste (Kirkeaaret, Salmebogen) og derved sætte dem i Stand til med Lyst og Forstaaelse at deltage i denne.

3. Den kirkelige Undervisnings Form. Herunder fremhæves først dels den Betydning, Personligheden i Almindelighed har for Undervisningen — religiøs Paavirkning udgaar alene fra den religiøse Personlighed, derfor maa Undervisningen være personlig og mundtlig — dels de særlige Gaver af naturlig og aandelig Art, der kendetegner det kateketiske Kald. Dernæst behandles Katekesens dobbelte Læregang — den analytiske og den syntetiske, den første anvendelig, hvor Undervisningsstoffet foreligger færdigt, som naar Talen er om en bibelsk Fortælling, et Skriftord, en Salme; den anden, hvor den religiøse Sandhed, der skal udvikles og bringes til Børnenes Forstaaelse, er given som et nøgent Tema (et Bud, et Led i Trosbekendelsen, en Bøn i Fadervor) — og K.ens dobbelte Læreform — den akroamatiske og den erotematiske, af hvilke den første (den fortællende og foredragende) svarer til Krdmmens

Aabenbaringskarakter og til det umyndige Barns naturlige Tilbøjelighed, den anden (den udviklende Læresamtales Form, den katekiserende) særlig er skikket til at fremkalde Barnets Selvvirksomhed og gøre den tilsigtede Erkendelse til dets blivende personlige Ejendom. Endelig gives der Regler for Anvendelsen af disse Undervisningsformer, saavel hver for sig, som i deres indbyrdes Forbindelse, særlig gennemgaas den erotematiske Undervisningsforms Teknik.

K.en træder som teol. Videnskab først frem i den nyere Tid. Hos Augustin *(de catechizandis rudibus)* findes vel en Slags kateketisk Anvisning, og i Middelalderen giver Gerson nogle Vink i sit lille Skrift *de parvulis ad Christum trahendis*. Men om en kateketisk Videnskab er her ikke Tale. Med Reformationens Bestræbelser for at oplive den kirkl. Undervisning opstod Trangen til en videnskabelig Begrundelse og Fremstilling af denne. Den første betydelige K. er Andr. Hyperius's *de catechesi* (1570). Den næste J. J. Rambachs »Der wohlunterrichtete Katechet« (1722); det er Speners og Franckes kateketiske Grundsætninger, han sætter i System. Derefter bringer Oplysningstidens pædagogiske Interesse en Række kateketiske Arbejder for Lyset, men det er væsentlig kun metodiske Værker. K.en bliver hos de rationalistiske Forf. til en Undervisningens Formlære i Almindelighed, til Læren om den formelle Spørgekunst; betegnende er saaledes Titlen: »Lehrbuch der Katechetik, mit besonderer Beziehung auf den katech. Religionsunterricht« (som om K. havde med andet end Religionsundervisning at gøre). De vigtigste Fremstillinger af K.en i 19. Aarh. skyldes Schwarz, Krauszold, Palmer, v. Zezschwitz, E. Sachsse; af disse er v. Zezschwitz's den betydeligste, desværre lige saa tung i Formen som rig paa Indhold. Desuden indeholder siden Schleiermacher alle Arbejder over praktisk Teol. ogsaa et Kapitel om K., paa fremragende Maade hos Nitzsch og Achelis. Af rom.-kat. Forf. maa særlig nævnes J. B. Hirscher. Jvfr. Art. Katekisme. *S. S.*

Katekisme. Nu forstaa vi ved K. en Bog, der giver en kort, især paa Børn beregnet, Fremstilling af den kr. Børnelærdoms forskellige Hovedstykker. Denne Brug af Ordet K. er bleven almindelig siden Luthers Dage; men tidligere brugte man ikke den Betegnelse og forstod ved Ordet K. noget helt andet. Den gl. Kirke brugte (efter Vulgatas urigtige Overs. af Jes. 10, 22) om den kr. Børnelærdom Betegnelsen *verbum abbreviatum*, det forkortede Ord, men ved *catechismus* forstod man de Spørgsmaal, der før Daaben bleve rettede til Fadderne, saa at man i Middelalderen kunde sige: »K.n og Exorcismen (I, 835) gaa forud for Daaben« (jvfr. ogsaa t. E. Albert den stores Ord: Catechismus et exorcismus tamqvam præparatorii præmittuntur in baptismo), og drøfte det Spørgsmaal, om ikke »K.« (ɔ: Daabsslægtskab) var en Hindring for Ægteskab. Luther bruger i »Deutsche Messe« (1526) Ordet K. om »den Undervisning, ved hvilken man lærer og underviser de Hedninger, som ville være Kristne, om, hvad de i Krdmmen skal tro, gøre, afstaa fra og vide«. Først efter Luthers Tid blev Ordet K., der tidligere havde været Udtryk for en mundtlig Undervisning i den kr. Børnelærdom, en gængs Betegnelse for en Bog, der indeholdt Hovedstykkerne af Børnelærdommen.

Saa længe den kr. Kirke virkede som Missionskirke, maatte den væsentlig, omend ingenlunde udelukkende (I, 222), udbrede sig ved at optage voksne. Forud for Daaben gik der da som oftest en Indprentelse af sædelige Leveregler og en Meddelelse af religiøs Oplysning. Den kr. Sædeligheds Krav blev, som det fremgaar af Didaké (I, 636) og Barnabas-Brevet (I, 220), ofte indprentet ved en Skildring af de to Veje, Livets og Dødens Vej. Den sidste blev fremstillet ved en kr. Uddybelse af de ti Bud og ved Synderegistrene i de nytestamentlige Breve; den første blev indskærpet ved det dobbelte Kærlighedsbud (Mt. 22, 37 f.). Selve den religiøse Oplysning blev meddelt ved en Forklaring af Trosbekendelsens enkelte Led (A. Seeberg, Der Katechismus der Urchristenheit, Leipz. 1903, 168 f.), hvortil saa en Udlæggelse af Fadervor knyttedes. Det dobbelte Kærlighedsbud, Troen og Bønnen vare Grundstammen i den kirkl. Katekisme eller mundtlige Undervisning i Børnelærdommen. Efterhaanden som Barnedaaben blev almindelig, blev det nødvendigt at undervise de allerede døbte i den kr. Børnelærdom, og denne Undervisning kom da især til at dreje sig om Troen og Fadervor, og de ti Bud, eller først og navnlig de syv saakaldte Dødssynder og syv Hovedsynder, bleve i den første Del af Middelalderen i stigende Grad tagne med som Midler til at oplyse de nys i Kirken indsamlede Folk om den kr. Sædeligheds Krav i det enkelte. Baade blandt Angelsachserne og i Karl den stores Rige blev der draget Omsorg for, at alle Kr. skulde lære Troen og Fadervor, stundum baade paa Latin og paa Modersmaalet (F. Wiegand, Die Stellung des ap. Symbols im kirchl. Leben des MA.'s I, Leipz. 1899), og der blev for de nys omvendte Folk holdt K.-Prædikener, i hvilke Forsagelsen og Troen forklaredes (jvfr. t. E. Martin af Bragas »Bondeprædiken«, som Caspari udgav Chra. 1883). Det var navnlig Skriftemaalet, som skulde aflægges af alle Stænder og alle Aldre, lige fra Syvaars-Børn, der gav et stærkt Stød til Undervisning i den kr. Børnelærdom. I alle de Skriftebøger, der ere komne til os fra det 15. Hdaar, bliver det paalagt at spørge om Troen, Fadervor og de ti Bud, og især de sidste spillede en stor Rolle. Der udkom en Mængde Skrifter om de ti Bud, beregnede paa vise og lærde Skriftefædre (J. Geffcken, Der Bildercat. des 15. Jahrh.'s, Leipz. 1855, I), og Ave Maria (I, 183) trængte efterhaanden ogsaa ind i den kr. Børnelærdom. Fra Middelalderens Slutning have vi forskellige Børnebøger om denne, bl. a. Englænderen John Colets (I, 533) »Catechyzon«, som Erasmus oversatte paa lat. Heksametre; den indeholder Stykkerne: Troen og Kærligheden, Boden, Nadveren og de sidste Ting. Valdesierne og de böhm. Brødre vare især nidkære for Undervisningen i den kr. Børnelærdom, og fra deres Kredse udgik baade saakaldte »Børnespørgsmaal« *(Interrogacions menors)* og egentlige K.er (G. v. Zezschwitz, Die K.n der Waldenser und böhm. Brüder, Erl. 1863; J. Müller, Die deutschen K.n der

böhm. Brüder, Berlin 1887, i »Monum. Germ. Pædagog.«, IV).

Luther prædikede fra Juni 1516 til Fasten 1517 over de ti Bud; i Fasten 1517 gennemgik han Fadervor; 1518 udgav han Forklaringen af Buddene, 1519 Forklaringen af Fadervor, 1520 kom et Skrift, der indeholdt en samlet Forklaring af Buddene, Troen og Fadervor (Weimar-Udg. VII, 204 f.). I Forordet til dette Skrift (›Eyn kurcz form‹ osv.) siger han, at Buddene lære Mennesket at se, at han er en Synder; Troen viser ham, hvor han skal finde Lægemidlet, og Fadervor lærer ham, hvorledes han skal begære, hente og skaffe sig Naaden i Kristus. Senere (1522) udkom hans »Betbüchlein«, og deri bleve de 3 K.stykker optagne med de Ændringer, der vare en Følge af hans klarede reformatoriske Anskuelser. Der udkom samtidig i Tyskland forskellige Bearbejdelser af de böhm. Brødres »Børnespørgsmaal« (Monum. Germ. Pædagog. XX) og andre smaa Skrifter, der indeholdt en Sammenfattelse af den kr. Børnelærdom, og 1524 fik Justus Jonas (S. 674) og Joh. Agricola (I, 39) det Hverv at skrive en evang. »Børnebog«. 1525 udkom den maaske af Bugenhagen (I, 414) forfattede »Buchlein für die Laien und die Kinder« først paa Plattysk, men endnu 1525 paa Højtysk (Monum. Germ. Pædagog. XX), der skulde være et midlertidigt Hjælpemiddel; den indeholdt de 5 evang. Hovedstykker: Buddene, Troen, Fadervor, Daab (ikke dog Daabsbefalingen) og Nadver. Luther brugte denne Bog, der blev et af Grundlagene for hans egen K.; det andet Grundlag var de K.-Prædikener, som han holdt i Maj, Sept. og Dec. 1528 (G. Buchwald, Die Entstehung der K.n L.s und die Grundlage des grossen K., Leipzig 1894; G. Rietschel, Die erste Ausgabe des kl. K. in Tafelform, i »Theol. Stud. und Krit.« 1898). Allerede i Jan. 1529 var han i Færd med at bearbejde disse K.-Prædikener til »den store K.«, men samtidig gjorde han et Uddrag, der, som allerede tidligere den korte Forklaring af de ti Bud, udkom i Plakatform. Vi have ikke længer noget Eksemplar af disse Plakater, men vi kunne af forskellige Oplysninger slutte os til deres Indhold. 20. Jan. 1529 vare de første Tavler færdige; de indeholdt den egentlige Børnek. ɔ: Buddene, Troen, Fadervor og de vigtigste Bønner (Benedicite og Gratias?). Midt i Marts s. A., ved den sædvanlige Skriftemaalstid og Altergangstid udkom den anden Række af Tavlerne med Daaben og Nadveren. Af disse Tavler udkom først i Hamburg en nedertysk Oversættelse (Fr. Nielsen, L.s lille K. i »Karakteristiker og Kritiker«, S. 275 f.), senere 3 forskellige Eftertryk efter 2 af Luther selv besørgede Udgaver i Bogform. Sidst i April 1529 var den store K. færdig, og ogsaa denne blev oversat paa Nedertysk (af Bugenhagen?) og paa Latin baade af Joh. Lonicerus og Vincentius Obsopoeus. Det var den sidste Oversættelse, der i Selneckers ikke altid lige heldige Bearbejdelse fandt Plads i Konkordiebogen. Ogsaa af den lille K., der gentagne Gange af Luther selv blev bearbejdet, ændret og udvidet (bl. a. med et Stykke om Skriftemaalet), udkom der 1529 to lat. Oversættelser, den ene af en ukendt, den anden ved Joh. Sauermann (se d. Art.). Den store K. skulde egentlig være en Forklaring til den lille, og i nyere Tid har man givet forskellige Forklaringer til denne ved Uddrag af Luthers egne Skrifter, saal. Th. Hardeland (Gött. 1889) og A. Nebe (Stuttg. 1891), og i Danmark A. Schrøder (Kbhvn 1902 f.). Om de forskellige danske, norske og svenske Udgaver af L.s lille K. findes bedst Oplysning i A. C. Bang, Dokumenter og studier vedrørende den luth. k.s historie i Nordens kirker I—II (1893—99), hvor de vigtigste nordiske Bearbejdelser (t. E. Sadolins, Fr. Wormordsøns, P. Palladius's, Lars Persons, Resens osv. ere meddelte), og hvor der tillige findes nogle K.-Tekster fra Middelalderen.

En af Ejendommelighederne ved L.s K. er den Rækkefølge, i hvilken de enkelte Hovedstykker følge efter hinanden: Buddene, Troen og Fadervor. I Romerkirkens officielle K. (*Catechismus Romanus* I, 486), der ikke er en Børnebog, men bestemt for Læreren, er Ordningen: Troen, Sakramenterne, Buddene og Fadervor; i Peter Mogilas's »rettroende Bekendelse«, der er den gr.-kat. Kirkeafdelings officielle K., er Ordningen: Troen (ɔ: Nikæabekendelsen) og de 7 Sakramenter; Fadervor og de 9 Saligprisninger i Bjergprædiken; de syv Synder og de syv Dyder samt de ti Bud. Den reformerte Kirkeafdeling fulgte først Luthers Orden (saal. Zwingli og Calvin, Leo Jud, Bullinger, Th. Cranmer, Johan Laski og Pierre Viret), men efter Calvins Ophold i Strassburg gik han over til en anden Ordning, der findes i Genève-K. fra 1545: Troen, Buddene, Fadervor, Guds Ord og Sakramenterne, og denne Ordning blev fulgt af Økolampadius, Th. Beza, Westminster-Bekendelsen og mange andre reformerte Bekendelser. Det blev ejendommeligt for de Ref. at sætte Buddene efter Troen.

I England bruges i Statskirken K.n i *Book of Common Prayer* (jvfr. J. H. Blunt, Book of Church Law 1894[7], 73 f.), men de forskellige Sekter have, ligesom de amerik. Denominationer deres egne K.er, der snart ere større, snart mindre. Et betydeligt Arbejde er R. W. Dale, *A Manual of Congregational Principles* (London 1902[9]), der indeholder den kongregationalistiske Opfattelse. Presbyterianerne bruge Westminster-Bekendelsen.

Ogsaa indenfor den rom.-kat. Kirkeafdeling fremkom der flere K.er, der skulde gøre det samme for Romerkirken, som Luthers lille og store K. havde gjort for den luth. Kirkeafdeling. De betydeligste af disse ere de 3, der skyldes Canisius (I, 468). Men ogsaa i det 19. Hdaar er der indenfor Romerkirken fremkommet flere K.er, der have faaet stor Udbredelse. Blandt disse maa især mærkes de, der ere udarbejdede af B. Overberg (»mehr ein K. der Religiösität als der Religion«), Bernard Galura, Ærkebiskop Lothar Anselm af München-Freising, Hirscher, Ignaz Schuster og J. Deharbe; den sidste har især vundet stor Udbredelse ogsaa blandt nordiske Katoliker (F. X. Thalhofer, Entw. des kath. K. in Deutschland von Canisius bis Deharbe, Freib. 1899). I Frankrig brugte de rom. Katoliker længe Fleurys (fra 1679) og W. H. Bougeant's.

I den gr.-kat. K. i Rusland blev der efter 1721 paa den hl. dirigerende Synodes Bud affattet 3 smaa Bøger til Ungdommens og Menigmands Undervisning. For Tiden bruges i Reglen

en ret stor (o. 140 Sider) »Udførlig kr. K.«, der ogsaa foreligger i tysk Overs. *Fr. N.*

Katekismer, Luthers, se ovenfor.

Katekumenat, se Katekumener.

Katekumener kalder Tertullian dem, der forberedes til Daaben, modsat de døbte *(fideles* ɔ: troende). Naar Katekumenatet, hvis Varighed rettede sig efter vedkommendes Nemme og aandelige Modtagelighed, var til Ende, bleve K.ne Daabskandidater (*φωτιζόμενοι, competentes, electi*). Man har længe, især støttet paa en Synodalbestemmelse fra det pontiske Neokæsarea (mellem 314 og 325), paastaaet, at der i 4. Hdaar og i Resten af Oldkirken var 3 Klasser af K.: 1) de hørende; 2) de knælende; 3) Daabskandidaterne, og at disse 3 Klasser indtog en forskellig Stilling til Gudstjenesten, idet de dels havde forskellige Pladser, dels overværede mere eller mindre af denne. Efter hvad Funk (Kirchengesch. Abhandl. und Unters., Paderb. 1897, I, 209) har godtgjort, er denne Paastand urigtig. Man har vist hist og her, som vi se af Origenes's Historie, ladet de forskellige Afdelinger af K. undervise af forskellige Lærere, men om en egentlig Klasseinddeling eller forskellig Plads ved Gudstjenesten har der næppe været Tale, medmindre rent tilfældige Omstændigheder et enkelt Sted nødvendiggjorde en Deling af K.ne.

Katerkamp, Johann Theodor Hermann, rom.-kat. Kirkehistoriker, fødtes 17. Jan. 1764 i Ochtrup i Westfalen, blev præsteviet 1787 og derpaa Opdrager for Franz Otto og Clemens August Droste zu Vishering (I, 678); senere fik han Bolig hos Fyrstinde Gallitzin (S. 163). 1809 blev han midlertidig Lærer i Kirkehistorie ved det teol. Fakultet i Münster, 1819 Prof. i Kirkehistorie og Kirkeret, siden ogsaa i Patrologi, 1823 Domkapitular og 1831 Domdechant dér. Han døde 8. Juni 1834. K. udgav »Denkwürdigkeiten aus dem Leben der Fürstin A. v. Gallitzin« (Münster 1828; 2. Aufl. 1838) og skrev en »Handb. der Kirchengesch.« i 5 Afdelinger (1823—33).

Katharer, se Manikæere, de nye.

Katharina fra Alexandria, Helgeninde, skal have været af kongelig Byrd og have omvendt 50 hedenske Retorer og Filosoffer. Legenden fortæller, at hun blev halshugget 307, efter at det med spidse Søm forsynede Hjul, paa hvilket hun oprindelig skulde været lagt, var gaaet itu. Hendes Helgendag er 25. Nov. (eller, som delvis i Vesterleden, 5. Marts) og hendes Attributer i Kunsten Sværd og Hjul. Det filos. Fakultet ved Pariser-Universitetet valgte hende til sin Værnehelgeninde, og man fortæller, at hendes Relikvier i 11. Hdaar skal være bragt til Rouen fra Sinai, hvortil Engle bragte hendes Lig, og hvor Justinian I grundede et Kloster til hendes Ære. Hun var en af de 14 saakaldte »Nødhjælpere« (se d. Art.).

Katharina fra Bologna (S. Caterina de' Vigri), Helgeninde, fødtes i Bologna eller Verona 1413 af høj Byrd og gik o. 1430 i Clarissernes Kloster i Ferrara, efter at hun et Par Aar havde været Hofdame hos Prinsesse Margherita af Este. Hun døde i Bologna 9. Marts 1463 som Forstanderinde for et Clarisse-Kloster. 1724 blev hun helgenkronet. Indtil for kort Tid siden var hendes Lig at se i Clarisse-Kirken i Bologna. Man tillægger hende nogle »Aabenbaringer eller om de 7 aandelige Vaaben« og en Rosenkrans-Hymne.

Katharina Emmerich, se I, 758.

Katharina fra Firenze, Helgeninde, tilhørte den berømte Ricci-Slægt. K. fødtes 25. April 1522, blev Dominikaner-Nonne i Prato og tilsidst Priorinde dér. Hun stod Filippo Neri meget nær. K. fra F. fordybede sig i den Grad i Betragtningen af Frelseren, at man mente at finde Spor af Kristi Mærkesaar og Tornekrone paa hendes Legeme. D. 2. Febr. 1589. 1746 blev hun helgenkronet. Hendes Attributer ere Tornekrone og Trolovelsesring; thi hun mente sig trolovet med Frelseren. Hendes naive paa elegant Italiensk skrevne Breve (udg. af C. Guasti, Prato 1861, og oversatte af A. von Reumont, Freib. 1877 i »Briefe heil. und gottesfürchtiger Italiener«) have givet hende en Plads i den ital. Literatur.

Katharina fra Genova, Helgeninde, tilhørte Huset Fieschi; hendes Fader var Roberto F., Vicekonge af Napoli. K. blev født i Genova 1447 og havde tidlig Lyst til Klosterlivet. Hun blev imidlertid tvunget til at ægte en letsindig Ødeland, og først efter hans Død (1474) kunde hun træde ind i S. Marcellinas Annunziata-Orden (I, 99), og som Medlem af den døde hun 14. Sept. 1510 efter et fromt, asketisk Liv. Samtiden priste baade hendes strenge Faste og hendes opofrende Sygepleje i det store genovesiske Pammatone-Hospital, især i Pesttiderne. 1737 blev hun helgenkronet. K. fra G. har efterladt sig forskellige mystiske og apokalyptiske Skrifter, der delvis vandt Anerkendelse hos Mænd som A. H. Francke, som anbefalede den tyske Overs. af hendes »Guddommelige Kærlighedsvej under Korset«. Hendes »Skærsildbog« er bleven meget paaskønnet af Frans af Sales og Ny-Skolastiken, men angrebet af Gallikanerne.

Katharina fra Siena, Helgeninde, var en Datter af Farveren Giacomo Benincasa i Siena, hvor hun fødtes 1347. Hendes Faders Hus, der staar endnu, laa ikke langt fra Dominikaner-Klostret. I hendes barnlige Fantasi spillede den hellige Domingo en stor Rolle, og hun ønskede tidlig at indtræde i hans Orden. Men hendes Moder vilde have hende gift, og først da Kopperne havde ødelagt hendes Skønhed, fik hun Lov til, i en Alder af noget over 15 Aar, at slutte sig til Bodssøstrene af Domingos Orden. Snart gik der Ry af hendes strenge Askese, der t. E. bragte hende til fra Paaske til Kristi Himmelfartsdag at leve af Nadveren alene, og af hendes Kærlighedsgerninger mod fattige og syge, navnlig i Pestens Dage 1374; men mest Beundring vakte hendes Syner og Varsler. Man fortalte, at Kristus havde trolovet sig med hende, og at han havde sat en — for alle andre usynlig — Ring paa hendes Finger. Senere mente hun, at Kristus havde sat sit Hjerte i Steden for hendes eget, og at hun bar Kristi Saarmærker; dog vare ogsaa disse hos hende usynlige for andre. Hun mente endvidere, at hun havde faaet Lov at drikke af Kristi Blod og Marias Mælk, og i ekstatisk Tilstand modtog hun baade Oplysninger og Formaninger fra Kristus selv, der bragte hende til at gribe ind i de politiske Forhold. Hun stiftede Fred mellem Toscanas Adelsmænd, hun opfordrede til Korstog; 1376 var hun i Avignon for at forlige Gregor XI

med Fiorentinerne, og tilsidst lykkedes det hende at bevæge Paven til at vende tilbage til Rom. Men da Gregor XI laa paa Sottesengen, skal han rigtignok have angret, at han havde lyttet til de fromme Kvinders (ɔ: K.s og Birgittas) Raad. Senere virkede hun for at faa Urban VI anerkendt af alle og Skismaet fjernet. Hun døde i Rom 29. April 1380. Pius II helgenkronede hende 1461, og Urban VIII henlagde hendes Fest til 30. April. — Hendes unge Ven, den sienesiske Capitano del Popolo og Maler, Andrea Vanni, har malet hende paa en Freske, der nu findes over et af Kirken San Domenicos Altre. Baade i Siena og Firenze findes der flere Billeder af hende, hendes Henrykkelse, Trolovelse og *(svenimento),* Andagt for den korsfæstede. Fra San Marco-Klostret i Firenze tog i sin Tid Frans I Fra Bartolommeos smukke Billede af K. fra S.s Trolovelse, som nu er en af Louvres Perler. Det var det Billede, som vakte Rafaels Farvesans, da han mellem 1505 og 1507 saa det hos Fra Bartolommeo. Berømt er ogsaa Fremstillingen af K.s Kanonisation paa en af de store Fresker i Siena-Domkirkens Bibliotek. Hun fremstilles ofte med en Lilie eller en Bog i Haanden eller med den Ring, Frelseren havde rakt hende (Mrs. Jameson, Legends of the Monastic Orders 429 f.). Hendes 373 Breve til Paver, Fyrster og alle Slags Mennesker ere udgivne af N. Tommaseo (I—IV, Firenze 1860). Desuden har hun efterladt sig Bønner, profetiske Varsler og en længere Dialog mellem Gud og hende selv *(Libro della divina dottrina,* overs. paa Eng. af A. Thorold, London 1896). Af denne er især Afsnittet om Bønnen mærkelig, fordi det viser, at K. paa flere Punkter i aandelig Henseende stod over sine samtidige. Girolamo Gigli har (Siena 1707—26) i 5 Bd. udgivet den serafiske Helgenindes samlede Værker tilligemed et *Vocabolario Cateriniano,* der forklarer hendes ejendommelige Ord og Ordfejninger (K. v. Hase, C. v. S., ein Heiligenbild, Leipz. 1864; A. Capecelatro, Storia di S. C. e del papato del suo tempo Roma, 1893; A. Th. Drane [eng. kvindl. Dominikaner], Hist. of St. C. of S. and her Companions, London 1899[3], overs. paa Tysk, Dülmen 1887).

Katharina (Karin) **fra Sverig** *(C. Vastanensis),* Helgeninde, den hl. Birgittas (I, 322) næstældste Datter, fødtes 1331 eller 32 og blev opdraget i Riseberga Kloster. I en meget ung Alder blev hun, efter Forældrenes Vilje, men mod sit eget Ønske, gift med Eggard Lydersson de Kyren, Ætling af en under Magnus Ladelås indvandret tysk Slægt. De to Ægtefolk vare enige om at føre et platonisk Ægteskab, og K.s Broder Karl, der en Nat trængte ind i deres Sovekammer, fandt dem sovende hver for sig paa et haardt Leje med Haarsæk paa det blotte Legeme i Steden for Linned. 1349 stødte K. til sin Moder, der da var i Rom (I, 324), og dér skal hun ved et Syn have erfaret sin i Sverig tilbageblevne Husbonds Død. Herefter veg hun ikke fra Moderens Side, men fulgte hende til Kypern og det hl. Land og var til Stede, da Birgitta 1373 døde i Rom. K. fulgte sin Moders Lig hjem til Sverig og revsede paa Vejen i Danzig de tyske Ridderes løsagtige Liv. Efter Hjemkomsten blev hun foreløbig Forstanderinde for Vadstena Kloster, men endnu i 1374 rejste hun til Rom for at faa Moderen helgenkronet og Ordensregelen paany stadfæstet. Da Paven saa hendes Nidkærhed, udbrød han: »Sandelig, Datter, du drak af din Moders Mælk!« 1379 vendte K. tilbage til Sverig og døde i Vadstena 24. Marts 1381. Legenden har udstyret hendes Liv med mange Mirakler, men trods disse lykkedes det ikke at skaffe hende Plads paa Helgenlisten. Man havde ventet, at det skulde være sket under Sixtus IV, samtidig med Bonaventuras Kanonisation (1482), men der blev kun givet Tilladelse til, at den »salige« K. æredes i de nordiske Riger. En Sendefærd til Rom 1487 naaede heller ikke at sætte K.s Helgenkroning igennem, og Vadstena maatte nøjes med 31. Juli 1489, i Sten Stures Nærværelse, med stor Pomp at fejre Translationen af hendes Relikvier (C. Bildt, Sv. Minnen och Märken, Stholm 1900, 15 f.). Hendes Helgendag var oprindelig 24. Marts, men Leo X flyttede Festen for hende til 25. Nov., den alex. K.s Dag. — K. har skrevet en Opbyggelsesbog, »Sjælenes Trøst«, der handler om de 10 Bud, de 7 Saligprisninger, Marias 7 Glæder, den Hellig Aands 7 Gaver og de 7 Dødssynder. Hun afbildes gerne med Tegn paa hendes kongelige Byrd og med en Hind ved Siden; en saadan skal nemlig engang have friet hende fra at lide Overlast af nogle ukyske unge Mennesker. En Bøn til hende og en Sekvens og en Hymne til hendes Ære samt en poetisk Skildring af hendes Liv er trykt i G. E. Klemming, Sancti Sueciæ (1885) 74 f. og i Tillægget 74 a.

Katharinus, Ambrosius, ital. Dominikaner, hed oprindelig Lancelotto Politi; han fødtes i Siena 1487, og dér erhvervede han allerede i en Alder af 16 Aar den jurid. Doktorgrad. Derpaa studerede han ved flere andre ital. og fr. Universiteter og traadte 1517 ind i Savonarolas Kloster i Firenze. Skønt han var vakt ved Savonarolas Bog om »Korsets Triumf«, bekæmpede han heftigt sin Ordensfælle, og 1520 udgav han en »Apologi for den kat. og ap. Tros Sandhed«, rettet mod Luther, især mod Luthers *Resolutio de potestate Papæ* fra 1519. Paa dette Skrift svarede Luther med en hastig udarbejdet Bog (Weimar-Udg. VII, 705 f.), der senere blev oversat paa Tysk af Paulus Speratus. Derpaa tog A. K. atter til Orde med en *Excusatio disputationis contra Lutherum ad universas ecclesias* (Firenze 1520). En stor Del af de følgende Aar tilbragte han i Lyon og Paris, og derfra bekæmpede han Cajetan (I, 444) og skrev (1544) mod Bogen »Summa der heil. Schrift« (se d. Art.). 1545 fulgte han med Kard. del Monte til Trient, hvor han holdt en Tale 4. Febr. 1546. I Trient blev den stridbare Dominikaner indviklet i Pennefejder med Ærkebiskop Carranza (I, 480), Domingo de Soto og Bartolomeo Spina, og ogsaa mod Bernardino Ochino skrev han og imod Bogen »om Kristi Velgerning«. 1546 blev han, skønt han ingenlunde i alle dogmatiske Punkter var ortodoks efter den skolastiske Maalestok, Biskop i Minori i Napoli, og senere udnævnte Julius III, den forrige Kard. del Monte, ham til Ærkebiskop af Consa. Han døde 8. Nov. 1553 lige før Modtagelsen af Kardinalhatten. En Del af hans Skrifter bleve udgivne i Lyon (1542), andre i Rom (1551—

52); efter hans Død udgav hans Slægtning, Clemens Politi, hans Bog mod Erasmus *(de coelibatu)*.

Katholikos er Navnet paa det i Etsjmiadsjin boende Overhoved for den armeniske K. (I, 144).

Katholm, Rasmus, dsk. Prof. og Præst, er rimeligvis født i Aalsø Sogn i Nærh. af Grenaa og gik i Aarhus Skole. 1559 blev han Baccalaureus i Filos. og tog 1561 til Wittenberg, hvor han fik Magistergraden. 1563 blev han Prof. i Retorik, senere i Dialektik, i Kbhvn, og under Sjællands Biskops Fraværelse paa Visitatser holdt han Forelæsninger i dennes Sted. 1572 blev han Baccalaureus i Teol. og 1574 Sognepr. ved Vor Frue Kirke i Kbhvn og Provst. Han var en af den Tids bedste Prædikanter, og ham skyldes den dske Overs. af P. Ebers Psalme: »Guds Godhed vil vi prise«. Han døde 7. Nov. 1581.

Katolicisme. Dette Ord betegner, i sin Modsætning til Protestantisme, det ejendommelige Præg, der kendemærker den ikke-protest. Del af Kristenheden ɔ: den rom.-kat. og den gr.-kat. Kirke. Det maa imidlertid ikke glemmes, at det med Betegnelsen K. udtrykte Ideal selvfølgelig er ældre end den ved Reformationen skabte og formulerede Modsætning mellem K.n og Protestantismen, og at ogsaa de protest. Samfund vil i Tilslutning til Trosbekendelsens Udtryk (den hellige a l m i n d e l i g e Kirke) kunne tale om Kirkens Katolicitet eller Almindelighed. Men der forbindes da med Udtrykket en ganske forskellig Tanke. Paa protest. Grund bliver Katoliciteten nærmest udsagt om den usynlige Kirke og Udtryk for et Ideal, som skal tilstræbes gennem Livets Virkelighed, medens den paa »katolsk« Grund bliver Udtryk for en ydre, given Virkelighed, idet den enkelte, under én fælles Organisation samlede, Kirke bliver lig med den katolske Kirke, saa at der kun findes K. (og det vil da her sige: sand og ægte Krdm) indenfor dens Grænser (saaledes særlig udpræget i Romerkirken). Just dette: at gøre Krdmmens Sandhed afhængig af den bestemte ydre Organisations Eksistens og den enkeltes Frelse af den lydige Underordning derunder, det er den »katolske Kirkes« Væsen. Her ud fra vil man da ogsaa bedst kunne bestemme den Principforskel, som udtrykkes i den gængse Opstilling af K. og Protestantisme som kontradiktoriske Modsætninger.

Naar vi da, idet vi bøje os for den i denne gængse Sprogbrug fastslaaede Begrebsbestemmelse, ville søge at bestemme Begrebet K. ud fra et protest. Synspunkt, maa vi forudskikke den Bemærkning, at K. naturligvis vil blive opfattet noget forskelligt efter det protest. Standpunkts Beskaffenhed. Jo mere radikalt og negativt dette Standpunkt er, desto mere vil alle Bestemmelser, der gaar ud over den ene om Individets religiøse Bestemmelsesret og Samvittighedsfrihed, udsættes for at blive betegnede som »katoliserende«. Imidlertid vil alle vistnok kunne blive enige om, at Modsætningen giver sig tydeligst til Kende og er dybest begrundet i den forskellige Opfattelse af den religiøse Autoritet. Medens denne altsaa for K.n (nærmere bestemt: den rom.-kat. Kirke) er den udvortes, synlige Kirke med dens Episkopat og dens, siden 1870, i Paven koncentrerede Ufejlbarhed, saa har Protestantismen en anden og dybere Opfattelse af Autoritetsforholdet som det, der oplader sig for den enkelte i selve den religiøse Erfaring, der i Troen bygger paa Kristus selv. Derfor er det katoliserende og fra et protest. Synspunkt urigtigt at sige: Udenfor Kirken (forstaaet om den bestemte Kirkeafdeling) ingen Frelse, om der end ofte indenfor Protestantismen har været Tendens til at sige saa. Da Autoritetsforholdet skal begrunde den religiøse Vished, bliver det katoliserende at søge Visheden ikke i selve Trosforholdet, men i de ydre Garantier derfor, som Kirken byder; det bliver katoliserende at lægge Vægt paa ydre Ceremonier, som Kirken foreskriver (Vievand, Rosenkranse osv.) eller paa ydre Præstationer (fortjenstlige Gerninger) eller overhovedet lade den enkeltes Gudsforhold være afhængigt af andet end Kristus som eneste Midler (Helgenpaakaldelse), og det bliver naturligvis katoliserende at hæve Embedets Indehavere op over Lægfolket som dem, der i Kraft af deres Embede synlig afbilde og repræsentere den relig. Autoritet. Endelig bliver det katoliserende at spærre den fri Forskning med et Gærde af garanteret Tradition (»Dogmet overvinder Historien«; Lister over forbudne Bøger, se Index S. 523), stille Skriften, Grundkilden til al kr. Oplysning i Skygge for denne og i det hele stille sig i skarp Modsætning til den fra Protestantismen uadskillelige Fordring om Samvittighedsfrihed. Ejendommelig er den engelske, episkopale Kirkes Stilling, som forbinder en i de fleste Punkter protest. Opfattelse med en katoliserende Hævdelse af den biskoppelige Successions grundlæggende kirkelige Betydning. Protestantisk set er nemlig det aldeles ufravigelige kun ét: Evangeliet. — Iøvrigt vil, som antydet, Modsætningen til det »katolske« afsvækkes eller skærpes, efter som man ved Protestantismen forstaar den Frihed, der dog er grundfæstet i det givne Evangelium som sit Midtpunkt, eller man opfatter den som Friheden til hver for sig at lægge sig Evangeliet til Rette. (Hase, Handbuch der protest. Polemik gegen die röm.-kat. K., 5. Opl. Leipz. 1891; Martensen, Kath. og Protest., Kbhvn 1874; fra anglik. Side: Ch. Gore, Roman Catholic Claims, London 1889; fra katolsk Side: Möhler, Symbolik, 10. Opl. Regensb. 1888). *J. P. B.*

Katolsk Kirke, se rom.-kat. Kirke.

Katolsk Majestæt er en Ærestitel, som Pave Alexander VI tildelte de sp. Konger.

Katolsk-apostolsk Kirke (I r v i n g i a n i s m e). I Beg. af 19. Hdaar var Johannes's Aabenbaring, der af Rationalismen var skudt til Side som et tarveligt Fantasiprodukt af en snæverhjertet, jødekristelig Fanatiker, paany bleven Genstand for ivrigt Studium mange Steder i Kristenheden. Man fandt i Aabenbaringsbogen Forudsigelser af enkelte Begivenheder i Revolutionens Historie, og Napoléon blev for mange en apokalyptisk Skikkelse. 1812 forfattede en sp. Jesuit Lacunza (se d. Art.) et Skrift om »Messias's andet Komme i Herlighed og Majestæt«, der vakte stor Opmærksomhed ogsaa udenfor Spanien og udenfor Romerkirken. 1813 skrev Englænderen Cunningham en Afhandling om Seglene og Basunerne, i hvilken han søgte at godtgøre, at det apokalypt. Tal 1260 skulde

betegne den Periode, i hvilken Kejser Justinians Lovgivning stod ved Magt, d. v. s. Tiden fra 533 til Revolutionen og Indførelsen af Code Napoléon, der paa den Maade blev en af Johannes forudsagt Verdensbegivenhed. 1814 offentliggjorde Hatley Frere et Skrift om Profetierne, der ligefrem dannede Skole blandt de eng. Kr., og 1816 udkom Lewis Way's (S. 569 b og Art. Way) *Letters to Basilius* og Bayfords »Messias's Kongedømme« — to Skrifter, der vidnede om den profetiske Skoles energiske Propaganda. Især ved Hatley Frere blev Edvard Irvings (S. 551) Øjne aabnede for Forstaaelsen af Profetiens Dybder, og Irving modtog alle Hatley Freres Fortolkninger som den højeste Visdom, skønt mange af dem vare gamle, forlængst gendrevne, vilkaarlige Anvendelser af Skriftens Ord. Irving traadte ogsaa i Forbindelse med Bankieren Henry Drummond (I, 680), og i en Prædiken ved Continental Society's Aarsmøde 1825 udtalte han med den største Sikkerhed, at de sidste Tider og Kristi Genkomst stod for Døren. I Talens Løb gjorde han sine Tilhørere den Meddelelse, at han i Prædikener paa Søndagaftenerne vilde »aabne disse Mysterier«. Senere udviklede han i Bogen *Babylon and Infidelity, foredoomed of God* sin apokalyptiske Betragtning nøjere. Paa denne Tid fordybede han sig ogsaa i Biskop Overalls Bog om »den katolske Kirkes Styrelse og alle Verdens Riger«, hvorved hans Presbyterianisme fik et Grundskud, der blev betydningsfuldt for Fremtiden. Han begyndte at føle sig som en præstelig Mellemmand mellem Gud og Mennesker, og han bebrejdede Skotterne, at de i Steden for et Sakramente kun havde faaet »Festmaaltider«. Datidens kirkelige Tilstand mindede ham om Menigheden i Laodikea (Joh. Aab. 3, 14 f.); Kirken var hverken kold eller varm. Han følte sig kaldet til Reformator og bad hver Dag Gud om at sende Kraften fra det høje. Han læste og oversatte Lacunzas Bog, og første Søndag i Advent samlede H. Drummond de forventningsfulde Sjæle i Albury Park, for at man i Fællesskab kunde overveje Profetiernes Anvendelse paa Datidens Forhold, og den rige Bankiers Hus blev, som Irving siger, »en Profetskole«. Hos Drummond mødtes 19 anglik. Præster, 1 eng. Herrnhut, 2 Dissenters-Præster, 4 skotske (presbyt.) Præster, 11 eng. og 1 skotsk Lægmand foruden 6 andre Deltagere, om hvilke intet sikkert vides.

Efter Mødet i Albury Park blev Profetierne Midtpunktet for alle Irvings Tanker og for al hans Tale, og for at forkynde Kristi Genkomst rejste han i Maj 1828 til Skotland. Da han kom tilbage til London, fandt han den profetiske Kreds stærkt optagen af en Efterretning om, at man i Egnen om Kashmir havde fundet Levningerne af Israels forsvundne Stammer, og efter et nyt Møde i Albury Park vaagnede hans Længsel endnu mere efter en kirkelig Ordning som den anglikanske og tillige efter »større Hellighed«. Længselen efter Helliggørelse blev navnlig næret ved hans Ven, Præsten Robert Story i Rosneaths Bog om Isabella Campbells Liv og opbyggelige Død, der gjorde et dybt Indtryk paa ham. Herrens andet Komme var nu det Synspunkt, under hvilket han alene kunde forstaa Guds Styrelse, og ved Tidsskriftet *The Morning Watch* søgte den profetiske Kreds at slaa til Lyd for Troen paa Herrens nære Genkomst.

Hans Medhjælper, den unge skotske Præst Alexander J. Scott, skrev en Afhandling om 1 Kor. 14, i hvilken han søgte at hævde, at ogsaa det 19. Hdaars Kr. kunde komme i Besiddelse af de dér omtalte Naadegaver, naar de kun havde stærk Tro nok til at bede om dem og den rette Villighed til at modtage dem. Lidt efter lidt kom da ogsaa Naadegaverne til at spille en Hovedrolle i Irvings apokalyptiske Spekulationer. Isabella Campbells Søster, Mary Campbell (I, 465), der egentlig skulde have været en Missionærs Hustru, men som ved en haardnakket Sygdom blev bunden til Sengen, begyndte paa sit Sygeleje at tale om »en ny Pinse« (jvfr. R. H. Story, Memoir of the Life of the Rev. Robert Story, Cambridge 1862), og de, der besøgte hende, kom ind paa Tanker om, at Sygdom skyldes direkte Indvirkning af Djævelen, og at Tro og Bøn, men intet andet, kan fri et Menneske fra legemlig Skrøbelighed. Mary Campbell vedblev trods sin Sygdom at nære Missionsplaner, og hun drømte stadig om den nye Pinse. Snart rygtedes det ogsaa, at hun, som Apostlene og de første Kr. i Korinth, havde talt méd Tunge. Selv mente hun, at det Tungemaal, hun talte i, var Pelew-Sproget fra Sydhavs-Øerne, men da nogle Sprogprøver af Tungetalen blev forelagt Sproggranskerne (Sir George Staunton, Dr. Pusey og Dr. Lee), erklærede disse, at dette Sprog var ukendt i hele Verden.

Medens Mary Campbell saaledes formentlig blev dygtiggjort til at tale med Tunge, samledes i den lille By, Port Glasgow, ikke langt fra Rosneath, nogle fromme Mennesker for at bede om en ny Udgydelse af Hellig-Aanden. En Miss Donald, der var syg, begyndte uafbrudt i 2—3 Timer at prise Guds underfulde Gerninger, og hendes ældste Broder, Jakob Donald, bød, efter først at have bedet om den Hellig-Aand, »med den største Majestæt« sin syge Søster at rejse sig og staa op. Hans Bud blev adlydt, og den syge Miss Donald tog Plads ved Bordet sammen med de andre. Derpaa skrev Jakob Donald til Mary Campbell og bød, at ogsaa hun i Herrens Navn skulde staa op og gaa. Det gjorde Mary, og hele Nabolaget saa med Undren hendes Helbredelse. 1831 ægtede Mary Campbell den unge W. R. Caird, og gennem ham kom hun i Forbindelse med Irving og Drummond, og den forrige tarvelige Landsbypige blev en silkeklædt Lady, der spillede en vis Rolle baade i Albury Park og i London. Mange, som Robert Story, Chalmers og Th. Erskine, vare i Begyndelsen imponerede af det, der skete i Port Glasgow, men de kom snart til den Opfattelse, at den nye Pinse hvilede paa Selvskuffelse. For Irving var Budskabet fra Skotland derimod et Vidnesbyrd om, at Hans Bøn var hørt, og efter en ny profetisk Konferens i Albury Park 1830 rejste nogle kr. Mænd og Kvinder til Skotland for at undersøge Sagen. Juristen J. B. Cardale (I, 476) af Irvings Menighed var med i denne Sendefærd, og han sendte *The Morning Watch* et Brev, hvori han udtalte som sin Overbevisning, at man her stod over for overnaturlige Naade-

gaver. Senere (Okt. 1830) skete der i selve England en Helbredelse (af den eng. Præstedatter Elisabeth Fancourt), der blev taget som et yderligere Bevis paa, at den troende Menighed atter var kommen i Besiddelse af Apostletidens Naadegaver, og Irving rejste til Irland for ogsaa dér at vinde Tilhængere for Troen paa Kristi nære Genkomst. I hans Kreds i London begyndte man at holde Bønnemøder for at bede om, at den nye Pinse ligeledes maatte vise sig i Hovedstaden, og Mr. Cardale var især ivrig i den Retning. Det varede ikke længe, før man ogsaa dér sporede Pinsetegnene. Ved en Frokost hos Irving brød den unge Miss Emily Cardale ud i lydelige, men afbrudte korte Sætninger paa Engelsk, der varslede Herrens Komme. Andre gjorde senere det samme, snart paa Engelsk, snart i ukendte Tungemaal, og en Kvinde, Miss Hall, »sang i Aanden«. I Menighedens Midte brød Tungetalen i den følgende Tid frem, især ved Mr. Taplin, men da Irving frygtede for, at disse profetiske Optrin skulde volde Forargelse, vilde han have standset dem. Tilsidst gik han dog ind paa, at Ugedagsgudstjenesterne fik en saadan profetisk Del. 16. Okt. 1831 rejste imidlertid Miss Hall sig midt under Gudstjenesten for først at tale i et ukendt Tungemaal og siden paa Engelsk raabe: »Hvor tør I undertrykke Herrens Ord?« og Irving udlagde 1. Kor. 14 for at lære Menigheden, hvad det var, der skete.

Fra den Dag af fik Profeterne helt Irving i deres Vold, og samme Dags Aften blev Gudstjenesten, ved hvilken Irvings Medhjælper prædikede, afbrudt af Raab om »det aandelige Præstedømme« og om, at den Kolera, der da nærmede sig, var en Guds Dom. Senere forudsagde Mr. Baxter, at England skulde blive et Lighus, men de hellige optagne til Kristus, naar der var gaaet 1260 Dage efter 14. Jan. 1832. Og tillige varslede han, at Gud ved den Hellig-Aand vilde udtage sig et aandeligt Præstedømme, for hvilket der skulde beredes Vej.

Disse Profetier og Irvings Stilling til Profeterne fremkaldte et Brud mellem ham og mange af hans gamle Venner, og tilsidst lukkede man hans Kirke for ham, saa at han maatte leje sig et nyt Samlingssted til »Gudstjenesten i Huset«, medens han samtidig prædikede for Folket under aaben Himmel, som Apostlene i sin Tid havde prædiket i Templet. Snart kom dog Baxter til ham og fortalte, at hans egne formentlige Profetier ikke vare komne fra Guds Aand, men fra en Løgneraand. Det var et haardt Slag for Irving; thi Baxter havde erklæret, at Gud havde kaldt Nikolaj Armstrong, en anglik. Præst, til »Apostel«, medens Irving selv skulde være en mægtig Profet med Profeter under sig. Senere kom ogsaa Irvings Hjælpepræst til at tvivle om sine egne Profetiers Ægthed og Sandhed. Men mange bleve hos Irving, og H. Drummond stillede sin store Formue til den profetiske Skoles Raadighed. Der blev i Newman Street indrettet en rummelig Bedesal med den Ordning, Profeterne havde foreskrevet. I den ene Ende af Salen var der en Forhøjning med 7 Pladser, af hvilke den midterste var bestemt for Menighedens Engel (Joh. Aab. 2, 1. 8 osv.), de 3 paa hver Side for de Ældste. Bag dem var der to Rækker, hver med 7 Stole, bestemte for Profeterne og Diakonerne. Engelen skulde lede Gudstjenesten, de Ældste prædike og forklare Skriften, Profeterne profetere, naar Aanden kom over dem. Bedesalen stod aaben 14 Gange om Ugen, 10 Gange for alle, 4 alene for Menighedens Medlemmer.

Irving var nu kun sin Menigheds »Engel«, og han maatte som saadan bøje sig for Profeterne og for de nye Apostle, som Aanden efterhaanden udpegede. 31. Okt. og 7. Nov. 1832 udraabte Profeten Taplin Cardale til Apostel, og han ordinerede da H. Drummond til »Engel« for Menigheden i Albury. 1834 var der ialt udraabt 6 Apostle, og efter Irvings Død (8. Dec. 1834) tog Apostlene helt Ledelsen i deres Hænder, hvilket dog ikke gik af uden indre Rivninger. Taplin, der en Tidlang misfornøjet havde holdt sig tilbage, var godkendt som »Søjle-Profet«, og han og 6 andre Profeter skulde vaage over Profetien og ved Profetiens Lys sprede Mørket. Gudstjenesten blev rigere og rigere udviklet, og Englene blev mindre Prædikanter, mere Liturger. 1835 blev der i London holdt et Koncilium for de 7 londonske Menigheder, og 14. Juli d. A. var Apostletallet fuldt.

Foreløbig trak Apostlene sig dog tilbage til Albury for dér i omtr. 1 Aar at modtage Undervisning af de 7 Profeter og granske i Skriften. I Beg. af 1836 udsendte de »Vidnesbyrd« til Biskoppen af England og til den eng. Konge, og 15. Juli 1836 (Aposteldelings-Dagen) delte Apostlene den kr. Verden (de 12 Israels Stammer) mellem sig. De bleve betragtede som de 12 egentlige Hedningapostle efter Paulus, der formentlig kun var »et utidigt Foster« (1. Kor. 15, 8). Cardale, »Søjle-Apostlen«, skulde være Englands Apostel, Drummond Skotlands og Schweiz's, King Church Nederlandenes og Danmarks, Mackenzie Norges og Sverigs, Perceval Italiens, Armstrong Irlands, Grækenlands og Østens, Woodhouse Syd-Tysklands og Østerrigs, Tudor Polens og Indiens, Dalton Frankrigs, Carlyle (I, 479) Nord-Tysklands, Sittwill Spaniens og Portugals, Dow Ruslands. Derpaa affattedes der et nyt, langt Vidnesbyrd (ogsaa overs. paa Dansk), og med Undtagelse af Cardale, der blev i England, rejste Apostlene ud til deres »Stammer«, hver med en Profet, en Evangelist og en Hyrde. Efter 1260 Dages Forløb kom de atter (Julen 1838) sammen i Albury. 1839 gjorde de 11 Apostle en ny Rejse, men inden den var til Ende, maatte Cardale kalde dem hjem, fordi der var Uro i Lejren. Paa den Tid trak ogsaa Apostlen Mackenzie sig tilbage fra Bevægelsen, fordi han tvivlede om sit Apostelkald og ventede at se større Vidnesbyrd. Han døde i Kap-Landet 1855.

Efter Hjemkomsten fra den anden Rejse blev den presbyterianske Surdej helt udfejet, og de »kat.-ap. Menigheder«, som de nu kaldte sig, udviklede sig mere i Retning af det oldkirkelig-kat. Det var jo Traktarianismens Dage. Kirkerne fik et Alter; Nadveren blev opfattet som et Offer i Oldkirkens Forstand (C. Rothe, Das Opfer unseres Herrn J. Chr. am Kreuze und das Opfer der K. im heil. Sakr. des Altars), Gudstjenesten ordnet efter de gamle Liturgiers Forbillede, og den sidste Olie indført. Nadver-

Elementerne bleve (efter 1850) opbevarede i et Tabernakel, og der blev tændt en evig brændende Lampe i Koret; paa Altret blev der sat 2 Lys som Symbol paa Guds Nærværelse i Apostle og Profeter. Kirkens Tjenere fik præstelige Dragter, Røgelsen kom (1852) i Brug, og Tienden blev indført. 1853 fik de kat.-ap. Menigheder til Hovedkirke et prægtigt Gudshus i Gordon Square. Allerede 1847 var paa Cardales Tilskyndelse den saakaldte »Besegling« (Joh. Aab. 7, 3 f.) kommen i Brug. Beseglingen, der skal frelse fra den sidste store Trængsel, foretoges ved Haandspaalæggelse og Salving med Olie af en Apostel paa Mænd og Kvinder over 20 Aar. Naar 12,000 af hver Stamme, altsaa ialt 144,000, vare beseglede, ventedes Herrens Komme, og man ventede, at de beseglede da skulde møde Herren i Luften (1 Thess. 4, 16 f.). To af Apostlene have altid vægret sig ved at udføre Beseglingen, og over for denne Beseglings-Praksis bør man mindes: 1) at de beseglede i Joh. Aab. 7 ere af Israels Folk, ikke af Hedningerne, som først nævnes i Vers 9; 2) at Aabenbaringsbogens Besegling sker ved Engle, ikke ved Mennesker; 3) at den ikke har det Formaal, at undrykke fra Trængslen, men at bevare i denne.

Beseglingen har vundet mange, især mange Kvinder, for de kat.-ap. Menigheder, og fromme og udmærkede Personligheder have sluttet sig til dem. I Tyskland vandt Carlyle gennem Charles Böhm og W. Caird den udmærkede protest. Teolog, Heinrich Thiersch (se d. Art.); i Danmark vandt Böhm den forhv. Adjunkt A. F. H. Fleischer, der virkede meget for Bevægelsen i Danmark og 1861 blev Forstander for den kat.-ap. Menighed i Kbhvn, senere Tilsynsmand for de kat.-ap. Menigheder paa Øerne. De Kat.-ap.'s Tal angives paa Folketællingslisterne saaledes: 1860 — 202, 1870 — 349, 1880 — 1036, 1890 — 2609, 1901 — 3812, deraf i Kbhvn og Sundbyerne 550. I Sverig dannede de Kat.-ap. en Menighed i Stockholm, og 21. Dec. 1877 fik de Ret til offentlig Religionsøvelse som et af Staten anerkendt Samfund. —

Udgangspunktet for denne relig. Vækkelse er Troen paa Herrens nære Komme, der har været ventet til forskellige Tidspunkter (14. Juli 1835, Juien 1838, 14. Juli 1842, 1845; inden den sidste Apostels Død). Den nye Pinse skal udføre en Elias-Tjeneste før Førstegrødens Indsamling; de 144,000 beseglede skulle være de kloge Jomfruer, der møde Herren og undfly alle Trængslerne. De beseglede døde ville opstaa, de levende forvandles. Derefter kommer den antikristelige Tid, Syndens Menneske, Rædsler og Trængsler. Antikristen er det Ris, ved hvilket Gud søger at frelse de lunkne. Der frelses da (Joh. Aab. 7, 14) en Skare, som er større end Førstegrøden; Israel omvendes og kommer atter til det hl. Land; Antikristen belejrer Jerusalem, men Kristus viser sig og frelser sin Stad og sit Folk. Derpaa overvindes Antikristen, Djævelen bindes, Kristus aabenbarer sig med sin forklarede Menighed, og Tusindaarsriget (Joh. Aab. 20) oprinder. Endelig løses atter Satan, Herren kommer til Dom, og den almindelige Opstandelse fuldbyrdes.

Efterhaanden døde alle Apostlene, 3. Febr. 1901 den sidste (Woodhouse), og dermed hørte Beseglingen helt op. Men medens den ældre kat.-ap. Bevægelse efter den sidste Apostels Død forholder sig rolig og afventende, er der en ny Retning, der har forudset denne Krise og indrettet sig paa den.

I 1860, da Apostlene, dengang kun 6 i Tallet, mødtes i Albury Park, var ogsaa Berliner-Profeten, Heinrich Geyer, til Stede. Han udpegede Evangelisten Charles Böhm (I, 849) til Apostel for Tyskland og Evangelisten Caird (Kaiyrt) til Apostel for Frankrig. Apostlene vilde dog kun erkende disse som Apostel-Medhjælpere (Koadjutorer), og dermed slog Geyer sig foreløbig til Ro. 1861, da Geyer var med Woodhouse i Königsberg, boede han hos den Ældste Rosochasky (Rosogatzki) og udpegede da, men foreløbig kun i al Hemmelighed, denne til Apostel. Aaret efter kom Geyer i Strid med Berliner-Menighedens Engel, Rothe, om Forstaaelsen af Ordspr. 26, 24—26 og blev afsat. Da han og Engelen Schwarz i Hamburg erkendte Rosochasky som Apostel, skønt denne i Mellemtiden selv havde opgivet sit Apostelkald, bleve de, ved Thiersch's Mellemkomst, højtideligt ekskommunicerede i Berlin. Dermed var Spaltningen fuldbyrdet; de fraskilte fik kort efter i Preuss en ny Apostel, og Holland blev af Aanden vist dem som deres Arbejdsmark. Schwarz døde 6. Dec. 1895, prist som en af Israels Stormænd; men det nye Apostolat skød friske Skud. Ved Menkhoff fra Westfalen, Krebs og Ruff fra Hessen blev Apostolatet bragt fra Holland til Tyskland, og derfra videre til Australien ved Niemeyer og til Afrika ved Klibbe.

Ny-Irvingianerne, der selv kalde sig »den ap. Menighed«, have, navnlig efter Woodhouses Død, udbredt sig stærkt i Preussen og Sachsen. Ifølge deres Organ »Wächterstimmen aus Ephraim» var der i 1896 i Tyskland o. 70—80 »ap. Menigheder«; nu skal der være langt over 100, deraf alene i Berlin 4 med over 4000 Medlemmer. I Spidsen for disse Menigheder staar den gl. Fr. Krebs, en tidligere »Bahnmeister«, som Apostel for Efraim Stamme. Han udgiver (siden Okt. 1895) de ovenfor omtalte »Wächterstimmen« og Tillægget »Der Herold«, i hvilken der gives Meddelelser om Apostlenes Rejser og Beseglingen af levende og døde. Krebs staar i Forbindelse med 16 Apostle, af hvilke de 12 ere Apostle for »det aandelige Israels 12 Stammer«, de andre apostolske Medhjælpere. I Hamburg virker Apostlen Wachmann, der ogsaa gaar til Sverig; om Danmark meldes intet. Helt til Nord- og Syd-Amerika, Syd-Afrika, Java og Australien spores de »ap. Menigheder«s Virksomhed. Navnlig paa Java er der blomstrende Menigheder. »De ap. Menigheder« nære megen Bitterhed mod de gamle Kredse, som de kalde »Irvingianere«; disse svare med Navnet »Geyerianere« og tale om Forræderi af en suspenderet Profet og en Parodi paa Aandens Gerning. Og Fredsunderhandlinger have hidtil ikke ført til noget (Gude, Irvingianismens Betydning i vor Tid, Kbhvn 1859; J. N. Köhler, Het Irvingisme, s'Gravenhage 1876; E. Miller, Hist. and Doctrines of I., I—II, London 1878; K. Handtmann, Die Neu-I. oder die »ap. Gemeinde«, Gütersloh 1903. Fra de kat.-ap. Menigheders Side: Rossteucher, Der

Aufbau der K. Christi auf den ursprüngl. Grundlagen, Basel 1886 [2]; H. W. I. Thiersch, Inbegriff der christl. Lehre, Basel 1886 [2], overs. paa Dsk af M. S. Lumholdt, Kbhvn 1889; G. Freiherr von Richthofen, Die Wiederkunft Jesu Christi und die Zeichen der letzten Zeit, Augsb. 1882; sammes, Die ap. Gemeinden, ihre Entstehung, Verfassung und Gottesdienste, Augsb. 1884; Cardale, Readings upon the Liturgy and other Divine Offices of the Church, London 1848, delvis overs. paa Tysk af B. v. Richthofen. Liturgien og Katekismen ere oversatte paa Dsk, og der er udgivet en Samling dske »Hymner« i flere Udgaver. F. W. Becker, Katekismen med oplysende Spørgsmaal og Svar tillige med Skr.-steder, overs. af M. S. Lumholdt, Kbhvn 1890; L. Albrecht, Forklaring over den ap. Katekismes tredje Del, overs. af samme, Kbhvn 1898. J. O. Thomsen, Relig. föredrag, hållna i Stholm hösten 1869, Stholm 1869; S. Rasmussen, Et Vidnesbyrd for mine døbte Brødre om Herrens Beredelsesgerning i vore Dage for Hans nære Komme, Kbhvn 1895). *Fr. N.*

Katolske Breve, se Breve (I, 387).

Kattat, By i Sebulon (Josva 19, 15); vistnok den samme som Kitron (Dom. 1, 30), der ligesom K. nævnes i Forbindelse med Nahalal.

Kattenbusch, Friedrich Wilhelm Ferdinand, protest. Teolog, f. i Kettwig ved Ruhr 3. Okt. 1851, studerede i Bonn, Berlin og Halle, blev 1873 Repetent i Göttingen, 1876 Privatdocent dér, 1878 Prof. i systemat. Teol. i Giessen. 1879 fik han den teol. Doktorgrad fra Göttingen, 1903 blev han kaldet til Göttingen som H. Schultz's Efterfølger. Han er navnlig bekendt som Symbolforsker (»Luthers Stellung zu den oecumen. Symbolen«, 1883; »Die oecumen. Symbole, Gesch. ihrer Entstehung und Geltung in der christl. K.« 1886 og »Das ap. Symbol« I—II, 1894—1900; »Lehrb. der vergleich. Confessionskunde« I, 1892).

Kaukovalta, Peter, finsk Missionær blandt Esterne 1215—26. Kun 60 Aar efter Erik den helliges Korstog til Finland findes i Henrik Lettens Krønike Optegnelser om hans samtidige og fortrolige, Præsten Peter Kaukovalde (Kaikevalde osv.; »kaikkivalta« betyder Almagt, »kaukolvalta« Magt fra det fjerne). Han nævnes tidligst 1215, kommen fra Riga tilligemed Sværdbrødre-Præsten Otto, forestaaende Omvendelsesarbejdet i Sakala. Men Modstanden mod den kr. Lære var stor, og først efter at Valdemar Sejr 1219 var begyndt fra Søsiden at angribe Esterne, kunde Missionsarbejdet atter optages 1220, da Henrik Letten og K. atter virkede i Sakala. Sidst nævnes disse Mænd blandt de Arbejdere, som den pavelige Legat Vilhelm 1226 udsendte til Lännemaa og Suontausta i Vestestland, hvor Befolkningen modtog dem med Venlighed. *A. N.*

Kaulbach, Wilhelm, tysk Maler, Discipel af P. von Cornelius (I, 556), fødtes i Arolsen 1805. Han blev først i Düsseldorf undervist af Cornelius, men fulgte 1825 med ham til München, hvor han blev Hofmaler og 1847 Direktør for Akademiet dér. Han døde 1874 af Kolera. Mest bekendt ere hans verdens- og kirkehistoriske Fresker i »det nye Museum« i Berlin, hans »Arbues« (I, 135), en Protest mod dennes Helgenkroning, og hans Illustrationer til Reineke Fuchs. K.s sidste Arbejde var en Forherligelse af den tyske Michel (Ærkeengelen Michael), for hvem Fjenderne (Napoleon III, Pius IX, en rom.-kat. Præst og en Jesuit) fly.

Kaulen, Franz Philipp, rom.-kat. Teolog, f. i Düsseldorf 20. Marts 1827, studerede i Bonn og Köln, blev præsteviet og Kapellan i Düsseldorf 1850, i Dottendorf 1852, 1853 Rektor og Fængselskapellan i Pützschen ved Bonn, Repetetent i det teol. Konvikt i Bonn 1859, Privatdocent i gltestl. Eksegese i Bonn 1863, Prof. ekstr. dér 1880, ord. Prof. 1883. Han er navnlig bekendt ved forskl. Skrifter om Vulgata (»Gesch. der Vulgata« 1869; »Handb. der V.« 1870) og var Udgiver af den af Hergenröther (S. 407) planlagte nye Udg. af Wetzer og Weltes »Kirchenlexicon« (I—XII, Freib. 1882—1901; Register 1903). Bl. hans andre Skrifter maa mærkes: *Linguæ Mandschuricæ Institutiones* (Regensb. 1856); hans forskl. Udgaver af C. H. Vosens hebr. Grammatik; »Einleit. in die heil. Schriften des a. und n. Test.,(Freib. 1887 [2]) og »Assyrien und Babylonien nach den neuesten Entdeckungen« (Freib. 1899 [5]).

Kaurin, Jens Matthias Pram, norsk Biskop, f. paa Laurdals Præstegaard 25. Nov. 1804, Student 1822, teol. Kand. med Udmærkelse 1826. S. A. blev han res. Kapellan til Sigdal, 1832 Spr. til Flesberg, 1837 Lektor i Teol., 1843 Professor (foredrog G. T. og Dogmatik), 1849 tillige Lærer ved det praktiske teol. Seminar (indtil 1851), 1853 Spr. til Lier, 1858 Biskop i Bergen. Han døde 1863 efter 1861 at have søgt sig entlediget paa Grund af Sygdom. K.s literære Navn er især knyttet til flere praktisk kirkelige Foretagender. Han havde den væsentligste Andel i den ved Kommissionen af 1839 udarbejdede og i 1843 autoriserede Udgave af Pontoppidans Forklaring, hvortil der knyttede sig en langvarig Skriftfejde. Fremdeles deltog han efter offentlig Opdrag i Udarbejdelsen af den nye Udgave og Overs. af den norske Kirkes symbolske Bøger, som udkom henholdsvis 1850 og 1853. Endelig tog han fra 1842 i mange Aar en fremtrædende Del i det norske Bibeloversættelsesarbejde, hvortil han og W. A. Wexels havde givet Stødet. Ellers foreligger der fra hans Pen Prædikener, Taler og Hyrdebreve samt lejlighedsvise Indlæg i den kirkelige Diskussion, f. E. »Om den skienske Frimenigheds Bekjendelse og Forkastelse af Barnedaaben«, 1857. *A.B.*

Kautzsch, Emil Friedrich, tysk protest. Teolog og Semitist, er født 4. Sept. 1841 i Plauen. Efter 1869 at have habiliteret sig i gltestl. Eksegese blev han 1871 ekstr. Prof. i Leipzig, 1872 ord. Prof. i Basel, 1880 i Tübingen, 1888 i Halle. Vigtigste Skrifter: *De vet. test. locis a Paulo apost. allegatis* (1869); »Echtheit der moabit. Altertümer« (1876), hvori han — sammen med Socin — paaviste Ægtheden af nogle af den preuss. Regering købte foregivne moabit. Oldsager; »Johann Buxtorf der Aeltere« (1879); »Die Derivate des Stammes *cdq* im alttestl. Sprachgebrauch« (Tübinger-Program 1881); »Grammatik des Bibl.-Aramäischen« (1884); »Die Genesis mit aüsserer Unterscheidung der Quellenschriften« (1891 [2], i Forb. med Socin); »Die heil. Schrift des A.-Test. in Verbindung mit . . . übersetzt«, (1896 [2]); »Die Apokryphen und Pseudepigraphen des A.-Test. in Verbin-

dung mit . . . übersetzt« (I—II, 1900); »Bibelwissenschaft und Religionsunterricht« (1900); »Die bleibende Bedeutung des A.-Test.« (1902); »Die Poesie und die poetischen Buches des A.-Test.« (1902; de 3 sidstnævnte Skrifter ere populære og vise K.'s Evne til at frugtbargøre den nyere Betragtning af G. T. for det praktiske, relig. og pædagog. Behov); *Proverbs* (sammen med A. Müller, i Haupts »Regnbuebibel« 1901); »Die Aramaismen im A.-Test« I (1902). Desuden har K. udgivet Gesenius's hebr. Grammatik fra 22. Oplag, efterhaanden helt omarbejdet; Scholz's »Abriss der hebr. Laut- und Formenlehre«; Hagenbachs »Encyclopädie und Methodologie der theol. Wissenschaften«. *J. C. J.*

Kavda, den i Ap. G. 27, 16 nævnte lille Ø Syd for Kreta. I Stedet for K. findes i Haandskrifterne ogsaa »Klavda«, men Formen uden »l« er i Henhold til Øens nygræske Navn »Gavdho« den rette.

Kawerau, Gustav, tysk protest. Kirkehistoriker og Lutherforsker, fødtes 25. Febr. 1847 i Bunzlau i Schlesien, studerede i Berlin 1863—66, blev 1870 Hjælpepræst ved Lukas-Kirken dér, 1871 Præst i Langheinersdorf i Brandenburg, 1876 Præst i Klemzig, 1882 Prof. og gejstl. Inspektør ved Vor Frue Kloster i Magdeburg og Præsident for det teol. Seminarium dér, 1886 Prof. i Teol. i Kiel. Nu (1904) er han Prof. i Breslau. Han har bl. a. skrevet: »Johann Agricola von Eisleben« (Berlin 1881); »Caspar Güttel« (Halle 1882); polem. Artikler mod Joh. Janssen (S. 593) i »Zeitschr. f. kirchl. Wissenschaft und kirchl. Leben« 1882—83; »Hieronymus Emser« (1898) og »Die Versuche Melanchthon zur kath. K. zurückzuführen« (1903), begge i de af »Verein f. Reformationsgesch.« udgivne Skrifter. For denne Forening er G. K. nu Formand, og han er ligeledes virksom Deltager i Weimar-Udg. af Luthers Værker.

Kayser, August, tysk protest. Teolog, f. i Strassburg 14. Febr. 1821, d. ssteds 1885. Efter at have studeret i Strassburg og en Aarrække virket som Biblioteksassistent og derefter som Huslærer blev han 1858 Præst i Stossweier i Elsass, 1868 i Neuhof ved Strassburg, 1873 ekstr. Prof. i gltestl. Teol. i Strassburg, 1879 ord. Prof. ssteds. K.s literære Produktion behandlede i hans yngre Aar næsten udelukkende Emner fra Kirkens ældste Tid; men efterhaanden samlede hans Studier sig overvejende om G. T., for hvilket hans Lærer E. Reuss allerede i hans Studenteraar havde vakt hans Interesse; sammen med Graf og Kuenen blev K. en af de første, som hævdede den præstelige Kilde som den yngste af Pentatevkkilderne (i Skriftet »Das vorexilische Buch der Urgesch. Israels und seine Erweiterungen«, 1874). Hans Forelæsning over »Die Theologie des A. Test« blev efter hans Død udgivet af Reuss (hvis Fortale indeholder en kort Biografi af K.), samt i senere Oplag i Bearbejdelse af K. Marti. *J. C. J.*

Kebar, en Strøm i Kaldæerlandet, ved hvilken judæiske Eksulanter vare bosatte, og hvor Hesekiel havde sit første Syn (Hes. 1, 1. 3. 3, 15. 23 osv.); er ikke Chaboras (se Habor, S. 320), men en bred Kanal lidt Ø. for Nippur, kaldet »kabaru« ɔ: den store. *L. G.*

Keble, John, f. 25. Apr. 1792 i Fairford i Gloucestershire, blev af Faderen, der var Præst, dimitteret til Universitetet i Oxford, hvor han i Slutningen af 1806 fik Stipendieplads i Corpus Christi College. Til hans Studiefæller hørte Th. Arnold og J. T. Coleridge. 1811 tog han sin Grad med Udmærkelse og blev Fellow i Oriel samtidig med R. Whately. Han vandt Prisbelønninger, blev 1818 Tutor og var i nogle Aar Eksaminator i Lat. og Gr. 1815 blev han ordineret til Diakon, 1816 til Præst, og efter at have opgivet sin akademiske Virksomhed havde han en Tid en mindre Præstegerning paa Landet, hvor han havde Studenter i sit Hus, bl. a. R. Wilberforce, H. Froude og J. Williams. Han var en god Søn og Broder og blev en Hjemmets Sanger. Efter Moderens Død 1823 tog han Ophold i Fairford; 1825 overtog han et Kapellani under Hursley ved Winchester, men allerede det følgende Aar vendte han tilbage til Hjemmet for at hjælpe sin Fader. Fra hans Præstegaard udsendte han 1827 en Digtcyklus over Kirkeaaret »The Christian Year«; Formen er mangelfuld, men ved sin dybe Forstaaelse af Biblen, sin Inderlighed i Følelsen og sin poetiske Ynde gjorde Bogen en temmelig enestaaende Lykke og har opnaaet over 100 Oplag. 1831—41 var han Prof. i Poesi i Oxford. Efter Faderens Død 1835 ægtede han Charlotte Clarke, og det følgende Aar blev han Spr. i Hursley, hvor han i 30 Aar virkede med stor Nidkærhed. Indtægten af »Kirkeaaret« anvendte han til Restauration og Udstyrelse af Kirken.

Da der i Oxford dannede sig en ny kirkl. Retning, udgaaet fra Oriel og repræsenteret af H. Froude, J. H. Newman og Pusey, fik K. som den noget ældre og ansete Mand stor Indflydelse paa den. Han var en af de ædleste Personligheder i en sjælden udsøgt Kreds; med sine gammeldags anglikanske Anskuelser sluttede han sig afgjort til »det unge Oxford« og blev en af de bedste Støtter for den anglo-kat. Bevægelse. Denne dateres fra den Prædiken om »National Apostacy«, hvori K. 1833 i Anledning af Ophævelsen af nogle irske Bispedømmer gav Signal til Kamp mod Tidens Liberalisme. Til »Tracts for the Times« skrev han Nr. 4, 13, 52, 54, 57, 60, 89; 1836 udgav han Hooker's Værker (se S. 459); fra 1838 var han Medarbejder ved »Library of the Fathers«, hvortil han overs. Irenæus, og til »Library of Anglo-Catholic Theology« besørgede han Biskop Wilson's Værker og skrev hans Biografi. Han forsvarede Newman's Traktat Nr. 90, som han havde gennemset og billiget før Udgivelsen, og Ward's Skrift om Kirken, men efter at disse to var traadte over til Romerk., formanede han i sine Prædikener indtrængende alle Anglikanere til at blive i den K., i hvilken de var døbte (Sermons, academical and occasional, 1847). 1839 udgav han en metrisk Overs. af Ps. og 1846 en ny Digtsamling, Lyra Innocentium, der i formel Henseende staar over »Kirkeaaret«, men paa Grund af sine anglo-kat. Idéer vandt mindre Bifald. Han udgav flere Lejlighedsskrifter og leverede Bidrag til »British Magazine«; efter hans Død er der desuden udgivet en Del Prædikener, Digte og Afhandlinger.

Den mystiske Aandsretning, der findes i K.s Digtning, især den senere, er ogsaa karakteristisk for hans Teologi. Fra de gr. Fædre (Traktat

Nr. 89) og de ældre Anglikanere optog han den Naturbetragtning, der i de synlige Ting ser Afbilleder af de usynlige, og denne hans »Sakramentalisme« udøvede en dybt gaaende Indflydelse paa den nye anglo-kat. Skole, saaledes som det kendes i Pusey's Skrift om Nadveren, R. Wilberforce's Skrifter om Inkarnationen, Kirken, Daaben og Nadveren og hele den nyere Inkarnationsteologi. K. døde 29. Marts 1866, og et værdigere Mindesmærke kunde ikke tænkes end det store og skønne Keble College, der er rejst i Oxford (J. T. Coleridge, Memoir of J. K., 5. ed. 1880; W. Lock, J. K., London 1895 ff). *C. E. F.*

Kedar, ismaelitisk Araberstamme (1 Mos. 25, 13), den betydeligste i den syr.-arab. Ørken, mellem Edom og Babylonien. De assyr. Konger kæmpede oftere mod disse besværlige Nomader. K. kaldes her Kidri. Sanherib og Asarhaddon tilføjede dem Nederlag. Ogsaa i G. T. nævnes de ofte (f. E. Jes. 21, 16. 17; Jer. 49, 28 f. 2, 10). Deres Hovedgud var Atar-samain. De vare rige paa Kvæg (Jes. 60, 7) og dygtige Bueskytter; med deres Pileskud sammenligner Psalmisten (Ps. 120, 5) sine Fjenders hadefulde Ord. Højs. 1, 5 hentyder til deres sorte Gedehaarstelte. Iøvrigt betegner »Kedarener« paa disse sidste Steder muligvis allerede Arabere i Almindelighed; saaledes blev Sprogbrugen i alt Fald hos de senere Jøder. *L. G.*

Kedema (Kedma), en ismaelitisk Stamme (1 Mos. 25, 15; 1 Krøn. 1, 31).

Kedemot, amoritisk By nordlig for Arnons øvre Løb (5 Mos. 2, 26); tilhørte senere Rubens Stamme (Josva 13, 18. 21, 37). Ruinerne Umm-er-rasas kunne muligvis identificeres med K. eller det nærliggende Jahas.

Kedes. 1. Kana'anæisk Kongestad, ogsaa kaldet K. i Galilæa eller K. Naftali, idet den tilfaldt Naftali Stamme (Josva 12, 22. 19, 37. 20, 7. 21, 32; Dom. 4, 6. 9 f.). Dens Navn K. antyder, at den hos Kana'anæerne var et Kultuscentrum. I den israelitiske Tid var den, svarende til dette gl. Ry, en af Tilflugtsstæderne og Levitstad. Dens Betydning fremgaar allerede af Amarna-Brevene (Kidsi) og ægypt. Indskrifter. 734 f. Kr. bortførtes Indbyggerne til Assyrien af Tiglat-pilesar (2 Kong. 15, 29; jvfr. Tob. 1, 1 f.). Ved K. vandt Makkabæeren Jonatan en Sejr (1 Mak. 11, 63. 73). Paa Josefos's Tid tilhørte K. Tyrierne og fejdede mod Jøderne. Af den gl. betydelige og skønt beliggende By er der endnu interessante Ruiner ved det nuværende Kedes N. V. for Hulesøen.

Fra K.-Naftali var Helten Barak (Dom. 4, 6. 9). Ganske forfejlet sige nogle nyere, at Barak var af Issakars Stamme og søge derfor hans Hjemstavn i et muligt derværende K. (se Nr. 2). Dom. 5, 15 »som Issakar saaledes Barak«, som skulde støtte denne nye Antagelse, beviser ved at sammenligne I. og B. netop det modsatte; Sandheden er altsaa kun den, at ogsaa Issakar udmærkede sig og derfor kan prises ved Siden af Naftalis og Sebulons, Baraks egne Troppers, uforlignelige Heltemod (5, 14. 18).

— 2. K. i Issakar (1 Krøn. 6, 57 [72]). Josva 21, 28 (jvfr. 19, 20) har »Kisjon«. Begge Navne ere vel én og samme By, som efter Cheynes Formodning har heddet »Kidsun« (smlign. Gadasuna i Amarna-Brevene og Kitsuna i Thotmes III's Navneliste). Muligvis Ruinerne Tell-abu-kudês nordlig for Ta'anak. — 3. En By i det sydligste Juda (Josva 15, 23), maaske mellem Hebron og Soar. *L. G.*

Kedésher. Med den kana'anæiske Astarte-Dyrkelse (jvfr. den babyloniske Istar) fulgte religiøs Prostitution. De Kvinder, der i Gudindens Tjeneste ofrede deres Kyskhed, kaldtes K. (»de indviede«). Af denne kana'anæiske Surdejs Indtrængen i Jahvetroen var særlig Israels Rige stærkt truet. Mod dette vederstyggelige Uvæsen stod derfor en Kamp paa Liv og Død fra de sande troendes Side (Am. 2, 7; Hos. 4, 13. 14; jvfr. 1 Kong. 14, 24. 15, 12. 22, 47 og 5 Mos. 23, 17. 18). *L. G.*

Kedorlaomer, elamitisk Konge, om hvem der i Forbindelse med Abrahams Historie berettes i 1 Mos. 14. Fra det fjerne Elam strakte hans Herredømme sig til de sydøstl. Egne af Kana'an. Da K. paa et sejrrigt Tog mod sine herværende frafaldne Vasaller ogsaa havde bortført Abrahams Brodersøn Lot, overfaldt Abraham om Natten K.s Hær, som Gud gav i hans Haand, og befriede Fangerne.

De her fremtrædende politiske Forhold have den nyere Tids Kileskriftsfund bekræftet. Allerede tidlig i det 3. Aartusende f. Kr. have babylonske Erobrere hersket lige til Middelhavet. Fra en noget senere Tid (o. 1400 f. Kr.) have Tell-el-amarna-Brevene kastet et klart Lys over Babyloniens daværende Betydning i de samme Egne. Elam herskede — som i 1 Mos. forudsat — virkelig en Tid over Babylonien, indtil Hammurabi (o. 2300 f. Kr.) befriede dette. Omtrent til dette Tidspunkt maa K.s Regering sættes. Hans Forbundsfællers Navne ere tildels identificerede (f. E. Ariok af Ellasar = Eri-aku af Larsa). Hvorvidt K.s Navn i allernyeste Tid er paavist af Pinches, er omstridt, men sikkert er det, at det er et rent elamitisk Navn, hvis Bestanddele »kudur« (Tjener?) og »lagamar« eller »lagamal« (en elamitisk Guddom) ere velkendte. *L. G.*

Kedrenos, Georgios, en ukendt Krønikeforf., rimeligvis en Munk, fra Slutn. af 11. eller Beg. af 12. Aarh. Hans *Σύνοψις ἱστοριῶν* begynder med Verdens Skabelse og gaar til Kejser Isak Komnener (1057). Hans Værk er udgivet af I. Bekker (I—II, Bonn 1838—39) og trykt i Migne Patr. Gr. 121—122.

Kedron (Kidron; LXX og N. T.: Kedron), den bekendte Bæk og Dalkløft mellem Jerusalem og Oljebjerget. Ved Siden af den sædvanlige Form »Bækken K.« og »Dalen K.« forekommer ogsaa Udtrykket »K.s Bæk« (LXX til 2 Sam. 15, 23 og til 1 Kong. 15, 13; ligeledes Joh. 18, 1). Den er en Vinterbæk, der selv om Vinteren for det meste er tør og kun flyder efter stærk Regn. Om Navnets Betydning er »den sorte«, »den smudsige« efter Vandets Udseende, er muligt, men ikke ganske sikkert. I Stedet for »Dalen K.« kaldes den 2 Krøn. 33, 14 og Neh. 2, 15 alene »Dalen« (jvfr. 1 Mak. 12, 37).

Dalfuren, der paa den omtalte Strækning (hvor ogsaa Vandløbet viser sig) fører Navnet K., begynder lidt N. V. for Jerusalem ved Foden af Skopos. Nedenfor den nuværende Stefansport paa Tempelpladsens Østside er Stedet, hvor Jesus Skærtorsdag Nat maa have passeret K. Dalbunden er her 45 Meter lavere end Tempel-

pladsen; samme Højde har Opstigningen til Getsemane paa Oljebjergets Skraaning. Fra Sydspidsen af Haram (Tempelpladsen) synker Dalen rask mod Syd. Paa Vestsiden er Maria-Kilden (det gl. Gihon) overfor Landsbyen Selvân, der ligger paa »Forargelsens Bjerg« (1 Kong. 11, 7). Tilsidst forener Kedronkløften sig med den Sønden om Jerusalem løbende Hinnomsdal og danner her en frugtbar, velvandet Strækning, hvor Kongens Have laa (2 Kong. 25, 4; Neh. 3, 15). Ved Ijobsbrønden (formodentlig Kilden Rogel: 1 Kong. 1, 9) er Dalen allerede 106 Meter lavere end Harampladsen. Fra Dalens Begyndelse ved Skopos til Rogel-Kilden, hvor den historiske K. ender, er $2^3/_4$ eng. Mil. Fortsættelsen kaldes nutildags Vadi-en-når (Ilddalen), der munder ud i det døde Hav. K.dalens nuværende Navn er Vadi-sitti-marjam ɔ: Jomfru Marias Dal, i Henhold til Legenden om hendes Begravelse dér. Den kaldes (først paaviseligt fra 4. Aarh. e. Kr.) ogsaa »Josafats Dal« (Joel 4, 2, [3, 7]), men denne Tradition har ikke historisk Værdi. K.dalens Skraaninger ere fulde af muhammedanske og jød. Grave (jvfr. allerede 2 Kong. 23, 6). Om dens øvrige bibelske Minder se 2 Sam. 15, 23 (David); 1 Kong. 2, 37. 15, 13; 2 Kong. 23, 4. 6. 12; 2 Krøn. 29, 16. 30, 14; Jer. 31, 40. *L. G.*

Kefar-ha-ammoni (ɔ: Ammonitens By), en By i Benjamin (Josva 18, 24).

Kefira, hevitisk By (Josva 9, 17), deltog i Gibeons List overfor Josva. Hørte til Benjamins Stamme (Josva 18, 26; Esra 2, 25). Nu Ruinerne Kefîre Ø. for Jâlô.

Kehelata (4 Mos. 33, 22 f.), ubekendt Lejrplads i den sinaitiske Ørken.

Kehrein, Joseph, rom.-kat. Teolog og Skolemand, f. i Heidesheim 20. Okt. 1808 (i Rhinhessen), studerede i Mainz og Giessen, blev 1839 Gymnasiallærer i Mainz, 1845 Prorektor ved Gymnasiet i Hadamar, 1855 Direktør for det rom.-kat. Skolelærer-Seminarium i Montabaur og Inspektør for Skolerne dér. D. ssteds 25. Marts 1876. Han har udfoldet en rig Forfattervirksomhed (»Gesch. der kath. Kanzelberedsamkeit der Deutschen von der ältesten bis zur neuesten Zeit«, I—II, Regensb. 1843; »Lat. Sequenzen des Mittelalters«, Mainz 1873; »Das deutsche kath. Kirchenlied in seiner Entw. von den ersten Anfängen bis zur Gegenwart«, Neub. 1874; »Ueberblick der Gesch. der Erziehung und des Unterrichts«, Paderb. 1876 [6]).

Keil, Johann Karl Friedrich, protest. Teolog, f. 26. Febr. 1807 i Lauterbach ved Oelnitz, vilde oprindelig være Snedker og gik til St. Petersborg for at lære det Haandværk hos en Slægtning dér. Men den russiske Kejserinde (Kejser Wilhelm I's Søster) tog sig af den lille, spædlemmede Dreng og lod ham studere i Dorpat og Berlin. Sartorius i Dorpat og Strauss og Hengstenberg i Berlin fik stor Indflydelse paa ham, og han blev en ivrig Lutheraner og en konservativ gltestl. Teolog. 1833 blev han teol. Prof. i Dorpat, hvor han virkede i 25 Aar. 1859 vendte han tilbage til Sachsen og bosatte sig i Leipzig, sysselsat med lærde Arbejder og Virksomhed for den ydre Missions Anliggender. Sammen med Delitzsch udgav han »Biblischer Kommentar über das alte Testament« (1863 f.), hvortil han senere føjede Kommentarer til Makk. (1875), de 4 Evang. (Mt. 1877, Mk. og Lk. 1879, Joh. 1881), Peters og og Judas's Breve (1883) og Hebræerbr. (1885). 1887 flyttede han til sin ældste Søn, der var Præst i Rödlitz i de sachsiske Erzgebirge, og dér døde han 5. Maj 1888. Foruden de nævnte ekseget. Skrifter har han bl. a. ogsaa forfattet »Einleitung in die kanonischen und apokryf. Schriften alten Test.'s (1873 [3]) og »Biblische Archäologie« (1875 [2]).

Ke'ila, judæisk By, bekendt fra Davids Historie (1 Sam. 23). David havde befriet K. fra Filisternes Plyndringer, men forlod Byen efter at have raadspurgt Herren om, hvorvidt Indbyggerne vilde udlevere ham til Saul, som nærmede sig med sin Hær. Nævnes ellers Josva 15, 44; 1 Krøn. 4, 19; Neh. 3, 17. 18 og er maaske den i Amarna-Brevene omtalte By Kilti. $1^1/_2$ geogr. Mil Ø. for Bêt-djibrîn (Eleutheropolis) findes paa Højderne Ruinerne Kîlâ ɔ: det gl. K. *L. G.*

Keim, Theodor, protest. Teolog, f. i Stuttg. 1815, studerede under F. C. Baur i Tübingen, hvor han blev Repetent 1851. Som Huslærer hos Guvernøren i Ulm studerede han Byens Reformationshistorie og udgav: »Ref. der Stadt Ulm« (1851). 1856 blev han Diakon i Esslingen, 1860 Prof. i Zürich, 1873 i Giessen. Da var han allerede svækket af en Nervelidelse, og for den bukkede han under 1878. Bl. hans ref.-hist. Skrifter maa nævnes: »Schwäb. Ref.-gesch. bis zum Augsburger Reichstag« (1855); »Ambrosius Blaurer« (1860). Hans Hovedværk er: »Gesch. Jesu von Nazara in ihrer Verkettung mit dem Gesamtleben seines Volks« (I—III, Zürich 1867—72), der blev indledet med »Der geschichtl. Christus« (1865) og efterfulgt af et Udtog af det større Værk (»Gesch. Jesu«, Zürich 1875 [2]).

Keith, George, se Kvækerne.

Kelah, se Kalah.

Kelaja. En Levit med Tilnavnet Kelita (Dværg?), Esra 10, 23; Neh. 8, 7. 10, 11 [10].

Kelal, en af dem, der havde fremmede Hustruer (Esra 10, 30).

Kelita (K'lita), se Kelaja.

Kellermann, Bernhard Georg, rom.-kat. Biskop, f. i Freckenhorst ved Münster 11. Okt. 1776, studerede i Münster, blev Huslærer hos Grev Fr. L. v. Stolberg, præsteviedes 1801 og blev 1811 Præst ved St. Servatius, 1817 ved Ludger-Kirken, 1823 Dompræst, 1827 Prof. i nytestl. Eksegese, 1836 i Pastoralteol. ved det teol. Fakultet i Münster, var i mange Aar Leder af »de barmhjertige Søstre« i Rhinlandene og Westfalen, 1841 Domkapitular og Rektor for Akademiet, senere Pønitentiar ved Domkirken i Münster og 13. Dec. 1846 Biskop dér. Men han døde allerede 29. Marts 1847. Han stod ikke blot Stolbergerne, men ogsaa Familien Droste zu Vischering meget nær (Zur Erinnerung an B. G. K., Münster 1847).

Kellner, Eduard, luth. Præst, f. 1803 i Pangau ved Kreuzburg, kom i Breslau under Scheibels Paavirkning (S. 166 b) og blev i 1826 Præst i Hönigern ved Namslau. Da han 1834 vægrede sig ved at indføre den nye unerede Agende, kom det til voldsomme Optrin i Hönigern. K. blev kastet i Fængsel, hans Kirke blev aabnet ved Soldater, og der blev lagt Soldater i Kvarter hos hans Sognefolk. En Del

af Menigheden faldt da til Føje og sluttede sig til Unionen, en anden Del traadte ud af Landskirken. 1838 kom K. paa fri Fod, 1841 blev han Præst i Schwirz, og dér døde han 1878 (E. Kellner, Gottes Führen und Regierung zur Erhaltung der luth. K. in Preussen, Dresden 1868[3]; Fr. Nielsen, Statsk. og Frik., Kbhvn 1883, 75 f.).

Kellogg, Samuel Henry, presbyt. Missionær, f. i Quiogue paa Long Island 6. Sept. 1839, studerede ved Princeton-Seminariet, var Missionær i Indien 1864—76, blev derpaa Præst ved den presbyt. Kirke i Pittsburg i Pennsylvanien og Prof. i systemat. Teol. og sammenlignende Religionsvidenskab i Alleghany i Pennsylvanien, 1886 Præst i Toronto i Kanada. Han har bl. a. skrevet *A Grammar of the Hindi Language* (London 1876); *The Light of Asia and the Light of the World* (London 1885).

Kellon, se Kellus.

Kellus (Judit 1, 9), rettere Kelus (*Χελούς*); maaske Halusa, hos Kirkefædrene Elusa, med en ejendommelig hedensk Kultus, S. V. for Beerseba. En Ruinhob »Halasa« betegner Stedet. Judit 2, 23 [13], hvor der nævnes Kellær eller Kelær [Dsk. Overs.: Kellon] som Naboer til Ismaeliter, kan støtte ovennævnte Antagelse.

Kelods Børn (Judit 1, 6). Uforstaaeligt, med mindre det maaske er »Kaldæernes Børn« (= Kaldæerne, som den syr. Tekst har); i saa Fald ikke »til Strid mod K.«, men »til K.s Slagorden«. *L. G.*

Kelsos, en platonisk Polyhistor, udgav under Marcus Aurelius's Forfølgelse (o. 178) et Angreb paa Krdmmen fra en antik Agnosticismes Standpunkt. Hans Skrift »Det sande Ord« (*ἀληθὴς λόγος*) er gaaet tabt, men ved Hjælp af Origenes's Modskrift (Berliner-Akad.s Udg. af Orig.s Skr. I, 50 f.) kunne vi danne os et Billede baade af Gangen i K.s Angreb og mange Enkeltheder i dette (Rekonstruktion i tysk Overs. i Th. Keim, C.s Wahres Wort, Zürich 1873). K. var en vidt berejst og meget belæst Mand, der kendte vore 4 Evangelier, flere Stykker af G. T. og rimeligvis ogsaa nogle af Paulus's Breve. Jødedommen har han Agtelse for, fordi den var en Folkereligion, men Krdmmen betragter han som en foragtelig Bastard af Jødedommen. Det gode i Kristi Taler er laant fra Filosofferne, det øvrige er taabelige Myter. Apostlene ere bedragne Bedragere, og Troen paa Kristi Opstandelse skyldes en halvgal Kvinde; den kr. Forsynstro er en Uforskammethed over for Guddommen. K.s Bog, der indeholder Spiren til alle senere Angreb paa Krdmmen, vidner baade om Skarpsindighed og Lærddom, men den er i høj Grad overfladisk, og K. havde ingen Forstaaelse for det, der egentlig var Kraften i den nye Religion, som han foragtede saa dybt. Hans Skrift maa væsentlig betragtes som et polit. Forsvarsskrift for Kejser og Rige over for den nye Tro, der trængte frem. Man har ogsaa i det villet se et Fredsforslag, der lovede de Kr. Fred, naar de vilde opgive det, som Forf. holdt for at være farligt for Riget og den gamle Tro; men den Opfattelse synes ikke holdbar (Aubé, La polémique païenne à la fin du IIe siècle, Paris 1878[2], 277 f.; A. Harnack, Mission und Ausbreitung des Chrtums, Leipz. 1902, 351 f.).

Keltisk Kirke er blevet et almindeligt Navn paa det kirkelige Samfund, der blev dannet blandt Britanniens oprindelige Indbyggere, Kelterne, og holdt sig til det 12. Aarh. Kelterne faldt i 2 Grupper: den gæliske (de irske og skotske Gæler og Gælerne paa Øen Man) og den britiske (de Stammer, der talte Walisisk og Kornisk og Udflytterne i Bretagne); deres Religion var Druidisme (I, 679). Evangeliet var kommet til Britannien, længe før Øen blev afsondret fra det øvrige Europa, og det var trængt længere frem end de romerske Ørne. Men den ældste britiske Mission ligger fuldstændig i Mørke for os. Krdmmen er rimeligvis kommet dertil over Gallien; derom vidner ét og andet i den britiske Liturgi og den Omstændighed, at k. Kirker tidlig viedes til galliske Helgener. Den eng. Nationalhelgen Alban, der skal have lidt Martyrdøden i den diocletianske Forfølgelse (I, 45), er ikke af alle anset for at være en hist. Skikkelse. 316 høre vi imidlertid, at der paa en Synode i Arles var britiske Biskopper til Stede, og det samme var Tilfældet i Rimini 359. Briterne stod paa den nikæniske Side, men fra Britannien skal Pelagius være kommen.

De keltiske Kirkebygninger vare meget smaa, »som Bikuber«, og ofte byggede man flere af dem sammen, i Reglen 7, efter de 7 Menigheder i Joh. Aab. I den første Tid vare de ikke sjælden opførte af Jord; senere bleve Trækirker almindelige, men der byggedes dog ogsaa Stenkirker, som den i Whithorn. Altret, der stod i Øst, kunde være af Træ eller Sten. Der omtales ogsaa Klokker, og man har endnu en Klokke, der skal stamme fra Patricks Tid. Runde Taarne fandtes maaske allerede i 6. Aarh.; men de synes nærmest bestemte til Sikkerhedssteder i Krigstider. Omkring Kirkerne fandtes Kirkegaarde med Taxtræer. Kirkesproget synes altid at have været Latin; der er hverken fundet Spor af en Bibeloversættelse eller af Liturgier paa Keltisk, saa lidt som der er paavist sikre Efterretninger om, at saadanne nogen Sinde have været til. De ældste Brudstykker af de lat. Liturgier fra Kelterne, som vi nu have, ere dog ikke ældre end fra 7. Aarh. Men selv om Altertjenesten og Daabshandlingen altid har været udført paa Latin, er der utvivlsomt i Reglen bleven prædiket paa Keltisk, og vi have endnu flere keltiske Homilier, der ogsaa som Sprogprøver have stor Interesse. Der synes at have været brugt 3 Læsestykker, et profetisk ved Siden af Evangeliet og Epistlen, og der er sikre Spor til en for Kelterne ejendommelig lat. Bibelovers., der hverken stemmer med Vulgata eller med de andensteds fra kendte forhieronymianske Oversættelser. Irerne vare et musikalsk Folk, og ogsaa ved Gudstjenesten, navnlig ved Altergangen, var der Sang. Daaben blev udført enten ved en Neddykning eller ved Overøsning, og baade Forsagelsen og Trosbekendelsen nævnes som Daabsvilkaar. I Løbet af Middelalderen blev Hjemmedaab almindelig, og rige Folk lod stundum deres Børn døbe i Mælk (2 Mos. 3, 8). Ved Nadveren brugtes usyret Brød, og Vinen blev blandet med Vand. Nadveren blev nydt under begge Skikkelser, og Altergang blev betegnet som »Gang til Kalken«. Lige efter Daaben modtog de smaa Børn ogsaa Nadveren. Skriftemaalet var i Brug, men

uden Forbindelse med Nadveren; Skriftefaderen kaldtes »Sjælens Ven«. Om Ægteskabets Indvielse i Kirken høre vi intet hos de gamle Kelter, og hverken Konfirmation eller den sidste Olie synes at have været i Brug hos dem. Der var, som andensteds i Missionstiden, længe ingen fast afgrænsede Bispedømmer; hver Biskop handlede paa egen Haand uden at have et bestemt Stift og uden at staa under noget Overtilsyn. Biskopperne vare Vandrebisper eller Missionærer, der ikke kendte til Fastlandets hierarkiske Ordning, hvorfor de ofte, naar de kom over til dette, til Fastlandsbispernes Forargelse, foretog Ordinationer eller andre biskoppelige Handlinger. Spiren til de senere Stifter laa dog i den Ordning, at hver Klan i Reglen havde én eller flere Biskopper, der sørgede for Stammens Omraade; ofte kunde der være 7 Biskopper i samme Klan. Tilsidst blev Biskoppen i Armagh (I, 143) Irlands Primas. Næst Ejendommelighederne ved den keltiske Messe var der især 2 Ting, som forargede rom. Kr.; den britiske Tonsur (fra Øre til Øre, »saa at Hovedet ikke fik sin Krone«) og den britiske Paaskeberegning, der dels skyldtes en forskellig Bestemmelse af »den 3. Uge i den første Maaned«, i hvilken Paasken skulde falde, dels en egen Paaskekreds (paa 84 Aar), dels Ansættelsen af Foraarsjævndøgn til 25. Marts.

Skønt den k. K. kun var liden, var dens Kraft stor. Fra den udgik mange Asketer, der i fremmede Lande søgte Ensomhed og kom til at virke for Evangeliets Udbredelse. De k. Munke, som bleve i deres Klostre, vare flittige til Afskrivning, og mange Haandskrifter med prægtig farvede Initialer ere komne til os fra dem. I Karolingernes Dage vare Irerne Fastlandets Lærere i Græsk, og ogsaa paa Fastlandet afskrev de mange Bøger, saa at flere af Syd-Europas Klosterbogsamlinger have en Mængde Haandskrifter fra de k. Munke.

Da Rom i 6. Aarh. begyndte en Mission i Britannien (I, 178), stødte de rom. Missionærer sammen med den k. Krdm. 602 eller 603 holdt Augustin ved et Egetræ i Gloucestershire Møde med de k. Kr., men begge Parter skiltes ad uden indbyrdes Forstaaelse. Senere holdtes der i Whitby Kloster (664) et Møde mellem den k. Biskop Kolman i Lindisfarne og den rom. sindede Wilfrid (se d. Art.), efter hvilken Kong Oswy af Northumberland besluttede at støtte den rom. Krdm. Efter Mødet i Whitby trak Kolman sig tilbage til Skotland, og mange af de k. Kr. forlod samtidig Northumberland. Men skønt der i den følgende Tid arbejdedes ihærdigt paa at udrydde Levningerne af den k. Krdm, lykkedes det først Ærkebiskop Malakias af Armagh i 12. Aarh. at faa Bugt med de sidste Levninger af denne paa Irland; men da Paven 1203 forvandlede Klostret paa Jona (se Tillægget) til et Benedictiner-Abbedi, var den k. K.s Tid helt forbi. Se forøvrigt Art. Adamnan (I, 24), Brigida (I, 388), Colum (I, 537), Columba (I, 537), Finnan (Till. til dette Bd.), Kolman, Kuldeer, Palladius og Patrick (Skene, Celtic Scotland I, Edburgh 1890²; J. Pryce, The ancient British Church, London 1878; G. T. Stokes, Ireland and the Celtic Church, London 1892³; J. Dowden, The Celtic Church in Scotland, London 1894; G. F. Browne, The Chr. Church in these Islands before the Comming of Augustine, London 1894; F. E. Warren, The Liturgy and the Ritual of the Celtic Church, Oxf. 1881).

Kelub. 1. En Judæer, Broder til Suha (1 Krøn. 4, 11) eller (?) Husa (4, 4). K. er det samme som Kaleb, men om der menes den bekendte Kaleb (1 Krøn. 2, 9. 18), er uvist. — 2. Fader til Esri (1 Krøn. 27, 26).

Kelubai, d. s. s. Kaleb (1 Krøn. 2, 9).

Keluhi, en af dem, der havde fremmede Hustruer (Esra 10, 35). Læses ogsaa »Keluhu«.

Kemos, se Kamos.

Kemp, Johannes Theodorus van der, Missionær, f. i Rotterdam 7. Maj 1747, var en af de ypperste Banebrydere for den nye Missionstid i forrige Aarh. Han var, medens han i Leiden studerede Medicin, Teologi og Filosofi, kommen helt bort fra Troen og førte derefter et bevæget Liv, som Officer i 14 Aar, derpaa som Læge. Da han 1791 mistede Hustru og Datter ved en Sejlads paa Maas, førte dette Slag ham tilbage til Gud og til Beslutningen om udelt at tjene ham. Det i 1795 stiftede Londoner Missionsselskab førte hans Tanker til Missionen; han meldte sig i London og blev ordineret 1797, stiftede s. A. det nederl. Missionsselskab og afsejlede Dec. 1798 til Sydafrika for at begynde en Mission blandt de raa og krigerske Kaffere. Men efter $1^1/_2$ Aars Ophold i deres Land indsaa han, at den stadige Krigsuro gjorde Missionsarbejdet umuligt for Tiden, og han gik 1801 tilbage til Kapkolonien for nu at leve for de fortrykte og mishandlede Hottentotter. En Flok af disse samlede sig om ham i Graafreinet, og der viste sig Frugter af Evangeliet iblandt dem; men Boer-Kolonisterne vilde ikke finde sig i, at han underviste »Hedningerne« ogsaa i Læsning og Skrivning. Han gik derfor ind paa Regeringens Forslag om at anlægge en Station for dem ved Algoabugten. Her anlagdes 1803 Bethelsdorp, desværre i en ufrugtbar Egn, hvorfor den aldrig kom til at trives rigtigt. Alligevel søgte de farvede hertil. 1810 var der 1000, deraf 200 Kr. Men det var svære Forhold at arbejde under med mange daarlige Elementer i den nye Koloni og med stadigt Fjendskab og Mistænkeliggørelse fra Boerernes Side, fordi han ikke vilde tvinge Hottentotterne til at arbejde for dem eller afvise og udlevere de Kaffere, der opsøgte ham. Han ofrede sig helt for sine farvede og tog endog til almindelig Forargelse en Hustru iblandt dem, men fortrød det ikke. »Doktoren var en ualmindelig Mand og gjorde ualmindelige Ting«, er der bleven sagt om ham. Han døde i Kapstaden 15. Dec. 1811; hans sidste Ord var: »alt er Lys« (jvfr. Lovett, History of the London Miss. Soc. vol. I., London 1899; Nordisk Missionstidsskrift 1903). *V. Sn.*

Kempe. 1) **Anders K.,** mystisk-kiliastisk Sværmer, født i Jæmteland i Beg. af 17. Aarh., var oprindelig Militær (Stykjunker), men opgav den militære Løbebane, efter at han var bleven paavirket af Schwenkfelds og Val. Weigels Skrifter og især af Paul Felgenhauer (se Tillægget), som han besøgte i Amsterdam. Han havde udviklet en ejendommelig alkymistisk-mystisk Gnosticisme, som han efter Hjemkomsten fra Holland fremsatte i et Par paa Svensk skrevne Bøger (»Perspicillum bellicum«

og »Probatorium theologicum«). Udbredelsen af disse Skrifter førte til, at han maatte forlade Jæmteland, og han tog da (1664) Bolig paa en Gaard i Værdalen. Da han efter et nyt Besøg i Amsterdam (1671) ogsaa dér begyndte at gøre Propaganda for sin mystiske Kiliasme bl. a. ved at udbrede en sv. Overs. af et af Felgenhauers Skrifter og af sin egen »Dedikation og Konfession«, blev han først udelukket fra Nadveren, senere landsforvist. Derefter boede han i Hamburg. En rig Jøde, til hvem han havde dediceret et Skrift med heftige Angreb paa Præsternes »Greuel«, forraadte ham imidlertid »som en Judas« til Hamburgs Præster, hvorpaa han blev dømt til Baalet. Dødsdommen blev dog ikke udført, men han blev forvist til Altona, hvor han døde 1689. — 2) **Poul Pedersen K.** var født i Børglum eller Ribe Stift, studerede i Rostock (1521) og Wittenberg (1524) og blev derpaa Skoleholder Torgau i Sachsen. Dér traf Christian II ham, og 1525 kaldte Kongen ham til Belgien som Lærer for Prins Hans; men Regentinden af Nederlandene vilde ikke finde sig i, at han opholdt sig dér, og han tog da tilbage til Tyskland, hvor Kurfyrstinde Elisabet tog sig af ham. Han var en fanatisk og stridslysten Lutheraner, der søgte at sætte ondt for andre hos Kong Christian II. Saaledes angreb han Hans Mikkelsen og hans Overs. af N. T., men hans egen Overs. af Synoptikerne og 5. Mosebog fortjene alt andet end Ros. Vel var nemlig P. K. en lærd Mand, der kunde læse Hebraisk, tale flydende Latin og skrive græske Vers; men han havde under det lange Ophold i Tyskland aldeles ødelagt sit Modersmaal. Skønt P. K.s Breve gøre et lidet tiltalende Indtryk ved deres snart hadske, snart teologisk-svulstige Tone, var Christian II aldeles fortryllet af »sin egen Paulus«. 1531 fulgte K. med Kongen til Norge som Kansler og fik som saadan det rige Provsti ved Mariekirken i Oslo. Da det gik galt for Christian II, forstod han at indynde sig hos Frederik I, saa at han blev Forstander for det rige St. Hans Kloster i Viborg (af Johanniter-Ordenen), og dér døde han, rimeligvis i Beg. af 1537. — 3) **Stephan K.**, en af de første evang. Prædikanter i Hamburg, fødtes dér i Slutn. af 15. Aarh. Han var først Fransiskanermunk i Rostock, men blev vunden for Ref. og 1523 Præst ved Maria-Magdalene-Kirken i Hamburg. 1527 blev han forflyttet til Katrine-Kirken. 1530 var han ogsaa virksom for Ref.s Indførelse i Lüneburg. Han døde 1540.

Kempen, Thomas fra, se Thomas.

Kemuel. 1. Nahors Søn, Stamfader til en yngre Gren af Aramæerne (1 Mos. 22, 21). — 2. En efraimitisk Stammefyrste (4 Mos. 34, 24). — 3. En Levit (1 Krøn. 27, 17).

Kena'ana. 1. En Benjaminit (1 Krøn. 7, 10). — 2. Fader til den falske Profet Sedekia (1 Kong. 22, 11. 24).

Kenan, Henoks Søn (1 Mos. 5, 9. 12), ogsaa kaldet Kainan (LXX).

Kenani, Levit (Neh. 9, 4).

Kenanja, Levitøverste (1 Krøn. 15, 22. 27. 26, 29).

Kenas, en edomitisk Stamme (1 Mos. 36, 11. 15. 42), hvoraf en Del sluttede sig til Juda. 1 Mos. 15, 19 nævnes Kenissiterne (ɔ: Stammen K.) allerede før deres Optagelse i Juda som Beboere af det senere Juda Sydland (Negeb). Den berømte Kaleb og hans Slægtning Otniel vare Kenissiter (4 Mos. 32, 12; Josva 14, 6. 14; Dom. 1, 13. 3, 9; 1 Krøn. 4, 13); ogsaa 1 Krøn. 4, 15 vidner om dette Slægtskab.

Kenat, en By i det fjerneste af Østjordanlandet, der med tilhørende andre Byer en Tid var erobret af den israelitiske Slægt Nobah i den eftermosaiske Tid, men siden tilbageerobredes af Aramæerne (4 Mos. 32, 42; 1 Krøn. 2, 23). Nobah kom langt sydligere fra (Dom. 8, 11). Der er intet til Hinder for, at K. kan være Kanavât paa Hauranbjergenes Vestside. Kanavât har betydelige Ruiner fra Romertiden og er det samme som Kanatha, der hørte til Dekapolisforbundet.

Kendebæos, syr. Feltherre, der blev slaaet af Simon Makkabæers Sønner i Nærh. af Modin (1 Mak. 15, 38—16, 10).

Kenicius, Petrus, f. i Umeå 1555. Faderen var »Birkekarlen« (ɔ: Handelsmand) Könik Olofsson i Baggeböle (af Könik Navnet K.). K. studerede i Upsala efter 1575, men maatte afbryde 1580, da Universitetet lukkedes af Hensyn til Pesten. P. K. søgte da at blive Kapellan i sin Hjemstavn, men Bønderne vilde ikke have ham for hans Lavmælethed Skyld, hvorfor han begav sig til Tyskland 1582, blev *mag. phil.* i Wittenberg 1586, vendte 1587 tilbage til Sverige og blev s. A. Læsemester ved det af Kong Johan oprettede Stockholms-Kollegium, men blev fængslet 1589, fordi han ikke vilde underskrive Liturgien (S. 649). Størstedelen af 1591 synes han at have været fri, men blev atter kastet i Fængsel og først frigiven af Kongen kort før dennes Død. Ved Upsala-Mødet var han en af de 12 Assessorer, som udvalgtes til at bistaa Præses. 1. Aug. 1593 blev han udnævnt til at være Pønitentiar ved Upsala Domkirke og til ved det genoprettede Universitet at forelæse nytestl. Eksegese, 1595 blev han Biskop i Skara, 1609 Ærkebiskop i Upsala og Upsala-Universitetets første Prokansler, 1617 *Dr. theol.*, da Upsala-Universitetet fejrede sin første teol. Doktorpromotion. D. 3. Febr. 1636. I sin fulde Kraft var K. en fremragende kirkelig Personlighed. Hans Valg til Ærkebiskop, som foretoges af Biskopperne sammen med Stockholms Kapitel, skete paa Karl IX's overfor Valgkollegiet udtrykkelig udtalte Ønske. Ved K.s Indflydelse hos Gustav II Adolf fik Universitetet i Upsala adskillige Fordele. Dorpats Akademi stiftedes; Reformations-Jubelfesten fejredes 1621; der indførtes 3 aarlige Bededage osv. Et Kompendium af Hafenreffers »Loci theologici« med Forord af K. udkom 1612. *O. A.*

Kenissiter, se Kenas.

Keniter (eller Kain: 4 Mos. 24, 22; Dom. 4, 11), en med Midianiterne sammenhørende Nomadestamme, der tildels traadte i et nøjere Forhold til Israel. 1 Mos. 15, 19 nævner dem i en skematisk Oversigt som Beboere af det sydl. Kana'an; ifølge Dom. 1, 16 kom de paa Josvas Tid i Forening med Juda Stamme ind i Juda Sydland, hvor de ogsaa omtales paa Sauls og Davids Tid (1 Sam. 15, 6. 27, 10. 30, 29), boende i Amalekiternes Nabolag. Hobab, Mose Svoger (se H. og Jetro), der fulgte med til Kana'an og ydede Israel værdifuld Hjælp

under Ørkenvandringen, kaldes afvekslende K. (Dom. 1, 16. 4, 11) eller Midianiter (4 Mos. 10, 29; jvfr. 2 Mos. 2, 16. 3, 1). En Gren af K. maa have nomadiseret i Nordisrael; til dem hørte Jael (Dom. 5, 24; 4, 11. 17); maaske »Amalekiternes Bjerg« (Dom. 12, 15) ogsaa minder om dem, ligesom Rekabæerne (2 Kong. 10, 15; senere i Juda: Jer. 35, 6 f.) bringes i Forbindelse med K. (1 Krøn 2, 55). I de mærkelige Bileamsord om K. (4 Mos. 24, 21. 22) træde de sydl. K. (eller en Del af dem) i et andet Lys overfor Israel end ellers.

Ganske vilkaarlig og ubevislig er den i nyere Tid fremførte Paastand, at Jahve var den kenitisk-midianitiske Gud, som Mose hos Jetro lærte at kende og samlede Israel om. I national Henseende fandt Mose og Israeliterne en Støtte i Forbindelsen med Jetro og den for mange semitiske Stammer fælles urgamle Helligdom ved Sinai; jvfr. ogsaa 2 Mos. 18, 13 f. om Indflydelse paa de retslige Forhold. Men i relig. Henseende bøjede K.s Præstefyrste sig for Israels Gud og hans vældige Gerninger med sit Folk (2 Mos. 18, 11. 12). *L. G.*

Kenose, Jesu Kristi (*κένωσις*, lat. *exinanitio*, egentlig Selvudtømmelse) betegner Guds Søns Selvfornedrelse ved sin Menneskevordelse. Sagen er udtrykt 2 Kor. 8, 9: Han blev fattig for eders Skyld, da han var rig, for at I skulde blive rige ved hans Fattigdom; maaske ogsaa Hebr. 12 2; Ordet selv stammer fra Fil. 2, 7 (*ἑαυτὸν ἐκένωσεν*).

Kenosens Problem er først i de senere Aarh. traadt frem i dets fulde Skarphed for Kirkens Bevidsthed. Det har fra Begyndelsen staaet fast i Kirken, at Jesus Kristus er sand Gud og sandt Menneske. I Oldkirken nøjedes man med at fastslaa, at Menneskevordelsen bestod i, at den guddommelige og menneskelige Natur vare forenede i én Person, uden at man spurgte om, hvorledes denne Forening kunde give Enhed i Personlighedslivet, eller hvilken Selvindskrænkning (Kenose) der maatte foregaa i Henseende til det guddommelige, for at der kunde blive Plads til en virkelig menneskelig Udvikling. Man blev staaende ved Forskellen mellem den uendelige guddommelige Natur, hvis Uforanderlighed man strengt fastholdt, og den endelige menneskelige Natur, som vokser og udvikler sig; hver af dem maatte være til Stede helt og udelt (i Modsætn. til Apollinarisme, I, 118 og Evtykianisme, I, 829); deres Enhed laa deri, at de udgjorde den ene og samme Person, havde det ene og samme Jeg som deres fælles Subjekt (mod Nestorianismen, se d. Art.). — Det var egentlig først Luthers dybe Blik for begge Naturers indbyrdes Slægtskab og hans dybe Trang til en levende Forening af det guddommelige og menneskelige i Frelserens hele Livsførelse, som førte Teologien ind paa Undersøgelser i Retning af K.s Problem; navnlig gav Nadverstridighederne ham Anledning til at fremhæve den menneskelige Naturs Modtagelighed for den guddommelige Naturs Egenskaber (Kristi Legemes Allestedsnærværelse efter Himmelfarten). Hans Disciple gav i Konkordieformlens VIII. Art. Grundlaget for Behandlingen af disse Spørgsmaal i den luth. Kirkeafdeling. Der bestaar i Gudmennesket et indbyrdes Samfund mellem de to Naturer. De kunne ikke paa nestoriansk Vis staa udenfor og ved Siden af hinanden; men de kunne heller ikke paa monofysitisk Vis meddele sig selv o: gaa over i og sammenblandes med hinanden. Den rette Midte, der undgaar begge Vildfarelser, er da, at Naturerne meddele deres Egenskaber til hinanden *(communicatio idiomatum,* se I, 541). Dog kan denne Meddelelse ikke blive gensidig; thi den guddommelige Natur er som saadan uforanderlig og kan derfor ikke modtage menneskelige Egenskaber, hvorved den vilde blive begrænset i Viden og Magt; selv i Moders Liv og paa Korset styrer han efter sin guddommelige Natur, alvidende og almægtig, Himmel og Jord. Derimod finder Meddelelsen Sted fra den guddommelige til den menneskelige Natur: ogsaa den menneskelige Natur faar Besiddelsen (*κτῆσις*) af Alvidenheden, Almagten og Allestedsnærværelsen; dette er klart i hans Ophøjelsestilstand efter Himmelfarten, da han er til Stede med sit Legeme og Blod overalt, hvor der samtidig holdes Nadvere paa Jorden. Men i sit Køds Dage fremtraadte han jo ikke med den forherligede Menneskenatur, men i en »Tjeners« ringe Skikkelse: dette er hans Fornedrelse (*ἑαυτὸν ἐκένωσεν* Fil. 2, 7). Fornedrelsen bestod altsaa i, at skønt hans menneskelige Natur havde Besiddelsen (*κτῆσις*) af de guddommelige Egenskaber, afholdt den sig sædvanlig fra Brugen (*χρῆσις*) af dem: kun i Underne og Forudsigelserne gjorde han efter sin menneskelige Natur Brug af sin Almagt og Alvidenhed. K.n gaar ikke paa hans guddommelige Natur, som til enhver Tid beholder sine evige Guddomsegenskaber uforandrede; den vil kun sige, at han ifølge sin menneskelige Natur uudlader at bruge de guddommelige Egenskaber, som ere meddelte den. Senere turde Tübingerteologerne ikke engang lære en saa vidt gaaende K.; de turde ikke tale om, at han efter sin menneskelige Natur havde »aflagt« Brugen af de guddommelige Egenskaber, men kun at han »skjulte« den; ogsaa hans menneskelige Natur havde til enhver Tid virket som allestedsnærværende, almægtig og alvidende i hans Køds Dage (de lærte kun en *κρύψις τῆς χρήσεως*, ikke en *κένωσις τῆς χρήσεως*): i Stedet for en virkelig Fornedrelse satte de altsaa egentlig kun en Tilsløring, i Stedet for Ophøjelsen ved hans Himmelfart en Afsløring af hans Menneskenaturs Herlighedsegenskaber. De kom herved til en doketisk (I, 659) Lære, som af Iver for at hævde hans Guddommelighed nægtede hans virkelige Menneskelighed; de bleve 1616—25 bekæmpede af de Giessenske og de Sachsiske Teologer, som hævdede det ovenfor fremstillede Fornedrelsesbegreb, der var det raadende hos Lutheranerne gennem hele den ortodokse Tidsalder. — De reformerte havde et noget andet Begreb af K.n. Medens de vare enige med Lutheranerne i den strenge Fastholdelse af den guddommelige Naturs Uforanderlighed, er efter dem selve Menneskevordelsen en Fornedrelse: Menneskenaturen kan i al Evighed ikke rumme Guddomsegenskaberne; selv efter Himmelfarten kan Kristi Legeme og Blod ikke blive allestedsnærværende. Efter den luth. Opfattelse behøver Menneskevordelsen ikke at være en Fornedrelse; den bliver det kun derved, at han for sin Frelsergernings Skyld her paa

Jorden bar en ringe, ikke en forherliget, Menneskenatur. Denne Forskel hænger sammen med, at den ref. Aandsretning skarpt adskiller det guddommelige og menneskelige og derfor giver Kristologien en nestorianiserende Karakter.

Men heller ikke de gamle luth. Dogmatikeres Teori er tilfredsstillende: den stemmer ikke med Evangeliernes Billede af Frelseren i hans Jordeliv, og den kan ikke forklare hans menneskelige Udvikling. Han var efter Evangelierne ikke alvidende (Mk. 13, 32; 11, 13; Joh. 11, 34; Mt. 26, 39), skønt vi ved mange Lejligheder se ham i Besiddelse af en Viden af overnaturlig Art (Joh. 1, 48—49; 2, 25; Mt. 17, 27; Mk. 11, 2—4); han var ikke almægtig, thi han beder Faderen om Kraften til de underfulde Gerninger (Joh. 11, 41; Mt. 26, 53). Dette siges om hele hans Person som Enhed og maa derfor gælde begge Naturer; thi hvis den ene Natur var alvidende og almægtig, var dette nok til, at Personen, der er Subjekt for begge Naturer, blev det; den modsatte Paastand vilde være ligesaa urimelig, som om vi, naar vi udrettede en Gerning med den ene af vore Hænder, vilde sige, at vi ikke udrettede den, fordi vi ikke brugte begge Hænder dertil. Dogmatikernes Teori er derfor uforenelig med en sand menneskelig Tilværelse i Udvikling og Begrænsning. Den sætter endvidere et altfor udvortes Forhold mellem Natur og Egenskaber; Egenskaberne kunne ikke meddele sig, uden at Naturen er med deri; thi de forholde sig til Naturen som Ytringerne til Væsenet, som Enkelthederne til Helheden. Naar der endelig læres, at Frelseren efter sin menneskelige Natur vel har besiddet, men i Reglen ikke brugt de guddommelige Egenskaber, da er ogsaa dette en altfor udvortes Adskillelse til, at den kan anvendes paa aandelige Forhold; hvilken Mening er der i at vide noget og dog lade være at vide det, at besidde Hukommelse om noget og dog ikke huske det?

Medens den gamle K.lære lod Fornedrelsen gaa alene paa Jesu Kristi menneskelige Natur, lader den nyere K.lære netop Fornedrelsen gaa paa hans guddommelige Natur; den antager, for at muliggøre Personens Enhed og en menneskelig Udvikling, at den præeksisterende Logos ved Menneskevordelsen har afført sig sin guddommelige Væremaade i større eller mindre Udstrækning. Afvigelsen fra den kirkelige Tradition (Form. Conc. p. 612) bestaar i Opgivelsen af hint ubevægelige Begreb af den guddommelige Naturs Uforanderlighed. Spørgsmaalet er da dette: hvilken Grad af Selvbegrænsning har Logos ved Menneskevordelsen underkastet sig?

Den nyere K.læres egentlige Ophavsmand er Erlanger-Teologen G. Thomasius (se d. Art.). Han fremsatte den først i Erlanger-Tidsskriftet 1845, derefter i den modneste og mest gennemarbejdede Skikkelse i sin store Dogmatik: »Christi Person und Werk«. Han definerer sit Begreb af K.n saaledes: den er den Selvindskrænkning, at den guddommelige Logos, den anden Person i Treenigheden, ved Inkarnationen har afført sig de relative guddommelige Egenskaber og sammentrængt de immanente guddommelige Egenskaber til en Potenstilstand. Thomasius skelner altsaa mellem to Slags guddommelige Egenskaber; de relative eller transeunte ɔ: Almagt, Alvidenhed og Allestedsnærværelse, udtrykke ikke selve Guddomsvæsenet, men Guds Forhold til Verden; derfor kunne de ikke være nødvendige for Gud til at være Gud; thi Verden er jo overhovedet ikke nødvendig for Gud, saa vist som Gud har været til fra Evighed af uden Verden. Disse Egenskaber ere ligesom det accidentelle i Forhold til det egentlige Guddomsvæsen. Derfor kan Logos aflægge dem ved Inkarnationen, saa at han ikke besidder dem i sit Jordeliv, men først igen tager dem i Besiddelse ved sin Ophøjelse. De ere den »Herlighed«, hvorom Herren taler i sin ypperstepræstelige Bøn, Joh. 17, 5. Derimod udtrykke de immanente Egenskaber Guds Forhold til sig selv indadtil, uden Hensyn til Verden: Evighed, Magt over sig selv, Hellighed og Kærlighed. En Aflæggelse af disse er umulig; thi det vilde være det samme, som at Logos ophørte at være Gud. Paa den anden Side mener Thomasius ikke, at den inkarnerede kan have beholdt dem i uforandret Skikkelse, da de saa ikke kunde gaa sammen til Enhed med hans menneskelige Natur, der vokser og udvikler sig. Derfor antager han, at Logos ved Inkarnationen har sammentrængt sig selv og disse Egenskaber fra Actus til Potens ɔ: fra fuldt udviklet Skikkelse til Spireform, til en intensiv Tilstand, hvori Guddomsvæsenet er til Stede som spirekraftig Sæd saaledes, at dets uendelige indre Fylde trænger sig frem til Udfoldelse med en uimodstaaelig Magt. Logos begynder altsaa som ubevidst i Fostertilstanden og vaagner til Selvbevidsthed samtidig med det menneskelige i ham. Naar han har naaet fuld Selvbevidsthed som Menneske, har han det ogsaa som Guds Søn; først ved Ophøjelsen er al Udvikling og Vækst til Ende hos ham. Thomasius maa tænke sig det tidligste Stadium af Frelserens etiske Udvikling baaret og værnet af, hvad Martensen kalder en »hellig Natursikkerhed«, der uvilkaarlig frastøder det onde, indtil hans menneskelige Bevidsthed tilfulde vaagner, og hans Vilje tager Personlighedsudviklingen i Besiddelse; og han maa tænke sig Frelserens Gudsbevidsthed som en Genopvaagnen af en midlertidig Dvaletilstand, som en successiv Erindren af, hvad han har set hos Faderen, i Lighed med Platos Tale om, at hvad vi lære, er som en ἀνάμνησις (Erindring) fra Præeksistensen.

Thomasius mener hermed baade at have bevaret Logos's Guddommelighed og at have paavist en sand menneskelig Udvikling hos Frelseren her paa Jorden. Spørgsmaalet er, om navnlig det første kan siges at være lykkedes ham. Naar han adskiller mellem de transeunte og immanente Egenskaber, saa er hans Mening den, at Logos ved Inkarnationen har afført sig sit Verdensforhold. Dette er vistnok uheldigt udtrykt ved en Adskillelse mellem transeunte og immanente Egenskaber i Gud; thi enhver Egenskab har baade en indadvendt og en udadvendt Side: Alvidenheden har til Genstand baade Guds indre Væsen og Verden, Guds Almagt er baade hans Magt over sig selv og hans Magt over alt det skabte. Derfor er det klarere at sige, at Logos har aflagt Verdensforholdets Momenter i de guddommelige

Egenskaber, den mod Verden vendte Side i dem. Saaledes udtrykt har Læren paa dette Punkt utvivlsomt Skriften for sig, idet N. T.s Kristusbillede fralægger ham Alvidenhed, Almagt og Allestedsnærværelse i Forhold til Verden. Men naar Thomasius videre mener, at Logos ved Inkarnationen har sammentrængt sit indre Guddomsvæsen til Potens, da fremstiller der sig en Række vægtige Indvendinger. Kan det tænkes, at selve Guddomsvæsenet saaledes vokser? Man har ikke ganske med Urette kaldt det en panteiserende Anskuelse, der minder om Panteismens Tale om en vordende Gud. Og kan det tænkes, at det guddommelige ved Inkarnationen bliver ubevidst? Til Guddomsvæsenet hører absolut klar Selvbevidsthed og absolut Magt over sig selv; kan et Væsen, som for en Tid hverken har Bevidsthed eller Vilje, være Gud? Løber ikke Talen om en Potenstilstand ud paa, at den absolute gør sig selv relativ? Brydes ikke ved en saadan midlertidig Ubevidsthed Personsammenhængen mellem den præeksisterende og den inkarnerede? N. T. antyder ingen Sinde, at Gudmenneskets Bevidsthed om Forholdet til Faderen skulde fremkomme ved en saadan Genopvaagen, en saadan successiv Erindring om Præeksistensens Vilkaar; Johannes har en Række Udsagn af Herren om, at han har sin Gudserkendelse fra sin evige Præeksistens hos Faderen; men der antydes ingen Steds, at der skulde ligge en Bevidsthedsafbrydelse mellem Præeksistensen og Jordelivet (Joh. 3, 31—32; 8, 38. 40). Hvad bliver der endelig paa denne Maade af det indre trinitariske Forhold? Treenigheden vil sige, at de tre Personer ere evigt nødvendige for hverandre, at den ene ikke kan eksistere uden i Vekselvirkning med de andre; ellers fik vi tre Guder i Stedet for den ene Gud. En Læreform, der, som Thomasius's, antager, at den ene af de tre Personer for en Tid er ubevidst, slet ikke deltager i det trinitariske Liv, kan neppe værge sig mod den Beskyldning, at den sætter Triteisme i Stedet for Trinitet og saaledes forvansker det kr. Gudsbegreb.

En anden, radikalere Udførelse har K.-tanken faaet hos Teologer som W. F. Gess (»Die Lehre von der Person Christi«, 1856, S. 304 f.; »Christi Person und Werk«, I—III, 1870—87; III, 344 f.), G. L. Hahn (»Die Theologie des N. T.«, I, S. 197 f.) og F. Godet (»Bibelske Studier«, Afhandlingen »Jesus Kristus«, dsk. Overs. II, 68 f.). De lære enten, at det guddommelige Jeg har aflagt Guddomsvæsenet og de guddommelige Egenskaber og indføjet sig i en Menneskenatur og levet under menneskelige Vilkaar, eller ogsaa at Logos har omsat sig til en menneskelig Sjæl. Men i begge Tilfælde bliver det Meningen, at Logos har ophørt at være Gud og har forvandlet sig til Menneske. De sige, at Guds Absoluthed netop viser sig i at kunne affære sig alt, hvad der udgør det guddommelige; men Absolutheden viser sig dog vel ikke i at kunne det meningsløse, hvilket det vilde være at forvandle sig til et andet Væsen: ophøre at være Gud og blive Menneske og igen blive Gud ved Ophøjelsen. Hvad her antages, har en betænkelig Lighed med de hedenske Mytologiers Gudeforvandlinger. Men Gud er fra Evighed til Evighed den, han er. Hvis Frelseren ikke i sit Køds Dage var virkelig Gud, hvad blev der saa af ham som den fuldkomne Profet og den fuldkomne Forsoner? Derfor har Thomasius stærkt bekæmpet denne Teori; thi vi ere her udenfor, hvad Troen kræver.

I nærmere Tilslutning til Thomasius staar en Række af de Teologer, som, uden at føle sig bundne til alle de gamle Læreformer, have været den konfessionelle Lutherdoms Ordførere i vore Dage. Mindst gennemført er K.n hos Martensen. Han har afgjort kenotiske Elementer i sin Kristologi (Dogm. § 133. 135): Guds Søn afører sig ved Menneskeblivelsen ingen af de guddommelige Egenskaber; han vedbliver at besidde dem alle, men kun i menneskelig Form; »han besidder kun sin Guddom i den menneskelige Individualitets Indskrænkning, i den menneskelige Bevidstheds begrænsede Former«. Men naar der ses paa Martensens Kristologi som Helhed, hører den nærmest sammen med den af Dorner repræsenterede Type (jvfr. Martensens egen Udtalelse i »Briefwechsel« I, 290 og »Af mit Levnet« III, 180 f.). Nærmere beslægtede med Thomasius ere Hofmann, Delitzsch, Luthardt. Kahnis. Frank har gjort et gennemført Forsøg paa at modificere Thomasius's Teori: K.n skal ikke forstaas som Afkald paa visse guddommelige Egenskaber, de transeunte og relative, til Forskel fra de immanente og absolute; men Hovedvægten falder paa Eksistensformen; han nægter enhver Forandring i Væsenet, enhver Opgivelse eller Formindskelse af Guddommeligheden, men antager ligefuldt en K.; Logos har efter Menneskevordelsen sin Guddom i Form af menneskelig Bevidsthed; han har omsat sin Guddomsbevidsthed i Form af en sig udviklende endelig Menneskebevidsthed, saaledes at Menneskesønnen efterhaanden blev sig bevidst som den evige Guds Søn (»System der christl. Wahrheit«, II², 148. 152). Men vi kunne i denne Teori ikke erkende nogen Forbedring; de Indvendinger, der fremstillede sig overfor Thomasius udfra Gudsbegrebet, vende her tilbage i forstærket Skikkelse. Skulle disse Vanskeligheder overvindes, maa vi endnu skarpere end Thomasius skelne mellem Logos's indre trinitariske Forhold og Verdensforholdet.

Menneskevordelsen vil sige, at Logos optager den syndfri menneskelige Natur, den anden Adams Natur i sig. Logos-Jeget beholder til enhver Tid, selv i Fostertilstanden, sin evige indre Guddomsfylde, sin Stilling i den treenige Guds indre Liv, betingende dette og betinget ved det. Han er i Faderens Skød (Joh. 1, 18); han véd, hvad han har set hos Faderen. Men Logos har afført sig den mod Verden vendte Side af de guddommelige Egenskaber; de ere satte ud af Virksomhed i Forhold til Verden; dette er hans K. Deri ligger da, at han i alt, hvad der hører til Verdensforholdet, begynder sit Liv paa menneskelig Vis, alene gennem sin menneskelige Natur som Mellemled, altsaa som det hører den uudviklede Menneskenatur til, uden nogen Bevidsthed om den ham omgivende Verden. Hans Bevidsthed om Verden vaagner i den samme Alder som hos det rigest ud-

rustede Menneskebarn. Den udvikler sig successivt i sine forskellige Led: at Verden er skabt af Gud, og at den er syndig af Beskaffenhed, at han selv er modsat den syndige Verden og dog kommen for at frelse den; den skrider i alt dette normalt fremad i samme Grad, som hans menneskelige Natur vokser og udfolder sig.

— Under det, der hænger sammen med Verden og dens Beskaffenhed, hører ogsaa Guds Frelsesraadslutning med Verden og hans eget Frelserkald i dets bestemte Skikkelse og Tidspunktet, naar han skal tiltræde det. Paa dette Omraade har Johannesdaaben sin Betydning som Aandens Indvielse og Udsendelse til hans Kaldsgerning; og Ørkenfristelsen betyder, at han ved Indgangen til sit Kald skal møde de falske Messiasidealer, for at han skal vælge sin Vej i Modsætning til disse. Ogsaa hans Livs følgende Fristelser ere Kaldsfristelser; de udtrykke hans Kamp dels for at erkende Faderens Vilje paa ethvert Punkt, dels for i urokkelig Lydighed at underkaste sig Lidelse og Død i Synderes Sted, skønt de ere lige unaturlige for hans rene menneskelige og for hans guddommelige Natur. I dette sit Frelserkalds Udførelse kan det siges, at han har levet i Tro (Hebr. 2, 13; maaske ogsaa 12, 2), i Betydning af, at han har givet sig i Faderens Haand med den fulde Forvisning om, at Faderen fører ham ad sin bestemte Vej til Fuldendelsens Maal (τελειῶσαι αὐτόν Hebr. 2, 10; 5, 9). — Medens hans Frelserkalds Udførelse paa ethvert Punkt kræver den fuldkomne Klarhed over Faderens Vilje med ham selv og med Menneskene, have vi ingen Interesse af at udsige noget om, at han skulde have haft en fuldkommen Viden om de Verdensforhold, der laa udenfor hans Kald. Vore Evangelier indeholde intet om, at han har besiddet en fuldkommen Viden om fysiske, geografiske, historiske og literærhistoriske Spørgsmaal. Thi slige Ting ere ikke Genstand for Guds Aabenbaring, altsaa heller ikke Led i hans Undervisning, som er Guds Aabenbaring i absolut personlig Skikkelse; men Aabenbaringen er Frelsens, Guds Riges Ord. Det er et af Kendetegnene for den absolute Religion til Forskel fra alle lavere, at den holder Religionens aandelige Væsen rent og ikke sammenblander dens Sag med Ting, som ere uden religiøs Værdi. Den gør ikke Ting fra andre Sfærer til Trossag, hvilket den maatte gøre, hvis Frelseren havde givet bindende Udtalelser om saadant. —

Denne Betragtning tør paaberaabe sig Overensstemmelse med N. T. Den mægtige K.udtalelse af Paulus i Fil. 2, 5—8 holder sig naturligvis til Sagens store Træk, saa at den ikke afgør Striden imellem de forskellige Nuancer indenfor den dogmatiske Tænkning paa dette Punkt; men Apostlens Adskillelse mellem »Guds Skikkelse« og »det at være lige med Gud« stemmer ganske med Adskillelsen mellem den udadvendte Herlighedsskikkelse, som han havde i Præeksistensen, og den Selvindskrænkning til at besidde det indre Guddomsvæsen og derimod udadtil fremtræde i Tjenerskikkelse, som udtrykker hans jordiske Tilværelses Vilkaar. Det er Evangeliernes Kristusbillede, som er tegnet os udførligt nok til at kunne være Prøvestenen i det enkelte, og hvis forskellige Træk komme til deres Ret ved den udviklede Betragtning. Men altid ville vi under Granskningen af dette Spørgsmaal erfare, at vi staa overfor det absolut enestaaende, Guds Søns Menneskeblivelse, og at derfor ingen menneskelig Tanke formaar at gennemskue denne Troens Hemmelighed (P. Eklund, Om *Κένωσις*-dogmens fortbildning på Concordiæ-Formelns grundval, i Lunds Univ. Årsskrift XIII; Ch. Gore, The Incarnation of the Son of God 1891, 8 ed. 1898; sammes, Dissertations 1896², 71 f.; A. J. Mason, The Conditions of Our Lords Life on Earth 1896; P. Madsen, Kenosis-Læren, 1898; F. J. Hall, The Kenotic Theory considered with particular Reference to its Anglican Forms and Arguments, 1898; O. Bensow (Docent i Upsala), Die Lehre von der Kenose, 1903). *P. M.*

Kent, George, norsk Præst, f. i Kristiania 16. April 1842, Student 1860, cand. theol. 1865, pers. Kap. til Eken 1866, Stiftskapellan i Kristiania 1871, kst. resid. Kap. til Johannes-Kirken ssteds 1876 og udnævnt 1882. Fuldkommen ortodoks var han anlagt paa abstrakt Tænkning og alt fra sin tidlige Ungdom gennem M. J. Monrad ført ind i Hegelianismen. Hans Afhandling om »det absolute Gudsbegreb«, for hvilken han vandt den filosofiske Doktorgrad 1886, bærer Vidne herom ikke mindre end hans konsekvente statskirkelige Holdning og hans Modstand mod alt, hvad der paa nogen Maade kunde lede til Separatisme eller Krænkelse af det samfundsmæssige. Man maa her bl. a. tænke paa hans kritiske Undersøgelse af Forholdene i den norske Kirke paa Hans Hauges Tid, der har sin Betydning for Bedømmelsen af denne Mand og hans Gerning. Han var i mange Aar den bærende Kraft i Komitéen for den norske Kirkes Mission ved Schreuder til sin Død 24. Dec. 1892. *D. T.*

Keran, horitisk Slægtsøverste (1 Mos. 36, 26).

Kerdon, en Gnostiker fra Syrien, som levede i den første Halvdel af 2. Aarh., kom til Rom, hvor han vandt en Del Tilhængere. Han synes ikke at have haft i Sinde at bryde med Kirken, men er rimeligvis bleven udelukket af denne. Da Markion (se d. Art.) kom til Rom, sluttede han sig til K., og Kerdonianerne gik siden op i Markioniterne.

Keren-happúk (ɔ: den skønøjede, egentl. »Sminkehorn« med Øjensminke), den yngste af Ljobs 3 Døtre (Ljob 42, 14).

Keri og **Ketib,** se K're.

Kerinth, gr. Gnostiker i Apostlen Johannes's Dage, skal have lært, at Jesus var Josefs og Marias Søn, men ved Daaben kom den over alt ophøjede guddommelige Magt (*αὐθεντία*) ned over ham i en Dues Skikkelse, saa at han, der før kun havde været den gode og vise Jesus, blev Kristus. Man fortalte i Irenæos's Dage, at Johannes havde skrevet sit Evangelium for at gendrive K., og at han var flygtet ud af en Badstue, i hvilken K. var, af Frygt for, at Huset skulde styrte sammen over en saadan Fjende af Sandheden. Det hed sig ogsaa, at K. havde foretrukket Markos-Evangeliet for de to andre Synoptikere, vel sagtens fordi det ikke har nogen Forhistorie (se Art. Jomfrufødselen S. 670).

Keriot, moabitisk By (Jer. 48, 24), ifølge Am. 2, 2 formodentlig Hovedstaden; dermed

stemmer, at Mesa-Stenen nævner Kamos's Helligdom i K. som Moabs Nationalhelligdom. Det ligger nær med Buhl at sammenstille K. og det gl. Rabbat-moab (Areopolis), hvis Navn betyder »Hovedstaden«; Ruinerne »Rabba« o. $2^1/_2$ geogr. Mil S. for Arnon vise denne Bys Beliggenhed. Muligvis er atter Kir-moab i Jes. 15, 1 samme By, og det sammesteds nævnte Ar-moab ikke en By, men et moabitisk Landskab S. for Arnon.

Keriot-hesron (Kirjot-hesron), By i Juda Sydland (Josva 15, 25), ogsaa kaldet Hasor; derfra var formodentlig Forræderen Judas, hvis Tilnavn Iskariotes betyder »fra Kariot«. K. identificeres med Karjatên nordl. for Arad.

Kerner, Justinus Andreas Christian, Læge og Digter af den schwabiske Sangerskole, fødtes i Ludwigsburg 1786. For en Nervelidelse blev han behandlet med en magnetisk Kur, og det bragte ham tidlig til at studere »Aandens Natside«. Først var han Læge i Wildbad, senere i Welsheim og Weinsberg, hvor han boede i det gl. »Geisterturm« ved Foden af »Weibertreue«. Efter 1822 kastede han sig især over Somnambulisme. Besættelser og Magnetisme, og mange mystisk anlagte Naturer søgte til Digter-Lægen i Weinsberg. Blandt dem der kom til ham, var ogsaa D. F. Strauss, der kalder ham Romantikeren indenfor den romantiske Skole (som Uhland var Klassikeren). Han døde 1862. Bekendt er især hans Skrift »Die Seherin von Prevorst« (1829). Strauss's 2 Afhandlinger om K. (1839 og 1862) ere aftrykte i hans »Ges. Schriften« I, 119 f.

Keros, en Familie af Tempellivegne (Esra 2, 44; Neh. 7, 47).

Kerub (Esra 2, 59; Neh. 7, 61), et Sted i Babylonien, muligvis Kirifa hos Ptolemæos.

Keruber, ogsaa Kerubim (med Bibeholdelse af den hebr. Flertalsform paa »im«), Fantasivæsener i Guds Nærhed. De omtales oftere i G. T., men paa en saadan Maade, at de forudsættes som bekendte. De tjene som Vogtere af det guddommelige, spærrende Vejen dertil; saaledes allerede i Paradisfortællingen, hvor de efter Syndefaldet bevogte Vejen til Gudshaven med Livets Træ (1 Mos. 3, 24 — der iøvrigt ikke siger, at K. holde det flammende Sværd i deres Haand). En Sammenligning med Hes. 28, 14 f., hvor Profeten ligner Tyros's Konge, der vogter over sine Skatte, med en skærmende Kerub paa Gudebjerget, viser tilstrækkelig, at Forestillingen om K. i G. T. tilhører den forisraelitiske Arv fra en større Folkekreds, hvorom i det følgende nærmere. Som Vogtere af det hellige Sted, hvor Guds Nærværelse er, have de en betydelig Plads i den israelit. Kultussymbolik; karakteristisk for dem er, at de tænkes som vingede Væsener, men iøvrigt er deres Skikkelse i Tabernaklet og Templet ikke bestemt beskrevet; dog havde de formodentlig Menneskeansigter. I Tabernaklets Beskrivelse omtales de 2 K. af Guld ovenover Pagtens Ark (2 Mos. 25, 17—22) og K.billeder paa det Allerhelligstes Forhæng (26, 31); paa samme Maade 2 kolossale K. i Salomos Tempels Inderste (1 Kong. 6, 23—28), med Ansigterne mod det Hellige (2 Krøn. 3, 13), og Snitværk af K. tilligemed Palmer og udsprungne Blomster paa Templets Vægge og Døre (1 Kong. 6, 29. 32—35), samt paa Bækkenvognene i Forgaarden (7, 29. 36); ogsaa i Hesekiels Vision af det nye Tempel have K. deres Plads (Hes. 41, 18 f.). Foruden at betegne Guds Nærhed tjene K. ogsaa som Bærere af Herren, som derfor oftere kaldes »den, der troner over K.« (1 Sam. 4, 4; 2 Sam. 6, 2; 2 Kong. 19, 15; Ps. 80, 2. 99, 1); paa lignende Maade Ps. 18, 11, hvor Tordenskyen personificeres som Keruben, paa hvem Herren farer gennem Luften. Baade som Vagt og som Bærere af Guds Tronvogn skues de i Hesekiels Syn af Guds Herlighed (Hes. 1). De kaldes her »Livsvæsener« (hajjôt), men nævnes i det følgende som K. (9, 3; 10, 1; 11, 22 f.). De beskrives som 4, hver med 4 Ansigter: af Menneske, Løve, Tyr og Ørn, og med 4 Vinger og 4 Hænder; hver af dem havde forneden et Hjul ved sin Side. Alt paa dem var bedækket af Øjne, de selv og alt imellem dem sprudede af Ild; de vare stillede i Kreds med Menneskeansigterne udad og bare Herrens Tronvogn, som de med Lynets Hurtighed bevægede i enhver Retning. Øjensynlig er K.s Skikkelse her mere sammensat end i de forannævnte Beskrivelser og varierer atter noget i Joh. Aab. 4, 6 f. [Livsvæsener, ikke »Dyr«], hvor de skues hver med et enkelt Ansigt, og hvor Skildringen har laant Træk fra Seraferne (Jes. 6), som ogsaa i Henoks Bog. Om K. i den israelit. Helligdom kun have været vingede Menneskeskikkelser eller muligvis mere sammensatte Væsener, kan næppe afgøres.

K.s Blandingsskikkelser kendetegner dem som Produkter af den relig. Fantasi og adskiller dem fra Englene. Til Forskel fra disse udsendes de heller ikke som Guds Budbringere, men ledsage ham og vige ikke fra Guds Nærhed. Udrustede med Menneskets Fornuft, Løvens Frygtelighed, Tyrens Kraft og den skarpsynede Ørns Hurtighed danne de en værdig Vagt om Guds hellige Trone og levendegøre Bevidstheden om Guds over al profan Tilnærmelse ophøjede Majestæt; de have samtidig frembragt Følelsen af dennes Nærværelse. Sammenhængen med beslægtede Væsener hos andre Oldtidsfolk er endnu ikke tilstrækkelig opredet. De assyr.-babylonske vingede Tyrekolosser med Menneskeansigter, der bevogtede Templer og Paladser (jvfr. Sfinkser i Ægypten) hed bl. a. Navne muligvis kurûbu. Adskillige antage en Sammenhæng mellem K. og Fabeldyrene »Grif« (γρύψ), Væsener med Løvekløer, Vinger, Ørnenæb, flammende Øjne, om hvilke de gamle fortælle, at de f. E. i Bjergene Norden for Indien vogtede Guldet. *L.G.*

Kerularios, Mikael, Patriark i Konstantinopel fra 25. Marts 1043 til 8. Nov. 1058. Under ham skete det store Brud mellem den østlige og vestlige Kirke. Efter Skismaet fik M. K. endnu større Indflydelse paa Statsmagten end tidligere, især efter at det (1057) var lykkedes ham at styrte Kejser Mikael VI Stratiotikos og sætte Isak I Komnener paa Tronen. Men den nye Kejser blev snart ked ad M. K.s Herskesyge, afsatte ham og forviste ham til Prokonnesos, hvor M. K. døde 1059. Om Bruddet mellem Øst og Vest under M. K. se Art. Skisma, det store.

Kesalon, en By paa Judas Nordgrænse, liggende paa Nordsiden af Bjerget Jearim (Josva 15, 10); nu Keslâ.

Kesed, en af Nahors Sønner (1 Mos. 22, 22), Stamfader til en aramæisk Kasdæerstamme, forskellig fra de babylonske Kaldæer (hvis Navn ligeledes skrives Kasdæer).

Keshab (Keshub), se Brahma Samaj (I, 378).

Kesia (ɔ: Kassiaduft), Navnet paa den 2. af de Døtre, der fødtes Ijob i hans paany opblomstrende Lykke (Ijob 42, 14).

Kesib (1 Mos. 38, 5), se Aksib.

Kesil (Josva 15, 30), vistnok en Fejlskrift for Betul (Josva 19, 4), d. s. s. Betuel, en simeonitisk By (1 Krøn. 4, 30); sandsynligvis ogsaa ensbetydende med Betel i 1 Sam. 30, 27. Sozomenos omtaler et Betel med gl. Templer nær ved Gaza. *L. G.*

Kessler, Johann, St. Gallens Reformator og Krønikeskriver, fødtes i St. Gallen 1502 eller 3. Han studerede i Basel, men tog i Beg. af 1522 til Wittenberg for at høre Luther. Paa Vejen dertil havde han det Møde med Reformatoren, hvorom han selv har fortalt. I Wittenberg blev han Luthers og især Melanchthons Discipel. Da han 1523 vendte tilbage til St. Gallen, gik han i Sadelmagerlære, fordi han ikke vilde være Præst, som Forholdene i hans Fødeby vare. Han prædikede imidlertid paa Værkstedet og i Lavshuset og læste Skriften for alle, han traf paa. Derved fremkaldtes en stor evangelisk Bevægelse i Byen. Tillige begyndte han i sin Fritid at gøre Optegnelser om sine samtidige, og den Krønike, »Sabbata«, der saaledes blev til, er en god Kilde til Schweiz's Reformationshistorie 1519—39 (udg. af Götzinger 1866—68). 1525 holdt J. K. en kort Tid med de 2 Præster i Byen Gudstjenester i St. Laurentius-Kirken, senere i den nære St. Margrete-Kirke. 1537 blev han Lærer i de gl. Sprog; efter 1542 var han en Tidlang Præst i Byen, og lige til sin Død virkede han nidkært for Reformationen. Han døde 24. Febr. 1574. *Fr. N.*

Kesullot (Josva 19, 18), formodentlig identisk med Kislot-tabor (19, 12) og Tabor (19, 22; 1 Krøn. 6, 62 [77]), paa Grænsen af Sebulon og Issakar, nu Ruinerne Iksâl mellem Tabors Bjerg og Nasaret. *L. G.*

Keswick, By i Nordengland paa henimod 4500 Indb., smukt beliggende mellem Cumberlands Bjerge og Søer, er i de senere Aar bleven bekendt som Stedet for aarlige Helliggørelsesmøder, der kan samle indtil henimod 10,000 Deltagere. Keswick-Bevægelsen gaar tilbage til Halvfjerserne; Baggrunden for den var den pinlige Følelse hos mange alvorlige engelske Kristne af Forskellen mellem deres Liv og det Billede, Skriften tegner af en Kr.s Sejr over Synden. Efter Impulser fra Amerika begyndte man at holde særlige Møder for Helliggørelse, saaledes 1873 f. i London, 1874 paa Herresædet Broadlands i Sydengland og i Oxford, 1875 i Brighton, i hvilket sidste Møde der deltog 6—8000 Mennesker. Ogsaa i Frankrig, Schweiz og Tyskland opstod lignende Bevægelser. 1875 kom den første K.-Convention i Stand, arrangeret af en Præst dér ved Navn Battersby; Mødet talte 3—400 Deltagere. Naar de senere Møder, der holdes regelmæssigt i den sidste fulde Uge af Juli, er voksede saa stærkt, skyldes det ikke nogen som helst Bestræbelse for at øve Tiltrækning gennem yndede Talere eller lign.; først i de allersidste Aar ere Navnene paa Talerne overhovedet bleven offentliggjorte. Møderne ordnes af en Slags Komité; som Talere indbydes kun Mænd, der vides at ville tale i samme Retning; det er ogsaa væsentlig de samme Toner, der stadig lyder i de »Hymns of consecration and faith«, der bruges. Der kommer herved stor Koncentration og Kraft over Forkyndelsen, men ogsaa en vis Ensformighed. Den Tanke, som ligger bag K.-Bevægelsen, er »at Jesus er Frelser ikke blot fra Syndens Skyld og Straf, men fra Synden i det hele«. Den protest. Lære om Retfærdiggørelsen af Tro er sand, men ikke den hele Sandhed. Ja taget for sig alene bliver den usand. Gud erklærer kun Mennesket for retfærdigt, fordi han har Magt til at gøre det retfærdigt. Retfærdiggørelse af Tro kræver da som Fortsættelse Helliggørelse af Tro. Paa Troen lægges den mest afgørende Vægt; derfor hedder ogsaa Bevægelsens Organ »The life of faith«. Ofte adskilles mellem to Omvendelser, én til Retfærdiggørelse, ved at Syndsforladelsen gribes i Tro, og én til Helliggørelse, ved at Mennesket overgiver sig helt til Gud i fuld Tro og Lydighed. Begge tænkes i Reglen — dog ikke altid — som momentane Akter. Ved den anden Omvendelse modtager Mennesket »definite blessing«, Guds Aand tager Bolig i Hjertet. Saa længe og for saa vidt Mennesket bevarer Troens Stilling til Gud, er Synd udelukket. Dog gaar den saa at sige officielle K.-Lære ikke ud paa Muligheden af Syndfrihed i dette Liv — tværtimod benægtes denne bestemt — men paa Muligheden af at naa Befrielse fra al erkendt Synd. Derfor gælder det øjeblikkelig at slippe enhver Synd, saa snart man har erkendt den. Dog træder denne Lære ingenlunde altid stærkt frem i Talerne; det var f. E. ikke Tilfældet 1902. Men af Deltagerne hylder vistnok adskillige en mere yderliggaaende Syndfrihedslære, ligesom mange har den Tanke, at al Sygdom i hvert enkelt Tilfælde skyldes Vantro og Synd.

Med Undtagelse af rom. Katoliker og anglikanske Højkirkemænd kan man i K. finde Folk fra alle kr. Samfund og Retninger fra den engelske Statskirke til Frelsens Hær og Kvækerne, saa vel som Folk, der ikke slutter sig til noget bestemt Kirkesamfund (undenominationals). Blandt de mest fremragende Talere fra de senere Aar findes f. E. fra den engelske Statskirke Biskop Moule af Durham, Præsterne Evan Hopkins og Webb-Peploe, desuden Baptisten F. B. Meyer. Ogsaa fra Fastlandet og fremmede Verdensdele strømmer en Mængde til, ogsaa mange Missionærer, ikke mindst af Kina-Indlandsmissionen. Mødets sidste Dag helliges til Missionen.

Den Maade, hvorpaa man bruger Biblen, prædiker, søger at gøre Indtryk og straks konstatere Resultatet (bl. a. i »Eftermøder«) saa vel som Synet paa Adiafora o. lign. er reformert-lavkirkelig, delvis metodistisk. K.-Lærens ovennævnte dogmatiske Form er mere end tvivlsom og hælder stærkt til Kvietisme. Men trods alt er der en egen Magt over disse Møder, hvor alvorlige, afgjorte Kristne mødes i gensidig Tillid uden al smaalig Mistænksomhed for at fordybe sig i Skriftens Udtalelser om et helligt Liv. K., der har et amerikansk

Sidestykke i Northfield, er nu Centrum for en hel Række mindre Conventions eller Retreats (A. T. Pierson, The Story of Keswick and its Beginnings; udvidet i hans: Forward Movements of the last half Century, London 1900). Ogsaa de eng. kr. Studenterforeningers aarlige Sommermøde holdtes i nogle Aar i K., men er flyttet derfra. Fra K.-Bevægelsen udgaar en Række Smaaskrifter »Upward Life Series«, bl. hvilke kan nævnes Webb-Peploe, All One; Macgregor, Praying in the Holy Ghost; Helen B. Harris, Heart Purity and the Antonement. *V. A.*

Ketib, se K're.

Ketil, se Kjeld.

Ketteler, Wilhelm Emmanuel von, rom.-kat. Biskop, en Slægtning af Gotthard v. K., der først var Hærmester for den tyske Ridderorden, siden Hertug af Kurland og Semgallen, fødtes i Münster 25. Dec. 1811. Efter Skolegang i sin Fødeby kom han paa Jesuiternes Opdragelsesanstalt i Brieg i Kanton Wallis. 1829 gik han til Göttingen for at studere Rets- og Statsvidenskab. Senere kom han til Berlin, Heidelberg og München for at fortsætte Studierne. 1835 blev han Regeringsreferendar i Münster, men opgav 1837 Statstjenesten, da Kölner-Ærkebiskoppen blev fængslet (I, 679). Efter Opgivelsen af sit Embede tog han til München hvor han færdedes meget med Josef Görres (S. 314), og under Opholdet dér fik han Lyst til at træde i K.s Tjeneste. 1844 blev han præsteviet og var først Kapellan i Beckum, senere Præst i Hopsten. 1848 var han Medlem af Frankfurter-Nationalforsamlingen og holdt dér en frimodig Tale, da Licknowsky og Auerswald, der vare blevne myrdede under Gadekampene, bleve begravede. Kort efter vakte hans Tale om »Kirkens Frihed og den sociale Krise« paa den første Katolik-Forsamling i Mainz og hans 6 sociale Prædikener i Mainzer-Domen stor Opsigt, og 1849 blev han kaldet til Berlin som Provst ved St. Hedevig. Men allerede 1850 blev han Biskop af Mainz, og som saadan udfoldede han en stor Virksomhed og greb ved en Mængde Lejlighedsskrifter ind i alle Dagens Kampe. 1853 var der Tale om at gøre ham til Fyrstbiskop af Breslau, men den preussiske Regering gjorde Indsigelse. Derimod tilbød den ham Ærkestolen Gnesen-Posen; den vilde K. imidlertid ikke overtage, fordi han ikke kunde Polsk. Senere var der Tale om at gøre ham til Koadjutor i Freiburg, men den badensiske Regering vilde ikke modtage den stridbare Biskop.

K. greb paa mange Maader ind i det politiske og kirkepolitiske Liv lige fra Frankfurter-Parlamentets Dage. Han forstod tidlig, hvilken Betydning Østerrigs Nederlag vilde faa for den romersk-katolske Sag i Tyskland, og da Grundrettighederne 1871 afhandledes i den tyske Rigsdag, tog han livligt Del i Forhandlingerne (som Ombud for den badensiske Valgkreds Tauberbischofsheim). Senere var han en ivrig Modstander af Kulturkampen. Han var ogsaa Sjælen i de tyske Bispe-Konferenser, og i Rom søgte han paa Vatikaner-Konciliet, da Mindretallet 15. Juli henvendte sig til Pius IX, ved Knæfald og Bønner at afværge Proklamationen af den pavelige Ufejlbarhed. Men senere offentliggjorde han alligevel Koncilets Dekreter i Mainzer-Stiftet. Under stor Deltagelse fra alle Sider fejrede han 1875 sit 25aarige Bispejubilæum paa Bonifatius's Stol, men 13. Juli 1877 døde han paa Tilbagerejsen fra Rom i Kapuciner-Klostret Burghausen i Øvre-Baiern.

Biskop K. har ogsaa haft Betydning som en af Førerne for den romersk-katolske Socialisme. Allerede 1864 vakte hans Flyveskrift »Die Arbeiterfrage und das Chrthum« Lassalles Opmærksomhed (Fr. Nielsen, Karakteristiker og Kritiker, Kbhvn 1884, 118 f.), og han indtog senere en fremskudt Stilling blandt de romerske Katoliker, der tilstræbte en retfærdig Løsning af de sociale Spørgsmaal (O. Pfülf, Bischof von K. I—III, Mainz 1899; B. Liesen, Bischöf v. K. und die soziale Frage, Frkfurt 1882; F. S. Nitti, Catholic Socialism, London 1895, 100 f.).

Kettil, Biskop, se Catillus (I, 488).

Kettler, Gotthard, den sidste Hærmester for den tyske Ridderorden, stammede fra Westfalen og blev født 1511. 20 Aar gl. gik han til Livland og traadte ind i den tyske Orden. I dens Tjeneste kom han 1553 og 1556 til Wittenberg, hvor Melanchthon fik stor Indflydelse paa ham. Da han, som Komtur af Dünaburg, indsaa, at det ikke var muligt at modstaa Russerne uden Tilslutning til Polen, blev han en af Forkæmperne for det polske Parti indenfor Ordenen. 1558 blev han Fürstenbergs Koadjutor, og 1559, da Fürstenberg trak sig tilbage, Ordenens Hærmester. 1561 maatte han, for at faa Polens Hjælp, afstaa Livland til Polakkerne, men fik saa til Gengæld Kurland og Semgallen som et polsk Len med Titel af Hertug. 1562 aflagde han Ordenskorset og Kappen, og derpaa begyndte han med Stephan Bülows Hjælp at gennemføre Reformationen i sit Land. Han døde 17. Maj 1587.

Ketura. K. betegnes i 1 Mos. 25, 1 f. som Abrahams senere Hustru (efter Saras Død), som fødte ham 6 Sønner. Disses Navne repræsentere en Række arab. Stammer (bl. a. Midianiterne), som for den israelit. Bevidsthed stode i et gl. Slægtskabsforhold til Hebræerne. K.-Episoden i Abrahams Liv er altsaa et folkegenealogisk Tillæg, der fra en af de gl. Kilder er indføjet paa nærværende Sted i 1 Mosebogs Fortælling uden oprindelig at vedrøre Abrahams personlige Livshistorie. Fordi Beretningen i 1 Mos. ikke er af én Støbning, kan altsaa heller ikke Kronologien fra 23, 1 (P) overføres paa Efterretningen om K. En Stamme Katura i Nærh. af Mekka er omtalt i arab. Genealogier. *L. G.*

Keyser. 1) **Antonius K.**, Superintendent, var en af de mange Tyskere, Hertug Christian (Christian III) indkaldte til Sønderjylland. Han blev 24. Sept. 1533 Kirkeherre og Spr. i Hadersleb og skulde prædike evang. Krdm. dér; men i Begyndelsen forstod han ikke Dansk. Han fik, trods sin Ukyndighed i dette Sprog, den Lov, at han var »en vældig Prædikant«, og var 1537 en af Medarbejderne paa Kirkeordinansen (se d. Art.). Da Vandal s. A. blev Biskop i Ribe, blev K. hans Eftermand som Superintendent over Hadersleb- og Tørning-Len, og Aabenraa og Tønder Len blev lagt til hans Superintendentur, saa at han blev Kirkevisitator i omtr. Halvdelen af Slesvig Stift. 1540 blev han dog

fritaget for Tilsynet med Kirkerne i Tønder-Len, og 1542, da Tileman von Hussen blev Slesvigs Biskop, reduceredes han til at være Provst. Som saadan skrev han *Informatio pro parochis simplicibus*, en Haandbog for Præster. 2 Aar efter, ved Landdelingen mellem Christian III og hans Brødre, blev han Hertug Hans's Superintendent i Haderslev Amt og muligvis ogsaa i andre Landskaber. Han døde i Haderslev 29. Juni 1553 (H. F. Rørdam i »Khist. Saml.« 3. R. I, 57 f.). — 2) **Johan Michael K.**, norsk Biskop, f. paa Bragernæs 15. Jan. 1749, gik i Skole i Frederiksborg; paa Grund af Fattigdom fik han først Attestats 1777. S. A. blev han resid. Kap. i Ullensaker, 1791 Spr. i Oslo og Præst ved Tugthuset, 1795 Slotspræst og Spr. til Aker, 1805 Biskop i Christianssand. D. 1. Dec. 1810. *Fr. N.* — 3) **Jakob Rudolf K.**, norsk Historiker, f. i Kristiania 1. Jan. 1803, Student 1820, begyndte paa Teologien, men gik snart helt over til sit Yndlingsstudium Historien, især Nordens, hvortil han forberedte sig ved et toaarigt Ophold paa Island 1825—27. I 1828 blev han konst. Docent, 1829 Lektor og 1837 Prof. i Historie ved Kra. Univ. I 1862 søgte han Afsked paa Grund af Sygdom og døde 9. Okt. 1864. K. har paa flere Maader virket epokegørende for den norske historiske Forskning, dels ved sin Universitetsvirksomhed, dels ved sin Deltagelse i Stiftelsen og Ledelsen af lærde Institutioner, dels og især ved sin Forfattervirksomhed. Han er Skaberen af den »norske historiske Skole«, hvis Stræben gik ud paa at hævde for Nordmændene den betydeligste Særandel i den sproglige og literære Arv fra Fædrene i Modsætning til den gængse Betegnelse af denne som fælles »nordisk«. Grundlæggende i saa Henseende var K.s Afhandling »Om Nordmændenes Herkomst og Folkeslægtskab« (1839), hvori han søgte at begrunde sin ejendommelige Teori om Nordmændenes Indvandring nordfra og oprindelige Forskel fra de øvrige Nordboer. Allerede tidligere havde han i flere Aar efter offentlig Opdrag arbejdet med Samlingen af Norges gl. Love, hvis Udgivelse han paabegyndte 1844 i Fællesskab med P. A. Munch. Efter Afhandlingen om »Nordmændenes Religionsforfatn. i Hedendommen« (1847) udgav han 1856—58 sit grundlæggende Værk »Den norske Kirkes Hist. under Kathol.« i to Bind. Efter hans Død besørgede O. Rygh Udgivelsen af hans »Norges Hist.« i to Bind, »Samlede Afhandlinger« og »Efterladte Skrifter«, hvilke sidste fremkaldte en fornyet Strid om den norrøne Literaturs Nationalitet, hvorunder ogsaa norske Historikere tog Afstand fra K.'s og Munchs ensidige Synsmaader. *A. B.*

Kibrot-hat-ta'ava, den første Hovedlejrplads paa Israels Vandring fra Sinai (4 Mos. 11, 34. 33, 16), ifølge 5 Mos. 9, 22 forskelligt fra Tab'era (4 Mos. 11, 3). K.s Navn »Lystenhedens Grave« tyder paa et Sted med Stenkredse o. l.

Kibsaim, en Levitstad i det sydl. Efraim (Josva 21, 22), maaske Kabûs ved Betel. Kaldes 1 Krøn. 6, 53 [68] Jokmeam.

Kidon, en Mand, efter hvem den i 1 Krøn. 13, 9 omtalte Tærskeplads var kaldet »K.s Tærskeplads«. Andre opfatte K. som Stednavn. 2 Sam. 6, 6 læses »Nakon«.

Kidron, se Kedron.

Kierkegaard. 1) **Peter Christian K.**, dsk Biskop, fødtes 6. Juli 1805 i Hillerød, kom 1816 i Kbhvns Borgerdydskole og blev Student 1822, teol. Kandidat 1826. 1828 rejste han udenlands og opholdt sig navnlig i Berlin og Göttingen. Juli-Revolutionen fordrev ham fra Paris, og sidst paa Aaret 1830 var han atter i Kbhvn. I Göttingen var han bleven Dr. phil. for en Afhandling *De mendacio*, og efter Hjemkomsten holdt han Forelæsninger over Moralfilosofi. 1836 disputerede han for Licentiatgraden *(De theologia vere Christiana, præcipue autem philosophica ejus parte rite construenda)* og holdt derpaa ekseget. og kirkehist. Forelæsninger. 1840 begyndte han sammen med Th. V. Oldenburg Udgivelsen af »Nord. Tidsskr. for kr. Theol.« (1840—42, 4 Bd.), hvortil senere kom »Fortsættelser fra Pedersborg« (1849—52, 2 Bd. og Beg. af et 3.). 1842 var han nemlig bleven kaldet til Spr. for Pedersborg og Kindertofte ved Sorø. Som saadan nægtede han at døbe de Baptistbørn, Politiet bragte ham, hvorved der blev Tale om hans Afsættelse; men Grundlovens Udstedelse gjorde det umuligt mere at kræve sligt af en Præst. Dec. 1849 blev han valgt til Landstingsmand og deltog i Landstingets Forhandlinger 1850—53. 19. Nov. 1856 blev han udnævnt til Biskop over Aalborg Stift. 4. Sept. 1867 overtog han Kultusministeriet i Ministeriet Frijs, men saaledes at Styrelsen af Teatret og det kgl. Kapel midlertidig henlagdes under Justitsministeriet. 16. Dec. 1867 forelagde han et Udkast til »Lov om Valg- og Hjælpemenigheder«. Den stærke Modstand, dette Lovforslag vakte, bragte ham til 6. Marts 1868 at opgive sin Ministerportefeuille og vende tilbage til Aalborg. Han var Medlem af Kirkekommissionen Okt. 1868—Maj 1870. 1875 tog han sin Afsked, og 24. Febr. 1888 døde han i Aalborg efter en lang og tung Sygdomstid med store aandelige Anfægtelser. K. var en af Danmarks mest veltalende Mænd, og han har ved sine Taler, Prædikener og Skrifter givet et betydeligt Bidrag til det dske Kirkeliv. 1902 begyndte P. E. Glahn og L. Nyegård Udgivelsen af hans »Samlede Skrifter«, der ialt udgøre 5 Bd., hvortil senere vil slutte sig et Bind af hidtil ikke trykte Fortolkninger til nogle af de nytestl. Breve (H. P. Barfod, Til Minde om Biskop P. C. K., 1888; Fr. Nielsen i »Biografisk Lexikon« IX). *Fr. N.* — 2) **Søren Aabye K.**, Broder til foranstaaende, blev født i Kbhvn 5. Maj 1813. Begge Forældrene vare af vestjysk Bondeæt fra det magre Hedesogn Sæding ved Ringkøbing. Fra Moderen, Anne Sørensdatter Lund, som døde i S. K.s 21. Aar, modtog han ingen kendelig Indflydelse, men desto mere fra Faderen. Denne, Michael Pedersen K., rejste som ungt Menneske fra Sæding til Kbhvn, kom til Handelen, fik siden selv en Forretning som Hosekræmmer og blev en rig Mand. Paa sine ældre Dage opgav han Forretningen og levede af sine Penge. Skarp Forstand og dybt Tungsind prægede ham. For sit pietistisk farvede Kristenliv søgte han Næring i Herrnhuternes Sal i Stormgade, senere hos I. P. Mynster. Faderens Indflydelse paa Drengen blev ejendommelig ensidig, dels fordi Moderen traadte tilbage, dels fordi han

var en ældre Mand — 57 Aar gl., da S. K. blev født —, dels fordi han overvældede ham med sit Tungsind. Han opdrog hans Forstand, hans Vid og hans Fantasi; han virkede stærkt paa ham i religiøs Henseende med Lidelseshistoriens Kristendom; han gjorde ham ensom. Og hans Indflydelse blev dobbelt stærk, fordi Sønnen anede en gaadefuld mørk Baggrund for Faderens Tungsind. »Den Glæde at være Barn har jeg aldrig haft«, siger S. K. selv.

Under denne Paavirkning udvikledes hans herskende Anlæg, Fantasi og Tungsind. Hans Fantasi ejer en uhyre Spændkraft. Den giver hans Tanker Dristighed og sætter ham i Stand til at gennemføre sine psykologiske Eksperimenter til de inderste Dybder. Den hvilede sig i Mellemrum af »indolent Melankoli«, hvor han samlede Stemning, for derefter at rejse sig til store Kraftanstrengelser, fulde af Glæde og Friskhed. Den gjorde hans Vid lynsnart og spillende. Den gav hans Tungsind Dybde og Storhed. Den gav ham en forunderlig Evne til at faa noget ud af sine egne Oplevelser; de mangedobles i deres Betydning for ham selv og omdigtes i stærkt forstørret Maalestok. Den gav hans Samvittighed en stor Følsomhed. — S. K. følte sit Tungsind som »oprindeligt«, lænket sammen med hele hans Natur. Han sætter det i Forbindelse med en Grundulykke, et Misforhold i hans legemlig-sjælelige Bygning, som han undertiden kalder sin Pæl i Kødet. Men hvori dette Misforhold bestod, er ikke opklaret.

Efter at have gaaet i Borgerdydskolen fra sit 8. Aar blev S. K. Student 1830 og valgte i Overensstemmelse med Faderens Ønske det teol. Studium. Men i en Aarrække drev han dog især andre Studier: Filosofi og Æstetik. De to filosofiske Hovedskikkelser, som mest optog ham, var Sokrates og Hegel. Saa forskellige de end var, fremmede de begge hans subjektive Aandsretning, hans Uforknythed og hans konstruktive Evne. To danske Tænkere satte Spor i hans Udvikling, Sibbern og Poul Møller. Ved Siden heraf laa hans æstetiske Læsning. Det var dansk og især tysk nyere Digtning, Folkesange, Sagn og Eventyr, som mest gjorde Indtryk paa ham. Er Sans for det fantastisk dunkle, de anelsesfulde og stemningsfulde Dybder næredes herved og dannede Udfyldning til hans Klarhedstrang.

I Aaret 1838 døde S. K.s Fader, 82 Aar gl. Kort i Forvejen havde han faaet Oplysning om det mørke Punkt i Faderens Liv, som han havde anet. Han beskriver det saaledes: »Det forfærdelige med den Mand, der engang som lille Dreng, da han gik og vogtede Faar paa den jyske Hede, led meget ondt, sultede og var forkommen, paa en Høj stod op og forbandede Gud; — og den Mand var ikke i Stand til at glemme det, da han var 82 Aar gammel«. Det virkede paa S. K. saaledes, at han nu helt forstod Faderen; hans Ærbødighed og Medfølelse blev større end før. Men tillige forstod han sig selv; han førte nu sit eget Tungsind, ligesom Faderens, tilbage til hin gamle Hændelse og forstod, at hans Liv var bestemt til at gøre Bod; det gjaldt nu at træde i Faderens kristeligt strenge Fodspor. Dette Forhold til Faderen satte dybe Spor i hans Sind og hans Virksomhed og genfindes, omdigtet mere eller mindre, paa flere Steder i hans Skrifter.

I 1840 blev S. K. teol. Kandidat. Samme Aar forlovede han sig med en ganske ung Pige, men hævede Forlovelsen efter omtrent et Aars Forløb. Han angiver selv som Grunden hertil: »Ak, hun kunde ikke bryde mit Tungsinds Tavshed«. Flere af S. K.s Skrifter, især »Stadier« og »Frygt og Bæven«, indeholder digteriske Omskrivninger af hele dette Forhold, og herigennem kan man skimte dets Omrids. At S. K. handlede efter ideelle Bevæggrunde, at hans Tungsind og hin »Pæl i Kødet« var Hindringen, og at han til sin Død bevarede hende i tro Erindring, er utvivlsomt. Han følte dybt sit Ansvar, men fandt efterhaanden Hvile i den Tanke, at han, Undtagelsen, der ikke var som andre, havde maattet bringe dette Offer for hendes Lykke. Dette Forhold fik dyb og vidtrækkende Betydning for hans Sjæleliv og Virksomhed og blev, ligesom Forholdet til Faderen, for ham en Indvielse i Omraader, hvor faa kommer hen.

S. K.s personlige Forhold til Krdmmen var i hans Ungdom, skønt han aldrig opgav eller fornægtede den, et Forhold paa Afstand. »Dersom Kristus skal komme til at bo i mig, maa det gaa til efter Ordene i Dagens Evangelium: Kristus kommer ind ad lukkede Døre«. Faderens Død førte ham dog nærmere. Han hørte og beundrede Biskop Mynster, »min Faders Præst«. I Samtaler paa Gaden med fremragende Mænd, paa lange Køreture i Nordsjælland, i Teatret søgte han Adspredelse. Kun til én, Emil Boesen, havde han et fortroligere Forhold. Fra sit 20. Aar førte han Dagbog over Idéer og Udkast.

S. K.s Forfattervirksomhed, som var indledet med »Af en endnu levendes Papirer« (1838) og Magisterdisputatsen »Begrebet Ironi« (1841), tager nu Fart med »Enten-Eller, et Livsfragment af Victor Eremita« (1843). Vi møder her S. K.s betydningsfulde Fremstilling af de tre Livsanskuelser, den æstetiske, den etiske og den religiøse. Han valgte her og i en Række senere Værker den psevdonyme Form, fordi han mindst af alt vilde docere, men æggende fremstille Sagen eller Problemet til Læserens personlige Valg, Selvprøvelse og Selvarbejde. I første Del lader han digtede Personer, A. og Johannes Forføreren, udvikle deres æstetiske Livssyn gennem »Diapsalmata«, Afhandlinger og en Dagbog. I anden Del udtaler »Assessoren« sig i Afhandlinger om Ægteskabets æstetiske Gyldighed og om Ligevægten mellem det æstetiske og etiske i Personlighedens Udarbejdelse. Værket ender med en opbyggelig Tale om den Tanke, at mod Gud have vi altid Uret.

Kernen i det æstetiske Standpunkt er Nydelse, hvad enten det nu er sanselig Nydelse, æstetisk Nydelse eller den glimrende Begavelses Nydelse, der i Følelsen af sin — den enkeltes — Overlegenhed vender sig med Spot mod det almindelige, dagligdags, arbejdende Samfundsliv, dets Spidsborgerlighed og dets Ægteskab. Der gives med Vilje ingen Bedømmelse af dette Standpunkt; dets Konsekvenser drages ikke en Gang, men dets Repræsentanter faar Lov til —

uforstyrrede af S. K.s egen Mening — at udtale sig saa uforbeholdent, at dets indre Væsen og dets Følger derigennem aabenbarer sig for Læseren; saa maa han selv dømme om Værdien. Kernen i den etiske Anskuelse er, at Livets Mening ligger i det lykkelige Arbejde, den begejstrede Beslutning, hvormed man overtager og fastholder sin Pligt i det virkelige Livs Forhold, især i Ægteskabet. Det religiøse Standpunkt er kun antydet i Slutningstalen.

»Enten-Eller« gjorde megen Opsigt. Æstetikkens Ypperstepræst i Danmark, J. L. Heiberg, og dens uartige Barn, »Corsaren«, udtalte sig med lige Beundring. S. K.s lidenskabelige, over mange Toner raadende Stil, hans Tankerigdom og Oprindelighed var med ét Slag paa Højden, især i »Diapsalmata« og Assessorens anden Afhandling.

I »Enten-Eller« gaar Udviklingen fra den æstetiske Livsanskuelse op til Resignationen overfor Gud, mod hvem vi altid har Uret. Dette er Højdepunktet. I »Frygt og Bæven, dialektisk Lyrik af Johannes de Silentio« (1843) gaar S. K. et Skridt videre ind i det religiøse. Dette Skridt betegnes ved en Kollision mellem det etiske og Guds absolute Fordring, en »teleologisk Suspension af det etiske«, og illustreres ved Fortællingen om Abraham, der ofrer Isaak. Det store ved Abraham, det, der gør ham til »Troens Fader«, er nemlig, at han fastholder Troen paa »det umulige«, »det absurde«, og bevarer Haabet, ogsaa for dette Liv, men vel at mærke i Kraft af det absurde, ikke i Kraft af menneskelig Forstand. Dette kan kun ske i Skjulthed, thi medens et Menneske kan forklare den etiske, almene Fordring for andre, kan Abraham ikke gøre sit paradokse Mellemværende med Gud forstaaeligt for andre. Og det maa derfor ske i Anfægtelse og i Frygt og Bæven. Men denne Fastholden af det absurde er netop Troens rette Kendetegn.

Samtidig med dette Skrift udkom »Gentagelsen, et Forsøg i den experimenterende Psykologi, af Constantin Constantius«, begge til Dels skrevne under et Ophold i Berlin i Sommeren 1843. De forholder sig til hinanden i Henseende til Stil som gribende lyrisk Alvor til glimrende munter Kvikhed. I Indholdet er de parallele. Ved Gentagelse forstaas her en gennem Prøvelse tilkæmpet Genvindelse af det tabte endelige og af sig selv, men i en ny Sfære, den religiøse. Dette belyses gennem Fremstillingen af et ulykkeligt elskende ungt Menneske, der dog kun naar til en digterisk erindret Gentagelse af den tabte Lykke, medens Ljobs Skikkelse staar i Baggrunden som Repræsentant for den egentlige Gentagelse, et ejendommeligt Sidestykke til Abraham i »Frygt og Bæven«.

Juni 1844 bragte atter et Bogpar og dermed et Fremskridt i Tankegangen. I den lille, men forunderlig indholdstunge Bog: »Philosophiske Smuler eller en Smule Philosophi af Johannes Climacus« nærmer S. K. sig, efter i de to foregaaende Bøger at have bestemt Troens Væsen psykologisk, til selve det kristelige Problem: hvad det er at være en Kristen. Udgangspunktet er det Spørgsmaal, om Sandheden kan læres. Sokrates svarer herpaa, at hvert Menneske har egentlig Sandheden i sig selv; han behøver kun at mindes derom, og dette er Lærerens Betydning. Lærerens Person har derfor forsvindende Betydning. Nu anstilles det Tankeeksperiment, at Sandheden ikke saaledes findes i Mennesket, og Følgerne heraf undersøges. Sandheden maa da gives udenfra gennem en Aabenbarelse fra Sandhedens egen Side, en historisk Fremtræden i Tiden af Sandheden. Den, der giver Mennesket Sandheden, kan da ikke være en Lærer af blot tilfældig Betydning, men maa have væsentlig Betydning og være en guddommelig Lærer, hvem den lærende aldrig kan glemme, lige saa lidt som han kan glemme Øjeblikket for hans Fremtræden, Tidens Fylde. Troens Genstand bliver ikke Læren, men Læreren. For at Læreren skal kunne give den lærende Sandheden og Betingelsen for at kunne modtage Sandheden, maa han være Guden, og for at sætte den lærende i Besiddelse af den maa han være Mennesket. Denne Modsigelse er Troens Genstand og er Paradokset, det absolute Paradoks, da der er absolut Modsætning mellem Gud og Menneske. — Alt dette fremtræder ikke i docerende Form, men som et Tankeforsøg, opført paa den tænkte Forudsætning, at Mennesket ikke har Sandheden i sig selv eller, hvad der er det samme, er i Usandheden. Krdmmens eller Kristi Navn nævnes ikke én Gang.

Der manglede nu en dybere Undersøgelse af denne tænkte Forudsætning. Det er den, der anstilles i »Begrebet Angst, en simpel psychologisk-paapegende Overvejelse i Retning af det dogmatiske Problem om Arvesynden af Vigilius Haufnensis« (1844). Her fremstilles med uhyre Rigdom og Dybde den stigende Trinrække af Angstens Former, fra den dunkle Angst for det ondes Mulighed, der endnu ikke er Skyld, men forbereder Springet over i Synden, til mere og mere bevidste Tilstande, til sidst Angsten for det gode og paa den anden Side den Angst, som frelser gennem Troen.

Og for at indskærpe, at det i disse Spørgsmaal ikke gælder at docere upersonligt og modtage denne Doceren upersonligt, udsendte S. K. samtidig med »Begrebet Angst« den lille muntre Bog »Forord, Morskabslæsning for enkelte Stænder efter Tid og Lejlighed af Nicolaus Notabene«.

Jævnsides med denne Række Skrifter, der alle udkom psevdonymt, ligger imidlertid en anden, meget forskellig derfra. Kort efter »Enten-Eller« udkom »To opbyggelige Taler«, derefter med Mellemrum 3, 4, 2 og 3 opbyggelige Taler, alle i 1843, næste Aar atter 4 saadanne. Alle disse Taler bærer S. K.s eget Navn paa Titelbladet; de er alle helligede Mindet om hans Fader og henvender sig, som det hedder i Forordet, til »hin Enkelte, hvem jeg med Glæde og Taknemlighed kalder min Læser«. De betegner altsaa det Standpunkt, som S. K. selv vilde kalde sit eget; de skal vise, hvad den sidste Hensigt er med alle de fra forskellige Standpunkter skrevne psevdonyme Skrifter. De præges af en almindelig, ikke særlig kr. Religiøsitet. Stilen er højtidelig som en Prædiken ved Aftengudstjenesten i en stille Kirke, dannet efter den gamle Bibeloversættelses Tonefald. Om deres Skæbne siger S. K. selv: »Med

venstre Haand rakte jeg Enten-Eller ud i Verden, med højre »To opbyggelige Taler«, men alle greb de eller saa godt som alle med deres højre efter min venstre Haand«.

Med mægtig Energi havde S. K. arbejdet. Et Udtryk herfor er, at han bestandig tænkte: »Endnu kun denne Bog og saa ikke mere«, og at Drift og Evne til en ny stadig alligevel meldte sig. Bygningen fortsattes og udvidedes, og naar han siden saa tilbage derpaa, tog den sig ud for hans Øjne som planlagt med Bevidsthed lige fra Begyndelsen. Værket kunde synes afsluttet med »Smuler« og »Begrebet Angst«. Men da tager S. K. atter sit store Emne op, udvider og varierer det endnu vældigere end før. Dette sker især i de to Værker »Stadier« og »Afsluttende Efterskrift«.

»Stadier paa Livets Vej, Studier af forskellige, udgivne af Hilarius Bogbinder« (1845) fremstiller ligesom Enten-Eller de tre Livsanskuelser, men med Hovedvægten lagt paa den religiøse. Bogens 3. Del er en Dagbog af en ung Mand, som paa Grund af sit Tungsind maa bryde sin Forlovelse og derefter knuges af Tanken om sin Skyld, men under dette dog finder Forsoning i sit religiøse Forhold. I et levende Eksempel, rigt paa selvbiografiske Glimt, og med gribende Stemning fremtræder her som i Spire den Række Tanker, som S. K. i disse Aar udfolder: det indad vendte Sjæleanliggende, som ikke kan forklares for andre, og som man derfor er ene om, med andre Ord: Inderligheden, Paradokset, den enkelte.

Det store Værk: »Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift til de Philosophiske Smuler; mimisk, pathetisk, dialektisk Sammenskrift; existentielt Indlæg af Johannes Climacus« er Midtpunktet i S. K.s Forfatterskab. Han fremstiller her sine Tanker med Front mod Hegel, der vilde give et absolut, i sig selv som i en Cirkel afsluttet Tankesystem, og hvis Filosofi havde faaet en Eftersommer i Danmark (Heiberg, Martensen, Rasmus Nielsen). Overfor den Lethed, hvormed Spekulationen her fik alt til at passe, anbringer han Vanskelighederne, det virkelige, ansvarsfulde Livs Svælg, hvorover kun Personlighedens, Valgets Spring fører. Bogen behandler »Smulernes« Problem: hvad det er at være Kristen, og udmunder i den Sætning: Subjektiviteten er Sandheden. Men heri ligger, at Subjektiviteten maa isoleres; den maa frigøres fra alle falske Støtter; fra de saakaldte historiske Beviser for Krdmmens Sandhed ved Hjælp af Bibel eller Trosbekendelse, fra de Tankebeviser, hvorved man har søgt at gøre Krdmmen mere sandsynlig; den maa isoleres fra de udvortes Interesser i Sjælen, saa den i Inderlighed fastholdte Lidenskab for den evige Salighed kommer til sin Ret; den maa isoleres fra andre Mennesker, saa den føler sig som den enkelte, ene i en lille Baad paa 70,000 Favne Vand. Paa dette Punkt maa der holdes Vagt, thi her er Tidens store Skade; det er blevet gjort for let at være Kristen; nu maa derfor Vanskelighederne derved vises. Eller hvad der er det samme: der maa vækkes Uro i Retning af Inderlighed.

I »Afsluttende Efterskrift« samler S. K. Traadene fra sine tidligere Skrifter; dette Værk danner Afslutningen paa Forfatterskabets første Del. Anden Del har til Forudsætning nogle personlige Oplevelser.

I Dec. 1845 rettede S. K. i en Bladartikel et hvast Angreb paa det mægtige og frygtede Vittighedsblad »Corsaren«. Følgen var, at Bladet i længere Tid overvældede ham og især hans ydre Fremtræden med Haan. Dette gjorde det dybeste Indtryk paa ham. Følelsen af at være til Latter voldte ham ulidelig Pine. Hans Udbrud og Overvejelser om denne Sag i Dagbøgerne fylder flere Hundrede Sider. Saaret lægedes ikke før hans Død. Sagen antog for hans Fantasi uhyre Dimensioner og gav ham Indvielse i nye Rækker af sjælelige Oplevelser. Jesu frivilligt overtagne Lidelse forstod han som aldrig før; han havde jo nu selv oplevet noget, som mindede derom. En ny Side af Krdmmen — Lidelsen, Selvofringen — gik ret op for ham. Det ironiske, halvt velvillige Blik, hvormed han før saa paa Samtiden, blev mørkere og skarpere. En anden Hændelse rettede dette skarpe Blik særlig mod Kirken.

I Sommeren 1846 stiftede S. K. Bekendtskab med nogle Skrifter af en bornholmsk Præst, Adler (I, 27), som efter at have været Hegelianer blev religiøst rystet; siden blev han afsat som sindssyg. Ogsaa denne Hændelse satte Rækker af Tanker i Bevægelse hos S. K. Det forekom ham som en Dom over den bestaaende Kirke, at en Mand, der var præsteviet, Tilhænger af Martensens Teologi, kunde virke som Præst og saa først opleve et kr. Gennembrud. Hvad trængte Kirken da til? Til Forkyndelse af det kr. Ideal; til en ekstraordinær Kristen, et Sandhedsvidne; til den vilde Fugls Flugt over de tammes Hoveder, dog ikke i Adlers Skikkelse, thi han var snarere som »den bange fortumlede Fugl, der med Angstens Vingeslag styrter foran Uvejret«.

Corsar-Striden satte Tanken om Lidelsen i Bevægelse hos S. K., Adler-Sagen Tanken om Sandhedsvidnet. Fra den Tid spiller »det lidende Sandhedsvidne« en stor Rolle i hans Tanker.

Hertil kom S. K.s egen religiøse Udvikling. I Aarenes Løb kom han Krdmmen nærmere i personlig Tilegnelse, især i disse Aar. Han følte Fred deri. »Der er i alt i mit Liv Tungsind, men saa igen en ubeskrivelig Salighed. Jeg har ganske bogstavelig levet med Gud, som man lever med en Fader«. Kristus var, som S. K. selv havde sagt, kommet ind gennem de lukkede Døre. Og han følte Krdmmens absolute ideale Fordring. — Saaledes betegner disse Aar paa en Gang en personlig Fordybelse i Krdmmen og en stigende Uvilje mod den bestaaende Kirke.

Ud af denne Situation fremgaar anden Del af S. K.s Forfatterskab.

Paa Overgangen imellem de to Dele ligger imidlertid to opbyggelige Skrifter, S. K.s ypperste, »Opbyggelige Taler i forskellig Aand« og »Kjerlighedens Gjerninger, nogle christelige Overvejelser i Talers Form«, begge fra 1847. Det tunge og noget skruede, der præger de tidligere, er her borte, Tankerne er langt rigere, den personlige Indsats langt større. Især førstnævnte Bog, der bestaar af den klare og store (160 Sider) »Lejlighedstale« om at ville Eet, 3 Taler om Liljerne paa Marken

og Fuglene under Himlen, og kr. Taler om Lidelsernes Historie, danner Højden af S. K.s opbyggelige Skrifter. Der er mere Varme end i de tidligere, mere Hvile end i de senere. Fremskridtet ind i det kr. er her aabenbart; det antydes af S. K. selv, i det han kalder 3. Afdeling af førstnævnte Skrift »christelige Taler« og hele sidstnævnte Bog »christelige Overvejelser«. En Grad længere fremme i denne Henseende er endelig en tredje Bog, de dybt manende »Christelige Taler« (1848). Tonen er her saa afgjort kristelig, at S. K. af personlige Sandhedsgrunde tøvede længe med Udgivelsen og først efter store Sjælekampe besluttede at sætte sit eget Navn paa Titelbladet.

Det første Hovedværk i anden Del er »Sygdommen til Døden, en christelig psychologisk Udvikling til Opbyggelse og Opvækkelse af Anti-Climacus« (1849). Hvad »Begrebet Angst« forberedte, udføres her i en Fremstilling af Syndens Væsen som ét med Fortvivlelse. Udgangspunktet er, at Mennesket er et Selv, men i dette uhyre Fortrin for Dyret ligger den Mulighed at kunne fortvivle. At have set denne Mulighed i dens fulde Udstrækning er den Kr.s Fortrin fremfor det naturlige Menneske. At være helbredet derfor er den Kr.s Saligheds. Saa fremstilles Fortvivlelsens forskellige Former i stigende Række op til Synden mod den Hellig-Aand. En Mangfoldighed af uhyre skarpe, ved Eksempler rigt oplyste Analyser sammenholdes her af den strengeste Tankeplan.

Herved banede S. K. Vej for det egentlige Hovedskrift: »Indøvelse i Christendom, af Anti-Climacus, udgivet af S. K.« (1850). Efter en i de mildeste Toner holdt Indledning; »Indbydelse«, en Udvikling af Jesu Ord: »Kommer hid alle I, som arbejde og ere besværede!« følger »Standsningen«. Men hvad er der da at standse ved? Ved det, som er uendelig vigtigere end Indbydelsen, ved Indbyderen, den fornedrede, lidende Jesus Kristus. Det er Samtidigheden med den fornedrede Kristus, der er Prøvestenen. Men dette er i Kirken bleven tilsløret. Man har givet det Udseende af, at det efterhaanden gennem de 1800 Aar var bleven bevist mere og mere, at Kristus er Gud. Man har derved glemt Forargelsens Mulighed, glemt, at i ham er de to mest modsatte Bestemmelser sat sammen, det at være Gud og det at være Menneske. Man har derved afskaffet Krdmmen, det gælder nu om at indføre den igen. Men den, der vil gøre det ved at bekende Kristus, vil blive forfulgt derfor. Kun Syndsbevidstheden kan forcere et Menneske ind i denne Rædsel; men i samme Øjeblik forvandler det kristelige sig og er idel Naade og Mildhed. — Gennem en Udmaling af, hvordan Nutidsmenneskers Samtidighed med Kristus vilde tage sig ud, gennem en stor Undersøgelse af det bibelske Begreb Forargelse og gennem en Række Taler fremstilles disse Grundtanker, ikke til rolig Beskuelse, men tilspidsede med en rystende Lidenskabens Højhed til et frygteligt Spørgsmaal. Samtiden skulde stilles Ansigt til Ansigt med Krdmmens Fordring, som her var »tvunget op til et Idealitetens højeste«. Men hvad saa? Skulde man virkeliggøre denne ideale Fordring i sit Liv, blive Sandhedsvidne og lide derfor? Denne Slutning, som synes at ligge i Bogen, drog S. K. ikke. Her ligger maaske hans Sjælelivs dybeste Kampe. Sagen var ham i højeste Grad personlig: skulde han selv, som havde set Idealet, blive det lidende Sandhedsvidne? I Dagbøgerne kan man se hans indre Selvprøvelsens Strid bølge frem og tilbage. Men Slutningen blev, at han følte, han kunde ikke blive Sandhedsvidnet; han kunde kun gøre opmærksom paa Idealet. Hertil svarer den Slutning, som drages i »Indøvelse i Christendom«: »Du skal i stille Inderlighed for Gud ydmyge dig under, hvad det dog vil sige i strengeste Forstand at være en Kristen, oprigtig for Gud tilstaa din Afstand fra dette Ideal og henfly til Naaden ogsaa for denne Indrømmelse«. Den samme Tankegang lagde S. K. frem med blød og kærlig Alvor i det lille Skrift: »Til Selvprøvelse, Samtiden anbefalet af S. K.« (1851). Saaledes udmundede disse Skrifter i et Spørgsmaal til den bestaaende Kirke: hvad siger du om det kristelige Ideal? Tør du paastaa, at det er dette, du forkynder og hævder ved din Tilværelse? Eller vil du ydmygt og aabent erkende din Afstand derfra? Af Svaret vilde det da afhænge, om S. K. skulde forkynde Naaden og Mildheden — Antydninger heraf findes i Talerne om »Ypperstepræsten, Tolderen, Synderinden« (1849) — eller lade Uvejret bryde løs.

Overfor Grundtvig og hans Venner følte S. K. kun Uvilje. Han bebrejder dem i »Dømmer selv« (1851) »dette Falskneri at ville reformere uden at ville lide og bringe Offer«. Langt mere saa han hen til Biskop Mynster for at faa Svar paa sit Spørgsmaal. Til ham var han knyttet ved Beundring fra sin Ungdom og ved Minder fra Faderens Tid. Men Mynster var nu en gammel Mand. S. K. fik intet Svar fra ham. Og hans Produktion standser derfor i omtrent 3 Aar.

Atter var det et Stød udenfra, der satte ham i Gang. I en Prædiken kort efter Mynsters Død i Jan. 1854 kaldte Martensen denne »et af de rette Sandhedsvidner«. S. K. saa heri et Svar paa hint Spørgsmaal, men ikke det, han ønskede, og udslyngede — dog først i Dec. 1854 — i »Fædrelandet« sin Artikel: »Var Biskop Mynster et Sandhedsvidne, et af de rette Sandhedsvidner? Er dette Sandhed?«. At kalde Mynster saaledes er at lege Krdm., thi et Sandhedsvidne er det for sin Tro lidende, hudflettede, forfulgte Vidne; og Mynster vilde efter S. K.s Opfattelse selv have indrømmet sin Afstand. Hermed begyndte Striden, som S. K. førte først i Bladartikler, senere i Skriftet »Øjeblikket Nr. 1—9«. Hans oprindelige Sætning: »Biskop Mynster var ikke Sandhedsvidne« udvides og forstærkes efterhaanden. S. K. fik adskillige Svar, fra Martensen, H. N. Clausen o. a., det mest forstaaende fra R. Nielsen; men de bidrog kun til at drive ham længere ud. Det hedder nu: »Den officielle Kristendom er ikke Krdm«, siden: »Det nye Testamentes Krdm er slet ikke til«; til sidst: »Krdmmen er slet ikke kommen ind i Verden«. De voldsomste Angreb rettes paa Statskirken med dens 1000 Præster, der leve højt af at forkynde, at Kristus blev bespyttet, med dens Barnedaab og Altergang, der er bleven til Verdslighed, og dens Ægtevielser, som Præst-

erne befordrer, skønt det var deres Pligt efter det nye Testamente at fraraade dem. S. K. kalder sig selv under alt dette ikke Kr. og ikke Sandhedsvidne, men et afgjort Politital, som kan gøre opmærksom paa Idealet og paa Afstanden derfra, og som kan udtale Fordømmelsen, naar denne Afstand ikke aabent indrømmes. Det yderste Led i hele S. K.s Tankerække og tillige den egentlige Maalestok, hvormed han maalte Kirken, dannes af Udtalelser som disse: »Krdmmen aander i dette, at der er Had mellem Gud og Menneske«; »At være Kristen vil derfor betyde, at du paa enhver Maade skal martres«.

Til Forstaaelsen af Striden maa det huskes, at S. K.s Udtalelser ikke staar ganske isolerede overfor hans tidligere Skrifter, men egentlig fremgaar af Grundtanken i »Indøvelse i Christendom«, at de altsaa ikke har deres Grund i en Afstand fra den kr. Tro, men i hans ubetingede Respekt for, hvad han kaldte Krdmmens Ideal. Dette giver hans uhyre Anklage mod Kirken dens særegne Alvor. Hertil svarer ogsaa hans personlige, religiøse Stilling. I Sommeren 1855 udkom endnu en opbyggelig Tale om Guds Uforanderlighed. Den slutter saaledes: »Naarsomhelst et Menneske kommer til dig, i hvilken Alder, til hvilken Tid paa Dagen, i hvilken Tilstand, dersom han kommer oprigtig, han finder altid din Kærlighed lige varm, du Uforanderlige«.

S. K.s Helbred var altid svagt. I Okt. 1855 blev han syg og lod sig indlægge paa Frederiks Hospital. Her døde han 11. Nov. Af hans Samtaler paa Dødslejet med Ungdomsvennen Emil Boesen ses det, at han paa dennes Spørgsmaal: ». . . Og det er jo alt, fordi du tror paa og flyr til Guds Naade i Kristus?« svarede: »Ja naturligvis, hvad andet?«. Men den hellige Nadver vilde han ikke have af nogen Præsts Haand.

S. K. har virket vidt og dybt, men aldrig dannet Skole. Hans Fremstilling af de tre Stadier, af det religiøse Forhold under Isolationens Synspunkt, hans Hævdelse af den personlige Sandhed, af Krdmmens Ideal, hans Fremstilling af Forskellen mellem Sokrates's og Kristus's Skikkelse, hans Kampe mod Statskirken har givet mangfoldige Impulser. Men mange Spørgsmaal maa klares, inden hans Betydning fuldt kan sættes i Lys. Især maa det overvejes, om den asketiske Stemning og Anskuelse, som mere og mere bredte sig i hans Skrifter, er af kr. Oprindelse, og om Isolationen er en blivende Tilstand i det religiøse Forhold eller et Gennemgangspunkt.

S. K. har virket som en Strømdeler i Aandslivet, ført nogle til Klarhed over deres Afstand fra Krdmmen, andre til personlig Fordybelse deri. Han havde Ret, naar han sagde: »Jeg var aldrig som andre«. Han er en enestaaende Skikkelse. Mest minder han om Blaise Pascal. I høj Grad har han virket til Selvprøvelse. Hans Indflydelse er i Stigning baade i Norden og i Tyskland (S. K.s samlede Skrifter udgives nu af J. L. Heiberg, A. B. Drachmann og H. O. Lange; S. K.s Efterladte Papirer, 8 Bd., udgivne af H. P. Barfod og Gottsched; G. Brandes, S. K., en kritisk Fremstilling i Grundrids, 1877; W. Rudin, S. K.s Person och Författarskap, I, 1880; H. Høffding, S. K. som Filosof, 1892; C. Koch, S. K., Tre Foredrag, 1898; P. A. Rosenberg, S. K., 1898; Chr. Jensen, S. K.s religiøse Udvikling 1898; C. Koch, S. K. og Emil Boesen, 1901; N. Teisen, Om S. K.s Betydn. som kr. Tænker, 1903). *C. K.*

Kiessling, Johan Tobias, f. 1742, d. 1823, Købmand, var en af Stifterne af det saak. »Christenthumsgesellschaft« i Basel (I, 502).

Kileab, Søn af David og Abigail (2 Sam. 3, 3). LXX's Læsemaade lader formode, at Navnet K. beror paa en Fejlskrift i den hebr. Tekst, og at der har staaet Delaja (jvfr. 1 Krøn. 3, 1 det noget lignende »Daniel«). *L. G.*

Kilian hed en keltisk Biskop, der i 7. Aarh. med nogle andre fik en blodig Død ved Würzburg.

Kiliasme, se Tusindaarsrige.

Kilikien, Landskab i det sydl. af Lilleasien. Dets vestlige Del er en af Taurosbjergene opfyldt vanskelig tilgængelig Bjergegn (Kilikia tracheia), medens den østlige Del er en meget frugtbar Slette (mellem Tauros og Amanos), der altid har staaet i nøjere Forbindelse med Syrien end med det øvrige Lilleasien; til Lands danne »de syriske Porte« en bekvem Forbindelse med det østl. K. (Kilikia pedias ɔ: den kilikiske Slette).

Om K. nævnes i G. T., er ikke sikkert. Efter nogles Mening er Filisternes Hjemland Kaftor at søge paa Lilleasiens Sydkyst, men i saa Fald vistnok vestligere end K.; snarest er dog Kaftor det samme som Kreta. 1 Kong. 10, 28 nævnes muligvis (i forbedret Tekst) Landskaberne Kue og Musri som Egne, hvorfra Salomo indførte Heste, og dette Kue er i saa Fald at søge i det østl. K. Endelig indeholder vistnok Hes. 27, 11 i Ordet »helek« (din Hær) i Virkeligheden et Folkenavn, maaske Helak, de assyr. Indskrifters Hilakku ɔ: K.

I senere Tider have under Selevkiderne i Syrien, til hvis Rige ogsaa K. hørte, vistnok talrige Jøder fundet Vej til K. Ap. G. 6, 9 vidner ogsaa om deres Tilstedeværelse i K., og Paulus var, som bekendt, fra Tarsos i K. (Ap. G. 21, 39); den kilikiske Tilvirkning af Gedehaarstæpper var han oplært i (Ap. G. 18, 3; jvfr. 20, 34). Den nøje Forbindelse mellem K. og Syrien (de udgjorde én kejserlig Provins) træder frem i Steder som Ap. G. 15, 23. 41 og Gal. 1, 21 (jvfr., at K. ikke nævnes mellem Lilleasiens Provinser 1 Pet. 1, 1). Krdmmen udbredte sig tidlig til K., maaske særlig ved Paulus's Virksomhed (Ap. G. 9, 30. 15, 23. 41; Gal. 1, 21). *L. G.*

Kiljon, Noomis Søn, gift med Orpa (Rut 1, 2 f.; jvfr. 4, 10).

Kilmad (Hes. 27, 23), en By eller et Landskab blandt Tyros's Handelsforbindelser; muligvis det nuværende Kalvâdh ved Bagdad, eller maaske en Fejlskrift for »Medien« (Targum og nyere). *L. G.*

Kimchi, se Kimki.

Kimham, Søn af Davids Ven, Gileaditen Barsillai (2 Sam. 19, 38 [37] f.; jvfr. 1 Kong. 2, 7). I Nærh. af Betlehem kaldtes et Sted formodentlig efter ham »K.s Herberge« eller efter en anden Læsemaade »K.s Kvægfolde«. *L. G.*

Kimki (Kimchi), en jødisk lærd Slægt fra 12. og 13. Aarh., der stammede fra Spanien og

udmærkede sig ved sine sproglige og eksegetiske Arbejder. Tre Medlemmer ere især kendte: Josef K. og hans to Sønner, Moses og David. Faderen, Josef K., forfattede i Narbonne omtr. 1160 en hebr. Grammatik, vistnok tilskyndet til dette Arbejde ved Indflydelse fra de vesterl. Folk, blandt hvilke han levede. Sønnen Moses er ligeledes Forfatter af en hebr. Grammatik. Den berømteste af dem alle er David K., d. 1235. Han kaldtes som oftest Rdak efter Begyndelsesbogstaverne i hans Navn: R(abbi), Da, K. Han forfattede Kommentarer til de bibelske Bøger, som ere blevne meget benyttede, ikke mindst af de Kr. Endnu mere bekendt er hans Behandling af det hebr. Sprog, et Værk i 2 Dele, hvoraf 1 Del bærer Titlen *Michlol* (»det fuldkomne«). Det er en hebr. Grammatik, den har i det væsentlige været i Brug lige til vore Dage, idet man først i vor Tid har faaet mere praktiske Lærebøger i det hebr. Sprog. Den 2. Del *(Sefer shorashim)* er en hebr. Ordbog, der ligeledes er blevet meget benyttet (udg. af Lebrecht og Biesenthal, Berlin 1838—48 i 2 Bd.). Han er ogsaa Forf. af Stridsskrifter til Forsvar for Maimonides (Bacher, Joseph K. et Abu'lwalid, Paris 1883; I. Tauber, David K. als Grammatiker, Breslau 1897). *V. S.*

Kina, ubekendt By i det sydl. Juda (Josva 15, 22). — Hvorvidt Landet Kina er omtalt i Biblen, er meget tvivlsomt, se Sinim. *L. G.*

Kina. Dette Jordens tredje største Rige skal efter en ny kinesisk Beregning tælle 426 Mill. Indb. Deraf findes 407 Mill. i det egentlige K., der kun udgør $^1/_3$ af det hele Omraade, Resten i Mantsjuriet ($8^1/_2$ Mill.), Mongoliet ($2^1/_2$ Mill.), Thibet ($6^1/_2$ Mill.) og Turkestan (1,200,000). Befolkningstætheden er meget forskellig ogsaa i det egentlige K.s 18 Provinser, fra 32 paa □ Km. (i Kansuh i N. V.) til 269 (i Shantung i Ø.); kun det østlige K.s Floddale er overbefolkede. Ogsaa Provinserne er af ulige Størrelse, fra 5 Mill. Indb. (Kuangsi) til 68 Mill. (Sze-chuen). Rigets Oprindelse og Kultur føres tilbage til 2300 f. Kr. (Kejserne Yao og Shun), men Kinesernes Beretninger er langtfra paalidelige. Vist er det, at Riget 800 f. Kr. kun omfattede mindre Strækninger langs Hoangho fra dens Bøjning mod Øst, og den kinesiske Enhedsstat skriver sig først fra Dynastiet Tsjin (deraf Rigets Navn Tsjina) o. 220 f. Kr. Det er K.s store Vise og Morallærer Kongfutse (551—479), der har givet Stat og Samfund det enestaaende Præg af Ensartethed og Uforanderlighed, der sammenbinder det vidtstrakte Riges Beboere til et homogent Folk, det største i Verden, og indsnører Nutidslivet i Fortidens Former, saa at al Originalitet forhindres. Kongfutse (se d. Art.) har udelukket ethvert Fremskridt, saalænge hans Lære hersker, ved at lægge Idealet tilbage i Fortiden. Ogsaa det for hele Riget fælles Skriftsprog med en besværlig Tegnskrift (op til 44,449 Skrifttegn) virker til at isolere den kinesiske Civilisation; derimod er der forskellige Talesprog, og særlig i Syden talrige Dialekter. Den bærende Tanke i Kongfutses System er Autoritetsprincipet, bygget paa den »barnlige Ærefrygt« saa vel i Stat som i Familie. Alligevel har Rigets Historie været en fortsat Kæde af Krige og blodige Omvæltninger. Det siden 1644 herskende Mantsju-Dynasti staar fremmed for Folket og støtter sig til Embedsmændene, medens Folket i stort Maal styrer sig selv, i Klaner, Kommuner og Lav. Det finder sig i de usselt lønnede Embedsmænds Udpresninger, men undgaar saa meget som muligt Berøringen med den elendige Administration og den bestikkelige Retspleje. Manglen paa Veje og de ældre Vejanlægs Forfald hindrer i høj Grad Samfærdselen med de indre Provinser; udenfor Vandvejene foregaar i Syd-K. al Transport paa Menneskeryg. Men Folket er foretagsomt, flittigt og udholdende, nøjsomt og taalmodigt, men rigtignok ogsaa løgnagtigt og svigefuldt og i høj Grad jordisk sindet. Religionen bestaar i Reglen i udvortes Formvæsen og den taabeligste Overtro; men der forekommer ogsaa religiøse Bestræbelser under stor Selvfornægtelse blandt Vegetarianere og andre Sekter. Det højeste Væsen, Shangti, øverste Hersker, forekommer i de gamle Skrifter med monoteistisk Præg, men er for længst gledet over i et upersonligt Begreb: Tien, Himlen. Kongfutse lod de ældre religiøse Forestillinger blive staaende uden at indlade sig paa dem og gav sine Forskrifter kun for de jordiske Forhold, men han stadfæstede Fædredyrkelsen, der er K.s virkelige Religion. Den egentlige Konfucianisme er kun Moral. Ved Siden af Konfucianismen bestaar Taoismen, men udartet fra dens Stifter Laot-ses (se d. Art.) dybsindige Spekulationer til Aandemaneri og Besværgelsesformler. Endelig er i det første kr. Aarh. Buddhismen kommen til K. og har funden sin Plads som udfyldende de andre Religioner med en Anvisning for det hinsidige. Kongfutse mente at konservere Samfundet ved en Moral, der blev omsat i Skik (li) med Regler for alle Livets Forhold, men det er faldet ud til tom Dydssnak og hult Formvæsen, det dækker over en bundløs Usandhed og Uredelighed, hvorunder Samfundet opløses, medens Konfucianeren nærer en dyb Foragt for Udlændinger og alt udenfra. K. er Midtens Rige, Kulturens eneste Indehaver, alle de andre Nationer kun Barbarer fra Jordens Udkanter. Dette hænger sammen med K.s tidligere virkelige Kulturoverlegenhed over Nabostaterne. Kun modstrædende har derfor K. lukket sig op for Samkvem med Vestens Lande, som vilde paatvinge det Handelsforbindelse, desto værre i Skikkelse af den fordærvelige Opiumshandel. Men formelt fik K. Uret ved sin brutale Optræden i Striden derom. Saaledes udbrød den første Opiumskrig 1840—42, der endte med, at Hongkong blev afstaaet til England, og 5 Havne aabnedes for Udlændinge. En ny Opiumskrig 1856—58, hvorved England havde al Uret paa sin Side, men blev hjulpet af Frankrig, endtes med Traktaten i Tientsin, stadfæstet 1860 ved Freden i Peking, hvorved nye Havne aabnedes, og Udlændingene fik Frihed til at færdes udenfor disse, ligesom K. paany maatte stadfæste den 1844 tilstaaede frie Religionsøvelse for sine kr. Undersaatter, en Bestemmelse, der skyldtes Frankrigs politiske Interesse for den kat. Mission. Samtidig med denne Krig havde Riget været sin Opløsning nær ved det saakaldte Taiping-Oprør. Det var fremkommet i Syd-Kina ved Hadet til Mantsju-Dynastiet med dets slette Styrelse og dets Eftergivenhed for Udlandet i Opiums-Spørgsmaalet.

Men Ophavsmanden, Hung Siutseuen, forenede dermed visionære Forestillinger og uklare kr. Tanker, hentede fra en Traktat, som han havde faaet i Kanton. Han optraadte med en Forkyndelse om Gud som den himmelske Fader og om Treenigheden, men kaldte sig selv Jesu yngre Broder. Bevægelsen, han vakte, bredte sig over de til Kanton stødende Provinser, men et Angreb paa Kanton mislykkedes. Derimod faldt Nanking 1853 i hans Hænder og blev hans Residensstad, hvorfra han som Taiping Wang (den store Freds Konge) herskede over 100 Mill. Mennesker. De ti Bud proklameredes, Søndagshvile paabødes, og der udbredtes Skrifter med kr. Indhold, ogsaa Dele af Bibelovers.; men der forefaldt ogsaa store Udskejelser, Hovedmanden og hans Omgivelser levede i Flerkoneri, og Fjenderne behandledes efter vanlig kinesisk Vis med umenneskelig Grusomhed. Iblandt Missionærerne var Meningerne om Bevægelsen delte; adskillige lagde Vægt paa Sektens energiske Afskaffelse af Afgudsdyrkelsen og Forbud imod Opium, og de nærede Haab om en Udrensning, særlig knyttet til Hungs Fætter og første Minister, Hungjen, en tidligere kr. Prædikant. Vestmagternes Politik var fjendtlig imod Taipingerne og støttede efter Freden i Peking Regeringen, engelske Officerer (Chinese Gordon) traadte i dens Tjeneste og slog Taipingerne. Nanking faldt, og Hung dræbte sig selv. Men store Strækninger af Riget var hærjede og for en Del (Provinsen Ganhwej) affolkede. Og Bevægelsen, der en Tid syntes at skulle aabne Døre for Missionen, har vistnok ved sit psevdokristelige Præg fremkaldt en forstærket Uvilje imod den udenlandske Lære; men den er ogsaa et Vidnesbyrd om, at Kineserne ikke er utilgængelige for kr. Tanker. Men endnu fastholdt Kineserne Indbildningen om deres Kulturs Ophøjethed, og der forefaldt jævnlige Udbrud af Fremmedhad, der gik ud over Missionærerne, fordi de var nærmest for Haanden. Saaledes 1870 det gruelige Blodbad i Tientsin, nærmest rettet imod de franske Nonner, i 80erne og 1891 Uroligheder og Mord i Yangtse-Dalen, 1893 Mordet paa de svenske Missionærer Wickholm og Johanson i Sungpu, 1895 Blodbadet i Kutcheng paa Missionsfamilien Stewart, 1898 Mord paa to kat. Missionærer i Shantung o. m. Imidlertid aabnede Krigen med Japan 1894 Kinesernes Øjne for den europæiske Kulturs Overlegenhed, som Japan kunde takke for sin Sejr. Og der opstod et ungt K., der fik den unge Kejser Kangshu ind paa Reformernes Vej. K. havde faaet sin første Jernvej 1888 fra Taku til Tientsin. Denne fortsattes til Peking og derfra mod Nord, hvor den skulde slutte sig til den nu fuldførte russiske Linie igennem Mantsjuriet fra Port Arthur til den sibiriske Jernvej; en Hovedlinie fra Peking til Hankow paabegyndtes, derfra skulde atter en Linie gaa til Kanton, og til disse Hovedlinier skulde saa Sidelinier slutte sig, alt udført ved udenlandsk Kapital og overgivet i russiske, tyske, belgiske, eng. og italienske Selskabers Drift. Ogsaa Undervisningsvæsenet skulde forandres; et Universitet efter vesterlandsk Mønster oprettedes i Peking, og Vestens Viden optoges i Stoffet ved de aarlige Eksaminer i Riget. Men alt dette vakte Uvilje, og endnu mere Tysklands og de andre Magters hensynsløse Landerhvervelser (Kiao-chov og Port Arthur) og de aabenlyse Delingsplaner. Enkekejserinden tog atter Styret i sin Haand, og støttet af hende kom Fremmedhadet til Udbrud 1900 i den forfærdelige Bokseropstand, der havde til Maal at udjage Udlændingene. Den vendte sig først imod den rom.-kat. Mission i Shantung og imod belgiske Jernbaneingeniører i Tsjili og bredte sig derefter over alle de nordlige Provinser. Atter gik det ud over Missionærerne i det Indre samt de indfødte Kr., der havde gjort fælles Sag med de fremmede; af de første myrdedes 49 kat., 135 prot. Missionsfolk foruden 53 Børn, af de sidste formentlig henved 40,000 rom.-kat. og evang. Værst gik det til i Shansi, hvor dog de protest. Missionærer havde udført et stort Barmhjertighedsarbejde under den gruelige Hungersnød 1877—79; her rasede Guvernøren Yühsien imod Missionærerne, de indfødte Kr. led mest i Mantsjuriet. Derimod lykkedes det de forenede Magters Tropper at undsætte de i Peking indesluttede Europæere den 14. August. Ved Fredslutningen i Peking blev der paalagt K. en betydelig Skadeserstatning og Garantier for Fremtiden, og Lektionen menes at have frugtet; ligsom K. modstræbende atter har maattet slaa ind paa Reformer i Undervisningen, ved at aabne Dørene for vesterlandsk Viden.

Det er ikke religiøs Ufordragelighed, der har fremkaldt disse Konflikter, men politiske og nationale Modsætninger. K. har tværtimod villig givet fremmede Religioner Adgang — ikke blot Buddhismen, men ogsaa Islam. Der findes, væsentlig som Følge af Indvandring og Erobring, o. 20 Mill. Muhammedanere, meget urolige Undersaatter, der i Yunnan og Kansuh lige til Nutiden har vakt langvarige og blodige Opstande. Krdmmen bragtes til K. 635 ved nestorianske Missionærer, og den mærkelige Mindetavle i Singanfu fra 781 vidner om en betydelig Udbredelse, men ikke længe derefter tabte den sig og har kun efterladt sig Spor i nogle hemmelige Sekters Lærddomme. Saa kom Fransiskaneren Johannes af Monte Corvino (S. 653) 1295 til Peking, byggede Kirker og samlede o. 6000 Kr. og blev 1307 Ærkebiskop af Peking, d. 1328; men ogsaa denne Begyndelse tabte sig. Det blev Jesuiterne, der lagde Grunden til den nuværende rom.-kat. Mission i K., ikke Fr. Xaver, der kun naaede at dø ved K.s Kyst 1552, men 30 Aar senere trængte Matth. Ricci, en højt begavet Mand, frem til Peking og vandt inden sin Død 1610 talrige Kr. særlig i højere Kredse. I hans Spor traadte andre udmærkede Mænd, Johan Adam Schall 1628—66, Ferd. Verbiest, d. 1698. De erhvervede sig stor Anseelse ved astronomiske Beregninger, Kanonstøbning og lignende Tjenester og bragte Missionen til Blomstring, saa der 1662 opgives $^1/_2$ Mill. Kr. Men denne Fremgang skyldtes ikke mindst den jesuitiske Akkommodationspraksis med vidt gaaende Tolerance af kinesiske Offerskikke ved Dyrkningen af Fædrene og af Kongfutse. Andre kat. Missionærer, Dominikanere og Fransiskanere, kom til og rejste Indsigelse, og forskellige pavelige Afgørelser (Innocents X i 1645, Clemens VI 1704 og 1710) gik Jesuiterne imod. Men disse fik Medhold hos den gunstig sindede Kejser Kanghi (1661—1722) og

gav ikke efter. Endelig afgjorde Benedict XIV ved Bullen *Ex quo singulari* Akkommodationsstriden imod Jesuiterne, men den rom.-kat. Mission i vor Tid gaar dog fremdeles i deres Spor. Imidlertid havde Kanghis Efterfølger, Yung-Cheng, vendt sig imod Krdmmen og udviste 1724 Missionærerne, men taalte dog Jesuiterne som Astronomer, og disse holdt ud til Ordenens Ophævelse 1773 og er siden paany Sjælen i den rom.-kat. K.mission. Trods fortsatte blodige Forfølgelser fandtes der 1807 6 rom.-kat. Biskopper og 215,000 Kr. En ny voldsom Kristenforfølgelse udbrød 1839, men Freden i Nanking 1842 skaffede dem Tolerance. Siden har den rom.-kat. Mission stadig benyttet den franske Protektion til at opnaa en Magtstilling, sidst Retten til Ligestilling for Biskopper og Præster med Vicekonger og Mandariner, som alt benyttes til Indblanding i Retsplejen til Gunst for enhver, der tyr ind under den rom.-kat. Mission, endog blot som Katekumen. Dette har virket til stærk Forøgelse af Tallet af omvendte, men ogsaa tilført dem mange lovløse og slette Elementer og gjort de rom.-kat. Missionærer højst ildesete hos Embedsmænd og Befolkning. Den rom.-kat. Mission opgiver officielt for 1900 738,000 Kr. under 41 Biskopper, 912 europ. og 473 kin. Præster. Den har sin største Udbredelse i Provinsen Tsjili (125,000 rom.-kat.) samt i Provinserne langs Yangtse-Floden i Kianguan (Ganhwej og Kiangsu) 124,000 og Hupe og Sze-chuen (93,000).

Den protest. Mission i K. er 250 Aar yngre. Alt, hvad der ligger forud for Freden i Nanking, der gav Missionærerne som alle Europæere Ret til at opholde sig paa 6 Steder i K., er kun Forsøg paa at berede Vejen. Saaledes maatte den første evang. Missionær Robert Morrison, udsendt af Londoner-Missionen, tage Tjeneste under det ostind. Kompagni for at kunne leve i Makao 1807—34, og drive sproglige Arbejder, Bibelovers. 1814—19, Ordbog 1823. Milne, der 1813 sendtes ham til Hjælp, maatte 1814 gaa til Malakka og arbejde der med det anglo-kinesiske College (d. 1822), ligesaa Medhurst 1817 o. a. Nogle amerik. Missionærer kom dog ind i K., Bridgman og Abeel 1830, Wells Williams, Dr. Parker, den første Lægemissionær 1834 i Kanton, Tyskeren Gützlaff berejste fra 1831 Kysten. Først 1842 aabnedes Døren til Hongkong og de 5 Traktathavne. Det anglokin. Kollege under Legge (1840—73) forlagdes 1843 til Hongkong, og Londoner-Missionen besatte 1843 Shanghaj (Dr. Lockhart, Medhurst), 1844 Amoy. Ogsaa amerik. Kongregationalister (Am. Board), Baptister, Episkopale, Presbyterianere og Metodister besatte foruden Kanton Amoy 1842, Ningpo 1843, Shanghaj 1845, Fu-chov 1847. Den anglikanske Mission (Church M. S.) tog nu ogsaa fat 1844 i Shanghaj, 1848 i Ningpo, 1850 i Fu-chov. Og de eng. Presbyterianere sendte 1847 W. C. Barus og optog 1851 Amoy, siden Swatow og Mantsjuriet. Endelig førte Gützlaffs Tilskyndelse Barmer- og Baseler-Missionen (Genähr, Hamberg, Lechler) 1847 til Hongkong og Provinsen Kwangtung. Der fandtes 1851 75 evang. Missionærer i Kina. Traktaten i Tientsin 1858 aabnede vel Riget for Europæerne, men kom ikke til fuld Virksomhed, førend Mordet paa den britiske Konsularembedsmand Margary i 1874 havde ført til en ny Traktat i Chifu 1876, og der skete ikke i de første Aar nogen synderlig Udvidelse af Arbejdet. Londoner-Missionen gik efter Sædvane i Spidsen og besatte 1861 Tientsin (Edkins) og Peking (Dr. Lockhart) samt Hankow, den store Indlandshavn ved Yangtse (ved Griffith John, som virker der endnu). 1867 talte K. endnu kun 97 evang. Missionærer i 10—11 Havne i 7 af Rigets 18 Provinser, ingen i de øvrige 11. Men 1866 havde J. Hudson Taylor dannet K.s Indlandsmission, en ny inter-denominationel og snart ogsaa international Organisation, der skulde give den kinesiske Mission et mægtig Stød fremad. Dens Maal var at faa Evangeliet ud i alle de endnu ikke besatte Provinser; men den begyndte med at sende Missionærer til Kystprovinsen Chekiang og gik derefter over til at udføre vidtstrakte Rejser i nye Provinser for at vænne Befolkningen til det uvante Syn og afvæbne dens Mistanke, inden den skred frem til fast Bosættelse. Paa denne Maade besattes 1869 Ganhwej og Kiangsi, 1876 Shansi, Shensi og Kansuh, 1877 Sze-chuen, Yunnan og Kwei-chow, 1884 Honan og endelig 1898 Hunan, den Provins, der længst havde holdt sig tillukket for Missionen og været Midtpunktet for Modstanden imod den, som den i det hele anses for K.s Kerne. Stadig tiltog Antallet af Udsendinge fra K.s Indlandsmission, i 1886 var det 225 Mænd og Kvinder. Aaret efter fik den 100 nye, mest Kvinder, som den i det hele med Held har indført og benyttet Kvinders Tjeneste i den kinesiske Mission, selv i det fjerne Indre. Og 1903 har den 307 Mænd, deraf 191 gifte, og 265 ugifte Kvinder, 7774 voksne Menighedsmedlemmer, og har i 1902 døbt 1026, og haft en Indtægt af 72,000 Lst., der alt er indkommen i frie Gaver uden direkte Opfordring eller Indsamling ved Møder. Dens Arbejdere er ikke blot fra England, men fra Kanada, de nordamerik. forenede Stater, samt det europæiske Fastland. Andre ældre og nyere Selskaber er fulgte efter i dens Spor. Og medens der 1877 var 301 mandlige evang. Missionærer i K., var der 1902 1188 Mænd, deraf 772 gifte, og 825 ugifte Kvinder. Af 241 Lægemissionærer var de 79 Kvinder. Denne Missionsstyrke fordeler sig paa 653 Stationer og har 6388 indfødte Hjælpere af forskellig Art. I 170 højere Læreanstalter findes der 5150 Studerende foruden 35,412 Elever i 1819 Dagskoler. Skolevæsenet har ikke spillet saa stor en Rolle i den kinesiske Mission, fordi der alle Vegne i Landet findes Skoler. Dog vil det ved den nuværende almindelige Iver for at lære og tilegne sig Vesterlandets Kundskaber og Sprog i de nærmeste Aar faa ikke ringe Betydning for den evang. Mission i Forening med Virksomheden for at fremskaffe og udbrede god kinesisk Literatur, hvorfor der virkes ved et Selskab i Shanghaj. De kr. voksne Menighedsmedlemmer, der 1853 var 357, var 1877 steget til 13,000, og atter 23 Aar derefter i 1900 før Bokserkrigen til 112,808, de døbtes Tal maa sættes til mer end det dobbelte. Nu vil det være gaaet betydelig ned, da mange er myrdede, ogsaa en Del faldne fra. Men der er Vidnesbyrd nok om, at Sigtelsen har tjent til indre

Styrkelse, at det Eksempel paa Troskab og Standhaftighed under Mishandling og i Døden, som er givet af mange kinesiske Kr., har gjort et dybt Indtryk, og at de kr. Menigheder har faaet forøget Tiltrækningskraft netop i de Egne, hvor Forfølgelsen har raset, ligesom der ogsaa fra andre Steder meldes om stor Tilstrømning af Mennesker, der søger Optagelse. Men det er ogsaa klart for Missionærerne, at mange kommer, drevne af Følelsen af den sociale Opløsning, der er i Gang, ogsaa mange ligefrem for at søge Beskyttelse og Retshjælp hos de nu saa formaaende fremmede. Og de evang. Missionærer er bestemte paa ikke at følge den rom.-kat. Missions Eksempel i dette Stykke. Den evang. Mission har sin største Tilslutning i Kystprovinserne, hvor den har arbejdet længst, om end særlig i Havnene under lidet gunstige Forhold. I Kwantung tæller den 18,000 voksne Menighedsmedlemmer; her arbejder de tyske Missioner fra Basel, Barmen og Berlin, der tæller o. 6000 Menighedsmedlemmer, 10,000 døbte. I Tientsin er der 19,500, særlig samlede af 3 amerik. og eng. presbyterianske og kongregationalistiske Missioner i Amoy og de amerikanske og anglikanske Missioner i Fu-chow. I Chekiang er der 10,000, i Shantung 14,000, fornemmelig samlede af amerik. Presbyterianere og eng. og amerik. Baptister; i Tsjili 9000, fornemmelig i amerik. Missioner. I Mantsjuriet havde de skotske og irske Presbyterianere før Bokseropstanden samlet 20,000 Kr. foruden 7000 Katekumener; men deres Menigheder har lidt meget under Forfølgelsen. Her har det danske Missionsselskab siden 1895 en Mission paa Halvøen Liaodung med 9 Missionærer paa 5 Stationer (57 døbte). Endvidere arbejder i Hupeh norske lutherske Missionærer fra norsk K.-Missionsforbund (Laohokeo o. fl. St.) samt fra Hauges Synode i Amerika i Fau-cheng, og det svenske Missionsforbund arbejder i Wushang, Shashi og Ichang. Og endelig har det norske Missionsselskab 1902 optaget en Missionsvirksomhed i Hunan, og ligeledes det finske M.-S. (jvfr. Stanley Smith, China from within; M. Broomhall; A. H. Smith, China in Convulsion; R. Allier, Les troubles de Chine et les missions chrétiennes; Martyred Missionaries; E. Faber, Kina i historisk Belysning, Kra. 1901; L. Bergmann, Kineserne og den kr. Mission, Kbhvn 1901; Vilh. Sørensen, China og Missionærerne, Kbhvn 1900; Bolvig, Udlændingenes Forhold til Kina og Bokseroprøret, Kbhvn 1903, samt de paagældende Missionsselskabers Historie). *V. Sn.*

Kinas Indlandsmission, se Kina samt Taylor, John Hudson.

Kingo, Thomas, Psalmedigter, Biskop, var født 15. Dec. 1634 i Slangerup; Faderen, Hans K. af skotsk Æt, var Væver. Skønt Forholdene i Hjemmet vare smaa, blev Sønnen dog holdt til Studeringerne og afgik 1654 til Universitetet fra Frederiksborg Skole. Efter 1658 at have taget teol. Attestats var han i nogle Aar Huslærer paa Vedbygaard i Vestsjælland, fra hvilken Tid hans første poetiske Frembringelser skrive sig. De vidne om et livligt og opvakt Sind og et aabent Blik for Livet og Naturen i dens forskellige Afskygninger, men give ikke nogen Formodning om de store Evner som Psalmedigter, der senere udfoldede sig hos ham. 1661 blev han Kapellan hos Præsten Worm i Kirke-Helsinge, hvor han forblev til 1668, da han kaldedes til Sognepræst i sin Fødeby Slangerup, paa hvilket Embede han allerede 1665 havde faaet Ventebrev. Her var det, at K. henledte Opmærksomheden paa sig ved en frodig poetisk Forfattervirksomhed. Denne var af dobbelt Art. I en Mængde højtstemte Lejlighedsdigte forherligede han Kong Christian V og hans Mænd; navnlig under den skaanske Krig (1675—79) slog han i stærke Toner paa de patriotiske Strenge og udbasunede Kongens og hans Hærføreres Pris. Alle disse Digte vilde dog, saa stort et Bifald de end fandt i Samtiden, næppe have bevaret Forfatterens Navn, hvis han ikke samtidig havde vist, at hans Lyre ogsaa ejede andre Toner. 1674 udgav han nemlig 1. Part af sit »Aandelige Sjungekor«, bestaaende af 14 Morgen- og Aftenpsalmer, samt en Bearbejdelse af Davids 7 Bodspsalmer. Det er særlig de første, til Dagens vekslende Tider knyttede Sange, der vise os K. som den sande Digter, der skulde skænke den danske Kirke en rigere Psalmeskat, end den nogen Sinde før havde modtaget fra Enkeltmands Haand, idet de »røbe en ganske ejendommelig Evne til at lade Solopgangens Friskhed og Solnedgangens Vemod kaste Skær og Stemning over Bønnen, der sænker sig lige saa dybt i Syndsbevidsthed, som den hæver sig højt i Naadeglæde«. — Det kan være tvivlsomt, hvilken af de to Arter af K.s poetiske Frembringelser, der har vejet mest, da Christian V 1677 kaldede ham til Biskop i Odense og 2 Aar derefter ophøjede ham i Adelstanden, samt, efter at 2. Part af Sjungekoret var udkommen, udnævnte ham til Dr. theol. (1682). Men en uværdig var Valget i ethvert Tilfælde ikke faldet paa; thi en dygtig Mand var K., selv om hans Personlighed havde skarpe Kanter, og hans stærke Selvfølelse mangen Gang kunde støde baade side- og underordnede, medens hans dybe Submission overfor de højeste nu ikke falder i vor Smag. 1683 blev det overdraget ham at foretage en Revision og Omarbejdelse af den hidtil brugte Kirkepsalmebog. K. synes at have været saa vis paa, at Foretagendet skulde lykkes og bære Frugt — ogsaa i materiel Henseende —, at han til Værkets Fremme endog anlagde et eget Bogtrykkeri i sin Bispegaard. Men det var en vanskeligere Opgave, end han havde forestillet sig; thi da han 1689 udgav, hvad han kaldte »Vinterparten af Danmarks og Norges Kirkers forordnede Psalmebog«, hvori der forelaa mange nye Psalmer af ham selv og andre, fandt man, at han havde udeladt for mange af de gamle og kendte Psalmer, og at de nye for en Del hævede sig over Almuens Fatteevne. At der var tilsagt K. det betydelige Privilegium paa 15 Aars Eneret til Udgivelse af Bogen, vakte desuden Misundelse. Følgen blev, at Privilegiet blev tilbagekaldt, og at Psalmesagen indtil videre stilledes i Bero. Da Provst Søren Jonæsen (S. 679) ogsaa uden Held havde forsøgt at tilvejebringe en nye Kirkepsalmebog, blev det 1696 overdraget en talrig Kommission af københavnske Teologer og Præster at tage fat paa Arbejdet. K. var ikke Medlem af Kommis-

sionen, men stod dog i stadig Forbindelse med den og fremsendte en Del nye af ham forfattede Psalmer. Da Forhandlingernes Udbytte, »Den forordnede nye Kirkepsalmebog«, udkom 1699, indeholdt den 89 Psalmer af K., og den kom siden til at bære hans Navn ned gennem Tiderne, da han, til Erstatning for det lidte Tab, fik Privilegium paa at trykke og udgive den nye Psalmebog. En lang Tid var den saa godt som eneraadende i de danske og norske Kirker, men indskrænkedes senere ved andre Psalmebøger (og da navnlig ved »den evang. christelige Psb.«), men brugtes dog endnu langt ind i det 19. Aarh. i en Del Kirker i Jylland. I vor nyeste Psalmebog »for Kirke og Hjem« er Kingo endog repræsenteret ved 100 Psalmer, saa man ikke kan sige andet, end at den danske Menighed holder sin gamle Psalmedigter i Ære. I Landstads norske Psalmebog er der 117 Psalmer af ham.

K. levede i en i kirkelig Henseende temmelig fattig Tid, det bliver derfor altid en mærkelig Kendsgerning, at den stivnede Ortodoksi kunde skyde et saa livskraftigt Hjerteskud, som K.s Psalmer var; thi lad være, at de indeholde adskillige lidet heldige, ja endog smagløse Udtryk, saa er der dog en Kraft og en Klang af aandeligt Kampgny, en poetisk Flugt og Veltalenhed over saa mange af disse Psalmer, at vi derved bringes til at stille deres Forfatter i forreste Række blandt vor Kirkes og Literaturs betydelige Mænd. K. døde 14. Okt. 1703. Han var 3 Gange gift, men uden Børn. Hans sidste Hustru bragte ham Herregaarden Fraugdegaard, og i Fraugde Kirke, hvor han ligger begravet, er hans pragtfulde Epitafium. Mindesmærker over ham ere i vore Dage rejste i Slangerup, hvor han var født, og ved St. Knuds K. i Odense, hvor hans kraftige Røst saa tit havde lydt (A. C. L. Heiberg, Th. K., 1852; R. Petersen, Th. K. og hans Samtid, 1887). *H.F.R.*

Kingsley, Charles, eng. Præst og Digter, fødtes 12. Juni 1819 i en Præstegaard i Devonshire. Faderen blev senere Præst i Barnack i »the Fen«, og den storslaaede og vilde Natur gjorde tidlig Indtryk paa Drengen. 1831 kom han i Skole i Clifton, senere i Helston, og under Opholdet i Clifton fik han gennem nogle sociale Uroligheder i det nære Bristol »den første Undervisning i Socialvidenskaben». Fra Helston kom han til Chelsea, og 1838 gik han til Cambridge, hvor han straks udmærkede sig. Han blev imidlertid her overfaldet af relig. Tvivl og læste Bacon og Carlyle, men da han 1842 forlod Cambridge, var hans Tvivl saa vidt overvunden, at han turde lade sig indvie til Hjælpepræst i Eversley i Devonshire. Allerede 1843 blev han Præst i Pimperne, men da Eversley Aaret efter blev ledigt, blev han Spr. dér. I den følgende Tid fik især F. D. Maurice (se d. Art.) stor Indflydelse paa ham, og ved Sammenkomsterne med Maurice og hans Venner bleve de sociale Spørgsmaal ivrigt drøftede. 1847 udgav K. Dramaet *The Saint's Tragedy*, der handler om Elisabet af Thüringen (I, 747); det røber Forf.s protest. Sindelag og lærte mange i hin anglokat. Tid, at der ogsaa var Poesi i Kampen mod den asketiske Retning. I April 1848 affattede K. en Henvendelse til Englands Arbejdere, der blev slaaet op paa Mure og Plankeværker, og dermed begyndte hans Deltagelse i den sociale Bevægelse. 6. Maj 1848 udkom det første Nummer af Ugebladet *Politics for the People*, der havde Stanley, Trench, Whately og mange andre senere højt ansete Mænd til Medarbejdere. K. skrev under Mærket *Parson Lot* nogle Artikler, der vakte stor Uvilje hos Bevægelsens Modstandere. Lidt efter lidt traadte ogsaa K. og hans Venner i personligt Forhold til Arbejderne, og ved de to Romaner *Yeast*, der først blev offentliggjort i »Fraser's Magazine«, og *Alton Locke* søgte han at vække den dannede Verdens Opmærksomhed for Arbejdernes Nød. Derved kom der Fart i den kr.-sociale Bevægelse i England. K. skrev Flyveskriftet *Cheap Clothes and nasty*, der opfordrede til at støtte Arbejdernes Foreninger, og Ludlow begyndte 2. Nov. 1850 Udgivelsen af Ugebladet *The Christian Socialist*. Under den store Udstilling i London 1851 holdt K. i Johannes-Kirken 22. Juni en mægtig Prædiken over Lk. 4, 16—21 om »Kirkens Budskab til Arbejderne«; men inden han havde udtalt Velsignelsen, traadte Kirkens Sognepræst op paa Læsepulten og beskyldte ham for at have ført farlig og usand Tale. I de følgende Dage blev han Genstand for mange Angreb i Pressen, men paa den anden Side traadte mange Arbejdere Kirken nærmere, og Chartist-Digteren Th. Cooper blev under K.s Paavirkning Kristen og senere Dissenters-Præst. I det hele var dog den Udvikling, den sociale Bevægelse tog, en stor Skuffelse for K. og hans Venner; deres Maal var en kr. Genfødelse af det eng. Folk, ikke Produktionsforeninger og Brugsforeninger. *The Christian Socialist* maatte gaa ind, men *Working Men's College*, der var dannet efter det londonske *King's College's* Forbillede, kom til at staa som et Minde om den kr. Socialismes Bestræbelser for at skaffe Arbejderne større Oplysning. — Som Teolog hørte K. til »de bredkirkelige«, og han var Fordragelighedens Talsmand uden paa noget Punkt at slaa af paa den kr. Tro; hans Prædikener have været og ere endnu meget læste. 1860—69 var han Prof. i nyere Historie i Cambridge; 1861 blev han Prinsen af Wales's Lærer i Historie. Hans historiske Roman *Hypatia* fra Brydningstiden mellem Krdmmen og Hedenskabet har ogsaa udenfor England fundet mange Læsere; det samme gælder *Hereward the Wake*. I en Anmeldelse af J. A. Froudes Englands Historie i »Macmillans Magazine« for Jan. 1864 brugte han nogle saarende Ord om Konvertiten, den senere Kardinal Newman, der først bragte denne til at fremkomme med en Protest, siden til at skrive den berømte *Apologia pro vita sua*. Da K. 1869 paa Grund af svækket Helbred og i Følelse af ikke at være Pladsen voksen opgav Professoratet i Cambridge, overdrog Gladstone ham et Kanonikat i Chester, og 1873 blev han Kannik i Westminster. Det blev anset som Indledning til en Bispestol, men allerede 23. Jan. 1875 døde han i Eversley. Hans Skrifter foreligge i flere Udgaver bl. a. i en saak. »Eversley Edition« (Ch. K., His Letters and Memoirs, edited by his Wife, i forskl. Udgaver, ogsaa en forkortet, London 1881; L. Brentano, Die chr.-sociale Bewegung in England, Leipz. 1883; Fr. Nielsen, Ch. K. og den »kr. Socialisme« i England, Kbhvn 1888). *Fr. N.*

Kinnéret, ogsaa kaldet Kinnerot (Kin'rot), befæstet By i Naftali Stamme (5 Mos. 3, 17; Josva 11, 2. 19, 35), sandsynligvis paa (ved) Gennesar-Sletten paa Gennesaret Søs Vestside. Nævnes o. 1500 f. Kr. blandt de af Thotmes III erobrede Byer (kn-na-ra-tu). Efter Byen kaldtes den hosliggende Sø »K. Sø«, se Gennesaret Sø (S. 191). 1 Kong. 15, 20 menes ved »hele K.« Byens eller Søens Omegn. *L. G.*

Kios (nu Scio), temmelig stor Ø ved Lilleasiens Vestkyst. Paa sin Rejse til Jerusalem passerede Paulus K. ad Strædet mellem Øen og Fastlandet (Ap. G. 20, 1. 5). *L. G.*

Kir, et Land og Folk under assyr. Herredømme, ifølge Am. 9, 7 Aramæernes (Damaskenernes) oprindelige Hjemstavn. Amos's Forudsigelse om, at Aramæerne vilde blive deporterede til K. (Am. 1, 5), gik i Opfyldelse (2 Kong. 16, 9). Jes. 22, 6 nævner K. som et krigersk Folk i den assyr. Hær. Formodentlig maa K. søges østlig for Tigris, men er endnu ikke genfundet med Sikkerhed. *L. G.*

Kircher, Athanasius, Jesuit, fødtes 2. Maj 1601 i Nærh. af Fulda, traadte 1618 i Mainz ind i Loyolas Orden, studerede i Paderborn, Münster og Köln og var Lærer i Filos. og Matematik i Würzburg, indtil Svenskernes Fremrykning 1635 nødte ham til at flygte til Avignon. Kard. Barberini kaldte ham som Prof. i Matematik til Rom, og dér døde han 30. Okt. 1680. Han opfandt det K.ske Spejl og det K.ske Springvand og udfoldede en stor Forfattervirksomhed i forskellige Videnskaber, ogsaa i Arkæologi (særl. ægypt.) og Sprogvidenskab. I Collegium Romanum grundede han »Museum Kircherianum«, som i Tidens Løb er blevet til det værdifulde »Museo etnografico-preistorico«, der bl. a. indeholder den ficoroniske Cista og det saak. »Spotkrucifix« fra Pagekammeret paa Palatium.

Kircherianske Museum, se Kircher.

Kir-haréset (2 Kong. 3, 25; Jes. 16, 7) eller Kir-heres (Jes. 16, 11; Jer. 48, 31. 36), en moabitisk By, der maa have været et af Landets betydeligste Punkter og (jvfr. 2 Kong. paa anf. St.) dets stærkeste Fæstning. Dette passer til den ualmindelig stærke Klippefæstning Kerak ved Vadi-'ain-frandji i det sydl. Moab, med hvilken den ogsaa almindelig identificeres. Et andet Spørgsmaal er, om K. er samme By som Hovedstaden Kir-moab (Keriot), eller om denne ikke snarere er at søge nordligere ved Ruinerne Rabba. Adgangen til det paa en stejl Høj liggende Kerak var oprindelig kun gennem 2 i Klippen huggede Tunneller. Saladin erobrede 1188 Byen fra Korsfarerne. En Del af Indbyggerne er Kr. *L. G.*

Kir-heres, se Kir-haréset.

Kirjat (Josva 18, 28), sandsynligvis det samme som Kirjat-jearim.

Kirjataim. 1. By i Rubens Stamme (4 Mos. 32, 37; Josva 13, 19), nordlig for Arnon. Besiddelsen af hele Landskabet blev gjort Israeliterne stridig af Moabiterne, som i sin Tid havde ejet det. Allerede paa Mesa-Stenen (9. Aarh. f. Kr.) omtales K. som atter tilhørende Moab; ligeledes Jer. 48, 1. 23 og Hes. 25, 9. I den langt ældre Tid havde Emiternes Folk boet paa »Højsletten ved K.« (1 Mos. 14, 5). Ruinerne Kurêjât svare sandsynligvis til det gl. K. — 2. By i Naftali (1 Krøn. 6, 61 [76]); kaldes i Josva 21, 32 Kartan. *L. G.*

Kirjat-arba', se Hebron.

Kirjat-arim, se Kirjat-jearim.

Kirjat-ba'al, se Kirjat-jearim.

Kirjat-husot, By i det nordligste af Moabiternes Omraade (4 Mos. 22, 39). *L. G.*

Kirjat-je'arim, judæisk By paa Grænsen mod Benjamin (Josva 15, 9. 60. 18, 14). Kirjat i Josva 18, 28 er formodentlig samme By, og Kirjat-'arim i Esra 2, 25 er en Afkortelse af Navnet. Den kaldtes, som anførte Steder vise, ogsaa Ba'ala eller Kirjat-ba'al og Ba'al-juda (2 Sam. 6, 2). K. hørte til det gibeonitiske Forbund (Josva 9, 17 f.). Mest bekendt er den fra Pagtens Arks Ophold dér (1 Sam. 6, 21. 7, 1. 2; 2 Sam. 6, 2 f.; jvfr. Ps. 132, 6: Ja'ar = K.). Profeten Urija, som Kong Jojakim lod dræbe (Jer. 26, 20 f.), var fra K. K.s Beliggenhed plejer at henføres til Landsbyen Karjat-el-'inab nordvestl. for Jerusalem, hvor Kratbevoksningen endnu svarer til Byens gl. Navn (»Skovbyen«). Dette kan støttes paa Evsebios's Afstandsangivelse fra Jerusalem og stemmer baade med Grænsens Beskrivelse (Josva 15, 8 f.) og Nærheden ved de andre gibeonitiske Byer. Andre identificere K. med et sydvestligere Punkt, Ruinerne 'Erma østl. for Betsemes; dog stemmer dette næppe godt med Daniternes Marchretning i Dom. 18, 11. 12. Det her og i Dom. 13, 25 omtalte Mahané-dan (»Dans Lejr«) kan godt have ligget nordlig for Linien mellem de dér nævnte Byer, altsaa, som der kræves, vestl. for Karjat-el-'inab, naar dette regnes for det gl. K. *L. G.*

Kirjat-sanna, se Kirjat-sefer.

Kirjat-sefer, det ældre Navn paa den judæiske By Debir (Josva 15, 15 f.; Dom. 1, 11 f.). Den erobredes af Otniel. I Josva 15, 49 kaldes den yderligere Kirjat-sanna, men dette Navn er maaske kun en Fejlskrift for Kirjat-sefer, som den gr. og syr. Oversættelse læse ogsaa her. Kirjat-»sefer« har i Henhold til en ægypt. Gengivelse af Navnet næppe de oprindelige Vokaler, og Ordets Betydning er ganske uvis. Beliggenheden maa have været et, sandsynligvis ret betydeligt, Stykke sydl. for Hebron (jvfr. Josva 15, 19). *L. G.*

Kirke. Orienterende Bemærkninger. K.n og Gudsriget. Det er bekendt, at Luther klagede over dette blinde, utydelige Ord »K.«, som baade betyder det af levende Mennesker dannede Samfund og tillige Huset, hvori dette forsamler sig. Alligevel er Ordet blevet staaende, efter Luthers nu vistnok ogsaa filologisk sikrede Opfattelse, dannet paa Grundlag af Subst. *κυρία* (kyria), og Adj. *κυριακή* (kyriake) eller *κυρική* (kyrike) ɔ: *οἶκος*, oikos, Hus), altsaa med en dobbelt Betydning af Herrens Hus, baade den af det aandelige, opbygt paa aandelig Vis og med aandelige Midler (Efes. 2, 19 f.), og, efter dets Etymologi, navnlig gennem Slægtskabet med det latinske *curia*, der betyder et Hus, bestemt til Raads- og Folkeforsamling, tilligemed den udvortes Bemærkelse af det med Hænder byggede K.hus (se K.bygning). Her gælder det kun om Samfundet, baade som det bestaar i empirisk Virkelighed af de ved K.ns Naademidler til Forening med Herren, Jesus Kristus, og med hverandre kaldede og indviede

Mennesker, og som det ad aandelig Vej tilstræber den ideale Enhed med Frelseren i den fælles Tro og Kærlighed, der konstituerer de Helliges Samfund. Som saadant er »K.n« enstydigt med det ovenfra stiftede og hernede, i jordisk, med Synd og Skrøbelighed behæftet Skikkelse bestaaende, en Mangfoldighed af K.-samfund og Enkeltmenigheder indesluttende Guds Folk, Guds Rige. For dette Begreb har det N. T. gennemgaaende Navnet *ekklesia* (ἐκκλησία).

Ogsaa dette Ord har efter sin sproglige Afstamning (af ἐκκαλεῖν, at kalde ud) i det profane Græsk en verdslig Betydning, den af en Borgerforsamling (saaledes endnu i Ap. G. 19, 32. 39), men gengiver iøvrigt i den nytestl. Sprogbrug det dobbelte gltestl. Udtryk: *edah,* nærmest om den israelitiske Folkemenighed, efter dets Bestemmelse et helligt Folk, et Guds Folk, dermed ogsaa efter dets Verdensstilling, og *kahal,* Folkets Højtidsforsamling, med særlig Betoning af Forh. til dets Gud (4 Mos. 16, 3; 20, 4. 5; 5 Mos. 23, 2—4 o. fl. St.). Udtrykket *ekklesia* er indført i den hl. Literatur gennem Septuaginta, som, om end *edah* i denne bestandig gengives ved det gr. Ord *synagoge* (Forsamling), oftest har *ekklesia* med Bemærkning af en højtidelig, gudstjenstlig Forsamling, hvor Grundteksten har *kahal,* ogsaa hvor Udelukkelsen af Jahves eller Guds Menighed erklæres med rituel Højtidelighed, som i 5 Mos. 23 og Neh. 13, 1. Men denne Forskel paa Folket og dets gudstjl. Højtidsforsamlinger kommer kun undtagelsesvis til Syne i den nytestl. Tekstbrug af Ordet *ekklesia.* Efter hvad ovenfor er bemærket, betyder det dér, som alm. Regel, baade Indbegrebet af de kaldede og ved Daaben til K.samfundet indviede, enstydigt med hvad vi kalde K.n eller den kr. Menighed, og inden for dette udvortes kendelige Almensamfund tillige den aandelig begrænsede *congregatio sanctorum,* de helliges Samfund, hvilende i den personlige Tilslutning til Herren gennem Naadens Midler. Spørger man nu, hvorledes Gudsriget og K.n forholde sig til hinanden, vil det umiddelbart indlyse, at K.ns Væsen maa sættes i dette indre Samfund og ikke, som i den nyere Tid flere, f. E. Richard Rothe og navnlig Stahl have villet, i en kendelig organiseret »Anstalt«, som tilsidst bliver den egentlige Bærer af Aandens Gerning. En anden Sag er det, at som Guds Rige bærer K.n sine kendelige tildels synlige Frugter i et positivt, med Kulturen beslægtet Aandsliv. Men som Riget selv, efter sit indre Væsen, ikke kan paavises, saaledes er dets sædelig-relig. Centralindhold af indvortes Natur. Det er et »inden i eder« (Lk. 17, 20. 21; Rom. 14, 17). Det bliver som saadant, i denne Verden oplevet og giver sig kendeligt Vidnesbyrd (Ef. 2, 6—10), men en bestemt paaviselig Form har det ikke her, hvor det synlige Guds Rige tilsidst skal staa for dets Børn som en Herlighedens Arvelod (1 Kor. 15, 49. 50; Ef. 5, 5). Det er ejendommeligt for dette Rige i dets første Tilværelsesform, at det paa den ene Side ved at indgaa under det gltestl. Begreb og Benævnelse »Guds Folk, de Hellige, Rigets Børn« udfolder sin første Virksomhed i Tilslutning til den israelit. Folkemenighed, medens paa den anden Side den paulinske Opfattelse af den kr. Menigheds dybeste og inderste Samfund med Herren sjældent bæres frem i Skikkelsen af Riget, hvilket Paulus forbinder med Parusien, derimod stadig fremholder den det hele Menighedsliv omspændende nye dobbelte Metafor (se ovenfor) af et Legeme og et Hus. Iøvrigt er det den kirkl. Forstaaelses ikke vanskelige Opgave i det enkelte at bestemme og klare saavel Enheden som Forskellen indenfor Rækkeviden af de to Begreber: K. og Gudsrige.

De nytestamentlige Grundlinier. Apostelkirken. Fra Beg. samlede Jesus Kristus selv ud af den Folkeskare, som fulgte ham, et Rige (Himmeriges Rige), i Herrens Tanker aandelig præformeret i Typen af Ageren (Mt. 13, 24. 30) og af Vodden (47. 48); eller af Vintræet (Joh. 15, 1—6). Men fra Beg. var der intet ydre Samfundsbaand. Et saadant, ogsaa det mellem Jøder og Hedninger, dannede sig først i Apostelk.n efterhaanden ud af den Subjektivitetens Forening, som i Frelserens jordiske Dage var Baandet mellem Hjord og Hyrde, væsentlig profetisk repræsenteret i hans Forjættelse om Tiden, da der skal blive én Hjord, én Hyrde (Joh. 10, 16), altsaa om et Samfund, af hvilket baade Klinten og de raadne Fisk og de sure Druer (Jes. 5, 2) skulle være udelukkede. Dette, for Tid og Evighed bestemte, her usynlige Samfund rummede imidlertid i Herrens profetiske Bevidsthed tillige et andet, jordisk Fremtidssyn, det af Hjordens historiske Skikkelse, i hvilken den skulde blive til Syne som Huset, opbygt paa Peters Klippetro og Bekendelse (Mt. 16, 15—19), hvortil han selv er Døren (Joh. 10, 9) og har Nøglerne; efter Paulus's ovenfor berørte dobbelte Metafor: Huset paa sin egen Grundvold og Hjørnesten (Ef. 2, 20) og med sine egne Piller (Gal. 2, 9), et aandelig levende Hus, som har Livet i sig selv, fordi det er bygget af levende Stene (1 Pet. 2, 5), et voksende Hus (Ef. 2, 21), fordi hver enkelt Sten vokser; og Legemet, Kristi Legeme, der ligesom Huset opbygges ved at vokse baade i Tro og Erkendelse, til Kristi Fyldes voksne Alder (Ef. 4, 12. 13; 1, 23; 3, 19); ét Legeme og én Aand (Ef. 4, 4), en Guds Bolig i Aanden (Ef. 2, 22); aandelig efter sit Væsen, men bestaaende i Verden, i Livets, Historiens synlige Bygningsformer, thi med den usynlige K. som sit Væsensindhold vokser den synlige, baade som Huset og som Legemet, til sit Hoved, til Kristus, thi i hans Kærlighed er Voksekraften for det hele Legeme med alle Forbindelsens Led (Ef. 4, 15. 16). Men i Herrens Køds Dage var dette Samfund uden anden Organisation end netop denne, Broderlighedens (Mt. 18, 15—17). Det Spørgsmaal, om Jesus har villet stifte en særegen, fra det israel. Gudsfolk forskellig Menighed, maa derfor besvares benægtende. Forskellen i Begrebet af Guds Rige, som det, der er inden i Mennesket, men samtidig bestaar i Verden i konkret, kendelig Skikkelse, altsaa K.n, var dengang, i Herrens egen Virksomhedstid ikke fremtraadt, den slumrede.

Men op af denne Inderlighedens Tilstand, eller, om man vil, op af den palæstinensiske Urmenigheds Moderskød, fremvokser paa Pinsefesten den hl. alm. K. i apost. Skikkelse. Den var udrustet med den apost. Fuldmagt i Befalingen til de Tolv om Evangeliets Videreførelse

i Verden; beseglet med det fulde Kirkepræg og formidlet ved den Helligaands Udsendelse og den apost. Inspiration med dens Præfigurativ (Joh. 20, 22), i aandelig Besiddelse af Herrens Indstiftelse (Prædiken, Ap. G. 2, 14—36 og Daab, 2, 41, samt alle til Indstiftelserne hørende eller til dem knyttede aandelige Kraftcentra: Undervisningen, Samfundet, Brødets Brydelse og Bønnerne (Ap. G. 2, 42). Den fremtræder fra Begyndelsen som synlig-usynlig; i sin synlige Skikkelse staar allerede Apostelk.n som Aandens usynlige Magtbærer og har som saadan allerede i Apostelskriften de store Navne: enten a) Guds Menighed, saavel i universel Betydning (1 Kor. 10, 32. 11, 22. 15, 9; Gal. 1, 13; 1 Tim. 3, 5. 15 den levende) som enkeltvis (1 Kor. 1, 2, 10, 32; 11, 16; 2 Kor. 1, 1; 1 Thes. 2, 14; 2 Thes. 1, 4); eller b) Kristi (Herrens) Menighed, atter universel, *α*) profetisk, før Pinsen (Mt. 16, 18), *β*) historisk paaviselig (Rom. 16, 16) og *γ*) absolut: Menigheden (Mt. 18, 17; 1 Kor. 12, 28; Ef. 1, 22; 3, 21; Fil. 3, 6). Som K.n i disse Skriftbestemmelser har nytestl. Vidnesbyrd om sin Oprindelse, saaledes slutter sig dertil i de ældste Symbolbestemmelser Udtrykkene for dens Væsen: én, hellig, almindelig og apostolsk, af hvilke det 2. og 3. hidrøre fra den apost. Trosbekendelse, medens den 1. og 4. Bestemmelse først er symbolfæstet i Symb. Nicænum.

Med Grundbestemmelsen: ét Legeme og én Aand staar den i Apostelk.n fremtrædende Type af K.ns Enhed *(una)*, fra Begyndelsen uberørt af Adskillelsen mellem den jødiske Menighed og den hedenske, af paulinsk Oprindelse. Vistnok er Foreningen af de troende, saavel indbyrdes som den med Jesus Kristus, endnu væsentlig profetisk, men ligefuldt en majestætisk Aabenbarelse af K.enhedens constitutive Trinitet. Denne har sit positive Udtryk i Ef. 4, 4—6: én Gud og Alles Fader, én Herre og ét Aandens Kald til samme Tro og Haab; en Enhed, ikke blot som Legemets og Husets, men som Brudens med Brudgommen (Aab. 19, 7—9. 21, 9; Joh. 3, 29; Mt. 22, 1—14; jvfr. 25, 1—13). De store jødiske og orientalsk-teosofiske Sektbevægelser kunde ikke angribe den apost. K.s Enhed. Indtil den apost. Tid var omme og fremdeles, indtil Rigskirkens Tanker og Former vare trængte igennem, bestod K.n i sin Enhed uden nogen anden Forfatningsform end den, som indadtil var givet i Daabens Fællesbekendelse, udadtil i den med de begyndende Embedsdannelser begyndte kirkl. Administration. Enheden selv var kun en almindelig Karakterbestemthed, udtrykt og udtømt i de troendes indbyrdes Kærlighed, saaledes som den i mange Skikkelser, baade gennem personlig Omsorg, Hilsener fra og til Menigheder og enkelte, Gæstfrihed mellem rejsende Brødre, kommer til Syne i Pauli Apostelgerning. Men bagved disse Broderkærlighedens Fænomener ligger Enhedsforholdets Mystik, indviet som det er i Herrens den nye Befaling (Joh. 13, 34) og den ypperstepræstelige Bøn (Joh. 17, 21—23) og udtrykt i det johanneiske Kærlighedssamfund (1 Joh. 2, 7—10; 2 Joh. 1, 5). Denne Enhed kan ikke ophæves ved den Iagttagelse, at som ethvert stort Hus indeslutter ogsaa Kirkehuset mange Slags Kar, nogle til Ære og nogle til Vanære (2 Tim. 2, 20). Husets i dets ideale Bestemmelse grundede Ret til Prædikatet det hellige *(sancta,* ikke det rene) angribes ikke af denne Forskel; det er med K.n som med den enkelte, med det hele Hus som med hver Sten i Huset: af Naade ere I frelste (Ef. 2, 5), nemlig gennem Indstiftelserne og Udvælgelsen, og hvor Naaden fejler ved Menneskets Synd, fejler dog Udvælgelsen ikke, men bliver staaende, nemlig som Dom (det 7. og 8. Aarh. Araberne; Opfyldelsen af Dommens Varselsord Aab. 2, 5). Et andet Synspunkt af denne Forskel kommer frem deri, at idet den hellige K. ikke kan gøre Fred med Synden, er den med Nødvendighed den stridende, atter som den enkelte, den har ikke grebet det og er ikke fuldkommen, men den jager derefter og vil engang blive den triumferende K., befriet fra Syndens Magt og Dødens Angst (Hebr. 12, 28), svarende til Idealet af den levende Guds Stad. Som saadan skal K.n blive almindelig paa Jorden, et Fællesrige for de frelste baade af Hedninger og af Jøder (Mt. 8, 11; Lk. 13, 28. 29), et Fællesbaand, som vil forene alle nationale og partikulære K.samfund til et Hele, et Verden overskyggende Træ, opvokset af Sennepskornet (Mt. 13, 31. 32), en Bolig for alle Himlens Fugle, baade dem, der tale, og dem, der synge, Guds Riges Prædikanter og Psalmister. I Kraft af Herrens grundlæggende Befaling og Fuldmagt til de Elleve (Mt. 28, 16—20) har den alm. K. fra Begyndelsen Ret til at bære Navn af apostolisk (se ovenfor), et Begreb, hvis hele Indholdsfylde det bliver Historiens Sag at udfolde.

Som det altsaa forholder sig med disse K.ns »Egenskaber«, et Udtryk, man maa have Lov til at bruge, naar man derved ikke forstaar en nominalistisk Betegnelse, men samler Opmærksomheden om Kn.s Væsensaabenbarelse gennem Tiderne, altsaa allerede i den apost. Tid, ogsaa med Hensyn til dens ydre Livsformer. Men for saa vidt saadanne lade sig paavise, er det kun i begyndende Omrids og som naturvoksede Udtryk for Livets Indhold. Dette gælder særligt om K.ns Embede, hvis Hovedsynspunkt er dette, at alle troende ere Præster (1 Pet. 2, 5—9; Aab. 1, 6; 5, 10) og alle have Del i dette aandelige Præstedømmes fælles Ret som Pligt: at frembære de aandelige Ofre, baade Læbernes (Hebr. 13, 15), Legemets (Rom. 12, 1) og Kærlighedens (Fil. 4, 18); kort, hele Menneskelivets aandl. Offerpligt hviler i det af Daaben følgende, og af den opvoksende, alm. Præstedømme. Bortset fra Apostolatets, af Herren selv for den hele Menighed stiftede og med særegne Naadegaver udrustede, kun for Grundlæggelsens Dage bestemte, derefter igen forsvindende Embede, ere Embederne i Apostelk.n, for saa vidt der er Tale om saadanne, kun Korrelater til Naadegaverne (se forøvrigt Art. Biskop og Præstedømme). Dog bør det bemærkes, at overalt hvor og saalænge vi befinder os paa den apost. Tids Grund, staar Embedet ikke blot i Forhold til Naadegaverne i Alm., men sikkert nok særligt til den over den første Menighed virksomme Profeti (Ap. G. 13, 1—3; Rom. 12, 6; 1 Kor. 12, 28. 29; 1 Kor. 14, 29. 30; Ef. 3, 5. 4, 14), som forklarede og uden Tvivl afløste den oprindelige Glossalali.

Den oldkatolske K. Det saaledes for den apost. Tidsalder antydede Omrids af K.ns Væsen lader sig nu forfølge over paa den oldkatolske Grund. Det for hele den kat. K.sag betydningsfulde Episkopat begynder nu sin Udvikling, vistnok fra først af frit for alle hierarkiske Tendenser, kun en af Apostlene anordnet, sammen med Presbyteratet virksom Offertjeneste; fremtræder saa ved Irenæos som Bærer af den apost. Tradition, hvis Indhold er Biskoppen sammen med den apost. Succession og centraliseret i Rom, ikke som en Udmærkelse af Stedet, men kun af den rom. Menigheds Troskab mod den apost. Lære. Men efterhaanden bliver det en ny Skikkelse af K.ns Enhed, som kommer frem, navnlig ved Biskoppernes indbyrdes Forbindelse, eksempelvis da de ældste fakultative Synoder (Paaskefest og Montanisme) afløstes af Provinsialsynoder, som lededes af Metropoliten, hvorved de enkelte Lokalmenigheder samledes til en Totalitet, én K., én Kristenmenighed, som i den ene Tro og den samme Bekendelse holdt sammen ligeoverfor de hæretiske og skismatiske Rivninger, i Lære og i Liv, især under Kampen med den ovenfor berørte, baade fra Jødedom og Antijudæisme, fra Hedenskab og østerlandsk Teosofi frembrydende falske Gnosis. Denne Bevægelses Disharmoni skulde baade opløse sig ved i 2. Aarh. at møde den harmoniske Enhed fra det biskoppelige Embedes Lyre (Ignatius) og i det 3. brydes mod Cyprians faste Kirkemur *(de unitate ecclesiæ)*. Netop til Ære for det biskoppelige Embede hævder Cyprian, at Tilslutning til Episkopatet er Tilslutning til Kristi Legeme; K.n er i Biskoppen og B. i K.n; derfor: udenfor K.n er der ingen Frelse *(extra ecclesiam nulla salus)*; følgelig er K.n ikke blot den ene, men, som Augustin gentager 200 Aar senere, den ene saliggørende. Thi »Ingen kan have Gud til Fader, som ikke har K.n til Moder«. Men i Sammenhæng med disse stærke Ord til Episkopatets Forherligelse maa det bemærkes, at Peters Primat her ingenlunde kan indsættes i Stedet for Episkopatet. Den for Cyprian ejendommelige Frygt for at gaa for vidt i teologiske Paastande, som f. E. forledte ham til under 3 nordafrikanske Synoders Samstemning, at forkaste en i den treenige Guds Navn udført Kætterdaabs objektive Gyldighed, medens den ham langt underlegne rom. Biskop Stefanus hævdede den modsatte Anskuelse, i hvilken Rom har staaet fast, altid og alle Vegne, hvor den har været sig bevidst, holdt ham i det berørte Primatspørgsmaal i det rette Spor. I dette Hovedpunkt er Cyprians Mening kun den, at Enhedsmagten efter sin Oprindelse, historisk, er at føre tilbage til Petrus, men personlig bliver den at tilegne og fastholde af de mange, der efterfølge ham som den kirkl. Enheds Repræsentant og Haandhæver, ikke blot i Rom. »Alle Biskopper ere solidariske om det Biskopsembede, der er ét ligesom Alteret er ét og Kirken«. Med andre Ord: Apostlen Peter er kun Symbolet paa Enheden i den enkelte (rom.) Menighed.

Men o. 200 Aar efter den nordafrikanske Cyprians Martyrdød besteg den »rom. Cyprian« Leo den store, St. Peters Stol, og nu maatte baade det alm. Præstedømme og den kun symbolske Betydning af Paven som Peters Efterfølger vige for Pavemagtens opgaaende Sol. Nu først klarer det sig, at Thiersch neppe har set fejl, da han paastod, at den efterapost. K.s Enhed omkring Episkopatet var et Led i dens Fald fra Apostelkirkens Højde. Det var nemlig den i Forh. til Enheden uudblivelige Realorganisation, der sløvede Blikket for Guds Rige i den ovenfor fremstillede Betydning og vilde erstatte det uerstattelige, den forsvindende første Kærlighed med en K.ns Hellighed krænkende ydre Lovmæssighed og stillede Underkastelse under Biskoppen i Rom i Stedet for Lydighed mod Kristus som Legemets Hoved, i hvis Tjeneste alle Kr. ere Præster. Enheden antager derved mere og mere Præg af en med den kirkelige Bodsorden forbunden, tildels disciplinær Lovmæssighed, som har et tilsvarende ikke blot i den jødiske, men ogsaa, hvad ikke laa fjernt for Leos Ejendommelighed, i den rom. Religiøsitet. Den i Stedet for Hellighedens Aand indtrædende nomistiske Udvorteshed, som under K.s Udbredelse dog hverken kunde eller vilde opgive Bestræbelsen for at lette Mysteriets Vej til de uomvendte gennem en fattelig Forkyndelse og Katekese, forvandlede efterhaanden Evangeliet til en ny Lov og under et misligt Forhold til den augustinske Prædestinationslære blev den Oprindelsen til den gennem hele K.ns Historie fra Rom uadskillelige Semipelagianisme, til Trods for dennes udtrykkelige Forkastelse paa det augustinske Kirkemøde i Orange 529. Det var Episkopatet, som indestod for K.ns Hellighed objektivt under Hensyn til Besiddelsen af Indstiftelserne og til K.ns synlige Organisme; subjektivt som et Samfund af Mennesker, der vedkendte sig Idealet, ogsaa ved at underkaste sig den ovenfor berørte kirkelige Bodsorden; som saadanne ogsaa rede til at følge den stridende K.s Kampsignal: »I ere kaldede til den levende Guds Hær«, endog begærende Martyriet i Haab om »Kristi bloddryppende Palme« (Tertullian, Ad martyres). Saaledes stred og sejrede de oldkat. Kr. i K.ns første 3 Aarh., indtil Konstantins og Theodosius's Fred bredte sig over Vesterleden, og i denne Kamp var Biskoppen Føreren i Kristi Sted. Parallelen indenfor det kat. K.-begreb mellem den ene (saliggørende) og den hellige K. er nu ganske vist øjensynlig nok. Men fra vor Side kan der ikke være Tvivl om, at den kat. Idealist Möhlers Bestræbelse for, bortset fra den rom.-kat. Dogmatiks nomistiske Formalisme, at hævde, ikke Lovretheden, men den første Kærlighed som den kat. Hellighed Princip, lige saa lidt har naaet sit Maal som paa protest. Grund F. C. Baurs (og Alb. Schweglers) Anstrengelser for at lægge en sædelig Forening af den jødiske Ebionitisme og Hedningeapostolatets paulinske Universalisme til Grund for den første Realisation af K.ns Enhed. Ligesom K.ns Hellighed, saaledes staar ogsaa dens Almindelighed (allerede hos Ignatios ἡ ἁγία καί καθολική ἐκκλησία) i nær Forbindelse med det i Romerkirken suveræne Enhedsbegreb. Nyere rom.-kat. Teologer som Möhler og Reinkens samle begge Bestemmelser, baade Enheden og Almindeligheden i den ene: ὅλος, en indre, kvalitativ Enhed, som under K.ns ydre Mangfoldighed bevarer sig selv til samme Tid

som dens Væsenstotalitet hævder sig uberørt og økumenisk. Enheden og Mangfoldigheden tilsammen begrunder saaledes fra K.ns første Aarhundreder dens Almindelighed, frembaaren af Episkopatet, og det saaledes, at i de ignatianske Breve, særlig det til Smyrna, bestemmes den alm. K.s Væsen derhen, at den enkelte Menigheds Forhold til dens Biskop sammenstilles med Kristi Forhold til den hele Menighed, idet hver enkelt Biskop for sin Menighed staar i Kristi Sted, om end den læge Opfattelse i Reglen blev staaende ved at betragte Biskoppen ikke som Kristi, men som Apostlenes Stedfortræder. Samtidig hermed udviklede sig saa den kat. Opfattelse af K.ns Apostolicitet. Dette Begreb bæres frem med Støtte af den allerede i det klementinske 1. Korinthierbrev antydede, af Irenæos klart udtalte, apostoliske Succession, der i sig indeslutter en apost. Sandhedstradition, indvortes garanteret ved den med det biskoppelige Embede følgende Sandhedserkendelse, udvortes afklaret ved den antagne *regula fidei,* den apostoliske Trosregel, og omsider, som ovenfor berørt, symbolfæstet i Nicænum som *catholica et apostolica ecclesia.* For denne ene hellige, almindelige K., der kulminerer i Episkopatet *(summus sacerdos, pontif. maximus, ἀρχιερεύς,* dog endnu uden den senere sakrificielle Betydning), maatte selvfølgelig de hæretiske Sektdannelser staa som de urene, der skulde holdes nede baade ved K.ns etiske Kraft og ved Udhævelsen af de store Synspunkter, som vare den oldkat. K.s Nerve: den rene Sandhed og den hellige Kærlighed. Disse ses i deres rette Lys ved at sammenlignes med Montanismens puristiske Fanatisme og dens nye, personlige Aandsudgydelser og fremtræde gennem det biskoppelige Embede, navnlig i Cyprians Skikkelse med det rene og milde Præg, som ligeoverfor den rigoristiske, novatianske Haardhed ikke vilde knuse det brudte Rør (se Art. Cyprian), senere og især under det hundredaarige donatistiske Skisma, i hvilket det overspændte Helligheds-krav, hvormed Donatismen begyndte Angrebet paa den constantinske Rigskirke (se Art. Donatisme), slog over i sine grimmeste Modsætninger. Det var under disse donatistiske Bevægelser, at Augustin ud af en grundkat. Tankegang med stor Bestemthed holder paa den ydre Forbindelse med K.n som Betingelse for Prædestinationens Frelsesvirkning og Kærlighedslivets Ægthed. For ham er Sakramenternes Kraft i Modsætning til Donatisterne uafhængig af den administrerendes Personlighed, kun gyldig i Kraft af Ordinationen med dens *character indelebilis,* ligesom han ogsaa overfor Manikæerne hævdede, at baade den præstelige Succession og den biskoppelige hidrørte fra den rom. Stol, fra hvilken K.udbredelsen udgaar over al Jorderige, og ingen Sekt og intet Skisma kan udenfor Samfundet gælde for kat. eller kr. eller lede til Frelse *(evangelio non crederem nisi me suaderet autoritas ecclesiæ,* Augustin: de util. credendi, mod Manikæerne). Skriftgyldighed og K.magt ere uadskillelige. Denne gamle K.-magt, hellig og almindelig og apostolisk støttede fra det 5. Aarh. sin Udvikling kraftigt til det ægtekat. *Commonitorium* af Vincens fra Lerina *(quod semper, ubique, ab omnibus creditum est),* og til Rigskirken og dennes Understøttelse af Staten.

Den katolske Middelalder. Hierarkiet. Hvis man sætter den kirkelige Middelalders Begyndelse til Skiftet mellem 6. og 7. Aarh., træffer man i Gregor d. stores Person som den sidste i Kirkefædrenes Række, en betydningsfuld Afslutning af K.ns Oldtid. Han forplantede Augustins Lære i begge dens Retninger, den etisk-kr. og den sanselig-kat.; han grundlagde Messeofret, satte den første Begyndelse til Skærsildslæren, hævdede det liturgiske Element i Gudstjenesten, og det gregorianske Messekor indledede en ny Kirkesang. Den kirkelige Enhed omsluttedes endnu af det for hele K.n fælles Præsteskab og Episkopat, om end det præstelige Offer og Absolutionen havde slaaet dybere Rødder i Vesterlandene end i Østen. Der var kun Tegn oppe, som viste hen til en Spænding mellem K.rne i Øst og i Vest, mellem Rom og Konstantinopel, og det tydeligste af disse var vistnok den Ydmyghed, under hvis Klædebon i det mindste Gregor selv, som *servus servorum Dei,* bar den rom.-biskoppelige Højhed lige overfor den østlige Patriarks *ep. universalis.* Det kan siges, at Bevægelser i 7.—9. Aarh., som den monoteletiske Strid og Billedstriden gav Modsætningen baade Anledning og Næring; men sikrere er det vistnok, at det var en forskellig Genius, som raadede i Øst og Vest og omsider brød igennem som Modsætning, ja som selvbevidst Modsigelse. Den lat. Aand var fyldig og rolig, omfattende det sakramentale i K.n og Gudstjenesten, den gr. livlig og spekulativ, næret ved Studiet af Psevdo-Dionysios (Areopagiten), dogmatiserende (m. H. t. den forskl. Lære om den Hellig-Aands Udgang se I, 7). I Kirkernes Udviklingsgang var Forskellen ikke mindre betydelig, idet den vestl. K. under Pavevældens Vækst alligevel bevarede Udviklingens Frihed, hvorimod der i den østl. bestandig viste sig Tegn paa Indgriben af den byzantinske Kejsermagt. Foruden disse Hoveddifferenser var der en Mængde mindre, hvoraf fulgte gentagne Anathemata fra Rom, som holdt Striden ved Live, ikke mindst ved at brændes paa den anden Side af Havet, indtil en rom. Ekskommunikation 1054 mod hele den gr. K. blev nedlagt paa Højaltret i Sofia og besvaret af samtlige orientalske Patriarker med en Bandstraale mod Rom. Dermed gaar Østerleden som Kirkemagt ud af Middelalderens Historie. Mislykkede Unionsforsøg med den mægtige Søsterkirke ere dens sildigere væsentligste Livstegn.

Under de store kristologiske Stridigheder, hvis Resultater satte deres Mærker i Læren, gik det stærkt tilbage med Gejstlighedens Liv i Vesterlandene, og de kanoniske Regler vare ikke i Stand til at dæmme op mod den voksende Fordærvelse i K.ns lavere Kredse: de absolute Ordinationer og de omstrejfende *clerici vagi.* Anderledes vise sig Udsigterne opad, da K.ns lovfæstede Organisation udvikler sig i Retning af det pavelige Monarki. Det er ovenfor paapeget, hvad der lader sig eftervise baade hos Irenæos og Cyprian, at St. Peters Fuldmagt fra Begyndelsen kun har en symbolsk Betydning for K.ns Læremyndighed og som Eksempel for de senere Biskoppers Efterligning. Men i

Stedet for dette Myndighedssymbol bliver den apost. Fuldmagt nu Embedsbesiddelse og i Kraft af den apost. Succession en til St. Peters Stol knyttet og fra den udgaaet Arvelod. Det følger af sig selv, at Monarkisme og Ufejlbarhed, den sidste dog fra Begyndelsen, fra Gregor VII's Tid endnu uden kirkelig Autoritet, om end langsomt, dog sikkert maatte opvokse af Peters personlige Stilling, da den gik over til ved Arvelighed at blive en med saa haandgribelige Naadegaver udstyret K.grund, der allerede af Leo I var skildret som en *cura universalis ecclesiæ,* idet han alt da løftede Peters Højstilling op over menneskelige Maal, da han bevidner, at Herren »vil, at fra ham (nemlig Peter) som fra et dertil bestemt Hoved skulle alle Hans Gaver udflyde til det hele Legeme«. Dette Pavens Primat understøttes af Roms rigspolitiske Stilling og af Kejserens Herskervilje, Støtter, som fortsætte sig gennem Middelalderens Opfattelse af Forholdet mellem Stat og K. og først svækkes henimod dens Slutning. Men især befordredes denne opadstræbende Bevægelse ikke blot af Trangen til et Hoved for den ene, alm. K., men ogsaa af den personlige Kraft, der i de store Romabiskopper som Gregor den store og Leo III, fra 6.—8. Aarh. sad fast i St. Peters Bispestol og af de frankiske Herskere Pipin og Karl d. st. bleve støttede med Sværdet, som Paven tilsidst betalte med den vestrom. Kejserkrones Guld. Under disse Forhold bliver Katolicismens K.idé og dens Historie af sig selv til det rom. Primats Historie. Da de pseudo-isidoriske Dekretaler fremkom i 8. og 9. Aarh., viste de med Dristighed tilbage til fjerne Tider og vare saaledes vel skikkede til de Hverv, hvori deres Betydning laa, ved at udhæve Metropolitanmagtens Indskrænkning og den rom. K.s Fortrin, særlig dens Uafhængighed af Staten, at befordre Hierarkiet, Pavens Storhed som Universalbiskop, Guds og Kristi Statholder. Efter menneskelige Synspunkter kunde den middelalderlige K.s Storværker umulig begribes, ej heller Samvirkningen af saa grundstridige Potenser som Skøgevælden og Korstogene, Skolastiken som »Teologiens Ridderskab« og de sildigere Viktoriners Sværmeri, Munkeordener og Mystikere og mange flere Modsætninger. Men hvor mange og hvor forskellige, modstridende Kræfter der end her samvirkede, aabenbarer der sig i Middelalderens rom.-kat. K. og dens verdensovervindende Magt en Herskertanke, som er over denne Verden og kræver Ærefrygt for sine Veje. Blandt disse var det middelalderlige Forhold mellem Stat og K., saaledes udtrykt: én Guds K., fremtrædende i synlig Skikkelse som Guds Statholder i Sakrament og Klerus (Gregor VII, Innocens III, i hvem det middelalderlige Hierarki kulminerer, én Guds Stat, repræsenteret i det rom. Kejserdømme. Denne Deling holdt saa længe, til Bonifatius VIII lod to Sværd bære foran sig og to Kronringe indfatte i den pavelige Tiara, samtidig med at han i Bullen *Unam sanctam* gav Forklaringen, at en verdslig Magt ved Siden af K.ns var Manikæisme, og hævdede den paa Leo X's Laterankoncilium gentagne Sætning, at Lydighed og Underkastelse, ikke blot hvad allerede Augustin havde lært et Aartusinde tidligere, under K.n, men under den romerske Ypperstepræst, var den uomgængelige Betingelse for Frelsen. Her skulde Afgørelsen være af den lange Strid mellem K. og Stat, mellem Paven og Hohenstauferne (indtil 1259). Da beviste Filip den smukke, at endnu kunde og vilde han mod Pavens egen Person bruge det Sværd, som Pavemagten havde ranet; da indtraadte ogsaa de sikre Tegn paa den synkende Pavemagts Forfald i det avignonske Eksil og det paafølgende 40aarige pavelige Skisma, og siden da kunde St. Peters Stol kun tilbagevinde sin Højstilling som en Rest fra Hierarkiets svundne Dage. Paa fr. Grund rejste sig Episkopalsystemet ved Mænd som Gerson og Pierre d'Ailly; Adskillelsen mellem den kat. og den rom. Biskop kom op over Synskredsen ved den parallele Adskillelse 'mellem *ecclesia universalis* og *Romana;* med Humanismen brød Hedenskabets Sol frem paany gennem Kirkerudernes Helgenbilleder, og Messens Glans blegnede under reformatoriske Bevægelser, som endog ikke frygtede for at nærme sig Altret (Durandus og Occam, Wyclifiterne). Bonifatius VIII's Ophævelse af Cølestinerne og Johan XXII's Forfølgelse af det strenge Fransiskanerparti var uklog og vovet lige over for Ordenens mægtige Forsvarere, og skønt Paven, disse og flere lignende Overgreb uanset, nok maatte vedblive at hedde *vicarius Christi,* var det en Selvfølge, at hans Majestæt som Universalkirkens Hoved lidt efter lidt maatte forsvinde, og Ufejlbarheden gik fra Paven over til Koncilierne, om end disse, hvad det 15. Aarh. angik, endnu i Almindelighed, dog selv med dalende Anseelse (Coztnitz og Basel) og med blinde Dommerøjne (Hus's Martyrdød) støttede den synkende Pavevælde. Ved denne Dobbelthed banedes samtidig med Ref. Vej for Jesuiternes energiske Bestræbelser for at arbejde Hierarkiet op af den Fornedrelse, som Tridentinum ikke havde Mod til at standse ved konfessionelt at vedkende sig Bellarmins Definition af K.n som et i samme Trosbekendelse og Sakramentnydelse forenet Samfund, under Styrelse af de lovbeskikkede Præster og fortrinsvis af Kristi eneste Statholder paa Jorderige, en Afgørelse, som efter fremdeles 3 Aarhundreders Præmisser først kom 1870 med Vatikanerkonciliets Infallibilitetsdogme. Under den fuldtberettigede Begrænsning og Modsigelse fra Gammelkatolikernes Side hævder dette Dogme den pavelige Ufejlbarhed, og fastslaar, at naar Kristi Stedfortræder taler *ex cathedra,* taler han baade i Læren og i Livsspørgsmaal *(in definienda doctrina de fide ac moribus)* med Ufejlbarhedens Myndighed; Underkastelse under denne Afgørelse er en udelukkende Betingelse for Sjælenes Frelse. Men 1870 er alligevel kun en Skygge af 1512, endsige af 1215.

Den protestantiske K. Forestillingen om de til Frelse prædestinerede, fra først af udviklet af Augustin, var ikke udslettet gennem den hele Middelalder, og Begrebet »Samfundet af de forudbestemte« *(prædestinatorum universitas)* frastødte i og for sig ikke Luther. Men principielt holder vor Kirkefader fast paa Apol. IV. p. 145 *(communio sanctorum,* »de helliges Samfund«), til hvis Væsen hverken hører den rom.-kat. Organisation, Succession eller Klerus,

grundet i Ordinationens Mysterium, men kun Naademidlernes Besiddelse i Ord og Sakrament; Naademiddelem bedet (Conf. Aug. Art. 5, 28, Nøglerne), som gennem den af den Helligaand bevirkede, Naaden modtagende Tro tilfører Synderen den af Jesus Kristus erhvervede Syndsforladelse og Retfærdighed og ophøjer ham til Guds Barn og en Arving af det evige Liv. Her laa Nødvendigheden af K.ns Reformation, den guddommelige Gerning, hvorved den kr. Tro og det kirkl. Samfundsliv som en Helhed blev fornyet ud fra Guds Ord, den hellige Skrift og K.ns sande Overlevering. Ref. havde to Forudsætninger, en filologisk-klassisk, som ikke vedkommer os her, og en teologisk-kirkelig, navnlig den valdensiske Opposition fra 12. Aarh., Wyklifiterne og Hus. Sandheden bør udhæves, at mange udvalgte troende gennem den hele Middelalder lyste paa den udstrakte Befæstning som Stjerner evindelig (Dan. 12, 3), naar vi vel holde fast, at udvalgte vare de, fordi de vare troende, ikke troende, fordi de vare udvalgte (Konkordief. XI, 10, 11). Denne lagttagelse af de troende i Adspredelsen begrunder først Luthers egen, siden den hele reformatoriske K.s Forstaaelse af den ene, over alle Jordens Himmelstrøg og alle Historiens Tider udbredte katolske K., hvormed følger dens i Indstiftelserne begrundede Hellighed og dens oprindelige, endnu og indtil Enden kraftgyldige Apostolicitet. Dette er det nye i det 16. Aarh., Ref.s Fornyelse af det oprindelige.

Hvem nu de udvalgte, hellige Mennesker ere, som udgøre »de helliges Samfund«, og hvilke af deres Gerninger der er det sande Livs Frugter, lader sig ikke til Syne. Af denne Grund, og fordi mange uværdige ere indblandede i de troendes Samfund (hvad den gamle K. udtrykker i Betegnelsen *ecclesia permixta et simulata)*, fordi altsaa Navnet Kristi hellige Menighed kun kan bruges med en delvis Ret, »som en synekdoke«, siger Luther, hvilket baade Augsb. Conf. og Apologien antyde ved at skelne mellem K.ns snævrere og videre Betydning, derfor er den hellige K. usynlig, kan ikke ses, men maa tros. Der foreligger derfor ogsaa i denne blandede K. en dobbelt Nødvendighed baade af K.tugt, fremfor alt dreven i Ordets Prædiken, baade Lov og Evangelium, og af bestemte ydre Former for Uddeling af Naademidlerne, administrerede af dertil, om end efter menneskelig Ordning, saa dog med Fortrøstning til de guddommelige Naadegaver kaldede Personer. Dermed var saa K.ns Styrelse foreløbig ordnet. Om et egentligt K.regimente var der i den første evang. K. kun i ringe Grad Tale. Man nøjedes med de af Landsherren beskikkede Konsistorier som øverste Kirkestyrelse, og Menighedens Ret indskrænkede sig til et tavst Samtykke. Ogsaa gaar den luth. K.lære med sin Bestemmelse »Kristi Legeme« (corpus Christi) ud fra K.ns indre, aandelige Virksomhed og definerer den som alle troendes Forsamling, ikke blot »de helliges« (Art. 7), men ogsaa »de sande troendes« (Art. 8) og »Troens og den Hellig-Aands Fællesskab i Hjerterne«, et aandeligt Folk, Guds sande Folk, genfødt ved den Hellig-Aand (Apol. IV, 14, p. 146), den udelukker ikke vantro og ugudelige af K.n, som Donatisterne (Art. 8), men saadanne Lemmer ere døde, endog (Apol. IV, 19) »Djævlens Lemmer«. For at klare Begrebet »den usynlige K.«, tilføjer den straks de udvortes Kendetegn (Apol. IV, 5, p. 145), at Evangeliet prædikes rent og Sakramenterne uddeles efter Kristi Evangelium, inderlig forbundne med det usynlige hellige Væsen som et helligt Legeme med en hellig Sjæl. Saaledes har den luth. K. paa Grundlag af en usynlig, aandelig K. opført en synlig, legemlig, hvis Væsen dog ikke er den synlige Form, men den usynlige Kærlighed til Kristus, altsaa ikke blot usynlig-aandelig, men usynlig-synlig. Sml. Melanchthon Apologien IV, 20, at K.n er ikke et platonisk Drømmerige, men de over hele Jorden adspredte troende og retfærdige, en Sandhedens Pille, hvis Kendetegn er Evangeliets rene Lære og Sakramenterne. Det kan her ikke forbigaas, at den sildigere melanchthonske Teologi langt stærkere end den første betoner K.ns Synlighed, betegner den i det hele som »et synligt Samfund af de kaldede«, en Skygge i det luth. Lærebegreb, som kun med vidtløftig Vanskelighed lader sig fjerne og uden Tvivl staar i Sammenhæng med Melanchthons bekendte Tilbøjelighed til en Genforening med det store rom.-kat. synlige K.legeme. Forklaringen af denne Melanchthons Tanke kommer i alt Fald først frem hos de luth. Dogmatikere efter Chemnitz i Forskellen mellem den synlige K. som »de kaldedes Forsamling« og den kun indenfor dette Samfund eksisterende usynlige K., Kollektivet af de i Sandhed troende og hellige, som i den synlige K. maa dele Naademiddelsamfundet med den hele Forsamling af de kaldede.

Med Henvisning til Kendetegnet af den rene Lære bestemmer de ref. Konfessioner ligeledes K.n i det hele som de troendes eller helliges Menighed, men derhos, lige fra Begyndelsen, navnlig hos Zwingli, med en Dualisme, en Adskillelse mellem den synlige og usynlige K. Det Wyclif-Husske Samfund af »udvalgte« kommer igen hos de ref. Teologer, dog saaledes, at hos disse have de forudbestemte, hvad de hverken have hos Augustin eller Wykliff, personlig Vished om deres Naadestand og derigennem om deres Plads i den usynlige K., den hl. kat. K. bliver saaledes »det til Livet udvalgte Samfund«, en Opfattelse, som i forskellige Modifikationer gentager sig omtrent i alle ref. Bekendelser, baaret af en relig. Grundretning, der i Hovedsagen søgende det samme Maal som den luth., dog i meget var forskellig fra denne, navnlig en Helliggørelsens Spiritualisme, som var fremmed for Luthers historiske og sakramentale Krdm. Deraf, og i Forb. med de Ref.s massivere Forestilling om kirkl. Tugts og Øvrigheds Betydning i K.samfundet, flød ogsaa, jo længere desto tydeligere, en Lovens Aand og Brug, som vel kunde have en Ret i særlig ref. Samfund, men altid var og endnu er fremmed for den luth. K. I det hele grunder den ref. K. vistnok ligesom den luth. sit K.-begreb paa K.ns indre, aandelige Væsen, men den bliver staaende i dette Grundlag og mægter ikke at trænge igennem til den sande Synlighed, til Forestillingen om en aandslegemlig K. For Zwingli er den usynlige K. den eneste sande. Den er nedstegen fra Himlen og i al

sin Kundskab om Gud og hans Rige vejledet af den Helligaand, og en synlig K. bestemmer han alene efter Navnet og den udvortes Bekendelse blandt alle Folk og i alle Tungemaal. Ved Siden af en kendelig Tilbøjelighed til at forbinde de to Begreber Synlighed og Usynlighed holder Calvin dog tilsidst paa K.ns Bestaaen alene af de udvalgte og bringer derved, i det mindste tilsyneladende, en Modsigelse ind i sit System, af hvilken de ref. Symboler ingenlunde have givet nogen Løsning, f. E. Conf. Helv. II, 17 og især den første Baseler Conf. Art. 5. Ligeledes kræver Heidelb.-Kat. 5, 4 »for at tilhøre K.n« den sande Tros Enighed med Tillæg »fra Verdens Begyndelse«, altsaa et rent Usynligt, »et Samfund af troende«, som Gud har forudbestemt til det evige Liv. Endog den preussiske Union nærmer sig stærkt til den ref. Tanke om en blot usynlig K., som den dog igen fornægter i sine udvortes, statskirkl. Bestræbelser.

Paa Synligheden hviler hele det rom.-kat. K.begreb. Romerk.n bærer den Dag i Dag samme Indskrift som i sine første Begyndelser. Den fremstiller sig selv som det af Kristus stiftede, paa Skrift og Tradition grundede, af den Helligaand vedblivende ledede, af Præsteskabet repræsenterede og under et synligt Overhoved til Krdmmens Forplantning forenede Samfund, bestaaende af dels allerede helliggjorte, dels endnu under Helliggørelse værende Medlemmer. Tridentinerkonciliet, især de sidste 6 Sessioner, rækker Haanden til Vincents af Lerina og restituerer hele den baade principielt og enkeltvis angrebne og tildels sammenfaldne K. efter dens nu begrænsede Omfang og omgiver det hele med det genopstaaede Hierarkis Glans, synlig og følelig (»som Kongeriget Frankrig og Republiken Venedig«, Bellarmin), en Synlighedsvægt, som materialiserede hele K.ns aandelig-usynlige Indhold. Som Bevis for den synlige K.s Eneret som den sande, henviser den rom. K. til de fra Alders Tid nedarvede økumeniske Egenskaber. Denne synlige K. er endnu bestandig én, fordi den forenet under samme Herre, i samme Tro og Daab (til ét Legeme og én Aand, Ef. 4, 3—6), altid og alle Vegne samstemmer i Lære, Forfatning og Ceremonier; den er hellig, baade fordi den, selv i Besiddelse af hvad Augustin har kaldet »Helligheden«, Daabens og Syndsforladelsens Naade, ovenfra er givet Magt og Evne til rettelig at administrere de hellige Handlinger, navnlig de 7 Sakramenter, og fordi dens Kultus er gennemtrængt af de helliges Bønner og Forbønner, hvis Paakaldelse er et bestandigt Led i de kirketroendes Gudsdyrkelse; den hævder sin Almindelighed paa Grund af dens alm. Udbredelse i Forbindelse med dens ene saliggørende Kraft (»udenfor K.n ingen Frelse«), og den kat. Apostolicitet endelig hidrører fra den uafbrudte Succession af Biskopper og Præster, hvorved K.ns Sammenhæng med den apost. Tid paa haandgribelig Maade er sikret. I Kraft af Herrens Nærværelse og den umiddelbare Ledelse af hans Aand hævder den rom.-kat. K. sin Ufejlbarhed. Denne K. kan ikke fejle i sin Undervisning i Tro og Sæder, hvorfor ogsaa Tridentinerkonciliet tilskriver K.n Ret til i sidste Instans at udlægge Skriften og at fastslaa Traditionen (jvfr. Cat. conc. Trid. I, X, qu. 10—16, et alibi).

Den evang., især den luth. Dogmatiks Ret og Ære kan ikke svækkes af dens Efterfølgers, Ortodoksismens, tæt op til Bogstavtjenesten hældende Lærdomsperiode. Den Modstand, som denne Retning fandt, først i Böhmes Mystik, hvori Protestantismens Hjerteslag kunde høres, ogsaa i Arnds og Joh. Gerhards praktiske Teologi, satte sit egentlige K.spor i Pietismen, i Speners *Pia desideria* og A. H. Franckes Prædikener, synlig i Universitetet og Waisenhuset i Halle og virkede gennem de pietistiske Forsamlinger *(ecclesiolæ)* paa en inderlig, men begrænset og især med den ref. Konfession beslægtet Maade til den efter Dogmatikens Suverænitet højst nødvendige praktiske Oplivelse. I et rigere Maal blev denne Naade Schleiermacher given et Aarh. senere, da den ved den ædle Bengel opdukkende Tilbagevenden til Pietismen var standset og kvalt af Rationalismens med Populærfilosofien forenede Strømme. Schleiermachers kirkl. Betydning var nemlig hverken indskrænket til hans Opposition mod den af Kant indledede Moralens Apoteose og hans dermed sammenhængende Indflydelse paa de dannedes Religiøsitet eller til hans Erobring af Følelsens Ret paa Teologiens Omraade, men hvad der her bør udhæves, er den mægtige Betydning, han erhvervede for Samfundslæren, for K.n, saa stor, at man ikke har været langt fra at forekaste ham, at han ved den stærke Betoning af Menigheden og Aanden har tilsidesat Frelserens Person og Skrifternes Ret som Aandens Vidnesbyrd.

Der vil nu her til Slutning ikke udførlig kunne handles om, hvorledes K.livets nyeste Bevægelser pege tilbage til den første og store Forjættelse: én Hjord, én Hyrde. Tanken paa denne, Unionstanken, har været kendelig i K.ns Historie lige siden Ref.s Dage. En Katolicisme, som protesterer, er langt fra at være en utopisk Forestilling. Romerk.n selv har lige fra Tridentinerkonciliet tilstræbt »en Ref. paa Hoved og Lemmer« og gennemført den paa mange enkelte Punkter, baade negativt, ved Misbrugs Afskaffelse og Begrænsning af det pavelige Monarki og positivt, især paa det gudstjenstlige og pædagogiske Omraade. Ogsaa i Læren fremtræde de ref. Tanker, især paa gallikansk Grund, hvor man i det hele er gaaet foran i de her berørte Bestræbelser. Retfærdiggørelsen alene af Troen kom frem som Bekendelse i Paschasius Quesnels Forklaring og Overs. af det N. T., i sine Følger og Forbindelser en blodig Bekendelse af Troens evangeliske Grund. Nogle Navne maa her være nok til Antydning af denne protesterende Katolicismes Væsen: Valdensere i Piemont, Salzburgere, Zillerthalere, Febronius, Emser-Punktationerne og tildels Joseph II. Paa den anden Side har Romanismen indenfor den protest. K., navnlig paa Historiens Grund sat sine tydelige Spor i Helmstädt ved Calixtus's (I, 446) Opfattelse af Traditionen, tildels ogsaa ved hans pelagianiserende Arvesyndsteori og hans Indrømmelse af Pavens dog kun menneskelige Ret til at betragtes som K.ns Overhoved. Tydelige rom. Sympatier komme til Syne, ikke blot hos de enkelte, for en Del i Aandens Verden, i Videnskab og Kunst, navn-

kundige Konvertiter, som især i Romantikens Dage voksede op af den tyske Protestantisme, men ogsaa i hele Samfund. Til dem maa selvfølgelig henregnes den eng. Oxforderbevægelse, Puseyismen (se d. Art.), som i sin Paastand, at ikke Guds Ord, men Sakramenterne, især Daaben, ere Hovednaademidlerne, peger lige tilbage til Rom. Parallel med denne Højkirkeretning løber den omtrent 20 Aar senere opstaaede nyluth. K.betragtning, som paa luth. Grund vedkender sig de samme Hovedtanker. Den bekymrer sig kun i ringe Grad om de relig. Subjekter, som K.n omslutter, men destomere om K.n som Institution eller Anstalt (se Art. F. J. Stahl), grundet paa guddommelig Autoritet, hos de yderligste af Retningen (som Kliefoth, Vilmar) endog kendelig ved det nærliggende fælles Fejlsyn af Embedets Højstilling, endog over Indstiftelsen. Henset til Embedets Betydning og til Paastanden om Opretselsen af et nyt Apostolat maa endnu Irvingianismen henregnes under denne katoliserende Protestantisme. De to protest. Konfessioners ireniske Bestræbelser bære ligeledes Mærket: én Hjord, én Hyrde, men Virkningen har kun i ringe Grad svaret til Navnet. De have haft forskellige Skikkelser. Stundum i Virkeligheden fredelige, f. E. Samtalen i Marburg i Ref.s Daggry, hvor en taarefyldt Forligelse maatte dække over Luthers Stridsord: »Ihr habt einen andern Geist denn wir«, eller Skotten John Durys (I, 691) rørende Anvendelse af sit hele Liv til at overtale begge Konfessioners Mænd til at vende tilbage til det apost. Symbols og i det hele den kr. Oldtids Enhed, hvad dog ikke lykkedes ham, heller ikke blandt os her i Norden. Til andre Tider er den samme ireniske Bestræbelse fremtraadt i en Skikkelse, der ingenlunde virkede Fred, som da Unionen af 1817 affødte Agendestriden og gennem denne, under Samvirken af Summepiskopatet og det preuss. Korporalsregimente (se Art. Gammel-Lutheranere S. 166). Ogsaa den evang. Alliance (I, 57) er en Unionsbestræbelse med Fredens Formaal, men velbegrundet kan en Fred ikke kaldes, som vil opnaas ved at gaa uden om Differenspunkterne.

Med den lyse Forjættelse: én Hjord, én Hyrde, forbinder sig en Udsigt, der alt som Tiderne gaa, mere og mere paanøder sig de troende af alle Konfessioner, og for mange af disse stiller sig som et Led i K.livets afsluttende Perspektiv, at »de sidste Dage i Herrens Menighed ville blive som de første«. Dennes Form var indtil Constantin Frikirken, hvis ydre Liv og Tilskikkelser saa væsentlig beherskedes af de to Potenser: Hadet og Martyriet. Nu igen er Frikirkens Tegn i Opgang. Hadet er endnu det samme som i K.ns første Aarhundreder, og naar Krdmmen i det 20. Aarh. med en Tilsidesættelse af dens Kulturmagt, som umulig kan være uden Tendens, erklæres for den mest fordummende og sløvende af alle Magter paa Aandslivets Enemærker, har det Spørgsmaal sin Ret, om det tilsidst kun vil træffe de kirkelige Forhandlinger, hvad Al. Vinet har sagt om dem i den nærværende Tid: »de store Spørgsmaal have nu til Dags samme Skæbne som de første Kr.: man kaster dem for de vilde Dyr«. Derfor raader kun K.ns Herre. Men de, som vide sig knyttede til den, ogsaa i dens store frikirkelige Skikkelser i de gamle vesterl. Kultursamfund, som vi her maa nøjes med at nævne: den hollandske, den skotske og den schweizerske Frikirke, skulle i det hele ikke, tør ikke lukke Øjet for, at Frikirkens Tegn i de protest. Samfund staa over Horisonten (se Art. Frikirke S. 126).

Der kunde være Anledning til her at kaste et Blik paa den kirkelige Frihed i de forenede Stater i Nordamerika, men, vel at mærke, da tillige at gøre opmærksom paa, at der fattes de to Tegn, som i Vesterlandene kunde siges at pege frem mod de sidste Dage. Kendeligt er der ikke Tale hverken om Had eller om organiseret Modstand. I disse nye Samfund er K.livets Frihed fra først af forenet med den polit. Oprindelse, ligesom senere med den tillevede Interesse for, hvad der tilhører de aandelige Livssfærer. En Følge heraf er, at Gudsdyrkelsens Frihed anerkendes som en selvfølgelig Sag baade af den strengeste Religiøsitet og af den mest indifferente Verdslighed. Videre lade de nordamerikanske K.forhold sig for Tiden ikke overse. Hvis det forholder sig rigtigt, hvad her er antydet om K.ns første og sidste Dage, kunde en dobbelt Mulighed tænkes, enten at der kunde forestaa de nordamerikanske Fristaters K.liv (og Teologi) en Fremtid med en Udvikling og Krise, som maatte begynde med atter at skyde den apost. Tanke ud i det fjerne, at alle Tings Ende nærmer sig. Eller at ogsaa dette hører med til det unge Samfunds Lykke, at det faar Lov til at nøjes med, i Historiens Erindring, at gennemleve de gamle Vesterlandes kirkelige Tilskikkelser og Oplevelser, og saaledes, hvert enkelt Samfund, gaa den sidste Afgørelse i Møde. Derimod vil Virkeligheden neppe komme til at svare til Philip Schaffs sangvinske Forestilling, »at Nordamerika er bestemt til at blive en Fønixgrav, ikke blot for de europæiske Nationaliteter, men ogsaa for alle europ. Sekter« (Hase, Kirchengesch. III, 2, S. 714), hvortil den nævnte Forf. henfører baade Protestantisme og Romanisme (J. Köstlin, Das Wesen der K. nach Lehre und Gesch. des N. T.'s, 1872; H. Schmidt, Die K., 1884; A. Krauss, Das protest. Dogma von der unsichtb. K., 1876; R. Seeberg, Studien zur Gesch. des Begriffs der K., I, 1885; Sohm, Kirchenrecht I; E. Huschke, Die streitigen Lehren von der K., dem K.amt, dem K.regiment und den K.ordnungen, 1863). *F. V. A.*

Kirke, den lille, *la petite église,* kaldes den Del af den rom.-kat. K. i Frankrig, der sluttede sig til de Biskopper, som ikke vilde bøje sig for Konkordatet af 1801. Flere af de landflygtige Biskopper, der levede i England, Spanien, Tyskland eller Polen, sendte Hyrdebreve til deres gamle Menigheder for at rejse Modstand imod den nye Ordning, og denne Opfordring faldt flere Steder i god Jord. Allerede 1816 underkastede dog nogle af Biskopperne sig, bl. a. Talleyrand af Reims, Onkel til den bekendte Talleyrand. Konkordatet af 1817 bragte ny Fart i Skismaet, men 1829 døde Biskop Thémines af Blois, den sidste af de skismatiske Biskopper; han kaldte sig til sin Død *seul évêque de toute la France.* Senere uddøde ogsaa Præsteskabet i den l. K., og det eneste Sakra-

mente, disse Skismatikere havde, var da Daaben. Skønt flere af den l. K.s Medlemmer ikke have Klarhed over Aarsagen til, at de leve i Skisma, holde de fleste dog med stor Stædighed fast ved deres skismatiske Stilling, men enkelte have vist Sympati for Gammelkatolicismen. De have forskellige Navne i de forskellige Dele af Frankrig (*élus, illuminés, Louisets* maaske som Tilhængere af Louis XVIII og *enfarinés,* af *farine,* Pudder). De gaa aldrig i Kirke. Daabshandlinger og Ægteskabsindvielser finde Sted i deres Huse, og efter at der hjemme er foretaget en kirkl. Ceremoni, gaa Ægtefolkene til Mairen. Ved Begravelser træde de aldrig ind i Kirken for ikke at komme til at tage Del i »en skismatisk Gudstjeneste«. I Stiftet Poitiers er der endnu et Par Tusind Medlemmer af den l. K. (J. E. B. Drochon, La petite église, Paris 1894; »Revue internationale de théologie« for Jan. 1904).

Kirkeaar, det kristne, er den ordnede Række af K.ns aarligt tilbagevendende Søn- og Festdage, der begynder med 1. Søndag i Advent, fører gennem Jul, Paaske og Pinse, samt slutter med Trinitatistidens Søndagsrække. Det har udviklet sig af det jødiske hellige Aar.

I Ugekredsen var den første Dag i Ugen — »Herrens Dag« — de Kr.s særlige Samlings- og Gudstjenestedag (se Art. Søndag), hvortil Spor alt findes i N. T. (Ap. G. 20, 7; 1 Kor. 16, 2; Joh. Aab. 1, 10). Ud fra Mindet om Herrens Opstandelse og om Skabelsesværkets »Bliv Lys« paa den 1. Dag blev Søndagen en Fest- og Glædesdag — uden Faste —, modsat Lørdagen, den jødiske Sabbatsdag med Mindet om Guds Hvile paa den 7. Dag (sml. Nutidens »7. Dags Adventister« og de enkelte Jødekr. o. a., som i K.ns første Aarhundreder fejrede Lørdagen som Sabbat, enten ved Siden af Søndagen eller i Stedet for denne). Tilligemed Søndagen træde Onsdag og Fredag frem i Ugekredsen, men som Sorgsdage, hin med Mindet om Aftalen mellem Synedriet og Judas, denne med Mindet om Golgata. De fejredes med Gudstjeneste og Faste og kaldtes Vagtdage, *dies stationum.* Efter Reformationen henlægges Ugeprædikener fortrinsvis til disse to Dage (se Ritualet af 1685, der fastslaar, at Psalmerne skulle være Bodspsalmer, og at Litaniet skal afsynges, sml. Fasteonsdagene, Fredag som alm. Altergangsdag samt Onsdag [og Fredag] som sædvanlig Dag for Præstevielse).

I Aarskredsen udvikler det kr. K. sig ud fra den jødiske Paaskefest (det hebr. *pesach:* Forbigang, 2 Mos. 12, 13), med hvilken Herrens Død og Opstandelse jo stod i den inderligste historiske Berøring. Medens den jød. Paaskedag altid skulde falde paa Fuldmaanedagen efter Foraars Jævndøgn og altsaa vekslede m. H. t. Ugedagen, maatte den kr. Kirke løsne sig fra dette Hensyn (se: Paaskestridigheder), da det for den var af afgørende Betydning at fæstne Ugedagene med Minderne om Korsfæstelsens (Fredag) og Opstandelsens (Søndag) Paaske. Paaskedag bliver da Søndagen efter den paa Foraarsjævndøgnet følgende Fuldmaane. Den forudgaaende Uge — den »store« eller »stille« —, hvor omtrent hver Dag har sine hellige Begivenheder efter de evang. Beretninger, begynder da med Palmesøndag og fører gennem Skærtorsdag, Langfredag og Paaskelørdag — den »store Sabbat«, Oldk.ns største Daabsdag (sml. Daaben til Kristi Død, Rom. 6, 3) — frem til Paaskens Vigilie (Vaagenat) og til Opstandelsens Morgen, da Fastetidens Sorg afløstes af Glæde. Fastetiden før Paaske begyndte dog alt i Oldkirken længe før den stille Uge, idet den omfattede 40 Dage — Kvadragesima-Fasten, det lat. Navn paa 40. Dette Tal var betydningsfuldt for en Fastetid (Mt. 4, 2; 5 Mos. 9, 9. 18; 1 Kong. 19, 8) — og begyndte i Ugen før Kvadragesimasøndag, 1. Søndag i Fasten, med Askeonsdag (Aske som Symbol paa Bod, se Jonas 3, 6; Mt. 11, 21), hvorfra den gik til Paaskelørdag. Dette Tidsrum talte 40 Søgnedage. I Dagene før Askeonsdag »lavede man sig til« m. H. til Fasten, deraf maaske Navnet »Fastelavn«, og holdt sig skadesløs for den kommende Fastetid ved rigelige Kødspiser og Lystighed (se Art. Karneval). Man nøjedes dog ikke med Kvadragesima-Fasten som Beredelsestid for Paasken, men gik tilbage over Søndagene Kvinkvagesima (50, Fastelavnssøndag) og Seksagesima (60) til Septuagesima (70 Dage, regnet til Lørdag efter Paaske) og lod Dagene fra sidstnævnte Søndag indtil den egentlige Fastes Begyndelse faa Karakter af en indledende, mildere Sørge- og Bodstid. I videste Betydning er Paaskens Beredelsestid altsaa 70 Dage, med Talforbillede i den babyloniske Udlændigheds 70 Aar. Svarende hertil har Paasken sin lange Efterfest. Først (ligesom Jødernes 3 store Fester fejredes en Uge igennem og afsluttedes med Ottendedagen, Oktaven, sml. 3 Mos. 23, 7, 36) Ugen efter Paaskedag eller den »hvide« Uge, fordi de nydøbte bar de hvide Daabsklæder indtil Paaskens Oktave, 1. Søndag efter Paaske, der kaldtes den hvide Søndag (eller *Quasimodogeniti* ɔ: »som nyfødte Børn« 1 Pet. 2, 2, hvilket Skriftord oplæstes i denne Søndags »Indgang«, *introitus*). Men dernæst var hele Tiden indtil Pinse (det gr. *pentekoste* ɔ: 50) én stor Glædestid, Modstykket til Kvadragesima-Fasten og svarende til, at Jøderne i disse 50 Dage uafbrudt holdt Fest, »Ugernes Højtid«, 5 Mos. 16, 9—11. Paaskens Efterfest afsluttedes med Pinse, der for Jøderne var Festen for Kornhøstens Afslutning (3 Mos. 23, 17), men for den kr. Kirke efter Ap. G. 2, 1 f. blev Festen til Minde om Helligaandens Udgydelse og Kirkens Stiftelse. Fra det 3. Aarh. fejrede Kirken den 10. Dag før Pinse som Kristi Himmelfartsdag. Tiden mellem denne og Pinse var Beredelsestid til Pinse med Præget af en Ventetid (Lk. 24, 49; Ap. G. 1, 14 f.).

Medens Paaske og Pinse stod fast for Kirken fra dens første Dage, fordi disse Festers nytestl. Indhold føjede sig ind i de tilsvarende gltestl. Festers Ramme, finde vi i de første 3 Aarhundreder intet Spor til Julefesten (se d. Art.), hvor jo den gltestl. Tilknytning manglede, og hvor den herved frembragte Usikkerhed m. H. til Kristi Fødsels Tidspunkt i Aarskredsen ikke kunde hæves ved N. T.'s i den Henseende usikre kronologiske Angivelser. Derimod fejredes fra det 3. Aarh. den saakaldte Epifanifest, der henlagdes til 6. Jan. Navnet betyder »Aabenbarelse«, og denne Fest samler om sig Minderne om 4 evang. »Aabenbarelser« af Herrens Herlighed, nemlig Kristi Daab, Kristi Fødsel (1 Tim.

3, 16), Brylluppet i Cana (Joh. 2, 11) og Stjernens Aabenbarelse for de vise i Østerland. Det sidste Minde bliver det sejrende, saa at Epifanifesten bliver til Helligtrekongersdag. Først hen i 4. Aarh. møde vi Julefesten. Fra Slutningen af 6. Aarh. fik Julen sin Beredelsestid (Adventstiden med dens 4 Søndage) og som Efterfest sin Oktave, 1. Jan. som Festen for Herrens Omskærelse, hvorhos i videre Betydning hele Helligtrekongerstiden er at regne for Julens Efterfest.

Hermed var K.ets Festhalvaar, »Herrens Halvaar«, væsentlig afsluttet. Udviklingen af det festløse Halvaar, »Kirkens Halvaar« var derimod endnu kun i sin Vorden og blev aldrig færdig. Halvaarets Grundtanke maatte blive Kirkens Tilegnelse af den i de store Fester skænkede Naade. Denne Tilegnelse sker, da Organisationen af Halvaaret udeblev, gennem dets fortløbende Række af sideordnede Søndage. Som Tilløb til en Organisation kan nævnes fra 4. Aarh. Festen for Peter og Paulus (29. Juni) og for Johannes Døberen (25. Juni — som Modstykket til 25. Dec., hvorom Augustin siger i en Prædiken paa St. Hans Dag: »I Dag er Joh. født; fra i Dag forkortes Dagene; den 25. Dec. er Kristus født; fra den Dag længes Dagene«, sml. Joh. 3, 30) samt noget senere Festen for Erkeenglen Mikael (29. Sept.), — og endelig fra 8. Aarh. Allehelgensdag (1. Nov.), og fra 10. Aarh. Allesjælesdag (2. Nov.) for Mindet om de troende afdøde. Derhos indskydes inden Ref. i Vinterhalvaaret 2 Mariafester og Trinitatisfesten. Marias Renselse eller Kirkegang d. 2. Febr. (Kyndelmisse: *missa candelarum,* fordi den fejredes med Fakler, *candelæ*) og Marias Bebudelse 25. Marts. Trinitatisfesten paa Pinsens Oktave afslutter Vinterhalvaarets 3 store Fester som en Fest for Treenigheden. Den er fra 14. Aarh. og er den sidste af de fra Katolicismen modtagne Fester. Med den stigende Mariadyrkelse fremstod i Middelalderen Festerne for Marias Himmelfart (15. Aug.), Marias Fødsel (8. Sept.) og Marias ubesmittede Undfangelse (8. Dec.) og derhos Kristi Legemsfest paa Torsdag efter Trinitatis Søndag.

Det kr. K. regnedes i Kirkens ældste Dage for at begynde med Paaske (ligesom Tilfældet var med Jødernes hellige Aar, medens deres borgerlige Aar begyndte i Okt.). Men da Julefesten kom frem med sin Beredelsestid, fulgte det af sig selv, at K.ets Begyndelse blev 1. Søndag i Advent.

Ref. forefandt det kr. K., som det havde dannet sig gennem den kirkehist. Udvikling. Men Forskellen mellem de to evang. Bekendelser viste sig i den Maade, hvorpaa man stillede sig til denne Arv fra Fortiden. Den ref. Kirkeafdeling vilde ogsaa her fjerne alt, der ej udtrykkeligt var paabudt i N. T., og kunde derfor ej faa Sympati for K.ets Festorganisme, men vilde hellere nøjes med Søndagene, som man tænkte sig efter Sabbatens Mønster. I Genève fejrede man paa Calvins Tid kun Søndagene; i andre ref. Lande føjedes i alt Fald kun ganske enkelte Fester til, saasom Juledag og Langfredag. Svarende hertil fjernedes de fleste Steder de særlige Skriftperikoper, der ogsaa udtrykte K.ets Leddeling. I Stedet herfor prædikedes der fortløbende over hele Bøger i Skriften eller over frie Tekster. Den luth. Kirkeafdeling vilde heller ikke her forkaste den kirkehist. Udvikling, men fjernede det skriftstridige, altsaa de særlige rom. Helgen- og Mariafester. I Danmark og Norge bruger Kirkeordinansen for »Apostelfesternes« Vedkommende den Udvej at henlægge dem til de næstfølgende Søndage, hvor man da kunde prædike om Apostlene og de andre hellige, »dersom der fandtes noget bestemt om dem i Skriften«. En saadan bibelsk Grund fandt man for Helligtrekongersdag (Mt. 2, 1 f.), Kyndelmisse (Lk. 2, 32), Marias Besøgelsesdag (Lk. 1, 39), St. Hans Dag (Mt. 14, 1) og Mikkelsdag (Jud. 9). Som ejendommelige Tilføjelser eller Indskud i K.et kan nævnes de Takkefester eller Bods- og Bededage, der i de forskellige Landskirker forordnedes midlertidigt eller vedvarende. I Danmark og Norge saaledes f. E. Takkefester for Freden i Lübeck 1629 og i Anledning af Københavns Redning 11. Febr. 1659, hvilken sidste Fest optoges i Ritualet og holdtes i over 100 Aar. Bededage forordnedes i Anledning af Pest og Landeplager og f. E. i Anledning af den store Komet 1580. I Aaret 1686 sloges disse Bods- og Bededage sammen til den »almindelige eller store Bededag« paa 4. Fredag efter Paaske, der vedblivende bevares (se I, 247). Ved Forordning af 26. Okt. 1770 fik endelig det dansk-norske K. sin nuværende Skikkelse. Forordningen afskaffer de 3 store Festers 3. Helligdage samt de ovennævnte 5 Fester for Apostle og hellige og henlægger derhos Allehelgensdags Tekster til den paafølgende Søndag samt Marias Bebudelsesdag til 5. Søndag i Fasten. Afskaffelserne begrundes ved, at Indretningen af disse Festdage »vel kan have haft et gudeligt Øjemærke, men de ere dog mere blevne anvendte til Lediggang og Laster end til sand Gudsdyrkelse, hvorfor det er bedre, at de efter andre protest. Landes Eksempel blive anvendte til Arbejde og nyttig Gerning«.

Mærkes maa endnu Forskellen mellem de bevægelige og ubevægelige Festdage og de deraf følgende Forskydninger i Kirkeaaret i Forhold til det borgerlige Aar. Da Paasken som anført er bevægelig (efter Maanedsdagen, men fast m. H. til Ugedagen), medens Julefesten er ubevægelig (efter Maanedsdagen, men bevægelig m. H. til Ugedagen), vil Paasketiden, altsaa Tidsrummet fra Septuagesima til Pinse, snart kunne skyde sig tilbage mod det borgerlige Aars Begyndelse (Paaskedag tidligst 22. Marts), og snart kunne skyde sig frem mod Aarets Midte (Paaskedag senest 25. April). I første Tilfælde forkortes Tidsrummet før Septuagesima, og dermed formindskes Helligtrekongersøndagenes Tal. I sidste Tilfælde forkortes Tiden mellem Pinsens Oktave og Advent, og dermed bliver der færre »Søndage efter Trinitatis«. Helligtrekongersøndagenes Tal veksler saaledes fra 6 til 1, Trinitatissøndagenes fra 27 til 22. (W. Rothe, Det danske Kirkeaar, 1878[4]). *G. K.*

Kirkebod, se Bod (I, 343) og Kirketugt.

Kirkebygninger. I den jerusalemske Menighed blev der i den første Tid holdt 2 Slags gudstjenstlige Forsamlinger: de troende kom hver Dag sammen i Templet, og hjemme i Husene brød de Brødet (Ap. G. 2, 46; jvfr. Art. Gudstjeneste S. 293). Andensteds kom de

Kr. i Begyndelsen sammen snart i en Skolebygning (Ap. G. 19, 9), snart i et almindeligt Hus (Rom. 16, 3), enten det nu var i Husets Sal eller i dets Gaard *(atrium)*. Omtr. 200 omtales baade af Klemens fra Alexandria, Hippolyt og Tertullian K., der kaldes *ecclesia, dominicum* eller *conventiculum*. Det var uden Tvivl længe kun smaa Bedehuse, men i Tidens Løb bleve de mange mindre Samlingssteder til færre større, og enkelte saadanne store K. fandtes i Frimenighedstiden. Da Diokletians Forfølgelse udbrød, havde Roms Kristne allerede 40 K., og Evsebios fortæller, at den stærke Tilstrømning til Menighederne havde gjort det nødvendigt »i alle Byer« at ombygge de gamle Bedehuse til rummelige Kirker. Den nye Kirke i Nikomedien, der var rejst lige over for Paladset, skar endog den hedenske Kejser i Øjnene. Naar Forfølgelser kom, tyede Roms Kr. vistnok ofte ned i de forladte Pozzolanbrud udenfor Byen, og mindre Kredse have maaske af og til samlet sig til Andagt i Katakomberne (S. 741).

Vi have nu hverken Kirker eller Ruiner af Kirker, der stamme fra Frimenighedstiden. De ældste ere rimeligvis de mærkelige Stenbygninger i Hauran i Mellem-Syrien (Vogué, La Syrie centrale, Paris 1865—77) og Ruinerne i Nordafrika (F. Wieland, Ein Ausflug im altchr. Afrika, Stuttg. 1900, 83 f.), men de stamme fra senere Tider. Constantin d. st. og hans Efterfølgere byggede store K. baade i Konstantinopel, Nikomedien og andre Hovedstæder og paa mindre Steder som i Jerusalem og Betlehem. Den ældste Peterskirke i Rom og andre af Roms gamle Kirker stamme i deres første Skikkelse maaske ogsaa fra Beg. af 4. Aarh.; Maria Maggiore i Rom og Basilikaerne i Ravenna ere blevne til i 5. og 6. Aarh. Om Basilikaernes Oprindelse og Indretning se I, 233 f. Ved Siden af de aflange, firkantede Basilikaer fandtes der ofte Rundbygninger, der brugtes til Daabskapeller eller til Gravkirker (efter Termernes og Mausoleernes Forbillede), og i Østen bleve Rundkirker tidlig meget almindelige. I Habessinien findes endnu smaa og lave, runde Kirker med kegleformede Straatage, der ere delte i 2 Afdelinger: det hellige, bestemt for Præster og Diakoner, og det allerhelligste; men Folket maa staa udenfor i en Slags Forgaard. Højdepunktet for Rundbygningerne blev naaet, da Justinian i Konstantinopel ved Anthemios fra Tralles og Isidor fra Milets Hjælp opførte den store Sofiakirke med dens 3 Kupler.

Arkitekturen var i særlig Forstand Middelalderens Kunst, og den gennemløb i dette Tidsrum en ejendommelig Udvikling. Kristenheden udgjorde dengang et Hele, og ethvert Fremskridt der da blev gjort, var et fælles Fremskridt; det geografiske Hensyn havde vel noget, men langt mindre at sige end t. E. i det gamle Grækenland, hvor de forskellige Stammer havde forskellige Stilarter. Paa Grænsen af Oldtiden og Middelalderen havde Bygningskunsten en Blomstring i Østgoteriget, men da det gik under, forfaldt Bygningskunsten i Italien. Selv i Rom savnede man Arkitekter; da Bjælkeloftet paa Peterskirken i Karl d. st.s Dage var ved at falde ned, maatte Hadrian I ikke alene bede Karl om det fornødne Tømmer, men ogsaa om en Arkitekt, der kunde gøre Skaden god igen. I Gallien havde man i Merowingernes Dage bygget Kirker i Basilikaform; over Martin af Tours's Grav blev der bygget en stor og prægtig Kirke. I England byggede man i den angelsachsiske Tid først tarvelige Kirker af Træ eller Sten, men i Wilfreds og Benedictus Biscops Dage kom der kunstforstandige frankiske Murere til Øen. Ogsaa paa Arkitekturens Omraade fik Karl d. st.s Regering stor Betydning. Sagnet fortæller, at han har bygget lige saa mange Kirker, som Alfabetet har Bogstaver, og at han har skænket hver af disse Kirker et gyldent Bogstav af stor Værdi. Kyndige Forskere mene dog, at Tallet paa hans Kirkebygninger derved snarere bliver sat for lavt end for højt. Størst Beundring vakte Mariakirken i Aachen, der var en Efterligning af Kirken S. Vitale i Ravenna; den blev siden Forbilledet for mange af Tysklands og Nederlandenes Kirker.

I Ottonernes Dage kom der nyt Liv i Bygningskunsten, og i Løbet af 10. og 11. Aarh. udvikledes den saakaldte romanske Stil (se d. Art.). Kirkerne i denne Stilart have stærke Mure og gøre et alvorligt tungt Indtryk. Deres bedste Prydelse er Façaden med Portalen, paa hvilken man ser den runde Bue. I Tidens Løb fik de romanske Kirker ogsaa som oftest Taarne, og Korsskæringen blev tit overbygget med en Kuppel. Apsis blev betydelig udvidet for at skaffe Plads til de mange Præster og Munke, og Koret blev i Reglen hævet endnu mere end tidligere over Langskibet, hvorved der fremkom en Krypte. Blandt Munkene blev især Cluniacenserne (I, 525) berømte for deres pragtfulde Kirker, men mod deres Overdaadighed ved Kirkernes Udsmykning gjorde Cistercienserne (I, 512) Indsigelse, skønt selv Bernard af Clairvaux maatte indrømme, at Kirkernes Udsmykning kunde være et Middel til at vække Andagten; derfor burde kun Klostrene selv lade haant om Kirkebygningernes forfængelige Skønhed.

De fattige Mendicanter (Dominikanere og Franciskanere) tog Arven op efter Citeaux og Clairvaux, og de lærte snart at sætte Kunsten i Arbejde. Den Begejstring og Kraft, der udmærkede Middelalderen i dens store Dage, gav sig et mægtigt Vidnesbyrd paa Kunstens Omraade, og ogsaa m. H. til Arkitekturen betegner det 13. Hdaar et Højdepunkt, navnlig gennem den saakaldte gotiske Stil (S. 241) i dens forskellige Faser. De skønne gotiske Kirkebygninger i Kristenhedens Hovedlande ere ikke en enkelt Mands, men en Tidsalders, mange Mestres, en Provinses eller et helt Lands Værk.

I Norden bleve Kirkerne i den første Tid opførte af Træ, men de gamle Trækirker afløstes i Beg. af 11. og 12. Hdaar af Stenkirker, der først bleve opførte af Brudsten som Tuf (se Art. Tufstenskirker) eller Granit, senere af brændte Mursten. De fleste Kirkebygninger i Danmark ere opførte i romansk Stil, og den Murstens-Gotik, der kom frem hos os, kan ikke maale sig med Udlandets pragtfulde Kirker. Norge gav i sine Stavkirker (se d. Art.) et ejendommeligt Bidrag til den kirkelige Bygningskunst. I Sverig byggede Brigittinerne Kirker i en ejendommelig, tarvelig Stil, med Ængstelse for alt »hoffærdigt Bygningssæt«.

Efter at Gotikens Herredømme var til Ende, søgte man de forskellige Steder paa forskellig Vis at løse de Opgaver, som Kirken stillede Bygningskunsten. I Renæssancetiden vendte man ofte tilbage til den oldkristelige Basilika, men der opførtes ogsaa snart større eller mindre Centralbygninger. Den mærkeligste af disse er Peterskirken i Rom. Efter Ref. gjorde paa rom.-kat. Side navnlig Jesuiterne Epoke ogsaa i Kunstens Historie; deres Forbillede var i Reglen Kirken del Gesù i Rom med dens mægtige Kuppel og den ødsle Marmorpragt. Barok-Stilen blev Jesuiternes særlige Stil; deres Kirker ere i Reglen kendelige paa den ejendommelige Façade med Ordenens Emblem IHS i Straalekrans (S. 620). Paa protestantisk Side skete der forskellige Tilløb til en ny Stil, der ikke glemte den Betydning, Prædikestolen og Ordet havde faaet, men de kirkelige Bygmestre indenfor Protestantismen ere hidtil ikke komne ud over en Eklekticisme, der navnlig skyldes Hensynet til det praktiske (F. X. Kraus, Gesch. der chr. Kunst I—II, Freib. 1896 f.; G. Dehio u. G. v. Bezold, Die kirchl. Baukunst des Abendlandes I—II, Stuttg. 1892 f.; G. G. Scott, An Essay on the Hist. of Engl. Church Architecture, London 1881; R. Haupt, Die Vizelinskirchen, Kiel 1884; P. Køhke, De dske K.bygninger, Kbhvn 1902[2]; J. B. Løffler, Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder, Kbhvn 1883; H. Storck, Jydske Granitkirker, Kbhvn 1903; J. Helms, Danske Tufstens-Kirker I—II, Kbhvn 1894; H. Storck, Grenaa-Egnens Kridtstenskirker, Kbhvn 1896; H. Storck og V. Koch, Sallinglands Kirker, Kbhvn 1893; F. Meldahl, Frederikskirken i Kbhvn, Kbhvn 1896; L. Dietrichson, Norsk Kirkebygningskunst, i Landstads Salmebog; H. H. Hildebrand, Den kyrkl. konsten under Sveriges medeltid, Stholm 1875; sammes, Sveriges medeltid III, 1899 f.). *Fr. N.*

Kirkebøger eller Ministerialbøger kaldes de Registre, som føres af Kirkens Embedsmænd, over fødte, døbte, konfirmerede, ægteviede og døde eller begravne i Sognet. Det følger af K.nes Betydning som Civilstandsregistre, at der maa tillægges deres nøjagtige Førelse den allerstørste Betydning, og at derfor ingen vilkaarlig Forandring i Personernes Navne eller Vilkaarlighed ved Indførelse af deres Navne i K.ne maa finde Sted. Rettelser eller Tilføjelser i K. er derfor heller ikke tilladt uden ifølge Kirkeministeriets Resolution. En Udskrift af K.ne er et retsgyldigt Dokument, hvis Indhold anses for stemmende med Sandheden, indtil det modsatte bevises. Et udtrykkeligt Paabud om K.nes Førelse findes i Romerkirken først i Tridentinerkonciliet. I Danmark findes ved Beg. af 17. Aarh. Monita fra enkelte Biskopper om at føre K. En almindelig Befaling derom udgik først ved Reskr. 17. Maj 1646, som truer med Kalds Fortabelse, naar nogen Præst »herudi forsømmelig findes«. Befalingen er derefter optaget i D. L. 2—8—7, og for de dødes Vedkommende i Kirkeritualet af 1685. Saa forekommer ingen nye Bestemmelser om K., før Reskr. 1. Dec. 1812 fastsatte forskellige nye Forskrifter om disses Indretning og Førelse, hvilke Forskrifter ere yderligere detaillerede ved Circ. 31. Okt. 1891 med Paabud om Indførelse af nye Skemata. Den vigtigste Bestemmelse i 1812 var, at Registrene skulde føres in duplo; foruden Sognepræsten skulde ogsaa Kirkebylæreren føre et Eksemplar af Kirkebogen. Bøgerne skulde anskaffes paa vedkommende Kirkes Regning, hvad der senere er gentaget i Synsloven af 19. Febr. 1861 § 6. Forkommer det ene Eksemplar af K., f. E. ved Ildsvaade eller ved fjendtlig Ødelæggelse, skal Tiendeejeren bekoste et nyt Eksemplars Anskaffelse. Ved denne dobbelte Førelse har man villet sikre disse vigtige Bøgers Bevarelse. Desværre ere i Tidens Løb mange K. gaaet tabte; for at sikre mod saadant uopretteligt Tab ere nu efter Provinsarkivernes Oprettelse alle ældre K. indtil 1812—14 afleverede til disse samt Kontraministerialbøgerne, naar der er gaaet paa Landet 10 Aar, i Købstæderne 30 Aar, efter at de ere udskrevne (Bek. 16. Juni 1892).

Til K. i egentlig Forstand kan ikke henregnes Kommunionbogen, som indeholder Fortegnelse over Altergæsterne, og som føres af Kirkebylæreren; dens Anskaffelse paahviler ligeledes Tiendeejeren (Lov 19. Febr. 1861 § 6) samt den saakaldte Kaldsbog, for hvilken der stadig, besynderligt nok, er bibeholdt Navnet *Liber daticus*. Dette Navn brugte Ærkebiskop Jens Grand 1293 ved Indførelse i sit Stift af en Bog, hvori Fortegnelser optoges over alle Gaver til Kirkerne med Givernes Navne og deres Dødsdag, for at Giverne taknemligt kunde erindres i Messen paa deres Dødsdag. Men den nuværende Kaldsbog, som iøvrigt skal findes ved hvert Præsteembede, indeholder Oplysninger om Kaldets økonomiske Forhold, Sognekrønike samt Fortegnelse over udkomne Forordninger m. v. (Circ. 6. Febr. 1844). For Norges Vedkommende findes Bestemmelserne om K.s Førelse i kgl. Resol. af 13. Juli 1877; de ere i flere Henseender forskellige fra de i Danmark gældende Regler. For Sverigs Vedkommende foreskriver Kyrkolagen Kap. 24 § 8, Førelsen af K., og et Cirkulære af 27. April 1860 giver nærmere Regler for deres Indretning. I Sverig føres ogsaa en »inflyttningsbok« over alle tilflyttede og en »utflyttningsbok« over alle fraflyttede, samt en »husforhörsbok« (se S. 497). *A. J.*

Kirkeforfatning, se Tillægget.

Kirkefond, det københavnske. Hvad dette er, vil bedst forstaas ved en Udsigt over den københavnske Kirkesags Historie.

Ved Aar 1800 talte Staden Kbhvn (med Frederiksberg) o. 102,000 Indb. og havde dertil 10 Sognekirker med 22 faste Præster. I 1807 brændte Nikolaj Kirke og blev ikke erstattet, og uagtet Byen senere voksede stærkt, tænkte ingen paa at dele Sognene.

Ved Midten af 19. Aarh. havde Kbhvn næsten 150,000 Indb. Da lød det første Nødraab fra det genvaagnede Trosliv gennem en Bladartikel (i »Berlingske Tidende« for 5. Okt. 1852) af cand. theol. L. N. Helveg (S. 391). En Kreds traadte sammen, og efter store og langvarige Anstrengelser indviedes St. Johannes-Kirken paa Nørrebro 1863.

Her virkede R. Frimodt til sin Død (1879), og hans vækkende Røst kaldte ikke blot Kbhvns Indre Mission (se Art. Kirkelig Forening for

I. M.) til Live, men rejste en Kirkesags-Bevægelse, saa han fik sit stærkt voksende Sogn delt i 3 (Stefanskirken 1874 og Jakobskirken 1878).

Ved samme Tid lykkedes det Stiftsprovst Rothe at skaffe Trinitatis nordre Sogn en egen Kirke (St. Pauls 1877), og paa den nu stærkt voksende Vesterbro indviedes S. Matthæus K. 1880. Under Byens rivende Tiltagen i 80erne lagdes Plan om 2 nye Sognekirker. Men det gik trægt med Indsamlingen, saa man først 1890 fik den ene færdig (Helligkors), og dermed syntes alt at gaa i Staa, mens Staden nu havde 1 Kirke for hver 24,000 og 1 Præst til hver 12,000 Indb.

Men netop ved denne Tid brød den nye Kirkesags-Bevægelse igennem. Ved »Bethesdamødet« 1886 udtalte Pastor Joh. Møller Tanken om »mange« Smaakirker i Kbhvn. Den bar Frugt i Stiftelsen af »unge Pigers Forening til Opførelse af smaa Kirker i Kbhvn«, og det lykkedes denne at erhverve den lille Betlehemskirke paa Nørrebro og sætte et levende Kirkearbejde i Gang omkring den (1889). Endnu var dog alt famlende. Men de Suk og Bønner, der steg op i den vaagnende Kreds af »Kirkens Venner«, affødte 1890 Udvalget for Kirkesagens Fremme, bestaaende af 7 Lægmænd med H. Westergaard, Prof. i Nationaløkonomi ved Universitetet, som Formand. Og et maalbevidst Arbejde for Afhjælpningen af Kbhvns Kirkenød optoges.

Det ejendommelige ved den nye Kirkesags-Bevægelse var, 1) at den ikke begrænsede sig til lokale Opgaver, men fæstede Øjet paa det hele. Derfor blev der først nu en Kbhvns Kirkesag; 2) at den bares af en kirkelig Livsbevægelse og derfor ikke sigtede alene paa Formerne, men først paa Indholdet, Livet, Sjæles Frelse. Derfor vandt den ogsaa inden længe Tillid og kraftig Støtte hos Menigheden omkring i Danmark; 3) at den fra Begyndelsen af fastholdt Værdien af at arbejde indenfor de gamle kirkelige Former. Derfor fik den saa fast en kirkelig Karakter, idet det blev dens Program at fylde Kirkens Ramme med Liv og Kraft.

Under dette Arbejde klarede det sig snart, at Grundskaden i Kbhvns Kirkeforhold var de uoverkommelige Kæmpesogne (af hvilke et enkelt endog naaede over 80,000 Indb.); Sagens Feltraab blev derfor smaa Sogne eller i alt Fald indenfor Sognene smaa, overkommelige Arbejdsdistrikter, i hvilke Kirken gennem Præsten kunde søge de mange, der ikke mere søgte den. Og den førtes frem paa den Maade, at man, hvor der kunde opnaas taalelige Vilkaar for Arbejdet, ansatte yngre Præster ved en lille Kirke eller midlertidigt Lokale med den Opgave at opdyrke et afgrænset Distrikt (først »Vandrekirken« af Jernblik, Nasaretkirken 1892).

Den nye Bevægelse mødte i Begyndelsen megen Modstand, idet Kirkens Mænd, kuede af det haabløse i Forholdene, ansaa dens Program for en Utopi. Men den banede sig Vej ved Sagens indre Sandhed, saa at det endte med, at dens Principer godkendtes officielt.

Mærkepælene for denne Udvikling var 1) Nedsættelsen af en kgl. Kommission til Overvejelse af Kbhvns Kirkeforhold (1892 under Højesteretsadvokat Liebes Forsæde), hvis Overvejelser foreligger i en værdifuld Betænkning, der endte med Forslag om ved Støtte fra Stat og Kommune at rejse 8 nye Sognekirker. Kbhvns Kommune indtog imidlertid i disse Aar en mere og mere kirkefjendtlig Stilling, og Rigsdagen begravede Forslaget. Men just derved blev Menigheden vakt til at forstaa Sagen som sin, og den kirkelige Frivillighed fik Mod til at bære den frem.

2) Stiftelsen af det kbhvnske K. 14. Okt. 1896, idet Udvalget efter Samraad med Biskop Rørdam og andre Tillidsmænd i Menigheden gav Stødet til denne mere omfattende Organisation, hvori det selv gik op. K.et er en fri Sammenslutning af Præster og Lægfolk af forskellig Retning baade fra By og Land med Sjællands Biskop som født Formand. Dets Maal er at medvirke til »en forsvarlig Ordning af de kirkl. Forhold i Kbhvn.« fornemmelig ved at fremme Delingen af Sognene eller indenfor disse i Tilslutning til deres kirkl. Ordning at søge ansat Præster for mindre Distrikter (paa indtil 5000 Mennesker). K.et lønner disse Præster og bestrider Kirkernes Drift, saa vidt det behøves, ved Hjælp af frivillige Gaver (deriblandt særlig en af Kirkebestyrelsen tillagt, almindelig aarlig Kirkekollekt).

3) Den til Bedste for dette Arbejde udvirkede kgl. Resolution af 11. Nov. 1899, angaaende Adgang til at dele de store Sogne i »Sognedistrikter« med særskilte Kirker og Præster — betydningsfuld baade ved den fulde, officielle Anerkendelse af Kirkesagens Grundtanker og dens Godkendelse af en organisk Samvirken mellem den kr. Frivillighed og den faste Kirkeorden.

Under saadanne Vilkaar er K.et under Ledelse af Biskop Rørdam gennem sin energiske Sekretær, Pastor J. Friis Hansen vokset frem til en omfattende Virksomhed. Paa selve Kirkebygningsarbejdet har det under de store Krav ikke kunnet ofre meget. Men andre Kredse er her traadt til, dels ganske uafhængig af K.et (paa Frederiksberg væsentlig støttet ved en kommunal Offerafløsning), dels i nøje Samarbejde med det, saa at et stort Tal Kirker har rejst sig i disse Aar, fra 1886—1903 i alt 24. Vi kan her kun nævne Jesuskirken (1891) og Frederiks-(Marmor-)Kirken (1894), rejste ved Enkeltmænds store Gaver, samt Kristkirken (1900), en Gave fra hele Landets Præstestand. Derunder har K.et kunnet lægge Hovedvægten paa Ansættelse af Præster og Kirkernes Drift. Dets Aarsbudget beløber sig f. T. til godt 100,000 Kr. Det lønner helt eller delvis 27 Præster og bærer eller bidrager til 15 Kirkers Drift, en Opgave, der — voksende fra Aar til Aar — allerede vilde være overvældende, om ikke de sidste Aar havde fremkaldt en beundringsværdig Bestræbelse for »Selvunderhold« i de Menigheder, der samles om K.ets Kirker. I alt har de frivillige Gaver til Kbhvns Kirkesag i 1890—99 udgjort over $1^1/_2$ Million Kr. og 1900—3 op imod 1 Million Kr.

Den skildrede Bevægelse i Kbhvn har sit Sidestykke i andre evang. Storstæder. Udviklingen i London (med »the Bishop of London's Fund«, se Art. Tait), har paa flere Maader givet Impulser i Kbhvn. I Berlin, hvor ogsaa

meget er udrettet (se Art. Büchsel I, 426), har Bevægelsen dog ikke faaet den rette Livskraft, fordi det ikke er blevet en virkelig Menighedssag. I Kristiania, Stockholm og Göteborg har Arbejdet i Kbhvn medvirket til at fremkalde mere eller mindre beslægtede Virksomheder. (Smaaskrifter, udg. af Udvalget for Kirkesagens Fremme, I—X; Kirkens Arbejde i de store Byer, af H. Ussing, 1897; Den kbhvnske Kirkesag, en Oversigt ved det 20. Aarh.s Begyndelse; Bladet »Københavns Kirkesag«, 1897—1903, udg. af Kirkefondets Sekretær. *H. U.*

Kirkefædre var fra Oldkirkens Dage et Hædersnavn for kirkelige Forfattere. I den ældste Tid blev Biskoppen ofte hilset som »Fader«, *(pater, papa)*, og »Fædrenes« Opfattelse spillede under kirkelige Stridigheder tit en stor Rolle. Ikke alle kirkelige Skribenter regnedes dog for at være »Fædre«; Vincentius fra Lerinum, der idelig formaner til at holde fast ved »de hl. Fædres« Lære, minder saaledes om, at Gud ogsaa, til de Kr.s Prøvelse, har ladet store Lærere falde i Vranglære. Et Eksempel herpaa var Origenes. Se Kirkelærere.

Kirkegaard. De ældste Kr. begravede deres døde udenfor Byerne, t. E. i Katakomber (S. 739); men da Krdmmen var bleven Statsreligion, begyndte man at jorde Menighedernes Lærere og Fyrster inde i Kirkerne og Menighedens andre Medlemmer paa en indviet Plads udenfor disse. Jo nærmere Hvilestedet var Tagdryppet, des bedre blev det holdt for at være. Allerede i 14. Aarh. begyndte man, oftest af Sundhedshensyn, at flytte K.ene udenfor Byerne, og det er i nyere Tid sket endnu hyppigere baade af Hensyn til Hygiejnen og til Kostbarheden af Grundene i en Bys Indre. Ofte blev der allerede i Middelalderen klaget over Uro paa K.ene. Luther er saaledes misfornøjet med Larmen fra K.en i Wittenberg, der minder ham om »et Marked«, og han siger: »En K. skal være et smukt, stille Sted, hvorpaa man kan gaa og staa med Andagt, overveje Døden, den yderste Dom og Opstandelsen og bede«. I de fleste Lande blive K.ene indviede, enten straks efter deres Indretning, eller naar det første Lig begraves.

Kirkegang, Mødres, se Introduktion (S. 546).

Kirkegods *(res ecclesiasticae)* er de Ting, som anvendes, eller som er bestemte til at anvendes i kirkeligt Øjemed. *Res ecclesiasticae* inddeles i: 1) *Res sacrae* ɔ: Ting, som ved en særlig Indvielsesakt er bestemt for Gudstjenesten. Den kanoniske Ret inddeler disse i *res consecratae* (Kirke, Alter, Kalk og Disk) og *res benedictae* (Kirkegaard, Messeklæder, Monstranser, Klokker o. lign.), efter som Indvielsesakten er en *consecratio* (egentlig Indvielse) eller *benedictio* (Velsignelse). Efter rom. Ret var *res sacrae* ikke Genstand for Omsætning *(res extra commercium)*, medens den kanoniske Ret tillader, at de kan staa i saadanne Retsforhold, som ikke strider mod deres Bestemmelse eller profanerer dem. Der er saaledes intet til Hinder for, at de kan ejes af private Personer. Den protest. Kirkerets Betegnelse for *res sacrae* er egentlig *res benedictae*, efter den *dedicatio* eller højtidelige Ritus, hvormed de første Gang tages i Brug. — 2) *Res ecclesiasticae* eller Kirkegodset i særegen Forstand omfatter al kirkelig Formue, navnlig for saa vidt den anvendes til Kirkernes Vedligeholdelse *(fabrica ecclesiae,* Fabrikgods, Kirkegods i snævreste Forstand) eller til Gejstlighedens Underhold (Beneficiargods, Mensal-, Præstebords-, Præbendegods).

De kirkelige Indtægter bestod oprindelig af de troendes frivillige Gaver *(oblationes)*, der forvaltedes af Biskoppen og af ham anvendtes til Gejstlighedens Underhold, Gudstjenestens Opretholdelse og de fattiges Forsørgelse. Fik Kirkerne Jordegods som Gave, laa ogsaa dettes Forvaltning i Biskoppens Haand; thi den enkelte Kirke erhvervede ikke for sig selv, men for Bispekirken, som var hele Stiftets Sognekirke. Indtægterne af det til den enkelte Kirke skænkede Jordegods blev dog allerede tidlig af Biskoppen anvist den ved Kirken ansatte Præst som hans *stipendium* eller *precarium* (tilbagekaldeligt Laan). Men da Sognesystemet udvikledes, og der inden Bispedømmet blev flere Sognekirker med fast ansatte Sognepræster, blev det først sædvansmæssig og senere ved Lov (romersk Synode 826 c. 16) bestemt, at faste Ejendomme, som var skænkede til den enkelte Kirke, ikke skulde skilles fra denne og inddrages under Bispekirken. Hermed var det egentlig afgjort, at den enkelte Kirke selv ejede sit Gods; men i den ældre Middelalders Gavebreve udtrykkes dette ofte saaledes, at Kirkens Helgen er Godsets Ejer. I den senere Middelalders Dokumenter og Love har Ejendomsspørgsmaalet faaet den juridisk rigtige Besvarelse, at Kirken selv som Retssubjekt (juridisk Person) ejer sit Gods. De enkelte Kirkers Gods og Indtægter var desuden allerede tidlig delt mellem Kirken (Kirkefabriken) og Præsten (Præstebordet, Beneficiet), og hvor Kirken havde flere Præster, havde hver af disse sit Beneficium (I, 259) eller Præbende (se d. Art.) med sit eget Jordegods. Det Gods, som oprindelig var den enkelte Kirkes Eneejendom, blev saaledes udskiftet mellem flere Ejere, nemlig Kirken og dens Præstebord eller Præbender. Denne saakaldte Institutteori er nu enstemmig antaget af alle protest. Kirkeretslærere og anerkendes ogsaa, i al Fald til en vis Grad, af de rom.-kat. Kanonister. Men ved Siden af Institutteorien hævder disse ogsaa den saakaldte Universal- eller Alkirketeori (Gesamtkirchentheorie), der tillægger Universalkirken, repræsenteret af Paven, en Overejendomsret *(dominium eminens)* til alt Kirkegods, medens det enkelte Kirkeinstitut kun har en Brugsejendomsret *(dominium utile)* til sit Gods.

Hos de germanske Folk var i de første Aarhundreder efter Kirkens Grundlæggelse Ejendomskirken og Lægpatronatet meget udbredt. Dette gik ud paa, at den private Godsejer, Menighed eller Institution, som bekostede en Kirke opført, ogsaa ejede Kirken og dens Gods, bestyrede og oppebar Indtægterne af dette, og valgte Kirkens Præst. Men Kirkeejeren maatte holde Kirken vedlige og lønne Præsten. Denne Kirkeejendomsret blev i Løbet af 12. og 13. Aarh. forvandlet til en Patronatsret, der indeholdt en Ret til at føre Kontrol med Kirkegodsets Forvaltning og en Ret til at foreslaa Præst *(jus præsentandi)*; men Patronatkirken selv var sit Godses Ejer, og Biskoppen havde Ansættelsesmyndigheden. Den klassiske kanoniske Ret forlangte, at enhver Kirke, før den

viedes, skulde gives en Medgift *(dos)*, der var tilstrækkelig til Kirkens Vedligeholdelse og Præstens Underhold. Den opstillede ogsaa den Grundsætning, at Kirkegods ikke maatte sælges uden i Nødsfald *(urgens necessitas)*, eller naar Salget var til vedkommende Kirkes aabenbare Fordel *(evidens utilitas)*.

Ref. medførte ingen principiel Forandring i K.ets Retsstilling. Hvor de protest. Kirke- eller Landslove indskrænkede sig til at stadfæste den ældre Retstilstand, blev denne uforandret. Spørgsmaalet om Ejendomsretten til K.et er saaledes i Tyskland besvaret efter den kanoniske Institutteori, undtagen i Preussen, hvor K.et efter den Allg. preuss. Landrecht af 1794 ejes af Menighederne.

Under Territorialsystemet og Enevælden udviklede Naturretslærerne, at Kongen eller Staten havde en Overejendomsret til K.et og kunde disponere over det til Statens Tarv. Denne Lære ligger til Grund for det franske Sækularisationsdekret af 2. Nov. 1789, der erklærede alt K. for Nationalejendom, hvorefter K.et i stor Udstrækning blev solgt, og kun Kirkebygningerne overladt de verdslige Kommuner til gudstjenstligt Brug. Ved Konkordatet af 1801 blev det usolgte K. atter restitueret, men der har været Tvist om det efter 1801 ejes af Civilkommunen eller af Kirkeinstitutet. De fr. Domstole har erklæret sig for det første, Teorien for det sidste Alternativ. En preuss. Lov af 14. Marts 1880 har for det tidligere fr. Retsomraade paa den venstre Rhinbred bestemt, at K.et er Menighedens Ejendom.

I de nordiske Riger har K.ets retslige Skæbne efter Reformationen tildels været noget forskellig.

I Danmark og Norge blev ved Recessen af 30. Okt. 1536 det kat. Bispedømme ophævet og dets Gods lagt under Kronen. Klostergodset gik ved Klostrenes Ophævelse efterhaanden over til verdslige Forleninger. Kapitelsgodset blev dels perpetueret til gejstlige Embeder, Skoler og Universitetet, dels forlenet til Statstjenere og det sidste efter Enevældens Indførelse solgt. Det almindelige Kirke- og Præstebordsgods blev derimod i Kirkeordinanserne af 1539 og 1604, i Gejstlighedens Privilegier af 1661 og i Christian V's Danske og Norske Lov udtrykkelig forbeholdt Kirkerne og Præstebordene. Til Trods for disse Lovbud tiltog dog de dansk-norske Konger baade før og efter Enevældens Indførelse sig en stedse videregaaende Dispositionsret over Kirke- og Præstebordsgodset. Denne Dispositionsret baseredes dels paa den højeste kirkelige Forvaltningsmyndighed, som Kongen tog i Arv efter det kat. Episkopat og Pavedømmet, dels paa den »Herlighedsret«, som efter dansk Lensret altid fulgte »Forsvaret«, og som allerede under Katolicismen tilkom Biskoppen over enkelte Kirker. Denne »Herlighedsret« begyndte Kongen efter 1582 at afhænde til private, navnlig til Adelsmænd, som derved fik *»jus patronatus«* (se Patronatsret) til Kirkerne og Ret til deres »Overskud«. Under Enevælden gik Kongen over til at sælge Kirkerne, deres Gods og Tiende uden *jus vocandi* (Kaldsret) dels til enkelte Personer, dels til »Almuen«, d. e. Menigheden eller en Del af denne. Paa denne Maade gik en stor Del af de danske og norske Landskirker over i privat Eje, og Kirkeejeren fik fri Raadighed over Kirkens Gods og Indtægter med det Forbehold, at Landgilden (i Norge Landskylden) aldrig maatte skilles fra Kirken. De danske Kirker er saaledes efter denne Udviklingsgang dels selvstændige Stiftelser (»Kirker, der eje sig selv«), dels »Kirker i privat Eje«. At de sidste ogsaa er Stiftelser, fremgaar dog af den Bestemmelse, at Kirkens Formue ikke maa skilles fra den (jvfr. dansk Kirkesynslov 19. Febr. 1861 § 2). Ifølge et 1902—3 det danske Landsting forelagt, men ikke gennemført »Forslag til Lov om Bestyrelse m. m. af Kirker, der eje sig selv« (Landstinget, Lovforslag Nr. 10 1902—3) § 1 anses som »Kirker, der eje sig selv«: a) Sognekirker, der selv eje de til dem henlagte Tiender, eller til hvilke ingen Tiender ere henlagte; b) Sognekirker, hvis Tiender afløses efter Reglerne i Lov om Adgang til at afløse Tiender af 8. Maj 1894; c) Distrikts- og Filialkirker. Dette Lovudkast tilsigtede paany at hidføre den under Katolicismen gældende Retstilstand: enhver Kirke er en selvstændig Stiftelse med et Kapitalfond, der sikrer dens Vedligeholdelse (jvfr. §§ 12, 13).

I Norge er Udviklingen i denne Retning afsluttet med Lov om Kirker og Kirkegaarde af 3. Aug. 1897, som for det første bestemmer, at enhver Sognekirke skal være Menighedens eller i Byerne: flere Menigheders uafhændelige Ejendom (§ 1), og de Sognekirker, som er i privates Eje, skal inden 1. Jan. 1904 være indløste af vedkommende Menighed (§ 2). Dernæst er enhver Kirke en Stiftelse, hvis Kapitaler, Indtægter og Rettigheder ikke maa skilles fra den, og hvis Formue udgør Kirkens Fond (§ 12). Ved en Kirkes Indløsning fra den private Kirkeejer skal dens Tiende, Landskyld og øvrige Indtægter følge Kirken, men dens Kapitaler og Jordegods kun i den Udstrækning, de trænger til at dække Kirkens Udgifter (§ 3); Jordegods, som tilhører en Kirke i Menighedens Eje, kan med Kongens Samtykke afhændes, men Salgssummen indgaar i Kirkens Fond (§ 12).

Med Hensyn til Beneficiargodset bestemte Gejstlighedens Privilegier af 24. Juni 1661 § 4, at enhver Præst af Kongen maatte tilforhandle sig sin Præstegaards Bygning, og Betalingen blev i Frd. af 19. Jan. 1664 § 1 sat til 100 Rdlr. for hver Gaard, som skulde tilfalde Fattigvæsenet. Dette er endnu gældende Ret i Danmark, men i Norge blev denne Regel ikke gennemført. I Slutn. af 18. og Beg. af 19. Aarh. blev i Norge en hel Del Beneficiargods udlagt til Embedsgaarde for militære og civile Embedsmænd mod Erstatning i Korn til Beneficiarius (Reskr. 2. Sep. 1791 og 3. Nov. 1813). Af nationaløkonomiske Grunde blev dernæst Beneficiargods og offentlige Stiftelsers Gods besluttet afhændet til Selvejendom (Reskr. 19. Maj 1809), og Salgssummerne blev til en Begyndelse indragne i Statskassen. Denne Praksis blev dog snart opgivet, og i Danmark, hvor Salg af det beneficerede Gods til Arvefæste er ordnet ved Lov af 24. April 1860, tilfalder Købesummen Embedet. I Norge blev $^2/_3$ af den Kapital-, Korn- og Pengerente, som indkom ved Salg af beneficeret Gods, undtagen Præstegaarde og Enkesæder, tillagt det norske Universitet (kgl. Resol. 24. Marts 1812). Men forøvrigt bestemte den norske Grundlov af 1814 § 106, at »saa-

vel Købesummer som Indtægter af det Gejstligheden beneficerede Gods skal blot anvendes til Gejstlighedens Bedste og Oplysningens Fremme«, og ifølge Lov om det beneficerede Gods af 20. Aug. 1821 § 41 tilfalder disse Kapitaler »Oplysningsvæsenets Fond«, af hvis Renter $^1/_3$ tilfalder Universitetet og de $^2/_3$ anvendes dels til Kirkens, dels til Folkeskolens Bedste. Fondets Kapital udgør for Tiden henimod $19,_4$ Mill. Kroner. Ved Realisation af Enkesæderne (Lov 26. Sep. 1845) er der dannet et Pensionsfond for gejstlige Enker (ca. $4,_2$ Mill.) og ved Bortsalg af Præstegaardsparceller (Lov 19. Juni 1882) er der dannet et Præstegaardsfond (over 3 Mill.). Ligesaa er der ved Indløsning af den paa bortsolgt beneficeret Gods hvilende Jordafgift dannet et »Jordafgiftsfond«, ved Indløsning af Fisketienden et »Fisketiendefond« og ved Salg af de civile Embedsgaarde, som blev udlagt af det beneficerede Gods et »Embedsgaardsfond«, der alle anses som Kirkens Ejendom og forvaltes af Kirkedepartementet.

I Sverig førte Ref. til en videregaaende Sækularisation af Kirkegodset end i Danmark og Norge. Recessen i Vesterås 1527 gav Kongen Magt til at ordne Bispernes, Domkapitlernes og Klostrenes Indtægter, og Ordningen blev den, at største Delen af disse Instituters Jordegods efterhaanden inddroges under Kronen. Samme Vej gik ogsaa Tienden, hvoraf kun Præstetienden (Tertialtienden) blev urørt; men Præstegaardene blev forbeholdt Embedet. Derimod blev Landskirkernes Jordegods i 1540-Aarene inddraget under Kronen mod et Vederlag til Præsten af Kongetienden. Men hermed blev det ogsaa. Den 28. Nov. 1650 opnaaede den sv. Gejstlighed gennem sine Privilegier en ubetinget Retsbeskyttelse for Beneficiargodset, hvis Retsstilling efter de nugældende Privilegier af 1723 er helt ud kanonisk. Kirkerne og deres Gods er anerkendt som Menighedens Ejendom og staar under dens Forvaltning; men Kirkernes Egenskab af selvstændige Stiftelser synes i Sverig efter Ref. at være traadt i Baggrunden for Menighedens Ejendomsret.

Om K.ets Forvaltning se Artiklerne »Kirkens Forsvar«, »Kirkeinspektion«, »Kirkeværger«. Om dets Skattefrihed se »Immunitet«, S. 521 (Friedberg, Kirchenrecht, Leipz. 1895[4]; Matzen og Timm, Haandbog i den danske Kirkeret, Kbhvn 1891; Rosenberg, Handbok i Sveriges Kyrkorätt, Stholm 1889; E. Hildebrand, Svenska statsförfatningens hist. utveckling, Stholm 1896; Hjärne, Kyrkliga inflytelser inom Sveriges äldre statsrätt, i Bidrag till Sveriges medeltidshistoria, tillegnade C. G. Malmström, Upsala 1902, S. 1 f.; G. Thulin, Utredning rör. patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän, Stholm 1901; Hertzberg, Om Ejendomsretten til det norske Kirkegods, Kra. 1898; Taranger, Ejendomsretten til de norske Præstegaarde [Norsk Retstidende, 1896] og Kirkegodsets Retsforhold [Norsk Retstidende, 1902], Forarbejderne til den norske Præstelønningslov og Kirkelov af 1897). *A. T.*

Kirkehistorie. K.n har til Opgave at skildre den kr. Menigheds Levnedsløb, dens Vækst og dens Kampe. Det første Tilløb til en K. have vi i Lukas's Skildring af Apostlenes Gerninger; derimod have Hegesippos's »Erindringer« (S. 375), af hvilke vi nu kun have nogle faa Brudstykker, næppe været et egentlig kirkehist. Arbejde, om det end har indeholdt adskillige hist. Oplysninger. Den kirkl. Historieskrivnings Fader var Biskop Evsebios af Kæsarea (I, 827), hvis »K.« blev til i Tilslutning til Julius Africanus's Kronografi (I, 33) og som en Udvidelse af hans egen Krønike. Den gaar til 324 og blev paa en Maade fortsat til 337 ved Evsebios's Biografi af Constantin d. st. Filostorgios (S. 56) skildrede Kirkens Historie 300—425 fra ariansk Synspunkt, og i 5. Aarh. fik Evsebios 3 betydelige Fortsættere i Sokrates, Sozomenos og Theodoret af Kyrros (se de Art.). I 6. Aarh. gjorde Lektoren Theodoros i Kstopel et Udtog af disse 3 Fortsættere af Evsebios, som han selv fortsatte til 527 (af dette Udtog have vi nu kun Brudstykker hos Nikeforos Kallisti); Retoren Zakarias fra Majuma, der 536 var Biskop af Mitylene paa Lesbos, skrev paa Græsk en Verdenshistorie, som indeholdt et Stykke Kirkehistorie (til o. 518), der haves i syr. Bearbejdelse fra o. 570 (overs. paa Tysk af K. Ahrens og G. Krüger, Leipz. 1899; jvfr. W. Wright, Short hist. of Syriac Lit., London 1894, 107 f.), og Advokaten Evagrios (I, 819) behandlede paa Græsk Tiden 431—594.

I den lat. Kirkeafdeling oversatte Hieronymus Evsebios's Krønike og fortsatte den til 378, og Rufinus fra Aqvileia oversatte og fortsatte Evsebios K. til 395. Den galliske Presbyter Sulpicius Severus skrev i Beg. af 5. Aarh. en Krønike fra Verdens Skabelse til Aar 400, og Paulus Orosius en Verdenshistorie med apologet. Tendens — begge med stor Interesse for Kirkens Liv. I 6. Aarh. lod Cassiodor (I, 485) ved en græsk-kyndig Munks Hjælp Evsebios's 3 Fortsættere sammenarbejde til en *Hist. ecclesiastica tripartita,* der sammen med Rufinus's Bearbejdelse af Evsebios og en Fortsættelse til 518 var Middelalderens Lærebog i K. — I 6. Aarh. skrev endelig den monofysit. Biskop Johannes af Efesos (S. 660) en Kirkehistorie paa Syrisk i 3 Dele, der gik til 572; kun Brudstykker af 2. og det meste af 3. Del er kommet til os.

I Middelalderen give Helgen-, Bispe-, Kloster- og Rigs-Krøniker mange vigtige Bidrag til den middelalderlige K. Med Einhards Skildring af Karl d. st. (I, 732) begyndte de polit. Biografier, der paa Grund af Forbindelsen mellem Stat og Kirke ogsaa kom til at indeholde en Del K. Mange Klostre (t. E. St. Gallen og Reichenau) blev Arnesteder for den kirkl. Krønikeskrivning, og den eng. Skik, paa Paasketavlernes Rand at gøre hist. Optegnelser, blev efterlignet paa Fastlandet, hvor der derved fremkom baade Kloster-Annaler og Rigs-Annaler, og lidt efter lidt bleve disse magre Optegnelser til fyldige Krøniker. Hvert Folk fik en eller flere Krønikeskrivere, der i Reglen skænkede de kirkl. Forhold stor Opmærksomhed, og mange Klosterfolk fordybede sig i et enkelt Klosters eller enkelt Bispedømmes Historie. Den mærkeligste Bispekrønike var den saakaldte *Liber pontificalis,* der skildrer de rom. Biskoppers Historie til 891 (se d. Art.). En af de i khist. Henseende vigtigste Krøniker er Orderik Vitalis's *Historia ecclesiastica* (en Del overs. paa Dsk af P. Kierkegaard). I den gr. Kirke skrev Nike-

foros Kallisti i 14. Aarh. en K., der gik til 610.

Først paa Ref.'s Tid blev der atter lagt Haand paa en virkelig K.skrivning ved Matth. Flacius's og hans luth. Venners Kæmpeværk, »de Magdeburgske Centurier« (S. 65), der i 13 Bd. omhandle de 13 første kr. Aarh. Som et Modstykke til disse udarbejdedeKard. Baronio (I, 223) de ikke mindre kæmpemæssige og værdifulde *Annales eeclesiastici* (til 1198), der fandt en lærd og skarpsindig Kritiker i Anton Pagi (1705) og Fortsættere i 17. Aarh.: Raynald (1198—1565; 9 Bd.), i 18. Aarh.: I. de Laderchi (1566—71; 3 Bd.) og i 19. Aarh.: A. Theiner (1572—85; 3 Bd.). I 17. Aarh. blomstrede det khist. Studium især i Frankrig, hvor Dominikaneren Natalis Alexander, Seb. le Nain de Tillemont og Claude Fleury skrev omfattende Fremstillinger af store Dele af K.n. Paa ref. Grund begyndte den kirkl. Historieskrivning med en Theod. de Bèze tillagt Skildring af den fr.-ref. Kirke (1580), og i det 17. og Beg. af 18. Aarh. blev den alm. K. bearbejdet i ref. Aand af I. H. Hottinger i Zürich, Fr. Spanheim i Leiden, Sam. Basnage i Zütphen og Joh. Basnage i Haag, samtidig med at Mænd som R. Hospinian, D. Blondel og Jean d'Aillé vare virksomme med Affattelsen af Enkeltundersøgelser og krit. Arbejder. I England indlagde Usher, Dodwell og Cave sig ogsaa Fortjenester af K.n.

I den luth. Kirkeafdeling stod K.n en Stund i Skygge for Dogmatiken, men i Jørgen Kallisens og Synkretismens Dage vaagnede der en ny Interesse for den. Gottfr. Arnold (I, 148) betegnede ved sin »Unparth. Kirchen- und Ketzergesch.« (I—IV, 1699—1700) et Brud med den ortodokse Betragtning, for saa vidt som han med særlig Forkærlighed dvælede ved Kættere og Sværmere som Repræsentanter for levende Krdm. Den betydeligste Kirkehistoriker i 18. Aarh. paa luth. Side var J. L. Mosheim, hvis paa Latin skrevne K. udmærker sig ved grundig Forskning, pragmat. Fremstilling, stor Skarpsindighed og et elegant Sprog. Ved Siden af ham kan man paa luth. Side nævne J. A. Cramer, C. W. F. Walch, J. M. Schröckh, L. T. Spittler og H. P. K. Henke. Schröckhs K. i 45 Bd. indeholder en umaadelig Stofmasse; Spittlers »Grundrids« giver et aandrigt Overblik over Hovedpunkterne i Kirkens Udvikling, betragtet fra den saak. »Oplysnings« Standpunkt.

I 19. Aarh. tog den khist. Forskning et nyt og stort Opsving. I. K. L. Gieseler skrev en Lærebog, der indeholdt udførlige Kildeuddrag til Oplysning af en kortfattet Tekst; A. Neander skildrede i 11 Bd. Kirkens Historie til 1416 ud fra Pektoralteologiens Standpunkt, med aabent Øje for Fromhedslivet og Forkærlighed for det biografiske; i hans Spor skrev H. E. F. Guericke en Haandbog, der afspejlede Forf.s luth. Ortodoksi. K. Hase gav fra en æstetisk Rationalismes Standpunkt en aandfuld, overskuelig Lærebog i hele Kirkens Historie, der i hans sidste Aar og efter hans Død blev efterfulgt af en større Haandbog, som gengav de Forelæsninger, han i sit lange Universitetsliv havde holdt over alm. K. F. C. Baurs (I, 238) K. gav den kritiske Tübingerskoles Betragtning af Kirkens Levnedsløb med Sans for Udviklingen og særlig for det dogmehist.; R. Rothes efter hans Død udgivne Forelæsninger have deres Styrke i Behandlingen af Kirkeforfatningen og det kr. og kirkl. Liv. I. H. Kurtz har forfattet Begyndelsen til en større Haandbog og en Lærebog, der mere end nogen anden baade i Norden og i Tyskland har været en Studenterbog. Wilh. Möller begyndte en udførlig Haandbog i K., der skulde gengive det 19. Aarh.s Forskningsresultater; hans Værk bliver dels omarbejdet, dels fortsat af H. v. Schubert og G. Kawerau. Karl Müller har skrevet en mere kortfattet K., der hidtil (1903) er naaet til Ref.s Slutning, og Loofs har udgivet Dispositionerne til sine Forelæsninger som et »Grundrids«. Juristen R. Sohm har skrevet en kortfattet K., der navnlig har det Maal at stille Kirkens Historie i det rette Forh. til Verdenshistorien og vise dannede Læsere Udviklingsgangen i Menighedens Levnedsløb. I England fandt den alm. K. Dyrkere i H. H. Milman, C. Hardwick, A. P. Stanley, C. Wordsworth og flere andre, og i Amerika begyndte den indvandrede Tysker, Ph. Schaff, en stort anlagt K., der naaede til Calvin. Fr. Hammerich skildrede paa Dansk K.n til det 19. Aarh.s Beg. fra et grundtvigsk Standpunkt, med Begejstring for Frihed og Nationalitet; C. A. Cornelius gav paa Svensk en ret udførlig Fremstilling af K.n ud fra den ortodokse Lutherdoms Standpunkt.

Fra ref. Side kom Hagenbachs livlige Forelæsninger over K., Ebrards af den ref. Ortodoksi stærkt prægede Haandbog og Herzogs af Neanders Pektoralteologi paavirkede »Abriss«, der for det 19. Aarh.s Vedkommende blev fortsat af G. Koffmane. Fr. Böhringer skrev en K. i biografiske Monografier. Paa rom.-kat. Side møde vi bl. a. Konvertiten F. L. v. Stolberg, hvis »Gesch. der Relig. Jesu« har gjort en Gerning i Propagandaens Tjeneste; den blev fortsat af v. Kerz og v. Brischar. Senere skildrede Katerkamp med større videnskabelig Grundighed K.n til 1153 i 5 Bd. Ritter og Alzog skrev Kompendier, Kard. Hergenröther en udførlig Haandbog, og i den sidste Tid har H. Brück, A. Knöpfler (paa Grundlag af Hefeles Forelæsninger), F. X. Funk og F. X. Kraus, de to sidste med større Ejendommelighed og Selvstændighed, skrevet dygtige Lærebøger i K. for studerende. I Frankrig har Berault-Bercastel og hans Fortsættere tilvejebragt et bindstærkt Værk over K., og Abbé Rohrbacher har skrevet en *Hist. universelle de l'église catholique,* der i F. Hülskamps tyske Oversættelse har vundet Paaskønnelse ogsaa i Tyskland. Den er ogsaa oversat paa Italiensk og dér fortsat af Balan. Den største rom.-kat. Kirkehistoriker var dog J. J. I. v. Döllinger (I, 701), der baade har skrevet og skabt K.

Fra gr.-kat. Side har Prof. Filaret Bafeides i Kalke, en Discipel af Döllinger, skrevet en alm. K. i 2 Bd., der gaar til 1453, og Prof. Diomedes Kyriakos har fortalt de østerl. Kirkers Historie 1453—1898 (tysk Overs. Leipz. 1902). —

Til de nævnte Forf. af alm. K.r slutte sig en stor Række Forskere i alle Lande, som have bearbejdet enkelte Sider af K.n (jvfr. Art. Dogme-

historie); og i forskellige Lande har der været Kirkehistorikere, som have dannet Skole (i Tyskland især A. Neander, H. Reuter og A. Harnack, i England J. B. Lightfoot, i Holland Moll og Acquoy). Mange vigtige Bidrag til K.n findes i »Zeitschrift f. hist. Theol.«, udgivet af Illgen, Niedner og Kahnis, senere fortsat ved Briegers »Zeitschrift f. Kgesch.«; i Gebhardt og Harnacks »Texte und Untersuchungen« og forskl. andre tyske teologiske Tidsskrifter. Paa rom.-kat. Side udgiver Görresforeningen »Hist. Jahrb.« og Knöpfler, Schrörs og Sdralek udgive »Kirchengeschichtl. Studien«, der danne en Samling Monografier. H. Denifle og Fr. Ehrle have udgivet »Archiv f. Lit.- und K.gesch. des Mittelalters« I—VII (1885—1900), og A. Ehrhard og J. P. Kirsch udgive (siden 1900) »Forschungen zur chr. Lit.- und Dogmengesch.«.

M. H. t. Inddelingen af K.n og dens Opgave i Nutiden henvises til F. C. Baur, Die Epochen der kirchl. Gesch.schreibung (Tüb. 1852), Fr. Overbeck, Ueber die Anfänge der K.gesch.-schreibung (Basel 1892), A. Ehrhard, Stellung und Aufgabe der K.gesch. in der Gegenwart (Stuttg. 1898), H. v. Schubert, Die heutige Auffassung und Behandlung der K.gesch. (Tüb. 1902), K. R. Hagenbach, Encykl. und Methodol. der theol. Wissenschaften (Leipz. 1874[9]) og J. G. R. Acquoy, Handleiding tot de kerkgeschiedsvorsching en kerkgeschiedschrijving (Haag 1894); »Om Behandlingen af den alm. K. i den danske Literatur fra Ref. indtil Udg. af forrige (ɔ: 18.) Aarh.« har H. F. Rørdam i »Kirkehist. Samlinger« 3. R. VI, 192 f. skrevet en oplysende Oversigt, og i »Khist. Saml.« 4 R. I, II og IV har samme Forf. givet en ikke mindre instruktiv »Udsigt over Arbejderne i Danmarks Khist. siden Ref.«. I Danmark har »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« (siden 1848) virket betydeligt for Forskningen af Fædrelandets K. ved Tidsskriftet »Kirkehistoriske Samlinger«; i Sverig er der dannet en »Kyrkohistorisk Förening«, som siden 1900 udgiver »Kyrkohistorisk Årsskrift« med lignende Formaal, i England er der dannet et *Church Historical Society*, som siden 1896 udgiver mindre og større Skrifter til Belysning af den eng. K. *Fr. N.*

Kirkeinspektion, se Tillægget.

Kirkelig Forening for indre Mission i Danmark er oprindelig Lægfolks Værk. Navnet »Indre Mission« er først brugt i Tyskland, hvor det har vundet Borgerret trods adskillige Indvendinger, væsentlig ved Dr. Wicherns (se d. Art.) Virksomhed. Det er Benævnelse paa et organiseret Fællesarbejde af Lægfolk og Præster i Forening for at oparbejde Tro, virksom i Kærlighed, i de Folkemasser, som ved Tidens Ugunst, ved Rationalismens Forsømmelser og ved den siden 1848 herskende Tidsaand ere blevne fremmede for Kirken. Det var Lægmænd fra Nordsjælland, som stiftede »Foreningen for indre Mission« 17. Sept. 1853. Navnet havde de hørt i Kbhvn, hvor de søgte til de ledende Præster paa den Tid, Grundtvig, Blædel, Fr. Hammerich og Fenger. Men Lægmændene gik snart paa egen Haand, oprettede den nævnte Forening, udsendte den ledende Aand iblandt dem, Smeden Jens Larsen, som Rejseprædikant og udgav et Blad, »Indre Missionstidende«. De bleve dog snart splidagtige; Formanden dannede en Frimenighed, og Bevægelsen vilde vel have endt i Sektvæsen, dersom ikke Præster havde traadt til, først C. F. Rønne i Høve, som 1858 blev Foreningens Formand, fra 1861 Vilh. Beck (I, 244) og Johannes Clausen (I, 519). Ved et Møde i Slaglille 19. Sept. d. A. opløstes Foreningen, og en ny dannedes. Den bestod af Rønne som Formand, de to Kapellaner og to Lægmænd. For at undgaa alt Skin af Sektvæsen omdøbtes den til »Kirkelig Forening for indre Mission i Danmark«. Beck overtog Redaktionen af Bladet fra 1862.

Der kommer nu Fart i Arbejdet, da Beck og Clausen 1865 foretog en længere Rejse igennem Jylland for at holde Møder og Gudstjenester for indre Mission. Den Opvækkelse paa forskellige Egne i Fyn, Jylland og Sjælland, som var gaaet forud, væsentlig fremkaldt ved herrnhutisk Indflydelse, sluttede sig let til indre Mission. Ny Opvækkelser fremkaldtes, og Foreningen blev saaledes Leder af en vidt udbredt Opvækkelse i den anden Halvdel af Hundredaaret. Trods en Del Betænkeligheder slutte flere og flere Præster sig til Bevægelsen og tage Del i Arbejdet. Allerede 1863 kan man udsende 13 »Kolportører«, som udbrede gudelige Skrifter og delvis prædike. 1866 udsendes endogsaa en Rejsepræst. Af denne Begyndelse har der nu udviklet sig et Arbejde, der har spændt over hele Landet og i stigende Grad samlet Lægfolk til et virksomt Arbejde for Kirken. Imedens Grundtvigs Venner i Begyndelsen sluttede sig til de opvakte og samlede dem om sig, har Arbejdet som af sig selv i Aarenes Løb fordelt sig saaledes, at de grundtvigske Kredse have taget det kr. folkelige Oplysningsarbejde op i Folkehøjskolerne, imens indre Mission har gjort det direkte Opvækkelsesarbejde til sin Hovedopgave.

Det blev navnlig Pastor Becks enestaaende Evne som Folketaler og store Arbejdskraft, som den store Fremgang skyldes. Ved Siden af sin Præstegerning har han indtil sin Død (1901) virket som Rejseprædikant, saaledes at neppe nogen Præst i vor Tid har kunnet maale sig med ham. Ved hans kraftige Ledelse er Arbejdet vokset saaledes, at der ved Hundredaarets Udgang fandtes 158 »Indremissionærer«. Saaledes benævnes nu »Kolportørerne«, da de fleste virke som Rejseprædikanter, og Bogsalget mest besørges af »Bogsælgere«, af hvilke der fandtes 86. Antallet af Møder gik op til 71 ved Formanden, 763 ved andre Præster og 20,257 ved Indremissionærerne i et Aar; disse udførte 40,643 Husbesøg.

Til Støtte for denne omfattende Prædike-Gerning har Foreningen udgivet en stor Mængde Traktater og oprettet en Boghandel og et Missionstrykkeri. »Den indre Missions Tidende« havde 16,050 Abonnenter. Til Støtte for Arbejdet har man begyndt at opføre Missionshuse, hvis Antal stadig forøges; i 1890 fandtes der 96; i 1900 var der 205. Dette hænger for en Del sammen med en Række Foretagender, som have til Formaal at drive Mission i særlige Samfundskredse, navnlig iblandt Børnene og de unge; hertil krævedes nemlig faste Lokaler. Børnegudstjenester holdtes i et Antal af 525, og Arbejdet i dem ledes af 2288 Mænd og Kvinder. Et Børneblad, som sælges til Børnene,

udgik i 18,500 Ekspl. Der findes 238 Foreninger for unge Mænd og 280 for unge Piger (se K. F. U. M.); alle disse Foreninger staa i Forbindelse med de kristelige Ungdomsforeningers Verdensforbund. »De unges Blad« har 7000 Holdere. Som Foreningens Hovedstation betragtes Missionshuset »Siloam« paa Frederiksberg.

Ved Siden af denne omfattende Virksomhed har indre Mission ydet Bidrag til Sømandsmissionen, til det kirkelige Arbejde iblandt Danske i Amerika og paa Ny Zeeland. Den har ogsaa begyndt at optage et Oplysnings-Arbejde ved 4 Folkehøjskoler, den ene i Forbindelse med et Seminarium. Enkelte selvstændige Virksomheder arbejde i nær Tilslutning til Foreningen, saaledes Børnehjemmet »Godthaab« og Hospitalet »Lukas-Stiftelsen« i Kbhvn. Midlerne til Driften indkomme dels ved frivillige Gaver, som i 1900 beløb sig til 141,268 Kr., dels ved Bladene og Trykkeriet. Heraf anvendtes til Lønninger og Rejseudgifter 127,352 Kr. Værdien af de faste Ejendomme anslaas til ca. 1 Mill. Kr.

Imedens indre Mission i Tyskland er gaaet Haand i Haand med det kirkelige Diakoni, har den i Danmark væsentligt lagt an paa Forkyndelsen. Den har derved ydet Kirken en virksom Bistand ved at lede Lægmandsarbejdet ind i et kirkeligt Spor, hvorved meget Sektvæsen er blevet afværget. Det maa anses for en Lykke for den danske Folkekirke, at denne Bevægelse er holdt fri for Vranglærdomme, saa at enkelte Særmeninger hos dens Hovedleder ikke ere blevne Partimærker. Forholdet til det kirkelige Embede har derfor i det hele været fredeligt, trods spredte Klager over visse Mangler i Ledelsen og Indremissionærernes ofte mangelfulde Udvikling. I de saakaldte kirkelige Møder (»Betesda-Møder«, se I, 846) have den indre Missions Venner deltaget i de i det hele fredelige Forhandlinger imellem de forskellige Fraktioner af Folkekirken. Ogsaa overfor Kirkestyrelsen har Forholdet været fredeligt, og siden 1880 er man gaaet ind paa et Tilsagn om, at Indremissionærerne altid skulle henvende sig til Sognepræsterne, hvor de komme hen, og ikke uden deres Minde kundgøre offentlige Møder. Den Tillid, som den indre Mission mere og mere har mødt i Befolkningen, har dog i den sidste Menneskealder lidt nogen Afbræk ved Angreb i Bladene med Beskyldninger for Fordømmelsessyge og Pietisme. Navnlig har Foreningen mødt en bitter Fjende i Socialdemokratiets Blade. Men trods al Modstand synes Arbejdet snarest at være i Fremgang. Nogen egentlig Organisation findes ikke, og ved den nordiske Indremissions Kongres i Kbhvn i 1901 blev det udtalt fra dansk Side, at man her ikke ønskede en saadan. Kun have Sagens Venner begyndt hist og her at samle sig om Missionshusene i fri »Missionskredse«, af hvilke der antages at være 480. I Byerne gaa Bestræbelserne nærmest i Retning af at udvikle Sognemissioner. Teoretisk er indre Mission kun bleven behandlet sparsomt udenfor dens egne Skrifter. Oplysning om dens Historie findes i R. Volf, Indre Mission (1870). Om dens Opgaver har H. Stein udgivet en Række Foredrag: Hvad vil den indre Mission (3. Opl. 1882). A. Schack, »Den indre Mission«, 1898. Se ogsaa Martensen, Ethik III, 410; H. Scharling, Ethik II, 721 og sammes Stridsskrift »Halvgrundtvigianismen«, 1893. Spørgsmaalet om Forh. mellem Lægmænds Prædiken og det kirkl. Embede er behandlet i P. Madsen, Embedets og Menighedens Samvirken i det kirkl. Arbejde (Universitetsprogram 1894). En Oversigt over den indre Missions Udvikling til Hundredaarets Udgang findes i L. Koch, Fra Grundtvigianismens og den indre Missions Tid, 1898. Foreningens Aarsberetninger findes i dens Blad. *R. V.*

Kirkelig Forening for indre Mission i København har taget indre Missions Arbejde op i Hovedstaden under en selvstændig Forening, som blev stiftet 15. Febr. 1865. Spr. Blædel (I, 342) anses for Bevægelsens aandelige Fader, Spr. Frimodt (S. 132) blev Foreningens første Formand og Drivkraft. De første Arbejdere vare teol. Kandidater og fordrevne sønderjyske Præster. Man holdt Opvækkelsesmøder i laante eller lejede Lokaler og for husvilde Familier. Man begyndte at samle unge Mænd for at oplyse dem, og man antog sig enkelte faldne Kvinder. Smaa Forsøg bleve gjorte med Kolportage og Lægprædikanter. Fra 1875 antog Virksomheden fastere Former; man tog Arbejdet op paa en noget bredere Basis og begyndte at organisere Virksomheden i større Stil efter Hovedstadens Krav. Den ledende Aand i denne Periode blev H. Stein, som efter Frimødts Død 1879 blev Foreningens Formand. Allerede 1875 havde man indrettet et fast Missionslokale paa Østergade, hvor der begyndtes en Foreningsvirksomhed, som fra Indvielsen af Missionshuset »Betesda« (26. Sept. 1882) her fik sit faste Udgangspunkt. Der dannedes en »kristelig Broderforening«, »Blomstermission« for Hospitalerne, »kristelig Forening for unge Mænd« under Ledelse af V. Schousboe, 1878, »kr. Sangforening« under Ledelse af R. Volf. Der begyndtes Børnegudstjenester, Møder for Tjenestepiger og Fabrikspiger, og 1877 grundlagdes et Magdalenehjem, hvis Forstanderinde blev Frk. Th. Esche. I Betesdas rummelige Lokaler voksede de forskellige Virksomheder og Møder saa stærkt, at man efterhaanden maatte fordele Bestyrelsens Arbejde paa Udvalg, som ledede hver sin Gren af Virksomheden. Flertallet af Hovedstadens Præster støttede Sagen, og forskellige Sognemenigheder arbejdede sammen med indre Mission. Bestyrelsen var derfor i Aarenes Løb udvidet med Repræsentanter for de betydeligste Menighedskredse. Ny Virksomheder sattes i Gang: en Boghandel, Møder for særlige Klasser: Soldater, Handelskoner, senere ogsaa for blinde, for enlige Kvinder, Bibelkvindemission, Tjenestepigemøderne afløses fra 1887 af en »Kr. Forening for unge Piger«. »Midnatsmissionen« stilles i Forhold til indre Mission. Indremissionærers Virksomhed organiseres sognevis, saa vidt muligt i Forbindelse med de stedlige Sognemenigheder; Gaardmission og Friluftsmøder optoges i stor Udstrækning. Gaardmissionær Clausen maa nævnes som særlig virksom. Der udgives et »Søndagsblad«, og Aar 1885 Ugebladet »Fra Bethesda«, red. af Prof. Schat Petersen. Den ledende i Organisationen bliver efter Steins Fratræden 1886 R. Volf. Ved dennes Forflyt-

telse 1899 valgtes Prof. P. Madsen til Formand. Da Formanden umuligt kunde overkomme Virksomhedens Ledelse i det enkelte, ansattes fra 1891 en Sekretær, hvis Opgave er at lede Arbejdets daglige Drift, navnlig Bymissionen. Ved Hundredaarets Udgang ser Foreningens Virksomheder saaledes ud: En selvstændig Bestyrelse er given K. F. U. M., som har opført sit eget Hjem i Gotersgade, og K. F. U. P. Ligeledes Magdalenehjemmet, som er flyttet ud til sin egen Ejendom »Skovly« ved Lyngby. I Betesda holdtes 1300 Møder om Aaret. I Bymissionens Arbejde fandtes 24 aktive Arbejdere. Der blev holdt 5454 Møder. Af særlige Virksomheder ere endnu i Drift: Møder for Handelskoner, for Fabrikspiger, Konemøder og Blomstermission. Søndagsbladet udgik i 17,500 Ekspl. Børnegudstjenesterne samlede 7900 Børn, de lededes i 29 Afdelinger af 573 Lærere og Lærerinder. Indtægterne indkomme dels ved faste Aarsbidrag, ca. 3500 Kr., og ved Leje af Lokaler i Betesda, dels ved fri Gaver, ved et aarligt Udsalg med Missionsuge, og ved en i 1891 bevilget Kollekt i Hovedstadens Kirker (ca. 2000 Kr.). Indtægten var 1899 ca. 38,930 Kr., Udgiften til Lønninger udgjorde 18,444 Kr., Nettoformuen var 310,122 Kr., hvoraf ca. 222,000 kommer paa Betesda, Resten paa Legatkapitaler. Boghandelens Omsætning var 44,752 Kr.

Beretning om Virksomheden udkommer hvert Aar. Se ogsaa »Fra Bethesda« 1885—97, og de ovennævnte Skrifter af R. Volf, H. Stein og L. Koch. Som Foreningens Organ udgiver den Ugebladet »Sæd og Høst«. *R. V.*

Kirkeligt Raad. Nogle Medlemmer af den 1854 i Danmark nedsatte Kirkekommission foreslog (jvfr. Betænkninger og Andragender fra Kommissionen S. 41 f.) Oprettelsen af et kirkeligt Organ med raadgivende Myndighed, bestaaende af Rigets Biskopper, indtil Grundlovens Løfteparagraf om en Kirkeforfatning for den danske Folkekirke kunde opfyldes. Da Martensen kort før sin Død (»Af mit Levnet«, Kbhvn 1883, II, 59 f.) paany foreslog Dannelsen af et saadant Disperaad, optog endelig daværende Kultusminister Scavenius Tanken og udvirkede en kgl. Resolution af 8. Okt. 1883, ved hvilken et k. R. oprettedes. Dette skulde bestaa af Rigets 7 Biskopper, et Medlem af det teol. og et Medlem af det jurid. Fakultet, valgte af vedkommende Fakulteter, først paa 3 senere paa 6 Aar. Raadet skulde under Forsæde af Biskoppen af Sjællands Stift hvert Aar i Sept. Maaned mødes (i Konsistoriums Sal paa Universitetet) for at afgive Erklæringer i de Sager, som forelagdes det eller bleve bragte frem af dets Medlemmer. Udgifterne ved Raadets Møder afholdtes af Roskilde Domkirkes Midler. Det traadte første Gang sammen 1884, sidste Gang 1900, idet det blev ophævet ved Bekendtgørelsen af 23. Aug. 1901. I flere Aar lod Ministeriet offentliggøre en Udsigt over Udbyttet af det k. R.s Forhandlinger. Om dets Virksomhed se Matzen og Timm, Kirkeret S. 200 og Fr. Nielsen, Kirkeforfatning og Præstevalg (Kbhvn 1902) 24 f.

Kirkelære, se Dogme (I, 657).

Kirkelærer, *(doctor ecclesiæ)* er blevet et Hædersnavn for enkelte ved Lære eller Levned særlig udmærkede Kirkefædre (se d. Art.). Ambrosius, Hieronymus, Augustin og Gregor d. st. kaldes saaledes, allerede fra 1298, »de 4 store K.e«, og ved Siden af dem stilles, for den østlige Kirkes Vedkommende, Athanasios, Basilios d. st., Gregor fra Nazianz, Krysostomos og Kyrillos af Alexandria. Til denne Skare er siden, tildels ved pavelig Udnævnelse, føjet: Hilarius af Poitiers, Petrus Chrysologus, Leo d. st., Isidor af Sevilla, Peter Damiani, Anselm af Canterbury, Bernard af Clairvaux, Thomas fra Aqvino, Bonaventura, Frans af Sales og Alfonso Liguori. Som Kendetegn paa en K. nævner Romerkirkens Patrologer i Reglen: ortodoks Lære, helligt Liv, udmærket Lærddom og Kirkens udtrykkelige Erklæring.

Kirkemusik omfatter dels den til Gudstjenesten knyttede egentlige Kirkesang (se d. Art.), dels i videre Forstand den Musik, som lader sig inspirere af kirkelige Emner. Dens Stilling har til forskellige Tider været højst forskellig. I Middelalderen var saa godt som al Musik K., fordi der udenfor Kirken dengang ikke fandtes kunstnerisk Kultur. Denne Tids musikalske Behandling af Folkemelodier eller andre verdslige Emner skilte sig lige saa lidt som dens Motetter, Hymner og »gejstlige Madrigaler« fra den til egentlig kirkeligt Brug komponerede Musik. Det er saaledes K., som fastslaar Former og Stil for al Musik i dette Tidehverv. Først Renæssancen bringer Forandring i dette Forhold, idet der ved Siden af K. opstaar en ny Tonekunst. Forholdet bliver nu vendt om, idet denne ikke-kirkelige Kunst vokser sig saa stærk, at K.en efterhaanden faar Former og tildels ogsaa antager Stil derfra. Saaledes bliver Operaen, der opstaar henved 1600, Fader til Oratoriet (Carissimi i Rom), til Kirkekantaten for en eller flere Solostemmer og til den saakaldte »Kirkekoncert« for en eller flere Instrumenter; Instrumenters regelmæssige Anvendelse i K. er paa den Tid noget nyt og bliver skæbnesvangert for dennes Stilrenhed. Idet Orglets og de andre Instrumenters Teknik udvikles betydeligt i 17. Aarh., tilføres der vel K.en mere Farve og Glans, men samtidig løber denne Fare for at udviskes i sine Stilejendommeligheder. Den ny vokalinstrumentale K. har sit Hjem i Italien, særlig i Venedig (Giov. Gabrieli), men omplantes snart til Norden ved Gabrielis Elev, Heinrich Schütz fra Dresden, i hvis talrige Kompositioner af K. den nye Stilretning allerede er tydelig fremme, om end endnu i behersket Form. I Løbet af 17.—18. Aarh. skrives der imidlertid mere og mere »dramatisk« K., i Hamburger-Skolens Produkter (Mattheson, Keiser, Telemann) er vi saaledes naaede helt ind paa Livet af Operaen. Men samtidig naar dog K.en en rig og storslaaet Udvikling i Händels Oratorier og i Seb. Bachs mangfoldige kirkelige Værker, i hans Orgelmusik, hans Kantater og Motetter og hans monumentale Passioner. Med disse to Mestre har imidlertid K.en kulmineret. Den følgende Tidsalders sirlige Parykstil fører K.en i betænkelig Grad henimod Operaen (Pergolese, Hasse, Graun, Haydn), og det er kun enkeltvis, at der fremstaar Arbejder af dybere Aandsindhold (Mozarts Rekviem, Beethovens store Messe). Den første Halvdel af 19. Aarh. er for K.en kun en flad Tid (Rossini m. fl.), selv om der enkeltvis er sigtet højere (Spohr, Schneider,

Cherubini, Berlioz). Først i den sidste Halvdel af det nævnte Aarh. spores der en Forandring til det bedre, baade i Retning af Inspirationens Fylde og større Stilrenhed; i den katolske Verden saaledes hos Liszt og Verdi, ligeledes i Rubinsteins »gejstlige Operaer«; i den protest. Verden hos Mendelssohn, Fr. Kiel og Joh. Brahms. I Danmark er denne Retning fornemlig repræsenteret af I. P. E. Hartmann. *A.H.*

Kirkens Forsvar, se Tillægget.

Kirkeordinans, den danske. Allerede medens Hertug Christian (III) i sin Faders, Frederik I's, Tid styrede Haderslev og Tørning Len og dér gennemførte Reformationen, havde han 1528 udstedt en i det plattyske Sprog affattet Kirkeordning for Nordslesvig, »Artickel vor de Kerckheren up den Dorpern« (se nedenfor). Disse Artikler kunne betragtes som Forløbere for den danske K.ordinans, som, efter at Reformationen havde sejret her til Lands, udarbejdedes og lovtoges paa Kong Christian III's Foranstaltning.

Efter at de rom.-kat. Bisper i Aug. 1536 vare fængslede, henvendte de evang. Prædikanter i Sjælland, Skaane og Jylland sig til Kongen med Bøn om, at han vilde træffe en Ordning, saa »alting i den hl. Kirke maatte, saa vidt mulig, i gode Maader komme til sin rette Brug og blive derved, efter det guddommelige Ords Lydende«. Samtidig angaves i Korthed de Hovedpunkter m. H. til Kirke, Skole og Fattigpleje, der særlig trængte til Ordning. Denne Begæring gav maaske Stødet til, at Kongen 23. Aug. s. A. tilskrev Kurfyrsten af Sachsen og bad ham om, at Dr. Joh. Bugenhagen for en Tid maatte komme her ind til Landet »til Guds Æres Fremme og til Oprettelse af en kristelig Ordning, da Kongen f. T. ikke selv var forsynet med saadanne lærde og duelige Mænd, som kunde anstille og oprette en kristelig Ordning, saaledes som Nødvendigheden og Lejligheden udkrævede«. Kurfyrsten vilde dog ikke indlade sig derpaa, da han selv havde Brug for sine Teologer, og den danske Konge blev derfor nødt til at hjælpe sig, som han kunde, paa anden Maade. I Nov. 1536 lod han derfor udgaa Befaling til en Del gejstlige Mænd — de mest prøvede evang. Prædikanter samt udvalgte Medlemmer af Domkapitlerne — om at møde i Odense kort efter Nytaar 1537 til et »generale Concilium« for at anstille en god Reformation og Forandring paa de ukristelige Ceremonier og Misbrug, som i de gamle Kongers Tid holdtes i den hl. Kirke og andensteds. Uden nærmere Vejledning lodes de ikke, da det er kendeligt, at man fra Wittenberg har modtaget en Del liturgiske og kirkeordnende Skrifter, som Luthers *Formula missæ* (1523), Melanchthons sachsiske Visitationsartikler (1528) samt flere af Bugenhagens Kirkeordninger for tyske Stæder og Landskaber. Paa dette Grundlag og under Hensyn til særlig danske Forhold udarbejdede de evang. Medlemmer af »Konciliet«, hvoriblandt særlig Hans Tausen og Jørgen Jensen Sadolin kan fremhæves, et Udkast. Men da de rom.-kat. Repræsentanter for Domkapitlerne sikkert ikke have kunnet give det deres Bifald, har denne Uoverensstemmelse formodentlig givet Anledning til, at Forsamlingen forlagdes til Haderslev, hvor den evang. Fraktion fik en betydningsfuld Tilvækst af 7 slesvigske evang. Prædikanter, blandt hvilke Lektor Joh. Wenth (ogsaa kaldet Vandalus eller Slavus), siden Superintendent i Ribe, hvem de ovennævnte »Artikler« for de nordslesvigske Præster vistnok væsentlig skyldes. I Forbindelse med disse nye Medlemmer af »Konciliet« fuldførtes da et (formodentlig af M. Oluf Chrysostomus affattet) lat. Udkast til en Kirkeordning for den danske Konges Stater. Efter at det var overbragt Kongen, sendte han det i April 1537 til Wittenberg for at faa Luthers og de øvrige Reformatorers Billigelse. I Juli s. A. bragte Bugenhagen, som paa Christian III's gentagne Begæring nu havde faaet Tilladelse til at komme herind, Udkastet tilbage med Luthers Approbation. Efter paany at være gennemgaaet af Bugenhagen i Forbindelse med nogle af Kongens betroede Raadgivere, hvorved adskillige Ændringer og nye Bestemmelser kom til, modtog Ordinansen kgl. Stadfæstelse 2. Sept. 1537, samme Dag som Bugenhagen indviede de nys udnævnte evang. Superintendenter, der skulde føre Ordinansen ud i Livet.

Af det, aabenbart af Bugenhagen affattede, Brev, hvorved Kongen stadfæstede Ordinansen, fremgaar, at man har ment, at Sagen dermed var til Ende. Under Titel »Ordinatio ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norvegiæ et Ducatuum Slesvicensis, Holsatiæ etc.« udkom Skriftet i Trykken i Slutningen af 1537. Men det viste sig snart, at en latinsk Bog ikke passede til at være dansk Kirkelov, og de mange vanskelige Spørgsmaal, som i den nærmest følgende Tid opkom, særlig vedrørende Præsternes Lønning og Skolernes Vedligeholdelse, maatte gøre det nødvendigt at faa Loven udstedt i en Form, hvori den baade var tilgængelig for alle, og følte som forpligtende for alle, særlig derved at Rigsraadets Billigelse af Loven traadte klarere frem, end det var Tilfældet i det teologisk-polemiske Kongebrev, hvormed den lat. Ordinans var indledet. Dette var sikkert Aarsagen til, at Ordinansen i dansk Oversættelse forelagdes paa den Herredag, som i Forsommeren 1539 var samlet i Odense, hvor den, efter at have modtaget adskillige ny Ændringer og Tilføjelser, særlig m. H. t. Punkter vedrørende Kirkens Forhold til Staten, fik Rigsraadets Sanktion. Efter Lovens endelige Vedtagelse 14. Juni 1539 sendtes Afskrifter til Superintendenterne. Men trykt blev den først 1542 under Titel »Den rette Ordinans« (osv.), maaske til Adskillelse baade fra den lat. Ordinans og fra en, formodentlig af Peder Palladius besørget, dansk Oversættelse af samme, der var udkommen 1539.

Indtil Udstedelsen af Christian V's Danske Lov (1683) og Kirkeritual (1685) var Kirkeordinansen, der ofte blev optrykt paany, den danske Kirkes Grundlov. Men i Tidens Løb fremkom der ved Siden af den en Række Forordninger vedrørende Kirke-, Skole- og Fattigvæsen (se Rørdam, Danske Kirkelove 1536—1683 I—III), hvoriblandt særlig kan fremhæves de saakaldte Riberartikler af 1542, Frederik II's Fremmedartikler af 1569 (S. 118) og Ægteskabsordinans af 1582 samt Christian IV's lille og store Reces af 1615 og 1643, der for en Del kodificeredes i Danske Lov. — I det hele var K.en et smukt Arbejde, fyldt af en sand

evang. Aand. Den Omstændighed, at denne Lov har kunnet bære vor kirkelige Udvikling i 150 Aar, taler noksom derfor. Og endnu staar vi i flere Henseender paa den Grund, som ved K.en er lagt.

Som Titlen paa den lat. Ord. antyder, havde det været Christian III's Tanke, at Loven ogsaa skulde gælde Norge og Hertugdømmerne. Det viste sig imidlertid snart, at de sidstnævnte Landskaber havde deres Ejendommeligheder, hvortil der ikke var taget tilstrækkeligt Hensyn i den danske Ordinans. Følgen var, at der maatte gives Hertugdømmerne en egen, i det plattyske Sprog affattet Kirkelov. Den blev vedtaget paa Landdagen i Rendsborg 9. Marts 1542 under Medvirkning af Bugenhagen, der atter var kommen her ind til Landet for at hjælpe Kong Christian med Kirkesagernes Ordning. Det er en Oversættelse af den lat. Ord. med Ændringer og Tillæg. Trykt blev den s. A. under Titel: »Christlyke Kercken Ordeninge, de yn den Förstendömen Schleszwig, Holsten etc. schal geholden werden«. — Senere fik ogsaa Norge ved Christian IV's Foranstaltning sin egen K. Den blev forberedt ved Forhandlinger mellem de 4 norske Biskopper indbyrdes og udkom med kgl. Stadfæstelse 1607 efter at være gennemset og godkendt af Professorerne ved Kbhvns Universitet. Fra den danske K. adskiller den sig nærmest kun paa saadanne Punkter, hvor de ejendommelige, lokale Forhold i Norge gjorde en Forandring tilraadelig (Engelstoft, Kirke-Ordinansens Historie i Ny kirkehist. Saml. II). *H.F.R.*

Kirkeordinans, den haderslevske, »Provstiordinansen«, blev affattet paa Plattysk paa et Møde i Haderslev mellem Jul og Paaske 1528, til hvilket Hertug Christian, den senere Christian III, havde stævnet alle Præster fra Haderslev og Tørning Len. Vi have endnu et Haandskrift af den (med Titlen: »Artickel vor de Kerckheren vp den Dorpern«), enten den originale Koncept eller en Afskrift, der opbevaredes i Hertugens Kancelli paa Haderslevhus. Det er indheftet i et gammelt Pergamentsblad, taget af et middelalderligt Skrift med gudeligt Indhold. Det har været fremme til Brug i en noget senere Tid, rimeligvis ved Udarbejdelsen af den danske Kirkeordinans, der blev bragt i sin endelige Skikkelse paa et Møde i Haderslev i Febr. 1557 (se ovenfor). Med en meget lille og fin Skrift er den h. K. ved denne Lejlighed delt i 22 Artikler. Ved Overskriften er noteret: »Disse Artikler ere sammenskrevne paa Hertug Christian III's, Kong Frederik I's Søns, Befaling 1528; han havde dengang, i sin Faders Levetid, Borgene Haderslev og Tørning«. Heftet har faaet Paaskriften: *Articuli pro pastorib. ruralib.* 1528 (aftrykt med en Indledn. og en Overs. af A. D. Jørgensen i »Sønderjydske Aarb.« for 1889).

Kirkeordninger, svenske. Paa den sv. Reformations første Stadium, da den lutherske Kultus ikke endnu var sanktioneret, udfærdigedes følgende Kirkebestemmelser i reformatorisk Retning: Vesterås Ordinantia 1527, Konciliet i Örebros Beslutning 1529, samt en, som det synes, nærmest for Vestergötland, i Skara udfærdiget Ordinantia, s. A. Efter at Kirkens Reformation i Henseende til Kirkeceremonier m. m. definitivt var besluttet paa et Kirkemøde i Upsala 1539, og Georg Norman af Kongen var udnævnt til Superattendent over den sv. Kirke med Biskop Henrik i Vesterås som adjungeret, udførtes der Visitationer i Götalandskabet 1540 og 1541. Trangen til en evang.-luth. K.ordning blev nu kendelig. Georg Norman udarbejdede da *Articuli Ordinantiæ* (bevaret i en udateret lat. Tekst og i et sv. Fragment, hvori de henføres til 1541). Normans Kirkeordning, som i nogen Tid synes at have været indført i Götalandskabet, hvor den dog næppe er naaet til videre Anvendelse, var affattet efter Bugenhagens Mønster, særlig den danske og pommerske, og efter de kursachsiske Kirkeordninger. Overensstemmende med en Angivelse af Laurentius Petris Svigersøn, Abraham Angermannus, begyndte Laurentius Petri paa samme Tid at arbejde for Indførelsen af en K.ordning. Paa en Herredag i Arboga 1546 fremlagde Biskopperne et Forslag til en Ordning, som dog ikke blev vedtaget. Efter at Norman var død i Beg. af Aar 1553, blev der s. A. i Vadstena af Östergötlands og Smaalands Præsteskab vedtaget de saakaldte Vadstena-Artikler, der udgjorde Grundstammen til Laurentius Petris K.ordning. Ved disse uden Tvivl fra Ærkebiskoppen hidrørende Bestemmelser blev sikkert den Normanske K.ordning fortrængt fra Götalandskabet. Efter at Laurentius havde revideret og, især med Anvendelse af den mecklenburgske K.ordning af 1552, betydeligt havde udvidet sit oprindelige K.ordningsforslag, overleverede han K.ordningen af 1561 til Kong Erik. Den blev fremlagt paa et Møde i Stockholm 1562. Netop nu lykkedes det ikke at faa den autoriseret. Men spredt i Haandskrifter blev den dog anvendt i Stifterne. Efter en ny Omarbejdelse blev den endelig stadfæstet 1571 af Johan III og udgivet i Trykken 1571, og 1572 blev den paa et Kirkemøde i Upsala antaget til Efterlevelse. Den gamle Ærkebiskop havde saaledes naaet sit ihærdigt efterstræbte Maal. Da Kong Johan efter hans Død søgte at føre den sv. Kirke ind i en anden Strømning, kom K.ordnings-Spørgsmaalet ogsaa op paa ny. Den af Kongen og Petrus Michaelis Fecht (S. 28) udarbejdede *Nova Ordinantia* af 1575 skulde forklare og komplettere K.ordningen af 1571. Upsala-Mødet 1593 genoprettede *status quo ante* og sanktionerede paa ny Laurentius Petris K.ordning. Da den imidlertid — hvad Laurentius Petri iøvrigt selv havde erkendt — i flere Henseender var ufuldstændig, kom Spørgsmaalet om en Revision atter op. Manglerne i K.ordningen søgte de mere kraftige Biskopper at udfylde ved, at hver enkelt for sit Stifts Vedkommende udfærdigede særlige Bestemmelser *(constitutiones);* de var imidlertid Genstand for den verdslige Magts Mistænksomhed. Arbejdet paa en ny K.ordning forsvaredes ved modstridende Fordringer fra K.s og Statens Side. Komitéer nedsattes og K.ordningsforslag fremlagdes (Forslag af 1608 og 1619 samt Laurelius's og Emporagrius's (I, 759) K.ordningsforslag). Endelig drev Karl XI Udarbejdelsen af en ny K.ordning igennem. Kirkeloven af 1686 (3. Sept.) gennemførte en streng statskirkelig Uniformitet indenfor den sv. K. Skønt ophævet for flere Deles Vedkommende ved nye Love og Forfat-

ninger, og uagtet flere Komitéer har været nedsatte for at udarbejde en ny Kirkelov, staar Loven af 1686 dog endnu ved Magt (K.ordningar och förslag dertill före 1686, Handl. rörande Sveriges hist. 2. Ser. I, II; O. Ahnfelt, Articuli Ordinantiæ, Tidskr. för Teol. 1892, 352 f.; Laurentii Petri handskrifna kyrkoordning af år 1561, 1893; Bidrag till sv. kyrkans historia i sextonde århundradet, Ny följd 1895, S. 1—19, 35—40, 44—46; Hist. Tidskr. 1896, 185 f.; H. Lundström, Laur. Paul. Gothus, 1893, 132—153; Undersökningar och Aktstycken, 1898, 114 f.). *O. A.*

Kirkeraad i Danmark, se Kirkeligt Raad.

Kirkeret. Den rom.-kat. Kirkeafdeling forstaar ved K. de Normer for Kirken og dens Medlemmers Forhold, som enten ere givne af de alene dertil kompetente kirkelige Organer, eller som ad Sædvanens Vej have vundet Hævd indenfor det kirkelige Samfund. Den evang. Kirkeafdeling erkender derimod ogsaa Statens Ret til, indenfor visse Grænser, at give kirkeretlige Normer. I Middelalderen blev den Ret, der udsprang af de kirkelige *canones,* kaldet *jus canonicum,* og »kanonisk Ret« er siden blevet Navnet paa den Lovgivning, der er indeholdt i *Corpus juris canonici.* »Kanonisk Ret« og rom.-kat. K. ere dog ikke Begreber, der dække hinanden. Thi ved Siden af *Corpus jur. can.* staar for Romerkirken Tridentiner-Konciliets og Vatikaner-Konciliets Bestemmelser samt Konkordater og Circumscriptionsbuller fra nyere Tid, som paa flere Punkter ændre den ældre Retsorden; og mange kirkelige Forhold ere ogsaa blevne ændrede ved Forandringer i den borgerlige Ordning og i Staternes Forhold til Kirken.

K.tens Historie er behandlet i I. W. Bickell, Gesch. des Kirchenrechts I, 1—2 (Giessen 1843, Frankf. 1849); Fr. Maassen, Gesch. der Quellen und der Lit. des kanon. Rechts im Abendlande bis zum Ausgange des Mittelalters I (1870); I. F. v. Schulte, Die Gesch. der Quellen und Lit. des kanon. Rechts von der Mitte des 16. Jahrhr.s bis zur Gegenwart I—III (Stuttg. 1825—80); Löning, Gesch. des deutschen Kirchenrechts I—II (Strassb. 1878). Et nyttigt Grundrids er: B. Hübler, Kirchl. Rechtsquellen (Berlin 1888).

Blandt rom.-kat. Behandlinger af K.ten maa især nævnes følgende Haandbøger: Z. B. van Espen, Jus ecclesiast. universum (Köln 1702, fol.); G. Phillips, K. I—VII (Regensb. 1845 f.); H. M. Pizzani, Codex Sanctæ Cath. Rom. Ecclesiæ I—IV (Rom 1893 f.); samt følgende Lærebøger: F. Walter, Lehrb. des K.s aller christl. Confessionen (Bonn 1871 [14]); J. F. Schulte, Das kath. K. I—II (Giessen 1850—56); sammes, Lehrb. des kath. K.s und dessen Lit.-Gesch. (Giessen 1873 [3]); G. Phillips, Lehrb. des K.s (1881 [3]); Vering, Lehrb. des kath., orient. und protest. K.s (1881 [2]); Winkler, Lehrb. des K.s mit besonderer Rücksicht auf die Schweiz (Luzern 1878 [2]); H. Laemmer, Institutionen des kath. K.s (1892 [2]); Ph. Hergenröther, Lehrb. des kath. K.s (Freib. 1888); Fr. Heiner, Kath. K. I—II (Paderb. 1893—94). — For den gr.-kat. Kirkeafdelings Vedkommende: N. Milas, Das K. der morgenl. Kirche (Zara 1897).

Fra protest. Side maa nævnes følgende større Fremstillinger: J. H. Böhmer, Jus ecclesiast. Protestantium I—V (Halle 1714; 1756 [5]); P. Hinschius, Das K. der Kath. und Protest. in Deutschland I—V, 1 (1869—93), et Hovedværk, og følgende mindre: H. F. Eichhorn, Gesch. des K.s der kath. und evang. Religionspartei in Deutschland I—II (Gött. 1831—33); A. L. Richter-Dove, Lehrb. des kath. und evang. K.s (Leipz. 1877 [8]); E. Friedberg, Lehrb. des kath. und evang. K.s (Leipz. 1889 [3]); Ph. Zorn, K. (Stuttg. 1880); R. Sohm, K. I. Die geschichtl. Grundlagen (Leipz. 1892); W. Kahl, Lehrsystem des K.s und der Kirchenpolitik I (Freib. 1894).

For Danmark: H. Ussing, Kirkeforfatningen i de kgl. danske Stater I—IV, 2 (Sorø 1786 f.); I. L. A. Kolderup-Rosenvinge, Grundrids af den dske K. (Kbhvn 1851 [2]); H. Matzen og Timm, Haandb. i den dske K. (Kbhvn 1891); E. F. Larsen, Den dske K. I (Kbhvn 1901); H. F. Rørdam, Danske Kirkelove I—III (Kbhvn 1883 f.); Jens Møller, Haandb. for Præster I—II (Kbhvn 1867—79 [2]); C. B. Friis, Præstegerningen i den dske Folkekirke (Kbhvn 1878, med Tillæg 1900). — For Norge: H. A. Motzfeldt, Den norske K. tilligemed den øvrige, Gejstligheden især vedk., Lovgivning (Kra. 1844); T. B. Lassen, Anvisn. for den norske Præst i hans prakt. Embedsførelse (Kra. 1881). — For Sverig: L. G. Rabenius, Lärobok i sv. kyrko-lagfarenheten (Örebro 1836); C. M. Rosenberg, Handbok i Sveriges kyrkorätt (Stholm 1889); Sveriges kyrkolag af år 1686, udg. af P. Rydholm (Stholm 1901); G. Stjernstedt, Rättigheter og skyldigheter gentemot statskyrkan (Stholm 1903). — For Finland: F. L. Schauman, Handbok i F.s kyrkorätt (Helsingfors 1853). — For Sønderjylland og Holsten: Chalybaeus, Sammlung der Vorschriften und Entscheidungen betreffend das S.-H. K. (Kiel 1883). — For England: J. H. Blunt, The Book of Church Law (London 1894 [2]). — For Skotland: A. Wright, The Presbyterian Church (Edburgh 1895). — For Frankrig: E. Ollivier, Nouveau manuel de droit ecclésiastique français (Paris 1886). — For Italiens Vedk. kan henvises til: C. Cadorna, Religione — diritto — libertá I—II (Milano 1893); for Amerikas til: Sanford H. Cobb, The Rise of relig. Liberty in America (New York 1902); for Østerrigs og de enkelte tyske Provinsers K. indeholder Friedbergs Kirchenrecht (1884 [2]) de fornødne literære Oplysninger. Der udkommer i Tyskland baade et rom.-kat. og et protest. Tidsskrift for K., og nys har U. Stulz (Stuttg. 1902) under Fællestitlen »Kirchenrechtl. Abhandlungen« begyndt Udgivelsen af en Række kirkeretlige Monografier.

Kirkesang. Til alle Tider har Sangen staaet i den religiøse Kultus's Tjeneste. Saaledes hos Oldtidens Kulturfolk, Ægypterne og Hellenerne, saaledes hos Jøderne ved deres Tempeltjeneste, saaledes ogsaa i den kr. Kirke. Efter Paaskemaaltidet Skærtorsdag Aften (med Nadverens Indstiftelse) berettes det, at Lovsangen blev »sungen«, og i de forskellige Apostelbreve træffer vi hyppige Vidnesbyrd om Sangens Anvendelse (Ef. 5, 19; Kol. 3, 16; Jak. 5, 13; Ap. G. 16, 25). Om den nærmere Beskaffenhed af Oldkirkens Sang véd vi ikke noget bestemt, men det ligger nær at slutte, at den har haft Elementer i sig, dels af den antike gr. Musik, dels af den jød. Tempelsang. I Kirkens »Antifonier« træffe vi saaledes en Genklang af Antikens Vekselsange.

Af Kirkesangens Ordning i den gr. Kirke har Basilios og Krysostomos (4. Aarh.) gjort sig fortjente. For den lat. Kirkes Vedkommende mærkes Ambrosius i Milanos »ambrosianske Sang«, Pave Hilarius (5. Aarh.), som grundlagde Sangerskoler i Rom til Uddannelse af faglærte Sangere *(cantores)*, og Pave Gregorius (d. 604), til hvem den »gregorianske« Kirkesang (S. 262) henføres. Den sidstnævnte blev efterhaanden det musikalske Enhedsmærke for hele den lat. Kirke og bruges endnu bestandig dér. Ved Siden af denne, der anvendes ved den daglige Gudstjeneste og udføres af Kirkens faste Sangere, opstod der senere i Middelalderen (særlig mærkes Klostret i St. Gallen) mere folkelige Former, Hymner, Sekvenser og Proser, som hele Menigheden sang, ligesom de talrige Mariaviser med Tekster for en Del paa Modersmaalet.

For den lat. Kirkes Vedkommende laa dog bestandig Tyngdepunktet for K.en i den gregorianske Sang og dens Udførelse af Præsteskabet. I dette Forhold skete der ikke nogen Forandring i den Omstændighed, at Flerstemmigheden banede sig Vej til K.en og paa sine Steder omformede den fra sin oprindelige énstemmige Form til flerstemmig Kunstmusik. Det var nu saa meget mere nødvendigt, at den udførtes af faglærte Sangere. I Løbet af Middelalderen fuldbyrdes denne Omformning igennem en lang og interessant Udvikling, der strækker sig fra den gammelfranske »Déchant« (12.—13. Aarh.), igennem den nederlandske Skole (15. —16. Aarh.), til den naar Kulminationen i den rom. Skole med Palestrina. Men hvad enten K.en fremstod i sin oprindelige énstemmige, gregorianske, Form eller udførtes i Form af kunstfærdige, flerstemmige Messer og Motetter, var selve Menigheden udelukket fra Deltagelse i den og alene henvist til sine Hymner og Mariaviser. — Paa S. Cæcilias Dag (22. Nov.) 1903 har Pave Pius X udstedt et Motuproprio, der kræver streng Efterfølgelse af de tidligere Pavers Bestemmelser om Brugen af den gregorianske Sang og forbyder at forvandle Musiken ved Gudstjenesten til Koncerter.

Ref. skabte den protest. Koral og dermed en fuldstændig Omvæltning af dette Forhold. Fra nu af blev det Menigheden, hvem den væsentlige Del af Kirkesangen tilfaldt, medens det faglærte Kirkekor kun havde med Accidentier at gøre. Luther staar ved denne Omvæltning i første Række. Hjulpet af sine musikalske Medarbejdere, den kursachsiske Kapelmester Johann Walther og Sangmesteren Conrad Rupf, gav han Menigheden en Række Sange at synge, hvis Melodier snart var hentede fra den gl. Kirke, snart fra Folkeviser, snart originalt komponerede, enkelte af Luther selv, derimellem »Vor Gud, han er saa fast en Borg«. Den første luth. »Geystlicke gesangk Buchleyn« udkom 1524 i Wittenberg og indeholder 38 tyske og 5 lat. Sange, senere mange Gange paany udgivet og forøget. Luther, der var en grundmusikalsk Natur, forstod dog godt Betydningen af den gamle nedarvede K., og bibeholdt en Del af denne i Messen, hvilken Del desværre senere er gaaet tabt. En Række tyske Komponister gjorde sig i 16.—17. Aarh. fortjente af den luth. K.s Udvikling, saaledes Joh. Eccard, Hassler, Mich. Prätorius, Joh. Crüger o. a. De franske Huguenotter fik deres Sangbog 1565, red. af Claude Goudimel. England bevarede i sin K. som i sin Liturgi meget fra den lat. Kirke. John Marbeck redigerede K.en i den engelske »Common Prayer Book« (1550).

Efter Ref. er Forholdet i det væsentlige blevet staaende. Den lat. Kirkeafdeling er bleven ved sit, den protest. K. ved sit. Den første danske Samling Kirkemelodier er Hans Thomissøns Psalmebog (1569), der støtter sig væsentlig til tyske Melodier, men vistnok ogsaa har enkelte af dansk Oprindelse. Udviklingen kan videre følges i Niels Jespersøns Graduale (1573), Anders Arreboes Psalmer (2. Udg. 1627), Mogens Pedersøns *Pratum spirituale* (1620), Kingos »Aandelige Sjungekor« (1674—81), Kingos Graduale (1699). Anvendelsen af Orgel som Støtte for K. bliver først almindelig i det 17. Aarh. I Breitendichs Koralbog (1764) er Psalmerne udsatte med Ledsagelse af Orgel, ligeledes i de følgende Koralbøger af Schjørring (1781 og 1783), Zinck (1801), Weyse (1839) og Berggreen (1853). Den sidste er i vor Tid efterfulgt af flere andre Samlinger med de mange nye danske Kirkemelodier, der er fremkomne som Følge af vor Tidsalders Opsving af Kirkesangen. Blandt nyere danske Psalmekomponister mærkes A. P. Berggreen, Henrik Rung, Gebauer, I. P. E. Hartmann, Gade, H. og G. Matthison Hansen, Barnekow, Emil Hartmann og August Winding.

I den nyere Tid har man stræbt at tilføre Menighedssangen nyt Blod ved at søge tilbage til Ref.tidens kærnefulde Melodier i deres oprindelige Skikkelse, navnlig tilføre dem, som ved Tidernes Ugunst er gaaet tabt. Denne Bevægelse stammer fra Tyskland, men har ogsaa her i Norden fundet ivrige Forkæmpere (Th. Laub, Om Kirkesangen, Kbhvn 1887; Kirkemelodier 1891; Psalmemelodier i Kirkestil 1896). *A. H.*

Kirkestat, se Pavedømme.

Kirkestraffe kunne være Disciplinærstraffe overfor Kirkens Tjenere, optugtende Straffe overfor Menighedsmedlemmer, samt i den rom. Kirke Soningsstraffe. De sidstnævnte kunne komme til Anvendelse baade overfor Præsteskabet og Lægfolket og høre saaledes delvis ind under Disciplinærstraffene. Som Eksempel paa Soning eller vindicativ Straf, der tilforn kunde paalægges Lægfolk, kan nævnes Tab af Formue, af Undervisningsret, af Vidneret, Husets Ødelæggelse, Nægtelse af kirkelig Begravelse. Dog ere disse Straffe kun undtagelsesvis blevne optagne i enkelte kanoniske Bestemmelser, medens Penge- og Legemsstraffe aldrig ere blevne kanonisk normerede, omend kirkelige Domstole i Middelalderen have idømt saadanne. Imod Præsteskabet anvendtes som vindicativ Straf Pengebøde, legemlig Tugt, Fængsel, Klosterafspærring, Suspension, Afsættelse (Deposition), Fortabelse af alle Standsrettigheder (Degradation). De moderne Statslove have trukket snævre Grænser for Romerkirkens Anvendelse af vindicative Straffe ogsaa overfor dens eget Præsteskab, og imod Lægfolk tillades ikke mere nogen Straf, som griber ind i det borgerlige Liv.

Om optugtende Straffe overfor Menighedsmedlemmer *(poenae medicinales)* se Art. Kirketugt og Band (I, 208), Bod (I, 343 f.), Interdikt (S. 545 f.).

Som Disciplinærstraffe anvendes i den rom.-kat. Kirke, foruden de nævnte vindicative, Ekskommunikation, Personalinterdikt *(interdictio ingressus in ecclesiam)*, som udelukker fra at forestaa Gudstjenesten, og Suspension, der tillige indtil videre afskærer fra Embedets Varetagelse og Indkomster *(suspensio ab officio, ab ordine, ab beneficio)*. I den evang. Kirkes første Aarhundreder var det ofte den øverste verdslige Domstol, som idømte Præsterne Straf for Embedsforseelser. Nu til Dags i de Lande, som have en Kirkeforfatning, er det i Reglen Konsistorier og Synodaludvalg, som ikende Straffen for Krænkelser af Embedspligten og for utilbørlig Livsvandel. Der straffes med Irettesættelse, Pengebøde, Suspension, Pensionering, Afsked med formindsket Pension og Embedsfortabelse. Den danske Kirke anvender i det væsentlige den samme Fremgangsmaade overfor Præsteskabets Embedsforseelser. Biskopperne have en disciplinær Tvangs- og Straffemyndighed, idet de for mindre Forseelser efter forudgaaende Advarsel kunne paalægge Præster og Kirkebetjente en Bøde til Statskassen af 2 til 10 Kr. (Matzen og Timm, Haandbog i den danske Kirkeret S. 225), ligesom de ogsaa kunne suspendere fra Tjenesten, indtil Ministeriets eller Rettens Kendelse er falden. For alvorligere Forsømmelser eller Fejltrin ikender Provsteretten (se d. Art.) Straf efter Lovgivningen. D. L. 2—11—11 f. handler om Præsternes Forseelser og nævner som Straffe, foruden Pengebøder, at forbydes Prædikestolen, eventuelt at miste sit Kald. Rent borgerlige Forbrydelser af kirkelige Embedsmænd behandles efter Straffeloven ved den almindelige borgerlige Domstol. *A.S.P.*

Kirketugt har til Formaal at forbedre Synderen, tillige at værnè Menigheden imod Forargelse og aandelig Smitte og at beskytte Kirken og dens Naademidler imod Misbrug. — Kirkens Myndighed til at øve Tugt hviler i Kristi Befaling om ikke alene at prædike Evangelium, men ogsaa at meddele og nægte Syndsforladelse (Joh. 20, 22—23; Mt. 18, 18) eller løse og binde. Denne saakaldte Nøglemagt er af Herren betroet Menigheden, og ved Samvirken mellem denne og det kirkelige Embede bør den udøves, men altid i den frelsende Kærligheds Tjeneste (1 Kor. 5, 5; 1 Tim. 1, 20; 2 Tim. 2, 25 f.; 2 Thess. 3, 14—15; 1 Tim. 5, 20). Ifølge Herrens Anvisning (Mt. 18, 15 f.) skal Tugten øves saaledes, at der først gives Advarsel under fire Øjne, dernæst i et eller to Vidners Paahør, endelig, naar Genstridigheden fortsættes, for den forsamlede Menighed, og dersom dette ikke frugter, skal Synderen udelukkes af Menigheden. I de apostoliske Menigheder fandt K.en Anvendelse overfor Vranglærere (Tit. 3, 10, smlgn. Rom. 16, 17; 2 Joh. 10—11) og imod dem, hvis Livsførelse gav Forargelse (se ovenfor og Hebr. 12, 14—16).

Om K.en i Oldkirken og Middelalderen se Art. Bod (I, 343 f.) og Band (I, 208).

I den rom. Kirke tilhører Nøglemagten alene det kirkelige Embede, som dermed skal øve Dommermyndighed. Præsten har ikke blot at meddele de bodfærdige Absolution, men skal ogsaa dømme om Bodens Oprigtighed og vaage over dens Fuldstændighed. Ham tilkommer det derfor at ikende de forskellige Fyldestgørelser, ligesom han, eller i visse Tilfælde Biskop eller Pave, dikterer de kirkelige Straffe. Se Art. Kirkestraffe.

For Luther og den reformatoriske Kirke (jvfr. Th. Harnack, Praktische Theologie II, 497 f.) var Kirketugten ikke bestemt til at paabyde Fyldestgørelser og Straffe, men gjaldt alene som et sjælesørgerisk Opdragelsesmiddel. Allerede 1519 i Sermonen om Bandet udtaler Luther, at Synderens Forbedring er K.ens Formaal, og kalder Bandet en moderlig Straf, som kun vil forbedre eller genoprette det indre aandelige Samfund. Ikke Præsteskabet, men Kirken som Helhed er K.ens Subjekt, Indehaver af Nøglemagten — som det hedder i de schmalkaldiske Artikler, Tillæg om Pavens Magt og Overhøjhed (S. 345): »Desuden maa man jo bekende, at Nøglerne ikke tilhøre og ere givne et enkelt Menneske alene, men den hele Kirke, hvad da ogsaa kan bevises med klare og sikre Grunde. Thi ligesom Evangeliets Forjættelse utvivlsomt og umiddelbart tilhører den hele Kirke, saaledes tilhører ogsaa Nøglerne hele Kirken umiddelbart, eftersom Nøglerne intet andet ere end Embedet, hvorigennem saadan Forjættelse meddeles enhver, der begærer det, ligesom det jo i Virkeligheden ligger klart for Dagen, at Kirken har Magt til at ordinere sine Tjenere. Og ved Ordene »hvad som helst I binde osv.« udsiger og paaviser Kristus, hvem han har givet Nøglemagten, nemlig Kirken: »Hvor to eller tre ere forsamlede i mit Navn osv.« (Mt. 18, 20). Ligeledes giver Kristus Kirken den øverste og sidste Afgørelse, naar han siger: »Sig Menigheden det!« (Mt. 18, 17). Om K.en selv udtaler den augsb. Konfession Art. XXVIII (S. 39): »Ifølge Evangeliet eller, som det hedder, ifølge guddommelig Ret, tilkommer der ikke Biskopperne som Biskopper d. e. som dem, hvem Ordets og Sakramenternes Forvaltning er betroet, nogen anden Myndighed end den, at forlade Synder, undersøge Læren, forkaste den Lære, der afviger fra Evangeliet, udelukke de ugudelige, hvis Ugudelighed er aabenbar, af Kirkens Samfund ikke ved menneskelig Magt, men ved Ordet«. Ligeledes i de schmalk. Art. (III, 9 S. 333 f.): »Det lille, d. e. det rette kr. Band bestaar i, at man ikke skal lade aabenbare, halstarrige Syndere komme til Sakramentet eller til andet Samfund med Kirken, indtil de bedre sig og fly Synden. Og Præsterne skulle ikke blande den verdslige Straf ind i denne aandelige Straf eller Bandet«. Imod denne sidste Grundsætning forsyndede man sig senere, og ogsaa i den luth. Kirkeafdeling sammenblandedes den aandelige og den borgerlige Tugt. Fra Trediveaarskrigens Tid indførtes offentlige Beskæmmelsesmidler som Synderbænken og Halsjernet ved Kirkedørene. Den verdslige Øvrighed begyndte ogsaa at ikende Kirkebod for visse Overtrædelser af den borgerlige Lov, og denne Kirkebod kunde omsættes i Pengebøder, saa at den rige kunde løskøbe sig derfra. Pietismen søgte at hæve disse Misbrug, men i reformert Aand (se nedenfor) og med Rationalismen forsvandt K.en.

I den danske Kirke giver Præstevielsen Myndighed til »at binde Synden paa den genstridige og løse den paa den bodfærdige«. Ifølge

den ældre Lovgivning, som dog ingen Sinde er ophævet, men gennem Praksis er traadt ud af Kraft, skulde Præsten, bistaaet af Medhjælperinstitutionen (D. L. 2—9—1 f.), have særlig Indseende med de Laster, som vanskelig kunne afskaffes eller bevises ved sædvanlig Rettergang, hemmeligt advare og paaminde, om fornødent i Medhjælperens Nærværelse, eventuelt udelukke foreløbig fra Altrets Sakrament, og dersom dette ikke frugtede, efter Raadførsel med Provst og Biskop, tre Søndage lyse til Band, hvorpaa den Paagældende, saa fremt Forbedring ikke var indtraadt, skulde udelukkes af Menigheden med Tab af alle kirkelige Rettigheder, kun at det tilstedtes ham i Kirken paa en særlig anvist Plads at høre Guds Ord (D. L. 2—9—11 f., Kirkeritualet VII 1 og 2). Denne Form for K. er hos os forlængst gaaet af Brug, og foruden Formaning og Advarsel udøves nu kun Afvisning af uværdige fra Nadveren, hvorom Præsten dog i hvert enkelt Tilfælde straks maa gøre Anmeldelse til Provst og Biskop for at modtage deres Raad (Reskr. 22. Maj 1744, Kgl. Resol. 30. September 1872 Noten, se Skibsted, Love og Exped. VI, 102 Anm.). Derimod kan der ikke øves K. ved at nægte Forældre deres Børns Daab eller ved at nægte Adgang til Fadderskab eller Brudevielse, naar saadant begæres af Folkekirkens Medlemmer, og de lovmæssige Betingelser ere til Stede.

Medens K.en i den luth. Kirkeafdeling først og fremmest angaar Forholdet til Naademidlerne og indskrænker eller udelukker fra deres Brug for at forbedre Synderen, er den i den reformerte Kirkeafdeling kun Middel til Opretholdelse af Menighedssamfundets Orden og Renhed. Her skelnes der ikke mellem Nøglemagtens Udøvelse og Evangeliets almindelige Forkyndelse. Heidelberger-Katekismen definerer Nøglemagten dels som Evangeliets Prædiken, dels som kr. Bodstugt. Denne sidste skulde væsentlig bidrage til at fremstille Menigheden af de Hellige eller udvalgte som pletfri. I Steden for at danne et Led i Sjælesorgen blev den snarere en lovmæssig Institution, der skulde vaage over det ydre Liv, og dermed var Muligheden given for ogsaa at anvende verdslige Straffe (Baal). Det var saaledes ikke tilfældigt, at Zwingli lod K. paahvile Magistraten, medens Calvin gik en Mellemvej og overdrog den til et Kollegium af Præster og saadanne Kirkeældste, som dertil vare valgte af Magistraten og Præsterne i Fællesskab. Ligeledes hænger det sammen med det Lovens Præg, som er ejendommeligt for reformert Kristendomsopfattelse og Kirkeliv, at K. kunde betragtes som hørende med til Kirkens Væsen. I den gallikanske og i den belgiske Bekendelse nævnes den sammen med Ord og Sakrament som et af Kirkens Kendetegn *(nota ecclesiæ)*, og der tales ved Siden af Naademiddelembedet om et Kirkedisciplinens Embede, som ogsaa tillægges guddommelig Indstiftelse (Th. Harnack, Prakt. Theol. II, 505 f.). *A. S. P.*

Kirkeværger *(tutores ecclesiae;* Navnet forekommer i Danmark allerede i 15. Aarh.) kaldes de Mænd, som af Kirkens Forsvar beskikkes til at varetage Kirkens Tarv, særlig de økonomiske Forhold, naar ikke en enkelt Privatmand er Ejer af Kirkens Tiende (D. L. 2—22—9). Stillingen er et borgerligt Ombud, hvortil enhver er pligtig at modtage Valget, dog ikke ud over 3 Aar, naar en anden vederhæftig Mand er at bekomme. K. modtage Kirkens Indtægter, afholde dens Udgifter og aflægge aarligt Regnskab; de repræsentere i det hele taget Tiendeejerne overfor det offentlige (Frd. 13. Nov. 1829). — For Norges Vedkommende bestemmer Lov af 14. Juli 1897 § 46, at for enhver Sognekirke beskikkes en Kirkeværge, der efter Sogne- eller Kommunestyrets Bestemmelse enten ansættes som Bestillingsmand eller vælges for 4 Aar som Ombudsmand. Han ansættes eller vælges af Sogne- eller Kommunestyret efter Forslag af Kirkens Tilsyn. I Byer med flere Kirker kan for disse antages samme Kirkeværge. *A. J.*

Kirkpatrick, Alexander Francis, eng. Teolog, f. i Lewes 25. Juni 1849, studerede i Cambridge og blev Prof. i Hebr. dér 1882 og tillige Canon i Ely. 1878—90 var han examinerende Kapellan hos Biskoppen af Winchester, 1890—95 hos Biskoppen af Rochester. 1886—90 var han Warburtonian Lecturer ved Lincoln's Inn. Han har udgivet Kommentarer til 1. og 2. Sam. (1880—81) og til Psalmerne (1890—1901) samt *The Divine Library of the Old Testament* (1891) og *The Doctrine of the Prophets* (1892) og er Medudgiver af *The Journal of Theological Studies*. Siden 1898 er han Master of Selwyn College.

Kir-moab (Jes. 15, 1) ɔ: Moabs By, altsaa vel Hovedstaden, muligvis d. s. s. Keriot i Am. 2, 2. Der er ingen tvingende Grund til at identificere K. med Kir-haréset sydlig i Moab, det nuværende Kerak (Kerak tokpehon i Targum, »Klippebyen«). Ruinerne Rabba et Par geogr. Mil S. for Arnon hidrøre sandsynligvis fra Moabs Hovedstad og betegne maaske altsaa Stedet for det gl. K.

Kis. 1. Kong Sauls Fader, en Benjaminit fra Gibea (1 Sam. 9, 1 og oftere). K.s Fader var Abiel. I 1 Krøn. 8, 33 (9, 39) er der vist en Fejl i Teksten; i Stedet for det første »Kis« skulde der læses Abner (Sauls berømte Fætter; jvfr. 1. Sam. 14, 50. 51). — Den i Ester 2, 5 blandt Mardokais Forfædre nævnte K. er sandsynligvis den samme bekendte Benjaminit. — 2. En Levit af Merari Æt (1 Krøn. 23, 21 f. 24, 29). — 3. En senere Levit af samme Slægt (2 Krøn. 29, 12).

Kisi, en meraritisk Levit (1 Krøn. 6, 29 [44]), i Parallelstedet 1 Krøn. 15, 17 kaldet Kusaja.

Kisjon, se Kedes Nr. 2.

Kislon, en Benjaminit (4 Mos. 34, 21).

Kislot-tabor (Josva 19, 12), en By i Sebulon, d. s. s. Kesullot (19, 18), vestlig for Tabor; nu Iksâl.

Kison, Strøm, der gennemløber den store Jisreelslette og danner dens Afløb ud mod Middelhavet, som den naar paa Kystsletten østl. for Haifa. Dom. 5, 19 kaldes den »Megiddos Vande«. Dens gl. Navn er forsvundet; nu hedder den Nahr-el-mukatta. K. har en Vinterbæks Karakter; kun i sit nedre Løb er den sjælden tør, men paa Jisreelsletten er dens dybtskaarne Leje om Sommeren tomt. I Vintertiden kunne nogle faa Timers Regn forvandle den til en brusende Strøm og dens Omgivelser til et Morads.

I den bibelske Historie er K. berømt først ved Baraks og Deboras store Sejr over Kana'anæerne (Dom. 5, 19. 21; jvfr. 4, 7. 12 f. og Ps. 83, 10. 11). De anførte Steder give forskellige Antydninger af Slagmarken, der maa have været Nord for K. henimod Tabor (jvfr. 5, 15 »ned paa Sletten« og 5, 18 »Markens Højder«), men ved K.s under et pludseligt Uvejr opsvulmende Bredder maa det under Kana'anæernes Flugt i Nærh. af Ta'anak være kommet til en fortvivlet Kamp og et uhyre Mandefald og Drukning paa deres Side. Den anden bibelske Begivenhed, som K.s Navn minder om, er Ba'alspræsternes Slagtning ved K.s da tørre Leje nedenfor Karmels Sydøsthjørne (1 Kong. 18, 40). *L. G.*

Kitlis, ukendt By i Juda Lavland (Josva 15, 40).

Kitron, By i Sebulon (Dom. 1, 30); identificeres i Talmud med Sippôri, det nuværende Saffûrije N. V. for Nasaret. Kattat i Josva 19, 15 er muligvis det samme som K.

Kittel, Rudolf, tysk luth. Teolog, er født i Nærheden af Reutlingen i Württemberg 28. Marts 1853. Efter at have studeret i Tübingen og en kort Tid været Præst blev han 1879 Repetent i Teol. i Tübingen, var derefter Gymnasialprof. i Stuttgart 1881—88, blev 1888 ord. Prof. i gltestl. Teol. i Breslau, 1898 i Leipzig. Vigtigste Skrifter: Gesch. der Hebräer I—II (1888—92); Chronicles i Haupts »Regnbuebibel« (1895); Kommentar til Kongebøgerne (1900) og Krønikebøgerne (1902, begge i Nowacks Handkommentar); i de Kautzsch'ske Oversættelsesværker: Dommerne, Samuel, Ruth samt Salomo-Psalmerne; »Ueber die Notwendigkeit und Möglichkeit einer neuen Ausgabe der hebr. Bibel«, (1902); »Die babyl. Ausgrabungen und die bibl. Urgeschichte« (1903). Desuden har han udgivet Dillmanns »Theol. des Alt. Test.« (1895) og 6. Oplag af Knobel-Dillmanns Jesaja (1898). *J. C. J.*

Kittim (Kittæerne), ɔ: Kyprierne, en gr. Folkestamme (1 Mos. 10, 4: af Javans ɔ: Ionernes »Sønner«). Navnet hidrører fra Byen Kittion (Kition) paa Øen Kyperns Sydøstside, der tidlig var underkastet Tyros; i Nærh. af Larnaka (det gl. Kittion) er fundet gr. Indskrifter i fønikiske Bogstavtegn. Den snævrere Betydning af K. = Kypern (Jes. 23, 1. 12) udvidedes naturlig til at omfatte andre gr. Middelhavskyster (Jer. 2, 10; Hes. 27, 6; maaske allerede 1 Mos. 10, 4), og endelig bruges K. om saa fjerne Grækere som Makedonerne (1 Mak. 1, 1. 8, 5), ja endog om Romerne (Dan. 11, 30). Udtrykket paa disse sidste Steder er sikkert paavirket af den mærkelige Profeti i 4. Mos. 24, 24, hvor det profetiske Fjernblik skuer »Skibe fra K.s Egn« kommende for at ødelægge Østens Magter. *L. G.*

Kjeld, dsk Biskop i Vestervig i 12. Aarh. K. boede i Vestervig, som blev Vendsyssels og Thys Bispesæde, efter at St. Thøgers Helgenlevninger vare skrinlagte dér 1117. Maaske har K. grundlagt Præmonstratenser-Abbediet i Børglum, der senere blev Bispesæde for Vendelbo Stift. Han faldt i Slaget ved Fodevig 4. Juni 1134, paa Kong Niels's Side.

Kjerschow, Peder Christian Hersleb, f. paa Rødø 29. Juli 1786, Student 1804, cand. theol. 1808, sluttede sig i Kbhvn til Fætteren S. B. Hersleb og dennes Ven Grundtvig, kom 1810 hjem til Norge og blev Lærer ved Krigsskolen, 1814 resid. Kap. til Slotsmenigheden og 1823 Spr. til Aker, 1830 Biskop i Tromsø og 1848 i Bergens Stift, resignerede 1857 og døde 14. Nov. 1866. Han optraadte i sin Ungdom i Kristiania som Forkæmper for den gamle Rettroenhed, hørte med Hersleb, Stenersen og Wexels til »Grundtvigianerne« og regnedes med Rette blandt Norges dygtigste Præster, men han kom overanstrengt ind i Bispeembedet og blev her lidet aktiv. I det nordlige Stift var han en Støtte for Stockfleth i dennes fortjenstlige Arbejde for Finnernes Omvendelse og Oplysning. Hans specielle Interesse var Kirkesangen. *D. T.*

Kjøge, Peder Nielsen, Psalmedigter, forekommer 1648 som Herredsskriver i Baag Herred i Fyn. Han har sikkert boet i Assens, hvor han senere var Raadmand og tilsidst Byfoged, i hvilken Stilling han døde 1695. Medens hans Embedspligter saaledes henviste ham til at granske Loven og de kgl. Forordninger, førte hans Hjertes Trang ham til at sysle med gudelig Poesi. Selv hans Tingbøger har Spor deraf, og 1693 udgav han, tildels i Hans Christensen Sthens Manér: »Vandre-Bog udi Rim, indeholdende Morgen- og Aftenpsalmer til hver Dag i Ugen, særdeles og andre adskillige Bønner og Sange paa alle Festdage, saa og udi allehaande Anliggende at læse og sjunge«, dér iblandt den endnu kendte og yndede Sang: »De hellig tre Konger saa hjertensglad« (Psbog for K. og Hjem Nr. 158) efter et ældre Forbillede. *H. F. R.*

Klagesangene (dsk og norsk Overs.: »Begrædelsernes Bog«) er en Samling af 5 Sange. De 4 første er digtet i, hvad man har kaldt Klagesangsrytmen: hver Linie bestaar af et noget længere Led, efterfulgt af et kortere. Fremdeles er disse 4 alfabetiske: Begyndelsesbogstaverne for hver 3. Verslinie i Sangen udgør tilsammen det hebr. Alfabet; i Kap. 3 begynder samtlige 3 Linier med vedkommende Bogstav. I Synagogen var K. Læsestykket paa Mindedagen for Jerusalems Ødelæggelse (den 9. Ab). — I 2 Krøn. 35, 25 synes omtalt K. og deres regelmæssig tilbagevendende Anvendelse i Menigheden; men her opfattes de i saa Tilfælde som Klage over den fromme Kong Josias's frygtelige Nederlag og Død (maaske fordi man umulig kunde tænke sig, at K. 4, 20 kunde sigte til andet end en from Konge); kun én af dem forudsættes digtet af Jeremja. Den senere jød. Overlevering nævner Jeremja som hele Bogens Forf. Derfor blev den i den alex. Overs. ogsaa flyttet fra sin oprindelige Plads i Kanon og stillet sammen med Jeremja; og som Indledning er tilføjet: »Og det skede, efter at Israel var ført i Fangenskab og Jerusalem lagt øde, sad Jeremja grædende og klagede denne Klagesang over Jerusalem og sagde«. — Indholdet viser, at Sangene sigter til Jerusalems Ødelæggelse, men ikke kan være forfattede af Profeten Jeremja, saasandt denne har ment i fuldt Alvor sine strenge Ord over Kong Sedekia (mod K. 4, 20) og om Folkets Synd. Skylden for Ødelæggelsen tilskrives nemlig i 2, 14; 4, 13 f. væsentlig Profeterne og Præsterne, i 5, 7 til med »vore Fædre«. Jeremja fik ogsaa lige til det sidste »Syn fra Herren« (mod 2, 9). Sangene synes digtede af forskellige Forf.; de bruge ikke

engang ganske samme Alfabet; thi Bogstaverne A in og Pe staar i Kap. 2—4 i omvendt Orden af den vanlige, som findes i Kap. 1. De levende og dybt bevægede Skildringer i Kap. 2 og 4 er rimeligvis et Øjenvidnes Klage over Ødelæggelsen, medens Detaljerne endnu var i friskt Minde, og før de efterlevende endnu havde erkendt Folkets Syndeskyld i hele dens Storhed. Kap. 5, som i sin Form er helt forskellig fra de øvrige Sange, passer bedst i den næste Generation, som med Sandhed kunde sige, at den led for »Fædrenes« Synder (5, 7 jvfr. V. 3); her skildres heller ikke selve Ødelæggelsen, men Eftertidens vedvarende Nød, under Bøn om Genoprettelse. Skildringen i Kap. 1 har samme Indhold og er tillige fuld af bodfærdig Syndsbekendelse. Kap. 3 er det gaadefuldeste; ifølge sin Form kunde det opfattes som Jeremjas Klage over hans egne og Folkets Lidelser; men Digtets æstetiske Svagheder (i Forbindelse med dets kunstige Form) gør dette usandsynligt. Man nødes altsaa til enten at opfatte det talende »Jeg« som Folket selv eller maaske tænke sig, at en senere Digter har indføjet i dette Minde om Folkets dybeste Nød en »Jeremjas Klage«, saaledes at det centrale Stykke i dette Jammersminde skulde erindre om ham, som uskyldig bar den tungeste Del af Lidelserne. — K. giver saaledes i flerstemmigt Kor et gribende Billede af hin Nød, dens bitre Anfægtelser, som dog ikke blev til Døden, fordi de lidende udøste sine Hjerter for Herren, og den voksende, ydmyge Syndserkendelse, som efterhaanden blev Troskampenes Frugt (jvfr. Buhl, Mess. Forj. § 75). *S. M.*

Klara og Klarisser, se Clara (I, 515).

Klasser, se Holland (I, 450 a) og Metodisme.

Klavda, se Kavda.

Klaveness, Thorvald, f. 22. Sept. 1844 i Sandeherred, Student 1862, cand. theol. 1867. Efter 7 Aars Lærervirksomhed blev han 1874 res. Kapellan til Eidsberg, 1882 til Frederikshald, hvorfra han 1892 flyttede til Kristiania som Sognepræst til Oslo og 1897 til den ny oprettede Frogner Menighed. Han var en af Gisle Johnsons mest trofaste Disciple, lagde dette tydelig nok for Dagen som Redaktør af »Fædrelandet« i sine Kandidatdage og gik ud i sin Præstegerning med en til Pietismen heldende Rettroenhed. Som Bypræst kom han — praktisk som han er — i Berørelse med Arbejderne og de sociale Spørgsmaal, som bevæger Tiden, og han gav sig nu ivrig af med disse, kom ogsaa snart ind i det kommunale Liv. Flyttet til Hovedstaden fik han nyt Syn paa Udvæksterne i den Tids politiske Forhold og vakte Opsigt ved sin Brochure »Kristendom og almindelig Stemmeret« (1894). Han tog nu ogsaa megen Del i det teologiske Liv, skrev Skolebøger, der vandt Indgang og lagde for Dagen en levende Interesse for de paagaaende Undersøgelser af de gltestl. Bøgers Alder, Forfattere osv. ved en skarp Kritik af Wellhausens Hypoteser. Det er selvsagt, at hans Forkyndelses Karakter under disse Studier maatte forandres, om han end fremdeles blev en rettroende Teolog. Han har vedkendt sig, at han hører til Overgangsteologerne og arbejdet meget for en Forkyndelse, der kunde blive mere skikket til at naa Tidens dannede Mennesker, for hvilke Dogmatik og Dogmer i det hele antages at være bleven et Skræmmebillede. Han har vovet sig langt under Forsøget paa at løse den vanskelige Opgave og ikke mindre i sin Optræden mod det ryggesløse Væsen, der ofte pletter Nutidens Kulturliv (Foredrag om Ægteskabs-Skilsmisse, Febr. 1901). Under alt dette har han faaet et stort Navn som Prædikant, og hans Postille er meget udbredt, paa samme Tid som han har fremkaldt den stærkeste Modstand. Tildels ogsaa imod ham skrev Biskop I. C. Heuch (S. 422) Skriftet »Mod Strømmen« (Kra. 1902). Kl. svarede for sit Vedkommende i »Aftenposten« (1902), hvorpaa Heuch udgav et »Svar« ogsaa rettet til ham (1903). Kl. udgav da nogle Prædikener, hvori han havde behandlet de omstridte Emner. Sammen med Chr. Bruun (I, 399) udgiver han Tidsskriftet »For Kirke og Kultur« og med Bretteville Jensen Ugebladet »Norsk Kirkeblad« (siden 1904). *D. T.*

Klavsur *(clausura)* er det tekniske Udtryk for Klosterfolks Udelukkelse fra Samkvem med Omverdenen. K. bruges ogsaa til Betegnelse for den Del af et Klosters Omraade, som fremmede kun med en vis Begrænsning maa betræde, og Klosterfolk kun med særlig Tilladelse forlade. Bestemmelserne om K. ere forskellige for Mands- og Kvindeklostre, i Reglen strengest for de sidste.

Klee. 1) **Georg K.**, Psalmedigter, f. i Zwickau, var en Discipel af Melanchthon. Han kaldte sig selv Thym. 1548 blev han Rektor i sin Fødeby, 1551 Rektor i Goslar, senere i Wernigerode. Han døde i Wittenberg 1561. 1557 udgav han Digtet om Thedel von Walmodens ridderlige Gerninger, en Bearbejdelse af et gammelt Riddersagn, der har sin Rod i den hedenske Mytologi. I Zwickau bearbejdede han paa Crucigers og andres Tilskyndelse nogle af de gamle Kirkehymner og digtede selv »geistliche Carmina«. Allerede i Kingos Psbog var optaget »Bortvend din Vrede, Gud« (Psbog for K. og Hjem Nr. 468), en forkortet Gengivelse af hans: »Aufer immensam, deus, aufer iram« (den og andre er aftrykt i Wackernagel, Das deutsche Kirchenlied, Leipz. 1864 I, 271). — 2) **Heinrich K.**, rom.-kat. Dogmatiker, f. i Nærh. af Koblenz 20. April 1800, blev præsteviet 1823 og 1825 Prof. i Filos. og Teol. ved det biskoppelige Seminarium i Mainz. Doktorgraden vandt han ved en Afhdl. om Kiliasmen i de første Aarhundreder. 1829 blev han Prof. i Dogmatik i Bonn, hvor han med stor Iver bekæmpede Hermes (S. 410). 1839 blev han Möhlers Efterfølger som Prof. i Dogmatik i München, og dér døde han 28. Juli 1854. Foruden ved Kommentarer over Joh.-Evang. (1829) og Romerbr. (1830) og en Dogmehistorie (I—II, 1835—37) er han navnlig bekendt ved sin »Kath. Dogmatik« i 3 Bd. (1834—36, oftere optrykt), der endnu nyder stor Anseelse.

Kleinert, Hugo Wilhelm Paul, protest. Teolog, f. i Vielgut i Schlesien 25. Sept. 1837, blev 1864 Privatdocent i Teol. i Berlin, 1868 Prof. extr., 1877 Prof. ord. i gltestl. og praktisk Teologi. 1873 blev han tillige Konsistorialraad for Brandenburg. Han er en Discipel af Hupfeld (S. 494) og Jul. Müller, Oehler og Dorner. I Langes Bibelværk har han skrevet Kommentarer til Obadja, Nahum, Habakuk og Zefanja

(1869). Senere har han bl. a. skrevet: »Unters. zur alttestl. Rechts- und Literaturgesch.« I (1872) og »Zur christl. Kultus- und Kulturgesch.« (1883).

Kleinschmidt, Samuel Petrus, Missionær, fødtes 27. Febr. 1814 paa Brødremenighedens Station Lichtenau i Grønland, hvor hans Fader, Johan Conrad K. (f. 29. Dec. 1768, d. 23. Dec. 1832), virkede. 1836 blev han Lærer i Christiansfeld, men rejste 1840 til Grønland som Missionær, først ved Lichtenau, senere ved Lichtenfels og Neu-Herrnhut. 1859 traadte han ud af Missionen, fordi han var uenig med sine Venner om Brugen af Kirketugt, og blev ansat ved Godthaabs Seminarium. 1851 havde han udgivet »Grammatik der grönl. Sprache«; 1856 begyndte han paa en grønlandsk Bibelovers., som han dog ikke fik fuldendt. 1871 udkom hans grønlandske Ordbog. Han døde 8. Febr. 1886 og ligger begravet paa Neu-Herrnhuts Kirkegaard.

Klemens, en af Paulus's Medarbejdere i Filippi (Fil. 4, 3). Der er aldeles ingen Sandsynlighed for, at han skulde være den samme som K. fra Rom (se nedenfor).

Klemens fra Alexandria. Titos Flavios K., Lærer ved Kateketskolen i Alexandria (I, 52), var rimeligvis født i Athen, men for at søge Visdom havde han gjort Rejser til Stor-Grækenland, Syrien og Palæstina, og han kendte Mysterierne nøje, enten fra Diagoras fra Melos's nu tabte Skrift, eller fordi han selv var indviet. Paa sine Rejser traf han ofte Mænd, der havde »bevaret den sande Overlevering af den salige Lære, som Søn havde faaet fra Fader, lige siden Peters, Jakobs, Johannes's og Paulus's Dage«, men først i Pantænos (se d. Art.) fandt han en Lærer, der i Længden kunde fængsle ham. Da han helt var vunden for Evangeliet, blev han en af den alexandrinske Kateketskoles store Lys, og som Lærer ved den har han skrevet sit mærkeligste Skrift. Under Septimius Severus's Forfølgelse (202 eller 203) flygtede Kl., med Paaberaabelse af Herrens Ord, bort fra Alexandria, og efter den Tid finde vi kun meget usikre Spor af hans Virksomhed. Nogle Aar senere har han opholdt sig hos en kilikisk eller kappadokisk Biskop, der sendte ham til Antiokia med det Vidnesbyrd, at han »baade havde styrket og øget Herrens Menighed«. Han er rimeligvis død før 216.

Hans Hovedværk er en Trilogi, der skal føre Læseren ind i det inderste og dybeste af Krdmmen. Det første Led i denne »Indvielse i Krdm« er »Formaningstalen til Grækerne« (*λόγος προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας*), en Apologi, i hvilken han polemiserer mod de hedenske Orakler og Mysterier, mod Afgudsdyrkelsen og den materialistiske Filosofi, men roser Platon, Pythagoras og andre gr. Filosoffer, der have fremført sande Lærdomme om Gud, som de enten have øst af Hebræernes Bøger eller faaet ved guddommelig Inspiration. De Kr.s hl. Skrifter ere imidlertid Sandhedens Grundvold, og deres vise Leveregler ere den korteste Vej til Frelsen. Det andet Led af Trilogien, Pædagogen (*Παιδαγωγός*), skal vise, hvorledes en Kr.s Liv skal føres. Logos er den Pædagog — deraf Bogens Navn —, der ved Tugt og Kærlighed opdrager baade Mænd og Kvinder. Formaalet for dette Skrift er Forbedring (Helliggørelse), ikke Belæring, og Kl. giver mange i det enkelte gaaende Leveregler og Advarsler. Den tredje Del er »broget vævede Tæpper« (*στρωματεῖς, stromata*), et Skrift af blandet Indhold; det er lige saa broget som Engens Blomstertæppe for at gøre det klart, at den sande Erkendelse (Gnosis) kun kan vindes ved Arbejde og Sved. Desuden har han skrevet et smukt lille Skrift »om Rigmænds Frelse« (*Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος*), en Bog »om Paasken«, som vi kun kende i Brudstykker, Fortolkninger til en Del af G. T. og til de fleste Bøger af N. T., men af dette Værk, »Skitser« (*ὑποτυπώσεις*), have vi ogsaa kun Brudstykker, og flere andre Skrifter (A. Harnack, Gesch. der altchr. Lit. bis Eusebius, Leipz. 1893, I, 296; A. Ehrhard, Die altchr. Lit. und ihre Erforschung von 1884—1900, Freib. 1900 I, 296 f.).

Kl. satte ogsaa som Kristen Filosofien højt; den var i hans Øjne, ligesom Loven, en Tugtemester til Kristus. Men Krdmmen er langt ypperligere. Den kr. Gnosis favner videre, hviler paa et sikkert Grundlag og har en guddommelig Kraft. Med Hebr. 11, 1—2 som Udgangspunkt skildrer han Troens Væsen og bestemmer den som Hjertets fulde Hengivelse til Frelseren. Paa Troens Grundvold kan der baade bygges den sande Gnosis's Guld, Sølv og ægte Stene og Kætteriernes Træ, Hø og Straa. Men ved Siden af dette høje Begreb om Troen gaar hos Kl. et lavere, der i Troen kun ser en »Menen«, og med dette Begreb for Øje sammenligner han den troende med den, som vel kan frembringe Toner paa en Lyre eller Fløjte, men mangler det musikalske Øre. Den troende bliver paa Overfladen af de hl. Skrifter, men den sande Gnostiker gaar til deres Bund. Gnosis er efter Kl.'s Opfattelse ikke alene en dialektisk Erkendelse, men ogsaa en Skuen (*θεωρία*), mere end Tro. Troen er dog det Grundlag, hvorpaa den sande Gnosis hviler. Betingelsen for at naa til Gnosis er Vækst i Guds Naade, og den sande Gnostiker vil aldrig vige fra Troens Grund; han skal blive gammel i Overvejelsen af Skriften og bevare den apost. og kirkl. Lære, Sandhedens og Kirkens Regel, efter hvilken Skriften skal udlægges. »Hverken Erkendelse uden Tro, eller Tro uden Erkendelse«. Kl. lagde stor Vægt paa Daaben, den »Oplysning« (*φωτίσμα*), ved hvilken vi se Gud, det frelsende Lys; og naar vi i Troen nyde Nadveren, helliges baade Legeme og Sjæl. Men han søger at fremstille de Kr.'s hl. Handlinger som Sidestykker til Hedenskabets Mysterier. Med ham begyndte den Opfattelse af Religionen som en Hemmelighed, der tilsidst førte til et mod Krdmmens Væsen stridende Hemmelighedskræmmeri, og ved ham bleve mange Udtryk fra Mysterierne førte ind i det kr. Kultussprog (Ch. Bigg, The Christian Platonists of Alex., Oxf. 1886; F. J. A. Hort, Six Lectures on the Ante-Nicene Fathers, London 1895, 82 f.; R. Batiffol, La Litt. grecque, Paris 1898, 161 f.; Bratke, Die Stellung des Cl. Al. zum antiken Mysterienwesen, i »Theol. Stud. und Krit.« 1887; E. Kutter, Cl. Al. und das N. T., Giessen 1897; R. Seeberg, Dogmengesch. I, 99 f. Hans Skrifter ere udg. af I. Potter, Oxf. 1715, hvis Udg. er optrykt i Migne Series Gr. VIII—IX. En anden

Udg. af W. Dindorf i 4 Bd., Oxf. 1869. O. Ståhlin er sysselsat med en ny Udg. for Berliner-Udgaven af de gr. Kirkefædre).

Klemens fra Rom, hvem de gamle Fortegnelser over rom. Biskopper nævner som den 3. eller 2. efter Petrus, er ifølge en uforkastelig Overlevering (hos Hegesip, Dionysios af Korinth, Klemens Alexandriner, Origenes) Forf. af det saakaldte 1. Klemensbrev, Romermenighedens Brev til Korinthiermenigheden. Denne mærkelige Skrivelse, som for os foreligger i to gr. Haandskrifter samt i en syr. og en lat. Overs., maa ifølge ydre og indre Grunde være forfattet i Slutn. af Domitians Regering (mellem Aarene 93 og 95) eller senest i Nervas Tid (96—97). I Korinth blev den endnu under Biskop Dionysios (o. 160) stundum oplæst ved Menighedsgudstjenesterne, og ifølge Eusebios var det samme ogsaa paa hans Tid Tilfældet i mange Kirker; Brevet blev derfor ogsaa paa sine Steder sammenstillet med de nytestl. Skrifter. Det er foranlediget ved Stridigheder, som var opstaaet inden Korinthiermenigheden og havde ført til Afsættelse af nogle korinthiske Presbytere, skønt Oppositionen kun udgik fra nogle enkelte Brushoveder. Overfor denne Uorden griber Romermenigheden, som det synes uopfordret, ind med et alvorligt og myndigt Formaningsord og aabenbarer derigennem først og fremmest sin beundringsværdige Sans for en fast Orden i Menighedsforholdene, men samtidig ogsaa noget af sin senere imperatoriske Karakter. En klar og oversigtlig Bygning viser Brevet ikke. Fra Formaninger af mere almindelig Art skrider det efterhaanden frem til en ligefrem Behandling af Forholdene i Korinth, og hvad det advarer mod, er især Skinsyge og Splid, hvad det tilskynder til, er fornemmelig Ydmyghed og Lydighed. Herunder henvises stadig til ophøjede Forbilleder, særlig fra den gltestl. Historie, ligesom overhoved en stor Del af Brevet bestaar af Anførsler fra G. T. Af denne Grund har man tildels formodet, at Forf. er en Kr. af jød. Byrd; men at et saadant Kendskab til den gltestl. Skrift var uopnaaeligt for en Hedningekr., lader sig ikke bevise. Hvad Forf.'s Krdmsopfattelse angaar, da vil det næppe kunne nægtes, at den opviser et Drag af begyndende »Moralisme«. Skønt det ikke mangler paa paulinsk-formede Udsagn om Frelsen og dens Grund, kan man vanskelig overbevise sig om, at Paulinismen er virkelig tilegnet og gennemført; den paulinske Betragtning krydses af en anden, som stiller Guds Herskervilje, hans Love og Bud, i Forgrunden og i tilsvarende Grad betoner Menneskets sædelige Selvvirksomhed. I Forf.s Fremhævelse af Lægfolkets skyldige Underordning under Menighedens Embedsmænd, der paralleliseres med de gltestl. Præster og Leviter, skjuler sig ogsaa en Spire til det rom. Embeds- og Kirkebegreb. Samtidig røber imidlertid Brevet en alvorlig og mandig Fromhed, og ligesom det giver værdifuldt Indblik i Romermenighedens og Korinthiermenighedens Forhold ved Slutn. af 1. Aarh., saaledes er det overhoved en vigtig Kilde til Kundskab om Gennemsnitskrdmmen i efterapostolisk Tid. — At Kl. ikke har været Biskop i Rom (i Overleveringens Mening), fremgaar med Sikkerhed deraf, at det monarkiske Episkopat paa Brevets Tid endnu ikke har været indført i Rom; derimod er der intet til Hinder for, at Forf. har været en af Menighedens Presbytere. Ugrundet og uholdbart er det, naar Origenes o. a. identificerer ham med den Fil. 4, 3 omtalte Klemens; men naar Irenæos betegner ham som en, der havde set de salige Apostle, da kan dette medføre Rigtighed (jvfr. 5, 1. 44, 3). I Klementinerne (se d. Art.) optræder Kl. som en Mand af senatorisk Æt, ja som en Slægtning af Kejserhuset, og i Tilknytning hertil har man i nyere Tid tildels formodet, at han skulde være identisk med Konsulen, Titus Flavius Clemens, en Fætter af Domitian, som 95 blev henrettet af Kejseren. Dette er dog ganske usandsynligt; det er ikke engang sikkert, at T. F. C. var Kr., og at Kl. var Konsul og Martyr, kender den kirkelige Overlevering intet til. Som Overleveringen og Sagnet i høj Grad har beskæftiget sig med Kl.s Person, saa er han ogsaa blevet tillagt en hel Række Skrifter, som ikke hidrører fra ham. Til disse hører det saakaldte 2. Klemensbrev, i Virkeligheden den ældste kr. Prædiken, vi kender, og ved Siden af Hermas's Hyrdebog (S. 410) det tydeligste Vidnesbyrd om det moralistiske Drags Indtrængen i den efterapostoliske Tids Krdm. Skriftet hidrører maaske fra Korinth, og er (trods Harnack, Chronologie S. 438 f.) næppe yngre end o. 140. I Overleveringen møder det os forbundet med I. Kl., og ligesom dette har det tildels været anvendt som kirkeligt Læseskrift ved Siden af nytestl. Skrifter (I. B. Lightfoot, The Apostolic Fathers, Part I, S. Clement of Rom, I—II, 1890; Wrede, Untersuchungen zum ersten Clemensbrief, 1891; norsk Overs. af 1. Kl. i Vidnesbyrd fra Kirkefædrene, 1881, ved J. Jansen). *L. B.*

Klemens I—XIV, Paver, se Clemens (I, 520).

Klementinerne eller den psevdoklementinske Literatur er den hævdvundne Betegnelse for en Del af de Skrifter, som med Urette gaar under Klemens af Roms Navn, nemlig 1) de saakaldte Homilier, 20 i Tallet, som bærer Overskriften »Klemens's Udtog af Peters Rejseprædikener« og for os foreligger i 2 gr. Haandskrifter (Udgaver ved Dressel 1853 og de Lagarde 1865) samt delvis i syr. Overs. (de Lagarde 1861); 2) de saakaldte Rekognitioner (Genkendelser) i 10 Bøger, som kun foreligger i en lat. Overs. af Rufin (udg. af Gersdorf 1838) samt delvis i syr. Overs. (de Lagarde 1861); endelig 3) det saakaldte Epitome, der foreligger i 2 Former, men blot udgør et med fremmede Tilskud beriget Udtog af Homilierne (udg. af Dressel 1859). Saavel Homilierne som Rekognitionerne behandler i Hovedsagen det samme Stof, om end med forskellige Afvigelser, og de er begge relig. Romaner, dog saaledes, at i Homilierne det didaktiske, i Rekognitionerne det romantiske Element er overvejende. Fabelen er i Korthed følgende: Som en hedensk Sandhedssøger, der i Rom har faaet høre om Jesus, foretager Klemens en Rejse til Orienten, træffer i Alexandrien Barnabas og bliver af ham i Kæsarea ført sammen med Peter, som just skal have en Disputation med Simon Mager; fra nu af bliver han Peters Ledsager under hans Forfølgelse af Mageren og bliver saaledes

bekendt med Peters Rejseprædikener, ligesom han selv indvies i Apostelens Lære og i hans Forsvar for denne overfor Simon. Paa Rejsen fortæller han Peter om sine Familieforhold: da han endnu kun var 5 Aar gl., flygtede hans Moder fra Rom med 2 ældre Brødre af ham, uden at man siden har hørt noget om dem, og senere er ogsaa hans Fader, som rejste ud for at lede efter dem, forsvundet; men snart kommer det til en Række lykkelige Genkendelser: paa Øen Arados finder Peter Moderen som Betlerske, 2 af Apostelens Ledsagere viser sig at være de savnede Brødre, og ved Moderens Daab i Laodikea kommer ogsaa Faderen til Rette. Den Lære, som udvikles indenfor denne Fortællings Ramme, er ikke ensartet, men opviser dog tydelige Grundtræk af en ejendommelig gnostisk Jødekrdm, som minder om Elkesaiterne (I, 748). Krdmmen fremstilles som identisk med den rene Mosaisme, der igen falder sammen med Uraabenbaringen ved Adam; i Adam, Mose og Kristus har den samme »sande Profet« aabenbaret sig. Overfor G. T. øves samtidig en ejendommelig Kritik, og der indsvejses i den lutrede Jødedom en Række gnostiske og mysteriøse Elementer. Som alle Biskoppers, ja den hele Kirkes, Overhoved fremstilles Jakob, Biskoppen i Jerusalem (jvfr. de 2 Breve til Jakob fra Peter og Klemens, hvormed Homilierne indledes), og sandsynligvis indeholder Skildringen af Simon Mager et tilsløret Angreb paa Apostelen Paulus. — Den psevdokl. Literatur stiller Forskningen et indviklet literærkritisk Problem, hvis Løsning forudsætter bedre Udgaver af Skrifterne end de nu foreliggende; og først naar den literærkritiske Undersøgelse har ført til faste Resultater, vil Kl. med Sikkerhed kunne anvendes som Kilde til den gnostiske Jødekrdms Historie. Var man tidligere væsentlig enig om at henføre Kl. til 2. Halvdel af 2. Aarh., saa er der for Tiden en voksende Stemning for først at hidlede dem fra 3. Aarh., men dette dog saaledes, at der som Grundlag for Kl. i deres nuværende Form antages et eller flere ældre Kildeskrifter (J. Lehmann, Die clement. Schriften 1869; Harnack, Dogmengesch. I^3, 293 f.; A. F. Hort, Notes to the Study of the Cl. Recognitions 1901). *L. B.*

Klemmebreve. Ved dette Navn betegnes egentlig kun i Almindelighed Breve forsynede med »Rigens Klemme«, det store hængende kgl. Vokssegl, der anbragtes i en Rem under Kongebreve udfærdigede paa Pergament. En særlig Betydning fik K. ved at betegne de af Christian III 1555 udfærdigede, med Rigens Klemme forsynede talrige Pergamentsbreve, hvorved Kongen søgte at raade Bod paa de Klager, der lød over, at Præsterne paa mange Steder i Landet savnede det nødvendige til deres Underholdning. Da en af de Udveje, der fulgtes, var at sammenlægge Sogne og nedbryde Kirker, lavede man i en senere Tid den Forklaring af K., at det var Breve, hvorved Sogne klemtes sammen. Den fuldstændigste Samling af saadanne Breve findes i Danske Kirkelove I udg. af Rørdam. *H. F. R.*

Klemming, Gustaf Edvard, f. i Stockholm 5. Sept. 1823, Student i Upsala 1841, bestod Kancelli-Eksamen 1846, indtraadte i det kgl. Biblioteks Tjeneste 1856, blev Bibliotekar 1865, Dr. phil. h. c. ved Jubelfesten i Lund 1868, Overbibliotekar ved det kgl. Bibliotek i Stockholm 1877, tog sin Afsked fra denne Stilling 1890; død 31. Aug. 1893. K. var en af de ypperste Bogkendere og Udgivere af Aktstykker i Norden. Om Antallet af hans udgivne Arbejder se Aksel Andersson, *Bibliographia Klemmingiana* (1890). Blandt hans Skrifter kan her anføres: »Sveriges äldre liturgiska literatur« (1879); »Birgittaliteratur« (1883); »Latinska sånger« (4 Bind, 1884—87), indeholdende en meget mærkelig Samling lat. Hymner fra Middelalderen, fundne indstrøede i Ritualer og andre Kilder. Af det svenske Oldskriftselskabs Skrifter redigerede og udgav K. 28 Bind. *O. A.*

Kleofas (Kleopas), en af Jesu Disciple, os kun bekendt fra Lk. 24, 18. Navnet er afkortet af Kleopatros (som Antipas af Antipatros) og forskelligt fra Klopas i Joh. 19, 25.

Kleopatra (ɔ: »Datter af en berømt Fader«), et gl. Kvindenavn, især bekendt fra Ptolemæernes og Selevkidernes Fyrsteslægter.

I Biblen hentydes Dan. 11, 17 til Antiokos d. st.s Datter K., der 193 f. Kr. blev gift med Kong Ptolemæos Epifanes. — Deres Datter K. ægtede Aar 173 sin Broder, Ptolemæos Filometor (Tillæg til Ester 11, 1) og senere en anden Broder, Ptolemæos Fyskon. Hun begunstigede Jøderne i Ægypten og opmuntrede til at bygge Templet i Leontopolis. — K.s og Ptolemæos Filometors Datter K. var gift med de 3 syr. Konger: Alexander Balas (Aar 150; 1 Mak. 10, 57. 58), Demetrios II (1 Mak. 11, 12) og Antiokos Sidetes.

Klerikere og Kleros, se Præst.

Kletos, rom. Biskop, se Anaklet (I, 78).

Klettenberg, Susanna Katharina von, Goethes »schöne Seele«, fødtes i Frankfurt 19. Dec. 1723. 19 Aar gl. blev hun forlovet med den senere meget bekendte Jurist, Hofraad Dr. Joh. Dan. Olenschlager, men Forbindelsen blev hævet 1747, fordi S. v. K. fandt, at hendes Forlovede var for stærkt hildet i den store Verdens Glæder. Den Gang stod hun under den Halleske Pietismes Indflydelse, og i de følgende Aar havde navnlig Omgangen med Hofraad Fr. Karl von Moser stor Betydning for hende. Hun skrev Digte, der afspejle hendes Længsel efter Hvilen i Gud, og hun sluttede sig efter en Omvendelse, der i visse Maader minder om Kirkefaderen Augustins, til en Kreds af fromme, af Herrnhutismen paavirkede, Mænd og Kvinder, der holdt gudelige Forsamlinger i Frankfurt, som lededes af Præsten, J. Ph. Fresenius (S. 119). 1768 traf Goethe hende, og han følte sig stærkt tiltalt af hendes Fromhed; om han end ikke selv blev en Kristen, fik han gennem hende en varig Forstaaelse for kr. Fromhed. Hun studerede ogsaa Alkymi med den vordende Digter. 1769 rejste Goethe til Marienborn for at lære Brødremenigheden dér at kende, og da han 1770 tog til Strassburg, omgikkes han først dér med nogle Pietister. 1771 var Goethe atter i Frankfurt og sluttede sig paany ivrigt til »seine Klettenberg«; han kaldte Frankfurt »det nye Jerusalem, hvor alle Folk gaa ud og ind, og hvor de retfærdige bo«. S. v. K. døde 13. Dec. 1774. Hendes »Bekendelser« og Breve udgøre Kernen i »Bekenntnisse einer schönen Seele« i »Wil-

helm Meisters Lehrjahre«, 6. Bog, hvor de have faaet Plads i meget fremmede Omgivelser. Hun er ogsaa en af Forfatterne til den smukke Bog: »Der Christ in der Freundschaft«, der først udkom 1754, men siden (sidst Gotha 1878) er udgivet af Fr. Delitzsch under Titlen: »Philemon oder von der christl. Freundschaft. Aufzeichnungen der Fräulein S. C. v. K. und ihres Freundekreises« (I. M. Lappenberg, Reliquien der Fräul. S. C. v. K. nebst Erläuterungen zu den Bekenntnissen einer schönen Seele, Hamb. 1844; H. Dechent, Goethes schöne Seele, Gotha 1896).

Kleutgen, Joseph, tysk Jesuit, f. 9. Sept. 1811 i Dortmund, studerede i München, Münster og Paderborn og traadte 1834 i Brieg ind i Loyolas Orden. 1837 blev han præsteviet og var da Lærer i Freiburg og Brieg, indtil han 1843 blev kaldt til Rom, hvor han blev ansat ved Collegium Germanicum og som Konsultor ved Index-Kongregationen. Det var væsentlig gennem hans Beretninger, Kurien lærte de tyske Kirkeforhold at kende. Han skrev en Mængde Skrifter til Forsvar for den skolastiske Filosofi, bl. a. »Die Theologie der Vorzeit« (I—V, 1853—60; 2. Aufl. 1867 f.). Hans mindre Skrifter ere udg. i 5 Bd. (Münster og Regensb. 1869 f.). D. 1883.

Kleven, Elias Olsen, f. 1811, d. 1880, norsk Lægprædikant, virkede dels i Jarlsberg, dels og fornemmelig i Præstegjeldene omkring Kongsberg. Hans Navn er nøje forbundet med Striden om »den omarbejdede Forklaring«, d. e. den af Universitetslærerne Keyser og Kaurin og af Præsten Wexels udarbejdede, i 1843 udkomne nye Udgave af Pontoppidans Forklaring. Denne Udgave vakte den største Uvilje inden det vakte Lægfolks Kredse, en Uvilje, som særlig vendte sig mod Wexels som den mest ansete af de 3 Mænd. Om end Bogen havde sine Mangler, vil det dog nu erkendes, at Striden ikke blev ført paa sømmelig Maade fra deres Side, der optraadte som Lægfolkets Repræsentanter, ligesom ogsaa Bogen ofte blev angrebet netop paa saadanne Punkter, hvor den fremstillede en sundere og mere skriftmæssig Opfatning. Men ingen viste dog her større fanatisk Voldsomhed end E. K. Han tilhørte den Retning inden Haugianismen, som traadte frem hos Blaabogianerne (I, 335) og den jarlsbergske Frimenighed (S. 597). Ligesom disse saa han med Uvilje paa den mere evang. Retning, som brød frem i 40 Aarene. Fordærvelsen inden Kirken fik for ham sit klareste Udtryk i den omarbejdede Forklaring. Det er navnlig Ombytningen af Ordet kristelig med almindelig i den 3. Trosartikel (»den hellige alm. K.«), som er ham til Forargelse. »Antikristenheden er en »alm.« Mængde, men Guds kr. Menighed er en udvalgt liden Hjord«. Ved sin falske Lære har Wexels vist sig som et »Fordærvelsens Barn«, en »Mod-Kristus«, men »Antikristrigets Stamfader er Grundtvig«. »Større Redskaber end Grundtvig og Wexels har Djævelen aldrig haft Tilladelse til at bruge, siden han betjente sig af Slangen i Paradis«. Men »den alm. eller kath. Lære i Wexels-Kirken« er i Strid med den norske Grundlov. Statskirken tilhørte derfor ikke den wexelske Kirke. E. K. og hans Venner, »Eliasfolket«, repræsenterede den sande Kirke. Ikke de skulde træde ud, men »det wexelske Kirkesamfund skulde pakke sig«. Derfor blev Partiet staaende indenfor Statskirken, men vilde ikke have noget med Kirker og Præster at gøre. De holdt Kærlighedsmaaltider med Brød og Vin, men indviede ikke disse til Nadversakrament. Sine Børn holdt de borte fra Skolen, i Uvilje mod Jensens Læsebog, lod sine Børn døbe med Hjemmedaab, uden at lade denne kirkeligt stadfæste. I 1866 indgav E. K. en Forestilling til Kongen og Stortinget »Luth. Kr.'s Begrædelse, Sorg og Klageraab over Religionsomskiftningen« (ved »En Røst af Sandheden«). Lidt efter lidt tabte imidlertid E. K. ved Skrøbeligheder i sit Liv sin Anseelse, Partiet kom til Besindelse, erkendte, at det havde fejlet, og udstedte til Præsterne i vedkommende Sogne en »aaben Erkendelse og Bekendelse« (April 1875), hvori de bekendte sin Vilfarelse og bad om Tilgivelse. Man staar her, som det med Rette er sagt, overfor det Særsyn i Kirkehistorien, at alle Tilhængere af en sekterisk Retning kommer til Besindelse og offentlig gør Afbigt for sin Vildfarelse (A. Chr. Bang, »Eliasfolket«, i Kirkehist. Smaastykker, Kra. 1890). *C. B.*

Kliefoth, Theodor Friedrich Dethloff, konfessionel luth. Teolog, f. 10. Jan. 1810 i Körchow i Mecklenburg-Schwerin, 1840 Præst i Ludwigslust, 1844 Superintendent i Schwerin, 1850 Medlem af Overkirkeraadet, 1886—95 dettes Præsident, d. s. A. 25. Jan., den mecklenburgske Kirkes betydeligste og indflydelsesrigeste Gejstlige i 19. Aarh. Fra 1829 studerede han i Berlin og Rostock. Schleiermacher, Neander, Hengstenberg og Theremin vare hans Lærere. I 7 Aar var han Lærer for Prinserne af det storhertugelige Hus, navnlig for Arvestorhertugen Friedrich Franz, der blev en trofast Beskytter af den luth. Kirke og gennem en lang Aarrække samvirkede med Kl. i den dybeste gensidige Forstaaelse til Fremme af luth. Kirkeliv. Efter Rationalismen fremstod Kl. som et af de første kraftige Trosvidner i sit Fædrelands Kirke. I et aabent Sendebrev af 1854 til sine tidligere teologiske Lærere gjorde han sig til Talsmand for den historisk givne Kirke i luth. Skikkelse og bebrejdede dem, at deres Kirkeideal svævede i Luften. Med utrættelig Energi, under adskillig Miskendelse, men med gennemgribende Virkninger arbejdede han for at hjælpe Folket til nyt Liv i dets overleverede Kirke, at genoptage dens Ordninger, genoprette dens Gudstjenester og genoplive dens Sæder i Troskab mod den luth. Bekendelse. Hans Prædikener hørte til den nye Tids ejendommeligste og bedste og ere endnu at anbefale til Studium og Opbyggelse (5 Samlinger i 8 Bd. fra 1841 til 1859, tildels i 2. Opl. indtil 1869). Mest indgribende var dog hans Virksomhed i Kirkestyrelsen, hvorigennem det lykkedes ham at forny og reorganisere paa alle Kirkelivets Omraader. Mangfoldige Kirker bleve byggede, Gudstjenestens gamle Former genoplivede, Fortidens Skatte af Liturgi og Kirkemusik dragne frem for Lyset. Præsternes Uddannelse blev forbedret, ligesom han selv søgte at retlede Præsteskabet gennem store kirkelige Møder hvert andet Aar. Siden 1868 var han en af Hovedmændene for Sammen-

slutningen af de luth. Landskirker i »den alm. luth. Konferents«. Derimod var han en Modstander af Synoder og derpaa grundet Kirkeforfatning, hvori han saa et Udslag af reformert Kirkeliv, uforeneligt med ægte luth. Principer. Han frygtede den politiske Agitations Indtrængen paa de hellige Omraader. Man udlagde det imidlertid som kirkelig Herskesyge, medens han i Virkeligheden kunde indrømme megen kirkelig Frihed, naar kun Troskaben mod den luth. Bekendelse blev bevaret. Hans omfattende Dannelse havde lært ham at skelne mellem det, der bør staa urokket, og det, der kan overlades den enkeltes Frihed. Men overfor Travlheden og den febrilske Iver for Kirkelivets Oparbejdelse efter nye Metoder udtalte han advarende: »Lader os arbejde i Taalmodighed, ikke paa kunstige Maader, men med de af Herren anviste Midler og overlade ham Udviklingens Gang!«. Som lærd Teolog arbejdede Kl. flittigt, men bestandig med det praktiske Tros- og Kirkeliv for Øje som Maalet. 1854—59 var han Medudgiver af »Kirchliche Zeitschrift«, 1860—64 af »Theol. Zeitschrift«. Som hans Hovedværker maa nævnes: »Liturgische Abhandlungen« i 8 Bd. (1854—61), Kommentarer til Sakarja (1862), Hezekiel (1864 og 65), Daniel (1868), Johannes's Aabenb. (1874), »Acht Bücher von der Kirche« (1854, kun første Bind udkommet) og som Afslutning heraf, tillige som moden Frugt af de eksegetiske Arbejder, »Christliche Eschatologie« (1886). I Tidens kirkepolitiske Kampe tog Kl. Del med flere Stridsskrifter som Modstander af Liberalismen. Om Bruddet med M. Baumgarten se I, 238. *A. S. P.*

Klinckowstrøm, Joseph von, f. 1813, d. 1876; nedstammede fra en i Sverig adlet brandenburgsk Slægt; var en berømt Jesuit og fremragende gejstlig Taler i Wien. Hans Fader, Friedrich August v. K., en bekendt Maler, Elev af David, fik ved Metternich Ansættelse i Wien, hvor Pater Hoffbauer bragte ham til at gaa over til Rom (Fr. Nippold, Wege nach Rom, Heidelb. 1869, 190 f.). Ogsaa J. v. K.s Broder, Max v. K. blev Jesuit.

Klingius, Zacharias, f. i Kräklinge Sogn i Nerike 1603, mag. phil. i Upsala 1639, s. A. blev han Husprædikant hos Friherreinde Brita de la Gardie og blev senere af Rigskansler Axel Oxenstierna sendt til Tyskland for af den lærde Abr. Calovius (I, 448) at blive sat ind i de synkretistiske Vildfarelser; 1647 blev han Dr. theol. i Wittenberg, vendte s. A. tilbage til Sverige, blev Hofprædikant hos Dronning Kristina og s. A. endvidere Provst og Spr. i Nyköpings vestre Menighed, 1650 blev han Generalsuperintendent i Livland, og efter at han 1656 havde maattet flygte under Livsfare for Russernes Indfald, blev han Generalfeltsuperintendent over hele den svenske Hær og Karl X Gustafs Skriftefader; 1661 blev han Spr. for Riddarholms-Menigheden i Stockholm. 1665 blev K. Göteborg Stifts første Biskop, da han havde erklæret ikke at ville modtage dette Stift, hvis Superintendenturen ikke blev omdannet til et Bispedømme; 1666 blev K. adlet med Navnet Klingstjerna (senere Klingenstjerna); han døde 3. Sept. 1671. Mens Karl X Gustaf havde Sjælland i Besiddelse, udnævnte han 1659 K. til Biskop over Sjællands Stift. I et Brev, dateret 22. Aug. 1659, underretter K. Provsten i Roskilde om, at Tilsynet over Stiftet var ham betroet (som *Sialandiæ pro tempore episcopus*). Under dette sit interimistiske Episkopat skal han have beskikket nogle uduelige Personer i Præsteembede. En Del af disse blev siden kasserede, andre fik nye af deres »retmessige Konge og Biscop« udfærdigede Kalds- og Kollats-Breve (Zwergius, Sielandske Clerisie I, 282; om K.s Virksomhed som Sjællands Biskop se forøvrigt »Ny Kirkehist. Saml.« I, 132 f. og »Kirkehist. Saml.« 4. R. VI, 1, 201 f.). Ved Rigsdagen 1664 var K. Medlem af den Kommission, som skulde dømme om den for Synkretisme angrebne Terseri Katekismus; han gjorde sig ved den Lejlighed bemærket som den strengeste Censor mod sin gamle Promotionskammerat Terserus. Hans Ortodoksi havde endog af Calovius skaffet ham den Anerkendelse, at han hørte til *inter potiores Theologos Lutheranos*. Hans Ortodoksi foranledigede ham ogsaa til at skride ind mod den danske Præst Jøran Larsson Friis, som, efter at han *propter erroneas opiniones*, som en af hans Modstandere forklarer det, var bleven skilt fra sit Pastorat i Jylland, kom til Sverige og 1650 fik Breareds Pastorat i Halland. Friis havde i 17 Aar røgtet sit Embede upaaklageligt, men da han havde paataget sig at udgive et Udtog af Melanchthons Loci, efter Oplaget af 1536, under Titlen *Nucleus theologiæ christianæ et lutheranæ*, blev han paa K.s Initiativ afsat af Regeringen for Heterodoksi. Paa Grund af Friis's underdanige Bøn blev Sagen senere indskudt for *clerus comitialis* (Præstestanden ved Rigsdagen), som i en Erklæring af 25. Sept. 1668 mærkelig nok erklærede Friis helt uskyldig og tilmed foreholder K. at »hafva missbrukat öfverheten och fört Frisium på stort fall« (se nærmere herom H. Reuterdahl, Theologisk Kvartalskrift, 1839, 141 f.). *O. A.*

Kloe, en for de korinthiske Kr. bekendt Kvinde, vel altsaa selv en Kr. (1 Kor. 1, 11); af hendes Husfolk erfarede Paulus om de korinthiske Stridigheder. K. har sandsynligvis boet i Efesos, hvorfra Apostelen skrev.

Klofas (Klopas). En Mand af dette Navn nævnes i Joh. 19, 25 (Læsemaaden »Kleofas« i Vulgata osv. er urigtig). Han kan ikke være den i Lk. 24, 18 omtalte Kleofas, allerede af den Grund, at dette gr. Navn ikke vilde sammentrækkes til K. Et hebr.-aram. Navn maa ligge til Grund. Mange antage, at dette er Navnet Halfai (Khalfai), der ellers oversættes »Alfæos«, men ogsaa skulde kunne gengives som »Klopas«. Da K.s Hustru Maria utvivlsomt er den samme, der de andre Steder (Mt. 27, 56; Mk. 15, 40. 16, 1; Lk. 24, 10) kaldes »Maria, Jakobs (og Joses's) Moder«, vilde K.s formentlige Identitet med Navnet Alfæos passe til Apostelnavnet »Jakob, Alfæos's Søn« (Mt. 10, 3 osv.). Men Identiteten af Halfai (Alfæos) og K. er fonetisk usandsynlig, og det maa fremhæves, at netop den syr. (aram.) Oversættelse har 2 forskellige Navne i sin Gengivelse af Alfæos og K. Navnet K. synes ogsaa at være fundet i Palmyrensk.

Sandsynligvis er altsaa K. forskellig fra Alfæos. Han selv, hans Hustru og Sønner maa dog have været velkendte for de første Kr. Han er derfor vistnok den K., der af Hegesippos nævnes som Broder til Josef, Jesu Plejefader,

altsaa Jesu Onkel paa fædrene Side. En af K.s Sønner var den Simeon, der efter Jakob den retfærdiges Død længe ledede Menigheden i Jerusalem. *L. G.*

Klokker er en Opfindelse, som hører hjemme indenfor den kr. Kirke; hverken Jøder eller Hedninger kendte saadanne. Naar det almindeligt angives, at Biskop Paulinus af Nola i Campanien (d. 431) skulde være Opfinderen, er dette et uhjemlet Sagn. Før o. 600 kan Brugen af K. ved Gudstjenesten med Sikkerhed ikke paavises. Ved denne Tid findes de i Rom. Fra England kom de til det frankiske Rige, og paa Karl d. st.s Tid er K. almindelig udbredte i Vesterland; langsommere fandt de Indgang i Østen. Til Norden kom K. samtidig med Krdmmen. Ansgar fik Tilladelse til at benytte en Klokke ved Kirken i Slesvig; samme Tilladelse nævnes udtrykkelig for Ribe Kirkes Vedkommende, »skønt det tidligere havde været Hedningerne en Vederstyggelighed«. Fra Midten af 12. Aarh. have vi i Danmark Regler for Klokkeringning og for K.s Brug. Som Tiden skred frem, blev K. af større og større Dimensioner, og deres Brug mangfoldiggjordes. De gaves Indskrifter *(Vivos voco, Mortuos plango, Fulgura frango,* jvfr. Schillers »Lied von der Glocke«), fik Navn (fra 10. Aarh.), og meget tidligt forekommer en Klokkedaab, en højtidelig Indvielse, før de toges i Brug. Karl d. st. udstedte Forbud derimod; men Skikken trængte dog snart paany igennem, og en Indvielsesritus er foreskrevet i Romerkirken (se Afsnittet »Benedictio campanæ novæ« i Rituale Romanum). Der skulde ringes til Bøn Morgen og Aften; Aftenklokken hed oprindelig Ave-Mariaklokken; Bedeklokken efter Ref. Fredsklokken. Kirkerne kunde have mange K.; men dette gav Anledning til et sørgeligt Kirkerov, idet Kongebreve i 16. og 17. Aarh. befalede K.s Udlevering til Omstøbning til Skyts, ligesom de almindeligt gjordes til Krigsbytte og bortførtes. Foruden den daglige Ringning og Ringningen paa Helligdagene lød Kirkens K. ogsaa ved Bryllupper samt ved Dødsfald og Begravelser. Overtroen tillagde Klokkeringningen Magt over alle Vætter. K. ere ogsaa benyttede til Allarm ved Ildebrand og ved Krigsberedskab; ved sidstnævnte bestemmer Anordn. 26. Maj 1853, at der skal ringes uafbrudt i 3 Timer med samtlige Landets Kirkeklokker. — Foruden K. i Kirkens Taarn eller anbragte i et Klokkehus ved Kirken fandtes fra gammel Tid af ogsaa smaa Klokker anbragte i Kirkens Kor. Deres oprindelige Bestemmelse var at bruges ved Forvandlingen i den katolske Messe (derfor paa Tysk »Wandelglocke«). Deres Brug ved Nadveren bibeholdtes tildels efter Ref., i det mindste i 16. Aarh. I Kirkeritualet af 1685 forekomme de som Signal til Præsten at bestige Prædikestolen (»Efter Evangelium er udsunget for Altret, ringes udi Prædikestolen med de smaa Klokker, ligesom sædvanligt er«). Efter at ogsaa dette er gaaet af Brug, ere de endnu indtil Slutn. af 19. Aarh. — i det mindste nogle Steder i Ribeegnen — benyttede til at ringe de paa Kirkegaarden tøvende Kirkegængere ind, umiddelbart førend Gudstjenesten skulde begynde.

Tidligere paahvilede det i Danmark Kirkebylæreren at besørge Kirkeklokkernes Ringning Morgen og Aften samt ved sædvanlig Gudstjeneste. Denne Forpligtelse er bortfalden ved Skoleloven af 24. Marts 1899, idet disse Forretninger nu besørges ved Sogneraadets Foranstaltning for Kommunens Regning.

Klokkemalmet, hvoraf K. støbes, er en Legering af Kobber og Tin. At iblandet Sølv skulde give en finere Klang, er en fuldstændig Fabel. Støbestaals-Klokker, som i de senere Aar ere indførte fra Tyskland ogsaa til Kirkebrug, give ikke den skønne, dybe og fulde Tone som Malmklokker og ere ogsaa udsatte for at ødelægges af Rust. I Cirk. 13. Marts 1886 har det dske Kirkeministerium derfor udtalt, at Tilladelse til Ombytning af Malmklokker med K. af Støbestaal ikke kan ventes meddelt uden i alt Fald under ganske ekstraordinære Omstændigheder (H. Otte, Glockenkunde, 2. Aufl., Leipz. 1884; C. Nyrop, Om Danmarks Kirkeklokker og deres Støben, i Kirkehist. Saml. 3 R. IV). *A. J.*

Klokkere *(Campanarii)* kaldes oprindelig de Kirkebetjente, som forestod Klokkeringningen. Paa Karl d. st.s Tid holdtes denne Bestilling saa højt i Agt, at den varetoges af Abbeder og Præster. Senere bliver Navnet tildels synonymt med Degn, og K.ns Gerning den samme som Degnens, idet Benævnelsen K. dog mest holdt sig til Købstæderne. Navnet forekommer i D. L. 2—5—19 og 2—22—42 uden nogen bestemt Definition; men i Tidens Løb har det fæstnet sig som Benævnelse paa dem, der i Købstæderne beklæde et med Degneforretningen forenet Skolelærerembede (ogsaa Kordegn). Kun for Kbhvns Vedkommende er Klokkergerningen ikke forenet med noget Lærerembede. De beskikkes af Kirkens Patronat efter Indstilling af Kirkeinspektionen. *A. J.*

Klopp, Onno, Historiker, Konvertit, f. i Leer 1822, blev 1845 Lærer i Osnabrück, senere i Hannover, hvor han traadte i nærmere Forhold til den blinde Kong Georg. Da Hannovers Annexion fandt Sted, skrev K. flere Skrifter mod Preussen, »Tysklands Arvefjende«. 1874 gik han over til den rom. Kirke. 1864 havde han begyndt en Udgave af Leibniz's Værker, men den blev ikke fuldført, fordi Preusserne nægtede ham Adgang til Arkivet i Hannover. Senere skrev han »Der dreiszigjährige Krieg bis zum Tode Gustav Adolphs« (I—II, 1891—93, som 2. Udg. af »Tilly im dreiszigjährigen Kriege«) og »Der Fall der Stuarts und die Succession des Hauses Hannover in Gross-Britannien und Irland im Zusammenhang der europ. Angelegenheiten von 1660—1714« (I—XIV, 1875—88). I det første Værk træder hans rom.-kat., i det sidste hans welfiske Sindelag stærkt frem. D. 10. Aug. 1903.

Klopstock, Friedrich Gottlieb, tysk Digter, blev født i Quedlinburg 2. Juli 1724. Hans Fader, der beklædte en ringe juridisk Stilling, var af en overspændt, sværmerisk Natur og gav sig meget af med Aandemanen. Det har næppe været uden Indflydelse paa Sønnen. Allerede paa Gymnasiet i Schulpforta, knap 16 Aar gammel, gjorde han Udkast til sit klassiske Epos »Messiaden« og nedskrev de første Sange i Prosa, da intet Versemaal forekom ham ophøjet nok lige over for det hellige Tema. Han begyndte at studere Teologi i Jena

og Leipzig, men Digtekunsten optog ham dog mest. Miltons »Tabte Paradis« satte ham i Henrykkelse, og Biblen var hans stadige Læsning. I Leipzig kunde han 1748 for et Par nære Venner (deriblandt J. A. Cramer) oplæse de 3 første Sange af »Messiaden«, nu udarbejdet i Heksametre. Vennerne fik ham til at udgive Brudstykket (anonymt) i Tidsskriftet »Bremer Beiträge«, og over hele Tyskland fremkaldte Digterværket en mægtig Bevægelse. Præsterne begyndte at deklamere deres Prædikener i Heksametre som Eftervirkning af Læsningen af »Messiaden«; og idet nu K. fortsatte sin Digtning med Oder og lyriske Digte, steg hans Berømmelse yderligere: han blev en Fyrste blandt Digterne. K.s Fremtræden betegner et helt nyt Afsnit i den tyske Literatur, hvorved det franskes Overherredømme og aandløse Efterligning blev brudt. Følelseslivet faar Frihed til at udfolde sig; og de tvungne, skolemæssige Rim og Versformer afløses af fuldstændig rimfrie Vers. Som enhver Omvæltning og Nydannelse finder begejstrede Venner, støder Forandringen ogsaa paa bitter Modstand; dette undgik den K.ske Digtning heller ikke. Men idet K. ved sin mægtige, undertiden svimlende Fantasi staar i skarp Modsætning til den snæversynede Pietisme og den døde Ortodoksi, lader det sig ikke nægte, at han — ganske vist imod sin Vilje; thi til sin sidste Stund var han en oprigtig troende Kr. — bliver en Banebryder for Rationalismen. De højtflyvende Fraser føre til, at man over Formen glemmer Indholdet; og Hulheden, den falske Patos, sætter stærke Spor i Tidens Prædiken og Psalmedigtning, hvor Sprogformen bliver alt; selve Indholdet intet. K.s Indflydelse viser sig ikke mindst i Danmark, hvor han gennemlevede sin kraftige Manddomsalder. Efter at han havde forladt Leipzig og en kort Tid været Huslærer i Langensalza, modtog han paa en Rejse i Schweiz 1751 Opfordring fra Greve J. H. E. Bernstorff til at komme til Danmark, hvor Kongen (Frederik V) vilde skænke ham en Aarpenge, at han i Ro og uden Bekymring for sit Udkomme kunde fuldende sit store Digterværk. I Kbhvn og Omegn og ved Hoffet paa Fredensborg levede han derefter til 1770, da han efter Bernstorffs Afskedigelse fulgte denne sin Beskytter til hans Godser i Holsten, og Aaret efter tog fast Ophold i Hamburg. Understøttelsen fra Danmark beholdt han. 1773 fuldendte han »Messiaden«. 2 Aar efter indbød Markgreven af Baden ham til Karlsruhe, hvor han dog kun forblev et Aarstid. Han længtes tilbage til Hamburg, og her boede han nu til sin høje Alderdom som den fejrede Digter. Han døde 14. Marts 1803 og stedtes til Hvile som en Fyrste paa Kirkegaarden i Ottensen. En opslagen Messiade, dækket med Laurbærgrene, laa ovenpaa hans Kiste. Hans Psalmer (»Geistliche Lieder«, 2 Dele, trykte i Kbhvn 1758—69) skattedes højt af Samtiden og drog Skole efter sig; men ved at »modernisere« adskillige gamle Kærnepsalmer har han vist Vejen for den efterfølgende forfærdelige Udvanding af Kirkens Psalmeskat. Hans samlede Værker ere flere Gange optrykte, 1. Gang Leipz. 1798—1817 i 12 Bd.; senere supplerede med 3 Bd. Breve m. m. (Munker, K., sein Leben u. seine Schriften, 1888; D. F. Strauss, Gesamm. Schriften, X; Rønning, Rationalismens Tidsalder). *A. J.*

Klosterlasse, hvis egentlige Navn var Laurits Nilssøn (Laurentius Nicolai), var født i Oslo 1538 og var muligens en Broder af Biskop Jens Nilssøn (se d. Art.). Efter at have besøgt »Vor Frue« Skole i Kbhvn kom han, uvist hvordan, i Jesuiternes Hænder, gennemgik deres Kollegium i Löwen, blev Præst, Magister og omsider (1575) Professus. Efter paa forskellige Maader at have vist sig brugbar betroedes han i 1575 det vanskelige Hverv at aabne og lede Modreformationens Angreb paa den svenske Kirke, hvortil Kong Johan III's Optræden havde givet Anledningen. Ankommen til Stockholm s. A. lykkedes det ham ved klog Forstillelse at vinde baade Kongens og Gejstlighedens Tillid i den Grad, at man overdrog ham Ledelsen af Præsternes Uddannelse, idet han blev Lektor og senere Rektor ved den nye Præsteskole paa Graamunkholmen i Stockholm, som for en Tid bragte selve Upsala-Universitetet i Forfald. I Striden om Johan III's Liturgi optraadte han som dennes ivrigste Forsvarer og vandt derved stedse mere Kongens Gunst. Men da han omsider blottede sig for meget, rejste der sig inden Gejstligheden en Reaktion, som tvang K. og de andre Jesuiter, deriblandt Possevino, (se d. Art.) til at forlade Landet 1580. Efter siden at have virket ved flere tyske Jesuitanstalter vendte K. i Beg. af 17. Aarh. fra Braunsberg af atter sine Øjne paa Norden, denne Gang paa Danmark og Norge. Han udgav et Par polemiske Skrifter paa Dansk og Latin (deriblandt »Confessio christiana«) og indfandt sig 1606 personlig i Danmark, mulig agtende sig til Norge; men han blev anholdt, forhørt af Konsistoriet i Kbhvn og paa Christian IV's Foranstaltning sendt tilbage til Tyskland. Senere træffer vi atter K. i Braunsberg og i 1621 i Riga, hvor han havde et skarpt Sammenstød med Gustav Adolf. Denne sendte ham til Vilna i Littauen, hvor han døde i høj Alder 5. Maj 1622 (A. Brandrud, Klosterlasse, Kra. 1895; A. Perger, Jesuiterpateren Laurits Nielssen, saakaldt Klosterlasse, Kra. 1896). *A. B.*

Klostermann, Heinrich August, protest. Teolog, f. i Steinhude i Schaumburg-Lippe 16. Maj 1837, blev 1864 Privatdocent i Göttingen, 1868 teol. Prof. i Kiel. Han har bl. a. skrevet »Das Markusevang.« (1867), »Unters. zur alttestl. Theol.« (1868), »Korrekturen zur bisherigen Erklärung des Römerbriefs« (1881), »Zur Theol. der bibl. Weissagung und zur Charakteristik des Hebräerbriefs« (1889), i Stracks og Zöcklers Kommentar Fortolkn. til Samuels-Bøgerne og Kongernes Bøger, »Gesch. des Volkes Israel bis zur Restauration unter Esra und Nehemia« (1896) og i »Neue kirchl. Zeitschrift« en Række »Beiträge zur Entstehungsgesch. des Pentateuchs«.

Klostre, Klosterløfte og Klosterskoler, se Munkevæsen og de enkelte Munkeordener.

Klotz, Stephan, Generalsuperintendent, f. i Lipstadt i Westfalen 13. Sept. 1606, studerede i Marburg og Rostock, hvor han blev Magister. 1629 optraadte en Jesuit under Ledsagelse af kejserlige Hellebardister imod ham ved en Disputats, men St. Kl. holdt sig bravt. Han

blev derpaa kaldet først til Præst og 1632 til teol. Prof. i Byen. 1636 udnævnte Christian IV ham til Generalsuperintendent i den kgl. Del af Hertugdømmerne med Bolig i Flensborg. 3 Aar senere blev han tillige Spr. ved Nikolaj-Kirken og Provst for Flensborg Provsti. Kl. var en ivrig Ortodoks, der haardt angreb den lærde Holger Rosenkrantz (se d. Art.) og den saakaldte Synkretisme (I, 447), og han udvirkede (1647), at Præsterne i Sønderjylland bleve forpligtede paa Konkordieformlen. Under Frederik III, som Kl. havde lært at kende fra den Tid, han som Prins boede paa Flensborghus, fik han endnu større Indflydelse, og han brugte sin hierarkiske Magt med stor Vilkaarlighed og Hensynsløshed. Skønt Beboerne af Flensborg Provsti talte Dansk, Plattysk eller Frisisk, fik han det højtyske Sprog indført i Flensborg Provsti, og mange indvandrede Tyskere fik Ansættelse i Kirke og Skole. Han skal ogsaa have næret Frederik III's Enevoldslyster, og 1657 holdt han en Prædiken for Kongen og Hoffet (over 1 Kong. 22, 1 f.), der æggede til Krig mod Sverig. Men da Fjendehæren kom til Sønderjylland, forlod Kl. sin Menighed for at frelse sig selv. Det var en af de Skrøbeligheder, som hans ivrige Modstander, Sværmeren Fr. Breckling (I, 382), siden bebrejdede ham. 1667 blev Kl. kaldt til Kbhvn som »Kirkeraad« og tysk Hofprædikant, uden dog at skulle opgive sin Generalsuperintendentur, og man ventede, at han vilde blive Ærkebiskop Svanes Efterfølger. Men han døde før Svane, 13. Maj 1668.

Klæder, liturgiske, se Præstedragt.

Knapp. 1) **Albert K.**, Præst og Psalmedigter, f. i Thüringen 25. Juli 1798. Efter nogen Skolegang i sin Fødeby optoges han 1814 i det teol. Seminar i Maulbronn. Da han her havde fuldendt sine Studier, blev han 1820 Vikar i Feuerbach og stiftede dér Bekendtskab med Ludvig Hofacker og blev ved hans Paavirkning mere afgjort vundet for Kristus. I de nærmest følgende Aar var han Præst paa flere Steder og forflyttedes 1836 til Stuttgart, hvor han i de forskellige Præsteembeder, han dér beklædte, virkede til megen Velsignelse. D. 18. Juni 1864. Han var en frugtbar, omend ikke meget begavet Psalmedigter med udpræget Sans for smuk Form. I sine Ændringer af gamle Kirkepsalmer har han altfor meget gjort sin subjektive Smag gældende og givet dem »en forbedret Form«, som ikke har vundet Kirkefolkets Bifald. Det betydeligste Værk, han udgav, er »Evangelischer Liederschatz, 2 Bd., 1837, 2. Opl. 1850, 3. Opl. 1855. *J. N. S.* — 2) **Georg Christian K.**, f. 1753 i Halle, Søn af Direktøren for de Franckeske Anstalter dér, Prof. Johann Georg K., blev selv 1782 Prof. i Halle og 1785 Direktør for de Franckeske Anstalter og 1789 Inspektør for den lat. Hovedskole. D. 1825. Han var en af de sidste Udløbere af den Halleske Pietisme, æret for sin personlige Fromhed. K. har udgivet en Tekstudg. af N. T. paa Græsk og flere hist. og ekseget. Afhandlinger, der ere samlede i *Scripta varii argumenti* (2. Opl. 1823). Hans Svigersøn Thilo udgav efter hans Død hans Forelæsninger over Troslæren (1836).

Kneipp, Sebastian, rom.-kat. Præst og Naturlæge, f. 17. Maj 1821, d. 17. Juni 1897. Han var til sit 21. Aar Væver, studerede saa rom.-kat. Teologi og præsteviedes 1852; fra 1855 var han Kapellan, fra 1881 Spr. i Wörishofen ved Türkheim i Baiern, en lille Landsby, som ved hans Vandkur, hvis Gavnlighed han havde prøvet paa sig selv og derefter, ofte med Held, anvendte paa andre, fik større og større Tilstrømning, saa at den nu kan huse henved et Par Tusinde Kurgæster paa en Gang — et højere Tal end Indbyggerne selv naar op til. Sine store Indkomster brugte han til Opretttelse af Stiftelser, især for syge Børn. Kneipps Vandkur, — for hvilken baade som Helbredelses- og Forebyggelsesmiddel han ivrede ved talrige Foredrag og Skrifter, der gennem Oversættelser har naaet vidt ud — er en Afart af den Naturhelbredelse, der som berettiget, om end ensidig, Protest mod en tidligere Lægekunsts overdrevne Indgriben med stærke Lægemidler har udviklet sig i det 19. Hundredaar; særlig maa den betragtes som en Underart af den Vandkur, en jævn Landmand Vincenz Priesznitz (1799—1851) havde udviklet i en stærkt besøgt Anstalt paa Gräfenberg i Schlesien, og som ogsaa har fundet Efterligning i mange andre Lande, bl. a. i Norden. En i Silkeborg oprettet Kneippkur-Anstalt bestaar siden 1897 som »Silkeborg Badesanatorium«. *N. D.*

Knidos, Søstad i Karien, yderst i Lilleasiens Sydvesthjørne. Ved K. endte altsaa Kystfarten langs Lilleasiens Sydkyst (Ap. G. 27, 7). Praxiteles's berømte Afrodite-Billede var Byens Stolthed. Om jød. Indbyggere i 2. Aarh. f. Kr. vidner 1 Mak. 15, 25.

Knipperdolling, Bernhard, en velhavende Borger i Münster, aabnede 1534 sit Hus for Gendøberne, bl. a. for Jan Bockelson (I, 343). Den gængse Fortælling om, at han skal have været i Stockholm, savner ethvert Bevis (H. Lundström, Undersökningar och Aktstyckan, Upsala 1898, 13 f.). Under det saak. »Tusindaarsrige« i Münster blev K. først Borgmester og siden »Kong« Johans Statholder. 22. Jan. 1536 blev ogsaa han pint til Døde med glødende Tænger, og hans Lig blev hængt op i et Jærnbur paa St. Lamberts-Kirkens Taarn.

Knoff (eller Knopff), **Christoffer**, Hofprædikant, f. i Friedland i Preussen, gik i Skole i Königsberg og studerede siden i Wittenberg. 1560 blev han Hofprædikant hos Enkedronning Dorothea paa Koldinghus. I denne Stilling blev han 1564 forlenet med et Kanonikat i Viborg, som han dog maatte afstaa, da han 1567 fratraadte Tjenesten hos Enkedronningen. Kort efter blev han imidlertid tysk Hofprædikant hos Kong Frederik II, hvis Yndest og Tillid han i Tidens Løb vandt i høj Grad. 1567—68 fulgte han Daniel Rantzau som Feltpræst paa hans mærkværdige Vinterfelttog op i Hjertet af Sverig, af hvilket Tog K. har givet en højst anskuelig og interessant Skildring (trykt i Rørdams Hist. Kildeskr. 2. R. I). 1572 blev han af Niels Hemmingsen kreeret til Baccalaur i Teologien og fik samtidig Magistergraden. Han aflagdes med flere Kapitelspræbender, og 1576 blev han efter Kongens Ønske valgt til Prælat (Kantor) i Roskilde Kapitel. Det tilskrives væsentlig hans Indflydelse, at Frederik II 1580 saa bestemt afviste Kon-

kordieformlen. Som Hofprædikant fulgte han Kongen paa hans hyppige Rejser, og der var anvist ham Bolig i Provstegaarden i Kolding. Da Kongen havde gjort et Udvalg af Davids Ps. og andre Bibelsprog, som han særlig yndede, udarbejdede K. en Forklaring til disse (trykt 1586 og 1693), og da det i Frederik II's sidste Aar laa denne meget paa Hjerte at faa den danske Bibel udgivet paa ny i revideret Skikkelse, var K. den, til hvem Biskop Povl Madsen og Professorerne, hvem Arbejdet var betroet, særlig henvendte sig for at ramme Kongens Ønsker m. H. til Revisionen. Da Kongen døde 1588, holdt K. med kraftig Veltalenhed den tyske Ligprædiken over ham (Kbhvn 1588 og Wittenb. 1589). Han forblev i Stillingen som Hofprædikant under Christian IV's Mindreaarighed; men 1596 traadte han tilbage og henlevede sine sidste Aar ved sit Prælatur i Roskilde, hvor han 22. Dec. 1611 døde i en høj Alder. *H. F. R.*

Knoodt, Peter, gammelkat. Teolog, f. i Boppard 1811, studerede i Bonn og Tübingen og senere i Wien for at lære Anton Günthers Filosofi (S. 312) at kende; han præsteviedes 1835 og blev 1845 Prof. i Filos. i Bonn. Som Tilhænger af Günther havde han Vanskelighed ved at hævde sig over for Ærkebiskoppen af Köln, der forfulgte Güntherianerne. 1870 var han en af de Bonner-Professorer, der protesterede mod Ufejlbarheden, og senere blev han Generalvikar hos den gammelkat. Biskop Reinkens. Som saadan stemte han for Afskaffelsen af det tvungne Cølibat. Han døde 1889. Han har udgivet en Biografi af A. Günther (I—II, Wien 1881) og flere mindre Skrifter, bl. a. en Kritik af Thomas-Encyklikaen (1880).

Knop, Oluf (Jacobsen), sv. Biskop, var født i Roskilde og studerede (1398) i Erfurt og senere ved det nys oprettede Universitet i Leipzig. 1421 blev han Biskop i Vesterås. 1425 var han i en diplomatisk Sendelse i Rom. Skønt dansk født sluttede han sig til det nationale Parti i Sverig og var med i de Begivenheder, der førte til Erik af Pommerns Afsættelse. D. 1442.

Knorring, Frans Peter von, finsk Præst og Forfatter, f. 1792 i Kumo. Hans Fader var Oberstløjtnant Henr. Gustaf v. K. K. blev Student i Åbo 1810, studerede ogsaa i Upsala og Dorpat, blev 1817 udnævnt til Lektor ved det finske topografiske Korps i Haapaniemi; sammen med dette flyttede han 1819 til Kadetkorpset i Fredrikshamn. Han blev præsteviet 1827 og blev Præst ved Kadetkorps-Menigheden, blev 1833 udnævnt til Spr. i Finström paa Åland; 1857 blev han Dr. theol. og 1863 Kontraktsprovst, hvorefter han døde 29. Maj 1875. Hans mangesidige Interesser og Begavelse bevirkede, at han udgav Arbejder om vidt forskellige Emner, saaledes »Krigsmannaskolor i Finland« 1832, »Gamla Finland eller det fordna Wiborgska gouvernementet« I, 1833, et endnu den Dag i Dag meget benyttet historisk-topografisk Arbejde om den Del af Finland, som 1743 afstodes af Sverig; »Språkljuden« 1844; »Förslag till folkskolor samt beskrifning om Ålands undervisningsverk« 1857; »Om helsovård« 1865; »Inre hushållningslära« 1866. Paa Folkloristikens Omraade udgav K. »Fördomar hos Ålands Befolkning«. *A. N.*

Knox, John, f. 1505 i Gifford ved Haddington i Skotland, var af jævn Herkomst, men kom 1522 til Universitetet i Glasgow, hvor John Mayor var en af hans Lærere. Han tog antagelig Baccalaureus-Graden, men ikke nogen højere Grad; han fik Afsmag for Skolastiken, men kom aldrig helt ud over dens Metode. Om hans Liv 1523—44 vides næsten intet, kun at han blev præsteviet, og at han virkede som Notar i Bispedømmet St. Andrews, maaske tillige som Præst ved et Kapel. 1544 finde vi ham som Lærer for nogle Familiers Sønner paa Landet, hvor han sluttede sig til Protestantismen.

Fransiskanerne og Lollarderne havde været Forløbere for Ref., John Mayor, Hector Boece og David Lindsay havde blottet Kirkens Brøst, Luthers Skrifter havde vakt et stærkt Røre, Hamilton var bleven brændt som Kætter (se S. 339 f.), og Bevægelsen havde bredt sig i Landet, men var som i England svinget i schweizersk Retning. Denne Form af Protestantisme lærte K. at kende, da han traf sammen med G. Wishart, der var flygtet for Forfølgelse, men snart efter blev brændt (1546). Nogle af Martyrens Venner myrdede hans Forfølger, Kard. Beaton, og holdt sig tilligemed deres Parti, o. 150 Personer, indesluttede i det befæstede ærkebiskoppelige Slot i St. Andrews. Arran, der regerede paa Marie af Lorraines Vegne, belejrede forgæves Fæstningen en Tid og sluttede derefter en Overenskomst med dens Forsvarere. Disse kaldte nu K. til Præst, og han kunde virke frit, ogsaa i Byen, og samle en lille Menighed om Nadveren efter evang. Ritus. Men Arran ventede kun paa Hjælp af Franskmændene, og i Sommeren 1547 maatte Protestanterne overgive sig og lade sig føre paa Galejer til Frankrig, hvor dog Fangenskabet var mildt. I Febr. 1549 blev K. frigivet, sandsynligvis ved Edvard VI's Mægling, rejste til England og virkede 1549—50 som Prædikant i Berwick, fra 1550 i Newcastle, fra 1551 som en af Kongens 6 Præster. Han tog Del i Revisionen af »Book of Common Prayer« og har Ord for at være Ophavsmand til »den sorte Rubrik«, der lærer, at Knælingen ved Nadverbordet ikke betyder Tilbedelse af Brødet og Vinen. Baade et Tilbud om Bispestolen i Rochester og et andet om et Sognembede i London afslog han, fordi han fandt den eng. Liturgi for konservativ. Han vedblev dog at prædike flere Steder i England, ogsaa efter Edvard VI's Død, og hans Indflydelse bidrog meget til Puritanismens Udvikling i den eng. K.; men 1554 flygtede han, rejste gennem Frankrig og traf i Genève Calvin. Aaret i Forvejen havde han ægtet Marjory Bowes (d. 1560). Han udsendte nogle Traktater, hvori han voldsomt angreb Messen og Dronning Marias Ægteskab med Filip II. De eng. Flygtninge i Frankfurt a. M. kaldte ham som Præst, men der opstod Strid mellem Coxianerne (Anglikanerne med Dr. Cox i Spidsen) og Knoxianerne, og K. maatte forlade Byen. Efter et kort Ophold i Skotland var han 1556—58 Præst for den eng. Menighed i Genève, stod i nært Forhold til Calvin og tilegnede sig helt hans teol. og kirkl. Anskuelser. Hans Skrift om Kvinders Regimente (1558) var rettet mod Dronning Maria; hun døde kort efter,

men ogsaa hendes Efterfølger, Elisabet, følte sig saaret og var derfor trods sine protest. Sympatier kølig overfor Ref. i Skotland. Da K. 1559 vendte hjem, vandt hans Forkyndelse megen Tilslutning, men mødte ogsaa stærk Modstand. Forgæves søgte dog Regentinden at undertrykke Bevægelsen; det protest. Parti vandt Arran og afsatte hende 21. Okt. 1559. Da man i England saa, at Skotterne gjorde Alvor af at bryde med Frankrig, sendtes en Flaade og en Hær til Hjælp. 10. Juni 1560 døde Maria, og Fjendtlighederne afsluttedes derefter med en Traktat, ifølge hvilken de fr. Tropper skulde forlade Landet. 1. Aug. mødte det skotske Parlament, og det blev overdraget K. og nogle af hans Medarbejdere at affatte en Bekendelse, og det gjorde de i Løbet af 4 Dage. Ved Lov afskaffedes Papismen, og der dannede sig en Synode (General Assembly), som vedtog den af K. og hans Medarbejdere efter Forbilledet i Genève udkastede Kirkeforfatning (First Book of Discipline); 1564 indførtes en liturgisk Haandbog (Book of Common Order).

Da Maria Stuart 1561 var ankommen til Skotland, begyndte den kirkl. Konflikt paany. Med sin sædvanlige Voldsomhed talte K. i sine Prædikener mod Messen, Festerne og Dansen ved Hoffet og Dronningens Planer om Ægteskab med en Papist. Gentagne Gange lod Maria ham derfor kalde til sig og bebrejdede ham, at han fik Folket til at sætte sig op imod hende, og at han blandede sig i hendes personlige Forhold; K. ænsede imidlertid hverken hendes Formaninger eller hendes Taarer, men sagde stadig lige djærvt sin Mening, saa at hun tilsidst maatte vise ham bort. 1563 forstyrrede nogle Protestanter den rom.-kat. Gudstjeneste i Holyroad, som blev afholdt under Dronningens Fraværelse, skønt den kun var tilladt under hendes Nærværelse, og hun forlangte, at de skulde straffes derfor. Da to af Hovedmændene blev anklagede, søgte K. ved en Rundskrivelse at samle Protestanter fra hele Landet i Edinburgh til Forsvar for dem; han blev derfor selv stævnet for Højesteret, men fik Flertallet af Dommerne paa sin Side og blev frikendt. Det forøgede Dronningens Uvilje imod ham, at han midt under den Kamp, han blev ved at føre mod Hoffets Forlystelser, ægtede en Barons 16aarige Datter. Da Maria ægtede Darnley, satte han sig ikke imod det, idet han haabede at kunne vinde den unge Konge; men da denne hørte en Prædiken af ham, hvori han talte om Akab og Jesabel med kendelig Hentydning til Hoffet, forlod han Kirken i Vrede, og det blev K. forbudt at prædike i Edinburgh, naar Kongen og Dronningen var dér. K. mente, at Rizzio fortjente at henrettes, men billigede næppe, at han blev myrdet. Under hans Ophold i England 1567 blev Darnley myrdet, og efter sin Hjemkomst tog han til Orde mod Dronningen og Bothwell. Efter Marias Tronfrasigelse prædikede han ved hendes lille Søns Kroning, og han stod i nøje Forbindelse med hendes Halvbroder, Regenten Moray, indtil dennes Mord 1570, hvorimod de følgende Regenter, Lennox, myrdet 1571, og Mar, d. 1572, ikke lod ham faa megen Indflydelse paa Politiken. Efter et apoplektisk Slag i 1570 var K. iøvrigt nedbrudt, men med ubøjelig Energi blev han ved at arbejde og kæmpe, indtil de sidste Kræfter svigtede ham. Da General-Assembly 1572 samledes i Perth, sendte han den en Afskedshilsen, hvori han paalagde den at værne om Kirkens Selvstændighed, og fra sit Dødsleje lod han sig bære til Kirke, hvor han endnu en sidste Gang prædikede med vældig Kraft. Han døde 24. Nov. 1572.

K. var en oprindelig Personlighed, i hvem den skotske Folkekarakter fik et typisk og kraftigt Udtryk. Ved sin Uafhængighedstrang, sit Mod, sin Handlekraft og sin Fasthed blev han sit Folks kirkl. og polit. Fører i en Epoke af afgørende Betydning. Som Teolog stod han ikke i første Række blandt Reformatorerne; hans eneste egentlig teol. Arbejde var en Afhandling om Prædestinationen, udk. i Genève 1560. Det var som Prædikant, Organisator og Styrer, han fik sin største Betydning. Det skyldtes væsentlig hans Optræden, at Skotland kom ud af den unaturlige Afhængighed af Frankrig og i nærmere Forbindelse med England; han gennemførte Ref. og gav den reformerede Kirke en Forfatning, der tillader den selv at styre sine indre Anliggender. Hans Skildring af den skotske Kirkes Ref., der er Hovedkilden til hans Livs Historie, er en tro Afspejling af hans Karakter i hele dens Ejendommelighed, dens Kraft og dens Ensidighed. (K.s Værker, ny Udg. i 6 Bind med værdifulde Noter ved D. Laing, Edinb. 1864; Th. M'Crie, The Life of J. K., 7. Udg. 1872; P. Lorimer, J. K. and the Church of England, Lond. 1875; P. Hume Brown, J. K., I—II, Edinb. 1895). *C.E.F.*

Knud den store, f. o. 995, Konge i England, Danmark og Norge, var Søn af Svend Tveskjæg og Gunhild. Da Faderen døde 1014 valgte Hæren i England K. til Konge, men han maatte efter en haard Kamp dele Herredømmet med Æthelreds Søn Edmund Jærnside 1015, indtil dennes kort efter følgende Død gjorde ham til hele Englands Konge. K. ægtede Æthelreds Enke, Emma, og søgte i England at grunde et nationalt Kongedømme, hvorfor den danske Flaade hjemsendtes, og de indvandrede danske Stormænd efterhaanden erstattedes med Angelsachsere. »Kong Edgars Love« skulde vedblivende gælde. Rigets Grænser udvidedes ved Kampe i Wales, Cumberland og Skotland. Efter sin Broder Haralds Død 1018 blev K. ogsaa Konge i Danmark. 1023 hævdede han sit Herredømme over flere slaviske Folk ved Østersøens Syd- og Østkyst, og 1028 hyldedes han som Konge i Norge (se Art. Olaf den hellige). I Norge blev hans Søn, Svend, Landestyrer, men snart igen fordreven. K. »den store« eller »den rige« (ɔ: mægtige) vandt dog større Ry ved sin dygtige Regering end ved sine Krige. Han støttede sig i alle Forhold til Kirken og søgte at befæste den borgerlige Orden ved nøje at knytte den til den kirkelige. Med rund Haand hjalp han Kirker og Klostre, omordnede Bispedømmer og indkaldte mange engelske Klerke. Muligvis oprettede han ogsaa i Danmark et lignende Korps af Hirdmænd, som det han i England havde stiftet under en særlig Lov (Vederlagsretten). 1027 foretog han en Rejse til Rom og overværede ved den Lejlighed Conrad II's Kro-

ning i Peterskirken. Conrad afstod ham »den danske Mark« ved Ejderen. Hans kraftfulde og heftige Sind illustreres ved Drabet af hans upaalidelige Svoger Ulf i Roskilde Trefoldighedskirke, hans ydmyge Fromhed ved Fortællingen om Kongen, der iført sit Kongeskrud viste sine Hofmænd, at Havets Bølger kunde han dog ikke tvinge. K. døde i Shaftesbury 12. Nov. 1035 og begravedes i Winchester. *Kn. H.*

Knud den hellige, f. o. 1040, var næstældste Søn af Svend Estridsøn og Konge i Danmark 1080—1086. I sin Ungdom deltog han i de to Tog mod Vilhelm Erobreren og i Tog mod Esterne. Ved sin Faders Død 1076 søgte han at blive Konge, men naaede det først ved Harald Hens Død 1080. Som Konge søgte han at grunde en stærk Kongemagt. Mod Overgreb fra Stormændenes Side gik han skaanselsløst frem og viste stor Iver for at bringe Lægfolket ind under Kirkens Magt og aandelige Indflydelse. Personlig var han en fuldtro Kirkens Mand, bøjede sig for Kirkelovene, fastede strengt og lod sig endog hudflette af sine Kapellaner og gav store Gaver til Kirken og de fattige. Kirkerne i Roskilde, Dalby, Odense og Viborg modtog saaledes store Gaver af ham, og ved Lunds Bispekirke oprettedes ved hans Gavmildhed et Domkapitel 1085. Kirkens stigende Magt blev tillige en Støtte for Kongemagten; men K.s hensynsløse Iver for at bringe Kirkens sædelige Bud til Gyldighed, fremkaldte en skæbnesvanger Modstand hos Lægfolket. Da saa Forsøget paa at faa et nyt Tog imod England iværksat var mislykket 1085, og K. efter dette gik endnu skrappere frem for at bringe sine Idéer til Gyldighed, gjorde Vendelboerne Oprør, og Oprøret bredte sig hurtig videre. K. maatte flygte. Overrumplet i Odense, flygtede han ind i Albanikirken, men dræbtes her, mens han knælede for Altret, 10. Juli 1086. Men K.s Idé om Foreningen af et stærkt Kongedømme og en stærk Præstestand levede videre og virkeliggjordes i Valdemarernes Tid. Stemningen mod K. slog snart om under den følgende Tids Ulykker. Allerede 1101 kanoniseres han af Paven, og endnu staar St. Knuds Kirke i Odense, bygget over K.s Helgenskrin, som et synligt Minde om Danmarks Kongehelgen. Den engelsk- fødte Munk Ælnoth skrev i Begyndelsen af det 12. Aarh. hans Helgenkrønike (H. Olrik, Konge og Præstestand i den danske Middelalder, 1892, I og Hist. Tidsskr. 6. R. IV). *Kn. H.*

Knud Gyldenstjerne, se Gyldenstjerne (S. 311).

Knud Lavard, dansk Hertug, var Søn af Erik Ejegod og Dronning Bodil og blev opfostret af Skjalm Hvide og senere af den sachsiske Hertug Lothar. Efter Kong Niels's Tog mod sin Søstersøn, den vendiske Fyrste Henrik, blev K. Grænsejarl (1115) for at forhindre Henriks Plyndringer. Dette lykkedes fuldtud. Fjendskabet med Henrik forvandledes til Venskab, K.s Magt og Indflydelse steg ved en klog Styrelse, han erhvervede sig Tilnavnet Lavard (et angelsachsisk Ord = det engelske Lord, Herre), og da Henrik døde 1127, forstod han at benytte Forholdene, traadte i Forbindelse med Lothar, der var bleven tysk Konge, modtog af denne Forlening som Vendernes Konge eller Knjæs, og dannede efterhaanden et stort Grænserige mellem Danmark, Tyskland og Vendland. Men de danske Prinser saa med Misundelse herpaa, og en Sammensværgelse dannedes imod ham. Dens Hovedmænd vare Henrik Skatelaar og Kong Niels's Søn Magnus; og denne sidste dræbte K. paa forræderisk Vis ved Mødet i Haraldssted Skov 7. Jan. 1131. K. begravedes i Ringsted, og snart hørtes om Jærtegn ved hans Grav. Da hans Søn Valdemar var bleven Konge, kanoniseredes han 1169, og hans Ben skrinlagdes ved Festen i Ringsted 1170, hvor hans Sønnesøn, den lille Knud, kronedes til Konge (H. Olrik, K. L.s Liv og Gerninger, 1888). *Kn. H.*

Knudsen. 1) **Christoffer K.**, norsk Præst, f. 4. Okt. 1843 i Drammen, Student 1861, cand. theol. 1867, Kateket i Mandal 1868—76, da han blev Sekretær ved Missionsselskabet i Stavanger, 1879 blev han Spr. til nedre Eker, 1886 res. Kap. til Bragernes, 1896 Spr. til Nøtterø, som han ikke tiltraadte, 1897 til Fagerborg Menighed i Kristiania, som han heller ikke tiltraadte, hvorimod han 1898 blev Spr. til Tønsberg. Han var i mange Aar Medlem af Formandskabet i Drammen og har repræsenteret denne Stad paa Stortinget siden 1895. Som begavet Taler, vel studeret Teolog og dygtig Mand har han øvet Indflydelse, hvor han har været sat. I Missionsforsamlinger og andre kirkelige Møder har han ved sin Dygtighed i Debatten indtaget en fremragende Stilling, og paa Stortinget har han oftere optraadt i konservativ Retning. Han har leveret nogle mindre Skrifter dels af opbyggeligt, dels af praktisk teologisk Indhold. *D. T.* — 2) **Hans K.**, dsk Præst, f. 11. Jan. 1813 i Kbhvn, Student 1830, teol. Kand. 1836, gik 1837 som Præst og Missionær til Trankebar. 1843 vendte han paa Grund af Sygdom hjem og var da Spr. i Gjerlev og Enslev 1846—53 og i Bregninge 1853—65. 1865 nødte en Underlivssygdom ham til at søge Afsked, men da hans Helbred blev bedre, virkede han som Præst ved Diakonissestiftelsen 1869—72. 1872 stiftede han »Samfundet, som antager sig vanføre og lemlæstede Børn«, der siden har udfoldet en velsignelsesrig Virksomhed ved en Poliklinik og en Skole for vanføre. Nu har det sin egen Bygning i Kbhvn (Toldbodvej Nr. 34). H. K. døde 16. Febr. 1886. Han har bl. a. skrevet: »Grundtvigianismen, Papismen og Kirkeunionen« (1854), »Vor Herres Jesu Christi Lignelser« (1868), »Vor Herres Jesu Christi 3 Besøg i Bethanien« (1874) og »Om Jesu Christi Person og Liv« I—III (1880—86). *Fr. N.* — 3) **Hans K. Vejle**, dsk Biskop, se Vejle. — 4) **Hans Christian K.**, Missionær, f. i Bergen 18. Marts 1816 af herrnhutiske Forældre, viste tidlig Anlæg til Tegning, og det antoges, at han kunde have drevet det til noget som Maler, men hans hele Hu stod fra hans Barndom til at blive Missionær, og det lykkedes ham i hans 18. Aar at komme ind i det rhinske Missionsselskabs Skole i Barmen. Han fik her Examen 1839, drog saa hjem til Norge og rejste om i den sydlige Del af Landet, holdt Missionsmøder og fik paa adskillige Steder oprettet Missionsforeninger. Hans Iver for, at Norge kunde faa en selvstændig Missionsvirksomhed i Gang, er hans Fortjeneste. Ordineret i Maj 1841, drog han Høsten s. A. til Syd-Afrika, opholdt sig paa forskellige Stationer i Namaqvalandet til 1847,

da han fik Lov at rejse hjem og gifte sig. I sine Indberetninger i disse 6 Aar taler han om store Resultater af sin Virksomhed, hvor han tilsidst vilde have samlet en Menighed paa 1000 Sjæle. 1849 vendte han tilbage, men da blev han sat i underordnet Stilling, efter at Missionæren Samuel Hahn havde skrevet til Selskabet om Fejl, han i sin Missionsgerning havde begaaet. Dette i Forbindelse med Hustruens Svaghed bragte ham til 1854 at drage hjem til Norge. Han begyndte at holde Skole i Stavanger, men viste sig snart uskikket til den rolige og regelmæssige Gerning. Hele sit Liv havde han grublet over Daniel og Aabenbaringen, og saavel i et Par Smaaskrifter som i sine hyppige Opbyggelsesforsamlinger behandlede han de sidste Ting paa en lidet tilfredsstillende Maade. 26. Maj 1863 forlod han sit sidste Opholdssted i Hatfjelddalen, og først ud paa Høsten fandt man Levningerne af ham, førte langt bort over rivende Strømme og Vandfald. *D. T.* — 5) **Jacob K.**, norsk Biskop, var Dansker af Byrd og først Domprovst i Roskilde. 1407 gjorde Dronning Margrete ham til Biskop i Bergen, men inden Aaret var udløbet, flyttedes han til Oslo, fordi Margrete »undte ham det bedre Bispedømme«. Han blev tillige norsk Kansler. D. o. 1420. — 6) **Knud Christian K.**, dsk relig. Forf., f. i Kbhvn 27. April 1806, blev Bager og havde først et Bageri i Korsør, siden en Arvefæstegaard ved Slagelse. Tilsidst opholdt han sig i Kbhvn, hvor han en Tidlang var Bogholder i Alhambra. Han begyndte 1853 at rette Angreb paa Statskirken som »et Babel af ukristelig Forvirring« og udgav 1855—56 Maaneds-skriftet: »Vore Ordførere for Ordningen af Religionsforholdene i Kongeriget«. Han stiftede ogsaa »Forening i Sorø Amt for kirkelig Frihed«, der 1854 sendte den da nedsatte Kirkekommission et Andragende om »Præstefrihed« o. a. K. C. K. opnaaede en høj Alder og gik kort før sin Død over til den rom. Kirke. — 7) **Thomas K. (Hygum)**, dsk Præst og Psalmedigter, f. i Nordslesvig 1503, var 1526 Præst i Rødding og Skrave, 1527 i Hygum. Han sluttede sig til Ref. og blev evang. Provst i Frøs og Kalslund Herreder. Senere var han Tolk for Biskop Johan Vandal paa dennes Visitatsrejser. 1542 gik han til Wittenberg, hvor han blev Magister. Derpaa var han Kannik i Ribe, men beholdt tillige Sognekaldet i Hygum. Sammen med Sønnen, Hans Thomesen (se d. Art.), arbejdede han paa en Psalmebog, og i denne fandt ogsaa flere af hans egne Psalmer Optagelse, bl. a. »Min Gud, jeg gammel er og graa« (Psbog f. K. og Hjem Nr. 97). Han døde 1581. Th. K. har ogsaa efterladt sig nogle Optegnelser om Nordslesvigs Kirkehistorie paa Ref.tiden (Khist. Saml. 2. R. II).

Knutsen, Matthias, Literat, f. i Oldenswort i Ejdersted o. 1645, blev opdraget i Königsberg, hvor han ogsaa først studerede; men 1668 gik han til Kbhvn. Fattigdom nødte ham til at fægte sig frem. En Tidlang var han Skoleholder i Süderau ved Krempe, og dér prædikede han flere Gange. Men dels paa Grund af sine Angreb paa Statskirken, dels paa Grund af forargeligt Levned blev det ham forbudt at bestige Prædikestolen. Han rejste da rundt som relig. Agitator for en Sekt, som han kaldte »Samvittighedsmænd« *(conscientiarii)*, der efter hans eget Sigende havde mange Medlemmer; han kaldte sig selv »Hans Friedrich von der Vernunft« og skrev under det Navn i Sachsen og Jena Skrifter med Angreb paa »den kr. Koran« (ɔ: Biblen) og Kirken. Da det akademiske Senat i Jena anstillede Undersøgelser om, hvorledes det forholdt sig med de omtalte »Samvittighedsmænds« Samfund, viste det sig, at alt var Løgn og Praleri, og M. K. fandt det derfor raadeligst at forsvinde i Mørket.

Knæbøjningsstrid. 1838 udstedte det stærkt ultramontane Ministerium Abel i Baiern en Ordre, som paabød, at det siden 1803 ophævede Edikt om, at ogsaa protest. Soldater skulde vise Nadverelementerne deres Ærefrygt ved at knæle, atter skulde træde i Kraft. Döllinger (I, 701) forsvarede dette Skridt, og Harless (S. 349), der var Fører for Oppositionen, blev straffet med Forsættelse til Bayreuth. Men 1845 udkom der en kgl. Forordn., der indskrænkede Paabudet til at gælde de rom.-kat. Soldater, og 1848 en krigsministeriel Ordre, som befalede den sædvanlige militære Hilsen i Steden for Knæbøjning (Döllinger, Die Frage von der Kniebeugung, 1843; Harless, Offene Antwort an den anonymen Verf. der zwei Sendschreiben, betreffend der Kniefrage, og sammes, Die evang.-luth. Kirche Baierns und die Döllingerschen Insinuationen, 1843; Fr. Thiersch, Ueber Protestantismus und Kniebeugung, 1844).

Knöpfler, Alois, rom.-kat. Kirkehistoriker, f. i Schomburg 1847, præsteviet 1874, 1876 Repetent i Tübingen, 1880 Prof. i Kirkehist. og Patrologi ved Lyceet i Passau, 1886 Prof. i Kirkehist. i München. Han udgav den nye Udg. af Hefeles Konciliehistorie fra Bd. 5 og en »Lehrb. der Kirchengesch.« (1895) paa Grundlag af Hefeles akadem. Forelæsninger (se S. 372).

Knöpken *(Cnophius)*, **Andreas**, Rigas Reformator, er f. i Küstrin. I Beg. af 16. Aarh. var han Lærer ved en Skole i Treptow i Pommern, og blev af Skolens Rektor, Bugenhagen, vundet for Reformationen. Den reformatoriske Bevægelse, som da udgik fra Treptow, stødte snart paa en saa stærk Modstand fra det kat. Præsteskabs Side, at Bugenhagen og K. maatte 1521 flygte, den første til Wittenberg, den anden til Riga, hvor hans Broder var Kanonikus. Her blev K. 1523 kaldet til Præst ved Petri Kirke, og hjalp saa kraftig til med Reformationens Indførelse og Befæstelse, at man har kaldt ham »Rigas Apostel«. D. som Superintendent 1539. Udgav 1530 den Rigaiske Kirkeordning og som Tillæg til denne en Psbg., hvori flere af hans plattyske Parafraser af Davids Psalmer have faaet Plads, dér iblandt de i ældre og nyere dsk-norske Psbøger optagne: »Fra Mennesken haver jeg vendt min Hu« og »Hvad kan os komme til for Nød« (D. Dske Psalmedigtn. I, 188. 187. Psbg. for K. og Hj. Nr. 544. 176). *J. N. S.*

Knös. 1) **Anders Olofsson K.**, sv. Teolog, f. i Mariestad 3. Febr. 1721, Student i Upsala 1737, Mag. phil. 1743, ordineret 1747, blev 1751 Gymnasieadjunkt i Skara, 1752 Rektor i Mariestad, teol. Licentiat 1754, anden Lektor i Teol. i Skara 1757, Kontraktsprovst 1758, første Lektor 1767, Dr. theol. 1768, Domprovst i Skara 1771; 1793 blev K. Medlem af Ecklesiastik-

Komitéen; d. 29. Maj 1799. Allerede under sin Studietid i Upsala vakte K. Opmærksomhed, da han i flere i Tiden 1740—45 udgivne akademiske Afhandlinger forsvarede den wolffske Filosofi; hvilket paadrog ham det teol. Fakultets Uvilje, idet Fakultetet fandt det stridende mod de akademiske Konstitutioner, at K. i filosofiske Afhandlinger havde indblandet rent teol. Spørgsmaal, samt anvendt den nye, hidtil ikke autoriserede Demonstrationsmetode, hvorved »Rationalismen fuldstændig maatte faa Overhaand«. Desuagtet omgikkes han med den Plan at faa en Læreransættelse ved Universitetet, hvortil især den indflydelsesrige Ihre vilde hjælpe ham, da en indre Forandring indtraadte, som helt og holdent omstyrtede hans Fremtidsplaner. Han gennemgik nemlig en dyb aandelig Vækkelse, solgte sit ikke ubetydelige filosofiske Bibliotek, forlod Universitetet og blev personel Kapellan i Skara Stift. Med glødende Nidkærhed og under stærkt Tilløb af Tilhørere prædikede han under Indflydelse af Speners Anskuelse og gik nu for at være »Pietist«. Tre Gange (1757, 1765 og 1770) søgte han Lærerstillinger i Upsala teol. Fakultet, men blev forbigaaet, sagtens egentlig paa Grund af den Mistanke for Pietisme, der hvilede paa ham. Imidlertid havde hans teol. Opfattelse i Virkeligheden undergaaet en Forandring, der stillede ham i mere bevidst Opposition mod den gældende Ortodoksi. I Aarene 1757—71 er hans Standpunkt hovedsagelig den bengelske Bibelteologis. I Skara Domkapitel optraadte han til Forsvar for de paa denne Tid i Vestergötland optrædende saakaldte »Læsere«. Derimod er han i Sagen mod Lektor Wahlfelt dennes Modstander, og han deltog i Dommen over dennes i Dippels (I, 646) og Svedenborgs Aand udtalte Fornægtelse af den kirkl. Forsonings- og Retfærdiggørelseslære. Selv beskyldtes han imidlertid for Kvietisme og Zinzendorfianisme i en Strid, hvori han 1768 blev indviklet med daværende teol. Adjunkt, senere Biskop i Lund, P. Munck, som K. havde beskyldt for at have tilkendt Mennesket en alt for stor Selvvirksomhed i Omvendelsen; efter K.s Mening forholdt det sig under hele Omvendelsen helt og holdent passivt og kunde ikke engang, efter at et højere Liv og Kræfter vare blevne det meddelt, samvirke med Naaden. Et af de Spørgsmaal, Munck nu stillede til K., var dette, om Svedenborgs Aabenbarelser var virkeligt begrundede. Det er første Gang, at Insinuation for Svedenborgianisme rettes mod K. Det er dog først 1776, man med Sikkerhed kan spore Svedenborgianisme i K.s mundtlige og skriftlige Udtalelser. Den ugunstige Stemning, han allerede før havde næret mod den gamle ortodokse Dogmatik, og den Indflydelse, den nye Kirkes Lære nu udøvede paa ham, førte ham over paa hans gamle Modstander Wahlfelts Side. Det kom til en større Brydning indenfor Skara Domkapitel, da K. ansøgte, om Domkapitlet med et Forord vilde ledsage hans i Trykken udgivne »Kateketiske Forelæsninger«, en populær Dogmatik i to Dele paa omtrent 1400 Sider, der udkom 1779 og 1780. Endvidere følger en Lærestrid mellem K. og Spr. i Vesterhaninge, senere Biskop i Visby, Johan Möller, samt med Provst Victorin. Den Heterodoksi, der lagdes K. til Last, gjaldt dels en Tilnærmelse til den svedenborgske Modalisme i Treenighedslæren, dels Læren om Tilregnelse af Arvesynden (K. indrømmede kun *imputatio mediata*, ikke *immediata*), dels hans Forsoningslære. Skarpest lagde hans Afvigelse sig for Dagen i sidstnævnte Lærepunkt, da han i Striden med Victorin udtrykkelig nægter den objektive Forsoning og erklærer, at Gud aldrig behøvede at forsones, da han er den evig uforanderlige Kærlighed; Forsoningen indeholder, at Kristus frelser de enkelte Mennesker, som ville frelses fra Syndens Magt, og kun den, i hvem dette er sket, befries af denne Grund fra Syndens Skyld og Straf. I et lille Fragment, Manuskript, som K. har efterladt, udtaler han sin Forbavselse over at være bleven udpeget som Svedenborgianer, men undgaar dog at sige, i hvilke Punkter han ikke stemmer overens med Svedenborg. I Spørgsmaalet om Svedenborgs Aandeaabenbarelser har han indskrænket sig til at advare mod en forhastet Forkastelsesdom. At han i Spørgsmaalet om Svedenborgs Korrespondenslære, Bibeludlægning og Aandeaabenbarelser var spørgende og uvis synes at fremgaa af et Brev, han to Aar før sin Død har skrevet til sin tidligere Discipel, Prof. Hylander i Lund. Selv indskrænkede han heri sin Heterodoksi til Afvigelse fra den kirkelige Treenigheds-, Forsonings- og Retfærdiggørelseslære. Hans egne Sønner sluttede sig imidlertid afgjort til Svedenborgianismen, og den Stilling, han selv indtog, bidrog paa Grund af den høje Anseelse for levende Krdm, han med Rette nød, i høj Grad til den store Udbredelse, denne Retning fik i Skara Stift (R. Sundelin, Svedenborgianismens Historia i Sverige, 116—191). — 2) **Gustaf K.**, førstnævntes Søn, f. i Skara 20. Okt. 1773, Student i Upsala 1791, mag. phil. 1797, cand. theol. 1800, hvorefter han blev ansat som Docent i G. og N. T.s Eksegese. Efter i Udlandet hos fremragende Orientalister at have studeret østerlandske Sprog, blev han 1806 Adjunkt i Gr. og østerlandske Sprog i Upsala, 1810 Professor i Gr. og 1814 Prof. i østerlandske Sprog; 1817 blev K. ordineret, 1818 Dr. theol.; d. 13. Dec. 1828. K. var en indadvendt, rigt begavet Natur. Allerede som Barn havde han i Hemmelighed i Faderens Bibliotek studeret Svedenborgs Skrifter. Mest bekendt er hans Skrift: »Samtal med mig sjelf om verlden, menniskan och Gud« (1824, 2. Opl. 1827). Han aflægger her sin Bekendelse som en fuldt overbevist Svedenborgianer. — 3) **Anders Erik K.**, foregaaendes Brodersøn, Søn af Domprovst Karl Johan K. i Skara, f. i Skara 9. Febr. 1801, Student i Upsala 1818, mag. phil. 1824, cand. theol. 1826, hvorefter han fik Ansættelse som teol. Docent; 1827 blev han ordineret, 1830 Lic. theol., teol. Adjunkt 1832, Professor i praktisk Teol. 1835, Dr. theol. 1844, første teol. Professor og Domprovst i Upsala 1852; d. 10. Okt. 1862. K. nød stor Anseelse og var Medlem af Kirkelov-Komitéen 1838—39, af Komitéerne for Udarbejdelse af nye Prædiketekster, ny Kirkehaandbog og ny Katekismus, samt Medlem af Bibelkommissionen, i hvis Prøveovers. af det nye Test. af Aar 1861 han især tog virksom Del. 1839—42 udgav han sammen

med C. E. Fahlkrantz og C. J. Almqvist »Ecklesiastik Tidskrift«. *O. A.*

Koa, et Folk i den babylonske Hær (Hes. 23, 23). Det nævnes her sammen med Soa (Shoa). Dette svarer til, at Indskrifterne ofte nævne Kutû og Sutû sammen, 2 Folk i Bjerglandet Ø. for Tigris mellem Assur og Elam. De kortere Former heraf er [Kû og] Sû, af hvilke Koa og Soa er den hebr. Gengivelse. Muligvis er der ogsaa i Folkenavnet »Gojim« 1 Mos. 14, 1 ment K., idet Indskrifternes »Gutî« (hvoraf »Gojim« vel er en Fejlskrift) synes at svare til K.

Koadjutor, se Coadjutor (I, 527).

Koba (Judit 4, 4 [3]) eller Kobai (Judit 15, 4. 5), muligvis Ruinerne Mekhubbi et Par geog. Mil S. V. for Betsean.

Kobsen, Knud, Biskop, se Mikkelsen.

Kobberslangen. Da Israeliterne i Slutn. af Ørkentiden vare i Færd med at drage Sønden om Edom, led de følelige af dræbende Giftslanger (4 Mos. 21, 4 f.). De bragtes herved til Erkendelse af deres just da udviste forsagte Genstridighed og friedes paa Moses Forbøn fra Plagen, men ved en ejendommelig Troesprøve. Efter Guds Vilje dannede nemlig Mose en Slange af Kobber og rejste den paa en Stang, og enhver, som var bidt af Slangerne og vilde se hen til Kobberslangen, blev atter sund. Slangebilledet var altsaa et pædagogisk Middel til at prøve de enkeltes Tro og Lydighed imod Gud; i sig selv var det kun et Symbol paa Ondets Fjernelse og Uskadeliggørelse ved Guds Naade og Magt (jvfr. allerede Visd.s Bog 16, 6 f.). Anvendelsen af Kobber som det Materiale, hvoraf Billedet dannedes, lægger Beretningen ingen Vægt paa (V. 8); det var kun det naturlige Metal til sligt. En Tilknytning fra Moses Side til den antike Opfattelse af Slangen som Foryngelsens og Helbredelsens Sindbillede (Asklepios) ligger her udenfor Sammenhængen. Moses Kobberslange ses af 2 Kong. 18, 4 at have været opbevaret i Helligdommen, indtil den blev tilintetgjort af Kong Hiskia, fordi den i denne senere Tid var bleven Genstand for Dyrkelse; dens gængse Navn var »Nehustan« ɔ: Kobberbilledet. Imod Ordlyden her at ville finde Tilstedeværelsen af en gl. Slangekultus i Jerusalem, hvis Anstødelighed man har villet tildække ved at opfinde Fortællingen i 4 Mos. 21, er sikkert ganske vilkaarligt. Til 4 Mos. 21, 8. 9 sigtes af Jesus i Samtalen med Nikodemos (Joh. 3, 14. 15): ligesom Mose opløftede Slangen i Ørken, saaledes bør det Menneskens Søn at løftes op, nemlig paa Korset. Sammenligningen af de 2 Begivenheder (den første kun et lidet Glimt af Guds Frelses Lys!) beror dels paa Parallelen mellem den oprejste Stang og Korset som Bærere af henholdsvis den uskadeliggjorte Slange og Kristus (der i og for sig ikke kunne sammenlignes), dels ogsaa paa det væsentlige fælles, at i begge Tilfælde var der Redning ved troende at se hen til det af Gud bestemte Frelsestegn. Jvfr. yderligere 1 Kor. 10, 9. *L. G.*

Koch. 1) **Eduard Emil K.**, tysk Hymnolog, f. 30. Jan. 1809 i Nærheden af Stuttgart, blev 1837 Præst i Grosz Aspach ved Marbach, 1847 i Heilbronn og 1864 forflyttet til Erdmannhausen; d. i Stuttgart 27. April 1871. Han er bekendt som Forf. af »Gesch. des Kirchenlieds u. Kirchengesangs der christlichen insbesondere der deutschen evangelischen Kirche«, 8 Bd., et Værk, hvortil Udgivelsen af den nye Württembergske Psbog 1842 gav Stødet, og hvis 3. Opl. udkom 1866—1877. *J. N. S.* — 2) **Hans Ludvig Emil K.**, dsk Præst, f. 23. Juli 1851 som Søn af Spr. i Sønder Kirkeby paa Falster, Hans Peter Gyllembourg K. 1874 blev han teol. Kand., 1878 pers. Kap. hos L. N. Helweg (S. 391) og efterfulgte 1883 ham som resid. Kap. ved St. Knuds Kirke og Præst ved Graabrødre Hospital i Odense. K., der er en af den grundtvigske Retnings betydeligste Præster, har udgivet flere udmærkede Andagtsbøger: »Lys i Mørke« (1893—94) og »Det kristne Menneskeliv« I—III (1901—04), og han har med Mund og Pen taget virksom Del i Tidens kirkelige Forhandlinger. — 3) **Hans Ludvig Schielderup Parelius K.**, dsk Præst, Halvbroder til fornævnte, fødtes i Vodder Præstegaard i Haderslev Vesteramt 29. Juli 1837. 1861 blev han teol. Kand., deltog i Krigen 1864, var fra 1866 Bestyrer af en Skole i Veistruprød nede ved Grænsen, fra 1868 Forstander for Folkehøjskolen i Brøns i Sønderjylland, indtil den lukkedes af Preusserne 1870; 1871 blev K. resid. Kap. i Nykøbing, S., 1876 Spr. i Skjelby paa Falster, 1880 i Brønshøj, 1892 i Glostrup. Fra 1882—1902 var han Provst for Smørum og Sokkelunds Herreder. K. har dels optraadt som kirkelig Polemiker: 1867 mod Rasmus Nielsen i Skriftet: »Theologien er dog en Videnskab«, 1877 mod Brandesianismen og Nyrationalismen i »Kristendommen og den frie Tanke«, dels som kirkehistorisk og historisk Forfatter. K. har her, bygget paa grundige Arkivstudier, skrevet en Række Skrifter: »Biskop N. E. Balle« (1876), »Den dske Kirkes Historie 1801—54« (1879 og 83), »Den dske Landsbyskoles Historie til 1848« (1882), »Christian VI's Historie« (1886), »Fortællinger af Danmarks Kirkehistorie 1517—1848« (1887, udg. sammen med Dr. Holg. Fr. Rørdam), »Anders Sandøe Ørsted« (1896), »Fra Grundtvigianismens og den indre Missions Tid« (1898), samt en Række Bidrag i Tidsskrifter og Blade, navnlig i »Kirkehist. Saml.« flere værdifulde Afhandlinger. I den kirkelige Forhandling har K. indtaget et konservativt Stade, i visse Henseender præget af Mynsters Aand. — 4) **Otto Valdemar K.**, Arkitekt, Halvbroder til fornævnte og Helbroder til næstfornævnte, fødtes i Sønder Kirkeby 20. Okt. 1852. Efter at have været i Møller- og Maskinlære og senere i Tømrerlære, kom K. paa Kunstakademiet. 1884 vandt han den lille Guldmedalje for Opgaven »En Kirke til København«. Som praktisk Arkitekt har K.s Virksomhed sat sig Spor i en Række offentlige og private Bygninger. »Københavns Kirkesag« skylder ham meget. De smukke Kirker: Kapernaumskirken, Zionskirken, Lukaskirken, Kristkirken og Apostelkirken blev opførte efter hans paa sikker kirkelig Sans og den finest uddannede Smag hvilende Tegninger. Særligt i Kristkirken, »Præsternes Kirke«, tegnet af Præstesønnen fra den gamle Præsteslægt, har han sat sig et smukt Minde. — Men ogsaa som Forf. har K. haft Betydning. Han har opmaalt, optegnet og beskrevet en stor Række gamle danske Kirker og Herregaarde. Han var Medudgiver af »Tegninger af ældre nordisk Arkitektur« og udgav selv »Kirkerne i Salling Nørreherred« (1893); ligeledes var

han et virksomt Medlem af »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie«. En heftig Lungebetændelse rev ham bort 24. Febr. 1902. *Kn. H.*

Kock (Kok). 1) **Laurids Olufsen K.**, Præst og Sprogmand, f. i Asmindrup 13. Sept. 1634, blev Student fra Roskilde Skole 1653. Efter en Udenlandsrejse blev han 1666 Rektor ved Skolen i Ringsted, 1673 Præst paa Refsnæs og 1684 Provst for Arts Herred. D. 17. Marts 1691. Han har skrevet en utrykt dsk Sproglære med særlig Fremhævelse af den sjællandske Mundart (Introductio ad lingvam Danicam, puta Selandicam, in usum exterorum) og, »som en flittig og vel forfaren Mand i gamle Sager«, givet Bidrag til sin Ven, P. Syvs Ordsprogsamling og Folkevisesamling, bl. a. »Danmark, dejligst Vang og Vænge«, der vist er af ham selv. — 2) **Oluf Jensen K.**, dsk Præst, f. o. 1577 i Bergen, studerede i Kbhvn og Rostock og blev 1601 Spr. ved Domkirken i Bergen. Dér kunde han dog ikke hævde sig, og 1602 gik han til Kbhvn, hvor han tog Magistergraden. Derpaa blev han Spr. ved Domkirken i Lund. 1607 blev han Spr. ved Nikolaj-Kirken i Kbhvn. Som saadan blev han indviklet i den krypto-calvinske Strid. Han rettede i sine Prædikener stærke Angreb paa den ortodokse Prof. H. P. Resen, som han beskyldte for at forringe Betydningen af Kristi menneskelige Natur. 1613 blev han til Straf først suspenderet, senere afsat og landsforvist. Han drog da til Holland og Sverig og skal være død 1619 enten i Stockholm eller Hamburg (H. F. Rørdam i »Kirkehist. Saml.« 3. R. I, 561 f.).

Kodde, van der, Brødrene, se Codde (I, 530) og Collegianter (I, 534).

Koefoed, Conrad Daniel, dsk Biskop, f. i Kbhvn 22. Sept. 1763; teol. Kand. 1786, studerede derefter i Tyskland, blev 1788 Skibspræst paa flere Rejser, 1791 Spr. i Brørup og Lindknud, Ribe Stift, 1796 i Vissenbjerg paa Fyn. 1800 modtog han fra Kiel den teol. Doktorgrad for en Afhdl., han havde indsendt. 1805 blev han Stiftsprovst i Ribe og Præst ved Domkirken, 1812 tillige Amtsprovst for Ribe nordre Amt. En Tidlang fungerede han som Biskop for den gamle Biskop Middelboe i Ribe og blev dennes Eftermand 1825. D. 30. Juli 1831. Han var en af dem, der virkede for Indførelsen af den indbyrdes Undervisning.

Kofoed-Hansen, Hans Peter, Præst og Forfatter, blev født 15. Maj 1813 paa Herregaarden Aastrup (ved Roskilde), hvor hans Fader var Forpagter. Han blev Student 1832, teol. Kand. 1837 og s. A. Lærer ved Odense Katedralskole, hvor han forblev i 12 Aar, i hvilke han dog gentagne Gange gjorde store Rejser i Udlandet. 1849 blev han res. Kap. ved Frelsers K. paa Kristianshavn, men allerede Aaret efter Spr. ved Mariakirken i Haderslev; 1854 Provst i Haderslev Provsti; 1855 Spr. i Gl. Haderslev; 1860 tillige Medlem af Eksamenskommissionen i Flensborg. Ved Krigen 1864 blev han afsat af den preussiske Regering og flyttede til Kbhvn. 1867 udnævntes han til Spr. for Toreby paa Laaland; 1879 Herredsprovst og Stiftsprovst; men 1883 søgte han Afsked fra sine Embeder og levede derefter i Kbhvn til sin Død. — K. H. indtager en ganske ejendommelig Plads i Literaturen. Han var en grublende Aand med dybe, ideale Længsler. Under Forfattermærket »Jean Pierre« skrev han i Fyrrerne flere novellistiske Arbejder, i hvilke dog det psykologiske langt har Overvægten over det poetiske. Da S. Kierkegaard havde begyndt sin Forfatterbane, følte K. H. sig mægtig tiltrukket af den aandsbeslægtede store Pseudonym og skrev flere vægtige Anmeldelser af dennes Arbejder; han medvirkede derved til Frembruddet af den store kirkelige Kamp. Som Discipel af S. Kierkegaard udgav han efter dennes Død et Par Indlæg i Striden, særlig rettede mod Biskop Martensen. Senere udkom fra hans Haand et Par dybe, religiøse Skrifter, »Tegnet fra Himlen« (1856), særlig afhandlende Spørgsmaalene Forargelse og Tro, og »Her og hisset, Breve til en Afdød fra M. Oriente« (1872). Som Fjende af Liberalismen og Demokratiet udarbejdede han »Et Folk — Folket, Bidrag til Demotheismens Karakteristik« (1869). Han stod som den ensomme, og hans udprægede Konservatisme førte ham mere og mere bort fra det subjektivistiske Standpunkt til at søge et Værn mod Tidsaanden i Romerkirkens stærke Autoritetstro. Først polemiserede han mod den evang. K.s formentlige Mangel med Hensyn til »Skriftemaalet« (1881). Mindefesten for Luther 1883 bragte ham til at nedlægge Embedet i Folkekirken og drev ham ind i Romerkirkens Fangarme; sit vaklende Standpunkt og sit Had til »den saakaldte Reformation« viste han ved et Par Smaaskrifter »Ere vi fremdeles Lutheranere?« (1885) og »Hvor er Menigheden?« (1887). S. A. konverterede han, men han har næppe følt sig tilfreds i sine nye Omgivelser. Døden udfriede den rigt begavede, men urolige og ensomme Tænker 4. Dec. 1893. *A. J.*

Kohelet, se Prædikerens Bog.

Kohlbrügge, Hermann Friedrich, holl. Præst, f. i Amsterdam 15. Aug. 1803, hørte oprindelig til den luth. Kirkeafdeling i Holland. Efter sin Faders Død henfaldt han til Mysticisme, men da han skulde holde sin første Prædiken, oplevede han et relig. Gennembrud, der lidt efter lidt førte ham til en bibelsk Realisme, i hvilken Synd og Naade vare de to afgørende Midtpunkter. Da hans Prædikener bar stærke Mærker af hans Oplevelser, rejste den herskende Rationalisme sig imod ham, og der blev stillet ham Valg mellem Tilbagekaldelse og Afsættelse; han valgte den sidste og gik, støttet i 3 Aar af ukendte troende Venner, til Utrecht, hvor han erhvervede den teol. Doktorgrad. Et Giftermaal skaffede ham en uafhængig Stilling, og han kunde frit hengive sig til bibelske Studier, der navnlig kredsede om Rom. 7 og 8. Disse Studier førte ham ogsaa til Calvin og Dordrechter-Synodens Bestemmelser, og han bad om Optagelse i sit Fædrelands ref. Kirkesamfund. Men ogsaa dér raadede Rationalismen, og man gjorde mange Vanskeligheder for Optagelsen, og tilsidst nægtede man at tage imod ham. Han gik da, 1833, nedbrudt paa Sjæl og Legeme, til Elberfeld, hvor G. D. Krummacher (se d. Art.) havde fremkaldt en stor Vækkelse ved at forbinde Tersteegens (se d. Art.) Mystik med den ref. Ortodoksi. I Gemarke-Menigheden i Barmen holdt han en Prædiken over Ps. 45, 14—16 om »Kristi Menigheds Herlighed her og hisset«, der gjorde et stærkt Ind-

tryk paa mange. Men hans ensidige Lære om Frelsen, med den stærke Fremhævelse af Naaden og Polemiken mod falske Helliggørelsesbestræbelser og pietistisk Selvretfærdighed, vakte Modstand, og hans stærke ref. Tendens voldte Regeringen i Berlin Ængstelse paa Unionens Vegne. Derfor lykkedes det ikke hans Venner i Rhinprovinsen at skaffe ham Ansættelse dér, men det blev tværtimod forbudt ham at bestige Provinsens Prædikestole. Efter Udstedelsen af dette Forbud vendte han tilbage til Utrecht, hvor han levede i stor Tilbagetrukkenhed, men i stadig Forbindelse med sine hollandske og tyske Venner, som jævnlig overværede de Bibellæsninger, han hver Søndag holdt i sit Hus. Han udgav en udførlig Fortolkning til Rom. 7 og en Udlæggelse af Mt. 1 (1844), der ved nogle Udtryk vakte Mistanke om, at han tænkte sig, at der i Kristi menneskelige Natur havde været et syndigt Anlæg. 1845 rejste han atter til Rhinen, og kort efter fulgte han en Opfordring fra Elberfelds ref. Separatister, som følte sig i høj Grad trykkede af den preuss. Ordning af de kirkl. Forhold, om at være deres Præst. 1848 ordinerede et ref. Presbyterium, som var valgt dér, K. til sin Præst, og 1849 fik de ref. Separatister deres egen Kirke. K. søgte dog paa alle Maader at gøre Kløften mellem Separatisterne og de øvrige ref. Kr. mindre og mindre; han lod sig optage som Medlem af den ref. Menighed i Elberfeld, betragtede sig som et Led af den nederl. Landskirke, vedkendte sig den belgiske Konfession og fulgte paa væsentlige Punkter den i Elberfeld brugelige Liturgi; dog udelod han Trosbekendelsen ved Daaben. Han styrede med stor Fasthed Menigheden dér til sin Død (5. Marts 1875), ofte miskendt af Modstandere, over al Maade æret af sin Menighed, der kun vilde opbygges af Biblen og af hans Prædikener og opbyggelige Skrifter. Hans Disciple tale i høje Toner om hans Menighed som en Stad paa Bjerget og et enestaaende Eksempel paa en fri Menighed, der bøjede sig under Ordets Tugt og lod den indbyrdes Kærlighed have frit Løb. K. grundede en lille ref. Skole, der ved Prof. J. Wichelhaus's Hjælp udbredte sig til Halle, og baade i Holland, Østerrig og Amerika kan man paavise Virkninger af den mægtige Prædikant, der efter sine Tilhængeres Mening var den eneste, som uden Afslag, i fuld Kraft og med den dybeste Forstaaelse, forkyndte Retfærdiggørelsen af Troen (A. Zahn, Abriss der Gesch. der evang. K., Stuttg. 1886, 52 f.; Ritschl, Gesch. des Pietismus I, 593 f.; Zur Erinnerung an H. F. K., Elb. 1875).

Kohler, Christian og **Hieronymus**, ere Stiftere af den saakaldte Brüggler-Sekt. Begge Brødrene, der stammede fra Brüggeln i Schweiz, optraadte o. 1745 blandt de opvakte paa Stedet og roste sig af høje Aabenbaringer, der bragte dem til at tage Ordet for en vidt gaaende Panteisme, Kiliasme og kødelige Forvildelser. De kaldte sig selv de to Vidner i Joh. Aab., og en Skøge, Elisa Kiersling, skulde være Kvinden, der vilde blive Moder til Frelseren. De talte om »den gamle Gud«, der havde overgivet Regimentet til dem, og hævdede, at de havde Magt over alle de kvindelige Medlemmer af deres Sekt. 1750 bleve de forviste paa 6 Aar, men 1752 blev Hieronymus K. fængslet i Biel og hængt som Gudsbespotter. Christian blev ogsaa sat fast, og han døde i Fængslet (Kyburg, Das entdeckte Geheimniss der Bosheit der Brüggler-Sekte, I—II, Zürich 1753).

Kohlhase, Hans (ikke Mikael), var først en anset Berliner-Købmand, men blev tilsidst en Røver, der drev sit Uvæsen i Egnen om Wittenberg og 1540 endte sit Liv paa Hjul og Stejle (Luthers Briefe ved de Wette V, 272). Da han vendte sig til Luther, formanede denne ham i et Brev (de Wette IV, 567 f.) til Fred (Burkhardt, Der hist. H. K. und Kleists, Michael K. 1864).

Kok (Koch), **Johannes Georg Elias**, dsk Præst og Sprogmand, fødtes i Gartnerboligen paa Ledreborg 24. Febr. 1821, blev teol. Kand. 1848 og s. A. pers. Kap. hos Spr. ved Frue Kirke i Aarhus. 1849 blev han konst. Adjunkt ved Aarhus Katedralskole, 1851 Spr. i Burkarl i Tønder Provsti. Da han 1864 var bleven afsat af Preusserne, rejste han til Kbhvn og blev 1867 konst. Præst ved Alm. Hospital og Abel Katrines Boder, 1872 konst. Præst i Citadellet. 1882 fik han Titel af Professor med samme Rang som Provsten for Holmens Provsti, et Embede, som han forgæves havde søgt. Han døde 20. Jan. 1887. Han er Forf. til: »Det dske Folkesprog i Sønderjylland« I—II (1863—67) og »Danske Ordsprog og Talemaader fra Sønderjylland« (1870), der udgør Værkets 3. Del; »Det hl. Land og dets Nabolande« (1878), der indviklede ham i en Fejde med Overrabbineren, Dr. A. A. Wolff. Desuden udgav han en Del af sine egne Prædikener og Lejlighedstaler, en »Evangelisk Huspostil« (1874) med Bidrag fra forskellige Prædikanter af Martensens Skole, og et Tillæg til Konvents-Psalmebogen, der var et Modtræk mod det af Roskilde Konvent selv udarbejdede Tillæg, som han fandt for grundtvigsk.

Kokma-Literatur. Det hebr. Ord *kokma (hokma)* betyder Visdom, hvormed i G. T. menes praktisk Livsvisdom; denne er helt igennem religiøst bestemt, hviler paa den gltestl. Aabenbaring: vís er den, som formaar i Livets forskellige Forhold at erkende Guds Veje og selv at virkeliggøre Guds Vilje. Ved K. forstaar man de gltestl. Skrifter, hvis Hovedemne er Fremstillingen af Visdommen. De ere: Ordsprogene, Ijobs Bog, Prædikeren, nogle Psalmer f. E. Ps. 37. 49. 73 samt blandt Apokryferne Siraks Bog og Visdommens Bog. I det hele og store tilhøre ogsaa den kanoniske K. den yngre Tid, selv om der navnlig i Ordsprogene kan være ældre Elementer bevarede. Se forøvrigt de enkelte Skrifter. *J. C. J.*

Kola (Judit 15, 4), ubekendt Sted.

Kolaja. 1. Fader til en falsk Profet Akab (Jer. 29, 21). — 2. En Benjaminit (Neh. 11, 7).

Kold, Christen Mikkelsen, dsk Friskolemand, fødtes i Thisted 29. Marts 1816, blev næppe 13 Aar gl. Biskolelærer i Faartoft og senere Huslærer paa en Gaard. Efter 1836 at have taget Skolelærer-Eksamen ved Snedsted Seminarium, hvor han havde faaet en kr. Vækkelse ved P. K. Algreen (I, 55), blev han Huslærer hos Provst Sørensen i Solbjerg paa Mors og 1837 konst. Skolelærer i Øster Jølby; men fast Ansættelse fik han ikke, fordi han havde taget

Del i de gudelige Forsamlinger paa Øen. I $3^1/_2$ Aar var han derpaa Huslærer i Sønderjylland, hvor han lærte Præsten L. D. Hass (S. 355) at kende, og gennem ham modtog han Paavirkning i grundtvigsk Retning. Da Hass (1842) rejste som Missionær til Smyrna, fulgte K. med som hans Tjener; senere blev han Bogbinder derovre. 1847 vendte han hjem; fra Triest gik han til-Thisted med sit Tøj paa en Trækvogn. 1848 var han med i Krigen som frivillig, og efter den besluttede han, under stærk Paavirkning fra Grundtvig, især fra dennes Verdenshistorie, at ville arbejde for »at faa Folk til at tro paa Guds Kærlighed og Danmarks Lykke«. Som Huslærer hos Birkedal i Ryslinge samlede han nogle Bønderkarle til en fri Undervisning, og snart kunde han ved gode Venners Hjælp købe en Grund og bygge »en højere Folkeskole«. I Nov. 1851 aabnede han Skolen med A. K. Povlsen Dal som Medlærer. 1853 flyttedes Skolen til Dalby ved Kerteminde; dér havde han allerede 1852 aabnet en Friskole. Tilstrømningen var saa stærk, at han maatte tænke paa en ny Bygning. 1862 opførte han da paa Hjallese Mark i Dalum Sogn en ny Højskole, for Karle om Vinteren, for Piger om Sommeren; den forestod han til sin Død (6. April 1870). Gennem K. blev mange af Grundtvigs Skoletanker førte ud i Virkeligheden, og Grundtvig priste ham som Aandens ypperste Skolemester i Norden. »Først Oplivelse, saa Oplysning«, var den Vej, han gik, og han virkede for Liv og Lys dels ved at bruge Historien, Modersmaalet og Sangen, dels ved en folkelig Filosofi, som han havde dannet sig gennem sin rige Livserfaring. K. har ikke alene Betydning i den dske Højskoles Historie, men han blev tillige Skaber af den saak. »Friskole«, og saadanne, frie (ɔ: private) Skoler opstod der efter 1852 i de Egne, hvor den grundtvigske Bevægelse trængte frem, især paa Mors og Fyn. K. har udviklet sine Tanker om Børneundervisning i Afhdl. »Om Børneskolen« (udg. af H. Holm, Kbhvn 1877), og »Friskolernes« Brug af »det levende Ord« har faaet stor Indflydelse paa hele den dske Folkeskole, hvor den mundtlige Undervisning efter K.s Dage har faaet langt større Betydning end tidligere. K. var i sin nærmeste Kreds agtet og æret som en Profet. Mange bekymrede søgte Trøst hos ham, og paa aarlige Friskolemøder havde han Lejlighed til at paavirke mange baade i kristelig, folkelig og pædagogisk Retning. Ikke faa af de dske Politikere have hos ham faaet en Paavirkning, der har efterladt uudslettelige Spor (Fr. Nygård, K. K. I—II, 1895; V. Birkedal, Personlige Oplevelser II, 188 f.; K. Berntsen. Blade i Mindekransen om Højskoleforstander K. M. K., 1870; M. Eskesen, Samliv med K., 1883).

Kolde, Theodor Hermann Friedrich, protest. Kirkehistoriker, f. i Friedland i Schlesien 6. Maj 1850, studerede i Breslau og Leipzig, blev 1876 Privatdocent i Kirkehist. i Marburg, 1879 Prof. extr. dér og 1881 Prof. i hist. Teol. i Erlangen. Han debuterede med et Skrift om sin Slægtning, Kansleren Brück, og dennes Betydn. for Ref. (1874). Senere har han bl. a. udgivet: »Die deutsche Augustiner-Congregation und Joh. von Staupitz« (1879). »Friedrich der Weise und die Anfänge der Ref.« (1881), »Analecta Lutherana« (1883), »Martin Luther« I—II (1884 f.), »Die Heilsarmee« (1899 [2]), »Ueber Grenzen des hist. Erkennens und der Objektivität des Gesch.schreibers« (1891 [2]); »Luthers Selbstmord« (1890) og »Noch einmal Luthers Selbstmord« (1891), »Edward Irving« (1900), »Der Katholicismus und das 20ste Jahrh.« (1903 [2]) og flere andre Bidrag til forskellige teol. Tidsskrifter, især til »Neue kirchl. Zeitschrift«.

Kolderup-Rosenvinge, Janus Lauritz Andreas, dsk Retshistoriker og Kirkeretslærer, f. i Kbhvn 10. Maj 1792, blev 1818 Prof. extr. og 1830 Prof. ord. ved Kbhvns Universitet. 1828 blev han A. S. Ørsteds Efterfølger som Lærer i Kirkeret ved Pastoralseminariet; 1839 var han Medlem af den Kommission, der skulde afgive Betænkning over Biskop Mynsters liturgiske Forslag. 1838 udgav han et »Grundrids af den dske Kirkeret« (2. Udg. ved C. T. Engelstoft 1851); 1850 læste han i Videnskabernes Selskab en Afhdl. »om Kirkestyrelse, Kirkeforfatning og Kirkens Ejendomsret«; 1849 skrev han i »Kirkehist. Saml.« I en Afhdl. »om den kanoniske Rets Anvendelse i Danmark«. Han døde i Nantes paa en Baderejse 4. Aug. 1850. Bl. hans mange andre Skrifter maa især mærkes: »Grundrids af den dske Retshistorie« (1860 [3]) og hans »Samling af gamle dske Love« og »Gamle danske Domme«. Han udgav ogsaa »Gejstlige Forordninger« (1836—46). Den i vore Psalmebøger optagne (Psbog for K. og Hjem Nr. 125) Bearbejdelse af Luthers »Vom Himmel hoch da komm' ich her« skyldes ham.

Kolding. 1) **Anders Mikkelsen K.**, norsk Biskop, f. 1560 i Kolding, var resid. Kap. i sin Fødeby og prædikede paa Koldinghus, naar Kongen var i Byen. 1608 blev han Biskop i Bergen og samtidig Magister. D. 5. Aug. 1615. — 2) **Jon Jensen K.**, dsk Præst og Topograf, var 1566 Rektor for Skolen i Kolding og Kapellan. Senere blev han Præst i Anst og Gjesten. 1591 blev han Magister; 1594 udgav han *Daniæ descriptio nova* (trykt i Frankfurt), det første Tilløb til en Danmarks Topografi. Nogle Udtalelser i denne Bog om Halland fandt Sverig stridende mod Stettiner-Fredens Bestemmelser, og en Proces endte med, at J. J. K. et Aar blev suspenderet. Han var i Live 1608, men var død 1610 (H. F. Rørdam i Khist. Saml. 2. R. V.).

Kolerne (o. 1 Mill.) bo i Chutia Nagpur oppe mod Vindhja-Bjergene i Nordindien. De ere Naboer til Santalerne og af beslægtet (kolarisk) Herkomst for de ægte Kolers Vedkommende, Munda- og Larka-K., medens Urau ere Dravider. De dyrke, ligesom Santalerne, af Frygt de onde Aander, Bongaerne, medens den gode Aand, Singbonga kun spiller en Rolle i deres Sagn om Verdens Skabelse. De ere ligesom Santalerne drevne op i Bjergene af de fremtrængende Hinduer, der til Dels sidde inde med Jordejendommene, og de leve under et haardt Tryk, forarmede og forkomne, nedsunkne i Drik og hedenske Laster. Men Missionen har her fundet en gunstig Jordbund, da de Gossnerske Missionærer (S. 239) 1845 kom til Hovedstaden Rantsji. En Spaltning efter Gossners Død førte 1869 den højkirkelige anglik. Mission (S. P. G.) ind, og snart kom ogsaa Jesuiter til for at fiske i rørt Vande. 1890 oprettedes et eng. Bispe-

dømme Chutia Nagpur, og den anglik. Mission fik Forstærkning af Dublins Universitets Missionærer, der lever i et Broderskab. Denne Mission tæller nu 15,000 døbte og o. 1000 Katekumener; men Hovedstrømmen særlig af Munda K. og i de seneste Aar af Urau vender sig fremdeles til den Gossnerske M., der tæller 56,000 døbte foruden hele 26,000 Katekumener; den har 25 indfødte Præster og et udviklet Skolevæsen med 674 lønnede Lærere og 5234 Elever, men utilstrækkelige europæiske Kræfter og Støtte hjemmefra til det overvældende Arbejde. Jesuiterne have, for en stor Del ved materiel Understøttelse og en mangelfuld Kirketugt samlet o. 60,000 Kr. (Nottrott, Die Gossnersche Mission unter den Kols, 1874 og Die G. u. d. K. 1874—87, Halle 1888; Chatterton, The Story of fifty Years Mission Work in Chhota Nagpur, Lond. 1901). *V. Sn.*

Kol-hose, en Judæer (Neh. 3, 15. 11, 5).

Kollegialsystem. Kollegialismen eller K.et er et af Kirkeretslærernes videnskabelige Forsøg paa at forklare Forholdet mellem Stat og Kirke og bestemme Kirkestyrelsens Art. K.et danner Modsætning til Territorialsystemet (se d. Art.), ifølge hvilket Kirken, fordi den bestaar af Statsborgere, er underordnet Staten, saa at dennes Overhoved som saadant har de Rettigheder, der følge med den kirkl. Magt. I Modsætning til denne Teori hævder K.et, at Kirke og Stat ere to selvstændige og sideordnede Magter, der ere uafhængige af hinanden, kun at Staten har retsligt Opsyn med Kirken, Kirken sædeligt Tilsyn med Staten. Naar Landsherren i mange evang. Landskirker faktisk har den øverste kirkl. Magt *(jus in sacra)*, forklarer K.et dette ved at antage en stiltiende Overdragelse af denne Magt *(pactum subjectionis)* fra Kirkens Side. Navnet K. stammer fra J. H. Böhmer (I, 435), men den første betydelige Talsmand for denne Teori var E. M. Pfaff.

Kollegianter, se Collegianter (I, 534).

Kollegiatkirke kaldes en ikke-biskoppelig Bykirke, hvis Præsteskab danner et Kollegium, der under en Provst eller Dekan fører et Fællesliv efter en bestemt Regel. Saadanne Kollegiatstiftelser bleve i Middelalderen ofte oprettede af fromme Lægfolk. I Tyskland kaldte man dem stundum »Unterstifte« i Modsætning til Domkapitlerne, der kaldtes »Hochstifte«. Medlemmerne af et K.-Samfund vare ofte af borgerlig Byrd, medens et Domkapitel meget hyppig fik sine Medlemmer fra den yngre Adel.

Kollekt *(oratio collecta,* Fællesbøn) kaldes Bønnen, som Præsten messer for Alteret ved Begyndelsen og Slutningen af Gudstjenesten, efter at han, vendt mod Menigheden, har opfordret »Lader os alle bede«. Brugen af saadanne Kollektivbønner er saa gammel som den kr. Kultus. Fra den rom.-kat. Kirke gik Brugen over til den evang. Kirke. I de ældste evang. »Haandbøger« vare K.erne kun Oversættelser fra det rom. Missale, idet man derhos ingenlunde bandt Præsten til en bestemt Formular, men tilstedte ham stor subjektiv Frihed i Valget af Bønner. I P. Palladius's Alterbog (1556) forekommer ikke blot de gamle K.er, men en hel ny Række er tilsat. Denne nye K.række, som saaledes kom ind i den danske Kirke, er tagen fra Slutningsbønnerne i Veit Dietrichs (I, 639) Postil og svarer til hver enkelt Prædikens Indhold i Postillen og med bestemte Hentydninger til Dagens Evangelium. Det lovbundne kommer dog ikke frem endnu; men gennem den stille Magt i Tiden arbejde V. Dietrichs K.er med enkelte Rettelser og Sprogændringer sig mere og mere frem til almindelig Brug. Først ved H. Baggers Alterbog 1688 optages de som ufravigelig Norm. Igennem 150 Aar gøres ingen Forandring. Ved Biskop Mynsters »Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark« (1839) foresloges 3 Tekster til afvekslende Brug for hver Søn- og Helligdag; dette Forslag maatte ogsaa medføre en betydelig Forandring for K.ens Vedkommende. Mynster vilde derfor inddele Kirkeaaret i et Antal af mindre Afsnit og for hvert af disse bestemme en K. til at messes før Prædiken; en anden efter Prædiken. Forslaget fandt ikke Bifald. I den efterfølgende Tid fremkom der, saavel fra Enkeltmand som fra Konventer, Forslag til Ændringer i K.erne. Roskilde Konvent udsendte 1865 efter flere Aars Forhandlinger »Forslag til en Revision af Kirkebønnerne«; Præsten P. A. Fenger havde i sit Forslag til en paany gennemset Alterbog (1874) en fuldstændig revideret K.række. Endelig udarbejdede det kirkelige Raad 1894 et Forslag til Forandring i de forordnede K.er, som derefter ved kgl. Resol. af 10. Jan. 1895 er autoriseret. Lignende Revision er sket for Norges Vedkommende i Alterbogen, autoriseret ved kgl. Anordn. af 14. Febr. 1889. *A. J.*

Kollenbusch, se Collenbusch (I, 535).

Kollyridianerinder kalder Epifanios (I, 777) nogle Kvinder, der kom fra Thrakien til Arabien og havde en egen Dyrkelse af Maria, idet de paa visse Dage ofrede hende Brødkager (*Κολλυρίς* er et Diminutiv af *Κολλύρα*, Grovbrød). Hvorfra denne Skik, der ikke er uden religionshist. Sidestykker (jvfr. Jer. 44, 19), stammer, er ikke sikkert. Maaske kommer den fra Julegaverne, der ofte vare Kager. Nogle have ment, at den var en Levning af den gamle gr. Skik, at Familierne ofrede til Hestia.

Kolman (Colman), Helgen, var født paa Mayo. Han blev Munk paa Iona og 661 Biskop af Lindisfarne. 664 forsvarede han uden Held den keltiske Krdm (S. 757) over for Wilfrith og det rom. Parti. Derefter trak han sig tilbage til Iona, og 668 gik han til Mayo, hvor han døde 676. I Irland mindedes han 8. Aug., i Skotland 18. Febr.

Kolmodin. 1) **Israel K.**, f. i Enköping 24. Dec. 1643, studerede i Lund og Upsala, blev mag. phil. i Upsala 1672, besøgte senere udenlandske Universiteter, blev efter sin Hjemkomst i Sverig Præst 1674, teol. Adjunkt i Upsala 1679, ekstr. Prof. i Teol. 1686, Medlem af Bibelkommissionen til 1692, da han blev udnævnt til Superintendent paa Gotland; 1693 blev han Dr. theol. ved Jubelfesten; d. 19. April 1709. »K. var en arbejdsom, lærd og liflig Mand«. Mest kendt er han som Psalmedigter og Psalmeoversætter. Han var Medlem af den i Aaret 1691 nedsatte Psalmekommission, som udarbejdede den saakaldte Svedbergske Psalmebog. I Psalmebogen af 1819 regnes som en af K. forfattet Originalpsalme den om dyb aandelig Erfaring vidnende Nr. 191 (»Misströsta ej,

att Gud är god‹), en Psalme, der har været til rig Trøst for mange, og den smukke Midsommer-Psalme Nr. 394 (›Den blomstertid nu kommer‹). Dog er der Tvivl om sidstnævnte Psalmes Oprindelse. — 2) **Olof K.**, Brodersøn til ovenstaaende, f. i Nysätra i Upland 26. Maj 1690, mag. phil. i Upsala 1716, Præst 1718, Spr. i Flo i Skara Stift 1721, Kontraktsprovst 1742, d. 8. April 1753. K. syslede, vakt ved Farbroderens Eksempel, fra Ungdommen af med Poesi. Som aandelig Lyriker optræder han i de to Digtsamlinger ›Then trogna siälens gyldene rökelsekar‹ (1728) og ›Andelig dufvorösт eller en gudelig siäls enskildta sång-andacht‹ (1734). Halv episk, halv didaktisk og betydelig mindre værdifuld er hans »Biblisk qwinnospegel‹ (1. Del 1732, 2. Del 1750). ›Andelig dufvorösт‹, som senere sammen med ›Rökelsekaret‹ er udkommet i en Mængde Oplag, blev en vidt udbredt og for det sv. Folk meget kær Bog. Man har sagt: ›Et helt Folk valgte ham til Sjælesørger‹. En stor Mængde af hans Sange er imidlertid Overs. efter B. Schmolcks ›Heilige Flammen der himmlisch gesinnten Seele‹ og ›Des andächtigen Herzens Schmuck und Asche‹. Tre af K.s Sange ere i meget omarbejdet Skikkelse bleven optagne i Sv. Psalmboken (170, 241, 366). Det er et Spørgsmaal, om Franzén ved Affattelsen af den majestætiske Paaskepsalme Nr. 102 (Hvad ljus öfver griften), har benyttet en af K. efter Schmolck bearbejdet Sang. *O. A.*

Kolossenser-Brevet hører til en særegen Gruppe af de paulinske Breve, der alle viser sig at være skrevne, medens Apostelen sad fangen, og viser hen til en Affattelsestid, da Organisationen af Menighederne var skreden videre frem, end den kan have været efter Udtalelserne i Thessalonicenser-Brevene og de fire store Breve. I sidste Henseende staar den her nævnte Samling paa Overgangen til Pastoralbrevene.

Brevet har den samme tidlige og gode ydre Bevidnelse, som de fleste paulinske Breve har (Muratoris Fragment, Irenæos, Klemens, Tertullian, maaske allerede Justin og Theofilos). Det er skrevet under Forfatterens Fangenskab (1, 24 f.; 4, 10. 18) og staar i nøje Forhold til Filemon-Brevet (4, 9. 10 f.; Filem. 23. 24) og, efter sit Indhold, til Efeser-Brevet, der vel endogsaa omtales i det, saafremt da Brevet til Laodikæa er det, der nu kaldes Efeser-Brevet (4, 16; Art. Efeser-Brevet). Hvor vidt det er skrevet fra Kæsarea eller fra Rom, kan ikke med tilstrækkelig Sikkerhed afgøres; dog synes de enkelte Træk, der kan henvises til, at tale for Rom som Affattelsesstedet, særlig da Anmodningen til Filemon om, at berede Plads for Apostlen, da han venter, snart at blive frigivet (Filem. 22). Hertil kan føjes, at der var lettere Adgang til Paulus i Rom end i Kæsarea (Ap. G. 28, 30; 23, 31 f.), og at Onesimos derfor lettest vilde have truffet sammen med ham i Rom; enkelte Træk i Filippenser-Brevet viser i samme Retning.

Er det i Rom, Brevet er skrevet, har Epafras søgt derhen for at fortælle Apostlen om det Tros- og Haabs- og Kærligheds-Liv, der var i Menigheden i Kolossæ, men ogsaa om den Fare, der truede dette Liv. Denne ›tro Kristi Tjener‹ havde grundlagt Menigheden og havde vel ogsaa været Sendebud til de nærliggende Byer i Lykos-Dalen, Laodikæa og Hierapolis. Paulus havde ikke selv set dem, som Epafras nu fortæller ham om (2, 1); men han er Hedningernes Apostel, og Epafras har henvendt sig til ham, vel særlig angaaende den Fare, der truede Livet; kun Apostlen med sin Autoritet magtede at besværge den.

Kolossæ laa ved en af Færdselsvejene ind i Landet og var i ældre Tider en betydelig By. At mange fremmede rejste gennem den, og fremmede Handlende bosatte sig i den, er kun rimeligt. Fra saadanne eller paa anden Maade har fremmed Indflydelse gjort sig gældende og faaet Indpas. Det er jødiske Tanker, der her, som ogsaa ellers, følger den paulinske Evangelieforkyndelse i Hælene, Tanker om at føje Overholdelse af Moselovens Bestemmelser angaaende Mad og Drikke, Sabbat og Nymaanefest ind som Led i et kristeligt Levnet (2, 16); rimeligvis har ogsaa Omskærelsen været berørt (2, 11). Men alt dette, der skulde sigte paa, at opnaa et stærkere Herredømme over Legemet, end der ellers formentes at kunne naas (2, 23), var sat i Forbindelse med en Slags ›Filosofi‹ om Englene som Mellemled mellem Herren og hans Menighed (2, 18. 20. 23), en frygisk Filosofi, som man langt senere hen i Tiden træffer Spor af.

Over for denne Fare, som truer det enfoldige kristne Liv, føres Apostlen til at fremdrage det Forhold mellem Herren og Menigheden, der er det virkelige, med Kristenlivet givne: at han er Hovedet og Menigheden hans Legeme, i nærmeste og nøjeste Forbindelse med ham, voksende i ham, af hans Kræfter; at han er Hovedet, fordi alt er skabt ved ham og til ham, fordi han ved sit Kors har forenet alt i Himmel og paa Jord, fordi han er Herre over alle Magter og Myndigheder, fordi al Fylden er i ham, og fordi han ved sin Død har lagt Verdens Børnelærdomme langt bagved det Liv, der udspringer fra ham. Hertil føjer Apostlen en Fremstilling af, hvad enhver i Menigheden har at sigte paa gennem sit daglige Liv, hvad hver i sin særegne Stilling maa stile efter: i Stedet for det hedenske Liv, der hidtil har hersket, et kristent Liv med store Maal ført ind i den daglige Leven i Hjemmene, i Forsamlingen, under alle Forhold (Kap. 3, 1—4, 6).

Med dette Brev afsendes Tykikos til Kolossæ sammen med Onesimos, der vender tilbage til sin Herre med Brev til denne fra Paulus. Det har, som alt bemærket, i Overensstemmelse med de gamles Vidnesbyrd været behandlet og brugt som ægte paulinsk i Menigheden og betragtes og bruges paa samme Vis nu. Den baurske Skoles Henvisning af det som gnostisk til andet Aarhundrede skal her kun berøres; det er ikke Ebjonitisme, der bekæmpes i det, og det er ikke med gnostiske Vaaben, der kæmpes. Derimod skal bemærkes, at dets nære Forhold til Efeser-Brevet har ført til forskellige Løsningsforsøg, ved hvilke Brevet enten helt eller delvis er blevet anset for uægte (de Wette, Mayerhoff, Holtzmann); men intet af disse Forsøg har vundet almindelig Billigelse. Forholdet lader sig ret naturligt forklare af, at Brevene er skrevne til samme Tid, og at derfor de samme Tanker, som da var vokset

frem til Klarhed i Apostlens Sind, gør sig gældende i begge Breve (Zahns og Salmons Indledninger, Lightfoots »Colossians« og Bugges »Paulinske Breve«). *A. A.*

Kolossæ, se foregaaende Art.

Kolping, Adolf, »Svendenes Fader«, fødtes 8. Dec. 1813 i Kerpen ved Köln. Han lærte oprindelig Skomagerhaandværket og rejste derefter paa Professionen. 1836 begyndte han at studere; 1841 var han i München, senere i Bonn. 1844 traadte han ind i Præsteseminariet i Köln, 1845 blev han præsteviet og derpaa Kapellan i Elberfeld. 1846 dannede han her den første »Svende-Forening« og rejste derpaa næsten hele Tyskland rundt for at oprette lignende. 1849 blev han Domvikar i Köln, 1862 Rektor ved Minoriterkirken dér, som han fik grundigt restaureret. Han døde 4. Dec. 1865 efter at have indlagt sig stor Fortjeneste ved sine Svende-Foreninger, hvis Sag han oftere havde talt paa de katolske Generalforsamlinger, til hvis mest populære Talere han hørte. A. K. har skrevet forskellige Folkebøger og Fortællinger og udviklet sit Program: »Der Gesellenverein, zur Beherzigung für Alle, die es mit dem Volkswohle gut meinen« (Köln 1848). S. G. Schäffer, Generalpræsidenten for de kat. Svendeforeninger, har skrevet hans Biografi under Titlen: »A. K., der Gesellenvater (Münster 1880).

Komander (Dorfman), **Johann**, Graubündens Reformator, stammede rimeligvis fra Chur. I sin tidlige Ungdom lærte han Zwingli at kende, og denne satte stor Pris paa ham. 1524 blev han kaldet til Præst i sin Fødeby, og dér virkede han til sin Død (1557) for den evang. Lære i zwinglisk Aand.

Kommunion, se Nadver.

Kommunisme, se Socialisme.

Kompaktater, Baseler-, se I, 230.

Kona [Dsk Overs. Konas], et Punkt, der omtales Judit 4, 4 [3]. Da det nævnes i Nærh. af Belmaim (Belmen), kan det maaske i Henhold til 7, 3 være det samme som Kyamon.

Konanja. 1. En Levit (2 Krøn. 31, 12. 13). — 2. En anden Levit (2 Krøn. 35, 9). *L. G.*

Konfessioner, se I. 544.

Konfessionsløse Skoler er en Frugt af den nyere Tids Udvikling. Forskellige er de Faktorer, der i 19. Aarh. har ændret Skolens tidligere statskirkelige Stilling. For at gennemføre en almindelig Folkeoplysning og virkeliggøre Tanken om en egentlig Folkeskole har Staten taget Overledelsen af Skolen i sin Haand; Skolen er bleven en borgerlig Indretning. De fleste Stater har indført Undervisningspligt, enkelte endog Skoletvang, og Udgifterne til det offentlige Skolevæsen udredes af alle Landets Borgere uden Hensyn til relig. Bekendelse. Men Statsskolen er efter sit Begreb Fællesskolen for alle Landets Borgere og synes derfor at maatte indrettes saaledes, at alle kan benytte den, hvilken relig. Bekendelse de end slutter sig til. Samtidig er der ogsaa paa det kirkelige Omraade foregaaet store Forandringer. Baandet mellem Stat og Kirke har løsnet sig, paa sine Steder er det endog bristet. Religionsfrihed er indført. Deraf er fulgt en Blanding af de forskellige Konfessioner, langt større end tidligere, ligesom Antallet af dem, der aabent siger sig løs fra Kirkens Tro, i høj Grad er vokset. Endelig har det 19. Aarh.s Pædagogik i overvejende Grad været humanistisk præget, med Uvilje overfor det positivt kr. De moderne Pædagoger gaar vel ikke saa vidt som Rousseau, der vilde have al relig. Opdragelse opsat til Ungdomsalderen, derimod stiller de sig gennemgaaende paa det Basedowske Standpunkt, at man i Religionen skal skelne mellem de almindelige Sandheder, der er fælles for Kr., Jøder, Muhammedanere og Deister, og de særlige Læresætninger, der beror paa foregivne eller virkelige Aabenbaringer; disse sidste har ingen Betydning for Sædeligheden og bør overlades til Kirkernes Undervisning, Hjemstedsret i Skolen har kun de første. Disse Brydninger mellem Skoletvang og Undervisningsfrihed, Stat og Kirke, Tro og Vantro har bevirket, at Udviklingen paa Skolens Omraade i det 19. Aarh. er gaaet i Retning af den k. S. — det er kun faa Lande (de nordiske Riger, Spanien og til Dels Østerrig), i hvilke den offentlige Skole er Konfessionsskole. Men denne saakaldte k. S. optræder i meget forskellige Former. Der er Stater, der som de nordamerikanske Fristater vel forbyder al Religionsundervisning i den offentlige Skole og formener Kirken ethvert Tilsyn med denne, men som dog tillader Skoleandagt med Bibellæsning, Bøn og Psalmesang (saaledes i alt Fald i nogle Stater). I de eng. og skotske Kommuneskoler er Religionsundervisning et frivilligt Fag, der lægges før eller efter den almindelige Skoletid, og vel forbyder Loven, at den maa have noget dogmatisk eller konfessionelt Præg, men faktisk retter dens Karakter sig efter Forældrenes Ønsker og Lærerens Personlighed. Der er andre Lande (Schweiz, Irland, Tyskland), hvor der enten meddeles en konfessionsløs Religionsundervisning, en Undervisning i »den almindelige Religion«, eller hvor Religionsundervisningen overlades til de forskellige Trossamfund, medens Skolen iøvrigt er konfessionsløs, eller hvor Religionsundervisningen er konfessionel for Flertallets Børn, medens den øvrige Skoleundervisning hviler paa Konfessionsløshedens Princip (de paritetiske eller Simultan-Skoler). Endelig er der en Række af Stater, hvor den offentlige Skole rettelig maa betegnes ikke som konfessionsløs, men som religionsløs, hvor man udelukker ikke blot Religionsundervisningen, men overhovedet al religiøs Paavirkning af Skolen (Frankrig, Holland, Belgien, Italien).

Naar man fra et kr.-pædagogisk Standpunkt skal vurdere denne Udvikling, maa man fremhæve 3 Punkter. 1. En religionsløs Skole er i Strid med Skolens eget Formaal. Det er Skolens Opgave at udvikle alle Barnets Evner og Kræfter ved at tilføre det Dannelseselementer fra hele Menneskelivets Omraade. Men det er en psykologisk Kendsgerning, at Barnenaturen er relig. anlagt (jvfr. Mark. 10, 13—16), og det er en hist. Kendsgerning, at Religionen har den største Betydning i det menneskelige Kulturliv. Den Skole, der ikke udvikler Barnets relig. Anlæg og udelukker det relig. Dannelsesstof — den Skole »følger ikke Naturen«, men forurettet Barnenaturen og er som Almendannelsesskole en Uting. Og den Undervisning i

human Moral eller Statsmoral, der sine Steder (Frankrig, Belgien) sættes i Stedet for Religionsundervisningen, kan ikke afgive nogen Erstatning, saa meget mindre som Barnenaturens moralske Trang er nøje sammenknyttet med og beroende paa dens relig. Evne. Skolen kan derfor ikke udskyde det positivt relig. uden at berøve den sædelige Opdragelse dens sikreste Holdepunkt og Fodfæste. Ved at opgive Religionsundervisningen staar Skolen Fare for at synke ned til en blot Kundskabsskole. — 2. En konfessionsløs Religionsundervisning bunder i et abstrakt Princip og et utopisk Krav. En »almindelig« Religion gives der ikke, kun indbilder nogle sig, at deres personlige Meninger er denne Religion; Religionen er altid ejendommelig og historisk bestemt. Og vil man paa kunstig Maade konstruere en saadan Religion og forlange, at Skolen skal undervise i den, saa vil dette Krav nødvendiggøre en Undervisning, der skal gives saaledes, at Børn af alle Bekendelser kan deltage i den, bleg og kraftløs, ligesom det vil lamme den Lærerpersonlighed, der i hele Skolegerningen, men ikke mindst i Religionsundervisningen, er den dybest virkende Kraft. En saadan Undervisning vil kun tilfredsstille de Forældre og kan kun gives af de Lærere, der selv staar paa den »alm. Religions« Standpunkt. — 3. Og disse Vanskeligheder undgaas ikke ved en Deling af Magten i Skolen, saaledes at Staten sørger for de »verdslige« Fag og Kirken for Religionsundervisningen. Thi paa den ene Side er det ikke Krdmsundervisningen i og for sig, der gør Skolen til en kr. Skole, kr. bliver Skolen kun, naar en levende Krdmsundervisning staar i et organisk Forhold til hele Skolens Arbejde, naar Skolen staar i den kr. Kulturs Tjeneste. Og paa den anden Side vil en konfessionsløs Undervisning ogsaa i de saakaldte verdslige Fag, særlig i Historie og Modersmaalet (f. E. ved Valget af Læsebogens Indhold), staa overfor ganske de samme Vanskeligheder, som en konfessionsløs Religionsundervisning møder: Undervisningsstoffet maa gøres saa farveløst og selve Undervisningen saa upersonlig som muligt.

Det er da let forstaaeligt, baade at Indførelsen af den k. S. er gaaet for sig under mange Kampe, og at denne Skoleordning, hvor den findes, paa ingen Maade kan siges at være rodfæstet, at der tværtimod mange Steder hersker en levende Utilfredshed med det konfessionsløse Skolesystem, der saa langt fra at fjerne den konfessionelle Ufordragelighed snarere har fremmet den. Nægtes kan det imidlertid ikke, at Konfessionerne kan være saa blandede og Sindenes relig. Splittelse saa stor, at den k. S. staar som den eneste mulige Udvej. Det gælder da om, at den formes saaledes, at Skolens opdragende Betydning svækkes saa lidt som muligt, samtidig med at der tages det størst mulige Hensyn til Tros- og Samvittighedsfriheden; i saa Henseende staar den eng. Ordning højest, den fr. lavest. Hvor den konfessionelle Enhed derimod ikke er bristet i nogen væsentlig Grad, og Baandet mellem Stat og Kirke ikke løst, der bør man for Skolens som for Kirkens Skyld af al Magt stræbe at bevare den offentlige Skoles konfessionelle Karakter. Men dette dog saaledes, at Staten giver anderledes troende fuld Frihed til selv at indrette Skoler, ja, om muligt, endog yder disse økonomisk Støtte eller dog fritager Forældre for at betale Bidrag til den Skole, de af Samvittighedshensyn ikke vil benytte (Fr. Nielsen, Den konfessionsløse Skole, 1880; samme, Forholdet mellem Kirke og Skole. Beretn. om det kirk. Møde 1886; J. Larsen, Folkeskole og Konfession i Udlandet, 1886; forskl. Artikler i »Vor Ungdom«). *S. S.*

Konfirmander, se Konfirmation.

Konfirmation (= Stadfæstelse, Bekræftelse) er en kirkelig Handling, som foretages med de døbte, men som forøvrigt i de forskellige Kirkesamfund udføres meget forskelligt og tillægges forskellig Betydning.

Oprindelsen til K. maa søges i de oldkirkl. Skikke Haandspaalæggelse (se d. Art.) og Salving. Haandspaalæggelsen betegnede Overførelse af en bestemt Naadegave paa vedkommende (i Ap. G. 8, 17 det apost. Segl paa de døbtes Naadestand), og Salvingen var et billedligt Udtryk for Meddelelse af Aand og Kraft (jvfr. Kristus = den salvede, Ap. G. 4, 27 og 10, 38, og de døbte som salvede, 2. Kor. 1, 22 og 1. Joh. 2, 20. 27). Men denne Haandspaalæggelse og Salving, som i Begyndelsen i Reglen kun var en Daaben ledsagende symbolsk Handling som Udtryk for Velsignelsen og de Kr.s Indvielse til at være Konger og Præster (1 Pet. 2, 9), udsondredes senere som en selvstændig Handling, som man tillagde sakramental Kraft til Stadfæstelse og Fuldstændiggørelse af Daabsnaaden (se Kyrils 3. mystagogiske Katekese). Hierarkiske Hensyn gjorde sig ogsaa tidlig gældende: Daaben maatte udføres af en almindelig Præst, Stadfæstelsen forbeholdtes Kirkens *præpositi,* Biskopperne, ved Haandspaalæggelse. Saaledes sædvanlig allerede paa Cyprians Tid (et sprogligt Minde om denne biskoppelige Forret have vi i Angelsachsisk: *biscopian* og Gammelnorsk: *biskupa* = konfirmere). I den rom.-kat. Kirke afsluttedes Læreudviklingen om K. i Firenze 1439 ved Eugen IV's Bulle *Exultate* (»Det 2. Sakrament er K., hvis Materie er den af Biskoppen indviede Salve, og hvis Form er Ordene: Jeg tegner dig med Korsets Tegn og bekræfter dig med Frelsens Salve i Faderens og Sønnens og Helligaandens Navn. Denne Salvelse maa kun udføres af en Biskop. Virkningen af dette Sakramente er, at i det gives Helligaanden til Styrkelse, ligesom til Apostlene paa Pinsedagen, for at den Kristne frimodigt maa bekende Herrens Navn«). Der stilles forøvrigt i Romerkirken den Fordring, at Konfirmanderne skulle være mindst 7 Aar gamle, vel underviste i Troens Hovedlærdomme og have Faddere.

Ogsaa i den østerl. Kirke regnes K. som selvstændigt Sakrament, men fuldbyrdes dér straks efter Daaben og af Præsten, som ved Salvingen siger: Segl paa Helligaandens Gave, Amen!

Imod dette selvopfundne Sakrament gjorde de evang. Lærere Indsigelse tildels i meget skarpe Udtryk. Luther kaldte det Abespil og Narreværk, Melanchthon og Calvin udtalte sig heller ikke blidt. K.en var jo ikke en af Herren indstiftet hellig Handling, hvortil Helligaandens Gave var knyttet. En Paastand derpaa krænkede Daabens Ære. Daaben trængte ikke til en saa-

dan Fuldstændiggørelse. Men man erkendte klart Nødvendigheden af en kr. Børneundervisning (›Katekismus‹) og en alvorlig Prøvelse af Nadvergæsternes Tro. Naar man imidlertid af praktiske Grunde flere Steder snart kom ind paa en samlet Undervisning og en samlet Prøvelse af de unge Nadvergæster til visse Tider paa Aaret og i Nærværelse af Menigheden, og naar hertil knyttedes Bekendelse, Forbøn og Velsignelse, forelaa dermed Elementerne til en evang. K. som selvstændig kirkelig Handling med ejendommelig liturgisk Udstyrelse. Hos de böhmiske Brødre (se mähr. Brødre) havde noget saadant allerede været i Brug 1468. Erasmus udtalte sig i samme Retning 1522. Men den evang. K.s egentlige Fader blev den nidkære Strassburger-Præst og Reformator Bucer (I, 407), paa hvis Foranledning K. som Modtræk mod Gendøberne og til Kirketugtens Fremme indførtes saavel i Strassburg, som i Kassel (1539) og snart i hele Hessen (1574), Nedersachsen o. fl. St. For Bucer bestod K.en i, at Børnene ›efter Troens Bekendelse, ved Menighedens Bøn, under Haandspaalæggelse og ved Nadvernydelse skulde styrkes til Udholdenhed i Troen og Kristenlivet‹. — Men i mange luth. Egne vilde man ingen saadan K.shandling indføre af Frygt for, at der paa papistisk Vis skulde blive tillagt den sakramental Kraft. Man nøjedes med Katekismusprædikener, Katekismusforhør og Eksaminer i Fastetiden (saaledes i Kursachsen). I Tidens Løb blev denne ›Katekismus‹ dog lovlig tør og aandløs og opfyldte ikke sit kristeligpædagogiske Øjemed. Grossgebauer (S. 266) og Spener slog ind paa nye Baner og søgte frem for alt at gøre Forberedelsen af Konfirmanderne mere vækkende og hjertelig, saa at disse ›*candidati* des Sakraments‹ kunde hjælpes til retskaffen Anger og Bod og til inderlig Længsel efter Naaden.

Det var ogsaa den pietistiske Livsbølge, som tilsidst bar K.en sejrrig frem i Danmark og Norge. P. Palladius havde paa streng luth. Vis kaldt Overhøringen hos Sognepræsten ›den rette firmelse, confirmatz eller stadfestelse‹, hvorefter Børnene, endog kun 6—7 Aar gamle, maatte gaa til Alters med deres Forældre; og Niels Hemmingsen omtaler, hvorledes Biskopperne paa lignende Vis ›konfirmerede‹ ved deres Visitatser. Men Biskop Resen ivrede for at faa K.en indført som en egen Handling med Haandspaalæggelse enten af Biskop eller af Præst i Forbindelse med den første Altergang; og 1646 befalede Christian IV en saadan K.s Indførelse i den kongl. Del af Hertugdømmerne; her bleve Børnene efter Overhøring velsignede og straks derpaa tagne til Herrens Bord. For det øvrige Slesvig og Holsten vedtoges paa Synoden 1682 en fuldstændig evang. K. (se Arnkiel, Christliche Confirm. d. Catechumenen, 1693). Men først under Christian VI blev K.en, efter Tilskyndelse af Pietisterne Bluhme og Schrøder, indført ved Forordn. af 13. Jan. 1736 overalt i Danmark og Norge. I Sverig derimod kom K. først i Brug ved Adventstid 1811 efter megen Modstand. Ogsaa i Danmark var der Modstand; men ved Biskopperne Worms og Herslebs Hyrdebreve værnedes K.en mod Misforstaaelse og stilledes i det rette Forhold til Daab og Nadver. Christian VI's Forordn. om K. er endnu gældende i Hovedsagen, om end baade Synet paa den og Udøvelsen af dens Regler ere ændrede og læmpede i Tidens Løb. I den rationalistiske Periode betonede man navnlig Løftet og formede den kirkelige Handling saa teatralsk som muligt. I nyere Tid betoner man, at Børnene ere *confirmandi,* d. e. saadanne, som skulle bekræftes i Naaden, og afkræver dem ikke Ed eller Løfte, men en hjertelig Bekendelse af Barnetroen. Forberedelsestiden er mindst 3 Maaneder; den alm. Alder 14—15 Aar (med biskoppelig Tilladelse som Lavmaal $13^1/_2$ Aar); Nadvernydelsen finder i Reglen ikke Sted selve K.sdagen; Overhøringen kan henlægges til en Dag før K.en, naar Konfirmandernes Tal er stort. K. er sædvanlig Betingelse for at kunne være Fadder og for at opnaa kirkelig Vielse. Alle konfirmerede ere pligtige at yde Højtidsoffer. De, som fra fremmede Trossamfund træde over til Folkekirken, skulle konfirmeres.

Forøvrigt er K.en et Spørgsmaal, som i de sidste 40—50 Aar stadig har været brændende saavel i Tyskland (skarpt kritiseret af Wichern og Stöcker) som i Norden. I Danmark førtes omkring 1860 en udførlig Forhandling derom mellem Præsterne Hostrup, Zeuthen og (senere Biskop) Laub. De første vilde paa K.sdagen ikke gaa videre end til opbyggelig Overhøring, Tiltale og Velsignelse; egentlig K. med Bekendelse og Altergang skulde følge senere som fuldstændig frivillig Sag og i al Stilhed. Laub miskendte ikke den Omhu for Ærlighed i Gudsforholdet, som laa til Grund for Hostrups og Zeuthens Forslag. Men han mente, at konsekvent maatte al Overhøring og kirkelig Højtidelighed falde bort, naar Handlingen ikke havde som Forudsætning Barnets Villighed til at vedkende sig Daabspagten og som sit Maal Barnets Delagtighed i Nadveren; thi saa blev det hele en tom Forestilling, en Kundskabsprøve uden aandelig Værdi. Der øvedes ej heller Uret ved, at de ældre i Menigheden ligesom tog Børnene ved Haanden for at føre dem til Nadverbordet; man maatte ikke stille for store Fordringer til Konfirmanderne om afgjort og bevidst Tro; de vare jo kun Børn endnu. K.en burde bevares paa Grund af dens store folkekirkelig-pædagogiske Betydning. — Begge Synspunkter gaa igen i de sidste Aars talrige Forhandlinger om K.en baade i Danmark og i Norge, og Enighed synes foreløbig uopnaaelig. Men der hersker ingen Meningsforskel om det mislige ved Massekonfirmationerne i de store Bymenigheder og om Nødvendigheden af en afsluttende Undervisning hos Præsten for alle de barnedøbte. Attest om Deltagelse i denne Undervisning kunde, som foreslaaet, udstedes til hvem, der straks eller senere vilde faa Brug for en saadan i kirkeligt eller borgerligt Øjemed. Men hvem der efter endt Undervisning bør stedes til K. med Altergang, og hvornaar dette skal ske, det maa gennem Ordets alvorlige og kærlige Forkyndelse henstilles til gamle og unge Samvittighedens egen redelige Afgørelse. Det er værd at mærke, at i Udlandet sker K. mange Steder, særlig i ref. Samfund, meget senere end hos os; i Schweiz i 16—17 Aars, i Holland i 18—20 Aars Alderen. En Hollænder vilde smile ad vore smaa 14aarige Konfirmander. For-

øvrigt bør Undervisningen have et saa praktisk-kirkeligt Tilsnit som mulig, og Grundlaget for den bør — næst N. T. og Luthers lille Katekisme — være vor Tids Kirkehistorie og Kirkepsalmebogen med dens Bønner og Helligdagstekster (A. J. Mason, The Relation of Conf. and Baptism, London 1893²; W. Caspari, Die evang. K., Erlangen 1890; W. Diehl, Zur Gesch. d. K., Giessen 1897; Simons, K. u. K.unterricht, Tübingen 1900; Wahlfisk, D. katek. undervisn. i Sverige, Stockholm 1889; Ullman, Liturgik, Lund 1885; Ekdahl, Om Confirm., Lund 1889; Osc. Moe, Katechismus, Kristiania 1890; Ussing, Kirkeforfatning IV, Sorø 1789; J. Møller, Mnemosyne IV, Kbhvn 1833; Smaaskrifter om K. af Laub, 1860; O. Møller, 1880; J. Jansen, 1881). *H. Ln.*

Konfutation, se Confutation (I, 545).

Kongebøgerne. I den fortløbende Fremstilling af Israels Historie indtil den babyloniske Landflygtighed, som indeholdes i Moseb., Josva, Dom., Sam., Kong., beretter K. om Salomos Regering og de delte Rigers Historie. Oprindelig udgjorde K. vistnok sammen med Samuels-Bøgerne (jvfr. d. Art.) ét Værk. I de hebr. Bibelhaandskrifter udgør K. én Bog; først i den alex. Overs. blev denne delt i 2 Bind. — Bogen slutter med det lille Lysglimt, at den landflygtige Kong Jojakin i Aaret 561 fik sit Fængsel ombyttet med ærefuldere Kaar; dette viser, at Bogen er skreven efter denne Begivenhed, men førend Hjemrejsens større Naadepant havde overstraalet hint svage Lyspunkt. Denne under Landflygtigheden skrevne Bog synes dog ved nærmere Analyse kun at være en lidet udvidet Afskrift af en tidligere Fremstilling, forfattet kort før Jerusalems Ødelæggelse (jvfr. Udtrykket »indtil denne Dag« I, 8, 8; 9, 21; 12, 19 osv.). Begge viser sig behersket af det samme Udtrykssæt og Syn paa den israelitiske Kultus og Religion, som er karakteristisk for den Lovsamling (5 Mos.), som laa til Grund for Kong Josias Reformation og udøvede en højst gennemgribende Indflydelse paa den følgende Tid. Men det er dog lidet mere end Bedømmelsen og Indramningen af det hist. Stof, som viser dette »deuteronomistiske« Præg; Fortællingerne selv viser sig for den væsentligste Del uberørt deraf — et Vidnesbyrd om, at her gengives meget nøjagtig ældre Fortællinger. — Det historiske Stof kan deles i: a) Beretninger af politisk Art, om Krige, Byggeforetagender etc. — alm. meget korte; b) meget udførlige Fortællinger, der til sit Centrum har Profeter (særlig Elias, Elisa, Jesaja); c) Fortællinger, tildels temmelig udførlige, som vedrører Templet, og hvad deri skete. b stammer fra Profetkredsenes mundtlige Overleveringer (til Dels er ikke engang Navnet paa den »Israels Konge«, som optræder i dem, bevaret; jvfr. II, 5 f.). c er muligvis overleveret i Præstekredse. M. H. til den politiske Historie (a) henvises regelmæssig de, der maatte ønske udførligere Besked, til Kongekrøniker: Salomos-Krønikebog (I, 11, 41), Judas Kongers Krønikebog (I, 14, 29 osv.) og Israels Kongers Krønikebog (I, 14, 19 osv.), enten 3 Bøger eller 3 Bind af samme Bog. Om disse Krøniker tillige kan betragtes som Kilder for den føreksilske Forf., er ikke ganske klart; II, 24, 5 tyder nemlig paa, at Judas Kongers Krønikebog først er skrevet lige før Eksilet. — I hvert Tilfælde er Forf.s Kendskab til Folkets Historie saa indgaaende og nøjagtigt, at hans Oplysninger oprindelig maa stamme fra gamle skriftlige Nedtegnelser. Ganske vist maa ifølge de assyriske Indskrifter Tiden fra Jehus Oprør til Samarias Fald have været kortere end 132 Aar, medens den ved Sammenregning ifølge K. bliver 143 Aar 7 Maaneder (ifølge de judæiske Regeringstal) eller 165 Aar (ifølge de israelitiske). Maaske har Talsystematik spillet ind i de bibelske Beregninger: 480 Aar er ifølge I, 6, 1 forløbne fra Udgangen af Ægypten til Templets Grundlæggelse; 480 Aar er der ogsaa, naar de judæiske Regeringstal lægges til Grund, fra Templets Grundlæggelse til Hjemkomsten i 536; muligvis kan ogsaa Israels Riges Varighed beregnes til 240 Aar. Men tilnærmelsesvis rigtig viser altsaa Kronologien sig at være. — Forf.s væsentlige Interesse er den religiøse. Kun de religiøst betydningsfulde Fortællinger gengives udførlig; selv betydelige Konger, som Omri, omtales kun ganske kort, naar der intet er at fortælle af relig. Interesse. Hver Konge dømmes efter sit Forhold til 5 Mos., og Afvigelserne fra Lovens Bud betragtes som Aarsag til Ulykke og til Slut til Undergang. Ved de vigtige Afsnit findes opbyggelige Tolkninger af Begivenhedernes religiøse Side (I, 8 f. Salomos Indvielsestale osv.; II, 17 Forf.s Slutningsord om Israels Rige; ved Rigets Deling I, 11, ved Jeroboams Billeddyrkelse I, 13, ved Tronomvæltningerne i Nordriget o. s. fr.); hertil tjener fremfor alt en Række Profetord. Og saaledes bliver Folkets Skæbne en vældig Guds Prædiken for Efterslægten om ved Lydighed mod hans Bud at opnaa hans Velsignelse. Særlig advares mod Afgudsdyrkelse, Billeddyrkelse, al Slags fremmede Kultusskikke, Ofringer udenfor Templet i Jerusalem; men ogsaa moralske Bud nævnes, hvor Lejlighed gives. Dommen over Fortidens Konger bliver paa denne Maade haard, idet de ikke dømmes efter sin Samtids Maalestok, men uden Afslag efter 5 Mosebogs høje Gudskrav. — Siden Forf. er Judæer, har han selvfølgelig størst Interesse for Juda Rige. Men ogsaa hans Patriotisme er helt igennem relig.: den væsentlige Forskel mellem Israels og Judas Rige er for ham den, at Israels Rige er dømt af Gud, medens Judas Konger baade ved Løftet til David og ifølge sin større Fromhed ejer Guds særlige Velsignelse. Den større Vægt, han saaledes lægger paa Judas Historie, viser sig tydelig i, at den stadig tilbagevendende Indlednings- og Slutningsformel er udførligere for Judas Konger end for Israels (smlgn f. E. II, 15, 1—2 og V. 6—7 med V. 17 og V. 21—22). Alligevel meddeler han for Tiden før Aar 722 betydelig mere om det nordlige Rige; tydeligvis var dette Hovedriget, det ledende, hvor de betydningsfulde Begivenheder foregaar, og dette Faktum er endnu ikke glemt (jvfr. Art. Krønikernes Bøger). Fremfor nogen senere Tid var dog Salomos Regering velsignet af Gud med Rigdom og Magt; den havde desuden forsaavidt grundlæggende Betydning for Gudsdyrkelsen, som Templet i Jerusalem blev bygget af ham. Med sympatisk Interesse bliver altsaa denne Tid udførlig skildret (I, 1—11): ifølge Davids egen Bestemmelse blev Salomo Konge (Kap. 1—2). I

Skildringen af hans Riges Herlighed (Kap. 3—10) er Midtpunktet den overmaade udførlige Skildring af Templets Bygning og Indvielse (Kap. 6—8), omgivet af Beretningen om hans øvrige Byggearbejder og Forbindelse med Kongen af Tyrus (Kap. 5 og 9, 10—28); herom grupperer sig den øvrige Skildring af S.s Herlighed (Kap. 3—4 og 10). I, 11 beretter til Slut de mørke Sider i Billedet: S.s Synd og de Ulykker, der til Straf rammede ham; her samles under ét alle Ulykker, selv fra hans Regerings første Tid (jvfr. 11, 21); dette har senere foranlediget den falske Opfatning, at disse Ulykker kun tilhørte S.s sidste Dage. — Nogen til S.s Historie svarende Afslutning af Bogen findes ikke; thi Jerusalems Ødelæggelse var for Troens Haab ikke nogen Afslutning, men kun en tugtende Gennemgang til ny Fromhed og Lykke. Saaledes peger Bogen stiltiende fremad, i al Fald m. H. til Juda, medens Nordrigets Regnskab kunde siges endelig opgjort med Slutningsordene II, 17 (jvfr. Buhl, Det israel. Folks Hist. § 45, 47—71). *S. M.*

Kongedømmet i Israel, se Israels Historie (S. 465 f.) og de enkelte Konger.

Kongelige Embede, Kristi, se I, 756.

Konger, de hellige tre, se Helligtrekongersfest (S. 388).

Kong-fu-tse, se Kong-tse.

Kongo-Missionen. Ved Stanleys Rejse ned ad Kongofloden 1876—77 aabnedes et stort Indland med o. 30 Mill. Beboere og Tusinder af Mile Vandvej for Samfærdselen. Missionen rykkede straks ind, og 25 Aar efter fandtes i den dér oprettede Kongofristat 50 evang. Missionsstationer med 105 Missionærer (Mænd), 350 indfødte Hjælpere og 14,000 døbte, og desuden 130 kat. Miss. med 48 Søstre paa 27 Stat. med 10,000 døbte. De engelske Baptister samt Grattan Guinness (se S. 307) gjorde Begyndelsen. De første udsendte 1878 Greenfell og Th. Comber, d. 1887, til San Salvador i det gamle Kongorige, hvor den kat. Mission havde arbejdet i det 16. Aarh., men kun efterladt Ruiner. Herfra naaede de 1882 Kongofloden og have siden drevet vidt strakte Opdagelsesrejser (særlig Greenfell) og spredt deres 8 Stationer over 300 eng. Mile fra Matadi ved Nedre K. til Yakusu ved Stanleyfaldene, og Kæden paatænkes fortsat, til den naar de eng. Missioner ved Nilsøerne. W. H. Bentley har oversat Biblen paa Bakongo. Men Arbejdet paa Stationerne staar tilbage, og de have med 36 Miss. kun 600 døbte og 3000 Elever i Skolerne. Det usunde Klima har voldet dem som de andre Missioner store Tab (Familien Comber). Den af G. Guinness oprettede Livingstone Inland Mission begyndte 1878 ved selve Floden, men af 50 udsendte Arbejdere var 1884 kun 15 tilbage, saa maatte G. overgive Arbejdet til de amerik. Baptisters Miss. Union, der har holdt Kræfterne mere samlede paa 7 Stat. fra Mukimvika ved Kysten til Ikoko ved Ækvator, og arbejdet mere stadigt. En mærkelig Vækkelse 1885 i Banza Manteka (H. Richards) har vist sig varig og tilført dem talrige omvendte dér (nu 1662 døbte), og trods den dødelige Sovesyge blandt de indfødte have de med 16 Miss. 3100 døbte (1901 døbtes 612) og 2600 Børn i Skolerne. En Station ved Nedre K., Mukimbouga, blev 1884 overtaget af »Svenska Missionsförbundet«, der havde deltaget i Arbejdet siden 1881. Det har her drevet et solidt Arbejde, koncentreret paa et mindre Omraade, nu 7 Stat. med 25 Mænd, 26 Kvinder (af 96 udsendte er 34 døde), 1627 Kr. og i Skolerne 2571 Elever. Nils Westlind (d. 1895) har oversat N. T. paa Fiotosproget. G. Guinness tog paany fat højere oppe 1889 med en Kongo-Balolo-Mission blandt Lolofolket; Dødeligheden har atter her været stor — 30 døde af 96 udsendte i 13 Aar —, nu arbejde 19 Mænd og 3 ugifte Kvinder paa 7 Stat. (o. 120 døbte). Ved Kasaifloden arbejde siden 1891 de sydl. amerik. Presbyterianere i Luebo og Ibanje med 6, mest sorte, Miss. og 2 ugifte Kvinder (1580 døbte). I Bolengi ved Ækvator arbejde amerik. Disciples of Christ med 4 Miss., og i Boma ved Nedre K. og 3 andre Stat. den amerik. Christian and Missionary Alliance med 12 Miss., 3 ugifte Kvinder (o. 200 Kr.). I Vivi ved Nedre K. begyndte den ivrige amerik. Metodistbiskop Will. Taylor, bekendt for sine udstrakte og virkningsrige Evangelistrejser i Kalifornien, Indien, Sydamerika og Vestafrika (d. 1902) en aldeles forfejlet self supporting Mission 1886, der maatte opgives 1896, medens andre af T. anlagte Stationer i det tilstødende Angola siden sattes paa en sundere Fod og blev ved at bestaa. Endelig har Arnot, udsendt af Plymouthbrødrene, 1885 grundlagt en Mission i Garenganze (Katanga) ved Mwerosøen, der siden er udvidet med Stationer ned mod Vestkysten og nu har 17 Miss., 7 ugifte Kvinder og o. 200 Kr. Selve Kongofristaten, der oprettedes 1885 for Kong Leopold af Belgien, har ved en gridsk Udnyttelse af Landets Rigdomskilder og grusomme Mishandlinger af de indfødte, der tvinges til at arbejde for Staten, fuldstændig skuffet de Forventninger, der sattes til den, som et filantropisk Foretagende til Undertrykkelse af Slavehandelen og til Civilisationens Fremme (W. H. Bentley, Life on the Congo, 1893; sammes, Pioneering on the Congo I—II, 1900). *V. Sn.*

Kongregationalister, se Independenter (S. 522).

Kongregationer kalder Romerkirken Broderskaber eller Søsterskaber, der have sluttet sig sammen paa Grundlag af visse Statuter, enten for at fremme Sædelighed og modarbejde visse Laster eller for at tage sig af Ungdommens Undervisning, Fattigpleje eller Sygepleje (se Art. Broderskaber I, 391). I snævrere Forstand bruges Benævnelsen om de talrige gejstlige K., der skille sig fra de egentlige Munkeordener derved, at deres Medlemmer leve uden streng Klavsur eller Løfte om Fattigdom og ofte kun have lovet at leve i ugift Stand. Dernæst bruges Ordet om de Ordens-K., der have dannet sig, navnlig indenfor Benedictinerne (I, 259), derved at flere eller færre Klostre have sluttet sig om et eller andet Abbedi, der ved Tillæg til den oprindelige Regel eller Ændringer i denne have gennemført en Reform. Endelig bruges Benævnelsen K. om de Kurie- eller Kardinal-K., der under en Kardinals Forsæde dannes af Prælater for at forvalte visse Grene af det kirkl. Arbejde. Om disse K.s Oprindelse og Ordning findes Oplysning i: Goyau-Pératé-Fabre, Der Vatikan (Einsiedeln

1898) S. 297 f. og i F. Grimaldi, Les congrégations Romaines, guide hist. et pratique (Sienne 1890).

Kongruisme er Navnet paa Jesuiternes officielle Lære om Naaden *(gratia congrua)*, der først blev fremsat af Suarez (se d. Art. og Art. Naade).

Kong-tse eller Kong-fu-tse (= »Hr. von Kong«), latiniseret *Confucius*, Grundlægger af den nationale relig. Moralitet i Kina, fødtes 551 f. Kr. i Staten Lu som Søn af en højtstaaende Officer. Tidlig faderløs henvistes han fra Barnsben stærkt til sig selv og røbede da allerede udpræget Sans for gamle Ceremonier og Traditioner. Denne bevarede han til det sidste, og hans Livsværk blev derfor ikke det at stifte nogen ny Religion, men snarere at fæstne og lutre det kinesiske Folkeliv under de nedarvede Former. Han levede derfor heller ikke som Forkynder eller Fører, men dels som Lærer, dels i praktiske Stillinger, som Embedsmand og administrativ Politiker. 19 Aar gammel giftede han sig og fik en Søn, men hans Ægtestand var ulykkelig og opløstes snart. Af Stilling var han dengang Forvalter ved de fyrstelige Kornmagasiner, senere blev han Landbrugskonsulent og Mejeriinspektør. Ved 22-Aars-Alderen lededes han dog ved disse Virksomheder og hengav sig til en omvandrende Lærervirksomhed, der skaffede ham stor Tilslutning og hurtig bragte ham i saadant Ry for Visdom, at Hertugen af Lu knyttede ham til sit Hof og var betænkt paa at give ham virksom Del i Regeringen. Datidens Kina var imidlertid ikke nogen rolig Jordbund for Rigsstyrere. Feudalvæsenet, der 500 Aar tidligere havde haft sin Stortid under det glimrende Tscheu-Dynasti, havde nu overlevet sig selv og var endt i Kiv og Splid; den heldbringende Løsning, Absolutismen, var endnu fjern (den kom først med Tsin-Dynastiet 255 f. Kr.). K. fik Tidens Trængsel at føle; han blev »en Mand fra Syd og Nord«, omstrejfende fra Hof til Hof og maatte leve længe i Landflygtighed. Da Hertugen af Lu 516 blev fordreven, fulgte K. ham og belønnedes, da Fyrsten vendte tilbage, for sin Troskab, først med et 15aarigt stille Studieliv, og dernæst med en meget ærefuld Statsvirksomhed; han blev Justitsminister og Politichef, og i den kortvarige Embedstid (500—496) lykkedes det ham at reformere hele Strafferetsvæsenet, og han bevidnede herved sin store Humanitet og Retfærdighedssans. Han indførte Undersøgelse af Forbryderes Ansvarlighed og forfulgte med største Strenghed de hyppige, men hidtil ustraffede, Tilfælde af Bedrageri og Falsk. Hans Ubøielighed paa dette sidste Punkt, blev ham til Fald. I 13 Aar (496—483) maatte han nu vandre om fra Sted til Sted. Først som en næsten 70aarig Mand tillod man ham at vende hjem til Lu, og skønt man modtog ham med Ære, tilstodes der ham ingen praktisk Indflydelse mere. Han levede da for sine Studier og Skrifter til sin Død 478.

K. var en kæmpehøj Mand af værdigt og vindende Ydre; en Mester i Høflighedskunsten, en Elsker ikke blot af de gamle Tiders Sæder og Skikke, men ogsaa af deres Historie og Literatur, deres Kunst og Musik, men først og fremmest af den storstilede Statskunst, hvormed Tscheu-Dynastiet havde grundlagt det nu forfaldne Rige. Det eneste Skrift, der med Sikkerhed tilskrives ham, er netop et historisk, nemlig Fyrstendømmet Lu's Historie: »Tschuntsieu«. Han blev derfor til sin Død en trofast Feudalpolitiker, hvilket ofte nok under den senere Absolutisme blev skæbnesvangert for hans Skrifter. Ogsaa i relig. Henseende sluttede han sig til det gamle, deltog i Sjæledyrkelsen ved Gravene, i Sørgetider og lignende Ceremonier, men hans Tilslutning synes her nok saa meget at være dikteret af historisk Sans og politisk Kløgt som af nogen relig. Overbevisning. I Virkeligheden var K. fremmed for enhver Tanke om det oversanselige, hvilket især viste sig ved hans fuldstændige Mangel paa Evne til at forstaa sin ældre samtidige, Mystikeren Laotse (se d. Art.), med hvem han i sin første Manddom skal have haft en Samtale. Navnlig den milde Vismands Sætning om at gengælde ondt med godt vakte K.s Harme: »Hvormed skal jeg da gengælde det gode?« var hans Svar. Ogsaa Udødelighedstanken afviste han: »Saalænge du ikke kender Livet, hvor kan du da vide noget om Døden«. Åt han ikke troede paa Bønnens Magt, er sikkert bevidnet, og om Gravdyrkelsen, som han dog selv deltog i, skal han have sagt: »Ær Aanderne med Fromhed og hold jer fjernt fra dem!«. K.s faktiske Religion synes at have været den astrologiske Tro paa Himlen (Himmelhvælvingen) som øverste Styrer, der bestod i Riget som Kejserens og Hoffets særlige Gudsdyrkelse. Denne fysiske Himmelmagt, hvem alle Skæbner skyldes, er dog paavirkelig fra Menneskenes Side: ved Fromhed og Dyd kan man blidne Himlen, ved Synd og Slethed vækkes dens Vrede. Ved Fromhed forstaar han da Overholdelsen af Ceremonierne (baade i Kultus og i Liv), ved Dyd, først og fremmest de 5 gammelkinesiske Pligtbud: Ærbødighed for Forældrene, Ægtemanden, den ældre Broder, Venner og Øvrighed, ɔ: den Pietetsmoral, der endnu stedse staar saa højt i Kina. Men K. forstod at indgyde denne en ny Aand. Retfærdig og human som han var, stræbte han efter at fremkalde en Gensidighed i Samfundsforholdet, saa at Pieteten gengældtes med en tilsvarende Velvilje og Retsindighed hos de Overordnede. I det hele var det hans moralske Grundsætning: »Gør ikke mod Mennesker, hvad du ikke ønsker, de skal gøre mod dig,« hvad han gennemførte i det enkelte: »Tjen din Fader som du vil tjenes af din Søn,« osv. En saadan Gensidighed skal tjene til at oprette den Ligevægt (Tschong-Jong), som betinger Samfundets sande Lykke; men denne den »rette Midtes« Grundsætning skal ogsaa regulere det enkelte Menneskes Adfærd og herske i hans Sind. De individuelle Dyder bliver for K. derfor: Maadehold og Besindighed, Forsigtighed i Tale og Handlen, Udholdenhed ved Arbejdet og bestandig Stræben efter Visdom og Dyd. Som for alle Kinesere gaar ogsaa hos K. Vejen til Dyd gennem Erkendelse, d. v. s. Studium og navnlig Studium af de gamle Forskrifter. Den lærde Mand bør derfor holdes i Ære og have Regeringen i sin Haand. Fyrsten selv skal oplæres i Dyden og være et Eksempel for Folket paa Indsigt og Retsindighed. Denne K.s praktiske Moral har

passet for Kineserne og i videste Forstand fundet Indgang hos dem. De ypperlige Egenskaber, dette mærkværdige Folk besidder, og som har konserveret det saa vel igennem et Par Aartusinder, skylder de for en stor Del den Opdragelse, der udgik fra den gamle Visdomslærer. Dette erkender de ogsaa meget vel: de regner ham for deres største Mand og dyrker hans Minde og hans Person i talrige, prægtige Templer, en Kultus, hvori selv Kejseren maa tage Del. (Lun-ju — Confucian Analects, overs. af Legge, Chinese Classics I; J. H. Plath, Confucius und seiner Schüler Leben und Lehre, Abh. bayr. Akad. 1867—74; Legge, Chinese Classics, I, 56 f. Skitse af K.s Liv; E. Faber, Lehrbegriff des Confucius, Honkong 1872; v. d. Gabelentz, Conf. u. seine Lehre, 1888; R. K. Douglas, Confucianism and Taouism, London 1900[5]; sammes, Society in China, London 1901, 394 f.; se iøvrigt C. v. Orelli, Allg. Religionsgeschichte, S. 62—72 og de Groots Fremstilling i de la Saussayes Lehrb. der Rel.gesch. 1904[3]). *Edv. L.*

Konja, se Jojakin.

Konklave, se Conclave (I, 543) og Pavevalg.

Konklavist kaldes den Sekretær, der følger en Kardinal i Konklavet.

Konkomitans, se I, 543.

Konkordans *(Concordantiae,* Overensstemmelse) kaldes en bogstavvis ordnet Fortegnelse over alle overensstemmende Ord og Tanker i et Skrift til Oversigt og Forklaring af Indholdet. Der gives K. til literære Stormænds Værker (f. E. til Luthers, Shakespeares, Dantes Værker; ogsaa til Koranen); men særlig bruges Navnet om K. til Biblen, Bibelkonkordans. Man skelner mellem Verbalkonkordans og Realkonkordans; den første angiver med Anførelse af Kapitel og Vers ethvert Sted i Biblen, hvor det samme Ord findes; den sidste behandler Sagerne (realia: historiske, geografiske, dogmatiske, moralske o. a. Forhold) og sammenstiller alle de Steder, som nævne samme Sag. Saadanne Skrifter kunne være til stor Nytte ved Bibelstudiet. Allerede i 13. Aarh. udarbejdede Pariser-Dominikaneren Hugo fra St. Cher en K. til Vulgata. Senere fulgte hebraiske K.er til G. T. og græske til Septuaginta og N. T.; derefter til næsten alle nyere Oversættelser af Biblen. Blandt de bekendteste er Buxtorfs hebr. K. (1632), hvortil en dansk Lærd, Chr. Nold udgav Tillæg (1679). Til N. T. er Bruder's K. (1842, 3. Udg. 1876) den mest benyttede. Blandt Realkonkordanser kunne nævnes Büchner's (1740, 14. Oplag 1873) og Bernhard's. Paa Dansk haves Waisenhuspræsten E. Ewalds »Den Bibelske Concordantz«, 3 Bind, 1748—49, som stadig er et skattet Hjælpemiddel saavel ved Bibelstudiet som ved Forberedelsen til Prædiken. Fra nyere Tid haves mere kortfattede og tillige for det menige Kirkefolk bestemte K.er af C. Levinsen (Real-K., 1854; Verbal-K., 2 Bind, 1856—58) og K. G., Bibelordbog, Kra. 1904[7]. *A. J.*

Konkordater *(conventiones)* kaldes Pavestolens Aftaler med Statsregeringerne om den rom. Kirkes og de rom. Katolikers Forhold i de enkelte Lande. En Samling af K.ne findes i E. Münch, Vollst. Sammlung aller älteren Concordate I—II (Leipz. 1830—31) og i Nussi, Conventiones de reb. ecclesiast. inter s. sedem et civil. potestat. (Mogunt 1870). Monografier om K.ne haves af Balve (»Das C.«, München 1882[2]) og af G. Fink (»De concordatis«, Lovanii 1879). Fra protest. Side er Sagen behandlet i E. Friedberg, Kirchenrecht (Leipz. 1884) § 48.

Konkordiebogen kaldes den fuldstændige Samling af luth. Bekendelsesskrifter. Dens Tilblivelse hænger sammen med de Bevægelser, der gav sig Udtryk i Konkordieformlen (se d. Art.). Den blev foranstaltet af Kurfyrst August af Sachsen, og den udkom første Gang 25. Juni 1580, dog kun med tysk Tekst. Den 1. Udg. indeholdt: de 3 økumeniske Symboler, den uforandrede *(invariata)* Augsb. Konfession efter det formentlige, tyske Originaleksemplar, Apologien i Justus Jonas's tyske Oversættelse, de schmalkaldiske Artikler fra 1537 med Melanchthons Tilføjelse om Pavens Magt og Øvrighed, Luthers lille Katekisme med hans »Trau- und Tauf-Büchlein« (som dog i de senere Oplag udelodes, da Kurfyrsten af Pfalz tog Anstød af den her fastholdte Exorcisme), Luthers store Katekisme og Konkordieformlen. Den autentiske lat. Tekst udkom 1584. Den bedste tysklat. Udgave er J. T. Müller, Die symbolischen Bücher der evang. luth. Kirche (1890[7]). *J. P. B.*

Konkordieformlen *(formula concordiæ)* er Betegnelsen for det sidste luth. Bekendelsesskrift, hvormed Konkordiebogen sluttes. Anledningen til at søge et saadant opstillet var givet i de heftige indre Lærestridigheder, der kort efter Luthers Død (1546) var udbrudt mellem de luth. Teologer, og som for en stor Del viste tilbage til Modsætninger mellem Luthers og Melanchthons Tankegang. Særlig havde den ulykkelige schmalkaldiske Krig med dens Følge, det dobbelte Interim, slaaet en dyb Kløft mellem den altfor eftergivende Melanchthon og de luth. Ivrere (Flacius o. fl.). Lærestridighederne samlede sig dels om Viljens Forhold til Naaden i Omvendelsen (hvor Melanchthon havde forladt den augustinsk-luth. Lære om Viljens Ufrihed og hævdet en synergistisk Opfattelse ɔ: en Samvirken mellem Viljen og Naaden, og derved givet Anledning til Stridigheder — om Arvesynden, om Viljens Frihed, om gode Gerninger — hvori særlig Teologer som Major, Menius og Strigel (»Philippister« ɔ: Disciple af Philip Melanchthon) og paa den anden Side Amsdorf og Flacius deltog, de sidste drivende deres Lutherdom paa Spidsen i paradokse Paastande) — dels om Retfærdiggørelsen af Troen (hvor Andr. Osiander havde opstillet ejendommelige Paastande, der førte i Retning af det katolske), dels om »Lovens tredje Brug« (den af Agricola fremkaldte antinomistiske Strid) dels endelig om Nadveren (hvor Melanchthon og hans Venner gik i calviniserende Retning) og i Forbindelse hermed om et kristologisk Spørgsmaal (Forholdet mellem de to Naturer i Kristus). Nadveruenigheden blev særlig brændende derved, at Philippisterne, som var ved Roret i Kursachsen, i det skjulte arbejdede paa at faa den calvinske Nadverlære indført dér, alt imens den intet anende Kurfyrst August ansaa sine Teologer for godt lutherske.

Denne Tingenes Tilstand kunde umulig vedvare; ogsaa polit. Hensyn gjorde det ønskeligt, at faa Stridighederne bilagt; Statskirkevæsnets

Indflydelse gjorde sig her gældende. Derfor var det ogsaa, betegnende nok, polit. Forsamlinger, der først forsøgte at faa Ende paa Striden (Kurfyrstedagen i Frankfurt 1558, Fyrstedagen i Naumburg 1561), men uden Held. Det første Forsøg paa at overvinde Modsætningerne ved at opstille en teologisk Læreformel blev gjort 1567 af den württembergske Teolog og Kansler, Jakob Andreæ (I, 87). Men begge de stridende Parter, Philippister og Lutheranere, betragtede Fredsstifteren med Mistillid, og de Rejser, han foretog som saadan, mislykkedes. Der kom først Fart i Tingene, da Kryptocalvinismen i Sachsen blev afsløret og undertrykt (i Foraaret 1574). Allerede forinden havde Andreæ opgivet Forsøget paa at forlige Philippisme og Lutheranisme; det Maal, han nu satte sig, vår at overvinde Modsætningerne indenfor Lutheranerne selv og samle dem til Enhed overfor alle ikkeluth., særlig calvinske Tendenser. Ud fra dette Synspunkt udarbejdede han paa Basis af 6, 1573 udkomne, Prædikener om »Spaltningerne mellem Teologerne af den Augsb. Konf. fra 1548—1573« den »schwabiske Konkordie«, der atter, efter at være bleven bearbejdet af sachsiske Teologer (Chemnitz), blev til den »schwabisk-sachsiske Konkordie« (1575). Lidt senere, Jan. 1576, udarbejdede württembergske Teologer i Maulbronn en Formel af lignende Indhold (Maulbronner-Formlen, først trykt 1866 i »Jahrb. f. deutsche Theol.«). Ud fra det i de to sidstnævnte Formler givne Grundlag tog nu Kurfyrst August kraftig fat paa Enighedsværket, der nu ogsaa lettedes ved, at enkelte af de gamle Ivrere (som Flacius) var døde. I Torgau samledes adskillige bekendte Teologer (foruden Andreæ: Selnecker, Chemnitz, Chytræus o. a.) og udarbejdede, med den schwab.-sachsiske Konkordies Indledning som Grundlag, den »Torgiske Bog« i 12 Artikler. Der blev saa indhentet Censurer, og endelig afsluttedes Arbejdet i Klostret Bergen ved Magdeburg. Den 28. Maj 1577 blev den »Bergiske Bog« eller, som den snart kaldtes, K. overrakt Kurfyrsten.

K. bestaar af 2 Dele: et kortere Uddrag *(epitome)*, affattet med stor Klarhed og Præcision af Andreæ (efter den Torgiske Bogs Fremkomst) og en længere Udvikling *(solida declaratio)*, der i 12 Artikler behandler Stridspunkterne. Begge Afsnit indledes med et saare vigtigt Stykke, hvori man ikke blot bekender sig til Skriften som eneste Regel og Rettesnor, men ogsaa nævner de kristelige Bekendelsesskrifter, som man overfor alle Kættere vil bekende sig til, nemlig de 3 økumeniske Symboler, den uforandrede Augsb. Konf., Apologien, de schmalk. Artikler og Luthers Katekismer, hvilke Skrifter snart sammenfattedes med K. i Konkordiebogen (se d. Art.). De 12 Artikler handler om Arvesynden, om den frie Vilje, om Retfærdiggørelsen af Troen, om gode Gerninger, om Lov og Evangelium, om Lovens tredje Brug, om Nadveren, om Kristi Person, om Kristi Nedfart til Dødsriget, om Adiafora, om Prædestinationen og endelig om andre Kætterier og Sekter (Gendøbere, Schwenkfeldianere o. a.). Her fastsættes altsaa den lutherske Lære saaledes, at al Philippisme ɔ: al Tilnærmelse til Romerkirken (i Spørgsmaal om Viljens Frihed, Retfærdiggørelsen af Troen, Adiafora) og til Calvinismen (i Spørgsmaal om Nadveren, Kristi Person, Prædestination) afvises, idet man dog ikke godkender de paradokse Formler, som de lutherske Ivrere i Stridens Hede havde udslynget (se særlig Art. om Arvesynden og om gode Gerninger).

Man maa tilstaa, at fra én Side set opnaaede K. virkelig sin Hensigt. Den blev straks (1577—78) underskreven af 3 Kurfyrster, 20 Fyrster, 24 Grever, 4 Friherrer, 38 Rigsstæder og c. 8000 Teologer og Præster, og senere kom der flere til, saaledes 1663 Sverig, 1647 Holsten o. fl. Den skabte virkelig en fast Maalestok for, hvad der skulde gælde for ortodoks, luth. Lære, en Maalestok, hvorom de allerfleste luth. Samfund samlede sig, og som naturligvis ogsaa fik Indflydelse i de luth. Kirker, hvor den ikke officielt blev antaget som Lærenorm (saaledes i Danmark). Saaledes indledede den den ortodokse Periode. Men paa den anden Side blev enkelte af de Kirker, der afviste den, uigenkaldelig drevne over i Calvinismen (saaledes Pfalz, Anhalt, Hessen-Kassel, Bremen). Bedømmer man K. ud fra dens egen Tid, maa man erkende, at den var en historisk Nødvendighed; den luth. Kristenhed blev ved den bevaret for Opløsning. For saa vidt blev den vel i Øjeblikket en Fredsformel. Men efter sit Væsen var den det ikke; den drog vel i Øjeblikket visse Grænser, som de kommende indre Lærekampe ikke kunde overskride, men den opelskede tillige den strenge Iver for ren Lære, som nødvendig vil gaa i Retning af at drage Grænserne snævrere og snævrere og derfor altid vil vække ny Strid. Selv om man derfor kan paaskønne Forfatternes Hensigt og vurdere den Klarhed og Betænksomhed, hvormed den er skrevet, saa vil man dog ud fra en anden og rigtigere Opfattelse af Grundforholdet mellem Tro og Lære ikke kunne anse den for skikket til at opstilles som kirkeligt Bekendelsesskrift. Den blev heftig angrebet fra reformert Side (R. Hospinian, Concordia discors, Zürich 1607) og forsvaret bl. a. af L. Hutter *(Concordia concors,* Witt. 1614). Se iøvrigt F. H. R. Frank, Die Theologie der Conc. F. Erlangen 1859—66 I—IV og de forskellige dogmehistoriske Lærebøger. *J. P. B.*

Konon, Pave, var en svagelig Mand, der i o. 11 Maaneder (21. Okt. 686—Sept. 687) sad paa St. Peters Stol uden at udrette noget, der har vakt Samtidens Opmærksomhed.

Konrad fra Marburg, tysk Kættermester, fødtes i 2. Halvdel af 12. Aarh. i eller i Nærh. af Marburg; om han var Dominikaner, Fransiskaner eller overhovedet Ordensmand, kan ikke med Sikkerhed afgøres. Innocents III og Honorius III gav K. det Hverv at prædike Korstog i Tyskland, og det røgtede han med stor Nidkærhed. Han skal have redet næsten hele Tyskland igennem paa et lille Muldyr, altid fulgt af store Skarer. Den strenge, af mange frygtede, Mand er dog navnlig bleven bekendt som den hl. Elisabets (I, 747) Skriftefader og som den, der ved en pavelig Bulle af 17. Juni 1227 fik det Hverv at virke i Tyskland som pavelig Inkvisitor og senere ved en Bulle af Gregor IX yderligere Stadfæstelse som saadan. 30. Maj 1233 blev han ved Löhnberg overfaldet og dræbt af nogle Riddere. Senere blev der rejst

et Kapel paa det Sted, hvor han blev myrdet, og hans jordiske Levninger fik en Hædersplads ved Siden af Elisabet af Thüringens i Marburgs Elisabetkirke. Den nyere rom.-kat. Historieskrivning (E. Michael, Gesch. des deutschen Volkes, Freib. 1899 II, 330) søger at gøre K. personlig ansvarlig for det Had, han vakte, og at fri Rom for al Medskyld i hans grusomme Fremfærd (A. Hausrath, Der Ketzermeister K. v. M., i hans »Kleine Schriften«, Leipz. 1883, 137 f.).

Konrad fra Waldhausen, böhmisk Præst, var født i Waldhausen i Østerrig. Han blev Korherre af Augustins Orden og døde 1369 som Præst ved Tejn-Kirken i Prag. Han var en vældig Prædikant, der ofte af Hensyn til de store Skarer, som vilde høre ham, maatte prædike udenfor Kirkerne. K. fra W. »spændte Guds Ords Bue« stærkt imod Tiggermunkene, hvorfor disse klagede over ham til Ærkebiskoppen. Men K. forsvarede sig, og da han ikke afveg fra Kirkelæren, havde han længe et godt Navn i Böhmen. Efter Prager-Studenternes Opfordring udgav han en Prædikensamling *(Postilla studentium)*, der naaede vidt omkring. Ligesom Richard af St. Victor indskærpede han de unge, at den, der vil være en god Lærer, først og fremmest maa blive et godt Menneske. Hans Prædikener mod Mændenes Aager, Kvindernes Luksus og Ungdommens Letfærdighed vakte mange til Alvor. Hans Eftermand ved Tejn-Kirken var Milic fra Kremsier (F. Palacky, Die Vorläufer des Husitenthums in Böhmen, Prag 1869).

Konsekration, se I, 547.

Konsistorier. 1) I ældre Tid bleve alle vigtigere Regeringshandlinger i Romerkirken afgjorte i Kardinal-Forsamlinger under Pavens Forsæde; disse kaldtes K. Nu er en Del af K.nes tidligere Forretninger afgiven til Kongregationerne; men endnu have hine Betydning m. H. til Udnævnelsen af Kardinalerne. I hemmelige K. ɔ: saadanne, fra hvilke alle andre end Kardinaler og Konger ere udelukkede, proklameres Kardinalerne, og i dem prækoniseres Biskopperne. I offentlige K. faa Kardinalerne den røde Hat, og i dem foretages forskellige andre med Overtagelsen af Kardinalværdigheden forbundne Ceremonier. — 2) I den evang. Kirke kaldes den kollegiale Autoritet, med hvilken Landsherren i flere tyske Stater deler Udøvelsen af Kirkeregimentet, K. Saadanne K. indrettedes i Tyskland efter Sachsens Forbillede (1545). K.ne, der dannes af Præster og Lægfolk, have Opsyn med Præsternes Lære og Vandel, Overtilsyn med Forvaltningen af Kirkens Formue, med Ægteskaber og Kirketugt. I flere ref. Lande have K., sammensatte af Præster og Ældste, Kirketugten i Hænde, og i Frankrig have de Ledelsen af de ref. Menigheders Anliggender. — Den Kirkestyrelse, der udøves gennem K. og Superintendenter (se d. Art.), kaldes en Konsistorialforfatning.

Konstantin, se Constantin (I, 548).

Konstantinopolitansk Patriark, se I, 549.

Konstantinopolitansk Symbol, se Symboler økumeniske.

Konstanz, Konciliet i. Et Koncilium i Pisa (1409) vedtog, at der inden 3 Aars Forløb skulde holdes et nyt Kirkemøde. Et saadant blev sammenkaldt til Rom (1412—13), men dette fik ingen Betydning, fordi kun faa Medlemmer vare komne til Stede. Johan XXIII aftalte da med Kong Sigismund, at der 1414 skulde holdes et Koncilium i K. Sigismund ønskede denne By valgt, fordi det var en tysk By, i hvilken han selv kunde sørge for Ro og Orden, fordi den laa godt for Rejsende fra Frankrig, Italien og Tyskland, og fordi den var et sundt Opholdssted og havde et frugtbart Opland.

28. Okt. 1414 holdt Johan XXIII sit Indtog i K., og Staden tog højtideligt imod ham. Han havde medbragt store Pengesummer; »thi med tomme Hænder kunde man ikke udrette noget godt dér«. Fra alle Europas Lande mødte der Klerikere, Ombud fra Konger, Stæder og Universiteter, mange Fyrster, Grever og Riddere, Købmænd og Kunstnere, Lykkeriddere, Gøglere og løse Kvinder i stort Tal. En Kannik, som holdt Liste over de fremmede, talte over 25,000 Personer; andre fortælle, at der til Tider har været over 100,000 Mennesker i Byen. Fra Danmark kom Biskop Johan Skondelev af Slesvig og Biskop Peder Lykke af Ribe. Fra Sverig synes der ikke at være kommet mange Ombud; Vadstena skikkede Tid efter anden flere Brødre derned (Johannes Hildebrandi, Johannes Haqvini og Thorer); fra Linköping kom Kanniken Lars Gedda. Alt i K. var godt ordnet, med faste Priser paa det nødvendigste og med forstandige Regler for Betaling af Husrum og Staldrum. Der var ogsaa sørget for Fornøjelser af alle Slags, for prægtige Turneringer, Skuespil og Gæstebud. K.-Konciliet blev en storartet Folkekongres, som Middelalderen ikke før havde set Mage til, og det skulde ikke alene være et Kirkemøde, men ogsaa en Fredskongres for hele Europa. Naar det var til Ende, og alle de politiske Trætter jævnede, vilde Sigismund drage ud og befri den hl. Grav.

Der forelaa 3 vigtige Sager til Afgørelse: 1) *causa fidei*, Værn af den kat. Tro over for Vranglæren; 2) *causa unionis*, Ophævelse af Skismaet, og 3) *causa reformationis*, Kirkens Reform paa Hoved og Lemmer. Men inden Forhandlingen om disse Sager kunde begynde, maatte der tages Bestemmelse om, hvem der havde Ret til at stemme, og hvorledes der skulde stemmes. For at sikre sig Stemmeflerhed havde Johan XXIII udnævnt 50 nye Biskopper, som skulde gaa hans Ærinde; derfor blev Spørgsmaalet om Stemmeretten straks brændende. Pierre d'Ailli holdt paa, at ikke alene Doktorer i Jura og Teologi, men ogsaa Konger og Fyrster eller deres Ombud burde have Stemmeret; Johan Charlier vilde ogsaa give Præsterne Stemme. Det var navnlig Englænderne, der vare ivrige for Stemmerettens Udvidelse, og inden det Spørgsmaal var afgjort, kastede de et nyt Stridsemne ind. De og Tyskerne hævdede nemlig, at der ikke skulde stemmes efter Hoveder, men efter Folk, for at berøve de mange Italienere Overvægten; Inddelingen i »Nationer« var forlængst gennemført paa Universiteterne. Efter et Par Dages Betænkning gik Franskmændene ind paa Englændernes og Tyskernes Forslag, og tilsidst maatte ogsaa Italienerne, den 4. Nation, bøje sig for de 3 andre Nationers Ønske. Et fast retsligt Grundlag fik denne Afstemningsmaade

dog ikke, skønt den blev fulgt under Mødet. Senere, da Spanierne havde ladet deres skismatiske Pave falde, fik de en 5. Stemme. Pierre d'Ailli søgte forgæves at vinde Tilhængere for en Afstemning efter Kirkeprovinser, der var mere kirkelig end Afstemningen efter Nationer.

Johan XXIII befandt sig ikke vel i K., og da han fra et nærliggende Bjerg saa ud over den Dal, i hvilken Byen ligger, udraabte han: »Saaledes fanger man Ræve!«. Der blev straks stillet det Forslag, at alle 3 Paver (Johan XXIII, Benedict XIII, Gregor XII) skulde nedlægge Tiaraen, og Italienerne lod en Liste over Johan XXIII's Laster og Lyder gaa rundt. Under saadanne Forhold fandt Johan XXIII det klogest at hykle Eftergivenhed, og efter uden Held at have prøvet forskellige Udflugter lovede han med de højtideligste Ord at nedlægge Tiaraen. Da de forsamlede Prælater hørte det, sang de Tedeum og græd af Glæde, og Kirkeklokkerne forkyndte alle den store Nyhed. Da Johan XXIII i Domkirken gentog sin Opgivelse af Magten, tog Sigismund sin Krone af og kyssede rørt Pavens Fod — men samtidig gav han Ordre til at passe godt paa Byens Porte.

Da det var umuligt at faa de 3 Paver sammen paa samme Sted maatte Johan XXIII gaa ind paa *cessio per procuratores* ɔ: Nedlæggelse af Tiaraen ved Stedfortrædere, og Sigismund tilbød at være en af hans Prokuratorer. Men herover blev Johan XXIII krænket, og der indtraadte et spændt Forhold mellem ham og Sigismund. Pierre d'Ailli rejste atter Spørgsmaalet om en anden Afstemning end den efter Nationer, men han satte ikke sin Mening igennem. De 3 Nationer vedtog endvidere, at Konciliet hverken kunde flyttes eller opgives, og at Pavernes Nedlæggelse af Magten skulde kunne ske ved Stedfortrædere.

Midt under en glimrende Turnering, som Hertug Frederik af Østerrig gav, lykkedes det Johan XXIII at slippe ud af Byen, forklædt som Staldknægt. Hans Flugt fremkaldte stor Forvirring, men Johan Charlier satte Mod i alle ved at hævde, at en Pave burde adlyde et Koncilium, og Konciliet vedtog: at ethvert retteligt sammenkaldt Koncilium har sin Myndighed umiddelbart fra Kristus, og at derfor enhver, selv en Pave, bør adlyde det, baade naar det gælder Trossager, Ophævelse af Skismaer og Kirkens Reform paa Hoved og Lemmer. (Om den rette Form af dette berømte K.-Dekret og om dets Rækkevidde se Döllinger, Das Papstthum (München 1892) S. 462).

Der blev efter Johan XXIII's Flugt opsat 72 Klagepunkter, i hvilke den flygtede Pave beskyldtes for Utugt og unaturlige Laster, Mord, Simoni, Havesyge, Fornægtelse af det evige Liv og de dødes Opstandelse. 29. Maj 1415 blev han afsat efter Oplæsning af Joh. 12, 31. Gregor XII nedlagde frivillig Tiaraen, men Benedict XIII trodsede fra sin Borg i Spanien Konciliet og anklagede det for Kætteri.

Efter at de 3 Paver vare afsatte, opstod der Uenighed blandt Konciliets Medlemmer. De fr. og ital. Kardinaler vilde straks have valgt en ny Pave; Sigismund, Tyskerne og Englænderne vilde først have Reformsagen fremmet. Tilsidst enedes man om vel at behandle Pavevalget før Reformsagen, men tillige sikre Reformen af den rom. Kurie ved et Dekret af Konciliet. Men om den Reform af »Lemmerne«, der blev mere og mere uoverskuelig, var der ikke længer Tale. Paa Pierre d'Aillis Forslag vedtog Mødet endvidere det berømte Reformdekret *Freqvens,* i hvilket Konciliet udtalte, at der, for at udrydde Kætteriets Tjørne, først om 5, derpaa om 7 og siden én Gang hvert 10. Aar skulde afholdes et alm. Koncilium. Hertil blev der knyttet Bestemmelser om, hvorledes man i Fremtiden skulde undgaa Skismaer, og der blev affattet et Løfte, som Paverne skulde aflægge før deres Kroning. Derpaa blev Martin V valgt til Pave.

Ved Valget af den nye Pave var Skismaet lykkeligt hævet; men da der blev Tale om Reformer, udbrød der stor Uenighed. De fr. Prælater bad forgæves Sigismund om at tage Reformsagen i sin Haand, og mange af de reformlystne sluttede sig da til Paven i det Haab, at han vilde gøre noget for Reformer. Men kun lidet blev udrettet. Der blev med Tyskerne, Englænderne og Romanerne (Frankrig, Spanien og Italien) afsluttet Konkordater, som opfyldte nogle af disse Nationers Reformønsker, men for det tyske og det romanske Konkordats Vedkommende foreløbig kun med Gyldighed i 5 Aar.

For *causa fidei* blev der derimod arbejdet ihærdigt ved Processerne mod Wyclif, Hus og Hieronymus fra Prag (se Art. Wyclif; S. 496 og S. 426). 22. April 1418 blev Konciliet opløst, efter at Martin V havde udpeget Pavia som det næste Mødested. Paven forlod K. paa en hvid Hest, hvis Bidsel blev ført af Sigismund, og nogle Dage efter rejste ogsaa Sigismund og hans Hoffolk. Sigismunds vaklende Holding var for en Del Skyld i det tarvelige Udbytte, men Kirkens Mænd vare hans medskyldige. De fleste Biskopper havde vist mere Iver for at udvide deres Magt og sikre deres egen Stilling over for Pavedømmet end Nidkærhed for Kirkens Reform; og Universiteternes Ombud vare, som Akademikerne saa ofte, dygtigere til at skrive og tale end til at handle. Derfor rejste de, der kom til K. med store Forventninger, skuffede hjem, og det med saa mange Forhaabninger imødesete Koncilium løste ikke den Opgave, der var tiltænkt det (Aktstykkerne til K.-Konciliets Historie i Finke, Acta conc. Const. I, 1896, som fortsættes; sammes, Forschungen und Quellen zur Gesch. des K. K., Paderb. 1889; M. Lenz, König Sigismund und Heinrich V von England, Berlin 1874; Bess, Studien zur Gesch. des K.-K.s I, Marburg 1891. K.-Dekreterne ere aftrykte i Mirbt, Quellen zur Gesch. des Papsttums, Tüb. 1901 [2], 155 f.).

Konstitutioner, apostolske, se I, 127.

Kontemplation, se Mystik.

Kontrapunkt *(punctus contra punctum,* Node mod Node), en vigtig Del af den musikalske Kompositions Teknik, der bestaar deri til en given Melodi *(Cantus firmus)* at sætte en anden Melodi i Overensstemmelse med de for K. gældende Regler. Man skelner mellem enkelt K. og dobbelt K., i hvilken sidste de paagældende Stemmer kan ombyttes, saa at den øverste Stemme bliver den underste og omvendt, medens tre-, fire- og femdobbelt K. op-

staar ved samme Fremgangsmaade ligeoverfor et tilsvarende Antal Stemmer. K. har spillet en betydelig Rolle ved Kompositioner af Kirkemusik og udgør endnu dennes vigtigste Stilprincip. *A. H.*

Kontra-Remonstranter, se Dordrechter-Synoden (I, 672) og Remonstranter.

Konvent kaldes i Romerkirken en Forsamling, der bestaar af en klosterlig Forenings stemmeberettigede Medlemmer. Navnet bruges ogsaa til Betegnelse af Forsamlingsstedet. — I den evang. Kirke bruges Navnet om friere Foreninger af Præster, der samles til gensidig Oplysning og Opbyggelse.

Konvertit, se Convertit (I, 553).

Koopmann, Wilhelm Heinrich, Generalsuperintendent, fødtes 4. Sept. 1814 i Tønning. Han gik i Skole i Husum og studerede Teologi i Kiel, hvor han blev paavirket af Claus Harms. 1840 blev han Diaconus i Heide, 1845 Præst i Byen Lauenburg, 1854 Præst i Ottensen, 1855 Generalsuperintendent for Holsten med Titel af Biskop og med Bolig i Altona. Han var en ortodoks Lutheraner, der optraadte mod Rationalismen, som »Protestantforeningen« vilde virke for ogsaa i Holsten. 1850 havde han i Forbigaaende udtalt sig imod det slesvig-holstenske Oprør, og i 1864 var der mange, som ventede, at han vilde gaa til Danmark. Men han blev i Holsten ogsaa under det nye Regimente. Han døde 20. Maj 1871 paa en Visitatsrejse i Hamberge. Efter hans Død er der dannet en »K.-Stiftung« til Understøttelse af ortodokse teologiske Studenter.

Kopiater *(fossores)* kaldes de, der grave Gravene. I Beg. var det blandt de Kr. en fri Kærlighedstjeneste at udføre dette Arbejde, men i Løbet af det 2. Aarh. blev det overdraget til K., som lønnedes af Kirkens Kasse. Indskrifter og Billeder i Katakomberne vidne om deres Virksomhed.

Kopp, Georg, Kardinal og Fyrstbiskop, f. 24. Juli 1837 i Duderstadt, gik i Skole i Hildesheim og var derpaa ansat ved Telegrafvæsnet i Hannover og Neustadt. 1858 begyndte han at studere i Hildesheim, 1862 blev han præsteviet og var først Vikar i Hennekenrode og Kapellan i Dettfurt. 1865 blev han Domlektor og Medhjælper ved Generalvikariatet i Hildesheim, 1871 Domkapitular og 1872 Generalvikar dér. Som saadan var han virksom ved Bilæggelsen af Kulturkampen, og til Løn for sit Arbejde i den Retning blev han 1881 Biskop af Fulda. 1887 blev han Fyrstbiskop af Breslau, 1893 Kardinal med S. Agnese fuori le mura som Titelkirke.

Koppernik *(Copernicus)* **Nikolaj,** Astronom, fødtes i Thorn 19. Febr. 1473. Efter Faderens Død tog hans Onkel, der var Biskop af Ermland, med Bolig i Heilsberg, sig af ham. 1491 kom han til Universitetet i Krakau, 1496 rejste han til Italien, hvor han studerede Kirkeret i Bologna og lærte Græsk af Urceo Codro. I Jubelaaret 1500 var han i Rom, 1501 fik han et Kanonikat i Frauenburg. Senere kom han igen til Italien, til Padova, hvor han studerede Medicin, og til Ferrara, hvor han blev Doktor i den kanoniske Ret (1503). 1505 vendte han hjem, og derpaa øvede han efter sin Onkel, Biskoppens, Tilskyndelse sin Lægekunst, søgt af baade høje og lave, bl. a. af Albrecht af Brandenburg (1541). 1509 udgav han en lat. Overs. af Theofylaktos Simokattes's (fra 7. Aarh.) Breve. S. A. begyndte han paa det Værk, der har gjort ham berømt, men han vilde ikke udgive det, da det var færdigt. Rygtet om hans astronomiske Hypotese bredte sig imidlertid vidt omkring, og Wittenberger-Professoren Rhäticus nedlagde sit Professorembede og opholdt sig hos K. (1539—41) for at lære det at kende. Rhäticus var den første, der kom offentlig frem med den betydningsfulde Hypotese i et Brev til Schoner i Nürnberg (1539, trykt i Danzig 1540). Rhäticus udgav ogsaa K.s plane og sfæriske Trigonometri. I Wien og Stockholm har man (1873 og 78) fundet en *Commentariolus de hypothesibus motuum coelestium,* i hvilken K. har givet gode Venner et Omrids af sit System. Hans Hovedværk blev udgivet af Andr. Osiander i Nürnberg 1543 under Titlen: *De revolutionibus orbium coelestium libri VI.* Originaleksemplaret findes endnu i den grevelige Familie Nostitz's Museum i Prag; Værket er helliget Pave Paul III. K. modtog det første trykte Eksemplar af sin Bog paa sin Dødsdag, den 24. Maj 1543 (Hipler, N. K. und Martin Luther, Braunsberg 1868; A. Müller, N. K., der Altmeister der neuern Astronomie, Freib. 1898).

Koptisk Kirke kaldes det i Ægypten mest udbredte og talrigste kr. Kirkesamfund, til hvilket største Delen af Landets indfødte Kr. bekende sig. Den k. K. er en Levning af den gamle ægypt. Kirke, der engang, i den første Halvdel af det 5. Aarh., omfattede Landets allerfleste Indbyggere. Ved Udtrykket k. K. tænker man i Reglen paa det indfødte Kirkesamfund i Modsætning til Muhammedanerne og bruger det derfor fortrinsvis, naar Talen er om denne Kirke i det Tidsrum, der begynder 640 med den arab. Erobring af Ægypten, under hvilket Muhammedanerne have haft Magten i Landet. Der er imidlertid ingen Grund til at skille den kr. Kirke i Ægypten før og efter den arab. Erobring fra hinanden. Kirken har saavel før som efter 640 helt samme Karakter; den er monofysitisk, idet den forkaster Synoden i Kalkedon 451. Ja, man kunde endog med en vis Ret ogsaa bruge Udtrykket k. K. om den ægyp. Kirke før 451, thi Ordet *Kopt,* der bruges om de enkelte Medlemmer af den k. K., er en dagligdags Forkortning af det gr. *Aigyptios,* der vistnok har hørt til de mange gr. Ord, som i den ældste kr. Tid gik over i Datidens Indfødtes ægypt. Talesprog, kun at det fik Tilsnit i Lighed med de ægte ægypt. Ord, ligesom det samtidigt optoges af Araberne som Betegnelse for en ægypt. Kr. Dengang vare nemlig saa godt som alle Ægyptere Kr. I de første Tider efter Synoden i Kalkedon sammenholdtes de ægypt. Kr. kun ved deres Fjendskab mod den ortodokse Kirke, men snart efter organiseredes Samfundet af Jakob Baradai (se S. 589). Denne Organisation kan siges at bestaa endnu; men den gradvise Tilbagegang, som den k. K., ved det stadige Tryk og de mange Forfølgelser fra Muhammedanernes Side, har været underkastet, har haft til Følge, at Hundreder af Sogne med deres Kirker og ikke faa Bispedømmer helt ere forsvundne; mange Klostre ere ødelagte og ligge forlængst i Ruiner

eller ere omskabte til Landsbyer osv. Hovedet for den k. K., kalder sig Patriark af Alexandria, men han residerer ikke mere i denne By, i hvilken der kun er faa Kopter. Han har sit Sæde i Kairo, hvor Kopternes Antal er større. Under ham staar nu mindst 12 Bisper. Antallet af Præster, ligesom af Munke og Nonner, er ikke ringe. I det hele antages den k. K. at tælle over $^1/_2$ Million Medlemmer, de fleste i Øvreægypten. I Fortiden, særlig i den ældre kr. Tid spillede de ægypt. Munke en meget fremtrædende Rolle; nu have de tabt deres Betydning, naar undtages, at Patriarken vælges ud af deres Midte, ikke sjælden ved Lodtrækning. De mest ansete Klostre ere helligede Munkefædrene Antonios og Pavlos; begge ligge i Ørken ikke langt fra det røde Hav. Ved Monfalut ligger Marragh-Klostret, der ligeledes er meget berømt, ligesom ogsaa Klostrene ved Natron-Søerne (Oldtidens sketiske og nitriske Ørken). I vore Dage har man begyndt nøje at undersøge de gamle Klosterruiner med deres Væggemalerier og andre Levninger, ligesom man har udgravet kopt. Kirkegaarde o. lign., hvorved meget værdifuldt Materiale til Oplysning om det borgerlige og kirkelige Liv i Fortiden, er kommet for Lyset. Kirkebygningerne (koptisk *kenise)* ere smaa og uanselige; de større have Muhammedanerne forlængst berøvet de Kr. eller revet dem ned. Blandt de ældste og interessanteste Kirker maa nævnes *Abu-Serge* og *El-Moallaka* (»den paa Søjler hvilende«), begge i Gammel-Kairo. Men de ere i Tidens Løb stærkt ombyggede, og kun enkelte Dele naa langt tilbage i Tiden. De koptiske Kirker ere ved høje Skillerum paa tværs delte i flere Afdelinger. Koret, hvor Altret findes, kaldes *Heikal;* derpaa følger Mændenes, saa Kvindernes Plads og yderst en Forgaard. Indvendig ere Rummene udstyrede med malede Billeder og prydede med udskaaret Træværk, men Billedstøtter findes ikke. Kirkerne besøges meget. Man staar op, og der er ingen Siddepladser. Enkelte støtte sig til en Slags Krykker for ikke at trættes for meget. Gudstjenesten er næsten udelukkende liturgisk; men Menigheden tager aktiv Del i Tjenesten ved sine Svar. Forøvrigt minder Gudstjenesten ikke lidet om den gr. Kirkes. Bibelstykker læses gerne op paa Koptisk, i den gamle nederægypt. (alexandrinske) Dialekt, men de forstaas ikke af Menigheden, knap af Præsterne, der gerne kaste et Blik over paa den ved Siden anbragte arab. Tekst, naar man spørger om Indholdet. Koptisk er nemlig for 2—3 Aarh. siden helt fortrængt som Talesprog af Arabisk. En stor Del af de anvendte Bønner, Hymner o. lign. foredrages derfor paa Arabisk. Gudstjenesten afsluttes med Evkaristien, d. e. Nadveren; men den uddeles ikke altid. Naar den uddeles, gaa Mændene op til Heikal og modtage her Brødet, der er dyppet i Vin. Til Kvinderne bringes derimod Brødet til deres Plads. Daaben foretages ved tredobbelt Neddypning. Drengene ere gerne 40, Pigerne 80 Dage gamle, naar de døbes. Forud gaar en Salving med indviet Olie. Umiddelbart efter Daaben følger Konfirmationen, hvorefter Barnet faar en Draabe indviet Vin. Til Skriftemaal gaa kun de, der have fyldt 25 Aar, medmindre de ere gifte. Alle gifte ere nemlig forpligtede til at skrifte. Brudevielse holdes i Kirken; Bruden faar et hvidt Slør og bekranses sammen med Brudgommen; forud gaar gerne en Forlovelsesakt hjemme i Huset; ved denne fungerer en Præst. Syge salves ofte med Olie ifølge Jak. 5, 14; Præsten er aldrig alene med den syge. Syndere, bedrøvede og anfægtede salves ikke sjælden paa lignende Vis som legemligt syge. Skilsmisse er strengt taget kun tilladt i Tilfælde af aabenbar Utroskab, men der kan gives Dispensation. Hvad forøvrigt Kopternes Dannelsestrin angaar, staa de i Oplysning ikke lidet over Muhammedanerne; mangfoldige kunne læse og skrive; men alligevel kunne de ikke siges at staa videre højt i aandelig Henseende. De ere meget overtroiske, alle Slags Trolddomskunster gaa i Svang. Præsterne staa i Reglen ikke særdeles meget højere i Dannelse end Menigheden. Efter at Mohamed Ali havde aabnet Ægypten for Europæere, er der fra protestantisk Side begyndt Mission i den k. K., særlig i Øvre-Ægypten. Den har haft en Del Fremgang (Butler, Ancient Coptic Churches, Oxf. 1884, I—II). Om de ældre kopt. Mindesmærker se W. de Bock, Matériaux pour servir à l'archéol. de l'Egypte chrét. (St. Petersborg 1901); Gayet, L'art copte (Paris 1902). Om de nye Samlinger i Museet i Kairo er der udarbejdet udførlige illustrerede Kataloger. *V. S.*

Kopulation, se Ægteskab.

Kor (af gr. *χορός*) kalder man den Del af en Kirke, i hvilken Altret eller, om der findes flere Altre, Højaltret er anbragt, og hvor oprindelig Sangerne (ɔ: Diakonerne og Subdiakonerne) havde deres Plads. I Oldkirkens Basilikaer udgjorde K.et ikke et særegent Afsnit af Bygningen, men strakte sig, omgivet af Skranker *(cancelli),* fra Højaltret ned i Hovedskibet og var forsynet med 2 Læsepulte *(ambones),* Evangeliepulten paa Nordsiden og Epistelpulten paa Sydsiden, overfor hinanden midt i K.et. Der fandtes ogsaa en Marmorkandelaber til Anbringelse af et stort Vokslys: Paaskelyset.

Rester af dette Udstyr findes i flere rom. og ældre italienske Kirker, men i Rom ere kun i S. Clemente Skrankerne bevarede paa Plads; de skrive sig iøvrigt fra den ældre, nu underjordiske, Kirke og ere undergaaede forskellige Forandringer.

At forfølge K.ets Udvikling og Udstyr i Vesterledens Kirke udenfor Italien har sine Vanskeligheder, fordi den oprindelige Indretning i næsten alle ældre Kirker er forandret. I al Almindelighed vil man kunne sige, at K.et indskydes som et nyt Bygningsafsnit mellem Apsis og Transept; men selv hvor dette var sket, forlængedes det ofte senere, for at skaffe mere Plads, ned over Transepten og et Par Fag af Kirkens Hovedskib, hvorved Transepten bliver hartad meningsløs. De 2 Læsepulte flyttes tidlig ned ved Grænsen mellem K. og Kirke, thi fra dem skulde Evangelium og Epistel læses ogsaa for Lægfolket paa de store Højtider. Karl d. st. befalede, at hans Forordninger ogsaa skulde bekendtgøres fra disse. De blive efterhaanden forenede i en Tribune eller et Galleri (fr. *Jubé,* eng. Lectern, tysk Lettner), som næsten ganske borttog Udsigten fra Kirken til K.et. Paa samme eller over samme anbragtes et stort Krucifiks, og der foran opstilledes det hellige Korses-Alter,

som altsaa paa en Maade blev Lægfolkets Højalter. Ved dette læstes undertiden Morgentjenesten: Matutinen og den første Messe, rimeligvis fordi Menigmand skulde være tidlig paa Færde. Her uddeltes ogsaa ofte Brødet til Altergæsterne efter Messen. Ogsaa ud mod Sideskibene lukkedes Korbuerne med en lav Mur, mod hvilken man fra Slutn. af 13. Aarh. begyndte at opstille de saakaldte Kor — eller Kannikestole i et Par Rækker, de bagerste med en Panelvæg og en fortløbende i Træ udskaaret Baldakin for Kannikerne eller Munkene, de forreste et Par Trin lavere for Sangere eller ringere Klerke. Sæderne vare Klapsæder, indrettede til at slaa op, naar Tjenesten fordrede, at Koret skulde staa. Under Sæderne var anbragt en Consol *(misericordia)*, der tilligemed Sidelænerne *(spondæ)* kunde hjælpe gamle og svage til at holde sig oprejste og synes staaende, skønt de i Virkeligheden sad. Midt paa Gulvet mellem Korstolene opstilledes en flerarmet Lysestage af Messing eller Malm, paa hvis Stamme var anbragt en Læsepult til Messebogen. Den udenom K.et løbende Mur var som oftest udadtil prydet med Relieffer i malet Sten eller Træ, i Mangel deraf med Malerier. Prægtige Korstole ses i Frankrig i Amiens, Alby, Auch, i Tyskland i Ulm, Stuttgart, Cleve, Emmerich, Kempen o. fl. St.

Bagved og paa Siderne af Højaltret erstattedes Kormuren undertiden af Monumenter over Konger, Bisper eller andre Stormænd, saaledes f. E. i Westminsterabbediet i London. K.et var altsaa, som man vil indse, blevet en Kirke i Kirken: Præsternes Kirke, ind i hvilken Lægfolket kun kunde kaste stjaalne Blikke til det Højalter, som engang havde været fælles for alle.

Heri gjorde Ref. en Forandring. Selv om den ikke straks bortryddede alle Skillerum mellem K. og Kirke, saa aabnede den dog som oftest før eller senere Udsigten fra Kirkens Hovedskib til Højaltret, hvad der iøvrigt af æstetiske Grunde fandt Efterligning ogsaa i rom.-kat. Kirker. I de luth. Kirker traadte den lærde Skoles Disciple i de kat. Forsangeres og Kannikers Sted; de beholdt ogsaa Pladsen i K.et indtil i Beg. af 19. Aarh., da de efterhaanden afløstes af flerstemmige Kor, som anbragtes paa Orgelet i Kirkens Vestende.

I den gr. Kirke udgør K.et et særegent Afsnit af Bygningen, sluttende sig til dennes Hovedrum, men adskilt fra samme ved den saakaldte Ikonostas, et Træskillerum med 3 Døre og prydet med malede Billeder af Kristus, Maria og Helgener. Man har ikke uden Grund fundet en vis Lighed mellem Ikonostasen og den antike Scenebygning. Ingen Kvinde maa betræde K.et i en gr. Kirke. *L. F.*

Korah. 1. K.s Oprør. I 4 Mos. 16 (med Fortsættelse i 17) fortælles om K., en Mand af Levi Stamme (jvfr. 2 Mos. 6, 21; altsaa »Levit«, men ikke i den efterexilske Betydning), der var en af Hovedmændene for et Oprør i Ørkentiden imod Mose og Aron. Beretningen giver et Indblik i gamle Stridigheder angaaende Præstedømmet og viser Forekomsten af stærke Brydninger, inden de øvrige Stammer bøjede sig for den Afgørelse, at Præstedømmet skulde tilhøre Levi Stamme, som det var givet til paa Grund af dens Troskab i Begivenhederne med Guldkalven (2 Mos. 32, 25—29; 5 Mos. 33, 9); tillige ses, at der indenfor Levi Stamme selv gærede en Utilfredshed med Arons Fortrin.

Ved en nøjere Undersøgelse af Beretningens Indhold støder man snart paa Spor af forskellige Kilders Benyttelse i den foreliggende Fortælling. Særlig er det paafaldende, at der efter V. 1—3 ikke mærkes noget til de andre Ledere, Datan og Abiram (Navnet »On« beror paa en Fejlskrift), før man i V. 12—15 og V. 25 f. overraskes ved at erfare, at de slet ikke have indfundet sig hos Mose, skønt V. 1—3 ikke kan forstaas anderledes, end at de ere med. Paafaldende er ogsaa, at der i V. 16 f. paany begyndes med K., og de forskellige Beretninger om de sammensvornes Død: K.s Ledsagere (og han selv) rammes af Ild fra Herren ved Aabenbaringsteltet (V. 35), Datan og Abiram opsluges af Jorden ved deres egne Telte (V. 31. 32 a). Den utvivlsomme Kildeforskel bekræftes ogsaa ved Sprogbrugen, der i Stykkerne om Datan og Abiram tyder paa Kilden J E, medens det om K. meddelte tilhører det præstelige Kildeskrift, der fortsættes gennem hele Kap. 17 [= Dsk. Overs.s 16, 36—17, 13]. At en særskilt Fortælling med D. og A. som de ledende har været bekendt, viser 5 Mos. 11, 6. Ved Mosebøgernes sluttelige Redaktion ere de 2 Beretninger fra J E og P (det præstelige Kildeskrift) sammenarbejdede paa den sædvanlige pietetsfulde Maade; smaa sammenføjende Bemærkninger af Redaktøren viser sig især i 16, 1. 2. 24. 27. 32. Den præstelige Fortælling synes ogsaa at være kendt i Ps. 106, 16—18. Fra Mosebøgernes Redaktion stammer Bemærkningen i 4 Mos. 26, 9—11.

Medens man altsaa literært set maa holde de 2 Beretninger ud fra hinanden, er Indholdsforskellen dog næppe saa væsentlig, som mange nyere tænke sig, idet man siger, at det i Fortællingen om Datans og Abirams Oprør kun drejer sig om en Opposition mod Mose selv og hans Førerstilling, medens det i Fortællingen om K. handler om det øvrige Folks Stilling til Levi Stamme og dennes Krav paa Præstedømmet. Men denne tilsyneladende klare Adskillelse er dog hverken tvingende eller sandsynlig; der maa, som Dillmann bemærker, have været en Grund for de 2 Fortællingers foreliggende Sammenarbejdelse. Kritik af Moses Førerskab (16, 12 f.) kan fra de misfornøjede Folkeledere Side meget vel have været forenet med Modstand mod Levi Stamme; V. 15 giver ogsaa en Antydning af, at man har optaget de tidligere Ofringer paany i Trods mod det levitiske Præstedømme. At det har været et vidtforgrenet Oprør imod Moses Autoritet (men ikke mindst støttet paa et relig. Krav fra de opsætsiges Side), ses ogsaa af den præstelige Beretning (16, 3; jvfr. 27, 3: Manasse). Det er derfor naturligt nok, at det i Folkets Erindring kunde fremtræde som et »Datans og Abirams Oprør« (jvfr. 5 Mos. 11, 6); deres gruelige Undergang ved Jordens Spaltning heftede sig uvilkaarligt endnu stærkere ved Bevidstheden end K.s Død. De andre Stammer, som de nævnte Mænd af Ruben i denne Sag førte an, fandt sig i K. en ærgerrig Hjælper indenfor Leviternes Stamme. Fælles Fjendskab imod

Mose forenede ham, skønt Levit, med dem; for ham har det været Hovedsagen at frarive Arons Slægt dens Fortrin. Den præstelige Fortæller har naturligvis særlig fæstet Opmærksomheden paa K., og den foreliggende Beretning kommer saaledes til at fremtræde som et »K.s Oprør«. Iøvrigt er i det præstelige Skrift 16, 8—11 (og V. 16. 17) rimeligvis en senere Udvidelse, -men den her omtalte Opposition mod Aroniderne tilhører ogsaa dette Skrifts Grundberetning, hvor K.s Optræden vilde være uforstaaelig uden et saadant Motiv; at Arons Navn skal skrives paa Levis Stav (17, 18 [17, 3]), er ogsaa Vidnesbyrd herom.

J E's og P's Fortællinger lade sig altsaa efter Indholdet sammenordne som Episoder af den samme Begivenhed. Med K.s Genstridighed sammenlignes i Jud. V. 11 daværende Vranglæreres Adfærd. — 2. 3. I Esavs Slægt forekommer Navnet K. ogsaa (1 Mos. 36, 5 og 16). — 4. Som judæisk Slægtsøverste nævnes en K. i 1 Krøn. 2, 43, nedstammende fra Kaleb. — Muligvis hørte de i 1 Krøn. 12, 6 nævnte Korahiter herhen (LXX læser »Koriter«).

— Den under Nr. 1 omtalte Levit regnes som Slægtsøverste for Korahs Børn eller Korahiderne, en Slægt af levitiske Sangere og Dørvogtere i Templet (4 Mos. 26, 58; 1 Krøn. 9, 19. 26, 1. 19; 2 Krøn. 20, 19; jvfr. 1 Krøn. 6, 7. 22 [22. 37] og Sangeren Heman 1 Krøn. 6, 18 f. [33 f.]). 11 af Psalmerne ere overskrevne »af K.s Børn«: Ps. 42. 44—49. 84. 85. 87. 88, hvilket paa Grund af Flertalsbetegnelsen ikke kan være Forfatterangivelse, men maa betyde »af Korahidernes Samling« eller »til Korahidernes Udførelse«. *L. G.*

Koral, Kirkesang udført af Kor, enten — i den katolske Kirke — af Klerus, eller — i den protestantiske Kirke — af Menigheden. Med Navnet K. betegnes i den førstnævnte Kirke den saakaldte »gregorianske« Sang (se d. Art.). Nærmere angaaende den protest. K. se under »Kirkesang«. *A. H.*

Koranen. I K.s eget Sprog betegner Ordet *Qur'ân* (egentlig Recitation, Foredrag) saavelsom Udtrykket *Sura* (Række, Gruppe) de enkelte Aabenbaringer, der efterhaanden foredroges af Muhammed. Senere blev *Qur'ân* imidlertid Betegnelsen for den samlede Aabenbaring, medens *Sura* anvendes om de enkelte Afsnit, hvori den deles, og som tilsammen udgøre et Antal af 114. K. indeholder udelukkende Muhammeds egne Foredrag, men er først blevet samlet og ordnet efter hans Død. Allerede under sit Ophold i Mekka har Muhammed begyndt at lade sine Aabenbaringer opskrive, ligesom hans Tilhørere vel ogsaa tidlig have optegnet, hvad de hørte af ham, paa allehaande forskelligt Materiale, som de tilfældigt havde ved Haanden. I Medina benyttede han sig af forskellige Mænd som Skrivere af Aabenbaringerne, deriblandt Zaid ibn Thâbit og 'Abdallah b. Sa'd, der iøvrigt senere faldt fra, efter Fortællingen netop fordi han ved Nedskrivningen af Profetens Diktat forfaldt til Tvivl om Aabenbaringens Virkelighed (Ibn Hisham 818). Men iøvrigt overlodes det til Tilhængernes eget Forgodtbefindende, hvor meget de vilde samle og indprente sig af de forskellige Forkyndelser. Allerede ved Slaget ved Badr tales der om Mænd, som i særlig Grad havde lagt sig efter at samle Aabenbaringer og lære dem udenad. Disse K.-Kendere bleve i den ældste Tid de væsentligste Bærere af K.-Overleveringen, da de kunde en Mængde af Aabenbaringerne udenad og udbredte dem, hvor de kom hen. Imidlertid maatte der paa denne Maade uundgaaeligt opstaa Uoverensstemmelser i Overleveringen paa de forskellige Steder, især naar literært interesserede Tilhørere begyndte at nedskrive og samle egne Koraner, hvad der f. E. fortælles om 'Atâ' ibn Markûb i Sydarabien (Tab. 3, 1763). Og da nu tilmed flere af de gamle K.-Kendere faldt i de Kampe, der udbrød efter Profetens Død, overdrog Abu Bekr den omtalte Zaid b. Thâbit at udarbejde en Samling af Aabenbaringerne, der kunde gælde som Normaleksemplar. Denne ældste K., der efter sit Navn *(es-Suhuf)* synes at have bestaaet af løse Blade, forblev dog nærmest et Privatarbejde, der ingen videre Indflydelse fik. De gamle Misligheder varede derfor ved, og da det truede med, at Uoverensstemmelserne mellem de forskellige K.-Overleveringer vilde fremkalde Uroligheder, bestemte Kalifen Othman sig til at lade en kanonisk K.tekst udarbejde. Der nedsattes i den Anledning i Aaret 650 en K.-Mission paa 4 Personer, af hvilke den omtalte Zaid var den ene, og Frugten af deres Arbejde var K. i dens nuværende Skikkelse. Afskrifter deraf sendtes til de tre Hovedprovinser af det muhammedanske Rige, og alle andre K.r fordredes tilintetgjorte. Dermed vare Uoverensstemmelserne dog ikke helt skaffede ud af Verden; thi dels høre vi om et Par andre K.recensioner, der ere undgaaede den almindelige Tilintetgørelse, og dels var den daværende arabiske Skrift saa ufuldkommen, at den tillod allehaande Variationer i Læsningen. Af de saaledes opstaaende varierende Recensioner ere senere 7 blevne kanoniserede som alle ligeberettigede. At Othmans Recension i alt væsentligt har været en Gentagelse af Zaids første K.samling, maa betragtes som i høj Grad sandsynligt. Derimod ere vi ude af Stand til nærmere at afgøre, i hvilket Forhold de Surer, hvoraf denne bestod, forholdt sig til de enkelte Aabenbaringer, der allerede vare samlede paa Profetens Tid, og i hvilket Omfang Zaid har sammensmeltet oprindelig selvstændige Afsnit. Dog staar to Ting fast, nemlig for det første, at den nuværende Rækkefølge af Surerne, der med Undtagelse af Sur. 1. 113 og 114 ikke beror paa Hensyn til Indholdet, men simpelthen retter sig efter deres Længde, idet de længste ere stillede foran og de kortere tilsidst, skyldes Zaid; og for det andet, at de Indgreb, han har foretaget, ikke har berørt Indholdet, der efter alt at dømme er bevaret, saaledes som Profeten selv meddelte det.

Hvad K.s Form angaar, sluttede Muhammed sig i Begyndelsen af sin Optræden til de gamle arab. Sandsigeres Foredragsmaade, idet han begyndte sine Forkyndelser med ejendommelige Sværgeformler og anvendte en rimet Prosa, der i retorisk Henseende er ret virkningsfuld. I disse ældste Afsnit raader der ogsaa en forunderlig barok Fantasi, der især ytrer sig gennem Skildringen af Dommens Dag. Efterhaanden blev imidlertid hans Forkyndelse mere og mere prosaisk, men han opgav dog aldrig helt

Brugen af den rimede Prosa, der imidlertid i de senere Afsnit gør et yderst mat Indtryk. Overhovedet er den æstetiske Nydelse, som Læsningen af K. frembyder, meget ringe, især naar man, som de fleste vel gøre det, begynder med den endeløse 2. Sure i Stedet for med de sidste korte Surer, der ere fra en ældre Tid og ulige virkningsfuldere. Desuden virke de idelige Gentagelser og de overalt indstrøede moralske og opbyggelige Vendinger, der ere beregnede paa meget uudviklede Tilhørere, i høj Grad trættende, især da de hist og her anvendte mystiske Ord og Ordformer paa moderne Læsere gøre det modsatte Indtryk af det, Muhammed vilde fremkalde ved dem. Vil man se den himmelvide Forskel mellem hans Fortællemaade og det gl. Testamente, behøver man blot at sammenligne Josefs Historie i den berømte 12. Sure med Beretningen i 1. Mosebog.

K. er i Ordets egentligste Forstand et Ord fra Gud, thi den, der taler i det stadig tilbagevendende »vi« eller sjældnere »jeg«, er, ganske faa Steder fraregnet, bestandig Allah, hvis Ord Profeten gentager. Efter den Anskuelse, som efterhaanden udviklede sig hos Muhammed, ere de forskellige Aabenbaringer stykkevise Meddelelser af den i Himlen opbevarede Original, Bogens Moder (Sur. 43, 3), den velbevarede Tavle 85, 22 osv. Meddelelsen formidledes ved en Engel, der i de ældre Stykker kaldes »Aanden«, senere »Gabriel«. At denne K., der efter det senere sejrende Dogma betragtes som evig og uskabt, bestandig tager sine Udgangspunkter i Muhammeds Oplevelser og de daværende polit. Forhold, har hverken voldet ham eller hans Tilhængere Vanskelighed. Men heller ikke den Omstændighed, at der findes Modsigelser indenfor de enkelte Afsnit og Forordninger, beredte ham nogen Betænkelighed; thi Gud er den absolute Hersker, der efter Forgodtbefindende kan give Befalinger og atter ændre dem (Sur. 13, 39: Gud udsletter og stadfæster, hvad han vil, thi hos ham er Bogens Moder).

Uagtet K. ikke indeholder Muhammeds fuldstændige Forkyndelse, er den dog den eneste sikre Kilde til vort Kendskab til hans Lære, da »Traditionen«, der af Dogmatikerne sideordnes med den, i den Grad beror paa Opdigtninger og Underskydelser, at dens Benyttelse er yderst vanskelig. Til en virkelig Forstaaelse af K. hører et indgaaende Kendskab til Muhammeds Liv og Historie, ligesom den selv atter yder et Førsterangsmiddel til vort Kendskab til Profetens indre og ydre Oplevelser. K.forskningens første Opgave er derfor at ordne de mellem hverandre kastede Aabenbaringer kronologisk. Her er det nu i Almindelighed ikke vanskeligt at sondre de mekkanske Afsnit fra de medinensiske, og ligeledes kan indenfor disse sidste i Reglen ogsaa de fleste Afsnit dateres med nogenlunde Sikkerhed. Derimod er Opgaven med Hensyn til de mekkanske Surer for det meste ikke til at løse, da vi ikke raade over tilstrækkelig Kendskab til Profetens Oplevelser før Hidjra eller deres kronologiske Rækkefølge. Vel have Weil og Nöldeke forsøgt at opstille Kriterier for en Deling af de mekkanske Aabenbaringer i tre Grupper, der vistnok i Almindelighed ere træffende, men dog lade meget staa usikkert, ligesom ogsaa andre Forskere paa flere Punkter ere naaede til en anden Ordning. Saaledes er det, trods den almindelig udbredte Tradition, ingenlunde helt sikkert, at Begyndelsen af Sur. 96 er den ældste Aabenbaring, som Muhammed modtog. Hvad Indholdet angaar, saa bestaa de ældste Surer gennemgaaende af Advarsler mod den truende Dommedag, hvortil der slutter sig forskellige Skildringer af Guds Væsen og Egenskaber. De følgende mekkanske Surer indeholde Kontroverser med Mekkanerne, hvis store Flerhed ikke anerkendte hans Forkyndelse, og atter og atter gentagne Fortællinger om de tidligere Profeter, hvis Oplevelser afspejle Muhammeds egne, og om de Straffedomme, der have ramt de Folkeslag, til hvilke disse Profeter sendtes. De medinensiske Surer, med hvis Proklamation Muhammed af praktiske Grunde var langt varsommere end tidligere, indeholde en Række Love og Anordninger, Polemik mod hans Fjender, især Jøderne, og tage desuden Hensyn til de forskellige Krige, som han kom til at føre.

Trods dens ofte trøstesløse Kedsommelighed ere de omtalte Profet-Legender i K. af særlig Interesse, fordi de vise, paa hvilken Maade Muhammed behandlede det Stof, han modtog fra andre. Det kan betragtes som fuldstændig sikkert, at han ikke har samlet dette Stof ved Læsning af Skrifter, da der paa den Tid ikke fandtes nogen arabisk Literatur af et saadant Indhold, og han hverken var i Stand til at læse det gamle eller det nye Testament i Originalsprogene. Hvad han modtog, skyldte han, som ogsaa K. selv og de historiske Beretninger antyde, udelukkende Samtaler med Kr. og Jøder. Det saaledes overtagne Stof har han ofte vilkaarligt forandret og lige saa hyppig forvansket ved Misforstaaelser eller svigtende Hukommelse; men ogsaa Stoffet selv var ofte af en betænkelig Art, idet hans Hjemmelsmænd øste af urene Kilder som gammel- og nytestamentlige Apokryfer, den talmudiske Literatur eller tarvelige Romaner som Fortællingen om den »hornede« d. e. Alexander den store. De Kr., han omgikkes, vare vel for en stor Del Abessiniere eller Sydarabere, der havde modtaget deres Krdm fra Abessinien, og som derfor stod paa det laveste aandelige Standpunkt indenfor den daværende Kristenhed. Et Vidnesbyrd om det Resultat, der fremkom af alle disse Ingredienser, indeholde bl. a. K.s Beretninger om Kristus, som der paa dette Sted er Anledning til at gaa lidt nærmere ind paa.

Navnet *Isâ*, hvormed Muhammed kalder Kristus, kan vanskelig (som f. E. endnu Derenbourg, Fränkel, Vollers og Nallini mene) forklares som en Omformning af »Jesus«, og er efter al Sandsynlighed ikke andet end »Esau«, som Jøderne anvendte som Spottenavn for Kristus, og som Muhammed har optaget i god Tro. Han benytter tillige Benævnelsen *almasîh* (Messias), men har formodentlig ligesaa lidt forstaaet Betydningen af dette Ord som de senere K.fortolkere. Jesus nævnes mangfoldige Gange som en af de mange Profeter, der ere gaaede forud for Muhammed, og som alle have forkyndt den samme Lære som denne selv (42, 11), men tillige indtager han en særlig Stilling blandt disse Sendebud. Han er nemlig

foreløbig den sidste af dem og har udtrykkelig vist hen til den Udsending, der skulde komme efter ham, og hvis Navn skulde være Ahmed d. e. Muhammed selv (61, 6 smlgn 7, 156). Gud styrkede ham med Hellighedens Aand (2, 81. 254. 5, 109), men fremfor alt adskilte han sig fra de andre Profeter ved sin underfulde Fødsel. Hvad Muhammed fortæller herom og om Jesu Barndom, stammer for en stor Del fra de apokryfe Evangelier, navnlig fra *evangelium infantiae*. Hvo der skulde drage Omsorg for Maria, som han kalder Marjam, og som han iøvrigt sammenblander med Moses Søster Mirjam, blev afgjort ved Lodkastning (3, 39), et Træk, der er laant fra det nævnte apokryfe Evangelium. At den Aand, som Gud sendte til Maria ved Bebudelsen, viste sig for hende i Skikkelsen af en skønt formet Yngling (19, 17), viser tilbage til det apokryfe Matthæus-Evangelium. Ordene ved Bebudelsen lyde 3, 40: Gud forkynder dig et Ord fra sig, hvis Navn skal være Isa, Marjams Søn! hvor aabenbart »Ordet« er taget i en Betydning, der minder om den johanneiske Logos. Om Undfangelsen hedder det (4, 169): Jesus er Guds Udsending og hans Ord, som han nedsænkede over Marjam, og en Aand fra ham; og (21, 91): vi indaandede af vor Aand i hende, smlgn 66, 12. Naar Skikkelsen 19, 17 siger: jeg er udsendt fra Gud for at skænke dig et Drengebarn, synes Englen her ikke blot at være Bebuderen, men ogsaa Formidleren af Undfangelsen; men maaske skal »skænke« dog kun betyde »forjætte«. Muhammed bruger endog (3, 52) i denne Sammenhæng en dybsindig Sammenstilling af Jesus og Adam, der begge ere blevne til ved skabende Bliv! af Guds Mund, modsat Menneskenes sædvanlige Fødsel. Om Jesu Barndom fortæller han i Tilslutning til Barndoms-Evangeliet nogle Legender, som f. E., at han dannede Fugle af Ler og indblæste dem Liv, saa at de fløj bort, og at han allerede i Vuggen prædikede for Menneskene (3, 43. 5, 109 f.). Af hans senere Liv omtaler han hans undergørende Kraft (som han frakender sig selv), hans Helbredelser og Opvækkelse af de døde (5, 110), medens derimod Fortællingen om Indstiftelsen af Nadveren under hans Hænder er bleven til en barnagtig Fabel (5, 112 f.). Kristi Opgave var efter 3, 44 at stadfæste den tidligere givne Lov og at eftergive sine Tilhængere meget af det, der tidligere var dem forbudt. Angaaende hans Død hedder det (3, 48), at Gud sagde til ham: jeg vil tage dig til mig og ophøje dig til mig, og dette udføres 4, 156 paa rent doketisk Maade, idet Gud siger: Jøderne sagde: Vi have dræbt Isa, Messias, Marjams Søn, og dog have de hverken dræbt eller korsfæstet ham, men det syntes dem kun saaledes . . . . i Virkeligheden have de ikke dræbt ham, men Gud ophøjede ham til sig! Men uagtet Muhammed paa denne Maade giver Kristus en ganske enestaaende Stilling blandt de forudgaaende Profeter, bekæmper han dog af al Kraft Læren om hans Guddommelighed og om Treenigheden. Sure 4, 169 tilraaber han de Kr.: Tror paa Gud og hans Profeter og siger ikke: der er tre . . . . visselig, Gud er én eneste Gud, og det være langt fra ham at have en Søn! og 5, 76 hedder det: sandelig de ere Fornægtere, som sige: Gud er én af tre (smlgn 3, 73, 9, 70 f.), og: sandelig de ere Fornægtere, der sige: Gud er Messias, Marjams Søn! Denne sidste Sætning møde vi ogsaa 5, 19, hvor Muhammed for at gendrive de Kr. retter det Spørgsmaal til dem: hvo vilde vel kunne hindre Gud, om han vilde tilintetgøre Messias og hans Moder og alle Mennesker tilsammen paa Jorden? En anden Argumentation indeholder 5, 79: Messias var kun et Sendebud, forud for hvem der var gaaet mange andre Sendebud, og hans Moder en tilforladelig Kvinde; og begge have de jo taget Føde til sig. At der paa disse to Steder tales baade om Jesus og hans Moder, hænger sammen med den Forestilling, som Muhammed havde om Treenighedslæren, nemlig at de tre Personer ere Gud, Messias og hans Moder, idet disse to ere to Guder ved Siden af Gud selv (5, 116) — en Misforstaaelse, hvortil gamle Forestillinger om Aanden som Moder i Forening med den religiøse Dyrkelse, der paa sine Steder i Orienten blev Maria »den gudfødende« til Del, har forledet ham. Men alt dette er efter Muhammeds Opfattelse kun en Forvanskning af den rene Religion, der først er indkommen efter Kristi Død, saa at han selv er uden Skyld deri. Jesus sagde efter 5, 76 udtrykkelig til Jøderne: O, I Israels Sønner, tjener Gud, min og eders Herre, thi den, der stiller andre ved Siden af Gud, ham nægter Gud Adgang til Paradiset; og over for Guds Spørgsmaal til ham, om han havde befalet Menneskene at tage ham og hans Moder som to Guder ved Siden af Gud, svarer han med en højtidelig Henvisning til, at Gud ifølge sin Alvidenhed jo véd, at dette aldrig har ligget i hans Tanker (5, 116). Overhovedet er det efter Muhammed altid en og samme Religion, som de forskellige Profeter have forkyndt: Afvigelserne ere altid først fremkomne ved senere Forvanskninger, blandt andet ved, at »Skriftbesidderne« have indsmuglet allehaande urigtige Ting i de hellige Bøger. Iøvrigt er K.s Holdning overfor de Kr. i det hele ikke uvenlig og ganske anderledes sympatisk end overfor Jøderne. De fjendtligste Mennesker, hedder det (5, 85), ere Jøderne og Hedningerne; langt nærmere staa de Kr., thi de have Præster og Munke og ere ikke stolte. Med lignende Sympati omtales de 57, 27, hvor Muhammed angaaende Munkevæsnet siger, at de Kr. paa egen Haand have indført det i deres Iver for at vinde Guds Velbehag, men at de ikke udøve det paa rette Maade.

Oversættelser af K.: paa Engelsk af Sale (Lond. 1774 og oftere), af Rodwell (Lond. 1876 [2]), af Palmer »The sacred books of the East«, Vol. 6. 9 (Oxford 1880); paa Fransk af Kasimirski (Paris 1884); paa Tysk (men kun i Udtog) af Rückert (Frankf. a. M. 1888), de 50 ældste Surer af Klamroth (1890); paa Sv. af Tornberg (Lund 1874). Se forøvrigt G. Weil, Hist.-kritische Einleitung in den Koran (1878 [2]); Th. Nöldeke, Geschichte des Qorans (1860); Orientalische Skizzen (1892, S. 23 f.); Muir, The Corân, its Composition and Teaching (1878); Hirschfeld, New Researches unto the Composition and the Exegesis of the Qoran, Indian Antiquary 29. — C. F. Gerock, Versuch einer Darstellung der Christologie des Korân 1839; E. Sayous, Jésus Christ d'après Mahomet 1880. *Fr. B.*

Kor-asan (1 Sam. 30, 30). Begyndelsesbogstavet er forskrevet, som det ses af LXX; der menes Bor-asan, formodentlig d. s. s. Asan (Josva 15, 42), en simeonitisk By østl. for Gaza.

Korasin (Korazin), en By, mærkelig ved, at Jesus har arbejdet meget dér, dog med liden Frugt (Mt. 11, 21; Lk. 10, 13). Omtalen af den er meget sparsom. I Talmud prises dens fortræffelige Hvede; maaske har Velstanden bundet dens Befolkning i et jordisk Sind. Paa Evsebios's og Hieronymus's Tid laa den allerede i Ruiner. Genfundet 1857 af Thomson som Ruinerne Kerâze nordl. for Tell-hûm (Kapernaum) i en Dal, der munder ud ved Gennesaret Sø; bl. a. findes Ruiner af en stor Synagoge. *L. G.*

Korbiskopper (*χωρεπίσκοποι*) eller Landbiskopper kaldtes Biskoppernes Medhjælpere i landlige Menigheder. I 5. Aarh. nævnes mange K. i de afrikanske Landsbyer, i 8. Aarh. fandtes de endnu i Gallien. I England afskaffedes de af Lanfranc, og andensteds forsvandt de, idet deres Virksomhed blev lagt over paa Arkidiakoner og Land-Dekaner.

Kore. 1. Korahitisk Levit af Dørvogterne (1 Krøn. 9, 19; ogsaa 26, 1 — hvor »Asaf«, der hørte til de gersonitiske Leviter, sandsynligvis er en Fejlskrift for »Ebjasaf«). — 2. En Levit paa Kong Hiskias Tid (2 Krøn. 31, 14).

Korea, egentlig Gaoli (ogsaa Chaosen, Morgenstilhed), af Størrelse som England og Skotland, med maaske 10 Mill. Indb., samledes Aar 1000 efter Kr. til et Rige, der indtil Krigen mellem Kina og Japan stod under kinesisk Overherredømme, men ofte prisgivet til Japans Angreb, som det nu er Tvistens Æble imellem Japan og Rusland. Landet er bjergfuldt lige ud til Kysten, men for en Del frugtbart, bedst befolket i Syd og Øst, Folket er fredsommeligt, men fattigt, Jorden i Kejserens og Adelens Hænder. Sproget ligner nærmest Mantsju og har et eget simpelt Alfabet, men kinesisk Sprog og Skrift er trængt ind, ligesom Kulturen er forældet kinesisk. Fra Kina har K. ogsaa faaet Buddhismen og sin Statsreligion Konfucianismen, men Fædredyrkelsen er det almindelige. Handelstraktater med Amerika og andre Magter gjorde fra 1882 Ende paa den hermetiske Afspærring mod Udlandet. Alligevel var rom.-kat. Krdm trængt ind, forbigaaende 1594 fra Japan, varigt 1784 fra Kina (ved Koreaneren Peter Senghuni). Der var 1794 4000 Kat., men ogsaa blodige Forfølgelser i Gang, særlig 1801—27. Franske Præster kom derind 1831, men nye Forfølgelser (særlig 1839 og 1866) kostede adskillige af disse og Tusinder af koreanske Kr. Livet. Nu er der en fr. Biskop (i Hovedstaden Søul) og 39 fr. Præster samt 42,500 døbte. Den evang. Mission fandt først fra 1873 Vej til K. fra den skotsk-presbyterianske Mission i Mantsjuriet (J. Ross), men flk sin første fastboende Missionær fra Japan, den amerik. presbyterianske Dr. Allen, der som Læge vandt Fodfæste ved Hoffet. Aaret efter fulgte andre amerik. presbyt. og metodist. Missionærer. De førsteAar gik med literær og Læge-Virksomhed, og 1894 var der kun 800 evang. Kr. Men efter Krigen mellem Japan og Kina forandredes Forholdene, og nu er der 8000 Menighedsmedlemmer og 20,000 »Adherents«, flest i Nord-Korea omkring Pyen-jang. Her og i Søul og 3 andre Stationer arbejde de nordamerik. Presbyterianere med 29 mandlige Missionærer og 9 ugifte Kvinder (7 Læger) og tælle 340 Menigheder, 5500 Menighedsmedlemmer og 6000 Katekumener. Karakteristisk for dette Arbejde og for hele Missionen i K. er den store Selvvirksomhed af de indfødte Kr., trods Folkets Fattigdom, Skolerne er endnu det svageste Punkt. De sydlige amerik. Presbyterianere traadte 1892 ind i Arbejdet i den sydøstlige Provins Chella, endvidere medvirke kanadiske Presbyterianere i Nordøst (Wønsan og Hamhjung) og australiske Presbyterianere i Sydøst (Fusan). De nordlige amerik. Metodister har færre Missionærer (i alt 26) og kun 1300 Menighedsmedlemmer og 4500 Prøvemedlemmer i Søul, Havnestaden Tshimulpo og Pyen-jang. Endelig har det engelske S. P. G. en Biskop i Søul, men sit meste Arbejde i Kanghwa, og gaar meget langsomt og grundigt til Værks. *V. Sn.*

Kores, se Kyros.

Korherrer, se Kanniker.

Korinth, gr. By, berømt Handelsstad i Oldtiden, nu ubetydelig. Allerede tidlig i den gr. Oldtid var K. en blomstrende By, hvad den skyldte sin overordentlig gunstige Beliggenhed ved Landtangen eller Istmen, der forbinder Grækenlands tvende Dele. Samfærdselen til Lands passerede altsaa K., og ligesaa til Søs, da man frygtede Sejladsen Sønden om Peloponnes og foretrak at omlade ved K.s østlige Havn Kenkreæ (og Skoinos) og dens vestlige, Lekæon (ved den korinthiske Havbugt). Gennemgravning af Tangen hindredes i Oldtiden af den relig. Følelse som en Impietet, et Forsøg gjordes under Nero; i Slutn. af 19. Aarh. er der gravet en Kanal. Over Byen knejsede paa en Klippe dens Borg, Akrokorinth, o. 2000′ over Havet. I sine Velmagtsdage talte Byen over 300,000 Indb. og havde Forrangen i det gr. Handelsliv. De istmiske Lege til Poseidons Ære (med Fyrrekransen som Kamppris) forøgede Byens Glans. Da Grækenlands Selvstændighed blev brudt af Romerne, havde K. i Aaret 146 f. Kr. den Skæbne at blive jævnet med Jorden og udslettet af L. Mummius; men efter 100 Aars Forløb rejste den sig paany, da Cæsar atter grundlagde den som romersk Koloni, der ogsaa blev Prokonsulens Sæde som Hovedstad i Provinsen Akaia (Grækenland). Dette Ny-Korinth naaede rask atter omtrentlig det gamle K.s Højde. Saaledes var altsaa Baggrunden, da Paulus plantede Kristi Menighed i K.

At Fønikerne tidlig slog sig ned i K., er, hvad man kunde vente. Der var ogsaa i relig. Henseende kendelige Spor af deres Ophold dér; Tyros's Guddom Melkart dyrkedes som Søfartens Beskytter, og paa Toppen af Bjerget havde Afrodite (Astarte) et Tempel, hvor i senere Tid 1000 Kvinder vare indviede til Prostitution i Gudindens Tjeneste. Af Fremmedelementer var dernæst foruden det romerske (hvorfra Navne som Titius Justus, Gajus, Tertius, Crispus) ogsaa en talrig Mængde Jøder, hvis relig. Indvirkning ogsaa her var kendelig ved Tilslutningen til den jød. Synagoge (Ap. G. 18, 4. 7).

I en saadan Storstads nydelseslystne og selvraadige Befolkning, hvor Lasten tilhylledes af Skønhedens gr. Klædebon, og hvorom Erfaringen

gik ud paa, at »ej er det Hvermands Sag at gæste det skønne Korinthos« (et i Datiden udbredt Ord), skulde nu Kristi Evangelium ledes ind. Det skete ved Paulus, som kom dertil fra Athen (Ap. G. 18, 1), formodentlig Aar 53 e. Kr. »Det var en Augias-Stald, som han, den kr. Herkules, her vilde forsøge at rense«, siger en af Apostlens Breves Fortolkere (F. W. Bugge), og vi se af 1 Kor. 2, 1—5, at han gik til Opgavens Løsning med megen Bæven, først til Jøder og siden til Grækere, men blev styrket af Herren, der lod ham vide, at han, Herren, havde meget Folk i denne Stad. Apostlens Arbejde varede ikke mindre end 18 Maaneder, og et Par Aar efter var han der paa ny i 3 Maaneder (Ap. G. 20, 3). Se Art. Paulus og Korinthier-Brevene. Klemens fra Rom tilskrev Menigheden o. 97 e. Kr. (S. 808), og noget senere omtaler Hegesip med Glæde dens Lydighed og Gavmildhed. *L. G.*

Korinthier-Brevene udgøre sammen med Brevene til Romerne og Galaterne, den anden Gruppe af paulinske Breve, de »store« Breve, som ere skrevne i samme Tidsrum, kort før, under og kort efter Apostlens treaarige Efesos-Ophold. Ifølge 1 Kor. 16, 8 er det første af de to Breve skrevet kort før Pinse i det sidste Aar af Efesos-Opholdet, det andet kort Tid efter under Rejsen derfra over Troas til Makedonien og Korinth (2 Kor. 2, 12; Ap. G. 20, 1). Begge Breve kaste i det hele og store klart Lys over Tilstandene i en af de betydeligste af de paulinske Menigheder og over Apostlens Forhold til disse.

Det var paa sin anden Missionsrejse, at Paulus fra Athen kom til Korinth, hvor han ventede, at Silas og Timotheus skulde støde til ham paa Tilbagevejen fra deres Ophold i Makedonien (1 Thess. 3, 1). Det synes, som om han ved Modstanden fra Synagogens Side var betænkt paa at opgive sin Virksomhed dér paa Stedet; heri blev han imidlertid forhindret og vedblev nu at virke i længere Tid sammen med Akvilas og Priskilla. Frugten heraf var, at der i Korinth dannedes en stor Kreds, en Menighed, bestaaende af en Del Jøder, men dog overvejende af Hedninger (Ap. G. 18, 1—18). Efter hans Bortrejse indtraf Apollos i Korinth fra Efesos og byggede paa sin særegne Maade videre paa det af Paulus begyndte Arbejde (Ap. G. 18, 24—28). Hvorledes Forholdene i Menigheden efter dette udviklede sig, give de to nævnte Breve Oplysning om.

Paulus var kommet til Efesos og havde begyndt sin store, langvarige Virksomhed her. Under denne var der naaet Efterretninger til ham fra Korinth om Tilstande, der indeholdt Farer for Menighedens Liv. Dette foranledigede ham til at skrive et Brev, som kom Korinthierne i Hænde, men som der siden da intet vides om (1 Kor. 5, 9). Imidlertid fik han paany Efterretninger dels gennem Kloes Folk (1 Kor. 1, 11), dels gennem tre Mænd fra Korinth, Stefanas, Fortunatus og Akaikos, som rimeligvis har medbragt det Brev fra Menigheden, som Paulus svarer paa i 1 Kor. (1 Kor. 16, 17. 18).

Af dette Svar fremgaar, hvilke forskellige Spørgsmaal der gjorde sig gældende i Korinth. Der blev levet paa det nye og levet med stor Kraft; men dette førte Vanskeligheder med sig baade over for Udfoldelsen af de enkelte Led i selve det nye og over for Stillingen til det gamle. Aabenbart er det nu fra det 7. Kap. af, at Apostlen optager de enkelte til ham rettede Spørgsmaal til Besvarelse og til Afgørelse med hele den Klarhed, Dybde og Myndighed og tillige med den store Tjenerkærlighed, som han er i Besiddelse af. De Spørgsmaal, som optog Korinthierne, vare saadanne som Ægteskab eller Afholdenhed (Kap. 7), Deltagelse i hedenske Offermaaltider og Nydelsen af Offerkød (Kap. 8—10), Kvindernes Paaklædning i Forsamlingerne (Kap. 11), hvilke af Aandens Gaver der burde sættes øverst (Kap. 12—14), Opstandelsen fra de døde (Kap. 15). Det kan dog være, at en Del af det, der besvares i Kap. 1—6, om Splittelsen i Menigheden (Kap. 1—4), om Horsagen (Kap. 5), om Retsstridigheder for hedensk Øvrighed og om den løse Opfattelse af Ukyskhed (Kap. 6), ogsaa har været omtalt i Brevet; en Del af dette har Apostlen ogsaa hørt om. Nu svarer han paa alt dette; Punkt for Punkt føres hver Sag tilbage til den rette Begyndelse og Begrundelse og sættes i fyldig Belysning. Ofte drager Apostlen herunder Begivenheder fra Herrens Liv frem (Kap. 15), Institutioner i Menighedens Liv (Nadveren, Kap. 10 og 11), Fremstillinger af sit eget Apostelliv (Kap. 1—4; 9), af Aandens Gerning (Kap. 12—14), alt tjenende til at belyse, hvad han finder fornødent at stille i Lys.

Dette Brev sender han til Korinth, rimeligvis ved Titus; Timotheus var allerede sendt forud (1 Kor. 16, 10). Om han naaede Korinth, kan ikke ses; han er atter efter kort Tids Forløb vendt tilbage til Paulus og ledsager denne paa Rejsen fra Efesos over Troas til Makedonien. Her møder Titus dem med nye Efterretninger, og her skriver Apostlen i sit og sin Medhjælper Timotheus's Navn det andet Brev (2 Kor. 1, 1; 2, 12. 13). Der er enkelte Træk, som kunde tyde paa, at han i Mellemtiden mellem de to Breves Affattelse har skrevet og afsendt et Brev, der blev til under »mange Taarer og Hjerteangst« (2 Kor. 2, 4), Udtryk, der i Forbindelse med andre ikke synes at ville kunne passe paa 1 Kor. Et saadant Brev vides der i øvrigt intet om, og det, der i 2 Kor. findes, som kunde tyde paa, at det har været, er for lidt til at bygge noget sikkert paa. Det er det andet, os overleverede, Brev, der maa tjene til Oplysning om, hvilke Virkninger det første Brev havde haft.

Disse vare efter Apostlens egne Udtalelser gode (2 Kor. 2, 14 f.; 7, 13); det, der var at rette, er i det hele blevet rettet; kun ét eller maaske to Punkter staa endnu tilbage. Det ene Punkt er i dette andet Brev Hovedsagen; om dette skal der i det følgende handles. Det andet handler om, hvad der endnu er at gøre ved Horsagen, saafremt de herhenhørende Udtalelser (2, 5 f.; 7, 7 f.; 12) skulle opfattes som omtalende denne Sag, hvilket er den almindelige Opfattelse; er de at forstaa som sigtende paa en særlig Modstander i Korinth, falder dette Punkt ind under det førstnævnte.

Dette angaar Spørgsmaalet om Paulus's Apostelværdighed, som i Menigheden var sat under voksende Debat. Som den viser sig i 2 Kor., maa den være vokset frem af Partifor-

holdene, der omtales i 1 Kor. Disse begyndte med, at en Del af Menigheden særlig blev optaget af den Maade at forkynde paa, som Apollos var fremtraadt med i Korinth; de kaldte sig efter denne, som andre kaldte sig efter Paulus. Men hertil kom et tredje Parti, der rimeligvis blev anført af indvandrede Jødekristne, der kendte Peters aramæiske Navn og kaldte sig efter ham (smlgn det aramæiske Udtryk 16, 22). Allerede heri laa Spiren til en Forkastelse af Paulus som Apostel, og dette fik en endnu stærkere Betydning ved det fjerde Parti, der kaldte sig efter Kristus. Hvilken Betydning der ligger i dette Udtryk, er ikke ganske klart; kun maa det rimeligvis have haft dette i sig, at ingen kunde være Apostel uden at have været i Berøring med og kendt Herren i hans Jordeliv (2 Kor. 5, 16). Disse Partiforhold fremtræder nu imidlertid i 1 Kor. uden særlig skarpe Kanter, og uden at Apostlen maa bruge skarpe Midler til at bekæmpe dem.

Anderledes stiller det sig i 2 Kor. Her er Sagen vokset frem til større Klarhed og Skarphed. Der er ikke længer Tale om de forskellige Partier, og hvad der adskiller disse; her er kun taget Sigte paa et Parti, eller egentlig kún paa Førerne for et Parti, der beraaber sig paa, at de hører Kristus til: de kalder sig Hebræere, Israeliter, Abrahams Sæd, Kristi Tjenere (11, 22. 23). Over for disse og deres Angreb er 2 Kor. Apostlens Forsvar; først i hans eget og hans Medhjælpers Navn forsvarer han sig gennem Fremstilling af en Apostels Gerning som den nye Pagts Sendebud og en Apostels Lidelser, ved hvilke han udrustes til bedre at kunne gøre sin Gerning (Kap. 1—7), og dernæst ved i hans eget Navn (10, 1) at føre et direkte Angreb paa sine Modstandere og Forsvar for sig selv (Kap. 10—13). Ind imellem disse to Dele har han føjet en Række Udtalelser angaaende den Indsamling til Menigheden i Jerusalem, som Titus forestod i Makedonien og Akaja (Kap. 8—9).

Hvad Virkningen blev af dette Brev, er der ingen Efterretning om. Dog er det rimeligt, at det har virket paa den Maade, som Apostlen tilsigtede. Han virkeliggjorde sin gamle Rejseplan (1 Kor. 16, 5. 6; en anden Rejseplan, som han under Forvirringen i Korinth havde fattet, opgav han atter for ikke at bedrøve sig selv og Korinthierne, 2 Kor. 1, 15 f.; smlgn 12, 14; 13, 1), drog gennem Makedonien til Hellas, hvor han forblev i tre Maaneder (Ap. G. 20, 2) for derfra at rejse samme Vej tilbage med Jerusalem som Maal.

Fyrretyve Aar efter er der atter Uro i Korinth; den, der da skriver til Menigheden, viser den tilbage til Bevægelserne i Apostlens Tid og til, hvorledes det da gik (1 Klemens Brev 47 f.).

Begge de her omhandlede Breve høre til de tidligst og bedst bevidnede af den nye Pagts Skrifter. Dette gælder særlig for det første Brevs Vedkommende; lidt senere end til dette begynder Henvisningerne til det andet Brev; men ingen Sinde har der i den gamle Kirke været opkastet Tvivl om dets Ægthed; begge bære fuldt ud det paulinske Præg, det andet om muligt endnu mere end det første. De bleve da ogsaa begge af den Baurske Skole anset for at være ægte. Først i nyeste Tid er Overleveringens Paalidelighed bleven angrebet af hollandske Kritikere (Loman, Qvæstiones Paulinæ), af Steck o. fl.; se hertil Schmidt, Der Galaterbrief im Feuer der neuesten Kritik, Leipzig 1892. Forsøgene paa at vise, hvorledes vore to Breve ere sammenarbejdede af flere, fire eller fem oprindelig selvstændige Breve, kunne ikke siges paa nogen Maade at være lykkedes (Schat Petersens, Zahns og Westcotts Indledninger, Godets og Bugges Fortolkninger). *A. A.*

Kornthal. Pietismen havde i det sydvestlige Hjørne af Tyskland (med de nærmest tilstødende Dele af Schweiz) en ejendommelig, især af Bengel paavirket, kiliastisk farvet Efterblomstring. Krdmsselskabet, Missionsskolen i Basel, Zellers Opdragelsesanstalt i Beuggen, Indre-Missions-Anstalten St. Chrischona, Gustav Werner i Reutlingen betegne forskellige Udløbere deraf; ligeledes K. i Württemberg. Ved et Regeringsskifte i 1816 ophævedes et tidligere Forbud mod Udvandring, og mange alvorlige lutherske Kr. drog da til Sydrusland som Nybyggere for saaledes at unddrage sig den paatvungne rationalistiske Psalmebog og Agende. Opskræmmet ved Ængstelsen for, at Landet saaledes skulde berøves nogle af sine bedste Undersaatter, lyttede Regeringen villigt til et Forslag af den allerede i 18 Aars Alderen pietistisk vakte Borgmester og Notar G. W. Hoffmann om at danne en kirkeligt uafhængig Koloni i selve Landet. Et Gods blev overladt dem, og her dannedes i 1818 den frie Menighed K. Tanken var dog ikke alene at blive fri for et forhadt Ritual, men egentlig at danne en Menighed af virkeligt omvendte Mennesker og en Forberedelse til Herrens Genkomst, der efter Bengels ufejlbarlige Beregning skulde indtræffe i 1836. Derfor var det ogsaa, sagde man, at de byggede deres Huse saa lette: de skulde jo ikke staa i mange Aar. — Hvad man havde ventet af videre Udvikling efter dette Forbillede, udeblev dog; kun endnu en enkelt Koloni (Wilhelmsdorf) paanødtes dem, fordi Kongen vilde have en øde Egn opdyrket. Spændingen med Landskirken tabte sig ogsaa, efterat Kapff, senere den württembergske Kirkes øverste »Prælat«, blev dens Præst, og 1836 var gaaet roligt forbi. Men i Lighed med Brødremenighedens Nybygder har K. virket som Opdragelsesanstalt for Børn og som Tilflugt for verdenstrætte Mennesker, ligesom den ogsaa har afgivet Bevis for, at de sædelige, økonomiske og sociale Forhold kunne naa op over det almindelige, hvor Befolkningen er gennemtrængt af en ved Kirketugt værnet Religiøsitet. Med Hensyn til de sædvanlige pietistiske Brøst er det dog heller næppe her frit for, at de klæber derved. *N. D.*

Kors, den Figur, der fremkommer ved, at to Linier skære hinanden under rette Vinkler, ses allerede i forhistoriske Tider oftere anvendt som Prydelse hos forskellige Folk; men den fremtrædende Betydning, som Figuren har haft nu i lange Tider, har den først faaet hos de Kr. Grunden hertil ligger i, at en i Oldtiden ofte anvendt Dødsstraf, der bestod i, at den dødsdømte nagledes levende til et Stykke Træ, der havde Form af et Kors, blev anvendt paa Verdens Frelser, Jesus Kristus. Uagtet denne Straffemaade af gamle Forfattere omtales som meget udbredt og anvendt hos mange forskel-

lige, tildels fjernt fra hinanden boende Folk, kan den dog ikke være meget gammel. Den omtales som i Brug hos Assyrere, Persere, Indere, Skyther, Frisere, Karthagere, Ægyptere, Jøder, Makedonere, Grækere og Romere, hos de sidste dog kun anvendt paa Slaver, Røvere og Oprørere, men ikke paa romerske Borgere. Straffen kan ikke vel iværksættes, uden man har Metal, især Jern, til at danne Nagler, hvorved den dødsdømtes Hænder, stundum ogsaa hans Fødder, kunne nagles til Træet. Men nu naar, som vel kendt, Brugen af Jern ikke meget langt tilbage i Tiden. I Virkeligheden se vi, at en anden, med Korsfæstelse beslægtet, ikke mindre barbarisk Skik, var i Brug i ældre Tider. Den bestod i, at man spiddede den, man vilde straffe, levende paa en, foroven tilspidset Træpæl, som fra neden dreves ind i Underlivet og helt op i Brystkassen, hvorpaa Pælen plantedes i Jorden. De ulykkelige forblev nu i denne Stilling, indtil de udaandede. En saadan Pæl kaldes forøvrigt ogsaa et Kors *(crux acuta)*. Denne Straf omtales ofte som anvendt af Assyrerne, især imod frafaldne Undersaatter og Oprørere, men ogsaa imod Fjender, der havde værget sig mandeligt og tilføjet deres Angribere, Assyrerne, haarde Tab. Paa de assyriske Relieffer træffes oftere Billeder, hvor Straffen ses udført. Senakherib anvendte den saaledes paa Jøder fra Byen Lachis, der havde forsvaret sig tappert, men tilsidst var falden (2 Kong. 18, 14 og 19, 8; Jes. 36, 2 og 37, 8). Det ses af nogle Relieffer fra Ninive, nu i London (Layard, *Monuments* II, pl. 21). Hvad den egentlige Korsfæstelse angaar, da var Formen af Korset, de til det hørende Træstykker, deres Sammensætning o. lign. ikke altid og alle Vegne helt ens. Men fælles for alle Former var dels Anvendelsen af Nagler, dels ogsaa Anbringelse paa Træet eller Korset af en Klods *(sedile)*, som Støttepunkt for Legemet, saaledes at den dødsdømte sad eller red paa den. Foruden denne Træklods anbragtes undertiden desuden et Fodbræt (i Middelalderen kaldet *hypopodium*) under Fødderne, og øverst oppe stundum endvidere en lille Tavle med Paaskrift *(titulus)*. En saadan anbragtes over Jesu Kors af Pilatus. Efter Svetonius bares Tavler foran den dødsdømte til Retterstedet. Hvad selve Korsets Træ angaar, anvendtes der til det enten kun én Planke *(crux simplex)* eller to Træstykker *(crux composita* eller *compacta)*. I første Tilfælde straktes Armene opad over Hovedet, hvor Hænderne nagledes til Pælens øverste Del. I andet Tilfælde anvendtes, foruden den i Jorden lodret plantede Pæl, ogsaa et Tværstykke *(patibulum)*, paa hvilket Armene udbredtes i vandret Linie. Snart anbragtes Tværstykket helt foroven, saa at Korset fik Form af et T *(crux commissa* eller *ansata)*; snart anbragtes Tværstykket længere nede, saa at der fremkom et egentlig Kors *(crux immissa* eller *capitata*. Korsfæstelse, der altid endte med Døden, omend ved meget kraftfulde Individer først efter et Par Dages Forløb, var en yderst pinefuld Straf. Kongestioner til Hovedet, Hungerlidelser, Krampetrækninger indfandt sig hurtig. I Moseloven, der er saa human i Sammenligning med andre Folks Love, kendes intet til denne Straf, men med det gr. og rom. Herredømme kom den ind blandt de senere Jøder og var godt kendt paa Jesu Tid, som man ser af Folkets Tilraab: »Korsfæst ham!« Da Jesu Død paa Korset danner Midtpunktet i Frelsens Historie, paa engang Toppunktet af Menneskenes Ondskab og tillige af Guds forbarmende Naade, vende Apostlene idelig tilbage dertil, og bruge ofte Udtrykket K. som Betegnelse for Jesu Forsoningsdød for Menneskenes Synder. Især Paulus kommer idelig tilbage dertil (1 Kor. 1, 18 og 23; 2 Kor. 2, 1 osv.). K.et blev for de Kr. et helligt Tegn, der anvendtes ved Daaben og ved forskellige andre Lejligheder (se Korstegn). Som Ornament eller som fritstaaende Genstand brugtes K. dog længe kun med stor Reservation. K. kan næppe paavises i Katakomberne eller paa andre kr. Mindesmærker før langt hen i det 4. Aarh. Man ønskede aabenbart ikke at se det hellige Tegn vanhelliget af Hedningerne. Et Par Begivenheder havde dog til Følge, at K. efter Forfølgelsernes Ophør kom stærkt i Brug som Symbol og Ornament. Paa den milviske Bro ved Rom havde Constantin (312) et Syn. Paa den vestlige Himmel viste der sig et K., og dertil kom Ordene: »I det skal du sejre«. Saaledes fortæller hans Biograf Evsebios. Snart efter sluttede en anden Begivenhed sig hertil. I Jerusalem opdagede man, nær det Sted, hvor Constantin og hans Moder Helene havde bygget en Kirke over Frelserens Grav, i Jorden et K., der antoges for det, hvorpaa Frelseren led Døden, ligesom man ogsaa fandt Jernnagler. Dette Fund vakte stor Opsigt blandt alle Kr. K.et gik vel tabt, da Perserne 614—15 indtog Jerusalem og førte det som Trofæ til Persien, men det udleveredes 628 og kom tilbage 629, hvad der gav Anledning til nye Fester, »K.ets Ophøjelse«. Men 637 gik det atter tabt, da Araberne indtog Jerusalem. Fundet af det saakaldte »ægte Kors« kan vel nærmest sættes til o. Aar 350. Pilegrimmen fra Bordeaux (337) kender det ikke, men den lidt yngre Kyrillos fortæller om det, ligesom det ogsaa omtales af den frankiske Dame, der henimod 385 besøgte de hellige Steder (se Vald. Schmidt, Silvias Pilegrimsfærd, Kbhvn 1896). K.et blev nu et ofte anvendt, meget udbredt Symbol og Ornament. 362 sattes et K. paa en Basilika i Verona; fra Valentinians Tid ses K. paa Mønter. Ved Processioner brugtes K. paa en lang Stang. K. anbragtes ikke blot paa Sarkofager og Gravminder, men paa alle Slags Genstande fra det daglige Liv. Man rejste K. ved Veje og paa Marker. Endnu kendes i flere Lande en Del saadanne K. fra den tidlige Middelalder. Ligeledes anbragtes K. oftere i skriftlige Aktstykker, Breve og lign. Smaa K. gaves ofte de døde med i Graven (saadanne ere fundne i Grønland i de gamle Nordboeres Grave). Til kirkeligt Brug anvendtes ofte K., der prydedes med ædle Stene, stundum ogsaa med Billeder. Fra det 7. Aarh. anbragtes ofte et udskaaret Billede af den Korsfæstede paa Korset (Krucifix), og Brugen af disse blev efterhaanden meget udbredt. Ved Korstogene kom K. til at spille en vigtig Rolle, ligesom i Riddervæsnet. Som Pryd, Ornament o. lign. anvendtes K. i forskellige Former. Man taler om lat., gr., Andreas-, Jerusalem-, Pave-, Malteser-K. osv. (Grimouard de Saint Laurent, Iconographie de la Croix, i Didrons »Annales archéologiques« XXVI—XXVII; Stockbauer, Kunstgesch. des Kreuzes, Schaffhausen 1870;

Fulda, Das Kreuz u. die Kreuzigung, Basel 1878; om Danmark smlgn. Kornerup, Middelaldrens Fremstilling af Kristus paa Korset i »Aarbøger for nordisk Oldkyndighed«, Kbhvn 1871). *V. S.*

Kors, det blaa, er en evangelisk Afholdsforening, stiftet 1867 i Genève af Præsten Louis Lucien Rochat, som under et Besøg i England var blevet totalafholdende og nu ved sin Hjemkomst vovede at indføre denne Skik i et Vinland. Ved sin maadeholdne Karakter har Foreningen efterhaanden banet Vej for Afholdssagen saavel i romanske Lande (Frankrig og Belgien), som i Tyskland. Ogsaa i Norden har den faaet Indgang, i de sidste Aar med betydelig Tilvækst fra »Indre Mission«s Kredse i Danmark. Dens Formaal og Arbejdsmaade gør den ogsaa i særlig Grad til en Indre Missions Gerning. Dens Ejendommelighed er nemlig: 1) Den sætter et bestemt Skel imellem de destillerede stærke Drikke og de gærede; hine forkaster den og vil have dem afskaffede som Drik, af disse søger den kun at hemme Misbrugen. 2) Naar den paalægger sine egentlige Medlemmer Totalafhold ogsaa fra disse, er det, for at de ved deres Eksempel skal styrke og opretholde de svage Brødre og Søstre, som kun ved fuldstændig Afholdenhed kunne reddes fra Drikfældighedens Synd og Fordærv. Det er nemlig 3) denne Forenings bestemte Formaal at frelse Drikkeriets Ofre. Dens Medlemmer indtræder deri enten »for at opmuntre de svage«, eller »for at bevare sig selv«, eller »for at forbedre sig«. Og da denne sidste Klasse tæller henved en Tredjedel af det hele Tal, maa det være en ikke ringe Mængde forhenværende Drankere, den har haft Held til at oprejse. *N. D.*

Kors, det hvide, stiftedes i kirkelige Kredse i England 1884, som en Forening af unge Mænd »til Nødværge mod Lasten«. I Tyskland, hvortil Foreningen blev forplantet i 1890, tæller den nu over 100 Afdelinger med o. 11,000 Medlemmer. Et Forsøg paa at overføre den til Danmark (1888—1892, med Prof. H. G. Zeuthen til Formand) fik, udover nogle gode Smaaskrifter, ikke blivende Følger, hvorimod den i Norge tæller 5 Foreninger, dels selvstændige, dels som Underafdelinger af K. F. U. M. eller kr. Studenterforbund. — D. h. K. er et kr. Sædelighedsarbejde af og blandt Ungdommen, med Foreninger dels for Mænd, dels for Kvinder, dels for Mænd og Kvinder. Hvert mandligt Medlem giver sin Underskrift paa et trykt Kort med følgende Løfte (norsk Gengivelse): »Jeg lover 1) altid og under alle Omstændigheder at behandle enhver Kvinde med Agtelse og af min Evne værne hende mod at blive forurettet eller nedværdiget; 2) aldrig at deltage i usædelig Tale, tvetydig og usømmelig Spøg eller utugtig Sang, men tvertimod gøre, hvad jeg formaar, for at modarbejde alt saadant; 3) at fastholde, at Loven om sædelig Renhed er lige bindende for Mand som for Kvinde; 4) at udbrede disse Leveregler blandt mine Kammerater til gensidig Støtte og Hjælp; 5) at holde mig selv sædelig ren«. Det trykte Kort indeholder tillige nogle »Raad«, som anbefaler Maadehold i Mad og Drikke, at gaa til rette Tid i Seng og staa tidlig op, at drive Legemsøvelser (Fodture, Gymnastik, Svømning) osv., og det anfører bl. a. det norske Medicinalkollegiums Vidnesbyrd for, at et Liv i Sædelighed paa ingen Maade medfører nogen som helst Skade eller Svækkelse (jvfr. ogsaa Udtalelser af Sir James Paget, Clinical Lectures, S. 287, og af Sir Georges Humphry m. fl., meddelt i Smaaskrifter fra »D. h. K.«, Nr. 1: Lægers Vidnesbyrd, Kbhvn 1888). *N. D.*

Kors, det røde. Efter den italienske Krig i 1859 udkom 1862 en Bog »Un Souvenir de Solférino«, der gav en gribende Skildring af de Lidelser, som de saarede vare underkastede, fordi det militære Læge- og Ambulancevæsen, skønt allerede kendt i tre Aarhundreder, aldeles ikke strakte til overfor de store Krav, Valpladsen stillede. Dens Forf. Henri Dunant, f. i Genève 8. Maj 1828, blev snart efter Medlem af en Komité paa 5 Medlemmer, som hans Fødebys Forening »til offentligt Gavn« (d'utilité publique) den 9. Febr. 1863 nedsatte til Drøftelse af Sagen, under Forsæde af Foreningens Formand G. Moynier. Det lykkedes denne allerede i Oktober 1863 at samle i Genève en international Konference, hvortil 18 Regeringer havde sendt officielle Ombud, og som vedtog, dels i sine »Beslutninger« Dannelsen af et Net af private Foreninger, hvis Kendetegn, i Lighed med Schweiz's Vaaben, skulde være et rødt K. paa hvid Grund, dels i sine »Ønsker« en fælles Overenskomst mellem alle de Stater, som vilde gaa ind derpaa. Denne sidste, »Genfer-Konventionen«, som blev undertegnet ved en ny Konference den 22. Aug. 1864 af 12 Magter og siden lidt efter lidt af næsten alle civiliserede Lande, gaar ud paa i Krigstid at sikre de syge og saarede tilligemed alt og alle, der er bestemt til deres Hjælp og Pleje, en beskyttende Neutralitet, anerkendt fra begge Sider, overalt hvor hint Kendetegn vises. Foreningerne, som allerede begyndte at dannes i Dec. 1864 og senere ligeledes ere komne til at omspænde næsten hele den civiliserede Verden, ere særlig organiserede for hvert Land, men holdes sammen ved en international Komité under Fællesnavnet »d. r. K«. Deres Opgave er under Krigsforhold, i Samvirken med hvert Lands Hærvæsen, at gøre saa meget som muligt til de syges og saaredes Lindring og Helbredelse, og derfor i Fredstid at berede dels et Materiel, dels et Personale, som kan komme til Nytte derved. Dette Personale kan dels rekruteres fra Diakon- og Diakonisseanstalter med tilsvarende kat. og andre Institutioner, som forpligter sig til i Krigstilfælde at stille et vist Antal af deres Brødre og Søstre til Raadighed, dels af et ved Foreningernes egen Omsorg uddannet, i Reglen dog kun kvindeligt, Plejekorps, som da i Fredstid benyttes paa Hospitaler og i Privatpleje. Dette sidste er Tilfældet med den danske Afdeling af »d. r. K.«, som fik Anerkendelse af Staten i 1876, og som ved tildelte Bidrag og Legater er sat i Stand til ogsaa at kunne yde nogen gratis Pleje hos uformuende. — En særegen Dameafdeling af d. r. K., oprettet af Kronprinsesse Louise af Danmark, indsamler Materiel til saaredes og syges Behandling og har nu Filialer i alle større danske Byer. *N. D.*

Korsprøve, se Gudsdomme (S. 290).

Korstegn. De gl. Kr. tegnede sig i det daglige Liv ved mange Lejligheder med Korsets Tegn til Minde om Kristi Død paa Korset og Frelsen

ved det (Tertullian, De corona 3; Hippolyt, Kanon 29; Kyrillos af Jerusalems Katekeser), og i Liturgien fik K.et tidlig Anvendelse, navnlig ved Exorcismen, Daaben, Konfirmationen og Nadveren, senere ogsaa ved den sidste Olie. Til K.et brugtes én (Pegefingeren) eller flere af den højre Haands Fingre, stundum hele den flade Haand, og baade Panden, Munden og Brystet blev tegnet med Korset. I den gr.-kat. Kirke er der ført Strid, om K.et skal gøres med 2 eller 3 Fingre.

Korstog. Ved K. i egentlig Betydning forstaar man 1) de Krigstog, Vestens kr. Folk og Fyrster foretog i Aarene mellem 1096 og 1270 for at befri Jerusalem fra muhammedansk Herredømme; 2) i videre Betydning bruges det om Kampen for Kirken imod Hedninger eller Kættere.

1) Allerede tidlig opstod i Kristnes Hjerter en Trang til at færdes paa den hellige Jord, hvor Jesus fordum »gik omkring og gjorde vel«, led, døde og opstod. I det 4. Hdaar træffe vi de første Skildringer af Pilgrimsrejser (Pilgrimmen fra Bordeaux's Itinerarium 333 og Silvias Pilgrimsfærd, overs. af V. Schmidt, Kbhvn 1896). Ogsaa efter at Kalifen Omar 637 havde erobret Jerusalem, kunde de Kr. uhindret besøge den hellige Grav. Men under Fatimidernes Dynasti (fra 969) begyndte Muhammedanerne at plage de Kr. og at beskatte Pilgrimmene. Forholdene bedredes imidlertid efterhaanden og ere taalelige, indtil de seldschukiske Tyrker 1073 erobre Palæstina. Bevæget ved de undertryktes indtrængende Bønner opfordrer Gregor VII (S. 258) gentagne Gange Kristenheden til at hjælpe, men Investiturstriden hindrede hans Tankes Udførelse, indtil Tyrkernes Plagerier bleve saa haarde, at der maatte hjælpes. Kampen for det hl. Land blev for Vestens Riddere en Æressag og en fortjenstlig Gerning; men de mere klartseende saa tillige den uhyre Fare, som truede Vestens Lande, hvis der stod en stærk tyrkisk Magt i Øst. Kampen blev derfor i 200 Aar Vestens Kamp for Livet.

Det første K. udgik fra Kirkemødet i Clermont i Auvergne 1095. Paven Urban II, en asketisk Personlighed af Gregor VII's Skole, løste her Tidens bundne Tanke ved sin mægtige Prædiken om Befrielsen af Jerusalem, den kongelige Stad. »Gud vil det!« (»Deus lo vult!«) var Kristenhedens Svar paa dens Overhoveds Kalden. Alle, Præster og Lægfolk, kappedes om at love at drage afsted. Et rødt Kors, syet paa den højre Side af Overklædningen, kendemærkede »Korsfarerne«. Den første, der tog Korset, var Biskop Adhémar af Puy (I, 25), og Urban opfordrede alle Vestens andre Bisper til at prædike Korstog. Kirken forkyndte »Gudsfred« (S. 290) og lovede at værge de hjemmeblivende.

K.sbevægelsen kom som en Befrielse. Personlige Stridigheder lagdes til Side. Én stor Tanke greb alle. Den hævede den enkelte op over alle de Pinagtigheder, Misvækst, Hungersnød, Pest, Jordskælv, Stormflod og andre Ulykker, som Slægten sukkede under dengang. Derfor vakte den snart vidt udbredte K.sprædiken Begejstring overalt. Først blandt dens Talsmænd staar Peter af Amiens (se Art. Pierre), der ikke blot blev K.sprædikant, men tillige Anfører for de umaadelige, uordnede Skarer, der i Marts Maaned 1096, efter at have begaaet Jødemyrderier i Vesten, drog mod Østen; de splittedes af en seldschukisk Emir ved Nikæa i Okt. 1096. Det egentlige K. begyndte i Slutningen af Aaret, da Grev Hugo af Vermandois og Hertug Gotfred af Bouillon drog afsted. Blandt de deltagende Riddere kan nævnes Grev Stefan af Blois, Hertug Robert af Normandiet, Fyrst Bohémund af Otranto og hans Fætter Tancred, samt Raimund af St. Gilles. Grev Hugo aflagde frivillig, Hertug Gotfred tvungen ved et Nederlag udenfor Konstantinopel, Lensed til Kejser Alexios. Korshæren drog derefter mod Emiren af Ikonions Hovedstad Nikæa, der overgav sig til — Kejser Alexios. Senere friede Emirens Nederlag ved Dorylæon Lilleasien for det muhammedanske Herredømme. — Paa Korshærens videre Tog mod Jerusalem grundede Balduin af Flandern (I, 204) et Grevskab i Edessa (I, 715), og Bohémund af Otranto blev Herskér i det 3. Juni 1098 erobrede Antiokia (I, 105). Hæren var imidlertid fra 300,000 smeltet ind til 20,000. Med denne lykkedes det endelig efter en langvarig Belejring Gotfred af Bouillon at indtage Jerusalem Fredag 15. Juli 1099 »netop i den Time, i hvilken vor Herre Jesus Kristus led Korsets Smerte for os«. Et forfærdeligt Blodbad anrettedes paa Jøderne og Muhammedanerne, og Byen gennemplyndredes, hvorefter Korsfarerne rensede sig ved Taarer, Skriftemaal, Bønner og Sange. Efter nogen Strid mellem Kirkens Mænd og Ridderne, valgtes Gotfred af Bouillon til Fyrste, da Raimund ikke ønskede at bære en Fyrstekrone, hvor Frelseren havde baaret en Tornekrone. Gotfred kaldte sig »den hellige Gravs Værner«. Da han kort efter døde, kronedes Balduin (I, 204) til Konge i Kongeriget Jerusalem (om dette se S. 613). Nye Korsfarerskarer kom det nystiftede Kongerige til Hjælp og fortsatte Kampene mod de vantro. Blandt disse Korsfarere var den norske Konge Sigurd Jorsalfarer, der med 10,000 Nordmænd sejlede til Palæstina og deltog i Belejringen af Sidon. Senere ydede Tempelherrerne (se d. Art.) Hjælp.

Da i 1144 Edessa (I, 715) var bleven erobret af Sultanen af Mossul, Emaddin Zenki, udsendte Pave Eugen III (I, 817), rimeligvis paa den armeniske Afsending, Biskop Hugo af Dschubails Tilskyndelse, en Encyklika, hvori han opfordrede Franskmændene til atter at tage Korset. Ogsaa nu vare Tidsforholdene gunstige. Afsendinge fra Østen anbefalede sig til »Franskmændenes uovervindelige Tapperhed«; mange vare fra det første Korstogs Tid ved Ven- eller Slægtskab knyttede til det hl. Land, Folket var forfærdet over Kometer, Jordrystelser og Hungersnød, og profetiske Stemmer varslede, at Frankerkongen ved en stor Sejr skulde knække Muselmændenes Magt. Den franske Konge Ludvig VII tog selv Korset, dels tynget af en svær Blodskyld, som hans Riddere havde begaaet ved i Vitry at indebrænde 1300 værgeløse Mennesker, dels for at opfylde sin afdøde Broder Philips uopfyldte K.sløfte. Abbed Suger af St. Denis fraraadede Toget. Dettes største Agitator blev, paa Eugen III's Tilskyndelse, Togets tidligere Modstander, Bernard af Clairvaux (I, 273). Samtidig prædikede Cistercienser-Munken Ru-

dolf Korset i Rhinegnene. Da der herved opstod afskyelige Jødeforfølgelser i Metz o. a. St., vendte Bernard sig ogsaa til disse Egne; i Mainz holdt han en Straffeprædiken for Rudolf, som derefter sendtes til Clairvaux. Efter et forgæves Forsøg paa i Frankfurt at vinde Konrad III for Korstoget, kronedes et nyt Forsøg i Domkirken i Speier 27. Dec. 1146 med Held. Efter Messen begyndte Bernard pludselig at prædike, og i Slutningen af sin Tale henvendte han sig direkte til den tilstedeværende Konrad. Han skildrede for ham Dommens Dag, naar den jordiske Konge staar for den himmelske Domstol, og Kristus spørger ham: »Har jeg ikke gjort alt for dig? Gav jeg dig ikke Kronen, dertil Rigdom, Sundhed, Visdom, Mod og dine Tyskeres Tapperhed; men hvorledes har du gengældt mig alt dette?«. — Konrad kunde ikke staa for denne direkte Appel og modtog under Mængdens Jubel af Bernards Haand K.sfanen. Bernards glødende Prædiken (se I, 273) førte Tusinder fra alle Lande paa K. I Forsommeren 1147 drog Konrads og Ludvigs Hære afsted; men Uheld fulgte Uheld. Græske Rævestreger, fr.-gr. og tysk-normannisk Uenighed svækkede Hærene. I Stedet for Edessa belejrede man i Forening med Balduin III (I, 204) Damaskos (I, 590); men da Kongerne gentagne Gange bleve narrede, opgav de Belejringen og vendte hjem uden andet Resultat end Spotten. I Hundredtusindvis var Europas kraftigste unge Mænd faldne i Kampen; intet var naaet i Østen, en almindelig Skuffelse bredte sig i Vesten. Bernards og Abbed Sugers Opfordring til et nyt Korstog døde hen af sig selv.

I Europa selv havde dette 2. K. to Virkninger: 1) Tyske Korsfarere kæmpede med Bernards Billigelse mod Venderne i Mecklenburg og Pommern og tvang dem til at love Omvendelse fra Hedenskabet og Fred for den kr. Mission. 2) I Dartmouth mødtes i Maj 1147 164 Skibe, med 13,000 Mand om Bord, fra Egnene ved Rhinens Munding, Friesland og England. Flaaden belejrede længe og erobrede Lissabon fra Muhammedanerne, og fik tillige Cintra og Palmella overgivet, inden den i Febr. 1148 drog til Syrien. Da Sultan Saladin 1187 havde erobret Jerusalem, opfordrede Clemens III (I, 521), Kejser Frederik I (S. 106), Henrik II af England og Filip II August (S. 50) til at tage Korset. Skønt det 3. K. blev bedre forberedt og planlagt end noget andet, mislykkedes det komplet. Frederik I druknede i Salef. Richard Løvehjerte, der var draget afsted i Stedet for sin afdøde Fader Henrik, blev efter Akkos Erobring uenig med Filip August. Denne rejste hjem, og Richard maatte slutte Fred med Saladin uden at befri Jerusalem.

I Begyndelsen af Innocents III's kraftige Papat tog Korstogsprædikenen atter Fart. Fulco af Neuilly (S. 142) drog rundt i Normandiet, Flandern og Burgund; andre prædikede, dog med liden Virkning, i England, Skotland, Tyskland og Schweiz. Venezianerne og deres gamle Doge Dandolo forledte Korsfarerne til at erobre Zara i Dalmatien til Støtte for Venezianernes Søherredømme i Adriaterhavet; den fordrevne Prins Alexios fik dem derefter til at gaa mod Konstantinopel, hvor det latinske Kejserdømme (1204—61) oprettedes med Balduin af Flandern som Kejser. Ved den efter »Kræmmer-Korstoget« følgende standende Strid mellem Latinere og Grækere svækkedes i Østen Kristenhedens Modstandskraft overfor Muhammedanismen.

Et mærkeligt, sygeligt Udslag af K.sbegejstringen er Børne-Korstogene. En fransk Hyrdedreng Stefan samlede i Juni 1212 Tusinder af Drenge og Piger, da han følte sig kaldet af Gud til at føre de Kristne til det hl. Land. Til dem sluttede sig Præster, Haandværkere, Bønder, Dagdrivere og Kvinder, saa at Stefan i Spidsen for 30,000 Mennesker kunde drage over Alperne. I Marseille indskibedes Børnene paa 7 Skibe, hvoraf de 2 strandede ved Øen San Pietro. Korsfarerne paa de 5 andre solgtes paa Slavemarkederne i Bugia og Alexandria. Innocents III skal, da han hørte om Børnenes Forsæt, have udraabt: »Disse Børn beskæmme os; mens vi sove, drage de glade ud for at erobre det hl. Land«. — Kort efter samlede Drengen Nicolaus fra Köln o. 20,000 Børn og begav sig paa Vej med dem; men Biskoppen i Brindisi fik dem til at vende hjem. Mange omkom paa Vejen. Andre gik til Rom, hvor Innocents III gav dem Henstand med Opfyldelsen af deres K.sløfte.

Kort efter det store Lateranmøde 1215 drog store Skarer til Akko, og derfra til Damiette, som erobredes; men en videre Fremtrængen til Kairo mislykkedes fuldstændig. Kejser Frederik II, der ved sin Kroning i Aachen 1215 havde taget Korset, kunde i dette Øjeblik ikke komme til Hjælp paa Grund af de politiske Forhold hjemme; og da han endelig kunde hjælpe og afsejlede fra Brindisi 28. Juni 1228, bandlystes han af Paven, fordi Paven ikke ønskede Toget i det Øjeblik. Om Udfaldet, se S. 107 b og 613 b.

De to sidste K. udførtes af den fromme fr. Konge Ludvig IX. Efter Karismiernes Erobring af Jerusalem 1244 tog Ludvig under en Sygdom Korset. 1248 drog han afsted. Under sit Vinterophold paa Kypern besluttede han at gaa mod Ægypten, men led Nederlaget ved Mansurah 1250. Senere blev han taget til Fange, maatte fri sig ved en stor Løsesum, opholdt sig derpaa en Tid i Akko (I, 44) i Forventning om Hjælp hjemmefra og vendte endelig, da dette Haab brast, hjem 1254. — 1267 tog Ludvig atter Korset. Hans Broder, Karl af Anjou, Kongen paa Sicilien, og de tapre Friesere lovede at deltage; men af privat Hævngerrighed mod Emiren fik Karl af Anjou K.sflaaden dirigeret mod Tunis. Her døde Ludvig 1270. Emiren maatte love Karl af Anjou en stor Krigserstatning og tillade den kr. Kirkes Virksomhed i Nordafrika. Med dette Tog ender K.ene. De Kr.s Magtstilling i Syrien svækkes efterhaanden og ophører, da Antiokia og Akko falde i Muselmændenes Hænder (1268 og 1291).

K.ene havde for Europas Historie vidtrækkende Følger. Ved dem kom Østen og Vesten hinanden nærmere, og Vaabenbroderskabet førte Vestens Folk nærmere sammen; dette kunde paa den ene Side medføre en vis Berigelse for det enkelte Folk; og paa den anden Side vaktes netop herved Bevidstheden om de nationale Ejendommeligheder, hvorved Nationalfølelsen begyndte at vaagne. Ridderlivet er ældre end

K.ene, men de smeltede den kr. Adel af de forskellige Nationer sammen til et internationalt Aristokrati. Forbindelsen med de østlige Lande aabnede nye Handelsveje; ad disse strømmede Rigdomme til de driftige Handelsstæder, hvis Borgeres Friheds- og Selvstændighedsfølelse voksede med Rigdommene; særlig fremblomstrede de norditalienske Stæder. Fortællingerne om K.ene, genoplevede i Erindringens Gyldenglans, vakte Anelser om Verdens Storhed og brogede Mangfoldighed og fremkaldte en ny Literatur, Digte om K.sheltene, religiøse Sange og Psalmer. De mange Nationers Samkvem berigede Sprogene med nye Forestillinger — baade onde og gode — og Ord, dels fra Nabolandenes, dels fra Østerlandenes Sprog.

Men K.ene medførte tillige store Farer for det sædelige Liv. Det hæderlige Arbejde hjemme stilledes i Skygge for Deltagelsen i K., fra hvilke mange kom sædelig fordærvede hjem; og Kirkens rigelige Afladsydelser til Korsfarerne bragte mange til at foretrække denne lettere Vej til Syndsforladelsen fremfor det strengere sædelige Liv hjemme (se Art. Aflad I, 32); og endelig maa man ikke glemme den fordærvelige Virkning, K.ene fik, da Kirken omformede Begrebet K. til at gælde alle Kampe mod Kirkens Fjender baade mod Hedninger og Kættere. Derved beredtes ogsaa Jordbunden for den katolske Kirkes største Skamplet: Inkvisitionen.

2) K. i videre, uegentlig Betydning. Ovenfor er omtalt Toget mod Venderne under det andet K. I 13. Hdaar prædikes K. mod Livlændere og Preussere; ligeledes mod Albigenserne (se I, 47 og Art. Manikæere, de nye). 1246 lader Kirken prædike K. mod den ulydige Frederik II og efter hans Død mod hans Søn Konrad; og forskellige Paver lade det prædike mod deres personlige Fjender: Bonifatius VIII (I, 356) mod Colonna'erne (I, 536), Johannes XXII mod Ludvig Bairer, Urban VI mod Modpaven Clemens VII (I, 521); endelig maa nævnes den kat. Kirkes K. mod Husiterne (S. 497). (R. Röhricht, Gesch. der Kreuzzüge im Umriss, Innsbruck 1898; Ed. Heyck, Die Kreuzzüge und das heilige Land, Bielefeldt u. Leipzig, 1900; H. v. Sybel, Gesch. des ersten K., Leipz. 1881²; R. Röhricht, Gesch. d. erst. K., Innsbruck 1901; B. Kugler, Gesch. der Kreuzzüge, Berlin 1880; H. Prutz, Kulturgesch. der Kreuzzüge, Berlin 1883; H. Hagenmeyer, Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088—1100, Innsbruck 1901; P. Riant, Skandinavernes Korstog og Andagtsrejser til Palæstina, Kbhvn 1868). *Kn. H.*

Korsvej *(via crucis, via calvariæ)* betegnede oprindelig den Vej, Kristus gik fra Pilatus's Hus til Golgata *(via dolorosa)*. Allerede i Middelalderen blev der i Kirker og Bedehuse og under aaben Himmel opstillet Billeder af de forskellige Trin paa Kristi Smertens Vej, i Reglen med 14 saak. Stationer, og ved hver af disse blev der bedet en Bøn eller gjort en Ihukommelse af Kristi Vandring ad Smertens Vej. Ved et Dekret af 31. Juli 1883 har Leo XIII givet regulerende Bestemmelser om Andagt paa K.ene.

Korum, Michael Felix, rom.-kat. Biskop, f. 2. Nov. 1840 i Øvre-Elsass, studerede i Innsbruck, blev 1865 Præst i Strassburg, senere Lærer dér ved Præsteseminariet, 1880 Domherre. 1881 blev han Biskop af Trier, efter at Bispestolen dér havde staaet ledig siden 1876 paa Grund af Kulturkampen. 1903 førtes i Trier en heftig Skolestrid.

Korvej, se Corvei (I, 559).

Kos, meget frugtbar og rig Ø ved Lilleasiens Sydvesthjørne, med en By af samme Navn, en af de doriske Kolonier. K. var berømt for sit Asklepios-Tempel og dertil hørende gamle Lægeskole (Hippokrates). Beliggenheden gjorde den til naturligt Handelscentrum, idet al Søfarten omkring Lilleasien berørte K. (Ap. G. 21, 1). Jøders Ophold paa Øen, som 1 Mak. 15, 23 vidner om, bekræftes ogsaa ved andre Efterretninger, der vise, at de raadede over store Pengemidler.

Kosam, en af Jesu Forfædre (Lk. 3, 28).

Kosbi, den midianitiske Kvinde, som Pinehas dræbte (4 Mos. 25, 15. 18).

Koseba, judæisk By (1 Krøn. 4, 22). Da den nævnes i Forbindelse med Judas Søn Sela (V. 21), er der Sandsynlighed for, at den er den samme som Aksib (1 Mos. 38, 5) i Nærh. af Ke'ila og Adullam i det vestl. Juda (Josva 15, 44; Mika 1, 14); maaske det nuværende Ainkezbê.

Kosmas. 1) **K.** *(Cosmas)* og hans Broder Damianos vare et Broderpar af arab. Byrd, der under den diocletianske Forfølgelse skulle have øvet Lægekunsten i Ægæ i Kilikien uden at tage Løn for deres Hjælp (*ἀνάργυροι*). Deres Mindedag i Vesten er 27. Sept. Meget af Æskulap-Myten gik igen i deres Helgenkrønike (Acta Sanctorum. Sept. VII og »Analecta Bolland.« I. 1882). — 2) **K. Indikoplevstes,** Indie-Fareren, foretog paa Kejser Justinians Tid (6. Aarh.) store Rejser til Arabien og det østl. Afrika. Til Navnet »Indie-Fareren« har han ingen Ret, da hans Meddelelser om Indien ikke stamme fra Selvsyn, men fra andres Fortællinger. Senere gik han i et Kloster paa Sinai, i hvilket han, lidt før Midten af 6. Aarh., skrev et stort Værk, »Kristelig Topografi«, der opstiller en fysisk Geografi, som er i Samklang med de hl. Skrifter, i Modsætning til Ptolemæos, hvis System han bekæmper. Hovedbetydn. af hans Bog ligger i de paalidelige geografiske og naturhistoriske Efterretninger, han bringer. Hans Stil er ikke uangribelig, hvorfor Fotios haaner ham og hans Paastande, der ikke paa alle Punkter faldt i Traad med den byzantinske Dogmatik.

Kosmogoni, den bibelske. Se Skabelsesberetning.

Kosmologisk Bevis, nemlig for Guds Tilværelse, er den Art af Bevisførelse, hvor man fra den ufuldkomne, tilfældige Verden, som omgiver os, slutter tilbage til en fuldkommen, nødvendig Grund over os. Vi finder dette Bevis fra Tænkningens første Dage og overalt med de væsentlig samme Grundtræk. Det findes formuleret hos Aristoteles, der i sin Metafysik gaar ud fra Bevægelsen i Verden og herfra slutter tilbage til en første Bevæger, der selv maa være ubevæget. Der maa være en saadan første Grund. Ellers kommer man ikke til en Begyndelse. Og en Begyndelse maa der være. Thi en uendelig Bevægelse er umulig. Fra Aristoteles er denne Tankegang gaaet videre til

Middelalderens skolastiske Teologi, hvor navnlig Thomas Aqvinas giver en videre Udførelse heraf. Han udvikler, at der maa være et første bevægende Princip for al Bevægelse i Verden, at dette maa opfattes som en første Aarsag (prima causa) og dermed tillige som et absolut nødvendigt Væsen. Mellem de nyere Filosoffer er det især Leibnitz og Wolff, som har tillagt dette Bevis Betydning. Idet Leibnitz overalt gaar ud fra Princip et om den tilstrækkelige Grund, spørger han om, hvorfor Tingene eksisterer, som de gør, og ikke anderledes. »Nu kan den tilstrækkelige Grund til Universets Tilværelse ikke ligge i Rækken af de tilfældige Ting, thi Stoffet er i sig selv ligegyldigt for Bevægelse og Ro og for denne eller hin Bevægelse; man kan i det ikke finde Grunden til Bevægelsen overhovedet og endnu mindre til en bestemt Bevægelse. Den nærværende Bevægelse i Stoffet kommer fra den foregaaende, og man kommer her ikke videre, selv om man gik nok saa langt tilbage. Derfor maa den tilstrækkelige Grund, som ikke atter behøver en Grund, ligge udenfor denne Række af tilfældige Ting og i en Substans, som er Aarsagen dertil, eller som er et nødvendigt Væsen, der fører Grunden til sin Tilværelse med sig. Denne sidste Aarsag til Tingene hedder Gud«. — Der er ingen Tvivl om, at dette Bevis for Guds Tilværelse stadig er ret populært og udøver en Magt over manges Sind. Verden kan ikke være kommen af sig selv; naar vi vil bruge vor Fornuft, maa vi komme til Forestillingen om en højeste Magt, der har frembragt den. Saaledes ræsonneres der almindeligt; man synes, at den Aarsagsforklaring, som man hver Dag gør Brug af, ligefrem tvinger til en saadan Antagelse. Alligevel har Kant med særlig Kraft vendt sig mod dette Bevis, om hvilket han siger, at der heri »skjuler sig en Rede af dialektiske Tilsnigelser, hvilke den transscendentale Kritik let kan opdage og ødelægge». Paa Grundlag af hans Kritik vil vi fremhæve to Indvendinger som afgørende. For det første er det utilladeligt at anvende Aarsagsbegrebet udover Erfaringens Verden; det angiver jo nemlig Reglen for Sammenhængen i Erfaringens Verden, mellem Fænomenerne, og ikke andet. For det andet er den Maade, hvorpaa Aarsagsbegrebet bliver bragt i Anvendelse ganske utilstedelig. Enten maa nemlig den første Aarsag, hvortil der henvises, igen opfattes som Virkning af en tidligere Aarsag, men da er den ikke Gud, eller ogsaa maa den opfattes som noget for sig selv, men da falder den udenfor Aarsagsrækken. Man vil maaske hertil indvende, at en Kæde dog altid maa have en Begyndelse; men denne Indvending falder bort, hvis man vil tænke sig Kæden som en Kreds. Nogen videnskabelig Betydning kan der saaledes ikke mere tillægges dette Bevis. Det Forsøg, som Pfleiderer har gjort paa at forny det, maa ogsaa betragtes som mislykket; det gaar desuden ogsaa bort fra den traditionelle Tankegang. *F. C. K.*

Kottwitz, Hans Ernst, Friherre von, f. i Nærh. af Glogau i Schlesien 1. Sept. 1757, var en af den indre Missions Fædre. Han var i sin Ungdom Page ved Frederik d. st.s Hof, men blev under herrnhutisk Paavirkning vakt til levende Krdm. Først tog han sig af de fattige schlesiske Væverе, senere af Fattigfolk i Berlin, hvor han oprettede en »frivillig Sysselsættelsesanstalt«. I Berlin blev han for mange en Vejleder til Kristus. Han døde 13. Maj 1843 (Jacobi, Erinnerungen an den Baron E. v. K., Halle 1882; jvfr. ogsaa Tholucks, Wahre Weihe des Zweiflers og L. Witte, Das Leben Tholucks, Bielefeld 1884, I, 125 f.).

Krabbe, Erik Jensen, dsk Biskop, skal 1362 i Avignon af Paven være bleven viet til Biskop af Odense. Han døde 1376.

Krafft, Johann Christian Gottlob Ludwig, ref. Teolog, f. i Duisburg 1784, blev 1808 ref. Præst i Weeze ved Cleve, 1817 ref. Præst og 1818 Prof. i Erlangen. 1821 oplevede han en stærk relig. Vækkelse, og fra det Øjeblik af kom han ved sine Forelæsninger og Prædikener til at udøve en stor Indflydelse paa mange. J. C. K. v. Hofmann kalder ham sin Lærer, Stahl betegner ham som den mest apostolske Mand, han nogen Sinde har mødt, og Löhe fik hos ham »Livets Vand til varig Velsignelse«. Han døde 15. Maj 1845. Flere af hans Prædikener, ere trykte, bl. a. en Aargang over frie Tekster (1845). Om hans Betydn. se Thomasius, Das Wiedererwachen des evang. Lebens in der luth. K. Bayerns, Erl. 1867. 117 f.

Krafse, Mogens, dsk Biskop, var først Kannik i Lund, men blev derpaa Christian I's Kansler. 1458 valgte Paven ham til Medhjælper for Biskop Henneke Ulfeldt i Odense. Ved hans Død (1460) overtog M. K. selv Bispedømmet, og som Medlem af Rigens Raad tog han Del i det politiske Liv og var Christian I en trofast Mand. Han døde 1474.

Krag. 1) **Christian Peter Seidelin K.,** dsk Præst, f. 13. Aug. 1839 i Sønder Broby, blev Student fra Odense Skole 1858 og teol. Kand. 1864. 1868—73 var han Kateket ved Johannes-Kirken i Kbhvn og Frimodts Medhjælper i den store, vækkende Gerning; 1873—78 var han Præst i Vildbjerg i Ribe Stift, 1878 blev han Jakobskirkens første Sognepræst. Som saadan gjorde han et stort Arbejde paa Østerbro, der bl. a. satte synlig Frugt i Opførelsen af Sionskirken, som væsentlig var en Sølvbryllupsgave til ham og hans Hustru fra Menigheden paa Østerbro. 1903 ombyttede han den opslidende Gerning i Hovedstaden med en landlig Virksomhed som Sognepræst for Søborg og Gilleleje i Nord-Sjælland. Han har ofte taget Del i Forhandlingen om sociale Spørgsmaal, udgivet flere Prædikener og en Husandagtsbog (1896). — 2) **Jens K.,** dsk Biskop, var først Ærkedegn, men blev 1290 Biskop af Roskilde. I Striden mellem Jens Grand og Erik Menved synes han at have staaet paa Kongens Side, og han var virksom, da Isarnus arbejdede for Forliget mellem Kongemagten og Kirken. 1294 gav han København en udvidet Stadsret. D. 1300.

Kragballe, Christian Malte, dsk Præst, f. i Vejle 27. Aug. 1824, blev privat dimitteret til Universitetet 1843, teol. Kand. 1848. 1855—62 udgav han Tidsskriftet »Kirkelig Samler«, i hvilket Grundtvig bl. a. skrev »Den kr. Børnelærdom«. Nogle Ytringer af K. blev (1856) Aarsag til Striden mellem Grundtvig og Martensen om Alterbogsdaaben (Martensen, Af mit Levned III, 63 f.;

H. Brun, Biskop N. F. S. Grundtvigs Levnetsløb II, 121 f.), og Martensen nægtede at ordinere K., da han skulde have været Kapellan hos P. Rørdam. 1872 blev K. Huspræst paa Lieutenant Rosenmüllers Gods Tyllinge i Sverig, og da ordinerede Martensen ham. 1888—95 var han Spr. for Assens og Klakring i Aarhus Stift. Han døde i Horsens 16. Febr. 1897.

Kragelund, Peder Jensen, dsk Biskop, f. 21. Dec. 1602 i Bergen, blev 1623 Student fra sin Fødebys Skole, 1628 Spr. i Faarevejle og Slotspræst paa Dragsholm, 1635 Magister, 1650 Biskop i Ribe og 1653 Dr. theol. Under Krigen led han meget. 1660 var han til Stede paa Rigsdagen i København, og han skal have arbejdet for Enevældens Indførelse. Hans Erklæring i Anledning af de paatænkte Ændringer i Kirkeordinansen (1661) viser hans Ufordragelighed. D. 13. Sept. 1681.

Kragh, Peter, Missionær, f. 20. Nov. 1794 i Gimming, blev Student 1813 fra Randers Skole, 1817 teol. Kand., 1818—28 Missionær i Egedesminde paa Grønland. 1829 blev han Præst i Gjerlev og Enslev, 1838 i Lentrup og Hjerting, 1850 i Øsby i Haderslev Provsti. 1881 tog han sin Afsked; han døde 25. Marts 1883. Han har udgivet fl. Traktater og Prædikensamlinger paa Grønlandsk og oversat de smaa Profeter, Daniel og nogle af de historiske Bøger paa dette Sprog, men hans Oversættelser ere ikke blevne trykte. 1876 udkom der et Udtog af en Dagbog, han havde ført i Grønland.

Kranach, Lucas, se Cranach (I, 563).

Krantz, Albert, Historieskriver, f. o. 1445 i Hamburg, studerede først i Rostock og Köln, men gik derpaa til Mainz, hvor han blev *Doctor decretorum*, og til Perugia, hvor han blev Magister. I Rom var han ogsaa. Paa denne Rejse begyndte han at samle Stof til sine historiske Arbejder paa de ital. Biblioteker. Efter Hjemkomsten holdt han som Prof. i Rostock filos. og jurid. Forelæsninger. 1486 blev han Syndikus for Lübeck, i hvis Tjeneste han gjorde Rejser til Livland og Antwerpen. 1490 blev han *Dr. theol.* i Rostock. 1493 flyttede han (fra Rostock eller Lübeck) til Hamburg som Lektor i Teol. og Præst ved Domkirken, men beholdt Syndikatet i Lübeck, og en Tidlang synes han ogsaa at have været Syndikus for Hamburg. I Hamburgs Tjeneste gjorde han ogsaa mange Rejser (bl. a. til Danmark [Nykøbing]), og Kong Hans valgte ham til Voldgiftsmand i Striden med Ditmarskerne. 1508 blev han Domkapitlets Dekan. Han døde 7. Dec. 1517, efter paa sit Sygeleje at have læst Luthers Teser, der bragte ham til at udbryde: »Du siger Sandheden, gode Broder, men du vil ikke udrette noget; gaa ind i din Celle og sig: Gud, forbarm dig over mig«. Efter hans Død udkom hans historiske Arbejder (*Vandalia* 1519, *Saxonia* 1520, *Dania* paa Tysk 1545 i Strassburg, paa Latin ssteds 1546 og endelig 1548 hans Hovedværk: *Metropolis*). Hans *Dania* er vigtig for den nordiske Kirkehistorie. Hans hist. Arbejder bleve af Rom satte paa Index paa Grund af »de ugudelige Noter i Randen, der vare tilføjede af Kættere«. Han var en Modstander af Wyclif og Hus, men saa klart Fordærvelsen i Kirken (E. Schäfer, Zur Geschichtschreibung des A. K. i »Zeitschr. des Vereins für hamburg. Gesch.« XX, 1899).

Krapf, Johannes Ludwig, en Bondesøn fra Derendingen i Württemberg, f. 11. Jan. 1810, kom 1827—29 paa Seminariet i Basel, studerede derefter i Tübingen og var en kort Tid Vikar. Ved Fjellstedts (S. 63) Hjemkomst fra Smyrna vaktes paany hans Missionsiver, og han meldte sig til Church Miss. Soc. for at gaa ud til Fjellstedt i Smyrna, men sendtes 1837 til Abyssinien. Efter 2 Maaneders Ophold i Adoa, Tigres Hovedstad, blev han med de andre Missionærer fordreven ved romerske Intriger, men fandt siden Indgang i Sydriget Shoa (1839—42). Efter en Rejse til Ægypten for at hente sin Brud samt Medarbejdere fandt han dog ogsaa Shoa tillukket og vilde nu over Sansibar naa de hedenske Gallaer. Han kom i Maj 1844 til Mombasa, hvor han, selv Døden nær, mistede Kone og Barn. Gallaerne naaede K. ikke, men han holdt ud i Østafrika under fortsatte møjefulde Rejser og Sprogstudier, fik 1846 sin Landsmand Rebmann til Medarbejder og tog Bolig i Rabaj (det senere Kisulutini), hvor han vandt sin første og eneste omvendte, en Krøbling. Men Missionærernes Rejser, hvorved de fik Øje paa de snedækte Alpetoppe i Kilimandjaro, gav Stødet til den senere Række af Opdagelsesrejser ved Livingstone, Speke og Grant, og Krapfs Rejseberetninger og storslaaede Missionsplaner (til en »Apostelkæde« af Stationer fra Mombasa tværs over Afrika) vakte levende Interesse i England og Tyskland ved hans Besøg i 1850. Han gik atter ud 1851—53 til nye Rejser og Farer i Østafrika og kom hjem med ødelagt Helbred, men var endnu tre Gange i Afrika: 1854—55 i Gondar i Abyssinien, 1860—62 i Sansibar og 1867 i Abyssinien. Resten af hans Liv henlevedes i Kornthal i Württemberg under literære Arbejder for Missionen til det sidste. Han døde den 26. Nov. 1881. *V. Sn.*

Krarup, Frederik Christian, dsk Præst, fødtes i Løgumkloster 31. Marts 1852, blev 1870 Student fra Aalborg Skole og 1878 teol. Kand. 1881—83 foretog han en Studierejse til Udlandet. 1884 blev han Spr. i Mariager, 1893 i Sorø. 1885 vandt han den teol. Licentiatgrad for en Afhandling »Om Forh. mellem det guddommelige og menneskelige i Christi Person«. 1888 skrev han »Om Undergavens Stilling i den kristne Kirke« og, som Svar paa et Modskrift af Pastor A. Schack, 1889 »Hvori er Underkraften begrundet«. 1889 holdt han etiske Forelæsninger paa Universitetet, og 1894 udgav han »Grundrids af den kristelige Ethik«, der blev oversat paa Tysk. Han har i flere Aar været Censor ved den teol. Embedsexamen.

Krates, en syrisk Befalingsmand i Jerusalem (2 Mak. 4, 29). Hans Forhold til Kypern har muligvis, ligesom den i 2 Mak. 12, 2 nævnte Nikanors, bestaaet i at være »Kypriark«, ɔ: — efter Analogi med »Asiark«, »Syriark« o. l. — en Forstander for de offentlige Føstlege.

Krattman, Herman, Konvertit, hed rimeligvis oprindelig Bertel Eriksen og var fra Odense. Han studerede først i Kbhvn, men rejste o. 1660 til Udlandet og gik dér over til Romerkirken. I Paris traadte han ind i Dominikaner-Ordenen, og Ludvig XIV, der havde gjort ham til sin Prædikant, overdrog ham det Hverv

at omvende de Nordboere, Hollændere og Tyskere, der kom til Seinestaden. Til Brug ved sin Propaganda udarbejdede K. en Katekisme og en Haandbog med Bønner osv., der udkom paa Tysk, Hollandsk og Dansk. Blandt de Danske, han vandt for Romerkirken, var hans Frænde, Jacob Winsløw (se d. Art.); han skal ialt, ifølge en Fortegnelse, som man fandt blandt hans Papirer, have bragt flere end 200 Nordboere til at gaa over til Rom. Han døde 1704.

Kraus, Franz Xaver, rom.-kat. Kirkehistoriker, f. i Trier 18. Sept. 1840, studerede i Freiburg, Paris og Bonn, blev præsteviet 1865, 1872 Prof. extr. i Kunsthistorie og Arkæologi i Strassburg og 1878 Prof. ord. i Kirkehistorie i Freiburg. Han har skrevet en Mængde kunsthist. Skrifter, bl. hvilke især maa mærkes hans stort anlagte, men ufuldendte »Gesch. der christl. Kunst« (Freib. 1896 f.). Ogsaa til Rhinlandenes Kunsthistorie har han givet vigtige Bidrag. Desuden har han med andre rom.-kat. Lærde udgivet en værdifuld »Realencyclopädie der christl. Alterthümer« (I—II, 1880—86). K. indtog i teologisk og kirkelig Henseende en Særstilling indenfor Romerkirken, og har paa forskellig Vis faaet den herskende Ultramontanismes Uvilje at føle. Som Kirkehistoriker var han en Discipel af Alzog (I, 65), men langt mindre hildet i Traditionens Lænker end sin Lærer. Den første Udgave af hans »Lehrb. der Kirchengesch für Studierende« blev stærkt angrebet, og i de senere Udgaver (4. Aufl. 1896) maatte han paa flere Punkter gaa paa Akkord med sin videnskabelige Samvittighed. Han tog Revanche ved i »Augsb. Allg. Zeitung«, under Psevdonymet »Spectator«, at skrive nogle for Ultramontanismen og Jesuitismen meget ubehagelige kritiske Oversigter over den nyeste Kirkehistorie. K. var en fremragende Dante-Forsker, og hans store Værk om den ital. Digter (»D., sein Leben und sein Werk, sein Verhältniss zur Kunst und Politik«, Berlin 1897) er et Hovedværk i Dante-Literaturen. Et andet Hovedemne for hans Forskning var den ital. Filosof, Antonio Rosmini (se d. Art.), hvem han har rejst et smukt Mindesmærke i en Afhandling, der først blev trykt i »Deutsche Rundschau« for 1888, siden optrykt i hans »Essays« (I, Berlin 1896). I disse to Bind »Essays« (II, 1901) har han givet flere vigtige Bidrag til det italienske Aandsliv i det 19. Aarh. Hans sidste Værk var den ogsaa af Ultramontanismen heftigt angrebne Monografi »Cavour« (Mainz 1902). Han døde i San Remo 30. Dec. 1901.

Krauth, Charles Porterfield, amerik. Teolog, blev født 17. Marts 1823 i Martinsburg i Virginia, gik i Skole i Gettysburg og blev allerede i en Alder af 18 Aar Præst for en Missionsmenighed i Canton, en Forstad til Baltimore. 1842 blev han Præst i selve Baltimore, 1848—55 var han Præst i Winchester i Virginia. I Begyndelsen var han metodistisk i sin Virkemaade, men efterhaanden aflagde han det metodistiske og blev ved daglig Fordybelse i Biblen og de luth. Bekendelsesskrifter en ivrig Lutheraner. En Del af Vinteren 1852—53 tilbragte han, af Hensyn til sin Hustrus Sygdom, paa St. Thomas, og var dér virksom under en Vakance i den nederl. ref. Menighed. 1855 blev han kaldet til Pittsburg, 1859 til Markus-Menigheden i Philadelphia. 1864 overtog han den dogmatiske Lærestol ved det luth. Seminarium i Philadelphia, efter at han som Udgiver af *The Lutheran* i længere Tid havde øvet en betydelig Indflydelse paa de luth. Kredse i Amerika. 1866 gjorde han Udkast til *General Council's* Konstitution, 1880 blev hans Menighedsordning antaget. I 10 Aar (til 1880) var han Præsident for *General Council*. Da han havde nedlagt Præsidentstillingen, fik han det Hverv at skrive en stor Lutherbiografi til Luther-Aaret 1883, men allerede 2. Jan. 1883 døde han uden at have udført Hvervet (A. Spaeth, Ch. P. K. I—II, New York 1898 f.).

K'rê (Kerê). I de hebr. Bibelhaandskrifter og Udgaver findes i Randen gl. Varianter, der benævnes K. ɔ: det, der skal læses, i Stedet for det paa vedkommende Sted i Teksten skrevne, der kaldes K'tîb (Ketîb) ɔ: det skrevne. Af Ærefrygt for den hellige Tekst blev K'tîb staaende urørt, men forsynedes med de til Varianten hørende Vokaler. For Indholdet har K. forsvindende Betydning. En staaende K. er »adonaí« (ɔ: Herre) for Guds hellige Navn »jhoh« (Jahve [Jehova]), som den senere Jødedom skyede at udtale.

Krell. 1) **Johann K.**, sociniansk Præst, f. i Hellmitzheim i Franken 1590, var en Tidlang Rektor i Rakau. Han døde 1633. Flere af hans Skrifter ere optagne i »Bibl. fratrum Polon.« (1656). — 2) **Nicolaus K.**, Kansler, f. i Leipzig o. 1553, studerede i Leipzig, blev 1580 af August af Sachsen udnævnt til Hofraad, Aaret efter ansat ved Kronprinsens, den senere Kurfyrst Christian I's, Hof. 1586 efter Augusts Død blev K. udnævnt til Gehejmeraad og 1589 til Kansler. Under hans Styrelse rejste Calvinismen atter Hovedet i Sachsen, og den blev i høj Grad begunstiget af K., som yderligere forargede sine luth. Landsmænd ved paa egen Haand at sende den til Romerkirken overtraadte Henrik IV af Frankrig Hjælp ved en Ekspedition, der forøvrigt endte ynkeligt. Da Christian I døde, fik Uviljen mod K. Luft. Der blev indledet en Proces imod ham. Han blev sat i Fængsel paa Königstein og siden dømt til Døde. 9. Okt. 1601 blev han halshugget paa Jüdenhof i Dresden. I Dresdens hist. Museum viser man endnu et Sværd med Indskriften: *Cave Calviniane* (ɔ: vogt dig Calvinist!). Ved hans Jordefærd holdt Præsten Nikolaj Blum fra Dohna en Ligprædiken, der gav Anledning til en hel literær Fejde (K. v. Hase, Ges. Werke VI, 504 f.). — 3) **Samuel K.**, unitarisk Præst, f. 1660, studerede i Amsterdam, hvor han kom under arminiansk Paavirkning, og blev derpaa unitarisk Præst i Königswalde ved Frankfurt an der Oder, siden i Amsterdam, hvor han døde 1747. I Königswalde affattede han 1716 »Glaubensbekenntniss der Unitarier in Mark«. Bl. hans Skrifter maa især mærkes den under Navnet »Artemonius« (se Artemon I, 151) udgivne Forklaring af Prologen til Joh.-Evangeliet.

Krementz, Philip, rom.-kat. Biskop, fødtes 1. Dec. 1819 i Koblenz, studerede i Bonn og München, blev præsteviet i Trier 1842, 1867 Biskop af Ermland. Da han ikke vilde slippe Vatikaner-Konciliets Afgørelser, blev han su-

spenderet, og han led en Del under Kulturkampen. D. 1886.

Kremsmünster er et berømt Benedictiner-Abbedi i Traun-Kredsen i Østerrig, grundlagt 777 af den baierske Hertug Thassilo II. I det har baade Videnskaben og den kirkl. Musik haft et Hjemsted og mange udmærkede Dyrkere (W. Hartlauer, Denkschrift an die 1100 jährige Jubelfeier des Stiftes K., Linz 1878). Ved Jubelfesten var den senere Ærkebiskop af Wien, Cølestin Gangelbauer (S. 167), Abbed i K.

Kreta, den bekendte store gr. Ø Sønden for det ægæiske Hav, bjergfuld, men meget frugtbar (paa Størrelse som Sjælland med Laaland-Falster). Den oprindelige Befolkning stammede vistnok fra Lilleasien, men en massevis dorisk Indvandring gav Øen et gr. Præg. Befolkningen var tæt; allerede Homer kalder K. »Øen med de 100 Byer«. Blandt disse vare Knossos, Gortyna og Kydonia. K.s Beliggenhed har gjort den til en betydningsfuld Station for Østens Indvirkning paa Grækenland, og de nyeste Udgravninger have paa mærkelig Maade stadfæstet Sagnene om Kong Minos's gl. Rige (A. J. Evans). Fønikerne koloniserede tidlig K.; Flodnavnet Jardanos (= Jordan) stammer fra dem. K.s Befolkning var bekendt for sin krigerske Aand, der trivedes under idelige Fejder paa Øen. Meget taler for, at Filistrenes Hjemstavn Kaftor, som G. T. oftere nævner, er det samme som K. eller en Del af denne Ø (se »Kaftor« og »Filistre«); Tacitus bekræfter det, omend paa en noget forvirret Maade, ved at kalde Jøderne selv (i Stedet for Jødelands Kystbefolkning ɔ: Filistrene) for Flygtninge fra K. De i 1 Sam. 30, 14. Sef. 2, 5 og Hes. 25, 16 nævnte Kreter (paa førstnævnte Sted »Kreti«, generelt Enkelttal) ere saa nøje forbundne med Filistrene, at de praktisk talt ere ét med dem. Krigersk Dygtighed udmærkede ogsaa Filisterne ligesom K.s Befolkning. Kretiske Lejetropper vare søgte (1 Mak. 10, 67. 11, 31 (Lasthenes; jvfr. hos Josefos). Sørøveruvæsenet fra K. gjorde Romerne Ende paa ved i Aaret 67 f. Kr. under megen Blodsudgydelse at erobre Øen, der en Tid efter forenedes med Kyrene som én Provins.

Mange Jøder bosatte sig fra Ptolemæernes Tid paa K., f. E. i Gortyna (1 Mak. 15, 23). Ved Pinsefesten i Jerusalem vare ogsaa kretiske Jøder til Stede (Ap. G. 2, 11). Paulus berørte under Sejladsen til Rom som Fange K. (Ap. G. 27, 7 f.), men har næppe da kunnet foretage noget videre; senere har han dog besøgt Øen og efterlod Titus dér (Tit. 1, 5). Man faar det Indtryk, at Krdmmen er kommen til K. før denne Apostlens Virksomhed (hvad ogsaa Ap. G. 2, 11 gør sandsynligt). Kreternes Skudsmaal af deres egen Digter Epimenides, som Apostlen fandt stemmende med Erfaring (Tit. 1, 12), bekræftes fra mange andre Datidsudsagn; de vare hengivne til Løgn, Strid, Drik og Usædelighed. Apostlen byder derfor Titus at tage dem strengt, for at de kunne blive sunde i Troen. — Af K.s o. 300,000 Indbyggere er en Tredjedel Muhammedanere. *L. G.*

Kreti og Pleti. »Kreti«, ɔ: Kretere, kaldes undertiden Filistrene (1 Sam. 30, 14; jvfr. Sef. 2, 5; Hes. 25, 16), der sandsynligvis stammede fra Kreta. I Forbindelsen »K. og P.«, der bruges om Davids Livvagt (2 Sam. 8, 18. 15, 18. 20, 7. 23 [Ktib her: Kari]; 1 Kong. 1, 38. 44; 1 Krøn. 18, 17), og som af sproglige Grunde maa antages at være et Par Folkenavne, har Navnet K. øjensynlig samme Betydning som ovenfor: Kretere ɔ: Filistre, og »Pleti« er muligvis intet andet end det samme Filisternavn: Plisti, udtalt læspende som »Pleti« med Assonans til »Kreti«, eller ogsaa et andet ubekendt Stammenavn. Davids Livvagt vides netop for en Del at have bestaaet af filistæiske Lejetropper (jvfr. Ittai og Gittiterne). 2 Sam. 20, 7 taler imod at identificere K. og P. med Davids »gibborim« (Davids Helte). Fremmede Tropper som Livvagt kendtes ogsaa i Ægypten (jvfr. Schweizerne fra nyere Tider). Navnet K. og P. forekommer ikke senere i G. T. Om »Kari« (Livdrabanterne) i 2 Kong. 11, 4. 19 er et Folkenavn (og om det i saa Fald har noget Slægtskab med Kreti) er tvivlsomt. — K. og P. er fra Bibeloversættelserne blevet Udtryk for »Hoben«, »alle Slags Folk«.

Krig, ɔ: Kamp paa Livet mellem Folkeslag eller organiserede Partier inden for samme Folk. Berettigelsen til saadan Kamp bestaar i, at af to Onder maa det mindste foretrækkes. Naar man hellere end den formentlige Retskrænkelse vil have K., saa kan dette ikke paa Forhaand lastes, da Retskrænkelsen jo gerne kunde betyde større Lidelse i Verden end K.en. Betegnelserne Angrebsk. og Forsvarsk. betegner intet med Hensyn til K.ens Berettigelse. Det kan blive en Stat paanødet at begynde K., og den anden Stat kan have den største Skyld.

To Dele vil virke i Retning af Undgaaelse af K., nemlig voksende Dannelse og snildere Indretning af Samfundene.

Den voksende Dannelse, hvori kr. Tro har sin store Del, bevirker, at det bliver afskyvækkende, at det ene Menneske dræber det andet. Det bevirkes dels ved, at klarere Tanke lærer Hjerterne, at alle er Brødre, dels ved, at der knyttes saa mange Baand mellem Folkene, at det aandelige Familieskab føles stærkt. Saa utænkeligt, som det er, at Broder dræber Broder, bliver det, at Menneske dræber Menneske, eller at det ene Samfund krænker det andet saa dybt, at det ligefrem er at trykke dets Medlemmer Vaabenet i Haanden. Mange vilde sikkert den Dag i Dag aldrig af sig selv have fundet paa den Løsning af Forviklinger: K., hvis ikke Fortiden havde frembudt den, saa at K.en for saa vidt er en Klods om Benet, som Slægten slæber med sig fra de henrundne Tider.

Den snildere Indretning af Samfundene virker i samme Retning og virker nok saa hurtig. Naar man nu i et svagt Papirshylster trygt kan forsende en Formue over Land og Hav, saa kommer det jo ikke af, at Folk nu er for ærlige til at stjæle, men af den snilde Samfundsordning. Og saaledes vil denne maaske ogsaa med Hensyn til Undgaaelse af K. ad en hurtigere Vej virke det, som den voksende Dannelse kun kunde virke ad en meget langsom Vej.

Den Vej, man er slaaet ind paa, er: den internationale Repræsentation. At den Omstændighed, at Regeringerne bliver demokratiske, skulde hjælpe til Undgaaelse af K., hvad man en Gang mente, det viser sig slet ikke at

være Tilfældet; kun sker der derved en Forandring i de Motiver, som bevirker K.en. Den formelle Mulighed for K. vil stedse være til Stede, saa længe der er flere Stater, hvis Regeringer er suveræne og ikke skylder nogen højere Repræsentation Regnskab. Nu er det overordentlig vanskeligt at oprette en saadan international Repræsentation, som paa den Maade kunde være en Øvrighed for Staterne, at den om fornødent kunde sætte sin Afgørelse igennem med K.smagt. Regeringerne vil ikke give Afkald paa at være suveræne. Men den internationale Repræsentation kan dog ogsaa uden K.smagt faa en meget stor Magt, en paa Folkenes Respekt grundet Magt, saa at den enkelte Stat ikke vil vove andet end at bøje sig. Henimod dette synes Udviklingen at pege. At der allerede er sket betydningsfulde Begrænsninger i K.ens Grumhed, er utvivlsomt. K.en betragtes nu kun som en Kamp imellem de paa Staternes Vegne opererende Militærkommandoer, men de private Borgere skal intet lide paa Person og Ejendom; og ogsaa K.sfanger staar lige saa vel under Lovens Beskyttelse som de private Borgere.

Vil K. saa ikke til sidst helt ophøre? Jo, hvis de to Dele, voksende Dannelse og snildere Indretning af Samfundene, uhindret faar Lov til at gøre sig gældende. Men derom kan intet vides. Skriften varsler om en tusindaarig Fredstid, da Djævelen skal være bunden, og Kristus herske med sine udvalgte, lader os altsaa haabe paa et foreløbigt Ophør af K.en; men derefter, hedder det, skal der atter blæses til Kamp, Guds Riges Modstanderes sidste og fortvivlede Kamp mod »de helliges Lejr og den elskede Stad«. Saa længe K. findes, kan det ikke billiges, at den enkelte (Kvækerne) vil unddrage sig; det vilde være at svigte det Samfund, man hører til, og at gøre sit til dets Opløsning. Vil den enkelte gøre K.s Forkastelighed gældende, kan Staten dertil svare: den er et Retsmiddel, vel ikke noget lysteligt, men under visse Forhold det eneste.

Saa sandt som Mennesker opdrages gennem Trængsler, kan K. være en opdragende Magt. Den kan fremkalde Fædrelandskærlighed, Offervillighed og Mod. Enhver K. beriger et Folk med dyrebare Minder om saadant. Og hvor ivrige vi end kan være for Fredssagen, skal vi ikke berøve K.sheltene deres Hæder. De har vovet deres Liv for deres Folk, og deres Selvforglemmelse skal kalde til Efterfølgelse. (E. Achelis, Der K. im Lichte der christl. Moral, Bremen 1871; Martensen, Ethik III, 281 f.) Jvfr. Art. Fred (S. 105). *F. L. Ø.*

Krishna (Sanskrit: *Kṛṣṇa* = sort) anses i Indien for en særlig Aabenbaringsform af Guden Vishnu (se d. Art.), idet han nemlig fremstilles og dyrkes som den 8. af dennes Avatārer (I, 183). Den ret omfattende Sagnkreds, som staar i Forbindelse med K.s Navn, gør det højst sandsynligt, at K. oprindelig var en lokal Nationalhelt, der senere dyrkedes som Gud i visse Dele af Indien. Brahmanismen optog denne Gud i sit System som en Inkarnation af Vishnu (jvfr. Art. Indiske Religioner), og som saadan optræder han allerede i det store episke Digt Mahābhārata. Navnkundigt er især det Afsnit, som bærer Navnet Bhagavadgītā (ɔ: Højsangen), og som i Virkeligheden er et selvstændigt i det større Værk indskudt Digt af filosofisk-didaktisk Indhold. Her optræder K. som Forkynder af »Pligten«, et helt eklektisk System af Moralfilosofi, baseret paa de ældre filosofiske Systemer (Sānkhya, Yoga og Vedānta). Krishna-Tilbedelsen er ubetinget den mest udbredte Form af Vishnu-Dyrkelsen i Indien, særlig i de nordvestlige Dele af Landet, som efter Sagnene har været Skuepladsen for hans Bedrifter. Særlig yndet er Forestillingen om ham som Hyrde og Hyrdindernes Elsker, og ved de Fester, som afholdes til hans Ære, træder de erotiske Momenter stærkt frem, hyppigt ogsaa grænsende til det obskøne. K.s Fødselsdagsfest fejres aarlig i August Maaned under stor Tilslutning fra alle Sekter; ved denne Lejlighed tilbedes han som Barnet ved sin Moders Bryst, og de billedlige Fremstillinger heraf, som gaar tilbage til Middelalderen, minder i mange Henseender om de kristelige Fremstillinger af Maria med Barnet. Nogle har heraf (og af forskellige andre Træk i Sagnene) villet slutte, at kristelig Indflydelse har gjort sig gældende i Krishna-Dyrkelsen, men intet positivt Bevis kan dog leveres herfor, og Antagelsen synes i Virkeligheden heller ikke at være nødvendig. Taabeligt er det, at »visse« Religionsforskere har villet identificere selve Navnet K. med Christus (af hvilket Navn end ikke ét Bogstav genfindes i det indiske Navn), paa lignende Maade som man har villet identificere Navnet Messias med Metteyya (se Art. Buddha). Hos Buddhisterne er K. (Pāli: *Kanha*) den sorte Dæmonfyrste, identisk med Māra. Af Krishna-Legenderne og Krishna-Dyrkelsen i Indien er der leveret en velskreven Fremstilling paa Dansk af H. Martensen-Larsen, K., et Stykke sammenlignende Religionshistorie, Kbhvn 1894. *D. A.*

Krisma. Romerkirken bruger i sin Kultus paa 3 Punkter Olie til Salving: 1) Syge-Olien *(oleum infirmorum)* til den sidste Olie (se d. Art.); 2) Daabs-Olien eller Katekumen-Olien *(oleum catechumenorum)*, ogsaa kaldet »Frelsens Olie« og 3) K. (*χρῖσμα* ɔ: Salve, Salveolie). Olien er en Blanding af ren Olivenolie og Balsam og bliver hvert Aar højtideligt indviet ved den anden Messe paa Skærtorsdag, som derfor ogsaa kaldes *missa chrismatis* (jvfr. Pontificale Romanum, revid. af Benedict XIV og Leo XIII, Regensb. 1891, S. 236 f., Afsnittet: De officio in feria qvinta Coenæ Domini, cum benedicitur oleum catechumenorum et infirmorum et conficitur chrisma). Indvielsen af Olien er en biskoppelig Forret og finder Sted i Nærværelse af 12 Præster, 7 Diakoner og 7 Underdiakoner, i Biskoppens Domkirke. K. bruges ved Konfirmationen, ved Præstevielsen, ved Indvielsen af en Kirke, en Døbefont eller en Kalk og ved Vigslen af Daabsvandet. I det liturg. Sprog hedder det: *oleum catechumenorum benedicere*, men *chrisma conficere*. — I den gr. Kirkeafdeling bestaar K. af Olivenolie (*μύρον ἅγιον*), hvid Vin og indviet Vand. Disse flydende Ingredienser koges under vedvarende Psalmesang 3 Dage (fra Mandag til Onsdag i den stille Uge) sammen i en umaadelig stor Beholder. Onsdag Eftermiddag Kl. 3 hører Kogningen op, og Vædsken hældes da paa 12 store Kar for at afkøles. Derpaa blandes der for-

skellige fine Krydderier (Palmesaft, Rosenolie, Nellikeolie, Rosmarinolie osv.) i nærmere bestemt Forhold (Alt, Das Kirchenjahr, Berlin 1860, S. 216) i Olien, og det hele hældes paa 12 Sølvfade, der forsegles, indtil Patriarken næste Dag, ledsaget af en højtidelig Procession, indvier disse. Heraf tages K. til Kejsernes Kroning og til Daab og Salving af dem, der fra andre Kirkesamfund gaa over til det gr. I den rom. Kirkeafdeling kan ikke alene Paven, men enhver Biskop, indvie den hl. Olie, men kun Biskopperne have Ret til at bruge K.; i den gr. Kirkeafdeling kan kun Patriarken eller den øverste Biskop indvie K., men efter Konsekrationen betros denne til hver enkelt Præsts Brug, idet ogsaa Præsten dér kan konfirmere.

Krispos (det rom. Navn Crispus), Synagogeforstander hos Jøderne i Korint. K. blev Kr., overbevist ved Paulus's Prædiken (Ap. G. 18, 8) og døbt af Apostlen selv (1 Kor. 1, 14); han skal være bleven Biskop over Ægina. *L. G.*

Kristadelfiere, se Christadelphians I, 501.

Kristelig Forening for unge Kvinder (K. F. U. K.) er det kvindelige Sidestykke til K. F. U. M. (se nedenfor) og stammer ligesom denne fra England. Bevægelsen har en dobbelt Rod; den ene gaar tilbage til 1855, da Miss Robarts (d. 1876) sammen med nogle andre kr. Kvinder dannede en Bønnekæde, senere en Forening og et Hjem for forældreløse unge Piger; — den anden, hvortil Grunden lagdes af den senere Lady Kinnaird, søgte at danne Hjem for unge Kvinder i større Byer. Begge disse Bevægelser forenedes i 1884 til én under Fællesnavnet »K. F. U. K.«. I det følgende Aar udstraktes Arbejdet dels til Kolonierne og Missionslandene, dels til Fastlandet, og i 1892 dannedes et Verdensforbund *(World's Young Women's Christian Association)* med Hovedsæde i London, hvortil Adgangen stod aaben for de Lande, der meldte Tilslutning som National-Forbund (først Sverige, Norge og Frankrig, senere bl. a. ogsaa Danmark), medens de øvrige kunde blive korresponderende Medlemmer. En kvindelig Generalsekretær har ogsaa virket for Sagen paa gentagne Rejser i Orienten. I 1898 vedtoges en lignende Basis som K. F. U. M.'s. »Verdens kr. Forening for unge Kvinder søger at forene saadanne unge Kvinder, som, idet de betragte Herren Jesus Kristus som deres Gud og Frelser, i Overensstemmelse med den hl. Skrift, er i levende Forbindelse med ham gennem Guds Kærlighed, som er udgydt i deres Hjerter ved den Hellig-Aand, og som ønske at forene deres Kræfter for Udbredelsen af hans Rige blandt alle unge Kvinder, ved saadanne Midler, som er i Overensstemmelse med Guds Ord«. Virksomheden har, særlig i England og Amerika (siden 1866), efterhaanden specialiseret sig i mange Felter: Landophold for fattige Kvinder, Aftenundervisning, Anvisning af Arbejde, Afdeling for Lærerinder, Virksomhed blandt blinde unge Piger, Oprettelse af Spisekvarterer for Forretningsdamer, Møder for Fabrikspiger, Hjælpe-Komitéer for enlige unge Piger, som rejse til fremmede Lande, osv. I Danmark har Foreningerne tilsammen endnu flere Medlemmer end K. F. U. M.; Arbejdet ledes i lignende Baner, dog selvfølgelig med naturlige Afvigelser; i Kbhvn grupperes Arbejdet udenom en Centralforening i forskellige Sognefilialer. Det tidligere uheldige Navn »Pigeforening« er ombyttet med »Kristelig Forening for unge Kvinder«, hvori det ogsaa betones, at Foreningen vil samle alle unge Kvinder, ogsaa fra de dannede Klasser, omkring Jesus Kristus. Det direkte kr. Præg har altid været stærkt hævdet med om muligt endnu stærkere Kraft end i K. F. U. M. *O. R.*

Kristelig Forening for unge Mænd (K. F. U. M.) er den internationale kr. Ungdomsbevægelse, der har sin Oprindelse fra Midten af det 19. Aarh. Det nye ved Bevægelsen er ikke det, at Kirken gør et særligt Arbejde iblandt Ungdommen; saadanne Forsøg spores i forskellige Former under flere Perioder af det evang. Kirkeliv i Skikkelser, som nærmer sig mere og mere til K. F. U. M. (saaledes i Basel fra 1768, reorganiseret 1825; i Elberfeld omkring 1820, ved Pastor Döring, reorganiseret 1836; i Glasgow 1824 ved David Nasmith og 1841 »Christian Institute«; i Amerika 1830 ved Nasmiths Besøg og allerede 1677; overhovedet i de fleste evang. Lande under Pietismens og andre Vækkelsesretningers Indflydelse). Men det nye er 1) den konstante Eksistens i Modsætning til den sporadiske; 2) det internationale Præg i Stedet for det lokale; og endelig selve Princippet: 3) et Arbejde af de unge for de unge i Stedet for et Kirkens Arbejde iblandt de unge.

Foreningen grundlagdes 6. Juni 1844 i London af Sir George Williams, f. 1819, dengang ansat i Hitchcocks Magasin lige over for St. Pauls Katedral, nu en af Cheferne i samme Hus, og efter K. F. U. M.'s (Y. M. C. A.) Jubilæum 1894 Æresborger i London. Bevægelsens Udspring var Williams's og nogle faa Venners Syn for den store, aandelige Nød blandt deres jævnaldrende, som førte dem til at holde regelmæssige smaa Bedemøder paa deres Værelser og til at tale enkeltvis med Kammeraterne, hvorved selve Husets Chef blev ledet til personligt Kristenliv. Men selve Bevægelsens providentielle Udspring kendes af dens mange forberedende Tilløb uafhængig af hverandre, dens hastige og kraftige Forplantelse, og selve den teoretiske Overvejelse, at Livets store Afgørelser sker i de unge Aar, og at ogsaa selve Ungdomslivet har Kristus behov og har en Plads at fylde i Guds Rige. Men ved Siden deraf er K. F. U. M. et ægte Barn af det 19. Aarh. Den første Verdensudstilling (i London 1851) bidrog højlig til at sprede Foreningstanken; samme Aar grundlægges Y. M. C. A. i Nordamerika og Kanada (Boston og Montreal), 1852 i Paris. 1853 i Australien. Paa en Konferens under Verdensudstillingen i Paris 1855 vedtages følgende fælles, interkonfessionelle Konstitution (»Pariserbasis«): »De kr. Foreninger for unge Mænd søge at forene de unge Mænd, som, idet de anerkende Herren Jesus Kristus som deres Gud og Frelser, i Overensstemmelse med den hl. Skrift, ønske at være hans Disciple i deres Lære og Liv og at forene deres Anstrengelser for at udbrede hans Rige iblandt unge Mænd«. Et egentligt internationalt Verdensforbund organiseres paa Konferensen i Genève 1878. Dets Hovedbestyrelse (Verdenskomitéen) har Sæde i Genève og bestaar dels

af Schweizere, dels af Repræsentanter fra alle de nationale Bevægelser. Komitéens Arbejde er det dobbelte: at foranstalte Afholdelsen af Verdenskonferenserne hvert 4. Aar, og i den mellemliggende Tid at være Centralstation for og Bindeled mellem alle de nationale Foreninger. Den udsender Programmet for den aarlige, internationale Bede-Uge for unge Mænd (anden Uge i Nov.); den har vedtaget det Forenings-Emblem, som bæres over hele Jorden; den omsender Liste over Forenings-Adresser i alle Lande og et Fælles-Organ *(Le messager)*, og holder Forbindelsen vedlige med de gamle samt søger at oprette nye Foreninger gennem sine Sekretærer.

Medens Sagen har gjort stadige Fremskridt i Hjemlandet — den navnkundige »Jarl af Shaftesbury« var Formand i London i 30 Aar; og i 1881 indkøbtes det store Teaterlokale »Exeter Hall« til Foreningsbygning, — har den samtidig stedse bredt sig videre over Jordkloden og naaede saaledes i 1865 til Sydafrika, 1870 til Indien, 1877 til Japan, 1893 til Nasaret, 1897 til Island. Men intet Steds har K. F. U. M. dog naaet en saadan Udvikling, Organisation og alm. Anerkendelse som i Nord-Amerika. Tal vil her tale: de amerikanske Foreninger ejer i Øjeblikket over 400 Bygninger til en Værdi af over 86 Mill. Kr. 25,000 unge Mænd har i det sidste Aar deltaget i regelmæssige Bibelkredse, 29,000 har besøgt Foreningernes Aftenskoler. Følgende Hovedtræk karakteriserer den amerikanske Foreningstype: 1) K. F. U. M. er ikke blot Samlingssted for de afgjorte Kr., men en storstilet Missions-Virksomhed for alle unge Mænd. Heraf følger Inddelingen af Medlemmer i »aktive« og »passive«. 2) Foruden Sammenslutningen af alle Samfundslag (dog overvejende Handelsfolk i Amerika) lægges der Vægt paa Special-Arbejde iblandt enkelte Klasser (og Aldere), saasom Studerende (600 Foreninger med 36,000 Medl.), Jærnbanefolk (172 Afdelinger, 105 Bygninger, 15,000 Medl.), Hær og Flaade, Negere, Indianere, Drenge fra 12 til 17 Aar osv. 3) Det direkte kr. er Hovedformaalet, men der lægges Vægt paa hele Menneskets Udvikling — »Legeme, Sjæl og Aand« — gennem Undervisnings-Departement, Gymnastik og Sport, Biblioteker, Musik og Sang osv. 4) Hele den gennemtænkte, planmæssige, i god Forstand *business-like*, Maade at tage Sagen paa og den deraf følgende anerkendte Position i den offentlige Mening. To Skoler uddanner i 4aarige Kursus »Sekretærer«, af hvilke der nu er ansat over 1500 fastlønnede Heldagsarbejdere. Disse Træk vil i det hele findes mest anvendelige i større Byer, medens den oprindelige Foreningstype, som endnu er fremherskende paa Fastlandet, særlig i Tyskland (organiseret 1848), vil passe bedst i Smaabyer og paa Landet. Foreningerne har her mere Præget af en Sammenslutning af unge overbeviste Kr., hovedsagelig Landboere og Haandværkere, som mødes til gensidig Opbyggelse, ofte i direkte Afhængighed af en Sognemenighed. Begge Principer forenes ofte, saaledes i Verdens største Forening, Glasgow, hvor Virksomheden udgaar fra det centrale »Christian Institute«, og hvor tillige o. 60 Bibeltimer afholdes hver Søndag paa samme Tid rundt omkring i Byen.

Den ovennævnte Verdenskonferens 1878 gav ogsaa Stødet til Bevægelsens Opstaaen i Danmark, som nu tæller 270 Foreninger med 8500 Medlemmer. Foreningerne i Landet bestyres af et Udvalg, nedsat af »Kirkelig Forening for indre Mission i Danmark«, medens Foreningen i Kbhvn staar i frit Forhold til den kbhvnske Indre Mission, som vælger et af dens 11 Bestyrelsesmedlemmer. Formanden i Kbhvns K. F. U. M. var indtil 1888 afd. Biskop Schousboe, derefter C. Bangert. Dens Bygning indviedes i 1900. Virksomheden her falder i 4 Hovedgrene: 1) for unge Mænd over 17 Aar, 2) mellem 14 og 17 Aar — den største af den Art i Verden —, 3) mellem 12 og 14 Aar, 4) Soldaterafdelingen. Medens det direkte kr. er Grundpræget, tages der ved Siden deraf et berettiget Hensyn til det kulturelle og humane. Til Norge naaede Ungdomssagen i 1868 ved Peter Hærem (se S. 506). Et Særkende for Norge er de langt overvejende »Ungdomsforeninger«, hvor unge Mænd og Kvinder mødes sammen. Sagens betydeligste Forkæmpere har været Prof. P. Waage (d. 1900) og Stiftsprovst Chr. Hall. I Sverig begyndtes Arbejdet i 70erne, men det betydeligste Stød fremad gav Afholdelsen af Verdenskonferensen i Stockholm 1888. Prins Oscar Bernadotte er Foreningernes Formand og Dr. Karl Fries Sekretær. Den samme Konferens forplantede Bevægelsen til Finland, hvor Forf. Zacharias Topelius var en af dens varmeste Talsmænd.

Ved Overgangen til det 20. Aarh. var der o. 6000 saadanne Foreninger i Tilslutning til Verdensforbundet, med over $^1/_2$ Mill. Medlemmer — et herligt Vidnesbyrd om Kristi Menigheds selvforyngende Kraft og et godt Haab for Kirkens Fremtid, baade i de kristnede Folkeslag og i Missionslandene (Fifty Years Work of the Y. M. C. A., 1894 (ogsaa tysk Udg.); Jubilee of Work for Young Men in N.-America, 1901; Part III (A world survey); Tio års verksamhet bland Stockholms unge män, 1894, af Dr. Karl Fries; L. L. Doggett, Ph. D., History of the Young Men's Christian Association, 1896, ufuldendt; Karl Krummacher, Die evang. Jünglingsvereine, 1894; Y. M. C. A. Hand-Book, edited by Ninde, Bowne and Uhl, 1892 (en Art Pastoralteologi for Sekretærer, 440 Sider); V. C. Schousboe, Om vore Dages kr. Foreninger for unge Mænd, 1886; O. Ricard, Den kr. Ungdomsbevægelse, et Festskrift, 1903). *O. R.*

Kristelig-sociale, de, er Benævnelsen paa et tysk Parti, der kom frem 1878 under Kampen mod Socialdemokratiet. Ved Dannelsen af et kr.-socialt Parti søgte Hofpræst Stöcker (se d. Art.) at stille et Arbejderparti paa kr. og national Grundvold op imod det socialdemokratiske. »Det kr.-soc. Arbejderparti«, hed det i den første af de »Grundsætninger«, om hvilke man blev enig, »staar paa den kr. Tros Grund med Kærlighed til Konge og Fædreland. Det forkaster det nuværende Socialdemokrati som uprakt., ukr. og upatriotisk. Det stræber efter en fredelig Organisation af Arbejderne for, i Fællesskab med Statslivets andre Faktorer, at bane Vej for de fornødne prakt. Reformer«. Hertil blev der knyttet en Række enkelte Krav til Statens Hjælp, til Præsterne og de besiddende Klasser samt til Selvhjælpen. Begyndelsen var lovende, men Maalet blev ikke naaet. »Ber-

liner-Bevægelsen« førte i Virkeligheden kun til, at det kr.-sociale Arbejderparti lidt efter lidt gik over til at blive en Gruppe i det konservative Parti, der vel fremdeles havde et aabent Øje for Arbejdernes Interesser, men kun ringe Tilslutning i Arbejdernes Kreds. Indenfor det konservative Parti dannede det den Fløj, der ivrigst drev Socialpolitik, og derved virkede det, ogsaa uden at have en egen større Organisation, for sine Tanker. Tillige udgav det en Række Flyveskrifter, »Soziale Zeitfragen«, der behandlede enkelte af de foreliggende sociale Spørgsmaal; det første af disse var F. W. H. Wageners »Die Mängel der christl.-sozialen Bewegung« (Minden 1885). Da det 1895 blev umuligt for Partiets Fører at blive i det konservative Parti, dannede de kr.-sociale atter en selvstændig Fraktion og udvidede paa et Møde i Eisenach deres Program. Nu hed det: »Det kr.-soc. Parti har det Maal, paa Krdmmens og Fædrelandskærlighedens Grundvold at samle de af kr.-soc. Aand gennemtrængte Folkekredse i alle Samfundslag og Livsstillinger«; det vil kæmpe »imod den falske Liberalisme og Kapitalens trykkende Aag, mod Jødedommens Overgreb og det revolutionære Socialdemokrati«. Til Tider har Antisemitismen spillet en stor Rolle indenfor det kr.-soc. Parti. 1890 sammenkaldte Stöcker en »evang.-social Kongres«, der siden blev efterfulgt af andre lignende Kongresser, som skulde have det Formaal »at oplyse socialvidenskabelige Spørgsmaal og vinde større Kredse af de dannede for den kr.-sociale Bevægelse«. Derved blev der vakt Interesse for de sociale Spørgsmaal i kr. og teol. Kredse, men Kongressernes forsigtige Holdning bragte flere af de mere radikale Aander til at gaa deres egne Veje. Præsten Naumann (se d. Art.) lod først den antisemit. og konservative Del af Programmet falde, derpaa den kr. og kirkl. Del og dannede et nyt Parti, »det nationalsociale«, i hvilket Krdmmen skulde være med »som en Stemning«. Men efter 1903 er ogsaa dette Parti opløst, og det kr.-soc. Parti har nu kun i Berlin Tilhængere i større Antal; dets Organ er »Das Volk« (A. Stöcker, Christlich-Sozial. Reden und Aufsätze, Bielefeld 1885; G. C. Nöltingk, Die chr.-sociale Partei in Deutschland, Leipz. 1882; A. v. Oettingen, Was heisst chr.-social? Leipz. 1886; Fr. Nielsen, Hofpræst Stöcker og den kr.-sociale Bevægelse i Berlin, Kbhvn 1886; P. Göhre, Die evang.-soziale Bewegung, Leipz. 1896, 41 f.; Th. Ziegler, Die geistigen und socialen Strömungen des 19ten Jahrh.s, Berlin 1901², 548 f.).

Kristelig Socialisme i England, se Charles Kingsley (S. 777) og F. D. Maurice.

Kristen var en af de ældste Benævnelser paa den, der troede paa Jesus Kristus. Navnet *χριστιανοί (Christiani,* jvfr. *Pompeiani)* stammer rimeligvis fra Hedningerne og er først brugt i Antiokia (Ap. G. 11, 26). I Ap. G. 26, 28 bruger Kong Agrippa det som et kendt Navn; ligesaa Peter i 1 Pet. 4, 16 (jvfr. Tacitus, Annaler 15, 44). Fra Ignatios's Tid kommer Navnet K. og tillige Betegnelsen »Kristendom« (*χριστιανισμός*) i alm. Brug (jvfr. Ignatios, Til Magn. 4, 10; til Rom. 3 og Polykarps Martyrium 10). Se S. C. Gayfords Artikel i Hastings, Dictionary of the Bible (Edburgh 1898) I, 384 f.

Kristendomsselskab i Basel, se Christenthumsgesellschaft I, 502.

Kristenforfølgelser. 1) De første K. udgik fra Jøderne. Om Mordet paa Stefanos (omkring 35, efter Harnack 30) og den dertil knyttede Forfølgelse berettes Ap. G. 8, 1 f. og 9, 1 f., om Herodes Agrippas Forfølgelse, Jakob d. ældres Martyrdød (44) og Peters Fængsling Ap. G. 12, 1 f. Med Jerusalems Ødelæggelse gjordes der praktisk talt Ende paa alle blodige Forfølgelser fra Jødernes Side.

2) Forfølgerens Rolle overtoges imidlertid af Romerstaten. Forudsætningen herfor var, at den erkendte Forskellen mellem Kr. og Jøder. I Begyndelsen kunde nemlig Krdmmen udbrede sig i Ly af Jødedommens Privilegier som *religio licita* (smlgn. Ap. G. 18, 14 f.; Tertull. Apol. 21). Denne Forveksling var ophørt til forskellig Tid paa de forskellige Steder, i Antiokia f. E. meget tidlig (Ap. G. 11, 26), i Rom senere, hvilket synes at fremgaa af Svetonius's Beretning om Kejser Claudius's Uddrivelse af Jøderne (assidue tumultuantes Chresto impulsore) sammenholdt med Ap. G. 18, 2. Derimod har paa Neros Tid Romerne haft Rede paa Forskellen, i alt Fald mellem de Hedningekr. og Jøderne. De fortsatte Chikanerier fra Jødernes Side, de Kr.s særegne Gudstjenester og fornemmelig deres Vægring ved at udrede den jødiske Tempelskat til den kapitolinske Jupiter (siden Aar 70) maatte omsider gøre Forskellen klar for alle. Fra den Stund af kunde Krdmmen ikke længer sejle under Jødedommens Flag, men traadte under de samme retslige Synspunkter som enhver anden ny Religion.

Til Forstaaelse af Krdmmens retslige Stilling maa det erindres, at den rom. Statsreligion var »Patriotisme i sakral Form« (Mommsen). Deltagelse i Ofringerne til Statsguderne og — siden Kejserkultusens Opkomst — til Kejserens Genius var Borgerpligt, Undladelsen deraf altsaa en borgerlig Forbrydelse, *crimen læsæ majestatis,* enten man nu tænkte paa Statens eller Kejserens Majestæt. Dette udelukkede ikke, at Staten taalte fremmede Religioner, naar deres Bekendere blot ikke nægtede at deltage i de offentlige Ceremonier. Dette forklarer saavel, at Isis- og Mithras-Dyrkere og grove Spottere kunde nyde Frihed, som at de Kr. maatte blive forfulgt; thi disses Modsætning til Statsreligionen var principiel, hines derimod ikke.

Til at hidføre Forfølgelse mod de Kr. bidrog ogsaa meget andet. Allerede deres Sammenhæng med Jøderne gjorde dem upopulære, de dannede spottede over deres barbariske Forestillinger og billedløse Kultus, Mængden skænkede sin Tro til Rygterne om de Forbrydelser (Barnemord, Utugt), som skulde foregaa i deres hemmelige Forsamlinger, og i deres misforstaaede Rigsforventninger og ekslusive Holdning fandt man Vidnesbyrd om revolutionære Tendenser *(odium generis humani).* En særegen Grund til at holde Øje med dem havde Myndighederne paa Grund af Cæsars og Augustus's Love mod nye Foreninger.

For saa vidt nu Øvrighedens Indskriden mod de Kr. var begrundet i hine Forbrydelser *(flagitia),* saa er det klart, at den fra Statens Synspunkt set ikke rammede dem som Kr., men som verdslige Forbrydere. Det samme

var strengt taget Tilfældet, ogsaa om de straffedes for Vægring ved at deltage i Kejserkultusen. Dog var der heri noget beslægtet med en religiøs Forbrydelse *(sacrilegium)*, og faktisk faldt i Kejsertiden *majestas* og *sacrilegium* mer og mer sammen, idet Kejseren og de øvrige Statsguder stilledes paa lige Linie. Ud herfra blev selve den kr. Bekendelse strafværdig, idet den var ensbetydende med Vægringen ved at hylde den offentlige Religion (*ἀθεότης*). At K. gjaldt selve Kr.navnet *(nomen ipsum)*, var de Kr.s egen Opfatning lige fra Begyndelsen af, og denne Opfatning var ikke urigtig.

For saadan Forbrydelse kunde nu de Kr. rammes ad 2 Veje: 1) ad den almindelige Rettergangsvej, gennem ordentlig Proces (saaledes altid overfor rom. Borgere). Straffen var altid en Kapitalstraf (Tab af Liv, Frihed eller Borgerret). 2) Utvivlsomt langt hyppigere blev der dog skredet ind i Kraft af Magistraternes Tvangsret *(coercitio,* nærmest svarende til vor Politimyndighed), som tillod dem uden formalia at skride ind mod enhver, der mistænktes som farlig for Almenvellet, og idømme ham hvilken som helst Straf. Til saaledes at betragte de Kr. som samfundsfarlige var der paa Grund af ovenfor nævnte altid rig Anledning.

Alt dette gør det indlysende, at de Kr.s Stilling i Romerriget var aldeles retsløs, selv om der helt ned til Aar 250 ikke gaves nogen Lov, som var direkte rettet mod dem. Deres Adgang til at organisere sig som »Begravelsesforeninger« *(collegia tenuiorum s. funeraticia)* bød dem næppe nogen effektiv Beskyttelse. De var altid prisgivet Magistraternes Vilkaarlighed og Folkets Luner. Naar Forfølgelserne i denne Tid alligevel var relativt faa og blot lokale, saa havde det vel sin fornemste Grund deri, at de Kr. trods alt dog viste sig politisk ufarlige. Er der end heller ikke i dette Tidsrum (indtil 250) Mangel paa det Martyrblod, som blev en »Kirkens Udsæd« (Tertull.), saa er det dog paa den anden Side værd at mindes Origenes's Udsagn, at Martyrerne var faa og let at tælle, og at en Tertullian kunde gaa fri trods alle sine hvasse Angreb paa Statsreligionen.

3) Ser vi nu paa de enkelte Forfølgelser før 250, saa er det m. H. til Neros Forfølgelse i 64 at mærke, at den endnu kun delvis falder ind under de foran skildrede Synspunkter; den havde nemlig en rent ekstraordinær Foranledning: Neros Trang til at fri sig for Mistanken om Ildspaasættelse. Forfølgelsen rammede derfor vistnok de Kr. til Forskel fra Jøderne, dog ikke som Kr., men som Mordbrændere. Da de ikke kunde paabyrdes denne Forbrydelse, maatte den alm. Beskyldning for »Had mod Menneskeslægten« gøre Tjeneste, og ifølge Tacitus (Annal. XV, 44) blev en »uhyre Mængde« overbevist herom. Skønt nærmest begrænset til Rom føltes den usædvanlig grusomme Forfølgelse langt videre og bidrog til i kr. Kredse at nære den fra Jødedommen arvede fjendtlige Stemning overfor Riget, som Joh.s Aab. afspejler. Angaaende det omstridte Spørgsmaal om Peters og Paulus's Martyrdød se disse Art.

Forfølgelsen under Domitian er forklarlig ud fra denne Kejsers strenge Krav om personlig Dyrkelse. Den var rettet mod Jøderne, men rammede ogsaa dem som »uden at bekende sig til Jødedommen levede paa jødisk Vis«. Velkendt er Beretningen om den Kejserhuset nærstaaende kr. Konsular Flavius Clemens og hans Hustru Domitilla (se disse Art.), som blev dømt henholdsvis til Død og Forvisning, ifølge Svetonius paa Grund af foragtelig Dovenskab *(contemtissima inertia)*, ifølge Cassius Dio paa Grund af Gudløshed (*ἀθεότης*).

Under Trajan (98—117) indtraadte der en Vending, for saa vidt som Staten først nu maatte gøre sig nærmere Rede for sit Forhold til de Kr. Foranledningen var det bekendte Brev fra Plinius d. yngre (se d. Art.). Trajans »Reskript« (o. 112), som i det væsentlige godkendte Plinius's egen Fremgangsmaade og blot anvendte allerede gældende Retsbestemmelser, gik ud paa følgende: 1) De, som bekendte sig som Kr., skulde straffes (altsaa selve Navnet strafbart); 2) de Kr. skulde ikke opsøges, ligesom der heller ikke skulde tages Hensyn til anonyme Anklager (altsaa deres Forbrydelse dog ikke af nogen særlig samfundsfarlig Art); 3) Fornægtere af Kr.navnet skulde frigives. — Om Martyrer under Trajan se Art. Ignatius fra Antiokia og Simeon fra Jerusalem.

Skønt kun beregnet paa det foreliggende Tilfælde og ikke paa at skabe nogen ny almindelig Retsbasis blev Trajans Reskript, da det nogle Aar senere offentliggjordes blandt Plinius's Breve, dog bestemmende for Romerstatens Forhold til de Kr. helt indtil Midten af 3. Aarh. Dog var der nogen Vaklen under de forskellige Kejsere. Saaledes synes Hadrian (117—38) at have følt den indre Modsigelse i Trajans Afgørelse (mellem Punkt 1 og 2), idet han i en Skrivelse til Prokonsulen i Asien forordnede, at ikke selve Kr.navnet, men kun dermed sammenhængende Forbrydelser maatte straffes. Men under Antoninus Pius (138—61) raadede atter de trajanske Grundsætninger. Angaaende hans omtvistede Edikt se Harnack T. U. XIII, 4. Hefte (Martyr: Polykarp 155, se d. Art.). Forfølgelsen under Marcus Aurelius (161—80) fremkaldtes især ved hans Edikt (o. 177) mod nye Religioner, som satte Folket i Uro (mulig foranlediget ved Montanismen; Forfølgelse især i Lilleasien og Gallien; Justin, Martyr i Rom o. 166, se d. Art.). Under Commodus (180—96) tog Forfølgelsen af, tildels paa Grund af hans Medhustru Marcias nære Forhold til de Kr. Sept. Severus (193—211) skærpede de trajanske Bestemmelser ved et Edikt (o. 202), som forbød Overgang til Krdm; det fremkaldte blodige Forfølgelser især i Karthago (Perpetua og Felicitas, se disse Art.) og i Alexandria (Leonides, se d. Art.). Ellers kom de severiske Kejseres Synkretisme Krdmmen til Gode. Med en kortere Afbrydelse under Maximinus Thrax (235—38, Hippolyt forvist) nød Kirken Fred helt indtil 250.

4) Den ved Roms Tusindaarsfest (248) mægtig opblussende Romeraand og Erkendelsen af det for Staten faretruende ved den nu saa mægtige kirkelige Organisation gjorde en Kamp paa Liv og Død mellem Romerstaten og Kirken uundgaaelig. Den aabnedes af Kejser Decius (249—51). Først fra nu af bliver Statens Forhold til de Kr. konsekvent, Forfølgelsen syste-

matisk og almindelig. Decius's Edikt af Vaaren 250 bød: alle Kr. skal inden en bestemt Frist ofre; de uvillige skal opsøges. Det gik især ud over Klerikerne; flere Biskopper led Døden (Fabian i Rom, Alexander i Jerusalem, Babylas i Antiokia), enkelte maatte flygte (Cyprian i Karthago, Dionysios i Alexandria). Der var dog faa egentlige Martyrer, derimod flere Konfessorer (f. E. Origenes), men endnu flere Lapsi *(sacrificati, thurificati, libellatici, acta facientes,* se disse Art.). Forfølgelsen standsede ved Decius's Død 251, men brød ud igen under Valerian (253—60), hvis to strenge Edikter (257 og 258) skærpede Offerbudet, forbød de Kr. Adgang til deres Forsamlingshuse og Koimeterier og særlig tog Sigte paa Klerikere og fornemme Kr. (Martyrer: Biskop Sixtus og Diakonen Laurentius (?) i Rom, Cyprian i Karthago; se disse Art.). Men med Valerians Søn, den synkretistisk og nyplatonsk sindede Gallienus (260—68), ophørte Forfølgelsen atter; ved flere Naadesedikter ophævede han de specielle Love mod de Kr. og førte Forholdet i det væsentlige tilbage til det trajanske Standpunkt. Faktisk, om ikke retslig, betød det Tolerance. I o. 40 Aar nød de Kr. en næsten uafbrudt Fred.

Kejser Diokletians Rigsreform og den samtidige Genoplivelse af de hedenske religiøse Traditioner hidførte den sidste og alvorligste Forfølgelse 303—11. Efter Ødelæggelsen af Kirken i Nikomedien (23. Febr. 303) fulgte Slag i Slag 4 Edikter, det ene strengere end det andet: 1) Nedrivelse af Kirker, Konfiskation af hellige Bøger, borgerlig Degradation af de Kr.; 2) Fængsling af Klerikere; 3) Offerpaabud for alle Klerikere, Tortur for de genstridige; 4) i 304 almindeligt Offerpaabud for alle Kr. under Trusel med Tortur og Dødsstraf. Forfølgelsen rasede fornemmelig i Østen — Constantius Chlorus i Vesten var som monoteistisk Soldyrker tolerant; den skabte mange Martyrer, men ogsaa en Mængde Lapsi (deriblandt en ny Art: *traditores,* se d. Art.). Efter Diokletians Afgang (305) fortsattes Forfølgelsen kun i Østen under Galerius, indtil denne kort før sin Død (311) udstedte sit Toleranceedikt og anraabte om de Kr.s Forbøn. Men først Konstantin bragte den endelige Standsning i K.ne og skænkede de Kr. Religionsfrihed, i Vesten 313 ved Ediktet i Mailand, i Østen 323 (Mommsen, Der Religionsfrevel nach röm. Recht i Sybels Hist. Zeitschr., 1890; Harnacks Art. Christenverfolgung i HRE[3]; A. Chr. Bang, Kirken og Romerstaten 1879; Neumann, Der röm. Staat und die allgem. Kirche 1890; Aubé, Hist. des persécutions 1875; Allard, Hist. des persécutions 1885. Om de saakaldte »Martyrakter« se denne Art.). *A. B.*

Kristenretter, isl., se Kristinréttur.

Kristi Legemsfest. En Nonne i Nærh. af Liège, den hl. Juliane, havde i et Syn set en Fuldmaane med et Hak i, og hun mente at have faaet en Aabenbaring om, at den fulde Maane var et Symbol paa Kirkeaaret, Hakket en Paamindelse om, at dette savnede en Fest. Domherrerne i Liège blev snart enige med deres Biskop om, at den savnede Fest maatte være en Mindefest for Nadveren, der ikke, som Skærtorsdag, kunde være udsat for at stilles i Skygge af Langfredag. Biskoppen i Liège udstedte derpaa 1249 et Hyrdebrev, i hvilket han opfordrede alle de troende i sit Stift til at fejre Torsdagen efter Trinitatis-Søndag som K. L. Da senere et af Liège-Kapitlets Medlemmer blev Pave under Navnet Urban IV, blev der 1264 udfærdiget en Bulle, der gjorde den nye Fest til en Højtidsdag for hele Kristenheden. Clemens V offentliggjorde Bullen, og Johan XXII gav den Plads i den clementinske Del af Corpus juris canonici. Thomas fra Aqvino fik det Hverv at affatte Liturgien til den nye Festdag, og til denne digtede han de navnkundige Sekvenser: *Lauda, Sion, salvatorem; Sacris solemniis juncta sint gaudia; Verbum supernum prodiens* og *Pange lingva gloriosi corporis mysterium* (Aftrykte i Wackernagel, Das deutsche Kirchenlied, Leipz. 1864, I, 143 f.). Processionen paa denne Dag blev under Johan XXII »teoforisk«, idet den fungerende Præst i Optoget under en Baldakin bærer Monstransen. — K. L., der i Frankrig kaldes *la fête Dieu,* i Tyskland »Fronleichnamsfest« (fron ɔ: Herre), havde i Begyndelsen en Del Modstand at overvinde; Fransiskanerne saa skævt til den som en særlig Dominikanerfest. Men efter at et Par Paver havde taget sig af den, blev denne Fest, der falder i den skønneste Aarstid, fejret som en af Kirkens prægtigste Højtider. Trienter-Konciliet paabød at holde denne Fest for Nadverforvandlingen med den største Glans som en Sejrsfest over Løgnen og Kætteriet (Sessio XIII, Kap. IV).

Kristian, se Christian.

Kristiania. Byen blev anlagt af Kong Kristian IV 1624, efter at Oslo den 17. Aug. s. A. var ødelagt ved Ildebrand. Under denne var dog Bispegaarden, Hospitalet og en Del af Latinskolen blevet reddet, hvorfor Bispresidensen indtil denne Dag er forblevet i Oslo. Domkapitlet og Præsteskabet samt Skolen fik i 1627 Paalæg om at flytte efter til den nye By, og K. blev for Fremtiden betragtet som Stiftsstad for det tidligere Oslo og Hamarstift. Navnet »K. Stift« kom snart i Brug, men var gennem hele det 18. Aarh. og længere ombyttet med Benævnelsen »Akershus Stift«. Efter at Byen i nogle Aar havde maattet benytte dels den af Ilden stærkt medtagne St. Halvardskirke i Oslo, dels Akers Kirke, dels en midlertidig opført Trækirke ved Hammersborg (Kristkirken), fik den i 1639 sin egen nye Sognekirke, Trefoldighedskirken (paabegyndt 1632), som laa ved Byens Torv paa den nuværende Johanneskirkes Grund; det var en anseelig Korskirke af Sten. I dens Nærhed laa Kirkegaarden, Præstegaarden samt Latinskolen, hvormed i kort Tid det 1636 oprettede K. Gymnasium var forenet. Denne Byens ældste Sognekirke, som tillige var Stiftets Domkirke, ødelagdes ved Ildebrand sammen med en stor Del af Byen den 21. April 1686. I dens Sted opførtes nu, til Dels af Sten fra den ældre Kirke, ved det nyudstukne Torv i Byens nordlige Udkant den endnu eksisterende Vor Frelsers Kirke, som indviedes 1697 af Biskop Rosing; ved den omfattende Restauration i 1849—50 fik den sit nuværende Udseende, bl. a. det høje Taarn. Bortset fra den paa Byens Grund liggende, men med Akers Sognepræsteembede forbundne Akershus Slotskirke forblev Vor Frelsers Kirke Byens eneste Kirke i over halvandet hundrede Aar, i hvilken Tid K.s kirkelige Fysiognomi i det

hele undergik faa Forandringer. Det teologiske Lektorat ophævedes 1737. Af Anstalter med et kirkeligt Præg er fra denne Tid, ved Siden af de saakaldte Fattighuse, at nævne K.s Opfostringshus (Vaisenhuset) og det Ankerske Vaisenhus (begge fra 1778) samt Eugenias Stiftelse til Opdragelse af fattige Piger (oprettet 1827). Af religiøse Bevægelser i ældre Tid mærkes især Mag. Niels Svendsen Krønikes Strid med Byens Præsteskab i 1640 Aarene; under Frederik IV og Kristian VI var Byen Skuepladsen for en Del pietistiske Bevægelser; en Brødremenighed med en herrnhutisk Præst har eksisteret her indtil for kort Tid siden. Universitetets Oprettelse i 1811 gav Byen baade i kulturel og kirkelig Henseende en mere fremskudt Stilling, og da K. i 1814 blev Norges Hovedstad, blev den tillige Sædet for Landets kirkelige Centraladministration.

Fra 1850 Aarene daterer sig en ny Periode i K.s kirkelige Udviklingshistorie; Byens raske Vækst har gjort Oprettelsen af nye Menigheder og Bygning af flere Kirker nødvendig. Den første Deling af K. Bymenighed fandt Sted 1858, da Trefoldigheds Menighed fraskiltes og fik sin egen Kirke. I 1852 indkøbte Kommunen den da paa Byens Grund staaende gamle Akers Kirke, som siden blev Sognekirke for den i 1861 oprettede gamle Akers Menighed; derved kom Byen i Besiddelse af en af Norges ældste og mærkeligste Kirker (opført i 12. Aarh. i angelsaksisk Stil). Siden er følgende Kirker opført (Aarstallene angiver Indvielsesaaret): Grønland (1869), Petrus (1877), Johannes (1878), Jakob (1880), Kampen (1882), Uranienborg (1886), Sagene (1891), Paulus (1892), Vaalerengen (1902), Fagerborg (1903). Akershus Slotskirke er siden 1823 Sognekirke for Garnisonsmenigheden. En selvstændig Menighed under K. danner siden 1880 ogsaa Oslo med Oslo Hospitalskirke (opført 1796 efter den i 1794 nedbrændte ældre Hospitalskirke) som Sognekirke. Kirkebygningen har imidlertid ikke kunnet holde Skridt med Byens rivende hurtige Vækst, hvorfor der hersker adskillig Kirkenød. Efter Eksempel fra Kbhvn har man i det sidste optaget Tanken om Opførelse af Smaakirker ved privat Foranstaltning; hidtil er opført én saadan, nemlig Indremissionens Smaakirke i Vaterland, som betjenes af egen Præst. Flere af Byens mange Bedehuse og Menighedshuse samt Slotskapellet har maattet og maa til Dels gøre Tjeneste som Kirker. — Kirkens Arbejde med Forkyndelse og Kærlighedsgerning suppleres af den i 1854 oprettede Forening for indre Mission i K.; foruden Smaakirken i Vaterland henhører under den flere Bedehuse (hvoriblandt det store Calmeyergadens Missionshus) samt en Række Velgørenhedsanstalter (Arbejdshjem for Kvinder og løsladte kvindelige Straffefanger. Gamlehjem, Læreguthjem, Børnehjem, daglig Maduddeling osv.); dens Organ er »Bymissionæren«. Af andre kristelige Foreninger og Stiftelser mærkes: Enerhaugens Samfund (1850), Diakonisseanstalten (1868) med tilhørende Hospitaler, Gamlehjem osv., Diakonhjemmet med to Sygehuse (nu paa Stenrud i Vestre Aker), Ynglingeforeningen med flere Filialer, kirkelig Mission blandt hjælpeløse og forkomne, Studenterhjemmet, norske Studenters kristelige Forbund (N. S. K. F.), Søndagsskoler for Børn; desuden findes et stort Antal private Børnehjem, Gamlehjem, Hjem for arbejdsløse og andre Stiftelser til Fremme af den indre Missions forskellige Gøremaal.

Ifølge Statistiken for Aaret 1900 stod af Byens 229,101 Indbyggere 8344 udenfor Statskirken, saaledes fordelt: Metodister 1426; lutherske Frimenigheder (med egen Kirke) 1043; romerske Katoliker (St. Olafs Kirke 1856, flere Skoler, Hospital osv.) 852; Baptister 608; forskellige Samfund med metodistisk-baptistisk Tilsnit 544; Jøder (to forskellige Samfund) 343; Mormoner (uden Ret til Gudstjenesteøvelse) 166; Episkopale (St. Edmunds Church) 56; andre Reformerte 36; kristne Dissenters uden nærmere Bekendelse 231; udtraadte af Statskirken uden nærmere Betegnelse 341; Personer ikke tilhørende noget Trossamfund 2605; endelig 3 græske Katoliker og 1 Kvæker. — Af Samfund indenfor Statskirken, men i et løsere Forhold til denne, mærkes Frelsesarméen, som har flere Lokaler og driver en betydelig social Virksomhed (Herberger, Redningshjem, Slumstationer osv.). Den nyevangeliske Retning har vundet adskillig Indgang; særlig er her at nævne den omfattende frie Indremissionsvirksomhed, som knytter sig til Treiders Navn og for Tiden har sit Hovedtilhold i den nye Turnhal.

K. Stift omfatter siden 1864, da Hamar Stift genoprettedes, Akershus, Smaalenenes, Jarlsberg og Laurvigs samt Buskeruds Amter. Sognepræsten ved vor Frelsers Kirke i K. er tillige Stiftsprovst. Siden 1624 har Stiftet haft følgende Biskopper: Niels Simensen Glostrup 1617—39; Oluf Boesen 1639—49; Henning Stockfleth 1646—64; Hans Rosing 1664—99; Hans Munk 1699—1712; Bartholomæus Deichmann 1712—30; Peder Hersleb 1730—38; Niels Dorph 1738—58; Frederik Nannestad 1758—73; Christen Schmidt 1773—1804; Frederik Julius Bech 1805—22; Christian Sørensen 1823—45; Jens Lauritz Arup 1846—74; Carl Peter Parelius Essendrop 1875—93; Fredrik Wilhelm Klumpp Bugge 1894—96; Anton Christian Bang 1896. *A. B.*

Kristianssand, Sæde for Biskop og Stiftsprovst, blev anlagt af Kristian IV i 1641. I 1645 fik Byen sin første Sognekirke, en Langkirke af Træ, viet til Trefoldigheden. En Latinskole nævnes ikke længe efter Anlægget. Under Kristian V blev denne By ligesom Fredriksstad ved kgl. Privilegium et Fristed for fremmede Religionsbekendere, men Tallet af saadanne blev aldrig stort. Ved Reskr. 6. Maj 1682 blev Byen gjort til Stiftsstad i det tidligere Stavanger Stift, hvis Biskop, Domkapitel og Latinskole blev befalet at overflytte did; Paabudet blev dog først efterkommet 1685. K.s Kirke blev nu Domkirke og tillagdes Stavangerdomens Indtægter. I de følgende Aar opførtes en ny Domkirke af Sten, som indviedes 1696 under Navnet Vor Frelsers Kirke; den har siden brændt to Gange, nemlig 1734 og 1880, men er blevet genopført paa samme Sted. Et Hospital indrettedes i Begyndelsen af 18. Aarh. Kristianssands Stift omfatter Bratsbergs, Nedenes, Lister og Mandals samt Stavangers Amter. — Biskopper: Jakob Jensen Jersin 1680—94; Hans Munk 1694—99; Ludvig Stoud 1699—1705; Jens Bircherod 1705—20; Christopher Nyrop 1720—33; Jakob Kærup 1733—51; Rasmus Palu-

dan 1751—59; Jens Christian Spidberg 1759—62; Ole Tidemand 1762—78; Eiler Hagerup 1778—89; Hans Heinrich Tübring 1789—98; Peder Hansen 1798—1804; Jens Bloch 1804—5; Johan Michael Keyser 1805—10; Christian Sørensen 1811—23; Johan Storm Munch 1823—32; Mathias Sigwardt 1832—40; Jacob von der Lippe 1841—74 (d. 1878); Jørgen Moe 1875—81 (d. 1882); Jørgen Johan Tandberg 1882—84; Jakob Sverdrup Smitt 1885—89; Johan Christian Heuch 1889—1904; Gunvald Kristian Thorkildsen 1904. *A. B.*

Kristilegemsfest, se Kristi Legemsfest.

Kristina, Dronning af Sverig, f. i Stockholm 8. (18.) Dec. 1626, var en Datter af Gustaf II Adolf og Maria Eleonora af Brandenburg. Da hun var 6 Aar gl., mistede hun sin Fader, og efter hans Død blev hun opdraget af sin Faster, Pfalzgrevinde Katarina, Johan Kasimirs Gemalinde. Ledelsen af hendes Undervisning havde Gustaf Adolf betroet Axel Oxenstierna, og til Lærer for det vel begavede Barn havde han udset Johannes Matthiæ. I en Alder af 10 Aar kunde K. nogenlunde fejlfrit skrive baade Tysk, Latin og Svensk, 16 Aar gl. talte hun Tysk og Latin og læste Thukydides og Polybios paa Græsk. 8. Dec. 1644, da hun fyldte 18 Aar, overtog hun Regeringen, og samtidig med at hun paa en beundringsværdig Maade løste de mange Opgaver, Landets Styrelse stillede hende, sysselsatte hun sig med videnskabelige Studier. Hun indkaldte Filosoffen Descartes, for at han i Stockholm skulde grunde et videnskabeligt Akademi, fra hvilket den nye Filosofi kunde kaste sine Straaler ud over Europa, saa at hun selv kom til at staa som en »Pallas Nordica« ved den nye Videnskabs Vugge. Den Smiger, der i saa rigt Maal blev hende til Del, havde en fordærvelig Indflydelse paa hende. Hendes Selvtillid og Forfængelighed voksede i en foruroligende Grad, og hun taalte hverken Kritik eller Modsigelse. Barnedronningen i det høje Norden viste sig ogsaa tidlig som en ægte Datter af Ludvig XIV's Tidsalder; hun havde Sans for Glimmer og straalende Fester og higede stadig ud mod en større Verden. I relig. Henseende var der tidlig i hende vaagnet en mærkelig Skepticisme. Hun siger selv: »Jeg havde næppe naaet Skelsalder, førend jeg var bleven vantro *(incrédule)* og mistroisk«. 10 Aar gl. forfærdede hun Johannes Matthiæ ved at spørge ham, om ikke alt det, man fortalte om Religionen, var Fabler ligesom Talen om den yderste Dom. Hun sagde senere, at hun aldrig havde været Lutheraner, og »de mange og lange lutherske Prædikener« vakte tidlig hendes Uvilje.

Efter en flygtig Forelskelse i sin Fætter, den 4 Aar ældre Pfalzgrev Karl Gustaf, besluttede hun at lade sin natursatte Aversion for Ægteskabet raade; men den ene Favorit afløste den anden ved hendes Hof. Hun følte sig hjemløs og rodløs i sin Faders Land. Statsstyrelsen trættede hende, og den stive lutherske Ortodoksi var hende en Plage. Da Joh. Matthiæ rejste Synkretismens Fane, faldt baade Præster og Lægfolk over ham i Nidkærhed for den rene Lære, og K. længtes efter et Sted, hvor hun kunde leve, befriet for den Kedsomhed, der mere og mere kastede mørke Skygger over alle hendes Dage. Hverken England eller Frankrig kunde byde et saadant Fristed, men hendes Tanker lededes med stigende Styrke mod Rom, saa meget mere som Paavirkningen fra Descartes gav hende et Stød i Retning af Romerkirken.

Da Loyolas Disciple fik Nys herom, besluttede de — Descartes's værste Modstandere — at sætte alt ind paa at vinde den svenske Dronning. Den portugisiske Gesandts Skriftefader, Jesuiten P. Macedo, der var Tolk, naar Dronningen talte med Gesandten, mærkede hendes Sympati for Romerkirken, og sidst i 1651 rejste han til Rom for at forhandle med Jesuiter-Generalen og med den pavelige Statssekretær. Paa den Tid var den lægekyndige Jesuit P. Gotfred Franken, som var knyttet til den spanske Gesandt i Kbhvn, gentagne Gange i Sverig for at paavirke Dronningen, og i Febr. 1652 mødte de to italienske Jesuiter, Maline og Casati, i Stockholm for at begynde en regelret Belejring af den lunefulde Kvinde. Siden stredes Portugal, Spanien og Italien om Æren for det gode Resultat af Belejringen. 6. Juni 1654 nedlagde den 28aarige Dronning i Upsala Tegnene paa den kongelige Magt for at drage til Udlandet, og samme Dag blev Karl Gustaf kronet til Sverigs Konge i Domkirken. For at nedslaa al Mistanke om Kryptokatolicisme nød K. i Stockholms Storkyrka Nadveren efter luth. Ritus, og det hed sig, at hun kun vilde gøre en kortere Rejse til Badet Spaa. Iført Mandsdragt rejste hun som »Grev Dohna« gennem Danmark, og Juleaftens Dag 1654 aflagde hun i Bruxelles, i al Hemmelighed, for Dominikaneren Gomez, den rom.-kat. Bekendelse. Men da Akten var til Ende, bleve Kanonerne paa Bruxelles's Volde løsnede, og saaledes kom Hemmeligheden ud. Inden Alexander VII vilde give K. Tilladelse til at bo i Rom, forlangte han imidlertid, at Dronningens Overgang til Romerkirken skulde være vitterlig for alle. K. forlod da 22. Sept. 1655 Flandern for at gaa til Innsbruck, hvor Overgangen skulde ske. Denne gik for sig 3. Nov. i Fransiskaner-Kirken i Innsbruck, og det var den hamburgske Konvertit, Lukas Holstenius (S. 454), der foretog den højtidelige Handling. 20. Dec. 1655 naaede K., eller »K. Alexandra«, som hun hed efter Konversionen, Rom, og senere holdt hun et prægtigt Indtog i Byen. Hun tog Bolig i Palazzo Farnese, og dér blev hun til Juni 1656, da Pesten nærmede sig. Efter et Ophold i Frankrig paa o. 2 Aar vendte hun tilbage til Rom, hvor hun denne Gang tog ind i Palazzo Rospigliosi, som Mazarin havde stillet til hendes Raadighed. I Juli 1659 flyttede hun til Palazzo Riario (nu Corsini) i Lungara i Trastevere, men allerede i Juli næste Aar brød hun op, rejste over Hamburg og Kbhvn til Stockholm for at ordne sine Sager. Ved denne Lejlighed maatte hun underskrive en ny Stadfæstelse af Tronfrasigelsen uden noget som helst Vilkaar, og det blev tilsidst end ikke tilladt hende for lukkede Døre at høre Messe paa sv. Grund. 20. Juni 1662 var hun atter i Rom, men i Foraaret 1666 bragte økonomiske og politiske Forhold hende til igen at gaa Nord paa. En Tidlang boede hun i Hamburg. Derpaa tog hun til Sverig, men da det blev hende meldt, at hun i Stockholm kun maatte høre

Messe i den fr. Gesandts Bolig, rystede hun Fædrelandets Støv af sine Fødder og forlod Sverig, hvor hun ikke kunde blive »med Ære«. Efter et nyt Ophold i Hamburg rejste hun tilbage til Rom, hvor hun 20. Nov. 1668 blev modtaget med stor Velvilje af Clemens IX. Forholdet til Kurien blev dog snart spændt, og Innocens XI følte sig lettet, da K. 19. April 1689 lukkede sine Øjne. I Rom havde hun grundet et Akademi, der blev Moder til det berømte »Arcadia«, og ogsaa paa anden Maade viste hun sin Interesse baade for Kunsten og Videnskaben. I Peterskirken er der rejst hende et stolt Mindesmærke, og det rom. Videnskabernes Selskab (Accademia dei Lincei) holder sine Møder i hendes Palads (H. E. Friis, Dronning C. af Sverrig, Kbhvn 1896; Baron de Bildt, C. de Suède et le cardinal Azzolino, Paris 1899; Fr. Nielsen, Dronning C. og Rom i »Teol. Tidsskr.« Ny Række I, 1900). *Fr. N.*

Kristinréttur, islandsk Kristenret, den ældre og den yngre. K. hinn eldri hører til de tidligst nedskrevne islandske Love, kaldes som oftest »K. Þorláks og Ketils«, efter Landets 2 Bisper, hvis fælles Bispeaar falder 1122—33, og engang i de Aar har de faaet deres K. vedtaget paa Altinget. Ved denne var kr. Sæd og Skik fastslaaet i Landet, men den hierarkiske Udvikling krævede en ny K., og i Samvirken med Erkebispen i Nidaros, i den store Lovforbedrings Tid, blev en saadan udarbejdet af Skálholtsbispen Árni Þorláksson, og vedtaget paa Altinget 1275. Denne K. hinn yngri kaldes ogsaa gerne »K. Árna« efter sin Ophavsmand. Dens Gyldighed for det nordlige Stift regnes dog gerne først fra 1354. *Th. B.*

Kristoforos, Helgen, en af de saak. 14 Nødhjælpere, blev allerede i 6. Aarh. baade i Østen og Vesten hædret ved Kirker og Klostre, der bar hans Navn. Han skal efter Legenden have været fra Samos i Lykien [et ukendt Sted] og efter at have omvendt mange Hedninger til Kristendommen selv have lidt Martyrdøden under en Konge eller Kejser Dagnus [Decius? Maximinus Daja?]. Legenden fortæller, at K. var en Kæmpe, der kun vilde tjene den stærkeste. Først holdt han sin egen Fyrste for at være den stærkeste, men da denne var bange for Djævelen, gik han i Satans Tjeneste. Saasnart han opdagede, at Djævelen var bange for Korset, besluttede han at opsøge Kristus for at tjene ham. En from Eneboer raadede ham da til at gaa hen i en øde Egn og uden Løn, for Kristi Skyld, bære Vandringsmænd over en rivende Bæk. Det gjorde K. eller, som han da hed, Offero. En Nat blev han vækket af et Barn, der vilde over Bækken. Offero tog da Barnet paa sine Skuldre, men jo længere han kom ud i Vandet, des tungere blev Barnet. Da Kæmpen udtrykte sin Forbavselse herover, sagde Barnet: »Du bærer ikke alene Verden, men ogsaa den, der har skabt Verden!«. Derpaa trykkede Barnet Offero under Vandet, døbte ham og gav ham Navnet K. ɔ: den, der bærer Kristus. Efter Daaben stak K. sin Stav i Jorden, og da den straks blev til et Træ og fik Blade, saa K. heri et Varsel om, at han skulde forkynde Evangeliet. Det gjorde han en Tid med stort Held, men saa blev han fængslet, lagt paa en glødende Jærnseng og pint med en glødende Hjælm paa Hovedet, ramt af Pile, der dog prellede af paa ham, og tilsidst halshugget. 25. Juli er hans Helgendag. Baade Malere og Billedhuggere have sysselsat sig meget med den hl. K., og ogsaa i Middelalderens relig. Poesi har hans Legende spillet en stor Rolle (A. Sinenius, Die Legende vom hl. C. und die Plastik und Malerei, Hannover 1868; Chavanne, Hist. de St. C., Rouen 1875²; A. Mussafia, Zur C.-Legende, i Wiener-Akad.s Sitzungsberichte for 1893; K. Richter, Der deutsche C., Berlin 1896).

Kristologi. Ved K. forstaas i videre Betydning den Del af Dogmatiken, som omhandler Kristi Person og Gerninger, i snævrere Forstand specielt Læren om hans Person, den nøjagtige Bestemmelse af hans Væsen. I denne Forstand tages Ordet her.

Det kristologiske Problem vokser umiddelbart ud af selve det kr. Trosforhold, saa vist som dette maa bestemmes som Tro paa Kristus som Frelser. Heraf udspringer nemlig for den kr. Tanke Nødvendigheden af at komme til Klarhed over, hvem denne Kristus er. Derfor ser vi ogsaa Herren selv lede sine Disciples begyndende Tro hen til dette Spørgsmaal (Mt. 16, 15), og vi ser den naa Højdepunktet i Thomas's Bekendelse: »Min Herre og min Gud« (Joh. 20, 28). Hermed er Problemets Spænding angivet: Jesus vandrer her paa Jord som et Menneske med sine Disciple. Og dog bekendes han af sin Discipel som Gud. Og det er denne Spænding, der har været den inderste Drivkraft i den kristologiske Tænkning ned gennem Tiderne.

At Kristi Liv i N. T. skildres som et sandt Menneskeliv, trænger ikke til Bevis. Men det skildres tillige som et Menneskeliv, der ikke blot efter sine Forudsætninger og sin Fuldendelse, men ogsaa efter sit indre Væsen ligger ud over denne Verden. Hvad der ligger i Navnene Menneskens Søn, Kristus (Messias), Davids Søn, Guds Søn er delvis omstridt og kan ikke behandles her (se særlig: Jesus Kristus, S. 623). Men vi henviser blot til, at N. T. lærer Kristi Præeksistens (Paulus, Johannes, Hebræerbrevet), at Steder som i G. T. gælder Gud, oftere anvendes om Kristus, at Ordet Gud enkelte Steder anvendes paa ham, og navnlig til Sidestillingen af hans og Guds Navn i Daaben, hvor det blev og bliver lagt hver Kr. paa Sinde, at Jesu Navn hører sammen med Guds. Derfor ser vi ogsaa, at den apostolske Tids Kr. beder til Jesus (jvfr. Zahn, »Skizzen aus dem Leben der alten Kirche« 1894).

Dette er, i al Korthed, Forudsætningerne for og Drivkræfterne til den Tænkning over det kristologiske Problem, som bliver en af Oldkirkens vigtigste Opgaver. De ebionitiske Kredse, der i Kristus kun vilde se et ved Daaben med Aandens Gaver udrustet Menneske, havde ingen Fremtid. At Kristus udtrykkelig blev kaldt Gud, giver allerede den efterapost. Literatur os Beviser paa, ja anviser endogsaa klart Retningen for den kristologiske Tænkning (2 Klem. 1: vi bør tænke om Kristus som om Gud). Dog kan man hos de apostolske Fædre endnu ikke paavise nogen gennemført kristologisk Lære; man kan kun tale om mere eller mindre reflekterede kristologiske Forestillinger, fromme Udsagn, som undertiden stiller Kristus ved Siden

af Gud, uden at det indre Forhold mellem dem er traadt klart frem som et Problem, undertiden paa naiv modalistisk Vis synes at gøre Kristus til ét med Faderen. Det kristologiske Dogme udvikles først videre ved at komme i Forbindelse med den samtidige gr. Tænkning. I Gnosticismen bliver Krdmmen fuldstændig hellenisęret (›akut Hellenisering‹, Harnack), Kristus forsvinder blandt de gnostiske Æoner, og hans Menneskenatur forflygtiges indtil Doketisme (se I, 659). Anderledes indenfor Kirken. Her forvilder Tanken sig ikke i fantastiske Syner, men føres videre, kun selvfølgelig paavirket af Tidens filosofiske Idéer. Johannes-Evangeliets Anvendelse af Logos-Begrebet blev for de gr. Apologeter Udgangspunktet for deres kristologiske Spekulation, som knyttede sig til det filosofiske (alexandrinske og stoiske) Logos-Begreb. I denne Forbindelse mellem den historiske Kristus og den i Logos hypostaserede evige Verdensfornuft saa de som Apologeter Udtrykket for Krdmmens Overensstemmelse med Fornuften. Hos Irenæos er Interessen væsentlig optaget af et dybt, omend af gr. Intellektualisme paavirket, og derfor mere med fysiske end med etiske Kategorier arbejdende Forsøg paa at forstaa Kristi Gerning. Men Tertullian fører med sin kraftige Tænkning Problemet videre. Han naar vel ikke (som Irenæos synes at have gjort) Tanken om Logos's evige Forhold til Faderen, men mener, at Gud har udfoldet sit Væsen i Aabenbaringshistoriens Forløb, saaledes at Logos er traadt personlig frem ved Verdensskabelsen. Ogsaa Adskillelsen mellem to Naturer i Kristus, en menneskelig og en guddommelig, kommer klart frem hos Tertullian (der endnu herom bruger Udtrykket *substantia, οὐσία* — saaledes først hos Meliton, senere bliver Udtrykkene *natura, φύσις*, de gængse). Ved ham og endnu mere ved Origenes sættes det kristologiske Problem i Forbindelse med Treenighedslæren. Tertullian danner allerede Grundformlen *una substantia, tres personæ*. Paa Græsk bliver Udtrykket *μία οὐσία, τρεῖς ὑποστάσεις* (om end Betydningen af det sidste Ord længe er vaklende, se Art. Treenighed). Origenes ophæver Tertullians Subordinationslære (Logos's Udtrædelse i Tiden) ved Læren om Sønnens evige Avling, og hans Væsensfællesskab med Faderen (*ὁμοούσιος τῷ πατρί*, hvilket Udtryk ogsaa tidligere er dukket frem — for Resten først hos Gnostikere) træder nu klarere frem. Ogsaa det betydningsfulde Udtryk: Gudmenneske (*θεάνθρωπος*) har Origenes stemplet. — Denne K.ens Forbindelse med Treenighedslæren maatte føre til afgørende Kamp med saavel den dynamistiske (Paul af Samosata) som den modalistiske (Sabellius, Praxeas, Beryllos) Monarkianisme (se d. Art.), der trak det korteste Straa, omend først efter lange Kampe (jvfr. til det følgende Art. Arianisme [I, 138], Nestorianisme, Monofysitisme). I Nikæa 325 blev Kristi Væsensfællesskab med Faderen slaaet fast og fastholdt gennem lange Stridigheder. Men hermed er Problemet ikke afsluttende løst. Apollinarios's (se I, 117) Teori om, at Logos ved Inkarnationen indtager den menneskelige *νοῦς*'s Sted, fører ind paa Spørgsmaalet om Forholdet mellem de to Naturer, hvor den alexandrinske og antiokenske Aandsretning støder sammen under virksom Indgriben fra Rom, med det Resultat, at det fastslaaes, at Inkarnationen betegner en Forening af to Naturer, en fuldstændig menneskelig og en guddommelig, saaledes at de hverken ere udvortes adskilte eller sammenblandede (Kalkedon 451). Naar hertil føjes Læren om den menneskelige Naturs Entypostasi (ɔ: at den, skønt den indbefatter en menneskelig Vilje, dog ikke danner en selvstændig Hypostase, men er hypostaseret i Logos og saa at sige under dennes stadige Førerskab) og Johannes fra Damaskos's Lære om *περιχώρησις* (at den guddommelige Natur gennemtrænger den menneskelige uden dog at forvandle den), er det Grundlag naaet, hvorpaa den kirkelige K. siden har hvilet og indtil Ref.s Tid uden væsentlige Anfægtelser (Adoptianismen se I, 28; K.en i videre Forstand føres videre af Anselm af Canterbury, se I, 100).

Med Ref. kommer der atter Fart i den kristologiske Tænkning. Det oldkirkelige Grundlag fastholdes. Luther selv betoner i den relig. Inderligheds Interesse den uadskillelige Enhed mellem menneskeligt og guddommeligt i Kristus. Og særlig bliver det Modsætningen til de Reformerte i Nadverspørgsmaalet, der ogsaa drager kristologiske Konsekvenser efter sig. Medens de Reformerte ogsaa paa Kristi forklarede Menneskenatur anvendte Grundsætningen: *finitum non est capax infiniti* (det endelige kan ikke rumme det uendelige), hvoraf følger, at den menneskelige Natur ikke kan have Del i den guddommelige Naturs Allestedsnærværelse og derfor ikke kan være til Stede overalt, hvor der holdes Nadver, lærte Lutheranerne, at overalt, hvor Kristus er efter sin guddommelige Natur, er han ogsaa efter den menneskelige. Dette førte hos de ortodoks-luth. Dogmatikere (se allerede Form. Conc. Art. VIII) til en skolastisk udformet kristologisk Teori, der hvilede paa Adskillelsen mellem Substans og Accidens, mellem Væsen og Egenskaber (Læren om *communicatio idiomatum*), idet Naturerne selv, efter Inkarnationen, forblev usammenblandede (hermed værgede man sig mod Beskyldningen for Monofysitisme), medens der fandt en Egenskabsmeddelelse Sted, og den afgørende Sætning *(genus majestaticum)* blev da den, at den guddommelige Natur meddelte den menneskelige sine Egenskaber (de Reformertes Benægtelse heraf erklæredes for Nestorianisme), medens det omvendte ikke kunde finde Sted paa Grund af den guddommelige Naturs Uforanderlighed.

Denne Teori, der var konstrueret med Kristi forklarede Menneskenatur for Øje, voldte Vanskeligheder med Hensyn til Forstaaelsen af Kristi menneskelige Jordeliv. Fornedrelsen kunde ikke gælde den guddommeliges uforanderlige Natur, men kun den menneskelige. Og denne Fornedrelse kunde atter ikke bestaa i, at den opgav Besiddelsen af de guddommelige Egenskaber. Men Spørgsmaalet kunde nu blive dette, om Kristus efter sin menneskelige Natur opgav Brugen af de guddommelige Egenskaber eller ikke. Herom rejste der sig indenfor den luth. Kirkeafdeling en Strid, idet Chemnitz og senere Giessener-Universitetet lærte en saadan Opgivelse af Brugen, medens Brenz og senere

Tübingen lærte, at han kun skjulte Brugen. Den første Mening fik Overtaget *(Decisio Saxonica* 1625).

Denne indviklede Konstruktion, der kun vanskelig lod sig anvende paa Skriftens Kristus-Billede og derfor heller ikke virkelig fyldestgjorde Troens Krav, kunde ikke holde Stand mod den vaagnende Kritik. Den socinianske Krdmsopfattelse, der brød med Treenighedslæren, opstillede en fantastisk K. (se Art. Socinianere); des mere nøgtern blev den rationalistiske Opfattelse, der i Kristus kun ser den fuldkomne Religions- og Morallærer og saaledes ganske simpelt stryger det kristologiske Problem. Schleiermacher, der atter gør Kristus til Dogmatikens Midtpunkt, ombytter Rationalismens moralske Forbillede med Begrebet: et skabende (produktivt) Urbillede, og ser i Kristus det syndfri Menneske med en Gudsbevidsthed, hvis absolute Renhed og Styrke den troende i sin kristelige Bevidsthed gør Erfaringen af. Men med den oldkr. Forestilling om to Naturer i Kristus bryder han fuldstændig, og Kristi Guddom er ombyttet med hans fuldkomne Gudsbevidsthed.

Hermed blev Problemet ført ind i en helt ny Fase. Spørgsmaalet blev nu ikke i første Række: hvorledes skal Foreningen mellem de to Naturer i Kristus tænkes, men først og fremmest: kan Prædikatet Guddom tillægges Kristus, og i bekræftende Fald, hvorledes skal saa dette Prædikat forstaas, naar det anvendes paa ham. Besvarelsen af disse Spørgsmaal falder ud paa højst forskellig Maade. Kun enkelte (som Philippi) søger ligefrem at forny den gammelluth. Teori. De øvrige kunne inddeles i 2 Hovedgrupper: de, der fastholder den oldkr. Forudsætning om to Naturer i Kristus, og de, der nægter den.

Indenfor den første Gruppe har de fleste indset, at man ikke uden at gøre Vold paa Kristi sande Menneskelighed kan blive staaende ved den gamle Opfattelse. Skal ikke Kristi Menneskelighed blive et blot Skin (hvormed man altsaa vilde ende i Doketisme) maa man drage den Konsekvens, som de gamle Dogmatikere ikke turde drage, opgive den stive, uaandelige Forestilling om Guds Uforanderlighed og lære en virkelig Fornedrelse af den guddommelige Natur, idet den anden Person i Treenigheden opgiver de Egenskaber, der udtrykker Guds Forhold til Verden. Med Hensyn til de øvrige Egenskaber og særlig Logos's Selvbevidsthed er Opfattelserne forskellige (se m. H. t. Enkeltheder Art. Kenose, S. 760). Andre (særlig Dorner) tør ikke gaa med til denne Opfattelse af Guds Uforanderlighed, men lærer saa en vordende Forening af de to Naturer, idet den menneskelige stedse mere udvikles til saa at sige, at rumme den guddommelige, en Opfattelse, der bærer et nestorianiserende Præg. Medens disse Teologer fastholder de i Skriften og Trosbekendelsen givne Bestemmelser af Kristus som den overnaturlig fødte, opstandne, himmelfarne og til Dommen kommende Frelser, gælder om den næste Gruppe nærmest det modsatte.

Denne Gruppe, der i Kenosis-Læren kun kan se mytologiske Spekulationer, deler sig atter i to Skoler. Den ene, den saakaldte »liberale« Teologi, gaar i afgjort schleiermachersk Retning, idet den ombytter Kristi Guddom med hans Gudsbevidsthed (Schweizer, Biedermann, Pfleiderer, Sabatier og, nærmest, Lipsius). Ejendommelig er her den skarpe Adskillelse mellem Person og Princip. Kristi historiske Person bliver tilfældig og mindre væsentlig; alt beror paa det i ham første Gang klart fremtraadte religiøse Princip (Barneforholdet til Gud). Hermed er det kristologiske Problem som saadant ophævet og Læren om Kristi Person konsekvent henvist til Afsnittet om Naademidlerne (Biedermann), idet der ikke mere er Tale om Tro paa Kristus, men kun om at tro som Kristus. Her er man altsaa ganske udenfor det kristologiske Problem, og Spørgsmaalet bliver, om man da længere er indenfor Krdmmen.

Den anden Skole, der nævnes efter Ritschl, faar sin ejendommelige Stilling ved sin bratte Afvisning af al Metafysik; hvormed dog selvfølgelig ikke Tilværelsen af det overnaturlige nægtes, men vel Muligheden af at naa en virkelig Erkendelse deraf gennem de gængse metafysiske Begreber. Ud fra Grundsætningen, at Troens Erkendelse udtales i Værdidomme, bliver Prædikatet »Guddom«, brugt om Kristus, ikke en Udtalelse om nogen metafysisk Bestemthed i hans indre Væsen, men den bliver Menighedens Udtalelse af Kristi ubetingede Værdi for den som den fuldkomne Aabenbaring af Guds Naade og Trofasthed og som den, gennem hvem Gud virkeliggør sit Formaal, Stiftelsen af Guds Rige. Her er det kristologiske Problem ikke ophævet, men Udviklingen tenderer dog derhen imod, idet Kristi faktiske Eksistens som Menneske synes at skulle finde en rent naturlig Forklaring, medens det menneskelige og guddommelige kun blive forskellige Synspunkter for vor Betragtning af ham. — Hos os har F. C. Krarup (S. 851) gjort et interessant og selvstændigt Forsøg paa at gennemføre en K., idet han han, under stærk Paavirkning af Ritschl, viser hvorledes man ved at spørge om Forholdet mellem en absolut guddommelig og en relativ menneskelig Natur, forenede i samme Person, stiller et uløseligt Problem, idet ethvert Forsøg paa en positiv Løsning maa føre ind paa de Afveje (Doketisme, Monofysitisme osv.), som man dog med Rette ikke vil godkende. Han ser da Løsningen i at opgive den abstrakte Forestilling om Guds Absoluthed og den udvortes Deling af Kristi Person i to Naturer, men fastholder i hans Væsen en Enhed af guddommeligt og menneskeligt (guddommeligt Indhold i menneskelig Form), og Løsningen fører altsaa her ikke til, at selve Problemet ophæves.

Skal K.ens Berettigelse fremdeles anerkendes, vil det bero paa, om man anerkender den i Artiklens Begyndelse omtalte Spænding, som er Sjælen i dette Problem. Problemets Nødvendighed prøves derpaa, at naar det uden videre fornægtes, saa bliver ogsaa den særlige Berettigelse og Betydning af kr. Tro tvivlsom. Medens man i Oldkirkens og Ortodoksiens Dage havde Tilbøjelighed til at lade den menneskelige Side forsvinde for den guddommelige (og derved gøre Mysteriet utilgængeligt for vor Tilegnelse), er Tilbøjeligheden nu den omvendte: at gøre den guddommelige Side til en Omskrivning for noget menneskeligt (og derved

ophæve Mysteriet). Men saa længe Gudfrygtighedens Hemmelighed lever i Troen som et Mysterium, vil den ogsaa for Tanken vise sig som et Problem, selv om det her, som om al Troserkendelse, gælder, at den fulde Klarhed naas ikke under Timelighedens Vilkaar (I. A. Dorner, Entwickelungsgesch. der Lehre von der Person Christi I—II, 2, Stuttg. 1851 ²f.; A. M. Fairbairn, The Place of Christ in Modern Theology, 1868; se forøvrigt den i Art. Kenose anf. Literatur). *J. P. B.*

Kristus-Billeder, Gengivelser af Jesu Kristi Skikkelse ved Maleri, plastisk Fremstilling eller lign., kunne ikke siges at være sjældne, men ingen af dem kunne antages for autentiske, uagtet flere bestemt udgives for at være virkelige Portræter af Jesus; Jødeland var ingen frodig Jordbund for Portrætkunst (smlgn. Jul. Lange, Jødefolkets Antipati imod Billeder, i »Tilskueren«, 1899). Med det rom. Herredømme og ved Udbredelsen af gr. Idéer var der dog maaske begyndt en Bevægelse i modsat Retning, og man kan vel derfor ikke ligefrem erklære det for en Umulighed, at nogen, som ønskede det, kunde faa et Portræt udført paa Jesu Tid. Men for de ældste Kr., der havde faaet et saa dybt og levende Indtryk af deres Herre og Mester, og som desuden ventede hans nære Genkomst, vilde et Portræt af Jesus ikke have stor Betydning. Det er derfor heller ikke fra kr. Kredse, men fra udenfor staaende, at vi først høre noget om Portrætter af Jesus, nemlig hos Karpokratianerne (efter Irenæos) og i Kejser Alexander Severus's Lararium (efter Aelius Lampridius). Det første har L. Lund (Virkelige Portræter af Jesus [Kbhvn 1887]) ment at kunne paavise i et uskønt Hoved, der ligner Sokrates og oftere forekommer paa Gemmer, og i Virkeligheden findes der en Gemme (i Prof. Babingtons Samling i Cambridge), hvor der ved Siden af Billedet læses *IXΘYΣ*, d. e. »Jesus Kristus, Guds Søn, Frelseren«. Men selv om dette Billede virkelig er en Gengivelse af Karpokratianernes Kristus, saa følger deraf ingenlunde, at det er autentisk (smlgn. Fr. Nielsens Bemærkninger imod Lund). Saavel Karpokratianerne som Kejser Alexander Severus lod sig ellers nøje med Fantasiportræter. Et tredje Billede omtales af Evsebios i hans Kirkehistorie (VII, 18). Her fortælles om en Gruppe i Paneas, forestillende Jesus og den af ham helbredede blodsottige Kvinde. At en saadan Gruppe har været til Stede i Paneas, og at den i alt Fald længere hen i Tiden ansaas for at fremstille Kristus, kan næppe omtvivles, da den synes at være bleven ødelagt af de Kr.es Fjender. Men selv om det forholder sig rigtigt med Oprindelsen, saa følger ikke deraf, at Billedet var autentisk som Portræt; hertil maa endnu føjes, at vi ikke have nogen som helst Antydning af, hvorledes Kristus var opfattet i Gruppen. Hundrede Aar senere kommer et fjerde Billede op, der udgives for fremkommet i Jesu Dage, nemlig et i Edessa. Med Hensyn til dette vide vi bestemt, at endnu mod Slutningen af det 4. Aarh. kendtes der intet til et Billede af Jesus i Edessa. Vi have et Bevis herfor i den frankiske Dames Rejseskildring, som Gamurrini har fundet og udgivet (paa Dansk: Vald. Schmidt, Silvias Pilegrimsfærd [Kbhvn 1896]). Hun taler vel om et Billede i Edessa, men det skal have forestillet en Konge i Byen, ikke Kristus. Men Jordbunden kan siges at have været godt forberedet i Edessa for et K.-B. Hun saa nemlig her de Breve, der skulde være vekslede mellem Kristus og Kong Abgar, og ingen tvivlede om deres Ægthed. Det laa da nær, at naar et Billede dukkede op, der udgaves for at forestille Frelseren, vilde man ikke tvivle om dets Autenticitet. Saaledes skete det i Virkeligheden. Ja, man vidste snart endog at fortælle om, hvorledes det var blevet til (saaledes i et syrisk Skrift: The Doctrine of Addai, udg. af Phillips i London 1876). Siden hed det sig, at Billedet var fremkommet ved et Vidunder, var et »Akheiropoiet« (se nedenfor). Om dette Billedes senere Skæbne ere Efterretningerne modstridende. Med disse gamle Meddelelser om længst forsvundne Billeder, der antoges for Portræter af Jesus, maa vi nu jævnføre, dels hvad der lejlighedsvis kan findes hos kirkelige Forfattere af Antydninger om, hvorledes de tænkte sig, at Jesu ydre Skikkelse havde været, dels alt hvad der er tegnet fra gamle Dage af Figurer, der havde skullet tjene til for Øjet at fremstille Frelseren i hans jordiske Fremtrædelsesform. Hos ældre Kirkefædre findes undertiden Antydninger af, at Jesu Skikkelse efter deres Forestilling, havde været uanselig, ja uskøn. Deraf kan man dog ingenlunde drage nogen Slutning til Gunst for Autentien af det omtalte uskønne Billede paa Babingtons Gemme; thi de Kr. lod sig vistnok stærkt paavirke af Fremstillingen i Kap. 53 af Jesaja. Omvendt tale andre Kirkefædre om Kristi aandelige og legemlige Skønhed, saaledes Krysostomos og Hieronymus; men deres Skildring er sikkert paavirket af Psalme 45. Hvad angaar de bevarede Billeder, fremstilles Jesus, som vel kendt, i Katakomberne oftest symbolsk eller allegorisk, i Reglen under Billedet af den gode Hyrde, enkelte Gange som Orfevs, altsaa under Former, hvoraf Hedningene ikke kunde tage Forargelse. Jesus fremstilles her som en gr.-rom. ungdommelig Idealskikkelse, uden Tanke om nogen Portrætlighed, og det samme var Tilfældet i de Scener, i hvilke han træder frem som »den, der gik omkring og gjorde vel«. Han er altid fremstillet som Yngling, med kort, gerne krøllet Haar, store smukke Øjne og et rundt Ansigt. Da Apollo afbildes paa lignende Vis, har man ment, at de kr. Kunstnere ligefrem have taget Hedningernes Apollo og anvendt den til Jesus; men til en saadan Antagelse foreligger ingen videre Grund. Der er altid væsentlige Afvigelser. Under Constantin eller lidt senere, i det 4. Aarh., kommer en hel ny Skikkelse op. Ansigtet er nu langagtigt, men dertil kan der paavises en Overgang o. fra Aar 300 af, da Jesu Ansigt ikke mere er rundt som tidligere, men langagtigt. Ansigtet bliver fra Constantins Tid af skægget, imedens Udtrykket er ældre og værdigere. Haaret bliver nu langt og falder helt ned paa Skuldrene. Som et af de ældste Eksempler kan nævnes et Billede i Kirken S. Pudenziana i Rom (4. Aarh.). Snart begynder ogsaa Straalekronen *(Nimbus)* at vise sig; i den indsættes Korset. Den ungdommelige Skikkelse forsvinder dog ikke straks helt. Den ses endnu paa Ju-

nius Bassus's Sarkofag i Vatikanets Grotter (359), i Billedet paa S. Sabinas Kirkedør i Rom og desuden længe i Haandskrifters Miniaturer. I Mosaiker findes oftere begge Typer samlede. Men tilsidst blev den skæggede Type enehersk ende. Om Grunden til Indførelsen af den nye Type ere forskellige Meninger fremsatte. Man har ment, at der til den Tid i Østen var kommet et Billede frem, som antoges for et autentisk Portræt, og at Kejser Constantin arbejdede for dets Udbredelse. At han havde Interesse for Billeder af Frelseren, kan i Virkligheden antages for sikkert; han lod nemlig foran sit Palads, Khalke, i Konstantinopel opstille et saadant Billede, som siden ødelagdes af Billedstormerne. Hans Søster Constantia søgte Oplysninger om Jesu Udseende hos Evsebios, men den lidet billedvenlige Biskop svarede undvigende. Andre have, vist med større Ret, ment, at Indførelsen af den nye Type skyldes dogmatiske Hensyn, Sønnens Væsensenhed med Faderen, der fastsloges 325 i Nikæa og bekræftedes 381 i Konstantinopel: Sønnen maatte se ærværdig ud. Med Hensyn til de kunstneriske Forbilleder for den nye Type, har man ment, at Typen var laant fra hedenske Guder (Zevs, Asklepios, Serapis). Denne Mening er særlig med stor Sagkundskab og Grundighed bleven udviklet af Prof. L. Dietrichson i Kristiania i hans »Christusbilledet« (Kbhvn 1880); men Forskelligheder ere ikke uvæsentlige, saa at man i saadanne Slutninger helst maa være yderst varsom. Fra den følgende Tid have vi en Del Billeder af Jesus, mange i Mosaik, andre i Kalkmalerier, i Miniaturer i Bøger, og fra 600 ogsaa i udskaarne Krucifikser, ligesom endelig, fra det 15. Aarh. af, i Oliemalerier. Ved Kunstnernes Iver for Værdighed i Udtrykket kom der ofte i Stedet for det milde, kærlige Udtryk noget strengt og stift ind i Jesu Ansigt (saaledes i S. Cosmas og Damianos i Rom og i S. Paolo udenfor Rom). Man lagde nu særlig Vægt paa at fremstille Herskeren; selv paa Korset bærer han Kronen. Men efterhaanden kommer dog et lidende Udtryk frem, naar Kristus afbildedes hængende paa Korset; efter Aar 1300 faar han Tornekrone i Stedet for Kongekronen. Fra det 13. Aarh. begynder Kunsten, der var sunket jævnt siden Justinians Tid, atter at gaa fremad, for i det 16. Aarh. at naa et tidligere aldrig kendt Højdepunkt. Mange skønne Billeder af Jesus komme nu frem, takket være Datidens store Kunstnere. Til Udgangspunkt tages gerne den overleverede Type, men den forskønnes. Af og til spores Indvirkning fra Antiken, saaledes i Guido Renis Kristushoved (fra Laokoon). For Thorvaldsens skønne Kristus ligger ogsaa den overleverede Type til Grund. Enkelte Kunstnere gik deres egne Veje: Albrecht Dürer søgte sin Model fra sine Omgivelser, Rembrandt vist sin i hollandske Jødekvarterer, Michelangelo malede i sin Dommedag Kristus som ung. Fra Renæssancens Tid begynder man at afbilde Jesus som død (Nedtagelse af Korset, Gravlægning o. l.), hvad der ikke før var Tilfældet. Det maa her bemærkes, at fra den ældste Tid af afbildedes Jesus, foruden som voksen ogsaa ofte som lille Barn paa Moderens Skød. Af de Billeder af Jesus, der nyde mest Anseelse, og som kun sjælden forevises, er der nogle, der udgives for »Akheiropoieter« d. e. ikke fremkomne ved Menneskehænder, men paa overnaturlig Maade, idet de enten siges at skyldes et Aftryk paa det Ligklæde, hvori det af Korset nedlagde døde Legeme indsvøbtes, eller stammede fra det Tørklæde, med hvilket Veronica (Berenike) aftørrede den under Korset nedtrykte vandrende Frelsers Ansigt. Ved at sammenligne disse »Akheiropoieter« med kendte Billeder kan man gerne tilnærmelsesvis bestemme deres virkelige Alder (Didron, Iconographie chrétienne, Paris 1844; Smith and Cheetham, Dictionary of Christ. Antiquities; Grimm, Die Sage vom Ursprung der Christusbilder, Berlin 1843; Glückselig, Christusarchäologie, Prag 1862; for Danmark smlgn. Magn. Petersen, Kalkmalerier, Kbhvn 1895; F. Becket, Altertavler fra den senere Middelalder, Kbhvn 1895). *V. S.*

K'rit, den fra Elijas Historie bekendte Bæk (1 Kong. 17, 3. 5). Den kan øjensynlig ikke være Vadi Kelt ved Jeriko, men maa søges Østen for Jordan (allerede Evsebios og Hieronymus), muligvis i det nordl. Gilead, hvor Elija hørte hjemme.

Krog, Peder, norsk Biskop, f. i Aarhus 8. April 1654, blev Student 1670 og 1675, efter flere Aars Studium i Udlandet, Magister i Wittenberg. Han studerede ikke alene Teol., men ogsaa de østerl. Sprog, Matematik og Astronomi. 1677—78 var han hos Chr. Scriver i Magdeburg. Efter Hjemkomsten holdt han en Tid paa Kommunitetet Forelæsninger over østerl. Sprog. 1679 blev han Rektor i Køge, 1681 Spr. for Besser og Onsbjerg paa Samsø, samt Provst paa Øen. 1688 blev han Biskop i Trondhjem, derpaa Dr. theol., og 1690 fik han »Rang og Sæde med virkelige Justitsraader«. I Trondhjem ventede der ham mange Vanskeligheder, og han fik dér ikke færre end 13 Processer. 1696, 1700 og 1703 visiterede han Finmarken, og han bad derefter Frederik IV sende Lærere derop. Det skete 1706, men saaledes at Student Poul Resen blev sendt afsted, uden at K. fik noget dermed at gøre. Senere kom saa Thomas v. Westen (se d. Art.) til Finnerne, og 1720 befalede et Reskript, at alle Kirkeindtægter af Nordlandene skulde gaa til den finske Mission. Da Pengeforholdene ikke kunde ordnes saa hurtig, som ske skulde, blev der rejst Beskyldninger mod Biskop K., og han maatte i 2 Aar opholde sig i Kbhvn. 1729 kunde han vende hjem. 24. Maj 1731 døde han. Man har ment, at K.s Udnævnelse til Biskop i Trondhjem skyldtes Jfr. S. A. Moth, og sikkert er det, at en af hans første Handlinger var »efter højere Befaling« at anstille en Undersøgelse hos Griffenfeld, der sad paa Munkholm. Den endte med, at Griffenfeld ikke alene mistede alle sine Haandskrifter, men endog alle Skrivematerialier. K. regnes, vistnok ikke uden god Grund, af L. Daae blandt »Kirkens uværdige Tjenere« (L. Daae, Trondhjems Stifts gejstl. Hist. fra Ref. til 1814, Trondhj. 1863, 129 f.).

Krogh, Matthias Bonsach, norsk Biskop, f. paa Vadsø 4. Okt. 1754, tog teol. Eksamen 1778, blev 1781 Spr. i Lenvik, 1789 Spr. i Vaagen og Provst over Lofoten, 1798 i Ørlandet, 1804 Nordlandenes første Biskop. 1822 fik han oprettet det første Stiftsseminarium i Norge.

D. 2. Sept. 1828 (D. Thrap, Bidrag til den norske K.s Hist. i 19. Aarh. II, 259 f.).

Krogh-Tonning, Knud Karl, Præst, f. i Stathelle 31. Dec. 1842, Student 1861, teol. Kand. 1867, blev efter nogle Aars Virksomhed som Bestyrer af Lærerskolen i Balestrand i 1873 Spr. til Aardal i Sogn. I 1874 foretog han med Stipendium en Rejse i Tyskland for at studere systematisk Teologi. 1876 tog han paa Grund af Sygdom midlertidig Afsked fra Præsteembedet og opholdt sig i Kristiania, sysselsat med Studier, indtil han 1877 blev Kateket i Porsgrund. 1882 blev han konst. Præst ved Kra. Arbejdsanstalt og var 1883—86 tillige Lærer i Pædagogik ved det prakt. teol. Seminarium. I 1883 tog han den teol. Doktorgrad ved en Afhandl. »Om den ældste kirkelige Apologi« (1882). 1886—99 var han Spr. i gamle Akers Menighed i Kra. Efter at have søgt Afsked gik han Vaaren 1900 over til Romerkirken, et Skridt, som paa Grund af hans senere Forfattervirksomhed ikke kom helt uventet. Foruden hans ovennævnte Doktorafhandling mærke vi af hans mange Skrifter følgende: Den kristelige Troslære i dens Grundtræk 1870; Bibelske Foredrag 1878; Ord og Sakrament 1878; Troslære til Brug ved den højere Religionsundervisning 1880; Kirkelige Vidnesbyrd om Absolutionen 1881; Om det kirkelige Embede og dets Funktioner 1881; Den christelige Dogmatik I—IV, 1885—94 (hans Hovedværk); Kristelig Opdragelseslære 1886—87; Om Inspirationen. Nogle Ord i Anledning af Prof. F. Petersens Angreb paa den kirkelige Inspirationslære 1888; Kirken og Reformationen 1888; Die Gnadenlehre und die stille Reformation 1894; Den kirkelige Opløsningsproces 1896; De gratia Christi et de libero arbitrio 1898. *A. B.*

Krogness, Samson Absalon Madsen, f. 20. Sept. 1830 paa Krogenes i Førde Sogn, blev 1849 udeksamineret fra Stords Seminarium, Lærer i sin Hjembygd og andre Steder i Bergens Stift, saa ved Skien, 1859 i Kristiania (Bodsfængslet), 1862 i V. Aker. Ved denne Tid gav han Stødet til de nordiske Lærermøder og begyndte at høre teologiske Forelæsninger med Tanken om at blive Præst i Amerika, hvor han ogsaa 1866 indtraadte i Augustana-Synoden som Sognepræst til »The Trinity Church« i Chicago. 1869 splittedes Augustana-Synoden, og Kr. blev i den »norskdanske Augustana-Synode«, hvor han efterhaanden fungerede som Præst ved Betlehem, Beloit (Jowa), Lorchwood, Strand. D. 26. Nov. 1894 i St. Paul (Minn.). Han var en heftig Mand med megen Skrivelyst, tog allerede i sin Ungdom i Norge Del i Striden om den omarbejdede Forklaring osv. og udgav den første Almueskoletidende. I Amerika redigerede han »Den norske Lutheraner«, senere »Eben Ezer« og »Luth. Kirketidende«. I længere Tid var han Sekretær ved den Synode, han tilhørte. *D. T.*

Krokeks Kloster, sv. Kloster i Linköpings Stift paa Kolmården; egentlig hed det »Vor Frue Kloster paa Kolmården«, tilhørte Franciskaner-Munke, mulig en Koloni fra Stockholm eller Söderköping. Tiden for dets Grundlæggelse er ukendt. Det nævnes første Gang 1440. Det ejede Kirke og nogle Gaarde paa Grænsen mellem Østergötland og Södermanland. Gaver af faste Ejendomme omtales ogsaa. Som Givere nævnes Ehrengisle Nilsson, Birgitta Gregersdotter, Søster til Biskop Matthias i Strengnäs, Gustaf Vasas Fader, Erik Johansson m. fl. Efter Reduktionen 1527 fik Biskop Magnus Sommar Kr. i Forlening. Endnu i Aaret 1533 hører man om en »gardickne« (Guardian) derfra. *O. A.*

Kroman, Kristian Frederik Vilhelm, dansk Filosof, er født i Maribo 29. Marts 1846. Efter at han først havde taget Skolelærereksamen, blev han i 1869 Student. I 1874 tog han Magisterkonferens i Filosofi med Psykologi som Hovedfag. Naturvidenskaberne optog hans Interesse i højeste Grad; dog fik han ogsaa tidlig stærke Impulser af S. Kierkegaard. I 1883 blev han Docent og i 1884 Professor i Filosofi ved Kbhvns Universitet. Indenfor hans filosofiske Produktion er det fornemmelig Kant, der danner Udgangspunktet for hans Tænkning; denne har væsentlig haft Erkendelsesproblemet til sin Genstand. Hans Standpunkt er Kriticismens. Paa forskellig Maade bliver dette udvikleť i de tre Skrifter: »Den eksakte Videnskabs Indlæg i Problemet om Sjælens Eksistens« (Doktordisputats, 1877), »Kortfattet Tænke- og Sjælelære« (1882 og senere større Udgaver), og »Vor Naturerkendelse, Bidrag til Matematikens og Fysikens Teori« (1883). Overalt viser han sig som en skarp og klar Tænker og tillige som en fremragende Stilist, der forstaar at behandle de vanskeligste Problemer i et simpelt og klart Sprog. I Overensstemmelse med sit hele Standpunkt forlanger han indenfor Videnskaben en streng, eksakt Metode; men han drager derfor ogsaa skarpe Grænser for den menneskelige Viden. Sin Undersøgelse af Sjæleproblemet ender han med at sige: Hvad Sjælen er, eller om der overhovedet eksisterer en relativ selvstændig Sjæl, véd Videnskaben endnu ikke! Ejendommelig er den Maade, hvorpaa han i sit Hovedværk begrunder den videnskabelige Erkendelses Ret; han fører den nemlig tilbage til et praktisk Postulat, som er givet i Selvopholdelsesdriften. Ogsaa den Maade, hvorpaa han har hævdet den frie Vilje, har sin Interesse. Desværre har de senere Aar ikke større filosofiske Arbejder af ham at opvise. Hans Virksomhed har været stærkt optaget af pædagogiske Opgaver, hvorom allerede hans Skrift: »Om Maal og Midler for den højere Skoleundervisning« (1886) giver Vidnesbyrd. *F. C. K.*

Kroning er den liturgiske Handling, ved hvilken en Fyrste indvies til Styrelsen. I Israel bleve Saul og David af Samuel salvede til Konger, og det er i høj Grad sandsynligt, at de følgende israelitiske Konger ved deres Regeringstiltrædelse ere blevne salvede af Ypperstepræsten. Senere var der til Salvingen knyttet Overrækkelsen af et Diadem (2 Kong. 11, 12).

Hos Goterne og Teutonerne var det Skik at løfte den, der var kaaret til Høvding eller Konge, op paa et Skjold og bære ham 3 Gange rundt i Forsamlingen *(gyratio)*. De germanske Soldater i den kejserlige Garde bragte denne Skik til Rom, og baade Gordian og Julian bleve paa den Maade af Soldaterne udraabte til Kejsere. Det samme var Tilfældet med de følgende rom. Kejsere, men den staaende Stilling paa Skjoldet, der udsatte Fyrsten for (som Burgunder-Kongen Gundobald, Gregor af Tours VII, 10) at falde,

blev afløst af den siddende. Den gamle Skik, at bære Kongen rundt paa et Skjold, holdt sig ogsaa baade hos Franker og Langobarder; dér er der stadig Tale om *in regem levare* og om *reges elevati* eller *sublimati*. Hos Franker og Langobarder blev der i Reglen tillige overrakt den nyvalgte Konge en Lanse.

Til denne nationale Skik knyttedes senere efter Israels Forbillede i den kr. Tid K. og Salving. Baade hos Grækere og Romere var det almindeligt, at fyrstelige Personer bar et Pandebaand (*διάδημα*, Diadem). Alexander forbandt den saarede Lysimakos med sit Pandebaand, og Mithradates's Hustru gjorde et Forsøg paa at hænge sig i sit Diadem. Fra Østen banede Diademet sig som »et kongeligt Tegn« *(insigne regium)* Vej til Vesten, i Begyndelsen ikke uden at vække Forargelse. Constantin var den første, der gjorde Diademet til et fast Led af den kejserlige Dragt *(caput exornans perpetuo diademate)*. Saasnart Kejserne vare blevne Kr., faldt det naturligt, at Overtagelsen af Magten blev indviet ved hellige Skikke, og da kom baade K. og Salving i Brug efter det gl. Test.s Forbillede. Oprindelig var det den kejserlige Garde, der rakte den nyvalgte Diademet; saaledes siger Zosimos (Hist. 3, 9, 4), at Soldaterne med Vold satte »Diademet« paa Julians Hoved. Foreløbig maatte de bruge hans Hustrus Pandebaand, men i Vienne blev det ombyttet med »et prægtigt Diadem, der funklede af ædle Stene«. Om Kirkens Delagtighed i K.en høre vi først, da Theodosius (o. 379) drømte, at Biskop Meletios af Antiokia satte en Krone paa hans Hoved. Om Theodosius's egen K. vide vi dog intet, men 457 blev Kejser Leo I kronet af Patriarken Anatolios, rimeligvis for at denne Handling skulde støtte hans tvivlsomme Adkomst til Magten. Dog er det usikkert, om dette i Virkeligheden er den første K. ved Kirkens Haand. Senere høre vi, at Justin I blev kronet 2 Gange, først af Patriarken i Konstantinopel, derpaa *(pietatis ergo)* af Pave Johan II, da denne var i Østen. Justinian modtog først Diademet af sin Onkels Haand, men senere er han rimeligvis bleven kronet af en Biskop eller Patriark. K.en ved Kirken fik Betydning som Stadfæstelse af den nye Herskers Legitimitet, og i Østen blev K. ved Patriarken almindelig i den følgende Tid.

I Vesten har K.en rimeligvis længe været i Brug, før vi høre om den i Pipin den lilles Historie. Han blev kronet 2 Gange, først af Bonifatius, derpaa sammen med Karl og Karloman og hans Hustru, Bertha, af Pave Stephan i St. Denis. Karl den st. blev siden kronet Juledag 800 i Peterskirken. Hvorvidt Kong Aidan af Skotland 574 virkelig er bleven kronet af Columba, er meget tvivlsomt. Derimod synes Kong Liuvigilds K. 572 som Vestgoternes Konge at være historisk, og ogsaa om hans Efterfølger Reccared siges der, at han blev kronet. Til K.en føjedes Salvingen, der først omtales i Spanien, bl. a. i det 6. tolosanske Konciliums Akter (636). Senere omtales den sikkert i Egberts Pontificale (o. 750); i den 12. Kanon fra Konciliet i Cealcyth nævnes den som en væsentlig Handling. Fra England synes Salvingen at være gaaet til Frankrig, hvor Pipin blev salvet, rimeligvis 2 Gange, ved hver af de 2 K.er (se ovenfor). Først blev vist kun Hovedet salvet, men Kongerne af Frankrig bleve tilsidst salvede 9 Steder paa Legemet, deraf alene 3 Steder paa Hovedet. Med Salvingen og K.en fulgte ogsaa ofte Overrækkelsen af Scepter og Stav, og den, der blev kronet, aflagde ogsaa tidlig en Troskabekendelse. K. finder endnu Sted i de fleste gr.- og rom.-kat. Lande, og ogsaa i Norge, Sverig, England og Preussen. Den sidste dske Konge, der blev kronet, var Christian VIII. — Om Pavens Kr. se Pavevalg og Tiara.

Krookius, Nicolaus, sv. Biskop; f. i Hallaryd i Småland 8. Febr. 1575, begav sig efter endt Studium i Upsala 1599 til Wittenberg, blev ved en Promotion dér 1603 Magister som Nr. 1. Efter sin Hjemkomst blev K. Rektor i Wexiö 1604, Spr. og Domprovst i Wexiö 1607, 1632 udnævntes han af Gustaf II Adolf til Biskop samme Sted; d. 23. Juni 1646. Som Minde om hans Episkopat staar Wexiös Gymnasium, oprettet 1643. *O. A.*

Krummacher. 1) **Friedrich Adolf K.**, f. 13. Juli 1767 i Westphalen. Studieaarene i Halle, hvor Knapp var Prof., satte et dybt Mærke i hans Liv. Fra 1789 virkede han som Skolemand dels i Hamm dels i Moers og dyrkede særlig Studiet af de romerske og græske Klassikere. 1800 blev han teol. Prof. i Duisburg, men ombyttede 1806 denne Stilling med et Landsbyprædikekald i Kettwig. 1812 udnævntes han til Generalsuperintendent i Bernburg, hvor han trods sin anstrengende Gerning og den flittige Sjælepleje, han øvede, fik Tid til at udgive en Del Digte, Prædikener og andre Skrifter. Efter at have afslaaet et Tilbud om et teol. Professorat i Bonn blev han 1824 Førstepræst ved Ansgarskirken i Bremen, hvor hans Forkyndelse samlede mange. 1843 trak han sig tilbage og døde 4. April 1845. Han var en af inderlig Fromhed gennemtrængt, poetisk Natur, der hævdede den evangeliske Tro overfor Rationalismen. Blandt hans allegorisk-didaktiske Digtninge, som udkom ved Siden af en Række teol. og opbyggelige Arbejder, vandt hans »Parabler« særlig Indgang. — 2) **Friedrich Wilhelm K.**, Søn af ovennævnte, f. 28. Jan. 1796. Efter endt Studietid i Halle og Jena blev han 1819 Hjælpepræst i Frankfurt a. M. 1823 Præst i Ruhrort, 1825 i Gemarke, 1834 forflyttedes han til Elberfeld. Paa Grund af en Prædiken, som han holdt 1840 over Gal. 1, 8. 9, opstod den saakaldte Bremer-Kirkestrid. 1847 kom han til Berlin, blev 1853 Hofprædikant i Potsdam; d. 10. Dec. 1868. A. Krauss regner ham blandt Tysklands betydeligste, aandrigeste og mægtigste Prædikanter. Allerede tidlig havde han kæmpet sig ud af Rationalismen. Skriftens Ord i dets Helhed uden nogen Afkortning skulde hævdes i hans Forkyndelse. Det bibelsk massive var efter hans eget Udtryk hans Element. Med Forkærlighed gik han ind paa de gltestl. Fortællinger og skildrede de store Personligheder (f. E. Elias) med glødende Farver og rig Fantasi, der vel stundum skød vilde Skud, men som virkede ved en ildfuld Kraft. — 3) **Gottfried Daniel K.**, Broder til Fr. A. K., f. 1. April 1774 i Teklenburg. Efter Studieaarene opholdt han sig hos Broderen, underviste og prædikede. 1798 Præst i Baerl, 1801 i Wülfrath, 1816 for den reformerte Menighed

i Elberfeld. Her fik han 1834 et apoplektisk Anfald paa Prædikestolen og døde ugift 30. Jan. 1837. — Først efter at han var bleven Præst, fandt der et aandeligt Gennembrud Sted hos ham, og nu virkede han med vældigt Alvor og Iver, men han sluttede sig ganske til den absolute Prædestinationslære i al dens Ensidighed. Da han i sin Prædiken kun tog Hensyn til de omvendte, kom der noget haardt og koldt over hans Forkyndelse. Den vakte vel en Del Liv, fordi den rummede en stor Overbevisningens Kraft, men Livet antog højst usympatetiske Former. Senere indsaa han Farerne ved sin Lære og fjernede sig fra sine ekstravagante Tilhængere. Dog vedblev han ligesom disse at være en erklæret Modstander af Unionen og den nye Agende. *J. P.*

Krummedige, Albert, Biskop, tilhørte en holstensk Adelsslægt. Han var Christian I's tyske Kansler og i nogle Aar Medlem af den pavelige Rota i Rom. 1466 blev han Biskop af Lübeck. Christian I brugte ham til flere Sendelser, bl. a. til Afslutning af Ægteskabskontrakten i Dresden mellem Prins Hans og Prinsesse Christine af Sachsen. A. K. skænkede sin Domkirke det prægtige Kors over Koret, som endnu findes dér, og lod forskellige Bøger trykke. Da han (27. Okt. 1489) døde, var Bispestolen i høj Grad tynget af Gæld.

Krumpen, Styge, kat. Biskop, var en Søn af Jørgen K. til Skjøtterup i Børglum Stift. Fra Ungdommen af bestemt til den gejstlige Stand studerede han udenlands, bl. a. 1507 i Greifswald. Efter sin Hjemkomst tjente han i en Del Aar som kgl. Sekretær i Kancelliet. 1519 blev han af sin Morbroder, Biskop Niels Stygge (Rosenkrantz) i Børglum (d. 1533) antaget som Koadjutor og var fra nu af Stiftets egentlige Styrer. Han hævdede med Kraft Bispedømmets Rettigheder, men optraadte for øvrigt langt mere som en verdslig Magthaver end som en kristelig Biskop. 1523 var han en af Hovedmændene i Opstanden mod Christian II. Da Reformationen trængte frem, sendte han sin Kansler, Henrik Gerkens, til Tyskland for at faa Dr. Eck eller en anden berømt rom.-katolsk Teolog her ind til Landet til Bistand for de betrængte Bisper. Selv udstedte han 1532 nogle Statuter for Børglum Stift, der i høj Grad vakte Protestanternes Harme. Men Klostrene i sit eget Stift behandlede han med den største Vilkaarlighed og søgte alle Vegne at gøre sig Fordel, medens hans usædelige Levned paadrog ham Spot og Dadel. Under Grevefejden, da Bispeslottene gik op i Luer, sagde man om ham, at han var krøben i et Musehul for at redde sin Person. Efter at Christian III havde sejret, kom Regnskabsdagen for ham. Ikke blot de mange, han havde forurettet, søgte nu at komme ham til Livs, men de svære Beskyldninger, Kongen havde at fremføre imod ham, bevirkede, at han behandledes strengere end de fleste andre afsatte kat. Bisper. Først efter o. 6 Aars Fangenskab slap han løs mod at udstede en streng Forpligtelse. Hensynet til hans fornemme Slægt, særlig hans Broder, den bekendte Hærfører Otte K., bevirkede dog, at han 1543 forlenedes med Asmild Kloster mod at underholde Nonnerne dér. Her døde han 21. Jan. 1551 og jordedes i Mariager Klosterkirke, hvor en særdeles smuk Ligsten over ham endnu findes. *H. F. R.*

Krumstaven kaldes den Hyrdestav, som en Biskop i den rom.-kat. Kirkeafdeling og i flere protest. Samfund (t. E. Sverig og England) fører. Den har haft forskellige Navne efter dens forskellige Form: *pedum, ferula, cambuta* (ɔ: *baculus retortus*), *crocia*. Brugen af den kan næppe føres længere tilbage end til 6. Aarh. (Cæsarius af Arles); i Spanien omtales den paa Synoder i 7. Aarh., og i Østen var den ogsaa i Brug, som *crocia* ɔ: en Korsstav som et T. Paa Monumenter ældre end o. 10 Aarh. findes den ikke, men derimod paa Miniaturer, der ere noget ældre. I Beg. havde de rom. Biskopper ogsaa en Stav (*ferula*, Ferle), men for deres Vedkommende gik Staven af Brug. Innocents III siger udtrykkelig: »Den rom. Pave bruger ingen Hyrdestav« — fordi Peter skal have skænket Eucharius (I, 815) sin Stav. Nu har Paven en Stav, der ender i et Kors, som har 3 Tværbjælker, til Tegn paa hans trefold høje Magt.

K., der oprindelig var en almindelig foroven bøjet Hyrdestav (*pedum*), var et Tegn paa Biskoppens Hyrdegerning, men tillige paa hans revsende og opholdende Hverv (*Collige, sustenta, stimula: vaga, morbida, lenta*, hvilket paa Bernward af Hildesheims Stav forklares saaledes: *Collige per summum, medio rege, punge per imum*). Abbeder (og Abbedisser) fik ogsaa Tilladelse til at bære Hyrdestave, der bleve dem overgivne ved deres højtidelige Installation. Abbedernes Stave bære ofte en lille Fane (*pannisellum*). Kardinalerne have Stave som Pavens, men med kun 1 Tværbjælke (Otte, Handb. der kirchl. Kunst-Archäologie, Leipz. 1883 [5], 278 f.).

Kruse, Peder, nord. Ærkebiskop, overtog Ærkestolen i Lund 1417. Han døde allerede 1418.

Krybbe. Det er Skik mange Steder i rom.-kat. Lande ved Juletid baade i Kirkerne og i Husene at indrette K.r til Minde om Julenat. Skikken føres tilbage til Frans fra Assisi, der i Greccio skal have opstillet den første K. (*presepe*).

Krüdener, Barbara Juliane de, Baronesse, var født i Riga 21. Nov. 1764 som yngste Datter af en rig, adelig Godsejer v. Vietinghof; Moderen var en Datter af Marschal Münnich. I sit 13. Aar kom hun til Paris og blev fra sin tidlige Ungdom optaget af det letfærdige Salonliv, idet hun tiltrak sig Opmærksomhed ved sin Skønhed og livlige Begavelse. Kun 18 Aar blev hun af Forældrene paatvunget Ægteskab med en 20 Aar ældre Baron Burchard Alexis de K. (d. 1802), som i Forvejen var skilt fra 2 Hustruer og var opslidt paa en lang diplomatisk Løbebane. Som russisk Gesandt levede K. i Polen, Venedig og i Kbhvn; her tilbragte Fru de K. Aarene 1786—89; men det ulykkelige ægteskabelige Forhold, i hvilket Hustruen ogsaa havde sin store Skyld, udviklede sig saaledes, at Ægtefællerne som oftest levede adskilte. Hun flakkede om paa Rejser, opholdende sig vekselvis i Riga, St. Petersborg og Paris. Tidens Skønaander vidste hun at samle omkring sig; hos Fru Staël i Coppet var hun ogsaa til en Tid en velset Gæst. Efter Mandens Død udsendte hun 1803 sin slibrig-sentimen-

tale Roman »Valérie«, for en stor Del hendes egen Livshistorie. Bogen gjorde Furore i den fornemme Verden i Frankrig og Tyskland. Egenkærlighed og Selvforgudelse havde hidtil været den bevægende Kraft i hendes Liv. Saa kommer Vendepunktet (1805): en Elskers pludselige Død ligefor hendes Øjne fremkalder en Nerverystelse. Hun begynder at føle Bedrøvelse efter Gud, kommer i Forbindelse med Herrnhuterne, udtaler de stærkeste Selvbebrejdelser og vidner fra nu af om Kærlighed til Frelseren og søger gennem rige Barmhjertighedsgerninger at vise sin Tro. 1808 var hun hos Jung Stilling i Baden og besøgte Oberlin i Steinthal. Paa sit Gods i Württemberg omgav hun sig efterhaanden med forskellige Sekterere og Spiritister, og paavirket af Fru Guyons Skrifter, rejste hun rundt og prædikede »den fuldkomne Kærlighed«, den interesseløse, rene Kærlighed til Jesus og til Næsten. Udvist af Württemberg paa Grund af stedfundne Uroligheder drog hun til Schweiz og stiftede Bedeforeninger. Fra 1814 drager hun rundt i Landene, stadig holdende Forsamlinger. Kejser Alexander I af Rusland træffer hende 1815 i Heilbronn. I Heidelberg og derefter i Paris var han hendes daglige Gæst og Tilhører ved hendes Bibellæsninger. Hun havde væsentlig Indflydelse paa Oprettelsen af den hl. Alliance (I, 57). Af Baseler-Traktatselskabet var hun Medstifter. Men under Tidens politiske Uro var Mistanke ogsaa rettet paa hendes Virken, og hun udvistes af Schweiz og Østerrig. Med fordoblet Iver antog hun sig de fattige og forkomne og solgte alt sit Eje for at hjælpe. Saa opfyldtes hendes Tanke af Oprettelsen af en almindelig, evang. Kirke uden nogen Konfessionsforskel, og hendes Ekstase bragte hende til at betragte sig selv som »Profetinden«; ved hendes Bøn virkedes Undere, og ved hendes Aabenbaringer afsløredes Europas politiske Fremtid. Øvrigheden maatte skride ind imod hende og føre hende til hendes Hjemsted. I St. Petersborg optraadte hun derefter som Profetinde for den græske Frihedskamp og med Klage over den lunkne russiske Politik. Kejseren befalede hende at forlade Hovedstaden. Syg og lidende drog hun med en Del Tilhængere mod Syden; hun naaede til Krim, hvor hun døde 25. Dec. 1824, æret af nogle som Helgeninde, spottet af andre som Daare og farlig Bedragerske (Eynard, Vie de Mme de K., I—II, 1849; Lacroix, Mme de K., ses lettres et ses ouvrages inéd., 1880; Dansk Maanedsskr., Aarg. 1862, II, 1 f.). *A. J.*

Krüger, Gustav, protest. Teolog, f. i Bremen 1862, habiliterede sig 1886 i Giessen og blev teol. Prof. dér 1889. Han har bl. a. skrevet: »Monophysit. Streitigkeiten in Zusammenhang mit der Reichspolitik« (1884); »Lucifer, Bischof von Calaris und das Schisma der Luciferianer« (1886); »Gesch. der altchristl. Literatur in den ersten 3. Jahrh.« (1895). Han har udgivet 3. Del af K. v. Hases »Kirchengesch. auf der Grundlage akadem. Vorlesungen«, og han leder siden 1891 Udgivelsen af en »Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften als Grundlage für Seminarübungen«.

Krypt. I Rom byggede man efter Constantin d. st.s Tid Kirker oven over Martyrgravene i Katakomberne, og i den ældre Middelalder indrettede man i Landene Nord for Alperne smaa Kamre, der vare indbyrdes forbundne ved Gange og overdækkede med Tøndehvælvinger. For efter gammelkr. Skik at kunne holde Nadver paa Martyrernes Grave (jvfr. Joh. Aab. 6, 9) blev der ofte under Hovedaltret dannet en Martyrgrav (stundum for en Relikvie af Kirkens Titelhelgen); det var i Reglen en lille underjordisk Hvælving, i hvilken man kunde se ned. Af denne oldkr. *confessio (testimonium, memoria)* er den middelalderlige K. *(crypta)* opstaaet. Den adskiller sig fra en sædvanlig Grav derved, at den indeholder et eller flere Altre. I den gl. Klosterkirke i St. Gallen (nedbrudt 820) var der en K. under Koret, i hvis Gulv der var en Aabning *(fenestra)*, gennem hvilken en paa Altret brændende Lampe kastede sit Lys ned. K.erne vare af meget forskellig Størrelse, stundum vare de ganske smaa, stundum strakte de sig under en stor Del af Kirken. Ofte byggedes der i K.erne Altre. Efter Slutn. af 13. Aarh. hørte man de fleste Steder op med at indrette K.er. — Sverig har kun én K., den der ligger under Lunde-Domkirkens Tværhus, Kor og Apsis, til hvilken 2 Trapper føre ned (om den se H. Hildebrand, Sveriges medeltid, Stholm 1900, III, 250 f.). I Danmark findes K.er i St. Knud i Odense og i Viborg Domkirke.

Kryptikere kaldtes Tübinger-Teologerne, der ikke vilde indrømme, at Kristus efter sin menneskelige Natur havde »opgivet« Brugen af de guddommelige Egenskaber; de sagde, at han kun havde »skjult« den. Deraf Navnet. Se Kenose S. 760 b og Kristologi S. 863 b.

Kryptocalvinisme (ɔ: hemmelig Calvinisme) har man kaldt saadanne Bevægelser indenfor den luth. Kirkeafdeling, der i det skjulte søgte at indsmugle calvinske Lærdomme, især angaaende Nadveren. Den skarpe konfessionelle Modsætning, som Reformationen saa hurtig førte med sig. og det stærke Pres, der ligeledes meget snart fra Statens Side blev lagt paa Kravet om ren Lære, maatte næsten nødvendig medføre saadanne Fænomener. Saaledes opstod der i Pfalz 1560 og i Bremen 1562 kryptocalvinistiske Stridigheder, der begge Steder endte med Calvinismens Sejr. Anderledes gik det derimod i Sachsen, hvor K. en Tidlang kom til at spille en stor Rolle og under Lutherdommens Maske samt i Skjul af Filip Melanchthons Navn arbejdede frem mod sit Maal, Calvinismens Indførelse. Men Forsøget glippede, og ligeledes gik det de calvinistiske Bestræbelser, som fra Sachsen forplantede sig til Danmark og Sverig. Se iøvrigt Filippisme (S. 52). *J. P. B.*

Kryptokatolicisme. De samme Forhold, som fremkaldte »Kryptocalvinismen« (se d. Art.) maatte ogsaa begunstige Fremkomsten af det tilsvarende Fænomen, en »hemmelig Katolicisme«, idet rom.-kat. Sympatier, under det officielle konfessionelle Tryk, maatte friste en skjult Tilværelse. De kryptokatolske Bestræbelser samlede sig dog ikke i en saa omfattende Bevægelse som den kryptocalvinske »Filippisme«. Skulde man pege paa noget tilsvarende, maatte det blive de katoliserende Reaktionsbevægelser i Sverig (under Johan III, Kirkeordinanser 1572 og 1575, Liturgien 1576, »Klo-

sterlasses« Bestræbelser) og England (under Stuarterne). Men ellers er Betegnelsen mest brugt om Enkeltmænds Bestræbelser, særlig om Repræsentanterne for de ireniske Bestræbelser for at udjævne Modsætningen mellem Konfessionerne; saaledes blev Beskyldningen for K. rettet mod Calixt. I vore Dage lader Betegnelsen sig nærmest anvende om den ritualistisk sindede Del af den engelske Statskirke, der vistnok indenfor sine Medlemmer har talt og tæller adskillige virkelige Kryptokatoliker. *J. P. B.*

Krysanthos, gr.-kat. Patriark, en Nevø af Dositheos (I, 675), blev født i den sidste Halvdel af 17. Aarh. Han studerede i Padova og Paris og blev 1700 Biskop i det palæstinensiske Kæsarea, 1707 Onkelens Efterfølger som Jerusalems Patriark. Han døde 1731. K. udgav Dositheos's Patriark-Historie og skrev selv flere lærde Værker.

Krysostomos, ɔ: Gyldenmund, var det Tilnavn, Eftertiden gav den gr. Kirkefader Johannes fra Antiokia paa Grund af hans Veltalenhed. Han er f. o. 347. Da hans Fader døde tidlig, blev hans Opdragelse ledet af hans fromme Moder Anthusa, og fra Barnsben blev han oplært i den hellige Skrift. 18 Aar gl. kom han i Skole hos den hedenske Retor Libanios, hvis Yndlingsdiscipel han blev. Efter endt Studietid blev han Advokat, men hans ærlige Natur følte sig ikke tilfreds ved »at skulle gøre sort til hvidt«. Stærkt paavirket af flere kr. Venner tog han Undervisning i den kr. Tro, lod sig døbe og blev Forelæser. Kun ved Moderens Bønner lod han sig afholde fra at blive Munk, men efter hendes Død forlod han Byen og levede et Par Aar helt i Ensomhed. Da han havde set, at ogsaa Munkelivet havde Skyggesider, vendte han tilbage, blev Diakon (381) og Presbyter (386). Han viste straks overordentlige Gaver som Prædikant, og skarevis strømmede Folk til for at høre ham. 387 havde en Folkehob i Forbitrelse over en ny udskrevet Skat omstyrtet nogle Billedstøtter af den kejserlige Familie; medens Biskoppen rejste til Konstantinopel for at afvende Kejserens Vrede; holdt K. i Fasten sine berømte 21 Trøstetaler »om Støtterne«, i hvilke han viste, at man mere end Kejserens Vrede maatte frygte Guds Vrede over Synden. Paaskedag kunde han forkynde den kejserlige Tilgivelse. Hans Ry gik viden om, og da Ærkestolen i Konstantinopel blev ledig, udsaa Kejser Arkadios ham til denne Post, og 398 blev han, skønt nødtvungen, bispeviet af den alex. Patriark Theofilos. Hovedstadens lavere Befolkning kom hurtig til at elske K., men den strenge Sædelærer tiltalte ikke de verdslige Klerikere og de letlevende højere Stænder, og snart fik han talrige Fjender, iblandt dem Kejserinde Evdoxia. Theofilos, der kun ugerne havde bispeviet en Antiokener, saa her en Lejlighed til at faa K. afsat, kom 403 i Anledning af de origenistiske Stridigheder til Byen og vandt ved Gaver de misfornøjede for sig. Paa Synoden »ved Egen« (ad quercum) i Nærheden af Kalkedon samledes K.s Fjender, opsatte en Række usande Beskyldninger imod ham, blandt andet for Majestætsfornærmelse, idet han skulde have kaldt Evdoxia for Jesabel, fik ham afsat og dømt til Landsforvisning. Folket strømmede sammen for at værge sin Biskop, men for at hindre et Oprør udleverede K. sig frivilligt og blev skyndsomst bortført. Et natligt Jordskælv fik imidlertid den overtroiske Evdoxia til at kalde ham tilbage. Befolkningen jublede, men Glæden var kortvarig. I Anledning af en hedensk fejret Indvielse af Kejserindens Statue prædikede K. uforfærdet: »Atter raser Herodias, atter ønsker hun at faa Johannes's Hoved paa et Fad«; Evdoxia følte sig truffen, lod K. afsætte paa en ny Synode og derefter føre bort til Kukusus i Armenien (404). 407 skulde han føres endnu længere bort, men han døde paa Vejen af Overanstrengelse med Ordene: Gud være lovet for alle Ting! (407). Men Menigheden glemte ham ikke, og 438 blev hans Ben under stor Højtidelighed førte til Konstantinopel.

Baade for sin Samtid og Eftertid har K. haft stor Betydning ved sine Prædikener, af hvilke vi besidde et stort Antal. Disse, som af hans Tilhørere blev hilst med Klap og viftende Lommetørklæder, er vel efter en moderne Smag ofte for brede og ordrige, hvorfor Luther kaldte ham »ein Wäscher«; men de vise en sjælden Evne til den praktisk opbyggelige Anvendelse af Skriften og til derigennem at belyse Dagens Spørgsmaal. I gl. og ny Testamente var han hjemme som faa. Hans Eksegese er i det hele sund og ædruelig og viser ham som udpræget Tilhænger af den antiokenske Skole. Ved sin sædelige Iver kom han til at lægge stor Vægt paa ydre Fromhedsgerninger (Faste, Almisse) og til stærkt at hævde Viljens Frihed. For Missionen var han en ivrig Talsmand og virkede selv for den baade som Biskop og i Landflygtigheden. Ved et berømt lille Skrift »Om Præstedømmet« har han bidraget til de senere overdrevne, høje Forestillinger om det præstelige Embede. Præsten, lærer han, forvandler Nadverelementerne til Herrens Legeme og Blod. En Række Breve fra Landflygtighedstiden vise hans Gudhengivenhed under alle Forhold og hans store Kærlighed til sin Menighed. Dogmatiker var han ikke, og til den dogmatiske Udvikling har han kun ydet et ringe Bidrag. K.s Skrifter er udg. af Montfaucon I—XIII, Paris 1718. Jvfr. A. Neander, Der heilige C. (3. Opl. Berlin 1848); R. W. Stephens, Life and Times of St. J. C. (London 1872); A. Puech, St. J. C. et les moeurs de son temps (Paris 1891). S. B. Bugge har overs. »Udvalgte Skrifter« paa Norsk (Kra. 1885). *S. A. B.*

Krønike, Niels Svendsen, separatist. Sværmer, se Chronich (I, 507).

Krønikernes Bøger. Efter en Række indledende Slægtregistre, der begynder med Adam (I, 1—9), gives Davids (I, 10—29), Salomos (II, 1—9) og Judarigets Historie indtil Landflygtigheden (II, 10—36). Oprindelig udgjorde Kr.-B. sammen med Esra-Neh. ét Værk, en »Jerusalems Kirkekrønike«, som rækker indtil den jødiske Menighed efter Landflygtigheden var ordnet i Overensstemmelse med Herrens Lov. Idet de to Halvdele blev skilt ad, blev $2^1/_2$ Vers fra Esra føjet til 2 Krøn. som en nødtørftig Afslutning paa første Halvdel (2 Krøn. 36, 22 f. = Esra 1, 1—3 a; i Virkeligheden ender saaledes 2 Krøn. 36, 23 midt i en Sætning). I den alex. Overs. blev saa disse Halv-

dele atter igen delte, hver i 2 Bind. Kr.-B. henviser til, hvad der ser ud som en hel Række Skrifter, dels »Judas og Israels Kongers Bog« og lign., dels forskellige Profeters »Ord« eller »Syn« eller »Profeti«. Men en nærmere Undersøgelse gør det sandsynligt, at disse, maaske allesammen, er et og samme Værk, hvis Dele og mindre Afsnit citeres under forskellige Særtitler (jvfr. II, 20, 34; 32, 32). Denne »Kongernes Bog« eller »Kongernes Bogs Midrasch« (opbyggelige Udlæggelse; II, 13, 22; 24, 27) synes at maatte have været en udførlig, opbyggelig tolkende Fremstilling af Kongetidens Historie. At Kr.-B.s historiske Stof i alt væsentligt stammer — indirekte — fra G. T.s ældre historiske Bøger, ses deraf, at vi uafladelig møder Stykker fra Sam. og Kong. i ordlydende Gengivelse, saavel som deraf, at det er lidet af Kr.-B.s virkelig historiske Stof, som ikke genfindes i disse Bøger. Dette er jo ogsaa, hvad vi maatte vente; det er allerede mærkeligt nok, at den ulykkelige Skare Landflygtige overhovedet fik reddet saa vidt store Bogskatte, som Biblen viser os, gennem Bortførelsens Skærsild; desuden var de senere Jøders Interesse væsentlig rettet paa den opbyggelige Udlæggelse af Guds Førelser og mindre paa de nøjagtige historiske Detaljer. Medens Kr.-B. i ældre Tider var de Briller, hvor igennem Kirken anskuede ogsaa Sam.s og Kong.s Beretninger, har man i nyere Tid erkendt, at disse ældre Kilder er de paalideligere (saa allerede Luther). I det forgangne Aarh. er Kr.-B. blevet skarpt angrebet som hensynsløs Historieforfalskning. Det rigtige er at forstaa denne, vistnok efter Alexander den stores Tid skrevne, Bog som det Billede, hin Tids fromme jødiske Menighed ifølge hele sit Standpunkt maatte faa af den gamle selvstændige Tid. Paa denne Maade ejer Kr.-B. en langt større Betydning, end de vilde haft, om de kun var at opfatte som en — tildels udvidet — Gentagelse af Fortællinger fra de ældre Bøger. En kritisk Sammenligning mellem disse og Kr.-B. giver os det klareste Billede af den efterexilske Jødedoms religiøse Særpræg, dens aandelige Kraft og dens svage Sider. Og den gør det saaledes bedre muligt for os at følge Frelseshistoriens indre Udvikling ogsaa i de efterexilske Tider, fra hvilke vi ejer yderst faa historiske Oplysninger. — Idet hine Tiders Jøder saa tilbage paa de fjerne og vidt forskellige Forhold før Landflygtigheden, havde de i Virkeligheden mistet Interesse og Forstaaelse for mange Ting i de gamle Dages Liv, medens andre Ting, som forhen var betydningsløse eller knapt nok eksisterede, nu opfattedes som det væsentlige og udmaledes videre, saaledes at det historiske Totalbillede blev fortegnet og Detaljerne for en stor Del historisk urigtige. De vigtigste Synspunkter er følgende: Ingen tillagde nu længere Efraims Rige nogen Betydning; det var jo »dømt af Gud«, — som Frafald fra først til sidst. Kun om Juda Rige fortæller derfor Kr.-B.; og uvilkaarlig fremstilles tillige dette som Hovedriget, paa Efraims Bekostning. Ligeledes savnede man i Uselvstændighedens Tider Interesse og Forstaaelse for alle saadanne konkrete Træk, politiske Forhold, Forholdsregler og Kræfter, som hørte med til Selvstændigheden og Selvstyret i de gamle Dage; dermed forsvandt Størstedelen af de menneskelig-politiske Træk af Historiebilledet, eller de blev misforstaaede. Den historiske Interesse var i Stedet helt samlet om Guds Styrelser, Guds Lov og Folkets kirkelige Liv: Templet og Tempelkultus'en, Præster og Leviter, Tempelmusik, Psalmer og Prædikener. Moseloven, saaledes som den siden Esras og Nehemjas Tid var den faste Norm for Menighedslivet, blev forudsat som velkendt Norm ogsaa for hele det føreksilske Folkeliv; ligesom altsaa i Kong. hver enkelt Regent dømmes efter 5 Mos. Lov, saaledes dømmes i Krøn. enhver efter det i 2—5 Mos. foreliggende Ritual, og det forudsættes, at de gamle Konger forsætlig var utro imod dette, naar de ikke fulgte det. Fremdeles var det paa Kr.-B.s Tid raadende Opfattelse, at Tempel-Liturgiens nærmere Indredning, specielt dens Musik og Psalmesang, saaledes som den forefandtes i Samtiden, var lige saa gammel som selve Helligdommen paa Sion og stammede fra Kong David; og Forf. ynder til Læsernes Opbyggelse at udmale, hvorledes han ud fra disse Forudsætninger kunde tænke sig de religiøse Festligheder ved Fortidens historiske Begivenheder. De politiske Tildragelser har Interesse for ham som Vidnesbyrd om Guds retfærdige Gengældelse, underfuldt virksomme Indgriben til Straf eller Løn og stadige Aabenbaringer gennem Profeternes Domsforkyndelser og Forjættelser. I hans egen Tid savnede de fromme saart disse Vidnesbyrd; men i Modsætning til Nutidens Pinagtigheder stod Selvstændighedstiden for dem som en velsignet og herlig Tid. Nu var Profeternes Tid væsentlig forbi; dengang derimod fik man gennem Profeternes Mund stadig høre Guds Vilje. Nu sukkede man forgæves efter i den ydre Historie at se klare Vidnesbyrd om Guds almægtige, retfærdige Gengældelse; dengang derimod gengældte han klart og uden Undtagelse, saaledes som han (det holdt man i Troen fast paa) i Virkeligheden ogsaa gjorde i Nutiden, bare at det ofte var saa vanskeligt at faa Øje paa det. Jo ivrigere man i religiøs Interesse studerede Fortidens Historie, desto mere Vægt lagde man paa at finde ganske konkrete og nøjagtige Detaljer i sin opbyggelige Fremstilling: Tal og Navnelister var Genstand for Tidens teologiske Interesse, ligesom Genealogierne fik en speciel Interesse derved, at de bragte Samtidens Stamtræer i Forbindelse med Fortidens Slægter og store Gudsmænd. Medens altsaa den gamle Histories virkelige konkrete Træk for en stor Del var blevet udviskede, kom nye konkrete Træk ind i Billedet i deres Sted. Kr.-B.s historiske Beretning har paa denne Maade tildels faaet et legendarisk Præg, idet de store religiøse Grundtanker udgør de væsentlige og faste Punkter, medens det historiske Stof tildels er flydende og lader sig forme efter den religiøse Opfatnings Behov. Enkelte illustrerende Træk bør nævnes: Baade Lys og Skygge males i Kr.-B. uundgaaelig med bredere Pensel og stærkere Farver end i Sam.-Kong.; i Stedet for enkelte Dele af Israel er det gerne »hele Israel«, som optræder (I, 11, 4, jvfr. 2 Sam. 5, 6; I, 11, 10—12, 22 gaar ud fra, at alle de Helte fra Davids Krige, som regnes op 2 Sam. 23, 8 f.,

allerede var med ham, før han blev Konge, ja at store Hærafdelinger paa Hundreder og Tusender var hans Følgesvende i Ziklag, jvfr. 1 Sam. 27). Det aandelige træder uvilkaarlig i Forgrunden paa den historiske Korrektheds Bekostning (ifølge I, 13 bliver Davids første Foretagende, at sørge for Pagtesarken, og først bagefter kommer Kampen mod Filistrene 14, 8 f. — imod 2 Sam. 5, 17—6, 6). Underfulde Sejre, vundne uden Sværdslag, mod utallige Fjendeskarer, alene ved Herrens overnaturlige Hjælp, er lige saa hyppige i Kr.-B., som de er sjeldne i de ældre Bøger, og vidner saavel om fast og ydmyg Tro paa Gud som om uklare Forestillinger om, hvad der ifølge hine Bøger virkelig var sket. Fremfor alt var man rask til fra de frommes Ulykke at slutte til Synd (f. E. II, 26, 16—21, jvfr. 2 Kong. 15, 5; II, 25, 14 f., jvfr. II, 25, 17—24 = 2 Kong. 14, 8—14) og fra de ugudeliges Lykke til Omvendelse og Fromhed (f. E. II, 33, 11—20 til Forklaring af, at Manasse trods sin Synd regerede 55 Aar, II, 33, 1—7 = 2 Kong. 21). Og hvor den gamle Beretning ikke stemmer med Ritualet, forandres uvilkaarlig Beretningen: At David vover at bringe Arken op paa Borgen fra Obed-Edoms Hus, er ifølge 2 Sam. 6, 9—12 begrundet i, at O.-E.s Hus blev velsignet; ifølge 1 Krøn. 15, 2. 13 var derimod Grunden væsentlig den, at David erkendte, at Aarsagen til Ussas Død var, at Ritualet ikke var fulgt. I Kr.-B. forudsættes ogsaa som selvfølgeligt, at de, som »bar« Arken dette sidste korte Stykke Vej, var Leviterne, og det udmales, hvorledes den blev ført op af Gejstligheden under Tempelmusik; en Festhymne bliver sunget etc. II, 23 omtydes den ældre Beretnings Soldater (2 Kong. 11, 4 f.) til Præster og Leviter; thi det vilde jo være en ubegribelig Forbigaaelse mod Ritualet, om den fromme Ypperstepræst havde hentet Lægfolk ind i Templet (23, 6). For den, som kun søger sikre historiske Data, bliver Kr.-B. saaledes temmelig betydningsløse, og for den, som hævder en mekanisk Inspirationsopfattelse, bliver de en pinefuld Gaade; men i Virkeligheden giver de indirekte et meget levende Billede af den efterexilske Jødedoms stærke, men ogsaa sneversynte og lovmæssige Gudsfrygt og Tro, som var hærdet under Nød og Anfægtelser og elskede Guds Hus og hans Bud. *S. M.*

K'tîb, se K'rê.

Kub (Hes. 30, 5). I Stedet for dette ellers ikke forekommende Ord skal der med LXX uden Tvivl læses Lub ɔ: Libyerne.

Kuenen, Abraham, hollandsk Teolog og Semitist, født 16. Sept. 1828, død 10. Dec. 1891. Efter at have studeret i Leiden vandt han dér den teologiske Doktorgrad 1851. Til Leiden vedblev han ogsaa i hele sin akademiske Virksomhed at være knyttet, først som Lærer i semitiske Sprog, derefter i det teologiske Fakultet, fra 1852 som ekstraord., fra 1855 som ord. Prof. 1853 fik han den filosofiske Æresgrad. Med det Professorat, som K. overtog, fulgte Forpligtelsen til at læse navnlig over N. T.; men tillige docerede han det Fag, indenfor hvilket han skulde vinde saa stor Berømmelse, det gl. T.; 1877 fik han dette som Pligtfag; ved Siden deraf docerede han baade før og efter Etik. Hans videnskabelige Anseelse begyndte hurtig og steg stadig; i det nederlandske Videnskabernes Akademi i Amsterdam, af hvilket han fra 1859 var Medlem, blev han tilsidst Præsident. — Blandt Repræsentanterne for den naturalistiske Behandling af det gl. T. er K. ubestridelig en af de allermest fremragende. Han forener i beundringsværdig Grad Lærdom, kritisk Skarpsind, gennemsigtig Klarhed og en stadig vaagen Forsigtighed i Slutningen. Sammen med Graf er K. Nygrundlægger af den derefter saa udbredte Opfattelse af de præstelige Loves, og i det hele den præstelige Pentatevk-Kildes Tilblivelse; men forøvrigt ligger hans Betydning mere i Afklaringen af Enkeltheder end i opsigtvækkende Opdagelser. Blandt hans Skrifter ere de vigtigste hans gltestl. Indledning (»Historisch-kritisch onderzoek« etc.) i 3 Bind 1861—65, anden Udgave (ikke helt fuldendt 1885 f.), oversat paa Tysk 1886 f.; hans israelitiske Religionshistorie (»De godsdienst van Israel«) i to Bind 1869—70, oversat paa Engelsk 1874—75; »De profeten en de profetie onder Israel« 1875, oversat paa Engelsk 1877; »Volksgodsdienst en wereldgodsdienst« 1882, ogsaa paa Engelsk, Tysk og Fransk. Fremdeles var K. Medarbejder i den nye hollandske Oversættelse af det gl. T., udgivet af Oort. Desuden har K. skrevet et stort Antal Tidsskriftartikler, af hvilke en Række ere udgivne særskilt under Titlen »Schetsen uit de geschiedenis van Israel« 1892, andre i tysk Oversættelse ved Budde under Titlen »Gesammelte Abhandlungen zur biblischen Wissenschaft« 1894. Talrige Artikler af K. findes i det højt ansete hollandske »Theologisch Tijdschrift« (siden 1867), til hvis Grundlæggere han hørte. En fuldstændig Fortegnelse over K.s literære Arbejder har v. Manen givet i »Jewish Quarterly Review« 1892 og i den ovennævnte af Budde udgivne Samling Afhandlinger. Biografier af K. foreligge bl. a. af Tiele i Amsterdamer-Akademiets Aarbog 1892, af Oort i »Theol. Tijdschr.« 1892, af Wicksteed i »Jewish Quarterly Review« 1892, af Budde i Forordet til de samlede Afhandlinger, af Kamphausen i Herz og Haucks Realencyklopädie XI. *J. C. J.*

Kuhlmann, Qvirinus, Sværmer, fødtes i Breslau 25. Febr. 1651. Allerede i Skoletiden traadte hans Hang til Sværmeri frem, saa at hans Rektor spaaede, at han enten vilde blive en stor Teolog eller en stor Kætter. 1671 udgav han »Unsterbliche Sterblichkeit« og »Himmlische Liebes-Küsse«, der var trykt allerede 1655 eller 56. 1670—73 studerede han i Jena »hemmelige Videnskaber« og rejste derpaa til Holland for at lære den teosofiske Literatur nærmere at kende. Han blev imidlertid forvist fra Holland for sit Sværmeris Skyld og flakkede om i Lübeck, England, Frankrig, Tyrkiet, Preussen, Livland og Rusland. 3. Okt. 1689 blev han levende brændt i Moskva som Oprører og falsk Profet. Han vilde grunde et nyt Jesus-Monarki, »das K.stum«, der skulde afløse Kristendommen og til Brug for denne nye Religion udgav han sit »Kuhlpsalter«, der vidner om, at han var et stort Stykke af en mystisk Digter. 1678 havde han endog vovet sig til Konstantinopel for at vinde Sultanen for sin nye Religion, men han maatte være glad ved at slippe bort med Livet.

Kuhn, Johannes von, rom.-kat. Dogmatiker,

fødtes 20. Febr. 1806 i Wäschenbeuren i Württemberg, blev præsteviet 1831, hørte Schelling i München og kom derpaa til Giessen som Prof. i nytestl. Eksegese. 1837 blev han Prof. i Eksegese i Tübingen, 1839 Dreys Efterfølger som Prof. i Dogmatik. Han døde 8. Maj 1887. 1846 f. udgav han en »Kath. Dogmatik«, 1857 »Die chr. Lehre von der Dreieinigkeit«, 1860 »Philosophie und Theologie«, 1868 »Die chr. Lehre von der Gnade« I.

Kuldeer *(culdei)* eller Keledeer er en Gengivelse af det irske *céle Dé* ɔ: en Mand, der vil tjene Gud hele sit Liv. Navnet brugtes om nogle munkeagtige Samfund, der i Slutn. af 8. Aarh. dannedes i Irland; i visse Maader mindede de om de regulære Kanniker, der fulgte Chrodegangs Regel, men de førte et Eneboerliv i Celler. Senere kom K.ne til den nordlige Del af Britannien, og i Skotland fik de en ikke ringe Betydning, indtil de forsvandt i 12. Aarh., da i det hele den gl. keltiske Kirke (S. 758) bukkede under for den rom. Katolicisme. De skilte sig ikke fra deres Omgivelser hverken m. H. til Tro eller Kirkestyrelse (J. Dowden, The Celtic Church in Scotland, London 1894, 201 f.).

Kullberg. 1) **Carl K.**, sv. Præst, f. i Helsingborg 13. Aug. 1742, Student i Lund 1761, ordineret 1765, Mag. phil. 1768, Spr. i Strö og Skarhult 1770, Provst 1780, Dr. theol. 1782, Kontraktsprovst 1795, Spr. i Vestra Karup 1802; d. 17. Febr. 1808. K. var i sin Tid en af Lunds Stifts lærdeste og mest ansete Præster og en af dem, der udøvede den største Indflydelse paa Folkets aandelige Liv. I sine første Præsteaar tilhørte han den herrnhutiske Retning og var en af de ledende Mænd blandt de til denne Retning hørende Præster. Det vakte stor Opsigt, da han gik over fra den herrnhutiske til den Roos-Bengelske Skole. Hans Overgang, som foregik før Schartaus, afstedkom hos mange en lignende Forandring. Ogsaa i Göteborg var K.s Indflydelse stærk, hvor han efter Ekeboms Død var foreslaaet til Domprovst, og hvor han Paaskedag 1785 holdt sin berømte Prøveprædiken over Temaet: Herrens med Salighed iklædte Præster. Uden Tvivl var den Forbindelse, hvori K. og Samuel Holm (S. 452) stod til de fra Herrnhutismen udtraadte kristelig sindede Folk i Göteborg, den nærmeste Anledning til den i Göteborg, senere i schartauansk Form, sig holdende Roos-Bengelske Retning. — 2) **Anders Carlsson K.**, sv. Biskop, Søn af førnævnte, f. i Strö i Skaane 3. Aug. 1771, Student i Lund 1788, ved Promotionen 1793 Magister som Nr. 2, Docent i Gr. og østerlandske Sprog 1797, men forlod 1798 Universitetet og overgik som ekstraordinær Kancellist i Justits-Revisionen, blev 1812 Kancelliraad, og, efter flere Gange at have opnaaet det sv. Akademis Pris for Poesi, Medlem af det sv. Akademi 1817. 1818 adledes han; 1822 blev han beordret til at forrette Tjeneste i Statssekretariatet, 1826 ord. Statssekretær ved Ecklesiastik-Ekspeditionen, 1830 blev K. Biskop i Kalmar, s. A. udnævnt til Dr. theol. og promoveret 1831; d. 6. Maj 1851. Som Statssekretær havde K. det Hverv i Regeringen at foredrage de kirkl. Anliggender; ved pastorale Ansættelser havde han derfor stor Indflydelse. K. gjorde Ende paa et fra den gustavianske Tid overleveret, af Excellencen v. Engeström i et Brev til Biskop Faxe af 1813 skarpt misbilliget Forhold, at udnævnte Sognepræster til Statssekretæren foruden Betaling for Embedsfuldmagten »af tacksamhetskänsla fördristade sig öfversända« en større eller mindre Sum. K. tilbagesendte saadanne Gaver, stundum »i strenge og bebrejdende Ord«. I det hele var K. for sin sympatetiske Personlighed og embedsmæssige Dygtighed en skattet Mand. *O. A.*

Kulon, judæisk By, nævnt i en Gruppe Byer S. og V. for Jerusalem, hvis Navne ved en Fejltagelse ere udfaldne af den hebr. Tekst (Josva 15, 59 LXX). *L. G.*

Kulsviertro er en Betegnelse for blind Autoritetstro. Navnet stammer uden Tvivl fra en Anekdote, som Luther meddeler (»Warnungsschrift an die zu Frankfurt am Mayn sich vor Zwinglischer Lehre und Lehrern zu hüten« 1534, aftrykt hos Walch XVII, S. 2435 f.). Dér fortæller Luther, at en Doktor medlidende spurgte en Kulsvier paa Broen i Prag: »Kære Mand, hvad tror du?« Kulsvieren svarede: »Hvad Kirken tror«. Doktoren: »Hvad tror da Kirken?« Kulsvieren: »Hvad jeg tror«. Senere, hedder det, da Doktoren skulde dø, blev han saa haardt anfægtet i Troen af Djævelen, at han ikke kunde faa Ro, før han sagde: »Jeg tror, hvad Kulsvieren tror« (A. Ritschl, Fides implicita, Bonn 1890).

Kulturkampen kaldes en Kirkestrid, der førtes i Tyskland 1871—87. Navnet stammer fra Fremskridtspartiets Opraab til Valgene i Efteraaret 1873; i dette Aktstykke, der skal være skrevet af Prof. Virchow, kaldes den da standende Strid mellem det tyske Rige og den romerske Kirke »en stor Kulturkamp«. Før Virchow havde dog allerede Lassalle talt om »det 16. Aarh.s Kulturkamp«, saa at Overførelsen laa temmelig nær. Navnet blev grebet med Begærlighed, fordi det genoprettede tyske Kejserdømme havde givet Troen paa Tysklands Kulturmission ny Styrke.

Nogle have fundet den egentlige Aarsag til K. i det vatikanske Koncilium Dekret om Pavens Ufejlbarhed og Roms udfordrende Holdning over for den verdslige Magt. Men det kirkepolitiske Sprængstof, der kom frem paa Vatikaner-Konciliet, var i Virkeligheden kommet til fuld Anvendelse allerede i Encyklikaen og Syllabus af 1864. Heller ikke i Centrumspartiets Dannelse kan man finde den egentlige Aarsag til K. Allerede 1853 havde den protest. Kirkeretslærer O. Mejer raabt de preuss. Politikere i Gevær over for den kat. Fraktion, »der kalder sig Centrum, fordi det er den ligegyldigt, om Højre eller Venstre sejrer i Preussen, naar kun Kirken sejrer over Preussen«. Men Centrums Holdning vakte først særlig Opmærksomhed efter den fr.-tyske Krig, og Vatikaner-Koncilets Dekreter fik større Betydning end Encyklikaen, fordi Preussens Statsteori var en anden i 1870 end i 1864.

Baade Windthorst og Majunke lade K. begynde paa Valpladsen ved Königgrätz, med Østerrigs Nederlag. Den rom.-kat. Stormagts Udelukkelse af Tyskland og Liberalismens Udbredelse havde skæbnesvangre Følger for den rom. Kirke; Centrums Ønske om, at den nye

tyske Kejser skulde intervenere til Gunst for Paven og Partiets Forsøg paa at faa Bestemmelser, der sikrede Konfessionernes Ligeberettigelse, ind i den nye Rigsforfatning, irriterede Bismarck. Han følte sine Planer krydsede af Centrum, der var »gjort mobilt« og forstærket ved »Rigsfjendernes« Tilslutning. Han tog først Hævn ved at tage Gammel-Katolikerne (S. 165) under Armene, navnlig i Skolen. Efter en Forpostfægtning om en Skolesag i Gymnasiet i Braunsberg ophævedes 8. Juli 1871 den kat. Afdeling i Kultusministeriet (dannet 1841 efter Striden om de blandede Ægteskaber), der ofte havde været et Organ for det rom.-kat. Hierarkis Fordringer over for Staten. 22. Jan. 1872 blev Mühler afløst af Falk som Kultusminister, og »Deutschlands Edelfalk« udtalte straks, at han vel vilde agte Kirkesamfundenes Ret og Frihed, men vise sig »som Jurist« over for alle uberettigede Krav, der vedrørte Statens Rettigheder. Og Bismarck hævdede i det preuss. Deputeretkammer, at Preussen var en paritetisk Stat, og at man ikke kunde forlange, at den preussiske Regering skulde optræde konfessionelt.

Dette var Krigserklæringen til den rom. Kirke; i Febr. Maaned begyndte selve Kampen. Falk tog flere Lovforslag om en ny Ordning af Undervisningsvæsnet, som Mühler havde forelagt, tilbage med Undtagelse af et Forslag om Tilsyn med Skolerne, der skulde fastslaa, at den Embedsmand, der tager Del i Skoleopsynet, handler i Statens Navn. Derved skulde Statens Ret over Skolen være anerkendt. Trods Modstand, ogsaa fra protest. Side, gik Loven igennem. Da Bismarck ønskede Kard. Hohenlohe (S. 446) ansat som tysk Afsending ved Pavestolen, nægtede Rom at autorisere en Kardinal til »et saa vigtigt og delikat Embede«. Herover blev Bismarck meget forbitret, og efter denne Nægtelse udtalte han ved Behandlingen af Udenrigsministeriets Budget i Rigsdagen de berømte Ord: »Til Canossa gaar vi ikke, hverken legemligt eller aandeligt«. Og han truede med at føre Krigen mod Roms formentlige Overgreb ved Love. Først forelagdes Loven mod Jesuiterne, der blev vedtaget 4. Juli 1872; den ophævede alle Jesuit-Huse paa tysk Grund, udviste alle fremmede Medlemmer af Loyolas Orden og internerede de indfødte Medlemmer paa bestemte Steder. Senere blev det bestemt, at Loven ogsaa skulde gælde Redemptorister, Lazarister, Hellig-Aands Præsterne og Selskabet for Jesu-Hjerte. Følgen heraf blev, at de af Loven ramte Ordensmedlemmer forlod det tyske Rige; en Del af Jesuiterne gik til Danmark.

Til disse Rigslove sluttede sig de preussiske Majlove (11.—14. Maj 1873), der, paatværs af den kanoniske Ret, drog Grænser for Kirkens Brug af Tugten, tvang alle katolske Præster til at underkaste sig den saakaldte »Kulturexamen«, krævede, at den kirkelige Øvrighed skulde melde Provinsens Overpræsident hver Ansættelse og hver Forflyttelse, og anerkendte Gammel-Katolikerne som Medlemmer af den katolske Kirke. Inden Maj-Lovene vare endelig vedtagne, formanede de tyske Biskopper alle Tysklands Katoliker til at følge deres af Paven sendte Hyrder, og der fremkom flere Andragender om at tage Lovene tilbage. Ministerpræsident Roon afviste disse Andragender ved at sige: »Vi kan ikke leve uden disse Love«. Da de vare vedtagne, protesterede Pius IX i et Brev til Kejser Wilhelm; han fik til Svar, at det var Kejserens Pligt at værne den indre Fred og hævde Lovenes Anseelse.

Derpaa udbrød der en saakaldt »diocletiansk« Forfølgelse; den ene Biskop efter den anden (Ledochowski, Konrad Martin osv.) blev afsat; men Staten var ikke træt endnu, og Aaret 1874 bragte nye Tvangslove: tvungent borgerligt Ægteskab, først for Preussen, siden for hele Riget; Stavnsbaand paa genstridige Præster, som kunde udvises; Bestemmelser om Statens Forvaltning af de ledige Bispedømmer; Indførelse af Præstevalg ved Menighederne, naar Biskopperne ikke vilde falde til Føje. Disse nye Majlove vakte ny Harme blandt Tysklands Katoliker, og Kullmanns Attentat i Kissingen (13. Juli 1874), der blev lagt Ultramontanismen til Last, æggede yderligere Bismarck. Han paastod, at der var en »middelbar Sammenhæng« imellem Mordforsøget i Kissingen og de jesuitiske Wühlerier, og han tilraabte Windthorst: »De kan sige Dem løs fra denne Mord saa meget, De vil; han hænger sig fast ved Deres Kjoleskøder«.

Den første Hævn fra Statens Side var Indragelsen af Gesandtskabet hos Paven. Rom svarede paa dette Skridt med en Encyklika, der udtalte, at de gamle og nye Majlove »helt omstyrtede Kirkens guddommelige Forfatning og fuldstændigt undergravede Biskoppernes hellige Myndighed«; og Paven priste de fængslede Biskopper som Martyrer for en hellig Sag. Den officielle »Provinzial-Correspondenz« udtalte da, at Preussen maatte vise, »hvem der er Suveræn i Landet«. »Mundkurv-Loven« af April 1875 unddrog Kirken al Pengehjælp fra Statens Side, og en ny Majlov af 1875 udelukkede alle Ordener og Kongregationer, med Undtagelse af dem, der plejede syge, fra det preussiske Monarki. Endelig kom, som Slutsten paa den hele Lovgivning: Ophævelsen af de Grundlovs-Paragraffer, der havde været Katolikernes Palladium.

I 1876 og 77 rasede Kampen heftigt, men det varede ikke længe, inden Regeringen mærkede, at ikke alene Kirkens men ogsaa Samfundsordenens Fjender bleve talrigere under denne Strid. Og Kejser Wilhelm blev betænkelig. Kulturkampen kostede Preussen o. $4^3/_4$ Millioner Mark aarlig, Civilstandsordningen kostede alene $^1/_2$ Mill. Mark aarlig. Da Pius IX døde 1878, ønskede mange baade i Tyskland og i Vatikanet, at Krigen kunde faa Ende. Masella, Nuntius i München, forhandlede i Kissingen med Bismarck om Grundlaget for en Udsoning, og senere optog Jacobini, Nuntius i Wien, i Gastein lignende Forhandlinger med den tyske Rigskansler, foreløbig dog uden Resultat. 24. Febr. 1880 meddelte Leo XIII Ærkebiskop Melchers af Köln, at han var villig til at give den vedk. Regeringsmyndighed Meddelelse om nyvalgte Præster før disses kanoniske Indsættelse. Foreløbig tog dog Paven dette Løfte tilbage; men alligevel begyndte det at dages.

Falk fik sin Afsked, og v. Puttkamer godtgjorde ved forskellige Love i 1880 og 81 Statens Villighed til Forlig. De ledige Bispeembeder bleve besatte, og Gehejmeraad von Schlözer

blev sendt til Rom for at forhandle med Kurien om en Genoprettelse af Gesandtskabet hos Paven. Disse Forhandlinger endte med, at v. Schlözer i Marts 1882 blev Gesandt ved St. Peters Stol, en Stilling, som han beklædte til 1892.

Derpaa gik det Slag i Slag med »Revisionen« af Kamplovene, og 1887 blev Freden endelig sluttet med Preussen. Ved Fredslutningen var især Biskop Kopp (S. 836) meget virksom. Efterhaanden kom det ogsaa til en fredelig Forstaaelse i Baiern, Württemberg, Darmstadt, Sachsen og Baden. I Marts 1903 har Forbundsraadet endelig sanktioneret Ophævelsen af § 2 i Jesuiter-Loven af 19. Juni 1872, der gav Staten Ret til at udvise fremmede Jesuiter og til at indskrænke tyske Jesuiters Ophold til bestemte Steder. Men § 1 og 3 staa endnu (Aug. 1904) ved Magt, saa at Ordenen som Helhed fremdeles er forbudt i Tyskland. *Fr. N.*

Kultus, se Gudstjeneste (S. 292).

Kun, en af den syr. Konge Hadadesers Byer, hvorfra David tog et rigt Bytte af Kobber (1 Krøn. 18, 8). 2 Sam. 8, 8 har Berotai (Bereitân, sydl. for Ba'albek).

Kunst hos Jøderne. Medens Hebræerne udmærkede sig i Literatur, Poesi og Musik, synes de ikke at have haft Anlæg til kunstnerisk Fremstilling, og Billedforbudet hindrede dem i at udvikle flere Grene af Kunsten.

I 2 Mos. 35, 30 f. høre vi vel, at Bezaleel af Guds Aand havde faaet Dygtighed til »at udtænke Kunstværker, at arbejde i Guld og i Sølv og i Kobber og til at udskære Stene til at indfatte og til at udskære Træ, til at gøre allehaande kunstig Gerning og undervise andre«. Men da Salomo skulde bygge Templet, skrev han til Kong Hiram: »Der er ingen hos os, der forstaar at hugge Træer som Sidonierne« (1 Kong. 5, 6). Indtil Udgravninger fremdrage mere end det, der hidtil er kommet for Dagens Lys, vide vi dog kun saare lidet om den hebr. Bygningskunst og Udsmykningen af de hebr. Bygningsarbejder. Vi maa imidlertid antage, at Hebr. have modtaget Paavirkning baade fra Amoriterne, fra Ægypten og Babylon.

Om Billedhuggerkunst og Malerier kan der paa Grund af Billedforbudet ikke være Tale. I Hos. 10, 1 siges der, at Israel gjorde »Billedstøtterne gode«; men hvad der menes med disse Ord, er meget usikkert. Sikkert er det kun, at Israeliterne forstod at udskære Billeder i Træ og overtrække disse med Guldblik; saadanne Træarbejder, overtrukne med Guldblik, vare rimeligvis Guldkalvene (1 Kong. 12, 28). Det i 1 Sam. 19, 13 omtalte Gudebillede havde et »Hoved«, og i Salomos Tempel stod der jo store Keruber (se S. 764). Paa Hesekiels Tid (Hes. 41, 18 f.) vare Templets Døre og Vægge smykkede med Træskærerarbejde (jvfr. 1 Kong. 6, 18. 29. 35).

Metalarbejdet udviklede sig under fønikisk Paavirkning. Salomo lod en tyrisk Kunstner lave, hvad der skulde bruges til Templet (1 Kong. 7, 13 f.; 2 Krøn. 2, 13 f.).

M. H. til Keramik synes Amoriterne at have haft gode Lerarbejder i ren Stil, og ogsaa Fønikerne havde Lervarer i ejendommelige og gode Former. Men den hebr. Keramik synes ikke at have staaet højt. M. H. til Broderier ligger det nærmere at tænke paa asiatisk end paa ægyptisk Paavirkning, fordi Broderier paa Klæder vare almindelige i Babylonien og Assyrien en Stund, før de bleve det i Ægypten.

Kunst, kristelig, se de enkelte Artikler.

Kuopio, finsk Stiftsstad i Midt-Finland (1903 12,000 Indb.), naturskønt beliggende ved Kallavesi Sø. K. fik Sognekirke 1552. Byen K. blev anlagt 1775 og blev snart Sæde for Landshøvdingen i K. Len. Aar 1780 aabnedes her en Militærskole, som senere, det følgende Aar, flyttedes til Haapanicmi i Rantasolmi Sogn og 1819 til Frederikshamn. 1788 anlagdes en Trivialskole, og mellem 1840 og 50 fandtes et Gymnasium, en højere og lavere Elementarskole og senere et finsk og sv. klassisk Lyceum. I K. er ogsaa en Skole for døvstumme. 1851 indrettedes her et Domkapitel for det da nydannede K. Stift, som omfatter de nordligste Dele af Åbo og Borgå Stifter. Stiftets Styrelse blev henlagt til K. (Biskopper: Robert Valentin Frosterus 1851, d. 1884; Gustaf Johansson 1884—97 (senere Biskop i Nyslott og siden 1899 Ærkebiskop i Åbo), Otto Immanuel Colliander 1897—99 (senere i Nyslott Stift til Juli 1900, da Stiftsstyrelsen blev flyttet til Uleåborg, hvor siden nævnte Aar Juho Rudolf Forsmann har været Biskop). Domkirken i K. er af Kampesten og blev indviet 1815. *A. N.*

Kuppelbygninger. Fra de rom. Kejseres Pragtarkitektur, navnlig fra Termerne, har Kirkebygningskunsten laant de hvælvede Lofter, deriblandt ogsaa Kuplen. Men der er den Forskel mellem de antike Hvælvinger og de senere byzantinske, at, medens hine i Hovedsagen kunne siges at være støbte af Beton mellem murede Ledebuer, og til deres Forfærdigelse saa at sige kræve en Form, over hvilken de kunne støbes som Kasetlofter *(Lacunaria)*, ere disse hvælvede paa fri Haand som tynde Kapper mellem enkelte murede Buer eller de Rummet omgivende Vægge, og det har været deres Bygmesters Opgave at gøre Kapperne saa lette som muligt, at mure dem paa fri Haand og ved sindrige Kombinationer i Bygningernes Plan at møde Kuplers og Hvælvingers Sidetryk (se herom Choisy, L'art de bâtir chez les Romains, og samme Forf., L'art de bâtir chez les Byzantins). Disse glatte Hvælvinger bleve indvendig beklædte med Mosaiker eller malede. Udvendig kom, som paa de antike K. f. E. Pantheon, som oftest kun et Kuglesegment til Syne, for saa vidt Kuplen ikke var helt skjult under et pyramideformet Tag. Denne store tekniske Færdighed i Hvælvings- og Kuppelbygning udvikles baade i Vesten og Østen, maaske allerede fra Constantin den st.s Dage (hans Kirke i Antiokia, Gravkirken i Jerusalem, St. Georg i Saloniki, S. Lorenzo i Milano); den naar sin største Højde under Justinian II (S. Sergius og Bacchus og Sofia-Kirken i Byzanz, S. Giovanni in Fonte og S. Vitale i Ravenna); Karl den st. efterligner S. Vitale i Münsteren i Aachen.

Den nu nedrevne Apostelkirke i Konstantinopel, som Justinian havde ombygget, skrev sig fra Constantins Dage og synes i sin sidste Form at have været en Kirke med 5 Kupler stillede i et Kors. Maaske er S. Marco i Venezia, bygget sandsynligvis som en Murstens-

kirke 1063—71 af Dogen Domenico Contarini, siden beklædt indvendig og udvendig med Marmor, en Efterligning af denne. S. Marco blev atter 1231—1307 efterlignet i S. Antonio i Padova. Derimod er det usikkert, om de vestfranske Kuppelkirker navnlig St. Front i Perigeux, der har en lignende Plan som S. Marco, ere paavirkede af denne eller af dens Forbillede i Konstantinopel. Romaniserede Kupler komme til rig Anvendelse i Kirkerne i Angoulême, Cahors, Saintes, Fontevrault o. fl. Ogsaa i de rhinske og de af dem paavirkede nordiske Domkirker forekommer Kuplen ofte over Korsskæringen, om den end ikke altid markeres udvendig ved en pyramidal Paabygning over samme som i Speier, Mainz, Laach o. fl. kölnske Kirker.

Dog hverken i byzantinske eller romanske Kirker hæver Kuplen sig som mere end et Kuglesegment ɔ: fladere end Halvkuglen ud af den Bygning, som bærer den. Prioriteten for den fulde Benyttelse af Kuplens Kugleform udvendigt (fr. *dôme)* tilkommer vistnok den muhammedanske Arkitektur, der har anvendt den tidlig baade som Kronen over Moskéens Allerhelligste, Pladsen foran Bedenichen, og over Grave snart i Træ, snart i Sten. De italienske Bygmestre paavirkedes heraf, og, da man i Italien jo som oftest ikke fra Norden optog den maleriske Virkning, som de store Vesttaarne frembragte, følte man Trang til ved en ydre Kuppel over Korset at overbyde den Virkning, som den taarnløse Façade kunde gøre, saaledes f. E. i Pisa, Siena, Parma o. fl. Stæder.

Sit stærkeste middelalderlige Udtryk fandt denne Stræben i Domkirken i Firenze, som allerede efter Arnolfo di Lapos Model skulde slutte mod Øst med en vældig fra Grunden opført Ottekant, omgivet af Halvkupler og kronet med en spidsbuet, ottekantet Kuppel med en Lanterne paa Toppen. Flere Slægtled skulde dog lukke deres Øjne, før det lykkedes Brunellesco at løse den med Kuplens Opførelse forbundne overordentlig vanskelige, konstruktive Opgave. De store fiorentinske Kunstnere fordybede sig i Studiet af at kombinere Kuplen som ydre dekorativ Form med de genfundne antike Søjleordener. Bramante lagde 1506 for Julius II Grunden til den ny Peterskirke, som en tøndehvælvet Basilika i Form af et græsk Kors, over hvis Midte en Kuppel skulde hæve sig. Han naaede at faa de for Kirkens Arkitektur bestemmende Tøndehvælvinger mellem Korsets Hjørnepiller slaaede, men det blev dog forbeholdt Michelangelos Energi, at give Projektet dets nødvendige økonomiske Begrænsning og med Benyttelse af Brunellescos konstruktive Idéer at rejse den største og skønneste Kirkekuppel, som Kristenheden har set.

I hele den lange Tid fra den nye Peterskirkes Grundlæggelse til dens Kuppels Fuldendelse herskede der i Italien en sand Mani for at bygge Kupler, om end i mindre Maalestok, A. San-Gallos Kirke i Montepulciano, Kirken i Todi, S. Maria di Carignano i Genova, S. Maria della Salute i Venezia og mange flere ere Eksempler herpaa. Fra den tøndehvælvede Jesuiter-Kirke, der mere og mere fortrænger de andre Typer af rom.-kat. Kirker, er Kuplen næsten uadskillelig. Den gaar over Alperne i Invalidekirken og Pantheon i Paris, St. Paul i London, Karlskirken i Wien, Frauenkirche i Dresden, Frederikskirken i Kbhvn; hvad ere disse andet end lige saa mange Beviser paa denne Kunstforms betagende Magt og dens Evne til at kunne varieres i det uendelige? *L. F.*

Kurck. 1) **Arvid K.**, den sidste rom.-kat. Biskop i Finland; han var en Søn af Herredshøvdingen Klaus K. og blev født o. 1464 paa Laukko Gaard; 1485 blev han Baccalaureus ved Universitetet i Paris og o. 1487 Magister sammesteds. Da han siden vendte tilbage til Finland, blev han Kannik og Spr. i Åbo og var Dekan dér, da han 1510 blev valgt til Biskop i Åbo. Under hans Episkopat foretoges med stor Pomp og Pragt 1514 i Åbo Biskop Hemmings Beatifikation. Biskop K. udmærkede sig ved Gavmildhed; han var af en rig og mægtig Slægt og opretholdt sit Embede med Glans. Han blev stærkt inddraget i den Tids heftige politiske Stridigheder, hvorunder han sluttede sig til Sturerne og iøvrigt lagde en unionsfjendtlig Holdning for Dagen. Ved Åbo Bys Kapitulation fik dog Biskoppen af Christian II Løfte om Tilgivelse. Da Gustaf Vasa løftede Oprørsfanen i Sverig og Nils Grabbe ligeledes i Finland, sluttede Biskop K. sig til sidstnævnte og medtørte Ryttere, Kanoner og Krudt fra sin Bisperesidens Kuustö, ligeledes søgte han at ophidse Almuen til at bryde det udenlandske Aag. Men efter at Søren Norby havde bragt Forstærkning til Åbo Slot, blev Finnerne drevne tilbage, og Kuustö Slot blev indtaget. Med sit flygtende Mandskab drog Biskoppen mod Nord, gik med stort Følge om Bord paa et Fartøj og sejlede afsted med store Skatte for at slutte sig til Gustaf Vasa; men udenfor Öregrund forliste Fartøjet 23. Maj 1522, og Biskop K. med Følge druknede i den bottniske Bugts Bølger. Ved Biskop K.s Omsorg udkom 1522 (maaske i Halberstadt) »*Manuale seu exequiale secundum ritum ac consuetudinem alme ecclesie Aboensis*«, en Haandbog, som synes at være sendt omkring til de finske Menigheder, men næppe kan være kommet til Anvendelse; thi snart efter brød Reformationen ind i Finland. — 2) **Birgitta K.**, Finlands sidste Abbedisse, f. o. 1490 paa Laukko Gaard, der ejedes af hendes Fader, Lagmanden Knut Eriksson; efter Moderen, Elin K., en Søster til Biskop Arvid K., optog hun Slægtnavnet K. Hun synes at være gaaet i Kloster, allerede medens Morbroderen levede. Ved Vesterås-Recessen 1527 mistede Klostrene Størstedelen af deres Tilliggender, og ogsaa Nådendals Kloster blev dømt til Undergang, ihvorvel Nonnerne fik Lov til at blive dér. Aar 1567 valgtes B. K. til Abbedisse for de faa Klostersøstre, som var dér. Under den katoliserende Retning, der udmærkede Johan III.s Regering, fandtes dog atter »en hop korsystrar« tilligemed deres Prædikant i Klostret. Da B. 1577 døde, overlevedes hun kun af 3 gamle Nonner. *A. N.*

Kurialisme, se Pave.

Kurie, den romerske (*Curia Romana)*, er Fællesnavn for den Samling af Myndigheder, ved hvis Hjælp Paven styrer Kirken. I Pavens umiddelbare Nærhed staa Kardinalerne (S. 726), der ere ligesom hans Domkapitel. Saalænge Paven havde en Kirkestat at forvalte, havde

han ogsaa en Række Embedsmænd, der svarede til Ministre og Departementschefer andensteds; men nu er Statssekretæren (Udenrigsministeren) den eneste Levning af de tidligere pavelige Ministerier. Statssekretæren fører Forhandlingerne med de fremmede Magter, og under ham staa de pavelige Nuntier og Ombud i Udlandet.

De Myndigheder, der høre til den pavelige Kurie, falde i 3 Grupper: Retslige Myndigheder, Naadessekretariater og Expeditions-Myndigheder. Til de første høre: 1) *Rota Romana,* den rom. Domstol, der er en Slags Højesteret for alle kirkl. Civilsager. Navnet kommer rimeligvis enten deraf, at Retten blev holdt paa et Gulv, der var indlagt som et Hjul, eller deraf, at Dommerne sad i Kreds. Siden Sixtus IV's Dage har *R. R.* som Regel haft 12 Auditører *(auditori),* men nu er Tolvtallet som oftest ikke fuldt; 2) *Camera apostolica,* der forvalter Pavens Indkomster. Forstanderen for det apost. Kammer kaldes *camerarius S. Romanæ ecclesiæ* eller Camerlengo (I, 463); 3) *Signatura justitiæ,* et Kollegium af Referendarer, der fælder Dom i visse Kompetence-Tilfælde. — Til Naadessekretariaterne høre: 1) *Signatura gratiæ,* der tager sig af alle overordentlige Naadessager; 2) *Dataria apostolica,* der besørger de løbende Naadessager og 3) Pønitentiarien, der forvalter Pavens Binde- og Løsenøgle, alle reserverede Tilfælde osv. — Expeditionerne ere: 1) Det pavelige Kancelli *(Cancellaria apostolica);* 2) Sekretariatet for Breve r og 3) for Memorialer og 4) Statssekretariatet.

Pavens Hofstat *(famiglia pontificia)* bestaar af Palads-Kardinalerne (Statssekretæren, Kardinal-Sekretæren for Breverne, Kardinal-Prodatæren, Kardinal-Bibliotekaren og Kardinal-Arkivaren) og Palads-Prælaterne (den pavelige Hofmarskalk, Præfekten for de ap. Paladser og Majordomus, Ceremonimestrene, Hof-Teologen, der altid er en Dominikaner, Palads-Sakristanen, der altid er en Augustiner, Pavens juridiske Raadgiver, de 4 pavelige Gehejme-Kammerherrer, hans Almisseuddeler, hans Sekretær, Staldmester, Livlæge osv. samt en stor Mængde titulære Husprælater og assisterende Biskopper, hans Skriftefader og Prædikant). Hertil kommer en Mængde underordnede Funktionærer, mange pavelige Kammerherrer, Nobelgarden, Paladsgarden og Schweizergarden og de egentlige Tjenere.

Kurtz, Johann Heinrich, tysk protest. Teolog, fødtes i Montjoie ved Aachen 13. Dec. 1809. Som Student i Halle kom han under Tholucks Paavirkning, og da skete der et aandeligt Omslag i ham. Senere tog han til Bonn. Derpaa blev han Huslærer i Kurland, 1835 Overlærer ved Gymnasiet i Mitau, 1849 Prof. i Dorpat, først i Kirkehistorie, 1859 i gltestl. Teologi. 1870 tog han sin Afsked og opholdt sig da en Tid i Jena, men slog sig tilsidst ned i Marburg, hvor han døde 26. April 1890. Hans første Skrift var »Die Astronomie und die Bibel« (1842, 5. Aufl. 1865); det blev efterfulgt af en lang Række bibelske Studier og Skrifter, blandt hvilke især maa nævnes »Der alttestl. Opferkultus« (1862), en »Lehrbuch der hl. Gesch.« (1843, overs. paa Dsk og Sv.) og hans »Bibl. Geschichte« (1847, 41. Aufl. 1888), »Gesch. des alten Bundes« I—II (1848—55), »Erklärung des Briefes an die Hebräer« (1869). 1844 udgav han ogsaa en »Christl. Religionslehre« (14. Aufl. 1889, gentagne Gange paa Dsk). Paa Kirkehistoriens Omraade har han været virksom som Forf. af »Lehrb. der Kirchengesch. für Studierende« (1849; 13. Aufl. 1899), af hvilken der ogsaa udkom et »Abriss« (1856) og af »Handbuch der allg. Kirchengesch.« I, 1—3 og II, 1 (1853—56). Hans »Grundrids« og hans Studenterbog har ogsaa i Norden været meget brugte Bøger.

Kurvinen, Pietari, finsk Hedningemissionær, Bondesøn, f. 18. Juli 1842 i Ilomants i Karelen, blev 1868 indviet til Missionær efter at have gennemgaaet den finske Missionsskole i Helsingfors og sendtes derpaa til Selskabets Arbejdsmark i den nordligste Del af det saak. tyske Syd-Afrika. 1875 vendte han tilbage til Fædrelandet paa Grund af Sygdom. Paa Ovambo-Sproget har K. udgivet en ABC Bog, Katekisme og Bibelhistorie, og han udarbejdede paa Tysk en Grammatik over Ovambo-Sproget. Sine Minder fra Missionsmarken har han skildret i »Iloja ja suruja Afrikassa« (»Glæder og Sorger i Afrika«), 1877—80. *A. N.*

Kus (ægypt.: Kas, Kes o. l.; assyr.: Kusu), i G. T. Navnet paa Nubien; egentlig den S. for Ægypten boende rødbrune Folkestamme, dernæst ogsaa det tilsvarende Land mellem Ægypten (fra Syene: Hes. 29, 10) og Abessinien. Nilens store Bifloder gennemstrømmede K.s sydlige Dele (Jes. 18. 1). Den lavere Befolkning navnlig mod Syd var Negre af sort Farve (jvfr. Jer. 13, 23), i Dsk Overs. er derfor K. og Kusit oftere gengivet ved Morland og Morian; men baade i de ægypt. Efterretninger og i Biblen skelnes med Rette mellem den sorte Befolkning og selve K., som regnes til den hamitiske Folkegruppe og var i Slægt med adskillige arab. Stammer (1 Mos. 10, 6, 7). En anden, fra Grækerne laant, Betegnelse af K. er Æthiopien, der foruden i vagere Betydning ogsaa bruges om den fra o. 1000 f. Kr. bestaaende kusitiske Stat, det æthiopiske Rige, ved og hinsides den store Nilkrumning med Napata og senere Meroë som Hovedstad. Dets Kultur og Religion (Amon) var ægyptisk. Dette kusitiske Rige havde i det 8. til ind i det 7. Aarh. sin politiske Glanstid; de kusitiske Konger Sabaka, Sabataka og Taharka herskede (o. 728—664) ogsaa over Ægypten. Hermed træder K. ogsaa i nært Forhold til de bibelske Begivenheder under Assyrernes Angreb paa Israels og Juda Riger; men det formaaede ikke at modstaa Assyrien. Om den i 2 Kong. 17, 4 nævnte Konge So (eller Seve) er Sabaka, er tvivlsomt; Taharka omtales derimod i 2 Kong. 19, 9 (Jes. 37, 9). De ægypt. Forhold i Datiden give Jesajas Taler oftere Indblik i; selve K. inddroges ogsaa i hans Profetier (Jes. 18, 1 f. 20, 3 f. 11, 11), ligeledes hos de senere Profeter (f. E. Hes. 30, 4 f.).

Som antydet i 1 Mos. 10, 7 fandtes ogsaa i det sydl. Arabien kusitiske Stammer. Til dem hørte efter Hommels sindrige Formodning Kusiten Serah (Zerah), 2 Krøn. 14, 9—15. Ogsaa Erobreren Nimrod var ifølge 1 Mos. 10, 8 af kusitisk Afstamning; simplest tænkes herved vistnok paa østarabiske Egne; en Forveksling med assyr. Kassu i Bjerglandet Ø. for Tigris

er usandsynlig og fører for langt ned i Tiden. 1 Mos. 2, 13 (Gihons Løb langs »hele« Landet K.) viser den overordentlige Udstrækning af K. som omfattende de fjerne sydl. og sydøstl. Lande.

I nyeste Tid er der ved Kileindskrifterne paavist et nordarabisk K. i Nærh. af det ligeledes nordarab. Musr. Herved kastes Lys over Omtalen af Kusiter paa flere Steder, hvor der næppe kan være tænkt paa det afrikanske K. »Kusans Telte« (Hab. 3, 7), parallelt med Midian, hører ogsaa til denne Sammenhæng. Et nordarab. K. forklarer Omtalen af Moses »kusitiske« (midianitiske) Hustru (4 Mos. 12, 1); den fremmede Kriger hos David (2 Sam. 18, 21) er vel ogsaa derfra; muligvis ogsaa de i 2 Krøn. 21, 16 nævnte Kusiter. Evnuken Ebedmelek hos Kong Sedekia (Jer. 38, 7. 39, 16) er derimod vistnok en Afrikaner (Neger), ligeledes den i Jer. 36, 14 nævnte Mand. — Ps. 7, 1 nævnes en Benjaminit af Navnet K. — K. i Judit 7, 18 [12] se Kusi. *L. G.*

Kusa (Kuza), Herodes Antipas's Husfoged. Hans Hustru Johanna nævnes blandt de fromme Kvinder, der tjente Herren og Apostlene med deres Gods (Lk. 8, 3; jvfr. 24, 10). Navnet K. er for nylig fundet i Nabatæisk.

Kusaja, en Levit (1 Krøn. 15, 17). I 1 Krøn. 6, 29 [44] skrives Navnet: Kisi.

Kusan (Hab. 3, 7), arab. Stamme i Nærh. af Sinai, i nær Forbindelse med Midian sammesteds.

Kusan-risataim, en fremmed Hersker fra Nordsyrien, der i 8 Aar betvang Israeliterne, den første af deres Undertrykkere i Tiden efter Josva (Dom. 3, 8 f.). Hans Rige kaldes Aramnaharaim ɔ: Syrien omkring Evfratfloden, svarende til »Nahrima« i Amarna-Brevene. Helten Otniel (af de med Juda forbundne Kenissiter) befriede Israel for denne Fjende. Der er sikkert ingen Grund til at betvivle Efterretningens Rigtighed, men Navnet er endnu ikke opklaret. »Risataim«, der ordret betyder »den tvefold onde«, har formodentlig oprindelig haft en anden Udtale. Muligvis turde det være den i ægypt. Kilder omtalte Arisu, en Erobrer fra Syrien, der ned mod 1200 f. Kr. en Tidlang vandt Herredømmet over Ægypten, begunstiget af daværende Anarki i Landet, indtil han fordreves »til Syriens Grænse« (ɔ: Kana'an). Angaaende denne Hypothese af F. R. Nielsen kan henvises til »Dsk K.tidende« 1902, 334 f. *L. G.*

Kusi. 1. Profeten Sefanjas Fader (Sef. 1, 1). — 2. En af Forfædrene til den i Jer. 36, 14 omtalte Judi; maaske var denne Forfader en Kusit. — 3. K. eller Kus, et Stednavn i Judit 7, 18 [12], muligvis Kuza S. for Sikem.

Kusit, se Kus (nederst).

Kut, ogsaa Kuta, et af de Steder, hvorfra Assyrerne sendte Kolonister til det tidligere Israels Rige (2 Kong. 17, 24. 30). Det samaritanske Blandingsfolk kaldtes derfor af Jøderne »Kutæer« (Josefos; Talmud). K. er genfundet i Indskrifternes Kutâ eller Kutû, en By N. Ø. for Babylon, nu Tell-ibrâhîm, hvor Rester af K.s berømte Nergaltempel (jvfr. 2 Kong. 17, 30) ere fundne. — Navnet Kuta i 3 Esra 5, 32 staar formodentlig i Forbindelse med Byen K.

Kutschker, Johann Rudolph, Kardinal og Fyrst-Ærkebiskop af Wien, fødtes 11. April 1810 i Wiese i østerrigsk Schlesien, blev præsteviet 1833 og 1835 Prof. i Moralteol. i Olmütz, 1852 Hofpræst i Wien, 1853 infuleret Abbed i Pagrany i Ungarn, 1857 Raad i Kultusministeriet, 1862 Domprovst og Viebiskop (af Carrhæ *i. p.*), 1876 Rauschers Efterfølger som Ærkebiskop af Wien, 1877 Kardinal af S. Evsebio, d. 27. Jan. 1881. K. tog sig navnlig af Præsteskabets Uddannelse, og han har bl. a. skrevet »Das Eherecht der kath. Kirche nach seiner Theorie und Praxis« I—V (1856—57).

Kuustö (Custu, Kustha osv., finsk Kuusisto ɔ: Granskov), finsk Bisperesidens nær ved Åbo (i Pühis Sogn). Allerede 1295 dateredes dér et Bispebrev. K. blev 1317 indrettet til Bisperesidens, men blev ødelagt 1318 ved et Indfald af Novgoroderne, ved hvilken Lejlighed en Mængde af Domkirkens Kostbarheder og Privilegie-Dokumenter blev opbrændte. Men Residensen blev snart igen opbygget og var ogsaa i senere Tider Bosted for Biskopperne. 1356 fandtes her en Slotsfoged, og det egentlige Slot menes at være opført o. 1431. Her døde Biskop Bero II 1412. Blandt den følgende Tids Begivenheder fortjener det at nævnes, at Biskop Konrad Bidz under en Indkvartering, han maatte udstaa med Kong Kristian I, paa dennes Befaling (antagelig 1463) udsendte sine Karle fra K. sammen med Kongens Krigsfolk i en Strid, hvori de blev nedhuggede. I 1480erne rasede atter en ødelæggende Vaadeildløs, der ogsaa ødelagde en Mængde af Domkirkens Dokumenter og Breve. Til Slottets Genopbyggelse samledes 1486 Midler i Stiftet, og her døde saa Biskop Bidz 1489. Biskop Magnus Stjernkors deltog fra sit Slot i Hærgningstoget mod Russerne 1495 og medtog 100 Svende og 90 Heste; og da Russerne faldt ind i Landet, nedsabledes det tilbageblevne Mandskab paa K. Paa denne Tid indtraf den Hændelse, at Biskoppen ved Tilbagekomsten fra den russiske Grænse vilde salutere, da han var ved at nærme sig sit Slot, hvorved en Bombarde tog Tommelfingeren af Domprovst Paul Scheel, der derved blev *defectus*. Hos Pave Alexander VI udvirkedes det dog, at han fik Dispensation, saaledes at han vedblivende fik Lov at beklæde sit Embede, skønt »*pollice truncus*«. 1506 tiltraadte Biskop Johan Olofsson Besiddelsen af K., efter at han først havde betalt en Sum af 200 M. til Besætningen. 1510 døde Biskop Johan paa K., kvalt af en Kødbid, der blev siddende i Halsen. Fra K. flygtede Biskop Arvid K. og fandt sin Død i den botniske Bugts Bølger. Ved Biskoppens Flugt var naturligvis K. Slot prisgivet Danskerne. En Skat, som Biskoppen havde forvaret dér, bortførtes af Søren Nordby, der førte den med sig til Danmark. Kong Christian II overlod 1522 Nordby K.-Slot i Forlening. Men det følgende Aar erobrede Gustaf Vasas Krigsfolk K. med Storm, skønt Slottet var forsynet med Proviant for 2 Aar. Saaledes tilfaldt K. Gustaf Vasa. 1528 lod han Slottet nedbryde, Jordejendommen forvandle til Kongsgaard, men Slottet rejste sig aldrig mere. Den stolte Borg sank sammen til en Ruinhøj. Kun en ensom, højtragende Murlevning har trodset Aarhundreders nedbrydende Magt og staar endnu som et Mindesmærke om svunden Storhed. *A. N.*

Kuyper, Abraham, hollandsk Teolog og Stats-

mand, fødtes 1837 i Maassluis. Under sit teologiske Studium i Leiden blev han paavirket af den dér raadende kritiske Retning, men følte sig snart utilfredsstillet af den. Som ung Præst i Landskabet Betuwe længtes han, som han selv siger (i »Confidentie«), efter at faa sit tomme Hjerte fyldt og næret af Menighedslivet. Hos de fleste i Menigheden savnede han »ægte Glød og aandelig Flugt«, og han følte sig bedst hjemme hos en Del »utilfredse«, der havde haft religiøse Oplevelser og troede fast paa »den fulde Naade«. En Tidlang søgte han til Gunnings, de la Saussayes, Martensens og Nitzschs Skrifter, men »Hytten, bygget paa Klippen og hugget ud af Klippen«, fandt han først hos Calvin. Det gik op for ham, at de stille Arbejdsfolk i Betuwe havde sagt ham det samme i deres Bygdemaal, som Calvin paa pynteligt Latin, og han blev en glødende Tilhænger af Genèves Reformator. Fra Calvin kom han til dennes nærmeste Disciple; 1866 udgav han Johan Laskis Værker. Han blev Præst i Haag og Amsterdam og 1874 Medlem af det andet Kammer, i hvilket han sammen med Groen van Prinsterer (S. 265) dannede et konservativt Parti. Efter nogen Tids Forløb nedlagde han dog sit Præsteembede og traadte ud af den holl. Rigsdag for som Journalist og Forf. af Flyveskrifter at virke i »det antirevolutionære Partis« Tjeneste. Hans politiske Organ var Dagbladet »de Standaard«, hans kirkelige Ugebladet »de Heraut«, og i dem førte han Ordet for konservativ Politik og calvinsk Dogmatik og for den konfessionelle Skole. 1880 fik han i Amsterdam grundet et »frit« Universitet paa den reformerte Ortodoksis Grundlag, og ved det virkede han selv som Professor. Forholdet mellem det frie Universitet og den nederl. ref. Synode blev snart spændt, da Synoden ikke vilde give de ved det frie Universitet uddannede Teologer Adgang til Præsteembederne. 1886 kom det til et Sammenstød, og der skete under Ledelse af Dr. K. og Dr. Rutgers en stor Udtrædelse, der førte til Dannelsen af et Samfund (de Doleerenden), som 1892 sluttede sig til den ældre Frikirke (se S. 452). Indenfor dette frikirkelige Samfund indtog Dr. K. straks en ledende Stilling, og han har ved sine skriftlige eller mundtlige Udtalelser ofte angivet den Retning, i hvilken der paa Borgersamfundets, Kirkens eller Skolens Omraade skulde styres. 1898 holdt han ved Princeton-Universitetet i New York 6 »Stone-Forelæsninger« om Calvinismen (»Calvinism, Six Stone-Lectures«, Amsterd. 1900), i hvilke han ogsaa udviklede sine egne, i Calvins Skole fostrede, Tanker om Religion og Politik, Videnskab og Kunst. 1901 blev det overdraget ham at danne et konservativt Ministerium, og endnu (Aug. 1904) er han, foruden Ministerpræsident, tillige Indenrigsminister og Leder af Arbejder-Departementet.

Kvietisme kaldes en særlig Retning indenfor den kr. Etik. Man kan dele Viljens Bestemmelsesgrunde i to Slags: Motiver, der bringe Viljen fra Hvile til Bevægelse, og Kvietiver, der bringe den fra Bevægelse til Hvile. K. er da det etiske Livsideal, hvor Viljen fuldstændig beherskes af det relig. Kvietiv, ɔ: hvor man af relig. Grunde søger at rense Viljen for alt Begær, ikke blot det syndige og selviske, men for ethvert Hensyn til sig selv, saa at Sjælen, befriet for al egen Interesse, kun ser Gud og hans Ære. I ethvert overvejende passivt bestemt Livsideal vil der være en Tendens herimod, saaledes i al Mystik og Kontemplation: her kan Højdepunktet findes i, at den enkelte glemmer sig selv ganske, medens dette er umuligt i den aktive Moral, hvor den energiske Handling ikke kan løsrives fra det handlende Subjekt. Den selvforglemmende Kærlighed, der kun er sig bevidst, naar den er skilt fra sin Genstand, den selvløse »Overladenhed« (Gelassenheit), der synker ned i Gud, som Draaben forsvinder i det uendelige Hav, er, udformet med større eller mindre Klarhed og Kraft, det fælles kvietistiske Ideal for al Mystik. Særlig er dog K.ns Navn bleven knyttet til nogle udprægede Repræsentanter for det mystiske Livsideal i Spanien og Frankrig i 17. Aarh.; saaledes Mikael de Molinos (d. 1697), der vil »gøre sig selv til intet« for ganske at tabe sig i Gud, hverken tænker paa Løn eller Straf, hverken beder Gud om noget eller takker ham for noget, men bliver absolut intet, for at Gud kan være alt. Allerede hos Frans af Sales (d. 1622) fandtes lignende Tanker (den højeste Kærlighed ønsker intet, ikke engang Saligheden), men med særlig Kraft og sværmerisk Glød kom de frem hos Fru Guyon (d. 1717). Idealet er her det fuldkomne Vindstille i Sjælen, den hellige Ligegyldighed for alt andet end Guds Vilje, hvilken denne saa er, og den salige Hensmelten i Gud, hvor Sjælen intet vil, intet véd, ikke mere er til for sig selv. Da Fénelon antog sig den omstridte Fru Guyons Sag, vakte K.n en Stund den største Opmærksomhed. Slagordet blev »*l'amour desintéressé*«, den fuldkomment uinteresserede Kærlighed, og dens Væsen udtryktes i det Paradoks, at denne Kærlighed vilde elske Gud, selv om han bestemte Sjælen til evig Pine. Men i dette Paradoks afslører ogsaa K.n sin indre Modsigelse. Det bliver klart, at Kærlighedsforholdet ophæver sig selv, naar den aktive Side af Forholdet helt borttages. Har Guds Kærlighedsvilje en bestemt Retning, Menneskets Frelse, maa den ogsaa kræve, ikke Menneskeviljens Dødelse, hvilket jo vilde være en ukærlig Ligegyldighed for Guds Kærligheds Maal, men dens Retning henimod det samme Maal, og et Forhold, hvor denne virksomme Forening fornægtes, synker ned under Kærlighedens Ideal. De kvietistiske Tanker, der særlig have fundet Jordbund indenfor den katolske Fromhed, trængte dog ogsaa ind baade i reformerte Kredse (Tersteegen o. a.) og i den lutherske Kirke i stærkere (Gotfr. Arnold) eller mere afdæmpet Skikkelse (Joh. Arndt). I Virkeligheden stamme de dog fra hedenske, panteistiske Kilder; de kunne forfølges tilbage til det græske kontemplative Ideal (Nyplatonismen), som paavirkede ogsaa de store Aander indenfor Oldkirken (som Augustin), ligesom de ogsaa komme frem i den eneste gennemførte, panteistiske Etik, Spinozas. Jvfr. de enkelte biogr. Artikler og Martensen, Den chr. Ethik I, 401 f. *J. P. B.*

Kvindemission eller kvindelig Missionsvirksomhed for Kvinder. Ved Siden af Kvinders Deltagelse i den almindelige Missionsvirksomhed,

enten i Hjemmet, hvor det ofte nok er Kvinderne, der i stort Maal bære den oppe, eller som Missionærens Hustru og nærmeste Hjælper paa Missionsmarken, har der efterhaanden udviklet sig en vidt forgrenet Virksomhed, udelukkende udøvet af Kvinder og for en stor Del ledet af Kvinder, til Bedste for deres Søstre i hedenske og muhammedanske Lande. Denne særlige Kvindemission er udsprungen af Missionsmarkens Trang og Udviklingens Krav, alt som det blev klart, at Kvinderne i disse Lande vanskelig, paa mange Steder slet ikke, kunde naas med Evangeliets Forkyndelse ved Mænd. Særlig gælder dette om de muhammedanske Lande, hvor Kvinderne ere indespærrede i det for Mænd utilgængelige Harem; og over hele Nordindien har Berøringen med Muhammedanerne ført til en lige saa streng Afspærring i Senanaet, Kvindeboligen, eller en Afsondring bag Pardah, det Tæppe, der skjuler dem for enhver Mands Blik og Berøring. Og i Sydindien og Østasien, hvor denne Afspærring ikke findes, rejser dog Skik og Anstand en saadan Skranke imellem Kønnene, at en indgaaende Missionsvirksomhed blandt Landets Kvinder kun lader sig udføre ved kvindelige Missionærer, der dels ved Undervisning, dels ved Besøg i Hjemmene bringe dem Evangeliet eller ved Lægevirksomhed aabne Hjerterne for det. Begyndelsen hertil gjordes ganske naturlig ved Missionærhustruer, der saa sig dragne ind i et Arbejde, hvortil de maatte søge Hjælp hos andre Kvinder, der vilde ofre sig dertil. Det var i Nordindien, dette Arbejde først kom i Gang. Som Banebryder her nævnes Mrs Hanna Marshman i Serampur 1789—1847. I Kalkutta gjordes Begyndelsen 1822 ved Miss Mary Ann Cook (Mrs Wilson), der fik Skoler i Gang for de lavere Klasser. Derfra gik man videre til Besøg i Senanaerne (Miss Mary Bird fra 1823). Et nyt Skridt fremad var Senanaskolen for de i Senanaer indespærrede Piger af de højere Klasser. Dette gjordes 1856 ved Mrs Hanna Mullens (Datter af den bekendte Missionær Lacroix). Og Alexander Duff satte en Pigeskole i Gang for disse Klasser. I Bombay havde den skotske Missionær Dr. John Wilsons Hustru optaget en lignende Gerning, og i Madras Missionær John Andersons Hustru. Imidlertid havde der i England dannet sig kvindelige Foreninger for Udsendelse af Kvinder til den saaledes begyndte Virksomhed og for Uddannelse af indfødte Lærerinder og Hjælpersker. Den første var »Society for promoting female education in the East« 1835, fremkaldt ved den amerikanske Kinamissionær Abeels Besøg. Den begyndte med Skolevirksomhed i Indien og Kina og bredte sig derfra til Palæstina, Japan o. fl. Steder, men er opløst 1899. Det næste Selskab kom 1852: »Zenana Bible and Medical Mission« (eller Indian Female Normal School and Instruction Soc.), der virker i Indien med 150 europæiske Arbejdere og 210 indfødte foruden 92 Bibelkvinder og har en Aarsindtægt af 360,000 Kroner. Medens disse ikke bandt sig til en bestemt Kirke, har der af det sidst nævnte 1880 udsondret sig et udelukkende anglikansk Selskab, »Church of England Zenana Miss. Soc.«, der langt har overfløjet Moderselskabet og med en Aarsindtægt af over 1 Mill. Kr. underholder 212 europ. Kvinder foruden 516 indfødte Lærerinder og 224 Bibelkvinder, der arbejder sammen med Church Miss. Soc. Ligeledes have de øvrige større engelske Missioner hver sin kvindelige Hjælpeforening med et ofte betydeligt Antal kvindelige Udsendinge. Dog er der nogle Missioner, som Kinas Indlandsmission, hvor de kvindelige Missionærer helt gaa ind i Missionens Hovedstyrke under dens direkte Ledelse og Forsorg. Ialt har Storbritannien med Kolonier o. 1900 ugifte Kvinder i Missionsarbejdet.

Tyske Missionsvenner fulgte det fra England givne Eksempel, og 1842 stiftedes i Berlin »Frauenverein für christl. Bildung des weibl. Geschlechts im Morgenlande«, der udsender Kvinder til Senanabesøg og Skolegerning i Indien og 1850 »Frauenverein für China«, men disse udfolde kun en beskeden Virksomhed. Kun langsomt have de større tyske Missionsselskaber fulgt efter og udsendt ugifte Kvinder til Arbejde i Missionen; men det højeste Antal, noget af dem har, er 17, og det tyske Syn paa Kvindens Bestemmelse har hidtil forhindret en kraftigere Udvikling af denne Virksomhed. Tyskland har endnu kun 104 ugifte Kvinder i Missionsarbejdet og ikke en eneste kvindelig Læge. I Amerika har derimod Bevægelsen for Kvindemission taget anderledes Fart, dog først efter at Borgerkrigen var endt. Da kastede mange under denne i forskellig kristelig Virksomhed opøvede Kvinder sig over Kvindemissionen. Det første amerik. »Women's Miss. Soc.« oprettedes 1861 i New York, men andre fulgte Slag i Slag, og nu bestaar der en Række af saadanne med en meget udviklet Organisation i flere Trin fra de smaa lokale Foreninger op til de styrende Komitéer (Boards) med Generalforsamlinger, der vare flere Dage, under udelukkende kvindelig Ledelse. Det maa siges til deres Ros, at de i Reglen slutte sig nøje til deres Kirkes Mission, ligesom de tilføre denne en meget stor Del af dens Midler. Der er amerik. Kvindeforeninger (Presbyterianernes og Metodisternes), der yde $1^1/_2$ Mill. Kr. og derover. Omtrent 1150 ugifte Kvinder fra Amerika virke i Missionen, og de have særlig stillet et betydeligt Tal af kvindelige Læger, 122 af de 218, der fandtes 1900. Næst efter Mrs Sarah Boardmann, Judsons anden Hustru, maa særlig nævnes Miss Fidelia Fiske, der arbejdede i Persien 1843—58, Miss Elisa Agnew (i 44 Aar paa Ceylon) og Miss Dr. C. Swain, den første kvindelige Lægemissionær, der 1869 gik ud til Indien. Ogsaa de nordiske Missioner ere komne noget med i Udsendelsen af kvindelige Missionsarbejdere, særlig de sv.: Missionsförbundet har 19 ved Kongo; Evang. Fosterlandsstiftelsen 15 (i Centralindien og Østafrika); Sv. Kyrkans Mission (i Sydafrika). Det norske M. S. har 13, fornemmelig paa Madagaskar; det danske M. S. 4. Endelig er der 1894 dannet en Forening »Kvinnliga Missions-Arbetare« (K. M. A.) i Stockholm, 1900 en dansk K. M. A., 1901 en finsk, 1902 en norsk. Den svenske er den betydeligste, men har spredt sin Virksomhed meget stærkt; ingen af dem virker i Tilslutning til deres Kirkers øvrige Missionsarbejde. Det samlede Tal af ugifte Kvinder i Missionsarbejdet anslaas nu til o. 4000 (Fru Weitbrecht, Kvindeligt Missionsarbejde i Indien, Kra. 1900; S. S.

Hewlett, Daughters of the King, London 1886; Hanna Riehm, Hinter den Mauern der Senana, Berlin 1902). *V. Sn.*

Kvækerne. I den lille By Drayton-in-the Clay (nu Fenny Drayton) i Leicestershire fødtes George Fox i Juli 1624. Hans Fader var Væver. Begge Forældrene søgte til Statskirkens Gudstjenester, men de have rimeligvis haft puritanske Sympatier. Biblen synes at have været G. F.s eneste Læsning, og Amos, Hyrden fra Thekoa, blev tidlig hans Ideal. Da han var 18 Aar gl., begyndte den eng. Borgerkrig, og den varede indtil den Tid, da han traadte frem som Missionær. Men hverken Borgerkrigen eller Trediveaarskrigen, der da rasede i Tyskland, optog hans Tanker; han tænkte kun paa sin egen Sjæls Historie og Kampen mellem Lys og Mørke i hans eget Indre. Han siger selv, at han tidlig lærte at være tro i alle Ting og »at holde sit Ja og sit Nej«. Verdens Synd tyngede haardt paa hans unge Hjerte, og i en Alder af 19 Aar (»paa den 9. Dag i den 7. Maaned 1643«) forlod han Slægt og Venner og begyndte et Vandreliv, der ogsaa bragte ham til London. Hverken Londons »store Lærere« eller en Onkel, der var Baptist, kunde imidlertid hjælpe ham. Han vendte da hjem til Leicestershire, hvor hans Slægtninger, der frygtede for hans Forstand, søgte at faa ham til at gifte sig eller blive Soldat. Han afviste disse Forslag og gik fra Præst til Præst, uden at det dog blev bedre med ham.

1646 begyndte det at lysne for ham. En Søndagmorgen aabenbarede Herren ham, at det for at være en Kristi Tjener ikke var nok at have studeret i Oxford eller Cambridge, og at Gud ikke bor i Templer, bygte af Hænder. Han vilde herefter ikke bruge Ordet »Kirke« om Kirkehuse, og han brød sig ikke om de engelske (presbyterianske) Statskirkepræster, men satte mere Pris paa de fra Statskirken afvigende. Romerkirken saa han, og senere hans Venner, meget mildt paa, saa at K. ofte bleve holdte for at være forklædte Papister. 1648 synes han, snart til Fods, snart paa Hesteryg, at have begyndt de Missionsrejser, der strakte sig over hele hans øvrige Liv. Klædt i en Læderdragt drog han fra Sted til Sted og talte om det indre Lys, der var mere værd end jødiske Ceremonier og hedenske Fabler, og om den kr. Fuldkommenhed, der udspringer af Sejren over Synd og Død i rene Hjerter. Han forkastede enhver Ed, Hilsen ved Aftagelse af Hatten *(the hat-worship)* og Krig.

I de første Aar færdedes han mest i Yorkshire og Mellem-England. 1649 kom han i Fængsel i Nottingham, fordi han i en Kirke havde protesteret imod Præstens Tale om det sikre profetiske Ord og raabt: »Ikke Skrifterne, men Aanden«. Senere sad han, anklaget for »Gudsbespottelse«, næsten et helt Aar fængslet i Derby, og da han bad Dommeren (Gervase Bennet) om at skælve for Herrens Ord, blev han selv og hans Venner kaldt *Quakers*. Selv kaldte han og hans Tilhængere sig »Lysets Børn«, senere »Vennernes Samfund«, ofte med Tillægget: »som man med Foragt kalder Kvækere«. Den lange Fængsling i Derby angreb baade hans sjælelige og legemlige Sundhed, og da han raabte Ve over »den blodige Stad Lichfield«, fordi tusinde Kristne skulde have lidt Martyrdøden dér i Diocletians Dage, troede mange, at han var afsindig.

1652 lærte han Dommeren Thomas Fell i Swarthmoor Hall og hans Hustru at kende, og Margrete Fell, dengang en Kvinde paa 38 Aar og Moder til 4 Børn, fik stor Indflydelse paa ham og hele den kvækerske Bevægelse. Fells Hus i Swarthmoor Hall staar endnu, som det stod dengang, og en halv Fjerdingvej fra det ligger et lille Forsamlinghus med Indskriften »*E dono G. Fox* 1688«, i hvilket K. senere havde deres Sammenkomster. Margrete Fell og Familien i Swarthmoor Hall bleve straks grebne af Fox's Ord. Thomas Fell var selv borte, da Fox kom til Stedet. Da han vendte hjem, fortalte Naboerne ham, at hele hans Hus var bleven forført fra den kr. Religion. Et Møde med Fox stemte ham dog straks i høj Grad velvilligt over for den underlige fremmede; han gik ikke over til K., men lod dem holde Møde i sin Spisestue.

Efter fredelige Dage, tilbragte hos Fells, oprandt der paany trange Tider for Fox med en ny Anklage for Gudsbespottelse og en ny Fængsling i Carlisle. Efter at være frigiven, besøgte Fox Cromwell i Whitehall. Protektoren havde Lyst til at se den Mand, der havde protesteret mod al Krig. De to mærkelige Mænd talte længe sammen om aandelige Spørgsmaal. I meget vare de enige, kun fandt Cromwell, at Fox var for tilbøjelig til at kives med Præsterne; men da Fox talte om de falske Profeter, der prædikede for Vindings Skyld, sagde Protektoren: »Det er godt; det er sandt«. Han var betaget af den sælsomme Gæst og ønskede, han kunde være sammen med ham hver Dag. Med en Advarsel mod Hjertets Haardhed skiltes Fox fra Cromwell.

Efter nye Rejser, der førte til nye Fængslinger, kom Fox til Wales og Skotland, og alle Vegne lyttede man til den vandrende Profets Tale. Da han var vendt tilbage til England, havde han en Disput med en Jesuit om Skriften og Traditionen, og i et Hus i Bedforshire holdtes det første af de saakaldte »Kvæker-Parlamenter«, der siden ere afholdt hvert Aar. Da det rygtedes, at Cromwell skulde have Kongenavn, gik Fox til ham og advarede ham.

Under Restaurationen med dens Uniformitets-, Konventikel- og 5 Mile-Akter, oprandt der nye Trængsler for Fox og hans Venner, og Fox sad 3 hele Aar i Fængsel. Saasnart han kom ud, følte han sig som en brudt og ældet Mand; men i Fængslet havde han haft Lejlighed til at tænke over, hvad »Vennernes Samfund« trængte til. Han havde lagt Planen til Fjerdingaarsmøder og Maanedsmøder ved Siden af Aarsmøderne som en Slags Synoder og Menighedsmøder ved Siden af Generalsynoden. Nu sluttede betydelige Mænd sig til ham, bl. a. Robert Barclay (I, 216), der skrev en stor »Apologi« for K., og Fredsdommeren, Walter Jenkins, som selv havde haft Fox blandt sine Fanger.

I Okt. 1669 ægtede Fox Margrete Fell. Thomas Fell var død 1658, faa Maaneder efter Cromwell. Efter hans Død vedblev hans Enke at vise K. Gæstfrihed, og tillige rejste hun rundt og besøgte Fængslerne for at gøre godt mod

»Vennerne«. 1669, da Margrete Fell var 55 og Fox 46 Aar, indgik han »efter Guds Vilje« Ægteskab med sin gamle Veninde. Først blev Sagen forelagt Margretes Børn, derpaa blev den drøftet med Venner, og endelig sluttede de to Ægteskabet »i Herrens Frygt og i Menighedens Nærværelse«, uden nogen Præsts Mellemkomst, men »helliget ved Kristi usynlige, i Aanden følte Nærværelse«. K. have altid holdt strengt paa Ægtepagtens religiøse Karakter.

Skønt Fox havde gjort alt for at ordne Margrete Fells Forhold til hendes Børn, rejste dog en af disse Klage, og i Beg. af 1670 blev hans Hustru kastet i Fængsel og sad dér indtil April 1671. Ærkebiskop Sheldon var ivrig til at forfølge Nonconformister, og disse maatte lide meget i de Aar, navnlig efter Udstedelsen af en ny Konventikel-Plakat. I Beg. af 1671 begyndte der en skarp Forfølgelse mod alle »Vennerne«, og i Aug. s. A. rejste Fox til Amerika med en Flok Kvækere. Hans Hustru fulgte ham til Gravesend, men vendte derpaa tilbage til Hjemmet. Maalet for Fox's Rejse til Vestindien (Barbadoes og Jamaica) og det amerik. Fastland var at formane de mange amerik. Kvækere til at leve et helligt Liv. Navnlig advarede han dem stærkt mod Børnegiftermaal og formanede dem til at opdrage deres Slaver i Herrens Frygt »og efter visse Aars Forløb give dem Friheden«.

28. Juni 1673 var Fox atter i England. Paa Vejen til Swarthmoor blev han i Worcester kastet i Fængsel og sad fængslet i 14 Maaneder. Det var hans sidste Fangetid. De Aar, han endnu havde tilbage, gik forholdsvis roligt med Ordningen af Samfundets Anliggender. De aarlige, fjerdingaarlige og maanedlige Møder lagde et Baand paa den absolute Individualisme, der var Fox's Udgangspunkt, og det samme var Tilfældet med Ordningen af de gudstjenstlige Møder, Ægteskabs-Indgaaelsen og adskilligt andet. Der blev endog indsamlet Penge til Understøttelse af fattige Rejseprædikanter. Mod dette »Maskineri« og mod Fox's Autoritet rejste der sig 1675 — efter tidligere mindre Revolter — en voldsom Storm, der førte til en Slags Skisma, idet to udmærkede Prædikanter, John Wilkinson og John Story, stillede sig stift paa det independentiske Standpunkt, hævdede hver enkelt Menigheds absolute Uafhængighed og beraabte sig paa Aanden imod alle ydre Former. Robert Barclay skrev mod de yderligt gaaende Individualister Stridsskriftet *The Anarchy of the Ranters*. Men i Virkeligheden tilegnede K. sig mange af disse Individualisters Tanker, og den Kvietisme, der bredte sig blandt »Vennerne« i det 18. Aarh., skyldtes den separatistiske Bevægelse i 1675. 1677 gjorde Fox, sammen med William Penn, Robert Barclay og George Keith, en Rejse til Holland, hvor der var mange »Venner«, og han tog derfra til Emden, Oldenburg, Bremen, Hamburg og Holsten. Efter sin Hjemkomst levede han mest i London, og lidt efter lidt mildnedes Strengheden over for K. 1684 var han atter paa en kort Rejse til Fastlandet. 13. Jan. 1691 døde han.

Blandt hans Tilhængere have næst R. Barclay især James Naylor og William Penn paa højst forskellig Vis gjort sig bekendte. Naylor var en Sværmer, der som »Fredsfyrste« 1655 holdt sit Indtog i Bristol, hilset med Hosianna af Mænd og Kvinder. Han led Døden i Dec. s. A., men hans vilde Entusiasme, der i Begyndelsen af mange blev hilset med Jubel, bragte siden adskillige sværmersk anlagte »Venner« til Besindelse. 1688, da William Penn (se d. Art.) »aabent og uigenkaldeligt« sluttede sig til K., gjorde disse en af de betydningsfuldeste Erobringer. Ved Kvæker-Kolonien i Pennsylvanien med dens Religionsfrihed (S. H. Cobb, The Rise of relig. Liberty in America, New York 1902, 440 f.) fik »Vennernes« Samfund verdenshistorisk Betydning.

Fox kunde tildels takke sin prægtige Skikkelse, sin *graceful countenance* og sin vidunderlige Stemme for den store Indflydelse han øvede; men han havde ogsaa betydelige Gaver som Forfatter og Organisator. Inden han døde havde han baade i England og Amerika store Skarer af Tilhængere. Efter Tolerance-Akten af 1689 voksede »Vennernes Samfund« betydeligt. 1695 fritog man dem for Ed, men deres Modstand mod Tienden bragte dem stadig megen Modgang. I Beg. af det 18. Aarh. kunde en Englænder sige om dem: »de sværme over 3 Nationer og fylde vore Kolonier«, men i Slutn. af Hundredaaret tog Tallet paa K. stærkt af, og 1886 var der i England og Skotland kun omtr. 15,000. Der udbrød ogsaa mange indre Stridigheder iblandt dem, og ikke faa af K. bleve Rationalister (se Art. Elias Hicks S. 424). I Modsætning til Rationalismen hævdede i Manchester 1837 de saak. *Evangelical Friends* den evang. Krdm., idet de satte Guds Aabenbaring i Skriften over det indre Lys. De indbyrdes Stridigheder fremkaldte især i Amerika store Spaltninger; der findes nu 4 Hovedpartier af K.: 1) de ortodokse Venner, der have deres Hovedstyrke i Indiana, Ohio, Iowa og Pennsylvanien; de have ialt 725 Bygninger til Gudstjeneste og 80,000 Kommunikanter. 2) De unitariske Hicksiter (se S. 424), der have 213 Kirkebygninger og omtr. 22,000 Kommunikanter; de fleste Hicksiter findes i Pennsylvanien og New York. 3) De mere konservative Wilburiter, der have Navn efter John Wilbur, som 1845 fremkaldte en Spaltning, der navnlig fandt Tilslutning i Ohio, Iowa og Kansas; de tale meget om det indre Lys, men nægte den øjeblikkelige Omvendelse og Legemets Opstandelse. 4) »Vennerne« *(primitive friends)*, der kun have 5 Lokaler til Gudstjeneste og 232 Kommunikanter. — I Danmark var der 1901 ialt 66 Kvækere.

Kvækerdømmet er en vidt gaaende Subjektivisme, »Anabaptismen i Hvile«; en fælles Bekendelse have K. ikke, og heller ingen anden Forfatning end Aarsmøderne, Fjerdingaarsmøderne og Maanedsmøderne. Barclays Apologi, Fox's Breve, forskellige Skrifter af W. Penn, George Keith og Guerney indeholde Retningens religiøse Grundtanker. Et Hovedpunkt er Læren om »det indre Lys« som Kilde og Norm for Troen. Udgangspunktet for denne Lære er Joh. 1, 9. Fra Logos udgik der ifølge K. før Kristus og efter Kristus Virkninger og Livstegn gennem alle Tider og alle Folk. Denne »umiddelbare Kristus« var Kristi Lys, der oplyser hvert Menneske, som kommer til Verden. Kun de, som

have Kristi Aand eller drives af Guds Aand (Rom. 8, 9. 14), ere Kristne. Begejstring er Forudsætning for Troen. »Det indre Lys«, der ogsaa kaldes »den indre Kristus«, er nødvendigt til Forstaaelse af de guddommelige Ting. Hvert Menneske har det i større eller mindre Grad, baade Hedninger (Rom. 2, 14—15) og Jøder (Neh. 9, 20; Jer. 63, 10). Det var til før Skabelsen (1 Mos. 1, 3), og det findes i alle Tider (Joh. 1, 9; Kol. 1, 23; Tit. 2, 11). Uden dette indre Lys er Krdm. kun et Skin uden Kraft. Den hl. Skrift stammer ogsaa fra Guds Aand, men den er kun en død Kopi af Sandheden, og dens Autoritet er afhængig af Aanden. Men Barclay gik dog tilbage til den for paa dens Udtryk at grunde sin Lære om det indre Lys.

De, der have det indre Lys, have Ret til at prædike, Kvinder lige saa godt som Mænd, men den, der vil prædike Evangeliet uden at eje det indre Lys, er en Bedrager og ingen sand Tjener af Evangeliet. Lønnede Tjenere havde K. ikke i den første Tid, men senere fik de saadanne. Den eneste Daab, der har Betydning, er Aands- og Ilddaaben; Barnedaaben er en blot menneskelig Overlevering uden Grund i Skriften. Nadveren falder egentlig sammen med det indre Lys; den er noget rent indvortes og aandeligt; det var en Misforstaaelse af Apostlene at holde Nadvermaaltider: den, der er oplyst af det indre Lys, behøver ikke Mad og Drikke for at paamindes om Kristi Død. K.s Gudstjeneste kan være et tavst Møde, og den bestaar kun af Bøn og Formaning. Alle Fester ere afskaffede, men de gudstjenstlige Møder holdes i Reglen om Søndagen, og til en forud bestemt Time.

K.s daglige Liv er nøgternt og jævnt, naturligt og ubevægeligt. De forkaste Ed og Krigstjeneste, Kunst og Skuespil, men ikke ædel Selskabelighed. Historie og Geografi ere Videnskaber, de især dyrke. Deres Klædning er simpel; som oftest bære de en særlig Dragt og navnlig en »Kvækerhat«. Deres Tale er jævn og kort, og de undgaa alle sociale Løgne. I Bygningen af deres Huse og i Bohavet lægge de Vind paa Simpelhed og Soliditet.

Paa Samfundslivets Omraade have de ofte øvet en betydningsfuld Virksomhed. Stefan Grellet, William Forster og Elisabeth Fry have store Fortjenester af deres Arbejde i Fængslerne; Joseph Lancaster var en af Ophavsmændene til den saak. »indbyrdes Undervisning«; Elihu Burrit og Politikeren John Bright have, hver paa sin Vis, arbejdet imod Krigen. Lidt efter lidt ere K. komne med i Missionsarbejdet; paa Madagaskar, i Syrien, Indien, Kina, Mexiko, Japan og Tyrkiet have de Missionærer, og i Lægemissionen have de taget Del. Ogsaa paa Skolens Omraade have de udrettet meget, og i den nyere Tid have de opgivet den gamle Skyhed for det offentlige Liv og taget Del baade i Parlamentslivet og i den kommunale Politik (Th. Hodgkin, G. F., London 1897; F. S. Turner, The Quakers, London 1889; Book of Christian Discipline of the Relig. Society of Friends in Great Britain, consisting of Extracts on Doctrine, Practice and Church Government, London 1883; G. H. Curteis, Dissent in its Relation to the Church of England, London 1888, 247 f.). *Fr. N.*

Kyamon (Judit 7, 3), næppe Jokmeam ved Karmel, snarere El-fûle N. V. for det gl. Jisreel, idet K. (»Bønnemark«) muligvis kunde være den gr. Oversættelse af et med hebr. »pôl« (Bønne) sammenhængende Bynavn. *L. G.*

Kübel, Robert Benjamin, protest. Teolog, Discipel af Tobias Beck (I, 243), fødtes 12. Febr. 1838 i Kirchheim u. T., blev 1867 Dekan i Balingen, 1870 Prof. ved Præsteseminariet i Herborn, 1874 Præst i Ellwangen og 1879 Becks Efterfølger som teol. Prof. i Tübingen. Bl. hans Skrifter maa især mærkes hans »Bibelkunde« (4. Aufl. 1886), hans lille, ogsaa paa Dsk oversatte, Skrift »Christliche Bedenken über modernchristliches Wesen von einem Sorgenvollen« (1890 [3]) og hans exeget.-homilet. Haandbog til Matt.-Evang. (1889). Han døde 4. Dec. 1894.

Kybernetik (af *κυβερνᾶν*, styre) er den Del af den prakt. Teologi, der fremstiller Læren om Kirkeforfatningen og Kirkestyrelsen.

Küchler, Albert, Maler og Konvertit, fødtes i Kbhvn 2. Maj 1803, rejste 1830 til München og gik derfra paa sin Fod til Italien. Dér kom han i Forbindelse med Overbeck og Nasarenerne, og 1844 gik han over til Romerkirken. 1851 blev han Fransiskanermunk under Navnet Fra Pietro i Bonaventuras Kloster paa Palatinerbjerget. Han døde 16. Febr. 1886. I sit Kloster vedblev han med stor Flid at dyrke sin Kunst, og flere ypperlige Kopier efter Perugino og Rafael bleve sendte til Danmark. Han vedblev til det sidste af føle sig som Dansk.

Kylander, Jonas, sv. Biskop, f. i Gammalkils Sogn i Östergötland 1566, blev efter endt Studium i Upsala Præst 1591, fik gennem Biskop Petrus Benedicti i Linköping Midler til en Udenlandsrejse, blev Mag. phil. i Wittenberg 1598, Rektor i Linköping 1599, siden Spr. i Wreta og kort efter i Wadstena, Biskop i Linköping 1607, d. 30. Maj 1630. Som Biskop vandt K. stor Berømmelse. Bl. a. grundedes 1627 Linköpings Gymnasium, som han højtideligt indviede 8. Sept. 1628. *O. A.*

Kynewulf, se Cynewulf (I, 571).

Kypern, se Kypros.

Kypros (Cypern), den 9,600 □ Km. store Ø i det nordøstl. Hjørne af Middelhavet, imellem Lilleasien og Syrien, var i Oldtiden en frugtbar, vel dyrket og stærkt befolket Ø, hvis Beboere tidlig kom i Berøring med Østerlandenes gamle Kulturfolk og modtog Paavirkninger fra dem, bl. a. fra Babylonien, Assyrien og Ægypten. Fønikerne kom allerede i en fjern Fortid til Øen og grundede her Byer og Riger, bl. a. Kittion. Sproget i en Del af Øen var Fønikisk, imedens der i andre Egne taledes Græsk. Der var nemlig meget tidlig kommet gr. Folk til Øen, hvor de grundede flere Riger. Grækerne paa K. havde en egen fra det gr. Alfabet helt forskellig Skrift, som man i de sidste Aar har tydet, men den maatte efterhaanden vige for det gr. Alfabet. Uagtet K. længe beholdt sine Smaakonger, maatte Øen dog ofte anerkende større Landes Herskeres Overherredømme. K. var bl. a. af og til afhængig af Assyrerne, af Kongerne i Tyros, af Ægypten og endelig af Perserkongerne, men der var dog lange Tidsrum, i hvilke disse slet ikke formaaede at besejre Øens Konger, af hvilke flere bleve mægtige og ansete Fyrster.

Efter Slaget ved Issos kom Øen under Alexander, og siden under Ptolemæerne, indtil Cato 58 gjorde K. til en med Kilikien forbunden romersk Provins. I de sidste Aarhundreder før Kr. kom der mange Jøder til K., og det er derfor ikke at undre sig over, at Krdmmen tidlig forkyndes paa Øen af Mænd fra selve K. (se Ap. G. 11, 19). Siden virkede Paulus (Ap. G. 13, 5), derpaa Barnabas (Ap. G. 15, 39) paa Øen. Augustus gjorde først K. til en kejserlig Provins, der styredes af en Proprætor, men siden gav han Øen tilbage til Romerfolket, hvorefter den stod under en Prokonsul. Dette var saaledes Tilfældet, da Paulus var der (Ap. G. 13, 7). Efterhaanden sejrede Krdmmen, og der grundedes adskillige Bispedømmer paa Øen. Ved Rigets Deling 395 tilfaldt K. det østrom. Rige. Saracenerne indtog gentagne Gange Øen, men den toges hver Gang tilbage af de Kr. En byzantinsk Statholder, Komnenos, gjorde sig uafhængig af den græske Kejser; hans Efterfølgere beholdt Øen, indtil 1191, da Richard Løvehjerte paa sit Korstog besatte den. Han overlod den mod en Pengesum til Guido (Guy) af Lusignan, Titulærkonge af Jerusalem. I næsten 300 Aar stod nu K. under Huset Lusignan og havde under disse Konger en ret blomstrende Tid. Tilsidst maatte dog Enken efter Kong Jakob II, Caterina Cornaro, 1473 afstaa Øen til Venezia, som beholdt den til 1570, da den indtoges af Tyrkerne. Under det tyrkiske Herredømme (der 1832—40 afbrødes af Mehemed-Alis ægyptiske) gik K. stadig tilbage, men efter at Øen 1878 er kommet under engelsk Protektorat, er K. atter begyndt at gaa fremad, og nyt Liv spores paa mange Omraader. De fleste Indbyggere ere gr. Kr. *V. S.*

Kyrene er Hovedstad i det libyske Landskab Cyrenaica eller Pentapolis (nu Barka) mellem Ægypten og Karthago. K. var en gr. Koloni. Højtbeliggende over Middelhavets Kyst i de frugtbareste Omgivelser var K. berømt for sin Skønhed, Handel og Kultur. Lægekunsten stod højt, ogsaa mange Filosoffer og Digtere havde hjemme i Cyrenaica; i den kr. Tid fostrede det en Biskop som Synesios fra Ptolemais. Under det rom. Herredømme forenedes Kreta og Cyrenaica til én Provins.

Fra Begyndelsen af Ptolemæertiden fik K. og Omegn et talrigt jødisk Befolkningselement, saa at K. efterhaanden blev et af de jød. Centra (jvfr. 1 Mak. 15, 23). Den jød. Opstand under Trajan begyndte i Ægypten og K. og var navnlig paa sidstnævnte Sted overordentlig blodig og haardnakket. Uden Tvivl helleniseredes allerede tidlig mange af Jøderne i K.; bl. a. kan nævnes den jød. Historieskriver Jason fra K. (2 Mak. 2, 23 [24]). Om Kyrenere høres flere Steder i N. T. Simon af K. (Mk. 15, 21 osv.), der blev tvungen til at bære Herrens Kors, blev uden Tvivl en Jesu Discipel. Kyrenere vare til Stede ved Pinsefesten i Jerusalem (Ap. G. 2, 10); ved dem maa Krdm tidlig være kommen til deres Hjem. Om jød. Fanatikere fra K. høres i Ap. G. 6, 9; men Kyrenere vare ogsaa blandt de første, der prædikede Evangeliet for Hedningerne i Antiokia (11, 20). En Lukios nævnes blandt de ypperste (13, 1). Han skal være bleven Biskop i K. Ifølge Sagnet skal ogsaa Markus have prædiket i K. *L. G.*

Kyrie eleison (*κύριε ἐλέησον*), Herre, vær naadig! Dette fra Psalmerne (f. E. Ps. 6, 3; 31, 10; 123, 3) hentede Bønneraab var i den østerlandske Kirke Udtryk for Menighedens eller Korets Tilslutning til de af Diakonen fremsagte Dele af Kirkebønnen. Meget tidlig forplantedes denne Skik til den lat. Kirke, hvor Menighederne senere, da Korsangen var indført, maatte lade sig nøje med, naar den lat. Hymne var sunget til Ende, at istemme enten blot: *K. e.!* eller: *K. e.! Christe e.! K. e.!* ofte gentaget 3 eller 9 Gange. Ligesom Tilfældet var med Halleluja, at de lange Tonerækker, som var knyttede til den sidste Stavelse (ja), gav Anledning til, at man underlagde Tonerne Ord og derved kom til at skabe en ny Psalmeart, de saakaldte Sekvenser (se d. Art.), saaledes blev de lignende Toner, hvormed K. e. blev sunget og gentaget, Aarsagen til, at man ledsagede dem med tyske Ord, idet K. e. benyttedes som Refrain. Disse saakaldte »Leiser« eller »Kirleiser« eller »Leiche« er den første Antydning til tysk Kirkesang. De benyttedes helst paa de store Fester. En saadan »Leise« er: »Nu bede vi den Helligaand«, V. 1, »Krist stod op af Døde« (Landstad Nr. 343) V. 1, »Lovet være du Jesus Krist« V. 1 (jvfr. Psbg f. K. og Hj. 227, 130).

Ordinansen af 1539 bestemmer angaaende Børnesang i Kirkerne, at efter at man har læst et Stykke af Guds Ord og sunget en dsk Sang, skal Børnene falde paa Knæ og sjunge *K. e.! Chr. e.! K. e.!* og læse *Pater noster*. Ved Højmessen skal K. e. synges efter *Introitus*. Bispemødet i Kbhvn 1540 fastsætter, at K. e. skal blot synges 3, ikke 9 Gange, og Synoden i Antvorskov 1546 tilføjer, at K. e. bør i Byerne synges uden dsk Overs. En saadan kan derimod som hidtil tillades paa Landet.

Efter tyske Forbilleder optoges allerede i den ældste dske Psalmebog og i Malmø-Psalmebogen Kyrie omgjort til Psalme og afpasset efter de store Højtider. Disse Kyrie-Psalmer anordnes i Ritualet 1685 til at synges under Søn- og Højtidsdags-Højmessen, straks efter at Indgangsbønnen er læst. Ved Onsdags- og Fredags-Messen derimod skal den Bodspsalme, hvormed Tjenesten begynder, sluttes med: *K. e.! Chr. e.! K. e.!* I den senere Tid bruges K. e. kun som Refrain i enkelte Psalmer (Landstad Nr. 3, 17, 69, 486) samt som Beg. af Litaniet. *J. N. S.*

Kyrillona hed en ukendt syr. Digter, hvis 6 aandelige Digte G. Bickell fandt i et af det brit. Museums nitriske Haandskrifter og oversatte i »Ausgew. Gedichte der syr. Kirchenväter« (Kempten 1872). K. kaldes i en Overskrift »Mar«, hvilket kan tyde paa, at han har været Biskop, men muligvis kun paa, at han var en hellig Mand. At K. har været Diakon og maaske Præst fremgaar af Begyndelsen til hans Homili om Paasken, hvoraf man kan se, at han selv har forelæst Evangeliet forud for Homilien. Af en anden Antydning har man villet slutte, at han var fra det nordl. Mesopotamien, maaske fra Edessa. Hans Hymne om Hunne-Krigen er digtet 396. Bickell vil identificere K. med den edesseniske Præst, Absamias, Afrems Søstersøn, men heri er Wright (A short Hist. of Syriac Litt., London 1894, 40 f.) ikke enig med ham.

Kyrillos af Alexandria, Patriark 412—44,

tilbragte som ung flere Aar hos Munkene paa de nitriske Bjerge, var 403 sammen med sin Onkel, den alex. Patriark Theofilos til Stede paa Synoden *ad quercum*, og valgtes 412 efter Onklens Død til Patriark. K. havde store Evner baade som Teolog og Politiker; han var Sandheden tro, men ikke altid i Kærlighed. Med ham naaede den alex. Bispestol sin højeste Magt. Sin Styrelse begyndte han med at fratage Novatianerne deres Kirker. Derefter kom han i Strid med Byens Præfekt; denne støttedes af Jøderne, K. af den lavere Befolkning. Den kvindelige Filosof Hypatia, der mentes at hindre en Udsoning, blev myrdet af de Kr., og efter et voldsomt Oploeb blev Jøderne fordrevne (jvfr. Ch. Kingsleys Roman »Hypatia, or, New Foes with an Old Face«, 1852—53). Med Konstantinopels Patriark Nestorios havde han den haardeste Kamp; den var en Styrkeprøve mellem den alex. og antiokenske Dogmatik. Da Nestorios ikke vilde kalde Jomfru Maria »Guds Moder«, angreb K. ham 429 og fik 430 Rom paa sin Side. Til Stridens Afgørelse sammenkaldte Kejser Theodosius, der holdt paa Nestorios, et Kirkemøde i Efesos 431. K. overtog Forsædet, og ved at aabne Mødet, inden alle Antiokenere vare komne, fik han Nestorios fordømt. Efter disses Komme skiltes Mødet i to hinanden fordømmende Partier, og Afgørelsen stod nu til Kejseren. Denne, der af Hoffets Damer blev bearbejdet til Fordel for K., godkendte omsider Fordømmelsen af Nestorios, og K., der endog en Tid havde været fængslet, rejste hjem som Sejrherre. K. har, foruden et større Værk imod Julian Apostata, skrevet betydelige dogmatiske og eksegetiske Arbejder, i hvilke den typisk-allegoriske Fortolkning er stærkt fremtrædende. Særligt kan fremhæves hans Fortolkning til Joh. (udg. af Pusey 1872) og til Lk. (udg. og overs. af Payne Smith 1858). Desuden har han sikkert haft Hovedandelen i Affattelsen af den alex. »Markos-Liturgi«. Af Leo XIII blev han udnævnt til *Dr. ecclesiæ*. K.s Skrifter ere udg. af J. Aubert I—IV (Paris 1858). Jvfr. A. Kopallik, C. v. Alex. (Mainz 1881); P. Rohrbacher, Die alex. Patriarchen als Grossmacht des Orients (Berlin 1891); A. Largent, St. C. d'Alex. et le concile d'Ephèse (Paris 1892). *S. A. B.*

Kyrillos af Jerusalem, Patriark 351—86, er f. o. 315, blev tidlig Diakon og 345 Presbyter. Som saadan fik han det ellers biskoppelige Hverv at undervise Katekumenernes øverste Hold. Fra denne Undervisning stamme de endnu bevarede 23 »Katekeser«. De 18 første ere holdte i Fasten for dem, der skulde døbes kommende Paaske, og handle om Daaben og Troens Indhold. De 5 sidste, de »mystagogiske«, ere holdte i Ugen efter Paaske for de nydøbte og ere kun bestemte til Læsning for døbte. De forklare Daaben, Nadveren (mystisk Forvandlingslære), Gudstjenesten og Fadervor. 351 blev K. Patriark i Jerusalem. Ved at indtage en Mellemstilling mellem Nikænere og Arianere blev han angreben af begge Partier, navnlig var Biskop Akakios af Kæsarea (I, 43), der her samtidig kæmpede for sit Bispesædes Supremati, ham uforsonlig, og det lykkedes denne at faa ham afsat. K. kom tilbage under Julian Apostata, men maatte atter bort under den arianske Kejser Valens. Efter dennes Død kom han tilbage igen og fik Lov i Ro at styre sin Menighed og raade Bod paa de usædelige Forhold i Byen. Dogmatisk endte K. som hel Nikæner. 381 var han med i Konstantinopel, hvor det nikænsk-konstantinopolitanske Symbol antagelig er dannet af K. ved nikænske Indskud i det jerusalemske Symbol. K.s Skrifter ere udg. af Touttée (Paris 1720, ny Udg. 1844) og af Reischl (München 1848—70). Hans Katekeser ere overs. paa Norsk af Belsheim (1882). Jvfr. Caspari, Hist.-krit. Afhandlinger over orientalske Daabsbekendelser (Kra. 1881, 92 f.). *S. A. B.*

Kyrillos (Konstantinos), slavisk Missionær, var født i Byen Thessalonike 827 og tilhørte en fornem gr. Familie. Han røbede tidlig videnskabelige Anlæg og blev efter sin Faders Død kaldt til Konstantinopel, hvor han, under Fotios's (S. 88) Ledelse, blev opdragen sammen med den unge Kejser Mikael III. Han var en stor Bogorm, der afviste fristende Tilbud om høje Embedsstillinger for at blive Sekretær, Arkivar og Bibliotekar hos Patriarken Ignatios (S. 515). I denne Stilling indlod han sig i en filos. Strid med Fotios, og da Fotios blev Patriark (858), trak K. sig, »led ved denne Verdens Visdom«, tilbage til Klostret paa Olympos, hvor hans ældre Broder, Methodios (se d. Art.), tidligere havde søgt Tilflugt. Senere gik begge Brødrene til Kazarerne, der boede paa Stepperne omkring Donfloden, og K. mente paa en Ø i Pontos at have fundet den rom. Klemens's (S. 808) Helgenlevninger. Senere (863) kom Brødrene til Hertug Rastislav i Mähren, og for at skaffe Mährerne en Bibeloversættelse skal K. have dannet det saakaldte glagolitiske Alfabet og oversat Perikoperne paa det gammelslaviske Sprog. Før Julen 867 rejste begge Brødrene til Rom, hvor de fik en festlig Modtagelse, navnlig fordi de medbragte »Roms næstførste Biskops« Relikvier. Under Opholdet i Rom døde K. 869, og han blev med stor Højtidelighed begravet i Kirken S. Clemente. Se forøvrigt Methodios. (G. N. Bonwetsch, C. und Methodius, Erl. 1885; K. Goetz, Gesch. der Slavenapostel K. und M., Gotha 1897).

Kyrillos Lukaris, se Lukaris.

Kyrning, Jakob Nielsen, Ærkebiskop, var først Kannik i Lund og derpaa Pariserklerk. 1355 blev han valgt til Ærkebiskop af Lund; Medens han var i Avignon for at hente Stadfæstelse paa sit Valg, blev der lagt Beslag paa Ærkestolens Gods, og i den følgende Tid havde han mange Stridigheder med Kongemagten. Han døde 23. Jan. 1361 paa Hammershus.

Kyros (*Κῦρος*, Cyrus), Persiens Konge. Navnets Form er i Persisk Kurus (babylonsk Kuras, hebr. Kores). Han tilhørte (som Indskrifterne vise) Akæmenidernes kongelige Slægt, var Søn af Kambyses og Sønnesøn af en ældre Kyros; han var altsaa en ægte Perser. Persien stod paa den Tid under medisk Overherredømme, men de persiske Underkonger herskede tillige over den elamitiske Provins Ansan, med det dér liggende Susa (Susan) til Hovedstad. Overfor Babylonierne kalder K. sig derfor Konge af Ansan (som grænsede til Babylonien), uden dermed selv at være en Elamit. Den eventyrlige Glans, der skulde omstraale K.s Navn i hans Sejrsløb, har tidlig omspundet hans Opvækst med Sagnets Ranker, saa at allerede

Herodot skelner mellem flere forskellige Beretninger og vælger den, der synes ham mest troværdig; at K.s Forfædre vare Konger, er et Punkt, som først Indskrifterne have bragt klart frem. Muligvis har K. opholdt sig en Tid ved Mediens daværende Konge Astyages's Hof og dér erhvervet et Indblik i Rigets Forfald, som han efter sin Hjemkomst til sin Fader har draget sig til Gavn; muligt ogsaa, at Astyages's Mistanke om den unge K.s Planer er vaagnet og har fremskyndet K.s Indgreb i Mediens Forhold. Hvorledes det end forholder sig hermed, kom det til Kamp mellem Astyages og K., og af den babylonske Konge Naboneds Indskrifter erfares, at Mediens Overherredømme blev brudt i Aaret 550—49 f. Kr., idet Astyages ved Oprør i sin Hær (jvfr. Mederen Harpagos hos Herodot) tabte Slaget og faldt i K.s Hænder; den mediske Hovedstad Egbatana blev plyndret, og K. ægtede, synes det, Kongens Datter Amytis. Den ogsaa senere hos K. saa fremtrædende Humanitet og Klogskab i Forening viste sig allerede her i den Mildhed, hvormed den fangne Astyages blev behandlet.

Denne Sejr var for den energiske Helt Begyndelsen til et Sejrsløb, hvori denne »lille Vasal« (som han kaldes i Naboneds Drøm om det mediske Riges Fald) snart skulde omstyrte andre mægtige Riger. Som Følge af K.s Fremgang sluttede Krøsos af Lydien og Naboned af Babylonien Aar 547 en Alliance, der ogsaa tiltraadtes af Amasis i Ægypten. Men da Krøsos næste Foraar begyndte Kampen med at gaa over Floden Halys, var K. saa hurtig over ham, at Krøsos's Nederlag var fuldført samme Efteraar; han selv blev fangen, men behandlet med samme Mildhed som Astyages. Nu var ogsaa Babylons Fald kun et Tidsspørgsmaal. I Aaret 539 kom Afgørelsen. Den kraftesløse Naboned havde forsømt Rigets Forsvar. Hans Søn (og Medregent) Belsasar anførte den babylonske Hær. K. kom Nord fra og slog Babylonerne, hvorefter først Staden Sippar (14. i 7. Maaned) og 2 Dage senere Babel overgav sig til K.s Feltherre Gobryas. Da K. selv den 3. i 8. Maaned kom til Hovedstaden, blev han af de babylonske Præster og Fornemme hilset som Befrier, hvad han gengældte ved at ære Babylonernes Gud Marduk og i det hele ved klog Mildhed. Atter her have Indskrifterne (Naboneds Annaler, og K.s Cylinderindskrift om Babels Indtagelse) givet et Førstehaandskendskab til Begivenhederne, og de vise uimodsigelig, at det ikke kom til en Belejring af Staden i det hele. Dog støttes de sekundære Beretninger i Danielsbogen (Kap. 5), hos Babylonieren Berossos og hos Herodot (hvis Fortælling her er mindst paalidelig) om en vis Modstand ogsaa af Indskrifterne, der sige, at en Rest af den babylonske Hær forskansede sig i Tempelkomplekset É-sagila i Babylon; denne Modstand blev brudt af Gobryas, og ved denne Lejlighed er sandsynligvis (stemmende med Dan. 5) netop Belsasar blevet dræbt. Naboned var allerede straks ved Byens Overgivelse tagen til Fange, men benaadedes og synes at have faaet Karmanien anvist til Opholdssted.

Med store Forventninger havde Jøderne i Babylonien hilset K.s begyndende Sejrsløb (Jes. 41, 2. 25. 44, 28. 45, 1 f.), og den profetiske Røst om, hvad han skulde blive for Guds Folk, blev heller ikke beskæmmet; thi allerede 538 gav K. Jøderne Frihed til at vende tilbage til deres Land og genopbygge Herrens Tempel (2 Krøn. 36, 22 f.; Esra 1, 1 f.), hvorved en ny Fremtid aabnede sig for det nedtrykte Folk.

I Aaret 529 fandt K. Døden i Kampen med de turanske Stammer nordl. for Persien. Blandt Herskerne var denne højtbegavede Mand en af de ypperste. *L. G.*

Kys. Et K. har fra gammel Tid af været Tegn paa Kærlighed og Yndest. Det bruges efter gl. T. inden for Husets Vægge (1 Mos. 31, 28. 55; 48, 10; Rut 1, 9; 1 Mos. 33, 4; Højs. 8, 1; 1 Mos. 29, 11; 1 Mos. 27, 26; Rut 1, 14; 1 Kong. 19, 20; Højs. 1, 2; Skøgens K. Ordspr. 7, 13), baade over for levende og døde (1 Mos. 50, 1); det var Tegn paa Nedladenhed (2 Sam. 15, 5; 19, 39), paa Venskab og Hengivenhed (1 Mos. 29, 33; Tobias 7, 5; 1 Sam. 20, 41; Lk. 7, 45; Ap. G. 20, 37) og paa Forsonlighed og Tilgivelse (1 Mos. 45, 15; 2 Sam. 14, 33; Lk. 15, 20). Der tales ogsaa om falske K. (Ordspr. 27, 6; Sirak 29, 3; Lk. 22, 47—48), og om K. i overført Betydning (Ps. 85, 11). K. er endvidere Tegn paa Agtelse og Ærefrygt (1 Sam. 10, 1; Ordspr. 24, 26; Lk. 7, 38. 45; 1 Mos. 41, 40).

I N. T. var K., »det hl. K.«, Tegn paa det kr. Broderskab (1 Thess. 5, 26; Rom. 16, 16; 1 Kor. 16, 20; 2 Kor. 13, 12), og der tales om et »Kærligheds K.« (1 Pet. 5, 14). I Tidens Løb blev »Fredskysset« en Del af Gudstjenesten (Apost. Konst. 2, 57. 12. 8, 5. 5; Tertullian, De oratione 18), først saaledes, at alle kyssede hverandre, senere saaledes, at Præsterne kyssede Biskoppen, Mændene Mændene, Kvinderne Kvinderne (Laodicea Kan. 19; Athenagoras, Legat. 32; Klem. Alex., Pædagog 3, 11). I sildigere Tider er »Broderkysset« stundum kommet i Brug ved smaa Samfunds Gudstjeneste. I Beg. af 19. Aarh. indførte saaledes R. Rothe og Bunsen det ved Gudstjenesten i Gesandtskabs-Kapellet i Palazzo Caffarelli paa Capitolium.

Kyskhed, se Cølibat (I, 577) og Ægteskab.

Kædmon, se Cædmon (I, 575).

Kähler, Martin Karl August, tysk protest. Teolog, f. 6. Jan. 1835 i Neuhausen ved Königsberg. Han habiliterede sig 1860 i Halle, blev 1864 extr. Prof. i Bonn, 1867 i Halle, hvor han s. A. blev ord. Prof. K.s særlige Arbejde ligger paa den systematiske Teologis Omraade; hans Hovedværk: »Die christliche Lehre« (2. Opl. 1893 f.) omfatter baade en Apologetik, en Dogmatik og en Etik og er udarbejdet ud fra den retfærdiggørende Tro som det levende Midtpunkt, desværre i et saa sammentrængt Sprog, at Tilegnelsen derved meget vanskeliggøres. Hans teologiske Stade kan nærmest betegnes som den positive Unions (Jul. Müller var hans fornemste Lærer), paa enkelte Punkter (saaledes Kritiken af Absoluthedsbegrebets Anvendelse paa Gudsbegrebet) med (selvstændig) Tilnærmelse til Ritschlske Tanker. I den nyere teologiske Forhandling har han særlig grebet virksomt ind ved sit opsigtvækkende Skrift »Der sogenannte historische Jesus und der geschichtliche, biblische Christus« (3. forøgede Oplag er under Forberedelse), hvor han med stor Kraft har paavist det umulige i visse moderne Teo-

logers Forsøg paa at sætte en af dem ad kritisk Vej konstrueret, formentlig mere »historisk« Kristusskikkelse i Stedet for Evangeliernes. I Anledning af Harnacks Bog om Krdmmens Væsen skrev han det fortræffelige lille Skrift: »Gehört Jesus in das Evangelium« (1. og 2. Opl. 1901). K. indtager for Tiden en fremragende Stilling indenfor Tysklands Teologi; hans Ord har Indflydelse i vide Kredse, og han højagtes af alle. Af hans øvrige Værker kan nævnes hans grundige Undersøgelser om Samvittigheden (»Die schriftgem. Lehre vom Gewissen« 1864, »Das Gewissen, ethische Untersuchung«, I, 1878), hans Afhandlinger: »Dogmatische Zeitfragen« Hefte 1—2, 1898 (2. Hefte er et omfattende Skrift om Forsoningslæren), forskellige eksegetiske Arbejder »Neutestl. Schriften, in genauer Wiedergabe ihres Gedankenganges dargestellt« etc., Hebrbr. 2. Opl. 1889, Galbr. 1884), »Jesus und das alte Testament« 1896, »Wie studiert man Theologie im ersten Semester« (3. Opl. 1903), »Geschichte der Bibel in ihrer Wirkung auf die Kirche« (vil snart udkomme) og »Die Sacramente als Gnadenmittel« (1903). Hans opbyggelige Skrift: »Wiedergeboren durch die Auferstehung Jesu Christi« er oversat paa Dansk under Titlen: »Paasketanker« 1902. *J. P. B.*

Kæreas, Broder til den ammonitiske Hersker Timotheos. K. var Kommandant i Borgen Gazara i Østjordanlandet (muligvis Jaeser) og blev fældet tilligemed Timotheos, da Judas Makkabæer erobrede Fæstningen (2 Mak. 10, 32—38). *L. G.*

Kærlighed (etisk). K. er et Hovedbegreb indenfor den kristelige Etik. Den er det altomfattende Udtryk for Kristenlivets Væsen og Opgave. K.en kan, etisk set, i al Almindelighed bestemmes som det inderlige Fællesskab mellem Mennesker, som i Gerning viser sig i, at den enkelte gør de andres Ve og Vel til sit eget. Den er, set som Udtryk for Lovens Krav, den højeste Pligt; den er derfor ogsaa, naar den ses som Udtryk for Viljens væsentlige Bestemthed, den højeste Dyd, og den er endelig, idet den udtrykker det evige Livs, Salighedens, Væsen: det højeste Gode. K.en, som altsaa udtrykker Menneskets Grundforhold til alle Mennesker, fremstiller sig saaledes, psykologisk set, for Erkendelsen som Pligt, fæstnes gennem Udøvelsen i Viljen som Dyd, og erfares i Følelsen som salig Glæde, som det højeste Gode. Men dette Grundforhold til Næsten faar nu i Kristendommen sin religiøse Begrundelse. En saadan kunde det umuligt faa paa de Standpunkter, hvor Gud — hvis man da overhovedet vil anerkende noget guddommeligt — kun bliver en Idé, et Postulat, som da tværtimod (helt eller delvis) udledes af og altsaa hviler paa det etiske (saaledes Kant). Anderledes, hvor der tros paa en i Historien handlende, frelsende Gud. Idet det i Kristendommen udtales, at Gud selv er K., er dermed K. erklæret for den hele, af ham skabte, Verdens inderste Grundforhold, som for det syndige Menneske (historisk) i Jesus Kristus aabenbares som frelsende K. Denne religiøse Begrundelse er af overordentlig Betydning for den kr. Opfattelse af K., hvorfor den ogsaa direkte udtales i det dobbelte K.sbud (Mt. 22, 37 f.). Det ubetingede i Kravet om K. til Næsten har sin klare Grund i dette, at K. er det inderste Grundforhold i den hele Tilværelse; og for den enkelte bliver dette Grundforhold virksomt i ham derved, at han selv i Kristus erkender sig som Genstand for Guds evige K. Derfor kan K.en fordres af den enkelte, ikke blot som den udvortes Opfyldelse af et Lovbud (Legalitet — jvfr. Kants Pligtideal), men ogsaa som det, der skal udspringe af Hjertets glade Selvhengivelse, idet den troende i Guds K. i Kristus har en stadig Kilde til Glæde (jvfr. Jesu Ord, Joh. 7, 38). Derfor kan K. fremdeles fordres som K. til alle, idet alle menneskelige Forskelle (nationale, sociale og individuelle, selv Forskellen mellem Ven og Fjende) forsvinde overfor dette, at alle i Kristus ere bestemte til evigt Liv ɔ: til K.ens evige og salige Samfund med Gud og hinanden indbyrdes. Endelig finder ogsaa Spørgsmaalet om Forholdet mellem K.en til sig selv og K. til Næsten (som ligeledes er udtrykt i K.sbudet) sin sikre Forklaring i den religiøse Begrundelse. Thi idet Selvkærlighedens Opgave er den, at naa den af Gud satte Bestemmelse for Menneskelivet (og at nægte Selvkærlighedens Ret og Nødvendighed i denne Form er en kvietistisk Forvildelse), saa indbefatter den med Nødvendighed K.ens Selvfornægtelse overfor andre. Det er en kr. Idé, at jeg just i Selvfornægtelse finder mit sande Selv (Mt. 10, 39). Indenfor Kristenheden er der fremkommet forskellige Opfattelser af K., idet man ensidig har betonet enten Erkendelses- (Pligt)siden eller Viljes(Dyds)siden eller Følelses- (Saligheds)siden. Den pietistiske eller metodistiske Kristendom vil let komme til at fremhæve K. som Pligten (»Lovkristendom«, paa lignende Maade Kant, der netop, fordi han fornægter den religiøse Begrundelse, ikke kan anerkende Glæden ved det gode, men kun Pligterkendelsen som berettiget Motiv); den rationalistiske Krdm vil let blive en Dydskrdm, fordi Syndserkendelsen, som K.slovens Pligtkrav skulde fremkalde, her overspringes. Derimod vil en mystisk eller kvietistisk Krdm let ensidig udhæve K.ens Følelsesside og lade K.ens rent etiske Side (Forholdet til andre Mennesker) komme til kort overfor dens religiøse Side (Saligheden i Forholdet til Gud). Ritschls Definition af K.en, at den bestaar i at optage de andres Selvformaal i sit eget personlige Selvformaal, er ikke fuldstændig; der savnes den nødvendige Betoning af det inderlige Fællesskab, af Motivets fuldstændige Renhed og Dybde; thi K. naar først sin Fuldendelse dér, hvor man ikke blot søger at fremme Næstens Formaal, men i sin tjenende K. hengiver sig selv. *J. P. B.*

Kærlighedsmaaltider, se Agaper (I, 36).

Kärmäki, Jakob, finsk Separatist, f. 1699 i Laihela i S. V. Finland, hvor Brødrene Ericksson (I, 785) havde vundet en hel Del Tilhængere. K. afholdt sig ligesom disse fra Nadveren og forkastede Barnedaaben, men var i sit Liv ulastelig. Efter flere Forhør for Domkapitlet og Præsteskabet fandt man ham »inkorrigibel« og foreslog, at han derfor skulde sendes i Landflygtighed. Men 1760 fandt kgl. Majestæt for godt at indespærre ham og hans Hustru paa Åbo Slot, hvorfra han paa egen Begæring efter 7 Aars Fangenskab blev løsladt. Han levede endnu 1774 og kom i sine sidste Leve-

aar under Indflydelse af Anna Rogels Prædikener. *A. N.*

Kærup, Jacob, norsk Biskop, f. i Nakskov 13. Sept. 1682, blev Student fra Kbhvns Skole 1701, derpaa Huslærer og Amanuensis hos Biskop Bornemann. 1711 tog han teol. Examen og blev derpaa resid. Kap. ved Holmens Kirke, 1712 Magister, 1728 Spr. ved Holmens Kirke, 1733 Biskop af Christianssand. Han var en dygtig og retfærdig Tilsynsmand. D. 29. Aug. 1751.

Kæsarea, ogsaa kaldet Kæsarea ved Havet, en i Romertiden berømt By ved Palæstinas Kyst mellem Joppe og Karmel, nu forlængst Ruiner med nogle faa Kolonister. Navnets nuværende Form er Kaisârije. K. skylder Herodes d. st. sin Tilblivelse og Betydning. Før Herodes hed Stedet Stratons Taarn eller Borg (sandsynligvis egentlig et fønikisk Navn: Astartjatons Borg) og havde en mindre Havn. Kejser Augustus overlod Herodes Byen, som nu undergik en prægtig Forvandling og til Ære for Herodes's kejserlige Beskytter fik Navnet K. Ved en mægtig Dæmning dannedes en fortræffelig Havn. Den fremmede, der her betraadte Palæstina, skulde straks faa Indtrykket af den kongelige Bygherres Vurdering af den gr. Smag og Dannelse. I den Stil var Byen bygget med Paladser, Tempel til Augustus's Ære, Teater, Amfiteater m. m. Befolkningen var overvejende hedensk, men Jødernes lige Borgerret fremkaldte Stridigheder, der tilsidst fik et skæbnesvangert Udfald, da Kejser Nero fratog Jøderne disse Rettigheder. K. blev da Skuepladsen for Begyndelsen til den store jød. Opstand (Aar 66 e. Kr.). De rom. Landshøvdinger residerede i K. En Del af dens Garnison udgjordes ifølge Ap. G. 10, 1 af en italisk Kohorte. Som Landshøvdingens Residens var K. Judæas Hovedstad. En kort Tid var K. i den jød. Konge Herodes Agrippa I's Besiddelse; her ramtes han af Døden (Ap. G. 12, 19 f.).

I kr. Henseende er K. uforglemmelig. Her blev Skridtet taget til Hedningernes Optagelse i Kirken (Ap. G. 10); i Cornelius's Hus fik disse deres Pinse. Evangelisten Filips Arbejde faldt for en stor Del i denne mærkelige By (Ap. G. 8, 40. 21, 8). Ogsaa Paulus var oftere i K. (Ap. G. 9, 30. 18, 22. 21, 8. 23, 23. 33), hvor han ogsaa gennemlevede de første $2^1/_2$ Aar af sit langvarige Fangenskab (Ap. G. 24—26). I den kirkelige Organisation var K.s Biskop Syriens Metropolit. Kirkehistorikeren Evsebios var Biskop dér. Fra det 13. Aarh. har K. ligget i Ruiner. *L. G.*

Kæsarea Filippi, By ved Foden af Hermon. Dens Grundlægger var Herodes d. st.s Søn, Tetrarken Filip, der ombyggede det ældre Paneas til en prægtig By, som han til Ære for Kejser Augustus kaldte Kæsarea, med Tilføjelse af sit Navn (Filips K.), til Forskel fra hans Faders By, Kæsarea ved Havet. Landskabet, hvor K. byggedes, danner en højtliggende Terrasse ved Sydfoden af det mægtige Hermon. Jordans stærke, pludselig fremvældende sydlige Kildeflod udspringer her og frugtbargør Omgivelserne. Bag Flodens Fremvæld er en stor Hule med en fordum til Guden Pan indviet Helligdom, hvis Navn Paneion gav den ældre By og Landskabet Navnet Panias eller Paneas. Her vandt Antiokos d. st. 198 f. Kr. en afgørende Sejr over Ptolemæerne. I Nærh. af Hulen byggede Herodes d. st., som fik Panias af Augustus, til dennes Ære et prægtigt Augustus-Tempel af hvidt Marmor. K. har som overvejende hedensk By næppe været betraadt af Kristus; men dens Navn er dog indskrevet i den evangeliske Historie, thi i dens Nærhed talte Herren i Anledning af Peters Bekendelse de mægtige Ord om sin troende Menigheds Urokkelighed (Mt. 16, 13 f.; Mk. 8, 27 f.). Evsebios beretter, at den blodsottige Kvinde skal have været fra Panias. Den nuværende ringe Landsby Bânjâs (Bânijâs) bevarer endnu Byens gl. Navn. Om Ba'al-gad (Josva 11, 17. 12, 7. 13, 5), der muligvis er identisk med Ba'alhermon (Dom. 3, 3; 1 Krøn. 5, 23), er det ældre Navn for Panias, er tvivlsomt. *L. G.*

Kætterdaab. I den gl. Kirke førtes der en langvarig og til Tider heftig Strid om Gyldigheden af den Daab, der blev udført i hæretiske Samfund. Der var Enighed om, at en Daab var ugyldig, naar den udførtes af Gnostikere og Monarkianere, som, selv om de brugte den rette Døbeformel, dog lagde noget ganske andet ind i de tre store Navne end Kirkens Tro. Men naar der blev Tale om Montanister og Donatister, blev der Uenighed. Flere af Kirkens ældste Lærere, der kun havde Blikket rettet paa Gnostikerne og lignende Hæretikere, hævdede bestemt K.ens Ugyldighed. Klemens fra Alexandria siger, at den kætterske Daab ikke er »rigtigt og ægte Vand«; Tertullian mener, at da Hæretikerne og Menigheden hverken have den samme Gud eller den samme Kristus, kunne de heller ikke have den samme Daab; og den første nordafrikanske Synode, vi kende, der holdtes omtr. 200, erklærede K.en for at være ugyldig. Det samme blev udtalt en Menneskealder senere paa 2 frygiske Synoder, hvor Firmilian af Kæsarea (S. 62) var til Stede. I Rom havde Novatianerne (se d. Art.) omdøbt alle de Kr., der sluttede sig til deres Samfund, men den rom. Kirke omdøbte ikke Novatianere. Man indskrænkede sig dér til at undersøge, om Daaben var udført »med Paakaldelse af Treenighedens Navn«, og naar det var Tilfældet, nøjedes man med at lægge Hænderne paa dem, der vare døbte saaledes. Men Cyprian af Carthago (I, 573) og et Par carthagiske Synoder hævdede, at Daaben var Kirkens Ejendom og forkastede K.ens Gyldighed. Den rom. Biskop Stephanus, der var uenig med Afrikanerne, forlangte med overmodige Ord, at alle skulde tilegne sig den romerske Opfattelse. Dionysios af Alexandria søgte forgæves at mægle mellem Stephanus og Cyprian. En stor Synode i Carthago (256) erklærede sig enig med Cyprian, og Firmilian udtalte sin Glæde over det aandelige Fællesskab mellem hans Kreds og Nordafrikanerne. Aaret efter døde imidlertid Biskop Stephanus af Rom, men Striden vedblev. Synoden i Arles (316) bestemte, at dersom en Hæretiker kommer til Kirken, skal han spørges om Trosbekendelsen, og hvis man ser, at han er døbt til Faderen og Sønnen og den Hellig-Aand, skal han ikke døbes; men hvis han, naar han spørges, »ikke svarer med denne Treenighed«, skal han døbes. En lignende Opfattelse blev hævdet i Nikæa over for Pavlos

fra Samosatas Tilhængere, fordi disse vel brugte den sædvanlige Dåbeformel, men i Virkeligheden ikke vedkendte sig Kirkens Tro paa Faderen og Sønnen og den Hellig-Aand. Og i den følgende Tid døbte man Hæretikere, der stod til Treenigheden som Pavlianisterne (J. Ernst, Die Ketzertaufangelegenheit, Mainz 1901).

Kætterdomstole, se Inkvisition (S. 538).

Kætteri (Vranglære) betegner i al Almindelighed en bevidst og aabenlyst hævdet Afvigelse fra den kirkelig fastslaaede Lære. Navnet stammer fra »Katharerne« (se Manikæere, de nye) i det 12. Aarh., men Sagen er omtrent saa gammel som Krdmmen selv, idet der allerede i N. T. tales om Mennesker, der føre falsk Lære (2 Pet. 2, 1; Tit. 3, 10 f., jvfr. 1 Joh. 4, 3). De her brugte Udtryk: Hæresi, Hæretiker, bleve derfor ogsaa de ældste Betegnelser og svare ganske til de senere K. og Kætter. Oldkirken førte en heftig Kamp mod Kætterne, Kirkefædrene gendrev dem i talrige Skrifter, de bleve udelukkede af Kirken, og Genoptagelse tilstedtes kun efter streng Kirkebod. Modsætningen til dem er overhovedet et Hovedmoment i Kirkens Udvikling til »katolsk Kirke«. Da Kirken blev Statskirke, anvendte man ogsaa verdslige Straffe mod dem: Forvisning, Konfiskation osv., ja Døden. Det første Eksempel paa Dødsstraf for Kættere gav Synoden i Trier, 385 (se Priscillian). De romerske Kætterlove anerkendtes imidlertid ikke i det merovingiske Rige, og i Middelalderens første Tid, da der kun fandtes ubetydelige sekteriske Bevægelser, høre vi ikke videre om Kætterforfølgelser. Disse begyndte imidlertid, da Pavevælden steg, og der i det 12. Aarh. opstod talrige Sekter. Med Dominikanerordenens Stiftelse og Inkvisitionens Oprettelse fulgte nu de talrige Kætterforfølgelser i 12. og 13. Aarh.; paa Kirkeforsamlingen i Toulouse 1229 anordnede Gregor IX Kætterdomstole og indsatte Kættermestre, der fôr frem med stor Grusomhed (efter Principet hellere at dræbe uskyldige end lade skyldige undslippe), udrustede, som de vare, med næsten ubegrænset Magt (se Albigensere og Inkvisition) og Principet: at betragte K. som en verdslig Forbrydelse, der maa straffes med den højeste verdslige Straf, fastholdtes fra nu af. I denne Betragtning af K. har alle Religionskrige deres Rod, og den fastholdes stadig principielt af den rom.-kat. Kirke. Nærmere bestemt er den blotte Fornægtelse af Kirkelæren selvfølgelig ikke Kætteri, men Vantro; K. er det derimod at føre falsk Lære og udgive den for kristelig (modsat ogsaa Skismatikere, der ikke afvige i Lære, men i Ritus og Kirkeforfatning). Der skelnes imidlertid mellem *hæresis formalis* ɔ: den bevidste Afvigelse fra Kirkens Lære, og *hæresis materialis*, der for saa vidt er uskyldelig, som vedkommende er uvidende om, at han er i Strid med Kirkelæren. Og under de nuværende Kulturforhold kan Romerkirken ikke anvende andre Straffe mod K. end de rent kirkelige. — Paa Protestantismens Grund maa denne Betragtning af K. som en borgerlig strafbar Forbrydelse bortfalde. Dog herskede der ikke straks Klarhed herover, ja endog Dødsstraf bragtes nu og da i Anvendelse (Servet), og det varede jo længe, inden Religionsfrihedens Principer anerkendtes. Men selve K.ets Begreb er ikke forsvundet, da det vilde betyde en med Kirkens Eksistens i Længden uforenelig Ligegyldighed over for den Lære, der føres. K.ets Begreb vil vedblivende finde Anvendelse, naar man skal bedømme en Lære, der vil kaldes kristelig. Men det væsentlige i K.ets Begreb nu er ikke (som i Romerkirken) den i K. liggende Protest mod Kirkens Autoritet, overfor hvilken selve K.ets Indhold træder ganske i Baggrunden, men kættersk kaldes, overensstemmende med Protestantismens Trosprincip, en saadan Lære, som, hvis den i sin umiddelbare Konsekvens blev den enkelte bevidst, maatte umuliggøre selve Troslivet. En mindre væsentlig Afvigelse kaldes derimod Heterodoksi. Forsøg paa en principiel, systematisk udtømmende Opstilling af de mulige K.er er indenfor den luth. Kirke blevet gjort flere Gange, saaledes i Ortodoksiens Tid fra dens Synspunkt af Nik. Hunnius (S. 493); senere af Schleiermacher. *J. P. B.*

København. Ved Aaret 1167 gav Kong Valdemar I Byen »Havn« eller »Køpmannehavn« med Halvdelen af Sokkelund Herred til sin Ven, Biskop Absalon, som paa en Holm i Sejlløbet mellem Sjælland og Amager opførte en fast Borg. Byen, hvis ældste Historie hviler i Mørke, voksede fra den Tid rask frem. Absalon overdrog Kong Valdemars Gave til Roskilde Bispestol, et skæbnesvangert Skridt, der i lange Tider gjorde K. til et Stridsæble mellem Kronen og Kirken. Fra Christoffer af Baierns Tid var K. det egentlige Kongesæde, om end Bisperne i Roskilde ikke godt kunde faa det ud af Hovedet, at Staden en Gang havde tilhørt dem. Endnu den sidste kat. Biskop, Joachim Rønnov, udstrakte sine Hænder efter K. i den kongeløse Tid efter Fred. I's Død. — I Middelalderen havde K. 4 Sognekirker, Vor Frue, St. Nikolai, St. Peders og St. Klemens. Ved den første af disse Kirker (opført o. 1200, men siden ofte hærget ved Fjendehaand og Ildsvaade) oprettede Biskop Peder Sunesen (d. 1214) et Kollegiatkapitel, bestaaende af 6 Kanniker med en Decanus (paa Dansk: Degn) i Spidsen; senere forøgedes Kannikernes Antal, og Kapitlet fik endnu et Prælatur (Kantordømmet). Kapitlet opløstes ved Ref., og dets Ejendomme tilfaldt Hellig-Aands Hospital og Universitetet. Omtrent samtidig blev St. Klemens's Kirke nedbrudt, medens Hellig-Aands Klostrets Kirke blev Sognekirke. St. Peders Kirke stod en Del Aar ubrugt, anvendtes siden en Tidlang til Kanonstøberi, indtil Frederik II lod Kirken restaurere og 1585 skænkede den til den tyske Menighed, der havde dannet sig i K. Paa K.s Slot fandtes fra gl. Tid et lille Kapel, der af Chr. III udvidedes til en Slotskirke. Fra Midten af 15. Aarh. og særlig siden Ref. kan Frue Kirke betragtes som Landets Hovedkirke, hvor en Række vigtige kirkelige Handlinger, Konge- og Dronningekroninger, Bispevielser, teol. Doktorpromotioner og Præsteordinationer, ere foregaaede. 1568 blev det foreskrevet, at den Form for Gudstjenesten, som brugtes i Frue Kirke, skulde være Rettesnor for alle Landets Kirker. I 15. og 16. Aarh. kaldes Frue Kirke jævnlig »Domkirken«, og faktisk har den ogsaa gjort Tjeneste som saadan, efter at Bispesædet var flyttet fra Roskilde til K., men Betegnelsen faldt dog siden bort. Kirken, der efter en Ildsvaade (1314) var

genopført i gotisk Stil, i nær Lighed med den endnu bevarede St. Peders Kirke i Malmø, og som inden den store Udrensning ved Ref. rummede 7 Kapeller og 44 Altre, foruden Højaltret og Sognealtret, ødelagdes ved K.s Brand 1728, men opførtes paany med Benyttelse af de levnede Mure, 1807 faldt Kirken atter for Englændernes Brandpile. Nu rejste den sig ikke mere i den gamle Skikkelse, men opbyggedes i rom.-gr. Tempelstil af C. F. Hansen (indviet 1829), senere prydet med Thorvaldsens skønne Billedhuggerarbejder. Nær op til Kirken og fra gammel Tid knyttet til denne og til Kapitlet laa vor Frue Skole, der endnu bestaar under Navn af Metropolitanskolen. I Chr. IV's Tid opførtes Holmens Kirke (indviet 1619) nærmest for Flaadens Officerer og Mandskab, »Holmens faste Stok«. 1637 begyndte Opførelsen af Trinitatis Kirke (indviet 1656) med Rundetaarn. Paa Kirkens rummelige Loft fik Universitetsbiblioteket sin Plads. Til Universitetet var denne Kirke nemlig oprindelig knyttet som Studenterkirke, hvortil den i Regensbygningen 1635 indrettede Kirke fandtes utilstrækkelig. 1683 blev den Sognekirke. Paa Grund af Sognebeboernes stærke Tilvækst i nyere Tid blev Trinitatis Sogn først (1858) delt i to med fælles Kirke; siden blev St. Pavls Kirke opført for den nordre Del af Sognet (indviet 1877). Den 1628 fuldførte Forstadskirke udenfor Nørreport blev ødelagt ved K.s Belejring 1658 og rejstes ikke siden. I den nyanlagte Bydel Christianshavn opførtes 1640 en midlertidig Trækirke med dansk og tysk Gudstjeneste. Under Chr. V afløstes den af den anselige Frelsers Kirke (indviet 1696). Under Fred. IV byggedes Zebaotseller Garnisons Kirke (indviet 1706), med dansk og tysk Gudstjeneste, ligesom Citadelskirken (indviet 1704). Den af samme Konge opførte Waisenhuskirke afbrændte ved 1728, men genopbyggedes af Chr. VI og var en Tid Midtpunktet for en mærkelig religiøs Bevægelse. Den gik til Grunde ved den store Brand 1795 og rejstes ikke senere. Da Chr. VI byggede det pragtfulde Christiansborg paa det gamle K.s Slots Plads, lod han ogsaa indrette en ikke mindre glimrende Slotskirke (indviet 1740). Ved Slottets Brand 1794 gik ogsaa Kirken op i Luerne. Senere opførtes (af C. F. Hansen) den nuværende Slotskirke (fuldendt 1826). 1749 lagde Fred. V i Anledning af den oldenborgske Stammes Regeringsjubilæum Grundstenen til en storartet Rundkirke, Frederiks Kirken (alm. kaldet Marmor-K.). Til Bygmester udvalgtes Franskmanden Jardin, og et stort og kostbart Arbejde udførtes; men efter at der var anvendt o. $1^1/_2$ Mill. Kr. paa Værket, medens der endnu var langt til Enden, maatte Arbejdet ophøre (1770) af Mangel paa Midler til Fuldendelsen. I over 100 Aar henlaa Bygningen som Ruin, indtil en Privatmand, C. F. Tietgen, med enestaaende Kraft tog Sagen i sin Haand og førte Værket til Ende 1894. Paa Christianshavn opførtes under Fred. V en efter Kongen opkaldt Kirke, der i o. 100 Aar bestod som tysk Kirke, indtil den af Mangel paa Menighed lukkedes for atter 1901 at aabnes som dansk Sognekirke for en Del af Christianshavn under Navn af Christians Kirken. Ved K.s Brand 1795 mistede Staden en af sine allerældste Kirker, St. Nikolai, i hvilken evang. Prædiken og Psalmesang i Hovedstaden først havde lydt (1529). Længe forhandledes om dens Genopførelse; men 1804 blev Sagen opgivet, og Sognets Beboere fordeltes til andre Kirker. Da K.s Befolkning i 19. Aarh. var i stærk Tilvækst udenfor de senere jævnede Volde, blev St. Johannes Kirke paa Nørrebro opført 1861, og ved denne Kirkes første Sognepræsts, R. Frimodts, energiske Virksomhed rejstes to andre Forstadskirker, St. Stephans (1874) og St. Jakobs (1878), hvortil senere kom Hellig Kors Kirke (1890), St. Andreas Kirke (1896) og Nasaret Kirke (1900). Om den i de seneste Aar udfoldede storartede Virksomhed i Retning af Kirkebygning se forøvrigt under Kirkefondet (S. 790). 1893 fik K. sin første og hidtil eneste Valgmenigheds Kirke, Immanuels Kirken paa Frederiksberg Sogns Grund. 1855 oprettede N. P. Grunnet en evang.-luth. Frimenighed, der siden fik sin egen Kirke. Af fremmede Konfessioners Kirker var den reformerte længe den eneste (den nuværende Kirke er fra 1731, en ældre fra 1688 brændte 1728). Brødremenigheden fik i 18. Aarh. en Forsamlingssal, og Jøderne 2 Synagoger (nu 1). Efter at Religionsfrihed var givet ved Grundloven 1849, fik efterhaanden forskellige Konfessioner, den anglikanske Kirke, Metodister, Baptister, Irvingianere, romerske og græske Katoliker, deres Kirker, ligesom forskellige frie Samfund, hvis Forhold til den evang.-luth. Bekendelse er meget problematisk, have skaffet sig egne Kapeller eller Forsamlingssale. (H. F. Rørdam, Kbhvns Kirker og Klostere i Middelalderen; C. Rothe, Udsigt over Kbhvns Kirkers Hist.; O. Nielsen, Kbhvns Hist. og Beskriv. I—VI).

I Middelalderen fandtes i K. følgende Klostre og Hospitaler: Helligaands Kloster og Hospital (formodentlig fra Slutn. af 13. Aarh.), Graabrødre Kloster (grundet 1238), St. Clare Kloster (grundet 1497), St. Jørgens Hospital, St. Gertruds Hospital og St. Anne Hospital, alle forsynede med Kirker eller Kapeller til Gudstjeneste. Næsten alle disse Stiftelser ophørte at bestaa efter Ref., og Bygningerne fik anden Anvendelse (Clare Kloster Kirke benyttedes en Tid til Gudstjeneste af Tyskerne i K., inden de fik Petri Kirke). Kun Helligaands Kloster, der i Middelalderen havde spillet en betydelig Rolle i K.s kirkelige Liv og ved Ref. for en Del blev de andre milde Stiftelsers Arving, har som Hospital fortsat sin Virksomhed indtil Nutiden. Klosterkirken blev en af K.s Sognekirker. Hospitalet, der en kort Tid (1617—25) var flyttet til gammel Vartov ved Strandvejen, beholdt siden Navnet Vartov. Efter at en Bygning, som var opført til Hospitalet i Nærheden af Sortedams Sø, var bleven ødelagt under K.s Belejring 1658—60, udvirkede Stiftelsens højt fortjente Præst, Anders Hjøring, at der 1660 blev indrømmet Stiftelsen en Gaard mellem Farvergade og Løngangsstræde, som i sin Tid havde tilhørt Tyge Brahe. Her indrettedes ogsaa en Kirkesal, der senere afløstes af den endnu bestaaende Vartov Kirke (indviet 1755), der særlig ved N. F. S. Grundtvigs Virksomhed som Præst her 1839—72 har indtaget en langt større Plads i K.s og hele Landets kirkelige Liv, end det ellers plejer at falde i Hospitalskirkers Lod. Ved de andre Hospitaler og Alderdomshjem, som i Tidens Løb ere opførte i K. (Abel

Cathrines Boliger, Frederiks Hospital, Almindeligt Hospital, Kommunehospitalet, Johannes-Stiftelsen o. fl.), ligesom ved forskellige »Børnehuse«, Fængsler og Arbejdsanstalter (»Ladegaarden«) er der ogsaa Kapeller eller Kirkerum.

K.s Universitet oprettedes 1479 af Christian I, efter at Pave Sixtus IV ved en Bulle af 17. Juni 1475 til Ærkebispen i Lund havde tilladt Oprettelsen af et fuldstændigt Universitet (en Højskole med alle de brugelige Lærefag) paa et anseligt Sted i den danske Konges Stater. Dette ældste Universitet, ved hvilket Mænd som Dr. Erik Nielsen (Rosenkrantz), Dr. Peder Albretsen og Dr. Peder Skotte virkede, blev dog ikke af stor Betydning for Almendannelsen, da de fleste studerende endnu som tilforn søgte til fremmede Højskoler. Humanismen havde nemlig vanskeligt ved her til Lands at bane sig Vej i Kamp mod den gamle Skolastik, der endnu havde Overtaget. Det Karmeliter-Kollegium, som 1519 aabnedes i St. Pedersstræde, efter at Chr. II havde givet Midler til dets Bestaaen, og som i Lektor Povl Helgesen havde faaet en talentfuld Forstander, besad vel Forudsætning for at kunne slaa ind paa en ny Bane; men det blev af alt for kort Varighed til at kunne udrette noget betydeligt. Dog var det en Foraarsbebuder, og flere af de Mænd, som vare dannede dér, eller havde indtaget Lærerstillinger ved Kollegiet, bleve snart efter Ref.s ivrige Forkyndere. Efter at den akademiske Virksomhed havde været standset nogle Aar under de indre religiøse og politiske Stridigheder, genoprettedes Universitetet 1537 af Chr. III som evang.-luth. Dannelsesanstalt, idet Kongen med Bistand af Dr. Joh. Bugenhagen 1539 gav det en ny Fundats og Læreordning samt forsynede det med større Midler, end det forhen havde haft. I den første Tid blev det nu en Hovedopgave for Universitetet at skaffe Danmark og Norge det tilstrækkelige Antal af evang.-luth. Præster. Akademiske Studier kunde dog endnu ikke gøres til en Betingelse for Adgang til Præsteembede. Noget saadant kunde først kræves, efter at Fred. II ved Oprettelse af Kommunitetet 1569 havde givet 100 fattige Studenter frit Underhold ved Universitetet. En teol. Embedsprøve blev først indført 1629. Som Lærere fra Chr. III's Tid kan fremhæves den lægekyndige Chr. Torkelsen Morsing og Teologerne P. Palladius, Jens Sinning og Joh. Machabæus. Ved Niels Hemmingsens betydningsfulde Lærervirksomhed (1543—79) steg Universitetets Anseelse i ikke ringe Grad. Efterhaanden fik det ogsaa i de forskellige Fakulteter Lærere, der med Dygtighed udfyldte deres Pladser. De nye Bestemmelser *(novellæ constitutiones)*, som Chr. IV 1621 gav Universitetet, sigtede til at fremme den akademiske Virksomhed, og fra denne Tid kan nævnes Lærere som Teologerne H. P. Resen og Jesp. Brochmand, Medicinerne Thom. Fincke, Casp. Bartholin og O. Worm, Astronomen Longomontanus og Botanikeren Sim. Paulli. Bartholinernes Slægt, i hvilken Thomas B. (d. 1680) især glimrede, gav Universitetet tildels dets Præg i 17. og Beg. af 18. Aarh. Oluf Borch, der samtidig var fremragende Filolog, Kemiker, Læge og Botaniker, har ved det af ham oprettede »Collegium Medicæum« stiftet sig et varigt Minde. Matematikeren og Astronomen Ole Rømer vilde i endnu højere Grad, end Tilfældet blev, have kunnet fremme Videnskaben, hvis Regeringen ikke alt for meget paa andre Maader havde lagt Beslag paa hans ypperlige Evner. Dansk Retsvidenskab fik først ved Andr. Hojer (d. 1739) ret Indgang ved Universitetet. Blandt hans Disciple og Efterfølgere vare Mænd som P. Kofod Ancher og H. Stampe, der med Dygtighed arbejdede videre paa den lagte Grund. L. Holberg, der virkede mere som Skribent end som akad. Lærer, paaviste Manglerne ved den hidtidige skolastiske Dannelse og øvede i det hele en frigørende Indflydelse paa Studierne. Hans Gram grundlagde den kritiske Behandling af Historien. Han og Biskop C. W. Worm havde en Hovedindflydelse paa den nye Læreordning, som Chr. VI 1732 gav Universitetet. I 2. Halvdel af 18. Aarh. trænger Naturvidenskaben sig stærkt frem, og fra det 19. Aarh.s Begyndelse har den i H. C. Ørsted en af sine mest berømte Repræsentanter. De af Struensee tilstræbte Omvæltninger ved Universitetet standsedes ved hans Fald (1772); senere fik det ved Schack Rathlou og H. F. Janson en forbedret Læreordning (1788). Lidt efter lidt rokkes der ved Latinens Eneherredømme, og Modersmaalet vinder frem, tildels ved Hertug Fred. Chr. af Augustenborgs Indflydelse som Universitetets Patron. Men det gaar langsomt. Det 19. Aarh. fuldbyrder Modersmaalets Sejr over hele Linien. Samme Tidsrum kan i alle Fakulteter pege paa grundige Videnskabsmænd og fremragende Lærere. Blandt Teologerne naaede H. Martensen højest; siden Hemmingsens Dage har næppe nogen dansk Teolog — end ikke Brochmand — haft et Navn, der var kendt og æret i videre Kredse. 1902 faar Universitetet en ny Forfatning, hvis demokratiske Præg svarer til den Forskydning af Magten i Staten, som i det hele er foregaaet siden 1849 (Werlauff, Kbhvns Universitet fra dets Stiftelse til Ref.; Nyerup, Kbhvns Universitets Annaler; H. F. Rørdam, Kbhvns Universitets Hist. 1537—1621, I—IV; Fra Universitetets Fortid, 1879).

I Middelalderen var Byen Roskilde Stiftets Bispesæde, om end Biskoppen havde en anselig Gaard i K., liggende paa den Plads, som Universitetsbygningen nu indtager. Ved Ref. skete den Forandring, at K. blev Bispesæde, om end de aarlige Landemoder fremdeles holdtes i Roskilde. Som Bolig anvistes der den evang. Superintendent (Biskop) en Gaard paa Hjørnet af Nørregade og Studiestræde, der forhen havde været Universitetsbygning og i en endnu tidligere Tid Byens Raadhus. Ved Hovedstadens Brand 1728 gik Bispegaarden med hvad den indeholdt, og da navnlig hele Stiftsarkivet og Biskop Worms ypperlige Bibliotek, op i Luer. Biskoppen maatte for en Tid flytte til Christianshavn. Siden opbyggedes Bispegaarden atter og har indtil nu afgivet Bolig for Sjællands Biskop. Dr. Frederik Münter (d. 1830) lod i Porten og anden Steds indsætte en Del af ham indsamlede mærkelige Skulpturer og Indskrifttavler fra Ægypten og andre Oldtidslande. I den nyeste Tid er Gaarden bleven restaureret paa en smuk

og stilfuld Maade (af Arkitekt Nyrop). Bisper: Peder Palladius 1537—60, Hans Albertsen 60—69, Poul Madsen 69—90, Peder Jensen Winstrup 91—1614, Hans Poulsen Resen 15—38, Jesper Brochmand 38—52, Hans Hansen Resen 52—53, Lavrids Mortensen Scavenius 53—55, Hans Svane 55—68, Hans Wandal 68—75, Hans Bagger 75—93, H. Bornemann 93—1710, Kr. Worm 11—37, P. Hersleb 37—57, L. Harboe 57—83 (adjungeret 48), N. E. Balle 83—1808 (adjungeret 82), Fr. Münter 08—30, P. E. Müller 30—34, J. P. Mynster 34—54, H. L. Martensen 54—84, B. J. Fog 84—95, T. S. Rørdam 95. *H. F. R.*

Københavnske Artikler er Navnet paa 43 »Artikler«, som de ved Herredagen i Kbhvn i Sommeren 1530 forsamlede evang. Prædikanter fra forskellige Egne af Landet udstedte som en Bekendelse om deres Tro og Lære, idet de i fyndigt Ordlag angav de Punkter, hvori de afveg fra de papistiske Lærdomme, og kortelig begrundede deres egen Opfattelse, medens den hl. Skrift fremhævedes som »den eneste fuldkomne Regel og Lov at leve efter for alle Mennesker, som skulle faa Naade og Salighed af Gud«. Disse Artikler ere uafhængige af den s. A. udstedte augsburgske Konfession og afgive et fordelagtigt Vidnesbyrd om det fremskredne Stade i Retning af evang. Oplysning, hvorpaa de danske Prædikanter stod, og vidne tillige om deres Besindighed, idet de ikke forkastede andet, end hvad der stred mod den hl. Skrifts Lære. Artiklerne udkom s. A. i Malmø i den vistnok af Peder Laurenssen udg. Beretning om Religionsforhandlingerne i Kbhvn (udg. paany af H. F. Rørdam 1889). Selve Artiklerne ere udgivne af Huitfeldt, M. Wøldike (med Kommentar) og C. T. Engelstoft. Som Hovedforfatter maa Hans Tausen sikkert nævnes. *H. F. R.*

Københavnske Kirkefond, se Kirkefond (S. 790).

Köbner, Julius, Baptistpræst, fødtes i Odense 11. Juni 1806. Han var Søn af den derværende Overrabbiner, men var allerede i sin Ungdom bleven overbevist om, at Krdmmen var en »fornuftigere« Religion end Jødedommen. 18 Aar gl. drog han paa Vandring som Gravør, og i Lübeck gik han, under Paavirkning af den ref. Præst Dr. Geibel, over til Krdmmen og lod sig døbe 31. Juli 1836 i Petri Kirke. I den følgende Tid levede han som Gravør i Slesvig og Holsten, skrev Digte og Dramaer og opfandt en Sættermaskine, der indbragte ham en Sølvmedalje fra Kbhvn. Senere fik han fra Hamburgs Senat en Guldmedalje for Løsningen af en Prisopgave om den bedste Sysselsættelse af forældreløse Børn. Han foreslog Undervisning i Straafletning, og Senatet kaldte da ham og hans Hustru til Hamburg for at forestaa en Skole i Straafletning. I Hamburg lærte han Baptisterne at kende, og 17. Maj 1836 optog I. G. Oncken ham i Baptistsamfundet. Han blev en betydelig Baptistprædikant, men hans Optræden for Baptismen bragte ham gentagne Gange i Fængsel. 1839 rejste K. til Danmark for at knytte Forbindelse med de opvakte dér, men paa Landet fandt han kun ringe Tilslutning. Bedre gik det i Kbhvn, hvor han med Gravør Peter Mønster dannede den første danske Baptistmenighed, der i Løbet af nogen Tid voksede til 32 Medlemmer. Da K. 1839 var paa Langeland, vandt han ikke mange, men i Sept. 1840 var han atter paa Øen, og da vandtes en Del. Oncken (se d. Art.) havde dannet et Traktatselskab, og for dette skrev K. flere dske Traktater, der bleve spredte om i Danmark; 1844 udgav han ogsaa et baptistisk Maanedsblad »Missionsblatt«. Han gjorde desuden, med Hamburg som Udgangspunkt, mange Rejser i Baptismens Tjeneste og samlede den Psalmebog, som de danske Baptister endnu bruge; den indeholder 100 Psalmer af ham selv. 1847 affattede han ogsaa »Glaubensbekenntniss und Verfassung der Gemeinden getaufter Christen«.

Køge Huskors. 1611 og følgende Aar forefaldt i Køge en af disse besynderlige og sørgelige Besættelsesepidemier, som var en af Fortidens Svøber, men i vore Dage forklares som hysteriske Anfald i Forbindelse med en vidtgaaende Overtro. Naar Mennesker først vare opskræmmede ved et tilfældigt, for dem uforklarligt Fænomen, var der under givne Forhold ofte ingen Grænse for, hvad Fantasien kunde foregøgle dem. Det hele Ustyr i Køge synes at have haft sin Oprindelse af en tilfældig natlig Støj i Hans Bartskærs Hus. Da man ikke kunde opdage den rette Aarsag, fik den onde »Gast« Skyld derfor. Der var navnlig en Dreng, der gebærdede sig som besat og fik mange til at tro paa, at han var forhekset. Alle Vegne saa man Syner. »For somme var Gasten at se som en Præst, for somme som en Købmand, for somme som en Hund, for somme som et Svin«. Der skete Bøn i Kirkerne rundt omkring for de ulykkelige Folk, hvis Hus saaledes var hjemsøgt, og Præsten i Køge, Niels Simonsen Glostrup (S. 228), forsøgte at drive den onde Aand ud af Drengen, men forgæves; da han faldt paa at tale Latin, fik han gennem Drengen det Svar af Aanden, at »det gad han ikke bryde sit Hoved med«. Først efter at 15 gamle, fattige Kvinder, som »Gasten« (gennem Drengen) angav som sine »Herskerinder«, vare dømte og brændte, standsede denne Farsot omsider. — Mange Aar efter fik Rektor Johan Brunsmand paa Herlufsholm (S. 399) fat paa en skreven Beretning om disse Begivenheder, som han supplerede med Uddrag af Retsakterne mod de formentlige Troldkvinder, hvorpaa han i god Tro 1674 udgav det hele under Titel: »Et forfærdeligt Hus-Kors eller en sandfærdig Beretning om den gruelige Fristelse, som tvende fromme Ægtefolk i Køge for nogen rum Tid siden har været plaget med«. Bogen, der vakte en overordentlig Opsigt, udkom i mange Oplag (sidst 1870) og oversattes paa Latin og Tysk (Wad, Rekt. paa Herlufsholm, S. 171 f.). *H. F. R.*

Kögel, Theodor Johannes Rudolf, f. 18. Febr. 1829 i Birnbaum. Under Studieaarene i Halle paavirkedes han stærkt af Tholuck og Ahlfeld. 1857 blev han Præst for Menigheden i Haag. 1862 Hofpræst i Berlin. 1873 Generalsuperintendent. Han var en rigt begavet Natur, som bl. a. ogsaa har udgivet en Digtsamling; en selvstændig, myndig Mand, der som Kirkepolitiker ubetinget forsvarede Unionen, medens han traadte i den skarpeste Modsætning til Protestantforeningen. Som Tilsynsmand øvede han betydelig Indflydelse paa Præster og Menigheder, og ved Visitatserne beundredes hans

Katekisationer. Men særlig udmærkede han sig som Prædikant. Hans Sprog er energisk, anskueligt og fint gennemarbejdet, baaret af ægte evang. Aand. Han har udgivet en Række Prædikensamlinger, som har vundet stor Udbredelse. Sygdom, fremkaldt ved Overanstrengelse, nødte ham til at trække sig tilbage 1890. Efter en trang Prøvelsestid, som han bar med Taalmod og Tro, døde han 2. Juli 1896. *J. P.*

Köhler, August, protest. Teolog, fødtes i Schmalenberg i Rhinpfalz 8. Febr. 1835 og gjorde 1856 en videnskabelig Rejse til Holland, hvis Frugter han fremlagde i »Die niederl. ref. Kirche« (Erl. 1856). 1857 blev han Privatdocent i Erlangen, 1862 extr. Prof., 1864 ord. Prof. i Jena, 1866 i Bonn, 1868 i Erlangen, hvor han døde 17. Febr. 1897. I teol. Henseende stod han Delitzsch og v. Hofmann nær. 1860—65 udgav han en Kommentar til de eftereksilske Profeter, 1875—93 en »Lehrb. der bibl. Gesch. Alten Testaments«. I en Artikel i »Neue kirchl. Zeitschrift« for 1894 søgte han at klare sit Standpunkt til den moderne gltstl. Kritik og var ingenlunde blot afvisende. Senere, i Aug. 1896, værgede han sin Opfattelse i en Afhandling om »Die heil. Schrift als Gottes Wort«. For i Baiern at bane Vej for Indførelsen af den reviderede Udg. af Luthers Bibelovers. skrev han 1886 »Ueber Berichtigung der luth. Bibelübersetzung«; han var en Ven af den indre Mission og Israels-Missionen.

Kølesyrien, fra Selevkidernes Tid det gr. Navn paa Libanondalen, den store, berømte syr. Slette mellem Libanon og Antilibanos, nu Bika'. Om der i Josva 11, 17. 12, 7 og Am. 1, 5 er ment K., er tvivlsomt. Navnet K. betyder det hule Syrien (*Κοίλη Συρία*). Efterhaanden blev K. en politisk Betegnelse for Landet Ø. og S. for Libanon, saa at »Fønikien og K.« omfatte hele den sydl. Del af det syriske Rige; saaledes i 3. Esra og Makkabæerbøgerne (1 Mak. 10, 69; 2 Mak. 3, 5. 8. 4, 4. 8, 8. 10, 11). Undertiden skelnes mellem Judæa, Samaria, Fønikien og K., som da omfatter Landet Ø. for Libanon og Ø. for Jordan (ogsaa Ammoniter og Moabiter). Ogsaa hos Josefos findes foruden denne sidstnævnte Betydning den videre, omfattende hele Palæstina; men i Romertiden begrænsedes Navnet K. til kun at omfatte det østl. Land. *L. G.*

Köln. En middelalderlig Legende fortæller, at Apostlen Peters Discipel, Maternus, forkyndte Evangeliet i K.; men denne Efterretning er ikke tilstrækkelig hjemlet. Derimod har en Maternus været Biskop dér under Konciliet i Arles (316), og han har da rimeligvis været Byens første Biskop. Der var et Øjeblik Tale om at gøre K. til Ærkesæde i Bonifatius's Tid, men først 795 blev Hildebold Ærkebiskop dér, med Liège, Utrecht og senere Münster, Osnabrück, Minden og Bremen som Lydbiskopper. Især under Ærkebiskop Philip I af Heinsberg (1168—91) fik K.s Ærkebiskop de store Besiddelser, der gjorde Fyrstebiskopperne dér saa indflydelsesrige i det nordvestl. Tyskland.

Om Kirkestriden i K. 1837 se (I, 679).

K. har 19 rom.-kat. Kirker, blandt dem den berømte Domkirke, til hvilken Grundstenen blev lagt 15. Aug. 1248, da Konrad af Hostaden var Ærkebiskop. Først 1823 begyndte under Ahlerts Ledelse en Restauration og Fuldendelse af den ufuldendte Kirke, og især efter at der 1840 var dannet en »Dombauverein« skred Arbejdet fremad. 1863 var selve Kirken færdig, og 14. Aug. 1880 ogsaa Taarnene.

Kønechen, Jesper Baltzersen, dsk Separatist, fødtes i Kbhvn 9. Aug. 1629, blev i sin Ungdom paavirket af Niels Svendsen Chronich (I, 507) og andre Sværmere. Som Kvækerne udtalte han sig imod, at Kr. bleve Øvrighedspersoner, og imod Krig. Han sad en Tid i Fængsel og blev derpaa landsforvist. Først gik han til Skaane, derpaa til Holland, hvor han vilde stifte Fred mellem alle Kr. og alle Folk og bringe det nye Testaments Krdm. tilbage. 1677 gjorde han et Forsøg paa igen at fæste Bo i Kbhvn, men da det ikke lykkedes, gik han til Lübeck, hvor han giftede sig og levede som Auktionsholder, stadig optagen af sværmeriske Tanker og altid stridbar over for Præsterne. Han døde 26. Sept. 1715 (H. F. Rørdam i Khist. Saml. 2. R. III).

König, Friedrich Eduard, protest. Teolog, f. i Reichenbach i Sachsen 15. Nov. 1846, blev 1871 Privatdocent, 1885 extr. Prof. i Teol. i Leipzig, 1888 ord. Prof. i Rostock, 1889 i Bonn. Han har bl. a. skrevet: »Gedanke, Laut und Accent als die drei Factoren der Sprachbildung, comparativ und physiologisch am Hebräischen dargestellt« (Weimar 1874), »Neue Studien über Schrift, Aussprache und allg. Formenlehre des Aethiopischen« (Leipzig 1877), »Hist.-krit. Lehrgebäude der Hebr. Sprache« I (1881), »Der Offenbarungsbegriff des alten Testaments« (1882), »Hauptprobleme der altisraelit. Religionsgesch.« (1884), »Falsche Extreme in der neueren Kritik des A. Test.'« (1885), »Beiträge zum positiven Aufbau der Religgesch. Israels« I—II (1886), »Glaubensgewissheit und Schriftzeugnis« (1890), »Der Glaubensakt des Christen nach Begriff und Fundament untersucht« (1896), »Bibel und Babel« (1903 ?).

Königsberg, Hovedstad i Provinsen Øst-Preussen, har sit Navn efter de tyske Ridderes Slot, der til Ære for Kong Ottokar II af Böhmen, som tog Del i Ordenens Korstog mod de hedenske Preussere, fik Navnet K. Senere boede Ordenens »Hochmeister« dér, og 1525 blev Byen Residens for Hertugerne af Preussen. Ved Ref.s Indførelse 1523 var Biskop Georg von Polentz virksom; 1530 fik Landet ved Polentz's og Speratus's Hjælp en Kirkeordning. 17. Aug. 1544 grundede Hertug Albrecht og hans Gemalinde, Dorothea af Danmark, under Melanchthons Medvirkning, et Universitet i K. Senere blev K. Udgangspunktet for den osiandristiske Strid (se Art. Osiander). Under Trediveaarskrigen var Universitetet i K., paa Grund af Byens Afstand fra Krigsskuepladsen, stærkt besøgt; i Aaret 1642 var der o. 1700 Studenter i K. Ved Midten af det 17. Aarh. fandt Synkretismen dér et Tilhold; ved Overgangen fra det 18. til det 19. Aarh. virkede Kant dér.

Køning, Mouritz Pedersen, dsk Biskop, var født i Krogstad ved Moss i Juni 1637. Han gik i Viborg Skole, blev Student 1656, og, skønt han deltog i Kbhvns Forsvar, tog han Attestatsen 1658. Derpaa rejste han til Udlandet, hvor han studerede cartesiansk Filosofi, blev 1663 Magister, 1666 Adjunctus theologiæ, 1667 Prof., 1668 ved kongelig Udnævnelse *Dr. theol.*

— den første af de dske *doctores bullati*. S. A. blev han Biskop over Aalborg Stift, men allerede 2. Maj 1672 døde han (Khist. Saml. 4. R. I).

Köstlin, Julius Theodor, protest. Teolog, f. i Stuttgart 17. Maj 1826, blev 1850 Repetent i Tübingen, 1855 extr. Prof. i nytestl. Exegese og Universitetspræst i Göttingen, 1860 Prof. i systematisk Teol. i Breslau, 1870 i Halle; han døde 1901. Han har bl. a. skrevet: »Die schottische Kirche, ihr inneres Leben und ihr Verhältniss zum Staat« (1852), »Die Begründung unserer sittlich-relig. Überzeugung« (1893), »Der Glaube und seine Bedeutung für Erkenntniss, Leben und Kirche« (1895), »Christliche Ethik« (1898), samt de to Hovedværker: »Martin Luther. Sein Leben und seine Schriften« I—II (5. Oplag ved G. Kawerau 1902) — der ogsaa foreligger i 2 forskellige forkortede Udgaver, den mellemste i norsk Overs. — og »Luthers Theologie« I—II (1901 [2]).

Tillæg.

Fabre, Ferdinand, fr. Forf., f. 1830, bestemte sig først til Præst og besøgte Seminarierne i Sains Pons og Montpellier, men opgav, ikke uden en indre aandelig Kamp, Teologien for literær Virksomhed. Han opnaaede efter adskillig Modgang Akademiets Pris for den første af to Fortællinger udg. under Fællestitlen *Scènes de la vie cléricale* (1862—63). Senere har han i Romanform givet en Række ypperlige Karakter- og Virkeligheds-Skildringer af rom.-kat. Gejstlige. Bekendtest er *L'abbé Tigrane* 1873 (overs. paa Dansk ved O. Ahlefeldt 1885), *Mon oncle Célestin, mœurs cléricales* (1881). Sine indre Kampe har han skildret i sin mærkelige Selvbiografi *Ma vocation* (1889). Han døde 1898 som Konservator ved Bibliothèque Mazarin. 5 Aar efter hans Død udkom *Ma jeunesse*, der danner et Supplement til *Ma vocation*. *S. A. B.*

Fastelavn er Betegnelse for den Tid, da Fasten (S. 18) begynder. Ordet F. er dannet af det nedertyske »vastel-avent« (Fasten-Abend), men i ældre Dansk er den sidste Stavelse i Ordet vistnok opfattet som »Lag« (faste laghen, fastelagn).

Felgenhauer, Paul, Sværmer, stammede fra Putschwitz i Böhmen og studerede 1615 Teologi i Wittenberg. Han roste sig af guddommelige Aabenbaringer, haabede paa Tusindaarsriget og skrev mange Skrifter, i hvilke han udtalte, at romerske Katoliker, Lutheranere og Calvinister til Hobe vare forkastelige Sekterere, der bar Dyrets Mærke. Et Hovedpunkt i hans Skriverier var Fremhævelsen af Protestanternes Uenighed og sædelige Fordærvelse. Da han blev forvist fra Böhmen, tog han til Nederlandene. 1635—39 boede han i Bederkesa ved Bremen, 1657 var han i Fængsel i Solingen, 1659 opholdt han sig i Hamburg.

Finnian (Finnen), irske Helgener. 1) **F. af Clonard** var født i Leinster, men var gaaet over den irske Kanal til Byen Menevia for at lære af David, Gildas og andre fromme og lærde Folk. Medens han var dér, skal han have grundet 3 Kirker. Efter Hjemkomsten til Irland (o. 520) slog han sig ned i Clonard, i Grevskabet Meath, hvor han blev Abbed for et berømt Kloster og havde mange Disciple, bl. a. Irlands saakaldte 12 Apostle. Hvorvidt han ogsaa har været Biskop, er tvivlsomt. Han døde 550. Hovedfesten for ham er 12. Dec., men han mindes ogsaa 23. Febr. — 2) **F. af Moville** er Ulsters særlige Helgen. Ogsaa han fik sin Uddannelse i Britannien, hos en Biskop Nennio (St. Ninian i Withern?). Han grundede en Skole i Moville og var maaske en af Colums (I, 537) Lærere; de fleste mene dog, at Colum var en Discipel af F. af Clonard. Han døde o. 579.

Fortabelse, evig, se Evige Helvedstraffe (I, 824).

Fox, Edward, eng. Biskop, f. o. 1496, studerede i Cambridge og blev 1528, sammen med Gardiner (S. 168), sendt til Rom for at udvirke Pavens Tilladelse til Henrik VIII's Skilsmisse. 1529 holdt han i Kongens Nærværelse i Waltham en berømt Samtale med Cranmer om Lovligheden af Henrik VIII's Ægteskab, og i de følgende Aar udførte han med stor Dygtighed forskellige diplomatiske Hverv i Frankrig og virkede for Skilsmissen. Til Løn fik han store Præbender, og 1536 blev han Biskop af Hereford. S. A. rejste han til Tyskland for at forhandle med Lutheranerne. I Wittenberg talte han med Luther, og fra Wittenberg rejste han til Rigsdagen i Frankfurt, hvor Skilsmissesagen ogsaa blev drøftet. Han døde i London 8. Maj 1838.

Foxe (Fox). 1) **John F.**, eng. Martyrologist, fødtes i Boston i Lincolnshire 1516. Han studerede i Oxford, hvor han blev nøje knyttet til William Tyndale og andre ivrige Evangelister. 1548 blev han Lærer for den henrettede Jarl af Surreys Børn, og under Opholdet paa Reigate Slot udgav han sine første teol. Afhandlinger, der røbede hans protestantiske Tænkemaade. Under Maria den blodige kom hans Elevers Bedstefader, den rom.-kat. Hertug af Norfolk, ud af Fængslet, og dermed var J. F.'s Opdragerhverv i Reigate til Ende. Han flygtede da til Fastlandet, og i Strassburg lod han trykke første Del af en lat. Afhandling om Forfølgelser af Reformatorer fra Wyclif til hans egen Tid (1554). Fra Strassburg gik han til Frankfurt og var en Tid Medlem af denne Bys Flygtningemenighed. Siden kom han til Basel, og

dér fortsatte han Arbejdet paa sin Martyrhistorie; det første Foliobind udkom 1559. Kort efter vendte han tilbage til England og oversatte sit Værk paa Engelsk. 1562—63 udkom hans »Acts and Monuments«, og samtidig 2. Del af det lat. Værk i Basel. Han døde i April 1587. — 2) **Richard F.**, eng. Biskop, f. 1447 eller 48 i Ropesley i Lincolnshire, studerede i Oxford. Efter Slaget ved Bosworth (1485) gjorde Henrik VII ham til sin Seglbevarer og til Biskop af Exeter; 1491 blev han forflyttet til Bath and Wells. Begge Steder udførte Titularbiskop Thomas af Tine hans biskoppelige Vielser. 1494 forflyttedes R. F. til Durham, og derfra ledede han forskellige vigtige diplomatiske Forhandlinger med Skotland. 1501 blev han Biskop af Winchester. Det var paa hans Raad, at Henrik VIII ægtede Katarina, Arthurs Enke. Efterhaanden som Wolsey steg i Kongens Yndest, tabte R. F. sin Indflydelse, og 1516 udleverede han det kgl. Segl til Biskop Ruthall af Durham. Sine sidste Leveaar tilbragte R. F. i Stilhed, med Varetagelsen af sine biskoppelige Pligter, og han brugte en Del af sine rige Indkomster til at oprette Corpus-Christi-Kollegiet i Oxford. Han døde 5. Okt. 1528 efter i 10 Aar at have været helt blind.

Fraser, James, eng. Biskop, fødtes 18. Aug. 1818 i Prestbury i Gloucestershire og studerede i Oxford. 1847 blev han præsteviet og levede som Præst i Cholderton i Wiltshire, men beholdt tillige sit Fellowship i Oriel-Kollegiet. 1858 blev han eksaminerende Kapellan hos Biskop Hamilton af Salisbury og paa dennes Anbefaling Medlem af en Kommission, der skulde undersøge Skolevæsnet i nogle fattige Distrikter. Den Betænkning, han afgav (1859, offentliggjort 1861) vakte stor Opsigt og henledte den almindelige Opmærksomhed paa ham. 1860 opgav han sit Fellowship og blev Præst i Ufton Nervet i Berkshire. 1865 blev han sendt til de Forenede Stater og til Kanada for at undersøge Skolevæsnet dèr, og hans Beretning om denne Rejse (1866) vandt meget Bifald. Lord Cranborne tilbød ham Bispestolen i Calcutta, men dette Tilbud afslog han. 1870 blev han Biskop af Manchester. Som saadan tog han livlig Del i de sociale Bevægelser og traadte i venligt Forhold til Dissenters, saa at man kaldte ham »alle Denominationers Biskop«. Han døde 22. Okt. 1885 (J. W. Diggle, Life of Bishop J. F., London 1891; J. Bryce, Studies in Contemp. Biography, London 1903, 196 f.).

Gabler, Matthias, Dr. i Wittenberg, blev 1520 af Christiern Torkelsen Morsing hentet til København sammen med Martin Reinhardt for at være Lærer ved Universitetet. Han var, saavidt vides, Universitetets første Docent i det gr. Sprog. G. blev kun et Par Aar i Danmark; »for Kongens Skyld«, d. v. s. paa Grund af Opstanden og Christiern II's Forjagelse, maatte han forlade Landet.

Galimberti, Luigi, Kardinal, f. i Rom 25. April 1836, var en Tidlang Lærer ved Propagandaens Kollegium og tog Del i Redaktionen af »Journal de Rome« og »Moniteur de Rome«. Derpaa blev han Nuntius i Wien og 1893 Kardinal med S. S. Nereo ed Achilleo som Titelkirke samt Præfekt for de pavelige Arkiver. Han døde 7. Maj 1896. G. var en af Pavestolens dygtigste Diplomater i den nyeste Tid.

General-Kirkeinspektions-Kollegiet. Til de Foranstaltninger, som under Kong Christian VI sattes i Værk for at styrke og fremme Kirkelivet, hører det nævnte kgl. Kollegium, der oprettedes ved Patent af 1. Okt. 1737. Sagen var forberedt paa en ret hemmelighedsfuld Maade ved Forhandlinger mellem Kongen og hans nærmeste kirkelige Raadgivere, J. L. Holstein, J. S. Schulin, A. Hojer o. fl., medens ingen af Landets Biskopper vare tagne med paa Raad. Da Instruksen for Kollegiet (se Rørdam, Hist. Saml. og Studier IV, 222 f.), af hvilken Patentet er et for Offentligheden beregnet Udtog, er forfattet af Hojer, tør man med Vished antage, at Planen i Hovedsagen skyldes denne energiske, overordentlig arbejdsdygtige og idérige Personlighed, der, i alt Fald i den senere Del af sit Liv, afgjort tilhørte den pietistiske Retning og nød Kongens uindskrænkede Tillid som en Mand, der var brugbar til alt og ikke veg tilbage for nogen Anstrengelse. Kollegiets Opgave skulde være »med største Flid og af yderste Evne at befordre den levende Guds rette Kundskab og sande Frygt«, samt at fremme kirkelig Enighed. Kirkelige Stridigheder skulde det derfor søge at standse; men selv skulde det »ikke befatte sig med at kende og dømme i nogen Slags Processer«. Med Lærerne og Lærdommen i Kirkerne skulde det have et vaagent Øje, at »Guds Ord rent og tydelig efter den Helligaands Sind iblandt os læres i Overensstemmelse med den hellige Skrift og vores symbolske Bøger«. For Kirketugtens opbyggelige Brug skulde der sørges, ligesom for Uniformitet i Udførelsen af de kirkelige Handlinger og Skikke. Kirkeritualet skulde Kollegiet underkaste en Revision. Indsnegne Misbrug skulde søges ryddede af Vejen, og i Særdeleshed skulde der agtes paa, at Menighederne ikke led Mangel paa retskafne Lærere og opbyggelige Bøger. Kollegiet skulde vaage over, at de Lærere, der ansattes i Kirker og Skoler, ikke blot havde den fornødne Lærdom, men ogsaa saadanne Naturens og Naadens Gaver, forenede med et eksemplarisk Levned, at de kunde fremme sand Opbyggelse. Den gejstlige Stand skulde søges renset for alle uværdige Elementer; Lærernes Tal skulde forøges ved Ansættelse af Kapellaner og Kateketer. Der skulde drives paa flittig »Husbesøgelse« af Præsterne. Bisperne og Provsterne skulde tilholdes at foretage deres Visitatser med større Frugt og Opbyggelse, end hidtil ofte var sket, og flittig opmuntre Præster og Kandidater til at give Agt paa sig selv og den dem befalede Hjord, og uafladelig at vaage og bede. Bisperne skulde gennemgaa Koncepterne til Præsternes Prædikener for at undersøge, om de vare opbyggelige, overbevisende og indtrængende, og om Saliggørelsens Orden rettelig forklarédes, hvorom der siden skulde indberettes til Kollegiet. Dette skulde gøre Forslag til en bedre Indretning af Provste- og Præstemøder, og »anordne bekvemme og ret øvede Præster og andre«, der »uformodentlig« skulde indfinde sig i Kirkér og Skoler for at erfare, om det gik ordentlig og opbyggelig til i Menigheden. Kollegiet skulde øve en Over-

censur over alle religiøse Skrifter, saa det kunde forkaste Bøger, der vare antagne af de sædvanlige Censorer (Bisperne og det teol. Fakultet) og antage saadanne, som disse havde forkastet. Alle kgl. Kollegier og Embedsmænd skulde være forpligtede til at give enhver forlangt Oplysning. I vigtige Sager kunde Kollegiet indkalde alle paagældende til personlig at give Forklaring. Det skulde have umiddelbart Referat til Kongen, til hvis Afgørelse alle af Kollegiet foreslaaede Forbedringer og Foranstaltninger skulde indstilles. — Det hele havde kendelig til Formaal at lægge større Alvor ind i det kirkelige Arbejde og at rense og uddybe det kirkelige Liv. Men Foranstaltningen kan ogsaa ses fra andre Sider, hvor den tager sig mindre fordelagtigt ud. Ikke ganske uden Grund er den betegnet som »et ordnet Spioneri«. I ethvert Tilfælde staar Kollegiets Oprettelse i Forbindelse med Chr. VI's fremtrædende Tilbøjelighed til underhaanden at skaffe sig de Oplysninger om Personer og Forhold, som han ikke fik ad embedsmæssig Vej. — Præses i Kollegiet skulde Geheimeraad J. L. Holstein, der tillige var Oversekretær i det danske Kancelli, være. For øvrigt bestod det oprindelig af Sjællands Biskop P. Hersleb, Generalprokurør og Prof. jur. A. Hojer, Kongens gamle Lærer J. W. Schrøder, Hofpræst Bluhme og Holmens Provst M. Hwild. Hojer blev Kollegiets Sekretær og Forretningsfører. Snart strømmede der Forslag til kirkelige Forbedringer samt Klager over Misligheder af forskellig Art i stor Mængde ind til Kollegiet, ikke at tale om anonyme Angivelser og umodne Projekter, saa Kollegiet snart fik mere at gennemgaa, end det lettelig kunde overkomme. Da Hojer allerede døde 1739, led det et meget følelige Tab. Ved hans Bortgang »faldt Knebelen af Klokken«, sagde Biskop Hersleb, der var lidet tilfreds med, at Kollegiet indskrænkede den biskoppelige Myndighed, ligesom ogsaa med hans egen Stilling i Kollegiet, hvor han jævnlig overstemtes af den udpræget pietistiske Majoritet. Imidlertid fortsattes Virksomheden. Men under de stærke religiøse Strømninger i Chr. VI's Tid havde Kollegiet en vanskelig Opgave. Det skulde drive den kirkelige Udvikling fremad, men nødtes snart til at holde igen, naar separatistiske og herrnhutiske Bevægelser truede med at tage Overhaand og forstyrre Statskirkens Orden. Dette fremtræder navnlig i den af Kollegiet konciperede Forordn. af 13. Jan. 1741, der satte snævre Grænser for de i hin Tid meget yndede gudelige Forsamlinger. — Efter Frederik V's Tronbestigelse søgte Hersleb ved en indgiven meget skarp og tildels overdreven Kritik af Kollegiets Virksomhed at faa samme standset. Det lykkedes dog ikke; men under de forandrede Tidsforhold tabte General-Kirkeinspektionen mere og mere i Betydning, indtil den endelig 1791 ganske ophævedes efter længe kun at have været en Skygge af, hvad der oprindelig var tilsigtet. *H. F. R.*

Gertrud, Abbedisse i Nivelles i Syd-Brabant, var en Datter af Pepin af Landen og Itta (Jutta). Allerede tidlig bestemte G. sig til at leve i ugift Stand, og med Støtte fra Biskop Amandus af Maastricht (I, 66) grundede Itta efter Pepins Død et Nonne- og Munke-Kloster i Nivelles, hvis Abbedisse G. blev. G. prises i Helgenkrøniken for sine personlige Dyder og sin Iver for Herrens Hus og ikke mindst for sit Kendskab til den hl. Skrift (»næsten hele den guddommelige Lovs Bibliotek gemte hun i sin Hukommelse, og hun aabnede ved den Hellig-Aands Hjælp Allegoriens dunkle Hemmeligheder for Tilhørerne«). I Nivelles blev der oprettet et af de ældste Gæstehjem i Nederlandene, og i Fosses (i Provinsen Namur) lod G. bygge et Hus for fremmede Pilegrimme. Hun døde 17. Marts 659 i en Alder af 33 Aar og blev som Abbedisse efterfulgt af Wilfetrud, under hvem Ærefrygten for den fromme G. begyndte at give sig Udtryk ved en Udstilling af det fattige Leje, paa hvilket G. havde endt sine Dage. Under Wilfetruds Efterfølgerske, Agnes, blev der til G.s Ære bygget en Kirke, og 17. Marts blev hendes Helgendag. Paa hende overførte Folketroen en Del af de Forestillinger, der knyttede sig til Gudinden Freja, og navnlig paakaldte de rejsende hende ved Afskeden (»at drikke Gertrudeminne«). Man troede mange Steder, at de afdøde tilbragte den første Nat hos G., den næste hos Ærkeengelen Mikael. Hun afbildes i Reglen som Abbedisse, staaende ved Havet med den hvide Lilje, Jomfrueligheds Symbol, i Haanden, medens Rotter og Mus, Symboler paa de urene Aander, som hun sejrede over, løb op ad hendes Kjole og Stav. I Norden, ikke mindst i Danmark, byggedes mange Stiftelser for syge og fattige til St. G.s Ære, saaledes i Kbhvn (H. F. Rørdam, Kbhvns Kirker og Klostre i M.A., 1859, 342 f.). Men ved Ref. tabte Ærefrygten for St. G. sig, og hendes Stiftelser bleve fattige. Derpaa tyder maaske Ordsproget, at »Forgyldningen er gaaet af St. G.«. I 12. Hdaar blev Klostret i Nivelles omdannet til en Stiftelse for Kanonisser og Kanniker af adelig Byrd.

Gotti, Girolamo Mario, Kardinal, fødtes i Genova 29. Marts 1834. 16 Aar gl. traadte han ind i de skoløse Karmeliters Orden, og 1870 blev han denne Ordens Generalforstander. 1892 blev han sendt som Nuntius til Brasilien; 29. Nov. 1895 blev han Kardinal. 1902 fulgte han Kard. Ledochowski som Præfekt for Propagandaen. I Konklavet 1903 var han et af Paveemnerne.

Grove-Rasmussen, Andreas Christian Ludvig, dsk Præst, fødtes i Horsens 8. Sept. 1836. 1855 blev han Student fra Haderslev, 1860 teol. Kand., 1862 pers. Kap. for Balslev og Ejby paa Fyn, 1864 Præst i Gram i Tørning Len, 1868 i Fol paa Gram Gods. 1870 blev han afskediget af den preuss. Regering, fordi han ikke vilde bede for Tyskernes Sejr i den fr.-tyske Krig. Efter et kort Ophold i Kbhvn rejste han til Nordamerika for paa »Udvalget for den dansk-amerikanske Mission«s Vegne at undersøge den aandelige Tilstand blandt de udvandrede Danske. Da han var kommen hjem, tog han atter Bolig i Gram og holdt Gudstjenester dér i en Forsamlingssal i sit Hus, indtil økonomiske Forhold drev ham tilbage til Danmark. 1874 blev han Præst i Harte og Bramdrup i Ribe Stift, 1878 i Allerup og Davinde paa Fyn, og 1892 ved St. Hans Kirke i Odense. Han døde Skærtorsdag (31. Marts) 1904. Under Krigen 1864 udgav han et Flyve-

blad, der blev trykt i Ribe, senere, som Formand for »den indre Missions Forening i Nordslesvig« Bladet »Elias«, og han har udgivet en Mængde større og mindre missionshistoriske, biografiske og etnografiske Arbejder (bl. a. »Kristelige Levnedsløb i det 19. Aarh.« I—IV, 1886—90), en Postil (»Guds Fred« 1885) og en daglig Andagtsbog (»Kristelig Husven« 1882).

Grækere, se Javan (S. 599).

Haave, Anders Nilsen, fremragende norsk Lægprædikant, f. i Førde i Søndfjord 1809, d. 1867. Udgaaet af den fra Hauge stammende Vækkelse, foretog H. som Lægprædikant fra 1836 til 1853 Rejser, der strakte sig over hele Norge. H. har sin store Betydning deri, at han førte Haugianismen frem til større evang. Klarhed. Hverken hos Hauge eller de fra ham udgaaede Prædikanter var Guds frie uforskyldte Naade kommet helt til sin Ret i Forkyndelsen. Bodens Alvor og Troens Frugter i en kr. Vandel var stillet i Forgrunden, medens Forkyndelsen af Naaden var forbundet med forsigtige Reservationer, som vanskeliggjorde Tilegnelsen. H. naaede paa en Rejse 1838 frem til klarere evang. Livssyn, og fra den Tid af blev Kristus, tilegnet i Troen, som han meddeler sig til os i Ord og Sakrament, Midtpunktet i hans Forkyndelse. Det lykkedes ham ogsaa at føre Haugianismen i det hele ind i en friere, mere evang. Retning. H. var en sjelden begavet Folketaler. Han øvede dog Indflydelse ikke blot ved sine Taler, men ogsaa ved sine Breve til haugianske Kredse. Paa sine Rejser ledsagedes han en Tid af den unge Lægprædikant, senere Præst, Mads Wefring. I sine sidste Aar, fra 1856, virkede H. som Afholdsagent for »Den norske Forening mod Brændevinsdrik« (A. C. Bang, H. N. Hauge og hans Samtid, 1874; Th. Horten, A. H.s Liv og Virksomhed, 1893; M. I. Wefring, Minder fra mit Rejseliv, 1897). *C. B.*

Hammurabi, Konge i Babylon. Til at vække Interessen for denne Konge har fremfor alt bidraget, at han almindelig betragtes som lig den Konge af Sinear, som 1 Mos. 14, 1 omtales under Navnet Amrafel. Men selv om denne Sammenstilling, der ganske vist er meget sandsynlig, men som dog betvivles af enkelte som Bezold, ikke var, vilde H. dog efter sin egen Betydning gøre Krav paa særlig Interesse. Det er nemlig ham, som har grundlagt det i Vestasiens Historie saa dybt indgribende babylonske Rige, og som navnlig har givet Byen Babel en politisk og religiøs Overvægt, som man træffende har karakteriseret ved at sammenligne den med Roms Betydning i Oldtid og Middelalder. Før H., hvis Regeringstid sættes til omkring 2225 f. Kr., fandtes der i Egnene omkring Evfrats nedre Løb en Række Fyrstendømmer, hvis Midtpunkter dannedes af de forskellige her liggende ældgamle Byer med deres Helligdomme. Mellem disse Fyrster herskede der en stadig Rivalitet. Af og til lykkedes det en af dem at underkaste sig flere eller færre af de andre, men disse nye Riger vare aldrig af Varighed og kuldkastedes snart af andre Erobrere. I Reglen dannede de nordbabylonske Konger en Slags Enhed overfor de sydbabylonske. Under saadanne Forhold var det ikke vanskeligt for andre at gøre Indgreb i de babylonske Egne, og vi høre saaledes, at Elamiterne i Tiden forud for H. havde underkastet sig Dele af Babylonien, navnlig Byen Larsa. Paa denne Tilstand var det nu, at H. gjorde Ende. Han var den 6. Konge af et Dynasti, som kaldes »det første babylonske«, og om hvilket flere antage, at det var indvandret i Babylonien. Ved at underkaste sig de andre babylonske Smaastater lykkedes det ham at skabe en saa kraftig babylonsk Magt, at det fra nu af for lang Tid var forbi med Elamiternes Overherredømme. En af de vigtigste Byer i hans Rige var Sippar, men til den egentlige Hovedstad gjorde han Byen Babel, der hidtil synes at have spillet en temmelig beskeden Rolle og maaske hørt til de yngste mellem Stæderne ved Evfrat. Som Følge deraf fik Babels Stadgud, Marduk, i den følgende Tid en dominerende Stilling mellem de andre Guder og arvede navnlig en Del af de Prærogativer, der tidligere tilhørte den mægtige Guddom Bel, hvis ældgamle Helligdom befandt sig i Nippur. I det gl. T. er derfor de Steder, hvor der tales om Bel, at forstaa om Guden Marduk-Bel. Bl. a. blev Marduk paa denne Maade Skaberguden og Gudernes Herre i den babylonske Skabelsesberetning, hvoraf man kan se, at denne først kan have faaet den Form, hvori den nu foreligger, i Tiden efter H.

Ved Siden af sin krigeriske Virksomhed sørgede H. med stor Energi for det nyskabte Riges indre Udvikling. Ved at bygge eller istandsætte Dæmninger beskyttede han Landet mod Flodens Oversvømmelser, medens han samtidig, ved at lade »Hammurabi-Kanalen« grave, inddrog nye Egne for Agerbruget. For at hindre Nøden i Misvækstaar lod han samle Forraad af Korn i Byerne. Han rensede Landet for de Røverbander, der plagede det, og sørgede ogsaa paa anden Maade for sine Undersaatters Sikkerhed. De mange Helligdomme rundt om i Landet istandsatte han og skænkede dem rige Gaver. Og fremfor alt sørgede han for Lov og Ret i Landet ved at lade samle og offentliggøre den store Lovsamling, hvis Fund i de senere Aar har vakt saa stor Opmærksomhed. Den blev indhugget som Indskrift paa Stenblokke, af hvilke én opstilledes i et Tempel i Babel, en anden i Soltemplet i Sippar. Denne sidste blev senere af Elamiterne slæbt som Sejerstrofæ til Susa, hvor den fandtes i Vinteren 1901—1902 af en fransk Udgravningsekspedition. Den begynder og ender med en Række pompøse Udtalelser af Kongen, hvori han opregner alt, hvad han har gjort for sit Folk, og navnlig, hvorledes han har sørget for Rettens Gennemførelse, for at den stærke ikke skal mishandle den svage. Imellem denne Indledning og Slutning findes selve Lovsamlingen, der uden nogen systematisk Ordning opregner en talrig Mængde Bestemmelser, mest i Form af forudsatte Tilfælde, hvis Behandling fastsættes. Denne Kodex — den ældste hidtil kendte Lovsamling — har overordentlig Interesse baade i juridisk Henseende og for Kulturhistorien, idet den gennem sin Kasuistik opruller et Billede af det gennemkultiverede babylonske Samfundsliv, der tjener til yderligere at fuldstændiggøre, hvad man véd gennem

de talrige Forretningsdokumenter og Breve, der ere bevarede fra hine gamle Tider. Desuden have Lovene en særlig Interesse ved paa flere Punkter at frembyde overraskende Paralleler til de gltestl. Love. Selv om den personlige Andel, som Kongen har haft i disse Loves Formulering, muligvis har været meget ringe, saa viser dog den Omstændighed, at han har foranlediget deres Samling og gjort dem let tilgængelige for Menigmand, at det ikke er uberettiget, naar han roser sig af, som en trofast Hyrde, at have sørget for de Menneskers Velfærd, hvis Styrelse Bel og Marduk havde overdraget ham. — (L. W. King, The Letters and Inscriptions of H., King of Babylon, 3 Bd. 1898—1900; Délégation en Perse, tome IV, textes élamites-sémitiques, deuxiéme série, par V. Scheil, 1902; H. Winckler, Die Gesetze H. 1904; smlgn Fr. Buhl, Kong H.s Lovsamling, i Nordisk Tidskrift 1903, 335 f., hvor videre Literatur anføres). *Fr. B.*

Harboøre, det nordvestligste Sogn i Ribe Stift, $1^1/_2$ Mil fra Lemvig, ligger indeklemt mellem Vesterhavet og Limfjorden. Mod Nord bestaar Sognet kun af en Klitstribe, der adskiller de to Vande. Mod Syd træder Fjorden tilbage og giver Plads for en stor, lavtliggende sandet Flade indenfor Klitrækken. Midt paa Fladen ligger H. Kirke. I Sydøst er H. vel landfast, men dog ved en lang Indskæring af Fjorden samt ved et Bakkedrag isoleret i Forhold til det øvrige Land. Sognets Kystlinie mod Havet strækker sig fra lidt N. for Bovbjerg op til Thyborøn i en Længde af henved 2 Mil. Beboerne, 1600 i Tal, ere dels Landbrugere, dels Fiskere. Den barske Natur, hvor der, ofte under Dødsfare, kæmpes med »æ Hav« baade om Føden og — ved de hyppige Strandinger — om Menneskeliv, har gjort H.boerne til dybe, noget tunge, stærke, undertiden haarde Naturer.

I kirkelig Henseende er i den senere Tid Opmærksomheden bleven henledet paa H. dels ved Pastor Moes Ligtale ved Fiskernes Begravelse 1893, dels ved Pastor Anton M. Jensens Afskedigelse 1901.

1) Moe var Præst paa H. 1877—85. I disse Aar og siden, efter hans Forflyttelse til Sydjylland, vaktes der paa H. et stærkt Menighedsliv af sædvanlig Indre Missions Farve. Baade Livet og Modstanden derimod prægedes af de stærke, selvstændige Naturer. Skellet mellem Verden og de troende var skarpt. De sidste stod fast sammensluttede i et stort »Samfund«. Stærkt knyttede, som rimeligt var, til Moe, drog de efter hans Bortrejse ofte i store Skarer ned til ham, og naar han aflagde sine aarlige Besøg paa H., flokkedes de i endnu større Skarer om hans Prædikestol. Moes Efterfølgere vare unge Præster, og Forholdene vanskelige at magte. Dette førte til, at Præsterne hyppig skiftede (i 6 Aar 3 Præster). Herved udvikledes »Samfundets« Selvstændighed, baade i heldig og mindre heldig Betydning. Og den vedvarende Tilstrømning af Præster og Indremissionærer, der kom for at »se det stærke Liv« og for »at prædike paa H.«, bidrog ogsaa til, at Gemytterne ikke kunde komme i Ro, hvad de trængte til. Vidt om i Vestjyllands vakte Kredse blev H. bekendt, og hertil bidrog ogsaa »Harboøre-Sangbogen«, en af »Samfundets« Midte udgaaet Samling af aandelige Sange, hentede rundt om fra, mest af vækkende Art, ofte ikke meget poetiske, men kraftigt-enfoldige og med ierfaldende Melodier. Den vandt stor Udbredelse og havde sin Mission, indtil den senere afløstes af andre Samlinger (saaledes »Hjemlandstoner«). Ejendommeligt for Menighedslivet paa H. var bl. a., at man tog den kr. Vidnepligt op med stor Alvor, undertiden med Haardhed, men som en Samvittighedssag. Typisk herfor er en Brudgoms Afvisning af Præstens Lykønskning efter Vielsen i H. Kirke. Den nu afdøde Brudgom har selv skildret Begivenheden saaledes: »Jeg havde jo Bryllup den 12. April i H. Kirke, og efter Brudevielsen, da vi vare færdige til at gaa, kom Præsten ned til Stolen til mig for at lykønske mig, og da jeg anser vores Præst for en af disse Præster, som Skriften taler om, staa som stumme Hunde paa Sions Mure, og er altsaa vantro, kunde jeg ikke sige Tak; men jeg syntes, at Præstens Embede kræver Ærbødighed, hvorfor jeg rakte ham min Haand og svarede ganske stille disse Ord, at jeg ej kunde sige Tak til denne hans Lykønskning, fordi jeg tror ej, De har denne Lykke, som jeg gerne vil have. Hvorimod Degnene svarede jeg Nej til begge to uden at række dem min Haand«. Han tilføjer: »Jeg er efter mit naturlige Menneske bange, men Herren vil selv styrke mig med sin Ydmygheds, Sindigheds og Krafts Aand, at jeg altid maa gaa min Frelsers Ærinde og ikke mit eget!«

21. Novbr. 1893 tidlig om Morgenen druknede 26 H.fiskere under Landingsforsøg. De begravedes 27. Novbr. i en stor Fællesgrav paa H. Kirkegaard i Nærværelse af Tusinder og under stor Deltagelse fra hele Landet. Ligtaler holdtes af Sognepræsten, Madsen, og af Moe. Tilstede vare mange Avisreferenter fra hele Landet, navnlig ogsaa fra kbhvnske Blade. Over Moes Ligtale rejste der sig straks en Storm i Aviserne. Han beskyldtes for ubarmhjertig Dømmesyge, og Skældsord som »Helvedespræst« og »svovldryppende Missionspræst« regnede ned over ham. De »hellige« i H. fremstilledes derimod — unægtelig ved en Misforstaaelse — som stakkels forkuede, uselvstændige Mennesker, der vaandede sig under »Missionspræsternes Despotisme«. Det meste af Ophidselsen skyldtes, at uaandelige Referenter, i Forvejen foruroligede ved de troende Fiskeres djærve Vidnesbyrd for dem, manglede Forstaaelse af Krdmmens Alvor og vare uvante med ved slige Lejligheder at høre Sandheden om Frelse og Fortabelse forkyndt uden Blødagtighed og Menneskefrygt. Og for saa vidt ramte Hadet ikke blot Moe, men Krdmmen. Men ligesom der i Ligtalen dog manglede Toner, som man med Rette havde ventet at høre her, hvor hele Landet var i Sorg over de forulykkede, saaledes fandtes der i den 2 Udtalelser, hvor Forkyndelsen af det skarpe Skel og af Fortabelsens Fare var stillet saaledes paa Spidsen, at der var ført for stærk Tale. Herom samlede Modstanden sig hos de alvorligere, og herpaa tog Biskop Balslev i Ribe Sigte i den Tilrettevisning, han 28. Jan. 1894 sendte til Moe, og som senere efter Kirkeministeriets Ønske blev offentliggjort, antagelig for at be-

rolige de ophidsede Gemytter rundt om i Landet. Striden om Ligtalen vedblev dog og fortsattes i flere Pjecer, idet man førte Angrebet fra Moe og hans Venner paa H. over paa hele den indre Mission, for hvem H.begivenheden blev et Vendepunkt, fra hvilket kan dateres en stærkere Modstand mod dens Arbejde og et større Had til dens Arbejdere. Angrebet imod »Missionens Helvedeslære og Helvedespræster« blev imidlertid ført saaledes, at man skød over Maalet og ramte Krdmmen i Stedet for den indre Mission. Katoliken Johannes Jørgensen paaviste klart denne Forveksling i sin Bog »Helvedfjender« (1898), idet han her stillede sig sammen med den indre Mission imod »Helvedfjenderne« og paaviste, at den evige Fortabelse ikke var en Opfindelse af den indre Mission, men hele Kirkens énstemmige Lære.

2) Efter Pastor Madsens Forflyttelse ansattes (1899) den 28aarige Anton M. Jensen som Sognepræst paa H. Det viste sig snart, at det var hans Program at udrydde den formentlige »Helvedeslære« i Menigheden. Medens han i saa Henseende straks kom i skarp Modsætning til Indre-Missionsvennerne paa H., fik han fra disses Modstandere i Begyndelsen en ikke ringe Tilslutning, der dog tabte sig, efterhaanden som det viste sig, hvad hans Udvikling bar ham hen imod. Allerede i Jan. 1900 indledede han sin Agitation med et Foredrag paa H. om »det evige Helvede«, hvis Tilværelse han i stærke Udtryk benægtede. Foredraget blev offentliggjort og vakte en Del Opsigt. Overfor sine Foresatte søgte han at forsvare sig ved at skelne imellem, hvad han fremsatte som »Lære«, og hvad han i Foredrag udtalte som sin private Mening, og trods Tilrettevisninger fra Biskop Gøtzsche i Ribe og fra Kirkeministeriet fortsatte han sin Agitation. 12. Septbr. 1900 skrev han i et Hovedstadsblad en udæskende Artikel: »Skal vi saa sove videre?« hvor han bl. a. skriver: »Hvor længe skal det vare, inden vi høre et énstemmigt Skrig mod denne modbydelige Lære?« ɔ: Læren om det evige Helvede, der »maaske i gamle Dage kunde holde Pøbelen i Tømme, men som nu er Aarsag til, at Tusinder af sundttænkende og varmtfølende Kvinder og Mænd vende Kirken Ryggen«. Kirkeministeriet indhentede derpaa det kirkelige Raads Betænkning over Sagen og anmodede derefter under 13. Nov. Biskoppen om at give Pastor Jensen en alvorlig Irettesættelse, fordi han trods den tidligere Tilrettevisning havde fortsat sin Agitation mod Kirkens Lære i en Form, som maatte anses for aldeles uforsvarlig for en Præst i Folkekirken, hvorhos det meddeltes ham, at hvis han fortsatte hermed, vilde han derved selv gøre sin Forbliven som Præst i Folkekirken umulig. Umiddelbart efter Modtagelsen af Biskoppens Irettesættelse udsendte Pastor Jensen (20. Nov. 1900) et Manifest til en Mængde Blade, hvori han kritiserede Irettesættelsen og udtalte, at han havde ønsket at faa Ministeriet til, enten ved en tydelig Udtalelse eller ved at afskedige ham, at tilkendegive, om man som Præst i Folkekirken kan tale imod Helvedstraffenes Evighed eller ej. Men — siger han — da Ministeriet ikke har gjort nogen af Delene, har han naaet det Resultat af sin Kamp, »at en Præst i den danske Folkekirke uhindret af den højeste Autoritet offentlig kan udtale som sin Overbevisning, at der intet endeløst Helvede findes«. Han vilde altsaa tvinge Ministeriet til enten at desavouere Kirkelæren eller at afsætte ham. Endnu ventede man dog med at skride ind imod ham — i den Tanke, at han ved nærmere Overvejelse dog muligvis kunde blive til Sinds at rette sig efter det ham givne Tilhold. Men imidlertid fuldbyrdede den sædvanlige Udviklingslov for Læreafvigelser sig over Pastor Jensen. Paa dette Omraade begynder man ikke dér, hvor man ender; man føres derhen, hvor man ikke vil og ikke havde tænkt sig at skulle komme (eller hvor man maaske stod fra først af, men uden at vide det), og særlig har det været manges Udgangspunkt paa Vejen til Fornægtelsen af de grundkr. Sandheder: at begynde med Nægtelsen af den evige Fortabelse (denne Sammenhæng skyldes formentlig, at den evige Fortabelse er det negative Udtryk for Aabenbaringens Værdi). Her begynder ofte den Vej, der ender i Unitarisme. Pastor J. fortsatte sin Agitation og holdt endelig i Bonnet Forsamlingshus ved Lemvig et Foredrag, der bragte Bægeret til at flyde over. Titlen var: »Den nye Reformation« (i Modsætning til Luthers). Han udtalte her: »Vi trænge til en Kæmpe, der kan sparke alle de Dogmer hen i den muldne Studerekrog, hvorfra de kom. Vi trænge til en Vaskerkone, der kan skruppe Støvet af Ruderne, at vi andre igen kan faa Vorherre at se«. Og de Dogmer, hvorom han her talte, var ikke blot Læren om de evige Helvedstraffe, men ogsaa Læren om Kristi Guddom og om Treenigheden.

Disse mod Folkekirken og dens Lære stridende Udtalelser, fremsatte med udfordrende Overmod trods gentagne Tilhold om at være stille, i Forbindelse med Hensynet til den pinlige Opmærksomhed, hans Optræden havde vakt i alle kirkelige Lejre, samt til den Uret, der vilde begaas mod H. Menighed, hvis denne fremdeles skulde have ham til Præst, medførte saa efter Indstilling af Biskop Gøtzsche, der her kraftig støttedes af Biskop Rørdam, at Pastor J. afskedigedes fra sit Embede den 28. Jan. 1901. Han skrev 1901—02 Smaabøgerne »Kristendom for mig« og »Harboørehistorier« samt oversatte et Par engelske, unitariske Skrifter.

Som rimeligt var, blussede Kampen imod »det evige Helvede« paany op ved disse Begivenheder, hvilket foranledigede Biskop Rørdam til 1901 at skrive sit Lejlighedsskrift »Evig Frelse og evig Fortabelse«, hvor han paaviste, at den evige Fortabelse, lært af Skriften og den kr. K. fra Begyndelsen, er den nødvendige Evigheds-Fortsættelse af den Forhærdelse, som et Menneske allerede her kommer ind i, naar det tillukker sit Hjerte for Guds Frelse i Jesus Kristus (L. Koch, Fra Grundtvigianismens og den indre Missions Tid; C. Davidsen, Harboøre). *G. K.*

Harboøre-Sangbogen, se Harboøre.

Haugvaldstad, John, f. i Rennesø 1770, d. i Stavanger 31. Decbr. 1850, var en af Hauges Venner, virkede ogsaa en Tid som Lægprædikant, navnlig i det vestlige Norge, og foretog som saadan Rejser til Danmark (1818 og 1820)

og Sverig (1822 og senere), men nedsatte sig fra Beg. af Tyveaarene i Stavanger, hvor han som Fabrikejer udfoldede megen Virksomhed. 1834 grundlagde han en Opdragelsesanstalt for fattige Pigebørn, »Josefines Stiftelse«. Ved sin kr. Holdning, Sindighed og Visdom havde H. stor Indflydelse i vide Kredse. Han krævede stærk Kontrol fra Lægfolks Side over Lægprædikenen, at den kunde øves i den rette Aand. H. tilhørte den ældre haugianske Retning med dens noget tunge Alvor, som dog formildedes ved Kærligheden til Guds Rige. Denne Kærlighed var levende hos H. og har givet sig et skønt Vidnesbyrd. Stærkt grebet af den paa hin Tid vaagnende Missionsinteresse, rejste den gamle Mand 1841 til Hamburg for, i Anledning af paatænkt Oprettelse af en Missionsskole, at indhente Oplysninger hos det nordtyske Missionsselskabs Bestyrelse. Denne H.s kraftige Optræden, med det Lys, den bragte over Sagen, virkede i væsentlig Grad til Oprettelse af det norske Missionsselskab 1842 og Missionsskolen 1843. Lige til sin Død var H. omtrent stadig Medlem af Selskabets Hovedbestyrelse. *C. B.*

Hermansen, Christen, dsk Teolog, fødtes i Store Brøndum, Viborg Stift, 31. Jan. 1806. 1825 blev han Student, 1830 teol. Kand. 1839—41 foretog han en videnskabelig Udenlandsrejse til Tyskland, Italien, Grækenland og Tyrkiet. Efter sin Hjemkomst blev han konstitueret som Docent i semit.-østerl. Filologi og Literatur; 1844 blev han Lektor, 1845 extr. Prof. i semit. Filologi, 1848 extr. Prof. i Teologi med det gl. Test. som Hovedfag, 1850 ord. Prof., 1882 tog han sin Afsked, og 19. Okt. s. A. døde han. H. var i Besiddelse af en omfattende Lærddom i alle de teologiske Discipliner. I dogmatisk Henseende var han ortodoks Lutheraner af den gamle Skole; som gltestl. Teolog var han i høj Grad konservativ, nærmest en Meningsfælle af Hengstenberg. Ved sine Forelæsninger, og især ved sin grundige Ledelse af de skriftlige Øvelser, fik han Indflydelse paa mange, men som selvstændig Forfatter er han kun optraadt med et Par Programmer, af hvilke navnlig hans Undersøgelse om det Curetonske Evangeliehaandskrift (1859) vakte Opmærksomhed. Men som selvstændig Oversætter af det gamle Testament (Psalmerne 1862; Profeten Esaias 1865) og som Hovedmanden i den Komité, der tilvejebragte den reviderede Oversættelse af det gl. Test. (autoriseret 25. April 1871), har han indlagt sig stor Fortjeneste. 1878 modtog han fra Leipzig den teol. Doktorgrad. En Del af sin Formue testamenterede han til Legater; hans store Bibliotek blev indlemmet i Viborg Stiftsbibliotek.

Hermenevtik er et gr. Ord ligesom det beslægtede Eksegetik eller Eksegese. Til Grund for disse Ord ligge to gr. Verber, der begge egentlig have samme Betydning: fortolke, udlægge; desuagtet har Sprogbrugen gjort en Adskillelse, saaledes at man ved Hermenevtik forstaar Teorien om den rette Fortolkning og dennes Fremstilling, ved Eksegese den praktiske Udøvelse af Fortolkningens Kunst. Trangen til en Fortolkning og en Fortolkningslære kan være til Stede ved alle saadanne Ord og Skrifter, hvis Ophavsmænd i Tid og Sted ere langt fjernede fra dem, der ønske at tilegne sig deres Tanker, men med særlig Styrke gør den sig gældende overfor saadanne Skriftsamlinger, der ere komne til at indtage en autoritativ Stilling paa et eller andet Omraade. Først ved at have et saaledes bestemt afgrænset Stof kan H. komme til at omfatte mere end nogle faa ganske almindelige Regler og Anvisninger. En egentlig Fortolkningslære har man derfor ogsaa kun uddannet indenfor Retsvidenskaben og Teologien. Stoffets Ejendommelighed stiller her H.en særlige Opgaver. Der hersker imidlertid ikke fuld Enighed i den nøjere Bestemmelse af den bibelske H.s Opgaver. Efter nogle skal den ikke indskrænke sig til at bestemme den rette Metode til at overvinde de Vanskeligheder, som Sproget, Formen (Billedtale, Lignelser o. s. v.) eller de fjerne historiske Forhold bereder for Forstaaelsen, men med Henvisning til de bibelske Skrifters religiøse Indhold, der kun kan opfattes helt og fuldt af den troende, og med Henvisning til deres Krav paa at berette om guddommelig Aabenbaring gør man gældende, at der foruden de nævnte rent historiske Opgaver ogsaa stilles H.en den endnu langt vanskeligere Opgave, at udfinde de Grundsætninger, som den troende Bevidsthed maa følge ved Udledelsen af kr. Lære af den hl. Skrift. H.en skulde saaledes ikke blot give Anvisning til at finde et Steds Mening, men ogsaa til med Troens Sans at bestemme den deri indeholdte Tankes Betydning, hvorvidt den har en mere eller mindre forbigaaende Betydning eller maaske har evig Gyldighed. Andre foretrække at henføre den sidstnævnte Opgave under Dogmatiken for derved at opnaa, at de hermenevtiske Regler komme til at hvile paa ren historisk-videnskabelig Grund — noget, der dog ikke helt lader sig gøre, da H.en ikke ganske kan se bort fra den troende Bevidsthed som sin subjektive Forudsætning. Man staar her overfor det samme vanskelige Spørgsmaal om Forholdet mellem Tro og Historie, der møder os paa saa mange Punkter i Teologien, og som føles med stor Styrke særlig i vor Tid, uden at det kan siges at have faaet nogen tilfredsstillende Besvarelse.

Men vil saaledes den troende Bevidsthed være en nødvendig subjektiv Forudsætning for Eksegese og H., er det lige saa sikkert, at den til Gengæld ikke kan undvære H. Eksegesens Historie er et talende Vidnesbyrd om, hvilke Afveje den troende Bevidsthed kommer ind paa i sin Fortolkning af den hl. Skrift, hvis den ikke bliver skolet ved de Regler, som en videnskabelig H. maa opstille. Ganske vist besidder Skriften i det grundvæsentlige en saadan Klarhed, at selv den enfoldigste ved Brugen af den kan blive »vís til Salighed« (2 Tim. 3, 15), men en nøjere Forstaaelse af Enkeltheder kan kun vindes ved Benyttelse af de videnskabelige Hjælpemidler, som ingen sandhedstro Forskning kan gaa uden om.

Efter den ovenfor givne Bestemmelse omfatter H. baade Læren om Midlerne til at vinde den rette Forstaaelse og Anvisninger til dennes Fremstilling. Blandt saadanne Midler maa i første Række opstilles Kendskab til de Sprog, i hvilke de bibelske Skrifter ere affattede (hebr., aram., gr.). Betydningen baade af Sætnings-

forbindelser og af de enkelte Ord maa bestemmes ved Sammenligning med den Literatur, som i det hele foreligger i disse Sprog, og hvis en Udvikling indenfor Sprogene kan spores, da ganske særlig ved Jævnførelse med den samtidige Literatur. Her har for det ny T.s Vedkommende den allernyeste Tids Papyrusfund bragt et rigt Materiale til Veje, skrevet i Datidens daglige Talesprog, netop det samme, som de nytestl. Forf. anvendte. Men over det maa ikke glemmes det tilbørlige Hensyn til Septuaginta, hvis stærkt hebr.farvede Græsk i saa høj Grad har haft Indflydelse paa de nytestl. Forf.s Sprog. Ligeledes maa det overvejes, hvorvidt den Omstændighed, at Jesu egne Taler oprindelig have været udtrykt paa Aram., i visse Tilfælde kan give et Fingerpeg henimod den rette Forstaaelse. Og da enhver ny Aandsstrømning næsten altid indvirker paa et Sprog, især paa de enkelte Ords og Begrebers Betydning, bør man ogsaa altid have den Mulighed for Øje, at Krdmmen kan have givet et Ord eller et Begreb et helt nyt Indhold. Det er H.ens Opgave at pege paa alle disse Hensyn, som maa tages, og afveje det indbyrdes Forhold mellem dem, idet den overalt bygger paa den semit. og gr. Sprogvidenskabs Resultater. — Ogsaa Ejendommeligheder i Stilen kan berede Vanskeligheder for Forstaaelsen, som H.en maa give Vejledning til at overvinde. Det gælder her at se det enkelte Sted saavel i Lyset af vedkommende Forf.s stilistiske Ejendommelighed som af hele Samtidens Taleformer, da man ellers let ledes vild. Den vigtigste Opgave for H.en paa dette Punkt bliver imidlertid at bestemme de rette Grundsætninger for Adskillelsen mellem egentlig og billedlig Tale og for Fortolkningen af denne sidste. Denne Opgave lader sig ikke løse uden en høj Grad af Eortrolighed med og Indlevethed i Aabenbaringens Sandhedstotalitet. Indenfor den billedlige Tale er Allegorien og for N. T.s Vedkommende Lignelserne det mest fremtrædende Element. H.ens Historie kan opvise meget forskellige Grundsætninger om Lignelsernes rette Fortolkning (se Art. Lignelser). For tilfulde at forstaa en givet Tekst kræves ogsaa et nøje Kendskab til de hist. Forhold, under hvilke den er opstaaet. H.en maa henvise Fortolkeren til en indgaaende Undersøgelse af Samtidens politiske, sociale og religiøse Forhold, endvidere af den enkelte Forf.s personlige Livshistorie og Livsforhold, af de ydre Omstændigheder eller den indre aandelige Trang, som har fremkaldt det enkelte Skrift osv. H.en maa her bygge paa den nytestl. Tidshistorie, den bibelske Historie og Indledningen til de bibelske Skrifter. Den maa i lige Grad advare mod en Eksegese, der paa Grund af dogmatiske Fordomme overser de mange Baand, som knytte Skriftordet til Fortid og Samtid, og mod en ilfærdig Overfladiskhed, der udfra Lighed i Form og Udtryk med samtidige Fænomener uden videre slutter til Lighed i aandeligt Indhold.

Foruden disse Anvisninger til at fjerne de ydre Afstande (i Henseende til Sprog, Stil og Historie), der er mellem Skriftordet og Nutidslæseren, har den bibelske H. ogsaa den Opgave at bestemme den rette Metode til at vinde den egentlige religiøse Forstaaelse. Som Regel samles alt, dette Punkt vedrørende, i de to store Grundsætninger, som just Reformationen bragte til fuld Anerkendelse: Grundsætningerne om den ene Skriftmening og om Skriften som sin egen Fortolker. Ved den førstnævnte Grundsætning afvises den Tilbøjelighed, som i K.n saa ofte og saa stærkt har gjort sig gældende, til at lægge en anden og formentlig dybere Mening ind i Skriftordene end den egentlige og bogstavelige. Kun som opbyggelig Anvendelse, ikke som Udlægning, kan en saadan allegorisk Fortolkning have nogen Eksistensberettigelse. Virkelig Troskab mod Bogstaven er den eneste sikre Vej til den sande aandelige Mening. Den anden Grundsætning: Skriften som sin egen Fortolker betoner, at Betingelsen for en dybere Forstaaelse af det enkelte Sted er Indlevethed i Skriftens hele Aand og Tankegang. Ethvert Forsøg paa at fortolke Skriftord udfra en andensteds fra end fra Skriften selv hentet Maalestok, enten nu denne er en kirkelig Overlevering (rom. K.), eller en filosofisk Anskuelse, der tiltror sig selv at kunne skelne mellem det ydre uvæsentlige og de blivende Idéer, maa stemples som uberettiget. Denne Grundsætning hviler i sidste Instans paa en Trosforudsætning, nemlig paa Overbevisningen om de bibelske Skrifters indbyrdes Overensstemmelse i alt væsentligt. Den er ogsaa bleven formuleret som Kravet om en Fortolkning udfra »Skriftens Analogi«, hvormed man mener, at den kr. Lære, saaledes som den fremgaar af de tydelige og klare Steder i Skriften, skal anvendes som Hjælpemiddel til Forstaaelsen af de dunkle Steder. Saaledes formuleret indeholder Sætningen en Fare for dogmatiske Overgreb fra Fortolkerens Side, en Fare, som man ofte har bukket under for indenfor de evang. K.samfund; men da den kr. Tro med Nødvendighed indeholder Overbevisningen om en dyb indre Enhed i Guds Aabenbaring til de forskellige Tider, vil den hermenevtiske Regel om Brugen af de klare Skriftudtalelser som Hjælp til Fortolkningen af de dunkle ikke helt kunne afvises.

Endelig maa H.en ogsaa undersøge, hvorledes den ved Benyttelsen af alle de hermenevtiske Grundsætninger vundne Forstaaelse bedst fremstilles; den maa give en Fremstillingens Teori. Her maa udfindes de rette Principper for en Oversættelse. En lidt udførligere Form for Fortolkning end den blotte Oversættelse er Parafrasen, d. v. s. en udvidet Omskrivning af Tanken, hvorved den nødvendige Forklaring ligesom lægges Forf. selv i Munden. Af andre Former for Fortolkningens Fremstilling maa nævnes Glosser (se S. 228), Scholier, d. v. s. oplysende Bemærkninger eller Noter af sproglig arkæologisk og historisk Art, og endelig de egentlige Kommentarer, der ikke blot tage Sigte paa Enkeltheder, men paa Helheden og gennem en Drøftelse af de forskellige Muligheder søge at begrunde den formentlig rette Fortolkning.

H.ens Historie. Først den nyeste Tid kan opvise en virkelig videnskabelig H. med alsidig Behandling af alle de nævnte Problemer. H.ens Historie gennem Tiderne staar i nøje Forhold til den dogmehistoriske Udvikling, for saa vidt som dogmatiske Forudsætninger i Reglen have

bestemt de hermenevtiske Grundsætninger. I endnu nøjere Sammenhæng staar dog H.ens Historie med Eksegesens Historie. Selv om Fortolkningens Praksis til Tider kan have været bedre, til Tider maaske værre end den hermenevtiske Teori, har der dog i Almindelighed været en inderlig Forbindelse mellem disse. En H.ens Historie falder derfor naturligt sammen med en Eksegesens Historie. Den første, som opstillede egentlig hermenevtiske Grundsætninger, var Origenes, der talte om en legemlig, sjælelig og aandelig Mening i Skriften. Han ansaa den sjælelige og aandelige for væsentligere end den bogstavelige, for saa vidt som der fandtes Steder, hvor den bogstavelige slet ikke kunde gøres gældende, da der derved vilde opstaa en for Gud uværdig Tanke. I lignende Retning gaar Augustins hermenevtiske Anvisninger, kun at han taler om en firdobbelt Skriftmening. Dette udelukker dog ikke, at de samme to Mænd ved Siden heraf kunne tale træffende Ord om Betydningen af Kendskab til Grundsprogene, om den ordrette Mening og lign. Den samme Dobbelthed viser sig i Oldkirkens eksegetiske Literatur. K.n tog i Arv den allegoriske Fortolkningsmetode, der baade indenfor Jødedommen og i den gr.-rom. Literatur havde været herskende. Indenfor Gnosticismen, fra hvis Lejr de ældste kendte eksegetiske Arbejder stamme, førte denne Metode ind paa vilde Veje, men indenfor K.n gaar den Side om Side med en vis Respekt for den bogstavelige Mening, som var en Følge af Ærbødighed overfor den kirkl. Overlevering. Den saakaldte antiokenske Skole (se I, S. 106) satte endog den historisk-grammatiske Fortolkning i Højsædet. De sørgelige Frugter, som en ensidig allegorisk Fortolkning vilde have baaret, blev for en stor Del afværgede ved den stedse større Anseelse, som blev den kirkl. Overlevering til Del. En anden Side af Sagen er, at en virkelig sund H. og Eksegese umuliggjordes derved, at Fortolkningen paa denne Maade blev bunden af dogmatiske Hensyn. Den samme uklare Dobbelthed i Teori og Praksis som i Oldkirken fortsattes gennem hele Middelalderen, hvis eksegetiske Praksis endda ikke paa langt nær kunde maale sig med Oldkirkens. Ingen middelalderlig Ekseget kan maale sig med Oldkirkens store Skriftfortolkere Origenes, Krysostomos, Ambrosius, Augustin, Hieronymus. Man indskrænkede sig i Middelalderen hovedsagelig til at samle og derved bevare det bedste af den patristiske Eksegese. Herved opstaar de saakaldte Catener og Glosser (se I, S. 486 og II, S. 228). Højest Anseelse blandt Middelalderens Fortolkere vandt Thomas fra Akvino. Med Humanismen vaagner Sansen for en mere historisk-grammatisk Eksegese; især Nikolaus fra Lyra (d. 1340) og Laurentius Valla (d. 1457) bebuder en bedre Tid. Denne blev indvarslet med Reformationen. Det hermenevtiske Hovedværk, i hvilket de reformatoriske Grundsætninger bleve fremstillede, blev forfattet af Matthias Flacius (Clavis scripturae sacrae 1567). Som Fortolker indtager Luther den første Plads; saavel i sine egentlige Kommentarer som i sine øvrige Skrifter viser han en sjælden Evne til en Fortolkning, der paa én Gang bærer Præget af Sundhed og Jævnhed og dog trænger ind i Skriftens aandelige Dybder. Calvins eksegetiske Værker besidde større Sikkerhed i Metoden og Klarhed i Formen, men han har til Gengæld ikke Luthers Friskhed og Congenialitet med Skriftens Aand. I den derefter følgende ortodoksistiske Periode fik H.en en betænkelig Lighed med den rom. K.s H. I Trient var den hl. Moders, K.s, Fortolkning bleven fastslaaet som bindende for alle; i den luth. K. blev Fortolkningen ud fra Skriftens Analogi i Praksis opfattet som en Fortolkning ud fra de symbolske Bøger. En Modvirkning herimod udgik dels fra den grundige filologiske Forskning, som navnlig fandt Sted i Holland, dels fra Pietismen. En Repræsentant for den førstnævnte Art af Modvirkning er H. Grotius (d. 1645), fremragende baade som Hermenevt og som Ekseget, mod hvem A. Calovius rykkede i Marken for at hævde den af Dogmatiken bundne H. Det var ligeledes den filologiske Videnskabs Indflydelse, som fremkaldte de talrige Samlinger af historiske, arkæologiske og rabbinske Paralleler til Oplysning af nytestl. Ord og Begivenheder. Mest bekendt blandt disse er Wettsteins N. T. og paa det rabbinske Omraade Lightfoots og Schöttgens Værker. Blandt Pietismens Talsmænd betonede A. H. Francke det psykologiske Moment i Eksegesen, ligesom han ogsaa lægger Vægt paa den opbyggelige Side. En Ekseget, der har været under Paavirkning baade af Pietismen og Filologien, og som i sjælden Grad forener Grundighed, Klarhed og fin religiøs Sans, er I. A. Bengel (d. 1752). I sidste Halvdel af 18. Aarh. fremkom et banebrydende hermenevtisk Arbejde af I. A. Ernesti (d. 1781), der forlanger samme Fremgangsmaade anvendt ved Fortolkningen af den hl. Skrift som ved andre Oldtidsskrifter. Skønt han ved Siden deraf fastholdt Inspirationsdogmet, saaledes at hans Værk ikke helt kan frikendes for uklar Dobbelthed, har den skarpe Formulering af Kravet om en ensartet Behandling af den hl. Skrift og den øvrige Oldtidsliteratur dog gjort Epoke. Af og til har man endog udvidet det til Krav om fuldstændig Forudsætningsløshed hos Fortolkeren (f. E. Rückert). Men de fleste arbejde ad forskellige Veje hen til at forene det videnskabelige Hensyn med det kirkl.-religiøse. Dog hersker der siden Slutningen af det 18. Aarh. i stedse større Grad Enighed om, at Hovedvægten bør lægges paa den sproglig-historiske Side af Eksegesen, uden at dog denne Enighed har vist sig stærk nok til at hindre, at dogmatiske Anskuelser have præget de eksegetiske Arbejder. At dette er Tilfældet med den rom.-kat. Eksegese, er jo selvfølgeligt ud fra dens Principper, men man kan ogsaa tale om en rationalistisk Eksegese (f. E. H. E. Paulus, d. 1851), om en supranaturalistisk Eksegese (Flatt, d. 1821; Steudel, d. 1838); om en ortodoksistisk E. (Hengstenberg, d. 1869; Philippi, d. 1882), om en mildere luth. konfessionel Eksegese (v. Hofmann, d. 1877; Delitzsch, d. 1890; Luthardt, d. 1902). Alligevel har det grundige sproglige Studium, der blev indledet for de semit. Sprogs Vedkommende af Gesenius, for det gr. Sprogs Vedkommende af Winer, i Forening med det store Arbejde, som er sat ind paa at udvide Kendskabet til de historiske Forhold, som danner Baggrunden for de bibelske

Skrifter, bidraget til at tilvejebringe større Enighed i Fortolkningen, selv hvor Fortolkernes teol. Grundanskuelser ere forskellige. Man har i det hele taget i det 19. Aarh. sat en Kraft ind paa det eksegetiske Arbejde som ingen Sinde tidligere. At omtale endog blot de fremragende Eksegeter er paa Grund af deres Mængde umuligt; der skal derfor blot til Slut nævnes de nyeste Samlinger af Fortolkninger til hele Biblen, i hvilke ligesom Frugten af alt det hidtil gjorte videnskabelige Arbejde er indhøstet. For G. T.s Vedkommende kan af saadanne Samlinger nævnes Nowacks »Handkommentar« og Martis »Kurzer Handkommentar«; for N. T.s Vedkommende Holtzmanns Handkommentar og Meyer-Weiss's »Kommentar z. N. T.« Just nu paabegynder Th. Zahn Udgivelsen af et nyt Kommentarværk til N. T. Strack og Zöcklers »Kurzgefasster Kommentar« omfatter baade G. T. og N. T. Ogsaa England, blandt hvis Eksegeter Lightfoot og Westcott maa fremhæves som de ypperste, har frembragt adskillige saadanne Fortolkningsrækker; som den værdifuldeste maa nævnes den endnu ufuldendte »International critical commentary« (nyere Fremstillinger af H.en findes af Schleiermacher 1838, Lutz 1849, Immer 1873, v. Hofmann 1880; i vor hjemlige Literatur af H. N. Clausen 1840). *F. T.*

Hermon, den vældige Bjergmasse, der danner Antilibanos's sydvestl. Fortsættelse og begrænser Palæstina mod Nord. Ved dets Fod udspringe Jordans Kildefloder. H.s Navn (ɔ: helligt Bjerg) staar i Forbindelse med den dér øvede Bjergkultus; paa Toppen findes endnu Spor af et Kultussted. Andre Navne ere Sirjon og Senir (5 Mos. 3, 9), ogsaa Sion (med »Sin«lyden; 5 Mos. 4, 48); se disse. Ps. 42, 6 bruges Flertalsformen »Hermonim« ɔ: Hermontoppene, efter Bjergets 3 saadanne.

H. nævnes oftere som Israels Nordgrænse (5 Mos. 3, 8; Josva 12, 1. 5. 13, 5. 11). Dets snebedækkede Hoved var synligt i videste Omkreds. Til dets Vælde og Skønhed hentydes Ps. 89, 13 og Højs. 4, 8; og i Ps. 133, 3 er »Hermonduggen« Betegnelse for den rigeligste af al Dug. Om dets Skove taler Hes. 27, 5. Det »høje Bjerg« (Mt. 17, 1), hvor Kristi Forklarelse fandt Sted, er næppe H., men sandsynligvis sydligere, Østen for Jordan. H.s Højde er o. 9000′; dets væsentligste Bestanddel er Kalksten. Araberne kalder det Djebel-esh-sheik (som Sædet for Drusernes Sheik) eller Djebel-et-teldj (»Snebjerget«). *L. G.*

Ifversens Sag. Præsten Julius Niels Sofus I., f. i Kalundborg 2. Juli 1863, dimitteret fra Bokkenheusers Kursus 1882, teol. Kand. 1888, blev i Juni d. A. pers. Kap. hos Spr. C. F. Stub i Glostrup. 1889 fik han Ansættelse som midlertidig ordineret Medhjælper hos Præsterne ved St. Johannes-Kirken paa Nørrebro i Kbhvn og Præst ved den 12. Maj s. A. indviede Betlehemskirke i Blaagaardsgade, en lille Sektkirke, der var erhvervet af »Foreningen til Opf. af smaa Kirker i Kbhvn«. 19. Maj 1890 overgik Betlehemskirken til det nye Helligkors-Sogn, og I. blev da midlertidig Medhjælper hos Præsterne ved denne Kirke; i Maj 1895 blev han Spr. ved Helligkors-Kirken. I Literaturen er han optraadt som Forf. af en Mængde Bladartikler, af flere Prædikener og Digte, samt (1902) med et udførligt Forslag til en Kirkeforfatning. Baade med Mund og Pen havde han rettet djærve Angreb mod Socialdemokratiet, navnlig paa Grund af dets Stilling til Religion og Kirke, og ved disse i høj Grad vakt det socialdemokratiske Partis Uvilje. Denne danner Baggrunden for den meget omtalte Retssag. I Overensstemmelse med den gældende Lovgivning havde en fraskilt Murer opnaaet Bevilling til at indgaa Ægteskab med en Kvinde, til hvem han allerede under sit tidligere Ægteskab havde staaet i utugtigt Forhold. Da Mureren og hans Kæreste derefter henvendte sig til I. som Sognepræst, nægtede I. af relig. Grunde, under Paaberaabelse af den hl. Skrift og D. L. 2—3—6, at foretage Vielsen. Da der for Medlemmer af den dske Folkekirke ikke er nogen anden Form for Ægteskabs Indgaaelse end den kirkl. Vielse, kunde Mureren ikke blive gift, og han klagede derfor, støttet af det socialdemokratiske Parti, til Kultusministeriet. Efter at dette først forgæves havde tilkendegivet I., at det ikke kunde fritage ham for at forrette Vielsen, gav det ham gennem hans kirkl. Foresatte Paalæg om at foretage den. Da I. ikke efterkom Paalægget, anlagdes der, i Henhold til Straffelovens § 142, Straffesag imod ham. En Provsteret dømte ham 28. Jan. 1903 til at udføre Vielsen, men ved Højesteret frifandtes han 21. Okt. 1903 af subjektive Grunde. Om Rækkeviden og Betydningen af denne Dom se N. Lassen i »Tidsskr. for Retsvidenskab« 1904 (J. Ifversen, Min Forsvarstale for Højesteret. Holdt 20. Okt. 1903).

Iona, er en lille Ø ved Skotlands Vestkyst, o. $3^1/_2$ eng. Mil lang og, hvor den er bredest, $1^1/_2$ eng. Mil bred. Den er skilt fra den store Ø Mull ved et dybt, men snævert Sund, o. 1 eng. Mil bredt. Paa den østlige Side, nær ved Strandbredden, stod Colums (Columbas) (I, 537) Kloster. Adamnan (I, 24) kalder Øen »Iova« *(Ioua insula)*, tidligere hed den Ia, Hya eller Hy. Navnet I. skyldes maaske en Fejllæsning af Adamnans Manuskript, fremmet ved den Omstændighed, at det hebr. *Ionah*, ligesom det lat. *columba* betyder en Due. Øens Beboere kunde ikke alene drage Nytte af det frugtbare Agerland midt paa den, men ogsaa, som der siges i et Colum tillagt Digt, »glæde sig over Fuglenes underfulde Sang og høre Bølgernes Torden, naar de brydes imod Klipperne«. I. var fra Colums Dage en af de faste Borge for den keltiske Krdm (S. 758). Abbed Adamnan (d. 704), der var blændet af den rom. Krdm, gjorde sig Umag for at faa denne indført paa Øen, men han stødte paa stor Modstand, og det kom til et Skisma i Colums Kloster. 1203 forvandlede imidlertid Innocents III Klostret paa I. til et Benedictiner-Abbedi, og dermed var den keltiske Kirkes Tid helt omme.

Kanon er et gr. Ord, hvis Grundbetydning er Rør, Stok, som dernæst specielt bruges om en Vægtstang, en Maalestok, og som derfor gaar over til paa forskellige Aandens Omraader at betyde Regel, Forbillede, Mønster. Det synes endelig i enkelte Forbindelser at være nær ved

Betydningen: Fortegnelse, Liste, dog ganske vist kun, hvor der er Tale om Fortegnelser af regulerende Karakter. I det kirkl. Sprog anvendes det til Ordet K. svarende gr. Tillægsord og Udsagnsord tidlig om de hl. Skrifter, medens Brugen af Navneordet K. i den senere gængse Betydning af den af Kirken anerkendte Samling af gltestl. og nytestl. Skrifter først kan paavises i 4. Aarh. Det lader sig neppe med Sikkerhed afgøre, udfra hvilken af Ordets ovennævnte to Betydninger (Fortegnelse eller Rettesnor) den kirkl. Sprogbrug har udviklet sig; thi Ordet kan i Oldkirkens Literatur paavises baade i Betydningen af en Fortegnelse (f. E. en Fortegnelse over de kirkl. Embedsmænd) og i saadanne Forbindelser, hvor Betydningen Regel, Rettesnor er den fremherskende (»Sandhedsregelen«, kirkelige Love osv). Men er der end Usikkerhed paa dette Punkt, er det i hvert Fald ubestrideligt, at Ordet K. fra 4. Aarh. udvikler sig til at betyde den af Kirken som dogmatisk og etisk Rettesnor anerkendte Samling af gltestl. og nytestl. Skrifter. *F. T.*

Kanon, gammeltestl. Om Begrebet K. se foran. De kr.s gltestl. K. er overtaget fra Jøderne. Hos disse finder man i Tiden omkring Kristus én dobbelt Opfattelse af K. De palæstinensiske Jøder, hvis Opfattelse efterhaanden trængte igennem hos alle Jøder, delte K. i 3 Dele, nemlig Loven (5 Bøger), Profeterne (8 Bøger, nemlig Josua, Dommerne, Samuel, Kongerne samt Jesaja, Jeremja, Hesekiel og Tolvprofetbogen) og de øvrige hellige »Skrifter«. Disse taltes i Alm. som 13 Bøger, nemlig Psalmerne, Ordsprogene, Ijob, Højsangen, Rut, Klagesangene, Prædikeren, Ester, Daniel, Esra (+ Nehemja) og Krønikerne. Ialt altsaa 24 Skrifter. Dog findes Spor af en anden Tælling, der har 22 Skrifter, idet saa Klagesangene have været regnede til Jeremja og Rut til Dommerbogen. De alexandrinske Jøder adskilte sig en Tidlang fra deres palæstinensiske Trosfæller ved ikke at have nogen skarp Tredeling af K., idet Grænsen mellem Profeterne og den 3. Gruppe (»Skrifterne«) ikke overholdtes, samt ved overhovedet ikke at have en skarp Afgrænsning af K., idet de betragtede en Del af Palæstinenserne forkastede Skrifter som hellige (se Apokryfer, I, 114). I 2. kr. Aarh. trængte de palæstinensiske Jøders K.opfattelse igennem hos alle Jøder.

Samlingen af de gltestl. Skrifter til en K. er foregaaet gennem en længere Udvikling. Som Begyndelsen dertil kan man regne den 2 Kong. 23 omtalte Begivenhed, hvor Kong Josia (S. 687) og Folket forpligte sig højtideligt til at overholde Buddene i den nylig fundne Lovbog ɔ:, som allerede Krysostomos og Hieronymus i Hovedsagen have erkendt, de devteronomiske Love. Disse bleve ved den nævnte Akt officielt anerkendte som Grundlag for Folkets sociale og kultiske Ordninger. Men forøvrigt tilhører K.dannelsen den eftereksilske Tid. Ved Esras og Nehemjas Virksomhed blev (Neh. 8—10) den af Esra (I, 803) medbragte Lovbog officielt anerkendt. Angaaende Omfanget af denne Lovbog har der i de sidste Decennier været ført indgaaende Forhandlinger; den overleverede Opfattelse, at det har været den hele Pentatevk, hævdes f. E. af Wellhausen, Buhl, Kittel, medens de fleste Repræsentanter for den efter Wellhausen benævnte Opfattelse af de gltestl. Loves indbyrdes Forhold mene, at det kun har været det præstelige Kildeskrift. Skulde denne sidste Antagelse være rigtig, har det i hvert Fald neppe varet længe, inden den hele Pentatevk er blevet kanonisk. Dette vil man (jvfr. dog Buhl, Det israelitiske Folks Hist., 3. Udg. § 79) vistnok med Rimelighed kunne slutte af den Omstændighed, at Samaritanerne havde Pentatevken som kanonisk. Men videre, at der har været en Tid, da Loven var eneste Kanon, fremgaar vel af, at Udtrykket »Loven« senere (f. E. Joh. 10, 34; 15, 25; 1 Kor. 14, 21) holder sig som Betegnelse for den hele Samling af hl. Skrifter.

Det ældste Vidnesbyrd om en afsluttet Profet-Kanon haves i Siraks Bog. I Forordet til den gr. Overs. (fra o. Aar 130 f. Kr.) omtaler Oversætteren, der er Sønnesøn af Forf., »Loven, Profeterne og de øvrige fædrene Skrifter« som foreliggende allerede paa hans Bedstefader, Forf.s Tid ɔ: ved Begyndelsen af 2. Aarh., og at Profeterne dengang have omfattet netop de kanoniske Profetbøger, ses af Sir. 44 f., særlig 48, 22—49, 13. Hermed stemmer, at Makkabæertiden følte sig som profetløs (1 Mak. 4, 46; 9, 27; 14, 41), idet Afslutningen af Profet-Kanonen ikke kan have fundet Sted, saa længe man følte den profetiske Aand endnu virksom i Folket.

Angaaende K.s 3. Gruppe, »Skrifterne«, viser Forordet til den gr. Sirak, at i hvert Fald en Del af dem ved Beg. af 2. Aarh. har haft Karakteren af hellige Skrifter. Men om hvilke og hvor mange det har gældt, kan ikke ses; og der foreligger altsaa i nævnte Sted ingen Hindring for den i Nutiden udbredte Antagelse, at enkelte Skrifter indenfor K.s 3. Gruppe ere tilblevne efter Affattelsen af Siraks Bog. Rimeligvis i Tiden omkring Kristus har denne 3. Gruppe faaet sit sluttelige Omfang. Den ældste sikre Bevidnelse af dette foreligger i 4. Esra og Josefos's Skrift »Mod Apion«, begge forfattede omtrent ved Udløbet af 1. kr. Aarh., samt i Efterretningerne om den Forsamling af jødiske Lærde, som ligeledes ved Udgangen af 1. Aarh. holdtes i Jamnia (Jabne). Her forhandledes om K.s Omfang og blev truffet Afgørelse om visse omtvistede Skrifters kanoniske Værdi, navnlig Højsangen og Prædikeren. Resultatet blev, at alle de 24 Skrifter anerkendtes som kanoniske. Det er omstridt, hvorvidt det her har gældt de nævnte Skrifters Optagelse i K. eller deres Udelukkelse af den som Følge af en Kritik af dem. Selve Striden om dem er i hvert Fald ikke bevisende for det første Alternativ, da det dog forlængst som kanonisk anerkendte Profetskrift Hesekiel ved Midten af 1. kr. Aarh. var Genstand for en lignende Tvivl. Snarest bør vel Forholdet opfattes saaledes, at de i Jamnia omstridte Skrifter faktisk allerede vare kanoniske, men at Spørgsmaalet nu som Følge af en fremkommet Kritik optages til ny Drøftelse for saa at ende med deres Anerkendelse. Denne Antagelse stemmer med, at »Skrifterne« eller »Skriften« eller »de hl. Skrifter« i N. T. oftere omtales paa en Maade, som giver Indtryk af noget bestemt og faststaaende, saa at den Omstændighed, at enkelte

gltestl. Skrifter (Esra, Prædikeren, Højsangen (?) og Ester) ikke ere benyttede i N. T., tør antages at være af mere tilfældig Art og ikke indeholde et Bevis for, at disse Skrifter endnu ikke vare (faktisk) kanoniske hos Jøderne. — Om den gltestl. K. hos de Kr. se Art. Apokryfer (Buhl, Den gltestl. Skriftoverlevering, 1885, tysk bearbejdet og udvidet Udgave: Kanon und Text des alten Test., 1891; H. E. Ryle, The Canon of the Old Testament, 1895, K. Budde, Der Kanon des Alten Testaments; 1900). *J. C. J.*

Kanon, nytestl. En af Kirken anerkendt nytestl. Skriftsamling er et Resultat af flere Aarhundreders Udvikling. Navnlig over Begyndelsen af denne Udvikling hviler der paa mange Punkter stor Dunkelhed, saaledes at man maa lade sig nøje med mere eller mindre sandsynlige Formodninger, naar man søger at danne sig et Billede af Udviklingens Gang. For de første Kr. vare de gltestl. Skrifter de eneste, som besad guddommelig Autoritet; jævnsides hermed kunde alene Jesu Ord stilles; disse tænktes imidlertid i Begyndelsen ikke indesluttede i bestemte Skrifter. Først efterhaanden faldt Jesu Ord for Bevidstheden sammen med de Skrifter, Evangelierne, i hvilke de vare optegnede. Det lader sig ikke gøre nøjagtigt at angive Tidspunktet, naar denne Overgang er fuldbyrdet, lige saa lidt som man kan paavise, naar den Anerkendelse af Apostlenes Autoritet, som fra første Færd var til Stede, antog Skikkelse af en Anerkendelse af apost. Skrifter. Men paa den anden Side maatte naturligvis, saa snart Evangelierne og apost. Skrifter overhovedet forelaa, Anerkendelsen af disse i hvert Fald være medindbefattet i Anerkendelsen af Herrens og hans Apostles personlige Autoritet. Man maa her ikke tænke sig Modsætningen for skarp; de gl. kirkl. Forfattere gjorde ikke en saa skarp Adskillelse paa dette Punkt.

Et virkeligt Forsøg paa at danne en egentlig Samling af hl. Skrifter ved Siden af den gltestl. K. kan ikke paavises før henimod Midten af 2. Aarh. Ganske vist har man opstillet Formodninger om, at en Samling af Pauli Breve allerede skulde have fundet Sted i Slutn. af 1. Aarh. enten i Korinth eller Rom, og om at de 4 Evangelier skulde være bleven samlede i den johannæiske Kreds i Lilleasien paa Overgangen til 2. Aarh. Men disse Antagelser hvile ingenlunde paa sikker Grund, dog kan der for den sidstnævnte anføres stærkere Argumenter end for den førstnævnte. Ved Midten af 2. Aarh. træffe vi hos en kirkelig Forf., Justinos Martyr, de skrevne Evangelier med fuld Bevidsthed behandlede som ligestillede med de gltestl. kanoniske Skrifter, og omtrent samtidig træffe vi hos Hæretikeren Markion det første sikkert paaviselige Forsøg paa Dannelsen af en nytestl. K. Denne bestod af et forkortet og paa adskillige Steder forvansket Luk.-Evang. og af 10 paulinske Breve (de 3 Pastoralbreve udelukkedes). Den første Samling paa kirkl. Grund, hvorom Efterretning er kommet os i Hænde, er Muratoris K., kaldet saaledes efter L. A. Muratori (se d. Art.), der i 1740 offentliggjorde et i Biblioteket i Milano fundet Haandskrift, indeholdende en fra o. Aar 200 stammende Fortegnelse over de Skrifter, der i Romermenigheden oplæstes som hl. Skrifter. Denne Fortegnelse indeholder vore nuværende nytestl. Skrifter med Undt. af Jak., 1 og 2 Pet., 3 Joh. og Hebr., samt omtaler desuden, dog med Forbehold, Peters Apokalypse. En Undersøgelse af de kirkl. Forf. fra 2. Aarh.s sidste Halvdel giver i det væsentlige samme Billede som Muratoris K. De evang. og apost. Skrifter ere nu naaede frem til fuld Ligestilling med G. T.; især Athenagoras og Teofilos fra Antiokia ere Vidner herom. Derimod er der langtfra overalt Enighed om, hvad der bør høre med til den apost. Skriftsamling; navnlig drejer Uenigheden sig om de kat. Breve, af hvilke 2 Pet. og 3 Joh. endnu ikke nævnes. Endvidere regner man i de forskellige Egne af Kirken snart et, snart et andet af de senere udelukkede Skrifter, som f. E. Hermas Pastor, Peters Apokalypse, med blandt de hl. Skrifter.

Vi staa saaledes ved Overgangen til 3. Aarh. ikke overfor en fast afgrænset Samling, men dog overfor det Faktum, at man i alle Egne af Kirken havde Skrifter, som man ligestillede med de gltestl. kanoniske Skrifter, — og i det store og hele var det de samme Skrifter, man saaledes bøjede sig for. Spørge vi, hvilke Faktorer der have fremkaldt dette Resultat, vil det være umuligt at give noget fyldestgørende Svar. Naturligvis har Tilblivelsen af en nytestl. Skriftsamling først og fremmest sin Rod i Trangen til at besidde en sikker for alle tilgængelig skriftlig Overlevering om Aabenbaringen — en Trang, som maatte vokse, jo mere man fjernede sig fra den apost. Tid. Men iøvrigt foregaar Dannelsen af en K. i de to første Aarh. næsten ubevidst. Spiren til et Skrifts Kanonisation er dets Oplæsning ved Gudstjenesten. Kampen mod Gnosticisme og Montanisme maatte nødvendiggøre Kirkens Mænd mere varsomme med Hensyn til, hvilke Skrifter man saaledes benyttede som hl. Skrifter. Enkelte kirkl. Personligheder og enkelte Menigheder, især Romermenigheden, udøvede ogsaa en betydelig Indflydelse paa denne Udvikling. Men om bestemte Principer, hvor ud fra Spørgsmaalet om et Skrifts kanoniske Gyldighed kunde afgøres, er der i de første Aarh. ikke Tale. Vel var Hensynet til apostolsk Affattelse naturligvis i mange Tilfælde det afgørende; men Anerkendelsen af Mark., Lk. og Ap. G. vidner om, at man paa ingen Maade følte sig bunden af dette Hensyn.

Om en mere kritisk Sondring bliver der først Tale i 3. Aarh. At gaa frem efter klare Principer var imidlertid heller ikke nu muligt, da man følte sig bunden af den kirkl. Praksis, som var et Resultat af den ovenfor skildrede Udvikling. De senere Forsøg paa at afgrænse de kanoniske Skrifters Tal fremgaar alle af en Kombination af Hensynet til det overleverede med mere kritisk principielle Overvejelser. Den ypperste Bibelforsker i 3. Aarh.s 1. Halvdel, Origenes, lod sig overvejende bestemme af Hensynet til det overleverede. Det er Overleveringen, som fører ham til at skelne mellem *Homologumena*, d. v. s. de af alle anerkendte Skrifter, hvortil han regner de 4 Evang., Ap. G., Pauli 13 Breve (han er tilbøjelig til at regne Hebr. med), 1 Pet., 1 Joh. samt Joh. Aab. og

saadanne Skrifter, der vel anerkendtes af de fleste Menigheder, men dog ikke af alle. Men da Hensynet til apost. Affattelse gøres gældende af Origenes omtrent sideordnet med Hensynet til Overleveringen, maatte han være stærkt tilbøjelig til at indrømme 2 Pet., 2 og 3 Joh., Jak. og Jud. Plads i Kredsen af *Homologumena;* dog hindrer Kendskabet til den Modsigelse, som her og dér blev rejst mod disse Skrifter, ham i at drage denne Konsekvens. Ogsaa Skrifter som Didaké (I, 636), Hermas (S. 410) og Barnabas (I, 220) holder han i Praksis højt i Ære. Origenes kommer saaledes egentlig ikke stort videre end til at konstatere, hvad der var hans egen Tids kirkl. Praksis. Det samme gælder Evsebios (I, 823). Han skelnede mellem 3 Klasser: *Homologumena,* hvortil han henregnede de samme Skrifter som Origenes (Joh. Aab. dog med Forbehold), *Antilegomena* (d. v. s. de omstridte Skrifter), hvortil han foruden de ovenfor nævnte fem katolske Breve regnede en Del apokryfe og oldkirkl. Skrifter, samt endelig de afgjort uægte Skrifter. Evsebios kan imidlertid kun betragtes som et Eksempel paa Datidens Teologis Stilling til Spørgsmaalet; i Praksis var sikkert allerede — i Kraft af Princípet, at alt apostolsk er kanonisk — ogsaa de fem ovennævnte nytestl. Breve gaaede ind i Bevidstheden som kanoniske. Selv Evsebios kender dem som udgørende en Gruppe sammen med 1 Pet. og 1 Joh. (de 7 katolske Breve). Med andre Ord: naar undtages Joh. Aab., omfattede N. T. i den gr. Kirke ved Begyndelsen af 4. Aarh. de samme Skrifter som vort nuværende N. T. Princípet, at alt apostolsk var kanonisk, havde i Forbindelse med en voksende Kritik overfor den psevdo-apost. Literatur fremkaldt dette Resultat. Dog hvilede det ikke paa nogen Beslutning af et Kirkemøde, ligesom det ikke heller gjaldt overalt i Østen. I den syr. Kirke, i hvilken den kanoniske Skriftsamling oprindelig kun omfattede de 4 Evang., Ap. G. og Pauli Breve (maaske med Undtagelse af 1 Tim. og Filemon), udelukkede man ved Redaktionen af Peshittha (se d. Art.), den Begivenhed, som bringer K. i den syr. Kirke til Afslutning, ikke blot Joh. Aab., men ogsaa 2 Pet., 2 og 3 Joh. og Judas. Og den syr. Kirkes Stilling synes til en Tid at have paavirket ogsaa den antiokenske Kirke.

Nogen Synodalafgørelse blev der, som allerede sagt, ikke truffet i Østen. Joh. Aab. vedblev endnu gennem flere Aarh. at være omtvistet; men Athanasios havde fastholdt dens Ægthed, og hans Standpunkt, d. v. s. vort nuværende N. T., blev af den kirkl. Praksis efterhaanden overalt godkendt.

I Vesten blev Spørgsmaalet bragt til Afslutning paa et Par Kirkemøder. Vanskeligst var det i Vesten at opnaa Enighed om Hebr.; men ved Augustins Autoritet blev de 27 Skrifter fastslaaede som kanoniske paa Synoderne i Hippo 393, i Karthago 397 og 419. Hermed var tillige alle andre Skrifter definitivt udelukkede. Dog kunde endnu hele Middelalderen igennem hist og her mindre Uregelmæssigheder forekomme; dels mærkes svage Eftervirkninger af Betænkelighederne overfor flere af de kat. Breve, dels forsvandt Tvivlene overfor Hebr. ikke med ét Slag, dels vedblev enkelte apokryfe Skrifter at bevare deres Anseelse, f. E. Brevet til Laodikæa og 3 Kor. Henimod Ref.stiden begyndte enkelte Lærde indenfor den kat. Kirke at fremsætte Indvendinger mod nogle af de kat. Breve, Hebr. og Joh. Aab., men Tridentinermødet fornyede Augustins K., hvormed det endelig afgørende Ord indenfor den rom. Kirkeafdeling er talt (8. April 1546).

Væsensforskellig fra den Kritik af K., som var fremkommen indenfor den rom.-kat. K., og som hvilede paa lærde Overvejelser, var Luthers Stilling. Idet han tog sit faste Stade i, hvad han kaldte »de rette, visse Hovedskrifter«, udtalte han frimodigt stærke Domme over andre nytestl. Skrifter, der, sét i disse Hovedskrifters Lys, syntes ham at fejle paa nogle Punkter (Hebr., Jak., Jud. og Joh. Aab.). Ved Siden af denne religiøse Kritik fremkom der ogsaa indenfor den protest. Kirke en mere videnskabelig Kritik. Saaledes sondrede Carlstadt i et Skrift fra 1520 indenfor N. T. mellem Skrifter af 1., 2. og 3. Rang. Ogsaa hos Zwingli og Calvin møder vi Kritik overfor den overleverede K., men med Beza (d. 1605) hører den kritiske Periode op indenfor den ref. K. Noget længere varede den i den luth. K.; ikke blot Martin Chemnitz (d. 1586) taler om 7 nytestl. Antilegomena eller Apokryfer, men endnu i 17. Aarh. skelnede Dogmatikere som Joh. Gerhard og Quenstedt mellem kanoniske Skrifter af 1. og 2. Rang.

Siden Beg. af 5. Aarh. har N. T. i Praksis staaet som et uforanderligt Hele; intet Forsøg har været gjort paa virkelig at udelukke eller tilføje noget Skrift. Derimod er der ofte bleven og bliver der ikke mindst i vor Tid, øvet en Kritik overfor K., som gaar ud paa at skelne mellem det mere og mindre værdifulde indenfor den. Som man i den nyere Tids dogmatiske Tænkning mere og mere stiller Kristi Person i Centrum, saaledes vender man ofte tilbage til den gl. Kirkes Vurdering af Herrens Ord som det kanoniske i strengeste Forstand, ligesom man ogsaa paany fremhæver, at naar der var visse Skrifter, som den gl. Kirke kun efter megen Tøven optog blandt de kanoniske Skrifters Tal, saa falder det forunderligt i Traad med, hvad en relig. Vurdering vil sige om disse Skrifter, idet de omtvistede Skrifter paa ingen Maade kan maale sig i relig. Dybde og derfor heller ikke i Betydning for Kirken med de Kærneskrifter, som Oldkirken først og enstemmig indlemmede i de kanoniske Skrifters Tal (Credner, Zur Gesch. des Kanons, 1847, og Gesch. des neutestl. Kanons, 1860; Westcott, A general survey of the history of the canon of the New Testament; Zahn, Gesch. des neutestl. Kanons, I—II, 1888—92, og Grundriss der Gesch. des neutestl. Kanons, 1901). *F. T.*

Kirkeforfatning. Ved en K. forstaar man den retslige Ordning af det ydre Kirkevæsen eller Summen af de Normer og Former, der bestemme et Kirkesamfunds ydre Liv, Indretning og Styrelse.

Den kr. Kirke er ikke bleven til ved en Sammenslutning af enkelte Personer, som have valgt sig en Leder og givet sig Love. Den begyndte som et familielignende Samfund af »Brødre«, stiftet af Kristus, der havde givet denne første Menighed Apostle til Styrere og

Vejledere og til Vogtere af den hellige Arv, der var betroet Brødrene. Men en bestemt K. har Kristus ikke givet sin Menighed, og der er intet, som tyder paa, at den Ordning, der kom frem i den første Tid, skal være bindende for alle Tider. I N. T. er der ikke foreskrevet nogen Forfatning, og den kr. Kirke har kunnet vokse og trives under de forskelligste Forfatninger. (Den rom.-kat. Opfattelse er fremstillet i H. Bruders, Die Verf. der Kirche, Mainz 1904).

Kristus udsendte sine Apostle med Befaling om at gøre alle Folkeslag til Disciple ved at døbe dem og lære dem at holde alt, hvad han havde budet (Mt. 28, 19 f.). Ved Samlivet med Herren vare Apostlene opdragne til at løse den særlige grundlæggende Opgave, som da forelaa, og til den bleve de efter Samtalerne med Herren i de 40 Dage (Ap. G. 1, 3) udrustede paa en særegen Maade ved den Hellig-Aands Udgydelse paa Pinsefesten. Saa længe de troendes Mængde var liden og kunde betegnes som »ét Hjerte og én Sjæl«, trængtes der ikke til nogen Forfatning; Apostlene raadede med Aandens Myndighed Bod paa alle Brist (Ap. G. 5, 3 f. 9 f.). Men efterhaanden som Disciplene formeredes (Ap. G. 6, 1), følte der Trang i Retning af en Forfatning. Valget af de syv Fattigforstandere kan fra én Side set betragtes som det første Tilløb til en Forfatningsdannelse; og der skete snart andre afgørende Skridt, da den kr. Menighed bredte sig videre end til den hl. Stad.

Apostlenes Tjeneste skulde ikke uddø med dem. Det ovenfor anførte Ord af Kristus — hvis Ægthed uden tilstrækkelig Grund er bleven betvivlet af en moderne Hyperkritik, der arbejder ud fra negative dogmatiske Forudsætninger (se t. E. J. Wellhausen, Das Evang. Matthæi, 1904, 152) — viser, at den kr. Forkyndelse skulde fortsættes »alle Dage indtil Verdens Ende« (jvfr. Joh. 21, 15—17 og Ap. G. 1, 8), og forskellige Ytringer af Pavlos (Ef. 4, 11; 1 Kor. 12, 28 og Ap. G. 20, 28) godtgøre, at der altid skal være et Embede i Menigheden, der tager Vare paa den nye Pagts Tjeneste. Dermed stemmer det ogsaa, at der i de apostolske Menigheder tidlig omtales »Ældste« (Ap. G. 11, 30; 14, 23; 15, 4. 6. 22) eller »Forstandere« (1 Thess. 5, 12; Rom. 12, 8; Fil. 1, 1; Tit. 1, 5; Hebr. 13, 7. 17). Derfor have vore luth. Fædre med god Grund hævdet, at det kirkelige Embede hviler paa guddommelig Ret d. v. s. paa guddommelig Befaling og Kristi Indstiftelse. Og i Modsætning til Sværmeraanderne, der kun vilde følge Aandens øjeblikkelige Indgivelser, hævdede de Betydningen af kirkelig Orden, ogsaa med Hensyn til Gudstjenestens Indretning (1 Kor. 15, 33. 46).

Det kirkelige Embede, der overtog Arven efter Apostolatet, var Bispedømmet, som med en indre Nødvendighed udviklede sig af Ældste-Kollegierne. I Jerusalem synes Jakob, Herrens Broder, straks at være bleven Leder og Tilsynsmand for Menighederne; i Rom træder allerede i Slutn. af 1. Aarh. Klemens frem blandt den rom. Menigheds Ældste, og Timotheos virkede allerede i Pavlos's Dage i Efesos som en Slags apostolsk Delegat (1 Tim. 1, 3). Da Episkopatet i Beg. af 2. Aarh. navnlig viser sig i Lilleasien, er det sandsynligt, at Johannes, den længst levende af Herrens Apostle, hvis Liv faldt dér, har haft sin Haand med i Udviklingen af det monarkiske Bispedømme, der i hver Menighed gjorde en af de Ældste til Biskop. Ved Siden af de Ældste og Biskopperne stod der dog længe Profeter (jvfr. Didaké), og der var ofte Spænding mellem det kirkelige Embede og Profeterne, mellem den retslige og den karismatiske Ordning i de gamle Menigheder — en Spænding, der, naar Ordet Profeter tages i videre Forstand, kan forfølges gennem hele Kirkens Historie lige til de seneste Tider.

I 2. Aarh. vare Biskopperne kun stedlige Overhyrder, der havde stor Magt i deres nærmeste Kreds som Forvaltere af Nadveren og Husholdere over Kærlighedsgaverne, som Vogtere og Vidner for den fælles Tro og som Menighedernes Ombud paa de Synoder, der snart kom i Brug (se Art. Synoder). Ignatios fra Antiokia (S. 514) staar som et tidligt Vidne om det stedlige Episkopats store Betydning. I Løbet af 3. Aarh. bidrog Sværmeres og Kætteres Optræden og indre Spaltninger i Menighederne til Fæstnelse af Biskoppernes Magt og til Udvikling af den kirkelige Repræsentation paa Synoder, og lidt efter lidt fik Episkopatet almenkirkelig Betydning. Cyprian har i saa Henseende talt det afgørende Ord om Biskopperne, der i Fællesskab have det ene udelelige Bispedømme. Endnu i Cyprians Dage gik Bispevalget for sig i Menighedens Nærværelse og med dens Tilslutning, og Biskopperne foretog sig i Reglen ikke vigtige Handlinger uden »de Ældstes« (Presbyternes, Præsternes) Raad og Menighedens Samtykke. Men Menighedernes Vækst gjorde det vanskeligere og vanskeligere at indhente »Folkets« Samtykke, og der var i Oldkirkens Dage kun ringe Sans for Selvstyre og ingen Forstaaelse for Repræsentation. Derfor bleve Broderskabets Møder mere og mere Bispemøder; og de troendes Mængde kunde, selv om den var til Stede, kun i aftagende Grad gøre sig gældende (H. Hayman, The Position of the Laity in the Church, i »Journal of theol. Studies« for Juli 1904).

Men samtidig med, at Lægfolket i Almindelighed mistede sin Indflydelse, var der én enkelt Lægmand, der fik mere at sige, end hele det samlede Lægfolk nogen Sinde før havde haft; det var Kejseren. I Constantin d. st.s Dage havde den rom. Kejsermagt opslugt al Magt i Romerriget; Kejseren var Konsul, Prætor, Tribun og Yppersteпræst. Det var derfor forstaaeligt, at Kejserdømmet efter Fredslutningen med de kr. Frimenigheder viste Tilbøjelighed til og sogsaa at opsluge al Kirkens Magt og Myndighed. Allerede Constantin d. st. talte paa en betænkelig Maade om, at han var »Biskop« for dem, der stod udenfor Kirken; det gav en af den kejserlige Gunst blændet Biskop Lejlighed til at føre Kejserens Tanke videre og sige, at han egentlig var Biskop for alle sine Undersaatter. I den følgende Tid blandede de østrom. Kejsere sig i stigende Grad i Kirkens Sager. 355, paa en Synode i Milano, udtalte Constantius: »Hvad Kejseren vil, skal gælde som Kanon (Kirkelov)«, og da Theodosius I 380 gjorde den kr. Religion til Statsreligion og Kirken til Statskirke, var Enheden mellem

Stat og Kirke retsligt fastslaaet. Den ene rettroende Kirke og dens Tjenere bleve overøste med Privilegier; Konciliebeslutninger fik Lovskraft i Riget, og den ene Lov efter den anden blev udstedt mod Hedninger og Kættere. Men Kirken havde for dette maattet betale den høje Pris: Tabet af sin Frihed. Staten fik Magt over Kirken, og hvis denne ikke havde haft en fortrinlig Organisation, der tilmed blev ført tilbage til guddommelig Oprindelse, vilde den rimeligvis i endnu højere Grad være gaaet op i Staten, end Tilfældet blev i Østen, hvor Byzantinismen eller Cæsareopapismen (se I, 429) udviklede sig. Det klassiske Udtryk for Byzantinismen er givet i *Codex Justinianeus* fra 534 og i de følgende Aars Noveller. Der er næppe ét kirkeligt Retsforhold, som ikke drages ind under Statslovgivningens Omraade. Kejseren giver Kirken og dens Tjenere en utallig Mængde Privilegier og Exemtioner, men alt dette gives med Ret til at kalde dem tilbage, naar som helst Kejseren finder det for godt; og alt bliver kontrolleret af Staten. Kejseren skal, som det hedder i en af Novellerne, have »den største Omsorg« for Guds sande Lære; og »der er«, hedder det i en anden Novelle, »ikke stor Forskel *(neque multum differunt)* paa Præstedømmet *(sacerdotium)* og Kejserdømmet *(imperium)*«. Kirken blev i Østen Statens Træl, og de sidste Konsekvenser af denne statskirkelige Tænkemaade ere dragne i Rusland (se d. Art.), hvor Løsenet er: én Hersker, én Tro.

I Vesten blev Udviklingen en anden. Dér havde Augustin, navnlig i sit berømte Skrift »om Guds Stat«, hævdet Kirkens Selvstændighed. Efter hans Opfattelse er Ordningen i Stater en Følge af Synden, og Staten vilde kun være en Røverbande, hvis Retfærdigheden ikke paa én eller anden Maade blev bragt til at raade i den. Men da dette i Reglen er Tilfældet, er der Mulighed for en kristelig Stat, og kun i samme Grad som Staten bliver kristelig, bliver den i Sandhed en Stat. Det er Kirkens Pligt at støtte den vaklende Stat, og for at undgaa Djævelens Vold maa den jordiske Stat tjene den himmelske (Kirken). Denne anerkender Statens Love, men Staten bør, baade med Hensyn til Love og til hele sin Virksomhed, rette sig efter Kirkens Forordninger, og en kr. Kejser bør bøje sig for Kirkens Autoritet.

Disse Tanker trængte i Vesterleden igennem saavel hos Kirkens Tjenere som hos Konger og Fyrster, som i den tidligere Middelalder i Reglen maatte tage deres Raadgivere blandt Kirkens Mænd. Da det vestrom. Rige 476 gik til Grunde, mistede Kirken i Vesten Kejserdømmets Værn. Men den fandt i det Primat, der betegnede Afslutningen paa den hierarkiske Udvikling, en Magt, som kunde sikre baade dens Indflydelse og dens Universalitet, da det ene Romerrige var bleven afløst af en Række nye Stater, som Folkevandringens »Barbarer« grundede paa Romerrigets Ruiner. Og navnlig ved Frankernes Hjælp blev det gjort Kirken muligt at give sin Magt et jordisk Støttepunkt ved Dannelsen af Kirkestaten (se Art. Pave og Pavedømme). I den første Halvdel af Middelalderen udviklede det Bispedømme, hvormed Oldkirken endte, sig til et Pavedømme, især under Gregor I, Gregor VII, Alexander III, Innocents III, Gregor IX og Innocents IV, indtil Bonifatius VIII i Bullen *Unam sanctam* 1302 hævdede Bernard af Clairvaux's Lære om de to Sværd (se Art. Sværd, de to) og krævede, at alle Mennesker for deres Frelses Skyld bør adlyde den rom. Pave. Slutstenen paa denne Udvikling i Retning af et Kirkestatsvæsen, der vil gøre Staterne til Kirkens Tjenere, blev lagt i den sidste Halvdel af det 19. Aarh. Allerede i Syllabus af 8. Dec. 1864 fordømte Pavedømmet de Grundsætninger, som den moderne Stat havde gjort gældende som Reaktion imod Hierarkiets Overgreb (Skilsmisse mellem Stat og Kirke osv.), og det vatikanske Kirkemødes Konstitution *Pastor Aeternus* tilkendte Paven Tilsyns- og Styrelsesembedet og tillige »den fulde øverste Jurisdiktionsmagt over hele Kirken, ikke blot i Sager om Tro og Sæder, men ogsaa i de Sager, der vedrøre den over hele Verden udbredte Kirkes Tugt og Ledelse«. Og Vatikaner-Konciliet udtalte tillige, at Paven er ufejlbar, naar han fra Katedret taler til hele Kirken om Tro og Sæder. Derved var en væsentlig Del af den gamle Magt taget fra Biskopperne og fra de økumeniske Koncilier, der i Middelalderens Slutning (se Art. Basel og Konstanz) gentagne Gange havde søgt at hævde deres Selvstændighed og Konciliernes Overhøjhed over for Pavedømmet. Dermed var ogsaa Sejren vunden over den Tanke om Nationalkirker med en vis Selvstændighed, som især Gallikanerne i Frankrig (se S. 162) havde gjort sig til Talsmænd for, og som ogsaa andensteds (se Art. Emser-Punktationer I, 760) havde fundet Forsvarere. Siden Vatikanermødets Dage er den pavelige Absolutisme, baade Pavens absolute Primat og den pavelige Ufejlbarhed, fastslaaet som rom.-kat. Kirkelære, og Romerkirkens Forfatning er bleven en pavelig Absolutisme, der danner den diametrale Modsætning til Bysantinismen i Østen.

Reformationen gjorde straks fra Begyndelsen af Indsigelse mod Pavedømmets kirkelige og kirkepolitiske Overgreb. En Tidlang havde Luther (se Art. Luther) Sympati for en tysk Nationalkirke med Ærkebiskoppen af Mainz som Primas, og han og hans Venner krævede længe et frit, kristeligt Koncilium, der kunde gennemføre de Reformer paa Hoved og Lemmer, hvortil der trængtes. Fremhævelsen af det almindelige Præstedømme bragte dog Luther til at lægge stor Vægt paa Menigheden, hver Gang der blev Tale om Ordningen af de kirkelige Forhold. I en lille Bog om Ordningen af Fattigplejen i den kursachsiske By Leisnig raadede han (1523) Indbyggerne til at indgaa en broderlig Forening, vælge deres Præst selv og forpligte sig til flittigt at høre Guds Ord og bruge deres kr. Frihed i Overensstemmelse med Skriften. Luther saa imidlertid snart Manglerne ved en saadan kongregationalistisk Ordning; da der nogle Aar efter var Visitats i Leisnig, vare de kirkelige Forhold dér alt andet end lystelige. Hans Ven, Nik. Hausmann (S. 389), var en af dem, som først pegede paa de Vanskeligheder, der fremkom, fordi der manglede en Forbindelse mellem de enkelte Menigheder. Han bad Luther sammenkalde en evangelisk Synode, for at Menighederne kunde faa den fornødne Vejledning, og vilkaarlige Eksperimenter hindres. Luther svarede,

at han ikke havde Magt til at sammenkalde Koncilier, og at selv Apostelmødet i Ap. G. 15 ikke var efter hans Hoved, fordi man dér havde talt mere om Gerningerne end om Troen. Efter at være afvist af Luther henvendte Hausmann sig til Hertug Johan af Sachsen og forestillede ham, at det var en Kurfyrstes Sag, som Landsherre, at afvende den evige Fordømmelse fra Sjælene, naar Biskopperne ikke vilde gøre deres Pligt. Johan, der kort efter ved sin Broders, Frederik den vises, Død blev Eneregent, laante gerne Øren til Hausmanns Tale om en Efterligning af, hvad Josafat (2 Krøn. 17) havde gjort i den gamle Pagts Dage, og da Luther havde oplevet Bondekrigens Rædsler, forstod han bedre Betydningen af en fast Orden og et stærkt Sammenhold imellem de evangeliske Kredse. Han bad da selv Kurfyrsten om at gribe ind og værne de stakkels Præster, samt satte Visitatser i Gang, der kunde fjerne daarlige Præster og fremme Ensartethed og Orden i Menighederne. 1528 foretoges derpaa den store Visitats i Kursachsen. Ved den tiltog Kurfyrsten sig, efter Luthers Tilskyndelse, Ret til at udføre, hvad der hidtil havde været udført af Biskopper. Luther betragtede dog Kurfyrstens Indgriben kun som en midlertidig Varetagelse af dette »Kærlighedsembede for Guds Skyld og til Evangeliets Bedste«; han havde helst set, at det rette biskoppelige Embede igen var bleven oprettet. Med Visitatsen i 1528 begyndte Fyrsternes saakaldte Summepiskopat (se d. Art.), ved hvilket der foreløbig indrømmedes Landsherren en Del af de gamle Biskoppers Magt, fordi han var »Vogter for Lovens to Tavler« *(custodia utriusque tabulæ)*, den højeste kristelige Øvrighed og som saadan Kirkens højst stillede Medlem *(præcipuum membrum ecclesiæ)*, der ved den historiske Udvikling havde faaet et særligt Kald til at øve denne Myndighed. Senere søgte man at finde et Forsvar for den Ordning, der var tilvejebragt i de luth. Lande, ved Opstillingen af forskellige kirkeretlige Systemer eller Forklaringsmaader (se Art. Territorial-, Episkopal- [I, 779] og Kollegial-System [S. 824]). I Art. 28 i den augsb. Konfession handles der om »Kirkeregimentet«, hvilket i Konfessionens Sprog er det samme som Forfatningen, og senere er der i de schmalkaldiske Artikler givet vigtige Bestemmelser m. H. til Principerne for Kirkens Forfatning. Men en bestemt Forfatning er ikke fastslaaet ved de luth. Symboler.

Den kirkelige Lovgivningsmagt kom i de luth. Lande i den verdslige Øvrigheds Haand. Derved bleve Kirkeordningerne for Land og By de første Grundlove for Kirkens ydre Liv og Styrelse, men disse Kirkeordninger (Richter, Die evang. Kirchenordnungen des 16. Jahrh.'s I—II, 1846) skyldtes ikke den verdslige Magt. De vare udarbejdede af Reformatorerne og deres Venner, tildels Udbyttet af Erfaringerne paa Visitatserne, og det blev betragtet som en afgjort Sag, at Lærerstanden fremdeles skulde være medvirkende og give sit Samtykke til K.ens Udvikling i alle Retninger. Som et Udtryk for det Samarbejde mellem Præster og Lægfolk, som Ref. ønskede, dannedes der i de fleste tyske Landskirker en kollegial Autoritet, de saakaldte Konsistorier (S. 834), med hvilken Landsherren delte Udøvelsen af Kirkeregimentet. Konsistorierne begyndte nærmest som Ægteskabsdomstole, men udviklede sig i Tidens Løb til andet og mere. I Sachsen blev der over de 2 Konsistorier i Leipzig og Wittenberg sat et Overkonsistorium, der fik Sæde i Dresden, og ved det skulde der hvert Aar afholdes 2 Generalsynoder, paa hvilke, foruden Konsistoriernes Medlemmer, Statholderen og Kansleren, ogsaa alle Landets Superintendenter skulde give Møde. Disse »Generalsynoder« bleve dog kun et fromt Ønske. Over Superintendenterne sattes der flere Steder Generalsuperintendenter. Men i Stedet for den Forfatning med evang. Biskopper, som Luther til det sidste havde ønsket, traadte der kun Konsistorier og Superintendenter, som væsentlig vare Repræsentanter for Landsherren. Nogle Steder, som i Danmark-Norge og Sverig, havde man vel fremdeles Biskopper, men de bleve kun en Skygge af det, Luther havde tænkt sig ved »Biskopper efter Evangeliet« *(episcopi juxta evangelium)*; Kongernes Enevoldslyster tilintetgjorde mere og mere Bispeembedets Betydning. Under den Territorialisme (se d. Art.), der traadte stærkere og stærkere frem i det 16.—18. Aarh., blev Kirken i protest. Lande opfattet som en Statsanstalt, og Staten tog Magten over Kirken, der med større eller mindre Ro fandt sig i den verdslige Magts i det hele milde og hensynsfulde Overherredømme, fordi Statsmagten i Reglen med stor Nidkærhed værnede den rene Lære. Den Statsabsolutisme over for Kirken, der traadte saa utilsløret frem i protest. Lande, mærkedes ogsaa i de rom.-kat., navnlig i Frankrig, hvor Ludvig XIV hævdede Gallikanismen og ophævede det nantiske Edikt, og i Østerrig, hvor Joseph II indførte et i høj Grad personligt Statskirkeregimente.

Efterhaanden som Religionsfriheden banede sig Vej, blev Statens Regimente dog altfor trykkende. Enheden maatte overalt i Tidens Løb i de protest. Lande vige for en kirkelig Paritet med Religionsfrihed over for Sekterne. Absolutismen blev afløst af den konstitutionelle Regeringsform, og derved bleve, i Steden for den til det evang.-luth. i høj Grad bundne Monark, ogsaa Rigsdagene Deltagere i Lovgivningsmagten, og deres Medlemmer skulde ikke have nogen bestemt relig. Bekendelse. Derfor vaagnede der ganske naturligt alle Vegne, hvor der var kirkelig Sans, Ønsker om kirkelige Forfatninger, der, indenfor Statskirkehøjhedens Grænser (W. Kahl, Lehrsystem des Kirchenrechts und der Kirchenpolitik, 1894, I, 278 f.), kunde give de forskellige Landskirker et vist Maal af Frihed og Selvstyre. I den sidste Halvdel af det 19. Aarh. have de fleste tysk-protestantiske Lande og Sverig faaet kirkelige Forfatninger, der i Reglen have givet valgte Synoder eller Kirkemøder Magten i rent kirkelige Sager og en større eller mindre Medvirkning ved Afgørelsen af de blandede. Om Forfatningerne i de enkelte tyske Stater se E. Friedberg, Die geltenden Verfassungsgesetze der evang.-deutschen Landeskirchen (1885) med 4 Tillæg (1888, 90, 92 og 1903); jvfr. ogsaa samme Forf.s, Das geltende Verfassungsrecht der evang. Landeskirchen in Deutschland und Oesterreich, og se Art. om de enkelte Lande. Disse Synodalfor-

fatninger have i det hele virket til Tilfredshed (Th. Kaftan, Vier Kapitel von der Landeskirche 1903, 103 f.), men der har ogsaa gjort sig Ønsker gældende, som Kirkeretlæreren A. v. Scheurl (Sammlung kirchenrechtl. Abhdl. 1873, 419) har udtrykt saaledes: »Det sande Middel til at bringe Territorialismen ud af Verden bestaar dog deri, at den luth. Kirkes virkelige Bispeembede, Tilsynsembedet, bliver stillet frit og selvstændigt for derved at sætte dette i Stand til paa en virksom og personlig Maade at føre det væsentlige Kirkeregimente«. Om den sv. Kirkes Forfatning se P. Rydholm, Sveriges kyrkolag af år 1686 (1902) S. 271 f. og Art. Sverig. I Norge har Forfatningsspørgsmaalet længe staaet paa Dagsordenen, og i Danmark er der ved Loven af 15. Maj 1903 nedsat et kirkeligt Udvalg, der først og fremmest skal stræbe efter at føre Grundlovens Løfteparagraf om Ordningen af Kirkens Forfatning ved Lov ud i Livet (om Tiden i Danmark efter 1848 se H. C. D. Müller, Om Stat og Kirke eller om de religiøse Forhold i Danmark efter Danmarks Riges Grundlov (1868—71, ufuldendt) og Fr. Nielsen, Kirkeforfatning og Præstevalg, 1902).

Om den eng. Kirke og dens episkopale Forfatning se I, 770 f. I England føres der for Tiden Forhandlinger om at give Lægfolket Adgang til Delagtighed i Styrelsen; se Ch. Gore, Church Reform, Essays 1901, hvor der ogsaa findes Redegørelse for Koloniernes kirkelige Forfatninger. Om Dissenters se de enkelte Art. Om Forh. i Nordamerika se Nordamerika.

Indenfor den ref. Kirkeafdeling har Forfatningsspørgsmaal lige fra Begyndelsen af spillet en langt større Rolle end paa luth. Grund, og baade Zwingli (se d. Art.) og Calvin (I, 452 f.) have indført kirkelige Forfatningsformer, der — i Reglen med Grundformen: Menighedsraad, Presbyterier, Synoder eller Generalsynode — for længe siden have løst K.s-Spørgsmaalet i de ref. Lande. Se navnlig Art. Skotland. *Fr. N.*

Kirkeinspektion er i Danmark og Norge fra det 18. Aarh. Betegnelse for Magistrat og Sognepræst som Købstadskirkernes Tilsyn, oprindelig »Forsvar« (se Kirkens Forsvar). Den bestaar ifølge dsk Lov 26. Maj 1868 § 17 af Sognepræsten, Byfogden og et af Byraadet inden sin Midte valgt Medlem, Sognepræsten er Formand. I Norge bestod K.en af Magistrat og Sognepræst, i Kristiania af et af Magistratens Medlemmer som Formand, Stiftsprovsten og en af Byens Sognepræster, opnævnt af Biskoppen for 4 Aar (Resol. 29. Maj 1880; Brandt, Tingsret, 2. Udg. S. 218). Ved norsk Lov 3. Aug. 1897 § 45 er der baade for By og Land organiseret et Kirketilsyn, som paa Landet bestaar af Sognepræsten eller den resid. Kapellan efter Biskoppens Bestemmelse, en af Sognets Formænd, valgt af Sognestyret, og 3 Medlemmer, der vælges af Sognestyret for 3 Aar; i Byerne af Sognepræsten eller en af Biskoppen for 2 Aar opnævnt Præst i selvstændigt Embede, Magistraten eller et Medlem af Formandskabet og et af Kommunestyret for 3 Aar valgt Medlem. Dette Tilsyn, som selv vælger sin Formand, har i Byerne afløst K.en. K.en eller Kirketilsynet fører det umiddelbare Tilsyn med Kirker og Kirkegaarde, opstiller Kirkens Budget, foreslaar Kirkeværger og andre Tjenestemænd, men har i Norge ingen bevilgende Myndighed, da denne ligger hos Sognestyret. Efter den dske Lov § 5 bestyrer Tilsynet udenfor Kbhvn Kirkernes Formue under Overtilsynets og Kultusministeriets Kontrol. I Sverig føres Kirketilsynet af Kyrkoraadet og Kyrkostämman; ved Domkirkerne af disses Raad (Matzen og Timm, Haandbog i den danske Kirkeret S. 654 f.; Rosenberg, Handbok i Sveriges Kyrkorätt, S. 161, 165 f.). *A. T.*

Kirkens Forsvar er i Danmark og Norge Betegnelse for det Overtilsyn med Kirkerne og deres Gods, som efter Kirkeordinansen af 1537 tilkom Stiftslensmanden og Biskoppen. Den Stiftslensmanden tillagte Andel i Kirkens Forsvar gik efter 1582 (Forordning 19. Juni d. A.) over til de kongelige Lensmænd. Sædvansmæssig eller ved kgl. Bevilling opnaaede ogsaa de adelige Indehaverne af *jus patronatus* Herligheds- og Forsvarsret over Kirkerne paa deres Godser, og efter Recessen 1643 (1—4—1 jvfr. 2) er Kirkernes Forsvar de kgl. Lensmænd og alle, som har *jura patronatus* med Ret til Kirkens Overskud; i Købstæderne Borgmester og Raad (l. c. 1—4—4). Denne Ordning bestod til 1663, da K. F. gik over til Generalkirkekommissærerne, men ved Forordning 23. Aug. 1672 fik Stiftamtmand (Stiftsbefalingsmand) og Biskop, som i Danmark kaldes Stiftsøvrighed, i Norge Stiftsdirektion, atter Overtilsynet med Kirkerne, dog ikke i Kbhvn. Stiftsøvrigheden har baade i Danmark og Norge almindelig været opfattet som »Forsvar« for alle Kirker, medens Kristian V.s Lovbøger øjensynlig gaar ud fra, at K. F. er Patronen eller i Købstæderne Borgmester og Raad (jvfr. Matzen og Timm, Haandbog, 651 f.). I norsk Lov om Kirker og Kirkegaarde 3. Aug. 1897 § 44 er »Kirkernes Overtilsyn« udtrykkeligt tillagt Stiftamtmand og Biskop. K. F. (Stiftsøvrigheden, Direktionen) har det overordnede Tilsyn med Kirkernes og fromme Stiftelsers Økonomi og Haandhævelse af deres økonomiske Rettigheder; det ansætter eller approberer og fører Kontrol med Kirkernes Regnskabsbetjente (Kirkeværgerne) og har i det hele at paase, at Lovgivningens Bestemmelser angaaende Kirker og Kirkegaarde overholdes. I Sverig er K. F. hos Konsistoriet (Domkapitlet) (Matzen og Timm, Haandbog i den dske Kirkeret, §§ 73—74; Motzfeldt, Norsk Kirkeret, § 18). *A. T.*

Koch, Peter Gabriel, dsk Biskop, fødtes 20. Dec. 1858 og blev 1882 teol. Kandidat. Efter en Udenlandsrejse 1884—85, paa hvilken han for en teol. Afhandling om Mellemtilstanden vandt Universitetets Guldmedalje, blev han 1885 Præst i Vildbjerg, Timring og Nøvling ved Herning, 1889 Præst i Herning, 1891 tillige Provst i Hammerum Herred. 1900 blev han kaldet til Spr. ved Vor Frue Kirke i Odense, 1901 udnævnt til Biskop over Ribe Stift. 1890—1901 var han Forstander for det dske Missionsselskabs Missionsskole; i nogle Aar var han Censor ved den teol. Embedseksamen, og efter Biskop Schousboes Død blev han Medlem af den Kommission, der reviderer den dske Overs. af N. T. 7. Aug. 1904 indviede han den restaurerede Domkirke i Ribe. Han har skrevet et Skrift om den saak. Syndfrihedslære og ved et Par Smaaskrifter taget Del i Forhandlingen om Bibelkritikens Ret og Uret.

RETTELSER OG TILFØJELSER

Rettelser og Tilføjelser.

Til Bind I.

S. 42a L. 33 f. n.: Depart. — læs: Arrond. [issement].
- 43b - 21 — Dibron — læs: Dibon.
- 44a - 12 — Siglag — læs: Siklag.
- 67b - 32 — 1688 — læs: 1685.
- 127b - 9 f. o.: tilføjes: Se Art. Propaganda.
- 146a - 28 f. n.: andre 7 Aar — læs: 9 Aar.
- 178a - 25 f. o.: St. Martin — læs: St. Andreas.
- 357a - 25 — Essex — læs: Wessex.
- 361a - 10 — Maxvell — læs: Maxwell.
- 377a - 17 — Neubolt — læs: Newbolt.
- 387b - 15 f. n.: 1772 — læs: 1829.
- 408a - 33 f. o.: Wellington — læs: Wellesley.
- 432b - 4 — Seidenfaden — læs: Seidenberg.
- 434a - 13 — at — læs: et.

S. 464a L. 18 f. o.: Queens Jerry — læs: Queensferry.
- 501b - 15 f. n.: 1541 — læs: 1514.
- 504a - 16 — J. — læs: I.
- 583a - 11 f. o.: Svaret — læs: svaret.
- 585a - 3 — Gana — læs: Gaza.
- 622b - 12 — tilføjes: En anden D., en Sølvsmed, der tilvirkede Billeder af Artemis-Templet i Efesos, omtales i Ap. G. 19.
- — - 32 f. n.: Münter — læs: Münzer.
- 688b - 35 f. o.: Eadmer — læs: Eadmund.
- 721b - 25 — Hyrdestaven — læs: Skolegerningen.
- 782b - 15 f. n.: Pensington — læs: Pennington.
- 824a - 30 — fra Paris — læs: Paris.

Til Bind II.

S. 14b L. 3 f. n.: 130 — læs: 135.
- 29b - 22 f. o.: frågor — læs: frågor.
- — - 27 — grundatt — læs: grundad.
- — - 14 f. n.: H. F. Roos's — læs: M. F. Roos's.
- 53a - 20 — end dem — læs: end den.
- 66b - 12 — 1670 — læs: 1679.
- 105a - 34 — 781 — læs: 78 f.
- 107b - 5 f. o.: Gregor XI — læs: Gregor IX.
- 116b - 31 f. n.: Bue. — læs: Bue,.
- 137b - 5 f. o.: Newman følte F. — læs: F. følte Newman.
- — - 6 — han — læs: F. selv.
- 138a - 28 f. n.: 1789 — læs: 1799.
- 153b - 3 f. o.: Bigtam — læs: Bigtan.
- — - 6 — 1 Krøn. 1, 8 — læs: 1 Krøn. 9, 8.
- — - 7—9 f. o.: og han — læs: og hans (Sallus) Brødre . . ., der specificeres i 1 Krøn. anf. St.

S. 154b - 12 f. o.: Mikdal-G. — læs: Migdal-G.
- 155b - 2 f. n.: 18, 11 — læs: 13, 11.
- — - 1 — 13, 1a — læs: 13, 10.
- 157a - 16 f. o.: Betseen — læs: Betsean.
- — - 14 f. n.: Abdes — læs: Abdas.
- 158b - 25 f. o.: Sparfoenfeldt — læs: Sparfvenfeldt.
- 165a - 5 f. n.: 1890 — læs: 1870.
- 165b - 5 f. o.: 1870 — læs: 1871.
- 174a - 17 — Gozer — læs: Gezer.
- 176b - 10 f. n.: Jeremjas's — læs: Jeremjas.
- 181a - 34 — Jeremjas's — læs: Jeremjas.
- 207b - 34 — Gesenuis — læs: Gesenius.
- 213b - 23 — Jeremjas' — læs: Jeremjas.

S. 219a L. 30 f. n.: Gilmours — læs: Gilmour.
- 220b - 17 f. o.: St. David — læs: St. Davids.
- — - 27 — Kongen — læs: Prins Johan.
- 235b - 10-11 f. o.: gulgata — læs: gulgalta.
- 241b - 11 — Gjöwall — læs: Gjörwell.
- 246a - 30 — Thunnau — læs: Thunman.
- 279b - 8 f. n.: dens — læs: deres.
- 281a - 31 — 2 — læs: de.
- 295a - 21 f. o.: Ps. 124 — læs: Ps. 121.
- 303a - 21 — P. B. Meyer — læs: F. B. Meyer.
- 305a - 4 f. n.: Fruströms — læs: Finströms.
- 321a - 4 — Hada-drimmon — læs: Hadad-rimmon.
- 321b - 25 — Adonis — læs: Adonis-.
- — - 8 — hebr. Granatæble — læs: hebr.: Granatæble.
- 322a - 17 f. o.: Borgerskole — læs: Borgerskab.
- 323b - 18-19 f. n.: »i Forb. med Ximenez« udgaar.
- 325a - 4 f. o.: Bohnéers — læs: Bolméers.
- 339a - 20 — Upsala — læs: Paris.
- — - 13 f. n.: tilføjes: (Vid sv. kyrkans minnesfest i Paris, 1903, S. 93—102).
- 342a - 27 f. o.: Regins — læs: Regius.
- 348b - 28 f. n.: 'Ainshems — læs: 'Ain-shems.
- 356a - 31 — Has-senna — læs: Hassenua.
- 363b - 32 f. n.: Davids Bog — læs: Daniels Bog.
- 380b - 24 f. o.: 77 — læs: 7.
- 383b - 1 f. n.: *ἀναναίνωοις*, læs: *ἀνανεύνωσις*.
- 389b - 15 f. o.: Lig — læs: sig.
- 390b - 21 f. n.: 1497 — læs: 1496.
- 401a - 32 — Nonsis — læs: Nousis.
- — - 34 — Kinloträsk — læs: Kiulo träsk.
- 412b - 16 f. o.: Romernes — læs: Romervens.
- 414a - 14 — Datter — læs: Datter,.
- 416a - 29 f. n.: Herveg — læs: Hervey.
- 416b - 35 f. o.: 35 — læs: 45.
- 419b - 18 f. n.: Grin — læs: Grue.
- 425b - 11 f. o.: Helvedius — læs: Helvidius.

S. 436a L. 35 f. n.: Aar, — læs: Aar efter.
- 452a - 31 — »Krdmsmørke« — læs: »Krdmsdunklet«.
- 456a - 21 — Bryd — læs: Boyd.
- 458b - 30 f. o.: Hottoljunga — læs: Holtsjunga.
- — - 43 og 53 f. o.: Hoofmännerne — læs: Hoofvianerne.
- — - 51 f. o.: Menker — læs: Meuller.
- 459b - 23 f. n.: mededaelingen — læs: mededeelingen.
- 474a - 9 f. o.: R. L. Pole — læs: R. L. Poole.
- 483a - 17 — Ellenbo — læs: Ellenbog.
- 485a - 27 f. n.: Lelly — læs: Lily.
- — - 14 — Elizabethean — læs: Elizabethan.
- 491a - 3 — Præst — læs: Provst.
- 491b - 1 f. o.: nyzirigas — læs: nygirigas.
- — - 7 — Högtidsevangelier — læs: Högtidsdagsevangelier.
- 501b - 33 — Aarh. — læs: Aart.
- 502b - 8 f. n.: 663 — læs: 366.
- 503b - 29 f. o.: *Coetos* — læs: *Coelos*.
- 538a - 1 f. n.: Rigsforstanderen, — læs: Rigsforstanderen.
- 539b - 30 — Paul III — læs: Paul IV.
- 550a - 17-18 f. o.: ophævedes Testakten — læs: gennemførtes Emancipationsloven.
- — - 1 f. n.: Leigbliu — læs: Leighlin.
- 584a - 27 f. o.: Hamor — læs: Hamors Søn.
- 587a - 24 — 1686 — læs: 1586.
- 623a - 21 f. n.: 46 — læs: 56.
- 623b - 22 — Claudius 25 — læs: (Claudius 25).
- 626a - 16 — Mk. 2, 24 — læs: Mk. 1, 24.
- 642b - 33 f. o.: *Ἰοϑόῤ* — læs: *Ἰοϑόρ*.
- 646b - 3 f. n.: Damask. — læs: Damask
- 673b - 26 — 1884 — læs: 1884).
- 698a - 24 f. o.: helga — læs: helgad.
- — - 33 — dissa — læs: dessa.
- 698b - 7 — ach — læs: och.
- — - 7 — icka — læs: icke.
- — - 9 — förda — læs: förde.
- — - 13 — Stenback — læs: Stenbock.
- 798a - 11 — Skovly — læs: Skovtofte.
- 800b - 10 f. n.: forsvaredes — læs: blev sværere.
- 876b - 25 f. o.: læs: 99, senere i Nyslott Stift,.

REGISTER

Register.

	Side.
Faber, Ernst	1
— Felix, se Fabri	3
— Frederick William	1
— Johannes	-
— Johann	2
— Johann Ernst	-
— Jørg. Chr. Th.	-
— Matthias	-
— Nikolaj	-
— Nikolaus	-
— Petrus	-
— Vitus	-
— Zachäus	-
— Ægidius	3
— Stapulensis, se Lefévre d'Étaples.	
Fabian	-
Fabiola	-
Fabisk Samfund	-
Fabre, Jean Claude	-
— Ferdinand	896
Fabri, Felix	3
— Friederich	-
Fabricius, Adam Kristoffer	4
— Andreas	-
— Friedrich	-
— Jacob (Schmidt)	-
— Jacob	-
— Jacob	-
— Johann	-
— Johann Albert.	-
— Johann Philip.	5
— Otto	-
— Theodor	-
Facundus af Hermiana	-
Faddere	-
Fadervor	-
Fagerlund, Gustaf Vilh.	6
Fagius, Paul	-
Fahlcrantz, C. E.	-
Fahlenius, Jonas	7
Fairbairn, A. M.	-
Fajjumer-Evangeliefragmentet	-
Fakulteter	-
Falasjaerne	-
Falck, Erik	7
Faldistorium	8
Faldne	-
Faleg, se Peleg.	
Falk, Johannes Daniel	-
— , Paul Ludw. Alb.	-
Falkner, Justus	-
Fallenius, Carl Magnus	-
Fallesen, Lorentz N.	-
Falti, se Mikhael.	
Faltin, Rudolph	-
Familien	9
Familister, se Niclaes	10
Faner	—
Fangen, A. W.	—
Fangenskab, det babylonske, se babylonsk Landflygtighed	I, 195
Fant, Michael	10
— , Joh. Michael	11
— , Erik Michael	—
Fanuel	—
Fara	—
Faran, se Paran.	
Farao	—
Faratoni, se Pireothon.	
Farebog	—
Farel, Guillaume	13
Fares, se Peres.	
Farfa	14
Farfar	—
Farisæere	—
Farnese, Alessandro, se Paul III, Pave.	
Farnese, Alessandro, Kardinal	16
Farnovianere, se Farnovski	—
Farnovski, Stanislav	—
Farrar, F. W.	—
Farver (i Biblen)	—
— , liturgiske	—
Fasael	17
Faselis	—
Fasirovs	—
Faste	—
Fastelavn	896
Fastemandater, se Fastespiser	20
Fasteprædiken	19
Fastespil, se Passionsskuespil.	
Fastespiser	20
Fastidius	—
Fasting, G. F. C.	—
Fatalisme	21
Fattige fra Lombardiet, se Humiliater og Valdesiere.	
Fattige fra Lyon, se Valdesiere.	
Fattigpleje	—
Faust	24
Faustinus	25
Faustus fra Milevi	—
— fra Riez	—
Favre, Pierre	26
— , P. François	—
Faxe, Jørgen Jensen	—
— , Jacob	—
— , Wilhelm	27
Faye, Andreas	—
Fazy, Jean Jacob	—
Febronianisme, se Hontheim	458
Febronius, se Hontheim.	—
Fécamp	27
Fechner, Gustav Theodor	—
Fecht, Petrus Michaelis	28
Fédération britannique et continentale pour l'abolition de la Prostitution légale, se Josephine Butler (I, 424) og Prostitution.	
Fehr, Fredrik	29
Feigum og Feigianismen	30
Feilberg, H. F.	—
Felgenhauer, Paul	896
Felicissimus	30
Felicitas	31
Felix	—
— I—V, Paver	—
— af Aptunga, se Donatisme	I, 669

Side.

Felix af Dunwich..... 31
— af Urgel..... —
— fra Nola..... —
— Antonius..... —
Félix, Célestin-Joseph ... 32
Fell, John..... —
—, Margaret..... —
Fellmann, Esaias..... —
—, Jacob..... —
Fellow..... —
Feneberg, M. N..... —
Fénelon, F. de Salignac de la Mothe..... 33
Fenger, Hans Mathias... —
—, Johannes Ferd... 34
—, Peter Andreas... —
—, Rasmus Theodor 35
Ferdinand I—II..... —
— III..... 36
— II den katolske —
Feresiter..... 37
Fergusson, Adam..... —
—, David..... —
Fermaud, Charles..... —
Fermentarii..... —
Fernandez, Antonio..... —
—, J. Patricius.. —
—, Lodovico.... —
Ferrandus, Fulgentius, se Fulgentius..... 144
Ferrara..... 37
Ferrara-Konciliet..... 38
Ferrari, Bartolommes... —
Ferraris, Lucius..... —
Ferrer, Vencenzo..... —
Ferreras, Juan de..... 39
Ferretti, Gabriele..... —
Ferto..... —
Ferula..... —
Ferus, Johann, se Wild.
Fesch, Joseph..... —
Fessler, Joseph..... —
Fester, jødiske..... —
—, kristne..... 41
Festus, Porcius..... —
Fetishisme..... —
Feuardent, François..... —
Feuerbach, L. A..... 42
Feuillanter-Kongreationen 43
—, kvindelige.. 44
Fèvre, le, se Lefèvre.
Fiachra, St..... —
Fibiger, J. H. T..... —
Fichte, Johann G..... —
—, Immanuel H..... 46
Ficino, Maniglio..... 47
Fidanza, G., se Bonaventura.....I, 354
Fidelis, St..... 47
Fidsji-Øerne..... —
Field, Frederich..... —
Fieschi, S. dei, se Innocents IV..... 541
Fieschi, O. dei, se Hadrian V 323
Fiesole, Giovanni fra, se Angelico, Fra.....I, 88
Figen..... 47
Filadelfia..... 48
Filadelfisk Selskab..... —

Side.

Filaleter, se Philalether.
Filantropiner..... —
Filaret, se Philaret..... 49
Filarkes..... —
Filemon og F.-Brevet... 49
Filetos..... —
Filioqve..... —
Filip (Konger af Frankrig) II Aug..... 50
Filip IV den smukke... —
— II Konge af Spanien. —
— af Hessen..... —
— Neri, se Neri.
Filippi og Brevet til F.. 51
Filippinerne..... 52
Filippismen..... —
Filippos (Personer nævnte i Bibelen) II—III..... 53
Filippos, Ven af den syriske Konge Antiokos Epifanes —
Filippos, Søn af Herodes —
—, Herodes..... —
—, Apostlen..... —
—, Evangelisten... 54
— fra Side..... —
— (Solitarnis, ὁ Μονόνφροπος)..... —
Filippovitsch, D..... —
Filisterne..... —
Filologos..... 55
Filometor, se Ptolemæos.
Filon..... —
Filosofi, se de enkelte Filosofers Navne.
Filostorgios..... 56
Filoxenos..... —
Finck, Salomo..... —
Fine, A. de..... 57
Fine Mennoniter, se Mennoniter.
Fineas, se Pinehas.
Finland..... —
Finlands Mission..... 59
Finnian af Clonard..... 896
— af Moville..... 896
Finno, Jacobus Petri.... 60
Finsson, Hannes..... —
Finx, se Francisci, E.... 89
Fiore, S. G. in..... 60
Firenze..... 61
Firmicus Maternus..... 62
Firmilian..... —
Fischart, Johann..... —
Fischser, Karl Philipp.. —
—, Ernst Kuno B.. 63
Fisher, George Park.... —
—, John..... —
Fisk..... —
Fiskerring..... —
Fispa..... —
Fjellstedt, Peter..... —
Fjellstrøm, Per..... 64
Fjerdingsfyrste..... —
Flabellum..... —
Flabianos..... —
Flacius, Matthias..... —
Flagellanter, se Svøbebrødre.
Flaminio, Marco Antonio 65

Side.

Flatt, Johann Friedrich. 66
Flattich, Johann Friedrich —
Flavia, Domitilla, se Domitilla-Katakomben.... I, 664
Flavianus, se Flabianos. 64
Fléchier, Esprit..... 66
Fleet-Giftermaal..... —
Flegon..... —
Fleischer, A. F. H..... 66
—, Easaias..... —
Fleming, Paul..... —
Flensburg, Wilhelm..... 67
Fletcher, John W..... —
Fleury (Floriacus)..... 68
Fleury, André Ercole... —
—, Claude..... —
Fliedner, Georg Heinrich Theodor..... —
Fliedner, Friedrich..... 69
Flint, Robert..... —
Flir, Alois..... —
Flodin, Johan Gustaf.... —
Flodoard..... —
Florentiner-Konciliet, se Firenze..... 61
Florentini, Theodsius... 70
Florentius Radewijns, se Radewijnsson.
Florents, se Firenze.... 61
Florez, Eurique..... 70
Floriacensere eller Floriensere, se Fiore..... 60
Florian..... 70
Florian, St..... —
Florinus..... —
Florus..... —
Flüe, N. v..... —
Fløjte..... —
Fo og Foisme..... —
Fodkys..... 71
Fodvaskning..... —
Fog, Bruun Juul..... —
Fogdø Kloster..... 72
Fogtmann, Nicolaj..... —
Foinikere, se Fønikere.. 150
Fokas..... 72
Fokylides..... —
Folcher, Johannes..... —
Follengius, P. N..... —
Fonseca, J. R. de..... 73
—, P. da..... —
Fontevrault-Ordenen.... —
Forbehold, det gejstlige. 74
Forbes, John..... —
Forbøn..... —
Fordømmelse, evig..... 75
Foreiro, F..... —
Forenede Stater..... —
Forhærdelse eller Forstokkelse..... —
Forløsning..... —
Formalprincip..... 76
Formosa..... —
Formosus..... —
Formula concordiæ..... 77
Formula consensus Helvetici.....I, 547
Fornari, Maria Vittoria, se Annunciater 4).....I, 99

Side.

Fornedrelse, Kristi, se Kenose 760
Forsabbat 77
Forsagelsen ..... —
Forsman, Carl R. 78
Forsoningen ..... —
Forsoningsfesten 83
Forsyn 84
Fortelius, Gabriel 85
Fortabelse, evig 896
Fortunatus 86
— , Venantius Honoris Clementianus. —
Forudbestemmelse, se Prædestination.
Forudviden, Guds .....I, 723
Forum Appii 86
Forvandlingslæren, se Transsubstantiation og Nadver.
Foscarari, Egidio 86
Foss, Anders ..... —
— , Desiderius ..... —
— , Matthias ..... —
Fosterlandsstiftelsen 87
Fotinos fra Sirmium 88
Fotios ..... —
Fourier, Ch. 89
Fournier, Jacques, se Benedict XII .....I, 257
Fox, George, se Kvækerne 882
—, Edward 896
Foxe, John ..... —
— , Richard 897
Fra 89
Fragmenter, Wolfenbütteler-, se G. E. Lessing og H. S. Reimarus.
Franchi, Alessandro ..... —
Francisca, Romana ..... —
Francisci, Erasmus ..... —
Franck, Caspar ..... —
— , Johan ..... —
— , Michael 90
— , Salomo ..... —
— , Sebastian ..... —
Francke, Aug. H. ..... —
— , Gotthilf A. 93
Frandsen, Peder ..... —
Frank, F. H. R. ..... —
— , Gustav W. 94
Frankenthaler-Samtalen . —
Frankfurt am Main ..... —
Frankrig ..... —
Franske Bekendelse 98
Frans fra Assisi ..... —
— fra Paola 99
— fra Paris ..... —
— fra Sales 100
— fra Vittoria ..... —
Frans Borgia .....I, 364
— Mayron, se Mayron, François.
Frans Solano, se Solano, Francisco.
Frans Xaver, se Xaver, Francisco.
Fransiskaner-Ordenen ... 100
Fransk Bekendelse 98

Side.

Fransk Bibeloversættelse I, 295
Franson, Fredrik 103
Frantzen, Johan N. ..... —
Frazén, Frans M. 104
Fraser, Donald ..... —
— , James 897
Frat, se Evfrat .....I, 823
Fraterhuse, se Brødrene af Fællesliv et .....I, 406
Fraticeller 104
Fratres communis vitæ, se Brødrene af Fællesliv et .....I, 406
Fratres gaudentes 105
Frauen, Johan ..... —
Frayssious, D. A. Luc ... —
Fred ..... —
Fredegar 106
Frederik (tysk-rom. Kejsere) I Barbarossa .... —
Frederik II 107
— dansk-norske Konger, I—II 108
Frederik III—IV 109
— (preussiske Konger) I—II 110
Frederik (Kurfyrster) III den vise 111
Frederik III den fromme —
Frederik, islandsk Missionsbiskop, se Fridrekur 121
Frederik, Biskop af Slesvig 112
— , Hertug og Biskop —
Frederik Vilhelm III—IV, se Union, den preussiske.
Frederikshamns Stift .... —
Fredsagen ..... —
Fredshilsen 114
Fredskys ..... —
Freewill-Baptists ..... —
Freiburg 115
Freising ..... —
Frelsens Hær ..... —
Frelsens Orden 117
Frelser, se Jesus Kristus 623
Frelserens Orden, se Birgittinerordenen .....I, 325
Fremantle, William H. .. 117
Fremling, Mattheus ..... —
Fremmedartiklerne 118
Fremstad, Martinus 119
French, Thomas V. ..... —
Freppel, Charles É. ..... —
Frese, Jakob ..... —
Fresenius, Johann Ph. ... —
Freylinghausen, J. A. ... 120
Freymann, Katrine ..... —
Fri østafrikansk Mission. —
Fribourg ..... —
Fricke, Gustav Adolf .... —
Friderichsen, Johan ..... —
Fridolin 121
Fridrekur ..... —
Friedberg, Emil A. ..... —
Friedlieb, Søren ..... —
Friedrich, Johann ..... —
Fries, Jakob Fried. ..... —
— , Karl 122

Side.

Friesere 122
Frihed 123
Friis, Anders 124
— , C. Begtrup ..... —
— , C. til Borreby .... —
— , C. til Kagerup 125
— , J. F. ..... —
— , Jep. ..... —
— , Johan til Hesselager —
— , Jørgen ..... —
— , Jørgen Lauridsen .. 126
— , Morten ..... —
— , Nicolaus C. ..... —
— , Niels ..... —
— , Peder ..... —
Frikirke ..... —
Frimann, Claus 131
Frimenigheder ..... —
Frimission ..... —
Frimodt, Jens Chr. R. ... 132
Fristelse 133
— , Kristi, se Jesus Kristus 623
Fritsch, Ahasverus 135
Fritsche, K. F. A. ..... —
— , O. F. ..... —
Fritænkere ..... —
Frivillig Studenterbevægelse ..... —
Frobenius, Johann 136
Froment, Antoine ..... —
Frommel, E. W. ..... —
— , Max 137
Fronton du Duc 137
Frosterus, J. ..... —
— , R. V. ..... —
Froude, R. H. ..... —
Fruedage, se Mariafester.
Frumentios ..... —
Frundsberg, G. 138
Fry, Elisabeth ..... —
Frygien ..... —
Fryth, John 139
Fryxell, Anders ..... —
Frøbel, Friedrich 140
Frølich, Eva Margr. 141
Frøschel, Sebastian ..... —
Ful ..... —
Fulbert af Chartres 142
— af Ribe ..... —
Fulco af Neuilly ..... —
Fulda ..... —
Fuldkommenhed ..... —
Fulgentius af Ruspe 143
— , Ferrandus ... 144
Fuller, Andrew ..... —
Funch, Kristian ..... —
Funck Johan ..... —
Funcke, O. J. ..... —
Fundamental-Artikler ... 145
Funk, Frans Xaver ..... —
Funon ..... —
Furrer, Konrad ..... —
Fygelos ..... —
Fyldestgørelse, se Satisfaktion.
Fyrretyve Riddere ..... —
Fyrstbiskop ..... —
Fürst, Julius ..... —

Side.

Fürstenberg, F. W. F.... 145
Fysiko-teologisk Bevis .I, 284
Fædre, Dødens ..... —
— for en god Død.. —
— af den hl. Grav . 146
— af Jesu allerhl. Hjerte ..... —
Fædre Oratoriets, se Oratoriet.
Fængselsvæsen ..... —
Fængselsselskaberne..... 147
Færøerne ..... —
Føbe 150
Føderalteologi, se Coccejus.....I, 527
Fønikerne..... 150
Føniks 151
Førster, Heinrich..... 152

Ga'al..... 153
Ga'as..... —
Gaas, Hans ..... —
Gabael..... —
Gabata ..... —
Gabbaj-Sallaj ..... —
Gabbata ..... —
Gabinius ..... —
Gabler, Johann Ph..... —
— , Matthias 897
Gabrias..... 153
Gabriel..... —
Gabriel af Verona 154
Gabutius, Anton..... —
Gad, Jakobs 7. Søn ..... —
— , Profeten ..... —
Gad, en Guddom 154
Gad, Chr. Pram ..... —
— , Hemming ..... —
— , P. C. S..... 155
Gadara .....
Gaddi ..... —
Gaddiel..... —
Gadi 156
Gade, Niels Wilhelm....
Gadolin, Jakob..... —
— , Gustav ..... —
Gaëtano fra Thiene, se Theatinere.
Gagner, Lars P..... —
Gaham 157
Gahars Børn ..... —
Gaibai..... —
Gajus i Bibelen ..... —
Gajus, rom. Biskop ..... —
— rom. Forfatter.... —
Galal..... —
Galaterbrevet..... —
Galban 158
Galdenblad, Anders ..... —
— , Johan ..... —
Galen, Peter II Jensen .. —
Galgala 159
Galilei, Galileo ..... —
Galilæa ..... —
Galimberti, Luige..... 897
Gallaerne 161
Gallandi, Andreas..... —
Gallen, St..... —

Side.

Gallienus, Publius Ziciniu s 162
Gallikanisme..... —
Gallikanske Rettigheder, se Gallikanisme 163
Gallim..... —
Gallion ..... —
Gallitzin (Galezyn), Adelheid Amalia..... —
Gallus, Cajus Vibius Trebonianus..... 164
Gallus, Grundlægger af et Eneboerlag..... —
Gamala ..... —
Gamaliel..... —
Gamborg, Anders ..... —
Gammader 165
Gammadia, Gammadium. —
Gammel-Katoliker ..... —
Gammel-Lutheranere.... 166
Gamul..... 167
Gandersheim ..... —
Ganganelli, se Clemens XIV.....I, 523
Gangdage 167
Gangelbauer, Cølestin ... —
Gangra ..... —
Gaon ..... —
Garantilov ..... —
Garasse, François..... 168
Garcia de Loaysa..... —
Gardiner, Allen..... —
— , Stephen ..... —
Gareb 169
Garet, Jean ..... —
— , Johannes ..... —
Garitzim..... —
Garmann, Jens Skanke . —
Garmit ..... —
Garnier, Jean ..... —
Garnier, Julien..... 169
Garrucci, Rafaele ..... —
Garve, Carl Bernhard ... —
— , Christian..... —
Gashmu 170
Gasparin, Agénor Etienne de ..... —
Gasparin, Catherine Valérie de..... —
Gass, Joachim Christian. —
— , Wilhelm ..... —
Gassendi, Pierre 171
Gasser, Vincenz Ferrerius —
Gassner, Johann Josef .. —
Gaston fra Dauphiné, se Antonius-Ordenen ...I, 111
Gat 171
Gatam 172
Gaudentius..... —
Gaudiorum Mariæ festum —
Gaulanitis ..... —
Gaume, Jean Joseph .... —
— , Alexis..... —
Gaunilo..... —
Gaussen, Etienne ..... —
— , François Samuel Robert Louis..... —
Gauthert, se Ansgar ...I, 101
Gavanti..... 173
Gavazzi, Alessandro..... —

Side.

Gavebøger, se Nekrologier.
Gaver, se Naadegaver og Offergaver
Gavnø 173
Gaza ..... —
Gazara, se Gezer 207
Gazez 174
Gazzâli, Abu-Hamid Muhammed..... —
Gazzams Børn..... —
Gazzaniga, Pietro..... —
Geba ..... —
Gebal ..... —
Gebauer, Johan Christian —
Geber 175
Gebhard af Echstädt, se Pave Victor II.
Gebhard Truchsess..... —
Gebhardt, Oskar Leopold v. —
Gebim..... —
Gedalja eller Gedaljahu . —
Geddie, John..... —
Geden, John Dury..... 176
Geder ..... —
Gedera ..... —
Gederot..... —
Gederotaim ..... —
Gedicke, Lampertus..... —
Gedor ..... —
Geet, Jacobus ..... —
Geffcken, Friedrich Heinrich ..... —
Geffcken, Johannes ..... —
Ge-harasim ..... —
Gehasi..... —
Gehenna..... —
Geiger, Abraham 177
Geijer, Erik Gustaf 178
Geiler af Kaisersberg.... 179
Geisa..... —
Geissel, Johannes von... —
Geitlin, Gabriel..... —
Gejstlige 179
Gelazius I 180
— II ..... —
Gelilot..... —
Gellert, Christian Fürchtegott ..... —
Gelzer, Heinrich 181
Gemalli..... —
Gemara, se Talmud ..... —
Gemarja ..... —
Gematria ..... —
Gembloux..... —
Genberg, Paulus ..... —
Gendøbere 182
General..... 183
Generalabsolution..... —
Generalbaptister, se Baptister..... —
Generalkapitler ..... —
General-Kirkeinspektions-Kollegiet..... 897
Generalkonciliet 183
Generalkonferenser..... —
Generalmagister, se General ..... —
Generalminister, se General ..... —

Side.

Generalskriftemaal 183
Generalsuperintendent, se Superintendent.
Generalsynode, luthersk . —
— , preussisk 184
Generalvikar ..... —
Genesis, se Mosebøgerne.
Genesis, den lille ..... —
Genève ..... —
Genève-Katekismen, se Art. Calvin .....I, 451
Genève-Konventionen ... 186
Genevensis Consensus, se I, 547
Geneviève, St., se Genovefa 191
Genfødelsen 186
Genkomst, Jesu Kristi .. 188
Gennadios I 190
— II ..... —
Gennadius ..... —
Gennaios ..... —
Gennembrud, aandeligt .. —
Genner, Peter 191
Genesaret Sø ..... —
Genovefa ..... —
Genovesi, Antonio 192
Gensch, se Breitenau ..I, 383
Gentile (Gentiler), Giovanni Valentio 192
Gentillet, Innocent ..... —
Gentsch (Gensch) se Breitenau .....I, 383
Genubat 192
Genuflectentes, se Katekumener ..... —
Genutiis, Hieronymus de —
Geografi, bibelsk ..... —
— , kirkelig ..... —
Georg (Jørgen), Helgen .. 193
Georg III ..... —
— , Araber Biskop ... —
— , Markgreve ..... —
— , den skæggede, Hertug af Sachsen ..... —
Georg af Polentz, se Polentz.
Georg, Henry 194
Georgien 195
Georgius, Gemestos Plethon, se Plethon.
Georgios, Hamartolos ... —
— , Kedrenos, se Kedrenos 755
Georgios af Laodikeia ... 195
— af Nekomedia .. —
— , Skalarios, se Gennadios 190
Georgios, Synkellos, se Synkellos.
Gera 195
Gerar ..... —
Gerard, John ..... —
Gerardi, Lubbert 196
Gerasa og Gerasenere, se Gadara og Gadarenere. 155
Gerberon, Gabriel 196
Gerbert, se Sylvester II.
Gerbert, Martin ..... —
— , Philippe-Olympe —
Gerbrand ..... —

Side.

Gereon 196
Gergesa og Gergesenere, se Gadara og Gadarenere. 155
Gerhard fra Borgo S. Donnino 196
Gerhard af Brogne ..... —
Gerhard fra Esrom ..... —
Gerhard Groot, se Gerrit de Groote .....I, 406
Gerhard (Gert) af Roskilde, se Gyldenstjerne 311
Gerhard, Segarelli, se Segarelli.
Gerhard fra Ypern, se Hyperius 504
Gerhard, Zerbolt fra Zütphen, se Zerbolt fra Z.
Gerhard, Johan 196
— , Ludvig 197
Gerhardt, Paulus 198
Gerhoh af Reichersberg . —
Gericke, Christian Wilh.. 199
Gerike, Paul ..... —
Gerlach (Petri eller Petersø: Peters Søn)..... —
Gerlach, Ernst Ludvig v. —
— , Otto v. ..... —
— , Stephan ..... —
Germain en Laye ..... —
Germanos I ..... —
— II ..... —
Germanus, fransk Helgen —
— , Biskop af Paris —
Germar, Fried. Heinrich. —
Gerner, Henrik (I) ..... —
— , Henrik (II) 200
Gerninger, gode ..... —
Gernler, Lukas 204
Gerok, Karl ..... —
Gerold (Jareld) af Ribe.. 205
Gerrener ..... —
Gersdorf, Henriette Katharina v. ..... —
Gersen, Giovanni ..... —
Gersom ..... —
Gerson ..... —
Gerson, Jean Charlier ... 206
Gertrud (Trutha) ..... —
Gertrud af Nivelles 898
Gertsen, Henrik 206
— , Jacob, se Ulfstand.
Gervasius og Protasius .. —
— af Canterbury. 207
Gesan ..... —
Gesem, se Gashmu 170
Gesenius, Justus ..... —
— , Heinrich Friedrich Wilhelm ..... —
Geser (Gezer) ..... —
Gessius, Florus 208
Gessner, Salomon ..... —
Gesta, Pilati, se .....I, 31
Gesur 208
Gesz, Wolfgang Friedrich —
Geter ..... —
Getsemane 209
Geuel ..... —
Geulincx, Arnold ..... —
Geusere ..... —

Side.

Gezelius, Johannes Georgii den ældre 209
Gezelius, Johannes den yngre 210
Gezelius, Johannes 211
Gfrörer, August Friedrich —
Ghetto ..... —
Gheysmer, Thomas ..... —
Ghibellinere ..... —
Ghiberti, Lorenzo di Cione —
Giah 212
Gibbars Børn ..... —
Gibbeton ..... —
Gibbons, James ..... —
Gibea ..... —
Gibeat 213
Gibeon ..... —
Giberti, Gian Matteo .... —
Gibliter, se Gebal 174
Gichtel, Johann Georg .. 214
Gichtelianere, se Gichtel. —
Giddalti ..... —
Giddels Børn ..... —
Gideom ..... —
Gideon ..... —
Gideoni 215
Gieseler, Johann Carl L.. —
Giessen 216
Giftttheil, Ludwig Friedr. —
Gihon ..... —
Gil, Juan ..... —
Gilalaj ..... —
Gilbert ..... —
Gilbert, Cognatus 217
Gilbert de la Porrée .... —
Gilbertinere, se Gilbert.. —
Gilboa ..... —
Gildas ..... —
Gildemeister, Carl Herman —
Gilead, Personer ..... —
— , Landskab ..... —
Gilgal 218
Gill (Aegidius), Cristóbal. 219
Gilmours, James ..... —
Gilo ..... —
Gilse, Jan van ..... —
Gimso ..... —
Ginat ..... —
Ginnetoi ..... —
Ginzel, Josef Augustin .. —
Gioberti, Vincenzo ..... —
Giotto ..... —
Giovio, Paolo 220
Giraldus, Cambrensis ... —
Girgasiter ..... —
Girsiter ..... —
Gisico ..... —
Gíslason, Olufur 221
Gislemar ..... —
Gislesen, Henriette Jakobine Martine ..... —
Gislesen, Knud ..... —
Gisonit ..... —
Gispa ..... —
Gisriter ..... —
Gisselkors, Gustaf ..... —
Gissurr hviti Teitsson ... —
Gissurr Ísleifsson 222
Gissursson, Jón 223

	Side.
Gittaim	223
Gittit, se Musik hos Hebræerne	—
Gittiter	—
Giunta	—
Gizzi, Pasquale	—
Gjødesen, Berthold Christian	—
Gjødesen, Jens	—
Gjøe, Anna	—
—, Mogens	224
Glaber, Radulphus	—
Gladsaxe (Gladsax) Kloster	—
Glodstone, William Ewart	—
Glareanus, se Loriti, H.	
Glas, John, se Sandeman, Robert.	
Glasiter, se Sandeman, Robert.	
Glasmaleri	225
Glassius, Salomon	227
Glastonbury	—
Glaubrecht, Otto, se Oeser, Rudolph.	
Gleich, Johann Andreas	—
Gleichen, Greverne af	—
Gleig, George Robert	—
Glenstrup	—
Gletting, Benedict	228
Glob, Elav (Oluf)	—
—, Lave	—
—, Niels	—
Gloria in excelsis	—
Glorie, se Helgenglorie.	
Glossa interlinearis, se Glosser	—
Glossa ordinaria, se Glosser	—
Glosser	—
Glossolali, se Tungetale.	
Glostrup, Niels Simonssøn	—
Glud, Søren	229
Glüsing, Johann Otto	—
Gnadau	—
Gnadenberg	—
Gnadenfeld	—
Gnadenfrei	—
Gnapheus, Wilhelm	—
Gnesen	—
Gnosticisme	230
Gnupsøn, Erik	232
Goah	—
Goar, Missionær	—
—, Jacques	—
Gob	—
Gobat, Samuel	—
Gobel, Jean Baptist Joseph	—
Goch, Johann v.	233
Gode, det højeste	—
Gode Gerninger, se Gerninger	200
Godebald	233
Goderstad, Lars Olsen	—
Godeskalk, se Gottschalk	242
Godet, Frédéric Louis	233
Godske, Ahlefeldt I,	41
Goffin, Leonhard	234
Gog	—
Goiske, Peter Rosenstand-	—
Gojim	235
Golan	235
Goldast, Melchior	—
Golgata	—
Goliarder, se Vaganter	—
Goliat	236
Goltz, Herm. Friherre v. d.	—
Gomarus, Franciscus	237
Gomer	—
Gomorra	—
Gonesius, Petrus	—
Gonzaga, Aloysius af, se Aloysius I,	60
Gonzales y Diaz Tunon Zeffirino	237
Gonzalo, Juan de Berceo	—
Goodwin, Harvey	—
Goossens, Pierre Lambert	238
Gordon, Adoniram Judson	—
—, Georg Maxwell	—
Gorgias	—
Gorham, George Cornelius	—
Gortyna	—
Gosan (Gozan)	—
Gosen	239
Gossner, Johannes Evangelista	—
Gossnerske Mission	—
Goterne	240
Gotfred (Godefroy) af Bouillon, se Korstog	847
Gothenius, Johannes	241
Gothus, se Paulinus, Laurentius; Petri, Jonas; Petri Laurentius.	
Gotisk Bibeloversættelse, se Vulfila.	
Gotisk Stil	—
Gotoniel	242
Gotti, Vincenzo Luigi	—
—, Girolamo Mario	898
Gottlieb	242
Gottschalk	—
Gottschick, Johannes	243
Gottskálksson, Oddur	—
Gouch, John Bartholomew	243
Goudimel, Claude	—
Goulart, Simon	244
Goulburn, Edward Meyrick	—
Gousset, Thomas	—
Gråberg, Olof	—
Graabrødre, se Fransiskaner Ordenen	—
Graae, Gomme Frederik August	—
Graa Søstre, se Elisabeth-Søstre I,	747
Grabau, Johann Andreas August	244
Grabe, Johannes Ernst	—
Gracian, Baltazar	245
Grader, akademiske, se Universiteter.	
Grader, forbudne, se Ægteskab.	
Gradin, Arvid	—
Graduale	—
Graf, Karl Heinrich	246
—, Simon	—
Graffmann, Hans	—
Grafstrøm, Anders Abraham	246
Grafstrøm, Tor Tritjof	—
Gral (Graal, san greal, den hl. Skaal)	—
Gramann (Poliander), Johannes	247
Gramatisk (eller sproglig)-historisk Fortolkning	—
Grammlich, Johann Andreas	—
Grammoret, Ordenen af	—
Gran	—
Grand, Jens Torbernsón	248
Grandmontensere	249
Granfelt, Axel August	—
—, Axel Fredrik	—
Granholm, Erik	—
Granvella, Anton Perennot de	—
Gratianus, romersk Kejser	250
—, Camaldolesermunk	—
Gratias	—
Gratius (van Graes), Ortuinus	—
Gratry, Auguste Joseph	251
Grau, Rudolf Friedrich	—
Graul, Karl	—
Grav, den hellige	—
Grav, Fædre af den hellige	252
Gravallius, Daniel Ehrenfried	—
Gravamina	—
Grave, Erik Mogensen	253
Grave hos Jøderne	—
Graveson, Ignaz Hyacinthe Amat de	—
Grebel, Konrad	—
Green, Johannes	254
—, William Henry	—
Grégoire, Henri	—
Gregor (Paver) I—XVI	256—260
Gregor af Hennburg	—
Gregor Lusavoretsh I,	143
— fra Nazianz	260
— af Nyssa	262
— af Tours	263
— Undergøreren	—
— af Utrecht	—
Gregoriansk Sang	—
Gregorio, Emmanuele di	—
Gregorius de Crescentia	—
Gregoriusfest	—
Gregoriusorden	—
Gregory, Caspar René	264
Greifswald	—
Greith, Karl Johann	—
Gremiale	—
Gretscher, Jakob	—
Gretser, se Gretscher	—
Greve, Rollof (Ravn)	—
Gribaldi, Matteo	—
Griesbach, Johann Jakob	—
Grimelund, Andreas	—
Grimm, Karl Ludvig Willibald	265
Grinderslev	—
Grisar, Hermann	—

Side.

Grischow, Johann H. ... 265
Groen van Prinsterer ... —
Groningen ... 266
Groote, Gerrit de, se Brødre af Fælleslivet ...I, 406
Gropper, Johann ... 266
Grossgebauer, Theophilus —
Grosteste, Robert ... —
Grotius, Hugo ... 267
Grove Mennoniter, se Mennoniter.
Grove-Rasmussen, A. C. L. 898
Grubb, Nils Nilsson ... 268
Grubbe, Mogens Jensen . —
— , Samuel ... —
Grubenheimere ... 269
Gruber, Andreas ... —
Gruet, Jacques ... —
Grumbach, Argula af ... —
Grundemann, P. Reinhold —
Grundtvig, Nikolaj Frederik Severin ... —
Grundtvig, Frederik Lange 277
Grung, Frants Bernhard. —
Grunnet, Niels Pedersen. —
Grüenwald, Georg ... —
Grynäus, Simon ... —
— , Johann Jakob . 278
Grækenland ... —
Grækere ... 899
Græsk-katolsk Kirke ... —
Grønberg, Jakob ... 281
Grønbæk, Isak ... —
Grønland ... —
Grønning, Christian Vilh. 282
Gualberto, Giovanni ... —
Guardian ... 283
Guastalla, Ludovica fra, se Angelikere ...I, 88
Guayana ... 283
Gud ... —
Gud, Johan af (Juan di Dio), se Barmhj. Brødre ...I, 219
Guddom, Kristi, se Jesus Kristus (623) og Kristologi 862
Gude, Ludvig J. Mendel. 285
Gudgoda ... —
Gudhems Kloster ... —
Guðjohnsen, Pjetur ... —
Gudmenneskelighed, Kristi, se Jesus Kristus og Kristologi ... 862
Guðmundsson, Dadi ... 285
Gudsbilledet ... 286
Gudsdom ... 289
Gudsfred ... 290
Guds Moder, se Maria.
Guds Ord, se Skrift, den hellige.
Guds Rige ... 291
Gudstjeneste hos Jøderne, se Tempel og Synagoge.
Gudstjeneste hos de Kristne 292
Gudsvenner ... 298
Gudum Kloster ... 299
Guelfere ... —
Guéranger, Prosper Louis Pascal ... —
Guericke, H. E. Ferdinand —

Side.

Guibert af Nogent ... 300
Guido ... —
Guido fra Arezzo ... —
Guido fra Brès, se ...I, 386
Guigo (Guiguès) ... 301
Guinea-Kysten ... —
Guinness, Henry Grattan 302
Guiserne ... 303
Guizot, Francois Pierre Guillaume ... —
Guldberg, Ove Høegh ... 304
Guldglas ... 305
Guldholm Kloster, se Ry.
Gummerus, Henrik Johan —
Gundert, Hermann ... —
Guni ... —
Gunnarsson, Halvard ... —
Gunner af Ribe ... 306
— af Slesvig ... —
— af Viborg ... —
Gunnersen, Berger (Byrgs), se ...I, 322
Gunnerson, Sven Rudolf. 306
Gunnerus, Johan Ernst, Biskop ... —
Gunnerus, Johan Ernst, Præst ... 307
Gunnlaugur Leifsson ... —
Gur ... —
Gur-ba'al ... —
Gury, Johann Peter ... —
Gustaf I Vasa ... —
Gustaf II Adolf ... 308
Gustav-Adolf-Foreningen. 310
Gutfeld, Frederik Carl .. —
Guthe, Hermann ... —
Guthrie, Thomas ... —
Guttormssøn, Jon ... —
Guyon, Jeanne-Marie Bouvier de la Motte ... 311
Güder, Eduard ... —
Gyldenstjerne, Knud Henriksen ... —
Gyldenstjerne, Sofie ... 312
Gyldental, se Kalender .. 714
Gyldne Bulle, se ...I, 417
Gyldne Rose, se Rose.
Günther, Anton ... 312
Günzburg, Eberlin fra, se I, 705
Gyrovager ... 313
Gyrsting, Navne Jensen . —
Gützlaff, K. Friedrich Aug. —
Gæbe, se Gaibai ... 157
Gæstehjem ... 314
Gøhre, Paul ... —
Gøransson, Johan ... —
Gørres, Guido ... —
— , Johann Josef ... —
Gøschel, Karl Friedrich . 315
Göteborg ... —
Goethe, Johann Wolfgang 316
Göttingen ... —
Gøtzsche, Carl Viggo ... —
Goeze, Johan Melchior .. —

Haab, det kristne ... 317
Haager-Selskabet ... 318
Håhl, Johan Isaac ... —

Side.

Haakon Adelstensfostre.. 318
Haakon Haakonssøn ... —
Haakon Jarl ... 319
Haakonsen, Mogens ... —
Haand, den døde, se ...I, 698
Haandspaalæggelse ... 319
Haas, Karl ... —
Haave, Anders Nilsen ... 899
Habaja eller Hobaja ... 319
Habakuk ... —
Habassinja ... 320
Habessinien, se ...I, 14
Habiri, se Tell-el-Amarna.
Habor ... 320
Hadad ... —
Hadadeser ... 321
Hadadrimmon ... —
Hadar, se Hadad ... 320
Hadareser, se Hadadeser. 321
Hadasa ... 322
Hadassa ... —
Hadersley ... —
Hades, se Helvede ... 391
Hadid ... 322
Hadlai ... —
Hadoram ... —
Hadrak ... —
Hadrian (rom. Kejser) ... —
Hadrian (Paver) I—VI 322—323
Hafararim ... 324
Haffner, Paul Leopold ... —
Haftarer ... —
Hagab ... —
Hagaba ... —
Hagar ... —
Hagarener eller Hagariter —
Hagberg, Carl Peter ... —
Hagekorset, se Kors ... 844
Hagemann, Clemens ... 325
Hagen, Johan Frederik .. —
— , Laurits Christian. —
Hagenau ... —
Hagenbach, Karl Rudolf. —
Hagerup, Eiler, Biskop i Trondhjem ... —
Hagerup, Eiler, Biskop i Bergen ... 325
Haggada (eller Aggada) .. 326
Haggai ... —
Haggi ... 327
Haggija ... —
Haggit ... —
Hagiografer ... —
Hagiografi ... —
Hahn, August ... —
— , Canutus ... —
— , Hugo ... 328
— , Johann Michael .. 329
— , Philipp Matthäus. —
Hahn-Hahn, Ida ... —
Haimo, se Haymo ... 361
Haiti ... 330
Hakalja ... —
Hakeldama ... —
Hakila ... —
Hakkatan ... —
Hakkos ... —
Hakmonî ... —
Hakufa ... —

Side.

Halah 330
Halaka ..... —
Haldane, James Alexander — — , Robert 331
Haldaniter ..... —
Helenius, Lars ..... — — , Engelbert ..... —
Hales, John ..... —
Hales, Alexander fra, se I, 52
Hálfdánarson, Helge 332
Halhul ..... —
Hali ..... —
Halieutik 333
Halifax, George Savile, Marki af ..... —
Halifax, Charles Lindley Wood ... . —
Halikarnassos ..... —
Halitgar ..... —
Hall, Arthur Crawshay Alliston ..... —
Hall, Robert ..... —
Hallbäck, Hans Peter ... —
Halldin, Johan Gustaf... —
Halldórsson, Bjørn 334
— , Jón, Biskop —
— , Jón, isl. Præst —
Halle ..... —
Halleluja-Psalmer ..... —
Haller, Berthold 335
Haller, Albrecht v. ..... — — , Karl Ludvig v. .. —
Halleng, Honoratus 336
Hallohes ..... —
Hallstrøm, Carl Erik.... —
Halmstad ..... —
Halsted Kloster..... —
Ham (Cham, Kham, Χάμ) —
— (med egentl. »H«lyd) 337
Haman ..... —
Hamann, Johann Georg . —
Hamar ..... —
Hamat..... 338
Hamberg, Theodor..... —
Hamberger, Julius..... —
Hambræus, Jonas 339
Hamburg ..... —
Hamburger, Julius..... —
Hamilton, Patrick ..... —
Hammar, Hans Birger .. 340
Hammarinus, Samuel Bendicti ..... —
Hammat..... —
Hammedata ..... —
Hammer, Jørgen..... —
Hammerich, Peter Frederik Adolph..... 341
Hammerschmidt, Andreas —
Hammershaimb, Vencеslaus Ulricus..... —
Hammoleket eller Moleket —
Hammon ..... —
Hammond, Charles Edward ..... —
Hammond, Eiler..... —
— , Hans..... —
Hammot-dor, se Hammat 340
Hammuel..... 341
Hammurabi..... 899

Side.

Hamona 341
Hamor ..... —
Hampden, Renn Dickson 342
Hamran ..... —
Hamsfort, Cornelius .... —
Hamul..... —
Hamutal eller Hamital .. —
Hanamel..... —
Hanan..... —
Hananel ..... —
Hanani ..... —
Hananja ..... —
Haneberg, Daniel Bonifacius 343
Hanes ..... —
Hanna..... —
Hannes, Ypperstepræst, se Annas .....I, 96
Hannaton..... 343
Hanno, Ærkebiskop i Køln, se Anno .....I, 98
Hanniel..... 343
Hannington, James ..... —
Hannover 344
Hanok (Khanok)..... —
Hansen, Albert ..... —
— , Aleth Sophus... —
— , Andreas Michael —
— , Gerhard ..... —
— , Hans ..... —
— , Hans Peter Kofoed- ..... —
Hansen, Hans Rasmus Malling Johan ..... —
Hansen, Jep..... —
— , Jørgen 345
— , Mourits Mørk-.. —
— , Peder (Riber)... —
— , Peder..... —
— , Theodor Vilh. L. —
Hanun ..... —
Happisses..... —
Hara ..... —
Harada ..... —
Harald Gormsøn (Blaatand) —
Harald (Hored) 345
Haran ..... —
Hararit..... —
Harboe, Ludvig..... 346
Harbona..... —
Harboøre 900
Harboøre-Sangbogen, se Harboøre ..... —
Harclensisk Bibeloversættelse, se Syriske Bibelovers. og Thomas af Harkel.
Hardeland, Julius..... 346
Hardenbeck, Ambrosius . —
Hardenberg, Albert R. .. —
— , Frederik v.. 347
Harding, Stephen ..... —
— , Thomas ..... —
Hardouin, Jean..... —
Hardt, Hermann v. d.... 348
Hare, Augustus William. —
— , Julius Charles.... —
Haref ..... —
Haret, se Heret 407

Side.

Harhaja 348
Harhas eller Hasra ..... —
Har-heres..... —
Harhur..... —
Harif..... —
Harim..... —
Har-jearin ..... —
Harless, G. C. A. von... —
Harmagedon eller Harmageddon 349
Harmenopulos, Konstantinos ..... —
Harmensen, Jakob, se Arminios .....I, 144
Harmonia præstabilita, se Leibnitz.
Harmonios..... 349
Harmonister eller Harmoniter ..... —
Harms, Claus ..... —
— , Georg Ludvig D.. 350
— , Theodor..... —
Harnack, Theodosius.... —
— , Karl Gustav A. —
Harnefer..... 351
Harod ..... —
Haroe ..... —
Harorit, se Art. Harod .. —
Horoset-haggojim ..... —
Harran eller Kharran ... —
Harrison, Frederic..... —
Harsa ..... —
Hartmann, Gabriel Israel — — , Johan P. E. . —
— , K. R. E. v... 352
Harttmann, Karl Friedrich 353
Harufit, se Harif 407
Harum 353
Harumaf..... —
Harus ..... —
Hasabja ..... —
Hasabna..... —
Hasabneja ..... —
Hasadja ..... —
Hasael ..... —
Hasaja..... 354
Hasar-addar..... 354
Hasar-'enan ..... —
Hasar-gadda..... —
Hasarmavet ..... —
Hasar-sual ..... —
Hasar-susa ..... —
Hasason-tamar ..... —
Hasbaddana..... —
Hase, Karl August v..... —
Hasebard, Wichmand ... 355
Hasem, se Jasen..... 598
Haser-hat-tikon..... 355
Haserot..... —
Hasidæere, Hasidim, se Asidæere .....I, 844
Hasiel 355
Hasi-ham-manahti ..... —
Hasmona ..... —
Hasmonæer ..... —
Haso ..... —
Hasor ..... —
Hasra, se Harhas..... —
Hass, Ludvig Daniel .... —

	Side.
Hasselelponi	355
Hasselquist, Tuve Nilsson	—
Has-sena'a, se Sena'a.	
Has-senna, se Senna.	
Hassub	356
Hassun, Anton	—
Hasuba	—
Hasufa	—
Hasum	—
Hatak	—
Hatat	—
Hatch, Edwin	—
Hatifa	—
Hatita	—
Hattemister	—
Hattil	357
Hat-tirsata	—
Hatto, H., Biskop af Mainz	—
— , H., Biskop af Venelli	—
Hattus	—
Hauck, Albert	—
Hauge, Hans Nielsen	—
— , Andreas	358
Hauges Synode	359
Haugianere, se Hauge, H.N.	357
Haugvaldstad, John	901
Haupt, Erich	359
— , Hermann	—
Hauran, se Havran	360
Hauréau, Jean Barthélémy	359
Hausmann, Nicolaus (Niclas)	—
Hausrath, Adolph	—
Havaji-Øerne	—
Haven, Jens	360
Havila	—
Havran eller Hauran	—
Havvot-jair, se Jair	582
Haweis, Hugh Reginald	361
Haydn, Franz Joseph	—
— , Johann Michael	—
Haye, Jean de la	—
Haymo	—
Haynald, Ludvig	—
Heber	—
Heber, Reginald	—
Hebich, Samuel	—
Hebraisk Sprog og Literatur	362
Hebron	368
Hebræer	369
Hebræerbrevet	—
Hebræerevangeliet	370
Hecker, Patrick (Isaac Thomas	371
Hedberg, Fredrik Gabriel	—
Hedborn, Samuel Johan	—
Hedio, Kaspar	—
Hedonisme	—
Hedrén, Johan Jakob	—
Hedvig af Schlesien	372
— af Polen	—
Hee, Jens (Johannes)	—
— , Jørgen	—
Heermann, Johannes	—
Hefele, Karl Josef	—
Hefer	—
Heffermehl, A. Wilhelm	—
Hefsiba	372
Hefter, Albert David	—
Hegai	373
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich	—
Hegelund, Morten	375
— , Peder Jensen	—
Hegemonides	—
Hegesippos	—
Heggtveit, Hallvard Gunleiksson	—
Hegrem, Vilhelm Sophus	—
Heid, se Hedio	371
Heidanus, Abraham	376
Heidegger, Johann Heinrich	—
Heidelberg	—
Heidelberger-Katekismen	—
Heimburg, Gregor af, se	260
Heimreich, Anton	377
Heinrich, se Henrik	400
Heise, Carl Johan	377
— , Frederik Julius	—
— , Victor	—
Hekse og Heksevæsen	—
Hel'a	378
Helam	—
Helba	—
Helbon	—
Held, Adolf	—
Heldai	—
Heldring, Otto Gerhard	—
Heldvaderus, Nicolaus	379
Heleb, se Heldai	378
Heled, se Heldai	—
Helef	380
Helek	—
Helem	—
Helena, rom.-kat. Helgeninde	—
Helena (Olga), russ. Helgeninde, se Olga.	
Heles	—
Helgason, Arni, isl. Biskop	—
— , Arni, isl. Præst	—
Helgelseforbundet	—
Helgenbilleder, se Billeder I,	311
Helgener og Helgendyrkelse	381
Helgenglorie	382
Helgenkaaring, se Kanonisation	719
Helgesen, Povl	382
Heliand	383
Heliodoros	—
Heliogabal, se Elagabel I,	738
Heliopolis	383
Helkai	—
Helkat	—
Helkat-has-surim	—
Hellembert	—
Hellenister	—
Hellig-Aand, den se I,	6
Helligaands-Ordenen	383
Hellige Alliancer, se I,	57
Hellige, de sidste Dages, se Mormoner.	
Hellig Grav	251
Hellige Land, se Palæstina.	
Helliggørelsen	383
Hellighed	387
Hellig Skrift, se Inspiration	543
Helligtrekongersfest	388
Helmold	—
Helms, Jacob	389
Helmstädt	—
Heloise, se Abélard I,	13
Helon	—
Helsingborg	—
Helsingfors	—
Helsingius, Gustaf Frederik	390
— , Petrus Jonæ	—
Helsingør	—
Helvede	391
Helvede, Kristi Nedfart til, se Nedfart	—
Helvedstraffe, evige, se I,	824
Helveg, Hans Friedrich	391
— , Ludvig Nicolaus	—
Helvetiske Bekendelser	—
Helvetnu, Claude Adrien	—
Helvidius	—
Helyot, Pierre (Hippolyte)	—
Hemam	392
Heman	—
Hemdan	—
Hemerli, Felix	—
Hemmet, Iver Iversen	—
Hemming	—
Hemming, Henriksson	—
Hemmingsen, Niels	393
Hemor, se Hamor	341
Hen	394
Hena	—
Henadad	—
Henderson, Alexander	—
— , Ebenezer	395
Hengstenberg, Ernst Wilh.	—
Henhöfer, Aloys	—
Henke, Heinrich Philipp Konrad	396
Henke, Ernst Ludwig Th.	—
Henoks Bog, se Enok I,	775
Henoteisme eller Kathenoteisme	396
Henotikon, se Menofysitisme.	
Henricus Hartmanni (Hardimanni)	396
Henrik VIII af England	397
— IV af Frankrig	398
— (tyske Konger og Kejsere I—VI	398—400
Henrik den yngre	—
— den fromme	—
af Clairvaux	—
— fra Finland	401
Henrik Hartmanni, se Henricus	396
Henrik (Eger) fra Kolkar	401
Henrik fra Kettenbach	—
— fra Langenstein	402
— fra Lausanne	—
— af Lund	—
— fra Nørdlingen	—
— Seuse, se Seuse.	
— af Vitskøl	—

Side.

Henrik fra Zütfen, se Møller.
Henriksen, Adolf Julius . 402
— , Bertel Kristian —
— , Hans 403
— , Hemming ... —
— , Jesper ..... —
Henry, se Henrik 400
Henrykkelse 403
Henschen, Gottfried 404
Hensel, Luise ..... —
Heppe, Heinrich Ludwig Julius ..... —
Herakleon ..... —
Herakles, den tyriske ... —
Heraklios ..... —
Herbart, Johan Friederich —
Herberge zur Heimat, se Gæstehjem 314
Herberger, Valerius 405
Herbert af Cherbury, se Cherbury ..... I, 499
Herbest, Johannes 406
Herborn ..... —
Herborner-Biblen ..... —
Herdaminnen og Stiftsmatrikler ..... —
Herder, Johan Gottfried . —
Heres 407
Heret ..... —
Hergenröther, Joseph ... —
Heribert ..... —
Hering, Hermann ..... —
Herivad Kloster, se Herresvad 414
Herlembald (Erlembald), se Patarinere.
Herlighed, Guds 407
Herman af Slesvig 408
— af Viborg ..... —
— (Heriman) den lamme ..... —
Herman fra Fritschelar.. —
— (V) af Køln 409
— fra Lehnins .... —
— fra Reichenau .. —
— fra Rejsnijk .... —
— fra Wied, se H. fra Køln ..... —
Hermann, Nicolaus 409
— , Wilhelm ..... —
Hermannsburg ..... —
Hermansen, C. 902
Hermas 410
Hermeneutik 902
Hermes Georg 410
Hermes Trismegistos 411
Hermias ..... —
Hermogenes ..... —
Hermon 905
Hernøsand 411
Herodes, den store ..... —
Herodes Antipas 413
Herodianere 414
Herodias ..... —
Herodion ..... —
Herolt, Johannes ..... —
Herren være med eder! Se Dominus vobiscum! I, 663

Herresvad (Hersvad) Kloster 414
Herrnhuter, se Brødremenigheden ..... I, 402
Herrnhuter-Mission, se Brødremenighedens Mission ..... I, 405
Hersfeld (Herolvesfeld) Kloster 414
Hersleb, Ole ..... —
— , Peder ..... —
— , Svend Borchmann 415
Hertling, Georg ..... —
Hertz, Jens Michael .... —
Hertzberg, Nils ..... —
— , Nils Chr. Egede —
Herveus fra Nédellec.... 416
Herweghr, Daniel ..... —
Herzog, Johann Jakob .. —
Hesbon ..... —
Hesed ..... —
Hesekiel ..... —
— , Profet ..... —
— jødisk Tragediedigter 418
Hesir 419
Hesjon ..... —
Hesmon ..... —
Hesrai ..... —
Hesron ..... —
Hess, Johann ..... —
— , Johann Jakob..... —
Hesse, Eoben, se Eobanus Hessus ..... I, 776
Hesse, Johann, se Johann Hess 419
Hesselberg, Iver ..... —
— , Peder Nyborg —
— , W. Konow .. 420
Hessen ..... —
Hesshusen, Tilemann ... —
Hesslén, Nils 421
Hesykaster ..... —
Hesykios ..... —
Heterodoksi ..... —
Hetlon ..... —
Hettinger, Franz. ..... —
Hettiter ..... —
Hetzer, Ludwig 422
Heubner, Heinrich Leonhard ..... —
Heuch, Johan Christian . —
Heurlin, Samuel ..... —
Heurlin, Christoffer Isaak 422
Heurtley, Charles Abel .. 423
Heviter ..... —
Hexapla, se Origenes.
Hexatevk, se Mosebøgerne og Josva Bog..... —
Heyling, Peter ..... —
Hibbert-Forelæsninger... 424
Hicks, Elias..... —
Hiddai ..... —
Hiddekel ..... —
Hiel ..... —
Hieratikon ..... —
Hierokles ..... —
Hieronymiter ..... —
Hieronymos 425

Hieronymus, Eusebius Sophromus 425
Hieronymus fra Prag ... 426
Hihhulit-Sekten ..... —
Hilarion fra Gaza..... —
Hilarius, Biskop af Arles —
— , Biskop af Poitiers —
— , rom. Diakon... 427
Hilarus ..... —
Hilda ..... —
Hildebert af Tours..... —
Hildebrand, se Gregor VII 257
Hildegard ..... —
Hildesheim ..... —
Hilduin 428
Hilen, se Holon 453
Hilgenfeld, Adolf Bernhard Christoph Christian ... 428
Hilgers, Bernhard Joseph —
Hilkia ..... —
Hill, Rowland ..... —
Hille, Arnoldus Marius .. —
Hillel, Fader til Dommeren Abdon ..... —
Hillel med Tilnavnet »den gamle« ..... —
Hiller, Philip Friedrich . 429
Hilty, Karl ..... —
Himjariter eller Himjarer —
Himmelen ..... —
Himmelfart, Jesu, se Jesus Kristus 623
Himmelfart, Marias, se Maria.
Himmelfartsfest 430
Himmerige, se Himmelen 429
Hind, Jens 430
Hindsholm, Laurids Jacobsen ..... —
Hinkmar, Ærkebiskop af Reims ..... —
Hinkmar, Biskop af Laon 431
Hinnoms Dal ..... —
Hinschius, Paul ..... —
Hiob, se Ijob 515
Hippel, Theodor Gottlieb 431
Hipping, Anders Johann. 432
Hippolytos ..... —
Hira 433
Hiram ..... —
Hirschau ..... —
Hirscher, Johann Baptist von 434
Hirzel, Heinrich 434
Hiski ..... —
Hiskia ..... —
Historisk Teologi, se Kirkehistorie 794
Hittebørnshuse 436
Hitze, Franz 437
Hitzig, Ferdinand..... —
Hjaltason, Olafur ..... —
Hjalti Skeggjason 438
Hjerte ..... —
Hjerte, Dyrkelse af Jesu allerhelligste ..... —
Hjerte, Dyrkelse af Maries rene..... 439
Hjort, Ingvar..... —

Side.

Hjort, Jens Mathias Lind 439
— , Peder —
— , Viktor Kristian —
Hjørring, Anders Matthiesen —
Hoadly, Benjamin —
Hoba —
Hobab —
Hobbes, Thomas 440
Hochmann von Hohenau, Ernst Christoph —
Hod —
Hodavja —
Hodes —
Hodeva, se Hodavja —
Hodge, Charles —
— , Archibald Alexander 441
Hodija —
Hoë von Hoënegg Matthias —
Hoensbroech, Paul —
Hof, Anders —
Hofacker, Wilhelm Gustav Ludvig —
Hofacker, Wilhelm Friedric Immanuel 442
Hoff, Johan Villiam —
Hoffbauer, Clemens Maria —
Hoffmann, Christoph —
— , Daniel —
— , Gottlob Wilhelm, se Kornthal 844
Hoffmann, Heinrich 443
— , Henricus Johannes —
Hoffmann, Ludwig Friedrich Wilhelm —
Hoffmann, Melkior —
Hoffmeister, Johannes 444
Hofmann, Johann Christian Konrad —
Hofni 445
Hofra —
Hofstede de Groot, Petrus 446
Hogla —
Hoham —
Hohenheim, se Paracelsus.
Hohenlohe, Fyrst Alexander Leopold Emmerich v. —
Hohenlohe, Fyrst Gustav Adolf v. —
Hohlenberg, M. Hagen 447
Hólar —
Holbach, Paul Heinrich Dietrich —
Holbein, Hans, d. yngre. —
Holberg, Ludvig 449
Holen, Ole Olsen —
Holfeldt-Houen, Christopher —
Holland, Kongerige 450
Holland, Henry Scott —
Hollaz, David —
Holm, Carl Johan 451
— , Jacob —
— , Nils Johannes —
— , Olaf Andreas —
— , Peder —

Side.

Holm, Petrus 451
— , Samuel 452
Holmboe, Christopher Andreas —
Holme Kloster —
Holofernes —
Holon 453
Holst, Christian —
— , Peter Nikolaj —
Holste, Lucas, se Holstenius 454
Holstein, Frederik Adolf. 453
Holsten, Karl Chr. Johann –
Holstenius, Lucas 454
Holtzmann, Karl Julius —
— , Heinrich Julius —
Homberger-Kirkeordning, se Homberger-Synoden —
Homberger-Renitenter —
Homberger-Synoden —
Homburg, Ernst Christoph —
Homiletik —
Homili, se Homiletik (454) og Prædiken.
Homiliarium 456
Homilier, de psevdo-klementinske, se Psevdo-Klementinerne.
Homoier —
Homoiusianere —
Homousianere —
Honorius, Flavius 457
Honorius, Paver, H. I —
— II, Modpave —
— II—IV —
Honorius fra Autun —
Hønter, Johannes —
Hontheim, Johan Nikolaus v. 458
Hood, Edwin Paxton —
Hoof, Jacob Otto —
Hoofmännerne, se Hoof —
Hook, Walter Farquar —
Hooker, Richard 459
Hoop Scheffer, Jakob Gysbert de —
Hooper (Houper, Hoper), John —
Hopkins, Samuel 460
Hopkinsianisme —
Hor, Bjerge —
Hora canonica (kanonisk Time) se Farebog 11
Horam 460
Horb, Joh. Heinrich —
Horeb, se Sinai.
Horem —
Hores —
Hor-hag-gidgad —
Hori —
Horiter —
Horma —
Hormisdas 461
Horn, Erik Fredrik Barth —
Horn ved Hamburg, se Wichern, J. H.
Hornborg, Anders Johan —
Horne, Thomas Hartwell —

Side.

Horne-Tooke-Acten 461
Hornejus, Konrad —
Hornemann, Claus Frees. 462
Horning, Friedrich Theod. —
Hornsyld, Jens —
Horonaim —
Horonit —
Horrebow, Otto —
Horsens 463
Harsley, Samuel —
Horst, Johann Kaspar —
Horstius —
Hort, Fenton J. Anthony —
Hosa 464
Hosaja —
Hosama —
Hosea —
Hosianna 465
Hosius (Osius) 466
Hosius (Hosz), Stanislaus —
Hoskoldssøn, Hoskold —
Hospinian, Rudolf —
Hospitaliter (Hospitalsbrødre) 467
Hospitier —
Hossbach, Peter Wilhelm —
— , T. Johannes —
Hostie —
Hostrup, Jens Christian —
Hotam —
Hotir —
Hottinger, J. Heinrich —
— , Johan Jakob 468
— , Johann Jakob —
Houbigant, C. François —
Hovedø Kloster —
Howard, Edward —
— , John —
Howe, John 469
Hoyers, Anna Ovena —
Hrabanus, Maurus —
Hrotsuit (Roswith) 470
Hubald, Biskop —
— , Kardinal —
Hubba —
Huber, Johann Nepomuk —
— , Samuel —
— , Victor Aimé —
Hubert, Helgen 471
— , Konrad —
Hubmaier (Hiebmaier) Baltasar —
Hucbald —
Huet, Pierre Daniel —
— , Coenraad Busken- —
Hufa og Hufam, se Huppa og Huppim 494
Hug, Johann Leonhard 472
Hugenotter —
Hugo af Cluny 474
— fra St. Cher —
— af Fleury —
— af Payens —
— af St. Victor —
Huguenotter, se Hugenotter 472
Huitfeldt, Arild 474
— , Birgitte Christine 475
Hukkok —

Side.

Hukok ... 475
Hul ... —
Hulda ... —
Hulsean Lectures ... —
Hultkrantz, Klas Adolf .. —
Hultman, Henrik Gustaf. —
Humanismen ... 476
Humanitet ... 487
Humbert, Kardinal ... 490
— , Aimé ... 491
Humble, Gustaf Adolf ... —
— , Marcus ... —
Hume, David .. —
Humerale, se Amictus .. I, 72
Humiliat-Ordenen ... 492
Hummer, Laurits ... —
Humphry. William Gilson —
Humta ... —
Hund, Martin ... 493
Hundeshagen, Karl Bernhard ... —
Hundslund Kloster ... —
Hunnius, Nikolaus ... .. —
— , Ægidius ... —
Hunterus, Jakob ... —
Huntingdon, Jakob ... 494
Hupfeld, Hermann Christian Karl Friedrich .. —
Huppa ... —
Huppim ... —
Hur ... —
Hurai, se Hiddai ... —
Huram, se Hiram og Huppim ... —
Huri ... —
Hurter, Friedrich Emanuel v. ... —
Hurter, Hugo v. ... 495
Husa ... —
Husai ... —
Husam ... —
Husatit, se Husa ... —
Husby (Husaby) ... —
Hus, Johan ... —
Huschke, Georg Philipp Eduard ... 496
Husforhør ... 497
Husim ... —
Husiter ... —
Hussen, Tileman v. ... 498
Hut, Johann ... —
Hutcheson, Francis ... —
Hutchinson, John ... 499
Hutchinsonianere, se Hutchinson, John ... —
Huter, Jakob ... —
Huterianere, se Huter, J. —
Huther, Johann Eduard . —
Hutten, Ulrich af ... —
Hutter (Hütter), Leonhard —
Hvid, Niels ... 500
Hvide. Odinkar, se Odinkar.
Hvide Tirsdag ... —
Hviid, Andreas Christian —
Hviledag, se Sabbat og Søndag.
Hvoslef, Fredrik Waldemar —
Hyacinthe, Pére, se Loyson.

Side.

Hyacinthus ... 500
Hydaspes ... —
Hydrén, Lars ... —
Hydroparastater ... 501
Hygimus ... —
Hygom, Peder Jakobsen. —
— , Thomas Knudsen —
Hyksos ... —
Hylander, Anders ... —
Hylikerne ... 502
Hülsemann, Johann ... —
Hymenæos ... —
Hymne ... —
Hymnologi ... 503
Hyperius, Andreas ... 504
Hypnotisme ... —
Hypostase, se Treenighed.
Hypsistariere ... 505
Hyrdebog (Pastor) Hermas's, se Hermas ... 410
Hyrdebreve ... 505
Hyrdestav, se Krumstav . 869
Hyrkan ... 505
Häberlin, Johannes ... 506
Händel, Georg Friederich —
Hänninen, Elias ... —
Hærem, Peter ... —
Häring, Theodor ... —
Härkäpää, Ericus Matthæi —
Härter, Franz Heinrich . 507
Hävernick, Heinrich Andreas Christoph ... .. —
Höck, Johannes, se Äpinus.
Høffding, Harald ... —
Höfling, Johann Wilhelm Friedrich ... —
Högström, Pehr ... 508
Höijer, Benjamin Karl Henrik ... —
Højalter, se Alter ... I, 62
Højdømmerne, se Dømmerne ... I, 702
Højeste Gode, se Gode, det højeste ... 233
Højkirke, se Anglikansk Kirke (I, 93) og Pusey, E. W.
Højsangen ... 509
Højskoler ... 510
Hönigern, se Kellner ... 756
Høstprædiken ... 512
Høyen, Niels Laurits ... —

Ibas ... 513
Iberien ... —
Ibri ... —
Ibsan ... —
Idacius, se Pricillian.
Idatius ... —
Iddo ... 514
Idumæa, se Edomiterne I, 716
Ieser ... 514
Ifversens Sag ... 905
Ignatios af Antiokien ... 514
— af Konstantinopel 515
Ignatius af Loyola, se Jesuiter-Ordenen ... 617
Ignatius, Bengt Jakob ... 515

Side.

Ignatius-Vand ... 515
Ignell, Niels ... —
Ignis purgatorius, se Skærsild.
Ignorant-Brødre, se Skolebrødre.
Ijim ... —
Ijob ... —
Ijon ... 517
Ikabod ... —
Ikkes ... —
Ikonion ... —
Ikonobortserne ... —
Ikonografi, se Billeder .. I, 311
Ikonoklaster, se Billedfjender ... I, 313
Ikonolatrer, se Billedvenner ... I, 313
Ilai ... 517
Ildefonsus af Toledo ... —
Ildprøve, se Gudsdomme. 290
Ildtilbedere ... 517
Illgen, Christian Friedrich 518
Illug ... —
Illuminater, se Weishaupt, Adam og Alumbrados .. I, 65
Illyrien ... 518
Imálkue ... —
Immaculata conceptio, se Undfangelse, Marias.
Immaculat-Ed, se Undfangelse, Marias.
Immanent ... —
Immanuel ... —
Immanuel-Synoden ... 520
Immer ... 521
Immer, Albert ... —
Immunitet ... —
Impanation ... —
Imputation ... —
Imri ... —
Inchofer, Melchior ... —
In coena Domini, se Skærtorsdagsbullen.
Independenter eller Kongreationalister ... 522
Indeterminisme ... 523
Index ... —
Indianer-Missionen ... 524
Indiction, se Tidsregning.
Indien i Biblen ... 525
Indien. Missionen ... 526
Indiske Religioner ... 528
Indifferentisme, dogmatisk, se Tolerance.
Indifferentisme, etisk, se Indeterminisme ... 523
Indledning til det gamle Testamente ... 531
Indledning til det nye Testamente ... 532
Indre Mission, se Kirkelig Forening f. i M. (796) og Mission.
Indskrifter ... 535
Indulgentier, se Aflad .. I, 32
Indult ... 535
Infallibilitet, se Ufejlbarhed.

Side.

Infralapsarisme 535
Inful, se Mitra.
Inge ..... —
Ingeborg 536
Ingemann, Bernhard Severin ..... —
Ingerd af Regenstein 537
Ingham, Benjamin ..... —
Inghamiter, se Ingham .. —
Ingier, Fredrik ..... —
Ingman, Anders Wilhelm —
Ingolstadt ..... —
Ingram, Arthur Foley Wennington 538
Ingrid Elofsdatter ..... —
Inkvisition ..... —
Innocents I—XIII...540—543
Innsbruck ..... —
Inspiration, Skriftens ... —
Inspirations-Menigheder . 545
Institutum Judaicum, se Israels-Mission 568
Insulin, Stefan 545
Integritet, Skriftens, se Skrift, den hellige.
Intention ..... —
Interdikt ..... —
Interim, se Augsburger-I. (I, 170) og Leipziger-I.
Internationale 546
Internuntier ..... —
Interstitier ..... —
Introduktion ..... —
Introitus ..... —
Intronisation 547
Investitur ..... —
Invocavit ..... —
Iona 905
Iowa-Synoden 548
Ipsen, Ole Carl ..... —
Ir ..... —
Ira ..... —
Irad ..... —
Iram ..... —
Iranisk Religion, se Mazdeisme.
Ireland, John ..... —
Irene ..... —
Irenæos ..... —
Irgens Ole 549
Ir-ha-heres ..... —
Iri ..... —
Irland ..... —
Ir-nahas 550
Irnerius ..... —
Irregularitet ..... —
Ir-semes ..... —
Iru ..... —
Irving, Edward ..... —
Irvingianere, se Katolsk-apost. Kirke 749
Isagogik, se Indledning til G. T. og N. T.....531—532
Isaj 552
Isak ..... —
Isak fra Antiokia 553
— af Ninive ..... —
— fra Rom ..... —
Isarella, se Jesarela 616

Side.

Isarnus 553
Isaskar, se Issakar 571
Isboset 554
Isebel eller Jesabel ..... —
Iser, Mattias ..... —
Isidor af Konstantinopel. —
Isidor fra Pelusium 555
— af Sevilla ..... —
— af Thessalonike... —
Isidor Mercator, se Pseudo-Isidor.
Isidorske Decretaler, se Pseudo-Isido.
Isis ..... —
Islam, se Koranen (839) og Muhammed.
Island ..... —
Isleifur Gissursson 560
Ismael ..... —
Ismaeliter 561
Israels Historie ..... —
Israels Mission 568
Issakar 571
Itai, se Ittai 573
Itala 572
Italien i Biblen ..... —
— Kirkelige Forhold —
Itamar 573
Ithacius ..... —
Itiel ..... —
Ittai ..... —
Iturære 574
Iver Munk, se Munk.
Iversen, Iver ..... —
— , Peder ..... —
Ivo af Chartres ..... —
Ivva ..... —

Ja'akan 575
Ja'akoba ..... —
Ja'ala ..... —
Ja'ar ..... —
Ja'are-oregim ..... —
Ja'aresja ..... —
Ja'asanja ..... —
Ja'asia ..... —
Ja'asiel ..... —
Ja'asu ..... —
Jabal ..... —
Jabbok ..... —
Jabes ..... —
Jabin 576
Jablonski, Daniel Ernst . —
Jabne ..... —
Jabneel ..... —
Jackson, John ..... —
Jacobi, Friedrich Heinrich 577
— , Justus Ludwig ... 578
— , Sven ..... —
Jacobini, Lodovico 579
Jacobs, Henry Eyster ... —
Jacobsen, Joh. Christian. —
— , Peder ..... —
Jacopone fra Todi ..... —
Jada ..... —
Jaddua ..... —
Jadon 580
Jaebes ..... —

Side.

Jaekan 580
Jael ..... —
Jaela, se Ja'ala 575
Jaelam 580
Jaenai ..... —
Jaera ..... —
Jaeser ..... —
Jafet ..... —
Jafia ..... —
Jaflet 581
Jafo, se Joppe ..... —
Jaggernat, se Juggernaut. 696
Jagur 581
Jahas ..... —
Jahasiel ..... —
Jahat ..... —
Jahballaha III ..... —
Jahdai ..... —
Jahdiel ..... —
Jahdo ..... —
Jahleel ..... —
Jahmai ..... —
Jahsa, se Jahas ..... —
Jahseel ..... —
Jahseja ..... —
Jahsera ..... —
Jahve, se Jehova 601
Jainisme 581
Jair 582
Jairos ..... —
Ja'kan, se Jaekan 580
Jake 582
Jakim ..... —
Jakin ..... —
Jakob, Patriarken ..... —
Jakob i N. T. 585
Jakobs Brev 586
Jakob, Konger af England, I—II 587
Jakob, Ærkebiskopper af Lund, I Erlandsen (I, 794), II Kyrning se Kyrning (886), III Gertsen, se Ulfstand.
Jakob Afraates, se Afrahat .....I, 33
Jakob Barâdai (Burdeaja), se Jakobiter 589
Jakob a Bendictes, se Jacopone fra Todi 579
Jakob fra Brescia 588
Jakob ben Chajjen ..... —
Jakob af Edessa ..... —
Jakob Erlandsen .....I, 794
Jakob fra Genova, se Jakob fra Viraggio.
Jakob Gertsen, se Ulfstand.
Jakob fra Hoogstraet.... 588
— fra Jüterbogk .... —
— Kyrning, se Kyrning
— fra Matthæos-Klostret, se Afrahat.....I, 33
Jakob fra Mies 588
— af Nisibis 589
— af Ribe, se Splitaf.
— fra Sarug ..... —
— af Slesvig ..... —
— fra Viraggio ..... —

Side.

Jakob fra Vitry ..... —
Jakobinere ..... —
Jakobiter ..... —
— i England 590
Jakobs Brønd ..... —
Jalon ..... —
Jamblikhos ..... —
Jambres, se Jannes ..... —
Jambri Børn ..... —
Jamin ..... —
Jamlek ..... —
Jamnia, se Jabne 576
Jannai 590
Jannes og Jambres ..... —
Janoah 591
Janow, Matthias ..... —
Jansen, Cornelius ..... —
— , Jens Jonas Elstrand 592
Jansen, Rasmus ..... —
Janson, Hector Frederik. 593
— , Kristofer Nagel .. —
Janssen, Johannes ..... —
Jansson, Erik, se Erik-Janssarne ..... I, 790
Januarius (S. Gennaro) .. 593
Janum eller Janim 594
Japan. Missionen ..... —
— Religion 596
Jarcke, Karl Ernst von .. 597
Jared ..... —
Jarha ..... —
Jarib ..... —
Jarlsbergske Frimenighed —
Jarmut 598
Jaroah ..... —
Jasen ..... —
Jaser, se Jaeser 580
Jasis 598
Jasobeam ..... —
Jason ..... —
Jaspis, se Ædelstene.
Jasub ..... —
Jasubi-lehem 599
Jatan, se Jonatan ..... —
Jatniel ..... —
Jattir ..... —
Java ..... —
Javan ..... —
Jeansson, Johan Philip .. —
Jearim, se Har-jearim ... 348
Jeaterai 599
Jeberekja ..... —
Jebus, se Jebusiter ..... —
Jebusiter ..... —
Jedaja 600
Jediael ..... —
Jedida ..... —
Jedidja ..... —
Jedutun ..... —
Jefta ..... —
Jefunne 600
Jegar-sahadûta 601
Jehallelel ..... —
Jehdeja ..... —
Jehia ..... —
Jehiel ..... —
Jehieli ..... —
Jehiskia ..... —

Side

Jehova 601
Jehu ..... —
Jehubba, se Hubba 470
Jehud 602
Jehudi ..... —
Jehukal ..... —
Je'iel ..... —
Jekabseel, se Kabseel ... 709
Jekameam 602
Jekamja ..... —
Jekilja, se Jekolja ..... —
Jekolja ..... —
Jekonja, se Jojakin 670
Jekutiel 602
Jemima ..... —
Jemna'a, se Jabne 576
Jemuel 602
Jena ..... —
Jens 603
Jensen, Gustav Margerth. —
— , Henning ..... —
— , Navne ..... —
— , Peder ..... —
— , Peder Andreas .. —
— , Thøger ..... —
Jerah ..... —
Jerahmeel ..... —
Jered 604
Jeremai ..... —
Jeremias, Profet, se Jeremja ..... —
Jeremias II ..... —
Jeremiel ..... —
Jeremja ..... —
Jeremjas (Jeremias) Brev 606
Jeremot og Jerimot ..... —
Jeribai ..... —
Jeriel ..... —
Jerija ..... —
Jeriko ..... —
Jerimot, se Jeremot ..... —
Jeriot 607
Jernskæg, Jens Pedersen. —
Jeroboam ..... —
Jeroham 608
Jersen, Jens Dinesen .... —
— , Jacob Jensen 609
Jerubba'al, se Gideon ... 214
Jerubbéset, se Gideon ... —
Jeruel 609
Jerusa ..... —
Jerusalem ..... —
— det nye, se Johannes Aabenbaring (I, 4) og Svedenborg.
Jerusalem, Johann Friedrich Wilhelm 614
Jerusalem-Venner, se Tempel, det nye.
IHS ..... —
Jesabel, se Isebel 554
Jesaja 614
Jesajas Martyrium 616
Jesana 616
Jesanja ..... —
Jesarela ..... —
Jesebad ..... —
Jeser ..... —
Jesiel ..... —

Side.

Jesija, se Jissija 644
Jesimiel 616
Jesimon ..... —
Jesisaj ..... —
Jesmaja, se Jismaja 643
Jesohaja 616
Jespersen, Niels ..... —
— , Peder 617
Jesse, se Isaj 552
Jesu Hjerte 438
Jesua 617
Jesuater ..... —
Jesuiterne ..... —
Jesuitinder 623
Jesurun ..... —
Jesus ..... —
Jesus Kristus ..... —
Jesus-Kristus-Orden 642
Jesus-Maria-Orden ..... —
Jesus Sirak, se Sirak.
Jeter ..... —
Jetet ..... —
Jetream, se Jitream 644
Jetro 642
Jetur, se Iturræere 574
Je'uel, se Je'iel 602
Je'us 642
Jewel, John ..... —
Jezirah, se Kabbala 707
Jibhar 643
Jibleam ..... —
Jibneja ..... —
Jibnija ..... —
Jibsam ..... —
Jidala ..... —
Jidbas ..... —
Jiddo, se Iddo 514
Jidlaf 643
Jifdeja ..... —
Jiftah ..... —
Jiftah-el ..... —
Jigdalja ..... —
Jigeal ..... —
Jim, se Ijim 515
Jiménez, se Ximenes.
Jimla 643
Jimna ..... —
Jimra ..... —
Jiron ..... —
Jirpeel ..... —
Jisbah ..... —
Jisbak ..... —
Jisbi-benob ..... —
Jisej (Jis'i) ..... —
Jishar ..... —
Jiska ..... —
Jislia ..... —
Jisma ..... —
Jismaja ..... —
Jismakja ..... —
Jismerai ..... —
Jispa ..... —
Jispan ..... —
Jisrahja ..... —
Jisreel 643
Jisri 644
Jissija ..... —
Jisva ..... —
Jisvi ..... —

Side.

Jitla 644
Jitma ..... —
Jitnan ..... —
Jitra ..... —
Jitream ..... —
Joab ..... —
Joachim, Kurfyrster 645
Joadda ..... —
Joaddan ..... —
Joah ..... —
Joakas ..... —
Joakim 646
— Marias Fader, se Maria.
Joakim fra Fiore ..... —
Joanan ..... —
Joarib, se Jojarib 670
Joas (eller Jehoas) 646
Job, se Ijob 515
Jobab 647
Joda ..... —
Joed ..... —
Joel ..... —
Joela 649
Joeser ..... —
Jogbeha ..... —
Jogli ..... —
Joha ..... —
Johan, svenske Konger, I, III ..... —
Johan, Kurfyrste af Sachsen 650
Johan Frederik I, Kurfyrste af Sachen 651
Johan, Paver, I—XXIII 651—653
— (Johannes), Ærkebiskopper, I, se Dros (I, 678), II, se Grand, Jens (248), III, se Laxmand, IV, se Brostrup, Jens (I, 394), V, se Wās.
Johan fra Avila, se Juan fra Avila 690
Johan fra Brügge, se Joris 682
— af Gud, se Barmhj. Brødre ..... I, 219
Johan fra Jandun 653
— a Lasco, se Laski Johannes.
Johan fra Leiden, se Bockelson, Jan ..... I, 343
Johan af Lübeck 653
— fra Matha, se Mathurinere.
Johan fra Meda, se Humiliat-Ordenen ..... I, 492
Johan fra Monte Corvino 653
— fra Paris (Point-l'âne) ..... —
Johan fra Paris (de Soardis; Qui dort) ..... —
Johan fra Wesel, se Wesel.
Johan Wessel, se Wessel.
Johan Frederik, Ærkebiskop af Bremen 653
Johanan (og Jehohanan) . —
Johanna 654
Johanne, Pavinde ..... —

Side.

Johanne d'Albret, se Henri IV 398
Johanne Maria af Korset 654
Johannes, Apostelen .... —
— , Døberen 656
— , Presbyter 657
Johannes 658
Johannes og Paulus ..... —
Johannes af Åbo, finske Biskopper, I Odolphi, II Petri, III Westphal, IV Otavi ..... —
Johannes fra Antiokia, se Krysostomos.
Johannes fra Asien, se Johannes af Efesos 660
Johannes Askusnages ... 658
Johannes fra Avila, se Johannes af Korset 661
Johannes Bekkos, se Bekkos ..... I, 252
Johannes Buridan, se Buridan ..... I, 421
Johannes af Børglum ... 658
Johannes fra Capistrano, se Capistrano ..... I, 472
Johannes Cassianns, se Cassianus ..... I, 485
Johannes fra Cismar 659
— fra Damaskos . —
Johannes Diakon fra Napoli ..... —
Johannes Diakon fra Rom —
— af Efesos 660
Johannes Eleemon ..... —
— Eudes ..... I, 816
— af Faenza 660
— Faster ..... —
Johannes fra Fiesole, se Angelico ..... I, 88
Johannes Filoponos 660
Johannes fra Goch, se Goch 233
Johannes Gualbertus, se Vallombrosaner-Ordenen.
Johannes af Gud ..... I, 219
Johannes Hesykastes 660
Johannes Hyrkan 505
Johannes fra Irland 660
Johannes fra Jandun 653
Johannes Jejunator (Fasteren), se Johannes-Faster 661
Johannes af Jerusalem .. —
Johannes Klimax ..... —
Johannes af Korset ..... —
Johannes Krysostomos, se Krysostomos 871
Johannes Maro, se Maroniter.
Johannes fra Matha, se Mathurinere.
Johannes Mavropus, se Mavropus.
Johannes fra Meda, se Humiliater-Ordenen ... 492
Johannes fra Monte Corvina, se Johan 653

Side

Johannes Moskhos, se Moskhos.
Johannes fra Nepomuk, se Nepomuk.
Johannes af Odense 662
Johannes fra Parma .... —
Johannes Parvus (Jean Petit) ..... —
Johannes, Paver, se Johan 653
Johannes Presbyter 657
Johannes Præstekonge .. 662
Johannes fra Salisbury .. 663
Johannes Scotus Erigena, se Johannes fra Irland 660
Johannes fra Torquemada 663
Johannes Trithemius, se Trittenheim.
Johannes af Øm ..... —
Johannes-Akterne ..... —
Johannes-Disciple 664
Johanniter ..... —
Johansen, Nicolaus 665
— , Niels ..... —
Johansson, Frans August 666
— , Gustaf ..... —
— , Henrik ..... —
— , Martin ..... —
John, Christoph Samuel. —
Johnson, Gisle Christian. —
Johnsson, Johan Viktor . 668
Jojada ..... —
Jojakim 669
Jojakin 670
Jorarib ..... —
Jokdeam ..... —
Jokebed ..... —
Jokim ..... —
Jokmeam ..... —
Jokneam ..... —
Joksan ..... —
Joktan ..... —
Jokteel ..... —
Jomfruer, de 11,000, se Ursula.
Jomfrufødselen 670
Jón Øgmundsson 671
Jona ..... —
Jonadab 673
Jonam ..... —
Jonas, se Profeten Jona . 671
— , Apostlen Peters Fader 674
Jonas af Bobbio ..... —
Jonas af Orléan ..... —
Jonas, Justus ..... —
Jonatan ..... —
Jonge, Nicolaj 675
Jonsen, Niels, Biskop ... —
— , Niels, Ærkebiskop ..... —
Jónsson, Arngrímur ..... —
— , Brandr 676
— , Finnur ..... —
— , Gísli 677
— , Jón .. .. —
— , Sigurður ..... —
— , Stefán 677
— , Steingrímur .... —
— , Steinn 678

Side.

Jonæ, Laurentius, Gestritius 678
Jonæ, Petrus, Angermannus ..... —
Jonæ, Petrus, Helsingus . —
Jonæsen, Søren..... 679
Joppe ..... —
Jora..... —
Jorai ..... —
Joram (Jehoram) ..... —
Jordan 680
Jordanis (Jornandes) 681
Jordanus fra Giano ..... —
Jordanus Saxo ..... —
Jorim 682
Joris (Joriszoon), J. David —
Jorkeam ..... —
Josa..... —
Josabad..... —
Josabeat, se Joseba 683
Josadak (Jehosadak)..... 682
Josafat (Jehosafat) ..... —
Josafats Dal..... —
Josakar..... 683
Josarja ..... —
Josbekasa..... —
Joseba..... —
Joseb-bassebet, se Jasobeam..... 598
Josef i G. T..... 683
— i N. T..... 684
Josef Bryennios 685
Josef fra Calasanza, se Calasanza.....I, 445
Josefiter 685
Josefos ..... —
Josefs-Søstre 686
Josefs-Ægteskab ..... —
Josek..... —
Josenhaus, Joseph ..... —
Josephus..... 687
Joses ..... —
Josia (Josija, LXX Josias) —
Josibja ..... —
Josifja ..... —
Josua..... —
Josva, se Josua..... —
Jotam 689
Jotba..... —
Jotbata ..... —
Jovian 690
Jovinian ..... —
Jovius (Giovio), Paulus .. —
Jowett, Benjamin'..... —
Juan fra Avila ..... —
Juan Turrecremata, se Johannes fra Torqvemade 663
Jubal..... 690
Jubelaar i G. T..... —
— i Romerk..... 691
Jubilæernes Bog, se Genesis, den lille 184
Jubilæums-Porte..... 691
Jud, Leo ..... —
Juda ..... —
Juda Rige, se Israels Historie..... 561
Juda Ørk, se Judæa 694
Judas i G. T. 692

Side.

Judas i N. T. 692
Judas's Brev ..... —
Judas Gallilæeren..... 693
Judi, se Jehudi..... 602
Judit 693
Judits Bog ..... —
Judkin, Thomas James.. 694
Judson Adoniram..... —
Judæa ..... —
Juel, Kjeld..... 696
Juggernaut ..... —
Jukal, se Jehukal..... 602
Julefest..... 696
Juleta eller Julita eller Saba 698
Julia ..... —
Julian ..... —
Julian fra Eclanum..... 699
Julius, en Centurion .... —
Julius I—III (Paver) 696—700
Julius Africanus, se Africanus .....I, 33
Julius Pflug, se Pflug.
Jumpers..... 700
Jung, Johann Heinrich (Jung-Stilling) ..... —
Jungersen, Frederik Olfert 701
Jungmann, Bernhard.... —
— , Joseph ..... —
Junias ..... —
Junius (du Jon), Fraçois. —
Jurater 702
Jurieu, Pierre ..... —
Jurors, se Non-jurors.
Jus circa sacra og in sacra, se Summepiskopat.
Jusab-hesed 702
Juslenius, Daniel ..... —
Justesen, Hieronymus, se Ranch.
Justinian I..... —
Justinos Martyr 703
Justus 704
Jutta ..... —
Juul, Esger ..... —
Juusten, Paulus Petri ... —
Juvencus, Caius Vettius Aqvilinus 705
Jyder, de stærke ..... —
Jülicher, Gustav Adolph. 706
Jänicke, Johannes ..... —
Jøde, den evige .....I, 824
Jøde-Mission, se Israels Mission 568
Jøder, se Israels Historie (561) og Israels Mission —
Jørgensen, Jens 706
— , Jens Johannes —

Kaaba..... 707
Kaas, Erik ..... —
Kabasilas, Nikalaos .. .. —
Kabbala ..... —
Kabbon..... 708
Kabris..... 709
Kabseel..... —
Kabul ..... —
Kades ..... —

Side.

Kadiasai, se Kedes..... 755
Kadmiel 709
Kadmoniter ..... —
Kafarsalama..... —
Kafenata..... —
Kaftan, Julius Wilh. Martin —
— , Th. Chr. Heinrich —
Kaftor..... —
Kahat ..... —
Kahl, Achatius Johan ... 710
— , Wilhelm ..... —
Kahnis, Karl Friedr. Aug. —
Kain ..... —
Kainan 711
Kaiserswerth ..... —
Kaivan eller Kevan ..... —
Kajafas ..... —
Kalah ..... —
Kalander, Kalandsbrødre. —
Kaldaiske Kristne, se Kaldæiske K..... 713
Kaldelsen 711
Kaldæere 713
Kaldæiske Kristne ..... —
Kaleb..... 714
Kalender..... —
Kalenter, se Kalender ... —
Kalfi 715
Kálfson, Laurentius..... —
Kalhauge, Soph. V. Harald —
Kalkar, Ch. Andr. Herm. —
— , Karl Otto Herm. Tryde 716
Kalkbrødre, se Calixtinere .....I, 446
Kalkedon, Synode dér, se Evtykes .....I, 829
Kalkol..... 716
Kall, Joh. Chr. ..... —
Kallai ..... —
Kallisen (Callesen), Jørg., se Georgius Calixtus .I, 446
Kallisthenes..... 716
Kallistos, se Calixt I...I, 446
Kalmar Stift 716
Kalne ..... —
Kalsenius, Andrea ..... —
Kalteisen, Henrik..... —
Kalve (Tyrebilleder)..... 717
Kam, Noahs Søn, se Ham 336
Kam, Joseph 717
Kamerun ..... —
Kamon 718
Kamos (Kemos)..... —
Kampe, Vincentius..... —
Kampmann, Henrik..... —
Kampschulte, Franz Wilh. —
Kana ..... —
Kana'an (Kena'an) ..... —
Kanada, se Amerika (I, 69) samt Indianer Missionen 524
Kananæerne..... 719
Kanareserne..... —
Kandake ..... —
Kanne ..... —
Kanniker, se Kapitel 724
Kanon, gltestl..... 906
— , nytestl..... 907
Kanon i Messen, se Messe.

Side.

Kanon, Muratoris, se Muratori.
Kanonisation og Beatifikation ... 719
Kanonisk Ret, se Kirkeret 801
Kant, Immanuel ... 719
Kanzelparagraf, se Kulturkamp ... 874
Kap-Landet ... 722
Kapel ... 724
Kapellan ... —
Kapernaum ... —
Kapff, Sixt Karl ... —
Kapitel ... —
Kapitel-Inddelingen i Bibelen ... 725
Kapiteltakst ... —
Kapitulare, se Capitularia ... I, 473
Kap-Landet ... 722
Kappadokien ... 726
Kappel, Fred i, se Zwingli.
Kapucinere, se Capuciner-Ordenen ... I, 474
Kapustin, Ivan, se Dukhoborzy ... I, 687
Karaiter eller Karæere .. 726
Karaks ... —
Kardec, Allan ... —
Kardinal ... —
Kardinaldyder ... 727
Kareah ... —
Karelen ... —
Karem ... —
Karen-Missionen ... —
Karg, Georg ... —
Karien ... 728
Karka ... —
Karkemis ... —
Karkor ... —
Karl den store ... —
Karl V ... 729
Karl I, II, Konger af Storbritannien ... 730
Karl IX, svensk Konge .. 731
Karl Dansker ... 733
Karl den røde ... —
Karlstad Stift ... —
Karlstadt ... —
Karman ... 734
Karmel ... —
Karmeliter-Ordenen ... 735
Karmi ... —
Karmis ... —
Karnaim ... —
Karnain, se Karnaim ... —
Karneval ... —
Karnion, se Karnaim ... —
Karolingiske Bøger ... I, 314
Karolyi, Kaspar ... 736
Karpokrates ... —
Karpos ... 736
Karsena ... —
Karsten, Herm. Rud. Adolf Jakob ... —
Karta ... —
Kartan ... —
Kartøjser-Ordenen, se Chartreuser-Ordenen . I, 496

Side.

Karup, Carl Fr. Wilh. Ignatius ... 736
Kasfon eller Kaspin ... —
Kasifja ... —
Kasluher ... —
Kaspin, se Kasfon ... —
Kaste og Mission ... —
Kasuistik ... 739
Katafrygere, se Montanisme.
Katakomber ... —
Katan, se Hakkatan ... 330
Katedralskole, se Domskole ... I, 668
Kategorisk Imperativ, se Kant ... 741
Katekese og Katekesation —
Kateket ... 743
Kateketik ... 744
Katekisme ... 745
Katekismer, Luthers, se Katekisme ... —
Katekumenat, se Katekumener ... 747
Katekumener ... —
Katerkamp, Joh. Th. Herm. —
Katharer, se Manikæere, de nye.
Katharina fra Alexandria —
— fra Bologna .. —
— Emmerich .. I, 758
— fra Firenze ... 747
— fra Genova ... —
— fra Siena ... —
— fra Sverig ... 748
Katharinus, Ambrosius .. —
Katholikos ... 749
Katholm, Rasmus ... —
Katolicisme ... —
Katolsk Kirke, se rom.-kat. Kirke.
Katolsk Majestæt ... —
Katolsk-apostolsk Kirke (Irvingianisme) ... —
Katolske-Breve, se Breve I, 387
Kattat ... 753
Kattenbusch, Fried. Wilh. Ferd. ... —
Kaukovalta, Peter ... —
Kaulbach, Wilhelm ... —
Kaulen, Franz Philipp .. —
Kaurin, Jens Math. Pram —
Kautzsch, Emil Fr. ... —
Kavda ... 754
Kawerau, Gustav ... —
Kayser, August ... —
Kebar ... —
Keble, John ... —
Kedar ... 755
Kedema (Kedma) ... —
Kedemot ... —
Kedes ... —
Kedésher ... 755
Kedorlaomer ... —
Kedrenos, Georgios ... —
Kedron (Kidron) ... —
Kefar-ha-ammoni ... 756
Kefira ... —
Kehelata ... —

Side.

Kehrein, Joseph ... 756
Keil, Joh. Karl Friedrich —
Ke'ila ... —
Keim, Theodor ... —
Keith, George, se Kvækerne 882
Kelah, se Kalah ... 711
Kelaja ... 756
Kelal ... —
Kelita (K'lita) se Kelaja . —
Kellermann, Bernh. Georg 756
Kellner, Eduard ... —
Kellogg, Samuel Henry .. 757
Kellon, se Kellus ... —
Kellus ... —
Kelods Børn ... —
Kelsos ... —
Keltisk Kirke ... —
Kelub ... 758
Kelubai ... —
Keluhi ... —
Kemos, se Kamos ... 718
Kemp, Johs. Theodorus v. d. 758
Kempe, Anders ... —
— , Poul Pedersen .. 759
— , Stephan ... —
Kempen, Thomas fra, se Thomas.
Kemuel ... —
Kena'ana ... —
Kenan ... —
Kenani ... —
Kenanja ... —
Kenas ... —
Kenat ... —
Kendebæos ... —
Kenicius, Petrus ... —
Kenissiter, se Kenas ... —
Keniter ... —
Kenose, Jesu Kristi ... 760
Kent, George ... 763
Keran ... —
Kerdon ... —
Keren-happúk ... —
Keri og Ketib, se K'rê .. 852
Kerinth ... 763
Keriot ... —
Keriot-hesron ... 764
Kerner, Justinus Andr. Christian ... —
Keros ... —
Kerub ... —
Keruber ... —
Kerularios, Mikael ... —
Kesalon ... —
Kesed ... 765
Keshab, se Brahma Samaj ... I, 378
Kesia ... 765
Kesib, se Aksib ... I, 45
Kesil ... 765
Kessler, Johann ... —
Kesullot ... —
Keswick ... 765
Ketib, se K'rê ... 852
Ketil, se Kjeld ... 805
Ketteler, Wilh. Emm. v. . 765
Kettil, Biskop, se Catillus ... I, 488
Kettler, Gotthard ... 766

Side.

Ketura ... 766
Keyser, Antonius ... —
— , Johan Michael .. 767
— , Jakob Rudolf ... —
Kibrot-hat-ta'ava ... —
Kibsaim ... —
Kidon ... —
Kidron, se Kedron ... 755
Kierkegaard, Peter Chr. . 767
— , Søren Aabye —
Kiessling, Johan Tobias . 772
Kileab ... —
Kilian ... —
Kiliasme, se Tusindaarsrige.
Kilikien ... —
Kiljon ... —
Kilmad ... —
Kimchi, se Kimki ... —
Kimham ... —
Kimki ... —
Kina, By ... 773
Kina, Rige ... —
Kinas Indlandsmission, se Kina (773) samt Taylor, J. H.
Kingo, Thomas ... 776
Kingsley, Charles ... 777
Kinnéret ... 778
Kios ... —
Kir ... —
Kircher, Athanasius ... —
Kircherianske Museum, se Kircher ... —
Kir-haréset ... —
Kir-heres, se Kir-haréset. —
Kirjat ... 778
Kirjataim ... —
Kirjat-arba', se Hebron .. 368
Kirjat-arim, se Kirjatjearim ... 778
Kirjat-ba'al, se Kirjat jearim ... —
Kirjat-husot ... —
Kirjat-je'arim ... —
Kirjat-sanna, se Kirjatsefer ... —
Kirjatsefer ... —
Kirke ... —
Kirke, den lille ... 786
Kirkeaar, det kristne ... 787
Kirkebod, se Bod (I, 743) og Kirketugt.
Kirkebygninger ... 788
Kirkebøger ... 790
Kirkeforfatning 908
Kirkefond, det københavnske ... 790
Kirkefædre ... 792
Kirkegaard ... —
Kirkegang, Mødres, se Introduktion ... 546
Kirkegods ... 792
Kirkehistorie ... 794
Kirkeinspektion ... 912
Kirkelig Forening for indre Mission i Danmark ... 796
Kirkelig Forening for indre Mission i København . 797

Side.

Kirkeligt Raad ... 798
Kirkelære, se Dogme ..I, 657
Kirkelærer ... 798
Kirkemusik ... —
Kirkens Forsvar ... 912
Kirkeordinans, den danske 799
— , den haderslevske ... 800
Kirkeordninger, svenske . —
Kirkeraad i Danmark, se Kirkeligt Raad ... —
Kirkeret ... 801
Kirkesang ... —
Kirkestat, se Pavedømme.
Kirkestraffe ... 802
Kirketugt 803
Kirkeværger ... 804
Kirkpatrick, Alexander Francis ... —
Kir-moab ... —
Kis ... —
Kisi ... —
Kisjon, se Kedes Nr. 2 .. 755
Kislon ... 804
Kislot-tabor ... —
Kison ... —
Kitlis ... 805
Kitron ... —
Kittel, Rudolf ... —
Kittim (Kittæerne) ... —
Kjeld ... —
Kjerschow, P. Chr. Hersleb —
Kjøge, Peder Nielsen ... —
Klagesangene ... —
Klara og Klarisser, se Clara ... ...I, 515
Klasser, se Holland (I, 450) og Metodisme.
Klavda, se Kavda 754
Klaveness, Thorvald ... 806
Klavsur ... —
Klee, Georg ... —
— , Heinrich ... —
Kleinert, Hugo Wilh. Paul —
Kleinschmidt, Samuel Petrus ... 807
Klemens ... —
Klemens fra Alexandria . —
— fra Rom ... 808
— I—XIV, Paver, se Clemens ...I, 520
Klementinerne ... 808
Klemmebreve ... 809
Klemming, Gustaf Edv... —
Kleofas (Kleopas) ... —
Kleopatras ... —
Klerikere og Kleros, se Præst.
Kletos, rom. Biskop, se Anaklet ...I, 78
Klettenberg, Susanna Katharina v... 809
Kleutgen, Joseph ... 810
Kleven, Elias Olsen ... —
Kliefoth, Th. Fried. Dethloff ... 810
Klinckowstrøm, Joseph v. 811
Klingius, Zacharias ... —
Kloe ... —

Side.

Klofas (Klopas) ... 811
Klokker ... 812
Klokkere ... —
Klopp, Onno ... —
Klopstock, Fr. Gottlieb .. —
Klosterlasse 813
Klostermann, Heinr. Aug. —
Klostre, Klosterløfte og Klosterskoler, se Munkevæsen og de enkelte Munkeordener.
Klotz, Stephan ... 813
Klæder, liturgiske, se Præstedragt.
Knapp, Albert ... 814
— , Georg Chr. ... ... —
Kneipp, Sebastian ... —
Knidos ... —
Knipperdolling, Bernhard —
Knoff (eller Knopft) Christoffer ... —
Knoodt, Peter ... 815
Knop, Oluf (Jacobsen) ... —
Knorring, Frans Peter v. —
Knox, John ... —
Knud den store ... 816
— den hellige ... 817
— Gyldenstjerne, se Gyldenstjerne ... 311
Knud Lavard ... 817
Knudsen, Christoffer ... —
— , Hans ... —
— , Hans, Vejle ... —
— , Hans Christian —
— , Jacob ... 818
— , Knud Chr. ... —
— , Th. (Hygum) .. —
Knutsen, Matthias ... —
Knæbøjningsstrid ... —
Knöpfler, Alois ... —
Knöpken, Andreas ... —
Knös, Anders Olofsson .. —
— , Gustaf ... 819
— , Anders Erik. ... —
Koa ... 820
Koadjutor, se Coadjutor I, 527
Koba ... 820
Kobsen, Knud, se Mikkelsen.
Kobberslangen ... —
Koch, Eduard Emil ... —
— , Hans Ludv. Emil . —
— , Hans Ludv. Schielderup Parelius ... —
Koch, Otto Valdemar ... —
— , P. G. ... 912
Kock (Kok), Laurids Olufsen ... 821
Kock, Oluf Jensen ... —
Kodde, v. d., Brødrene, se Codde (I, 530) og Collegianter ...I, 534
Koefoed, Conrad Daniel . 821
Koefoed-Hansen, Hans P. —
Kohelet, se Prædikerens Bog.
Kohlbrügge, Herm. Fried. 821
Kohler, Chr. og Hieronymus ... 822

Side.

Kohlhase, Hans 822
Kok (Koch), Joh. G. Elias —
Kokma-Literatur ..... —
Kola ..... —
Kolaja ..... —
Kold, Chresten Mikkelsen —
Kolde, Th. Herm. Friedr. 823
Kolderup-Rosenvinge, J. L. A. ..... —
Kolding, Anders Mikkelsen —
— , Jon Jensen ..... —
Kolerne ..... —
Kol-hose 824
Kollegialsystem ..... —
Kollegianter, se Collegianter ..... I, 534
Kollegiatkirke 824
Kollekt ..... —
Kollenbusch, se Collenbusch ..... I, 535
Kollyridianerinder 824
Kolman (Colman) ..... —
Kolmodin, Israel ..... —
— , Olof 825
Kolossenser-Brevet ..... —
Kolossæ, se Kolosenser-Brevet ..... —
Kolping, Adolf 826
Komander (Dorfman), Joh. —
Kommunion, se Nadver.
Kommunisme, se Socialisme.
Kompaktater, Baseler .. I, 230
Kona 826
Konanja ..... —
Konfessioner ..... I, 544
Konfessionsløse Skoler .. 826
Konfirmander, se Konfirmation 827
Konfirmation ..... —
Konfutation, se Confutation ..... I, 545
Kongebøgerne 829
Kongedømmet i Israel, se Israels Historie (465) og de enkelte Konger.
Kongelige Embede, Kristi, I. 756
Konger, de hellige tre, se Helligtrekongersfest ... 388
Kong-fu-tse, se Kongtse . 831
Kongo-Missionen 830
Kongregationalister, se Independenter 522
Kongregation 830
Kongruisme 831
Kong-tse ..... —
Konja, se Jojakin 670
Konklave, se Conclave (I, 543) og Pavevalg.
Konklavist 832
Konkomitans ..... I, 543
Konkordans 832
Konkordater ..... —
Konkordiebogen ..... —
Konkordieformlen ..... —
Konon 833
Konrad fra Marburg .... —
— fra Waldhausen . 834
Konsekration ..... I, 547

Side.

Konsistorier 834
Konstantin, se Constantin ..... I, 548
Konstantinopolitansk Patriark ..... I, 549
Konstantinopolitansk Symbol, se Symboler, økumeniske.
Konstanz, Konciliet i ... 834
Konstitutioner, apostolske ..... I, 127
Kontemplation, se Mystik.
Kontrapunkt 835
Kontra-Remonstranter, se Dordrechter-Synoden (I, 672) og Remonstranter.
Konvent 836
Konvertit, se Convertit I, 553
Koopmann, Wilh. Heinr. 836
Kopiater ..... —
Kopp, Georg ..... —
Koppernik (Copernicus) Nicolaj ..... —
Koptisk Kirke ..... —
Kopulation, se Ægteskab.
Kor 837
Korah 838
Koral 839
Koranen ..... —
Kor-asan 842
Korasin ..... —
Korbiskopper ..... —
Kore ..... —
Korea ..... —
Kores, se Kyros 886
Korherrer, se Kapitel ... 724
Korinth 842
Korinthier-Brevene 843
Kornthal 844
Kors ..... —
Kors, det blaa 846
— , det hvide ..... —
— , det røde ..... —
Korsprøve, se Gudsdomme 290
Korstegn 846
Korstog 847
Korsvej 849
Korum, Michael Felix ... —
Korvej, se Corvei ..... I, 559
Kos 849
Kosam ..... —
Kosbi ..... —
Koseba ..... —
Kosmas ..... —
— Indikoplevstes .. —
Kosmogoni, den bibelske, se Skabelsesberetning.
Kosmologisk Bevis ..... —
Kottwitz, Hans Ernst ... 850
Krabbe, Erik Jensen .... —
Krafft, Johann Christian Gottlob Ludwig ..... —
Krafse, Mogens ..... —
Krag, Christian Peter Seidelin ..... —
Krag, Jens ..... —
Kragballe, Christian Malte —
Kragelund, Peder Jensen 851
Kragh, Peter ..... —

Side.

Kranach, Lucas, se Cranach ..... I, 563
Krantz, Albert 851
Krapf, Johannes Ludwig. —
Krarup, Fred. Christian . —
Krates ..... —
Krattman, Herman ..... —
Kraus, Franz Xaver 852
Krauth, Charles Porterfield —
K'rê (Kerê) ..... —
Krell, Johann ..... —
— , Nicolaus ..... —
— , Samuel ..... —
Krementz, Philip ..... —
Kremsmünster 853
Kreta ..... —
Kreti og Pleti ..... —
Krig ..... —
Krishna 854
Krisma ..... —
Krispos 855
Kristadelfiere, se Christadelphians ..... I, 501
Kristelig Forening for unge Kvinder 855
Kristelig Forening for unge Mænd ..... —
Kristelig-sociale, de 856
Kristelig Socialisme i England, se Charles Kingsley (777) og F. D. Maurice.
Kristen 857
Kristendomsselskab, se Christenthumsgesellschaft ..... I, 502
Kristenforfølgelser 857
Kristenretter, se Kristinréttur 862
Kristi Legemsfest 859
Kristian, se Christian .. I, 502
Kristiania 859
Kristianssand 860
Kristilegemsfest, se Kristi Legemsfest 861
Kristina ..... —
Kristinréttur 862
Kristoforos ..... —
Kristologi ..... —
Kristus-Billeder 865
K'rit 866
Krog, Peder ..... —
Krogh, Matthias Bonsach —
Krogh-Tonning, Knud Karl 867
Krogness, S. A. Madsen . —
Krokeks Kloster ..... —
Kroman, Kr. Fr. Vilhelm —
Kroning ..... —
Krookius, Nicolaus 868
Krummacher, Fried. Adolf —
— , Fried. Wilh. —
— , G. Daniel . —
Krummedige, Albert 869
Krumpen, Styge ..... —
Krumstaven ..... —
Kruse, Peder ..... —
Krybbe ..... —
Krüdener, B. Juliane de. —
Krüger, Gustav 870

	Side.
Krypt	870
Kryptikere	—
Kryptocalvinisme	—
Kryptokatolicisme	—
Krysanthos	871
Krysostomos	—
Krønike, Niels Svendsen, se Chronich	I, 507
Krønikernes Bøger	871
K'tîb, se K'rê	852
Kub	873
Kuenen, Abraham	—
Kuhlmann, Qvirinus	—
Kuhn, Johannes von	—
Kuldeer	874
Kullberg, Carl	—
— , Anders Carlsson	—
Kulon	—
Kulsviertro	—
Kulturkampen	—
Kultus, se Gudstjeneste	292
Kun	876
Kunst hos Jøderne	—
Kunst, kristelig, se de enkelte Artikler.	
Kuopio	—
Kuppelbygninger	—
Kurck, Arvid	877
— , Birgitta	—
Kurialisme, se Pave.	
Kurie, den romerske	—
Kurtz, Johann Heinrich	878
Kurvinen, Pietari	—
Kus	878
Kusa (Kuza)	879
Kusaja	—
Kusan	—
Kusan-risataim	—
Kusi	—
Kusit, se Kus (nederst)	—
Kut, ogsaa Kuta	—
Kutschker, Joh. Rudolph	—
Kuustö	—
Kuyper, Abraham	—
Kvietisme	880
Kvindemission	—
Kvækerne	882
Kyamon	884
Kübel, Robert Benjamin	—
Kybernetik	—
Küchler, Albert	—
Kylander, Jonas	—
Kynewulf, se Cynewulf	I, 571
Kypern, se Kypros	884
Kypros (Cypern)	—
Kyrene	885
Kyrie eleison	—
Kyrillona	—
Kyrillos af Alexandria	—
— af Jerusalem	886
Kyrillos (Konstantinos)	—
Kyrillos Lukaris, se Lukaris.	
Kyrning, Jakob Nielsen	—
Kyros	—
Kys	887
Kyskhed, se Cølibat (I, 577) og Ægteskab.	
Kædmon, se Cædmon	I, 575
Kähler, Martin K. August	887
Kæreas	888
Kærlighed	—
Kærlighedsmaaltider, se Agaper	I, 36
Kärmäki, Jakob	888
Kærup, Jacob	889
Kæsarea	—
Kæsarea Filippi	—
Kætterdaab	—
Kætterdomstole, se Inkvisition	538
Kætteri	890
København	—
Københavnske Artikler	893
Københavnske Kirkefond, se Kirkefond	790
Köbner, Julius	893
Køge Huskors	—
Kögel, Th. Joh. Rudolf	—
Köhler, August	894
Kølesyrien	—
Köln	—
Kønechen, J. Baltzersen	—
König, Friedrich Eduard	—
Königsberg	—
Køning, Mouritz Pedersen	—
Köstlin, Julius Theodor	895

Fortegnelse over Medarbejderne.

O. A. *Ahnfelt, O.*, Dr. theol., Prof. i Lund.
V. A. *Ammundsen, V.*, Prof. i Kbhvn.
A. A. *Andersen, A.*, Provst og Sognepræst i Helsingør.
D. A. *Andersen, D.*, Dr. phil., Prof. i Kbhvn.
F. V. A. *Andersen, F. V.*, Dr. theol., fhv. Provst i Ringsted.
J. O. A. *Andersen, J. O.*, Docent i Kbhvn.
A. C. B. *Bang, A. C.*, Dr. theol., Biskop over Kristiania Stift.
J. P. B. *Bang, J. P.*, Lic. theol., Docent i Kbhvn.
S. A. B. *Becker, S. A.*, cand. theol. i Kbhvn.
F. Bt. *Beckett, Fr.*, Dr. phil. i Kbhvn.
Th. B. *Bjarnarson, Th.*, Lektor ved Præsteskolen i Reykjavik.
A. B. *Brandrud, A.*, Prof. i Kristiania.
C. B. *Brun, Christen*, Sognepræst i Bergen.
L. B. *Brun, Lyder*, Prof. i Kristiania.
F. B. *Buhl, F.*, Dr. phil. & theol., Prof. i semit. Filol. i Kbhvn.
J. C. *Christensen, J.*, Præst i Kbhvn.
O. I. C. *Colliander, O. I.*, Biskop i Nyslott, Finland.
N. D. *Dalhoff, N.*, Præst ved Diakonissestiftelsen i Kbhvn.
H. D. *Danell, Hjalmar*, Dr. theol., Prof. i Upsala.
G. D. *Dresler, G.*, Provst, Sognepræst i Frederikshavn.
D. E. *Eiler, D.*, cand. theol. †.
P. E. *Eklund, P.*, Dr. theol. & phil., Prof. og Domprovst i Lund.
J. A. E. *Ekman, J. A.*, Dr. theol., Sverigs Ærkebiskop.
H. M. F. *Fenger, H. M.*, Lic. theol., Holmens Provst i Kbhvn.
L. F. *Fenger, L.*, Prof. ved Kunstakademiet i Kbhvn
C. E. F. *Fløystrup, C. E.*, Lic. theol. i Kbhvn.
E. G. *Geismar, E.*, Sognepræst i Veggerslev.
S. M. G. *Gjellerup, S. M.*, Underbibliotekar i Kbhvn.
L. G. *Glahn, L.*, Sognepræst i Vejstrup.
S. M. H. *Hafstrøm, S. M.*, Sognepræst i Raarup.
A. H. *Hammerich, A.*, Dr. phil., Docent i Kbhvn.
H. H. *Hoffmeyer, H.*, Præst i Kbhvn.
V. U. H. *Hammershaimb, V. U.*, fhv. Provst og Sognepræst.
Kn. H. *Heiberg, Knud*, cand. theol. i Kbhvn.
K. H. *Henning, K.*, Dr. theol., Domprovst i Wexiö.
A. Hn. *Hesslén, A.*, Præst i Upsala.
J. C. J. *Jacobsen, J. C.*, Prof. i Kbhvn.
A. J. *Jantzen, A.*, Sognepræst i Gentofte.
C. J. *Jensen, Chr.*, Præst i Tandil, Argentina.
G. J. *Jensen, G.*, Stiftsprovst i Kristiania.
F. J. *Jónsson, F.*, Dr. phil., Prof. i nord. Sprog i Kbhvn.
C. K. *Koch, Carl*, Valgmenighedspræst i Ubberup.
G. K. *Koch, G.*, Biskop i Ribe.
L. K. *Koch, L.*, Provst i Glostrup.
P. D. K. *Koch, P. D.*, Dr. med., Læge i Kbhvn.
F. C. K. *Krarup, F. C.*, Lic. theol., Sognepræst i Sorø.
O. H. L. *Lange, O. H.*, Overbibliotekar i Kbhvn.

H. Ln. *Larsen, H.*, Provst og Sognepræst i Øster-Assels.
E. L. *Lehmann, E.*, Dr. phil., Docent i Kbhvn.
H. L. *Lundström, H.*, Prof. i Upsala.
T. L. *Løgstrup, T.*, Præst, Sekretær ved det danske Missionsselskab.
P. M. *Madsen, P.*, Dr. theol., Prof. i Kbhvn.
H. M. L. *Martensen Larsen, H.*, Lic. theol., Sognepræst i Kbhvn.
A. F. M. *Mehren, A. F.*, Dr. phil., fhv. Prof. i semit. Filol., Fredensborg.
S. M. *Michelet, S.*, Dr. theol., Prof. i Kristiania.
A. N. *Neovius, A.*, Sognepræst i Lojo, Finland.
Fr. N. *Udgiveren.*
J. N. *Nørregaard, J.*, Dr. phil., Højskoleforstander, Testrup.
S. O. *Odland, S.*, Dr. theol., Prof. i Kristiania.
W. O. *Oftedal, W.*, Sognepræst i Laviken, Norge. †.
Th. O. *Oppermann, Th.*, Inspektør ved Glyptoteket i Kbhvn.
J. P. *Paulli, J.*, Stiftsprovst og kgl. Konfessionarius i Kbhvn.
F. P. *Petersen, Fr.*, Prof. i Kristiania. †.
A. S. P. *Poulsen, A. S.*, Lic. theol., Biskop i Viborg.
A. G. S. P. *Prior, A. G. S.*, Sognepræst paa Strynø.
O. Q. *Quensell, O.*, Prof. i Upsala.
H. R. *Råbergh, H.*, Dr. theol., Biskop i Borgå, Finland.
O. R. *Ricard, O.*, cand. theol., Kbhvn.
W. R. *Rudin, W.*, Dr. theol. & phil., Prof. i Upsala.
H. F. R. *Rørdam, H. F.*, Dr. phil., Sognepræst i Lyngby.
T. S. R. *Rørdam, T. S.*, Dr. theol. & phil., Biskop over Sjællands Stift.
H. S. *Scharling, C. H.*, Dr. theol., Prof. i Kbhvn.
Sch. P. *Schat-Petersen*, Lic. theol., Prof. i Kbhvn. †.
V. S. *Schmidt, V.*, Dr. phil., Prof., Docent i Ægyptologi og Assyriologi i Kbhvn.
V. C. S. *Schousboe, V. C.*, Biskop over Aalborg Stift. †.
L. S. *Schrøder, L.*, Højskoleforstander, Askov.
J. N. S. *Skaar, J. N.*, Biskop over Trondhjems Stift.
J. C. R. H. S. *Steenstrup, J. C. R. H.*, Dr. jur., Prof. i Historie i Kbhvn.
H. V. S. *Sthyr, H. V.*, Dr. theol., Biskop over Fyens Stift.
S. S. *Sørensen, S.*, Biskop over Laaland-Falsters Stift.
V. Sn. *Sørensen, V.*, Sognepræst i Husby.
A. T. *Taranger, A.*, Dr. jur., Prof. i Retsvidenskab i Kristiania.
D. T. *Thrap, D.*, Sognepræst i Kristiania.
K. T. *Thejll, K.*, Skolebestyrer i Kbhvn.
F. T. *Torm, F.*, Lic. theol., Prof. i Kbhvn.
H. W. T. *Tottie, H. W.*, Dr. theol., Biskop i Kalmar.
H. U. *Ussing, H.*, Lic. theol., Sognepræst i Valby.
R. V. *Volf, R.*, Dr. theol., Stiftsprovst i Storehedinge.
H. W. *Westergaard, H.*, Dr. polit., Prof. i Kbhvn.
F. L. Ø. *Østrup, F. L.*, Dr. phil., Sognepræst i Sædder.

Under Udarbejdelsen af dette Bind har først cand. theol. J. O. Andersen og senere Pastor H. Dreiøe i Aalborg været Udgiverens Amanuensis.

GTU LIBRARY
3 2400 00639 8956